"One jurist (faqih) is more severe against Satan than a thousand worshippers." (Arabic Maxim)

Fatawa Alamgiri New Urdu Edition

Translator: Maulana Syed Amir Ali (May Allah have mercy on him)

Simplification and Headings: Maulana Abu Ubaidullah

Maktaba Rahmaniya Iqra Center - Ghazni Street - Urdu Bazar - Lahore

एक फ़क़ीह (धर्मशास्त्री) शैतान पर एक हज़ार आबिदों (इबादत करने वालों) से भारी है। (अरबी कहावत)

फ़तावा आलमगीरी नया उर्दू संस्करण

अनुवादक: मौलाना सय्यद अमीर अली (रहमतुल्लाहि अलैहि)

सरलीकरण और शीर्षक: मौलाना अबू उबैदुल्लाह

मकतब-ए-रहमानिया इकरा सेंटर - गज़नी स्ट्रीट - उर्दू बाज़ार - लाहौर

فَقِيْهٌ وَّاحِدٌ أَشَدُّ عَلَى الشَّيْطَانِ مِنْ أَلْفِ عَابِدٍ (عربی مقولہ)

فتاویٰ عالمگیری جدید اردو

مترجم: مولانا سید امیر علی رحمۃ اللہ علیہ

تسہیل و عنوانات: مولانا ابو عبید اللہ

مکتبہ رحمانیہ اقراء سنٹر - غزنی سٹریٹ - اردو بازار - لاہور

"A single jurist is more severe against Satan than a thousand worshippers."

Fatawa 'Alamgiri (Modern Urdu) (Volume Five)

Translator: Maulana Syed Amir Ali (RA) Author of: Tafsir Mawahib al-Rahman, Ayn al-Hidayah, etc.

Simplification and Headings: Maulana Abu Obaidullah Preacher, Jamia Masjid Tauheed, Makkah Colony, Defense Road, Lahore

- Book of Currency Exchange • Book of Suretyship • Book of Debt Transfer
- Book of Judicial Procedure • Book of Testimonies • Book of Retraction of Testimony
- Book of Agency

Maktabah Rahmaniyah Iqra Center - Ghazni Street - Urdu Bazar - Lahore

फ़क़ीह वाहिद अशद्दु 'अलल-शयाति़नि मिन अलफ़ि 'आबिद (एक फ़क़ीह शैतान पर एक हज़ार इबादत करने वालों से ज़्यादा भारी है)

फ़तावा आलमगीरी (जदीद उर्दू) (जिल्द पंचम)

अनुवादक: मौलाना सैय्यद अमीर अली (रह.) लेखक: तफ़सीर मवाहिब-उर-रहमान, ऐनुल हिदाया आदि।

सरलीकरण और शीर्षक: मौलाना अबू उबैदुल्लाह खतीब जामा मस्जिद तौहीद, मक्का कॉलोनी, डिफेंस रोड, लाहौर

- किताब अल-सर्फ़• किताब अल-कफ़ाला • किताब अल-हवाला
- किताब अदब अल-क़ाज़ी • किताब अल-शहादत • किताब अर-रुजू' अन अल-शहादा
- किताब अल-वकाला

मकतबह रहमानिया इक़रा सेंटर - ग़ज़नी स्ट्रीट - उर्दू बाज़ार - लाहौर

فَقِيْهٌ وَّاحِدٌ اَشَدُّ عَلَى الشَّيْطٰنِ مِنْ اَلْفِ عَابِدٍ

فتاویٰ عالمگیری جدید اردو **(جلد پنجم)**

مترجم: مولانا سید امیر علیؒ مصنف: تفسیر مواہب الرحمن، عین الہدایہ وغیرہ

تسہیل وعنوانات: مولانا ابو عبید اللہ خطیب جامع مسجد توحید مکہ کالونی ڈیفنس روڈ لاہور

- کتاب الصرف • کتاب الکفالة • کتاب الحوالة
- کتاب ادب القاضی • کتاب الشہادات • کتاب الرجوع عن الشہادة
- کتاب الوکالۃ

مکتبہ رحمانیہ اقرا سنٹر - غزنی اسٹریٹ - اردو بازار - لاہور

In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful.

All rights reserved with the publisher.

Book Title: Fatawa Alamgiri (Modern Urdu) **Translator:** Maulana Syed Amir Ali (May Allah have mercy on him) **Simplification & Headings:** Maulana Abu Ubaidullah **Editing:** Tariq Ismail Sahib, M.A. Islamic Studies **Printing Press:** Ali Ejaz Printers **Publisher:** Maktaba Rahmaniya

Request By the grace and mercy of Allah, every possible care has been taken in the composition, printing, proofreading, and binding according to human strength and capacity. If any error is noticed due to human nature, or if the pages are not in the correct order, please kindly inform us. God willing (Inshallah), it will be rectified. We will be extremely grateful for your feedback and identification of any mistakes. (Management)

बिस्मिल्लाहिर रहमानिर रहीम

सभी अधिकार प्रकाशक के पास सुरक्षित हैं।

पुस्तक का नाम: फतावा आलमगीरी (आधुनिक उर्दू) **अनुवादक:** मौलाना सैयद अमीर अली (रहमतुल्लाह अलैह) **सरलीकरण और शीर्षक:** मौलाना अबू उबैदुल्लाह **संपादन:** तारिक इस्माइल साहब, एम.ए. इस्लामियात **मुद्रणालय (प्रेस):** अली एजाज प्रिंटर्स **प्रकाशक:** मकतबा रहमानिया

अनुरोध अल्लाह तआला के अनुग्रह और कृपा से, मानवीय शक्ति और क्षमता के अनुसार लेखन, मुद्रण, सुधार और जिल्दसाजी में पूरी सावधानी बरती गई है। मानवीय स्वभाव के कारण यदि कोई त्रुटि दिखाई दे या पृष्ठ सही न हों, तो कृपया सूचित करने की कृपा करें। इंशाअल्लाह, उसे दूर किया जाएगा। त्रुटियों को उजागर करने के लिए हम आपके अत्यंत आभारी रहेंगे। (संस्थान)

بسم الله الرحمن الرحیم

جملہ حقوق بحق ناشر محفوظ ہیں۔

نام کتاب: فتاویٰ عالمگیری (جدید اردو) **مترجم:** مولانا سید امیر علی (رحمۃ اللہ علیہ) **تسہیل و عنوانات:** مولانا ابو عبید اللہ **تصحیح:** طارق اسمعیل صاحب ایم اے اسلامیات **مطبع:** علی اعجاز پرنٹرز **ناشر:** مکتبہ رحمانیہ

استدعا اللہ تعالیٰ کے فضل و کرم سے انسانی طاقت اور بساط کے مطابق کتابت، طباعت، تصحیح اور جلد سازی میں پوری پوری احتیاط کی گئی ہے۔ بشری تقاضے سے اگر کوئی غلطی نظر آئے یا صفحات درست نہ ہوں تو ازراہِ کرم مطلع فرمادیں۔ ان شاء اللہ ازالہ کیا جائے گا۔ نشاندہی کے لئے ہم بے حد شکر گزار ہوں گے۔ (ادارہ)

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | (3) | Contents

Index

Page	Subject
32	**Chapter: 5**
	Regarding rulings in the exchange contract related to the
	status of the contracting parties
	Section 1: On Sarf (currency exchange) during illness
33	Section 2: On Sarf transactions with one's slaves, relatives,
	partners, and business managers (Mudarib)
35	Section 3: Regarding agency (Wakalah) in currency exchange
36	Section 4: Regarding pledges (Rahn), debt transfers (Hawalah),
	and guarantees (Kafalah) in currency exchange
41	Section 5: Regarding currency exchange in cases of
	usurpation (Ghasb) and trusts (Wadi'at)
	Section 6: Regarding currency exchange occurring in the
	Territory of War (Dar al-Harb)
43	**Chapter: 6**
44	On Miscellaneous Matters
47	

Page	Subject
9	**Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)**
	Chapter: 1
	Section 1: Definition of Sarf, its elements,
	rulings, and conditions
	Chapter: 2
10	Regarding rulings pertaining to the subject of the contract
11	Section 1: Regarding the sale of gold and silver
13	Section 2: Regarding the sale of silver-plated swords
	and similar items
14	Section 3: Regarding the sale of shells (Cowries)
17	Section 4: Regarding currency exchange occurring in the
	dust of stars within mines
19	Section 5: Regarding the loss of a purchased item before
	possession in an exchange contract
21	**Chapter: 3**
22	

Page	Subject
	Kitab al-Kafalah (The Book of Suretyship/Guaranty)
	Chapter: 1
	Regarding the definition of Kafalah, its elements, and
	conditions
51	**Chapter: 2**
	Regarding the expressions of Kafalah, its types, and
	its rulings
	Section 1: Regarding terms that validate or
	invalidate a guarantee
54	Section 2: Regarding the guarantee of person and property
55	Section 3: Regarding discharge from the guarantee

Page	Subject
	Regarding the actions of contracting parties after the contract
	Section 1: Regarding disposal of the exchange value
	before taking possession
	Section 2: Regarding Murabahah (cost-plus sale) in Sarf
23	Section 3: Regarding increases or decreases in
	currency exchange
25	Section 4: Regarding settlement (Sulh) in currency exchange
26	**Chapter: 4**
28	Regarding the option of rescission (Khiyar) in Sarf

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | (३) | फेहरिस्त

फेहरिस्त (विषय-सूची)

पृष्ठ	विषय
३२	**अध्याय: ५**
	मुद्रा विनिमय के अनुबंध में उन आदेशों के वर्णन में जो
	अनुबंध करने वालों की स्थिति से संबंधित हैं
	पहला अनुभाग: बीमारी की स्थिति में मुद्रा विनिमय के वर्णन में
३३	दूसरा अनुभाग: अपने दास, रिश्तेदारों, भागीदारों और
	मुदारिब के साथ मुद्रा विनिमय करने के वर्णन में
३५	तीसरा अनुभाग: मुद्रा विनिमय में वकालत (एजेंसी) के वर्णन में
३६	चौथा अनुभाग: मुद्रा विनिमय में गिरवी, ऋण हस्तांतरण और ज़मानत
	के घटित होने के वर्णन में
४१	पांचवां अनुभाग: हड़प और अमानत में मुद्रा विनिमय
	घटित होने के वर्णन में
	छठा अनुभाग: दारुल-हरब में मुद्रा विनिमय के घटित

पृष्ठ	विषय
९	**किताबुस-सर्फ़(मुद्रा विनिमय की पुस्तक)**
	अध्याय: १
	पहला अनुभाग: मुद्रा विनिमय (सर्फ़) की परिभाषा, इसके स्तंभ,
	आदेश और शर्तों के वर्णन में
	अध्याय: २
१०	उन आदेशों के वर्णन में जो अनुबंध की विषय-वस्तु से संबंधित हैं
११	पहला अनुभाग: सोने और चांदी की बिक्री के वर्णन में
१३	दूसरा अनुभाग: चांदी आदि चढ़ी हुई तलवार आदि की
	बिक्री के वर्णन में
१४	तीसरा अनुभाग: कौड़ियों की बिक्री के वर्णन में
१७	चौथा अनुभाग: खदानों में तारों की मिट्टी में मुद्रा विनिमय
	घटित होने के वर्णन में

पृष्ठ विषय

होने के वर्णन में

४३ **अध्याय: ६**

४४ विविध विषयों में

४७ किताबुल-कफ़ाला (ज़मानत की पुस्तक)

अध्याय: १

ज़मानत की परिभाषा और इसके स्तंभों एवं शर्तों के

वर्णन में

५१ **अध्याय: २**

ज़मानत के शब्दों, इसके प्रकारों और नियमों के

वर्णन में

पहला अनुभाग: उन शब्दों के वर्णन में जिनसे ज़मानत

प्रभावी होती है और जिनसे नहीं होती

५४ दूसरा अनुभाग: जान और माल की ज़मानत के वर्णन में

५५ तीसरा अनुभाग: ज़मानत से मुक्त होने के वर्णन में

पृष्ठ विषय

१९ पांचवां अनुभाग: मुद्रा विनिमय अनुबंध में कब्जे से पहले

खरीदी गई वस्तु के नष्ट होने के वर्णन में

२१ **अध्याय: ३**

२२ अनुबंध के बाद पक्षकारों के व्यवहारों (तसर्रुफ़ात) के वर्णन में

पहला अनुभाग: कब्जे से पहले मुद्रा विनिमय के प्रतिफल

में व्यवहार करने के वर्णन में

दूसरा अनुभाग: मुद्रा विनिमय में मुराबहा के वर्णन में

२३ तीसरा अनुभाग: मुद्रा विनिमय में वृद्धि या कमी करने

के वर्णन में

२५ चौथा अनुभाग: मुद्रा विनिमय में सुलह (समझौते) के वर्णन में

२६ **अध्याय: ४**

२८ मुद्रा विनिमय के(निरस्तीकरण के) अधिकार (खियार) के वर्णन में

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ | (۳) | فہرست

فہرست

صفحہ	مضمون
۳۲	**باب : ۵** عقدِ صرف میں ان کے احکام کے بیان میں جو متعاقدین کے حال سے متعلق ہیں
۳۳	پہلی فصل : مرض میں بیع صرف کے بیان میں
	دوسری فصل : اپنے مملوک اور قرابتی اور شریک اور مضارب کے ساتھ بیع صرف کرنے کے بیان میں
۳۵	تیسری فصل : بیع صرف میں وکالت کے بیان میں
۳۶	چوتھی فصل : بیع صرف میں رہن اور حوالہ اور کفالہ

صفحہ	مضمون
۹	**کتاب الصرف**
	باب : ۱ پہلی فصل: بیع صرف کی تعریف اور اس کے رکن اور حکم اور شرائط کے بیان میں
	باب : ۲ ان احکام کے بیان میں جو معقود علیہ سے متعلق ہیں
۱۰	پہلی فصل : سونے اور چاندی کی بیع کے بیان میں
۱۱	دوسری فصل : چاندی وغیرہ چڑھی ہوئی تلوار وغیرہ
۱۳	

صفحہ	مضمون
	واقع ہونے کے بیان میں
۴۱	پانچویں فصل : غصب اور ودیعت میں بیع صرف
	واقع ہونے کے بیان میں
	چھٹی فصل : دارالحرب میں بیع صرف واقع ہونے
	کے بیان میں
۴۳	**باب : ۶**
۴۴	متفرقات میں
۴۷	**کتاب الکفالۃ**
	باب : ۱
	کفالت کی تعریف اور اس کے رکن و
	شرائط کے بیان

صفحہ	مضمون
	کی بیع کے بیان میں
۱۴	تیسری فصل : سیپیوں کی بیع کے بیان میں
۱۷	چوتھی فصل : کانوں میں ستاروں کی مٹی میں بیع
	صرف واقع ہونے کے بیان میں
۱۹	پانچویں فصل : عقد صرف میں قبضہ سے پہلے
	خریدی ہوئی چیز کے تلف کردینے کے
	بیان میں
۲۱	**باب : ۳**
۲۲	بعد عقد کے متعاقدین کے تصرفات کے
	بیان میں
	پہلی فصل : قبضہ سے پہلے بدل الصرف
	میں تصرف
	کرنے کے بیان میں

صفحہ	مضمون
	میں
۵۱	**باب : ۲**
	کفالت کے الفاظ اور اس کی اقسام اور احکام کے
	بیان میں
	پہلی فصل : ان الفاظ کے بیان میں جن سے
	کفالت واقع ہوتی ہے اور جن سے واقع نہیں ہوتی
۵۴	دوسری فصل : نفس اور مال کی کفالت کے بیان میں
۵۵	تیسری فصل : کفالت سے بری ہونے کے بیان میں

صفحہ	مضمون
	دوسری فصل : بیع صرف میں مرابحہ کے بیان میں
۲۳	تیسری فصل : بیع صرف میں زیادتی یا کمی کردینے کے بیان میں
۲۵	چوتھی فصل : بیع صرف میں صلح کے بیان میں
۲۶	**باب : ۴**
۲۸	بیع صرف کے (فسا) خیار کے بیان میں

Page	Subject	Subject	Page
119	**Chapter 6**	Regarding taking back a section and recanting/revoking	62
	Regarding the rulings for the Sultan and Emirs, and the judge's decision in his own personal legal matters	Regarding the section on suspension (Ta'liq) and acceleration (Ta'jil) in defending a claim	68
121	**Chapter 7**	**Chapter 3**	78
	Regarding the judge's seat, the seating in his residence, and related matters	Regarding lawsuits and disputes	
128	**Chapter 8**	**Chapter 4**	81
	Regarding the actions and attributes of the judge	Regarding the bail (Kafala) of two persons	
129	**Chapter 9**	**Chapter 5**	83
	Regarding the judge's daily allowance, invitations, gifts, etc.	Regarding bail for slaves and protected non-Muslims (Dhimmis) and miscellaneous matters	
132	**Chapter 10**	**✥ The Book of Debt Transfer (Kitab al-Hawala) ✥**	95
	Regarding the situations in which a ruling is issued and where it is not	**Chapter 1**	95
133	**Chapter 11**	Regarding the definition, pillars, conditions, and rulings of Hawala	
	Regarding judicial summons, compulsion to attend, and crowding/pressing against opponents	**Chapter 2**	97
138	**Chapter 12**	Regarding the classification/division of Hawala	
	In which cases a judge can rule based on his own knowledge	**Chapter 3**	103

Page	Subject
140	**Chapter 13** Regarding rulings for things where the judge finds writing in his records that he does not recall
141	**Chapter 14** Regarding cases where the judge gives a ruling, then finds cause to recant, and concerning unjust judgments
142	**Chapter 15** Regarding the words and actions that a judge should perform and those he should avoid

Subject	Page
Regarding miscellaneous issues in claims and testimony within Hawala	
✥ **The Book of Judicial Etiquette (Kitab Adab al-Qadi)** ✥	107
Chapter 1 Explanation of the meaning of 'Adab' and 'Qada' (judgment), and their types and conditions	107
Chapter 2 Regarding choosing to become a judge	111
Chapter 3 Encouragement to act upon evidence and proofs	112
Chapter 4 The difference of opinion among scholars as to whether the Companions performed Ijtihad during the time of the Prophet ﷺ or not?	115
Chapter 5 Regarding the appointment and dismissal of a judge	116

पृष्ठ	विषय
११९	**अध्याय: ६**
	सुल्तान और अमीरों के आदेशों के वर्णन में और स्वयं काजी के अपने निजी मामले के फैसले के वर्णन में
१२१	**अध्याय: ७**
	काजी के बैठने के स्थान और उसके घर के बैठने के स्थान और संबंधित मामलों के वर्णन में
१२८	**अध्याय: ८**
	काजी के कार्यों और गुणों के वर्णन में
१२९	**अध्याय: ९**
	काजी के दैनिक भत्ते, निमंत्रण और उपहार आदि के वर्णन में
१३२	**अध्याय: १०**
	उन स्थितियों के वर्णन में जिनमें आदेश प्रभावी होता है और जिनमें नहीं होता है
१३३	**अध्याय: ११**
	अदालत में बुलाने, लाने और विरोधियों पर दबाव डालने के वर्णन में
१३८	**अध्याय: १२**
	किसी अनुभाग (फस्ल) को वापस लेने और पलटने के वर्णन में
६२	
	दावे को खारिज करने में अनुभाग: स्थगन (त'लीक) और शीघ्रता (त'जील) के वर्णन में
६८	
७८	**अध्याय: ३**
	दावे और विवाद के वर्णन में
८१	**अध्याय: ४**
	दो व्यक्तियों की जमानत (कफ़ालत) के वर्णन में
८३	**अध्याय: ५**
	गुलाम और ज़िम्मी की जमानत और विविध मामलों के वर्णन में
९५	**❖ किताब अल-हवाला (ऋण हस्तांतरण की पुस्तक) ❖**
९५	**अध्याय: १**
	हवाला की परिभाषा, स्तंभ, शर्तें और नियमों के वर्णन में
९७	**अध्याय: २**
	हवाला के विभाजन के वर्णन में
	अध्याय: ३

पृष्ठ	विषय
	किन स्थितियों में काजी अपने ज्ञान के आधार पर फैसला करेगा
१४०	**अध्याय: १३**
	उन चीजों के आदेशों में जहाँ काजी ने अपने कार्यालय में कुछ ऐसा लिखा हुआ पाया जो उसे याद नहीं है
१४१	**अध्याय: १४**
	इस वर्णन में कि काजी ने किसी मामले में आदेश दिया, फिर उसे आदेश वापस लेना पड़ा और अन्यायपूर्ण फैसले के होने के वर्णन में
१४२	**अध्याय: १५**
	काजी के कथनों और उन कार्यों के बारे में जो काजी को करने चाहिए और जो नहीं करने चाहिए

विषय	पृष्ठ
	१०३
हवाला में दावे और गवाही के वर्णन में विविध मसले	
❖ किताब अदब अल-काजी (न्यायाधीश के शिष्टाचार की पुस्तक) ❖	१०७
अध्याय: १	१०७
'अदब' और 'क़ज़ा' (न्याय) के अर्थ और उनके प्रकारों एवं शर्तों का वर्णन	
अध्याय: २	१११
काजी बनने का विकल्प चुनने के वर्णन में	
अध्याय: ३	११२
साक्ष्यों पर अमल करने के लिए प्रोत्साहन	
अध्याय: ४	११५
विद्वानों का इस बात पर मतभेद कि रसूलुल्लाह ﷺ के समय में सहाबा इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी शोध) करते थे या नहीं?	
अध्याय: ५	११६
काजी की नियुक्ति और बर्खास्तगी के वर्णन में	

صفحہ	مضمون
۱۱۹	**باب: ۶** سلطان اور امراء کے احکام کے بیان میں اور خود قاضی کے اپنے ذاتی معاملہ کے فیصلہ کے بیان میں
۱۲۱	**باب: ۷** قاضی کی نشست اور اس کے مکان کی نشست اور متعلقات کے بیان میں
۱۲۸	**باب: ۸** قاضی کے افعال و صفات کے بیان میں
۱۲۹	**باب: ۹** قاضی کے روزینہ اور دعوت اور ہدیہ وغیرہ کے بیان میں
۱۳۲	**باب: ۱۰** ان صورتوں کے بیان میں جو حکم ہوتی ہیں اور جو نہیں ہوتی ہیں
۱۳۳	**باب: ۱۱**

صفحہ	مضمون
۶۲	جو کوئی فصل واپس لینے اور رجوع کرنے کے بیان میں
۶۸	دفع دعویٰ میں فصل تعلیق اور تعجیل کے بیان میں
۷۸	**باب: ۳** دعویٰ اور خصومت کے بیان میں
۸۱	**باب: ۴** قاضی کے افعال و صفات کے بیان میں دو شخصوں کی کفالت کے بیان میں
۸۳	**باب: ۵** غلام اور ذمی کی کفالت اور متفرقات کے بیان میں
۹۵	**✣ کتاب الحوالہ ✣**
۹۵	**باب: ۱**

مضمون	صفحہ
عدوی اور تسیر اور ہجوم علی الخصوم کے بیان میں	
باب: ۱۲ کن صورتوں میں قاضی اپنے علم پر فیصلہ کردے گا	۱۳۸
باب: ۱۳ اُن چیزوں کے احکام میں کہ قاضی نے اپنے دفتر میں کچھ ایسی تحریر پائی کہ اُسے یاد نہیں ہے	۱۴۰
باب: ۱۴ اس بیان میں کہ قاضی نے کسی مقدمہ میں حکم دیا پھر اس کو حکم سے رجوع کر لینا ظاہر ہوا اور ناحق قضا واقع ہونے کے بیان میں	۱۴۱
باب: ۱۵	۱۴۲

مضمون	صفحہ
حوالے کی تعریف ورکن و شرائط اور احکام کے بیان میں	
باب: ۲	۹۷
حوالہ کی تقسیم کے بیان میں	
باب: ۳	۱۰۳
حوالہ میں دعویٰ و شہادت کے بیان میں مسائل متفرقات	
✣ **کتاب ادب القاضی** ✣	۱۰۷
باب: ۱	۱۰۷
معنی ادب و قضاء کے اور اس کے اقسام و شرائط کا بیان	
باب: ۲	۱۱۱

صفحہ	مضمون	صفحہ	مضمون
	قاضی کے اقوال میں اور ان افعال میں جو قاضی کو کرنا چاہیے ہیں اور جو نہ کرنا چاہیے ہیں		قاضی ہونا اختیار کرنے کے بیان میں
۱۱۲	**باب: ۳** دلائل پر عمل کرنے کی ترغیب		
۱۱۵	**باب: ۴** اختلاف علماء کا اس بات میں کہ رسول اللہ ﷺ کے زمانہ میں صحابہ اجتہاد کرتے تھے یا نہیں؟		
۱۱۶	**باب: ۵** قاضی کو مقرر کرنے اور معزول کرنے کے بیان میں		

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Table of Contents

Subject	Page	Subject	Page
Chapter (16): Regarding taking possession of records from the court of a dismissed judge.	146	Chapter (27): Regarding the causes by which a judge's ruling is overturned and when it is not.	219
Chapter (17): Regarding cases where a decision was made based on false testimony and the judge was unaware of it.	150	Chapter (28): Regarding the occurrence of a new matter after testimony is established but before the judge gives a ruling.	222
Chapter (18): Regarding the issuance of a judge's ruling contrary to the belief of the successful or unsuccessful party.	153	Chapter (29): Regarding persons whose presence is a condition in disputes and witness hearings; regarding the judge's ruling and related matters.	225
Chapter (19): Regarding the issuance of rulings in matters requiring legal reasoning (Ijtihad).	155	Chapter (30): Regarding the appointment of executors and guardians by a judge, and proving a will before a judge.	228
Chapter (20): Regarding cases where a judge's ruling is valid and where it is not.	166	Chapter (31): Regarding judgment in absentia (Qaza ala al-Ghaib).	231
Chapter (21): Regarding the examination of witnesses' credibility (Jarh and Ta'dil).	170	Section 5: Regarding miscellaneous matters.	230
Chapter (22): When a judge should hand over records to an upright person and when not.	177	**The Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat)**	237
Chapter (23): Regarding a judge writing a letter to another judge.	181	Chapter (1): Regarding the definition of testimony, its pillars, causes, rulings, conditions, and types.	237
Chapter (24): Regarding the appointment of an arbitrator (Hakam).	195	Chapter (2): Regarding observing, giving, and refusing to give testimony.	239
	201		256

Subject	Page	Subject	Page
Chapter (25): Regarding proving agency (Wakalah), inheritance, and debt.		Chapter (3): Regarding the manner of giving testimony and its hearing.	
Chapter (26): Regarding imprisonment and detention.	221	Chapter (4) First Section: Regarding those whose testimony [is accepted/ rejected]...	261

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ विषय सूची

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
अध्याय: (16) पदच्युत न्यायाधीश (काजी) की अदालत से अभिलेखों को कब्जे में लेने के बारे में।	146	अध्याय: (27) किन कारणों से न्यायाधीश का निर्णय रद्द किया जाता है और कब नहीं?	219
अध्याय: (17) उन स्थितियों के बारे में जिनमें झूठी गवाही पर फैसला हो गया और न्यायाधीश को इसका ज्ञान न था।	150	अध्याय: (28) गवाही स्थापित होने के बाद लेकिन निर्णय से पहले किसी नई घटना के घटित होने के बारे में।	222
अध्याय: (18) न्यायाधीश का निर्णय सफल पक्ष या असफल पक्ष के विश्वास के विरुद्ध होने के बारे में।	153	अध्याय: (29) उन व्यक्तियों के बारे में जिनकी उपस्थिति विवाद और गवाहों की सुनवाई में अनिवार्य है; न्यायाधीश का निर्णय और संबंधित मामले।	225
अध्याय: (19) कानूनी शोध (इज्तिहाद) के मामलों में न्यायाधीश के निर्णय के बारे में।	155	अध्याय: (30) न्यायाधीश द्वारा वसीयत के निष्पादक और संरक्षक की नियुक्ति और वसीयत सिद्ध करने के बारे में।	228
अध्याय: (20) उन स्थितियों के बारे में जहाँ न्यायाधीश का निर्णय वैध है और जहाँ नहीं।	166	अध्याय: (31) अनुपस्थिति में निर्णय (कज़ा अल-ग़ायब) के बारे में।	231
अध्याय: (21) गवाहों की विश्वसनीयता की जाँच (जरह ओ तादील) के बारे में।	170	अनुभाग 5: विविध विषयों के बारे में।	230
अध्याय: (22) न्यायाधीश को कब न्यायसंगत अभिलेखों को सौंपना चाहिए और कब नहीं।	177	**साक्ष्य की पुस्तक (किताब अल-शहादात)**	237
अध्याय: (23) एक न्यायाधीश द्वारा दूसरे न्यायाधीश को पत्र लिखने के बारे में।	181	अध्याय: (1) साक्ष्य की परिभाषा, इसके अंग, कारण, नियम, शर्तें और प्रकार।	237
	195		239

विषय	पृष्ठ	विषय	पृष्ठ
अध्याय: (24) मध्यस्थ की नियुक्ति के बारे में।		अध्याय: (2) गवाही को स्वीकार करने, देने और इनकार करने के बारे में।	
अध्याय: (25) वकालत, विरासत और ऋण सिद्ध करने के बारे में।	201	अध्याय: (3) गवाही देने और उसकी सुनवाई के तरीके के बारे में।	256
अध्याय: (26) कारावास और हिरासत के बारे में।	221	अध्याय: (4) प्रथम अनुभाग: उन लोगों के बारे में जिनकी गवाही...	261

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ فہرست

مضمون	صفحہ
باب: (۱۶) قاضی معزول کی کچہری سے محضروں پر قبضہ کرنے کے بیان میں	۱۴۶
باب: (۱۷) ان صورتوں کے بیان میں جن میں جھوٹی گواہی پر فیصلہ واقع ہو گیا اور قاضی کو اس کا علم نہ ہوا۔	۱۵۰
باب: (۱۸) حکم قاضی برخلاف اعتقاد محکوم لہ یا محکوم علیہ کے واقع ہونے کے بیان میں	۱۵۳
باب: (۱۹) مسائل اجتہادی میں حکم قضا واقع ہونے کے بیان میں	۱۵۵
باب: (۲۷) کس کس سبب کے ساتھ حکم قاضی رد کیا جاتا ہے اور کب نہیں رد ہوتا ہے	۲۱۹
باب: (۲۸) گواہی قائم ہونے کے بعد قاضی کے حکم دینے سے پہلے کسی امر کے حادث ہونے کے بیان میں	۲۲۲
باب: (۲۹) ان شخصوں کے بیان میں جن کا حاضر ہونا خصومت اور گواہوں کی سماعت میں شرط ہے حکم قاضی اور اس کے متعلقات کے بیان میں	۲۲۵
باب: (۳۰) قاضی کے وصی اور قیم مقرر کرنے اور قاضی کے پاس وصیت ثابت کرنے کے بیان میں	۲۲۸

مضمون	صفحہ
باب: (۲۰) جس میں قضائے قاضی جائز ہے اور جس میں نہیں جائز ہے ان صورتوں کے بیان میں	۱۶۶
باب: (۲۱) جرح و تعدیل کے بیان میں	۱۷۰
باب: (۲۲) قاضی کو کتب عادل کے ہاتھ سپرد کرنا چاہیے اور کب نہ چاہیے	۱۷۷
باب: (۲۳) ایک قاضی کا دوسرے قاضی کو خط لکھنے کے بیان میں	۱۸۱
باب: (۲۴) حکم مقرر کرنے کے بیان میں	۱۹۵
باب: (۲۵) وکالت اور وراثت اور قرضہ ثابت کرنے کے بیان میں	۲۰۱
باب: (۲۶) قید اور پیچھا پکڑنے کے بیان میں	۲۲۱
باب: (۳۱) قضا علی الغائب کے بیان میں	۲۳۱
فصل ۵: متفرقات کے بیان میں	۲۳۰
کتاب الشهادات	۲۳۷
باب: (۱) شہادت کی تعریف اور اُس کے رکن و سبب اور حکم و شرائط و اقسام کے بیان میں	۲۳۷
باب: (۲) گواہی کو برداشت کرنے اور ادا کرنے اور انکار کرنے کے بیان میں	۲۳۹
باب: (۳) گواہی ادا کرنے اور اس کی سماعت کی صورت کے بیان میں	۲۵۶
باب: (۴) پہلی فصل: ان لوگوں کے بیان میں جن کی گواہی	۲۶۱

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | Index (Table of Contents)

Subject	Page	Subject	Page
Book of Retraction of Testimony	**337**	Regarding those whose testimony is acceptable and those whose is not because they are unfit to testify	261
Chapter: 1		Second Section: Regarding those whose testimony is not accepted due to immorality (fisq)	263
Regarding its definition, pillars, rulings, and conditions		Third Section: Regarding those whose testimony is unacceptable due to suspicion/accusation, etc.	267
Chapter: 2	338	Chapter: 5	283
Regarding the retraction of testimony by some witnesses		Regarding the testimony of specified/limited property	287
Chapter: 3	339	Chapter: 6	293
Regarding retracting a testimony given in favor of the mother		Regarding giving testimony in matters of inheritance	
Chapter: 4	341	Chapter: 7	
Regarding retraction of testimony in sales, gifts, pledges, loans, deposits, trade capital, profit-sharing, partnership, and leasing		Regarding contradictions and disagreements occurring between a claim and testimony	
Chapter: 5	344	First Section: Regarding claims for debt, i.e., unspecified wealth of dirhams and dinars	294
Regarding retraction of testimony in marriage, divorce, consummation, and Khula		Second Section: Regarding claims of estates/properties	296
Chapter: 6	348	Third Section: Regarding claims in cases where a contract (aqd) is claimed	302
		Chapter: 8	304

Subject	Page
Regarding retraction of testimony in manumission and the status of Mudabbar and Mukatab slaves	
Chapter: 7	350
Regarding retraction of testimony in patronage, lineage, birth, children, and inheritance	
Chapter: 8	357
Regarding retraction of testimony in wills/bequests	
Chapter: 9	359
Regarding retraction of testimony in Hudud (fixed punishments) and crimes	
Chapter: 10	362
Regarding retraction after giving testimony upon testimony	
Regarding disagreements among witnesses	
Chapter: 9	314
Regarding testimony upon negation	
Chapter: 10	319
Regarding the testimony of non-believers	
Chapter: 11	326
Regarding giving testimony upon testimony (hearsay/proxy)	
Chapter: 12	329
Regarding Jarh and Ta'dil (Cross-examination and verification of witness reliability)	

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | फ़ेहरिस्त (विषय-सूची)

विषय	पृष्ठ
किताब अर-रुजू' अनिश-शहादा (साक्ष्य वापस लेने की पुस्तक)	**337**
अध्याय: 1	
इसकी व्याख्या, स्तंभ, आदेश और शर्तों के वर्णन में	
अध्याय: 2	338
कुछ गवाहों के(गवाही से) मुकर जाने के वर्णन में	
अध्याय: 3	339
माँ के हक़ में गवाही देकर उससे मुकरने के वर्णन में	
अध्याय: 4	341
बिक्री, उपहार, गिरवी, उधार, अमानत, व्यापार पूँजी, लाभ साझाकरण, साझेदारी और पट्टे की गवाही से मुकरने के वर्णन में	
अध्याय: 5	344
निकाह, तलाक़, संभोग और खुला की गवाही से मुकरने के वर्णन में	
(जिनकी गवाही) स्वीकार्य है और जिनकी इस कारण स्वीकार्य नहीं है क्योंकि वे गवाही के योग्य नहीं हैं	261
दूसरी फ़स्ल * उन लोगों के वर्णन में जिनकी गवाही कुकर्म (फ़िस्क) के कारण स्वीकार्य नहीं है	263
तीसरी फ़स्ल * उन लोगों के वर्णन में जिनकी गवाही आरोप (तोहमत) आदि के कारण अस्वीकार्य है	267
अध्याय: 5	283
सीमित चीज़ की गवाही के वर्णन में	287
अध्याय: 6	293
विरासतों (उत्तराधिकार) में गवाही देने के वर्णन में	
अध्याय: 7	
दावे और गवाही में मतभेद और विरोधाभास उत्पन्न होने के वर्णन में	
पहली फ़स्ल * ऋण यानी अनिश्चित धन, दिरहम और दीनार के ऋण के दावे के वर्णन में	294
दूसरी फ़स्ल * अचल संपत्तियों (इमलाक) के दावे के वर्णन में	296

विषय	पृष्ठ
अध्याय: 6	348
(दास को) मुक्त करने, मुदब्बर और मुकातब बनाने की गवाही से मुकरने के वर्णन में	
अध्याय: 7	350
संरक्षण (वला), वंश, जन्म, संतान और विरासत की गवाही से मुकरने के वर्णन में	
अध्याय: 8	357
वसीयत की गवाही से मुकरने के वर्णन में	
अध्याय: 9	359
दंड विधान (हुदूद) और अपराधों की गवाही से मुकरने के वर्णन में	
अध्याय: 10	362
गवाही पर गवाही देने (परोक्ष साक्ष्य) के बाद मुकरने के वर्णन में	

विषय	पृष्ठ
तीसरी फ़स्ल * उन स्थितियों के दावे में जिनमें किसी अनुबंध (अक्द) का दावा हो	302
अध्याय: 8	304
गवाहों के आपसी मतभेद के वर्णन में	
अध्याय: 9	314
निषेध (नफ़ी) पर गवाही के वर्णन में	
अध्याय: 10	319
काफ़िरों (अ-मुस्लिमों) की गवाही के वर्णन में	
अध्याय: 11	326
गवाही पर गवाही देकर मुकरने के वर्णन में	
अध्याय: 12	329
जरह और तादील (गवाहों की जांच और विश्वसनीयता) के वर्णन में	

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ | فہرست

مضمون	صفحہ
کتاب الرجوع عن الشہادۃ	۳۳۷
باب: ۱ اس کی تفسیر اور رکن اور حکم اور شرط کے بیان میں	
باب: ۲ بعض گواہوں کے رجوع کرنے کے بیان میں	۳۳۸
باب: ۳ ماں کے حق میں گواہی دے کر اس سے رجوع کرنے کے بیان میں	۳۳۹
باب: ۴	۳۴۱

مضمون	صفحہ
مقبول ہے اور جن کی اس سبب سے نہیں مقبول ہے کہ وجہ گواہی کے لائق نہیں	۲۶۱
دوسری فصل * اُن لوگوں کے بیان میں جن کی گواہی بسبب فسق کے مقبول نہیں ہے	۲۶۳
تیسری فصل * اُن لوگوں کے بیان میں جن کی گواہی بسبب تہمت وغیرہ کے نا مقبول ہے	۲۶۷
باب: ۵ محدود چیز کی گواہی کے بیان میں	۲۸۳ ۲۸۷
باب: ۶ میراثوں میں گواہی ادا کرنے کے بیان میں	۲۹۳
باب: ۷	

مضمون	صفحہ
بیع اور ہبہ اور رہن و عاریت و ودیعت و بضاعت و مضاربت و شرکت و اجارہ کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں	
باب: ۵	۳۴۴
نکاح اور طلاق اور دخول اور خلع کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں	
باب: ۶	۳۴۸
آزاد اور مدبر مکاتب کرنے کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں	
باب: ۷	۳۵۰
ولاء اور نسب اور ولادت اور اولاد اور میراث کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں	
باب: ۸	۳۵۷
باب: ۹	۳۱۴
باب: ۱۰	۳۱۹

مضمون	صفحہ
دعویٰ اور گواہی میں اختلاف و تناقض واقع ہونے کے بیان میں	
پہلی فصل * دین یعنی مال غیر معین	
درم و دینار قرض کے دعویٰ کے بیان میں	۲۹۴
دوسری فصل * املاک کے دعوے کے بیان میں	۲۹۶
تیسری فصل * ان صورتوں کے دعوے میں جن میں کسی عقد کا دعویٰ ہے	۳۰۲
گواہوں کے اختلاف کے بیان میں	۳۰۴
نفی پر گواہی کے بیان میں	

مضمون	صفحہ	مضمون	صفحہ
وصیت کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں			
باب: ۹	۳۵۹	اہلِ کفر کی گواہی کے بیان میں	
حدود اور جرموں کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں		باب: ۱۱	۳۲۶
باب: ۱۰	۳۶۲	گواہی پر گواہی دینے کے بیان میں	
گواہی پر گواہی دے کر رجوع کرنے کے بیان میں		باب: ۱۲	۳۲۹
		جرح و تعدیل کے بیان میں	

Table of Contents Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (5)

Page	Subject
420	**Chapter: (6)**
	In those contracts where the agent is a mere intermediary (messenger)
	First Section: Regarding agency in marriage (Nikah)
	Second Section: Regarding appointing an agent for divorce and manumission (freeing a slave)
431	**Chapter: (7)**
436	Regarding appointing an agent for litigation, settlement, etc.
431	Section: Regarding the rulings of an agent for demanding and receiving debt
438	Section: Sending a messenger for debt collection
438	Section: Appointing an agent for debt collection
441	Section: Regarding the rulings for an agent taking possession of mortgaged property
443	Section: The settlement agent does not have authority over litigation
447	**Chapter: (8)**
363	**Chapter: (1)**
	Kitab al-Wakalah (The Book of Agency)
	Regarding the Sharia definition of agency, its pillars, conditions, wording, rulings, and attributes
367	First Section: Regarding the substantiation of agency, testifying to it, and related matters
380	**Chapter: (2)**
	Regarding appointing an agent for the purpose of purchasing
	Section: Regarding appointing an agent for purchasing an unspecified item and disputes between the agent and the principal
389	**Chapter: (3)**
396	Regarding appointing an agent for the purpose of selling
	Section: Regarding appointing an agent for gift-giving (Hiba)
411	**Chapter: (4)**
	Regarding agency in leasing/hiring (Ijarah) etc.

Page	Subject
	Regarding appointing two persons as agents
450	**Chapter: (9)**
	Regarding the circumstances by which an agent is dismissed from agency
455	Regarding miscellaneous matters of dismissal etc.
457	**Chapter: (10)**
	Regarding miscellaneous subjects
	A case regarding the invalidity of manumission from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him)
463	Regarding miscellaneous subjects
	First Section: Regarding agency for giving/taking a lease, and in farming and transactions
413	Second Section: Regarding appointing a 'Mudarib' (silent partner) and a partner as an agent
416	Third Section: Regarding merchandise for profit-sharing (Bida'ah)
417	**Chapter: (5)**
	Regarding appointing an agent in a mortgage/pledge (Rahn) matter

अनुक्रमणिका फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (५)

पृष्ठ	विषय
४२०	**अध्याय : (६)**
	उन अनुबंधों में जिनमें वकील मात्र एक राजदूत (मध्यस्थ) होता है
	पहला खंड : निकाह (विवाह) में एजेंसी के विवरण में
	दूसरा खंड : तलाक और दास-मुक्ति के लिए वकील नियुक्त करने के विवरण में
४३१	**अध्याय : (७)**
४३६	विवाद और सुलह आदि में वकील नियुक्त करने के विवरण में
४३१	खंड : ऋण की मांग और उसे प्राप्त करने के लिए वकील के नियमों के विवरण में
४३८	खंड : ऋण वसूली के लिए दूत भेजने के विवरण में
४३८	खंड : ऋण वसूली के लिए वकील नियुक्त करने के विवरण में
४४१	खंड : गिरवी रखी संपत्ति पर कब्जा करने वाले वकील के नियमों के विवरण में
४४३	खंड : सुलह के वकील को विवाद करने का अधिकार नहीं होता
४४७	**अध्याय : (८)**

पृष्ठ	विषय
३६३	**अध्याय : (१)**
	किताब अल-वकाला (एजेंसी की पुस्तक)
	एजेंसी के शरीयत अर्थ, उसके स्तंभ, शर्त, शब्द, नियम और गुणवत्ता के विवरण में
३६७	पहला खंड : एजेंसी को सिद्ध करने, उस पर गवाही देने और संबंधित मामलों के विवरण में
३८०	**अध्याय : (२)**
	खरीदने के लिए वकील नियुक्त करने के विवरण में
	खंड : किसी अनिर्दिष्ट वस्तु को खरीदने के लिए वकील नियुक्त करने और वकील तथा मुवक्किल के बीच विवाद के विवरण में
३८९	**अध्याय : (३)**
३९६	बेचने के लिए वकील नियुक्त करने के विवरण में
	खंड : हिबा (उपहार) के लिए वकील नियुक्त करने के विवरण में
४११	**अध्याय : (४)**
	पट्टे (इज़ारा) आदि की एजेंसी के विवरण में

पृष्ठ	विषय
	दो व्यक्तियों को वकील नियुक्त करने के विवरण में
४५०	**अध्याय : (९)**
	उन स्थितियों के विवरण में जिनसे वकील अपनी एजेंसी से बाहर हो जाता है
४५५	बर्खास्तगी आदि के विविध मामलों के विवरण में
४५७	**अध्याय : (१०)**
	विविध विषयों के विवरण में
	इमाम अबू यूसुफ (रहमतुल्लाह अलैह) के अनुसार दास-मुक्ति के अमान्य होने की एक स्थिति
४६३	विविध विषयों के विवरण में
	पहला खंड : पट्टा देने, पट्टा लेने और खेती तथा लेन-देन की एजेंसी के विवरण में
४१३	दूसरा खंड : मुजारिब (साझा भागीदार) और हिस्सेदार को वकील नियुक्त करने के विवरण में
४१६	तीसरा खंड : बिज़ाअत (लाभ साझा करने वाला माल) के विवरण में
४१७	**अध्याय : (५)**
	गिरवी (रह्न) के मामले में वकील नियुक्त करने के विवरण में

فہرست فتاویٰ عالمگیری ..... جلد (۵)

صفحہ	مضمون
۴۲۰	**باب : (۶)**
	ان عقود میں جن میں وکیل سفیر محض ہوتا ہے
	پہلی فصل : وکالت بالنکاح کے بیان میں
	دوسری فصل : طلاق و عتاق کے واسطے وکیل کرنے کے بیان میں
۴۳۱	**باب : (۷)**
۴۳۶	خصومت و صلح وغیرہ میں وکیل کرنے کے بیان میں
۴۳۱	فصل : تقاضائے قرض اور اس کے وصول کرنے کے وکیل کے احکام میں
۴۳۸	فصل : وصول قرض کے لیے ایلچی بھیجنا
۴۳۸	

صفحہ	مضمون
۳۶۳	**باب : (۱)**
	کتاب الوکالۃ
	وکالت کے شرعی معنی اور اس کے رکن اور شرط و الفاظ و حکم و صفت کے بیان میں
۳۶۷	پہلی فصل : وکالت کے اثبات کرنے اور اس پر گواہی دینے اور متعلقات کے بیان میں
۳۸۰	**باب : (۲)**
	خریدنے کے واسطے وکیل کرنے کے بیان میں
	فصل : غیر معین چیز خریدنے کے واسطے وکیل کرنے اور وکیل و موکل میں اختلاف ہونے کے بیان میں
۳۸۹	**باب : (۳)**
۳۹۶	

صفحہ	مضمون
	فصل : وصولی قرضہ کے لیے وکیل کرنا
۴۴۱	فصل : مال رہن پر قبضہ کرنے کے وکیل کے احکام میں
۴۴۳	فصل : وکیل صلح کی خصومت کا اختیار نہیں ہوتا
۴۴۷	**باب : (۸)**
	دو شخصوں کو وکیل کرنے کے بیان میں
۴۵۰	**باب : (۹)**
	ان صورتوں کے بیان میں جن سے وکیل وکالت سے باہر ہو جاتا ہے
۴۵۵	متفرقات عزل وغیرہ کے بیان میں
۴۵۷	**باب : (۱۰)**
	متفرقات کے بیان میں

صفحہ	مضمون
	بیچ کرنے کے واسطے وکیل کرنے کے بیان میں
	فصل : ہبہ کے واسطے وکیل کرنے کے بیان میں
۴۱۱	**باب : (۴)**
	اجارہ وغیرہ کی وکالت کے بیان میں
	پہلی فصل : اجارہ دینے اور اجارہ لینے اور کھیتی اور معاملہ کی وکالت کے بیان میں
۴۱۳	دوسری فصل : مضارب و شریک کو وکیل کرنے کے بیان میں
۴۱۶	تیسری فصل : بضاعت کے بیان میں
۴۱۷	**باب : (۵)**
	رہن کے معاملہ میں وکیل کرنے کے بیان میں

مضمون	مضمون صفحہ	صفحہ
	امام ابو یوسف رحمۃ اللہ تعالیٰ علیہ سے عتاق کے باطل ہونے کی ایک صورت	
	متفرقات کے بیان میں	۴۶۳

(no English text on this page)

(no Hindi text on this page)

(no Urdu text on this page)

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

Kitab al-Sarf It contains six chapters.

Chapter : 1 Concerning the definition of Sarf sale, its pillars, rulings, and conditions The definition of Sarf is the exchange (sale) of certain monetary values for others; this is stated in 'Fath al-Qadir'. Its pillars are the same as those for any sale; this is stated in 'Bahr al-Ra’iq'. Its Sharia ruling is that each of the two parties should gain initial ownership of what they have purchased from the other, just as in a regular sale; this is stated in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. It has several conditions, among which is that taking possession (qabd) of both exchanged items before separation is a prerequisite, as mentioned in 'Al-Bada'i'. This applies whether both items are specific (like cast metal objects) or non-specific (like coins), or if one is specific and the other is not, as stated in 'Al-Hidayah'. In 'Qawa'id al-Quduri', it is written that 'possession' here means manual possession or 'takhliya' (relinquishment/delivery), as noted in 'Fath al-Qadir'. Separation means physical separation between the two contracting parties, such that one goes in one direction and the other in another, or one leaves while the other remains seated. As long as both remain in their place and have not left, they are not considered separated, even if a long time passes. However, if physical separation occurs, or if both fall asleep or lose consciousness in the session (majlis), or if they stand up together and walk along the same path for a mile or more without separating from each other, they are not considered dispersed (mutafarriq); this is written in 'Al-Bada'i'. If Zaid owes Amr a thousand Dirhams and Amr owes Zaid Dinars, and one calls out to the other from behind a wall or from afar saying, "I have sold what you owe me in exchange for what I owe you," it is not permissible. Similarly, if a Sarf sale is conducted via an envoy, it is also not permissible because there is physical separation; this is stated in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'.

Difference between selling Dirham for Dirham and Dinar for Dinar in the aforementioned issue The session (majlis) is generally not considered except in one issue: If a father says, "Bear witness that I have purchased these Dinars for Dirhams from my adult son," and then stands up before the ten Dirhams are weighed, the Sarf sale becomes void. This is narrated from Imam Muhammad (RA) because the father is the sole contracting party, and since physical separation between oneself is impossible, the session is taken into account; this is written in 'Bahr al-Ra’iq'. It should be noted that there is a difference between exchanging Dirham for Dirham or Dinar for Dinar, and exchanging 'paisa' (copper coins) for Dirham or Dinar. In

exchanging paisa for Dirham or Dinar, possession of both sides is not a condition; possession of only one side before separation is sufficient.

---

1. Meaning if the session remains united, the Sarf would be valid; this is not considered. 12
2. The word 'paisa' is used because these are not original currencies (thaman) but are like commodities (mataa').

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ किताब अल-सर्फ़(मुद्रा विनिमय की पुस्तक)

किताब अल-सर्फ़ इसमें छह अध्याय हैं।

अध्याय : १ बय-ए-सर्फ़ کی परिभाषा, उसके रुकन (स्तम्भ), नियम और शर्तों के वर्णन में
इसकी परिभाषा यह है कि कुछ मुद्राओं (क़ीमतों) को दूसरी मुद्राओं के बदले बेचने को 'सर्फ़ कहते हैं, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। इसके रुकन वही हैं जो हर प्रकार की बिक्री के होते हैं, यह 'बहुर राइक़' में लिखा है। शरीयत में इसका नियम यह है कि विनिमय करने वाले दोनों व्यक्तियों में से प्रत्येक को उस चीज़ पर, जो उसने दूसरे से खरीदी है, प्रारंभिक स्वामित्व प्राप्त हो जाए जैसा कि साधारण बिक्री में होता है, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। इसकी कई शर्तें हैं, जिनमें से एक यह है कि अलग होने से पहले दोनों विनिमय वस्तुओं पर अधिकार (क़ब्ज़ा) होना अनिवार्य है, जैसा कि 'बदाइ' में वर्णित है। चाहे दोनों विनिमय वस्तुएं निर्धारित हों जैसे ढली हुई चीज़ें, या निर्धारित न हों जैसे सिक्के, या एक निर्धारित हो और दूसरी न हो, जैसा 'हिदाया' में है। 'क़वाइदे क़ुदूरी' में लिखा है कि यहाँ क़ब्ज़े से तात्पर्य हाथ से क़ब्ज़ा करना या सुपुर्दगी (तख़्लिया) है, यह 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। अलग होने का अर्थ यह है कि अनुबंध करने वाले दोनों व्यक्ति शारीरिक रूप से अलग हो जाएँ, जैसे कि एक एक तरफ चला जाए और दूसरा दूसरी तरफ, या एक चला जाए और दूसरा बैठा रहे। यहाँ तक कि यदि दोनों अपनी जगह पर हों और वहाँ से न हिले हों, तो अलग होने का नियम लागू नहीं होगा, भले ही बैठे हुए काफी समय बीत गया हो। लेकिन यदि उन दोनों में शारीरिक जुदाई हो जाए, या यदि दोनों बैठक (मजलिस) में सो जाएँ या बेहोश हो जाएँ, या अपनी जगह से एक साथ खड़े हों और एक ही रास्ते पर चलें और एक मील या उससे अधिक चलें और एक-दूसरे से अलग न हों, तो वे अलग नहीं कहलाएंगे, यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि ज़ैद का अम्र पर एक हज़ार दिरहम ऋण हो और अम्र का ज़ैद पर दीनार ऋण हो, फिर एक ने दूसरे को दीवार के पीछे से या दूर से आवाज़ देकर कहा कि जो तेरा मुझ पर ऋण है उसे मेरे उस ऋण के बदले में जो मेरा तुझ पर है बेच दिया, तो यह जायज़ नहीं है। इसी तरह यदि दूत भेजकर सर्फ़ की बिक्री की गई तो वह भी जायज़ नहीं है क्योंकि दोनों में शारीरिक दूरी है, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में दिरहम को दिरहम के बदले और दीनार को दीनार के बदले बेचने में अंतर
मजलिस (बैठक) का कोई विशेष महत्व नहीं है सिवाय एक मसले के, वह यह है कि यदि पिता ने कहा कि तुम लोग गवाह रहो कि मैंने अपने बालिग़ बेटे से ये दिरहम दीनार के बदले खरीदे हैं, फिर दिरहम तौलने (वज़न) से पहले ही उठ खड़ा हुआ, तो सर्फ़(लेन-देन) बातिल (अमान्य) हो गया, ऐसा

ही इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है। क्योंकि पिता ही अनुबंध करने वाला है और शारीरिक जुदाई का विचार यहाँ संभव नहीं है, इसलिए मजलिस का विचार किया जाएगा, यह 'बह्रुर राइक़' में लिखा है। फिर जानना चाहिए कि दिरहम को दिरहम के बदले और दीनार को दीन्ार के बदले बेचने में, और पैसों (तांबे के सिक्के) को दिरहम या दीनार के बदले बेचने में अंतर है, क्योंकि पैसों को दिरहम या दीन्ार के बदले बेचने में दोनों तरफ से क़ब्ज़ा होना शर्त नहीं है, बल्कि केवल एक पक्ष का अलग होने से पहले क़ब्ज़ा होना पर्याप्त है।

---

1. अर्थात मजलिस एक रहे तो सर्फ़ सही हो जाएगा, यह विश्वसनीय नहीं है। १२
2. 'पैसों' का कथन इसलिए क्योंकि ये वास्तविक मुद्रा नहीं हैं बल्कि सामान (मत्ता) के समान हैं।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ کتاب الصرف

کتاب الصرف اس میں چھ ابواب ہیں

باب : ۱ بیع صرف کی تعریف اس کے رکن، حکم اور شرائط کے بیان میں اس کی تعریف یہ ہے کہ بعض ثمنوں کو بعض کے عوض بیچ کرنے کو صرف کہتے ہیں یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اس کے رکن وہی ہیں جو ہر بیع کے ہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اس کا حکم شرعاً یہ ہے کہ دونوں صرف کرنے والوں میں ہر ایک کو اس چیز پر جو اس نے دوسرے سے خریدی ہے ابتداء ملک حاصل ہو جائے جیسا بیع میں ہوتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اس کے شرائط چند ہیں از جملہ جدا ہونے سے پہلے دونوں بدل پر قبضہ ہونا شرط ہے کذا فی البدائع خواہ دونوں بدل متعین ہوں جیسے ڈھلی ہوئی چیزیں یا متعین نہ ہوں جیسے سکہ یا ایک متعین ہو دوسری متعین نہ ہو کذا فی الہدایہ اور قواعد قدوری میں لکھا ہے کہ یہاں قبضہ سے مراد ہاتھ سے قبضہ ہوتا ہے تخلیہ مراد ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور جدا ہونے کے معنی یہ ہیں کہ دونوں عقد کرنے والے بدنی جدائی اختیار کریں بایں طور کہ ایک ایک طرف چلا جائے اور دوسرا دوسری طرف یا ایک چلا جائے اور دوسرا بیٹھا رہے حتیٰ کہ اگر دونوں اپنی جگہ پر ہوں اور وہاں سے نہ گئے ہوں تو جدا ہونے کا حکم نہ دیا جائے گا اگرچہ بیٹھے ہوئے دیر گزری مگر جبکہ ان دونوں میں بدنی جدائی ہو جائے اور ایسے ہی اگر دونوں مجلس میں سو جائیں یا دونوں بیہوش ہو جائیں یا اپنی جگہ سے ایک ساتھ کھڑے ہوں اور ایک ہی راستہ پر چلیں اور ایک میل یا زیادہ جائیں اور ایک دوسرے سے جدا نہ ہو تو متفرق نہ کہلائیں گے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر زید کے عمرو پر ایک ہزار درہم قرض ہوں اور عمرو کے زید پر دینار قرض ہوں پھر ایک نے دوسرے کو دیوار کے پیچھے سے یا دور سے آواز دے کر کہا کہ جو تیرا مجھ پر ہے وہ بعوض

اس کے جو میرا تجھ پر ہے میں نے بیچ کیا تو جائز نہیں ہے اور ایسے ہی اگر ایلچی بھیج کر بیع صرف کی تو بھی جائز نہیں ہے کیونکہ دونوں میں بدنی جدائی ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں درہم کو درہم کے عوض بیچنے اور دینار کو دینار کے عوض بیچنے میں فرق

مجلس کا کچھ اعتبار نہیں ہے مگر صرف ایک مسئلہ میں اور وہ یہ ہے کہ اگر باپ نے کہا کہ تم لوگ گواہ رہو کہ میں نے اپنے بالغ بیٹے سے یہ دیناروں درہم کو خریدا ہے پھر دس درہم وزان ہونے سے پہلے اٹھ کھڑا ہوا تو صرف باطل ہو گئی ایسا ہی امام محمدؒ سے مروی ہے کیونکہ باپ ہی عقد کرنے والا ہے اور بدنی جدائی کا اعتبار یہاں ممکن نہیں ہے تو مجلس کا اعتبار کیا جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے پھر جاننا چاہئے کہ درہم کو درہم کے عوض بیچنے اور دینار کو دینار کے عوض بیچنے میں اور پیسوں کے درہم یا دینار کے عوض بیچنے میں فرق ہے کیونکہ پیسوں کو درہم یا دینار کے عوض بیچنے میں دونوں بدل پر قبضہ ہونا شرط نہیں ہے صرف ایک بدل پر جدائی سے پہلے قبضہ ہونا کافی ہے۔

۱۔ یعنی مجلس متحدہ رہے تو صرف صحیح ہو جائے یہ معتبر نہیں ہے۔ ۱۲ ۲۔ قولہ پیسوں کیونکہ یہ اصلی ثمن نہیں بلکہ بمنزلہ متاع ہیں۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Sarf (Book of Currency Exchange)

It is stated in 'al-Muhit' that in this contract (of currency exchange), there should be no optional condition (Khiyar-e-Shart) for anyone. Furthermore, there should be no stipulated time limit (Mi'ad) in this contract, as mentioned in 'al-Nihayah'. If both parties stipulated a time limit and then took mutual possession before separating, this shall be considered as waiving the time limit, and the sale (bay') shall become valid. If an optional condition was stipulated and then both parties annulled it before separating, or the party holding the option annulled it, the sale becomes permissible by way of 'Istihsan' (juristic preference). If a time limit existed in the contract and the party concerned annulled it before separation, the contract becomes valid by way of 'Istihsan', as stated in 'al-Hawi'. In an exchange of dirhams for dinars, if a condition for credit was made in one of the counter-values, and the party with the condition paid some in cash and some not, then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), the entire sale would be 'fasid' (invalid/voidable). An example of this is when someone buys one dinar for ten dirhams with a one-month promise, then pays five in cash and they separate; the sale for the portion of the five dirhams will not be valid. If purchased for five in cash and five on credit, then the cash is paid and they separate, the entire sale is 'fasid'. However, if the full ten were paid, the sale becomes valid, as stated in 'al-Dhakhirah'.

A Case of Corruption in the Essence of the Contract ☆

Furthermore, by stipulating an option or a duration, the 'Sarf' (currency exchange) sale becomes partially 'fasid' because this corruption exists within the essence of the contract itself. Due to the lack of possession, the contract becomes 'fasid' after initially being valid. This is because, according to some jurists, possession is a condition for the contract to remain valid, while according to others, it is a condition for its initial validity; the former opinion is more correct. The practical consequence of this disagreement (Thamarah al-Khilaf) becomes apparent when a Sarf contract becomes 'fasid' solely due to lack of possession. According to Imam al-A'zam, based on the opinion of some later jurists, the portion which is not Sarf will also become null (batil). However, according to the opinion of some earlier jurists, it will not be 'fasid', and this is more correct. For instance, if a slave girl wearing a silver necklace is bought for silver, and the parties separate before possession, the sale of the Sarf portion (the necklace) becomes null due to lack of possession, but the sale of the slave girl will not be 'fasid'. If the slave girl was bought with the necklace for silver with a condition of option or duration, then according to Imam al-A'zam, both the

Sarf and the sale are 'fasid'. According to the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the sale will not be 'fasid', as stated in 'Muhit al-Sarakhsi'. If a Sarf sale becomes 'fasid' due to separation from the meeting place before possession, the item does not leave the buyer's ownership before being returned to the seller. Imam Muhammad mentioned a case in 'Jami' al-Saghir' where someone bought a silver vessel (chhagal) for two dinars, took possession of it, and paid one dinar. If they separate before the second dinar is paid, the sale of half the vessel will be 'fasid', and this corruption will not extend to the other half. Thus, if the seller disappears and someone claims ownership of half the vessel, the buyer shall be the defendant (mudda'a 'alayh), as stated in 'al-Dhakhirah'. In a Sarf contract, if the subject matter is of the same genus, equality in weight is also a condition, as in 'Khizanat al-Muftin'. If they are not of the same genus—for example, selling gold for silver—equality is not a condition; only mutual possession is required, as stated in 'al-Tabyin'.

Chapter 2 In Explanation of Rulings Related to the Subject Matter of the Contract This consists of five sections (Fasls)

---

1. **Note on 'Thamarah al-Khilaf'**: This means the practical result or consequence arising from this scholarly disagreement will manifest in such a situation.
2. **Note on 'Awwalin'**: Meaning according to the first opinion of some jurists it will not be 'fasid', whereas according to others it will be.

यह 'मुहीत' में लिखा है कि इस अनुबंध (अक़्द) में किसी के लिए भी 'खियार-ए-शर्त' (विकल्प की शर्त) नहीं होनी चाहिए। साथ ही, इस अनुबंध में कोई समय सीमा (मीयाद) नहीं होनी चाहिए, जैसा कि 'निहाया' में लिखा है। यदि दोनों ने समय सीमा की शर्त रखी और फिर जुदा होने से पहले आपसी कब्ज़ा (पोज़ेशन) कर लिया, तो यह समय सीमा को समाप्त करना माना जाएगा और खरीद-बिक्री (बय) सही हो जाएगी। यदि विकल्प की शर्त लगाई गई और फिर जुदा होने से पहले दोनों ने इसे रद्द कर दिया या विकल्प वाले व्यक्ति ने इसे रद्द कर दिया, तो 'इस्तेहसानन' (सद्भावनापूर्ण निर्णय के आधार पर) बिक्री वैध हो जाएगी। यदि अनुबंध में समय सीमा थी और फिर समय सीमा वाले ने जुदा होने से पहले इसे रद्द कर दिया, तो 'इस्तेहसानन' अनुबंध वैध हो जाएगा, यह 'हावी' में लिखा है। यदि दिरहम को दीनार के बदले बेचने में किसी एक पक्ष के लिए उधार की शर्त लगाई गई, फिर शर्त वाले ने कुछ नकद दिया और कुछ नहीं दिया, तो इमाम-ए-आज़म के निकट पूरी बिक्री 'फ़ासिद' (दोषपूर्ण/अमान्य) होगी। इसकी स्थिति यह है कि यदि किसी ने एक दीनार दस दिरहम के बदले एक महीने के वादे पर खरीदा, फिर पाँच नकद दिए और दोनों जुदा हो गए, तो पाँच दिरहम के हिस्से की बिक्री नहीं होगी। और यदि पाँच नकद और पाँच उधार के बदले खरीदा, फिर नकद अदा कर दिया और जुदा हो गए, तो पूरी बिक्री फ़ासिद है। और यदि पूरे दस अदा कर दिए, तो बिक्री वैध हो गई, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

अनुबंध के मूल में दोष (फ़साद) की एक स्थिति ☆

फिर विकल्प या अवधि की शर्त लगाने से 'बय-ए-सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) का कुछ हिस्सा फ़ासिद हो जाता है क्योंकि यह दोष अनुबंध के मूल में होता है। कब्ज़ा न होने के कारण अनुबंध सही होने के बाद फ़ासिद हो जाता है क्योंकि कुछ विद्वानों (मशायख) के अनुसार कब्ज़ा इसलिए शर्त है ताकि अनुबंध अपनी वैधता पर बना रहे, और कुछ के अनुसार शुरुआत में वैध होने के लिए यह शर्त है। पहला मत अधिक सही (असह्) है। इस मतभेद का परिणाम उस स्थिति में प्रकट होता है जब मुद्रा विनिमय केवल कब्ज़ा न होने के कारण फ़ासिद हुआ हो। इमाम-ए-आज़म के निकट बाद वाले विद्वानों के मत के अनुसार, जो हिस्सा मुद्रा विनिमय नहीं है वह भी बातिल (शून्य) हो जाएगा। और पहले विद्वानों के मत के अनुसार वह फ़ासिद नहीं होगा, और यही अधिक सही है। यहाँ तक कि यदि किसी ने ऐसी दासी खरीदी जिसके गले में चाँदी का हार है, और कब्ज़े से पहले दोनों अलग हो गए, तो कब्ज़ा न होने के कारण हार (सर्फ़) की बिक्री बातिल हो जाएगी लेकिन दासी की बिक्री फ़ासिद

नहीं होगी। यदि दासी को हार के साथ चाँदी के बदले विकल्प या अवधि की शर्त लगाकर खरीदा, तो इमाम-ए-आज़म के निकट मुद्रा विनिमय और बिक्री दोनों फ़ासिद हैं। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट बिक्री फ़ासिद नहीं होगी, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि कब्ज़े से पहले महफ़िल से अलग होने के कारण मुद्रा विनिमय फ़ासिद हो जाए, तो वस्तु विक्रेता को लौटाने से पहले खरीदार के स्वामित्व से बाहर नहीं निकलती। इमाम मुहम्मद ने 'जामे सगीर' में इस मसले का उल्लेख किया है कि यदि किसी ने चाँदी का पात्र (छागल) दो दीनार में खरीदा, उस पर कब्ज़ा कर लिया और एक दीनार अदा किया, फिर दूसरा दीनार देने से पहले दोनों जुदा हो गए, तो आधे पात्र की बिक्री फ़ासिद होगी और यह दोष दूसरे आधे हिस्से तक नहीं फैलेगा। अतः यदि विक्रेता गायब हो गया और किसी व्यक्ति ने आधे पात्र के अपने स्वामित्व का दावा किया, तो खरीदार उसका प्रतिवादी (मुद्दआ-अलैह) होगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। मुद्रा विनिमय के अनुबंध में यदि विनिमय की वस्तुएं एक ही श्रेणी की हों, तो वजन में बराबर होना भी शर्त है, जैसा कि 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में है। और यदि एक श्रेणी की न हों, उदाहरण के लिए सोने को चाँदी के बदले बेचा, तो समानता शर्त नहीं है, केवल दोनों पक्षों का कब्ज़ा शर्त है, यह 'तबीन' में लिखा है।

अध्याय : 2 उन नियमों के वर्णन में जो अनुबंधित वस्तु (मक़ूद अलैह) से संबंधित हैं इसमें पाँच अनुभाग (फ़स्लें) हैं

---

1. 'समरा-ए-खिलाफ़' का अर्थ है कि इस मतभेद से जो परिणाम निकलता है वह ऐसी स्थिति में प्रकट होगा।
2. 'अव्वलीन' का अर्थ है कि पहले वाले विद्वानों के मत के अनुसार यह फ़ासिद नहीं होगा, और दूसरों के मत के अनुसार फ़ासिद होगा।

ہے یہ محیط میں لکھا ہے از انجملہ یہ کہ اس عقد میں خیار شرط کسی کو نہ ہونا چاہئے از انجملہ یہ کہ اس عقد میں میعاد نہ ہونا چاہئے یہ نہایہ میں لکھا ہے اگر دونوں نے میعاد کی شرط کی پھر جدائی سے پہلے باہم قبضہ کر لیا تو یہ میعاد کا ساقط کرنا ہوگا اور بیع صحیح ہو جائے گی اور اگر خیار کی شرط لگائی پھر جدائی سے پہلے دونوں نے باطل کر دی یا خیار والے نے باطل کی تو استحساناً بیع جائز ہو جائے گی اور اگر عقد میں میعاد تھی پھر میعاد والے نے جدائی سے پہلے اس کو باطل کیا تو استحساناً عقد جائز ہو جائے گا یہ حاوی میں لکھا ہے اگر درہم کو دینار سے بیچنے میں کسی ایک بدل میں ادھار کی شرط لگائی پھر شرط والے نے کچھ نقد دے دیا اور کچھ نہ دیا تو امام اعظم کے نزدیک کل بیع فاسد ہوگی اور اس کی صورت یہ ہے کہ کسی نے ایک دینار بعوض دس درہم کے ایک مہینہ کے وعدہ پر خرید ا پھر پانچ نقد دیے اور دونوں جدا ہو گئے تو پانچ درہم کے حصہ کی بیع نہ ہو جائے گی اور اگر بعوض پانچ نقد اور پانچ ادھار کے خریدا پھر نقد ادا کر دیے اور جدا ہو گئے تو پوری بیع فاسد ہے اور اگر پورے دس ادا کر دیے تو بیع جائز ہو گئی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

نفس عقد میں فساد کی ایک صورت ☆

پھر خیار یا مدت کی شرط لگانے سے بیع صرف جز سے فاسد ہو جاتی ہے کیونکہ یہ فساد نفس عقد میں ہوتا ہے اور قبضہ نہ ہونے کی وجہ سے عقد صحیح ہونے کے بعد فاسد ہو جاتا ہے کیونکہ بعض مشائخ کے نزدیک قبضہ اس واسطے شرط ہے کہ عقد اپنی صحت پر باقی رہے اور بعضوں کے نزدیک ابتدا ء صحیح ہونے کے واسطے شرط ہے اور پہلا قول اصح ہے اور ثمرہ

خلاف ا اس صورت میں ظاہر ہوتا ہے کہ جب عقد صرف بسبب قبضہ نہ ہونے کے فاسد ہوا تو امام اعظم کے نزدیک بنابر قول بعضے آخرین کے جو صرف نہیں ہے وہ بھی باطل ہو جائے گا اور بنابر قول بعضے اولین ع کے فاسد نہ ہو گا اور یہی اصح ہے حتی کہ اگر کوئی باندی کہ جس کی گردن میں چاندی کا طوق ہے بعوض چاندی کے خریدی اور قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو قبضہ نہ ہونے کی وجہ سے حصہ صرف کی بیع باطل ہوگئی اور باندی کی بیع فاسد نہ ہو گی اور اگر باندی کو مع طوق کے طوق کے بعوض چاندی کے خیار یا مدت کی شرط لگا کر خریدا تو امام اعظم کے نزدیک صرف اور بیع دونوں فاسد ہیں اور صاحبین کے نزدیک بیع فاسد نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر قبضہ سے پہلے مجلس سے جدا ہونے کی وجہ سے بیع صرف فاسد ہو جائے تو مبیع بائع کو واپس دینے سے پہلے مشتری کی ملک سے نہیں نکلتی ہے اور اس مسئلہ کی صورت امام محمد نے جامع صغیر میں ذکر کی ہے کہ کسی نے چاندی کی چھاگل دو دینار میں خریدی اور اس پر قبضہ کر لیا اور ایک دینار ادا کیا پھر دوسرا دینار دینے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو آدھی چھاگل کی بیع فاسد ہوگی اور یہ فساد دوسرے آدھے کی طرف متعدی نہ ہوگا پس اگر بائع غائب ہو گیا اور کسی شخص نے آدھی چھاگل کا اپنی ملک ہونے کا دعویٰ کیا تو مشتری اس کا مدعاعلیہ ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور عقد صرف میں اگر معقود علیہ ایک ہی جنس ہو تو وزن میں برابر ہونا بھی شرط ہے کذافی خزانۃ المفتین اور اگر ایک جنس نہ ہوں مثلاً سونے کو بعوض چاندی کے بیچا تو برابری شرط نہیں صرف دونوں پر قبضہ شرط ہے یہ تبیین میں لکھا ہے۔

باب : ۲ ان احکام کے بیان میں جو معقود علیہ سے متعلق ہیں اس میں پانچ فصلیں ہیں

ا قولہ ثمرہ خلاف یعنی اس اختلاف سے جو نتیجہ پیدا ہوتا ہے وہ ایسی صورت میں ظاہر ہوگا۔ ع

قولہ اولین یعنی پہلے قول بعض مشائخ پر فاسد نہ ہوگا اور دوسروں کے قول پر فاسد ہوگا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5, Kitab al-Sarf (Book of Currency Exchange)

Chapter One: Regarding the Sale of Gold and Silver

According to us, in contracts of exchange (mu'awada), dirhams and dinars are not specified in person. Selling gold for gold and silver for silver is only permissible in equal weight, whether they are in raw form (tir), cast bars, or minted coins. If any of these are sold for their own kind and neither party knew the weight of both items, or one knew and the other did not, and they separated before weighing, even if they weighed them later and found them equal, the sale is invalid (fasid). However, if they weighed them and found them equal in the same session (majlis) before separating, the sale is permissible by legal preference (istihsanan); this is stated in *Al-Hawi*. If silver is sold for silver or gold for gold such that both scales of the balance are equal, it is permissible even if the exact quantity of each is unknown; this is mentioned in *Al-Dhakhira*. Selling gold for silver based on estimation or with disparity is permissible; this is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf that if someone bought one thousand dirhams from another in exchange for one hundred dinars, and each verified the other's statement of weight and they took possession before weighing, it is permissible, and each may benefit from their purchase. If someone says, "Sell these dirhams in your hand for these dinars in my hand," and they do not specify the count or weight but take possession, it is permissible, and they can utilize the purchase before counting or weighing; this is called "sale by estimation." If he said, "Sell my one thousand dirhams for one thousand dirhams," and the sale occurred, and both took possession without weighing while verifying each other's claim that it is a full thousand, then if they weigh it after or before separating and find it equal, it is permissible. However, if they did not verify each other's claim and separated, then weighed and found it equal, it is not permissible; this is in *Al-Muhit*. If someone sells a silver bracelet filled with dirhams of unknown weight, the sale is void (batil); this is in *Al-Hawi*. Selling 'bahraj' and 'zuyuf' (debased) dirhams for pure dirhams is only permissible in equal weight. If 'satuqa' (heavily alloyed metal) is sold for pure dirhams, it is not permissible unless it is known that the pure silver exceeds the silver content in the satuqa; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

In the aforementioned case, due to the presence of silver, taking possession in the same session is a mandatory condition. ☆

If black or red silver is sold for white silver, equality in weight is still a condition; this is in *Al-Hawi*. If coins contain more silver, they are treated as silver, and if dinars contain more gold, they are treated as gold. Therefore, the same rules that apply to pure metals apply to them: any excess is prohibited (riba). Thus, if pure dirhams or dinars are sold for them, or parts of them are exchanged for each other, it is only permissible with equality in weight. Similarly, borrowing them is only permissible by weight, not by count. If the alloy is predominant, they will not follow the rules of dirhams and dinars but will be treated as general commodities (asbaab). It is stated in *Al-Mustasfa* that this rule applies when the alloy cannot be separated and is completely fused. If it can be separated, it is not so recorded. Thus, if such alloyed dirhams...

---

1. The word 'tir' refers to raw, un-melted metal.
2. Meaning they separated without certainty that the full value of the sale was fulfilled.
3. 'Bahraj' and 'zuyuf' refer to debased coins not accepted by the treasury, but they are essentially dirhams, unlike 'satuqa' or 'wasas'.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5, किताब अल-सर्फ़

अध्याय एक: सोने और चांदी की बिक्री (बय) के बयान में

हमारे निकट विनिमय (मुआविज़ा) के अनुबंधों में दिरहम और दीनार निश्चित नहीं होते हैं। सोने को सोने के बदले और चांदी को चांदी के बदले बेचना केवल बराबरी पर ही जायज़ है, चाहे वे तीर (कच्चा धातु) हों, ढले हुए हों या सिक्के हों। यदि इनमें से कोई वस्तु अपनी ही धातु के बदले बेची गई और दोनों पक्षों ने दोनों वस्तुओं का वजन नहीं जाना, या एक का जाना और दूसरे का नहीं, या एक ने जाना और दूसरे ने नहीं, फिर दोनों अलग हो गए और बाद में वजन करने पर दोनों को बराबर पाया, तो भी यह बिक्री 'फ़ासिद' (अमान्य) है। परंतु यदि अलग होने से पहले उसी सभा (मजलिस) में वजन किया गया और बराबर पाया गया, तो 'इस्तेहसानन' (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) यह बिक्री जायज़ है, ऐसा 'हावी' में लिखा है। यदि चांदी को चांदी के बदले या सोने को सोने के बदले इस प्रकार बेचा गया कि तराजू के दोनों पलड़े बराबर हो गए, तो यह जायज़ है, भले ही प्रत्येक की सही मात्रा ज्ञात न हो, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। सोने को चांदी के बदले अनुमान और कमी-बेशी पर बेचना जायज़ है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में वर्णित है। इब्न समाआ ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि यदि किसी ने दूसरे से सौ दीनार के बदले एक हज़ार दिरहम खरीदे और दोनों ने वजन के विवरण में एक-दूसरे की पुष्टि की और तौलने से पहले ही कब्ज़ा कर लिया, तो यह जायज़ है और प्रत्येक अपनी खरीदी हुई चीज़ से लाभ उठा सकता है। यदि किसी ने कहा कि 'ये दिरहम जो तेरे हाथ में हैं, उन्हें मेरे हाथ में मौजूद इन दीनारों के बदले बेच दे' और दोनों ने गिनती या वजन का नाम नहीं लिया और कब्ज़ा कर लिया, तो यह जायज़ है और गिनने या तौलने से पहले भी लाभ उठाया जा सकता है; इसे 'अंदाज़े पर बिक्री' (बय अल-मुजाफ़ा) कहते हैं। यदि उसने कहा कि 'मेरे हाथ के एक हज़ार दिरहम एक हज़ार दिरहम के बदले बेच दे' और उसने बेच दिया, और बिना वजन के दोनों ने कब्ज़ा कर लिया और एक-दूसरे के इस कथन की पुष्टि की कि ये पूरे एक हज़ार दिरहम हैं, फिर अलग होने के बाद या उससे पहले वजन किया और बराबर पाया, तो यह जायज़ है। परंतु यदि एक-दूसरे की पुष्टि नहीं की और अलग हो गए, फिर वजन करने पर बराबर पाया, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने चांदी का कंगन बेचा जिसमें दिरहम भरे हुए थे जिनका वजन ज्ञात नहीं था, तो बिक्री 'बातिल' (शून्य) है, यह 'हावी' में लिखा है। 'बहराज' और 'ज़यूफ़' (खोटे) दिरहमों को शुद्ध दिरहमों के बदले बेचना केवल बराबरी की शर्त पर ही जायज़ है। यदि 'सतूका' (मिश्रित धातु) को शुद्ध दिरहमों के

बदले बेचा जाए, तो यह जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि यह ज्ञात हो कि शुद्ध चांदी की मात्रा सतूका की चांदी से अधिक है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

उपरोक्त मामले में चांदी के कारण उसी मजलिस (सभा) में कब्ज़ा होना अनिवार्य शर्त होगी।

☆

यदि काली या लाल चांदी को सफेद चांदी के बदले बेचा गया, तो भी बराबरी शर्त है, यह 'हावी' में लिखा है। यदि सिक्कों में चांदी अधिक है तो वे चांदी माने जाएंगे और यदि दीनारों में सोना अधिक है तो वे सोना माने जाएंगे। अतः जो मानक शुद्ध धातुओं के लिए है, वही इनके लिए भी होगा कि बढ़ोतरी (सूद) हराम होगी। यहाँ तक कि यदि शुद्ध दिरहम या दीनार इनके बदले बेचे जाएं या इनके कुछ हिस्सों का विनिमय हो, तो केवल वजन में बराबरी के साथ ही जायज़ है। इसी प्रकार इनका ऋण लेना भी केवल वजन के अनुसार जायज़ है, गिनती के आधार पर नहीं। यदि उनमें मिलावट अधिक है, तो वे दिरहम और दीनार के नियम में नहीं आएंगे बल्कि सामान (असबब) के नियम में होंगे। 'मुस्तस्फ़ा' में लिखा है कि यह नियम तब है जब मिलावट को अलग न किया जा सके बल्कि वह एक-दूसरे में पूरी तरह समा गई हो। यदि उसे अलग किया जा सकता हो, तो ऐसा उल्लेख नहीं है। अतः यदि ऐसी मिलावट वाले दिरहम...

---

1. शब्द 'तीर' का अर्थ है बिना गलाया हुआ कच्चा धातु।
2. क्योंकि दोनों पक्ष इस बात की पुष्टि के बिना अलग हो गए कि उन्होंने अपनी बिक्री का पूर्ण प्रतिफल प्राप्त कर लिया है।
3. 'बहराज' और 'ज़यूफ़' वे खोटे सिक्के हैं जिन्हें शाही खजाना स्वीकार नहीं करता, लेकिन वे मूल रूप से दिरहम ही हैं, 'सतूका' या 'वसास' के विपरीत।

فصلِ اول: سونے اور چاندی کی بیع کے بیان میں

ہمارے نزدیک معاوضہ کے عقدوں میں درہم اور دینار متعین نہیں ہوتے ہیں اور سونے کو سونے کے عوض اور چاندی کو چاندی کے عوض بیچنا فقط برابر جائز ہے خواہ وہ تیر ۱ ہوں یا ڈھلے ہوئے یا سکے ہوں اور اگر ان چیزوں میں سے کوئی چیز اپنی جنس کے عوض فروخت ہوئی اور دونوں عقد کرنے والوں نے دونوں چیزوں کا وزن نہ جانا یا ایک کا جانا دوسری کا نہ جانا یا ایک نے جانا دوسرے نے نہ جانا پھر دونوں میں جدا ہوئے پھر دونوں نے وزن کیا اور دونوں کو برابر پایا تو بھی بیع فاسد ہے اور اگر جدائی سے پہلے مجلس میں وزن کیا اور برابر پایا تو استحساناً بیع جائز ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر چاندی کو چاندی کے عوض یا سونے کو سونے کے عوض اس طور پر بیچا کہ ترازو کے دونوں پلہ برابر ہو گئے تو جائز ہے اگر چہ ہر ایک کی مقدار نہ معلوم ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور سونے کو چاندی کے عوض اندازہ اور زیادتی پر بیچنا جائز ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے ابن سماعہ نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ کسی نے ہزار درہم بعوض سودینار کے دوسرے سے خریدے اور ہر ایک نے دوسرے کی وزن بیان کرنے میں تصدیق کی اور تولنے سے پہلے دونوں نے قبضہ کر لیا تو یہ جائز ہے اور ہر ایک اپنی خریدی ہوئی چیز سے نفع اٹھا سکتا ہے اور اگر کسی نے کہا کہ یہ درہم جو تیرے ہاتھ میں ہیں میرے ہاتھ بعوض ان دیناروں کے جو میرے ہاتھ میں ہیں فروخت کر دے اور دونوں نے گنتی اور وزن کا نام نہ لیا اور قبضہ کر لیا تو جائز ہے اور شمار اور وزن کرنے سے پہلے ہر ایک اپنی خریدی چیز سے نفع اٹھا سکتا ہے اور اسی کو اندازہ پر بیع کرنا کہتے ہیں اور اگر اس نے کہا کہ میرے ہاتھ ہزار درہم بعوض ہزار درہم کے فروخت کر دے اور اس نے فروخت کیا اور بغیر وزن

کے دونوں نے قبضہ کر لیا اور ہر ایک نے دوسرے کے اس کہنے کی کہ یہ مقبولہ ہزار درہم ہیں تصدیق کی پھر ہر ایک نے جدا ہونے کے بعد یا اس سے پہلے وزن کیا اور دونوں کو برابر پایا تو ۲ جائز ہے اور اگر ہر ایک نے دوسرے کی تصدیق نہ کی اور جدا ہو گئے پھر وزن کیا اور برابر پایا تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کسی نے ایک چاندی کا کنگن کہ جس میں ایسے درہم بھرے ہوئے تھے کہ جن کا وزن نہیں معلوم ہوا بیچا تو بیع باطل ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور بہرہ ۳ اور زیوف درہموں کو کھرے درہموں کے عوض بیچنا فقط برابری سے جائز ہے اور اگر ستوقہ کو بعوض خالص درہموں کے فروخت کیا تو جائز نہیں مگر جب یہ معلوم ہو کہ خالص کی چاندی ستوقہ کی چاندی سے زائد ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں چاندی کی وجہ سے اسی مجلس میں قبضہ ہونا شرط ہوگا ☆

اگر سیاہ یا سرخ چاندی بعوض سپید چاندی کے فروخت کی گئی تو بھی برابر ہونا شرط ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر درہموں میں چاندی زیادہ ہو تو وہ چاندی ہیں اور اگر دیناروں میں سونا زیادہ ہو تو وہ سونا ہیں پس جو اعتبار کھرے میں ہوتا ہے وہی ان میں بھی ہوگا کہ زیادتی حرام ہوگی حتی کہ اگر خالص درہم یا دینار ان کے عوض فروخت ہوں یا ان میں کے بعض بعض کے فروخت ہوں تو فقط وزن میں برابری کے ساتھ جائز ہے اور ایسے ہی ان کا قرض لینا بھی فقط وزن سے جائز ہے گنتی سے جائز نہیں ہے اور اگر ان میں میل زیادہ ہو تو درہم اور دینار کے حکم میں نہ ہوں گے بلکہ اسباب کے حکم میں ہوں گے اور مستصفیٰ میں لکھا ہے کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب ان سے میل جدا نہ ہو سکے بلکہ ایک دوسرے میں کھپ گیا ہو اور اگر اس سے جدا ہو سکے تو نہیں لکھا ہے پس اگر ایسے میل کے درہم...

۱۔ قولہ تیر یعنی بے گلائے ہوئے بے سکے۔ ۲۔ قولہ کیونکہ دونوں بدوں اس امر کی آگاہی کے کہ اپنی بیع کو پورا بھر پایا ہے جدا ہوئے ہیں۔ ۳۔ قولہ بہرہ کھوٹے اور زیوف جن کو خزانہ نہیں لیتا ہے اور یہ دونوں دراصل درہم ہیں بخلاف ستوقہ یا وصاص کے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 12 Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

If they are sold in exchange for pure silver, it is akin to the sale of copper and silver; thus, it shall be considered valid by way of priority. If they are sold for an excess in exchange for their own kind, it is permissible, and they fall under the ruling of silver and copper. However, this is a 'Sarf' (currency exchange) sale; therefore, due to the silver, taking possession in the same session is a necessary condition. Once it is a condition for silver, it shall also be a condition for brass and copper. If silver and brass are equal, selling them for silver will be permissible only by weight; this is written in *Siraj al-Wahaj*. If someone buys one dinar and one dirham for two dirhams and two dinars, it is permissible. It will be calculated such that one dinar from one side is in exchange for two dirhams, and two dinars from the other side are in exchange for two dirhams; this is written in *al-Hawi*. Selling one sound dirham and another 'ghalla' (worn) dirham for two sound dirhams and one 'ghalla' dirham is permissible; this is written in *al-Hidayah*.

Ruling on selling silver leaves in exchange for gold leaves in the aforementioned issue ☆

If someone sells eleven dirhams for ten dirhams and one dinar, it is permissible. It will be considered that ten dirhams are in exchange for ten dirhams and one dinar is in exchange for one dirham; this is written in *Siraj al-Wahaj*. If someone sells a cloth and smelted silver for a cloth and smelted silver, the cloth will be against the cloth and the silver against the silver. If the silver on one side exceeds the other, it will be combined with the cloth against the other cloth. If both parties separate before mutual possession, the 'Sarf' portion is nullified, while the sale of the cloth remains valid for its counterpart; this is written in *al-Hawi*. If a cloth and a dinar are bought for a cloth and a dirham, and they separate before mutual possession, the 'Sarf' becomes void and the rest of the sale remains valid because these are different items, so equality is not mandatory. It will be said that the dinar and the cloth should be divided over the dirham and the cloth according to their value. Whatever portion of the dirham falls into the share of the dinar was the 'Sarf' sale that became void, and the rest of the sale will proceed; this is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If a sword adorned with silver is sold for a cloth and ten dirhams, and the exchange is taken into possession but the other person did not take possession of the sword until they separated, the entire sale becomes void; this is written in *al-Hawi*. However, if someone agreed with another on the sale of one hundred dinars for one thousand

dirhams, and neither has dirhams nor dinars, then each took a loan as per their needs and gave it to the other before separating, it is permissible. The same ruling applies to selling gold leaves for silver leaves and silver leaves for gold leaves, and this ruling applies when leaves are also prevalent among people as currency; this is written in *al-Mabsut*.

If one dinar is bought for dirhams and neither has dirhams nor dinars, then one person pays his exchange and they separate, it is not permissible. If someone buys something in exchange for a debt and both know there is no debt upon him, it is not good and not permissible; this is like buying without a price. If there is a suspicion (assumption) that there is a debt, and then both speak the truth that there is no debt, then buying for the equivalent of that debt is correct; this is written in *al-Muhit*. If someone buys one thousand specific dirhams for one hundred dinars and the dirhams were settled as white (good quality), then black (poor quality) ones were paid instead and the seller agreed, it is permissible. Similarly, if possession of the dirhams was taken and for the dinars, it was desired to pay a different type than what was settled, it is not permissible without the other's consent; this is written in *al-Mabsut*. If both...

1. Meaning the pure silver exceeds it in weight.
2. The word 'suspicion' (guman) means that initially there was this assumption when the Sarf contract was settled, then both confirmed to each other that there was no debt.
3. The word 'equivalent' (misl) means if one gives the equivalent of the debt now, before separation, it is permissible.

यदि शुद्ध चाँदी के बदले में बेचे जाएँ तो यह ताँबे और चाँदी की बिक्री के समान है, अतः यह उचित रूप से वैध होगी। यदि वे अपनी ही प्रजाति (धातु) के बदले अधिकता के साथ बेचे जाएँ तो भी वैध है, और वे चाँदी और ताँबे के नियम के अधीन हैं। लेकिन यह 'सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) की बिक्री है, इसलिए चाँदी के कारण उसी सभा में कब्ज़ा (वितरण) होना अनिवार्य शर्त होगी। और जब चाँदी में यह शर्त है, तो पीतल और ताँबे में भी यही शर्त होगी। यदि चाँदी और पीतल बराबर हों, तो उन्हें चाँदी के बदले बेचना केवल वज़न के आधार पर वैध होगा; यह 'सिराज-अल-वहाज' में लिखा है। और यदि किसी ने एक दीनार और एक दिरहम को दो दिरहम और दो दीनार के बदले खरीदा, तो यह वैध है। इसका हिसाब इस प्रकार लगाया जाएगा कि एक ओर से एक दीनार दो दिरहम के बदले होगा और दूसरी ओर से दो दीनार दो दिरहम के बदले होंगे; यह 'हावी' में लिखा है। और एक सही (साबुत) दिरहम और दूसरा 'ग़ल्ला' (घिसा हुआ) दिरहम को दो सही दिरहम और एक 'ग़ल्ला' दिरहम के बदले बेचना वैध है; यह 'हिदाया' में लिखा है।

उक्त मसले में चाँदी के पत्तरों को सोने के पत्तरों के बदले बेचने का नियम ☆

यदि किसी ने ग्यारह दिरहम को दस दिरहम और एक दीनार के बदले बेचा, तो यह वैध है। इसे इस तरह माना जाएगा कि दस दिरहम दस दिरहम के बदले हैं और एक दीनार एक दिरहम के बदले है; यह 'सिराज-अल-वहाज' में लिखा है। यदि किसी ने एक कपड़ा और ढली हुई चाँदी को एक कपड़े और ढली हुई चाँदी के बदले बेचा, तो कपड़ा कपड़े के मुकाबले होगा और चाँदी चाँदी के मुकाबले। यदि एक ओर की चाँदी दूसरी से अधिक हो, तो वह कपड़े के साथ मिलकर दूसरे कपड़े के मुकाबले हो जाएगी। यदि आपसी कब्ज़ा (सौंपने) से पहले दोनों अलग हो गए, तो 'सर्फ़ का हिस्सा टूट गया (रद्द हो गया) और कपड़े की बिक्री अपने मुकाबले के बदले वैध रही; यह 'हावी' में लिखा है। यदि किसी ने एक कपड़ा और एक दीनार को एक कपड़े और एक दिरहम के बदले खरीदा, फिर आपसी कब्ज़ा होने से पहले दोनों अलग हो गए, तो 'सर्फ़ अवैध हो गई और शेष बिक्री वैध रही क्योंकि ये अलग-अलग चीजें हैं, इसलिए समानता अनिवार्य नहीं है। और यह कहा जाएगा कि दीनार और कपड़े को दिरहम और कपड़े पर मूल्य के अनुपात में विभाजित किया जाए। दिरहम में से जितना हिस्सा दीनार के खाते में आएगा, वही 'सर्फ़ की बिक्री थी जो अवैध हो गई, और बाकी की बिक्री हो जाएगी; यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि एक तलवार जो चाँदी से मढ़ी हुई है, एक कपड़े और दस दिरहम के बदले बेची गई और विनिमय पर कब्ज़ा कर लिया गया, लेकिन दूसरे व्यक्ति ने तलवार पर

कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि दोनों अलग हो गए, तो पूरी बिक्री अवैध हो जाएगी; यह 'हावी' में लिखा है। लेकिन यदि किसी ने दूसरे से एक हजार दिरहम के बदले सौ दीनार की बिक्री तय की और दोनों में से किसी के पास न तो दिरहम हैं और न ही दीनार, फिर प्रत्येक ने अपनी आवश्यकतानुसार उधार लिया और अलग होने से पहले दूसरे को दे दिया, तो यह वैध है। सोने के पत्तरों को चाँदी के पत्तरों के बदले और चाँदी के पत्तरों को सोने के पत्तरों के बदले बेचने का भी यही नियम है, और यह नियम तब लागू होता है जब पत्तर भी नकदी की तरह लोगों के बीच प्रचलित हों; यह 'मब्सूत' में लिखा है।

यदि एक दीनार दिरहमों के बदले खरीदा गया और किसी के पास न तो दिरहम हैं और न ही दीनार, फिर एक व्यक्ति ने अपना हिस्सा अदा कर दिया और दोनों अलग हो गए, तो यह वैध नहीं है। यदि किसी ने कोई चीज़ कर्ज के बदले खरीदी और दोनों जानते हैं कि उस पर कोई कर्ज नहीं है, तो यह श्रेयस्कर और वैध नहीं है; यह बिना मूल्य (कीमत) के खरीदने के समान है। और यदि यह गुमान (धारणा) हो कि उस पर कर्ज है, फिर दोनों ने सच कहा कि उस पर कर्ज नहीं है, तो उस कर्ज के समान मूल्य पर खरीदना सही है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने एक हजार विशिष्ट दिरहमों को सौ दीनार के बदले खरीदा और दिरहम सफेद (अच्छी गुणवत्ता वाले) तय हुए, फिर उनके स्थान पर काले (खराब) अदा किए गए और विक्रेता सहमत हो गया, तो यह वैध है। इसी प्रकार, यदि दिरहमों पर कब्ज़ा कर लिया गया और दीनारों में यह चाहा कि जो तय हुए हैं उनके अलावा किसी दूसरी किस्म के अदा करे, तो दूसरे की सहमति के बिना यह वैध नहीं है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि दोनों ने बिक्री...

1. अर्थात शुद्ध चाँदी वज़न में उससे अधिक हो।
2. शब्द 'गुमान' का अर्थ है कि पहले यह धारणा थी जब अनुबंध (सर्फ़) तय हुआ था, फिर दोनों ने एक-दूसरे की पुष्टि की कि कर्ज नहीं था।
3. शब्द 'मिसल' का अर्थ है कि यदि कर्ज के समान मूल्य अभी, अलग होने से पहले, दे दे तो यह वैध है।

بعوض خالص چاندی کے فروخت کئے جائیں تو یہ مانند تانبے اور چاندی کی بیع کے ہے پس بطریق اولیٰ اعتبار جائز ہو گی پس اگر اپنی جنس کے عوض زیادتی سے بیچے جائیں تو جائز ہے اور وہ چاندی اور تانبے کے حکم میں ہیں لیکن یہ بیع صرف ہے پس چاندی کی وجہ سے اسی مجلس میں قبضہ ہونا شرط ہوگا اور جب چاندی میں شرط ہوا تو پیتل اور تانبے میں بھی شرط ہوگا اور اگر چاندی اور پیتل برابر ہو تو ان کو بعوض چاندی کے بیچنا فقط وزن سے جائز ہوگا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر ایک دینار اور درہم بعوض دو درہم و دینار کے خریدے تو جائز ہے اور اس طرح اعتبار کیا جائے گا کہ ایک طرف سے ایک دینار بعوض دو درہموں کے ہوگا اور دوسری طرف سے دو دینار بعوض دو درہموں کے یہ حاوی میں لکھا ہے اور ایک درہم صحیح اور دوسرا ہم غلہ کو بعوض دو درہم صحیح اور ایک درہم غلہ کے بیچنا جائز ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں چاندی کے پتر بعوض سونے کے پتر کے بیچنے کا حکم ☆

اگر کسی نے گیارہ درہم بعوض دس درہم اور ایک دینار کے بیچے تو جائز ہے اور یہ اعتبار ہوگا کہ دس درہم بعوض دس درہم کے اور ایک دینار بعوض ایک درہم کے ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر ایک کپڑا اور گلائی ہوئی چاندی بعوض ایک کپڑے اور گلائی ہوئی چاندی کے بیچا تو کپڑا کپڑے کے مقابل اور چاندی چاندی کے مقابل ہوگی اور اگر ایک چاندی دوسرے سے زائد ہو تو وہ کپڑے کے ساتھ ملا کر دوسرے کپڑے کے مقابل ہوگی پس اگر باہمی قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو حصہ صرف ٹوٹ گیا اور کپڑے کی بیع اپنے مقابل کے عوض جائز رہی یہ

حاوی میں لکھا ہے اگر ایک کپڑا اور دینار بعوض ایک کپڑے اور درہم کے خریدا پھر باہمی قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو صرف باطل ہوگئی اور باقی کی بیع جائز رہی کیونکہ یہ مختلف چیزیں ہیں پس برابر ہونا واجب نہیں ہے اور یہ کہا جائے گا کہ دینار اور کپڑے کو درہم اور کپڑے پر باعتبار قیمت کے تقسیم کیا جائے پس درہم میں سے جس قدر دینار کے حصہ میں پڑے وہی بیع صرف تھی کہ جو باطل ہوگئی اور باقی کی بیع ہو جائے گی یہ محیط سرحسی میں لکھا ہے اگر ایک تلوار جو چاندی سے مگھلی ہے بعوض ایک کپڑے اور دس درہم کے فروخت کی اور عوض پر قبضہ کر لیا اور دوسرے نے تلوار پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ دونوں جدا ہو گئے تو پوری بیع باطل ہو جائے گی یہ حاوی میں لکھا ہے مگر کسی نے دوسرے سے ایک ہزار درہم کے عوض سو دینار کی بیع قرار دی اور دونوں میں کسی کے پاس نہ درہم ہیں اور نہ دینار ہیں پھر ہر ایک نے اپنے موافق قرض لیا اور جدا ہونے سے پہلے دوسرے کو دے دیا تو جائز ہے اور ایسے ہی سونے کے پتر بعوض چاندی کے پتر کے اور چاندی کے پتر بعوض سونے کے پتر کے بیچنے کا بھی یہی حکم ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب پتر بھی نقدی کی طرح لوگوں میں رائج ہوں یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر ایک دینار بعوض درہموں کے خریدا اور کسی کے پاس نہ درہم ہیں اور نہ دینار پھر ایک شخص نے اپنا بدل ادا کیا اور دونوں جدا ہو گئے تو جائز نہیں ہے اگر کسی نے کوئی چیز بعوض قرضہ کے خریدی اور دونوں یہ جانتے ہیں کہ اس پر قرضہ نہیں ہے تو خیر و جائز نہیں ہے اور یہ گویا بدوں ثمن کے خریدنا ہے اور اگر یہ گمان ہو کہ اس پر قرضہ ہے پھر دونوں نے سچ کہا کہ اس پر قرض نہیں ہے تو خریدنا اس قرضہ کے مثل پر صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے ہزار درہم بعینہ بعوض سو دینار کے خریدے اور درہم سپید ٹھہرے ہیں پھر بجائے ان کے سیاہ ادا کئے اور بائع رضامند ہو گیا تو جائز ہے اور ایسے ہی اگر درہموں پر قبضہ کر لیا اور دیناروں

میں یہ چاہا کہ جو ٹھہرے ہیں اس کے سوا دوسری قسم کے ادا کرے تو بدوں دوسرے کی رضامندی کے جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر دونوں نے بیع

ا یعنی کھرے کی چاندی اس سے وزن میں زائد ہو۔ ۲ قولہ گمان یعنی پہلے یہ گمان تھا جب عقد صرف ٹھہرایا تھا پھر دونوں نے ایک دوسرے کی تصدیق کی کہ قرضہ نہیں تھا۔ ۳ قولہ مثل یعنی اگر قرضہ کے مثل ابھی دے دے قبل جدائی کے جو جائز ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 13 | Kitab-us-Sarf (The Book of Currency Exchange)

Currency exchange was agreed upon, but the specific currency was not clearly defined. In this case, if only one type of currency is prevalent in the city, that will be considered. If there are various currencies in circulation, then if all are equal in usage and none has superiority over the other, the transaction is valid. If some are superior to others, it is not valid. However, if some are superior but one is more widely accepted, it is also valid; this is stated in 'Muheet Sarakhsi'. If one particular currency is more well-known among them and another currency was specified in the contract, the contract will be based on the specified currency. Furthermore, if the two parties disagree, and one says, "You stipulated a currency better than the well-known one," and the other denies it, both must take an oath. The one who refuses to take the oath will have the other's claim binding upon them. If both take the oath, the sale is rescinded. If both present evidence and witnesses, the evidence of the person claiming the superior currency will be accepted; this is written in 'Mabsut'.

Mutasilat (Related Matters):

Iron exchanged for iron and brass for brass, or similar items subject to 'Riba' (usury/unlawful gain), are equivalent to gold and silver only regarding equality (in weight), not regarding immediate possession. Therefore, immediate possession is not mandatory at that moment; this is written in 'Muheet Sarakhsi'. Iron is considered a single genus; high-quality and low-quality iron are equal in this regard. The sale is valid based solely on equality in weight. If the parties separate before mutual possession, the sale is not void, provided that a specific item is exchanged for another specific item. The same ruling applies to all weighable items; this is stated in 'Zakhira'. Solder, tin plating, and lead are all types of the same genus and are weighable, though some types are superior to others. Thus, selling one for another is valid only on the basis of equality; this is stated in 'Muheet'. Selling copper from a mine such that bronze is one part and copper is two parts is valid for immediate (hand-to-hand) transactions, on the basis that bronze involves more craftsmanship. Thus, the excess copper is set against the craftsmanship, but credit (deferred payment) is not permissible. However, it remains one genus, and increased craftsmanship does not change the genus. Selling bronze for some white brass hand-to-hand, where bronze is one part and brass is two parts, is of no concern (permissible), but credit is not permissible; this is stated in 'Mabsut'. Similarly, selling white brass for red copper, where brass is one part and copper is two parts, is

permissible hand-to-hand, but credit is not permissible because it involves both genus and weight. When credit is prohibited due to one factor, it is even more so prohibited when two factors are present; this is written in 'Muheet'. If two 'mithqals' of silver and one 'mithqal' of copper are bought for one 'mithqal' of silver and three 'mithqals' of iron, it is valid such that some silver is equated with silver, and the remaining silver and copper are equated with iron so that there is no 'Riba'. Likewise, buying one 'mithqal' of brass and one 'mithqal' of iron for one 'mithqal' of brass and one 'mithqal' of tin-alloy is valid because brass is against brass and tin-alloy is against iron; this is stated in 'Mabsut'. It is written in 'Tajreed' that brass and iron vessels become countable items (sold by number) due to public custom, so they can be sold for each other in any manner; this is written in 'Tatarkhania'.

If it is customary among people to sell these vessels by weight and not by count, then selling them for their own genus is valid only with equality (in weight); this is written in 'Nahr-ul-Faiq'. If a copper vessel was bought for an unspecified 'ratl' of iron without setting a time limit, and possession of the vessel was taken, it is valid provided the iron was handed over before separation. If they separated before the iron was handed over, and if it is not the custom to sell that vessel by weight, then there is no concern. But if it is sold by weight, then credit is not permissible. And if possession of the iron was taken in the meeting and...

(सर्राफ़ा/मुद्रा विनिमय) तय किया और नकदी (करेंसी) को स्पष्ट रूप से बयान नहीं किया। फिर अगर शहर में एक ही नकदी चलती हो, तो वही मानी जाएगी। और अगर शहर में विभिन्न प्रकार की नकदी (करेंसी) हों, तो अगर चलन में सब बराबर हों और कोई दूसरे से बेहतर न हो, तो सौदा जायज़ (वैध) है। और अगर कोई दूसरे से बेहतर हो, तो जायज़ नहीं है। और अगर कुछ एक-दूसरे से बेहतर हों लेकिन एक ज़्यादा प्रचलित हो, तो भी जायज़ है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और अगर उन नकदी में से कोई एक ज़्यादा मशहूर (प्रचलित) हो और अनुबंध (कॉन्ट्रैक्ट) में इसके अलावा किसी दूसरी नकदी की शर्त रखी गई हो, तो अनुबंध उसी नकदी पर होगा जिसकी शर्त रखी गई है। फिर अगर दोनों में विवाद हो जाए और एक कहे कि "तुमने मुझसे फलां नकदी की शर्त रखी थी जो इस मशहूर नकदी से बेहतर है" और दूसरा इनकार करे, तो दोनों को कसम खानी होगी। जो व्यक्ति कसम खाने से पीछे हटेगा, उस पर दूसरे का दावा अनिवार्य हो जाएगा। और अगर दोनों ने कसम खाई, तो सौदा रद्द कर दिया जाएगा। और अगर दोनों ने सबूत और गवाह पेश किए, तो उस व्यक्ति की दलील स्वीकार की जाएगी जो बेहतर नकदी का दावा कर रहा है; यह 'मब्सूत' में लिखा है।

मुत्तसिलात (संबंधित मामले):

लोहे को लोहे के बदले और पीतल को पीतल के बदले, या ऐसी ही अन्य चीज़ें जिनमें 'रिबा' (ब्याज/अतिरिक्त लाभ) लागू होता है, वे केवल बराबरी के मामले में सोने और चांदी के समान हैं, कब्ज़े (कब्ज़ा लेने) में नहीं। अतः उसी समय कब्ज़ा होना अनिवार्य नहीं है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। लोहा एक ही प्रकार का है, इसका उच्च श्रेणी का होना या निम्न श्रेणी का होना बराबर है; केवल वज़न की बराबरी से सौदा जायज़ होगा। और अगर आपस में कब्ज़ा होने से पहले दोनों पक्ष अलग हो जाएं, तो सौदा बातिल (अमान्य) नहीं होगा, लेकिन शर्त यह है कि कुछ निश्चित वस्तु दूसरी निश्चित वस्तु के बदले हो। यही नियम सभी तोली जाने वाली (वज़नी) चीज़ों में है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और रांगा (टीन), कलई और सीसा ये सब रांगे (राँग) की ही किस्में हैं और सब वज़नी हैं, लेकिन कुछ एक-दूसरे से श्रेष्ठ हैं। अतः एक को दूसरे के बदले केवल बराबरी के साथ बेचना जायज़ है; यह 'मुहीत' में लिखा है। तांबे को किसी खान (खदान) से इस तरह बेचना कि कांसा एक हिस्सा और तांबा दो हिस्सा हो, तो हाथों-हाथ सौदा जायज़ है, इस आधार पर कि कांसे में कारीगरी ज़्यादा है। अतः तांबे की अधिकता उसके बदले में मानी जाएगी, और इसके उधार में कोई भलाई (जायज़) नहीं है। लेकिन यह एक ही प्रकार की चीज़ है और कारीगरी (उद्योग) की अधिकता से उसकी मूल किस्म (जिन्स) नहीं बदलती।

और कांसे को कुछ सफेद पीतल के बदले हाथों-हाथ इस तरह बेचने में, कि कांसा एक हिस्सा और पीतल दो हिस्सा हो, कोई डर (हर्ज) नहीं है, और इसके उधार में भलाई नहीं है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। और इसी तरह सफेद पीतल को कुछ लाल तांबे के बदले इस तरह बेचने में, कि पीतल एक हिस्सा और तांबा दो हिस्सा हो, हाथों-हाथ कोई हर्ज नहीं है, और उधार में भलाई नहीं है, क्योंकि इसमें किस्म और वज़न दोनों शामिल हैं। और जब एक की वजह से उधार हराम (प्रतिबंधित) होता है, तो दोनों की वजह से प्राथमिकता के आधार पर (बदरजा-ए-औला) हराम होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर दो मिस्काल चांदी और एक मिस्काल तांबा, एक मिस्काल चांदी और तीन मिस्काल लोहे के बदले खरीदे जाएं, तो यह जायज़ है, इस तरह कि चांदी को चांदी के बराबर रखा जाए और शेष चांदी और तांबे को लोहे के बदले माना जाए, ताकि 'रिबा' न हो। इसी तरह एक मिस्काल पीतल और एक मिस्काल लोहा, कुछ एक मिस्काल पीतल और एक मिस्काल रांगे के बदले खरीदना जायज़ है, क्योंकि पीतल पीतल के बदले हो गया और रांगा लोहे के बदले; यह 'मब्सूत' में लिखा है। और 'तजरीद' में लिखा है कि पीतल और लोहे के बर्तन लोगों के व्यवहार (प्रथा) के कारण गिनती (संख्या) के आधार पर बेचे जाने वाले हो जाते हैं, अतः वे एक-दूसरे के बदले हर तरह से बेचे जा सकते हैं; यह 'ततारख़ानिया' में लिखा है।

अगर लोगों में इन बर्तनों को वज़न के हिसाब से बेचना प्रचलित हो, न कि गिनती के हिसाब से, तो उन्हें अपनी ही किस्म के बदले केवल बराबरी के साथ बेचना जायज़ होगा; यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। अगर तांबे का बर्तन एक अनिश्चित रतल (एक वज़न) लोहे के बदले खरीदा और कोई समय सीमा तय नहीं की, और बर्तन पर कब्ज़ा कर लिया, तो यह जायज़ है, बशर्ते कि अलग होने से पहले लोहा उसे दे दिया गया हो। और अगर लोहा देने से पहले दोनों अलग हो गए, तो अगर उस बर्तन को वज़न के हिसाब से बेचने का चलन न हो, तो भी कोई हर्ज नहीं है। और अगर वह वज़न से बिकता हो, तो उधार में भलाई नहीं है। और अगर महफ़िल (बैठक) में लोहे पर कब्ज़ा कर लिया और...

صرف ٹھہرائی اور نقد کو صاف نہ بیان کیا پس اگر شہر میں ایک ہی نقد چلتا ہو تو وہی رکھا جائے گا اور اگر شہر میں نقد مختلفہ ہوں پس اگر رواج میں سب برابر ہوں اور کوئی دوسرے سے بڑھ کر نہ ہو تو بیع جائز ہے اور اگر کوئی دوسرے سے بڑھ کر ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر بعض بعض سے بڑھ کر ہو لیکن ایک زیادہ رائج ہو تو بھی جائز ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور اگر کوئی نقد ان میں سے زیادہ معروف ہو اور عقد میں اس کے سوا دوسرا نقد شرط کیا تو عقد اسی نقد پر جو شرط کیا ہے قرار پائے گا پھر اگر دونوں نے اختلاف کیا اور ایک نے کہا کہ تو نے مجھ سے فلاں نقد جو اس نقد معروف سے بڑھ کر ہی شرط کیا ہے اور دوسرے نے انکار کیا تو دونوں پر قسم آئے گی پس جو شخص قسم سے باز رہے گا اس پر دوسرے کا دعویٰ لازم ہوگا اور اگر دونوں نے قسم کھائی تو بیع پھیر لیں گے اور اگر دونوں نے دلیل و گواہ پیش کئے تو جو شخص افضل نقد ہونے کا مدعی ہے اسی کی دلیل مقبول ہو گی یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

متصلات:

لوہے کو لوہے کے عوض اور پیتل کو پیتل کے عوض یا اور ایسی چیزیں جن میں ربوا جاری ہوتا ہے وہ فقط برابر ہونے میں بمنزلہ سونے اور چاندی کے ہیں نہ قبضہ میں پس اسی وقت قبضہ ہونا واجب نہیں ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے لوہا ایک ہی نوع ہے اس کا جید اور ردی برابر ہے فقط وزن کی برابری سے بیع جائز ہو گی اور اگر باہمی قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو جائیں تو بیع باطل نہ ہو گی لیکن شرط ہے کہ معین بعض معین کے ہو اور یہی حکم تمام وزنی چیزوں میں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور صاص اور قلعی اور اسرب یہ سب رانگ ہی کی قسم ہیں اور سب وزنی

ہیں لیکن بعض سے بعض بڑھ کر ہے پس ایک کے دوسرے کے عوض فقط برابری سے بیچنا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے تانبے کو بعض کان سے اس طرح بیچنا کہ کانسہ ایک حصہ اور تانبا دو حصہ ہو تو ہاتھوں ہاتھ جائز ہے اس جہت سے کہ کانسے میں صنعت زیادہ ہے پس تانبے کی زیادتی اس کے مقابل کی جائے گی اور اس کے ادھار میں بہتری نہیں ہے لیکن ہوا ایک نوع اور زیادتی صنعت سے جنس نہیں بدلتی ہے اور کانسے کو بعض سپید پیتل کے ہاتھوں ہاتھ اس طرح بیچنے میں کہ کانسہ ایک حصہ اور پیتل دو حصہ ہو کچھ ڈر نہیں ہے اور اس کے ادھار میں بہتری نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اسی طرح سفید پیتل کو بعض سرخ تانبے کے اس طرح بیچنے میں کہ پیتل ایک حصہ اور تانبا دو حصہ ہاتھوں ہاتھ کچھ ڈر نہیں ہے اور ادھار میں بہتری نہیں ہے کیونکہ جنس اور وزن دونوں کو شامل ہے اور جب ایک کی وجہ سے ادھار حرام ہوتا ہے تو دونوں کی وجہ سے بدرجہ اولیٰ حرام ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو مثقال چاندی اور ایک مثقال تانبا بعض ایک مثقال چاندی اور تین مثقال لوہے کے خریدے تو جائز ہے اس طور پر کہ چاندی بعض چاندی کے برابر کی جائے۔ اور باقی چاندی اور تانبا مقابل لوہے کے رکھا جائے پس ربوا نہ ہو گا اور ایسے ہی ایک مثقال پیتل اور ایک مثقال لوہا اور بعض ایک مثقال پیتل اور ایک مثقال رانگ کے خریدنا جائز ہے کیونکہ پیتل پیتل کے مقابل اور رانگ لوہے کے مقابل ہو گیا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور تجرید میں لکھا ہے کہ پیتل اور لوہے کے برتن لوگوں کے تعامل سے عددی ہو جاتے ہیں پس ایک دوسرے کے عوض ہر طرح فروخت ہو سکتے ہیں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

اگر لوگوں میں ان برتنوں کا وزن سے بیچنا رائج ہو نہ گنتی سے تو ان کو اپنی جنس کے عوض بیچنا فقط برابری کے ساتھ جائز ہو گا یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اگر تانبے کا برتن بعض ایک رطل غیر معین لوہے کے خریدا اور کچھ میعاد نہ لگائی اور برتن پر قبضہ کر لیا تو جائز ہے بشرطیکہ

جدا ہونے سے پہلے لوہا اس کو دے دیا ہو اور اگر لوہا دے دینے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے پس اگر اس برتن کے وزن سے بیچنے کی عادت نہ ہو تو بھی کچھ ڈر نہیں ہے اور اگر وزن سے بکتا ہو تو ادھار میں بہتری نہیں ہے اور اگر مجلس میں لوہے پر قبضہ کر لیا اور

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Sarf (The Book of Monetary Exchange) | (14)

If the other party did not take possession of the vessel until they separated, the contract did not become invalid. Similarly, if someone purchased one *ratl* (a unit of weight) of iron in exchange for two *ratls* of pure, unspecified tin, and took possession of the iron, but they separated before possession of the tin was taken, the sale becomes voidable (*fasid*). If both are unspecified, the sale is voidable whether or not possession is exchanged in the same session (*majlis*); this is recorded in the *Mabsut*.

Second Section: Regarding the sale of swords adorned with silver or similar items where gold or silver is sold along with something else, and regarding items sold by weight that later turn out to be more or less than expected.

If a sword adorned with silver ornaments or a silver-plated bridle is purchased for pure silver that weighs more than the silver on the sword or bridle, it is valid. However, if it is less than the silver ornament, or equal to it, or if the weight is unknown, it is not valid; this is stated in *Muhit al-Sarkhasi*. If the amount of *dirhams* was unknown at the time of the sale but later became known and was found to exceed the silver on the sword, the sale is valid if this was discovered while both parties were still present in the session. If discovered after they separated, it is not valid. Quduri stated that even if experienced people disagree—some saying the price exceeds the silver on the sword and others saying it is equal—the sale is still not valid; this is in the *Muhit*. If the *dirhams* exceed the sword's ornaments and the parties separate before mutual possession, then if the ornament cannot be removed from the sword without causing damage, the entire sale is annulled. If it can be removed without damage, the sale of the ornament is void, but the sale of the sword remains valid. If the ornament is gold and the price is in *dirhams*, the sale is valid in any case. If a time limit was stipulated for the payment, whether the payment is of the same genus as the ornament or not, the sale of the entire sword becomes void, regardless of whether the ornament can be removed without damage or not. Similarly, if they separate and one had stipulated an option (*khiyar al-shart*), the sale is void. If a period was set for payment in the sale and the buyer then paid an amount equal to the value of the ornament, the sale is valid by way of *istihsan* (juridical preference), even if it was not explicitly stated that the received payment was for the ornament's share; this is in the *Hawi*.

Gold jewelry containing pearls and gems sold to another in exchange for dinars..... ☆

Regarding a house containing gold or silver leaves, the ruling for selling it for the same genus is like that of a silver-adorned sword; this is in *Muhit al-Sarkhasi*. If a piece of gold jewelry containing pearls and gems is sold for *dinars* and the buyer takes possession of the jewelry; if these *dinars* are equal to or less than the gold in the jewelry, or if the amount is unknown, the entire sale is invalid, neither for the gold nor the gems, whether the gems can be removed without damage or not. If these *dinars* are more than the gold in the jewelry, the sale of both the gold and the gems is valid. If the full price is paid before separation, the sale is completed. Likewise, if an amount equal to the value of the gold in the jewelry is paid, the sale remains valid. If nothing is paid before separation, the specific sale of the gold part becomes voidable, and the sale of the gems will be voidable if they cannot be removed without damage; if they can be removed without damage, the sale of the gems is not voidable; this is in the *Muhit*. Regarding jewelry whose gems cannot be removed without damage, if one *dinar* of its price is deferred, it is not valid because the contract of *sarf* (exchange) applies to the gold portion.

दूसरे ने बर्तन पर कब्ज़ा न किया यहाँ तक कि दोनों जुदा हो गए तो अक़्द (अनुबंध) फ़ासिद (अमान्य) न हुआ और इसी तरह अगर एक रतल लोहा तीन के बदले दो रतल राँग खरे ग़ैर-मुअय्यन के खरीदा और लोहे पर कब्ज़ा कर लिया और राँग पर कब्ज़ा होने से पहले दोनों जुदा हो गए तो बैअ (बिक्री) फ़ासिद हो गई और अगर दोनों ग़ैर-मुअय्यन हों तो बैअ फ़ासिद होगी चाहे उस मज्लिस (बैठक) में आपस में कब्ज़ा हो जाए या न हो, यह 'मबसूत' में लिखा है।

दूसरी फ़स्ल (अध्याय): चांदी वग़ैराह चढ़ी हुई तलवार या और ऐसी चीज़ों की बैअ के बयान में कि जिनमें चांदी या सोना अपने ग़ैर के साथ फरोख्त किया गया और उस चीज़ की बैअ के बयान में कि जो वज़न से फरोख्त हुई फिर कम या ज़्यादा निकली

अगर कोई तलवार जिस पर चांदी का हुलिया (साज़-ओ-सामान) है या रुपहली लगाम, इतनी खालिस चांदी के बदले खरीदी जिसका वज़न तलवार या लगाम के हुलिए से ज़्यादा है, तो जायज़ है। और अगर हुलिए से कम या उसके बराबर हो या कुछ मालूम न हो, तो जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। और अगर दिरहमों की मिक़दार बैअ के वक्त मालूम न हुई, फिर मालूम हुई और तलवार की चांदी से ज़्यादा निकली, तो अगर दोनों मज्लिस में मौजूद रहने की हालत में मालूम हुई तो बैअ जायज़ है, और अगर मज्लिस से जुदा होने के बाद मालूम हुई तो जायज़ नहीं है। और क़ुदूरी ने फ़रमाया है कि इसी तरह अगर जानकार लोग इसमें इख़्तिलाफ़ (मतभेद) करें, कुछ कहें कि समन (कीमत) तलवार की चांदी से ज़्यादा है और कुछ कहें कि बराबर है, तो भी जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर दिरहम तलवार के हुलिए से ज़्यादा हों, फिर आपसी कब्ज़े से पहले दोनों जुदा हो गए, तो अगर वह हुलिया तलवार से बिना नुकसान के अलग नहीं हो सकता, तो कुल बैअ टूट जाएगी। और अगर बिना नुकसान के अलग हो सकता है, तो हुलिए की बैअ बातिल (अमान्य) और तलवार की जायज़ होगी। और अगर हुलिया सोने का हो और समन दिरहम हों, तो हर तरह से बैअ जायज़ है। और अगर समन अदा करने में मीआद (समय सीमा) की शर्त की, चाहे वह समन हुलिए की जिन्स (प्रकार) से हो या ग़ैर-जिन्स हो, तो पूरी तलवार की बैअ बातिल हो जाएगी, चाहे उस हुलिए का अलग होना बिना नुकसान के मुमकिन हो या न हो। इसी तरह अगर दोनों जुदा हो गए और एक ने ख़ियार-ए-शर्त (शर्त के साथ विकल्प) की थी, तो भी बैअ बातिल है। और अगर बैअ में समन की मुद्दत तय की थी, फिर मुश्तरी (खरीदार) ने हुलिए के बराबर समन अदा कर दिया, तो

इस्तेहसानन (पुण्य-विवेक के आधार पर) बैअ जायज़ है, चाहे यह साफ़ ज़ाहिर न किया हो कि मक़बूज़ा (प्राप्त) समन हुलिए का हिस्सा है, यह 'हावी' में लिखा है।

सोने का ज़ेवर जिसमें मोती और जवाहर हों, दूसरे के हाथ ब-एवज़ (बदले में) दीनारों के बेचा..... ☆

जिस मकान में सोने या चांदी के पत्तर हों, तो उसी जिन्स के बदले बेचने का हुक्म चांदी चढ़ी हुई तलवार की तरह है, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। और एक सोने का ज़ेवर जिसमें मोती और जवाहर हों, दूसरे के हाथ दीनारों के बदले बेचा और खरीदार ने ज़ेवर पर कब्ज़ा कर लिया; फिर अगर ये दीनार ज़ेवर के सोने के बराबर हों या कम हों या कुछ मालूम न हो, तो पूरी बैअ जायज़ न होगी, न सोने की न जवाहर की, चाहे जवाहर का अलग कर लेना बिना नुकसान के मुमकिन हो या न हो। और अगर ये दीनार ज़ेवर के सोने से ज़्यादा हों, तो ज़ेवर के सोने और जवाहर सबकी बैअ जायज़ है। फिर उसके बाद अगर जुदा होने से पहले पूरा समन अदा कर दिया, तो बैअ पूरी हो गई। और इसी तरह अगर ज़ेवर के सोने के बराबर अदा किया, तो भी बैअ जायज़ रही। और अगर जुदा होने तक कुछ भी अदा न किया, तो ज़ेवर के सोने की ख़ास बैअ फ़ासिद हो गई, और जवाहर की बैअ अगर बिना नुकसान के उनका निकालना मुमकिन न हो तो फ़ासिद होगी, और अगर बिना नुकसान के अलग कर लेना मुमकिन हो तो बैअ फ़ासिद न होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। और ऐसा ज़ेवर जिसके जवाहर बिना नुकसान के अलग न हो सकते हों, अगर उसकी कीमत में एक दीनार उधार किया तो जायज़ नहीं है, क्योंकि सोने के हिस्से में अक़्द-ए-सर्फ़(मुद्रा विनिमय का अनुबंध) वाक़े हुआ।

دوسرے نے برتن پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ دونوں جدا ہو گئے تو عقد فاسد نہ ہوا اور اسی طرح اگر ایک رطل لوہا تین بعوض دو رطل رانگ کھرے غیر معین کے خریدا اور لوہے پر قبضہ کر لیا اور رانگ پر قبضہ ہونے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بیع فاسد ہوگئی اور اگر دونوں غیر معین ہوں تو بیع فاسد ہوگی خواہ اس مجلس میں باہم قبضہ ہو جائے یا نہ ہو یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

دوسری فصل: چاندی وغیرہ چڑھی ہوئی تلوار یا اور ایسی چیزوں کی بیع کے بیان میں کہ جن میں چاندی یا سونا اپنے غیر کے ساتھ فروخت کیا گیا اور اس چیز کی بیع کے بیان میں کہ جو وزن سے فروخت ہوئی پھر کم یا زیادہ نکلی

اگر کوئی تلوار کہ جس پر چاندی کا حلیہ ہے یا روپہلی لگام بعوض اتنی خالص چاندی کے کہ جس کا وزن تلوار یا لگام کے حلیہ سے زائد ہے خریدی تو جائز ہے اور اگر حلیہ سے کم یا اس کے برابر ہو یا کچھ نہ معلوم ہو تو جائز نہیں ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اور اگر درہموں کی مقدار بیع کے وقت معلوم نہ ہوئی پھر معلوم ہوئی تو تلوار کی چاندی سے زائد نکلی پس اگر دونوں مجلس میں موجود ہونے کی حالت میں معلوم ہوئی تو بیع جائز ہے اور اگر مجلس سے جدا ہونے کے بعد معلوم ہوئی تو جائز نہیں ہے اور قدوری نے فرمایا ہے ایسے ہی اگر دانستہ لوگ اس میں اختلاف کریں بعضے کہتے ہوں کہ ثمن تلوار کی چاندی سے زائد ہے اور بعضے کہتے ہوں کہ برابر ہے تو بھی جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر درہم تلوار کے حلیہ سے زائد ہوں پھر باہمی قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے پس اگر وہ حلیہ تلوار میں سے بدوں ضرر کے جدا نہیں ہوسکتا تو کل کی بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر بدوں ضرر کے جدا ہو سکتا ہے تو حلیہ کی بیع باطل

اور تلوار کی جائز ہو گی اور اگر حلیہ سونے کا ہو اور ثمن درہم ہوں تو ہر طرح بیع جائز ہے اور اگر ثمن ادا کرنے میں میعاد کی شرط کی خواہ وہ ثمن حلیہ کی جنس سے ہو یا غیر جنس ہو تو پوری تلوار کی بیع باطل ہو جائے گی خواہ اس حلیہ کا جدا ہونا بدوں ضرر کے ممکن ہو یا نہ ہو اسی طرح اگر دونوں جدا ہو گئے اور ایک نے خیارِ شرط کی تھی تو بھی بیع باطل ہے اور اگر بیع میں ثمن کی مدت قرار دی تھی پھر مشتری نے بقدر حلیہ کے ثمن ادا کر دیا تو استحساناً بیع جائز ہے اگر چہ صاف ظاہر نہ کیا ہو کہ ثمنِ مقبوضہ حلیہ کا حصہ ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

سونے کا زیور جس میں موتی اور جواہر میں دوسرے کے ہاتھ بعوض دیناروں کے بیچا..... ☆

جس مکان میں سونے یا چاندی کے پتر ہوں تو اسی جنس کے عوض بیچنے کا حکم مثل چاندی چڑھی ہوئی تلوار کے ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ایک سونے کا زیور جس میں موتی اور جواہر میں دوسرے کے ہاتھ بعوض دیناروں کے بیچا اور خریدار نے زیور پر قبضہ کر لیا پس اگر یہ دینار زیور کے سونے کے برابر ہوں یا کم ہوں یا کچھ معلوم نہ ہو تو پوری بیع جائز نہ ہوگی نہ سونے کی نہ جواہر کی خواہ جواہر کا جدا کر لینا بدوں ضرر کے ممکن ہو یا نہ ہو اور اگر یہ دینار زیور کے سونے سے زیادہ ہوں تو زیور کے سونے اور جواہر سب کی بیع جائز ہے پھر اس کے بعد اگر جدا ہونے سے پہلے پورا ثمن ادا کر دیا تو بیع پوری ہوگئی اور ایسے ہی اگر زیور کے سونے کے قدر ادا کیا تو بھی بیع جائز رہی اور اگر جدا ہونے تک کچھ بھی ادا نہ کیا تو زیور کے سونے کی خاص بیع فاسد ہوگئی اور جواہر کی بیع اگر بدوں ضرر کے ان کا نکالنا ممکن نہ ہو تو فاسد ہوگی اور اگر بدوں ضرر کے جدا کر لینا ممکن ہو تو بیع فاسد نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اور ایسا زیور کہ جس کے جواہر بدوں ضرر کے جدا نہ ہو سکتے ہوں اگر اس کی قیمت میں ایک دینار ادھار کیا تو جائز نہیں ہے کیونکہ سونے کا حصہ میں عقدِ صرف واقع ہوا۔

Kitab al-Sarf (The Book of Monetary Exchange) Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (Page 15)

...is [invalid]; therefore, it will be void (*fasid*) due to the stipulation of a fixed term. It is not possible to separate and hand over pearls and gems without causing damage. Thus, when the contract for a small portion becomes void, the entire contract becomes void—this is documented in *al-Mabsut*. If it is a piece of jewelry from which gems can be extracted without damage, then there should be a scholarly disagreement on this matter. According to Imam Azam (Abu Hanifa, RA), the sale of the gems will not be permissible, while according to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad, RA), it will be permissible—this is documented in *al-Muheet*.

Statement of Imam Abu Yusuf (RA) Regarding the Aforementioned Matter

If a sword adorned with silver ornaments (*hiliya*) is purchased in exchange for silver that exceeds the weight of the ornaments, and an amount equal to the ornaments' portion of the price is paid, and the buyer says, "I am paying this towards the price of both," or "I am paying this towards the price of the sword," or says nothing at all, then this payment will be attributed to the price of the ornaments, and the entire sale will remain valid—this is documented in *Muheet al-Sarakhsi*. If the buyer specifies, "This price is specifically for the blade of the sword," it will be assessed as follows: if the ornaments cannot be separated without damage, then the payment made will be considered the price of the ornaments, and the entire sale will be valid. However, if they can be separated without damage, the sale of the ornaments will become void (*batil*)—this is documented in *Nahr al-Faiq*. If the buyer says, "Take this; half of it is for the ornaments and half for the sword," the monetary exchange (*sarf*) will still not be void, and the entire amount will be allocated as the price for the ornaments—this is documented in *al-Tabyin*.

Hisham narrated that Imam Abu Yusuf (RA) said: If the ornaments of a sword are sold separately from the sword, it is not permissible unless sold on the condition that the buyer separates them, and he must do so before the parties separate. If this condition was not stipulated during the sale, but before separation, the seller said, "I have permitted you to remove it," the Imam stated that if he separated it before they parted ways, the sale is valid; however, if they parted before the separation took place, the sale becomes void. Hisham says: I asked, "Is it still impermissible even if the buyer has already taken physical possession of the sword?" He replied, "It is not

permissible because as long as he does not separate the ornaments from the sword, he is not considered to have fully possessed them"—this is documented in *al-Muheet*.

If someone sold a slave girl whose value is one thousand mithqals of silver, and she wears a silver collar (*tauq*) around her neck also worth one thousand mithqals of silver, and the total price was agreed at two thousand mithqals of silver, then if the buyer paid one thousand mithqals and the parties separated, what was paid is considered the price of the collar. If the purchase was made for two thousand mithqals on the basis of one thousand in cash and one thousand on credit, the cash payment will be attributed to the collar. Similarly, if the buyer says, "Take this one thousand towards the price of both," it will be allocated specifically to the price of the collar, and the entire sale will be valid. However, if he specifies that "the thousand is the price for the slave girl" and the parties separate after possession, then the sale of the collar will become void—this is documented in *Bahr al-Ra'iq*.

If a bracelet is purchased together with a piece of cloth for a sum of dirhams, and possession of the bracelet is taken and ten dirhams are paid, after which the parties separate, then by way of *istihsan* (juridical preference), these ten dirhams will be allocated to the bracelet. Even if the buyer pays ten dirhams and says, "Take this towards the price of both," it will still be treated according to the first case. But if he says, "This is specifically the price for the cloth," and the other party either denies or accepts this and they separate on this basis, the sale of the bracelet will be annulled. Furthermore, if a bracelet belongs to one person (priced at ten dirhams) and the cloth belongs to another person (also priced at ten dirhams), and they both sell their items to someone in a single contract, and the buyer then gives ten dirhams to the owner of the bracelet, those dirhams will belong solely to him, and the other person will have no share in them. However, if they sold the cloth and the bracelet separately, and then he gave ten dirhams to the owner of the bracelet and they separated, the sale of half of the bracelet will be annulled—this is documented in *al-Mabsut*.

If an ornamented sword was purchased for dinars, and after possession but before the dinars were paid, it was sold to a second person who took possession but did not pay the price until the parties separated, then both sales become void, and the sword is returned to the original seller. And if the second buyer and his seller...

किताब-अस-सर्फ(मुद्रा विनिमय की पुस्तक) फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (पेज 15)

...है, इसलिए यह मियाद (अवधि) की शर्त के कारण फ़ासिद (अमान्य) होगा। मोती और रत्नों को नुकसान पहुँचाए बिना अलग करके सौंपना संभव नहीं है। इसलिए जब थोड़े हिस्से का अनुबंध फ़ासिद हो गया, तो पूरा अनुबंध फ़ासिद हो गया—यह 'मबसूद' में लिखा है। और यदि ऐसा आभूषण हो जिसके रत्न बिना नुकसान पहुँचाए निकाले जा सकते हों, तो इस मामले में मतभेद होना चाहिए। इमाम आज़म (रह.) के अनुसार जवाहरात की बिक्री जायज़ नहीं होगी, और साहबैन (रह.) के अनुसार जायज़ होगी—यह 'मुहीत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में इमाम अबू यूसुफ (रह.) का बयान

यदि एक ऐसी तलवार जिस पर चांदी के आभूषण (हिलिया) लगे हों, उतनी चांदी के बदले खरीदी गई जिसका वजन आभूषण से अधिक है, और कीमत में से आभूषण के हिस्से के बराबर भुगतान कर दिया गया और खरीदार ने कहा कि 'मैं यह दोनों की कीमत में देता हूँ' या कहा कि 'तलवार की कीमत में देता हूँ' या कुछ नहीं कहा, तो यह भुगतान आभूषण का माना जाएगा और पूरी बिक्री जायज़ रहेगी—यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। और यदि उसने कहा कि 'यह कीमत विशेष रूप से तलवार के फल की है', तो देखा जाएगा: यदि आभूषण बिना नुकसान के अलग नहीं हो सकते, तो जो उसने भुगतान किया है वह आभूषण की कीमत माना जाएगा और पूरी बिक्री सही होगी। और यदि वे बिना नुकसान के अलग हो सकते हैं, तो आभूषण की बिक्री बातिल (अमान्य) हो जाएगी—यह 'नहर अल-फ़ाइक' में लिखा है। और यदि उसने कहा कि 'इसे लो, इसका आधा आभूषण की कीमत है और आधा तलवार की', तो भी सर्फ़ा (मुद्रा विनिमय) बिक्री बातिल नहीं होगी और सब आभूषण की कीमत माना जाएगा—यह 'तब्बीन' में लिखा है।

हिशाम ने उल्लेख किया कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया: यदि तलवार का आभूषण तलवार के बिना बेचा गया, तो वह जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वह इस शर्त पर बेचे कि खरीदार उसे अलग कर ले, और दोनों (खरीदार और विक्रेता) के अलग होने से पहले उसे अलग कर ले। और यदि बेचते समय यह शर्त नहीं लगाई, फिर जुदाई से पहले विक्रेता ने कहा कि 'मैंने तुम्हें इसे अलग करने की अनुमति दी', तो इमाम ने फरमाया कि यदि जुदाई से पहले उसने अलग कर लिया तो बिक्री जायज़ है, और यदि अलग करने से पहले दोनों अलग हो गए तो बिक्री बातिल हो गई। हिशाम कहते हैं कि मैंने पूछा: 'भले ही खरीदार ने तलवार पर कब्जा कर लिया हो, क्या तब भी जायज़ नहीं है?' तो

फरमाया कि 'जायज़ नहीं है, क्योंकि जब तक आभूषण को तलवार से अलग नहीं करेगा, वह उस पर पूर्ण रूप से काबिज़ (कब्जाधारी) नहीं माना जाएगा'—यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने एक ऐसी दासी बेची जिसकी कीमत एक हजार मिस्काल चांदी है, और उसकी गर्दन में चांदी का एक तौक (हार) है जिसका वजन भी एक हजार मिस्काल चांदी है, और कुल कीमत दो हजार मिस्काल चांदी तय हुई। फिर खरीदार ने एक हजार मिस्काल अदा किए और फिर दोनों (पार्टियाँ) अलग हो गए, तो जो उसने अदा किया है वह तौक की कीमत मानी जाएगी। और यदि दो हजार मिस्काल पर इस तरह खरीदा कि एक हजार नकद और एक हजार उधार हों, तो नकद राशि तौक की कीमत होगी। इसी तरह यदि उसने कहा कि 'यह एक हजार दोनों की कीमत के बदले लो', तो केवल तौक की कीमत समझी जाएगी और पूरी बिक्री सही होगी। और यदि उसने स्पष्ट कर दिया कि 'हजार दासी की कीमत है' और कब्जे के बाद दोनों अलग हो गए, तो तौक की बिक्री बातिल हो जाएगी—यह 'बहर अल-रायिक' में लिखा है।

यदि एक कंगन कपड़े के साथ दिरहम के बदले खरीदा और कंगन पर कब्जा कर लिया और दस दिरहम अदा कर दिए, फिर दोनों अलग हो गए, तो ये दस दिरहम इस्तेहसानन (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) कंगन का हिस्सा माने जाएंगे। और यदि दस दिरहम देकर उसने कहा कि 'दोनों की कीमत में लो', तो भी पहली स्थिति के अनुसार माना जाएगा। और यदि उसने कहा कि 'यह विशेष रूप से कपड़े के हिस्से की कीमत है' और दूसरे ने इनकार किया या स्वीकार किया और इसी पर दोनों अलग हो गए, तो कंगन की बिक्री टूट जाएगी। और यदि कंगन एक व्यक्ति का हो और उसकी कीमत दस दिरहम हो, और कपड़ा दस दिरहम की कीमत का दूसरे व्यक्ति का हो, फिर दोनों ने किसी व्यक्ति को दिरहम के बदले बेचा और प्रत्येक ने अपना माल बेचा लेकिन बिक्री एक ही अनुबंध में हुई, फिर खरीदार ने कंगन वाले को दस दिरहम दिए, तो वे विशेष रूप से उसी के होंगे, दूसरा उसमें भागीदार नहीं होगा। और यदि दोनों ने अलग-अलग कपड़ा और कंगन बेचा, फिर उसने कंगन वाले को दस दिरहम दिए और फिर दोनों अलग हो गए, तो आधे कंगन की बिक्री टूट जाएगी—यह 'मबसूद' में लिखा है। एक आभूषण युक्त तलवार दीनार के बदले खरीदी गई और उस पर कब्जा करके दीनार अदा करने से पहले दूसरे के हाथ बेच दी गई, और दूसरे ने उस पर कब्जा कर लिया लेकिन कीमत अदा नहीं की, यहाँ तक कि ये सब अलग हो गए, तो दोनों बिक्री बातिल हो जाएंगी और तलवार पहले विक्रेता को वापस मिलेगी, और यदि दूसरे खरीदार और उसके विक्रेता ने...

کتاب الصرف فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ (۱۵) ہے پس میعاد کی شرط سے فاسد ہوگا اور موتی اور جواہرات کا جدا کر کے سپرد کرنا بدون ضرر کے ممکن نہیں ہے پس جب تھوڑے کا عقد فاسد ہوا تو کل کا فاسد ہو گیا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر ایسا زیور ہو جس کے جواہرات کا بدون ضرر کے نکالنا ممکن ہے تو اس مسئلہ میں اختلاف ہونا چاہئے امام اعظمؒ کے نزدیک جواہر کی بیع جائز نہ ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں امام ابو یوسفؒ کا بیان

اگر ایک ایسی تلوار جس پر حلیہ ہے بعوض اس قدر چاندی کے خریدی کہ جس کا وزن حلیہ سے زائد ہے اور ثمن میں سے بقدر حصہ حلیہ کے ادا کر دیا اور کہا کہ دونوں کے ثمن میں یا کہا کہ تلوار کے ثمن میں دیتا ہوں یا کچھ نہ بیان کیا تو یہ ثمن حلیہ کا ہوگا اور کل کی بیع جائز رہے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر اس نے کہا کہ یہ ثمن خاص تلوار کے پھل کا ہے تو لحاظ کیا جائے گا کہ اگر حلیہ بدون ضرر کے جدا نہیں ہو سکتا ہے تو جو اس نے ادا کیا ہے وہ حلیہ کا ثمن ہوگا اور پوری بیع صحیح ہو گی اور اگر بلا ضرر جدا ہو سکتا ہے تو حلیہ کی بیع باطل ہو جائے گی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر اس نے کہا کہ اس کو لے اس کا آدھا حلیہ کا ثمن ہے اور آدھا تلوار کا تو بھی بیع صرف باطل نہ ہو گی اور سب حلیہ کا ثمن رکھا جائے گا یہ تبیین میں لکھا ہے ہشام نے روایت کی کہ امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر تلوار کا حلیہ بدون تلوار کے بیچا تو جائز نہیں ہے مگر جب اس شرط پر فروخت کرے کہ مشتری اس کو جدا کر لے تو دونوں کے جدا ہونے سے پہلے اس کو جدا کر لے گا اور اگر بیچنے میں یہ شرط نہ لگائی پھر جدائی سے پہلے بائع نے کہا کہ میں نے تجھ کو اس کے الگ کر لینے کی اجازت دی تو امام نے فرمایا کہ اگر جدائی سے پہلے اس نے الگ کر لیا تو بیع جائز ہے اور اگر الگ کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو

گئے تو بیع باطل ہوگئی ہشام کہتے ہیں کہ میں نے پوچھا کہ اگر چہ مشتری نے تلوار پر قبضہ کر لیا ہو جب بھی نہیں جائز ہے تو فرمایا کہ جائز نہیں ہے کیونکہ جب تک حلیہ کو تلوار سے الگ نہ کرے گا اس پر قابض نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے ایک ایسی باندی فروخت کی کہ جس کی قیمت ہزار مثقال چاندی ہے اور اس کی گردن میں ایک چاندی کا طوق ہے کہ جس میں ہزار مثقال چاندی ہے اور اس کا ثمن دو ہزار مثقال چاندی ٹھہری پھر مشتری نے ایک ہزار مثقال ادا کئے اور پھر دونوں جدا ہو گئے تو جو اس نے ادا کیا ہے وہ طوق کی قیمت ہے اور اگر دو ہزار مثقال پر اسی طرح خرید کیا کہ ایک ہزار نقد اور ایک ہزار ادھار ہوں تو نقد ثمن طوق کے دام ہوں گے اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ یہ ایک ہزار دونوں کے داموں میں لے تو صرف طوق کے دام رکھے جائیں گے اور پوری بیع صحیح ہو گی اور اگر اس نے تصریح کردی کہ ہزار باندی کا ثمن ہے اور قبضہ کے بعد دونوں جدا ہو گئے تو طوق کی بیع باطل ہو جائے گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ اگر ایک کنگن مع کپڑے کے بعوض میں درہم کے خریدا اور کنگن پر قبضہ کیا اور دس درہم ادا کر دیے پھر دونوں جدا ہو گئے تو یہ دس درہم استحساناً کنگن کا حصہ رکھا جائے گا اور اگر دس درہم ادا کر کے اس نے کہا کہ دونوں کے ثمن میں لے تو بھی پہلی صورت کے موافق رکھا جائے گا اور اگر اس نے کہا کہ یہ خاص کپڑے کا حصہ ثمن ہے اور دوسرے نے انکار کیا یا اقرار کیا اور اسی پر دونوں جدا ہو گئے تو کنگن کی بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر کنگن ایک شخص کا ہو اور اس کی قیمت دس درہم ہو اور کپڑا دس درہم قیمت کا دوسرے شخص کا ہو پھر دونوں کسی شخص کے ہاتھ میں درہم کو فروخت کریں اور ہر ایک نے اپنا مال فروخت کیا مگر بیع ایک ہی عقدہ میں واقع ہوئی پھر مشتری نے کنگن والے کو دس درہم دے دیئے تو وہ خالص اسی کے ہوں گے دوسرا اس میں شریک نہ ہو گا اور اگر دونوں نے کپڑے کو بیچا اور دونوں نے کنگن کو بیچا پھر اس نے کنگن والے کو دس درہم دیئے پھر دونوں جدا ہو گئے تو آدھے کنگن کی بیع ٹوٹ

جائے گی یہ مبسوط میں لکھا ہے ایک حلیہ دار تلوار بعوض دینار کے خریدی اور اس پر قبضہ کر کے دینار ادا کرنے سے پہلے دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دی اور دوسرے نے اس پر قبضہ کر لیا اور ثمن ادا نہ کیا یہاں تک کہ یہ سب جدا ہو گئے تو دونوں بیع باطل ہو جائیں گی اور تلوار پہلے بائع کو واپس ملے گی اور اگر دوسرے مشتری اور اس کے بائع نے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 [Page 16] Kitab al-Sarf (The Book of Exchange)

If the first seller did not take possession, the second sale will be valid, and the first buyer must pay the price of the sword to his seller. Similarly, if the buyer sold half of it, the sale of that half is valid, and the remaining half of the sword must be returned to the original seller. The seller shall not have the right to reject it based on the defect of it being in pieces; rather, the buyer will be liable for the price of the other half. This is stated in *Al-Muhit al-Sarkhasi*. If an ornamented sword was jointly owned by two persons, and one sold his half share for one dinar to his partner or another person and both took possession, it is permissible. However, if he sold it to his partner and the partner paid the dinar but the sword remained in the house, and they separated before taking possession, the sale is void; this is written in *Al-Mabsut*. If an ornamented sword containing 100 dirhams worth of ornamentation is bought for 200 dirhams, and it later transpires that the ornamentation is worth 200 dirhams, there are two scenarios: if this becomes known after possession and separation, the entire contract is void. If it becomes known before separation, the buyer has the option: either increase the price by 100 dirhams or rescind the entire contract. If both knew beforehand that the ornamentation weighs 200 dirhams and the sword was sold for 200 dirhams, and before separation, the buyer wanted to increase it by 100 dirhams, the contract will not be valid; this is mentioned in *Al-Zakhirah*.

Mas'ala (Legal Ruling): If a sword is plated (gilded) with gold or silver and is then purchased for the same type of metal, the sale is valid in all cases. ☆

If a silver bracelet is sold for 100 dirhams on the condition that it weighs 100 dirhams, but before separation it is weighed and found to be more, the buyer has the option: either increase the dirhams to match the weight or leave it. The same applies if it weighs less. If they had separated and it was then found to be 150 dirhams, the buyer can choose to take two-thirds (worth 100 dirhams) or leave it. This is recorded in *Al-Hawi*. If melted silver was bought for 100 dirhams on the condition of weighing 100 dirhams, but after possession, it turned out to be 200 dirhams, the buyer receives half and has no further option; this is in *Al-Mabsut*. This rule applies when exchanged for the same genus. If exchanged for a different genus—for example, an ornamented sword with 100 dirhams of ornamentation bought for 10 dinars, or a silver anklet (*chhagal*) weighing 1,000 dirhams bought for 100 dinars—and the actual weight turns out to be 2,000 dirhams, the sale is valid in all such cases. When the contract is valid, in the case of silver, the buyer shall not receive excess weight for free, but in the case of the anklet, the excess is given for free. If the price is set in

dinars and a vessel is found defective, the buyer may take it for the full price or reject it. If a needle is bought on the condition that it weighs one *mithqal* but it turns out to be more, it is given to the buyer. However, if a price per *mithqal* was set, the excess must be returned or paid for. Regarding gilded items, the plating is considered part of the main item and not a separate commodity, hence the sale remains valid.

1. Meaning: for a price less or more than the value of the gilding applied.

यदि विक्रेता ने पहले कब्जा नहीं किया था, तो दूसरी बिक्री सही होगी और पहला खरीदार अपने विक्रेता को तलवार की कीमत अदा करेगा। इसी प्रकार, यदि खरीदार ने उसका आधा हिस्सा बेच दिया, तो आधे की बिक्री सही होगी और आधी तलवार पहले विक्रेता को वापस कर दी जाएगी। उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह टुकड़ों में होने के कारण इसे दोषपूर्ण बताकर स्वीकार करने से इनकार करे, बल्कि उसे दूसरे आधे हिस्से की कीमत का हर्जाना देना होगा। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि कोई अलंकृत तलवार दो व्यक्तियों की साझी थी, फिर एक ने अपना आधा हिस्सा एक दीनार के बदले अपने साथी या किसी दूसरे को बेच दिया और दोनों ने आपसी कब्जा कर लिया, तो यह जायज़ है। और यदि उसने अपने साथी को बेचा और दीनार का भुगतान कर दिया लेकिन तलवार घर में ही रही, और कब्जा होने से पहले ही दोनों अलग हो गए, तो बिक्री रद्द हो जाएगी; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि एक अलंकृत तलवार, जिसमें सौ दिरहम का अलंकरण है, दो सौ दिरहम के बदले खरीदी गई और बाद में पता चला कि उसमें दो सौ दिरहम का अलंकरण है, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: यदि कब्जा करने और अलग होने के बाद पता चला, तो पूरा अनुबंध शून्य हो जाएगा। यदि अलग होने से पहले पता चला, तो खरीदार के पास विकल्प है कि वह चाहे तो कीमत में सौ दिरहम बढ़ा दे अन्यथा पूरे अनुबंध को रद्द कर दे। यदि दोनों को पहले से पता था कि अलंकरण दो सौ दिरहम का है और तलवार दो सौ दिरहम में बेची गई, और अलग होने से पहले खरीदार ने सौ दिरहम बढ़ाने चाहे, तो अनुबंध मान्य नहीं होगा; यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

मसला (नियम): यदि तलवार पर सोने या चांदी का मुलम्मा (चढ़ावा) है और वह उसी धातु के बदले खरीदी गई है, तो हर स्थिति में बिक्री जायज़ है। ☆

यदि चांदी का कंगन इस शर्त पर सौ दिरहम में बेचा गया कि वह सौ दिरहम का है, फिर अलग होने से पहले उसे तौला गया और वह अधिक निकला, तो खरीदार के पास विकल्प है: चाहे तो दिरहम बढ़ाकर बराबर वजन के हिसाब से ले ले अन्यथा छोड़ दे। यदि कम निकला तो भी यही नियम है। यदि दोनों अलग हो चुके थे और फिर वह डेढ़ सौ दिरहम का निकला, तो खरीदार को विकल्प है कि वह चाहे तो दो-तिहाई यानी सौ दिरहम कीमत दे अन्यथा छोड़ दे। इसी तरह कम होने पर भी उसे विकल्प होगा। यह 'हावी' में लिखा है। यदि पिघली हुई चांदी सौ दिरहम के बदले इस शर्त पर खरीदी गई कि वह सौ दिरहम वजन की है, और कब्जे के बाद वह दो सौ दिरहम निकली, तो खरीदार को आधी मिलेगी और उसे विकल्प (खियार) नहीं होगा। यह नियम तब है जब वस्तु अपनी ही धातु के

बदले खरीदी जाए। यदि वह दूसरी धातु के बदले हो, जैसे अलंकृत तलवार जिसके सौ दिरहम के अलंकरण को दस दीनार में खरीदा गया, या चांदी की पायल (छागल) एक हजार दिरहम वजन की शर्त पर सौ दीनार में खरीदी गई और वह दो हजार दिरहम निकली, तो इन सभी स्थितियों में बिक्री जायज़ है। ऐसे अनुबंध मान्य होने पर, चांदी की स्थिति में खरीदार को तय वजन से अधिक बिना मूल्य के नहीं दिया जाएगा, लेकिन पायल की स्थिति में अधिक भाग बिना मूल्य के दिया जाएगा। यदि मूल्य दीनार में तय हो और बर्तन दोषपूर्ण निकले, तो खरीदार को विकल्प है कि वह चाहे तो पूरे मूल्य पर ले ले अन्यथा छोड़ दे। यदि एक सुई इस शर्त पर खरीदी गई कि उसका वजन एक मिस्क़ाल है, फिर वह अधिक निकली, तो वह खरीदार को दे दी जाएगी। लेकिन यदि प्रति मिस्क़ाल कीमत तय थी, तो अतिरिक्त भाग वापस करना होगा या उसकी कीमत देनी होगी। यदि चांदी का कंगन बेचा गया और वजन के हिसाब से कीमत तय थी, फिर वह अधिक निकला और अभी दोनों अलग नहीं हुए हैं, तो खरीदार अतिरिक्त हिस्से की कीमत देकर उसे ले सकता है। तलवार पर मुलम्मा होने की स्थिति में बिक्री जायज़ है क्योंकि मुलम्मा की गिनती स्वतंत्र वस्तु के रूप में नहीं होती।

१ यानी जितना मूल्य सोने/चांदी के पानी का है, उससे कम या अधिक दिरहम में।

باہم قبضہ کر لیا ہو نہ اول بائع نے تو دوسری بیع صحیح ہو گی اور پہلا مشتری اپنے بائع کو تلوار کی قیمت ادا کرے اور ایسے ہی اگر مشتری نے اس کا آدھا فروخت کیا تو آدھے کی بیع صحیح ہو گی اور آدھی تلوار پہلے بائع کو واپس ہو گی اور اس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ ٹکڑے ہونے کے عیب کی وجہ سے قبول نہ کرے اور دوسرے آدھے کی قیمت کی ضمان دے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ایک حلیہ دار تلوار دو شخصوں میں مشترک تھی پھر ایک نے اپنا نصف حصہ ایک دینار کے عوض اپنے شریک یا دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا تو جائز ہے اور اگر اپنے شریک کے ہاتھ بیچا اور اس نے دینار ادا کر دیا اور تلوار گھر میں رکھی ہے پھر اس پر قبضہ ہونے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بیع ٹوٹ جائے گی یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر ایک حلیہ دار تلوار جس میں سو درہم حلیہ ہے بعوض دو سو درہم کے خریدی پھر معلوم ہوا کہ اس میں دو سو درہم حلیہ ہے تو اس کی دو صورتیں ہیں کہ اگر دونوں کے قبضہ کرنے اور جدا ہونے کے بعد یہ معلوم ہوا تو پورا عقد باطل ہو جائے گا اور اگر جدا ہونے سے پہلے معلوم ہوا تو مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو ثمن میں سو درہم بڑھا دے ورنہ کل کا عقد فسخ کر دے اور اگر دونوں کو پہلے سے یہ بات معلوم تھی کہ اس کا حلیہ دو سو درہم بھر ہے اور تلوار کو بعوض دو سو درہم بیچا پھر جدا ہونے سے پہلے مشتری نے سو درہم بڑھا نا چاہے تو عقد جائز نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

مسئلہ: اگر تلوار پر سونے یا چاندی کا ملمع ہے پھر اس کے جنس کے عوض خریدی تو ہر حال میں بیع جائز ہے ☆

اگر ایک چاندی کا کنگن اس شرط پر کہ وہ سو درہم ہے بعوض سو درہم کے بیچا پھر جدائی سے پہلے اس کو تولا تو زیادہ پایا پس مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو درہموں میں بڑھا کر اس کے برابر وزن میں لے لے ورنہ چھوڑ دے اور اگر کم نکلا تو بھی ایسا ہی حکم ہے اور اگر دونوں جدا ہو گئے تھے پھر اس کو ڈیڑھ سو درہم پایا تو مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو اس کا دو تہائی سو درہم ثمن لے ورنہ چھوڑ دے اور اسی طرح اگر کم پایا تو بھی اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس کے مثل وزن پر لے ورنہ چھوڑ دے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر گلائی ہوئی چاندی سو درہم کے عوض اس شرط پر خریدی کہ یہ سو درہم بھر ہے اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر وہ دو سو درہم نکلی تو مشتری کو اس کی آدھی ملے گی اور اس کو خیار نہ ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور یہ سب حکم اس صورت میں ہے کہ جب خریدی ہوئی جنس کے عوض واقع ہو اور اگر بعوض خلاف جنس کے ہو مثلاً ایک حلیہ دار تلوار اس شرط پر کہ اس کا حلیہ سو درہم ہے بعوض دس دینار کے خریدی یا ایک چاندی کی چھاگل اس شرط پر کہ ہزار درہم بھر ہے بعوض سو دینار کے خریدی پھر وہ دو ہزار درہم بھر نکلی یا گلائی ہوئی چاندی اس شرط پر کہ وہ ہزار درہم بھر ہے بعوض سو دینار کے خریدی پھر وہ دو ہزار درہم بھر نکلی تو ان سب صورتوں میں بیع جائز ہے اور جب عقد جائز ٹھہرا چاندی کی صورت میں جو وزن مشتری سے ٹھہرا ہے اس سے زیادہ مشتری کو بلا عوض نہ دیا جائے گا اور چھاگل کی صورت میں زیادتی بلا عوض دی جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر ثمن دینار ٹھہرے ہوں پھر برتن کو ناقص پایا تو مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو پورے ثمن میں لے ورنہ چھوڑ دے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر ایک سوئی اس شرط پر کہ اس کا وزن ایک مثقال ہے ایک درہم کو خریدا پھر وہ بڑھتی نکلا تو مسلم مشتری کو دے دیا جائے گا اور اگر یہ ٹھہر گیا ہو کہ ہر مثقال اتنے درہم کو ہے پھر بڑھے تو پورا واپس کرے یا زیادتی کو اس کے حصہ کے عوض لے اور اگر چاندی کا کنگن کے بیچا اور کہا کہ ہر

درہم اتنے کو ہے یا نہ کہا پھر وہ زیادہ نکلا اور دونوں جدا نہیں ہوئے ہیں تو مشتری کو اختیار ہو گا کہ زیادتی کے قدر حصہ بڑھا کر لے اور بلا عوض نہ دی جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر تلوار پر سونے یا چاندی کا ملمع ہے پھر اس کے جنس کے عوض خریدی تو ہر حال میں بیع جائز ہے اور ملمع کا اعتبار نہیں ہے کیونکہ وہ کھپ گیا ہے یہ مضمرات میں لکھا اور اگر چاندی کا پانی پھری ہوئی لگام بعوض درہموں کے اس لئے سے کم یا زیادہ پر خریدی تو جائز ہے اور ایسے ہی اگر کسی مکان میں سونے کا پانی

۱ یعنی جتنے کا پانی بھرا ہے اس سے کم درہم یا زیادہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5, Page 17, Kitab al-Sarf (The Book of Exchange)

...then it occurred, and he bought it in exchange for a deferred price, it is permissible even if its ceilings were plated with gold exceeding the price; this is recorded in *al-Hawi*.

Third Section: Regarding the Sale of Coins (Paisa/Fulus)

Copper coins (paisa), like dirhams, are not specifically designated in a contract if they are treated as the price (thaman), even if they are specified; nor is the contract annulled if they perish. This is written in *al-Hawi*. If someone purchases coins in exchange for dirhams and pays the price, but the seller does not have the coins at hand, the sale is valid. If the seller then borrows the coins from someone and delivers them to the buyer before or after separating from the session, the sale is finalized, provided that possession of the dirhams was taken during the session. Similarly, if possession of the coins was taken and they separated before taking possession of the dirhams, it is still valid; this is written in *al-Mabsut*. Hasan narrated from Imam Abu Hanifah (RA) that if coins are bought in exchange for dirhams and neither the coins nor the dirhams were with the parties at the time, but they separated after one of them made payment, the sale is valid. However, if neither party paid and they separated, it shall not be valid; this is written in *al-Muhit*. If coins are sold for coins and the parties separate before either takes possession, the sale becomes void (*batil*). If one party took possession and the other did not, or both took possession but after separating, a claimant arises for the coins in one party's possession and takes them, the sale remains valid for the remainder; this is written in *al-Hawi*. If someone buys a gold or silver ring, whether it contains a gemstone or not, for a certain amount of coins and does not have the coins with him, it is valid regardless of whether possession was taken before separation, because this is not considered a *Sarf* (currency exchange) transaction; this is written in *al-Mabsut*.

The ruling in the aforementioned issue applies when the *dang* and *qirat* (units of currency) do not vary among people ✵

If a silver leaf is sold for unspecified copper coins (*fulus*) and the parties separate before mutual possession, it is permissible. However, if the silver leaf is not present with him, it is not permissible; this is written in *al-Muhit*. If an item is bought for coins worth half a dirham, it is correct, and the amount of coins due will be whatever half a dirham fetches. Similarly, specifying 'one-third' or 'one-fourth' of a dirham is also permissible; this is written in *al-Tabyin*. If something is bought for one *dang* worth of

coins or one *qirat* worth of coins, it is valid by way of *istihsan* (juridical preference). Shams al-A'immah al-Halwani stated that this ruling applies when the *dang* and *qirat* are not variable among people. If they vary (e.g., some take ten and others nine), the contract will not be valid due to the potential for dispute; this is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If one says, "I bought it for one dirham's worth of coins" or "two dirhams' worth of coins," it is valid according to Imam Abu Yusuf (RA), but according to Imam Muhammad (RA), it is not valid for less than one dirham. The scholars (*Mashayikh*) have stated that Imam Abu Yusuf's view is more correct; this is written in *al-Hidayah*. If someone gives another a dirham and says, "Give me coins for half of it and a small dirham for the other half," it is permissible. If they separate before the small dirham and coins are received, the contract for the coins remains valid, but the dirham portion is voided. If he had not given the large dirham and they separated, the entire sale would be voided; this is written in *al-Zakhirah*. If he says, "Give me coins for half a dirham and for the other half a small dirham that is equal in weight to half a dirham but less by one *habba* (a small unit of weight)," then according to Imam Abu Hanifah (RA), the entire sale is void, while according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad)...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5, पृष्ठ 17, किताब अल-सर्फ़(मुद्रा विनिमय की पुस्तक)

फिर हुआ और उसको मुअयादी समन (नियत समय पर देय मूल्य) के बदले खरीदा तो जायज़ है, चाहे उसकी छतों में समन से अधिक सोने का पानी फिरा हो, यह 'हावी' में लिखा है।

तीसरी फ़स्ल: पैसों की खरीद-फरोख्त के बयान में

पैसे (तांबे के सिक्के) भी दिरहमों की तरह अगर समन (कीमत) माने जाएं तो वे सौदे में निर्धारित नहीं होते, चाहे उन्हें निर्दिष्ट किया गया हो, और न ही उनके नष्ट होने से सौदा रद्द होता है, यह 'हावी' में लिखा है। अगर किसी ने दिरहमों के बदले पैसे खरीदे और समन अदा कर दिया, लेकिन बेचने वाले के पास पैसे नहीं थे, तो बिक्री जायज़ है। फिर यदि बेचने वाले ने किसी से पैसे उधार लेकर महफ़िल से अलग होने से पहले या उसके बाद खरीदार को दे दिए, तो बिक्री पूरी हो गई, बशर्ते कि महफ़िल में ही दिरहमों पर कब्ज़ा कर लिया गया हो। इसी तरह, यदि पैसों पर कब्ज़ा कर लिया गया और दिरहमों पर कब्ज़ा करने से पहले दोनों अलग हो गए, तो भी यह जायज़ है; यह 'मबसूत' में लिखा है। हसन ने इमाम आज़म (रह.) से रिवायत की है कि अगर पैसे दिरहमों के बदले खरीदे गए और न ही बेचने वाले के पास पैसे थे और न ही खरीदार के पास दिरहम, फिर किसी एक के भुगतान के बाद दोनों अलग हो गए, तो बिक्री जायज़ है। लेकिन यदि किसी ने भुगतान नहीं किया और वे अलग हो गए, तो यह जायज़ नहीं होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि पैसों को पैसों के बदले बेचा गया और दोनों के कब्ज़ा करने से पहले ही वे अलग हो गए, तो बिक्री बातिल (अमान्य) हो जाएगी। यदि एक ने कब्ज़ा किया और दूसरे ने नहीं, या दोनों ने कब्ज़ा किया और अलग होने के बाद किसी ने उन पैसों पर अपना अधिकार सिद्ध कर दिया और उन्हें ले लिया, तो बिक्री शेष के लिए सही रहेगी; यह 'हावी' में लिखा है। यदि किसी ने सोने या चांदी की अंगूठी (चाहे उसमें नगीना हो या न हो) कुछ पैसों के बदले खरीदी और उसके पास पैसे नहीं हैं, तो यह जायज़ है, चाहे अलग होने से पहले कब्ज़ा हुआ हो या नहीं, क्योंकि यह 'बै-ए-सर्फ़ (शुद्ध मुद्रा विनिमय) नहीं है; यह 'मबसूत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले (नियम) में हुक्म उस समय है जब 'दांग' और 'क़िरात' (मुद्रा की इकाइयाँ) लोगों में भिन्न न हों ✨

अगर चांदी का पत्तर (शीट) अनिर्धारित पैसों के बदले बेचा गया और आपसी कब्ज़े से पहले दोनों अलग हो गए, तो जायज़ है। लेकिन यदि पत्तर उसके पास मौजूद नहीं है, तो जायज़ नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि आधे दिरहम के पैसों के बदले कोई वस्तु खरीदी गई, तो यह सही है, और

उस पर उतने ही पैसे देय होंगे जितने में आधा दिरहम बिकता है। इसी तरह 'एक-तिहाई' या 'एक-चौथाई' दिरहम कहना भी जायज़ है; यह 'तबीईन' में लिखा है। यदि एक 'दांग' या एक 'क़िरात' मूल्य के पैसों के बदले कुछ खरीदा गया, तो यह 'इस्तिहसान' (न्यायिक वरीयता) के आधार पर सही है। शम्स-उल-अइम्मा हलवानी ने कहा कि यह नियम तब लागू होता है जब 'दांग' और 'क़िरात' लोगों के बीच भिन्न न हों। यदि वे भिन्न हों (जैसे कुछ लोग दस और कुछ नौ लेते हों), तो विवाद की संभावना के कारण सौदा जायज़ नहीं होगा; यह 'मुहीत सरख्सी' में लिखा है। यदि कहा गया कि 'एक दिरहम के पैसों' या 'दो दिरहम के पैसों' के बदले खरीदा, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार यह जायज़ है, जबकि इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार एक दिरहम से कम के लिए जायज़ नहीं है। विद्वानों ने कहा है कि इमाम अबू यूसुफ का मत अधिक सही है; यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे को एक दिरहम दिया और कहा, "इसके आधे के बदले पैसे दे दो और बाकी आधे के बदले एक छोटा दिरहम दे दो," तो यह जायज़ है। यदि छोटा दिरहम और पैसे प्राप्त करने से पहले दोनों अलग हो गए, तो पैसों का सौदा कायम रहेगा लेकिन दिरहम वाला हिस्सा रद्द हो जाएगा। यदि उसने बड़ा दिरहम नहीं दिया था और वे अलग हो गए, तो पूरा सौदा रद्द हो जाएगा; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि उसने कहा, "आधे दिरहम के बदले पैसे दो और शेष आधे के बदले एक ऐसा छोटा दिरहम दो जिसका वजन आधे दिरहम के बराबर हो, लेकिन एक 'हब्बा' (वजन की इकाई) कम हो," तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार पूरा सौदा बातिल हो जाएगा, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार...

پھر ہوا اور اس کو بعوض میعادی ثمن کے خریدا تو جائز ہے اگر چہ اس کی چھتوں میں ثمن سے زائد سونے کا پانی پھرا ہو یہ حاوی میں لکھا ہے۔

تیسری فصل: پیسوں کی بیع کے بیان میں

پیسے بھی درہموں کے مانند اگر ثمن گردانے جائیں تو عقد میں متعین نہیں ہوتے ہیں اگر چہ معین کئے جائیں اور نہ ان کے تلف ہونے سے عقد فسخ ہوتا ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر کسی نے درہموں کے عوض پیسے خریدے اور ثمن ادا کر دیا اور بائع کے پاس پیسے نہ تھے تو بیع جائز ہے پس اگر بائع نے پیسے کسی سے قرض لے کر جدا ہونے سے پہلے یا بعد اس کے مشتری کو دے دیئے تو بیع پوری ہوگئی بشرطیکہ درہموں پر مجلس میں قبضہ کر لیا ہو اور ایسا ہی اگر پیسوں پر قبضہ کر لیا اور درہموں پر قبضہ سے پہلے جدا ہو گئے تو بھی جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے حسن نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ اگر پیسے بعوض درہموں کے خریدے اور نہ اس کے پاس پیسے تھے اور نہ اس کے پاس درہم پھر کسی ایک کے ادا کرنے کے بعد دونوں جدا ہو گئے تو بیع جائز ہے اور اگر کسی نے نہ ادا کیا اور جدا ہو گئے تو جائز نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر پیسوں کو پیسوں کے عوض بیچا پھر دونوں کے قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بیع باطل ہوگئی اور اگر ایک نے قبضہ کیا اور دوسرے نے نہ کیا یا دونوں نے قبضہ کیا پھر جدا ہونے کے بعد جو ایک کے قبضہ میں ہے اس کا کوئی حقدار پیدا ہوا اور اس نے لے لیا تو بیع اپنے حال پر صحیح رہے گی یہ حاوی میں لکھا ہے اگر کسی نے چاندی یا سونے کی انگوٹھی جس میں نگینہ تھا یا نہ تھا کسی قدر پیسوں کے عوض خریدی اور پیسے اس کے پاس نہیں ہیں تو

جائز ہے خواہ جدائی سے پہلے دونوں نے قبضہ کر لیا ہو یا نہ کیا ہو کیونکہ یہ بیع صرف نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں حکم اُس وقت ہے جبکہ دانگ اور قیراط لوگوں میں مختلف نہ ہو ❁

اگر چاندی کا پتر بعوض فلوس غیر معینہ کے بیچا اور باہمی قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو جائز ہے اور اگر پتر اس کے پاس موجود نہ ہو تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر آدھے درہم کے پیسوں پر کوئی چیز خریدی تو صحیح ہے اور اس پر اتنے پیسے واجب ہوں گے جو آدھے درہم کو بکتے ہیں اور ایسے ہی تہائی یا چوتھائی درہم کہنا بھی جائز ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر ایک دانگ پیسے یا ایک قیراط پیسے کے عوض خریدی تو استحساناً درست ہے اور شمس الائمہ حلوانی نے کہا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ دانگ اور قیراط لوگوں میں مختلف نہ ہو اور اگر مختلف ہو کہ بعض دس کا اور بعض نو کا لیتے ہوں تو جھگڑے کی وجہ سے عقد جائز نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ بعوض ایک درہم پیسوں یا دو درہم پیسوں کے خریدی تو بھی امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے ایک درہم سے کم میں جائز ہے اور مشائخ نے کہا کہ امام ابو یوسفؒ کا قول اصح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے کو ایک درہم دیا اور کہا کہ اس کے آدھے کے پیسے دے دیئے اور آدھے کا ایک چھوٹا درہم دے دے تو جائز ہے پس اگر چھوٹا درہم اور پیسے لینے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو پیسوں کا عقد قائم ہے اور حصہ درہم کا ٹوٹ گیا اور اگر اس نے بڑا درہم نہیں دیا تھا اور جدا ہو گئے تو کل کی بیع ٹوٹ جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ آدھے درہم کے پیسے دے اور باقی آدھے کے عوض ایک چھوٹا درہم کہ اس کا وزن آدھے درہم کے برابر ہو مگر ایک حبیہ یعنی ایک حبیہ کم ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک سب کی بیع باطل ہو جائے گی اور صاحبینؒ کے نزدیک

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 18 | Kitab al-Sarf (The Book of Exchange)

The sale of specific small dirhams shall be void (batil); this is recorded in *Muheet al-Sarakhsi*. If the word for "giving" is repeated, the ruling according to the Imam (Abu Hanifa) is the same as that of the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), and this is the correct view as stated in *Hidayah*. If a counterfeit (*zaif*) dirham that is not in circulation is sold to another person in exchange for five *dang* of copper coins, and its defect was known, then it is permissible. Similarly, if half a dirham's worth of copper coins and a small dirham weighing two *dang* are sold, it is permissible, provided that both parties take possession before separating. It is not permissible if sold for five *dang* of silver or for one dirham minus one *qirat* of silver. If one says, "Sell me this many copper coins for this silver in my hand," it is permissible. However, if it is sold for five-sixths of a dirham or half a dirham, it is not permissible; this is written in *Mabsut*.

What if a currency currently in circulation is demonetized (withdrawn by the government)?

If one hundred copper coins were purchased for one dirham, possession of the dirham was taken, but possession of the copper coins was not taken before they became obsolete (*kasid*), then according to analogy (*qiyas*), the sale is not void. The buyer (*mushtari*) has the option to accept the obsolete coins or rescind the sale; this is the opinion of Imam Zafar. However, based on juristic preference (*istihsan*), the sale becomes void. If possession was taken of fifty coins and then the currency became obsolete, the sale of the remaining half becomes void, and half a dirham must be returned; this is stated in *Muheet al-Sarakhsi*. If the coins do not become obsolete but their value decreases or increases (inflation/deflation), the sale is not invalid (*fasid*), and the buyer receives the remaining coins; this is in *Havi*. If copper coins were bought for a dirham and possession was taken, and the dirham is not present until the coins become obsolete, the sale remains valid, and the dirham remains a debt; this is in *Mabsut*.

If goods were purchased with dirhams containing high alloy content or with copper coins, and although both were in circulation at the time of the sale, the buyer had not yet paid the seller before they became obsolete, the sale shall be void. Unavailability among the public is treated the same as obsolescence. The buyer must return the goods if they still exist; if they do not exist, the buyer must return something similar (if fungible) or its value. If possession of the sold item was not taken, then according

to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), there is no benefit in this sale, whereas the *Sahibayn* said the sale is not void. When the sale is not void but delivery is impossible, its value becomes due. According to Imam Abu Yusuf, the value on the day of the sale is due, while according to Imam Muhammad, the value on the day of obsolescence is due. *Zakhirah* states that the fatwa follows Imam Abu Yusuf's view, while *Muheet*, *Taysir*, and *Haqa'iq* state that for the ease of the people, the fatwa follows Imam Muhammad's view; this is noted in *Bahr al-Ra'iq*.

If one buys specific goods, property, or fruit for certain copper coins and does not have the coins with him, it is permissible. If specific goods were bought for specific copper coins, the buyer may provide other coins currently in circulation instead. If specific coins were given and the parties separated, but then a non-circulating coin was found among them and replaced, then in cases where the coins represent the price (*thaman*) of the goods, the contract (*aqd*) is not void, whether the returned coins were few or many, and whether they were replaced or not. If these coins were the price for dirhams, there are two scenarios: either possession of the dirhams occurred or it did not. If possession occurred and a non-circulating coin was returned, whether it was replaced or not, the sale remains valid. Similarly, if all coins were found to be non-circulating and were returned, the contract remains valid. However, if possession of the dirhams did not occur and all the copper coins were found to be non-circulating and were returned, then according to Imam-e-Azam and Imam Zafar, the contract becomes void, regardless of whether they were replaced during the meeting (*majlis*) or not. The *Sahibayn* stated that if they were replaced during the meeting, the sale is not void.

1. *Kasid*: Meaning they have gone out of circulation.

विशिष्ट छोटे दिरहमों की बिक्री अमान्य (बातिल) होगी, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और यदि देने का शब्द दोहराया गया, तो इमाम के निकट भी वही आदेश है जो साहबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट है और यही सही है, यह हिदाया में लिखा है। यदि एक ऐसा खोटा (ज़ीफ़) दिरहम जो चलन में नहीं है, दूसरे के हाथ पाँच डांग पैसों के बदले बेचा गया और उसका दोष ज्ञात था, तो यह वैध (जायज़) है। इसी प्रकार, यदि आधा दिरहम पैसे और एक छोटे दिरहम के बदले, जिसका वजन दो डांग है, बेचा गया तो वैध है, बशर्ते कि अलग होने से पहले दोनों पक्ष अपना-अपना कब्ज़ा कर लें। और यदि पाँच डांग चाँदी के बदले या एक दिरहम के बदले, एक क़ीरात चाँदी को छोड़कर बेचा गया तो वैध नहीं है। और यदि कहा कि "इस चाँदी के बदले मेरे हाथ इतने पैसे बेच दो", तो यह वैध है। और यदि इसे पाँच-छठे दिरहम या आधे दिरहम के बदले बेचा गया, तो यह वैध नहीं है, यह मबसुत में लिखा है।

यदि किसी प्रचलित सिक्के का चलन बंद हो जाए (तत्कालीन सरकार उसे रद्द कर दे) तो?

यदि सौ पैसे एक दिरहम के बदले खरीदे गए, फिर दिरहम पर कब्ज़ा कर लिया गया और दूसरे ने पैसों पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि वे पैसे 'कासिद' (अमान्य/चलन से बाहर) हो गए, तो न्यायसंगत रूप से बिक्री अमान्य नहीं होगी और खरीदार (मुश्तरी) को अधिकार होगा कि यदि वह चाहे तो उन अमान्य पैसों पर कब्ज़ा करे अन्यथा सौदा रद्द कर दे; यही इमाम ज़फ़र का मत है। और बेहतर निर्णय (इस्तेहसान) के अनुसार बिक्री अमान्य हो जाएगी। यदि पचास पैसों पर कब्ज़ा कर लिया गया और फिर पैसे अमान्य हो गए, तो आधे की बिक्री अमान्य हो जाएगी, अतः आधा दिरहम वापस करे; यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और यदि वे पैसे अमान्य नहीं हुए लेकिन सस्ते या महँगे हो गए, तो बिक्री दोषपूर्ण (फ़ासिद) नहीं होगी और शेष पैसे खरीदार को मिलेंगे; यह हावी में लिखा है। यदि दिरहम के बदले कुछ पैसे खरीदे और उन पर कब्ज़ा कर लिया और दिरहम मौजूद न हो यहाँ तक कि पैसे अमान्य हो गए, तो बिक्री वैध है और दिरहम उस पर ऋण होगा; यह मबसुत में लिखा है।

यदि ऐसे दिरहमों के बदले जिनमें मिलावट अधिक है, या पैसों के बदले कोई वस्तु खरीदी गई और यद्यपि सौदा करते समय ये दोनों चलन में थे, किन्तु खरीदार ने अभी विक्रेता (बाइ') को पैसे नहीं दिए थे कि उनका चलन बंद हो गया और वे अमान्य हो गए, तो बिक्री अमान्य हो जाएगी। लोगों के लिए

उपलब्ध न होना भी अमान्य होने के समान है। खरीदार पर अनिवार्य होगा कि यदि वस्तु बची है तो उसे लौटा दे, और यदि नहीं बची है तो उसके समान वस्तु लौटाए, यदि वह वैसी वस्तु है, अन्यथा उसका मूल्य लौटाए। यदि बिक्री की वस्तु पर कब्ज़ा नहीं हुआ था, तो इमाम-ए-आज़म के निकट इस सौदे का कोई लाभ नहीं है, जबकि साहबैन ने कहा कि बिक्री अमान्य नहीं होगी। जब बिक्री अमान्य नहीं हुई और सौंपना असंभव है, तो उसका मूल्य देना अनिवार्य होगा; लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ के निकट बिक्री के दिन का मूल्य और इमाम मुहम्मद के निकट अमान्य होने के दिन का मूल्य अनिवार्य होगा। ज़ख़ीरा में लिखा है कि इमाम अबू यूसुफ़ के मत पर फ़तवा है, जबकि मुहीत, तैसीर और हक़ाएक़ में है कि लोगों की सुगमता के लिए इमाम मुहम्मद के मत पर फ़तवा है; यह बहर-उर-राइक़ में लिखा है।

यदि किसी ने विशिष्ट माल, संपत्ति या फल कुछ पैसों के बदले खरीदे और पैसे उसके पास नहीं हैं, तो यह वैध है। यदि विशिष्ट माल विशिष्ट पैसों के बदले खरीदा, तो खरीदार उन पैसों के अलावा दूसरे पैसे जो चलन में हों, दे सकता है। यदि वे विशिष्ट सिक्के दिए और दोनों पक्ष अलग हो गए, फिर उनमें कोई ऐसा सिक्का पाया गया जो चलन में नहीं है, फिर उसे वापस करके बदल लिया, तो ऐसी स्थिति में जहाँ पैसे माल की कीमत (थमन) हैं, अनुबंध (अक़्द) अमान्य नहीं होता, चाहे वापस किए गए पैसे थोड़े हों या अधिक और चाहे उन्हें बदला गया हो या नहीं। यदि ये पैसे दिरहम की कीमत हों, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: या तो दिरहम पर कब्ज़ा हो गया होगा या नहीं। यदि कब्ज़ा हो गया है और फिर ऐसा सिक्का लौटाया जो चलन में नहीं है, और उसे बदला गया हो या नहीं, तो बिक्री अपनी वैधता पर बनी रहेगी। इसी प्रकार, यदि सभी पैसे ऐसी स्थिति में पाए गए कि चलन में नहीं हैं और उन्हें लौटाकर बदला गया या नहीं बदला गया, तब भी अनुबंध अपनी वैधता पर बना रहेगा। और यदि दिरहमों पर कब्ज़ा नहीं हुआ है और सभी पैसों को ऐसा पाया गया जो चलन में नहीं हैं और उन्हें लौटा दिया गया, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम ज़फ़र के निकट अनुबंध अमान्य हो जाएगा, चाहे उसने वापसी की बैठक (मजलिस) में उन्हें बदल लिया हो या नहीं; साहबैन ने कहा कि यदि वापसी की बैठक में बदल लिए हों तो बिक्री अमान्य नहीं होगी।

1. कासिद: यानी उनका चलन खत्म हो गया।

خاص چھوٹے درہم کی بیع باطل ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر دینے کا لفظ مکرر کہا تو امام کے نزدیک بھی وہی حکم ہے جو صاحبین کے نزدیک ہے اور یہی صحیح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر ایک ایسا درہم زیف جو نہیں چلتا ہے دوسرے کے ہاتھ بیچا بعوض پانچ دانگ پیسوں کے اور اس کا عیب معلوم تھا تو یہ جائز ہے اور ایسے ہی اگر آدھے درہم پیسے اور ایک چھوٹے درہم کے عوض جس کا وزن دو دانگ ہے بیچا تو جائز ہے بشرطیکہ جدا ہونے سے پہلے دونوں قبضہ کریں اور اگر پانچ دانگ چاندی کے عوض یا بعوض ایک درہم کے سوائے ایک قیراط چاندی کے بیچا تو جائز نہیں ہے اور اگر کہا کہ بعوض اس چاندی کے میرے ہاتھ اتنے پیسے فروخت کر تو جائز ہے اور اگر اس کو پانچ چھٹے درہم یا آدھے درہم کے عوض بیچا تو جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر کسی رائج الوقت پیسے کا چلن جاتا رہے (حکومتِ وقت منسوخ کر ڈالے) تو؟

اگر سو پیسے بعوض ایک درہم کے خریدے پھر درہم پر قبضہ کیا اور دوسرے نے پیسے پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ وہ پیسے کاسد ہو گئے تو قیاساً بیع باطل نہ ہوگی اور مشتری کو اختیار ہوگا کہ اگر چاہے تو ان کاسد پیسوں پر قبضہ کرے ورنہ بیع فسخ کر دے اور یہی قول امام زفر کا ہے اور استحساناً بیع باطل ہو جائے گی اور اگر پچاس پیسوں پر قبضہ کیا پھر پیسے کاسد ہو گئے تو آدھے کی بیع باطل ہو جائے گی پس آدھا درہم واپس کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر وہ پیسے کاسد نہ ہوئے لیکن ارزاں یا گراں ہو گئے تو بیع فاسد نہ ہوگی اور باقی پیسے مشتری کو ملیں گے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر درہم کے عوض کچھ پیسے خریدے اور ان پر قبضہ کر لیا اور

درہم نہ ہو یا یہاں تک کہ پیسے کاسد ہو گئے تو بیع جائز ہے اور درہم اس پر قرض ہوگا یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر ایسے درہموں کے عوض جن میں میل زیادہ ہے یا پیسوں کے عوض کوئی چیز خریدی اور حالانکہ یہ دونوں چلتے تھے یہاں تک کہ بیع جائز ہوگئی اور ہنوز مشتری نے بائع کو نہ دیئے تھے کہ ان کا چلن جاتا رہا اور کاسد ہو گئے تو بیع باطل ہو جائے گی اور لوگوں کو دستیاب نہ ہونا مثل کاسد ہو جانے کے ہے اور مشتری پر واجب ہوگا کہ بیع اگر باقی ہو تو واپس کرے اور اگر نہ باقی ہو تو اس کا مثل واپس کرے اگر وہ مثلی چیز ہو ورنہ اس کی قیمت واپس کرے اور اگر بیع پر قبضہ نہ ہوا ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس بیع کا کچھ فائدہ نہیں ہے اور صاحبینؒ نے کہا کہ بیع باطل نہ ہوگی اور جب بیع باطل نہ ہوئی اور سپرد کرنا متعذر ہے تو اس کی قیمت واجب ہوگی لیکن امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بیع کے دن کی قیمت اور امام محمدؒ کے نزدیک کاسد ہونے کے روز کی قیمت واجب ہوگی اور ذخیرہ میں لکھا ہے کہ امام ابو یوسفؒ کے قول پر فتویٰ ہے اور محیط اور تیسیر اور حقائق میں ہے کہ لوگوں پر آسان کرنے کے واسطے امام محمدؒ کے قول پر فتویٰ ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر کوئی معین مال یا معین اسباب یا معین میوہ بعض پیسوں کے خریدے اور پیسے اس کے پاس نہیں ہیں تو جائز ہے اور اگر معین مال بعوض معین پیسوں کے خریدا تو مشتری ان پیسوں کے سوا دوسرے جن کا لوگوں میں چلن ہے دے سکتا ہے اور اگر ان فلوس معینہ کو دیا اور دونوں جدا ہو گئے پھر ان میں ایک ایسا پیسہ پایا جو نہیں چلتا ہے پھر واپس کر کے اس کو بدل لیا پھر ایسی صورت میں کہ جن میں پیسے مال کا ثمن ہیں عقد باطل نہیں ہوتا ہے خواہ یہ واپس کئے ہوئے پیسے تھوڑے ہوں یا بہت ہوں اور خواہ بدل لیا ہو یا نہ بدل لیا ہو اور اگر یہ پیسے درہم کا ثمن ہوں تو اس کی دو صورتیں ہیں یا تو درہم پر قبضہ ہو گیا ہو گا یا نہ ہوا ہو گا پس اگر قبضہ ہو گیا ہے پھر ایسا پیسہ واپس کیا جو نہیں چلتا ہے اور بدل لیا یا نہ بدل لیا تو بیع اپنی صحت پر باقی رہے گی اور ایسے ہی اگر سب پیسے اس

صورت میں ایسے پائے کہ نہیں چلتے ہیں اور ان کو واپس کر کے بدلا یا نہ بدلا تو بھی عقد اپنی صحت پر باقی رہے گا اور اگر درہموں پر قبضہ نہیں ہوا ہے پس اگر سب پیسوں کو ایسا ہی پایا جو نہیں چلتے ہیں اور واپس کیا تو امام اعظمؒ اور زفر کے نزدیک عقد باطل ہو جائے گا خواہ اس نے واپسی کی مجلس میں بدل لئے ہوں یا نہ بدلے ہوں اور صاحبینؒ نے کہا کہ اگر واپسی کی مجلس میں بدل لئے ہوں تو بیع باطل نہ ہوگی۔

۱ کاسد یعنی ان کا چلن جاتا رہا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 19 | Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

...then the contract shall remain valid; however, if it is not exchanged, it shall be annulled. If some of them are non-circulating and they are returned, logical reasoning (*Qiyas*) suggests that the contract should be annulled to the extent of their quantity—whether small or large—regardless of whether they were exchanged in the session of return or not. This is according to the opinion of Imam Azam (Abu Hanifa) and also the opinion of Imam Zufar. However, Imam Azam stated regarding 'minor' amounts (*Qalil*) that if they are returned and exchanged in the same session, then by way of *Istihsan* (juridical preference), the contract shall not be annulled. Various narrations have been transmitted from Imam Azam regarding the definition of 'minor' amount (*Qalil*).

Narrations Transmitted from Imam Azam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) ☆

One narration states that if it exceeds half, it is 'abundant' (*Kathir*), and less than that is 'minor' (*Qalil*). Another narration states that if it reaches half, it is abundant. Yet another narration states that if it exceeds one-third, it is abundant. The *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated that whether a small or large amount is returned, if they are exchanged in the session of return, the contract shall not be annulled. This ruling applies when these copper coins (*fuloos*) are of a type that sometimes circulate and sometimes do not. However, if they are coins that never circulate and the buyer and seller have already parted ways before they are returned, the contract shall be annulled, regardless of whether they were exchanged in that session or not. If some coins of this nature are found and returned, the contract shall be annulled to that extent, whether or not they were replaced during the session; this is recorded in *Al-Zakhiroh*. If some coins were purchased in exchange for silver dirhams and the parties separated, then a claimant (*haqdar*) for some of the coins appeared and did not grant permission, if the buyer of the coins has paid in dirhams, he may take equivalents in exchange and the contract remains valid. If he has not paid in dirhams, the contract is annulled to the extent of the claim. If there is a claimant for a portion, the contract is annulled proportionally; if for the whole, the entire contract is void; this is recorded in *Al-Muhit*.

Ninth Chapter:

Regarding the occurrence of Currency Exchange (*Bay' al-Sarf*) in Mines and Goldsmiths' Dust

Hiring a laborer to purify gold and silver from mine dust is included in this explanation. If gold-bearing dust is purchased in exchange for gold, or silver-bearing dust in exchange for silver, it is not permissible, unless it becomes known that the amount in the dust is equal to what is being given. Similarly, selling it for gold and silver is also not permissible. If gold-bearing dust is purchased for silver, or silver-bearing dust for gold, it is permissible as a hand-to-hand (spot) transaction, and the buyer shall have the 'option of inspection' (*Khiyar al-Ru'yah*) when seeing what is extracted. If no gold is found, the sale is void and the price (*thaman*) must be returned; this is mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. If one *Qafiz* (a measure) of unspecified dust is purchased for some goods or property or gold, or goods are purchased for one *Qafiz* of unspecified dust, the sale is not permissible because the object of the contract (*ma'qud alayh*) is unknown (*majhuul*); this is mentioned in *Khazanat al-Muftin*. If a person purchases a portion or a quarter of the dust, it is permissible, and whatever is extracted will be shared between them according to their respective ownership shares; this is mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. If the dust contains both gold and silver, then selling it for gold or silver alone is not permissible. However, if it is sold for both gold and silver, it is permissible, and each type will be set against its opposite. If it is not known whether there is gold in the dust, or if it is unknown whether it contains both metals or just one, then selling it for gold or silver is not permissible. Likewise, selling it for both gold and silver is also not permissible; this is stated in *Muhit al-Sarakhsi*. If it is purchased in exchange for similar dust, it is not permissible, but if purchased for dust of a different type, it is permissible. If something is extracted from both, it shall be a *Bay' al-Sarf* (currency exchange) transaction, and if from both or one...

...इसलिए तो अनुबंध (अक़द) सही रहेगा, और अगर नहीं बदला तो टूट जाएगा। और अगर कुछ ऐसे हों जो चलन में नहीं हैं और उन्हें वापस किया गया, तो क़यास का तकाज़ा है कि अनुबंध उनकी मात्रा तक, चाहे वे थोड़े हों या बहुत, टूट जाए, चाहे वापसी की उसी बैठक में बदला गया हो या न बदला गया हो। यह इमाम आज़म रह. का कौल (कथन) है और यही इमाम ज़फर का भी कौल है। लेकिन इमाम आज़म रह. ने 'कलील' (थोड़ी मात्रा) के मामले में 'इस्तेहसान' (प्रशासकीय विवेक) के तौर पर कहा है कि अगर वापस करके उसी बैठक में बदल लिया गया, तो अनुबंध नहीं टूटेगा। कलील की सीमा बताने में इमाम आज़म रह. से विभिन्न रिवायतें (वर्णन) आई हैं।

इमाम आज़म अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाहि अलैहि से वर्णित रिवायतें ☆

एक रिवायत में है कि अगर आधे से ज़्यादा हो तो वह 'कसीर' (ज़्यादा) है और उससे कम 'कलील' है। एक रिवायत में है कि अगर आधे तक पहुँच जाए तो कसीर है। एक रिवायत में है कि अगर तिहाई से ज़्यादा हो तो कसीर है। साहबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) रह. ने फरमाया कि चाहे थोड़ा वापस करे या ज़्यादा, अगर वापसी की बैठक में ही उन्हें बदल लिया, तो अनुबंध नहीं टूटेगा। यह हुक्म उस वक्त है जब ये 'फ़ुलूस' (तांबे के सिक्के) ऐसे हों जो कभी चलते हों और कभी नहीं चलते हों। लेकिन अगर ऐसे पैसे हों जो कभी नहीं चलते और विक्रेता व खरीदार अलग हो चुके हों, फिर उसने वापस किए, तो अनुबंध टूट जाएगा, चाहे उसी बैठक में बदले गए हों या न बदले गए हों। और अगर कुछ पैसे इस स्वभाव के पाए गए और उन्हें वापस कर दिया, तो उनके बराबर अनुबंध टूट जाएगा, चाहे वापसी की बैठक में बदले गए हों या नहीं। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अगर कुछ पैसे दिरहमों के बदले खरीदे गए और दोनों अलग हो गए, फिर पैसों का कोई दावेदार (हक़दार) सामने आया और उसने अनुमति नहीं दी, तो यदि पैसों के खरीदार ने दिरहम दे दिया है, तो वह उनके समान बदल ले और अनुबंध जायज़ होगा। और अगर उसने दिरहम नहीं दिया, तो दावे के बराबर अनुबंध टूट जाएगा। अगर कुछ पैसों का कोई दावेदार हुआ, तो उसके बराबर, और अगर पूरे का दावेदार हुआ, तो पूरा अनुबंध टूट जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

नौवीं फ़स्ल (अध्याय):

खानों में और सुनारों की मिट्टी में बीय-ए-सर्फ़(मुद्रा विनिमय) के घटित होने के बयान में

खान की मिट्टी से सोने और चाँदी को साफ करने के लिए मज़दूर मुक़र्रर करना भी इस बयान में शामिल है। अगर सोने की मिट्टी सोने के बदले या चाँदी की मिट्टी चाँदी के बदले खरीदी, तो यह जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि जब यह मालूम हो जाए कि उस मिट्टी में उतना ही हिस्सा है जितना वह दे रहा है। इसी तरह सोने और चाँदी के बदले बेचना भी जायज़ नहीं है। और अगर सोने की मिट्टी चाँदी के बदले या चाँदी की मिट्टी सोने के बदले खरीदी, तो हाथों-हाथ (नकद) जायज़ है, और जो कुछ उसमें से निकलेगा, उसे देखने के समय खरीदार को 'खियार' (अनुबंध रद्द करने का विकल्प) होगा। और अगर कुछ भी सोना नहीं निकला, तो बिक्री जायज़ नहीं है और कीमत (समन) वापस कर दी जाए, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। और अगर एक 'क़फ़ीर' (माप) अनिश्चित मिट्टी किसी माल या सामान या सोने के बदले खरीदी, या कोई सामान एक क़फ़ीर अनिश्चित मिट्टी के बदले खरीदा, तो बिक्री जायज़ नहीं है क्योंकि अनुबंध की वस्तु (मक़ूद अलैह) अज्ञात है। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। और अगर किसी व्यक्ति ने पूरी मिट्टी या चौथाई मिट्टी खरीदी, तो जायज़ है और जो कुछ उसमें से निकलेगा, वह दोनों में उनके स्वामित्व के अनुपात में साझा होगा। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। और अगर वह मिट्टी सोने और चाँदी की हो, तो यदि सोने या चाँदी के बदले बेची जाए तो जायज़ नहीं है। और अगर सोने और चाँदी (दोनों) के बदले बेची जाए, तो जायज़ है और प्रत्येक प्रकार (जिन्स) अपने विपरीत के बदले मानी जाएगी। और अगर यह मालूम न हो कि मिट्टी में सोना है, या यह न पता हो कि इसमें दोनों चीज़ें हैं या एक, तो सोने या चाँदी के बदले बेचना जायज़ नहीं है। इसी तरह अगर सोने और चाँदी के बदले बेची जाए तब भी जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। और अगर वैसी ही मिट्टी के बदले खरीदी जाए तब भी जायज़ नहीं, और अगर अलग प्रकार की मिट्टी के बदले खरीदी जाए तो जायज़ है। और अगर दोनों में से कुछ निकला तो 'बीय-ए-सर्फ़ होगी, और अगर दोनों में से या एक...

لئے تو عقد صحیح رہے گا، اور اگر نہ بدلے تو ٹوٹ جائے گا اور اگر بعضے ایسے ہوں کہ جو نہیں چلتے ہیں اور ان کو واپس کیا تو قیاس چاہتا ہے کہ عقد ان کی مقدار تک خواہ تھوڑے ہوں یا بہت ہوں ٹوٹ جائے خواہ واپسی کی مجلس میں بدلا ہو یا نہ بدلا ہو اور یہ امام اعظمؒ کے قول میں ہے اور یہی قول امام زفر کا ہے لیکن امام اعظمؒ نے قلیل کے باب میں اگر واپس کر کے اسی مجلس میں بدل لیا تو استحساناً کہا ہے کہ عقد نہ ٹوٹے گا اور قلیل کی حد بیان کرنے میں امام اعظمؒ سے مختلف روایتیں آئی ہیں۔

امام اعظم ابوحنیفہ رحمتہ اللہ علیہ سے مروی روایات ☆

ایک روایت میں ہے کہ اگر آدھے سے زیادہ ہو تو وہ کثیر ہے اور اس سے کم قلیل ہے اور ایک روایت میں ہے کہ اگر آدھے تک پہنچ جائے تو کثیر ہے اور ایک روایت میں ہے کہ اگر تہائی سے زائد ہو تو کثیر ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ خواہ تھوڑے واپس کرے یا بہت اگر مجلس واپسی میں ان کو بدل لیا تو عقد نہ ٹوٹے گا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب یہ فلوس ایسے ہوں کہ کبھی چلتے ہیں اور کبھی نہیں چلتے لیکن اگر ایسے پیسے ہوں گے جو کبھی نہیں چلتے ہیں اور بائع اور مشتری جدا ہو چکے ہیں پھر اس نے واپس کئے تو عقد ٹوٹ جائے گا خواہ اسی مجلس میں بدل لئے ہوں یا نہ بدلے ہوں اور اگر بعض پیسے اس صفت کے پائے اور ان کو واپس کر دیا تو بقدر ان کے عقد ٹوٹ جائے گا خواہ مجلس واپسی میں بدلے ہوں یا نہ بدلے ہوں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کچھ پیسے بعوض درہموں کے خریدے اور دونوں جدا ہو گئے پھر کسی قدر پیسوں کا کوئی حقدار پایا اور حقدار نے اجازت نہ دی پس اگر پیسوں کے خریدار نے درہم دے دیا ہے تو وہ ان کے مثل

بدل لے اور عقد جائز ہو گا اور اگر اس نے درہم نہیں دیا ہے تو بقدر استحقاق کے عقد ٹوٹ جائے گا اگر بعض پیسوں کا کوئی حقدار ہوا تو اس کے قدر اور کل کا کوئی حقدار ہوا تو پورا عقد ٹوٹ جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

نویں فصل:

کانوں میں اور سناروں کی مٹی میں بیع صرف واقع ہونے کے بیان میں

کان کی مٹی سے سونے اور چاندی کو پاک کرنے پر مزدور مقرر کرنا بھی اس بیان میں داخل ہے اگر سونے کی مٹی بعوض سونے کے یا چاندی کی مٹی بعوض چاندی کے خریدی تو جائز نہیں ہے مگر جب یہ معلوم ہو جائے کہ اس مٹی میں اس قدر ہے کہ جتنا یہ دیتا ہے اور ایسے ہی اگر بعوض سونے اور چاندی کے بیچی تو بھی جائز نہیں ہے اور اگر سونے کی مٹی بعوض چاندی کے یا چاندی کی مٹی بعوض سونے کے خریدی تو ہاتھوں ہاتھ جائز ہے اور جو کچھ اس میں سے نکلے اس کے دیکھنے کے وقت مشتری کو خیار ہوگا اور اگر کچھ سونا نہ نکلا تو بیع جائز نہیں ہے اور ثمن واپس کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر ایک قفیر مٹی غیر معین کو بعوض کسی مال یا اسباب کے یا سونے کے خریدا یا کوئی اسباب بعوض ایک قفیر مٹی غیر معین کے خریدا تو بیع جائز نہیں کیونکہ معقود علیہ مجہول ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور اگر آدمی مٹی یا چوتھائی مٹی خریدی تو جائز ہے اور جو اس میں سے نکلے گا وہ دونوں میں بقدر اپنی اپنی ملکیت کے مشترک ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر وہ مٹی سونے اور چاندی کی ہو پس اگر سونے یا چاندی کے عوض بیچی جائے تو جائز نہیں ہے اور اگر سونے اور چاندی کے عوض بیچی جائے تو جائز ہے اور ہر جنس اپنے خلاف کے مقابل ہو گی اور اگر یہ معلوم نہ ہو کہ اس مٹی میں سونا ہے یہ نہ معلوم ہو کہ اس میں دونوں چیزیں ہیں یا ایک ہے پس اگر سونے یا

چاندی کے عوض بیچی جائے تو جائز نہیں ہے اور ایسے ہی اگر سونے اور چاندی کے عوض بیچی جائے تو بھی جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر اس کے مثل مٹی کے عوض خریدی جائے تو بھی جائز نہیں اور اگر اس کے خلاف جنس مٹی کے عوض خریدی جائے تو جائز ہے اور اگر دونوں میں سے کچھ نکلا تو بیع صرف ہو گی اور اگر دونوں میں سے یا ایک

If nothing comes out of it, the sale will be void (batil); this is written in *Muhit-e-Sarakhsi*. **If the soil of a gold and silver mine is shared between two persons** ☆ If it is purchased in exchange for cloth or any kind of goods, the purchase is permissible, and the conditions of *Bai' Sarf* (currency exchange) will not apply; this is written in *Sharh Tahawi*. The same rule applies to the soil of goldsmiths' shops, as stated in *Muhit-e-Sarakhsi*. It is narrated from Sha'bi that he said there is no goodness in selling the soil of goldsmiths, and it is a deception similar to selling fish while they are still in the water; we adopt this view. However, this ruling applies when it is unknown whether it contains any gold or silver or not; this is written in *Mabsut*. Ibn Samma'ah narrated from Imam Abu Yusuf (R.A.) that if someone purchased goldsmiths' soil for some goods and no gold or silver was found in it, the sale would be corrupt (fasid) because he did not just buy soil, but whatever was in it. Therefore, if there is gold or silver in it, the sale will be valid. It is not lawful (halal) for the goldsmith to spend the price of this soil on his own food because whatever is in it is the property of others, except in the case where he had compensated people for their property that fell into the soil by paying something extra. If he has done so, it is lawful for him to consume the price of that soil. Imam Abu Yusuf (R.A.) also said that as long as the goldsmith does not inform the buyer that he has fully compensated the people for their property, it is not permissible to purchase it because the buyer does not know that the goldsmith is not the owner; this is written in *Al-Muhit*. If a house (land) containing a gold mine is purchased for gold, it is not permissible, but if purchased for silver, it is permissible; this is written in *Muhit-e-Sarakhsi*. If the soil of a gold and silver mine was shared between two persons and they divided it by estimation, it is not permissible[1]; however, if they separated the soil and divided it by weight, it is permissible; this is written in *Sharh Tahawi*. If a person owed a debt to another and then gave some specific soil hand-to-hand: if the debt was in silver and he gave silver-containing soil, it will not be permissible; if he gave gold-containing soil, it is permissible. The creditor will have the option (of acceptance or rejection) upon seeing what is extracted from it; this is written in *Al-Hawi*. If someone borrowed gold or silver soil from another, the debt will be the equivalent of what comes out of the soil, and the statement of the borrower regarding its quantity will be considered reliable. If soil was borrowed on the condition that equivalent soil would be returned, it is not permissible; this is written in *Al-Muhit*. If a pit was dug in a mine and then that pit was sold, it is not permissible. If someone digs a pit in dead (unclaimed) land, he

becomes its owner. If a laborer was hired to clean the soil of a specific mine in exchange for some specific soil of that mine, it is permissible. Upon seeing what is in it, the laborer will have the right of choice (khiyar); if he returns it, he may take an equivalent wage from that person. If he was hired for a certain weight of unspecified soil, it is not permissible. If a person was hired to dig a pit in a mine on the condition that half of what comes out will be his wage, it is not permissible, and he will receive a wage commensurate with his work; this is written in *Muhit-e-Sarakhsi*. If someone hired a laborer to extract gold or silver by cleaning mine soil or goldsmiths' soil, there are three scenarios: either he said, "I have hired you so that you clean one thousand dirhams of silver for me from this soil," or he said, "Extract one thousand mithqals of gold from this soil," and it is unknown whether that much gold or silver will come out of the indicated soil or not, then such hiring is not permissible. Or if he said, "I have hired you so that you extract gold or silver from this soil for me at this wage," then it is permissible. Or if he says, "I have hired you so that for me..."

---

[1] Because this division is equivalent to a sale, and before separation from the soil, it cannot be known if both shares are equal.

यदि उसमें से कुछ न निकला तो बिक्री (सौदा) बातिल (अमान्य) होगी, यह मुहीते सरखसी में लिखा है। **यदि सोने और चाँदी की खान की मिट्टी दो व्यक्तियों के बीच साझा हो** ☆ यदि कपड़े या किसी प्रकार के सामान के बदले में खरीदी गई हो, तो खरीदना जायज़ है और इसमें 'बै-सर्फ (मुद्रा विनिमय) की शर्तें लागू नहीं होंगी; यह शरहे तहावी में लिखा है। और यही नियम सुनारों की मिट्टी का है, यह मुहीते सरखसी में लिखा है। शअ़बी से रिवायत है कि उन्होंने फ़रमाया कि सुनारों की मिट्टी बेचना उचित नहीं है, और यह पानी के भीतर मछली बेचने की तरह एक धोखा है, और हम इसी बात को मानते हैं। लेकिन यह हुक्म उस समय है जब यह पता न हो कि इसमें कुछ सोना या चाँदी है या नहीं; यह मब़सूत में लिखा है। इब्ने समाआ़ ने इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत की है कि यदि किसी ने सुनारों की मिट्टी किसी सामान के बदले खरीदी और उसमें कुछ सोना या चाँदी न निकला, तो सौदा फासिद (त्रुटिपूर्ण) होगा क्योंकि उसने केवल मिट्टी को नहीं खरीदा है, बल्कि जो कुछ उसमें है उसे खरीदा है। अतः यदि उसमें सोना या चाँदी हो, तो सौदा जायज़ होगा। और सुनार के लिए यह हलाल (वैध) नहीं है कि वह इस मिट्टी की कीमत अपने भोजन पर व्यय करे क्योंकि जो कुछ इसमें है वह लोगों का माल है, सिवाय उस स्थिति के जब उसने लोगों को उनका माल मिट्टी में गिर जाने के बदले कुछ अधिक करके अदा किया हो। यदि उसने ऐसा किया है, तो उसके लिए उस मिट्टी की कीमत खाना हलाल है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने यह भी फ़रमाया कि जब तक ग्राहक को सुनार यह खबर न दे दे कि मैंने लोगों का माल पूरा (अदा) कर दिया है, तब तक उसे खरीदना जायज़ नहीं है क्योंकि ग्राहक यह नहीं जानता कि सुनार इसका मालिक नहीं है; यह मुहीत में लिखा है। यदि कोई ऐसी भूमि (घर) जिसमें सोने की खान थी, सोने के बदले खरीदी जाए तो जायज़ नहीं है, और यदि चाँदी के बदले खरीदी जाए तो जायज़ है; यह मुहीते सरखसी में लिखा है। और यदि सोने और चाँदी की खान की मिट्टी दो व्यक्तियों के बीच साझा थी और उन दोनों ने अंदाज़े से बाँट लिया, तो यह जायज़ नहीं है[1]। और यदि मिट्टी को अलग करके वज़न के आधार पर बाँटा गया, तो जायज़ है; यह शरहे तहावी में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति का दूसरे पर कुछ ऋण था और उसने कोई विशेष मिट्टी हाथों-हाथ दे दी, तो यदि ऋण चाँदी में था और उसने चाँदी वाली मिट्टी दी तो जायज़ न होगा, और यदि सोने वाली मिट्टी दी तो जायज़ है। और जो कुछ उसमें से निकले, उसे देखने के समय ऋणदाता को अधिकार (विकल्प) होगा; यह हावी में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से सोने या चाँदी की मिट्टी उधार ली, तो उस पर वैसा ही ऋण होगा जैसा मिट्टी से निकले, और इसकी मात्रा बताने में उधार लेने वाले का

कथन विश्वसनीय होगा। और यदि इस शर्त पर मिट्टी उधार ली कि वह उसके समान मिट्टी वापस करेगा, तो जायज़ नहीं है; यह मुहीत में लिखा है। और यदि खान में गड्ढा किया और फिर उस गड्ढे को बेचा, तो जायज़ नहीं है। और यदि किसी निर्जन भूमि में कोई गड्ढा खोदा, तो वह उसका स्वामी होगा। किसी विशेष खान की मिट्टी साफ़ करने के लिए उस खान की निश्चित मिट्टी के बदले कोई मज़दूर रखा, तो जायज़ है। और जो कुछ उसमें है, उसे देखने के समय उसे अधिकार (ख्यार) होगा; यदि उसने वापस किया, तो उस व्यक्ति से अपनी मज़दूरी के समान ले ले। और यदि उसे किसी अनिश्चित मिट्टी के कुछ भार पर मज़दूर रखा, तो जायज़ नहीं है। यदि किसी व्यक्ति को मज़दूरी पर रखा कि वह खान में गड्ढा करे और जो कुछ निकले उसका आधा हिस्सा उसकी मज़दूरी होगी, तो यह जायज़ नहीं है, और उसे काम के अनुसार उचित मज़दूरी मिलेगी; यह मुहीत में सरखसी में लिखा है। किसी ने एक मज़दूर रखा जो सोने या चाँदी को खान की मिट्टी या सुनारों की मिट्टी से साफ़ करके निकाले, तो इसकी तीन सूरतें (स्थितियाँ) हैं: या तो उससे कहा कि मैंने तुझे इसलिए मज़दूरी पर रखा है कि तू मेरे लिए इस मिट्टी से एक हज़ार दिरहम चाँदी साफ़ कर दे, या कहा कि एक हज़ार मिष्काल सोना इस मिट्टी से निकाल दे, और यह ज्ञात न हो कि उस मिट्टी से जिसकी ओर इशारा कर रहा है, उतना सोना या चाँदी निकलेगा या नहीं, तो ऐसी मज़दूरी जायज़ नहीं है। और या यह कहा कि मैंने तुझे इसलिए मज़दूरी पर रखा है कि तू इस मज़दूरी पर मेरे लिए इस मिट्टी में से सोना या चाँदी निकाल दे, तो यह जायज़ है। या यह कहे कि मैंने तुझे इसलिए रखा है कि तू मेरे वास्ते...

---

[1] क्योंकि यह बँटवारा बिक्री के समान है और मिट्टी से अलग होने से पहले दोनों हिस्सों का समान होना निश्चित नहीं होगा।

میں سے کچھ نہ نکلا تو بیع باطل ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ **اگر سونے اور چاندی کی کان کی مٹی دو شخصوں میں مشترک ہو** ☆ اگر بعوض کپڑے یا کسی قسم کے اسباب کے خریدی تو خرید کرنا جائز ہے اور اس میں بیع صرف کے شرائط ملحوظ نہ ہوں گے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور یہی حکم سناروں کی مٹی کا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور شعمی سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ سناروں کی مٹی فروخت کرنے میں بہتری نہیں ہے اور یہ بھی مثل پانی کے اندر مچھلی بیچنے کے ایک دھوکا ہے اور ہم اسی قول کو لیتے ہیں لیکن یہ حکم اس وقت ہے کہ جب یہ نہ معلوم ہو کہ اس میں کچھ سونا اور چاندی ہے یا نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے ابن سماعہ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ اگر کسی نے سناروں کی مٹی بعض اسباب کے خریدی اور اس میں کچھ سونا یا چاندی نہ نکلا تو بیع فاسد ہوگی کیونکہ اس نے صرف مٹی کو نہیں خریدا ہے جو کچھ اس میں ہے وہ خریدا ہے پس اگر اس میں سونا یا چاندی ہو تو بیع جائز ہوگی اور سنار کو یہ حلال نہیں ہے کہ اس مٹی کا ثمن اپنے کھانے میں صرف کرے کیونکہ جو کچھ اس میں ہے وہ لوگوں کا مال ہے الا اس صورت میں کہ اس نے لوگوں کو ادا کرتے وقت جو کچھ ان کا مال مٹی میں گر پڑا ہے اس کے عوض کچھ زیادہ کر کے ادا کیا ہو پس اگر اس نے ایسا کیا ہو تو اس کو اس مٹی کا ثمن کھانا حلال ہے اور بھی امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ جب تک مشتری کو سنار یہ خبر نہ دے کہ میں نے لوگوں کو ان کا مال پورا کر دیا ہے تب تک اس کو خرید کرنا جائز نہیں ہے کیونکہ مشتری یہ نہیں جانتا ہے کہ سنار اس کا مالک نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کوئی ایسا دار کہ جس میں سونے کی کان تھی بعوض سونے کے خریدا تو جائز نہیں ہے اور بعوض چاندی کے خریدا تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر سونے اور

چاندی کی کان کی مٹی دو شخصوں میں مشترک تھی اور ان دونوں نے انکل پر تقسیم کر لیا تو جائز نہیں ہے[1] اور اگر مٹی میں سے جدا کر کے باعتبار وزن کے تقسیم کیا تو جائز ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر کسی شخص کا دوسرے پر کچھ قرض تھا پھر اس نے کوئی معین مٹی ہاتھوں ہاتھ دے دی پس اگر قرضہ چاندی تھا اور اس نے چاندی کی مٹی دی تو جائز نہ ہوگا اور اگر سونے کی مٹی دی تو جائز ہے اور جو کچھ اس میں سے برآمد ہو اس کے دیکھنے کے وقت قرض خواہ کو اختیار ہوگا یہ حاوی میں لکھا ہے اگر کسی نے سونے یا چاندی کی مٹی دوسرے سے قرض لی تو اس پر مثل اس کے قرض ہوگا جو مٹی سے نکلے اور اس کی مقدار بیان کرنے میں قرض لینے والے کا قول معتبر ہوگا اور اگر اس شرط پر دو مٹی قرض لی کہ اس کے مثل مٹی ادا کرے گا تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کان میں گڑھا کیا پھر اس گڑھے کو بیچا تو جائز نہیں ہے اور اگر کسی مردہ زمین میں کوئی گڑھا کھودا تو وہ اس کا مالک ہوگا کسی خاص کان کی مٹی صاف کرنے کے واسطے اس کان کی معین مٹی کے عوض کوئی مزدور کیا تو جائز ہے اور جو کچھ اس میں ہے اس کے دیکھنے کے وقت اس کو خیار ہوگا پس اگر اس نے واپس کیا تو اس شخص سے اپنی مزدوری کے مثل لے لے اور اگر اس کو کسی غیر معین مٹی کے کسی قدر وزن پر مزدور کیا تو جائز نہیں ہے اگر کسی شخص کو مزدور کیا کہ کسی کان میں گڑھا کرے اور جو کچھ اس میں نکلے اس کا آدھا مزدوری ہے تو جائز نہیں ہے اور اس کو موافق کام کے مزدوری ملے گی یہ محیط میں سرخسی میں لکھا ہے کسی نے ایک مزدور کیا کہ جو سونے یا چاندی کو کان کی مٹی یا سناروں کی مٹی سے صاف کر کے اس کے لئے نکالا تھا تو اس کی تین صورتیں ہیں یا تو اس سے کہا کہ میں نے تجھ کو اس واسطے مزدور کیا کہ تو ہزار درہم چاندی میرے واسطے اس مٹی سے صاف کر دے یا کہا کہ ہزار مثقال سونا اس مٹی سے نکال دے اور یہ نہیں معلوم کہ اس مٹی سے جس کی طرف اشارہ کرتا ہے اس قدر سونا یا چاندی نکلے گا یا

نہیں تو ایسی مزدوری جائز نہیں ہے اور یا یہ کہا کہ میں نے تجھ کو اس واسطے مزدور کیا کہ تو اس مزدوری پر میرے لئے سونا یا چاندی اس مٹی میں سے نکال دے اور یہ جائز ہے اور یا یہ کہے کہ میں نے تجھ کو اس واسطے مزدور کیا کہ تو میرے واسطے

---

۱ کیونکہ یہ بٹوارہ بمنزلہ بیع کے ہے اور مٹی میں سے الگ ہونے سے پہلے دونوں حصوں کا مساوی ہونا معلوم نہ ہو گا۔

Book of Exchange (Kitab al-Sarf) | 21 | Fatawa Alamgiri ..... Volume 5

...if he extracts a thousand silver dirhams from the soil and did not point to any specific soil, then this is also impermissible. Just as if a person is hired as a worker to sew a shirt for one dirham and the cloth was not specified, then it is not permissible; this is written in al-Muhit. If someone gave a bridle to a person so that he may plate it with silver of a known weight, with the silver being a debt upon that person, and he will give him a known amount of labor charges, then this is permissible. The labor charges and the debt will be obligatory upon him. If they disagree on the quantity of silver used in the plating, the statement of the owner of the bridle will be credible upon taking an oath, and the oath will be taken regarding his knowledge. If he said, "Plate it with one hundred dirhams worth of silver on the condition that I give you its price and your labor charges, totaling ten dinars," and they separated on this statement, then it is fasid (invalid). When returning it in its original form becomes impossible, it is obligatory for him to return its equivalent. He will receive wages from the dinars according to his work, but it shall not exceed the amount he mentioned; this is written in al-Mabsut.

...हज़ार दरहम चाँदी मिट्टी में से निकाल दे और किसी मिट्टी की तरफ़ इशारा न किया तो यह भी नाजायज़ है जैसा कि किसी शख़्स को इस वास्ते मज़दूर किया कि एक दरहम के बदले एक क़मीज़ मेरे वास्ते सी दे और कपड़ा तय न किया तो नहीं जायज़ है, यह मुहीत में लिखा है। अगर कोई लगाम किसी शख़्स को इस वास्ते दी कि वह कुछ ज्ञात वज़न की चाँदी उस लगाम पर मलम्मा (कलई) कर दे कि वह उस शख़्स पर क़र्ज़ रहेगी और कुछ ज्ञात मज़दूरी वह उसे देगा तो यह जायज़ है और उस पर मज़दूरी और क़र्ज़ लाज़िम आएगा। और अगर चाँदी की मात्रा में, जो मलम्मा में इस्तेमाल हुई है, दोनों मतभेद करें तो लगाम के मालिक का कथन शपथ लेने के बाद विश्वसनीय होगा और उसकी जानकारी पर शपथ ली जाएगी। और अगर उसने कहा कि तू इस पर सौ दरहम चाँदी का मलम्मा कर दे इस शर्त पर कि मैं तुझे उसकी क़ीमत और तेरे काम की मज़दूरी सब दस दीनार दूँगा और इसी बात पर दोनों अलग हो गए तो यह फ़ासिद (अवैध) है। और जब मूलतः उसे वापस करना मुश्किल हो जाए तो उसकी तरह की चीज़ वापस करना उस पर वाजिब है और उसे अपने काम के अनुसार दीनारों में से मज़दूरी मिलेगी, लेकिन जितनी उसने बताई है उससे ज़्यादा नहीं होगी, यह मबसूत में लिखा है।

ہزار درہم چاندی مٹی میں سے نکال دے اور کسی مٹی کی طرف اشارہ نہ کیا تو یہ بھی ناجائز ہے جیسا کہ کسی شخص کو اس واسطے مزدور کیا کہ بعوض ایک درہم کے ایک قمیص میرے واسطے سی دے اور کپڑا معین نہ کیا تو نہیں جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کوئی لگام کسی شخص کو اس واسطے دی کہ وہ کسی قدر وزن معلوم کی چاندی اس لگام پر ملمع کر دے کہ وہ اس شخص پر قرض رہے گی اور کسی قدر معلوم مزدوری وہ اس کو دے گا تو یہ جائز ہے اور اس پر مزدوری اور قرض لازم آئے گا اور اگر چاندی کی مقدار میں جو ملمع میں صرف ہوئی ہے دونوں اختلاف کریں تو لگام کے مالک کا قول قسم لے کر معتبر ہو گا اور اس کے علم پر قسم لی جائے گی اور اگر اس نے کہا کہ تو اس پر سو درہم بھر چاندی کا ملمع کر دے اس شرط پر کہ میں تجھ کو اس کا ثمن اور تیرے کام کی مزدوری سب دس دینار دوں گا اور اسی قول پر دونوں جدا ہو گئے تو یہ فاسد ہے اور جب بعینہ اس کا واپس کرنا متعذر ہو گیا تو اس کا مثل واپس کرنا اس پر واجب ہے اور اس کو اپنے کام کے موافق دیناروں میں سے اجرت ملے گی مگر جس قدر اس نے بیان کیا ہے اس سے تجاوز نہ ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 22 | Kitab al-Sarf (Book of Currency Exchange)

According to the [one] opinion, the contract will not be completely void, but according to the first opinion of Imam Muhammad (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), it will become void; this is written in *al-Muhit*. If a person bought an ornamented sword, which contains fifty dirhams of silver, in exchange for one hundred dirhams, then someone damaged the 'Bakrah' (rings/ornaments) of its decoration, and the buyer chose to complete the sale and hold the one who damaged it accountable, paid the price, and took possession of the sword, then separated from the seller before taking possession of the value of the 'Bakrah', then specifically the sale of the 'Bakrah' will be annulled while the sale of the sword will not. This is according to Imam Muhammad (RA). In the second opinion of Imam Abu Yusuf (RA), the sale of the 'Bakrah' will also not be annulled; this is written in *al-Mabsut*.

Chapter: 3 Regarding the Disposals (Conduct) of Both Parties to the Contract After the Contract There are several sections in this chapter.

First Section: Regarding the disposal of the exchange substitute (*Badal al-Sarf*) before taking possession, and regarding those things and situations that act as a set-off (*Qisas*) for its substitute and those that do not.

If something is bought in exchange for the substitute of the currency exchange from that person or from another person, or exchanged for it, and possession has not yet been taken, then it is not permissible. The currency exchange (*Bai' al-Sarf*) will remain in its state so that possession may be taken and the contract of sale completed; this is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone bought ten dirhams in exchange for one dinar and both took possession, but only one dirham out of ten remained because it was not with the seller, then the buyer intended to take back a tenth part of the dinar, he can do so. This ruling is correct in this absolute sense in the case where they have separated from the meeting (*Majlis*) before paying the tenth part. If the buyer wanted to return the tenth part of the dinar before separating, he cannot do so without the other party's consent. But if he said to him, "Sell to me a specific amount of money or some specific goods in exchange for the tenth part of the dinar," and he did so, then it is permissible, whether it is before or after separation. This case is contrary to the case where the dinar seller said, "Sell something to me in exchange for the dirham," and he sold it; then it is not permissible, whether before or after separation; this is written in *al-Muhit*. If someone bought a specific one thousand dirhams in exchange for one hundred dinars, and white dirhams were agreed upon,

then instead of them he gave black ones and the seller agreed, then it is permissible. By "black" is meant those dirhams which are coins of black silver, and merchant dirhams are not meant. Because if a dinar was sold for white silver dirhams and instead of those dirhams, merchant dirhams were taken possession of, it is not permissible. Similarly, if he took possession of dirhams and wanted to pay a different kind instead of the specific dinars, it is not permissible unless the other party agrees. And if he agrees, he will not be a changer but rather one taking his full right. Some scholars have said that this ruling applies when the other kind of dinars are inferior; but if they are superior to the specified dinars, then there is no need for the other party's consent in giving them because...

---

1. Definition of 'Bakrah': The rings or links that are in the ornamentation, i.e., jewelry of a sword, are called 'Bakrah'.

कौल (मत) के अनुसार अनुबंध पूरी तरह से शून्य नहीं होगा और इमाम मोहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के पहले मत के अनुसार यह शून्य हो जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने एक अलंकृत तलवार, जिसमें पचास दिरहम चांदी है, सौ दिरहम के बदले खरीदी, फिर किसी ने उसके आभूषण का 'बकरा' (छल्ला) खराब कर दिया और खरीदार ने बिक्री पूरी करने और जलाने वाले को जवाबदेह ठहराने का विकल्प चुना और कीमत अदा कर दी और तलवार पर कब्जा कर लिया, फिर बकरा की कीमत पर कब्जा करने से पहले विक्रेता से अलग हो गया, तो केवल बकरा की बिक्री रद्द हो जाएगी और तलवार की बिक्री रद्द नहीं होगी, यह इमाम मोहम्मद (रह.) के अनुसार है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) के दूसरे मत में बकरा की बिक्री भी रद्द नहीं होगी, यह 'मब्सूत' में लिखा है।

अध्याय: ३ अनुबंध के बाद दोनों अनुबंध करने वालों के व्यवहारों (تصرفات) के वर्णन में

इसमें कई खंड हैं।

प्रथम खंड: कब्जे से पहले विनिमय के बदले (बदल-ए-सरफ़) में व्यवहार करने के वर्णन में और उन चीजों और स्थितियों के वर्णन में जो उसके बदले का प्रतिफल (क़िसास) होती हैं और जो नहीं होती हैं।

यदि विनिमय के बदले (बदल-ए-सरफ़) के एवज में कोई चीज़ उससे या किसी अन्य व्यक्ति से खरीदी गई या उससे बदली गई और अभी तक कब्जा नहीं हुआ है, तो यह जायज़ नहीं है और विनिमय का सौदा (बै-ए-सरफ़) अपनी स्थिति पर बना रहेगा ताकि उस पर कब्जा करके बिक्री का अनुबंध पूरा किया जा सके; यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि किसी ने एक दीनार के बदले दस दिरहम खरीदे और दोनों ने कब्जा कर लिया, लेकिन दस में से केवल एक दिरहम रह गया क्योंकि वह विक्रेता के पास नहीं था, फिर खरीदार ने दीनार का दसवां हिस्सा वापस लेने का इरादा किया, तो वह वापस ले सकता है। और यह आदेश इस सामान्य अर्थ के साथ उस स्थिति में सही है जब दसवां हिस्सा अदा करने से पहले वे सभा (मजलिस) से अलग हो गए हों। और यदि अलग होने से पहले खरीदार ने दीनार का दसवां हिस्सा वापस करना चाहा, तो वह दूसरे की सहमति के बिना ऐसा नहीं कर सकता। लेकिन अगर उसने उससे कहा कि 'दीनार के दसवें हिस्से के बदले निश्चित पैसे या कोई विशेष सामान मेरे हाथ बेच दो' और उसने ऐसा ही किया, तो यह जायज़ है, चाहे जुदाई से पहले हो या

बाद में। और यह स्थिति उस स्थिति के विपरीत है जिसमें दीनार बेचने वाले ने कहा कि 'कोई चीज़ दिरहम के बदले मेरे हाथ बेच दो' और उसने बेची; तो यह जायज़ नहीं है, चाहे जुदाई से पहले हो या बाद में, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने सौ दीनार के बदले एक हजार निश्चित दिरहम खरीदे और सफेद दिरहम तय हुए थे, फिर उनके स्थान पर काले दिरहम दिए और विक्रेता सहमत हो गया, तो यह जायज़ है। और 'काले' से तात्पर्य वे दिरहम हैं जो काली चांदी के सिक्के हों, न कि व्यापारिक (तजारिया) दिरहम, क्योंकि यदि एक दीनार सफेद चांदी के दिरहमों के बदले बेचा गया और उन दिरहमों के स्थान पर व्यापारिक दिरहमों पर कब्जा किया गया, तो यह जायज़ नहीं है। और इसी तरह यदि दिरहमों पर कब्जा किया और चाहा कि निश्चित दीनारों के अलावा दूसरी प्रकार के दीनार अदा करे, तो यह जायज़ नहीं है जब तक कि दूसरा सहमत न हो जाए। और यदि वह सहमत हो गया, तो वह बदलने वाला नहीं होगा बल्कि अपना पूरा हक लेने वाला होगा। और कुछ विद्वानों ने कहा कि यह नियम तब है जब दूसरी प्रकार के दीनार कम मूल्य के हों, और यदि वे निश्चित दीनारों से श्रेष्ठ हों, तो देने में दूसरे की सहमति की आवश्यकता नहीं है क्योंकि वह...

---

1. बकरा: तलवार के आभूषण यानी जेवर में जो कड़ियाँ होती हैं, उन्हें 'बकरा' कहते हैं।

قول کے موافق عقد بالکل باطل نہ ہوگا اور امام محمدؒ اور امام ابو یوسفؒ کے پہلے قول کے موافق باطل ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے کسی شخص نے ایک تلوار حلیہ دار کو کہ جس میں پچاس درہم چاندی ہے بعوض سو درہم کے خریدی پھر کسی نے اس کے حلیہ کا بکرہ چلا دیا اور مشتری نے بیچ کا تمام کرنا اور جلانے والے کا دامنگیر ہونا اختیار کیا اور ثمن ادا کر دیا اور تلوار پر قبضہ کر لیا پھر بکرہ کی قیمت پر قبضہ کرنے سے پہلے بائع سے جدا ہو گیا تو خاصہ بکرہ کی بیع ٹوٹ جائے گی اور تلوار کی نہ ٹوٹے گی یہ امام محمدؒ کے نزدیک ہے۔ امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول میں بکرہ کی بیع بھی نہ ٹوٹے گی یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

باب: ۳ بعد عقد کے دونوں عقد کرنے والوں کے تصرفات کے بیان میں اس میں چند فصلیں ہیں

فصل اوّل: قبضہ سے پہلے بدل الصرف میں تصرف کرنے کے بیان میں اور ان چیزوں اور صورتوں کے بیان میں کہ جو اس کے بدل کا قصاص ہوتی ہیں اور جو نہیں ہوتی ہیں

اگر بدل الصرف کے عوض کوئی چیز اس سے یا دوسرے شخص سے خریدی یا اس سے بدلی اور ہنوز قبضہ نہیں ہوا ہے تو جائز نہیں ہے اور بیع الصرف اپنے حال پر باقی رہے گی کہ اس پر قبضہ کر کے عقد بیع تمام کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے کسی نے دس درہم بعوض ایک دینار کے خریدے اور دونوں نے قبضہ کر لیا مگر صرف ایک درہم دس میں سے رہ گیا کہ وہ اس کے بائع کے پاس نہ تھا پس خریدار نے ارادہ کیا کہ دینار کا دسواں حصہ واپس کر لے تو واپس کر سکتا ہے اور یہ حکم اس اطلاق کے ساتھ اس صورت میں صحیح ہے کہ جب دسواں حصہ ادا کرنے سے پہلے مجلس سے جدا ہو گئے ہوں اور اگر جدا ہونے سے پہلے مشتری نے دینار کا

دسواں حصہ واپس کرنا چاہا تو بدون دوسرے کی رضامندی کے ایسا نہیں کر سکتا ہے لیکن اگر اس سے کہا کہ دسویں حصہ دینار کے عوض کے مقدر معین پیسے یا کوئی خاص اسباب میرے ہاتھ فروخت کر دے اور اس نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے خواہ جدائی سے پہلے ہو یا بعد ہو اور یہ صورت بخلاف اس صورت کے ہے کہ اگر دینار بیچنے والے نے کہا کہ کوئی چیز درہم کے عوض میرے ہاتھ بیچ ڈال اور اس نے بیچی تو جائز نہیں ہے خواہ جدائی سے پہلے ہو یا بعد ہو یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک ہزار درہم معین بعوض سو دینار کے خریدے اور درہم سپید ٹھہرے تھے پھر بجائے ان کے سیاہ دیے اور بائع راضی ہو گیا تو جائز ہے اور مراد سیاہ سے وہ درہم ہیں جو سیاہ چاندی کا سکہ ہوں اور درہم تجار یہ نہیں مراد ہیں کیونکہ اگر ایک دینار سپید چاندی کے درہموں کے عوض بیچا اور بجائے ان درہموں کے درہم تجاری پر قبضہ کیا تو جائز نہیں ہے اور ایسے ہی اگر درہموں پر قبضہ کیا اور چاہا کہ سوائے معین دیناروں کے دوسری قسم کے ادا کرے تو جائز نہیں ہے مگر جب کہ دوسرا راضی ہو جائے اور اگر وہ راضی ہو گیا تو بدلنے والا نہ ہو گا بلکہ پورا حق لینے والا ہو گا اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب دوسری قسم کے دینار گھٹے ہوئے ہوں اور اگر معین دیناروں سے بڑھ کر ہوں تو دینے میں دوسرے کی رضامندی کی حاجت نہیں ہے کیونکہ وہ

۱۔ قول بکرہ تلوار کے حلیہ یعنی زیور میں جو کڑیاں ہوتی ہیں ان کو بکرہ کہتے ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 23 | Kitab al-Sarf

...gives his full right and more, this is written in 'Mabsut'. And if one takes 'Jayyid' (superior quality) or 'Raddi' (inferior quality) dirhams instead of the obligatory (rightful) dirhams, and these dirhams are accepted in place of the obligatory ones in people's dealings, then it is permissible. This is not considered an exchange of debt but rather taking one's due, as written in 'Muhit'.

Traditions narrated from the Three Imams (may Allah have mercy on them) regarding the aforementioned issue ☆

It is stated in 'Kitab al-Sarf' that if someone buys a thousand dirhams for a hundred dinars and these dirhams are 'white' (pure silver), and then the buyer of the dirhams wishes to do a favor to his seller by providing superior (Jayyid) dinars and the seller refuses, the seller has the right to do so. This situation is similar to what is mentioned in 'Jami' where a person owes another a thousand dirhams; if he brings a superior thousand dirhams and the creditor does not accept, the creditor cannot be forced, even though the debtor is giving more than the due amount, because this is considered a favor and one has the choice not to accept a favor. Similarly, if one buys a specific type of dinar from a seller and then asks for a different type, he cannot do so, even if the type he is requesting is of lesser value than his right. However, if the other party agrees, it is permissible. It is written in 'Muntaqa' that if one owes 'black' (inferior) dirhams, it is permissible for him to pay with 'white' (superior) ones that are similar to or better than the black ones, and the creditor will be compelled to accept. Conversely, if one owes white dirhams and pays with similar black ones, the creditor will also be compelled to accept; this is the view of the Three Imams, as noted in 'Dhakhira'. If one of the two parties in a 'Sarf' (currency exchange) transaction absolves the other or gives a gift (hibah) and the other accepts, the exchange contract is terminated. If it is not accepted, it is not terminated. If a gift is given and not accepted, and the donor refuses to take the object back, the recipient will be compelled to take possession of it; this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'.

If someone sold a silver bracelet weighing ten dirhams for ten dirhams and delivered the bracelet but did not take possession of the dirhams, and then the buyer gifted that bracelet back to the seller: if the buyer paid the price of the bracelet before the parties separated, the sale (bay') is valid and the gift (hibah) is permissible. If they separated before payment, both the sale and the gift are void (batil) and the bracelet returns to the seller. It is mentioned in 'Nawadir' and by 'Ibn Sama'ah' that if

someone bought a dinar for dirhams from another and took possession of the dinar but did not deliver the dirhams, and then the buyer gifted the dinar back to the seller before they separated; the gift of the dinar is valid and the seller of the dinar will demand a similar dinar from the buyer; this is written in 'Muhit'. Regarding a purchase where a dinar seller is owed dirhams and they subsequently exchange, it is permissible by way of 'Istihsan' (juridical preference); this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. The meaning of this issue is that when a dinar is sold for an absolute ten dirhams, such a transaction is permissible, as stated in 'Hidaya'. If the debt arose after the 'Sarf' sale: if they did not exchange, no exchange occurs; if they did exchange, it is not correct in one narration and correct in another, the latter being the most correct (asah), as written in 'Kafi'. Hasan ibn Ziyad narrated from Imam Abu Yusuf that if someone owed a thousand dirhams to another and bought a hundred dinars for a thousand dirhams and then exchanged the dirhams; Imam Abu Yusuf stated that if the exchange occurred before separation it is permissible, but if they separated before exchanging it is void; and this is also the view of Imam al-A'zam (Abu Hanifa), as written in 'Muhit'. Faqih Abu al-Layth stated in 'Sharh Jami Saghir' that if the dinar seller borrowed ten dirhams from the buyer or usurped (ghasab) them, the exchange is considered complete and there is no need for mutual consent; this is written in 'Bahr al-Raiq'.

---

1. His words "This situation....." and just as a creditor absolves the debtor of some right but the debtor rejected it and insisted on paying the full amount, he has the choice; thus said Shaykh al-Islam Khawahir Zada in his commentary (Sharh).

उसका पूरा हक़ और अधिक देता है, यह 'मब्सूत' में लिखा है। और अगर वाज़िबी (उचित) हक़ के दिरहमों के बदले 'जिय्यद' (उत्कृष्ट) या 'रद्दी' दिरहम ले लिए और ये दिरहम लोगों के लेन-देन में वाज़िबी दिरहमों के स्थान पर चलते हैं, तो यह जायज़ है। और यह बदलना नहीं है बल्कि अपना हक़ ले लेना है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

उक्त मसले में आइम्मा-ए-सलासा (तीनों इमामों) रहिमहुमुल्लाह से मन्कूल रिवायतें ☆

'किताब अल-सर्फ़ में है कि अगर एक हज़ार दिरहम सौ दीनार के बदले खरीदे और ये दिरहम सफ़ेद हैं, फिर दिरहम के खरीदार ने चाहा कि अपने विक्रेता को उम्दा दीनार देकर एहसान करे और उसने इनकार किया, तो उसे अधिकार है। और यह स्थिति वैसी ही है जैसे 'जामे' में उल्लेख है कि एक व्यक्ति पर दूसरे के एक हज़ार दिरहम क़र्ज़ हों, फिर वह उम्दा एक हज़ार दिरहम लाए और लेनदार स्वीकार न करे, तो उस पर दबाव नहीं डाला जाएगा, चाहे वह उसका हक़ और अधिक दे रहा हो, क्योंकि यह एहसान है और उसे एहसान न लेने का अधिकार है। इसी तरह अगर उससे एक प्रकार के दीनार खरीदे और विक्रेता से कहा कि मुझे इनके अलावा दूसरे दीनार दे, तो वह ऐसा नहीं कर सकता, चाहे जिस प्रकार के वह मांग रहा है वे उसके हक़ से कम ही क्यों न हों। लेकिन अगर दूसरा पक्ष सहमत हो जाए तो जायज़ है। 'मुनतक़ा' में लिखा है कि जिस पर काले (खोटे) दिरहम देय हों, उसके लिए जायज़ है कि वह सफ़ेद (अच्छे) अदा करे जो काले के समान या उससे बेहतर हों, और दूसरे (लेनदार) को स्वीकार करने के लिए मजबूर किया जाएगा। इसी तरह जिस पर सफ़ेद दिरहम देय हों, अगर उसने उसी के समान काले अदा किए, तो भी स्वीकार करने पर मजबूर किया जाएगा; यह आइम्मा-ए-सलासा के निकट है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अगर मुद्रा विनिमय करने वालों (बय-ए-सर्फ़ करने वालों) में से एक ने दूसरे को बरी किया या हिबा (उपहार) किया और दूसरे ने स्वीकार कर लिया, तो विनिमय टूट जाएगा। और अगर स्वीकार नहीं किया, तो नहीं टूटेगा। और अगर हिबा किया और उसने स्वीकार नहीं किया, और हिबा करने वाले ने उस चीज़ को वापस लेने से इनकार किया, तो उस पर कब्ज़ा करने के लिए दबाव डाला जाएगा; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

किसी ने चाँदी का एक कंगन, जो दस दिरहम के वज़न का है, दस दिरहम के बदले बेचा और कंगन दे दिया लेकिन दिरहमों पर कब्ज़ा नहीं किया, यहाँ तक कि कंगन के खरीदार ने वह कंगन विक्रेता

को हिबा कर दिया, तो देखा जाएगा कि अगर उसने कंगन की क़ीमत अलग होने से पहले अदा कर दी, तो बिक्री (बय) सही है और हिबा जायज़ है। और अगर देने से पहले दोनों अलग हो गए, तो बय और हिबा दोनों बातिल (शून्य) हो जाएंगे और कंगन विक्रेता के पास लौट जाएगा। 'नवादिर' और 'इब्न समाआ' में है कि किसी ने एक दीनार दिरहमों के बदले दूसरे से खरीदा और दीनार पर कब्ज़ा कर लिया पर दिरहम नहीं दिए, यहाँ तक कि खरीदार ने वह दीनार विक्रेता को हिबा कर दिया, फिर दिरहम अदा करने से पहले वे अलग हो गए, तो दीनार में हिबा जायज़ है और दीनार बेचने वाला खरीदार से उसके समान एक दीनार चाहेगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। एक दीनार की खरीद और दीनार बेचने वाले पर उसके दिरहम बकाया हैं, फिर दोनों ने विनिमय (बदल) कर लिया, तो इस्तिहसानन जायज़ है; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। और इस मसले का अर्थ यह है कि जब वह दीनार 'मुतलक़' (बिना शर्त) दस दिरहम के बदले बेचा गया हो, तो ऐसा जायज़ है; यह 'हिदाया' में लिखा है। और अगर क़र्ज़ बय-ए-सर्फ़ के बाद उत्पन्न हुआ, तो अगर दोनों ने विनिमय नहीं किया तो विनिमय नहीं होगा; और अगर विनिमय किया, तो एक रिवायत में सही नहीं है और दूसरी में सही है, और यही अधिक सही (असह) है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। हसन इब्न ज़ियाद ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की है कि किसी के दूसरे पर एक हज़ार दिरहम क़र्ज़ थे, उसने उससे सौ दीनार एक हज़ार दिरहम के बदले खरीदे, फिर दिरहमों का विनिमय किया, तो इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि अगर अलग होने से पहले विनिमय किया तो जायज़ है, और अगर विनिमय करने से पहले अलग हो गए तो बातिल है; और यही इमाम-ए-आज़म का कथन है, यह 'मुहीत' में लिखा है। फक़ीह अबू अल-लैस ने 'शरह जामे सग़ीर' में कहा है कि अगर दीनार बेचने वाले ने खरीदार से दस दिरहम क़र्ज़ लिए या ग़सब (छीन) लिए, तो विनिमय हो गया और आपसी सहमति की आवश्यकता नहीं है; यह 'बहर अल-राइक़' में लिखा है।

---

1. उनके शब्द "यह स्थिति....." और जैसे लेनदार ने देनदार को कुछ हक़ से बरी किया लेकिन देनदार ने अस्वीकार कर दिया और पूरा हक़ देना चाहा तो उसे अधिकार है; ऐसा शैखुल इस्लाम ख़वाहर ज़ादा ने अपनी शरह में कहा है।

اس کا پورا حق اور زیادہ دیتا ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر واجبی حق کے درہموں سے جید یا ردی درہم لے لئے اور یہ درہم لوگوں کے معاملات میں واجبی درہموں میں قائم مقام چلتے ہیں تو جائز ہے اور یہ بھی بدلنا نہیں ہے بلکہ اپنا حق لے لینا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں ائمہ ثلاثہ رحمہم اللہ سے مروی روایات ☆

کتاب الصرف میں ہے کہ اگر ایک ہزار درہم بعوض سو دینار کے خریدے اور یہ درہم سپید ہیں پھر درہم کے خریدار نے چاہا کہ اپنے بائع کو جید دینار دے کر احسان کرے اور اس نے انکار کیا تو اس کو اختیار ہے اور یہ صورت ایسی ہے جیسی جامع میں مذکور ہے کہ ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم قرض ہوں پھر وہ جید ایک ہزار درہم لائے اور قرض خواہ قبول نہ کرے تو اس پر جبر نہ کیا جائے گا اگرچہ وہ اس کا حق اور زیادہ دیتا ہے کیونکہ یہ احسان ہے اور اس کو احسان نہ اٹھانے کا اختیار ہے اور اسی طرح اگر اس سے ایک قسم کے دینار خریدے اور بائع سے کہا کہ مجھے ان کے سوا دوسرے دینار دے تو یہ نہیں کر سکتا ہے اگرچہ جس قسم کے طلب کرتا ہے وہ اس کے حق سے گھٹ کر ہوں لیکن اگر دوسرا راضی ہو جائے تو جائز ہے اور منتقٰی میں لکھا ہے کہ جس پر سیاہ درہم آتے ہیں اس کو جائز ہے کہ سپید ادا کرے جو سیاہ کے مانند یا اس سے جید ہوں اور دوسرے پر قبول کرنے کے واسطے جبر کیا جائے گا اور اسی طرح جس پر سپید درہم آتے ہیں اگر اس نے اس کے مثل سیاہ ادا کئے تو بھی قبول کرنے پر جبر کیا جائے گا اور یہ ائمہ ثلاثہ کے نزدیک ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دونوں بیع صرف کرنے والوں میں سے ایک نے دوسرے کو بری کیا یا ہبہ کیا اور دوسرے نے قبول کیا تو صرف ٹوٹ جائے گی اور

اگر نہ قبول کیا تو نہ ٹوٹے گی اور اگر ہبہ کی اور اس نے قبول نہ کی اور ہبہ کرنے والے نے اس چیز کو لینے سے انکار کیا تو اس پر جبر کیا جائے گا کہ قبضہ کرے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک چاندی کا کنگن جو دس درہم بھر ہے بعوض دس درہم کے بیچا اور کنگن دے دیا اور درہم پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ کنگن کے خریدار نے کنگن اس کو ہبہ کر دیا تو دیکھا جائے گا کہ اگر اس نے کنگن کا ثمن جدا ہونے سے پہلے اس کو ادا کیا تو بیع صحیح اور ہبہ جائز ہے اور اگر دینے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بیع اور ہبہ دونوں باطل اور کنگن اس کے بائع کو پھر جائے گا اور نوادر اور ابنِ سماعہ میں ہے کہ کسی نے ایک دینار بعوض میں درہم کے دوسرے سے خریدا اور دینار پر قبضہ کیا اور درہم نہ دیئے یہاں تک کہ مشتری نے دینار اس کے بائع کو ہبہ کیا پھر درہم ادا کرنے سے پہلے جدا ہو گیا تو دینار میں ہبہ جائز ہے اور دینار بیچنے والے کا اس کے خریدار پر ایک دینار اس کے مثل چاہے ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک دینار خرید اور دینار بیچنے والے پر اس کے درہم چاہے ہیں پھر دونوں نے بدل کر لیا تو استحساناً جائز ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اور اس مسئلہ کے معنی یہ ہیں کہ جب وہ دینار بعوضِ مطلق دس درہم کے بیچا ہو تو ایسا جائز ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر قرضہ بعدِ بیعِ صرف کے پیدا ہوا پس اگر دونوں نے بدلا نہ کیا تو بدلا نہ ہو گا اور اگر بدلا کیا تو ایک روایت میں صحیح نہیں اور دوسری میں صحیح ہے اور یہی اصح ہے یہ کافی میں لکھا ہے حسن ابن زیاد نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ کسی کے دوسرے پر ہزار درہم قرض تھے اس نے اس سے سو دینار بعوض ہزار درہم کے خریدے پھر درہموں کا بدلا کیا تو امام ابو یوسف نے فرمایا کہ اگر جدا ہونے سے پہلے بدلا کیا تو جائز ہے اور اگر بدلا کرنے سے پہلے جدا ہو گئے تو باطل ہے اور یہی قول امامِ اعظم کا ہے یہ محیط میں لکھا ہے فقیہ ابواللیث نے شرح جامع صغیر میں کہا کہ اگر دینار

بیچنے والے نے دس درہم مشتری سے قرض لئے یا غصب کر لئے تو بدلا ہو گیا اور باہمی رضامندی کی حاجت نہیں ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے۔

۱۔ قولہ یہ صورت ..... اور جیسے قرض خواہ نے قرض دار کو کسی قدر حق سے بری کیا مگر قرض دار نے رد کر دیا اور پورا حق دینا چاہا تو اس کو اختیار ہے کذا قال شیخ الاسلام خواہر زادہ فی شرحہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 43 | Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

Miscellaneous Issues of Mufawada (Partnership): If a person held a deposit (*wadi'at*) of another, and the other person had a debt against them of the same kind as the deposit, the deposit cannot automatically offset the debt. Even if both agree, it will not be considered exchanged until the deposit returns to the possession of its owner. However, if it is in their possession and both agree to exchange it, then it will take place. If a usurped (*ghasb*) item exists in its original form, the ruling for it is the same as for a deposit. If there are two debts, both with fixed terms, they cannot be exchanged without a formal transaction. Similarly, if one has a term and the other does not, or one is grain and the other is sound currency, the same ruling applies. This is mentioned in *al-Zakhira*.

Second Chapter: Regarding Murabaha (Cost-Plus Sale) in Currency Exchange (*Bai al-Sarf*)

If gold is purchased for ten dirhams and sold for a one-dirham profit, it is permissible; this is written in *al-Hawi*. If a silver bracelet weighing ten dirhams is sold for one dinar and both parties take possession, and then it is sold at a profit of one dirham or half a dinar, it is permissible. In the case of half a dinar profit, it means the silver bracelet was sold for one and a half dinars; because of the difference in genus, the profit is not overtly apparent, so the sale will be valid indefinitely. If sold at a one-dirham profit, the bracelet was sold for one dinar and one dirham, which is permissible because a portion of the bracelet equivalent to the dirham will be set against it, and the rest of the bracelet will be against the dinar. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that this is not permissible because the dirham will be set against its like, with the dinar against nine-tenths of the bracelet and the dirham against one-tenth. Thus, some part which he considers principal (*ra's al-mal*) would be profit in nine-tenths of the bracelet, and some part he considers profit (*ribh*) would be principal in the tenth part, which contradicts their explicit statements. This is written in *al-Muhit*. It is stated in *Mukhtasar Khwaharzada* that if gold is bought for gold or silver for silver, selling it via *Murabaha* is absolutely not permissible. This is written in *Tatar Khaniya*. If a silver bracelet was bought for ten dirhams along with a cloth that cost him ten dirhams, and he sold them together saying they cost him twenty dirhams and took one dirham or more as profit, then according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it is permissible for the portion of the cloth but not for the bracelet. According to Imam al-A'zam (Imam

Abu Hanifa), it is not permissible for either. This is written in *Sharh al-Hawi*. Similarly, if a slave girl and a silver collar worth a hundred dirhams were bought for a thousand dirhams and possession was taken, and then the buyer sold the slave girl and collar with a profit based on the girl's value, the contract is *fasid* (voidable) according to Imam al-A'zam, while according to the *Sahibayn*, it is valid for the slave girl but not the collar. Al-Karkhi mentioned that Abu Yusuf retracted his view regarding the collar and returned to the opinion of Imam Abu Hanifa. This is written in *al-Muhit*.

If a decorated sword, whose decoration (*hilya*) was worth fifty dirhams, was bought for a total of one hundred dirhams and possession was taken by both, then the buyer sold it on a *Murabaha* (cost-plus profit) or *Wazia* (loss) basis for a profit of twenty dirhams or a specific piece of cloth, it is not permissible; this is written in *al-Mabsut*. If only the sword, excluding the decoration, was sold for a one-dirham profit, it is permissible; this is written in *Muhit Sarkhasi*. There is no harm in selling a gilded bridle on a *Murabaha* basis; this is written in *al-Hawi*. If a silver bracelet of ten dirhams was bought for ten dirhams, and then he or someone else bought a cloth for ten dirhams...

---

1. It will take place, and when a deposit (*wadi'at*) changes from a trust to a debt, an exchange can still occur.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड ५ | ४३ | किताब-अल-सर्फ़(मुद्रा विनिमय की पुस्तक)

मुफ़ावज़ा के विविध मसले: यदि किसी व्यक्ति के पास दूसरे की कोई चीज़ अमानत (न्यास/ wadi'at) रखी थी, और दूसरे व्यक्ति का उस पर उसी प्रकार का ऋण (कर्ज़) था, तो वह अमानत ऋण का विकल्प नहीं बन सकती। और यदि दोनों इस पर सहमत भी हों, तब भी वह अदला-बदली नहीं होगी जब तक कि वह अमानत अपने मालिक के कब्ज़े में न चली जाए। हाँ, यदि वह उसके कब्ज़े में हो और दोनों विनिमय पर सहमत हों, तो यह हो जाएगा। यदि कोई छीनी हुई (ग़सब की हुई) चीज़ वैसी ही मौजूद हो, तो उसका और अमानत का हुक्म समान है। और यदि दो ऋण दोनों मियादी (समयबद्ध) हों, तो बिना औपचारिक विनिमय के वे आपस में नहीं बदलेंगे। इसी प्रकार यदि एक मियादी हो और दूसरा न हो, या एक अनाज हो और दूसरा सही (मुद्रा) हो, तो भी यही हुक्म है। जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में लिखा है।

दूसरा अध्याय: मुद्रा विनिमय (बै-सर्फ़) में मुराबाहा (लागत-प्लस-लाभ बिक्री) के वर्णन में

यदि कुछ सोना दस दिरहम में खरीदा गया और एक दिरहम लाभ पर बेचा गया, तो यह जायज़ है; यह 'हवि' में लिखा है। यदि दस दिरहम वज़न का चांदी का कंगन एक दीनार के बदले बेचा गया और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर उसे एक दिरहम या आधे दीनार के लाभ पर बेचा गया, तो यह जायज़ है। क्योंकि आधे दीनार लाभ की स्थिति में उसने चांदी का कंगन डेढ़ दीनार में बेचा, तो जिंस (प्रकार) के अंतर के कारण लाभ स्पष्ट नहीं होगा, अतः वह बिक्री हमेशा के लिए जायज़ होगी। और यदि एक दिरहम के लाभ से बेचा, तो उसने कंगन एक दीनार और एक दिरहम के बदले बेचा, और यह जायज़ है क्योंकि दिरहम के मुक़ाबले में कंगन का उसी के बराबर हिस्सा रखा जाएगा और बाकी कंगन दीनार के मुक़ाबले में होगा। इमाम अबू यूसुफ रह. से रिवायत है कि यह जायज़ नहीं है, क्योंकि दिरहम के मुक़ाबले में उसी के समान होगा और दीनार कंगन के ९/१० भाग के मुक़ाबले में होगा और दिरहम १०वें भाग के मुक़ाबले में होगा। अतः जिस भाग को वह मूलधन (रासुल माल) मानता है, वह कंगन के ९/१० हिस्से में लाभ होगा, और जिस भाग को वह लाभ (रबह) मानता है, वह १०वें हिस्से में मूलधन होगा, और यह उनके स्पष्टीकरण के विरुद्ध है। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। 'मुख्तसर ख़्वाहरज़ादा' में है कि यदि सोना सोने के बदले या चांदी चांदी के बदले खरीदी गई, तो मुराबाहा पर बेचना बिल्कुल जायज़ नहीं है। यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। और यदि दस दिरहम का चांदी का कंगन दस दिरहम में खरीदा गया और उसके साथ एक कपड़ा जो उसे दस दिरहम में पड़ा था, मिला कर बेचा और कहा कि मुझे बीस दिरहम में पड़े हैं और एक दिरहम लाभ लिया या दो या अधिक

लाभ पर बेचा, तो साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) के अनुसार कपड़े के हिस्से में जायज़ है और कंगन में जायज़ नहीं है। और इमाम आज़म (इमाम अबू हनीफा) के अनुसार किसी में भी जायज़ नहीं है। यह 'शराह हवि' में लिखा है। इसी प्रकार यदि एक दासी और सौ दिरहम का चांदी का हार एक हज़ार दिरहम में खरीदा गया और दोनों ने कब्ज़ा किया, फिर खरीदार ने दासी के लाभ से दासी और हार बेचा, तो इमाम आज़म के अनुसार यह अनुबंध (अक़्द) फ़ासिद (दूषित) है, और साहिबैन के अनुसार दासी में जायज़ होगा, हार में नहीं। और कर्खी रह. ने उल्लेख किया है कि अबू यूसुफ रह. ने हार के मसले में इमाम अबू हनीफा रह. के मत की ओर रुजू (वापसी) कर लिया था। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

यदि एक सजावटी तलवार, जिसकी सजावट (हिलिया) पचास दिरहम की थी, कुल सौ दिरहम में खरीदी गई और दोनों पक्षों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर खरीदार ने उसे बीस दिरहम के लाभ या किसी निश्चित कपड़े के लाभ के साथ मुराबाहा पर या घाटे (वज़िया) पर बेचा, तो यह जायज़ नहीं है; यह 'अल-मबसूत' में लिखा है। और यदि सजावट के अलावा केवल तलवार एक दिरहम लाभ पर बेची गई, तो जायज़ है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और मुलम्मा (पॉलिश) किए हुए लगाम को मुराबाहा पर बेचने में कोई डर नहीं है; यह 'हवि' में लिखा है। यदि दस दिरहम चांदी का कंगन दस दिरहम में खरीदा गया, फिर उसने या किसी दूसरे ने एक कपड़ा दस दिरहम में खरीदा...

---

1. विनिमय हो जाएगा और जब अमानत (न्यास) अमानत से हटकर ऋण बन जाए, तब भी विनिमय हो सकता है।

متفرقات المفاوضۃ: کسی شخص کے پاس دوسرے کی ودیعت رکھی تھی اور دوسرے کا اس پر ودیعت کی جنس کا قرضہ تھا تو ودیعت قرض کا بدلا نہیں ہو سکتی اور اگر دونوں اس پر متفق ہوں جب بھی بدلا نہ ہو گی کہ ودیعت اپنے مالک کے قبضہ میں نہ جائے اور اگر اس کے قبضہ میں ہو اور دونوں بدلا کرنے پر متفق ہوں تو ہو جائے گی اور اگر غصب کی ہوئی چیز بعینہ قائم ہو تو اس کا اور ودیعت کا حکم یکساں ہے اور دو قرضہ اگر دونوں میعادی ہوں تو بدوں بدلا کرنے کے بدلا نہ ہوں گے اور اسی طرح اگر ایک میعادی ہو اور دوسرا نہ ہو یا ایک غلہ ہو اور دوسرا صحیح ہو تو بھی یہی حکم ہے کذا فی الذخیرہ۔

دوسری فصل: بیع صرف میں مرابحہ کے بیان میں

اگر کچھ سونا دس درہم کو خریدا اور ایک درہم نفع پر بیچا تو جائز ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر دس درہم وزن کا ایک چاندی کا کنگن بعوض ایک دینار کے بیچا اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر ایک درہم یا آدھے دینار نفع سے بیچا تو جائز ہے کیونکہ آدھا دینار نفع کی صورت میں اس نے چاندی کا کنگن ڈیڑھ دینار کو فروخت کیا تو جنس کے اختلاف سے نفع ظاہر نہ ہو گا پس وہ بیع ہو گی ابد جائز ہو گی اور ایک درہم نفع سے بیچا تو اس نے کنگن بعوض ایک دینار اور ایک درہم کے بیچا اور یہ جائز ہے کیونکہ درہم کے مقابلہ میں کنگن میں سے اسی کے برابر رکھا جائے اور باقی کنگن بمقابلہ دینار کے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ یہ جائز نہیں ہے کیونکہ درہم کے مقابلہ میں اسی کے مثل ہو گا اور دینار بمقابلہ نو دسویں کنگن کے اور درہم بمقابلہ دسویں حصہ کے ہو گا پس بعض جزء جس کو راس المال گردانتا ہے وہ نو دسویں حصہ کنگن میں نفع ہو

گا اور بعض جزء جس کو ربح گرداتا ہے دسویں حصہ کنگن میں راس المال ہو گا اور یہ ان کی تصریح کے برخلاف ہے یہ محیط میں لکھا ہے مختصر خواہرزادہ میں ہے کہ اگر سونا بعوض سونے کے یا چاندی بعوض چاندی کے خریدی تو مرابحہ بیچنا بالکل جائز نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اگر دس درہم چاندی کا کنگن دس درہم کے عوض خریدا اور اس کے ساتھ ایک کپڑا جو اس کو دس درہم میں پڑا ہے ملا کر بیچا اور کہا کہ مجھ کو بیس درہم میں پڑے ہیں اور ایک درہم نفع لیا یا دو یا زیادہ کے نفع سے بیچا تو صاحبینؒ کے نزدیک کپڑے کے حصہ میں جائز ہے اور کنگن میں جائز نہیں ہے اور امام اعظمؒ کے قول پر کسی میں جائز نہیں ہے یہ شرح حاوی میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر ایک باندی اور سو درہم چاندی کا طوق بعوض ہزار درہم کے خریدی اور دونوں نے قبضہ کیا پھر مشتری نے وہ باندہ کے نفع سے باندی اور طوق بیچا تو امام اعظمؒ کے نزدیک عقد فاسد ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک باندی میں جائز ہو گا طوق میں نہیں اور کرخیؒ نے ذکر کیا کہ ابو یوسفؒ نے طوق کے مسئلہ میں امام ابوحنیفہؒ کے قول کی طرف رجوع کیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک حلیہ دار تلوار کہ جس کا حلیہ پچاس درہم سے بعوض سو درہم کے خریدی اور دونوں نے باہم قبضہ کیا پھر مشتری نے اس کو بیس درہم یا وہ یا داہ یا ایک معین کپڑے کے نفع سے مرابحہ یا انہیں صورتوں کے ساتھ وضیعہ بیچا تو جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر سوائے حلیہ کے صرف تلوار ایک درہم نفع سے بیچی تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ملمع دار لگام کو مرابحہ بیچنے میں کچھ خوف نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر دس درہم چاندی کا کنگن دس درہم میں خریدا پھر اس نے یا دوسرے نے ایک کپڑا دس درہم میں خریدا۔

۱۔ ہو جائے گی اور جب ودیعت امانت سے قرضہ ہو جائے تب بھی بدلا ہو سکتا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 [25] Kitab al-Sarf (Book of Currency Exchange)

If both are sold with a markup (profit) of 'dah-ya-zdah' (ten percent), then according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is permissible for the cloth but not for the bracelet. According to *Imam-e-Azam* (Imam Abu Hanifa), the entire transaction is *fasid* (invalid/vitiated); this is recorded in 'Mabsut'. If both were sold at a loss in the same manner, it is similar to selling through *Murabaha* (cost-plus profit); this is mentioned in 'Muheet'. If someone bought silver worth fifty dirhams for fifty dirhams and a sword along with its belt and scabbard for fifty dirhams, then spent five dirhams on it and gave five dirhams to the artisan, then claimed that it cost him one hundred and ten dirhams and sold it at a 'dah-ya-zdah' profit or a profit of twenty dirhams, then all of this is *fasid*; this is written in 'Hawi'. If silver was bought for five dinars, and a sword with scabbard and belt was bought for five dinars, then combined by an artisan with an expenditure of one dinar, and subsequently sold at a 'dah-ya-zdah' profit with mutual possession taken, it is permissible. Similarly, if a silver bracelet cost someone one dinar and a piece of cloth belonging to another person cost him two dinars, and both were sold together for a profit of one dinar, the profit shall be divided between them according to the proportion of each one's capital; this is written in 'Mabsut'.

Third Section: Regarding the Increase or Decrease in Currency Exchange (Bay' al-Sarf)

If a silver bracelet worth ten dirhams was bought for ten dirhams and both parties took possession, then the seller reduced the price by one dirham and the buyer of the bracelet accepted it, and possession of that dirham was taken before or after leaving the session, then according to *Imam-e-Azam*, the entire sale becomes *fasid*. According to Imam Abu Yusuf, the reduction is *batil* (null and void); the dirham should be returned to him, and the original contract will remain valid. According to Imam Muhammad, the first contract is valid, and this reduction is treated as a fresh gift (*hibah*); thus, as long as it is not handed over, he has the choice not to give it. If the price (*thaman*) was increased by one dirham and handed over, then according to *Imam-e-Azam*, the contract becomes *fasid*, while according to the *Sahibayn*, the increase is *batil* and the original contract is valid; this is recorded in 'Mabsut'. If a silver bracelet of ten dirhams and a cloth are bought for twenty dirhams and possession is taken, and then the seller reduces the total price of both by one dirham, half a dirham will be attributed to the cloth, and the sale of the cloth will be valid for half a dirham less than its share of the twenty dirhams, and there is no

disagreement on this. Similarly, according to *Imam-e-Azam*, half a dirham can also be reduced from the bracelet's portion, but the contract for the bracelet will become *fasid*. However, since this corruption happened subsequently (tari ١ـــه), the sale of the cloth will not be *fasid*. According to the *Sahibayn*, reducing the bracelet's portion is not correct, but Imam Muhammad regards it as a fresh gift. This case—reducing one dirham from the total price of both—is contrary to the case where he says "I have reduced one dirham from the price of both" without using the word "total" (*majmu'ah*); in that case, the entire reduction will be diverted towards the price of the cloth, and the reduction and the sale of the bracelet will be permissible; this is written in 'Zakhira'.

If a sword with ornaments worth fifty dirhams was bought for one hundred dirhams and both took possession, and then the sword seller reduced the price by one dirham, it is permissible; this is written in 'Muheet Sarkhasi'. If the types of currency are different, for example, selling dinars for dirhams, then if one party increases the amount by one dirham and the other accepts, or reduces the price of the dinar by one dirham, the increase or decrease is permissible by consensus (*ijma*), but in the case of an increase, before separation...

١ـــه The word 'tari' means that it was not invalid at the start of the contract, but when the seller reduced from the total, corruption prevailed. When half a dirham is reduced from the bracelet, the weight decreases and it becomes *riba* (usury). Understand.

फिर दोनों को दह-या-ज़दह (दस पर एक) के लाभ पर बेचा, तो साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट कपड़े के मामले में यह जायज़ है, लेकिन कंगन के मामले में जायज़ नहीं है। और इमाम-ए-आज़म (इमाम अबू हनीफ़ा) के निकट पूरी बिक्री (बय) फ़ासिद (अमान्य) है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। और यदि दोनों को इसी तरह वज़ीआह (नुकसान) पर बेचा गया, तो वह भी मुराबहा (लागत मूल्य पर लाभ) पर बेचने के समान है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने पचास दिरहम की चाँदी पचास दिरहम में खरीदी और एक तलवार उसके पट्टे और म्यान के साथ पचास दिरहम में खरीदी, फिर उस पर पाँच दिरहम खर्च किए और पाँच दिरहम कारीगर को दिए, फिर कहा कि यह मुझे एक सौ दस दिरहम में पड़ी है, और उसे दह-या-ज़दह के लाभ या बीस दिरहम के लाभ पर बेचा, तो यह सब फ़ासिद है; यह 'हावी' में लिखा है। और यदि चाँदी पाँच दीनार में खरीदी गई और तलवार म्यान और पट्टे सहित पाँच दीनार में खरीदकर कारीगर से उसकी बनावट करवाई गई और एक दीनार खर्च किया गया, फिर उसे दह-या-ज़दह के लाभ पर बेचा गया और परस्पर कब्ज़ा कर लिया गया, तो यह जायज़ है। इसी प्रकार, यदि चाँदी का कंगन किसी को एक दीनार में पड़ा और दूसरे व्यक्ति का एक कपड़ा उसे दो दीनार में पड़ा, और दोनों को मिलाकर एक दीनार के लाभ पर बेचा गया, तो लाभ प्रत्येक की मूल पूँजी के अनुपात में दोनों के बीच विभाजित होगा; यह 'मब्सूत' में लिखा है।

तीसरी फ़स्ल (अनुभाग): बय-ए-सर्फ़(मुद्रा विनिमय) में कमी या वृद्धि के वर्णन में

यदि दस दिरहम की चाँदी का कंगन दस दिरहम में खरीदा गया और दोनों पक्षों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर विक्रेता ने एक दिरहम कम कर दिया और खरीदार ने उसे स्वीकार कर लिया, फिर महफ़िल (बैठक) से अलग होने के बाद या पहले उस दिरहम पर कब्ज़ा कर लिया गया, तो इमाम-ए-आज़म के निकट पूरी बिक्री फ़ासिद हो गई। इमाम अबू यूसुफ़ के निकट, कमी करना बातिल (शून्य) है; वह दिरहम उसे वापस कर देना चाहिए और पिछला अनुबंध (अक़्द) सही रहेगा। इमाम मुहम्मद के निकट पहला अनुबंध सही है और यह कमी करना नए सिरे से उपहार (हिबा) देने के समान है; इसलिए जब तक इसे सुपुर्द न कर दिया जाए, उसे अधिकार है कि न दे। और यदि मूल्य (समन) में एक दिरहम बढ़ा दिया गया और सुपुर्द कर दिया गया, तो इमाम-ए-आज़म के निकट अनुबंध फ़ासिद हो गया, जबकि साहिबैन के निकट वृद्धि बातिल है और मूल अनुबंध सही है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि दस दिरहम का चाँदी का कंगन और एक कपड़ा बीस दिरहम में खरीदा गया और कब्ज़ा कर

लिया गया, फिर विक्रेता ने दोनों के कुल मूल्य में से एक दिरहम घटा दिया, तो आधा दिरहम कपड़े के हिस्से में माना जाएगा और कपड़े की बिक्री बीस दिरहम में से उसके हिस्से से आधा दिरहम कम पर सही होगी, इसमें कोई मतभेद नहीं है। इसी तरह इमाम-ए-आज़म के निकट आधा दिरहम कंगन के हिस्से से भी कम हो सकता है, लेकिन कंगन का अनुबंध फ़ासिद हो जाएगा। हालाँकि, चूँकि यह फ़साद (बिगाड़) बाद में पैदा हुआ है (तारी १ــ), इसलिए कपड़े की बिक्री फ़ासिद नहीं होगी। साहिबैन के निकट कंगन के हिस्से में कमी करना सही नहीं है, लेकिन इमाम मुहम्मद इसे नया उपहार मानते हैं। यह स्थिति, यानी दोनों के कुल मूल्य में से एक दिरहम कम करना, उस स्थिति के विपरीत है जहाँ वह कहे कि मैंने दोनों के मूल्य में से एक दिरहम कम किया और 'कुल' (मजमुआ) शब्द का प्रयोग न करे, तो पूरी कमी कपड़े के मूल्य की ओर मोड़ दी जाएगी और कमी करना व कंगन की बिक्री जायज़ होगी; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यदि पचास दिरहम मूल्य के आभूषण वाली तलवार सौ दिरहम में खरीदी गई और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर तलवार विक्रेता ने मूल्य में से एक दिरहम कम कर दिया, तो यह जायज़ है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और यदि वस्तुओं की प्रकृति भिन्न हो, उदाहरण के लिए दीनार को दिरहम के बदले बेचा गया, फिर एक ने दूसरे को एक दिरहम बढ़ा दिया और दूसरे ने स्वीकार कर लिया, या दीनार के मूल्य में से एक दिरहम कम कर दिया, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से कमी या वृद्धि जायज़ है, लेकिन वृद्धि की स्थिति में अलग होने से पहले...

१ــ लेखक के शब्द 'तारी' का अर्थ है कि अनुबंध की शुरुआत में यह फ़ासिद नहीं था, लेकिन जब विक्रेता ने कुल मूल्य से कमी की, तो फ़साद छा गया। जब कंगन के मूल्य से आधा दिरहम घटाया गया, तो वजन कम होने के कारण यह सूद (ब्याज) बन जाता है। समझें।

پھر دونوں کو دہ یا زدہ کے نفع سے بیچا تو صاحبینؒ کے نزدیک کپڑے میں جائز ہے کنگن میں جائز نہیں ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک کل فاسد ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر دونوں کو وضیعہ اسی طرح فروخت کیا تو وہ بھی مرابحہ بیچنے کے مانند ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر پچاس درہم چاندی پچاس درہم کو خریدی اور ایک تلوار مع حمائل اور نیام کے پچاس درہم کو خریدی پھر اس پر پانچ درہم خرچ کئے اور پانچ درہم کاری گر کو دیئے پھر کہا کہ مجھ کو ایک سو دس درہم میں پڑی ہے اور اس کو دہ یا زدہ کے نفع سے یا بیس درہم نفع سے بیچا تو یہ سب فاسد ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر چاندی پانچ دینار کو خریدی اور تلوار مع نیام اور حمائل کے پانچ دینار میں خرید کر کاری گر سے اس کی ترکیب کرائی اور ایک دینار صرف کیا پھر اس پر اس کو دہ یا زدہ کے نفع سے بیچا اور باہم قبضہ کر لیا تو جائز ہے اور اسی طرح اگر چاندی کا کنگن اس کو ایک دینار میں پڑا اور دوسرے شخص کا ایک کپڑا جو اس کو دو دینار میں پڑا ہے دونوں ملا کر ایک دینار کے نفع سے فروخت کئے تو نفع ہر ایک کے راس المال کی مقدار پر دونوں میں تقسیم ہوگا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

تیسری فصل: بیع صرف میں زیادتی یا کمی کر دینے کے بیان میں

اگر دس درہم چاندی کا کنگن دس درہم کو خریدا اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا پھر اس نے ایک درہم کم کر دیا اور کنگن کے مشتری نے قبول کیا پھر مجلس سے جدا ہونے کے بعد یا پہلے اس درہم پر قبضہ کر لیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک کل بیع فاسد ہو گئی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک کمی کرنا باطل ہے درہم اس کو واپس کر دے اور پہلا عقد صحیح رہے گا اور امام محمدؒ کے

نزدیک پہلا عقد صحیح ہے اور یہ کمی کرنا بمنزلہ از سر نو ہبہ کے ہے پس جب تک اس کے سپرد نہ کیا ہو اس کو اختیار ہے کہ نہ دے اور اگر ثمن میں ایک درہم بڑھا دیا اور اس کے سپرد کر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک عقد فاسد ہو گیا اور صاحبینؒ کے نزدیک زیادتی باطل ہے اور عقد اول صحیح ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر دس درہم چاندی کا کنگن اور ایک کپڑا بیس درہم کو خریدے اور باہم قبضہ کر لیا پھر بائع نے ایک درہم مجموعہ دونوں کے ثمن میں سے گھٹا دیا تو آدھا درہم کپڑے میں رکھا جائے گا اور بیس درہم میں سے جو اس کا حصہ ہے اس سے آدھا درہم کم پر اس کی بیع صحیح ہوگی اور یہ بلا خلاف ہے اور اسی طرح امام اعظمؒ کے نزدیک آدھا درہم کنگن کے حصہ میں سے بھی کم ہو سکتا ہے لیکن کنگن کا عقد فاسد ہو جائے گا مگر چونکہ یہ فساد طاری ۱ـہ ہوا ہے اس لئے کپڑے کی بیع فاسد نہ ہو گی اور صاحبینؒ کے نزدیک کنگن کے حصہ میں کمی کرنا صحیح نہیں ہے مگر امام محمدؒ اس کو از سر نو ہبہ گردانتے ہیں اور یہ صورت یعنی دونوں کے ثمن کے مجموعہ سے ایک درہم کم کرنا بخلاف اس صورت کے ہے کہ اگر اس نے کہا کہ میں نے دونوں کے ثمن میں سے ایک درہم کم کر دیا اور دونوں کے مجموعہ میں سے نہ کہا تو ساری کی کپڑے کی ثمن کی طرف پھیر دی جائے گی اور کمی کرنا اور کنگن کی بیع جائز ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر پچاس درہم حلیہ کی تلوار سو درہم میں خریدی اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر تلوار بیچنے والے نے ثمن سے ایک درہم کم کر دیا تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر جنس مختلف ہو مثلاً دینار کو بعوض درہم کے بیچا پھر ایک نے دوسرے کو ایک درہم بڑھا دیا اور دوسرے نے قبول کیا یا دینار کے ثمن میں سے ایک درہم کم کیا تو زیادتی اور کمی بالاجماع جائز ہے مگر زیادتی کی صورت میں جدائی سے

۱؎ قولہ طاری یعنی ابتدائے عقد میں فاسد نہ تھا پھر جب بائع نے مجموعہ میں سے گھٹا دیا تو فساد چھا گیا اور جب کنگن میں سے نصف درہم گھٹا دیں تو وزن کم ہو کر سود ہو جاتا ہے فافہم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Sarf (The Book of Exchange) (Page 26)

Possession beforehand is a condition; thus, if the parties separate before taking possession of an increase [in price or commodity], the sale contract becomes void to the extent of that increase. However, a reduction is permissible, whether possession occurs before or after separation, but it is obligatory to return the amount reduced. If the buyer of a dinar reduces the price by one *qirat*, the seller of the dinar becomes a partner to the extent of that *qirat*, as mentioned in *Bada'i*. If a silver bracelet worth ten dirhams was bought for a dinar and then one party increased something for the other, it should be seen: if the seller of the bracelet increased it and it was a cloth, and the buyer agreed, the increase is valid, and taking possession of the cloth in the same session is not a condition. If gold was increased by the seller, then if this increase is one dinar or more, according to Imam al-A'zam [Abu Hanifa] (RA), this increase is valid but the contract [of exchange] will become void [due to lack of immediate possession if not taken]. According to the *Sahibain* [Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad] (RA), the increase is not valid, and the original contract remains. If he increased half a dinar, it is valid, and taking possession in the same session is a condition. If the seller of the bracelet increased the silver, it is valid regardless of the amount. If the increase is from the buyer's side, if it is a cloth, it is valid and possession in the same session is not a condition. If the increase is gold, then if it is one dinar or more, the increase is valid but possession in the same session is a condition; if possession is not taken, the contract for the bracelet becomes void to the extent of that increase. If the increase is silver, if it is equal to or more than the bracelet, it is not valid, but if it is less, it is valid, as written in *Dhakhira*.

☆ **If a silver anklet was bought for a hundred dinars and mutual possession was taken** ☆ If a sword with silver ornaments worth fifty dirhams was bought for a hundred dirhams and mutual possession was taken, then the buyer of the sword increased by one dirham or dinar, it is valid even if they separated before possession [of the increase]. If the seller of the sword increased by one dinar or silver before separation, it is valid. If they both separated before possession, the price will decrease to the extent of the dinar's share, as written in *Mabsut*. If he reduced some of the dirhams, it is valid, and it will not be from the silver, as written in *Hawi*. If a silver anklet was bought for a hundred dinars and mutual possession was taken and they separated, then they met again and the buyer increased the price by ten dinars, the increase is valid and possession of it in that session is a condition, but immediate possession of the anklet [again] is not a condition. If the added amount currently

corresponds to the anklet, but *Haniyyah* does not correspond; it is only a verbal correspondence, as in *Al-Muhit*.

Fourth Section: Regarding Settlement (Sulh) in the Sale of Exchange (Bay' al-Sarf) A silver anklet was bought for a thousand dirhams in exchange for a hundred dinars and mutual possession was taken. Later, a defect was found in the anklet while it was still in its original state such that it could be returned. Then the seller made a settlement (sulh) for some dinars, and the buyer took possession of them or did not until they separated; the settlement is complete. This ruling is mentioned in *Bab al-Asl* without mentioning disagreement, and it is correct according to the view of the *Sahibain* (RA). Likewise, according to the view of Imam al-A'zam (RA), who stated that the settlement for the share of the defect occurred from the original price because its share contains dinars and the consideration of settlement is also dinars, so it occurred on the same genus of his right, hence it is not an exchange (*Sarf*). If the settlement occurred for ten dirhams, then if the buyer took possession before separating, the settlement is valid; if he did not take possession and they separated, the settlement is void because this is contrary to the genus of the right, thus it constitutes a contract of exchange (*Sarf*).

1. Regarding "A Hadith reached...": This ruling is proof that acting upon a Hadith is acceptable, and this is verified according to [Ibn Abidin] al-Shami and others because it is the fundamental principle.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | किताब अल-सर्फ़ (पृष्ठ 26)

पहले कब्ज़ा शर्त है यहाँ तक कि अगर ज़्यादती (मूल्य या वस्तु में वृद्धि) पर कब्ज़े से पहले जुदा हो गए तो बक़दर ज़्यादती के बैअ (बिक्री का अनुबंध) बातिल हो गई और कमी में जायज़ है कि ख़्वाह जुदाई से पहले कब्ज़ा हो या उसके बाद हो मगर उस पर कम किए हुए का फेर देना वाजिब है और अगर दीनार के ख़रीदार ने एक कीरात (एक छोटी इकाई) उससे कम कर दिया तो दीनार बेचने वाला बक़दर कीरात के उसका शरीक होगा यह 'बदाइअ' में लिखा है। अगर दस दिरहम चाँदी का कंगन दीनार के बदले ख़रीदा फिर एक ने दूसरे को कुछ बढ़ा दिया तो देखना चाहिए कि अगर कंगन बेचने वाले ने बढ़ाया और वह कपड़ा है और कंगन का ख़रीदार राज़ी हो गया तो ज़्यादती जायज़ है और उसी मजलिस (बैठक) में कब्ज़ा कर लेना कपड़े पर शर्त नहीं है और अगर बाएअ (विक्रेता) की तरफ से सोना ज़्यादा किया गया, पस अगर यह ज़्यादती एक दीनार या उससे ज़्यादा हो तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक यह ज़्यादती सही है और अक़्द (अनुबंध) बातिल हो जाएगा और साहिबैन (रह.) के नज़दीक ज़्यादती सही नहीं है और अक़्द बाक़ी रहेगा। और अगर उसने आधा दीनार ज़्यादा किया तो जायज़ है और उसी मजलिस में कब्ज़ा कर लेना शर्त है। और अगर कंगन बेचने वाले ने चाँदी ज़्यादा की तो जायज़ है अगरचे कितनी ही ज़्यादा हो और अगर ज़्यादती कंगन ख़रीदने वाले की तरफ से हो, पस अगर कपड़ा हो तो सही है और उसी मजलिस में कब्ज़ा शर्त नहीं है और अगर वह ज़्यादती सोना हो, पस अगर एक दीनार या ज़्यादा हो तो भी ज़्यादती जायज़ है मगर उसी मजलिस में कब्ज़ा शर्त है और अगर कब्ज़ा न किया तो बक़दर ज़्यादती के कंगन का अक़्द बातिल हो जाएगा और अगर ज़्यादती चाँदी हो, पस अगर कंगन के बराबर या ज़्यादा हो तो जायज़ नहीं है और अगर उससे कम हो तो जायज़ है यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

☆ **अगर चाँदी की पायल सौ दीनार में खरीदी और आपस में कब्ज़ा कर लिया** ☆ अगर पचास दिरहम ज़ेवर वाली तलवार सौ दिरहम में खरीदी और आपस में कब्ज़ा कर लिया फिर तलवार के ख़रीदार ने एक दिरहम या दीनार बढ़ा दिया तो जायज़ है अगरचे कब्ज़े से पहले जुदा हो गए हों और अगर तलवार बेचने वाले ने एक दीनार या चाँदी जुदाई से पहले बढ़ाई तो जायज़ है और अगर कब्ज़े से पहले दोनों जुदा हो गए तो समन (क़ीमत) में से बक़दर हिस्सा दीनार के कम हो जाएगा यह 'मबसूत' में लिखा है। और अगर उसने दिरहमों में से कुछ कम कर दिया तो जायज़ है और वह चाँदी से न होगी यह 'हावी' में लिखा है कि अगर चाँदी की पायल सौ दीनार में खरीदी और आपस में कब्ज़ा कर लिया और जुदा हो गए फिर दोनों से मुलाक़ात हुई फिर मुश्तरी (क्रेता) ने दस दीनार समन में

बढ़ा दिए तो ज़्यादती सही है और उसी मजलिस में उस पर कब्ज़ा करना शर्त है और पायल पर फ़िलहाल कब्ज़ा शर्त नहीं है अगर चीज़ ज़्यादती फ़िलहाल पायल के मुक़ाबिल है मगर 'हनिय्या' मुक़ाबिल नहीं है सिर्फ़ ज़बानी मुक़ाबला है जैसा कि 'मुहीत' में है।

चौथी फ़स्ल: बैअ-ए-सर्फ़ में सुलह के बयान में हज़ार दिरहम चाँदी की पायल सौ दीनार के बदले ख़रीदी और आपस में कब्ज़ा कर लिया फिर पायल में कोई ऐब (दोष) पाया और वह ब-ऐनही (जैसी थी वैसी) मौजूद है यहाँ तक कि उसको वापस कर सकता है फिर बाएअ ने कुछ दीनार पर उससे सुलह (समझौता) की और मुश्तरी ने उस पर कब्ज़ा किया या न किया यहाँ तक कि दोनों जुदा हो गए तो सुलह पूरी हो गई। यह मसला कि 'बाब अल-अस्ल' में बिला ज़िक्र-ए-ख़िलाफ़ मज़कूर है और यह साहिबैन (रह.) के क़ौल पर दुरुस्त है और ऐसे ही इमाम-ए-आज़म (रह.) के क़ौल पर जिसने उनका क़ौल यह बयान किया है कि हिस्सा-ए-ऐब की सुलह समन में से वाक़े हुई क्योंकि उसके हिस्से में दीनार हैं और बदल-ए-सुलह भी दीनार हैं तो पहले उसके हक़ की जिंस (प्रकार) पर हुई पस सर्फ़ न होगी और अगर सुलह दस दिरहम पर वाक़े हो पस अगर मुश्तरी ने जुदा होने से पहले उस पर कब्ज़ा कर लिया तो सुलह जायज़ है और अगर कब्ज़ा न किया और जुदा हो गए तो सुलह बातिल हो गई क्योंकि यह जिंस-ए-हक़ के ख़िलाफ़ है पस अक़्द-ए-सर्फ़ है।

1. क़ौलुहू हदीस पहुँची... यह मसला दलील है कि हदीस पर अमल कर लेना मक़बूल है और यह बशामी वग़ैरा के नज़दीक मुहक़्क़िक़ है क्योंकि वह असल है।

پہلے قبضہ شرط ہے حتیٰ کہ اگر زیادتی پر قبضہ سے پہلے جدا ہو گئے تو بقدر زیادتی کے بیع باطل ہو گئی اور کمی میں جائز ہے کہ خواہ جدائی سے پہلے قبضہ ہو یا اس کے بعد ہو مگر اس پر کم کئے ہوئے کا پھیر دینا واجب ہے اور اگر دینار کے خریدار نے ایک قیراط اس سے کم کر دیا تو دینار بیچنے والا بقدر قیراط کے اس کا شریک ہوگا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر دس درہم چاندی کا کنگن بعوض دینار کے خریدا پھر ایک نے دوسرے کو کچھ بڑھا دیا تو دیکھنا چاہئے کہ اگر کنگن بیچنے والے نے بڑھایا اور وہ کپڑا ہے اور کنگن کا خریدار راضی ہو گیا تو زیادتی جائز ہے اور اسی مجلس میں قبضہ کر لینا کپڑے پر شرط نہیں ہے اور اگر بائع کی طرف سے سونا زیادہ کیا گیا پس اگر یہ زیادتی ایک دینار یا اس سے زیادہ ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک یہ زیادتی صحیح ہے اور عقد باطل ہو جائے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک زیادتی صحیح نہیں ہے اور عقد باقی رہے گا اور اگر اس نے آدھا دینار زیادہ کیا تو جائز ہے اور اسی مجلس میں قبضہ کر لینا شرط ہے اور اگر کنگن بیچنے والے نے چاندی زیادہ کی تو جائز ہے اگرچہ کتنی ہی زیادہ ہو اور اگر زیادتی کنگن خریدنے والے کی طرف سے ہو پس اگر کپڑا ہو تو صحیح ہے اور اسی مجلس میں قبضہ شرط نہیں ہے اور اگر وہ زیادتی سونا ہو پس اگر ایک دینار یا زیادہ ہو تو بھی زیادتی جائز ہے مگر اسی مجلس میں قبضہ شرط ہے اور اگر قبضہ نہ کیا تو بقدر زیادتی کے کنگن کا عقد باطل ہو جائے گا اور اگر زیادتی چاندی ہو پس اگر کنگن کے برابر یا زیادہ ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر اس سے کم ہو تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

☆ **اگر چاندی کی چھاگل سودینار میں خریدی اور باہم قبضہ کرلیا** ☆ اگر پچاس درہم حلیہ کی تلوار سو درہم میں خریدی اور باہم قبضہ کر لیا پھر تلوار کے خریدار نے ایک درہم یا دینار بڑھا

دیا تو جائز ہے اگرچہ قبضہ سے پہلے جدا ہو گئے ہوں اور اگر تلوار بیچنے والے نے ایک دینار یا چاندی جدائی سے پہلے بڑھائی تو جائز ہے اور اگر قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو ثمن میں سے بقدر حصہ دینار کے کم ہو جائے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر اس نے درہموں میں سے کچھ کم کر دیا تو جائز ہے اور وہ چاندی سے نہ ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے کہ اگر چاندی کی چھاگل سو دینار میں خریدی اور باہم قبضہ کر لیا اور جدا ہو گئے پھر دونوں سے ملاقات ہوئی پھر مشتری نے دس دینار ثمن میں بڑھا دیے تو زیادتی صحیح ہے اور اسی مجلس میں اس پر قبضہ کرنا شرط ہے اور چھاگل پر فی الحال قبضہ شرط نہیں ہے اگر چیز زیادتی فی الحال چھاگل کے مقابل ہے مگر ھنیۃ مقابل نہیں ہے صرف زبانی مقابلہ ہے کذا فی المحیط۔

چوتھی فصل: بیع صرف میں صلح کے بیان میں ہزار درہم چاندی کی چھاگل بعوض سو دینار کے خریدی اور باہم قبضہ کر لیا پھر چھاگل میں کوئی عیب پایا اور وہ بعینہ موجود ہے یہاں تک کہ اس کو واپس کر سکتا ہے پھر بائع نے کچھ دینار پر اس سے صلح کی اور مشتری نے اس پر قبضہ کیا یا نہ کیا یہاں تک کہ دونوں جدا ہو گئے تو صلح پوری ہو گئی یہ مسئلہ کہ باب الاصل میں بلا ذکر خلاف مذکور ہے اور یہ صاحبینؒ کے قول پر درست ہے اور ایسے ہی امام اعظمؒ کے قول پر جس نے ان کا قول یہ بیان کیا ہے کہ حصہ عیب کی صلح ثمن میں سے واقع ہوئی کیونکہ اس کے حصہ میں دینار ہیں اور بدل صلح بھی دینار ہیں تو پہلے اس کے حق کی جنس پر ہوئی پس صرف نہ ہوگی اور اگر صلح دس درہم پر واقع ہو پس اگر مشتری نے جدا ہونے سے پہلے اس پر قبضہ کر لیا تو صلح جائز ہے اور اگر قبضہ نہ کیا اور جدا ہو گئے تو صلح باطل ہو گئی کیونکہ یہ جنس حق کے خلاف ہے پس عقد صرف ہے۔

۱- قولہ حدیث پہنچی ... یہ مسئلہ دلیل ہے کہ حدیث پر عمل کر لینا مقبول ہے اور یہ بشامی وغیرہ کے نزدیک محقق ہے کیونکہ وہ اصل ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 27 | Kitab al-Sarf (The Book of Monetary Exchange)

...shall be considered. Therefore, if the settlement (Sulh) is reached on an amount of Dirhams exceeding the value of the portion corresponding to the defect, then the settlement is valid. This is because, according to some jurists (Mashaikh), the settlement among all Imams is based on the portion representing the defect. The portion for the defect consists of Dinars, and purchasing Dinars for an amount of Dirhams exceeding their value is permissible, as stated in *Al-Muheet*. If a silver water bottle (chagal) was purchased for one hundred Dinars and found to be defective, and then a settlement was reached for one Dinar on account of the defect, and the value of the defect is less than an amount people would consider a loss, the settlement is valid according to Imam Azam (Abu Hanifa). However, according to the Sahibayn (Abu Yusuf and Muhammad), it is not valid except in an amount that people would typically consider a loss; this is mentioned in *Muheet Sarakhsi*.

The Reason for Disagreement between the Sahibayn (RA) and Imam Azam (RA) regarding the aforementioned issue ☆

If a slave was purchased for one hundred Dinars and possession was taken, but subsequently, a defect was found and a dispute arose with the seller (Ba'i). Whether the seller admits or denies the defect, if the buyer (Mushtari) enters into a settlement (Sulh) for some Dinars on account of that defect, two scenarios arise: First, if the settlement amount (Badl-e-Sulh) is less than the portion of the price corresponding to the defect, and the parties separate before taking mutual possession, the settlement is valid. Some jurists stated that this ruling is based on the opinion of the Sahibayn, while according to Imam Azam, the settlement should not be valid in this manner. Other jurists claimed this is the consensus of all. Second, if the settlement is reached for an amount greater than the portion of the price corresponding to the defect: if this excess is of a magnitude people consider a loss, it is valid. However, if it is of a magnitude people do not consider a loss, it is valid according to Imam Azam but invalid according to the Sahibayn; this is stated in *Al-Muheet*.

If a settlement is made for a specified amount of Dirhams and possession is taken before separation, it is valid. If they separate before possession, the settlement is nullified, and the original dispute regarding the defect returns. Similarly, if a period is fixed for the Dirhams and they separate before possession, or if an option of condition (Khiyar al-Shart) is stipulated in the settlement and they separate before

the condition is waived, the settlement is void, as recorded in *Al-Mabsut*. If someone claims a hundred Dirhams and the defendant admits or denies it, then a settlement for ten Dirhams is reached (immediately or on term), and they separate before possession, the settlement is valid. Likewise, if there is an option of condition for someone and they separate before possession, the settlement remains valid. If a settlement is reached for five Dinars and they separate before possession, it is void; if they separate after possession, it remains valid, as stated in *Al-Zakhira*.

If separation occurs after partial payment, the person is absolved of the paid portion, but the remainder remains due. If a settlement is made by giving a gold leaf or cast gold of unknown weight for one hundred Dirhams, it is valid provided possession occurs before separation, as mentioned in *Al-Hawi*. If a woman dies leaving a slave, clothes, gold, silver, and jewelry set with pearls and gems, leaving her husband and father as heirs, and the entire inheritance is with her father, and the father settles with the husband for one hundred Dinars, two scenarios arise: First, if the husband's share of the gold inheritance is known, and the settlement amount exceeds his share of gold, the settlement is valid. If it is equal or less, it is invalid. Second, if his share is unknown, the settlement is not valid. Similarly, if a settlement of five hundred Dirhams is fixed, the same two scenarios apply. If a settlement is fixed for one hundred Dirhams and fifty Dirhams, it is valid in any case; if possession is taken, the entire settlement is correct; if not, it is void, as mentioned in the text. It is necessary to say that the settlement for the exchange portion (sarf) will be void, as well as for pearls and gems if they cannot be removed without damage. However, the settlement for clothes and other goods remains valid. If the husband takes possession of the Dirhams and Dinars (the settlement amount) while the inheritance is at the father's house and he is not present at the assembly of settlement, the settlement will be void to the extent of the gold and silver portions.

का एतबार किया जाएगा, पस जिन दिरहमों पर सुलह वाक़े हुई है अगर वो हिस्सा-ए-ऐब से ज़्यादा हों तो सुलह जाइज़ है क्योंकि बाज़ मशाइख के नज़दीक सुलह सब इमामों के नज़दीक हिस्सा-ए-ऐब से वाक़े हुई है और हिस्सा-ए-ऐब दीनार हैं और दीनार का ख़रीदना ब-एवज़ इतने दिरहमों के जो दीनार की क़ीमत से ज़ायद हैं जाइज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर चाँदी की छागल ब-एवज़ सौ दीनार के ख़रीदी और उसको ऐबदार पाया फिर ऐब से एक दीनार पर सुलह की और ऐब की क़ीमत उससे कम इस क़दर है जिसमें लोग टोटा (नुक़सान) नहीं उठाते हैं तो इमाम आज़म के नज़दीक सुलह जाइज़ है और यह साहबैन के नज़दीक जाइज़ नहीं है मगर उसी क़दर में कि जिसमें लोग टोटा उठाते हैं, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

मज़कूरह मसला में साहबैन (रह.) और इमाम आज़म (रह.) के माबैन इख्तिलाफ़ की वजह ☆

एक ग़ुलाम सौ दीनार को ख़रीदा और बाहम क़ब्ज़ा कर लिया, फिर ग़ुलाम में कोई ऐब पाकर उसके बाए (विक्रेता) से झगड़ा किया और बाए ने ऐब का इक़रार किया या इंकार किया मगर मुश्तरी (क्रेता) के साथ उस ऐब से कुछ दीनार पर सुलह कर ली तो इसकी दो सूरतें हैं: एक यह कि बदल-ए-सुलह (सुलह की रक़म) समन के हिस्सा-ए-ऐब से कम हो और बाहमी क़ब्ज़ा से पहले दोनों जुदा हो गए तो सुलह जाइज़ है और बाज़ मशाइख ने कहा कि यह हुक्म साहबैन के क़ौल पर है और इमाम आज़म के नज़दीक इस तौर पर सुलह जाइज़ न होनी चाहिए और बाज़ मशाइख ने कहा कि यह सबका क़ौल है। और दूसरी सूरत यह है कि समन के हिस्सा-ए-ऐब से ज़्यादा पर सुलह वाक़े हो, पस अगर यह ज़्यादती ऐसी हो कि जिसके मानिंद लोग टोटा उठाते हैं तो जाइज़ है और अगर ऐसी हो कि जिसके मानिंद लोग टोटा नहीं उठाते हैं तो इमाम आज़म के नज़दीक जाइज़ है और साहबैन के नज़दीक जाइज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

और अगर किसी क़दर मुअय्यन (निश्चित) दिरहमों पर सुलह की और जुदाई से पहले उन पर क़ब्ज़ा किया तो जाइज़ है और अगर क़ब्ज़ा से पहले जुदा हो गए तो सुलह टूट जाएगी और जब सुलह टूट गई तो वही झगड़ा जो ऐब में था पेश आएगा। और ऐसे ही अगर दिरहमों की कुछ मुद्दत मुक़र्रर की और क़ब्ज़ा से पहले जुदा हो गए या सुलह में ख़ियार-ए-शर्त लगाई और शर्त वाले के शर्त बातिल करने से पहले दोनों जुदा हो गए तो भी सुलह बातिल है, यह 'मबसूत' में लिखा है। अगर किसी पर सौ दिरहम का दावा किया और मुद्दआ-अलैहि (प्रतिवादी) ने उसका इक़रार किया या इंकार किया, फिर

दावा से दस दिरहम पर फ़िलहाल या मीयादी सुलह की, फिर क़ब्ज़ा से पहले दोनों जुदा हो गए तो सुलह जाइज़ है और ऐसे ही अगर इसमें किसी के वास्ते ख़ियार-ए-शर्त हो और क़ब्ज़ा से पहले दोनों जुदा हुए तो सुलह बातिल न होगी और अगर पाँच दीनार पर उससे सुलह की और क़ब्ज़ा से पहले दोनों जुदा हो गए तो सुलह बातिल होगी, और अगर बाद क़ब्ज़ा के जुदा हुए तो सुलह सही रहेगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

अगर किसी क़दर अदा करने के बाद जुदा हुआ तो अदा किए हुए हिस्से से बरी हुआ और बाक़ी हिस्सा उस पर लाज़िम होगा। और अगर सौ दिरहम से एक सोने का पत्तर या ढला हुआ सोना कि जिसका वज़न नहीं मालूम है, देकर सुलह की तो जाइज़ है ब-शर्तेकि जुदा होने से पहले क़ब्ज़ा हो जाए, यह 'हावी' में लिखा है। अगर एक औरत मरी और उसने अपने तरके में ग़ुलाम, कपड़े, सोना, चाँदी और ज़ेवर कि जिसमें मोती और जवाहर जड़े हैं छोड़े और अपने शौहर और बाप को वारिस छोड़ा और उसकी पूरी मीरास उसके बाप के पास है, फिर बाप ने सौ दीनार पर शौहर से सुलह ठहराई तो इसकी दो सूरतें हैं: अव्वल यह कि सोने के तरके में से शौहर का हिस्सा मालूम हो और इस सूरत में अगर बदल-ए-सुलह उसके सोने के हिस्से से ज़ायद हो तो सुलह जाइज़ है और अगर बराबर या कम हो तो जाइज़ नहीं है; और दूसरी यह है कि उसका हिस्सा न मालूम हो तो सुलह जाइज़ न होगी। और ऐसे ही अगर पाँच सौ दिरहम पर सुलह ठहराई तो इसकी भी यही दो सूरतें हैं और अगर सौ दिरहम और पचास दिरहम पर सुलह ठहराई तो हर तरह सुलह जाइज़ है, पस अगर क़ब्ज़ा पाया गया तो कुल की सुलह सही रही और अगर क़ब्ज़ा न पाया गया तो सुलह बातिल हो गई, ऐसा ही किताब में मज़कूर है। और वाजिब यह है कि यूँ कहा जाए कि हिस्सा-ए-सरफ़ की सुलह बातिल हो जाएगी और ऐसा ही मोती और जवाहर की भी अगर उनका बे-ज़रर के निकालना मुमकिन न हो तो बातिल होगी लेकिन उसके सिवा कपड़े और माल-ओ-अस्बाब की सुलह सही रहेगी। और अगर शौहर ने दिरहम और दीनार पर जो बदल-ए-सुलह हैं क़ब्ज़ा कर लिया और मीरास बाप के घर में है और वह मजलिस-ए-सुलह में मौजूद नहीं है, तो सुलह ब-क़द्र हिस्सा सोने और चाँदी के बातिल हो जाएगी।

کا اعتبار کیا جائے گا پس جن درہموں پر صلح واقع ہوئی ہے اگر وہ حصہ عیب سے زیادہ ہوں تو صلح جائز ہے کیونکہ بعض مشائخ کے نزدیک صلح سب اماموں کے نزدیک حصہ عیب سے واقع ہوئی ہے اور حصہ عیب دینار ہیں اور دینار کا خریدنا بعوض اتنے درہموں کے جو دینار کی قیمت سے زائد ہیں جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر چاندی کی چھاگل بعوض سو دینار کے خریدی اور اس کو عیب دار پایا پھر عیب سے ایک دینار پر صلح کی اور عیب کی قیمت اس سے کم اس قدر ہے جس میں لوگ ٹوٹا نہیں اٹھاتے ہیں تو امام اعظم کے نزدیک صلح جائز ہے اور یہ صاحبین کے نزدیک جائز نہیں ہے مگر اسی قدر میں کہ جس میں لوگ ٹوٹا اٹھاتے ہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں صاحبینؒ اور امام اعظمؒ کے مابین اختلاف کی وجہ ☆

ایک غلام سو دینار کو خریدا اور باہم قبضہ کرلیا پھر غلام میں کوئی عیب پا کر اس کے بائع سے جھگڑا کیا اور بائع نے عیب کا اقرار کیا یا انکار کیا مگر مشتری کے ساتھ اس عیب سے کچھ دینار پر صلح کرلی تو اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ بدلِ صلح ثمن کے حصہ عیب سے کم ہو اور باہمی قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو صلح جائز ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ حکم صاحبین کے قول پر ہے اور امام اعظم کے نزدیک اس طور پر صلح جائز نہ ہونا چاہئے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ سب کا قول ہے اور دوسری صورت یہ ہے کہ ثمن کے حصہ عیب سے زیادہ پر صلح واقع ہو پس اگر یہ زیادتی ایسی ہو کہ جس کے مانند لوگ ٹوٹا اٹھاتے ہیں تو جائز ہے اور اگر ایسی ہو کہ جس کے مانند لوگ ٹوٹا نہیں اٹھاتے ہیں تو امام اعظم کے نزدیک جائز ہے اور

صاحبین کے نزدیک جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کسی قدر معین درہموں پر صلح کی اور جدائی سے پہلے ان پر قبضہ کیا تو جائز ہے اور اگر قبضہ سے پہلے جدا ہو گئے تو صلح ٹوٹ جائے گی اور جب صلح ٹوٹ گئی تو وہی جھگڑا جو عیب میں تھا پیش آئے گا اور ایسے ہی اگر درہموں کی کچھ مدت مقرر کی اور قبضہ سے پہلے جدا ہو گئے یا صلح میں خیار کی شرط لگائی اور شرط والے کے شرط باطل کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بھی صلح باطل ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کسی پر سو درہم کا دعویٰ کیا اور مدعا علیہ نے اس کا اقرار کیا یا انکار کیا پھر دعویٰ سے دس درہم پر فی الحال یا میعادی صلح کی پھر قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو صلح جائز ہے اور ایسے ہی اگر اس میں کسی کے واسطے خیارِ شرط ہو اور قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہوئے تو صلح باطل نہ ہوگی اور اگر پانچ دینار پر اس سے صلح کی اور قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو صلح باطل ہوگی اگر اور بعد قبضہ کے جدا ہوئے تو صلح صحیح رہے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی قدر ادا کرنے کے بعد جدا ہوا تو ادا کئے ہوئے حصہ سے بری ہوا اور باقی حصہ اس پر لازم ہوگا اور اگر سو درہم سے ایک سونے کا پتر یا ڈھلا ہوا سونا کہ جس کا وزن نہیں معلوم ہے دے کر صلح کی تو جائز ہے بشرطیکہ جدا ہونے سے پہلے قبضہ ہو جائے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر ایک عورت مری اور اس نے اپنے ترکہ میں غلام اور کپڑے اور سونا اور چاندی اور زیور کہ جس میں موتی اور جواہر جڑے ہیں چھوڑے اور اپنے شوہر اور باپ کو وارث چھوڑا اور اس کی پوری میراث اس کے باپ کے پاس ہے پھر باپ نے سو دینار پر شوہر سے صلح ٹھہرائی تو اس کی دو صورتیں ہیں اول یہ کہ سونے کے ترکہ میں سے شوہر کا حصہ معلوم ہو اور اس صورت میں اگر بدلِ صلح اس کے سونے کے حصہ سے زائد ہو تو صلح جائز ہے اور اگر برابر یا کم ہو تو جائز نہیں ہے اور دوسری یہ ہے کہ اس کا حصہ نہ معلوم ہو تو صلح جائز نہ ہوگی اور ایسے ہی اگر پانچ سو درہم پر صلح ٹھہرائی تو اس کی بھی یہی

دو صورتیں ہیں اور اگر سو درہم اور پچاس درہم پر صلح ٹھہرائی تو ہر طرح صلح جائز ہے پس اگر قبضہ پایا گیا تو کل کی صلح صحیح رہی اور اگر قبضہ نہ پایا گیا تو صلح باطل ہوگئی ایسا ہی کتاب میں مذکور ہے اور واجب یہ ہے کہ یوں کہا جائے کہ حصہ صرف کی صلح باطل ہو جائے گی اور ایسا ہی موتی اور جواہر کی بھی اگر ان کا بدونِ ضرر کے نکالنا ممکن نہ ہو تو باطل ہوگی لیکن اس کے سوا کپڑے اور مال واسباب کی صلح صحیح رہے گی اور اگر شوہر نے درہم اور دینار پر جو بدلِ صلح ہیں قبضہ کر لیا اور میراث باپ کے گھر میں ہے اور وہ مجلس صلح میں موجود نہیں ہے تو صلح بقدر حصہ سونے اور چاندی کے باطل ہو جائے گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 28 | Book of Exchange (Kitab al-Sarf)

It is similarly written in the book, and this ruling applies when the father acknowledges the husband's portion in the property present with him, such that the husband's portion is held in trust (amanat) by him. Since possession of a trust does not substitute for possession in a sale, separation without physical possession would render the exchange portion and the portion of plated jewelry (which cannot be removed without damage) void. However, if the father denies the husband's portion, he becomes a wrongful possessor (ghasib) of that portion. Since possession by wrongful taking substitutes for possession in a sale, if possession is taken upon the consideration of the settlement (sulh) and separation occurs after mutual possession, the settlement for the exchange portion will also not be void. Similarly, if the father admits to the husband's portion but the inheritance is present in the meeting (majlis), then the settlement for the whole will be valid; this is stated in *Al-Muhit*.

Is the essence of a settlement that something is deducted from the right?

If someone claims a decorated sword held by another and settles for ten dinars, and after taking possession of five dinars they separate, or before separating, buys a cloth in exchange for the remainder and takes possession of it, then if the dinars paid are equal to the value of the decoration, the settlement remains valid. If they are less, the settlement is invalid (fasid), and the purchase of the cloth is also invalid; this is written in *Al-Mabsut*. If a claim of ten dinars and ten dirhams is made against someone and the defendant denies or admits it but settles for five dirhams for the whole, it is valid, whether they are cash or credit; this is stated in *Al-Muhit*. If a gold bracelet of ten mithqals was bought for a hundred dirhams and mutual possession took place, and then it was destroyed or not, and later a defect was found that the seller had concealed through deception (tadlis), and then a settlement was made for ten dirhams on credit, it is valid. However, if settled for one dinar, it is not valid unless possession is taken before separating; this is in *Al-Hawi*. If a silver bracelet worth ten dirhams was bought for one dinar and mutual possession occurred, then a fracture was found in the bracelet causing a loss in value, and then a settlement was made for two qirats of gold from the dinar on the condition that the buyer of the bracelet adds a quarter *kurr* of wheat, and both took mutual possession, it is valid. If the wheat is specified and they separate before possession, it is still valid. If after mutual possession a defect is found in the wheat, he can return it and take its price. The way to save its price is to divide the two qirats of gold over the wheat and the value of the defect; whatever portion falls to the wheat is its price; this is in *Al-Mabsut*. In *Al-*

Muntaqa, it is stated that if someone's commercial dirhams are owed as a debt by another and a settlement is made for them in exchange for dirhams of unknown weight, then the commercial dirhams should be examined. If copper is predominant in them, then the settlement is valid for more or less. But if silver is predominant, then the settlement for exchange is only valid for an equal weight. If a settlement is made for a certain term (delay), it is not valid because it is not by way of reduction. It is evident that if someone owed a thousand dirhams of grain and settled for nine hundred white dirhams, it would not be valid. But if a thousand white dirhams were owed and he settled for nine hundred black dirhams, it is valid as a form of reduction. If settled for nine hundred without specifying white, and he gave white, it is valid. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said that if the black dirhams are superior, then a settlement for black dirhams of less weight than white ones is invalid. If they are equal, then giving less than the weight of the other in a settlement is valid; this is in *Al-Muhit*.

Chapter: 3 On the description of types of options (khiyar) in the sale of exchange (bay' al-sarf)

If someone bought a thousand dirhams from another for a hundred dinars and stipulated a one-day option (khiyar), then if he...

1. Tadlis: Concealing a defect through trickery.
2. The phrase 'bi-tariq' (by way of): Because the essence of settlement is that something is dropped from the right.

ऐसा ही किताब में लिखा है और यह हुक्म उस वक्त है जब बाप के पास जो माल मौजूद है उसमें पति के हिस्से का स्वीकार करता हो कि पति का हिस्सा उसके पास अमानत हो और अमानत का कब्ज़ा खरीद के कब्ज़े का प्रतिनिधि नहीं होता है, इसलिए जुदाई बिना कब्ज़े के होगी तो सिर्फ़ हिस्सा और पॉलिश किए हुए जवाहरात का हिस्सा जो बिना नुकसान के नहीं निकाले जा सकते, अमान्य (बातिल) होगा। और अगर बाप पति के हिस्से से इनकार करता है तो वह पति के हिस्से का ग़ासिब (अवैध कब्ज़ा करने वाला) हुआ और ग़सब का कब्ज़ा खरीद के कब्ज़े का प्रतिनिधि होता है, इसलिए जब सुलह (समझौते) के बदले पर कब्ज़ा किया गया और जुदाई दोनों के कब्ज़े के बाद हुई, तो सर्फ़ के हिस्से की सुलह भी अमान्य नहीं होगी। और इसी तरह अगर बाप पति के हिस्से को स्वीकार करता है लेकिन विरासत मजलिस (सभा) में मौजूद है, तो पूरी सुलह जायज़ होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है।

क्या सुलह की असलियत यही है कि हक़ में से कुछ घटा दिया जाए?

अगर किसी के पास एक सजी हुई तलवार है जिस पर किसी और ने दावा किया और उससे दस दीनार पर सुलह कर ली और उसमें से पाँच दीनार पर कब्ज़ा करके दोनों अलग हो गए या अलग होने से पहले बाकी के बदले में एक कपड़ा खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो अगर दीनार सजावट की कीमत के बराबर अदा किए गए तो सुलह बनी रहेगी, और अगर उससे कम हैं तो सुलह फ़ासिद (दूषित) है और कपड़े की खरीद भी फ़ासिद है, यह 'मबसूत' में लिखा है। अगर किसी पर दस दीनार और दस दिरहम का दावा किया गया और प्रतिवादी ने इनकार या स्वीकार किया लेकिन पाँच दिरहम पर उस सब से सुलह कर ली, तो यह जायज़ है चाहे वे नकद हों या उधार, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर दस मिस्क़ाल सोने का कंगन सौ दिरहम के बदले खरीदा और आपस में कब्ज़ा किया, फिर उसे नष्ट कर दिया या नहीं किया, फिर उसमें कोई ऐसा दोष पाया गया जिसे विक्रेता ने धोखे से छुपाया था, फिर दस दिरहम उधार पर सुलह की तो यह जायज़ है। और अगर एक दीनार पर सुलह की तो जायज़ नहीं है जब तक कि अलग होने से पहले उस पर कब्ज़ा न कर लिया जाए, यह 'हावी' में लिखा है। अगर दस दिरहम चांदी का कंगन एक दीनार में खरीदा और आपस में कब्ज़ा किया, फिर कंगन में कुछ ऐसी टूट-फूट मिली जिससे मूल्य कम होता है, फिर दीनार में से दो क़ीरात सोने पर इस शर्त पर सुलह की कि कंगन का खरीदार एक चौथाई 'कुर' (मात्रा) गेहूँ बढ़ाएगा और दोनों ने आपस में कब्ज़ा कर लिया, तो जायज़ है। और अगर गेहूँ निश्चित हों और कब्ज़े से पहले दोनों अलग हो जाएं तो भी जायज़ है। और अगर आपस में कब्ज़े के बाद गेहूँ में कोई दोष पाया तो उसे

वापस करके उसका मूल्य ले सकता है और मूल्य बचाने का तरीका यह है कि दो क़ीरात सोना, गेहूँ और दोष की कीमत पर विभाजित किया जाए, फिर जो गेहूँ के हिस्से में आए वही गेहूँ की कीमत है, यह 'मबसूत' में लिखा है। 'मुंतक़ी' में है कि अगर किसी के व्यापारिक दिरहम दूसरे पर कर्ज हों और उनके बदले ऐसे दिरहमों पर जिनका वजन ज्ञात नहीं है सुलह की, तो व्यापारिक दिरहमों को देखना चाहिए। यदि उनमें तांबा अधिक हो तो सुलह कम या ज्यादा पर जायज़ है, और यदि चांदी अधिक हो तो सुलह केवल बराबर वजन पर जायज़ होगी। और यदि किसी मियाद (समय सीमा) पर सुलह की तो जायज़ नहीं है, क्योंकि यह मज़ाक के तौर पर नहीं है। क्योंकि यह स्पष्ट है कि यदि उस पर एक हजार दिरहम अनाज के होते और वह उनसे नौ सौ सफेद दिरहमों पर सुलह करता तो जायज़ न होता। और यदि एक हजार सफेद दिरहम कर्ज थे और नौ सौ काले दिरहमों पर सुलह की, तो राशि कम करने के तौर पर जायज़ है। और अगर नौ सौ पर सुलह की और सफेद की शर्त नहीं लगाई और उसने सफेद दिए तो जायज़ है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा है कि यदि काले दिरहम बेहतर हों तो सफेद से कम वजन के काले दिरहमों पर सुलह नाजायज़ है, और यदि दोनों बराबर हों तो एक के वजन से दूसरे का कम देना सुलह में जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अध्याय: 3 सर्फ़(विनिमय) की बिक्री में खियार (विकल्प) के प्रकारों के वर्णन में

यदि किसी ने एक हजार दिरहम दूसरे से सौ दीनार के बदले खरीदे और एक दिन के खियार की शर्त रखी, तो यदि उसने खियार को...

१: तदलीस: छल से दोष छुपाना। २: उनका कथन 'बतरीक़' (तरीके से): क्योंकि सुलह की असलियत यही है कि हक़ में से कुछ गिरा दिया जाए।

ایسا ہی کتاب میں لکھا ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ باپ کے پاس جو مال موجود ہے اس میں شوہر کے حصہ کا اقرار کرتا ہو کہ شوہر کا حصہ اس کے پاس امانت ہو اور امانت کا قبضہ قبضہ خرید کا نائب نہیں ہوتا ہے پس جدائی بدوں قبضہ کے ہو گی تو صرف کا حصہ اور حصہ جواہر ملمع جو بلا ضرر نکالے نہیں جا سکتے ہیں باطل ہوگا اور اگر باپ شوہر کے حصہ سے انکار کرتا ہو تو وہ شوہر کے حصہ کا غاصب ہوا اور غصب کا قبضہ خرید کے قبضہ کا نائب ہوتا ہے پس جب بدل صلح پر قبضہ کیا تو جدائی دونوں کے قبضہ کے بعد حاصل ہوئی تو حصہ صرف کی بھی صلح باطل نہ ہو گی اور ایسے ہی اگر باپ شوہر کے حصہ کا مقرر ہے مگر میرات مجلس میں موجود ہے تو کل کی صلح جائز ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

کیا اصلیت صلح یہی ہے کہ حق میں سے کچھ منہا کر دیا جائے؟

اگر ایک حلیہ دار تلوار پر جو کسی کے ہاتھ میں موجود ہے ایک شخص نے دعویٰ کیا اور اس سے دس دینار پر صلح کی اور اس میں سے پانچ دینار پر قبضہ کر کے دونوں جدا ہو گئے یا جدائی سے پہلے باقی کے عوض ایک کپڑا خرید اور اس پر قبضہ کر لیا پس اگر دینار بقدر حلیہ کے ادا کئے تو صلح باقی رہے گی اور اگر اس سے کم ہیں تو صلح فاسد اور کپڑے کا خریدنا بھی فاسد ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کسی پر دس دینار اور دس درہم کا دعویٰ کیا اور مدعا علیہ نے انکار کیا یا اقرار کیا لیکن مدعا علیہ نے پانچ درہم پر اس سب سے صلح کر لی تو یہ جائز ہے خواہ یہ نقدی ہوں یا ادھار ہوں یہ محیط میں لکھا ہے اگر دس مثقال سونے کا کنگن بعوض سو درہم کے خریدا اور باہم قبضہ کیا پھر اس کو تلف کیا یا نہ کیا پھر اس میں کوئی ایسا عیب پایا جو تدلیس

سے بائع نے اس پر چھپا دیا تھا پھر دس درہم ادھار پر صلح کی تو یہ جائز ہے اور اگر ایک دینار پر صلح کی تو جائز نہیں ہے مگر جبکہ جدا ہونے سے پہلے اس پر قبضہ کرلے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر دس درہم چاندی کا کنگن ایک دینار کو خریدا اور باہم قبضہ کیا پھر کنگن میں کچھ ایسی شکستگی پائی جس سے نقصان آتا ہے پھر دینار میں سے دو قیراط سونے پر صلح کی اس شرط پر کہ کنگن کا خریدار چوتھائی کر گیہوں بڑھائے گا اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا تو جائز ہے اور اگر گیہوں معین ہوں اور قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو جائیں تو بھی جائز ہے اور اگر باہم قبضہ کے بعد گیہوں میں کچھ عیب پایا تو واپس کر کے اس کا ثمن لے سکتا ہے اور اس کا ثمن بچانے کی یہ صورت ہے کہ دو قیراط سونا گیہوں اور عیب کی قیمت پر تقسیم ہو پھر جو گیہوں کے حصہ میں پڑے وہی گیہوں کا ثمن ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے منتقٰی میں ہے کہ اگر کسی کے تجاری درہم دوسرے پر قرض ہوں اور ان کے عوض ایسے درہموں پر جن کا وزن معلوم نہیں ہے صلح کی تو تجاری درہم کو دیکھنا چاہئے پس اگر اس میں تانبا زیادہ ہو تو صلح قلیل و کثیر پر جائز ہے اور اگر اس میں چاندی زیادہ ہو تو صلح صرف برابر وزن پر جائز ہوگی اور اگر کسی میعاد پر صلح کی تو جائز نہیں ہے اس جہت سے کہ یہ بطریق ہنسی کرنے کے نہیں ہے کیونکہ یہ بات ظاہر ہے کہ اگر اس پر ہزار درہم غلہ کے ہوتے اور ان سے نو سو سپید درہم پر صلح کرتا تو جائز نہ تھا اور اگر ہزار درہم سپید قرض تھے اور نو سو درہم سیاہ پر صلح کی تو بطریق کم کر دینے کے جائز ہے اور اگر نو سو پر صلح کی اور سپید کی شرط نہ لگائی اور اس نے سپید دیئے تو جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا ہے کہ اگر سیاہ افضل ہوں تو سپید سے کم وزن سیاہ پر صلح ناجائز ہے اور اگر دونوں برابر ہوں تو ایک کے وزن سے دوسرا کم دینا صلح میں جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب: ۳ بیع صرف اقسام خیار کے بیان میں

اگر کسی نے ایک ہزار درہم دوسرے سے بعض سو دینار کے خریدے اور ایک دن کے خیار کی شرط کی پس اگر اس نے خیار کو...

۱: تدلیس مکر سے عیب چھپا ڈالنا۔ ۲: قولہ بطریق اس واسطے کہ صلح کی اصلیت یہی ہے کہ حق میں سے کچھ گرا دیا جائے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 49 | Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

If the transaction is annulled before the parties separate, the sale is valid. However, if they separate before annulment and both have taken possession, the sale becomes irregular (*fasid*). Similarly, if the option (*khiyar*) belongs to the seller or both, regardless of whether the duration is short or long, the same ruling applies. This same ruling pertains to cast vessels, ornaments, swords, and golden collars (*tawq*) embedded with pearls and gems that cannot be removed without breaking the collar. However, in the sale of gold-plated bridles and similar items, the condition of option is valid; this is stated in *al-Mabsut*. If one buys a collar made of silver and fifty gold dinars for one thousand dirhams and stipulates a one-day option, according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), the entire sale is irregular. According to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani), the sale of the silver portion is valid in exchange for its share of the price. Similarly, if both are bought for a hundred dinars, the same ruling applies; this is stated in *al-Hawi*. If both were purchased for a hundred dinars with a stipulated term (*mi'ad*), the ruling for the term and the option is the same; this is stated in *al-Mabsut*. If both were purchased for some wheat or other goods, the condition of an option for one day or more is valid; this is stated in *al-Hawi*. If one *ratl* of copper is bought for one dirham, the condition of an option is valid therein because it is not a *sarf* (currency exchange) transaction; this is stated in *al-Mabsut*. Ibn Sama'ah reports from Imam Muhammad that if some *fulus* (small coins) are bought for dirhams with the condition that the seller of the dirhams has an option, then the dirhams are handed over but possession of the coins is not taken until the parties separate, the sale is irregular. If the option belongs to the seller of the coins and he has taken possession of the dirhams, the sale is valid; however, according to the view of Imam al-A'zam, such a contract should not be valid; this is stated in *al-Muhit*. Dirhams, dinars, and all fungible debts (*dayn*) are not subject to the option of inspection (*khiyar al-ru'yah*). However, items that can be specified, such as stones and jewelry, are subject to the option of inspection; this is stated in *al-Muhit al-Sarakhsi*. In the case of a claim of entitlement (*istihqaq*), if the contract involves dirhams and dinars—for example, one dinar is bought for ten dirhams—and subsequently someone proves entitlement to half the dinar, the buyer returns half the dirhams and receives half a dinar, and there is no option; this is stated in *al-Hawi*.

In the aforementioned problem, according to Imam al-A'zam, even if the counterfeit coins (*zuyuf*) are few, the ruling is the same. ☆

If a claimant (*mustahiqq*) of the dirhams appears and takes them, the possession becomes void, and the equivalent can be returned, and the contract itself will not be void. If the claimant authorizes the sale, it must be seen: if authorization was given after possession, then the possession is valid, and the claimant has no way to take the received amount but has the right to take it from the payer. If authorization was given before possession, then the presence or absence of authorization is equal; the claimant has the right to take his dirhams, the contract will not be void, and he can also take their equivalent. This ruling applies as long as separation has not occurred; this is stated in *Sharh al-Tahawi*. If a claimant for all or some of the dirhams appears after the parties have separated: if the claimant authorizes the sale and those specific dirhams are still present, it will be valid. If he does not authorize, the entire *sarf* transaction becomes void if he is the claimant of the whole; if he is the claimant of a part, it becomes void to that extent; this is stated in *al-Muhit*. If ten dirhams were bought for one dinar and mutual possession was taken, and after separating, they were found to be counterfeit (*zuyuf*), and were then exchanged, and then a claimant for those counterfeit dirhams appeared: according to the *Sahibayn*, the *sarf* will not be void. According to Imam al-A'zam, even if the counterfeit coins are few, the same ruling applies. If all are found to be counterfeit, the *sarf* will be annulled, whether they were exchanged or not; this is stated in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If the contract involves a specific item—for example, a bracelet was bought and someone proves entitlement to part of it—the buyer has the option to return the remainder or take it in exchange for its share of the price. If a claimant...

---

1. The word "void" (*batil*) is used because credit is prohibited (*haram*) in a *sarf* contract. 2. The phrase "cannot be removed" means that if the gems can be removed without damage, the portion of the gems can be sold after possession. 3. "Debt" (*dayn*) refers to a non-specific item whose description is provided and which one takes responsibility for, as opposed to a specific, identified item (*mu'ayyan*).

जुदा होने से पहले रद्द कर दिया तो विक्रय (बैअ) मान्य है और अगर रद्द करने से पहले जुदा हो गए और दोनों ने कब्ज़ा भी कर लिया तो भी विक्रय अमान्य (फ़ासिद) है। इसी प्रकार यदि विकल्प (ख़ियार) विक्रेता का हो या दोनों का हो, अवधि कम हो या ज़्यादा हो, यही नियम है। यही नियम ढाले हुए बर्तनों, आभूषणों, तलवारों और सोने के हारों (तौक़) का है, जिनमें मोती और जवाहरात हों जो हार तोड़े बिना न निकल सकें। लेकिन मुलम्मादार लगाम और उसके जैसी चीज़ों के विक्रय में विकल्प की शर्त सही है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि कोई एक चांदी और पचास स्वर्ण दीनार का हार एक हज़ार दिरहम में खरीदे और एक दिन के विकल्प की शर्त रखे, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) के अनुसार पूरा विक्रय अमान्य है, और साहिबैन के अनुसार चांदी का विक्रय उसके मूल्य के हिस्से के बदले मान्य है। इसी प्रकार यदि दोनों को सौ दीनार के बदले खरीदा जाए तो भी यही नियम है; यह 'हावी' में लिखा है। यदि दोनों को सौ दीनार के बदले खरीदा और अवधि (मियाद) की शर्त लगाई, तो अवधि और विकल्प की शर्त का एक ही नियम है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि दोनों को कुछ गेहूं या किसी सामान के बदले खरीदा तो एक दिन या उससे अधिक के विकल्प की शर्त मान्य है; यह 'हावी' में लिखा है। यदि एक रतल तांबा एक दिरहम में खरीदा तो उसमें विकल्प की शर्त मान्य है क्योंकि यह मुद्रा विनिमय (सर्फ़) नहीं है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि यदि कुछ 'फुलूस' (छोटे सिक्के) कुछ दिरहमों के बदले इस शर्त पर खरीदे कि दिरहम बेचने वाले को विकल्प होगा, फिर दिरहम दे दिए और पैसों पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि दोनों अलग हो गए, तो विक्रय अमान्य है। यदि विकल्प पैसे बेचने वाले का हो और दिरहमों पर उसने कब्ज़ा कर लिया हो, तो विक्रय मान्य है; इमाम-ए-आज़म के कथन के अनुसार ऐसा अनुबंध मान्य नहीं होना चाहिए; यह 'मुहीत' में लिखा है। दिरहम, दीनार और सभी ऋण वस्तुओं में 'ख़ियार-ए-रुयत' (देखने का विकल्प) नहीं होता, और जो चीज़ें निश्चित की जा सकती हैं जैसे पत्थर और ज़ेवर, उनमें 'ख़ियार-ए-रुयत' होगा; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। स्वामित्व के दावे (इस्तहक़ाक़) की स्थिति यह है कि यदि अनुबंध दिरहम और दीनार पर हुआ हो, उदाहरण के लिए एक दीनार दस दिरहम के बदले खरीदा गया, फिर आधे दीनार का कोई हकदार सामने आया, तो वह आधा दिरहम वापस ले और उसे आधा दिरहम मिलेगा और विकल्प नहीं होगा; यह 'हावी' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में इमाम-ए-आज़म के अनुसार भी यदि खोटे सिक्के(ज़ुयूफ़) थोड़े हों तो यही नियम है☆

यदि दिरहमों का कोई हकदार निकला और उसने उन्हें ले लिया, तो कब्ज़ा अमान्य हो जाएगा और वह उसके जैसा वापस कर सकता है और अनुबंध अमान्य नहीं होगा। यदि हकदार ने विक्रय की अनुमति दे दी, तो देखना चाहिए कि यदि अनुमति कब्ज़ा करने के बाद मिली तो कब्ज़ा मान्य है और हकदार को स्वीकृत राशि लेने का कोई मार्ग नहीं होगा, उसे अधिकार है कि वह भुगतान करने वाले से ले। यदि कब्ज़ा करने से पहले अनुमति मिली, तो अनुमति का होना या न होना बराबर है, और हकदार को अधिकार है कि वह अपने दिरहम ले ले और अनुबंध अमान्य नहीं होगा और वह उसके जैसा भी ले सकता है। यह नियम तब तक है जब तक जुदाई न हुई हो; यह 'शराह तहावी' में लिखा है। यदि सभी दिरहम या थोड़े का कोई हकदार पैदा हुआ और वे दोनों जुदा हो चुके हैं, तो यदि हकदार ने अनुमति दी और वे दिरहम वैसे ही मौजूद हैं, तो यह मान्य होगा। यदि अनुमति नहीं दी, तो पूरा विनिमय (सर्फ़) अमान्य हो जाएगा यदि वह पूरे का हकदार है; और यदि अंश का हकदार है, तो उस हिस्से के बराबर अमान्य होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। दस दिरहम एक दीनार के बदले खरीदे और आपसी कब्ज़ा किया, फिर अलग होने के बाद उन्हें खोटा (ज़ुयूफ़) पाया, फिर उन्हें बदल लिया, फिर उन खोटे दिरहमों का कोई हकदार निकला, तो साहिबैन के अनुसार विनिमय अमान्य नहीं होगा। इमाम-ए-आज़म के अनुसार भी यदि खोटे सिक्के थोड़े हों तो यही नियम है। यदि सभी खोटे पाए गए तो विनिमय टूट जाएगा, चाहे बदल लिया गया हो या नहीं; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि अनुबंध किसी निश्चित वस्तु पर हुआ हो, जैसे एक कंगन खरीदा और उसमें से किसी हिस्से का कोई हकदार निकला, तो खरीदार को विकल्प है कि वह बाकी वापस कर दे या उसके हिस्से के बदले ले ले। यदि कोई हकदार...

१- कथन 'अमान्य' (बातिल) इसलिए है क्योंकि सर्फ़ के अनुबंध में उधार वर्जित (हराम) है। २- कथन 'नहीं निकल सकते हों' क्योंकि यदि बिना नुकसान के जवाहरात निकल आएं तो जवाहरात का हिस्सा कब्ज़े के बाद विक्रय हो सकता है। ३- कथन 'ऋण' (दैन) अर्थात् निश्चित के विपरीत वह चीज़ जिसका वर्णन करके उसे अपने उत्तरदायित्व में रखा गया हो।

جدا ہونے سے پہلے باطل کر دیا تو بیع جائز ہے اور اگر باطل کرنے سے پہلے جدا ہو گئے اور دونوں نے قبضہ بھی کیا تو بھی بیع فاسد ہے اور ایسے ہی اگر خیار بائع کا ہو یا دونوں کا ہو مدت کم ہو یا زیادہ ہو یہی حکم ہے اور یہی حکم ڈھالے ہوئے برتن اور حلیہ و تلوار اور سونے کے طوق کا ہے کہ جس میں موتی اور جواہرات ہوں کہ جو بدوں طوق توڑنے کے نہ نکل سکتے ہوں لیکن ملمع دار لگام اور اس کے مانند چیزوں کی بیع میں خیار کی شرط صحیح ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر ایک چاندی اور پچاس دینار سونے کا طوق ہزار درہم میں خریدے اور ایک دن کے خیار کی شرط کی تو امام اعظمؒ کے نزدیک کل کی بیع فاسد ہے اور صاحبین کے نزدیک چاندی کی بیع اس کے حصہ ثمن کے عوض جائز ہے اور ایسے ہی اگر دونوں کو سودینار کے عوض خریدا تو بھی یہی حکم ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر دونوں کو سودینار کے عوض خریدا اور میعاد کی شرط لگائی تو میعاد اور خیار کی شرط کا ایک ہی حکم ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر دونوں کو بعض گیہوں یا کسی اسباب کے خریدا تو ایک دن یا زیادہ کے خیار کی شرط جائز ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر ایک رطل تانبا ایک درہم کو خریدا تو اس میں خیار کی شرط جائز ہے کیونکہ یہ بیع صرف نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر کچھ فلوس بعض درہموں کے اس شرط پر خریدے کہ درہموں کے بیچنے والے کو خیار ہے پھر درہم دے دے اور پیسوں پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ دونوں جدا ہو گئے تو بیع فاسد ہے اور اگر خیار پیسے بیچنے والے کا ہو اور درہموں پر اس نے قبضہ کر لیا ہے تو بیع جائز ہے اور امام اعظمؒ کے قول پر ایسا عقد جائز نہ ہونا چاہئے یہ محیط میں لکھا ہے اور درہم اور دینار اور تمام دین قلمیں خیار رویت نہیں ہوتا ہے اور جو چیزیں معین ہو سکتی ہیں جیسے

پتھر اور زیور ان میں خیار رویت ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور خیار استحقاق کی صورت یہ ہے کہ اگر عقد درہم اور دینار پر وارد ہو مثلاً ایک دینار بعوض دس درہم کے خریدا پھر آدھے دینار کا کوئی مستحق ہوا تو آدھے درہم واپس لے اور اس کو آدھا درہم ملے گا اور خیار نہ ہوگا یہ حاوی میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں امام اعظمؒ کے نزدیک بھی اگر زیوف تھوڑے ہوں تو یہی حکم ہے☆

اگر درہموں کا کوئی مستحق نکلا اور اس نے لے لئے تو قبضہ باطل ہو جائے گا اور اس کے مثل واپس کر سکتا ہے اور عقد باطل نہ ہوگا اور اگر مستحق نے بیع کی اجازت دی تو دیکھنا چاہئے کہ اگر اس کی اجازت قبضہ کے بعد حاصل ہوئی تو قبضہ جائز ہے اور مستحق کو مقبولہ لینے کی کوئی راہ نہ ہو گی اور اس کو اختیار ہے کہ ادا کرنے والے سے لے اور اگر قبضہ سے پہلے اس کی اجازت ہوئی تو اجازت کا ہونا اور نہ ہونا برابر ہے اور مستحق کو اختیار ہے کہ اپنے درہم لے لے اور عقد باطل نہ ہوگا اور اس کے مثل بھی لے سکتا ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب تک جدائی نہ ہوئی ہو یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر سب درہم یا تھوڑے کا کوئی حق دار پیدا ہوا اور وہ دونوں جدا ہو چکے ہیں پس اگر مستحق نے اجازت دی اور وہ درہم بعینہ قائم ہیں تو جائز ہوگی اور اگر نہ اجازت دی تو پوری صرف باطل ہو جائے گی اگر وہ کل کا مستحق ہے اور اگر بعض کا مستحق ہے تو بقدر اس کے باطل ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے دس درہم بعوض ایک دینار کے خریدے اور باہم قبضہ کیا پھر ان کو بعد جدا ہونے کے زیوف پایا پھر ان کو بدل لیا پھر ان زیوف درہموں کا کوئی مستحق نکلا تو صاحبین کے نزدیک صرف باطل نہ ہوگی اور ایسے ہی امام اعظمؒ کے نزدیک بھی اگر زیوف تھوڑے ہوں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کل کو زیوف پایا تو صرف ٹوٹ جائے گی خواہ بدل لیا ہو یا نہ بدلا ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر عقد کسی چیز معین پر وارد ہو مثلاً ایک کنگن خریدا اور اس میں سے بعض کا کوئی مستحق ہوا تو

مشتری کو خیار ہے کہ باقی کو چاہے واپس کرے یا اس کے حصہ کے عوض لے لے پس اگر کوئی حق دار

۱- قولہ باطل اس واسطے کہ صرف کے عقد میں ادھار حرام ہے۔ ۲- قولہ نہ نکل سکتے ہوں کیونکہ اگر بے ضرر کے جواہر نکل آئیں تو جواہر کا حصہ بعد قبضہ کے بیع ہو سکتا ہے۔ ۳- قولہ دین یعنی برخلاف معین کے جو چیز وصف بیان کر کے اپنے ذمہ رکھی ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 30 | Kitab al-Sarf (The Book of Exchange)

...emerged, and the Qadi (judge) has not yet issued an order that he (the rightful owner) has permitted the sale, then the sale will be valid, and this price (Thaman) will belong to the claimant, which the seller should take and hand over to the claimant. This is written in *al-Hawi*. If a cast vessel or a bracelet of silver was bought in exchange for a plate of gold or silver, and then a claimant for the vessel or bracelet appeared, the sale becomes void (batil), even if both parties are still present in the gathering (Majlis). This applies if the claimant has not authorized the sale; if he has authorized it, then it becomes valid. This is recorded in *al-Mabsut*.

A Complex Case of the Mentioned Issue ☆

Suppose someone owed another person a debt of one thousand Dirhams' worth of grain. He then took nine hundred genuine Dirhams and one Dinar in exchange, and they separated. If a claimant later appears for that Dinar, he (the original creditor) should take one hundred Dirhams' worth of grain from the debtor. If a claimant appears for that Dinar before they separate, he should return a Dinar similar to it. If instead of a Dinar, there were copper coins (Paisa), the same ruling would apply. This is mentioned in *al-Muhit*. The option (Khiyar) to return something due to a defect is established for the person who discovers a defect in the item of the exchange contract (Aqd-e-Sarf). This is written in *al-Hawi*. If one Dinar was sold for ten Dirhams, or a cast gold object was sold, and both parties took possession, and then the one who took possession of the Dirhams found them to be counterfeit (Zuyuf) or debased (Nabahirah), he has the right to return them. If they are returned after separation, then according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Zufar, the exchange (Sarf) becomes void. However, according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, if they are exchanged in the same session where the return happened, it is valid. If they are exchanged before separation, it is valid by consensus (Ijma). If some are found to be counterfeit, and they are few, then by juristic preference (Istihsan), the contract will not be void. This is mentioned in *Siraj al-Wahhaj*. If they are found to be 'Satuq' (alloyed coins) and this is discovered during the contract session, then overlooking (Chashm-poshi) them is not permissible. Thus, if genuine (Jayyid) Dirhams are taken in their place in the same session, it is valid, as if he delayed taking possession until the end of the session. This is written in *al-Muhit*. Similarly, if this was known at the time of taking possession and he still took possession, it is not valid, and he has the choice to return them and take genuine replacements. If it was known at the time of the contract that they are Satuq or Rasas (lead), then it will be

seen: if it was stated or known by name, the sale is valid and the contract applies specifically to them. If it was not named as Satuq or Rasas, but he said, "I bought this Dinar from you in exchange for these Dirhams," and pointed towards the Satuq or Rasas, then if both parties knew they were Satuq or Rasas and each knew that the other knew, the contract pertains specifically to those items. If both did not know, or one knew and the other did not, or both knew but each did not know that the other knew, then the contract does not pertain to those specific items but to an equivalent amount of genuine Dirhams. This is mentioned in *Sharh al-Tahawi*. If after separation, all or some Dirhams are found to be Satuq; if all are Satuq, the exchange becomes void. If some are Satuq, it becomes void to that extent, whether he overlooked it, returned it, or brought a replacement. This is written in *al-Muhit*. If the Dirhams were found to be Satuq after separation and they were lost or destroyed while in his possession, their value becomes due upon him, the exchange becomes void, and he can reclaim his Dinar. This is recorded in *Fatawa al-Tatarkhaniyya*.

All of this applies when Dirhams are exchanged for Dinars, which are not specified in the contract. But if it's something that is specified, for example, a silver bracelet for a Dinar, or a silver vessel or plate for a Dinar, and both parties take possession, then a defect is found in the vessel or plate; if he agrees to the defect, it is valid; if he does not agree and returns it, the contract becomes void, whether it is before or after separation. For instance, if he said, "I bought this Dinar from you in exchange for these Satuq or Rasas Dirhams."

1. The term 'Satuq' means they are not actually Dirhams, and 'Rasas' similarly refers to lead.
2. The term 'Chashm-poshi' (overlooking) means, for example, accepting them as they are or returning them and taking others in exchange.

निकला और अभी काजी ने उसके लिए हुक्म नहीं दिया कि उसने बिक्री की अनुमति दे दी, तो बिक्री वैध होगी और यह मूल्य (थमन) हकदार का होगा कि विक्रेता इसे लेकर हकदार के सुपुर्द कर दे, यह 'हावी' में लिखा है। यदि कोई ढाला हुआ बर्तन या कंगन चांदी का, सोने या चांदी के पत्र के बदले खरीदा गया, फिर बर्तन या कंगन का कोई हकदार निकल आया तो बिक्री बातिल (रद्द) हो जाएगी, चाहे दोनों सभा में मौजूद हों। और यह उस समय है जब हकदार ने बिक्री की अनुमति न दी हो, और यदि उसने अनुमति दे दी तो वैध होगी, यह 'मबसूत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले की एक जटिल स्थिति ☆

किसी के दूसरे पर एक हजार दिरहम अनाज का ऋण था, फिर उसके बदले नौ सौ खरे दिरहम और एक दीनार ले लिया और दोनों अलग हो गए। फिर दीनार का कोई हकदार निकल आया, तो वह ऋणदाता से सौ दिरहम अनाज के वापस ले ले। और यदि अलग होने से पहले उस दीनार का कोई हकदार हो, तो उसके जैसा दीनार वापस ले। और यदि दीनार के बजाय पैसे हों, तो भी यही हुक्म होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। दोष (ऐब) की वजह से वापस करने का विकल्प (खियार) उस व्यक्ति को प्राप्त होता है जिसे विनिमय (अक्द-ए-सर्फ) की वस्तु में दोष का पता चले, यह 'हावी' में लिखा है। यदि एक दीनार दस दिरहम के बदले या सोने की कोई ढली हुई चीज़ बेची गई और दोनों ने कब्जा कर लिया, फिर दिरहम पाने वाले ने उन्हें ज़ियुफ (खोटे) या नबातिह पाया, तो वह उन्हें वापस कर सकता है। यदि जुदाई के बाद वापस किया, तो इमाम-ए-आज़म रह. और ज़ुफ़र रह. के निकट 'सर्फ बातिल हो जाएगा, और इमाम अबू यूसुफ रह. और मोहम्मद रह. के निकट यदि वापसी की सभा में ही बदल लिया गया तो वैध है। और यदि जुदाई से पहले बदल लिया गया तो सर्वसम्मति (इजमा) से वैध है। और यदि कुछ को ज़ियुफ पाया, तो यदि वे थोड़े हों, तो 'इस्तहसानन' अनुबंध बातिल नहीं होगा, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। और यदि उन्हें 'सतूक' (मिश्रित धातु) पाया और सभा में ही पता चला, तो उनसे आँख मूँदना (चश्मपोशी) वैध नहीं है। अतः यदि उनके बदले उसी सभा में अच्छे (जय्यद) दिरहम कब्जे में ले लिए तो वैध है, और माना जाएगा कि उसने सभा के अंत तक कब्जा करने में देरी की, यह 'मुहीत' में लिखा है। इसी तरह यदि कब्जा करने के समय यह पता चला और उसने कब्जा कर लिया, तो वैध नहीं है, और उसे अधिकार है कि वापस करके अच्छे बदल ले। और यदि अनुबंध के समय पता चला कि वे सतूक या रासास (सीसा) हैं, तो देखा जाएगा कि यदि बता दिया गया या नाम लेने से पता चला, तो बिक्री वैध होगी और अनुबंध मूलतः उन्हीं से संबंधित होगा। और

यदि सतूक या रासास होने का नाम नहीं लिया, लेकिन कहा कि "मैंने यह दीनार तुझसे इन दिरहमों के बदले खरीदे" और सतूक या रासास की ओर इशारा किया, तो यदि दोनों को पता हो कि ये सतूक या रासास हैं और प्रत्येक को यह भी पता हो कि दूसरा इसे जानता है, तो अनुबंध मूलतः उनकी ज़ात से संबंधित होगा। और यदि दोनों न जानते हों, या एक जानता हो और दूसरा न जानता हो, या दोनों जानते हों लेकिन प्रत्येक को यह न पता हो कि दूसरा जानता है, तो अनुबंध उनकी ज़ात से संबंधित नहीं होगा, बल्कि उसी मात्रा में अच्छे दिरहमों से संबंधित होगा, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और यदि पूरे दिरहमों को या कुछ को अलग होने के बाद सतूक पाया, तो यदि सभी को सतूक पाया तो 'सर्फ बातिल हो जाएगा, और यदि कुछ को सतूक पाया तो उस मात्रा में 'सर्फ बातिल हो जाएगा, चाहे उसने चश्मपोशी ही क्यों न की हो या वापस किया हो और बदले में दूसरा लाया हो या न लाया हो, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि अलग होने के बाद दिरहमों को सतूक पाया और वे उसके पास नष्ट हो गए, तो उस पर उनका मूल्य अनिवार्य होगा और 'सर्फ बातिल हो जाएगा और अपना दीनार वापस ले ले, यह 'तातारखानिया' में लिखा है।

यह सब उस स्थिति में है जब दीनार के बदले दिरहम हों जो अनुबंध में निर्धारित (मुतअ़य्यन) नहीं होते। और यदि ऐसी चीज़ हो जो निर्धारित होती है, जैसे चांदी का कंगन दीनार के बदले, या चांदी का बर्तन या पत्र दीनार के बदले खरीदकर दोनों ने कब्जा किया, फिर बर्तन या पत्र में दोष पाया, तो यदि वह उसके दोष पर सहमत हुआ तो वैध है, और यदि सहमत न हुआ और वापस किया तो अनुबंध बातिल हो जाएगा, चाहे जुदाई होने से पहले हो या बाद में। और उदाहरण के लिए कहा कि "मैंने तुझसे यह दीनार इन सतूक़ा या रासास दिरहमों के बदले खरीदे।"

1. कथन: 'सतूक' वास्तव में दिरहम ही नहीं हैं और 'रासास' इसी प्रकार रांगा हैं।
2. कथन: 'चश्मपोशी' यानी जैसे इन्हें ही स्वीकार कर लिया या बदलकर दूसरे ले लिए।

نکلا اور ہنوز قاضی نے اس کے واسطے حکم نہیں دیا کہ اس نے بیع کی اجازت دے دی تو بیع جائز ہو گی اور یہ ثمن مستحق کا ہو گا کہ بائع اس کو لے کر مستحق کے سپرد کر دے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر کوئی ڈھالا ہوا برتن یا کٹکن چاندی کا بعوض سونے یا چاندی کے پتر کے خریدا پھر برتن یا کٹکن کا کوئی حق دار ہوا تو بیع باطل ہو جائے گی اگرچہ دونوں مجلس میں موجود ہوں اور یہ اس وقت ہے کہ مستحق نے بیع کی اجازت نہ دی ہو اور اگر اس نے اجازت دی تو جائز ہو گی یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی ایک پیچیدہ صورت ☆

کسی کے دوسرے پر ایک ہزار درہم غلہ کے قرض تھے پھر ان کے عوض نو سو کھرے اور ایک دینار لے لیا اور دونوں جدا ہو گئے پھر دینار کا کوئی مستحق نکلا تو وہ قرض دار سے سو درہم غلہ کے لے لے اور اگر جدا ہونے سے پہلے اس دینار کا کوئی مستحق ہو تو اس کے مثل دینار واپس لے اور اگر بجائے دینار کے پیسے ہوں تو بھی ایسا ہی حکم ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے عیب کی وجہ سے واپس کرنے کا خیار اس شخص کو ثابت ہوتا ہے کہ جس کے عقد صرف کی چیز میں عیب معلوم ہو یہ حاوی میں لکھا ہے اگر ایک دینار بعوض دس درہم کے یا سونے کی کوئی ڈھلی چیز فروخت کی اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر درہم کے قبضہ کرنے والے نے ان کو زیوف یا نبہرہ پایا تو ان کو واپس کر سکتا ہے پس اگر بعد جدائی کے واپس کیا تو امام اعظمؒ اور زفرؒ کے نزدیک صرف باطل ہو جائے گی اور امام ابو یوسفؒ اور محمدؒ کے نزدیک اگر واپسی کی مجلس میں بدل لیا تو جائز ہے اور اگر جدائی سے پہلے بدل لیا تو اجماعاً جائز ہے اور اگر بعض

کو زیوف پایا پس اگر یہ بعض تھوڑے ہوں تو استحساناً عقد باطل نہ ہو گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر ان کو ستوق پایا اور مجلس عقد میں واقع ہوا تو ان سے چشم پوشی جائز نہیں ہے پس اگر ان کے بدلے اسی مجلس میں جید درہم قبضہ میں لے لئے تو جائز ہے اور گویا اس نے آخر مجلس تک قبضہ کرنے میں تاخیر کی یہ محیط میں لکھا ہے اور ایسے ہی اگر قبضہ کرنے کے وقت یہ معلوم ہوا اور اس نے قبضہ کیا تو جائز نہیں ہے اور اس کو اختیار ہے کہ واپس کر کے جید بدل لے اور اگر عقد کے وقت معلوم ہوا کہ وہ ستوق یا رصاص ہیں تو دیکھا جائے گا کہ اگر بیان کر دیے یا نام لینے سے معلوم ہوا تو بیع جائز ہوگی اور عقد بعینہ انہیں سے متعلق ہو گا اور اگر ستوق یا رصاص ہونے کا نام نہ لیا لیکن کہا کہ میں نے یہ دینار تجھ سے بعوض ان درہموں کے خریدے اور ستوق یا رصاص کی طرف اشارہ کیا پس اگر دونوں کو معلوم ہو کہ یہ ستوق یا رصاص ہیں اور ہر ایک کو یہ بھی معلوم ہو کہ دوسرا اس کو جانتا ہے تو عقد بعینہ ان کی ذات سے متعلق ہو گا اور اگر دونوں نہ جانتے ہوں یا ایک جانتا ہو اور دوسرا نہ جانتا ہو یا دونوں جانتے ہوں لیکن ہر ایک کو یہ نہ معلوم ہو کہ دوسرا جانتا ہے تو عقد ان کی ذات سے متعلق نہ ہو گا بلکہ اسی قدر جید درہموں سے متعلق ہو گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر پورے درہموں کو یا بعض کو جدا ہونے کے بعد ستوق پایا پس اگر سب کو ستوق پایا تو صرف باطل ہو جائے گی اور اگر بعض کو ستوق پایا تو بقدر اس کے صرف باطل ہو جائے گی خواہ اس سے چشم پوشی بھی کی ہو یا واپس کیا اور بجائے اس کے دوسرا بدل لایا نہ بدلا ہو یہ محیط میں لکھا ہے اگر جدا ہونے کے بعد درہموں کو ستوق پایا اور وہ اس کے پاس تلف ہو گئے تو اس پر ان کی قیمت واجب ہو گی اور صرف باطل ہو جائے گی اور اپنے دینار واپس کر لے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

یہ سب اس صورت میں ہے کہ دینار کے بدلے درہم ہوں جو عقد میں متعین نہیں ہوتے اور اگر ایسی چیز ہو جو متعین ہوتی ہے مثلاً چاندی کا کٹکن بعوض دینار کے یا چاندی کا برتن یا پتر

بعوض دینار کے خرید کر دونوں نے قبضہ کیا پھر برتن یا پتر میں عیب پایا پس اگر اس کے عیب پر راضی ہوا تو جائز ہے اور اگر راضی نہ ہوا اور واپس کیا تو عقد باطل ہو جائے گا خواہ جدائی ہونے سے پہلے ہو یا بعد ہو اور مثلاً کہا کہ میں نے تجھ سے یہ دینار بعوض ان ستوقہ یا رصاص درہموں کے خریدے۔

۱؎ قولہ ستوق دراصل درہم ہی نہیں ہیں اور رصاص علیٰ ہذا القیاس رانگ ہیں۔ ۲؎ قولہ چشم پوشی یعنی یہی مثلاً قبول کر لئے یا پھیر کر دوسرے بدل لئے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 31 | Kitab-us-Sarf (The Book of Exchange)

The person who takes possession of a Dinar has the option to either return the specific Dinar possessed or return its equivalent. However, in a case where the contract is fundamentally voidable (fasid)—for example, if someone else proves to be the rightful owner of the purchased item—then the specific Dinar must be returned if it is still available. If it has been lost or consumed, its equivalent must be returned; this is stated in *Sharh Tahawi*. If a decorated sword is purchased in exchange for Dirhams and a defect is found in any part of it, the entire sword must be returned, not just a portion, because a defect in a part affects the whole as it is a single entity. If it is returned without a judicial order (decree of the Qazi) and the parties separate before possession is retaken, the return is void because a return by mutual consent is considered a new sale regarding third parties, and in *Sarf* (currency exchange), physical possession is a Shariah-mandated right. If returned by the Qazi's order, the return remains valid as it constitutes a rescission (faskh) for all parties; this is mentioned in *Muheet Sarkhi*.

If someone purchases gold jewelry containing gemstones and finds a defect in the gemstones, they cannot return the gemstones alone; they must either return everything or keep everything. Similarly, if a silver ring with a ruby is purchased and a defect is found in either the silver or the ruby, both must be returned or both kept; this is stated in *Al-Haadi*. If someone buys a vessel without knowing what material it is made of, and the owner has not specified its material, the transaction is valid. If a silver vessel is bought but turns out to be something other than silver, no sale has occurred. If it was black or red silver mixed with lead or copper, the buyer has the option (*khiyar*) to either accept it or reject it; this is stated in *Al-Mabsoot*.

If a defect is found but another claimant for half of the item appears, and the buyer does not return the remaining half until it breaks, the loss of the remainder falls on the buyer, and half the price must be returned. This is written in *Al-Mabsoot*. If one Dinar is bought for ten Dirhams and possession is exchanged, but the Dirhams are of poor quality (*ziyuf*), and the buyer spends them without knowing their quality, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), the buyer has no claim against the seller. However, Imam Abu Yusuf stated that the buyer should return their equivalent and take good quality coins.

1. **Note:** If it is proven that the owner of the wealth is someone else, the sale is void (*batil*) from its origin.

दीनार पर कब्ज़ा करने वाले को यह अधिकार है कि चाहे वह वही दीनार वापस करे या उसके समान कुछ वापस दे, लेकिन उस स्थिति में जब मूल रूप से अनुबंध (अक़्द) दूषित (फ़ासिद) निकले, उदाहरण के लिए यदि कोई चीज़ का कोई अन्य हकदार निकल आए। ऐसी स्थिति में जब अनुबंध दूषित हो गया हो, तो उसे वही दीनार वापस करनी होगी यदि वह मौजूद है, और यदि वह नष्ट हो गई हो, तो उसके समान वापस करे, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। यदि दरहमों के बदले कोई सजावटी तलवार खरीदी और उसके किसी हिस्से में दोष पाया गया, तो वह पूरी तलवार वापस करे न कि केवल कुछ भाग, क्योंकि उसके एक हिस्से का दोष पूरी चीज़ पर प्रभाव डालता है क्योंकि वह एक ही वस्तु है। यदि काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश के बिना पूरी चीज़ वापस की गई और कब्ज़ा लेने से पहले दोनों अलग हो गए, तो वापसी रद्द हो जाएगी क्योंकि आपसी सहमति से वापसी तीसरे पक्ष के संदर्भ में एक नई बिक्री मानी जाती है, और 'सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) में शरीयत के अनुसार कब्ज़ा करना अनिवार्य है। और यदि काज़ी के आदेश से वापस किया गया, तो वापसी रद्द नहीं होगी क्योंकि वह सबके लिए अनुबंध का निरस्तीकरण है, यह 'मुहीत सरखी' में लिखा है।

यदि किसी ने सोने के आभूषण खरीदे जिनमें रत्न लगे हों, और रत्नों में दोष पाकर केवल रत्नों को वापस करना चाहे, तो ऐसा नहीं कर सकता; उसे या तो सब वापस करना होगा या सब रखना होगा। इसी प्रकार यदि चाँदी की अंगूठी जिसमें याकूत का नग लगा हो, खरीदी और उसमें दोष पाया, तो दोनों वापस करे या दोनों रखे। यदि किसी ने कोई बर्तन खरीदा लेकिन यह नहीं पता कि वह किस धातु का है और मालिक ने भी कोई शर्त नहीं रखी, तो यह जायज़ है। यदि चाँदी का बर्तन खरीदा और वह चाँदी के अलावा कुछ और निकला, तो बिक्री नहीं हुई। यदि वह काली या लाल चाँदी थी जिसमें रांगा या तांबा मिला था, तो ग्राहक को अधिकार (ख़ियार) है कि चाहे तो उसे ले ले या छोड़ दे। यह 'मबसूत' में लिखा है।

यदि इसमें दोष पाया गया लेकिन इसके आधे हिस्से का कोई और मालिक निकल आया और बाकी आधा उसने वापस नहीं लिया यहाँ तक कि वह टूट गया, तो बाकी उसके ज़िम्मे होगा और वह आधा मूल्य वापस करेगा। यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि एक दीनार दस दरहम के बदले खरीदा और कब्ज़ा कर लिया, और वे दरहम घटिया (ज़ीयूफ़) निकले, फिर खरीदार ने उन्हें खर्च कर दिया और

उसे पता नहीं चला, तो इमाम आज़म के अनुसार विक्रेता पर उसका कोई हक नहीं है। इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि उनके समान वापस करे और असली ले ले। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

1. टिप्पणी: यदि यह सिद्ध हो जाए कि उस माल का मालिक कोई और है, तो बिक्री मूल रूप से शून्य (बातिल) है।

دینار پر قبضہ کرنے والے کو اختیار ہے کہ چاہے عین مقبوضہ واپس کرے یا اس کا مثل واپس دے مگر اس صورت میں کہ اصل سے عقد فاسد نکلے مثلاً مبیع کا کوئی مستحق ہو پس ایسی صورت میں جب عقد فاسد ہوا تو وہ دینار بعینہ واپس کرے بشرطیکہ موجود ہو اور اگر تلف ہو گیا ہو تو اس کا مثل واپس کرے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اگر بعوض درہموں کے کوئی حلیہ دار تلوار خریدی اور اس کی کسی چیز میں عیب پایا تو کل کو واپس کرے نہ بعض کو اور اس کے بعض کا عیب کل میں اثر کرتا ہے کیونکہ وہ ایک ہی شی ہے پس اگر کل کو بغیر حکم قاضی واپس کیا پھر قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو واپس کرنا باطل ہو گیا کیونکہ باہمی رضامندی سے واپس کرنا تیسرے کے حق میں نئی بیع ہوتی ہے اور صرف میں قبضہ شرعی حق کے طور پر واجب ہے اور یہی ثالث ہے تو گویا بدروں حق شرح کے قبضہ سے پہلے افتراق ہوا اور اگر قاضی کے حکم سے واپس کیا تو واپسی باطل نہ ہو گی کیونکہ وہ سب کے حق میں فسخ ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور اگر دونوں نے اقالہ کیا اور بیع کوئی برتن ہے پھر قبضہ سے پہلے اس شخص نے جو اقالہ کے سبب سے اس کا مالک ہوا ہے پھر مشتری یا دوسرے کے ہاتھ بیچا تو امام ابو یوسف کے نزدیک جائز نہیں ہے اور امام محمد نے جامع کبیر میں فرمایا کہ اگر مشتری کے ہاتھ بیچا تو جائز ہے اور اگر دوسرے کے ہاتھ بیچا تو جائز نہیں ہے یہ حادی میں لکھا ہے اگر ہزار درہم چاندی کی چھاگل بعوض ہزار درہم یا سو دینار کے خریدی اور باہم قبضہ کر کے جدا ہو گئے پھر یہ درہم رصاص یا ستوق پا کر واپس کر دیئے تو ثمن پر قبضہ کرنے سے پہلے اور چھاگل واپس کرنے سے پہلے اس سے جدا ہونے کا اختیار ہے اور یہی حکم زیوف درہموں کا بھی

امام اعظم کے نزدیک ہے اور صاحبین کے نزدیک زیوف کو مجلس واپسی سے جدا ہونے سے پہلے بدل لے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر کوئی سونے کا زیور کہ جس میں جواہر ہیں خریدا پھر جواہر میں عیب پا کر چاہا کہ فقط جواہر کو واپس کر دے تو ایسا نہیں کر سکتا ہے یا تو سب کو واپس کر دے یا سب کو لے لے اور ایسے ہی اگر چاندی کی انگوٹھی کہ جس میں یا قوت کا نگینہ ہے خریدی پھر نگینہ یا چاندی میں عیب پایا تو دونوں کو واپس کرے یا دونوں کو لے لے یہ حادی میں لکھا ہے اگر کسی نے کوئی طشت یا برتن خریدا مگر یہ نہیں معلوم ہوتا ہے کہ وہ کس چیز کا ہے اور اس کے مالک نے کسی چیز کے ہونے کی شرط بھی نہیں کی ہے تو یہ جائز ہے اور اگر چاندی کا برتن خریدا پھر وہ چاندی کے سوا نکلا تو دونوں میں بیع نہ ہوئی اور اگر وہ چاندی سیاہ یا سرخ تھی کہ جس میں رانکہ یا تانبا ملا تھا اور میل نے اس کو فاسد کر دیا تھا تو مشتری کو خیار ہے چاہے اس کو لے لے ورنہ چھوڑ دے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر چاندی کا کگن بعوض سونے کے خریدا پھر اس میں عیب پایا تو واپس کر سکتا ہے پس اگر وہ اس کے پاس تلف ہو گیا یا کوئی دوسرا عیب آ گیا تو نقصان عیب لے سکتا ہے اور بائع یہ کہہ سکتا ہے کہ میں اس کو ایسا ہی واپس لے لیتا ہوں اور اگر ثمن چاندی ہو تو نقصان عیب نہیں لے سکتا ہے یہ حادی میں لکھا ہے۔

اگر اس میں عیب پایا لیکن اس کے آدھے کا کوئی مستحق پیدا ہوا اور باقی آدھا اس نے واپس نہ لیا یہاں تک کہ ٹوٹ گیا تو باقی اس کے ذمہ پڑے گا اور آدھا ثمن واپس کرے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر ایک دینار بعوض دس درہم کے خریدا اور باہم قبضہ کر لیا اور وہ درہم زیوف ہیں پھر ان کو ان کے خریدار نے خرچ کیا اور اس نے یہ نہ جانا تو امام اعظم کے نزدیک بائع پر اس کا کچھ حق نہیں ہے اور امام ابو یوسف نے فرمایا کہ ان کے مثل واپس کر دے اور کھرے کے لے اور امام محمد و قدوری نے امام ابو یوسف کے ساتھ کیا ہے اور کرخی نے امام اعظم کے ساتھ ذکر کیا ہے

یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور قرالاسلام وغیرہ نے ذکر کیا کہ امام ابو یوسف کا قول استحسان ہے اور ان دونوں کا قول قیاس ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر یہ دس درہم قرض ہوں یا بیع کا ثمن ہوں تو بھی ایسا ہی اختلاف ہے یہ حادی

۱۔ قولہ گر ..... یعنی اگر ثبوت ہوا کہ اس مال کا مالک دوسرا ہے تو بیع اصل سے باطل ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 32 Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

It is written that if silver is purchased and found to be "raddi" (inferior quality) but without any specific defect, it cannot be returned; this is stated in *Muheet al-Sarkhasi*. If the seller of the dirhams said, "I have absolved myself from every defect," and subsequently the buyer (*mushtari*) found them to be *mustawq* (base metal/ counterfeit), the seller will not be absolved. However, if they are found to be *zuyuf* (alloyed/base coins), the seller will be absolved; this is recorded in *al-Hadi*. It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if someone said, "I sell these dirhams to you," and showed the dirhams, but later they were found to be *zuyuf*, he ruled that the seller must replace them. But if the seller had already stated they were *zuyuf* or absolved himself of defects, they cannot be replaced; this is in *al-Muheet*. It is also narrated from Imam Muhammad (RA) that Zaid bought some dinars from Amr in exchange for dirhams and took possession of the dinars, then sold them to Bakr. Bakr found a defect in them and returned them to Zaid without a judicial order; Zaid then has the right to return them to Amr. This transaction is not analogous to the sale of common goods; this is in *Muheet al-Sarkhasi*. If a silver ring with a gemstone is purchased for dirhams or dinars and possession is taken by both parties, and then the buyer separates the stone from the silver without causing any damage, and subsequently finds a defect in one of them, he may return it for its proportionate share of the price (*thaman*). Similarly, if he finds a defect in one before removing the stone and wishes to return both, he does not have that right; rather, he must separate the stone from the silver and return only the defective item. If the buyer took possession of both but had not yet paid the price, and then found a defect in one, he has the choice to either keep both or return both. If he found no defect in either, but both parties separated before the price was possessed, the sale of the silver becomes void (*batil*), and the buyer must take the gemstone at its proportionate price. If the silver and the stone are such that separating them causes no harm, they shall be sold together. The same applies to an ornamented sword or an ornamented belt, etc. Thus, every such item where removing gems causes no harm is treated as two separate things; this is written in *al-Muheet*.

Miscellaneous Matters: If one dinar was purchased for ten dirhams and possession was taken by both, then the seller of the dinar brought some *zuyuf* (base) dirhams and claimed, "I found these among the dirhams [you gave me]," and the buyer denied they were his dirhams, there are several scenarios in this matter. The seller of

the dinar might have previously acknowledged: (1) "I have taken possession of *jaid* (good quality) coins," (2) "I have received my right/due," (3) "I have received the capital (*ras al-mal*)," (4) "I have received the full weight of dirhams," (5) "I have taken possession of the dirhams," or (6) "I have taken possession." In the first, second, third, and fourth cases, his claim will not be heard, and no oath will be required from the buyer. In the fifth case, the statement of the seller of the dinar will be accepted, and the buyer must bring witnesses to prove he gave *jaid* (pure) dirhams; this is based on *istihsan* (juristic preference). The same ruling applies to the sixth case. If he says, "I found these dirhams to be *mustawq* or *rasas* (lead)," then in five of the scenarios his claim will not be heard, but in the sixth scenario, it will be accepted; this is in *al-Muheet*.

Chapter: 5 Regarding the Rulings of Exchange Contracts (*Sarf*) Pertaining to the Status of Both Contracting Parties It consists of six sections.

---

1. The statement "mustawq"... because *mustawq* are not in reality dirhams at all, whereas *zuyuf* are base dirhams. Understand this well.
2. Then "lahum," meaning return [it] and take his portion of the price.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ ३२ किताब अल-सर्फ़(मुद्रा विनिमय की पुस्तक)

में लिखा है कि यदि चांदी खरीदी और उसे बिना किसी दोष के रद्दी पाया तो उसे वापस नहीं कर सकता, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि दिरहम बेचने वाले ने कहा कि मैंने तुझसे हर दोष से बरी (मुक्त) होने की शर्त कर ली है, फिर खरीदार (मुश्तरी) ने उन्हें 'मुस्तवक़' (अत्यंत घटिया या नकली) पाया, तो वह दोष से मुक्त नहीं होगा। और यदि 'ज़ुयूफ़' (मिश्रित/खोटा) पाया, तो वह मुक्त माना जाएगा, यह 'हादी' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि यदि किसी ने कहा कि मैं ये दिरहम तुम्हारे हाथ बेचता हूँ और दिरहम दिखा दिए, फिर उसने उन्हें 'ज़ुयूफ़' पाया, तो फरमाया कि उन्हें बदल ले। लेकिन यदि उसने पहले ही कह दिया हो कि ये 'ज़ुयूफ़' हैं या उनके दोषों से बरी होने की शर्त कर ली हो, तो वह बदल नहीं सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि ज़ैद ने अम्र से कुछ दीनार दिरहमों के बदले खरीदे और दीनारों पर कब्ज़ा कर लिया और उन्हें बक्र के हाथ बेच दिया, फिर बक्र ने उनमें दोष पाकर बिना क़ाज़ी के हुक्म के ज़ैद को वापस कर दिया, तो ज़ैद को अधिकार है कि वह अम्र को वापस करे। और यह सामान्य वस्तुओं की बिक्री के समान नहीं है, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि कोई चांदी की अंगूठी जिसमें नगीना लगा हो, दिरहम या दीनार के बदले खरीदी गई और आपस में कब्ज़ा हो गया, फिर खरीदार ने चांदी से नगीना अलग कर लिया और अलग करने से कोई क्षति नहीं हुई, फिर किसी एक में दोष पाया, तो वह उसके मूल्य (समन) के हिस्से के बदले उसे वापस कर दे। इसी प्रकार, यदि नगीना उखाड़ने से पहले किसी एक में दोष पाया और दोनों को वापस करना चाहता है, तो उसे यह अधिकार नहीं है; बल्कि वह नगीने को चांदी से अलग करे और जिसमें दोष है उसे वापस करे। और यदि खरीदार ने दोनों पर कब्ज़ा कर लिया और मूल्य नहीं दिया, यहाँ तक कि एक में दोष पाया, तो उसे अधिकार है कि चाहे दोनों रख ले या दोनों वापस कर दे। और यदि उसने किसी में दोष नहीं पाया, लेकिन मूल्य (समन) पर कब्ज़े से पहले दोनों अलग हो गए, तो चांदी की बिक्री बातिल (अमान्य) हो जाएगी और नगीना खरीदार को उसके अपने दाम में लेना पड़ेगा। यदि चांदी और नगीना ऐसे हों कि उन्हें अलग करना हानिकारक नहीं है, तो वे एक साथ बेचे जाएंगे। और यही नियम सजावटी तलवार और सजावटी पट्टी आदि का है। अतः हर ऐसी चीज़ जिसमें से रत्न निकालना हानिकारक न हो, वह दो अलग-अलग वस्तुओं के समान है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

विविध (मुतफ़र्रिक़ात): यदि एक दीनार दस दिरहम के बदले खरीदा गया और आपस में कब्ज़ा हो गया, फिर दीनार बेचने वाला कुछ 'ज़ुयूफ़' (खोटे) दिरहम लाया और कहा कि मैंने इन्हें इन्हीं दिरहमों

में पाया है, और खरीदार ने उन्हें अपना होने से इनकार किया, तो इस मसले में कई सूरतें हैं: दीनार बेचने वाले ने इससे पहले यह इक़रार किया होगा कि (१) मैंने 'जइद' (अच्छे/शुद्ध) पर कब्ज़ा किया, या (२) अपने हक़ पर कब्ज़ा किया, या (३) रास अल-माल (पूंजी) पर कब्ज़ा किया, या (४) दिरहम की पूरी मात्रा पाई, या (५) दिरहमों पर कब्ज़ा किया, या (६) केवल कब्ज़ा किया। तो पहली, दूसरी, तीसरी और चौथी सूरत में उसका दावा सुनने योग्य नहीं होगा, और खरीदार से कसम नहीं ली जाएगी। पांचवीं सूरत में दीनार बेचने वाले की बात मानी जाएगी और खरीदार को गवाह लाना होगा कि उसने 'जइद' (शुद्ध) दिरहम दिए थे, और यह इस्तेहसान (न्यायिक विवेक) के आधार पर है। छठी सूरत में भी यही हुक्म है। और यदि उसने कहा कि मैंने इन दिरहमों को 'मुस्तवक़' या 'रसास' (सीसा) पाया है, तो भी पांच सूरतों में उसकी बात सुनने योग्य नहीं होगी और छठी सूरत में स्वीकार की जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अध्याय: ५ सर्फ़ के उन अहकाम (नियमों) के बयान में जो दोनों अनुबंध करने वालों की स्थिति से संबंधित हैं इसमें छह अनुभाग (फ़स्ल) हैं।

---

1. कथन 'मुस्तवक़'... क्योंकि मुस्तवक़ वास्तव में दिरहम ही नहीं होते, जबकि ज़ुयूफ़ खोटे दिरहम होते हैं। इसे समझ लें।
2. तो 'लहुम' यानी वापस करके मूल्य (समन) का अपना हिस्सा ले ले।

میں لکھا ہے اور اگر چاندی خریدی اور اس کو بدوں عیب کے ردی پایا تو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر درہم بیچنے والے نے کہا کہ میں نے تجھ سے ہر عیب سے برأت کر لی پھر مشتری نے ان کو مستوق پایا تو بری نہ ہوگا اور اگر زیوف پایا تو بری ہو جائے گا یہ حادی میں لکھا ہے امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ میں یہ درہم تیرے ہاتھ بیچتا ہوں اور درہم دکھلا دیئے پھر اس نے ان کو زیوف پایا تو فرمایا کہ ان کو بدل لے لیکن اگر اس نے کہہ دیا ہو کہ یہ زیوف ہیں یا ان کے عیب سے برأت کر لی تو بدل نہیں سکتا یہ محیط میں لکھا ہے امام محمدؒ سے روایت ہے کہ زید نے عمرو سے کچھ دینار بعوض درہموں کے خریدے اور دیناروں پر قبضہ کر لیا اور ان کو بکر کے ہاتھ بیچا پھر بکر نے اس میں عیب پا کر بدوں حکم قاضی کے زید کو واپس کر دیا تو زید کو اختیار ہے کہ عمرو کو واپس کرے اور یہ بیع اسباب کی بیع کے مشابہ نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کوئی چاندی کی انگوٹھی کہ جس میں نگینہ ہے بعوض درہم یا دینار کے خریدی اور باہم قبضہ کر لیا پھر مشتری نے چاندی میں سے نگینہ الگ کر لیا اور الگ کرنے سے کچھ ضرر نہ ہوا پھر ایک میں عیب پایا تو اس کے حصہ ثمن کے عوض واپس کر دے تو اسی طرح اگر نگینہ اکھاڑنے سے پہلے ایک میں عیب پایا اور دونوں کو واپس کرنا چاہتا تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے لیکن نگینہ کو چاندی سے جدا کرے اور جس میں عیب ہے اس کو واپس کرے اور اگر مشتری نے دونوں پر قبضہ کیا اور ثمن نہ دیا یہاں تک کہ ایک میں عیب پایا تو اس کو اختیار ہے کہ چاہے دونوں لے یا دونوں کو واپس کر دے اور اگر اس نے کسی میں عیب نہ پایا لیکن ثمن پر قبضہ سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو چاندی کی بیع باطل ہو جائے گی اور نگینہ اپنے داموں میں مشتری کو لینا پڑے گا اور چاندی اور نگینہ اگر

ایسے ہوں کہ دونوں کو جدا کرنا مضرت نہیں ہے تو ایک ساتھ فروخت کئے جائیں گے اور یہی حال حلیہ دار تلوار و حلیہ دار پٹی وغیرہ کا ہے پس ہر ایسی چیز کہ جس میں سے جواہر کا نکالنا مضرت نہ ہو وہ بمنزلہ علیحدہ دو چیزوں کے ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

متفرقات: اگر ایک دینار بعوض دس درہم کے خریدا اور باہم قبضہ کیا پھر دینار بیچنے والا کچھ زیوف درہم لایا اور کہا کہ میں نے انہیں درہموں میں پائے ہیں اور مشتری نے اپنے درہموں میں سے ہونے سے انکار کیا تو اس مسئلہ میں چند صورتیں ہیں کہ دینار بیچنے والے نے اس وقت سے پہلے یا یہ اقرار کیا ہو گا کہ میں نے جید پر قبضہ کیا یا اپنے حق پر قبضہ کیا یا راس المال پر قبضہ کیا یا درہم بھر پائے یا درہموں پر قبضہ کیا یا فقط قبضہ کیا تو پہلی دوسری تیسری اور چوتھی صورت میں اس کا دعویٰ قابل سماعت نہ ہو گا پس مشتری سے قسم نہ لی جائے گی اور پانچویں صورت میں قول دینار بیچنے والے کا ہو گا اور خریدنے والے پر گواہ لانا چاہئے کہ اس نے جید درہم دیئے ہیں اور یہ استحساناً ہے اور چھٹی صورت میں بھی یہی حکم ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں نے ان درہموں کو مستوق یا رصاص پایا ہے تو بھی پانچ صورت میں اس کا قول قابل سماعت نہ ہو گا اور چھٹی صورت میں قبول ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب : ۵ عقد صرف کے ان احکام کے بیان میں جو دونوں عقد کرنے والوں کے حال سے متعلق ہیں اس میں چھ فصلیں ہیں

۱۔ قول مستوق ... کیونکہ مستوق در حقیقت درہم ہی نہیں ہیں اور زیوف کھوٹے درہم ہیں فافہم۔ ۲۔ تو لہم یعنی واپس کر کے اپنا حصہ ثمن لے لے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | Page 24 | Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

First Section:

Regarding the Sale of Currency during Death-bed Illness (Marad al-Mawt)

Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that if a sick person sells a dinar to their heir for a thousand dirhams and both parties take possession, it is not valid according to Imam Azam (Abu Hanifa, may Allah have mercy on him) unless the other heirs grant permission. A bequest to an heir involving gross inadequacy in price (ghabn) is considered in this light. The ruling remains the same even if it was sold at a market price or for less. According to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), if the sale was at market price or more, it is valid without the permission of the other heirs. If a sick person buys a hundred dinars from their son for a thousand dirhams and both take possession, and adult heirs are present, then according to Imam Azam, it is not valid without the permission of the other heirs, whether the value of the dinars is a thousand dirhams, more, or less. According to the Sahibayn, if the value of the dinars is a thousand dirhams or less, it is valid without the heirs' permission. If the value exceeds a thousand dirhams, the sale becomes valid only with the heirs' consent. If they do not consent, the buyer has the option: they may either cancel the sale, return the dinars, and take back their dirhams; or they may take from the dinars an amount equivalent to the value of their dirhams and return the excess. This is recorded in *Al-Muhit*. If a sick person sells a thousand dirhams to a stranger for one dinar and both take possession, and then the sick person dies while the dinar is still with them and they have no other assets, the heirs have the right to reclaim whatever exceeds one-third of the estate. Upon reclamation, the buyer has a choice: they may take the dinar and return the thousand dirhams; or they may take the value of the dinar from the thousand along with one-third of the total thousand. If the sick person consumed the dinar, the buyer shall receive the value of the dinar from the thousand and one-third of the remainder. This is recorded in *Al-Hawi*. Furthermore, Imam Muhammad granted the buyer of the dirhams an option after the dinar was consumed by the sick person. In this case, and in another where a thousand dirhams are lost by the buyer and the heirs do not sanction the sick person's act, Imam Muhammad explained the difference: the buyer is not independent in canceling or confirming the sale; rather, they shall take the value of the dinar and one-third of the thousand, returning the rest to the heirs. This is recorded in *Al-Muhit*.

Similarly, if a sick person sells a sword adorned with silver—where the sword alone is worth a hundred dirhams and the total price is set in dinars—for one dinar, and both take possession, and the heirs refuse permission, the buyer has a choice: they may take the value of the dinar from the sword and ornaments, and thereafter take a full one-third of the sword's remaining value. Or, they may return the whole item and take back their dinar. This and the previous issue are similar in their legal derivation. The specific point here is that the value of the dinar will be recovered from both the sword and the silver ornaments. If the sick person consumed the dinar, the buyer has an option: they may take an equivalent dinar and rescind the sale; this will be settled from the deceased's estate by selling the sword to pay the debt. Alternatively, they may take the value of the dinar from the sword and ornaments plus one-third of the remainder. If the buyer also consumed the item they received, they are entitled to the value of one dinar from it plus one-third of the remainder, with the remaining two-thirds going to the heirs. This is recorded in *Al-Mabsut*. A sick person possesses nine hundred dirhams and no other assets. If they exchange them for one dinar—that is, taking one dinar and giving a thousand dirhams—this is a case of gross inadequacy (ghabn). It will be treated as if they bequeathed the excess dirhams for the heir's benefit; however, an explicit bequest to an heir is not legally valid. If the recipient were a stranger, they would receive one-third as a bequest. Understand this well.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 24 | किताब अल-सर्फ़

फ़स्ल अव्वल:

बीमारी (मरज़) में मुद्रा विनिमय (बैअ सर्फ़) के बयान में

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर बीमार ने अपने वारिस के हाथ एक दीनार हज़ार दिरहम के बदले बेचा और दोनों ने क़ब्ज़ा कर लिया, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक यह जायज़ नहीं है जब तक कि बाक़ी वारिस इजाज़त न दे दें। वारिस के लिए नुक़सान (ग़बन) के साथ उसकी वसीयत मोतबर है। इसी तरह अगर उसे बराबर क़ीमत पर या कम पर बेचा हो तब भी यही हुक्म है। साहबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक अगर बराबर क़ीमत या ज़्यादा पर बेचा तो बाक़ी वारिसों की बिना इजाज़त बिक्री जायज़ है। अगर बीमार ने अपने बेटे से हज़ार दिरहम के बदले सौ दीनार ख़रीदे और आपस में क़ब्ज़ा कर लिया और उसके बालिग वारिस मौजूद हैं, तो इमाम आज़म के नज़दीक बाक़ी वारिसों की बिना इजाज़त जायज़ नहीं है, चाहे दीनारों की क़ीमत हज़ार दिरहम हो या ज़्यादा हो या कम हो। साहबैन के नज़दीक अगर दीनारों की क़ीमत हज़ार दिरहम या कम है तो बाक़ी वारिसों की बिना इजाज़त जायज़ है। और अगर हज़ार दिरहम से ज़्यादा है तो बाक़ी वारिसों की इजाज़त देने से बिक्री जायज़ होगी। और अगर उन्होंने इजाज़त न दी तो ख़रीदार को अधिकार होगा कि अगर चाहे तो बिक्री तोड़कर दीनार वापस कर दे और अपने दिरहम ले ले, और अगर चाहे तो दीनारों में से अपने दिरहमों की क़ीमत के बराबर ले ले और अधिकता को वापस कर दे। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर बीमार ने किसी अजनबी के हाथ हज़ार दिरहम एक दीनार के बदले बेचे और दोनों ने क़ब्ज़ा कर लिया, फिर बीमार मर गया और दीनार उसके पास है और इसके अलावा उसके पास कोई माल नहीं है, तो वारिसों को अधिकार है कि जो कुछ तिहाई (एक-तिहाई) से ज़्यादा है उसे वापस लें। और जब उन्होंने वापस लिया तो ख़रीदार को अधिकार होगा कि अगर चाहे तो दीनार ले ले और हज़ार दिरहम वापस कर दे, और अगर चाहे तो हज़ार में से दीनार की क़ीमत ले और हज़ार की पूरी तिहाई भी ले। और अगर बीमार ने दीनार को नष्ट कर दिया तो ख़रीदार दीनार की क़ीमत हज़ार में से लेगा और बाक़ी की एक-तिहाई लेगा। यह 'हावी' में लिखा है। फिर इमाम मुहम्मद ने बीमार के पास दीनार नष्ट हो जाने के बाद दिरहम के ख़रीदार को अधिकार दिया है। इस सूरत में और दूसरी सूरत में कि जब दिरहम के ख़रीदार के पास हज़ार दिरहम नष्ट हो गए और बीमार के कृत्य की वारिसों ने इजाज़त न दी, तो इमाम मुहम्मद ने अंतर बताया है कि इसमें दिरहम का ख़रीदार रद्द करने और

इजाज़त देने में स्वतंत्र नहीं है, बल्कि दीनार की क़ीमत और हज़ार की तिहाई लेगा और बाक़ी वारिसों को वापस कर देगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

इसी तरह अगर बीमार ने चाँदी के ज़ेवर वाली तलवार, जिसकी केवल तलवार की क़ीमत सौ दिरहम थी और कुल क़ीमत दीनार में है, एक दीनार के बदले बेची और दोनों ने क़ब्ज़ा कर लिया और वारिसों ने इजाज़त देने से इनकार किया, तो ख़रीदार को अधिकार है कि अगर चाहे तो तलवार और ज़ेवर में से दीनार की क़ीमत और उसके बाद पूरी तिहाई तलवार ले ले। और अगर चाहे तो सब वापस कर दे और अपना दीनार ले ले। यह और पहला मसला निकालने (तख़रीज) में बराबर हैं। इस मसले में विशेषता यह है कि दीनार की क़ीमत तलवार और ज़ेवर दोनों में से लेगा। और अगर बीमार ने दीनार नष्ट कर दिया तो ख़रीदार को विकल्प होगा कि अगर चाहे तो उसके जैसा दीनार ले और बिक्री लौटा दे; यह मृतक की विरासत में से होगा कि तलवार बेचकर उसका भुगतान किया जाए। और अगर चाहे तो तलवार और ज़ेवर में से दीनार की क़ीमत और बाक़ी की तिहाई उसे मिलेगी। और अगर ख़रीदार ने भी अपनी प्राप्त वस्तु को नष्ट कर दिया तो उसे उसमें से एक दीनार की क़ीमत और बाक़ी की तिहाई जायज़ होगी और बाक़ी दो तिहाई वारिसों को दी जाएगी। यह 'मबसूत' में लिखा है। एक बीमार के पास नौ सौ दिरहम हैं और इसके अलावा कोई माल नहीं है। फिर उन्हें एक दीनार के बदले - यानी जब एक दीनार लेकर हज़ार दिरहम दे तो यह स्पष्ट ग़बन (भारी नुक़सान) है - तो ऐसा माना जाएगा कि जैसे उसने दीनार से ज़्यादा दिरहमों को वारिस के हक़ में वसीयत किया है, जबकि वारिस के लिए स्पष्ट वसीयत जायज़ नहीं है। और अगर अजनबी हो तो वह तिहाई वसीयत के तौर पर ले लेगा। इसे समझें।

فصل الاول:

مرض میں بیع صرف کے بیان میں

امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر مریض نے اپنے وارث کے ہاتھ دینار بعوض ہزار درہم کے فروخت کیا اور دونوں نے قبضہ کر لیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے مگر جبکہ باقی وارث اجازت دے دیں اور غبن کے ساتھ اس کی وصیت وارث کے واسطے معتبر ہے اور اسی طرح اگر اس کو مثل قیمت پر یا کم پر بیچا ہو تب بھی یہی حکم ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک اگر مثل قیمت یا زیادہ پر بیچا تو باقی وارثوں کی بلا اجازت بیع جائز ہے اگر مریض نے اپنے بیٹے سے ہزار درہم بعوض سو دینار کے خریدے اور باہم قبضہ کر لیا اور اس کے بالغ وارث موجود ہیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک باقی وارثوں کی بلا اجازت جائز نہیں ہے خواہ دیناروں کی قیمت ہزار درہم ہو یا زیادہ ہو یا کم ہو اور صاحبینؒ کے نزدیک اگر دیناروں کی قیمت ہزار درہم یا کم ہے تو باقی وارثوں کی بلا اجازت جائز ہے اور اگر ہزار درہم سے زیادہ ہے تو باقی وارثوں کی اجازت دینے سے بیع جائز ہو گی اور اگر انہوں نے اجازت نہ دی تو مشتری کا بینا مختار ہوگا کہ اگر چاہے تو بیع توڑ کر دینار واپس کرے اور اپنے درہم لے لے اور اگر چاہے تو دیناروں میں سے اپنے درہموں کی قیمت کے برابر لے لے اور زیادتی کو واپس کرے۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مریض نے کسی اجنبی کے ہاتھ ہزار درہم بعوض ایک دینار کے بیچے اور دونوں نے قبضہ کر لیا پھر مریض مر گیا اور دینار اس کے پاس ہے اور سوائے اس کے اس کا کچھ مال نہیں ہے تو وارثوں کو اختیار ہے کہ جس قدر تہائی سے زائد ہے واپس کریں اور جب انہوں نے واپس کیا تو مشتری کو اختیار

ہوگا کہ اگر چاہے تو دینار لے لے اور ہزار درہم واپس کر دے اور اگر چاہے تو ہزار میں سے دینار کی قیمت لے اور ہزار کی پوری تہائی بھی لے اور اگر مریض نے دینار کو تلف کر دیا تو مشتری دینار کی قیمت ہزار میں سے لے گا اور باقی کی ایک ایک تہائی لے گا۔ یہ حاوی میں لکھا ہے پھر امام محمدؒ نے مشتری درہم کو مریض کے پاس دینار تلف ہو جانے کے بعد اختیار دیا ہے اور اس صورت میں اور دوسری صورت میں کہ جب درہم کے خریدار کے پاس ہزار درہم تلف ہو گئے اور مریض کے فعل کی وارثوں نے اجازت نہ دی اور امام محمدؒ نے فرق بیان کیا ہے کہ اس میں مشتری درہم فسخ اور اجازت میں مختار نہیں ہے بلکہ دینار کی قیمت اور ہزار کی تہائی لے گا اور باقی وارثوں کو واپس کر دے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اسی طرح اگر مریض نے سو درہم چاندی کے حلیہ کی تلوار کہ فقط تلوار کی قیمت سو درہم تھی اور کل کی قیمت میں دینار ہے بعوض ایک دینار کے فروخت کی اور دونوں نے قبضہ کر لیا اور وارثوں نے اجازت دینے سے انکار کیا تو مشتری کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو تلوار اور حلیہ میں سے دینار کی قیمت اور اس کے بعد تہائی تلوار کامل لے لے اور اگر چاہے تو کل کو واپس کر دے اور اپنا دینار لے لے اور یہ اور پہلا مسئلہ تخریج میں برابر ہیں اور خصوصیت اس مسئلہ میں یہ ہے کہ دینار کی قیمت تلوار اور حلیہ دونوں میں سے لے گا اور اگر مریض نے دینار تلف کر دیا تو مشتری کو خیار ہو گا کہ اگر چاہے تو اس کے مثل دینار لے اور بیع کو پھیر دے اور یہ میت کے ترکے میں سے ہو گا کہ تلوار فروخت کر کے اس کا دینا ادا کیا جائے اور اگر چاہے تو تلوار اور حلیہ میں سے دینار کی قیمت اور باقی کی تہائی اس کو ملے گی اور اگر مشتری نے بھی اپنے مقبولہ کو تلف کر دیا تو اس کو اس میں سے ایک دینار کی قیمت اور باقی کی تہائی جائز ہو گی اور باقی کی دو تہائی وارثوں کو دیئے یہ مبسوط میں لکھا ہے ایک مریض کے پاس نوسو درہم ہیں اور اس کے سوا کچھ مال نہیں ہے پھر ان کو بعوض ایک دینار یعنی جب ایک دینار لے کر ہزار

درہم دے تو یہ صریح غبن ہے تو ایسا قرار دیا جائے گا کہ گویا اس نے دینار سے زائد درہموں کو وارث کے حق میں وصیت کیا ہے حالانکہ وارث کے لئے وصیت صریح نہیں جائز ہے اور اگر اجنبی ہو تو وہ تہائی بطور وصیت لے لے گا فافہم۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (34) Kitab-as-Sarf (The Book of Currency Exchange)

A dinar valued at nine dirhams was sold; the buyer (mushtari) took possession of the dinar, and the other party took possession of a hundred dirhams. Subsequently, they parted ways, and the ailing person (mareez) passed away while the dinar and dirhams remained as they were. In this scenario, the consent or non-consent of the heirs is immaterial. The person who received the dirhams shall be given a hundred dirhams in exchange for one-ninth of a dinar, even if the value of one-ninth of a dinar exceeds a hundred dirhams; the remaining eight-ninths of the dinar shall be returned to him. If the buyer of the dirhams took possession of two hundred or three hundred dirhams, the consent of the heirs remains immaterial. The buyer will be given two hundred dirhams for two-ninths of a dinar or three hundred dirhams for three-ninths of a dinar. However, if the buyer took possession of four hundred dirhams, the consent of the heirs is required. If the heirs grant permission, the buyer receives four hundred dirhams, and the heirs receive four-ninths [of the dinar], and the heirs must return five-ninths of the dinar to the buyer. If the heirs withhold permission, the buyer has the option to annul the sale, return the dirhams, and reclaim his dinar. Alternatively, he may take dirhams equivalent to four-ninths of the dinar and one-third of the total estate (amounting to three hundred dirhams) and return the remainder to the heirs. If the buyer of the dirhams did not take possession of them, the heirs must return his dinar. There are two narrations regarding whether the exact same dinar must be returned. If the parties had not separated and the ailing person had not died, and the buyer added cash dinars and possession was exchanged, the transaction is valid, provided each dinar is valued at ten dirhams. If the ailing person appointed a proxy (wakil) who sold these dirhams for one dinar, and the ailing person died before mutual possession occurred, and then the buyer offered nine hundred dirhams for ninety dinars, this is permissible if the proxy agrees. Jurists (Mashaykh) have interpreted this case as follows: the ailing person appointed this individual as a proxy to sell those dirhams, leaving it to his discretion, stating "act according to your judgment" or "whatever you do is valid," so that the sale by the proxy remains valid despite any disproportionate advantage (muhabat) in favor of the ailing person, making it akin to a sale by the person himself. When the buyer increased the amount, thereby eliminating the disproportionate advantage, the sale became valid. If the ailing person had not left it to the proxy's discretion, the

sale would not be valid. In both scenarios, even if the buyer increased the amount, this is recorded in 'Al-Muhit'.

If one buys one thousand dirhams from an ailing person in exchange for one hundred dirhams and possession is exchanged, and the person dies of that illness, this constitutes usury (riba) and is not permissible for healthy or ailing individuals. The person who gave one hundred dirhams has the option to take one hundred dirhams from the thousand in exchange for his hundred and return the rest; in this case, there is no bequest (wasiyat) for him, as noted in 'Al-Mabsut'. Jurists stated this ruling aligns with the narration stating that what is possessed through a void contract (aqd-e-fasid) does not necessarily have to be returned in its identical form. According to the narration requiring the return of the identical item, the person must return the one thousand dirhams in possession to the heirs of the deceased and reclaim his hundred dirhams from them, provided they exist in their original form (bi'aynihi). This is recorded in 'Al-Muhit'. Thus, if he had added a garment or a dinar to the hundred dirhams, the sale would be valid. If the person then dies and the heirs refuse consent, the individual has the option to either...

---

1. "Equal/Immaterial": Because what was sold is less than or equal to one-third [of the estate], and the rights of the deceased are attached to it. When it exceeds this, the involvement of the heirs' rights necessitates their permission. (The editor notes that current copies mention "one-ninth part of a dinar," but according to the translator, the correct understanding is "the ninth part of a dinar," and Allah knows best).
2. "Both": According to the view of the two Companions (Sahibayn), a proxy in exchange (wakil bil-sarf) acts as a proxy for the buyer in one sense and for the seller in another. In any case, gross disproportion (muhabat-e-fahish) in favor of the principal (the ailing person) is permissible. According to Imam-e-Azam, while muhabat is permissible for a selling proxy, it is not permissible for a buying proxy, hence the transaction was deemed impermissible due to doubt.

एक दीनार जिसकी कीमत नौ दिरहम है, बेची गई और खरीदार (मुश्तरी) ने दीनार पर कब्ज़ा कर लिया और दूसरे ने सौ दिरहम पर कब्ज़ा कर लिया। फिर दोनों अलग हो गए और बीमार व्यक्ति (मरीज़) मर गया, जबकि दीनार और दिरहम वैसे ही मौजूद हैं। तो यहाँ वारिसों की अनुमति या अस्वीकृति बराबर है और दिरहम लेने वाले को नौवें हिस्से के दीनार के बदले सौ दिरहम दिए जाएँगे, भले ही नौवें हिस्से के दीनार की कीमत सौ दिरहम से ज़्यादा हो। और बाकी आठ नवाँ हिस्सा दीनार का उसे वापस कर देंगे। और अगर दिरहम के खरीदार ने दिरहमों में से दो सौ या तीन सौ दिरहम पर कब्ज़ा किया, तो भी वारिसों की अनुमति या अस्वीकृति बराबर है और खरीदार को दो सौ दिरहम दो नौवें हिस्से के दीनार के बदले या तीन सौ दिरहम तीन नौवें हिस्से के दीनार के बदले दिए जाएँगे। और अगर दिरहमों के खरीदार ने चार सौ दिरहम पर कब्ज़ा किया, तो वारिसों की अनुमति की आवश्यकता है। तो अगर वारिसों ने अनुमति दी, तो खरीदार को चार सौ दिरहम और वारिसों को चार नवाँ हिस्सा दीनार दिया जाएगा और वारिसों के लिए ज़रूरी है कि पाँच नवाँ हिस्सा दीनार खरीदार को वापस करें। और अगर वारिसों ने अनुमति नहीं दी, तो खरीदार को अधिकार है कि चाहे तो सौदे (बय) को रद्द कर दे और दिरहम वापस कर दे और अपना दीनार ले ले, और अगर चाहे तो दिरहमों में से चार नौवें हिस्से के दीनार के बराबर और कुल संपत्ति का एक तिहाई जो तीन सौ होते हैं, ले ले और बाकी वारिसों को वापस कर दे। और अगर दिरहमों के खरीदार ने दिरहमों पर कब्ज़ा नहीं किया है, तो वारिस उसका दीनार वापस करें। और क्या वही दीनार (बयिनिहि) वापस करना चाहिए या नहीं, इसमें दो मत हैं। अगर दोनों अलग नहीं हुए और न ही बीमार व्यक्ति मरा और खरीदार ने नकद दीनार बढ़ा दिए और आपस में कब्ज़ा कर लिया, तो यह सब जायज़ है, बशर्ते कि हर दीनार की कीमत दस दिरहम हो। और अगर बीमार व्यक्ति ने कोई वकील नियुक्त किया था और उसने इन दिरहमों को उसके हाथ एक दीनार में बेचना शुरू किया, फिर आपसी कब्ज़े से पहले बीमार व्यक्ति मर गया, फिर खरीदार ने कहा कि मैं नौ सौ दिरहम नब्बे दीनार में लेता हूँ, तो यह जायज़ है अगर वकील सहमत हो जाए। और बुज़ुर्गों (मशायख) ने इस मसले की व्याख्या इस तरह की है कि बीमार व्यक्ति ने उस व्यक्ति को उन दिरहमों को बेचने का वकील बनाकर उसकी राय पर छोड़ दिया था और कहा था कि इसमें अपनी राय से काम करना या यह कहा कि तुम इसमें जो कुछ भी करोगे वह सब जायज़ है, ताकि वकील की बिक्री बीमार व्यक्ति के हक में रियायत (महाबात) के बावजूद जायज़ हो, तो यह बीमार व्यक्ति की अपनी बिक्री के समान होगी। फिर जब खरीदार ने

अधिकता करके रियायत (महाबात) को दूर कर दिया, तो बिक्री जायज़ हो गई। और अगर बीमार व्यक्ति ने उसे उसकी राय पर नहीं छोड़ा था, तो बिक्री जायज़ नहीं होगी। दोनों ही स्थितियों में, भले ही खरीदार ने अधिकता की हो, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर एक बीमार व्यक्ति से एक हज़ार दिरहम सौ दिरहम के बदले खरीदे गए और आपस में कब्ज़ा कर लिया गया, फिर बीमार व्यक्ति इसी बीमारी में मर गया, तो यह सूद (रिबा) है और स्वस्थ और बीमार दोनों से लेना जायज़ नहीं है। और जिस व्यक्ति ने सौ दिरहम दिए हैं, उसे अधिकार है कि वह हज़ार में से सौ दिरहम अपने सौ दिरहम के बदले ले ले और बाकी वापस कर दे। और इस स्थिति में उसके लिए वसीयत नहीं होगी, यह 'मबस्त' में लिखा है। और बुजुर्गों ने कहा कि यह आदेश उस रिवायत के अनुसार है जिसमें यह आया है कि दोषपूर्ण अनुबंध (अक़द-ए-फ़ासिद) के कारण जो चीज़ कब्ज़े में आई, उसका वही रूप वापस करना अनिवार्य नहीं होता। और जिस रिवायत में उसी चीज़ का वापस करना अनिवार्य बताया गया है, उसके अनुसार उस व्यक्ति को चाहिए कि वह कब्ज़ा किए हुए हज़ार दिरहम मृतक के वारिसों को वापस करे और अपने सौ दिरहम उनसे वापस ले ले, बशर्ते कि वे वैसे ही (बयिनिहि) मौजूद हों। यह 'मुहीत' में लिखा है। तो अगर उसने सौ दिरहम पर एक कपड़ा या दीनार ज़्यादा दिया था, तो यह बिक्री सही हो जाएगी। फिर अगर बीमार व्यक्ति मर गया और वारिसों ने अनुमति देने से इनकार कर दिया, तो उस व्यक्ति को अधिकार होगा कि अगर वह चाहे...

---

1. "बराऽ "بر तात्पर्य... क्योंकि जो बेचा गया वह एक तिहाई से कम या एक तिहाई है और इससे मृतक का अधिकार जुड़ा है। फिर जब यह इससे बढ़े, तो वारिसों के अधिकार के कारण उनकी अनुमति की आवश्यकता होती है। (लेखक कहते हैं कि वर्तमान प्रतियों में "एक नवाँ हिस्सा दीनार" है लेकिन अनुवादक के अनुसार सही "नौवें हिस्से का दीनार" समझना है, अल्लाह बेहतर जानता है)।
2. "दोनों" ऽ तात्पर्य... क्योंकि साहिबैन के मत पर, सर्फ़ का वकील एक पक्ष से खरीदार का वकील और दूसरे पक्ष से विक्रेता का वकील होता है, और किसी भी स्थिति में मुवक्किल (बीमार व्यक्ति) के हक में अत्यधिक रियायत (महाबात-ए-फ़ाश) जायज़ है। और इमाम-ए-आज़म के मत पर, वकील के विक्रेता होने के नाते रियायत जायज़ है, लेकिन वकील के खरीदार होने के नाते कहीं भी जायज़ नहीं है, इसलिए संदेह के कारण यह लेन-देन जायज़ नहीं हुआ।

دینار کے کہ جس کی قیمت نو درہم ہے فروخت کیا اور مشتری نے دینار پر قبضہ کیا اور دوسرے نے سو درہم پر قبضہ کیا پھر دونوں جدا ہو گئے اور مریض مر گیا اور دینار و درہم ویسے ہی قائم ہیں پس یہاں وارثوں کی اجازت اور نہ اجازت برابر ہے اور درہم لینے والے کو سو درہم دیئے جائیں گے بعوض نویں حصہ دینار کے اگر چہ نویں حصہ دینار سے سو درہم کی قیمت زیادہ ہو اور باقی آٹھ نواں حصہ دینار اس کو واپس کر دیں گے اور اگر درہم کے خریدار نے درہموں میں سے دوسو یا تین سو درہم پر قبضہ کیا تو بھی وارثوں کی اجازت یا نہ اجازت برابر ہے اور مشتری کو دوسو درہم بعوض دو نویں حصہ دینار کے یا تین سو درہم بعوض تین نویں حصہ دینار کے دیئے جائیں گے اور اگر درہموں کے خریدار نے چار سو درہم پر قبضہ کیا تو وارثوں کی اجازت کی احتیاج ہے پس اگر وارثوں نے اجازت دی تو مشتری کو چار سو درہم اور وارثوں کو چار نواں دینا دیا جائے گا اور وارثوں کو لازم ہے کہ پانچ نواں حصہ دینار مشتری کو واپس کریں اور اگر وارثوں نے اجازت نہ دی تو مشتری کو اختیار ہے کہ چاہے بیع کو توڑ دے اور درہم واپس کر دے اور اپنا دینار لے لے اور اگر چاہے تو درہموں میں سے بقدر چار نویں حصہ دینار کے اور کل مال کی تہائی کہ جو تین سو ہوتے ہیں لے لے اور باقی وارثوں کو واپس کر دے اور اگر درہموں کے خریدار نے درہموں پر قبضہ نہیں کیا ہے تو وارث اس کا دینار واپس کریں اور بعینہ بھی دینار واپس کرنا چاہئے یا نہیں اس میں دو روایتیں ہیں اگر دونوں جدا نہ ہوئے اور نہ مریض مرا اور مشتری نے نقد دینار اور بڑھا دیئے اور باہم قبضہ کر لیا تو یہ سب جائز ہے بشرطیکہ ہر دینار کی قیمت دس درہم ہوں اور اگر مریض نے کوئی وکیل کیا تھا اور اس نے یہ درہم اس کے ہاتھ ایک دینار کو بیچتے پھر باہمی قبضہ سے پہلے مریض مر گیا پھر مشتری نے

کہا کہ میں نو سو درہم نوے دینار میں لیتا ہوں تو یہ جائز ہے اگر وکیل راضی ہو جائے اور مشائخ نے اس مسئلہ کی تاویل اس طرح بیان کی ہے کہ مریض نے اس شخص کو ان درہموں کے بیچنے کا وکیل کر کے اس کی رائے پر چھوڑ دیا تھا اور کہا کہ اس میں اپنی رائے سے کام کر یا یہ کہا کہ جو کچھ اس میں تو کرے گا وہ سب جائز ہے تاکہ وکیل کی بیع مریض کے حق میں با وجود محاباۃ کے جائز ہو پس بمنزلہ مریض کی بیع کے ہوگی پھر جب مشتری نے زیادتی کر کے محاباۃ دور کر دی تو بیع جائز ہوگئی اور اگر مریض نے اس کی رائے پر نہیں چھوڑا تو بیع جائز نہ ہوگی دونوں تقدیروں میں اگر چہ مشتری نے زیادتی کر دی ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک مریض سے ہزار درہم بعوض سو درہم کے خریدے اور باہم قبضہ کر لیا پھر مریض اس مرض میں مر گیا تو یہ ربوا ہے اور صحیح و سالم اور مریض سب سے لینا جائز نہیں ہے اور جس شخص نے سو درہم دیئے ہیں اس کو اختیار ہے کہ ہزار میں سے سو درہم اپنے سو درہم کے عوض لے لے اور باقی واپس کر دے اور اس صورت میں وصیت اس کے لئے نہ ہوگی یہ مبسوط میں لکھا ہے اور مشائخ نے کہا کہ یہ حکم اس روایت کے مطابق ہے کہ جس میں یہ آیا ہے کہ عقد فاسد کی وجہ سے جو چیز قبضہ میں آئی اسی کا واپس کرنا متعین نہیں ہوتا ہے اور جس روایت میں اسی کا واپس کرنا متعین آیا ہے اس کے موافق اس شخص کو چاہئے کہ ہزار درہم مقبوضہ میت کے وارثوں کو واپس کرے اور اپنے سو درہم ان سے واپس لے بشرطیکہ یہ بعینہ قائم ہوں یہ محیط میں لکھا ہے پس اگر اس نے سو درہم پر ایک کپڑا یا دینار زیادہ دیا تھا تو یہ بیع صحیح ہو جائے گی پھر اگر مریض مر گیا اور وارثوں نے اجازت دینے سے انکار کیا تو اس شخص کو اختیار ہوگا کہ اگر چاہے۔

۱۔ قولہ برابر ..... کیونکہ جو فروخت کیا وہ تہائی سے کم یا تہائی ہے اور اس سے میت کا حق متعلق ہے پھر جب اس سے بڑھے تو یہ سبب تعلق حق وارثان ان کی اجازت کی احتیاج ہے ۱۲ قال المحرر ہم نسخ موجودہ میں ایک نواں حصہ دینار ہو لیکن مترجم کے نزدیک صحیح کہ نویں حصہ دینار کے فہم واللہ اعلم۔ ۲۔ قولہ دونوں ..... کیونکہ صاحبین کے قول پر وکیل بالصرف ایک وجہ سے وکیل خریدار ایک وجہ سے وکیل فروخت ہے اور بہر صورت اس سے محاباۃ فاحش بحق موکل مریض روا ہے اور امام اعظم کے قول پر بلحاظ وجہ وکیل بالبیع ہونے کے اگر چہ محاباۃ روا ہے مگر بنظر وکیل خرید ہونے کے کہیں روا ہے لہذا شک کی وجہ سے تصرف جائز نہیں ہوا۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (35) Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

...then he may cancel the sale. If he wishes, he shall receive one hundred dirhams out of the thousand in place of its hundred, along with the value of the dinars and assets as compensation, and one-third of the thousand by way of bequest, provided that the dinars and the thousand are present with the heirs; as stated in 'al-Mabsut'. If both are lost, he shall receive one-third of the remainder. It is written in 'al-Muhit' that if a sick person possesses a silver anklet worth twenty dinars and sells it for one hundred dirhams which are worth ten dinars, and then the sick person dies and the heirs refuse to grant permission, the buyer has the option: he may return the sale, or if he wishes, take two-thirds of the anklet in exchange for two-thirds of the hundred, and one-third shall belong to the heirs; this is recorded in 'al-Hawi'.

Second Chapter:

Regarding currency exchange (Bai' al-Sarf) with one's slave, relatives, partners, and working partners (Mudarib), and regarding the exchange conducted by a judge, his trustee, representative, or executor in the property of an orphan, etc.

There is no usury (Riba) between a master and his slave. Thus, even if the slave has a debt, there is no Riba, but it is obligatory upon the master to return what he took from the slave, whether he bought one dirham for two or two dirhams for one; as stated in 'al-Mabsut'. The same ruling applies to the 'Umm al-Walad' and the 'Mudabbar' (specific categories of slaves); as stated in 'al-Hawi'. However, if he sells one dirham for two or two dirhams for one to his 'Mukatab' (contracted slave), it is not permissible and shall be considered usury. A slave whose portion has been manumitted is treated as a 'Mukatab' according to the Great Imam (Abu Hanifa), but according to the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), he is like a free person who is in debt; this is in 'al-Muhit'. Parents, spouses, relatives, and limited partners (Sharik al-'Inan), in matters not related to their joint trade, are treated as strangers regarding usury. Slaves are treated as free persons, but among general partners (Mutafawidain), if one buys one dirham for two from the other, it is not considered a valid sale; rather, their property remains as it was before the sale, as per 'al-Mabsut'. Al-Quduri stated that the actions of a judge or his trustee regarding an orphan’s property, and the actions of a father or his executor regarding a minor’s right, are only valid if they would be valid between two strangers. Similarly, if a father buys something for himself from his son’s property or if a Mudarib sells something to

the capital owner (Rabb al-Mal), it is only valid as it would be between two strangers; this is recorded in 'al-Muhit'. If an orphan has dirhams and the executor exchanges them for dinars for himself at market rate, it is not permissible. Similarly, if there is a silver vessel and he sells it to himself based on its weight, it is also not permissible. If he is raising two orphans, one having dirhams and the other having dinars, and the executor conducts an exchange between them, it is not permissible; as stated in 'al-Hawi'. If he buys something for an orphan from the orphan's property, the Imam said: I shall determine the rule in this; if it is for the benefit of the orphan, I shall complete the sale, otherwise it is void. This is the opinion of the Great Imam and another opinion of Imam Abu Yusuf, while the first opinion of his and that of Imam Muhammad is that due to the effect which...

---

1. Their saying "free" is because according to the Two Companions, rights cannot be fragmented; thus, there is no scenario where only a small part of a slave is free, whereas according to the Imam, fragmentation is possible.
2. 'Ahrar' means free; meaning in the matter of usury, the ruling for a slave and a free person is the same.

...तो बिक्री रद्द कर दे और यदि वह चाहे तो उसे एक हज़ार में से सौ दिरहम उसके सौ के स्थान पर, और दीनारों तथा सामान की कीमत मुआविज़े (मुआवज़े) के तौर पर, और एक हज़ार का एक-तिहाई वसीयत के तौर पर मिलेगा, बशर्ते कि दीनार और हज़ार वारिसों के पास मौजूद हों, जैसा कि 'मबसूत' में उल्लेख है। और यदि दोनों नष्ट हो गए हों तो शेष का एक-तिहाई मिलेगा। 'मुहीत' में लिखा है कि यदि मरीज़ के पास सौ दिरहम चाँदी की झांझर (पाजेब) हो जिसकी कीमत बीस दीनार हो, और उसने उसे सौ दिरहम के बदले, जिसकी कीमत दस दीनार हो, बेच दिया, फिर मरीज़ मर गया और वारिसों ने अनुमति देने से इनकार कर दिया, तो खरीदार को अधिकार है कि चाहे तो बिक्री वापस कर दे और चाहे तो दो-तिहाई झांझर सौ के दो-तिहाई के बदले ले ले और एक-तिहाई वारिसों की होगी, यह 'हावी' में लिखा है।

दूसरा अध्याय:

अपने दास (ममलूक), रिश्तेदार, साझेदार और मुज़ारिब (निवेश प्रबंधक) के साथ मुद्रा विनिमय (बैअ-सर्फ़) करने के वर्णन में, और काज़ी तथा उसके अमीन, वकील और अनाथ (यतीम) आदि के वसीयतदार (वसी) द्वारा अनाथ के माल में मुद्रा विनिमय करने के वर्णन में।

मालिक और उसके दास के बीच ब्याज (रिबा) नहीं होता है, अतः यदि दास पर ऋण हो तब भी ब्याज नहीं है, लेकिन मालिक पर अनिवार्य है कि जो उसने लिया है वह दास को लौटा दे, चाहे एक दिरहम के बदले दो दिरहम खरीदे हों या दो दिरहम के बदले एक दिरहम, यह 'मबसूत' में लिखा है। और यही नियम 'उम्म-ए-वलद' और 'मुदब्बर' (विशिष्ट श्रेणियों के दास) का है, यह 'हावी' में लिखा है। और यदि उसने अपने 'मुकातब' (अनुबंधित दास) के हाथ एक दिरहम के बदले दो दिरहम या दो दिरहम के बदले एक दिरहम बेचे तो यह जायज़ नहीं है और ब्याज होगा। और जिस दास का कुछ हिस्सा आज़ाद किया गया हो, वह इमाम-ए-आज़म के अनुसार 'मुकातब' के समान है, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) के अनुसार ऐसे आज़ाद व्यक्ति के समान है जिस पर कर्ज हो, यह 'मुहीत' में लिखा है। और माता-पिता, पति-पत्नी, रिश्तेदार और 'शरिक अल-इनान' (साझेदार) उन चीजों में जो दोनों के व्यापार से संबंधित नहीं हैं, ब्याज के मामले में अजनबियों के समान हैं। और दास आज़ाद लोगों के समान हैं, लेकिन 'मुतफ़ाविज़ैन' (पूर्ण साझेदारों) में यदि एक ने दूसरे से एक दिरहम के बदले दो दिरहम खरीदे तो यह बिक्री नहीं है, बल्कि उनका माल वैसा ही रहेगा जैसा बिक्री

से पहले था, यह 'मबसूत' में लिखा है। और कुदूरी ने कहा है कि काज़ी और उसके अमीन का अनाथ के माल में किया गया कार्य, और पिता या उसके वसीयतदार का नाबालिग के हक में किया गया कार्य केवल वही जायज़ होगा जो दो अजनबियों के बीच जायज़ होता है। इसी प्रकार यदि पिता ने अपने बेटे के माल में से अपने लिए कुछ खरीदा या मुज़ारिब ने पूँजीपति (रब अल-माल) को कुछ बेचा, तो वह केवल उसी तरह जायज़ होगा जैसे दो अजनबियों के बीच होता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि अनाथ के पास दिरहम हों और वसीयतदार उन्हें बाज़ार के भाव पर दीनारों के बदले अपने लिए मुद्रा विनिमय करे, तो यह जायज़ नहीं है। इसी तरह यदि चाँदी का बर्तन हो और वह उसे उसके वजन पर अपने हाथ बेचे, तो यह भी जायज़ नहीं है। और यदि उसके पालन-पोषण में दो अनाथ हों, जिनमें से एक के पास दिरहम और दूसरे के पास दीनार हों, और वसीयतदार ने उन दोनों के बीच विनिमय कर दिया, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'हावी' में लिखा है। यदि अनाथ के माल से उसके लिए कोई चीज़ खरीदी, तो इमाम ने फरमाया कि मैं इसमें नियम निर्धारित करूँगा, यदि अनाथ की भलाई होगी तो बिक्री पूरी कर दूँगा अन्यथा यह शून्य (बातिल) है। और यह इमाम-ए-आज़म का कथन है और दूसरा इमाम अबू यूसुफ का है, और उनका तथा इमाम मोहम्मद का पहला कथन यह है कि उस प्रभाव के कारण जो...

---

1. उनका कथन "आज़ाद" इसलिए है क्योंकि साहिबैन के अनुसार अधिकार के टुकड़े नहीं हो सकते, इसलिए ऐसी कोई स्थिति नहीं है कि दास का थोड़ा हिस्सा आज़ाद हो, जबकि इमाम के अनुसार टुकड़े हो सकते हैं।
2. अहरार अर्थात आज़ाद; अर्थात ब्याज के मामले में दास और आज़ाद का नियम समान है।

تو بیع توڑ دے اور اگر چاہے تو اس کو ہزار میں سے سو درہم اس کے سو کی جگہ اور دیناروں اور اسباب کی قیمت بطریق معاوضہ کے اور ہزار کی ایک تہائی بطریق وصیت کے ملے گی بشرطیکہ دینار اور ہزار وارثوں کے پاس موجود ہوں کذا فی المبسوط اور اگر دونوں تلف ہو گئے ہوں تو باقی کی تہائی ملے گی محیط میں لکھا ہے اگر مریض کے پاس سو درہم چاندی کی چھاگل کہ جس کی قیمت بیس دینار ہیں موجود ہوا اور اس نے اس کو بعوض سو درہم کے کہ جس کی قیمت دس دینار ہیں فروخت کیا پھر مریض مر گیا اور وارثوں نے اجازت دینے سے انکار کیا تو مشتری کو اختیار ہے چاہے تو بیع واپس کردے اور اگر چاہے تو دو تہائی چھاگل بعوض سو کی دو تہائی کے لے لے اور ایک تہائی وارثوں کی ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے۔

دوسری فصل:

اپنے مملوک اور قرابتی اور شریک اور مضارب کے ساتھ بیع صرف کرنے کے بیان میں اور قاضی اور اس کے امین اور وکیل اور وصی کے یتیم وغیرہ کے مال میں بیع صرف کرنے کے بیان میں

مالک اور اس کے غلام کے درمیان میں ربوا نہیں ہوتا ہے پس اگر غلام پر قرض ہو تب بھی ربوا نہیں ہے لیکن مالک پر واجب ہے کہ جو اس نے لیا ہے غلام کو واپس کرے خواہ ایک درہم بعوض دو درہم کے یا دو درہم بعوض ایک درہم کے خریدے ہوں یہ مبسوط میں لکھا ہے اور یہی حکم ام ولد اور مدبر کا ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر اپنے مکاتب کے ہاتھ ایک درہم بعوض دو درہم کے یا دو درہم بعوض ایک درہم کے بیچا تو جائز نہیں ہے اور سود ہوگا اور جس غلام کا تھوڑا

حصہ آزاد کیا گیا ہو اور وہ امام اعظم کے نزدیک بمنزلہ مکاتب کے ہے اور صاحبین کے نزدیک بمنزلہ ایسے آزاد کے ہے جس پر قرض ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور والدین اور شوہر و زوجہ اور قرابتی اور شریک العنان ایسی چیزوں میں جو دونوں کی تجارت سے نہیں ربوا میں بمنزلہ اجنبیوں کے ہیں اور مملوک بمنزلہ احرار کے ہیں لیکن متفاوضیں میں اگر ایک نے ایک درہم بعوض دو درہم کے دوسرے سے خریدا تو یہ بیع نہیں ہے بلکہ وہ ان کا مال جیسا بیع سے پہلے تھا اب بھی ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور قدوری نے کہا کہ قاضی اور اس کے امین کا فعل یتیم کے مال میں اور باپ یا اس کے وصی کا فعل نابالغ کے حق میں وہی جائز ہو گا جو دو اجنبیوں میں جائز ہوتا ہے اور اسی طرح اگر باپ نے اپنے لڑکے کے مال میں سے اپنے واسطے کچھ خریدا یا مضارب نے رب المال کے ہاتھ کچھ بیچا تو فقط اسی طرح جائز ہوگا جس طرح دو اجنبیوں میں جائز ہوتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر یتیم کے درہم ہوں اور وصی ان کو بعض دیناروں کے بازار کے بھاؤ پر اپنے واسطے بیع صرف کرے تو جائز نہیں ہے اور اسی طرح اگر چاندی کا برتن ہو اور اس کو اس کے وزن پر اپنے ہاتھ بیچے تو بھی جائز نہیں ہے اور اگر اس کے پرورش میں دو یتیم ہوں کہ ایک کے پاس درہم ہوں اور دوسرے کے پاس دینار ہوں پھر وصی نے دونوں میں بیع صرف کر دی تو جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر یتیم کے مال سے کوئی چیز اس کے واسطے خریدی تو امام نے فرمایا کہ میں اس میں مقرر کر دوں گا اگر یتیم کی بہتری ہوگی تو بیع پوری کر دوں گا ورنہ یہ باطل ہے اور یہ قول امام اعظم اور دوسرا قول امام ابو یوسف کا ہے اور پہلا قول ان کا اور امام محمد کا یہ ہے کہ بسبب اس اثر کے جو

۱۔ قولہم آزاد اس واسطے کہ صاحبین کے نزدیک حق کے ٹکڑے نہیں ہو سکتے تو ایسی کوئی صورت نہیں کہ غلام میں سے تھوڑا حصہ آزاد ہو اور امام کے نزدیک ٹکڑے ہو سکتے ہیں۔ ۲۔ احرار یعنی آزاد یعنی سود کے معاملہ میں مملوک آزاد کا حکم یکساں ہے۔

Fatawa Alamgiri Volume 5, Book of Sarf (Exchange) Page 36

It has reached us from Hazrat Ibn Mas'ud (RA) that such a sale is absolutely not permissible; this is written in *Al-Mabsut*. In a *Sarf* transaction (currency exchange), the ruling for a judge, his agent (wakil), and a trustee (ameen) is the same as for other people; that is, mutual possession (qabd) in the session (majlis) is a condition. If someone manages something from the property of an absent person or an orphan, then mutual possession should refer back to it. And if he sells the orphan's property himself or makes a *Sarf* exchange of their dirhams or dinars, it is not permissible; this is recorded in *Al-Hawi*.

Third Section: Concerning Agency (Wakalah) in *Sarf* Transactions

If two agents conduct a *Sarf* sale, they should not separate before taking possession, and the absence of their principals (muwakkils) from them is not considered significant; this is written in *Al-Hawi*. If two persons were appointed as agents to conduct a *Sarf* sale and take possession, and they took possession before the principals separated, the sale is valid; if after the principals separated, it is not valid; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If one person appoints two persons as agents to conduct a *Sarf* sale of a certain amount of dirhams, one does not have the authority of exchange without the other. If both entered into the sale contract and then one left before taking possession, half of it becomes void and the other half remains; this is recorded in *Al-Dhakhira*. If both appointed the owner of the capital (*Rabb al-Maal*) to take possession or make payment and both left, the *Sarf* sale becomes void; this is written in *Al-Hawi*. If an agent is appointed to exchange some dirhams for dinars and he conducts the sale and mutual possession occurs, and the person who took possession of the dirhams acknowledged receiving his full right, but then a counterfeit (*zayf*) dirham was found in it and the agent accepted it, admitting it was from his dirhams, but the principal denied it, it shall fall upon the agent; this is written in *Al-Mabsut*. If the agent denied it was from his dirhams, then the buyer presented witnesses that it was among them, and he had not acknowledged receiving the full amount of dirhams, then his witnesses will be accepted, he will return the dirham to the agent, and they will fall upon the principal. Some scholars (Mashaikh) said this is an error because this is not a case for presenting witnesses; rather, by juristic preference (*istihsan*), the statement of the buyer of the dirhams shall be taken, just as if the *musallam-ilayh* (seller in a *Salam* contract) brings counterfeit dirhams and claims they are from the capital and had not acknowledged receiving the full right, his word is taken. And just as in selling any goods, if the seller

brings counterfeit dirhams and says they are from the price and had not acknowledged receiving the full right, his word is taken by *istihsan*. Similarly, here too, his word will be taken, and this is what Shams al-A'imma al-Sarakhsi inclined towards. However, Shaykh al-Islam Khwaharzada corrected the view of Imam Muhammad (RA) and said that by *istihsan*, the buyer's statement will be taken, but with an oath. So, by presenting these witnesses, he removed the oath from himself, and witnesses are accepted for removing an oath, like a trustee (*wadi'at*) who presents witnesses for the return or loss of the trust. Imam Abu Abdullah ibn al-Hasan bin Ahmad (RA) used to say that it is not mentioned in the book that the buyer of dirhams will be compelled to produce witnesses; it only states that if he produces witnesses, they will be accepted.

1- Footnote regarding agency: It should be clear that the agent will either be the contracting party (*aaqid*) himself or an agent for taking possession. Therefore, it is necessary for the contracting party to take possession himself or not separate until the principal takes possession. The possession by an agent for possession will only be valid as long as the contracting party has not separated, because the principle is that in *Sarf* transactions, the discretion of the contracting parties is not valid before taking possession.

फ़तावा आलमगीरी जिल्द 5, किताब अल-सर्फ़ पृष्ठ 36

हज़रत इब्ने मसूद रज़ियल्लाहु अन्हु से हमें पहुँचा है कि (ऐसी) बेअ् (खरीद-फरोख्त) बिल्कुल जायज़ नहीं है, यह 'मबसूत' में लिखा है। और बेअ् सर्फ़ में काज़ी, उसके वकील और अमीन का हुक्म वही है जो अन्य लोगों का है, यानी मजलिस (बैठक) में आपसी कब्ज़ा शर्त है। अगर किसी ने गायब या यतीम के माल में कुछ तसर्रुफ़ (इस्तेमाल) किया, तो आपसी कब्ज़ा उसकी ओर रुजू करेगा। और अगर यतीम का माल अपने हाथ से बेच दिया या उसके दिरहम या दीनार के बदले बेअ् सर्फ़ कर ली, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'हावी' में लिखा है।

तीसरी फ़स्ल: बेअ् सर्फ़ में वकालत के बयान में

अगर दो वकीलों ने बेअ् सर्फ़ की, तो कब्ज़ा करने से पहले उनका अलग होना सही नहीं है, और उनके मोक्किलों (मालिकों) का उनके पास से गायब होना मान्य नहीं है, यह 'हावी' में लिखा है। दो व्यक्तियों को बेअ् सर्फ़ और कब्ज़ा करने के लिए वकील बनाया गया, फिर मोक्किलों के अलग होने से पहले उन्होंने कब्ज़ा कर लिया, तो बेअ् जायज़ है, और मोक्किलों के अलग होने के बाद जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। अगर एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों को कुछ दिरहमों की बेअ् सर्फ़ के लिए वकील बनाया कि वे उनकी बेअ् सर्फ़ करें, तो एक को दूसरे के बिना सर्फ़(लेन-देन) का अधिकार नहीं है। और अगर दोनों ने बेअ् का अक़्द (अनुबंध) किया, फिर कब्ज़ा करने से पहले एक चला गया, तो उसका आधा हिस्सा बातिल (अमान्य) हो जाएगा और दूसरे का आधा हिस्सा बाकी रहेगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और अगर दोनों ने रब्बुल माल (पूँजीपति) को कब्ज़ा करने या अदायगी करने के लिए वकील बनाया और दोनों चले गए, तो बेअ् सर्फ़ बातिल हो जाएगी, यह 'हावी' में लिखा है। अगर कुछ दिरहमों को दीनारों के बदले बेअ् सर्फ़ करने के लिए वकील बनाया और उसने बेअ् सर्फ़ की और आपसी कब्ज़ा किया, और जिस व्यक्ति ने दिरहमों पर कब्ज़ा किया उसने पूरा हक पा लेने का इकरार (पुष्टि) किया, फिर उसमें एक दिरहम 'ज़ैफ' (खोटा/नकली) पाया गया और वकील ने उसे स्वीकार कर लिया और इकरार किया कि यह मेरे दिरहमों में से है, और मोक्किल ने इनकार किया, तो वह वकील के ज़िम्मे पड़ेगा, यह 'मबसूत' में लिखा है। और अगर वकील ने इनकार किया कि यह मेरे दिरहमों में से नहीं है, फिर खरीदार ने गवाह पेश किए कि यह उन्हीं में से है, और उसने पूरे दिरहम पा लेने का इकरार भी नहीं किया था, तो उसके गवाह स्वीकार किए जाएंगे और वह दिरहम वकील को वापस करेगा और वे मोक्किल के ज़िम्मे पड़ेंगे। और कुछ मशाईख़ ने फरमाया कि यह गलती है क्योंकि यह स्थिति गवाह पेश करने की नहीं है, बल्कि इस्तिहसानन

(न्यायोचित आधार पर) दिरहमों के खरीदार की बात मानी जाएगी, जैसा कि मुसल्लम-अलैह (क्रेता) अगर खोटे दिरहम लाए और दावा करे कि ये असल माल में से हैं और उसने पूरा हक पा लेने का इकरार न किया हो, तो उसकी बात मानी जाती है। और जैसा कि किसी सामान के बेचने में अगर विक्रेता खोटा दिरहम लाकर कहे कि यह कीमत में से है और उसने पूरा हक पा लेने का इकरार न किया हो, तो उसकी बात इस्तिहसानन मानी जाती है। अतः इसी तरह यहाँ भी उसकी बात मानी जाएगी, और इसी ओर शम्सुल अइम्मा सरख़सी का झुकाव है। लेकिन शैखुल इस्लाम ख्वाहरज़ादा ने इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि के कौल (कथन) की पुष्टि की है और कहा है कि इस्तिहसानन खरीदार की बात मानी जाएगी लेकिन कसम (शपथ) के साथ ली जाएगी। अतः उसने यह गवाह पेश करके कसम को अपने ऊपर से साक़ित (हटा) कर दिया, और कसम हटाने के लिए गवाह मान्य होते हैं, जैसे कि अमानत (वदीअत) रखने वाले के पास, अगर वह वापस करने या नष्ट होने पर गवाह पेश करे तो वे मान्य हैं। और इमाम अबू अब्दुल्ला इब्नुल हसन बिन अहमद रहमतुल्लाहि अलैहि फरमाते थे कि किताब में यह उल्लेख नहीं है कि दिरहम के खरीदार को गवाह पेश करने के लिए मजबूर किया जाएगा, बल्कि सिर्फ यह है कि अगर उसने गवाह पेश किए तो वे स्वीकार किए जाएंगे।

१- क़ौलहु वकालत: स्पष्ट हो कि वकील खुद अनुबंध करने वाला (आक़िद) होगा या कब्ज़ा करने वाला वकील होगा, अतः अनुबंध करने वाले का खुद कब्ज़ा करना अनिवार्य है या मोक्किल के कब्ज़ा करने के समय तक अलग न हो, और कब्ज़ा करने वाले वकील का कब्ज़ा तभी तक जायज़ होगा जब तक कि अनुबंध करने वाला अलग न हो, क्योंकि असल नियम यह है कि बेअ् सर्फ़ में अनुबंध करने वालों की राय कब्ज़ा करने से पहले मान्य नहीं है।

فتاویٰ عالمگیری جلد ۵، کتاب الصرف صفحہ ۳۶

حضرت ابن مسعودؓ سے ہم کو پہنچا ہے بالکل بیع جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور بیع صرف میں قاضی اور اس کے وکیل اور امین کا حکم اور دیگر لوگوں کا حکم یکساں ہے یعنی مجلس میں باہمی قبضہ شرط ہے اور اگر اس نے غائب یا یتیم کے مال میں کچھ تصرف کیا تو باہمی قبضہ اس کی طرف رجوع کرے گا اور اگر یتیم کا مال اپنے ہاتھ فروخت کیا یا اس کے درہم یا دینار کے عوض بیع صرف کر لئے تو جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

نمبری فصل: بیع صرف میں وکالت کے بیان میں

اگر دو وکیلوں نے بیع صرف کی تو قبضہ سے پہلے ان کو جدا ہونا نہ چاہئے اور ان کے موکلوں کا ان کے پاس سے غائب ہونا معتبر نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے دو شخصوں نے بیع صرف اور قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کئے پھر موکلوں کے جدا ہونے سے پہلے انہوں نے قبضہ کر لیا تو بیع جائز ہے اور موکلوں کے جدا ہونے کے بعد جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے دو شخصوں کو کسی قدر درہموں کی بیع صرف کے واسطے وکیل کیا کہ ان کی بیع صرف کریں تو ایک کو بدون دوسرے کے صرف کا اختیار نہیں ہے اور اگر دونوں نے عقد بیع کیا پھر قبضہ سے پہلے ایک چلا گیا تو اس کا آدھا حصہ باطل ہو جائے گا اور دوسرے کے آدھے کی بیع باقی رہے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر دونوں نے رب المال کو قبضہ کرنے یا ادا کرنے کے واسطے وکیل کیا اور دونوں چلے گئے تو بیع صرف باطل ہو جائے گی یہ حاوی میں لکھا ہے اگر کچھ درہموں کو دیناروں کے عوض بیع صرف کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے بیع صرف کی اور باہم قبضہ کیا اور جس شخص نے درہموں پر قبضہ کیا اس نے

پورا حق پا لینے کا اقرار کیا پھر اس میں ایک درہم زیف پایا اور وکیل نے اس کو قبول کر لیا اور اقرار کیا کہ یہ میرے درہموں میں سے ہے اور موکل نے انکار کیا تو وہ وکیل کے ذمہ پڑے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر وکیل نے انکار کیا کہ میرے درہموں میں سے نہیں ہے پھر خریدار نے گواہ پیش کئے کہ انہیں میں سے ہے اور اس نے پورے درہم پا لینے کا اقرار بھی نہیں کیا تھا تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور درہم وکیل کو واپس کرے گا اور وہ موکل کے ذمہ پڑیں گے اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ یہ خطا ہے کیونکہ یہ صورت گواہ قائم کرنے کی نہیں ہے بلکہ استحسان درہموں کے خریدار کا قول لیا جائے گا جیسا کہ مسلم الیہ اگر زیوف درہم لائے اور دعویٰ کرے کہ یہ راس المال میں سے ہیں اور پورا حق پا لینے کا اقرار نہ کیا ہو تو اس کا قول لیا جاتا ہے اور جیسا کہ کسی اسباب کے بیچنے میں اگر بائع زیوف درہم لا کر کہے کہ یہ ثمن میں سے ہیں اور پورا حق پا لینے کا اقرار نہ کیا ہو تو اس کا قول استحسانا لیا جاتا ہے پس اسی طرح یہاں بھی اس کا قول لیا جائے گا اور اسی طرف شمس الائمہ سرخسی نے میلان کیا ہے لیکن شیخ الاسلام خواہر زادہ نے امام محمدؒ کے قول کی تصحیح کی ہے اور کہا استحسانا مشتری کا قول اگر چہ لیا جائے گا لیکن قسم کے ساتھ لیا جائے گا پس اس نے یہ گواہ پیش کر کے قسم اپنے اوپر سے ساقط کی اور قسم ساقط کرنے کے واسطے گواہ مقبول ہوتے ہیں مثلاً ودیعت جس کے پاس ہے اگر وہ واپس کر دینے یا تلف ہو جانے پر گواہ پیش کرے تو مقبول ہیں اور امام ابو عبداللہ ابن الحسن بن احمدؒ فرماتے تھے کہ کتاب میں یہ مذکور نہیں ہے کہ درہم کے خریدار کو گواہ پیش کرنے کے واسطے تکلیف دی جائیگی صرف اس میں یہ ہے کہ اگر اس نے گواہ پیش کئے تو مقبول ہونگے۔

۱- قولہ وکالت واضح ہو کہ وکیل خود عاقد ہوگا یا وکیل قبضہ ہوگا پس عاقد کو خود قبضہ کرنا ضرور ہے یا موکل کے قبضہ کے وقت تک جدا نہ ہو اور وکیل قبضہ کا قبضہ اسی وقت تک جائز

ہوگا کہ عاقد جدا نہ ہو کیونکہ اصل یہ کہ بیع صرف میں عاقدین کی رائے قبضہ سے پہلے جائز نہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 37 | Kitab al-Sarf (Book of Currency Exchange)

Perhaps he presents it so that the oath is removed from him; in that case, he becomes like a person with whom a trust (deposit) has been placed. If someone appoints an agent (wakil) to sell these dirhams in exchange for dinars, and the agent completes the sale, the agent does not have the authority to utilize or dispose of those dinars. ☆

Then Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that similarly, if the principal takes an oath from the agent and the agent refrains from swearing the oath and returns the dirhams, the responsibility falls upon the principal. Some scholars said this is an error because, in this scenario, an oath is not required from the agent; rather, the oath is required from the buyer, as legally his word is considered authoritative. Thus, the oath falls upon him. If the buyer takes the oath, he may return the items, but an oath cannot be taken from the agent. Therefore, the correct ruling should be stated as follows: if the buyer of the dirhams takes an oath and returns the dirhams to the agent, it is essentially returning them to the principal. Scholars who are not specialists in research have validated Imam Muhammad's view, stating it is based on *Istihsan* (jurisprudential preference), whereas Imam Muhammad's actual view follows *Qiyas* (analogical reasoning). *Qiyas* dictates that after taking the dirhams, the agent's word should be authoritative, as is the case in the sale of specific items (*Bay' al-Ayn*). This is recorded in *Al-Muhit*. If someone appoints an agent to sell dirhams for dinars and the sale occurs, the agent has no right to dispose of the dinars; this is recorded in *Al-Mabsut*.

If someone appoints a person as an agent to buy a specific silver flask (*chhagal*) in exchange for dirhams, and the agent buys it with dirhams according to the order but intends it for himself, it will still belong to the principal. However, if he buys it in exchange for dinars or other goods, the flask will belong to the agent. If an agent is appointed to buy a specific silver flask without being told the price (*thaman*), and he buys it with dirhams or dinars, it belongs to the principal. If he buys it with other goods or items sold by measure or weight, it belongs to the agent; this is recorded in *Al-Muhit*. If an agent is appointed to sell specific silver without being told the price, and he sells it for more silver than its worth, it is not permissible. He will not be liable (*dhamin*), and the principal has a greater right to take silver equal to his original silver. The agent should return the remaining silver to its owner; this is recorded in *Khazanat al-Akmal*. Scholars have stated that Imam Muhammad’s saying "the principal has more right to the silver in the agent's possession" is interpreted such

that when the principal is unable to take his specific silver—for example, if the one holding it has disappeared, or if it exists but was destroyed—then in such a case, the principal has a greater entitlement to take silver equal to his own from that pile. If he is able to take his original specific silver, he cannot take anything else; this is recorded in *Al-Muhit*.

If someone appoints an agent to sell silver dust/soil and the agent sells it for silver, it is not permissible. If the buyer realizes the silver in the soil is equal to the price and agrees, it is permissible, and he shall have the option to rescind (*khiyar*). If he returns it without a judge's order, it remains valid for the principal. If both parties separate before the buyer knows, the sale is voidable (*fasid*); this is recorded in *Al-Hawi*. If it was sold for goods and the buyer knew it contained gold, silver, or both, then according to Imam Azam, the sale is permissible, while the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) disagree. If it was not known what it contained and was sold for goods, it is permissible according to everyone; this is recorded in *Al-Muhit*. And if...

1. Note: This statement is based on *Istihsan*. In *Qiyas*, the cause is apparent, whereas *Istihsan* involves a subtle evidence. Perhaps in *Al-Kifayah*, *Istihsan* is preferred, and Imam Muhammad's statement might be based on *Qiyas*. Allah knows best.

शायद वह इसे इसलिए पेश करे ताकि कसम उसके ऊपर से हट जाए, तब वह उस व्यक्ति के समान हो जाएगा जिसके पास अमानत (वदीअत) रखी गई है। यदि किसी ने किसी को वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया कि वह मेरे लिए इन दिरहमों को दीनार के बदले बेच दे, और उसने बेच दिया, तो वकील को उन दीनारों में हस्तक्षेप करने का अधिकार नहीं है। ☆

फिर इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि इसी तरह यदि उसने वकील से कसम ली और वह कसम खाने से रुक गया और दिरहम उसे वापस कर दिए गए, तो वे मोक्किल (प्रमुख) की ज़िम्मेदारी होंगे। कुछ उलेमा ने कहा कि यह भी त्रुटिपूर्ण है क्योंकि इस स्थिति में वकील पर कसम नहीं आती, कसम केवल खरीदार पर आती है क्योंकि शरई रूप से उसी का कथन विश्वसनीय माना गया है। अतः उसी पर कसम आएगी। यदि उसने कसम खा ली, तो वह वापस कर सकता है, लेकिन वकील से कसम नहीं ली जा सकती। इसलिए सही हुक्म यह होना चाहिए कि यदि दिरहम के खरीदार ने कसम खा ली और दिरहम वकील को वापस कर दिए, तो यह वास्तव में मोक्किल को वापस करना ही है। जिन विद्वानों ने गहराई से शोध नहीं किया, उन्होंने इमाम मुहम्मद के कथन को सही ठहराया और कहा कि यह 'इस्तेहसान' (न्यायशास्त्रीय प्राथमिकता) के तौर पर है, जबकि इमाम मुहम्मद का कथन 'कियास' (तर्कसंगत समानता) के अनुसार है। कियास यह चाहता है कि दिरहम लेने के बाद वकील का कथन विश्वसनीय हो, जैसा कि किसी विशिष्ट वस्तु की बिक्री (बय ऐन) में होता है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने वकील नियुक्त किया कि इन दिरहमों को दीनार के बदले बेच दे, और उसने बेच दिया, तो वकील को दीनारों में हस्तक्षेप का अधिकार नहीं है; यह 'मबसूत' में लिखा है।

यदि किसी ने एक व्यक्ति को चांदी की एक निश्चित सुराही (छागल) दिरहम के बदले खरीदने के लिए वकील बनाया, फिर उसने दिरहम के बदले मोक्किल के आदेशानुसार खरीदी लेकिन मन में यह नीयत रखी कि यह सुराही मेरे लिए है, तो भी वह मोक्किल की ही होगी। लेकिन यदि उसने दीनार या किसी सामान के बदले खरीदी, तो सुराही वकील की होगी। यदि चांदी की निश्चित सुराही खरीदने के लिए वकील बनाया और उसे कीमत (थमन) का नाम नहीं बताया, फिर उसने दिरहम या दीनार के बदले खरीदी, तो सुराही मोक्किल की होगी। यदि सामान या मापने/तौलने वाली चीजों के बदले खरीदी, तो वह वकील की होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी को चांदी बेचने के लिए वकील बनाया और कीमत नहीं बताई, फिर उसने उसे अधिक चांदी के बदले बेच दिया, तो यह जायज़ नहीं है। वह ज़ामिन (ज़िम्मेदार) नहीं होगा, और मोक्किल अपनी चांदी के बराबर चांदी लेने का अधिक

हकदार है। वकील को चाहिए कि बाकी चांदी उसके मालिक को लौटा दे; यह 'खज़ाना अल-अकमल' में लिखा है। उलेमा ने कहा कि इमाम मुहम्मद का यह कहना कि 'मोक्किल वकील के पास मौजूद चांदी का अधिक हकदार है', इसकी व्याख्या यह है कि जब मोक्किल अपनी विशिष्ट चांदी लेने में असमर्थ हो, उदाहरण के लिए उसका कब्ज़ा रखने वाला गायब हो गया हो, या वह मौजूद है लेकिन उसने उसे नष्ट कर दिया है, तो ऐसी स्थिति में मोक्किल का हक है कि उस चांदी में से अपनी चांदी के बराबर ले ले। और यदि वह अपनी मूल चांदी लेने में सक्षम है, तो वह उसके अलावा कुछ नहीं ले सकता; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने चांदी की धूल/मिट्टी बेचने के लिए वकील नियुक्त किया और उसने उसे चांदी के बदले बेच दिया, तो यह जायज़ नहीं है। यदि खरीदार को पता चले कि मिट्टी में चांदी की मात्रा कीमत के बराबर है और वह राजी हो जाए, तो जायज़ है और उसे 'खियार' (विकल्प) होगा। यदि उसने काज़ी के आदेश के बिना इसे लौटा दिया, तो यह मोक्किल पर लागू होगा। यदि खरीदार के जानने से पहले दोनों अलग हो गए, तो बिक्री फासिद (अमान्य) है; यह 'हावी' में लिखा है। यदि सामान के बदले बेची और खरीदार ने जाना कि इसमें सोना या चांदी या दोनों हैं, तो इमाम आज़म के अनुसार बिक्री जायज़ है, जबकि 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) इससे असहमत हैं। और अगर यह न जाना कि इसमें क्या है और सामान के बदले बेचा, तो सबके निकट जायज़ है; यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर...

1. नोट: यह कथन 'इस्तेहसान' के आधार पर है। कियास में कारण स्पष्ट होता है जबकि इस्तेहसान में सूक्ष्म दलील होती है। शायद 'किफायत' में इस्तेहसान को चुना गया है और इमाम मुहम्मद का कथन कियास हो सकता है। अल्लाह बेहतर जानता है।

پس شاید وہ اس واسطے پیش کرے کہ قسم اس کے اوپر سے جاتی رہے پس اس شخص کے مانند ہو جائیگا جس کے پاس ودیعت رکھی گئی ہے۔ اگر کسی نے وکیل کیا کہ میرے واسطے یہ درہم بعوض دیناروں کے بیچ کرے اور اس نے بیچ کی تو وکیل کو دیناروں میں تصرف کرنے کا اختیار نہیں ☆ پھر امام محمدؒ نے فرمایا اور اسی طرح اگر اس نے وکیل سے قسم لی اور وہ قسم سے باز رہا اور درہم اس کو پھیر دیے گئے تو موکل کے ذمہ پڑیں گے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ بھی خطا ہے کیونکہ اس صورت میں وکیل پر قسم نہیں آتی ہے اور قسم صرف مشتری پر آتی ہے کیونکہ شرعاً اسی کا قول معتبر رکھا گیا ہے پس اسی پر قسم آئے گی پس اگر اس نے قسم کھالی تو وہ واپس کر سکتا ہے لیکن وکیل سے قسم لینا نہیں ہو سکتا ہے پس صحیح حکم یوں بیان کرنا چاہئے کہ اگر درہموں کے خریدار نے قسم کھالی اور درہم وکیل کو واپس کر دیئے تو یہ بعینہ موکل کو واپس کرنا ہے اور جو مشائخ اہل تحقیق نہیں انہوں نے امام محمدؒ کے قول کی تصحیح کی ہے اور کہا ہے کہ یہ جو مذکور ہوا بطریق استحسان ہے اور امام محمدؒ کا قول بطریق قیاس ہے کیونکہ قیاس یہ چاہتا ہے کہ درہم لے کر وکیل کا قول معتبر ہو جیسا کہ بیع عین میں ہوتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے وکیل کیا کہ میرے واسطے یہ درہم بعوض دیناروں کے بیع کرے اور اس نے بیع کی تو وکیل کو دیناروں میں تصرف کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک شخص کو اس لئے وکیل کیا کہ اس کے لئے چاندی کی چھاگل معین بعوض درہموں کے خریدے پھر اس نے بعوض درہموں کے اس کے حکم کے موافق خریدی اور یہ نیت کی کہ چھاگل میرے واسطے ہے تو موکل کے واسطے ہوگی اور اگر بعوض دیناروں یا اسباب کے

خریدی تو چھاگل وکیل کی ہوگی اور اگر چاندی کی معین چھاگل خریدنے کے واسطے ایک وکیل مقرر کیا اور ثمن کا نام اس کو نہ بتلایا پھر اس نے درہم یا دینار کے عوض خریدی تو چھاگل موکل کی ہوگی اور اگر بعوض اسباب کے یا کیلی یا وزنی چیز کے خریدی تو چھاگل وکیل کی ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر بعینہ چاندی فروخت کرنے کے واسطے کوئی وکیل مقرر کیا اور ثمن کا نام نہ بتلایا پھر اس نے ان سے زیادہ چاندی کے عوض بیچی تو جائز نہیں ہے اور وہ ضامن نہ ہوگا اور اس سے چاندی کے لینے کا موکل زیادہ حقدار ہے کہ اپنی چاندی کے برابر لے لے وکیل کو چاہئے کہ باقی چاندی اس کے مالک کو واپس کرے یہ خزانہ الاکمل میں لکھا ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ امام محمدؒ کا یہ قول کہ وکیل کے قبضہ میں جو چاندی ہے اس کے لئے موکل زیادہ حق دار ہے اس طور پر مؤول کیا گیا ہے کہ جب موکل اپنی معینہ چاندی کے لینے پر قادر نہ ہو مثلاً اس کا قابض غائب ہو گیا یا موجود ہے اگر اس نے تلف کر دی تو ایسی حالت میں موکل کا زیادہ استحقاق ہے کہ اس چاندی میں سے اپنی چاندی کے برابر لے لے اور اگر بعینہ اپنی چاندی کے لینے پر قادر ہو تو سوائے اس کے اس میں سے نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک شخص کو چاندی کی مٹی بیچنے کا وکیل کیا اور اس نے چاندی کے عوض بیچی تو جائز نہیں ہے پس اگر مشتری کو معلوم ہوا کہ مٹی میں چاندی ثمن کے برابر ہے اور وہ راضی ہو گیا تو جائز ہے اور اس کو خیار ہوگا پس اگر اس نے بلا حکم قاضی واپس کر دی تو موکل پر جائز ہوگی اور اگر مشتری کے جاننے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بیع فاسد ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر بعوض اسباب کے بیچی اور مشتری نے جانا کہ اس میں سونا یا چاندی یا دونوں ہیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع جائز ہے اور صاحبینؒ اس میں خلاف کرتے ہیں اور اگر یہ نہ جانا کہ اس میں ایک یا دونوں ہیں اور بعوض اسباب کے بیع کی تو سب کے نزدیک جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر...

۱ قولہ بطریق استحسانًا استحسان ہے بقول قیاس تو علت ظاہر ہے اور استحسان دلیل خفی ہے اور شاید کہ کفایت میں استحسان مختار ہے اور شاید امام محمدؒ کا قول قیاس ہو واللہ اعلم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (38) Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

If someone appoints an agent (wakil) to sell a sword decorated with ornaments and the agent sells it on credit, the transaction is invalid (fasid) and the agent is liable (dhamin). Similarly, if a condition of choice (khiyar) is made, or if it is sold for cash less than the value of the silver in it, it is invalid, but the agent will not be liable. If an agent is appointed to sell gold jewelry containing pearls and rubies and sells them for dirhams, and the parties separate before taking possession of the price, then if the pearls and rubies can be separated without damage, their sale is valid, while the part pertaining to currency exchange (sarf) is void. If they cannot be separated without damage, then the sale of neither is valid; this is recorded in *Al-Mabsut*. If an agent is appointed to buy some coins for dirhams and takes possession of them, but they become obsolete (kasad) before being handed over to the principal (muwakkil), the loss falls on the principal. If they become obsolete before the agent takes possession, the agent has the choice to either return them or take them. If he takes them, they belong to him and not the principal, unless the principal agrees to accept them; this is recorded in *Al-Hawi*.

If someone appointed an agent to sell a gold collar (tawq)

If someone appoints another person as an agent to buy a specific gold collar for one thousand dirhams and provides the one thousand dirhams, and the agent buys the collar for that amount and pays the price, but before the agent takes possession, someone breaks the collar while it is still with the seller, the agent has a choice. He may either complete the contract and claim the value of the collar from the person who broke it (receiving compensation of a different kind), or he may rescind the contract, in which case the seller must return the specific dirhams or their equivalent. If the agent completes the contract and receives compensation from the person who broke it, the principal does not have the right to take that compensation from the agent; he only receives the dirhams he originally gave, as stated in *Al-Muhit*. The agent should give any excess in value as charity; this is written in *Al-Mabsut*. If someone appoints an agent to sell a gold collar, and the agent sells it, receives the price, and delivers it to the buyer, but the buyer later returns claiming the collar is copper plated with gold, and the principal denies this, there are two scenarios. First, if the agent denies the claim but the buyer produces witnesses or the agent fails an oath and a judge (qadi) orders its return, then the collar must be accepted back by the principal. Second, if the agent admits the claim, there are again two possibilities:

if it was returned without a judge’s order, the return is the agent's responsibility and he cannot dispute it with the principal. However, if it was returned by a judge's order, it is still binding on the agent, but he has the right to dispute the matter with the principal; this is recorded in *Al-Muhit*. Imam Muhammad (RA) stated: "I find it disliked (makruh) for a Muslim to appoint a Dhimmi or a Harbi as an agent for currency exchange (sarf), but if he does so, I would consider it valid"; this is written in *Al-Mabsut*. If an agent is appointed for currency exchange and transacts with the principal's slave, there are two scenarios. First, if the slave has no debt, the transaction is invalid, just as it would be if the principal himself transacted with the slave, but the agent will not be liable. If the slave has debt, the transaction is valid, just as a master's transaction with his debt-laden slave is valid. However, the agent should not hand over the sold slave until he has received the full price; this is recorded in *Al-Muhit*.

---

1. "Liable" (dhamin) means that if the item is destroyed, the agent must pay its price. This does not mean paying a penalty, as the exchange is invalid, and selling silver for less than its value in ornaments has no valid basis. If the price exceeds the silver value by one dirham, it may be valid if the dirhams equal the weight of the silver to avoid usury (riba), with the extra dirham accounting for other components. 2. Meaning, if an agent is appointed, his currency exchange transactions are legally valid.

अपनी हलीयादार (सजावटी) तलवार बेचने के लिए वकील (एजेंट) बनाया और उसने उधार बेची तो भी यह फ़ासिद (अवैध) है और वकील ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा। इसी तरह अगर उसमें ख़ियार (विकल्प) की शर्त रखी या जितनी उसमें चांदी है उससे कम नकद पर बेची तो भी फ़ासिद है और वकील ज़ामिन नहीं होगा। अगर ऐसे सोने के ज़ेवर बेचने के लिए वकील बनाया जिसमें मोती और याकूत हैं और उसने उन्हें दिरहमों के बदले बेचा, फिर क़ीमत पर क़ब्ज़ा करने से पहले दोनों अलग हो गए, तो अगर मोती और याकूत बिना नुकसान के अलग हो सकते हैं, तो उनकी बिक्री जायज़ होगी और सर्फ़(मुद्रा विनिमय) का हिस्सा बातिल (अमान्य) होगा। और अगर वे बिना नुकसान के अलग नहीं हो सकते, तो किसी की भी बिक्री जायज़ नहीं होगी, यह 'मबसूत' में लिखा है। और अगर दिरहमों के बदले कुछ पैसे खरीदने के लिए वकील बनाया और उसने खरीद कर क़ब्ज़ा कर लिया, फिर मुवक्किल (नियुक्तकर्ता) को सौंपने से पहले वे बेकार (कासिद) हो गए, तो यह मुवक्किल के ज़िम्मे होगा। और अगर वकील के क़ब्ज़े से पहले वे बेकार हो गए, तो वकील को अधिकार होगा कि चाहे उन्हें वापस कर दे या रख ले। अगर उसने रख लिए, तो वे उसके लिए होंगे मुवक्किल के लिए नहीं, सिवाय उस सूरत के जब मुवक्किल उन्हें लेना पसंद करे, यह 'हावी' में लिखा है।

अगर किसी ने एक सोने का तौक़ (कंठा) बेचने के लिए वकील नियुक्त किया

किसी ने एक व्यक्ति को एक सोने का तौक़ एक हज़ार दिरहम में खरीदने के लिए वकील बनाया और उसे एक हज़ार दिरहम दे दिए। फिर वकील ने तौक़ एक हज़ार दिरहम में खरीदा और क़ीमत चुका दी। फिर वकील के क़ब्ज़ा करने से पहले विक्रेता (बाइ) के पास किसी ने वह तौक़ तोड़ दिया, तो वकील को अधिकार है कि चाहे तो सौदा पूरा कर ले और तोड़ने वाले से तौक़ की क़ीमत के रूप में उसकी किस्म के विरुद्ध कोई चीज़ ले ले, और अगर चाहे तो सौदे को रद्द कर दे और विक्रेता उसे वही दिरहम या उनके जैसा वापस करे। यदि वकील ने सौदा पूरा कर लिया और तोड़ने वाले से तौक़ की क़ीमत ली, तो मुवक्किल को यह अधिकार नहीं है कि वह क़ीमत वकील से ले ले, वह केवल वही दिरहम लेगा जो उसने दिए थे, जैसा कि 'मुहीत' में है। और वकील को चाहिए कि उस क़ीमत में जो अधिकता हो उसे सदक़ा (दान) कर दे, यह 'मबसूत' में लिखा है। अगर किसी ने एक सोने का तौक़ बेचने के लिए वकील नियुक्त किया और उसने बेचकर क़ीमत ले ली और तौक़ खरीदार को दे दिया। फिर खरीदार आया और कहा कि मैंने वह तौक़ पीतल का पाया है जिस पर सोने की पॉलिश थी, और मुवक्किल ने इनकार किया। तो इस मसले की दो सूरतें हैं: एक यह कि वकील ने इनकार किया और

ग्राहक ने गवाह पेश किए या वकील से कसम ली और वह कसम हार गया और काज़ी (न्यायाधीश) ने तौक़ उसे वापस कर दिया, तो इस स्थिति में तौक़ मुवक्किल को वापस लेना होगा। दूसरी सूरत यह है कि वकील ने इकरार (स्वीकार) कर लिया, और इसकी भी दो सूरतें हैं: अगर काज़ी के आदेश के बिना वापस लिया गया, तो यह वापसी वकील पर होगी और उसे मुवक्किल से झगड़ा करने की गुंजाइश नहीं है। और अगर काज़ी के आदेश से वापस लिया गया है, तो भी वकील पर लाज़िम होगा लेकिन उसे मुवक्किल से बहस करने का अधिकार है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम मुहम्मद रह. ने फरमाया कि एक मुसलमान के लिए मैं इसे मकरूह (नापसंद) समझता हूँ कि वह किसी ज़िम्मी या हर्बी (गैर-मुस्लिम) को दिरहम या दीनार के विनिमय के लिए वकील बनाए, लेकिन अगर उसने बनाया तो मैं उसे जायज़ रखूँगा, यह 'मबसूत' में लिखा है। अगर दिरहमों के विनिमय के लिए वकील बनाया और उसने मुवक्किल के गुलाम के साथ व्यापार किया, तो इसकी दो सूरतें हैं: एक यह कि गुलाम पर कोई कर्ज न हो, तो यह जायज़ नहीं है, जैसे कि मुवक्किल खुद अपने गुलाम के साथ व्यापार करता तो जायज़ न होता, लेकिन वकील पर ज़मानत नहीं होगी। और अगर गुलाम पर कर्ज हो तो जायज़ है, जैसे उस स्थिति में मालिक का उसके साथ व्यापार करना जायज़ होता है। लेकिन वकील को चाहिए कि जब तक पूरी क़ीमत न मिल जाए, गुलाम को न सौंपे, यह 'मुहीत' में लिखा है।

---

1. 'ज़ामिन' से तात्पर्य यह है कि यदि वह नष्ट हो जाए तो वकील को क़ीमत देनी होगी, इसका अर्थ जुर्माना देना नहीं है क्योंकि विनिमय फ़ासिद है। सजावटी चांदी से कम कीमत पर बेचने की कोई जायज़ सूरत नहीं निकलती। यदि सजावटी चांदी से एक दिरहम अधिक हो, तो यह संभव है कि चांदी के बराबर दिरहम बराबर हों ताकि सूद (ब्याज) न हो और शेष एक दिरहम गवाह के मुकाबले में हो। २. अर्थात वकील नियुक्त किया तो उसका मुद्रा विनिमय शरई तौर पर जायज़ है।

اپنی حلیہ دار تلوار بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور ادھار بیچی تو بھی فاسد ہے اور وکیل ضامن ہوگا اور اسی طرح اگر اس میں خیار کی شرط کی یا جس قدر اس میں چاندی ہے اس سے کم پر نقد بیچی تو بھی فاسد ہے اور وکیل ضامن نہ ہوگا اگر ایسے سونے کے زیور کے بیچنے کے واسطے کہ جس میں موتی اور یا قوت ہیں وکیل کیا اور اس نے درہموں کے عوض بیچا پھر ثمن پر قبضہ کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے پس اگر موتی اور یا قوت بلا ضرر جدا ہو سکتے ہیں تو ان کی بیع جائز ہوگی اور حصہ صرف کی بیع باطل ہوگی اور اگر بلا ضرر جدا نہیں ہو سکتے ہیں تو کسی کی بیع جائز نہ ہو گی یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر درہموں کے عوض کچھ پیسے خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے خرید کر قبضہ کیا پھر موکل کے سپرد کرنے سے پہلے وہ کاسد ہو گئے تو یہ موکل کے ذمہ پڑیں گے اور اگر وکیل کے قبضہ سے پہلے وہ کاسد ہوئے تو وکیل کو اختیار ہوگا کہ چاہے ان کو واپس کر دے چاہے لے لے پس اگر اس نے لے لئے تو اس کو لازم ہوں گے نہ موکل کو مگر اس صورت میں کہ موکل ان کو لے لینا پسند کرے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے ایک سونے کا طوق بیچنے کے واسطے وکیل مقرر کیا ۞

کسی نے ایک شخص کو ایک بعینہ سونے کے طوق کو ہزار درہم میں خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور ہزار درہم اس کو دے دیے پھر وکیل نے طوق ہزار درہم میں خریدا اور ثمن ادا کر دیا پھر طوق کو وکیل کے قبضہ کرنے سے پہلے بائع کے پاس کسی نے توڑ دیا تو وکیل کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو عقد پورا کر کے توڑنے والے کا دامن گیر ہو کر طوق کی قیمت میں ڈھلی ہوئی چیز

اس کی جنس کے بر خلاف لے لے اور اگر چاہے تو عقد کو فسخ کر دے اور بائع اس کو خواہ بعینہ یہ درہم یا ان کے مثل واپس کرے پس اگر وکیل نے عقد پورا کر لیا اور توڑنے والے سے طوق کی قیمت لی تو موکل کو یہ اختیار نہیں ہے کہ یہ قیمت وکیل سے لے لے صرف وہ درہم لے گا جو اس نے دیئے ہیں کذا فی المحیط اور وکیل کو چاہئے کہ اس قیمت میں جو زیادتی ہو اس کو صدقہ کر دے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک سونے کا طوق بیچنے کے واسطے وکیل مقرر کیا اور اس نے فروخت کر کے ثمن لے لیا اور طوق مشتری کو دے دیا پھر اس کے بعد مشتری آیا اور کہا کہ میں نے وہ طوق پیتل کا سونے سے ملمع کیا ہوا پایا ہے اور موکل نے انکار کیا تو اس مسئلہ کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ وکیل نے اس سے انکار کیا اور مشتری نے اس پر گواہ قائم کئے یا وکیل سے قسم لی اور وہ قسم سے ہار رہا اور قاضی نے طوق اس کو واپس کر دیا تو اس حالت میں طوق موکل کو لازم ہو گا اور دوسری صورت یہ ہے کہ وکیل نے اس کا اقرار کر لیا اور اس کی بھی دو صورتیں ہیں اگر بدوں حکم قاضی کے اس کو واپس دیا گیا تو یہ واپسی وکیل پر ہوگی اور اس کو گنجائش نہیں ہے کہ موکل سے جھگڑا کرے اور اگر قاضی کے حکم سے واپس دیا گیا ہے تو بھی وکیل کو لازم ہو گا لیکن اس کو موکل سے جھگڑا کرنے کا استحقاق ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ مسلمان کے حق میں میں مکروہ جانتا ہوں کہ وہ ذمی یا حربی کو درہم یادینار کی بیع صرف کے واسطے وکیل کرے اور اگر اس نے کیا تو جائز رکھوں گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کچھ درہموں کی بیع صرف کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے موکل کے غلام کے ساتھ بیع کی تو اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ غلام پر قرض نہ ہو تو اس صورت میں جائز نہیں ہے جو جیسا کہ اگر موکل خود اس غلام کے ساتھ بیع کرتا تو جائز نہ ہوتا لیکن وکیل پر ضمان نہ ہوگی اور اگر اس غلام پر قرض ہو تو جائز ہے جیسا

کہ اس صورت میں اس کے مالک کا بیع کرنا اس کے ساتھ جائز ہوتا ہے لیکن وکیل کو چاہئے کہ جب تک اپنا ثمن پورا نہ حاصل کرلے مبیع غلام کو نہ دے یہ محیط میں لکھا ہے۔

۱۔ قولہم ضامن مراد ضمان سے یہ ہے کہ اگر وہ تلف ہو تو وکیل کو قیمت دینی پڑے گی اور یہ معنی نہیں کہ وہ تاوان دے دے اس واسطے کہ معاوضہ فاسد ہے اور چاندی حلیہ سے کم کے عوض بیچنے میں جواز کی صورت نہیں نکلتی ہے اور اگر حلیہ کی چاندی سے ایک درہم زائد ہو تو بھی یہ صورت ہوسکتی ہے کہ حلیہ وہ چاندی کے برابر درہموں میں سے مساوی ہوں تاکہ سود نہ ہو اور باقی ایک درہم مقابلہ گواہ کے ہے ۔۲ کیا یعنی وکیل مقرر کیا تو اس کی صرافیاں شرعاً جائز ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Sarf (Book of Currency Exchange) Page Number: 39

If an agent is appointed for the exchange (sarf) of a thousand dirhams, both are present in Kufa, and no specific location was mentioned ★

If someone is appointed as an agent (wakil) for the sale of a thousand dirhams in exchange for dinars, and he sells them for a price so low that people do not typically bear such a loss, then this sale is not valid against the principal (muwakkil). If he sells those dirhams according to the market rate to his own 'mufawiz'[1] (equal partner), or to a partner in currency exchange, or to a 'mudarib' (investment manager), it is not valid. Even if he sells them to the muwakkil's mufawiz, it is still not valid. However, if he sells them to a partner of the muwakkil who is not a mufawiz, it is valid. The same ruling applies to the muwakkil's mudarib; this is written in 'Al-Mabsut'. If an agent is appointed for the exchange of a thousand dirhams and both parties are in Kufa and no location was specified, then the sale will be valid regardless of which part of Kufa it takes place in. If he takes them to Hirah and sells them there, it is valid and the agent will not be liable (damin). However, this rule applies to items that do not incur transportation and administrative expenses. For items that do incur transportation and expenses, such as a slave or grain etc., if he was told to sell them in a city other than Kufa[2] but did not actually take them to that city, then according to both 'qiyas' (analogy) and 'istihsan' (juristic preference), the sale is valid. But if he takes them to the other city, he becomes liable. If the item was saved and he then sold it, then I permit the sale[3] but will not make any wages obligatory upon the principal. It is narrated from Abu Hafs that if he sells it in the same place where permission was granted at a similar price, then I permit the sale; this issue is also mentioned in 'Kitab al-Wakalah'. Abu Sulaiman and Abu Hafs narrated that the Imam said: "I will make him liable out of istihsan and will not permit the sale." Therefore, the ruling in 'Kitab al-Sarf' narrated from Abu Sulaiman is according to qiyas, not istihsan. The conclusion of this issue is that for items involving transportation and expenses, if the agent takes them to another city and sells them, it is valid according to qiyas and no wages will be due from the principal, but according to istihsan, the sale is not valid, as mentioned in 'Ad-Dhakhirah', and this is the more correct view as per 'Al-Mabsut'. If someone appoints another as an agent for the exchange of a thousand dirhams, and then the principal himself sells those thousand, and subsequently the agent comes to the principal's house, takes another thousand and exchanges them, it is valid[4]. Similarly, if the original dirhams remain and the agent uses others for the

exchange, it is valid. The same ruling applies to dinars and 'fulus' (copper coins), as mentioned in 'Hawi'. If the principal gives these dirhams to the agent and they are stolen or lost while in his possession, the agency (wakalah) becomes void, as mentioned in 'Muheet'. If someone is ordered to sell specific silver or specific gold and he sells something else instead, it is not valid, as mentioned in 'Hawi'. If someone is appointed as an agent to exchange his dirhams for dinars and both are in Kufa, and he exchanges them for 'Kufiyya Muqatta' dinars, then according to Imam Azam (Abu Hanifa) it is valid. However, Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad said it is not valid unless he exchanges them for 'Shami' dinars. It should be known that agency is generally referred to the currency of that city. In the time of Imam Abu Hanifa, the city's currencies were 'Kufiyya Muqatta' and 'Shamiya' dinars, so he gave a fatwa according to his time. In the time of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, the city's currency was only 'Shami' dinars, so they gave a fatwa according to their time. In reality, this is a difference of era and time. If someone in Kufa...

Footnotes: 1. Mufawiz: An equal business partner; see 'Kitab al-Shirkat'. Partner in currency exchange: A business associate in the sarraf business. Mudarib: One who is given capital for trade on a profit-sharing basis. 2. Meaning he mentioned selling it in another city verbally but did not physically take it there. 3. His statement: "The ruling will be that if the item is sold, the sale is valid." 4. It is valid because dirhams and dinars, and even fulus, are not specific items here, so the agency is general.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | किताबुस-सर्फ़(मुद्रा विनिमय की पुस्तक) पृष्ठ संख्या: 39

अगर हज़ार दरहम की बैअ सर्फ़(विनिमय) के लिए वकील नियुक्त किया और वे दोनों कूफ़ा में मौजूद थे और कोई स्थान निर्दिष्ट नहीं किया ★

अगर हज़ार दरहम की बैअ सर्फ़ के लिए वकील (एजेंट) बनाया और उसने उसे दीनारों के बदले बेचा और इतना कम कर दिया कि जितना लोग घाटा (तौना) नहीं सहते, तो यह बिक्री मुवक्किल (काम सौंपने वाला) के लिए मान्य नहीं है। अगर उसने वे दरहम उनके भाव के अनुसार अपने मुफ़ाविज़[1] (समान साझीदार) के हाथ या सर्फ़ के साझीदार के हाथ या मुज़ारिब के हाथ बेचे, तो यह जायज़ (मान्य) नहीं है। और अगर मुवक्किल के मुफ़ाविज़ के हाथ बेचे, तब भी जायज़ नहीं है। और अगर मुवक्किल के उस साझीदार के हाथ बेचे जो मुफ़ाविज़ नहीं है, तो जायज़ है। यही हुक्म मुवक्किल के मुज़ारिब का भी है, जैसा कि 'मबसूत' में लिखा है। अगर हज़ार दरहम की बैअ सर्फ़ के लिए वकील बनाया और वे दोनों कूफ़ा में मौजूद थे और कोई जगह नहीं बताई, तो कूफ़ा के जिस भी किनारे पर उनकी बिक्री करेगा, वह जायज़ होगी। अगर उन्हें हीरा ले गया और वहाँ बेचा, तो जायज़ है और वकील ज़िम्मेदार (ज़ामिन) नहीं होगा। लेकिन यह हुक्म उन चीज़ों के लिए है जिनमें ढुलाई और खर्च न हो। अगर उनमें ढुलाई और खर्च हो जैसे गुलाम या अनाज आदि, और उन्हें कूफ़ा के अलावा किसी दूसरे शहर में बेचने का कहा[2] लेकिन उस शहर में नहीं ले गया तो कयास (तर्क) और इस्तेहसान (बेहतरी) दोनों के आधार पर बिक्री जायज़ है। और अगर दूसरे शहर ले गया, तो वह ज़िम्मेदार होगा। और अगर वह चीज़ बच गई और उसने बेच दी, तो मैं बिक्री की अनुमति देता हूँ[3] लेकिन मुवक्किल पर कोई मज़दूरी अनिवार्य नहीं करूँगा। अबू हफ़्स की रिवायत से यह वर्णित है कि जिस जगह उसने इसकी बिक्री की अनुमति दी है, अगर वह वहीं उसके समान मूल्य पर बेचे, तो मैं बिक्री की अनुमति देता हूँ और यह मसला 'किताबुल-वकालत' में भी वर्णित है। अबू सुलेमान और अबू हफ़्स ने रिवायत की है कि इमाम ने फ़रमाया कि मैं इस्तेहसान के तौर पर उससे हर्जाना लूँगा और बिक्री की अनुमति नहीं दूँगा। अतः'किताबुस-सर्फ़ में अबू सुलेमान की जो रिवायत है, वह कयास के अनुसार है, इस्तेहसान के नहीं। इसका निष्कर्ष यह है कि जिन चीज़ों में ढुलाई और खर्च है, अगर वकील उन्हें दूसरे शहर ले जाकर बेचे, तो कयास के अनुसार जायज़ है और मुवक्किल पर कोई मज़दूरी अनिवार्य नहीं होगी, लेकिन इस्तेहसान के अनुसार बिक्री जायज़ नहीं है, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है और यही अधिक सही है, जैसा कि 'अल-मबसूत' में है। अगर किसी ने दूसरे को एक हज़ार दरहम की बैअ

सर्फ़ के लिए वकील बनाया, फिर मुवक्किल ने उन एक हज़ार की बिक्री खुद कर ली, फिर वकील मुवक्किल के घर आया और दूसरे एक हज़ार लेकर बेच दिया, तो जायज़ है[4]। और इसी तरह अगर पहले दरहम बाकी हों और वकील ने उनके अलावा दूसरे लेकर सर्फ़ किया, तो जायज़ है। यही हुक्म दीनार और फ़ुलूस (तांबे के सिक्के) का भी है, जैसा कि 'हावी' में लिखा है। और अगर मुवक्किल ने ये दरहम वकील को दे दिए और उसके पास से चोरी हो गए या नष्ट हो गए, तो वकालत निरस्त हो जाएगी, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। अगर किसी निश्चित चाँदी या निश्चित सोने को बेचने का आदेश दिया और उसने उसके बजाय दूसरी चीज़ बेच दी, तो यह जायज़ नहीं है, जैसा कि 'हावी' में लिखा है। अगर किसी को इसलिए वकील बनाया कि उसके दरहम दीनारों के बदले सर्फ़(विनिमय) करे और वे दोनों कूफ़ा में मौजूद हों, और उसने 'कूफ़िया मुक़त्तआ' दीनारों के बदले सर्फ़ किया, तो इमाम-ए-आज़म के निकट यह जायज़ है। और इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद ने कहा कि जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि जब वह 'शामी' दीनारों के बदले सर्फ़ करे तो जायज़ है। यह जानना चाहिए कि वकालत उसी शहर की मुद्रा की ओर प्रेरित मानी जाती है। इमाम अबू हनीफ़ा के समय में शहर की मुद्रा 'कूफ़िया मुक़त्तआ' और 'शामिया दीनार' थे, इसलिए उन्होंने अपने समय के अनुसार फ़तवा दिया। इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के समय में शहर की मुद्रा केवल 'शामी दीनार' थे, इसलिए उन्होंने अपने समय के अनुसार फ़तवा दिया। तो वास्तव में यह समय और युग का अंतर है। अगर कूफ़ा में किसी व्यक्ति को...

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. मुफ़ाविज़: बराबरी का व्यापारिक साझीदार; 'किताबुश-शिरकत' देखें। सर्फ़ का साझीदार: मुद्रा विनिमय का साझीदार। मुज़ारिब: जिसे मुनाफ़े में हिस्सेदारी पर व्यापार के लिए माल दिया गया हो। 2. यानी ज़बान से दूसरे शहर में उसे बेचने को कहा लेकिन वहाँ ले नहीं गया। 3. उनके शब्द 'हुक्म होगा अगर वह चीज़ बिक गई तो बिक्री जायज़ है'। 4. जायज़ है क्योंकि दरहम और दीनार बल्कि फ़ुलूस यहाँ निश्चित (मुअयन) नहीं होते, इसलिए वकालत सामान्य (आम) है।

اگر ہزار درہم کی بیع صرف کے وکیل کیا اور وہ دونوں کوفہ میں موجود تھے اور کوئی جگہ نہ بتلائی ★

اگر ہزار درہم کی بیع صرف کے واسطے وکیل کیا اور اس نے دیناروں کے عوض بیچے اور اس قدر کم کر دیا کہ جس قدر لوگ تونا نہیں اٹھاتے ہیں تو یہ بیع موکل پر جائز نہیں ہے اگر وہ درہم ان کے نرخ کے موافق اپنے مفاوض[1] کے ہاتھ یا صرف کے شریک کے ہاتھ یا مضارب کے ہاتھ فروخت کئے تو جائز نہیں ہے اور اگر موکل کے مفاوض کے ہاتھ فروخت کئے تو بھی جائز نہیں ہے اور اگر موکل کے شریک کے ہاتھ جو مفاوض نہیں ہے فروخت کئے تو جائز ہے اور یہی حکم موکل کے مضارب کا ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر ہزار درہم کی بیع صرف کے وکیل کیا اور وہ دونوں کوفہ میں موجود تھے اور کوئی جگہ نہ بتلائی تو کوفہ کے جس کنارہ پر ان کی بیع کر دے گا جائز ہو گی اگر ان کو حیرہ میں لے گیا اور وہاں بیع کیا تو جائز ہے اور وکیل ضامن نہ ہو گا لیکن یہ حکم ایسی چیزوں میں ہے کہ جن کی بار برداری اور خرچ نہ ہو اور اگر ان کی بار برداری اور خرچ ہو جیسے غلام یا اناج وغیرہ اور ان کو کوفہ کے سوا دوسرے شہر میں بیچا[2] تو اس شہر میں نہیں لے گیا تو قیاساً واستحساناً بیع جائز ہے اور اگر دوسرے شہر میں لے گیا تو وہ ضامن ہو گا اور اگر وہ چیز بچ گئی تو اور اس نے فروخت کر دی تو میں بیع کی اجازت دیتا ہوں[3] لیکن موکل پر کچھ اجرت لازم نہ کروں گا اور ابو حفص کی روایت سے منقول ہے کہ جس جگہ اس کی بیع کی اجازت دی ہے اگر وہیں اس کے مثل ثمن پر فروخت کرے تو میں بیع کی اجازت دیتا ہوں اور یہ مسئلہ کتاب الوکالت میں بھی مذکور ہے اور ابو سلیمان اور ابو حفص نے روایت کی ہے کہ امام نے فرمایا کہ میں استحساناً اس سے ضمان لوں گا اور بیع کی اجازت نہ دوں گا پس

کتاب الصرف میں ابو سلیمان کی روایت سے جو حکم ہے وہ قیاساً ہے نہ استحساناً پس حاصل اس مسئلہ کا یہ ہوا کہ جن چیزوں میں بار برداری اور خرچ ہے اگر ان کو وکیل نے دوسرے شہر میں لے جا کر بیچا تو قیاساً جائز ہے اور موکل پر کچھ اجرت لازم نہ آئے گی اور استحساناً بیع جائز نہیں ہے کذا فی الذخیرہ اور یہی اصح ہے کذا فی المبسوط اگر کسی نے دوسرے کو ایک ہزار درہم کی بیع صرف کے واسطے وکیل کیا پھر موکل نے ان ہزار کی بیع کر لی پھر وکیل موکل کے گھر آیا اور دوسرے ایک ہزار لے کر بیچ کی تو جائز ہے[4] اور اسی طرح اگر پہلے درہم باقی ہوں اور وکیل نے ان کے سوا دوسرے لے کر صرف کئے تو جائز ہے اور یہی حکم دینار اور فلوس کا ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر موکل نے یہ درہم وکیل کو دے دیئے اور اس کے پاس سے چوری ہو گئے یا تلف ہو گئے تو وکالت باطل ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی معین چاندی یا معین سونے کے بیچنے کا حکم دیا اور اس نے اس کے سوا دوسری پیچ ڈالی تو جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر کسی کو اس واسطے وکیل کیا کہ اس کے درہم بعوض دیناروں کے بیع صرف کرے اور وہ دونوں کوفہ میں موجود ہیں اور اس نے کوفیہ مقطعہ دیناروں کے عوض صرف کیا تو امام اعظم کے نزدیک جائز ہے اور امام ابو یوسف اور امام محمد نے کہا کہ جائز نہیں ہے مگر جبکہ شامی دیناروں کے عوض صرف کرے تو جائز ہے جاننا چاہئے کہ وکالت اسی شہر کے نقد کی طرف پھیری جایا کرتی ہے اور امام ابوحنیفہؒ کے زمانہ میں نقد شہر کا کوفیہ مقطعہ اور شامیہ دینار تھے پس انہوں نے اپنے زمانے کے موافق فتویٰ دیا اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے زمانہ میں شہر کا نقد فقط شامی دینار تھے تو انہوں نے اپنے زمانے کے موافق فتویٰ دیا ہے پس یعنی الحقیقت عصر و زمانہ کا اختلاف ہے اگر کوفہ میں کسی شخص کو...

حواشی: ۱ مفاوض برابری کا تجارتی شریک اور کتاب الشراکت دیکھو صرف کا شریک یعنی صرافی کا ساجھی مضارب جس کو نفع کی شرکت پر تجارت کے لیے مال دیا گیا ہے۔ ۲ یعنی زبان

سے دوسرے شہر میں اس کو فروخت کیا لیکن اور وہاں نہیں لے گیا۔ ۳ قولہ حکم ہو گا اگر وہ چیز بچ گئی تو بیع جائز ہے۔ ۴ جائز ہے اس واسطے کہ درہم و دینار بلکہ فلوس یہاں متعین نہیں ہوتے ہیں تو وکالت عام ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 30 | Kitab-us-Sarf (The Book of Currency Exchange)

If someone is appointed as an agent (wakil) to purchase grain-dirhams in exchange for these dinars, it shall mean the grain of Kufa, and not of Baghdad or elsewhere. If the agent purchases grain from Baghdad or Basra, it is valid provided it is equal to or better than Kufa's grain; however, if it is of lesser quality, it is not valid. If someone appoints an agent to sell dirhams in exchange for a specific number of Syrian dinars, and the agent sells them for some other dinars, the sale is valid for the principal (muwakkil) only if the Kufic dinars are still in circulation and their weight is equal to the Syrian ones; otherwise, it is not valid. If an agent is commissioned to sell dinars for a specific amount of Kufa grain-dirhams and instead sells them for grain from Baghdad or Basra, it is valid if the Basra grain is comparable to Kufa's; it is not required for the weight to be identical. If instructed to sell dirhams for dinars of a specific due right and the agent sells for Syrian dinars, it is not valid for the principal. If someone lends 1,000 dirhams and the borrower takes possession, and then the creditor tells the borrower to exchange (perform sarf) the dirhams owed without specifying with whom, the appointment of agency is invalid according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), and the sale belongs to the debtor. According to the Sahibain (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the agency is valid, and the sale belongs to the creditor. If the instruction was merely to "perform sarf" without further detail, the agency is invalid by consensus (ijma). This is recorded in Al-Muhit.

☆ If Amr appointed Zaid as his agent to sell a bracelet, and Bakr appointed him to sell a cloth ☆

Suppose one person owes another 1,000 dirhams. He gives the creditor some dinars and says, "Exchange these and take your right from the proceeds." If those dinars are lost in the creditor's possession before the exchange is made, the loss is borne by the one who gave them. If the exchange is completed and dirhams are received, but they are lost before the creditor officially takes his right, the loss still falls on the giver of the dinars. If the creditor has already taken his due portion and then they are lost, it is counted as the creditor's loss. If the debtor gives dinars to the creditor specifically to settle the debt and he accepts them, they become his responsibility (guarantee). If the debtor instructs the creditor to sell the dinars in exchange for his right, and he sells them for dirhams equal to his due, upon valid possession of the dirhams, he is considered to have received his due. This is recorded in Fatawa Qazi Khan. If Amr appoints Zaid to sell a bracelet and Bakr appoints him to sell a cloth, and Zaid sells

both in a single contract for one dinar and ten dirhams, stipulating the dinar is for the bracelet and the dirhams for the cloth, the transaction is valid. If he hands over the bracelet and receives its price, it is valid, and the owner of the cloth has no share in it. If he sells both for twenty dirhams and receives ten dirhams in cash, these will be considered the price for the bracelet; the sale is valid, the proceeds go to Amr, and Bakr has no share. This is recorded in Al-Hawi.

Footnotes: 1. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that in the chapter of Sarf, the ruling for dinars is not the same as for dirhams. He means that in dirhams, excess weight combined with quality is not considered, whereas in dinars (gold coins), both excess weight and superior quality are recognized. He noted that if an agent is told to sell dirhams for Syrian dinars but sells them for Kufic ones, it is valid only if they are of equal weight; otherwise, the principal is not bound. The translator adds that even if weights are equal, if Syrian gold is superior, it may still be invalid. Understand this. 2. 'Sale of Sarf' refers to making a contract of exchange; if the assets are lost before completion, it is the debtor's loss. 3. Credit is not permissible in Sarf (currency exchange); therefore, the bracelet (part of a Sarf transaction) cannot be part of any credit arrangement, and the cloth owner does not share in the cash portion.

यदि किसी को वकील बनाया गया कि इन दीनारों के बदले अनाज के दरहम खरीदे, तो इससे कूफ़ा का अनाज मुराद होगा, बग़दाद वगैरह का नहीं। और अगर उसने बग़दाद या बसरा का अनाज खरीदा, तो यदि वह कूफ़ा के अनाज के समान या उससे बेहतर हो तो जायज़ है, और यदि उससे घटिया हो तो जायज़ नहीं है। और अगर किसी को वकील बनाया कि ये दरहम इतने शामी दीनारों के बदले बेचे और उसने किन्हीं दीनारों के बदले बेच दिए, तो यदि कूफ़ी दीनार (प्रचलन से) बाहर न हों और उनका वज़न शामी दीनारों के बराबर हो, तो यह बिक्री मुवक्किल (नियुक्त करने वाले) के लिए जायज़ होगी, वरना नहीं। और यदि किसी ने वकील बनाया कि ये दीनार इतने कूफ़ा अनाज के दरहमों के बदले बेचने हैं, और उसने बग़दाद या बसरा के अनाज के बदले बेचे, तो यदि बसरा का अनाज कूफ़ा के अनाज के समान हो तो जायज़ है, और यह शर्त नहीं है कि उसका वज़न भी बराबर हो। और यदि कहा कि इन दरहमों को हक़ के दीनारों के बदले बेच ले और उसने शामी के बदले बेचे, तो मुवक्किल के लिए जायज़ न होगा। यदि किसी ने दूसरे को एक हज़ार दरहम उधार दिए और उधार लेने वाले ने उन पर क़ब्ज़ा किया, फिर ऋणदाता ने उससे कहा कि मेरे दरहम जो तुझ पर हैं, उन्हें 'सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) कर दे और यह नहीं बताया कि किसके साथ करे, तो इमाम-ए-आज़म के निकट यह वकालत सही नहीं है और यह बिक्री ऋणी के लिए होगी, जबकि साहिबैन के निकट वकालत सही है और बिक्री ऋणदाता के लिए होगी। और यदि उसने केवल यह कहा कि उन्हें सर्फ़ कर दे और इस पर कुछ अधिक नहीं कहा, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से वकालत सही नहीं है, यह मुहीत में लिखा है।

☆ यदि ज़ैद को अम्र ने अपना एक कंगन बेचने के लिए वकील बनाया और बक्र ने उसे एक कपड़ा बेचने के लिए वकील बनाया ☆

एक व्यक्ति पर दूसरे के एक हज़ार दरहम बकाया हैं। उसने लेनदार (तालिब) को कुछ दीनार दिए और कहा कि इन्हें सर्फ़ करके अपना हक़ इसमें से ले ले। फिर वे दीनार सर्फ़ की बिक्री से पहले लेनदार के पास नष्ट हो गए, तो उस व्यक्ति का नुकसान हुआ जिसने वे दिए थे। और अगर उसने सर्फ़ कर लिया और दरहमों पर क़ब्ज़ा कर लिया, फिर अपना हक़ लेने से पहले वे दरहम उसके पास नष्ट हो गए, तब भी दीनार देने वाले का ही माल गया। और अगर उसने अपना हक़ उनमें से ले लिया और फिर नष्ट हुए, तो यह लेनदार के माल में गिना जाएगा। और अगर देनदार ने लेनदार को कुछ दीनार दिए और कहा कि इन्हें अपने हक़ की अदायगी के लिए ले, और उसने ले लिए, तो वे उसकी अमानत

(ज़मानत) में आ गए। और अगर देनदार ने उसे दीनार दिए और कहा कि अपने हक़ के बदले इन्हें बेच ले, और उसने अपने हक़ के बराबर दरहमों के बदले उन्हें बेच दिया, तो सही होने के बाद दरहमों पर क़ब्ज़ा करने से वह अपने हक़ पर क़ब्ज़ा करने वाला माना जाएगा। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। यदि ज़ैद को अम्र ने अपना एक कंगन बेचने के लिए वकील बनाया और बक्र ने उसे एक कपड़ा बेचने के लिए वकील बनाया, और उसने दोनों को एक ही अनुबंध (अक़्द) में एक दीनार और दस दरहम के बदले इस शर्त पर बेचा कि दीनार कंगन की कीमत है और दरहम कपड़े की, तो यह जायज़ है। और अगर उसने कंगन देकर उसकी कीमत पर क़ब्ज़ा कर लिया, तो भी जायज़ है और कपड़े वाला उसका साथी नहीं होगा। और अगर दोनों को बीस दरहम में बेचा फिर दस दरहम नकद लिए, तो ये कंगन की कीमत होगी और बिक्री जायज़ होगी, और सब अम्र को मिलेंगे, बक्र उसका भागीदार नहीं होगा। यह हावी में लिखा है।

फुटनोट्स (हाशिये): 1. इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि 'सर्फ़ के अध्याय में दीनारों का हुक्म दरहमों जैसा नहीं है। उनका अर्थ यह है कि दरहमों में वज़न की अधिकता के साथ गुणवत्ता का होना मान्य नहीं है, जबकि दीनारों (अशरफ़ियों) में वज़न के साथ श्रेष्ठता भी मान्य है। इमाम मुहम्मद ने कहा कि यदि ज़ैद ने वकील बनाया कि इन दरहमों को शामी अशरफ़ियों के बदले बेचे और वकील ने उन्हें कूफ़ी अशरफ़ियों के बदले बेच दिया, तो देखा जाएगा कि यदि कूफ़ी दीनार वज़न में बराबर हों तो जायज़ है वरना मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगा। अनुवादक कहते हैं कि यदि वज़न बराबर हो लेकिन शामी सोना बेहतर हो, तब भी जायज़ नहीं होगा। 2. सर्फ़ की बिक्री का अर्थ है विनिमय का अनुबंध करना, यदि विनिमय से पहले माल नष्ट हो जाए तो नुकसान ऋणी का है। 3. विनिमय की बिक्री में उधार जायज़ नहीं है, इसलिए उधार वाले हिस्से में कंगन का हिस्सा नहीं होगा और नकद में कपड़े वाला साझेदार नहीं है।

وکیل کیا کہ ان دیناروں کے عوض غلہ کے درہم خریدے تو اس سے کوفہ کا غلہ مراد ہو گا بغداد وغیرہ کا نہیں اور اگر اس نے بغداد یا بصرہ کا غلہ خریدا پس اگر کوفہ کے غلہ کے مانند یا اس سے بڑھ کر ہو تو جائز ہے اور اگر اس سے گھٹ کر ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر کسی کو وکیل کیا کہ یہ درہم بعوض اتنے شامی دیناروں کے فروخت کرے اور اس نے کوئی دیناروں کے عوض بیچ ڈالے پس اگر کوفی غیر منقطع ہوں اور ان کا وزن بھی شامیوں کے برابر ہو تو بیع موکل کے واسطے جائز ہو گی ورنہ نہیں اور اگر کسی نے وکیل کیا کہ یہ دینار بعوض اتنے درہم غلہ کوفہ کے فروخت کرنے اور اس نے غلہ بغداد یا غلہ بصرہ کے عوض فروخت کئے پس اگر بصرہ کا غلہ مثلاً غلہ کوفہ کے مانند ہو تو جائز ہے اور یہ شرط نہیں کہ اس کا وزن بھی برابر ہو اور اگر یہ کہا کہ ان درہموں کو بعوض دیناروں حق کے فروخت کر لے اور اس نے شامی کے عوض فروخت کئے تو بیع موکل کے واسطے جائز نہ ہو گی اگر کسی نے دوسرے کو ایک ہزار درہم قرض دیئے اور قرض لینے والے نے ان پر قبضہ کیا پھر قرض خواہ نے اس سے کہا کہ میرے درہم جو تجھ پر ہیں ان کو بیچ صرف کر دے اور یہ نہ بتایا کہ کس کے ساتھ صرف کرے تو امام اعظم کے نزدیک وکیل کرنا صحیح نہیں ہے اور یہ بیع قرض دار کے واسطے ہو گی اور صاحبین کے نزدیک وکیل کرنا صحیح ہے اور بیع قرض خواہ کے واسطے ہو گی اور اگر اس نے صرف یہ کہا کہ ان کو بیچ صرف کر دے اور اس پر کچھ زیادہ نہ کیا تو بالاجماع وکیل کرنا صحیح نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

☆ اگر زید کو عمرو نے اپنا ایک کنگن بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور بکر نے اسکو ایک کپڑا بیچنے کے واسطے وکیل کیا ☆

ایک شخص پر دوسرے کے ہزار درہم آتے ہیں اس نے طالب کو کچھ دینار دیئے اور کہا کہ ان کو بیچ صرف کر کے اپنا حق اس میں سے لے لے پھر وہ دینار بیع صرف کرنے سے پہلے طالب کے پاس تلف ہو گئے تو اس شخص کا مال گیا جس نے دیئے تھے اور اگر اس نے بیع صرف کر لی اور درہموں پر قبضہ کر لیا پھر اپنا حق لینے سے پہلے وہ درہم اس کے پاس تلف ہو گئے تو بھی دینار دینے والے کا مال گیا اور اگر اس نے اپنا حق اس میں سے لے لیا پھر تلف ہو گئے تو یہ طالب کے مال میں شمار ہو گا اور اگر مطلوب نے طالب کو کچھ دینار دیئے اور کہا کہ ان کو اپنے حق کے ادا کے واسطے لے اور اس نے لے لئے تو وہ اس کی ضمانت میں ہو گئے اور اگر مطلوب نے اس کو دینار دیئے اور کہا کہ اپنے حق کے عوض بیچ لے اور اس نے اپنے حق کے برابر درہموں کے عوض ان کو فروخت کیا تو بعد تصحیح کے درہموں پر قبضہ کرنے سے اپنے حق پر قبضہ کرنے والا شمار ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر زید کو عمرو نے اپنا ایک کنگن بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور بکر نے اس کو ایک کپڑا بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے دونوں کو ایک ہی عقد میں بعوض ایک دینار اور دس درہم کے اس شرط پر کہ دینار کنگن کا ثمن ہے اور درہم کپڑے کے دام ہیں فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر اس نے کنگن دے کر اس کے ثمن پر قبضہ کر لیا تو بھی جائز ہے اور کپڑے والا اس کا شریک نہ ہو گا اور اگر دونوں کو بیس درہم میں بیچا پھر دس درہم نقد لئے تو یہ کنگن کے دام ہوں گے اور بیع جائز ہو گی اور سب عمرو کو ملیں گے اور بکر اس کا شریک نہ ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے۔

حاشیے: ۱۔ قولہ درہم نہیں..... فی الاصل الینا قال ولیس لنا فی ہذا کالدراہم بزیادۃ فی الدراہم لا یعتبر زیادۃ الوزن بزیادۃ جودۃ فی الدنانیر یعتبر زیادہ الوزن بزیادۃ جودۃ حتیٰ قال لو وکلہ بان مبیع ہذہ الدراہم بکذا فتعا شرا بہ فیہ ہکذا ہذا یہ کو فیہ فان کلث..... یعنی امام محمدؒ نے فرمایا کہ باب الصرف میں دیناروں کا حکم مانند درہموں کے نہیں ہے اور اس سے امام محمدؒ کی مراد یہ ہے کہ درہموں

میں وزن کی زیادتی مع کھرے ہونے کی خوبی کے معتبر نہیں ہے اور دیناروں یعنی اشرفیوں میں زیادتی کے ساتھ ہونے کی عمدگی بھی معتبر ہے چنانچہ امام محمدؒ نے کہا کہ اگر زید نے وکیل کیا کہ ان درہموں کو اتنی شامی اشرفیوں کے عوض فروخت کرے پھر وکیل نے درہموں کو اتنی ہی کوفی اشرفیوں کے عوض فروخت کئے تو دیکھا جائے گا اگر کوفیہ برابر وزن ہوں تو جائز ہے ورنہ موکل لازم نہ ہو گی مترجم کہتا ہے کہ اگر وزن برابر ہو لیکن شامیہ کا سونا عمدہ ہو تو بھی جائز نہ ہو گا فاہم۔ ۲۔ قولہ بیع صرف یعنی بنا کر یا توڑ کر بیع عقد حتیٰ کہ اگر بیچ سے پہلے تلف ہوں تو بھی قرض دار کا مال گیا۔ ۳۔ قولہ نہ ہو گا اس واسطے کہ بیع صرف میں ادھار جائز نہیں ہے تو ادھار میں کنگن کا حصہ نہیں ہے اور نقد میں کپڑے والا شریک نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab-us-Sarf (The Book of Currency Exchange) | 41

Fourth Section: Regarding the Occurrence of Pledge (Rahn), Assignment of Debt (Hawala), and Suretyship (Kafala) in a Sale of Currency (Bai' Sarf) Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said that if a person buys ten dirhams from another in exchange for one dinar, pays the dinar, and takes a pledge (rahn) in place of the dirhams, it is permissible; this is written in *Al-Muheet*. If the pledged item is destroyed while both parties are still present in the session (majlis), it is considered destroyed as compensation, and the contract remains valid. However, if it is destroyed after they have parted ways, the *Sarf* (currency exchange) becomes void, and that person will not be considered to have received his full right. It is written in *Bahr-ur-Ra'iq* that if the contracting parties separate while the pledge is still in existence, the *Sarf* becomes void due to the separation. The pledgee (murtahin) shall be responsible (jamin) for the value of the pledge, which will be the lesser of its actual value or the amount of the debt. If the pledgee absolves the pledgor (rahin) from the debt, the guarantee of the pledge becomes void. If someone buys an ornamented sword from another in exchange for a dinar, takes possession of the sword, and gives a pledge in place of the dinar, the same ruling as the previous case applies. That is, if the pledge is destroyed before their separation, the *Sarf* sale remains valid. If they separate and the pledge is still present, the *Sarf* becomes void, and that pledge will be a guarantee for the lesser of its price or the debt. If the situation is such that the buyer pays the dinar and takes a pledge in exchange for the sword, and it is destroyed in his possession before they separate, the seller of the sword will be ordered to deliver the sword to the buyer. He will not become the recipient of the sword merely by the destruction of the pledge. The pledgee will give the pledgor a guarantee for the lesser of the price of the sword or the value of the pledge; this is recorded in *Al-Muheet*. Similarly, if instead of a sword, it is a belt or a saddle-cloth containing silver, or a silver vessel or plate, the same ruling applies as stated in *Al-Mabsut*. *Hawala* and *Kafala* regarding the price in a *Sarf* transaction are permissible. Therefore, if the surety (kafeel) or the person to whom the debt is assigned pays within the same session before the contracting parties separate, the contract will be valid. If the contracting parties separate, or one of them leaves while the surety or the assignee remains, then the *Sarf* becomes void; this is written in *Siraj-ul-Wahaj*.

Fifth Section: Regarding the Occurrence of Sale of Currency (Bai' Sarf) in Cases of Usurpation (Ghasb) and Trust (Wadi'at) If someone usurps another's silver or gold bracelet and destroys it, then according to us, it is mandatory for him to pay its value in a different genus in the form of a forged item. Regarding weight and value, the statement of the usurper (ghasib) accompanied by an oath will be credible; this is written in *Al-Mabsut*. When a judge (Qazi) takes a guarantee from the usurper for its price in a different genus, that bracelet becomes his property (milk). Subsequently, it will be seen: if the owner of the bracelet takes its price from the usurper before they separate, taking the guarantee is valid by consensus (ijma). If they separate before the price is taken, then according to the *A'imma-e-Thalatha* (the Three Imams), taking the guarantee will not become void. Similarly, if a settlement (sulh) is reached on the price, it is permissible. If a period of one month is given to pay the price, even then it is permissible according to the *A'imma-e-Thalatha*; this is recorded in *Ad-Dhakhirah*. Similarly, if someone breaks another's silver or gold cup, it will be mandatory to pay its value in a different genus... and if that also passes, then the *Sarf* is void a fortiori (*badaraja-e-oula*). *A'imma-e-Thalatha* refers to Imam Abu Hanifa, Imam Abu Yusuf, and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them).

चौथी फ़सल: बै सरफ़ में गिरवी (रहन), हवाला और कफ़ाला (ज़मानत) के होने के बयान में

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर किसी व्यक्ति ने दूसरे से दस दिरहम एक दीनार के बदले ख़रीदे और दीनार दे दिया और दिरहम के बदले कोई चीज़ गिरवी (रहन) रख ली, तो यह जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। फिर यदि वह चीज़ नष्ट हो जाए जबकि दोनों पक्ष सभा (मजलिस) में मौजूद हों, तो वह अपने मुआवज़े (बदले) में नष्ट मानी जाएगी और अनुबंध (अक़द) मान्य रहेगा। लेकिन यदि वे अलग होने के बाद नष्ट हुई, तो बै सरफ़ बातिल (अमान्य) हो जाएगी और वह व्यक्ति अपना पूरा हक़ पाने वाला नहीं माना जाएगा। 'बहरुर राइक़' में लिखा है कि यदि अनुबंध करने वाले दोनों पक्ष अलग हो जाएँ और गिरवी रखी चीज़ मौजूद हो, तो अलगाव के कारण बै सरफ़ बातिल हो जाएगी और गिरवी रखने वाला (मुरतहिन) उसकी क़ीमत का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, जो उसकी असल क़ीमत या ऋण की राशि, दोनों में से जो कम हो, उसके बराबर होगी। यदि मुरतहिन ने ऋण लेने वाले (राहिन) को ऋण से मुक्त कर दिया, तो गिरवी की गारंटी बातिल हो जाएगी। यदि किसी ने दूसरे से एक नक़्क़ाशीदार तलवार एक दीनार के बदले ख़रीदी, उस पर क़ब्ज़ा किया और दीनार के बदले कुछ गिरवी रख दिया, तो वही नियम लागू होगा जो पिछले मामले में था। यानी यदि दोनों के अलग होने से पहले गिरवी रखी चीज़ नष्ट हो गई, तो बै सरफ़ बनी रहेगी। यदि दोनों अलग हो गए और गिरवी रखी चीज़ मौजूद है, तो बै सरफ़ बातिल हो जाएगी और वह गिरवी अपनी क़ीमत या ऋण, दोनों में से जो कम हो, उसके लिए ज़मानत होगी। यदि ऐसी स्थिति हो कि खरीदार ने दीनार दे दिया और तलवार के बदले कुछ गिरवी ले लिया, फिर अलग होने से पहले वह चीज़ उसके पास नष्ट हो गई, तो तलवार बेचने वाले को आदेश दिया जाएगा कि वह खरीदार को तलवार दे दे। वह गिरवी के नष्ट होने के कारण तलवार का मालिक नहीं बनेगा। मुरतहिन अपने राहिन को तलवार की क़ीमत और गिरवी में से जो कम हो, उसकी ज़मानत देगा, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। इसी तरह यदि तलवार के बजाय पेटी या ज़ीन-पोश हो जिसमें चाँदी लगी हो, या चाँदी का बर्तन या पत्तर (प्लेट) हो, तो भी यही नियम है, जैसा कि 'मबसूत' में लिखा है। सरफ़ की क़ीमत के साथ 'हवाला' और 'कफ़ाला' जायज़ है। यदि दोनों पक्षों के अलग होने से पहले ज़मानत देने वाला (कफ़ील) या वह व्यक्ति जिस पर हवाला किया गया है, उसी सभा में भुगतान कर दे, तो अनुबंध सही होगा। लेकिन यदि दोनों पक्ष या उनमें से एक अलग हो गया और भुगतान नहीं हुआ, तो बै सरफ़ बातिल हो जाएगी, जैसा कि 'सिराजुल वहाज' में लिखा है।

पाँचवीं फ़सल: ग़सब (अवैध कब्ज़ा) और वदीअत (अमानत) में बै सरफ़ के होने के बयान में

यदि किसी ने दूसरे का चाँदी या सोने का कंगन अवैध रूप से छीनकर नष्ट कर दिया, तो हमारे अनुसार यह वाजिब है कि वह उसी धातु के बजाय उसकी क़ीमत में ढली हुई चीज़ के रूप में भुगतान करे। वज़न और क़ीमत के मामले में, शपथ के साथ ग़ासिब (कब्ज़ा करने वाले) का बयान मान्य होगा, यह 'मबसूत' में लिखा है। जब क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने ग़ासिब से भिन्न धातु में क़ीमत की गारंटी ली, तो वह कंगन उसकी संपत्ति (मिल्क) बन गया। इसके बाद देखा जाएगा कि यदि कंगन के मालिक ने अलग होने से पहले ग़ासिब से उसकी क़ीमत ले ली, तो आम सहमति (इज्मा) के अनुसार यह ज़मानत लेना सही है। यदि क़ीमत लेने से पहले दोनों अलग हो गए, तो भी 'अइम्मा सलासा' (तीन इमामों) के अनुसार ज़मानत लेना बातिल नहीं होगा। इसी प्रकार यदि क़ीमत पर समझौता (सुलह) हुआ, तो भी जायज़ है। यदि क़ीमत चुकाने के लिए एक महीने की मोहलत दी गई, तब भी 'अइम्मा सलासा' के अनुसार यह जायज़ है, जैसा कि 'ज़खीरा' में लिखा है। इसी प्रकार यदि किसी ने दूसरे का चाँदी या सोने का प्याला तोड़ दिया, तो उस पर भी भिन्न धातु में उसकी क़ीमत देना वाजिब होगा... और यदि वह भी चला जाए, तो बै सरफ़ प्राथमिकता के आधार पर (बदरज-ए-औला) बातिल है। अइम्मा सलासा से तात्पर्य इमाम अबू हनीफ़ा, इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद (रह.) हैं।

چوتھی فصل: بیع صرف میں رہن اور حوالہ اور کفالہ واقع ہونے کے بیان میں امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر ایک شخص نے دوسرے سے دس درہم بعوض ایک دینار کے خریدے اور دینار دے دیا اور درہم کے عوض رہن لے لیا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے پس اگر وہ تلف ہوا حالانکہ دونوں مجلس میں موجود ہیں تو اپنے معاوضہ میں تلف ہوا اور عقد جائز ہے اور اگر جدائی کے بعد تلف ہوا تو صرف باطل ہو جائے گی اور وہ شخص اپنا حق پورا لینے والا نہ شمار ہو گا۔ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر دونوں عقد کرنے والے جدا ہو جائیں اور رہن موجود ہے تو جدا ہونے کے سبب سے صرف باطل ہو جائے گی اور اس رہن کا مرتہن ضامن ہو گا بعوض اپنے دام کے کہ جو اس کی قیمت دے دیں ان دونوں میں سے کم ہوا اور اگر مرتہن نے راہن کو قرض سے بری کیا تو رہن کی ضمان باطل ہو جائے گی اور اگر کسی نے دوسرے سے ایک حلیہ دار تلوار بعوض ایک دینار کے خریدی اور تلوار پر قبضہ کر لیا اور دینار کے عوض کچھ رہن دے دیا تو وہی حکم ہے جو مسئلہ سابقہ میں ہے یعنی اگر دونوں کی جدائی سے پہلے رہن تلف ہو گیا تو بیع صرف باقی رہے گی اور اگر دونوں جدا ہو گئے اور رہن موجود ہے تو صرف باطل ہو جائے گی اور وہ رہن اپنی قیمت اور قرضہ دونوں میں سے جو کم ہے اس کے عوض مضمون ہو گا اور اگر یہ صورت واقع ہو کہ مشتری نے دینار دے دیا اور تلوار کے عوض کچھ رہن لے لیا پھر جدا ہونے سے پہلے وہ اس کے پاس تلف ہو گیا تو تلوار بیچنے والے کو حکم دیا جائے گا کہ تلوار اس کے خریدار کو دے اور وہ رہن کے تلف ہونے سے تلوار کا پانے والا نہ ہو جائے گا اور مرتہن اپنے راہن کو تلوار کی قیمت اور رہن میں سے جو کم ہو اس کی ضمان دے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر بجائے تلوار کے پیٹی یا زین پوش کہ جس میں چاندی ہے یا چاندی کا برتن یا

پتر ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور حوالہ اور کفالہ ثمن صرف کے ساتھ جائز ہے پس اگر دونوں عقد کرنے والوں کے جدا ہونے سے پہلے کفیل یا حوالہ کرنے والا جس پر حوالہ کیا ہے اس نے اسی مجلس میں ادا کر دیا تو عقد صحیح ہو گا اور اگر دونوں عقد کرنے والے یا ایک جدا ہو گیا اور کفیل یا جس شخص پر حوالہ کیا ہے باقی رہا تو صرف باطل ہو جائے گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

پانچویں فصل: غصب اور ودیعت میں بیع صرف واقع ہونے کے بیان میں کسی نے دوسرے کا ایک چاندی کا یا سونے کا کنگن غصب کر کے تلف کیا تو ہمارے نزدیک اس پر واجب ہے کہ اس کے جنس کے برخلاف سے اس کی قیمت میں ڈھالی ہوئی چیز ادا کرے اور وزن اور قیمت کے باب میں قسم لے کر غاصب کا قول معتبر ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور جب قاضی نے غاصب سے برخلاف جنس سے اس کی قیمت کی ضمان لی تو وہ کنگن اس کی ملک ہو گیا اور بعد اس کے دیکھا جائے گا کہ اگر باہم جدا ہونے سے پہلے کنگن کے مالک نے غاصب سے اس کی قیمت لے لی تو ضمان لینا بالا جماع صحیح ہو گیا اور اگر قیمت لینے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو بھی ائمہ ثلاثہؒ کے نزدیک ضمان لینا باطل نہ ہو گا اور اسی طرح اگر قیمت پر صلح کی تو بھی جائز ہے اور اگر ایک مہینہ قیمت لینے میں اس کو مہلت دی تو بھی ائمہ ثلاثہؒ کے نزدیک جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر کسی نے دوسرے کا چاندی یا سونے کا پیالہ توڑ دیا تو اس پر بھی اس کی برخلاف جنس سے اس کی قیمت دینی واجب ہو گی خواہ اس میں قول باقی ..... اور اگر وہ بھی چلا جائے تو بد رجہ اولیٰ صرف باطل ہے۔ قول ائمہ ثلاثہ یعنی امام ابو حنیفہ و ابو یوسفؒ و محمدؒ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (32) Kitab al-Sarf Whether the loss is small or large, this is written in *Al-Mabsut*. If someone usurped a thousand Dirhams from another person, then purchased them for some hundred Dinars, and took possession of the hundred Dinars before they separated, the purchase is valid even if the Dirhams were not in his hand at the time of purchase. Similarly, if he settled (*sulh*) for a hundred Dinars and took possession of the Dinars before separating, it is also valid even if the Dirhams are not present with the usurper; this is mentioned in *Al-Muhit*. Likewise, if a silver vessel was usurped, then the usurper bought it from the owner or settled for the same genus or a different genus, and the owner took possession of the consideration (compensation) before separating, it is valid. If they separated before possession was taken of the consideration, the purchase is not valid according to both analogy (*qiyas*) and legal preference (*istihsan*), regardless of whether the usurped item exists or has been destroyed. In the case of a settlement, if the usurped item itself has been destroyed—for example, the usurper burnt it or it became legally defective—and the usurper took an oath and they separated before possession of the consideration, analogy suggests the settlement is void, but according to legal preference, it is not void. If the usurped item is present with the usurper, and he confesses to it and does not prevent the owner from taking it, then the settlement is not valid according to both analogy and legal preference; this is written in *Al-Zakhira*.

In the aforementioned issue, if there is an excess in the ornamentation, this excess will be balanced against the other's scabbard and fittings. If a person with whom a trust (*wadi'ah*) is kept, purchases that trust in exchange for a different genus and the buyer has not yet taken fresh possession of it before they separated, the exchange contract (*bay' al-sarf*) will become void; this is written in *An-Nahr al-Faiq*. If someone deposited an ornamented sword and kept it in his house, then they both met in the market and he bought that sword for a garment and ten Dirhams, gave the garment and ten Dirhams to him, and then they separated, the entire sale will be annulled. Similarly, if he bought this sword for another ornamented sword and gave it to him without taking fresh possession of the deposit, and they separated, the sale will also be annulled. If possession was taken before separation, it is valid. The silver of each will be against the silver of the other, and the scabbard and fittings of each will be against those of the other; this is written in *Al-Hawi*. If there is an excess in the ornamentation, it will be balanced against the other's scabbard and fittings, as written in *Al-Mabsut*. If a person held a thousand Dirhams as a deposit for another, then bought a hundred Dinars in exchange for them, and the owner of the deposit

gave permission for the purchase before they separated, it is valid, and a thousand Dirhams will be due to the owner from the person who had the deposit. If he gave permission after they separated, the owner of the deposit has the choice to either take a guarantee for his wealth from that person and the sale remains valid, or take a guarantee from the seller of the Dinars and the sale is annulled; this is written in *Al-Muhit*. If Dirhams or Dinars were a deposit with someone, then he sold the Dirhams for Dinars or vice versa and they took possession mutually, and then the owner of the deposit came and took it from the seller, then if they have not separated, he must pay its equivalent (*misl*). If they have separated, the sale becomes void. If the owner did not take possession but permitted the sale, it is valid according to us, and the person who had the deposit must give the equivalent Dinar to the owner; this is written in *Al-Mabsut*.

---

1. "Present" means not in hand or ownership at the time of the sale discussion but given before separation. 2. "Oath" means the matter was proven by the usurper taking an oath. 3. Because possession as a deposit does not substitute for possession as a purchase.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (32) किताब अल-सर्फ़ थोड़ा नुकसान आया हो या बहुत, यह 'मबसूत' में लिखा है। और अगर किसी ने दूसरे से हज़ार दिरहम ग़सब (अवैध कब्ज़ा) किए, फिर उनको कुछ सौ दीनार के बदले ख़रीदा और अलग होने से पहले सौ दीनार पर क़ब्ज़ा कर लिया, तो ख़रीदना जायज़ है, चाहे ख़रीदते वक़्त दिरहम उसके हाथ में न हों। और इसी तरह अगर उसने सौ दीनार पर सुलह की और अलग होने से पहले दीनारों पर क़ब्ज़ा कर लिया, तो भी जायज़ है, चाहे दिरहम ग़ासिब (ग़सब करने वाले) के पास मौजूद न हों, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और इसी तरह अगर चांदी का बर्तन ग़सब किया, फिर ग़ासिब ने उसे मालिक से ख़रीदा या उसी जिन्स (श्रेणी) या अलग जिन्स पर सुलह की और जुदा होने से पहले मालिक ने एवज़ (प्रतिफल) पर क़ब्ज़ा कर लिया, तो भी जायज़ है। और अगर एवज़ पर क़ब्ज़ा करने से पहले दोनों जुदा हो गए, तो ख़रीदना क़ियास (तर्क) और इस्तेहसान (कानूनी प्राथमिकता) के मुताबिक़ जायज़ नहीं है, चाहे ग़सब की हुई चीज़ मौजूद हो या नष्ट हो गई हो। और सुलह की सूरत यह है कि अगर ग़सब की हुई चीज़ वास्तव में नष्ट हो गई हो, मिसाल के तौर पर ग़ासिब ने उसे जला दिया हो या कानूनी तौर पर वह दोषपूर्ण हो गई हो और ग़ासिब ने क़सम खाई हो और एवज़ पर क़ब्ज़ा होने से पहले दोनों जुदा हो गए हों, तो क़ियास कहता है कि सुलह बातिल (अमान्य) हो और इस्तेहसान के मुताबिक़ बातिल न होगी। और अगर ग़सब की हुई चीज़ ग़ासिब के पास मौजूद हो और वह उसका इक़रार करता हो और मालिक को उसे लेने से मना न करता हो, तो सुलह क़ियास और इस्तेहसान के मुताबिक़ जायज़ नहीं है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में अगर सजावट (ज़ेवरात) में कुछ अधिकता हो, तो यह अधिकता दूसरे के म्यान और सजावट के बराबर कर दी जाएगी। अगर किसी ऐसे व्यक्ति ने जिसके पास अमानत (वदीअत) है, उस अमानत को उसके विपरीत जिन्स के बदले ख़रीदा और अभी ख़रीदार ने उस पर नए सिरे से क़ब्ज़ा नहीं किया था कि दोनों जुदा हो गए, तो मुद्रा विनिमय (बै-ए-सर्फ़) बातिल हो जाएगी, यह 'नहरुल फ़ाइक़' में लिखा है। अगर किसी ने सजावट वाली तलवार अमानत रखी और उसने उसे अपने घर में रख लिया, फिर दोनों बाज़ार में मिले और उसने एक कपड़े और दस दिरहम के बदले वह तलवार ख़रीदी और कपड़ा और दस दिरहम उसे दे दिए, फिर दोनों जुदा हो गए, तो पूरी बिक्री टूट जाएगी। और इसी तरह अगर इस तलवार को एक और सजावट वाली तलवार के बदले ख़रीद कर उसे दे दी और अमानत पर नया क़ब्ज़ा नहीं किया और दोनों जुदा हो गए, तो बिक्री भी टूट जाएगी। और अगर जुदा होने से पहले क़ब्ज़ा कर लिया तो जायज़ है। और हर एक की चांदी

दूसरे की चांदी के बराबर और हर एक की म्यान और सजावट दूसरे की म्यान और सजावट के बराबर होगी, यह 'हावी' में लिखा है। फिर अगर सजावट में कुछ अधिकता हो, तो यह अधिकता दूसरे की म्यान और सजावट के बराबर कर दी जाएगी, यह 'मबसूत' में लिखा है। अगर किसी व्यक्ति के पास दूसरे के हज़ार दिरहम अमानत थे, फिर उसने उनके बदले सौ दीनार ख़रीदे और अमानत के मालिक ने दोनों के जुदा होने से पहले ख़रीद की अनुमति दे दी तो जायज़ है, और मालिक को उस व्यक्ति से, जिसके पास अमानत है, हज़ार दिरहम पाने का अधिकार होगा। और अगर दोनों के जुदा होने के बाद उसने अनुमति दी, तो अमानत के मालिक को अधिकार है कि चाहे अपने माल की उस व्यक्ति से गारंटी (ज़मानत) ले और बिक्री जायज़ होगी, या दीनार बेचने वाले से गारंटी ले और बिक्री टूट जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर दिरहम या दीनार किसी व्यक्ति के पास अमानत थे, फिर उसने दिरहमों को दीनारों के बदले या दीनारों को दिरहमों के बदले बेचा और आपस में क़ब्ज़ा किया, फिर अमानत का मालिक आया और उसने उसे विक्रेता से ले लिया, तो अगर दोनों जुदा नहीं हुए तो उस पर वाजिब है कि उसके जैसा (मिसल) अदा करे। और अगर दोनों जुदा हो गए हैं तो बिक्री बातिल हो जाएगी। और अगर मालिक ने उस पर क़ब्ज़ा नहीं किया और बिक्री की अनुमति दे दी, तो हमारे नज़दीक जायज़ है और उस व्यक्ति पर जिसके पास अमानत थी, उसके जैसा दीनार मालिक को देना वाजिब है, यह 'मबसूत' में लिखा है।

---

1. 'मौजूद' से तात्पर्य है कि सौदे की बातचीत के समय हाथ या स्वामित्व में न हों लेकिन अलग होने से पहले दे दिए। 2. 'क़सम' का अर्थ है कि ग़ासिब के क़सम खाने से यह बात प्रमाणित हो गई। 3. क्योंकि अमानत का क़ब्ज़ा, ख़रीद के क़ब्ज़े का विकल्प नहीं होता।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ (۳۲) کتاب الصرف تھوڑا نقصان آیا ہو یا بہت یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر کسی نے دوسرے سے ہزار درہم غصب کئے پھر ان کو بعض سودینار کے خریدا اور جدا ہونے سے پہلے سودینار پر قبضہ کرلیا تو خرید جائز ہے اگرچہ خریدنے کے وقت درہم اس کے ہاتھ میں نہ ہوں اور اسی طرح اگر اس نے سودینار پر صلح کی اور جدا ہونے سے پہلے دیناروں پر قبضہ کرلیا تو بھی جائز ہے اگرچہ درہم اس کے غاصب پاس موجود نہ ہوں کذا فی المحیط اور اسی طرح اگر چاندی کا برتن غصب کیا پھر غاصب نے اس کو مالک سے خریدا یا اسی جنس یا برخلاف جنس پر صلح کی اور جدا ہونے سے پہلے مالک نے عوض پر قبضہ کرلیا تو بھی جائز ہے اور اگر عوض پر قبضہ کرنے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو خریدنا قیاساً و استحساناً جائز نہیں ہے خواہ غصب کی ہوئی چیز موجود ہو یا تلف ہوگئی ہو اور صلح کی صورت یہ ہے کہ اگر غصب کی ہوئی چیز بعینہ تلف کر دی گئی ہو مثلاً غاصب نے اس کو جلا دیا یا حکماً مثلاً وہ عیب دار ہوگئی اور غاصب نے قسم۱ کھائی اور عوض پر قبضہ ہونے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو قیاس چاہتا ہے کہ صلح باطل ہو اور استحساناً باطل نہ ہوگی اور اگر غصب کی ہوئی چیز غاصب کے پاس موجود ہو اور اس کا اقرار کرتا ہو اور مالک کو اس کے لینے سے منع نہ کرتا ہو تو صلح قیاساً و استحساناً جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر حلیہ میں کچھ زیادتی ہو تو یہ زیادتی دوسرے کی حمائل اور پھل کے مقابل کر دی جائیگی ☆ اگر ایسے شخص نے جس کے پاس ودیعت ہے اس ودیعت کو بعوض اس کے خلاف جنس کے خریدا اور ہنوز خریدار نے اس پر از سر نو قبضہ نہ کیا تھا کہ دونوں جدا ہو گئے تو بیع صرف باطل ہو جائے گی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اگر کوئی حلیہ دار تلوار ودیعت رکھی اور اس نے اپنے گھر میں رکھ لی پھر دونوں بازار میں ملے اور اس نے بعوض ایک کپڑے اور

دس درہم کے وہ تلوار خریدی اور کپڑا اور دس درہم اس کو دے دیئے پھر دونوں جدا ہو گئے تو کل بیع ٹوٹ جائے گی اور اسی طرح اگر اس تلوار کو بعوض ایک حلیہ دار تلوار کے خرید کر اس کو دے دی اور ودیعت پر نیا قبضہ نہ کیا اور دونوں جدا ہو گئے تو بیع بھی ٹوٹ جائے گی اور اگر جدا ہونے سے پہلے قبضہ کرلیا تو جائز ہے اور ہر ایک کی چاندی دوسرے کی چاندی کے مقابل اور ہر ایک کی حمائل اور پھل دوسرے کی حمائل اور پھل کے مقابل ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے پس اگر حلیہ میں کچھ زیادتی ہو تو یہ زیادتی دوسرے کی حمائل اور پھل کے مقابل کر دی جائے گی یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کسی شخص کے دوسرے کے پاس ہزار درہم ودیعت تھے پھر اس نے ان کے عوض سودینار خریدے اور ودیعت کے مالک نے دونوں کے جدا ہونے سے پہلے خرید کی اجازت دے دی تو جائز ہے اور مالک کے اس شخص پر جس کے پاس ودیعت ہے ہزار درہم واجب ہوں گے اور اگر دونوں کی جدائی کے بعد اس نے اجازت دی پس ودیعت کے مالک کو اختیار ہے کہ چاہے اپنے مال کی اس شخص سے ضمانت لے اور بیع جائز ہوگی یا دینار بیچنے والے سے ضمانت لے اور بیع ٹوٹ جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر درہم یا دینار کسی شخص کے پاس ودیعت تھے پھر اس نے درہموں کو بعوض دیناروں یا دیناروں کو بعوض درہموں کے بیچا اور باہم قبضہ کیا پھر ودیعت کا مالک آیا اور اس نے اس کو بائع سے لے لیا پس اگر دونوں جدا نہیں ہوئے تو اس پر واجب ہے کہ اس کے مثل ادا کرے اور اگر دونوں جدا ہو گئے ہیں تو بیع باطل ہو جائے گی اور اگر مالک نے اس پر قبضہ نہ کیا اور بیع کی اجازت دے دی تو ہمارے نزدیک جائز ہے اور اس شخص پر جس کے پاس ودیعت تھی اس کے مثل دینار مالک کو واجب ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

۱۔ قولہ موجود یعنی بیع کی گفتگو کے وقت ہاتھ میں یا ملک میں نہ ہوں لیکن جدا ہونے سے پہلے اس نے دے دیئے۔ ۲۔ قولہ قسم یعنی غاصب کے قسم کھانے سے یہ بات ثبوت ہوگئی۔ ۳۔ کیونکہ قبضہ ودیعت قبضہ خرید کا نائب نہیں ہوتا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 33 | Kitab al-Sarf (Book of Currency Exchange)

Sixth Section: Regarding the Occurrence of Currency Exchange Transactions (Bai' al-Sarf) in Dar al-Harb (Territory of War)

If any Muslim or Dhimmi (protected non-Muslim citizen) enters Dar al-Harb with or without a guarantee of safety (aman) and enters into a contract with a Harbi (inhabitant of Dar al-Harb) that involves usury (riba) — for example, buying two dirhams in exchange for one dirham, or buying one dinar in exchange for one dirham on credit for a known period, or selling them wine, swine, carrion, or blood in exchange for property — then all this is permissible according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad. However, Qadi Abu Yusuf stated that only what is permissible between two Muslims is permissible between a Muslim and a Harbi in Dar al-Harb. This is mentioned in 'Jawahir al-Akhlati'. The correct view is that of Imam al-A'zam and Imam Muhammad. I have seen in some books that this disagreement applies when one buys two dirhams from them for one dirham; however, if one buys one dirham for two dirhams, it is unanimously impermissible. This is written in 'al-Muhit'. If a Harbi enters Dar al-Islam with a guarantee of safety and a Muslim sells to him in this manner, it is not permissible. This is written in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. If a Muslim who entered Dar al-Harb with safety enters into a sales contract with a person who embraced Islam there but has not yet migrated to Dar al-Islam, and sells one dirham for two dirhams, it is not permissible. This is written in 'al-Hawi'. Between two Muslim traders in Dar al-Harb, only that which is permissible in Dar al-Islam is allowed. This is written in 'al-Mabsut'. If two Harbis embrace Islam in Dar al-Harb and then trade usury, wine, or swine among themselves, it is permissible according to Imam al-A'zam but disliked (makruh), while according to the Sahibayn (Abu Yusuf and Muhammad), it is not permissible, and the usury must be returned. If both move to Dar al-Islam before mutual possession (qabda) occurs, the contract becomes void; but if possession has already taken place, it is valid. This is written in 'al-Muhit al-Sarakhsi'.

If a trader from among the Muslims lends a thousand dirhams to someone from the people of war in exchange for a thousand dirhams on credit, it is permissible. This is written in 'al-Muhit'. If traders from among the people of war enter Dar al-Islam with a guarantee of safety and one buys two dirhams from the other for one dirham, the Imam (ruler/judge) said: "I will not permit it; I will only allow what is permissible among the people of Islam." The same ruling applies if Dhimmis do this. This is written in 'al-Mabsut'. Similarly, if two of our prisoners — meaning Muslims — do this

in Dar al-Harb, the same ruling applies. This is written in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. If a Harbi sells one dirham for two dirhams to another, and then both enter Dar al-Islam after becoming Muslims or Dhimmis and bring their dispute before a Qadi (judge): if it is after mutual possession, the Qadi shall not nullify it; but if it is before possession, the Qadi shall nullify it. Similarly, if two parties entered into a usurious contract in Dar al-Harb, then moved to Dar al-Islam before mutual possession and took possession here, then brought the matter before a Qadi, the Qadi shall annul it all. This is written in 'al-Muhit'. Likewise, if a Muslim conducted such a sale with a Harbi in Dar al-Harb, then the Harbi became a Muslim and came to Dar al-Islam before possession, and brought the dispute before a Qadi, the Qadi shall nullify it. However, if they had taken possession in Dar al-Harb and then disputed, I will not take it into account (i.e., not intervene). This is written in 'al-Mabsut'.

Chapter: 6 In the miscellaneous section of 'al-Muntaqa', it is mentioned that if someone sold one dinar for twenty dirhams to another and they took mutual possession, then the dinar that was possessed...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 33 | किताब-अस-सरफ़

छठी फ़स्ल (अध्याय): दारुल-हरब में बै-ए-सरफ़ (मुद्रा विनिमय) के होने के बयान में

कोई मुसलमान या ज़िम्मी दारुल-हरब में अमान (सुरक्षा) लेकर या बिना अमान गया और किसी हरबी (शत्रु देश का निवासी) के साथ ऐसा अनुबंध किया जिसमें सूद (ब्याज) हो, जैसे उदाहरण के तौर पर एक दिरहम के बदले दो दिरहम, या एक दिरहम के बदले एक दीनार किसी निश्चित अवधि के उधार पर खरीदा, या उनके हाथ शराब, सुअर, मुर्दार या खून माल के बदले बेचा, तो यह सब इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) और इमाम मुहम्मद के नज़दीक जायज़ है। और क़ाज़ी अबू यूसुफ़ ने फरमाया कि मुसलमान और हरबी के बीच दारुल-हरब में वही जायज़ है जो दो मुसलमानों के बीच जायज़ होता है। ऐसा 'जवाहर अल-अख़लाती' में लिखा है। और सही इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का ही मत है। और मैंने कुछ किताबों में देखा है कि यह मतभेद उस स्थिति में है जब उनसे दो दिरहम के बदले एक दिरहम खरीदा जाए, और अगर एक दिरहम के बदले दो दिरहम खरीदे जाएं तो सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई हरबी अमान लेकर दारुल-इस्लाम में आया और उसके हाथ किसी मुसलमान ने इस तरह बेचा तो जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि एक मुसलमान, जो अमान लेकर दारुल-हरब गया है, उसने एक ऐसे व्यक्ति के साथ व्यापार का अनुबंध किया जिसने वहीं इस्लाम स्वीकार किया है लेकिन अभी दारुल-इस्लाम की ओर हिजरत (प्रवास) नहीं की है, और एक दिरहम के बदले दो दिरहम बेचे तो यह जायज़ नहीं है। यह 'हावी' में लिखा है। और दो मुसलमान व्यापारियों के बीच दारुल-हरब में वही जायज़ है जो दारुल-इस्लाम में जायज़ है। यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि दो हरबी दारुल-हरब में इस्लाम लाए, फिर आपस में सूद या शराब या सुअर आदि का व्यापार किया, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक जायज़ है लेकिन मकरूह (नापसंद) है, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक जायज़ नहीं है और सूद वापस किया जाएगा। और अगर आपस में कब्ज़े (स्वामित्व हस्तांतरण) से पहले दोनों दारुल-इस्लाम की तरफ निकल आए तो अनुबंध शून्य (बातिल) हो जाएगा, और जिसमें कब्ज़ा हो चुका है वह सही है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

यदि मुसलमानों में से एक व्यापारी ने दारुल-हरब के किसी व्यक्ति को एक हज़ार दिरहम के बदले एक हज़ार दिरहम उधार दिए तो जायज़ है। यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर दारुल-हरब के व्यापारी दारुल-इस्लाम में अमान लेकर आएं और एक ने दूसरे से एक दिरहम के बदले दो दिरहम खरीदे, तो इमाम (शासक/न्यायाधीश) ने फरमाया कि मैं इसकी अनुमति नहीं दूंगा, केवल वही जायज़

मानूंगा जो मुसलमानों के बीच जायज़ है। और अगर ज़िम्मी लोग ऐसा करें तो भी यही हुक्म है। यह 'मबसूत' में लिखा है। और इसी तरह अगर हमारे दो कैदी यानी मुसलमान दारुल-हरब में ऐसा करें तो भी यही हुक्म है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और अगर एक हरबी ने दूसरे के हाथ एक दिरहम के बदले दो दिरहम बेचे, फिर मुसलमान या ज़िम्मी होकर दारुल-इस्लाम में आए और दोनों ने क़ाज़ी (न्यायाधीश) के सामने विवाद पेश किया, तो यदि यह आपसी कब्ज़े के बाद है तो क़ाज़ी इसे रद्द नहीं करेगा, और अगर कब्ज़े से पहले है तो क़ाज़ी इसे रद्द कर देगा। और इसी तरह अगर दोनों ने दारुल-हरब में सूद का अनुबंध किया फिर आपसी कब्ज़े से पहले दारुल-इस्लाम आ गए और यहाँ आपसी कब्ज़ा किया, फिर क़ाज़ी के सामने मामला गया, तो क़ाज़ी सब रद्द कर देगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। और इसी तरह अगर किसी मुसलमान ने दारुल-हरब में किसी हरबी से ऐसा सौदा किया, फिर वह हरबी मुसलमान हो गया और कब्ज़े से पहले दारुल-इस्लाम आ गया, और उसने क़ाज़ी के सामने विवाद किया, तो क़ाज़ी उसे रद्द कर देगा। और अगर दोनों ने दारुल-हरब में कब्ज़ा कर लिया था फिर विवाद हुआ, तो मैं उसमें हस्तक्षेप नहीं करूँगा। यह 'मबसूत' में लिखा है।

अध्याय: 6 'मुंतक़ा' के विविध विषयों में है कि किसी ने दूसरे के हाथ एक दीनार के बदले बीस दिरहम बेचे और आपसी कब्ज़ा किया, फिर प्राप्त किया हुआ दीनार...

چھٹی فصل: دار الحرب میں بیع صرف واقع ہونے کے بیان میں

کوئی مسلمان یا ذمی دار الحرب میں امان لے کر یا بالامان گیا اور کسی حربی کے ساتھ ایسا عقد کیا کہ جس میں سود ہو ہم مثلاً ایک درہم بعوض دو درہم کے یا ایک درہم بعوض ایک دینار کے کسی مدت معلوم کے ادھار پر خریدا یا ان کے ہاتھ شراب یا سور یا مردار یا خون بعوض مال کے فروخت کیا تو یہ سب امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے اور قاضی ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ مسلمان اور حربی کے درمیان دار الحرب میں وہی جائز ہے جو دو مسلمانوں میں جائز ہوتا ہے کذا فی جواہر الاخلاطی اور صحیح امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کا قول ہے اور میں نے بعض کتابوں میں دیکھا ہے کہ یہ اختلاف اس صورت میں ہے کہ جب ان سے دو درہم بعوض ایک درہم کے خریدے اور اگر ایک درہم بعوض دو درہم کے خریدے تو بالاتفاق جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کوئی حربی امان لے کر دار السلام میں آیا اور اس کے ہاتھ مسلمان نے اس طرح بیچا تو جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ایک مسلمان نے جو امان لے کر دار الحرب میں گیا ہے ایک شخص کے ساتھ کہ جو وہیں اسلام لایا ہے اور دار السلام کی طرف ہجرت نہیں کی ہے عقد بیع کیا اور ایک درہم بعوض دو درہم کے بیچا تو جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اور دو مسلمان تاجروں میں دار الحرب میں وہی جائز ہے جو دار السلام میں جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے دو حربی دار الحرب میں اسلام لائے پھر باہم سود یا شراب یا سور وغیرہ کی بیع کی تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے مگر مکروہ ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے اور سود واپس کرے اور اگر باہم قبضہ سے پہلے دونوں دار السلام کی طرف نکل آئے تو عقد باطل ہو جائے گا اور جس میں قبضہ ہو گیا ہے اس میں صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر مسلمانوں میں سے ایک تاجر نے اہل حرب میں سے کسی شخص کو ہزار درہم بعوض ہزار درہم کے ادھار دیئے تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اہل حرب کے تاجر دار السلام میں امان لے کر آئے اور ایک نے دوسرے سے ایک درہم بعوض دو درہم کے خریدا تو امام نے فرمایا کہ میں اس کی اجازت نہ دوں گا صرف وہی جائز رکھوں گا جو اہل اسلام میں جائز ہے اور اگر ذمی لوگ ایسا کریں تو بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر ہمارے دو قیدی یعنی مسلمان دار الحرب میں ایسا کریں تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر حربی نے دوسرے کے ہاتھ ایک درہم بعوض دو درہم کے بیچا پھر مسلمان یا ذمی ہو کر دار السلام میں آئے اور دونوں نے قاضی کے روبرو جھگڑا پیش کیا پس اگر باہمی قبضہ کے بعد ہے تو قاضی اس کو باطل نہ کرے گا اور اگر اس سے پہلے ہے تو قاضی اس کو باطل کر دے گا اور اسی طرح اگر دونوں نے دار الحرب میں سود کا عقد کیا پھر باہمی قبضہ سے پہلے دار السلام میں چلے آئے پھر یہاں باہمی قبضہ کیا پھر قاضی کے روبرو پیش کیا تو قاضی سب کو توڑ دے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر مسلمان نے کسی حربی سے دار الحرب میں ایسی بیع کی پھر حربی مسلمان ہوا اور باہمی قبضہ سے پہلے دار السلام میں چلا آیا پس اگر اس نے قاضی کے سامنے جھگڑا کیا تو قاضی اس کو باطل کر دے گا اور اگر دونوں نے دار الحرب میں باہم قبضہ کر لیا تھا پھر جھگڑا کیا تو میں اس میں لحاظ نہ کروں گا یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

باب: ٦ متفرقات میں منتقٰی میں ہے کہ کسی نے دوسرے کے ہاتھ ایک دینار بعوض بیس درہم کے بیچا اور باہم قبضہ کیا پھر مقبوضہ دینار

Fatawa-e-Alamgiri... Volume 5 | 44 | Kitab al-Sarf (The Book of Exchange)

...If he found it to be one qirat less, the Imam said that he has the option to take back one dirham portion equivalent to a qirat, because there is a qirat in every dinar. And he said that he has the choice to return the dinar and take back his dirhams because it has become defective; and if he wishes, he can keep it, and he will receive nothing in lieu of that exact dinar. According to Imam Abu Yusuf (RA), he should take back the loss on the dinar, then if he wishes, keep the exact dinar, or else return it. In fractional terms, out of nineteen parts, he should take one part from the dinar, so the seller of the dinar will receive one part and he will receive nineteen parts; this is written in *al-Muhit*. And Imam Muhammad (RA) said that if someone bought ten silver dirhams from another in exchange for ten dirhams and increased it by one *dang* as a gift (*hiba*) and did not make it a condition in the sale, then it is permissible. The elders (*Mashaikh*) said that gifting a *dang* is correct only in the case where breaking the dirham is harmful, and if breaking it is not harmful, then it is not permissible; this is written in *al-Zakhira*. Abu Sulaiman narrated from Abu Yusuf that if someone exchanged dirhams for dinars with another and they took possession of each other's items and then separated, and then dirhams other than the type agreed upon were found, then according to Imam Abu Yusuf (RA), if they are of lesser quality than the condition, he can exchange them; if they are better, he cannot. This ruling applies when these dirhams also circulate in every city and every transaction according to the agreed condition. If they do not circulate in some transactions or some cities, he can exchange them or, if he wishes, overlook it. According to Imam Abu Hanifa (RA), if the loss in them is of the "Bhula Namra" (inferior coins) type, and if they are more than one-third like this, the sale will be annulled proportionally; this is written in *al-Muhit*. Hisham says that I asked Imam Abu Yusuf (RA) if someone sold one dirham for one dirham and then one gave an extra weight (*raaj*) to the other, and the one who received the extra made it lawful for him, he said it is permissible because it cannot be divided; this is written in *al-Zakhira*. If a silver ring containing a gemstone was bought in exchange for dirhams or dinars, and possession was taken, then before or after separating, the gem and the ring were detached, and this detachment is harmful to it, and then both parties separated before the price (*thaman*) was paid, then the entire sale is void (*fasid*). The buyer must return the gemstone and its loss to the seller. If loss has also occurred in the silver along with it, or loss has occurred only in the silver, the buyer can return it, but he must give its price in gold of the same kind. If he cannot return it in this situation where the seller

only wants to take it back, the buyer will not give compensation for the loss with it; this is written in *al-Muhit*.

Issue: Someone bought a box for a hundred dirhams on the condition that there is fifty dirhams worth of ornamentation in this box.

If a silver ring containing a ruby was bought for a hundred dinars, then the ruby was lost while with the seller, the buyer has the option to either leave it or take the ring's hoop for a hundred dinars; this is written in *Khizana al-Akmal*. If it was bought with some dirhams, he will have the option to take the hoop for its equivalent in silver; this is written in *al-Muhit*. If someone gave a thousand dirhams loan to another and took a guarantor (*kafeel*) for them, then the guarantor made a settlement (*sulh*) with the claimant for ten dinars and the claimant took possession of it, then it is permissible, and the guarantor will take the dirhams from his principal (*asil*). If the guarantor settled for a hundred dirhams, he will also take only a hundred dirhams from the principal. If the guarantor settled with the principal for ten dinars, and before the guarantor pays anything to the claimant, this settlement occurred, then the settlement will be valid provided the guarantor takes ten dinars from the principal and...

---

1. "His statement: condition," meaning he did not make giving this *dang* a condition in the sale, and a decision without harm can be broken, so it is permissible.
2. Giving an extra weight (*raaj*) after it became lawful became permissible because breaking and dividing is not allowed.

फ़तावा-ए-आलमगीरी... जिल्द ५ | ४४ | किताब अल-सर्फ़(मुद्रा विनिमय की पुस्तक)

...अगर उसने इसे एक क़ीरात कम पाया, तो इमाम ने फ़रमाया कि उसे अधिकार है कि वह एक दिरहम हिस्सा क़ीरात वापस ले ले, क्योंकि हर दीनार में क़ीरात होता है। और फ़रमाया कि उसे अधिकार है कि वह दीनार वापस कर दे और अपने दिरहम ले ले क्योंकि वह दोषपूर्ण (ऐबदार) हो गया है; और अगर वह चाहे तो उसे रख ले और उसे उस दीनार के बदले में और कुछ नहीं मिलेगा। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार, उसे दीनार का नुकसान वापस लेना चाहिए, फिर चाहे तो दीनार रख ले, वर्ना उसे वापस कर दे। हिस्सों के हिसाब से उन्नीस हिस्सों में से एक हिस्सा एक दीनार में से ले, अतः दीनार बेचने वाले को एक हिस्सा मिलेगा और उसे उन्नीस हिस्से मिलेंगे; यह अल-मुहित में लिखा है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर किसी ने दूसरे से दस दिरहम चाँदी दस दिरहम के बदले खरीदी और उस पर एक दांग बढ़ाकर उपहार (हिबा) में दिया और उसे बिक्री में शर्त नहीं बनाया, तो यह जायज़ है। बुज़ुर्गों (मशायख) ने फ़रमाया कि दांग का उपहार देना केवल उसी स्थिति में सही है जब दिरहम को तोड़ना हानिकारक हो, और अगर तोड़ना हानिकारक नहीं है, तो यह जायज़ नहीं है; यह अल-ज़ख़ीरा में लिखा है। अबू सुलेमान ने अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि अगर किसी ने दिरहमों को दीनार के बदले दूसरे को बेचा और दोनों ने एक-दूसरे की चीज़ों पर कब्ज़ा कर लिया और फिर अलग हो गए, फिर जिस किस्म के दिरहम तय हुए थे, उसके अलावा दूसरी किस्म के पाए गए, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार, अगर वे शर्त से कमतर हों तो वह उन्हें बदल सकता है; अगर वे बेहतर हों तो नहीं बदल सकता। यह हुक्म उस समय है जब ये दिरहम भी तय शर्त के अनुसार हर शहर और हर सौदे में चलते हों। और अगर कुछ सौदों में या कुछ शहरों में न चलते हों, तो वह उन्हें बदल सकता है और चाहे तो उनसे आँखें मूँद ले। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के अनुसार यह है कि अगर उनमें यह नुकसान हो तो "भूलह नंबरह" (घटिया सिक्के) के हैं और अगर वे तिहाई से ज़्यादा ऐसे हों तो उनके हिसाब से बिक्री टूट जाएगी; यह अल-मुहित में लिखा है। हिशाम कहते हैं कि मैंने इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से पूछा कि किसी ने एक दिरहम एक दिरहम के बदले बेचा फिर एक ने दूसरे को 'राज' (अतिरिक्त वजन) दिया फिर राज वाले ने उसके लिए हलाल कर दिया, तो फ़रमाया कि यह जायज़ है क्योंकि वह विभाजित नहीं होता; यह अल-ज़ख़ीरा में लिखा है। अगर एक चाँदी की अंगूठी जिसमें नगीना है, दिरहम या दीनार के बदले खरीदी गई, फिर उस पर कब्ज़ा करके अलग होने से पहले या उसके बाद नग और अंगूठी को अलग किया गया और यह अलग करना उसके लिए हानिकारक है, फिर कीमत (थमन) देने से पहले दोनों अलग हो गए, तो पूरी

बिक्री फ़ासिद (अमान्य) है। और खरीदार विक्रेता को नगीना और उसका नुकसान वापस करे। और अगर उसके साथ चाँदी में भी नुकसान आया है या केवल चाँदी में नुकसान आया है, तो खरीदार उसे वापस कर सकता है, लेकिन उसकी कीमत सोने की उसी किस्म से ढली हुई दे। अगर इस सूरत में वापस नहीं कर सकता है कि जब विक्रेता केवल उसे वापस लेना चाहे, तो खरीदार उसके साथ नुकसान नहीं देगा; यह अल-मुहित में लिखा है।

मसला: किसी ने एक पेटी सौ दिरहम को इस शर्त पर खरीदी कि इस पेटी में पचास दिरहम के आभूषण (हिलया) हैं। ۞

अगर एक चाँदी की अंगूठी जिसमें याकूत का नगीना है, सौ दीनार के बदले खरीदी गई, फिर नगीना विक्रेता के पास ही गुम हो गया, तो उसे अधिकार है कि चाहे उसे छोड़ दे या उसका छल्ला सौ दीनार में ले ले; यह खज़ाना अल-अकमल में लिखा है। अगर कुछ दिरहमों में खरीदी थी तो उसे अधिकार होगा कि छल्ला उसके बराबर की चाँदी में ले ले; यह अल-मुहित में लिखा है। अगर किसी ने दूसरे को एक हज़ार दिरहम उधार दिए और उन पर एक ज़मानतदार (कफ़ील) ले लिया, फिर ज़मानतदार ने दावेदार से दस दीनार पर समझौता (सुल्ह) किया और दावेदार ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो यह जायज़ है, और ज़मानतदार अपने असल कर्ज़दार (असील) से दिरहम लेगा। और अगर ज़मानतदार ने सौ दिरहम पर समझौता किया हो तो असल से भी केवल सौ दिरहम लेगा। और अगर ज़मानतदार ने असल से दस दीनार पर समझौता किया और इससे पहले कि ज़मानतदार दावेदार को कुछ अदा करे, यह समझौता हुआ, तो समझौता सही होगा बशर्ते कि ज़मानतदार असल से दस दीनार लेकर अपने...

---

1. उनका कथन: शर्त, यानी यह दांग देना उसने बिक्री में शर्त नहीं बनाया था और बिना नुकसान के विचार को तोड़ा जा सकता है, इसलिए यह जायज़ है।
2. 'राज' (झुका हुआ पलड़ा/अतिरिक्त वजन) देना हलाल होने के बाद इसलिए जायज़ हुआ क्योंकि उसे तोड़ना और विभाजित करना जायज़ नहीं है।

کو اس نے ایک قیراط کم پایا تو امام نے فرمایا کہ اس کو اختیار ہے کہ ایک درہم حصہ قیراط واپس لے کیونکہ ہر دینار میں قیراط کا ہوتا ہے اور فرمایا کہ اس کو اختیار ہے کہ دینار واپس کر کے اپنے درہم لے لے کیونکہ وہ عیب دار ہو گیا اور اگر چاہے تو رکھ لے اور اس کو بعینہ دینار کے سوا کچھ نہ ملے گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک وہ دینار کا نقصان واپس لے پھر چاہے تو بعینہ دینار رکھ لے ورنہ اس کو واپس کر دے اور میں جزوں میں سے انیس جز ایک دینار میں سے لے پس دینار بیچنے والے کو ایک جزو اور اس کو انیس جزو ملیں گے یہ محیط میں لکھا ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کسی نے دوسرے سے دس درہم چاندی بعوض دس درہم کے خریدی اور اس پر ایک دانگ بڑھا کر ہبہ کیا اور اس کو بیع میں شرط نہیں کیا ہے تو یہ جائز ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ دانگ کا ہبہ کرنا صرف اسی صورت میں صحیح ہے کہ جب درہم کو توڑنا مضر ہو اور اگر توڑنا درہم کو مضر نہیں ہے تو یہ جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ابوسلیمان نے ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ اگر کسی نے درہموں کو بعوض دینار کے دوسرے کے بیع کر کے باہم قبضہ کیا اور دونوں جدا ہو گئے پھر جس قسم کے درہم ٹھہرے تھے اس کے سوا دوسری قسم کے پائے تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اگر شرط سے کمتر ہوں تو ان کو بدل لے اور اس سے بہتر ہوں تو نہیں بدل سکتا ہے یہ حکم اس وقت ہے کہ یہ درہم بھی موافق شرط کے درہموں کے ہر شہر اور ہر بیچ میں چلتے ہوں اور اگر بعض بیچ میں یا بعض شہر میں نہ چلتے ہوں تو ان کو بدل سکتا ہے اور چاہے ان سے چشم پوشی کرے اور امام ابو حنیفہؒ کے قول میں یہ ہے کہ اگر ان میں یہ نقصان ہو تو بھولہ نمبرہ کے ہیں اور اگر تہائی سے زیادہ ایسے ہوں تو ان کے حساب سے بیع ٹوٹ جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے ہشام کہتے ہیں کہ میں نے امام ابو یوسفؒ

سے پوچھا کہ کسی نے ایک درہم بعوض ایک درہم کے بیچا پھر ایک نے دوسرے کو راج دیا پھر راج والے نے اس کے واسطے حلال کر دیا تو فرمایا کہ یہ جائز ہے کیونکہ وہ تقسیم نہیں ہوتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک چاندی کی انگوٹھی کہ جس میں نگینہ ہے بعوض درہم یا دینار کے خریدی پھر اس پر قبضہ کر کے جدا ہونے سے پہلے یا اس کے بعد نگ اور انگوٹھی کو الگ کیا اور یہ جدا کرنا اس کو مضر ہے پھر ثمن دینے سے پہلے دونوں جدا ہو گئے تو کل بیع فاسد ہے اور مشتری بائع کو نگینہ اور اس کا نقصان واپس کرے اور اگر اس کے ساتھ چاندی میں بھی نقصان آیا ہے یا فقط چاندی میں نقصان آیا ہے تو مشتری اس کو واپس کر سکتا ہے لیکن اس کی قیمت سونے کی جنس سے ڈھلی ہوئی دے اگر اس صورت میں واپس نہیں کر سکتا ہے کہ جب بائع فقط اس کو واپس لینا چاہے پس مشتری اس کے ساتھ نقصان نہ دے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ: کسی نے ایک پیٹی سو درہم کو اس شرط پر خریدی کہ اس پیٹی میں پچاس درہم حلیہ ہے

اگر ایک چاندی کی انگوٹھی کہ جس میں یاقوت کا نگینہ ہے بعوض سو دینار کے خریدی پھر نگینہ بائع کے پاس جاتا رہا ہو تو اس کو اختیار ہے کہ چاہے اس کو چھوڑ دے یا اس کا حلقہ سو دینار میں لے لے یہ خزانہ الاکمل میں لکھا ہے اگر کسی نے بعض درہموں کے خریدی تھی تو اس کو اختیار ہو گا کہ حلقہ اس کے برابر چاندی میں لے لے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے کو ہزار درہم قرض دیئے اور ان پر ایک کفیل لے لیا پھر کفیل نے طالب سے دس دینار پر صلح کی اور طالب نے اس پر قبضہ کیا تو یہ جائز ہے اور کفیل اپنے اصول سے درہم لے گا اور اگر کفیل نے سو درہم پر صلح ٹھہرائی ہو تو اصیل سے بھی فقط سو درہم لے گا اور اگر کفیل نے اصیل سے دس دینار پر صلح ٹھہرائی اور اس سے پہلے کہ کفیل طالب کو کچھ ادا کرے یہ صلح واقع ہوئی تو صلح صحیح ہو گی بشرطیکہ کفیل اصیل سے دس دینار لے کر اپنے

۱۔ قولہ شرط یعنی یہ دانگ دینا اس نے بیع میں شرط نہیں کیا اور تدبر ہم بغیر ضرر کے ٹوٹ سکتا ہے تو یہ جائز ہے۔ ۲۔ راج لینے جھکتا ہوا دینا بعد حلت کے اس واسطے جائز ہوا کہ توڑنا اور تقسیم کرنا جائز نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 The Book of Currency Exchange (Kitab al-Sarf)

Taking possession and then the guarantor (Kafil) settling with the principal debtor (Asil) does not discharge the demand of the seeker (Talib/creditor), neither from the principal nor from the guarantor. Therefore, the seeker has the option to demand from the principal or the guarantor. If he demands from the guarantor and receives one thousand dirhams, the guarantor cannot recover anything from his principal. However, if he demands from the principal and receives it, the principal has the right to take the thousand dirhams from the guarantor, but he cannot take it in the case where the guarantor wants to return the dinars he took from the principal. This is written in 'Az-Zakhirah'. In 'Nawadir', it is stated that if ten sound dinars are sold in exchange for twelve broken dirhams, it is not permissible because this is usury (Riba). The legal stratagem (Hila) for this is to borrow twelve broken dirhams first, then pay ten sound dinars and have the two dirhams forgiven. If a cloth is sold for ten broken dirhams for a specified period, and when the period expires, the buyer brings nine sound dirhams and says these nine are in exchange for those ten, it is not permissible. The stratagem is to pay nine dirhams and then the seller forgives the remaining one dirham. If the buyer fears the seller will not do this, the stratagem is to settle by giving these nine dirhams and one paisa (copper coin) or some such trivial item. It is narrated from Imam Muhammad that if dirhams are sold for dirhams and one side is slightly more in weight but there are some copper coins with the other side, it is permissible. However, I consider it Makruh (disliked) because people will make a habit of it and use it in impermissible ways. Imam Abu Hanifah said there is no harm in it, and its validity can be established by considering the excess weight against the copper coins. This is written in 'Muhit Sarakhsi'. In 'Multaqi', it is mentioned that someone bought a chest for a hundred dirhams on the condition that it contained fifty dirhams worth of ornaments, and they took possession. It was stipulated that the silver of the ornaments was white, but after breaking it, it was found to be black; this is permissible and nothing can be returned. If some ornaments are found to be of tin, the sale is Fasid (voidable/invalid). If he destroyed the ornaments, he must pay the price in gold for that portion and the price of the tin, and return the leather strap (Tasma). If the strap is damaged, he must also pay for the damage. If no tin was found but the ornaments only amounted to forty dirhams, he can choose to return it or take back ten dirhams. If the ornaments were found to be sixty dirhams, and if the parties have separated, the sale is Fasid. If they have not separated, the buyer can choose to increase by ten dirhams and keep the sale valid,

or cancel the sale. If dinars were fixed as the price and they separated while the situation remained the same, the sale is valid. For example, if a silver bracelet was sold on the condition that it weighs ten dirhams in exchange for one dinar, and it turned out to weigh twenty dirhams, the sale is valid; this is written in 'Muhit'. Imam Muhammad said if a money exchanger sold two thousand dirhams for a hundred dinars and he did not have the dirhams, I would compel him to either buy them for the buyer or borrow two thousand from wherever he can to pay. Similarly, if the other party did not have the dinars, I would compel him to pay the hundred dinars to the money exchanger. This ruling applies as long as they have not separated. If they have separated, the exchange (Sarf) becomes void (Batil); this is written in 'Khizanah al-Akmal'.

**If ten 'milky' dirhams (white silver) are sold for ten 'Mukahla' dirhams (black silver), it is not correct * **

Someone sold a thousand dirhams worth of grain to a money exchanger in exchange for nine hundred sound dirhams and a hundred copper coins (paisa), and they took possession. Then, after separating, the thousand dirhams worth of grain were taken from the money exchanger due to a third-party claim (Istihqaq). In that case, the money exchanger will take back from the buyer only the nine hundred sound dirhams he gave, and for the hundred dirhams of grain, he will take back the price in the copper coins he gave. And if they had not separated...

1. 'Tawar' meaning to obtain from somewhere, whether by purchasing or borrowing, in whatever way one wishes.

कब्ज़े में कर ले फिर कफ़ील (ज़मानतदार) का असील (मूल ऋणी) से सुलह कर लेना तालिब (लेनदार) की मांग को खत्म नहीं करता है, न असील से और न कफ़ील से। अतः तालिब को यह अधिकार है कि चाहे असील से मांग करे या कफ़ील से। फिर अगर उसने कफ़ील से मांग करके उससे एक हज़ार दिरहम लिए तो कफ़ील अपने असील से कुछ नहीं ले सकता है। और अगर उसने असील से मांग करके उससे लिए तो असील को अधिकार है कि कफ़ील से हज़ार दिरहम ले ले, लेकिन इस स्थिति में नहीं ले सकता कि जब कफ़ील यह चाहे कि वह दीनार जो उसने असील से लिए हैं, उसे वापस कर दे। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। 'नवादिर' में है कि अगर दस दीनार साबित (साबुत) के बदले बारह दिरहम टूटे हुए बेचे तो जायज़ नहीं है क्योंकि यह सूद (ब्याज) है। और इसका तरीका यह है कि उससे बारह दिरहम टूटे हुए उधार ले फिर उसको साबित दस दिरहम अदा करे और दो दिरहम माफ़ कराए। और अगर एक कपड़ा टूटे हुए दस दिरहम के बदले किसी समय सीमा पर बेचा, फिर जब समय सीमा आई तो खरीदार साबित नौ दिरहम लाया और कहा कि ये नौ उन दस के बदले हैं तो जायज़ नहीं है। और इसका तरीका यह है कि नौ दिरहम अदा करे फिर विक्रेता शेष एक दिरहम उसे माफ़ कर दे। फिर अगर खरीदार को यह डर हो कि विक्रेता ऐसा नहीं करेगा तो इसका तरीका यह है कि ये नौ दिरहम और एक पैसा या ऐसी कोई मामूली चीज़ देकर सुलह कर ले। और इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि अगर दिरहम के बदले दिरहम बेचे और एक में वज़न के हिसाब से कुछ अधिक है और दूसरे के साथ कुछ पैसे हैं तो जायज़ है, लेकिन मैं इसे मकरूह (नापसंद) मानता हूँ क्योंकि लोग इसकी आदत डाल लेंगे और नाजायज़ तरीक़ों में इस्तेमाल करेंगे। और इमाम अबू हनीफ़ा ने फ़रमाया कि इसमें कोई डर नहीं है और इसकी शुद्धता इस तरह हो सकती है कि अधिकता को पैसों के बराबर माना जाए। यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। 'मुल्तक़ी' में है कि किसी ने एक पेटी सौ दिरहम में इस शर्त पर खरीदी कि उस पेटी में पचास दिरहम के गहने हैं और परस्पर कब्ज़ा कर लिया और यह शर्त लगाई थी कि उसके गहनों की चाँदी सफेद है, फिर तोड़ने के बाद पता चला कि वह काली है तो यह जायज़ है और कुछ वापस नहीं ले सकता। और अगर कुछ गहने रांगे (tin) के पाए गए तो बिक्री फ़ासिद (अमान्य) है। और अगर उसने गहनों को नष्ट कर दिया हो तो सोने की किस्म से उसकी कीमत दे और रांगे की कीमत दे और तस्मा (फीता) वापस करे और अगर तस्मे में नुकसान आया हो तो उसका नुकसान भी दे। और अगर गहनों में रांगा नहीं पाया गया लेकिन गहने केवल चालीस दिरहम ही निकले तो चाहे तो उसे वापस कर दे या दस दिरहम वापस ले ले।

और अगर गहने साठ दिरहम के पाए गए और अगर दोनों अलग हो गए हैं तो बिक्री फ़ासिद है, और अगर अलग नहीं हुए हैं तो खरीदार चाहे तो दस दिरहम बढ़ा दे और बिक्री जायज़ रखे या बिक्री तोड़ दे। और अगर कीमत में दीनार तय हुए हों और दोनों अलग हो जाएं और मसला यही रहे तो बिक्री जायज़ है। जैसे कि अगर एक चाँदी का कंगन इस शर्त पर बेचा कि वह दस दिरहम के वज़न का है एक दीनार के बदले, फिर वह बीस दिरहम के वज़न का निकला तो बिक्री जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि अगर किसी मुद्रा विनिमय करने वाले ने दो हज़ार दिरहम सौ दीनार के बदले बेचे और उसके पास दिरहम नहीं थे तो मैं उस पर दबाव डालूँगा कि या तो उसके लिए खरीदे या जहाँ से चाहे दो हज़ार उधार लेकर उसे अदा करे। और इसी तरह अगर दूसरे के पास दीनार न हों तो उस पर भी दबाव डालूँगा कि सर्राफ़ को सौ दीनार अदा करे और यह हुक्म तब तक है जब तक कि दोनों अलग न हुए हों। और अगर दोनों अलग हो गए तो सर्राफ़ (मुद्रा विनिमय) बातिल (रद्द) हो गई, यह 'ख़ज़ाना अल-अकमल' में लिखा है।

**अगर दस दिरहम दूधिया (सफेद चाँदी) के बदले दस दिरहम मुकहला (काली चाँदी) के बेचे तो सही नहीं है * **

किसी ने एक सर्राफ़ के हाथों एक हज़ार दिरहम अनाज के बदले नौ सौ दिरहम खरे और सौ पैसों में बेचे और परस्पर कब्ज़ा कर लिया। फिर दोनों के अलग होने के बाद अनाज के एक हज़ार दिरहम सर्राफ़ के पास से हक़दारी (दावे) में ले लिए गए, तो सर्राफ़ उस खरीदार से केवल वे नौ सौ दिरहम खरे वापस लेगा जो उसने दिए हैं, और अनाज के सौ दिरहम की कीमत उन पैसों से वापस लेगा जो उसने दिए हैं, और अगर दोनों अलग न हुए हों...

1. तवर यानी करने के लिए कहीं से प्राप्त करे, चाहे खरीद कर या उधार लेकर जिस तरह चाहे।

قبضہ میں کر لے پھر کفیل کا اصیل سے صلح کر لینا طالب کے مطالبہ کو ساقط نہیں کرتا ہے نہ اصیل سے اور نہ کفیل سے پس طالب یہ اختیار ہے کہ چاہے اصیل سے مطالبہ کرے یا کفیل سے پس اگر اس نے کفیل سے مطالبہ کر کے اس سے ہزار درہم لئے تو کفیل اپنے اصیل سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر اس نے اصیل سے مطالبہ کر کے اس سے لئے تو اصیل کو اختیار ہے کہ کفیل سے ہزار درہم لے لے مگر اس صورت میں نہیں لے سکتا ہے کہ جب کفیل یہ چاہے کہ وہ دینار جو اس نے اصیل سے لئے ہیں اس کو واپس کر دے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے نوادر میں ہے کہ اگر دس دینار ثابت بعوض بارہ درہم ٹوٹے ہوئے کے بیچے تو جائز نہیں ہے کیونکہ یہ سود رہا ہے اور حیلہ یہ ہے کہ اس سے بارہ درہم ٹوٹے ہوئے قرض لے پھر اس کو ثابت دس درہم ادا کرے اور دو درہم معاف کرائے اور اگر ایک کپڑا بعوض ٹوٹے ہوئے دس درہم کے کسی میعاد پر فروخت کیا پھر جب میعاد آئی تو مشتری ثابت نو درہم لایا اور کہا کہ یہ نو بعوض ان دس کے ہیں تو جائز نہیں ہے اور اس میں حیلہ یہ ہے کہ نو درہم ادا کرے پھر بائع باقی ایک درہم اس کو معاف کر دے پس اگر مشتری کو یہ خوف ہو کہ بائع ایسا نہ کرے گا تو اس کا حیلہ یہ ہے کہ یہ نو درہم اور ایک پیسہ یا ایسی کوئی چیز حقیر دے کر صلح کر لے اور امام محمد سے روایت ہے کہ اگر درہم بعوض درہم کے بیچے اور ایک میں وزنی کی راہ سے کچھ زیادتی ہے اور دوسرے کے ساتھ کچھ پیسے ہیں تو جائز ہے لیکن میں اس کو مکروہ جانتا ہوں کیونکہ لوگ اس کی عادت کر لیں گے اور ناجائز صورتوں میں استعمال کریں گے اور امام ابوحنیفہ نے فرمایا کہ اس میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اس کی صحت اس طور پر ہوسکتی ہے کہ زیادتی کو پیسوں کے مقابل کیا جائے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ملتقی میں ہے کہ کسی نے ایک پیٹی سودرہم کو اس شرط پر

خریدی کہ اس پیٹی میں پچاس درہم حلیہ ہے اور باہم قبضہ کر لیا اور یہ شرط لگائی تھی کہ اس کے حلیہ کی چاندی سپید ہے پھر بعد توڑنے کے معلوم ہوا کہ وہ سیاہ ہے تو یہ جائز ہے اور کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر کچھ حلیہ رانگ کا پایا تو بیع فاسد ہے اور اگر اس نے حلیہ کو تلف کر دیا ہو تو سونے کی جنس سے اس کی قیمت دے اور رانگ کی قیمت دے اور تسمہ واپس کرے اور اگر تسمہ میں نقصان آیا ہو تو اس کا نقصان بھی دے اور اگر حلیہ میں رانگ نہ پایا لیکن حلیہ چالیس ہی درہم نکلا تو چاہے اس کو واپس کر دے یا دس درہم پھیر لے اور اگر حلیہ ساٹھ درہم پایا پس اگر دونوں جدا ہو گئے ہیں تو بیع فاسد ہے اور اگر جدا نہیں ہوئے ہیں تو چاہے مشتری دس درہم بڑھا دے اور بیع جائز رکھے یا بیع توڑ دے اور اگر ثمن میں دینار ٹھہرے ہوں اور دونوں جدا ہو جائیں اور مسئلہ یہی رہے تو بیع جائز ہے چنانچہ اگر ایک چاندی کا کنگن اس شرط پر کہ وہ دس درہم بھر ہے بعوض ایک دینار کے بیچا پھر وہ بیس درہم بھر نکلا تو بیع جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ اگر ایک بیع صرف کرنے والے نے دو ہزار درہم بعوض سودینار کے بیچے اور اس کے پاس درہم نہ تھے تو میں اس پر جبر کروں گا کہ یا اس کے لئے خریدے یا جہاں سے چاہے دو ہزار قرض لے کر اس کو ادا کر دے اور اسی طرح اگر دوسرے کے پاس دینار نہ ہوں تو اس پر بھی جبر کروں گا کہ صراف کو سو دینار ادا کرے اور یہ حکم اس وقت تک ہے کہ دونوں متفرق نہ ہوئے ہوں اور اگر دونوں جدا ہو گئے تو صرف باطل ہو گئی یہ خزانہ الاکمل میں لکھا ہے۔

**اگر دس درہم دودھیا بعوض دس درہم مکحلہ (سیاہ چاندی) کے بیچے تو صحیح نہیں ہے * **

کسی نے ایک صراف کے ہاتھ ہزار درہم غلہ کے بعوض نو سو درہم کھرے اور سو پیسوں کے فروخت کئے اور باہم قبضہ کر لیا پھر دونوں کے جدا ہونے کے بعد غلہ کے ہزار درہم صراف پاس سے استحقاق میں لے لئے گئے تو صرف اس مشتری سے نو سو درہم کھرے جو اس نے

دیئے ہیں اور سو درہم غلہ کے دام ان پیسوں کے جو اس نے دیئے ہیں واپس لے گا اور اگر دونوں جدا نہ ہوئے

1. تور یعنی کرنے کے لئے کہیں سے حاصل کرے خواہ خرید کر یا قرض لے کر جس طرح چاہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 46 | Kitab al-Sarf (The Book of Currency Exchange)

...to the extent that if a legal claim (istihqaq) is established over those dirhams, the money changer (saraf) shall take a thousand dirhams equivalent in value to the grain. If, after the two parties have separated, a hundred coins are taken due to a legal claim, the buyer (mushtari) shall take a hundred coins of similar value from the money changer. If a legal claim is established over nine hundred genuine dirhams after separation, he shall take from the money changer the price of nine hundred genuine dirhams in grain. If, after separation, nine hundred genuine dirhams and a hundred coins are taken due to a claim, he should take nine hundred dirhams worth of grain and a hundred coins back from the money changer. If all genuine dirhams and coins are taken from that person, and all the grain-related dirhams are taken from the money changer, then if this occurs after the parties have separated, the entire sale (ba'i) shall be void. However, if they have not yet separated, each shall take the equivalent from the other, and the sale will be complete; this is recorded in *al-Muhit*. Hasan bin Ziyad narrated from Imam Abu Hanifa that selling a ring with a stone for two rings that have two stones is permissible. Similarly, selling an adorned sword for two swords is permissible; this is recorded in *al-Zakhirah*. Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf that selling ten 'dudhiya' dirhams for ten 'mukahla'[1] dirhams is not valid because there is a deficit in them, and they do not represent the full price; this is recorded in *al-Muhit*. Imam Abu Hanifa said that if an item contains impurities but they are disclosed or are apparent, there is no harm in selling it, and this is also the opinion of Imam Abu Yusuf. If someone has plated copper with silver, they should not sell it without disclosing this fact. He also said that there is no harm in purchasing with 'satuq' dirhams if they are disclosed, but the ruler should have them broken down because they might fall into the hands of someone who does not disclose their nature; this is recorded in *al-Zakhirah*. Bishr narrated from Imam Abu Yusuf: "I consider it reprehensible (makruh) for anyone to give 'zuyuf', 'nabahra', 'satuqa', 'mukahla', or 'najariya' (types of debased coins) to someone else, even if they disclose it and the recipient overlooks it. This is because their circulation causes harm to the general public, and whatever causes harm to the public is reprehensible." He further stated that the mutual consent of the two parties involved is not sufficient, as an ignorant person might be deceived or a wicked person might deceive others. Therefore, anything whose circulation is not permissible among people should have

its circulation terminated, and anyone who knowingly circulates it should be punished; this is recorded in *al-Muhit*.

---

1. The word 'mukahla' means 'sarkai', i.e., black silver.

यहाँ तक कि उन दरहमों का इस्तहक़ाक़ (क़ानूनी दावा) साबित हुआ तो सर्राफ़ उसके मिस्ल ग़ल्ले के हज़ार दरहम ले लेगा और अगर दोनों के जुदा होने के बाद सौ पैसे इस्तहक़ाक़ में ले लिए गए तो मुश्तरी (ख़रीदार) सर्राफ़ से सौ पैसे उसके मिस्ल ले लेगा और अगर जुदा होने के बाद नौ सौ खरे दरहमों का इस्तहक़ाक़ साबित किया गया तो सर्राफ़ से खरे दरहमों की क़ीमत नौ सौ दरहम ग़ल्ले के लेगा और अगर दोनों के जुदा होने के बाद नौ सौ दरहम खरे और सौ पैसे इस्तहक़ाक़ में ले लिए गए तो सर्राफ़ से नौ सौ दरहम ग़ल्ले के और सौ पैसे वापस ले और अगर उस शख़्स के हाथ से खरे दरहम और पैसे सब ले लिए गए और सर्राफ़ के पास से ग़ल्ले के सब दरहम ले लिए गए, फिर अगर यह दोनों के जुदा होने के बाद हो तो सबकी बैअ (सौदा) टूट जाएगी और अगर दोनों जुदा नहीं हुए तो हर एक दूसरे से उसके मिस्ल ले लेगा और बैअ पूरी होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। हसन बिन ज़ियाद ने इमाम अबू हनीफ़ा से रिवायत की कि ऐसी एक अंगूठी को जिसमें नगीना है, दो ऐसी अंगूठियों के बदले बेचना जिनमें दो नगीने हैं, कोई हर्ज़ नहीं है। इसी तरह म्यान वाली तलवार को दो तलवारों के बदले बेचने में कोई हर्ज़ नहीं है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। इब्न समाआ ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि अगर दस दरहम 'दूधिया' दस दरहम 'मुकहला'[1] के बदले बेचे तो यह सही नहीं है क्योंकि उनमें कमी है और उनकी पूरी क़ीमत नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम अबू हनीफ़ा ने फ़रमाया कि जिसमें खोट हो, अगर उसका बयान कर दिया जाए या वह ज़ाहिर तौर पर पता चलता हो, तो उसके बेचने में कोई हर्ज़ नहीं है और यही क़ौल इमाम अबू यूसुफ़ का है। और अगर किसी ने ताँबे पर चाँदी की परत चढ़ाई हो तो जब तक उसे बयान न करे, न बेचे। और कहा कि 'सतूक़' दरहमों (खोटे सिक्के) को अगर बयान कर दिया जाए तो उनके ज़रिए ख़रीदने में कोई हर्ज़ नहीं है, और बादशाह को चाहिए कि उन्हें तुड़वा दे क्योंकि मुमकिन है कि वह ऐसे शख़्स के हाथ लगें जो बयान न करे, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। बिश्र ने इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि मैं इसे मकरूह समझता हूँ कि कोई शख़्स 'जुयूफ़' या 'नबहरा' या 'सतूक़ा' या 'मुकहला' या 'नजारिया' (खोटे सिक्कों की किस्में) किसी को दे, चाहे वह बयान भी कर दे और लेने वाला अनदेखी भी कर दे, इस वजह से कि उनके चलन से आम लोगों को नुक़सान है, और जिससे आम जनता को नुक़सान पहुँचे वह मकरूह है। और फ़रमाया कि सिर्फ़ इन दोनों लेन-देन करने वालों का राज़ी होना काफ़ी नहीं है, क्योंकि शायद कोई नादान धोखा खा जाए या कोई बदचलन धोखा दे, लिहाज़ा जो चीज़ ऐसी

हो जिसका चलन लोगों में जायज़ न हो, उसका चलन रोक देना चाहिए और जो शख़्स जानकर उसे चलाए, उसे सज़ा देनी चाहिए, यह 'मुहीत' में लिखा है।

---

1. 'मुकहला' का मतलब है 'सरकई' यानी काली चाँदी।

یہاں تک کہ ان درہموں کا استحقاق ثابت ہوا تو صراف اس کے مثل غلہ کے ہزار درہم لے لے گا اور اگر دونوں کے جدا ہونے کے بعد سو پیسے استحقاق میں لے لئے گئے تو مشتری صراف سے سو پیسے اس کے مثل لے لے گا اور اگر جدا ہونے کے نو سو کھرے درہم کا استحقاق ثابت کیا گیا تو صراف سے کھرے درہموں کا ثمن نو سو درہم غلہ کے لے گا اور اگر دونوں کے جدا ہونے کے بعد نو سو درہم کھرے اور سو پیسے استحقاق میں لے لئے گئے تو صراف سے نو سو درہم غلہ کے اور سو پیسے واپس لے اور اگر اس شخص کے ہاتھ سے کھرے درہم اور پیسے سب لے لئے گئے اور صراف کے پاس سے غلہ کے سب درہم لے لئے گئے پس اگر دونوں کے جدا ہونے کے بعد ہو تو سب کی بیع ٹوٹ جائے گی اور اگر دونوں جدا نہیں ہوئے تو ہر ایک دوسرے سے اس کے مثل لے لے گا اور بیع تمام ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے حسن بن زیاد نے امام ابو حنیفہ سے روایت کی کہ ایسی ایک انگوٹھی کو جس میں نگینہ ہے بعوض دو انگوٹھیوں کے کہ جن میں دو نگینے ہیں بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اسی طرح اگر ایک حلیہ دار تلوار کو دو تلواروں کے عوض بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ابن سماعہ نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ اگر دس درہم دودھیا بعوض دس درہم مکحلہ[1] کے بیچے تو صحیح نہیں ہے کیونکہ ان میں کمی ہے اور اس کے کل کا کچھ ثمن نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے امام ابو حنیفہ نے فرمایا کہ جس میں میل ہو اس کو اگر بیان کر دے یا وہ ظاہر معلوم ہوتا ہو تو اس کے بیچنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور یہی قول امام ابو یوسف کا ہے اور کسی نے تانبے پر چاندی چڑھائی تو جب تک اس کو بیان نہ کرے نہ بیچے اور کہا کہ ستوق درہموں کو اگر بیان کر دے تو ان کے ساتھ خریدنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور بادشاہ کو چاہئے کہ ان کو توڑوا دے کیونکہ شاید وہ ایسے

شخص کے ہاتھ پڑیں کہ جو نہ بیان کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے بشر نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ میں مکروہ سمجھتا ہوں کہ کوئی شخص زیوف یا نبہرہ یا ستوقہ یا مکحلہ یا نجار یہ کسی کو دے اگرچہ یہ بیان بھی کر دے اور لینے والا چشم پوشی بھی کر دے اس جہت سے کہ ان کے رواج سے عوام کو ضرر ہے اور جس سے عوام کو ضرر پہنچے وہ مکروہ ہے اور فرمایا کہ صرف ان دونوں لینے دینے والوں کا راضی ہونا مفید نہیں ہے اس جہت سے کہ شاید جاہل دھوکا کھائے یا فاجر دھوکا دے پس جو شئی ایسی ہو کہ اس کا رواج لوگوں میں جائز نہ ہو اس کا رواج توڑ دینا چاہئے اور جو شخص اس کو جان کر رواج دے اس کو سزا دینی چاہئے یہ محیط میں لکھا ہے۔

---

۱ قول مکحلہ سرکئی یعنی سیاہ چاندی کے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 47 | Kitab al-Kafala

Kitab al-Kafala (The Book of Suretyship/Guarantee)

This section contains several chapters.

किताब अल-कफाला (ज़मानत की किताब)

इसमें कई अध्याय हैं।

کتاب الکفالة

اس میں چند ابواب ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (48) Book of Guarantee (Kitab al-Kafala)

It is written in *Nahr al-Fa'iq*: If the proposal or acceptance was initiated by the debtor (*makful 'anhu*)—for instance, if the debtor asked someone to become a guarantor for his person or for the wealth he owes to a particular individual, or if someone stood as guarantor for the debtor's person or wealth and the debtor accepted—then, if this proposal or acceptance occurred while the debtor was in good health, the guarantee is not valid according to Imam Azam (r.a.) and Imam Muhammad (r.a.). This was also the initial opinion of Imam Abu Yusuf (r.a.); the debtor's proposal or acceptance in health is treated as non-existent. However, if this proposal occurs during the debtor's terminal illness (*marad-ul-mawt*), and if he addresses his heir, saying, "Become a guarantor on my behalf for the debt I owe to so-and-so," and then dies from that illness, then logical reasoning (*qiyas*) suggests the guarantee should be invalid according to Imam Azam and Imam Muhammad. Yet, by way of judicial preference (*istihsan*), it is deemed valid. If the debtor dies, the heir will be held liable under the guarantee even if the creditor (*makful lahu*) was absent, as stated in *Al-Muhit*. If the debtor dies without leaving any estate, the heir cannot be held liable for payment; this is documented in *Muhit Sarkhasi*. If the debtor makes such a request to a stranger and they stand guarantee, the scholars (*mashayikh*) have differed. Some state this guarantee is invalid because a stranger cannot be demanded to pay another's debt without a direct voluntary obligation (*iltizam*); thus, the patient and the stranger are equal in rights. Others contend the guarantee is valid because the patient prioritizes his own relief and has acted with leniency toward himself, and when the stranger pays the debt by the debtor's order, he may recover it from the deceased's estate. This is valid for the patient because, being in a state of impending death and hardship, he has appointed the stranger as a proxy for the claimant—a situation not found in healthy individuals. Thus, the ruling of *qiyas* is applied here, as mentioned in *Al-Kafi* etc., and this is the reason provided in *Fath al-Qadir*. If the heirs say to the sick person, "We stand as guarantors for all your debts," without the patient requesting such a guarantee and without the creditors being present, it is invalid. However, if they make such a statement after his death, the guarantee is valid based on *istihsan*, as recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

Conditions of Guarantee (Kafala) The conditions of guarantee are divided into four categories.

First Category ❇ These concern the guarantor (*kafeel*), including sanity (*'aql*) and puberty (*bulugh*). That is, the guarantor must be of sound mind and an adult; these

are fundamental conditions for the formation of the contract. Therefore, a guarantee by a minor or an insane person is not valid, unless a guardian has taken a debt for an orphan's maintenance and ordered a guarantee for that wealth; in that case, it is valid. However, if permission was given for a personal guarantee (guarantee of presence), it is not permissible, as written in *Bahr al-Ra'iq*. If a child provides a guarantee for a person or wealth and, upon reaching adulthood, confirms that guarantee, he will be held liable because he has acknowledged a previously void (*batila*) guarantee. Thus, if a dispute arises between the child (now adult) and the claimant—the claimant asserting the guarantee was given while adult, and the child asserting it was given while a minor—the child's word shall be deemed credible. And if he said, "I stood guarantee in such a state that I..."

---

1. 'Absent' means that even if the creditor was not present when the guarantee was accepted, the guarantee is still valid. 2. 'Obligation' (*iltizam*) means a demand could only be made if they had formally taken the burden upon themselves. 3. 'Void' (*batila*) because a guarantee given in childhood was legally non-binding.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (48) किताब अल-कफ़ाला

नहर अल-फ़ाएक़ में लिखा है। यदि संबोधन या स्वीकृति ऋणी (मक़फ़ूल अन्हु) की ओर से पाई गई, उदाहरण के तौर पर ऋण लेने वाले ने किसी से कहा कि तू अमुक व्यक्ति के लिए मेरी जान (उपस्थिति) की या उस धन की जो उसका मुझ पर देय है, ज़मानत (कफ़ालत) कर ले; या किसी व्यक्ति ने किसी ऋणी की ओर से उसकी जान या धन की ज़मानत ली और ऋणी ने उसे स्वीकार कर लिया। अतः यदि यह संबोधन या स्वीकृति ऋणी की ओर से उसके स्वास्थ्य की स्थिति में पाई गई, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के निकट यह ज़मानत सही नहीं है, और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का पहला मत भी यही है; और ऋणी के संबोधन या स्वीकृति का अस्तित्व न होने के बराबर माना जाएगा। और यदि ऋणी की ओर से यह संबोधन उसकी बीमारी (मर्ज़-उल-मौत) में पाया जाए, और यदि उसने अपने उत्तराधिकारी (वारिस) को ऐसा संबोधित किया, जैसे कहा कि तू अमुक व्यक्ति के लिए मेरी ओर से उसका जो धन मुझ पर है, ज़मानतदार बन जा, और फिर वह उसी बीमारी में मर गया, तो क़ियास (तर्क) यह कहता है कि इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के निकट यह ज़मानत सही नहीं होनी चाहिए, लेकिन 'इस्तहसान' (न्यायिक वरीयता) के आधार पर यह सही होगी कि यदि वह मर गया, तो ज़मानत के हुक्म के कारण उत्तराधिकारी पकड़े जाएंगे, चाहे ऋणदाता (मक़फ़ूल लहू) अनुपस्थित हो, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और यदि वह बिना कोई संपत्ति छोड़े मर गया, तो उत्तराधिकारी अदायगी के लिए नहीं पकड़े जाएंगे, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और यदि उसने किसी अजनबी से कहा और उसने ज़मानत ले ली, तो विद्वानों (मशाइख़) के बीच इसमें मतभेद है। कुछ ने कहा कि यह ज़मानत सही नहीं है क्योंकि अजनबी से उसके ऋण की मांग बिना स्वैच्छिक प्रतिबद्धता (इल्तिज़ाम) के नहीं की जा सकती, अतः रोगी और उसका अधिकार बराबर हुए। और कुछ ने कहा कि यह ज़मानत सही है क्योंकि रोगी ने पहले ही अपनी जान का ध्यान रखा है और उस पर नरमी की है, और जब अजनबी ने उसके आदेश से ऋण चुका दिया, तो वह उसकी संपत्ति (तरका) से ले लेगा। अतः रोगी की ओर से यह सही है क्योंकि वह मृत्यु की स्थिति में है और तंगी के कारण उसने उसे ऋणदाता का प्रतिनिधि बना दिया है, और ऐसी स्थिति स्वस्थ व्यक्ति में नहीं पाई जाती, अतः इसमें क़ियास का हुक्म लिया जाएगा, जैसा कि 'अल-काफ़ी' आदि में है, और यही कारण है कि 'फ़तह अल-क़दीर' में यह लिखा है। यदि उत्तराधिकारियों ने रोगी से कहा कि "लोगों का जो ऋण तुझ पर है, हम उन सबके ज़मानतदार बने" और रोगी ने उनसे ऐसी ज़मानत नहीं मांगी थी

और ऋणदाता मौजूद नहीं थे, तो यह सही नहीं है। और यदि उन्होंने ऐसी बात उसकी मृत्यु के बाद कही, तो इस्तहसान के आधार पर ज़मानत सही है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

कफ़ालत (ज़मानत) की शर्तें कफ़ालत की शर्तें चार प्रकार की हैं।

प्रथम श्रेणी ✨ वे शर्तें जो ज़मानतदार (कफ़ील) से संबंधित हैं, उनमें बुद्धि (अक़्ल) और वयस्कता (ब्लूग़) शामिल हैं। यानी ज़मानतदार का समझदार और वयस्क होना आवश्यक है, और यह ज़मानत के अनुबंध की शर्तों में से है। अतः बालक और विक्षिप्त की ज़मानत मान्य नहीं होगी, सिवाय इसके कि जब संरक्षक (वली) ने अनाथ के भरण-पोषण के लिए कोई ऋण लिया हो और उसे धन की ज़मानत का आदेश दिया हो, तो यह सही है। और यदि उसे अपनी जान की ज़मानत की अनुमति दी, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'बहर अल-राएक़' में लिखा है। और यदि बालक ने जान या धन की ज़मानत ली, फिर वयस्क होकर उस ज़मानत को स्वीकार किया, तो उसे उस मामले में पकड़ा जाएगा क्योंकि उसने 'बातिला' (शून्य) ज़मानत को स्वीकार किया है। अतः यदि बालक के वयस्क होने के बाद उसके और ऋणदाता के बीच विवाद हुआ, और ऋणदाता ने कहा कि "तूने ऐसी स्थिति में ज़मानत ली थी जब तू वयस्क था" और बालक ने कहा कि "मैंने नाबालिग होने की स्थिति में ज़मानत ली थी", तो बालक की बात विश्वसनीय मानी जाएगी। और यदि उसने कहा कि "मैंने ऐसी स्थिति में ज़मानत ली थी कि मैं..."

---

1. 'ग़ायब' यानी जिस समय दोनों ने ज़मानत स्वीकार की थी, वह मौजूद नहीं था, तब भी ज़मानत सही है। 2. 'इल्तिज़ाम' यानी जब वे स्वयं पर अनिवार्य कर लेते, तब मांग की जा सकती थी। 3. 'बातिला' इसलिए कि बचपन में उसकी ज़मानत शून्य (invalid) थी।

نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اگر خطاب یا قبول مکفول عنہ کی طرف سے پایا گیا مثلاً مطلوب نے کسی سے کہا کہ تو فلاں شخص کے واسطے میرے نفس کی یا اس مال کی جو اس کا مجھ پر چاہے ہے کفالت کر لے یا کسی شخص نے کسی مطلوب کی طرف سے اس کے نفس یا مال کی کفالت کی اور مطلوب نے قبول کیا پس اگر خطاب یا قبول مطلوب کی طرف سے اس کی صحت میں پایا گیا تو کفالت امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک صحیح نہیں ہے اور یہی پہلا قول امام ابو یوسفؒ کا ہے اور مکفول عنہ کے خطاب یا قبول کا وجود بمنزلہ عدم کے ہو گا اور اگر مطلوب کی طرف سے یہ خطاب اس کے مرض میں پایا جائے پس اگر اس نے اپنے وارث کو ایسا خطاب کیا مثلاً کہا کہ تو فلاں شخص کے واسطے میری طرف سے جو اس کا مال مجھ پر چاہے ہے کفیل ہو جا پھر اسی مرض میں مر گیا تو قیاس یہ چاہتا ہے کہ امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک کفالت صحیح نہ ہو اور استحساناً صحیح ہو گی کہ اگر مر گیا تو بحکم کفالت وارث پکڑے جائیں گے اگرچہ مکفول لہ غائب ہو کذا فی المحیط اور اگر بلا ترکہ چھوڑے مر گیا تو وارث اس کے ادا کے واسطے نہ پکڑے جائیں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر اس نے کسی اجنبی سے کہا اور اس نے ضمانت کر لی تو مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ یہ ضمان صحیح نہیں ہے اس واسطے کہ اجنبی سے اس کے قرض کا مطالبہ بدون التزام کے نہیں کیا جاسکتا ہے پس مریض اور اس کے حق میں برابر ہوئے اور بعضوں نے کہا کہ یہ ضمانت صحیح ہے کیونکہ مریض نے اس سے پہلے اپنی ذات پر لحاظ رکھا ہے اور اس پر نرمی کی ہے اور اجنبی نے جب اس کے حکم سے قرضہ ادا کر دیا تو اس کے ترکہ سے لے لے گا پس یہ مریض سے صحیح ہے کیونکہ وہ مرنے کی حالت میں ہے اور تنگی کے سبب سے اس نے اس کو طالب کا قائم مقام کیا اور ایسا

حال تندرست میں نہیں پایا جاتا ہے پس اس میں قیاس کا حکم لیا جائے گا کذا فی الکافی وغیرہ اور یہی وجہ ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے۔ اگر وارثوں نے مریض سے یہ کہا کہ جو لوگوں کا قرض تجھ پر ہے سب کے ہم ضامن ہوئے اور مریض نے ان سے ایسی ضمانت نہیں طلب کی تھی اور قرض خواہ موجود نہ تھے تو یہ صحیح نہیں ہے اور اگر انہوں نے ایسا کلام اس کے مرنے کے بعد کہا تو استحساناً کفالت صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کفالت کی شرائط کفالت کی شرائط پر چار اقسام پر ہیں

قسم اول ✵ جو کفیل کی طرف رجوع کرتے ہیں از انجملہ عقل اور بلوغ ہے یعنی عاقل اور بالغ ہونا چاہئے اور یہ انعقاد کی شرطوں میں سے ہے پس لڑکے اور مجنون کی کفالت منعقد نہ ہو گی مگر جب کہ ولی نے کوئی دین یتیم کے نفقہ میں لیا ہو اور اس کو ضمان مال کا حکم دیا ہو تو صحیح ہے اور اگر اس کو اپنی ذات کی کفالت کی اجازت دی تو جائز نہیں ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر لڑکے نے نفس یا مال کی کفالت کی پھر بالغ ہو کر کفالت کا اقرار کیا تو وہ اس میں پکڑا جائے گا کیونکہ اس نے کفالت باطلہ کا اقرار کیا ہے۔ پس اگر لڑکے کے بالغ ہونے کے بعد اس میں اور طالب میں جھگڑا ہوا اور طالب نے کہا کہ تو نے ایسے حال میں کفالت کی ہے کہ تو بالغ تھا اور لڑکے نے کہا کہ میں نے نابالغی کی حالت میں کفالت کی ہے تو لڑکے کا قول معتبر ہوگا اور اگر اس نے کہا کہ میں نے ایسی حالت میں کفالت کی ہے کہ میں

۱؎ قولہ غائب یعنی جس وقت دونوں نے کفالت قبول کی تھی اس وقت یہ موجود نہ تھا تو بھی کفالت صحیح ہے۔ ۲؎ قولہ التزام یعنی جب اپنے اوپر خود لازم کرتے تب البتہ مطالبہ ہو سکتا ہے۔ ۳؎ باطلہ اس واسطے کہ بچپن میں اس کی کفالت باطل تھی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | Page 49 | Kitab al-Kafala (Book of Suretyship)

If a person claims that he was insane, unconscious, or suffering from pleurisy (delirium) at the time of giving a guarantee, and the claimant (creditor) denies this, asserting that the guarantee was given while the person was sane and healthy, the rule is as follows: if such ailments are known to recur frequently in the declarant, his word shall be taken as credible. If such ailments are not common for him, the word of the claimant shall prevail. This is recorded in *Al-Muhit*. Among the conditions, freedom (hurriyat) is essential for the validity of this legal act. Thus, a guarantee provided by a slave who has been forbidden from such transactions by his master, or even one who has been permitted to trade, is not valid immediately; however, the guarantee contract is established such that he may be held liable after gaining his freedom. Physical health of the guarantor (kafil) is not a condition; hence, a guarantee given by a sick person is valid up to one-third of his estate. This is mentioned in *Bada'i*.

Second Category The second category contains conditions related to the principal debtor (aseel). Among these is the requirement that the principal, either personally or through a representative, must be capable of delivering the 'makful bihi' (the subject of the guarantee) according to Imam Azam (RA). According to Imam Azam, providing a guarantee for the debt of a deceased person who has been declared insolvent by a judge is not valid. However, Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) consider it valid, as stated in *Bada'i*. The view of Imam Azam is considered correct as per *Az-Zad*. If the deceased has left some property, the guarantee is valid to that extent, as noted in *Muhit-e-Sarakhsi*. Another condition is that the person (for whom the guarantee is given) must be known, especially if the guarantee is conditional or future-oriented. For instance, if someone says, "Whatever you sell to anyone, I am your guarantor for that," such a guarantee is void. But if he says, "Whatever is owed to you by person A or person B, I am your guarantor for that," it is valid, and the guarantor has the option (khiyar) to specify one. Since this is not a future-dependent guarantee, the ambiguity of the debtor does not invalidate it. This is found in *Dhakhira* and *Muhit*. It is not a condition that the principal debtor be free, sane, or of age. If someone stands as a guarantor for the person or debt of a child or an insane person without the guardian's permission, it is valid. If the guarantee was with the guardian's permission and the guarantor seeks the child's presence, the child can be compelled. If it was without permission, he cannot be

compelled unless the child was authorized to trade. If the guarantor pays on behalf of such a child, he cannot recover it from him.

Third Category The third category of conditions relates to the 'makful lahu' (the beneficiary/creditor). A key condition is that the beneficiary must be known. If someone tells two people, "I stand as a guarantor for the debt owed to you by person X," or "for the debt owed to the other person," this guarantee is void because the specific beneficiary is not identified. This is stated in *Dhakhira*. If a person addresses a group...

(Footnotes) 1. *Sick person:* Refers to one who eventually died from that illness. 2. *Makful bihi:* The principal must be capable so that the guarantor can fulfill the payment or object guaranteed. 3. *Option (Khiyar):* Meaning he can specify which of the two he chooses to guarantee. 4. *Conditional (Mudhaf):* Refers to the fact that it is not dependent on the specific instruction of the debtor or creditor. 5. *Known:* Meaning he was not specified because the guarantee was made for one of two people without a reason for preference, unlike the upcoming case where the addressed people are the reference.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 49 | किताब अल-कफ़ाला (ज़मानत का अध्याय)

यदि कोई व्यक्ति दावा करे कि वह (ज़मानत देते समय) पागल था, या बेहोश था, या उसे 'बरसाम' (फेफड़ों की सूजन या प्रलाप) था, और ऋणदाता (तालिब) इसका खंडन करते हुए कहे कि तुमने होश-ओ-हवास और स्वस्थ होने की स्थिति में ज़मानत ली थी, तो नियम यह है: यदि उस व्यक्ति को ऐसी बीमारियाँ अक्सर होती रहती हैं, तो उसका कथन मान्य होगा। यदि ऐसी बीमारियाँ सामान्य न हों, तो ऋणदाता का कथन माना जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। ज़मानत के लागू होने के लिए 'हुर्रियत' (आजादी) भी एक शर्त है। अतः ऐसे दास (गुलाम) की ज़मानत जिसे उसके स्वामी ने लेन-देन से मना किया हो, या जिसे व्यापार की अनुमति दी गई हो, मान्य नहीं होगी। हालांकि, ज़मानत का अनुबंध प्रभावी हो जाएगा ताकि आजादी मिलने के बाद उसे पकड़ा जा सके। ज़मानत देने वाले (कफ़ील) का शारीरिक रूप से स्वस्थ होना शर्त नहीं है; अतः एक बीमार व्यक्ति द्वारा दी गई ज़मानत उसके तिहाई (एक-तिहाई) माल तक वैध है। यह 'बदाये' में लिखा है।

द्वितीय श्रेणी (किस्म दोम) दूसरी श्रेणी में वे शर्तें हैं जो मूल ऋणी (असील) से संबंधित हैं। इनमें से एक यह है कि मूल ऋणी या उसका प्रतिनिधि, ऋणदाता के सामने 'मकफ़ूल बिही' (जिस चीज़ की ज़मानत दी गई है) को प्रस्तुत करने में सक्षम हो। इमाम आज़म (रह.) के अनुसार, ऐसे मृतक की ओर से ऋण की ज़मानत देना सही नहीं होगा जिसे काज़ी ने दिवालिया घोषित कर दिया हो। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार यह सही है, जैसा कि 'बदाये' में वर्णित है। इमाम आज़म का मत सही माना गया है, जैसा कि 'ज़ाद' में है। यदि मृतक ने कुछ संपत्ति छोड़ी है, तो उस सीमा तक ज़मानत वैध है, जैसा कि 'मुहीत-ए-सरख़सी' में उल्लेखित है। एक शर्त यह भी है कि व्यक्ति (मकफ़ूल अन्हु) ज्ञात होना चाहिए, विशेषकर जब ज़मानत किसी भविष्य के कार्य से जुड़ी हो। यदि कोई कहे, "जो कुछ भी तुम किसी से बेचोगे, मैं उसका ज़मानतदार हूँ," तो यह ज़मानत बातिल (अमान्य) होगी। परंतु यदि कहा, "जो कुछ तुम्हारा फलां व्यक्ति पर या दूसरे फलां व्यक्ति पर बकाया है, मैं उसका ज़मानतदार हूँ," तो यह वैध है और कफ़ील को 'ख़ियार' (विकल्प) होगा। चूंकि यह ज़मानत किसी भविष्य के कार्य पर आधारित नहीं है, इसलिए व्यक्ति का अज्ञात होना इसे अमान्य नहीं करता। यह 'ज़खीरा' और 'मुहीत' में है। यह आवश्यक नहीं है कि मूल ऋणी स्वतंत्र, समझदार या वयस्क हो। यदि किसी ने किसी बालक या पागल के ऋण या उसके स्वयं के उपस्थित होने की ज़मानत बिना उसके वली (संरक्षक) की अनुमति के ले ली, तो यह वैध है। यदि वली की अनुमति से ज़मानत दी गई थी, तो बालक को उपस्थित होने के लिए विवश किया जा सकता है। यदि अनुमति

नहीं थी, तो विवश नहीं किया जाएगा। यदि बालक व्यापार की अनुमति रखता है, तो उसे उपस्थित होने का आदेश दिया जाएगा, परंतु यदि कफ़ील ने उसकी ओर से भुगतान कर दिया, तो वह बालक से उसकी वसूली नहीं कर सकता।

तृतीय श्रेणी (किस्म सोयम) तीसरी श्रेणी की शर्तें वे हैं जो 'मकफ़ूल लहू' (जिसके पक्ष में ज़मानत दी गई हो/ऋणदाता) से संबंधित हैं। इनमें मुख्य यह है कि ऋणदाता स्पष्ट रूप से ज्ञात होना चाहिए। यदि किसी ने दो व्यक्तियों से कहा, "फलां व्यक्ति पर जो तुम्हारा ऋण है, मैं उसके लिए ज़मानत देता हूँ," या "दूसरे का जो ऋण है, उसका ज़मानतदार होता हूँ," तो यह ज़मानत अमान्य है क्योंकि ऋणदाता का स्पष्ट ज्ञान नहीं है।

مجنون تھا یا مجھ پر بے ہوشی تھی یا مجھے برسام تھا اور طالب نے اس سے انکار کیا اور کہا کہ تو نے صحیح اور تندرست ہونے کی حالت میں کفالت کی ہے پس اگر ایسے امراض اس مقر کو پیدا ہونا معہود ہوں کہ اکثر ہوتے رہتے ہوں تو اس کا قول معتبر ہوگا اور اگر معہود نہ ہوں تو طالب کا قول لیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور از جملہ حریت یعنی آزادی شرط ہے اور یہ اس تصرف کے نافذ ہونے کی شرط ہے پس ایسے غلام کی کفالت جس کو اس کے آقا نے تصرف سے منع کیا ہے یا ایسا غلام ہو جس کو اس کے مالک نے تجارت کی اجازت دی ہے جائز نہ ہوگی لیکن کفالت منعقد ہو جائے گی حتیٰ کہ بعد آزادی کے پکڑا جائے گا اور کفیل کی صحت بدنی شرط نہیں ہے پس مریض کا کفالت کرنا تہائی مال سے صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

قسم دوم قسم ثانی میں وہ شرائط ہیں جو اصیل کی طرف رجوع کرتی ہیں از جملہ یہ ہے کہ اصیل مکفول بہ کے سپرد کرنے پر خواہ خود یا اپنے نائب کے ذریعہ سے امام اعظمؒ کے نزدیک قادر ہو پس امام اعظمؒ کے نزدیک ایسی میت کی طرف سے جو قاضی کے بیان سے مفلس قرار پایا ہے قرضہ کی کفالت کرنا صحیح نہ ہوگی اور امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک صحیح ہے کذا فی البدائع اور امام اعظمؒ کا قول صحیح ہے کذا فی الزاد اور اگر اس میت نے کسی قدر مال چھوڑا ہو تو بقدر اس کے جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور از جملہ اس کا معلوم ہونا چاہئے بشرطیکہ کفالت مضاف ہوئے یہاں تک کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ جو کچھ تو نے کسی سے بیع کی میں اس کا تیرے لئے کفیل ہوں تو یہ کفالت باطل ہوگی اور اگر یہ کہا کہ جو کچھ تیرا فلاں شخص پر یا دوسرے فلاں شخص پر آتا ہے اس میں تیرے لئے کفیل ہوں تو یہ جائز ہے اور کفیل کو خیار ہوگا اور یہ کفالت چونکہ مضاف نہیں ہے اگرچہ مکفول عنہ مجہول ہے جائز ہے یہ

ذخیرہ اور محیط میں ہے اور یہ شرط نہیں ہے کہ وہ آزاد عاقل اور بالغ ہو یہ بحر الرائق میں لکھا ہے پس اگر کسی شخص نے کسی لڑکے یا مجنون پر کچھ دعویٰ کیا اور کسی کفیل نے اس کی ذات کی یا قرض کی اس کے ولی کی بلا اجازت کفالت کرلی تو یہ صحیح ہے خواہ وہ لڑکا ایسا ہو کہ جس کو تجارت کی اجازت دی گئی ہو یا ایسا نہ ہو اور خواہ وہ عاقل ہو یا غیر عاقل ہو پس اگر کفیل سے اس کے حاضر لانے کا مواخذہ کیا گیا پس اگر یہ کفالت اس کے ولی کی اجازت سے ہوئی تھی اور کفیل نے لڑکے کو حاضر کرنا چاہا تو زبردستی حاضر کیا جائے گا اور اگر لڑکے کے اور ولی کی بلا اجازت یہ کفالت ہوئی ہے تو لڑکا حاضر ہونے پر مجبور نہ کیا جائے گا اور اگر خواہ لڑکے نے اس کو کفیل سے چاہا تھا پس اگر اس لڑکے کو تجارت کی اجازت دی گئی ہے تو اس کو حاضر ہونے کا حکم دیا جائے گا اور اگر کفیل نے اس کی طرف سے مال ادا کر دیا تو اس سے نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

قسم سوم تیسری قسم کی شرطیں وہ ہیں جو مکفول لہ سے متعلق ہیں از جملہ یہ کہ مکفول لہ معلوم ہونا چاہئے یہ بدائع میں لکھا ہے پس اگر کسی شخص نے دو شخصوں سے کہا کہ اس شخص کا جو قرضہ فلاں شخص پر ہے میں اس کے لئے کفیل ہوتا ہوں یا جو اس دوسرے شخص کا اس پر ہے اس کا کفیل ہوتا ہوں تو یہ کفالت بسبب اس کے کہ مکفول لہ معلوم نہیں ہے باطل ہے یہ ذخیرہ میں ہے اگر کسی شخص نے ایک قوم

---

(۱) قولہ مریض جو اس مرض میں آخر مر گیا۔ (۲) قولہ مکفول بہ یعنی اصیل اس لائق ہونا چاہئے کہ کفیل نے جس مال وغیرہ کی کفالت کی ہے اس کو اصیل ادا کر سکے۔ (۳) قولہ خیار یعنی ان دونوں میں سے جس ایک کی طرف سے چاہے اس کو معین کرلے۔ (۴) قولہ مضاف ..... غرض اس سے یہ کہ بحکم مکفل عنہ یا مکفول لہ نہیں ہے واللہ اعلم۔ (۵) قولہ معلوم یعنی متعین نہ ہوا

کیونکہ اس نے ان دونوں میں سے کسی ایک کے واسطے کفالت کی کہ میں اس کے لئے یا اس دوسرے کے لئے کفیل ہوتا ہوں اور ترجیح کی کوئی وجہ نہیں ہے بخلاف مسئلہ آئندہ کے کہ اس میں جن لوگوں سے خطاب ہے وہی مرجع ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Page 50 Kitab al-Kafala (Book of Suretyship)

...said to him, "Whatever you and those other than you have sold is upon me," meaning I am the surety (Kafil) for it. This is valid in favor of the persons addressed, but not valid in favor of others. This is mentioned in *Al-Muheet al-Surkhi*. If a person, pointing to several people, says to another, "Whosoever among these sells something to you, I am the surety for its price on your behalf," then this is permissible because the beneficiary of the guarantee (Makful-lahu) is known. This is recorded in *Khazanat al-Muftin*.

Stemming from the opinion of the two companions (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is necessary that the beneficiary (Makful-lahu) be of sound mind. Therefore, the acceptance of a guarantee by an insane person or a child who lacks discretion is not valid. Neither is it permissible for a guardian (Wali) to accept on their behalf. Being a free person is not a condition for the beneficiary; this is stated in *Bada'i*.

Fourth Category: The fourth category pertains to conditions relating to the subject of the guarantee (Makful-bihi). One such condition is that the item must be a liability of the principal (Asil) in such a way that the principal can be compelled to surrender it. This is mentioned in *Al-Dhakirah*. Thus, suretyship for the delivery of sold goods (Mabi'), for debts, and for guaranteed items like misappropriated property (Ghasb), dower (Mahr), consideration for Khula' (divorce initiated by the wife), compensation for intentional injury, settlement (Sulh), or the subject of an invalid sale (Bay' Fasid) is permissible. If an item taken in possession as payment has its price specified, suretyship for it is also permissible; otherwise, it is considered a trust (Amanat). This is mentioned in *Nahr al-Fa'iq*.

Suretyship is not valid for items held in trust (Amanat), such as a deposit (Wadi'ah) or partnership capital (Mudarabah), neither for the items themselves nor for their delivery, because these items are not inherently guaranteed. This is as stated in *Al-Dhakirah*. Similarly, suretyship for the specific items in a pledge (Marhun), a loan for use (Musta'ar), or a lease (Mustajir) is not valid. This is recorded in *Al-Kafi*. However, it is valid to guarantee to empower the depositor to retrieve their deposit. This is mentioned in *Al-Dhakirah*. Likewise, after possession, guaranteeing the delivery of a pledge or surrendering a leased item to the lessee is valid; this is mentioned in *Al-Kafi*. Regarding the guarantee for delivery of a gratuitous loan ('Ariyah), Imam

Muhammad stated in *Al-Jami'* that such suretyship is valid. Guaranteeing to produce a witness to testify in the Qadi's court is not permissible, as stated in *Fusul Imadiya*.

Among the conditions is that the surety must have the power to deliver. For this reason, we say that if someone accepts a contract to build a house or till land and provides a surety, if the condition was for the work itself and specifically linked to that person, guaranteeing the work alone is not valid. But if the guarantee was to produce the person (Nafs), then it is valid. If camels are hired for transport from one city to another and a surety is taken: if the camels are unspecified, the suretyship is valid whether for the carriage or for the delivery of the camels. But if the camels are specified, the guarantee for delivery is valid, whereas the guarantee for the carriage is not. This is mentioned in *Al-Dhakirah*. Similarly, if someone hires a slave for service and another person guarantees his service, it is void; this is mentioned in *Al-Hidayah*. Suretyship for prescribed punishments (Hudud) and retaliation (Qisas) is not valid. Similarly, guaranteeing the person of an absentee whose location is unknown is not valid. This is mentioned in *Al-Dhakirah*. Another condition is that the debt must be valid; therefore, suretyship for the price of manumission (Badal al-Kitabat) is not permissible.

Footnotes: 1. "Empower" means saying, "I am the surety for Zaid that I will empower him to retrieve the deposit he left with Bakr." 2. "Not valid" because it is possible they might all die or fall ill. 3. "Hudud" because retaliation (Qisas) cannot be taken from the surety as he is not the killer, nor is it possible to lash him as he did not commit adultery.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 50 किताबुल कफ़ालत (जमानत की किताब)

...से यह कहा कि जो तुमने और तुम्हारे गैर (किसी और) ने बेचा वह मुझ पर है, यानी मैं उसका कफ़ील (जमानतदार) हूँ, तो यह उन लोगों के हक में सही है जिनसे वह संबोधित है, गैरों के हक में सही नहीं है। यह 'मुहीत सुख़्ख़ी' में लिखा है। अगर एक व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति से कुछ लोगों की तरफ इशारा करके यह कहा कि "जो व्यक्ति इनमें से तुम्हारे हाथ कुछ बेचे, मैं तुम्हारी तरफ से उसकी कीमत का कफ़ील हूँ," तो यह जायज़ है क्योंकि मक़फ़ूल-लहू (जिसके लिए जमानत दी गई) ज्ञात है। यह 'खज़ानियतुल मुफ़्तीन' में लिखा है।

साहबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के कथन से यह बात निकलती है कि मक़फ़ूल-लहू का बुद्धिमान होना आवश्यक है, इसलिए किसी पागल या ऐसे बालक का जमानत स्वीकार करना जो समझदार न हो, सही नहीं है। और वली (अभिभावक) का उन दोनों की ओर से जमानत स्वीकार करना जायज़ नहीं है। मक़फ़ूल-लहू का आज़ाद होना शर्त नहीं है, यह 'बदाई' में लिखा है।

चौथा प्रकार: चौथे प्रकार की वे शर्तें हैं जो मक़फ़ूल-बिही (जिस वस्तु की जमानत दी गई) से संबंधित हैं। इनमें से एक यह है कि वह चीज़ असल व्यक्ति (असील) की ज़िम्मेदारी में गारंटी के रूप में हो, इस तरह कि असील उसे सौंपने के लिए बाध्य हो। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अतः बेची गई वस्तु (मबीअ) को सौंपने की, ऋणों की, और गारंटी वाली वस्तुओं जैसे गबन, महर, खुला का मुआवज़ा, जानबूझकर हत्या (अम्द अख्वान) का मुआवज़ा, सुलह, या फासिद बिक्री की वस्तु की कफ़ालत जायज़ है। और भुगतान के रूप में जो चीज़ कब्ज़े में ली गई है, यदि उसकी कीमत स्पष्ट कर दी गई हो, तो उसकी कफ़ालत भी जायज़ है, अन्यथा वह अमानत होगी; यह 'नहरुल फ़ायिक' में लिखा है।

अमानत में रखी चीज़ों की कफ़ालत जायज़ नहीं है, जैसे धरोहर (वदीअत) या मुज़ारबत का माल आदि। इन वस्तुओं की स्वयं की या उन्हें सौंपने की कफ़ालत सही नहीं है क्योंकि इन वस्तुओं की मूलतः कोई गारंटी नहीं होती। जैसा कि 'ज़खीरा' में उल्लेख है। इसी प्रकार गिरवी रखी चीज़ (मरहून), उधार ली गई चीज़ (मुस्तआर), और किराए पर ली गई चीज़ (मुस्ताजर) की स्वयं की कफ़ालत सही नहीं है। यह 'काफ़ी' में लिखा है। लेकिन धरोहर रखने वाले को उसे वापस लेने में समर्थ बनाने की कफ़ालत करना सही है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इसी तरह, कब्ज़ा होने के बाद गिरवी वस्तु को सौंपने की, या जो चीज़ किराये पर ली है उसे किराएदार को सौंपने की कफ़ालत सही है; यह 'काफ़ी' में लिखा है। 'आरियत' (बिना मूल्य उपयोग के लिए ली गई वस्तु) को सौंपने की कफ़ालत के संबंध में

इमाम मुहम्मद ने 'जामे' में लिखा है कि इसकी कफ़ालत सही है। किसी गवाह को सौंपने की कफ़ालत कि वह काज़ी की अदालत में उपस्थित होकर गवाही दे, जायज़ नहीं है। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है।

इनमें से यह भी है कि कफ़ील (जमानतदार) को उसे सौंपने की शक्ति हो। इसीलिए हमने कहा है कि यदि किसी ने किसी से घर बनाने या ज़मीन जोतने का काम स्वीकार किया और उस पर कफ़ील दे दिया, तो यदि उसने सामान्यतः काम की शर्त लगाई है और स्वयं उसी व्यक्ति पर काम की शर्त लगाई है और उसने केवल काम की कफ़ालत की है, तो यह जायज़ नहीं है। और यदि उसके शरीर (नफ़्स) को सौंपने की कफ़ालत की है, तो जायज़ है। यदि कुछ ऊँट एक शहर से दूसरे शहर ले जाने के लिए किराए पर लिए गए और उसके लिए कफ़ील ले लिया गया, तो यदि वे ऊँट अनिश्चित हैं, तो कफ़ालत सही है, चाहे वह भार ढोने की हो या ऊँटों को सौंपने की। और यदि ऊँट निश्चित हों, तो सौंपने की कफ़ालत सही है, लेकिन भार ढोने की कफ़ालत सही नहीं है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इसी तरह, यदि किसी व्यक्ति ने किसी गुलाम को सेवा के लिए मजदूर रखा और किसी ने उसकी सेवा करने की कफ़ालत की, तो यह बातिल (अमान्य) है; यह 'हिदाया' में लिखा है। 'हुदूद' और 'क़िसास' की कफ़ालत सही नहीं है। इसी तरह, यदि किसी गायब व्यक्ति के शरीर की कफ़ालत की गई और उसका स्थान ज्ञात नहीं है, तो कफ़ालत सही नहीं है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक शर्त यह भी है कि ऋण सही (वास्तविक) हो, अतः 'बदल-ए-किताबत' (गुलामी से मुक्ति के बदले धन) की कफ़ालत जायज़ नहीं होगी।

पाद-टिप्पणी: 1. 'कादिर' का अर्थ है कि "मैंने ज़ैद के लिए जमानत ली कि ज़ैद ने बक्र के पास जो धरोहर रखी है, मैं उसे दिलाने में समर्थ कर दूँगा।" 2. 'नहीं' क्योंकि संभव है कि वे सब मर जाएँ या बीमार हो जाएँ। 3. 'हुदूद' क्योंकि कफ़ील से क़िसास (बदला) नहीं लिया जा सकता क्योंकि वह हत्यारा नहीं है, या उसे कोड़े मारना संभव नहीं क्योंकि उसने ज़िना (व्यभिचार) नहीं किया है।

سے یہ کہا کہ جو تم نے اور تمہارے غیر نے بیع کیا وہ مجھ پر ہے یعنی میں اس کا کفیل ہوں تو یہ ان لوگوں کے حق میں صحیح ہے جن سے خطاب کرتا ہے غیروں کے حق میں صحیح نہیں ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے ایک شخص سے چند لوگوں کی طرف اشارہ کر کے یہ کہا کہ جو شخص ان میں سے تیرے ہاتھ بیع کرے میں تیری طرف سے داموں کا اس کے لئے کفیل ہوں تو یہ جائز ہے کیونکہ مکفول لہ معلوم ہے یہ خزانیۃ المفتین میں لکھا ہے از انجملہ صاحبین کے قول پر متفرع ہے کہ مکفول لہ عاقل ہونا چاہئے پس مجنون کا قبول کرنا یا ایسے لڑکے کا جو یعقل ہے صحیح نہیں ہے اور ولی کا ان دونوں کی طرف سے قبول کرنا جائز نہیں ہے اور مکفول لہ کا آزاد ہونا شرط نہیں ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

قسم چھارم: چوتھی قسم کی وہ شرطیں ہیں جو مکفول بہ کی طرف راجع ہیں از انجملہ یہ کہ وہ چیز اصیل کے ذمہ ضمانت ہو اس طرح پر کہ اصیل اس کے سپرد کرنے پر مجبور کیا جائے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے پس مبیع کے سپرد کرنے کی اور قرضوں کی اور ضمانتی چیزوں کی جیسے غصب یا مہر یا خلع کا عوض یا عمد اخوان کرنے کا عوض صلح یا بیع فاسد کی مبیع کی کفالت جائز ہے اور چکانے کے طور پر جو چیز قبضہ میں لی گئی ہے اگر اس کا ثمن بیان کر دیا گیا ہو تو اس کی کفالت بھی جائز ہے ورنہ وہ امانت ہو گی یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور جو چیزیں امانت میں ہوں ان کی کفالت جائز نہیں ہے جیسے ودیعت یا مال مضاربت وغیرہ نہ بعینہ ان چیزوں کی اور ان کے سپرد کرنے کی کیونکہ ان چیزوں کی ضمانت نہیں ہے کذا فی الذخیرہ اور ایسے ہی مرہون اور مستعار اور مستاجر کی بعینہ کفالت صحیح نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے لیکن ودیعت رکھنے والے کو لے لینے پر قادر کرنے کی کفالت کرنا صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے

اور اسی طرح قبضہ کے بعد رہن کی سپردگی کی یا جو چیز اجرت پر لی ہے اس کو مستاجر کے سپرد کرنے کی کفالت صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور عاریت کے سپرد کرنے کی کفالت کی نسبت امام محمد نے جامع میں لکھا ہے کہ اس کی کفالت صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور کسی گواہ کے سپرد کرنے کی اس واسطے کہ وہ قاضی کے دربار میں حاضر ہو کر گواہی دے کفالت جائز نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

از انجملہ یہ ہے کہ کفیل کو اس کے سپرد کرنے کی قدرت ہو اور اسی واسطے ہم نے کہا ہے کہ اگر کسی نے کسی سے ایک گھر بنانے یا کسی زمین جوتنے کو قبول کیا اور اس پر کفیل دے دیا پس اگر اس نے مطلقا کام کی شرط لگائی ہے پس اگر بعینہ اسی شخص پر لگائی اور صرف اس نے کام کی کفالت کی تو جائز نہیں ہے اور اگر اس کے نفس کے سپرد کرنے کی کفالت کی تو جائز ہے اور اگر کچھ اونٹ ایک شہر سے دوسرے شہر کو لے جانے کے واسطے کرایہ کئے اور اس سے کوئی کفیل لے لیا پس اگر وہ اونٹ غیر معین ہیں تو کفالت صحیح ہے خواہ اس بار برداری کی کفالت کی ہو یا اونٹوں کے سپرد کرنے کی کفالت کی ہو اور اگر وہ اونٹ معین ہوں تو سپرد کرنے کی کفالت صحیح ہے اور بار برداری کی کفالت صحیح نہیں ہے ۲ یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایسے ہی اگر کسی شخص نے کوئی غلام خدمت کے واسطے مزدور کیا اور کسی نے اس کی خدمت کرنے کی کفالت کی تو باطل ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور ایسے حدود اور قصاص کی کفالت صحیح نہیں ہے ۳ اور اسی طرح اگر کسی غائب آدمی کے نفس کی کفالت کی اور اس کا مکان معلوم نہیں تو کفالت صحیح نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور از انجملہ یہ ہے کہ وہ قرض صحیح ہو پس بدل کتابت کی کفالت جائز نہ ہو گی یہ نہایہ میں لکھا ہے اور بدل سعایت اور بدل کتابت یکساں ہیں پس اس کی طرف سے

۱ قولہ قادر یعنی کہا کہ زید کے لئے میں کفیل ہوں کہ زید نے بکر کے پاس جو ودیعت رکھی اس کو وصول کرنے پر میں اس کو قادر کر دوں گا۔ ۲ قولہ نہیں اس واسطے کہ شاید یہ سب مر جائیں یا بیمار ہو جائیں۔ ۳ قولہ حدود اس واسطے کہ کفیل سے قصاص نہیں لیا جا سکتا ہے کیونکہ وہ قاتل نہیں ہے یا اس کو درد نہ مارنا غیر ممکن کیونکہ اس نے زنا نہیں کیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 [51] Book of Kafala (Suretyship)

Taking up suretyship is not correct according to Imam Azam (Imam Abu Hanifa), as he (the servant) is like a *Mukatab* (a slave in a contract for freedom). However, according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), he is like a free person upon whom obligation rests; thus, the suretyship will be valid. This is stated in *Al-Kafi*. It is not a condition for the amount to be known; this is written in *Bahr al-Raiq*.

Chapter 2 Regarding the expressions of Kafala (Suretyship), its types, and its rulings This chapter contains several sections.

First Section: Regarding the expressions by which Kafala is established and those by which it is not established

The words *Damanat* (guarantee), *Kafalat* (suretyship), *Hamalat* (responsibility), *Za'amat* (leadership/surety), and *Gharamat* (compensation/fine) are terms for suretyship. Or if one says, "this is upon me" or "it is towards me"; this is recorded in *Sharh Tahawi*. Any words that convey the meaning of responsibility in common usage and custom are terms for suretyship; this is mentioned in *Tatar Khaniya*. Saying "I have stood surety on his behalf" is valid. Likewise, using a word that literally refers to the person's physical body, such as *nafs* (self/person) or *tan* (body), or figuratively refers to it according to custom, such as his *ruh* (soul), head, face, half, or a third; this is stated in *Al-Kafi*. If one says, "I have stood surety for his hand or foot," or uses any term to which the attribution of divorce is invalid, then the suretyship shall also not be valid; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If one stands surety for his *ayn* (essence/eye), the ruling is not explicitly mentioned in the book, but Jurist Abu Bakr al-Balkhi stated that such suretyship is invalid. If by *ayn* the body was intended, the intention is valid; otherwise, it would only mean the "eye"; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. Regarding the attribution to the *farj* (private parts), Imam Muhammad did not mention it in this context except in the Book of Divorce; however, the scholars (*Mashayikh*) stated that since the *farj* is attributed to the woman, the suretyship attributed to it should also be valid for her; this is in *Al-Muhit*. If the suretyship is attributed to a part of the guarantor (*kafeel*), such as saying "my man or a third of me shall guarantee," Al-Karkhi mentioned in the Book of Pledges that this is not permissible; this is in *Siraj al-Wahaj*. If one says, "It is upon me that I personally bring him to you," he becomes a guarantor. This is equivalent to saying, "It is upon me that I surrender his person to you," or "It is upon me that I join him with you," or "It is

upon me that I bring him to your presence"—all these are the same, and that person becomes a guarantor; this is recorded in *Al-Muhit*.

It is stated in *Agnas Natiqi* that if someone says, "This person of yours is with me," or "Leave him with me," it constitutes suretyship. I have seen written in some places that if someone says, "If I do not deliver this person to you tomorrow, then this property of yours shall be with me (as a debt)," and he fails to deliver, the property becomes obligatory upon him; as per *Al-Dhakhira*. If he says, "This property of yours shall be near me (*nazdik*)," then in this case too, the person should be considered a guarantor because "near me" and "with me" carry the same meaning; this is recorded in *Al-Muhit*. The translator notes that the words "near" and "with" are used in Arabic idioms in contexts where ownership is not established, which is why the speaker becomes a guarantor. However, in our (Urdu) idiom, we do not speak this way; but if it is understood such that "this property of yours is with me" means "you are to take it from me," it is possible. If a person stands surety for the person (*nafs*) of another and surrenders him to the claimant, he is absolved...

इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक कफ़ालत (ज़मानत) करना दुरुस्त नहीं है क्योंकि वह मुकातब के समान है, और साहिबैन (रह.) के नज़दीक वह ऐसा आज़ाद है जिस पर (दायित्व) फ़र्ज़ है, इसलिए कफ़ालत सही होगी; यह 'काफ़ी' में लिखा है, और मात्रा का ज्ञात होना शर्त नहीं है; यह 'बहर-उर-राईक़' में लिखा है।

अध्याय २ कफ़ालत के शब्दों, उसके प्रकारों और नियमों के वर्णन में इसमें कई खंड (फ़स्लें) हैं।

पहला खंड (फ़स्ल अव्वल): उन शब्दों के वर्णन में जिनसे कफ़ालत लागू होती है और जिनसे लागू नहीं होती

ज़मानत, कफ़ालत, हमालत, ज़आमत और ग़रामत कफ़ालत के शब्द हैं। या यह कहे कि "यह मुझ पर है" या "मेरी तरफ़ से है"; यह 'शरह तहावी' में लिखा है। और वे सभी शब्द जो प्रथा और आदत (उर्फ़ओ-आदत) में ज़िम्मेदारी का अर्थ देते हैं, वे सब कफ़ालत के शब्द हैं; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। "मैंने उसकी ओर से कफ़ालत की" कहना सही है, या ऐसा शब्द कहे जिससे वास्तव में (हक़ीक़तन) उसका शरीर मुराद लिया जाए जैसे 'नफ़्स' (स्वयं) और 'तन' (शरीर), या प्रथा के अनुसार मुराद लिया जाए जैसे उसकी 'रूह', 'सिर', 'मुँह', 'आधा' या 'तिहाई'; यह 'काफ़ी' में लिखा है। और यदि कहा कि "मैंने उसके हाथ या पैर की कफ़ालत की" या कोई ऐसा शब्द कहा जिसकी ओर तलाक़ का संबंध करना सही नहीं होता, तो कफ़ालत भी सही नहीं होगी; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि उसकी 'ऐन' (सत्व/आँख) की कफ़ालत की, तो उसका हुक्म किताब में वर्णित नहीं है, और फ़क़ीह अबू बक्र बल्ख़ी (रह.) ने कहा कि कफ़ालत सही नहीं है। यदि 'ऐन' से शरीर मुराद लिया गया तो नियत सही है, और बिना नियत के केवल 'आँख' का अर्थ लिया जाएगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि 'फ़रज' (गुप्तांग) की ओर संबंध किया, तो किताब-उत-तलाक़ के अलावा इस स्थान पर इमाम मुहम्मद (रह.) ने इसका उल्लेख नहीं किया है, और मशाईख़ ने फ़रमाया कि जब फ़रज का संबंध औरत की ओर हो, तो कफ़ालत का संबंध भी उसकी ओर सही होना चाहिए; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कफ़ील (ज़मानतदार) की ओर किसी अंग का संबंध किया जाए, उदाहरण के लिए कहा कि "मेरे आदमी या तिहाई की कफ़ालत कर ले", तो करख़ी (रह.) ने 'बाब-उर-रहन' (गिरवी के अध्याय) में उल्लेख किया है कि यह जायज़ नहीं है; यह 'सिराज-उल-वहाज' में लिखा है। यदि कहा कि "यह मुझ पर है कि मैं इसे तुमसे खुद मिला दूँ", तो वह कफ़ील हो जाएगा। और यह कहना वैसा

ही है जैसे कहना "यह मुझ पर है कि मैं तुझे उसकी ज़ात सुपुर्द कर दूँ" और यह कहना कि "यह मुझ पर है कि मैं उसे तुम्हारे साथ मिला दूँ" या यह कहना कि "यह मुझ पर है कि मैं उसे तुम्हारे पास ले आऊँ—ये सब बराबर हैं और वह व्यक्ति कफ़ील हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

'अजनास नातिक़ी' में लिखा है कि यदि किसी ने कहा "तुम्हारा यह व्यक्ति मेरे पास है" या कहा "इसे मेरे पास छोड़ दो", तो यह कफ़ालत है। मैंने कुछ स्थानों पर लिखा देखा है कि यदि किसी ने कहा "यदि मैं इस व्यक्ति को कल तुम तक न पहुँचाऊँ तो यह माल तुम्हारा मेरे पास (ऋण) होगा" और उसने नहीं पहुँचाया, तो माल उस पर अनिवार्य होगा; जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है। यदि उसने कहा कि "यह माल तुम्हारा मेरे नज़दीक होगा", तो इस स्थिति में भी वह व्यक्ति कफ़ील माना जाएगा क्योंकि "मेरे नज़दीक" और "मेरे पास" दोनों का एक ही अर्थ है; यह 'मुहीत' में लिखा है। अनुवादक (मुतरज्जिम) कहता है कि शब्द "नज़दीक" और "पास" अरबी मुहावरे में ऐसी जगहों पर इस्तेमाल हुए हैं जहाँ स्वामित्व (मिल्कियत) सिद्ध नहीं होती, इसी कारण कहने वाला कफ़ील हो गया। लेकिन हमारे (उर्दू/हिंदी) मुहावरे में इस तरह नहीं बोलते हैं, लेकिन यदि इसे इस तरह समझा जाए कि "यह तुम्हारा माल मेरे पास है" का अर्थ यह है कि "तुम मुझसे लेना", तो यह संभव है। यदि किसी व्यक्ति ने किसी के'नफ़्स' (व्यक्ति) की कफ़ालत की और उसे मांगकर्ता के सुपुर्द कर दिया, तो वह दोषमुक्त हो जाएगा...

کفالت کرنا امام اعظمؒ کے نزدیک درست نہیں ہے کیونکہ وہ مکاتب کے مانند ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک وہ ایسا آزاد ہے کہ جس پر فرض ہے تو کفالت صحیح ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے اور مقدار معلوم ہونا شرط نہیں ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

باب : ۲ کفالت کے الفاظ اور اس کے اقسام اور احکام کے بیان میں اس میں چند فصلیں ہیں

فصل اوّل: ان الفاظ کے بیان میں جن سے کفالت واقع ہوتی ہے اور جن سے واقع نہیں ہوتی

ضمانت اور کفالت اور حمالت اور زعامت اور غرامت الفاظ کفالت کے ہیں یا کہے کہ یہ مجھ پر ہے یا میری طرف ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور جو الفاظ کہ عرف وعادت میں ذمہ داری کے معنی دیتے ہیں وہ سب کفالت کے الفاظ ہیں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور میں نے اس کی طرف سے کفالت کی کہنا صحیح ہے یا ایسا لفظ کہے کہ جس سے حقیقۃً اس کا بدن مراد لیا جائے جیسے نفس اور تن یا عرفاً مراد لیا جائے جیسے اس کی روح یا سر یا منہ یا آدھا یا تہائی یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میں نے اس کے ہاتھ یا پاؤں کی کفالت کی یا کوئی ایسا لفظ کہا کہ جس کی طرف طلاق کی نسبت کرنا صحیح نہیں ہوتی ہے تو کفالت بھی صحیح نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اس کی عین کی کفالت کی تو اس کا حکم کتاب میں مذکور نہیں ہے اور فقیہ ابوبکر بلخیؒ نے کہا کہ کفالت صحیح نہیں ہے اور اگر اس نے عین سے بدن مراد لیا تو نیت صحیح ہے اور بدون نیت کرنے کے صرف آنکھ کے معنی لئے جائیں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر فرج کی طرف نسبت کی تو کتاب الطلاق کے سوائے اس مقام پر امام محمدؒ نے اس کو ذکر نہیں کیا اور مشائخ نے فرمایا کہ جب فرج کی نسبت عورت کی طرف ہو تو کفالت کی

نسبت بھی اس کی طرف صحیح ہونی چاہئے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کفیل کی طرف کسی جزو کی نسبت کی مثلاً کہا کہ میرے آدمی یا تہائی کی کفالت کر لے تو کرخیؒ نے باب الرہن میں ذکر کیا کہ یہ جائز نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ یہ مجھ پر ہے کہ میں تجھ سے اس کو خود ملا دوں تو کفیل ہو جائے گا اور یہ کہنا مثل اس کہنے کے ہے کہ یہ مجھ پر ہے کہ میں تجھ کو اس کی ذات سپرد کر دوں گا اور یہ کہنا کہ یہ مجھ پر ہے کہ میں اس کو تیرے ساتھ ملا دوں گا یہ کہنا کہ یہ مجھ پر ہے کہ میں اس کو تیرے پاس لے آؤں گا برابر ہیں اور وہ شخص کفیل ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اجناس ناطقی میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ تیرا یہ شخص میرے پاس ہے یا کہا کہ میرے پاس اس کو چھوڑ دے تو یہ کفالت ہے اور میں نے بعض مقام پر لکھا دیکھا ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ اگر میں اس شخص کو کل کے روز تجھے نہ پہنچاؤں تو یہ مال تیرا میرے پاس ہوگا اور اس نے نہ پہنچایا تو مال اس پر لازم آئے گا کذا فی الذخیرہ اور اگر اس نے کہا کہ یہ مال تیرا میرے نزدیک ہو گا تو اس صورت میں بھی چاہئے کہ وہ شخص کفیل شمار ہو گا کیونکہ میرے نزدیک اور میرے پاس دونوں کے ایک ہی معنی ہیں یہ محیط میں لکھا ہے مترجم کہتا ہے کہ یہ لفظ نزدیک اور پاس محاورہ عرب میں ایسے مقام پر مستعمل ہوئے کہ جس میں ملکیت غیر ثابت ہوتی ہے اسی واسطے کہنے والا کفیل ہو گیا مگر ہمارے محاورہ میں اس طرح نہیں بولتے ہیں لیکن اگر اس کو اس طرح سمجھا جائے کہ یہ تیرا مال میرے پاس ہے اس کے یہ معنی کہ تو مجھ سے لینا اور یہ ہو سکتا ہے اگر کسی شخص نے کسی شخص کے نفس کی کفالت کی اور اس کو طالب کے سپرد کر کے بری ہو

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | Page 52 | Kitab al-Kafala (Book of Suretyship)

If the claimant (Talib) caught hold of the debtor (Matlub), and the surety (Kafeel) said, "Release him and I am under my suretyship," or said, "Release him, I am already under my suretyship," and the claimant complied, then this suretyship becomes binding upon him. He will be the surety for the person (Kafala bi-al-nafs) just as before. This suretyship is considered newly created because when the claimant released the debtor upon the surety's request, it was understood through circumstantial evidence (dalala) that he accepted the offer. This is mentioned in *Al-Zakhira*. However, if the claimant did not release the debtor upon the request, the person does not become a surety, as suretyship is not valid without the claimant's acceptance, which was absent here. This is recorded in *Fusul al-Imadiyya*. If someone says to another, "Whatever you sold to so-and-so is upon me," it is valid because suretyship is linked to the cause of obligation, and attributing suretyship to a future time is permissible based on common practice. This is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If a person makes a claim against someone and the defendant denies it, and then a third party says, "Whatever claim you have against so-and-so is upon me," meaning "I will pay it," then that person becomes a guarantor (Zamin). If words are used that could imply future tense, such as the *mudari'* form in Arabic, the person still becomes a guarantor. This is in *Tatar-Khaniya*. If someone is told, "Give one dirham every day to so-and-so, and I will be your guarantor," and he continues to do so until a large amount accumulates, and then the guarantor claims he did not intend such a large sum, he is still liable for the total amount. This is in *Khazanat al-Muftin*.

The Issue of Translating Statements from One Language to Another ✵

The translator notes that phrases like "so-and-so is my acquaintance" (Persian: *ashnaye man hast*) or "so-and-so knows" are used in contexts that establish suretyship in some languages, but in Urdu idiom, they do not carry such legal weight. Allah knows best. If someone says, "I guarantee his identity for you," he does not become a legal surety (Kafeel). This statement is equivalent to saying, "I guarantee that I will provide you with his address or make you aware of him." This is recorded in *Al-Muhit*. If someone says, "Identifying and pointing out so-and-so is upon me," the jurists (Mashaikh) have stated that he is obligated only to provide the person's address. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

Footnotes: 1. Regarding the *mudari'* form, e.g., "I shall become a partner." 2. Regarding "Whatever is owed to you... I am answerable for it."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 52 | किताब अल-कफ़ाला (ज़मानत का अध्याय)

दावेदार (ताल़िब) ने ऋणी (मत़लूब) का दामन पकड़ा, तो ज़मानतदार (कफ़ील) ने कहा कि "तुम इसे छोड़ दो और मैं अपनी ज़मानत पर हूँ" या यूँ कहा कि "छोड़ दो, मैं वैसे ही अपनी ज़मानत पर हूँ"। यदि दावेदार ने ऐसा ही किया, तो यह ज़मानत उस पर अनिवार्य हो जाएगी और वह पहले की तरह उसके प्राणों का ज़मानतदार (कफ़ील-बिन-नफ़्स) होगा। यह ज़मानत नए सिरे से उत्पन्न हुई मानी जाएगी, क्योंकि जब दावेदार ने उसके कहने पर ऋणी को छोड़ा, तो संकेतों (दलाला) से समझा गया कि उसने ज़मानत स्वीकार कर ली। जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। और यदि दावेदार ने उसके कहने पर ऋणी को नहीं छोड़ा, तो वह व्यक्ति ज़मानतदार नहीं बनेगा, क्योंकि दावेदार की स्वीकृति के बिना ज़मानत वैध नहीं होती। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि किसी ने किसी व्यक्ति से कहा, "जो तुमने अमुक व्यक्ति को बेचा है, वह मुझ पर है," तो यह जायज़ है, क्योंकि ज़मानत का संबंध दायित्व के कारण की ओर है, और भविष्य के समय के लिए ज़मानत देना लोगों के व्यवहार के कारण जायज़ है। यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है।

यदि किसी ने किसी पर कोई दावा किया और प्रतिवादी ने उससे इनकार किया, फिर एक व्यक्ति ने कहा, "जो तुमने अमुक व्यक्ति पर दावा किया है, वह मुझ पर है," अर्थात "मैं उसे दूँगा," तो वह व्यक्ति ज़ामिन (गारंटर) हो जाएगा। और यदि ऐसे शब्द कहे जिनके अर्थ भविष्य के हो सकते हैं, जैसे अरबी में 'मुज़ारे' (वर्तमान/भविष्य काल) के साथ दावा बयान किया, तो वह व्यक्ति ज़ामिन हो जाएगा। यह 'ताता़रख़ानिया' में लिखा है। यदि किसी से कहा गया, "तुम हर रोज़ अमुक व्यक्ति को एक दिरहम दे दिया करो, मैं तुम्हारे लिए ज़ामिन होता हूँ," और उसने देना शुरू कर दिया यहाँ तक कि बहुत सारा धन जमा हो गया। फिर आदेश देने वाले ने कहा कि "इतना सारा धन देना मेरा उद्देश्य नहीं था," तो भी वह पूरा धन अदा करना अनिवार्य है। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है।

किसी अन्य भाषा में दिए गए बयान को दूसरी भाषा में स्थानांतरित करने का मसला ✨

अनुवादक कहता है कि "फ़लाँ आशना-ए-मन हस्त" (अमुक मेरा परिचित है) या "फ़लाँ शिनास्त" जैसे शब्द ऐसे अर्थों में उपयोग होते हैं जिससे ज़मानत साबित होती है, लेकिन उर्दू मुहावरे में इनका उपयोग ऐसे अर्थों के लिए साबित नहीं है, वल्लाह आलम (ईश्वर बेहतर जानता है)। यदि किसी ने कहा, "मैं तुम्हारे लिए इसकी पहचान की ज़मानत देता हूँ," तो वह कफ़ील नहीं बनेगा। यह कहना वैसा ही है जैसे "मैं तुम्हारे लिए इस बात की ज़मानत देता हूँ कि मैं तुम्हें उसका पता बता दूँगा या तुम्हें

उससे परिचित करा दूँगा।" यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने कहा, "अमुक व्यक्ति की पहचान और निशानदेही करना मुझ पर है," तो उलेमाओं ने कहा कि उस पर अनिवार्य है कि वह उसका पता दे।

گیا پھر طالب نے مطلوب کا دامن پکڑا پس کفیل نے کہا کہ تو اسے چھوڑ دے اور میں اپنی کفالت پر ہوں یا یوں کہا کہ چھوڑ دے میں ویسے ہی اپنی کفالت پر ہوں اور اس نے ایسا ہی کیا تو یہ کفالت اس پر لازم ہو گی اور وہ اسی طرح جیسے پہلے تھا اس کے نفس کا کفیل ہو گا اور یہ کفالت از سر نو پیدا ہوئی کیونکہ جب طالب نے اس کے کہنے سے اس کا دامن چھوڑا تو دلالةً سمجھا گیا کہ اس نے قبول کیا کذا فی الذخیرہ اور اگر طالب نے اس کے کہنے سے مطلوب کو نہ چھوڑا تو یہ شخص کفیل نہ ہو جائے گا کیونکہ کفالت بدوں قبول طالب کے صحیح نہیں ہوتی ہے اور وہ نہ پایا گیا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک شخص سے کہا کہ جو تو نے فلاں شخص کے ہاتھ بیچا وہ مجھ پر ہے تو یہ جائز ہے کیونکہ کفالت کی اضافت سبب وجوب کی جانب ہے اور کفالت کو آئندہ وقت کی طرف نسبت کرنا لوگوں کے تعامل کی وجہ سے جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کسی پر کچھ دعویٰ کیا اور مدعی علیہ نے اس سے انکار کیا پھر ایک شخص نے کہا کہ جو تو نے فلاں شخص پر دعویٰ کیا ہے وہ مجھ پر ہے یعنی میں اس کو دوں گا تو یہ شخص ضامن ہو جائے گا اور اگر ایسا لفظ کہا کہ جس کے معنی زمانہ آئندہ کے بھی ہو سکتے ہیں مثلاً عربی میں صیغہ مضارع کے ساتھ دعویٰ بیان کیا تو یہ شخص ضامن ہو جائے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر کسی سے کہا کہ تو ہر روز فلاں شخص کو ایک درہم دے دیا کر میں تیرے واسطے ضامن ہوتا ہوں اور اس نے دے دیا یہاں تک کہ اس پر بہت مال ہو گیا پھر حکم دینے والے نے کہا کہ اس قدر مال دے دینا میرا مقصود نہ تھا تو یہ سب مال اس کو ادا کرنا واجب ہے یہ خزانة المفتین میں لکھا ہے اور اگر یہ کہا کہ یہ مال مجھ پر اس وقت تک ہے کہ جب تک دونوں باہم ملاقات نہ

کریں یا باہم یکجا نہ ہوں یا ایک دوسرے کے پاس نہ پہنچیں تو وہ شخص اسی وقت تک کفیل ہو گا جو اس نے بیان کیا ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میں اس وقت تک ضامن ہوں کہ جب تک دونوں یکجا نہ ہوں یا باہم ملاقات نہ کریں تو کفیل نہ ہو گا کیونکہ اس نے یہ نہ بیان کیا کہ اس نے نفس کی کفالت کی یا مال کی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کسی نے کہا کہ آشنائی فلاں برمن تو فقیہ ابو جعفر نے فرمایا کہ نفس کا کفیل ہو جائے گا اور فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ کفیل نہ ہو گا مگر لوگوں کا عرف ویسا ہے جیسا فقیہ ابو جعفر نے فرمایا ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور واقعات میں ہے کہ فتویٰ اسی پر ہے کہ وہ کفیل ہو جائے گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اگر یہ کہا کہ فلاں شخص میرا آشنا ہے یا فلاں شخص آشنا ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ نفس کا کفیل ہو جائے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان میں اور کبریٰ میں ہے کہ اسی پر فتویٰ دیا گیا ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

کسی اور زبان میں بیان کئے گئے بیان کو دوسری زبان میں منتقل کرنے کا مسئلہ ❁

مترجم کہتا ہے کہ فلاں آشنائے من ہست یا فلاں شناست ایسے معنی میں مستعمل ہوتے ہیں کہ جس سے کفالت ثابت ہو اور اردو محاورہ میں ان کا استعمال ایسے معنی پر ثابت نہیں ہوتا واللہ اعلم۔ اگر کسی نے کہا کہ میں تیرے واسطے اس کی شناخت کی ضمانت کرتا ہوں تو کفیل نہ ہو جائے گا اور یہ کہنا بمنزلہ اس کے ہے کہ کہا میں تیرے لئے اسبات کی ضمانت کرتا ہوں کہ میں تجھے اس کا پتہ دوں گا یا تجھے واقف کر دوں گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کسی نے کہا کہ فلاں شخص کی شناخت و نشاندہی کر دینا مجھ پر ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ اس پر واجب ہے کہ اس کا پتہ دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کسی نے کہا کہ انچہ ترا بر فلاں ست من بدہم یعنی جو کچھ تیرا فلاں شخص پر ہے اس کو میں دوں گا تو یہ وعدہ ہے کفالت نہیں ہے اور اگر یہ کہا کہ انچہ ترا بر فلاں ست من جواب گویم تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ عرف کی راہ سے یہ کفالت ہے اور

امام ظہیر الدین کفالت نہ ہونے پر فتویٰ دیتے تھے اور اسی طرح اس قول میں کہ جواب مال تو برمن یا جواب مال تو من بگویم بھی فرماتے تھے کہ کفالت نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے کہا کہ پزیرفتم یہ ضمانت صحیح ہے اور اگر کہا کہ

حواشی: ۱۔ قولہ صیغہ مضارع مثلاً الامین شریک ہو جاؤں گا۔ ۲۔ قولہ انچہ ترا ..... جو کچھ ترا فلاں پر ہے میں اس کا جواب دہ ہوں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (53) Kitab al-Kafalah (Book of Suretyship)

Regarding the phrase "I have accepted," the later scholars (Muta’akhirun) differed. Some said that suretyship will not be established, while others said that if the intention was for suretyship, it would be established, and if not intended, it would be a mere promise and not suretyship. If someone says in Persian, "Whatever reaches you from so-and-so is upon me," this will not constitute suretyship. Similarly, if he says, "Whatever so-and-so breaks [owes] of yours, half is upon me," this is not valid; this is recorded in 'Khazanat al-Muftin'. And if he says, "I have taken responsibility for so-and-so that I will hand him over to you tomorrow," then this is an absolute suretyship because saying "I have taken responsibility for so-and-so" constitutes a complete suretyship, and the phrase "that I will hand him over to you tomorrow" is not a part of the essence of suretyship. This is contrary to the case where he says, "I am the surety for the person of so-and-so for tomorrow." By analogy with this problem, if he says, "I have taken responsibility for the person of so-and-so, whenever you demand, I will hand him over to you," it becomes an absolute suretyship, to the extent that if he hands him over before the demand, he is discharged. If he says, "Whenever you demand so-and-so's person, I have taken responsibility," some masters stated that he will not be a surety before the demand, and this is a matter on which a fatwa has already been issued. If he says, "If your property is with so-and-so... I will be answerable," it is not suretyship. Similarly, if he says, "If so-and-so does not pay your property by that time, I will be answerable," or says, "If he is unable to pay, I will be answerable," the suretyship will not be valid; this is written in 'Fusul Imadiyya'. It is narrated from Shaykh Ali Sa'di that if someone says, "If I am unable to bring so-and-so, the liability for that property is upon me," it will not be suretyship. In 'Fatawa Nasafi', it is stated that if someone says to another, "Whatever debt you have against so-and-so, I will give it to you or hand it over to you or pay it for you," he does not become a surety unless he utters words from which it is understood that he has made it obligatory upon himself. Imam Zahir-ud-Din used to say that if these words are uttered unconditionally, suretyship is not established; but if they are linked with a condition, such as saying, "If so-and-so does not pay the property he owes you, I will pay it or I will give it," he becomes a surety; this is written in 'al-Muhit'.

If someone claimed that he [another person] usurped his slave and the slave died while in his possession ☆

If one addresses a specific group saying, "Whatever comes to you from so-and-so is upon me," nothing will be obligatory on him by this guarantee because "comes from so-and-so" is a vague term; this is written in 'Khazanat al-Muftin'. In 'Nawadir Ibn Sama'ah', it is narrated from Imam Muhammad that if a person has property owed by another, and a third person says to the claimant, "I am the guarantor for what is owed to you by so-and-so, that I will take it from him into my possession and give it to you," Imam Muhammad said that he will not be obligated by this guarantee to pay from his own pocket, rather he should demand it and give it to the claimant. Also in 'Nawadir Ibn Sama'ah', if someone usurps a thousand dirhams from another, and the one whose dirhams were usurped quarrels with him to take them back, then a third person says to him, "Do not quarrel with him, I am the guarantor of this property that I will take it and give it to you," then this property becomes obligatory on him, and it is not like a debt. However, if the usurper had destroyed those thousand dirhams and they became a debt, then this guarantee would be void; it would only be a guarantee for the demand; this is written in 'al-Muhit'. It is narrated from Imam Muhammad that someone claimed against another that he usurped a slave, then a third person said, "I am the guarantor for this slave of which you claim," Imam Muhammad said he remains a guarantor until he brings the slave and presents witnesses. If he does not bring him and the claimant proves his right through witnesses, he will be the guarantor of its price. If someone claimed that he usurped his slave and it died in his possession, then someone else says, "Let it go, I am the guarantor for the price of the slave," he becomes a guarantor and can be held accountable immediately, and there is no need to prove it with witnesses; this is written in 'al-Khulasah'.

---

1. The phrase "Whatever reaches you...": meaning whatever is due to you from him is upon me. 2. The word "bishkanad" (breaks): meaning whatever loss of yours occurs against him is upon me.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (53) किताब अल-कफ़ाला

"क़ुबूल कर्दम" (मैने स्वीकार किया) तो इसमें बाद के विद्वानों (मुताख़िरीन) का मतभेद है। कुछ ने कहा है कि कफ़ाला (ज़मानत) नहीं होगी और कुछ ने कहा कि यदि कफ़ाला का इरादा किया तो हो जाएगी, और यदि इरादा नहीं किया तो केवल वादा होगा, कफ़ाला नहीं होगी। और यदि किसी ने कहा "हर चह लतर बर्दी आयद मन" (जो कुछ तुम्हें उस व्यक्ति से पहुँचेगा, वह मुझ पर है), तो यह कफ़ाला नहीं होगी। और यदि यह कहा कि "हर चह तुरा बर फ़लाँ बिश्कनद नीम मन" (जो कुछ तुम्हारा उस पर टूटेगा, वह मुझ पर है), तो यह सही नहीं है; यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। और यदि यूँ कहा कि "पज़ीरफ़्तम फ़लाँ रा कि फ़र्दा ब-तु तस्लीम कुनम" (मैने अमुक व्यक्ति की ज़िम्मेदारी ली कि कल तुम्हारे हवाले कर दूँगा), तो यह कफ़ाला मुतलका (निरपेक्ष ज़मानत) है क्योंकि उसका यह कहना "पज़ीरफ़्तम फ़लाँ रा" पूरी कफ़ाला है, और यह कहना "कि फ़र्दा ब-तु तस्लीम कुनम" कफ़ाला में शामिल नहीं है। यह उस स्थिति के विपरीत है जहाँ उसने कहा "मैं कल के दिन अमुक व्यक्ति के शरीर का कफ़ील हूँ", तो इस मसले पर कयास करके यदि कहा "पज़ीरफ़्तम तन-ए-फ़लाँ रा हरगाह तलब कुनी ब-तु तस्लीम कुनम" (मैने अमुक के शरीर की ज़िम्मेदारी ली कि जब भी तुम माँगोगे मैं उसे तुम्हारे हवाले कर दूँगा), तो यह कफ़ाला मुतलका हो गई, यहाँ तक कि यदि उसके माँगने से पहले उसे सुपुर्द कर दिया तो वह मुक्त हो जाएगा। और यदि यूँ कहा "हरगाह तलब कुनी फ़लाँ रा तन और पज़ीरफ़्तम", तो कुछ आचार्यों ने फ़रमाया कि माँगने से पहले वह कफ़ील नहीं होगा, और यह ऐसा मसला है जिस पर फ़तवा हो चुका है। और यदि यूँ कहा कि "अगर माल-ए-तु बर फ़लाँ फ़र दर दो मन जवाब गोयम" तो यह कफ़ाला नहीं होगी। और यदि कहा कि "अगर फ़लाँ ता आं वक़्त माल-ए-तु न-गुज़ार्द मन जवाब गोयम" या कहा "न-तवानद गुज़ारदन मन जवाब गोयम", तो यह कफ़ाला सही नहीं होगी; यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। और शेख अली सादी से नक़्ल है कि यदि किसी ने कहा "अगर मन फ़लाँ रा हाज़िर न-तवानम कर्दन जवाब-ए-आँ माल बर मन", तो यह कफ़ाला नहीं होगी। और 'फ़तावा नसफ़ी' में है कि यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "जो तेरा क़र्ज़ अमुक व्यक्ति पर है, वह मैं तुझे दे दूँगा या तेरे सुपुर्द कर दूँगा या तुझे अदा कर दूँगा", तो वह कफ़ील नहीं होगा जब तक कि कोई ऐसा शब्द न बोले जिससे पता चले कि उसने इसे अपने ऊपर अनिवार्य (लाज़िम) कर लिया है। और इमाम ज़हीर उद्दीन फ़रमाते थे कि यदि इन शब्दों को बिना शर्त बोला तो कफ़ाला नहीं होगी, और यदि शर्त के साथ बोला और कहा कि "यदि अमुक व्यक्ति, जिस पर तुम्हारा

माल है, अदा नहीं करेगा तो मैं अदा करूँगा या मैं दे दूँगा", तो वह कफ़ील हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर किसी ने यह दावा किया कि उसने मेरा गुलाम गसब (छीन) लिया है और वह उसके पास मर गया ☆

यदि एक विशेष समूह को संबोधित किया कि "जो कुछ तुम्हें अमुक से मिलेगा वह मुझ पर है", तो इस ज़मानत से उस पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा क्योंकि "अमुक से मिलेगा" एक अस्पष्ट शब्द है; यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। और 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि किसी व्यक्ति का दूसरे पर माल बकाया है, फिर माँगने वाले से एक व्यक्ति ने कहा "जो तेरा अमुक व्यक्ति पर बकाया है, मैं तेरे लिए उसका ज़ामिन (ज़मानतदार) हूँ कि मैं उससे अपने कब्ज़े में लेकर तुझे दे दूँगा", तो इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि इस ज़मानत के कारण उस पर यह अनिवार्य नहीं होगा कि वह अपने पास से अदा करे, बल्कि उसे चाहिए कि तकाज़ा (माँग) करके उसे माँगने वाले को दे दे। और 'नवादिर इब्न समाआ' में ही है कि यदि किसी ने किसी के एक हज़ार दिरहम गसब किए, फिर जिसके दिरहम गसब हुए उसने उससे झगड़ा किया और लेना चाहा, फिर किसी व्यक्ति ने उससे कहा "तुम उससे झगड़ा न करो, मैं इस माल का ज़ामिन हूँ कि लेकर तुम्हें दे दूँगा", तो यह माल उसके ज़िम्मे लाज़िम होगा और यह क़र्ज़ के समान नहीं है। और यदि गसब करने वाले ने वे एक हज़ार दिरहम नष्ट कर दिए हों और वे क़र्ज़ बन गए हों, तो यह ज़मानत बातिल (अमान्य) होगी, केवल तकाज़ा की ज़मानत होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि किसी व्यक्ति ने किसी पर दावा किया कि उसने गुलाम गसब कर लिया है, फिर किसी व्यक्ति ने कहा "मैं इस गुलाम का, जिसका तुम दावा करते हो, ज़ामिन हूँ", तो इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि वह ज़ामिन रहेगा यहाँ तक कि गुलाम को लाए और गवाह पेश करे। फिर यदि उसे नहीं लाया और वादी ने गवाही से अपना अधिकार सिद्ध कर दिया, तो वह उसकी कीमत का ज़ामिन होगा। यदि किसी ने यह दावा किया कि उसने मेरा गुलाम गसब किया है और वह उसके पास मर गया है, फिर किसी ने कहा कि तुम उसे छोड़ दो, मैं गुलाम की कीमत का ज़ामिन हूँ, तो वह ज़ामिन हो जाएगा और उसी समय उससे माँग की जा सकती है, और गवाही से सिद्ध करने की कोई आवश्यकता नहीं है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

---

1. उसका कथन: "जो कुछ तेरा..." अर्थात जो कुछ तेरा उस पर बकाया आए, वह मुझ पर है। 2. उसका कथन: "बिश्कनद" (टूटेगा) अर्थात जो कुछ तेरा उस पर नुकसान होगा, वह मुझ पर है।

قبول کردم تو اس میں متاخرین نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا ہے کہ کفالت نہ ہوگی اور بعضوں نے کہا کہ اگر کفالت کا ارادہ کیا تو ہو جائے گی اور اگر نہ ارادہ کیا تو وعدہ ہو گا کفالت نہ ہو گی اور اگر کسی نے کہا ہر چہ لٹر بردی آید من تو یہ کفالت نہ ہو گی اور اگر یہ کہا کہ ہر چہ تر ابر فلاں بشکند نیم من یہ صحیح نہیں ہے یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ پزیرفتم فلاں را کہ فردا بتو تسلیم کنم تو یہ کفالت مطلقہ ہے کیونکہ اس کا یہ کہنا پزیرفتم فلاں را پوری کفالت ہے اور یہ کہنا کہ فردا بتو تسلیم کنم یہ کفالت میں داخل نہیں ہے جو بخلاف اس صورت کے کہ اگر اس نے کہا کہ میں کل کے روز فلاں شخص کی ذات کا کفیل ہوں تو اس مسئلہ پر قیاس کر کے اگر کہا کہ پزیرفتم تن فلاں را ہرگاہ طلب کنی بتو تسلیم کنم یہ کفالت مطلقہ ہو گئی حتی کہ اگر اس کے طلب کرنے سے پہلے اس کے سپرد کر دیا تو بری ہو جائے گا اور اگر یوں کہا کہ ہرگاہ طلب کنی فلاں را تن اور پزیرفتم تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ قبل اس کے طلب کرنے کے کفیل نہ ہوگا اور یہ مسئلہ واقع ہوا تھا کہ جس پر فتویٰ ہو چکا ہے اور اگر یوں کہا کہ اگر مال تو بر فلاں فر در دو من جواب گویم تو یہ کفالت نہ ہوگی اور اگر کہا کہ اگر فلاں تا آنوقت مال تو نگذارد من جواب گویم یا کہا کہ نتواند گذاردن من جواب گویم تو یہ کفالت صحیح نہ ہوگی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور شیخ علی سعدی سے منقول ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ اگر من فلاں را حاضر نتوانم کردن جواب آں مال بر من تو یہ کفالت نہ ہوگی اور فتاویٰ نسفی میں ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ جو تیرا قرض فلاں شخص پر ہے اس کو میں تجھے دے دوں گا یا تیرے سپرد کردوں گا یا تجھے ادا کر دوں گا تو کفیل نہ ہو گا تا وقتیکہ کوئی ایسا لفظ نہ بولے کہ جس سے معلوم ہو کہ اس نے اپنے اوپر لازم کر لیا ہے اور امام ظہیر الدین فرماتے تھے کہ اگر ان

لفظوں کو بلا شرط لایا تو کفالت نہ ہوگی اور اگر شرط کے ساتھ لایا اور کہا کہ اگر فلاں شخص جو تیرا مال اس پر ہے نہ ادا کرے گا تو میں ادا کروں گا یا میں دے دوں گا تو کفیل ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے یہ دعویٰ کیا کہ اس نے میرا غلام غصب کیا ہے اور وہ اس کے پاس مر گیا ☆

اگر ایک قوم معین کو مخاطب کیا کہ ہر چہ شمارا از فلاں آید بر من تو اس ضمانت سے اس پر کچھ واجب نہ ہو گا کیونکہ از فلاں آید مجمل لفظ ہے یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے اور نوادر ابن سماعہ میں امام محمد سے روایت ہے کہ کسی شخص کا دوسرے پر مال آتا ہے پھر طالب سے ایک شخص نے کہا کہ جو تیرا فلاں شخص پر آتا ہے میں تیرے لئے اس کا ضامن ہوں کہ میں اس سے اپنے قبضہ میں لے کر تجھ کو دے دوں گا تو امام محمد نے فرمایا کہ اس پر اس ضمانت کی وجہ سے یہ واجب نہ ہو گا کہ اپنے پاس سے ادا کرے بلکہ یہ چاہئے کہ تقاضا کر کے اس کو طالب کو دے دے اور بھی نوادر ابن سماعہ میں ہے کہ اگر کسی نے کسی کے ہزار درہم غصب کئے پھر جس کے درہم غصب کئے ہیں اس نے اس سے جھگڑا کیا اور لے لینا چاہا پھر کسی شخص نے اس سے کہا کہ تو اس سے جھگڑا نہ کر میں اس مال کا ضامن ہوں کہ لے کر تجھ کو دے دوں گا تو یہ مال اس کے ذمہ لازم ہوگا اور یہ قرض کے مشابہ نہیں ہے اور اگر غاصب نے وہ ہزار درہم تلف کر دیئے ہوں اور قرض ہو گئے ہوں تو یہ ضمانت باطل ہوگی صرف تقاضا کی ضمانت ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے امام محمد سے روایت ہے کہ کسی شخص نے کسی پر دعویٰ کیا کہ اس نے غلام غصب کر لیا ہے پھر کسی شخص نے کہا کہ میں اس غلام کا جس کا کہ تو دعویٰ کرتا ہے ضامن ہوں تو امام محمد نے فرمایا کہ وہ ضامن رہے گا یہاں تک کہ غلام کو لائے اور گواہ پیش کرے پس اگر اس کو نہ لایا اور مدعی نے گواہی سے اس کا استحقاق ثابت کیا تو وہ اس کی قیمت کا ضامن ہو گا اگر کسی نے یہ دعویٰ کیا کہ اس نے میرا غلام غصب کیا ہے اور وہ اس کے پاس

مر گیا ہے پھر کسی نے کہا کہ تو اس کو چھوڑ دے میں غلام کی قیمت کا ضامن ہوں تو وہ ضامن ہو جائے گا اور اسی وقت اس سے مواخذہ ہو سکتا ہے اور گواہی سے ثابت کرنے کی کچھ حاجت نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

ـــ ۱ قولہ ہر چہ ترا... جو کچھ تیرا اس پر آئے مجھ پر ہے۔ ـــ ۲ قولہ بشکند جو کچھ تیرا اس پر ٹوٹے مجھ پر ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 5 | 54 | Kitab al-Kafala (Book of Suretyship)

Second Section: Concerning the suretyship for the person and for property

Suretyship for the person (Kafala bi'l-Nafs) is permissible because the surety (Kafil) can surrender the person by showing the claimant (Talib) the person's location and removing any obstacles between them. This is stated in 'al-Hidaya'. Or he may agree to the claim, or forcibly bring him to the court of the ruler. If he is unable to do so, he may seek help from the judge's officers; this is stated in 'al-Tabyin'. If someone takes a surety for a person's presence from another person, and then a second surety is taken from that person, they become two sureties; this is mentioned in 'al-Hidaya'. The surety is responsible for producing the person for whom suretyship is given (Makful bihi). Therefore, if a condition was made to produce him at a specific time, it becomes mandatory to produce him upon request at that time. If he produces him, it is well; if he refuses, the ruler shall imprison him, as stated in 'al-Kafi'. This ruling applies when the person's inability is not apparent. If inability is apparent, imprisonment has no meaning. However, the claimant shall not be hindered, and the claimant may continue to demand from him, but without causing harm to his occupations, as stated in 'al-Tabyin'. If staying together harms the surety, he may take another surety for his own security; this is written in 'al-Nahr al-Fa'iq'. Imprisonment should not be done at the first instance, but after two or three times. This ruling applies when he acknowledges the suretyship. If he denies it and witnesses are established, or if the judge makes him take an oath and he refuses to take it, then he shall be imprisoned from the very first instance, as stated in 'al-Zahiriyya'. This is the manifest report (zahir al-riwaya), according to 'al-Nahr al-Fa'iq'.

This ruling is not specific to this situation but applies generally to all rights; this is stated in 'al-Zahiriyya'. If the person for whom suretyship is given (Makful bi'l-Nafs) goes into hiding, the judge shall grant the surety time to go and fetch him. If the period expires and he is not produced, he shall be imprisoned; this is mentioned in 'al-Hidaya'. If he hides in such a way that his location is unknown, no demand shall be made from the surety. If the two disagree—the surety claiming he doesn't know the house and the claimant asserting he does—it shall be considered: if the person sought (Makful 'anhu) habitually travels to a certain place for trade and this is well-known, the claimant's word shall be accepted, and the surety will be ordered to go to that place. If such travel is not well-known, the surety's word shall be accepted. If the claimant presents witnesses that the Makful 'anhu is in a certain place, the surety shall be ordered to go and bring him; this is stated in 'al-Tabyin'. If the person (Makful

bihi) apostatizes and flees to Dar al-Harb (enemy territory), it shall be seen: if the surety is capable of bringing him back—for instance, if there is a treaty between us and the disbelievers that if an apostate from among us goes to them, they will return him upon request—then the surety will be granted time to bring him back. If he is not capable of bringing him back—for example, if no such promise exists between us—the surety shall not be held accountable; this is written in 'al-Zakhira'.

According to Imam Azam (may Allah have mercy on him), suretyship for the person is permissible in cases of retaliation (qisas), the penalty for slander (hadd al-qadhf), and theft.☆ It should be clear that wherever it is permitted to grant the surety time to bring the Makful 'anhu, the claimant has the right to demand a second surety from him for his own security, lest the surety himself disappear and the claimant's right be lost.

---

1. The word 'Nafs'... in Urdu, suretyship for a person is called 'hazir zamni' (guarantee of presence), and the second type is called 'mal zamni' (guarantee of property).
2. The word 'Makful bihi' means that which is guaranteed; for example, in 'hazir zamni', it means to produce that person.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ५४ | किताब-अल-कफ़ालत

दूसरी फ़स्ल: जान और माल की कफ़ालत (ज़मानत) के बयान में

जान की कफ़ालत करना जायज़ है क्योंकि कफ़ील (ज़मानतदार) उसे सुपुर्द कर सकता है इस तरह कि तालिब (मांगने वाले) को उसका घर बता दे और दोनों के बीच की रुकावटें दूर कर दे, यह 'हिदाया' में लिखा है। या उसके दावे पर राज़ी हो जाए या हाकिम (न्यायाधीश) के दरबार में ज़बरदस्ती उसे हाज़िर करे। और अगर इस पर क़ादिर (सक्षम) न हो तो क़ाज़ी के प्यादों (सिपाहियों) से मदद ले, यह 'तबीन' में लिखा है। अगर किसी ने किसी शख्स से उसकी जान की कफ़ालत ली, फिर जाकर उससे दूसरा कफ़ील लिया तो ये दो कफ़ील हो गए, यह 'हिदाया' में लिखा है। और वह मकफ़ूल बिही (जिसके लिए ज़मानत दी गई) को हाज़िर करने का ज़ामिन होता है। बस अगर मकफ़ूल बिही का किसी खास वक़्त में हाज़िर करना शर्त किया गया हो तो उसे उसी वक़्त मांगने पर हाज़िर करना लाज़िम है। बस अगर उसने हाज़िर किया तो ठीक है, और अगर इनकार किया तो हाकिम उसे क़ैद करेगा, जैसा कि 'काफ़ी' में है। और यह हुक्म उस वक़्त है जब उसका मजबूर होना ज़ाहिर न हो, और अगर लाचारी ज़ाहिर हो तो क़ैद करने के कोई मायने नहीं हैं। मगर यह कि तालिब उसके बीच रुकावट नहीं बनेगा और तालिब उससे मुतालबा (मांग) करता रहेगा, लेकिन उसके कामों में अड़चन नहीं आने देगा, जैसा कि 'तबीन' में है। और अगर साथ रहने से कफ़ील को नुकसान हो तो वह अपनी मज़बूती के लिए उससे कोई दूसरा कफ़ील ले सकता है, यह 'नहरुल फ़ाएक' में लिखा है। और पहली बार में क़ैद न करे बल्कि दो-तीन बार के बाद। और यह हुक्म उस सूरत में है जब वह कफ़ालत का इक़रार (स्वीकार) करता हो। और अगर इनकार करता हो फिर गवाह पेश हो गए या उससे क़ाज़ी ने कसम ली और वह कसम से पीछे हट गया, तो पहली ही बार क़ैद करेगा, जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। और यही ज़ाहिर-उर-रिवायत है, यह 'नहरुल फ़ाएक' में लिखा है।

यह हुक्म इसी मामले तक सीमित नहीं है बल्कि आम अधिकारों में ऐसा ही है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। अगर 'मकफ़ूल बिन नफ़्स' (जिसकी जान की ज़मानत ली गई) छिप गया हो तो हाकिम कफ़ील को आने-जाने की मोहलत देगा। फिर अगर मुद्दत बीत गई और हाज़िर न किया तो उसे क़ैद करेगा, यह 'हिदाया' में लिखा है। और अगर वह ऐसा छिपा कि उसका ठिकाना मालूम नहीं है, तो उससे मुतालबा न होगा। और अगर दोनों के बीच विवाद हुआ और कफ़ील ने कहा कि मैं उसका ठिकाना नहीं जानता, और तालिब ने कहा कि तू जानता है, तो गौर किया जाएगा कि अगर मतलूब (जिसकी तलाश है) हमेशा किसी जगह व्यापार के लिए जाता रहता है और यह मशहूर है, तो तालिब की बात

मानी जाएगी और कफ़ील को हुक्म दिया जाएगा कि उस जगह जाए। और अगर उसका इस तरह जाना मशहूर न हो तो कफ़ील की बात मानी जाएगी। और अगर तालिब ने गवाह पेश कर दिए कि मकफ़ूल अन्हु फलां जगह पर है, तो कफ़ील को जाने और उसे हाज़िर करने का हुक्म दिया जाएगा, यह 'तबीन' में लिखा है। अगर मकफ़ूल बिही धर्म त्याग कर (मुरतद होकर) दारुल हरब (शत्रु देश) में जा मिला, तो देखा जाएगा कि अगर कफ़ील उसे वापस लाने में सक्षम है, जैसे हमारे और काफिरों के बीच यह समझौता हो कि अगर कोई हममें से मुरतद होकर उनके पास जाएगा तो मांगने पर वे उसे वापस करेंगे, तो कफ़ील को आने-जाने की मोहलत दी जाएगी। और अगर उसे वापस लाने पर सक्षम न हो, जैसे हमारे और उनके बीच ऐसा वादा न हो, तो कफ़ील से इसकी पूछताछ न होगी, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

इमाम आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक क़िसास (बदले), हद्द-ए-क़ज़्फ़ (सतीत्व पर आरोप की सज़ा) और चोरी में जान की कफ़ालत जायज़ है।☆ यह स्पष्ट हो कि जिस जगह यह जायज़ रखा गया है कि कफ़ील को मोहलत देकर मकफ़ूल अन्हु को लाने के लिए अनुमति दी जाए, वहाँ तालिब को अधिकार है कि अपनी तसल्ली के लिए उससे उसका दूसरा कफ़ील ले ले ताकि कफ़ील गायब न हो जाए और उसका हक़ बर्बाद न हो।

---

1. शब्द 'नफ़्स'... उर्दू में जान की ज़मानत को 'हाज़िर ज़ामनी' कहते हैं और दूसरी को 'माल ज़ामनी' कहते हैं।
2. शब्द 'मकफ़ूल बिही' यानी जिस चीज़ की कफ़ालत की गई है, मिसाल के तौर पर हाज़िर ज़ामनी, तो उस शख़्स को हाज़िर करना।

دوسری فصل: نفس اور مال کی کفالت کے بیان میں

نفس کی کفالت کرنا جائز ہے کیونکہ کفیل اس کو سپر د کرسکتا ہے بایں طور کہ طالب کو اس کا مکان بتا دے اور دونوں کے درمیان میں موانع سے تخلیہ کر دے یہ ہدایہ میں لکھا ہے یا اس کے دعوئی کی موافقت کرے یا حاکم کے دربار میں زبردستی اس کو حاضر کرے اور اگر اس پر قادر نہ ہو تو قاضی کے پیادوں سے مدد لے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر کسی نے کسی شخص سے اس کے نفس پر کوئی کفیل لیا پھر جا کر اس سے دوسرا کفیل لیا تو یہ دو کفیل ہوئے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور مکفول بہ کے حاضر کرنے کا ضامن ہوتا ہے پس اگر مکفول بہ کا کسی خاص وقت میں حاضر کرنا شرط کیا تو اس کو اسی وقت کے طلب کرنے پر حاضر کرنا لازم ہے پس اگر اس نے حاضر کیا تو خیر اور اگر انکار کیا تو حاکم اس کو قید کرے گا کذا فی الکافی اور یہ حکم اس وقت ہے کہ اس کا عفو ظاہر نہ ہو اور اگر عجز ظاہر ہو تو قید کرنے کے کوئی معنی نہیں ہیں مگر یہ کہ طالب اس کے درمیان حائل نہ ہو گا اور طالب اس سے مطالبہ کرتا رہے گا مگر اس کے اشغال میں جرح نہ ہونے دے گا کذا فی التبیین اور اگر اس کے ساتھ رہنے سے کفیل کو ضرر ہو تو اس سے کوئی کفیل مضبوطی کے واسطے لے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اول مرتبہ میں قید نہ کرے بلکہ دو تین مرتبہ کے بعد اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب وہ کفالت کا اقرار کرتا ہو اور اگر انکار کرتا ہو پھر گواہ قائم ہوئے یا اس سے قاضی نے قسم لی اور وہ قسم سے باز رہا تو اول ہی مرتبہ قید کرے گا کذا فی الظہیر یہ اور یہی ظاہر الروایت ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

یہ حکم اسی موقع پر خاص نہیں ہے بلکہ عام حقوق میں ایسا ہی ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اگر مکفول بالنفس روپوش ہو گیا تو حاکم کفیل کو آنے جانے کی مہلت دے گا پس اگر مدت گزری اور حاضر نہ کیا تو اس کو قید کرے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اگر وہ ایسا روپوش ہوا کہ اس کا پتہ نہیں معلوم ہے تو اس سے مطالبہ نہ ہو گا اور اگر دونوں نے اختلاف کیا اور کفیل نے کہا کہ میں اس کا مکان نہیں جانتا ہوں اور طالب نے کہا کہ تو جانتا ہے تو لحاظ کیا جائے گا کہ اگر مطلوب مکفول عنہ ہمیشہ کسی مقام پر تجارت کے واسطے جاتا رہتا ہے اور یہ معروف ہے تو طالب کا قول معتبر ہوگا اور کفیل کو حکم دیا جائے گا کہ اس مقام کو جائے اور اگر اس کا اسی طرح جانا معروف نہ ہو تو کفیل کا قول معتبر ہو گا اور اگر طالب نے گواہ پیش کئے کہ مکفول عنہ فلاں مقام پر ہے تو کفیل کو جانے اور اس کو حاضر کرنے کے واسطے حکم دیا جائے گا یہ تبیین میں لکھا ہے اگر مکفول بہ مرتد ہو کر دار الحرب میں جا ملا تو لحاظ کیا جائے گا کہ اگر کفیل اس کے واپس لانے پر قادر ہے مثلاً ہمارے اور کافروں کے درمیان یہ عہد ہو کہ اگر کوئی ہم میں سے مرتد ہو کر ان میں جائے گا تو جائے حسب الطلب وہ اس کو واپس کریں گے تو کفیل کو آنے جانے کی مہلت دی جائے گی اور اگر اس کے واپس کر لانے پر قادر نہ ہو مثلاً ہمارے ان کے درمیان ایسا وعدہ نہ ہو تو کفیل سے اس کا مواخذہ نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

امام اعظم رحمہ اللہ علیہ کے نزدیک قصاص اور حد قذف اور چوری میں کفالت بالنفس جائز ہے☆ واضح ہو کہ جس مقام پر یہ جائز رکھا گیا ہے کہ کفیل کو مہلت دے کر مکفول عنہ کے لانے کے واسطے اجازت دی جائے وہاں طالب کو اختیار ہے کہ اپنی مضبوطی کے واسطے اس سے اس کا دوسرا کفیل لے لے تاکہ کفیل غائب نہ ہو جائے کہ اس کا حق ضائع ہو یہ

اِ قولہ نفس... اردو میں ضمانت نفس کو حاضر ضامنی کہتے ہیں اور دوم کو مال ضامنی بولتے ہیں۔ ۲ قولہ مکفول بہ یعنی جس چیز کی کفالت کی ہے مثلاً حاضر ضامنی تو اس شخص کو حاضر لائے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 55 | Kitab al-Kafalah (Book of Suretyship)

It is written in *Tabyin* that according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), personal suretyship (*Kafalah bil Nafs*) is permissible in cases of retaliation (*Qisas*), the prescribed punishment for slander (*Hadd al-Qadhf*), and theft (*Sariqah*). However, the individual shall not be coerced into providing a surety; rather, if the person himself is willing to provide a guarantor (*Kafil*), it shall be accepted, as stated in *Muheet al-Sarakhsi*. However, in those *Hudud* (prescribed penalties) which are purely for the sake of Allah the Almighty, such as the penalty for drinking alcohol or the penalty for adultery (*Zina*), or according to some, the penalty for theft, personal suretyship is not permissible even if the individual consents; this is recorded in *Kifayah*. When coercion is not applied for providing a surety, the claimant (*Mudda'i*) may remain in pursuit of him until he produces witnesses before leaving the judge's court; otherwise, the claimant shall let him go, as mentioned in *Muheet*. Shams al-Aimmah al-Sarakhsi mentioned that in cases of accidental injury or homicide, or other similar wounds where *Qisas* is not applicable, and in all matters where *Ta'zir* (discretionary punishment) is obligatory, the respondent (*Matlub*) shall be compelled to provide a surety because these claims are treated similarly to financial claims; this is recorded in *Nihayah*. Furthermore, in matters of *Hudud* and *Qisas*, he shall not be imprisoned until two witnesses whose character is hidden (not openly just nor openly sinful) or one just witness known to the judge for his integrity give testimony, as in *Al-Kafi*. Suretyship for property (*Kafalah bil Mal*) is permissible whether the amount is known or unknown, and whether it is by the order of the debtor (*Makful anhu*) or not. The claimant (*Talib*) has the option to demand payment from either the principal debtor (*Asil*) or the surety; this is written in *Sirajiyyah*. If he makes a demand from one, he may still demand from the other, or he may demand from both, as in *Al-Hidayah*.

Third Section: Regarding Discharge from Suretyship

Our associates have stated that once personal suretyship (*Kafalah bil Nafs*) is validly established, discharge from it can occur in one of three ways: either by delivering the person guaranteed (*Makful anhu*) to the claimant (*Talib*), or the claimant releasing the surety, or the death of the person guaranteed; this is recorded in *Muheet*. When a surety brings the person guaranteed and delivers him to the claimant in a location where litigation is possible—for example, a city where a legal claim can be filed—the surety is discharged, as in *Al-Kafi*, whether the claimant accepts him or not; this is stated in *Fath al-Qadir*. However, if the surety delivers the person in a wilderness or an open field, he shall not be discharged, as mentioned in *Al-Kafi*. If the suretyship

was contracted in one city and the person is delivered in another city, he is discharged according to Imam al-A'zam, but according to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), he is not discharged, as in *Al-Hidayah*; and the view of the *Sahibayn* is more weightier, as stated in *Fath al-Qadir*. This rule applies when there was no specific condition to deliver him in the city where the suretyship took place. If such a condition existed, he is not discharged according to the *Sahibayn*, and the scholars have differed regarding Imam al-A'zam's view, as noted in *Kifayah*. If someone stood surety on the condition that he would deliver the person in the judge's court but delivered him in the market, he is discharged, as in *Al-Kafi*. Imam al-Sarakhsi stated that the later scholars (*Muta'akhirin*) say this rule was based on the customs of that time; in our time, delivering anywhere other than the stipulated place will not result in discharge, as mentioned in *Ghayat al-Bayan*. It is recorded in *Al-Kubra* that the *Fatwa* is based on this; this is mentioned in *Tatar-khaniyah*. If a condition was placed upon the surety to deliver him to the *Amir* (ruler) and he delivered him to the *Qazi* (judge), or a condition was placed to deliver him to the *Qazi* and he...

---

1. Note: This means the killer, slanderer, or thief shall not be coerced into providing a surety.
2. Note: "Hidden" refers to witnesses whose uprightness is not established, but neither is their sinfulness manifest; their true state is concealed.
3. Note: Disagreement... some have said that even according to the Imam's view, he would not be discharged.

'तबीन' में लिखा है और इमाम-ए-आज़म के अनुसार क़िसास (बदला), हद-ए-क़ज़फ़ (अपवाद की सज़ा) और चोरी में व्यक्ति की ज़मानत (कफ़ालत बिन-नफ़्स) जायज़ है, लेकिन उस पर मजबूर नहीं किया जाएगा। बल्कि यदि वह व्यक्ति स्वयं ज़ामिन (कफ़ील) देने पर राज़ी हो तो लिया जाएगा, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। परंतु जो सीमाएं(हुदूद) विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला के लिए हैं, जैसे शराब पीने की सज़ा या ज़िना की सज़ा, या कुछ विद्वानों के अनुसार चोरी की सज़ा, तो इनमें व्यक्ति की ज़मानत जायज़ नहीं है, चाहे वह व्यक्ति राज़ी ही क्यों न हो, यह 'किफ़ाया' में लिखा है। और जब उस पर ज़ामिन देने के लिए दबाव नहीं डाला जाएगा, तो वादी (मुद्दई) उसके साथ तब तक लगा रहेगा जब तक कि वह क़ाज़ी की कचहरी से उठने तक गवाह पेश न कर दे, अन्यथा वह उसका रास्ता छोड़ देगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। शम्स अल-अइम्मा सरख़्सी ने उल्लेख किया है कि भूलवश घायल करने या हत्या करने, या इसी प्रकार के अन्य घावों में जिनमें क़िसास लागू नहीं होता, और वे सभी चीज़ें जिनमें ताज़ीर (विवेकाधीन दंड) अनिवार्य होती है, अभियुक्त (मतलूब) को ज़ामिन देने के लिए मजबूर किया जाएगा, क्योंकि यह दावा और धन का दावा एक समान हैं, यह 'निहाया' में लिखा है। और हुदूद व क़िसास में उसे तब तक क़ैद नहीं किया जाएगा जब तक कि दो गवाह जिनका चरित्र स्पष्ट न हो (अदालत-ए-मस्तूर) या एक न्यायप्रिय (आदिल) गवाह जिसके न्यायप्रिय होने को क़ाज़ी जानता हो, गवाही न दे दें, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में है। धन की ज़मानत देना जायज़ है, चाहे धन ज्ञात हो या अज्ञात, चाहे वह ऋणी (मकफ़ूल अन्हु) के आदेश से हो या न हो। और लेनदार (तालिब) को अधिकार होगा कि वह चाहे तो मूल ऋणी (असील) से मांग करे या ज़ामिन से, यह 'सिराजिया' में लिखा है। और यदि उसने एक से मांग की है, तो वह दूसरे से भी मांग कर सकता है, और उसे अधिकार है कि दोनों से मांग करे, जैसा कि 'हिदाया' में है।

तीसरी फ़स्ल: ज़मानत से बरी होने के वर्णन में

हमारे विद्वानों ने फ़रमाया कि जब व्यक्ति की ज़मानत (कफ़ालत बिन-नफ़्स) सही हो गई, तो इससे बरी होना तीन स्थितियों में से एक से हो सकता है: या तो अभियुक्त (मकफ़ूल अन्हु) को लेनदार (तालिब) के सुपुर्द कर दे, या लेनदार उस ज़ामिन को बरी कर दे, या अभियुक्त की मृत्यु हो जाए, यह 'मुहीत' में लिखा है। और जब ज़ामिन ने अभियुक्त को लाकर लेनदार के ऐसे स्थान पर सुपुर्द कर दिया जहाँ वह उससे मुकदमा कर सकता है, उदाहरण के तौर पर वह शहर जहाँ वह नालिश कर सकता है, तो ज़ामिन बरी हो जाएगा, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में है, चाहे लेनदार उसे स्वीकार करे या न

करे, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और यदि ज़ामिन ने अभियुक्त को किसी जंगल या मैदान में लेनदार के सुपुर्द किया, तो वह बरी नहीं होगा, यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि किसी शहर में ज़मानत ली गई और दूसरे शहर में उसे सुपुर्द किया गया, तो इमाम-ए-आज़म के निकट वह बरी हो गया, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट बरी नहीं होगा, जैसा कि 'हिदाया' में है, और साहिबैन का कथन अधिक तर्कसंगत है, जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और यह नियम उस स्थिति में है जब यह शर्त न रखी गई हो कि जिस शहर में ज़मानत हुई है उसी में सुपुर्द किया जाए। यदि यह शर्त रखी गई हो, तो साहिबैन के निकट बरी नहीं होगा, और इमाम-ए-आज़म के कथन में विद्वानों का मतभेद है, यह 'किफ़ाया' में लिखा है। यदि किसी ने इस शर्त पर ज़मानत दी कि वह क़ाज़ी की कचहरी में सुपुर्द करेगा और उसने बाज़ार में सुपुर्द कर दिया, तो वह बरी हो जाएगा, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में है। इमाम सरख़्सी ने फ़रमाया कि बाद के विद्वान कहते हैं कि यह नियम उस समय की प्रथा के अनुसार था, और हमारे समय में जिस स्थान पर सुपुर्द करना शर्त किया गया है, उसके अतिरिक्त कहीं और सुपुर्द करने से वह बरी नहीं होगा, जैसा कि 'ग़ायत अल-बयान' में है, और 'कुबरा' में लिखा है कि इसी पर फ़तवा है, यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। यदि ज़ामिन पर यह शर्त लगाई गई कि वह उसे अमीर (शासक) के पास सुपुर्द करे और उसने क़ाज़ी के पास सुपुर्द किया, या क़ाज़ी के पास सुपुर्द करने की शर्त लगाई और उसने...

---

1. यानी हत्यारे, अपवाद लगाने वाले या चोर पर ज़ामिन देने के लिए दबाव नहीं होगा।
2. यानी यदि उनकी न्यायप्रियता प्रकट न हो, तो उनकी अवज्ञा (फ़िस्क़) भी प्रकट न हो, बल्कि पर्दा पड़ा हो।
3. कुछ ने कहा कि इमाम के कथन में भी वह बरी नहीं होगा।

تبیین میں لکھا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک قصاص اور حد قذف اور چوری میں کفالت بالنفس جائز ہے لیکن اس پر جبر نہ کیا جائے گا بلکہ اگر اس کا نفس کفیل دینے پر خوش ہو تو لیا جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے مگر جو حدود خالص اللہ تعالیٰ کے واسطے ہیں جیسے شراب خواری کی حد یا حد زنا یا بعضوں کے نزدیک چوری کی حد پس ان میں کفالت بالنفس جائز نہیں ہے اگرچہ اس کا نفس راضی ہو یہ کفایہ میں لکھا ہے اور جب کہ اس پر کفیل دینے کے واسطے جبر نہ کیا جائے گا تو مدعی اس کا دامن گیر رہے گا یہاں تک کہ اگر قاضی کی کچہری سے اٹھنے تک اس نے گواہ پیش کئے تو خیر ورنہ اس کی راہ چھوڑ دے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور شمس الائمہ سرخسی نے ذکر کیا ہے کہ خطا سے مجروح یا مقتول کرنے یا اسی قسم کے اور زخموں میں جن میں قصاص نہیں آتا ہے اور کل وہ چیزیں جن میں تعزیر واجب ہوتی ہے مطلوب پر جبر کیا جائے گا کہ کفیل دے کیونکہ یہ دعویٰ اور مال کا دعویٰ یکساں ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور حدود و قصاص میں قید نہ ہو گا یہاں تک کہ دو گواہ کہ جن کا حال پوشیدہ ۲ ہو یا ایک گواہ عادل کہ جس کے عادل ہونے کو قاضی جانتا ہوں گواہی نہ دیں کذا فی الکافی اور مال کی کفالت کرنا جائز ہے خواہ مال معلوم ہو یا مجہول ہو خواہ مکفول عنہ کے حکم سے ہو یا نہ ہو اور طالب مختار ہو گا کہ چاہے اصیل سے مطالبہ کر لے یا کفیل سے یہ سراجیہ میں لکھا ہے اور اگر اس نے ایک سے مطالبہ کیا تو دوسرے سے مطالبہ کر سکتا ہے اور اس کو یہ اختیار ہے کہ دونوں سے مطالبہ کرے کذا فی الہدایہ۔

تیسری فصل: کفالت سے بری ہونے کے بیان میں

ہمارے اصحاب نے فرمایا کہ کفالت بالنفس جب صحیح ہو گئی تو اس سے بری ہونا ان تین صورتوں میں سے ایک صورت سے ہو سکتا ہے یا تو مکفول عنہ کو طالب کے سپرد کرے یا مکفول لہ اس کفیل کو بری کر دے یا مکفول عنہ مر جائے یہ محیط میں لکھا ہے اور جب کفیل نے مکفول عنہ کو لا کر مکفول لہ کو ایسے مقام پر سپرد کر دیا کہ جہاں اس سے خصومت کر سکتا ہے مثلاً شہر ہے کہ جس میں نالش کر سکتا ہے تو کفیل بری ہو جائے گا کذا فی الکافی خواہ طالب اس کو مان لے یا نہ مانے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر کفیل نے مکفول عنہ کو کسی جنگل یا میدان میں مکفولہ کے سپرد کیا تو بری نہ ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے اگر کسی شہر میں کفالت کی اور دوسرے شہر میں اس کو سپرد کر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بری ہو گیا اور صاحبینؒ کے نزدیک بری نہ ہو گا کذا فی الہدایہ اور صاحبین کا قول اوجہ ہے کذا فی فتح القدیر اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ یہ شرط نہ ہوئی ہو کہ جس شہر میں کفالت واقع ہوئی ہے اس میں سپرد کیا جائے اور اگر یہ شرط ہوئی ہو تو صاحبینؒ کے نزدیک بری نہ ہو گا اور امام اعظمؒ کے قول میں مشائخ نے اختلاف ۳ کیا ہے یہ کفایہ میں لکھا ہے اگر کسی نے اس شرط پر کفالت کی کہ قاضی کی کچہری میں سپرد کرے گا اور اس نے بازار میں سپرد کیا تو بری ہو جائے گا کذا فی الکافی اور امام سرخسی نے فرمایا کہ متاخرین مشائخ کہتے ہیں کہ یہ حکم اس زمانہ کی عادت کے موافق ہے اور ہمارے زمانہ میں جس جگہ سپرد کرنا شرط کیا ہے وہاں کے سوا دوسری جگہ سپرد کرنے سے بری نہ ہو گا کذا فی غایۃ البیان اور کبریٰ میں لکھا ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر کفیل کے ذمہ شرط لگائی کہ اس کو امیر کے پاس مجھے سپرد کرے اور اس نے قاضی کے پاس سپرد کیا یا قاضی کے پاس سپرد کرنے کی شرط لگائی اور اس نے

۱ قولہ اس پر یعنی قاتل یا قاذف یا چور پر کفیل دینے کے واسطے جبر نہ ہوگا۔ ۲ قولہ جو پوشیدہ یعنی اگر عدالت ظاہر نہ ہو تو ان کا فسق بھی ظاہر نہ ہو بلکہ پردہ چھپا ہوا ہو۔ ۳ قولہ اختلاف ..... بعض نے کہا کہ امام کے قول میں بھی بری نہ ہوگا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (56) Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

...handed over to the leader or set a condition to hand over to this judge, then another judge was appointed at that place and he handed him over before him, then he will be absolved. This is written in Fatawa Qazi Khan.

Someone conditioned the personal suretyship (bail) of a person with a specific condition ☆

Abu Hamid (RA) was asked: A person stood surety for someone's person (bail). The person under surety (Makful) was sitting in a monastery (Khanqah) with his community. The surety (Kafil) brought the person under surety (Makful Anhu). The Makful Anhu greeted the people, and the Kafil said to them, "This is the person under surety." Instead of sitting there, the Makful Anhu walked away and left through another door. Does this amount to handing over? He replied: Yes, this is written in Tatarkhaniya.

Someone stood surety for a person's self on the condition that if I do not bring him to the claimant (Talib) at a specified time, then whatever debt is due from him shall be upon the surety. The surety also added a condition that if I bring him to the Great Mosque and present him to the claimant, I shall be absolved of the suretyship. At that specified time and place, he brought him and had witnesses testify, but the claimant went into hiding. In this case, the surety is absolved from both the personal and financial liability. Similarly, if the suretyship was only for the person, the same ruling applies.

If someone stood surety for another's person until tomorrow on the condition that if I do not bring him to the mosque tomorrow, then the debt due from him shall be upon me. The surety stipulated to the claimant: "If the claimant does not meet me at the Great Mosque tomorrow and take him into his custody, then the surety shall be absolved." After the next day had passed, the two met. The surety claimed, "You went into hiding," while the claimant asserted, "I was there." The word of one shall not be verified over the other, the suretyship remains as it was, and the financial liability shall be binding upon the surety.

If each of them produced witnesses stating they reached the mosque, but the witnesses did not testify that the surety had handed over the person under surety, then the personal bail remains in effect, but the financial liability will not be imposed on the surety. However, if the surety produced witnesses of his presence at the

mosque while the claimant did not, the surety shall be absolved from both the financial and personal liability. In that case, the claimant's claim of being present shall not be verified.

Someone stood surety for another's person while the Makful Anhu was imprisoned by the judge. If the surety handed him over to the claimant within the prison, the surety is absolved. If someone stood surety for a person's self while he was imprisoned, then he was released, then imprisoned again, and then the surety handed him over to the claimant. The jurists (Mashaikh) have said: If the re-imprisonment was due to trade matters etc., then the handover is valid and the surety is absolved. But if it was due to state/governmental affairs, the surety is not absolved. This is written in Fatawa Qazi Khan.

If the person under personal bail was imprisoned due to a debt etc., the surety shall be held accountable. This is stated generally in 'Kitab al-Asl'. However, the Mashaikh have clarified that this ruling applies when he is imprisoned in another city. If he is imprisoned in the same city where the suretyship occurred and in the same judge's prison where the dispute was presented, then the surety shall not be required to hand him over. Instead, the judge will bring him out of prison so he can answer the claimant, and then return him to prison.

If he is imprisoned in the same city where the suretyship occurred but in a different judge's or official's prison, then analogy (Qiyas) suggests the surety should be required to hand him over, but by way of legal preference (Istihsan), he shall not be held accountable. The ruling for him will be the same as if he were in the first judge's prison. This is written in 'Zakhira'. It is stated in 'Muntaqa' that if the person under personal bail is in another judge's prison in the same city, the judge shall order the claimant to go to that judge and file his claim there. This is written in 'Muhit'.

If the person under personal bail was imprisoned after the suretyship was established, and the surety handed him over in the prison, he will not be absolved. The Mashaikh have said that this ruling...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (56) किताब अल-कफ़ाला

...अमीर के पास सुपुर्द किया या यह शर्त लगाई कि इस क़ाज़ी के पास सुपुर्द करे, फिर उस जगह दूसरा क़ाज़ी मुकर्रर हुआ और उसने उसके सामने सुपुर्द किया, तो वह बरी (मुक्त) हो जाएगा। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

किसी ने एक व्यक्ति के नफ़्स (व्यक्तिगत उपस्थिति) की ज़मानत किसी शर्त के साथ लगाई ☆

अबू हामिद (रह.) से पूछा गया कि किसी ने एक व्यक्ति के नफ़्स की ज़मानत (कफ़ालत) की और वह व्यक्ति (मकफ़ूल) अपनी बिरादरी के साथ खानक़ाह में बैठा था। फिर ज़मानत देने वाला (कफ़ील), ज़मानत लिए गए व्यक्ति (मकफ़ूल अन्हु) को लेकर आया और मकफ़ूल अन्हु ने लोगों को सलाम किया। कफ़ील ने उनसे कहा कि यही वह व्यक्ति है, और मकफ़ूल अन्हु वहाँ बैठने के बजाय चला गया और दूसरे दरवाज़े से निकल गया। तो क्या इतने से सुपुर्द करना मान लिया जाएगा? उन्होंने फ़रमाया कि हाँ, यह 'तातारखानिया' में लिखा है।

किसी ने एक व्यक्ति के नफ़्स की कफ़ालत इस शर्त पर की कि अगर मैं फ़लां वक्त पर उसे वादी (तालिब) के पास न पहुँचा दूँ, तो जो माल उसका उस पर बकाया है, वह कफ़ील पर होगा। कफ़ील ने कफ़ालत में यह भी शर्त रखी कि अगर मैं उसे बड़ी मस्जिद में तालिब से मिला दूँ, तो वह कफ़ालत से बरी हो जाएगा। फिर उसी समय और उसी जगह वह उसे लाया और उस पर गवाह बना लिए, लेकिन तालिब वहाँ से छिप गया। तो यह कफ़ील नफ़्स और माल दोनों की ज़मानत से बरी हो गया। इसी तरह अगर केवल नफ़्स की ज़मानत हो तो भी यही हुक्म है।

और अगर कल तक के लिए किसी व्यक्ति के नफ़्स की ज़मानत इस शर्त पर की कि अगर मैं उसे कल मस्जिद में न पहुँचा दूँ, तो जो माल उस पर है वह मुझ पर होगा। कफ़ील ने तालिब से यह शर्त की कि अगर तालिब कल के दिन बड़ी मस्जिद में न मिला और उसे अपने अधिकार में न लिया, तो कफ़ील बरी होगा। फिर अगले दिन गुज़रने के बाद दोनों मिले। कफ़ील ने कहा कि तुम छुप गए थे और तालिब ने कहा कि मैं वहाँ पहुँचा था। तो एक की दूसरे पर पुष्टि (तस्दीक़) नहीं की जाएगी और ज़मानत अपनी स्थिति पर रहेगी, और माल कफ़ील पर अनिवार्य (लाज़िम) होगा।

और अगर दोनों में से हर एक ने गवाह पेश किए कि हम मस्जिद में पहुँचे थे, और गवाहों ने यह गवाही नहीं दी कि कफ़ील ने मकफ़ूल को सौंप दिया है, तो नफ़्स की कफ़ालत अपनी स्थिति पर

रहेगी और माल कफ़ील पर अनिवार्य नहीं होगा। और अगर कफ़ील ने मस्जिद पहुँचने पर गवाह पेश किए और तालिब ने गवाह पेश नहीं किए, तो कफ़ील माल और नफ़्स दोनों से बरी हो जाएगा। वहाँ पहुँचने पर तालिब की बात सच नहीं मानी जाएगी।

किसी ने एक व्यक्ति के नफ़्स की कफ़ालत की और मकफ़ूल अन्हु क़ाज़ी के पास कैद था। कफ़ील ने उसे कैदखाने में तालिब के हवाले कर दिया, तो कफ़ील बरी हो गया। अगर किसी ने किसी के नफ़्स की कफ़ालत की और वह कैद में था, फिर रिहा हुआ, फिर दोबारा कैद हुआ, फिर कफ़ील ने उसे तालिब के हवाले किया। विद्वानों (मशायख़) ने फ़रमाया कि अगर दोबारा कैद होना व्यापार आदि की वजह से था, तो सुपुर्दगी सही होगी और कफ़ील बरी हो जाएगा। और अगर सरकारी मामलों की वजह से कैद हुआ, तो कफ़ील बरी नहीं होगा। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

अगर मकफ़ूल-बिन-नफ़्स कर्ज़ आदि की वजह से कैद किया गया, तो कफ़ील से पूछताछ की जाएगी। 'किताबुल असल' में सामान्यतः ऐसा ही लिखा है। मगर मशायख़ ने फ़रमाया कि यह हुक्म तब है जब वह दूसरे शहर में कैद हो। अगर उसी शहर में कैद है जहाँ ज़मानत हुई थी और उसी क़ाज़ी की जेल में है जिसके पास मामला पेश किया गया है, तो कफ़ील से सुपुर्द करने का मुतालबा नहीं किया जाएगा। लेकिन क़ाज़ी उसे जेल से निकालेगा ताकि वह अपने वादी को जवाब दे सके, फिर उसे वापस जेल भेज देगा।

और अगर वह उसी शहर में कैद हो जहाँ कफ़ालत हुई है, लेकिन किसी दूसरे क़ाज़ी या हाकिम की जेल में हो, तो तर्क(कियास) यह चाहता है कि कफ़ील से सुपुर्द करने की माँग की जाए, लेकिन इस्तेहसानन (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) पूछताछ नहीं की जाएगी। उसका हुक्म वैसा ही होगा जैसा उसी क़ाज़ी की जेल में कैद होने का हुक्म था। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और 'मुन्तक़ी' में है कि अगर मकफ़ूल-बिन-नफ़्स शहर के दूसरे क़ाज़ी की जेल में हो, तो क़ाज़ी तालिब को हुक्म देगा कि उस क़ाज़ी के पास जाए और वहीं मुक़दमा (नालिश) करे। यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर मकफ़ूल-बिन-नफ़्स ज़मानत के बाद कैद किया गया और कफ़ील ने उसे जेल में ही सौंप दिया, तो वह बरी नहीं होगा। मशायख़ ने फ़रमाया कि यह हुक्म...

امیر کے پاس سپرد کیا یا یہ شرط لگائی کہ اس قاضی کے پاس سپرد کرے پھر اس جگہ دوسرا قاضی مقرر ہوا اور اس نے اس کے سامنے سپرد کیا تو بری ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک شخص کے نفس کی کفالت کسی شرط کے ساتھ مشروط کی ☆

ابو حامدؒ سے پوچھا کہ کسی نے ایک شخص کے نفس کی کفالت کی اور مکفول اپنی برادری کے ساتھ خانقاہ میں بیٹھا تھا پھر کفیل مکفول عنہ کو لے کر آیا اور مکفول عنہ نے قوم کو سلام کیا اور کفیل نے اس سے کہا کہ یہی مکفول عنہ ہے اور مکفول عنہ وہاں بیٹھا بلکہ چلا اور دوسرے دروازہ سے نکل گیا تو کیا اس قدر سے سپرد کرنا ہو جاتا ہے انہوں نے فرمایا کہ ہاں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے کسی نے ایک شخص کے نفس کی کفالت اس شرط کے ساتھ کی کہ اگر میں فلاں وقت اس کو طالب کے پاس نہ پہنچا دوں تو جو مال اس کا اس پر ہے وہ کفیل پر ہو گا اور کفیل نے کفالت میں یہ بھی شرط کی کہ اگر بڑی مسجد میں اس کو طالب سے ملا دے تو وہ کفالت سے بری ہو گا پھر اسی وقت پر اسی جگہ اس کو لایا اور اس پر گواہ کر لئے اور طالب روپوش ہو گیا تو یہ کفیل نفس و مال دونوں کی کفالت سے بری ہو گیا اور اسی طرح اگر فقط کفالت بالنفس ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کل تک کے واسطے کسی شخص کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی کہ اگر میں اس کو کل مسجد میں نہ پہنچا دوں تو جو مال اس پر ہے وہ مجھ پر ہو گا اور کفیل نے طالب سے یہ شرط کی کہ اگر طالب کل کے روز بڑی مسجد میں نہ ملا اور اس سے لے کر اپنے قبضہ میں نہ کیا تو کفیل بری ہو گا پھر کل کے روز گزرنے کے بعد دونوں ملے پس کفیل نے کہا کہ تو

روپوش ہو گیا اور طالب نے کہا کہ میں وہاں پہنچا تو ایک کی دوسرے پر تصدیق نہ کی جائے گی اور کفالت اپنے حال پر رہے گی اور مال کفیل پر لازم ہو گا اور اگر ہر ایک نے دونوں میں سے گواہ پیش کئے کہ ہم مسجد میں پہنچے تھے اور گواہوں نے یہ گواہی نہ دی کہ کفیل نے مکفول بہ کو دے دیا ہے تو کفالت بالنفس اپنے حال پر باقی رہے گی اور مال کفیل پر لازم نہ آئے گا اور اگر کفیل نے مسجد میں پہنچنے پر گواہ پیش کئے اور طالب نے گواہ پیش نہ کئے تو کفالت مال اور نفس سے بری ہو جائے گا اور وہاں پہنچنے پر طالب کی تصدیق نہ کی جائے گی کسی نے ایک شخص کے نفس کی کفالت کی اور مکفول عنہ قاضی کے پاس قید تھا پھر کفیل نے قید خانہ میں اسے طالب کے سپرد کر دیا تو یہ کفیل بری ہو گیا اور اگر کسی شخص کے نفس کی کفالت کی اور وہ قید میں تھا پھر چھوٹا پھر قید میں پڑا پھر کفیل فی طالب کے سپرد کر دیا مشائخ نے فرمایا کہ اگر دوبارہ قید ہونا کسی تجارت وغیرہ کی وجہ سے تھا تو سپرد کرنا صحیح اور کفیل بری ہو گا اور اگر کسی سلطانی امور کی وجہ سے ہو تو کفیل بری نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر مکفول بالنفس قرض وغیرہ کی وجہ سے قید کیا گیا تو کفیل سے مواخذہ کیا جائے گا اور کتاب الاصل میں مطلقاً ایسے ہی لکھا ہے مگر مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ وہ دوسرے شہر میں قید ہو اور اگر اسی شہر میں جس میں کفالت واقع ہوئی اور اسی قاضی کے قید خانہ میں جس کے پاس جھگڑا پیش کیا ہے قید ہو تو کفیل سے سپرد کرنے کا مطالبہ نہ کیا جائے گا لیکن قاضی اس کو قید خانہ سے نکالے گا تاکہ اپنے مدعی کو جواب دے پھر اس کو قید خانہ بھیج دے گا اور اگر وہ اسی شہر میں قید ہو کہ جس میں کفالت واقع ہوئی ہے لیکن دوسرے قاضی کے قید خانہ میں ہو یا حاکم کے قید خانہ میں ہو تو قیاس یہ چاہتا ہے کہ کفیل کے سپرد کرنے کا مواخذہ کیا جائے اور استحساناً مواخذہ نہ کیا جائے گا اور اس کا حکم ویسا ہی ہو گا جیسا اسی قاضی کے قید خانہ میں قید ہونے کا حکم تھا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور منتقیٰ میں ہے کہ اگر مکفول بالنفس شہر

کے دوسرے قاضی کے قید خانہ میں قید ہو تو قاضی طالب کو حکم دے گا کہ اس قاضی کے پاس جائے اور وہیں نالش کرے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مکفول بالنفس کفالت کے بعد قید کیا گیا اور کفیل نے قید خانہ میں اس کو سپرد کیا تو بری نہ ہو گا اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم۔۔۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (57) Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

In this situation, where the individual is imprisoned in another judge's (Qazi) prison, and if he is imprisoned in the prison of the same Qazi where the lawsuit is pending, there is a difference of opinion. Some scholars (Mashaikh) stated that the surety (Kafil) will not be absolved, while the leading scholars stated that he will be absolved, and this is the correct view. Based on the analogy of the previous issue, if he is imprisoned in the same city where the suretyship took place, he should be absolved as a matter of legal preference (istihsan), even if he is in another Qazi's or ruler's prison. Other scholars have stated that this ruling applies when the imprisonment is due to someone other than the claimant (Talib). If the imprisonment is due to the claimant, then in both cases, the surety will inevitably be absolved upon handing him over. It is written in the Fatawa that if he is handed over in prison upon the claimant's demand, the surety is absolved; this is recorded in 'Al-Zakheera'. A person provided suretyship for another's person (Nafs), and the latter was not a prisoner but was subsequently imprisoned. Then the claimant brought a dispute against the surety before the same Qazi who ordered the imprisonment, saying, "I stood surety for him, and you have imprisoned him due to so-and-so's debt." It is narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that the Qazi should order his presence so the surety can hand him over to the beneficiary (Makful-lahu), then return him to prison. This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

A person for whom suretyship was provided (Makful-bihi) was imprisoned due to debt, then the Qazi brought him out because of the claimant's dispute, and the surety said, "I have handed him over to you." If this was said in front of the Qazi, he is absolved of the suretyship. If said elsewhere than the Qazi's assembly and he is under the guard of the Qazi's messenger, he will not be absolved. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that if one provides suretyship for someone's person and hands him over to the claimant in the Qazi's assembly among the group he was brought from prison with, he will not be absolved. If the surety himself is imprisoned regarding the suretyship, and if the Makful-bihi is imprisoned in a case of homicide (blood), there is no way to hold the surety accountable. If the surety is imprisoned and it is discovered that the Makful-bihi is traveling in some other cities, the Qazi shall order the claimant to accept a surety for the surety's person so he may be released from prison to bring the Makful-bihi. Similarly, if the surety is imprisoned due to debt and it is found he has no assets in this city but has assets in Khorasan, the Qazi shall release him and order the claimant to take a surety for his person

according to the distance, and sell his assets to pay off the debt. This is written in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. If someone provides suretyship for another's person without specifying "I will be absolved when I hand him over to you," and then hands him over, he is absolved; this is in 'Al-Hidaya'. However, there are several scenarios: either he handed him over after the claimant's demand or before it. If handed over after the demand, he is absolved even if he didn't explicitly say "I hand him over by way of suretyship." If handed over without the claimant's demand, he is not absolved until he says, "I have handed him over to you by way of suretyship." This is written in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'.

Providing Suretyship for Someone's Person for a Specified Period ★

If the surety hands over the person for whom suretyship was given (Makful-anhu) to the claimant and the latter refuses to accept him, he shall be compelled to accept. This is written in 'Al-Tabyin'. If suretyship is provided for someone's person for one month and he is handed over before the month ends, the surety is absolved even if the beneficiary refuses to accept. This is written in 'Al-Khulasa'. And if the person whose appearance was sought (Matlub) surrenders himself by way of suretyship, the surety is absolved...

---

1. The term "Makful-bihi" refers to the person for whose personal appearance suretyship has been provided.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (57) किताबुल कफ़ालह

इस सूरत में जबकि वह दूसरे क़ाज़ी के कैदखाने में कैद हो और अगर उसी क़ाज़ी के कैदखाने में कैद हो जिसके यहाँ मुक़दमा है, तो इख्तिलाफ़ है। कुछ मशाईख़ ने कहा कि बरी (मुक्त) नहीं होगा और आइम्मा मशाईख़ ने कहा कि बरी हो जाएगा और यही सही है। और पिछले मसले के क़यास पर अगर उसी शहर में जहाँ कफ़ालत हुई है कैद हो तो इस्तिहसानन बरी होना चाहिए, चाहे दूसरे क़ाज़ी या हाकिम के कैदखाने में कैद हो। और अन्य मशाईख़ ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस सूरत में है कि तालिब (लेनदार) के सिवा किसी दूसरे व्यक्ति की वजह से कैद हो, और अगर तालिब की वजह से कैद होगा तो दोनों सूरतों में सुपुर्द करने से ला-महाला बरी हो जाएगा। फ़तावा में लिखा है कि अगर तालिब की मांग पर कैदखाने में उसे सुपुर्द किया तो बरी हो जाएगा। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। एक व्यक्ति के नफ़्स (व्यक्तिगत उपस्थिति) की कफ़ालत की और वह कैदी नहीं था, फिर कैद किया गया। फिर तालिब ने कफ़ील (ज़ामिन) से उसी क़ाज़ी के सामने जिसने कैद किया है, झगड़ा पेश किया और कफ़ील से कहा कि मैंने इसकी कफ़ालत की और आपने फ़ुलां शख्स के कर्ज़ की वजह से इसे कैद किया। तो इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि क़ाज़ी उसे हाज़िर करने का हुक्म दे ताकि कफ़ील उसे मकफ़ूल-लहू (जिसके लिए कफ़ालत की गई) के सुपुर्द करे, फिर उसे कैदखाने भेज दे। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

एक व्यक्ति मकफ़ूल-बिहि (वह जिसके लिए ज़मानत दी गई) कर्ज़ की वजह से कैद था, फिर उसे क़ाज़ी ने तालिब की दुश्मनी की वजह से निकाला और कफ़ील ने कहा कि मैंने उसे तुझे सुपुर्द किया। पस अगर यह कलाम क़ाज़ी के सामने कहा तो कफ़ालत से बरी हो गया। और अगर क़ाज़ी की मजलिस के सिवा दूसरी जगह कहा और उस पर क़ाज़ी के एलची का पहरा है तो बरी नहीं होगा। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर किसी व्यक्ति के नफ़्स की कफ़ालत की और क़ाज़ी की मजलिस में वह व्यक्ति जिन लोगों के साथ कैद से लाया गया है तालिब के सुपुर्द किया तो बरी नहीं होगा। और अगर कफ़ील कफ़ालत में कैद किया गया, पस अगर मकफ़ूल-बिहि खून के बाब (मामले) में कैद हो तो कफ़ील पर मुवाख़ज़ा (ज़वाबदेही) करने की कोई राह नहीं है। और अगर कफ़ील कैद किया गया और मकफ़ूल-बिहि का कुछ शहरों में मुसाफ़िर होना मालूम हुआ तो क़ाज़ी उस तालिब को हुक्म देगा कि उस कफ़ील के नफ़्स का कोई कफ़ील लेकर उसे कैदखाने से निकाले ताकि वह मकफ़ूल-बिहि को लाए। और इसी तरह अगर कफ़ील कर्ज़दारी की वजह से कैद किया गया और दरियाफ़्त करने से मालूम हुआ कि उसका कुछ माल इस शहर में नहीं है और उसका माल खुरासान

में है तो क़ाज़ी उसे निकालेगा और उसके तालिब को हुक्म देगा कि दूरी के हिसाब से उसके नफ़्स पर कोई कफ़ील ले ले और उसका माल फ़रोख़्त (बेच) कर के उसका कर्ज़ अदा करे। यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। अगर किसी ने दूसरे के नफ़्स की कफ़ालत की और यह नहीं कहा कि जब मैं तेरे सुपुर्द करूँ तब बरी हूँगा, फिर उसके सुपुर्द कर दिया तो बरी हो गया। यह 'हिदाया' में लिखा है। लेकिन इसकी कई सूरतें हैं: या तो उसे तालिब की ख़्वाहिश के बाद सुपुर्द किया या उससे पहले सुपुर्द किया। पस अगर उसके तलब करने के बाद सुपुर्द कर दिया तो बरी हो जाएगा चाहे यह न कहा हो कि मैंने कफ़ालत की राह से तेरे सुपुर्द किया है। और अगर बिना तालिब की तलब के सुपुर्द किया तो जब तक यह न कहे कि मैंने कफ़ालत की राह से तुझे सुपुर्द किया है, बरी नहीं होगा। यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है।

निर्धारित समय के लिए किसी के नफ़्स की कफ़ालत करना ★

अगर कफ़ील ने मकफ़ूल-अन्हु को तालिब के सुपुर्द कर दिया और उसने क़बूल करने से इनकार किया तो क़बूल करने पर मजबूर किया जाएगा। यह 'तबीईन' में लिखा है। अगर एक महीने तक के वास्ते किसी के नफ़्स की कफ़ालत की फिर महीने से पहले उसे सुपुर्द किया तो बरी हो जाएगा चाहे मकफ़ूल-लहू क़बूल करने से इनकार करे। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और अगर मतलूब (जिसकी ज़मानत दी गई) अपने नफ़्स को कफ़ालत की राह से खुद सुपुर्द करे तो कफ़ील बरी हो...

---

1. कौलुहू मकफ़ूल बिहि यानी जिसकी हाज़िर ज़ामनी की गई है।

اس صورت میں جو کہ دوسرے قاضی کے قید خانہ میں قید ہو اور اگر اسی قاضی کے قید خانہ میں جس کے یہاں نالش ہے قید ہو تو اختلاف ہے بعض مشائخ نے کہا کہ بری نہ ہوگا اور ائمہ مشائخ نے کہا کہ بری ہو جائے گا اور یہی صحیح ہے اور مسئلہ گزشتہ کے قیاس پر اگر اسی شہر میں جس میں کفالت واقع ہوئی ہے قید ہو تو استحساناً بری ہونا چاہئے اگر چہ دوسرے قاضی یا حاکم کے قید خانہ میں قید ہو اور بھی مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ سوائے طالب کے دوسرے شخص کی وجہ سے قید ہو اور اگر طالب کی وجہ سے قید ہوگا تو دونوں صورتوں میں سپرد کرنے سے لامحالہ بری ہو جائے گا اور فتاویٰ میں لکھا ہے کہ اگر طالب کے طلب پر قید خانہ میں اس کو سپرد کیا تو بری ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص کے نفس کی کفالت کی اور وہ قیدی نہ تھا پھر قید کیا گیا پھر طالب نے کفیل سے اسی قاضی کے سامنے جس نے قید کیا ہے جھگڑا پیش کیا اور کفیل سے کہا کہ میں نے اس کی کفالت کی اور آپ نے فلاں شخص کے قرضہ کی وجہ سے اس کو قید کیا تو امام محمدؒ سے روایت ہے کہ قاضی اس کے حاضر کرنے کا حکم کرے تاکہ کفیل اس کو مکفولہ کے سپرد کرے پھر اس کو قید خانہ بھیج دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک شخص مکفول بہ قرضہ کی وجہ سے قید تھا پھر اس کو قاضی نے طالب کی خصومت کی وجہ سے نکالا اور کفیل نے کہا کہ میں نے اس کو تجھے سپرد کیا پس اگر یہ کلام قاضی کے سامنے کہا تو کفالت سے بری ہو گیا اور اگر قاضی کی مجلس کے سوا دوسری جگہ کہا اور اس پر قاضی کے ایلچی کا بہرہ ہے تو بری نہ ہو گا امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کسی شخص کے نفس کی کفالت کی اور قاضی کی مجلس میں وہ شخص جن لوگوں کے ساتھ قید سے لایا گیا ہے طالب کے

سپرد کیا تو بری نہ ہو گا اور اگر کفیل کفالت میں قید کیا گیا پس اگر مکفول بہ خون کے باب میں قید ہو تو کفیل پر مواخذہ کرنے کی کوئی راہ نہیں ہے اور اگر کفیل قید کیا گیا اور مکفول بہ کا بعض شہروں میں مسافر ہونا معلوم ہوا تو قاضی اس طالب کو حکم دے گا کہ اس کفیل کے نفس کا کوئی کفیل لے کر اس کو قید خانہ سے نکالے تاکہ وہ مکفول بہ کو لائے اور اسی طرح اگر کفیل قرض داری کی وجہ سے قید کیا گیا اور دریافت کرنے سے معلوم ہوا کہ اس کا کچھ مال اس شہر میں نہیں ہے اور اس کا مال خراسان میں ہے تو قاضی اس کو نکالے گا اور اس کے طالب کو حکم دے گا کہ بقدر دوری کے اس کے نفس پر کوئی کفیل لے لے اور اس کا مال فروخت کر کے اس کا قرضہ ادا کرے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے کے نفس کی کفالت کی اور یہ نہ کہا کہ جب میں تیرے سپرد کروں تب بری ہوں گا پھر اس کے سپرد کر دیا تو بری ہو گیا یہ ہدایہ میں لکھا ہے لیکن اس کی کئی صورتیں ہیں یا اس کو طالب کی خواہش کے بعد سپرد کیا یا اس سے پہلے سپرد کیا پس اگر اس کے طلب کرنے کے بعد سپرد کر دیا تو بری ہو جائے گا اگر چہ یہ نہ کہا ہو کہ میں نے کفالت کی راہ سے تیرے سپرد کیا ہے اور اگر بدون طالب کی طلب کے سپرد کیا تو جب تک یہ نہ کہے کہ میں نے کفالت کی راہ سے تجھے سپرد کیا ہے بری نہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

ماہ معین کے لیے کسی کے نفس کی کفالت کرنا ★

اگر کفیل نے مکفول عنہ کو طالب کے سپرد کر دیا اور اس نے قبول کرنے سے انکار کیا تو قبول کرنے پر مجبور کیا جائے گا یہ تبیین میں لکھا ہے اگر ایک مہینہ تک کے واسطے کسی کے نفس کی کفالت کی پھر مہینہ سے پہلے اس کو سپرد کیا تو بری ہو جائے گا اگر چہ مکفول لہ قبول کرنے سے انکار کرے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر مطلوب اپنے نفس کو کفالت کی راہ سے خود سپرد کرے تو کفیل بری ہو

1. قولہ مکفول بہ یعنی جس کی حاضر ضامنی کی گئی ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 58 | Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

...is discharged, and he is also discharged by handing over [the debtor] to the agent (Wakil) of the surety or his messenger; this is recorded in *al-Kanz*. The condition for exoneration is that all these people must say, "We have handed him over to you by way of suretyship (Kafala)"; this is stated in *al-Tabyin*. Furthermore, Imam Muhammad (RA) added a condition to this issue that the name of that surety must be mentioned. Shaikhul Islam Khawahar Zada stated that our masters have said that handing over from the aspect of Kafala is an essential condition. However, the need to specify the suretyship of a particular person arises when there are two sureties for his person (nafs), each having become a surety under a separate contract. If there is only one surety for his person, there is no need to mention that person; this is mentioned in *al-Muheet*. If a stranger, who was not commanded to hand over, surrenders the person guaranteed (Makful bihi) to the claimant (Talib) and says, "I have surrendered him on behalf of the surety," then if the claimant accepts, the surety is discharged. If the claimant remains silent and does not use the word "accepted," the surety will not be discharged. If a Judge (Qazi) or his trustee (Amin) demands a surety for the person (Kafil bin-nafs) from the defendant, whether at the claimant's request or without it, and the surety hands him over to the Judge, he shall be discharged. But if he hands him over to the claimant, he will not be discharged; this ruling applies when the Judge or trustee has not attributed this Kafala to the claimant. If he did attribute it and told the defendant, "The claimant wants a personal surety from you, give it to him," and the surety then hands him over to the Judge or his trustee, he will not be discharged. However, if he hands him over to the claimant, he will be discharged. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

In the mentioned problem, if the person guaranteed (Makful bin-nafs) dies, the personal surety is released from the suretyship ☆

If the claimant appoints an agent (Wakil) for the purpose of obtaining a personal surety from the debtor, there are two scenarios: either the agent attributes the Kafala to himself, in which case the right to demand from the surety belongs to the agent. Or, if he attributes the Kafala to the principal (the actual claimant), then the right of demand belongs to the principal. If the agent hands over the debtor to the principal, by way of *Istihsan* (legal preference), the surety is discharged in both scenarios; as stated in *al-Dhakhira*. If he hands him over to the agent, he will be discharged if the agent had referred the Kafala to himself; otherwise, he will not be discharged. This is stated in *Tatar-khaniya*. If a group of people stands surety for one person's presence

and it is a single joint suretyship, then if one of them produces him, all are discharged. But if their suretyships are separate, the others will not be discharged; this is mentioned in *al-Badai'*. If the person guaranteed (Makful bin-nafs) dies, the personal surety is released from the suretyship, as stated in *al-Hidayah*, whether the person guaranteed is a slave or a freeman; there is no difference between the two, as per *Fath al-Qadir*. Similarly, if the surety dies, he is also discharged (his liability ends); this is written in *al-Hidayah*. If the personal surety provides another surety for himself to the claimant, and then the original debtor (Asil) dies, both sureties are discharged. Likewise, if the first surety dies, the second surety is discharged; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. If someone stands surety for another's person and then the claimant dies, the personal suretyship remains in force. Subsequently, if the surety hands over the debtor to the executor (Wasi) of the deceased claimant, he is discharged, whether there are debts against the estate or not. If he hands over the debtor to an heir of the deceased, he will not be discharged if there are debts against the estate, regardless of whether those debts encompass the entire estate or not. If there are no debts against the estate, he will be discharged only in relation to the share of the person to whom he handed over [the debtor]. If the estate exceeds the debts and the deceased had also made a bequest (will) of one-third of his property, and the surety hands over the debtor to an heir or a legatee (Musi lahu) or to a creditor, he will not be discharged. If he hands him over to all three types of people, Shamsul Aimmah al-Sarakhsi stated that the most correct view (Asahh) in my opinion is that he will not be discharged; this is written in *al-Zahiriyyah*. Then, if the heir pays off the debt and the bequest, the surety... to the heirs...

---

1. The word 'Wakil' (agent) means that an agent or messenger of the surety handed over [the debtor] on behalf of the surety; and 'these people' refers to the agent, etc. 2. Example for 'side/direction': For instance, Bakr, the agent for the creditor Zaid, says to the debtor Khalid, "Give me a surety for your own person," or in another scenario, says, "Give me a surety for Zaid."

...जाता है और ज़मानतदार (कफ़ील) के वकील और उसके दूत (एलची) के सुपुर्द करने से भी बरी हो जाता है, यह 'कन्ज़' में लिखा है। बरी होने की शर्त यह है कि ये सब लोग यह कहें कि हमने कफ़ाला के नाते इसे तुम्हारे सुपुर्द किया, यह 'तबीन' में लिखा है। फिर इमाम मोहम्मद (रह.) ने इस मसले में यह शर्त भी लगाई है कि उस कफ़ील का नाम लिया जाए। शेखुल इस्लाम ख्वाहर ज़ादा ने फ़रमाया कि हमारे मशायख़ ने फ़रमाया है कि कफ़ाला के पहलू से सुपुर्द करना एक अनिवार्य शर्त है, लेकिन फलां व्यक्ति की ज़मानत से सुपुर्द करने की ज़रूरत तब होगी जब उसके व्यक्ति (नफ़्स) के दो ज़मानतदार हों, जिनमें से प्रत्येक अलग-अलग अनुबंध (अक़्द) पर ज़मानतदार हो। यदि उसके नफ़्स का केवल एक ही कफ़ील हो, तो फलां व्यक्ति का उल्लेख करने की कोई आवश्यकता नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी अजनबी व्यक्ति ने, जिसे सुपुर्द करने का आदेश नहीं दिया गया था, ऋणी (मकफ़ूल बिही) को लेनदार (तालिब) के सुपुर्द कर दिया और कहा कि मैंने कफ़ील की ओर से सुपुर्द किया है, तो यदि तालिब ने स्वीकार कर लिया, तो कफ़ील बरी हो गया। यदि वह चुप रहा और 'क़बूल' शब्द नहीं कहा, तो वह बरी नहीं होगा। यदि क़ाज़ी या उसके अमीन ने प्रतिवादी से मुद्दई की माँग पर या बिना माँग के'कफ़ील बिन-नफ़्स' (व्यक्ति की ज़मानत) माँगा और कफ़ील ने उसे क़ाज़ी के सुपुर्द कर दिया, तो वह बरी हो जाएगा। और यदि तालिब के सुपुर्द किया, तो बरी नहीं होगा; यह नियम उस स्थिति में है जब क़ाज़ी या अमीन ने इस कफ़ाला को तालिब की ओर संदर्भित (मन्सूब) न किया हो। यदि उसने संदर्भित किया और प्रतिवादी से कहा कि मुद्दई तुमसे कफ़ील बिन-नफ़्स चाहता है, उसे दे दो, और कफ़ील ने क़ाज़ी या उसके अमीन के सुपुर्द किया, तो वह बरी नहीं होगा, लेकिन यदि तालिब के सुपुर्द किया, तो वह बरी हो जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

उक्त मसले में यदि ऋणी (मकफ़ूल बिन-नफ़्स) की मृत्यु हो जाए, तो ज़मानतदार (कफ़ील बिन-नफ़्स) ज़मानत से मुक्त हो गया ☆

यदि तालिब ने किसी व्यक्ति को इस उद्देश्य के लिए वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया कि वह मेरे लिए ऋणी से कफ़ील बिन-नफ़्स प्राप्त करे, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: या तो वकील कफ़ाला को अपनी ओर संदर्भित करेगा, तो ऐसी स्थिति में कफ़ील से मांग करने का अधिकार वकील को होगा। और यदि उसने कफ़ाला को मुवक्किल (मूल लेनदार) की ओर संदर्भित किया, तो मांग का अधिकार मुवक्किल को होगा। यदि वकील ने ऋणी को मुवक्किल के सुपुर्द कर दिया, तो इस्तेहसानन (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) वह दोनों ही स्थितियों में बरी हो जाएगा, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है।

और यदि उसने वकील के सुपुर्द किया, तो यदि वकील ने कफ़ाला का संबंध अपनी ओर रखा था, तो वह बरी होगा, अन्यथा नहीं। यह 'ततारख़ानिया' में लिखा है। यदि एक समूह ने एक व्यक्ति के नफ़्स की ज़मानत ली और सबकी एक ही ज़मानत है, तो उनमें से किसी एक के उसे पेश करने पर सब बरी हो गए। लेकिन यदि सबकी ज़मानत अलग-अलग हो, तो बाकी लोग बरी नहीं होंगे, यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि मकफ़ूल बिन-नफ़्स की मृत्यु हो जाए, तो कफ़ील बिन-नफ़्स ज़मानत से मुक्त हो गया, जैसा कि 'हिदाया' में है, चाहे ऋणी गुलाम हो या स्वतंत्र, दोनों में कोई अंतर नहीं है, जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में है। इसी प्रकार, यदि कफ़ील मर गया, तो भी वह (उसका दायित्व) समाप्त हो गया, यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि कफ़ील बिन-नफ़्स ने तालिब को अपने स्वयं के नफ़्स का कोई कफ़ील दिया, फिर मूल ऋणी (असील) मर गया, तो दोनों कफ़ील बरी हो जाएँगे। इसी प्रकार, यदि पहला कफ़ील मर गया, तो दूसरा कफ़ील बरी हो जाएगा, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे के नफ़्स की ज़मानत ली और फिर तालिब (लेनदार) की मृत्यु हो गई, तो ज़मानत अपनी स्थिति में बनी रहेगी। फिर यदि कफ़ील ने मकफ़ूल बिही को मृतक के वसी (निष्पादक) के सुपुर्द किया, तो वह बरी हो गया, चाहे संपदा (तरका) पर ऋण हो या न हो। और यदि उसने ऋणी को मृतक के वारिस के सुपुर्द किया, तो यदि तरका पर ऋण है, तो वह बरी नहीं होगा, चाहे वह ऋण पूरे तरका को घेरे हुए हो या नहीं। यदि तरका पर ऋण न हो, तो वह केवल उसी के हिस्से के संबंध में बरी होगा जिसके सुपुर्द किया है। यदि तरका ऋण से अधिक हो और मृतक ने एक-तिहाई संपत्ति की वसीयत भी की हो, और कफ़ील ने ऋणी को किसी वारिस या वसीयतदार (मूसी लहू) के सुपुर्द किया या लेनदार के सुपुर्द किया, तो वह बरी नहीं होगा। और यदि इन तीनों प्रकार के लोगों के सुपुर्द किया, तो शम्सुल अइम्मा सरख़सी ने फ़रमाया कि मेरे अनुसार सही (असह्) यह है कि वह बरी नहीं होगा, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। फिर यदि वारिस ने ऋण और वसीयत अदा कर दी, तो कफ़ील को वारिसों के सुपुर्द...

---

1. 'वक़ील' से तात्पर्य है कि कफ़ील की ओर से कफ़ील के वकील या दूत ने सुपुर्द किया हो; और 'ये लोग' से तात्पर्य वक़ील आदि से है। 2. 'तरफ़' का उदाहरण: जैसे ऋणदाता ज़ैद के वकील बक्र ने ऋणी खालिद से कहा, "मुझे अपनी ज़ात का कफ़ील दे" या दूसरी स्थिति में कहा, "ज़ैद के लिए मुझे कफ़ील दे"।

جاتا ہے اور کفیل کے وکیل اور اس کے ایلچی کے سپرد کرنے سے بھی بری ہو جاتا ہے یہ کنز میں لکھا ہے اور برائت کی شرط یہ ہے کہ یہ لوگ سب یہ کہیں کہ ہم نے کفالت کی راہ سے تیرے سپرد کیا یہ تبیین میں لکھا ہے پھر امام محمدؒ نے اس مسئلہ میں یہ بھی شرط لگائی ہے کہ اس کفیل کا نام لیا جائے اور شیخ الاسلام خواہر زادہ نے فرمایا کہ ہمارے مشایخ نے فرمایا ہے کہ کفالت کی جہت سے سپرد کرنا لازمی شرط ہے لیکن فلاں شخص کی کفالت سے سپرد کرنے کی اس وقت احتیاج ہو گی کہ جب اس کے نفس کے دو کفیل ہوں کہ ہر ایک علیحدہ عقد پر کفیل ہوا اور اگر اس کے نفس کا ایک ہی کفیل ہو تو فلاں شخص کے ذکر کرنے کی کچھ حاجت نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی اجنبی آدمی نے جس کو سپرد کرنے کا حکم نہیں دیا گیا ہے مکفول بہ کو طالب کے سپرد کیا اور کہا کہ میں نے کفیل کی طرف سے سپرد کیا ہے پس اگر طالب نے قبول کر لیا تو کفیل بری ہو گیا اور اگر خاموش رہا اور قبول کا لفظ کہا تو بری نہ ہو گا اور اگر قاضی یا اس کے امین نے مدعا علیہ سے کوئی کفیل بالنفس مدعی کی خواستگاری سے یا بدون خواستگاری کے طلب کیا اور کفیل نے قاضی کے سپرد کر دیا تو بری ہو جائے گا اور اگر طالب کے سپرد کیا تو بری نہ ہو گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ قاضی یا امین نے یہ کفالت طالب کی طرف منسوب نہ کی ہو اور اگر منسوب کی اور کہا مدعا علیہ سے کہ مدعی تجھ سے کفیل بالنفس چاہتا ہے اس کو دے اور کفیل نے قاضی یا اس کے امین کے سپرد کر دیا تو بری نہ ہو گا اور اگر طالب کے سپرد کیا تو بری ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر مکفول بالنفس مر گیا تو کفیل بالنفس کفالت سے بری ہو گیا ☆

اگر طالب نے کسی شخص کو اس واسطے وکیل کیا کہ میرے واسطے مطلوب سے کفیل بالنفس لے تو اس کی دو صورتیں ہیں یا تو وکیل کفالت کو اپنی طرف منسوب کرے گا پس اس صورت میں کفیل سے مطالبہ کرنے کا حق وکیل کو ہو گا اور اگر اس نے کفالت موکل کی طرف منسوب کی تو حق مطالبہ موکل کو ہو گا اور اگر وکیل نے مطلوب کو موکل کے سپرد کر دیا تو استحساناً دونوں صورتوں میں بری ہو جائے گا کذا فی الذخیرہ اور اگر اس نے وکیل کے سپرد کیا پس اگر وکیل نے اضافت کفالت اپنی طرف رجوع کی تھی تو بری ہو گا ورنہ نہیں بری ہو گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر ایک جماعت نے ایک شخص کے نفس کی کفالت کی اور سب کی ایک ہی کفالت ہے پھر ان میں سے ایک نے اس کو حاضر کیا تو سب بری ہو گئے اور اگر کفالت سب کی جدا جدا ہو تو باقی لوگ بری نہ ہوں گے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر مکفول بالنفس مر گیا تو کفیل بالنفس کفالت سے بری ہو گیا کذا فی الہدایہ خواہ مکفول بہ غلام ہو یا آزاد ہو دونوں میں کچھ فرق نہیں ہے کذا فی فتح القدیر اور ایسے ہی اگر کفیل مر گیا تو بھی بری ہو گیا یہ ہدایہ میں لکھا ہے کفیل بالنفس نے اگر طالب کو اپنے نفس کا کوئی کفیل دیا پھر اصیل مر گیا تو دونوں کفیل بری ہو جائیں گے اور اسی طرح اگر پہلا کفیل مر گیا تو دوسرا کفیل بری ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی شخص نے دوسرے کے نفس کی کفالت کی پھر طالب مر گیا تو کفالت بالنفس اپنی حالت پر باقی ہے پھر اگر کفیل نے مکفول بہ کو میت کے وصی کے سپرد کیا تو بری ہو گیا خواہ ترکہ میں قرض ہو یا نہ ہو اور اگر اس نے مکفول بہ کو وارث میت کے سپرد کیا پس اگر ترکہ میں قرض ہو تو بری نہ ہو گا خواہ وہ قرض تمام ترکہ کو گھیرے ہوئے ہو یا نہیں اگر ترکہ میں قرض نہ ہو تو جس کے سپرد کر دیا ہے خاصہ اسی کے حصہ سے بری ہو گا اور اگر ترکہ کا مال قرضہ سے زیادہ ہو اور میت نے تہائی مال کی وصیت بھی کی ہو تو پھر کفیل نے مکفول بہ کو کسی وارث یا موصی لہ کے سپرد کیا یا قرض خواہ کے سپرد کیا تو بری نہ ہو گا اور اگر ان تینوں لوگوں کے سپرد کیا

تو شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ اصح میرے نزدیک یہ ہے کہ بری نہ ہو گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے پس اگر وارث نے قرضہ اور وصیت ادا کر دی تو کفیل کو وارثوں کے سپرد

---

۱ قولہ وکیل یعنی کفیل کی طرف سے کفیل کے وکیل ایلچی نے سپرد کیا ہو اور قولہ یہ لوگ یعنی وکیل وغیرہ۔ ۲ قولہ طرف مثلاً زید قرض خواہ کے وکیل بکر نے قرض دار خالد سے کہا کہ مجھ اپنی ذات کا کفیل دے یا دوسری صورت میں کہا کہ زید کے واسطے کفیل مجھے دے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (59) Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

...is also permissible and he will be absolved; this is written in *al-Muhit*. ☆ **Absolving the Guarantor or Granting it to Him as a Gift is Disputed** ☆

A person became a guarantor (*kafil*) for someone else for one thousand dirhams; then the claimant (*talib*) died and the guarantor became his heir. In this case, the guarantor is absolved of the suretyship, and the debt remains due from the debtor (*makful 'anhu*). If the suretyship was without the debtor's instruction, the debtor is also absolved because upon the claimant's death, this wealth became the inheritance of his heirs. If during the claimant's life, the guarantor became the owner of the claimant's property through marriage or other means, he can recover it from the debtor, provided the suretyship was by the debtor's instruction; if it was without his instruction, he cannot. The same rule applies if he became the owner through inheritance. All that has been mentioned pertains to the case where the claimant dies and the guarantor is the heir. If the claimant dies and the debtor (*makful 'anhu*) becomes his heir, the guarantor is absolved because when the principal debtor (*asil*) becomes the heir, he becomes the owner and is thus absolved; and the guarantor is absolved by the absolution of the principal. If there is another son of the claimant along with the debtor heir, the guarantor will be absolved to the extent of the debtor's share, and the portion corresponding to the other son's share will remain due from him. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. The guarantor is absolved by the principal debtor's payment or by the claimant absolving him, as stated in *al-Kafi*. The condition is that the principal debtor accepts this absolution; and if he dies before accepting or rejecting it, his death stands in place of acceptance, as written in *Nahr al-Faiq*. If he rejects the absolution, it is void, and the claimant's debt remains due. Our scholars have differed on whether that debt reverts to the guarantor; some said it reverts, and others said it does not; this is written in *Sharh Tahawi*. If the claimant gifts (*hiba*) the debt to the debtor and the debtor dies before rejecting it, the guarantor is absolved. If he does not die and rejects the gift, his rejection is valid, and the debt remains due from both him and the guarantor; this is written in *al-Muhit*. If the absolution or gift occurs after the debtor's death and his heirs accept it, it is valid. If they reject it, according to Imam Abu Yusuf (RA), it is void and the absolution (*ibra*) is invalid because after his death, the absolution is for the heirs. Imam Muhammad (RA) said that their rejection does not invalidate it, just as if the absolution had occurred during his lifetime and he died before accepting or rejecting, it would not be invalidated by the heirs' rejection; this is in *Sharh Tahawi*. If the claimant absolves

the guarantor, it is valid regardless of whether the guarantor accepts it or not, and the guarantor cannot then recover from his principal debtor. If the claimant gifts the debt to the guarantor or gives it as charity (*sadqa*), it requires acceptance; once he accepts, he can recover from the principal debtor, as stated in *Ghayat al-Bayan*. Thus, absolving the guarantor or gifting to him differs: absolution does not require his acceptance, while a gift or charity does. Regarding the principal debtor, absolution, gifting, and charity are all the same in that they all require acceptance; this is written in *Sharh Tahawi*.

If a person in death-illness (*marid al-mawt*) absolves his heir from "Kafalat bil-Nafs" (guarantee of person), it is permissible because a person in death-illness, in matters where the rights of heirs or creditors are concerned, is treated like a healthy person, and the rights of these people are not attached to *Kafalat bil-Nafs* because the person (*nafs*) is not wealth. For this reason, if the guarantor of the person is a stranger and the sick person absolves him, the absolution is not limited only to one-third of the estate. Similarly, if the guarantor of the person is other than an heir and the sick person has debts encompassing the entire estate, and he absolves the guarantor and then dies in that same illness, it is permissible; this is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If the claimant absolves the guarantor, the guarantor is absolved but the principal debtor is not; and if the guarantor...

करना भी जायज़ है और बरी हो जाएगा यह मुहीत में लिखा है। ☆ **कफ़ील के हक़ में बरी करना या उसको हिबा करना मुख़्तलिफ़ है** ☆

किसी शख़्स ने एक शख़्स के वास्ते एक हज़ार दिरहम की कफ़ालत की फिर तालिब (लेनदार) मर गया और कफ़ील (ज़ामिन) उसका वारिस हुआ तो कफ़ील कफ़ालत से बरी हुआ और वह माल मकफ़ूल अन्हु (मूल देनदार) पर बहालह बाक़ी रहा और अगर कफ़ालत उसके बिना हुक्म के थी तो मतलूब (देनदार) भी बरी हो जाएगा क्योंकि जब तालिब मर गया तो यह माल उसके वारिसों की मीरास हो गया। और अगर तालिब की हयात में कफ़ील निकाह आदि के ज़रिए उसके माल का मालिक हुआ तो वह मकफ़ूल अन्हु से ले सकता है, बशर्ते कि कफ़ालत उसके हुक्म से हो; और अगर उसके बिना हुक्म के हो तो नहीं ले सकता। और ऐसे ही अगर विरासत की वजह से मालिक हुआ तो भी यही हुक्म है। यह सब जो उल्लेख हुआ उस सूरत में था जब तालिब मर गया और कफ़ील उसका वारिस हुआ। और अगर यह सूरत हो कि तालिब मर गया और मकफ़ूल अन्हु उसका वारिस हुआ तो कफ़ील बरी हो गया क्योंकि जब असील (मूल देनदार) वारिस हुआ तो वह मालिक हुआ और बरी हो गया, और असील की बरीअत से कफ़ील बरी हो जाता है। और अगर मतलूब वारिस के साथ तालिब का कोई दूसरा बेटा हो तो कफ़ील मतलूब के हिस्से की हद तक बरी होगा और दूसरे बेटे के हिस्से के बराबर उस पर बाक़ी रहेगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। असील द्वारा अदा करने या तालिब द्वारा उसे बरी कर देने से कफ़ील बरी हो जाता है, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में है। और शर्त यह है कि असील इस बरीअत को स्वीकार कर ले, और स्वीकार करने या इनकार करने से पहले उसका मर जाना स्वीकार करने के समान है, यह 'नहरुल फ़ाइक़' में लिखा है। और अगर उसने इस बरीअत को ठुकरा दिया तो वह रद्द हो जाएगी और तालिब का क़र्ज़ बहाल बाक़ी रहेगा। हमारे उलेमा ने इसमें मतभेद किया है कि क्या वह क़र्ज़ फिर कफ़ील की तरफ़ लौटेगा; कुछ ने कहा लौटेगा और कुछ ने कहा नहीं लौटेगा, यह 'शराह तहावी' में लिखा है। और अगर तालिब ने क़र्ज़ की रक़म मतलूब को दान (हिबा) कर दी और इनकार करने से पहले क़र्ज़दार मर गया तो कफ़ील बरी हो गया। और अगर वह नहीं मरा और उसने हिबा को अस्वीकार कर दिया तो उसका इनकार सही है और क़र्ज़ उस पर और कफ़ील पर बहाल बाक़ी रहेगा, यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। और अगर बरी करना या हिबा करना मतलूब की मौत के बाद हुआ और उसके वारिसों ने स्वीकार कर लिया तो यह सही है। और अगर उन्होंने इनकार किया तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार वह रद्द हो जाएगा और बरीअत

(इबराह) बातिल होगी क्योंकि उसके मरने के बाद बरी करना वारिसों के लिए है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि उनके रद्द करने से वह रद्द नहीं होगा, जैसा कि यदि उसकी ज़िंदगी में बरीअत हुई होती और वह स्वीकार या इनकार करने से पहले मर जाता, तो वारिसों के इनकार से वह रद्द नहीं होता; यह 'शराह तहावी' में है। और अगर उसने कफ़ील को बरी किया तो यह सही है चाहे उसने स्वीकार किया हो या नहीं, और कफ़ील अपने असील से (रक़म) नहीं ले सकता। और अगर क़र्ज़ उसे हिबा कर दिया या सदक़ा में दे दिया तो उसे स्वीकार करने की आवश्यकता है; और जब उसने स्वीकार कर लिया तो वह असील से ले सकता है, जैसा कि 'ग़ायतुल बयान' में है। अतः कफ़ील के हक़ में बरी करना या हिबा करना अलग-अलग है: बरी करने की स्थिति में स्वीकारोक्ति की आवश्यकता नहीं है, जबकि हिबा और सदक़ा में उसकी स्वीकारोक्ति आवश्यक है। और असील के हक़ में बरी करना, हिबा करना और सदक़ा करना सब एक ही तरह हैं कि सभी में स्वीकार करने की आवश्यकता है; यह 'शराह तहावी' में लिखा है।

अगर बीमार व्यक्ति (मरज़ुल मौत में) ने अपने वारिस को 'कफ़ालत बिन-नफ़्स' (व्यक्तिगत ज़मानत) से बरी किया तो यह जायज़ है, क्योंकि मरज़ुल मौत का मरीज़ ऐसे मामलों में जिनमें वारिसों या लेनदारों के अधिकार जुड़े हों, स्वस्थ व्यक्ति के समान होता है, और कफ़ालत बिन-नफ़्स से उन लोगों का अधिकार नहीं जुड़ा होता क्योंकि व्यक्ति (नफ़्स) माल नहीं है। इसी कारण, यदि कफ़ील बिन-नफ़्स कोई अजनबी हो और बीमार ने उसे बरी किया हो, तो बरीअत केवल एक-तिहाई विरासत तक सीमित नहीं रहती। इसी प्रकार, यदि कफ़ील बिन-नफ़्स वारिस के अलावा कोई और हो और बीमार पर इतना क़र्ज़ हो जो पूरी विरासत को घेर ले, फिर उसने कफ़ील को बरी कर दिया और उसी बीमारी में मर गया, तो यह जायज़ है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि तालिब ने कफ़ील को बरी किया तो वह बरी हो गया, असील बरी नहीं होगा; और अगर कफ़ील ने...

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ (۵۹) کتاب الکفالہ کرنا بھی جائز ہے اور بری ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ ☆ **کفیل کے حق میں بری کرنا یا اس کو ہبہ کرنا مختلف ہے** ☆ کسی شخص نے ایک شخص کے واسطے ایک ہزار درہم کی کفالت کی پھر طالب مر گیا اور کفیل اس کا وارث ہوا تو کفیل کفالت سے بری ہوا اور وہ مال مکفول عنہ پر بحالہ باقی رہا اور اگر کفالت اس کے بلا حکم تھی تو مطلوب بھی بری ہو جائے گا کیونکہ جب طالب مر گیا تو یہ مال اس کے وارثوں کی میراث ہو گیا اور اگر طالب کی حیات میں کفیل بہو وغیرہ سے اس کا مال کا مالک ہوا تو مکفول عنہ سے لے سکتا ہے بشرطیکہ کفالت اس کے حکم سے ہو اور اگر اس کے بلا حکم ہو تو نہیں لے سکتا ہے اور ایسے ہی اگر میراث کی وجہ سے مالک ہوا تو بھی یہی حکم ہے یہ سب جو مذکور ہوا اس صورت میں تھا کہ جب طالب مر گیا اور کفیل اس کا وارث ہوا اور اگر یہ صورت ہو کہ طالب مر گیا اور مکفول عنہ اس کا وارث ہوا تو کفیل بری ہو گیا کیونکہ جب اصیل وارث ہوا تو مالک ہوا اور بری ہو گیا اور اصیل کی برات سے کفیل بری ہو جاتا ہے اور اگر مطلوب وارث کے ساتھ طالب کا کوئی دوسرا بیٹا ہو تو کفیل بقدر حصہ مطلوب کے بری ہو گا اور دوسرے بیٹے کے حصہ کے قدر اس پر باقی رہے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اصیل کے ادا کرنے یا طالب کے اس کو بری کر دینے سے کفیل بری ہو جاتا ہے کذا فی الکافی اور شرط یہ ہے کہ اصیل اس برات کو قبول کر لے اور قبول کرنے یا انکار کرنے سے پہلے اس کا مر جانا قائم مقام قبول کرنے کے ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور اگر اس نے اس برات کو رد کر دیا تو رد ہو جائے گی اور طالب کا قرضہ بحالہ باقی رہے گا اور ہمارے مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے کہ آیا وہ قرضہ پھر کفیل کی طرف عود کرے گا پس بعضوں نے کہا عود کرے گا اور بعضوں نے کہا نہیں عود کرے گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اور اگر طالب نے مال قرضہ مطلوب کو ہبہ کیا اور قبل

انکار کے قرضدار مر گیا تو کفیل بری ہو گیا اور اگر نہ مرا اور اس نے ہبہ سے انکار کیا تو اس کا انکار صحیح ہے اور مال اس پر اور کفیل پر بحالہ باقی رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بری کرنا یا ہبہ کرنا مطلوب کی موت کے بعد واقع ہوا اور اس کے وارث قبول کریں تو صحیح ہے اور اگر انہوں نے انکار کیا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک رد ہو جائے گا اور ابراء باطل ہوگا کیونکہ اس کے مرنے کے بعد بری کرنا وارثوں کے لئے ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ ان کے رد کرنے سے رد نہ ہوگا جیسا کہ اگر اس کی زندگی میں برات واقع ہوتی پھر وہ قبول کرنے یا انکار کرنے سے پہلے مرتا تو وارثوں کے انکار سے رد نہیں ہوتا ہے یہ شرح طحاوی میں ہے اور اگر اس نے کفیل کو بری کیا تو صحیح ہے خواہ قبول کیا یا نہ کیا اور کفیل اپنے اصیل سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر قرضہ اس کو ہبہ کیا یا اس نے صدقہ میں دے دیا تو اسے قبول کرنے کی احتیاج ہے اور جب اس نے قبول کر لیا تو اصیل سے لے سکتا ہے کذا فی غایۃ البیان پس کفیل کے حق میں بری کرنا یا اس کو ہبہ کرنا مختلف ہے کہ بری کرنے کی صورت میں اس کے قبول کی احتیاج نہیں ہے اور ہبہ اور صدقہ میں اس کے قبول کرنے کی ضرورت ہے اور اصیل کے حق میں بری کرنے اور ہبہ کرنے اور صدقہ کرنے کی ایک ہی صورت ہے کہ سب میں قبول کرنے کی حاجت ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔ اگر مریض نے اپنے وارث کو کفالت بالنفس سے بری کیا تو جائز ہے کیونکہ مرض الموت کا مریض ایسے امور میں جس میں وارثوں یا قرض خواہوں کا حق متعلق ہو بمنزلہ تندرست کے ہے اور کفالت بالنفس سے ان لوگوں کا حق متعلق نہیں ہے کیونکہ نفس مال نہیں ہے اور اسی واسطے اگر کفیل بالنفس کوئی اجنبی ہو اور اس کو مریض نے بری کیا تو برات فقط تہائی ترکہ سے معتبر نہیں ہوتی اور اسی طرح اگر کفیل بالنفس سوائے وارث کے ہو اور مریض پر اس قدر قرضہ ہو جو تمام ترکہ کو گھیرے ہوئے ہو تو اس نے کفیل

کو بری کیا پھر اسی مرض میں مر گیا تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر طالب نے کفیل کو بری کیا تو وہ بری ہو گیا اصیل بری نہ ہوگا اور اگر کفیل نے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (60) Kitab al-Kafala (The Book of Suretyship)

If a person enters into a settlement (sulh) regarding a right that he has taken upon himself (as a guarantor), the principal debtor (aseel) shall not be absolved; this is stated in *al-Kafi*. If the guarantor (kafeel) or the principal debtor settles for five hundred dirhams out of a debt of one thousand dirhams, and the settlement mentions the exoneration of both, then both are absolved. The same ruling applies if only the principal's exoneration is mentioned, or if no condition is specified. However, if the condition is that only the guarantor is absolved and not the other, then only the guarantor is absolved of five hundred dirhams, and the one thousand dirhams remain due from the principal, as stated in *al-Tabyin*. Thus, if the creditor (talib) wishes, he may collect the full debt from the principal, or five hundred from the principal and five hundred from the guarantor. Whatever the guarantor pays, he may reclaim from the principal provided the settlement was made by the principal's command; if made without command, he cannot reclaim it, as stated in *Sharh al-Tahawi*. If the guarantor refers the creditor to another person (hawala) for payment, and both the creditor and the substitute debtor (muhtal 'alayh) accept, then the guarantor and the principal are absolved, as stated in *Siraj al-Wahhaj*.

If a person provides a personal guarantee (*kafalat bi-l-nafs* - bail for appearance) for another, and the creditor acknowledges that he has no claim regarding the subject of the guarantee (*makful bihi*), he still retains the right to demand the guarantor to produce the person. However, if he acknowledges that he has no right concerning the personal guarantee, whether on his own behalf or through another, or by way of bequest, guardianship, or power of attorney, the guarantor is released from the suretyship, as in *al-Khulasa*. If the creditor acknowledges having no claim against the guarantor, the guarantor is absolved, and all rights the creditor had against the guarantor are forfeited; this is in *al-Dhakhira*. If a person guarantees a thousand-dirham debt for someone, and that person proves (*burhan*) that he paid the debt before the guarantee was made, he and the guarantor are free. If the proof is that payment was made after the guarantee, both are absolved, as in *Bahr al-Ra'iq*. If the guarantor exonerates or gifts the debt to the principal before paying the creditor, it is valid; even if the guarantor later pays the creditor, he cannot reclaim it from the principal, as mentioned by Imam Qadi Khan and al-Mahbubi in *al-Nihaya*. Imam Muhammad stated in *Kitab al-Asl* that if a personal guarantor pays the debt on the condition that he be released from the personal guarantee, both the payment and the release are valid, as in *al-Muhit*. If the debtor pays the creditor, the personal

guarantor is not absolved if the creditor claims another right against the debtor, as in *Tatar Khaniya*.

If a personal guarantor settles for a certain amount of property to waive the guarantee, accepting that property is not valid. There are two reports regarding the waiver of the guarantee: one is that it is waived, as in *Fusul al-Ustarushani*, which is the basis for the fatwa. If one is a guarantor for both the person and property and settles on the condition of being released from the personal guarantee, he is released. If the creditor says to the guarantor, "You have attained exoneration (*barat*) from me regarding the property," this is an admission that the creditor received the entire property; thus, if the guarantor stood surety by the principal's command, he can reclaim that property from the principal. If the creditor says, "I have absolved (*bari*) you," this is a release and not an admission of receipt; in this case, the guarantor cannot reclaim from the principal. According to Imam Muhammad, this is merely an exoneration, whereas according to Imam Abu Yusuf, it is an admission of receipt (*qabd*). The author of *al-Hidaya* adopted Imam Abu Yusuf's view.

---

1. Refers to "absolved" because in a transfer of debt (hawala), the release of the principal is necessary. 2. Refers to "possession," meaning an admission of receiving the debt.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (60) किताब अल-कफाला

यदि किसी ने उस हक़ (अधिकार) के बारे में समझौता (सुलह) कर लिया जो उसने अपने ज़िम्मे लिया है, तो असल देनदार (असील) बरी (मुक्त) नहीं होगा, ऐसा 'काफ़ी' में लिखा है। यदि ज़मानतदार (कफ़ील) या असील ने एक हज़ार दिरहम के ऋण में से पाँच सौ पर समझौता कर लिया, और समझौते में दोनों की मुक्ति का उल्लेख किया गया, तो दोनों बरी हो जाएँगे। यदि केवल असील की मुक्ति का उल्लेख किया गया, तब भी यही नियम है। यदि कोई शर्त नहीं लगाई गई, तब भी यही नियम लागू होगा। लेकिन यदि यह शर्त लगाई गई कि केवल कफ़ील बरी है, दूसरा नहीं, तो पाँच सौ दिरहम से केवल वही बरी होगा और एक हज़ार दिरहम असील पर बने रहेंगे, जैसा कि 'तबीईन' में वर्णित है। अतः ऋणदाता (तालिव) चाहे तो पूरा ऋण असील से ले ले, या पाँच सौ असील से और पाँच सौ कफ़ील से। कफ़ील ने जो कुछ अदा किया है, वह असील से माँग सकता है बशर्ते समझौता उसके आदेश से हुआ हो; बिना आदेश के वह वसूल नहीं कर सकता, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। यदि कफ़ील ने ऋणदाता को किसी अन्य व्यक्ति पर हस्तांतरित (हवाला) कर दिया और ऋणदाता व जिस पर हवाला किया गया (मुहताल अलैह), दोनों ने इसे स्वीकार कर लिया, तो कफ़ील और असील दोनों बरी हो गए, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने किसी दूसरे की व्यक्ति-ज़मानत (कफ़ालत बिल-नफ़्स) ली, फिर ऋणदाता ने स्वीकार किया कि उसके दावे की ओर से उसका कोई हक़ नहीं है, तो उसे अभी भी अधिकार है कि वह कफ़ील से उस व्यक्ति की सुपुर्दगी की माँग करे। और यदि उसने स्वीकार किया कि व्यक्ति-ज़मानत के संबंध में न तो मेरी ओर से, न किसी और की ओर से, न वसीयत, न संरक्षण (विलायत), न ही वकालत के माध्यम से किसी भी तरह का हक़ है, तो कफ़ील ज़मानत से मुक्त हो गया, जैसा कि 'खुलासा' में है। यदि यह कहा गया कि कफ़ील की ओर से मेरा कोई दावा नहीं है, तो कफ़ील मुक्त हो गया और कफ़ील के विरुद्ध ऋणदाता के सभी अधिकार समाप्त हो गए, यह 'ज़ख़ीरा' में है। यदि किसी ने किसी व्यक्ति के लिए एक हज़ार दिरहम की ज़मानत ली और उस व्यक्ति ने प्रमाण (बुरहान) दिया कि उसने ज़मानत से पहले ही ऋण चुका दिया था, तो वह और कफ़ील दोनों मुक्त होंगे। यदि प्रमाण यह है कि ज़मानत के बाद चुकाया, तो दोनों मुक्त हो जाएँगे, यह 'बहर-उर-राइक' में है। यदि कफ़ील ने ऋण चुकाने से पहले असील को मुक्त कर दिया या उपहार (हिबा) दे दिया, तो यह वैध है; यहाँ तक कि यदि बाद में कफ़ील ने ऋणदाता को भुगतान किया, तो वह असील से वसूल नहीं कर सकता, यह इमाम क़ाज़ी खान और महबूबी ने वर्णित किया है और 'निहाया' में लिखा है। इमाम

मोहम्मद ने 'किताब अल-अस्ल' में फरमाया कि यदि व्यक्ति-ज़मानतदार ने ऋण इस शर्त पर चुकाया कि उसे व्यक्ति-ज़मानत से मुक्त कर दिया जाए, और ऐसा ही हुआ, तो भुगतान और मुक्ति दोनों वैध हैं, यह 'मुहीत' में है। यदि देनदार ने ऋणदाता का ऋण चुका दिया, तो व्यक्ति-ज़मानतदार बरी नहीं होगा यदि ऋणदाता देनदार पर किसी अन्य अधिकार का दावा करता हो, यह 'ताता़रख़ानिया' में है।

यदि व्यक्ति-ज़मानतदार ने ज़मानत समाप्त करने के लिए कुछ धन पर समझौता किया, तो उस धन को लेना सही नहीं है। ज़मानत समाप्त होने के बारे में दो विवरण हैं: एक यह कि वह समाप्त हो जाएगी, जैसा कि 'फ़ुसूल अस्तरूशनी' में है और इसी पर फ़तवा है। यदि कोई व्यक्ति और धन दोनों का ज़मानतदार बना और व्यक्ति-ज़मानत से मुक्त होने की शर्त पर समझौता किया, तो वह उससे मुक्त हो जाएगा। यदि ऋणदाता ने कफ़ील से कहा कि "तुमने धन से मेरी ओर से मुक्ति (बरात) प्राप्त कर ली", तो यह इस बात की स्वीकृति है कि ऋणदाता को सारा धन प्राप्त हो गया है; यहाँ तक कि यदि कफ़ील ने असील के आदेश पर ज़मानत ली थी, तो वह असील से वह धन माँग सकता है। और यदि उसने कहा "मैंने तुम्हें मुक्त (बरी) किया", तो यह केवल मुक्ति है, यह स्वीकारोक्ति नहीं कि धन प्राप्त हो गया है; ऐसी स्थिति में कफ़ील को असील से माँगने का अधिकार नहीं है। इमाम मोहम्मद के अनुसार, यदि केवल 'बरात' कहा गया, तो यह मुक्ति है, जबकि इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार यह प्राप्ति (कब्ज़ा) की स्वीकारोक्ति है। 'हिदाया' के लेखक ने इमाम अबू यूसुफ़ के मत को अपनाया है।

---

1. अर्थ: वह बरी है क्योंकि हवाले (ट्रांसफर) में असील की मुक्ति आवश्यक है। 2. अर्थ: 'कब्ज़ा' यानी ऋण प्राप्त करने की स्वीकारोक्ति।

اس حق سے جو اس نے اپنے ذمہ واجب کر لیا ہے صلح کر لی تو اصیل بری نہ ہوگا یہ کافی میں لکھا ہے اگر کفیل یا اصیل نے ہزار درہم سے جو اس پر آتے ہیں پانچ سو پر صلح کر لی پس صلح میں یا دونوں کی برات ذکر کی تو دونوں بری ہو جائیں گے یا اصیل کی برات ذکر کی تو بھی یہی حکم ہے یا کچھ شرط نہ لگائی تو بھی یہی حکم ہے یا یہ شرط کی کہ کفیل بری ہے نہ دوسرا تو پانچ سو درہم سے فقط وہی بری ہو گا اور ہزار درہم اصیل پر رہیں گے کذا فی التبیین پس طالب اگر چاہے تو پورا قرضہ اپنا اصیل سے لے لے یا پانچ سو درہم اصیل سے اور پانچ سو کفیل سے لے اور کفیل نے جس قدر ادا کیا ہے اصیل سے لے گا بشرطیکہ صلح اس کے حکم سے کی ہو اور اگر اس کے بلا حکم صلح کی تو نہیں لے سکتا ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر کفیل نے مکفول لہ کو کسی دوسرے شخص پر حوالہ کر دیا کہ اس سے لے لے اور مکفول لہ اور محتال علیہ نے قبول کر لیا تو کفیل اور مکفول عنہ بری ہو گئے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے دوسرے کی نفس کی کفالت کی پھر طالب نے اقرار کیا کہ مکفول بہ کی طرف میرا کچھ حق نہیں ہے تو اس کو یہ اختیار باقی ہے کہ کفیل سے مکفول بہ کے سپرد کرنے کے لئے مواخذہ کرے اور اگر یہ اقرار کیا کہ مکفول بالنفس کی جانب کچھ حق میری طرف سے نہ غیر کی طرف سے نہ وصیت سے نہ ولایت سے نہ وکالت سے کسی وجہ سے نہیں ہے تو کفیل کفالت سے بری ہو گیا کذا فی الخلاصہ اور اگر یہ اقرار کیا کہ میرا کچھ اقرار کفیل کی طرف سے نہیں ہے کفیل بری ہو گیا اور جس قدر حقوق کفیل کی جانب طالب کے لئے ثابت تھے سب اس اقرار سے جاتے رہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی شخص نے کسی شخص کے لئے فلاں پر ہزار درہم قرضہ کی ضمانت کی اور فلاں اس پر برہان لایا کہ کفالت سے پہلے میں نے یہ قرضہ ادا کر

دیا ہے تو وہ بری ہو گا نہ کفیل اور اگر اس پر برہان پیش کی کہ کفالت کے بعد ادا کر دیا ہے تو دونوں بری ہو جائیں گے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر کفیل نے اصیل کو قرضہ طالب کا ادا کرنے سے پہلے بری کیا یا اس کو ہبہ کر دیا تو جائز ہے یہاں تک کہ اگر بعد اس کے کفیل نے طالب کو ادا کیا تو اصیل سے نہیں لے سکتا ہے یہ امام قاضی خان ومحبوبی نے ذکر کیا ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے امام محمدؒ نے کتاب الاصل میں فرمایا کہ کفیل بالنفس نے وہ قرضہ جو مکفول بہ پر آتا ہے اس شرط پر ادا کیا کہ اس کو کفالت بالنفس سے بری کر دے اور اس نے ایسا ہی کیا تو ادا کرنا اور بری کرنا دونوں جائز ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اگر مطلوب نے طالب کا قرضہ ادا کر دیا تو کفیل بالنفس بری نہ ہوگا جبکہ طالب مطلوب پر دوسرے حق کا دعویٰ کرتا ہو یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

کفیل بالنفس نے اگر کسی قدر مال پر کفالت ساقط کرنے کے واسطے صلح کی تو اس مال کا لینا صحیح نہیں ہے اور کفالت ساقط ہو جانے میں دور وایتیں ہیں ایک یہ ہے کہ ساقط ہو جائے گی کذا فی المفصول الاستروشنیہ اسی پر فتویٰ ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر نفس اور مال میں دونوں کا کفیل ہوا اور اس نے کفالت بالنفس سے بری ہونے کی شرط پر صلح کر لی تو اس کفالت سے بری ہو جائے گا یہ فصول استروشنیہ میں لکھا ہے اگر مکفول لہ نے کفیل سے کہا کہ تو نے مال سے میری طرف سے برات کر لی تو یہ اس کا اقرار ہے کہ میں نے تمام مال پایا حتی کہ اگر کفیل نے اصیل کے حکم سے کفالت کی ہو تو اس سے وہ مال لے سکتا ہے اور اگر اس نے کفیل سے کہا کہ میں نے تجھ کو بری کیا تو یہ بری کرنا ہے اور اقرار نہیں کہ میں نے کفیل سے مال لے کر قبضہ میں کیا حتیٰ کہ کفیل کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اصیل سے لے لے اور اگر طالب نے کفیل سے کہا کہ تو نے برات کر لی اور یہ نہ کہا کہ میری طرف سے تو امام محمدؒ کے نزدیک یہ صرف برات ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک یہ قبضہ کر لینے کا اقرار ہے کذا فی الکافی اور امام اعظمؒ کی

نسبت بعضوں نے کہا کہ وہ اس مسئلہ میں امام ابو یوسفؒ کے ساتھ ہیں اور اسی کو صاحبِ ہدایہ نے اختیار کیا ہے اور یہی احتمالِ قرب ہے یہ عنایہ میں لکھا ہے یہ سب اس صورت میں ہے کہ جب

۱۔ قولہ بری اس واسطے کہ حوالہ میں برات اصیل سے ضرور ہے۔ ۲۔ قولہ قبضہ یعنی قرض وصول پانے کا اقرار ہے۔

If the claimant (talib) is absent, and if he is present, he will be asked, "What was your original intention?" as mentioned in 'al-Ikhtiyar'. There is no disagreement that if he wrote in a document that the guarantor (kafeel) is released from the amount of dirhams he guaranteed, it constitutes an admission of possession (taking delivery), as stated in 'Nahr al-Faiq'.

The Opinion of the Four Imams (may Allah have mercy on them) Regarding the Mentioned Issue ☆

If the claimant says to the guarantor, "You are in release (hillat) from the property," then by consensus of the four Imams, this statement is equivalent to saying, "I have discharged/absolved you," because in common parlance, this word is used only in the sense of discharge (bara'at), and not discharge due to taking possession. This is recorded in 'Mo'raj al-Dirayah'. If one guarantees the price and then someone rightful owner of the sold item (mabi') appears, the guarantor is released. Similarly, if the item is returned due to a defect by the judge's order or without it, or due to a contractual option (khiyar al-shart), the same rule applies. If a buyer guarantees to pay the price to a creditor of the seller, and then a rightful owner of the item appears, the guarantor is released. However, if it is returned due to a defect by the judge's order or without it, he is not released, as stated in 'Bahr al-Ra'iq'. If someone marries a woman and another person becomes a guarantor for her dowry (mahr) on behalf of the husband, then a separation occurs from the woman's side before consummation (dukhul), causing the entire dowry to lapse, or if half the dowry lapses due to divorce before consummation, in the first case the guarantor is released from the entire dowry, and in the second case, from half. If a woman marries someone for a dowry of a thousand dirhams and orders her husband to be a guarantor for her creditor, or refers the creditor to him, or he becomes his guarantor, then a separation occurs from the woman's side before consummation that cancels the entire dowry, the husband will not be released from the suretyship. Since the suretyship remains and the husband has paid that amount, he shall recover whatever he paid from the woman. Similarly, if the husband divorces her before consummation, he will remain a guarantor but can recover up to half from her, as mentioned in 'al-Muheet'. Making the discharge from suretyship conditional (ta'liq) is not permissible, as stated in 'al-Hidayah', and this is the apparent view as in 'Ghayat al-Bayan'. Some reports say it is valid as in 'al-Hidayah', and 'Fath al-Qadeer' states this is the more weightier view. 'Inayah' mentions that the reason for the conflicting reports is that impermissibility

applies when the condition is purely a condition from which the claimant gains no benefit, such as saying, "When tomorrow comes, you are discharged," as this is not customary. But if there is a condition involving a benefit for the claimant and it is a common practice, then it is valid now. Making the discharge of the original debtor (asil) conditional is not permissible; for example, if the debtor is told, "When tomorrow comes, you are discharged from the debt," this is invalid, as written in 'Muheet-e-Sarakhsi'.

A person had a debt against another and told the debtor, "If I do not take possession of my property from you until you die, then you are in release (hillat) from it," this discharge is void (batil). But if the claimant said, "If I die, then you are in release from the property," it is valid because it is a bequest (wasiyyat), as recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if the claimant tells the debtor, "When so-and-so person is released from prison or returns from his journey, you are discharged from the debt," it is void. However, if the debtor is a guarantor for a thousand dirhams on behalf of that prisoner, then releasing him is permissible, as stated in 'Muheet-e-Sarakhsi'. A person for another's property...

---

1. His saying "meaning he discharged," because if he said something ambiguous, he should clarify it.
2. "Separation" means an event occurring from the woman's side, such as apostasy, which causes the entire dowry to lapse.
3. "Benefit," for example, "When such and such wealthy guarantor arrives, you are discharged."

यदि तालिब (लेनदार) अनुपस्थित हो, और यदि वह उपस्थित हो तो उससे पूछा जाएगा कि 'उससे पहले तेरी क्या मंशा थी', यह 'अल-इख़्तियार' में लिखा है। और इसमें कोई मतभेद नहीं है कि यदि उसने लिखत में दे दिया कि 'कफ़ील (ज़मानतदार) ने जितने दिरहमों की कफ़ालत की थी, उससे वह मुक्त हो गया', तो यह क़ब्ज़े का स्वीकार है, जैसा कि 'नहर अल-फ़ाइक' में वर्णित है।

उक्त मामले के संबंध में चारों इमामों (रह.) का कथन ☆

यदि तालिब ने कफ़ील से कहा कि 'तू माल से हिल्लत (छुटकारे) में है', तो चारों इमामों की सहमति से यह कथन इस अर्थ में है कि 'मैंने तुझे बरी (मुक्त) कर दिया', क्योंकि मुहावरे में यह शब्द केवल मुक्ति प्रदान करने के अर्थ में आता है, न कि क़ब्ज़ा कर लेने के कारण मुक्ति। यह 'मेराज अद-दिराया' में लिखा है। यदि उसने कीमत की कफ़ालत की और फिर बिक्री की वस्तु (मबीअ) का कोई हक़दार निकल आया, तो कफ़ील मुक्त हो गया। इसी प्रकार यदि वस्तु को दोष (ऐब) के कारण काज़ी के आदेश से या बिना आदेश के वापस कर दिया गया, या 'ख़्यार-ए-शर्त' के कारण वापस किया गया, तो भी यही नियम है। यदि खरीदार ने विक्रेता के किसी लेनदार को कीमत चुकाने की कफ़ालत ली, फिर वस्तु का कोई और मालिक निकल आया, तो कफ़ील मुक्त हो गया; लेकिन यदि दोष के कारण काज़ी के आदेश से या बिना आदेश के वस्तु वापस की गई, तो वह मुक्त नहीं होगा, यह 'बहर अर-राइक' में है। यदि किसी ने किसी महिला से निकाह किया और पति की ओर से कोई व्यक्ति उसके महर का कफ़ील बना, फिर संभोग (दुखुल) से पहले महिला की ओर से अलगाव हो गया जिससे पूरा महर समाप्त हो गया, या संभोग से पहले तलाक के कारण आधा महर समाप्त हो गया, तो पहली स्थिति में कफ़ील पूरे महर से और दूसरी स्थिति में आधे महर से मुक्त होगा। यदि किसी महिला ने अपना निकाह किसी व्यक्ति से किया और एक हज़ार दिरहम महर तय हुआ, और अपने पति को आदेश दिया कि 'तू मेरे लेनदार का ज़मानतदार बन जा' या उसे लेनदार के हवाले कर दिया या वह उसका कफ़ील बन गया, फिर संभोग से पहले महिला की ओर से ऐसा अलगाव हुआ जिससे पूरा महर समाप्त हो गया, तो पति कफ़ालत से मुक्त नहीं होगा। जब कफ़ालत बनी रही और पति ने वह माल चुका दिया, तो वह महिला से उतना वसूल करेगा। इसी प्रकार यदि संभोग से पहले पति ने उसे तलाक दे दिया, तो भी वह ज़मानतदार रहेगा लेकिन आधे के बराबर उससे वापस ले सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है। कफ़ालत से मुक्त करने को किसी शर्त के साथ जोड़ना (ता'लीक़) जायज़ नहीं है, जैसा कि 'हिदाया' में है और यही स्पष्ट मत है जैसा कि 'ग़ायत अल-बयान' में है। कुछ रिवायतों में इसे

सही बताया गया है जैसा कि 'हिदाया' में है और 'फ़तह अल-क़दीर' में इसे ही श्रेष्ठ (औजह) कहा गया है। 'इनाया' में लिखा है कि रिवायतों के मतभेद का कारण यह है कि शर्त के साथ मुक्ति तभी जायज़ नहीं जब शर्त केवल शर्त हो जिससे तालिब का कोई लाभ न हो, जैसे वह कहे 'कल जब दिन निकलेगा तो तू मुक्त है', क्योंकि यह लोगों में प्रचलित नहीं है। यदि ऐसी शर्त हो जिसमें तालिब का लाभ हो और लोगों का चलन भी हो, तो वह सही है। मूल ऋणी (असील) की मुक्ति को शर्त के साथ जोड़ना जायज़ नहीं है, जैसे यदि देनदार से कहा गया 'कल जब दिन निकलेगा तो तू ऋण से मुक्त है', तो यह जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है।

एक व्यक्ति का दूसरे पर ऋण था और उसने ऋणी से कहा, 'यदि मैं तुझसे अपना माल लेकर क़ब्ज़ा न करूँ यहाँ तक कि तू मर जाए, तो तू उसकी ओर से हिल्लत (मुक्त) में होगा', तो यह मुक्ति बातिल (अमान्य) है। और यदि तालिब ने कहा, 'यदि मैं मर जाऊँ तो तू माल से हिल्लत में है', तो यह जायज़ है क्योंकि यह वसीयत है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि यदि तालिब ने मतलूब (देनदार) से कहा, 'जब फ़लाँ व्यक्ति जेल से निकलेगा या अपनी यात्रा से लौटेगा तो तू ऋण से मुक्त है', तो यह बातिल है। लेकिन यदि मतलूब उस कैदी की ओर से एक हज़ार दिरहम का कफ़ील हो, तो उसे मुक्त करना जायज़ है, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। किसी व्यक्ति ने दूसरे के माल की...

---

1. उसके कहने का अर्थ है कि उसने बरी कर दिया, क्योंकि यदि उसने कोई निरर्थक बात कही है तो वह उसे स्पष्ट करे।
2. 'अलगाव' का अर्थ है महिला की ओर से ऐसी स्थिति उत्पन्न होना, जैसे कि धर्मत्याग (मुर्तद होना), जिससे पूरा महर समाप्त हो जाता है।
3. 'लाभ' का उदाहरण, जैसे 'जब फ़लाँ धनवान कफ़ील आ जाए तो तू मुक्त है'।

طالب غائب ہو اور اگر حاضر ہو تو اس سے دریافت کیا جائے گا کہ اس کے پہلے سے تیری کیا مراد تھی یہ اختیار میں لکھا ہے اور اس میں اختلاف نہیں ہے کہ اگر اس نے نوشتہ میں لکھ دیا کہ کفیل نے جس قدر درہموں کی کفالت کی تھی اس سے بری ہو گیا تو یہ قبضہ کا اقرار ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی بابت ائمہ اربعہ رحمہم اللہ تعالیٰ کا قول ☆

اگر طالب نے کفیل سے کہا کہ تو مال سے حلت میں ہے تو باجماع ائمہ اربعہ یہ قول بمنزلہ اس کے ہے کہ میں نے تجھ کو بری کیا کیونکہ یہ لفظ محاورہ میں صرف برات کر دینے کے معنی میں آیا ہے نہ یہ کہ قبضہ کر لینے کی وجہ سے برات ہو یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے اگر ثمن کی کفالت کی پھر مبیع کا کوئی مستحق پیدا ہوا تو کفیل بری ہو گیا اور اسی طرح اگر اس کو عیب کی وجہ سے قاضی کے حکم سے یا بدوں حکم قاضی واپس کیا یا خیار شرط یا خیار شرط کی وجہ سے واپس کیا تو بھی ایسا ہی ہے اگر مشتری نے ثمن بائع کے کسی قرض خواہ کو دے دینے کی کفالت کر لی پھر مبیع کا کوئی مستحق نکلا تو کفیل بری ہو گیا اور اگر بسبب عیب کے قاضی کے حکم سے یا بلا حکم واپس کر دی تو بری نہ ہو گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر کسی نے کسی عورت سے نکاح کیا اور اس کے مہر کا شوہر کی طرف سے کوئی شخص کفیل ہو گیا پھر دخول واقع ہونے سے پہلے عورت کی طرف سے جدائی واقع ہونے سے تمام مہر ساقط ہو گیا یا دخول سے پہلے طلاق دے دینے کی وجہ سے نصف مہر ساقط ہو گیا تو پہلی صورت میں کفیل تمام مہر سے بری ہو گا اور دوسری صورت میں آدھے مہر سے بری ہو گا اور اگر کسی عورت نے اپنا

نکاح کسی شخص سے کیا اور ہزار درہم مہر قرار پایا اور اپنے شوہر کو حکم دیا کہ میرے قرض خواہ کے واسطے تو اس کا ضامن ہو یا قرض خواہ کو اس پر حوالہ کر دیا یا وہ اس کا کفیل ہو گیا پھر دخول سے پہلے عورت کی طرف سے جدائی واقع ہوئی کہ جس سے تمام مہر ساقط ہو گیا تو شوہر کفالت سے بری نہ ہو گا اور جب کفالت باقی رہی اور شوہر نے وہ مال ادا کر دیا تو جس قدر ادا کیا ہے اس کو عورت سے لے گا اور اسی طرح اگر دخول سے پہلے شوہر نے اس کو طلاق دے دی تو بھی وہ ضامن رہے گا مگر بقدر نصف کے اس سے واپس لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے کفالت سے بری کرنے کو شرط کے ساتھ تعلیق کرنا جائز نہیں ہے کذا فی الہدایہ اور یہی ظاہر ہے کذا فی غایۃ البیان اور بعض روایت میں آیا ہے کہ یہ صحیح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور فتح القدیر میں ہے کہ یہی اوجہ ہے اور عنایہ میں لکھا ہے کہ بعضوں نے اختلاف روایتیں کی یہ وجہ بیان کی ہے کہ جائز نہ ہونا اس صورت میں ہے کہ جب شرط محض شرط ہو کہ اس سے طالب کا کچھ نفع نہ ہو مثلاً یوں کہے کہ جب کل کا روز آئے گا تو تو بری ہے کیونکہ یہ لوگوں میں متعارف نہیں ہے اور اگر ایسی شرط ہو کہ جس میں طالب کا نفع ہو اور لوگوں کا معمول بھی ہے تو صحیح ہے ابھی۔ اصیل کی برات کی تعلیق شرط کے ساتھ کرنا جائز نہیں ہے مثلاً اگر مطلوب سے کہا کہ جب کل کا روز آئے گا تو تو قرضہ سے بری ہے پس یہ جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

ایک شخص کا دوسرے پر قرض تھا اور اس نے قرض دار سے کہا کہ اگر میں تجھ سے اپنا مال لے کر قبضہ نہ کروں یہاں تک کہ تو مر جائے تو تو اس کی طرف سے حلت میں ہو گا پس یہ برات باطل ہے اور اگر طالب نے یہ کہا کہ اگر میں مر جاؤں تو تو مال سے حلت میں ہے تو یہ جائز ہے کیونکہ یہ وصیت ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر طالب نے مطلوب سے کہا کہ جب فلاں شخص قید خانہ سے نکلے گا یا اپنے سفر سے

واپس آئے گا تو تو قرضہ سے بری ہے پس یہ باطل ہے اور اگر مطلوب اس قیدی کی طرف سے ہزار درہم کا کفیل ہو تو بری کرنا جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے کسی شخص نے دوسرے کے مال کی

۱۔ قولہ کہنے یعنی برأت کر لی کیونکہ اس نے مہمل بات کہی تو وہی بیان کرے۔ ۲۔ قولہ جدائی یعنی عورت کی طرف سے ایسی بات پیدا ہوئی مثلاً مرتدہ ہوئی کہ تمام مہر ساقط ہو۔ ۳۔ قولہ نفع مثلاً جب فلاں کفیل مال دار آجائے تو بری ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 64 | Kitab al-Kafalah (The Book of Suretyship)

In the matter of suretyship, the guarantor (kafil) said to the obligee (makful lahu), "If I bring the person to you tomorrow, I shall be absolved of the monetary liability." This is permissible because it is the customary practice of people; this is recorded in Fatawa Qazi Khan. Hisham narrated from Imam Abu Yusuf that if someone becomes a surety for the dower (mahr) of his son's wife on the condition that if the son or his wife dies before privacy (khalwat) or consummation, the surety is absolved, then the suretyship is binding and the condition is void. This is mentioned in Fusool al-Imadiyya. If a surety for the person (kafil bin-nafs) says, "When the claimant sees him or meets him, I am absolved," this is permissible, and he shall be discharged at the moment the claimant sees him. Similarly, if he meets him at a place where the claimant can recover his right from him, he shall also be absolved; this is recorded in al-Muhit al-Surkhi. It is narrated from Imam Azam in al-Mujarrad that if someone says to another, "I am your surety for the entirety of today, and when today passes, I am free," the Imam stated that once the day has passed, he is absolved. This is recorded in al-Muhit. If someone stands as surety for a debt on the condition that "when I hand over the debtor's person to the claimant, I shall be free from the debt," and if the claimant takes the payment from the surety before the debtor is produced, the surety may recover it. Then, if the surety produces the debtor and hands him over, he shall reclaim whatever he paid. This is mentioned in al-Dhakhirah.

Restricting Discharge (Bara'at) with a Condition ☆ If the claimant makes the discharge of the surety for the person (kafil bin-nafs) contingent upon a condition, there are three scenarios: 1. In one case, the discharge is valid while the condition is void. For example, if someone stands as surety for someone's person, and the claimant discharges the surety on the condition that the surety pays him ten dirhams. Here, the discharge is valid, but the condition is void. If the surety enters into a settlement with the obligee for a certain amount for discharge, the settlement is not valid; the amount does not become obligatory on the surety, nor is he discharged from suretyship. This is one narration in al-Jami. Another narration in Hawala and Kafala states he would be discharged. 2. In the second case, both discharge and condition are invalid [per specific context]. The scenario is: someone stands as surety for a debtor's debt and person, then the claimant conditions that the surety hand over the property to the claimant and thereby be discharged from the person-suretyship. In this case, both the discharge and condition are valid. 3. In the third case, both are invalid. For instance, if someone only stands as surety for the

person and the claimant conditions that "pay me the debt and recover the same from the debtor," this is void, as per Fatawa Qazi Khan.

Section 20: Regarding Recovery (Ruju') and Taking Back If someone says to another, "Be a surety for a thousand dirhams on my behalf for such-and-such person," or "Give him cash on my behalf," or "Provide a guarantee of a thousand dirhams on my behalf," or "Be a surety for the thousand dirhams I owe him," or "Pay what I owe him," or "Give him a thousand dirhams on my behalf," or "Settle his dues," or "Pay him," and the authorized person (mamur) does so, then in these cases, he may seek recovery (ruju') from the principal debtor according to the fundamental narration. This is written in Fatawa Qazi Khan. In cases where suretyship is valid, if the surety pays the amount from his own wealth, then the debtor...

---

1. The term 'Ruju' means that whatever the surety or agent has paid, he can recover it from the principal.

कफाला की फिर कफील ने मकफूल लहू से कहा कि अगर मैं इसको कल के दिन तुझसे मिला दूँ तो मैं माल से बरी हूँ, तो यह जायज़ है क्योंकि लोगों का इसी तरह व्यवहार है, यह फतावी काज़ी खान में लिखा है। हिशाम ने अबू यूसुफ़ से रिवायत की है कि अगर बेटे की पत्नी के महर का इस शर्त पर ज़ामिन हुआ कि अगर बेटा या उसकी पत्नी एक साथ एकांत और मिलन से पहले मर गए तो ज़ामिन बरी है, तो यह ज़मान लाज़िम होगी और शर्त बातिल है, यह फुसूल एमादिया में लिखा है। और अगर कफील बिन-नफ्स ने कहा कि जब उसे तालिब देखे या उससे मुलाकात करे तो मैं बरी हूँ, तो यह जायज़ है और वह तालिब के देखने के समय ही बरी हो जाएगा या ऐसे स्थान पर उससे मिला जहाँ अपना हक उससे ले सकता है तो भी बरी होगा, यह मुहीत सुर्ख़ी में लिखा है। मुजर्रद में इमाम आज़म से रिवायत है कि अगर किसी ने दूसरे से कहा कि मैं तेरे लिए आज दिन भर कफील हूँ और जब आज का दिन बीत गया तो मैं बरी हूँ, तो इमाम ने फ़रमाया कि जब दिन गुज़र गया तो वह बरी है, यह मुहीत में लिखा है। किसी की तरफ से किसी के लिए माल की कफाला इस शर्त पर की कि जब मैं मतलूब के नफ्स को तालिब के सुपुर्द करूँ तो माल से बरी हूँगा और अगर तालिब ने ज़ामिन से नफ्स ए मतलूब देने से पहले माल लिया हो तो ज़ामिन वापस ले लेगा, फिर ज़ामिन मतलूब को लेकर आया और तालिब के हवाले किया तो जो माल उसने दिया है वापस लेगा, यह ज़खीरा में लिखा है।

बरात (मुक्ति) को किसी शर्त से मुक़य्यद (बाध्य) करना ☆ अगर तालिब ने कफील बिन-नफ्स की बरात किसी शर्त पर मुअल्लक़ की तो इसकी तीन सूरतें हैं: एक सूरत में तो बरात जायज़ और शर्त बातिल है, जैसे किसी ने दूसरे के नफ्स की कफाला की और तालिब ने कफील को इस शर्त पर बरी किया कि कफील मुझे दस दिरहम दे, तो बरात जायज़ और शर्त बातिल है; और कफील ने अगर मकफूल लहू से बरात के लिए किसी रक़म पर सुलह कर ली तो सुलह सही नहीं है और न माल कफील पर वाजिब होगा और न कफील कफाला से बरी होगा, यह रिवायत जामे में है। एक रिवायत हवाला और कफाला में है और दूसरी रिवायत में है कि कफाला से बरी हो जाएगा। और दूसरी सूरत में बरात और शर्त दोनों जायज़ नहीं हैं और इसकी यह सूरत है कि किसी ने एक कर्ज़दार के कर्ज़ और उसके नफ्स की कफाला की, फिर तालिब ने कफील से यह शर्त की कि माल तालिब के सुपुर्द करे और उससे कफाला बिन-नफ्स से बरी हो जाए, तो बरात और शर्त दोनों जायज़ हैं। और तीसरी सूरत में दोनों जायज़ हैं जैसे किसी ने दूसरे के नफ्स की केवल कफाला की और तालिब ने उससे यह

शर्त लगाई कि मुझे माल अदा कर दे और उतना ही मतलूब से ले ले, तो यह बातिल है, जैसा कि काज़ी खान में है।

बीसवीं फ़सल: वापस लेने और रुजू (वापसी) के बयान में किसी ने दूसरे से कहा कि फलां शख्स के लिए मेरी तरफ से हज़ार दिरहम का कफील हो या उसे मेरी तरफ से नकद दे दे या मेरी तरफ से ज़मान दे हज़ार दिरहम या जो उसके हज़ार दिरहम मुझ पर आते हैं उनका ज़ामिन हो या जो उसका मुझ पर आता है उसे तू अदा कर दे या मेरी तरफ से उसे अदा कर दे या जो हज़ार दिरहम उसके मुझ पर आते हैं उसे दे दे या मेरी तरफ से उसे हज़ार दिरहम दे दे या उसे पूरा कर दे या उसकी तरफ मुंतक़िल कर, और मामूर ने वैसा ही किया, तो इन मसलों में रिवायत असल के मुवाफिक रुजू १ कर सकता है, यह फतावी काज़ी खान में लिखा है। जिस सूरत में कफाला सही हो गई, अगर कफील ने माल ए कफाला अपने पास से अदा कर दिया तो मकफूल...

---

1. 'रुजू' का अर्थ है कि कफील या वकील ने जो कुछ दिया वह असल (मूल व्यक्ति) से वापस ले सकता है।

کفالت کی پھر کفیل نے مکفول لہ سے کہا کہ اگر میں اس کو کل کے روز تجھ سے ملا دوں تو میں مال سے بری ہوں پس یہ جائز ہے کیونکہ لوگوں کا اس طرح تعامل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ہشام نے ابو یوسفؒ سے روایت کی ہے کہ اگر بیٹے کی زوجہ کے مہر کا اس شرط پر ضامن ہوا کہ اگر بیٹا یا اس کی زوجہ باہم خلوت اور دخول سے پہلے مر گئے تو ضامن بری ہے پس یہ ضمان لازم ہوگی اور شرط باطل ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور اگر کفیل بالنفس نے کہا کہ جب اس کو طالب دیکھے یا اس سے ملاقات کرے تو میں بری ہوں پس یہ جائز ہے اور وہ طالب کے دیکھنے کے بر وقت بری ہو جائے گا یا ایسے موضع میں اس سے ملا جہاں اپنا حق اس سے لے سکتا ہے تو بھی بری ہو گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے مجرد میں امام اعظمؒ سے روایت ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں تیرے واسطے آج دن بھر کفیل ہوں اور جب آج کا دن گزرا تو میں بری ہوں پس امام نے فرمایا کہ جب دن گزر گیا تو وہ بری ہے یہ محیط میں لکھا ہے کسی کی طرف سے کسی کے واسطے مال کی کفالت اس شرط پر کی کہ جب میں مطلوب کوا پنے نفس طالب کے سپرد کروں تو مال سے بری ہوں گا اور اگر طالب نے ضامن سے نفس مطلوب کے دینے سے پہلے مال لیا ہو تو ضامن واپس لے لے گا پھر ضامن مطلوب کو لے کر آیا اور طالب کے حوالہ کیا تو جو مال اس نے دیا ہے واپس لے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

براءت کو کسی شرط سے مقید کرنا ☆ اگر طالب نے کفیل بالنفس کی برات کسی شرط پر معلق کی تو اس کی تین صورتیں ہیں ایک وجہ میں تو برات جائز اور شرط باطل ہے مثلاً کسی نے دوسرے کے نفس کی کفالت کی اور طالب نے کفیل کو اس شرط پر بری کیا کہ کفیل دس درہم مجھے دیئے تو برات جائز اور شرط باطل ہے اور کفیل نے اگر مکفول لہ سے برات کے واسطے کسی قدر مال

پر صلح قرار دی تو صلح صحیح نہیں ہے اور نہ مال کفیل پر واجب ہوگا اور نہ کفیل کفالت سے بری ہو گا یہ روایت جامع اور ایک روایت حوالہ و کفالہ میں ہے اور دوسری روایت میں ہے کہ کفالت سے بری ہو جائے گا اور دوسری وجہ میں برات اور شرط دونوں جائز نہیں اور اس کی یہ صورت ہے کہ کسی نے ایک قرض دار کے قرضہ اور اس کے نفس کی کفالت کی پھر طالب نے کفیل سے یہ شرط کی کہ مال طالب کے سپرد کرے اور اس سے کفالت بالنفس سے بری ہو جائے تو برات اور شرط دونوں جائز ہیں اور تیسری صورت میں دونوں جائز ہیں مثلاً کسی نے دوسرے کے نفس کی فقط کفالت کی اور طالب نے اس سے یہ شرط لگائی کہ مجھے مال ادا کر دے اور اسی قدر مطلوب سے لے لے تو یہ باطل ہے کذا فی قاضی خان۔

بیسویں فصل: واپس لینے اور رجوع کے بیان میں کسی نے دوسرے سے کہا کہ فلاں شخص کے واسطے تو میری طرف سے ہزار درہم کا کفیل ہو یا اس کو میری طرف سے نقد دے دے یا میری طرف سے ضمان دے ہزار درہم یا جو اس کے ہزار درہم مجھ پر آتے ہیں ان کا ضامن ہو یا جو اس کا مجھ پر آتا ہے اس کو تو ادا کر دے یا میری طرف سے اسے ادا کر دے یا جو ہزار درہم اس کے مجھ پر آتے ہیں اس کو دے دے یا میری طرف سے اسے کو ہزار درہم دے دے یا اس کو وفا کر دے یا اس کی طرف دفع کر اور مامور نے ایسا ہی کیا تو ان مسائل میں روایت اصل کے موافق رجوع ۱ کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے جس صورت میں کفالت صحیح ہو گئی اگر کفیل نے مال کفالت اپنے پاس سے ادا کر دیا تو مکفول

---

۱ قولہ رجوع یعنی جو کچھ کفیل یا وکیل نے دیا وہ اصل سے واپس لے سکتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Kafala (Book of Guarantee) | 63

He [the guarantor] shall recover from the *Makful 'anhu* [the debtor], but he cannot claim it before he has made the payment. Once he has made the payment, he can only recover the amount for which he stood guarantee, not necessarily the exact property he paid. For instance, if he paid in *ziyuf* [low-quality] dirhams while the guarantee was for *jayyid* [standard/good quality] dirhams, he shall recover standard dirhams. If, as a settlement, he paid dirhams or any measured or weighed commodity instead of dinars, when the guarantee was for dinars, he shall recover dinars from the *Makful 'anhu*. This is recorded in *Al-Muhit*. Recovering from the person who gave the order is only possible if that person is legally capable of admitting debt against themselves. Thus, if the *Makful 'anhu* who gave the order is a minor prohibited from legal transactions, and he orders someone to stand guarantee for him, and the guarantor pays on his behalf, the guarantor cannot recover from him. Similarly, if a slave prohibited from transactions orders someone to guarantee on his behalf and the person pays after providing the guarantee, he cannot recover from the slave unless the slave is emancipated. However, if the guarantee and payment were made on the order of a minor who is authorized to trade, recovery is permitted. This is mentioned in *Inayah*.

If someone says, "Pay him," or "Guarantee for him," i.e., give it or stand surety for him, and does not specify "on my behalf" or "what he owes me," then if the guarantor is a *khalit* [a close business associate/partner] who has dealings with him and keeps his property with him, or is a member of his family, he shall recover from the person who gave the order; otherwise, he shall not. This is written in *Muhit al-Sarakhsi*. It is mentioned in the original text that if someone orders his friend, a fellow money-changer (*sarraf*), to pay one thousand dirhams to a certain person on his behalf, or does not mention "on my behalf," and the money-changer does so, then according to Imam Azam (RA), the money-changer shall recover from him. If he is not a fellow-professional friend, he cannot recover without having said "pay on my behalf." The original text states that if someone tells a non-associate to give one thousand dirhams to someone, and he does so, he cannot recover from the order-giver, though he may reclaim it from the recipient. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If someone guarantees a hundred dirhams on behalf of a person present without his permission, and the *Makful 'anhu* later says, "I am satisfied with your guarantee," then if this consent was given before the *Makful lahu* [creditor] accepted the guarantee, the guarantor has the right to recover from the *Makful 'anhu* upon

payment. If the consent came after the creditor's acceptance, the guarantor cannot recover from the principal unless his consent was specific. This is in *Al-Dhakhiroh*. If a slave guarantees for his master and then is emancipated and pays, or if a master guarantees for his slave at his order and pays after the slave's emancipation, neither can recover from the other. This is stated in *Al-Kafi*.

In the aforementioned case, a narration regarding the father's case is preserved: ☆ If a man marries a woman and she lives in her husband's house, and he moves in and becomes a guarantor for her rent, he cannot recover it from her, whether it was at her order or without it. The analogy for this is that if a father pays the *Mahr* on behalf of his adult son, he cannot reclaim it. Regarding the father's issue, there is a preserved narration that if he states at the time of guarantee and payment, "I am paying this so that I may recover it from my son," then he can recover it. Therefore, the same answer should apply to the case of the woman.

L Footnote: The word "husband" is mentioned in the original; perhaps a former husband or a relative is intended. In short, the woman was in a rented house, and the husband took up residence there.

वह मकफ़ूल अन्हु (जिसकी ज़मानत दी गई है) से वसूल करेगा, लेकिन भुगतान करने से पहले नहीं ले सकता। और जब उसने भुगतान कर दिया, तो वह केवल उतनी ही राशि ले सकता है जिसकी उसने ज़मानत दी थी, वह राशि नहीं जो उसने वास्तव में चुकाई है। यहाँ तक कि यदि उसने ज़्यूफ़ (घटिया दर्जे के) दिरहम चुकाए और ज़मानत अच्छी गुणवत्ता वाले दिरहमों की थी, तो वह अच्छी गुणवत्ता वाले दिरहम ही वापस लेगा। और यदि उसने दीनारों के बजाय समझौते के रूप में दिरहम या कोई मापने योग्य या तोलने योग्य चीज़ दी, और ज़मानत दीनारों की थी, तो वह मकफ़ूल अन्हु से दीनार ही वसूल करेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। और आदेश देने वाले से वसूल करना केवल उसी स्थिति में संभव है जब वह व्यक्ति ऐसा हो जिसका स्वयं पर ऋण का स्वीकार करना वैध हो। यहाँ तक कि यदि आदेश देने वाला मकफ़ूल अन्हु एक ऐसा लड़का (नाबालिग) है जिसे संपत्ति के लेनदेन से रोका गया है, और उसने किसी को ज़मानत देने का आदेश दिया और ज़ामिन (गारंटर) ने उसकी ओर से भुगतान किया, तो वह उससे वापस नहीं ले सकता। इसी तरह, यदि किसी गुलाम ने, जिसे लेनदेन से रोका गया है, किसी को अपनी ओर से ज़मानत लेने का आदेश दिया और उसने ज़मानत देकर भुगतान किया, तो वह उससे वसूल नहीं कर सकता, जब तक कि वह आज़ाद न हो जाए। और यदि ऐसे लड़के की ओर से ज़मानत देकर भुगतान किया जिसे व्यापार की अनुमति है, तो उसके आदेश पर वह उससे वसूल कर सकता है। यह 'इनाया' में लिखा है।

यदि किसी ने कहा कि उसकी ओर भुगतान कर दो या उसकी ज़मानत लो यानी दे दो या उसके लिए कफ़ाला करो, और यह नहीं कहा कि "मेरी ओर से" या "जो उसका मुझ पर है," तो यदि यह ज़ामिन उसका 'ख़लीत' (नजदीकी व्यापारिक साथी) है, जिससे वह लेन-देन रखता हो और अपनी संपत्ति उसके पास रखता हो, या उसके परिवार में से हो, तो वह आदेश देने वाले से वसूल कर लेगा, अन्यथा नहीं। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। मूल रूप में उल्लेख है कि यदि किसी ने अपने सर्राफ़ (मुद्रा परिवर्तक) मित्र को आदेश दिया कि "फ़लाँ व्यक्ति को मेरी ओर से एक हज़ार दिरहम भुगतान के रूप में दे दो" या "मेरी ओर से" शब्द का उल्लेख नहीं किया, और सर्राफ़ ने वैसा ही किया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार सर्राफ़ उससे वसूल कर लेगा। और यदि वह उसका हम-पेशा मित्र न हो, तो बिना यह कहे कि "मेरी ओर से भुगतान कर दो", वह वापस नहीं ले सकता। मूल ग्रंथ में है कि एक ने गैर-ख़लीत से कहा कि "फ़लाँ को एक हज़ार दिरहम दे दो," उसने दे दिए, तो वह आदेश देने वाले से वापस नहीं ले सकता, लेकिन प्राप्तकर्ता से वापस ले सकता है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि किसी ने उपस्थित व्यक्ति की ओर से उसकी अनुमति के बिना सौ दिरहम की ज़मानत ली और मकफ़ूल अन्हु ने कहा कि "मैं तुम्हारी ज़मानत से सहमत हूँ," तो यदि यह सहमति मकफ़ूल लहू (लेनदार) के स्वीकार करने से पहले हुई, तो ज़ामिन को यह अधिकार होगा कि जब वह भुगतान करे, तो अपने मकफ़ूल अन्हु से वापस ले ले। और यदि यह सहमति मकफ़ूल लहू के स्वीकार करने के बाद हुई, तो ज़ामिन अपने मूल व्यक्ति से वसूल नहीं कर सकता, अन्यथा उसकी सहमति का ही विचार किया जाएगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी गुलाम ने अपने मालिक की ओर से ज़मानत ली, फिर वह आज़ाद हुआ और उसने भुगतान किया, या गुलाम के मालिक ने उसकी ओर से उसके आदेश पर ज़मानत ली, फिर उसके आज़ाद होने के बाद ज़मानत की राशि चुकाई, तो उनमें से कोई भी एक-दूसरे से वसूल नहीं कर सकता। यह 'काफ़ी' में लिखा है।

उपरोक्त मामले में पिता के संबंध में एक रिवायत (कथन) सुरक्षित है☆ यदि किसी ने एक महिला से विवाह किया और वह महिला अपने पति के घर में रहती है, फिर वह वहां रहने लगा और उसकी ओर से किराये का ज़ामिन बना, तो वह उससे वसूल नहीं कर सकता, चाहे वह उसके आदेश से हो या बिना आदेश के। इसका उदाहरण यह है कि यदि पिता ने अपने वयस्क बेटे की ओर से मेहर चुका दिया, तो भी वह उसे वापस नहीं माँग सकता। और पिता के मामले में यह रिवायत सुरक्षित है कि यदि उसने ज़मानत और भुगतान के समय स्पष्ट किया कि "मैं भुगतान कर रहा हूँ ताकि मैं अपने बेटे से इसे वापस ले लूँ," तो वह ले सकता है। अतः महिला के मामले में भी यही उत्तर होना चाहिए।

L 'पति' के बारे में मूल में ऐसा ही उल्लेख है, तो शायद यहाँ पूर्व पति या कोई संबंधी अभिप्रेत हो। सारांश यह है कि वह महिला किराये के मकान में थी और पति ने वहीं रहना स्वीकार किया।

عنہ سے لے لے گا اور ادا کر دینے سے پہلے نہیں لے سکتا ہے اور جب اس نے ادا کیا تو جس قدر مال کی اس نے کفالت کی ہے اسی قدر لے سکتا ہے اور وہ مال نہیں لے سکتا ہے جو اس نے ادا کیا ہے یہاں تک کہ اگر اس نے زیوف درہم ادا کر دیے اور کفالت جید درہموں کی تھی تو جید واپس لے گا اور اگر بجائے دیناروں کے صلح کے طور پر درہم یا کوئی کیلی یا کھونی وزنی چیز ادا کر دی اور کفالت دیناروں کی تھی تو انہیں کو مکفول عنہ سے لے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور حکم دینے والے سے رجوع کر کے لے لینا صرف اسی صورت میں ہو سکتا ہے جب وہ شخص ایسا ہو کہ جس کا قرضہ کا اقرار اپنے نفس پر جائز ہو حتیٰ کہ اگر مکفول عنہ حکم دینے والا لڑکا ہو کہ تصرف سے منع کیا گیا ہے اور اس نے کسی کو حکم دیا کہ اس کی کفالت کرے اور کفیل نے اس کی طرف سے ادا کیا تو اس سے واپس نہیں لے سکتا ہے اور اسی طرح اگر غلام نے کہ جس کو تصرف سے منع کیا گیا ہے کسی کو اپنی طرف سے کفالت کر لینے کا حکم دیا اور اس نے کفالت کر کے ادا کیا تو اس سے نہیں لے سکتا ہے مگر جبکہ وہ آزاد ہو جائے اور اگر ایسے لڑکے کی طرف سے جس کو تجارت کی اجازت ہے اس کے حکم سے کفالت کر کے ادا کیا تو اس سے لے سکتا ہے یہ عنایہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ اس کی طرف دفع کر دے یا اس کی ضمانت کر یعنی دے دے یا اس کے لئے کفالت کر اور یہ نہ کہا کہ میری طرف سے یا جو اس کا مجھ پر ہے پس اگر یہ کفیل اس کا خلیط ہو کہ اس سے لین دین رکھتا ہو اور اپنا مال اس کے پاس رکھتا ہے یا اس کے عیال میں سے ہو تو حکم کرنے والے سے لے لے گا ورنہ نہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اصل میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے اپنے دوست ہم پیشہ صراف کو حکم دیا کہ فلاں شخص کو ہزار درہم میری طرف

سے ادائی میں دے دے یا میری طرف سے ادا کرنے کو ذکر نہ کیا اور صراف نے ایسا ہی کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک صراف اس سے لے لے گا اور اگر وہ اس کا ہم پیشہ دوست نہ ہو تو بدوں اس کے کہ کہے کہ میری طرف سے ادا کر دے واپس نہیں لے سکتا ہے اصل میں ہے کہ ایک نے غیر خلیط سے کہا کہ فلاں کو ہزار درہم دے اس نے دے دیے تو حکم کنندہ سے واپس نہیں لے سکتا ہے لیکن قبضہ کنندہ سے پھیر لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک شخص حاضر کی طرف سے اس کی بلا اجازت سو درہم کی کفالت کی اور مکفول عنہ نے کہا کہ میں تیری کفالت سے راضی ہوا پس اگر یہ رضامندی مکفول لہ کے قبول کرنے سے پہلے ہوئی تو کفیل کو اختیار ہوگا کہ جب وہ ادا کرے اپنے مکفول عنہ سے واپس لے اور اگر مکفول لہ کے قبول کے بعد پائی گئی تو کفیل اپنے اصل سے نہیں لے سکتا ہے ورنہ اس کی رضامندی کا اعتبار ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی غلام نے اپنے مالک کی طرف سے کفالت کی پھر وہ آزاد ہوا اور اس نے ادا کر دیا یا غلام کے مالک نے اس کی طرف سے کفالت کی اس کے حکم سے پھر اس کے آزاد ہونے کے بعد مال کفالت ادا کیا تو کوئی دونوں میں سے دوسرے سے نہیں لے سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں باپ کے مسئلہ میں روایت محفوظ ہے☆ اگر ایک عورت سے نکاح کیا اور عورت اپنے خاوند کے گھر میں رہتی ہے پس وہاں اترا اور اس کی طرف سے کرایہ کا ضامن ہوا تو اس سے نہیں لے سکتا ہے خواہ اس کے حکم سے ہو یا بدوں حکم کے ہو اور اس کی نظیر یہ ہے کہ اگر باپ نے اپنے بالغ لڑکے کی طرف سے مہر ضاربہ ادا کر دیا تو بھی رجوع نہیں کر سکتا ہے اور باپ کے مسئلہ میں یہ روایت محفوظ ہے کہ اگر اس نے ضمانت اور ادا کے وقت بیان کیا کہ میں ادا کرتا ہوں تا کہ اپنے بیٹے سے لے لوں گا تو وہ لے سکتا ہے پس عورت کے مسئلہ میں بھی یہی جواب ہونا چاہئے یعنی۔

L قولہ خاوند..... یوں ہی اصل میں مذکور ہے تو شاید شوہر سابق مراد ہو یا بجائے اس کے قرابتی ہو غرض یہ کہ وہ عورت کرایہ کے مکان میں تھی اسی میں شوہر نے سکونت اختیار کی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (64) Kitab al-Kafala (The Book of Suretyship)

If a husband made a condition at the time of payment, he shall retrieve it; as stated in 'al-Dhakhirah'. If a person becomes a surety (kafeel) for the price (thaman) on behalf of the seller (ba'i), and then the seller gifts that price to the surety and, after taking it from the buyer (mushtari), the surety takes possession of it, then if the buyer finds a defect in the sold item, the Imam ruled that he should return it to the seller and reclaim his price from him. Neither party has any recourse against the surety; this is recorded in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. If the surety pays for the clothes in a 'Salam' sale (forward contract), he shall take their value. If the 'Salam' contract stipulated delivery in the city, but the surety delivered it outside the city and the purchaser (rabb al-salam) agreed, the surety shall reclaim the costs based on delivery within the city; this is stated in 'al-Tatarkhaniyya'. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) in 'Ibn Sama'ah' that if someone claimed a thousand dirhams against another, and at the defendant's command, someone became his guarantor and paid it, then the claimant admitted truly before the defendant that he had no claim against him, whatever he took should be returned, and the guarantor should reclaim it from the defendant. In 'al-Muntaqa', it says that if one person owed another a thousand dirhams and the creditor (talib) ordered the debtor (matlub) to become a guarantor for a thousand dirhams cash or on credit for someone on his behalf, Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that if the thousand dirhams owed were paid immediately, and the debtor guaranteed a thousand dirhams for a fixed term on his behalf, he has the right to reclaim the thousand dirhams from the person who ordered him, whether the term has expired or not. However, if the creditor's thousand dirhams were for a fixed term and the debtor also guaranteed for the same term on his behalf, he shall not have the right to hold him accountable until the term arrives. Similarly, if he holds a thousand dirhams as a trust (wadi'ah) and the creditor orders him to guarantee for his debtor, he cannot hold him accountable; this is recorded in 'al-Muhit'.

In the aforementioned case, if the borrower (of 'ariat') or the usurper (of 'ghasab') appoints an agent (wakil)

Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that if the lender of a borrowed item ('ariat') took a surety for its return, or if the person whose property was usurped took a surety for its restoration, and the surety transported the item and delivered it to the owner, then the surety has the right to claim the customary transportation fee (ujrat al-mithl) from the borrower or the usurper; this is by way of

'Istihsan' (legal preference). If the borrower or usurper appoints an agent to deliver the item to the lender's or the owner's house, or to the place where the borrowing or usurpation occurred, this is also permissible. However, the agent shall not be compelled to move the item from one place to another, whereas the surety can be so compelled; this is stated in 'al-Dhakhirah'. Abu Sulayman narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if someone stood surety for a thousand dirhams at another's command, and the principal (asil) paid in the presence of the surety, but the creditor later denied it and swore an oath, then took it again from the surety, the surety can reclaim it from the one he guaranteed (makful-anhu). However, if the surety paid the creditor in the presence of the principal, and then the creditor denied it and took it from the principal again after swearing an oath, the surety cannot reclaim it from the principal; this is in 'al-Muhit'. If an executor (wasi) pays the debt of the deceased, he may reimburse himself from the estate; this is in 'al-Tatarkhaniyya'. If someone purchased a slave for a thousand dirhams and someone became a surety for the price on behalf of the buyer, the surety then paid the seller and the buyer took possession of the slave, but the surety disappeared before reclaiming his money from the buyer, and then a rightful owner appeared and legally reclaimed the slave from the buyer, and the buyer wished to reclaim his price from the seller...

Footnotes: 1. The word 'from him' refers to the 'Muslam-alayh' (seller). 2. The phrase 'at present' means denial and immediate payment were mandatory. 3. The word 'Mithl' means that for such a task, there is a standard prescribed wage. 4. The word 'Ada' means paying from one's own wealth.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (64) किताब अल-कफाला (ज़मानत की किताब)

अगर पति ने भुगतान के समय यह शर्त रखी, तो वह उसे वापस लेगा, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है। यदि किसी व्यक्ति ने विक्रेता (बाइ) के लिए मूल्य (थमन) की ज़मानत (कफील) ली, फिर विक्रेता ने वह मूल्य ज़मानतदार को उपहार (हिबा) में दे दिया और उसने खरीदार (मुश्तरी) से लेकर उसे अपने कब्ज़े में कर लिया, फिर खरीदार को सामान में कोई दोष मिला, तो इमाम ने फरमाया कि वह विक्रेता को वापस कर दे और अपना मूल्य उससे वापस ले ले। दोनों में से किसी को भी ज़मानतदार से कुछ लेने का अधिकार नहीं है, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि ज़मानतदार ने 'बै-सलम' (अग्रिम भुगतान बिक्री) के कपड़े दे दिए, तो वह उनकी कीमत लेगा। यदि 'बै-सलम' में यह शर्त थी कि भुगतान शहर में किया जाएगा और कोई ज़मानतदार था जिसने शहर के बाहर भुगतान कर दिया और खरीदार सहमत हो गया, तो ज़मानतदार शहर में (उसका खर्च) वसूल करेगा, यह 'तातारखानिया' में लिखा है। इब्न समाअ से इमाम अबू यूसुफ (रह.) की रिवायत है कि यदि किसी ने दूसरे पर एक हजार दिरहम का दावा किया और प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) के आदेश से कोई उसका ज़मानतदार बना और उसने भुगतान कर दिया, फिर वादी ने प्रतिवादी के सामने सच स्वीकार किया कि मेरा उस पर कुछ बकाया नहीं था, तो जो कुछ उसने लिया है उसे वापस करना चाहिए और ज़मानतदार प्रतिवादी से वापस ले ले। 'मुंतका' में है कि यदि एक व्यक्ति का दूसरे पर एक हजार दिरहम बकाया था और लेनदार (तालिब) ने देनदार (मतलूब) को आदेश दिया कि तुम मेरी तरफ से किसी के लिए नकद या उधार की ज़मानत ले लो, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि यदि वह हजार दिरहम जो देनदार पर थे तत्काल दे दिए गए थे और देनदार ने उसकी ओर से एक निश्चित अवधि के लिए ज़मानत दी है, तो उसे अधिकार है कि वह आदेश देने वाले से हजार दिरहम ले ले, चाहे वह अवधि आई हो या नहीं। और यदि लेनदार के हजार दिरहम मियादी (निश्चित अवधि वाले) थे और देनदार ने भी उतनी ही अवधि के लिए ज़मानत दी, तो अवधि आने पर उसे अधिकार नहीं होगा कि वह उससे जवाब-तलब करे। इसी तरह यदि उसके पास हजार दिरहम अमानत रखे हों और लेनदार ने उसे आदेश दिया कि मेरे कर्जदार की ज़मानत दे दे, तो वह जवाब-तलब नहीं कर सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है।

उपरोक्त मामले में यदि उधार लेने वाले (आरियत) या हड़पने वाले (ग़सब) ने कोई प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त किया हो ۞

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यदि उधार देने वाले ने वस्तु की वापसी के लिए कोई ज़मानतदार रखा, या जिसका माल हड़पा गया है उसने उसकी वापसी के लिए ज़मानतदार लिया, फिर ज़मानतदार ने उस वस्तु को उठाकर मालिक तक पहुँचा दिया, तो ज़मानतदार को अधिकार है कि वह उधार लेने वाले या हड़पने वाले से उसके परिवहन का उचित किराया (उजरत-ए-मिस्ल) ले ले, और यह 'इस्तहसान' (कानूनी प्राथमिकता) है। और यदि उधार लेने वाले या हड़पने वाले ने कोई वकील नियुक्त किया कि वह वस्तु को उधार देने वाले या जिसके पास से हड़पी गई है उसके घर पहुँचा दे, तो यह भी वैध है, लेकिन वकील को एक स्थान से दूसरे स्थान ले जाने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा, जबकि ज़मानतदार को मजबूर किया जा सकता है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अबू सुलेमान ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की कि किसी ने दूसरे के आदेश से उसकी तरफ से एक हजार दिरहम की कफाला (ज़मानत) की, फिर असल देनदार (असील) ने ज़मानतदार के सामने भुगतान कर दिया, फिर लेनदार ने इनकार कर दिया और कसम खा ली और दोबारा ज़मानतदार से ले लिया, तो ज़मानतदार अपने मुकफ़ूल-अन्हु (जिसकी ज़मानत ली थी) से ले सकता है। लेकिन यदि ज़मानतदार ने देनदार के सामने भुगतान किया और लेनदार मुकर गया और कसम खा ली और दोबारा देनदार से ले लिया, तो ज़मानतदार अपने देनदार से वापस नहीं ले सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि वसीयतदार (वसी) ने मृतक का कर्ज चुकाया, तो वह उसकी संपत्ति (तरका) से ले सकता है, यह 'तातारखानिया' में है। यदि किसी ने एक हजार दिरहम में गुलाम खरीदा और खरीदार की ओर से कोई मूल्य का ज़मानतदार बना, फिर ज़मानतदार ने विक्रेता को पैसे दे दिए और खरीदार ने गुलाम पर कब्ज़ा कर लिया, फिर ज़मानतदार खरीदार से पैसे लेने से पहले गायब हो गया, फिर कोई वास्तविक हकदार आया और उसने वह गुलाम खरीदार से ले लिया, तो खरीदार ने चाहा कि अपना मूल्य विक्रेता से...

पाद-टिप्पणियाँ: 1. 'उससे' का अर्थ है 'मुस्लम-अलैह' (विक्रेता) से। 2. 'फिलहाल' का अर्थ है कि इनकार और भुगतान तुरंत करना आवश्यक था। 3. 'मिस्ल' का अर्थ है कि ऐसे कार्य के लिए एक निर्धारित मानक मजदूरी होती है। 4. 'अदा' का अर्थ है अपने स्वयं के धन से भुगतान करना।

شوہر نے ادا کرنے کے وقت اگر یہ شرط کی تو واپس لے گا کذا فی الذخیرہ اگر بائع کے واسطے کوئی شخص ثمن کا کفیل ہوا پھر بائع نے ثمن کفیل کو ہبہ کر دیا اور اس کو مشتری سے لے کر اس نے اپنے قبضہ میں کیا پھر مشتری نے بیع میں کوئی عیب پایا تو امام نے فرمایا کہ بائع کو واپس کرے اور اپنا ثمن اس سے واپس لے لے اور دونوں میں سے کسی کو کفیل سے لینے کی راہ نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کفیل نے بیع سلم کے کپڑے ادا کر دیئے تو ان کی قیمت لے گا اگر بیع سلم میں یہ شرط قرار پائی تھی کہ شہر میں ادا کیا جائے اور اس بیع کا کوئی کفیل تھا اور اس نے مسلم فیہ شہر کے باہر ادا کر دی اور رب السلم راضی ہو گیا تھا تو کفیل اس لئے شہر میں لے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے تو اور ابن سماعہ میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ کسی شخص نے دوسرے پر ہزار درہم کا دعویٰ کیا اور مدعا علیہ کے حکم سے کوئی اس کا ضامن ہوا اور اس نے ادا کر دیئے پھر مدعی نے مدعا علیہ کے ساتھ سچا اقرار کیا کہ میرا مدعا علیہ پر کچھ نہیں تھا جو کچھ اس نے لیا ہے واپس کر دے اور پھر ضامن مدعا علیہ سے لے لے اور منتقٰی میں ہے کہ ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم تھے اور طالب نے مطلوب کو حکم دیا کہ تو میری طرف سے کسی شخص کے لئے ایک ہزار درہم نقدی میعادی ادھار کا ضامن ہو جا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر وہ ہزار درہم جو طالب کے مطلوب پر تھے فی الحال ثمن ادا کئے تھے اور مطلوب نے اس کی طرف سے ایک ہزار درہم میعادی کی ضمانت کی ہے تو اس کو اختیار ہے کہ حکم دہندہ سے ہزار درہم لے لے خواہ میعاد آگئی ہو یا نہ آئی ہو اور اگر طالب کے ہزار درہم میعادی تھے اور مطلوب نے بھی اسی قدر میعاد پر اس کی طرف سے ضمانت کر لی تو میعاد کے آنے پر اس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ اس کا مواخذہ کرے اور ایسی ہی اگر اس کے پاس

ہزار درہم ودیعت رکھے ہوں اور طالب نے اس کو حکم دیا کہ میرے قرض خواہ کی ضمانت ایک ہزار کی کرے تو مواخذہ نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر عاریت لینے والے یا غصب کرنے والے نے کوئی وکیل کیا ۞

امام محمدؒ نے فرمایا کہ عاریت دینے والے نے اگر مستعار چیز کے واپس دینے کے واسطے کوئی کفیل کر لیا یا جس شخص کا مال غصب ہوا ہے اس نے اس کے رد کرنے کے واسطے کفیل لیا پھر کفیل نے مکفول بہ کو اٹھوا کر مالک کو پہنچا دیا تو کفیل کو اختیار ہے کہ عاریت لینے والے اور غصب کرنے والے سے باربرداری کی اجرت اس کے مثل شہ کے اعتبار سے لے لے اور یہ استحسان ہے اور اگر عاریت لینے والے یا غصب کرنے والے نے کوئی وکیل کیا کہ اس کو عاریت دینے والے یا مغصوب عنہ کے مکان میں پہنچادے یا جس جگہ عاریت و غصب واقع ہوا ہے پہنچادے تو یہ بھی جائز ہے لیکن وکیل پر جبر نہ کیا جائے گا ایک جگہ سے دوسری جگہ لے جائے اور کفیل پر جبر کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ابو سلیمانؒ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ کسی شخص نے دوسرے کے حکم سے اس کی طرف سے ایک ہزار درہم کی کفالت کی پھر اصیل نے اس کو کفیل کے سامنے ادا کیا پھر طالب اس سے انکار کر گیا اور قسم کھا لی اور دوبارہ کفیل سے لے لئے تو کفیل اپنے مکفول عنہ سے لے سکتا ہے اور اگر یہ صورت ہوئی کہ کفیل نے اصیل کے سامنے وہ درہم طالب کو ادا کر دیئے وہ پھر منکر ہو گیا اور قسم کھا لی اور دوبارہ اصیل سے لے لئے تو کفیل اپنے اصیل سے نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر وصی نے میت کا قرضہ ادا کیا تو اس کے ترکہ میں سے لے لے تو یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے کسی نے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور مشتری کی طرف سے ایک شخص ثمن کا کفیل ہو گیا پھر کفیل نے بائع کو ثمن دے دیا اور مشتری نے غلام پر قبضہ کر لیا پھر کفیل مشتری سے اپنے

دام لینے سے پہلے غائب ہو گیا پھر ایک شخص مستحق آیا اور اس نے استحقاق میں وہ غلام پر مشتری سے لے لیا اور مشتری نے چاہا کہ اپنا ثمن بائع

حواشی: ۱۔ قول اس سے یعنی مسلم الیہ سے۔ ۲۔ قول فی الحال یعنی انکار اور ادائی فی الحال لازم تھا۔ ۳۔ قول مثل یعنی ایسے کام کی مقید اجرت ہوتی ہو۔ ۴۔ قول ادا یعنی اپنے مال سے ادا کیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (65) Kitab al-Kafalah (The Book of Suretyship)

...cannot be taken without the presence of the surety (kafil). Then, when the surety is present, he has the choice whether to reclaim his payment (thaman) from the seller (ba'i) or take it from the buyer (mushtari). Once he has chosen to take a guarantee from one, he shall not have the right to take a guarantee from the other. Thus, if he took a guarantee from the seller, the seller cannot take from the buyer. If he had already taken a guarantee from the buyer, the buyer has the right to reclaim what he has paid from his seller. And if the surety, at the time of paying the price, had taken it back from the buyer and then disappeared, and then a legal claim (istihqaq) was proven regarding the slave, the buyer has the right to reclaim his price from the seller. If no third-party claim was proven on the slave, but it emerged that he is a free man, or a 'mukatab' (slave with a contract for freedom), or a 'mudabbar' (slave to be freed upon master's death), or in the case of a female slave it emerged that she is an 'umm al-walad' (mother of the master's child), then the ruling in these cases is also like that of a third-party claim (istihqaq). Imam Muhammad (RA) stated that if a buyer bought a slave from another for a thousand dirhams, and at the buyer's instruction, someone became a surety for the price and paid the price and then disappeared, then the slave died in the possession of the seller before the buyer took delivery, the buyer can reclaim the price from the seller, regardless of whether the surety took the price from the buyer or not. And if the slave did not die, but the buyer found a defect in him and returned him by the judge's order or without an order, or returned him due to 'khiyar al-ru'yah' (option of inspection) or 'khiyar al-shart' (option of condition), the buyer can reclaim the price from the seller, and the surety has no way of taking it from him.

If a settlement (sulh) was made on the condition that the buyer is absolved from the price ✨

Imam Muhammad (RA) stated that if someone bought a slave from another for a thousand dirhams and someone, by the buyer's instruction, stood surety for the price on his behalf, then the surety made a settlement with the seller for fifty dinars in exchange for those thousand dirhams, the surety shall take dirhams from his principal (the buyer), not dinars. Thus, if a claimant for the slave appeared and the surety was absent, the buyer cannot take anything from the seller. If the surety is present, he will reclaim the dinars from the seller. If the surety wanted to take from the buyer, he would not have that right, except in the case where the surety paid dirhams, then he has the right to take from the buyer. If, instead of a settlement, a

sale (bay') took place—for example, the surety sold fifty dinars in exchange for the seller's thousand dirhams—and then a claim on the slave was proven, then the ruling for both sale and settlement is identical. Imam Muhammad's meaning of them being identical is that when a claim on the slave is proven after their separation, the sale becomes void just as the settlement becomes void. However, if the claim on the dirhams was proven in the same assembly (majlis) and they were both present in the assembly, the sale does not become void but the settlement becomes void. If no claim was proven on the slave but he died with the seller before the buyer took delivery, and the surety had sold fifty dinars to the seller in exchange for a thousand dirhams and the seller had taken possession of the dinars, the buyer can take the dirhams from the seller, and the surety has no way of taking from the seller. If instead of a sale there is a settlement—for example, the surety settled with the seller for fifty dinars in exchange for the dirhams—and the slave died before being handed over to the buyer, its ruling is like that of a sale. However, there is a difference between settlement and sale: in the case of a settlement, the seller of the slave has the choice to either return fifty dinars or return a thousand dirhams, whereas in the case of a sale, it is obligatory for him to return a thousand dirhams. Furthermore, in the case of a settlement, if the seller wishes to return the dinars, the surety will take them into his possession, and if he wishes to return the dirhams, the buyer will take them from him, provided the surety was commissioned by the buyer to pay the price to the seller.

---

1. His statement "should return" means the presence of the surety is not necessary.
2. His statement "from him" means from the seller because this transaction is after the first contract, even if it is a sale.
3. His statement "buyer" is because after the suretyship, a settlement occurred on a different genus (dinars vs. dirhams). Yes, if he had given exactly a thousand dirhams, the buyer could also have returned them.
4. His statement means that in this scenario, there is a difference between settlement (sulh) and sale (bay').

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ (६५) किताबुल कफ़ालह (जमानत का बयान)

...से ले तो बिना कफ़ील (ज़मानतदार) के हाज़िर हुए नहीं हो सकता है। फिर जब कफ़ील हाज़िर हुआ तो वह स्वतंत्र है कि चाहे अपना समन (मूल्य) बाइ (विक्रेता) से वापस ले या मुश्तरी (खरीदार) से ले ले। और जब उसने एक से ज़मानत लेना चुन लिया, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा कि दूसरे से ज़मानत ले। अतः यदि उसने बाइ से ज़मानत ली तो बाइ मुश्तरी से नहीं ले सकता, और यदि उसने पहले ही मुश्तरी से ज़मानत ली तो मुश्तरी को अधिकार है कि जो उसने दिया है वह अपने बाइ से वापस ले ले। और यदि कफ़ील ने मूल्य अदा करते समय मुश्तरी से वापस लिया था, फिर गायब हो गया, फिर गुलाम पर किसी और का हक़ (इस्तेहकाक) साबित हो गया, तो मुश्तरी को अधिकार है कि अपना मूल्य बाइ से वापस ले ले। और यदि उस गुलाम पर किसी का हक़ साबित नहीं हुआ, बल्कि यह ज़ाहिर हुआ कि वह आज़ाद है, या मुकातब (स्वतंत्रता के अनुबंध वाला), या मुदब्बर (स्वामी की मृत्यु के बाद आज़ाद होने वाला) है, या दासी की स्थिति में ज़ाहिर हुआ कि वह 'उम्म-ए-वलद' है, तो इन स्थितियों का हुक्म भी इस्तेहकाक (कानूनी दावे) की तरह ही है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि यदि मुश्तरी ने दूसरे से एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और मुश्तरी के आदेश से कोई व्यक्ति उसके मूल्य का कफ़ील बन गया और मूल्य अदा कर दिया और फिर गायब हो गया, फिर वह गुलाम मुश्तरी के कब्ज़ा करने से पहले बाइ के पास मर गया, तो मुश्तरी बाइ से मूल्य वापस ले सकता है, चाहे मुश्तरी से कफ़ील ने मूल्य लिया हो या न लिया हो। और यदि गुलाम मरा नहीं, लेकिन मुश्तरी ने उसमें कोई दोष पाया और उसे काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश से या बिना आदेश के वापस किया, या 'खियार-ए-रुयत' (देखने के विकल्प) या 'खियार-ए-शर्त' (शर्त के विकल्प) के कारण वापस किया, तो मुश्तरी बाइ से मूल्य वापस ले सकता है और कफ़ील के पास उससे कुछ लेने का कोई रास्ता नहीं है।

यदि इस शर्त पर सुलह (समझौता) की गई कि मुश्तरी मूल्य से मुक्त है ✨

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि यदि किसी ने दूसरे से एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदा और किसी ने मुश्तरी के आदेश से उसकी ओर से मूल्य की कफ़ालत (ज़मानत) कर ली, फिर कफ़ील ने बाइ से उन एक हज़ार दिरहम के बदले पचास दीनार पर सुलह कर ली, तो कफ़ील अपने मूल ऋणी (मुश्तरी) से दिरहम लेगा न कि दीनार। अतः यदि गुलाम का कोई हक़दार (मुलतज़िम) निकल आया और कफ़ील गायब था, तो मुश्तरी बाइ से कुछ नहीं ले सकता। और यदि कफ़ील हाज़िर हुआ तो बाइ से दीनार वापस लेगा। और यदि कफ़ील ने चाहा कि मुश्तरी से ले ले, तो उसे यह

अधिकार नहीं होगा, सिवाय इस स्थिति के कि यदि कफ़ील ने दिरहम अदा किए हों तो कफ़ील को अधिकार है कि मुश्तरी से ले ले। और यदि सुलह के बजाय 'बै' (बिक्री) हुई, उदाहरण के लिए कफ़ील ने बाइ के एक हज़ार दिरहम के बदले पचास दीनार बेच दिए, फिर गुलाम पर किसी का हक़ साबित हुआ, तो बिक्री और सुलह दोनों का हुक्म एक समान है। और इमाम मुहम्मद (रह.) का एक समान होने से तात्पर्य यह है कि जब दोनों के अलग होने के बाद गुलाम पर हक़ साबित हुआ तो बिक्री बातिल (अमान्य) हो जाएगी जैसा कि सुलह बातिल हो जाती है। और यदि दिरहमों पर हक़ उसी सभा (मजलिस) में साबित हुआ और वे दोनों सभा में मौजूद हैं, तो बिक्री बातिल नहीं होती और सुलह बातिल हो जाती है। यदि गुलाम पर हक़ साबित नहीं हुआ बल्कि वह मुश्तरी के कब्ज़ा करने से पहले बाइ के पास मर गया और कफ़ील ने एक हज़ार दिरहम के बदले पचास दीनार बाइ के हाथ बेच दिए थे और बाइ ने दीनारों पर कब्ज़ा कर लिया था, तो मुश्तरी बाइ से दिरहम ले सकता है और कफ़ील के पास बाइ से लेने का कोई रास्ता नहीं है। और यदि बिक्री के बजाय सुलह हो, उदाहरण के लिए कफ़ील ने बाइ से दिरहमों के बदले पचास दीनार पर सुलह की, फिर मुश्तरी को सौंपने से पहले वह गुलाम मर गया, तो बिक्री की तरह ही इसका हुक्म है। मगर सुलह और बिक्री में यह अंतर है कि सुलह की स्थिति में गुलाम बेचने वाले (बाइ) को अधिकार है कि यदि चाहे तो पचास दीनार वापस करे या एक हज़ार दिरहम वापस करे, और बिक्री की स्थिति में उस पर एक हज़ार दिरहम ही वापस करना अनिवार्य है। फिर सुलह की स्थिति में यदि बाइ ने दीनार वापस देने चाहे तो कफ़ील उन्हें अपने कब्ज़े में लाएगा, और यदि दिरहम वापस देना चाहे तो उनसे मुश्तरी लेगा, बशर्ते कफ़ील मुश्तरी की तरफ से बाइ को मूल्य अदा करने के लिए नियुक्त था।

---

1. 'वापस करे' अर्थात कफ़ील के हाज़िर होने की ज़रूरत नहीं है।
2. 'उससे' अर्थात बाइ से, क्योंकि यह मामला पहले अनुबंध (अक़द) के बाद का है, चाहे वह बिक्री ही क्यों न हो।
3. 'मुश्तरी' इसलिए कि कफ़ालत के बाद अलग प्रकार की वस्तु (दीनार बनाम दिरहम) पर सुलह हुई। हाँ, यदि वह वास्तव में एक हज़ार दिरहम देता तो मुश्तरी भी वापस कर सकता था।
4. यानी इस स्थिति में सुलह और बिक्री (बै) में अंतर है।

سے لے تو بدوں کفیل کے حاضر ہونے کے نہیں ہو سکتا ہے پھر جب کفیل حاضر ہوا تو وہ مختار ہے کہ چاہے اپنا ثمن بائع سے واپس کرے یا مشتری سے لے لے اور جب اس نے ایک سے ضمان لینا اختیار کیا تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ دوسرے سے ضمان لے پس اگر اس نے بائع سے ضمان لی تو بائع مشتری سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر اس نے پہلے ہی مشتری سے ضمان لی تو مشتری کو اختیار ہے کہ جو اس نے دے دیا ہے اپنے بائع سے واپس لے اور اگر کفیل نے ثمن کو ادا کرتے وقت مشتری سے واپس لیا تھا پھر غائب ہو گیا پھر غلام میں استحقاق ثابت ہوا مشتری کو اختیار ہے کہ اپنا ثمن سے بائع واپس لے کرے اور اگر اس غلام میں استحقاق نہ ثابت ہوا بلکہ یہ ظاہر ہوا ہو کہ یہ آزاد یا مکاتب یا مدبر ہے یا باندی کی صورت میں ظاہر ہوا کہ ام ولد ہے تو ان صورتوں کا حکم بھی مثل استحقاق کے ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر مشتری نے دوسرے سے ایک غلام ہزار درہم کو خریدا اور مشتری کے حکم سے اس کی طرف سے کوئی شخص اس کے ثمن کا کفیل ہو گیا اور ثمن ادا کر دیا اور غائب ہو گیا پھر وہ غلام بائع کے پاس مشتری کے قبضہ کرنے سے پہلے مر گیا تو مشتری بائع سے ثمن واپس لے سکتا ہے خواہ مشتری سے کفیل نے ثمن لے لیا ہو یا نہ لیا ہو اور اگر غلام نہ مرا لیکن مشتری نے اس میں کچھ عیب پایا اور اس کو قاضی کے حکم سے یا بدوں حکم کے واپس کیا یا خیارِ رؤیت یا خیارِ شرط کی وجہ سے واپس کیا تو مشتری بائع سے ثمن واپس لے سکتا ہے اور کفیل کو اس سے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے۔

اگر اس شرط پر صلح کی کہ مشتری ثمن سے بری ہے ✵

امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کسی نے دوسرے سے ایک غلام ہزار درہم میں خریدا اور کسی نے مشتری کے حکم سے اس کی طرف سے ثمن کی کفالت کر لی پھر کفیل نے بائع سے ان ہزار درہم سے پچاس دینار پر صلح کر لی تو کفیل اپنے اصیل سے درہم لے گا نہ دینار پس اگر غلام کا کوئی مستحق نکلا اور کفیل غائب تھا تو مشتری بائع سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر کفیل حاضر ہوا تو بائع سے دینار واپس لے گا اور اگر کفیل نے چاہا کہ مشتری سے لے لے تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا اس صورت کے کہ اگر کفیل نے درہم ادا کئے تو کفیل کو اختیار ہے کہ مشتری سے لے لے اور اگر بجائے صلح کے بیع واقع ہوئی مثلاً کفیل نے پچاس دینار بعوض بائع کے ہزار درہم کے بیچ کر دیے پھر غلام کا استحقاق ثابت ہوا تو بیع اور صلح دونوں کا یکساں حکم ہے اور مراد امام محمدؒ کی یکساں ہونے سے یہ ہے کہ جب دونوں کی جدائی کے بعد غلام کا استحقاق ثابت ہوا تو بیع باطل ہو جائے گی جیسا کہ صلح باطل ہو جاتی ہے اور اگر درہموں کا استحقاق اسی مجلس میں ثابت ہوا اور وہ دونوں مجلس میں ہیں تو بیع باطل نہیں ہوتی ہے اور صلح باطل ہو جاتی ہے اگر غلام میں استحقاق ثابت نہ ہوا بلکہ وہ مشتری کے قبضہ سے پہلے بائع کے پاس مر گیا اور کفیل نے پچاس دینار بعوض ہزار درہم کے بائع کے ہاتھ فروخت کر دیے تھے اور بائع نے دیناروں پر قبضہ کیا تھا تو مشتری بائع سے درہم لے سکتا ہے اور کفیل کو بائع سے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے اور اگر بجائے بیع کے صلح ہو مثلاً کفیل نے بائع سے درہموں کے عوض پچاس دینار پر صلح کی پھر مشتری کے سپرد کرنے سے پہلے وہ غلام مر گیا تو بیع کے مانند اس کا بھی حکم ہے مگر صلح اور بیع میں یہ فرق ہے کہ صلح کی صورت میں غلام بیچنے والے کو اختیار ہے کہ اگر چاہے تو پچاس دینار واپس کرے یا ہزار درہم واپس کرے اور بیع کی صورت میں اس پر ہزار درہم ہی واپس کرنا واجب ہیں پھر صلح کی صورت میں اگر بائع نے دینار واپس دینے چاہے تو ان

کو کفیل اپنے قبضہ میں لائے گا اور اگر درہم واپس دینا چاہے تو اس سے مشتری لے گا اگر کفیل مشتری کی طرف سے مامور تھا کہ بائع کو ثمن ادا کرے۔

---

۱ قولہ واپس کرے یعنی کفیل کے حاضر ہونے کی ضرورت نہیں ہے۔ ۲ قولہ اس سے یعنی بائع سے کیونکہ یہ معاملہ بعد عقد اول ہے اگر چہ بیع ہو۔ ۳ قولہ مشتری اس واسطے کہ کفالت کے بعد غیر جنس پر صلح واقع ہوئی ہاں اگر بعینہ ہزار درہم دیتا تو مشتری بھی واپس کر سکتا تھا۔ ٤ قولہ یعنی اس صورت میں صلح بیع میں فرق ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (66) Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

...and if he sold fifty dinars to the seller (ba'i) in exchange for the price or gave them in a settlement (sulah), then it is permissible. However, if the surety (kafeel) undertook the guarantee on behalf of the buyer (mushtari) without his command, and then the surety sold fifty dinars in exchange for the price or reached a settlement with the seller, the sale (bay') is not permissible in any form. In the settlement, if it is stated that the price owed by the buyer to the seller should belong to this volunteer, i.e., the surety, the settlement is also void (batil). If he settled on the condition that the buyer is absolved of the price, the settlement is permissible. If the settlement was left absolute without any conditions, it is also valid. Thus, if a slave dies or a rightful owner appears before he is handed over to the buyer, in a case where the settlement was unconditional, the buyer has no recourse against the seller. However, only the surety shall recover from the seller, and the seller will have the option to return either dirhams or dinars. This is recorded in Al-Zakheerah.

A prisoner commanded someone to pay a ransom and release him from the people of war (Ahl al-Harb) ☆

If someone paid the due of another person by his command, he shall recover it from him, even if the condition for repayment was not explicitly made, as is the case with a debt. This is recorded in Mi'raj al-Dirayah. Shams al-A'immah stated that this ruling applies when the command to pay was given without coercion; if coerced, his command for reimbursement will not be considered valid. This is recorded in Al-Inayah. It is mentioned in As-Siyar that if a Muslim is imprisoned in the custody of the combatants (harbis) and someone purchases him from them, if he purchased him without his command, he has performed an act of kindness (ihsan) and cannot recover anything, and the person brought back shall be set free. If he commanded it, logical deduction (qiyas) suggests that the agent (ma'mur) cannot recover anything from the principal who gave the command, but by juristic preference (istihsan), he shall recover it, whether the prisoner told him "collect it from me" or not. This issue is similar to one where a person says to another, "Spend your money on my family" or "Spend it on the construction of my house," and he does so; he then has the right to recover whatever he spent from the person who gave the command. Similarly, if a prisoner commands someone to pay a ransom and release him, it is akin to commanding a purchase. This is recorded in Fatawa Qazi Khan.

If someone hired unspecified camels for carrying loads and riding and someone stood as surety for them, then the camel driver (jammal) disappeared and the surety produced him, he may take the wage for the days of guarantee from the hirer. The same rule applies to the guarantee of tailoring services. If a surety transferred the creditor's right to someone else in exchange for his debt and the creditor absolved him, the surety has the right to recover from the principal debtor (asil). This is the opinion of Imam Abu Yusuf; according to Imam Abu Hanifa (RA) and Zufar, he cannot recover. If one person owed another a thousand dirhams and commanded someone to provide a guarantee for him to the claimant, then the principal told a person, "Guarantee the person of this surety," and he did so, and the claimant then held the personal surety (kafeel bil-nafs) accountable, the surety has no recourse against the person who gave the command. However, if he commanded someone to provide a guarantee for property, and the claimant caught the second surety and took his property, he has the right to recover that property from his principal. This is recorded in Al-Muheet.

If someone tells another, "Give a thousand dirhams as a gift (hiba) to such a person on my behalf," and he does so according to the command, this gift shall be attributed to the person who gave the command. The agent shall not recover from either the principal or the recipient. The person who gave the command has the right to revoke the gift, and the one who paid will be considered a volunteer. And if someone said, "Give a gift of a thousand dirhams to such a person on the condition that..."

(Margin note) Text: Something that is fixed by the Sultan, like watchmanship, etc. This statement means he can take it because he is not a slave for whom the command of purchase would be valid.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (66) किताबुल कफ़ाला

...करे और उसने पचास दीनार विक्रेता (बाइ) के हाथ क़ीमत के बदले बेच दिए या समझौते (सुलह) में दिए तो यह जायज़ है। और अगर ज़ामिन (कफ़ील) ने खरीदार (मुश्तरी) की तरफ़ से उसके आदेश के बिना ज़मानत दी, फिर ज़ामिन ने क़ीमत के बदले पचास दीनार बेच दिए या विक्रेता के साथ समझौता कर लिया, तो यह बिक्री (बय) किसी भी सूरत में जायज़ नहीं है। और समझौते में यदि यह बात है कि जो क़ीमत विक्रेता की खरीदार पर बकाया है वह इस दानकर्ता यानी ज़ामिन की हो जाए, तो समझौता भी अमान्य (बातिल) है। और यदि इस शर्त पर समझौता किया कि खरीदार क़ीमत से मुक्त है, तो समझौता जायज़ है। और यदि समझौते को बिना किसी शर्त के छोड़ दिया, तो भी समझौता सही है। अतः यदि खरीदार को सुपुर्द करने से पहले गुलाम मर गया या उसका कोई असली मालिक (हक़दार) निकल आया, तो ऐसी स्थिति में जबकि समझौते में कोई शर्त नहीं थी, खरीदार के पास विक्रेता से कुछ लेने का कोई रास्ता नहीं है। लेकिन ज़ामिन ही विक्रेता से वापस लेगा, और विक्रेता को अधिकार होगा कि चाहे तो दरहम दे या दीनार दे। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

क़ैदी ने किसी शख़्स को हुक्म दिया कि फ़िदया देकर इस क़ैदी को अहल-ए-हर्ब से छुड़ा ले ☆

यदि किसी अन्य व्यक्ति का हिस्सा उसके आदेश से अदा कर दिया गया, तो वह उससे वसूलेगा, भले ही वापस लेने की शर्त न की गई हो, जैसा कि ऋण के मामले में होता है। यह 'मेराज-उद-दराया' में लिखा है। और शम्सुल अइम्मा ने फ़रमाया कि यह नियम तब है जब उसे अदा करने के लिए बिना ज़बरदस्ती के आदेश दिया गया हो, और यदि उस पर ज़बरदस्ती की गई हो, तो वापस लेने के मामले में उसका आदेश मान्य नहीं होगा। यह 'इनाया' में लिखा है। 'सियर' में उल्लेख है कि यदि कोई मुसलमान युद्धरत लोगों (हर्बियों) के कब्ज़े में क़ैद हो, फिर उसे किसी व्यक्ति ने उनसे खरीदा, तो यदि बिना उसके आदेश के खरीदा तो उस पर उपकार किया और वह कुछ नहीं ले सकता, और जिसे खरीद कर लाया उसे मुक्त कर दिया जाएगा। और यदि उसने आदेश दिया था, तो न्याय (क़यास) यह चाहता है कि आदेशित व्यक्ति आदेश देने वाले से कुछ न ले सके, लेकिन 'इस्तेहसान' (विशेष परिस्थितियों में बेहतर राय) के आधार पर वह वापस लेगा, चाहे कैदी ने उससे कहा हो कि "तुम मुझसे ले लेना" या न कहा हो। यह मसला वैसा ही है जैसे किसी ने दूसरे से कहा कि "अपना माल मेरे परिवार पर खर्च कर दो" या "मेरे घर के निर्माण में खर्च कर दो", और उसने वैसा ही किया, तो उसे अधिकार है कि जितना उसने खर्च किया है, अपने आदेश देने वाले से ले ले। इसी तरह यदि

क़ैदी ने किसी व्यक्ति को आदेश दिया कि फ़िदया (फिरौती) देकर उसे छुड़ा ले, तो यह खरीदने के लिए आदेश देने के समान है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि किसी ने कुछ अनिश्चित ऊँट, जो सामान लादने और सवारी के लिए थे, किराए पर लिए और उनकी ज़मानत किसी ने ली, फिर ऊँट चलाने वाला (जम्माल) गायब हो गया और ज़ामिन ने उसे हाज़िर किया, तो ज़मानत के दिनों का पारिश्रमिक उस किराएदार से ले ले। इसी तरह सिलाई की ज़मानत का भी यही नियम है। और यदि ज़ामिन ने लेनदार को उसके ऋण के बदले किसी दूसरे पर हवाला (हैंडओवर) कर दिया और लेनदार ने उसे ऋणमुक्त कर दिया, तो ज़ामिन को अधिकार है कि अपने मूल ऋणी (असील) से वसूल ले। यह इमाम अबू यूसुफ़ का मत है, और इमाम अबू हनीफ़ा रह० और ज़फ़र के अनुसार वह नहीं ले सकता। यदि किसी व्यक्ति के दूसरे पर हज़ार दरहम बकाया थे और उसने किसी को अपनी ओर से मांगकर्ता के लिए ज़मानत देने का आदेश दिया, फिर ऋणी ने एक व्यक्ति से कहा कि "तुम इस ज़ामिन के व्यक्तित्व (ज़ात) की ज़मानत दो" और उसने वैसा ही किया, फिर मांगकर्ता ने उस 'कफ़ील बिल नफ़्स' (व्यक्तिगत ज़ामिन) से जवाब मांगा, तो उस ज़ामिन के पास उस व्यक्ति पर, जिसने आदेश दिया था, कोई दावा करने का रास्ता नहीं है। और यदि उसने किसी व्यक्ति को आदेश दिया और उसने संपत्ति की ज़मानत दी, फिर मांगकर्ता ने दूसरे ज़ामिन को पकड़ा और उससे अपना धन ले लिया, तो उसे अधिकार है कि अपने आदेश देने वाले से वह धन ले ले। यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने दूसरे से कहा कि "फ़लां व्यक्ति को मेरी तरफ़ से हज़ार दरहम उपहार (हिबा) कर दो" और उसने आदेशानुसार वैसा ही किया, तो यह उपहार आदेश देने वाले की ओर से माना जाएगा। और आदेशित व्यक्ति न तो अपने आदेश देने वाले से कुछ लेगा और न ही उपहार लेने वाले से। और आदेश देने वाले को अधिकार है कि वह उपहार वापस ले ले, और जिसने भुगतान किया है वह दानकर्ता माना जाएगा। और यदि किसी ने कहा कि हज़ार दरहम फ़लां व्यक्ति को उपहार कर दो इस शर्त पर कि...

(हाशिये में) कथन: जो चीज़ चौकीदारी आदि की तरह सुल्तान की ओर से तय है। यह कथन ले सके क्योंकि वह गुलाम नहीं है जिसकी खरीदारी का आदेश सही हो।

کرے اور اس نے پچاس دینار بائع کے ہاتھ ثمن کے عوض فروخت کئے یا صلح میں دیئے تو جائز ہے اور اگر کفیل نے مشتری کی طرف سے بدوں اس کے حکم کے کفالت کی پھر کفیل نے بعوض ثمن کے پچاس دینار فروخت کئے یا بائع کے ساتھ صلح کرلی تو بیع کسی صورت میں جائز نہیں ہے اور صلح میں اگر یہ تقریر ہے کہ جو ثمن بائع کا مشتری پر آتا ہے وہ اس متبرع یعنی کفیل کا ہو تو صلح بھی باطل ہے اور اگر اس شرط پر صلح کی کہ مشتری ثمن سے بری ہے تو صلح جائز ہے اور اگر صلح کو مطلقاً چھوڑ دیا اور کچھ شرط نہ لگائی تو بھی صلح صحیح ہے پس اگر مشتری کے سپرد کر دینے سے پہلے غلام مرگیا یا اس کا کوئی حق دار نکلا پس اس صورت میں کہ صلح میں کوئی شرط نہیں مطلقاً ہے مشتری کو بائع سے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے لیکن کفیل ہی بائع سے واپس لے گا اور بائع کو اختیار ہوگا کہ خواہ درہم دے یادینار دے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

قیدی نے کسی شخص کو حکم دیا کہ فدیہ دے کر اس قیدی کو اہل حرب سے چھڑالے ☆

اگر دوسرے شخص کا نائبہ اس کے حکم سے ادا کر دیا تو اس سے لے گا اگر چہ واپس لینے کی شرط نہ کی ہو جیسا کہ قرض کی صورت میں ہوتا ہے یہ معراج الدرایہ میں لکھا ہے اور شمس الائمہ نے فرمایا کہ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ جب اس کو ادا کرنے کے واسطے بدوں زبردستی کے حکم دیا ہو اور اگر اس پر زبردستی کی گئی تو واپس لینے کے باب میں اس کا حکم دینا کچھ معتبر نہ ہوگا یہ عنایہ میں لکھا ہے سیر میں مذکور ہے کہ اگر کوئی مسلمان حربوں کے قبضہ میں مقید ہو پھر اس کو کسی شخص نے حربوں سے خرید کیا پس اگر بدوں اس کے حکم

کے خریدا تو اس پر احسان کیا اور کچھ نہیں لے سکتا ہے اور جس کو خرید لایا وہ رہا کر دیا جائے گا اور اگر اس نے حکم کیا تو قیاس چاہتا ہے کہ مامور اپنے حکم دینے والے سے کچھ نہ لے سکے اور استحساناً پھر لے گا خواہ قیدی نے اس سے کہا ہو کہ اس شرط پر کہ تو مجھ سے لے لینا یا یہ نہ کہا ہو اور یہ مسئلہ ایسا ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ اپنا مال میرے عیال پر خرچ کر دے یا میرے مکان کی عمارت میں خرچ کر دے اور اس نے ایسا ہی کیا تو اس کو اختیار ہے کہ جس قدر اس نے خرچ کیا ہے اپنے حکم دینے والے سے لے لے اور اسی طرح اگر قیدی نے کسی شخص کو حکم دیا کہ فدیہ دے کر اس قیدی کو اہل حرب سے چھڑا لے تو یہ خریدنے کے واسطے حکم دینے کے مانند ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی نے کچھ اونٹ غیر معین کہ جو لادنے اور سواری کے تھے کرایہ پر لئے اور ان کا کوئی کفیل لے لیا پھر جمال غائب ہو گیا اور کفیل نے لایا تو ضمانت کے دن کا اجر مثل اس کرایہ دینے والے سے لے لے ایسے ہی اگر سلائی کی کفالت کی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کفیل نے حق دار کو اس کے دین کے عوض کسی پر حوالہ کر دیا اور حق دار نے اس کو بری کر دیا تو کفیل کو اختیار ہے کہ اپنے اصیل سے لے لے یہ قول امام ابو یوسف کا ہے اور امام ابو حنیفہؒ اور زفر کے نزدیک نہیں لے سکتا ہے کسی شخص کے دوسرے پر ہزار درہم تھے اور اس نے کسی کو اپنی طرف سے طالب کے واسطے کفالت کرنے کا حکم دیا پھر اصیل نے ایک شخص سے کہا کہ تو اس کفیل کی ذات کی کفالت کر اور اس نے ایسا ہی کیا پھر طالب نے کفیل بالنفس سے مواخذہ کیا تو کفیل کو اس شخص پر جس نے حکم دیا ہے کوئی راہ نہیں ہے اور اگر اس نے کسی شخص کو حکم دیا کہ اس نے مال کی کفالت کی پھر طالب نے دوسرے کفیل کو پکڑا اور اس سے اپنا مال لے لیا تو اس کو اختیار ہے کہ اپنے حکم دینے والے سے وہ مال لے لے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے سے کہا کہ فلاں شخص کو میری طرف سے ہزار درہم ہبہ کر دے اور اس نے موافق حکم کے کیا تو یہ ہبہ حکم دینے والے کی طرف ہو گا اور یہ مامور اپنے حکم دینے والے سے نہ لے گا اور نہ قبضہ کرنے والے سے لے گا اور حکم دینے والے کو اختیار ہے کہ ہبہ سے رجوع کر لے اور جس نے ادا کئے ہیں وہ متبرع ہو گا اور اگر کسی نے کہا کہ ہزار درہم فلاں شخص کو ہبہ کر دے اس شرط پر کہ

قولہ جو چیز چوکیداری وغیرہ کے مانند سلطان کی طرف سے بندھی ہے۔ یہ قول لے سکے اس واسطے کہ وہ غلام نہیں ہے جس کی خریداری کا حکم صحیح ہو۔

…that "I am a guarantor," and if he did so, it is permissible. The one who gave the order should provide a guarantee to the authorized person (mamur), and the one who gave the order has the option to revoke the gift. This is written in Fatawa Qazi Khan. And if he said, "Give him a loan on my behalf" or "Grant him this on my behalf," then in these cases he shall take it back, even if he did not set the condition that "I am a guarantor." And if he ordered to give something but something else was given, he cannot revoke; this is written in Tatar Khaniya. If he said to someone, "Give a thousand dirhams as a loan to such-and-such a person," and he gave the loan, the one who gave the order will not be a guarantor at all, whether he is a partner (in trade) or not. If someone gifted some property to a stranger, and then the one to whom it was gifted ordered another person to give the compensation (awad) for that gift to the donor from his own property, and he did so, it is permissible, and he cannot revoke against the one who gave the order, unless he had said, "Give it on the condition that you will take it from me," then he can certainly revoke. Similarly, if he said to someone, "Pay the expiation (kaffara) of my oath from your food," or "Pay zakat on my property from your property," or "Give such an amount to have Hajj performed on my behalf," or "Free a slave as my kaffara for zihar," then he cannot revoke; this is written in Fatawa Qazi Khan.

The authorized person (mamur) said, "I have paid his property and now I will take it from you," and the debtor confirmed this.

If someone said to another, "Gift me a thousand dirhams on the condition that such-and-such a person is the guarantor," and that person was present and said, "Yes," and then the authorized person gifted him the thousand dirhams, then this will be from the guarantor's side, and this property will be a debt upon the guarantor owed to the one who gave the property. This is written in Al-Zakhira. Imam Muhammad (RA) said in Al-Jami' that a person owed a thousand dirhams to another. Then the debtor told someone to pay that property to the creditor. The authorized person (mamur) said, "I have paid his property and now I will take it from you," and the debtor confirmed this. However, the creditor said, "You have not paid anything." Then, after taking an oath, the creditor's statement will be credible, and the authorized person cannot take anything from the one who gave him the order, even if he (the debtor) had confirmed it. Similarly, if someone stood as a surety (kafalat) for property by the order of the person for whom the surety was given (makful 'anhu),

and then the surety (kafeel) said, "I have paid his property to the creditor," and the person for whom surety was given confirmed it, but the creditor denied it and took an oath and took his property from the person for whom surety was given, then he (the surety) cannot take from the person for whom surety was given. And if the person who gave the order also denied the payment, and the authorized person produced witnesses that "I have paid the creditor," then the authorized person shall take it from the one who gave him the order, and this testimony will also be acceptable against the seeker (creditor) even if the seeker is absent. If the one who gave the order said to the authorized person, "I owe a thousand dirhams to such-and-such a person, so sell your slave as its substitute," then it is permissible. Then if he sold the slave in exchange for the debt, and then both disagreed—the creditor saying, "He sold it but I had not yet taken possession when the slave died with him," and the seller and the one who gave the order saying, "No, rather you had taken possession"—then the creditor's statement will be credible upon taking an oath. If he took the oath, it will be established that the sold item perished before possession, which necessitates that the contract be annulled from the root. Thus, the order of exchange will be voided, and the creditor will have the option to turn back to the debtor and...

---

1. His statement means the authorized person does not have the option to take back from the one who gave him the order.
2. His statement, for example, Zaid said to Bakr, "Gift me a thousand dirhams on the condition that Khalid is the guarantor." Khalid said, "Yes." Then this is a gift on behalf of Khalid, and Bakr has a debt against Khalid.

۞ ...कि मैं ज़ामिन (गारंटर) हूँ और उसने ऐसा ही किया तो यह जायज़ है और हुक्म देने वाला मामूर (आदेशित व्यक्ति) को ज़मानत दे दे और हुक्म देने वाले को अख्तियार है कि हिबा (दान) से रुजू (वापस) कर ले, यह फतवा काज़ी खान में लिखा है। और अगर कहा कि उसे मेरी तरफ से क़र्ज़ दे या मेरी तरफ से उसे यह अता कर, तो इन सूरतों में वापस लेगा चाहे यह शर्त न लगाई हो कि मैं ज़ामिन हूँ। और अगर उसने जिस चीज़ के देने का हुक्म दिया है उसके सिवा दूसरी दी तो रुजू नहीं कर सकता, यह तातार खानिया में लिखा है। अगर किसी से कहा कि तू फलां शख्स को हज़ार दिरहम क़र्ज़ दे और उसने क़र्ज़ दिए तो हुक्म देने वाला कुछ भी ज़ामिन न होगा, चाहे उसका शरीक हो या न हो। और अगर किसी शख्स ने कुछ माल किसी अजनबी को हिबा किया, फिर जिसे हिबा किया उसने किसी शख्स को हुक्म दिया कि अपने माल में से इस हिबा का बदला (एवज़) हिबा करने वाले को दे दे और उसने ऐसा ही किया तो जायज़ है और हुक्म देने वाले से रुजू नहीं कर सकता, मगर उस सूरत में कि उसने यह कह दिया हो कि "इस शर्त पर दे कि तू मुझसे उसे ले लेना," तो अलबत्ता रुजू कर सकता है। और इसी तरह अगर किसी से कहा कि अपने खाने से मेरी कसम का कफ़्फ़ारा (प्रायश्चित) अदा कर या अपने माल से मेरे माल की ज़कात अदा कर या इतना देकर किसी को मेरी तरफ से हज करा दे या मेरे कफ़्फ़ारा-ए-ज़िहार से एक गुलाम आज़ाद कर दे, तो इसमें रुजू नहीं कर सकता, यह फतवा काज़ी खान में लिखा है।

मामूर ने कहा, "मैंने उसका माल अदा कर दिया और अब तुझसे ले लूँगा" और क़र्ज़दार ने इस बात की तस्दीक़ (पुष्टि) की ۞

अगर किसी ने दूसरे से कहा कि मुझे हज़ार दिरहम हिबा कर इस शर्त पर कि फलां शख्स उसका ज़ामिन है और फलां शख्स मौजूद था और उसने कहा कि "हाँ", फिर मामूर ने उसे हज़ार दिरहम हिबा कर दिए तो यह ज़मानत की तरफ से होगा और यह माल देने वाले का ज़ामिन पर क़र्ज़ होगा, यह ज़ख़ीरा में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने जामे में फ़रमाया है कि एक शख्स के दूसरे पर हज़ार दिरहम क़र्ज़ थे, फिर क़र्ज़दार ने किसी से कहा कि क़र्ज़ख़्वाह (लेनदार) को उसका माल अदा कर दे और मामूर ने कहा कि "मैंने उसका माल अदा कर दिया और अब तुझसे ले लूँगा" और क़र्ज़दार ने इस बात की तस्दीक़ की और क़र्ज़ख़्वाह ने कहा कि "तूने कुछ भी अदा नहीं किया है", तो कसम खाकर क़र्ज़ख़्वाह की बात विश्वसनीय होगी और मामूर अपने हुक्म देने वाले से कुछ नहीं ले सकता, चाहे उसने उसकी तस्दीक़ की हो। और इसी तरह अगर किसी शख्स ने मक़फ़ूल अन्हु

(जिसकी ज़मानत दी गई) के हुक्म से माल की कफ़ालत (ज़मानत) की, फिर कफ़ील (ज़ामिन) ने कहा कि "मैंने क़र्ज़ख़्वाह को उसका माल अदा कर दिया" और मक़फ़ूल अन्हु ने उसकी तस्दीक़ की और क़र्ज़ख़्वाह ने उसकी तकज़ीब (झुठलाना) की और कसम खाई और अपना माल मक़फ़ूल अन्हु से ले लिया, तो वह मक़फ़ूल अन्हु से नहीं ले सकता। और अगर हुक्म देने वाले ने भी अदा कर देने से इनकार किया और मामूर ने गवाह पेश किए कि "मैंने क़र्ज़ख़्वाह को अदा कर दिया है", तो मामूर अपने हुक्म देने वाले से ले लेगा और यह गवाही तालिब (लेनदार) पर भी स्वीकार्य होगी चाहे तालिब गायब हो। और अगर हुक्म देने वाले ने मामूर से कहा कि "फलां शख्स के मुझ पर हज़ार दिरहम हैं, तो अपना गुलाम उसके बदले बेच दे", तो यह जायज़ है। फिर अगर उसने गुलाम क़र्ज़ के बदले बेचा, फिर दोनों में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) हुआ—क़र्ज़ख़्वाह ने कहा कि "उसने बेचा था मगर अभी मैंने कब्ज़ा नहीं किया था कि गुलाम उसी के पास मर गया" और बेचने वाले और हुक्म देने वाले ने कहा कि "नहीं, बल्कि तूने कब्ज़ा कर लिया था"—तो कसम खाकर क़र्ज़ख़्वाह की बात विश्वसनीय होगी। फिर अगर उसने कसम खा ली तो साबित होगा कि बिकी हुई चीज़ (मबीअ) कब्ज़े से पहले नष्ट हुई, जिससे यह आवश्यक होता है कि अनुबंध (अक़्द) जड़ से रद्द हो जाए। अतः बदले का हुक्म खत्म हो जाएगा और क़र्ज़ख़्वाह को अधिकार होगा कि क़र्ज़दार की ओर रुजू करे और...

---

1. उनका कथन अर्थात मामूर को अपने हुक्म देने वाले से वापस लेने का अधिकार नहीं है।
2. उनका कथन, उदाहरण के तौर पर ज़ैद ने बक्र से कहा कि "मुझे हज़ार दिरहम हिबा कर इस शर्त पर कि खालिद ज़ामिन है।" खालिद ने कहा "हाँ", तो यह खालिद की तरफ से हिबा हुआ और बक्र का खालिद पर क़र्ज़ है।

۞ کہ میں ضامن ہوں اور اس نے ایسا ہی کیا تو یہ جائز ہے اور حکم دینے والا مامور کو ضمانت دے دے اور حکم دینے والے کو اختیار ہے کہ ہبہ سے رجوع کر لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ اس کو میری طرف سے قرض دے یا میری طرف سے اس کو عطا کر تو ان صورتوں میں واپس لے گا اگر چہ یہ شرط نہ لگائی ہو کہ میں ضامن ہوں اور اگر اس نے جس چیز کے دینے کا حکم دیا ہے اس کے سوائے دوسری دی تو رجوع نہیں کر سکتا ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر اس سے کہا کہ تو فلاں شخص کو ہزار درہم قرض دے اور اس نے قرض دیئے تو حکم دینے والا کچھ بھی ضامن نہ ہو گا خواہ اس کا خلیط ہو یا نہ ہو اور اگر کسی شخص نے کچھ مال کسی اجنبی کو ہبہ کیا پھر جس کو ہبہ کیا ہے اس نے کسی شخص کو حکم کیا کہ اپنے مال میں سے اس ہبہ کا عوض ہبہ کرنے والے کو دے دے اور اس نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے اور حکم دینے والے سے رجوع نہیں کر سکتا ہے مگر اس صورت میں کہ اس نے یہ کہہ دیا ہو کہ اس شرط پر دے کہ تو مجھ سے اس کو لے لینا تو البتہ رجوع کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر کسی سے کہا کہ اپنے طعام سے میری قسم کا کفارہ ادا کر یا اپنے مال سے میرے مال کی زکوٰۃ ادا کر یا اتنا دے کر کسی کو میری طرف سے حج کرا دے یا میرے کفارہ ظہار سے ایک غلام آزاد کر دے تو اس میں رجوع نہیں کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مامور نے کہا میں نے اس کا مال ادا کر دیا اور اب تجھ سے لے لونگا اور قرض دار نے اس بات کی تصدیق کی ۞

اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ مجھ کو ہزار درہم ہبہ کر اس شرط پر کہ فلاں شخص اس کا ضامن ہے اور فلاں شخص حاضر تھا اور اس نے کہا کہ ہاں پھر مامور نے اس کو ہزار درہم ہبہ کر دیئے تو یہ ضمانت کی طرف سے ہوگا اور یہ مال دینے والے کا ضامن پر قرض ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا ہے کہ ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم قرض تھے پھر قرض دار نے کسی سے کہا کہ قرض خواہ کو اس کا مال ادا کر دے اور مامور نے کہا کہ میں نے اس کا مال ادا کر دیا اور اب تجھ سے لے لوں گا اور قرض دار نے اس بات کی تصدیق کی اور قرض خواہ نے کہا کہ تو نے کچھ بھی ادا نہیں کیا ہے تو قسم لے کر قرض خواہ کا قول معتبر ہوگا اور مامور اپنے حکم دینے والے سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اگر چہ اس نے اس کی تصدیق کی ہے اور اسی طرح اگر کسی شخص نے مکفول عنہ کے حکم سے مال کی کفالت کی پھر کفیل نے کہا کہ میں نے قرض خواہ کو اس کا مال ادا کر دیا اور مکفول عنہ نے اس کی تصدیق کی اور قرض خواہ نے اس کی تکذیب کی اور قسم کھائی اور اپنا مال مکفول عنہ سے لے لیا تو مکفول عنہ سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر حکم دینے والے نے بھی ادا کر دینے سے انکار کیا اور مامور نے گواہ پیش کئے کہ میں نے قرض خواہ کو ادا کر دیا ہے تو مامور اپنے حکم دینے والے سے لے لے گا اور یہ گواہی طالب پر بھی مقبول ہو گی اگر چہ طالب غائب ہو اور اگر حکم دینے والے نے مامور سے کہا کہ فلاں شخص کے مجھ پر ہزار درہم ہیں تو اپنا غلام اس کے عوض فروخت کر دیئے تو یہ جائز ہے پس اگر اس نے غلام قرض کے عوض بیچا پھر دونوں نے اختلاف کیا قرض خواہ نے کہا کہ اس نے بیچا تھا مگر ہنوز میں نے قبضہ نہ کیا تھا کہ غلام اسی کے پاس مر گیا اور بائع اور حکم دینے والے نے کہا کہ نہیں بلکہ تو نے قبضہ کر لیا تو قرض خواہ کا قول قسم لے کر معتبر ہو گا پس اگر اس نے قسم کھالی تو ثابت ہو گا کہ مبیع قبضہ سے

پہلے تلف ہوئی ہے اور اس سے لازم آتا ہے کہ عقد جڑ سے فسخ ہو جائے پس بدلا کرنے کا حکم جاتا رہے گا اور قرض خواہ کو اختیار ہو گا کہ قرض دار کی طرف رجوع کرے اور

ا قولہ یعنی مامور کو اپنے حکم دینے والے سے واپس لینے کا اختیار نہیں ہے۔ ۲ قولہ مثلاً زید نے بکر سے کہا کہ مجھے ہزار درہم ہبہ کر اس شرط سے کہ خالد ضامن ہے خالد نے کہا ہاں تو یہ خالد کی طرف سے ہبہ ہوا اور بکر کا خالد پر قرض ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 68 | Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

An authorized agent (Ma'mur) cannot claim anything from his principal (the one who gave the order), even if the principal has confirmed his actions. If the principal denies that the claimant received the amount, and the agent produces witnesses to prove the receipt, those witnesses shall be accepted. This constitutes a judgment against an absent party (Qaza ala al-Gha'ib). If the principal instructs the agent to reach a settlement with a certain person regarding a thousand dirhams owed to him, using his slave for the settlement, and the agent does so, but the claimant later denies receiving possession, this case is treated the same as the first. However, in this instance, the owner of the slave shall recover the value of the slave from the principal, whereas in the case of a sale, he would recover the debt. This is recorded in the 'Muhit'.

If Zaid is owed a thousand dirhams by Amr, and Amr tells Bakr, "Pay Zaid a thousand dirhams so he may take possession of them in lieu of the thousand dirhams I owe him." ☆

If a claim is made against someone stating that he stood surety for a person's physical appearance (Kafala bi'l-Nafs) regarding a thousand dirhams owed to the claimant, on the condition that if he does not produce the person by tomorrow, he becomes liable. If two witnesses testify to this and also testify that the person for whom surety was given (Makful bih) had authorized the surety (Kafil) to do so, even if both the surety and the principal deny the debt or the authorization, and the judge (Qadi) rules against the surety based on the testimony and recovers the funds because the person was not produced, the surety may then recover from the principal. This holds true even if the surety believed he could not recover from the original debtor or that no formal suretyship existed between them, as the judge's ruling overrides his belief. This is recorded in 'Zahiriyyah'. If someone leaves a thousand dirhams or a slave as a trust (Wadi'at) with another, and the depositor authorizes him to pay his debt from that trust or settle with a creditor using the slave, and the trustee claims to have done so but the creditor denies it and takes his right from the debtor under oath, then the trustee remains liable for the trust. If the owner of the slave orders the debtor to sell it towards his debt, and the debtor claims to have sold and delivered it but the creditor denies it under oath, the depositor cannot recover from the debtor; this is mentioned in 'Kafi'. If Zaid has a debt of a thousand dirhams against Amr, and Amr tells Bakr to pay Zaid a thousand dirhams in lieu of that debt on the condition that Amr acts as a guarantor for Bakr. If Bakr claims

to have paid and Amr confirms it, but Zaid denies it, Zaid’s word shall be taken as valid, and Bakr may recover the thousand dirhams from Amr. Conversely, if Amr tells Bakr to pay Zaid towards his debt on the condition that Amr guarantees whatever Bakr pays, and Bakr claims payment which Amr confirms, but Zaid denies it under oath and recovers the debt from the debtor, then Bakr cannot recover anything from Amr. However, if both Amr and Zaid deny the payment and Bakr produces witnesses of the payment, the agent (Bakr) shall recover what he paid from Amr. In the first scenario, Zaid shall recover his debt from Amr, while in the second, he is absolved. This is as stated in 'Muhit'.

Section Five: Regarding Suspension (Ta'liq) and Acceleration (Ta'jil)

Suspension of suretyship (Ta'liq) with specific conditions is valid. For example, if one says: "Whatever you sell to so-and-so person is my responsibility" or "whatever right of yours is proven against him..."

Footnotes: 1. Regarding 'Judgment against the Absent': This ruling serves as evidence that testimony regarding property is indirectly acceptable in the absence of a party. 2. Ta'liq: Making something dependent on a condition, e.g., "If you sell him goods as a merchant, I am the guarantor." Ta'jil refers to an unconditional arrangement.

मामूर (एजेंट) अपने हुक्म देने वाले (प्रिंसिपल) से कुछ नहीं ले सकता है, भले ही उसने उसकी पुष्टि की हो। और यदि हुक्म देने वाले ने मांगकर्ता के कब्ज़ा करने से इनकार किया और मामूर ने गवाह पेश किए कि उसने वसूल कर लिया है, तो उसके गवाह स्वीकार्य होंगे। यह 'क़ज़ा अलल ग़ायब' (अनुपस्थित के विरुद्ध निर्णय) का मामला है। और यदि हुक्म देने वाले ने उससे कहा कि तू फलां व्यक्ति से उन एक हज़ार दिरहम के बदले जो उसके मुझ पर हैं, अपने इस गुलाम पर सुलह कर ले, और उसने सुलह कर ली, फिर मांगकर्ता ने कहा कि मैंने कब्ज़ा नहीं किया, तो यह स्थिति और पहली स्थिति समान हैं, लेकिन इस स्थिति में गुलाम का मालिक हुक्म देने वाले से गुलाम की कीमत लेगा और बिक्री की स्थिति में उससे ऋण लेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि ज़ैद के अमर पर एक हज़ार दिरहम ऋण थे, फिर अमर ने बक्र से कहा कि तू ज़ैद को एक हज़ार दिरहम दे दे ताकि वह उन एक हज़ार दिरहम के बदले कब्ज़ा कर ले जो मुझ पर देय हैं। ☆

यदि किसी व्यक्ति पर दावा किया गया कि उसने एक व्यक्ति की 'नफ़्स' (व्यक्तिगत उपस्थिति) की ज़मानत दी थी, उन एक हज़ार दिरहम के कारण जो वादी के उस पर थे, कि यदि कल तक उसे पेश न किया तो वह ज़िम्मेदार होगा। और इस पर दो गवाहों ने गवाही दी और यह भी गवाही दी कि 'मकफ़ूल बिह' (जिसके लिए ज़मानत दी गई) ने कफ़ील (ज़मानतदार) को इसका हुक्म दिया था। कफ़ील और 'मकफ़ूल अनहु' दोनों धन देने और हुक्म देने से इनकार करते हैं, और काज़ी ने इस गवाही के आधार पर कफ़ील के विरुद्ध निर्णय दिया और पेश न करने के कारण धन लेकर चुका दिया। तो कफ़ील 'मकफ़ूल अनहु' से वह धन ले सकता है, भले ही उसके विचार में यह था कि मैं मूल व्यक्ति से नहीं ले सकता और उन दोनों के बीच कफ़ाला नहीं था, लेकिन काज़ी ने उसके विचार को झुठला दिया। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे के पास एक हज़ार दिरहम या एक गुलाम अमानत (वदीअत) रखा और अमानत रखने वाले ने उसे अनुमति दी कि वह उस अमानत से अपना ऋण चुका दे या अपने ऋणदाता से गुलाम पर सुलह कर ले। फिर उसने कहा कि मैंने ऐसा ही किया, लेकिन ऋणदाता ने उसे झुठला दिया और कसम खाकर अपना हक़ ऋणी से ले लिया, तो अमानत रखने वाला अमानत का उत्तरदायी है। और यदि गुलाम के मालिक ने ऋणी को आदेश दिया कि वह अपने ऋण के बदले उसे बेच दे, और उसने कहा कि मैंने बेचकर सौंप दिया है, लेकिन ऋणदाता ने उसे झुठला दिया और कसम खा ली, तो अमानत रखने वाला ऋणी से कुछ नहीं लेगा, यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि ज़ैद के अमर पर एक हज़ार दिरहम ऋण थे, फिर अमर ने बक्र से कहा

कि तू ज़ैद को एक हज़ार दिरहम दे दे ताकि वह उन दिरहम के बदले कब्ज़ा कर ले जो मुझ पर देय हैं, इस शर्त पर कि मैं तेरे लिए उसका ज़मानतदार हूँ। फिर बक्र ने कहा कि मैंने दे दिए और अमर ने इसकी पुष्टि की लेकिन ज़ैद ने इसे झुठलाया, तो ज़ैद की बात मानी जाएगी और बक्र अमर से एक हज़ार दिरहम ले लेगा। और यदि अमर ने बक्र से कहा कि तू मेरे ऋण के भुगतान में ज़ैद को एक हज़ार दिरहम दे दे इस शर्त पर कि जो तू देगा मैं उसका ज़मानतदार हूँ, फिर बक्र ने कहा कि मैंने दे दिया और अमर ने इसकी पुष्टि की लेकिन ज़ैद ने इसे झुठलाया और कसम खाकर अपना ऋण ऋणी से ले लिया, तो बक्र अमर से कुछ नहीं ले सकता। और यदि अमर और ज़ैद ने धन भुगतान से इनकार किया और बक्र ने भुगतान के गवाह पेश कर दिए, तो मामूर (बक्र) अमर से वह धन ले लेगा जो उसने दिया है। पहले मामले में ज़ैद अमर से अपना ऋण लेगा और दूसरे मामले में वह बरी हो जाएगा। ऐसा 'मुहीत' में लिखा है।

पाँचवाँ अध्याय: तालीक़ (शर्त लगाने) और ताजील (जल्द भुगतान) के वर्णन में

कफ़ाला (ज़मानत) को शर्तों के साथ जोड़ना (तालीक़) सही है। उदाहरण के लिए, यदि कहा: "जो कुछ तूने फलां व्यक्ति को बेचा है, वह मुझ पर है" या "जो तेरा हक़ उस पर सिद्ध है..."

फुटनोट्स: 1. 'क़ज़ा अलल ग़ायब': यह मसला प्रमाण है कि धन के मामले में अनुपस्थित व्यक्ति के विरुद्ध गवाही अप्रत्यक्ष रूप से स्वीकार्य होती है। 2. तालीक़: किसी शर्त पर निर्भर करना, जैसे "यदि तूने उसे व्यापारिक वस्तु बेची तो मैं ज़मानतदार हूँ।" ताजील: बिना किसी शर्त के।

مامور اپنے حکم دینے والے سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اگر چہ اس نے اس کی تصدیق کی ہے اور اگر حکم دینے والے نے طالب کے قبضہ کرنے سے انکار کیا اور مامور نے گواہ پیش کئے کہ اس نے وصول کر لیا تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور یہ بھی قضاء علی الغائب ہے اور اگر حکم دینے والے نے اس سے کہا کہ تو فلاں شخص سے ہزار درہم سے جو اس کے مجھ پر ہیں اپنے اس غلام پر صلح کر لے اور اس نے صلح کر لی پھر طالب نے کہا کہ میں نے قبضہ نہیں کیا تو یہ صورت اور پہلی صورت یکساں ہے مگر اس صورت میں غلام کا مالک حکم دینے والے سے غلام کی قیمت لے گا اور بیع کی صورت میں اس سے قرضہ لے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر زید کے عمرو پر ہزار درہم قرض تھے پھر عمرو نے بکر سے کہا کہ تو زید کو ہزار درہم دے دے تاکہ ان ہزار درہم کے عوض جو مجھ پر آتے ہیں قبضہ کرے ✯

اگر کسی شخص پر دعویٰ کیا کہ اس نے ایک شخص کے نفس کی کفالت کی تھی بسبب ہزار درہم کے جو مدعی کے اس پر آتے تھے اگر کل کے روز اس کو نہ پہنچا دے اور اس پر دو گواہوں نے گواہی دی اور یہ بھی گواہی دی کہ مکفول بہ نے کفیل کو اس کا حکم دیا تھا اور کفیل و مکفول عنہ دونوں مال سے اور حکم دینے سے انکار کرتے ہیں اور قاضی نے اس گواہی کی وجہ سے کفیل پر حکم دیا اور نہ پہنچانے کی وجہ سے مال لے لیا اور ادا کر دیا تو کفیل مکفول عنہ سے لے سکتا ہے اگر چہ اس کے زعم میں یہ تھا کہ میں اصیل سے نہیں لے سکتا ہوں اور ان دونوں میں کفالت نہ تھی مگر قاضی نے اس کے زعم کی تکذیب کی یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے کے پاس ہزار درہم یا ایک غلام ودیعت رکھا اور ودیعت رکھنے والے نے اس کو اجازت

دی کہ ہزار درہم ودیعت سے اپنا قرضہ ادا کرے یا اپنے قرض خواہ سے غلام پر صلح کرے پس اس نے کہا کہ میں نے ایسا ہی کیا اور قرض خواہ نے اس کی تکذیب کی اور قسم کھا کر اپنا حق مدیوں سے لے لیا تو مدیوں ودیعت کا ضامن ہے اور اگر غلام کے مالک نے قرض دار کو حکم دیا کہ اپنے قرض میں اس کو فروخت کرے اور اس نے کہا کہ میں نے فروخت کر کے سپرد کر دیا اور قرض خواہ نے اس کی تکذیب کی اور قسم کھا لی تو ودیعت رکھنے والا مدیون سے نہ لے گا یہ کافی میں لکھا ہے اگر زید کے عمرو پر ہزار درہم قرض تھے پھر عمرو نے بکر سے کہا کہ تو زید کو ہزار درہم دے دے تاکہ ان ہزار درہم کے عوض جو مجھ پر آتے ہیں قبضہ کرے اس شرط پر کہ میں تیرے لئے اس کا ضامن ہوں پھر بکر نے کہا کہ میں نے دے دیئے اور عمرو نے اس کی تصدیق کی اور زید نے اس کی تکذیب کی تو زید کا قول معتبر ہوگا اور بکر عمرو سے ہزار درہم لے لے گا اور اگر عمرو نے بکر سے کہا کہ تو زید کو ہزار درہم میرے قرضہ کے ادا میں دے دے اس شرط پر کہ جو تو دے گا میں اس کا ضامن ہوں پھر بکر نے کہا کہ میں نے دے دیا اور عمرو نے اس کی تصدیق کی اور زید نے اس کی تکذیب کی اور قسم کھا لی اور اپنا قرضہ قرض دار سے لے لیا تو بکر عمرو سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر عمرو و زید نے مال ادا کر دینے سے انکار کیا اور بکر نے دے دینے پر گواہ پیش کئے تو مامور یعنی بکر عمرو سے جو اس نے دیا ہے لے لے گا اور پہلے مسئلہ میں زید عمرو سے اپنا قرضہ لے گا اور دوسرے مسئلہ میں بری ہو جائے گا کذا فی المحیط ۔

پانچویں فصل: تعلیق اور تعجیل کے بیان میں

کفالت کی تعلیق شرطوں کے ساتھ صحیح ہے مثلاً کہا کہ جو تو نے فلاں شخص کے ہاتھ بیچ کیا وہ مجھ پر ہے یا جو تیرا حق اس پر ثابت

حواشی (Footnotes): ۱ قولہ علی الغائب یہ مسئلہ دلیل ہے کہ غائب پر گواہی مال کی صورت میں ضمناً قبول ہوتی ہے۔ ۲ تعلیق کسی شرط پر معلق کرنا مثلاً اگر تو نے اس کے ہاتھ تاجرانہ بیع کی تو میں ضامن ہوں تعجیل بلا شرط۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | Page 29 | Kitab-ul-Kafalah (The Book of Suretyship)

...is upon me, or what so-and-so person usurped from you is upon me. If the condition is appropriate—for example, a condition for the obligation of a right, such as making it conditional upon the validity of a sale, or for the fulfillment of a right, such as saying, "When Zaid comes," where Zaid is the principal debtor (makful-an-hu), or setting a condition for when collecting the right becomes difficult, such as saying, "When he is absent from the city, his debt is upon me"—then this is valid. However, if the condition is inappropriate, such as stipulating "if the wind blows," "if it rains," or "if Zaid enters the house," then it is not valid. Suretyship (Kafalah) is something where making it conditional is valid; thus, it will not be voided by void conditions, unlike divorce or manumission; this is written in 'al-Kafi'. If someone tells another, "When you sell something to so-and-so, it is upon me," and the person sells one thing and then another, the guarantor (kafil) is liable for the first item only, not the second; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone says to a person, "Sell to so-and-so, and whatever you sell is upon me," this is permissible based on 'istihsan' (juristic preference). When the person sells something for a specific kind of payment and amount, it becomes binding on the guarantor. If the guarantor denies that anything was sold, but the claimant (talib) asserts, "I sold goods worth one thousand dirhams to him and he took possession," and the principal debtor confirms this, there are two scenarios for liability: First, if the goods claimed to be sold are present with the seller or buyer; in this case, 'qiyas' (analogy) suggests the guarantor is not liable, as narrated by Asad bin Umar from Imam Abu Hanifa (RA), but according to 'istihsan', the liability is established. Second, if the goods have been lost or destroyed; in this case, nothing is binding on the guarantor unless the claimant provides witnesses to the sale; this is based on qiyas and istihsan. If the guarantor says, "You sold it to him for five hundred dirhams," while the claimant says, "I sold it for a thousand," and the debtor confesses to the thousand, then by istihsan, the guarantor is held accountable for the thousand dirhams. If one says, "Whatever you sell to him today is upon me," and the person sells two things that same day, the guarantor is liable for both. Similarly, if one says, "Whenever you sell something to him, I am the guarantor (zamin)," the same ruling applies. If one says, "If or when you sell any goods to him, I am the guarantor for the price," and the person sells goods in two installments of five hundred each, the guarantor is liable only for the first transaction. If a guarantor says, "What yellow cloth you sold is upon me," but the

person sells 'Yahudi' cloth or grain, the guarantor is not liable; this is stated in 'al-Muhit'. If someone tells another, "Sell to so-and-so on the condition that I will bear any loss you incur," or says, "If this slave of yours is lost, I am the guarantor," such suretyship is not valid; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

Legal Issue (Mas'alah) ۞ If someone says, "I am the guarantor for whatever sale is made to so-and-so today," and more than one person makes a sale to him, the guarantor is not liable. Bashar (RA) narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that if someone says to another, "Sell this slave of yours to so-and-so for a thousand dirhams on the condition that I am the guarantor for that thousand," and the person sells him for two thousand, the guarantor is liable only for one thousand. If he sells him for five hundred dirhams, the guarantor is liable for five hundred. If he sells half of him for five hundred dirhams, the guarantor is liable for five hundred.

---

1. "Appropriate" means suitable to the nature of suretyship through which a right becomes obligatory. For example: "I am the guarantor if this sale is snatched from my hand," or when the right is realized, such as: "when the principal debtor arrives," because a guarantor fears the loss of the right when the principal is absent.
2. "Or that" because the wording is not general, and furthermore, the guarantee is not explicit.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | २९ | किताब-उल-कफ़ाला (ज़मानत की किताब)

...वह मुझ पर है, या जो तेरे फलां व्यक्ति ने हड़प लिया है, वह मुझ पर है। फिर यदि यह शर्त उचित हो, उदाहरण के तौर पर हक के अनिवार्य होने की शर्त हो, जैसे बिक्री के अधिकार पर निर्भर करना, या पूरा हक लेने के लिए, जैसे कहा गया कि "जब ज़ैद आए" और ज़ैद ही वह व्यक्ति है जिसकी ज़मानत दी जा रही है (मक़फ़ूल-अन्हु), या हक प्राप्त करना कठिन होने के समय की शर्त लगाना, जैसे यह कहना कि "जब वह शहर से गायब हो जाए, तो उसका ऋण मुझ पर है", तो यह सही है। और यदि यह शर्त उचित न हो, जैसे यह शर्त लगाना कि "यदि हवा चले" या "यदि बारिश आए" या "यदि ज़ैद घर में जाए", तो यह सही नहीं है। ज़मानत (कफ़ालत) एक ऐसी चीज़ है जिसमें शर्त के साथ जोड़ना सही है, इसलिए गलत शर्तों से यह तलाक या दासमुक्ति की तरह बातिल (अमान्य) नहीं होगी, ऐसा 'काफ़ी' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "जब तूने फलां व्यक्ति को कुछ बेचा, तो वह मुझ पर है", फिर उसने उसे एक चीज़ बेची और फिर दूसरी चीज़ बेची, तो ज़मानतदार (कफ़ील) पर केवल पहला माल अनिवार्य होगा, दूसरा नहीं; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि किसी ने एक व्यक्ति से कहा कि "तू फलां व्यक्ति के हाथ बेच और जो कुछ तू बेचेगा वह मुझ पर है", तो यह 'इस्तेहसान' (न्यायशास्त्रीय वरीयता) के आधार पर जायज़ है। और जब उसने कोई चीज़ किसी वस्तु के बदले और किसी मात्रा में उसके हाथ बेची, तो वह ज़मानतदार पर अनिवार्य होगी। फिर यदि ज़मानतदार ने इनकार किया कि "तूने कुछ नहीं बेचा है" और मांगने वाले (तालिब) ने कहा कि "मैंने उसके हाथ एक हज़ार दिरहम का माल बेचा है और उसने मुझ से लेकर कब्ज़ा कर लिया है" और जिसकी ज़मानत दी गई थी (मक़फ़ूल-अन्हु) उसने इसकी पुष्टि की, तो इस स्थिति में ज़मानतदार पर माल अनिवार्य होने की दो सूरतें हैं: पहली यह कि वह माल, जिसे बेचने का दावा किया जा रहा है, उसके पास या खरीदार के पास मौजूद हो; इस मामले में 'क़ियास' (तर्क) यह कहता है कि ज़मानतदार पर कुछ अनिवार्य न हो, और असद बिन उमर (रह.) ने इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) से ऐसा ही वर्णन किया है, लेकिन 'इस्तेहसान' के आधार पर उसके ज़िम्मे साबित होगा। दूसरी सूरत यह है कि वह माल नष्ट हो गया हो, और इस स्थिति में ज़मानतदार पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा जब तक कि मांगने वाला बिक्री होने पर गवाह पेश न करे; यह क़ियास और इस्तेहसान है। और यदि ज़मानतदार ने कहा कि "तूने उसे पाँच सौ दिरहम में बेचा है" और मांगने वाले ने कहा कि "मैंने उसे हज़ार दिरहम में बेचा है" और मक़फ़ूल-अन्हु ने इसका इकरार किया, तो इस्तेहसान के आधार पर यह हुक्म है कि ज़मानतदार से हज़ार दिरहम का हिसाब लिया जाएगा। और यदि कहा कि "जो कुछ

तू उसके हाथ आज के दिन बेचेगा, वह मुझ पर है", फिर उसने उसी दिन उसके हाथ दो चीज़ें बेचीं, तो दोनों ज़मानतदार पर अनिवार्य होंगी। इसी प्रकार यदि कहा कि "जब कभी तूने उसके हाथ कुछ बेचा तो मैं ज़ामिन (ज़मानतदार) हूँ", तो भी यही हुक्म है। और यदि कहा कि "यदि या जब तूने कोई सामान उसके हाथ बेचा तो मैं उसकी कीमत का ज़ामिन हूँ", फिर उसने सामान के दो टुकड़े करके एक के बाद एक पाँच-पाँच सौ के हिसाब से बेचे, तो ज़मानतदार के ज़िम्मे पहला माल अनिवार्य होगा, दूसरा नहीं। और यदि ज़मानतदार ने कहा कि "जो तूने 'ज़र्दी' (पीला) कपड़ा बेचा वह मुझ पर है", फिर उसने यहूदी कपड़ा या एक कड़ियां बेचीं, तो ज़मानतदार पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "फलां व्यक्ति के हाथ इस शर्त पर बेच कि जो तुझे घाटा होगा वह मुझ पर है" या कहा कि "यदि यह तेरा दास नष्ट हो गया तो मैं ज़ामिन हूँ", तो यह ज़मानत सही नहीं है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

मसला ۞ यदि किसी ने कहा कि "आज के दिन फलां व्यक्ति से जो कुछ बिक्री की जाएगी, मैं उसका ज़मानतदार हूँ", फिर उससे एक से अधिक लोगों ने बिक्री की, तो ज़मानतदार पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा। बशर (रह.) ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत की कि किसी ने दूसरे से कहा कि "तू अपना यह गुलाम फलां व्यक्ति के हाथ हज़ार दिरहम में इस शर्त पर बेच दे कि मैं उन हज़ार का ज़ामिन हूँ", फिर उसने दो हज़ार में बेचा, तो ज़मानतदार सिर्फ एक हज़ार का ज़ामिन होगा। और यदि उसे पाँच सौ दिरहम में बेचा, तो पाँच सौ दिरहम का ज़ामिन होगा। और यदि उसका आधा पाँच सौ दिरहम में बेचा, तो पाँच सौ दिरहम का ज़ामिन होगा।

---

1. 'उचित हो' का अर्थ है ज़मानत के अनुकूल हो जिससे हक अनिवार्य होता है। जैसे: "यदि यह बिक्री मेरे हाथ से छिन जाए तो मैं ज़ामिन हूँ" या हक वसूल हो जाता है जैसे: "जब मुख्य देनदार आ जाए", क्योंकि ज़मानतदार को उस समय हक डूबने का डर होता है जब मुख्य देनदार गायब हो जाए।
2. 'या वह' इसलिए कि यह शब्द सामान्यता (عموم) नहीं दर्शाता, इसके अलावा यह ज़मानत स्पष्ट (صریح) नहीं है।

ہو وہ مجھ پر ہے یا جو تیرا فلاں شخص نے غصب کیا وہ مجھ پر ہے پھر اگر یہ شرط مناسب ہو مثلاً حق کے واجب ہونے کی شرط ہو جیسے کہ بیع کے استحقاق پر تعلیق کرنا یا پورا حق لینے کے واسطے مثلاً کہا کہ جب زید آئے اور زید حق مکفول عنہ ہے یا حق لینا متعذر ہونے کے وقت کی شرط کرنا مثلاً یہ کہنا کہ وہ جب شہر سے غائب ہو جائے تو اس کا قرضہ مجھ پر ہے پس یہ صحیح ہے اور اگر یہ شرط مناسب نہ ہو مثلاً یہ شرط لگانا کہ اگر ہوا چلے یا اگر مینہ آئے یا اگر زید گھر میں جائے تو یہ صحیح نہیں ہے اور کفالت ایسی چیز ہے کہ جس کا شرط کے ساتھ میں تعلیق کرنا صحیح ہے پس فاسد شرطوں سے مثل طلاق اور عتاق کے باطل نہ ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے کسی نے دوسرے سے کہا کہ جب تو نے فلاں شخص کے ہاتھ کچھ بیچا تو وہ مجھ پر ہے پھر اس نے اس کے ہاتھ ایک چیز بیچی پھر دوسری چیز بیچی تو کفیل کو پہلا مال لازم ہو گا دوسرا نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی نے ایک شخص سے کہا کہ تو فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کر اور جو کچھ تو بیچے وہ مجھ پر ہے پس یہ استحساناً جائز ہے اور جب اس نے کوئی چیز کسی جنس کے عوض اور کسی قدر کو اس کے ہاتھ فروخت کی تو کفیل کو لازم ہو گی پس اگر کفیل نے انکار کیا کہ تو نے کچھ نہیں بیچا ہے اور طالب نے کہا کہ میں نے اس کے ہاتھ ایک مال ہزار درہم کو بیچا ہے اور اس نے مجھ سے لے کر قبضہ کیا ہے اور مکفول عنہ نے اس کی تصدیق کی تو اس صورت میں کفیل پر مال لازم آنے کی دو صورتیں ہیں اول یہ ہے کہ وہ مال کہ جس کے بیچنے کا دعویٰ کرتا ہے اس کے پاس یا مشتری کے پاس موجود ہو پس اس میں قیاس یہ چاہتا ہے کہ کفیل پر کچھ نہ لازم آئے اور ایسا ہی اسد بن عمرؒ نے امام ابو حنیفہؒ سے روایت کیا ہے اور استحساناً اس کے ذمہ ثابت ہو گا اور دوسری صورت یہ ہے کہ وہ مال تلف ہو گیا ہو اور

اس صورت میں کفیل پر کچھ نہ لازم آئے گا تا وقتیکہ طالب بیع ہو جانے پر گواہ پیش نہ کرے اور یہ قیاس اور استحسان ہے اور اگر کفیل نے کہا کہ تو نے اس کو پانچ سو درہم کو بیچا ہے اور طالب نے کہا کہ میں نے اس کو ہزار درہم کو بیچا ہے اور مکفول عنہ نے اس کا اقرار کیا تو استحساناً یہ حکم ہے کہ کفیل سے ہزار درہم کا مؤاخذہ کیا جائے گا اور اگر کہا کہ جو کچھ تو اس کے ہاتھ آج کے روز بیچے وہ مجھ پر ہے پھر اس نے اس کے ہاتھ دو چیزیں اسی روز بیچیں تو دونوں کفیل پر لازم ہوں گی اور اسی طرح اگر کہا کہ جب کبھی تو نے اس کے ہاتھ کچھ بیچا تو میں ضامن ہوں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ اگر یا جب کوئی اسباب تو نے اس کے ہاتھ فروخت کیا تو میں اس کے ثمن کا ضامن ہوں پس اس نے کوئی اسباب دو ٹکڑے کر کے ایک دوسرے کے پیچھے پانچ سو کے حساب سے فروخت کئے تو کفیل کے ذمہ پہلا مال لازم ہو گا اور دوسرا نہیں اور اگر کفیل نے یہ کہا کہ جو تو نے زردی کپڑا بیچا تو وہ مجھ پر ہے پھر اس نے یہودی کپڑا یا ایک کڑیا ہوں فروخت کئے تو کفیل پر کچھ نہ لازم آئے گا یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے دوسرے سے کہا کہ فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کر اس شرط پر کہ جو تجھ کو خسارہ ہو گا وہ مجھ پر ہے یا کہا کہ اگر یہ تیرا غلام تلف ہوا تو میں ضامن ہوں تو یہ کفالت صحیح نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مسئلہ ۞ اگر کسی نے کہا کہ جو کچھ بیع آج کے دن فلاں شخص سے کی میں کفیل ہوں پھر اس سے ایک سے زیادہ لوگوں نے بیع کی تو کفیل پر کچھ نہ لازم آئے گا اور بشرؒ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ کسی نے دوسرے سے کہا کہ تو اپنا یہ غلام فلاں شخص کے ہاتھ ہزار درہم کو اس شرط پر فروخت کر دے کہ میں ان ہزار کا ضامن ہوں پھر اس نے دو ہزار کو فروخت کیا تو کفیل صرف ایک ہزار کا ضامن ہو گا اور اگر اس کو پانچ سو درہم کو بیچا تو پانچ سو درہم کا ضامن ہو گا اور اگر اس کا آدھا پانچ سو درہم کو بیچا تو پانچ سو درہم کا ضامن ہو گا یہ

۱ قولہ مناسب ہو یعنی کفالت کے مناسب ہے کہ جس سے حق واجب ہوتا ہے مثلاً یہ بیع میرے ہاتھ سے چھن جائے تو میں ضامن ہوں یا حق وصول ہو جاتا ہے مثلاً جب اصیل آ جائے کیونکہ کفیل اس وقت حق ضائع ہو جانے کا خوف ہو مثلاً جب اصیل غائب ہو جائے تب ضامن ہوں۔ ۲ قولہ یا وہ اس واسطے کہ صیغہ عموم نہیں علاوہ اس کے کفالت صریح نہیں ہے ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 70 | Kitab al-Kafalah (The Book of Guarantee)

It is mentioned in *Al-Muhit* and *Fatawa 'Attabiya* that if someone says, "Whatever you lend to such and such person is upon me," this applies to both cash loans [1] and credit purchases. If he renounces the guarantee before the sale takes place or forbids selling to him, he shall not remain a guarantor; this is written in *Tatar-Khaniya*. If he said, "Whatever you lent him today is under my guarantee," and then he sold some property to him, the guarantor (kafil) will not be liable for its price; this is written in *Al-Muhit*. If the guarantor said, "I have guaranteed whatever you have against him," and subsequently witnesses established that he owes a thousand dirhams, the guarantor will be liable for it. If witnesses are not established, the guarantor's statement regarding the admitted amount, accompanied by an oath, shall be considered valid. Thus, if the person on whose behalf the guarantee is given (*makful 'anhu*) admits to more than that, it shall be evidence against him, but it will not be confirmed against his guarantor; this is written in *Al-Kafi*. Bakr said during his healthy state, "Whatever debt Zaid admits owing to 'Amr is upon me." Later, the guarantor became ill, and his debt was so much that it encompassed his entire estate. Then Zaid admitted that 'Amr had a debt of a thousand dirhams against him; all of this shall be binding upon the sick person from his entire estate. Similarly, if the *makful 'anhu* makes this admission after the death of the guarantor, it will still be made binding upon him (the guarantor's estate), and the *makful 'anhu* will be the adversary of the guarantor's creditors; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

In the aforementioned case, if the debtor (*matlub*) refuses to provide the slave as a pledge, the guarantor is absolved of the guarantee. ⋆

If someone said, "Whatever is proven against you by such and such person is on me" or "Whatever is decreed against him is on me," and then the debtor admitted to a certain amount of property, it will not be binding on the guarantor, except in the case where he specifically guaranteed "whatever is decreed against him." Without a judge's (Qazi) decree, he will not be a guarantor based solely on an admission. If he said, "Whatever is yours or whatever he admitted to you yesterday [3]," and the debtor said, "I have admitted a thousand dirhams for him," it will not be binding on the guarantor. If he said, "Whatever he admitted [4]" or if the debtor admitted presently, then it becomes binding. If witnesses established that the debtor had admitted to the property before the guarantee was made, it will not be binding on the guarantor because he did not say, "I am a guarantor for whatever has been admitted." If the debtor refused to take an oath and the judge made it binding upon

him, it will still not be binding on the guarantor; this is in *Ghayat al-Bayan*. Someone said to another, "Whatever right of yours is proven against such and such person is on me," and the seeker (*talib*) agreed to this. Then the debtor said to the seeker, "I owe a thousand dirhams," but the seeker said, "You owe me two thousand dirhams," and the guarantor said, "The seeker has nothing against the debtor." It is mentioned in *Kitab al-Asal* that the debtor's statement will be considered, and a thousand dirhams will be mandatory for the guarantor; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If one guaranteed whatever is proven against someone by his order, and after the death of the guarantor a decree was issued against the debtor, it shall be recovered from the guarantor's estate, and the seeker will be included with his creditors. If the principal (*asil*) died and a balance remains, if the principal died, it will be included with the heirs in his estate. If the seeker wishes, he may join the creditors in the principal's estate, and for whatever remains, he may join the guarantor's estate; this is written in *Tatar-Khaniya*. If someone guaranteed a thousand dirhams on behalf of another by his order, on the condition that the debtor provides this slave as a pledge, and the seeker [5] did not [agree to] this condition...

Footnotes: 1. The phrase "cash loan" means that a guarantee with such wording is restricted only to cash loans and credit purchases, such that even if a cash loan is taken, the guarantor is liable. However, as long as the credit transaction has not occurred, the guarantor has the option to retract his guarantee, but not after that. 3. The word "yesterday" refers to whatever admission was already made on the previous day. 4. The phrase "whatever he admitted" means if he said "whatever he admitted is on me" without specifying "yesterday," and then the debtor admitted in the present time. 5. The seeker's statement: meaning at the time of becoming a guarantor for the creditor, there was no condition that the debtor must provide this slave as a pledge for me to be a guarantor, and the conditioned item, i.e., that slave.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 70 | किताबुल कफ़ाला (ज़मानत की किताब)

'मुहीत' और 'फ़तावा अत्ताबिया' में है कि अगर किसी ने कहा, "जो कुछ तू फलां व्यक्ति को उधार दे, वह मुझ पर है", तो यह नकद [1] ऋण और उधार खरीद दोनों पर लागू होगा। यदि उसने बिक्री होने से पहले ज़मानत से इनकार कर दिया या उसे बेचने से मना कर दिया, तो वह ज़ामिन (गारंटर) नहीं रहेगा; यह 'ततारखनिया' में लिखा है। यदि कहा, "जो तूने उसे आज के दिन ऋण दिया वह मेरी ज़मानत में है", फिर उसने उसे कुछ माल बेचा, तो कफ़ील (ज़ामिन) के ज़िम्मे उसका मूल्य अनिवार्य नहीं होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कफ़ील ने कहा, "जो कुछ तेरा उस पर है, मैंने उसकी कफ़ालत (ज़मानत) की", फिर गवाहों से सिद्ध हुआ कि उस पर एक हज़ार दिरहम हैं, तो कफ़ील उसका ज़ामिन होगा। यदि गवाह न हों, तो राशि के स्वीकारोक्ति (इकरार) में कफ़ील का कथन शपथ के साथ मान्य होगा। यदि मकफ़ूल अन्हु (जिसकी ज़मानत दी गई) ने उससे अधिक का इकरार किया, तो यह उसके अपने विरुद्ध प्रमाण होगा, लेकिन उसके कफ़ील के विरुद्ध इसे प्रमाणित नहीं माना जाएगा; यह 'काफ़ी' में लिखा है। बक्र ने अपने स्वस्थ रहते हुए कहा कि "जो कुछ ज़ैद अपने ऊपर अम्र के ऋण का इकरार करे वह मुझ पर है", फिर कफ़ील बीमार हो गया और उस पर इतना ऋण था कि उसकी पूरी संपत्ति घिर गई, फिर ज़ैद ने इकरार किया कि अम्र का उस पर एक हज़ार दिरहम ऋण है, तो यह सब बीमार व्यक्ति के ज़िम्मे उसकी पूरी संपत्ति से अनिवार्य होगा। इसी प्रकार यदि मकफ़ूल अन्हु ने कफ़ील की मृत्यु के बाद यह इकरार किया, तो भी यह उसके(कफ़ील के) ज़िम्मे अनिवार्य किया जाएगा, और मकफ़ूल अन्हु कफ़ील के लेनदारों का प्रतिद्वंद्वी होगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में यदि मतलूब (देनदार) ने ग़ुलाम को गिरवी रखने से इनकार कर दिया, तो वह कफ़ालत से बरी हो जाएगा। ⋆

यदि किसी ने कहा, "जो कुछ तेरा फलां व्यक्ति पर सिद्ध हो, वह मुझ पर है" या "जो उस पर आदेश दिया जाए, वह मुझ पर है", फिर मतलूब ने किसी राशि का इकरार किया, तो कफ़ील पर यह अनिवार्य नहीं होगा, सिवाय उस स्थिति के जब उसने ज़मानत ली हो कि "जो उस पर आदेश दिया जाए उसका मैं ज़ामिन हूँ"। न्यायाधीश (क़ाज़ी) के आदेश के बिना केवल इकरार से वह ज़ामिन नहीं होगा। यदि कहा, "जो कुछ तेरा है या जो कुछ उसने तेरे लिए कल [3] इकरार किया है", और मतलूब ने कहा, "मैंने उसके लिए एक हज़ार दिरहम का इकरार किया है", तो कफ़ील पर यह अनिवार्य नहीं होगा। यदि उसने कहा, "जो इकरार किया" [4] या उसने तत्काल इकरार किया, तो

अनिवार्य हो जाएगा। यदि इस बात पर गवाह सिद्ध हुए कि उसने कफ़ालत से पहले माल का इकरार किया था, तो कफ़ील पर अनिवार्य नहीं होगा क्योंकि उसने यह नहीं कहा कि "जो कुछ इकरार किया जा चुका है, उसका मैं ज़ामिन हूँ"। यदि मतलूब ने शपथ लेने से इनकार कर दिया और क़ाज़ी ने उस पर अनिवार्य कर दिया, तो कफ़ील पर अनिवार्य नहीं होगा; यह 'ग़ायतुल बयान' में है। किसी ने दूसरे से कहा, "जो तेरा हक़ फलां व्यक्ति पर सिद्ध हो, वह मुझ पर है" और तालिब (लेनदार) इस पर सहमत हो गया। फिर मतलूब ने तालिब से कहा, "मुझ पर एक हज़ार दिरहम हैं" और तालिब ने कहा, "मेरे तुझ पर दो हज़ार दिरहम हैं", और कफ़ील ने कहा कि तालिब का मतलूब पर कुछ नहीं है, तो 'किताबुल असल' में वर्णित है कि मतलूब का कथन मान्य होगा और कफ़ील पर एक हज़ार दिरहम अनिवार्य होंगे; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी के आदेश से जो उस पर सिद्ध हो उसकी कफ़ालत की, फिर कफ़ील की मृत्यु के बाद मकफ़ूल अन्हु पर आदेश हुआ, तो कफ़ील की विरासत (तरका) से लिया जाएगा और तालिब उसके लेनदारों में शामिल होगा। यदि असील (मूल ऋणी) मर गया और जो शेष रहा, उसमें यदि असील मर गया हो तो उसकी विरासत में वारिसों के साथ शामिल किया जाएगा। यदि तालिब चाहे तो असील के लेनदार के रूप में उसकी विरासत में शामिल हो जाए, फिर जो शेष बचे उसके लिए कफ़ील की विरासत में शामिल हो जाए; यह 'ततारखनिया' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने किसी की ओर से उसके आदेश पर एक हज़ार दिरहम की कफ़ालत इस शर्त पर की कि मकफ़ूल अन्हु मुझे यह ग़ुलाम गिरवी (रहन) दे दे, और तालिब [5] ने यह शर्त नहीं...

पाद-टिप्पणी: 1. कथन "नकद ऋण" का अर्थ है कि इस शब्द से कफ़ालत केवल नकद ऋण और उधार खरीद तक सीमित रहेगी, यहाँ तक कि नकद ऋण लेने पर भी कफ़ील ज़ामिन है। हाँ, जब तक उधार का मामला नहीं हुआ, तब तक कफ़ील को अपनी कफ़ालत से पीछे हटने का अधिकार है, उसके बाद नहीं। 3. कथन "कल" यानी बीते हुए कल के दिन जो कुछ इकरार कर चुका है। 4. कथन "जो इकरार किया" यानी यदि कहा कि "जो इकरार किया वह मुझ पर है" और कल का दिन नहीं कहा, फिर मतलूब ने वर्तमान में इकरार किया। 5. तालिब का कथन: यानी लेनदार से कफ़ील बनते समय यह शर्त नहीं थी कि देनदार यह ग़ुलाम गिरवी रखेगा तो मैं कफ़ील हूँ अन्यथा नहीं, और शर्त की गई चीज़ यानी वह ग़ुलाम।

محیط میں ہے اور فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ اگر یوں کہا کہ جو کچھ تو فلاں شخص کو ادھار دے وہ مجھ پر ہے تو یہ نقد ۱ قرض وادھار خرید پر ہے اور اگر اس نے بیع واقع ہونے سے پہلے ضمانت سے انکار کیا یا اس کے ساتھ بیع کرنے سے منع کیا تو ضامن نہ رہے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر یہ کہا کہ جو تو نے اس کو آج کے روز قرض دیا وہ میری ضمانت میں ہے پھر اس نے اس کے ہاتھ کچھ مال فروخت کیا تو کفیل کے ذمہ اس کا ثمن واجب نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اگر کفیل نے کہا کہ جو کچھ تیرا اس پر ہے میں نے اس کی کفالت کی پھر اس پر گواہ قائم ہوئے کہ اس پر ہزار درہم ہیں تو کفیل اس کا ضامن ہوگا اور اگر گواہ نہ قائم ہوئے تو مقدار کی اقرار میں کفیل کا قول قسم لے کر معتبر ہوگا پس اگر مکفول عنہ نے اس سے زیادہ کا اقرار کیا تو یہ اس کے حق میں حجت ہوگا اس کے کفیل کے حق میں تصدیق نہ کیا جائے گا یہ کافی میں لکھا ہے بکر نے اپنی صحت میں کہا کہ جو کچھ زید اپنے اوپر عمرو کا قرضہ اقرار کرے وہ مجھ پر ہے پھر کفیل بیمار ہو گیا اور اس پر اس قدر قرض تھا کہ تمام مال اس کا گھیرا ہوئے تھا پھر زید نے اقرار کیا کہ عمرو کا اس پر ہزار درہم قرضہ ہے تو یہ سب مریض کے ذمہ اس کے تمام مال میں لازم ہوگا اور اسی طرح اگر مکفول عنہ نے کفیل کے مرنے کے بعد یہ اقرار کیا تو بھی اس کے ذمہ لازم کیا جائے گا اور مکفول عنہ کفیل کے قرض خواہوں کا مخاصم ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر مطلوب نے غلام کو رہن میں دینے سے انکار کیا تو وہ کفالت سے بری ہو

*

اگر کسی نے کہا کہ جو کچھ تیرا فلاں شخص پر ثابت ہو وہ مجھ پر ہے یا جو اس پر حکم کیا جائے وہ مجھ پر ہے پھر مطلوب نے کسی قدر مال کا اقرار کیا تو کفیل کے ذمہ لازم نہ ہوگا مگر اس صورت میں کہ جو کچھ اس پر حکم کیا جائے اس کا ضامن ہے بدوں حکم قاضی کے صرف اقرار سے ضامن نہ ہوگا اور اگر کہا کہ جو کچھ تیرا ہے یا جو کچھ تیرے لئے کل ۳ اقرار کیا ہے اور مطلوب نے کہا کہ میں نے اس کے واسطے ہزار درہم کا اقرار کیا ہے تو کفیل پر لازم نہ ہوں گے اور اگر اس نے کہا کہ جو اقرار کیا ۴ یا پس اس نے فی الحال اقرار کیا تو لازم ہو جائے گا اور اگر اس بات پر گواہ قائم ہوئے کہ اس نے کفالت سے پہلے اس کے واسطے مال کا اقرار کیا ہے تو کفیل پر لازم نہ ہوگا کیونکہ اس نے یہ نہیں کہا ہے کہ جو کچھ اقرار کیا ہوا تھا اس کا ضامن ہوں اور اگر مطلوب نے قسم کھانے سے انکار کیا اور قاضی نے اس کے ذمہ لازم کیا تو کفیل کے ذمہ لازم نہ ہوگا یہ غایۃ البیان میں ہے کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ جو تیرا حق فلاں شخص پر ثابت ہو وہ مجھ پر ہے اور طالب اس پر راضی ہوا پھر مطلوب نے طالب سے کہا کہ مجھ پر ہزار درہم ہیں اور طالب نے کہا کہ میرے تجھ پر دو ہزار درہم ہیں اور کفیل نے کہا کہ طالب کا مطلوب پر کچھ نہیں ہے تو کتاب الاصل میں مذکور ہے کہ مطلوب کا قول معتبر ہوگا اور ہزار درہم کفیل پر واجب ہوں گے اور یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کسی کے حکم سے جو کچھ اس پر ثابت ہو اس کی کفالت کی پھر کفیل کی موت کے بعد مکفول عنہ پر حکم دیا گیا تو کفیل کے ترکہ سے لیا جائے گا اور طالب اس کے قرض خواہوں کے ساتھ شامل کیا جائے گا اور اگر اصیل مر گیا اور جو باقی رہا اس میں اگر اصیل مر گیا ہو تو اس کے ترکہ میں وارثوں کے ساتھ شامل کیا جائے گا اور اگر طالب چاہے تو اصیل کے قرض خواہ میں اس کے ترکہ میں شامل ہو جائے پھر جو باقی رہا اس کے لئے کفیل کے ترکہ میں شامل ہو جائے گا تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر

کسی شخص نے کسی کی طرف سے اس کے حکم سے ہزار درہم کی کفالت کی اس شرط پر کہ مکفول عنہ مجھے یہ غلام رہن دے دے اور طالب ۵ یہ شرط نہیں

حواشی: ۱ قولہ نقد قرض یعنی ایسے لفظ سے کفالت فقط قرض نقد اور خریدا ادھار پر رک جائے گی حتیٰ کہ اگر نقد قرض لیا تو بھی کفیل ضامن ہے ہاں جب تک معاملہ ادھار واقع نہیں ہوا تب تک کفیل کو اپنی کفالت سے پھر جانے کا اختیار ہے اور بعد اس کے نہیں ۱۲ منہ ۳ قولہ کل یعنی گزرے ہوئے کل کے دن جو کچھ اقرار کر چکا ہے ۔ ۴ قولہ جو اقرار کیا یعنی اگر کہا کہ جو اقرار کیا وہ مجھ پر ہے اور کل کا روز نہیں کہا پس مطلوب نے فی الحال اقرار ۔ ۵ قول طالب یعنی قرض خواہ سے کفیل ہونے کے وقت یہ شرط نہ تھی کہ قرض دار یہ غلام رہن دے گا تو میں کفیل ہوں ورنہ نہیں اور مشروط یعنی وہ غلام ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 71 | Book of Suretyship (Kitab al-Kafalah)

...imposed. Then, if the person for whom guarantee was given (makful 'anhu) refused to give the slave, he has the right to do so. The guarantor (kafil) shall not have the choice to either complete the suretyship or rescind it, even if it was not made conditional, because this condition was only between him and the principal debtor. Thus, if an option (khiyar) is established, it will be from the principal debtor's side, and he is not the owner. Contrary to this, if this condition was agreed upon between him and the claimant (talib), for example, he said: "I guarantee this property for you on the condition that the principal debtor gives me this slave as a pledge (rahn)." Then, if the debtor refused to give it, the guarantor would have the option from the claimant's side, who has the power of rescission. Similarly, if he said to the claimant: "I guarantee this property for you on the condition that the debtor gives me his specific slave as a pledge, and if he does not give it, I am free from the guarantee of this property." Then, if the debtor refused to give the slave as a pledge, he would be exonerated from the suretyship. And if he said to the debtor: "I guarantee this property on your behalf on the condition that you provide me a guarantor," then in this case, he will not have the power to maintain or rescind the guarantee. If he made a condition with the claimant saying: "I guarantee on the condition that if the debtor provides me a guarantor, I will stand as surety, otherwise I am free," and then another guarantor was not provided, he will be exonerated; this is recorded in *Al-Muheet*.

In the mentioned issue, if the deposit (wadiah) is destroyed, the guarantor will not be liable. ☆

Imam Muhammad (RA) stated that if a person stands surety for another for one thousand dirhams on the condition that he will pay this property to the claimant from the deposit (wadiah) belonging to the debtor which is in his possession, then the guarantee is valid. He shall be compelled to pay the debt from the deposit. This ruling is based on juristic preference (istihsan). Thus, if the deposit is destroyed, the guarantor will no longer be liable; this is recorded in *Al-Zakhira*. Similarly, if the owner of the deposit desired from the person holding it to become a guarantor for the deposit so that he could give it to a certain person in payment of his debt, and he did so, it is valid. This issue and the previous one are identical. It is written in *Al-Muntaqa* that if the guarantor returned the deposit to its owner or the owner took it from him, the liability remains on the guarantor; this is recorded in *Al-Muheet*.

If a person becomes a guarantor for one thousand dirhams for someone on the condition that he will pay it from the sale price (thaman) of this house, and the house is not sold, then the guarantor will not be liable; this is recorded in *Al-Zakhira*. If he guaranteed that he would pay from the price of the house, but the house was sold in exchange for a slave, the property will not become binding on him, and he will not be compelled to sell the slave for the guarantee. However, if he subsequently sold the slave and received dirhams as its price, by way of juristic preference, it will be ruled that he should pay these dirhams towards the guarantee; this is recorded in *Al-Muheet*. If someone guarantees a certain amount of property on the condition that he will pay from the price of this slave, and that slave belongs to the guarantor, but the slave dies before being sold, the guarantee is dropped from the guarantor. If he sold the slave for one hundred dirhams, which was its actual price, while the debt was one thousand dirhams, he would only be liable for the amount equivalent to the price of the slave.

Imam Abu Yusuf (RA) stated that if a guarantee was made on the condition that "I will pay from the price of this slave" and the slave does not belong to him, then the guarantee is void (batil). If he guaranteed on the condition that "I will pay from the price of my slave" and he has no slave, the guarantee will be binding; this is recorded in *Al-Zakhira*. If someone guaranteed one hundred dirhams for another on the condition that he will pay half here and half in Ray (a city), and no time was fixed, the claimant has the choice to take it wherever he wishes. However, if the guaranteed item involves transportation costs and expenses, it shall be received at the specified place. If he said to another: "I have guaranteed one thousand dirhams for you on the condition that he (the debtor) will not pay you," this is void. But if he said: "On the condition that he will not give it to you during my lifetime," it is valid; then the property will be taken from his inheritance (miras) after his death; this is recorded in *Al-Muheet*.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 71 | किताब अल-कफ़ाला (ज़मानत की किताब)

...लगाई, फिर मक़फ़ूल अन्हु (जिसकी ज़मानत ली गई) ने ग़ुलाम देने से इनकार कर दिया, तो उसे यह अधिकार है। और ज़ामिन (कफ़ील) को यह अधिकार नहीं होगा कि वह चाहे ज़मानत को पूरा करे या रद्द कर दे, चाहे यह शर्त न भी रखी गई हो, क्योंकि यह शर्त केवल उसके और मक़फ़ूल अन्हु के बीच हुई थी। अतः यदि विकल्प (ख़ियार) सिद्ध होता है, तो वह मक़फ़ूल अन्हु की ओर से होगा और वह मालिक नहीं है। इसके विपरीत, यदि यह शर्त लेनदार (तालिब) के बीच तय हुई थी, जैसे कि उसने कहा: "मैं तुम्हारे लिए इस धन की ज़मानत लेता हूँ इस शर्त पर कि मक़फ़ूल अन्हु मुझे यह ग़ुलाम गिरवी (रहन) में दे।" तो यदि ऋणी देने से इनकार करता, तो ज़ामिन को यह विकल्प लेनदार की ओर से प्राप्त होता, जो रद्द करने का मालिक होता। इसी तरह यदि उसने लेनदार से कहा: "मैं तुम्हारे लिए इस धन की ज़मानत इस शर्त पर लेता हूँ कि ऋणी मुझे अपना फ़लां ग़ुलाम गिरवी में दे, और यदि उसने नहीं दिया तो मैं इस धन की ज़मानत से बरी हूँ।" फिर ऋणी ने ग़ुलाम गिरवी देने से इनकार किया, तो वह ज़मानत से बरी हो जाएगा। और यदि ऋणी से कहा: "मैं तुम्हारी ओर से इस धन की ज़मानत इस शर्त पर लेता हूँ कि तुम मुझे एक ज़ामिन दो," तो इस स्थिति में उसे ज़मानत जारी रखने या रद्द करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि उसने लेनदार से यह शर्त लगाई: "मैं ज़मानत इस शर्त पर लेता हूँ कि यदि ऋणी ने मुझे एक ज़ामिन दिया तो मैं ज़मानत दूँगा, अन्यथा मैं बरी हूँ।" फिर दूसरा ज़ामिन नहीं दिया गया, तो वह बरी हो जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में यदि अमानत (वदीअत) नष्ट हो गई, तो ज़ामिन पर कोई दायित्व नहीं रहेगा ☆

इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे की ओर से एक हज़ार दरहम की ज़मानत इस शर्त पर ली कि वह यह धन लेनदार को उस अमानत (वदीअत) से अदा करेगा जो ऋणी के पास उसकी रखी हुई है, तो ज़मानत जायज़ है। और उसे विवश किया जाएगा कि वह अमानत से ऋण चुकाए। यह हुक्म 'इस्तिहसान' (न्यायिक वरीयता) पर आधारित है। अतः यदि अमानत नष्ट हो गई, तो ज़ामिन पर कोई दायित्व नहीं रहेगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। इसी प्रकार, यदि अमानत के स्वामी ने उस व्यक्ति से, जिसके पास अमानत है, यह इच्छा प्रकट की कि वह अमानत का ज़ामिन बने ताकि फ़लां व्यक्ति को उसके ऋण की अदायगी में दे सके और उसने ऐसा ही किया, तो यह जायज़ है। यह मसला और पहला मसला समान हैं। और 'मुंतक़ी' में लिखा है कि यदि उस ज़ामिन ने

अमानत का माल उसके स्वामी को लौटा दिया या स्वामी ने उससे ले लिया, तो माल ज़ामिन के ज़िम्मे रहेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि कोई व्यक्ति किसी के लिए एक हज़ार दरहम का ज़ामिन इस शर्त पर बना कि वह उसे उस मकान की बिक्री की राशि (थमन) से अदा करेगा, फिर वह मकान नहीं बेचा गया, तो ज़ामिन पर कोई दायित्व नहीं होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और यदि ज़मानत इस प्रकार ली कि मकान की कीमत से अदा करेगा, फिर वह मकान किसी ग़ुलाम के बदले बेचा गया, तो उस पर धन अनिवार्य नहीं होगा और उसे विवश नहीं किया जाएगा कि वह ग़ुलाम को ज़मानत के तौर पर बेच दे। लेकिन यदि इसके बाद उसने ग़ुलाम को बेच दिया और उसकी कीमत में दरहम आ गए, तो 'इस्तिहसान' के तौर पर यह हुक्म दिया जाएगा कि ये दरहम ज़मानत में अदा करे, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी की ओर से कुछ राशि की ज़मानत इस शर्त पर की गई कि वह इस ग़ुलाम की कीमत से अदा करेगा, और वह ग़ुलाम ज़ामिन का है, फिर बेचने से पहले वह मर गया, तो ज़मानत ज़ामिन से समाप्त हो गई। और यदि उसने ग़ुलाम को सौ दरहम में बेचा और यही उसकी कीमत थी जबकि ऋण एक हज़ार दरहम था, तो उसके ज़िम्मे केवल ग़ुलाम की कीमत के बराबर राशि अनिवार्य होगी।

इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि यदि इस शर्त पर ज़मानत ली कि "मैं इस ग़ुलाम की कीमत से अदा करूँगा" और वह ग़ुलाम उसका न हो, तो ज़मानत बातिल (अमान्य) है। और यदि इस शर्त पर ज़मानत की कि "मैं अपने ग़ुलाम की कीमत से अदा करूँगा" और उसका कोई ग़ुलाम नहीं है, तो ज़मानत अनिवार्य होगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। किसी ने किसी के लिए सौ दरहम की ज़मानत इस शर्त पर ली कि उसका आधा हिस्सा 'यहाँ' और आधा हिस्सा 'रे' (शहर) में अदा करेगा और कोई समय निर्धारित नहीं किया, तो जहाँ चाहे उसे प्राप्त करने का अधिकार है। और यदि जिस वस्तु की ज़मानत की गई है, उसमें माल ढोने और खर्च की बात है, तो वह निर्धारित स्थान पर लिया जाएगा। और यदि दूसरे से कहा: "मैंने तुम्हारे लिए एक हज़ार दरहम की ज़मानत इस शर्त पर ली है कि वह (ऋणी) तुम्हें अदा नहीं करेगा," तो यह बातिल है। और यदि कहा: "इस शर्त पर कि मेरी ज़िंदगी में तुम्हें नहीं देगा," तो यह जायज़ है; फिर वह धन उसकी मृत्यु के बाद उसकी विरासत (मीरास) से लिया जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

لگائی پھر مکفول عنہ نے غلام کے دینے سے انکار کیا تو اس کو یہ اختیار ہے اور کفیل کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ چاہے کفالت کو تمام کرے یا فسخ کردے اگرچہ اس کو مشروط نہ دیا گیا کیونکہ یہ شرط فقط اس کے اور مکفول عنہ کے درمیان ہوئی ہے پس خیار اگر ثابت ہو تو مکفول عنہ کی طرف سے ہوگا اور وہ مالک نہیں ہے بخلاف اس کے کہ اگر طالب کے درمیان یہ شرط قرار پائی مثلاً یوں کہا کہ میں تیرے لئے اس مال کی کفالت کرتا ہوں بشرطیکہ مکفول عنہ مجھے یہ غلام رہن میں دے پس اگر مطلوب دینے سے انکار کرتا تو کفیل کو یہ خیار طالب کی طرف سے جو مالک فسخ ہے حاصل ہوتا اور اسی طرح اگر اس نے طالب سے کہا کہ میں تیرے لئے اس مال کی کفالت اس شرط پر کرتا ہوں کہ مطلوب مجھے اپنا غلام فلاں رہن میں دے اور اگر اس نے نہ دیا تو میں اس مال کی کفالت سے بری ہوں پھر مطلوب نے غلام کو رہن میں دینے سے انکار کیا تو وہ کفالت سے بری ہوگا اور اگر مطلوب سے کہا کہ میں تیری طرف سے اس مال کی کفالت اس شرط پر کرتا ہوں کہ تو مجھے کفیل دے تو اس صورت میں اس کو کفالت کے باقی رکھنے اور فسخ کرنے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر اس نے طالب سے یہ شرط لگائی کہ میں کفالت اس شرط پر کرتا ہوں کہ اگر مطلوب نے مجھے کفیل دیا تو میں کفالت کروں گا ورنہ میں بری ہوں پھر کفیل دوسرا نہ دیا تو وہ بری ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر ودیعت تلف ہوگئی تو کفیل پر ضمان نہ رہے گی ☆

امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کسی شخص نے دوسرے کی طرف سے ہزار درہم کی اس شرط سے کفالت کی کہ یہ مال طالب کو اس ودیعت سے جو اس کے پاس مطلوب کی ہے ادا کرے گا تو

ضمان جائز ہے اور اس پر جبر کیا جائے گا کہ ودیعت سے دین ادا کرے اور یہ حکم استحسان ہے پس اگر ودیعت تلف ہوگئی تو کفیل پر ضمان نہ رہے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر صاحبِ ودیعت نے اس شخص سے جس کے پاس ودیعت ہے یہ خواہش کی کہ ودیعت کا ضامن ہوتا کہ فلاں شخص کو اس کے قرضہ کے ادا میں دے اور اس نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے اور یہ مسئلہ اور پہلا مسئلہ یکساں ہے اور منتقی میں ہے لکھا ہے کہ اگر اس ضامن نے مالِ ودیعت اس کے مالک کو دے دیا یا اس کے مالک نے اس سے لے لیا تو مال اس کے ضامن پر رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی شخص کے واسطے ہزار درہم کا ضامن اس شرط پر ہوا کہ اس کو اس مکان کے ثمن سے ادا کرے گا پھر اس مکان کو فروخت نہ کیا تو کفیل پر ضمان نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر اس طرح ضمان کر لی کہ اس مکان کے ثمن میں سے ادا کرے گا پھر وہ مکان کسی غلام کے عوض فروخت کیا تو اس پر مال لازم نہ ہوگا اور اس پر جبر نہ کیا جائے گا کہ غلام کو ضمان میں فروخت کرے پس اگر اس کے بعد اس نے غلام کو فروخت کیا اور درہم اس کے ثمن میں آئے تو استحساناً اس پر یہ حکم دیا جائے گا کہ یہ درہم ضمانت میں ادا کرے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی کی طرف سے کسی قدر مال کی ضمانت اس شرط پر کی کہ اس غلام کے ثمن سے ادا کرے گا اور وہ غلام کفیل کا ہے پھر فروخت کرنے سے پہلے وہ مر گیا تو ضمان کفیل سے ساقط ہوگئی اور اگر اس نے غلام کو سو درہم کو بیچا اور یہی اس کی قیمت تھی اور قرضہ ہزار درہم تھے تو اس کے ذمہ صرف بقدر قیمتِ غلام کے لازم آئے گا اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر اس شرط پر ضمانت کی کہ اس غلام کے ثمن سے ادا کروں گا اور غلام اس کا نہ ہو تو ضمان باطل ہے اور اگر اس شرط پر ضمانت کی کہ اپنے غلام کے ثمن سے ادا کروں گا اور اس کا کوئی غلام نہیں ہے تو ضمان لازم ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی نے کسی کے واسطے سو درہم کی ضمانت اس شرط پر کی کہ اس کے آدھے یہاں اور ادا کرے گا اور آدھے

رے میں اور کوئی وقت نہ مقرر کیا تو جہاں چاہے اس کو لینے کا اختیار ہے اور اگر جس شئی کی ضمانت کی ہے اس کی بار برداری اور خرچ ہے تو شرط کی جگہ لے گا اور اگر دوسرے سے کہا کہ میں نے ہزار درہم کی ضمانت تیرے واسطے اس شرط پر کی کہ وہ تجھے نہ ادا کرے گا تو یہ باطل ہے اور اگر کہا کہ اس شرط پر کہ میری زندگی میں تجھے نہ دے گا تو جائز ہے پھر مال بعد موت کے اس کے میراث سے لیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (72) Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

If someone stood as surety for another person's bodily presence (*Kafalat bil Nafs*) and said, "I am a guarantor that whatever wealth becomes due upon him by the order of the Judge (Qadi) of Kufa," and subsequently a judge from another place passed an order regarding that wealth, the surety will be liable. However, if he said, "Whatever is due to you by *that specific* order shall be upon me," and it became due by a different order, then he shall not be held liable. All these rulings apply if both judges belong to the Hanafi school of thought. If the condition specified the Hanafi school but a Shafi'i judge gave the order, he shall not be apprehended. In our times, the specific designation of cities is valid and necessary; this is written in *Al-Muheet al-Sarakhsi*.

A person filed a claim against another, asserting that he had misappropriated a piece of cloth, and took a personal surety from the defendant. He told the surety, "If you do not return him to me tomorrow, you shall be liable for ten dirhams for the cloth." The surety replied, "No, but I [will return him]," and remained silent about the dirhams. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that according to our reasoning and that of Imam Abu Hanifa, only ten dirhams will be due from him; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. Someone was owed one hundred dirhams by another, and a third party stood surety for the debtor's person on the condition that "If I do not produce him before the claimant tomorrow, the debt of one hundred dirhams is upon me." If he failed to produce him the next day, he becomes the guarantor for the one hundred dirhams, while the personal surety remains in effect. If, thereafter, he pays the hundred dirhams to the claimant, he is not absolved from the personal surety; this is written in *Khazanat al-Muftin*. If someone stood surety for a person's presence, and another person came and stood surety for the *surety's* presence, saying, "If I do not produce the surety to you at such a time, then whatever wealth is due from the original debtor shall be upon me," both suretyships are valid without disagreement. If the personal surety was given on the condition, "If I do not deliver him to you tomorrow, then the thousand dirhams owed by the debtor shall be upon me," but the claimant's claim is for one hundred dinars and not dirhams, and the surety fails to deliver him the next day, no wealth shall be due from the surety; this is written in *Al-Dhakhira*. It is stated in *Al-Muntaqa* that if someone stood surety for another's presence with the condition, "If the debtor hides from the claimant, the surety is liable for his wealth." If the debtor went toward Kufa and disappeared, then returned, and the surety handed him over to the claimant, the wealth becomes due

from the surety; this is written in *Al-Muheet*. If someone stood surety for another's presence on the condition, "If I do not deliver him tomorrow, then whatever is demanded shall be upon the surety," and he fails to deliver him, and the claimant claims a thousand dirhams, which the debtor confirms but the surety denies, the surety's word will be taken upon oath regarding his knowledge; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If someone stood surety for another's presence on the condition: "If I do not produce him to you tomorrow, then whatever is due from him shall be upon me." ☆

If the claimant produced witnesses for the claim and the surety refused to take an oath, then one thousand dirhams shall be due from him; this is written in *Al-Muheet*. If someone stood surety for another's person on the condition, "If I do not produce him tomorrow, then I shall be liable for as much wealth as the debtor admits," and he failed to produce him, and the debtor admitted to a thousand dirhams, the surety is liable for exactly what the debtor admitted; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. The editor states that the summary of the difference is that in the case of an admission, the association of the suretyship is the cause of the obligation. A mere claim is not sufficient; therefore, a claim proven by evidence is intended so that the cause of obligation is complete, as stated in *Al-Dhakhira*. Since *Taqlid* (following established schools) has become common in our times, custom (*Urf*) holds the status of a condition. Therefore, whatever school of thought was specified must be taken into account. 12.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (72) किताब अल-कफ़ाला

यदि किसी ने दूसरे की व्यक्ति-ज़मानत (कफ़ालत बिल नफ़्स) में कहा कि "मैं इसका ज़ामिन हूँ कि जो धन इस पर कूफ़ा के काज़ी के आदेश से अनिवार्य होगा", फिर उस पर धन का आदेश दूसरी जगह के काज़ी ने किया, तो वह उसके ज़िम्मे अनिवार्य होगा। और यदि कहा कि "जो तेरे लिए फ़लां आदेश से उस पर वाजिब होगा वह मुझ पर है", फिर उस पर दूसरे आदेश से वाजिब हुआ, तो उसके ज़िम्मे अनिवार्य नहीं होगा। और यह सारा नियम उसी स्थिति में है जब दोनों काज़ी हनफ़ी संप्रदाय के हों; और यदि हनफ़ी संप्रदाय की शर्त थी और शाफ़ई संप्रदाय ने आदेश दिया, तो उसे पकड़ा नहीं जाएगा। और हमारे ज़माने में शहरों का निर्धारण करना सही होना अनिवार्य है, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि उसने मेरा एक कपड़ा छीन लिया है और प्रतिवादी (मुदाअ अलैह) से एक व्यक्ति-ज़मानत ली और ज़ामिन (कफ़ील) से कहा कि "यदि तू इसे कल के दिन मुझे वापस नहीं देगा तो तुझ पर कपड़े के दस दिरहम अनिवार्य होंगे।" ज़ामिन ने कहा "नहीं, बल्कि मैं दिरहम।" फिर लेनदार (मकफ़ूल लहू) चुप रहा। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि हमारे और इमाम-ए-आज़म (रह.) के क़यास (तर्क) में केवल उस पर दस दिरहम वाजिब होंगे, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। किसी के दूसरे पर सौ दिरहम थे और एक व्यक्ति ने ऋणी (क़र्ज़दार) की व्यक्ति-ज़मानत इस शर्त पर ले ली कि "यदि मैं उसे कल के दिन लेनदार (तालिब) से न मिलवा दूँ तो सौ दिरहम का ऋण मुझ पर है।" फिर यदि उसने कल के दिन उसे नहीं मिलवाया, तो वह सौ दिरहम का ज़ामिन हो गया और व्यक्ति-ज़मानत भी अपनी जगह बनी रही। फिर यदि उसके बाद उसने ये सौ दिरहम लेनदार को दे दिए, तो वह व्यक्ति-ज़मानत से मुक्त नहीं होगा, यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में लिखा है। किसी ने एक व्यक्ति की ज़मानत ली और दूसरा आया उसने ज़ामिन की व्यक्ति-ज़मानत इस शर्त पर ली कि "यदि मैं ज़ामिन को फ़लां समय तुझसे न मिलवा दूँ, तो जो धन लेनदार का पहले ऋणी पर है, वह मुझ पर होगा।" तो दोनों ज़मानतें बिना किसी मतभेद के सही हैं। यदि व्यक्ति-ज़मानत इस शर्त पर की कि "यदि मैं उसे कल के दिन तेरे पास न पहुँचाऊँ तो हज़ार दिरहम जो लेनदार के ऋणी पर हैं, मुझ पर होंगे", और लेनदार का ऋणी पर सौ दीनार का दावा है न कि दिरहम का, फिर ज़ामिन ने अगले दिन नहीं पहुँचाया, तो ज़ामिन पर कुछ भी धन अनिवार्य नहीं होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। 'मुंतक़ी' में है कि यदि किसी ने दूसरे की व्यक्ति-ज़मानत इस शर्त पर ली कि "यदि ऋणी लेनदार से छिप जाए तो ज़ामिन उस धन का उत्तरदायी है जो उस पर है।" फिर ऋणी

कूफ़ा की ओर चला गया और गायब हो गया, फिर वापस आया और ज़ामिन ने उसे लेनदार के हवाले कर दिया, तो धन ज़ामिन पर अनिवार्य होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने दूसरे की व्यक्ति-ज़मानत इस शर्त पर ली कि "यदि मैं उसे कल के दिन न पहुँचा दूँ, तो जो कुछ अपेक्षित है वह ज़ामिन पर होगा।" अगले दिन उसने नहीं पहुँचाया और लेनदार ने उस पर हज़ार दिरहम का दावा किया और ऋणी ने उसकी पुष्टि की और ज़ामिन ने इनकार किया, तो ज़ामिन से उसके ज्ञान पर शपथ लेकर उसी की बात मान्य होगी, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति की व्यक्ति-ज़मानत इस शर्त पर की कि "यदि मैं उसे कल के दिन तुझसे न मिलवा दूँ, तो जो उस पर (देय) है, वह मुझ पर होगा।" ☆

यदि लेनदार ने दावे पर गवाह पेश किए और ज़ामिन ने शपथ लेने से इनकार किया, तो उस पर हज़ार दिरहम अनिवार्य होंगे, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति की व्यक्ति-ज़मानत इस शर्त पर ली कि "यदि उसे कल न पहुँचा दूँ, तो मुझ पर उतना धन अनिवार्य होगा जितना ऋणी स्वीकार करे।" फिर अगले दिन उसने नहीं पहुँचाया और ऋणी ने हज़ार दिरहम स्वीकार किए, तो ज़ामिन उतने ही धन का उत्तरदायी है जितना उसने स्वीकार किया है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। मुहर्रिर जम ने कहा और सारांश यह है कि इक़रार (स्वीकृति) के मामले में ज़मानत का संबंध हर तरह से दायित्व का कारण है। और केवल दावा पर्याप्त नहीं है, इसलिए साक्ष्य द्वारा प्रमाणित दावा ही माना जाएगा ताकि दायित्व का कारण पूर्ण हो, जैसा 'अज़-ज़ख़ीरा' में है। चूँकि हमारे समय में तक़लीद (अनुकरण) आम हो गई है, इसलिए प्रथा (उर्फ़) शर्त के समान होती है, अतः जो संप्रदाय निश्चित किया गया है वही मान्य होना चाहिए।

اگر کسی نے دوسرے کی کفالت بالنفس میں کہا کہ میں اس کا ضامن ہوں کہ جو مال اس پر قاضی کوفہ کے حکم سے لازم آئے پھر اس پر مال کا حکم دوسری جگہ کے قاضی نے نہ کیا تو اس کے ذمہ لازم ہو گا اور اگر کہا کہ جو تیرے لئے فلاں حکم سے اس پر واجب ہو گا وہ مجھ پر ہے پھر اس پر دوسرے حکم سے واجب ہو تو اس کے ذمہ لازم نہ ہو گا اور یہ سب حکم اس صورت میں ہے کہ دونوں قاضی حنفی المذہب ہوں اور اگر حنفی مذہب کی شرط تھی اور شافعی مذہب نے حکم دیا تو وہ پکڑا نہ جائے گا اور ہمارے زمانہ میں تعین بلاد درست ہونا واجب ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

ایک آدمی نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ اس نے میرا ایک کپڑا غصب کر لیا ہے اور مدعاعلیہ سے ایک کفیل بالنفس لے لیا اور کفیل سے کہا کہ اگر تو اس کو کل کے روز مجھے نہ واپس دے گا تو تجھ پر کپڑے کے دس درہم واجب ہوں گے پس کفیل نے کہا نہیں بلکہ میں درہم پھر مکفول لہ خاموش رہا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ ہمارے اور امام اعظمؒ کے قیاس میں فقط اس پر دس درہم واجب ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی کے دوسرے پر سو درہم تھے اور ایک شخص نے قرض دار کے نفس کی کفالت اس شرط پر کر لی کہ اگر میں اس کو کل کے روز نہ طالب سے ملا دوں تو قرضہ سو درہم مجھ پر ہے پھر اگر اس نے کل کے روز اسے نہ ملایا تو سو درہم کا کفیل ہو گیا اور کفالت بالنفس بھی بحالہ باقی رہی پھر اگر اس کے بعد یہ سو درہم طالب کو دے دیئے تو کفالت بالنفس سے بری نہ ہو گا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے کسی نے ایک شخص کے نفس کی کفالت کی اور دوسرا آیا اس نے کفیل کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی کہ اگر میں کفیل کو فلاں وقت تجھ سے نہ ملا دوں تو جو مال طالب کا مکفول بہ اول پر ہے وہ مجھ پر ہوگا تو

دونوں کفالتیں بلا اختلاف صحیح ہیں اگر کفالت بالنفس اس شرط پر کی کہ اگر میں اس کو کل کے روز تجھے نہ پہنچاؤں تو ہزار درہم جو طالب کے مکفول عنہ پر ہیں مجھ پر ہوں گے اور طالب کا مکفول عنہ پر سو دینار کا دعویٰ ہے نہ درہم کا پھر کفیل نے دوسرے روز نہ پہنچایا تو کفیل پر کچھ مال نہ لازم ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے منتقٰی میں ہے کہ اگر کسی نے دوسرے کے نفس کی کفالت اس شرط سے کہ کہ اگر مکفول بالنفس طالب سے روپوش ہو جائے تو کفیل اس کے مال کا جو اس پر ہے ضامن ہے پھر مکفول عنہ کوفہ کی طرف چلا گیا اور غائب ہو گیا پھر واپس آیا اور کفیل نے اسے طالب کو دے دیا تو مال کفیل پر لازم آئے گا یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے دوسرے کے نفس کی اس شرط پر کفالت کی کہ اگر میں اس کو کل کے روز نہ پہنچا دوں تو جو کچھ مطلوب ہے وہ کفیل پر ہو گا اور دوسرے روز اس نے نہ پہنچایا اور طالب نے اس پر ہزار درہم کا دعویٰ کیا اور مطلوب نے اس کی تصدیق کی اور کفیل نے انکار کیا تو کفیل سے اس کے علم پر قسم لے کر اسی کا قول معتبر ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص کے نفس کی کفالت اس شرط سے کی کہ اگر میں اس کو کل کے روز تجھ سے نہ ملا دوں تو جو اس پر ہے وہ مجھ پر ہو گا ☆

اگر طالب نے دعویٰ پر گواہ پیش کئے اور کفیل نے قسم سے انکار کیا تو اس پر ہزار درہم لازم آئیں گے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی شخص کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی کہ اگر اس کو کل نہ پہنچا دوں تو مجھ پر اس قدر مال لازم ہو گا جس قدر مطلوب اقرار کرے پھر دوسرے روز اس نے نہ پہنچایا اور مطلوب نے ہزار درہم کا اقرار کیا تو کفیل اسی قدر کا ضامن ہے جس قدر اس نے اقرار کیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے قال المحرر جم اور خلاصہ فرق یہ ہے کہ مسئلہ اقرار میں کفالت کا مضاف الیہ ہر طرح سبب وجوب ہے اور تعا لعل میں فاعل ہے اور مجرد دعویٰ مفید نہیں ہے پس دعوئی مثبت بالبنیہ مراد لیا گیا تا کہ سبب وجوب میں کل وجہ ہو کذا فی

الذخیرہ۔ اگر کسی شخص سے جائز ہے اور مسئلہ دعویٰ میں مضاف الیہ یعنی دعویٰ اگر چہ مدعی کے حق میں سبب وجوب ہو مگر مدعاعلیہ کے حق میں نہیں ہے اور نہ اس قول ہمیں یعنی ہمارے زمانہ میں چونکہ تقلید عام ہو گئی تو عرف بمنزلہ شرط ہوتا ہے پس چاہیے کہ جو مذہب معین کیا وہ اعتبار ہو ۱۲۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (73) Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

One guaranteed the person of another with the condition: "If I do not bring him to meet you tomorrow, then whatever is due from him shall be due from me." Subsequently, that person met the claimant (Talib) himself, and the claimant caught hold of his garment and disputed with him. In this case, the liability for the money becomes binding upon the guarantor (Kafil) because he did not personally produce him, even if the person remained with the claimant until the end of the day. If that person met the claimant and said, "I have surrendered myself to you on behalf of so-and-so guarantor," then the guarantor is absolved of financial liability, whether the guaranty of person (Kafala bin-Nafs) was by his order or without it; this is recorded in 'Bada'i'. If in the guaranty a condition was made: "If I do not deliver him to you tomorrow, then whatever amount of your money is due from him shall be upon me," and the amount of money was not specified, then this second guaranty for the money is also valid. Thus, if he did not deliver him the following day, and if both agreed on a certain amount of money or witnesses were established for it, that amount becomes binding upon the guarantor. If there is a dispute regarding the amount of money due from the principal debtor (Makful 'anhu), the statement of the guarantor is preferred as he is denying the excess amount. If in the guaranty of person, a condition was set: "If I do not deliver him tomorrow, then one hundred dirhams shall be due from me," without stating "the one hundred dirhams which are due from the principal debtor," and then he failed to deliver him the next day, it should be observed: If the guarantor admitted that he owes one hundred dirhams and stood as a surety on his behalf, then he has become a guarantor, and this is evident. But if the guarantor claimed, "Nothing is due from him to the claimant, and I had merely promised to give one hundred dirhams to the claimant from my own side," and the claimant contended, "My one hundred dirhams are due from him, and you promised to pay them as a penalty for not producing him tomorrow and stood surety," then legal reasoning (Qiyas) suggests that nothing should be mandatory upon the guarantor and his word should be trusted; this is the view adopted by Imam Muhammad (RA) and it was also the initial opinion of Imam Abu Yusuf (RA). However, by way of legal preference (Istihsan), the money shall be mandatory upon the guarantor; this is the opinion of Imam Azam (Abu Hanifa RA) and the second opinion of Imam Abu Yusuf (RA); this is recorded in 'Al-Muhit'.

If the guarantor said, "Whenever you demand him and I fail to produce him, his one thousand dirhams shall be due from me," then the claimant demanded him, and the

guarantor surrendered him in that same location, he is absolved of financial liability. Imam Muhammad's (RA) statement "surrendered him in the same location" was explained by Imam Sarakhsi to mean "surrendered him in the same assembly (Majlis) where he was demanded." Shaikh-ul-Islam explained it as: "As soon as he was demanded, the guarantor immediately occupied himself with arranging his appearance until he produced him;" this is recorded in 'Dhakhira'. The translator notes that according to Arabic idiom, this meaning is not far-fetched. A person said to another, "If so-and-so person does not give you your money, then that money is upon me." Then the claimant made a demand and the person did not pay at the time of demand; by Istihsan, it becomes mandatory upon the guarantor; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If a guarantor said, "If I do not deliver him to you tomorrow, I shall be liable for one hundred dirhams besides the one hundred dirhams that person owes you," and then he failed to fulfill it, this issue does not align with the view of Imam Muhammad (RA). According to the views of Imam Azam and Abu Yusuf, the scholars have differed after its permissibility; some said he would not be a guarantor on behalf of another debtor, and others said he would become a guarantor; this is recorded in 'Al-Muhit'. If someone said, "If I do not deliver him tomorrow, the one hundred dirhams of yours due from so-and-so shall be upon me," then becoming a guarantor for another is unanimously permissible, provided this second debtor shares in the debt of the principal debtor (Makful 'anhu)—for instance, if the debt became mandatory on both for the same reason and each is a guarantor for the other. If this person is a stranger to the second debtor, then according to Imam Azam and Imam Abu Yusuf, the second guaranty is permissible such that if he fails to produce him, the money becomes mandatory upon the guarantor; whereas according to Imam Muhammad, the second guaranty is void (Batil), contrary to this (1).

---

(1) Note on "dispute...": The original text contains this phrase, and in my opinion, the manuscript is erroneous. The correct answer is that the scholars differed based on the opinion of the 'Shaikhayn' (Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf). Some said no money would be mandatory upon him nor would he be a guarantor, while others said he would become a guarantor. In summary, a penalty of one hundred dirhams is not mandatory according to anyone; as for becoming a guarantor for a debt, it is void according to Imam Muhammad, and there is a difference of opinion on the view of the Shaikhayn. Understand this, and Allah knows best.

फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द 5 (73) किताब अल-कफाला (ज़मानत की किताब)

किसी व्यक्ति की जान की कफ़ालत (ज़मानत) इस शर्त पर की कि "यदि मैं उसे कल के दिन तुझसे न मिला दूँ, तो जो (कर्ज़) उस पर है वह मुझ पर होगा।" फिर वह व्यक्ति स्वयं तालिब (दावेदार) से मिला और तालिब ने उसका दामन थाम कर झगड़ा किया, तो धन कफ़ील (ज़मानतदार) पर अनिवार्य होगा क्योंकि उसने उसे स्वयं नहीं मिलाया, भले ही वह दिन के अंत तक तालिब के पास ही रहा हो। और यदि उस व्यक्ति ने तालिब से मिलकर कहा कि "मैंने अपने आप को अमुक कफ़ील की ओर से तेरे सुपुर्द किया," तो कफ़ील धन की ज़िम्मेदारी से मुक्त हो गया, चाहे 'कफ़ालत बिन-नफ़्स' (व्यक्ति की ज़मानत) उसके आदेश से हुई हो या बिना आदेश के; यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि कफ़ालत में यह शर्त रखी कि "यदि कल के दिन मैं उसे तेरे पास न पहुँचा दूँ, तो जितना भी तेरा धन उस पर है वह मुझ पर होगा" और धन की मात्रा नहीं बताई, तो धन की यह दूसरी कफ़ालत भी सही है। अतः यदि उसने अगले दिन उसे नहीं पहुँचाया, और यदि किसी निश्चित राशि पर दोनों सहमत हो गए या उस पर गवाह स्थापित हो गए, तो उतनी राशि कफ़ील पर अनिवार्य होगी। और यदि 'मकफ़ूल अन्हु' (जिसकी ज़मानत ली गई) पर देय राशि की मात्रा में दोनों में मतभेद हो, तो कफ़ील का कथन मान्य होगा क्योंकि वह अतिरिक्त राशि से इंकार कर रहा है। यदि कफ़ालत बिन-नफ़्स में यह शर्त लगाई कि "यदि उसे कल के दिन न पहुँचा दूँ तो मुझ पर सौ दिरहम होंगे" और यह नहीं कहा कि "मुझ पर वे सौ दिरहम होंगे जो मकफ़ूल अन्हु पर हैं", फिर दूसरे दिन नहीं पहुँचाया, तो देखना चाहिए: यदि कफ़ील ने स्वीकार किया कि उस पर सौ दिरहम हैं और उसकी ओर से कफ़ालत की, तो यह व्यक्ति कफ़ील बन गया और यह स्पष्ट है। और यदि कफ़ील ने कहा कि "उसका उस पर कुछ बकाया नहीं है और मैंने अपनी ओर से तालिब को सौ दिरहम देने का वादा किया था" और तालिब ने कहा कि "मेरे सौ दिरहम उस पर बकाया हैं और तूने शर्त के तौर पर कल न पहुँचाने की स्थिति में देने का इकरार किया था और कफ़ालत की थी," तो तर्क(क़ियास) यह चाहता है कि कफ़ील पर कुछ अनिवार्य न हो और कफ़ील का कथन मान्य हो; इसी विचार को इमाम मोहम्मद (रह.) ने अपनाया है और यही इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का पहला कथन है। और इस्तिहसान (विधिक प्राथमिकता) के अनुसार कफ़ील के ज़िम्मे धन अनिवार्य होगा; यही इमाम आज़म (रह.) का कथन है और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का दूसरा कथन भी यही है; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि कफ़ील ने कहा कि "जब तू उसे मांगे और मैं न पहुँचा दूँ, तो उसके एक हज़ार दिरहम मुझ पर होंगे," फिर तालिब ने उसे मांगा और कफ़ील ने उसी स्थान पर उसे सुपुर्द कर दिया, तो वह धन की

ज़िम्मेदारी से मुक्त हो गया। इमाम मोहम्मद (रह.) के इस कथन का अर्थ कि "उसी स्थान पर सुपुर्द किया," इमाम सरखसी ने यह बताया है कि "उसी बैठक (मजलिस) में जहाँ मांगा गया था, सुपुर्द कर दिया।" शेखुल इस्लाम ने इसका अर्थ यह बताया कि "जैसे ही उसने मांगा, कफ़ील तुरंत उसे उपस्थित करने के प्रबंध में लग गया यहाँ तक कि उसे उपस्थित कर दिया;" यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अनुवादक कहता है कि अरबी मुहावरे के अनुसार यह अर्थ दूर की बात नहीं है। एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि "यदि अमुक व्यक्ति तुझे तेरा धन नहीं देगा, तो वह धन मुझ पर है।" फिर तालिब ने उससे मांग की और उसने मांग के समय धन नहीं दिया, तो इस्तिहसान के अनुसार यह कफ़ील पर अनिवार्य होगा; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। यदि कफ़ील ने कहा कि "यदि मैं उसे कल के दिन तेरे पास न पहुँचा दूँ, तो मुझ पर सौ दिरहम होंगे, उन सौ दिरहमों के अतिरिक्त जो तेरे उस व्यक्ति पर बकाया हैं," फिर उसने वचन पूरा नहीं किया, तो यह मसला इमाम मोहम्मद (रह.) के कथन के अनुकूल नहीं बैठता। इमाम आज़म (रह.) और अबू यूसुफ़ (रह.) के कथन के अनुसार उलेमा ने इसके वैध होने के बाद मतभेद किया है; कुछ ने कहा कि वह दूसरे कर्ज़दार की ओर से कफ़ील नहीं होगा और कुछ ने कहा कि कफ़ील हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने कहा कि "यदि मैं कल न पहुँचा दूँ, तो तेरे जो सौ दिरहम अमुक व्यक्ति पर हैं, वे मुझ पर होंगे," तो दूसरे का कफ़ील होना सर्वसम्मति से जायज़ है, बशर्ते कि यह दूसरा कर्ज़दार मूल ऋणी (मकफ़ूल अन्हु) के ऋण में भागीदार हो, उदाहरण के तौर पर दोनों पर एक ही कारण से ऋण अनिवार्य हुआ हो और प्रत्येक दूसरे का कफ़ील हो। और यदि यह व्यक्ति दूसरे ऋणी से अजनबी (अपरिचित) हो, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार यह दूसरी कफ़ालत जायज़ है, यहाँ तक कि यदि उसने वचन पूरा नहीं किया तो धन कफ़ील पर अनिवार्य होगा; जबकि इमाम मोहम्मद (रह.) के निकट यह दूसरी कफ़ालत शून्य (बातिल) है, इसके(1) विपरीत।

---

(1) पाठ: "मतभेद..." मूल पाठ में इबारत ऐसी ही है और मेरे विचार में यह प्रति (नुस्खा) त्रुटिपूर्ण है। सही उत्तर यह है कि 'शैखैन' (इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़) के कथन पर विद्वानों का मतभेद है। कुछ ने कहा कि उस पर कोई धन अनिवार्य नहीं होगा और न ही वह कफ़ील होगा, और कुछ ने कहा कि वह कफ़ील हो जाएगा। संक्षेप में, सौ दिरहम का जुर्माना किसी के निकट अनिवार्य नहीं है; जहाँ तक ऋण का कफ़ील होने की बात है, तो इमाम मोहम्मद के निकट यह बातिल है और शैखैन के कथन पर मतभेद है। इसे समझें, और अल्लाह ही बेहतर जानता है।

کے نفس کی کفالت اس شرط سے کی کہ اگر میں اس کو کل کے روز تجھ سے نہ ملا دوں تو جو اس پر ہے وہ مجھ پر ہوگا پھر وہ شخص خود طالب سے ملا اور طالب نے اس کا دامن گیر ہو کر جھگڑا کیا تو مال کفیل پر لازم ہوگا کیونکہ اس نے اس کو نہیں ملایا اگر چہ آخر روز تک وہ طالب کے پاس رہا اور اگر اس شخص نے طالب سے مل کر کہا کہ میں نے اپنے تئیں فلاں کفیل کی طرف سے تیرے سپرد کیا تو کفیل مال سے بری ہو گیا خواہ کفالت بالنفس اس کے حکم سے ہو یا بلا حکم ہو یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کفالت میں یہ شرط کی کہ اگر کل کے روز میں اس کو تیرے پاس نہ پہنچا دوں تو جس قدر مال تیرا اس پر ہے وہ مجھ پر ہوگا اور مال کی مقدار نہ بیان کی تو دوسری کفالت مال کی بھی صحیح ہے پس اگر اس نے دوسرے روز نہ پہنچایا پس اگر کسی قدر مال پر دونوں نے اتفاق کیا یا اس پر گواہ قائم ہوئے تو اس قدر کفیل پر لازم ہو گا اور اگر مقدار مال میں کہ جو مکفول عنہ پر ہے دونوں نے اختلاف کیا تو کفیل کا قول معتبر ہے کہ وہ زیادتی سے انکار کرتا ہے اگر کفالت بالنفس میں یہ شرط لگائی کہ اگر اس کو کل کے روز نہ پہنچا دوں تو مجھ پر سو درہم ہیں اور یہ نہ کہا کہ مجھ پر وہ سو درہم ہوں گے جو مکفول عنہ پر ہیں پھر دوسرے روز نہ پہنچایا تو دیکھنا چاہئے کہ اگر کفیل نے اقرار کیا کہ اس پر سو درہم ہیں اور اس کی طرف سے کفالت کی تو یہ شخص کفیل ہو گیا اور یہ ظاہر ہے اور اگر کفیل نے کہا کہ اس کا اس پر کچھ نہیں آتا اور میں نے اپنی طرف سے طالب کو سو درہم دینے کا اقرار کیا تھا اور طالب نے کہا کہ میرے سو درہم اس پر آتے ہیں اور تو نے شرطیہ کل کے روز نہ پہنچانے پر دینے کا اقرار کیا تھا اور کفالت کی تھی تو قیاس یہ چاہتا ہے کہ کفیل پر کچھ نہ لازم ہو اور کفیل کا قول معتبر ہو اور اسی کو امام محمدؒ نے اختیار کیا ہے اور یہی امام ابویوسفؒ کا پہلا قول ہے اور

استحساناً کفیل کے ذمہ مال لازم ہوگا اور یہی قول امام اعظمؒ کا اور دوسرا قول امام ابویوسفؒ کا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کفیل نے کہا کہ جب تو اس کو طلب کرے اور میں نہ پہنچا دوں تو اس کے ہزار درہم مجھ پر ہوں گے پھر طالب نے اس کو طلب کیا اور اس نے اسی مکان میں اس کو سپرد کیا تو مال سے بری ہو گیا اور امام محمدؒ کے اس قول کے معنی کہ اسی مکان میں سپرد کیا اور اس الائمہ سرخسی نے یہ بیان کئے ہیں کہ اسی مجلس میں جس میں طلب کیا تھا سپرد کیا اور شیخ الاسلام نے یہ معنی بیان کئے کہ جیسے ہی اس نے طلب کیا یہ فوراً اس کے حاضر کرنے اور حاضری کی تدبری میں مشغول ہوا یہاں تک کہ اس کو حاضر کیا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے مترجم کہتا ہے کہ عربی محاورہ کے موافق یہ معنی بعید نہیں ہیں ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ اگر فلاں شخص تجھے تیرا مال نہ دے گا تو وہ مال مجھ پر ہے پھر طالب نے اس سے تقاضا کیا اور اس نے تقاضے کے وقت نہ دیا تو استحساناً کفیل پر لازم ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کفیل نے کہا کہ اگر میں اس کو کل کے روز تیرے پاس نہ پہنچا دوں تو مجھ پر سو درہم ہوں سوائے ان سو درہموں کے جو تیرے اس شخص پر ہیں لازم ہوں گے پھر اس نے وفانہ کیا تو یہ مسئلہ امام محمدؒ کے قول کے موافق نہیں بنتا ہے اور امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے قول کے موافق مشائخ نے بعد جواز کے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ دوسرے قرض دار کی طرف سے کفیل نہ ہو گا اور بعضوں نے کہا کہ کفیل ہو جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے کہا کہ اگر میں اس کو کل نہ پہنچا دوں تو تیرے سو درہم فلاں شخص پر ہیں وہ مجھ پر ہوں گے تو دوسرے کا کفیل ہونا بالاتفاق جائز ہے بشرطیکہ یہ دوسرا قرض دار مکفول عنہ کا قرضہ میں شریک ہو مثلاً دونوں پر ایک ہی سبب سے قرض لازم آیا ہو اور ہر ایک دوسرے کا کفیل ہو اور اگر یہ شخص دوسرا مکفول عنہ سے اجنبی ہو تو امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک دوسری کفالت

جائز ہے حتیٰ کہ اگر اس نے وفانہ کیا تو مال کفیل پر لازم ہو گا اور امام محمدؒ کے نزدیک دوسری کفالت باطل ہے بخلاف اس (۱) کے۔

---

(۱) قولہ اختلاف... اصل میں اسی طرح عبارت ہے اور میرے نزدیک نسخہ غلط ہے اور صحیح جواب یہ کہ شیخین کے قول پر مشائخ نے اختلاف کیا بعض نے کہا کہ اس پر کچھ مال لازم نہ ہوگا اور نہ کفیل ہوگا اور بعض نے کہا کہ کفیل ہو جائے گا انتھی۔ بالجملہ سو درہم جرمانہ کسی کے نزدیک لازم نہیں ہیں رہا کفیل قرضہ ہو جانا تو امام محمدؒ کے نزدیک باطل ہے اور شیخین کے قول پر اختلاف ہے فافہم واللہ اعلم۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (Page 74) Book of Kafala (Guarantee)

In a case where, for example, it was said: "If I do not bring him to you tomorrow, then whatever wealth of yours is due from him shall be upon such-and-such person," and that person was present and accepted, then this is permissible. However, if it was said: "If I do not bring him to you tomorrow, I shall be liable for the one hundred Dirhams that he owes you," and the claimant (talib) has claimed one hundred Dinars instead of one hundred Dirhams, then if the condition is not met, without any disagreement, the wealth will not be mandatory upon him; this is written in *Al-Zakhira*.

If it was said: "If I do not bring him to you tomorrow, then whatever wealth person X owes person Y shall be upon me," then the second guarantee is not valid. And if it was said: "If I do not bring him to meet you tomorrow, then whatever amount person X owes to the principal debtor (makful-anhu) shall be upon me," then without disagreement, the second guarantee is not valid. If it was said: "If I do not bring Zaid to you tomorrow, then I am the personal guarantor (Kafil bin-Nafs) for Amr, against whom the claimant had a right," then the second guarantee is permissible. Thus, if Zaid is not brought the next day, he will become the personal guarantor for Amr; this is written in *Al-Muhit*.

If someone stood as a personal guarantor for a person on the condition that: "If I do not bring him to you at such-and-such time, then whatever wealth is due from him shall be upon me," and the claimant was absent at that time, and the guarantor searched for him but did not find him to hand over the person, and he took witnesses for this fact, then the wealth will become mandatory upon the guarantor. Similarly, if a specific location was stipulated and the guarantor brought him to that location but the claimant was absent, the wealth would still be due from the guarantor. According to the later scholars, based on the opinion of Imam Abu Yusuf, if the claimant is absent from there at that time, the matter should be presented before the Qazi (Judge) so that the Qazi may appoint a representative on his behalf to whom he may hand over the person; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

In *Al-Jami' al-Saghir*, it is stated that if someone caught the hem of another person's garment and claimed one hundred Dinars from him, or claimed an absolute right, wealth, or Dinars without specifying the amount, then someone else said: "Let him go and I stand as guarantor for his person; if I do not bring him to you tomorrow, I will have to pay your rightful hundred Dinars," and the claimant agreed but he did

not bring him the next day, then according to Imam Abu Yusuf, the hundred Dinars will be mandatory in both scenarios, provided the rightful owner claims one hundred Dinars. This is also the view of Imam Azam; this is written in *Al-Zakhira*.

If someone stood as a personal guarantor for a person on the condition that: "If I do not bring him tomorrow, whatever wealth the claimant is owed by him shall be upon me," then if the person (makful-anhu) died before tomorrow passed, and then tomorrow passed, that individual will become the guarantor of the wealth. If the guarantor died before the duration passed, and his heirs brought the person to the claimant, the wealth will not be mandatory upon the guarantor. Similarly, if the person himself surrendered to the claimant before the duration passed in the context of the guarantee, the wealth will not be mandatory upon the guarantor; this is also mentioned in *Al-Zahiriya*. And if the heirs did not bring him and tomorrow passed, the wealth will become mandatory upon the guarantor; this is written in *Al-Zakhira*.

If Zaid stood as personal guarantor for Amr on the condition that: "If I do not present him tomorrow, then Bakr is his legal representative for litigation (Wakil bil-Khusooma)"

A person undertook personal guarantee for someone on behalf of another with the condition: "I will surrender him when you demand, otherwise I will be liable for the amount of wealth due from him." Then the principal debtor (makful-anhu) died, and the claimant (makful-la-hu) demanded his presence from the guarantor, but he was unable to produce him. Is the wealth mandatory upon him? There is no narrated tradition on this specific issue, but the Sheikh stated that his father used to say...

1. *Zakhira*, meaning in the discourse. 12.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (74) किताब-अल-कफ़ाला (ज़मानत की किताब)

सूरत ये है कि मसलन यूँ कहा कि "अगर मैं इसे कल तुझे न पहुँचा दूँ, तो जो तेरा माल उस पर है, वह फ़लाँ व्यक्ति पर होगा", और वह फ़लाँ व्यक्ति मौजूद था और उसने स्वीकार कर लिया, तो यह जायज़ है। और अगर यूँ कहा कि "अगर मैं इसे कल के दिन तुझे न पहुँचा दूँ, तो मुझ पर वे सौ दिरहम होंगे जो तेरे उस पर बकाया हैं", और माँगने वाले (तालिब) ने उस पर सौ दीनार का दावा किया है न कि सौ दिरहम का, तो यदि उसने शर्त पूरी नहीं की, तो बिना किसी मतभेद के उसके ज़िम्मे माल लाज़िम नहीं होगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

अगर कहा कि "अगर मैं तुझे इसे कल के दिन न पहुँचा दूँ, तो जो माल फ़लाँ व्यक्ति का फ़लाँ व्यक्ति पर है, वह मुझ पर होगा", तो दूसरी कफ़ालत (ज़मानत) सही नहीं है। और अगर कहा कि "अगर मैं इसे कल तेरे साथ न मिला दूँ, तो जितना माल फ़लाँ व्यक्ति का इस मक़फ़ूल-अन्हु (जिसकी ज़मानत ली गई) पर है, वह मुझ पर है", तो बिना किसी मतभेद के दूसरी कफ़ालत सही नहीं है। अगर कहा कि "कल के दिन ज़ैद को अगर मैं तेरे पास न पहुँचा दूँ, तो मैं अम्र का (जिस पर तालिब का कुछ हक़ था) कफ़ील-बिन-नफ़्स (व्यक्तिगत ज़मानतदार) हूँ", तो दूसरी कफ़ालत जायज़ है। यहाँ तक कि अगर उसने दूसरे दिन ज़ैद को नहीं पहुँचाया, तो वह अम्र का कफ़ील-बिन-नफ़्स होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने एक व्यक्ति के नफ़्स (व्यक्ति) की कफ़ालत इस शर्त पर की कि "अगर मैं उसे फ़लाँ समय पर तेरे पास न पहुँचाऊँ तो जो माल उस पर है वह मुझ पर होगा", फिर तालिब (माँगने वाला) उस समय पर ग़ायब हो गया और कफ़ील (ज़मानतदार) ने उसे तलाश किया और नहीं पाया कि मक़फ़ूल-अन्हु को उसके सुपुर्द करे, और इस बात पर गवाह बना लिये, तो माल कफ़ील के ज़िम्मे लाज़िम होगा। और इसी तरह अगर कोई विशेष स्थान तय किया गया और कफ़ील लेकर उस स्थान पर आया और तालिब ग़ायब हो गया, तो भी माल कफ़ील पर वाजिब होगा। और परवर्ती विद्वानों (मुताख़िरीन) के अनुसार इमाम अबू यूसुफ़ के कथन पर आधारित है कि यदि तालिब उस समय वहाँ से ग़ायब हो जाए, तो चाहिए कि यह मामला क़ाज़ी (न्यायाधीश) के सामने पेश करे ताकि क़ाज़ी उसकी ओर से एक वकील नियुक्त कर दे जिसे वह सुपुर्द करे; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

'जामे सग़ीर' में है कि किसी ने दूसरे का दामन पकड़ा और उस पर सौ दीनार का दावा किया या सामान्य हक़ या माल या दीनार का दावा किया और मात्रा नहीं बताई, फिर किसी व्यक्ति ने कहा कि

"तू इसे छोड़ दे और मैं इसके नफ़्स का कफ़ील हूँ, और अगर मैं इसे कल तुझे न पहुँचा दूँ, तो मुझे सौ दीनार तेरे वाजिब देने पड़ेंगे", और ताि़लब इस पर राज़ी हो गया और उसने दूसरे दिन नहीं पहुँचाया, तो इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार इन दोनों स्थितियों में सौ दीनार वाजिब होंगे, बशर्ते कि हक़दार सौ दीनार का दावा करे, और यही इमाम आज़म का भी मत है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

अगर किसी व्यक्ति की व्यक्तिगत ज़मानत (कफ़ालत-बिन-नफ़्स) इस शर्त पर की कि "अगर उसे कल के दिन न पहुँचाऊँ तो जो माल ताि़लब का उस पर है मुझ पर होगा", फिर कल का दिन गुज़रने से पहले मक़फ़ूल-अन्हु मर गया, फिर कल का दिन गुज़र गया, तो वह व्यक्ति माल का कफ़ील होगा। यदि अवधि बीतने से पहले कफ़ील मर गया, और कफ़ील के वारिसों ने मक़फ़ूल-अन्हु को ताि़लब के पास पहुँचा दिया, तो कफ़ील पर माल लाज़िम नहीं होगा। यदि स्वयं मक़फ़ूल-अन्हु ने अवधि समाप्त होने से पहले ताि़लब के पास पहुँचकर कफ़ालत से मुक्त कर दिया, तो भी कफ़ील पर माल लाज़िम नहीं होगा; ऐसा 'ज़हीरिया' में है। और अगर वारिसों ने उसे नहीं पहुँचाया और कल का दिन बीत गया, तो माल कफ़ील के ज़िम्मे वाजिब हो जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

अगर ज़ैद ने अम्र की व्यक्तिगत ज़मानत इस शर्त पर की कि "अगर मैं उसे कल के दिन उपस्थित न करूँतो बक्र उसका वक़ील-बिल-ख़ुसूमा (मुक़दमे का प्रतिनिधि) है"

एक व्यक्ति ने दूसरे के लिए किसी की व्यक्तिगत ज़मानत इस शर्त पर स्वीकार की कि "जब तू उसे सुपुर्द करने की माँग करेगा तब सुपुर्द करूँगा, अन्यथा मुझ पर उतना माल लाज़िम होगा जो उस पर बकाया है", फिर मक़फ़ूल-अन्हु मर गया और मक़फ़ूल-लहू (जिसके लिए ज़मानत ली गई) ने कफ़ील से उसकी हाज़िरी की माँग की और वह असमर्थ रहा, तो क्या उस पर माल लाज़िम होगा? इस मसले की कोई रिवायत (परंपरागत वर्णन) नहीं है और शेख़ ने फ़रमाया कि मेरे पिता फ़रमाते थे...

1. ज़ख़ीरा यानी तज़किरा में। 12.

صورت کے کہ مثلاً یوں کہا کہ اگر میں اس کو کل تجھے نہ پہنچادوں تو جو مال تیرا اس پر ہے وہ فلاں شخص پر ہوگا اور وہ فلاں شخص موجود تھا اور اس نے قبول کر لیا تو یہ جائز ہے اور اگر یوں کہا کہ اگر اس میں تجھے کل کے روز نہ پہنچادوں تو مجھ پر وہ سو درہم ہوں گے جو تیرے اس پر آتے ہیں اور طالب نے اس پر سو دینار کا دعویٰ کیا ہے نہ سو درہم کا پس اگر اس نے شرط پوری نہ کی بلا خلاف اس کے ذمہ مال لازم نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کہا کہ اگر میں تجھے اس کو کل کے روز نہ پہنچا دوں تو جو مال فلاں شخص کا فلاں شخص پر ہے وہ مجھ پر ہوگا تو دوسری کفالت صحیح نہیں ہے اور اگر کہا کہ اگر میں اس کو کل تیرے ساتھ نہ ملا دوں تو جس قدر مال فلاں شخص کا اس مکفول عنہ پر ہے وہ مجھ پر ہے تو بلا خلاف دوسری کفالت صحیح نہیں ہے اگر کہا کہ کل کے روز زید کو اگر میں تیرے پاس نہ پہنچادوں تو میں عمرو کا جس پر طالب کا کچھ حق تھا کفیل بالنفس ہوں پس دوسری کفالت جائز ہے حتیٰ کہ اگر اس نے دوسرے روز زید کو نہ پہنچا یا تو عمرو کا کفیل بالنفس ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے ایک شخص کے نفس کی کفالت کی بدیں شرط کہ اگر میں اس کو فلاں وقت تیرے پاس نہ پہنچاؤں تو جو مال اس پر ہے وہ مجھ پر ہوگا پھر طالب اس وقت پر غائب ہو گیا اور کفیل نے اس کو تلاش کیا اور نہ پایا کہ مکفول عنہ اس کے سپرد کرے اور اس امر پر گواہ کر لئے تو مال کفیل کے ذمہ لازم ہو گا اور اسی طرح اگر کوئی خاص مقام شرط کیا اور کفیل لے کر اس مقام پر آیا اور طالب غائب ہو گیا تو بھی مال کفیل پر واجب ہو گا اور متاخرین کے نزدیک بنابر قول ابو یوسف کے اگر طالب اس وقت وہاں سے غائب ہو جائے تو چاہئے کہ یہ امر قاضی کے سامنے پیش کرے کہ قاضی اس کی طرف سے ایک وکیل مقرر کر دے کہ اس کو سپرد کرے یہ فتاوٰی

قاضی خان میں لکھا ہے جامع صغیر میں ہے کہ کسی نے دوسرے کا دامن پکڑا اور اس پر سود دینار کا دعویٰ کیا یا مطلق حق یا مال یاد ینار کا دعویٰ کیا اور مقدار بیان نہ کی پھر کسی شخص نے کہا کہ تو اس کو چھوڑ دے اور میں اس کے نفس کا کفیل ہوں اور اگر میں اس کو کل تجھے نہ پہنچا دوں تو مجھ کو سو دینار تیرے واجبی دینے پڑیں گے اور طالب اس پر راضی ہو گیا اور اس نے دوسرے روز نہ پہنچایا تو امام ابو یوسف کے نزدیک اس پر دونوں صورتوں میں سو دینار واجب ہوں گے بشرطیکہ صاحب حق سود دینار کا دعویٰ کرے اور یہی قول امام اعظم کا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص کی کفالت بالنفس اس شرط پر کی کہ اگر اس کو کل کے روز نہ پہنچاؤں تو جو مال طالب کا اس پر ہے مجھ پر ہوگا پھر کل کا روز گزرنے سے پہلے مکفول عنہ مر گیا پھر کل کا روز گزر گیا تو وہ شخص مال کا کفیل ہو گا پس اگر مدت گزرنے سے پہلے کفیل مر گیا پس اگر کفیل کے وارثوں نے مکفول عنہ کو طالب کے پاس پہنچا دیا تو کفیل پر مال لازم نہ ہوگا یہ خود مکفول عنہ نے اپنے آپ کو کفالت کی راہ سے مدت گزرنے سے پہلے طالب کو پہنچا دیا تو بھی کفیل پر مال لازم نہ ہو گا کذا فی الظہیر یہ اور اگر وارثوں نے اس کو نہ پہنچایا اور کل کا روز گزر گیا تو مال کفیل کے ذمہ واجب ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر زید نے عمرو کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی کہ اگر میں اس کو کل کے روز نہ حاضر لاؤں تو بکر اس کا وکیل بالخصومۃ ہے

ایک شخص نے دوسرے کے واسطے ایک شخص کی کفالت بالنفس اس شرط پر اختیار کی کہ جب تو اس کے سپرد کرنے کی نسبت مطالبہ کرے گا تب سپرد کروں گا ورنہ مجھ پر اس قدر مال لازم ہوگا جو اس پر ہے پھر مکفول عنہ مر گیا اور مکفول لہ نے کفیل سے اس کی حاضری کا مطالبہ کیا اور وہ عاجز رہا تو کیا اس پر مال لازم ہوگا اس مسئلہ کی کوئی روایت نہیں ہے اور شیخ نے فرمایا کہ میرے والد فرماتے

۱۱۔ ذخیرہ یعنی تذکرہ میں۔ ۱۲

...it was intended that the property should not become mandatory, because making a claim after death is not valid. Thus, the condition was met, as stated in *Al-Zahiriyya*. Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) stated that if a person says to another, "If so-and-so kills you, I am the guarantor for your blood money (diyat)," and the other party expresses consent, then this is permissible. Similarly, if he says, "If he wounds your head, cuts your hand, kills your slave, or usurps your property, then I am the guarantor for its value," and that person agrees, it is valid. However, if he says, "I am the guarantor for your blood money against whoever among the people kills you or usurps from you," then this is void (batil); this is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhi*. If someone stands surety for another person's presence on the condition that "if I do not bring him tomorrow, then I am the representative in the dispute (wakil bi al-khasuma) and the guarantor for whatever right is proven against him," and the claimant agrees, then all of this is valid. If he delivers the person on the following day, he is absolved from everything. If he does not deliver him, he becomes the guarantor for the property and the representative in the dispute. If he later surrenders the principal debtor, he is released from the personal surety (kafalah bi al-nafs). If he did not obtain a release from the representation in dispute and financial surety at the time of surrender, he will not be absolved from them. But if he had made it a condition, he will be absolved from financial surety but not from representation in the dispute.

If a person provides personal surety on the condition that "if I do not deliver him tomorrow, I am the representative in the dispute," and the claimant agrees but the guarantor fails to deliver him the next day, that person acts as the representative in the litigation. If the Judge (Qazi) issues a ruling against him, it shall not be the responsibility of the guarantor. If the guarantor pays the claimant his right, the claimant has the choice not to accept it because the guarantor is performing an act of favor. If he accepts it, he cannot then demand it from the principal debtor. If someone provides personal surety until a known term on the condition that "if I do not deliver him at the appointed time, I will be the representative in the dispute and guarantor for the proven amount," and the claimant agrees, the claimant cannot demand accountability from the personal guarantor before the term expires. This is the manifest report (zahir al-riwayah). If the guarantor dies, there shall be no litigation between the claimant and the guarantor's heirs. If the claimant finds the principal debtor and presents him before the Judge, whatever judgment is passed

regarding the money shall be paid from the deceased guarantor's estate, but it is necessary for the claimant to prove his right through evidence and judicial decree. After that, he will have the choice to pursue the principal debtor or take from the guarantor's estate.

If the principal debtor says to the claimant, "If I do not present myself to you tomorrow, then I owe you whatever amount you claim," and then he fails to appear, nothing becomes mandatory upon him according to this statement. Shaykh al-Islam has written in the commentary of *Jami' al-Saghir* that if someone says to another...

Footnotes: 1. *Kafil bi al-nafs*: Guarantor for physical presence. *Mukhasama*: Dispute/Quarrel. *Wakil bi al-khasuma*: Litigator/Legal agent. *Hujjat*: Evidence/Witness. *Muddat-e-mutaraf*: A customarily recognized period. 2. Meaning that apart from the previous debt, nothing further will result from this statement.

था कि चाहे कि माल लाज़िम न आए क्योंकि मृत्यु के बाद माँग करना सही नहीं है, अतः शर्त पूरी हो गई जैसा कि 'ज़हीरिया' में है। इमाम अबू हनीफ़ा रहमतुल्लाहि अलैहि ने फ़रमाया कि यदि किसी व्यक्ति ने कहा कि 'यदि अमुक व्यक्ति ने तुझे मार डाला तो मैं तेरी दियत (रक्त मूल्य) का ज़ामिन हूँ' और उसने सहमति जताई, तो यह जायज़ है। और यदि उसने कहा कि 'यदि उसने तेरा सिर ज़ख्मी किया या हाथ काटा या तेरे ग़ुलाम को मार डाला या छीन लिया (ग़सब किया), तो मैं उसकी क़ीमत का ज़ामिन हूँ' और वह व्यक्ति राज़ी हो गया, तो जायज़ है। और यदि कहा कि 'लोगों में से जिसने भी तुझे मार डाला या तुझसे कुछ छीन लिया, मैं तेरी दियत का ज़ामिन हूँ', तो यह बातिल (अमान्य) है; यह 'मुहीत सरखी' में लिखा है। यदि किसी ने किसी व्यक्ति की इस शर्त पर ज़मानत ली कि 'यदि मैं कल उसे न लाऊं तो मैं मुक़दमे का वकील हूँ और जो कुछ हक़ उस पर साबित होगा उसका ज़ामिन हूँ' और इस पर मक़लूब (माँगने वाला) राज़ी हो गया, तो यह सब जायज़ है। और यदि उसने अगले दिन उसे पहुँचा दिया, तो वह इन सब दायित्वों से मुक्त है। और यदि न पहुँचाया, तो वह माल का ज़ामिन (कफ़ील बिल-माल) और मुक़दमे का वकील (वकील बिल-ख़ुसूमत) होगा। यदि इसके बाद उसने मक़फ़ूल अन्हु (जिसकी ज़मानत ली गई) को सुपुर्द कर दिया, तो वह व्यक्तिगत ज़मानत (कफ़ालत बिन-नफ़्स) से मुक्त हो जाएगा। और यदि सुपुर्द करते समय उसने मुक़दमे की वकालत और आर्थिक ज़मानत से बरीयत नहीं माँगी, तो वह उनसे मुक्त नहीं होगा। यदि शर्त लगा ली गई थी, तो आर्थिक ज़मानत से मुक्त होगा लेकिन मुक़दमे की वकालत से नहीं।

यदि किसी व्यक्ति ने व्यक्तिगत ज़मानत इस शर्त पर दी कि 'यदि मैं उसे कल न पहुँचा दूँ तो मैं मुक़दमे का वकील हूँ' और लेने वाला सहमत हो गया, और उसने अगले दिन उसे नहीं पहुँचाया, तो वह व्यक्ति उसके साथ मुक़दमा करने का वकील है। अतः यदि काज़ी ने उस पर कोई आदेश दिया, तो वह कफ़ील (ज़मानत देने वाले) पर नहीं होगा। यदि कफ़ील ने लेने वाले को उसका हक़ अदा कर दिया, तो लेने वाले को अधिकार है कि उससे न ले क्योंकि वह उपकार कर रहा है। यदि स्वीकार कर ले, तो वह फिर मूल देनदार से नहीं ले सकेगा। यदि किसी ने एक निश्चित समय तक व्यक्तिगत ज़मानत इस शर्त पर दी कि 'यदि उसे समय पर न पहुँचाया तो मैं मुक़दमे का वकील और ज़ामिन हूँ', और लेने वाला सहमत हुआ, तो वह समय पूरा होने से पहले कफ़ील से पूछताछ नहीं कर सकता। यदि कफ़ील मर गया, तो लेने वाले और कफ़ील के वारिसों के बीच मुक़दमा नहीं होगा। यदि लेने वाले ने मूल व्यक्ति को पा लिया और काज़ी के सामने पेश किया, तो जो भी आदेश होगा वह कफ़ील

के माल से लिया जाएगा, लेकिन यह आवश्यक है कि लेने वाला अपना हक़ प्रमाणों और काज़ी के निर्णय से सिद्ध करे। इसके बाद उसे अधिकार होगा कि वह मूल व्यक्ति से ले या कफ़ील की संपत्ति (तरका) से।

यदि मूल व्यक्ति ने स्वयं कहा कि 'यदि मैं कल स्वयं को तेरे पास न पहुँचाऊँ तो मुझ पर वही माल लाज़िम होगा जिसका तू दावा करता है', फिर वह नहीं आया, तो उस पर कुछ लाज़िम नहीं होगा; शेखुल इस्लाम ने 'शरह जामे सगीर' में ऐसा लिखा है।

पाद-टिप्पणियाँ: 1. कफ़ील बिन-नफ़्स: उपस्थित होने का ज़ामिन। मुख़ाससा: झगड़ा। वकील बिल-ख़ुसूमत: मुक़दमा लड़ने वाला। हुज्जत: गवाह/प्रमाण। मुद्दत-ए-मुआरिफ़: वह अवधि जो चलन में हो। 2. यानी पुराने कर्ज़ के अलावा इस बात से और कुछ नया पैदा नहीं होगा।

تھے کہ چاہے کہ مال لازم نہ آئے کیونکہ بعد موت کے مطالبہ کرنا صحیح نہیں ہے پس شرط پائی گئی کذا فی الظہیر یہ امام ابوحنیفہ نے فرمایا کہ اگر کسی شخص سے کہا کہ اگر تجھ کو فلاں شخص نے قتل کر ڈالا تو میں تیری دیت کا ضامن ہوں اور اس نے رضامندی ظاہر کی تو یہ جائز ہے اور اگر اس نے کہا کہ اگر اس نے تیرا سر زخمی کیا یا ہاتھ کاٹا یا تیرا غلام قتل کیا یا غصب کیا پس میں اس کی قیمت کا ضامن ہوں اور وہ شخص راضی ہو گیا تو جائز ہے اور اگر کہا کہ لوگوں میں سے جس نے تجھے قتل کیا یا تجھے غصب کیا تو میں تیری دیت کا ضامن ہوں تو یہ باطل ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اگر کسی کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی کہ اگر میں کل اس کو نہ لاؤں تو وکیل خصومت ہوں اور جو کچھ حق اس پر ثابت ہوگا اس کا ضامن ہوں اور اس پر مطلوب راضی ہو گیا پس یہ سب جائز ہے اور اس نے کل کے روز پہنچا دیا تو اس سب سے بری ہے اور اگر نہ پہنچایا تو کفیل بالمال اور وکیل بالخصومۃ ہو گا پس اگر بعد اس کے مکفول عنہ کو سپرد کر دیا تو کفالت بالنفس سے بری ہو جائے گا اور اگر سپرد کرتے وقت اس نے وکالت بالخصومۃ اور کفالت بالمال سے برات نہیں کر لی تو بری نہ ہوگا اور اگر شرط کر لی تو کفالت بالمال سے بری ہوگا اور وکالت بالخصومۃ سے بری نہ ہوگا اگر زید نے عمرو کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی کہ اگر میں اس کو کل کے روز نہ حاضر لاؤں تو بکر اس کا وکیل بالخصومۃ ہے اور جو کچھ اس پر قاضی حکم دے اس کا بکر ضامن ہے اور سب لوگ اس پر راضی ہو گئے تو یہ جائز ہے کیونکہ طالب مطلوب دونوں کفالتوں میں متحد ہیں صرف کفیل میں اختلاف ہے اور یہ مانع جواز نہیں ہے۔

اگر کسی شخص نے نفس کی کفالت اس شرط پر کی اگر میں اس کو کل نہ پہنچا دوں تو اس کا وکیل خصومت ہوں اور طالب اسی سے راضی ہو گیا اور اس نے دوسرے روز اسے نہ پہنچایا تو وہ شخص اس کے ساتھ خصومت کرنے میں وکیل ہے پس اگر قاضی نے اس پر کچھ حکم دیا تو کفیل کے ذمہ نہ ہوگا اور اگر کفیل نے طالب کو اس کا حق ادا کیا تو طالب کو اختیار ہے کہ اس سے نہ لے کیونکہ وہ احسان کرتا ہے اور اگر قبول کرلے تو مطلوب سے نہ لے سکے گا اگر کسی نے نفس کی کفالت میعاد معلومہ تک اس شرط کے ساتھ کی کہ اگر اس کو مدت پر نہ پہنچایا تو اس کے ساتھ وکیل بالخصومۃ ہوں اور جو کچھ حق اس پر ثابت ہوا اس کا ضامن ہوں اور طالب اس پر راضی ہوا پھر طالب نے چاہا کہ کفیل بالنفس سے میعاد سے پہلے مواخذہ کرے تو نہیں کر سکتا ہے یہی ظاہر الروایت ہے اور میعاد گزرنے سے پہلے مخاصمہ بھی نہیں کر سکتا ہے اگر کسی نے کسی کے نفس کی کفالت کی اور مکفول عنہ نے اس کو وکیل بالخصومۃ اور ضامن اس مال کا جو اس پر ثابت ہوئے بنایا اور کفیل راضی ہو گیا پھر کفیل مر گیا تو طالب اور کفیل کے وارثوں میں کچھ خصومت نہ ہوگی پس اگر طالب نے مکفول عنہ کو پایا اور قاضی کے سامنے پیش کیا پس جو کچھ مال کا اس پر حکم دیا جائے وہ کفیل کے مال میں ہو گا لیکن طالب کو مطلوب کے ساتھ خصومت کرنے میں یہ ضرور ہے کہ طالب اپنا حق حجت اور قضائے قاضی سے ثابت کرے بعد اس کے اس کو اختیار ہو گا چاہے مطلوب کا دامن گیر ہو یا کفیل کے ترکہ میں سے لے پس اگر اس نے مطلوب سے لینا اختیار کیا تو ادا کرنے کے بعد مطلوب اس کو کسی سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر اس نے ترکہ کفیل سے لیا اور اس کے وارثوں نے ادا کیا تو اسی قدر مطلوب سے واپس لیں گے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے کہا کہ اگر تیرا قرض دار ادا سے عاجز ہو گا تو مال مجھ پر ہے پس عاجز ہونا قید ہونے سے معلوم ہو گا پس اگر قید کیا گیا اور ادا نہ کیا تو کفیل کو دینا پڑے گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

اگر مطلوب نے طالب سے کہا کہ اگر میں خود اپنے تئیں کل کے روز تیرے پاس نہ پہنچاؤں تو مجھ پر وہی مال ہو گا جس کا تو دعویٰ کرتا ہے پھر وہ نہ آیا تو اس پر کچھ لازم نہ ہو گا شیخ الاسلام نے شرح جامع صغیر میں لکھا ہے کہ کسی نے دوسرے سے کہا کہ تو اس

حواشی: ۱ قولہ کفیل بالنفس۔ حاضر ضامن مخاصمہ کنش۔ جھگڑا وکیل بالخصومۃ لڑائی کرنے والا۔ حجت گواہ مدت متعارف جس کا رواج جاری ہے ۱۲ امنہ ۲ قولہ پنچو یعنی سوائے قرضہ سابق کے اس قول سے کچھ نہ ہو گا ۱۲ امنہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 76 | Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

"Go on this path; if your property is snatched, I am the guarantor." If that person proceeds on that path and his property is snatched, the guarantee (Zaman) is valid. It should be noted that even though the object of the guarantee (mazmun 'anhu) was unknown at the time, the guarantee is held valid. However, if someone says, "If a wolf eats your son or a predator destroys your property, I am the guarantor," then this guarantee is void (batil). This is mentioned in *Fusul al-Utrushiyya*. If someone guarantees a debt on behalf of another on the condition that two specific persons also provide a guarantee for a portion of that property, and those two refuse to provide the guarantee, Faqih Abu Bakr al-Balkhi stated that the first guarantee becomes binding and there is no option to abandon it; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If the claimant (Talib) says to the debtor (Matloob), "Transfer my right against you to such-and-such person on the condition that you also remain a guarantor like him," and the debtor does so, it is permissible. The claimant then has the choice to demand payment from whichever of the two he wishes. This is equivalent to a guarantee (Kafala) because any debt transfer (Hawala) in which the original guarantee is also a condition becomes a guarantee; this is written in *Muhit al-Sarakhsi*.

If someone says to another, "I guarantee your property which is due from so-and-so on the condition that I transfer the claim to another person," and the claimant agrees, then if the guarantor (Kafil) transfers the claim to that person, it is valid. If he refuses the transfer, he remains a guarantor as he was. The claimant then has the choice to demand from either him or the original debtor (Asil). If he says, "I guarantee your property due from so-and-so on the condition that I will transfer the claim to such-and-such person for one month," then he may transfer it whenever he wishes, and the one-month term will apply to the transferee; thus it is in *Al-Muhit*.

Setting a term for a guarantee is permissible provided the term is known. If there is some minor uncertainty (jahalat) in reality, it is tolerated and ignored; thus it is in *Al-Tabyin*. All durations regarding legal causes are equal. If a term is customary (mut'arafah), it becomes established, whether it is a duration whose immediate occurrence is conceivable or not. For example, guaranteeing until the creditor returns from his journey. If the duration is not customarily established and there is no conception of its immediate occurrence—such as harvesting time or the Iranian New Year (Nowruz)—the term is established. However, if there is a fear of it

happening immediately, such as guaranteeing someone's presence on the condition that the guarantee lasts as long as the wind blows or rain falls, then such a term is not established; this is written in *Al-Zahiriyya*.

If someone guarantees the person (Nafs) of another on the condition that whenever you demand him from me, I shall have a one-month grace period. ☆

Imam Muhammad (RA) stated that if someone guarantees a person for a promised term of one month or three days, it is permissible. Once the guarantee is valid, the guarantor can be demanded once the month has passed. According to our companions in *Zahir al-Riwayah*, immediate demand cannot be made; thus it is in *Al-Muhit*. It is stated in *Al-Sirajiyyah* that this is the more correct view, and in *Al-Sughra* it is stated that the Fatwa shall be based on this; this is written in *Al-Tatarkhaniyya*.

If someone says, "I have guaranteed such-and-such person's physical presence (Kafalat bin-nafs) from this moment for one month," then without disagreement, this guarantee ends after the month passes. If he says, "I have chosen a one-month or three-day guarantee for the person of such-and-such," Imam Muhammad did not mention this case in the book, and the jurists differed on it. Some said that saying "choosing" and saying "for three days" are the same, while others said that in this case, the guarantor can be demanded within the term and will be absolved once the term expires. This is the view towards which Imam Abdul Wahid al-Shaybani leans; this is in *Al-Zahiriyya* and *Al-Muhit*. It is narrated from Imam Muhammad that if someone says to another, "I have stood guarantee for your property due from so-and-so on the condition that when you demand it, I shall have a term of one month," it is permissible. Then when he demands...

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 76 | किताब अल-कफाला (ज़मानत का बयान)

रास्ता पर चला जा अगर तेरा माल छीन लिया जाएगा तो मैं ज़ामिन (गारंटर) हूँ, पस वह शख़्स उसी रास्ता पर चला और उसका माल छीन लिया गया तो ज़मान (गारंटी) सही है और यह याद रहे कि हालाँकि इसमें मज़मून अन्हु (जिस चीज़ की गारंटी दी गई) मजहूल (अज्ञात) है, फिर भी ज़मानत जाएज़ रखी गई है। और अगर किसी ने कहा कि अगर तेरे बेटे को भेड़िए ने खा लिया या तेरा माल दरिंदे ने नष्ट कर दिया तो मैं ज़ामिन हूँ, तो यह ज़मानत बातिल (अमान्य) है; यह 'फुसूल अल-उतरुशिया' में लिखा है। किसी ने दूसरे की तरफ़ से कर्ज़ की कफ़ालत (ज़मानत) इस शर्त पर की कि इस माल की इतनी मात्रा की फ़लाँ और फ़लाँ दो शख़्स कफ़ालत करेंगे, और उन दोनों ने कफ़ालत से इनकार कर दिया, तो फ़कीह अबू बकर बल्ख़ी ने फ़रमाया कि पहली कफ़ालत लाज़िम होगी और उसे छोड़ने का इख़्तियार न होगा; यह 'फतावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर तालिब (लेनदार) ने मतलूब (देनदार) से कहा कि तू मेरा हक़ जो तुझ पर है फ़लाँ शख़्स पर हवाला (ट्रांसफ़र) कर दे बशर्ते कि तू भी उसी की तरह ज़ामिन रहे और उसने ऐसा ही किया तो जाएज़ है, और लेनदार को इख़्तियार है कि दोनों में से जिससे चाहे वसूल करे; और यह कफ़ालत के समान ही है क्योंकि जिस 'हवाला' में असल की ज़मानत भी शर्त हो वह कफ़ालत हो जाती है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने तेरे माल की जो फ़लाँ पर है इस शर्त से ज़मानत की कि मैं तुझे फ़लाँ दूसरे शख़्स पर हवाला कर दूँगा और तालिब राज़ी हो गया, पस अगर कफ़ील (ज़ामिन) ने उसे फ़लाँ शख़्स पर हवाला कर दिया तो जाएज़ है। और अगर उसने हवाला क़ुबूल करने से इनकार किया तो ज़ामिन जैसा था वैसा ही रहेगा, लेनदार को इख़्तियार होगा कि चाहे उससे मुतालबा करे या असील (मूल देनदार) से। और अगर कहा कि मैंने तेरे माल की जो फ़लाँ शख़्स पर है इस शर्त से ज़मानत की कि मैं तुझे फ़लाँ शख़्स पर एक महीने तक हवाला करूँगा, तो वह जब चाहे उसके हवाले कर दे और यह एक महीने तक रहेगा; जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। कफ़ालत की मीआद (अवधि) मुकर्रर करना जाएज़ है बशर्ते मीआद मालूम हो, और अगर हकीकत में थोड़ी जहालत (अनिश्चितता) हो तो उसे बर्दाश्त किया जाता है और उस पर ध्यान नहीं देते; जैसा कि 'अल-तबीन' में है। तमाम मुद्दतें कारणों में बराबर हैं। अगर मुद्दत मुताआरफ़ा (प्रचलित/ज्ञात) हो तो साबित हो जाएगी, चाहे ऐसी मुद्दत हो जिसके फ़िलहाल होने का वहम (शंका) हो या न हो। जैसे कि इस वक़्त तक कफ़ालत की कि मक़फ़ूल लह (लेनदार) अपने सफ़र से वापस आ जाए। और अगर वह मुद्दत मुताआरफ़ा मुद्दतों में से न हो, पस अगर उसके फ़िलहाल होने का बिल्कुल वहम न हो, मसलन खेती कटने या नौरोज़ (नए

साल) आदि तक की शर्त हो तो मुद्दत साबित हो जाएगी। और अगर उसके फ़िलहाल वाक़े होने का ख़ौफ़ हो तो साबित न होगी, मसलन किसी की कफ़ालत बिल-नफ़्स (व्यक्ति की उपस्थिति की ज़मानत) इस शर्त पर की कि जब तक हवा चले या पानी बरसे तब तक कफ़ालत है, तो यह मुद्दत साबित न होगी; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

किसी ने दूसरे के नफ़्स (व्यक्ति) की कफ़ालत इस शर्त पर की कि जब भी तू मुझसे उसे तलब (माँग) करे तो मुझे एक महीने की मोहलत होगी ☆

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर किसी ने किसी के नफ़्स की कफ़ालत एक महीने या तीन दिन तक के वादे की मुद्दत पर तय की तो यह जाएज़ है। जब कफ़ालत सही हो गई तो कफ़ील से उसी वक़्त मुतालबा किया जा सकता है जब एक महीना गुज़र जाए। हमारे साथियों के नज़दीक 'ज़ाहिर अल-रिवाया' में है कि फ़िलहाल मुतालबा नहीं कर सकता; जैसा कि 'मुहीत' में है। 'सिराजिया' में है कि यही सहीह है और 'सुग़रा' में है कि इसी पर फ़तवा होगा; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। अगर किसी ने कहा कि मैंने फ़लाँ शख़्स की कफ़ालत बिल-नफ़्स इस घड़ी से एक महीने तक की तो बिना किसी मतभेद के यह कफ़ालत महीना गुज़रने पर ख़त्म हो जाएगी। और अगर कहा कि मैंने फ़लाँ शख़्स के नफ़्स की कफ़ालत एक महीने या तीन दिन के लिए चुनी, तो इमाम मुहम्मद ने इस सूरत का ज़िक्र किताब में नहीं फ़रमाया, और उलेमा ने इसमें इख़्तिलाफ़ (मतभेद) किया है। कुछ ने कहा कि यह कहना और 'तीन दिन तक कहना' बराबर है, और कुछ ने कहा कि कफ़ील से इस सूरत में मुद्दत के अंदर मुतालबा किया जा सकता है और मुद्दत गुज़रने पर वह बरी (मुक्त) हो जाएगा। इसी क़ौल की तरफ़ इमाम अब्दुल वाहिद शैबानी का रुझान है; यह 'ज़हीरिया' और 'मुहीत' में है। इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि अगर किसी ने दूसरे से कहा कि मैंने तेरे उस माल की जो फ़लाँ शख़्स के ज़िम्मे है इस शर्त पर कफ़ालत की कि जब तू तलब करेगा तो मुझे एक महीने की मीआद हासिल होगी, तो यह जाएज़ है; फिर जब वह तलब...

راستہ پر چلا جا اگر تیرا مال چھین لیا جائے گا تو میں ضامن ہوں پس وہ شخص اسی راستہ پر چلا اور اس کا مال چھین لیا گیا تو ضمان صحیح ہے اور یہ یاد جو اس کے کہ مضمون عنہ مجہول ہے ضمان جائز رکھی گئی ہے اور اگر کسی نے کہا کہ اگر تیرے بیٹے کو بھیڑئیے نے کھا لیا یا تیرا مال درندہ نے تلف کیا تو میں ضامن ہوں پس یہ ضمان باطل ہے یہ فصول اتروشیہ میں لکھا ہے کسی نے دوسرے کی طرف سے قرضہ کی کفالت اس شرط پر کی کہ اس مال سے اس قدر کی فلاں وفلاں دو شخص کفالت کریں گے اور ان دونوں نے کفالت سے انکار کیا تو فقیہ ابوبکر بلخی نے فرمایا کہ پہلی کفالت لازم ہوگی اور اس کے ترک کا اختیار نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر طالب نے مطلوب سے کہا کہ تو میرا حق جو تجھ پر ہے فلاں شخص پر حوالہ کر دے بشرطیکہ تو بھی مثل اس کے ضامن رہے اور اس نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے اور اس کو اختیار ہے کہ دونوں میں سے جس کو چاہے ماخوذ کرے اور یہ بمنزلہ کفالت کے ہے کیونکہ جس حوالہ میں اصل کی ضمانت بھی شرط ہو وہ کفالت ہو جاتی ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے مال کی جو فلاں پر ہے اس شرط سے ضمانت کی کہ میں تجھے فلاں شخص دیگر پر حوالہ کر دوں گا اور طالب راضی ہو گیا پس اگر کفیل نے اس کو فلاں شخص پر حوالہ کیا تو جائز ہے اور اگر اس نے حوالہ قبول کرنے سے انکار کیا تو ضامن جیسا تھا ضامن رہے گا پس طالب کو اختیار ہوگا کہ چاہے اس سے مطالبہ کرے یا اصیل سے اور اگر کہا کہ میں نے تیرے مال کی جو فلاں شخص پر ہے اس شرط سے ضمانت کی کہ میں تجھے فلاں شخص پر ایک مہینہ تک حوالہ کروں گا تو وہ جب چاہے اس کے حوالے کر دے اور جتال علیہ پر ایک مہینہ تک ہو گا کذا فی المحیط اور کفالت کی میعاد مقرر کرنا جائز ہے اور میعاد معلوم ہو اور

اگر حقیقت سی جہالت ہو تو وہ برداشت کی جاتی ہے اور اس کو خیال نہیں کرتے ہیں کذا فی التبیین اور تمام مدتیں اسباب میں برابر ہیں اور اگر مدت متعارفہ ہو تو ثابت ہو جائے گی خواہ ایسی مدت ہو جس کے فی الحال واقع ہو جانے کا وہم ہو یا ایسا وہم نہ ہو چنانچہ اس وقت تک کفالت کی کہ مکفول لہ اپنے سفر سے واپس آئے اور اگر وہ مدت مدتوں متعارفہ سے نہ ہو پس اگر اس کے فی الحال آ جانے کا بالکل وہم نہ ہو مثلاً کھیتی کٹنے اور نوروز وغیرہ تک کی شرط ہو تو مدت ثابت ہو جائے گی اور اگر اس کے فی الحال واقع ہونے کا خوف ہو تو ثابت نہ ہو گی مثلاً کسی کی کفالت بالنفس اس شرط پر کی کہ تادمِ ت ہُوا چلنے یا پانی برسنے کے کفالت ہے تو یہ مدت ثابت نہ ہو گی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی کہ ہرگاہ تو مجھ سے اس کو طلب کرے تو مجھے ایک مہینہ کی مہلت ہو گی ☆

امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کسی نے کسی کے نفس کی کفالت ایک مہینہ یا تین دن تک وعدہ کی مدت پر قرار دی تو یہ جائز ہے اور جب کفالت صحیح ہوئی تو کفیل سے اسی وقت مطالبہ کیا جا سکتا ہے جب ایک مہینہ گزر جائے اور ہمارے اصحاب سے ظاہر الروایہ میں ہے کہ فی الحال مطالبہ نہیں کر سکتا ہے کذا فی المحیط اور سراجیہ میں ہے کہ یہی اصح ہے اور صغریٰ میں ہے کہ اسی پر فتویٰ ہوگا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر کسی نے کہا کہ میں نے فلاں شخص کی کفالت بالنفس اس ساعت سے ایک مہینہ تک کی تو بلا خلاف یہ کفالت مہینہ کے گزرنے پر ختم ہو گی اور اگر کہا کہ میں نے فلاں شخص کے نفس کی کفالت ایک مہینہ یا تین دن اختیار کی تو امام محمدؒ نے اس صورت کو کتاب میں ذکر نہیں فرمایا اور مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ یہ کہنا اور تین روز تک کہنا یکساں ہے اور بعضوں نے کہا کہ کفیل سے اس صورت میں مدت کے اندر مطالبہ کیا جا سکتا ہے اور مدت گزرنے پر بری ہو جائے گا اور اسی قول کی طرف

امام عبد الواحد شیبانی کا میلان ہے یہ ظہیریہ اور محیط میں ہے امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیرے مال کی جو فلاں شخص پر آتا ہے اس شرط پر کفالت کی کہ جب تو طلب کرے گا تو مجھے ایک مہینہ کی میعاد حاصل ہو گی تو یہ جائز ہے پھر جب وہ طلب

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (5) 77 Kitab al-Kafala (Book of Suretyship)

...[if he requests it], he shall be granted a one-month grace period. Once the month has passed, the seeker (creditor) has the option to hold him liable at any time in accordance with the initial request. If this condition was added after the contract of suretyship (*kafala*), the creditor cannot take him whenever he wishes upon the first request; this is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. It is stated in *al-Muntaqa* that if someone stands surety for the person (*kafala bi'n-nafs*) of another on the condition that "whenever you demand him from me, I shall have a one-month grace period," then from the day he makes the demand, he shall be granted a leave of one month. Once that month has passed, the creditor has the right to hold him liable at any time as per the first request, and the surety will not be granted another one-month respite for a second request. If the surety delivers the principal (*makful-anhu*) to the seeker and says, "I have absolved myself regarding you," then he is free from future liability for that suretyship. However, if he delivers the principal without requesting a release (*bara'at*) from the seeker, the seeker has the right to demand him again, and this delivery does not absolve him from future deliveries. In the case where he delivered the principal once without seeking a release, the surety should still be granted a one-month term from that day for any subsequent demand; this is written in *al-Zakhira*.

If a person has a deferred debt against another and takes a surety, the deferment shall also apply to the surety. If the debt is currently due, and someone provides a surety on a deferred basis, the suretyship is valid and the delay applies to both, unless the seeker stipulates at the time of suretyship that the delay is specifically for the surety; in that case, the delay does not apply to the principal (*asil*). This is mentioned in *Khazanat al-Muftin*. If one stands surety for a deferred debt and the surety dies, the debt shall be recovered immediately from his estate, but his heirs shall not recover it from the principal until the original due date arrives. Conversely, if the principal dies, the debt becomes immediately due for him (his estate) but remains deferred for the surety, such that if the creditor (*makful-lahu*) wishes to collect from the surety and not from the principal's heirs, he must wait until the term expires; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. If a person owed another one thousand dirhams as the price of a sale currently due, and someone stood surety for a one-year term, there are two possibilities: First, if he attributed the term to himself saying "Give me respite," the deferment applies only to him. Second, if he mentioned the term generally without attributing it specifically to himself and the seeker agreed, the deferment applies to both the surety and the principal. If a person owed a deferred

debt of one thousand dirhams and someone provided a surety for it—whether for the same term, a shorter one, or a longer one—it is permissible, and the surety must pay the amount at that term. If the debt is immediately due from the principal but the surety deferred it, this delay is valid between him and the surety but not binding upon the seeker. If the seeker grants a delay to the debtor (*matlub*), it applies to both him and the surety; but if he grants a delay specifically to the surety, it is valid only for the surety. This is stated in *al-Muhit*. If the surety rejects the delay, it stands rejected, as per *Khazanat al-Muftin*. In a case where the seeker has granted delay specifically to the surety and the surety pays the debt before the term expires, he cannot recover it from his principal until the term has passed; this is the common narration found in *al-Muhit*. It is stated in *al-Mabsut* that if the debt arises from the price of a sale or usurpation (*ghasb*) and has a surety, and the seeker grants the principal a one-year delay which the principal does not accept, the debt becomes immediately due for both as it was before the delay; this is written in *al-Nihaya*. If a person...

Footnotes: 1. The phrase "is absolved" means the suretyship will no longer remain, and the surety has the option to abandon the suretyship at that time; if he does not abandon it, the suretyship remains. 2. The phrase "in [his] right" means this delay will not be against the creditor's right. A delay granted by the creditor to the principal also benefits the surety, but the reverse is not true.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (5) 77 किताब अल-कफ़ाला

...करेगा तो उसको एक महीने की मोहलत मिलेगी और जब महीना गुज़र गया तो उसको अख्तियार होगा कि पहली तलब (माँग) के मुताबिक़ जब चाहे उसको माख़ूज़ (पकड़ना/ज़िम्मेदार ठहराना) करे। और अगर यह शर्त कफ़ाला (ज़मानत) के बाद लगाई हो तो पहली तलब पर जब चाहे नहीं ले सकता है, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और 'मुंतक़ा' में है कि किसी ने दूसरे के नफ़्स (व्यक्ति) की कफ़ाला इस शर्त पर की कि जब भी तू मुझसे उसकी तलब करे तो मुझे एक महीने की मोहलत होगी; बस जब उसने तलब किया तो उसी दिन से उसको एक महीने की रुख़सत दी जाएगी। और जब उस वक़्त से एक महीना गुज़र गया तो उसको अख्तियार है कि पहली तलब के मुवाफ़िक़ जब चाहे उसको माख़ूज़ करे और उसको दूसरी बार तलब करने पर एक महीने की फ़ुरसत न मिलेगी। और जब उसने मकफ़ूल-अनहु (जिसकी ज़मानत दी गई) को तालिब (माँगने वाले/लेनदार) के हवाले किया और कहा कि "मैंने तुझसे बरात (छुटकारा) कर ली," तो वह उसकी कफ़ाला से आइंदा बरी है। और अगर उसने मकफ़ूल-अनहु को तालिब के सुपुर्द करने के वक़्त उससे बरात न तलब की, तो तालिब को अख्तियार है कि उससे दोबारा तलब करे, और यह सुपुर्दगी आइंदा की सुपुर्दगी से बरी नहीं करेगी। और जब उसने एक बार उसके सुपुर्द किया और बरात न तलब की, तो फिर दोबारा तलब करने में भी कफ़ील (ज़ामिन) को एक महीने की मीआद उसी रोज़ से देनी चाहिए, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

अगर किसी शख़्स का दूसरे पर मीआदी (समयबद्ध) क़र्ज़ा हो और उसने उससे कफ़ील ले लिया, तो कफ़ील पर भी मीआद साबित होगी। और अगर उस पर फ़िलहाल (तत्काल देय) हो और उसकी कफ़ाला किसी ने मीआदी तौर से की, तो कफ़ाला सही होगी और दोनों को मोहलत दी जाएगी; सिवाय उस सूरत के कि तालिब ने कफ़ाला के वक़्त शर्त कर ली कि यह ताख़ीर (देरी) ख़ास तौर पर कफ़ील के लिए है, तो असल ऋणी (असील) को ताख़ीर न होगी, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। अगर किसी शख़्स की तरफ़ से मीआदी क़र्ज़े की कफ़ाला की और कफ़ील मर गया, तो उसके तरके (संपत्ति) से फ़िलहाल वसूल कर लिया जाएगा, और उसके वारिस मकफ़ूल-अनहु से अभी नहीं बल्कि मीआद आने पर लेंगे। और अगर असील (मुख्य ऋणी) मर गया तो उसके हक़ में फ़िलहाल हो गया और कफ़ील के हक़ में मीआदी बाक़ी रहा, यहाँ तक कि अगर मकफ़ूल-लहू (लेनदार) ने कफ़ील से लेना चाहा और असील के वारिसों से न लिया, तो उसको इंतज़ार करना चाहिए ताकि मीआद आ जाए, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। अगर किसी शख़्स के दूसरे पर एक हज़ार दिरहम किसी बय

(बिक्री) की क़ीमत के फ़िलहाल वाजिब-उल-अदा थे, फिर उनकी किसी शख़्स ने एक साल की मीआद तक कफ़ाला की, तो इसकी दो सूरतें हैं: एक यह कि मीआद की निस्बत अपनी तरफ़ की और कहा कि "मुझे मोहलत दे", तो मीआद सिर्फ़ उसी के हक़ में साबित होगी; और अगर मीआद को उसने अपनी तरफ़ मंसूब न किया बल्कि मुतलक़न (सामान्य रूप से) ज़िक्र किया और तालिब उस पर राज़ी हो गया, तो मीआद कफ़ील और असील दोनों के वास्ते साबित हो जाएगी। अगर किसी शख़्स के दूसरे पर हज़ार दिरहम मीआदी क़र्ज़ थे, फिर उनकी किसी शख़्स ने मीआदी कफ़ाला की —चाहे वही मीआद रखी या उससे कम या ज़्यादा—तो यह जायज़ है और कफ़ील को माल उसी मीआद पर देना वाजिब होगा। और अगर माल असील पर फ़िलहाल वाजिब हो और कफ़ील ने उसे मुअख़्ख़र (स्थगित) कर दिया, तो यह ताख़ीर उसके और कफ़ील के हक़ में सही है और तालिब के हक़ में सही न होगी। और अगर तालिब ने मतलूब (असील) को ताख़ीर दी, तो वह उसके और कफ़ील दोनों के हक़ में होगी, और कफ़ील को किसी क़दर ताख़ीर दी तो वह ख़ास तौर पर उसी के हक़ में दुरुस्त होगी; 'मुहीत' में ऐसा ही है। और अगर कफ़ील ने ताख़ीर को रद्द कर दिया तो वह रद्द हो जाएगी; 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में ऐसा ही है। पस अगर ऐसी सूरत में जहाँ तालिब ने कफ़ील को विशेष रूप से ताख़ीर दी है, कफ़ील ने क़र्ज़ा मुद्दत से पहले अदा कर दिया, तो जब तक मीआद न गुज़र जाए वह अपने असील से नहीं लेगा; इसी तरह आम रिवायतों में आया है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और 'मबसूत' में है कि अगर क़र्ज़ा किसी बिक्री की क़ीमत या ग़सब (अवैध कब्ज़ा) का हो और उसका कोई कफ़ील हो, फिर तालिब ने असील को एक साल की ताख़ीर दी और उसने उसे स्वीकार नहीं किया, तो उस पर और कफ़ील पर माल फ़िलहाल वाजिब होगा जैसा कि ताख़ीर देने से पहले था; यह 'निहाया' में लिखा है। अगर किसी शख़्स ने माल...

हाशिया (फुटनोट्स): १. "बरी है" यानी कफ़ाला बाक़ी नहीं रहेगी और कफ़ील को उस वक़्त कफ़ाला छोड़ने का अख़्तियार है; और अगर वह न छोड़े तो कफ़ाला बाक़ी रहेगी। २. "हक़ में" यानी यह ताख़ीर क़र्ज़ख़्वाह (लेनदार) के हक़ में न होगी। और क़र्ज़ख़्वाह की ताख़ीर अगर असील को हो तो कफ़ील को भी मिलेगी, पर इसके विपरीत नहीं।

کرے گا تو اس کو ایک مہینہ کی مہلت ملے گی اور جب مہینہ گزر گیا تو اس کو اختیار ہو گا کہ پہلی طلب کے موافق جب چاہے اس کو ماخوذ کرے۔ اور اگر یہ شرط کفالت کے بعد لگائی ہو تو پہلی طلب پر جب چاہے نہیں لے سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور منتقٰی میں ہے کہ کسی نے دوسرے کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی کہ ہر گاہ تو مجھ سے اس کو طلب کرے تو مجھے ایک مہینہ کی مہلت ہو گی پس جب اس نے طلب کیا تو اسی دن سے اس کو ایک مہینہ کی رخصت دی جائے گی اور جب اس وقت سے ایک مہینہ گزر گیا تو اس کو اختیار ہے کہ پہلی طلب کے موافق جب چاہے اس کو ماخوذ کرے اور اس کو دوسری بار طلب کرنے پر ایک مہینہ کی فرصت نہ ملے گی اور جب اس نے مکفول عنہ کو طالب کے حوالے کیا اور کہا کہ میں نے تجھ سے برات کر لی تو وہ اس کی کفالت سے آئندہ بری ہے اور اگر اس نے مکفول عنہ کو طالب کے سپرد کرنے کے وقت اس سے برات نہ طلب کی تو طالب کو اختیار ہے کہ اس سے دوبارہ طلب کرے اور یہ دے دینا آئندہ کے دے دینے سے بری نہ کرے گا اور جب اس نے ایک بار اس کے سپرد کیا اور برات نہ طلب کی تو پھر دوبارہ طلب کرنے میں بھی کفیل کو ایک مہینہ کی میعاد اسی روز سے دینا چاہئے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص کا دوسرے پر میعادی قرضہ ہو اور اس نے اس سے کفیل لے لیا تو کفیل پر بھی میعادی ثابت ہو گا اور اگر اس پر فی الحال ہو اور اس کی کفالت کسی نے میعادی طور سے کی تو کفالت صحیح ہو گی اور دونوں کو تاخیر دی جائے گی مگر اس صورت میں کہ طالب نے کفالت کے وقت شرط کر لی کہ تاخیر خاصہ کفیل کے واسطے ہے تو البتہ اصیل سے تاخیر نہ کی ہو یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر کسی شخص کی طرف سے میعادی قرضہ کی کفالت کی اور کفیل

مر گیا تو اس کے ترکہ سے فی الحال لے لیا جائے گا اور اس کے وارث مکفول عنہ سے ابھی نہیں بلکہ میعاد آ جانے پر لیں گے اور اگر اصیل مر گیا تو اس کے حق میں فی الحال ہو گیا اور کفیل کے حق میں میعادی باقی رہا حتیٰ کہ اگر مکفول لہ نے کفیل سے لینا چاہا اور اصیل کے وارثوں سے نہ لیا تو اس کو انتظار کرنا چاہئے تا کہ میعاد آ جائے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر کسی شخص کے دوسرے پر ہزار درہم کسی مبیع کے ثمن کے فی الحال واجب الادا تھے پھر ان کی کسی شخص نے ایک سال کی میعاد تک کفالت کی تو اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ میعاد کی نسبت اپنی طرف کی اور کہا کہ مجھے مہلت دے تو میعاد صرف اسی کے حق میں ثابت ہو گی اور اگر میعاد کو اس نے اپنی طرف منسوب نہ کیا بلکہ مطلقاً ذکر کی اور طالب اس پر راضی ہو گیا تو میعاد کفیل اور اصیل دونوں کے واسطے ثابت ہو جائے گی اگر کسی شخص کے دوسرے پر ہزار درہم میعادی قرض تھے پھر ان کی کسی شخص نے میعادی کفالت کی خواہ یہی میعاد رکھی یا اس سے کم یا زیادہ تو یہ جائز ہے اور یہ کفیل کو مال اسی میعاد پر دینا واجب ہو گا اور اگر مال اصیل پر فی الحال واجب ہو اور کفیل نے اس سے مؤخر کر دیا تو یہ تاخیر اس کے اور کفیل کے حق میں صحیح ہے اور طالب کے حق میں صحیح نہ ہو گی اور اگر طالب نے مطلوب کو تاخیر دی تو اس کے اور کفیل دونوں کے حق میں ہو گی اور کفیل کو کسی قدر تاخیر دی تو خاصہ اس کے حق میں درست ہو گی کذا فی المحیط اور اگر کفیل نے تاخیر کو رد کر دیا تو رد ہو جائے گی کذا فی خزانہ المفتین پس اگر ایسی صورت میں کہ طالب نے کفیل کو خاصتہ تاخیر دی ہے کفیل نے قرضہ مدت سے پہلے ادا کر دیا تو جب تک میعاد نہ گزرے اپنے اصیل سے نہ لے گا اسی طرح عامہ روایات میں آیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور مبسوط میں ہے کہ اگر مال قرضہ ثمن مبیع یا غصب ہو اور اس کا کوئی کفیل ہو پھر طالب نے اصیل کو ایک سال کی تاخیر دی اور اس نے قبول نہ کی

تو اس پر اور کفیل پر مال فی الحال ہو گا جیسا کہ تاخیر دینے سے پہلے تھا یہ نہایہ میں لکھا ہے

اگر کسی شخص نے مال

۱ (حاشیہ) قولہ بری ہے یعنی کفالت باقی نہ رہے گی اور کفیل کو اس وقت ترک کفالت کا اختیار ہے اور اگر ترک کرے تو کفالت باقی رہے گی ۱۲ امنہ ۲ (حاشیہ) قولہ حق میں یعنی یہ تاخیر قرض خواہ کے حق میں نہ ہو گی اور قرض خواہ کی تاخیر خواہ اصیل کو ہو تو کفیل بھی پائے گا اور برعکس نہیں ہے۔ ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 78 | Kitab al-Kafala (The Book of Suretyship)

...guaranteed for him, and then another person stood surety from him. If the claimant extended time to the principal debtor (asil), then the extension applies to both sureties. If he gave extension to the first surety first, it will also apply to the second surety, but the principal debtor remains liable for the wealth immediately. This is written in *Al-Muhit*.

If a person guarantees a thousand dirhams for another for a period of one year, and then the surety sells a slave to the claimant in exchange for the debt before the expiry of the period and hands him over. Subsequently, the slave is taken back through a legal claim (istihqaq). In this case, the debt remains payable by the surety at its original maturity date. Similarly, if the claimant (as the buyer) returned the slave due to a defect by the order of a judge (qadi), the same rule applies. However, if the return was without the judge's order or if both parties mutually cancelled the sale (iqala), the original maturity date of the debt will not be reinstated. If the slave was not sold but the surety made an early payment of the debt, and later it was found that the payment was made to an unauthorized claimant and returned, the debt remains payable by the surety on its original date. Similarly, if the coins were found to be counterfeit (zuyuf) or base and were returned by the judge's order or without it, the same rule applies. If, at the time of payment, the surety informed the claimant that the coins were counterfeit and despite this, the claimant took possession, it is valid; this is written in *Az-Zakhirah*. However, if someone stood surety for wealth and the principal debtor sold a slave to the claimant in exchange for that wealth and handed him over, such that the principal's release also released the surety, and later the slave was taken from the claimant by a legal claim or returned by the order of a judge due to a defect, the liability will not return to the surety. If it was returned without a judge's order, it will still not return to the surety. This is written in *Al-Muhit*. If someone stood surety for a debt for a specific period, the suretyship is valid, and the surety will be bound by the period he stated, while the debt remains due from the principal debtor immediately; this is written in *Az-Zakhirah*. If the surety and principal were given a one-month extension and then a one-year extension, that month is included within the year and will end as one period; this is written in *Al-Muhit*. Imam Muhammad (RA) wrote in *Kitab al-Asl* that the condition of option (khiyar) is valid in suretyship. The scenario mentioned by Imam Muhammad (RA) is that if someone admits, "I have stood surety for a thousand dirhams for so-and-so with a three-day option," then if the claimant confirms this, the option is established.

If he denies it, the option will not be established unless witnesses are provided; as mentioned in *Az-Zakhirah*.

Chapter: 2

In the Explanation of Claims and Litigation

If someone stood surety for a thousand dirhams on behalf of another, and then the surety claimed that the wealth he guaranteed is for gambling (qimar) or the price of wine or similar things that are not legally binding, his claim will not be accepted. If he produces witnesses against the creditor (makful lahu) and the creditor denies it, the testimony will not be accepted. If the surety wishes to have the claimant take an oath, no attention will be paid to it; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If the surety produced witnesses regarding the claimant's admission that the debt was for gambling or the price of wine, etc., such testimony will not be heard; this is written in *Al-Muhit*. If the surety paid the wealth to the claimant and sought to recover it from the principal debtor (makful anhu), but the claimant disappeared, and then the principal debtor said that this wealth was for gambling or the price of wine or carrion (haram meat), and the surety wishes to produce witnesses, his testimony will not be accepted. It will be ordered that the surety pay the wealth, and he will be told to find his opponent (khasm) and litigate with him. Then if the surety's...

---

1. The word means he will become the surety again. 2. The word 'period' means the month will not be in addition to the year, but the year will begin from that month. 3. The word 'khasm' refers to the opposing party.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ७८ | किताब अल-कफाला (ज़मानत का अध्याय)

...की ज़मानत ली और उससे किसी दूसरे ने ज़मानत ली, फिर लेनदार (तालिब) ने मुख्य ऋणी (असील) को मोहलत दे दी, तो दोनों ज़मानतदारों (कफ़ील) को भी मोहलत मिल जाएगी। और यदि उसने पहले ज़मानतदार को मोहलत दी, तो दूसरे ज़मानतदार को भी मिल जाएगी, परन्तु मुख्य ऋणी पर धन तत्काल (वाजिब) रहेगा, यह अल-मुहीत में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने किसी से एक हज़ार दिरहम की ज़मानत एक वर्ष की अवधि पर की, फिर ज़मानतदार ने अवधि से पहले ऋण के बदले लेनदार को एक गुलाम बेचकर सौंप दिया। बाद में वह गुलाम किसी अन्य के अधिकार (इस्तिहक़ाक़) में चला गया, तो धन ज़मानतदार पर अपनी मूल अवधि पर ही देय होगा। इसी प्रकार यदि लेनदार-खरीदार ने काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश से दोष (ऐब) के कारण उसे वापस कर दिया, तब भी यही नियम है। परन्तु यदि काज़ी के आदेश के बिना वापस किया गया हो या दोनों ने सौदे को रद्द (इकाला) कर दिया हो, तो ऋण की अवधि पुनः वापस नहीं आएगी। और यदि गुलाम बेचा नहीं गया, बल्कि ज़मानतदार ने समय से पूर्व ऋण चुका दिया, फिर उसे अधिकार-विहीन (मुस्तहिक़) पाया और वापस किया, तो धन ज़मानतदार पर मूल अवधि पर ही देय होगा। इसी प्रकार यदि सिक्के खराब (ज़ुयूफ़) पाए गए और काज़ी के आदेश से या उसके बिना वापस किए गए, तो भी यही नियम है। यदि धन देते समय ज़मानतदार ने सूचित किया था कि ये सिक्के खराब हैं और इसके बावजूद लेनदार ने कब्ज़ा कर लिया, तो यह जायज़ है; यह ज़खीरा में लिखा है। परन्तु यदि किसी ने ज़मानत ली और मुख्य ऋणी ने लेनदार को उस धन के बदले एक गुलाम बेचकर सौंप दिया, यहाँ तक कि मुख्य ऋणी के मुक्त होने से ज़मानतदार भी मुक्त हो गया, फिर लेनदार से गुलाम किसी अन्य के अधिकार में चला गया या दोष के कारण काज़ी के आदेश से वापस कर दिया गया, तो धन ज़मानतदार की ज़िम्मेदारी में वापस नहीं आएगा। और यदि काज़ी के आदेश के बिना वापस किया गया, तब भी ज़मानतदार पर ज़िम्मेदारी वापस नहीं आएगी, यह अल-मुहीत में लिखा है। यदि किसी ने ऋण की ज़मानत एक निश्चित अवधि के लिए दी, तो ज़मानत जायज़ है और ज़मानतदार उसी अवधि तक के लिए उत्तरदायी होगा जो उसने बताई है, जबकि मुख्य ऋणी पर धन तत्काल देय होगा; यह ज़खीरा में लिखा है। यदि ज़मानतदार और मुख्य ऋणी को एक महीने की मोहलत दी गई, फिर एक साल की मोहलत दी गई, तो वह महीना उसी साल में शामिल माना जाएगा और एक निश्चित समय में समाप्त होगा, यह अल-मुहीत में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने किताब अल-अस्ल में लिखा है कि ज़मानत में विकल्प की शर्त (शर्ते खियार) सही है। इसका अर्थ यह है कि यदि किसी ने

स्वीकार किया कि मैंने अमुक व्यक्ति के लिए एक हज़ार दिरहम की ज़मानत तीन दिन के विकल्प (खियार) पर ली है, तो यदि लेनदार ने इसकी पुष्टि की तो विकल्प सिद्ध होगा, और यदि उसने झुठलाया तो जब तक गवाह न हों, विकल्प सिद्ध नहीं होगा; जैसा कि ज़खीरा में है।

अध्याय : २

दावे और विवाद के विवरण में

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे की ओर से एक हज़ार दिरहम की ज़मानत ली, फिर ज़मानतदार ने दावा किया कि जिस धन की मैंने ज़मानत ली है वह जुआ (क़िमार) है या शराब की कीमत है या उसके समान है जो वैध नहीं होता, तो उसका कहना स्वीकार नहीं किया जाएगा। और यदि उसने लेनदार के विरुद्ध गवाह पेश किए और लेनदार इनकार करता है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। और यदि वह चाहे कि लेनदार को कसम दिलाई जाए, तो उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और यदि ज़मानतदार ने लेनदार के इस इकरार पर कि यह जुआ या शराब की कीमत आदि है, गवाह पेश किए कि उसने ऐसा स्वीकार किया है, तो उसकी गवाही नहीं सुनी जाएगी, यह अल-मुहीत में लिखा है। यदि ज़मानतदार ने लेनदार को धन का भुगतान कर दिया और मुख्य ऋणी (मक़फ़ूल अन्हु) से वसूलना चाहा, और लेनदार गायब हो गया, फिर ऋणी ने कहा कि यह धन जुआ या शराब या मुर्दार (हराम मांस) की कीमत थी और ज़मानतदार गवाह पेश करना चाहता है, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं होगी। आदेश दिया जाएगा कि वह धन चुकाए और उससे कहा जाएगा कि अपने विरोधी (ख़सम) को खोजे और उससे मुक़दमा लड़े। फिर यदि ज़मानतदार के..

---

1. कथन का अर्थ है कि वह पुनः ज़मानतदार बन जाएगा। २. कथन का अर्थ है कि महीना साल के अतिरिक्त नहीं होगा, बल्कि उसी महीने से साल शुरू होगा। ३. शब्द 'ख़सम' का अर्थ विरोधी पक्षकार है।

کی کفالت کی اور اس سے کسی دوسرے نے کفالت کی پھر طالب نے اصیل کو تاخیر دے دی تو دونوں کفیلوں سے بھی تاخیر ہوگئی اور اگر اس نے پہلے کفیل کو تاخیر دی تو دوسرے کفیل سے بھی ہو جائے گی اور اصیل پر مال فی الحال رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص نے کسی سے ہزار درہم کی کفالت ایک سال کی میعاد پر کی پھر کفیل نے میعاد سے پہلے قرضہ کے عوض طالب کے ہاتھ ایک غلام فروخت کر کے سپرد کر دیا پھر وہ غلام استحقاق میں لے لیا گیا تو مال کفیل پر اپنے میعاد پر واجب الادا ہو گا اور اسی طرح اگر طالب مشتری نے بحکم قاضی عیب کی وجہ سے اس کو واپس کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر واپس کر دینا بدوں حکم قاضی ہو یا دونوں بیع کا اقالہ کر لیں تو میعاد قرضہ کی عود نہ کرے گی اور اگر اس کے ہاتھ غلام نہ فروخت کیا بلکہ جلدی کر کے اس کو قبل میعاد قرضہ ادا کر دیا پھر اس نے اس کو مستحق پایا اور واپس کیا تو مال کفیل پر میعاد پر واجب الادا ہو گا اور اسی طرح اگر ان کو زیوف پایا بمہرہ پایا اور قاضی کے حکم سے یا بلا حکم قاضی واپس کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس نے مال ادا کرنے کے وقت آگاہ کیا تھا کہ یہ زیوف ہیں اور بایں ہمہ اس نے قبضہ کر لیا تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے مگر کسی شخص نے مال کی کفالت کی اور اصیل نے طالب کے ہاتھ ایک غلام بعوض اس مال کے فروخت کیا اور سپرد کر دیا یہاں تک کہ اصیل کی برات کی وجہ سے کفیل بھی بری ہو گیا پھر طالب کے پاس سے غلام استحقاق میں لیا گیا یا عیب کی وجہ سے اس نے قاضی کے حکم سے واپس کر دیا تو مال کفیل کے ذمہ عود نہ کرے گا اور اگر بدوں قاضی کے حکم سے واپس کر دیا تو کفیل کے ذمہ عود نہ کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے ایک قرضہ کی کفالت میعادی طور سے کی تو کفالت جائز ہے اور کفیل اسی میعاد پر

ہو گا جو اس نے بیان کی ہے اور اصیل پر فی الحال واجب ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کفیل اور اصیل کو ایک مہینہ کی تاخیر دی پھر ایک سال کی تاخیر دی تو مہینہ اسی سال میں داخل ہو گیا اور ایک زمانہ میں تمام ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اور امام محمدؒ نے کتاب الاصل میں لکھا ہے کہ شرط خیار کفالت میں صحیح ہے اور جو امام محمدؒ نے ذکر کیا اس کی صورت یہ ہے کہ اگر کسی نے اقرار کیا کہ میں نے فلاں شخص کے واسطے ہزار درہم کی کفالت تین روز کی خیار پر کی ہے پس اگر طالب نے اس کی تصدیق کی تو خیار ثابت ہوگا اور اگر تکذیب کی تو جب تک اس پر گواہ قائم نہ ہوں خیار ثابت نہ ہوگا کذا فی الذخیرہ۔

باب : ۲

دعویٰ اور خصومت کے بیان میں

کسی شخص نے دوسرے کی طرف سے ہزار درہم کی کفالت کی پھر کفیل نے دعویٰ کیا کہ جس مال کی میں نے کفالت کی ہے وہ قمار ہے یا شراب کا ثمن یا اس کے مانند کہ جو واجب نہیں ہوتا ہے تو اس کا قول مقبول نہ ہو گا اور اگر مکفول لہ پر اس نے گواہ پیش کئے اور وہ انکار کرتا ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر اس نے چاہا کہ طالب کو قسم دلا دے تو اس کی طرف التفات نہ کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کفیل نے طالب کے اس اقرار پر کہ یہ قمار یا ثمن خمر وغیرہ ہے گواہ پیش کئے کہ اس نے ایسا اقرار کیا ہے تو اس کی گواہی کی سماعت نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر کفیل نے طالب کو مال ادا کر دیا اور چاہا کہ مکفول عنہ سے لے اور طالب غائب ہو گیا پھر منقول عنہ نے کہا کہ یہ مال قمار یا شراب کا ثمن تھا یا مردار کا ثمن تھا اور کفیل پر گواہ قائم کرنا چاہتا ہے تو اس کی گواہی مقبول نہ ہو گی اور حکم کیا جائے گا کہ کفیل

کو مال ادا کر کے دے اور اس سے کہا جائے گا کہ اپنے خصم کو تلاش کر کے اس سے مخاصمہ کرے پس اگر کفیل کے

---

۱ قولہ یعنی عود پھر کفیل ہو جائے گا۔ ۲ قولہ زمانہ یعنی مہینہ علاوہ سال کے نہ ہوگا بلکہ اسی مہینہ سے سال شروع ہوگا۔ ۳ قولہ خصم =

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) Page 79 Kitab al-Kafalah (Book of Suretyship)

Before collecting the property, the claimant (Talib) appeared and confessed before the Judge (Qazi) that this wealth is the price of wine or its equivalent; in such a case, both the principal debtor (Asil) and the surety (Kafil) shall be exonerated. If the Qazi exonerated the Kafil, and subsequently the person for whom the guarantee was given (Makful unhu) appeared and confessed that the wealth was a loan or the price of a sale, and the claimant confirmed this, then the debt shall become binding upon the Makful unhu, but the Kafil shall not be held liable based on their mutual confirmation. In this ruling, 'Hawalah' (transfer of debt) is treated the same as 'Kafalah' (suretyship). This is recorded in Fatawa Qazi Khan. If three persons each owe one thousand dirhams due to a shared partnership debt, and then two of them testify for the third person that he stood as surety for the physical presence of the debtor, their testimony shall be accepted. However, if the debt is shared among them, the testimony shall not be accepted; this is written in 'al-Kafi'.

If the claim is for 'Kafalah bin Nafs' (guarantee of personal presence) and one witness states a period of one month while the other states two months, Sheikh-ul-Islam has provided a detailed ruling on this matter:

A person claimed against another for being a surety for wealth or person and brought two witnesses who testified but disagreed on the time or place. The Qazi shall accept such testimony. If they agree on time and place but disagree on the duration (e.g., one said one month and the other said two months), if the plaintiff claims the shorter duration, the Qazi will accept the testimony, but if he claims the longer duration, it will not be accepted. This is stated in 'al-Muhit'. If two witnesses testified that a person stood surety for a thousand dirhams, but one mentioned a one-year term and the other said it is due immediately, and the claimant also claims it is due immediately while the Kafil denies the suretyship or claims a term, then in both cases, the wealth is due immediately. This is recorded in 'Khazanat al-Muftin'. If the claim is for personal presence and the witnesses disagree on the duration (one vs. two months), then according to Sheikh-ul-Islam, if the claimant claims the shorter duration, the testimony is accepted, otherwise not. Shams al-A'imma al-Sarakhsi stated without detail that such testimony is acceptable; this is in 'al-Muhit'. If one witness saw the act of suretyship and the other testified to the confession of the Kafil, then both testimonies are accepted. If two witnesses testified to a suretyship of a thousand dirhams but differed in wording—one saying 'he stood Kafalah' and the

other 'he stood Shamanat' (guarantee), or one saying 'this is from my side' and the other 'it is upon me'—the testimony is valid; this is in 'al-Zahiriyya'.

If someone claimed a specific sum from another because the latter had stood surety for someone to the plaintiff, but did not specify the lineage of the Makful unhu, is the claim valid? Shams al-A'imma al-Uzjandi answered that this claim is not valid. Zahir-ud-Din al-Marghinani also gave the same fatwa. Imam Muhammad (R) said that if two persons testified that this person stood surety for the personal presence of someone else whose name they do not know but whose face they recognize, then the Kafil shall still be held accountable.

- i.e., the claimant (Makful lahu) is absent and the statement of exoneration... because for a Muslim, wine has no legal value (price). 12 Statement 'this is from my side'... means this wealth is under my responsibility.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (5) 79 किताब-उल-कफ़ालत

धन वसूल करने से पहले लेनदार (तालिब) उपस्थित हुआ और काज़ी के सामने स्वीकार किया कि यह धन शराब की कीमत है या उसके समान है, तो मूल ऋणी (असील) और ज़मानतदार (कफ़ील) दोनों ऋणमुक्त हो जाएँगे। यदि काज़ी ने कफ़ील को मुक्त कर दिया, फिर वह व्यक्ति जिसके लिए ज़मानत दी गई थी (मक़फ़ूल अन्हु) उपस्थित हुआ और स्वीकार किया कि यह धन ऋण था या बिक्री की कीमत थी और लेनदार ने इसकी पुष्टि कर दी, तो धन मक़फ़ूल अन्हु पर अनिवार्य हो जाएगा और कफ़ील को फिर से उत्तरदायी नहीं माना जाएगा। यह नियम 'हवाला' (ऋण हस्तांतरण) में भी कफ़ालत की तरह ही है। यह फतावा काज़ी खान में लिखा है। यदि तीन व्यक्तियों में से प्रत्येक पर एक-एक हज़ार दिरहम का ऋण हो जो आपसी साझेदारी के कारण हो, फिर दो व्यक्तियों ने तीसरे व्यक्ति के पक्ष में गवाही दी कि उसने ऋणी की उपस्थिति की ज़मानत ली है, तो गवाही स्वीकार्य होगी। लेकिन यदि ऋण उनमें साझा हो तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, यह 'काफ़ी' में लिखा है।

यदि दावा व्यक्तिगत उपस्थिति की ज़मानत (कफ़ालत बिन नफ़्स) का हो और एक गवाह ने एक महीने की अवधि बताई और दूसरे ने दो महीने की, तो शेख-उल-इस्लाम ने इस मामले में विस्तार से आदेश दिया है:

एक व्यक्ति ने दूसरे पर धन या व्यक्ति की ज़मानत का दावा किया और दो गवाह लाया, जिन्होंने गवाही दी लेकिन समय या स्थान में मतभेद किया, तो काज़ी ऐसी गवाही स्वीकार करेगा। यदि समय और स्थान पर दोनों सहमत हों लेकिन अवधि में मतभेद हो, उदाहरण के लिए एक ने कहा एक महीने की अवधि थी और दूसरे ने कहा दो महीने की, तो यदि वादी कम अवधि का दावा करता है तो काज़ी गवाही स्वीकार करेगा, लेकिन यदि वह अधिक अवधि का दावा करता है तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने एक हज़ार दिरहम की ज़मानत ली है, लेकिन एक ने एक वर्ष की अवधि बताई और दूसरे ने तत्काल भुगतान का कहा, और लेनदार भी तत्काल भुगतान का दावा करता है, जबकि कफ़ील ज़मानत से इनकार करता है या अवधि का दावा करता है, तो दोनों स्थितियों में धन तत्काल देय होगा। यह 'खज़ाना-तुल-मुफ्तीन' में लिखा है। यदि दावा व्यक्तिगत ज़मानत का हो और गवाहों की अवधि में मतभेद हो (एक और दो महीने), तो शेख-उल-इस्लाम के अनुसार यदि वादी कम अवधि का दावा करे तो गवाही मान्य होगी, अन्यथा नहीं। शम्स-उल-आइम्मा सरख़्सी के अनुसार यह गवाही पूर्णतः स्वीकार्य है। यदि एक गवाह ने ज़मानत होते हुए देखी और दूसरे ने कफ़ील का इक़रार सुना, तो दोनों की गवाही स्वीकार्य होगी।

यदि दो गवाहों ने एक हज़ार दिरहम की ज़मानत की गवाही दी लेकिन शब्दों में मतभेद किया, एक ने कहा 'कफ़ालत' की और दूसरे ने कहा 'ज़मानत' की, या एक ने कहा 'यह मेरी ओर से है' और दूसरे ने कहा 'यह मुझ पर है', तो गवाही वैध है, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

यदि किसी ने दूसरे पर निश्चित धन का दावा किया इस कारण कि उसने वादी के लिए किसी व्यक्ति की ओर से ज़मानत दी थी, लेकिन मक़फ़ूल अन्हु के वंश का वर्णन नहीं किया, तो क्या यह दावा सही है? शम्स-उल-आइम्मा औज़जंदी ने उत्तर दिया कि यह दावा सही नहीं है। ज़हीर-उद्दीन मर्ग़ीनानी भी यही फतवा देते थे। इमाम मोहम्मद रह. ने कहा कि यदि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि इस व्यक्ति ने उस व्यक्ति के लिए किसी व्यक्ति की व्यक्तिगत ज़मानत ली है, हम उसका नाम नहीं जानते लेकिन उसे पहचानते हैं, तो कफ़ील से उसका हिसाब माँगा जाएगा।

- यानी मक़फ़ूल लहू (लेनदार) अनुपस्थित है और उसके'मुक्त' होने का वचन... क्योंकि मुसलमान के लिए शराब की कोई कीमत नहीं है। 12 कौल 'यह मेरी ओर से है'... यानी यह धन मेरी ज़िम्मेदारी में है।

ال لینے سے پہلے طالب حاضر ہوا اور اس نے بحضور قاضی اقرار کیا کہ یہ مال شراب کا ثمن یا مثل اس کے ہے تو اصیل اور کفیل دونوں بری ہو جائیں گے اور اگر قاضی نے کفیل کو بری کیا پھر مکفول عنہ حاضر ہوا اور اقرار کیا کہ یہ مال قرضہ یا بیع کا ثمن تھا اور طالب نے اس کی تصدیق کی تو مال مکفول عنہ کے ذمہ لازم ہو گا اور کفیل پر دونوں کی تصدیق نہ کی جائے گی اور حوالہ اس حکم میں بمنزلہ کفالت کے ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے تین شخصوں میں سے ہر ایک کے ایک ہزار درہم کسی شخص پر ہوں باہمی شرکت کے قرض میں پھر دو شخصوں نے تیسرے شخص کے واسطے زید پر گواہی دی کہ اس نے مطلوب کے نفس کی کفالت کی ہے تو گواہی مقبول ہو گی اور اگر قرضہ ان میں مشترک ہو تو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر دعویٰ کفالت بالنفس کا ہے اور ایک گواہ نے ایک مہینہ کی مدت بیان کی اور دوسرے نے دو مہینہ کی تو شیخ الاسلام نے اس مسئلہ میں بھی تفصیل سے حکم دیا *

ایک شخص نے دوسرے شخص پر مال یا نفس کے کفیل ہونے کا دعویٰ کیا اور دو گواہ لایا کہ انہوں نے گواہی دی مگر زمانہ یا مکان میں اختلاف کیا تو قاضی ایسی گواہی قبول کرے گا اور اگر زمانہ اور مکان میں دونوں متفق رہے اور میعاد میں اختلاف کیا اور دعویٰ مال کی کفالت میں تھا پس ایک نے کہا کہ ایک مہینہ کی میعاد تھی اور دوسرے نے کہا کہ دو مہینہ کی میعاد تھی پس اگر مدعی دونوں مدتوں سے کم وقت کا دعویٰ کرتا ہے تو قاضی دونوں کی گواہی قبول کرے گا اور اگر مدعی زیادہ مدت کا دعویٰ کرتا ہے تو دونوں کی گواہی قبول نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا

ہے اور اگر دو گواہوں نے کسی شخص پر گواہی دی کہ اس نے فلاں شخص کی طرف سے ہزار درہم کی کفالت کی ہے مگر ایک نے قرضہ میں ایک سال کی میعاد بتلائی اور دوسرے نے فی الحال بیان کیا اور طالب بھی فی الحال ہونے کا دعویٰ کرتا ہے اور کفیل نے کفالت سے انکار کیا یا اقرار کیا اور میعادی کا دعویٰ کیا تو دونوں صورتوں میں مال اس پر فی الحال واجب ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور اگر دعویٰ کفالت بالنفس کا ہے اور ایک گواہ نے ایک مہینہ کی مدت بیان کی اور دوسرے نے دو مہینہ کی تو شیخ الاسلام نے اس مسئلہ میں بھی تفصیل سے حکم دیا ہے یعنی اگر مدعی کم مدت کا مدعی ہو تو گواہی مقبول ہو گی اور اگر زیادہ مدت کا مدعی ہے تو مقبول نہ ہو گی اور شمس الائمہ سرخسی نے بلا تفصیل بیان کیا ہے کہ یہ گواہی مقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک معاینہ کا گواہ تھا اس نے کفالت کا واقع ہونا بالمائنہ بیان کیا اور دوسرے نے گواہی دی کہ کفیل نے کفالت کا اقرار کیا ہے تو دونوں کی گواہی مقبول ہو گی اور اگر دو گواہوں نے ہزار درہم کی کفالت واقع ہونے کی گواہی دی مگر لفظ میں دونوں نے اختلاف کیا ایک نے کہا کہ اس نے کفالت کی اور دوسرے نے کہا کہ اس نے ضمانت کی یا ایک نے کہا کہ اس نے کہا کہ یہ میری طرف ہے اور دوسرے نے کہا کہ مجھ پر ہے تو گواہی جائز ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے دوسرے پر مال معین کا دعویٰ کیا اس سبب سے کہ اس نے مدعی کے واسطے کسی آدمی کی طرف سے کفالت کی تھی اور مکفول عنہ کا نسب نہ بیان کیا تو کیا یہ دعویٰ صحیح ہے پس شمس الائمہ اوزجندی نے جواب دیا کہ یہ دعویٰ صحیح نہیں ہے اور اسی طرح ظہیر الدین مرغینانی بھی فتویٰ دیتے تھے اور امام محمدؒ نے فرمایا ہے کہ اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ اس شخص نے اس شخص کے واسطے کسی آدمی کے نفس کی کفالت کی ہے اور اس آدمی کا ہم نام نہیں جانتے ہیں لیکن اس کی صورت پہچانتے ہیں تو بھی کفیل سے اس کا مواخذہ کیا

* یعنی مکفول لہ غائب اور قولہ بری ..... کیونکہ مسلمان کے حق میں شراب قابل ثمن نہیں ہے۔

۱۲ قولہ یہ میری ..... یعنی یہ مال میری ذمہ داری میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (Page 80) Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

It will be held, and similarly, if the witnesses state that they do not even recognize his face, the surety (kafil) will still be held accountable and told to identify him. If the surety produces a person and says, "This is the principal debtor (makful 'anh)," and the claimant (talib) confirms this, then it is fine and no oath shall be taken. If the claimant denies it, then the rule of claim and denial shall be considered valid. This mentioned issue serves as evidence that in a claim of suretyship, it is not necessary to mention the name and lineage of the principal debtor. Some have said that the configuration of this issue is that suretyship occurred for a specific person, but the witnesses do not recognize him nor know his lineage; thus, in reality, this suretyship is for a known person. The scenario mentioned by Shams al-Islam, where the claimant said this person stood surety for someone, refers to an indefinite person (nakirah); thus, this suretyship is inherently unknown (majhul) and the claim will not be valid; this is recorded in *Al-Zakheera*. If two witnesses testify against someone regarding suretyship for the person (kafala bin-nafs), but one says the principal debtor is Zaid and the other says it is Amr, the testimony will not be accepted, whether the claimant claimed suretyship for one or both. If one person claims against another suretyship for two persons and presents two witnesses who testify to one and differ regarding the other—such that one witness acknowledges the surety's agreement on his behalf while the other remains silent and says "I do not know if it is him or another"—the surety will be held liable only for the suretyship upon which both witnesses agreed, and no order shall be given for the other.

If two witnesses testify against a person that he stood surety for the person (nafs) of someone on behalf of their father and another person, this testimony is void because they gave a single testimony, and their testimony is unacceptable in favor of their father; therefore, it is also invalidated for the other person. If two witnesses testify against a person that he stood surety for the person of someone on behalf of another on the condition that "If I do not produce him tomorrow, then whatever is due from him shall be due from me," and that amount is one thousand dirhams, such testimony is permissible. Then, if two witnesses testify that he delivered the principal debtor on that same day, he shall be exonerated from the suretyship. If they differ regarding the amount—one saying it was one thousand dirhams and the other saying five hundred dirhams—but agree on the suretyship for the person, the Qazi (judge) shall order suretyship for the person because there is no disagreement there. Regarding financial suretyship (kafala bil-mal), they differed, and according to Imam

Azam, such testimony regarding money is not accepted, whether the claimant claims the lesser or the greater amount. If the two witnesses differ such that one testifies to dirhams and the other to dinars, no part of the testimony is valid, whether the claimant claims both types or one. If they agree on the amount being one thousand dirhams but differ on its nature—one saying it is a loan and the other saying it is the sale price (thaman-e-mabi)—and the claimant claims it is the sale price, then no order shall be given in such a case unless they are reconciled such that "In reality, it was the sale price due to me, but he admitted before the second witness that it is a loan upon me." This rule applies when the claimant makes only one type of claim; if he claims both types, both testimonies will be accepted, and one thousand dirhams will be ordered. If both witnesses are sureties for a claimant of lesser wealth (1), their testimony will not be accepted, and one thousand dirhams will be ordered. Hisham says that I heard from the Imam...

(1) The statement "claim" means witnesses are required from the claimant and an oath from the denier. (2) The statement "his" means he will be held liable for that principal debtor; and the phrase "gave a single testimony" means it was expressed in a single statement. (3) The statement "lesser wealth" means that if in the claim of lesser wealth their suretyship was on behalf of the defendant, the testimony is rejected because they benefit from the testimony. Therefore, in suretyship for greater wealth, the testimony is even more so rejected.

कहा जाएगा और इसी प्रकार यदि गवाह ने कहा कि हम उसकी सूरत भी नहीं पहचानते हैं, तो भी कफ़ील (जमानतदार) से पूछताछ की जाएगी और उससे कहा जाएगा कि वह उसे स्पष्ट करे। फिर यदि कफ़ील किसी व्यक्ति को ले आया और कहा कि मकफ़ूल अन्हु (जिसके लिए जमानत दी गई) यह है, और तालिब (लेनदार) ने उसकी पुष्टि कर दी तो ठीक है, और शपथ नहीं ली जाएगी। और यदि उसने उसे झुठलाया, तो इस स्थिति में दावे और इनकार के नियम को प्रामाणिक माना जाएगा। अतः यह मसला जो उल्लेखित हुआ, इस बात का प्रमाण है कि कफ़ालत (जमानत) के दावे में मकफ़ूल अन्हु का नाम और वंश बताना आवश्यक नहीं है। कुछ लोगों ने कहा कि इस मसले का स्वरूप यह है कि कफ़ालत एक विशिष्ट व्यक्ति की हुई, लेकिन गवाह उसे नहीं पहचानते और न ही उसका वंश जानते हैं; अतः यह कफ़ालत वास्तव में एक ज्ञात व्यक्ति से ही संबंधित है। और जो स्थिति शम्सुल इस्लाम से वर्णित है, यानी वादी ने कहा कि इस व्यक्ति ने किसी आदमी की ओर से कफ़ालत की है, तो उससे तात्पर्य अनिश्चित व्यक्ति (नकिरा) है, अतः यह कफ़ालत अपने आप में अज्ञात (मजहूल) है और दावा सही नहीं होगा; यह जखीरा में लिखा है। यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति पर 'कफ़ालत बिन-नफ़्स' (व्यक्ति की उपस्थिति की जमानत) की गवाही दी, परंतु एक ने कहा कि मकफ़ूल अन्हु ज़ैद है और दूसरे ने कहा कि अम्र है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, चाहे तालिब ने एक ही की कफ़ालत का दावा किया हो या दोनों की। और यदि एक व्यक्ति ने दूसरे पर दो व्यक्तियों की 'कफ़ालत बिन-नफ़्स' का दावा किया और दो गवाह पेश किए, उन्होंने एक की कफ़ालत पर गवाही दी और दूसरे की कफ़ालत में मतभेद किया, इस प्रकार कि एक ने उसकी ओर से कफ़ालत स्वीकार करने का इकरार किया और दूसरे ने उसके हक में चुप्पी साधी और कहा कि मुझे नहीं पता कि यह वही है या कोई और है, तो कफ़ील उसी कफ़ालत के संबंध में पकड़ा जाएगा जिस पर दोनों सहमत हुए, और दूसरी कफ़ालत का आदेश नहीं दिया जाएगा।

यदि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर यह गवाही दी कि उसने हमारे पिता और फलां व्यक्ति के लिए फलां व्यक्ति के नफ़्स (उपस्थिति) की कफ़ालत की है, तो यह गवाही शून्य है क्योंकि उन्होंने एक ही गवाही दी और उनकी गवाही उनके पिता के पक्ष में अस्वीकार्य है, अतः दूसरे के पक्ष में भी समाप्त हो गई। यदि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर यह गवाही दी कि उसने फलां व्यक्ति के लिए फलां व्यक्ति के नफ़्स की कफ़ालत इस शर्त पर की है कि "यदि मैं कल उसे पेश न कर सकूं तो जो उस पर (देय) है वह मुझ पर होगा" और वह एक हज़ार दिरहम है, तो ऐसी गवाही मान्य है। फिर यदि दो गवाहों ने यह

गवाही दी कि उसने मकफ़ूल अन्हु को उसी दिन पहुँचा दिया है, तो वह कफ़ालत से मुक्त हो जाएगा। यदि दोनों ने धन की राशि में मतभेद किया, एक ने कहा कि एक हज़ार दिरहम था और दूसरे ने पाँच सौ दिरहम बताए, और दोनों 'कफ़ालत बिन-नफ़्स' पर सहमत हुए, तो काज़ी (न्यायाधीश) 'कफ़ालत बिन-नफ़्स' का आदेश दे क्योंकि इसमें कोई मतभेद नहीं है। 'कफ़ालत बिल-माल' (वित्तीय जमानत) में दोनों ने मतभेद किया, और इमाम आज़म के अनुसार धन के मामले में इस प्रकार की गवाही स्वीकार नहीं है, चाहे वादी कम राशि का दावा करे या अधिक का। और यदि दोनों गवाहों ने इस प्रकार मतभेद किया कि एक ने दिरहम की गवाही दी और दूसरे ने दीनार की, तो कोई भी गवाही मान्य नहीं है, चाहे वादी दोनों प्रकारों का दावा करे या एक का। और यदि दोनों धन की राशि पर सहमत हुए कि एक हज़ार दिरहम है, परंतु इस प्रकार मतभेद किया कि एक ने कहा कि यह ऋण है और दूसरे ने कहा कि यह विक्रय मूल्य (थमन-ए-मबीअ) है, और वादी ने दावा किया कि यह विक्रय मूल्य है, तो ऐसी स्थिति में कोई आदेश नहीं दिया जाएगा, सिवाय इसके कि इस प्रकार समन्वय किया जाए कि "वास्तव में मेरा उस पर विक्रय मूल्य ही था, परंतु उसने दूसरे गवाह के सामने स्वीकार किया कि मुझ पर ऋण है"। यह आदेश तब है जब वादी ने केवल एक ही प्रकार का दावा किया हो, और यदि दोनों प्रकारों का दावा किया, तो दोनों की गवाही स्वीकार होगी और एक हज़ार दिरहम का आदेश दिया जाएगा। और यदि दोनों गवाह कम धन (1) के दावेदार के कफ़ील हों, तो दोनों की गवाही स्वीकार नहीं होगी और एक हज़ार दिरहम का आदेश दिया जाएगा। हिशाम कहते हैं कि मैंने इमाम (से सुना)...

(1) कथन 'दावा' यानी वादी पर गवाह और इनकार करने वाले पर शपथ है। (2) कथन 'उसकी' यानी वह उस मकफ़ूल अन्हु के लिए उत्तरदायी होगा; और कथन 'एक ही गवाही दी' यानी एक ही वाक्य में अदा की गई। (3) कथन 'कम धन' यानी यदि कम धन के दावे में उनकी कफ़ालत प्रतिवादी की ओर से थी, तो गवाही अस्वीकार्य है क्योंकि गवाही में उनका अपना लाभ है। अतः अधिक धन की कफ़ालत में तो गवाही और भी अधिक अस्वीकार्य होगी।

جائے گا اور اسی طرح اگر گواہ نے کہا کہ ہم اس کی صورت بھی نہیں پہچانتے ہیں تو بھی کفیل سے مواخذہ کیا جائے گا اور اس سے کہا جائے گا کہ اس کو بیان کرے پس اگر کفیل کسی شخص کو لے آیا اور کہا کہ مکفول عنہ یہ ہے اور طالب نے اس کی تصدیق کی تو خیر ہے اور اس قسم نہ لی جائے گی اور اگر اس کی تکذیب کی تو اس صورت میں دعویٰ اور انکار کا حکم معتبر رکھا جائے گا پس یہ مسئلہ جو مذکور ہوا اس امر کی دلیل ہے کہ کفالت کے دعویٰ میں مکفول عنہ کا نام ونسب ذکر کرنا ضروری نہیں ہے اور بعضوں نے کہا کہ اس مسئلہ کی وضع یہ ہے کہ کفالت ایک شخص معین سے واقع ہوئی لیکن گواہ اس کو نہیں پہچانتے ہیں اور نہ اس کا نسب جانتے ہیں پس یہ کفالت واقع میں اور فی نفسہ شخص معلوم سے ہے اور جو صورت شمس الاسلام سے مذکور ہے یعنی مدعی نے کہا کہ اس شخص نے کسی آدمی کی طرف سے کفالت کی ہے مراد اس سے نکرہ ہے پس یہ کفالت فی نفسہ مجہول ہے پس دعویٰ صحیح نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے کسی شخص پر کفالت بالنفس کی گواہی دی مگر ایک نے کہا کہ مکفول عنہ زید ہے اور دوسرے نے کہا کہ عمرو ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی خواہ طالب نے ایک ہی کی کفالت کا دعویٰ کیا یا دونوں کی اور اگر ایک شخص نے دوسرے پر دو شخصوں کی کفالت بالنفس کا دعویٰ کیا اور دو گواہ پیش کئے انہوں نے ایک کی کفالت پر گواہی دی اور دوسرے کی کفالت میں اختلاف کیا اس طرح کہ ایک نے اس کی طرف سے کفالت کر لینے کا بھی اقرار کیا اور دوسرے نے اس کے حق میں سکوت کیا اور کہا کہ یہ مجھے نہیں معلوم کہ یہ وہی ہے یا اور ہے پس کفیل ہم اس کی کفالت کے باب میں پکڑا جائے گا جس میں دونوں متفق ہوئے اور دوسرے کی کفالت کا حکم نہ دیا جائے گا۔

اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے ہمارے باپ اور فلاں شخص کے واسطے فلاں شخص کے نفس کی کفالت کی ہے تو یہ گواہی باطل ہے کیونکہ انہوں نے ایک ہی گواہی دی اور ان کی گواہی ان کے باپ کے حق میں نامقبول ہے پس دوسرے کے حق میں بھی جاتی رہی اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے فلاں شخص کے واسطے فلاں شخص کے نفس کی کفالت اس شرط پر کی ہے کہ اگر میں کل کے روز اس کو نہ پہنچا دوں تو جو اس پر ہے وہ مجھ پر ہو گا اور وہ ہزار درہم ہیں تو ایسی گواہی جائز ہے پس اگر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے مکفول عنہ کو اسی روز پہنچا دیا ہے تو وہ کفالت سے بری ہو گا اگر دونوں نے مال میں اختلاف کیا ایک نے کہا کہ ہزار درہم تھا اور دوسرے نے پانچ سو درہم بیان کئے اور دونوں کفالت بالنفس پر متفق ہوئے تو قاضی کفالت بالنفس کا حکم دے کیونکہ اس میں اختلاف نہیں ہے اور کفالت بالمال میں دونوں نے اختلاف کیا اور امام اعظم کے نزدیک گواہوں کا مال میں اس طرح گواہی دینا مقبول نہیں خواہ مدعی دونوں میں سے کم کا دعویٰ کرتا ہو یا زیادہ کا اور اگر دونوں گواہوں نے اس طرح اختلاف کیا کہ ایک نے درہم کی گواہی دی اور دوسرے نے دیناروں کی تو کچھ بھی گواہی جائز نہیں ہے خواہ مدعی دونوں قسموں کا دعویٰ کرتا ہو یا ایک قسم کا اور اگر دونوں نے مال میں اتفاق کیا کہ ہزار درہم ہے مگر اس طرح اختلاف کیا کہ ایک نے کہا کہ قرض ہے اور دوسرے نے کہا کہ ثمن مبیع ہے اور مدعی نے دعویٰ کیا کہ ثمن مبیع ہے تو ایسی صورت میں کچھ حکم نہ دیا جائے گا مگر جبکہ اس طرح توفیق دی جائے کہ در حقیقت میرا اس پر ثمن مبیع تھا مگر اس نے دوسرے گواہ کے سامنے اقرار کیا کہ مجھ پر قرض ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ مدعی نے ایک ہی قسم کا دعویٰ کیا ہے اور اگر دونوں قسموں کا دعویٰ کیا تو دونوں کی گواہی مقبول ہو گی اور ہزار درہم کا حکم دیا جائیگا اور اگر

دونوں شاہد کم مال ۱ کے مدعی کے کفیل ہوں تو دونوں کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور ہزار درہم کا حکم دیا جائے گا ہشام فرماتے ہیں کہ میں نے امام

۱ قولہ دعویٰ یعنی مدعی پر گواہ اور منکر پر قسم ہے۔ ۲ قولہ اس کی یعنی اس مکفول عنہ کے واسطے ماخوذ ہو گا اور قول ایک ہی گواہی دی یعنی ایک ہی عبارت میں ادا کی ۱۲ منہ ۳ قولہ کم مال یعنی در صورتیکہ کم مال کے دعوے میں ان کی کفالت مدعا علیہ کی طرف سے تھی تو گواہی مردود ہے کیونکہ گواہی میں ان کا نفع ہے۔ پس زائد مال کی کفالت میں بدرجہ اولیٰ گواہی مردود نہ ہو گی ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Book of Suretyship (Kitab al-Kafalah)

Imam Muhammad was asked regarding a case where Zaid claimed against Amr that he (Amr) had provided personal suretyship (*Kafala bi al-Nafs*) for Khalid, but the defendant denied it. Then the claimant presented witnesses against the surety (*Kafil*) stating that he had stood surety for Khalid's person. The Imam stated that the suretyship would become binding upon him. Furthermore, if the surety presented witnesses claiming that the suretyship was undertaken by his (the defendant's) command, it was stated that those witnesses would not be accepted. This is recorded in *Al-Zahiriyyah*.

Imam Muhammad stated in *Al-Jami* that if a person stands surety for another regarding an amount of wealth as decreed by a judge (*Qazi*), and then the principal debtor (*Makful 'anhu*) disappears, if the claimant then presents witnesses against the surety stating that the absent person owes him one thousand dirhams, the judge will not issue a decree against either the surety or the original debtor (*Asil*). This is because he claimed a non-binding suretyship, as suretyship becomes binding only when a decree is passed against the principal debtor, and this has not yet been proven. However, if the claimant states that after the suretyship, he presented the debtor before such-and-such a judge and presented witnesses for one thousand dirhams and the judge ruled in his favor, and the surety denies this, then if the claimant presents witnesses for that, the judge will decree the one thousand dirhams against the surety. This is mentioned in *Al-Dhakhirah*. If a person brings proof (*Burhan*) against someone stating, "The absent person owes me one thousand dirhams, and this person is my surety on his behalf by his command," then the judge will rule against both the surety and the principal debtor. Since the decree is established, the surety can recover what he paid from the principal debtor. If he claimed suretyship without the principal debtor's command, the judge will decree the payment against the surety but not against the principal debtor. If the claim is, "You stood surety for me on behalf of such-and-such a person for what he owes me, which is one thousand dirhams," and he brings proof for both the amount and the suretyship, then the decree for payment will be against both the surety and the absent debtor, regardless of whether he claimed the suretyship was by command or not. However, if the suretyship was established by the command of the principal debtor, the surety will recover the paid amount from him; otherwise, he cannot. This is written in *Al-Kafi*. If two secondary witnesses testify based on the testimony of two primary witnesses to a suretyship, saying, "We do not recognize the surety or the

principal debtor, but such-and-such persons made us witnesses to their testimony that so-and-so, son of so-and-so, of the Makhzumi lineage, stood personal surety for so-and-so, son of so-and-so, the Siddiqui," then their testimony will be accepted. Subsequently, if the person against whom the suretyship was claimed admits he is so-and-so, he will be held liable. If he denies it, the claimant will need other witnesses to testify that this defendant is indeed so-and-so of the Makhzumi lineage. This is as mentioned in *Al-Muhit*.

Chapter: 4

फ़तावा आलमगिरी ..... भाग ५ किताब अल-कफ़ाला (ज़मानत की किताब)

इमाम मुहम्मद से सवाल किया गया कि ज़ैद ने अम्र पर दावा किया कि उसने खालिद की 'कफ़ाला-बिल-नफ़्स' (व्यक्तिगत ज़मानत) ली है और प्रतिवादी ने इनकार कर दिया, फिर वादी ने ज़मानतदार (कफ़ील) पर गवाह पेश किए कि उसने खालिद के नफ़्स (व्यक्ति) की ज़मानत ली है, तो इमाम ने फ़रमाया कि कफ़ालत उसके ज़िम्मे लाज़िम (अनिवार्य) होगी। और फिर अगर कफ़ील ने गवाह पेश किए कि ज़मानत उसके(प्रतिवादी के) आदेश से ली गई है, तो फ़रमाया कि वे गवाह स्वीकार नहीं किए जाएँगे। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद ने 'जामे' में फ़रमाया है कि यदि एक व्यक्ति ने दूसरे की तरफ से उस माल की ज़मानत ली जिसका फैसला क़ाज़ी (न्यायाधीश) उस पर करे, फिर जिसका ज़मानत ली गई (मकफ़ूल अन्हु) वह गायब हो गया, फिर वादी ने ज़मानतदार पर गवाह पेश किए कि गायब व्यक्ति पर उसके एक हज़ार दिरहम बकाया हैं, तो क़ाज़ी न तो ज़मानतदार पर और न ही मूल ऋणी (असील) पर इसका आदेश देगा, क्योंकि उसने ऐसी कफ़ालत का दावा किया जो अनिवार्य (ग़ैर लाज़िम) नहीं थी। कफ़ालत तब अनिवार्य होती है जब असील पर फैसला दिया गया हो और यह अभी तक साबित नहीं हुआ है। यहाँ तक कि यदि वादी कहे कि मैंने कफ़ालत के बाद ऋणी को फलां क़ाज़ी के सामने पेश किया और उस पर एक हज़ार दिरहम के गवाह पेश किए और उसने मेरे पक्ष में फैसला सुनाया, और ज़मानतदार इनकार करे, फिर वादी उस पर गवाह पेश करे, तो क़ाज़ी उस पर एक हज़ार दिरहम का हुक्म देगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति किसी पर सबूत (बुरहान) लाए कि मेरे फलां गायब व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम हैं और यह व्यक्ति उसके आदेश से मेरी ओर से उसका ज़मानतदार है, तो क़ाज़ी ज़मानतदार और मकफ़ूल अन्हु दोनों पर आदेश देगा। और चूँकि उसका हुक्म साबित हो गया, इसलिए ज़मानतदार ने जो भुगतान किया है वह मकफ़ूल अन्हु से वापस ले लेगा। और यदि उसने मकफ़ूल अन्हु के आदेश के बिना कफ़ालत का दावा पेश किया, तो क़ाज़ी ज़मानतदार पर माल का हुक्म देगा न कि असील पर। और अगर यह दावा किया कि तूने मेरे लिए फलां व्यक्ति की ओर से जो कुछ मेरा उस पर है उसकी कफ़ालत की है और उस पर मेरे एक हज़ार दिरहम हैं, फिर माल और कफ़ालत दोनों पर सबूत पेश किया, तो ज़मानतदार और गायब व्यक्ति दोनों पर माल का हुक्म दिया जाएगा, चाहे उसने कफ़ालत का दावा उसके आदेश से किया हो या नहीं। लेकिन अगर कफ़ालत मकफ़ूल अन्हु के आदेश से हुई होगी, तो ज़मानतदार उससे चुकाया हुआ माल वापस ले लेगा, अन्यथा नहीं ले सकता। यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि कफ़ालत के दो

गवाहों की गवाही पर अन्य दो गवाहों ने गवाही दी और कहा कि हम कफ़ील और मकफ़ूल अन्हु को नहीं पहचानते हैं, लेकिन फलां-फलां ने अपनी गवाही पर हमें गवाह बनाया कि फलां बिन फलां जो मखज़ूमी वंश का है, उसने फलां बिन फलां सिद्दीकी के व्यक्ति की कफ़ालत ली है, तो दोनों की गवाही स्वीकार की जाएगी। फिर इसके बाद अगर उस व्यक्ति ने जिस पर कफ़ालत का दावा था स्वीकार किया कि मैं ही फलां बिन फलां हूँ, तो उससे पूछताछ (मुवाख़ज़ा) की जाएगी। और यदि उसने इनकार किया, तो वादी को दूसरे गवाहों की आवश्यकता होगी जो गवाही दें कि यही प्रतिवादी फलां बिन फलां मखज़ूमी वंश का है। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

अध्याय: ४

محمدؒ سے سوال کیا کہ زید نے عمرو پر دعویٰ کیا کہ اس نے خالد کی کفالت بالنفس کی ہے اور مدعا علیہ نے انکار کیا پھر مدعی نے کفیل پر گواہ پیش کئے کہ اس نے خالد کے نفس کی کفالت کی ہے تو امام نے فرمایا کہ کفالت اس کے ذمہ لازم ہوگی اور پھر اگر کفیل نے گواہ پیش کئے کہ کفالت اس کے حکم سے کی ہے تو فرمایا کہ گواہ مقبول نہ ہو گی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ ایک شخص نے دوسرے کی طرف سے اس مال کی جو اس پر قاضی حکم کرے ضمانت کی پھر مکفول عنہ غائب ہو گیا پھر طالب نے کفیل پر گواہ پیش کئے کہ طالب کے غائب پر ہزار درہم ہیں تو قاضی اس کا حکم نہ دے گا نہ کفیل پر اور نہ اصیل پر کیونکہ اس نے کفالت غیر لازم کا دعویٰ کیا اس لئے کہ کفالت جب لازم ہو کہ اصیل پر حکم دیا جائے اور یہ ہنوز ثابت نہیں ہوا حتیٰ کہ اگر طالب نے کہا کہ میں نے بعد کفالت کے مطلوب کو فلاں قاضی کے سامنے پیش کیا اور ہزار درہم کے اس پر گواہ پیش کئے اور اس نے میرے لئے اس کا فیصلہ کیا ہے اور کفیل نے انکار کیا پھر طالب نے اس پر گواہ پیش کئے تو قاضی اس پر ہزار درہم کا حکم دے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کوئی شخص کسی شخص پر برہان لایا کہ میرے فلاں غائب پر ہزار درہم ہیں اور یہ شخص اس کی طرف سے اس کے حکم سے میرا کفیل ہے تو قاضی کفیل اور مکفول عنہ پر حکم کرے گا اور چونکہ اس کا حکم ثابت ہوا اس واسطے کہ کفیل نے جو ادا کیا وہ مکفول عنہ سے لے لے گا اور اس نے کفالت کا دعویٰ بلا حکم مکفول عنہ کے پیش کیا تو قاضی کفیل پر مال کا حکم دے گا نہ اصیل پر اور اگر یہ دعویٰ کیا کہ تو نے میرے لئے فلاں شخص کی طرف سے جو کچھ میرا اس پر کفالت کی ہے اور اس پر میرے ہزار درہم ہیں پھر مال اور کفالت دونوں پر اس نے برہان قائم کی تو کفیل اور غائب دونوں پر مال کا حکم دیا جائے گا

خواہ اس نے کفالت کا اس کے حکم سے دعویٰ کیا ہو یا نہ کیا ہو لیکن اگر کفالت مکفول عنہ کے حکم سے واقع ہوئی ہو گی تو کفیل اس سے یہ مال جو ادا کیا ہے واپس لے گا ورنہ نہیں لے سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر کفالت کے دو گواہوں کی گواہی پر دو گواہوں نے گواہی دی اور کہا کہ ہم کفیل اور مکفول عنہ کو نہیں پہچانتے ہیں لیکن فلاں و فلاں نے اپنی گواہی پر ہم کو گواہ کیا کہ فلاں بن فلاں جو مخزومی نسب کا ہے اس نے اس شخص کے واسطے فلاں بن فلاں صدیقی کے نفس کی کفالت کی ہے تو دونوں کی گواہی مقبول ہو گی پھر بعد اس کے اگر اس شخص نے جس پر کفالت کا دعویٰ تھا اقرار کیا کہ میں فلاں بن فلاں ہوں تو اس سے مواخذہ کیا جائے گا اور اگر انکار کیا تو مدعی کو دوسرے گواہوں کی ضرورت ہو گی کہ یہ گواہی دیں کہ یہی مدعا علیہ فلاں بن فلاں مخزومی نسب کا ہے کذا فی المحیط

باب : ۴

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 82 | Kitab al-Kafalah (The Book of Guarantee)

...if paid as a joint liability, then he can recover half from his partner, as stated in *Sharh al-Nafi'*. Subsequently, both can recover from their principal debtor (*asil*). If they wish, they may recover the entire amount from the person on whose behalf the guarantee was given (*makful 'anhu*). If the creditor (*makful lahu*) releases one guarantor, the other remains liable for the entire amount of the guarantee; this is recorded in *Al-Hidayah*. If a price of one thousand dirhams is due from two individuals for a purchase, and one provides a guarantee on behalf of the other, but the other does not reciprocate, and then the guarantor pays an amount saying, "This is towards what I guaranteed for my partner," his statement shall be accepted. If two persons buy a slave from someone for one thousand dirhams on the condition that each is a guarantor for the other, and the seller grants a delay to one buyer specifically regarding his portion of the debt, and that person pays half the amount saying, "This is from the part I guaranteed for my partner," his statement shall be accepted. If a person owed another one thousand dirhams as a loan or as the price of a sold item, and one person guaranteed half the amount while another guaranteed the remaining half—whether these guarantees occurred in one contract or separately—and the principal debtor then paid five hundred dirhams without saying anything, this payment shall be attributed to both guarantors. However, if he specifies, "This is specifically towards the guarantee of such-and-such person," then it shall belong to him. Similarly, if one thousand dirhams are owed by the principal debtor separately, for instance, in two different loans or for two different items, and they became due for different reasons, and one guarantor guaranteed one part and another guaranteed the second part, then the principal paid five hundred dirhams and specified it was on behalf of certain guarantors, it will be according to his statement. If there was a guarantor for only one part and the principal stated the payment was on his behalf, the statement is accepted; this is written in *Al-Muhit*.

When two *Mutafawid* partners separate from the partnership, creditors have the option to hold whichever one they wish liable for the entire debt. ☆

If one thousand dirhams became due because of a sale, and the creditor granted a period of grace for half the amount, or if half was initially due with a one-year delay while the other half was due immediately, and there was a separate guarantor for each half; then the principal debtor paid five hundred dirhams without saying anything, this payment shall be applied towards the guarantor of the immediate debt, as stated in *Al-Dhakhirah*. If he says, "This is on behalf of the one who

guaranteed the deferred debt," his statement will be accepted; this is written in *Al-Muhit*. If two persons provide a guarantee of one thousand dirhams on behalf of one person, and each is a guarantor for the other, with the condition that for one the payment is due after one year and for the other after two years, this is permissible. If the one-year period expires and he pays, he can recover from the principal debtor but cannot recover from the other guarantor; this is in *Al-Muhit*. When two *Mutafawid* partners dissolve their partnership, creditors can hold whichever they want liable for the full debt, and the partner cannot recover from the other unless he pays more than half, in which case he can recover the excess. When two *Mukatab* slaves are under the same contract of manumission, one guaranteeing for the other is not correct according to analogy (*qiyas*) but is correct according to juristic preference (*istihsan*). If one pays something, he can recover half from the other. If he paid nothing until the master freed one of them, the manumission is valid, and he is released from half the debt. For the remaining half, the master has the choice to hold whoever he wishes liable. If he holds the freed one, he can recover from the other; if he holds the other, he cannot recover anything from the freed one. This is in *Sharh Jami' al-Saghir*. If three persons guarantee one thousand dirhams on behalf of one person and one of them pays it off, all are released.

1. The word *Shai'* means common/shared on behalf of both. 12
2. The word *Mutafawid* refers to equal partners, each of whom is also a guarantor for the other; see *Kitab al-Shirkat* (The Book of Partnership).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 82 | किताब अल-कफाला (ज़मानत का अध्याय)

...से मुश्तर्क(साझा) अदा होगा, तो वह उसका आधा अपने साझीदार से ले सकता है, जैसा कि 'शराह अल-नाफ़े में है। फिर दोनों अपने असील (मूल देनदार) से ले सकते हैं और अगर चाहें तो सब मकफूल अन्हु (जिसकी तरफ से ज़मानत दी गई) से ले लें। और अगर मकफूल लहू (लेनदार) ने एक को बरी कर दिया, तो दूसरा पूरे माल की कफ़ालत (ज़मानत) में पकड़ा जाएगा, यह 'हिदाया' में लिखा है। अगर दो व्यक्तियों पर खरीद की कीमत में एक हज़ार दिरहम वाजिब हुए और एक ने दूसरे की तरफ से कफ़ालत की और दूसरे ने उसकी तरफ से कफ़ालत न की, फिर कफ़ील (ज़मानतदार) ने कुछ अदा किया और कहा कि यह उस हिस्से में से है जिसकी मैंने अपने साझीदार की तरफ से कफ़ालत की थी, तो उसकी बात मानी जाएगी। दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति से एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में इस शर्त पर खरीदा कि हर एक दूसरे का कफ़ील है, फिर विक्रेता ने एक खरीदार को खास उस हक़ से मोहलत दी जो उस पर था, फिर उस व्यक्ति ने जिसे मोहलत दी गई थी आधा माल अदा किया और कहा कि यह माल उस हिस्से में से है जिसकी ज़मानत मैंने अपने साझीदार की तरफ से दी थी, तो उसका कहना स्वीकार्य होगा। यदि किसी व्यक्ति के दूसरे पर एक हज़ार दिरहम कर्ज थे या किसी बेची गई वस्तु की कीमत थी और एक व्यक्ति ने आधे माल की कफ़ालत की और दूसरे ने बाकी आधे की, चाहे ये दोनों कफ़ालतें एक ही अनुबंध में हों या अलग-अलग, फिर असील ने पाँच सौ दिरहम अदा किए और कुछ न कहा, तो यह माल दोनों की तरफ से माना जाएगा। और अगर उसने कह दिया कि यह विशेष रूप से अमुक व्यक्ति की कफ़ालत में से है, तो उसी का होगा। इसी तरह अगर एक हज़ार दिरहम असील पर अलग-अलग रूप से हों, जैसे दो कर्जों में या दो वस्तुओं की कीमत में, और दोनों अलग कारणों से वाजिब हुए हों, फिर एक कफ़ील ने एक हिस्से की कफ़ालत की और दूसरे ने दूसरे की, फिर असील ने पाँच सौ दिरहम अदा किए और कहा कि यह अमुक और अमुक कफ़ील की तरफ से है, तो उसके कहने के अनुसार होगा। और अगर सिर्फ एक हिस्से का कोई कफ़ील हुआ और असील ने कहा कि यह उसकी तरफ से है, तो बात मानी जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है।

दो मुतफाविज़ (बराबर के साझीदार) जब साझेदारी से अलग हों, तो कर्जदारों को अधिकार है कि पूरे कर्ज के लिए जिसे चाहें पकड़ें ☆

अगर एक हज़ार दिरहम बिक्री के कारण वाजिब हुए, फिर मालिक ने आधे माल की कुछ समय के लिए मोहलत दी या आधा माल शुरू से एक साल की देरी पर वाजिब हुआ और आधा तुरंत, और हर

आधे का अलग कफ़ील हुआ, फिर असील ने पाँच सौ दिरहम अदा किए और कुछ न कहा, तो ये उस कफ़ील की तरफ से माने जाएंगे जिसकी कफ़ालत तुरंत वाली है, जैसा कि 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर उसने कह दिया कि यह उसकी तरफ से है जिसने मियादी (देरी वाले) कर्ज की कफ़ालत की है, तो उसकी बात मानी जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति की तरफ से एक हज़ार दिरहम की कफ़ालत की और उनमें से हर एक दूसरे का कफ़ील है, इस शर्त पर कफ़ालत की कि एक के ज़िम्मे एक साल बाद माल देना वाजिब है और दूसरे पर दो साल बाद, तो यह जायज़ है। फिर अगर एक साल वाले की मियाद आ गई और उसने अदा कर दिया, तो वह असील से लेगा, दूसरे कफ़ील से नहीं ले सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है। जब दो मुतफाविज़ साझेदारी से अलग हों, तो कर्जदारों को अधिकार है कि पूरे कर्ज के लिए जिसे चाहें पकड़ें, और वह एक-दूसरे से नहीं ले सकता जब तक कि आधे से ज़्यादा अदा न कर दे, फिर वह उस ज़्यादती को ले सकता है। जब दो मुकातब (अनुबंधित गुलाम) एक ही अनुबंध के हों, तो एक का दूसरे की कफ़ालत करना कयास (तर्क) के अनुसार सही नहीं है, लेकिन इस्तेहसान (बेहतरी) के अनुसार सही है। फिर अगर एक ने कुछ अदा किया, तो वह दूसरे से उसका आधा ले सकता है। और अगर उसने कुछ अदा न किया यहाँ तक कि स्वामी ने दोनों में से एक को आज़ाद कर दिया, तो आज़ादी जायज़ है और वह आधे से बरी हो गया, और बाकी आधे के लिए मालिक को अधिकार है कि जिसे चाहे पकड़े। फिर अगर उसने उसे पकड़ा जो आज़ाद हुआ है, तो वह दूसरे से भी लेगा, और अगर उसने दूसरे को पकड़ा तो वह आज़ाद से कुछ न लेगा, यह 'शराह जामिया सगीर' में है। तीन व्यक्तियों ने एक व्यक्ति की तरफ से एक हज़ार दिरहम की कफ़ालत की, फिर एक ने अदा कर दिए, तो सब बरी हो गए।

1. शब्द 'शाय' का अर्थ है दोनों की ओर से साझा। १२
2. शब्द 'मुतफाविज़' का अर्थ है बराबर का साझीदार, जिनमें से हर एक दूसरे का कफ़ील (ज़मानतदार) भी होता है, देखें 'किताब अल-शिरकत' (साझेदारी का अध्याय)।

سے شائع ادا ہو گا پس اس کا آدھا اپنے شریک سے لے سکتا ہے کذا فی شرح النافع پھر دونوں اپنے اصیل سے لے سکتے ہیں اور اگر چاہے تو سب مکفول عنہ سے لے لے اور اگر مکفول لہ نے ایک کو بری کیا تو دوسرا پورے مال کی کفالت میں ماخوذ ہو گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر دو شخصوں پر خرید کی قیمت میں ہزار درہم واجب ہوئے اور ایک نے دوسرے کی طرف سے کفالت کی اور دوسرے نے اس کی طرف سے کفالت نہ کی پھر کفیل نے کچھ ادا کیا اور کہا کہ یہ اس میں ہے جو میں نے اپنے شریک کی کفالت کی ہے تو اس کا قول مقبول ہو گا دو شخصوں نے ایک شخص سے ایک غلام ہزار درہم کو اس شرط پر خریدا کہ ہر ایک دوسرے کا کفیل ہے پھر بائع نے ایک مشتری کو خاصہ اس حق سے جو اس پر ہے تاخیر دی پھر اس شخص نے جس کو تاخیر دی گئی ہے نصف مال ادا کیا اور کہا کہ یہ مال اس میں سے ہے جو میں نے اپنے شریک کی کفالت کی ہے تو اس کا قول مقبول ہو گا کسی شخص کے دوسرے پر ہزار درہم قرض تھے یا کسی مبیع کا ثمن تھے اور ایک شخص نے آدھے مال کی کفالت کی اور دوسرے نے باقی آدھے مال کی کفالت کی خواہ یہ دونوں کفالتیں ایک ہی عقد میں یا جدا واقع ہوئی پھر اصیل نے پانچ سو درہم ادا کئے اور کچھ نہ کہا تو یہ مال دونوں کی طرف سے ہو گا اور اگر اس نے کہہ دیا کہ یہ خاص فلاں شخص کی کفالت میں سے ہے تو اسی کا ہو گا اور اسی طرح اگر ہزار درہم اصیل پر متفرق طور پر مثلاً دو قرضوں میں ہوں یا دو مبیع میں یا دونوں میں ہوں کہ دونوں مختلف سببوں سے واجب ہوئے ہوں پھر ایک کفیل نے ایک حصہ کی کفالت کی اور دوسرے نے دوسرے کی پھر اصیل نے پانچ سو درہم ادا کئے اور کہا کہ یہ فلاں اور فلاں کفیل کی طرف سے ہے تو اس کے کہنے کے

موافق ہو گا اور اگر صرف ایک حصہ کا کوئی کفیل ہوا اور اصیل نے کہا کہ یہ اس کی طرف سے ہے تو قول مقبول ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

دو متفاوض جب شرکت سے جدا ہوئے تو قرض خواہوں کو اختیار ہے کہ تمام قرضہ کے واسطے جس کو چاہیں گرفتار کریں ☆

اگر ہزار درہم اس پر بیع کی وجہ سے واجب ہوئے پھر رب المال نے نصف مال کی ایک ساعت مہلت دی یا نصف مال ابتداً نے ایک سال کی تاخیر پر واجب ہوا اور آدھا فی الحال واجب ہوا اور ہر نصف کا علیحدہ کفیل ہوا پھر اصیل نے پانچ سو درہم ادا کئے اور کچھ نہ کہا تو یہ اس کفیل کی طرف سے رکھے جائیں گے جس کی کفالت فی الحال کی ہے کذا فی الذخیرہ اور اس نے کہہ دیا کہ یہ اس کی طرف سے ہے جس نے میعادی قرضہ کی کفالت کی ہے تو اس کا قول مقبول ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے ایک شخص کی طرف سے ہزار درہم کی کفالت کی اور دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کی طرف سے کفیل ہے اس شرط پر کفالت کی کہ ایک کے ذمہ ایک برس کے بعد مال واجب الادا ہے اور دوسرے پر دو برس کے بعد تو یہ جائز ہے پس اگر بیس روز والے کی میعاد آگئی اور اس نے ادا کر دیا تو اصیل سے لے گا دوسرے کفیل سے نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے دو متفاوض جب شرکت سے جدا ہوئے تو قرض خواہوں کو اختیار ہے کہ تمام قرضہ کے واسطے جس کو چاہیں گرفتار کریں اور ایک دوسرے سے نہیں لے سکتا ہے یہاں تک کہ نصف سے زیادہ ادا کرے پس وہ زیادتی کو لے سکتا ہے جب دو مکاتب ایک ہی کتابت کے ہوں تو ایک کو دوسرے کی کفالت کرنا قیاساً صحیح نہیں ہے اور استحساناً صحیح ہے پھر اگر ایک نے کچھ ادا کیا تو دوسرے سے اس کا نصف لے سکتا ہے اور اگر اس نے کچھ نہ ادا کیا یہاں تک کہ مولیٰ نے دونوں میں سے ایک کو آزاد کر دیا تو عتق جائز اور نصف سے بری ہو گیا اور باقی آدھے کے واسطے مالک کو اختیار ہے کہ جس کو چاہے ماخوذ کرے پس اگر اس نے

اس کو پکڑا جو آزاد ہوا ہے تو وہ دوسرے سے بھی لے گا اور اگر اس نے دوسرے کو پکڑا تو وہ آزاد سے کچھ نہ لے گا یہ شرح جامع صغیر میں ہے تین شخصوں نے ایک شخص کی طرف سے ہزار درہم کی کفالت کی پھر ایک نے ادا کر دیئے تو سب بری۔

۱ قولہ شائع یعنی دونوں کی طرف سے مشترک ۱۲ ۲ ع قولہ متفاوض مساوی شریک جن میں سے ہر ایک دوسرے کا کفیل بھی ہوتا ہے دیکھو کتاب الشرکتہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (83) Book of Suretyship

...became [guarantors], and one guarantor cannot take from the other. If each guarantor also became a guarantor on behalf of the other guarantor and one paid, then the payer will take two parts from both. The creditor (Rabb al-Maal) can take one thousand dirhams from each, meaning he can take from only one, but he has the right to demand from each. This is in the case where both guarantors are within reach. If only one was reached, he will take half from him, then both will take one-third from the third one. If the absent one was reached, each will take a sixth part from him. Then all together will take one thousand dirhams from the principal debtor (Aseel). If the principal was reached before the second guarantor, he will take the full one thousand dirhams from him. Imam Abu Yusuf (RA) said that if two persons acknowledged one thousand dirhams for a person on the condition that he has the choice in exchange for this wealth to collect from whichever of the two he wishes, then this is like each one accepting the suretyship by the order of the other. This is written in Al-Muheet al-Sarakhsi.

Chapter: 5 Regarding the Suretyship of a Slave and a Dhimmi

Acting as a guarantor (kafil) for a slave or for his wealth without the master's permission is not permissible, but he can be held liable after being freed; this is written in Al-Muheet al-Sarakhsi. Granting permission for trade will not be considered permission for suretyship (kafalah); this is written in Al-Dhakhira. If the master gave permission for suretyship and he (the slave) stood as a guarantor for wealth on behalf of a stranger (ajnabi), it is valid, whether he has permission for trade or is prohibited from it, as long as he is not in debt. The same rule applies to a female slave (bandi), a Mudabbar (slave promised freedom), and an Umm al-Walad (slave who bore her master's child); thus it is in Al-Muheet. For the debt of suretyship, the slave himself can be sold, but not if his master pays the ransom (fidya); this is written in Al-Bada'i. If the slave is in debt and stood as a guarantor for wealth on behalf of his master or a stranger, and the master gave permission, then as long as he is owned, he will not be obliged to pay anything. However, when he is freed, it will become obligatory upon him; this is written in Al-Muheet. It is valid for a master to stand as a guarantor for his slave, whether it is for person (kafalah bi al-nafs) or for wealth (kafalah bi al-maal), and whether the slave is in debt or not; this is written in Al-Nihaya. It is not permissible for a Mukatab (slave with a contract for freedom) to stand as a guarantor for a stranger, whether the master gave him permission or not. However, the contract of suretyship will be concluded such that he will be caught

after freedom. If the Mukatab stood as a guarantor on behalf of the master, it is valid; this is written in Al-Bada'i. If someone guaranteed wealth on behalf of a slave, he will be caught after freedom. If the slave confessed to destroying wealth and his master denied it, or if he gave that wealth as a loan to the master or sold it to him and was restrained from disposal, and did not state whether it is immediate or deferred, then his guarantor will be held liable immediately; this is written in Al-Kafi. Similarly, if someone gave him something as a trust (wadi'at) and he destroyed it, or if he had intercourse with a woman out of doubt without the master's permission, then he will not be held accountable immediately. If someone stood as a guarantor for him and did not state whether it is immediate or deferred, then immediate payment will be obligatory upon the guarantor; this is written in Al-Bahr al-Ra'iq.

---

1. His word 'Dhimmi': Those non-Muslims who are obedient in Dar al-Islam (Islamic territory). 12 minhu.
2. His word 'held liable' (ma'khuz): Meaning nothing can be taken from the slave guarantor immediately except when he becomes free. 12 minhu.
3. His word 'debt': Meaning a prohibited slave being a debtor. 12 minhu.
4. The saying 'if someone...': Such versions exist; perhaps it means if he is a stranger slave, if suretyship was given, the guarantor will be held liable immediately but cannot take from the slave immediately. While the slave confessed to destroying someone else's property and the master did not give up his right and said 'you are a liar', the slave cannot be sold immediately, but the guarantor will be held liable. Similarly, in a state of compulsion, if he took someone else's wealth and gave it as a loan to the master or sold it, although the sale of one under compulsion is void, the ruling is the same. Understand it. 12 minhu.

...हो गए और कोई कफ़ील (ज़ामिन) दूसरे से नहीं ले सकता है और अगर हर कफ़ील भी दूसरे कफ़ील की तरफ से कफ़ील हुआ और एक ने अदा किया तो अदा करने वाला दोनों से दो हिस्से ले लेगा और रब-उल-माल (लेनदार) हर एक से हज़ार दिरहम ले सकता है यानी एक ही से ले सकेगा मगर हर एक से मुतालबा कर सकता है और यह उस सूरत में कि दोनों कफ़ील काबू में हों। और अगर एक पर काबू पाया तो उससे आधा लेगा, फिर दोनों तीसरे से एक तिहाई लेंगे। और अगर ग़ायब पर काबू पाया तो हर एक उससे छठा हिस्सा लेगा। फिर सब मिल कर असील (मूल देनदार) से हज़ार दिरहम लेंगे। और अगर दूसरे कफ़ील से पहले असील पर काबू पाया तो उससे पूरे हज़ार दिरहम लेगा। इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फ़रमाया कि अगर दो शख़्सों ने किसी शख़्स के लिए हज़ार दिरहम का इक़रार किया इस शर्त पर कि उसे इस माल के बदले यह इख़्तियार है कि दोनों में से जिससे चाहे वसूल करे, तो यह इसके बराबर है कि हर एक ने दूसरे के हुक्म से कफ़ालत (ज़मानत) ली। यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है।

बाब : ५ ग़ुलाम और ज़िम्मी की कफ़ालत के बयान में

ग़ुलाम से कफ़ील बनना या माल की कफ़ालत करना मालिक की इजाज़त के बिना जायज़ नहीं है, मगर आज़ाद होकर उससे वूसली की जा सकती है; यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और व्यापार के लिए दी गई इजाज़त कफ़ालत की इजाज़त नहीं होगी; यह ज़ख़ीरा में लिखा है। अगर मालिक ने कफ़ालत की इजाज़त दी और उसने मालिक या किसी अजनबी की तरफ से माल की कफ़ालत की तो यह सही है, चाहे उसे व्यापार की इजाज़त हो या उससे रोका गया हो, बशर्ते कि उस पर क़र्ज़ न हो। और यही हुक्म बांदी, मुदब्बर और उम्म-उल-वल्द का है, जैसा कि मुहीत में है। और कफ़ालत के क़र्ज़ के बदले उसे खुद बेचा जाएगा, मगर जब उसका मालिक फ़िदया (जुर्माना) दे दे तो नहीं; यह बदाइ'अ में लिखा है। और अगर ग़ुलाम पर क़र्ज़ हो और उसने अपने मालिक या किसी अजनबी की तरफ से माल की कफ़ालत की और मालिक ने इजाज़त दी, तो जब तक वह ग़ुलाम है, उस पर कुछ देना लाज़िम न होगा। और जब आज़ाद कर दिया गया तो उस पर लाज़िम होगा; यह मुहीत में लिखा है। मालिक का ग़ुलाम की तरफ से कफ़ालत करना सही है, चाहे कफ़ालत-बिन-नफ़्स (व्यक्ति की ज़मानत) हो या कफ़ालत-बिल-माल (धन की ज़मानत), चाहे ग़ुलाम पर क़र्ज़ हो या न हो; यह निहाया में लिखा है। और मुकातब (वह ग़ुलाम जिसने आज़ादी के लिए समझौता किया हो) के लिए किसी अजनबी की कफ़ालत करना जायज़ नहीं है, चाहे मालिक ने उसे इजाज़त दी हो या न दी हो, लेकिन

कफ़ालत का अनुबंध संपन्न हो जाएगा यहाँ तक कि आज़ादी के बाद उसे पकड़ा जाएगा। और अगर मुकातब ने मालिक की तरफ से कफ़ालत की तो जायज़ है; यह बदाइ'अ में लिखा है। अगर किसी ने ग़ुलाम की तरफ से माल की ज़मानत दी तो आज़ादी के बाद पकड़ा जाएगा। फिर अगर उसने माल नष्ट कर देने का इक़्रार किया और उसके मालिक ने उसे झुठलाया या उसने मालिक को वह माल क़र्ज़ दिया या उसके हाथ बेचा और उसे तसर्रुफ़ (इस्तेमाल) से रोक दिया गया है और तुरंत या मियादी (किस्तवार) होना कुछ नहीं बताया तो उसका कफ़ील तुरंत जवाबदेह होगा; यह काफ़ी में लिखा है। इसी तरह अगर उसे कुछ अमानत दी और उसने उसे नष्ट कर दिया या बिना मालिक की इजाज़त के उसने संदेह के आधार पर किसी महिला से संबंध बनाए तो फिलहाल उससे पूछताछ नहीं की जाएगी। और अगर उसकी किसी शख़्स ने ज़मानत दी और तुरंत या मियादी होना नहीं बताया तो कफ़ील पर तुरंत अदायगी वाजिब होगी; यह बहर-उल-रैक़ में लिखा है।

---

1. कौल ज़िम्मी: वे काफ़िर जो दार-उल-इस्लाम में आज्ञाकारी हैं। १२ मिन्हु।
2. कौल माख़ूज़: यानी ग़ुलाम कफ़ील से फिलहाल कुछ नहीं लिया जा सकता जब तक कि वह आज़ाद न हो जाए। १२ मिन्हु।
3. कौल क़र्ज़ हो: यानी नाजायज़ ग़ुलाम क़र्ज़दार हो। १२ मिन्हु।
4. कौल अगर किसी ने: ऐसे ही नुस्खे मौजूद हैं, शायद मुराद यह है कि अजनबी ग़ुलाम है, ज़मानत दी तो कफ़ील फिलहाल जवाबदेह होगा लेकिन ग़ुलाम से फिलहाल नहीं ले सकता है, जबकि ग़ुलाम ने पराया माल नष्ट करने का इक़रार किया और मालिक ने अपना हक़ नहीं छोड़ा और कहा कि तू झूठा है तो ग़ुलाम फिलहाल नहीं बेचा जा सकता लेकिन कफ़ील जवाबदेह होगा। इसी तरह मजबूरी की हालत में पराया माल लेकर मालिक को क़र्ज़ दिया या बेच दिया, हालाँकि मजबूर की बिक्री बातिल है, तो भी यही हुक्म है। इसे समझें। १२ मिन्हु।

ہو گئے اور کوئی کفیل دوسرے سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر ہر کفیل بھی دوسرے کفیل کی طرف سے کفیل ہوا اور ایک نے ادا کیا تو ادا کرنے والا دونوں سے دو ٹکٹ لے لے گا اور رب المال ہر ایک سے ہزار درہم لے سکتا ہے یعنی ایک ہی سے لے گا مگر ہر ایک سے مطالبہ کر سکتا ہے اور یہ اس صورت میں کہ دونوں کفیلوں پر قابو پایا اور اگر ایک پر قابو پایا تو اس سے نصف لے گا پھر دونوں تیسرے سے ایک تہائی لیں گے اور اگر غائب پر قابو پایا تو ہر ایک اس سے چھٹا حصہ لے گا پھر سب مل کر اصیل سے ہزار درہم لیں گے اور اگر دوسرے کفیل سے پہلے اصیل پر قابو پایا تو اس سے کامل ہزار درہم لے گا۔ امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر دو شخصوں نے کسی شخص کے واسطے ہزار درہم کا اقرار کیا اس شرط پر کہ اس مال کے عوض اس کو اختیار ہے کہ دونوں میں سے جس سے چاہے وصول کرے تو یہ بمنزلہ اس کے ہے کہ ہر ایک نے دوسرے کے حکم سے کفالت اختیار کی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

باب : ۵ غلام اور ذمی کی کفالت کے بیان میں

غلام سے کفیل یا مال کی کفالت کرنا بدون مالک کی اجازت کے جائز نہیں ہے مگر آزاد ہو کر ماخوذ ہو سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور تجارت کے واسطے اجازت دینا کفالت کی اجازت نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر مالک نے کفالت کی اجازت دی اور اس نے مالک اجنبی کی طرف سے مال کی کفالت کی تو صحیح ہے خواہ اس کو تجارت کی اجازت ہو یا منع کیا گیا ہو جبکہ اس پر قرض نہ ہو اور یہی حکم باندی اور مدبرہ اور ام ولد کا ہے کذا فی المحیط اور کفالت کے قرضہ کے عوض خود فروخت کیا جائے گا مگر جب اس کا مولیٰ فدیہ دے تو نہیں یہ

بدائع میں لکھا ہے اور اگر غلام پر قرض ہو اور اس نے اپنے مالک یا اجنبی کی طرف سے مال کی کفالت کی اور مالک نے اجازت دی تو جب تک وہ مملوک ہے اس پر کچھ دینا لازم نہ ہو گا اور جب آزاد کیا گیا تو اس کے ذمہ لازم ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے مالک کا غلام کی طرف سے کفالت کرنا صحیح ہے خواہ کفالت بالنفس ہو یا بالمال خواہ غلام پر قرض ہو یا نہ ہو یہ نہایہ میں لکھا ہے اور مکاتب کو کسی اجنبی کی کفالت کرنا جائز نہیں ہے خواہ مالک نے اس کو اجازت دی ہو یا نہ دی ہو لیکن عقد کفالت منعقد ہو جائے گا حتیٰ کہ بعد آزادی کے پکڑا جائے گا اور اگر مکاتب نے مالک کی طرف سے کفالت کی تو جائز ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کسی نے غلام کی طرف سے مال کی ضمانت کی تو بعد آزادی کے پکڑا جائے گا پس اگر اس نے مال تلف کر دینے کا اقرار کیا اور اس کے مالک نے تکذیب کی یا اس نے مالک کو وہ مال قرض دیا یا اس کے ہاتھ فروخت کیا اور وہ تصرف سے باز رکھا گیا ہے اور فی الحال یا میعادی ہونا کچھ نہ بیان کیا تو اس کا کفیل فی الحال ماخوذ ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے اسی طرح اگر اس کو کچھ ودیعت دی اور اس نے تلف کردی یا بلا اجازت مالک کے اس نے شبہ سے کسی عورت سے وطی کی تو فی الحال اس سے مواخذہ نہ کیا جائے گا اور اگر اس کی کسی شخص نے ضمانت کی اور فی الحال یا میعادی ہونا نہ بیان کیا تو کفیل پر فی الحال ادا واجب ہو گی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

---

۱ قولہ ذمی: وہ کفار جو دار السلام میں مطیع ہیں ۱۲ منہ ۲ قولہ ماخوذ: یعنی غلام کفیل سے فی الحال کچھ نہیں لے سکتا مگر جبکہ وہ آزاد ہو جائے ۱۲ منہ ۳ قولہ قرض ہو یعنی نا جائز غلام قرضدار ہو ۱۲ منہ ٤ قول اگر کسی نے: یوں ہی نسخہ موجود ہیں شاید مراد یہ کہ اجنبی غلام ہے ضمانت کی تو کفیل فی الحال ماخوذ ہو گا لیکن غلام سے فی الحال نہیں لے سکتا ہے جبکہ جینا غلام نے پرایا مال تلف کرنے کا اقرار کیا اور مولیٰ نے اپنا حق نہ چھوڑا اور کہا کہ تو جھوٹا ہے تو غلام فی الحال فروخت نہیں ہو سکتا لیکن کفیل ماخوذ ہو گا۔ اسی طرح مجبور ہونے کی حالت

میں پرایا مال لے کر مولیٰ کو قرض دیا یا فروخت کر دیا حالانکہ مجبور کی بیع باطل ہے تو بھی یہی حکم ہے فافہم ۱۲ منہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Kafalah | 83

Then, when he pays on his behalf, he shall recover it from him after he gains freedom, provided it was done by his order; this is written in 'Tabyeen'. Imam Muhammad (R) has stated in 'Jami' as-Saghir' that if a person claimed a debt against a slave and another person stood as surety (Kafil) for the slave's person (nafs), and then the slave died, the surety is exonerated; this is written in 'Zakheerah'. If a claim for the slave's person was made against the one in possession of the slave (qabiz), and someone stood as surety for the slave's person, then the slave died, and then the claimant presented witnesses that the slave belonged to him, the surety is liable for his value. If the claimant's ownership was proven through the possessor's admission or refusal to take an oath, and the slave died while with the possessor, the order for the slave's value shall be against the defendant, and nothing shall be mandatory for the surety unless he also admits like his principal (aseel). Imam Tamartashi (R) mentioned that in the event of the slave's death, the possessor's statement will not be validated, and both he and the surety will be imprisoned. If delay occurs, the guarantee for the price will be taken; this is written in 'Nihaya'.

It should be known that in the rulings of Kafalah (suretyship), protected non-Muslim citizens (Ahl al-Dhimmah) and Muslims are equal, except in the matters of swine and wine. Thus, if a Dhimmi owed wine to another as a debt or it was usurped (ghasab), and another Dhimmi stood as surety for it, it is permissible. Subsequently, if any of them becomes a Muslim, several scenarios arise: Either the creditor (talib) becomes a Muslim, in which case, according to the Imams' consensus, the surety is exonerated from the wine and its price. Or the debtor (matlub) becomes a Muslim, in which case he too is exonerated from the wine and its price, and due to his exoneration, the surety is also exonerated; this is the opinion of Imam Abu Yusuf (R) and is also narrated from Imam Abu Hanifa (R). Zafar narrated from Imam Azam (R) that the price of the wine will be due from the debtor and the surety will remain bound by his suretyship; this is also the opinion of Imam Muhammad (R). If only the surety becomes a Muslim, then in this case, the liability for wine is completely waived from him, such that he should not even give a substitute; this is the later opinion of Imam Azam (R) and the opinion of Imam Abu Yusuf (R). According to Imam Muhammad (R), the creditor has the choice: if he wishes, he may take the actual wine from the principal, or he may take the price of the wine from the surety. If all parties become Muslim, the wine is waived without any substitute. Similarly, if the creditor and the

surety, or the creditor and the principal, become Muslim, it is waived without substitute.

If the surety and the principal become Muslim, then according to the later opinion of Imam Azam (R) and according to Abu Yusuf (R), it is waived without substitute. According to Imam Muhammad (R), the creditor has the choice to demand from whomsoever he wishes. If wine was the price of a sold item and both the creditor and debtor become Muslim, the surety is exonerated from the actual wine and its price by consensus. If only the surety becomes a Muslim, the creditor shall demand the actual wine from his debtor, and the surety shall be exonerated from the wine and its price; this is the final opinion of Imam Azam (R) and Abu Yusuf (R). Imam Muhammad (R) stated that in his right, the actual wine is converted to its price, and the creditor can demand the price from him. If the wine was due because of a Salam (forward sale) contract and both creditor and debtor become Muslim, the Salam becomes void, and due to its voidance, the principal is exonerated, so the surety is also exonerated. If the surety becomes a Muslim, he is exonerated by consensus, and the creditor's wine remains as it is with respect to the debtor, as in 'al-Muheet'. The principle and rule is that the creditor becoming a Muslim loses the right to wine partially because delivery to him becomes prohibited. Similarly, according to Imam Abu Yusuf (R), the debtor becoming a Muslim means delivery is now prohibited. According to Imam Muhammad (R), it does not void it but converts it from the actual substance to its price.

Because the hindrance is not from the side of the titleholder but from the side of the one who owes the right, and the surety is the debtor with respect to the claimant, and with respect to the debtor, he is the claimant. A Christian man entered into 'Khul' (divorce initiated by wife) with two Christian women for wine on the condition that each woman...

---

1. His statement 'Kafil', meaning the claimant is entitled, so he can demand from the surety. He is the debtor, but the surety can demand from the one for whom he stood surety (makful-anhu), so he becomes his claimant.

फिर जब उसकी तरफ से अदा किया तो आज़ादी के बाद उससे लेगा बशर्ते कि उसके हुक्म से हो, यह 'तबीयत' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे सगीर' में फरमाया है कि किसी व्यक्ति ने गुलाम पर कर्ज का दावा किया और एक व्यक्ति ने गुलाम की ज़ात (नफ़्स) की कफ़ालत (ज़मानत) की, फिर गुलाम मर गया, तो कफ़ील (ज़ामिन) बरी हो गया, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अगर गुलाम के क़ाबिज़ (जिसके पास गुलाम है) पर गुलाम की ज़ात का दावा किया और किसी ने गुलाम की ज़ात की कफ़ालत की, फिर गुलाम मर गया, फिर मुद्दई (दावा करने वाला) ने गवाह पेश किए कि वह गुलाम मेरा था, तो कफ़ील उसकी कीमत का ज़ामिन है। और अगर मुद्दई की मिल्कियत उस क़ाबिज़ के इक़रार से या कसम से इनकार करने की वजह से साबित हुई हो और वह गुलाम क़ाबिज़ के पास मर गया तो गुलाम की कीमत का हुक्म मुद्दा-अलैह पर होगा और कफ़ील के ज़िम्मे कुछ लाज़िम न होगा, सिवाय इसके कि वह भी अपने असील (मुख्य ऋणी) की तरह इक़रार करे। और इमाम तमरताशी (रह.) ने ज़िक्र किया है कि गुलाम के मर जाने में क़ाबिज़ के क़ौल की तस्दीक नहीं की जाएगी और वह और कफ़ील कैद किए जाएँगे, फिर जब देरी होगी तो कीमत की ज़मान ले ली जाएगी, यह 'निहाया' में लिखा है।

जानना चाहिए कि कफ़ालत के अहकाम में अहले ज़िम्मा और अहले इस्लाम बराबर हैं, मगर सुअर और शराब के मामले में फर्क है। पस अगर किसी ज़िम्मी की शराब दूसरे पर कर्ज थी या गसब (छीनी हुई) थी और उसकी किसी ज़िम्मी ने कफ़ालत की तो जायज़ है। फिर अगर उनमें से कोई मुसलमान हो गया तो इसकी चंद सूरतें हैं: या तो तालिब (लेनदार) मुसलमान हुआ और इस सूरत में आइमा (इमामों) के नज़दीक बिल-इत्तेफाक कफ़ील शराब और उसकी कीमत से बरी है। और या मतलूब (देनदार) मुसलमान हुआ तो वह भी शराब और उसकी कीमत से बरी होगा और उसकी बरात (छुटकारे) से कफ़ील भी बरी होगा और यह क़ौल इमाम अबू यूसुफ (रह.) का है और इमाम अबू हनीफा (रह.) से भी मरवी है। और ज़ुफर ने इमाम आज़म (रह.) से रिवायत की है कि मतलूब पर शराब की कीमत होगी और कफ़ील अपनी कफ़ालत पर होगा और यही क़ौल इमाम मुहम्मद (रह.) का है। और अगर कफ़ील खास तौर पर मुसलमान हुआ तो इस सूरत में शराब बिल्कुल उस पर से साकित हो जाएगी कि उसको बदल भी न देना चाहिए और यही क़ौल आख़िर इमाम आज़म (रह.) का और क़ौल इमाम अबू यूसुफ (रह.) का है। और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक तालिब को अख्तियार है, चाहे तो असील से ऐन शराब ले या कफ़ील से शराब की कीमत ले। और अगर सब

लोग मुसलमान हो गए तो बिला बदल (बिना बदले के) शराब साकित हो जाएगी। इसी तरह अगर तालिब और कफ़ील या तालिब और असील मुसलमान हुए तो भी बिला बदल साकित हो जाएगी।

अगर कफ़ील और असील मुसलमान हुए तो भी इमाम आज़म (रह.) के क़ौल-ए-आख़िर पर और अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक बिला बदल साकित हो जाएगी। और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक तालिब को अख्तियार है जिससे चाहे मुतालबा करे। अगर 'खम्र' (शराब) किसी 'मबी' (बेची गई चीज़) की कीमत हो और तालिब और मतलूब दोनों मुसलमान हो गए तो कफ़ील ऐन शराब और उसकी कीमत से बिल-अजमा (सर्वसम्मति से) बरी हो जाएगा। और अगर कफ़ील मुसलमान हुआ तो तालिब अपने मतलूब से ऐन खम्र का मुतालबा करेगा और कफ़ील शराब और उसकी कीमत से बरी होगा, और यह आख़िरी क़ौल इमाम आज़म (रह.) और अबू यूसुफ (रह.) का है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि उसके हक़ में ऐन शराब से बदलकर कीमत की तरफ तहवील (बदलाव) होगी और तालिब उससे कीमत का मुतालबा कर सकता है। अगर शराब 'सलाम' के सबब वाजिब हुई हो और तालिब और मतलूब दोनों मुसलमान हो गए तो सलाम बातिल हो गई और उसके बातिल होने से असील बरी हुआ तो कफ़ील भी बरी हो गया। अगर कफ़ील मुसलमान हुआ तो बिल-इत्तेफाक बरी हो गया और तालिब की शराब मतलूब की तरफ अपने हाल पर बाकी है, जैसा कि 'मुहीत' में है। और असल और कायदा यह है कि तालिब का मुसलमान होना जज़ (एक हिस्से) से शराब को खो देता है क्योंकि सुपुर्द करना उसकी तरफ से ममनू (वर्जित) हुआ है। और मतलूब का मुसलमान होना भी इमाम अबू यूसुफ (रह.) के नज़दीक ऐसा ही है क्योंकि अब उसको सुपुर्द करना ममनू है, और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक बातिल नहीं करता है बल्कि ऐन से तहवील करके कीमत की तरफ लाता है।

क्योंकि इम्तेना (रोक) हक़दार की तरफ से नहीं है बल्कि उसकी तरफ से है जिस पर हक़ है और कफ़ील तालिब के लिहाज़ से मतलूब है और मतलूब की निस्बत तालिब है। एक नसरानी (ईसाई) ने दो नसरानी औरतों से शराब पर इस शर्त से 'खुला' किया कि हर एक औरत दूसरी की...

---

1. क़ौलुहू कफ़ील यानी तालिब हक़दार तो कफ़ील से मुतालबा कर सकता है वह मतलूब बगैर लेकिन कफ़ील अपने मकफ़ूल अन्हु से मुतालबा कर सकता है, पस उसका तालिब ठहरा।

پھر جب اس کی طرف سے ادا کیا تو بعد آزادی کے اس سے لے گا بشرطیکہ اس کے حکم سے ہو یہ تبیین میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع صغیر میں فرمایا ہے کہ کسی شخص نے غلام پر قرض کا دعویٰ کیا اور ایک شخص نے غلام کے نفس کی کفالت کی پھر غلام مر گیا تو کفیل بری ہو گیا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر غلام کے قابض پر نفس غلام کا دعویٰ کیا اور کسی نے غلام کے نفس کی کفالت کی پھر غلام مر گیا پھر مدعی نے گواہ پیش کئے کہ وہ غلام میرا تھا تو کفیل اس کی قیمت کا ضامن ہے اور اگر مدعی کی ملکیت اس قابض کے اقرار سے یا قسم سے باز رہنے کی وجہ سے ثابت ہوئی ہو اور وہ غلام قابض کے پاس مر گیا تو غلام کی قیمت کا حکم مدعاعلیہ پر ہو گا اور کفیل کے ذمہ کچھ لازم نہ ہو گا مگر جبکہ وہ بھی مثل اپنے اصیل کے اقرار کرے اور امام تمرتاشیؒ نے ذکر کیا ہے کہ غلام کے مر جانے میں قابض کے قول کی تصدیق نہ کی جائے گی اور وہ اور کفیل قید کئے جائیں گے پھر جب دیر ہو گی تو قیمت کی ضمان لے لی جائے گی یہ نہایہ میں لکھا ہے جاننا چاہئے کہ کفالت کے احکام میں اہل ذمہ اور اہل اسلام برابر ہیں مگر سور اور شراب کے باب میں فرق ہے پس اگر کسی ذمی کی شراب دوسرے پر قرض تھی یا غصب کی تھی اور اس کی کسی ذمی نے کفالت کی تو جائز ہے پھر اگر ان میں سے کوئی مسلمان ہو گیا تو اس کی چند صورتیں ہیں یا تو طالب مسلمان ہوا اور اس صورت میں ائمہ کے نزدیک بالاتفاق کفیل شراب اور اس کی قیمت سے بری ہے اور یا مطلوب مسلمان ہوا تو وہ بھی شراب اور اس کی قیمت سے بری ہو گا اور اس کی برات سے کفیل بھی بری ہو گا اور یہ قول امام ابو یوسفؒ کا ہے اور امام ابو حنیفہؒ سے بھی مروی ہے اور زفر نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ مطلوب پر شراب کی قیمت ہو گی اور کفیل اپنی کفالت پر ہو گا اور یہی قول امام محمدؒ کا ہے اور اگر کفیل خاصہ

مسلمان ہوا تو اس صورت میں شراب بالکل اس پر سے ساقط ہو جائے گی کہ اس کو بدل بھی نہ دینا چاہئے اور یہی قول اخیر امام اعظمؒ کا اور قول امام ابو یوسفؒ کا ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک طالب کو اختیار ہے چاہے تو اصیل سے عین شراب لے یا کفیل سے شراب کی قیمت لے اور اگر سب لوگ مسلمان ہو گئے تو بلا بدل لے کے شراب ساقط ہو جائے گی اور اسی طرح اگر طالب اور کفیل یا طالب اور اصیل مسلمان ہوئے تو بھی بلا بدل ساقط جائے ہو گی۔

اگر کفیل اور اصیل مسلمان ہوئے تو بھی امام اعظمؒ کے قول اخیر پر اور ابو یوسفؒ کے نزدیک بلا بدل ساقط ہو جائے گی اور امام محمدؒ کے نزدیک طالب کو اختیار ہے جس سے چاہے مطالبہ کرے اگر خمر کسی مبیع کا ثمن ہو اور طالب اور مطلوب دونوں مسلمان ہو گئے تو کفیل عین شراب اور اس کی قیمت سے بالاجماع بری ہو جائے گا اور اگر کفیل مسلمان ہوا تو طالب اپنے مطلوب سے عین خمر کا مطالبہ کرے گا اور کفیل شراب اور اس کی قیمت سے بری ہو گا اور یہ آخر قول امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کا ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کے حق میں عین شراب سے بدل کر قیمت کی طرف تحویل ہو گی اور طالب اس سے قیمت کا مطالبہ کر سکتا ہے اگر شراب بسبب سلم کے واجب ہوئی ہو اور طالب اور مطلوب دونوں مسلمان ہو گئے تو سلم باطل ہو گئی اور اس کے بطلان سے اصیل بری ہوا تو کفیل بھی بری ہو گیا اگر کفیل مسلمان ہوا تو بالاتفاق بری ہو گیا اور طالب کی شراب مطلوب کی طرف اپنے حال پر باقی ہے کذا فی المحیط اور اصل اور قاعدہ یہ ہے کہ طالب کا مسلمان ہونا جزء سے شراب کو کھو دیتا ہے کیونکہ سپرد کرنا اس کی طرف سے ممنوع ہوا ہے اور مطلوب کا مسلمان ہونا بھی امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ایسا ہی ہے کیونکہ اب اس کو سپرد کرنا ممنوع ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک باطل نہیں کرتا ہے بلکہ عین سے تحویل کر کے قیمت کی طرف لاتا ہے۔

کیونکہ امتناع حق دار کی طرف سے نہیں ہے بلکہ اس کی طرف سے ہے جس پر حق ہے اور کفیل مطالب کے لحاظ سے مطلوب ہے اور مطلوب کی نسبت طالب ہے ایک نصرانی نے دو عورتوں نصرانیہ سے شراب پر اس شرط سے خلع کیا کہ ہر ایک عورت دوسرے کی

---

۱ قولہ کفیل یعنی طالب حقدار تو کفیل سے مطالبہ کر سکتا ہے وہ مطلوب بغیر لیکن کفیل اپنے مکفول عنہ سے مطالبہ کر سکتا ہے پس اس کا طالب ٹھہرا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Page 85 Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

If there is a female guarantor (Kafeela), and then a Christian becomes a Muslim, or if everyone converts to Islam together, both women are released from the suretyship. The obligation upon them changes into a monetary value. If only one converts to Islam, she becomes liable for the monetary value, while the other woman remains liable for the wine (the original item). If the woman who converted to Islam pays the value, she cannot reclaim it from the other. However, if the non-Muslim woman pays the entire amount in wine, she can recover the value of the Muslim woman's share from her. If both convert to Islam together and the Christian (original creditor) does not convert, each party, by way of suretyship and original liability, shall revert to the monetary value upon conversion. A woman who pays the full price cannot claim anything from the other. If they convert to Islam one after the other, the price becomes due upon conversion. If the second Muslim woman pays the full price, she can recover it from the first; but if the first Muslim woman pays, she cannot recover it from the second. If one woman converts, then her husband converts, and then the second woman converts, the liability of the first woman will revert to the monetary value upon conversion. When she pays the price, she cannot claim anything from the second. The liability of the second woman essentially converts to a monetary value, and by way of suretyship, the husband has no right over it. If a Christian settles a blood-wit[1] due from two Christian women with wine, and each woman stands surety for the other, the legal outcomes are identical to those mentioned in the case of 'Khula' (divorce initiated by the wife). This is recorded in 'Al-Kafi'.

If a Dhimmi (non-Muslim subject) claims wine or pork against another Dhimmi, and a Muslim stands surety for the person (Kafala bil Nafs) of the defendant, or becomes a legal representative or a guarantor for whatever judgment is passed, such person-suretyship is permissible but disliked (Makruh). If witnesses are presented and a judgment regarding wine or pork is passed, there are two scenarios regarding the liability of the guarantor: If he stood surety before the destruction (loss) of the wine or pork, nothing is binding upon him. If he stood surety after their destruction, nothing is binding regarding the wine. In the case of pork, if the judge (Qadi) orders the original debtor to pay the value in Dirhams or Dinars, it becomes binding upon the guarantor. However, if the judge does not order the payment of the value, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), nothing is binding on the guarantor because conversion to a monetary value only occurs by the judge's order, which is absent here. According to the two disciples (Sahibayn), a judge's order is not necessary; the

mere destruction of the specific item converts the liability into its value, so he becomes the guarantor of that value, which is permissible. This is stated in 'Al-Muhit'[2]. The suretyship of an apostate (Murtad) remains suspended like his other legal transactions, but the suretyship of a female apostate is unanimously permissible, just as her other transactions are. If she flees to Dar al-Harb (enemy territory) and is captured, then if it was a person-suretyship, it becomes void; if it was a property-suretyship and she has assets, the liability transfers to the assets. If one stands surety for the person or property of a Harbi (enemy) who then returns to Dar al-Harb but later returns with a guarantee of safety (Aman), the suretyship becomes binding. If a Muslim stands surety for the person or property of an apostate who then flees to Dar al-Harb, his heirs will hold the right of suretyship. If he returns and his heirs have received the full right, the guarantor is exonerated; otherwise, the creditor has the choice to hold the guarantor accountable. This is recorded in 'Muhit Sarakhsi'.

Miscellaneous 'Kafala bil-Dark' (suretyship against defects in title) is permissible; it means undertaking to return the purchase price to the buyer if the sold item is found to belong to someone else.

[1] Note on 'blood': i.e., a settlement made for an unlawful killing. [2] Note on 'Muhit': If someone stood surety for Zaid's debt and two years later a non-Muslim judge decreed that Zaid must pay the debt with interest, would this interest also be binding on the guarantor? In this matter, a conflicting ruling is derived by analogy (Qiyas), because here a monetary order was issued, and whatever the guarantor pays, he shall recover entirely from the original debtor. Allah knows best.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 85 किताब अल-कफ़ाला (ज़मानत की किताब)

कफ़ीला (ज़ामिन महिला) है, फिर ईसाई मुसलमान हो गया या सभी साथ में मुसलमान हो गए, तो दोनों औरतें कफ़ाला से बरी हो गईं। और जो उन पर वाजिब है, वह बदलकर क़ीमत की तरफ़ आ गया। और अगर एक मुसलमान हो गई तो उस पर क़ीमत वाजिब हो गई और दूसरी औरत पर शराब (का दायित्व) रहेगा। फिर अगर मुसलमान होने वाली औरत ने क़ीमत अदा कर दी, तो वह दूसरी से नहीं ले सकती। और अगर काफ़िरा (गैर-मुस्लिम महिला) ने पूरी शराब अदा कर दी, तो वह मुस्लिमा के हिस्से की क़ीमत उससे ले लेगी। अगर दोनों साथ में मुसलमान हो गईं और ईसाई मुसलमान नहीं हुआ, तो हर एक पर जो हक़ कफ़ाला और अलालत (मूल दायित्व) की राह से है, वह बदलकर क़ीमत की तरफ़ रुजू करेगा। और जिस औरत ने पूरी क़ीमत अदा कर दी, वह दूसरे से कुछ नहीं ले सकती। अगर दोनों के बाद में मुसलमान हुईं, तो उन पर तब्दीली से क़ीमत वाजिब होगी। और अगर दूसरी मुस्लिमा ने पूरी क़ीमत अदा कर दी, तो वह पहली से वापस ले लेगी, और अगर पहली मुस्लिमा ने अदा की, तो वह उससे नहीं ले सकती। और अगर एक मुसलमान हुई, फिर उसका शौहर मुसलमान हुआ, फिर दूसरी इस्लाम लाई, तो जितना हक़ पहली औरत पर है, वह बदलकर क़ीमत की तरफ़ रुजू करेगा। फिर जब उसने क़ीमत अदा की, तो दूसरी से कुछ नहीं ले सकती। और जो दूसरी औरत पर है, वह असल में बदलकर क़ीमत होगी और कफ़ाला की वजह से शौहर का हक़ उस पर नहीं है। अगर एक ईसाई ने दो ईसाई औरतों से एक खून[1] (जिसका उन दोनों पर दायित्व है) के बदले शराब पर सुलह करा दी और हर एक औरत ने दूसरी औरत की ज़मानत ली, तो इसकी सूरतें बिना किसी अंतर के वही होंगी जो 'ख़ुला' (तलाक का एक प्रकार) में वर्णित हैं। यह 'काफ़ी' में लिखा है।

अगर एक ज़ुम्मी ने दूसरे ज़ुम्मी पर शराब या सूअर का दावा किया और प्रतिवादी (مدعا علیہ) के व्यक्तित्व की किसी मुसलमान ने ज़मानत (कफ़ाला बिन नफ़्स) ले ली और मुकदमे का वकील और जो कुछ हुक्म दिया जाए उसका ज़ामिन बन गया, तो कफ़ाला बिन नफ़्स (व्यक्ति की ज़मानत) जायज़ है लेकिन मकरूह (नापसंद) है। फिर अगर उस पर गवाह पेश होकर शराब या सूअर का फ़ैसला हुआ, तो कफ़ील पर अनिवार्य होने के बारे में दो सूरतें हैं: यदि उसने शराब और सूअर के नष्ट होने से पहले ज़मानत दी थी, तो कफ़ील पर कुछ अनिवार्य न होगा। और यदि दोनों के नष्ट होने के बाद ज़मानत दी, तो शराब के मामले में उस पर कुछ अनिवार्य न होगा, और सूअर की सूरत में यदि काज़ी ने मूल देनदार पर उसकी क़ीमत के तौर पर दिरहम या दीनार का हुक्म दिया, तो कफ़ील पर

अनिवार्य होंगे। और अगर काज़ी ने क़ीमत का हुक्म नहीं दिया, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक कफ़ील पर कुछ अनिवार्य न होगा क्योंकि क़ीमत की तरफ़ तब्दीली काज़ी के हुक्म से ही होती है जो यहाँ नहीं पाया गया। और साहिबैन रह. के नज़दीक काज़ी के हुक्म की ज़रूरत नहीं है, केवल चीज़ के नष्ट होने से ही वह चीज़ क़ीमत में बदल जाती है, तो वह क़ीमत का कफ़ील हुआ और यह जायज़ है। यह 'मुहीत'[2] में लिखा है। मुर्तद (धर्मत्यागी) की ज़मानत उसके अन्य कार्यों की तरह रुकी रहती है, और मुर्तद औरत की ज़मानत सर्वसम्मति से जायज़ है जैसे उसके अन्य कार्य जायज़ हैं। फिर अगर वह दारुल-हरब (शत्रु क्षेत्र) में चली गई और गिरफ्तार हुई, तो यदि वह कफ़ाला बिल नफ़्स (व्यक्ति की ज़मानत) थी तो बातिल (शून्य) हो जाएगी, और यदि वह कफ़ाला बिल माल (संपत्ति की ज़मानत) थी और उसके पास माल है, तो ज़मानत माल की ओर स्थानांतरित हो जाएगी। किसी हर्बी (शत्रु) के व्यक्ति या माल की ज़मानत ली और वह दारुल-हरब में जा मिला, फिर अमन (सुरक्षा) लेकर आया, तो कफ़ाला उस पर अनिवार्य होगा। यदि किसी मुसलमान ने किसी मुर्तद के लिए जान या माल की ज़मानत ली, फिर वह दारुल-हरब चला गया, तो उसकी कफ़ाला के हक़ पर उसके वारिस होंगे। और अगर वह वापस आया और उसके वारिसों ने पूरा हक़ पा लिया है, तो कफ़ील बरी है, अन्यथा उसे अधिकार होगा कि कफ़ील से वसूल करे। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

विविध (متفرقات) कफ़ाला बिल दरक (संपत्ति दोष की ज़मानत) जायज़ है, यानी बिक्री के समय वस्तु के किसी और का हक़दार निकलने पर खरीदार को क़ीमत वापस देने का वादा करना।

[1] खून: यानी अनुचित रक्तपात (हत्या) पर सुलह की। [2] मुहीत: यदि किसी ने ज़ैद के ऋण की ज़मानत दी, फिर ज़ैद पर दो साल बाद एक ईसाई न्यायाधीश ने ब्याज सहित ऋण चुकाने का आदेश दिया, तो क्या कफ़ील पर भी यह ब्याज अनिवार्य होगा? इसमें भी इस मसले पर कयास (अनुमान) करके विवादास्पद निर्णय निकाला जाएगा क्योंकि यहाँ मुद्रा का आदेश हुआ है, और कफ़ील जितना अदा करेगा वह सब मूल देनदार से वसूल कर लेगा। वल्लाहू तआला आलम।

کفیلہ ہے پھر نصرانی مسلمان ہوا یا سب ساتھ مسلمان ہو گئے تو دونوں عورتیں کفالت سے بری ہو گئیں اور جو ان پر واجب ہے وہ بدل کر قیمت کی طرف آیا اور اگر ایک مسلمان ہو گئی تو اس پر قیمت ہوگئی اور دوسری عورت پر شراب رہے گی پس اگر مسلمان ہونے والی عورت نے قیمت ادا کر دی تو دوسری سے نہیں لے سکتی ہے اور اگر کافرہ نے تمام خمر ادا کر دی تو مسلمہ کے حصہ کی قیمت اس سے لے لے گی اگر دونوں ساتھ مسلمان ہو گئیں اور نصرانی مسلمان نہ ہوا تو ہر ایک پر جو حق کفالت اور اصالت کی راہ سے ہے تحویل پا کر قیمت کی طرف رجوع کرے گا اور جس عورت نے کل قیمت ادا کر دی وہ دوسرے سے کچھ نہیں لے سکتی ہے اگر دونوں کے پیچھے مسلمان ہوئیں تو ان پر تحویل سے قیمت واجب ہو گی اور اگر دوسری مسلمہ نے سب قیمت ادا کر دی تو پہلی سے واپس لے لے گی اور اگر پہلی عورت مسلمہ نے ادا کی تو اس سے نہیں لے سکتی ہے اور اگر ایک مسلمان ہوئی پھر اس کا شوہر مسلمان ہوا پھر دوسری اسلام لائی تو جس قدر حق پہلی عورت پر ہے تحویل ہو کر قیمت کی طرف رجوع کرے گا پس جب اس نے قیمت ادا کی تو دوسری سے کچھ نہیں لے سکتی ہے اور جو دوسری عورت پر ہے اصالةً تحویل پا کر قیمت ہو گی اور کفالت کی راہ سے زوج کا حق اس پر نہیں ہے اگر ایک نصرانی دو نصرانی عورتوں سے ایک خون۱ سے جو ان دونوں پر ہے شراب پر صلح کرادی اور ہر ایک عورت نے دوسری عورت کی کفالت کی تو اس کی صورتیں بلا فرق وہی نکلتی ہیں جو خلع میں مذکور ہوئی ہیں یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر ایک ذمی نے دوسرے ذمی پر شراب یا سور کا دعویٰ کیا اور مدعا علیہ کے نفس کی کسی مسلمان نے کفالت کر لی اور اس کی خصومت کا وکیل اور جو کچھ حکم دیا جائے اس کا ضامن بن

گیا تو کفالت بالنفس جائز ہے لیکن مکروہ ہے پھر اگر اس پر گواہ پیش ہو کر شراب یا سور کا فیصلہ ہوا تو کفیل پر لازم ہونے کے باب میں دو صورتیں ہیں کہ اگر اس نے شراب اور سور کے تلف ہونے سے پہلے کفالت کی تو کفیل پر کچھ لازم نہ ہو گا اور اگر دونوں کے تلف ہونے کے بعد کفالت کی تو شراب میں اس پر کچھ لازم نہ ہو گا اور سور کی صورت میں اگر قاضی نے اصیل پر اس کی قیمت میں درہم یا دینار کا حکم دیا تو کفیل پر لازم ہوں گے اور اگر قاضی نے اس پر قیمت کا حکم نہ دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک کفیل پر کچھ لازم نہ ہو گا کیونکہ قیمت کی طرف تحویل پانا قاضی کے حکم ہی سے ہے اور وہ یہاں پایا نہ گیا اور صاحبینؒ کے نزدیک قاضی کے حکم کی ضرورت نہیں فقط تلف کرنے سے عین شئی مختل ہو کر قیمت ہو جاتی ہے تو وہ قیمت کا کفیل ہوا اور یہ جائز ہے یہ محیط۲ میں لکھا ہے مرتد کی کفالت مانند اس کے دیگر تصرفات کے موقوف رہتی ہے اور عورت مرتدہ کی کفالت بالاتفاق جائز ہے جیسے اس کے اور تصرفات جائز ہیں پس اگر وہ دارالحرب میں جا ملی اور گرفتار ہوئی پس اگر کفالت بالنفس تھی تو باطل ہو جائے گی اور اگر کفالت بالمال تھی اور اس کا مال ہے تو کفالت مال کی طرف منتقل ہو گی کسی حربی بے نفس یا مال کی کفالت کی اور دارالحرب میں جا ملا پھر امان لے کر آیا تو کفالت اس کو لازم ہو کہ کسی مسلمان نے کسی مرتد کے واسطے نفس یا مال کی کفالت کی پھر وہ دارالحرب میں جا ملا تو اس کی کفالت کے حق پر اس کے ورثہ ہوں گے اور اگر وہ واپس آیا اور اس کے وارثوں نے تمام حق پا لیا ہے تو کفیل بری ہے ورنہ اس کو اختیار ہو گا کہ کفیل کو ماخوذ کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

متفرقات کفالت بالدرک ہے جائز ہے یعنی مبیع کے مستحق ہو جانے کے وقت ثمن مشتری کو واپس دینے کا التزام کر لینا اگر کفالت

۱ قولہ خون: یعنی خون ناحق سے صلح کی ۱۲ منہ ۲ قولہ محیط: اگر کسی نے زید کے قرضہ کی کفالت کی پھر زید پر دو سال بعد نصرانی حاکم نے معہ سود قرض ادا کرنے کی ڈگری کی تو کیا کفیل پر بھی یہ سود لازم آئے گا اس میں بھی اس مسئلہ پر قیاس کر کے اختلافی حکم نکالا جائے کیونکہ یہاں روپیہ کا حکم ہوا ہے اور کفیل جس قدر ادا کرے سب اصیل سے لے لے گا واللہ تعالیٰ اعلم ۱۲ منہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 86 | Kitab al-Kafala (Book of Guarantee)

...of 'Darrak' (indemnity), and if the sold object is taken away under a claim of right (Istihqaq), the guarantor (kafil) will not be held accountable until a judgment for the return of the price (thaman) is passed against the seller (ba'i). This is mentioned in Muhit al-Sarakhsi. In 'Kafala bil-Darrak' (indemnity guarantee), it is also permissible for the seller himself to provide a guarantee; this is written in Tatarkhania. A 'Zamanat-e-Uhda' (guarantee of contractual obligation) is void (batil) according to Zahir al-Riwayah, as stated in Ghayat al-Bayan. An example of this is when a slave is purchased from someone, and out of fear that he might be taken away due to a prior claim, a 'Zaman-e-Uhda' is made for the buyer; this is impermissible. The reason is that the word 'Uhda' is ambiguous; it is sometimes used for an old document, sometimes for the contract itself, its rights, the return of the price, or an option of condition (Khiyar al-Shart). Therefore, it is difficult to act upon it before its meaning is clarified, so the guarantee becomes void due to ambiguity (jahalat), as stated in al-Tabyeen. According to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), 'Zaman-e-Khalaas' (guarantee of clearance) is also void because for him, it means the guarantor promises: "I will certainly clear the sold object from any claimant and hand it over to the buyer." This is a commitment to something beyond one's control (amr ghayr maqdur), hence void. However, if he guarantees: "Either I will clear and deliver the object, or I will return the price," it is valid because he can fulfill it—if the rightful owner permits, he delivers the object; otherwise, he returns the price. This is mentioned in al-Kafi.

If someone, by another's order, stood as guarantor for a thousand dirhams on their behalf, and then the principal ordered a 'Bay al-Aynah' (simulated sale) of a silk cloth, the purchase belongs to the guarantor, and any profit taken by the seller belongs to him. ☆

If a person sells a house and someone else provides a 'Zaman-e-Darrak' (guarantee against title defects) on behalf of the seller for the buyer, the meaning of his guarantee is that he will deliver the sold property, and it serves as an admission that he has no right in that house. Consequently, if he later claims ownership, a right of pre-emption (shuf'a), or a lease (ijara) on the house, his claim will not be heard; this is written in al-Tabyeen. If he was present and sealed (1) the document but did not give a guarantee, he retains his right to claim, as per al-Hidaya. Scholars have stated that this ruling applies if he recorded that "so-and-so (himself) was present during the sale," or wrote "the sale occurred in my presence," or "the agreement of sale was made before me"; then he has the right to claim. However, if in his witnessing he

presented something that proves the validity and execution of the sale—for example, the deed stated "so-and-so is the owner of this house and has sold it" and he wrote "I am a witness to this"—then his claim will not be heard; this is in al-Nihaya. If the 'Kafil bil-Darrak' (indemnity guarantor) took some collateral (rahn), it is void and no guarantee exists, as per al-Muhit.

If someone, by another's order, stood as guarantor for a thousand dirhams, and the principal ordered a 'Bay al-Aynah' of a silk cloth, the purchase belongs to the guarantor and the profit the seller took is his. The nature of 'Bay al-Aynah' is, for instance, a merchant asks for a loan of ten dirhams; the seller refuses and instead sells a cloth worth ten dirhams for fifteen dirhams on credit, so the borrower can sell it elsewhere for ten dirhams cash and bear the five dirhams extra cost (interest). This is mentioned in al-Hidaya and is considered disliked (makruh) in al-Kafi.

If someone guarantees a loan of a thousand dirhams for another by their order, and then the principal gives the money to the guarantor; either he gave it as a payment, saying "Take this into your possession as I don't trust the creditor not to demand it from you, so take it before you have to pay," or he gave it as a messenger, saying "Take this and deliver it to the creditor." In both cases, the principal has no right to take it back (ruju'). If the first scenario occurred and the guarantor used that wealth and made a profit, the profit belongs to him and he is not required to give it as charity. However, if the principal...

---

(1) Sealed it, i.e., witnessed the earnest money (bay'ana) payment. 12 minh.

...कि 'दरक' की और मबीअ (बेची गई चीज़) इस्तेहक़ाक़ (हकदारी) में ले ली गई तो कफील (गारंटर) से पकड़-धक्कड़ न होगी जब तक कि बाइ (विक्रेता) पर समन (मूल्य) का हुक्म न दिया जाए, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और 'कफालत बिल-दरक' में खुद बाइ का कफ़ालत करना भी जायज़ है, यह तातारख़ानिया में लिखा है। और 'ज़मानत-ए-ओहदा' ज़ाहिर-उर-रिवाया के मुताबिक़ बातिल (अमान्य) है, जैसा कि ग़ायतुल बयान में है। और इसकी सूरत यह है कि मिसाल के तौर पर एक गुलाम किसी शख़्स से खरीदा गया, फिर उसके इस्तेहक़ाक़ में ले लिए जाने के डर से मुश्तरी (खरीदार) के लिए 'ज़मान-ए-ओहदा' कर ली, तो यह नाजायज़ है। इसकी वजह यह है कि 'ओहदा' का लफ़्ज़ मुश्तरक (अनेकार्थी) है; कभी यह पुराने दस्तावेज़ पर बोला जाता है, कभी अक़्द (अनुबंध) पर, कभी अक़्द के हक़ूक़ पर, कभी 'दरक-ए-समन' पर और कभी 'खियार-ए-शर्त' पर बोला जाता है। लिहाज़ा, इसका अर्थ स्पष्ट होने से पहले इस पर अमल करना मुहाल है, इसलिए जहालत (अस्पष्टता) की वजह से यह ज़मानत बातिल होगी, यह तबीईन में लिखा है। और इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि के नज़दीक 'ज़मान-ए-खलास' भी बातिल है क्योंकि उनके नज़दीक खलास के मायने यह हैं कि खलास का ज़ामिन यह गारंटी देता है कि "मैं मबीअ को उसके हक़दार से छुड़ाकर यकीनी तौर पर मुश्तरी के हवाले करूँगा," और यह ऐसा वादा है जो किसी के बस में नहीं (अम्र-ए-ग़ैर मक़दूर), इसलिए बातिल है। लेकिन अगर इस तरह ज़मानत देता है कि "या तो मैं मबीअ को छुड़ाकर हवाले करूँगा या समन वापस करूँगा," तो यह सही है क्योंकि वह इसे पूरा कर सकता है, इस तरह कि अगर मुस्तहिक़ (हक़दार) ने इजाज़त दे दी तो मबीअ दे देगा, वरना समन (कीमत), यह काफी में लिखा है।

अगर एक शख़्स के हुक्म से उसकी तरफ़ से किसी ने एक हज़ार दिरहम की कफ़ालत की, फिर असील (मुख्य ऋणी) ने एक रेशमी कपड़े की 'बय बिल-अयना' का हुक्म दिया, तो खरीद कफील की होगी और जो नफ़ा (लाभ) बाइ ने लिया है वह उसका होगा ☆

अगर एक शख़्स ने एक मकान बेचा और किसी दूसरे शख़्स ने बाइ की तरफ़ से मुश्तरी के लिए 'ज़मान-ए-दरक' (शीर्षक दोष गारंटी) कर ली, तो उसकी कफ़ालत का मतलब यह है कि वह मबीअ को सुपुर्द करे, और यह इस बात का इक़रार है कि मेरा इस मकान में कोई हक़ नहीं है। यहाँ तक कि अगर बाद में वह दावा करे कि मकान में मेरी मिलकियत है, या शुफ़ा (पूर्वक्रयाधिकार) लगता है, या यह किराए (इजारा) पर है, तो उसका दावा सुना नहीं जाएगा, यह तबीईन में लिखा है। और अगर

उसने मौजूद होकर मुहर (1) कर दी और कफ़ालत नहीं की, तो वह अपने दावे पर कायम है, जैसा कि हिदाया में है। और मशाएख़ (विद्वानों) ने फ़रमाया कि यह हुक्म ऐसी सूरत पर लागू होता है जब उसने यह लिखा हो कि फलां शख़्स (यानी वह खुद) खरीद-फरोख्त के वक्त मौजूद था, या यह लिखा कि "मबीअ मेरे सामने बेची गई," या यह कि "खरीद-फरोख्त का इक़रार मेरे सामने हुआ," तो उसे दावा करने का हक़ है। लेकिन अगर उसने गवाही में ऐसी बात पेश की जिससे उस बिक्री का सही और प्रभावी होना साबित हो, जैसे सेल-डीड में यह था कि "फलां शख़्स इस मकान का मालिक है जिसने इसे बेचा" और उसने लिख दिया कि "मैं इस पर गवाह हूँ," तो उसका दावा नहीं सुना जाएगा, यह निहाया में लिखा है। अगर 'कफील बिल-दरक' ने कुछ गिरवी (रहन) लिया तो वह बातिल है और कोई गारंटी नहीं होगी, यह मुहीत में लिखा है।

अगर एक शख़्स के हुक्म से उसकी तरफ़ से किसी ने एक हज़ार दिरहम की कफ़ालत की, फिर असील ने एक रेशमी कपड़े की 'बय बिल-अयना' का हुक्म दिया, तो खरीद कफील की होगी और जो नफ़ा बाइ ने लिया है वह उसका होगा। 'बय-ए-अयना' की सूरत यह है कि मसलन किसी व्यापारी ने दस दिरहम का कर्ज़ माँगा, दुकानदार ने इनकार कर दिया और एक कपड़ा जिसकी कीमत दस दिरहम थी, उसे पंद्रह दिरहम में उधार बेचा, ताकि कर्ज़ लेने वाला उसे (कहीं और) दस दिरहम में बेचकर नकद ले ले और दुकानदार का पाँच दिरहम का मुनाफ़ा (जो वास्तव में ब्याज है) बर्दाश्त करे। यह हिदाया में लिखा है और यह मकरूह (नापसंद) है, यह काफी में लिखा है।

अगर किसी ने दूसरे की तरफ़ से उसके हुक्म से एक हज़ार दिरहम के कर्ज़ की कफ़ालत की, फिर असील (कर्ज़दार) ने कफील को रकम दे दी; या तो उसने अदा करने के लिए दी, मसलन माल देकर कहा कि "इसे अपने कब्ज़े में ले ले क्योंकि मुझे भरोसा नहीं कि लेनदार अपना हक़ तुझसे ही मांगेगा, इसलिए तू भुगतान से पहले ही ले ले," या उसने उसे एक दूत (एलची) के तौर पर दिया, मसलन असील ने कफील से कहा कि "यह माल लेकर लेनदार को पहुँचा दे।" इन दोनों सूरतों में असील को दी हुई चीज़ वापस लेने (रुजू) का हक़ नहीं है। अगर पहली सूरत हुई और कफील ने उस माल को इस्तेमाल किया और लाभ कमाया, तो लाभ उसका है, उसे सदक़ा करना वाजिब नहीं है, लेकिन अगर असील ने...

(1) मुहर कर दी यानी बयाने (अग्रिम राशि) पर गवाही दे दी। 12 मन्ह।

بالدرک کی اور مبیع استحقاق میں لی گئی تو کفیل سے مواخذہ نہ ہو گا یہاں تک کہ بائع پر ثمن کا حکم دیا جائے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اور کفالت بالدرک میں نفسِ بائع کفالت کرنا بھی جائز ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور ضمانتِ عہدہ ظاہر الروایہ کے موافق باطل ہے کذا فی غایۃ البیان اور اس کی صورت یہ ہے کہ مثلاً ایک غلام کسی شخص سے خریدا پھر اس کے استحقاق میں لئے جانے کے خوف سے مشتری کے لئے ضمانِ عہدہ کرلی پس نا جائز ہے اور وجہ یہ ہے کہ عہدہ کا لفظ مشترک ہے کبھی قد یمی نوشتہ پر بولا جاتا ہے اور عقد پر حقوقِ عقد پر اور درکِ ثمن پر اور خیارِ شرط پر بولا جاتا ہے پس معنی بیان کرنے سے پہلے اس پر عمل کرنا متعذر ہے پس جہالت کی وجہ سے ضمانت باطل ہو گی یہ تبیین میں لکھا ہے اور امامِ اعظمؒ کے نزدیک ضمانِ خلاص بھی باطل ہے کیونکہ خلاص کے معنی ان کے نزدیک یہ ہیں کہ خلاص کا ضامن یہ ضمانت کرتا ہے کہ میں مبیع کو اس کے حق دار سے خلاص کر کے لامحالہ مشتری کے سپرد کروں گا اور یہ التزام امرِ غیر مقدور پر ہے پس باطل ہے اور اگر اس طرح ضمانت کرتا ہے کہ یا میں مبیع کو خلاص کرا کے سپرد کروں یا ثمن واپس کروں گا تو صحیح ہوتی کیونکہ اس کو وفا کر سکتا ہے اس طرح کہ اگر مستحق نے اجازت دی تو مبیع سپرد کرے ورنہ ثمن یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص کے حکم سے اس کی طرف سے کسی نے ایک ہزار درہم کی کفالت کی پھر اصیل نے ایک حریر کی بیع بالعیینہ کا حکم دیا تو خرید کفیل کی اور جو نفع بائع نے لیا ہے اس کا ہو گا

☆

اگر ایک شخص نے ایک مکان فروخت کیا اور کسی شخص نے بائع کی طرف سے مشتری کے واسطے ضمان درک کرلی تو اس کی کفالت کے یہ معنی ہیں کہ مبیع سپرد کرے اور یہ اقرار ہے

کہ میرا کچھ حق اس مکان میں نہیں ہے یہاں تک کہ پھر اگر اس نے دعویٰ کیا کہ مکان میں میری ملکیت ہے یا شفعہ پہنچتا ہے یا اجارہ پر ہے تو اس کا دعویٰ قابلِ سماعت نہ ہو گا یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر اس نے حاضر ہو کر مہر کر (۱) دی اور کفالت نہ کی تو وہ اپنے دعویٰ پر باقی ہے کذا فی الہدایہ اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم ایسی صورت پر محمول ہے کہ جب اس نے یہ لکھا کہ فلاں شخص (یعنی خود) خرید و فروخت میں حاضر ہوا یا یہ لکھا کہ مبیع میرے سامنے واقع ہوئی یا یہ کہ خرید و فروخت کا اقرار میرے پاس ہوا تو البتہ اس کو دعویٰ کا اختیار ہے اور اگر اس نے گواہی میں ایسی بات پیش کی کہ جس سے اس بیع کا صحیح ہونا نافذ ہونا ثابت ہو مثلاً بیع نامہ میں تھا کہ فلاں شخص اس مکان میں مالک نے اس کو فروخت کیا اور اس نے لکھا دیا کہ میں اس پر گواہ ہوں تو پھر اس کا دعویٰ مسموع نہ ہو گا یہ نہایہ میں لکھا ہے اگر کفیل بالدرک نے کچھ رہن لیا تو باطل ہے اور ضمان نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص کے حکم سے اس کی طرف سے کسی نے ایک ہزار درہم کی کفالت کی پھر اصیل نے ایک حریر کی بیع بالعیینہ کا حکم دیا تو خرید کفیل کی اور جو نفع بائع نے لیا ہے اس کا ہو گا بیعِ عیینہ کی صورت یہ ہے کہ مثلاً کسی تاجر نے دس درہم قرض مانگے اس نے انکار کیا اور ایک کپڑا جو دس درہم کا ہوتا ہے پندرہ درہم میں اس کے ہاتھ بیچا تاکہ قرض لینے والا دس درہم کو فروخت کرلے اور پانچ درہم میرے برداشت کرے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور یہ مکروہ ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے کی طرف سے اس کے حکم سے ایک ہزار درہم قرضہ کی کفالت کی پھر اصیل نے کفیل کو ادا کر دیئے پس یا تو اس نے ادا کر دینے کے طور پر دیئے ہیں مثلاً مال دے کر کہا کہ تو اس کو اپنے قبضہ میں لے کہ مجھے اس کا اطمینان نہیں ہے کہ طالب اپنا حق تجھ سے لے پس تو ادا کرنے پہلے لے لے یا اس نے بطورِ ایلچی کے دیئے ہیں مثلاً اصیل نے کفیل سے کہا کہ یہ مال لے کر طالب کو پہنچا دے پس اصیل کو دونوں صورتوں میں واپس کر لینے کا اختیار رجوع نہیں

ہے پس اگر پہلی صورت واقع ہوئی اور کفیل نے اس میں کچھ تصرف کیا اور نفع اٹھایا تو نفع اس کا ہے اس کو صدقہ کرنا واجب نہیں ہے لیکن اگر اصیل نے...

---

(۱) مہر کر دی یعنی بیعانہ پر گواہی کر دی ۱۲ منہ

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | Page 87 | Book of Suretyship (Kitab al-Kafala)

If the debt is paid, then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), there is a kind of impurity or vileness (khabasat) in it. However, if the guarantor (Kafeel) himself makes the payment, there is unanimous consensus (ijma') that there is no impurity in it. In the second case, if the guarantor derived profit, according to Imam al-A'zam and Imam Muhammad, that profit is not lawful (halal), while according to Imam Abu Yusuf, it is lawful.

If suretyship is regarding something that can be specified, such as a 'kur' (a measure) of wheat which the guarantor took from the principal debtor (Asil) as payment for the debt and took possession of it, then traded with it and made a profit; that profit belongs to him. Imam Abu Hanifa stated that it is most preferable in my view for him to return it to the person on whose behalf he gave the guarantee (Makful-anhu), and this is the most correct (asah) opinion. If he returns it and that person is poor, then it is lawful for him. But if he is wealthy, there are two narrations. Fakhr al-Islam stated that the truth appears to be that it is lawful. If he took possession of a specified thing merely as a messenger (ilchi), the ruling is the same as what preceded regarding non-specified things: according to Imam al-A'zam and Imam Muhammad, taking profit from it is not lawful, whereas according to Imam Abu Yusuf, it is lawful. This is recorded in 'Inayah'.

If a person wishes to guarantee the physical presence of someone (Kafalat bin Nafs) but does not want to be a full guarantor, then according to 'Zahir al-Riwayah', the legal stratagem (hila) for this is that the guarantor says at the time of giving the guarantee: "I have guaranteed the presence of such-and-such person for one month, on the condition that after the month I will no longer be a guarantor." In this case, he will not be a guarantor after the month. This is written in 'Fusul al-'Imadiyya'. In 'Majmu' al-Nawazil', it is stated that if someone owes another person a thousand dirhams and has a guarantor, then the debtor (Makful-anhu) tells the creditor (Talib): "Such-and-such person has guaranteed on my behalf for you, so release me so that your dispute remains with the guarantor and I may step out," and the creditor releases him, then the guarantor is also released. This is because the release of the principal debtor leads to the release of the guarantor. If someone guarantees property with the permission of another and the debtor gives him something as a pledge (rahn), it is permissible. If the pledge is lost or destroyed, the guarantor is considered to have received his full right due from the debtor because of the loss of

the pledge. The ruling for this is the same as the ruling for receiving a gift (hibah). This is written in 'Al-Muhit'.

If someone gives a guarantee for a person's physical presence on the condition that "if I do not bring him within a year, then whatever amount is due from him shall be upon me," and that amount was a thousand dirhams, then the debtor gave the guarantor some pledge in exchange for that amount for a year, it is not void (batil). However, if the guarantor said to the creditor regarding the guarantee: "if the debtor dies and does not pay you the money, then that money will be upon me," and then the debtor gave him some pledge, it is not permissible. If the creditor releases the guarantor from the suretyship, it is not valid, but releasing the principal debtor is valid. The fundamental principle is that for a right for which a pledge is not valid, release is also not valid. This is written in 'Fatawa Qadi Khan'. If a person appoints an agent (wakil) to provide a guarantor for the principal's person and to stand surety for whatever is proven against the principal, and the agent provides such a guarantor. If some amount of money is then decreed against the principal, the creditor has the right to apprehend the guarantor, but the guarantor cannot apprehend the agent because the agent here was merely like a messenger; there was no offer and acceptance (ijab wa qabul) from him, rather he only directed the guarantee. One who directs a contract is not held liable for the rights of the contract. This is written in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. It is narrated from Imam Muhammad in 'Muntaqa' that if someone says: "I became a surety for such-and-said person on behalf of the person mentioned in this document or in the judge's writing," it is void. But if he says: "I became a surety for the amount that becomes due from such-and-such according to this document," then it is permissible. This is written in 'Ad-Dhakhira'. If someone sold cloth for another and became a surety for the price, or if a partner in a commenda (mudharib) guaranteed the price of some goods, it is void. Similarly, if two people sell a slave in a single transaction and each guarantees the other's portion of the price, it is void (as in Al-Hidayah). But if they sell in two separate transactions, for example, each sells half with a separate contract and one guarantees the other's portion of the price, it is permissible. If a marriage agent (wakil al-nikah) guaranteed the woman's dower (mahr), or in a sale, a messenger guaranteed the price for the buyer... (the sentence is incomplete).

यदि कर्ज अदा कर दिया जाए तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) के अनुसार इसमें एक प्रकार की बुराई (ख़बासत) है, लेकिन यदि कफ़ील (जमानतदार) ने स्वयं अदा किया तो सर्वसम्मति (इज्मा) से इसमें कोई बुराई नहीं है। दूसरी स्थिति में, यदि कफ़ील ने लाभ उठाया तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार वह लाभ हलाल नहीं है, जबकि इमाम अबू यूसुफ के अनुसार हलाल है।

यदि जमानत किसी ऐसी चीज़ में हो जो निश्चित की जा सकती है, जैसे गेहूं का एक 'कुर' (वजन), जिसे कफ़ील ने मूल ऋणी (असील) से कर्ज की अदायगी के रूप में लेकर अपने कब्जे में रखा और उसमें लेन-देन करके लाभ कमाया, तो वह लाभ उसी का होगा। इमाम अबू हनीफा ने फरमाया कि मेरे निकट यह अधिक पसंदिदा है कि वह लाभ मूल ऋणी (मक़फ़ूल अन्हु) को वापस कर दे, और यही सबसे सही मत है। यदि वह उसे वापस करे और ऋणी गरीब हो तो उसके लिए वह हलाल है, लेकिन यदि वह अमीर हो तो इसमें दो मत (रिवायतें) हैं। फख्रुल इस्लाम ने फरमाया कि सही बात यही प्रतीत होती है कि वह हलाल है। यदि उसने निश्चित वस्तु को केवल एक संदेशवाहक (एलची) के रूप में कब्जे में लिया था, तो नियम वही होगा जो अनिश्चित वस्तु के बारे में ऊपर बताया गया है: इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार लाभ लेना हलाल नहीं, जबकि इमाम अबू यूसुफ के अनुसार हलाल है। यह 'इनाया' में लिखा है।

यदि कोई व्यक्ति किसी दूसरे व्यक्ति की जान की जमानत (कफाला बिन नफ़्स) लेना चाहे पर पूरी तरह कफ़ील नहीं बनना चाहता, तो 'ज़ाहिर अल-रिवाया' के अनुसार इसका उपाय (हीला) यह है कि जमानत देते समय वह कहे: "मैंने अमुक व्यक्ति की जान की जमानत एक महीने तक के लिए ली है, इस शर्त पर कि एक महीने बाद मैं कफ़ील नहीं रहूँगा।" ऐसी स्थिति में वह व्यक्ति एक महीने बाद जमानतदार नहीं रहेगा। यह 'फ़सूल इमादिया' में लिखा है। 'मजमूअ अल-नवाज़िल' में है कि यदि किसी व्यक्ति पर दूसरे के एक हज़ार दिरहम कर्ज हों और उसका कोई कफ़ील हो, फिर ऋणी ने ऋणदाता (तालिब) से कहा कि "अमुक व्यक्ति ने तुम्हारी ओर से मेरी जमानत ले ली है, इसलिए तुम मुझे मुक्त (बरी) कर दो ताकि तुम्हारा विवाद कफ़ील के साथ रहे और मैं बीच से निकल जाऊँ" और ऋणदाता ने उसे मुक्त कर दिया, तो कफ़ील भी मुक्त हो जाएगा, क्योंकि मूल ऋणी के मुक्त होने से जमानतदार भी मुक्त हो जाता है। यदि किसी ने दूसरे की अनुमति से धन की जमानत दी और ऋणी ने उसे कुछ गिरवी (रहन) दिया, तो यह जायज़ है। यदि गिरवी रखी चीज़ नष्ट हो जाए, तो कफ़ील ने

अपना पूरा हक जो ऋणी पर था, गिरवी के नष्ट होने के कारण प्राप्त कर लिया माना जाएगा। इसका नियम वैसा ही है जैसा 'हिबा' (उपहार) प्राप्त करने का नियम है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने किसी व्यक्ति की जान की जमानत इस शर्त पर दी कि "यदि मैं इसे एक वर्ष के भीतर पेश न करूँ तो जो धन इस पर बकाया है, वह मुझे देना होगा" और वह राशि एक हज़ार दिरहम थी, फिर ऋणी ने कफ़ील को उस धन के बदले वर्ष भर के लिए कुछ गिरवी दिया, तो यह बाहिल नहीं है। लेकिन यदि कफ़ील ने ऋणदाता से जमानत के विषय में कहा कि "यदि ऋणी मर गया और उसने तुम्हें धन अदा नहीं किया, तो वह धन मुझ पर होगा," फिर ऋणी ने उसे कुछ गिरवी दिया, तो यह जायज़ नहीं है। यदि ऋणदाता ने कफ़ील को जमानत से मुक्त कर दिया, तो यह जायज़ नहीं होगा और मूल ऋणी को मुक्त करना जायज़ है। मूल नियम यह है कि जिस हक के बदले गिरवी रखना सही नहीं, उससे मुक्त करना भी सही नहीं है। यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी ने वकील नियुक्त किया कि वह मोक्किल की जान के लिए किसी को कफ़ील बना दे और मोक्किल पर जो कुछ सिद्ध हो उसका वह ज़ामिन (ज़मानतदार) हो। वकील ने वैसा ही कफ़ील दिया। यदि मोक्किल पर कुछ धन देना तय हुआ, तो ऋणदाता को अधिकार है कि कफ़ील को गिरफ्तार करे, लेकिन कफ़ील वकील को गिरफ्तार नहीं कर सकता क्योंकि वकील यहाँ संदेशवाहक की तरह था, उसका अपना कोई अनुबंध (ईजाब ओ क़बूल) नहीं था, बल्कि उसने केवल जमानत का निर्देश दिया था। अनुबंध का निर्देश देने वाला अनुबंध के अधिकारों का उत्तरदायी नहीं होता। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। 'मुनतका' में इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि यदि किसी ने कहा "मैं अमुक व्यक्ति के लिए, उस व्यक्ति की ओर से जो इस दस्तावेज़ या काज़ी की लिखावट में है, ज़ामिन हुआ" तो यह बातिल (अमान्य) है। लेकिन यदि कहा "जो राशि अमुक पर इस दस्तावेज़ के अनुसार आती है, उसका मैं ज़ामिन हुआ" तो यह जायज़ है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी ने किसी के लिए कपड़ा बेचा और कीमत (थमन) का ज़ामिन बना, या मुज़ारिब ने किसी माल की कीमत की जमानत दी, तो यह बातिल है। इसी प्रकार यदि दो व्यक्तियों ने एक गुलाम को एक ही सौदे में बेचा और प्रत्येक ने दूसरे के हिस्से की कीमत की जमानत दी, तो यह बातिल है (हिदाया)। लेकिन यदि दो अलग-अलग सौदों में, जैसे प्रत्येक ने आधा-आधा अलग अनुबंध के साथ बेचा और एक ने दूसरे के हिस्से की कीमत की जमानत ली, तो जायज़ है। यदि निकाह के वकील ने महिला के महर की जमानत दी, या खरीद में संदेशवाहक ने कीमत की जमानत दी... (वाक्य अधूरा है)।

اگر قرض ادا کر دیا جائے تو امام اعظم (ابوحنیفہ) کے نزدیک اس میں ایک قسم کی کراہت یا برائی (خباثت) ہے، لیکن اگر کفیل خود ادا کرے تو بالاجماع اس میں کوئی برائی نہیں ہے۔ دوسری صورت میں، اگر کفیل نے نفع اٹھایا تو امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک وہ نفع حلال نہیں ہے، جبکہ امام ابو یوسف کے نزدیک حلال ہے۔

اگر ضمانت کسی ایسی چیز کے بارے میں ہو جو متعین ہو سکتی ہے، جیسے گندم کا ایک کُر (وزن)، جسے کفیل نے اصل مقروض سے قرض کی ادائیگی کے طور پر لے کر اپنے قبضے میں رکھا اور اس میں تصرف کر کے نفع حاصل کیا، تو وہ نفع اسی کا ہوگا۔ امام ابوحنیفہ فرماتے ہیں کہ میرے نزدیک یہ زیادہ پسندیدہ ہے کہ وہ نفع اصل مقروض (مکفول عنہ) کو واپس کر دے، اور یہی صحیح ترین قول ہے۔ اگر وہ نفع واپس کرے اور مقروض غریب ہو تو اس کے لیے وہ حلال ہے، لیکن اگر وہ امیر ہو تو اس میں دو روایتیں ہیں۔ فخر الاسلام فرماتے ہیں کہ حق بات یہی معلوم ہوتی ہے کہ وہ حلال ہے۔ اگر اس نے متعین چیز کو بطور ایلچی (پیغام رساں) قبضے میں لیا تھا، تو حکم وہی ہوگا جو غیر متعین چیز کے بارے میں گزر چکا ہے: امام اعظم اور امام محمد کے نزدیک نفع لینا حلال نہیں، جبکہ امام ابو یوسف کے نزدیک حلال ہے۔ یہ 'عنایہ' میں لکھا ہے۔

اگر کوئی شخص کسی دوسرے کی جان کی ضمانت (کفالت بالنفس) لینا چاہے لیکن مکمل کفیل نہیں بننا چاہتا، تو 'ظاہر الروایہ' کے مطابق اس کا حیلہ یہ ہے کہ وہ کہے: "میں نے اس شخص کی ایک ماہ تک کی ضمانت لی ہے، اس شرط پر کہ ایک ماہ بعد میں کفیل نہیں رہوں گا۔" اس صورت میں وہ شخص ایک ماہ بعد کفیل نہیں رہے گا۔ یہ 'فصول عمادیہ' میں درج ہے۔ 'مجموع النوازل' میں ہے کہ اگر ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم قرض ہوں اور اس کا کوئی کفیل ہو، پھر

مقروض، قرض خواہ (طالب) سے کہے کہ "فلاں شخص نے تمہارے لیے میری طرف سے ضمانت لے لی ہے، لہذا تم مجھے بری کر دو تاکہ تمہارا معاملہ اب کفیل سے رہے اور میں فارغ ہو جاؤں" اور قرض خواہ اسے بری کر دے، تو کفیل بھی بری ہو جائے گا، کیونکہ اصیل (اصل مقروض) کے بری ہونے سے کفیل خود بخود بری ہو جاتا ہے۔ اگر کسی نے دوسرے کی اجازت سے مال کی ضمانت دی اور مقروض نے اسے کوئی چیز بطور رہن (گروی) دی، تو یہ جائز ہے۔ اگر رہن ضائع ہو جائے تو کفیل نے اپنا پورا حق جو مقروض پر تھا، رہن کے تلف ہونے کی وجہ سے وصول شدہ سمجھا جائے گا۔ اس کا حکم ویسا ہی ہے جیسا ہبہ (تحفہ) وصول کرنے کا حکم ہے۔ یہ 'محیط' میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کسی کی جان کی ضمانت اس شرط پر دی کہ "اگر میں اسے ایک سال کے اندر پیش نہ کر سکوں تو جو رقم اس پر واجب ہے (مثلاً ہزار درہم) وہ میں دوں گا"، اور پھر مقروض نے کفیل کو اس مال کے بدلے سال بھر کے لیے کچھ رہن دیا، تو یہ باطل نہیں ہے۔ لیکن اگر کفیل نے قرض خواہ سے کہا کہ "اگر مقروض مر گیا اور اس نے تمہیں رقم ادا نہ کی تو وہ رقم میں دوں گا"، اس صورت میں اگر مقروض نے اسے کچھ رہن دیا تو یہ جائز نہیں ہے۔ اگر قرض خواہ نے کفیل کو ضمانت سے بری کر دیا تو یہ جائز نہیں ہوگا جب تک اصل مقروض بری نہ ہو۔ اصل قاعدہ یہ ہے کہ جس حق کے بدلے رہن رکھنا درست نہیں، اس سے بری کرنا بھی درست نہیں۔ یہ 'فتاویٰ قاضی خان' میں ہے۔ اگر کسی نے وکیل مقرر کیا کہ وہ موکل کی جان کے لیے کسی کو ضامن بنائے اور موکل پر جو کچھ ثابت ہو اس کی بھی ضمانت لے۔ وکیل نے ایسا ہی کفیل پیش کر دیا۔ اگر موکل پر مال واجب ہو جائے تو قرض خواہ کو اختیار ہے کہ کفیل کو گرفتار کرے، لیکن کفیل وکیل کو گرفتار نہیں کر سکتا کیونکہ وکیل یہاں صرف ایک ایلچی کی مانند تھا، اس کا اپنا ایجاب و قبول نہیں تھا، بلکہ اس نے صرف ضمانت کا حکم دیا تھا۔ عقد کا حکم دینے والا حقوقِ

عقد کا ذمہ دار نہیں ہوتا۔ یہ 'محیطِ سرخسی' میں ہے۔ 'منتقٰی' میں امام محمد سے مروی ہے کہ اگر کسی نے کہا "میں فلاں شخص کے لیے، اس شخص کی طرف سے جو اس تحریر یا قاضی کے کاغذ میں ہے، ضامن ہوا" تو یہ باطل ہے۔ لیکن اگر کہا "جو رقم فلاں پر اس تحریر کے مطابق واجب آتی ہے، اس کا میں ضامن ہوا" تو یہ جائز ہے۔ یہ 'ذخیرہ' میں ہے۔ اگر کسی نے کسی کے لیے کپڑا فروخت کیا اور قیمت (ثمن) کا ضامن بنا، یا مضارب نے کسی مال کی قیمت کی ضمانت دی، تو یہ باطل ہے۔ اسی طرح اگر دو لوگوں نے ایک غلام مل کر ایک ہی سودے میں فروخت کیا اور ایک نے دوسرے کے حصے کی قیمت کی ضمانت دی تو یہ باطل ہے (ہدایہ)۔ لیکن اگر دو الگ الگ سودوں میں (مثلاً آدھا آدھا) فروخت کیا اور ایک نے دوسرے کی قیمت کی ضمانت دی تو جائز ہے۔ اگر نکاح کے وکیل نے عورت کے مہر کی ضمانت دی، یا خریداری میں ایلچی نے قیمت (ثمن) کی ضمانت دی... (جملہ ادھورا ہے)۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 88 | Kitab al-Kafalah (Book of Suretyship)

...guaranteeing on behalf [of someone] is valid; this is recorded in *Al-Kafi*. If a guarantee is provided for a woman regarding her monthly maintenance (nafqah) from her husband, it is permissible, and the guarantor does not have the right to withdraw at the start of the month. However, if a guarantee is provided for monthly rent (ijarah), the guarantor has the right to withdraw from the guarantee at the beginning of the month. The distinction is that in maintenance, the cause does not renew every month, whereas in a lease (ijarah), it initiates anew; thus, he has the option to renounce future suretyship (kafalah), as stated in *Al-Ikhtiyar*. If the guarantor (kafil) dies and thereafter the lessee (mustajir) remains in the house for a month, the amount due will be charged against the deceased guarantor's estate. This guarantee does not become void upon death, similar to *Kafalat-e-Dark* (guarantee against defects in title), unlike *Kafalat-bin-Nafs* (guarantee for person's appearance), which becomes void; this is mentioned in *Khazanat al-Muftin*. The guarantor for rent has the right to hold the lessee accountable before making payment, and if he has already paid, he can recover it from the lessee, provided the guarantee was made by the lessee's instruction. If a person gives ten dirhams to a minor (a boy prohibited from financial transactions) and tells him to spend it on himself, and then another person guarantees the donor, it is not valid because he guaranteed something on behalf of the boy which was not a liability (*mazmun alaih*). However, if before the money was given, someone guaranteed by saying, "Give him ten dirhams on the condition that I am the guarantor for these ten dirhams to you," then it is valid, as if the guarantor borrowed the ten dirhams himself and ordered they be given to the boy, making the boy his agent for possession. Similarly, if something is sold to such a prohibited minor and the price (*thaman*) is collected, and then someone provides *Zaman-e-Dark* (title guarantee) for the buyer: if the guarantee was made after the boy took possession of the price, the *kafalah* is invalid; if he became the guarantor before that, it is valid, as written in *Fatawa Qazi Khan*.

A person guaranteed rented property, then the rental contract was canceled ☆

If a person is mute but possesses understanding and can write, and he writes a personal or financial guarantee (kafalah) upon himself, or someone guarantees something for him and he accepts it in writing, it is valid; this is recorded in *Al-Muhit*. If someone guarantees 'rutab' (fresh dates) and the judge orders the principal (*asil*) to pay the price because the season has passed, the guarantor remains liable for the dates without change. If the price is collected from the principal, the guarantor is

exonerated; if the guarantor provides the dates, he can recover the price from his principal, as stated in *Al-Kafi*. If a person in their death-bed illness (*marz-ul-maut*) provides a financial guarantee for someone: if he has debts encompassing his entire estate, the entire guarantee is void. If there are no debts, the guarantee is valid up to one-third (1/3) of the estate. If he guaranteed on behalf of an heir or for an heir, even the one-third is not valid. The translator notes: based on the Prophet's (PBUH) saying, "There is no bequest (wasiyyah) for an heir," thus when a bequest is invalid for an heir, the guarantee also becomes void. If a patient guarantees a thousand dirhams for someone and has no debts, but then acknowledges a debt to a stranger encompassing his entire estate, and the guarantor dies, the one for whom the debt was acknowledged has a greater right to the estate than the one for whom the guarantee was made. If the estate exceeds the acknowledged debt, it will be seen if the guarantee can be fulfilled from the remaining one-third; if so, the full guarantee is valid, otherwise, it is valid only up to one-third of the remaining estate, as stated in *Al-Muhit*. The Imam was asked about a person who guaranteed rent, the lease (*ijarah*) was then canceled, and they entered into a new contract for the same property; he replied that the person would no longer remain the guarantor (*kafil*), as written in *Tatarkhania*.

---

1. *Ref. Mazmun Alaih:* Meaning there was no liability for what was with the boy, and there is no guarantee for a non-liable matter. 12

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 88 | किताब अल-कफ़ाला (ज़मानत का अध्याय)

...की ओर से ज़मानत कर ली तो ज़मानत सही है, यह 'काफी' में लिखा है। यदि किसी स्त्री के लिए उसके पति की ओर से हर महीने के गुज़ारे (नफ़क़ा) की ज़मानत की गई तो यह जायज़ है, और उसे महीने की शुरुआत में इससे पीछे हटने का अधिकार नहीं है। और यदि किराये (इजारा) के मामले में हर महीने के किराये की ज़मानत की गई, तो उसे अधिकार होगा कि महीने की शुरुआत में ज़मानत से पीछे हट जाए। अंतर यह है कि गुज़ारे (नफ़क़ा) में हर महीने कारण नए सिरे से शुरू नहीं होता, जबकि किराये (इजारा) में यह नए सिरे से शुरू होता है; अतः उसे भविष्य की ज़मानत (कफ़ाला) छोड़ने का अधिकार है, जैसा कि 'अल-इख़्तियार' में है। यदि ज़मानत देने वाला (कफ़ील) मर जाए और उसके बाद किरायेदार (मुस्ताजिर) एक महीने घर में रहे, तो जितना उस पर बकाया होगा वह कफ़ील की संपत्ति (तरका) पर अनिवार्य होगा। मृत्यु से यह ज़मानत 'कफ़ाला-ए-दरक' (संपत्ति दोष ज़मानत) की तरह अमान्य नहीं होती, इसके विपरीत 'कफ़ाला-बिन-नफ़्स' (व्यक्तिगत उपस्थिति की ज़मानत) अमान्य हो जाती है, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। किराये के कफ़ील को भुगतान करने से पहले यह अधिकार है कि वह मुस्ताजिर से जवाबदेही मांगे, और यदि भुगतान कर दिया है तो वह मुस्ताजिर से वसूल सकता है, बशर्ते कि ज़मानत उसके आदेश से हुई हो। यदि किसी व्यक्ति ने ऐसे बालक को, जिसे लेन-देन से रोका गया है, दस दिरहम दिए और कहा कि इन्हें अपने लिए खर्च करे, फिर किसी अन्य व्यक्ति ने देने वाले की ज़मानत ली, तो यह सही नहीं है क्योंकि उसने बालक की ओर से ऐसी चीज़ की ज़मानत ली जो दायित्व (मज़मून अलैह) के अधीन नहीं थी। और यदि देने से पहले किसी ने इस शर्त पर ज़मानत ली कि "तुम इसे दस दिरहम दो, मैं तुम्हारे लिए इन दस दिरहम का ज़ामिन हूँ", तो यह सही है, मानो ज़ामिन ने स्वयं उससे दस दिरहम उधार लिए और आदेश दिया कि इसे बालक को दे दो, और बालक उसकी ओर से कब्ज़ा करने वाला प्रतिनिधि बन जाएगा। इसी तरह, यदि ऐसे बालक के लिए जिसे लेन-देन से मना किया गया है, कोई चीज़ बेची गई और कीमत (थमन) पर कब्ज़ा कर लिया गया, फिर किसी व्यक्ति ने खरीदार के लिए 'ज़मान-ए-दरक' (संपत्ति के स्वामित्व की ज़मानत) की, तो यदि बालक द्वारा कीमत वसूलने के बाद ज़मानत की गई तो वह कफ़ाला सही नहीं है, और यदि उससे पहले कफ़ील हुआ तो सही है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने किराये की संपत्ति की ज़मानत की, फिर किराया अनुबंध निरस्त हो गया ☆

यदि कोई व्यक्ति गूंगा है लेकिन वह समझता और लिखता है, और उसने अपने ऊपर व्यक्तिगत या आर्थिक ज़मानत (कफ़ाला) लिखी, या किसी ने उसके लिए किसी चीज़ की ज़मानत की और उसने लिखित रूप में स्वीकार किया, तो यह जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने 'रतब' (ताज़ी खजूरों) की ज़मानत की और मुख्य देनदार (असील) पर, समय समाप्त हो जाने के कारण, क़ाज़ी ने रतब की कीमत का आदेश दिया, तो कफ़ील पर रतब ही बकाया रहेंगे और स्थिति में परिवर्तन नहीं होगा। यदि असील से कीमत ले ली गई तो कफ़ील दोषमुक्त हो जाएगा, और यदि उसने रतब दे दिए तो वह अपने असील से कीमत ले सकेगा, यह 'काफी' में लिखा है। मृत्यु-शैय्या (मरज़-उल-मौत) के रोगी ने यदि किसी की ओर से आर्थिक ज़मानत की, तो यदि उस पर इतना ऋण है जो उसकी पूरी संपत्ति को घेरे हुए है, तो पूरी ज़मानत अमान्य है। यदि ऋण नहीं है, तो संपत्ति के एक-तिहाई (1/3) हिस्से तक ज़मानत जायज़ है। और यदि उसने किसी वारिस की ओर से या किसी वारिस के लिए ज़मानत की, तो एक-तिहाई भी जायज़ नहीं होगी। अनुवादक कहते हैं कि हुज़ूर (स.अ.व.) का कथन है: "वारिस के लिए कोई वसीयत नहीं है", अतः जब वारिस के हक़ में वसीयत मान्य नहीं, तो ज़मानत भी अमान्य हो गई। यदि रोगी ने किसी की ओर से एक हज़ार दिरहम की ज़मानत की और उस पर कोई ऋण नहीं है, फिर उसने किसी अजनबी के लिए इतने ऋण का स्वीकार किया जो उसकी पूरी संपत्ति के बराबर है, फिर कफ़ील मर गया, तो जिसके लिए ऋण स्वीकार किया गया है वह कफ़ील की संपत्ति पर उस व्यक्ति से अधिक अधिकार रखता है जिसके लिए ज़मानत की गई थी। और यदि संपत्ति उस स्वीकृत ऋण से अधिक है, तो देखा जाएगा कि ऋण चुकाने के बाद शेष संपत्ति के एक-तिहाई से ज़मानत पूरी हो सकती है या नहीं; यदि हाँ तो पूरी ज़मानत सही है, अन्यथा शेष संपत्ति के एक-तिहाई हिस्से तक ज़मानत जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम से प्रश्न किया गया कि एक व्यक्ति ने किराये की संपत्ति की ज़मानत की, फिर किराया अनुबंध (इजारा) रद्द हो गया और उन्होंने उसी संपत्ति पर नए सिरे से अनुबंध किया, तो फ़रमाया कि वह व्यक्ति अब कफ़ील (ज़ामिन) नहीं रहेगा, यह 'ततारख़ानिया' में लिखा है।

---

1. शब्द 'मज़मून अलैह': अर्थात बालक के पास रखी चीज़ की ज़मानत नहीं थी, और गैर-ज़मानत (जिसका दायित्व न हो) की कफ़ाला नहीं होती। 12

کی طرف سے ضمانت کر لی تو ضمانت صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر کسی عورت کے واسطے اس کے شوہر کی طرف سے ہر مہینہ کے نفقہ کی ضمانت کی تو جائز ہے اور اس کو شروع ماہ میں رجوع کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر اجارہ میں ہر مہینہ کے اجارہ کی ضمانت کی تو اس کو اختیار ہو گا کہ شروع مہینہ میں ضمانت سے رجوع کر لے اور فرق یہ ہے کہ نفقہ میں ہر مہینہ میں سبب از سر نو شروع نہیں ہوتا ہے اور اجارہ میں از سر نو شروع ہوتا ہے پس اس کو اختیار ہے کہ کفالت آئندہ کو چھوڑ دے کذا فی الاختیار پس اگر کفیل مر گیا اور اس کے بعد مستاجر ایک مہینہ مکان میں رہا تو جس قدر اس پر لازم آئے کفیل کے ترکہ پر لازم ہو گا اور موت سے یہ کفالت مثل کفالت درک کے باطل نہیں ہوتی ہے بخلاف کفالت بالنفس کے کہ وہ باطل ہو جاتی ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور اجرت کے کفیل کو ادا کرنے سے پہلے یہ اختیار ہے کہ مستاجر سے مواخذہ کرے اور اگر ادا کر دیا تو مستاجر سے لے سکتا ہے بشرطیکہ کفالت اس کے حکم سے ہو کسی شخص نے ایسے لڑکے کو جو تصرفات سے باز رکھا گیا ہے دس درہم دیئے اور کہا کہ اس کو اپنے واسطے صرف کرے پھر ایک شخص نے دینے والے کی ضمانت کی تو صحیح نہیں کیونکہ اس نے لڑکے کی طرف سے ایسی چیز کی ضمانت کی جو مضمون علیہ نہیں ہے اور اگر دے دینے سے پہلے کسی نے اس طرح ضمانت کی کہ تو اس کو دس درہم دے اس شرط پر کہ میں تیرے لئے ان دس درہم کا ضامن ہوں تو یہ صحیح ہے گویا ضامن نے دس درہم اس سے قرض لئے اور حکم دیا کہ تو اس لڑکے کو دے دے اور لڑکا اس کی طرف سے قبضہ کا نائب ہو جائے گا اور اسی طرح اگر ایسے لڑکے کے لئے جو تصرفات سے منع کیا گیا ہے کوئی چیز فروخت کی اور ثمن پر قبضہ کر لیا پھر ایک شخص نے مشتری کے واسطے ضمان

درک کی پس اگر لڑکے کے ثمن پر قبضہ کرنے کے بعد ضمانت کی تو کفالت صحیح نہیں ہے اور اگر اس سے پہلے کفیل ہوا تو صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے مال اجارہ کی ضمانت کی پھر اجارہ فسخ ہو گیا ☆

اگر کوئی شخص گونگا ہے اور وہ سمجھتا ہے اور لکھتا ہے اور اس نے نفس یا مال کی کفالت اپنے اوپر لکھی یا اس کے واسطے کسی نے کسی چیز کی کفالت کی اور اس نے تحریر سے قبول کیا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے رطب یعنی خر بائے تر کی کفالت کی اور اصیل پر بوجہ اس کے کہ اس کا زمانہ منقطع ہو گیا تھا رطب کی قیمت کے واسطے قاضی نے حکم دیا تو کفیل پر رطب باقی رہیں گے اور تغیر نہ ہو گا اور اگر اصیل سے قیمت لی گئی تو کفیل بری ہو جائے گا اور اگر اس نے رطب ادا کر دیئے تو اپنے اصیل سے قیمت لے لے گا یہ کافی میں لکھا ہے مرض الموت کے مریض نے اگر کسی کی طرف سے مال کی کفالت کی پس اگر اس پر اس قدر قرض ہو جو اس کے کل مال کو محیط ہے تو کل کفالت باطل ہے اور اگر قرض نہ ہو تو بقدر تہائی مال کے کفالت جائز ہے اور اگر اس نے کسی وارث کی طرف سے یا کسی وارث کے واسطے کفالت کی تو تہائی بھی جائز نہ ہو گی قال المترجم لقولہ علیہ السلام لا وصیۃ لوارث پس جب وصیت وارث کے حق میں نہ ہوئی تو کفالت باطل ہو گئی اگر مریض نے کسی کی طرف سے ہزار درہم کی کفالت کی اور اس پر قرض نہیں ہے پھر اس نے کسی اجنبی کے واسطے اس قدر قرضہ کا اقرار کیا جو اس کے تمام مال کو محیط ہے پھر کفیل مر گیا تو جس کے لئے قرضہ کا اقرار کیا ہے وہ کفیل کے ترکہ کا اس سے زیادہ حق دار ہے جس کے لئے کفالت کی ہے اور اگر اس کا ترکہ اس قدر قرضہ سے جس کا اقرار کیا ہے زیادہ ہو تو دیکھا جائے گا کہ اگر قرضہ ادا کرنے کے بعد باقی کی تہائی میں سے کفالت نکل سکتی ہے تو کل کفالت صحیح ہے اور اگر کل کفالت اس سے نہ نکل سکتی ہو تو کفالت بقدر تہائی باقی مال کے جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے

امام سے سوال کیا گیا کہ ایک شخص نے مال اجارہ کی ضمانت کی پھر اجارہ فسخ ہو گیا اور انہوں نے اسی مال پر از سر نو عقد کیا تو فرمایا کہ وہ شخص کفیل نہ رہے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

۱۔ قولہ مضمون علیہ : یعنی لڑکے کے پاس کی ضمانت نہ تھی اور غیر مضمون کی کفالت نہیں ہوتی ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Page: 89 Kitab al-Kafala (The Book of Suretyship)

A person had a deferred debt (miyadi qarz) of one thousand Dirhams from another. He requested a guarantor (Kafil) from the debtor for the loan. According to the 'Zahir al-Riwayah' (authoritative transmissions) from our associates (Hanafi jurists), the Qazi (Judge) shall not compel him to provide a guarantor. It is mentioned in 'Al-Muntaqa' that he shall be asked to provide a guarantor, even if the debt is deferred. It is further stated that in a deferred debt, if the Qazi took a guarantor from the adversary who intended to disappear, he shall enforce it. The evidence for this is that if a woman requests a guarantor for her maintenance (Nafqa) at the time her husband is leaving for a journey, then by way of juristic preference (Istihsan) according to Imam Abu Yusuf (RA), the Qazi shall take a guarantor from him for one month’s maintenance. This is for the convenience of the people and is based on Istihsan according to Imam Abu Yusuf (RA). Sadr al-Shahid (RA) has written in his 'Waqi'at' that the fatwa in the matter of maintenance is based on the opinion of Imam Abu Yusuf (RA) for the sake of leniency towards the people. Thus, if a Mufti gives a similar fatwa in other debts for convenience, it is better. This is recorded in 'Al-Zakhira'. If someone becomes a guarantor for the wealth due from another, and then the creditor (Makful Lahu), the debtor (Makful Anhu), and the guarantor (Kafil) disagree: the guarantor admits to a hundred Dirhams, the creditor claims Dinars, and the debtor admits to a 'Garihun' (likely bundles/skeins), then nothing (additional) shall be due from the guarantor or the debtor. In such a situation, an oath shall be taken from each of them. If both the guarantor and the debtor take the oath, both are exonerated. If one takes the oath and the other refuses, the claim is established against the one who refused, and the one who took the oath is exonerated. This is written in 'Al-Muhit'. If a guarantor said, "I stood guarantee for the wealth due to you from such-and-such person for one month, and after the month there is no guarantee; rather, I sought release from the claim of guarantee," and the owner of the wealth said, "No, rather you stood guarantee on the condition that I would not demand from you for one month and would demand after the month," then the statement of the owner of the wealth shall be considered reliable, and the statement of the guarantor shall not be reliable. This is written in 'Al-Tatarkhaniyya'.

If a person says to another, "I have accepted the guarantee of the person (nafs) of such-and-such individual for you," and the creditor had no claim against that debtor, the guarantee is valid. Regarding the right of the guarantor, the appearance of the debtor in the assembly (of the Qazi) becomes a binding obligation (Mustahiq Alayhi)

١ـہ for the claimant. Thus, this guarantee, in the estimation of the guarantor and the claimant, occurred based on the actual right of entitlement, and it became equivalent to a situation where someone stood guarantee for wealth on behalf of someone else while the defendant denied the wealth. Therefore, if the claimant filed a lawsuit against the guarantor himself and the guarantor told the Qazi that the creditor has no right over the debtor, this shall not be entertained. This is written in 'Al-Muhit'. If someone ordered another to pay his debt from his (the first person's) wealth, and the person refused to pay, he shall not be compelled. However, if he had accepted the guarantee (Kafala), then he shall be compelled to pay. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

It is in 'Al-Muntaqa' that a person paid another one thousand Dirhams inside a bag, then feared a shortage occurred, so the other person stood guarantee for it. Later, when he checked, they were complete but were debased (Ziuf) ٢ـہ coins; according to Imam Azam (RA), there is no liability upon him, while according to Imam Abu Yusuf (RA), he is the guarantor for one thousand high-quality (Jayyid) Dirhams and should return the debased coins to the debtor. If a debt is shared between two persons, and one stands guarantee for the portion of the other partner, it is void. If a woman's dowry (Mahr) of one thousand Dirhams was due from her husband and someone stood guarantee on behalf of her husband, then the woman died and her heirs are her husband and a brother, the guarantor shall be released from half the wealth and remain the guarantor for the brother's portion, i.e., half. If a Muslim [guaranteed] for another Muslim regarding a certain amount of wealth...

Footnotes: ١ـہ The statement 'Mustahiq Alayhi' means a right will be binding upon him to appear in the Qazi's assembly at the time of demand. ٢ـہ The statement 'Ziuf' means debased/counterfeit [coins]. 12. ٣ـہ The statement 'Half'. This...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 पृष्ठ: 89 किताब अल-कफ़ाला (जमानत की किताब)

एक व्यक्ति के दूसरे पर एक हज़ार दिरहम मियादी ऋण (deferred debt) थे। उसने ऋण के लिए ऋणदाता से कोई कफ़ील (जमानतदार) मांगा, तो हमारे साथियों (हनफ़ी फ़ुक़हा) के ज़ाहिर अल-रिवायत के अनुसार क़ाज़ी (न्यायाधीश) उसे कफ़ील देने के लिए मजबूर नहीं करेगा। 'मुंतक़ी' में उल्लेख है कि उससे कफ़ील देने की माँग की जाएगी, चाहे ऋण मियादी ही क्यों न हो। इसके बाद उल्लेख किया गया कि मियादी ऋण में यदि क़ाज़ी ने उस प्रतिपक्षी (adversary) से, जो ग़ायब हो जाना चाहता है, कफ़ील लिया तो वह इसे लागू करेगा। इसका प्रमाण यह है कि यदि एक स्त्री ने अपने गुज़ारे (नफ़क़ा) के लिए अपने पति के सफ़र पर जाने के समय कफ़ील माँगा, तो इस्तेहसानन (juristic preference) इमाम अबू यूसुफ़ रह. के निकट क़ाज़ी उससे एक महीने के नफ़क़ा के लिए कफ़ील लेगा। यह लोगों की सुगमता के लिए है और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के निकट इस्तेहसान पर आधारित है। सद्र अल-शहीद रह. ने अपने 'वाक़िआत' में लिखा है कि नफ़क़ा के मसले में लोगों पर नरमी के लिए इमाम अबू यूसुफ़ रह. के कथन पर फ़तवा है। अतः यदि अन्य ऋणों में भी किसी मुफ़्ती ने सुगमता के लिए ऐसा ही फ़तवा दिया तो बेहतर है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे की ओर से उस पर आने वाले धन की कफ़ालत (जमानत) की, फिर मक़फ़ूल लहू (लेनदार), मक़फ़ूल अन्हु (ऋणी) और कफ़ील में मतभेद हो गया: कफ़ील ने सौ दिरहम स्वीकार किए, मक़फ़ूल लहू ने दीनार का दावा किया और मक़फ़ूल अन्हु ने एक 'गरियों' (संभवतः गांठों या कपड़ों) को स्वीकार किया, तो कफ़ील और मक़फ़ूल अन्हु पर कुछ भी (अतिरिक्त) न होगा। ऐसी स्थिति में दोनों में से प्रत्येक से शपथ ली जाएगी। यदि कफ़ील और मक़फ़ूल अन्हु दोनों ने शपथ ली तो दोनों मुक्त हो गए, और यदि एक ने शपथ ली और दूसरे ने इनकार किया तो इनकार करने वाले पर दावा सिद्ध हो जाएगा और शपथ लेने वाला मुक्त होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी कफ़ील ने कहा कि मैंने तेरे लिए उस धन की, जो तेरा फलां व्यक्ति पर है, एक महीने तक की कफ़ालत की थी और महीने के बाद कफ़ालत नहीं है, बल्कि मैंने कफ़ालत की माँग से मुक्ति ले ली थी; और धन के स्वामी ने कहा कि नहीं, बल्कि तूने इस शर्त पर कफ़ालत की थी कि मैं तुझसे एक महीने तक माँग नहीं करूँगा और महीने के बाद माँग करूँगा, तो धन के स्वामी का कथन मान्य होगा और कफ़ील का कथन मान्य नहीं होगा। यह 'तातारीख़ानिया' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि मैंने फलां व्यक्ति के व्यक्तित्व (नफ़्स) की कफ़ालत तेरे लिए स्वीकार की, और मक़फ़ूल लहू उस मक़फ़ूल अन्हु पर कुछ दावा नहीं करता था, तो कफ़ालत वैध है।

कफ़ील के अधिकार में मक़फ़ूल अन्हु का सभा (मजलिस) में उपस्थित होना याचक के लिए 'मुस्तहिक़ अलैहि' १ (अनिवार्य) हो जाएगा। अतः यह कफ़ालत कफ़ील और वादी के विचार में मूल रूप से अधिकार की वास्तविकता पर हुई, और यह उस स्थिति के समान हो गई जहाँ किसी ने दूसरे की ओर से धन की कफ़ालत की और प्रतिवादी धन से इनकार करता हो। अतः यदि कफ़ील पर याचक ने व्यक्तिगत रूप से दावा किया और उसने क़ाज़ी से कहा कि मक़फ़ूल अन्हु पर उसका कोई अधिकार नहीं है, तो इस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने एक व्यक्ति को आदेश दिया कि वह अपने धन में से मेरा ऋण चुका दे और उसने भुगतान से इनकार किया, तो उसे मजबूर नहीं किया जाएगा। लेकिन यदि उसने कफ़ालत स्वीकार की हो, तो उसे भुगतान के लिए मजबूर किया जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

'मुंतक़ी' में है कि किसी व्यक्ति ने दूसरे को एक थैली में एक हज़ार दिरहम दिए, फिर उसे कमी का भय हुआ, तो दूसरे व्यक्ति ने उसकी कफ़ालत कर ली। फिर जब उसने देखा तो दिरहम पूरे थे लेकिन वे 'ज़ियुफ़' २ (खोटे/निम्न गुणवत्ता वाले) थे, तो इमाम आज़म रह. के निकट उस पर कोई हर्जाना नहीं है, जबकि इमाम अबू यूसुफ़ रह. के निकट वह एक हज़ार अच्छे(जय्यद) दिरहम का उत्तरदायी है और ऋणी को खोटे सिक्के वापस कर दे। यदि ऋण दो व्यक्तियों में साझा है, फिर एक ने दूसरे साझेदार के हिस्से की कफ़ालत की, तो वह अमान्य है। यदि एक महिला के महर के एक हज़ार दिरहम उसके पति पर बकाया थे और उसके पति की ओर से किसी ने उसकी कफ़ालत की, फिर वह महिला मर गई और उसके वारिस उसका पति और एक भाई हैं, तो कफ़ील आधे धन से मुक्त हो जाएगा और भाई के हिस्से यानी आधे का कफ़ील बना रहेगा। यदि किसी मुसलमान ने दूसरे मुसलमान पर किसी धन का...

पाद-टिप्पणियाँ: १ 'मुस्तहिक़ अलैहि' का कथन, अर्थात उस पर अधिकार अनिवार्य होगा कि वह माँग के समय क़ाज़ी की सभा में उपस्थित हो। २ 'ज़ियुफ़' का अर्थ खोटे (सिक्के) है। १२ ३ कथन 'आधे'। इस...

ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم میعادی قرض تھے اس نے قرضہ کے واسطے قرض دار سے کوئی کفیل طلب کیا تو ہمارے اصحاب سے ظاہر الروایہ کے موافق قاضی کفیل دینے کے واسطے اس پر جبر نہ کرے گا اور منتقی میں مذکور ہے کہ اس سے کفیل دینے کا مطالبہ کرے گا اگر چہ قرض میعادی ہو اور اس کے بعد ذکر کیا کہ میعادی قرض میں قاضی نے اگر اس مخاصم سے جو غائب ہو جانا چاہتا ہے کفیل لیا تو اس کو نافذ کرے گا اس دلیل سے کہ عورت نے اگر اپنے نفقہ کے واسطے اپنے شوہر کے سفر کو جانے کے وقت کفیل طلب کیا تو استحسانا امام ابو یوسفؒ کے نزدیک قاضی اس سے ایک مہینہ کے نفقہ کے واسطے کفیل لے گا اور یہ لوگوں کے حق میں آسانی کے واسطے ہے اور یہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک استحسانا ہے اور صدر الشہیدؒ نے اپنے واقعات میں لکھا ہے کہ مسئلہ نفقہ میں لوگوں پر نرمی کے واسطے امام ابو یوسفؒ کے قول پر فتویٰ ہے پس اگر اور قرضوں میں بھی کسی مفتی نے لوگوں پر آسانی کے واسطے ایسا ہی فتویٰ دیا تو بہتر ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے کی طرف سے جو اس کے اوپر مال آتا ہے اس کی کفالت کی پھر مکفول لہ اور مکفول عنہ اور کفیل نے باہم اختلاف کیا اور کفیل نے سو درہم کا اقرار کیا اور مکفول لہ نے ہمیں دینار کا دعویٰ کیا اور مکفول عنہ نے ایک گریہوں (گرہوں) کا اقرار کیا تو کچھ بھی کفیل اور مکفول عنہ پر نہ ہوگا اور جب ایسا واقع ہوا تو دونوں میں سے ہر ایک سے قسم لی جائے گی پس اگر دونوں کفیل اور مکفول عنہ نے قسم کھائی تو دونوں بری ہو گئے اور اگر ایک نے قسم کھائی اور دوسرے نے انکار کیا تو منکر پر دعویٰ ثابت ہو گا اور قسم کھانے والا بری ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی کفیل نے کہا کہ میں نے تیرے واسطے اس مال کی جو تیرا فلاں شخص پر آتا ہے ایک مہینہ تک کی کفالت کی تھی اور بعد

مہینہ کے کفالت نہیں بلکہ میں نے مطالبہ کفالت سے برات کر لی تھی اور مال کے مالک نے کہا کہ نہیں بلکہ تو نے اس شرط سے کفالت کی تھی کہ میں تجھ سے ایک مہینہ مطالبہ نہ کروں گا اور بعد مہینہ کے مطالبہ کروں گا تو مال کے مالک کا قول معتبر ہے اور کفیل کا قول معتبر نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے فلاں شخص کے نفس کی کفالت تیرے واسطے قبول کی اور مکفول لہ اس مکفول عنہ پر کچھ دعویٰ نہیں کرتا تھا تو کفالت جائز ہے اور کفیل کے حق میں مکفول عنہ کا مجلس میں آنا طالب کے لئے مستحق علیہ ہو جائے گا ۱؎ پس یہ کفالت کفیل اور مدعی کے زعم میں اصل پر حق استحقاق کے واقع ہوئی اور گویا بمنزلہ اس صورت کے ہوئی کہ کسی شخص نے کسی کی طرف سے مال کی کفالت کی اور مدعا علیہ مال سے انکار کرتا ہو پس اگر کفیل بنفسہ پر طالب نے نالش کی اور اس نے قاضی سے کہا کہ مکفول عنہ پر اس کا کچھ حق نہیں ہے تو اس پر التفات نہ کیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے ایک شخص کو حکم دیا کہ اپنے مال میں سے میرا قرضہ ادا کرے اور اس نے ادا کرنے سے انکار کیا تو اس پر جبر نہ کیا جائے گا مگر جبکہ اس نے کفالت اختیار کی ہو تو اس پر ادا کرنے کے واسطے جبر کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

منتقی میں ہے کہ کسی شخص نے دوسرے کو ایک ہزار درہم ایک تھیلی کے اندر ادا کر دیئے پھر اس کو خوف کمی کا ہوا پس دوسرے شخص نے اس کی کفالت کر لی پھر جب اس نے دیکھا تو پورے پائے مگر وہ زیوف ۲؎ تھے تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس پر کچھ ضمان نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہزار درہم جید کا ضامن ہے اور قرض دار کو زیوف واپس کر دے اگر قرضہ دو شخصوں میں مشترک ہے پھر ایک نے دوسرے شریک کے حصہ کی کفالت کی تو باطل ہے اگر ایک عورت کے مہر کے ہزار درہم اس کے شوہر پر تھے اور اس کے شوہر کی طرف

سے ایک شخص نے اس کی ضمانت کر لی پھر وہ عورت مرگئی اور اس کا وارث اس کا شوہر اور ایک بھائی ہے تو کفیل آدھے مال سے بری ہو جائے گا اور بھائی کے حصہ یعنی نصف کا کفیل رہے گا اگر کسی مسلمان نے دوسرے مسلمان پر کسی قدر مال کا

حواشی: ۱؎ قول مستحق علیہ یعنی اس پر حق واجب ہوگا کہ قاضی کی مجلس میں طلب کے وقت حاضر ہوا۔ ۲؎ قولہ زیوف کھوٹے ۱۲ ۳؎ قول آدھے۔ اس...

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 5 | 90 | Kitab al-Kafalah (Book of Suretyship)

A claim was made, and the defendant denied it. The claimant asserted that a certain Dhimmi (non-Muslim citizen) stood surety on behalf of the defendant by his order, but the surety denies it. If two Dhimmis testify to this, their testimony will be valid against a Dhimmi claimant but not against a Muslim defendant, to the extent that if the surety paid the amount, he cannot recover it from the principal debtor on this basis. This is mentioned in the general narrations of 'Kitab al-Asl', while some narrations state that such testimony will not be accepted at all; this is recorded in 'al-Muhit'.

If a surety for a person (Kafil bin-Nafs) or property (Kafil bil-Mal) wishes to withdraw from the obligation of suretyship in the presence of the creditor (Makful lahu) and the debtor (Makful 'anhu), he shall not be released and will remain a surety. Conversely, if an agent (Wakil) wishes to withdraw in the presence of his principal (Muwakkil), he ceases to be an agent. There is an indication in 'Kitab al-Hiyal' that a surety can also exit from suretyship. The method described there is: if a person had a debt against another due at a future date or in installments, and then someone told the creditor, "When the time for your debt against so-and-so comes, I will be a surety for his person (nafs), or I will be a surety for his person at the time of each installment's due date"; then, if the surety wished to withdraw before the maturity of the debt, he does not have that right. Therefore, the restriction in this problem—that it cannot happen before the due date—indicates that if the debt were currently due, he would have had the right to withdraw. This is mentioned in 'al-Dhakhirah'. Suretyship and pledging are permissible regarding Khiraj (land tax), as stated in 'al-Hidayah'. Some have stated that Khiraj refers to 'Khiraj-e-Muwazzaf' (fixed land tax). As for 'Nawaib' (state levies/contributions), those that are based on justice—such as expenses for digging a common canal, neighborhood watch, or raising funds for prisoner ransoms or military equipment when the treasury is empty—suretyship for them is valid by consensus. However, those 'Nawaib' that are not based on justice, such as daily or monthly taxes imposed by rulers in our times on tailors, dyers, etc., are considered oppression (zulm). Scholars have disagreed regarding the validity of suretyship for such taxes. It is written in 'Fath al-Qadir' that the fatwa (legal ruling) is in favor of its validity, and this is also stated in 'Sharh al-Wiqayah'.

Among the scholars who lean towards its validity is Sheikh Ali Bazori, as mentioned in 'al-Hidayah'. Al-Nasafi and Shams al-A'immah Qadi Khan have also said the same, because the demand in such cases is most severe, and this is what is considered in

the chapter on suretyship. For this reason, we have said that whoever strives in the installment-based payment of these levies will be rewarded, even if the one collecting them is an oppressor. This is in 'Mi'raj al-Dirayah'. There are three types of contracts where suretyship is made a condition. The first type is where if the surety is absent—whether he accepted the suretyship or not—or if he is present but did not accept, the contract will be void (fasid) by analogy (qiyas) and legal preference (istihsan). If he is present and has accepted, it is valid by istihsan. This applies to every contract that becomes void due to corrupt conditions, such as sales (bay'), leases (ijarah), and advance payment sales (salam). The second type comprises those where a condition of suretyship does not invalidate the contract, whether the surety is present or absent, and whether he accepts or not. This applies to every contract in which corrupt conditions are not invalidating, such as loans (qard), financial rights, marriage (nikah), and settlements for intentional homicide (sulh 'an dam al-'amd). However, if the surety does not accept, suretyship will not be established, but if he accepts, it will be. The contract itself remains valid in any case and will not be invalidated by the condition of suretyship. The third type is where a condition of suretyship was made and the surety accepted it; in this case, it is valid regardless of whether the surety is present or...

Footnotes: 1. Because in the woman's estate, half belongs to the husband and half to the brother. 2. The aforementioned indication is remote because the creditor gave the money based on his suretyship. Yes, if he became a surety after the debt transaction, this ruling is plausible. 3. 'Muwazzaf' means it is not based on produce but is fixed in cash. 'Nawaib' refers to items imposed for things like watchmen duties, bridge repairs, or extraordinary taxes.

दावा किया गया और उसने इनकार कर दिया, और दावा करने वाले ने यह दावा किया कि उसकी ओर से उसके आदेश पर फ़लां ग़ैर-मुस्लिम (ज़िम्मी) ने ज़मानत (कफ़ालत) ली थी, जबकि ज़मानत देने वाला (कफ़ील) इससे इनकार कर रहा है। यदि इस पर दो ग़ैर-मुस्लिमों ने गवाही दी, तो दोनों की गवाही ग़ैर-मुस्लिम (मुद्दई) पर तो जायज़ होगी, लेकिन मुसलमान प्रतिवादी पर जायज़ नहीं होगी। यहाँ तक कि यदि कफ़ील ने माल अदा कर दिया, तो इस आधार पर वह अपने मूल देनदार (असील) से वसूल नहीं कर सकता। 'किताबुल असल' की सामान्य रिवायतों में ऐसा ही उल्लेख है, और कुछ रिवायतों में है कि यह गवाही बिल्कुल स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि जान या माल का कफ़ील, लेनदार और मूल देनदार के सामने स्वयं को ज़मानत के दायित्व से अलग करना चाहे, तो वह मुक्त नहीं होगा और कफ़ील बना रहेगा। वहीं दूसरी ओर, यदि कोई वकील मुवक्किल के सामने स्वयं को अलग करना चाहे, तो वह वकालत से बाहर हो जाएगा। 'किताबुल हियल' में संकेत है कि कफ़ील भी कफ़ालत से निकल सकता है, और वहाँ इसकी विधि यह बताई गई है कि यदि किसी व्यक्ति का दूसरे पर समयबद्ध या किस्तों में ऋण था, और फिर किसी व्यक्ति ने ऋणदाता से कहा कि जब अमुक व्यक्ति पर तुम्हारे ऋण का समय आए तो मैं तुम्हारी ओर से उसके अस्तित्व (नफ़्स) का कफ़ील हूँ, या हर किस्त की समय-सीमा पर मैं उसकी ज़मानत लेता हूँ; फिर ऋण का समय आने से पहले यदि कफ़ील ने स्वयं को अलग करना चाहा, तो उसे इसका अधिकार नहीं है। अतः इस मसले में यह शर्त लगाना कि समय आने से पहले ऐसा नहीं हो सकता, इस बात की ओर संकेत है कि यदि ऋण तुरंत देय होता तो उसे अलग होने का अधिकार होता। ऐसा ही 'ज़खीरा' में है। खराज (भूमि कर) में कफ़ालत और गिरवी रखना जायज़ है, जैसा कि 'हिदाया' में है। कुछ ने कहा कि खराज से तात्पर्य 'खराज-ए-मुवज़्ज़फ़' (निश्चित कर) है। 'नवाइब' (राजकीय अंशदान) का हाल यह है कि जो न्यायसंगत हैं, जैसे साझा नहर की खुदाई का खर्च, मोहल्ले की चौकीदारी, या राजकोष खाली होने की स्थिति में कैदियों की मुक्ति के लिए धन जुटाना या सेना के साजो-सामान के लिए धन लेना, तो इसकी कफ़ालत सर्वसम्मति से जायज़ है। और जो 'नवाइब' न्यायपूर्ण नहीं हैं, जैसे हमारे ज़माने में बादशाहों द्वारा दर्जियों या रंगरेजों आदि पर लगाया गया दैनिक या मासिक कर, तो यह ज़ुल्म (अत्याचार) है। इसकी कफ़ालत के सही होने में विद्वानों के बीच मतभेद है। 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है कि इसके सही होने पर फ़तवा है, और यही 'शराह विक़ाया' में भी लिखा है।

जो विद्वान इसकी वैधता (सिहत) की ओर झुकाव रखते हैं, उनमें शेख अली बज़ोरी भी शामिल हैं, जैसा कि 'हिदाया' में है। न्स्फी और शम्सुल आइम्मा क़ाज़ी खान ने भी यही कहा है, क्योंकि इसमें मांग बहुत कठोर होती है और कफ़ालत के अध्याय में इसी का ध्यान रखा जाता है। इसीलिए हमने कहा कि जो व्यक्ति इन करों की किस्तों को व्यवस्थित करने में प्रयास करे, उसे पुण्य (सवाब) मिलेगा, भले ही इसे वसूलने वाला ज़ालिम (अत्याचारी) हो। यह 'मेराजुद दराया' में है। जिन अनुबन्धों में कफ़ालत की शर्त रखी गई है, उनकी तीन किस्में हैं। पहली किस्म यह है कि यदि कफ़ील अनुपस्थित हो, चाहे उसने कफ़ालत स्वीकार की हो या नहीं, या उपस्थित हो और उसने स्वीकार न की हो, तो तर्कसंगत (क़ियासन) और विवेकाधीन (इस्तेहसानन) रूप से अनुबन्ध (अक़्द) दूषित (फ़ासिद) होगा; और यदि वह उपस्थित है और उसने स्वीकार कर लिया है, तो इस्तेहसानन वह सही है। यह उन सभी अनुबन्धों का हाल है जो दूषित शर्तों के कारण शून्य (बातिल) हो जाते हैं, जैसे खरीद-बिक्री (बै'), पट्टा (इजारा) और अग्रिम भुगतान (सलम) आदि। दूसरी किस्म वह है जिनमें कफ़ालत की शर्त अनुबन्ध को दूषित नहीं करती, चाहे कफ़ील उपस्थित हो या अनुपस्थित, स्वीकार करे या न करे। यह उन अनुबन्धों का हाल है जिनमें दूषित शर्तें अनुबन्ध को खराब नहीं करतीं, जैसे ऋण (क़र्ज़), वित्तीय अधिकार, विवाह (निकाह), और हत्या के मामले में सुलह। लेकिन जब कफ़ील ज़मानत स्वीकार नहीं करेगा तो वह सिद्ध नहीं होगी, और यदि स्वीकार कर ले तो सिद्ध हो जाएगी, और अनुबन्ध हर तरह से वैध रहेगा और कफ़ालत की शर्त से किसी भी स्थिति में दूषित नहीं होगा। तीसरी किस्म वह है कि जब कफ़ालत की शर्त लगाई गई और कफ़ील ने उसे स्वीकार कर लिया, तो वह सही है, चाहे कफ़ील उपस्थित हो या...

हवाशी (पाद-टिप्पणियाँ): 1. क्योंकि स्त्री के विरासत में आधा पति का और आधा भाई का है। 2. उपर्युक्त संकेत दूरस्थ है क्योंकि ऋणदाता ने उसी की कफ़ालत पर धन दिया है। हाँ, यदि ऋण के सौदे के बाद कफ़ील बना हो, तो यह नियम लागू हो सकता है। 3. मुवज़्ज़फ़ का अर्थ है कि वह उपज पर आधारित नहीं बल्कि नकद निर्धारित है। नवाइब वे चीज़ें हैं जो चौकीदारी, पुल निर्माण या असाधारण करों के रूप में लगाई जाती हैं।

دعویٰ کیا اور اس نے انکار کیا اور طالب نے یہ دعویٰ کیا کہ اس کی طرف سے اس کے حکم سے فلاں ذمی نے کفالت کی تھی اور کفیل منکر ہے اور اس پر دو ذمیوں نے گواہی دی تو دونوں کی گواہی ذمی پر جائز ہوگی اور مسلمان مدعا علیہ پر جائز نہ ہوگی حتی کہ اگر کفیل نے مال ادا کر دیا تو بدیں وجہ اپنے اصیل سے نہیں لے سکتا ہے ایسا ہی عامہ روایات کتاب الاصل میں مذکور ہے اور بعض روایتوں میں ہے کہ یہ گواہی بالکل مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

کفیل بالنفس یا مال نے اگر مکفول لہ و مکفول عنہ کے سامنے اپنے آپ کو عہدہ کفالت سے الگ کرنا چاہا تو بری نہ ہوگا اور کفیل باقی رہے گا اور وکیل نے اگر اپنے تئیں موکل کے سامنے الگ کرنا چاہا تو وکالت سے خارج ہو جائے گا اور کتاب الحیل میں اشارہ ہے کہ کفیل بھی کفالت سے نکل سکتا ہے اور اس کی صورت وہاں یہ ذکر کی ہے کہ اگر ایک شخص کا دوسرے پر کچھ میعادی یا قسط وار قرض تھا پھر ایک شخص نے قرض خواہ سے کہا کہ جب تیرے مال کا جو فلاں شخص پر ہے وقت آئے تو میں تیرے لئے اس کے نفس کا کفیل ہوں یا ہر قسط کی میعاد پر میں اس کے نفس کا کفیل ہوں پھر مال کی میعاد آنے سے پہلے کفیل نے چاہا کہ میں اپنے تئیں الگ کروں تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے پس اس مسئلہ میں یہ قید لگانا کہ میعاد آنے سے پہلے ایسا نہیں ہو سکتا ہے اشارہ ہے کہ اگر مال فی الحال ہوتا تو اس کو اختیار تھا کہ الگ ہو جائے کذا فی الذخیرہ قال المحرجم لعل المقید متعلق بالارادہ فافہم خراج میں کفالت اور رہن جائز ہے کذا فی الہدایہ بعض نے فرمایا کہ خراج سے مراد خراج موظف ہے کذا فی الکفایہ اور نوائب کا حال یہ ہے کہ ان میں جس قدر انصاف سے ہیں مثلاً سب کے واسطے مشترک نہر کے کھودنے کا مصرف یا محلہ کی چوکیداری یا بیت المال کے خالی ہونے کی صورت میں قیدیوں کے فدیہ دینے کے واسطے

تحصیل کرنا یا لشکر جہاد کے سامان کے لئے وظیفہ لینا پس اس کی کفالت بالاجماع جائز ہے اور جو نوائب ایسے ہیں کہ انصاف نہیں ہیں جیسے ہمارے زمانہ میں بادشاہ کی طرف سے روزانہ یا ماہواری ٹیکس درزیوں یا رنگریزوں وغیرہ پر بندھا ہے تو یہ ظلم ہے اور اس کی کفالت کے صحیح ہونے میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور صحیح ہونے پر فتویٰ ہے یہ شرح وقایہ میں لکھا ہے۔

جو مشائخ صحت کی طرف میلان کرتے ہیں ان میں سے شیخ علی بزوری بھی ہیں کذا فی الہدایہ اور نسفی اور شمس الائمہ قاضی خان نے بھی یہی کہا ہے کیونکہ اس میں مطالبہ سب سے بڑھ کر سخت ہے اور باب کفالت میں اسی کا اعتبار ہے اسی وجہ سے ہم نے کہا کہ جو شخص ان نوائب کی قسط بندی میں کوشش کرے اس کو ثواب ہے اگر چہ اس کا لینے والا ظالم ہے یہ معراج الدرایہ میں ہے جن عقود میں کفالت شرط کی گئی تین قسمیں ہیں ایک قسم یہ ہے کہ اگر کفیل غائب ہو خواہ اس نے کفالت قبول کی یا نہ قبول کی یا حاضر ہو اور اس نے نہ قبول کی تو قیاساً و استحساناً عقد فاسد ہو گا اور اگر حاضر ہو اور اس نے قبول کر لیا تو استحساناً صحیح ہے اور یہ ہر عقد کا حال ہے جو شروط فاسدہ سے باطل ہو جاتا ہے جیسے بیع اور اجارہ اور سلم وغیرہ اور دوسری قسم وہ کہ جن میں شرط کفالت مفسد نہیں ہے خواہ کفیل حاضر ہو یا غائب ہو خواہ قبول کرے یا نہ کرے اور یہ ہر عقد کا حال ہے جس میں شروط فاسدہ مفسد نہیں ہیں جیسے قرض اور حق علی المال اور نکاح اور صلح عن دم العمد لیکن جب کفیل کفالت نہ قبول کرے تو ثابت نہ ہوگی اور اگر قبول کر لی تو ثابت ہوگی اور عقد تو ہر طرح ثابت ہے بشرط کفالت سے کسی حال میں فاسد نہ ہو گا تیسری قسم وہ یہ ہے کہ جب کفالت کی شرط لگائی اور کفیل نے قبول کر لی تو صحیح ہے خواہ کفیل حاضر ہو یا

حواشی: ۱- واسطے کہ عورت کے ترکہ میں نصف شوہر کا اور نصف بھائی کا ہے ۱۲ منہ ۲- قولہ قال الحرجہ : خلاصہ یہ ہے کہ اشارہ مذکور بعید ہے اس واسطے کہ قرض دینے والے نے اسی کی کفالت پر مال دیا ہے۔ ہاں اگر بعد معاملہ قرض کے کفیل ہو گیا ہو تو یہ حکم محتمل ہے۔ ۳- قولہ موظف: یعنی پیداوار کی بنائی نہیں بلکہ نقدی بندھا ہوا ہے اور نوائب وہ چیزیں ہیں جو مانند چوکیداری و تعمیر پل وغیرہ کے اور مانند غیر معمولی ٹیکس وغیرہ کے باندھ جائیں۔ ۱۲

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (91) Kitab al-Kafala (Book of Suretyship)

...he disappeared and did not accept, then it is not valid. A person owed another person one thousand dirhams as the price of a sale or a 'salam' (advance payment sale) payable immediately. He requested to pay in installments on the condition that a certain person would be the surety (kafeel). The creditor accepted. If the kafeel accepted, then the delay is valid, whether the debtor is present or absent; otherwise, it is not. This is written in Al-Muheet.

Two persons were on a boat going to a place where the water was shallow. One said to the other, "Throw your property into the water on the condition that my property shall be shared between both of us." This agreement is void (fasid), and he shall be liable for half the value of the property, as stated in Muheet al-Sarakhsi. The reasoning is that this person effectively becomes a purchaser of half the property he threw away in exchange for half of his own property; this is written in Tatarkhaniya. If someone sues another claiming, "I gave you two slaves as 'Baza'at' (goods for trade) and said that if they commit embezzlement in the property you received from me as a bailee, I would be the surety and responsible for it, and they have embezzled this much of my property, it is mandatory for you to pay," then this claim is valid; this is recorded in Fusul 'Imadiya. If a claimant demands a surety for the claimed property from the defendant, the claim will either be for movable property, immovable property (aqar), or a debt. If it is movable property and is a fungible ('mithli') item, the defendant will not be forced to provide a surety because it is not necessary to produce the specific item of claim. If it is not a fungible item, such as a slave, a horse, or cloth, etc., he will be compelled to provide a surety. If the claim is for immovable property or a debt, a surety cannot be demanded; this is written in Muheet Sarakhsi. It is narrated from Imam Abu Yusuf in 'Nawadir Ibn Sama'a' that a person slaughtered and ate another's goat, and then someone stood surety for that goat; according to Imam Azam (Abu Hanifa), the suretyship will not be valid because the goat itself was no longer due from the person, but rather its value. Similarly, if someone lent a goat and the borrower took possession and destroyed it, then a person stood surety for the goat on his behalf, the suretyship will not be binding because the goat was not due. These issues from Imam Azam are explicit proof that his view is that after the destruction of a usurped object, the owner's right pertains to its value and not to the specific object itself. However, in the book 'Al-Asl' regarding settlements (sulh), it is narrated from Imam Azam that the right of the person whose property was destroyed ('mustahlak alayh') pertains to the specific object itself, to the

extent that he stated it is permissible to settle for more than its value after it is destroyed. Imam Abu Yusuf stated, "However, my opinion is that if someone usurped another's goat and slaughtered it, and another person stood surety for it, I would make the suretyship binding on him and would depart from analogy (qiyas) in this case." He also stated that this applies to all animals. Similarly, if someone usurped a slave and the slave died in his possession, and someone stood surety for him, I would hold him liable as a surety. Therefore, such cases from Imam Abu Yusuf are clear proof that his view is that in usurped property, the owner's right pertains to the specific object itself even after its destruction, and not merely its value; this is written in 'Az-Zakheera'.

It is written in 'Al-Asl' that if someone usurped another's slave, handmaid, animal, or certain goods, and someone stood surety for it, it is valid. It is mandatory for the surety to return the specific object as long as it exists. If it is destroyed, then returning its value is mandatory, just as it is mandatory for the original usurper. In case of disagreement between the surety and the claimant regarding the amount of its value, the word of the surety shall be taken as credible. If the usurper admitted a higher value for the object than stated by the surety, he shall be liable for that amount, but the surety shall not. If witnesses are produced proving a higher value, then the excess shall also be binding on the surety. The book does not mention the scenario where an oath is taken from the principal debtor and he denies, then whatever excess...

---

1. The statement is valid because the surety saved these poor people from oppression, and this session shall not be invalid. 2. 'Mustahlak alayh' refers to the person whose property has been destroyed.

वह गायब हो गया और उसने उसे स्वीकार नहीं किया तो यह सही नहीं है। किसी व्यक्ति पर दूसरे के हज़ार दिरहम किसी बिक्री की कीमत या 'सलम' (अग्रिम भुगतान वाली बिक्री) के रूप में तत्काल देय थे। उसने अनुरोध किया कि वह इसे किस्तों में कर दे इस शर्त पर कि फलां व्यक्ति ज़मानतदार (कफ़ील) है। उसने इसे मंज़ूर कर लिया। अतः यदि कफ़ील ने मंज़ूर कर लिया तो देरी करना सही है, चाहे वह उपस्थित हो या अनुपस्थित, अन्यथा नहीं। यह 'मुहीत' में लिखा है।

दो व्यक्ति एक नाव पर सवार होकर ऐसी जगह जा रहे थे जहाँ पानी कम था। फिर एक ने दूसरे से कहा कि तुम अपना माल इस शर्त पर पानी में फेंक दो कि मेरा माल हम दोनों के बीच साझा होगा, तो यह 'फासिद' (अमान्य) है और वह उसके माल की आधी कीमत का ज़मानतदार होगा, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़्सी' में लिखा है। और इसका तरीका यह है कि यह व्यक्ति उसके उस माल का, जिसे उसने फेंक दिया, आधे माल के बदले में खरीदार बन गया; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे पर दावा किया कि "जो दो गुलाम मैंने तुम्हें व्यापार (बज़ाअत) के लिए दिए थे और कहा था कि यदि वे तुम्हारे माल में ख्यानत (गबन) करें जो माल प्राप्त करने वाले के रूप में मेरे पास ज़मानत में है और उसकी ज़िम्मेदारी मुझ पर है, और उन्होंने मेरे माल में इतनी ख्यानत की है, तो तुम्हारे लिए देना अनिवार्य है", तो यह दावा सही है; यह 'फ़ुसूल इमादिया' में है। यदि वादी (मुद्दई) ने प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) से दावे के माल पर ज़मानतदार माँगा, तो दावा या तो चल संपत्ति (माल-ए-मनकूला) होगा या अचल संपत्ति (अक़ार) या ऋण (दैन)। अतः यदि यह चल संपत्ति हो और 'मिस्ली' (समान उपलब्ध) चीज़ हो, तो उस पर कफ़ील देने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा क्योंकि उस पर दावे के माल को स्वयं पेश करना अनिवार्य नहीं है। और यदि 'मिस्ली' चीज़ न हो जैसे गुलाम, घोड़ा, या कपड़ा आदि, तो कफ़ील देने पर मजबूर किया जाएगा। यदि दावे में अचल संपत्ति या ऋण हो, तो वह कफ़ील नहीं ले सकता; यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने दूसरे की बकरी ज़बह करके खा ली, फिर किसी ने उस बकरी की ज़मानत ले ली, तो इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार उस पर उसकी ज़मानत नहीं होगी क्योंकि उस पर बकरी देना अनिवार्य नहीं रह गया था बल्कि उसकी कीमत देना अनिवार्य था। इसी तरह यदि किसी ने एक बकरी ऋण दी और उसने उस पर कब्ज़ा करके उसे नष्ट कर दिया, फिर एक व्यक्ति ने उसकी ओर से बकरी की ज़मानत दी, तो ज़मानत अनिवार्य नहीं होगी क्योंकि उस पर बकरी अनिवार्य नहीं थी। अतः इमाम आज़म के ये मसले इस बात का स्पष्ट प्रमाण हैं कि उनके

अनुसार गबन की गई चीज़ के नष्ट होने के बाद उसका अधिकार उसकी कीमत से संबंधित होता है न कि स्वयं उस वस्तु से। और 'किताब अल-अस्ल' के सुलह (समझौते) के अध्याय में इमाम आज़म से रिवायत है कि 'मुस्तहलिक अलैह' (जिसकी वस्तु नष्ट की गई) का अधिकार वस्तु की ज़ात (स्वयं वस्तु) से संबंधित होता है, यहाँ तक कि उन्होंने फरमाया कि गबन की गई वस्तु के नष्ट हो जाने के बाद उसकी कीमत से अधिक पर समझौता करना जायज़ है। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि "लेकिन मेरा कथन यह है कि यदि किसी ने दूसरे की बकरी छीनकर (ग़सब करके) ज़बह कर ली और दूसरे ने उसकी ज़मानत दी, तो मैं उस पर ज़मानत अनिवार्य करूँगा और इसमें कयास (तर्क) को छोड़ दूँगा," और उन्होंने कहा कि सभी जानवरों का यही हाल है। और इसी तरह यदि किसी ने एक गुलाम छीन लिया और वह उसके पास मर गया और किसी ने उसकी ज़मानत ले ली, तो मैं उसे ज़मानतदार करार दूँगा। अतः इमाम अबू यूसुफ के ये मसले इस बात का स्पष्ट प्रमाण हैं कि गबन की गई चीज़ में मालिक का अधिकार नष्ट होने के बाद भी स्वयं उसी वस्तु से संबंधित होता है न कि उसकी कीमत से; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

'अस्ल' में लिखा है कि यदि किसी ने दूसरे का गुलाम, बांदी, जानवर या कुछ सामान छीन लिया और किसी ने उसकी कफ़ालत (ज़मानत) की, तो वह सही है। और कफ़ील पर स्वयं उसी वस्तु को वापस करना अनिवार्य है जब तक कि वह मौजूद है। और यदि वह नष्ट हो जाए, तो उसकी कीमत लौटाना अनिवार्य है जैसा कि मूल व्यक्ति (ग़ासिब) पर भी यही नियम है। और उसकी कीमत की मात्रा के संबंध में यदि कफ़ील और तालिब (लेनदार) में मतभेद हो, तो कफ़ील का कथन विश्वसनीय माना जाएगा। और यदि ग़ासिब ने उस वस्तु की कीमत कफ़ील के बयान से अधिक स्वीकार की, तो वह ग़ासिब पर अनिवार्य होगी लेकिन कफ़ील पर अनिवार्य नहीं होगी। और यदि अधिक कीमत होने पर गवाह पेश किए गए, तो वह अधिकता कफ़ील पर भी अनिवार्य होगी। और किताब में यह स्थिति वर्णित नहीं है कि यदि मूल व्यक्ति (असील) से शपथ ली गई और उसने इनकार किया, तो जो अधिकता...

---

१ सही होने का कारण यह है कि कफ़ील ने उन बेचारों को जुल्म से बचाया और इससे यह सभा (मजलिस) अवैध नहीं होगी। २ 'मुस्तहलिक अलैह' का अर्थ है वह व्यक्ति जिसकी चीज़ नष्ट कर दी गई है।

غائب ہوا اور اس نے نہ قبول کی تو صحیح نہیں ہے کسی شخص کے دوسرے پر ہزار درہم کسی بیع کا ثمن یا سلم کے فی الحال واجب تھے اس نے درخواست کی کہ اس کی قسط کر دے اس شرط پر کہ فلاں شخص کفیل ہے اس نے منظور کیا پس اگر کفیل نے منظور کیا تو تاخیر درست ہے خواہ حاضر ہو یا غائب ورنہ نہیں۔ یہ محیط میں لکھا ہے۔

دو شخص ایک کشتی پر سوار کسی جگہ کو جہاں تھوڑا پانی ہے جاتے تھے پھر ایک نے دوسرے سے کہا کہ تو اپنا مال اس شرط سے پانی میں پھینک دے کہ میرا مال ہم دونوں میں مشترک ہے تو یہ فاسد ہے اور اس کے مال کی نصف قیمت کا ضامن ہوگا کذا فی محیط السرخسی اور اس کا طریقہ یہ ہے کہ یہ شخص اس کے مال کا جواس نے پھینک دیا بعوض نصف مال کے خریدنے والا ہو گیا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ دو غلام تو کہ بمن بضاعت دادی و گفتی کہ اگر وی خیانتی کند در مال تو کہ بضاعت گیرندہ من در ضامنم و عہدہ آن بر من است و وی چندیں از مال من خیانت کردہ است بر تو واجب ست کہ بدہی تو یہ دعویٰ صحیح ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے۔ اگر مدعی نے مدعا علیہ سے مال دعویٰ پر کفیل طلب کیا تو دعویٰ یا مال منقولہ ہو گا یا عقار یا دیں پس اگر منقولہ ہو اور مثلی چیز ہو تو اس پر کفیل دینے کے واسطے جبر نہ کیا جائے گا کیونکہ اس پر مال دعویٰ کا حاضر کرنا ضرور نہیں ہے اور اگر مثلی چیز نہ ہو جیسے غلام یا گھوڑا یا کپڑا وغیرہ تو کفیل دینے پر مجبور کیا جائے گا اگر دعویٰ میں عقار یا دیں ہو تو کفیل نہیں لے سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کی بکری ذبح کر کے کھا لی پھر کسی نے اس بکری کی ضمانت کر لی تو امام اعظم کے نزدیک اس پر اس کی ضمانت نہ ہو گی کیونکہ اس

پر بکری واجب نہ تھی بلکہ اس کی قیمت تھی اسی طرح اگر کسی نے ایک بکری قرض دی اور اس نے قبضہ کر کے اس کو تلف کر دیا پھر ایک شخص نے اس کی طرف سے بکری کی ضمانت کی تو ضمانت لازم نہ ہو گی کیونکہ اس پر بکری لازم نہ تھی پس اس قسم کے یہ مسائل امام اعظم سے مصرح ہیں اس کی دلیل ہیں کہ غصب کی چیز تلف ہونے کے بعد اس کا حق اس کی قیمت سے متعلق ہوتا ہے نہ بعینہ اس شئی سے اور کتاب الاصل کی صلح میں امام اعظم سے روایت ہے کہ مستہلک علیہ کا حق عین شے سے متعلق ہوتا ہے یہاں تک کہ فرمایا کہ غصب کی چیز سے بعد تلف ہو جانے کے اس کی قیمت سے زیادہ پر صلح کرنا جائز ہے اور امام ابو یوسف نے فرمایا کہ لیکن میرا یہ قول ہے کہ اگر کسی نے دوسرے کی بکری غصب کر کے ذبح کر لی اور دوسرے نے اس کی ضمانت کی تو میں ضمانت اس پر لازم کروں گا اور قیاس اس میں چھوڑ دوں گا اور فرمایا کہ سب حیوان کا یہی حال ہے اور اسی طرح اگر کسی نے ایک غلام غصب کر لیا اور وہ اس کے پاس مر گیا اور کسی نے اس کی ضمانت کر لی تو میں اس کو ضامن قرار دوں گا پس ایسے مسائل امام ابو یوسف سے اس بات کی صریح دلیل ہیں کہ غصب کی چیز میں مالک کا حق بعد تلف ہونے کے بعینہ اس شے سے متعلق ہوتا ہے نہ اس کی قیمت سے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اصل میں لکھا ہے کہ اگر کسی نے دوسرے کا غلام یا باندی یا جانور یا کچھ اسباب غصب کر لیا اور اس کی کسی نے کفالت کی تو صحیح ہے اور کفیل پر بعینہ اس کا واپس کرنا جب تک وہ قائم ہے واجب ہے اور اگر تلف ہو جائے تو اس کی قیمت پھیرنا واجب ہے جیسا کہ اصل پر بھی یہی حکم ہے اور اس کی قیمت کی مقدار میں اگر کفیل اور طالب میں اختلاف ہو تو کفیل کا قول معتبر ہے اور اگر غاصب نے اس شئی کی قیمت کفیل کے بیان سے زیادہ اقرار کی تو اس کے ذمہ لازم ہو گی اور کفیل پر لازم نہ ہو گی اور اگر زیادہ قیمت ہونے پر گواہ قائم ہوئے تو زیادتی کفیل پر

بھی لازم ہو گی اور کتاب میں یہ صورت نہیں مذکور ہے کہ اگر اصیل سے قسم لی گئی اور اس نے انکار کیا تو جو زیادتی

---

۱ قول صحیح ہونے پر اس واسطے کہ کفیل نے ان بیچاروں کو ظلم سے بچایا اور اس سے یہ مجلس جائز نہ ہوگا ۱۲ منہ ۲ قول مستہلک علیہ جس کی چیز تلف کی گئی ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Kitab al-Kafalah (Book of Suretyship) 94

Whether what became obligatory upon the principal debtor also becomes mandatory for the surety (kafil) or not? The scholars (mashaikh) have stated that there should be detail in this matter. Similarly, if initially, the principal stated the price was, for instance, five hundred dirhams, but when an oath was taken and the owner of the object stated it was one thousand dirhams, and the principal refused to swear and was thus held liable for one thousand dirhams, then in this case, the surety will not be liable for the additional amount. However, if the principal had remained silent initially and made no statement to the contrary, and the thousand dirhams became obligatory due to an oath or denial, then it will also be obligatory upon the surety; this is mentioned in *Al-Muhit*. The Qadi (judge) shall take a reliable (thiqah) surety from the defendant (mudda' alayh) if the plaintiff (mudda'i) requests it and claims that their witnesses are present in the city. Its duration shall be three days because judicial rulings used to be issued every third day. If the defendant refuses to provide a surety, the judge will order the plaintiff to accompany the defendant and not leave them, but the defendant will not be imprisoned; this is written in *Al-Khulasah*. A 'reliable' person is one whose house or shop is known, such that they cannot hide themselves. Apart from this, the judge shall not pay heed to the existence of a surety or similar matters. A person living in a rented house or room is not considered reliable for this purpose. If he claims he cannot find a surety, his word is credible, and the judge will order the plaintiff to stay with him, just as a creditor clings to a debtor; this is mentioned in *Al-Muhit*.

Condition Mentioned for Taking a Surety in the Book of the Imam If the plaintiff says both my witnesses are absent, or presents one witness and says the other is absent, then a surety will not be taken; this is written in *Al-Khulasah*. This ruling applies when the defendant is a resident of the city. If he is a traveler (musafir), he will not be forced to provide a surety, but he will be given time until the Qadi's assembly to bring his witnesses. If the plaintiff brings witnesses, well and good, otherwise the defendant shall be allowed to go; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If the defendant claims to be a traveler and the plaintiff denies it, the plaintiff's word is credible because residence in a city is the primary state; this is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. If the defendant says, "I will leave tomorrow or the day after," the suretyship will be for that duration. If the claimant denies his intended departure, the judge shall examine his travel attire or send someone to his friends to inquire. If they confirm that he has indeed prepared his belongings to travel with them, then

suretyship will be taken for that duration; this is mentioned in *Al-Khulasah*. In the *Kitab al-Imam*, the condition for taking a surety is that the plaintiff must request it from the Qadi. The scholars stated that this rule applies to a plaintiff who is familiar with legal disputes; if he is ignorant, the Qadi himself shall order the defendant to provide a surety, even if the plaintiff has not requested it; this is written in *Al-Muhit*. If the defendant provided a surety for his person (kafil bi-al-nafs) but refused to appoint a legal representative (wakil) for the dispute, the Qadi shall neither coerce him nor order the plaintiff to stay with him. If he appointed a representative for the dispute but refused to provide a surety, he shall be coerced to provide one; this is written in *Al-Khulasah*. A person has a debt, and there is a surety for the debt and a pledge (rahn) in exchange for it, and the surety acted on the debtor's instruction. If the surety paid off the debt and then the pledge was destroyed while in the creditor's possession, it is mentioned in *Al-Nawazil* that the surety will recover from the principal whatever amount he paid. This is similar to a case where a seller sold something and took a surety from the buyer by the latter's instruction, and the surety paid the price. Then, if the sold item (mabi') was destroyed in the seller's possession, the surety will not litigate against the seller but will only recover his money from the buyer, and the buyer will then recover from the seller what the surety paid. One person owes a debt to another and has a surety. Then, a mukatab (a slave with a contract of manumission) took a pledge from the surety, and later took a pledge from the principal as well, and the debt could be satisfied from either pledge. Then, as for the pledgee (murtahin)...

His saying "Yahya": This does not mean he might hide; and 'thiqah' (reliable) here does not refer to someone known for truthfulness and piety in a general sense. (12)

उस पर वाजिब हो गई, वह कफ़ील (ज़ामिन) पर भी लाज़िम होगी या नहीं? और मशाइख़ (विद्वानों) ने फ़रमाया कि इसमें तफ़सील (विवरण) होनी चाहिए। इसी तरह अगर पहले अस्ल (मूल ऋणी) से क़ीमत, मिसाल के तौर पर पाँच सौ दरहम बयान करता था, फिर जब उससे क़सम ली गई और चीज़ के मालिक ने हज़ार दरहम बयान किए और उसने क़सम न खाई और उस पर हज़ार दरहम लाज़िम आए, तो इस सूरत में कफ़ील पर ज़्यादती लाज़िम न होगी। और अगर अस्ल से पहले खामोश रहा और कोई इक़रार (स्वीकृति) इसके ख़िलाफ़ उसने नहीं किया और उस पर क़सम दिलाने से और इंकार से हज़ार दरहम वाजिब हुए, तो कफ़ील पर भी वाजिब होंगे, यह 'मुहीत' में लिखा है। क़ाज़ी मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) से एक सिक़ा (विश्वसनीय) कफ़ील लेगा जबकि मुद्दई (वादी) इसकी दरख़्वास्त करे और कहे कि मेरे गवाह शहर में मौजूद हैं और इसकी मुद्दत (अवधि) तीन दिन होगी, इस वजह से कि हर तीसरे दिन अहकाम-ए-क़ज़ा (न्यायिक निर्णयों) के लिए बैठते थे। अगर मुद्दआ अलैह ने कफ़ील देने से इंकार किया तो मुद्दई को हुक्म देगा कि उसका साथ न छोड़े और मुद्दआ अलैह को क़ैद नहीं करेगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और सिक़ा वह है जिसका घर या दुकान मालूम हो और वह अपने आप को छिपा न सके और इसके अलावा कफ़ील का होना या और ऐसी चीज़ों की तरफ़ क़ाज़ी इल्तफ़ात (ध्यान) न करेगा। और जो शख़्स किसी घर या कमरे में किराए पर रहता है वह सिक़ा नहीं है। बस अगर उसने कहा कि मुझे कफ़ील नहीं मिलता तो उसका क़ौल (कथन) मोतबर (विश्वसनीय) है और मुद्दई को हुक्म देगा कि उसके साथ रहे जैसे क़र्ज़ख़्वाह (लेनदार) क़र्ज़दार का दामनगीर रहता है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

किताब-ए-इमाम में कफ़ील लेने के लिए ज़िक्र की गई शर्त अगर कहे कि दोनों गवाह मेरे ग़ायब हैं या एक गवाह पेश किया और कहा कि दूसरा ग़ायब है, तो कफ़ील न लेगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यह हुक्म उस वक़्त है जब मुद्दआ अलैह शहर का निवासी है, और अगर मुसाफ़िर (यात्री) हो तो कफ़ील देने पर मजबूर न किया जाएगा लेकिन मजलिस-ए-क़ाज़ी तक उसे मियाद (समय) दी जाएगी कि अपने गवाह लाए। अगर मुद्दई गवाह लाया तो ठीक, वर्ना उसका रास्ता छोड़ देगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। अगर मुद्दआ अलैह ने दावा किया कि मैं मुसाफ़िर हूँ और मुद्दई ने इससे इंकार किया, तो मुद्दई का क़ौल मोतबर है क्योंकि शहर में सुकूनत (निवास) करना अस्ल (मूल स्थिति) है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर उसने कहा कि मैं कल या परसों जाऊँगा तो उसी वक़्त तक कफ़ालत करेगा। और अगर तालिब (मांगने वाले) ने उसके बाहर जाने से इंकार किया तो उसके

मुसाफ़िर वाले लिबास को देखेगा या उसके दोस्तों के पास आदमी भेजकर मालूम करेगा, बस अगर उन्होंने बयान किया कि हाँ, बेशक उसने हमारे साथ चलने का सामान किया है, तो उसी वक़्त तक कफ़ालत लेगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। किताब-ए-इमाम में कफ़ील लेने के लिए यह शर्त ज़िक्र है कि मुद्दई उसको क़ाज़ी से तलब (माँग) करे, और मशाइख़ ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस मुद्दई के हक़ में है जो झगड़े के मामलात जानता हो, और अगर जाहिल (अनजान) हो तो क़ाज़ी ख़ुद मुद्दआ अलैह को हुक्म देगा कि कफ़ील दे, चाहे मुद्दई ने न माँगा हो, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर उसने कफ़ील बिन-नफ़्सिही (व्यक्तिगत ज़ामिन) दिया और वकील-ए-ख़ुसूमत (मुक़दमेबाज़ी का वकील) देने से इंकार किया, तो क़ाज़ी न उस पर ज़बर (दबाव) करेगा और न उसके साथ रहने का हुक्म देगा। और अगर उसने वकील बिल-ख़ुसूमत दिया और कफ़ील देने से इंकार किया, तो उस पर कफ़ील देने पर ज़बर करेगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। एक शख़्स पर क़र्ज़ है और क़र्ज़ का कोई कफ़ील और उसके बदले रहन (गिरवी) है, और कफ़ील क़र्ज़दार के हुक्म से है, फिर कफ़ील ने उसका क़र्ज़ अदा कर दिया, फिर क़र्ज़ख़्वाह के पास रहन तलफ़ (नष्ट) हो गया, तो 'नवाज़िल' में ज़िक्र है कि कफ़ील ने जितना दिया है, अस्ल (मूल ऋणी) से ले लेगा। और यह ऐसी सूरत है कि बाये (विक्रेता) ने कुछ बेचा और मुश्तरी (ख़रीदार) से उसके हुक्म से एक कफ़ील लिया और उसने समन (क़ीमत) अदा कर दी, फिर बाये के पास मबीअ (बिक्री की चीज़) तलफ़ हो गई, तो कफ़ील बाये से झगड़ा नहीं करेगा, सिर्फ़ मुश्तरी से अपना माल लेगा और मुश्तरी फिर बाये से वह माल लेगा जो कफ़ील ने अदा किया है। एक शख़्स के ज़िम्मे दूसरे का क़र्ज़ है और उसका कोई कफ़ील भी है, फिर मुकातब (वह गुलाम जिसने अपनी आज़ादी के लिए समझौता किया हो) ने कफ़ील से रहन लिया, फिर बाद में असील (मूल व्यक्ति) से भी रहन लिया और दोनों रहनों में से हर एक से क़र्ज़ अदा हो सकता है, फिर मुर्तहिन (जिसके पास गिरवी रखा गया हो) के..

क़ौलुहु यह्या: यह नहीं है कि शायद वह ग़ायब हो जाए, और यहाँ 'सिक़ा' से नेक और ईमानदार वाला 'सिक़ा' मुराद (मतलब) नहीं है। १२

اس پر واجب ہوگئی وہ کفیل پر بھی لازم ہو گی یا نہیں اور مشائخ نے فرمایا کہ اس میں تفصیل ہونی چاہئے اسی طرح اگر پہلے اصل سے قیمت مثلاً پانچ سو درہم بیان کرتا تھا پھر جب اس سے قسم لی گئی اور مالک شئی نے ہزار درہم بیان کئے اور اس نے قسم نہ کھائی اور اس پر ہزار درہم لازم آئے تو اس صورت میں کفیل پر زیادتی لازم نہ ہوگی اور اگر اصل سے پہلے خاموش رہا اور کوئی اقرار بر خلاف اس نے نہیں کیا اور اس پر قسم دلانے سے اور انکار سے ہزار درہم واجب ہوئے تو کفیل پر بھی واجب ہوں گے یہ محیط میں لکھا ہے قاضی مدعا علیہ سے ایک ثقہ کفیل لے گا جبکہ مدعی اس کی درخواست کرے اور کہے کہ میرے گواہ شہر میں موجود ہیں اور اس کی مقدر تین دن ہوگی اس وجہ سے کہ ہر تیسرے روز احکام قضا کے واسطے بیٹھتے تھے اگر مدعا علیہ نے کفیل دینے سے انکار کیا تو مدعی کو حکم دے گا کہ اس کا ساتھ نہ چھوڑے اور مدعا علیہ کو قید نہیں کرے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور ثقہ وہ ہے کہ جس کا گھر یا دوکان معلوم ہو اور وہ اپنے آپ کو پوشیدہ نہ کر سکے اور اس کے سوائے کفیل کا ہونا یا اور ایسی چیزوں کی طرف قاضی التفات نہ کرے گا اور جو شخص کسی گھر یا حجرہ میں کرایہ پر رہتا ہے وہ ثقہ نہیں ہے پس اگر اس نے کہا کہ مجھے کفیل نہیں ملتا تو اس کا قول معتبر ہے اور مدعی کو حکم دے گا کہ اس کے ساتھ رہے جیسے قرض خواہ قرض دار کا دامن گیر رہتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

کتاب امام میں کفیل لینے کے واسطے مذکور شرط اگر کہ دونوں گواہ میرے غائب ہیں یا ایک گواہ پیش کیا اور کہا کہ دوسرا غائب ہے تو کفیل نہ لے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے یہ حکم اس وقت ہے کہ مدعا علیہ مقیم شہر ہے اور اگر مسافر ہو تو کفیل دینے پر مجبور نہ کیا جائے گا لیکن مجلس قاضی تک اسے میعاد دی جائے گی کہ اپنے گواہ لائے اگر مدعی گواہ لایا تو خیر ورنہ اس کا

راستہ چھوڑے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر مدعا علیہ نے دعویٰ کیا کہ میں مسافر ہوں اور مدعی نے اس سے انکار کیا تو قول مدعی معتبر ہے کیونکہ شہر میں سکونت کرنا اصل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر اس نے کہا کہ میں کل یا پرسوں جاؤں گا تو اسی وقت تک کفالت کرے گا اور اگر طالب نے اس کے باہر جانے سے انکار کیا تو اس کے لباس مسافرت کو دیکھے گا یا اس کے دوستوں کے پاس آدمی بھیج کر دریافت کرے گا پس اگر انہوں نے بیان کیا کہ ہاں بے شک اس نے ہمارے ساتھ چلنے کا سامان کیا ہے تو اسی وقت تک کفالت لے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے کتاب امام میں کفیل لینے کے واسطے یہ شرط مذکور ہے کہ مدعی اس کو قاضی سے طلب کرے اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس مدعی کے حق میں ہے جو جھگڑے کے معاملات جانتا ہو اور اگر جاہل ہو تو قاضی خود مدعا علیہ کو حکم دے گا کہ کفیل دے اگر چہ مدعی نے نہ طلب کیا ہو یہ محیط میں لکھا ہے اگر اس نے کفیل بنفسہ دیا اور وکیل خصومت دینے سے انکار کیا تو قاضی نہ اس پر جبر کرے گا اور نہ اس کے ساتھ رہنے کا حکم دے گا اور اگر اس نے وکیل بالخصومت دیا اور کفیل دینے سے انکار کیا تو اس پر کفیل دینے پر جبر کرے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک شخص پر قرض ہے اور قرض کا کوئی کفیل اور اس کے عوض رہن ہے اور کفیل قرض دار کے حکم سے ہے پھر کفیل نے اس کا قرضہ ادا کر دیا پھر قرض خواہ کے پاس رہن تلف ہو گیا تو نواز ل میں مذکور ہے کہ کفیل نے جس قدر دیا ہے اصل سے لے لے گا اور یہ ایسی صورت ہے کہ بائع نے کچھ فروخت کیا اور مشتری سے اس کے حکم سے ایک کفیل لیا اور اس نے ثمن ادا کر دیا پھر بائع کے پاس مبیع تلف ہوگئی تو کفیل بائع سے مخاصمہ نہ کرے گا صرف مشتری سے اپنا مال لے گا اور مشتری پھر بائع سے وہ مال لے گا جو کفیل نے ادا کیا ہے ایک شخص کے ذمہ دوسرے کا قرض ہے اور اس کا کوئی کفیل بھی ہے پھر مکاتب نے کفیل سے رہن

لیا پھر بعد کو اصیل سے بھی رہن لیا اور دونوں رہنوں سے ہر ایک سے قرضہ ادا ہو سکتا ہے پھر مرتہن کے...

قولہ یحیی: نہیں ہے شاید روپوش ہو جائے اور یہاں ثقہ سے صدق و دیانت کا ثقہ مراد نہیں ہے ۱۲

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 93 | Kitab al-Kafalah (Book of Suretyship)

...a pledge (Rahn) was destroyed. Imam Abu Yusuf (RA) stated that if a second pledge is destroyed and the pledgor was aware of the first pledge at the time of making the second one, then the second pledge is considered destroyed in exchange for half of the debt. However, if he was unaware of the status of the first pledge, it is considered destroyed in exchange for the entire debt. It is written in 'Kitab ar-Rahn' that the second pledge is destroyed in exchange for half of the debt, regardless of whether he was aware of the first pledge or not. The narration in 'Kitab ar-Rahn' is considered authentic, as mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'.

It is mentioned in 'Kitab ar-Rahn' that a slave was jointly owned by two Christians. They both jointly entered into a contract of 'Kitabat' (manumission for a price) with him, setting wine as the consideration for the contract. Then, if one of them becomes a Muslim, the entire amount of wine will be converted into its monetary value, and the 'Kitabat' contract remains valid. Similarly, if a slave belongs to a single Christian who dies and one of his heirs becomes a Muslim, the same ruling applies. Furthermore, if two slaves were manumitted under a single 'Kitabat' contract and each stood as surety (Kafalah) for the other, and then the owner or one of the slaves becomes a Muslim, the same ruling applies. A parallel case is when one person manumits two slaves, or two persons manumit a jointly owned slave, in exchange for fresh dates (Ratab). If the term expires and the judge (Qazi) orders a monetary value for one, then whatever is due on the other also becomes monetary value, because if the dates remain, it would necessitate the separation of the manumission contract (Tafriq Kitabat), as stated in 'Al-Kafi'.

'Suftajah' (a bill of exchange or draft) is discouraged (Makruh). It refers to a loan given so that the lender may travel without the fear of highway robbery. The Prophet ﷺ forbade loans that bring personal benefit. An example is giving ten Dirhams to a merchant to deliver to a friend in another city, intended as a loan rather than a trust (Amanah), to avoid carrying money on a dangerous road. If such a condition is not explicitly stipulated or if such a custom ('Urf) is not prevalent, then there is no harm, as mentioned in 'Al-Kafi'. If someone asks another to write a 'Suftajah' for a certain place on the condition that they will pay them back here in a few days, it is not considered ideal, as per 'Al-Zakhirah'. If a 'Suftajah' letter from a partner or deputy is brought to someone and delivered, and after reading it, they say, "It is written for you to me," or the deliverer says, "Give me what is written in it," and the respondent says, "The writer has settled it with me for you," or "has written it for me," this is void

(Batil), as per 'Al-Zakhirah'. He may choose to hand over the property or not. Al-Tahawi mentioned that once he says the recipient has taken the letter and read its contents, the property becomes due from him. However, reliance is placed on the first narration: that the property does not become obligatory unless he guarantees it or explicitly states, "It has been written upon me for you," or "The property has been established upon me for you." This is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

In the aforementioned matter, the ruling will take effect when the employee (Ajir) has guaranteed the property for the holder of the Suftajah. ☆

The Fatwa follows this first narration, as recorded in 'Al-Zakhirah'. It is narrated from Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl (RA) that a man sent his employee to a city. After the employee left the city, the man sent him some profit and loss statements. Then, the man wrote a 'Suftajah' in the name of his employee to someone. When the 'Suftajah' reached the employee, he accepted it, paid some property, and wrote a letter to the 'Suftajah' holder for the remainder. Later, a letter arrived for the employee from his master saying, "Do not accept the 'Suftajah' I wrote to you in the name of so-and-so. If you have already accepted it, do not pay the property and return the 'Suftajah' letter to him, as I have changed my mind regarding the assets." The question arises: does the employee have the right to refuse the remaining payment? This is what is stated in the original text, and it appears that this is widespread, meaning the custom is evident. The conclusion reached was that unless there is a custom of canceling such letters, [the obligation remains]. Allah knows best. On the basis of established proof, this can serve as evidence for the permissibility of 'Hundi' (traditional bills of exchange) due to custom. However, Sheikh Imam Muhammad (RA) considered any excess amount in such transactions as interest (Riba). Allah Almighty knows best. (12 Minhu).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 93 | किताब अल-कफ़ालत (ज़मानत की किताब)

पास एक रहन (बंधक) नष्ट हो गया, तो इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि अगर दूसरा रहन नष्ट हुआ और दूसरा रहन करने वाला रहन के समय पहले रहन से अवगत था, तो दूसरा रहन आधे कर्ज़ के बदले में नष्ट होगा, और यदि उसे पहले रहन की स्थिति का पता नहीं था, तो वह पूरे कर्ज़ के बदले में नष्ट हुआ। 'किताब अर-रहन' में लिखा है कि दूसरा रहन आधे कर्ज़ के बदले नष्ट होगा और इसमें अवगत होने या न होने का उल्लेख नहीं है कि वह पहले रहन से अवगत था या नहीं, और 'किताब अर-रहन' की रिवायत सही है; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

'किताब अर-रहन' में लिखा है कि दो ईसाइयों में एक गुलाम साझा था, दोनों ने एक साथ उसे मुकातब (वह गुलाम जो अपनी आज़ादी के लिए मालिक से रकम तय कर ले) कर दिया और शराब को किताबात (मुक्ति शुल्क) के बदले में रखा। फिर एक व्यक्ति मुसलमान हो गया, तो पूरी शराब मूल्य में परिवर्तित हो जाएगी और किताबात शेष रहेगी। इसी प्रकार, यदि गुलाम केवल एक ईसाई का हो और वह मर जाए और वारिसों में से कोई एक मुसलमान हो जाए, तब भी यही हुक्म है। इसी प्रकार यदि दो गुलामों की एक ही किताबात की गई और प्रत्येक ने दूसरे की ज़मानत (कफ़ालत) ली, फिर मालिक या दोनों में से कोई एक मुसलमान हो गया, तो भी यही हुक्म है। इसकी मिसाल यह मसला है कि यदि किसी ने दो गुलामों को या दो व्यक्तियों ने एक साझे गुलाम को ताज़ा खजूरों (रतब) के बदले मुकातब किया और उसका समय समाप्त हो गया और काज़ी ने एक पर मूल्य का हुक्म दे दिया, तो जो कुछ दूसरे पर आता है वह भी मूल्य हो जाएगा क्योंकि यदि खजूर बाकी रहें तो किताबात का बंटवारा (तफ़रीक) अनिवार्य होता है, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में है। और सुफ़्तजा (हुंडी/बिल्स ऑफ़ एक्सचेंज) मकरूह (नापसंद) है, और यह उस ऋण को कहते हैं जिससे ऋणदाता रास्ते के खतरों से निडर हो जाए। और रसूलुल्लाह ﷺ ने ऐसे ऋण देने से मना फ़रमाया है जिसमें लाभ प्राप्त हो। इसकी सूरत यह है कि दस दिरहम किसी व्यापारी को दिए कि अमुक शहर में मेरे मित्र को दे देना, और यह देना अमानत के रूप में नहीं बल्कि ऋण के रूप में है ताकि वह रास्ते के डर से निश्चिंत हो जाए। अतः यदि यह शर्त पूर्व-निर्धारित न हो या ऐसा रिवाज (उर्फ़) स्पष्ट न हो तो कोई डर नहीं है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मेरे लिए अमुक स्थान के लिए एक सुफ़्तजा लिख दे इस शर्त पर कि मैं तुझे यहाँ कुछ दिनों में दे दूँगा, तो इसमें बेहतरी नहीं है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि सुफ़्तजा का पत्र किसी के पास उसके साझीदार या प्रतिनिधि की ओर से लाया गया और उसे दे दिया गया, फिर पढ़कर कहा कि तेरे लिए मुझे लिखा है, या पत्र देने वाले ने

कहा कि इसे मुझे दे यानी जो कुछ इसमें लिखा है वह मुझे दे, उसने कहा कि लिखने वाले ने तेरे लिए मेरे पास ठीक कर दिया है या मेरे पास लिख दिया है, तो यह बातिल (अवैध) है, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है। यदि वह चाहे तो माल उसे दे अन्यथा न दे। और तहावी ने उल्लेख किया है कि जब उसने कहा कि जिसे पत्र दिया गया उसने ले लिया और जो कुछ लिखा है पढ़ लिया, तो माल उस पर अनिवार्य होगा। और भरोसा पहली रिवायत पर है कि माल उस पर अनिवार्य नहीं होगा जब तक कि वह उसकी ज़मानत न दे या यह न कहे कि तेरे लिए मेरे ऊपर लिख दिया गया है, तेरे लिए माल मुझ पर सिद्ध कर दिया गया है; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

उक्त मसले में हुक्म उस समय लागू होगा जब अजीर (नौकर/कर्मचारी) ने सुफ़्तजा वाले के लिए माल की ज़मानत (कफ़ालत) कर ली हो ☆

फ़तवा इसी पहली रिवायत पर है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इमाम अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल रह. से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने अपने अजीर को किसी शहर भेजा, फिर अजीर के शहर से निकलने के बाद उसे कुछ लाभ-हानि भेजा, फिर उस व्यक्ति ने अपने अजीर के नाम एक सुफ़्तजा लिखा। जब वह सुफ़्तजा अजीर के पास पहुँचा तो उसने उसे स्वीकार कर लिया और कुछ माल दिया और शेष के बदले सुफ़्तजा वाले को एक पत्र लिख दिया। फिर अजीर के पास मालिक की ओर से एक पत्र आया कि जो सुफ़्तजा मैंने अमुक व्यक्ति के नाम तेरे लिए लिखा है उसे स्वीकार न करना, और यदि तूने स्वीकार कर लिया हो तो माल न देना और सुफ़्तजा का पत्र उसे वापस कर दे क्योंकि माल के मामले में मेरी राय बदल गई है। तो क्या अजीर को अधिकार है कि वह शेष भुगतान न करे? मूल रूप से यही कहा गया है और ज़ाहिर यह है कि यह बहुत (आम) है, यानी रिवाज स्पष्ट हो। और निष्कर्ष यह निकला कि यदि पत्र को रद्द करने का रिवाज न हो, वल्लाह आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)। और सबूत के आधार पर, यह रिवाज के कारण हुंडी आदि की वैधता का प्रमाण हो सकता है, लेकिन शेख इमाम मुहम्मद रह. अतिरिक्त राशि को सूद (ब्याज) कहते थे। वल्लाह तआला आलम।

پاس ایک رہن تلف ہو گیا پس امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر دوسرا رہن تلف ہوا اور دوسرا رہن کرنے والا رہن کے وقت پہلے رہن سے آگاہ تھا تو دوسرا رہن بعوض نصف قرضہ کے تلف ہو گا اور اس کو پہلے رہن کا حال نہ معلوم ہوا تھا تو بعوض تمام قرضہ کے تلف ہوا اور کتاب الرہن میں لکھا ہے کہ دوسرا رہن بعوض نصف قرضہ کے تلف ہو گا اور اس میں آگاہ ہونے اور نہ ہونے کا ذکر نہیں کہ پہلے رہن سے آگاہ تھا یا نہ تھا اور کتاب الرہن کی روایت صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کتاب الرہن میں لکھا ہے کہ دو نصرانیوں میں ایک غلام مشترک تھا دونوں نے ایک ساتھ اس کو مکاتب کر دیا اور شراب عوض کتابت رکھی پھر ایک شخص مسلمان ہو گیا تو کل شراب تحویل ہو کر قیمت ہو جائے گی اور کتابت باقی رہے گی اور اسی طرح اگر غلام ایک ہی نصرانی کا ہو اور وہ مر گیا اور وارثوں میں سے ایک مسلمان ہو گیا تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر دو غلاموں کی ایک ہی کتابت کر دی اور ہر ایک نے دوسرے کی کفالت کی پھر مالک یا دونوں میں سے ایک مسلمان ہو گیا تو بھی یہی حکم ہے اور اسی کی نظیر یہ مسئلہ ہے کہ اگر ایک نے دو غلاموں کو یا دو شخصوں نے ایک غلام مشترک کو بعوض رطب کے مکاتب کیا اور اس کا زمانہ منقطع ہو گیا اور قاضی نے ایک پر قیمت کا حکم دے دیا تو جو کچھ دوسرے پر آتا ہے وہ بھی قیمت ہو جائے گا کیونکہ اگر رطب باقی رہے تو تفریق کتابت لازم آتی ہے کذا فی الکافی اور سفتجہ مکروہ ہے اور وہ ایسے قرض کو کہتے ہیں جس سے قرض دینے والا راہ کے کھٹکے سے بے خوف ہو جائے اور رسول اللہ ﷺ نے ایسے قرض دینے سے جن میں نفع حاصل ہو منع فرمایا ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ دس درہم کسی تاجر کو دیئے کہ فلاں شہر میں میرے دوست کو

دے دینا اور اس کو دینا بطور امانت کے نہیں بلکہ قرض کے ہے تا کہ راستے کے خوف سے بے خوف ہو جائے پس اگر یہ شرط مشروط نہ ہو یا ایسا عرف ظاہر نہ ہو تو کچھ ڈر نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے ایک سفتجہ فلاں مقام کے واسطے لکھ دے اس شرط پر کہ میں تجھے یہاں چند روز میں دے دوں گا تو اس میں بہتری نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر سفتجہ کا خط کسی کے پاس اس کے شریک یا خلیفہ کی طرف سے لایا اور اس کو دے دیا پھر پڑھ کر کہا کہ تیرے لئے مجھ کو لکھا ہے یا خط دینے والے نے کہا کہ اس کو مجھے دے یعنی جو کچھ اس میں لکھا ہے وہ مجھے دے اس نے کہا کہ لکھنے والے نے تیرے لئے میرے پاس ٹھیک لگا دیا ہے یا میرے پاس لکھ دیا ہے پس یہ باطل ہے کذا فی الذخیرہ اگر چاہے تو مال اس کو دے ورنہ نہ دے اور طحاوی نے ذکر کیا ہے کہ جب اس نے کہا کہ جس کو خط دیا گیا لے لیا اور جو کچھ لکھا ہے پڑھ لیا تو مال اس پر لازم آئے گا اور اعتماد پہلی روایت پر ہے کہ مال اس پر لازم نہ آئے گا جب تک کہ اس کی ضمانت نہ کرے یا یہ کہے کہ تیرے واسطے میرے اوپر لکھ دیا ہے تیرے لئے مال مجھ پر ثابت کر دیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں حکم اُس وقت جاری ہوگا جب اجیر نے سفتجہ والے کے واسطے مال کی ضمانت کر لی ☆

فتویٰ اسی پہلی روایت پر ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے امام ابو بکر محمد بن الفضلؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے اپنا اجیر کسی شہر کو بھیجا پھر اجیر کے شہر سے نکلنے کے بعد اجیر کو کچھ سود زیاں بھیجا پھر اس شخص نے اپنے اجیر کو ایک سفتجہ کسی آدمی کے نام لکھا اور جب وہ سفتجہ اجیر کے پاس پہنچا تو اس نے قبول کیا اور کچھ مال دیا اور باقی کے بدلے سفتجہ والے کو ایک خط تحریر کر دیا پھر اجیر کے پاس آقا کی طرف سے ایک خط پہنچا کہ جو میں نے فلاں آدمی کے نام تجھ کو ایک سفتجہ لکھا ہے اس کو قبول نہ کرنا اور اگر تو نے قبول کر لیا ہو تو مال

نہ دینا اور سفتجہ کا خط اس کو واپس کر دے کہ مجھ کو اسباب میں اپنی رائے میں تبدیلی معلوم ہوئی تو کیا اجیر کو اختیار ہے کہ باقی کے ادا کرنے سے قول ظاہر نہ ہوں یوں ہی اصل میں بکی ہے اور ظاہر یہ کہ بہت ہے یعنی عرف ظاہر ہو اور غایت تو یہ بنی کہ سقوط خط کا عرف نہ ہو واللہ اعلم۔ اور بر تقدیر ثبت کے اس سے ہنڈی وغیرہ کے جواز پر بوجہ عرف کے دلیل ہو سکتی ہے لیکن شیخ امام محمدؒ تقدیر زیادتی کو سود فرماتے تھے واللہ تعالیٰ اعلم ۱۲ منہ۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 5) (94) (Book of Suretyship)

...refuses. Then Imam Abu Bakr (may Allah have mercy on him) said that if the holder of the *suftaja* (bill of exchange) has given that amount of wealth to the writer of the *suftaja*, and the agent (*ajir*) has guaranteed it, then the agent has no choice but to pay, and the guarantee is valid. However, if the holder of the *suftaja* did not give the wealth to the writer of the letter, then the agent's guarantee on his behalf is not correct, and he has the choice not to give the remainder; but he cannot take back what he has already given. This ruling applies when the agent has guaranteed the wealth for the *suftaja* holder. If he did not provide a guarantee, then in both cases he has the option to refuse to give the wealth. It was also stated that the mere act of writing does not constitute a guarantee for the remainder, but if he confesses orally along with it, or writes that "such and such a person is owed this much wealth by me" and has witnesses for it, then it becomes mandatory. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

In *Fatawa Fazli*, it is stated that a person presented a *suftaja* to a merchant, and the merchant paid a portion of the total amount, leaving some remaining. Thus, if the wealth of the letter writer is due from the addressee (*maktuub ilayh*), and the writer has written to pay this *suftaja* holder, and the addressee has acknowledged the letter and also acknowledged that the wealth is a debt upon him, then he shall be compelled to pay the remainder. If he has not made this acknowledgement, he shall not be compelled. Furthermore, if the writer has no wealth due from the addressee, he shall still not be compelled, unless he has provided a guarantee for the *suftaja* holder, in which case he shall be compelled. This is as stated in *Al-Dhakhira*.

...इनकार करे, पस इमाम अबू बक्र रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया कि अगर सुफ़्तजा (हुंडी) वाले ने सुफ़्तजा लिखने वाले को इस क़दर माल दे दिया है और अजीर (प्रतिनिधि) ने उसकी ज़मानत कर ली तो अजीर को इख़्तियार नहीं है कि न दे और ज़मानत सही है और अगर सुफ़्तजा वाले ने ख़त लिखने वाले को माल नहीं दिया तो अजीर की ज़मानत उसकी तरफ़ से दुरुस्त नहीं है और उसको इख़्तियार है कि बाक़ी न दे और जो दिया है उसको वापस नहीं कर सकता है, यह हुक्म इस सूरत में है कि अजीर ने सुफ़्तजा वाले के वास्ते माल की ज़मानत कर ली और अगर उसने ज़मानत नहीं की तो दोनों सूरतों में उसको इख़्तियार है कि माल के देने से इनकार करे। और यह भी फ़रमाया कि तहरीर कर देना बाक़ी के वास्ते ज़मानत नहीं है लेकिन अगर उसके साथ ज़बान से इक़रार करे या यह तहरीर करे कि फ़लां शख़्स का मुझ पर इस क़दर माल है और इस पर गवाही करा दे तो लाज़िम है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

फ़तावा फ़ज़ली में है कि एक शख़्स ने किसी ताजिर (व्यापारी) के पास एक सुफ़्तजा पेश किया और उसने किसी क़दर माल तमाम माल में से दे दिया और कुछ बाक़ी रह गया, पस अगर ख़त लिखने वाले का माल मकतूब अलैहि (जिसके नाम ख़त है) की तरफ़ आता हो और उसने लिखा है कि इस सुफ़्तजा वाले को दे दे और मकतूब अलैहि ने ख़त का इक़रार किया और यह भी इक़रार किया कि माल उस पर क़र्ज़ है तो बाक़ी के दे देने के वास्ते मजबूर किया जाएगा और अगर उसने यह इक़रार न किया हो तो मजबूर न किया जाएगा और अगर कातिब (लिखने वाले) का मकतूब अलैहि की तरफ़ कुछ माल न हो तो भी मजबूर न किया जाएगा मगर जबकि उसने सुफ़्तजा वाले के वास्ते ज़मानत कर ली हो तो मजबूर किया जाएगा, कज़ा फ़िल ज़ख़ीरा (ऐसा ही ज़ख़ीरा में है)।

انکار کرے پس امام ابوبکرؒ نے فرمایا کہ اگر سفتجہ والے نے سفتجہ لکھنے والے کو اس قدر مال دے دیا ہے اور اجیر نے اس کی ضمانت کر لی تو اجیر کو اختیار نہیں ہے کہ نہ دے اور ضمانت صحیح ہے اور اگر سفتجہ والے نے خط لکھنے والے کو مال نہیں دیا تو اجیر کی ضمانت اس کی طرف سے نہیں درست ہے اور اس کو اختیار ہے کہ باقی نہ دے اور جو دیا ہے اس کو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ حکم اس صورت میں ہے کہ اجیر نے سفتجہ والے کے واسطے مال کی ضمانت کر لی اور اگر اس نے ضمانت نہیں کی تو دونوں صورتوں میں اس کو اختیار ہے کہ مال کے دینے سے انکار کرے اور بھی فرمایا کہ تحریر کر دینا باقی کے واسطے ضمانت نہیں ہے لیکن اگر اس کے ساتھ زبان سے اقرار کرے یا یہ تحریر کرے کہ فلاں شخص کا مجھ پر اس قدر مال ہے اور اس پر گواہی کرا دے تو لازم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

فتاویٰ فضلی میں ہے کہ ایک شخص نے کسی تاجر کے پاس ایک سفتجہ پیش کیا اور اس نے کسی قدر مال تمام مال میں سے دے دیا اور کچھ باقی رہ گیا پس اگر خط لکھنے والے کا مال مکتوب الیہ کی طرف آتا ہو اور اس نے لکھا ہے کہ اس سفتجہ والے کو دے دے اور مکتوب الیہ نے خط کا اقرار کیا اور یہ بھی اقرار کیا مال اس پر قرض ہے تو باقی کے دے دینے کے واسطے مجبور کیا جائے گا اور اگر اس نے یہ اقرار نہ کیا ہو تو مجبور نہ کیا جائے گا اور اگر کاتب کا مکتوب الیہ کی طرف کچھ مال نہ ہو تو بھی مجبور نہ کیا جائے گا مگر جبکہ اس نے سفتجہ والے کے واسطے ضمانت کر لی ہو تو مجبور کیا جائے گا کذا فی الذخیرہ۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (95) Book of Hawala

The Book of Hawala (Transfer of Debt)

Contains several chapters

Chapter One: On the Definition, Pillars, Conditions, and Rules of Hawala

☆ **Definition of Hawala** ☆ The translator states: The definition of Hawala will be explained here. 'Ihala' means to refer someone to another. The 'Muhil' is the transferor (the person transferring the debt), the 'Muhtal Alayh' is the transferee/payer (the person to whom the debt is transferred), the 'Muhtal Lah' is the beneficiary/creditor (the person for whose benefit the transfer occurs), and 'Muhtal Bihi' is the subject matter (the thing being transferred). For example, if Zaid directs Amr to collect a hundred Dirhams from Bakr, then Zaid is the 'Muhil', Bakr is the 'Muhtal Alayh', and Amr is the 'Muhtal Lah'. It is stated in 'The Book' that the definition of Hawala is: "Transferring a debt from one liability to another liability is Hawala." This is the correct definition, as mentioned in 'Nahr al-Faiq'.

☆ **The Pillar (Rukn) of Hawala** ☆ Its pillar consists of 'Ijab' (proposal) and 'Qabul' (acceptance). The proposal must come from the Muhil, while acceptance is required from both the Muhtal Alayh and the Muhtal Lah. The form of proposal from the Muhil is to say to the claimant: "I have transferred the collection of this many Dirhams to you upon such-and-such person." The form of acceptance from the Muhtal Alayh and Muhtal Lah is for each of them to say: "I accept," or "I agree," or similar words that express consent. This is the view according to our scholars, as recorded in 'Bada'i'.

☆ **Conditions (Shara'it) of Hawala** ☆ The conditions for Hawala are of several types: some pertain to the Muhil, some to the Muhtal Lah, some to the Muhtal Alayh, and some to the Muhtal Bihi (the debt itself). Among the conditions pertaining to the Muhil is that he must be 'Aaqil' (sane). Therefore, the Hawala of an insane person or a child who is not sane is not valid. Another condition is that he be 'Baligh' (attained puberty/majority), though this is not a condition for the formation (In'iqad) of the contract but rather for its enforcement (Nifadh). Thus, a Hawala by a sane child is formed, but its enforcement remains suspended upon the permission of his guardian (Wali). Being a freeman ('Hurr') is not a condition for the validity of Hawala for the Muhil; hence, a Hawala by a slave is valid. If the slave is permitted to trade, the Muhtal Alayh may collect from him immediately. If payment is made on his behalf, it

will not be a debt like any other against the slave but will be attached to his person (value). If the slave was restricted from transactions, the debt will be recovered after his manumission. Similarly, being in good health is not a condition for the validity of Hawala, such that a Hawala made by a sick person is valid; this is stated in 'Bada'i'. The consent and command of the original debtor are not mandatory conditions; for instance, if someone tells another: "You owe such-and-such person this many Dirhams, transfer it to me," and the creditor agrees, the Hawala is valid. If he then pays the money, he cannot reclaim it from the original debtor, who is now absolved of the debt; this is mentioned in 'Nihaya'. Furthermore, the transfer of property should be to its own kind (Jins), as will be discussed further.

किताबुल हवाला (ऋण हस्तांतरण की पुस्तक)

इसमें कई अध्याय हैं

पहला अध्याय: हवाला की परिभाषा, स्तंभ (रुकन), शर्तें और नियमों के वर्णन में

☆ **हवाला की परिभाषा** ☆ अनुवादक ने कहा: हवाला की परिभाषा इस प्रकार है— 'इहाला' का अर्थ है किसी को दूसरे पर हस्तांतरित करना। 'मुहील' वह व्यक्ति है जो हस्तांतरण करता है, 'मुहताल अलैह' वह व्यक्ति है जिस पर ऋण हस्तांतरित किया गया है, 'मुहताल लह' वह व्यक्ति है जिसके पक्ष में हस्तांतरण होता है, और 'मुहताल बह' वह वस्तु है जिसका हस्तांतरण किया गया है। उदाहरण के लिए, यदि ज़ैद ने अम्र को बक्र पर सौ दिरहम के लिए भेज दिया, तो ज़ैद 'मुहील', बक्र 'मुहताल अलैह' और अम्र 'मुहताल लह' है। किताब में कहा गया है कि हवाला की परिभाषा यह है: "ऋण को एक उत्तरदायित्व (ज़िम्मे) से दूसरे उत्तरदायित्व पर स्थानांतरित करना हवाला है।" और यही सही मत है, जैसा कि 'नहर अल-फ़ाइक' में लिखा है।

☆ **हवाला के स्तंभ (रुकन)** ☆ हवाला का स्तंभ 'ईजाब' (प्रस्ताव) और 'क़ुबूल' (स्वीकृति) है। प्रस्ताव मुहील की ओर से होना चाहिए और स्वीकृति मुहताल अलैह और मुहताल लह दोनों की ओर से होनी चाहिए। मुहील की ओर से प्रस्ताव का तरीका यह है कि वह लेनदार से कहे: "मैंने इतने दिरहम लेने के लिए तुम्हें अमुक व्यक्ति पर हस्तांतरित किया।" और मुहताल अलैह तथा मुहताल लह की ओर से स्वीकृति का तरीका यह है कि उनमें से प्रत्येक कहे: "मैंने स्वीकार किया" या "मैं राजी हूँ" या ऐसे ही शब्द जिनसे सहमति प्रकट होती हो। हमारे विद्वानों के निकट यही मान्य है, जैसा कि 'बदाए' में लिखा है।

☆ **हवाला की शर्तें** ☆ हवाला की शर्तें कई प्रकार की हैं: कुछ मुहील से संबंधित हैं, कुछ मुहताल लह से, कुछ मुहताल अलैह से और कुछ मुहताल बह से। जो मुहील से संबंधित हैं, उनमें से एक यह है कि वह 'आक़िल' (समझदार) हो। अतः पागल और उस बालक का हवाला सही नहीं है जो समझदार नहीं है। एक शर्त यह भी है कि वह बालिग (वयस्क) हो, और यह शर्त अनुबंध के होने की नहीं बल्कि उसके लागू होने (नफ़ाज़) की है। अतः समझदार बालक का हवाला अनुबंध तो बन जाएगा लेकिन उसका लागू होना उसके संरक्षक (वली) की अनुमति पर निर्भर करेगा। मुहील का

स्वतंत्र (हुर) होना हवाला की वैधता के लिए शर्त नहीं है, यहाँ तक कि गुलाम का हवाला भी सही है। यदि उसे व्यापार की अनुमति है, तो मुहताल अलैह तत्काल उससे ले लेगा। यदि गुलाम की ओर से भुगतान किया गया, तो वह गुलाम पर सामान्य ऋण नहीं होगा बल्कि उसकी कीमत से संबंधित होगा। और यदि गुलाम को कार्यों से रोका गया है, तो वह स्वतंत्र होने के बाद वापस लेगा। इसी तरह, स्वस्थ होना भी हवाला की वैधता के लिए शर्त नहीं है, यहाँ तक कि बीमार व्यक्ति का हवाला भी सही है, जैसा कि 'बदाए' में लिखा है। कर्जदार की सहमति अनिवार्य शर्त नहीं है; यहाँ तक कि यदि किसी ने दूसरे से कहा: "तुम्हारे अमुक व्यक्ति पर इतने दिरहम हैं, उसे मुझ पर हस्तांतरित कर दो" और ऋणदाता सहमत हो गया, तो हवाला सही है। यदि उसने धन का भुगतान कर दिया, तो वह मूल कर्जदार से वापस नहीं मांग सकता और वह ऋणमुक्त हो गया, यह 'निहाया' में लिखा है। और माल का हस्तांतरण उसी की श्रेणी की ओर होगा जैसा कि आगे आएगा।

کتاب الحوالہ

اس میں چند ابواب ہیں

پہلا باب: حوالہ کی تعریف ورکن وشرائط اور احکام کے بیان میں

☆ **حوالہ کی تعریف** ☆ قال المترجم حوالہ کی تعریف بیان ہو گی احالہ کسی کو دوسرے پر حوالہ کرنا محیل حوالہ کرنے والا محتال علیہ وہ شخص ہے جس پر حوالہ کیا گیا محتال لہ وہ شخص جس کے واسطے حوالہ واقع ہوتا ہے یہ جس چیز کا حوالہ واقع ہو مثلاً زید نے عمرو کو بکر پر سو درہم اتروائے تو زید محیل بکر محتال علیہ عمر و محتال لہ بہ ہیں قال فی الکتاب حوالہ کی تعریف یہ ہے کہ قرضہ کو ایک ذمہ سے دوسرے ذمہ پر نقل کرنا حوالہ ہے اور یہی صحیح ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

☆ **حوالہ کا رکن** ☆ اس کا رکن ایجاب و قبول ہے ایجاب تو محیل کی طرف سے ہونا چاہئے اور قبول محتال علیہ اور محتال لہ دونوں کی طرف سے چاہئے اور محیل کی طرف سے ایجاب کی یہ صورت ہے کہ وہ طالب سے کہے کہ میں نے اس قدر درہم لینے کو تجھے فلاں شخص پر حوالہ کیا اور محتال علیہ اور محتال لہ کی طرف سے قبول کی یہ صورت ہے کہ ہر ایک ان میں سے کہے کہ میں نے قبول کیا یا راضی ہوا یا اور ایسے ہی الفاظ کہ جن سے رضا مندی ظاہر ہوتی ہے بیان کرے اور یہ ہمارے اصحاب کے نزدیک ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

☆ **حوالہ کی شرائط** ☆ حوالہ کے شرائط چند قسم ہیں بعضے محیل کی طرف سے راجع ہوتے ہیں اور بعض محتال لہ کی طرف سے راجع ہوتے ہیں اور بعض محتال علیہ کی طرف سے اور بعض محتال بہ کی طرف سے راجع ہوتے ہیں پس جو محیل کی طرف سے راجع ہوتے ہیں از آنجملہ یہ ہے کہ عاقل ہو پس مجنون اور لڑکے کا جو عاقل نہیں ہے حوالہ صحیح نہیں ہے از انجملہ یہ ہے کہ بالغ ہو اور یہ شرط انعقاد کی نہیں بلکہ شرط نفاذ ہے پس حوالہ عاقل لڑکے کا منعقد ہو گا مگر نفاذ اس کا موقوف رہے گا اس کے ولی کی اجازت پر اور محیل کا حر ہونا صحت حوالہ کے واسطے شرط نہیں ہے حتیٰ کہ غلام کا حوالہ صحیح ہے اور اگر اس کو تجارت کی اجازت ہو تو محتال علیہ فی الحال اس سے لے لے گا اگر اس کی طرف سے ادا کیا تو غلام پر اس کا اس کے مثل قرض نہ ہو گا بلکہ اس کے رقبہ سے متعلق ہو گا اور اگر غلام کو تصرفات سے منع کیا گیا ہے تو بعد آزادی کے واپس لے گا اور اسی طرح تندرست ہونا صحت حوالہ کے واسطے شرط نہیں ہے حتیٰ کہ مریض سے حوالہ درست ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور قرض دار کی رضامندی اور اس کا حکم شرط نہیں ہے حتیٰ کہ اگر کسی نے غیر سے کہا کہ تیرے فلاں شخص پر اس قدر درہم ہیں تو اس کو مجھ پر حوالہ کر دے اور قرض خواہ راضی ہو گیا تو حوالہ صحیح ہے پس اگر اس نے مال ادا کیا تو قرض دار سے نہیں لے سکتا ہے اور وہ بری ہو گیا یہ نہایہ میں لکھا ہے اور مال من جنس کی طرف حوالہ ہو جیسا کہ آگے آئے گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 96 | Kitab al-Hawala (Book of Debt Transfer)

It is written: Among the conditions pertaining to the **Muhtal-lah** (the creditor/ recipient of the debt transfer) is sanity (**Aql**), because his acceptance is a fundamental pillar of the contract, and one who lacks sanity possesses no legal capacity to accept. Attaining majority (**Buloogh**) is a condition for the effectivity (**nafadh**) of the contract, not for its formation (**in'iqad**). The acceptance of a transfer by a discerning minor remains subject to the permission of his guardian, provided that the **Muhtal-alaihi** (the person to whom the debt is transferred) is wealthier than the **Muheel** (the original debtor). If they are equal in wealth, there are two conflicting opinions; this is recorded in *Bahr al-Ra'iq*. Another condition is that the transfer is accepted voluntarily; if accepted under duress, it is not valid. The meeting place of the transfer (**Majlis-e-Hawala**) is a condition for formation according to Imam Azam (RA) and Imam Muhammad (RA), whereas according to Imam Abu Yusuf (RA), it is a condition for effectivity. Thus, if the creditor is absent from the meeting and is later informed and grants permission, it shall not be effective according to the two Imams; and this is the correct view as stated in *Al-Bada'i*. However, if someone else accepts the transfer on behalf of the absent party, it is effective; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

Among the conditions pertaining to the **Muhtal-alaihi** (the new debtor) is sanity; the acceptance of a transfer by an insane person or a child without reason is invalid. Reaching majority is also a condition, specifically for the formation of the contract. Thus, a minor's acceptance of a transfer is invalid even if he is discerning, whether he is authorized to trade or not, and whether he accepted by the order of the original debtor or without it. Even if his guardian accepts on his behalf, it remains invalid; this is mentioned in *Al-Bada'i*. Consent is also a condition, regardless of whether he owes a debt to the transferor; this is the view of our scholars as per *Al-Muheet*. The physical presence of the new debtor is not a condition for the validity of the transfer; if an absent person is made the new debtor and accepts upon hearing of it, the transfer is valid; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

Regarding the conditions of the **Muhtal-bih** (the debt being transferred), the debt must be binding (**lazim**). Therefore, the transfer of specific physical items (**ayan-e-qaima**) or non-binding debts is invalid. The general rule is that whatever cannot be guaranteed (**kafalat**) cannot be transferred via **hawala**. According to the rules of transfer, the original debtor is absolved of the debt. If the new debtor absolves the original debtor or gifts the debt back to him, it is invalid; the fatwa in *Zahiriyya* aligns

with this. If a pawner transfers the debt of the pawnee to another, he shall take back the pledge. Similarly, if a transfer is made and then a pledge is given, it is invalid. If a husband transfers his wife's dower (**mahr**) to someone else, the wife cannot withhold herself (from intimacy); this is in *Bahr al-Ra'iq*. The creditor cannot revert to the original debtor unless his right is lost. In such a case, the debt returns to the original debtor. According to Imam Azam (RA), a right is considered "lost" in two ways: either the new debtor denies the transfer under oath and there are no witnesses, or he dies insolvent, leaving behind no assets or guarantors.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 96 | किताबुल हवाला

लिखा है: वे शर्तें जो 'मुहताल-लहु' (ऋणदाता) से संबंधित हैं, उनमें से एक विवेक (अक्ल) है, क्योंकि उसकी ओर से स्वीकृति होना एक मुख्य स्तंभ है, और जो विवेकहीन है वह स्वीकार करने की योग्यता नहीं रखता। शर्तों में वयस्कता (बुलूग) कार्यान्वयन (नफ़ाज़) की शर्त है, न कि अनुबंध (इन्आक़ाद) की। एक विवेकशील नाबालिग द्वारा कर्ज के हस्तांतरण (हवाला) को स्वीकार करना उसके अभिभावक (वली) की अनुमति पर निर्भर करेगा, बशर्ते कि 'मुहताल-अलैहि' (नया देनदार), 'मुहील' (मूल देनदार) से अधिक धनी हो। यदि उनकी आर्थिक स्थिति समान हो, तो इस पर दो परस्पर विरोधी विचार हैं; यह 'बहरुल राइक' में वर्णित है। शर्तों में यह भी है कि उसने अपनी मर्जी से स्वीकार किया हो; यदि दबाव में स्वीकार किया गया है, तो यह वैध नहीं है। हस्तांतरण की सभा (मजलिस-ए-हवाला) की शर्त इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार अनुबंध की शर्त है, जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार यह कार्यान्वयन की शर्त है। यहाँ तक कि यदि मुहताल-लहु सभा में अनुपस्थित हो और बाद में उसे खबर मिले और वह अनुमति दे दे, तो दोनों इमामों के अनुसार यह प्रभावी नहीं होगा; और यही सही मत है, जैसा कि 'बदाइ' में है। लेकिन यदि अनुपस्थित व्यक्ति की ओर से किसी और ने स्वीकार कर लिया हो, तो यह प्रभावी है; यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

वे शर्तें जो 'मुहताल-अलैहि' (नया देनदार) से संबंधित हैं, उनमें 'अक्ल' शामिल है; पागल या विवेकहीन लड़के का हवाला स्वीकार करना सही नहीं है। वयस्कता (बुलूग) भी एक शर्त है और वह भी अनुबंध के लिए अनिवार्य है। अतः लड़के का हवाला स्वीकार करना सही नहीं है, भले ही वह समझदार हो, चाहे उसे व्यापार की अनुमति हो या नहीं, और चाहे उसने मूल देनदार के आदेश से स्वीकार किया हो या उसके बिना। यदि उसके अभिभावक ने उसकी ओर से स्वीकार किया हो, तब भी यह सही नहीं है; यह 'बदाइ' में लिखा है। शर्तों में उसकी सहमति अनिवार्य है, चाहे हस्तांतरण करने वाले पर उसका कर्ज हो या न हो; यह हमारे विद्वानों का मत है, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। हवाला की वैधता के लिए मुहताल-अलैहि का उपस्थित होना शर्त नहीं है, यहाँ तक कि यदि उसने किसी अनुपस्थित व्यक्ति को नया देनदार बनाया और उसने सुनकर स्वीकार कर लिया, तो हवाला सही है; यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

जो शर्तें 'मुहताल-बिह' (वह ऋण जिसका हस्तांतरण किया जा रहा है) से संबंधित हैं, उनमें यह है कि कर्ज अनिवार्य (लाज़िम) होना चाहिए। अतः मौजूद भौतिक वस्तुओं (अयान-ए-क़ाइमा) या गैर-अनिवार्य ऋण का हस्तांतरण सही नहीं है। मूल नियम यह है कि जिस चीज़ की गारंटी (कफ़ालत)

सही नहीं है, उसका हवाला भी सही नहीं है। हवाला के नियमों में से यह है कि मूल देनदार (मुहील) ऋण से मुक्त हो जाता है। यदि नए देनदार ने मूल देनदार को ऋण से मुक्त कर दिया या उसे वह ऋण उपहार (हिबा) स्वरूप दे दिया, तो यह सही नहीं है; ज़हीरिया में भी यही फतवा है। यदि गिरवी रखने वाले (राहन) ने गिरवी प्राप्त करने वाले (मुर्तहिन) के कर्ज को किसी और पर हस्तांतरित कर दिया, तो वह गिरवी रखी वस्तु वापस ले लेगा। इसी तरह, यदि पहले हवाला किया और फिर गिरवी रखा, तो वह सही नहीं है। यदि पति ने पत्नी को उसके मेहर (दहेज) का किसी पर हवाला कर दिया, तो पत्नी स्वयं को (संभोग से) नहीं रोक सकती; यह 'बहरुल राइक' में है। ऋणदाता (मुहताल-लहु) मूल देनदार की ओर वापस नहीं लौट सकता, सिवाय उस स्थिति के जब उसका हक डूब जाए। जब ऐसा हो, तो कर्ज मूल देनदार की जिम्मेदारी बन जाएगा। इमाम आज़म (रह.) के अनुसार हक डूबने की दो स्थितियाँ हैं: या तो नया देनदार मुकर जाए और शपथ ले ले जबकि गवाह न हों, या वह दिवालिया होकर मर जाए और उसने कुछ भी न छोड़ा हो।

لکھا ہے۔ جو شرائط محتال لہ کی طرف راجع ہیں از انجملہ عقل ہے کیونکہ اس کی طرف سے قبول پایا جانا رکن ہے اور غیر عاقل قبول کی اہلیت نہیں رکھتا ہے از انجملہ بلوغ شرطِ نفاذ ہے نہ شرطِ انعقاد اور عاقل نابالغ کا حوالہ قبول کر لینا اس کے ولی کی اجازت پر موقوف رہے گا بشرطیکہ محتال علیہ محیل سے زیادہ غنی ہو اور اگر غنا میں برابر ہوں تو دو قول اختلافی ہیں یہ بحر الرائق میں ہے از انجملہ رضامندی سے قبول کیا ہو اور اگر زبر دستی قبول کیا تو صحیح نہیں ہے از انجملہ مجلسِ حوالہ اور یہ شرط امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک شرطِ انعقاد ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک شرطِ نفاذ ہے حتیٰ کہ اگر محتال لہ مجلس سے غائب ہو پھر اس کو خبر پہنچی اور اس نے اجازت دے دی تو دونوں اماموں کے نزدیک نافذ نہ ہو گی اور یہی صحیح ہے کذا فی البدائع مگر اس صورت میں کہ غائب کی طرف سے کوئی شخص حوالہ کو قبول کرے تو نافذ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے جو شرائط محتال علیہ کی طرف راجع ہیں از انجملہ عقل ہے کہ مجنون اور لایعقل لڑکے کا حوالہ قبول کرنا صحیح نہیں ہے اور از انجملہ بلوغ ہے اور وہ بھی شرطِ انعقاد ہے پس لڑکے کا حوالہ قبول کرنا صحیح نہیں ہے اگرچہ سمجھدار ہو خواہ اس کو تجارت کی اجازت ہو یا منع کیا گیا ہو اور خواہ محیل کے حکم سے قبول کیا ہو یا بدوں اس کے حکم کے اور اگر اس کی طرف سے اس کے ولی نے قبول کیا تو بھی صحیح نہیں ہے یہ بدائع میں لکھا ہے از انجملہ قبولِ حوالہ میں اس کی رضامندی چاہئے خواہ اس پر حوالہ کرنے والے کا قرض ہو یا نہ ہو یہ ہمارے علماء کے نزدیک ہے یہ محیط میں لکھا ہے محتال علیہ کا حاضر ہونا صحتِ حوالہ کے واسطے شرط نہیں حتیٰ کہ اگر اس نے ایک شخص غائب کو محتال علیہ بنایا اور اس نے سن کر قبول کر لیا تو حوالہ صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

جو شرائط کہ محتال بہ میں ہیں از انجملہ یہ کہ قرضہ لازم ہو پس حوالہ اعیانِ ۱ قائمہ یا دینِ غیر لازم کا صحیح نہیں ہے اور اصل قاعدہ یہ ہے کہ جس کی کفالت صحیح نہیں ہے اس چیز کی حوالہ بھی صحیح نہیں ہے یہ بدائع میں لکھا ہے احکام حوالہ میں سے یہ کہ محیل قرضہ سے بری ہو جاتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے پس اگر محتال علیہ نے محیل کو قرضہ سے بری کیا یا اس کو ہبہ کیا ہو تو صحیح نہیں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے ظہیریہ میں لکھا ہے اگر راہن نے مرتہن کو قرضہ کا کسی دوسرے پر حوالہ کر دیا تو رہن واپس لے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر حوالہ کیا پھر رہن کیا تو صحیح نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر شوہر نے عورت کو اس کا مہر حوالہ کر دیا تو عورت اپنے نفس و روک نہیں ۲ سکتی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے محتال لہ کی طرف رجوع نہیں کر سکتا مگر اس صورت میں کہ اس کا حق ڈوب جائے پھر جب ایسا ہوا تو قرضہ محیل کے ذمہ عود کرے گا اور محتال لہ مطالبہ کرے گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک ڈوب جانا دو طرح سے ہوتا ہے یا تو محتال علیہ حوالہ سے انکار کرے اور قسم کھا لے اور محیل و محتال لہ کے پاس گواہ نہ ہوں اور یا وہ مفلس مرا کہ اس نے کچھ بھی نہ چھوڑا نہ مالِ عین نہ دین نہ کوئی کفیل یہ تبیین میں لکھا ہے خواہ کفالت اس کے حکم سے ہو یا بغیر حکم کے یعنی کسی طرح کا کفیل نہ ہو یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور اگر اس نے طالب کو اصیل پر حوالہ کیا تو ڈوب جانے سے سرعود نہ کرے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر محتال علیہ اس طرح مفلس مر گیا مگر محتال علیہ نے کچھ رہن کسی سے لے کر محتال لہ کو دے دیا تھا بعض مال کے یا کسی شخص نے احساناً محتال عنہ کے پاس کچھ رہن کر کے محتال علیہ اس کے فروخت کرنے کا اختیار دے دیا تھا یا نہ دیا تھا تو مال محیل کے ذمہ عود کرے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔

اگر رہن کے مالک نے محتال علیہ کے مرنے کے بعد رہن کو واپس نہ لیا یہاں تک کہ وہ مرتہن کے پاس تلف ہو گیا تو بعض

۱- تو ہم اعیان قائمہ یعنی جو چیز بعینہ قائم ہے مثلاً کسی نے کسی کا گھوڑا غصب کیا تو یہ جائز نہیں ہے کہ اس کو کسی دوسرے پر حوالہ کر دے کہ فلاں شخص سے لے لے۔ ۲- قولہ یعنی مہر کو اپنے ساتھ وطی کرنے سے منع نہیں کر سکتی بایں دعویٰ کہ مجھ کو میرا مہر نہیں ملا وجہ یہ ہے کہ مہر مذکور سے مراد مہر معجل ہے۔

...of that property which was held as security. Although the pledge (rahn) became void due to the Muhtal-alaih (the person to whom the debt was transferred) dying penniless, it shall subsequently be examined: if the pledgor (rahin) had provided the security as a favor, he cannot claim anything from anyone. However, if the pledge was made by the order of the Muhtal-alaih, or if the Muhtal-alaih himself took it from him to be pledged, then the owner of the pledge shall recover the value from the Muheel (the original debtor/assignor), and it shall be considered part of the Muhtal-alaih's estate from which his creditors' debts shall be paid. The pledgor shall also be counted among those creditors, as stated in *Al-Muheet*. If the Muhtal-alaih dies and the Muhtal-lah (the creditor/assignee) claims he died penniless, while the Muheel states otherwise, it is written in *Shami* that the Muhtal-lah shall be asked to swear an oath based on his knowledge, and his word shall be accepted; a similar ruling is found in *Al-Mabsut* and *An-Nihayah*. If some assets of the deceased later appear—such as a debt owed to him by a wealthy person, an entrustment (wadi'at), or buried treasure—of which the Qazi (judge) was unaware on the day of death, leading him to rule the assignment void and order the debt to return to the Muheel, the Qazi shall rescind his order upon gaining this knowledge. Then, if the Muhtal-lah has not taken anything from the Muheel, he should take his debt from the newly discovered assets of the Muhtal-alaih; if he has already taken something, he should return it. If the Qazi knows that the deceased's debt is owed by another insolvent person, then according to Imam Azam (RA), he shall not rule the assignment void, as written in *Al-Muheet*. If someone assigns a debt he owes to another person, and the Muhtal-alaih disappears from the city such that his whereabouts are unknown, and this occurred due to poverty and helplessness, the Muhtal-lah cannot seek recourse from the Muheel until the death of the Muhtal-alaih is proven; this is stated in *Jawahir al-Fatawa*. If the Muheel pays the debt but the Muhtal-lah refuses to accept it, the latter shall be compelled to accept, as noted in *Al-Khulasah*. Such a person is not considered a benefactor (one doing a favor), for a benefactor is one who intends good for another without trying to avoid harm to himself. Despite being discharged from the debt, he intended that in times of hardship, should the debt return to him, he would be free from imprisonment and legal demands, as stated in *Al-Kafi*. Furthermore, the Muhtal-alaih gains the right of recourse against the Muheel only when the Muhtal-lah apprehends him; when the Muhtal-lah pursues him, he in turn pursues the Muheel to release himself from custody. If he is imprisoned, he may cause the Muheel to be

imprisoned, provided the assignment was by the Muheel's order and the Muhtal-alaih did not already owe a corresponding debt to the Muheel. If the assignment was without order, or if the Muhtal-alaih owed a similar amount and the assignment was tied to that debt, he shall not have the right of arrest or imprisonment against the Muheel, as written in *Bada'i*.

Chapter: 2 Regarding the Classification of Assignment (Hawala)

There are two types of Hawala: Absolute Assignment (Hawala-e-Mutlaq) and Restricted Assignment (Hawala-e-Muqayyad). An Absolute Assignment occurs when the debt is transferred generally, without being tied to anything belonging to the Muheel that is in the Muhtal-alaih's possession, such as an entrustment (wadi’at), misappropriated property (ghasab), or a debt; for instance, if he does not stipulate that payment should be made from his debt, entrustment, or misappropriated property. Even if the assignment is made to someone who possesses none of these, it is still an Absolute Assignment, as stated in *At-Tabyeen*. Therefore, if he makes an absolute assignment, the right of the Muhtal-lah shall not be linked to any debt, entrustment, or property of the Muheel held by the Muhtal-alaih, but shall instead be linked to the Muhtal-alaih's general liability. It becomes mandatory for the Muhtal-alaih to pay the Muhtal-lah from his own wealth. The Muheel retains the right to reclaim his debt, entrustment, or property from him, and reclaiming these shall not invalidate the assignment. And if...

उस माल के बदले में था जिसके बदले में ज़मानत दी गई थी, हालाँकि मुह्ताल अलैह (नया ऋणी) के कंगाल होकर मरने से वह रहन (गिरवी) समाप्त हो गया था। इसके बाद यह देखा जाएगा कि यदि राहिन (गिरवी रखने वाले) ने उपकार के रूप में गिरवी रखा था, तो वह किसी से कुछ नहीं ले सकता। और यदि मुह्ताल अलैह के आदेश से गिरवी रखा गया था या मुह्ताल अलैह ने उससे लेकर गिरवी रखा था, तो गिरवी का मालिक मुहील (मूल ऋणी) से माल वसूल करेगा, और यह मुह्ताल अलैह की विरासत होगी जिससे उसके ऋणदाताओं का ऋण चुकाया जाएगा, और राहिन भी उन ऋणदाताओं में शामिल होगा, जैसा कि 'अल-मुहीत' में लिखा है। यदि मुह्ताल अलैह मर गया और मुह्ताल लह (ऋणदाता) ने कहा कि वह कंगाल मरा है, जबकि मुहील ने इसके विपरीत बयान दिया, तो 'शामी' में लिखा है कि मुह्ताल लह से उसकी जानकारी पर शपथ लेकर उसी की बात मानी जाएगी; ऐसा ही 'मब्सूत' और 'अन्-निहाया' में भी है। यदि मृतक की कुछ संपत्ति प्रकट हुई कि किसी धनी व्यक्ति पर उसका ऋण था, या कोई अमानत थी, या कोई धन दबा हुआ था, जिसके बारे में काज़ी (न्यायाधीश) को उसकी मृत्यु के दिन पता नहीं था और उसने हवाला के बातिल (अमान्य) होने और ऋण के मुहील की ओर लौटने का आदेश दे दिया था, तो जानकारी मिलने के बाद काज़ी अपने आदेश को वापस लेगा। फिर यदि मुह्ताल लह ने मुहील से कुछ न लिया हो, तो वह अपना ऋण उस संपत्ति से प्राप्त करे जो मुह्ताल अलैह की निकली है; और यदि कुछ ले लिया हो, तो उसे वापस कर दे। यदि काज़ी को ज्ञात हो कि इस मृतक का ऋण किसी दूसरे निर्धन पर है, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार हवाला के बातिल होने का आदेश नहीं दिया जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने अपने ऊपर आने वाले ऋण के कारण किसी दूसरे व्यक्ति पर हवाला कर दिया और मुह्ताल अलैह शहर से गायब हो गया और उसका पता न मिल रहा हो, और उसने यह तंगी और विवशता के कारण किया था, और मुह्ताल लह ने चाहा कि अपना हक मुहील से ले ले, तो उसे यह अधिकार तब तक नहीं है जब तक कि मुह्ताल अलैह की मृत्यु सिद्ध न हो जाए, यह 'जवाहर अल-फ़तावा' में लिखा है। यदि मुहील ने भुगतान कर दिया और मुह्ताल लह ने स्वीकार नहीं किया, तो उसे स्वीकार करने के लिए विवश किया जाएगा, जैसा कि 'अल-खुलासा' में है। और वह व्यक्ति उपकार करने वाला नहीं है, क्योंकि उपकार करने वाला वह है जो स्वयं को हानि से बचाए बिना दूसरे का भला करे। उसने, यद्यपि वह ऋणमुक्त हो चुका था, यह इरादा किया कि तंगी के समय यदि ऋण वापस लौटे तो वह कैद और जवाबदेही से मुक्त रहे, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में है। इनमें से एक यह भी है कि मुह्ताल अलैह को

मुहील पर पकड़ का अधिकार तब प्राप्त होता है जब मुह्ताल लह मुह्ताल अलैह को गिरफ्तार करे; तो जब मुह्ताल लह उसे पकड़ता है, तो वह मुहील को पकड़ता है ताकि वह स्वयं को गिरफ्तारी से छुड़ा सके। और जब वह उसे कैद करे, तो वह मुहील को कैद कराए, बशर्ते कि यह हवाला मुहील के आदेश से हो और मुह्ताल अलैह पर मुहील का ऋण उतना (हवाला की राशि के बराबर) न हो। यदि हवाला बिना आदेश के हो या मुह्ताल अलैह उसका उतना ही ऋणी हो और हवाला में ऋण की शर्त हो, तो गिरफ्तारी और कैद के मामले में उसे मुहील पर यह अधिकार प्राप्त नहीं होगा, यह 'बदाइ' में लिखा है।

अध्याय : २ हवाला (ऋण हस्तांतरण) के विभाजन के वर्णन में

हवाला की दो किस्में हैं: एक 'हवाला-ए-मुतलक' (निरपेक्ष हस्तांतरण) और दूसरा 'हवाला-ए-मुकय्यद' (प्रतिबंधित हस्तांतरण)। 'हवाला-ए-मुतलक' की स्थिति यह है कि ऋण का पूर्णतः हस्तांतरण कर दिया जाए और उसे मुह्ताल अलैह के पास मौजूद मुहील की किसी चीज़ से न जोड़ा जाए, जैसे कि अमानत, ज़बरदस्ती लिया गया माल (ग़सब) या ऋण; अर्थात यह न कहे कि मेरे इस ऋण से दे देना या अमानत से दे देना। यदि ऐसे व्यक्ति पर हवाला किया जाए जिसके पास इनमें से कुछ भी नहीं है, तो वह भी 'हवाला-ए-मुतलक' है, यह 'तबीन' में लिखा है। अतः यदि उसने मुतलक (बिना शर्त) हवाला किया, तो मुह्ताल लह का अधिकार मुह्ताल अलैह के पास मौजूद मुहील के ऋण, अमानत या ग़सब से संबंधित नहीं होगा, बल्कि मुह्ताल अलैह के दायित्व से जुड़ जाएगा। मुह्ताल अलैह के लिए अनिवार्य होगा कि वह मुह्ताल लह का ऋण अपनी संपत्ति से चुकाए। मुहील को अधिकार होगा कि वह अपना ऋण, अमानत या ग़सब उससे वापस ले ले, और इन चीज़ों को वापस लेने से हवाला बातिल नहीं होगा। और यदि...

اس مال کے گیا جس کے عوض ضمانت میں تھا اگرچہ محتال علیہ کے مفلس مرنے سے اس سے رہن ساقط ہو گیا تھا پھر اس کے بعد دیکھا جائے گا کہ اگر راہن نے احساناً رہن کیا تھا تو کسی سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر محتال علیہ کے حکم سے رہن کیا یا محتال علیہ نے اس سے لے کر رہن کیا تو رہن کا مالک محیل سے مال لے گا اور محتال علیہ کا ترکہ ہوگا کہ اس سے اس کے قرض خواہوں کا قرضہ ادا کیا جائے گا اور راہن بھی منجملہ قرض خواہوں کے ہوگا کذا فی المحیط اگر محتال علیہ مر گیا اور محتال لہ نے کہا کہ مفلس مرا ہے اور محیل نے اس کے برخلاف بیان کیا تو شامی میں لکھا ہے کہ محتال لہ سے اس کے علم پر قسم لے کر اسی کا قول لیا جائے گا اور ایسا ہی مبسوط میں ہے کذا فی النہایہ اگر میت کا کچھ مال ظاہر ہوا کہ کسی غنی پر اس کا قرضہ تھا یا ودیعت تھی یا مدفون تھا کہ قاضی کو اس کے موت کے روز نہ معلوم ہوا کہ اس نے بطلان حوالہ کا اور قرضہ محیل کی طرف عود کرنے کا حکم دے دیا تو بعد علم کے قاضی اپنے حکم سے رجوع کرے پھر اگر محتال لہ نے محیل سے کچھ نہیں لیا ہو تو اپنا قرضہ اس مال میں سے جو محتال علیہ کا نکلا ہے لے اور اگر کچھ لیا ہو تو اس کو واپس کر دے اور اگر قاضی جانتا ہے کہ اس میت کا قرضہ دوسرے مفلس پر ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک بطلان حوالہ کا حکم نہ دے گا یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے ایک شخص کو بسبب اس کے قرضہ کے جو اس پر آتا ہے کسی شخص پر حوالہ کر دیا اور محتال علیہ شہر سے غائب ہو گیا اس طرح کہ اس کا پتہ معلوم نہ ہوتا تھا اور یہ بسبب تنگدستی اور عاجزی کے اس نے کیا پھر محتال لہ نے چاہا کہ اپنا حق محیل سے لے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے جب تک کہ محتال علیہ کا مرنا ثابت نہ ہو یہ جواہر الفتاویٰ میں لکھا ہے اگر محیل نے ادا کیا اور محتال لہ نے قبول نہ کیا تو قبول کرنے پر مجبور کیا

جائے گا کذا فی الخلاصہ اور وہ شخص احسان کرنے والا نہیں ہے یعنی اس نے ادا کرنے میں احسان نہیں کیا کیونکہ احسان کرنے والا وہ شخص ہے کہ دوسرے سے نیکی کا قصد کرے بدوں اس کے کہ اپنے سے ضرر دور کرے اور اس نے ہر چند کہ بری الذمہ ہو گیا تھا یہ قصد کیا کہ وقت تنگی کے اگر عود کرے تو قید اور مطالبہ سے بری ہو کذا فی الکافی اور از انجملہ یہ ہے کہ محتال علیہ کو محیل پر دامن گیری کا حق اس وقت حاصل ہو کہ جب محتال لہ محتال علیہ کو گرفتار کرے پس جب محتال لہ اس کا دامن گیر ہو تو وہ محیل کا دامن گیر ہوتا کہ اپنے آپ کو گرفتاری سے چھوڑا دے اور جب وہ اس کو قید کرے تو یہ محیل کو قید کرائے بشرطیکہ یہ حوالہ محیل کے حکم سے ہو اور محتال علیہ پر اس قدر یعنی بقدر حوالہ کے محیل کا قرضہ نہ ہو اور اگر حوالہ اس کے بلا حکم ہو یا محتال علیہ اس کا اسی قدر قرض دار ہو اور حوالہ میں قرضہ کی قید ہو تو گرفتاری اور حبس میں اس کو محیل پر یہ حق حاصل نہ ہو گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

باب : ۲ حوالہ کی تقسیم کے بیان میں

حوالہ کی دو قسمیں ہیں ایک حوالہ مطلق دوسرا حوالہ مقید حوالہ مطلق کی یہ صورت ہے کہ مطلقاً حوالہ کر دے اور کسی چیز کے ساتھ جو محتال علیہ کے پاس اس محیل کی موجود ہے مثلاً ودیعت یا غصب یا قرض کے اپنے حوالہ میں مقید نہ کرے کہ میرے قرضہ سے دے دے یا غصب سے حوالہ کردے یا ودیعت سے حوالہ کرے اور اگر ایسے شخص پر حوالہ کرے جس کے پاس ان میں سے کوئی چیز نہیں ہے تو یہ بھی حوالہ مطلق ہے یہ تبیین میں لکھا ہے پس اگر اس نے مطلقاً حوالہ کیا تو حق محتال لہ کا محیل کے قرضہ یا ودیعت یا غصب سے جو محتال علیہ کے پاس ہے کسی سے متعلق نہ ہو گا بلکہ محتال علیہ کے ذمہ سے متعلق ہو گا اور اس پر واجب ہو گا کہ محتال لہ کا قرضہ اپنے مال سے ادا کرے اور محیل کو اختیار ہو گا کہ اپنا قرضہ اور ودیعت اور غصب اس سے لے لے اور ان چیزوں کے لینے سے حوالہ باطل نہ ہوگا اور اگر

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 5 | 98 | Kitab al-Hawala

If the *Muhil* (the person who transfers the debt) dies, then whatever debt, trust, or usurped property is in the possession of the *Muhtal-alaihi* (the person who accepted the transfer) shall be distributed among all the creditors of the *Muhil*, except for the *Muhtal-lah* (the person to whom the debt was transferred). This is recorded in *Al-Kafi*. Absolute transfer (*Hawala*) is of two types: immediate (*Fil-hal*) and deferred/on a term basis (*Me'adi*). An immediate transfer occurs when the debtor refers the claimant to someone else for a sum, for example, a thousand Dirhams. This is permissible, and the thousand Dirhams become immediately due upon the *Muhtal-alaihi*. A deferred transfer occurs when, for instance, a thousand Dirhams were owed for the price of a sale with a one-year term. If a transfer is made for this with a one-year term, it is permissible and will be on the *Muhtal-alaihi* with the one-year promise. Imam Muhammad (RA) did not mention whether, if the transfer is vague, the *Muhtal-alaihi* would get the benefit of the term or not. However, the scholars (*Mashaikh*) stated that he should, just as in the case of suretyship (*Kafalah*). Thus, if the *Muhil* dies, the payment does not become immediately due upon the *Muhtal-alaihi*. If both the *Muhtal-alaihi* and the *Muhil* die before the end of the term, such that the wealth becomes immediately payable by the *Muhtal-alaihi* (i.e., by his heirs), and if full payment is not possible, then the *Muhtal-lah* should be sent back to the original debtor (*Aseel*) to seek his debt at the proper time. This is written in *An-Nihayah*. If a debt is immediately payable and it is then transferred to someone with a one-year term, it is permissible, although it implies that a duration has been set for the debt. Therefore, if the *Muhtal-alaihi* dies bankrupt before the period expires, the debt reverts to the *Muhil* for immediate payment. The same ruling applies if the debt was for the price of a sale or for usurped property that was immediately payable. This is written in *Az-Zakhirah*.

Suppose Zaid owes Amr a thousand Dirhams payable immediately, and Bakr owes Zaid a thousand Dirhams payable immediately. If Zaid transfers Amr's debt to Bakr with the condition that it is in exchange for what Bakr owes Zaid, the transfer is valid. If the *Muhtal-lah* (Amr) gives the *Muhtal-alaihi* (Bakr) a one-year extension, the *Muhil* (Zaid) does not have the right to demand payment from his debtor (Bakr). If, after the extension, the *Muhtal-lah* releases the *Muhtal-alaihi* from the transferred debt, then the *Muhil* has the right to take the debt immediately from his own debtor. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If a person owes a thousand Dirhams to another, and the creditor transfers it on a one-year term, and the *Muhil* pays the debt to the

Muhtal-lah before the year ends, he has the right to collect it immediately from the *Muhtal-alaihi*. This is recorded in *As-Sirajiyyah*. If someone accepts the transfer of a certain amount of debt onto themselves for a certain term, and then that person transfers the same amount for the same, shorter, or longer term to another person, the first *Muhtal-alaihi* does not have the right to collect from his original debtor until the wealth has come into the possession of the claimant (*Talib*). This is written in *Tatar Khaniyah*. If a father or executor (*Wasi*) accepts a transfer of a child's debt for a certain term, it is not permissible. This applies when the child inherited the debt. However, if the debt became due because of a contract made by both, then a term is permissible. This is according to Imam Azam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), as written in *Al-Bahr ar-Raiq*. The *Muhtal-alaihi* does not have the right to collect from the *Muhil* before he himself has paid. However, if he is pursued for payment, he can pursue the *Muhil*. If he is imprisoned, he has the right to have the original debtor (*Aseel*) imprisoned so that he might secure his release. This is written in *Al-Muhit*. If the *Muhtal-alaihi* pays the *Muhtal-anhu* (the original debtor), or gives it as a gift (*Hiba*) or charity (*Sadaqah*), or if the *Muhtal-lah* dies and the *Muhtal-alaihi* becomes his heir, in all these cases he can collect back from the *Muhil*. If the *Muhtal-lah* exonerates the *Muhtal-alaihi*, he is released and cannot collect from the *Muhil*, as stated in *Al-Khulasah*. If he tells the *Muhtal-alaihi*, "I have left it for you," then the *Muhtal-alaihi* has the right to collect from his *Muhil*. This is written in *Khizanat al-Fatawa*.

1. This means a debt was owed to a child by his debtor. If the father or executor accepted a deferred transfer on someone, it's not permissible because just as perpetual exoneration (*ibra*) is not in their power, temporary exoneration is also not in their power.
2. This refers to the *Muhtal-lah* (or *Muhtal-alaihi* in some contexts), having rights similar to those a guarantor (*kafeel*) has.

फ़तावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द 5 | 98 | किताब अल-हवाला

मुहील (कर्ज हस्तांतरित करने वाला) मर गया तो जो कुछ उसका क़र्ज़ और अमानत और ग़सब मुहताल अलैहि (हस्तांतरण स्वीकार करने वाला) के पास है, वह मुहताल लहू (लेनदार) के सिवा उसके तमाम क़र्ज़ख़्वाहों में तक़्सीम होगा, यह 'काफ़ी' में लिखा है। फिर मुतलक़ हवाला की दो क़िस्में हैं: एक फ़िलहाल (तत्काल), दूसरा मीयादी (निश्चित अवधि वाला)। पस फ़िलहाल का हवाला यह है कि क़र्ज़दार तालिब (लेनदार) को किसी व्यक्ति पर मिसाल के तौर पर हज़ार दिरहम का हवाला कर दे, तो जायज़ है और हज़ार दिरहम मुहताल अलैहि पर फ़िलहाल वाजिब होंगे। और मीयादी की सूरत यह है कि दूसरे पर हज़ार दिरहम बैअ (बिक्री) की क़ीमत एक साल की मीयाद से थी, पस उस पर हवाला कर दिया और एक साल की मीयाद लगाई तो हवाला जायज़ है और मुहताल अलैहि पर भी एक साल के वादे से होगा। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने इस सूरत में ज़िक्र नहीं फ़रमाया कि अगर हवाला मुबहम (अस्पष्ट) वाक़े हुआ तो मुहताल अलैहि को मीयाद हासिल होगी या नहीं होगी, और मशाईख़ ने फ़रमाया कि हासिल होनी चाहिए जैसा कि कफ़ालत (जमानत) में होता है। पस अगर मुहील मर गया तो मुहताल अलैहि पर सर-ए-दस्त माल वाजिब न होगा और अगर मुहताल अलैहि मीयाद से पहले और मुहील दोनों मर गए थे कि माल फ़िलहाल मुहताल अलैहि पर देना वाजिब हो गया यानी वारिस अदा करें, पस अगर वफ़ा होना मुमकिन न हो तो मुहताल लहू को असील (मूल कर्जदार) के पास वापस किया जाए कि अपने वक़्त पर क़र्ज़ का ख़्वास्तगार हो, यह 'निहाया' में लिखा है। अगर क़र्ज़ का माल किसी पर फ़िलहाल वाजिबुल अदा हो, फिर उसको किसी शख़्स पर एक साल के वादे पर टाल दिया तो जायज़ है, हालाँकि इसमें लाज़िम आता है कि क़र्ज़े में मुद्दत क़रार दी गई। पस अगर मुहताल अलैहि मुद्दत गुज़रने से पहले मुफ़लिस (दिवालिया) मर गया तो वह माल मुहील की तरफ़ फिर फ़िलहाल अदायगी पर लौट आएगा। और अगर क़र्ज़े के बजाय बैअ की क़ीमत या ग़सब फ़िलहाल वाजिबुल अदा हो और बाक़ी तमाम मसला इसी तरह वाक़े हो तो भी यही हुक्म है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

ज़ैद पर अम्र के हज़ार दिरहम फ़िलहाल अदा के क़र्ज़ हैं और ज़ैद के बक्र पर हज़ार दिरहम फ़िलहाल अदा के क़र्ज़ हैं। फिर ज़ैद ने अम्र को बक्र पर हवाला कर दिया और शर्त लगा दी कि इसके बदले में जो माल मेरा तुझ पर वाज़िब है, तो हवाला सही है। पस अगर मुहताल लहू ने मुहताल अलैहि को एक साल की मोहलत दी तो मुहील को अख़्तियार न होगा कि अपने क़र्ज़दार से क़र्ज़ का तक़ाज़ा करके ले। फिर अगर मुहताल लहू ने मोहलत के बाद मुहताल अलैहि को क़र्ज़ के हवाले से

बरी कर दिया, तो मुहील को अख़्तियार होगा कि अपने क़र्ज़दार से क़र्ज़ फ़िलहाल ले ले, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। एक शख़्स के हज़ार दिरहम दूसरे पर हैं, फिर क़र्ज़ख़्वाह को एक साल के वादे पर हवाला किया, फिर मुहील ने साल गुज़रने से पहले वह माल मुहताल लहू को ख़ुद अदा कर दिया तो उसको अख़्तियार है कि मुहताल अलैहि से फ़िलहाल ले ले, यह 'सिराजिया' में लिखा है। अगर किसी ने किसी क़दर माल का हवाला अपने ऊपर क़बूल कर लिया और उसमें किसी क़दर मीयाद है, फिर उस शख़्स ने उसी क़दर मीयाद या उससे कम या ज़्यादा पर दूसरे शख़्स पर हवाला किया, तो मुहताल अलैहि अव्वल को यह अख़्तियार नहीं है कि अपने असील से ले जब तक कि माल तालिब के क़ब्ज़े में न आ जाए, यह 'तातार ख़ानिया' में लिखा है। अगर लड़के के क़र्ज़ का हवाला बाप या वसी (वसीयतदार) ने किसी क़दर मीयाद पर क़बूल कर लिया तो जायज़ नहीं है, और यह उस वक़्त है जब उस क़र्ज़ का लड़का वारिस हुआ हो, और अगर दोनों के अक़्द (अनुबंध) की वजह से वाजिब हुआ हो तो उसमें मीयाद जायज़ है, और यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक है, यह 'बह्रुर्राइक़' में लिखा है। और मुहताल अलैहि को यह अख़्तियार नहीं है कि ख़ुद अदा करने से पहले मुहील से ले ले, लेकिन अगर उसे (मुहताल अलैहि को) पकड़ा जाए तो वह भी मुहील को पकड़ सकता है। और अगर उसे क़ैद किया जाए तो उसे अख़्तियार है कि असील को क़ैद कराए ताकि वह उसे छुड़ा दे, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर मुहताल अलैहि ने मुहताल अन्हु (मुहिल) को अदा कर दिया या उसे हिबा (उपहार) किया या सदक़ा में दिया या मुहताल लहू मर गया और मुहताल अलैहि उसका वारिस हुआ, तो अब इन तमाम सूरतों में वह मुहील से वापस ले सकता है। और अगर मुहताल लहू ने मुहताल अलैहि को बरी कर दिया तो वह बरी हो जाएगा और वह मुहील से नहीं ले सकता, जैसा कि 'ख़ुलासा' में है। और अगर उसने मुहताल अलैहि से यह कहा कि 'मैंने तेरे वास्ते छोड़ा', तो मुहताल अलैहि को अख़्तियार है कि अपने मुहील से ले ले, यह 'ख़ज़ानतुल फ़तावा' में लिखा है।

१- यानी लड़के का क़र्ज़ आता था उसके क़र्ज़दार से, बाप या वसी ने किसी पर मीयादी हवाला क़बूल किया तो जायज़ नहीं, क्योंकि जैसे हमेशा के लिए माफ़ करना (इब्रा-ए-अब्दी) उनके अख़्तियार में नहीं, इसी तरह वक़्ती माफ़ी भी अख़्तियार में नहीं। २- यानी मुहताल लहू को, जैसे कफ़ील (ज़मानतदार) को अख़्तियार होता है।

مُحیل مر گیا تو جو کچھ اس کا قرضہ اور ودیعت اور غصب محتال علیہ کے پاس ہے وہ سوائے محتال لہ کے اس کے تمام قرض خواہوں میں تقسیم ہو گا یہ کافی میں لکھا ہے پھر مطلق حوالہ کی دو قسمیں ہیں ایک فی الحال دوسرا میعادی پس فی الحال کا حوالہ یہ ہے کہ قرض دار طالب کو کسی شخص پر مثلاً ہزار درہم کا حوالہ کردے تو جائز ہے اور ہزار درہم محتال علیہ پر فی الحال واجب ہوں گے اور میعادی کی صورت یہ ہے کہ دوسرے پر ہزار درہم بیع کا ثمن ایک سال کی میعاد سے تھا پس اس پر حوالہ کردیا اور ایک سال کی میعاد لگائی تو حوالہ جائز ہے اور محتال علیہ پر بھی ایک سال کے وعدہ سے ہوگا اور امام محمدؒ نے اس صورت میں ذکر نہ فرمایا کہ اگر حوالہ مبہم واقع ہوا تو محتال علیہ کو میعاد حاصل ہو گی یا نہ ہوگی اور مشائخ نے فرمایا کہ حاصل ہونا چاہئے جیسا کہ کفالت میں ہوتا ہے پس اگر محیل مر گیا تو محتال علیہ پر سر دست مال واجب نہ ہو گا اور اگر محتال علیہ میعاد سے پہلے اور مُحیل دونوں مر گئے تھے کہ مال فی الحال محتال علیہ پر دینا واجب ہو گیا یعنی ورثاء ادا کریں پس اگر وفا ہونا ممکن نہ ہو تو محتال لہ کو اصیل کے پاس واپس کیا جائے کہ اپنے وقت پر قرض کا خواستگار ہو یہ نہایہ میں لکھا ہے اگر قرض کا مال کسی پر فی الحال واجب الادا ہو پھر اس کو کسی شخص پر ایک سال کے وعدہ پر اترا دیا تو جائز ہے اگرچہ اس میں لازم آتا ہے کہ قرضہ میں مدت قرار دی گئی پس اگر محتال علیہ مدت گزرنے سے پہلے مفلس مر گیا تو وہ مال مُحیل کی طرف پھر فی الحال ادا پر عود کرے گا اور اگر بجائے قرضہ کے ثمن بیع یا غصب فی الحال واجب الادا ہو اور باقی تمام مسئلہ اسی طرح واقع ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

زید پر عمرو کے ہزار درہم فی الحال ادا کے قرضہ ہیں اور زید کے بکر پر ہزار درہم فی الحال ادا کے قرض ہیں پھر زید نے عمرو کو بکر پر حوالہ کر دیا اور قید لگا دی کہ بعوض اس مال کے جو میرا تجھ پر چاہئے ہے تو حوالہ صحیح ہے پس اگر محتال لہ نے محتال علیہ کو ایک سال کی تاخیر دی تو مُحیل کو اختیار نہ ہو گا کہ اپنے قرض دار سے قرض کا تقاضا کر کے لے پھر اگر محتال لہ نے تاخیر کے بعد محتال علیہ کو قرضہ حوالہ سے بری کر دیا تو محیل کو اختیار ہو گا کہ اپنے قرض دار سے قرض فی الحال لے لے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے ایک شخص کے ہزار درہم دوسرے پر ہیں پھر قرض خواہ کو ایک سال کے وعدہ پر حوالہ کیا پھر مُحیل نے سال گزرنے سے پہلے وہ مال محتال لہ کو خود ادا کر دیا تو اس کو اختیار ہے کہ محتال علیہ سے فی الحال لے لے یہ سراجیہ میں لکھا ہے اگر کسی نے کسی قدر مال کا حوالہ اپنے اوپر قبول کر لیا اور اس میں کسی قدر میعاد ہے پھر اس شخص نے اسی قدر میعاد یا اس سے کم یا زیادہ پر دوسرے شخص پر حوالہ کیا تو محتال علیہ اول کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اپنے اصیل سے لے تا وقتیکہ مال طالب کے قبضہ میں نہ آجائے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر لڑکے کے قرضہ کا حوالہ باپ یا وصی نے کسی قدر میعاد پر قبول کر لیا تو جائز نہیں ہے اور یہ اس وقت ہے کہ اس قرضہ کا لڑکا وارث ہوا ہو اور اگر دونوں کے عقد کی وجہ سے واجب ہوا ہو تو اس میں میعاد جائز ہے اور یہ امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور محتال علیہ کو یہ اختیار نہیں ہے کہ خود ادا کرنے سے پہلے مُحیل سے لے لے لیکن اگر اس کا ساتھ پکڑا جائے تو یہ بھی مُحیل کا دامن گیر ہو سکتا ہے اور اگر قید کیا جائے تو اس ۲۸ کو اختیار ہے کہ اصیل کو قید کرائے تا کہ وہ اس کو چھوڑوا دے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر محتال علیہ نے محتال عنہ کو ادا کر دیا یا اس کو ہبہ کیا یا صدقہ میں دیا یا محتال لہ مر گیا اور محتال علیہ اس کا وارث ہوا تو اب سب صورتوں میں مُحیل سے واپس لے سکتا ہے اور اگر محتال

لہ نے محتال علیہ کو بری کیا تو بری ہو جائے گا اور وہ مُحیل سے نہیں لے سکتا ہے کذا فی الخلاصہ اور اگر اس نے محتال علیہ سے یہ کہا کہ میں نے تیرے واسطے چھوڑا تو محتال علیہ کو اختیار ہے کہ اپنے مُحیل سے لے لے یہ خزانہ الفتاوی میں لکھا ہے۔

۱- قولہ یعنی لڑکے کا قرضہ آتا تھا اس کے قرض دار سے باپ یا وصی نے کسی پر حوالہ میعادی قبول کیا تو جائز نہیں کیونکہ جیسے ابراء ابدی ان کے اختیار میں نہیں اس قیاس پر یہ ابراء وقت بھی اختیار میں نہیں۔ ۲- قولہ یعنی محتال لہ کو جیسے کفیل کو اختیار ہوتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Kitab al-Hawala (Book of Debt Transfer)

If a person owes a debt to another, and the debtor refers the creditor to a third party (Muthal 'Alayh) against whom the debtor had no claim, and then a mediator intervenes and pays the amount on behalf of the Muthal 'Alayh as a favor, the Muthal 'Alayh has the right to recover that amount from the Muhil (the original debtor/ transferor). Similarly, if the Muthal 'Alayh had paid from his own wealth and owed nothing to the Muhil, the situation would be the same. If the Muhil had a claim against the Muthal 'Alayh and transferred his creditor to him, and a mediator intervened and paid the Muthal Lahu (the creditor) on behalf of the Muhil, the Muhil has the right to recover his debt from the Muthal 'Alayh. If both the Muhil and Muthal 'Alayh dispute, each claiming the 'Fuzuli' (unauthorized mediator) paid on their behalf, and the Fuzuli himself did not specify on whose behalf he was paying, he shall be asked. If the Fuzuli dies or disappears before giving a statement, the payment will be counted on behalf of the Muthal 'Alayh. This is recorded in Fatawa Qazi Khan. The Muthal 'Alayh can only recover the actual amount transferred (Muthal Bihi) from his Muhil, not necessarily what he paid. For example, if the debt was in dirhams and he paid in dinars or vice versa, and they conducted a currency exchange (Bay' Sarf) fulfilling its conditions, the exchange is valid, and the Muthal 'Alayh can recover dirhams from the Muhil, not dinars. Similarly, if he sold goods in exchange for dirhams, he can recover dirhams, not the goods he gave. Likewise, if he gave low-quality (Zuyuf) dirhams instead of good ones and the Muthal Lahu overlooked it, he will recover good dirhams from his Muhil. If the Muthal Lahu reaches a settlement (Sulh) with the Muthal 'Alayh, and if the settlement occurred on the same genus of the debt and he forgave the rest, the Muhil can recover an amount equal to what was paid because he owed that much. However, if the settlement was made on a different genus, such as settling a dirham debt with dinars or vice versa, then the Muhil shall recover the full debt. This is written in al-Bada'i'.

Restricted transfer (Hawala Muqayyada) is of two types: one where the Muhil places a restriction in the transfer regarding the same debt that the Muhil has against the Muthal 'Alayh, and the second where a restriction is placed on a specific object ('Ayn) belonging to the Muhil that is in the possession of the Muthal 'Alayh due to usurpation (Ghasb) or trust (Wadi'ah). This is written in al-Nihayah. The scenario for a transfer restricted by a specific object is: a person has a thousand dirhams with another as Wadi'ah or Ghasb, and a third person is owed a thousand dirhams by the owner of that Wadi'ah or Ghasb. The owner then refers the creditor to the person

holding the object, with the instruction to pay from those specific thousand dirhams held in trust or usurpation. After the transfer, the Muhil no longer has the right to take it from the Muthal 'Alayh. If the holder of the trust gives it to the Muhil, he becomes a guarantor (Zamin). If the Muhil takes his property from the Muthal 'Alayh and then the Muthal Lahu takes his property from him, the Muthal 'Alayh has the right to recover it from the Muhil. This is recorded in al-Dhakhirah. If the transfer was restricted to a Wadi'ah and the person holding it says the trust was lost, the transfer becomes void. If it was restricted by Ghasb, the transfer does not become void; this is in al-Khulasa. If a rightful claim is established on the Wadi'ah or Ghasb by someone else, the transfer becomes void; this is in al-Dhakhirah. A transfer restricted to a debt that the Muhil has against the Muthal 'Alayh is as follows: a person owes a thousand dirhams, and his debtor refers him to someone who owes the debtor a thousand dirhams, on the condition that he pays those specific thousand dirhams of the debt. This is in al-Nihayah. If the transfer was restricted to a specific object that the Muhil has with the Muthal 'Alayh, and then the Muthal Lahu gifted it to the Muthal 'Alayh, ownership is established. This is in Khazanat al-Muftin. If the Muthal Lahu absolved the Muthal 'Alayh of the debt and the Muhil had restricted it with his debt...

1. "Genus of the Right" means a reduction was made in the settlement on the same kind as the debt because a reduction is necessary. It inevitably means taking some from that genus and forgiving the rest. For example, settling a debt of ten mounds of wheat for eight mounds, thereby forgiving two mounds.
2. "By Ghasb" means it was said to pay from the usurped property, so after its destruction, it would be paid from its indemnity.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 किताबुल हवालह (हवाले का अध्याय)

एक व्यक्ति पर दूसरे का कर्ज है, फिर कर्जदार ने कर्जदाता को ऐसे व्यक्ति के पास भेजा (हवाला किया) जिस पर कर्जदार का कोई कर्ज नहीं था। फिर एक मध्यस्थ व्यक्ति आया और उसने 'मुहताल अलैह' (जिस पर हवाला किया गया) की ओर से कृपास्वरूप धन का भुगतान कर दिया, तो 'मुहताल अलैह' को यह अधिकार है कि वह 'मुहील' (हवाला देने वाला) से वह धन ले ले। इसी तरह, यदि वह अपने स्वयं के धन से भुगतान करता और उस पर कोई कर्ज न होता, तब भी यही स्थिति होती। और यदि 'मुहताल अलैह' पर 'मुहील' का कर्ज हो और उसने उस धन का हवाला अपने कर्जदाता को दिया, फिर एक मध्यस्थ आया और उसने 'मुहताल लह' (जिसके पक्ष में हवाला किया गया) को 'मुहील' की ओर से, जिस पर मूल कर्ज है, भुगतान कर दिया, तो 'मुहील' को अधिकार है कि वह 'मुहताल अलैह' से अपना कर्ज ले ले। और यदि 'मुहील' और 'मुहताल अलैह' में से प्रत्येक ने विवाद करते हुए दावा किया कि 'फ़ुज़ूली' (बिना अधिकार के हस्तक्षेप करने वाला मध्यस्थ) ने मेरी ओर से भुगतान किया है, और स्वयं फ़ुज़ूली ने भुगतान के समय किसी को निर्दिष्ट नहीं किया था, तो उससे पूछा जाएगा कि उसने किसकी ओर से भुगतान किया। यदि फ़ुज़ूली बयान देने से पहले मर गया या गायब हो गया, तो यह भुगतान 'मुहताल अलैह' की ओर से माना जाएगा। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। और 'मुहताल अलैह' अपने 'मुहील' से केवल 'मुहताल बिही' (हवाले की गई राशि) ही ले सकता है, वह नहीं ले सकता जो उसने भुगतान किया है। उदाहरण के लिए, यदि 'मुहताल बिही' दिरहम थे और उसने दीनार का भुगतान किया या इसके विपरीत, और दोनों ने आपस में 'बै सरफ़' (मुद्रा विनिमय) की और उसकी शर्तें पूरी कीं और विनिमय सही हो गया, तो 'मुहताल अलैह', 'मुहील' से दिरहम ले सकता है, दीनार नहीं। इसी तरह, यदि उसने दिरहम के बदले कोई माल बेचा, तो वह दिरहम ले सकता है, वह माल नहीं जो उसने दिया है। इसी तरह, यदि उसने अच्छे दिरहमों के बजाय खराब (ज़यूफ़) दिरहम दिए और 'मुहताल लह' ने उसे अनदेखा कर दिया, तो वह अपने 'मुहील' से अच्छे दिरहम ही लेगा। और यदि 'मुहताल लह' ने 'मुहताल अलैह' से समझौता (सुलह) कर लिया, तो यदि समझौता उसी वस्तु पर हुआ और शेष से मुक्त कर दिया, तो वह 'मुहील' से भुगतान की गई राशि के बराबर ले सकता है क्योंकि उसने उतना ही कर्ज दिया था। और यदि समझौता किसी भिन्न वस्तु पर हुआ, उदाहरण के लिए दिरहम का समझौता दीनार पर या इसके विपरीत, तो वह 'मुहील' से पूरा कर्ज ले लेगा। यह 'बदाए' में लिखा है।

हवाला मुकय्यद (प्रतिबंधित हवाला) दो प्रकार का होता है: एक यह कि 'मुहील' हवाले में उसी कर्ज की शर्त लगाए जो 'मुहील' का उस पर है, और दूसरा यह कि हवाले में उस विशिष्ट वस्तु (ऐन) की शर्त लगाए जो 'मुहील' की 'मुहताल अलैह' के पास हड़पी हुई (ग़सब) या अमानत (वदीअत) के रूप में मौजूद है। यह 'नेहाया' में लिखा है। जिस हवाले में विशिष्ट वस्तु की शर्त है, उसका स्वरूप यह है कि एक व्यक्ति के एक हज़ार दिरहम दूसरे के पास ग़सब या वदीअत के रूप में हैं, और वदीअत या ग़सब के मालिक पर किसी व्यक्ति का एक हज़ार दिरहम का कर्ज है। फिर वदीअत या ग़सब के मालिक ने कर्जदाता को उस व्यक्ति के पास भेजा जिसके पास वस्तु है, और उसे निर्देश दिया कि वह उन एक हज़ार दिरहमों से भुगतान करे जो उसके पास अमानत या ग़सब के हैं। हवाले के बाद, 'मुहील' को यह अधिकार नहीं है कि वह 'मुहताल अलैह' से ले। और यदि अमानत रखने वाले ने उसे दे दी, तो वह उसका उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। यदि 'मुहील' ने अपना माल 'मुहताल अलैह' से ले लिया और फिर 'मुहताल लह' ने अपना माल उससे लिया, तो 'मुहताल अलैह' को अधिकार है कि वह 'मुहील' से वापस ले ले। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि हवाले में वदीअत की शर्त हो और वदीअत रखने वाले ने कहा कि अमानत नष्ट हो गई, तो हवाला निरस्त हो जाएगा। और यदि वह ग़सब से प्रतिबंधित था, तो हवाला निरस्त नहीं होगा। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि वदीअत या ग़सब में किसी और का अधिकार सिद्ध हो गया, तो हवाला निरस्त हो जाएगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। वह हवाला जो ऐसे कर्ज के साथ प्रतिबंधित हो जो 'मुहील' का 'मुहताल अलैह' पर है, उसका स्वरूप यह है कि एक व्यक्ति का एक हज़ार दिरहम कर्ज है, उसके कर्जदार ने उसे ऐसे व्यक्ति के पास भेजा जिस पर उसके कर्जदार के एक हज़ार दिरहम हैं, इस शर्त के साथ कि वह वही एक हज़ार दिरहम कर्ज के चुकाए। यह 'नेहाया' में लिखा है। यदि हवाले में उस विशिष्ट वस्तु की शर्त थी जो 'मुहील' की 'मुहताल अलैह' के पास है, फिर 'मुहताल लह' ने 'मुहताल अलैह' को वह उपहार में दे दी, तो स्वामित्व सिद्ध हो गया। यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। यदि 'मुहताल लह' ने 'मुहताल अलैह' को कर्ज से मुक्त कर दिया और 'मुहील' ने उस पर अपने कर्ज की शर्त लगा रखी थी...

1. 'कौलुहु जिंस हक' अर्थात जिस प्रकार का कर्ज है, उसी पर सुलह में कमी की गई है क्योंकि कमी आवश्यक है। इसका अर्थ यह है कि उस वस्तु में से कुछ लिया और शेष छोड़ दिया। उदाहरण के लिए, दस मन गेहूं के कर्ज के बदले आठ मन पर समझौता किया तो दो मन माफ कर दिए।
2. 'कौलुहु ग़सब से' अर्थात कहा था कि हड़पे हुए माल से भुगतान करे, तो उसके नष्ट होने के बाद उसके हर्जाने से भुगतान करेगा।

ایک شخص پر دوسرے کا قرض ہے پھر قرض دار نے قرض خواہ کو ایسے شخص پر حوالہ کیا کہ قرض دار کا اس پر کچھ قرض نہ تھا پھر ایک درمیانی آدمی آیا اور اس نے محتال علیہ کی طرف سے احساناً مال ادا کردیا تو محتال علیہ کو اختیار ہے کہ محیل سے لے لے چنانچہ اگر اپنے مال سے ادا کر دیتا اور اس پر قرض نہ ہوتا تب بھی یہی صورت تھی اور اگر محتال علیہ پر محیل کا قرض ہو اور اس نے اس مال کا حوالہ اپنے قرض خواہ کو کیا پھر ایک درمیانی آیا اور اس نے محتال لہ کو محیل کی طرف سے جس پر اصل قرضہ ہے ادا کردیا تو محیل کو اختیار ہے کہ محتال علیہ سے اپنا قرضہ لے لے اور اگر محیل اور محتال علیہ میں سے ہر ایک نے اختلاف کر کے دعویٰ کیا کہ فضولی یعنی درمیانی آدمی نے میری طرف سے ادا کیا ہے اور خود فضولی نے ادا کرتے وقت کسی کو معین نہ کیا تھا تو اس سے دریافت کیا جائے گا کہ کس کی طرف سے اس نے ادا کیا پس اگر فضولی بیان سے پہلے مر گیا یا غائب ہو گیا تو یہ ادا کرنا محتال علیہ کی طرف سے شمار ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور محتال علیہ اپنے محیل سے فقط محتال بہ کو لے سکتا ہے نہ وہ لے سکتا ہے جو اس نے ادا کیا ہے مثلاً محتال بہ درہم تھے اور اس نے دینار ادا کئے یا بالعکس اور دونوں نے باہم بیع صرف کی اور اس کے شرائط مرعی رکھے اور بیع صرف صحیح ہوگئی تو محتال علیہ محیل سے درہم لے سکتا ہے نہ دینار اور اسی طرح اگر اس نے درہم کے عوض کوئی مال فروخت کیا تو درہم لے سکتا ہے نہ وہ مال جو اس نے ادا کیا ہے اسی طرح اگر اس نے بجائے جید درہموں کے زیوف عطا کئے اور محتال لہ نے اس سے چشم پوشی کی تو اپنے محیل سے جید درہم لے گا اور اگر محتال لہ نے محتال علیہ سے صلح کر لی پس اگر صلح جنسِ حق پر واقع ہوئی اور باقی سے اس نے بری کر دیا تو محیل سے بقدرِ ادا کئے

ہوئے کے لے سکتا ہے کیونکہ اس نے اسی قدر قرض دیا ہے تو اس قدر واپس لے گا اور اگر صلح خلافِ جنس پر ٹھہرائی مثلاً درہم کی صلح دینار پر یا بالعکس قرار دی تو محیل سے پورا قرضہ لے لے گا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

حوالہ مقیدہ دو طرح کا ہوتا ہے ایک یہ کہ محیل حوالہ میں اسی قرضہ کی قید لگائے جو محیل کا اس پر ہے اور دوسری یہ کہ حوالہ میں اس عین کی قید لگائی جو محیل کی محتال علیہ کے پاس بوجہ غصب یا ودیعت کے موجود ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے جس حوالہ میں عین شی کی قید ہے اس کی یہ صورت ہے کہ ایک شخص کے ہزار درہم دوسرے کے پاس غصب یا ودیعت ہیں اور ودیعت یا غصب کے مالک پر کسی شخص کے ہزار درہم قرض ہیں پھر صاحبِ ودیعت یا غصب نے قرض خواہ کو اس پر حوالہ کیا کہ جس کے پاس ودیعت یا غصب ہے اور ہزار درہم اس قید سے اتروائے لے کہ انہیں ہزار درہم سے جو ودیعت یا غصب ہیں ادا کرے پس بعد حوالہ کرنے کے محیل کو یہ اختیار نہیں ہے کہ محتال علیہ سے لے اور اگر ودیعت کو اپنے پاس رکھنے والے نے اس کو دے دی تو وہ اس کا ضامن ہو گا پس اگر محیل نے اپنا مال محتال علیہ سے لے لیا پھر محتال لہ نے اپنا مال اس سے لیا تو محتال علیہ کو اختیار ہے کہ محیل سے واپس لے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر حوالہ میں ودیعت کی قید ہو اور ودیعت کو اپنے پاس رکھنے والے نے کہا کہ مال ودیعت ضائع ہو گیا تو حوالہ باطل ہو گیا اور اگر غصب سے مقید تھا تو صورت حوالہ باطل نہ ہوگی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر ودیعت یا غصب میں استحقاق ثابت ہوا تو حوالہ باطل ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے جو حوالہ کہ مقید ایسے دین کے ساتھ ہو جو محیل کا محتال علیہ پر ہے اس کی یہ صورت ہے کہ ایک شخص کے ہزار درہم قرض ہیں اس کو اس کے قرض دار نے ایسے شخص پر حوالہ کیا کہ جس پر اس کے قرض دار کے ہزار درہم ہیں اس شرط سے کہ وہی ہزار درہم درہم قرضہ کے اس کو ادا کرے یہ نہایہ میں لکھا ہے اگر حوالہ میں ایسے عین کی قید تھی

جو محیل کی محتال علیہ کے پاس ہے پھر محتال لہ نے محتال علیہ کو ہبہ کیا تو ملکیت ثابت ہو گئی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر محتال لہ نے محتال علیہ کو قرضہ سے بری کر دیا اور محیل نے اس کو اپنے قرضہ کے ساتھ قید لگا کر

۱؎ قولہ جنس حق یعنی جس جنس کا قرضہ ہے اسی جنس پر کمی ہے صلح کی کیونکہ کمی ضروری ہے تو لا محالہ معنی یہ کہ اس جنس میں سے کچھ لیا اور باقی سے بری کر دیا مثلاً دس من گیہوں قرضہ سے آٹھ من پر صلح کی تو دو من معاف کر دیئے۔ ۲؎ قولہ غصب سے یعنی کہا تھا کہ مال غصب سے ادا کرے تو بعد تلف کے اس کے تاوان سے ادا کرے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol. 5 | 100 | Kitab al-Hawala (The Book of Debt Transfer)

If a debt was transferred, the assignee (muhtal-alaih) has the choice to take his debt. If he gifts it to the assignee, the transferor (muhil) cannot take it back from him, and the gift is considered equivalent to receiving the full right. If the assignee inherits it from the creditor (muhtal-lah), the transferor still cannot take it back. If the transferor has some debt owed by the assignee, in the case of gift and inheritance, he can take it from the transferor; this is written in "Al-Kafi". If the creditor took his property from the transferor by force and claimed the assignee is insolvent, and there was a condition in the transfer that it should be paid from what the transferor is owed by the assignee, then the correct view is that the transferor will take back his debt owed by the assignee; this is written in "Khizana al-Mufteen".

If the transfer is restricted to a deposit (wadi'at) held by the assignee belonging to the transferor ☆

In such a case, if the transfer was restricted to the debt owed by the assignee to the transferor or to a specific asset in his possession, and the transferor dies leaving many debts and nothing besides that debt or asset, then the creditor will not have special preference over this property by juristic preference (istihsan), as stated in "Al-Dhakhira", and he will share equally with the other creditors of the transferor; this is written in "Al-Hidayah". If the transfer was restricted to a deposit held by the assignee, then the transferor fell ill and handed over that deposit to the creditor and subsequently died with many debts, the person who held the deposit will not be liable for the transferor's other creditors. The deposit will not be given solely to the creditor but will be distributed proportionally among all creditors; this is written in "Fatawa Qazi Khan". If the holder of the deposit withheld it and paid from his own wealth, by juristic preference, he will not be considered a volunteer (mutabarri'), as per "Al-Kafi". If a person owes a thousand dirhams and transfers his creditor to another person who owes him a thousand on the condition of paying from that debt, and before payment, the transferor falls ill and then pays it and dies from that illness leaving many debts and no property other than what was with the assignee, then it will be given to the creditor, and other creditors will have no right in it; this is written in "Al-Khulasa".

If the transfer for payment was conditional upon the price of a slave owed by the assignee to the transferor, and then due to an option of inspection (khiyar al-ru'yat), defect (khiyar al-'ayb), or condition (khiyar al-shart), the sale is rescinded before or

after possession by the judge's order, or the slave dies before delivery, then the obligation for the price falls from the assignee. By juristic preference, the transfer will not be void, as per "Fatawa Qazi Khan". If a claim of right (istihqaq) is established in the sold item from the creditor's side, or in the debt to which the transfer was restricted, or it becomes clear that the sold slave was dead or free, then by consensus (ijma'), the transfer becomes void; this is written in "Al-Dhakhira".

If the owner of a 'mukatab' (contracted slave) transfers a creditor to him, then if the transfer is left absolute, it is not valid because the slave's guarantee is void. However, if it is restricted to the 'badal al-kitabat' (ransom money), it is valid in the sense that the creditor becomes an agent (wakil) on his behalf to collect the ransom money. Appointing an agent for this is permissible. The 'mukatab' will not become free before payment. If the owner dies before payment leaving many debts, the creditor will have special preference over what is owed by the 'mukatab' compared to other creditors. If the owner frees the 'mukatab' so that the ransom money falls from him, then by juristic preference, the transfer will not be void; this is the view chosen by our three Imams. When the transfer is not void and the 'mukatab' pays the ransom money to the creditor, he will recover it from his master; this is written in "Al-Muheet". If the owner makes his 'umm walad' (slave-mother of his child) a 'mukatab' and transfers a creditor to her for the ransom money, then the owner dies, the 'umm walad' becomes free and by juristic preference, the transfer will not be void; this is written in "Fatawa Qazi Khan". The mukatab paid the ransom money to his master.

1. It will not be, rather he will take it by replacing it from the deposit.
2. It will be given, meaning his receiving it will be considered established.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 | 100 | किताब अल-हवाला (ऋण हस्तांतरण की पुस्तक)

यदि ऋण हस्तांतरित किया गया था, तो मुहतल अलैह (जिसको ऋण हस्तांतरित किया गया है) के पास विकल्प होगा कि वह अपना ऋण ले ले। यदि उसने मुहतल अलैह को उपहार (हिबा) कर दिया, तो मुहील (हस्तांतरणकर्ता) उससे वापस नहीं ले सकता, और उपहार देना पूरे अधिकार को प्राप्त करने के समान है। यदि मुहतल अलैह ने मुहतल लह (लेनदार) की विरासत में इसे पाया, तब भी मुहील उससे वापस नहीं ले सकता। यदि मुहील का मुहतल अलैह पर कुछ ऋण है, तो उपहार और विरासत की स्थिति में वह मुहील से ले सकता है; यह "अल-काफी" में लिखा है। यदि मुहतल लह ने जबरन मुहील से अपना माल ले लिया और कहा कि मुहतल अलैह दिवालिया है, और हस्तांतरण में यह शर्त थी कि भुगतान मुहील के उस ऋण से किया जाए जो मुहतल अलैह पर है, तो सही बात यह है कि मुहील अपना वह ऋण जो मुहतJ अलैह पर है, वापस ले लेगा; यह "खज़ाना अल-मुफ़्तीन" में लिखा है।

यदि हस्तांतरण में उस अमानत (वदीअत) की शर्त हो जो मुहील की मुहतल अलैह के पास है

☆

ऐसी स्थिति में यदि हस्तांतरण में उस ऋण की शर्त थी जो मुहतल अलैह पर मुहील का देय है या उस वस्तु की जो मुहतल अलैह के पास है, और मुहील मर गया और उस पर बहुत से ऋण हैं और उसने उस ऋण या वस्तु के अलावा कुछ नहीं छोड़ा जो मुहतल अलैह पर है, तो मुहतल लह का इस माल पर इस्तेहसानन (कानूनी प्राथमिकता के आधार पर) विशेष अधिकार नहीं होगा, जैसा कि "अज़-ज़ख़ीरा" में लिखा है, और वह मुहील के अन्य ऋणदाताओं के साथ समान रूप से भागीदार होगा; यह "हिदाया" में लिखा है। यदि हस्तांतरण में उस अमानत की शर्त हो जो मुहतJ अलैह के पास है, फिर मुहील बीमार हो गया और उसने वह अमानत मुहतल लह के हवाले कर दी और फिर मुहील मर गया और उस पर बहुत से ऋण हैं, तो जिसके पास अमानत थी वह मुहील के ऋणदाताओं के लिए कुछ भी ज़िम्मेदार नहीं होगा। वह अमानत केवल मुहतल लह को नहीं दी जाएगी बल्कि सभी ऋणदाताओं में आनुपातिक रूप से वितरित की जाएगी; यह "फ़तावा क़ाज़ी खान" में लिखा है। यदि अमानत रखने वाले ने उसे रोक लिया और अपने माल से भुगतान कर दिया, तो इस्तेहसानन वह स्वयंसेवक (मुतबर्रे) नहीं माना जाएगा, जैसा कि "अल-काफी" में है। यदि किसी व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम का ऋण है और उसने अपने लेनदार को अपने एक अन्य हज़ार के देनदार पर इस शर्त के साथ हस्तांतरित किया कि वह उस ऋण से भुगतान करे, और अभी भुगतान नहीं हुआ था कि मुहील बीमार हो गया, फिर

उसने भुगतान कर दिया और उसी बीमारी में मर गया और उस पर बहुत ऋण हैं और मुहतल अलैह के पास मौजूद माल के अलावा कुछ नहीं था, तो यह मुहतल लह को दे दिया जाएगा और अन्य ऋणदाताओं का इसमें कोई अधिकार नहीं होगा; यह "अल-खुलासा" में लिखा है।

यदि भुगतान के लिए हस्तांतरण उस गुलाम की कीमत की शर्त पर था जो मुहतल अलैह पर मुहील का देय है, फिर देखने के विकल्प (खियार अल-रुयत), दोष के विकल्प (खियार अल-एब), या शर्त के विकल्प (खियार अल-शर्त) के कारण, कब्जे से पहले या बाद में काजी के आदेश से बिक्री रद्द हो गई, या गुलाम सुपुर्दगी से पहले मर गया, तो मुहतल अलैह के ज़िम्मे से कीमत समाप्त हो जाएगी। इस्तेहसानन हस्तांतरण अमान्य नहीं होगा, जैसा कि "फ़तावा क़ाज़ी खान" में है। यदि लेनदार की ओर से बेची गई वस्तु में कोई अधिकार (इस्तेहक़ाक़) साबित हुआ या उस ऋण में जिसका हस्तांतरण सीमित था, या यह स्पष्ट हुआ कि गुलाम मृत या आज़ाद था, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से हस्तांतरण अमान्य हो जाएगा; यह "ज़ख़ीरा" में लिखा है।

यदि 'मुकातब' (अनुबंधित दास) के मालिक ने अपने किसी लेनदार को उस पर हस्तांतरित किया, तो यदि हस्तांतरण निरपेक्ष (मुतलक़) छोड़ दिया गया, तो यह जायज़ नहीं है क्योंकि गुलाम की गारंटी अमान्य है। लेकिन यदि 'بدلِ كتابت' (मुक्ति राशि) की शर्त लगाई गई, तो यह इस अर्थ में जायज़ है कि लेनदार उसकी ओर से मुक्ति राशि वसूल करने का वकील (एजेंट) बन जाएगा। इसके लिए वकील बनाना जायज़ है। भुगतान से पहले मुकातब आज़ाद नहीं होगा। यदि भुगतान से पहले मालिक मर गया और उस पर बहुत ऋण हैं, तो मुकातब पर जितना बकाया है, मुहतल लह अन्य ऋणदाताओं की तुलना में उसमें विशेष अधिकार प्राप्त करेगा। यदि मालिक ने मुकातब को आज़ाद कर दिया जिससे मुक्ति राशि उसके ज़िम्मे से समाप्त हो गई, तो इस्तेहसानन हस्तांतरण अमान्य नहीं होगा; हमारे तीन इमामों ने इसी मत को चुना है। जब हस्तांतरण अमान्य नहीं हुआ और मुकातब ने मुहतल लह को राशि का भुगतान कर दिया, तो वह अपने स्वामी से उसे वापस लेगा; यह "अल-मुहीत" में लिखा है। यदि मालिक ने अपनी 'उम्म वलद' (बच्चे की माँ दासी) को मुकातब बनाया और मुक्ति राशि के लिए किसी लेनदार को उस पर हस्तांतरित किया, फिर मालिक मर गया, तो उम्म वलद आज़ाद हो गई और इस्तेहसानन हस्तांतरण अमान्य नहीं होगा; यह "फ़तावा क़ाज़ी खान" में लिखा है। मुकातब ने अपने मालिक को मुक्ति राशि दे दी।

1. उसका कहना है कि नहीं होगा, बल्कि अमानत से बदलकर ले लेगा।
2. उसका कहना है कि दे दिया जाएगा, यानी उसकी वसूली को तय माना जाएगा।

حوالہ کیا تھا تو اس کو اختیار ہوگا کہ محتال علیہ نے اپنا قرضہ لے لے اگر اس نے محتال علیہ کو ہبہ کیا تو محیل اس سے نہیں لے سکتا ہے اور ہبہ بمنزلہ تمام حق لینے کے ہے اگر محتال علیہ نے محتال لہ کی وراثت میں پایا تو بھی محیل اس سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر محیل کا محتال علیہ پر کچھ قرضہ ہو تو ہبہ اور میراث کی صورت میں وہ محیل سے لے سکتا ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر محتال لہ نے اپنا مال تغلب کے طور پر محیل سے لے لیا اور کہا کہ محتال علیہ مفلس ہے اور حوالہ میں یہ قید لگی تھی کہ اس سے ادا کیا جائے جو محیل کا محتال علیہ پر قرض ہے تو صحیح یہ ہے کہ محیل اپنا وہ قرض جو محتال علیہ پر ہے لے لے گا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے۔

اگر حوالہ میں اس ودیعت کی قید ہو جو محیل کی محتال علیہ کے پاس ہے ☆

اگر ایسی صورت میں کہ حوالہ میں اس قرضہ کی قید تھی کہ جو محیل کا محتال علیہ پر چاہئے یا اس عین کی جو اس کی اس کے پاس ہے محیل مر گیا اور اس پر بہت قرضے ہیں اور اس نے سوائے اس دین یا عین کے جو محتال علیہ پر ہے کچھ نہ چھوڑا تو محتال لہ کو اس مال کے ساتھ استحساناً زیادہ خصوصیت نہ ہوگی کذا فی الذخیرہ اور وہ بھی محیل کے دوسرے قرض خواہوں کے ساتھ یکساں شریک ہو گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر حوالہ میں اس ودیعت کی قید ہو جو محیل کی محتال علیہ کے پاس ہے پھر محیل بیمار ہوا اور اس نے وہ ودیعت محتال لہ کے حوالہ کر دی پھر محیل مر گیا اور بہت قرضے اس پر ہیں تو جس کے پاس ودیعت تھی وہ محیل کے قرض خواہوں کے لئے کچھ ضامن نہ ہوگا اور وہ ودیعت فقط محتال لہ کو نہ دی جائے گی بلکہ تمام قرض خواہوں میں حصہ رسد تقسیم ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ودیعت کو

جس کے پاس ودیعت ہے روک لیا اور اس نے اپنے مال سے ادا کیا تو استحساناً وہ مبرع نہ ہوگا کذا فی الکافی کسی شخص پر ہزار درہم قرض ہیں اس نے قرض خواہ کو اپنے ایک ہزار کے قرض دار پر اس شرط سے کہ قرضہ سے ادا کرے حوالہ کیا اور ہنوز اس نے نہ ادا کئے تھے کہ محیل بیمار ہوا پھر اس نے ادا کر دیے اور مریض مرض سے مر گیا اور اس پر بہت قرضے ہیں اور سوائے اس مال کے جو محتال علیہ پر تھا کچھ مال نہ تھا تو یہ محتال لہ کو دے دیا جائے گا اور قرض خواہوں کا اس میں کچھ حق نہ ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر حوالہ میں ادا کرنے میں قید یہ تھی کہ اس غلام کے ثمن سے جو محیل کا محتال علیہ پر چاہئے ادا کرے پھر بسبب خیار رویت یا خیار عیب یا خیار شرط کے قبضہ سے پہلے یا اس کے بعد قاضی کے حکم سے بیع فسخ ہو گئی یا سپرد کرنے سے پہلے غلام مر گیا تو ثمن محتال علیہ کے ذمہ سے ساقط ہو جائے گا اور استحساناً حوالہ باطل نہ ہوگا کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اگر قرض خواہ کی طرف سے مبیع میں کچھ استحقاق ثابت ہوا یا جس قرضہ کے ساتھ حوالہ مقید ہے اس میں استحقاق پیدا ہوا یا یہ بات ظاہر ہوئی کہ غلام مبیع مردہ آزاد تھا تو بالاجماع حوالہ باطل ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر مکاتب کے مالک نے کسی اپنے قرض دار کو اس پر حوالہ کیا پس اگر حوالہ مطلقاً چھوڑا تو جائز نہیں ہے اس لئے کہ غلام کی ضمانت باطل ہے اور اگر بدلِ کتابت کی قید لگائی تو اس صورت میں جائز ہے کہ یہ قرض خواہ اس کی طرف سے بدلِ کتابت وصول کرنے کا وکیل ہو جائے اور بدلِ کتابت وصول کرنے کا وکیل کرنا جائز ہے اور ادا کر دینے سے پہلے مکاتب آزاد نہ ہو جائے گا اور اگر ادا کرنے سے پہلے مالک مر گیا اور اس پر بہت قرضے ہیں تو جس قدر مکاتب پر ہے اس کی نسبت تمام قرض خواہوں میں سے محتال لہ مخصوص ہو کر پائے گا اور اگر مالک نے مکاتب کو آزاد کر دیا کہ بدلِ کتابت اس کے ذمہ سے ساقط ہو گیا تو حوالہ استحساناً باطل

نہ ہوگا اور اسی کو ہمارے ائمہ ثلاثہ نے اختیار کیا ہے اور جب حوالہ باطل نہ ہوا اور مکاتب نے بدلِ کتابت محتال لہ کو ادا کر دیا تو اپنے مولیٰ سے واپس لے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر مالک نے اپنی ام ولد کو مکاتب کیا پھر بدلِ کتابت کے واسطے کسی قرض خواہ کو اس پر حوالہ کیا پھر مالک مر گیا تو ام ولد آزاد ہوگئی اور استحساناً خواہ کہ باطل نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے مکاتب نے اپنے مالک کو بدل کتابت کے

۱- قولہ نہ ہو گا بلکہ ودیعت سے بدلا کر لے گا۔ ۲- قولہ دے دیا جائے گا یعنی اس کا وصول پانا مسلم سمجھا جائے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 101 | Kitab al-Hawala (The Book of Debt Transfer)

Making an absolute (unconditional) transfer of debt (*hawala*) onto someone is void (*batil*), as stated in *al-Kafi*, and the person (a slave) shall not be set free, as mentioned in *al-Muhit al-Sarakhsi*. However, if the transfer is restricted (*muqayyad*) by a specific debt, deposit, or misappropriated property (*ghasb*), it is valid. In this case, it appoints the creditor (*muhtal lahu*) as an agent so that he may pay the manumission price (*badal al-kitabat*) from the property held by the *mukatib* (a contracted slave purchasing freedom). Once the transfer is valid, the *mukatib* is absolved of liability and becomes free. Subsequently, if the property held by the transferee (*muhtal alayhi*) is destroyed before payment is made, the transfer becomes void, the liability for the manumission price returns to the *mukatib*, and the right persists; this is recorded in *al-Kafi*. If a creditor, Zaid, transferred the debt to his own creditor, Amr, through Khalid (who is Zaid's guarantor/*kafeel*), Khalid is absolved from Zaid's demand, and Zaid has the right to hold the principal debtor (*makful anhu*) to secure his release from the transfer; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If the creditor (*muhtal lahu*) collects the full amount from the guarantor (*kafeel*), the principal debtor (*makful anhu*) is absolved. The guarantor cannot reclaim what he paid from the transferor (*muheel*), but shall reclaim it from the principal debtor (*makful anhu*); this is in *al-Muhit*.

If the principal debtor pays the transferor (*muheel*) before the guarantor (*kafeel*) has made a payment, the guarantor has no recourse to claim from the principal debtor. However, he shall hold the transferor to release him from the transfer, and the guarantor remains liable to the creditor (*muhtal lahu*). After this, if the guarantor pays the creditor, he has the right to reclaim it from the transferor and not from the original debtor (*asil*); this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If a claimant transfers his own creditor to the original debtor (*asil*) with a restricted transfer, it is valid, and the creditor has no recourse against the guarantor (*kafeel*); thus, both the original debtor and the guarantor are absolved of the transferor's demand. If the claimant then seeks to transfer another creditor onto the guarantor with the same debt restriction, it is not valid; this is in *al-Muhit*. Zaid owes Amr one thousand dirhams, and Khalid is his guarantor. Two other individuals each owe Zaid one thousand dirhams. Zaid then transfers one creditor onto Amr restricted by that debt and transfers the second creditor onto Amr restricted by the same debt. There are two scenarios: whether the transfers occurred sequentially, or if the transfer was initially made to the guarantor

or the original debtor. If the transfer was initially to the guarantor, both transfers are valid. If the guarantor pays anything, he cannot claim it from the principal debtor but from the transferor. If he pays nothing but the principal debtor pays himself, then the principal debtor is absolved, and the guarantor is also absolved from the liability of the guarantee. According to our three scholars (*Ulama-e-Salasa*), this transfer was absolute. If the guarantor pays the creditor, he cannot reclaim from the principal debtor but shall demand it from the transferor. If the transfer is made first to the original debtor and then to the guarantor, the transfer to the original debtor is valid and the one to the guarantor is void. If both transfers occurred simultaneously, they are valid; this is in *al-Zakhira*. Zaid owes dirhams to Amr, and Khalid is his guarantor. Then Khalid transfers Amr's debt onto Bakr, and he accepts; both the original debtor and the guarantor are absolved; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If the transferee dies bankrupt and the funds are lost, the liability reverts to the original debtor and guarantor, and the claimant may demand from whomever he chooses. If a guarantor transfers one hundred dirhams to a claimant on the condition of being absolved, he has the right to demand from the original debtor and the transferee. In this case, if the transferee dies bankrupt, the claimant has the right to hold the guarantor accountable as well. If someone voluntarily (*tabarru'an*) says, "Accept the transfer of this property onto me," and he accepts, it is considered on behalf of both the original debtor and the guarantor—meaning both are absolved. However, if he stipulated the acquittal of the guarantor in the transfer, the original debtor is not absolved; this is in *al-Muhit*. If a person transfers his creditor to someone else for his debt and that person accepts, and then the creditor transfers it further to another debtor who accepts, the first transfer is superseded by the second, and the claimant no longer has a claim on the first. The second person has the right to demand his debt from him according to the transfer; this is in *Khizana al-Muftin*.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 101 | किताब अल-हवाला (ऋण हस्तांतरण की पुस्तक)

किसी व्यक्ति पर बिना किसी शर्त (मुतलक़न) के ऋण का हस्तांतरण (हवाला) करना अमान्य (बातिल) है, जैसा कि 'अल-काफी' में वर्णित है, और वह (गुलाम) मुक्त नहीं होगा, जैसा कि 'अल-मुहीत अल-सरखसी' में है। यदि हवाला किसी ऋण, अमानत या जबरन ली गई वस्तु (ग़सब) से प्रतिबंधित (मुक़य्यद) हो, तो वह मान्य है। यह मुहतल लहू (लेनदार) को एक वकील बनाता है ताकि वह मुकातब (वह गुलाम जो अपनी आज़ादी के लिए किस्तों में भुगतान कर रहा हो) के पास मौजूद धन से उसकी मुक्ति की राशि (बदल-ए-किताबत) का भुगतान कर सके। जब हवाला मान्य हो जाता है, तो मुकातब दायित्व से मुक्त हो जाता है और आज़ाद हो जाता है। फिर, यदि मुहतल अलैह (जिस पर ऋण हस्तांतरित किया गया है) के पास मौजूद वस्तु भुगतान से पहले नष्ट हो जाती है, तो हवाला अमान्य हो जाता है, और बदल-ए-किताबत फिर से मुकातब के ज़िम्मे आ जाता है और अधिकार शेष रहता है; यह 'काफी' में लिखा है। यदि लेनदार ज़ैद ने अपने लेनदार अम्र को खालिद (ज़ैद का कफ़ील/ज़ामिन) पर धन का हवाला दिया, तो खालिद ज़ैद की मांग से मुक्त हो गया और ज़ैद को अधिकार है कि वह मकफ़ूल अन्हु (मूल ऋणी) को पकड़े ताकि वह उसे हवाला से मुक्त कराए; यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि मुहतल लहू ने कफ़ील (ज़ामिन) से पूरा धन ले लिया, तो मकफ़ूल अन्हु मुक्त हो गया, और कफ़ील ने जो भुगतान किया है, वह मुहील (हवाला देने वाले) से नहीं ले सकता, बल्कि मकफ़ूल अन्हु से लेगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि मकफ़ूल अन्हु ने कफ़ील के भुगतान करने से पहले मुहील को धन का भुगतान कर दिया, तो कफ़ील के पास मकफ़ूल अन्हु से कुछ लेने का कोई रास्ता नहीं है, लेकिन वह मुहील को पकड़ेगा ताकि वह उसे हवाला से मुक्त कराए, और कफ़ील मुहतल लहू के हक से मुक्त नहीं होगा। इसके बाद यदि कफ़ील ने मुहतल लहू को भुगतान कर दिया, तो उसे अधिकार है कि वह मुहील से वसूल करे न कि असील (मूल ऋणी) से; यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि लेनदार ने अपने लेनदार को प्रतिबंधित हवाले (मुक़य्यद हवाला) के साथ असील पर हवाला किया, तो यह वैध है, और मुहतल लहू के पास कफ़ील से लेने का कोई रास्ता नहीं है, और असील तथा कफ़ील मुहील की मांग से मुक्त हो गए। फिर यदि लेनदार ने चाहा कि वह किसी अन्य लेनदार को उसी ऋण की शर्त के साथ कफ़ील पर हवाला करे, तो यह वैध नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। ज़ैद के अम्र पर एक हज़ार दिरहम बकाया हैं और खालिद उसका कफ़ील है, और ज़ैद पर दो व्यक्तियों में से प्रत्येक का एक-एक हज़ार दिरहम बकाया है। फिर ज़ैद ने एक लेनदार को अम्र पर उसी ऋण की शर्त के साथ हवाला किया

और दूसरे लेनदार को भी अम्र पर उसी ऋण की शर्त के साथ हवाला किया। इसकी दो स्थितियाँ हैं: यदि दोनों हवाले एक के बाद एक हुए, या पहले कफ़ील पर हवाला किया गया या पहले असील पर। यदि पहले कफ़ील पर हवाला किया गया, तो दोनों हवाले मान्य हैं। यदि कफ़ील ने कुछ भुगतान किया, तो वह मकफ़ूल अन्हु से मांग नहीं कर सकता, बल्कि मुहील से लेगा। और यदि कुछ भुगतान नहीं किया, लेकिन मकफ़ूल अन्हु ने स्वयं भुगतान कर दिया, तो मकफ़ूल अन्हु मुक्त हो गया और कफ़ील भी कफ़ालत के धन से मुक्त हो गया, और हमारे तीनों विद्वानों (उलमा-ए-सलासा) के निकट यह हवाला मुतलक़ (निरपेक्ष) था। यदि कफ़ील ने मुहतल लहू को धन चुकाया, तो वह मकफ़ूल अन्हु से नहीं ले सकता, बल्कि मुहील से मांग करेगा। यदि पहले असील पर हवाला हो और फिर कफ़ील पर, तो असील का हवाला मान्य है और कफ़ील का अमान्य। यदि दोनों हवाले एक साथ हुए, तो वे मान्य हैं; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। ज़ैद पर अम्र के दिरहम उधार हैं और खालिद उसका कफ़ील है। फिर खालिद ने अम्र को बक्र पर हवाला कर दिया और उसने स्वीकार कर लिया, तो असील और कफ़ील दोनों मुक्त हो गए; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि मुहतल अलैह के दिवालिया होकर मरने के कारण धन डूब गया, तो वह फिर असील और कफ़ील पर वापस आएगा और लेनदार जिससे चाहे मांग कर सकता है। यदि कफ़ील ने लेनदार को सौ दिरहम का हवाला इस शर्त पर किया कि वह उसे मुक्त कर दे, तो उसे अधिकार है कि वह असील और मुहतल अलैह से मांग करे। इस स्थिति में यदि मुहतल अलैह दिवालिया होकर मर गया, तो लेनदार को अधिकार है कि वह कफ़ील को भी उत्तरदायी ठहराए। यदि किसी ने स्वेच्छा (तबर्रुआन) से कहा कि "तू इस धन का हवाला मुझ पर स्वीकार कर ले" और उसने स्वीकार किया, तो यह असील और कफ़ील दोनों की ओर से माना जाएगा, यानी दोनों मुक्त हो जाएँगे। और यदि उसने हवाले में कफ़ील की मुक्ति की शर्त रखी, तो असील मुक्त नहीं होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने अपने लेनदार को उसके ऋण का हवाला किसी अन्य व्यक्ति पर किया और उसने स्वीकार कर लिया, फिर लेनदार ने उसे एक और ऋणी पर हवाला कर दिया और उसने भी स्वीकार कर लिया, तो पहला हवाला दूसरे से निरस्त हो गया और लेनदार का उस पर कुछ शेष नहीं रहा, और दूसरे व्यक्ति को अधिकार है कि वह हवाले के अनुसार अपने ऋण की मांग उससे करे; यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में है।

واسطے کسی شخص پر مطلقا حوالہ کیا تو باطل ہے کذافی الکافی اور وہ آزاد نہ ہو گا کذا فی المحیط السرخسی اور اگر حوالہ کسی قرض یا ودیعت یا غصب کے ساتھ مقید ہو تو صحیح ہے اور یہ محتال لہ کو وکیل کرتا ہے تاکہ مکاتب کے مال سے جو اس کے پاس ہے بدل کتابت ادا کرے اور جب حوالہ صحیح ہوا تو مکاتب بری ہوا اور آزاد ہو گیا پھر اگر محتال علیہ کے پاس جو کچھ ہے وہ ادا کرنے سے پہلے تلف ہو گیا تو حوالہ باطل ہو گیا اور بدل کتابت مکاتب کے ذمہ آیا اور حق باقی رہا یہ کافی میں لکھا ہے اگر زید قرض خواہ نے اپنے قرض خواہ عمرو کو خالد کفیل پر مال کا حوالہ کیا تو خالد زید کے مطالبہ سے بری ہو گیا اور زید کو اختیار ہے کہ مکفول عنہ کو پکڑے تاکہ اس کو حوالہ سے چھوڑا دے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر محتال لہ نے پورا مال کفیل سے لے لیا تو مکفول عنہ بری ہو گیا اور جو کفیل نے ادا کیا ہے وہ محیل سے نہیں لے سکتا ہے لیکن مکفول عنہ سے لے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مکفول عنہ نے کفیل کے ادا کرنے سے پہلے محیل کو مال ادا کر دیا تو کفیل کو مکفول عنہ سے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے لیکن وہ محیل کو پکڑے گا تاکہ اس کو حوالہ سے چھڑادے اور محتال لہ کے حق سے کفیل بری نہ ہوگا اور بعد اس کے اگر کفیل نے محتال لہ کو ادا کر دیا تو اس کو اختیار ہے کہ محیل سے لے لے نہ اصیل سے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر طالب نے اپنے قرض خواہ کو مقید حوالہ کے ساتھ اصیل پر حوالہ کیا تو جائز ہے اور محتال لہ کو کفیل سے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے اور اصیل اور کفیل محیل کے مطالبہ سے بری ہو گئے پھر اگر طالب نے چاہا کہ کسی دوسرے قرض خواہ کو اس کے بعد اسی قرضہ کی قید کے ساتھ کفیل پر حوالہ کروں تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے زید کے عمرو پر ہزار درہم ہیں اور خالد اس کا کفیل

ہے اور زید پر دو شخصوں میں ہر ایک کے ایک ایک ہزار درہم ہیں پھر زید نے ایک قرض خواہ کو عمرو پر اسی دین کی قید سے حوالہ کیا اور دوسرے قرض خواہ کو عمرو پر اسی دین کی قید سے حوالہ کیا پس اس کی دو صورتیں ہیں اگر دونوں حوالے آگے پیچھے واقع ہوئے یا ابتداًء کفیل پر حوالہ کیا یا ابتداًء اصیل پر حوالہ کیا پس اگر ابتداًء کفیل پر حوالہ کیا تو دونوں حوالے صحیح ہیں پس اگر کفیل نے کچھ ادا کیا تو مکفول عنہ سے اس کا مطالبہ نہیں کر سکتا ہے لیکن محیل سے لے لے گا اور اگر کچھ نہ ادا کیا لیکن مکفول عنہ نے خود ادا کر دیا تو مکفول عنہ بری ہو گیا اور کفیل بھی مال کفالت سے بری ہو گیا اور یہ حوالہ ہمارے علمائے ثلاثہ کے نزدیک مطلق تھا اور اگر کفیل نے مال محتال لہ ادا کیا تو مکفول عنہ سے نہیں لے سکتا ہے بلکہ محیل سے مطالبہ کرے اور اگر ابتداًء اصیل پر حوالہ ہو پھر کفیل پر تو اصیل کا حوالہ صحیح ہے اور کفیل کا باطل ہے اور اگر دونوں حوالے ایک ساتھ واقع ہوئے تو جائز ہیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے زید پر عمرو کے درہم قرض ہیں اور خالد اس کا کفیل ہے پھر خالد نے عمرو کو بکر پر حوالہ کیا اور اس نے قبول کر لیا تو اصیل و کفیل دونوں بری ہو گئے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے پس اگر محتال علیہ کے مفلس مرنے کی وجہ سے مال ڈوب گیا تو پھر اصیل و کفیل پر عود کرے گا اور طالب جس سے چاہے مواخذہ کرے اگر کفیل نے طالب کو سو درہم کا حوالہ اس شرط پر کیا کہ اسے بری کر لے تو اس کو اختیار ہے کہ اصیل اور محتال علیہ سے مطالبہ کرے اور اگر اس صورت میں محتال علیہ مفلس مر گیا تو طالب کو اختیار ہے کہ کفیل کو بھی ماخوذ کرے اور اگر کسی نے تبرعاً کہا کہ تو اس مال کا حوالہ مجھ پر قبول کر لے اور اس نے قبول کیا تو یہ اصیل اور کفیل دونوں کی طرف سے ہوا یعنی دونوں بری ہوں گے اور اگر اس نے حوالہ میں کفیل کی برات کی شرط کر لی تو اصیل بری نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص قرض خواہ کو اس کے قرضہ کا حوالہ کسی شخص پر کیا اور اس شخص نے قبول کر لیا پھر قرض خواہ نے اس کو ایک

شخص قرض دار پر حوالہ کیا اور اس نے قبول کیا تو پہلا حوالہ دوسرے سے ٹوٹ گیا اور طالب کا اس پر کچھ باقی نہ رہا اور دوسرے شخص کو اختیار ہے کہ وہ حوالہ کے موافق اپنے قرض کا اس سے مطالبہ کرے یہ خزانہ لمفتین میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 102 | Kitab al-Hawala (The Book of Debt Transfer)

If a debt transfer (Hawala) is made to another person on the condition that the debt is to be paid from the proceeds (Thaman) of selling a specific house, the transfer is valid. The transferee (Muhtal 'Alayh) shall not be forced to sell the house, nor shall he be forced to pay the debt until the house is actually sold. Once sold, he shall be compelled to pay the debt from the proceeds. However, if the transfer was made such that the payment is to be made from the proceeds of the transferor's (Muhil) house without his permission, it is void (Batil); this is documented in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If the transferor grants permission, the transfer becomes valid, yet the transferee cannot be forced to pay before the house is sold. Regarding the compulsion to sell the house, it must be noted that if the sale was a stipulated condition of the transfer, then compulsion is applicable. If the transferee settles the debt by selling his own house or the transferor's house, no further liability remains as he fulfilled the obligation he undertook.

If a person was owed one thousand dirhams by two people who were mutual guarantors (Kafils), and one of them transferred the debt of one thousand dirhams to another person, the creditor (Muhtal Lahu) has the choice to collect the full thousand from the transferee, or five hundred from him and five hundred from the one who did not participate in the transfer. The transferee shall then reclaim five hundred dirhams from his transferor. Imam Muhammad (R.A.) stated in *Al-Jami'* that if a person owed another a thousand 'Banahira' dirhams (low-quality coins), and the debtor was owed a hundred 'Jayyid' (high-quality) dirhams by a third party, and a transfer was made to substitute 'Banahira' with 'Jayyid' coins, the validity depends on presence and consent. If the transferee was absent and later consented, the transfer is void based on analogy (Qiyas) and juristic preference (Istihsan). If he was present and accepted, it is valid based on Istihsan. According to *Al-Muhit al-Sarakhsi*, if the payment is made before parting ways, it is valid; otherwise, it is void, and the original debt of 'Banahira' coins returns.

Similarly, if the creditor (Muhtal) made a settlement with the original creditor (Muhtal Lahu) for bad coins (Zuyuf) in exchange for good ones (Jayyid) on the condition that the transferor (Muhil) transfers it to a certain person, it is permissible. ☆

Likewise, if the transferee paid good dirhams to the creditor in the initial transfer, the transferee is discharged from liability. The transferor then has the right to reclaim the good dirhams from the creditor and pay him in 'Banahira' coins instead. If a person owes another a thousand good dirhams and is owed bad coins (Zuyuf) in return, and the one owing the bad coins transfers the debt to the one owing the good dirhams on the condition of receiving good ones, this is void (Batil) as per *Al-Kafi*. This ruling applies whether the transferee is present or absent and has accepted, based on both Qiyas and Istihsan as noted in *Al-Muhit*. If he has already paid, he shall reclaim it from the transferor since it was paid by his order, or from the creditor because it was paid via an invalid transfer.

---

1. **Banahira:** Worthless coins that even common merchants do not accept.
2. **Batil (Void):** Because the conditions for currency exchange (*Bay' al-Sarf*) are absent. 'Jayyid' means pure/good coins, and 'Zuyuf' means base/adulterated coins.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 102 | किताबुल हवाला (ऋण हस्तांतरण की पुस्तक)

यदि किसी दूसरे व्यक्ति पर इस शर्त के साथ ऋण का हस्तांतरण (हवाला) किया गया कि वह इस ऋण को उस घर की बिक्री से प्राप्त धन (ثمن) से अदा करेगा, तो यह हवाला जायज़ है। हस्तांतरिती (मुहतल अलैह) को उस घर को बेचने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा और न ही धन देने के लिए तब तक विवश किया जाएगा जब तक कि वह घर बिक न जाए। जब वह बिक जाए, तो ऋण की राशि उसमें से चुकाने के लिए उसे विवश किया जाएगा। यदि हवाला इस तरह किया गया कि यह धन ऋणकर्ता (मुहील) के घर की बिक्री से उसकी अनुमति के बिना दिया जाए, तो यह बातिल (अमान्य) है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि मुहील ने इसकी आज्ञा और अनुमति दे दी तो हवाला जायज़ हो गया, फिर भी मुहतल अलैह पर घर बेचने से पहले भुगतान के लिए दबाव नहीं डाला जाएगा। लेकिन मकान बेचने के लिए मजबूर किए जाने के संबंध में यह देखा जाना चाहिए कि यदि हवाले में बिक्री की शर्त थी, तो उसे मजबूर किया जाएगा। यदि मुहतल अलैह ने अपना घर या मुहील का घर बेचकर ऋण चुका दिया, तो फिर कोई गारंटी शेष नहीं रहेगी क्योंकि उसने मूल्य चुकाने का दायित्व लिया था और उसे पूरा कर दिया।

यदि एक व्यक्ति के एक हज़ार दिरहम दो व्यक्तियों पर बकाया थे और वे एक-दूसरे के ज़मानतदार (कफ़ील) थे, फिर एक ने एक हज़ार दिरहम का हवाला किसी अन्य व्यक्ति पर कर दिया, तो लेनदार (मुहतल लहू) को अधिकार होगा कि वह चाहे तो पूरे हज़ार दिरहम मुहतल अलैह से ले ले, या चाहे तो उससे पाँच सौ ले ले और जिसने हवाला नहीं किया उससे पाँच सौ ले ले। मुहतल अलैह अपने मुहील से पाँच सौ दिरहम प्राप्त करेगा। इमाम मोहम्मद (रह.) ने 'जामि' में फ़रमाया है कि यदि एक व्यक्ति पर दूसरे के एक हज़ार दिरहम 'बनहरा' (घटिया सिक्के) ऋण थे, और लेनदार पर किसी तीसरे व्यक्ति के सौ दिरहम 'जियद' (अच्छे सिक्के) ऋण थे, फिर ऋणकर्ता ने उस पर हवाला किया कि बनहरा के बदले अच्छे सिक्के ले ले, और मुहतल अलैह अनुपस्थित था, बाद में उसे पता चला और उसने अनुमति दी, तो यह हवाला कयास और इस्तेहसान के आधार पर बातिल है। यदि वह उपस्थित था और स्वीकार किया, तो इस्तेहसान के आधार पर जायज़ है। 'मुहीत सरख़सी' के अनुसार, यदि मुहील से अलग होने से पहले भुगतान कर दिया गया तो जायज़ है, अन्यथा बातिल है।

इसी तरह, यदि मुहतल (लेनदार) ने मुहतल लहू के साथ अच्छे सिक्कों के बदले खराब सिक्कों (ज़यूफ़) पर इस शर्त के साथ समझौता किया कि मुहील (कर्जदार) उसे अमुक व्यक्ति पर स्थानांतरित कर दे, तो यह जायज़ है ☆

इसी प्रकार, यदि मुहतल लहू को मुहतल अलैह ने पहले हवाले में अच्छे दिरहम अदा कर दिए, तो मुहतल अलैह मुक्त हो गया और मुहील को अधिकार है कि मुहतल लहू से अच्छे दिरहम वापस ले ले और उसे बनहरा सिक्के अदा कर दे। एक व्यक्ति के दूसरे पर एक हज़ार दिरहम अच्छे सिक्के बकाया हैं और दूसरे पर उसके खराब सिक्के(ज़यूफ़) हैं, फिर खराब सिक्कों वाले ने उस व्यक्ति पर जिसके पास अच्छे दिरहम हैं इस शर्त पर हवाला किया कि उसे अच्छे सिक्के दिए जाएँ, तो यह बातिल है; यह 'काफ़ी' में लिखा है।

---

1. **बनहरा:** वे बेकार सिक्के जिन्हें आम व्यापारी भी स्वीकार नहीं करते।
2. **बातिल:** अमान्य, क्योंकि मुद्रा विनिमय (बैअ सरफ़) की शर्तें पूरी नहीं हैं। 'जियद' का अर्थ खरे या अच्छे सिक्के है और 'ज़यूफ़' का अर्थ खोटे या खराब सिक्के है।

کسی دوسرے پر اس شرط سے حوالہ کیا کہ مال حوالہ اس دار کے ثمن سے ادا کرے تو حوالہ جائز ہے اور محتال علیہ اس گھر کے فروخت کرنے پر مجبور نہ کیا جائے گا اور نہ مال دینے پر مجبور کیا جائے حتیٰ کہ اگر اس گھر کو فروخت کرے اور جب اس نے فروخت کیا تو مال حوالہ کو اس میں سے ادا کرنے پر مجبور کیا جائے گا اور اگر اس طرح حوالہ کیا کہ یہ مال محیل کے گھر کے ثمن سے بلا اس کی اجازت کے ادا کرے تو باطل ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر محیل نے اس کا حکم و اجازت دے دی تو حوالہ جائز ہو گیا تو بھی محتال علیہ پر گھر فروخت کرنے سے پہلے ادا کرنے کا جبر نہ کیا جائے گا لیکن مکان کے فروخت کرنے پر مجبور کئے جانے کے باب میں دیکھنا چاہئے کہ اگر حوالہ میں فروخت کر دینا مشروط ہے تو اس پر جبر کیا جائے گا اور اگر پہلی صورت میں محتال علیہ نے اپنا گھر اور دوسری صورت میں محیل کا گھر فروخت کر کے مال ادا کر دیا تو پھر ضمانت نہ ہو گی کیونکہ ثمن ادا کرنے کا اس نے التزام کیا تھا اور وہ پورا ادا کر دیا یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص کے ہزار درہم دو شخصوں پر تھے اور ہر ایک دوسرے کا کفیل تھا پھر ایک نے اس کو ہزار درہم کسی شخص پر اتار دیئے تو محتال لہ کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو پورے ہزار درہم محتال علیہ سے لے لے اور اگر چاہے تو اس سے پانچ سو لے لے اور جس نے حوالہ نہیں کیا اس سے پانچ سو لے لے اور یہ اس کو اختیار نہیں ہے کہ جس نے حوالہ نہیں کیا ہے اس سے پانچ سو سے زیادہ طلب کرے اور محتال علیہ اپنے محیل سے پانچ سو درہم لے گا اور اگر اس نے پورے ہزار درہم لئے تو ہزار درہم لے گا پھر محیل دوسرے سے پانچ سو لے گا امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ اگر ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم بنہرہ قرض تھے اور قرض دار کے دوسرے شخص پر سو درہم جید قرض

تھے پھر جس پر بنہرہ تھے اس نے اس پر جس پر جید تھے حوالہ کیا کہ بجائے بنہرہ کے کھرے لے لئے اور یہ شرط لگائی کہ بعوض اپنے درہم بنہرہ کے جید درہم لے لے اور محتال علیہ غائب تھا پھر اس کو حوالے کی خبر پہنچی اور اس نے اجازت دی تو حوالہ قیاساً و استحساناً باطل ہے اور اگر محتال علیہ حاضر تھا اور اس نے حوالہ قبول کیا تو استحساناً جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے محتال عنہ کے محیل سے جدا ہونے سے پہلے اگر اس نے دے دیئے تو جائز ہے ورنہ باطل اور حوالہ ٹوٹ جائے گا اور وہی بنہرہ عود کریں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر دونوں جدا ہو گئے پھر محال علیہ نے کھرے ادا کئے تو صحیح ہے کیونکہ حوالہ اگر چہ باطل ہو گیا لیکن ادا کرنے کا حکم باقی ہے اور بدلا ہو جانے کی وجہ سے محتال علیہ بھی محیل کے قرض سے بری ہو گیا اور محیل اپنے محتال لہ سے کھرے درہم لے لے گا کیونکہ اس نے بیع صرف باطل ہونے کے بعد قبضہ کیا ہے پھر محتال لہ محیل سے اپنا قرضہ یعنی درہم بنہرہ لے لے گا یہ کافی میں لکھا ہے۔

اسی طرح اگر محتال نے محتال لہ سے جید کے عوض زیوف پر اس شرط سے صلح کی کہ محیل اس کو فلاں شخص پر حوالہ کرے تو جائز ہے ☆

اسی طرح اگر محتال لہ کو محتال علیہ نے حوالہ اولیٰ میں کھرے درہم ادا کر دیے تو محتال علیہ بری ہو گیا اور محیل کو اختیار ہے کہ محتال لہ سے کھرے درہم واپس لے لے اور بنہرہ اس کو ادا کر دے اور اگر اس مسئلہ میں محتال علیہ پر سو درہم نہ ہوں اور باقی مسئلہ کی یہی صورت ہے تو محتال علیہ کو اختیار ہو گا کہ محیل سے سو درہم کم کھرے لے لے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم کھرے ہیں اور اس پر زیوف ہیں پھر زیوف والے نے کسی کو اس شخص پر جس پر کھرے درہم ہیں اس شرط سے حوالہ کیا کہ اس کو کھرے دیئے یا یہ شرط کی کہ زیوف دے دے اور کھرے اس کے ہو لئے تو باطل ہے یہ کافی میں لکھا ہے خواہ محتال

علیہ حاضر یا غائب ہو اور اس نے قبول کیا ہو اور یہی حکم قیاساً و استحساناً ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر اس نے ادا کر دیا تو محیل سے لے لے گا کیونکہ اس کے حکم سے ادا کیا ہے یا محتال لہ سے پھر لے لے گا کیونکہ اس نے بطریق حوالہ فاسد کے ادا کئے ہیں یہ کافی میں لکھا ہے اور جب اس نے محتال لہ سے بنہرہ

۱۔ قولہ بنہرہ ناکارہ جس کو عوام تاجر بھی نہیں لیتے ہیں۔ ۲۔ قولہ باطل کیونکہ بیع صرف کی شرط معدوم ہے اور جیا د کھرے زیوف کھوٹے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 103 | Book of Debt Transfer (Kitab al-Hawala)

...has taken, then the Muhil (transferor) can take the pure amount from him. This is written in *Al-Muhit*. And if the Muhil makes a settlement with the Muhtal 'Alayh (the third party/payee) to accept low-quality (*Ziyuf*) coins instead of high-quality (*Jiyad*) ones on the condition that the party with low-quality coins transfers the debt to him, then it is valid; this is written in *Al-Kafi*. Consequently, the Muhtal 'Alayh is exonerated from the high-quality Dirhams, and one thousand Dirhams remain as the right of the Muhtal Lahu (the creditor/transferee). If, in this situation, the Muhil dies and has many debts besides that of the Muhtal Lahu, then one thousand Dirhams shall be taken from the Muhtal 'Alayh as a share and distributed among the Muhtal Lahu and the other creditors. If the Muhtal 'Alayh has high-quality Dirhams obtained through usurpation (*Ghasab*) or as a trust (*Wadi'at*) and they are present, and then the Muhil transfers the person entitled to a share to the usurper or the trustee, and the Muhil says to the Muhtal 'Alayh, "I have transferred him to you for high-quality Dirhams so that you may give them to him in exchange for the share," then the transfer is valid, provided that the Muhtal Lahu takes possession before the Muhil departs. Similarly, if the Muhil says to the Muhtal Lahu, "I have transferred you to such-and-such person for your Dirhams or share, so that he may give you the high-quality Dirhams present with him," the transfer is valid provided possession is taken before the Muhil departs. If they separate before possession is taken, then the currency exchange (*Bay' Sarf*) becomes void. If they do not separate, but the trustee or usurper departs, the transfer remains valid because he is not a contracting party, as stated in *Al-Muhit*. If someone requires low-quality coins and a debt of high-quality Dirhams is owed to him, and he transfers it on the condition of taking low-quality coins, it is valid. Similarly, if the Muhil makes a settlement with the Muhtal Lahu to accept low-quality coins instead of high-quality ones on the condition that the Muhil transfers him to a certain person, it is valid. If the Muhtal 'Alayh dies and is insolvent, the creditor can take low-quality coins from the Muhil. If the Muhil owes Dirhams and his own credit is in Dinars, and he transfers on the condition of being given Dinars or given Dirhams in exchange for those Dinars, it is void, except in the case where those [coins] are with him as a trust or usurped property and exist in their original form; this is written in *Al-Kafi*.

Chapter 3: Regarding Claims and Testimony in Transfer of Debt (Hawala)

The debtor (*Madyun*) claimed that he transferred the creditor to such-and-such person and the creditor accepted, but the creditor denied it. Witnesses were then

sought from the debtor regarding this transfer. If he presents witnesses and the Muhtal 'Alayh is present, they will be accepted, and the debtor will be cleared. If [the Muhtal 'Alayh] is absent, they shall grant a stay (*Tawqit*)(1) until his arrival, and [the testimony] will be accepted upon his appearance. If he appears and confirms the debtor's statement, then the debtor(1) is cleared. Otherwise, he will be ordered to present witnesses again. If the witnesses go missing or die, an oath shall be taken from the Muhtal 'Alayh. If the debtor has no witnesses and requests an oath, the Muhtal 'Alayh shall swear by God, "Such-and-such person did not transfer the property to me." If he refuses to swear, the debtor is cleared; this is written in *Bahr al-Ra'iq*. If the Muhil is absent and the Muhtal 'Alayh claims that the debt owed by the Muhil is the price of wine, then his claim is not valid even if he presents proof (*Burhan*), just as in the chapter on suretyship (*Kafalat*). If the Muhtal 'Alayh has already given the property to the Muhtal (creditor) and then seeks to recover it from the Muhil, and the Muhil says that the property was the price of wine, his claim will not be heard even if he presents proof. The Muhil will be told to pay the Muhtal and then settle the dispute with his adversary. If he then presents proof against the Muhtal Lahu that it was the price of wine, it will be accepted. Then the Muhtal 'Alayh will have the option (*Khiyar*) to either recover from the Muhil or from the Muhtal Lahu; this is written in *Wajiz Kardari*. If the Muhtal Lahu confesses before a judge that the property is the price of wine, then there shall be no dispute with the Muhtal 'Alayh. If the Muhil then arrives...

Footnote: (1) The word *Tawqit* means to appoint a time. (1) i.e., the debtor.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | १०३ | किताब अल-हवाला

...ले लिए तो मुहील (ऋण हस्तांतरक) उससे खरे (शुद्ध सिक्कों) से ले सकता है। यह 'मुहीत' में लिखा है और अगर मुहील ने मुह्ताल अलैह (तीसरा पक्ष) से उमदा (जियाद) के बदले घटिया (ज़ियूफ़) सिक्कों पर इस शर्त के साथ सुलह कर ली कि ज़ियूफ़ वाला उस पर हवाला कर दे, तो यह सही है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और मुह्ताल अलैह उमदा दरहम से बरी (मुक्त) हो गया और उस पर हज़ार दरहम ब-हक़ मुह्ताल लहु (लेनदार) के रह गए। फिर यदि इस स्थिति में मुहील मर गया और उस पर बहुत से ऋण हैं, सिवाय मुह्ताल लहु के ऋण के, तो मुह्ताल अलैह से हज़ार दरहम का हिस्सा लेकर मुह्ताल लहु और अन्य ऋणदाताओं के बीच वितरित किया जाएगा। और यदि मुह्ताल अलैह के पास उमदा दरहम ग़सब (जबरन कब्ज़ा) या अमानत (वदीअत) के रूप में हों और वे मौजूद हों, फिर मुहील ने हिस्सा लेने वाले को ग़ासिब (कब्ज़ा करने वाले) पर या उस व्यक्ति पर जिसके पास अमानत है, हवाला कर दिया और मुहील ने मुह्ताल अलैह से कहा कि मैंने इसे तेरे ऊपर उमदा दरहम के लिए हवाला किया ताकि हिस्से के बदले उसे दे दे, तो यह हवाला जायज़ है, बशर्ते कि मुह्ताल लहु ने मुहील से अलग होने से पहले उस पर कब्ज़ा कर लिया हो। इसी तरह यदि मुहील ने मुह्ताल लहु से कहा कि मैंने तुझे तेरे दरहम या हिस्से के लिए अमुक व्यक्ति पर हवाला किया कि वह तुझे उमदा दरहम देगा जो उसके पास मौजूद हैं, तो हवाला जायज़ है, बशर्ते कि मुहील से अलग होने से पहले उसने कब्ज़ा कर लिया हो। और यदि दोनों कब्ज़ा करने से पहले अलग हो गए, तो 'बै-ए-सर्फ़ (मुद्रा विनिमय) बातिल (अमान्य) हो गई। और यदि दोनों अलग नहीं हुए, लेकिन जिसके पास अमानत है या ग़ासिब चला गया, तो हवाला जायज़ रहा क्योंकि वह अनुबंध करने वाला पक्ष नहीं है, जैसा कि 'मुहीत' में वर्णित है। किसी को ज़ियूफ़ चाहिए और उस पर उमदा दरहम ऋण हैं, तो इस शर्त पर हवाला किया कि वह ज़ियूफ़ ले ले, तो यह सही है। और इसी तरह यदि मुहील ने मुह्ताल लहु से उमदा के बदले ज़ियूफ़ पर इस शर्त पर सुलह की कि मुहील उसे अमुक व्यक्ति पर हवाला करे, तो जायज़ है। और यदि मुह्ताल अलैह मर गया और निर्धन (मुफ़लिस) था, तो मुहील से ज़ियूफ़ ले सकता है। मुहील पर दरहम ऋण हैं और मुहील का ऋण दीनार में है, फिर उसने इस शर्त पर हवाला किया कि उसे दीनार दिए जाएँ या उन दीनारों के बदले उसे दरहम दिए जाएँ जो उस पर हैं, तो यह बातिल है। लेकिन उस स्थिति में जब वे उसके पास अमानत या ग़सब के रूप में हों और उसी रूप में मौजूद हों, यह 'काफ़ी' में लिखा है।

अध्याय ३: हवाला (ऋण हस्तांतरण) में दावे और गवाही के वर्णन में

ऋणी (मदवून) ने दावा किया कि उसने ऋणदाता को अमुक व्यक्ति पर हवाला किया और उसने इसे स्वीकार कर लिया, लेकिन ऋणदाता ने इनकार किया और फिर ऋणदाता से इस हवाले पर गवाह माँगे गए। तो यदि उसने गवाह पेश किए और मुह्ताल अलैह उपस्थित है, तो वे स्वीकार किए जाएँगे और ऋणी ऋणमुक्त हो जाएगा। और यदि वह अनुपस्थित है, तो 'हक-ए-तौक़ीत' (१) लिया जाएगा, मुह्ताल अलैह की उपस्थिति तक उन्हें स्वीकार किया जाएगा। फिर यदि उपस्थित होकर उसने ऋणी के कथन को स्वीकार कर लिया, तो वह (ऋणी)(१) ऋणमुक्त है, अन्यथा उसे पुनः गवाह पेश करने का आदेश दिया जाएगा। और यदि गवाह अनुपस्थित हो गए या मर गए, तो मुह्ताल अलैह से शपथ ली जाएगी। और यदि ऋणी के पास गवाह न हों और उसने शपथ की माँग की, तो मुह्ताल अलैह ईश्वर की शपथ लेगा कि "अमुक व्यक्ति ने मुझ पर धन का हवाला नहीं किया"। और यदि उसने शपथ लेने से मना कर दिया, तो वादी (ऋणी) ऋणमुक्त है, यह 'बहर-उर-रायक़' में लिखा है। मुहील अनुपस्थित हो गया और मुह्ताल अलैह ने दावा किया कि जो ऋण मुहील पर है वह शराब की कीमत है, तो उसका यह दावा सही नहीं है, चाहे वह इसके लिए प्रमाण (बुरहान) ही क्यों न पेश करे, जैसा कि ज़मानत (कफ़ालत) के अध्याय में होता है। और यदि मुह्ताल अलैह ने धन मुह्ताल को दे दिया है और फिर मुहील से वापस लेना चाहा और उसने कहा कि वह धन शराब की कीमत थी, तो उसकी बात नहीं सुनी जाएगी, चाहे वह प्रमाण ही क्यों न पेश करे। और मुहील से कहा जाएगा कि वह यह मुह्ताल को अदा करे, फिर अपने विरोधी (मुखासिम) से विवाद करे। फिर यदि उसने मुह्ताल लहु के विरुद्ध प्रमाण पेश किया कि यह कीमत शराब की थी, तो वह स्वीकार किया जाएगा। फिर मुह्ताल अलैह को विकल्प (ख़ियार) होगा कि चाहे तो मुहील से वापस ले या मुह्ताल लहु से, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यदि मुह्ताल लहु ने काजी के सामने स्वीकार कर लिया कि यह धन शराब की कीमत है, तो मुह्ताल अलैह के साथ कोई विवाद नहीं होगा। फिर यदि मुहील आया...

पाद टिप्पणी: (१) तौक़ीत का अर्थ है समय निर्धारित करना। (१) अर्थात ऋणी (मदवून)।

لے لئے تو محیل اس سے کھرے سے لے سکتا ہے۔ یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر محیل نے محتال علیہ سے جیاد سے زیوف پر اس شرط سے صلح قرار دی کہ زیوف والا اس پر حوالہ کر دے تو صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور محتال علیہ جیا د درہم سے بری ہو گیا اور اس پر ہزار درہم بہر محتال لہ کے رہ گئے پس اگر اس صورت میں محیل مر گیا اور اس پر بہت قرضے ہیں سوائے محتال لہ کے قرضے کے تو محتال علیہ سے ہزار درہم بہرہ لے کر محتال لہ اور باقی قرض خواہوں میں تقسیم ہوگا اور اگر محتال علیہ کے پاس جید درہم غصب یا ودیعت میں ہوں اور وہ موجود ہوں پھر محیل نے بہرہ والے کو غاصب کے اوپر یا اس پر جس کے پاس ودیعت ہے حوالہ کیا اور محیل نے محتال علیہ سے کہا کہ میں نے اس کو تیرے اوپر جید درہم کے واسطے حوالہ کیا کہ بعوض بہرہ کے اس کو دے دیئے تو حوالہ جائز ہے بشرطیکہ محتال لہ نے محیل کے جدا ہونے سے پہلے اس پر قبضہ کر لیا ہو اسی طرح اگر محیل نے محتال لہ سے کہا کہ میں نے تجھ کو تیرے درہم یا بہرہ کے واسطے فلاں شخص پر حوالہ کیا کہ وہ تجھ کو جید درہم دے گا جو اس کے پاس موجود ہیں تو حوالہ جائز ہے بشرطیکہ محیل کے جدا ہونے سے پہلے اس نے قبضہ کر لیا ہو اور اگر دونوں قبضہ سے پہلے جدا ہو گئے تو بیع صرف باطل ہو گئی اور اگر دونوں جدا نہ ہوئے لیکن جس کے پاس ودیعت ہے یا غاصب وہ چلا گیا تو حوالہ جائز رہا کیونکہ وہ عاقد نہیں ہے کذا فی المحیط کسی کے زیوف چاہیے ہیں اور اس پر جید درہم قرض ہیں پس اس شرط پر حوالہ کیا کہ زیوف لے لے تو صحیح ہے اور اسی طرح اگر محیل نے محتال لہ سے جید کے عوض زیوف پر اس شرط سے صلح کی کہ محیل اس کو فلاں شخص پر حوالہ کرے تو جائز ہے اور اگر محتال علیہ مر گیا اور مفلس تھا تو محیل سے زیوف لے سکتا ہے محیل پر درہم قرض ہیں

اور محیل کا قرضہ دینار ہیں پس حوالہ کیا اس شرط پر کہ اس کو دینار دیئے اس کو دراہم دیئے بعوض ان دیناروں کے جو اس پر ہیں تو باطل ہے مگر اس صورت میں کہ وہ اس کے پاس ودیعت یا غصب ہوں اور بعینہ قائم ہوں یہ کافی میں لکھا ہے۔

باب: ۳ حوالہ میں دعویٰ و شہادت کے بیان میں

مدیون نے زعم کیا کہ اس نے قرض خواہ کو فلاں شخص پر حوالہ کیا اور اس نے قبول کیا اور قرض خواہ نے انکار کیا اور پھر قرض دار سے اس حوالہ پر گواہ طلب ہوئے پس اگر اس نے پیش کئے اور محتال علیہ حاضر ہے تو قبول ہوں گے اور مدیون بری ہو گا اور اگر غائب ہے تو حق توقیت(۱) لیں محتال علیہ کے حاضری تک مقبول ہوں گے پس اگر حاضر ہو کر مدیون کے قول کا اقرار کیا تو بری(۱) ہے ورنہ حکم دیا جائے گا کہ دوبارہ گواہ پیش کرے اور اگر گواہ غائب ہو گئے یا مر گئے تو محتال علیہ سے قسم لی جائے گی اور اگر مدیون کے پاس گواہ نہ ہوں اور اس نے قسم طلب کی تو محتال علیہ قسم کھائے گا کہ واللہ مجھ پر فلاں شخص نے مال کا حوالہ نہیں کیا اور اگر قسم سے منکر ہوا تو مطلوب بری ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے محیل غائب ہوا اور محتال علیہ نے زعم کیا کہ جو قرضہ محیل پر ہے وہ شراب کا ثمن ہے تو اس کا دعویٰ صحیح نہیں ہے اگر چہ وہ اس بات پر برہان پیش کرے جیسا کہ باب کفالت میں ہوتا ہے اور اگر محتال علیہ نے مال محتال کو دے دیا ہے اور پھر محیل سے لینا چاہا اور اس نے کہا کہ وہ مال شراب کا ثمن تھا تو مسموع نہ ہو گا اگرچہ برہان پیش کرے اور محیل سے کہا جائے گا کہ یہ محتال کو ادا کر دے پھر اپنے مخاصم سے جھگڑا کر پھر اگر اس نے محتال لہ پر برہان پیش کی کہ یہ ثمن شراب کا تھا تو مقبول ہوگی پھر محتال علیہ کو خیار ہو گا کہ چاہے محیل سے واپس لے یا محتال لہ سے وجیز کردری میں لکھا ہے۔ اگر محتال لہ نے قاضی کے سامنے اقرار کر دیا کہ یہ مال شراب کا ثمن ہے تو محتال علیہ کے ساتھ کچھ جھگڑا نہ ہو گا پھر اگر محیل آیا

حاشیہ: ۱- قولہ توقیت وقت مقرر کر دینا۔ (۱) یعنی مدیون۔

It is stated that if it is said, "No, rather this property is a loan," then the property will not be binding upon him, provided that the *Muhtal-lah* (the person to whom the debt is transferred) confirms this. However, nothing shall be binding upon the *Muhtal-alaih* (the person accepting the transfer). This is recorded in the *Muhit*. If a man transfers the responsibility of paying his wife's dower (*mahr*) to someone else to be collected by her, and she accepts it, but then the husband disappears, and subsequently the *Muhtal-alaih* produces witnesses claiming the marriage was invalid (*fasid*) for a specified reason, the witnesses of the *Muhtal-alaih* will not be accepted. But if he claims that she waived her dower to her husband, or that the husband sold something to her in lieu of the dower and she took possession of it, then his witnesses will be accepted. If possession of the sold item (*mabi*) had not occurred, they would not be accepted. This is written in *Fatawa Qadi Khan*.

If a Muslim sells wine to another Muslim for a thousand dirhams, and then the seller makes a specific transfer (*hawala muqayyad*) upon the buyer to a third Muslim, saying, "I have transferred the payment of those thousand dirhams that you owe me to such-and-such person," and they later disagree—the buyer claiming those thousand dirhams were the price of the wine, while the seller claims they were the price of other goods—the seller's statement shall be considered authoritative. Furthermore, if the *Muhtal-alaih* produces witnesses against the *Muhil* (the transferor) consistent with his claim, his witnesses will be accepted. If the transfer was not conditional, for instance, by saying, "I have made this transfer upon you for the payment of a thousand dirhams," the transfer shall not be void even if the buyer proves that these thousand dirhams were the price of wine. This is recorded in the *Muhit*.

A person owes another a thousand dirhams. The creditor then transfers the remaining debt from the debtor to another person. The *Muhtal-lah* collects the property from the *Muhtal-alaih*. Later, the *Muhil* tells the *Muhtal-lah*, "I owed you nothing; I only transferred it to you so you could collect it as an agent and hand it over to me." The *Muhtal-lah* responds, "No, rather I was owed a thousand dirhams by you, in exchange for which you made the transfer of a thousand dirhams." In this case, the *Muhil*'s statement shall be authoritative. This is written in *Fatawa Qadi Khan*. If the *Muhtal-alaih* pays the debt and then they disagree, the *Muhil* saying, "I transferred my property upon you," and the *Muhtal-alaih* saying, "I owed you no debt,

and I will take it back from you," then the statement of the *Muhtal-alaih* shall be authoritative. This is written in *Muhit Sarkhasi*.

If the *Muhtal-lah* disappears and the *Muhil* wishes to retrieve his property from the *Muhtal-alaih*, claiming, "I transferred it to him only for agency (*wakalat*) and I owe him no debt," Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated, "I will not confirm his statement nor accept his evidence because this constitutes a judgment against an absent party (*qada 'ala al-gha'ib*)." However, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that the claim of having appointed him as an agent shall be accepted. This is written in *Fatawa Qadi Khan*.

Proving Hawala (Debt Transfer) after Exiting Kafalah (Suretyship) ☆

Of two witnesses, one testified that he transferred his property onto a certain person, and the other testified that this person—the *Muhtal-alaih*—guaranteed it on the condition of the original debtor's (*asil*) exoneration, or did not mention exoneration, but the claimant's claim was for a transfer (*hawala*). In this case, the *asil* shall be exonerated because both witnesses are testifying to a guarantee, and there is agreement on this point. The exoneration of the *asil* is established by the claimant's statement that he is claiming a transfer. However, if the claimant stated that he is a guarantor without a transfer, the *asil* shall not be exonerated, and the claimant (1) may hold whichever of them he chooses accountable. This is written in *Muhit Sarkhasi*. If a person is owed a thousand dirhams by two people, and they both transfer the debt to a person who owes them something, but then the claimant denies the transfer, and his two sons, or father, or grandfather testify that so-and-so made the transfer to him, their testimony is permissible.

(फ़तवा-ए-आलमगीरी... जिल्द 5) (103) (किताबुल हवाला)

और कहा कि नहीं बल्कि यह माल क़र्ज़ है तो माल उस पर लाज़िम न होगा बशर्ते कि मुहताल-लह (वह व्यक्ति जिसे ऋण हस्तांतरित किया गया है) इसकी तस्दीक करे, लेकिन मुहताल-अलैह (स्वीकारकर्ता) के ज़िम्मे कुछ लाज़िम न होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर किसी ने अपनी पत्नी के मेहर के भुगतान के लिए उसे किसी से लेने का हवाला (निर्देश) दिया और उसने स्वीकार कर लिया, फिर पति गायब हो गया, इसके बाद मुहताल-अलैह ने गवाह पेश किए कि उनका निकाह फ़ासिद (अवैध) है और इसका कोई कारण बताया, तो मुहताल-अलैह के गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। और अगर यह दावा किया कि उसने अपना मेहर अपने पति को माफ़ कर दिया है या पति ने मेहर के बदले कोई चीज़ उसके हाथ बेची है और उसने उस पर कब्ज़ा कर लिया है, तो उसके गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और अगर बेची गई चीज़ (मबी) पर कब्ज़ा न हुआ हो तो गवाह स्वीकार नहीं होंगे। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

अगर एक मुसलमान ने दूसरे मुसलमान को एक हज़ार दिरहम की शराब बेची, फिर विक्रेता (बाइ) ने एक मुसलमान को खरीदार पर 'हवाला मुक़य्यद' (शर्तबद्ध ऋण हस्तांतरण) करके कहा कि इन एक हज़ार दिरहम के भुगतान के लिए जो तुझ पर वाजिब हैं, मैंने फलां व्यक्ति को हवाला किया है। फिर आपस में विवाद हुआ, खरीदार ने कहा कि ये वही हज़ार दिरहम हैं जो शराब की कीमत हैं, और विक्रेता ने कहा कि ये किसी अन्य माल की कीमत हैं, तो विक्रेता का कथन विश्वसनीय माना जाएगा। फिर अगर मुहताल-अलैह ने मुहील (हवाला करने वाले) पर अपने दावे के अनुसार गवाह पेश किए, तो उसके गवाह स्वीकार होंगे। और अगर हवाले में शर्त न हो, जैसे यूँ कहा: "हज़ार दिरहम देने के लिए मैंने तुझ पर यह हवाला किया," तो हवाला बातिल (शून्य) नहीं होगा, भले ही खरीदार यह साबित कर दे कि ये हज़ार दिरहम शराब की कीमत हैं। यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक व्यक्ति के दूसरे पर एक हज़ार दिरहम हैं, फिर लेनदार ने किसी व्यक्ति को देनदार पर शेष ऋण का हवाला दिया। मुहताल-लह ने मुहताल-अलैह से माल लेकर कब्ज़ा कर लिया। फिर मुहील ने मुहताल-लह से कहा कि मेरा तुझ पर कुछ देना नहीं था, मैंने तो तुझे सिर्फ इसलिए हवाला किया था कि तू वकील की हैसियत से कब्ज़ा करके मुझे सौंप दे। और उसने (मुहताल-लह) ने कहा कि नहीं, बल्कि तुझ पर मेरे एक हज़ार दिरहम वाजिब थे, उसके बदले तूने हज़ार दिरहम का हवाला किया है, तो मुहील का कथन विश्वसनीय होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। अगर मुहताल-अलैह ने ऋण चुका दिया फिर दोनों में विवाद हुआ और मुहील ने कहा कि मैंने अपने माल का तुझ पर हवाला

किया था और मुहताल-अलैह ने कहा कि तेरा मुझ पर कोई ऋण नहीं था, मैं तुझसे वापस ले लूँगा, तो मुहताल-अलैह का कथन विश्वसनीय होगा। यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है।

अगर मुहताल-लह गायब हो गया और मुहील ने चाहा कि मुहताल-अलैह से अपना माल वापस ले ले और कहा कि मैंने उसे वकील के तौर पर हवाला किया था और उसका मुझ पर कोई ऋण नहीं है, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फरमाया कि मैं इसकी तस्दीक नहीं करूँगा और न ही इसकी दलील स्वीकार करूँगा क्योंकि यह 'क़ज़ा अलल ग़ायब' (अनुपस्थित के विरुद्ध फैसला) है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यह कहना कि मैंने उसे वकील नियुक्त किया था, स्वीकार्य होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

कफ़ालत (ज़मानत) से निकलकर हवाला (ऋण हस्तांतरण) साबित होना ☆

दो गवाहों में से एक ने गवाही दी कि उसने अपने माल का किसी व्यक्ति पर हवाला किया है, और दूसरे ने गवाही दी कि उस व्यक्ति ने यानी मुहताल-अलैह ने मूल देनदार (असील) की मुक्ति की शर्त पर उसकी गारंटी (ज़मानत) ली है या मुक्ति का ज़िक्र नहीं किया, और दावेदार का दावा हवाले का था, तो इस स्थिति में असील बरी (मुक्त) हो जाएगा। क्योंकि दोनों गवाह ज़ामिन (गारंटर) होने के साक्षी हैं और इसमें सहमति है, और असील की मुक्ति वादी के कथन से कि वह हवाले का दावा करता है, साबित होती है। और अगर दावेदार ने कहा कि वह हवाले के बिना ज़ामिन है, तो असील बरी नहीं होगा और दावेदार (1) जिसे चाहे पकड़ सकता है। यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। अगर एक व्यक्ति के दो व्यक्तियों पर एक-एक हज़ार दिरहम हों और उन दोनों ने ऐसे व्यक्ति पर हवाला किया जिस पर उनका कुछ माल बकाया है, फिर दावेदार ने हवाले से इनकार किया और उस पर उसके दो बेटों या पिता या दादा ने गवाही दी कि फलां व्यक्ति ने उसे हवाला कर दिया है, तो उन दोनों की गवाही वैध है।

اور کہا کہ نہیں بلکہ یہ مال قرض ہے تو مال اس پر لازم نہ ہوگا بشرطیکہ محتال لہ اس کی تصدیق کرے لیکن محتال علیہ کے ذمہ کچھ لازم نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر اپنی عورت کو اس کے مہر کے واسطے کسی سے لے لینے کا حوالہ کیا اور اس نے قبول کیا پھر شوہر غائب ہو گیا پھر محتال علیہ نے اس امر پر گواہ پیش کئے کہ اس کا نکاح فاسد ہے اور اس کی کوئی وجہ بیان کی تو محتال علیہ کے گواہ مقبول نہ ہوں گے اور اگر یہ دعویٰ کیا کہ اس نے اپنا مہر اپنے شوہر کو معاف کر دیا یا زوج نے اس کو دیا ہے بعوض مہر کے کوئی شئی اس کے ہاتھ فروخت کی ہے اور اس نے قبضہ کر لیا ہے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر مبیع پر قبضہ نہ ہوا ہو تو مقبول نہ ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک مسلمان نے دوسرے مسلمان کے ہاتھ شراب ہزار درہم کو بیچی پھر بائع نے ایک مسلمان کو مشتری پر حوالہ مقید کر کے کہا کہ ان ہزار درہم کے دینے کے واسطے جو تجھ پر آتے ہیں میں نے فلاں شخص کو حوالہ کیا پھر باہم اختلاف کیا کہ مشتری نے کہا کہ یہ ہزار درہم وہی ہیں جو شراب کا ثمن ہیں اور بائع نے کہا کہ مال کا ثمن ہیں تو بائع کا قول معتبر ہوگا پھر اگر محتال علیہ نے محیل پر اپنے دعویٰ کے موافق گواہ قائم کئے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر حوالہ میں قید نہ ہو مثلاً یوں کہا ہزار درہم کے دینے کے واسطے میں نے تجھ پر یہ حوالہ کیا تو حوالہ باطل نہ ہو گا اگر چہ مشتری ثابت کرے کہ یہ ہزار ثمن شراب ہیں یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم ہیں پھر قرض خواہ نے کسی شخص کو قرض دار پر بقیہ قرضہ کے حوالہ کیا پھر محتال لہ نے محتال علیہ سے مال لے کر قبضہ کیا پھر محیل نے محتال لہ سے کہا کہ تیرا مجھ پر کچھ نہیں چاہیے تھا میں نے تو تجھ کو صرف اس واسطے حوالہ کیا تھا

کہ بطور وکیلوں کے قبضہ کر کے میرے سپرد کرے اور اس نے کہا کہ نہیں بلکہ تجھ پر میرے ہزار درہم چاہیے تھے اس کے عوض تو نے ہزار درہم کا حوالہ کیا ہے تو محیل کا قول معتبر ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر محتال علیہ نے قرضہ ادا کیا پھر دونوں نے اختلاف کیا اور محیل نے کہا کہ میں نے اپنے مال کا تجھ پر حوالہ کیا ہے اور محتال علیہ نے کہا کہ تیرا کچھ قرضہ مجھ پر نہیں چاہیے تھا میں تجھ سے واپس لے لوں گا تو قول محتال علیہ کا معتبر ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر محتال لہ غائب ہوا اور محیل نے چاہا کہ محتال علیہ سے اپنا مال لے لے اور کہا کہ میں نے اس کو بطور وکالت کے حوالہ کیا ہے اور اس کا مجھ پر کچھ قرض نہیں ہے تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ میں اس کی تصدیق نہ کروں گا اور نہ اس کی دلیل قبول کروں گا کیونکہ یہ قضا علی الغائب ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ یہ قول کہ میں نے اس کو وکیل کیا ہے مقبول ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کفالت سے نکل کر حوالہ ثابت ہونا ☆

دو گواہوں میں سے ایک نے گواہی دی کہ اس نے اپنے مال کا کسی شخص پر حوالہ کیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس شخص نے یعنی محتال علیہ نے بشرط برات الاصیل اس کی ضمانت کی ہے یا برات کا ذکر نہ کیا اور طالب کا دعویٰ حوالہ کا تھا تو اس صورت میں اصیل بری ہو جائے گا کیونکہ دونوں گواہ ضامن ہونے کے شاہد ہیں اور اس میں اتفاق ہے اور اصیل کی برات مدعی کے قول سے کہ حوالہ کا دعویٰ کرتا ہے ثابت ہوتی ہے اور اگر طالب نے کہا کہ بدون حوالہ کے ضامن ہے تو اصیل بری نہ ہو گا اور طالب (۱) جس کو چاہے گرفتار کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ایک شخص کے دو شخصوں پر ہزار درہم ہوں اور ان دونوں نے ایسے شخص پر جس پر ان کا کچھ مال آتا ہے حوالہ کیا پھر طالب نے حوالہ کرنے سے انکار کیا اور اس پر اس کے دو بیٹوں یا باپ یا دادا نے گواہی دی کہ فلاں شخص نے اس کو حوالہ کر دیا ہے تو ان

دونوں کی گواہی جائز ہے اور اگر مطلوب کے دو بیٹوں نے گواہی دی پس اگر دونوں مدعی ہیں تو مقبول

۱- قولہ م لینے کے لیے یعنی عورت سے کہا کہ تو مہر اپنا فلاں شخص سے لے لے۔ ۲- قولہ یعنی دونوں گواہوں سے ثابت ہوا کہ محتال علیہ ضامن ہوا اور مدعی کے دعوئی سے نکلا کہ بوجہ حوالہ کے اصیل بری ہے پس کفالت سے نکل کر حوالہ ثابت ہو گیا۔ (۱) قولہ یعنی اصیل یا محتال علیہ کو۔

Book of Debt Transfer (Kitab al-Hawala) Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 105

...is not, and if they deny it, it is acceptable, as stated in Al-Muheet.

Miscellaneous Matters: The guarantee (Kafalat) in which the exoneration of the original debtor is a condition is 'Hawala' (debt transfer), and the debt transfer in which the claim from the original debtor remains a condition is 'Kafalat'; this is written in 'Sirajia'. If a creditor transfers a debt to another person upon his debtor, and that assignee (Muhtal lah) is not owed anything by him, then this is an agency (Wakalat) and not Hawala; this is written in 'Khulasa'. If a transfer of one hundred maunds of wheat was made, and the assignor (Muhil) owes nothing to the transferee (Muhtal 'alayh), nor does the assignor owe anything to the assignee, and the transferee accepts it, then nothing is obligatory upon him; this is written in 'Quniya'. A broker gave his dirhams to a villager as the price for wheat or cotton so that he could later recover these dirhams from the buyer (Mushtari); if the broker then became unable to recover them due to the buyer's insolvency, he can, by way of preference (Istihsan), recover them from the villager. This is the custom in our cities, where brokers give to the farmer on their own behalf and then collect from the buyer. In the city of Bukhara, brokers are a group whose shops are prepared for villagers who wish to sell their goods; they leave them there and depart, and the broker sells them. Sometimes the villager is in a hurry to return, so the broker pays him the price from his own pocket to later collect from the buyer; this is written in 'Quniya'. If someone transferred a certain amount of grain onto another, then the assignee sold it back to the transferee; if he has not taken possession of the price (Thaman), it is not valid because it is a sale; this is written in 'Jawahir al-Fatawa'. If someone sold a dinar for ten dirhams and the seller of the dinar handed it over but did not take possession of the dirhams until someone provided a guarantee (Kafalat) for them, with or without his order, it is permissible. Then, if they had not yet separated when the person entitled to the dirhams exonerated both the guarantor and the principal from all dirhams, the guarantor is exonerated whether he accepts it or not. If the person for whom the guarantee was given (Makful 'anhu) accepts, he is exonerated, otherwise not. If no one provided a guarantee but instead the seller of the dirhams transferred the debt of the dirhams to a person present who accepted, it is permissible, provided that possession occurs in the same meeting (Majlis). If they had not separated when the assignee exonerated the transferee from the dirhams, the exoneration is valid and the exchange sale (Bay' Sarf) is dissolved, whether he accepted the exoneration or not. If the transfer occurred without the permission of

the debtor of the dirhams, the transferee is exonerated through 'Ibra' (exoneration), and for the seller of the dirhams, it depends on his consent; this is written in 'Khizanat al-Muftin'.

Explanation of Invalid Debt Transfer (Hawala Fasid) ☆ In cases where the Hawala becomes invalid (Fasid) and the transferee has paid the wealth, he shall have the option (Khiyar): if he wishes, he may recover it from the person who received it, or otherwise from the assignor (Muhil); this is written in 'Khulasa'. If a creditor transfers the debt of wealth onto a debtor with the condition that the assignee has an option, it is permissible, and he shall have the option to either keep the transfer or take from the assignor. Similarly, if a condition is set that the assignee has the discretion to take from the assignor whenever he wishes, this is also (1) permissible, and he shall have the discretion to collect from whomever he wishes; this is written in 'Muheet'. If a sale is made on the condition that the seller will transfer one of his creditors to the buyer, the sale is void (Batil). However, if sold on the condition that he will take the transfer of the price from him, it is valid; this is written in 'Kafi'.

A. For example: Zaid stood surety for Bakr (the debtor) on the condition that Bakr is exonerated; this is a guarantee in name only and is actually a Hawala. Similarly, if a Hawala is accepted on the condition that the original debtor remains liable, it is metaphorically a Hawala but actually a guarantee (Kafalat). B. 'Mushtari': Meaning the original buyer on whose behalf this broker acts. (1) However, this is not a Hawala but rather a Kafalat (guarantee).

...नहीं है और यदि वे इनकार करते हैं तो स्वीकार्य है, जैसा कि अल-मुहीत में है।

विविध मसले (मसैल-ए-मुतफर्रिकात): जिस ज़मानत (कफ़ालत) में मुख्य ऋणी की मुक्ति शर्त हो वह हवालह (ऋण हस्तांतरण) है, और जिस हवालह में मुख्य ऋणी से दावे की शर्त हो वह कफ़ालत है, यह 'सिराजिया' में लिखा है। यदि लेनदार ने किसी व्यक्ति को अपने देनदार पर हवालह किया और उस ऋण-प्राप्तकर्ता (मुहताल लह) का उस पर कोई ऋण नहीं है, तो यह वकालत है, हवालह नहीं, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि सौ मन गेहूँ का हवालह किया और हस्तांतरणकर्ता (मुहिल) का भुगतानकर्ता (मुहताल अलैह) पर कुछ बकाया नहीं है, और न ही लेनदार का हस्तांतरणकर्ता पर कुछ बकाया है, और भुगतानकर्ता ने इसे स्वीकार कर लिया, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है, यह 'कुनिया' में लिखा है। दलाल ने गेहूँ या कपास की कीमत के रूप में अपने दरहम ग्रामीण को दिए ताकि वह ये दरहम बाद में ग्राहक (मुश्तरी) से वापस ले ले; फिर यदि ग्राहक की निर्धनता के कारण दलाल इन्हें वापस लेने में असमर्थ हो गया, तो वह ग्रामीण से वापस ले सकता है। और यह हमारे शहरों का दस्तूर है कि दलाल अपनी ओर से किसान को दे देते हैं और फिर ग्राहक से ले लेते हैं। बुखारा शहर में दलाल एक ऐसी कौम हैं जिनकी दुकानें इसीलिए तैयार हैं कि ग्रामीण लोग जो कुछ बेचना चाहते हैं, लाकर वहाँ रखते हैं और अलग हो जाते हैं, फिर दलाल उन्हें बेच देता है। कभी ग्रामीण जल्दी करता है कि वह वापस लौट जाए, तो दलाल अपने पास से उसे कीमत दे देता है ताकि बाद में ग्राहक से ले ले, यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे पर कुछ मात्रा में अनाज का हवालह किया, फिर लेनदार ने उसे भुगतानकर्ता के हाथ बेच दिया; तो यदि उसने कीमत (थमन) पर कब्जा नहीं किया है, तो यह सही नहीं है क्योंकि यह बिक्री है, यह 'जवाहिर अल-फ़तावा' में लिखा है। यदि किसी ने एक दीनार के बदले दस दरहम में बिक्री की और दीनार बेचने वाले ने उसे दीनार दे दिया लेकिन दरहमों पर कब्जा नहीं किया यहाँ तक कि उसके आदेश से या बिना आदेश के किसी ने ज़मानत (कफ़ालत) ले ली, तो यह जायज़ है। फिर यदि वे दोनों अलग नहीं हुए थे कि दरहम वाले ने ज़मानतदार और मूल ऋणी दोनों को सभी दरहमों से मुक्त कर दिया, तो ज़मानतदार मुक्त हो जाएगा चाहे वह इसे स्वीकार करे या न करे। और यदि ऋणी (मक़फूल अन्हु) ने स्वीकार किया तो वह मुक्त है, अन्यथा नहीं। और यदि किसी ने ज़मानत नहीं ली बल्कि दरहम बेचने वाले ने दरहमों का हवालह उपस्थित व्यक्ति पर कर दिया और उसने स्वीकार कर लिया, तो यह जायज़ है, लेकिन शर्त यह है कि उसी बैठक (मजलिस) में कब्जा हो जाए। और यदि वे अलग नहीं हुए थे कि लेनदार ने भुगतानकर्ता

को दरहमों से मुक्त कर दिया, तो मुक्त करना सही है और बिक्री का अनुबंध (बय' सर्फ़) टूट जाएगा, चाहे उसने मुक्ति को स्वीकार किया हो या नहीं। और यदि दरहम के देनदार की अनुमति के बिना हवालह हुआ हो, तो मुक्ति (इबराह) से भुगतानकर्ता मुक्त हो जाएगा और दरहम बेचने वाले के हक में यह उसकी सहमति पर निर्भर रहेगा, यह 'खज़ाना अल-मुफ़्तीन' में लिखा है।

अमान्य ऋण हस्तांतरण (हवालह फासिद) का विवरण ☆ जिन स्थितियों में हवालह अमान्य (फासिद) हुआ और भुगतानकर्ता ने माल अदा कर दिया, तो उसे अधिकार (खियार) प्राप्त होगा कि चाहे तो प्राप्तकर्ता से वापस ले या हस्तांतरणकर्ता (मुहिल) से, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि लेनदार ने देनदार पर माल का हवालह इस शर्त के साथ किया कि लेनदार को अधिकार (खियार) है, तो यह जायज़ है और उसे अधिकार होगा कि चाहे तो हवालह को कायम रखे या हस्तांतरणकर्ता से ले ले। इसी तरह यदि यह शर्त लगाई कि लेनदार को अधिकार है कि जब चाहे हस्तांतरणकर्ता से ले ले, तो भी (1) जायज़ है और उसे अधिकार होगा कि जिससे चाहे वसूल करे, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि इस शर्त पर बिक्री की कि विक्रेता अपने किसी लेनदार को ग्राहक पर हवालह करेगा, तो बिक्री शून्य (बातिल) है। और यदि इस शर्त पर बेचा कि वह कीमत का हवालह उससे ले लेगा, तो यह सही है, यह 'काफी' में लिखा है।

क- उदाहरण के लिए: ज़ैद ने बक्र (देनदार) की ज़मानत इस शर्त पर ली कि बक्र ऋणमुक्त है, तो यह केवल नाममात्र की ज़मानत है और वास्तव में हवालह है। इसी तरह यदि हवालह इस शर्त पर स्वीकार किया गया कि मूल देनदार भी उत्तरदायी रहेगा, तो यह लाक्षणिक रूप से हवालह है और वास्तव में ज़मानत (कफ़ालत) है। ख- ग्राहक: अर्थात् मूल खरीदार जिसकी ओर से यह दलाल है। (1) लेकिन यह हवालह नहीं बल्कि कफ़ालत (ज़मानत) है।

نہیں ہے اور اگر منکر ہیں تو مقبول ہے کذا فی المحیط۔

مسائل متفرقات: جس کفالت میں اصیل کی برات شرط ہو وہ حوالہ ہے اور جس حوالہ میں اصیل سے مطالبہ شرط ہو وہ کفالت ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے قرض خواہ نے اگر کسی شخص کو اپنے قرض دار پر حوالہ کیا اور اس محتال لہ کا اس پر کچھ قرض نہیں ہے تو یہ وکالت ہے حوالہ نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر سو من گیہوں کا حوالہ کیا اور محیل کا محتال علیہ پر کچھ نہیں آتا ہے اور نہ محتال لہ کا محیل پر ہے اور محتال علیہ نے اس کو قبول کر لیا تو اس پر کچھ واجب نہیں ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے دلال نے اپنے درہم گیہوں یا روئی کے ثمن میں دیہاتی کو دیئے تا کہ یہ درہم مشتری سے پھر واپس کر لے پھر مشتری نے افلاس کی وجہ سے دلال اس کے واپس لینے سے عاجز ہوا تو استحساناً دیہاتی سے واپس کر لے اور یہ ہمارے شہروں کا دستور ہے کہ دلال اپنی طرف سے کسان کو دے دیتے ہیں پھر مشتری سے لے لیتے ہیں اور بخارا کے شہر میں دلال ایک قوم ہیں کہ ان کی دکانیں اس واسطے تیار ہیں کہ اس میں دیہاتی لوگ جو کچھ فروخت کرنا چاہتے ہیں لا کر رکھتے ہیں اور الگ ہو جاتے ہیں کہ دلال ان کو فروخت کر دیتا ہے پھر کبھی دیہاتی جلدی کرتا ہے کہ لوٹ جائے تو دلال اپنے پاس سے اس کو دام دیتا ہے کہ پھر مشتری سے لے لے یہ قنیہ میں لکھا ہے کسی نے دوسرے پر کسی قدر غلہ کا حوالہ کیا پھر محتال لہ نے محتال علیہ کے ہاتھ فروخت کیا پس اگر اس نے ثمن پر قبضہ نہ کیا تو صحیح نہیں ہے کیونکہ یہ بیع ہے یہ جواہر الفتاویٰ میں لکھا ہے اگر کسی کے ہاتھ ایک دینار بعوض دس درہم کے فروخت کیا اور دینار بیچنے والے نے اس کو دینار دے دیا اور درہموں پر قبضہ نہ کیا حتیٰ کہ اس کے حکم سے یا بلا حکم کسی نے کفالت کر لی تو جائز ہے پس اگر دونوں جدا نہ ہوئے تھے کہ درہم

والے نے سب درہموں سے کفیل واصیل کو بری کیا تو کفیل بری ہو جائے گا خواہ قبول کرے یا نہ کرے اور مکفول عنہ نے اگر قبول کیا تو بری ہے ورنہ نہیں اور اگر کسی نے کفالت نہ کی بلکہ درہم بیچنے والے نے درہموں کا حوالہ ایک شخص حاضر پر کر دیا اور اس نے قبول کیا تو جائز ہے مگر شرط یہ ہے کہ اسی مجلس میں قبضہ ہو جائے اور اگر دونوں جدا نہ ہوئے تھے کہ محتال لہ نے محتال علیہ کو درہموں سے بری کیا تو بری کرنا صحیح ہے اور بیع صرف ٹوٹ جائے گی خواہ اس نے برات قبول کی ہو یا نہ کی ہو اور اگر حوالہ درہم کے قرض دار کی بلا اجازت ہو تو ابراء سے محتال علیہ بری ہو جائے گا اور درہم بیچنے والے کے حق میں اس کی رضامندی پر موقوف رہے گا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے۔

حوالہ فاسد کا بیان ☆ جن صورتوں میں حوالہ فاسد ہوا اور محتال علیہ نے مال ادا کر دیا تو اس کو خیار حاصل ہوگا اگر چاہے تو قابض سے لے ورنہ محیل سے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر قرض خواہ کو قرض دار پر مال کا حوالہ کر دیا اس شرط سے کہ محتال لہ کو خیار ہے تو یہ جائز ہے اور اس کو خیار ہوگا کہ چاہے حوالہ کو باقی رکھے یا محیل سے لے لے اور اسی طرح اگر یہ شرط لگائی کہ محتال لہ کو اختیار ہے کہ جب چاہے محیل سے لے تو بھی (۱) جائز ہے اور اس کو اختیار ہوگا کہ جس سے چاہے وصول کرے یہ محیط میں لکھا ہے اگر اس شرط پر فروخت کیا کہ بائع اپنے کسی قرض خواہ کو مشتری پر حوالہ کرے گا تو بیع باطل ہے اور اگر اس شرط پر بیچا کہ ثمن کا حوالہ اس سے لے لے گا تو صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے

ا- قولہ مثلاً زید نے بکر قرض دار کی کفالت اس شرط سے کی کہ بکر بری ہے تو یہ برائے نام کفالت ہے اور حقیقت میں حوالہ ہے اسی طرح اگر حوالہ قبول کیا بشرطیکہ اصل قرض دار بھی ماخوذ ہو تو یہ مجازاً حوالہ ہے اور حقیقتہً کفالت ہے۔ ب- قولہ مشتری یعنی اصلی خریدار جس کی طرف سے یہ دلال ہے۔ (۱) لیکن یہ حوالہ نہیں بلکہ کفالت ہے۔

Fatawa 'Alamgiri..... Volume 5 (106) Book of Hawala (Assignment of Debt)

If the seller (*ba'i*) assigns his creditor to the purchaser (*mushtari*) for the price (*thaman*) owed by the purchaser, then through this price-restricted assignment, the seller^1 loses the right to retain the sold goods (*mabi'*) in order to obtain the full price. However, if the purchaser assigns the seller to one of his own debtors, then according to the *Zahir al-Riwayah* (authoritative narration), the seller retains the right of retention (*habs*). If a person buys a quadruped from another for one hundred dirhams and takes possession of it, and then the seller assigns the price to someone else, and subsequently the purchaser finds a defect in it and returns it by order of the judge (*Qadi*), the purchaser shall not have the right to claim these dirhams back from the seller. Instead, the seller will redirect the assignment to the assignee (*muhtal 'alayh*), whether he is present or absent. In this matter, the seller's statement shall be credible if he claims, "I did not receive the hundred dirhams from the assignee." Similarly, if the item was returned without a judge's order, the purchaser still cannot claim the money from the seller. If the sale is voidable (*fasid*) such that the judge annulled it and the quadruped was returned, the purchaser shall recover his debt from the assignee; this is recorded in *Fatawa Qadi Khan*. If, after acceptance, a written document is taken from the assignee, and the assignor (*muhil*) is then told that the assignee is bankrupt, and the assignor tells the purchaser, "Send me the written letter you took from him and abandon the assignment," and he sends the document without saying anything verbally, the assignment is terminated. If he returns the document without saying anything but takes some of the assignor's property through usurpation (*taghallub*), then if the assignor paid voluntarily, he shall recover his property from the assignee; this is stated in *Al-Khulasa*. If the purchaser assigns the seller's price to someone, the seller shall no longer have the right to retain the sold goods. Similarly, if a pledgor (*rahin*) gives an assignment to the pledgee (*murtahin*), he cannot withhold the pledge (*rahn*); this is recorded in *Bahr al-Ra'iq*. If the purchaser provides a guarantor (*kafil*) for the price, and the guarantor then assigns the money to someone for the seller, and the seller subsequently wants to take the money from the purchaser instead of the assignee, he does not have the right to do so; thus it is stated in *Al-Dhakirah*.

---

1. The seller's word is accepted because he was released from his liability by the assignment; as it is impossible to be released without receiving payment, he can no longer retain the sold item for the price.

फ़तावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द 5 (106) किताब उल-हवाला

विक्रेता (बाइ) ने यदि अपने लेनदार को उस धन के लिए, जो क्रेता (मुश्तरी) पर मूल्य (थमन) है, क्रेता पर हवाला किया तो इस मूल्य-प्रतिबंधित हवाले (हवाला मुक़य्यदा बि अल-थमन) से विक्रेता^1 को यह अधिकार नहीं रहा कि वह पूरे मूल्य की प्राप्ति के लिए बेची गई वस्तु (मबीअ) को रोक सके। और यदि क्रेता ने विक्रेता को अपने किसी ऋणदाता पर हवाला किया, तो 'ज़ाहिर अल-रवायत' के अनुसार विक्रेता को वस्तु को रोकने (हब्स) का अधिकार शेष रहता है। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से एक चौपाया सौ दिरहम में खरीदा और उस पर अधिकार कर लिया, फिर विक्रेता ने मूल्य का किसी व्यक्ति पर हवाला किया, फिर क्रेता ने उसमें कोई दोष पाया और काज़ी के आदेश से उसे वापस कर दिया, तो क्रेता को यह अधिकार नहीं होगा कि वह ये दिरहम विक्रेता से वापस ले, बल्कि विक्रेता उसका हवाला 'मुह्ताल अलैह' (जिस पर हवाला किया गया था) पर कर देगा, चाहे वह उपस्थित हो या अनुपस्थित। और इस मामले में विक्रेता का कथन विश्वसनीय होगा कि "मैंने सौ दिरहम मुह्ताल अलैह से नहीं लिए हैं"। और इसी प्रकार यदि काज़ी के आदेश के बिना वस्तु वापस की गई, तब भी वह धन विक्रेता से नहीं ले सकता। और यदि बिक्री दोषपूर्ण (फ़ासिद) हो कि काज़ी ने उसे निरस्त करके चौपाया वापस कर दिया, तो क्रेता अपना ऋण मुह्ताल अलैह से प्राप्त करेगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि मुह्ताल अलैह से (हवाला) स्वीकार करने के बाद कोई लिखित दस्तावेज़ (नविश्ता) ले लिया, फिर 'मुहील' (हवाला करने वाले) से कहा कि वह (मुह्ताल अलैह) कंगाल है, फिर मुहील ने उससे कहा कि जो पत्र तूने उससे लिया है वह मुझे भेज दे और हवाला छोड़ दे, फिर उसने वह दस्तावेज़ भेज दिया और ज़ुबान से कुछ नहीं कहा, तो हवाला टूट जाएगा। और यदि उसने दस्तावेज़ वापस कर दिया और कुछ उल्लेख नहीं किया, लेकिन उसने मुहील का कुछ माल ज़बरदस्ती (तग़ल्लुब) से ले लिया, तो यदि मुहील ने अपनी इच्छा से भुगतान किया है तो वह अपना माल मुह्ताल अलैह से वापस लेगा, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि क्रेता ने विक्रेता को मूल्य का हवाला किसी व्यक्ति पर कर दिया, तो विक्रेता को बेची गई वस्तु को रोकने का अधिकार नहीं होगा। और इसी तरह यदि गिरवी रखने वाले (राहन) ने गिरवी प्राप्तकर्ता (मुर्तहिन) को हवाला कर दिया, तो वह गिरवी वस्तु (रहन) को रोक नहीं सकता, यह 'बहर अल-रायक' में लिखा है। यदि क्रेता ने मूल्य के लिए कोई ज़मानत देने वाला (कफ़ील) दिया, फिर कफ़ील ने विक्रेता के धन के लिए किसी व्यक्ति पर हवाला किया, फिर विक्रेता ने चाहा कि वह धन क्रेता से ले न कि मुह्ताल अलैह से, तो उसे यह अधिकार नहीं है, ऐसा ही 'अल-ज़खीरा' में उल्लेखित है।

1. विक्रेता की बात इसलिए मानी जाएगी क्योंकि हवाले से विक्रेता (अपनी ज़िम्मेदारी से) मुक्त हो गया है; यह असंभव है कि वह बिना भुगतान प्राप्त किए मुक्त हो जाए, अतः वह बेची गई वस्तु को भी कीमतों के लिए नहीं रोक सकता।

بائع نے اگر اپنے قرض خواہ کو اس مال کے واسطے جو ثمن ہے مشتری پر حوالہ کیا تو اس مقید بالثمن حوالہ سے بائع۱۸ کو یہ اختیار نہ رہا کہ تمام ثمن حاصل کرنے کے واسطے مبیع کو روک سکے اور اگر مشتری نے بائع کو اپنے قرض دار پر حوالہ کیا تو ظاہر الروایہ کے موافق بائع کو حق حبس باقی ہے اگر ایک شخص نے دوسرے سے ایک چوپایہ سو درہم کو خریدا اور اس پر قبضہ کیا پھر بائع کو ثمن کا کسی شخص پر حوالہ کیا پھر مشتری نے اس میں کچھ عیب پایا اور قاضی کے حکم سے اس کو واپس کیا تو مشتری کو اختیار نہ ہوگا کہ یہ درہم بائع سے لے لیکن بائع اس کا حوالہ محتال علیہ پر کر دے گا خواہ وہ حاضر ہو یا غائب ہو اور اس باب میں قول بائع کا معتبر ہوگا کہ میں نے سو درہم محتال علیہ سے نہیں لئے ہیں اور اسی طرح اگر بدون حکم قاضی واپس کیا تو بھی مال بائع سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر بیع فاسد ہو کہ اس کو قاضی نے نیست کر کے چوپایہ واپس کر دیا تو مشتری اپنے قرضہ کو محتال علیہ سے حاصل کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر محتال علیہ سے بعد قبول کرنے کے کچھ نوشتہ لے لیا پھر محیل سے کہا کہ وہ مفلس ہے پھر محیل نے اس سے کہا کہ جو خط تحریری تو نے اس سے لیا ہے مجھے بھیج دے اور حوالہ چھوڑ دے پھر اس نے وہ نوشتہ بھیج دیا اور زبان سے کچھ نہ کیا تو حوالہ ٹوٹ جائے گا اور اگر اس نے نوشتہ واپس کر دیا کچھ ذکر نہ کیا لیکن اس نے محیل کا کچھ مال تغلب سے لے لیا پس اگر محیل نے اختیار سے ادا کیا ہے تو مال اپنا محتال علیہ سے لے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر مشتری نے بائع کو ثمن کا حوالہ کسی شخص پر کر دیا تو بائع کو حبس مبیع کا اختیار نہ ہوگا اور اسی طرح اگر راہن نے مرتہن کو حوالہ کیا تو رہن کو روک نہیں سکتا ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے مشتری نے اگر ثمن کا کوئی کفیل دیا پھر کفیل نے مال کے

واسطے بائع کو کسی شخص پر حوالہ کیا پھر بائع نے چاہا کہ مال مشتری سے لے محتال علیہ سے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے کذا فی الذخیرہ۔

۱۔ قول بائع کو اس واسطے کہ حوالہ سے بائع بری ہو گیا ہے غیر ممکن ہے کہ بغیر وصول پائے بری ہو تو مبیع کو بھی داموں کے لئے روک نہیں سکتا۔

The Book of the Etiquette of the Judge (Kitab Adab al-Qadi) Contains several chapters.

Chapter: 1 Explanation of the meanings of Adab (etiquette) and Qada (judgment/judiciary), their types and conditions, from whom acceptance of the office is permissible, and related matters.

Be it known that being adorned with beautiful character and commendable traits in one's conduct and dealings with people is called 'Adab'. The etiquette of a judge (Qadi) is to adopt what the Sharia has deemed good, such as spreading justice, eradicating oppression, not overstepping the rights, protecting the limits of Sharia, and following the path of the Sunnah. Lexically, 'Qada' carries meanings of obligation, notification, completion, and destiny. In Sharia, it refers to a pronouncement issued by virtue of general authority that must be complied with; this is mentioned in 'Khazana al-Muftin'. The basic principle is that the judiciary is a firm obligation and an established Sunnah practiced by the Companions and the Successors (Tabi'in), and the righteous have trodden this path. However, its obligatoriness is 'Fard al-Kifaya' (a communal obligation), as stated in 'al-Kafi'.

The acceptance of the office of judgment is of five types: 1. **Obligatory (Wajib):** When a specific individual becomes uniquely designated for it, and there is no other person capable of fulfilling the role. 2. **Recommended (Mustahabb):** When there is another capable person, but this individual is superior to them. 3. **Optional (Mukhayyar):** When this person and another are equally qualified and suitable; in this case, he has the choice to accept or decline. 4. **Disliked (Makruh):** When this person is suitable, but another is more qualified than him. 5. **Prohibited (Haram):** When an individual realizes their own incapacity for the task or knows they will be unjust because they are aware of their internal state—that their self follows whims and desires—even if others do not know this. It is forbidden for such a person to accept the office; this is written in 'Khazana al-Muftin'.

A judge's authority is not valid unless he possesses the comprehensive qualities required for testimony, as mentioned in 'al-Hidayah'. That is: he must be a Muslim, legally responsible (mukallaf), free (not a slave), not blind, not have been punished for slander (qadhf), and not be mute or deaf. Regarding being 'atras' (hard of hearing), meaning one who hears loud sounds but not soft ones, the most correct view is that his appointment is permissible; this is stated in 'Nahr al-Faiq'. He should be among the 'Ahl al-Ijtihad' (those capable of independent legal reasoning).

☆ **Being a Mujtahid is a condition for priority** ☆ The correct view is that being a Mujtahid is a condition for priority, as stated in 'al-Hidayah'. Thus, if an unlearned person becomes a judge—meaning one who is not a Mujtahid—and issues a judgment based on someone else's fatwa (legal opinion), it is valid, as mentioned in 'al-Mustasfa'. Nevertheless, an unlearned person should not be appointed as a judge. Similarly, according to us, 'adalah' (probity/uprightness) is not a condition for the validity of appointing a judge, but rather it is a condition for perfection. Therefore, the appointment of a 'fasiq' (a person of immoral character) is valid, and his judgments shall be enforced as long as they do not overstep the bounds of Sharia, but a 'fasiq' should not be appointed as a judge; this is written in 'Bada'i'. And if a person was appointed as a judge and...

---

1. The word 'taqallud' means accepting the office of judgment.

किताब अदब अल-काज़ी (न्यायाधीश के शिष्टाचार की पुस्तक) इसमें कई अध्याय हैं।

अध्याय: 1 अदब और कज़ा (न्याय) के अर्थ, उसके प्रकार और शर्तों का वर्णन, और किसकी ओर से पद ग्रहण करना जायज़ है और उससे संबंधित विषयों का वर्णन।

स्पष्ट हो कि लोगों के साथ व्यवहार और लेन-देन में सुंदर आचरण और प्रशंसनीय गुणों से सुशोभित होने को 'अदब' (शिष्टाचार) कहा जाता है। एक न्यायाधीश का शिष्टाचार यह है कि वह उन कार्यों को अपनाए जिन्हें शरीयत ने अच्छा बताया है, जैसे न्याय का प्रसार करना, अत्याचार को मिटाना, न्याय के मार्ग से विचलित न होना, शरीयत की सीमाओं की रक्षा करना और सुन्नत के मार्ग पर चलना। शाब्दिक रूप से 'कज़ा' (न्याय/निर्णय) का अर्थ अनिवार्यता, सूचना, पूर्णता और भाग्य है। शरीयत में, यह उस आदेश को संदर्भित करता है जो सार्वजनिक अधिकार से जारी किया गया हो और जिसका पालन अनिवार्य हो; यह 'खज़ाना अल-मुफ्तीन' में वर्णित है। मूल बात यह है कि न्याय करना एक दृढ़ कर्तव्य और स्थापित सुन्नत है जिसे सहाबा (पैगंबर के साथी) और ताबिईन ने निभाया है और नेक लोग इसी पथ पर चले हैं। हालाँकि, इसका अनिवार्य होना 'फर्ज़-ए-किफ़ाया' (सामूहिक दायित्व) है, जैसा कि 'अल-काफी' में लिखा है।

न्याय पद (काज़ी का पद) स्वीकार करना पाँच प्रकार का है: 1. **अनिवार्य (वाजिब):** जब कोई विशिष्ट व्यक्ति वास्तव में इस कार्य के लिए नियत हो जाए और उसके अलावा कोई दूसरा योग्य व्यक्ति उपलब्ध न हो। 2. **प्रशंसनीय (मुस्तहब):** जब कोई अन्य योग्य व्यक्ति भी हो, लेकिन यह व्यक्ति उससे बेहतर हो। 3. **वैकल्पिक (मुखय्यर):** जब यह व्यक्ति और कोई अन्य व्यक्ति दोनों समान रूप से योग्य और सक्षम हों, तो उसे अधिकार है कि वह पद स्वीकार करे या न करे। 4. **नापसंद (मक़रूह):** जब यह व्यक्ति योग्य हो लेकिन कोई दूसरा उससे अधिक योग्य हो। 5. **वर्जित (हराम):** जब व्यक्ति खुद को इस कार्य के लिए अक्षम पाए और यह जानता हो कि वह न्यायपूर्ण नहीं रह पाएगा, क्योंकि वह अपनी आंतरिक स्थिति को जानता है कि उसका मन इच्छाओं और वासनाओं के पीछे भागता है, भले ही दूसरे लोग इसे न जानते हों; ऐसे व्यक्ति के लिए पद स्वीकार करना हराम है, जैसा कि 'खज़ाना अल-मुफ्तीन' में लिखा है।

न्यायाधीश का अधिकार तब तक मान्य नहीं है जब तक कि उसमें गवाही के सभी गुण न हों, जैसा कि 'अल-हिदाया' में वर्णित है: अर्थात् वह मुस्लिम हो, समझदार (मुकल्लफ) हो, स्वतंत्र हो, अंधा न हो, उस पर व्यभिचार का आरोप (कज़ाफ़) न लगा हो, वह गूंगा और बहरा न हो। 'अतरस' होना, यानी जो

ऊंची आवाज़ सुन सके लेकिन धीमी नहीं, उसके बारे में सबसे सही राय यह है कि उसका न्यायाधीश बनना जायज़ है, जैसा कि 'नहर अल-फाक' में लिखा है। उसे 'मुज्तहिद' (स्वतंत्र रूप से कानूनी राय देने में सक्षम) होना चाहिए।

☆ **मुज्तहिद होना प्राथमिकता की शर्त है** ☆ सही बात यह है कि मुज्तहिद होना प्राथमिकता की शर्त है, जैसा कि 'अल-हिदाया' में कहा गया है। यहाँ तक कि यदि कोई अज्ञानी व्यक्ति न्यायाधीश बन जाए (अर्थात जो मुज्तहिद न हो) और वह किसी अन्य के फतवे के आधार पर निर्णय दे, तो वह मान्य है, जैसा कि 'अल-मुस्तस्फ़ा' में लिखा है। इसके बावजूद, एक अज्ञानी व्यक्ति को न्यायाधीश नहीं नियुक्त किया जाना चाहिए। इसी तरह, हमारे अनुसार, न्यायाधीश की नियुक्ति की वैधता के लिए उसका पूर्ण रूप से निष्पक्ष (आदिल) होना अनिवार्य शर्त नहीं है, बल्कि यह पूर्णता (कमाल) के लिए एक शर्त है। अत; एक पापी (फासिक) की नियुक्ति भी वैध है और उसके निर्णय लागू होंगे जब तक कि वे शरीयत की सीमाओं का उल्लंघन न करें, लेकिन एक पापी को न्यायाधीश नियुक्त नहीं किया जाना चाहिए; यह 'बदाइ' में लिखा है। और यदि कोई व्यक्ति न्यायाधीश नियुक्त किया गया और...

---

1. शब्द 'तकल्लुद' का अर्थ है न्यायाधीश का पद स्वीकार करना।

 کتاب ادب القاضی اس میں چند ابواب ہیں

باب : ۱ معنی ادب وقضاء کے اور اس کی اقسام وشرائط کا بیان اور کس کی طرف سے تقلد جائز ہے اور اس کے متصلات کا بیان واضح ہو کہ لوگوں سے برتاؤ اور معاملہ کرنے میں اخلاق جمیلہ اور خصال حمیدہ سے آراستہ ہونے کو ادب کہتے ہیں اور قاضی کا ادب یہ ہے کہ جس کو شرع نے اچھا کہا ہے کہ عدل کو پھیلانا اور ظلم کو دور کرنا اور حق سے تجاوز نہ کرنا اور حدودِ شرع کی حفاظت کرنا اور سنت طریقہ پر چلنا اختیار کرے اور قضاء کے معنی لغت میں الزام اور اخبار اور فراغ اور تقدیر کے ہیں اور شرع میں ایسے قول کو کہتے ہیں جو ولایت عامہ کے حق سے صادر ہو جس کا اختیار کرنا لازم ہو یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور اصل یہ ہے کہ قضاء فریضہ محکمہ اور سنت مقضیہ ہے کہ جس کو صحابہ اور تابعین نے کیا ہے اور صالحین اسی راہ پر گزرے ہیں لیکن فرضیت اس کی فرض کفایہ ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور قضاء پانچ طرح کی ہے ایک وہ جس کا اختیار کرنا واجب ہے وہ یہ ہے کہ کوئی خاص شخص اس کے واسطے متعین ہو جائے فی الواقع اور اس کام کا صالح اس کے سوا دوسرا نہ ہو دوسری مستحب ہے وہ یہ ہے کہ اس کا صالح دوسرا بھی ہو مگر یہ شخص اس سے بہتر ہو تیسری مخیرہ ہے کہ یہ شخص اور شخص دونوں اس کے لائق اور اس کی درستی میں برابر ہوں تو اس کو یہ اختیار ہے کہ چاہے قبول کرے یا نہ قبول کرے چوتھی مکروہ ہے وہ یہ ہے کہ یہ شخص اس کے لائق ہو مگر دوسرا اس سے لائق تر ہو پانچویں حرام ہے وہ یہ ہے کہ اپنے آپ کو اس کام میں عاجز دیکھے اور نا منصف جانے اس طرح پر کہ وہ اپنے باطنی حالت کو جانتا ہے کہ نفس اس کا ہوا اور ہوس کی پیروی کرتا ہے اگر چہ اور لوگ نہ جانتے ہوں تو ایسے شخص پر حرام ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے قاضی کی ولایت صحیح نہیں ہے جب تک کہ اس کو جامع اوصاف شہادت نہ پائے کذا فی

الہدایہ یعنی مسلمان ہو مکلف ہو آزاد ہو اندھا نہ ہو محدود القذف نہ ہو گونگا نہ ہو بہرا نہ ہو اور اطرس ہونا یعنی جو بلند آواز سنتا ہے اور پست نہیں سنتا ہے تو اصح یہ ہے کہ اس کا تولیہ جائز ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔ اہل اجتہاد میں سے ہونا چاہئے۔ ☆ **اہل اجتہاد سے ہونا اولویت کی شرط ہے** ☆ صحیح یہ ہے کہ اہل اجتہاد سے ہونا اولویت کی شرط ہے کذا فی الہدایہ حتی کہ اگر جاہل قاضی ہوا یعنی جو مجتہد نہ تھا اور اس نے غیر کے فتویٰ پر فیصلہ کیا تو جائز ہے کذا فی المستصفیٰ لیکن بایں ہمہ جاہل کو احکام میں قاضی کرنا نہ چاہئے اور اسی طرح ہمارے نزدیک عدالت بھی جواز تقلید قاضی کے واسطے شرط نہیں ہے لیکن یہ شرط کمال کے واسطے ہے پس فاسق کی تقلید جائز ہے اور اس کے قضایا نافذ ہوں گے تاوقتیکہ حد شرع سے ان میں تجاوز نہ ہو لیکن فاسق کو قاضی کرنا نہ چاہئے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر ایک شخص قاضی کیا گیا اور

---

۱ قولہ تقلد عہدہ قضاء قبول کرنا۔

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 5 (108) Book of the Etiquette of the Judge (Kitab Adab al-Qadhi)

If a judge was just and then became sinful (*fasiq*), he deserves to be dismissed, but he will not be dismissed automatically. Most scholars have taken this view. It is obligatory upon the Sultan to dismiss him; this is written in *Fusool al-Imadiya*. If the Sultan had stipulated a condition that if the judge chooses sinfulness, he will be dismissed, then he will be dismissed; this is written in *Bazaziya*. Accepting the office of judgeship from both a just and an oppressive sultan is permissible. However, from an oppressor, it is permissible only if the judge can decide rightfully, the oppressor does not view the process with malice, and does not prevent him from implementing certain rulings as they ought to be. If rightful judgment is not possible, or the oppressor views it with malice, or does not allow certain rulings to be issued as required, then the judgeship should not be accepted. It is written in *Sa'naqi* that one should not obey him in oppression. In *Multaqat*, it is stated that it is not a condition for the ruler from whom the judgeship is accepted to be a Muslim; this is written in *Tatar Khaniya*. It is also permissible to accept this office from rebels (*Ahl al-Baghawat*). As written in the Chapter of Kharijites in *Kitab al-Asl*, if rebels seize a city and appoint a judge who decides several cases, and then the people of justice (*Ahl al-Adl*) regain control of the city and these cases are re-presented before their judge, he shall implement those that are just. Similarly, if he gave a ruling on a controversial matter but some jurist (*faqih*) has leaned towards that view, he shall maintain it as is the rule for other judges. Khassaf mentioned that if there is a judge appointed by rebels and he renders a judgment, the judge of the people of justice shall not implement it. In *Qadhiya*, it was hinted that he should implement it, as stated in the words: "he is like a sinful judge from among the people of justice," and the most correct view regarding a sinful person is that he possesses the capability to be a judge.

Rebels are those who unjustly disobey the rightful Imam. ☆

Faqih Abu al-Layth mentioned that if a rebel entrusted someone with the judgeship of a city and that judge ruled in a controversial matter, then the case was presented to another judge; if it aligns with his opinion, he should implement it, and if it conflicts, he should void it. It is stated in the Fatawa that accepting a judgeship from rebels is valid. The judges of the people of justice will not be dismissed solely due to the dominance of rebels. The dismissal of a rebel by the people of justice is valid, to the extent that if the rebel flees, his judges' decisions will not be implemented thereafter unless the just Sultan re-appoints them. It is also written in the Fatawa

that the Friday prayer behind a rebel who does not have a royal decree is permissible, provided his conduct is that of a leader who issues commands to his subjects like government officials. Then, it is necessary to identify the people of rebellion. Thus, it should be clear that rebels are those who unjustly disobey the rightful Imam. The detail of this is: when Muslims have consensus (*ijma*) on the leadership of a person and they become secure because of him, and then a group of Muslims rebels against him. If this disobedience and fighting were because the just Imam oppressed them, then they are not rebels; rather, it is obligatory upon him to stop the oppression and be just. People should not assist the Imam against them because that would be assisting oppression, nor should they assist that faction because it would embolden them to rebel further. But if their disobedience is not because the Imam oppressed them in any way, but rather they claim leadership and their own right, then they are rebels (*baghis*). Therefore, it is obligatory upon every person capable of fighting to help the Imam of the Muslims.

---

1. The word "sinful" (*fasiq*), e.g., he took a bribe, drank wine, or committed adultery. 2. The phrase meaning he will not be dismissed automatically just by becoming sinful. 3. The phrase meaning it is permissible to accept the office of judge from those who rebel against an Islamic sultan when they are in power. 4. The word "dismissed" meaning they will not be dismissed solely by their dominance unless they are actually removed from office.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 (108) किताब अदब अल-क़ाज़ी

वह न्यायप्रिय (आदिल) था फिर पापी (फ़ासिक़) हो गया, तो वह पदच्युत (बर्खास्त) किए जाने का पात्र है, लेकिन वह इससे स्वतः पदच्युत नहीं होगा। अधिकांश विद्वानों ने यही मत अपनाया है। सुल्तान पर अनिवार्य है कि उसे पदच्युत कर दे, यह 'फ़सूल इमादिया' में लिखा है। यदि सुल्तान ने यह शर्त रखी थी कि जब क़ाज़ी पाप का मार्ग चुने तो वह पदच्युत हो जाए, तो वह पदच्युत हो जाएगा, यह 'बज़ाज़िया' में वर्णित है। सुल्तान चाहे न्यायप्रिय हो या अत्याचारी, दोनों की ओर से क़ाज़ी का पद स्वीकार करना वैध है, लेकिन अत्याचारी से केवल तब वैध है जब क़ाज़ी सत्य निर्णय कर सके और अत्याचारी उसे अपनी बुरी नीयत से न देखे और उसे कुछ आदेशों को अपनी इच्छानुसार लागू करने से न रोके। यदि सत्य निर्णय करना संभव न हो या अत्याचारी उसे बुरी नीयत से देखे या कुछ आदेशों को इच्छानुसार जारी न होने दे, तो न्याय का पद स्वीकार नहीं करना चाहिए। 'सनाक़ी' में लिखा है कि अत्याचार में उसकी आज्ञा न माने। 'मुल्तक़ित' में है कि जिस शासक की ओर से क़ाज़ी का पद स्वीकार किया गया है, उसका मुसलमान होना शर्त नहीं है, यह 'तातारखानिया' में लिखा है। बागियों (विद्रोहियों) से यह पद लेना भी वैध है। जैसा कि 'किताबुल असल' के'बाबुल खवारिज' में लिखा है कि यदि विद्रोही किसी शहर पर काबिज़ हो गए और उन्होंने अपना क़ाज़ी नियुक्त किया जिसने कुछ मुकदमों का फैसला किया, फिर न्यायप्रिय लोग (अहल-ए-अदल) उस शहर पर काबिज़ हुए और उनके क़ाज़ी के सामने वे मामले दोबारा पेश हुए, तो जो न्यायपूर्ण होंगे उन्हें वह लागू करेगा। इसी प्रकार यदि उसने ऐसा फैसला दिया हो जो विवादास्पद (मुख़्तलिफ़ फ़ीह) हो, लेकिन किसी फकीह (धर्मशास्त्री) ने उसका समर्थन किया हो, तो उसे जारी रखेगा जैसा कि अन्य क़ाज़ियों के मामलों में नियम है। ख़स्साफ़ ने उल्लेख किया है कि यदि विद्रोहियों का क़ाज़ी हो और उसने फैसला किया, तो न्यायप्रिय क़ाज़ी उसे लागू नहीं करेगा। 'क़ज़िया' में संकेत दिया गया है कि लागू करेगा, जिसके लिए यह शब्द कहे गए हैं कि वह न्यायप्रिय लोगों के पापी क़ाज़ी के समान है, और पापी के संबंध में सबसे सही राय यह है कि वह क़ाज़ी होने की योग्यता रखता है।

विद्रोही वे लोग हैं जिन्होंने बिना किसी अधिकार के सच्चे इमाम की अवज्ञा की ☆

फ़कीह अबुल लैस ने उल्लेख किया है कि यदि किसी विद्रोही ने किसी व्यक्ति को शहर का न्याय कार्य सौंपा और उस क़ाज़ी ने किसी विवादास्पद मामले में फैसला सुनाया, फिर वह मामला दूसरे क़ाज़ी के पास पेश हुआ, तो यदि वह उसकी राय के अनुकूल है तो उसे लागू करे और प्रतिकूल हो तो उसे अमान्य कर दे। फ़तावा में है कि विद्रोहियों की ओर से न्याय का पद स्वीकार करना सही है।

केवल विद्रोहियों के वर्चस्व से न्यायप्रिय इमाम के क़ाज़ी पदच्युत नहीं हो जाएंगे। न्यायप्रिय लोगों द्वारा विद्रोही को पदच्युत करना सही है, यहाँ तक कि यदि विद्रोही भाग जाए तो उसके क़ाज़ियों के फैसले उसके बाद प्रभावी नहीं होंगे जब तक कि न्यायप्रिय सुल्तान उन्हें दोबारा नियुक्त न करे। फ़तावा में यह भी लिखा है कि जुमे की नमाज़ ऐसे विद्रोही के पीछे जायज़ है जिसके पास शाही फरमान न हो, बशर्ते उसका व्यवहार एक शासक जैसा हो कि वह सरकार के प्रतिनिधियों की तरह अपनी प्रजा में आदेश जारी करता हो। फिर विद्रोहियों की पहचान आवश्यक है। स्पष्ट हो कि विद्रोही वे लोग हैं जिन्होंने बिना किसी अधिकार के सच्चे इमाम की अवज्ञा की है। इसका विवरण यह है कि जब मुसलमानों ने किसी व्यक्ति की इमामत पर आम सहमति (इज्मा) व्यक्त की और उसके कारण वे निर्भय हो गए, और फिर मुसलमानों के किसी समूह ने उसके विरुद्ध विद्रोह किया। यदि यह अवज्ञा और लड़ाई इस कारण थी कि न्यायप्रिय इमाम ने उन पर अत्याचार किया था, तो वे विद्रोही नहीं हैं, बल्कि इमाम पर अनिवार्य है कि वह अत्याचार छोड़ दे और न्याय करे। लोगों को उनके विरुद्ध इमाम की सहायता नहीं करनी चाहिए क्योंकि यह अत्याचार की सहायता होगी, और न ही उस समूह की सहायता करनी चाहिए क्योंकि इससे वे और अधिक विद्रोह करेंगे। और यदि उनकी अवज्ञा इमाम के किसी अत्याचार के कारण न हो, बल्कि वे स्वयं शासक बनने और अपने अधिकार का दावा करने के लिए ऐसा करें, तो वे विद्रोही (बाग़ी) हैं। अत; प्रत्येक व्यक्ति जो लड़ने में सक्षम है, उस पर अनिवार्य है कि वह मुसलमानों के इमाम की सहायता करे।

---

1. शब्द 'फ़ासिक़' जैसे कि रिश्वत ली या शराब पी या ज़िना (व्यभिचार) किया। 2. शब्द अर्थात पापी हो जाने से वह स्वयं पदच्युत नहीं हो जाएगा। 3. शब्द जो लोग इस्लामी सुल्तान से विद्रोही हों, जब वे प्रभावी हों तो उनसे क़ाज़ी का पद स्वीकार करना जायज़ है। 4. शब्द 'पदच्युत' अर्थात केवल उनके वर्चस्व से बर्खास्त नहीं होंगे जब तक कि उन्हें बर्खास्त न कर दिया जाए।

وہ عادل تھا پھر فاسق ہو گیا تو معزول کئے جانے کا مستحق ہے لیکن اس سے معزول نہ ہو گا اور اسی کو عامہ مشائخ نے لیا ہے اور سلطان پر واجب ہے کہ اس کو معزول کر دے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور اگر سلطان نے یہ شرط کر دی تھی کہ جب قاضی فسق کو اختیار کرے تو معزول ہو تو معزول ہو جائے گا یہ بزازیہ میں لکھا ہے اور قضاء کا عہدہ سلطان عادل اور ظالم دونوں کی طرف سے اختیار کرنا جائز ہے مگر ظالم سے اس وقت جائز ہے کہ قاضی حق فیصلہ کر سکے اور ظالم اس میں شر کی نظر سے نہ دیکھے اور اس کو بعض احکام کے جیسا چاہے نافذ کرنے میں ممانعت نہ کرے اور اگر حق فیصلہ کرنا ممکن نہ ہو یا ظالم اس میں شر کی نظر سے دیکھے یا بعض احکام کو جیسا چاہے جاری نہ ہونے دے تو قضاء اختیار کرنا نہ چاہئے اور سعناقی میں لکھا ہے کہ ظلم میں اس کی اطاعت نہ کرے اور ملتقط میں ہے کہ جس حاکم کی طرف سے عہدہ قضا اختیار کیا اس کا مسلمان ہونا شرط نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور اہل بغاوت سے یہ عہدہ لینا جائز ہے چنانچہ کتاب الاصل کے باب خوارج میں لکھا ہے کہ اگر باغی کسی شہر پر قابض ہوئے اور انہوں نے قاضی بنایا اور اس نے چند قضایا فصل کئے پھر اہل عدل اس شہر پر قابض ہوئے اور ان کے قاضی کے سامنے یہ مقدمات پھر پیش ہوئے تو جس قدر انصاف سے ہوں ان کو نافذ کرے گا اور اسی طرح اگر اس نے ایسا حکم دیا کہ جو مختلف فیہ ہے مگر کوئی فقیہ اس طرف گیا ہے تو اس کو جاری رکھے جیسا اور قاضیوں میں حکم ہے اور خصاف نے ذکر کیا ہے اگر اہل بغاوت کا قاضی ہو اور اس نے فیصلہ کیا تو قاضی اہل عدل اس کو نافذ نہ کرے گا اور قضیہ میں اشارہ کیا کہ نافذ کرے گا چنانچہ یہ لفظ فرمایا ہے کہ وہ بمنزلہ اہل عدل کے فاسق قاضی کے ہے اور فاسق کے حق میں اصح قول یہ ہے کہ قاضی ہونے کی صلاحیت رکھتا ہے۔

اہل بغاوت وہ لوگ ہیں کہ جنہوں نے ناحق امام برحق سے نافرمانی کی ☆

فقیہ ابواللیث نے ذکر کیا کہ باغی نے اگر کسی شخص کو شہر کی قضاء سپرد کی اور اس قاضی نے کسی مختلف فیہ حکم میں فیصلہ کیا پھر دوسرے قاضی کے پاس یہ مقدمہ پیش ہوا اگر اس کی رائے کے موافق ہے تو نافذ کرے اور مخالف ہو تو باطل کر دے اور فتاویٰ میں ہے کہ اہل بغاوت کی طرف سے قضا اختیار کرنا صحیح ہے اور فقط باغیوں کے تسلط سے اہل عدل کے قاضی معزول نہ ہو جائیں گے اور باغی کا معزول کرنا اہل عدل سے صحیح ہے حتیٰ کہ اگر باغی بھاگ گیا تو اس کے قاضیوں کے فیصلے بعد اس کے نافذ نہ ہوں گے جب تک سلطان عادل ان کو دوبارہ قاضی نہ کرے اور بھی فتاویٰ میں لکھا ہے کہ جمعہ کی نماز ایسے باغی کے پیچھے جس کے واسطے بادشاہی فرمان نہ ہو جائز ہے بشرطیکہ اس کا برتاؤ امیر کا ہو کہ والیان حکومت کی طرح اپنی رعیت میں احکام جاری کرتا ہے پھر اہل بغی کا پہچاننا ضرور ہے پس واضح ہو کہ اہل بغاوت وہ لوگ ہیں کہ جنہوں نے ناحق امام برحق سے نافرمانی کی ہے اور اس کی تفصیل یہ ہے کہ مسلمانوں نے جب کسی شخص کی امامت پر اجماع کیا اور اس کے سبب سے بے خوف ہو گئے اور اس پر کسی فرقہ مسلمانوں نے خروج کیا پس اگر یہ نافرمانی اور لڑائی اس سبب سے تھی کہ امام عادل نے ان پر ظلم کیا تو وہ لوگ باغی نہیں ہیں بلکہ اس پر واجب ہے کہ ظلم کو چھوڑ دے اور انصاف کرے اور لوگوں کو نہیں چاہئے کہ ان کے مقابلے میں امام کی اعانت کریں کیونکہ یہ ظلم کی اعانت ہے اور نہ اس فرقہ کی اعانت کریں کیونکہ اس سے وہ لوگ زیادہ خروج کریں گے اور اگر ان لوگوں کی نافرمانی اس سبب سے نہ ہو کہ امام نے ان پر کچھ ظلم کیا بلکہ وہ لوگ والی ہونے کا اور اپنے حق کا دعوئی کریں تو یہ لوگ باغی ہیں پس ہر شخص پر جو لڑائی پر قادر ہے واجب ہے کہ امام المسلمین کی مدد کرے۔

---

۱ قولہ فاسق مثلاً رشوت لی یا شراب پی یا زنا کیا۔ ۲ قولہ یعنی فاسق ہو جانے سے خود بخود معزول نہ ہو جائے گا۔ ۳ قولہ جو سلطان اسلام سے باغی لوگ ہوں جب مسلط ہوں تو ان کی طرف سے عہدہ قضا قبول کرنا جائز ہے۔ ۴ قولہ معزول یعنی فقط ان کے تسلط سے معزول نہ ہوں گے جب تک معزول نہ کئے جائیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (109) Kitab Adab al-Qadi

...subdue those Kharijites (insurgents), for the Messenger of Allah ﷺ cursed them and said, "Fitna (strife) is sleeping, and cursed be the one who awakens it." Therefore, if these people uttered words of rebellion but did not resolve to rebel, the Imam should not interfere with them. In our era, the ruling is based on dominance, and it is impossible to distinguish between the just and the rebellious because they all seek worldly gains. This is recorded in *Fusul al-'Imadiyya*.

★ A Mufti is only a Mujtahid; a person other than a Mujtahid who merely memorizes the sayings of Mujtahids is not a Mufti. ★

Appointing a Qadi (judge) is obligatory (fard), as stated in *al-Bada'i*. This task is among the most important duties of Muslims and is highly mandatory upon them. Thus, a person who is more knowledgeable ('Arif), possesses more authority and dignity, is more respected, and can endure well what reaches him from the people, is the most suitable for this task. The one appointing the Qadi should do so solely for the sake of Allah the Almighty and entrust the judicial authority (wilayat al-qada) to the most qualified individual. This is because the Holy Prophet ﷺ said: "Whoever entrusts a task to someone while there is someone better than him among his subjects has betrayed Allah, His Messenger, and the community of Muslims." This is mentioned in *al-Tabyin*. The translator states: They discussed his rejection (rafz), which is weak; if proven, the intent of 'action' is one of the actions of Sharia, so understand. The elders (Mashayikh) have said it is recommended (mustahabb) for the Imam to appoint a Qadi who is wealthy and affluent so that he does not covet people's wealth; this is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*.

Qadi Imam Abu Ja'far said that no one should give a fatwa (legal opinion) except one who is just, a scholar of the Book of Allah and the Sunnah of the Messenger of Allah, and acquainted with Ijtihad (independent legal reasoning). However, if he conveys a heard ruling and gives a fatwa, it is permissible even if he does not know its evidence, because he is narrating from another. In that case, he is like a narrator (rawi) of Hadith, and the conditions for a narrator are intellect, precision (zabt), justice, and understanding; this is written in *al-Muhit*. The opinion of the legal theorists is settled that a Mufti is only a Mujtahid; a person other than a Mujtahid who memorizes the sayings of Mujtahids is not a Mufti. It is mandatory for him, when asked about an issue, to quote the saying of a Mujtahid like Imam al-A'zam (Abu Hanifa) etc., as a narration. From this, it is known that what is called a fatwa in our time is not truly a

fatwa, but rather the words of a Mufti are quoted so that the seeker of the opinion (mustafti) may adopt it.

There are two ways of quoting the saying of a Mujtahid: either the person has a chain of narration (sanad) reaching the Mujtahid, or he quotes from a famous book passed down hand-to-hand, such as the works of Imam Muhammad bin al-Hasan, for they are like mutawatir (successive) or famous reports. Al-Razi mentioned the same. Based on this, it should be said that certain rare manuscripts (*nawadir*) available in our time, which are not famous or mutawatir, their issues and rulings should not be attributed to Imam Muhammad or Abu Yusuf. Yes, if something from these *nawadir* is quoted in a well-known book like *al-Hidayah* or *al-Mabsut* etc., there is no harm, but the reliance is on that well-known book. This is written in *al-Bahr al-Ra'iq*, and there is consensus (ijma') among the jurists that a Mufti must be from the people of Ijtihad (*ahl al-ijtihad*); this is written in *al-Zahiriyya*.

It is stated in *al-Multaqat* that if correct conclusions (*sawab*) exceed errors, it is lawful for him to give a fatwa. If he is not among the *ahl al-ijtihad*, it is not lawful for him to give a fatwa except by way of quotation. Thus, he should quote whatever he knows of the Mujtahid's sayings; this is written in *Fusul al-'Imadiyya*. A person of ill-repute (*fasiq*) can be a Mufti, though some said he must be righteous (*salih*). Al-'Ayni said that most later scholars adopted this, and it is affirmed in *Majma'* and its commentary. There is no disagreement that Islam and intellect are conditions for a Mufti. Some have stipulated alertness so that he is not negligent. However, being free, male, or capable of speech is not a condition; hence, a fatwa given by a mute person (through writing) is valid. That is, of the fatwas he gives, the majority of the statements should be correct with only occasional errors.

...करें और उन खारजियों (विद्रोहियों) को वश में करें, क्योंकि रसूलुल्लाह ﷺ ने उन पर लानत भेजी है और फ़रमाया है कि फ़ितना सो रहा है, और जो इसे जगाएगा उस पर खुदा की लानत है। अतः यदि उन लोगों ने विद्रोह के शब्द कहे हों, लेकिन विद्रोह का इरादा न किया हो, तो इमाम को उनसे छेड़छाड़ नहीं करनी चाहिए। और हमारे समय में नियम वर्चस्व पर आधारित है, और न्यायप्रिय एवं विद्रोही का पता नहीं लगाया जा सकता क्योंकि वे सभी दुनिया के चाहने वाले हैं। यह फ़ुसूल इमादिया में लिखा है।

★ मुफ्ती केवल मुजतहिद होता है, और मुजतहिद के अलावा जो व्यक्ति मुजतहिदों के कथनों को याद रखता है, वह मुफ्ती नहीं है। ★

क़ाज़ी नियुक्त करना फ़र्ज़ है, यह बदाए' (Badai) में लिखा है। यह कार्य मुसलमानों के महत्वपूर्ण कार्यों में से है और उन पर अधिक अनिवार्य है। अतः जो व्यक्ति अधिक ज्ञानी (आरिफ), अधिक प्रभावशाली, प्रतिष्ठित और लोगों द्वारा पहुँचाए गए कष्टों पर धैर्य रखने वाला हो, वह इस कार्य के लिए सबसे उपयुक्त है। क़ाज़ी नियुक्त करने वाले को चाहिए कि यह कार्य केवल अल्लाह तआला की प्रसन्नता के लिए करे और जो व्यक्ति सबसे योग्य हो, उसे ही न्याय का पद (विलायत-ए-क़ज़ा) सौंपे। क्योंकि पैग़म्बर ﷺ ने फ़रमाया है कि जिसने कोई कार्य किसी को सौंपा जबकि उसकी प्रजा में उससे बेहतर कोई मौजूद था, तो उसने अल्लाह, उसके रसूल और मुसलमानों की जमात के साथ विश्वासघात किया, जैसा कि अत-तबईन में वर्णित है। अनुवादक का कहना है: उनके अस्वीकार (रफ़्ज़) पर चर्चा करें जो कि कमज़ोर (ज़ईफ़) है, यदि सिद्ध हो जाए तो कर्म से अभिप्राय शरिया के कर्मों में से एक कर्म है, अतः समझें। और मशायख़ ने फ़रमाया है कि यह मुस्तहब (पसंदीदा) है कि इमाम ऐसे व्यक्ति को क़ाज़ी नियुक्त करे जो धनी और समृद्ध हो ताकि वह लोगों के धन का लालच न करे, यह महीत सरख़सी में लिखा है।

क़ाज़ी इमाम अबू जाफ़र ने फ़रमाया कि किसी व्यक्ति को फतवा नहीं देना चाहिए सिवाय उसके जो न्यायप्रिय हो, अल्लाह की किताब और रसूलुल्लाह की सुन्नत का विद्वान हो और इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) से परिचित हो। लेकिन यदि उसने सुना हुआ हुक्म बयान किया और फतवा दिया, तो यह जायज़ है, भले ही वह इसके प्रमाण को न जानता हो, क्योंकि उसने दूसरे की बात का वर्णन किया। अतः वह हदीस के रावी (वर्णनकर्ता) के समान हुआ, और रावी में बुद्धि, नियंत्रण (ज़ब्त),

न्यायप्रियता और समझ शर्त है, यह अल-महीत में लिखा है। उसूल के विद्वानों की राय इस पर स्थिर हुई है कि मुफ्ती केवल मुजतहिद होता है, और मुजतहिद के अलावा जो व्यक्ति मुजतहिदों के कथनों को याद रखता है, वह मुफ्ती नहीं है। उस पर अनिवार्य है कि जब उससे कोई मसला पूछा जाए, तो वह किसी मुजतहिद जैसे कि इमाम आज़म (अबू हनीफा) आदि का कथन एक वर्णन के रूप में प्रस्तुत करे। इससे पता चला कि हमारे समय में जो फतवा दिया जाता है वह वास्तव में फतवा नहीं है, बल्कि मुफ्ती के शब्दों को उद्धृत किया जाता है ताकि पूछने वाला उसे अपना सके।

मुजतहिद के कथन को उद्धृत करने के दो तरीके हैं: या तो उस व्यक्ति के पास मुजतहिद तक की कोई सनद (प्रमाण) हो, या वह किसी ऐसी प्रसिद्ध पुस्तक से उद्धृत करे जो हाथ-दर-हाथ चली आ रही हो, जैसे इमाम मुहम्मद बिन अल-हसन की रचनाएँ क्योंकि वे भी मुतवातिर (निरंतर) या मशहूर समाचार के समान हैं। ऐसा ही राजी ने ज़िक्र किया है। इस आधार पर यह कहना चाहिए कि हमारे समय में 'नवादिर' की जो प्रतियाँ उपलब्ध हैं और जो मशहूर या मुतवातिर नहीं हैं, उनके मसलों और हुक्मों को इमाम मुहम्मद या अबू यूसुफ की ओर संबद्ध नहीं करना चाहिए। हाँ, यदि उन नवादिर से किसी प्रसिद्ध पुस्तक जैसे हिदाया या मबसूत आदि में कुछ उद्धृत किया गया हो, तो कोई हर्ज नहीं, लेकिन भरोसा उस प्रसिद्ध पुस्तक पर है। यह अल-बहर अल-राइक़ में लिखा है और फ़ुक़हा का इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि मुफ्ती को अहल-ए-इज्तिहाद (योग्य मुजतहिद) होना चाहिए, यह ज़हीरिया में लिखा है।

अल-मुल्तक़त में वर्णित है कि यदि सही निष्कर्ष (सवाब) त्रुटि से अधिक हों, तो उसे फतवा देना हलाल (वैध) है। और यदि वह अहल-ए-इज्तिहाद में से नहीं है, तो उसे फतवा देना वैध नहीं है, सिवाय नकल (उद्धरण) के रूप में। अतः मुजतहिद के जो कथन उसे ज्ञात हों, उन्हें वह उद्धृत कर ले, यह फुसूल इमादिया में लिखा है। एक पापी (फ़ासिक़) भी मुफ्ती हो सकता है, और कुछ ने कहा कि वह नेक (सालिह) होना चाहिए। ऐनी ने फ़रमाया है कि अधिकांश परवर्ती विद्वानों ने इसी को अपनाया है, और 'मज्मअ' और उसकी व्याख्या में इसी पर विश्वास किया गया है। इसमें कोई मतभेद नहीं है कि मुफ्ती के लिए मुस्लिम और बुद्धिमान होना शर्त है। कुछ ने सचेत रहने की शर्त रखी है कि वह ग़ाफ़िल न हो। हाँ, उसका स्वतंत्र होना या पुरुष होना या बोलने में सक्षम होना शर्त नहीं है, अतः एक गूँगे व्यक्ति का फतवा देना भी सही है (लेखन के माध्यम से)। अर्थात जितने फतवे वह देता है उनमें से अधिकांश कथन सही हों और कुछ में ही चूक होती हो।

کرے اور ان خارجیوں کو زیر کرے اس واسطے کہ رسول اللہ ﷺ نے ان پر لعنت فرمائی اور فرمایا ہے کہ فتنہ سوتا ہے اور جو اس کو جگائے اس پر خدا کی لعنت ہے پس اگر ان لوگوں نے کلمات خروج زبان سے نکالے لیکن خروج کا عزم نہ کیا تو امام کو ان سے تعرض کرنا نہ چاہئے اور ہمارے زمانہ میں غلبہ پر حکم ہے اور عادل اور باغی معلوم نہیں ہو سکتے ہیں کیونکہ یہ سب دنیا کے طالب ہیں یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

★ مفتی فقط مجتہد ہوتا ہے اور سوائے مجتہد کے غیر شخص جو مجتہدوں کے اقوال یاد رکھتا ہے مفتی نہیں ہے ★

قاضی مقرر کرنا فرض ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور یہ کام مسلمانوں کے اہم کاموں سے ہے اور ان پر زیادہ واجب ہے پس جو شخص کہ زیادہ عارف ہو اور زیادہ قادرو ہیت والا اور زیادہ وجیہ ہو اور جو اس کو لوگوں سے پہنچے اس پر خوب صبر کر سکتا ہو تو وہ اس کام کے واسطے اولیٰ ہے اور قاضی بنانے والے کو چاہئے کہ اس کام کو محض اللہ تعالیٰ کے واسطے کرے اور جو شخص کہ سب سے اولیٰ ہو اسی کو ولایت قضا سپرد کرے کیونکہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ جس نے کوئی کام کسی کے سپرد کیا اور اس کی رعیت میں اس سے بہتر موجود ہے تو اس نے اللہ و رسول اور جماعۃ المسلمین کی خیانت کی کذا فی التبیین۔ قال المترجم تکلموا فی رفضہ وھو ضعیف فان ثبت فالمراد بالعمل عمل من اعمال الشرع فافھم اور مشائخ نے فرمایا کہ مستحب ہے کہ امام ایسے شخص کو قاضی مقرر کرے کہ جو غنی اور ذی ثروت ہوتا کہ وہ لوگوں کے مال میں طمع نہ کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے قاضی امام ابوجعفر نے فرمایا کہ کسی

شخص کو فتویٰ دینا نہ چاہئے مگر جو شخص عادل ہو اور کتاب اللہ اور سنت رسول اللہ کا عالم ہو اور اجتہاد سے واقف ہو لیکن اگر سنا ہوا حکم بیان کیا اور فتویٰ دیا تو جائز ہے اگر چہ اس کو دلیل سے نہ جانتا ہو کیونکہ دوسرے کی حکایت کی پس مثل حدیث کے راوی کے ہوا تو راوی میں عقل اور ضبط اور عدالت اور فہم شرط ہے یہ محیط میں لکھا ہے اصولیین کی رائے اس پر قرار پائی ہے کہ مفتی فقط مجتہد ہوتا ہے اور سوائے مجتہد کے غیر شخص جو مجتہدوں کے اقوال یاد رکھتا ہے مفتی نہیں ہے اور اس پر واجب ہے کہ جب کوئی مسئلہ اس سے دریافت کیا جائے تو بطور حکایت کے کسی مجتہد کا قول مثل امام اعظم وغیرہ کے نقل کرے پس اس سے معلوم ہوا کہ ہمارے زمانہ میں جو فتویٰ ہوتا ہے یہ فتویٰ نہیں ہے بلکہ کسی مفتی کا کلام نقل کیا جاتا ہے تا کہ مستفتی اس کو اختیار کرے اور مجتہد کا قول نقل کرنے کی دو صورتیں ہیں یا تو اس شخص کو مجتہد تک کوئی سند حاصل ہو یا کسی کتاب مشہور سے جو دست بدست چلی آتی ہے نقل کرے جیسے تصانیف امام محمد بن الحسن کی کیونکہ یہ بھی بمنزلہ خبر متواتر یا مشہور کے ہیں ایسا ہی رازی نے ذکر کیا ہے اور اس بنا پر یہ کہا چاہئے کہ جو بعض نسخہ نوادر کے ہمارے زمانہ میں دستیاب ہوتے ہیں اور وہ مشہور یا متواتر نہیں ہیں ان کے مسائل و احکام امام محمد یا ابو یوسف کی طرف نسبت نہ کرنا چاہئے ہاں اگر اس نوادر سے کسی معروف کتاب مثل ہدایہ و مبسوط وغیرہ کے کچھ نقل کیا گیا ہو تو مضائقہ نہیں مگر یہ اعتماد اس کتاب معروف پر ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور فقہا کا اس پر اجماع ہے کہ مفتی کو اہل اجتہاد سے ہونا چاہئے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

ملتقط میں ہے کہ اگر صواب اس کے خطا سے زیادہ ہوں تو اس کو فتویٰ دینا حلال ہے اور اگر وہ اہل اجتہاد میں سے نہ ہو تو اس کو فتویٰ دینا حلال نہیں ہے مگر بطور نقل کے پس جو کچھ اس کو مجتہد کے قول معلوم ہوں نقل کرلے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے فاسق مفتی ہو سکتا ہے اور

بعضوں نے کہا کہ نہیں صالح ہے اور عینی نے فرمایا کہ اسی کو اکثر متاخرین نے اختیار کیا ہے اور مجمع اس کی شرح میں اسی پر یقین کیا ہے اور اس میں اختلاف نہیں ہے کہ مفتی کے واسطے اسلام اور عقل شرط ہے اور بعضوں نے اس کے لئے بیداری شرط کی ہے کہ غافل نہ ہو ہاں اس کا آزاد ہونا یا مرد کے جنس سے ہونا یا ناطق ہونا کہ جو باتیں کرتا ہو شرط نہیں ہے پس گونگے کا فتویٰ دینا درست ہے قلم یعنی جتنے فتوے دیتا ہے ان میں اکثر اقوال ٹھیک ہوتے ہوں اور بعض میں چوکتا ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (110) Kitab Adab al-Qadi (Book of Judicial Etiquette)

...but rather its gesture should be understood. Furthermore, if a person speaking nods their head in response to a question—meaning 'yes'—it is permissible to act upon it. A Mufti (jurist) should be free from matters contrary to chivalry/etiquette, naturally gifted in jurisprudence (faqih al-nafs), of sound mind, and virtuous in his dealings. The correct view is that it is not disliked (makruh) for a qualified person to issue a fatwa. It is obligatory upon rulers to investigate the qualified and the unqualified, and then prevent the unqualified from issuing fatwas; this is mentioned in *Nahr al-Faiq*. Among the conditions of issuing a fatwa is that the jurist should maintain justice in the order of those seeking a fatwa, not giving precedence to the wealthy or the soldiers of the Sultan and nobles. Instead, he should write the answer for whoever came first, whether they are rich or poor. Among the etiquettes of a Mufti is to receive written questions with respect, read the question thoroughly and repeatedly, and when the matter becomes clear to him, he should write the answer. It is a condition that he should not throw the paper, as is the habit of some people, because it contains the name of Allah, and its veneration is obligatory. When the Mufti has finished writing the answer, he should write a phrase like 'Wallahu A'lam' (And Allah knows best) after it. Some have said that regarding matters of belief (aqidah) upon which there is consensus (ijma') among the Ahl al-Sunnah wal-Jama'ah, one should write 'Allahu al-Muwaffiq' or 'Billahi al-Tawfiq' or 'Billahi al-Ismah'. This is recorded in *Jawahir Ikhlati*. Some Muftis would not take a paper from the hand of a woman or a boy; instead, their student would collect them and present them to the Mufti. This was all out of respect for knowledge. It is excellent for a Mufti to meet everyone with humility. If a young man is a memorizer of traditions, acquainted with narrations, not deficient in obedience to Allah, and not active in disobedience, it is permissible for him to issue fatwas. A scholar, even if young in age, is great by way of knowledge, and an ignorant person, though old in age, is small. This is written in *Bahr al-Raiq*.

☆ **A Mufti Should Not Give a Fatwa Without a Question** ☆

It is obligatory for a Mufti to be patient, dignified, soft-spoken, and cheerful; this is written in *Sirajiyyah*. He should not issue a fatwa without being asked, and if he errs, he should retract it and not feel shame or embarrassment; this is recorded in *Nahr al-Faiq*. Regarding the condition of knowing mathematics for correct issues, two reasons are given (1). It is also a condition that he be a memorizer of his Imam's

school of thought (madhhab) and recognize its principles and style. One who is an expert in principles (usul) and discusses disagreements within jurisprudence should issue fatwas on secondary legal matters (furu'). Giving a fatwa on hypothetical situations (that have not occurred) is not obligatory (2). It is prohibited (haram) for a Mufti to be negligent in issuing a fatwa, to follow personal bias for a fleeting purpose, or to inquire from a person who knows him. When his temperament has changed or he is not in a balanced state—whether due to extreme joy or extreme anger—he should not issue a fatwa at that time. However, if he believes that despite this, he will not err from the correct path, his fatwa is valid. It is better not to take a fee from the one seeking a fatwa; rather, he should issue it as a virtuous deed. If the city's people have fixed a provision (rizq) for him, it is permissible, or if a fee is given, it is also permissible. It is obligatory upon the Imam (leader/ruler) to designate sufficient funds for the teacher and the Mufti. The terminology (istilah) of people in every city is different, so one should not use terminology that they do not understand; this is written in *Bahr al-Raiq*. Generally, a fatwa is based on the opinion of the Imam (Abu Hanifa), then on the opinion of Imam Abu Yusuf, then Imam Muhammad, then Imam Zufar, and then Hasan bin Ziyad. Some have said that if the Imam is on one side and the Sahibayn (two disciples) are on the other, the Mufti has a choice. However, the first is more correct if the Mufti is not a mujtahid (independent jurist). In *Hadi Qudsi*, it is stated that the most correct view is that weight is given to the 'perceptive power' (3).

---

(1) Statement: One of the two reasons is that knowing mathematics is a condition when a trustee (amin) is not present; the second reason is that not knowing it is not harmful when a trustee acts as the accountant. (2) Statement: Meaning it is not necessary to seek a fatwa for an incident that has not yet occurred. (3) Statement: Perceptive power (quwwat-e-mudrik) refers to a scholar who understands the arguments of both sides; he should adopt whichever side he finds preferable according to his own power of perception.

बल्कि उसका इशारा समझ में आ जाए, बल्कि जो व्यक्ति बोलता है अगर उसने सवाल के जवाब में सिर हिलाया यानी 'हाँ' कहा तो उस पर अमल करना जायज़ है। और चाहिए कि (मुफ़्ती) शिष्टाचार के विरुद्ध बातों से पाक हो, स्वभाव से फ़कीह और स्वस्थ मस्तिष्क वाला हो, और अपने व्यवहार में नेक चलन हो। सही बात यह है कि उसका फ़तवा देना मकरूह नहीं है जो इसका पात्र हो। हाकिमों (शासकों) पर वाजिब है कि वे योग्य और अयोग्य की जाँच करें, फिर अयोग्य को फ़तवा देने से रोकें, यह 'नहरुल फ़ाएक' में लिखा है। फ़तवा देने की शर्तों में से यह भी है कि फ़तवा चाहने वालों के साथ न्यायपूर्ण क्रम का ध्यान रखे और अमीरों या सुल्तान व उमरा के सैनिकों को प्राथमिकता न दे, बल्कि जो व्यक्ति पहले आया है उसका जवाब पहले लिखे, चाहे वह अमीर हो या गरीब। मुफ़्ती के शिष्टाचार में से यह है कि लिखित प्रश्न को सम्मान के साथ ले, सवाल को अच्छी तरह बार-बार पढ़े और जब उस पर बात स्पष्ट हो जाए तो उसका जवाब लिखे। यह शर्त है कि काग़ज़ को न फेंके जैसा कि कुछ लोगों की आदत होती है, क्योंकि इसमें अल्लाह का नाम होता है और उसका सम्मान वाजिब है। जब मुफ़्ती जवाब लिख चुके, तो उसे चाहिए कि उसके बाद 'वल्लाहु आलम' (अल्लाह बेहतर जानता है) जैसा कोई शब्द लिख दे। कुछ ने कहा कि विश्वास (अक़ीदा) के मसलों में जिन पर अहल-ए-सुन्नत वल-जमाअत का इजमा (आम सहमति) है, 'अल्लाहु अल-मुवाफ़िक़' या 'बिल्लाहि अल-तौफ़ीक़' या 'बिल्लाहि अल-इस्मत' लिखना चाहिए, यह 'जवाहिर इख़्लाती' में लिखा है। कुछ मुफ़्ती काग़ज़ महिला या लड़के के हाथ से नहीं लेते थे, बल्कि उनका शागिर्द (शिष्य) उन लोगों से लेकर इकट्ठा करता और उनके सामने पेश करता था, और यह सब ज्ञान (इल्म) के सम्मान के लिए था। बेहतर यह है कि मुफ़्ती विनम्रता के साथ हर एक से मिले। यदि कोई युवा रिवायतों (वर्णनों) का हाफ़िज़ हो, रिवायतों से वाक़िफ़ हो, अल्लाह की इबादत में कोताही न करता हो और नाफ़रमानी में लिप्त न हो, तो उसके लिए फ़तवा देना जायज़ है। विद्वान (आलिम) चाहे उम्र में छोटा हो, ज्ञान के कारण बड़ा है और अज्ञानी (जाहील) चाहे उम्र में बड़ा हो, छोटा ही है, यह 'बहरुल राएक' में लिखा है।

☆ मुफ़्ती को चाहिए कि बिना सवाल के फ़तवा न दे ☆

वाजिब है कि मुफ़्ती धैर्यवान, गंभीर, मृदुभाषी और प्रसन्नमुख हो, यह 'सिराजिया' में लिखा है। बिना सवाल के फ़तवा न दे और यदि ग़लती हो जाए तो उससे रुजू (सुधार) करे और इसमें शर्म या झिझक न करे, यह 'नहरुल फ़ाएक' में लिखा है। सही मसलों के लिए हिसाब (गणित) जानने की शर्त में दो वजहें लिखी गई हैं (1)। और यह शर्त है कि वह अपने इमाम के मज़हब (विचारधारा) का हाफ़िज़ हो,

उसके नियमों और शैली को पहचानता हो। जो व्यक्ति उसूलों का ज्ञाता और उसमें माहिर हो और जो व्यक्ति एक फ़िक़ह (न्यायशास्त्र) में मतभेदों पर चर्चा करता हो, उसे शरई शाखाओं (फ़ुरूद) में फ़तवा देना चाहिए। जो घटना अभी घटित नहीं हुई है (ग़ैर-वाक़े) उसमें फ़तवा देना वाजिब नहीं है (2)। मुफ़्ती के लिए फ़तवा देने में लापरवाही बरतना, किसी स्वार्थ के कारण पक्षपात करना या ऐसे व्यक्ति से पूछना जो उसे जानता है, हराम है। जब उसके स्वभाव में बदलाव आया हो और वह सामान्य स्थिति में न हो, चाहे अत्यधिक खुशी के कारण या अत्यधिक क्रोध के कारण, तो उस समय फ़तवा न दे। यदि उसे विश्वास है कि इसके बावजूद सही रास्ते से चूक नहीं होगी, तो उसका फ़तवा सही है। बेहतर यह है कि फ़तवा लेने वाले से पारिश्रमिक न ले, बल्कि इसे नेक काम समझकर फ़तवा दे। यदि शहर के लोगों ने उसके लिए जीविका (रिज़्क़) निर्धारित की है, तो जायज़ है, या यदि उसे पारिश्रमिक दिया गया, तो वह भी जायज़ है। इमाम (शासक) पर वाजिब है कि वह शिक्षक और मुफ़्ती के लिए पर्याप्त वजीफ़ा निर्धारित करे। हर शहर के लोगों की अपनी शब्दावली (इस्तलाह) होती है, इसलिए ऐसी शब्दावली नहीं लिखनी चाहिए जिसे वे लोग न जानते हों, यह 'बहरुल राएक' में लिखा है। फिर फ़तवा पूर्णतः इमाम (अबू हनीफ़ा) के कथन पर है, फिर इमाम अबू यूसुफ़ के कथन पर, फिर इमाम मुहम्मद के कथन पर, फिर इमाम ज़ुफ़र के कथन पर, फिर हसन बिन ज़ियाद के कथन पर। कुछ ने कहा कि यदि इमाम एक तरफ हों और साहिबैन (शिष्य) दूसरी तरफ, तो मुफ़्ती को विकल्प है, लेकिन पहला (इमाम का कथन) अधिक सही है जब मुफ़्ती मुजतहिद न हो। 'हादी क़ुदसी' में है कि अधिक सही यह है कि निर्णय 'क़ुव्वत-ए-मुदरिक' (विवेक की शक्ति) पर आधारित हो (3)।

---

(1) कथन: दो वजहों में से एक यह है कि जब अमीन (विश्वस्त व्यक्ति) मौजूद न हो तो हिसाब जानना शर्त है, और दूसरी वजह यह है कि हिसाब न जानना हानिकारक नहीं है जब अमीन हिसाब रखने वाला हो। (2) कथन: यानी जो घटना अभी तक सामने नहीं आई है, उसका फ़तवा लेना ज़रूरी नहीं है। (3) कथन: क़ुव्वत-ए-मुदरिक यानी वह विद्वान जो दोनों पक्षों की दलीलों को समझता है, वह अपनी समझ की शक्ति के अनुसार जिस पक्ष को प्राथमिकता पाए, उसी को अपनाए।

ہے بلکہ اس کا اشارہ سمجھ میں آجائے بلکہ جو شخص بولتا ہے اگر اس نے سوال کے جواب میں سر ہلایا یعنی ہاں تو اس پر عمل کرنا جائز ہے اور چاہئے کہ خلاف مروت باتوں سے پاک ہو اور فقیہ النفس سلیم الذہن ہو اور اپنے تصرفات میں نیک روش ہو اور صحیح یہ ہے کہ اس کا فتویٰ دینا مکروہ نہیں ہے جو اس کا اہل ہو اور حاکموں پر واجب ہے کہ اہل اور نا اہل کی تفتیش کریں پھر نا اہل کو فتویٰ دینے سے باز رکھیں یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور فتویٰ کی شرطوں میں سے یہ ہے کہ فتویٰ طلب کرنے والوں میں انصاف کے ساتھ ترتیب کا لحاظ رکھے اور مالداروں اور سلطان و امراء کے سپاہیوں کی سبقت نہ کرے بلکہ جو شخص پہلے لایا ہے اسی کا جواب پہلے لکھ دے خواہ وہ مالدار ہو یا فقیر ہو اور مفتی کے آداب میں سے یہ کہ تحریری سوال کو تعظیم سے لے اور سوال کو اچھی طرح مکرر پڑھے اور جب اس پر کھل جائے تو اس کا جواب لکھے اور یہ شرط ہے کہ کاغذ کو جیسے بعضے آدمیوں کی عادت ہے نہ پھینکے کیونکہ اس میں اللہ کا نام ہے اور اس کی تعظیم واجب ہے اور جب مفتی نے جواب لکھ دیا تو چاہئے کہ اس کے پیچھے مثل واللہ اعلم کے کوئی لفظ لکھ دے اور بعض نے کہا کہ مسائل اعتقادیہ میں کہ جن پر اہل السنت والجماعت کا اجماع ہے یہ لکھنا چاہئے اللہ الموفق یا باللہ التوفیق یا باللہ العصمۃ یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور بعضے مفتی پرچہ عورت یا لڑکے کے ہاتھ سے نہیں لیتے تھے اور ان کا شاگرد ان لوگوں سے لے کر جمع کر کے ان کے پاس پیش کرتا تھا اور یہ سب علم کی تعظیم کے واسطے تھا اور عمدہ یہ ہے کہ مفتی تواضع کے ساتھ ہر ایک سے ملے اور نوجوان اگر روایتوں کا حافظ ہو اور روایات سے واقف ہو اور طاعت الہی میں قاصر نہ ہو اور نافرمانی میں سرگرم نہ ہو تو جائز ہے

کہ فتویٰ دے اور عالم اگر چھوٹا ہو از راہ علم بڑا ہے اور جاہل اگرچہ بڑا ہو مگر چھوٹا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

☆ مفتی کو چاہیے کہ بدوں سوال فتویٰ نہ دے ☆

واجب ہے کہ مفتی بردبار بھاری بھرکم نرم زبان ہو کشادہ پیشانی ہو یہ سراجیہ میں لکھا ہے اور بدوں سوال فتویٰ نہ دے اور اگر خطا کرے تو اس سے رجوع کرے اور حیا اور عار نہ کرے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور صحیح مسائل کے واسطے حساب جاننے کی شرط میں دو وجہیں لکھیں ۱ اور یہ شرط ہے اپنے امام کے مذہب کا حافظ ہو اور اس کے قواعد و اسلوب پہچانتا ہو اور جو شخص اصولی ہو اور اس میں ماہر ہو اور جو شخص خلافیات ایک فقہ میں بحث کرتا ہو اس کو فروع شرعیہ میں فتویٰ دینا چاہئے اور غیر واقع میں افتاء واجب نہیں ہے ۲ اور حرام ہے مفتی پر فتویٰ دینے میں تساہل کرنا اور غرض فوت ہونے کی وجہ سے میل کی پیروی کرنا اور ایسے شخص سے جو اس کو جانتا ہے دریافت کرنا اور جس وقت اس کے اخلاق میں تغیر ہوا ہو اور اعتدال سے خارج ہو خواہ بسبب شدت خوشی کے یا بسبب غصہ کے تو اس وقت فتویٰ نہ دے اور اگر اس کو یہ اعتقاد ہے کہ بایں ہمہ راہ صواب میں خطا نہ ہوگی تو اس کا فتویٰ صحیح ہے اور اولیٰ یہ ہے کہ فتویٰ لینے والے سے اجرت نہ لے بلکہ نیک کام سمجھ کر فتویٰ دے پس اگر شہر کے لوگوں نے اس کے لئے رزق مقرر کیا تو جائز ہے یا اگر اس کو اجرت دی گئی تو جائز ہے اور امام پر واجب ہے کہ مدرس اور مفتی کے واسطے بقدر کفایت مقرر کر دے اور ہر شہر کے لوگوں کی اصطلاح جدا ہے پس ایسی اصطلاح نہ لکھنا چاہئے جو وہ لوگ نہ جانتے ہوں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے پھر فتویٰ مطلقاً امام کے قول پر ہے پھر امام ابو یوسف کے قول پر پھر امام محمد کے قول پر پھر امام زفر کے قول پر پھر حسن بن زیادہ کے قول پر و بعضوں نے کہا کہ اگر

امام ایک طرف ہوں اور صاحبین ایک طرف ہوں تو مفتی کو اختیار ہے لیکن اول اصح ہے جبکہ مفتی مجتہد نہ ہو اور حادی قدسی میں ہے کہ اصح یہ ہے کہ اعتبار قوت مدرک پر ۳

---

۱ قولہ ہم دو وجہوں میں سے ایک وجہ یہ کہ جب امین موجود نہ ہو حساب جاننا شرط ہے اور دوسری وجہ یہ کہ نہ جاننا مضر نہیں ہے جب امین محاسب ہو۔ ۲ قولہ یعنی جو واقعہ ابھی تک پیش نہیں آیا اس کا فتویٰ لینا ضروری نہیں ہے۔ ۳ قولہ قوت مدرک یعنی عالم جو طرفین کے دلائل سمجھتا ہے وہ اپنی قوت ادراک کے موافق جس طرف ترجیح پائے وہی اختیار کرے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | III | Kitab Adab al-Qadi

It is written in 'Nahr al-Faiq' that it is permissible for a Mufti and an Imam to accept gifts and specific invitations; this is written in 'Khazana al-Muftin'. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that for issuing a fatwa on a matter, he prepared himself properly, wore a shawl and tied a turban, then issued the fatwa. This was out of respect for the fatwa, as mentioned in 'Tabyin'.

Chapter: 2 Regarding the choice of becoming a Judge (Qadi)

Khasaf (RA) has presented several hadiths in 'Adab al-Qadi' regarding the dislike (Makruh) of accepting the post of judgment (Qada) and some regarding the concession (Rukhsat) of accepting it. It is written that the righteous (Saleheen) chose it, and the righteous also refused it. Not accepting it is akin to safety and soundness in religion. In a case where a person possesses all the conditions for judgment, it is permissible for him to accept it. The scholars (Mashaikh) have differed; some said it is Makruh, as in 'Al-Muhit', because it is narrated from the Holy Prophet (PBUH) that he said: "Whoever is caught in the trial of judgment is as if he were slaughtered without a knife." The translator said that this has been discussed. It is narrated from Abdullah bin Wahb that they wanted to make him a judge, so he did not accept and stayed at home acting insane (Majnun). Whoever went to him, he would scratch their face and tear their clothes. Then a person from the companions (Sahaba) came and said, "O Abdullah! If you had accepted the judgment and acted with justice, it would have been better." Abdullah bin Wahb said, "Alas, this is your understanding. Have you not heard from the Holy Prophet (PBUH) saying that the judges will be gathered with the kings on the Day of Resurrection, while the scholars will be with the Prophets?" It is famous that Imam Abu Hanifa was troubled to accept the judgment; he refused, so the oppressor (ruler) struck him ninety lashes. Then, when he feared for his life, he consulted his companions. Then Qadi Imam Abu Yusuf (RA) suggested he accept the judgment, saying, "If you had accepted, you would have greatly benefited the people." Then Imam al-A'zam (RA) said, "If you had told me to cross the sea, I would have found more strength and power in myself to do that than this work, and I see you have become a judge." Then he bowed his head and never looked at them again. This is written in 'Khazana al-Muftin'.

Until when should one refuse to become a judge?

Imam Muhammad (RA) was called to be made a judge and he refused until he was imprisoned, then when forced, he accepted; this is written in 'Inayah'. Karkhi, Khasaf

(RA), and the scholars of Iraq have said on this that as long as one is not forced, he should not accept. And the scholars of our land say that a person who is righteous and without fear that injustice will proceed from him, there is no fear in him accepting it. For one who is not like this, staying away is better. The Sahaba and Tabi'un accepted it without dislike, as written in 'Dhakhira'. For a person who fears that injustice will proceed from him, it is Makruh, and if there is no such fear, it is not Makruh; this is written in 'Kafi'. In 'Niyabi' it is mentioned that the office of judgment should not be sought or requested. Seeking it is to tell the Imam to make one a judge, and the form of requesting is to tell people, "If the Imam wants to make me the judge of such and such a city, I will accept," in the greed that the news reaches the Imam and he makes him judge; all this is Makruh. Some said that for a person who accepts without request, there is no fear, and for one who requested, it is Makruh. The general opinion of the Mashaikh is that choosing judgment is a concession (Rukhsat) and abstaining is a firm resolve (Azimat). In 'Sirajiyyah' it is mentioned that this is the chosen opinion; this is written in 'Tatarkhaniyya'. And the office of judgment not...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | III | किताब अदब अल-क़ाज़ी

यह 'नहर अल-फ़ाइक़' में लिखा है और मुफ्ती और इमाम के लिए जायज़ है कि वह हदिया (उपहार) स्वीकार करे और दावत-ए-खासा (विशिष्ट निमंत्रण) स्वीकार करे, यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में लिखा है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि उन्होंने एक मसले में फतवा देने के लिए पूरी तैयारी की, चादर ओढ़ी और पगड़ी बांधी, फिर फतवा दिया; और यह फतवा की ताज़ीम (सम्मान) थी, यह 'तब्बीन' में लिखा है।

अध्याय : 2 क़ाज़ी बनने का विकल्प चुनने के बयान में

ख़साफ़ (रह.) ने 'अदब अल-क़ाज़ी' में न्याय (क़ज़ा) स्वीकार करने के मकरूह (नापसंद) होने के बारे में कुछ हदीसें पेश की हैं और कुछ इसे स्वीकार करने की अनुमति (रुक़सत) के बारे में पेश की हैं। लिखा है कि नेक लोगों (सालेहीन) ने इसे अपनाया है और नेक लोगों ने ही इससे इनकार किया है, और स्वीकार न करना धर्म में सुरक्षा और बेहतरी की तरह है। उस स्थिति में जब किसी व्यक्ति में न्याय की सभी शर्तें मौजूद हों, तो उसके लिए इसे स्वीकार करना जायज़ है। विद्वानों (मशायख) में मतभेद है; कुछ ने कहा कि यह मकरूह है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है, क्योंकि नबी (सल्ल.) से रिवायत है कि आपने फ़रमाया: "जिस व्यक्ति को न्याय की विपदा में पकड़ लिया गया, वह ऐसा है मानो उसे बिना छूरी के ज़बह कर दिया गया।" अनुवादक ने कहा कि इस पर चर्चा हो चुकी है। अब्दुल्लाह बिन वहब से रिवायत है कि उन्हें क़ाज़ी बनाना चाहा गया, तो उन्होंने स्वीकार नहीं किया और अपने घर में पागल (मजनून) बनकर बैठ गए। जो कोई उनके पास जाता, वह उसका चेहरा नोचते और कपड़े फाड़ देते। फिर सहाबा में से एक व्यक्ति आया और कहा, "ऐ अब्दुल्लाह! अगर आप न्याय स्वीकार करते और इंसाफ़ करते तो बेहतर था।" तब अब्दुल्लाह बिन वहब ने कहा, "अरे, यह तेरी समझ है। क्या तूने नबी (सल्ल.) से नहीं सुना कि आप फ़रमाते थे कि क़ाज़ी लोग सुल्तान के साथ हश्र (पुनरुत्थान के दिन) में होंगे और विद्वान लोग नबियों के साथ होंगे।" और यह प्रसिद्ध है कि इमाम अबू हनीफा को क़ाज़ी बनने के लिए मजबूर किया गया था; उन्होंने इनकार किया तो ज़ालिम (शासक) ने उन्हें नब्बे कोड़े मारे। फिर जब उन्हें अपनी जान का डर हुआ, तो उन्होंने अपने साथियों से पूछा। तब क़ाज़ी इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने उनके लिए न्याय स्वीकार करना उचित ठहराया और कहा कि "अगर आप स्वीकार कर लेते तो लोगों को बहुत फ़ायदा होता।" फिर इमाम-ए-आज़म (रह.) ने कहा, "अगर तू मुझसे समंदर पार जाने को कहता तो मैं अपने आप में इस काम को करने की

ज़्यादा ताक़त और क्षमता पाता, और मैं तो तुझे देख रहा हूँ कि तू क़ाज़ी बन गया है।" फिर उन्होंने अपना सिर झुका लिया और उनकी तरफ कभी नहीं देखा। यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में लिखा है।

क़ाज़ी बनने से कब तक इनकार किया जाए?

इमाम मुहम्मद (रह.) को क़ाज़ी बनाने के लिए बुलाया गया और उन्होंने इनकार किया यहाँ तक कि उन्हें कैद कर लिया गया, फिर जब मजबूर हुए तो स्वीकार कर लिया; यह 'इनाया' में लिखा है। करखी और ख़साफ़ (रह.) तथा इराक़ के विद्वानों ने इसी पर कहा है कि जब तक ज़बरदस्ती न की जाए, स्वीकार न करे। और हमारे देश के मशायख कहते हैं कि जो व्यक्ति नेक हो और उसे यह डर न हो कि उससे ज़ुल्म होगा, तो उसके लिए इसे स्वीकार करने में कोई डर नहीं है, और जो ऐसा न हो उसके लिए दूर रहना ही बेहतर है। सहाबा और ताबईन ने बिना किसी नापसंदगी के इसे स्वीकार किया है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। जिस व्यक्ति को डर हो कि उससे ज़ुल्म होगा, उसके लिए यह मकरूह है, और अगर यह डर न हो तो मकरूह नहीं है, यह 'काफी' में लिखा है। 'नियाबीअ' में है कि न्याय के पद की इच्छा नहीं करनी चाहिए और न ही उसकी माँग करनी चाहिए। माँग करने की सूरत यह है कि इमाम से कहे कि मुझे क़ाज़ी बना दो, और सवाल (प्रार्थना) की सूरत यह है कि लोगों से कहे कि "अगर इमाम मुझे फलां शहर का क़ाज़ी बनाना चाहे तो मैं स्वीकार कर लूँ", और यह इस लालच में हो कि खबर इमाम तक पहुँचे और वह उसे क़ाज़ी बना दे; यह सब मकरूह है। कुछ ने कहा कि जो व्यक्ति बिना प्रार्थना के इसे स्वीकार करे तो डर नहीं है, और जिसने प्रार्थना की उसके लिए मकरूह है। आम मशायख का मत यह है कि न्याय स्वीकार करना 'रुक़सत' (अनुमति) है और इससे बचे रहना 'अज़ीमत' (दृढ़ संकल्प/बेहतरी) है। 'सिराजिया' में है कि यही पसंदीदा मत है, यह 'तातारखनिया' में लिखा है। और न्याय के पद को न...

ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور مفتی اور امام کو جائز ہے کہ ہدیہ قبول کرے اور دعوت خاصہ قبول کرے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ وہ ایک مسئلہ میں فتویٰ دینے کے واسطے راست درست ہوئے چادر اوڑھی اور عمامہ باندھا پھر فتویٰ دیا اور یہ فتویٰ کی تعظیم تھی یہ تبیین میں لکھا ہے۔

باب : ۲ قاضی ہونا اختیار کرنے کے بیان میں

خصافؒ نے ادب القاضی میں چند احادیث قضاء کے قبول کرنے کے مکروہ ہونے میں پیش کیں اور کچھ اس کی قبولیت میں رخصت ہونے کی پیش کیں اور لکھا ہے کہ اس کو صالحین نے اختیار کیا ہے اور صالحین ہی نے اس سے انکار کیا ہے اور نہ قبول کرنا ہی مثل واسلم واسلح فی الدین ہے اور اس صورت میں کہ ایک شخص میں سب شرطیں قضاء کی موجود ہیں تو اس کو قضا قبول کرنا جائز ہے مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور بعضوں نے کہا کہ مکروہ ہے کذا فی المحیط کیونکر آنحضرت ﷺ سے روایت ہے کہ آپ نے فرمایا کہ جو شخص قضا کے بلا میں پکڑا گیا گویا بغیر چھری ذبح کیا گیا قال المترجم قد تکلموا فیہ اور عبد اللہ بن وہب سے روایت ہے کہ ان کو قاضی بنانا چاہا پس انہوں نے نہ قبول کیا اور اپنے گھر مجنون بن بیٹھے پھر جو اس کے پاس جاتا تھا اس کا منہ نوچتا تھا اور اس کے کپڑے پھاڑتا تھا پھر ایک شخص صحابہ میں سے آئے اور کہا کہ اے عبد اللہ اگر تم قضاء کو قبول کرتے اور انصاف کرتے تو بہتر تھا پس عبد اللہ بن وہب نے فرمایا ارے یہ تیری سمجھ ہے تو نے آنحضرت ﷺ سے نہیں سنا ہے کہ فرماتے تھے کہ قاضی لوگ سلطان کے ساتھ حشر میں ہوں گے اور عالم لوگ انبیاء کے ساتھ ہوں گے اور مشہور یہ ہے کہ ابو

حنیفہ کو قضاء اختیار کرنے کی تکلیف دی گئی تھی انہوں نے انکار کیا تو ظالم نے نوے کوڑے مارے پھر جب ان کو اپنی جان کا خوف ہوا تو اپنے اصحاب سے پوچھا پس قاضی امام ابو یوسفؒ نے ان کے لئے قضاء قبول کرنا تجویز کیا اور کہا کہ اگر آپ قبول کر لیتے تو لوگوں کو بہت نفع پہنچاتے پھر امام اعظمؒ نے کہا کہ اگر تو مجھ سے سمندر پار جانے کو کہتا تو میں اپنے میں اس کام کرنے سے زیادہ قوت و قدرت پاتا اور میں تو تجھے دیکھتا ہوں کہ تو قاضی ہو گیا ہے پھر سر نیچا کر لیا اور ان کی طرف کبھی نہ دیکھا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے۔

قاضی بننے سے کب تک انکار کیا جائے؟

امام محمدؒ قاضی بنانے کو بلائے گئے اور انکار کیا حتیٰ کہ قید ہوئے پھر مجبور ہوئے تو اختیار کر لی یہ عنایہ میں لکھا ہے کرخی اور خصافؒ و علمائے عراق نے اسی پر کہا ہے کہ جب تک اس پر جبر نہ کیا جائے قبول نہ کرے اور مشائخ ہمارے دیار کے کہتے ہیں جو شخص صالح ہو اور بے خوف ہو کہ مجھ سے ظلم نہ صادر ہو گا تو اس کو قبول کر لینے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور جو ایسا نہ ہو اس کو دور رہنا بہتر ہے اور صحابہ اور تابعین نے اس کو بلا کراہ منظور کر لیا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور جس شخص کو خوف ہو کہ ظلم صادر ہو گا اس کو مکروہ ہے اور اگر یہ خوف نہ ہو تو مکروہ نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور نیابیع میں ہے کہ عہدہ قضا کو طلب کرنا یا اس کا سوال کرنا نہیں چاہئے اور طلب کرنے کی یہ صورت ہے کہ امام سے کہے کہ مجھے قاضی کر دے اور سوال کی یہ صورت ہے کہ لوگوں سے کہے کہ اگر امام مجھے فلاں شہر کا قاضی کرنا چاہے تو میں قبول کر لوں اور یہ اس طمع سے کہ خبر امام کو پہنچے اور وہ اس کو قاضی کر دے اور یہ سب مکروہ ہے اور بعضوں نے کہا کہ جو شخص بلا درخواست اس کو قبول کرے تو ڈر نہیں ہے اور جس نے درخواست کی اس کو مکروہ ہے اور عامہ مشائخ کا یہ

مذہب ہے کہ قضا کو اختیار کرنا رخصت ہے اور باز رہنا عزیمت ہے اور سراجیہ میں ہے کہ یہی مختار ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور عہدہ قضا کو نہ

One should not seek the position [of Qazi] with their heart or tongue, unless no other suitable person is available. In such a case, it becomes obligatory to safeguard the rights of Muslims and accept the judicial position. This is stated in 'Shunni'. If there are several eligible people in a city and one refuses, he is not sinful, as mentioned in 'Al-Muhit'. However, if all refuse until an ignorant person is appointed, then all share in the sin; this is recorded in 'Inayah'. 'Nihayah' states that if two individuals are eligible, but one is more expert in jurisprudence (Faqih) while the other is more pious, the jurist is preferred. This is written in 'Tatar-Khaniyah'.

What if an unqualified person becomes a Qazi? If a ruler appoints an incompetent person as a judge when a qualified person exists in that city, the sin lies with the ruler. This is mentioned in 'Sharh Adab al-Qadi lil-Khassaf'. If someone attains the position by giving a bribe, the correct view is that he should not be considered a judge and his rulings will not be binding. If someone who obtained the post through bribery or influence gives a ruling on a disputed matter, which is then presented to another judge, the second judge shall enforce it if it aligns with his own view, but nullify it if it contradicts it. The correct opinion is that judges appointed through influence and those formally appointed are equal in the enforcement of juristic decisions (mujtahadat). If a judge issues a ruling after taking a bribe, that specific ruling is not binding. However, rulings in cases where no bribe was taken will be valid. This view is held by Al-Sarakhsi and Al-Khassaf. If a judge's son, clerk, or footmen take a bribe with the judge's order and consent, it is the same as the judge taking it himself, and his judgment is rejected. But if it happens without his knowledge, the ruling stands, and the taker is obligated to return the bribe. This is written in 'Khazanatul Muftin'.

Chapter 3 Encouragement to act upon evidence/proofs A Qazi must act in accordance with the commands of the Book of Allah (Quran). He should be able to distinguish between the abrogating (Nasikh) and the abrogated (Mansukh) verses. He must understand verses that are clear (Muhkam) or allegorical (Mutashabih) with varied interpretations, such as the term 'Aqra' (2). If he does not find a solution in the Book of Allah, he should act according to the Hadith of the Messenger of Allah (peace be upon him). He must also distinguish between abrogating and abrogated Hadiths. If Hadiths conflict, he should choose the ruling that is most similar [to established principles] and consistent with legal reasoning (Ijtihad). It is mandatory for him to know the categories of Hadith—Ahad, Mashhur, and Mutawatir—as well as the ranks

of narrators. Some narrators are renowned for their legal expertise and integrity, such as the four Rightly Guided Caliphs, Abdullah bin Masood, Abdullah bin Abbas, and Abdullah bin Amr, etc. Others are known for their long companionship with the Prophet (peace be upon him) and for accurately memorizing what they heard. Accepting a narration from one known for legal expertise is preferable to one who is not a jurist. Likewise, the narration of a closer companion is preferred over one who spent less time with the Prophet. If a case arises for which there is no Hadith from the Prophet, he should act upon the consensus (Ijma) of the Sahaba (Companions), for following their consensus is obligatory. If the Sahaba differed, he should strive to give preference to some opinions over others, provided he is qualified for Ijtihad. He is not permitted to devise a third opinion that opposes all of theirs.

1. "With the heart" means he should not even desire it internally. 2. The word "Aqra" is the plural of "Qur", meaning menstruation and the state of purity.

हृदय से न मांगे और न ही ज़बान से, जब तक कि कोई दूसरा इसके योग्य न हो। तो उस पर यह अनिवार्य है कि वह मुसलमानों के अधिकारों का ध्यान रखे और क़ाज़ी का पद स्वीकार करे। यह 'शुन्नी' में है। यदि शहर में कुछ ऐसे लोग हों जो क़ाज़ी बनने के योग्य हों और उनमें से एक ने इनकार कर दिया, तो वह गुनहगार नहीं होगा, जैसा कि 'मुहीत' में है। और यदि सभी ने इनकार कर दिया यहाँ तक कि एक अज्ञानी को क़ाज़ी बना दिया गया, तो सभी उस गुनाह में शामिल होंगे, यह 'इनाया' में लिखा है। 'निहाया' में है कि यदि दो व्यक्ति क़ाज़ी बनने के योग्य हैं, लेकिन एक अधिक फ़क़ीह (धर्मशास्त्री) है और दूसरा अधिक संयमी (परहेज़गार) है, तो वह फ़क़ीह व्यक्ति अधिक श्रेष्ठ है। यह 'ततारख़ानिया' में लिखा है।

यदि कोई अयोग्य व्यक्ति क़ाज़ी बन जाए तो? यदि सुल्तान ने ऐसे व्यक्ति को क़ाज़ी नियुक्त किया जिसमें योग्यता नहीं है, जबकि उस शहर में ऐसा व्यक्ति मौजूद था जो इसके योग्य है, तो उसका गुनाह सुल्तान पर होगा। यह 'शरह अदब अल-क़ाज़ी लिल-खसाफ़' में है। यदि कोई व्यक्ति रिश्वत देकर क़ाज़ी बन गया, तो सही बात यह है कि उसे क़ाज़ी के रूप में स्वीकार नहीं किया जाएगा और यदि वह कोई आदेश देगा तो वह प्रभावी नहीं होगा। जिस व्यक्ति ने रिश्वत या सिफ़ारिश के माध्यम से न्याय का पद प्राप्त किया और उसने किसी विवादित मामले में कोई आदेश दिया, फिर वह मामला दूसरे क़ाज़ी के पास पेश किया गया, तो यदि वह उसकी राय के अनुकूल है तो वह उसे लागू करेगा, और यदि उसके विरुद्ध है तो वह उसे निरस्त कर देगा। सही बात यह है कि जो सिफ़ारिश से क़ाज़ी बना और जिसे स्वयं क़ाज़ी बनाया गया, दोनों मुजतहिद (विद्वान) के फ़ैसलों को लागू करने में समान हैं। यदि क़ाज़ी ने रिश्वत लेकर कोई फ़ैसला दिया, तो उसका फ़ैसला प्रभावी नहीं होगा। लेकिन जिस मामले में रिश्वत नहीं ली गई, उसमें उसका फ़ैसला लागू होगा। सरख़सी और खसाफ़ ने इसी को अपनाया है। और यदि क़ाज़ी के बेटे, उसके मुंशी या कुछ प्यादों ने रिश्वत ली, तो यदि वह क़ाज़ी के आदेश और सहमति से ली गई, तो यह क़ाज़ी द्वारा स्वयं रिश्वत लेने के बराबर है और उसका फ़ैसला अस्वीकार्य है। लेकिन यदि यह उसकी अनभिज्ञता में हुआ, तो फ़ैसला लागू हो जाएगा और रिश्वत लेने वाले पर अनिवार्य है कि वह रिश्वत वापस कर दे। यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है।

अध्याय: 3 प्रमाणों पर अमल करने के लिए प्रोत्साहन क़ाज़ी को चाहिए कि वह अल्लाह तआला की किताब के आदेश के अनुसार अमल करे और किताब में नासिख़ (निरस्त करने वाले) और मंसूख (निरस्त) आदेशों को पहचाने। और आयतों में से जो मोहकम (स्पष्ट) या मुताशाबेह (अस्पष्ट) और

विभिन्न व्याख्याओं वाली हैं, जैसे कि 'अक़रा' (2) का ज्ञान प्राप्त करे। फिर यदि उसे अल्लाह तआला की किताब में समाधान न मिले, तो रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की हदीस के अनुसार अमल करे। उसे चाहिए कि हदीसों के भी नासिख़ और मंसूख को पहचाने। यदि हदीसें अलग-अलग आई हों, तो जो हदीस का आदेश सबसे अधिक सदृश और इज्तिहाद (तर्कपूर्ण शोध) के अनुकूल हो, उसे अपनाए। उसके लिए अनिवार्य है कि वह हदीस के प्रकारों—आहाद, मशहूर और मुतवातिर—को जाने, और रावी (वर्णनकर्ताओं) के स्तरों को जानना भी अनिवार्य है। कुछ रावी फ़िक़्ह (न्यायशास्त्र) और न्याय में प्रसिद्ध हैं, जैसे चारों खुलफ़ा-ए-राशिदीन, अब्दुल्लाह बिन मसूद, अब्दुल्लाह बिन अब्बास और अब्दुल्लाह बिन अम्र आदि। और कुछ इसमें प्रसिद्ध हैं कि वे लंबे समय तक रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम की संगति में रहे और जो सुना उसे सुरक्षित रखा। जो फ़िक़्ह जानते हैं, उनकी रिवायत (वर्णन) को स्वीकार करना उस व्यक्ति की तुलना में अधिक श्रेष्ठ है जो फ़क़ीह नहीं है। इसी तरह, जिसकी संगति अधिक रही, उसकी रिवायत को स्वीकार करना उससे बेहतर है जिसकी संगति कम रही। यदि कोई ऐसी घटना सामने आए जिसके बारे में रसूलुल्लाह सल्लल्लाहु अलैहि वसल्लम से कोई हदीस नहीं मिली है, तो सहाबा के इज्मा (सहमति) पर अमल करे, क्योंकि सहाबा के इज्मा पर अमल करना अनिवार्य है। यदि सहाबा के बीच मतभेद हो, तो वह स्वयं प्रयास करके कुछ विद्वानों के मतों को दूसरों पर प्राथमिकता दे, बशर्ते कि वह स्वयं इज्तिहाद का पात्र हो। उसके लिए यह जायज़ नहीं है कि वह कोई तीसरा नया मत निकाल कर उन सब का विरोध करे।

1. 'क़ल्ब से' अर्थात मन से भी इसकी इच्छा न करे। 2. 'अक़रा' शब्द 'क़ुर' का बहुवचन है जिसका अर्थ है मासिक धर्म (حيض) और पवित्रता (طهر)।

قلب سے طلب کرے اور نہ زبان سے مگر جب کوئی دوسرا اس لائق نہ ہو تو اس پر واجب ہے کہ لوگ مسلمانوں کے حقوق کو نگاہ میں رکھیں اور قضاء کو قبول کرے یہ شنی میں ہے اگر شہر میں چند لوگ ایسے ہوں جو قاضی ہونے کے لائق ہیں اور ایک نے انکار کیا تو گنہگار نہ ہو گا کذا فی المحیط اور اگر سب نے انکار کیا یہاں تک کہ ایک جاہل قاضی کیا گیا تو گناہ میں سب شریک ہوں گے یہ عنایہ میں لکھا ہے۔ نیا بیج میں ہے کہ اگر دو شخص قاضی ہونے کے لائق ہیں مگر ایک زیادہ فقیہ ہے اور دوسرا زیادہ پرہیز گار ہے تو یہ فقیہ سے اولیٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

اگر نااہل شخص قاضی بن گیا تو؟ اگر سلطان نے ایسے شخص کو قاضی کیا جو صلاحیت نہیں رکھتا ہے حالانکہ اس شہر میں ایسا شخص موجود تھا جو اس کے لائق ہے تو گناہ سلطان پر ہو گا یہ شرح ادب القاضی للخصاف میں ہے اگر کوئی شخص رشوت دے کر قاضی ہو گیا تو صحیح یہ ہے کہ وہ قاضی نہ اعتبار کیا جائے گا اور اگر حکم دے گا تو نافذ نہ ہو گا اور جس نے رشوت یا سفارش سے قضاء حاصل کی اور اس نے کسی مختلف فیہ میں حکم دیا پھر دوسرے قاضی کے پاس پیش ہو پس اگر اس کی رائے کے موافق ہو تو نافذ کرے گا اور اگر مخالف ہے تو باطل کر دے گا اور صحیح یہ ہے کہ جو سفارش سے قاضی ہوا اور جس کو خود قاضی کیا گیا دونوں قضاء مجتہدات کے نافذ ہونے میں برابر ہیں قاضی نے رشوت لے کر اگر حکم دیا تو اس کی قضاء نافذ نہ ہو گی اور جس مقدمہ میں رشوت نہیں لی اس میں نافذ ہو گی اسی کو سرخسی اور خصاف نے اختیار کیا ہے اور اگر قاضی کے بیٹے یا اس کے محرر یا بعض پیادوں نے رشوت لی پس اگر قاضی کے حکم اور رضا مندی سے لی تو یہ اور قاضی کا خود رشوت لینا برابر ہے اور اس کا

فیصلہ مردود ہے اور اگر اس کے بلا دانستگی ایسا ہوا تو قضاء نافذ ہو جائے گی اور لینے والے پر واجب ہے کہ رشوت واپس کر دے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے۔

باب : ۳ دلائل پر عمل کرنے کی ترغیب قاضی کو چاہئے کہ کتاب اللہ تعالیٰ کے حکم کے موافق عمل کرے اور جو کتاب میں ناسخ و منسوخ ہے اس کو پہچانے اور تاریخ میں سے جو محکم یا متشابہ مختلف التاویل ہے جیسے اقراء ۲ معلوم کرے پس اگر اس نے کتاب اللہ تعالیٰ میں نہ پایا تو حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم کے موافق عمل کرے اور چاہئے کہ اس کے بھی ناسخ و منسوخ معلوم کرے اور اگر احادیث مختلف آئی ہوں تو جو حکم حدیث کا اشبہ اور موافق اجتہاد ہو اس کو اختیار کرے اور اس پر واجب ہے کہ اقسام حدیث سے آحاد و مشہور و متواتر کو معلوم کرے اور مراتب رواۃ کو معلوم کرنا واجب ہے پس بعض رواۃ فقہ و عدالت میں مشہور ہیں جیسے چاروں خلفاء راشدین اور عبداللہ بن مسعود اور عبداللہ بن عباس اور عبداللہ بن عمرو وغیرہ اور بعض اس میں مشہور ہیں کہ آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم کے ساتھ مدت تک ہم نشیں رہے اور جو سنا ہے وہ خوب محفوظ رکھتے ہیں اور جو فقہ جانتے ہیں مشہور ہے کہ اس کی روایت کا لینا اولیٰ ہے بہ نسبت اس کے جو غیر فقیہ ہے اور اسی طرح جس کی ہم نشینی زیادہ رہی اس کی روایت کا لینا اس سے اولیٰ ہے جو زیادہ ہم نشیں نہیں رہا ہے اگر کوئی واقعہ ایسا پیش آئے کہ جس میں آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم سے کوئی حدیث نہیں آئی ہے تو اجماع صحابہ پر عمل کرے کیونکہ اجماع صحابہ پر عمل کرنا واجب ہے اور اگر صحابہ میں باہم اختلاف ہو تو خود کوشش کر کے بعض کے قول کو بعض پر ترجیح دے بشرطیکہ خود اہل اجتہاد سے ہو اور اس کو یہ روا نہیں ہے کہ ایک تیسرا قول نکال کر سب کی مخالفت اختیار کرے

۱۔ قولہ قلب سے یعنی دل سے بھی خواہش نہ کرے۔ ۲۔ قول اقرار جمع قرء بمعنی حیض و طہر۔

Fatawa Alamgiri ..... Vol 5, Page 113, Kitab Adab al-Qadi (The Etiquette of the Judge)

Because they, despite their disagreement, have agreed that there is no third opinion other than these two, and any third would be void. Al-Khassaf used to say that a judge has the authority to derive a third opinion because their disagreement is evidence that there is scope for *ijtihad* (independent legal reasoning) in that instance. However, the correct view is what we have stated: if the Companions (*Sahaba*) reached a consensus (*ijma*) on a ruling and one of the Successors (*Tabi'in*) disagreed, then if he is a Successor who did not live during the time of the Companions, his disagreement is not considered. Thus, if a judge decides according to that opinion contrary to the consensus of the Companions, it will be void. If he is a Successor who lived during the time of the Companions and his fatwas competed with theirs, and the Companions permitted *ijtihad* for him—such as Shurayh and al-Sha'bi and others—then due to his opposition, a consensus is not considered to have been formed.

Two Narrations from the Great Imam [Abu Hanifa] (May Allah have mercy on him) regarding the aforementioned issue ☆

If a ruling is transmitted from some Successors and nothing else is narrated from others in this chapter, then there are two narrations from the Great Imam in this case. One narration states: "I will not follow them (*taqlid*)," and this is the apparent position of the school (*Zahir al-Madhhab*). The second narration, found in the *Nawadir* (rarer narrations), states that the Imam said: "If they are not among those who issued fatwas during the time of the Companions and for whom the Companions allowed *ijtihad*, such as Shurayh, Masruq, and Hasan al-Basri, then I will follow them." This is written in *al-Muhit*. Furthermore, if an event occurs for which there is no narration from the Companions but there is a consensus of the Successors, he should decide based on that evidence. If there is disagreement among the Successors, he should prefer one opinion and rule accordingly. If nothing is narrated from them at all, then if the judge himself is capable of *ijtihad*, he should use analogy (*qiyas*) based on similar rulings, perform *ijtihad*, and seeking what is correct, rule according to his opinion. If he is not capable of *ijtihad*, he should seek a fatwa and rule accordingly; he should not rule without knowledge, nor should he be ashamed to ask.

Furthermore, two things are necessary to know: First, if our companions Abu Hanifa, Abu Yusuf, and Muhammad agree on a matter, the judge should not oppose them

with his own opinion. Second, if they disagree, Abd Allah ibn al-Mubarak said that the opinion of Imam Abu Hanifa should be taken because he was from the Successors and used to contend with their fatwas; this is written in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If no narration is found from Abu Hanifa and his companions, but is found from later scholars (*Muta'akhkhirin*), he should rule according to them. If there is disagreement among the later scholars, he may choose any among them. If it is not found even from the later scholars, he should perform *ijtihad* with his own opinion, provided he knows the principles of jurisprudence (*usul al-fiqh*) and consults with people of legal expertise. It is stated in *Sharh al-Tahawi* that if he rules based on his opinion and it contradicts a clear text (*nass sarih*), his decision is not permissible. If it does not contradict a clear text but a different opinion later becomes apparent to him, he should not void what has passed but should act according to the new opinion for the future; this is the view of the Great Imam and Imam Abu Yusuf. Imam Muhammad stated that if he first decided by *ijtihad* and then saw a better opinion, it would follow what the Great Imam and Abu Yusuf said. Thus, if the disagreement of the predecessors was on two opinions and later a consensus was reached on one of them, then according to the Great Imam and Abu Yusuf, this consensus does not nullify the previous disagreement, but according to Imam Muhammad, it does. Shaykh al-Islam Shams al-A'imma al-Sarakhsi mentioned that this consensus nullifies the previous disagreement, and there is no disagreement among our companions regarding this; only some scholars oppose us. If people of a certain era agreed on a ruling and that era passed, and a judge abandoned their opinion to rule according to another because the truth seemed contrary to them, then in such a case, if disagreement existed before...

1: So we (meaning the Mufti) should not be ashamed to ask for its ruling.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5, पृष्ठ 113, किताब अदब अल-क़ाज़ी

क्योंकि उन्होंने मतभेद के बावजूद इस बात पर इत्तेफ़ाक़ (सहमति) किया है कि इन दोनों कथनों के अलावा तीसरा कोई कथन नहीं है और वह बातिल (अमान्य) है। खस्साफ़ कहते थे कि उन्हें तीसरा कथन निकालने का अधिकार है क्योंकि उनका मतभेद इस बात का प्रमाण है कि इस मामले में इज्तिहाद की गुंजाइश है। और सही वही है जो हमने बयान कर दिया कि यदि सहाबा (पैगंबर के साथियों) ने किसी हुक्म पर इज्मा (आम सहमति) किया और ताबेईन (सहाबा के बाद की पीढ़ी) में से किसी ने विरोध किया, तो यदि वह ऐसा ताबेई है जिसे सहाबा का समय नहीं मिला है, तो उसके विरोध का कोई महत्त्व नहीं है। यहाँ तक कि यदि किसी क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने सहाबा के इज्मा के विरुद्ध उस कथन के अनुसार निर्णय दिया, तो वह बातिल होगा। और यदि वह ऐसा ताबेई है जिसने सहाबा का समय पाया है और उनके फतवों के समकक्ष रहा है और सहाबा ने उसके लिए इज्तिहाद को जायज़ माना है, जैसे शुरैह और शअबी आदि, तो उनके विरोध के कारण इज्मा संपन्न नहीं माना जाएगा।

इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाहि अलैहि) से उक्त मसले के बारे में दो रिवायतें ☆

यदि कोई हुक्म कुछ ताबेईन की ओर से पहुँचा और उनके अलावा दूसरों से इस बारे में कुछ भी उल्लेखित नहीं हुआ, तो इस स्थिति में इमाम-ए-आज़म से दो रिवायतें (वर्णन) हैं। एक रिवायत में है कि "मैं उनका अनुसरण नहीं करूँगा" और यही ज़ाहिर-अल-मज़हब है। दूसरी रिवायत 'नवादिर' में है कि इमाम ने फ़रमाया कि यदि उनमें से ऐसे लोग न होंगे जिन्होंने सहाबा के ज़माने में फतवा दिया है और सहाबा ने उनके हक़ में इज्तिहाद को जायज़ रखा है, जैसे शुरैह, मसरूक और हसन बसरी, तो "मैं उनका अनुसरण करूँगा।" यह 'मुहीत' में लिखा है। फिर यदि कोई ऐसी घटना हो जिसमें सहाबा से कोई रिवायत न हो और ताबेईन का इज्मा हो, तो उसी आधार पर निर्णय करे। और यदि ताबेईन में आपसी मतभेद हो, तो किसी एक कथन को वरीयता देकर उसके अनुसार हुक्म दे। और यदि उनमें से कुछ भी वर्णित न हो, तो यदि वह स्वयं इज्तिहाद करने योग्य है, तो समान हुक्मों पर क़ियास (अनुमान) करे और इज्तिहाद करके तथा सत्य की इच्छा रखते हुए अपनी राय के अनुसार निर्णय दे। और यदि वह स्वयं मुजतहिद (इज्तिहाद करने योग्य) नहीं है, तो फतवा माँगे और उसके अनुसार हुक्म दे, और बिना ज्ञान के हुक्म न दे, और न ही पूछने में शर्मिंदगी महसूस करे। फिर दो बातों का जानना आवश्यक है: पहली यह कि यदि हमारे साथी इमाम अबू हनीफ़ा, अबू यूसुफ़ और मुहम्मद किसी बात पर सहमत हों, तो क़ाज़ी को अपनी राय से उनका विरोध नहीं करना चाहिए।

दूसरी बात यह है कि यदि उनमें मतभेद हो, तो अब्दुल्ला बिन अल-मुबारक ने फ़रमाया कि इमाम अबू हनीफ़ा का कथन लिया जाएगा क्योंकि वह ताबेईन में से थे और उनके फतवे प्रामाणिक माने जाते थे; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और यदि अबू हनीफ़ा और उनके साथियों से कोई रिवायत न मिले और परवर्ती विद्वानों (मुतअख़िरीन) से मिले, तो उनके अनुसार हुक्म दे। और यदि परवर्ती विद्वानों में मतभेद हो, तो उनमें से किसी एक को चुन ले। और यदि परवर्तियों से भी न मिले, तो अपनी राय से इज्तिहाद करे, बशर्ते कि वह फ़िक़्ह (इस्लामी कानून) के सिद्धांतों को जानता हो और विद्वानों से परामर्श ले। 'शरह तह़ावी' में है कि यदि उसने अपनी राय से हुक्म दिया और वह स्पष्ट 'नस्स' (पवित्र ग्रंथ का पाठ) के विरुद्ध हुआ, तो उसका निर्णय मान्य नहीं होगा। और यदि वह नस्स के विरुद्ध नहीं था, बल्कि उसके बाद उसे दूसरी राय स्पष्ट हुई, तो जो बीत गया उसे रद्द न करे और भविष्य के लिए नई राय के अनुसार कार्य करे; यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ का मत है। इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि यदि पहली बार उसने इज्तिहाद से निर्णय लिया और फिर दूसरी राय को बेहतर पाया, तो वह इमाम-ए-आज़म और अबू यूसुफ़ के कथन के अनुसार होगा। अतः यदि पूर्वजों का मतभेद दो कथनों पर हो और बाद में किसी एक पर इज्मा हो गया हो, तो इमाम-ए-आज़म और अबू यूसुफ़ के अनुसार यह इज्मा पिछले मतभेद को खत्म नहीं करता, जबकि इमाम मुहम्मद के अनुसार करता है। शेखुल इस्लाम शम्स-उल-आइम्मा सरख़सी ने उल्लेख किया कि यह इज्मा पिछले मतभेद को समाप्त कर देता है और इसमें हमारे साथियों के बीच कोई मतभेद नहीं है, केवल कुछ विद्वान हमारे विरोधी हैं। यदि किसी काल के लोग किसी हुक्म पर सहमत हुए और वह काल बीत गया, और क़ाज़ी ने उनका कथन छोड़कर दूसरी राय पर निर्णय दिया क्योंकि उसे उनके विरुद्ध सत्य प्रतीत हुआ, तो ऐसी स्थिति में यदि पहले से मतभेद मौजूद रहा है, तो आचार्यों (मशायख) के बीच मतभेद है...

1: तो हम (अर्थात मुफ्ती) से उसका हुक्म पूछने में शर्म न करें।

کیونکہ انہوں نے با وجود اختلاف کے اس پر اتفاق کیا ہے کہ ان دونوں قولوں کے سوا تیسرا قول نہیں ہے اور باطل ہے و خصاف کہتے تھے کہ اس کو تیسرا قول نکالنے کا اختیار ہے کیونکہ ان کا اختلاف اس کی دلیل ہے کہ اس واقعہ میں اجتہاد کی گنجائش ہے اور صحیح وہی ہے جو ہم نے بیان کر دیا اگر صحابہ نے کسی حکم پر اجماع کیا اور تابعین میں سے کسی نے اختلاف کیا پس اگر یہ ایسا تابعی ہے جس کو صحابہ کا زمانہ نہیں ملا ہے تو اس کے اختلاف کا اعتبار نہیں ہے حتیٰ کہ اگر کسی قاضی نے بر خلاف اجماعِ صحابہ کے اس قول کے موافق فیصلہ کیا تو باطل ہوگا اور اگر ایسا تابعی ہے جس نے صحابہ کا زمانہ پایا ہے اور ان کی فتاویٰ سے مزاحم ہوا ہے اور صحابہ نے اس کے واسطے اجتہاد تجویز کیا ہے جیسے شریح اور شعبی وغیرہ تو اس کی مخالفت کی وجہ سے اجماع منعقد نہ ہوگا۔

امام اعظم رحمہ اللہ سے مسئلہ مذکورہ کی بابت دو روایتیں ☆

اگر کوئی حکم بعض تابعین کی طرف سے پہنچا اور اس کے سوا دوسروں سے اس باب میں کچھ منقول نہ ہوا تو امام اعظم سے اس صورت میں دو روایتیں ہیں ایک روایت میں ہے کہ میں ان کی تقلید نہ کروں گا اور یہی ظاہر المذہب ہے اور دوسری روایت نوادر میں ہے کہ امام نے فرمایا کہ اگر ان میں سے ایسے نہ ہوں گے جنہوں نے زمانہ صحابہ میں فتویٰ دیا ہے اور صحابہ نے اس کے حق میں اجتہاد جائز رکھا ہے جیسے شریح و مسروق و حسن بصری تو میں ان کی تقلید کروں گا یہ محیط میں لکھا ہے پھر اگر کوئی ایسا واقعہ ہو جس میں صحابہ سے کچھ روایت نہیں ہے اور تابعین کا اجماع ہے تو اس دلیل سے فیصلہ کرے اور اگر تابعین میں باہم اختلاف ہو تو بعض قول

کو ترجیح دے کر اس کے موافق حکم کرے اور اگر ان میں سے کچھ بھی روایت نہ ہو پس اگر خود اہل اجتہاد سے ہے تو مشابہ احکام پر قیاس کرے اور اجتہاد کر کے وصواب کی خواہش کر کے رائے کے موافق حکم دے اور اگر خود اہل اجتہاد میں سے نہیں ہے تو فتویٰ طلب کرے اور اس کے موافق حکم دے اور بلا علم حکم نہ دے اور نہ سوال سے شرمندہ ہو پھر دو باتوں کا جاننا ضروری ہے کہ اگر ہمارے اصحاب ابو حنیفہ و ابو یوسف و محمد کسی بات پر متفق ہوں تو قاضی کو نہ چاہئے کہ اپنی رائے سے ان کی مخالفت کرے اور دوسری بات یہ ہے کہ اگر ان میں اختلاف ہو تو عبداللہ بن المبارک نے فرمایا کہ امام ابو حنیفہ کا قول لیا جائے گا کیونکہ وہ تابعین میں سے تھے اور ان کے فتویٰ کے مزاحم ہوتے تھے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر ابو حنیفہ اور ان کے اصحاب سے کوئی روایت نہ ملی اور متاخرین سے پائی گئی تو ان کے موافق حکم دے اور اگر متاخرین میں باہم اختلاف ہو تو کسی کو ان میں سے اختیار کر لے اور اگر متاخرین سے بھی نہ پائی گئی تو اپنی رائے سے اس میں اجتہاد کرے بشرطیکہ وجوہ فقہ کو جانتا ہو اور اہل فقہ سے اس میں مشاورت لے اور شرح طحاوی میں ہے کہ اگر اس نے اپنی رائے سے حکم دیا پھر وہ نص صریح کے مخالف ہوا تو اس کا فیصلہ جائز نہ ہوگا اور اگر نص کے مخالف نہ ہوا بلکہ اس کے بعد اس کو دوسری رائے ظاہر ہوئی تو جو کچھ گزرا اس کو باطل نہ کرے اور آئندہ کے واسطے اس رائے کے موافق عمل کرے اور یہ قول امام اعظم و امام ابو یوسف کا ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ اگر اول مرتبہ اس نے اجتہاد سے فیصلہ کیا پھر دوسری رائے اس سے بہتر دیکھی تو امام اعظم و امام ابو یوسف کے کہنے کے موافق ہوگا پس اگر متقدمین کا اختلاف دو قولوں پر ہو اور پھر ان کے بعد کسی ایک قول پر اجماع ہو گیا ہو تو یہ اجماع امام اعظم اور امام ابو یوسف کے قول پر پہلے اختلاف کو رفع نہیں کرتا ہے اور امام محمد کے قول پر رفع کرتا ہے اور شیخ الاسلام وشمس الائمہ سرخسی نے ذکر کیا کہ یہ اجماع پہلے اختلاف کو رفع کرتا ہے اور اس میں کچھ

اختلاف ہمارے اصحاب میں نہیں ہے صرف بعض علما البتہ ہمارے مخالف ہیں اگر کسی زمانے کے لوگ کسی حکم پر متفق ہوئے اور وہ زمانہ گزر گیا اور قاضی نے ان کا قول چھوڑ کر دوسری رائے پر حکم دیا بسبب اس کے کہ اس کو صواب ان کے بر خلاف معلوم ہوا تو ایسی صورت میں اگر اس سے پہلے اختلاف واقع ہو گیا ہے تو مشائخ نے باہم اختلاف

1: تو ہم یعنی مفتی سے اس کا حکم پوچھ لینے میں شرم نہ کرے۔

Some have stated that it is not permissible for a judge (Qadhi) to oppose [established legal opinions], while others have said it is permissible. If there was no disagreement before this consensus, then by agreement, the judge cannot oppose it.

It is stated in Fatawa Attabiya that if a judge seeks a fatwa and his own opinion differs from the fatwa's response, then if he is a person of sound legal reasoning (Ahl-e-Rai), he must act according to his own opinion. If he abandons his opinion and acts according to the Mufti's opinion, it is not permissible according to the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad), but it shall be enforced according to the Great Imam (Abu Hanifa). If at the time of giving a ruling, the judge had no opinion and gave a verdict according to the Mufti's opinion, but later an opposing opinion became apparent, Imam Muhammad stated that he should nullify his judgment, while Imam Abu Yusuf stated he should not. Thus, in a case where he gave a ruling based on his opinion and then a second opinion emerged, the first ruling shall not be overturned; this is recorded in Tatarkhaniya. In cases where there is no conflicting scriptural text (Nass) or consensus (Ijma), the judge will either be a person of Ijtihad (legal reasoning) or not. If he is a person of Ijtihad and his opinion reaches a conclusion, it is obligatory for him to act upon his own opinion, even if it opposes other people of Ijtihad. It is not permissible for him to follow others' opinions because the direction his Ijtihad reaches is what is outwardly the truth in the sight of Allah Almighty. If his opinion reached a conclusion and there was another Mujtahid who was more expert in jurisprudence (Faqih) than him and whose opinion was contrary, and he wished to follow that opinion without reflection simply because he considered the other person more expert, it is mentioned in 'Kitab al-Hudud' that there is scope for this according to the Great Imam, but not according to Imams Abu Yusuf and Muhammad; rather, he must act only on his own opinion. In some reports, this disagreement is mentioned conversely. If the ruling on an event becomes difficult for his intellect, he should utilize his reason and act upon it. It is preferable to consult with people of jurisprudence (Ahl-e-Fiqh). If they disagree, he should reflect and act upon whichever side his opinion outwardly reaches. Even if they agree on one opinion and his opinion is contrary, he should still act on his own opinion. However, he should not rush to give a verdict until he has completed the effort of interpretation (Tawil) and uncovered the aspects of truth. Once the truth is revealed through his effort, he should decide based on his opinion. Once he has spent his effort to manifest the truth, he should not be fearful of his decision. Even if he gave a

ruling arbitrarily (Jazafan)[1], it is not permissible between him and Allah Almighty, even if he is a person of Ijtihad. However, as long as his state is unknown, it will be assumed that he ruled based on his opinion, and as far as possible, a Muslim's action will be interpreted as sound. All of this applies if the judge is a Mujtahid. If he is not a Mujtahid, and if he remembers the sayings of our associates (the Imams) and has preserved them with firmness and agreement, he should act upon whosever saying he considers truthful by way of Taqleed (imitation). If he does not remember their sayings, he should act according to the fatwa of the jurists among our associates in that city. If there is only one Hanafi jurist in the city, he should adopt his opinion, and we hope he will not be questioned for it; this is written in 'Badai'.

Conditions for being a Mujtahid ☆

Let it be clear that spending one's effort to achieve a purpose is called Ijtihad, and the condition for a person becoming a Mujtahid is that he knows as much of the Book of Allah and the Hadith of the Messenger of Allah ﷺ as pertains to the rulings (Ahkam). Knowing all counsels (Nasaih) is not a condition, and some have said...

---

1. Speaking or acting arbitrarily, i.e., superficially without effort.

क्या कुछ लोगों ने कहा कि क़ाज़ी (न्यायाधीश) के लिए विरोध करना जायज़ नहीं है और कुछ ने कहा कि जायज़ है, और अगर इस सहमति से पहले कोई मतभेद नहीं था, तो सर्वसम्मति से क़ाज़ी विरोध नहीं कर सकता है।

फ़तावा अताबिया में है कि एक क़ाज़ी ने फतवा मांगा और फतवे के जवाब से उसकी राय अलग है, तो यदि वह 'अहल-ए-राय' (कानूनी समझ रखने वाला) है, तो उसे अपनी राय के अनुसार कार्य करना चाहिए। यदि उसने अपनी राय छोड़ दी और मुफ्ती की राय के अनुसार कार्य किया, तो 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार यह जायज़ नहीं है, और इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार यह लागू हो जाएगा। यदि फैसला देते समय क़ाज़ी की कोई राय नहीं थी और उसने मुफ्ती की राय के अनुसार फैसला दे दिया, फिर उसके विपरीत एक राय सामने आई, तो इमाम मुहम्मद ने कहा कि वह अपने फैसले को रद्द कर दे, जबकि इमाम अबू यूसुफ़ ने कहा कि फैसला रद्द न करे। इसी तरह, उस स्थिति में जहाँ उसने अपनी राय से फैसला दिया और फिर दूसरी राय सामने आई, तो पहला फैसला रद्द नहीं होगा; यह तातारखानिआ में लिखा है। जिस स्थिति में कोई स्पष्ट धार्मिक पाठ (नस्स) या सर्वसम्मति (इज्मा) विरुद्ध न हो, तो क़ाज़ी या तो मुजतहिद होगा या नहीं। यदि वह मुजतहिद है और उसकी राय एक निष्कर्ष पर पहुँचती है, तो उसके लिए अपनी राय पर चलना अनिवार्य है, भले ही वह अन्य मुजतहिदों के विरुद्ध हो। उसके लिए दूसरों की राय का पालन करना जायज़ नहीं है क्योंकि जिस निष्कर्ष पर उसका इज्तिहाद पहुँचता है, वही अल्लाह के नज़दीक ज़ाहिर में सत्य है। यदि उसकी राय एक निष्कर्ष पर पहुँची और वहाँ कोई दूसरा मुजतहिद था जो उससे अधिक फकीह (कानून का जानकार) था और उसकी राय इसके विपरीत थी, और उसने चाहा कि बिना सोचे-समझे उसकी राय मान ले क्योंकि वह उसे अधिक बड़ा फकीह समझता है, तो 'किताबुल हुदूद' में उल्लेख है कि इमाम आज़म के अनुसार इसकी गुंजाइश है, लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के अनुसार नहीं, बल्कि वह केवल अपनी राय पर अमल करे। कुछ रिवायतों में यह मतभेद इसके विपरीत भी वर्णित है। यदि किसी घटना का हुक्म उसकी बुद्धि पर कठिन हो जाए, तो वह अपनी राय का उपयोग करे और उस पर अमल करे। बेहतर यह है कि वह फकीहों से परामर्श ले। यदि वे मतभेद करें, तो वह गौर करे और जिस तरफ उसकी राय ज़ाहिर में पहुँचे, उस पर अमल करे। यदि वे लोग एक राय पर सहमत हों और उसकी राय उनके विपरीत हो, तो भी वह अपनी राय पर अमल करे, लेकिन उसे फैसला सुनाने में जल्दबाजी नहीं करनी चाहिए जब

तक कि वह पूरी कोशिश और व्याख्या के साथ सत्य के पहलुओं को उजागर न कर ले। जब उसकी कोशिश से सच खुल जाए, तो अपनी राय से फैसला दे। जब उसने सत्य को प्रकट करने के लिए अपनी पूरी कोशिश लगा दी, तो फिर उसे अपने फैसले से डरना नहीं चाहिए। यहाँ तक कि यदि उसने अंदाज़े (जज़ाफ़न) १ से फैसला दिया हो, तो वह उसके और अल्लाह के बीच जायज़ नहीं है, भले ही वह मुजतहिद हो। लेकिन जब तक उसकी वास्तविक स्थिति का पता न चले, यही माना जाएगा कि उसने अपनी राय से फैसला दिया है। और जहाँ तक संभव हो, मुसलमान के कार्य को सही ही माना जाएगा। यह सब उस स्थिति में है जब क़ाज़ी मुजतहिद हो। यदि वह मुजतहिद नहीं है, और यदि उसे हमारे साथियों (इमामों) के कथन याद हैं और उसने उन्हें दृढ़ता और सहमति के साथ याद रखा है, तो वह जिसे सत्य समझता है, उसका अनुसरण (तक़लीद) करे। यदि उसे वे कथन याद नहीं हैं, तो उस शहर में हमारे साथियों में से जो फकीह हों, उनके फतवे पर अमल करे। और यदि शहर में केवल एक ही हनफ़ी फकीह हो, तो उसी की राय अपनाए, और हमें उम्मीद है कि इसके लिए उससे पूछताछ नहीं होगी; यह 'बदाए' में लिखा है।

मुजतहिद होने की शर्तें ☆

यह स्पष्ट हो कि उद्देश्य प्राप्त करने के लिए अपनी पूरी कोशिश लगाने को 'इज्तिहाद' कहते हैं, और एक व्यक्ति के मुजतहिद होने की शर्त यह है कि वह अल्लाह की किताब (कुरान) और रसूल अल्लाह ﷺ की हदीस के उन हिस्सों को जानता हो जिनसे कानून (अहकाम) संबंधित हैं। सभी उपदेशों (नसाएह) का ज्ञान होना शर्त नहीं है, और कुछ ने कहा...

---

1. अंदाज़े से बात करना, यानी बिना कोशिश किए सरसरी तौर पर।

کیا بعضوں نے کہا کہ قاضی کو مخالفت کرنا روا نہیں ہے اور بعضوں نے کہا کہ روا ہے اور اگر اس اتفاق سے پہلے اختلاف نہ تھا تو بالاتفاق قاضی مخالفت نہیں کر سکتا ہے۔

فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ ایک قاضی نے فتویٰ طلب کیا اور فتویٰ کے جواب سے اس کی رائے مخالف ہے پس اگر وہ اہل رائے میں سے ہے تو اپنی رائے کے موافق عمل کرے اور اگر اس نے اپنی رائے کو ترک کیا اور مفتی کی رائے کے موافق عمل کیا تو صاحبین کے نزدیک جائز نہیں ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک نافذ ہو جائے گی اگر حکم دینے کے وقت قاضی کی کوئی رائے نہ تھی اور اس نے مفتی کی رائے کے موافق فیصلہ کر دیا پھر اس کے برخلاف ایک رائے ظاہر ہوئی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اپنی قضا کو توڑ دے اور امام ابو یوسفؒ نے کہا کہ قضا نہ توڑے۔ چنانچہ اس صورت میں کہ اس نے اپنی رائے سے حکم دیا پھر اس کو دوسری رائے ظاہر ہوئی تو پہلی رائے نہ ٹوٹے گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور جس صورت میں کوئی نص مخالف یا اجماع نہیں ہے پس قاضی یا اہل اجتہاد سے ہو گا یا نہ ہوگا پس اگر وہ اہل اجتہاد میں سے ہو اور اس کی رائے ایک طرف پہنچی تو اس کو اپنی رائے پر عمل کرنا واجب ہے اگرچہ دوسرے اہل اجتہاد و رائے کے مخالف ہو اور اس کو دوسروں کی رائے کی تابعداری جائز نہیں ہے کیونکہ جس طرف اس کا اجتہاد پہنچتا ہے وہی اللہ تعالیٰ کے نزدیک ظاہر میں حق ہے اگر اس کی رائے ایک امر کی طرف پہنچی اور وہاں کوئی دوسرا مجتہد تھا کہ وہ اس سے زیادہ فقیہ تھا اور اس کی رائے اس کے برخلاف تھی اور اس نے چاہا کہ بلا نظر و غور کے اس کی رائے پر عمل کرے کیونکہ یہ اس کو زیادہ فقیہ جانتا ہے تو کتاب الحدود میں مذکور ہے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو گنجائش ہے اور امام ابو یوسفؒ و محمدؒ کے نزدیک نہیں بلکہ صرف اپنی رائے پر عمل کرے اور بعض

روایات میں یہ اختلاف اس کے برعکس مذکور ہے اور اگر واقعہ کا حکم اس کی عقل پر مشکل ہو جائے تو اپنی رائے کو کام میں لائے اور اس پر عمل کرے اور افضل یہ ہے کہ اہل فقہ سے اس میں مشاورت کرے اگر وہ اختلاف کریں تو غور کر کے جس طرف اس کی رائے ظاہر میں پہنچے اس پر عمل کرے اور اگر وہ لوگ ایک رائے پر متفق ہوں اور اس کی رائے ان کے مخالف ہو تو بھی اپنی رائے پر عمل کرے لیکن چاہئے کہ حکم دینے میں جلدی نہ کرے جب تک حق تاویل و کوشش کو پورا کر کے وجوہ حق کو منکشف نہ کر لے اور جب اس کی کوشش سے حق کھل گیا تو اپنی رائے سے اس میں فیصلہ کرے اور جب اس نے اپنی کوشش اس میں اظہارِ حق کے واسطے صرف کر دی تو پھر اپنے فیصلہ سے خوفناک نہ ہو حتیٰ کہ اگر اس نے جزافاً ۱ حکم دے دیا ہو تو فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ جائز نہیں ہے اگرچہ وہ اہل اجتہاد سے ہو مگر جب اس کا حال دریافت نہ ہو تو محمول کیا جائے گا کہ اس نے اپنی رائے سے حکم دیا اور جب تک ممکن ہو گا مسلمان کا کام صحت پر محمول کیا جائے گا یہ سب اس صورت میں ہے کہ قاضی اہل اجتہاد میں سے ہو اور اگر اجتہاد میں سے نہ ہو پس اگر اس نے ہمارے اصحاب کے اقوال کو یاد رکھا اور مضبوطی اور اتفاق کے ساتھ حفظ کیا تو جس کا قول حق سمجھتا ہے اس پر سبیل تقلید عمل کرے اور اگر ان کے اقوال کا حافظ نہیں ہے تو جو اس شہر میں ہمارے اصحاب میں سے اہل فقہ میں سے ہوں ان کے فتویٰ پر عمل کرے اور اگر شہر میں صرف ایک ہی فقیہ حنفی ہو تو اسی کا قول اختیار کرے اور ہم کو امید ہے کہ اس سے بازپرس نہ ہو گی یہ بدائع میں لکھا ہے۔

مجتہد ہونے کی شرائط ☆

واضح ہو کہ مقصود حاصل کرنے کے لئے اپنی کوشش کو صرف کرنے کو اجتہاد کہتے ہیں اور آدمی کے مجتہد ہو جانے کی شرط یہ ہے کہ کتاب اللہ و حدیث رسول اللہ ﷺ سے جس قدر کہ جس سے احکام متعلق ہیں جانتا ہو نصائح کا جاننا شرط نہیں ہے اور بعضوں نے کہا

۱۔ قول جزافاً یعنی بطورِ گزاف بدون کوشش کے سرسری طور سے۔

...one whose opinion is more often correct than erroneous, for such a person, Ijtihad (independent legal reasoning) is permissible, and this is the most correct view. This is recorded in 'Fusul-e-Imadiya'. The most accurate definition of a Mujtahid (one qualified to perform Ijtihad), as stated by some, is that he must possess knowledge of the Book of Allah (the Quran) and its various meanings and aspects, and he must also recognize the Hadith through its chains of narration (turuq), texts (mutun), and aspects of meanings. Furthermore, he should be proficient in Qiyas (analogical reasoning) and be familiar with the customs of the people ('Urf al-Nas). This is mentioned in 'al-Kafi'. If there are jurists (Ahl al-Fiqh) in the city, he should consult them in such matters. If his opinion and theirs coincide during consultation, he should issue a ruling based on that. However, if there is a disagreement, he should examine which opinion seems closest to the truth and act upon his own Ijtihad, provided he is capable of performing Ijtihad at that level. In this regard, an elderly person is not inherently more reliable, nor is numerical majority a criterion. Rather, sometimes a single individual, outside of a group, is granted the divine guidance to reach the correct conclusion. This is the view according to the Great Imam (Abu Hanifa), whereas according to Imam Muhammad, the majority of opinions carry weight. If his Ijtihad does not settle on any particular matter, and the event remains as controversial and difficult as before, he should write to the jurists of cities other than the one he is in. Consulting through correspondence is a long-standing practice for addressing legal incidents. If those to whom the letter was sent reach a consensus and the judge's opinion also aligns with theirs, and he is among those qualified for reasoning and Ijtihad, then he should act in accordance with that opinion. If they also differ, and he is among the qualified mujtahids, then he should act upon the opinion that seems closest to the truth and exercise his own judgment. In this situation, if the judge is not among the qualified mujtahids, he should act upon the opinion of the person who, in his view, is the most learned in jurisprudence and the most pious. If the judge consulted a group of jurists and their opinion differs from his own, it is not permissible for the judge to abandon his opinion and follow theirs. If the judge consulted a single jurist, that is sufficient, but consulting several jurists is more cautious (ahwat). If that person gave an opinion and the judge's view is contrary to it, the judge cannot abandon his own opinion. However, if the judge deemed that person's opinion worthy of consideration because he is more eminent and learned, this issue is discussed in 'Kitab al-Hudud', stating that if he ruled

according to that person's opinion, it is hoped there would be some latitude. If he did not consider that person's opinion worthy of such attention, he should not abandon his own opinion to act upon another's; this is recorded in 'al-Muhit'.

Chapter: 4 Disagreement of scholars on whether it was permissible to exercise Ijtihad during the time of the Messenger of Allah ﷺ?

There is a disagreement regarding whether it was permissible for a Mujtahid Companion to perform Ijtihad during the lifetime of the Messenger of Allah ﷺ. Some said it was not permissible. Most scholars stated that it was permissible for one who was far from the Prophet ﷺ, but not for one who was near him, and this is the most correct view. This is written in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. There is also a disagreement about whether the Messenger of Allah ﷺ himself performed Ijtihad and issued rulings on matters for which he had not received divine revelation (Wahy). Some said he did not perform Ijtihad but rather waited for revelation. Others said he would refer to the laws (Shariah) of previous prophets because their law remains valid for us as long as its abrogation (naskh) is not proven.

1: The phrase 'knowledge of the Book' means being aware of the rulings of the Quran. The truth is that this is the minimum level; otherwise, one should be knowledgeable of the whole. 'Aspects of meanings' refers to literal and implied meanings, etc., as mentioned in the Principles (Usul). In the knowledge of Hadith, he should be more than just a scholar of the chains of narration (isnad). 'Musibat' (Musib) means being accurate in analogy (Qiyas). 'Urf al-Nas' refers to the customs of the people.

...कि जिसकी राय में ग़लती से ज़्यादा सच्चाई (सवाब) हो, उसके लिए इज्तिहाद हलाल है और यही सबसे सही (असह) है। यह फ़ुसूल-ए-इमादिया में लिखा है। मुजतहिद की सबसे सही परिभाषा वह है जो कुछ लोगों ने बयान की है कि वह अल्लाह की किताब (क़ुरआन) के ज्ञान और उसके अर्थों के पहलुओं को जानता हो, और हदीस के ज्ञान को भी उसके तरीक़ों (सुरु) और शब्दों (मतून) और अर्थों के पहलुओं से पहचानता हो, और क़ियास (अनुमान) में सही हो और लोगों के रीति-रिवाजों (उर्फ़ उल-नास) को जानता हो। यह 'काफ़ी' में लिखा है। अगर शहर में कुछ फ़िक़्ह के विशेषज्ञ (अहले फ़िक़्ह) हों, तो वह इस मामले में उनसे सलाह ले और अगर सलाह में उसकी और उनकी राय एक हो, तो उस पर फ़ैसला करे। और अगर मतभेद हो, तो जो बात सत्य के ज़्यादा करीब लगे, उस पर विचार करके अपने इज्तिहाद से अमल करे, बशर्ते कि वह इस स्तर के इज्तिहाद के योग्य हो। इस मामले में बड़ी उम्र का व्यक्ति ही विश्वसनीय नहीं है और न ही संख्या की बहुलता का कोई महत्त्व है, बल्कि कभी-कभी समूह के बजाय एक ही व्यक्ति को सही मार्गदर्शन प्राप्त होता है। यह कथन इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा रह.) के अनुसार होना चाहिए, जबकि इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार संख्या की बहुलता का महत्त्व है। और अगर उसका इज्तिहाद किसी बात पर स्थिर न हो पाया और वह मामला वैसा ही विवादित और कठिन रह गया, तो जिस शहर में वह है, उसके अलावा दूसरे शहर के फ़क़ीहों (धर्मशास्त्रियों) को लिखे। पत्र के माध्यम से परामर्श करना एक पुरानी परंपरा चली आ रही है कि शरीयत की घटनाओं में ऐसा होता है। फिर अगर उन लोगों ने, जिनकी ओर पत्र भेजा गया है, किसी बात पर सहमति जताई और क़ाज़ी की राय भी उनकी राय के अनुकूल हुई और वह भी विशेषज्ञों और मुजतहिदों में से था, तो उसी राय के अनुसार उस पर अमल करे। और अगर उन लोगों ने भी मतभेद किया, तो जो बात सत्य के सबसे करीब लगे, उस पर अमल करे और अपनी राय से काम ले। और अगर इस स्थिति में क़ाज़ी इज्तिहाद करने वालों में से न हो, तो जो व्यक्ति उसके पास सबसे अधिक फ़क़ीह और परहेज़गार हो, उसकी बात पर अमल करे। अगर क़ाज़ी ने एक समूह से सलाह ली और वे लोग फ़िक़्ह के विशेषज्ञ थे, लेकिन उनकी राय क़ाज़ी की राय के विपरीत है, तो क़ाज़ी के लिए अपनी राय छोड़कर उनकी राय पर अमल करना जायज़ नहीं है। और अगर क़ाज़ी ने एक विद्वान व्यक्ति (फ़क़ीह) से सलाह ली, तो वह पर्याप्त है, लेकिन कई फ़क़ीहों से सलाह लेना अधिक सुरक्षित (अहवत) है। अगर उस व्यक्ति ने कोई सलाह दी और क़ाज़ी की राय उसके खिलाफ है, तो क़ाज़ी अपनी राय नहीं छोड़ सकता। और अगर क़ाज़ी ने उसकी राय को इसलिए कि वह

अधिक श्रेष्ठ और विद्वान है, महत्व दिया, तो इस मसले का उल्लेख 'किताबुल हुदूद' में किया गया है और कहा गया है कि अगर उसने उस व्यक्ति की राय के अनुसार फैसला किया, तो मुझे उम्मीद है कि इसमें गुंजाइश होगी। और अगर उसने उसकी राय को उतना महत्व देने योग्य न समझा, तो उसे अपनी राय छोड़कर दूसरे की राय पर अमल नहीं करना चाहिए, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अध्याय: 4 विद्वानों का इस बात में मतभेद कि रसूलुल्लाह ﷺ के युग में इज्तिहाद करना जायज़ था या नहीं?

इस मामले में मतभेद है कि एक मुजतहिद सहाबी के लिए रसूलुल्लाह ﷺ के युग में इज्तिहाद करना जायज़ था या नहीं। कुछ ने कहा कि जायज़ नहीं था। अधिकांश विद्वानों ने कहा कि जो व्यक्ति पैगंबर ﷺ से दूर था, उसके लिए जायज़ था और जो पास था, उसके लिए जायज़ नहीं था, और यही सबसे सही (असह) राय है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। इस बारे में भी मतभेद है कि पैगंबर ﷺ उन चीज़ों में, जिनके बारे में आप पर कोई वही (ईश्वरीय संदेश) नहीं भेजा गया था, इज्तिहाद करते और आदेश देते थे या नहीं। कुछ ने कहा कि आप इज्तिहाद नहीं करते थे, बल्कि वही का इंतज़ार करते थे। और कुछ ने कहा कि आप पिछले नबियों की शरीयत की ओर रुख करते थे, क्योंकि उनकी शरीयत जब तक कि उसका मंसूख (निरस्त) होना सिद्ध न हो जाए, हमारे लिए भी मान्य है।

१: 'इल्म-ए-किताब' (किताब का ज्ञान) का अर्थ है क़ुरआन के आदेशों से अवगत होना। सच्चाई यह है कि यह कम से कम स्तर है, अन्यथा वह पूरी तरह से जानकार हो। 'वजह-ए-मानी' का अर्थ है शब्दावली और संकेत आदि, जिनका उल्लेख 'उसूल' (सिद्धांतों) में किया गया है। हदीस के ज्ञान में वह सनद (परंपरा की श्रृंखला) का भी जानकार हो। 'मसीबत' (मुसीब) का अर्थ है कि उसका क़ियास (अनुमान) सटीक हो। 'उर्फ़उल-नास' का अर्थ है लोगों के रीति-रिवाज।

کہ جس کی رائے میں صواب زیادہ ہوں خطا سے اس کو اجتہاد حلال ہے اور اولیٰ اصح ہے اور یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اصح تعریف مجتہد کی یہ ہے جو بعضوں نے بیان کی ہے کہ اس نے علم ۱ کتاب اللہ اور اس کے وجوہ معانی کو جانتا ہو اور علم حدیث کو بھی اس کے طرق و متون و وجوہ معانی سے پہچانتا ہو اور قیاس میں مصیبت ہو اور عرف الناس کو جانتا ہو یہ کافی میں لکھا ہے اگر شہر میں کچھ لوگ اہل فقہ ہوں تو ان سے اس بات میں مشورہ لے اور مشورہ میں اگر اس کی اور ان کی رائے متفق ہو تو اس پر حکم کرے اور اگر اختلاف ہو تو جو قول حق سے قریب معلوم ہو اس پر نظر ڈال کر اپنے اجتہاد سے عمل کرے بشرطیکہ اس قد راجتہاد کا صالح ہو اور اس باب میں بڑی عمر کا آدمی معتبر نہیں ہے اور نہ کثرت عدد کا اعتبار ہے بلکہ ایک ہی شخص کو کبھی علاوہ جماعت کے توفیق صواب حاصل ہوتی ہے اور یہ قول امام اعظمؒ پر ہونا چاہئے اور امام محمدؒ کے قول پر کثرت عدد کا اعتبار ہے اور اگر اس کا اجتہاد کسی امر پر نہ قرار پایا اور وہ حادثہ ویسا ہی مختلف اور مشکل رہ گیا تو اس شہر کے سوا جس میں وہ ہے دوسرے شہر کے فقیہوں کو لکھے اور خط کے ساتھ مشورت کرنا پرانا طریقہ چلا آیا ہے کہ حوادث شرعیہ میں ایسا ہوتا ہے پس اگر ان لوگوں نے جن کی طرف خط بھیجا ہے کسی بات پر اتفاق کیا اور قاضی کی رائے بھی ان کی رائے کے موافق ہوئی اور وہ بھی اہل رائے و اجتہاد میں سے تھا تو اسی رائے کے موافق اس پر عمل کرے اور اگر ان لوگوں نے بھی اختلاف کیا پس اگر یہ شخص اہل اجتہاد میں سے ہے تو جو قریب حق کے قول معلوم ہو اسی پر عمل کرے اور اپنی رائے سے عمل کرے اور اگر اس صورت میں قاضی اہل اجتہاد سے نہ ہو تو جو شخص اس کے نزدیک زیادہ فقیہ اور بہت پرہیزگار ہے اس کے قول پر عمل کرے اگر قاضی نے ایک قوم سے مشورہ کیا اور یہ لوگ

اہل فقہ تھے اور ان کی رائے سے قاضی کی رائے مخالف ہے تو قاضی کو اپنی رائے چھوڑ کر ان کی رائے پر عمل کرنا نہیں جائز ہے اور اگر قاضی نے ایک شخص فقیہ سے مشورہ کیا تو کافی ہے مگر چند لوگوں سے فقہا میں مشورہ لینا احوط ہے۔ اگر اس شخص نے ایک رائے کا مشورہ دیا اور قاضی کی رائے اس کے برخلاف ہے تو قاضی اپنی رائے نہیں چھوڑ سکتا ہے اور اگر قاضی نے اس کی رائے کو بسبب اس کے کہ وہ افضل اور افقہ ہے لائق اہتمام و بزرگی جانا تو اس مسئلہ کو کتاب الحدود میں ذکر کیا اور کہا کہ اگر اس شخص کی رائے کے موافق اس نے فیصلہ کیا تو مجھے امید ہے کہ اس کو اتنی گنجائش ہوگی اور اگر اس نے اس کی رائے کو ایسا لائق اہتمام نہ جانا تو اس کو اپنی رائے چھوڑ کر دوسرے کی رائے پر عمل کرنا نہ چاہئے یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب: ۴ اختلاف علماء کا اس بات میں کہ رسول اللہ ﷺ کے زمانہ میں اجتہاد کرنا جائز تھا یا نہیں؟

اس امر میں اختلاف ہے کہ صحابی مجتہد کو رسول اللہ ﷺ کے زمانہ میں اجتہاد کرنا جائز تھا یا نہیں بعضوں نے کہا کہ نہیں جائز تھا اور اکثر عالموں نے کہا کہ جو شخص آنحضرت ﷺ سے دور تھا اس کے لئے جائز تھا اور جو نزدیک تھا اس کے لئے جائز نہ تھا اور یہی اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اس میں اختلاف ہے کہ آنحضرت ﷺ ان چیزوں میں جن میں آپ کو وحی نہیں بھیجی گئی تھی اجتہاد کرتے اور حکم دیتے تھے یا نہیں پس بعضوں نے کہا کہ اجتہاد نہیں کرتے تھے بلکہ وحی کا انتظار کرتے تھے اور بعضوں نے کہا کہ پہلے انبیاء کی شریعت کی طرف رجوع کرتے تھے کیونکہ ان کی شریعت جب تک اس کا نسخ نہ ثابت ہو ہمارے واسطے بھی ثابت ہے اور

۱: قولہ علم کتاب یعنی قرآن کے احکام سے آگاہ ہو اور حق یہ کہ کمتر مرتبہ یہ ہے ورنہ کل سے عالم ہو وجوہ معانی یعنی عبارت و اشارت وغیرہ جو اصول میں مذکور ہیں اور علم حدیث میں اسناد کا عالم اس سے زائد ہے مصیبت ہو یعنی قیاس کو ٹھیک ہوتا ہو عرف الناس لوگوں کے رواج۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 116 | Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Judicial Ethics)

Some said that they did not engage in Ijtihad (independent legal reasoning) as long as there was hope for Wahy (divine revelation). When that hope ceased, they would perform Ijtihad, which then became our Sharia. Thus, if a revelation came contrary to it, it would abrogate (nasikh) it, because the abrogation of the Sunnah by the Book (Quran) is permissible according to us. The Prophet ﷺ himself would not revoke a decision he had already issued; however, he would issue a different ruling for future cases. This is written in 'Al-Muhit'.

Chapter: 5 Regarding the Appointment and Dismissal of a Judge (Qadhi)

If the Sultan appoints someone as the Qadhi of a specific city, he shall not be the Qadhi of its outskirts (Sawad)[1] unless the judicial decree mentions the city along with its outskirts. This answer is in accordance with 'Riwayat al-Nawadir' that being in a 'Misr' (metropolis) is not a condition for the execution of the judicial order. The translator notes that in 'Nawadir', it is stated that being in a city is not a prerequisite for the execution of a judicial order. Some say this is the preferred view, but according to 'Zahir al-Riwayah', being in a city is a condition for the execution of the judicial order; thus, the Qadhi shall not be an administrator in a village even if the Sultan has specified so in his decree. If the Sultan appoints an Amir or makes a Qadhi appointment conditional or suspended to a future time, for instance, saying "When you enter such-and-such city, you are the Qadhi there" or "When you go to the city of Mecca, you are its Imam" or said "I have appointed you Qadhi from the beginning of the month" or "I have appointed you Amir from the beginning of the month," then this is permissible as stated in 'Al-Mustaqit' and there is a consensus (Ijma) on this, as in 'Al-Khulasah'. Suspending (Taliq)[2] the dismissal of a Qadhi is also permissible. If the Sultan appoints someone as Qadhi for a single day, it is permissible and his term will be fixed. If he restricted the appointment to a specific location, it is also permissible and specific to that place. On this basis, if a Qadhi appoints his deputy (Naib) for a specific mosque, that deputy cannot preside over cases from another mosque. This is written in 'Muqtat'. Suspending or postponing (Izafat)[3] a judgment between two individuals to a future time is not valid, and the fatwa is based on this. Similarly, excepting certain matters, for instance, not hearing claims of 'Taljiya' (forced transactions) in our time or not judging a specific person's case, such an exception is valid, and he will not be the Qadhi for the excepted person. Likewise, if it is said "Do not hear so-and-so's case until I return from my journey," it is not permissible for him

to hear or pass judgment until the return. If he makes a decision, it will not be enforceable. This is written in 'Khazanat al-Muftiyan'.

If the Qadhi issued a ruling regarding an incident, and then the Sultan ordered that this case be heard again before the scholars (Ulema), then this is not mandatory for the Qadhi. This is written in 'Al-Khulasah'. Being in a city is a condition for the enforcement of the judicial order according to 'Zahir al-Riwayah', whereas in 'Nawadir' it is not a condition, and this is the preferred view as per 'Khazanat al-Muftiyan'. If the Sultan said "I have made you Qadhi" without specifying a city, he shall not be the Qadhi of the city he resides in; the preferred view is that he becomes the Qadhi of all cities under the Sultan's control. This is written in 'Al-Khulasah' and is evident. If the people of a city gather and appoint a person to judge between them, he shall not be a Qadhi. But if they gather and contract the Sultanate and Caliphate (Khilafat) upon a person, he shall be the Caliph and Sultan. This is written in 'Al-Muhit'. If the King said to someone "I have made you...

---

1. "Sawad" refers to the outskirts, villages, and towns of a city, provided there is a Qadhi in those villages; this is the narration of 'Nawadir'. 2. "Taliq" (suspension), for example, saying "You are dismissed from the judgeship at the end of this month" or "When you reach Kufa, you are dismissed." 3. "Mu'allaq karna" (to suspend), for example, saying "I will decide at the beginning of the month" and "Izafat karna" (postponement), such as saying "I will decide when the cattle return from outside."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 116 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

कुछ लोगों ने कहा कि वे तब तक इज्तिहाद (स्वतंत्र निर्णय) नहीं करते थे जब तक कि वही (ईश्वरीय प्रेरणा) की आशा होती थी, और जब आशा समाप्त हो जाती थी तब इज्तिहाद करते थे, फिर वही हमारी शरीयत बन जाती थी। यदि इसके विरुद्ध कोई वही आती थी, तो वह उसे निरस्त (मंसूख) कर देती थी, क्योंकि हमारे अनुसार सुन्नत को किताब से निरस्त करना वैध है। और पैगंबर ﷺ स्वयं अपने जारी किए गए फैसले को नहीं तोड़ते थे; हाँ, भविष्य के फैसलों के लिए दूसरा आदेश देते थे। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

अध्याय : 5 काज़ी (न्यायाधीश) की नियुक्ति और बर्खास्तगी के वर्णन में

यदि सुल्तान ने किसी व्यक्ति को किसी विशेष शहर का काज़ी बनाया है, तो वह उस शहर के उपनगरों (सवाद)[1] का काज़ी नहीं होगा जब तक कि नियुक्ति के आदेश में 'शहर और उसके उपनगर' न लिखा हो। यह उत्तर 'रिवायत-ए-नवादिर' के अनुसार है कि न्यायिक आदेश के लागू होने के लिए 'मिस्र' (महानगर) होना शर्त नहीं है। अनुवादक का कहना है कि 'नवादिर' में आया है कि न्यायिक आदेश के निष्पादन के लिए शहर का होना शर्त नहीं है। कुछ का कहना है कि यही पसंदीदा मत है, लेकिन 'ज़ाहिर अल-रिवायत' के अनुसार न्यायिक आदेश के निष्पादन के लिए शहर का होना शर्त है; अतः काज़ी गाँव में शासक नहीं होगा, भले ही सुल्तान ने अपने आदेश में ऐसा लिखा हो। यदि सुल्तान ने किसी व्यक्ति को अमीर बनाया या काज़ी बनाना किसी शर्त या भविष्य के समय पर निर्भर (मुअल्लक़) किया हो, उदाहरण के लिए कहा कि 'जब तुम अमुक शहर में प्रवेश करो तो तुम वहां के काज़ी हो' या 'जब तुम मक्का शहर जाओ तो तुम वहां के इमाम हो' या कहा कि 'महीने की शुरुआत से मैंने तुम्हें काज़ी बनाया' या 'महीने की शुरुआत से मैंने तुम्हें अमीर बनाया', तो यह वैध है। जैसा कि 'अल-मुस्तक़ित' में है और इस पर आम सहमति (इज्मा) है, जैसा कि 'अल-खुलसा' में है। काज़ी की बर्खास्तगी को भी किसी शर्त पर निर्भर (तलीक़)[2] करना वैध है। यदि सुल्तान ने किसी व्यक्ति को एक दिन के लिए काज़ी बनाया, तो यह वैध है और उसका समय निर्धारित होगा। यदि उसने स्थान की सीमा लगाई, तो वह भी वैध है और उसी स्थान की विशेषता होगी। इसी आधार पर, यदि काज़ी ने किसी विशेष मस्जिद में अपना प्रतिनिधि (नायब) नियुक्त किया, तो वह प्रतिनिधि दूसरी मस्जिद में बैठकर वहां के मामलों का फैसला नहीं कर सकता। यह 'मुक़तित' में लिखा है। दो व्यक्तियों के बीच फैसला करने को भविष्य के समय पर निर्भर[3] करना या जोड़ना (इज़ाफ़त) सही नहीं है और इसी पर फतवा है। इसी तरह कुछ मामलों को अपवाद (इस्तस्ना) के रूप में रखना, उदाहरण के लिए हमारे

समय में 'तलजीया' (मजबूरी के सौदे) के दावों की सुनवाई न करना या किसी विशेष व्यक्ति के मामले में फैसला न करना, ऐसा अपवाद सही है और उस व्यक्ति के मामले में वह काज़ी नहीं होगा। इसी तरह यदि यह कहा जाए कि 'अमुक व्यक्ति के मामले की सुनवाई तब तक न करें जब तक कि मैं अपनी यात्रा से वापस न आ जाऊं, तो उसे सुनवाई करने या आदेश देने का अधिकार नहीं है जब तक कि वह वापस न आ जाए। और यदि उसने फैसला किया, तो वह लागू नहीं होगा। यह 'खज़ाना अल-मुफ़्तियान' में लिखा है।

यदि काज़ी ने किसी घटना के संबंध में आदेश दिया, फिर सुल्तान ने कहा कि इस मामले की दोबारा विद्वानों (उलेमा) के सामने सुनवाई की जाए, तो यह काज़ी के लिए अनिवार्य (फ़र्ज़) नहीं है। यह 'अल-खुलसा' में लिखा है। न्यायिक आदेश के लागू होने के लिए शहर का होना एक शर्त है और यह 'ज़ाहिर अल-रिवायत' है, जबकि 'नवादिर' में है कि शर्त नहीं है और यही पसंदीदा मत है, यह 'खज़ाना अल-मुफ़्तियान' में लिखा है। यदि कहा गया कि 'मैंने तुम्हें काज़ी बनाया' और यह नहीं बताया कि किस शहर में, तो जिस शहर में वह है उसका काज़ी नहीं होगा; और पसंदीदा मत यह है कि वह उन सभी शहरों का काज़ी हो जाएगा जो सुल्तान के नियंत्रण में हैं। यह 'अल-खुलसा' में लिखा है और यही स्पष्ट है। यदि किसी शहर के लोगों ने इकट्ठा होकर एक व्यक्ति को नियुक्त किया कि वह उनके बीच फैसला करे, तो वह काज़ी नहीं होगा। लेकिन यदि वे इकट्ठा हुए और एक व्यक्ति के हाथ पर सत्ता और खिलाफत का अनुबंध किया, तो वह खलीफा और सुल्तान होगा। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। यदि राजा ने किसी से कहा कि 'मैंने तुम्हें...

---

1. 'सवाद' अर्थात शहर के बाहरी इलाके, गाँव और कस्बे, इस शर्त के साथ कि गाँवों में काज़ी होता हो; और यही 'नवादिर' की रिवायत है। 2. 'तलीक़' (निर्भरता), उदाहरण के लिए कहा कि 'तुम इस महीने के अंत में काज़ियत से बर्खास्त हो' या 'जब तुम कूफ़ा पहुँचो तो बर्खास्त हो जाओ'। 3. 'मुअल्लक़ करना' (निलंबित करना), उदाहरण के लिए कहा कि 'महीने की शुरुआत में फैसला करूँगा' और 'इज़ाफ़त करना' (जोड़ना), जैसे कहा कि 'जब बाहर से गाय लौट आएगी तब फैसला करूँगा'।

بعضوں نے کہا کہ اس وقت تک اجتہاد نہیں کرتے تھے جب تک کہ وحی کی طمع ہوتی اور جب امید منقطع ہوتی تب اجتہاد کرتے پھر وہی ہماری شریعت ہو جاتی تھی پس اگر اس کے برخلاف وحی آتی تھی تو وہ اس کی ناسخ ہو جاتی تھی کیونکہ سنت کا کتاب سے منسوخ ہونا ہمارے نزدیک جائز ہے اور بھی آنحضرت ﷺ وہ فیصلہ جس کو جاری کر دیا ہے نہیں توڑتے تھے ہاں آئندہ کے واسطے فیصلہ میں دوسرا حکم دیتے تھے یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب : ۵ قاضی کو مقرر کرنے اور معزول کرنے کے بیان میں

اگر سلطان نے کسی شخص کو کسی خاص شہر کا قاضی کیا تو وہ اس شہر کے سواد[1] کا قاضی نہ ہوگا جب تک کہ فرمان قضاء میں شہر مع سواد نہ ہو اور یہ جواب روایت نوادر کے موافق ہے کہ نفاذ قضاء کے واسطے مصر شرط نہیں ہے۔ قال المترجم یعنی نوادر میں آیا ہے کہ حکم قضاء کے نافذ ہونے کے واسطے شہر کا ہونا شرط نہیں ہے اور بعضوں نے کہا کہ یہی مختار ہے لیکن ظاہر الروایہ کے موافق نفاذ قضاء کے واسطے شہر کا ہونا شرط ہے تو قاضی گاؤں میں والی نہ ہوگا اگرچہ سلطان نے اپنے فرمان میں لکھ دیا ہو اگر سلطان نے امیر بنایا یا قاضی بنانا کسی شرط یا آئندہ وقت پر معلق کیا ہو مثلاً کہا کہ جب تو فلاں شہر میں داخل ہو تو تو وہاں کا قاضی ہے یا جب تو شہر مکہ میں جائے تو تو وہاں کا امام ہے یا کہا کہ شروع مہینے سے میں نے تجھے قاضی کیا یا شروع مہینے سے میں نے تجھے امیر بنایا تو یہ جائز ہے کذا فی المستقط اور اس پر اجماع ہے کذا فی الخلاصہ۔ قاضی کے معزول ہونے کو بھی تعلیق[2] کرنا جائز ہے اگر سلطان نے کسی شخص کو ایک دن کا قاضی کیا تو جائز ہے اور اس کا وقت مقررہ ہوگا اور اگر مکان کی قید لگائی تو بھی

جائز ہے اور اسی مکان کی خصوصیت ہوگی اور اسی بنا پر اگر قاضی نے اپنا نائب کسی خاص مسجد پر معین کیا تو وہ نائب دوسری مسجد میں بیٹھ کر وہاں کے قضایا فیصل نہیں کر سکتا ہے یہ مقتط میں لکھا ہے اور کسی شخص کے واسطے دو شخصوں کے درمیان فیصلہ کرنے کو معلق[3] کرنا اور اضافت کرنا آئندہ زمانہ پر صحیح نہیں ہے اور اسی پر فتوی ہے اور اسی طرح بعض کو حکم استثناء کرنا مثلاً ہمارے زمانہ میں دعوی تلجیہ کی سماعت نہ کرنا یا خاص کسی کے مقدمہ میں حکم نہ کرنا ایسا استثناء صحیح ہے اور مستثنیٰ میں وہ شخص قاضی نہ ہوگا اور اسی طرح اگر یہ کہا کہ فلاں شخص کے مقدمہ کی سماعت اس وقت تک نہ کرے کہ میں اپنے سفر سے واپس ہوں تو اس کو نہیں جائز ہے کہ سماعت کرے یا اس میں حکم دے جب تک کہ وہ واپس نہ ہو اور اگر اس نے فیصلہ کیا تو نافذ نہ ہوگا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے۔

اگر قاضی نے کسی حادثہ کے حق میں حکم دیا پھر سلطان نے کہا کہ اس مقدمہ کی دوبارہ علماء کے سامنے سماعت کرے تو یہ قاضی پر فرض نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور شہر حکم قضا کے نافذ ہونے کے واسطے شرط ہے اور یہ ظاہر الروایہ ہے اور نوادر میں ہے کہ شرط نہیں ہے اور یہی مختار ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر کہا کہ میں نے تجھ کو قاضی بنایا اور یہ بیان نہ کیا کہ کس شہر میں تو جس شہر میں ہے اس کا قاضی نہ ہوگا اور مختار یہ ہے کہ تمام شہروں پر جو سلطان کے تحت میں ہیں قاضی ہو جائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور یہی ظاہر ہے اگر کسی شہر کے لوگوں نے جمع ہو کر ایک شخص کو مقرر کیا کہ ان میں فیصلہ کیا کرے تو قاضی نہ ہوگا اور اگر جمع ہو کر ایک شخص کے ہاتھ پر عقد سلطنت و خلافت قرار دیا تو وہ خلیفہ و سلطان ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اگر بادشاہ نے کسی سے کہا کہ میں نے تجھ کو

1 قولہ سواد یعنی شہر کے مضافات دیہات و قصبات بشرطیکہ دیہات میں قاضی ہوتا ہو اور یہی نوادر کی روایت ہے۔ 2 تعلیق مثلاً کہا کہ تو اس مہینہ کے اخیر میں قضا سے معزول ہے یا جب کوفہ میں پہنچے تو قضاء سے معزول ہو۔ 3 معلق کرنا مثلاً کہا کہ شروع مہینہ میں فیصلہ کروں گا اور اضافت کرنا مثلاً کہا کہ جب باہر سے گائے برآئے گی تب فیصلہ کروں گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 117 | Kitab Adab al-Qadi

When someone is appointed as a Qadi (judge), he does not have the authority to appoint others as his *Khalifa* (deputy/successor) unless the Sultan has explicitly granted permission or implied it, for instance, by saying, "I have appointed you as the *Qadi al-Qudat* (Chief Justice)." This is because a Chief Justice is defined as one who has the power to appoint and dismiss other judges. This is mentioned in the *Zakhira*. Najmuddin Nasafi remarked regarding a legal document that it was incorrect because it stated the person was appointed by the Chief Justice, yet it did not specify that the Chief Justice had the Sultan's permission to appoint deputies. This is recorded in *Fasul-e-Imadiya*. Shams al-A'imma and Jad-di used to say that the ruler's decree should explicitly state that the deputy has the legal authority to act on behalf of so-and-so as permitted by the decree. If the Sultan says to someone, "I appoint you as my deputy in justice on the condition that you do not take bribes, drink wine, or do anything contrary to Sharia," then both the appointment and the conditions are valid. If he violates any of these, he shall no longer remain a Qadi. This is written in the *Muhit*.

If the Qadi does not have permission to appoint a deputy ☆

If a Qadi is appointed but restricted from hearing the case of a specific person, he is considered dismissed regarding that individual. This is as per the *Khulasa*. It is written in the *Khaniya* that if the Imam appoints a Qadi and permits him to appoint a deputy, and the Qadi instructs someone to hear claims and testimonies, question witnesses, and hear confessions without passing a judgment—instructing them to write back so the Qadi himself can pass the judgment—then such a deputy has no power to issue a ruling beyond what was specifically commanded. When the case returns to the Qadi, he must not issue a judgment solely based on that reported testimony. Instead, he must summon both the plaintiff and the defendant and order the testimony to be given again. Only if the witnesses repeat the testimony before both parties should he pass a judgment. Many judges err in this matter: they appoint someone to hear testimony, and that person writes back documenting the witnesses' words or the defendant's confession. The Qadi then passes a judgment without hearing the witnesses himself. Such a judgment is invalid because the Qadi did not personally hear the confession or testimony. The benefit of such a deputy is merely to verify if the plaintiff has witnesses or is lying. In the *Tatar Khaniya*, it is written that if a Sultan says, "I have given the judgeship of this city to Zayd or Amr," it is invalid due to ambiguity (*jahalat*). If a Qadi appoints a deputy without permission, the deputy's

rulings are not enforceable, whether the appointment was made during health, illness, or travel.

If he appoints a deputy with the Imam's permission, that deputy becomes a Qadi on behalf of the Imam, to the extent that the original Qadi cannot dismiss him unless the Imam granted him the power to appoint and dismiss at will. This case differs from the person appointed to lead Friday prayers, who can appoint a deputy even without explicit permission.

1. Note: The word 'ignorance/ambiguity' means that one specific person was not designated, but it was left unknown (vague).

जब किसी को क़ाज़ी बनाया जाए, तो उसे यह अधिकार नहीं है कि वह दूसरों को अपना खलीफ़ा (उप-न्यायाधीश) नियुक्त करे, सिवाय उस स्थिति के जब सुल्तान ने उसे स्पष्ट रूप से अनुमति दी हो या संकेतों में जैसे कि कहा हो "मैंने तुझे क़ाज़ी-उल-क़ुज़ात (मुख्य न्यायाधीश) बनाया", क्योंकि मुख्य न्यायाधीश उसे ही कहते हैं जिसे क़ाज़ियों की नियुक्ति और बर्खास्तगी का अधिकार प्राप्त हो। यह बात 'ज़खीरा' में वर्णित है। नजमुद्दीन नसफ़ी ने एक दस्तावेज़ के बारे में कहा कि वह सही नहीं है क्योंकि उसमें लिखा था कि यह व्यक्ति मुख्य न्यायाधीश की ओर से नियुक्त है, जबकि उसमें यह उल्लेख नहीं था कि मुख्य न्यायाधीश को सुल्तान की ओर से उप-न्यायाधीश नियुक्त करने की अनुमति है। यह 'फ़सूल इमादिया' में लिखा है। शम्स अल-अइम्मा और जद्दी फरमाते थे कि शासक के आदेश में यह स्पष्ट लिखा होना चाहिए कि उप-न्यायाधीश को अमुक व्यक्ति की ओर से नियुक्त करने की अनुमति प्राप्त है। यदि सुल्तान ने किसी व्यक्ति से कहा कि "मैं तुझे अपना उप-न्यायाधीश (नायब) इस शर्त पर नियुक्त करता हूँ कि तू रिश्वत नहीं लेगा, शराब नहीं पिएगा और शरीयत के विरुद्ध कोई कार्य नहीं करेगा", तो नियुक्ति और शर्त दोनों सही हैं। और यदि उसने इनमें से कुछ भी किया, तो वह क़ाज़ी नहीं रहेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि क़ाज़ी को खलीफ़ा (उप-न्यायाधीश) नियुक्त करने की अनुमति न हो ☆

यदि क़ाज़ी नियुक्त किया गया और साथ ही यह कह दिया गया कि अमुक व्यक्ति के मामले की सुनवाई न करे, तो उस व्यक्ति के संबंध में वह बर्खास्त माना जाएगा। ऐसा 'खुलासा' में लिखा है। 'ख़ानिया' में लिखा है कि यदि इमाम ने किसी को क़ाज़ी बनाया और उप-न्यायाधीश नियुक्त करने की अनुमति दे दी, फिर क़ाज़ी ने किसी को आदेश दिया कि वह किसी घटना में दावा और गवाही सुन ले, गवाहों से पूछताछ करे और इकरार (स्वीकारोक्ति) सुन ले, लेकिन स्वयं फैसला न करे बल्कि क़ाज़ी को लिखकर सूचना दे ताकि क़ाज़ी स्वयं फैसला करे, तो ऐसे उप-न्यायाधीश को अधिकार नहीं है कि वह कोई फैसला सुनाए, सिवाय उस हद तक जिसका क़ाज़ी ने आदेश दिया है। और जब वह मामला क़ाज़ी के पास आए, तो क़ाज़ी केवल उस गवाही पर फैसला नहीं करेगा बल्कि वादी और प्रतिवादी को बुलाकर दोबारा गवाही देने का आदेश देगा। यदि गवाहों ने दोनों के सामने वही गवाही दी, तभी फैसला होगा। इस मामले में कई क़ाज़ी गलती करते हैं कि वे किसी व्यक्ति को गवाही सुनने के लिए नियुक्त करते हैं, फिर वह व्यक्ति पत्र के साथ लिखकर भेजता है कि गवाहों ने इस तरह गवाही दी है, या प्रतिवादी ने ऐसा स्वीकार किया है। फिर क़ाज़ी बिना स्वयं गवाहों को सुने फैसला सुना देता है।

ऐसा फैसला सही नहीं है क्योंकि क़ाज़ी ने स्वयं वह गवाही नहीं सुनी। उप-न्यायाधीश का लाभ केवल यह है कि वह देख ले कि वादी के पास गवाह हैं या वह झूठा है। 'तातार ख़ानिया' में लिखा है कि यदि सुल्तान कहे "मैंने फलां शहर का न्यायाधीश पद ज़ैद या उम्र को दिया", तो यह अस्पष्टता (अज्ञानता) के कारण अमान्य है। यदि क़ाज़ी को अनुमति न हो और उसने किसी को खलीफ़ा बनाया, तो उसका आदेश प्रभावी नहीं होगा, चाहे वह नियुक्ति स्वास्थ्य की स्थिति में की गई हो या बीमारी या यात्रा में।

यदि उसने इमाम की अनुमति से खलीफ़ा नियुक्त किया है, तो वह इमाम की ओर से क़ाज़ी माना जाएगा और मूल क़ाज़ी को उसे बर्खास्त करने का अधिकार नहीं होगा, जब तक कि इमाम ने उसे नियुक्ति और बर्खास्तगी दोनों का अधिकार न दिया हो। यह मामला जुमे की नमाज़ कायम करने वाले व्यक्ति से भिन्न है, क्योंकि वह बिना अनुमति के भी अपना नायब नियुक्त कर सकता है।

1. लेख 'अज्ञानता' (जहालत) का अर्थ है कि किसी एक को निश्चित नहीं किया गया बल्कि अनिश्चित (मजहूल) रखा गया।

قاضی بنایا تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے کہ دوسروں کو اپنا خلیفہ مقرر کرے مگر اس وقت مقرر کر سکتا ہے کہ جب سلطان نے اسے صریحاً اجازت دے دی ہو یا دلالتہ مثلاً کہا کہ میں نے تجھ کو قاضی القضاۃ بنایا کیونکہ قاضی القضاۃ اسی کو کہتے ہیں جو قاضیوں کے مقرر و معزول کرنے میں تصرف رکھتا ہو یہ ذخیرہ میں مذکور ہے نجم الدین نسفی نے ایک محضر کی نسبت کہا کہ غیر صحیح ہے کیونکہ اس میں لکھا ہے کہ یہ قاضی القضاۃ کی طرف سے مقرر ہے اور اس میں یہ نہ تھا کہ قاضی القضاۃ کو سلطان کی طرف سے خلیفہ مقرر کرنے کی اجازت ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور شمس الائمہ اور جدی فرماتے تھے کہ حاکم کی طرف سے فرمان میں چاہئے کہ خلیفہ الحکم از جانب فلاں وفلاں جو خلیفہ گردانے کی اجازت فلاں کی طرف سے بحکم فرمان صحیح حاصل رکھتا ہے تحریر کیا جائے اگر سلطان نے کسی شخص سے کہا کہ میں تجھ کو اپنا نائب قضاء میں اس شرط سے کرتا ہوں کہ تو رشوت نہ لے اور نہ شراب پیئے اور نہ کوئی امر خلاف شرع کرے تو مقرر کرنا اور شرط کرنا دونوں صحیح ہیں اور اگر ان میں سے کوئی چیز اس نے کی تو قاضی نہ رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر قاضی کو خلیفہ کرنے کی اجازت نہ ہو ☆

اگر قاضی مقرر کر دیا پھر اس کے ساتھ ملا دیا کہ فلاں شخص کے مقدمہ کی سماعت نہ کرے تو اس شخص کے حق میں معزول ہوگا کذا فی الخلاصۃ اور خانیہ میں لکھا ہے کہ اگر امام نے کسی شخص کو قاضی مقرر کیا اور اس کو خلیفہ بنانے کی اجازت دے دی پھر قاضی نے کسی کو حکم دیا کہ اس حادثہ میں دعوٰی اور گواہی سن لے اور گواہوں سے سوال کرے اور اقرار کی سماعت

کر لے اور خود حکم نہ کرے بلکہ قاضی کو لکھے اور اس کو خبر دے تا کہ قاضی خود حکم کرے تو ایسے خلیفہ کو اختیار نہیں ہے کہ کچھ حکم کرے مگر اسی قدر جس کا قاضی نے حکم دیا ہے اور جب یہ مقدمہ قاضی کے پاس گیا تو قاضی صرف اس گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا بلکہ مدعی اور مدعلیہ کو جمع کر کے دوبارہ گواہی ادا کرنے کا حکم دے گا پس اگر گواہوں نے دونوں کے سامنے یہی گواہی دی تو اس وقت اس گواہی پر فیصلہ کر دے گا اور اس مسئلہ میں بہت سے قاضی غلطی کرتے ہیں کہ قاضی کسی شخص کو کسی مقدمہ کی گواہی سننے کے واسطے مقرر کرتا ہے پھر خط خلیفہ کے ساتھ اس کو لکھتا ہے پھر وہ شخص قاضی کو لکھتا ہے کہ گواہوں نے میرے پاس اس طرح گواہی دی اور ان کے الفاظ شہادت نقل کر دیتا ہے یا یہ کہ مدعلیہ نے میرے سامنے ایسا ایسا اقرار کیا پھر قاضی بدوں اس کے کہ دوبارہ اپنے پاس گواہ سے فیصلہ کر دیتا ہے تو ایسی قضاء صحیح نہیں کیونکہ قاضی نے خود یہ اقرار وغیرہ نہیں سنا پھر کیوں کر اس نے اس گواہی اور اقرار پر فیصلہ کر دیا فقط خلیفہ کے خبر دینے سے مگر اس صورت میں ہو سکتا ہے کہ جب خلیفہ اور ایک دوسرا آدمی اس اقرار و گواہی کی گواہی دیں اور اس خلیفہ بنانے کا فائدہ یہ ہے کہ خلیفہ دیکھ لے کہ مدعی کے پاس گواہ ہیں یا وہ جھوٹا ہے پس شاید اس کے گواہ ہوں مگر عادل نہ ہوں اور کبھی گواہوں کے الفاظ متفق نہیں ہوتے ہیں پس قاضی خلیفہ کو سپرد کر دیتا ہے اس میں غور کرے سلطان نے اگر کہا کہ میں نے فلاں شہر کی قضاء زید یا عمرو کو دے دی تو بسبب جہالت کے صحیح نہیں ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر قاضی کو خلیفہ کرنے کی اجازت نہ ہو اور اس نے غیر کو خلیفہ کیا تو خلیفہ کا حکم نافذ نہ ہوگا خواہ یہ استخلاف اس نے اپنی صحت میں کیا ہو یا مرض یا سفر میں۔

اگر اس نے امام وقت کی اجازت سے خلیفہ کیا تو یہ خلیفہ امام کی طرف سے قاضی ہوگا یہاں تک کہ قاضی کو اس کے معزولی کا اختیار نہیں ہے مگر جبکہ امام نے قاضی سے کہہ دیا ہو کہ جس

کو تیرا جی چاہے مقرر کر اور جس کو چاہے معزول کر تو اس کو معزول کر سکتا ہے اور یہ صورت قاضی کی اس شخص کے برخلاف ہے جو جمعہ کے قائم کرنے کے واسطے مامور ہوا ہے کیونکہ وہ اپنا خلیفہ مقرر کر سکتا ہے اگر چہ امام نے اس کو اجازت نہ دی ہو قاضی کو اگر خلیفہ بنانے کی اجازت نہ ہو اور اس نے خلیفہ بنایا اور خلیفہ نے قاضی کی مجلس میں اس کے سامنے [کچھ حکم دیا تو نافذ ہو جائے گا کیونکہ وہ بمنزلہ قاضی کے ہے]۔

۱ قولہ جہالت یعنی ایک کو معین نہیں کیا بلکہ مجہول رکھا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 118 | Kitab Adab al-Qadi

...ordered, then it is permissible. And if he did not give the order in front of the Qadi, but rather gave the order behind his back, and that case was presented before the Qadi and he gave permission, then it will be executed (become effective). This is according to our view. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. Similarly, if in the 'Mujtahidat' (matters subject to legal reasoning) 1, the Qadi gave permission for a mediated ruling, then the same ruling applies. This is written in 'Zahiriyyah'. If it was desired to appoint a boy as a Qadi and then he attained maturity (became baligh), he does not have the authority to become a Qadi according to that previous order. However, if a slave was asked for adjudication (Qada) and then he was freed, he can adjudicate according to that order. It is stated in 'Fatawa Nasafi' that this question was asked: A Sultan passed away and the subjects unanimously appointed his young minor son as Sultan. What will be the state of the Qadis, preachers, etc.? Since he does not possess the authority (wilayat) to rule, how can Qadis and others be appointed? It was replied that the subjects should agree upon a prominent person to be the actual ruler (wali) and appointments should be from him. He should consider himself a subordinate to the Sultan's son, while in reality, he is the ruler. This is written in 'Zakhira'. If the Sultan ordered his slave to appoint a Qadi in a certain city, and he appointed one, it is valid as per the Sultan's permission. However, if he (the slave) himself gave the order, it is not correct. This is written in 'Bazzaziyyah'. If the Caliph said to the governor of a city, "Appoint whoever you wish as Qadi" (in Persian or Arabic), it is valid. But if he said, "Appoint one person as Qadi," it is not correct. If the Sultan addressed one of his emirs saying, "I have given such-and-such governance to you," that person does not become the owner of the right to appoint a Qadi. However, if he was made the emir of a city and the collection of taxes (kharaj) was left to him and he was given general authority over the subjects' affairs as necessitated by emira-ship, then he has the authority to appoint and dismiss a Qadi. This is written in 'Al-Muhit'.

Meaning of Rulings (Ahkam) and Rulers (Hukkam) 2

If the Imam (leader/ruler) is not just (adil), his rulings and the rulers appointed by him are still valid. If he is a minor, his guardianship (tawalli) is not permissible. The Imam must be from the Quraysh, being a Hashimi is not a condition. If no one from the Quraysh is found, he should be just and trustworthy, knowing the conditions for a Qadi. If the appointed Sultan was a minor and then reached maturity, will he remain the Sultan or is a new pledge of allegiance (bai’at) required? The more correct

view is that a new pledge is needed. If the Sultan assigned the judicial duties of a city to a person while there was already a Qadi there and did not explicitly dismiss him, the doubt is that the first Qadi is not dismissed. This is written in 'Multaqat'. If the Sultan assigned the judiciary of one region to two persons and only one gave a ruling, it is not valid, similar to the ruling regarding two lawyers. But if he appointed them such that each Qadi can decide independently, then it is permissible. This is written in 'Khazanat-ul-Muftiyyin'. The Sultan has the authority to replace a Qadi with another, whether due to some doubt or without any doubt. The narration from Imam al-A'zam (Abu Hanifa RA) is correct that he said a Qadi should not be kept in office for more than one year. This is written in 'Tatarkhaniyah'. The Sultan should, when a year has passed, attend to that Qadi and say, "There is no corruption in you, but I fear that you may forget knowledge (ilm). Therefore, teach for a few days, then come to us so that we may reappoint you as Qadi." This is written in 'Nihayah'. If the Sultan dismissed a Qadi, he will not be considered dismissed until the news reaches him. The rulings he made before the news reached him are valid. It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that he will not be dismissed despite being aware of his dismissal until another is appointed in his place, so that the rights of the servants of God are protected. Imam Abu Yusuf analogized this to the dismissal of the Friday Imam. And all that has been mentioned is when...

---

1. Mujtahidat refers to legal matters in which independent reasoning (ijtihad) is applicable. If a Qadi issues a definitive ruling in such cases, it becomes enforceable.
2. The term 'Ahkam' is the plural of 'Hukm', referring to enforceable orders. 'Hukkam' is the plural of 'Hakim', referring to those appointed to such positions, like deputy judges etc.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ११८ | किताब अदब अल-काजी

...आदेश दिया तो वह वैध है। और यदि उसने काजी के सामने आदेश नहीं दिया, बल्कि उसकी पीठ पीछे आदेश दिया और वह मामला काजी के सामने पेश हुआ और काजी ने उसकी अनुमति दे दी, तो वह प्रभावी (लागू) हो जाएगा। यह हमारे मत में है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। इसी प्रकार, यदि 'मुजतहिदात' (विवेकपूर्ण मामलों) में काजी ने किसी मध्यस्थ के आदेश की अनुमति दी, तो यही नियम है। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी लड़के को काजी बनाना चाहा गया, फिर वह बालिग हो गया, तो उसे यह अधिकार नहीं है कि वह उस आदेश के अनुसार काजी बने। लेकिन अगर किसी गुलाम से न्याय (कज़ा) का पद मांगा गया, फिर वह स्वतंत्र (आजाद) हो गया, तो वह उस आदेश के अनुसार न्याय कर सकता है। 'फ़तावा नशफ़ी' में लिखा है कि यह सवाल पूछा गया कि एक सुल्तान का निधन हो गया और प्रजा ने सर्वसम्मति से उसके छोटे नाबालिग लड़के को सुल्तान बना दिया, तो काज़ियों और उपदेशकों आदि का क्या होगा? चूंकि वह नाबालिग शासन (विलायत) करने का अधिकार नहीं रखता, तो काज़ियों आदि की नियुक्ति कैसे होगी? उत्तर दिया गया कि प्रजा को चाहिए कि वे किसी प्रतिष्ठित व्यक्ति पर सहमत हों जो वास्तविक शासक बने और नियुक्तियाँ उसी की ओर से हों, और वह अपने आप को सुल्तान के बेटे का अधीन समझे, जबकि वास्तव में शासन उसी के पास हो। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। सुल्तान ने अपने गुलाम को आदेश दिया कि फलां शहर में काजी नियुक्त करे, और उसने नियुक्त किया, तो सुल्तानी अनुमति के तौर पर यह सही है। परंतु यदि उसने (गुलाम ने) स्वयं आदेश दिया, तो वह सही नहीं है। यह 'बज़ज़िया' में लिखा है। यदि खलीफा ने किसी शहर के शासक से कहा: "किसी सम्मानित व्यक्ति को काजी नियुक्त करो" (फारसी या अरबी में), "जिसके चाहो उसे काजी नियुक्त कर दो", तो यह सही है। परंतु यदि कहा "किसी एक को काजी नियुक्त करो", तो वह सही नहीं है। यदि सुल्तान ने अपने किसी अमीर को संबोधित करते हुए कहा कि "फलां शासन मैंने तुम्हें दिया", तो वह व्यक्ति काजी नियुक्त करने का अधिकारी नहीं बन जाता। परंतु यदि उसे किसी शहर का अमीर बनाया गया और कर (खराज) वसूलना उसके सुपुर्द कर दिया गया और उसे प्रजा के मामलों में सामान्य अधिकार दे दिए गए, जैसा कि अमीर होने का तकाजा है, तो उसे काजी नियुक्त करने और पदच्युत करने का अधिकार होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

अहकाम और हुक्काम से तात्पर्य २

यदि इमाम (शासक) न्यायप्रिय (आदिल) न हो, तो भी उसके अहकाम (आदेश) और हुक्काम (नियुक्त प्रशासक) वैध हैं। यदि वह नाबालिग हो, तो उसका संरक्षकत्व (तवल्ली) जायज़ नहीं है। इमाम का

कुरैशी होना आवश्यक है, हाशमी होना शर्त नहीं है। यदि कुरैश में से कोई न मिले, तो उसे न्यायप्रिय और अमानतदार होना चाहिए, जो काजी की शर्तों को जानता हो। यदि नियुक्त सुल्तान नाबालिग था और फिर बालिग हो गया, तो क्या सुल्तान बना रहेगा या नए सिरे से बैअत (वफादारी की शपथ) आवश्यक होगी? अधिक सही मत यह है कि नए सिरे से बैअत की आवश्यकता है। यदि सुल्तान ने किसी व्यक्ति को एक शहर का न्याय कार्य सौंपा जबकि वहां पहले से एक काजी था और उसे स्पष्ट रूप से पदमुक्त नहीं किया, तो संदेह यह है कि पहला काजी पदमुक्त नहीं होगा। यह 'मुल्तकात' में लिखा है। यदि सुल्तान ने न्याय कार्य को दो व्यक्तियों के सुपुर्द किया और केवल एक ने आदेश दिया, तो वह मान्य नहीं है, जैसे दो वकीलों का मामला होता है। परंतु यदि उन्हें इस तरह नियुक्त किया कि प्रत्येक काजी फैसला कर सकता है, तो वह जायज़ है। यह 'खज़ानतुल मुफ्तीन' में लिखा है। सुल्तान को अधिकार है कि वह काजी के स्थान पर दूसरा बदल दे, चाहे किसी संदेह के कारण या बिना संदेह के। इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा रह.) से यह रिवायत सही है कि उन्होंने फरमाया कि एक साल से अधिक समय तक काजी को पद पर नहीं रखना चाहिए। यह 'तातारखानिया' में लिखा है। सुल्तान को चाहिए कि जब एक साल बीत जाए, तो उस काजी पर ध्यान दे और कहे कि "तुझमें कोई दोष नहीं है, लेकिन मुझे भय है कि तू ज्ञान (इल्म) भूल जाएगा, इसलिए कुछ दिन ज्ञान का पाठ दे, फिर हमारे पास आना ताकि हम तुझे पुनः काजी नियुक्त कर दें"। यह 'निहाया' में लिखा है। यदि सुल्तान ने किसी काजी को पदमुक्त (माज़ूल) किया, तो वह तब तक पदमुक्त नहीं होगा जब तक उसे सूचना न मिल जाए। सूचना मिलने से पहले उसने जो फैसले किए, वे मान्य होंगे। इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि वह अपनी बर्खास्तगी की जानकारी होने के बावजूद तब तक पदमुक्त नहीं होगा जब तक कि उसकी जगह दूसरा नियुक्त न हो जाए, ताकि ईश्वर के बंदों के अधिकार सुरक्षित रहें। इमाम अबू यूसुफ ने इसे जुमा के इमाम की बर्खास्तगी पर क़यास (तुलना) किया है। और यह सब जो बयान हुआ, वह उस समय है...

---

1. मुजतहिदात का अर्थ है वे मामले जिनमें इज्तिहाद (विवेकपूर्ण कानूनी व्याख्या) की गुंजाइश हो। इनमें यदि काजी कोई अंतिम फैसला दे दे, तो वह लागू हो जाएगा।
2. शब्द 'अहकाम', 'हुक्म' का बहुवचन है जिसका अर्थ है प्रभावी आदेश। 'हुक्काम', 'हाकिम' का बहुवचन है जिन्हें इस काम पर नियुक्त किया जाए, जैसे उप-काजी आदि।

حکم دیا تو جائز ہے اور اگر اس نے قاضی کے سامنے حکم نہ دیا بلکہ اس کے پیچھے حکم کیا اور وہ مقدمہ قاضی کے سامنے پیش ہوا اور اس نے اجازت دی تو نافذ ہو گا یہ ہمارے نزدیک ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر مجتہدات ۱ میں قاضی نے حکم تحکم کی اجازت دی تو بھی یہی حکم ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر لڑکے کو قاضی بنانا چاہا پھر وہ بالغ ہوا تو اس کو اختیار نہیں ہے کہ اس حکم کے موافق قاضی ہو اور غلام سے اگر قضاء طلب ہوئی پھر وہ آزاد ہوا تو اس حکم کے موافق قضاء کر سکتا ہے فتاویٰ نسفی میں ہے کہ یہ مسئلہ دریافت کیا گیا کہ ایک سلطان نے وفات پائی اور رعیت نے اتفاق کر کے اس کے چھوٹے لڑکے نابالغ کو سلطان بنایا تو قاضیوں اور خطیبوں وغیرہ کا کیا حال ہو گا اور چونکہ یہ ولایت نہیں رکھتا ہے پس قاضی وغیرہ کا تقرر کیوں کر ہے تو فرمایا کہ رعیت کو چاہئے کہ بڑے آدمی پر اتفاق کریں کہ جو والی ہو اور اسی کی طرف سے تقرر ہو گا اور وہ اپنے آپ کو سلطان کے بیٹے کا تابع سمجھے اور درحقیقت وہ والی ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے سلطان نے اپنے غلام کو حکم دیا کہ فلاں شہر میں قاضی مقرر کرے اور اس نے مقرر کیا تو بطور اجازت سلطانی کے صحیح ہے اور اگر اس نے خود حکم کیا تو صحیح نہیں ہے یہ بزازیہ میں لکھا ہے اگر خلیفہ نے کسی والی شہر سے کہا کہ ہر کرامی بائیت قضا تقلید کن یا عربی میں **قلد من شئت** یا اردو میں مترجم کہتا ہے کہ جس کو تیرا جی چاہے قاضی مقرر کر دے تو صحیح ہے اور اگر کہا کہ کسی را قضا تقلید کن یا **قلد احداً** ایک کو قاضی کر دے تو صحیح نہیں ہے اگر سلطان نے اپنے کسی امیر کو خطاب کیا کہ فلاں ولایت بتو دادم یا ترا دادم تو وہ شخص قاضی مقرر کرنے کا مالک نہیں ہے اور اگر اس کو کسی شہر کا امیر کیا اور خراج اس کو چھوڑ دیا اور رعیت میں تصرف کا اختیار علی العموم دے

دیا جیسا کہ مقتضائے امارت ہے تو اس کو قاضی مقرر کرنے اور معزول کرنے کا اختیار ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

احکام و حکام سے مراد ۲

امام اگر عادل نہ ہو تو اس کے احکام و حکام جائز ہیں اور نابالغ ہو تو اس کا تولیہ جائز نہیں ہے اور امام کو قرشی ہونا چاہئے اور ہاشمی ہونا شرط نہیں ہے اور اگر قریش میں سے نہ پایا جائے تو چاہئے کہ عادل و امانت دار ہو کہ قاضی کے شرائط جانتا ہو اگر مقرر کیا ہوا سلطان نابالغ تھا اور وہ پھر بالغ ہوا تو کیا سلطان باقی رہے گا یا از سر نو بیعت چاہئے اور اصح یہ ہے کہ از سر نو بیعت کی حاجت ہے سلطان نے اگر کسی شخص کو ایک شہر کی قضاء سپرد کی اور اس میں ایک قاضی تھا کہ اس کو صریحاً معزول نہ کیا تو شبہ یہ ہے کہ پہلا قاضی معزول نہ ہو گا یہ ملتقط میں لکھا ہے اگر سلطان نے ایک طرف کی قضا دو شخصوں کے سپرد کی اور فقط ایک نے حکم دیا تو جائز نہیں ہے جیسے دو وکیلوں کا حکم ہے اور اگر ان کو اس طرح مقرر کیا کہ ہر ایک قاضی فیصلہ کر سکتا ہے تو جائز ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے سلطان کو اختیار ہے کہ بجائے قاضی کے دوسرا بدل دے خواہ کسی شک کی وجہ سے یا بلا شک کے اور امام اعظمؒ سے یہ روایت صحیح ہے کہ انہوں نے فرمایا ہے ایک سال سے زیادہ قاضی کو قاضی نہ رکھنا چاہئے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور سلطان کو چاہئے کہ جب ایک سال گزر جائے تو اس قاضی کی طرف التفات کرے اور کہے کہ تجھ میں کوئی فساد نہیں ہے لیکن مجھے خوف ہے کہ تو علم کو بھول جائے اس لئے چند روز تو علم کا درس دے پھر ہمارے پاس آنا تاکہ ہم دوبارہ قاضی مقرر کر دیں گے یہ نہایہ میں لکھا ہے سلطان نے اگر کسی قاضی کو معزول کیا تو معزول نہ ہو جائے گا جب تک کہ اس کو خبر نہ پہنچے حتی کہ اگر اس نے معزولی کے بعد خبر پہنچنے سے پہلے کچھ قضیہ فیصل کئے تو جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ وہ باوجود اپنی معزولی سے

آگاہی کے بھی معزول نہ ہو گا جب تک کہ دوسرا اس کی جگہ مقرر نہ ہو تا کہ بندگانِ خدا کے حقوق محفوظ رہیں اور امام ابو یوسفؒ نے اس کو امام جمعہ کی معزولی پر قیاس کیا ہے اور یہ سب جو بیان ہوا اس وقت ہے

۱۔ قولہم مجتہدات یعنی جو مسائل ایسے ہیں کہ جن میں اجتہاد جاری ہو سکتا ہے اس میں قاضی نے ایک حکم قطعی کر دیا تو وہ نافذ ہو جائے گا۔ ۲۔ قول احکام جمع حکم جو نافذ کرے حکام جمع حاکم جن کو اس عملہ میں مقرر کرے مانند نائب قاضی و قسام وغیرہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 119 Kitab Adab al-Qadi

When an absolute dismissal occurs, and if it is stipulated that the dismissal takes effect when the order reaches the judge, then in such a case, he is not dismissed until the letter and order reach him, regardless of whether he learned of his dismissal before or after the arrival of the order. This is stated in Tatar-Khaniyah. **If the judge passes away or is dismissed, his deputies who are judges will also be dismissed.** ✵ If the deputy passes away and they were judges and administrators, they shall remain in their positions. It is written in Hidayat al-Natiqi that if the judge passes away or is dismissed, his deputies who are judges will be dismissed. Furthermore, if the provincial governor dies, his judges will be dismissed, unlike the death of the deputy, which does not lead to their dismissal, as mentioned in Al-Multaqat. If an order reached the governor of Khorasan from the Imam to consult the jurists or a specific group there, to gather them and ask them to deliberate regarding the judge; if they approved of him, he should be reappointed, otherwise dismissed. Then those people gathered and disapproved of him, but the governor took a bribe and wrote that they were satisfied, thus retaining the judge. If he continued to pass rulings, it is valid because he was not formally dismissed. However, if this happened during the initial appointment, his rulings would not be enforceable. This is stated in Tatar-Khaniyah. If a judge becomes blind and then regains his sight, he remains in his office, similar to one who apostatizes and then returns to Islam. However, during the state of apostasy or blindness, his decisions are not enforceable. There are four conditions which, if they occur in a judge, lead to his dismissal: loss of eyesight, loss of hearing, loss of intellect, and apostasy. This is written in Khazanat al-Muftin. Some have said that if a judge is dismissed, his deputy is also dismissed, but if the judge dies, the deputy is not dismissed. The fatwa (legal ruling) is that the deputy is not dismissed by the dismissal of the judge because he is a deputy on behalf of the Sultan or the general public. Also, the judge's deputy is not dismissed by the judge's dismissal, as written in Al-Bazzaziyah. If the Sultan appoints someone and that person rejects it: if the appointment was made in person, he cannot accept it after rejecting it. If the appointment was made in absentia, for example, the order was sent to him and he rejected it but then accepted it, it is permissible. If the appointment was via an envoy and he rejected it, he has the right to accept it before news of the rejection reaches the Sultan. When a judge says, "I have dismissed myself" or "I have removed myself from the office of judgeship," and the Sultan hears it, he is dismissed. He is not dismissed without the King hearing it. If he writes a letter

to the King stating, "I have dismissed myself," and this letter reaches the King, the judge is dismissed. This is written in Khazanat al-Muftin.

Chapter: 6 On the Rulings Concerning the Sultan and the Amirs, and on the Decisions Regarding the Judge's Personal Affairs In Al-Nawazil, it is stated that if the Sultan gives a ruling between two persons, it shall not be enforceable. However, in Adab al-Qadi Khassaf, it says it will be enforceable, and this is the more correct view and the one upon which the fatwa is based. This is written in Al-Khulasah. If the judge is appointed by the Caliph and not by the Amir, the Amir has no authority to pass a judgment. If he does pass a judicial ruling, it shall not be enforceable. Hisham narrates that he heard from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if he was appointed by the judge and then the Caliph passed away, the Amir does not have the authority to appoint a judge, even if he is the Amir in charge of tithes ('ushr) and taxes (kharaj) there. And if that Amir gave a ruling... ! "Appointed someone"... meaning a person was appointed as a judge but he rejected it and did not accept the position.

कि जब पूर्ण बर्खास्तगी हो और अगर यह शर्त हो कि जब यह आदेश न्यायाधीश तक पहुँचे तब वह बर्खास्त होगा, तो ऐसी स्थिति में जब तक पत्र और आदेश न पहुँचे, वह बर्खास्त नहीं होगा, चाहे उसे बर्खास्तगी का पता आदेश पहुँचने से पहले हो गया हो या नहीं। यह तातारखानिआ में लिखा है। **यदि न्यायाधीश का निधन हो गया या वह बर्खास्त कर दिया गया, तो उसके प्रतिनिधि जो न्यायाधीश हैं, वे भी बर्खास्त हो जाएँगे** ❁ यदि प्रतिनिधि का निधन हो गया और वे न्यायाधीश और प्रशासक थे, तो वे अपने पद पर बने रहेंगे। और 'हिदायत अल-नतीकी' में लिखा है कि यदि न्यायाधीश का निधन हो गया या वह बर्खास्त कर दिया गया, तो उसके प्रतिनिधि जो न्यायाधीश हैं, वे भी बर्खास्त हो जाएँगे, और यदि प्रांत का प्रशासक मर गया, तो उसके न्यायाधीश बर्खास्त हो जाएँगे, प्रतिनिधि की मृत्यु के विपरीत, जिससे वे बर्खास्त नहीं होंगे। ऐसा 'मुल्तकत' में है। यदि इमाम की ओर से खुरासान के शासक को आदेश पहुँचा कि वह वहाँ के न्यायविदों या किसी विशेष समूह को लिखे और उन्हें इकट्ठा करके कहे कि वे न्यायाधीश के बारे में विचार करें; यदि वे उसे पसंद करें तो उसे फिर से नियुक्त कर दे, अन्यथा उसे बर्खास्त कर दे। फिर उन लोगों ने इकट्ठा होकर उसे नापसंद किया, लेकिन शासक ने रिश्वत लेकर लिख दिया कि वे लोग सहमत हैं और न्यायाधीश को रहने दिया। वह न्यायाधीश आदेश देता रहा, तो यह सही है क्योंकि वह बर्खास्त नहीं हुआ है। और यदि प्रारंभिक नियुक्ति में ऐसा हुआ हो, तो उसके निर्णय लागू नहीं होंगे। यह तातारखानिआ में लिखा है। न्यायाधीश यदि अंधा हो गया और फिर उसकी दृष्टि लौट आई, तो वह अपने पद पर बना रहेगा, जैसे धर्मत्यागी होने के बाद इस्लाम अपनाने वाला। लेकिन धर्मत्याग और अंधेपन की स्थिति में उसके निर्णय लागू नहीं होंगे। चार चीजें ऐसी हैं कि यदि वे न्यायाधीश में उत्पन्न हों, तो वह बर्खास्त हो जाएगा: आँखों की रोशनी का जाना, और इसी तरह सुनने की शक्ति और बुद्धि का जाना, और धर्मत्यागी हो जाना। यह 'खजानत अल-मुफ्तीन' में लिखा है। यदि न्यायाधीश को बर्खास्त कर दिया जाए, तो कुछ ने कहा कि उसका प्रतिनिधि भी बर्खास्त हो जाएगा, और यदि वह मर जाए तो बर्खास्त नहीं होगा। और फतवा इस पर है कि न्यायाधीश की बर्खास्तगी से प्रतिनिधि बर्खास्त नहीं होगा क्योंकि वह सुल्तान या आम लोगों का प्रतिनिधि है। और न्यायाधीश की बर्खास्तगी से प्रतिनिधि न्यायाधीश बर्खास्त नहीं होगा, यह 'बज़ाज़िया' में लिखा है। यदि सुल्तान ने किसी को नियुक्त किया और उसने उसे अस्वीकार कर दिया, तो यदि आमने-सामने नियुक्ति की गई थी, तो उसे अस्वीकार करने के बाद स्वीकार करने का अधिकार नहीं है। और यदि अनुपस्थिति में नियुक्त किया गया था,

उदाहरण के तौर पर अपना आदेश उसे भेजा और उसने अस्वीकार कर दिया, फिर स्वीकार कर लिया, तो यह जायज है। और यदि नियुक्ति किसी दूत के माध्यम से थी और उसने उसे अस्वीकार कर दिया, तो उसे अधिकार है कि सुल्तान तक अस्वीकृति की सूचना पहुँचने से पहले उसे स्वीकार कर ले। जब न्यायाधीश ने कहा कि 'मैंने स्वयं को बर्खास्त किया' या 'मैंने स्वयं को न्याय के पद से अलग कर लिया' और सुल्तान ने इसे सुन लिया, तो वह बर्खास्त हो गया। बिना बादशाह के सुने वह बर्खास्त नहीं होगा। और यदि उसने बादशाह को पत्र लिखा कि 'मैंने स्वयं को बर्खास्त कर लिया' और वह पत्र बादशाह के पास पहुँचा, तो न्यायाधीश बर्खास्त हो जाएगा। यह 'खजानत अल-मुफ्तीन' में लिखा है।

अध्याय: 6 सुल्तान और अमीरों के आदेशों के वर्णन में और स्वयं न्यायाधीश के अपने व्यक्तिगत मामले के निर्णय के वर्णन में 'नवाज़िल' में है कि यदि सुल्तान ने दो व्यक्तियों के बीच आदेश दिया, तो वह लागू नहीं होगा। और 'अदब अल-काज़ी खसाफ' में है कि लागू होगा और यही अधिक सही है और इसी पर फतवा है। यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि न्यायाधीश खलीफा की ओर से हो, न कि अमीर की ओर से, तो अमीर को निर्णय करने का अधिकार नहीं है। और यदि उसने न्याय का निर्णय किया, तो वह लागू नहीं होगा। हिशाम की रिवायत है कि मैंने इमाम अबू यूसुफ (रह.) से सुना है कि यदि वह न्यायाधीश की ओर से हो, फिर खलीफा का निधन हो जाए, तो अमीर को अधिकार नहीं है कि न्यायाधीश नियुक्त करे, चाहे वह वहाँ का 'उश्र' और 'खराज' (कर) वसूलने वाला अमीर ही क्यों न हो। और यदि उस अमीर ने आदेश दिया तो... ! किसी को नियुक्त किया... यानी एक व्यक्ति को न्यायाधीश नियुक्त किया गया लेकिन उसने अस्वीकार कर दिया और पद स्वीकार नहीं किया।

کہ جب عزل مطلق ہوا اور اگر یہ قید ہو کہ جب یہ حکم فرمان قاضی کو پہنچے تو وہ معزول ہے پس ایسی صورت میں جب تک خط و فرمان نہ پہنچے معزول نہ ہو گا خواہ اس کو اپنی معزولی کا علم فرمان کے پہنچنے سے پہلے ہوا ہو یا نہ ہوا ہو یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ **اگر قاضی نے انتقال کیا یا معزول ہوا تو اس کے خلیفہ جو قاضی ہیں معزول ہو جائیں گے** ❋ اگر خلیفہ کا انتقال ہو گیا اور اس کے قاضی اور والی تھے تو وہ اپنے حال پر مقرر رہیں گے اور ہدایۃ الناطقی میں لکھا ہے کہ اگر قاضی نے انتقال کیا یا معزول ہوا تو اس کے خلیفہ جو قاضی ہیں معزول ہو جائیں گے اور اگر صوبہ دار مر گیا تو اس کے قاضی معزول ہو جائیں گے بخلاف خلیفہ کے انتقال کے کہ اس سے معزول نہ ہوں گے کذا فی الملتقط۔ اگر امام کی طرف سے عامل خراسان کو فرمان پہنچا کہ وہاں کے فقیہوں یا کسی خاص قوم کو لکھا کہ ان کو جمع کر کے کہے کہ قاضی کے باب میں غور کریں اگر ان کو پسند ہو تو پھر مقرر کر دے ورنہ اس کو معزول کر دے پھر ان لوگوں نے جمع ہو کر نا پسند کیا اور عامل نے رشوت لے کر لکھ دیا کہ وہ لوگ راضی ہیں اور قاضی کو چھوڑ دیا وہ حکم دیتا رہا تو صحیح ہے کیونکہ وہ معزول نہیں ہوا ہے اور اگر ابتدائی تقرری میں ایسا ہوا ہو تو اس کے قضایا نافذ نہ ہوں گے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے قاضی اگر اندھا ہو گیا پھر بینا ہو گیا تو وہ اپنے عہد پر باقی رہے گا جیسے بعد مرتد ہونے کے اسلام لایا لیکن بحالت مرتد ہونے اور اندھے ہونے کے اس کے فیصلے نافذ نہ ہوں گے چار چیزیں ہیں کہ اگر وہ قاضی میں پیدا ہوں تو معزول ہو جائے گا آنکھ کی بینائی جاتی رہی اور ایسے ہی سماعت اور عقل جاتی رہنی اور مرتد ہو جانا یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے قاضی اگر معزول کیا جائے تو بعض نے کہا کہ اس کا نائب بھی معزول ہو گا اور اگر مر جائے تو نہیں معزول ہو گا اور فتویٰ اس پر ہے کہ قاضی کی

معزولی سے نائب معزول نہ ہو گا کیونکہ وہ سلطان کی یا عام لوگوں کی طرف سے نائب ہے اور قاضی کی معزولی سے نائب قاضی معزول نہ ہو گا یہ بزازیہ میں لکھا ہے سلطان نے اگر کسی کو مقرر کیا اور اس نے اس کو رد کر دیا پس اگر بالمشافہ مقرر کیا تو اس کو نہیں پہنچتا ہے کہ رد کرنے کے بعد قبول کرے اور اگر غیبت میں مقرر کیا مثلاً اپنا فرمان اس کو بھیجا اور اس نے رد کیا پھر قبول کیا تو جائز ہے اور اگر تقرری کسی ایلچی کے ذریعہ سے تھی اور اس نے رد کر دی تو اس کو اختیار ہے کہ سلطان کو رد کی خبر پہنچنے سے پہلے قبول کر لے قاضی نے جب کہا کہ میں نے اپنے تئیں معزول کیا یا میں نے اپنے تئیں عہدہ قضاء سے الگ کر لیا اور سلطان نے اس کو سن لیا تو معزول ہو گیا اور بدوں بادشاہ کے سننے کے معزول نہ ہو گا اور اس نے اگر بادشاہ کو خط لکھا کہ میں نے اپنے تئیں معزول کیا اور یہ خط بادشاہ کے پاس آیا تو قاضی معزول ہو جائے گا یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے۔

باب: ۶ سلطان اور امراء کے احکام کے بیان میں اور خود قاضی کے اپنے ذاتی معاملہ کے فیصلہ کے بیان میں نوازل میں ہے کہ اگر سلطان نے دو شخصوں میں حکم دیا تو نافذ نہ ہو گا اور ادب القاضی خصاف میں ہے کہ نافذ ہو گا اور یہی اصح ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر قاضی خلیفہ کی طرف سے ہو امیر کی طرف سے نہ ہو تو امیر کو اختیار نہیں ہے کہ فیصلہ کرے اور اگر اس نے قضاء کا فیصلہ کیا تو نافذ نہ ہو گا ہشام کی روایت ہے کہ میں نے امام ابو یوسفؒ سے سنا ہے کہ اگر قاضی کی طرف سے ہو پھر خلیفہ نے انتقال کیا تو امیر کو اختیار نہیں ہے کہ قاضی مقرر کرے اگر چہ مع عشر و خراج وہاں کا امیر ہو اور اگر اس امیر نے حکم کیا تو ! قول کسی کو مقرر کیا... یعنی ایک شخص کو قاضی مقرر کیا مگر اس نے رد کر دیا اور یہ عہدہ قبول نہ کیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 [120] Kitab Adab al-Qazi (The Book of Judicial Etiquette)

His ruling shall not be valid, and similarly, if that governor appointed a judge (Qazi) on his own behalf, his ruling would also not be valid. If a letter from the Caliph arrives for the Qazi appointed by the governor, this shall not constitute the completion of the judicial process; this is stated in *Al-Muhit*. In *Majmu' al-Nawazil*, it is mentioned that Sheikhul Islam Abul Hasan was asked: "If a Qazi has a dispute with someone and presents it before the Caliph for a decision, and the Caliph gives a ruling, is it valid?" He replied in the negative, for the ruling in favor of the Qazi is as if he had decided and ruled for himself. Sheikh Abul Hasan stated that one afflicted with such a predicament should request the Sultan to appoint another Qazi to decide his case, or present it before an arbitrator (Hakam) agreed upon by both parties, who may then give a ruling so it becomes enforceable. Some scholars (Mashaikh) have held it permissible for the Caliph to rule for or against him. Evidence for this exists in *Nawazil*, which mentions a case where someone filed a complaint against the Sultan before a Qazi. The Qazi and the Sultan sat together in one place, while the plaintiff sat on the ground. The Sheikh said that the Qazi should stand up from his seat, place the plaintiff in his seat, and sit on the ground himself, then decide between them. This report is authenticated: during the time of Imam Abu Yusuf, a Jew filed a complaint against Caliph Harun al-Rashid, and Qazi Abu Yusuf heard the complaint. Khassaf mentioned that Ali (RA) appointed Shurayh as Qazi and presented a complaint before him. Khassaf said that if a Qazi gives a ruling for the Imam who appointed him, or gives a ruling against him, it is valid. Similarly, if he rules for the son, father, or wife of the Imam, it is valid. Likewise, if the Chief Justice (Qazi al-Quzat) files a complaint before a Qazi he appointed, and that Qazi rules for or against him, it is valid.

In matters of Hudud for Slander (Qadhf), Retaliation (Qisas), and Discretionary Punishment (Ta'zir), the Imam of the time shall decide based on his own knowledge:

Similarly, if the Imam appointed a Qazi over, for example, Khorasan, and authorized him to appoint Qazis in the surrounding areas, and he did so, and then the Chief Qazi presented a case before one of those Qazis, it is permissible, whether the ruling was against him or for him. It should be clear that the first opinion is supported by what Hisham mentioned in his *Nawadir*: "I asked Imam Muhammad about a case where a Qazi's right of pre-emption (Shufa) over a neighbor was established, but the person

refused and denied it, and the city's governor was not one capable of appointing a Qazi." The Imam replied that the governor should tell both parties to appoint an arbitrator (Hakam) to decide. I then asked, "What if the person does not agree?" He replied that he should be compelled. Thus, Imam Muhammad alluded to appointing an arbitrator in this situation and did not say the Caliph should decide between them. Appointing an arbitrator is established by the precedent of Hazrat Umar (RA), who appointed Zaid bin Thabit as an arbitrator in a dispute between himself and Abu Huraira (RA), and in another case, appointed Shurayh as an arbitrator; this is written in *Al-Zakheera*. Hisham says: "I asked Imam Muhammad: 'If the city's Qazi dies and the local governor/administrator is not qualified in judicial matters, will the disputing parties be compelled to appoint an arbitrator between them?'" The Imam replied that in cases where the defendant must refer to another, it is not permissible and they shall not be compelled. However, if it concerns matters like debt or wrongful seizure (Ghasab), they shall be compelled to appoint an arbitrator. It is stated in *Al-Muntaqa* that if a Qazi's son files a complaint against someone else before his father, the Qazi should consider: if the decision is against his son, he may deliver the ruling; but if the decision is for his son, then from both...

---

[1] The phrase "against him"... means the Qazi decides in favor of the other against the person, or in favor of the person against the Qazi. [2] The phrase means... that he does not have the authority to appoint a Qazi. [3] The phrase refers to... the defendant against whom the ruling was given.

उसका हुक्म (फैसला) जायज़ नहीं होगा, और इसी तरह अगर उस अमीर ने अपनी तरफ से कोई काज़ी मुक़र्रर किया हो, तो उसका हुक्म भी जायज़ नहीं होगा। और अगर उस काज़ी के पास जिसे अमीर ने नियुक्त किया है, खलीफा का पत्र आता है, तो यह न्याय का समापन (पूरा होना) नहीं होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। 'मजमूअ अल-नवाज़िल' में है कि शैख़ुल इस्लाम अबुल हसन से पूछा गया कि यदि काज़ी की किसी व्यक्ति से दुश्मनी (मुक़दमा) है और उसने फैसले के लिए उसे खलीफा के सामने पेश किया और खलीफा ने हुक्म दिया, तो क्या यह जायज़ है? उन्होंने कहा कि नहीं, क्योंकि उसका हुक्म काज़ी के हक़ में वैसा ही है जैसे उसने अपने लिए खुद फैसला करके खुद हुक्म दे दिया हो। शैख़ अबुल हसन ने कहा कि जो ऐसी मुसीबत में फँसा हो, उसे चाहिए कि सुल्तान से दरख्वास्त करे कि वह दूसरा काज़ी मुक़र्रर कर दे ताकि वह उसके मुक़दमे का फैसला कर सके या किसी मध्यस्थ (हाकिम-ए-हकम) के पास पेश करें जिस पर दोनों राज़ी हों, फिर वह हुक्म दे ताकि वह लागू हो सके। कुछ उलेमा ने इसे जायज़ माना है कि खलीफा उसके पक्ष में या उसके खिलाफ फैसला करे। 'नवाज़िल' में भी इस पर दलील मौजूद है क्योंकि उसमें उल्लेख है कि किसी ने सुल्तान के खिलाफ काज़ी के सामने शिकायत की, फिर काज़ी सुल्तान के साथ एक जगह बैठे और वादी ज़मीन पर बैठा, तो शैख़ ने कहा कि काज़ी को चाहिए कि वह अपनी जगह से उठ खड़ा हो और वादी को अपनी जगह बैठा दे और खुद ज़मीन पर बैठे, फिर दोनों के बीच फैसला करे। यह रिवायत सही साबित हुई है कि इमाम अबू यूसुफ के समय में एक यहूदी ने खलीफा हारून रशीद के खिलाफ शिकायत की थी और काज़ी अबू यूसुफ ने उस शिकायत की सुनवाई की थी। खसाफ़ ने उल्लेख किया है कि हज़रत अली (रज़ि.) ने शुरैह को काज़ी नियुक्त किया और अपनी एक शिकायत उनके पास पेश की। खसाफ़ ने कहा कि यदि काज़ी ने उस इमाम (शासक) के लिए जिसने उसे नियुक्त किया है कोई फैसला किया या उसके खिलाफ हुक्म दिया तो वह जायज़ है। इसी तरह यदि इमाम के बेटे, उसके पिता या उसकी पत्नी के पक्ष में फैसला किया जाए तो वह भी जायज़ है। और इसी प्रकार यदि मुख्य न्यायाधीश (काज़ी-उल-क़ुज़ात) ने अपने द्वारा नियुक्त काज़ी के सामने शिकायत की और उसने उसके पक्ष में या उसके खिलाफ फैसला किया, तो वह जायज़ है।

हद-ए-क़ज़फ़, क़िसास और ताज़ीर में समय का इमाम अपने ज्ञान के आधार पर फैसला करेगा:

इसी तरह अगर इमाम ने, उदाहरण के तौर पर, खुरासान में एक काज़ी नियुक्त किया और उसे आदेश दिया कि वह आस-पास के क्षेत्रों में और काज़ी नियुक्त कर दे, और उसने नियुक्त कर दिए, फिर बड़े काज़ी ने उन काज़ियों में से किसी के पास मुक़दमा पेश किया, तो यह जायज़ है, चाहे उसने उसके खिलाफ हुक्म दिया हो या उसके पक्ष में। और यह स्पष्ट हो कि पहले कथन का समर्थन इस बात से मिलता है कि हिशाम ने अपनी 'नवादिरात' में उल्लेख किया है कि मैंने इमाम मुहम्मद से पूछा कि यदि किसी व्यक्ति पर काज़ी का पड़ोस का शुफ़आ (Pre-emption right) साबित हो गया और उसने वह नहीं दिया और इनकार कर दिया, और उस शहर का शासक ऐसा नहीं है जो काज़ी नियुक्त कर सके तो इमाम ने फ़रमाया कि शासक उन दोनों से कहेगा कि तुम दोनों कोई मध्यस्थ नियुक्त कर लो जो फैसला कर दे। फिर मैंने कहा कि यदि वह व्यक्ति इसे न माने तो? फ़रमाया कि उस पर दबाव (जबर) डाला जाएगा। अतः इमाम मुहम्मद ने इस स्थिति में मध्यस्थ नियुक्त करने की ओर इशारा किया और यह नहीं कहा कि खलीफा या काज़ी दोनों के बीच फैसला कर दे। मध्यस्थ नियुक्त करना हज़रत उमर (रज़ि.) के प्रभाव से साबित है कि उन्होंने अपने और अबू हुरैरा (रज़ि.) के बीच एक विवाद में ज़ैद बिन साबित को मध्यस्थ बनाया था और दूसरे मुक़दमे में शुरैह को मध्यस्थ बनाया था। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। हिशाम कहते हैं कि मैंने इमाम मुहम्मद से पूछा कि यदि शहर का काज़ी मर जाए और वहां का शासक (मुतवल्ली/ठेकेदार) न्याय का काम नहीं जानता, तो क्या विवाद करने वालों पर दबाव डाला जाएगा कि वे आपस में एक मध्यस्थ नियुक्त करें? इमाम ने फ़ृमाया कि जिन स्थितियों में यह आवश्यकता पड़े कि प्रतिवादी दूसरे के पास जाए, तो यह जायज़ नहीं है और मजबूर नहीं किया जाएगा, लेकिन अगर मामला क़र्ज़ या ज़बरदस्ती कब्ज़े (ग़सब) जैसा हो, तो मध्यस्थ नियुक्त करने के लिए मजबूर किया जाएगा। और 'मुनतक़ा' में है कि यदि काज़ी के बेटे ने अपने पिता के पास किसी दूसरे के खिलाफ शिकायत की, तो काज़ी गौर करे कि यदि फैसला उसके बेटे के खिलाफ होता है तो वह फैसला कर दे, और यदि उसके बेटे के पक्ष में फैसला होता है तो दोनों से...

---

[1] 'उस पर' शब्द का अर्थ है... यानी काज़ी के पक्ष में दूसरे के खिलाफ या दूसरे के पक्ष में काज़ी के खिलाफ यह फैसला करे। [2] शब्द का अर्थ है... यानी उसे यह अधिकार नहीं है कि वह काज़ी नियुक्त करे। [3] शब्द का अर्थ है... प्रतिवादी जिसके खिलाफ हुक्म दिया गया।

اس کا حکم جائز نہ ہوگا اور اسی طرح اگر اس امیر نے کوئی قاضی اپنی طرف سے مقرر کیا تو اس کا حکم بھی جائز نہ ہوگا اور اگر اس قاضی کے پاس جس کو امیر نے مقرر کیا ہے خلیفہ کا خط آیا تو یہ قضاء کا تمام کرنا نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے مجموع النوازل میں ہے کہ شیخ الاسلام ابوالحسن سے دریافت کیا گیا کہ اگر قاضی کی کسی شخص سے خصومت ہے اور اس نے فیصلہ کے واسطے خلیفہ کے سامنے پیش کیا اور اس نے حکم دیا تو جائز ہے انہوں نے فرمایا کہ نہیں کیونکہ اس کا حکم قاضی کے حق میں ایسا ہے جیسے اپنے واسطے خود فیصلہ کر کے خود حکم دے دیا ہو اور شیخ ابوالحسن نے فرمایا کہ جو ایسی بلا میں مبتلا ہو تو چاہئے کہ سلطان سے درخواست کرے کہ دوسرا قاضی مقرر کردے کہ اس سے اپنے مقدمہ کا فیصلہ کرادے یا کسی حاکم حکم کے پاس پیش کرکے دونوں راضی ہوجائیں پھر وہ حکم دے دے تا کہ نافذ ہو جائے اور بعض مشائخ نے اس کو جائز رکھا ہے کہ خلیفہ اس کے واسطے یا اس کے اوپر فیصلہ کرے اور نوازل میں بھی اس پر دلالت موجود ہے کیونکہ اس میں مذکور ہے کہ کسی نے سلطان پر قاضی کے سامنے نالش کی پھر قاضی مع سلطان کے ایک جگہ بیٹھے اور مدعی زمین پر بیٹھا تو شیخ نے فرمایا کہ چاہئے کہ قاضی اپنی جگہ سے اٹھ کھڑا ہو اور مدعی کو اپنی جگہ بٹھا دے اور خود زمین میں بیٹھے پھر دونوں میں فیصلہ کردے اور یہ روایت صحت کو پہنچی کہ زمانہ امام ابو یوسف میں کسی یہودی نے خلیفہ ہارون رشید پر نالش کی اور قاضی ابو یوسف نے اس کی نالش کی سماعت کی اور خصاف نے ذکر کیا ہے کہ علی نے شریح کو قاضی کیا اور اپنی ایک نالش ان کے یہاں پیش کی خصاف نے کہا کہ اگر قاضی نے اس امام کے واسطے جس نے اسے مقرر کیا ہے کوئی فیصلہ کیا یا اس کے اوپر حکم دیا تو جائز ہے اور اسی طرح اگر امام کے بیٹے یا اس

کے باپ یا اس کی زوجہ کے واسطے فیصلہ کردیا تو بھی جائز ہے اور اسی طرح اگر قاضی القضاۃ نے اپنے مقرر کئے ہوئے قاضی کے سامنے نالش کردی اور اس نے اس کے لئے یا اس کے اوپر فیصلہ کیا تو جائز ہے۔

حد القذف اور قصاص اور تعزیر میں امام وقت اپنے علم پر فیصلہ کرے گا :

اسی طرح اگر امام نے مثلاً خراسان پر ایک قاضی مقرر کیا اور حکم دیا کہ اطراف میں اور قاضی مقرر کر دے اور اس نے مقرر کر دیئے پھر بڑے قاضی نے ان قاضیوں میں سے کسی کے پاس مقدمہ پیش کیا تو جائز ہے خواہ اس پر اس نے حکم دیا یا اس کے واسطے حکم کیا ہو اور واضح ہو کہ پہلے قول کی تائید اس سے نکلتی ہے کہ ہشام نے اپنی نوادر میں ذکر کیا کہ میں نے امام محمد سے دریافت کیا کہ ایک قاضی کا شفعہ جوار کسی شخص کے ذمہ ثابت ہوا اور اس نے نہ دیا اور انکار کیا اور اس شہر کا والی ایسا نہیں ہے کہ جو قاضی مقرر کر سکے تو امام نے فرمایا کہ والی دونوں سے کہے گا کہ تم دونوں کوئی حکم مقرر کر لو کہ فیصلہ کر دے پھر میں نے کہا کہ اگر وہ شخص اسے نہ مانے تو فرمایا کہ اس پر جبر کیا جائے گا پس امام محمد نے اس صورت میں حکم مقرر کرنے کی طرف اشارہ کیا اور یہ نہ کہا کہ خلیفہ قاضی دونوں میں فیصلہ کر دے اور حکم مقرر کرنا حضرت عمر کے اثر سے ثابت ہے کہ انہوں نے ایک جھگڑے میں جو ان کے اور ابو ہریرہ کے درمیان میں واقع تھا زید بن ثابت کو حکم قرار دیا اور دوسرے مقدمہ میں شریح کو حکم بنایا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ہشام کہتے ہیں کہ میں نے امام محمد سے دریافت کیا کہ شہر کا قاضی مر گیا اور وہاں کا والی متولی ٹھیکہ دار قضا نہیں ہے تو کیا خصوم پر جبر کیا جائے گا کہ باہم ایک حکم مقرر کریں پس امام نے فرمایا کہ جن صورتوں میں یہ احتیاج واقع ہو کہ مدعی علیہ دوسرے سے رجوع کرے تو جائز نہیں ہے اور مجبور نہ کیا جائے گا اور اگر مثل قرض و غصب کے ہو تو حکم مقرر کرنے کے واسطے جبر کیا جائے گا اور منتقٰی میں ہے کہ اگر قاضی کے

بیٹے نے باپ کے یہاں دوسرے پر نالش کی تو قاضی غور کرے کہ اگر فیصلہ اس کے بیٹے کے اوپر ہوتا ہے تو فیصلہ کر دے اور اگر اس کے بیٹے کے واسطے فیصلہ ہوتا ہے تو دونوں سے

لے قولہ اس پر--- یعنی قاضی کے نام دوسرے پر یا دوسرے کے نام قاضی یہ فیصلہ کرے۔ کے قولہ یعنی اس کو اس بات کی ولایت نہیں ہے کہ قاضی کو مقرر کرے۔ سے قولہ مدعی علیہ جس پر حکم دیا گیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 121 | Book of the Adab (Conduct) of the Qazi

...tell them to present it before someone else; this is written in *Al-Muhit*. It is valid for a Qazi to judge for the ruler who appointed him. Similarly, it is correct for a lower Qazi to judge for both an upper and a lower Qazi. It is also valid for a Qazi to judge for his wife's mother, provided his wife has passed away; as long as the wife is alive, it is not permissible. Similarly, if he judges for his father's wife, it is valid provided the father has passed away; if the father is alive, it is not permissible. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. In matters of the penalty for slander (Hadd al-Qadhf), retaliation (Qisas), and discretionary punishment (Tazir), the Imam of the time shall judge based on his own knowledge; this is in *Al-Sirajiyya*.

Chapter: 7 Regarding the Qazi's Sitting Place, His Residence for Sessions, and Related Matters

The Qazi should sit publicly to deliver judgments, and preferably in a mosque so that his location is not hidden from travelers and residents. It is written in *Al-Inayah* that the central mosque (Jami' Masjid) is better. Any mosque where congregational prayers are held is suitable, even if Friday prayers are not performed there, as stated in *Nahr al-Faiq*. Fakhr al-Islam Ali al-Bazdawi said that this rule applies when the central mosque is in the middle of the city; if it is on the outskirts, he should choose another mosque in the city center so that litigants do not face hardship traveling to the edge of town. If he sits in the mosque of his own community, there is no harm, as narrated from some of the predecessors (Salaf). Fakhr al-Islam also stated that this is when the community's mosque is in the city center; he may prefer sitting in a market mosque as it is well-known, as written in *Al-Muhit*. When the Qazi enters the mosque, I find it commendable (Mustahabb) for him to first offer two or four units (Rak’ahs) of prayer; four is better as it is a daytime prayer. He should supplicate to Allah to grant him guidance and righteousness and to protect him from sin. Then, he should sit to deliver judgments. If he wishes to have men of legal expertise and dignity sit with him, he may seat them near him. Similarly, trustworthy people should be close to him. There is no harm in him sitting alone if he is learned in the law (Qaza), as written in *Muhit al-Sarakhsi*. If the Qazi is 'ignorant'[1] (not a Mujtahid), it is commendable for learned men to sit with him, as stated in *Al-Tabyin*, and he should consult them, as written in *Nahr al-Faiq*. However, he should not consult during the actual confrontation (litigation), as written in *Al-Bazzaziyya*. He should keep his document bag on his right side, as it contains legal records and papers which should be in front of him. His scribe (Katib) should sit slightly away from him but in a way that the Qazi

can observe him, so that the scribe does not accept bribes to alter the words of testimony. This is written in *Muhit al-Sarakhsi*. If he chooses to sit in his home, there is no harm, provided he allows people to enter the house, and those who sit with him may do so, as written in *Al-Hidayah*. It is preferable that the house be in the city center, similar to the rule for the mosque, as stated in *Nahr al-Faiq*.

It is mentioned in *Al-Mabsut* that there is no harm in sitting in his own residence or wherever he wishes to deliver judgments, as the work of the judiciary is not restricted to any specific location; this is mentioned in *Tatarkhaniyya*. If he sits in his house, in our view, there is no harm if it is in the city center, as written in *Al-Bazzaziyya*. In *Al-Khaniyya*, it states that if the Qazi sits in a mosque or a house, he should appoint a doorkeeper to prevent overcrowding by litigants. It is not lawful for the doorkeeper to take anything from them in exchange for permission to enter; this is written in *Tatarkhaniyya*. Furthermore, if he sits in a mosque then...

---

[1] The term 'ignorant' refers to someone who is not a *Mujtahid* (an independent legal scholar), even if they are considered learned according to common custom.

कह दे कि मेरे सिवा किसी दूसरे के सामने पेश करो, यह 'मुहीत' में लिखा है। काज़ी के लिए उस अमीर के वास्ते जिसने उसे काज़ी बनाया है, फ़ैसला कर देना सही है। इसी तरह नीचे के काज़ी को ऊपर और नीचे दोनों काज़ियों के वास्ते फ़ैसला कर देना दुरुस्त है। और काज़ी को अपनी औरत की माँ के वास्ते फ़ैसला कर देना दुरुस्त है, बशर्ते कि उसकी औरत मर गई हो; और जब तक उसकी माँ ज़िंदा हो तब तक जायज़ नहीं है। और इसी तरह अगर वालिद की बीवी के वास्ते फ़ैसला कर दिया तो दुरुस्त है बशर्ते कि वालिद का इंतक़ाल हो गया हो; और अगर बाप ज़िंदा हो तो जायज़ नहीं है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। हद्द-ए-क़ज़्फ़ और क़िसास और ताज़ीर में इमाम-ए-वक़्त अपने इल्म पर फ़ैसला करेगा, यह 'सिराजिया' में है।

अध्याय: ७ काज़ी की बैठक, उसके बैठने के स्थान और संबंधित मामलों के विवरण में

काज़ी फ़ैसला सुनाने के लिए सार्वजनिक रूप से बैठे और मस्जिद में बैठे ताकि उसका ठिकाना अक्सर मुसाफ़िरों और कुछ स्थानीय लोगों पर छिपा न रहे, और 'इनाया' में लिखा है कि जामा मस्जिद बेहतर है। फिर जिस मस्जिद में जमात क़ायम होती है, भले ही उसमें जुमा न पढ़ा जाए, यह 'नहरुल फ़ायिक़' में लिखा है। और फ़ख़्रुल इस्लाम अली बज़दवी ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस वक्त है जब जामा मस्जिद शहर के बीच में हो, और अगर शहर के किनारे हो तो चाहिए कि दूसरी मस्जिद जो शहर के बीच में हो उसे चुने ताकि कुछ मुक़दमे वालों को शहर के किनारे जाने में कठिनाई न हो। और अगर अपनी क़ौम की मस्जिद में बैठा तो कोई हर्ज नहीं है, और यही कुछ पूर्वजों (सल्फ़) से रिवायत है। और फ़ख़्रुल इस्लाम ने फ़रमाया कि यह हुक्म भी तब है जब उसकी क़ौम की मस्जिद शहर के बीच में हो, और बाज़ार की मस्जिद में बैठना पसंद करे क्योंकि वह बहुत मशहूर होती है, यह 'मुहीत' में लिखा है। जब काज़ी मस्जिद में दाखिल हो तो मेरे नज़दीक मुस्तहब (पसंदीदा) है कि पहले दो रकअत या चार रकअत नमाज़ पढ़े, और चार रकअत अफ़ज़ल है क्योंकि वह दिन की नमाज़ है। अल्लाह तआला से दुआ करे कि वह उसे तौफ़ीक़ और सच्चाई प्रदान करे और गुनाहों से बचाए। फिर फ़ैसला सुनाने के लिए बैठे। और अगर अपने साथ फ़िक़्ह और इज़्ज़त वाले लोगों को बिठाना चाहे तो अपने करीब बिठा ले, और इसी तरह अमानतदार लोग भी उसके करीब होंगे। और कोई हर्ज नहीं है कि वह अकेला बैठे अगर वह क़ज़ा (न्याय) का जानकार हो, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और अगर काज़ी जाहिल[1] हो तो मुस्तहब है कि उसके साथ अहल-ए-इल्म बैठें, यह 'तय्यीन' में लिखा है, और उन लोगों से मशविरा करे, यह 'नहरुल फ़ायिक़' में लिखा है। और विवाद (झगड़े) के

समय मशविरा न करे, यह 'बज़ज़िया' में लिखा है। और दस्तावेज़ों का बस्ता अपने दाहिनी ओर रखे क्योंकि उसमें फ़ैसलों के रिकॉर्ड और दस्तावेज़ होते हैं और उनका सामने होना ज़रूरी है। और उसका लेखक (कातिब) उससे थोड़ा हटकर बैठे इस तरह कि काज़ी उसे देखता रहे ताकि वह रिश्वत लेकर गवाही के शब्दों में घटा-बढ़ी न कर सके, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और अगर अपने घर में बैठना चुना तो कोई हर्ज नहीं है और लोगों को उस घर में आने की इजाज़त दे, और जो उसके साथ बैठते हैं वे बैठें, यह 'हिदाया' में लिखा है। और बेहतर यह है कि घर शहर के बीच में हो जैसा कि मस्जिद का हुक्म है, यह 'नहरुल फ़ायिक़' में लिखा है।

और 'मबसूत' में ज़िक्र है कि अपनी मंज़िल में बैठकर फ़ैसला सुनाने में या जहाँ उसका जी चाहे कोई हर्ज नहीं है क्योंकि न्याय का काम किसी खास जगह के साथ विशिष्ट नहीं है, यह 'तातारा़ख़ानिया' में ज़िक्र है। और अगर अपने घर में बैठा तो हमारे नज़दीक कोई हर्ज नहीं है अगर वह शहर के बीच में हो, यह 'बज़ज़िया' में लिखा है। और 'ख़ानिया' में है कि अगर काज़ी मस्जिद या घर में बैठा हो तो एक दरबान (द्वारपाल) नियुक्त करे जो पक्षकारों को भीड़ लगाने से रोके, और द्वारपाल के लिए यह हलाल (वैध) नहीं है कि वह उनसे कुछ लेकर आने की इजाज़त दे, यह 'तातारा़ख़ानिया' में लिखा है। फिर अगर मस्जिद में बैठा तो...

---

[1] 'जाहिल' का अर्थ है कि वह मुजतहिद (स्वतंत्र कानूनी विद्वान) न हो, भले ही वह आम समझ के अनुसार विद्वान हो।

کہہ دے کہ میرے سوا کسی دوسرے کے سامنے پیش کرو یہ محیط میں لکھا ہے قاضی کو اس امیر کے واسطے جس نے اس کو قاضی کیا ہے فیصلہ کر دینا صحیح ہے اسی طرح پر نیچے کے قاضی کو اوپر نیچے دونوں قاضیوں کے واسطے فیصلہ کر دینا درست ہے اور قاضی کو اپنی عورت کی ماں کے واسطے فیصلہ کر دینا درست ہے بشرطیکہ اس کی عورت مرگئی ہو اور جب تک اس کی ماں زندہ ہو تب تک جائز نہیں ہے اور اسی طرح اگر والد کی بیوی کے واسطے فیصلہ کر دیا تو درست ہے بشرطیکہ والد کا انتقال ہو گیا ہو اور اگر باپ زندہ ہو تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے حد القذف اور قصاص اور تعزیر میں امام وقت اپنے علم پر فیصلہ کرے گا یہ سراجیہ میں ہے۔

باب : ۷ قاضی کی نشست، اس کے مکان نشست اور متعلقات کے بیان میں

قاضی حکم قضا کے واسطے جلوس ظاہری کے طور پر بیٹھے اور مسجد میں تاکہ اس کا ٹھکانا اکثر مسافروں اور بعض مقیم لوگوں پر پوشیدہ نہ رہے اور عنایہ میں لکھا ہے اور جامع مسجد اولیٰ ہے پھر جس مسجد میں جماعت قائم ہوتی ہے اگرچہ اس میں جمعہ نہ پڑھا جائے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور فخر الاسلام علی بزدوی نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جامع مسجد بیچ شہر میں ہو اور اگر شہر کے کنارے ہو تو چاہئے کہ دوسری مسجد جو بیچ شہر میں ہے اختیار کرے تاکہ بعض مقدمے والوں کو شہر کے کنارے جانے میں مشقت نہ ہو اور اگر اپنے قوم کی مسجد میں بیٹھا تو کچھ ڈر نہیں ہے اور یہی بعض سلف سے روایت ہے اور فخر الاسلام نے فرمایا کہ یہ حکم بھی جب ہے کہ اس کی مسجد قوم بیچ شہر میں ہو اور بازار کی مسجد میں بیٹھنا اختیار کرے

کیونکہ وہ بہت مشہور ہوتی ہے یہ محیط میں لکھا ہے جب قاضی مسجد میں داخل ہوا تو میرے نزدیک مستحب ہے کہ پہلے دو رکعت یا چار رکعت نماز پڑھے اور چار رکعت افضل ہے کہ وہ دن کی نماز ہے اللہ تعالیٰ سے دعا کرے کہ اس کو توفیق و سداد عطا کرے اور عصیان سے بچائے پھر حکم دینے کے واسطے بیٹھے اور اگر اپنے ساتھ اہل فقاہت و کرامت کو بٹھانا چاہے تو اپنے قریب بٹھا دے اور ایسے ہی اہل امانت بھی اس سے قریب ہوں گے اور کچھ ڈر نہیں ہے کہ تنہا بیٹھے اگر قضا کا عالم ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر قاضی جاہل ہو تو مستحب ہے کہ اس کے ساتھ اہل علم بیٹھیں یہ تبیین میں لکھا ہے اور ان لوگوں سے مشاورت کرے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور خصومت کے وقت مشاورت نہ کرے یہ بزازیہ میں لکھا ہے اور جزو دان اپنے داہنی طرف رکھے کیونکہ اس میں سجل اور محضر اور نوشتہ ہوتے ہیں اور ان کا سامنے ہونا چاہئے اور اس کا کاتب کچھ ہٹ کر اس سے بیٹھے اس طرح کہ قاضی اس کو دیکھتا رہے تاکہ وہ رشوت لے کر الفاظ شہادت میں زیادتی و کمی نہ کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر اپنے گھر میں بیٹھنا اختیار کیا تو کچھ ڈر نہیں ہے اور لوگوں کو اس دار میں آنے کی اجازت دے اور جو اس کے ساتھ بیٹھتے ہیں بیٹھیں یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور اولیٰ یہ ہے کہ دار وسط شہر میں جیسا کہ مسجد کا حکم ہے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے۔

اور مبسوط میں مذکور ہے کہ اپنے منزل میں بیٹھ کر حکم قضا دینے میں یا جہاں اس کا جی چاہے کچھ ڈر نہیں ہے کیونکہ قضا کا کام کسی مکان کے ساتھ مخصوص نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں مذکور ہے اور اگر اپنے بیت میں بیٹھا تو ہمارے نزدیک کچھ ڈر نہیں ہے اگر وسط شہر میں ہو یہ بزازیہ میں لکھا ہے اور خانیہ میں ہے کہ اگر قاضی مسجد یا دار میں بیٹھا تو ایک دربان مقرر کرے کہ خصوم کو ازدحام سے منع کرے اور تو اب کو حلال نہیں ہے کہ اس سے کچھ لے کر آنے کی اجازت دے دے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے پھر اگر مسجد میں بیٹھا تو

۱ قولہ جاہل یعنی مجتہد نہ ہو اگرچہ موافق عرف کے عالم ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 122 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

For menstruating women and livestock, one should go out and not enforce legal penalties (Hadd) or disciplinary punishments (Ta'zir) within the mosque; this is mentioned in *Nahr al-Faiq*. There is no harm in sitting by the road, provided it does not crowd the passersby; this is written in *At-Tabyin*. If the Qadi (judge) enters the mosque, there is no harm if he greets the litigants with "Salam," intending it to be as a general leader (Imam). Then the Mashaikh (scholars) have differed on this; some said there is no harm in greeting them and no harm in not doing so, so that awe remains and dignity increases. For this reason, it is a custom among rulers (Wali) and dignitaries (Amir) that they do not offer Salam when they enter. Some Mashaikh said that offering Salam to them is obligatory (Wajib) and there is no room for omission, and similarly, greeting a ruler or dignitary upon their arrival is obligatory and there is no room for omission.

When the Qadi sits in a part of the mosque to pass judgment, he should not greet the litigants, nor should they greet the Qadi. Some Mashaikh stated that this gave rise to the custom where people do not greet rulers and dignitaries when visiting them, nor do the rulers greet them; because if this rule applies to the Qadi, it applies to rulers and dignitaries even more so (Badarja-e-Aula). This is as correct as those people imagined. Rather, the correct view is that people should greet the dignitaries and the dignitaries should greet the people, unlike the case of the Qadi. The difference is that a ruler or dignitary sits to be visited, and Salam is a gift for visitors, whereas the Qadi sits to decide and issue judgments, not for visits. Nevertheless, if people greet him, there is no harm in him responding, which indicates that responding to the Salam is not obligatory (Wajib) for him, but rather he is at liberty (Mukhtar) whether to respond or not, as mentioned in *Adab al-Qadi*. If the Qadi wishes to respond, he should not say more than "Wa Alaykum." A witness should greet the Qadi, and the Qadi should respond to him; this is written in *At-Tatarkhaniya*.

Meaning of "Sahib-e-Majlis" (The Master of the Assembly) ☆

It is narrated from Shaykh Imam Abu Bakr Muhammad ibn al-Fadl al-Bukhari (Rahmatullah Alayh) that a person who sits to teach jurisprudence (Fiqh) to his students and someone arrives and greets him, has the liberty not to respond to the greeting. They say the same regarding a person sitting for remembrance (Dhikr),

regardless of the form of remembrance of God (Yad-e-Ilahi); if someone arrives and greets him, he has the liberty not to respond.

When the Qadi sits to adjudicate cases, a person should stand before him to prevent people from advancing out of turn or behaving disrespectfully. Such a person is called "Sahib-e-Majlis," and is also referred to as "Shurti," "Arif," or "Jalwaz." He should carry a whip of discipline. This person must be trustworthy (Amin) and not greedy (Tamma), lest he take bribes to favor some litigants and fail to discipline them for disrespect. When both parties to a case sit before the Qadi and the Qadi deems it prudent for the Sahib-e-Majlis to leave, he should order him to move away so that he does not know what transpires between the parties and the Qadi, ensuring he does not inform any party or coach anyone. The Qadi should do this even if the Sahib-e-Majlis is reliable (Mamun). However, if he is allowed to remain nearby, there is no harm.

The essence is that the Qadi should observe everything that involves the welfare and caution of the people. This Sahib-e-Majlis should not hold secret conversations with any litigant; this is written in *Al-Muhit*. It is preferable (Aula) for the judge to send a trustworthy person to the seating area before his arrival so that he may remember who arrived first and second, in order to hear cases in that sequence, and not to prioritize anyone due to their status or power. If in his judgment he thinks it best to prioritize travelers, he may do so, and if they are so numerous that towards them... (text ends)

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 122 | किताब अदबुल-क़ाज़ी

ह़ैज़ (मासिक धर्म) और चौपायों (जानवरों) के लिए बाहर निकले और मस्जिद में ह़द (इस्लामी सज़ा) न मारे और न ताज़ीर (दंड) दे, यह नह़रुल-फ़ाएक़ में लिखा है। और रास्ते में बैठने में कोई हर्ज नहीं है बशर्ते कि राहगीरों के लिए तंगी न हो, यह तबीईन में लिखा है। अगर क़ाज़ी मस्जिद में आए तो कोई हर्ज नहीं कि वह मुक़द्दमेबाज़ों (ख़ुसूम) को सलाम करे और उसका इरादा आम इमाम होना हो। फिर मशायख़ (विद्वानों) ने इसमें इख़्तिलाफ़ (मतभेद) किया है; कुछ ने कहा कि उन पर सलाम करने में कोई हर्ज नहीं और न करने में भी कोई हर्ज नहीं, ताकि रुतबा (हैबत) बाक़ी रहे और ह़शमत (सम्मान) ज़्यादा हो। और इसी वजह से वाली (हाकिम) और अमीर लोगों में यह रस्म है कि जब वे दाख़िल होते हैं तो सलाम नहीं करते। और कुछ मशायख़ ने कहा कि उन पर सलाम करना वाजिब है और तर्क(छोड़ने) की गुंजाइश नहीं है, और इसी तरह वाली और अमीर पर भी आने के वक़्त सलाम वाजिब है और तर्क की गुंजाइश नहीं है।

फिर जब क़ाज़ी मस्जिद में किसी जगह फ़ैसला देने के लिए बैठ गया, तो मुक़द्दमेबाज़ों पर सलाम न करे और न वे लोग क़ाज़ी को सलाम करें। और कुछ मशायख़ ने कहा कि इसी से यह रस्म जारी हुई कि लोग जब वाली और अमीरों के पास जाते हैं तो सलाम नहीं करते और न ही वे उन पर सलाम करते हैं, क्योंकि जब क़ाज़ी के लिए यह हुक्म है तो वाली और अमीर के लिए यह दरजा-ए-औला (अधिक बेहतर) होगा। और यह बात उतनी ही सही है जैसा कि उन लोगों ने गुमान किया है, बल्कि सही यह है कि लोग अमीरों को सलाम करें और अमीर लोगों को सलाम करें, क़ाज़ी के विपरीत। फ़र्क यह है कि वाली और अमीर इसलिए बैठे हैं कि मुलाक़ात (ज़ियारत) की जाए और सलाम मुलाक़ातियों का तोहफ़ा है, और क़ाज़ी फ़ैसला करने और हुक्म देने के लिए बैठा है न कि ज़ियारत के लिए। और अगर इसके बावजूद लोगों ने उसे सलाम किया तो उसे जवाब देने में कोई हर्ज नहीं है, और इसमें इशारा है कि सलाम का जवाब देना वाजिब नहीं है बल्कि वह इख़्तियार (मुख़्तार) रखता है चाहे जवाब दे या न दे, जैसा कि अदबुल-क़ाज़ी में है। और अगर क़ाज़ी जवाब देना चाहे तो 'व अलैकुम' से ज़्यादा न कहे। और गवाह क़ाज़ी को सलाम करे और क़ाज़ी उसे जवाब दे, यह तातारख़ानिया में लिखा है।

साहब-ए-मजलिस से मुराद ☆

शेख़ इमाम अबू बकर मुहम्मद बिन अल-फ़ज़ल बुख़ारी (रह़मतुल्लाह अलैह) से मन्क़ूल (वर्णित) है कि जो व्यक्ति अपने छात्रों को फ़िक़्ह (इस्लामी कानून) सिखाने के लिए बैठा हो और कोई आने वाला उसे सलाम करे, तो उसके लिए गुंजाइश है कि वह सलाम का जवाब न दे। और ऐसा ही उस व्यक्ति के बारे में भी फ़रमाते हैं जो ज़िक्र (अल्लाह की याद) करने के लिए बैठा हो, चाहे वह किसी भी तरह की याद-ए-इलाही हो। फिर अगर कोई आने वाला उसे सलाम करे, तो गुंजाइश है कि वह जवाब न दे।

और जब क़ाज़ी मुक़द्दमों के फ़ैसले के लिए बैठे, तो चाहिए कि एक आदमी उसके सामने खड़ा हो ताकि लोगों को बेवक्त आगे बढ़ने और बेअदबी करने से रोके। ऐसे व्यक्ति को 'साहब-ए-मजलिस' कहते हैं, और उसे 'शुर्ती', 'अरीफ़' और 'जलवाज़' भी कहा जाता है। उसके पास अदब (शिष्टाचार) का कोड़ा भी होना चाहिए। और चाहिए कि यह व्यक्ति अमानतदार (अमीन) हो और लालची (तम्मा) न हो कि रिश्वत लेकर कुछ मुक़द्दमेबाज़ों की तरफ़दारी करे और बेअदबी के समय उनकी तादीब (सज़ा) न करे। जब दोनों पक्ष क़ाज़ी के सामने बैठें और क़ाज़ी को लगे कि साहब-ए-मजलिस का जाना उचित है, तो उसे आदेश दे कि उठकर दूर चला जाए ताकि उसे पता न चले कि दोनों पक्षों और क़ाज़ी के बीच क्या हो रहा है, ताकि वह किसी पक्ष को इसकी सूचना न दे सके और न ही किसी को कुछ सिखा-पढ़ा सके। और क़ाज़ी को ऐसा ही करना चाहिए, भले ही साहब-ए-मजलिस भरोसेमंद (मामून) हो। और अगर उसे अपने करीब रहने दिया तो भी कोई हर्ज नहीं।

सारांश यह है कि जिन कामों में लोगों की भलाई और एहतियात (सावधानी) हो, क़ाज़ी उन्हें ध्यान में रखे। और इस साहब-ए-मजलिस को चाहिए कि वह किसी मुक़द्दमेबाज़ से गुप्त बातें न करे, यह 'मुह़ीत' में लिखा है। बेहतर (औला) यह है कि वह अमानतदार व्यक्ति को अपनी बैठने की जगह पर अपने आने से पहले भेज दे ताकि वह याद रखे कि पहले कौन आया और फिर कौन आया, इसी तरतीब (क्रम) से ताकि वह उसी तरह मुक़द्दमे की सुनवाई करे और किसी को उसके ओहदे या रुतबे की वजह से प्राथमिकता न दे। और अगर उसकी राय में यह आए कि मुसाफ़िरों को प्राथमिकता दी जाए तो वह ऐसा कर सकता है, और अगर वे लोग इतनी अधिक संख्या में हों कि उनकी तरफ़...

حائض اور چوپایہ کے واسطے باہر نکلے اور مسجد میں حد نہ مارے اور نہ تعزیر دے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور راستہ میں بیٹھنے میں کچھ ڈر نہیں ہے بشرطیکہ راہ چلنے والوں پر تنگ نہ ہو یہ تبیین میں لکھا ہے اگر قاضی مسجد میں آیا تو کچھ ڈر نہیں ہے کہ خصوم کو سلام کرے اور ارادہ اس سے عام امام ہو پھر مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ ان پر سلام کرنے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور نہ کرنے میں کچھ ڈر نہیں ہے تاکہ ہیبت باقی رہے اور حشمت زیادہ ہو اور اسی واسطے والی اور امیر لوگوں میں رسم ہے کہ جب داخل ہوتے ہیں تو سلام نہیں کرتے ہیں اور بعض مشائخ نے کہا کہ اس پر سلام کرنا واجب ہے اور ترک کرنے کی گنجائش نہیں ہے اور اسی طرح والی اور امیر پر بھی آنے کے وقت سلام واجب ہے اور ترک کرنے کی گنجائش نہیں ہے پھر جب قاضی کسی طرف مسجد میں حکم کے واسطے بیٹھ گیا تو خصوم پر سلام نہ کرے اور نہ وہ لوگ قاضی کو سلام کریں اور بعض مشائخ نے کہا کہ اسی سے یہ رسم جاری ہوئی کہ لوگ جب والی اور امیروں کے پاس جاتے ہیں تو سلام نہیں کرتے ہیں اور نہ وہ ان پر سلام کرتے ہیں کیونکہ جب قاضی میں یہ حکم ہے تو والی اور امیر میں بدرجہ اولیٰ ہو گا اور یہ امر ایسا صحیح ہے جیسا کہ ان لوگوں نے گمان کیا ہے بلکہ صحیح یہ ہے کہ لوگ امرا کو سلام کریں اور امرا لوگوں کو بخلاف قاضی کے اور فرق یہ ہے کہ والی و امیر اس واسطے بیٹھا ہے کہ زیارت کرے اور سلام زائرین کا تحفہ ہے اور قاضی فیصلہ اور حکم دینے کے واسطے بیٹھا ہے نہ زیارت کے واسطے اور اگر بائیں ہمہ لوگوں نے اس کو سلام کیا تو اس کو جواب دینے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور اس میں اشارہ ہے کہ اس پر جواب سلام واجب نہیں ہے بلکہ مختار ہے چاہے

جواب دے یا نہ دے کذا فی ادب القاضی اور اگر قاضی نے جواب دینا چاہا تو وعلیکم سے زیادہ نہ کرے اور گواہ قاضی کو سلام کرے اور قاضی اس کو جواب دے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

صاحبِ مجلس سے مراد ☆

شیخ امام ابوبکر محمد بن الفضل بخاریؒ سے منقول ہے کہ جو شخص اپنے تلامذہ کے فقہ سکھلانے کو بیٹھا اور کسی آنے والے نے اس کو سلام کیا تو اس کو گنجائش ہے کہ اس کو جواب سلام نہ دے اور ایسے ہی اس شخص کے حق میں بھی فرماتے ہیں جو ذکر کرنے کے واسطے بیٹھا خواہ کسی طرح یادِ الٰہی ہو پھر کسی آنے والے نے اس کو سلام کیا تو گنجائش ہے کہ اس کا جواب نہ دے اور جب قاضی فیصلہ مقدمات کے واسطے بیٹھا تو چاہئے کہ ایک آدمی اس کے سامنے کھڑا ہو کہ لوگوں کو بے وقت آگے بڑھنے سے اور بے ادبی سے منع کرے اور ایسے شخص کو صاحبِ مجلس کہتے ہیں اور اس کو شرطی اور عریف اور جلواز بھی کہتے ہیں اور اس کے ساتھ ادب کا کوڑا بھی ہونا چاہئے اور چاہئے کہ یہ شخص امین ہو اور طماع نہ ہونا چاہئے کہ رشوت لے کر بعضے خصوم کی طرف داری کرے اور بے ادبی کے وقت اس کی تادیب نہ کرے جب دونوں مقدمہ والے قاضی کے سامنے بیٹھیں اور قاضی نے مصلحت دیکھی کہ صاحبِ مجلس چلا جائے تو اس کو حکم دے کہ اٹھ کر دور چلا جائے تاکہ اس کو نہ معلوم ہو کہ دونوں مقدمہ والے اور قاضی میں کیا ہوتا ہے کہ کسی مقدمہ والے کو اس سے اطلاع نہ دے اور نہ کسی کو کچھ سکھلائے پڑھائے اور قاضی کو ایسا کرنا چاہئے اگرچہ صاحبِ مجلس مامون ہو اور اگر اپنے قریب رہنے دیا تو کچھ ڈر نہیں ہے اور حاصل یہ ہے کہ کل کام جس میں لوگوں کی بھلائی اور احتیاط ہو قاضی ملحوظ رکھے اور اس صاحبِ مجلس کو یہ نہ چاہئے کہ کسی مقدمہ والے سے خفیہ باتیں کرے یہ محیط میں لکھا ہے اولیٰ یہ ہے کہ امین کو اپنے بیٹھنے کی جگہ اپنے آنے سے پہلے بھیج دے تاکہ وہ یاد رکھے کہ پہلے کون آیا ہے اور پھر کون آیا ہے اسی ترتیب سے تاکہ

اسی طرح مقدمہ کرے اور کسی کو اس کی منزلت اور سلطنت کی وجہ سے مقدم نہ کرے اور اگر اس کی رائے میں یہ آیا کہ مسافروں کو مقدم کرے تو کر سکتا ہے اور اگر وہ لوگ کثرت سے ہوں کہ ان کی طرف...

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 5) (124) (Book of the Etiquette of the Judge)

...if attention from the city folk remains, then he should place them with people of their own rank, keep women separate, and men separate. If he appoints a separate day for women, there is more concealment for them in that; this is written in *Al-Hawi*.

۞ Dignity and Seriousness are Essential Matters in the Courtroom ۞

Imam Muhammad (RA) said that a person who reaches his family on the same night is considered a resident, while one whose night is spent among strangers is under the ruling of a traveler. The situation of a traveler is difficult; this is written in *Al-Muhit*. If it seems appropriate to the judge to prioritize someone due to poverty or being a traveler, he should not merely take the person's word saying, "I am a traveler and intend to return to my homeland," but should demand witnesses that he is a traveler. This is also narrated from Imam Muhammad (RA), and the uprightness of the witnesses is not a condition for this testimony. If the state of the witnesses is unknown, it is still sufficient. Some Hanafi companions said he should inquire from the companions with whom he intends to travel, asking when these people will depart and if so-and-so will also go with them. If they say yes, then the excuse of travel is established. If witnesses and people of faith gather at the judge's door, and travelers and women also gather, then if the judge prioritizes the witnesses, it is permissible. If he prioritizes the travelers, he has the discretion. If he prioritizes the women, it is also permissible. This is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. When the judge calls both litigants, he should seat them equally and seat them both in front of him; this is written in *Al-Muhit*. He should maintain equality in his gaze and speech toward both, not whisper to one, nor gesture toward one with his hand, head, or eyebrow; this is written in *Al-'Inayah*. He should not laugh in the face of one; this is written in *Khizanat al-Muftin*. In the courtroom, he should absolutely abstain from joking, whether with both, with one, or with someone else. Even outside the courtroom, he should not joke excessively, as it diminishes his awe. This is written in *At-Tabyin*. Likewise, a judge should not speak cheerfully to one person in a way he hasn't spoken to the other; this is written in *Al-Muhit*. If his heart leans toward one of the two litigants, provided the evidence for that one is superior, he will not be held accountable because that is an involuntary matter; this is written in *Al-Khulasah*.

The summary is that the judge is commanded to maintain equality wherever equality is possible. He will be held accountable for omitting equality in things where he can maintain it. For things where he cannot maintain equality, he is excused and will not

be held accountable; this is written in *Al-Muhit*. If one of the two litigants is a ruler or a scholar, and the ruler sits beside him while the opponent sits on the floor, then the judge should stand up from his place and sit on the floor, and seat that opponent in his place, so that no preference of one over the other is implied; this is written in *Al-Khulasah*. He should not offer hospitality to one litigant unless the other is also with him; this is written in *An-Nihayah*. He should not converse with one in a language the other does not understand; this is written in *Al-Bada'i'*. It is in *Mukhtasar Khawahir Zadah* that he should not have a private meeting with one of them in his residence; this is written in *Tatar Khaniyah*. A judge should not perform any action that might lead to accusation; this is written in *Khizanat al-Muftin*. Turning one's neck away from one person is disliked and prohibited in Sharia. It is also disliked to permit one of the two to enter his house. There is no harm in permitting someone who does not have a case to come for greetings or some need; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. He should not seat one person on his right side and the other on the left, because the right side is more virtuous. Such equality (1)

---

1 i.e., the judgment of the case should be for that purpose.

(फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5) (124) (किताब अदब अल-काज़ी)

...तवज्जोह से अहल-ए-शहर रह जाते हों तो उनको अपने मर्तबे पर लोगों के साथ रखे और औरतों को अलग रखे और मर्दों को अलग और अगर औरतों के वास्ते एक रोज़ अलैहदा मुक़र्रर करे तो इसमें उनकी ज़्यादा पर्दा-पोशी है यह हावी में लिखा है।

۞ मजलिस-ए-हुक्म में मतानत व संजीदगी ज़रूरी अम्र हैं ۞

इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि जो शख़्स उसी रात अपने अहल में पहुँच जाए वह बमंज़िला मुक़ीम के है और जिसकी रात ग़ैरों में गुज़रे वह मुसाफ़िर के हुक्म में है जो मुसाफ़िर है उसका हाल सख़्त होता है यह मुहीत में लिखा है अगर काज़ी को बवजह ग़ुर्बत और मुसाफ़िरत के मुक़द्दम करने की राय मालूम हुए तो सिर्फ़ इस क़ौल में कि मैं मुसाफ़िर हूँ और मेरा इरादा अपने वतन लौट जाने का है इसकी तस्दीक़ न करेगा बल्कि उससे गवाह तलब करेगा कि यह मुसाफ़िर है ऐसा ही इमाम मुहम्मद रह. से मर्वी है और अदालत इस शहादत के वास्ते शर्त नहीं है अगर गवाहों का हाल मस्तूर हो तो भी किफ़ायत करता है और बाज़ असहाब-ए-हनफ़िया ने कहा कि उन रफ़ीक़ों से दरियाफ़्त करे जिनके साथ उसका इरादा जाने का है कि यह लोग कब जाएँगे और क्या फ़लाँ शख़्स भी उनके साथ जाएगा पस अगर उन्होंने कहा कि हाँ तो उज़्र-ए-सफ़र मुतहक़्क़िक़ हो जाएगा अगर काज़ी के दरवाज़े पर अर्बाब-ए-शुहूद व ईमान जमा हुए और मुसाफ़िर और औरतें जमा हो गईं पस अगर काज़ी ने अर्बाब-ए-शुहूद को मुक़द्दम किया तो हो सकता है और अगर मुसाफ़िरों को मुक़द्दम किया तो उसको इख़्तियार है और अगर औरतों को मुक़द्दम किया तो हो सकता है यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है और चाहिये कि काज़ी जब दोनों मुक़द्दमा वालों को बुलाए तो बराबर बिठलाए और दोनों को अपने सामने बिठलाए यह मुहीत में लिखा है और दोनों की तरफ़ लिहाज़ और कलाम में मसावात मल्हूज़ रखे और किसी एक से ख़ुफ़िया बात न करे और न उसकी तरफ़ इशारा करे न हाथ से और न सर से और न अबरू से यह इनाया में लिखा है और किसी एक के बिल-मुवाजिह न हंसे यह ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में लिखा है और मजलिस-ए-हुक्म में मज़ाक से मुतलक़न परहेज़ करे ख़्वाह दोनों के साथ या एक के साथ या ग़ैर के साथ हो और ग़ैर मजलिस-ए-हुक्म में भी ज़्यादा मज़ाक न करे क्योंकि इससे महाबत जाती रहती है। यह तब्यीन में लिखा है और इसी तरह काज़ी को न चाहिये कि कुशादगी के साथ एक से कोई ऐसी बात बोले जो दूसरे से नहीं बोला है यह मुहीत में लिखा है अगर

उसके क़ल्ब का मिलान दोनों मुख़ासिमों से एक की तरफ़ हो और चाहिये कि उसकी दलील ग़ालिब हो तो उससे मुवाख़ाज़ा न होगा क्योंकि यह बे-इख़्तियार अम्र है यह ख़ुलासा में लिखा है।

हासिल यह है कि काज़ी बराबर करने पर मामूर है मगर जहाँ तक बराबरी मुमकिन हो पस जितनी चीज़ों में बराबरी कर सकता है उनके तर्क करने से माख़ूज़ होगा और जिन चीज़ों में बराबरी नहीं कर सकता है उनमें माज़ूर है और माख़ूज़ न होगा यह मुहीत में लिखा है पस अगर दोनों मुख़ासिम में से एक सुल्तान हो या आलिम हो फिर सुल्तान उसके बराबर बैठा और ख़सम ज़मीन में बैठा तो काज़ी को चाहिये कि अपनी जगह से उठ खड़ा हो और ज़मीन में बैठे और उस ख़सम को अपनी जगह बिठलाए ताकि एक की दूसरे पर तफ़ज़ील न लाज़िम आए यह ख़ुलासा में लिखा है और एक मुक़द्दमा वाले की मेहमांदारी न करे मगर जबकि दूसरा भी उसके साथ हो तो जाइज़ है यह निहाया में लिखा है और एक के साथ ऐसी ज़बान में गुफ़्तगू न करे कि जिसको दूसरा न जानता हो यह बदाए में लिखा है और मुख़्तसर ख़्वाहिर-ज़ादा में है कि अपनी मंज़िल में दोनों में से एक के साथ तख़्लिया न करे यह तातार-ख़ानिया में लिखा है और काज़ी को ऐसा फ़ेल न करना चाहिये कि जिससे तोहमत लगाई जाए यह ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में लिखा है और एक की तरफ़ से अपनी गर्दन फेर लेना मकरूह है और शरअन ममनू है और मकरूह है कि दोनों से एक को अपने मकान में आने की इजाज़त दे और जिसका मुक़द्दम न हो उसको इजाज़त देने का मुज़ाइक़ा नहीं है कि सलाम करने या किसी हाजत के वास्ते आए यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है और एक शख़्स को अपनी तरफ़ और दूसरे को बाईं जानिब जगह न दे क्योंकि दाईं जानिब अफ़ज़ल होती है और ऐसी बराबरी (1)

---

1 यानी मुक़द्दमा का फ़ैसला इसके वास्ते हो।

توجہ سے اہل شہر رہے جاتے ہوں تو ان کو اپنے مرتبہ پر لوگوں کے ساتھ رکھے اور عورتوں کو الگ رکھے اور مردوں کو الگ اور اگر عورتوں کے واسطے ایک روز علیحدہ مقرر کرے تو اس میں ان کی زیادہ پردہ پوشی ہے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

۞ مجلس حکم میں متانت و سنجیدگی ضروری امر ہیں ۞

امام محمدؒ نے فرمایا کہ جو شخص اسی رات اپنے اہل میں پہنچ جائے وہ بمنزلہ مقیم کے ہے اور جس کی رات غیروں میں گزرے وہ مسافر کے حکم میں ہے جو مسافر ہے اس کا حال سخت ہوتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر قاضی کو بوجہ غربت اور مسافرت کے مقدم کرنے کی رائے معلوم ہوئے تو صرف اس قول میں کہ میں مسافر ہوں اور میرا ارادہ اپنے وطن لوٹ جانے کا ہے اس کی تصدیق نہ کرے گا بلکہ اس سے گواہ طلب کرے گا کہ یہ مسافر ہے ایسا ہی امام محمدؒ سے مروی ہے اور عدالت اس شہادت کے واسطے شرط نہیں ہے اگر گواہوں کا حال مستور ہو تو بھی کفایت کرتا ہے اور بعضے اصحاب حنفیہ نے کہا کہ ان رفیقوں سے دریافت کرے جن کے ساتھ اس کا ارادہ جانے کا ہے کہ یہ لوگ کب جائیں گے اور کیا فلاں شخص بھی ان کے ساتھ جائے گا پس اگر انہوں نے کہا کہ ہاں تو عذر سفر متحقق ہو جائے گا اگر قاضی کے دروازے پر ارباب شہود و ایمان جمع ہوئے اور مسافر اور عورتیں جمع ہو گئیں پس اگر قاضی نے ارباب شہود کو مقدم کیا تو ہو سکتا ہے اور اگر مسافروں کو مقدم کیا تو اس کو اختیار ہے اور اگر عورتوں کو مقدم کیا تو ہو سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور چاہئے کہ قاضی جب دونوں مقدمہ والوں کو بلائے تو برابر بٹھلائے اور دونوں کو اپنے سامنے بٹھلائے یہ محیط میں لکھا ہے اور دونوں کی طرف لحاظ

اور کلام میں مساوات ملحوظ رکھے اور کسی ایک سے خفیہ بات نہ کرے اور نہ اس کی طرف اشارہ کرے نہ ہاتھ سے اور نہ سر سے اور نہ ابرو سے یہ عنایہ میں لکھا ہے اور کسی ایک کے بالمواجہہ نہ ہنسے یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے اور مجلس حکم میں مزاح سے مطلقاً پرہیز کرے خواہ دونوں کے ساتھ یا ایک کے ساتھ یا غیر کے ساتھ ہو اور غیر مجلس حکم میں بھی زیادہ مزاح نہ کرے کیونکہ اس سے مہابت جاتی رہتی ہے۔ یہ تبیین میں لکھا ہے اور اسی طرح قاضی کو نہ چاہئے کہ کشادگی کے ساتھ ایک سے کوئی ایسی بات بولے جو دوسرے سے نہیں بولا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر اس کے قلب کا میلان دونوں مخاصموں سے ایک کی طرف ہو اور چاہئے کہ اس کی دلیل غالب ہو تو اس سے مواخذہ نہ ہو گا کیونکہ یہ بے اختیار امر ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

حاصل یہ ہے کہ قاضی برابر کرنے پر مامور ہے مگر جہاں تک برابری ممکن ہو پس جتنی چیزوں میں برابری کر سکتا ہے ان کے ترک کرنے سے ماخوذ ہو گا اور جن چیزوں میں برابری نہیں کر سکتا ہے ان میں معذور ہے اور ماخوذ نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے پس اگر دونوں مخاصم میں سے ایک سلطان ہو یا عالم ہو پھر سلطان اس کے برابر بیٹھا اور خصم زمین میں بیٹھا تو قاضی کو چاہئے کہ اپنی جگہ سے اٹھ کھڑا ہو اور زمین میں بیٹھے اور اس خصم کو اپنی جگہ بٹھلائے تاکہ ایک کی دوسرے پر تفضیل نہ لازم آئے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور ایک مقدمہ والے کی مہمانداری نہ کرے مگر جبکہ دوسرا بھی اس کے ساتھ ہو تو جائز ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور ایک کے ساتھ ایسی زبان میں گفتگو نہ کرے کہ جس کو دوسرا نہ جانتا ہو یہ بدائع میں لکھا ہے اور مختصر خواہر زادہ میں ہے کہ اپنی منزل میں دونوں میں سے ایک کے ساتھ تخلیہ نہ کرے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور قاضی کو ایسا فعل نہ کرنا چاہئے کہ جس سے تہمت لگائی جائے یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے اور ایک کی طرف سے اپنی گردن پھیر لینا مکروہ ہے اور

شرعاً ممنوع ہے اور مکروہ ہے کہ دونوں سے ایک کو اپنے مکان میں آنے کی اجازت دے اور جس کا مقدمہ نہ ہو اس کو اجازت دینے کا مضائقہ نہیں ہے کہ سلام کرنے یا کسی حاجت کے واسطے آئے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ایک شخص کو اپنی طرف اور دوسرے کو بائیں جانب جگہ نہ دے کیونکہ دائیں طرف افضل ہوتی ہے اور ایسی برابری (1)

---

1 یعنی مقدمہ کا فیصلہ اس کے واسطے ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 124 | Book of the Etiquette of the Judge (Adab al-Qadi)

The judge must maintain equality between the great and the small, even between father and son, ruler and subject, non-Muslim citizens (Dhimmi), and nobles. This is stated in *Al-Tabyin*. The author of *Al-Aqziyah* writes that the seating for litigants should be two arm-lengths away from the judge, such that their words can be heard without them needing to raise their voices. When sitting in court, the judge should lean against the prayer niche (Mihrab). In the time of Al-Khassaf and others, judges used to sit facing the Qibla, but our custom is better. The judge's attendants should be present before him to maintain a sense of awe among the people, but they should be kept far enough away so as not to hear the conversation between the judge and the parties to the case. They should not try to discern the judge's opinion in certain matters or seek pretexts to invalidate his rulings. This is mentioned in *Al-Muhit*.

Tradition narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) regarding the aforementioned issue ☆

When both litigants come forward, the judge should inquire about the claim from the plaintiff (Mudda'i). This has been mentioned by Al-Khassaf and Abu Ja'far. This matter is subject to disagreement; some say the judge should not inquire but remain silent and listen to the plaintiff’s claim. Others say he should inquire; this view was adopted by Al-Khassaf and Abu Bakr. Similarly, it is found in *Mahazir Ibn Sama’ah* and *Al-Muntaqa*. Shaykh al-Islam Ali al-Bazdawi mentioned that according to the view of Imam Abu Yusuf, the judge should inquire, whereas according to Imam Muhammad, he should remain silent. It is written in *Al-Khaniyah* that when litigants sit before the judge, Imam Abu Yusuf stated that he should ask them, "Which of you is the plaintiff?" Once the plaintiff is identified, he should ask, "What is your claim?" Imam Muhammad said he should not do this. Imam Abu Yusuf’s view is considered more accommodating (*Arfaq*), as written in *Tatar Khaniyah*. When both are present, the judge has the choice to initiate the conversation and ask what they both want, or he may leave the speaking to them; the latter is better so that the judge is not seen as the one instigating the dispute. This is written in *Al-Tabyin*. Furthermore, if he was not asked but initiated the claim himself, the judge should then ask the defendant (*Mudda'a 'Alayh*) for a response. This has been noted by the author of *Al-Aqziyah* and Al-Khassaf. The judge should record the plaintiff's claim on a sheet and examine whether it is legally sound (*Sahih*) or flawed (*Fasid*). If it is flawed, he should not turn to the defendant but tell the plaintiff, "Rise and correct your claim." Al-Khassaf

mentioned this in one place in *Adab al-Qadi*, but in another place, he says not to say this, and some of our scholars have adopted this latter view. Instead, the judge should say, "This statement of claim is flawed for you, so it is not obligatory upon me to hear it." This is not considered coaching the witness/litigant (*Talqin*), but rather pronouncing a ruling on the flaw in the claim. If the claim is sound, the judge should ask the defendant, "Your opponent has made such-and-such claim against you; what do you say in response?" Al-Khassaf mentioned this, and it is also in *Kitab al-Aqziyah*. There is also a difference of opinion among scholars here, similar to the inquiry from the plaintiff. Some believe the judge should not demand an answer from the defendant but rather look towards him to see what response he gives. This is mentioned in *Al-Muhit*.

When the plaintiff begins speaking, the judge should silence the other party and listen to the plaintiff, for if both speak at once, no one's speech will be understood. Once the plaintiff has finished, the judge should command him to be silent and then inquire of the other. It appears from this that he may inquire from the other party even without the plaintiff's request, and this is the most correct view according to us. Some judges chose not to take an answer without the plaintiff's request; this is written in *Al-Saghnaqi*. The judge should not coach witnesses by saying, "Do you testify in this manner?" Imam Abu Yusuf considered this permissible in cases where there is no suspicion of bias—for instance, if the person is trustworthy and learned, such that he does not need coaching. Often, a witness becomes tongue-tied due to the judge's prestige and aura of authority, therefore, his... (text ends).

छोटे और बड़े के बीच न्याय करे, यहाँ तक कि उस पर वाजिब है कि पिता और पुत्र, खलीफा और प्रजा, जिम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) और शरीफ (कुलीन) के बीच भी समानता का ध्यान रखे। यह 'तबीन' में लिखा है। 'साहिब अल-अक़्ज़िया' ने लिखा है कि विरोधियों (पक्षकारों) के बैठने का स्थान क़ाज़ी से दो हाथ की दूरी पर होना चाहिए, ताकि दोनों की बात बिना आवाज़ ऊँची किए सुनी जा सके। जब सभा (अदालत) में बैठे तो मेहराब से सहारा लेकर बैठना चाहिए। खसाफ़ आदि के समय में लोग क़िबला की ओर मुँह करके बैठते थे, लेकिन हमारी प्रथा बेहतर है। क़ाज़ी के प्यादे (अर्दली) उसके सामने उपस्थित रहें ताकि लोगों में भय और सम्मान बना रहे, लेकिन उन्हें इतनी दूर रखे कि वे पक्षकारों और क़ाज़ी के बीच होने वाली बातचीत न सुन सकें। कुछ मसलों में क़ाज़ी की राय जानने की कोशिश न करें और न ही उसे रद्द करने के लिए कोई बहाना ढूंढें। यह 'मुहीत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले के बारे में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से वर्णित रिवायत ☆

जब दोनों पक्षकार आगे बढ़ें, तो वह वादी (मुद्दई) से उसका दावा पूछे। खसाफ़ और अबू जाफ़र ने इसका उल्लेख किया है। यह मसला विवादास्पद है; कुछ ने कहा कि क़ाज़ी दावा न पूछे बल्कि खामोश रहे और वादी का दावा सुने। कुछ ने कहा कि वह पूछे; इसी विचार को खसाफ़ और अबू बकर ने अपनाया है। 'महाज़िर इब्न समाअ' और 'मुंतक़ी' में भी ऐसा ही है। शेख अल-इस्लाम अली अल-बज़दवी ने उल्लेख किया है कि इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार क़ाज़ी को पूछना चाहिए, जबकि इमाम मुहम्मद के अनुसार उसे खामोश रहना चाहिए। 'खानिया' में लिखा है कि जब पक्षकार क़ाज़ी के सामने बैठें, तो इमाम अबू यूसुफ़ ने फरमाया कि वह उनसे पूछे कि "तुममें से वादी कौन है?" और जब वादी का पता चल जाए, तो उससे कहे, "तुम्हारा दावा क्या है?" इमाम मुहम्मद ने कहा कि ऐसा न करे। इमाम अबू यूसुफ़ का मत अधिक सरल है, जैसा कि 'तातार खानिया' में लिखा है। जब दोनों उपस्थित हों, तो क़ाज़ी को अधिकार है कि चाहे तो बातचीत शुरू करे और पूछे कि "तुम दोनों क्या चाहते हो?" या चाहे तो बातचीत उन्हीं पर छोड़ दे, और यही बेहतर है ताकि वह झगड़ा शुरू करने वाला न माना जाए। यह 'तबीन' में लिखा है। फिर यदि उससे सवाल नहीं किया गया बल्कि उसने स्वयं दावा किया, तो क़ाज़ी प्रतिवादी (मुद्दआ-अलैह) से वादी के दावे का उत्तर पूछे। 'साहिब अक़्ज़िया' और खसाफ़ ने इसका ज़िक्र किया है। क़ाज़ी वादी के दावे को एक पन्ने पर लिखे और गौर से देखे कि वह सही है या गलत (फासिद)। यदि गलत हो, तो प्रतिवादी की ओर ध्यान न दे, बल्कि वादी से कहे, "उठ और अपने दावे को ठीक कर।" खसाफ़ ने एक जगह 'अदब अल-क़ाज़ी' में

इसका उल्लेख किया है, और दूसरी जगह कहा है कि ऐसा न कहे, और हमारे कुछ उलेमा ने इसी को अपनाया है। वह यह कहे कि "तुम्हारी यह दलील गलत है, इसलिए मेरे लिए इसकी सुनवाई करना वाजिब नहीं है।" यह उसे सिखाना नहीं है बल्कि दावे के गलत होने का हुक्म सुनाना है। यदि दावा सही हो, तो क़ाज़ी प्रतिवादी से पूछे कि "तुम्हारे विरोधी ने तुम पर ऐसा दावा किया है, तो तुम इसके उत्तर में क्या कहते हो?" खसाफ़ ने ऐसा ही उल्लेख किया है और यही 'किताब अल-अक़्ज़िया' में है। इसमें भी विद्वानों के बीच मतभेद है, जैसे वादी से पूछने में मतभेद था। यानी कुछ के अनुसार प्रतिवादी से उत्तर न माँगे बल्कि उसकी ओर देखे कि वह क्या जवाब देता है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

जब वादी ने बोलना शुरू किया, तो दूसरे को चुप करा दे और वादी की बात सुने, क्योंकि यदि दोनों एक साथ बोलेंगे तो किसी की बात समझ नहीं आएगी। जब वह अपनी बात पूरी कर ले, तो उसे चुप रहने का आदेश दे और दूसरे से पूछे। इससे पता चलता है कि वादी के अनुरोध के बिना भी दूसरे से पूछा जा सकता है और हमारे पास यही अधिक सही है। कुछ क़ाज़ियों ने यह अपनाया है कि वादी के अनुरोध के बिना जवाब नहीं लेंगे। यह 'सग़नाक़ी' में लिखा है। गवाहों को इस तरह न सिखाए कि "क्या तुम इस तरह गवाही देते हो?" इमाम अबू यूसुफ़ ने उन मामलों में इसे अच्छा माना है जहाँ कोई संदेह न हो, जैसे कि वह व्यक्ति विश्वसनीय और विद्वान हो जिसे सिखाने की आवश्यकता न हो। अक्सर ऐसा होता है कि क़ाज़ी के रुतबे और डर से गवाह की ज़बान बंद हो जाती है, इसलिए उसे इस तरह...

چھوٹے بڑے میں کرے حتیٰ کہ اس پر واجب ہے کہ باپ اور بیٹے اور خلیفہ اور رعیت اور ذمی اور شریف میں بھی مساواۃ ملحوظ رکھے یہ تبیین میں لکھا ہے صاحب الاقضیہ نے لکھا ہے کہ خصوم کی نشست قاضی سے دو ہاتھ کے فاصلے پر ہونی چاہئے اس طرح کہ دونوں کا کلام بدوں آواز بلند کرنے کے سننے میں آئے اور جس وقت مجلس میں بیٹھے تو چاہئے کہ محراب سے تکیہ دے اور خصاف وغیرہ کے زمانہ میں قبلہ رو ہو کر بیٹھتے تھے اور ہماری رسم بہتر ہے اور قاضی کے پیادے اس کے روبرو حاضر رہیں تاکہ لوگوں میں ہیبت ہو مگر ان کو اتنی دور رکھے کہ جو کچھ مقدمہ والوں اور قاضی میں گفتگو ہوتی ہے اس کو نہ سنیں اور بعض مسائل میں قاضی کی رائے نہ معلوم کریں اور اس کے باطل کرنے کے واسطے حیلہ نہ تلاش کریں یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی بابت امام ابو یوسفؒ سے منقول روایت ☆

جب دونوں خصم آگے بڑھیں تو مدعی سے اس کا دعویٰ دریافت کرے اور یہ خصاف اور ابو جعفر نے ذکر کیا ہے اور یہ مسئلہ مختلف فیہ ہے بعضوں نے کہا کہ قاضی دعویٰ دریافت نہ کرے بلکہ خاموش رہے اور مدعی کا دعویٰ سماعت کرے اور بعضوں نے کہا کہ دریافت کرے اسی کو خصاف اور ابوبکر نے لیا اور ایسا ہی محاضر ابن سماعہ اور منتقی میں ہے شیخ الاسلام علی البزدوی نے ذکر کیا کہ امام ابو یوسف کے قول کے موافق قاضی دریافت کرے اور امام محمد کے نزدیک خاموش رہے اور خانیہ میں لکھا ہے کہ جب خصوم قاضی کے سامنے بیٹھیں تو امام ابو یوسف نے فرمایا کہ ان سے دریافت کرے کہ تم میں سے کون مدعی ہے اور جب مدعی معلوم ہوا

تو اس سے کہے کہ کیا دعویٰ ہے اور امام محمد نے فرمایا کہ ایسا نہ کرے اور قول امام ابو یوسف کا ارفق ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اور جب دونوں حاضر ہوں تو قاضی کو اختیار ہے کہ چاہے دونوں سے گفتگو شروع کرے اور کہے کہ تم دونوں کیا چاہتے ہو اور چاہے انہیں پر گفتگو چھوڑ دے اور یہی بہتر ہے تاکہ وہ جھگڑے کو چھیڑنے والا نہ گنا جائے یہ تبیین میں لکھا ہے پھر اگر اس سے سوال کیا گیا نہ کیا بلکہ اس نے خود ہی دعویٰ کیا تو قاضی مدعاعلیہ سے جواب دعویٰ مدعی دریافت کرے یہ صاحب اقضیہ اور خصاف نے ذکر کیا ہے قاضی دعویٰ مدعی کو ایک صحیفہ میں لکھے اور اس میں غور سے دیکھے کہ صحیح ہے یا فاسد ہے اگر فاسد ہو تو مدعی علیہ پر متوجہ نہ ہو لیکن مدعی سے کہے کہ اٹھ اور اپنے دعویٰ کی تصحیح کر یہ خصاف نے ایک مقام پر ادب القاضی میں ذکر کیا ہے اور دوسرے مقام پر ذکر کیا ہے ایسا نہ کہے اور اسی کو ہمارے بعض مشائخ نے اختیار کیا ہے اور یہ کہے کہ تیرے لئے یہ تقریر دعویٰ فاسد ہے پس مجھ پر اس کی سماعت واجب نہیں ہے اور تلقین نہیں ہے بلکہ دعویٰ کے فاسد ہونے کا حکم بیان کرتا ہے اور اگر اس کا دعویٰ صحیح ہو تو قاضی مدعاعلیہ سے دریافت کرے کہ تیرے خصم نے تجھ پر ایسا ایسا دعویٰ کیا ہے پس تو اس کے جواب میں کیا کہتا ہے ایسا ہی خصاف نے ذکر کیا ہے اور یہی کتاب الاقضیہ میں ہے اور اس میں بھی مشائخ کا اختلاف ہے جیسا کہ مدعی سے استفسار میں اختلاف ہے یعنی بعضوں کے نزدیک مدعاعلیہ سے جواب طلب نہ کرے بلکہ اس کی طرف دیکھے کہ وہ کیا جواب دیتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

جب صاحب دعویٰ نے گفتگو شروع کی تو دوسرے کو خاموش کر دے اور صاحب دعویٰ کی گفتگو سنے کیونکہ اگر دونوں نے یکبارگی کلام کیا تو کسی کا کلام سمجھ میں نہ آئے گا پھر جب وہ کلام کر چکا تو اس کو حکم دے کہ خاموش رہے اور دوسرے سے دریافت کرے اور اس سے معلوم ہوتا ہے کہ دوسرے سے بلا درخواست مدعی بھی دریافت کرے اور یہی ہمارے نزدیک

اصح ہے اور بعض قاضیوں نے اختیار کیا کہ بدوں درخواست مدعی کے نہ لے گا جواب یہ سغناقی میں لکھا ہے اور گواہوں کو اس طرح نہ سکھائے کہ کیا تو اس طرح گواہی دیتا ہے اور امام ابو یوسف نے اس کو ان صورتوں میں مستحسن رکھا ہے کہ جن میں تہمت نہ ہو مثلاً وہ شخص امین ہو اور عالم ہو کہ اس کے سکھلانے کی ضرورت نہ ہو اور اکثر ایسا ہوتا ہے کہ قاضی کے دبدبہ اور ہیبت سے گواہ کی زبان بند ہو جاتی ہے پس اس کے اس طرح

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 125 | Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Judicial Conduct)

A Muslim's right is fully clarified through inquiry. It is stated in 'Quniyah' and 'Khazanah' that in matters pertaining to the judiciary (Qaza), the fatwa is based on the opinion of Imam Abu Yusuf (RA), as he possessed more knowledge through practical experience. According to 'Kundi Sharh Abul Karam', a judge (Qazi) should not teach legal arguments (Hujjat 1) to either of the two litigants. However, when an oath is demanded from one party and the time for taking the oath arrives, if the plaintiff's (Mudda-ee) witnesses are not present, the judge should ask him, "Do you have witnesses?" It is mentioned in 'Al-Nawazil' that Sheikh Abu Nasr was asked about two persons who appeared before a judge; one said, "I have a claim of one thousand Dirhams against him," and said nothing further. The Sheikh stated that the judge should demand an answer from the defendant (Mudda-alaihi). Abu Bakr stated that two persons came before Yahya 2 bin Aktham; one said, "I have one thousand Dirhams against this person." Yahya said to him, "You have given me information; now, what do you want?" His intention was that the claim is not legally valid until the person explicitly says, "Grant me my right," or words to that effect. Sheikh Abu Nasr remarked that in our view, this [strictness] is unnecessary as both parties came before the judge specifically for that purpose.

Once the judge has heard the defendant's answer, he should record it on paper or instruct the scribe to write in his presence: "In the name of Allah, the Most Gracious, the Most Merciful. So-and-so, son of so-and-so, appeared before the Qazi on such a day, month, and year." If the judge recognizes the plaintiff and the defendant, he should record in a memorandum for reading aloud that "So-and-so appeared and brought so-and-so with him." If he does not recognize them, he should write: "A person appeared and stated that he is so-and-so, son of so-and-so," mentioning his father and grandfather. If he is a freed slave (Mawla), it should be written as "So-and-so, the Mawla of so-and-so." If he has a trade or craft by which he is known, it should be mentioned for better identification. Similarly, for further identification, his physical description (Huliya) should be recorded, focusing on identifying features rather than derogatory ones. Then, it should be written that this person brought another person who is so-and-so (following the same description format). Subsequently, record that the plaintiff so-and-so made a claim against the defendant so-and-so, writing the claim exactly as stated without addition or omission. Then record that the judge inquired from the defendant for an answer to the aforementioned claim. If the

defendant confesses, it should be recorded. In 'Khaniyah', it is written that the judge should then order the defendant to fulfill the right (Haqq-i-Wafa 3); this is also mentioned in 'Tatar Khaniyah'.

If the person holding a deposit (Wadeeat) denied the existence of the deposit altogether ☆

If he denied it, his denial should be recorded so it can be determined later whether witnesses should have been demanded or not. This denial should be written verbatim, and not translated into Arabic unless it is possible to do so without any addition or omission and without using ambiguous words. This is because the legal ruling on denial changes according to the type of denial (4). For example, if the holder of a deposit denied having the deposit at all and later claimed to have returned it or that it was lost, his claim would not be heard. However, if he denied by saying, "It is not obligatory upon me to hand over your goods or its value," and then claimed return or loss, his claim would be heard. Therefore, the statement must be recorded verbatim without omission or addition so that the judgment can be based upon it. This was the custom of the judges during the times of Khassaf and Abu Ja'far, and the custom of the judges of our time is better than that.

---

1. **Hujjat:** Meaning the judge should not suggest arguments or evidence to a litigant, but rather observe what they present on their own.
2. **Yahya bin Aktham:** The Chief Judge of Basra, a Hanafi scholar and a reliable narrator of Hadith.
3. **Haqq-i-Wafa:** Meaning the order to pay the proven right to the plaintiff in the manner they are entitled to.
4. **Ikhtilaf (Differentiation):** Meaning different ways of denial exist, and they must be noted precisely so that the legal procedure remains consistent with the nature of the denial.

पूछने से एक मुसलमान का हक पूरी तरह स्पष्ट होता है। 'कुनिया' और 'खजाना' में लिखा है कि न्यायिक मामलों (कज़ा) से संबंधित मसलों में इमाम अबू यूसुफ के कथन पर फतवा दिया जाता है, क्योंकि उन्हें अनुभव से अधिक ज्ञान प्राप्त था। कुंदी शरह अबुल कारम के अनुसार, काज़ी को चाहिए कि वह दोनों विरोधियों में से किसी को भी तर्क(हुज्जत १) न सिखाए। लेकिन जब किसी से शपथ मांगी जाए और शपथ लेने का समय आए, और यदि वादी (मुद्दई) के गवाह उपस्थित न हों, तो उससे पूछे कि क्या तुम्हारे पास गवाह हैं? 'अल-नवाज़िल' में है कि शेख अबू नसर से पूछा गया कि दो व्यक्तियों ने काज़ी के सामने आकर मामला पेश किया, एक ने कहा कि "मेरे इस पर एक हजार दिरहम हैं" और इसके अलावा कुछ नहीं कहा। उन्होंने (शेख ने) कहा कि काज़ी को प्रतिवादी (मुद्दालैह) से इसका उत्तर मांगना चाहिए। अबू बक्र ने कहा कि दो व्यक्ति याह्या २ बिन अक्सम के पास आए और एक ने कहा, "मेरे इस व्यक्ति पर एक हजार दिरहम हैं।" याह्या ने उससे कहा, "तुमने मुझे एक खबर सुनाई, अब तुम क्या चाहते हो?" उनका तात्पर्य यह था कि दावा तब तक सही नहीं माना जाएगा जब तक वह यह न कहे कि "मेरा हक दिलाया जाए" या इसके जैसा कोई शब्द। शेख अबू नसर ने कहा कि हमारे निकट यह (सिर्फ खबर सुनाना) पर्याप्त नहीं है क्योंकि वे दोनों इसी उद्देश्य से आए थे।

जब काज़ी प्रतिवादी का उत्तर सुन ले, तो उसे कागज पर लिखे या मुंशी से कहे कि उसके सामने लिखे: "बिस्मिल्लाह हिर्रहमान निर्रहीम, फलां बिन फलां (नाम) काज़ी के पास फलां दिन, फलां महीने और फलां साल में उपस्थित हुआ।" यदि काज़ी वादी और प्रतिवादी को पहचानता है, तो एक परचे में सुनाने के लिए लिखे कि "फलां हाजिर हुआ और अपने साथ फलां को लाया।" यदि नहीं पहचानता, तो लिखे कि "एक व्यक्ति उपस्थित हुआ और बयान किया कि वह फलां बिन फलां है," उसके पिता और दादा का उल्लेख करे, या यदि वह दास (मौली) हो तो लिखे कि "फलां व्यक्ति फलां का मौली है।" यदि उसका कोई विशेष व्यापार या हुनर हो जिससे उसकी पहचान होती हो, तो स्पष्टता के लिए उसका उल्लेख कर दे। इसी तरह हुलिया भी लिख दे, लेकिन ऐसा हुलिया लिखे जो उसकी शोभा बढ़ाए, न कि बुराई दिखाए। फिर लिखे कि यह व्यक्ति एक दूसरे व्यक्ति को लाया है जो फलां बिन फलां है (जैसे वादी का विवरण दिया गया था)। इसके बाद लिखे कि वादी फलां ने प्रतिवादी फलां पर यह दावा किया है और बिना किसी घटा-बढ़ी के दावे को लिखे। फिर लिखे कि काज़ी ने प्रतिवादी से उस दावे का उत्तर माँगा जो वादी ने पेश किया था। यदि प्रतिवादी ने स्वीकार कर लिया हो तो उसे

लिख ले। 'खानिया' में लिखा है कि काज़ी प्रतिवादी को 'हक वफा ३' (हक अदा करने) का आदेश दे। यह 'ततार खानिया' में लिखा है।

जिसके पास अमानत (वदीअत) थी, यदि उसने पूरी तरह अमानत रखने से इनकार किया ☆

यदि उसने इनकार किया हो, तो उसके इनकार को लिखित रूप में दर्ज करें ताकि बाद में यह पता चल सके कि गवाहों की आवश्यकता थी या नहीं। इस इनकार को उसी के शब्दों में लिखना चाहिए, न कि उसे अरबी भाषा में अनुवादित करना चाहिए, जब तक कि बिना घटाए-बढ़ाए अनुवाद करना संभव न हो और बिना किसी अस्पष्ट शब्द के। क्योंकि इनकार का नियम उसकी किस्मों (४) के अनुसार बदल जाता है। उदाहरण के लिए, जिसके पास अमानत थी यदि उसने अमानत रखने से ही इनकार कर दिया और बाद में उसे लौटाने या नष्ट होने का दावा किया, तो उसका दावा नहीं सुना जाएगा। लेकिन यदि उसने इस तरह इनकार किया कि "मुझ पर तुम्हारा माल सौंपना अनिवार्य नहीं है और न ही उसकी कीमत," और फिर उसे लौटाने का दावा किया, तो उसका दावा सुना जाएगा। इसलिए उसके शब्दों को बिना किसी कमी-बेशी के लिखना चाहिए ताकि उसी आधार पर निर्णय दिया जा सके। यह खसाफ और अबू जाफर के समय के न्यायाधीशों की प्रथा थी, और हमारे समय के न्यायाधीशों की प्रथा इससे बेहतर है।

---

1. हुज्जत: यानी किसी पक्षकार को उसके मामले की दलील या तर्क न सिखाए, बल्कि वे जैसे पेश करें उसे देखे।
2. याह्या बिन अक्सम: बसरा के काज़ी, हनफी विद्वान और विश्वसनीय हदीस रावी थे।
3. हक वफा: यानी आदेश दे कि जो हक साबित है वह वादी को उस तरह अदा करे जिसका वह हकदार है।
4. इख्तिलाफ: यानी इनकार के तरीके अलग हो सकते हैं और उन्हें ध्यान में रखना आवश्यक है ताकि कानूनी प्रक्रिया न बदले।

پوچھنے سے ایک مسلمان کا حق سر بسر ہوتا ہے اور قنیہ اور خزانہ میں لکھا ہے کہ جو مسائل قضا سے متعلق ہیں ان میں امام ابو یوسفؒ کے قول پر فتویٰ ہے اس لئے کہ ان کو تجربہ سے زیادہ علم حاصل ہوا تھا کندی شرح ابوالکارم قاضی کو نہ چاہئے کہ کسی کو دونوں خصم میں سے حجت ۱ـہ سکھلائے مگر جب ایک سے قسم طلب ہوئی اور قسم لینے کا وقت آیا پس اگر مدعی کے گواہ حاضر نہ ہوں تو اس سے دریافت کرے کہ کیا تیرے پاس گواہ ہیں نواز میں ہے کہ شیخ ابو نصر سے دریافت کیا گیا کہ دو شخصوں نے قاضی کے سامنے بڑھ کر مقدمہ پیش کیا ایک نے کہا کہ میرے اس پر ہزار درہم ہیں اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو انہوں نے فرمایا کہ مدعا علیہ سے اس کا جواب طلب کرے اور ابوبکر نے فرمایا کہ دو شخص یحییٰ ۲ـہ بن اکثم کے آگے آئے اور ایک نے کہا کہ میرے اس شخص پر ہزار درہم ہیں پھر یحییٰ نے اس سے کہا کہ تونے مجھے ایک خبر سنائی پھر تو کیا چاہتا ہے اور مراد یہ تھی کہ یہ دعویٰ صحیح نہ تھا جب تک کہ ایک بار یہ نہ کہے کہ میرا حق دلایا جائے یا مثل اس کے کوئی لفظ کہے اور شیخ ابونصر نے فرمایا کہ یہ ہمارے نزدیک کچھ نہیں ہے کیونکہ وہ دونوں تو اسی غرض سے آئے تھے پھر جب قاضی نے جواب مدعا علیہ کا سن لیا تو اس کو ایک کاغذ پر لکھے یا کاتب سے کہے کہ اس کے سامنے تحریر کرے بسم اللہ الرحمن الرحیم فلاں بن فلاں قاضی پاس فلاں روز فلاں مہینہ کی فلاں تاریخ سنہ میں حاضر ہوا پھر اگر قاضی مدعا علیہ اور مدعی کو پہچانتا ہے تو ان کو ایک رقعہ میں سنانے کے طور پر لکھے کہ فلاں حاضر ہوا اور اپنے ساتھ فلاں شخص کو لایا اور اگر نہ پہچانتا ہو تو یوں لکھے کہ ایک شخص نے حاضر ہو کر بیان کیا کہ وہ فلاں بن فلاں ہے باپ و دادا کی طرف اس نے نسبت کیا یا مولیٰ تھا تو لکھے فلاں شخص مولیٰ فلاں بن فلاں کا ہے پھر اگر اس کی

کوئی تجارت یا صناعت ہو کہ جس سے پہچانا جاتا ہے تو زیادہ شناخت کے واسطے اسی کی طرف نسبت کر دے اور اسی طرح زیادہ شناخت کے واسطے اس کا حلیہ ذکر کر دے لیکن حلیہ ایسا ذکر کرے کہ جس سے اس کی زینت ہے نہ برائی پھر لکھے کہ یہ شخص ایک دوسرے شخص کو لایا کہ یہ فلاں بن فلاں ہے جیسی صورتیں ہم نے مدعی کی طرف ذکر کی ہیں سب لکھے پھر لکھے کہ اس مدعی فلاں بن فلاں نے فلاں بن فلاں مدعا علیہ پر یہ دعویٰ کیا ہے اور بدوں زیادتی و نقصان کے اس کا دعویٰ تحریر کرے پھر لکھے کہ قاضی نے مدعا علیہ فلاں بن فلاں سے جواب اس دعویٰ مذکورہ بالا کا جو فلاں بن فلاں مدعی نے پیش کیا ہے دریافت کیا پس اگر مدعا علیہ نے اس کا اقرار کر لیا ہو تو تحریر کر دے اور خانیہ میں لکھا ہے کہ مدعا علیہ کو حق وفا ۳ـہ کر دینے کا حکم دے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

جس کے پاس ودیعت تھی اگر اس نے سرے سے ودیعت کے رکھنے سے انکار کیا ☆

اگر اس نے انکار کیا ہو تو اس کا انکار تحریر کر دے تا کہ بعد اس کے دریافت ہو کہ اس پر گواہ طلب کرنا چاہئے تھا یا نہیں اور اس انکار کو بلفظ لکھنا چاہئے نہ یہ کہ اس کو زبان عرب میں لے جائے مگر جبکہ بدوں زیادتی و کمی کے لے جانا ممکن ہو اور بدوں اس کے کہ اس میں کوئی کلمہ مبہم مشترک داخل کرے کیونکہ انکار کا حکم اس کے اختلاف ۴ـہ قسم انواع کے موافق بدل جاتا ہے مثلاً جس کے پاس ودیعت تھی اگر اس نے سرے سے ودیعت کے رکھنے سے انکار کیا پھر واپس کیا تکلف کرنے کا دعویٰ کیا تو مسموع نہ ہو گا اور اگر اس طرح منکر ہوا کہ مجھ پر تیرے ستو یا مال کا سپرد کرنا واجب نہیں ہے اور نہ اس کی قیمت واجب ہے پھر اس کے واپس دینے یا تکلف ہونے کا دعویٰ کیا تو اس کا دعویٰ مسموع ہو گا پس اسی واسطے چاہئے کہ اس کی عبارت بلفظ بدوں کمی و زیادتی کے تحریر کرے تاکہ اسی کی بنا پر حکم دیا جائے اور یہ جو ذکر

ہوا خصاف اور ابو جعفر کے قاضیوں کی رسم تھی اور ہمارے زمانہ کے قاضیوں کی رسم اس سے بہتر ہے یعنی مدعی قاضی

۱۔ حجت یعنی کسی خصم کو اس کے مقدمہ کی دلیل و حجت یہ بتادے بلکہ جس طرح لائیں اس کو دیکھے۔ ۲۔ قول یحییٰ بن اکثم قاضی بصرہ حنفی ثقہ رواۃ حدیث سے ہیں۔ ۳۔ قول حق وفا یعنی حکم دے کہ جو کچھ حق ثابت ہے وہ مدعی کو ادا کر دے جس طرح ادا کرنا مستحق ہو۔ ۴۔ قول اختلاف یعنی انکار کی طرح کا ہوتا ہے اور وہ انکار کے طریقہ سے ظاہر ہوتا ہو تو اس کو ملحوظ رکھنا ضروری ہے تا کہ طریقہ تبدیل نہ ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 126 | Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Judicial Conduct)

The claimant comes to the clerk (katib) at the judge's door, and the clerk records the claim in a notebook (biyadh). He records that the claimant appeared before the judge, writes the judge's name, and leaves a space for the date. Then he writes the name and lineage of the plaintiff (mudda'i) and the defendant (mudda'a-alayh) and their lineage. He then records the claim along with its conditions and leaves a space for the response. When the plaintiff or their lawyer is seated, they present their inquiry according to this written claim, and the judge demands a response from the defendant. When the defendant responds with either an admission (iqrar) or a denial (inkar), the clerk hands the notebook to the judge so that he may record the date and, at the end, write the response in the words of the defendant. If the defendant admits, the judge will rule that "you are released from your obligation (uhda[1])." If he denies, the judge will ask the plaintiff, "He has denied; what do you desire?" This procedure was mentioned by Al-Khassaf and Abu Ja'far, though there is a difference of opinion on it. If the plaintiff asks for an oath to be administered to the defendant, the judge, following the opinion of Al-Khassaf and Abu Ja'far, will ask the plaintiff, "Do you have witnesses?" If the plaintiff says no, the judge will take an oath from the defendant. If the plaintiff says yes, the judge will order the witnesses to be produced and will record (or have the clerk record) their names, lineage, physical description, and neighborhood. When the plaintiff produces the witnesses, the clerk shall record only their exact words of testimony without any addition or omission. When the witnesses sit before the judge and the time for testimony arrives, the judge will take the notebook and examine their testimony. It is more authentic and cautious if the judge himself records the words of the testimony. Then the judge will compare the words of the testimony with the claim. If they match the claim and the judge finds the witnesses to be upright (adil), he will ask the defendant, "Do you have a defense (daf'iyyah)?" If the defendant says yes but asks for time to present it, the judge shall grant him time. If he says no, the judgment shall be executed against him. If the judge does not find the witnesses to be upright, he shall pause the proceedings. If the plaintiff says, "My witnesses are present, but I still want an oath from the defendant," then if the witnesses are present in the same assembly (majlis), the judge shall not accept this request nor take an oath from the defendant. This consensus was mentioned by Al-Quduri in his commentary.

The Rulings of Debt Vary According to Their Causes ★

If the plaintiff states that the witnesses are present in the city, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), the judge will not take an oath from the defendant; Imam Abu Yusuf says he will, and Imam Muhammad's view is inconsistent (mustarib[2]). Since this issue is disputed, if according to the judge, taking an oath was permissible and an oath was taken, and the defendant then requested a written document stating that "so-and-so claimed against so-and-so and he took an oath," so that he is not sued again before the same or another judge, the judge shall provide such a document. The judge has the discretion to write this on a separate slip of paper or in the same notebook containing the claim and denial, noting the date. Furthermore, it should be clear that a claim involves either a specific item (mabi') or a debt (dayn). If the claim is for a debt and it involves measurable goods (kayli), the claim is valid only if the plaintiff specifies the genus (e.g., wheat), the type (e.g., specific harvest or quality), and the grade (e.g., superior, medium, or poor). In the case of wheat, color (red or white) should also be mentioned, along with the quantity in 'qafiz' (a unit of measure). Since 'qafiz' varies in itself, a specific 'qafiz' must be mentioned, as well as the cause of the debt, because the rulings of debt vary according to their causes. For example, if the debt is due to a 'salam' contract (forward sale), it cannot be substituted, and the place of delivery must be specified to avoid disputes. However, if it is the price (thaman) of a sold item, it is permissible to substitute it.

Footnotes: 1. "From your obligation" (Uhda) means you were responsible for responding, and that has been fulfilled by the admission. 2. "Mustarib" means that at times, through legal reasoning (ijtihad), he agreed with Imam Azam, and at other times with Imam Abu Yusuf.

(वादी) क़ाज़ी के द्वार के लिपिक (कातिब) के पास आता है और वह उसका दावा एक डायरी (बयाज़) में लिखता है। वह लिखता है कि वादी क़ाज़ी के पास उपस्थित हुआ, और वह उस क़ाज़ी का नाम लिखता है तथा तारीख़ की जगह छोड़ देता है। फिर वादी का नाम और उसका वंश लिखता है, फिर प्रतिवादी (मुद्दआ-अलैह) और उसका वंश लिखता है, फिर शर्तों के साथ दावा लिखता है, फिर उत्तर की जगह छोड़ देता है। जब वादी या उसका वकील बैठता है, तो उसी लिखावट के अनुसार सवाल पेश करता है और क़ाज़ी प्रतिवादी से उसका जवाब मांगता है। जब वह स्वीकार (इक़रार) या इनकार का उत्तर देता है, तो लिपिक वह डायरी क़ाज़ी को देता है ताकि वह तारीख़ लिखे और अंत में प्रतिवादी के शब्दों में उत्तर लिख दे। यदि उसने स्वीकार कर लिया, तो क़ाज़ी आदेश देगा कि तुम अपने दायित्व (ओहदा[1]) से मुक्त हो गए। और यदि उसने इनकार किया, तो क़ाज़ी वादी से कहेगा कि उसने इनकार कर दिया है, अब तुम क्या चाहते हो? यह खसाफ़ और अबू जाफ़र ने उल्लेख किया है और इसमें मतभेद है। यदि वादी कहे कि उससे शपथ (क़सम) ली जाए, तो क़ाज़ी खसाफ़ और अबू जाफ़र की राय के अनुसार उससे पूछेगा कि क्या तुम्हारे पास गवाह हैं? यदि वह कहे कि नहीं हैं, तो वह प्रतिवादी से शपथ लेगा। यदि वह कहे कि हाँ, तो क़ाज़ी उन्हें उपस्थित करने का आदेश देगा और गवाहों के नाम, वंश, हुलिया और मोहल्ला सब लिखेगा या लिपिक से लिखवाएगा। जब वादी अपने गवाह पेश करेगा, तो लिपिक बिना किसी कमी या अधिकता के केवल उनकी गवाही के शब्द लिखेगा। जब गवाह क़ाज़ी के सामने बैठें और गवाही का समय आए, तो क़ाज़ी डायरी लेगा और उनकी गवाही की जाँच करेगा। यदि स्वयं क़ाज़ी ने शहादत के शब्द लिखे हों, तो यह अधिक विश्वसनीय और सावधानीपूर्ण है। फिर क़ाज़ी शहादत के शब्दों की दावे से तुलना करेगा। यदि वे दावे के अनुकूल हों और क़ाज़ी को गवाहों का न्यायप्रिय (आदिल) होना ज्ञात हो जाए, तो वह प्रतिवादी से कहेगा कि क्या तुम्हारे पास इसका कोई बचाव है? यदि वह कहे कि हाँ, लेकिन मुझे समय दें ताकि मैं उसे पेश करूँ तो वह उसे समय देगा। और यदि वह कहे कि नहीं, तो उस पर आदेश जारी कर दिया जाएगा। यदि क़ाज़ी ने गवाहों को आदिल नहीं माना, तो वह रुक जाएगा। और यदि वादी कहे कि मेरे गवाह उपस्थित हैं लेकिन मैं प्रतिवादी से शपथ चाहता हूँ, तो यदि इसका अर्थ यह है कि गवाह इसी सभा (मजलिस) में उपस्थित हैं, तो क़ाज़ी उसकी प्रार्थना स्वीकार नहीं करेगा और न ही प्रतिवादी से शपथ लेगा। सर्वसम्मति से ऐसा ही क़ुदूरी ने अपनी व्याख्या में उल्लेख किया है।

ऋण (कर्ज़) के नियम उनके कारणों के आधार पर भिन्न होते हैं ★

यदि उसने कहा कि (गवाह) शहर में मौजूद हैं, तो इमाम आज़म के अनुसार क़ाज़ी प्रतिवादी से शपथ नहीं लेगा, इमाम अबू यूसुफ़ ने कहा कि लेगा, और इमाम मुहम्मद का विचार अस्थिर (मुस्तरिब[2]) है। चूंकि यह मसला विवादास्पद है, यदि क़ाज़ी के निकट शपथ लेना उचित था और उसने शपथ ली और प्रतिवादी ने शपथ खाई, और फिर क़ाज़ी से अनुरोध किया कि मुझे एक लिखित दस्तावेज़ चाहिए कि अमुक व्यक्ति ने अमुक व्यक्ति पर दावा किया और उसने शपथ खाई, ताकि यह व्यक्ति फिर से इसी क़ाज़ी या किसी अन्य क़ाज़ी के पास मुक़दमा न करे और मुझसे शपथ न माँगे, तो क़ाज़ी उसे लिखकर दे देगा। क़ाज़ी को अधिकार है कि चाहे वह अलग कागज़ पर लिख दे या उसी डायरी में जिसमें दावा और इनकार दर्ज है, तारीख़ लिखकर दे दे। फिर यह स्पष्ट हो कि दावा दो स्थितियों से खाली नहीं है: या तो दावा किसी वस्तु (मई) के बारे में होगा या ऋण (दैन) के बारे में। यदि दावा ऋण का है और वादी के पास कोई मापने वाली चीज़ (कैली) है, तो दावा तब सही माना जाएगा जब वादी उसकी श्रेणी (जिंस) जैसे कि गेहूँ, और उसकी किस्म जैसे कि बोई गई फसल या अच्छी/खराब किस्म, और गुणवत्ता जैसे कि श्रेष्ठ, मध्यम या निम्न बताए। गेहूँ में लाल या सफेद का भी उल्लेख करे और उसकी मात्रा बताए कि इतने 'क़फ़िज़' है। चूंकि 'क़फ़िज़' भी अपने आप में भिन्न होते हैं, इसलिए विशिष्ट क़फ़िज़ का उल्लेख करे और ऋण के कारण का भी उल्लेख करे, क्योंकि ऋण के नियम उसके कारणों के साथ भिन्न होते हैं। उदाहरण के लिए, यदि ऋण 'सलम' (अग्रिम भुगतान) के कारण है, तो उसे बदलना जायज़ नहीं है, और उसके भुगतान के स्थान का उल्लेख भी करना चाहिए ताकि विवाद से बचा जा सके। और यदि यह किसी बेची गई वस्तु की कीमत (थमन) है, तो उसे बदलना जायज़ है।

पाद-टिप्पणियाँ: १- 'ओहदा' से तात्पर्य है कि तुम जवाबदेही के ज़िम्मेदार थे, वह इस स्वीकारोक्ति से पूर्ण हो गई। २- 'मुस्तरिब' का अर्थ है कि किसी समय उन्होंने इमाम आज़म के अनुकूल विचार व्यक्त किया और किसी समय इमाम अबू यूसुफ़ के अनुकूल।

کے دروازہ کے کاتب کے پاس آتا ہے اور وہ اس کا دعوٰی ایک بیاض میں لکھتا ہے اور لکھتا ہے کہ قاضی کے پاس حاضر ہوا اور اس قاضی کا نام لکھتا ہے اور تاریخ کی جگہ چھوڑ دیتا ہے پھر مدعی کا نام اور اس کا نسب تحریر کرتا ہے پھر مدعاعلیہ اور اس کا نسب تحریر کرتا ہے پھر دعوٰی مع شرائط تحریر کرتا ہے پھر جواب کی جگہ چھوڑ دیتا ہے پھر جب مدعی یا اس کا وکیل بیٹھا تو اسی تحریر کے موافق سوال پیش کرتا ہے اور قاضی مدعاعلیہ سے اس کا جواب طلب کرتا ہے اور جب اس نے اقرار یا انکار کا جواب دیا تو بیاض اس نے قاضی کو دی کہ اس نے تاریخ لکھی اور آخر میں جواب بعبارۃ المدعی علیہ تحریر کیا پھر اگر اس نے اقرار کر لیا تو قاضی حکم دے گا کہ تو اپنے عہدہ ۱ سے نکل گیا اور اگر اس نے انکار کیا تو مدعی سے کہے گا کہ اس نے انکار کیا تو کیا چاہتا ہے اور یہ خصاف اور ابو جعفر نے ذکر کیا ہے اور اس میں اختلاف ہے پس اگر مدعی نے کہا کہ اس سے قسم لی جائے تو قاضی موافق رائے خصاف اور ابو جعفر کے اس سے کہے کہ کیا تیرے پاس گواہ ہیں اگر اس نے کہا کہ نہیں ہیں تو مدعاعلیہ سے قسم لے گا اور اگر اس نے کہا کہ ہاں تو قاضی ان کے حاضر لانے کا حکم دے گا اور گواہوں کے نام اور نسب اور حلیہ اور محلہ سب لکھے گا یا کاتب سے لکھوائے گا پھر جب مدعی نے اپنے گواہ پیش کئے تو کاتب فقط ان کی گواہی کے الفاظ بدون کمی یا زیادتی کے تحریر کرے گا پھر جب گواہ قاضی کے سامنے بیٹھے اور گواہی کا وقت آیا تو قاضی بیاض کو لے گا اور ان کی گواہی دریافت کرے گا اور اگر خود قاضی نے ان کے الفاظ شہادت لکھے تو بہت اوثق اور زیادہ احتیاط ہے پھر قاضی ان کے الفاظ شہادت دعوٰی کے ساتھ مقابل کرے گا پس اگر دعوٰی کے موافق ہوں اور قاضی نے گواہوں کا عادل ہونا بھی معلوم کیا تو مدعاعلیہ سے کہے گا کہ تیرے پاس اس کا دفعیہ ہے اگر اس

نے کہا کہ ہاں مگر تو مجھے مہلت دے کہ میں اسے پیش کروں تو اس کو مہلت دے گا اور اگر اس نے کہا کہ نہیں تو حکم اس پر جاری ہو گا اور اگر قاضی نے گواہوں کو عادل نہ جانا تو توقف کرے گا اور اگر مدعی نے کہا کہ میرے گواہ حاضر ہیں مگر میں مدعاعلیہ سے قسم چاہتا ہوں پس اگر یہ مراد ہے کہ گواہ اسی مجلس میں حاضر ہیں تو قاضی اس کی استدعا قبول نہ کرے اور نہ مدعاعلیہ سے قسم لے گا بالاجماع ایسا ہی قدوری نے اپنی شرح میں ذکر کیا ہے۔

قرضہ کے احکام اپنے اسباب کے ساتھ مختلف ہیں ★

اگر اس نے کہا کہ شہر میں موجود ہیں تو امام اعظم کے نزدیک مدعاعلیہ سے قاضی قسم نہ لے گا اور امام ابو یوسف نے کہا کہ لے گا اور امام محمد قول مضطرب ۲ ہے اور جب یہ مسئلہ مختلف فیہ ہے پس اگر قاضی کے نزدیک حلف لینا روا تھا اور اس نے حلف لیا اور مدعاعلیہ نے قسم کھائی اور پھر قاضی سے طلب کیا کہ مجھے ایک تحریر چاہئے کہ فلاں شخص نے فلاں شخص پر دعویٰ کیا اور اس نے قسم کھائی تاکہ یہ شخص دوبارہ اسی قاضی کے یہاں یا دوسرے قاضی کے پاس نالش نہ کرے اور مجھ سے قسم نہ لے تو قاضی اس کو تحریر کر دے گا اور قاضی کو اختیار ہے کہ چاہے علیحدہ رقعہ میں لکھ دے یا اسی بیاض میں جس میں دعوٰی وانکار ہے تاریخ لکھ کر دے دے پھر واضح ہو کہ دو حال سے خالی نہیں یا تو دعویٰ کسی مئی میں واقع ہو گا یا دین میں پس اگر دعویٰ دین کا کیا اور مدعی یہ کوئی کیلی چیز ہے تو دعویٰ جب صحیح ہو گا کہ مدعی اس کی جنس کہ جو ہے یا گیہوں اور نوع سینٹی ہوئی پیداوار ہے یا بری اور حریفی ہے یا ربیی اور صنعت کہ جید ہے یا درمیانی یا ردی اور گیہوں میں سرخ یا سپید بھی ذکر کرے اور اس کی مقدار کہ اس قدر قفیز ہے اور قفیز بھی چونکہ فی ذاتہا مختلف ہے فلاں قفیز سے بھی ذکر کرے اور اس کے وجوب کا سبب ذکر کرے کیونکہ قرضہ کے احکام اپنے اسباب کے ساتھ مختلف ہیں مثلاً اگر قرضہ بسبب سلم کے ہو تو اس کا بدلنا جائز نہیں ہے اور اس کے ادا کرنے کی جگہ

بیان کرنا بھی چاہئے تاکہ اختلاف سے نکل جائیں اور اگر کسی مبیع کا ثمن ہو تو اس سے بدلنا جائز ہے۔

حواشی: ۱- قولہ عہدہ سے یعنی تو جواب دہی کا ذمہ دار تھا وہ اس اقرار سے پورا ہو چکا۔ ۲- قولہ مضطرب ہے یعنی کسی وقت اجتہاد سے انہوں نے موافق امام اعظم کہا اور کسی وقت موافق ابو یوسف بیان کیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 127 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Ethics)

...and specifying the place of payment in it is not a condition. If it is a debt, a fixed term is not mandatory. If it is a *Salam* (forward sale contract), it should be mentioned along with its conditions for validity, i.e., the genus of the capital and its weight if it is measurable by weight, and taking possession of it in the same session so that it becomes valid according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa). The term for *Salam* should be one month or more to avoid ambiguity. Similarly, state other conditions of *Salam*. In a loan, mention the taking of possession and that the borrower spent it for their needs, because, according to Imam al-A'zam, it is not considered a loan until it is consumed/spent. In a lawsuit for a loan, one should also write: "I lent this much from my own wealth," because it is possible the lender was someone else's agent, and a mere agent does not have the right to demand payment or take possession. Similarly, mention conditions for every cause (of action), because not everyone can determine the conditions for receiving payment. Thus, it should be stated before the *Qadi* (Judge) so that he may deliberate on it; if he finds it correct, he acts upon it, otherwise he rejects it.

If the *muda'a bih* (the subject matter of the claim) is measurable by weight, mention its genus. If it is minted gold (coins) [1], mention the number of dinars and their type —such as Nishapuri or Bukhari—and their quality, whether good, bad, or average. This is the view of the general scholars. It is stated in *Fatawa Nasafi* that if one mentions "pure red gold," there is no need to specify "good." According to some scholars, it is also necessary to mention which mint it belongs to and who the ruler was; others have not made this a condition, and there is flexibility in this. Also mention the *mishqal* (weight unit) and its type. If it is not minted, do not use the term "dinar," but mention "mishqal." If it is pure, state so; if it has some alloy, specify the amount of alloy. If the subject matter is silver and minted, mention its types—i.e., what it is alloyed with—its quality (good, bad, average), and its quantity in terms of *mishqal* according to the "weight of seven." If it is unminted and pure, state "pure silver" and mention its type, quality, and quantity. If the claim is for minted dirhams with high alloy content, then if they are traded by weight, mention their type, quality, and quantity; if traded by count, mention the number. If the claim is for a specific item (*ayn*) which is movable and has been lost, it effectively becomes a claim for a debt, i.e., its value. Therefore, according to the previous explanation, stating its genus, quality, and type is a condition. If it is not lost but present and impossible to

bring to court, it must be produced, and at the time of the claim and testimony, it should be pointed out. If the claim is for a specific item that is absent—for example, if someone claims, "This person usurped a piece of cloth or a slave girl of mine, and it is unknown if she is dead or alive, or where she is"—if the genus, quality, and value of the item are stated, the claim will be heard and testimony accepted. If the value is not stated, general books indicate that the claim will still be heard. For instance, in *Kitab al-Rahn* (The Book of Pledges), if someone claims, "I pledged a cloth with him and he denies it," Imam Muhammad stated the claim shall be heard. In *Kitab al-Ghasb* (The Book of Usurpation), if a person claims, "He usurped my slave girl," and presents witnesses, the claim is heard and testimony accepted. Some scholars said the claim is heard only if the value is stated. Faqih Abu Bakr al-A'mash used to say the interpretation of this issue is that if witnesses testify that the defendant admitted to the usurpation, then for both detention and judgment, the usurpation of the slave girl will be proven. General scholars [agree] on this.

[1] Footnote: "Struck" (mabrub) refers to gold ashrafis (coins). [2] Footnote: "Subject of the claim is silver" means the item claimed is melted silver.

...और इसमें अदा करने की जगह की शर्त नहीं है। और यदि ऋण है तो इसमें समय सीमा अनिवार्य नहीं है। और यदि 'सल्म' (अग्रिम क्रय अनुबंध) है तो इसे इसकी वैधता की शर्तों के साथ उल्लेख करना चाहिए, यानी पूँजी की जाति (genus) और उसका वज़न यदि वह वजनी है, और उसी सभा में उसे ले लेना ताकि इमाम-ए-आजम (अबू हनीफ़ा) के निकट यह सही हो जाए। और 'सल्म' की अवधि एक महीना या उससे अधिक हो ताकि मतभेद की सीमा से बाहर निकला जा सके। और इसी तरह इसके अलावा 'सल्म' की अन्य शर्तें बयान करे। और ऋण में कब्ज़ा (लेना) उल्लेख करे और ऋण लेने वाले का अपनी ज़रूरत में उसे खर्च करना, क्योंकि इमाम-ए-आजम के निकट जब तक वह उसे खर्च न कर दे, वह उस पर ऋण नहीं होता। और ऋण के दावे में यह भी लिखना चाहिए कि 'मैंने अपनी संपत्ति से इतना ऋण दिया', क्योंकि यह संभव है कि शायद वह ऋण देने वाला दूसरे का वकील हो, और ऋण का वकील केवल एक दूत होता है जिसे लेने और अदा करने की माँग का अधिकार नहीं होता। इसी तरह हर मामले में उसकी शर्तें उल्लेख करे क्योंकि हर व्यक्ति लेने की शर्तों को नहीं जान सकता, इसलिए क़ाज़ी के सामने उसे बयान करना चाहिए ताकि क़ाज़ी उस पर विचार करे; यदि उसे सही पाए तो उस पर अमल करे वरना उसे वापस कर दे।

यदि 'मुद्दआ बिह' (जिस चीज़ का दावा है) वजनी हो तो उसकी जाति का उल्लेख करे। यदि ढाला हुआ सोना (सिक्का) १ـــ हो तो उल्लेख करे कि इतने दीनार हैं और उसकी किस्म बताए जैसे निशापुरी या बुखारी और उसका गुण (क्वालिटी) बताए कि वह उत्तम है, रद्दी है या औसत। यही अधिकांश विद्वानों का मत है। और 'फ़तावा नसफ़ी' में है कि यदि उसने 'शुद्ध लाल सोना' कह दिया तो उत्तम कहने की कोई ज़रूरत नहीं है। और कुछ विद्वानों के निकट यह भी उल्लेख करना आवश्यक है कि सिक्का किस टकसाल का है और उस समय का शासक कौन था; कुछ ने यह शर्त नहीं लगाई और इसमें गुंजाइश है। और मिस्काल का भी उल्लेख करे और मिस्काल की किस्म भी बताए। और यदि सिक्का न हो तो दीनार नहीं बल्कि मिस्काल उल्लेख करे। फिर यदि शुद्ध हो तो वैसा ही उल्लेख करे और यदि उसमें कुछ मिलावट हो तो मिलावट की मात्रा बता दे। और यदि दावा चाँदी पर हो और वह ढाले हुए सिक्कों में हो तो उसकी किस्में उल्लेख करे, यानी किसके साथ मिश्रित है और उसका गुण कि उत्तम, रद्दी या औसत है और उसकी मात्रा बताए कि 'वज़न-ए-सबा' के हिसाब से कितने मिस्काल है। और यदि बिना सिक्का ढाला हुआ और शुद्ध हो तो 'फ़िज़ा खालिसा' (शुद्ध चाँदी) उल्लेख करे और उसकी किस्म, गुण और मात्रा बताए। और यदि दावा ढाले हुए दरहमों

पर हो जिनमें मिलावट अधिक हो, तो यदि उनका लेन-देन वज़न से होता हो तो उनकी किस्म, गुण और मात्रा बताए, और यदि गिनती से लेन-देन हो तो उनकी संख्या बताए। और यदि दावा किसी विशिष्ट वस्तु (ऐन) पर हो, यदि वह चल संपत्ति (माल-ए-मनकुल) हो और वह नष्ट हो गई हो, तो वास्तव में वह ऋण का दावा है, यानी उसकी कीमत का। तो पिछले विवरण के अनुसार उसकी जाति, गुण और किस्म बयान करना शर्त है। और यदि वह नष्ट नहीं हुई बल्कि मौजूद है और उसे कोर्ट में लाना असंभव है, तो उसे पेश करना ज़रूरी है और दावा तथा गवाही के समय उसकी ओर इशारा होना चाहिए। और यदि दावा किसी ऐसी वस्तु पर हो जो अनुपस्थित हो, जैसे किसी ने दावा किया कि 'मेरा एक कपड़ा या मेरी एक दासी इस व्यक्ति ने छीन ली (ग़सब कर ली) और यह पता नहीं है कि वह मर गई या जीवित है और कहाँ है', तो यदि ऐसी चीज़ की जाति, गुण और कीमत बता दी जाए तो उसका दावा सुना जाएगा और गवाही स्वीकार की जाएगी। और यदि कीमत नहीं बताई तो सामान्य किताबों में संकेत है कि दावा सुना जाएगा। उदाहरण के लिए 'किताब अल-रहन' (गिरवी की किताब) में है कि यदि किसी ने दावा किया कि 'मैंने इसके पास एक कपड़ा गिरवी रखा और वह इनकार करता है', तो इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि उसका दावा सुना जाएगा। और 'किताब अल-ग़सब' (छीनने की किताब) में है कि एक व्यक्ति ने दावा किया कि 'उसने मेरी एक दासी छीन ली' और गवाह पेश किए, तो दावा सुना जाएगा और गवाही स्वीकार होगी। और कुछ विद्वानों ने कहा कि इस स्थिति में दावा तब सुना जाएगा जब उसकी कीमत बता दी जाए। फकीह अबू बक्र अल-आमश फरमाते थे कि इस मसले की व्याख्या यह है कि गवाहों ने गवाही दी कि प्रतिवादी ने ग़सब (छीनने) का इकरार किया है, तो क़ैद और फैसले दोनों के अधिकार में दासी का छीना जाना साबित होगा और अधिकांश विद्वान इसी पर (सहमत हैं)।

१ـ 'मबरूब' से तात्पर्य सोने के सिक्के(अशरफी) से है। २ـ 'मुद्दआ बिह नुक़रा' से तात्पर्य है कि जिस चीज़ का दावा है वह पिघली हुई चाँदी है।

ہے اور اس میں ادا کرنے کی جگہ شرط نہیں ہے اور قرض ہوئے تو اس میں میعاد لازم نہیں ہے اور اگر سلم ہو تو مع اس کی شرائط صحت کے ذکر کرنا چاہئے یعنی جنس راس المال اور اس کا وزن اگر وزنی ہو اور اسی مجلس میں اس کا لے لینا تا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک صحیح ہو جائے اور مسلم فیہ کی مدت ایک مہینہ یا زیادہ تاکہ حد اختلاف سے نکل جائیں اور ایسے ہی سوا اس کے اور شرطیں سلم کی بیان کرے اور قرض میں قبضہ ذکر کرے اور قرض لینے والے کا اپنی حاجت میں صرف کرنا اس واسطے کہ قرضہ امام اعظمؒ کے نزدیک اس پر قرض نہیں ہوتا جب تک اس کو تلف نہ کرے اور چاہئے کہ دعویٰ قرض میں بھی یہ لکھے کہ میں نے اس کو اس قدر اپنے مال سے قرض دیا کیونکہ جائز ہے کہ شاید وہ مال قرض دینے میں دوسرے کا وکیل ہو اور وکیل قرض محض سفیر ہوتا ہے کہ اس کو لینے اور ادا کرنے کے مطالبہ کا حق نہیں ہوتا ہے اسی طرح ہر سبب میں اس کے شرائط ذکر کرے کیونکہ ہر شخص لینے کے شرائط کو نہیں دریافت کر سکتا ہے تو قاضی کے سامنے اس کو بیان کرنا چاہئے تاکہ قاضی اس میں غور کرے اگر اس کو صحیح پائے تو عمل کرے ورنہ واپس کردے۔

اگر مدعیٰ بہ یعنی جس چیز کا دعویٰ ہے وزنی ہو تو اس کی جنس ذکر کرے اگر سونا مضروب ۱ـہ ہو تو ذکر کرے کہ اس قدر دینا ر اور اس کی نوع ذکر کرے کہ نیشاپوری کل کے یا بخاری کل کے اور اس کی صفت ذکر کرے کہ جید یا ردی یا درمیانی اور یہی عامہ مشائخ کا مذہب ہے اور فتاویٰ نسفی میں ہے کہ اگر اس نے احمر خالص ذکر کر دیا تو جید ذکر کرنے کی کوئی ضرورت نہیں ہے اور بعض مشائخ کے نزدیک یہ بھی ذکر ضروری ہے کہ کس سکہ کا ہے اور کون والی ملک تھا اور بعضوں نے یہ شرط نہیں لگائی اور اس میں گنجائش ہے اور مثقال بھی ذکر

کرے اور مثقال کی نوع بھی ذکر کرے اور اگر مضروب نہ ہو تو دینار ذکر نہ کرے بلکہ مثقال ذکر کرے پس اگر خالص ہو تو ویسا ذکر کرے اور اگر اس میں کچھ میل ہو تو اسی قدر میل ذکر کر دے اور اگر مدعیٰ بہ نقرہ ہو اور مضروب ہو تو اس کی انواع ذکر کرے یعنی مضاف الیہ اور اس کی صفت کہ جید یا ردی یا وسط ہے اور اس کی مقدار ذکر کرے کہ وزن سبعہ سے کس قدر مثقال ہے اور اگر غیر مضروب ہو اور خالص ہو تو فضہ خالصہ ذکر کرے اور اس کی نوع اور صفت اور مقدار ذکر کرے اور اگر مدعیٰ بہ درہم مضروب ہوں اور ان میں میل زیادہ ہو پس اگر وزن سے ان کا معاملہ ہوتا ہو تو ان کی نوع اور صفت اور مقدار ذکر کرے اور اگر عدد سے ان میں معاملہ ہو تو گنتی ذکر کر دے اور اگر دعویٰ کسی عین میں ہو پس اگر مدعیٰ بہ مال منقول ہو اور وہ تلف ہو گیا ہے تو فی الحقیقہ دعویٰ دین میں ہے یعنی اس کی قیمت میں تو موافق بیان سابق کے اس کی جنس اور صفت اور قدر و نوع بیان کرنا شرط ہے اور اگر تلف نہیں ہوا قائم ہے اور اس کا حاضر لانا ناممکن ہے تو حاضر کرنا ضرور ہے اور دعویٰ اور گواہی کے وقت اس کی طرف اشارہ ہونا چاہئے اور اگر دعویٰ کسی عین غائب میں ہو مثلاً کسی نے دعویٰ کیا کہ ایک کپڑا میرا یا ایک میری باندی اس شخص نے غصب کر لی اور یہ نہیں معلوم ہوتا کہ وہ مرگئی یا موجود ہے اور کہاں ہے پس اگر ایسی چیز عین کی جنس وصفیت اور قیمت بیان کر دی تو اس کا دعویٰ مسموع اور گواہی مقبول ہوگی اور اگر قیمت نہ بیان کی تو عامہ کتب میں اشارہ ہے کہ دعویٰ مسموع ہو گا مثلاً کتاب الرہن میں ہے کہ اگر کسی نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کے پاس ایک کپڑا رہن کیا اور وہ انکار کرتا ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کا دعویٰ مسموع ہو گا اور کتاب الغصب میں ہے کہ ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ اس نے میری ایک باندی غصب کر لی اور اس پر گواہ پیش کئے تو دعویٰ مسموع اور گواہی مقبول ہوگی اور بعض مشائخ نے کہا کہ اس صورت میں دعویٰ مسموع ہوگا کہ جب اس کی قیمت بیان کر دی اور فقیہ ابو بکر اعمش فرماتے

تھے کہ تاویل اس مسئلہ کی یہ ہے کہ گواہوں نے گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے غصب کا اقرار کیا ہے تو حبس اور قضا دونوں کے حق میں باندی کا غصب ثابت ہوگا اور عامہ مشائخ اس پر

۱؎ قولہ مضروب یعنی اس کو سکہ اشرفی ہو۔ ۲؎ قولہ مدعی بہ نقرہ یعنی جس چیز کا دعویٰ ہے وہ گداختہ چاندی ہو۔

Fatawa Alamgiri..... Volume 5 | 128 | Kitab Adab al-Qadi

...stating that this claim is correct and the testimony is acceptable. However, for whom only 'lam'^1 and the general application of Imam Muhammad's (RA) words also suggest the same. Fakhr al-Islam Ali Bazdawi stated that when there is a difference in a case, the Qazi should ask the claimant to state the price. If he cannot, the Qazi should still hear his claim because sometimes a person does not know the price of his property. If he were compelled to state the price, it would cause harm, and he wouldn't be able to attain his right. When the obligation to state the price is waived for the claimant, it is waived for the witnesses to a greater degree. If the claim is regarding real estate, for example, a house, it is necessary to mention the city where the house is located, then mention the neighborhood, then the street. Start from general to specific, i.e., from the city towards the neighborhood etc. According to some, one should go from specific to general, but according to the majority of scholars, it's a matter of choice; he may mention it however he wishes. However, it is necessary to mention the boundaries after that. He should mention that it is adjacent to so-and-so's house, and not that it 'is' so-and-so's house, because then so-and-so's house would also be included in the claim, as the boundary is included within its limits. In our view, both are equal. If he mentions two boundaries, it is not sufficient according to Zahir al-Riwayah, but if he mentions three boundaries, it is sufficient. This is written in Al-Muhit.

फतावा आलमगिरी..... जिल्द ५ | १२८ | किताब अदब अल-काजी

...कि यही दावा सही है और गवाही स्वीकार्य है। लेकिन जिसके लिए केवल 'लम'^१ और इमाम मुहम्मद (रह.) के सामान्य शब्दों से भी यही ज्ञात होता है। फख्र अल-इस्लाम अली बज्दवी ने फरमाया कि जब किसी मामले में मतभेद हो, तो काजी को चाहिए कि वह दावेदार को कीमत बताने का कष्ट दे। यदि वह बताने में असमर्थ हो, तब भी उसके दावे की सुनवाई करे, क्योंकि कभी-कभी आदमी अपनी संपत्ति की कीमत नहीं जानता। यदि उसे कीमत बताने के लिए बाध्य किया जाए, तो यह उसे नुकसान पहुँचाना होगा और वह अपने अधिकार तक नहीं पहुँच पाएगा। जब दावेदार के लिए कीमत बताना अनिवार्य नहीं रहा, तो गवाहों के लिए यह प्राथमिकता के आधार पर अनिवार्य नहीं होगा। यदि दावा अचल संपत्ति (मकान आदि) के बारे में हो, तो उस शहर का नाम बताना जरूरी है जहाँ वह स्थित है, फिर मोहल्ले का और फिर गली का। सामान्य से विशिष्ट की ओर शुरू करे, यानी शहर से मोहल्ले आदि की ओर। कुछ विद्वानों के अनुसार विशिष्ट से सामान्य की ओर जाना चाहिए, लेकिन अधिकांश विद्वानों के मत में यह स्वैच्छिक है, वह जैसे चाहे उल्लेख करे। लेकिन उसके बाद सीमाओं (चौहद्दी) का उल्लेख करना आवश्यक है। उसे यह कहना चाहिए कि यह फलां के घर से सटा हुआ है, न कि यह कहना चाहिए कि यह फलां का घर है, क्योंकि इससे फलां का घर भी दावे में शामिल हो जाएगा, क्योंकि सीमा अपनी परिधि के भीतर आती है। हमारे निकट दोनों समान हैं। यदि वह दो सीमाओं का उल्लेख करता है, तो 'जाहिर अल-रिवायत' के अनुसार यह पर्याप्त नहीं है, और यदि वह तीन सीमाओं का उल्लेख करता है, तो यह पर्याप्त है। यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

ہیں کہ یہی دعویٰ صحیح ہے اور گواہی مقبول ہے لیکن جس کے واسطے فقط لم۱۸ اور امام محمدؒ کے اطلاق سے بھی یہی معلوم ہوتا ہے فخرالاسلام علی بزدوی نے فرمایا کہ جب مسئلہ میں اختلاف ہوا تو قاضی کو چاہئے کہ مدعی کو بیان قیمت کی تکلیف دے اگر وہ بیان نہ کر سکا تو بھی اس کے دعویٰ کی سماعت کرے اور یہ اس واسطے کہ کبھی آدمی اپنے مال کی قیمت نہیں جانتا ہے پس اگر اس کو بیان قیمت کی تکلیف لازم کی جائے تو ضرر دینا ہوگا اور اپنے حق کو نہیں پہنچ سکتا ہے اور جب بیان قیمت مدعی کے ذمہ سے ساقط ہوا تو گواہوں سے بدرجہ اولیٰ ساقط ہوگا اگر دعویٰ عقار میں ہو مثلاً دار ہو تو جس شہر میں وہ دار واقع ہے اس کا بیان کرنا ضروری ہے پھر محلہ کو بیان کرے پھر کوچہ کو بیان کرے پہلے عام سے شروع کرے یعنی شہر سے پھر خاص کی طرف یعنی محلہ وغیرہ کی طرف آئے اور بعضوں کے نزدیک خاص سے عام کی طرف جائے اور عامہ اہل علم کے نزدیک اس کو اختیار ہے جس طرح چاہے ذکر کرے لیکن اس کے بعد حدود کا ذکر کرنا ضروری ہے اور یہ ذکر کرے کہ فلاں کے دار سے ملا ہے اور نہ ذکر کرے کہ فلاں کا دار ہے کیونکہ اس سے فلاں کا دار بھی دعویٰ میں شامل ہو جائے گا کیونکہ حد اپنی محدود میں داخل ہوتی ہے اور ہمارے نزدیک دونوں یکساں ہیں پس اگر اس نے دو حدیں ذکر کر دیں تو ظاہر الروایت کے موافق کافی نہیں ہے اور اگر تین ہی حدیں ذکر کر دیں تو کافی ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (Page 149) Kitab Adab al-Qazi (Book of Judicial Etiquette)

...not be. And if the patient is either the plaintiff or the defendant, then visiting them (for inquiry of health) is not appropriate; this is written in *Tatar-khaniyah*. A judge (Qazi) should not be ill-tempered, hard-hearted, oppressive, or quarrelsome. People should have confidence in his chastity, capability, wisdom, and his being a scholar of Hadith and Fiqh (jurisprudence). It is necessary that he be firm and strict in Sharia matters, but without using foul language. He should be gentle with people, but not to the point of weakness, as mentioned in *Al-Nihayah*. He should emphasize kindness towards his attendants/constables; this is written in *Bazaziyah*.

Situations in which it is Disliked (Makrooh) for a Judge to Give a Verdict

It is mentioned in *Nababich* that giving a verdict in a state of anger is disliked (makrooh). Similarly, it is disliked when he is drowsy, or in a state of hunger or thirst. This ruling of dislike applies when the legal basis for judgment (jahat-e-qaza)[1] is not clear; if the matter is plain and obvious, then it is not disliked. Our teachers have said that on the day a judge is to hold court for trials, he should not observe a voluntary (nafl) fast; this is written in *Tatar-khaniyah*. Furthermore, he should not give a verdict in a state where his heart is inclined toward excessive joy, or if he has a need for sexual intercourse, or is distressed by extreme heat or cold, or feels the urge to relieve himself (mudafa'at[2]); this is written in *Nahr al-Faiq*. He should not sit for judgment in a state where he is mentally distressed or feeling heavy after a meal. If he is overcome by grief, anger, or drowsiness, he should stop until the condition subsides, and only then issue a ruling. In any case, he should sit for judgment only when his temperament is balanced and moderate. He should keep his eyes, ears, understanding, and heart focused on the litigants. He should not rush in deciding their rights, nor should he intimidate them, for fear can paralyze a person's intellect, as stated in *Al-Kafi*.

He should come out wearing fine attire; this is written in *Zahiriyah*. He may give a verdict while leaning on a cushion or sitting cross-legged; this is written in *Bazaziyah*. However, giving a ruling while sitting continuously cross-legged is more appropriate for the dignity of the judicial office (shan-e-qaza); this is written in *Tabyin*. He should not sit for so long as to cause self-admiration/arrogance in himself; rather, he should sit in the morning and evening, or as long as he can sit happily. The same rule applies to the jurist (faqih) and the mufti; this is written in *Al-Muhit*. If the judge is young, he

should sit in the judicial assembly after fulfilling his marital needs with his wife; this is written in *Sirajiyah*. He should not give a verdict while walking or riding. The same ruling is reported from the scholars regarding the Mufti, that he should not issue a fatwa while walking; rather, he should issue it after sitting and attaining composure. Some have said that if the issue is clear, there is no harm in giving a fatwa while traveling; this is written in *Al-Muhit*. It is stated in *Uyun* that if the judge's brother or cousin presents a case, he should not decide between them immediately; instead, he should delay them slightly, as they might reconcile with each other. It is written in *Kubra* that this rule is not specific to relatives; even with strangers, the same should be practiced, as mentioned in *Al-Tatar-khaniyah*.

Chapter: 9 Regarding the Judge's Allowance, Invitations, Gifts, etc.

If the judge is needy and poor, it is preferable (awla) that he takes his sustenance from the public treasury (Bayt al-Mal); indeed, it is obligatory (fard) for him to take it. If he is wealthy, there is a difference of opinion; the preferred view is that he should not take from the Bayt al-Mal; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. He shall take from the treasury of the same city where he judges, because he decides for the people of that area; this is written in *Atabiyah*. Just as a judge is provided from the treasury according to his needs.

---

1. *Note on "Jahat-e-Qaza":* This refers to matters through which a judgment is to be given that are not clear but require deep thought, reflection, and deliberation.
2. *Note on "Mudafa'at":* This refers to the urge to urinate or defecate.

फ़तवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (149) किताब अदब अल-क़ाज़ी

न हो, और यदि वह रोगी वादी या प्रतिवादी में से हो तो उसकी बीमारपुर्सी (عیادت) नहीं करनी चाहिए, यह तातारखानिआ में लिखा है। और क़ाज़ी को बुरे स्वभाव वाला, कठोर हृदय, अत्याचारी या लड़ाकू नहीं होना चाहिए। लोगों को उसके पवित्र चरित्र (इफ़्फ़त), योग्यता, बुद्धिमानी और हदीस व फ़िक़ह का ज्ञाता होने पर भरोसा होना चाहिए। और चाहिए कि वह शरई मामलों में सख़्त और दृढ़ हो, लेकिन अपशब्दों के साथ नहीं। लोगों के साथ नरमी बरते, लेकिन कमज़ोरी के साथ नहीं, जैसा कि 'निहाया' में उल्लेखित है। उसे अपने प्यादों (सिपाहियों) को दयालुता बरतने की ताकीद करनी चाहिए, यह 'बज़ाज़िया' में लिखा है।

किन स्थितियों में क़ाज़ी का फ़ैसला करना मकरूह (नापसंद) है?

'नबाबी' में है कि क्रोध की स्थिति में फ़ैसला करना मकरूह है। इसी तरह ऐसी स्थिति में जब वह ऊँघ रहा हो या भूख-प्यास की स्थिति में हो, तो भी मकरूह है। कराहत (नापसंदगी) का यह हुक्म उस समय है जब फ़ैसले का आधार (जहत-ए-क़ज़ा)[1] स्पष्ट न हो; यदि विषय साफ़ और स्पष्ट हो, तो मकरूह नहीं है। हमारे उलेमा ने फरमाया है कि जिस दिन मुक़दमों के फ़ैसले के लिए कचहरी लगानी हो, उस दिन उसे नफ़्ल रोज़ा नहीं रखना चाहिए, यह 'तातारखानिआ' में लिखा है। और ऐसी स्थिति में जब उसका मन अत्यधिक खुशी की ओर हो, या उसे संभोग की आवश्यकता हो, या वह भीषण गर्मी या सर्दी से परेशान हो, या उसे शौच आदि[2] (मुदाफ़अत) की तलब हो, तो उसे फ़ैसला नहीं करना चाहिए, यह 'नहरुल फ़ाइक' में लिखा है। ऐसी स्थिति में जब वह मानसिक रूप से परेशान (दिल तंग) हो या भोजन से भारीपन महसूस कर रहा हो, तो उसे फ़ैसला करने के लिए नहीं बैठना चाहिए। यदि उसे शोक, क्रोध या ऊँघ आ रही हो, तो रुक जाए यहाँ तक कि वह स्थिति समाप्त हो जाए, तब हुक्म दे। हर हाल में फ़ैसला करने के लिए उसी समय बैठे जब उसका मिज़ाज संतुलित (एतदाल पर) हो। वह अपनी आँख, कान, समझ और हृदय को मुक़दमे के पक्षकारों की ओर केंद्रित रखे, उनके हक़ में जल्दबाज़ी न करे और न ही उन्हें डराए, क्योंकि डर से मनुष्य की बुद्धि कुंठित हो जाती है, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में उल्लेखित है।

उसे अच्छे कपड़े पहनकर बाहर आना चाहिए, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। वह तकिया लगाकर या पालथी मारकर (चार ज़ानू) बैठकर फ़ैसला करे, यह 'बज़ाज़िया' में लिखा है। लेकिन पालथी मारकर फ़ैसला सुनाना न्याय के पद (शान-ए-क़ज़ा) के सम्मान के अनुकूल है, यह 'तबीन' में लिखा है। उसे

बहुत देर तक बैठकर स्वयं को आश्चर्य/अहंकार (तअज्जुब) में नहीं डालना चाहिए, बल्कि सुबह और शाम या जब तक वह प्रसन्नतापूर्वक बैठ सके, बैठना चाहिए। यही हुक्म फ़क़ीह और मुफ़्ती के लिए भी है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि क़ाज़ी युवा है, तो उसे अपनी पत्नी के साथ अपनी आवश्यकता पूरी करने के बाद न्याय की सभा (मजलिस-ए-क़ज़ा) में बैठना चाहिए, यह 'सिराजिया' में लिखा है। चलते समय या सवारी करते समय फ़ैसला न करे। यही हुक्म मुफ़्ती के मामले में भी उलेमा से वर्णित है कि चलते समय फ़तवा न दे, बल्कि किसी स्थान पर बैठकर स्थिरता होने पर फ़तवा दे। कुछ लोगों ने कहा है कि यदि मसला (समस्या) स्पष्ट हो तो रास्ते में फ़तवा देने में कोई बुराई नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'उयून' में है कि यदि क़ाज़ी के भाई या चचेरे भाई मुक़दमा पेश करें, तो उनके बीच तुरंत फ़ैसला न करे, बल्कि उन्हें थोड़ा टाले, शायद वे आपस में सुलह कर लें। 'कुबरा' में लिखा है कि यह हुक्म केवल रिश्तेदारों के लिए ही नहीं है, बल्कि अजनबियों के साथ भी ऐसा ही व्यवहार करना चाहिए, जैसा कि 'तातारखानिआ' में है।

अध्याय: 9 क़ाज़ी के वेतन, निमंत्रण और उपहार आदि के वर्णन में

यदि क़ाज़ी ज़रूरतमंद और निर्धन हो, तो बेहतर है कि वह अपनी आजीविका 'बैतुल माल' (राजकोष) से ले, बल्कि उसके लिए यह लेना अनिवार्य (फ़र्ज़) है। यदि वह धनी है, तो इसमें मतभेद है। बेहतर यह है कि वह 'बैतुल माल' से न ले, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। वह उसी शहर के'बैतुल माल' से लेगा जहाँ वह न्याय करता है, क्योंकि वह वहीं के लोगों के लिए फ़ैसला करता है, यह 'अताबिया' में लिखा है। जिस प्रकार क़ाज़ी को पर्याप्त मात्रा में 'बैतुल माल' से दिया जाता है।

---

1. जुमला 'जहत-ए-क़ज़ा': अर्थात् वे मामले जिनके माध्यम से आदेश दिया जाना है, वे स्पष्ट न हों बल्कि ऐसे हों जिनमें सोच-विचार और चिंतन की आवश्यकता हो।
2. जुमला 'मुदाफ़अत': अर्थात् मूत्र और मल के विसर्जन की आवश्यकता होना।

نہ ہو اور اگر وہ مریض مدعی یا مدعاعلیہ سے ہو تو اس کی عیادت نہ چاہئے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور قاضی کو بدخو سخت دل جفا کار لڑاکا نہ ہونا چاہئے اور اس کی عفت اور صلاحیت اور دانش مندی و عالم حدیث وفقہ ہونے پر لوگوں کو اعتماد ہونا چاہئے اور چاہئے کہ امورات شرعیہ میں سخت و شدید ہو مگر نہ بد زبانی کے ساتھ اور لوگوں کے ساتھ نرمی کرے مگر نہ ضعف کے ساتھ کذا فی النہایۃ اور اپنے پیادوں کو مہربانی کی تاکید کرے یہ بزازیہ میں لکھا ہے۔

کن حالتوں میں قاضی کو فیصلہ کرنا مکروہ ہے

نبا بیچ میں ہے کہ حالت غضب میں اس کو فیصلہ کرنا مکروہ ہے اور بھی ایسی حالت میں کہ اونگھ میں ہو مکروہ ہے اور بھوک پیاس کی حالت میں بھی مکروہ ہے اور یہ حکم کراہت اس وقت ہے کہ جہت قضا واضح نہ ہو اور اگر صاف اور واضح ہو تو مکروہ نہیں ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ جس روز فیصلے کے واسطے کچہری کرنا چاہئے اس روز نفل روزہ رکھنا اس کو نہ چاہئے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور ایسی حالت میں کہ اس کا دل کسی زیادہ خوشی کی طرف ہو یا جماع کی حاجت ہو یا سخت گرمی و سردی سے پریشان ہو یا مدافعت[1] کی طرف میلان ہو تو فیصلہ نہ کرے یہ نہر الفائق میں لکھا ہے اور ایسی حالت میں کہ دل تنگ یا کھانے سے گراں بار ہو فیصلے کے واسطے نہ بیٹھے اور اگر اس کو غم یا غصہ یا اونگھ لاحق ہو تو رک جائے حتیٰ کہ جب موقوف ہو جائے تو حکم دے بہر حال فیصلہ کے واسطے اس وقت بیٹھے جب مزاج اعتدال پر ہو اور اپنی چشم و گوش و فہم و قلب مقدمہ والوں کی جانب متوجہ رکھے اور جلدی ان کے حق میں نہ کرے اور نہ ان کو ڈرائے کیونکہ خوف سے آدمی کی مت کٹ جاتی ہے کذا فی الکافی اور

عمدہ پوشاک پہن کر باہر آئے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور تکیہ دے کر یا چار زانو بیٹھ کر فیصلہ کرے یہ بزازیہ میں لکھا ہے لیکن برابر چار زانو بیٹھ کر فیصلہ کا حکم دینا شان قضا کی تعظیم کے مناسب ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور نہ چاہئے کہ دیر تک بیٹھ کر اپنے نفس کو تعجب میں ڈالے بلکہ صبح و شام یا جتنے وقت تک خوشی سے بیٹھ سکے بیٹھے اور یہی حکم فقیہ اور مفتی کو ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر قاضی جوان عمر کا ہو تو چاہئے کہ اپنی اہلیہ سے اپنی حاجت فارغ ہو کر مجلس قضا میں بیٹھے یہ سراجیہ میں لکھا ہے چلتے وقت یا سواری کی حالت میں فیصلہ نہ کرے اور یہی حکم مفتی کے باب میں بھی مشائخ سے منقول ہے کہ چلتے وقت فتویٰ نہ دے بلکہ کسی جگہ بیٹھ کر جب قرار پائے تو فتویٰ دے اور بعضوں نے کہا کہ اگر مسئلہ واضح ہو تو راستہ میں فتویٰ دینے میں ڈر نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور عیون میں ہے کہ اگر قاضی کے بھائی یا چچا زاد بھائی اس کے پاس مقدمہ پیش کریں تو ان کے درمیان جلد فیصلہ نہ کرے بلکہ تھوڑا ان کو ٹالے شاید باہم صلح کرلیں اور کبریٰ میں لکھا ہے کہ یہ حکم رشتہ داروں میں خاص نہیں ہے بلکہ اجنبیوں میں بھی ایسا ہی چاہئے کذا فی التاتارخانیہ۔

باب : ۹ قاضی کے روزینہ اور دعوت اور ہدیہ وغیرہ کے بیان میں

اگر قاضی محتاج فقیر ہو تو اولیٰ ہے کہ اپنا رزق بیت المال میں سے لے بلکہ اس پر لینا فرض ہے اور اگر غنی ہو تو اس میں اختلاف ہے اولیٰ یہ ہے کہ بیت المال سے نہ لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اسی شہر کے بیت المال سے لے گا جہاں فیصلہ کرتا ہے کیونکہ وہیں کے لوگوں کے واسطے فیصلہ کرتا ہے یہ عتابیہ میں لکھا ہے جس طرح قاضی کے واسطے بقدر کفایت بیت المال سے دیا جاتا ہے۔

۱۔ قولہ جہت قضا ..... یعنی وہ امورات کہ جن کے ذریعہ سے حکم دیا جائے صاف صاف نہ ہوں بلکہ ایسے ہوں کہ جن میں غور و فکر تامل کی ضرورت پڑے۔ ۲۔ قولہ مدافعت پیشاب و پاخانہ کی حاجت ہو۔

Fatawa Alamgiri..... Volume 5 | 140 | Book of the Etiquette of the Judge

Similarly, the care for his family, assistants, and the deceased (under his jurisdiction) shall be provided by the Bait-ul-Mal (State Treasury). Regarding the provision for holidays, nothing has been narrated from Imam Muhammad. Later scholars have differed on this, and the correct view is that the provision for those days will also be granted, as written in Tatar-khaniya. If a judge takes something from the Bait-ul-Mal, he is not considered a laborer for wages, but rather someone working for the sake of Allah. The same ruling applies to jurists, scholars, and those teachers who teach the Quran. It is narrated that when Abu Bakr (may Allah be pleased with him) became Caliph, he took his sustenance from the Bait-ul-Mal. Similar narrations exist regarding Umar and Ali (may Allah be pleased with them). Since Uthman (may Allah be pleased with him) was wealthy and affluent, he did not take anything; this is written in al-Khulasa. The Imam (leader) should ensure ample provision for the judge and his family so that he does not covet people's wealth. It is narrated that when the Messenger of Allah (peace be upon him) appointed Attab bin Asaid as the governor of Mecca, he used to give him four hundred dirhams annually. It is also narrated that the companions fixed a similar amount for Abu Bakr (may Allah be pleased with him). Another narration states that for Ali (may Allah be pleased with him), a bowl of tharid (broth with bread) was provided daily from the Bait-ul-Mal, and it is written in Bada'i that he was allocated five hundred dirhams monthly.

Tradition narrated from Ibrahim to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) ☆

If the judge deems it appropriate to charge the litigants for the fees of his scribe (muharrir) and divider (qassam), he may do so. If he considers it appropriate to pay from the Bait-ul-Mal and there is capacity, that is also possible. Likewise, regarding the paper on which the plaintiff's claim and witnesses' testimonies are written, if it is appropriate to charge the plaintiff, he may do so; otherwise, it can be covered by the Bait-ul-Mal if funds are available. In Nawazir, it is narrated from Ibrahim: "I heard Imam Abu Yusuf being asked: if a judge took thirty dirhams for the scribe and paper expenses, then gave twenty dirhams to the scribe and ten dirhams to a person standing with him, and charged the plaintiff for the cost of the registry and paper, is this permissible?" He replied, "Expending it in any way other than the specific items mentioned is not good in my view." This is recorded in Tatar-khaniya. Let it be clear that a 'hadiyah' (gift) is wealth given without any condition, while 'rishwat' (bribe) is wealth given on the condition of providing assistance; this is written in Khizana al-

Muftin. Furthermore, a judge should not accept gifts except from his mahram (close blood) relatives or from someone with whom a custom of exchanging gifts existed before he became a judge. Even then, this is only if the close relative or the gift-giving friend does not have a pending case. In summary, a judge's gifts are of several types: First, from a person who has a pending case; such a gift cannot be accepted, whether or not there was a custom of gift-giving before his appointment, and whether or not there is a relationship. Second, from a person who does not have a case; there are two scenarios: either a custom of gift-giving existed before his appointment due to kinship or friendship, or it did not. If it did not exist, he cannot accept it. If there was a prior custom and the person sent the same amount as before, he may accept it. However, if the person increased the amount, he should not accept the excess. Fakhr al-Islam al-Bazdawi stated that if the sender's wealth has also increased in proportion to the increase in the gift, then there is no harm in accepting it. If a judge has accepted a gift he should not have, scholars have differed; some said he should put it in the Bait-ul-Mal, while the majority of scholars believe that if he knows the givers, he should return it to them. A similar indication is found in Siyar al-Kabir, as mentioned in al-Nihaya.

The same ruling applies to any wealth that should not have been taken, as stated in al-Khulasa. If he does not know the giver, or knows them but due to distance...

---

1 Meaning, whoever dies at his place, for their burial and shroud. 2 Muharrir - a writer; Qassam - a divider, i.e., one who has expertise and involvement in distributing shares.

इसी तरह उसके आश्रितों, सहायकों और मृतकों की देखभाल भी बैत-उल-माल (राजकोष) से होगी। और छुट्टियों के दिन की आजीविका के बारे में इमाम मुहम्मद से कुछ भी वर्णित नहीं है। बाद के विद्वानों में इस पर मतभेद है, और सही बात यह है कि उस दिन की आजीविका भी मिलेगी, जैसा कि तातार-खानिया में लिखा है। अगर काज़ी ने बैत-उल-माल से कुछ लिया, तो वह मजदूरी पर काम करने वाला नहीं माना जाएगा, बल्कि वह अल्लाह के लिए काम करता है। यही हुक्म फुकहा (कानूनविद), विद्वानों और उन शिक्षकों के लिए भी है जो कुरान पढ़ाते हैं। रिवायत है कि जब हज़रत अबू बक्र (रज़ि.) खलीफा बने, तो वे अपनी आजीविका बैत-उल-माल से लेते थे। इसी तरह हज़रत उमर (रज़ि.) और हज़रत अली (रज़ि.) से भी वर्णित है। हज़रत उस्मान (रज़ि.) चूंकि धनी और संपन्न थे, इसलिए वे कुछ नहीं लेते थे। यह 'खुलासा' में लिखा है। इमाम को चाहिए कि वह काज़ी और उसके परिवार के लिए उदारतापूर्वक जीविका प्रदान करे ताकि वह लोगों के धन का लालच न करे। रिवायत है कि जब रसूलुल्लाह (सल्ल.) ने अत्ताब बिन असैद को मक्का का गवर्नर नियुक्त किया, तो उन्हें सालाना चार सौ दिरहम दिया करते थे। एक और रिवायत है कि सहाबा ने हज़रत अबू बक्र (रज़ि.) के लिए भी इतनी ही राशि तय की थी। एक अन्य रिवायत के अनुसार हज़रत अली (रज़ि.) के लिए बैत-उल-माल से रोजाना एक प्याला सरीद (शोरबा और रोटी) मिलता था, और बदाइ में लिखा है कि हज़रत अली (रज़ि.) के लिए पांच सौ दिरहम मासिक तय था।

इब्राहीम से इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से वर्णित रिवायत ☆

और अगर काज़ी की राय में काज़ी के क्लर्क(मुहर्रिर) और विभाजक (कस्साम) का वेतन मुक़दमेबाज़ों पर डालना उचित लगे, तो वह ऐसा कर सकता है। और अगर बैत-उल-माल से देना उचित समझे और उसमें गुंजाइश हो, तो यह भी हो सकता है। इसी तरह वह कागज़ जिस पर वादी का दावा और गवाहों की गवाही लिखी जाती है, अगर वादी से उसका पैसा लेना उचित हो तो ले ले, वर्ना बैत-उल-माल से भी गुंजाइश होने की स्थिति में दिया जा सकता है। 'नवाज़िल' में इब्राहीम से वर्णित है कि मैंने इमाम अबू यूसुफ़ से सुना कि किसी ने उनसे पूछा कि अगर काज़ी ने लिपिक और कागज़ के खर्च के लिए तीस दिरहम लिए, फिर बीस दिरहम लिपिक को दिए और दस दिरहम उस व्यक्ति को दिए जो उसके साथ खड़ा होता है, और रजिस्टर और कागज़ की कीमत वादी पर डाल दी, तो क्या ऐसा हो सकता है? उन्होंने फरमाया कि जिस तरह उसने नाम दर नाम बताए हैं, उसके अलावा किसी और तरीके से खर्च करना मेरे नज़दीक अच्छा नहीं है। यह तातार-खानिया में लिखा है।

स्पष्ट हो कि 'हदियह' (उपहार) वह धन है जो दिया जाए और उसमें कोई शर्त न हो, और 'रिश्वत' वह धन है जो सहायता की शर्त पर दिया जाए। यह खज़ाना अल-मुफ़्तीन में लिखा है। फिर काज़ी उपहार स्वीकार न करे सिवाय अपने महरम रिश्तेदारों (जिनसे शादी हराम है) से या ऐसे व्यक्ति से जिससे काज़ी बनने से पहले से उपहारों का लेन-देन चल रहा हो। और यह भी उस स्थिति में है जब उस करीबी रिश्तेदार या उपहार देने वाले दोस्त का कोई मुक़दमा न हो। संक्षेप में यह कि काज़ी को मिलने वाले उपहार कई तरह के होते हैं। एक उस व्यक्ति की तरफ से जिसका मुक़दमा चल रहा हो; ऐसा उपहार स्वीकार नहीं किया जा सकता, चाहे काज़ी बनने से पहले उपहारों की रस्म हो या न हो, और चाहे वह रिश्तेदार हो या न हो। दूसरा उस व्यक्ति की तरफ से जिसका मुक़दमा नहीं है; इसमें भी दो स्थितियाँ हैं: या तो काज़ी बनने से पहले उपहार की रस्म रिश्तेदारी या दोस्ती की वजह से थी या नहीं थी। अगर नहीं थी, तो वह इसे स्वीकार नहीं कर सकता। और अगर पहले से रस्म थी और अब भी उसने उतना ही भेजा जितना पहले भेजता था, तो स्वीकार कर ले। और अगर उसने अब बढ़ोतरी की, तो उस बढ़ोतरी को स्वीकार न करे। फखरुल इस्लाम बज़्दवी ने कहा कि अगर भेजने वाले की संपत्ति भी उसी अनुपात में बढ़ गई है जिस अनुपात में उसने बढ़ोतरी की है, तो उसे स्वीकार करने में कोई डर नहीं है। फिर अगर काज़ी ने ऐसा उपहार ले लिया जिसे नहीं लेना चाहिए था, तो आलिमों में मतभेद है। कुछ ने कहा कि उसे बैत-उल-माल में जमा कर दे, और आम आलिमों के अनुसार अगर वह उपहार देने वालों को पहचानता है, तो उन्हें वापस कर दे। सैर-ए-कबीर में भी इसी तरह का इशारा है, जैसा कि निहाया में है।

हर उस धन का यही हुक्म है जिसे नहीं लेना चाहिए था, जैसा कि खुलासा में है। अगर वह उपहार देने वाले को नहीं पहचानता या पहचानता है लेकिन दूरी की वजह से...

---

1 यानी जो कोई उसके पास मर जाए उसके कफन-दफन का। 2 मुहर्रिर - लिखने वाला; कस्साम - बँटवारा करने वाला यानी जिसे हिस्सा बाँटने में निपुणता हो।

ہے اسی طرح اس کے عیال اور اعوان ومیت کی بھی خبر گیری بیت المال سے ہو گی اور تعطیل کے روز روزی کے باب میں امام محمدؒ سے منقول نہیں ہے اور متاخرین نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ اس دن کی روزی بھی ملے گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر قاضی نے بیت المال سے کچھ لیا تو اجرت پر کام کرنے والا نہ ہو گا بلکہ اللہ کے واسطے کام کرتا ہے اور یہی حکم فقہا اور علماء اور ان معلموں کا ہے جو قرآن پڑھاتے ہیں اور روایت ہے کہ ابوبکرؓ جب خلیفہ ہوئے تو اپنی روزی بیت المال سے لیتے تھے اور ایسے ہی عمرؓ اور علیؓ سے مروی ہے اور عثمانؓ چونکہ غنی اور صاحب ثروت تھے اس واسطے کچھ نہیں لیتے تھے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور امام کو چاہئے کہ قاضی اور اس کے عیال پر رزق کی وسعت رکھے تاکہ وہ لوگوں کے مال میں طمع نہ کرے اور روایت ہے کہ جب رسول اللہ ﷺ نے عتاب بن اسید کو مکہ کا والی کیا تو ان کو چار سو درہم سالانہ دیا کرتے تھے اور بھی روایت ہے کہ صحابہ نے حضرت ابوبکرؓ کے واسطے بھی اسی قدر مقرر کیا تھا اور روایت میں ہے کہ حضرت علیؓ کے واسطے ایک کانسہ ثرید ہر روز بیت المال میں سے تھا اور بھی روایت ہے کہ حضرت علیؓ کے واسطے پانچ سو درہم ماہواری تھا یہ بدائع میں لکھا ہے۔

ابراہیم سے امام ابو یوسف رحمہ اللہ سے مروی روایت ☆

اور قاضی کے محرّر اور قسام کی اجرت کو اگر قاضی کی رائے میں مقدمہ والوں پر ڈالنا مصلحت معلوم ہو تو ایسا کرے اور اگر بیت المال سے دینا مناسب جانے اور اس میں گنجائش ہو تو یہ بھی ہو سکتا ہے اور علیٰ ہذا القیاس وہ کاغذ جس میں مدعی کا دعویٰ اور گواہوں کی گواہی لکھتا ہے

اگر مدعی سے لینا مناسب ہو تو لے اور نہ بیت المال سے بھی درصورت گنجائش ہو سکتا ہے اور نواز ل میں ابراہیم سے روایت ہے کہ میں نے امام ابو یوسفؒ سے سنا کہ ان سے کسی نے دریافت کیا کہ اگر قاضی نے تیس درہم کا تب اور کاغذ کے صرف میں لئے پھر بیس درہم کاتب کو دیئے اور دس درہم ایک شخص کو جو اس کے ساتھ کھڑا ہوتا ہے دیئے اور صحیفہ و کاغذ کے دام مدعی پر ڈالے تو ایسا ہو سکتا ہے انہوں نے فرمایا کہ جس طور پر اس نے نام بنام لئے ہیں اس کے سوا دوسرے طور پر صرف کرنا میرے نزدیک اچھا نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے واضح ہو کہ ہدیہ وہ مال ہے جو دیا جائے اور اس میں کچھ شرط نہ ہو اور رشوت وہ مال ہے جو بشرط اعانت دیا جائے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے پھر قاضی ہدیہ نہ قبول کرے مگر اپنے ذی رحم محرم سے یا ایسے شخص سے جس سے قاضی ہونے سے پہلے سے عادت جاری ہے اور یہ بھی اس صورت میں ہے کہ جب رشتہ دار قریب یا ہدیہ دینے والے دوست کا مقدمہ نہ ہو اور حاصل یہ ہے کہ قاضی کا ہدیہ چند طرح کا ہوتا ہے ایک اس شخص کی طرف سے جس کا مقدمہ ہے تو ایسے ہدیہ کو قبول نہیں کر سکتا ہے خواہ قاضی ہونے سے پہلے اس سے رسم ہدیہ جاری تھی یا نہ تھی اور خواہ اس سے قرابت ہو یا نہ ہو اور ایک ایسے شخص کی طرف سے جس کا مقدمہ نہیں ہے اور اس کی بھی دو صورتیں ہیں یا تو قاضی ہونے سے پہلے اس سے ہدیہ کی رسم قرابت یا دوستی کی وجہ سے جاری تھی یا نہ تھی اگر نہ تھی تو اس کو قبول نہیں کر سکتا ہے اور پہلے سے رسم تھی اور اب بھی اس نے اسی قدر بھیجا جس قدر پہلے بھیجتا تھا تو قبول کرے اور اگر اس نے اب زیادتی کی تو زیادتی کو قبول نہ کرے اور فخر الاسلام بزدوی نے کہا کہ اگر بھیجنے والے کا مال بھی اسی قدر بڑھ گیا ہے جس حساب سے اس نے زیادتی کی ہے تو اس کے قبول کرنے میں کچھ ڈر نہیں ہے پھر اگر قاضی نے ایسا ہدیہ لے لیا جس کا لینا نہ چاہئے تھا تو مشائخ نے اختلاف کیا بعضوں نے کہا کہ اس کو بیت المال میں رکھے اور عامہ مشائخ کے نزدیک

اگر صاحبان ہدیہ کو پہچانتا ہے تو ان کو واپس کر دے اور سیر کبیر میں بھی اسی طرح اشارہ ہے کذا فی النہایہ۔

یہی ہر مال کا حکم ہے کہ جس کا لینا نہ چاہئے تھا کذا فی الخلاصہ اگر صاحب ہدیہ کو نہیں پہچانتا ہے یا پہچانتا ہے مگر بسبب دوری

---

1 یعنی جو کوئی اس کے یہاں مر جائے اس کی گور و کفن کی۔ 2 محرّر لکھنے والا قسام بٹوارہ کرنے والا یعنی جس کو حصہ بانٹ میں مداخلت و مہارت ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 131 | Kitab Adab al-Qadi (The Etiquette of the Judge)

If it is difficult to return a gift, it should be placed in the Bait-ul-Maal (Public Treasury), and at that time, the rules of 'Luqta' (found property) shall apply to it (as stated in al-Nihayah). If returning the gift causes grief to the giver, the Qazi (Judge) should accept it but pay its equivalent value (as stated in al-Khulasah). A Qazi may accept a gift from the superior who appointed him, but if the superior has a case pending before him, he should only accept it after the judgment (as stated in al-Itabiyah). If someone sends something to a preacher (Wa'iz), he may accept it. It is permissible for an Imam or a Mufti to accept gifts and specific invitations. Imam Muhammad has written that there is no harm in a Qazi accepting a general invitation, but he should avoid private invitations. A "private invitation" is one prepared specifically because the judge is coming. There are detailed rulings regarding invitations from relatives and strangers. If a person did not invite the judge before his appointment but started doing so after, it should not be accepted. Similarly, if someone used to invite him once a month and now does so weekly, or has significantly increased the variety of food, it should not be accepted unless that person's wealth has increased proportionately. All these rules apply when there is no pending lawsuit. If a case is ongoing, no invitation should be accepted from either party. A Qazi should not attend invitations involving 'Bid'ah' (religious innovation), but he may attend Sunnah invitations like Walima or circumcision feasts without suspicion.

Additional Forms of Bribery ☆

It should be noted that the rules of bribery are related to this. Bribery is of several kinds: 1. When someone sends something out of friendship and affection; this is considered a gift (Hadiya) and is permissible (Halal) for both the giver and the receiver. 2. When someone gives wealth because they were threatened or fear for their life or property from an oppressor or ruler. Such a bribe is prohibited (Haram) for the receiver, and they will be subject to the punishment of hellfire. However, according to most scholars, it is permissible for the giver as they are saving their life or property. 3. Giving wealth to someone to mediate or help in a matter with the ruler. This has two scenarios: If the purpose is prohibited, then both giving and receiving are forbidden. If the purpose is permissible but the payment is conditional on assistance, receiving is not allowed, though there is some disagreement about giving. A legal way (Hila) suggested to make this permissible is to hire the person as a worker or employee for a specific duration in exchange for that amount.

1. Luqta: Property found lying around. 2. Muhdi: The gift-giver. Muhda Ilayh: The recipient of the gift.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 | 131 | किताब अदब-उल-क़ाज़ी (न्यायाधीश के शिष्टाचार)

यदि उपहार (हदिया) वापस करना कठिन हो, तो उसे बैत-उल-माल (सरकारी खजाना) में रख देना चाहिए, और उस समय उस पर 'लक़ता' (पड़ी हुई वस्तु) के नियम लागू होंगे। यदि उपहार वापस करने से देने वाले को दुख हो, तो क़ाज़ी उसे स्वीकार कर ले लेकिन उसकी क़ीमत उसे चुका दे। क़ाज़ी अपने उस अधिकारी से उपहार ले सकता है जिसने उसे नियुक्त किया है, लेकिन यदि उसका कोई मामला क़ाज़ी के पास लंबित हो, तो फ़ैसला सुनाने के बाद ही स्वीकार करे। किसी उपदेशक (वाइज़) को भेजा गया उपहार उसके लिए वैध है। इमाम और मुफ़्ती के लिए उपहार और विशेष आमंत्रण स्वीकार करना जायज़ है। इमाम मुहम्मद के अनुसार, सामान्य दावत में क़ाज़ी के शामिल होने में कोई बुराई नहीं है, लेकिन उसे विशेष दावत से बचना चाहिए। "विशेष दावत" वह है जो विशेष रूप से क़ाज़ी के लिए तैयार की गई हो। क़रीबी रिश्तेदारों और अजनबियों के आमंत्रणों पर विभिन्न राय हैं। यदि कोई व्यक्ति क़ाज़ी बनने से पहले दावत नहीं देता था और अब देने लगा है, तो इसे स्वीकार नहीं करना चाहिए। इसी प्रकार, यदि पहले मासिक दावत देता था और अब साप्ताहिक देने लगा है या व्यंजनों में वृद्धि कर दी है, तो इसे स्वीकार न करें, सिवाय उस स्थिति के जब उसकी अपनी संपत्ति में भी उतनी ही वृद्धि हुई हो। ये सभी नियम तब लागू होते हैं जब कोई मुक़दमा न चल रहा हो। यदि मुक़दमा हो, तो किसी की दावत स्वीकार न की जाए। नवाचार (बिदअत) वाली दावतों में क़ाज़ी को नहीं जाना चाहिए, लेकिन सुन्नत के अनुसार दावतों (जैसे वलीमा, खतना) में जाने में कोई हर्ज नहीं है।

रिश्वत के कुछ और रूप ☆

रिश्वत के नियम भी उपहार से जुड़े हुए हैं। रिश्वत कई प्रकार की होती है: 1. यदि कोई व्यक्ति मित्रता और प्रेम में कुछ भेजता है, तो वह उपहार है और दोनों के लिए हलाल (वैध) है। 2. यदि कोई व्यक्ति जुल्म से बचने या अपनी जान-माल के डर से किसी को कुछ देता है, तो लेने वाले के लिए यह हराम (अवैध) है और वह नरक की आग का पात्र होगा। हालांकि, देने वाले के लिए विद्वानों के अनुसार यह जायज़ है क्योंकि वह अपनी सुरक्षा के लिए ऐसा कर रहा है। 3. किसी ऐसे व्यक्ति को धन देना जो शासक के पास सिफ़ारिश करे। यदि काम अवैध हो, तो लेना और देना दोनों हराम हैं। यदि काम वैध हो लेकिन मदद की शर्त पर पैसे दिए जाएं तो लेना जायज़ नहीं है। इसे वैध बनाने का एक तरीका (हीला) यह है कि उस व्यक्ति को एक निश्चित समय के लिए मज़दूर या कर्मचारी नियुक्त कर लिया जाए।

1. लक़ता: वह धन या संपत्ति जो रास्ते में पड़ी मिले। 2. महदी: उपहार देने वाला। महदी इलैह: जिसे उपहार दिया गया।

اگر ہدیہ واپس کرنا مشکل ہو تو اسے بیت المال (سرکاری خزانہ) میں جمع کروا دیا جائے، اس وقت اس پر لقطہ (گری پڑی چیز) کے احکام لاگو ہوں گے۔ اگر ہدیہ واپس کرنے سے دینے والے کو دکھ پہنچنے کا اندیشہ ہو، تو قاضی اسے قبول کر لے لیکن اس کی قیمت اسے ادا کر دے۔ قاضی اپنے اس افسر اعلیٰ سے ہدیہ لے سکتا ہے جس نے اسے مقرر کیا ہے، لیکن اگر اس کا کوئی مقدمہ قاضی کے پاس ہو، تو فیصلہ سنانے کے بعد ہی قبول کرے۔ کسی وعظ (تقریر کرنے والے) کو بھیجا گیا ہدیہ اس کے لیے حلال ہے۔ امام اور مفتی کے لیے ہدیہ اور خاص دعوت قبول کرنا جائز ہے۔ امام محمدؒ کے مطابق عام دعوت میں قاضی کی شرکت میں کوئی حرج نہیں، لیکن اسے خاص دعوت سے پرہیز کرنا چاہیے۔ "خاص دعوت" وہ ہے جو صرف قاضی کے لیے تیار کی گئی ہو، اگر قاضی نہ آتا تو وہ دعوت نہ ہوتی۔ قریبی رشتہ داروں اور اجنبیوں کی دعوتوں کے متعلق فقہا کی مختلف آراء ہیں۔ کچھ کے نزدیک محرم رشتہ داروں کی دعوت قبول کی جا سکتی ہے۔ اگر کوئی شخص قاضی بننے سے پہلے دعوت نہیں دیتا تھا اور اب دینے لگا ہے، تو ایسی دعوت قبول نہیں کرنی چاہیے۔ اسی طرح اگر پہلے ماہانہ دعوت دیتا تھا اور اب ہفتہ وار دینے لگا ہے یا کھانوں میں غیر معمولی اضافہ کر دیا ہے، تو اسے قبول نہ کیا جائے، سوائے اس صورت کے کہ اس کی اپنی دولت میں بھی اسی حساب سے اضافہ ہوا ہو۔ یہ تمام احکام تب ہیں جب کوئی مقدمہ نہ چل رہا ہو۔ اگر مقدمہ ہو تو کسی کی دعوت قبول نہ کی جائے۔ بدعت والی دعوتوں میں شرکت نہیں کرنی چاہیے، لیکن سنت کے مطابق دعوتوں (مثلاً ولیمہ، ختنہ) میں جانے میں کوئی حرج نہیں ہے۔

رشوت کی مزید چند صورتیں ☆

رشوت کے احکام بھی ہدیہ سے جڑے ہوئے ہیں۔ رشوت کی کئی قسمیں ہیں: ۱۔ اگر کوئی شخص محبت و دوستی کے طور پر کچھ بھیجے، تو وہ ہدیہ ہے اور دونوں کے لیے حلال ہے۔ ۲۔ اگر کوئی شخص ظلم سے بچنے یا اپنی جان و مال کے خوف سے کسی کو کچھ دے، تو لینے والے کے لیے یہ حرام ہے اور وہ جہنم کی آگ کا مستحق ہوگا۔ تاہم، دینے والے کے لیے مشائخ کے نزدیک یہ جائز ہے کیونکہ وہ اپنی جان و مال بچانے کے لیے ایسا کر رہا ہے۔ ۳۔ کسی ایسے شخص کو پیسے دینا جو حاکم وقت کے سامنے سفارش کرے یا کام نکلوائے۔ اگر کام ناجائز ہو تو لینا اور دینا دونوں حرام ہیں۔ اگر کام جائز ہو لیکن مدد کی شرط پر پیسے دیے جائیں تو لینا جائز نہیں، تاہم دینے کے بارے میں اختلاف ہے۔ اسے حلال کرنے کا ایک شرعی راستہ (حیلہ) یہ بتایا گیا ہے کہ اس شخص کو ایک مخصوص وقت کے لیے اجرت پر کام کرنے والا (مزدور) مقرر کر لیا جائے۔

۱۔ لقطہ: وہ مال جو راستے میں پڑا ہوا ملے۔ ۲۔ مہدی: ہدیہ دینے والا۔ مہدی الیہ: جسے ہدیہ دیا گیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 132 | Kitab Adab al-Qadi

...so that he may perform the task and become entitled to wages, and the employer has the choice to employ him in that specific task or in another. The scholars (Mashaikh) have stated that this legal stratagem (heela) will only be valid if the task is of a nature for which wages are permissible, as mentioned in *Al-Muhit*. If a duration is not fixed in the lease (ijara), it is not permissible; this is recorded in *Al-Khulasa*. Giving without this stratagem is considered unlawful (haram) by some and lawful (halal) by others, and the latter is more correct (as-sahh). This difference of opinion exists when the payment is made before the completion of the task. If it is done after the task is completed and salvation from injustice is attained, then giving for the giver and receiving for the receiver is lawful, and this is more correct as recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. The same is stated in *Fatawa Qadi Khan*.

The second scenario is when a specific valid condition for giving is not applied, but the intent is for the recipient to assist the giver with the Sultan. Regarding this also, there is a difference of opinion. Among the majority of scholars, it is not considered disliked (makruh). The disagreement arises if there was no prior custom of gift-giving between them for any reason. If such a custom previously existed and the person sent a gift according to that custom, and the recipient strove to complete the task properly, then this is a commendable act, as the reward for kindness is kindness itself. Another scenario is if someone sent a gift to the Sultan so that he might entrust him with a task such as a judgeship (qaza). In such a case, giving is not lawful for the giver, nor is receiving permissible for the receiver; this is recorded in *Al-Muhit*.

Chapter: 10 Regarding situations that constitute a ruling (hukm) and those that do not, and circumstances under which a judicial decree (qaza), after being validly issued, becomes void or remains valid.

The scholars have stated that when a judge (qadi) intends to issue a ruling, he should declare to the litigants (khasoom), "I shall issue a ruling between you." This is a precaution so that if any deficiency in his judgeship is established, the ruling may still be valid by virtue of both parties appointing him as an arbiter (hakam). If the qadi says, "It has been established before me that this person has such a right over this [matter]," Imam Abu Asim al-Amiri used to say that this would be considered a ruling from the qadi. This view was adopted by Shams al-A'imma al-Halwani and Sadr al-Shahid. It is mentioned in *Al-Khaniyah* that the fatwa is based on this. Qadi Shams al-Islam Mahmud al-Uzjandi used to say that it is necessary for the qadi to say, "I have

issued this decree (qaza)" or "I have given this ruling" or "I have enforced this decree upon you." Al-Natiqi mentioned similar instances in his *Waqiat*.

It is also written there that if a person claims a house (dar) that is in the possession of another, and the qadi says to the defendant (mudda-alayh), "I do not see your right in this house," this does not constitute a ruling. Sheikh al-Islam Zahir al-Din al-Marghinani also gave such fatwas and stated that if the uprightness (adalat) of witnesses was established regarding the right to a house and the qadi said to the defendant, "This house belongs to this claimant (muddai)," it would not be a ruling. He should say, "I have ruled this house for this claimant." The correct view is that saying "I have ruled" or "I have enforced the decree" is not a condition; rather, saying "It has been established before me" is sufficient for it to be a ruling. Similarly, saying "It has become manifest or correct before me" or "I have come to know" all constitute rulings.

If a qadi, after issuing a ruling in a case, says, "I have revoked my decision," or "A different opinion has become known to me," or "I have annulled my ruling," or "I have discovered the deception of the witnesses and wish to annul my ruling," such speech shall not be considered valid. The decree (qaza) will remain enforced in its place, provided the claim was valid, the testimony was straightforward, and the uprightness of the witnesses was established. It is mentioned in *Fatawa Nasafi* that a slave claimed his freedom and the slave...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 132 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

...ले ताकि वह उसका काम करे और मजदूरी (अजरत) का हकदार हो, और काम पर रखने वाला मुख्तार है कि उसे उस काम पर रखे या किसी और काम में लगाए। मशाईख ने कहा है कि यह हिला (तरीका) भी उसी वक्त सही होगा जब वह काम इस लायक हो जिस पर मजदूरी जायज होती है, जैसा कि अल-मुहीत में लिखा है। और अगर इजारा (किरायानामा) में मुद्दत तय न हो तो यह जायज नहीं है, यह खुलासामें लिखा है। इस हिला के बिना देना कुछ के नजदीक हलाल नहीं है और कुछ के नजदीक हलाल है, और यही सबसे सही (असह) बात है। यह इख्तिलाफ (मतभेद) उस वक्त है जब उसने काम के दुरुस्त होने से पहले दिया हो, और अगर काम दुरुस्त करने और जुल्म से नजात दिलाने के बाद ऐसा किया तो देने वाले को देना और लेने वाले को लेना हलाल है, और यही असह है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है और यही सही है। यह फ़तावा काज़ी खान में भी लिखा है।

दूसरी सूरत यह है कि जिसमें देने में यह शर्त सही न लगाई हो लेकिन मकसद यह हो कि वह सुल्तान के यहाँ मेरी मदद करे, और इस सूरत में भी इख्तिलाफ है। आम मशाईख के नजदीक यह मकरूह नहीं है। इख्तिलाफ उस वक्त है जब दोनों के बीच पहले से किसी वजह से उपहार (हदिया) देने का रिवाज न हो। अगर पहले से उनमें यह रिवाज हो और उसने रिवाज के मुताबिक भेजा और उस शख्स ने उसके काम को दुरुस्त करने की कोशिश की, तो यह अच्छी बात है क्योंकि अहसान का बदला अहसान है। एक सूरत यह है कि किसी ने सुल्तान को इस वास्ते भेजा कि वह उसे काज़ीगिरी (क़ज़ा) जैसा कोई काम सौंप दे, तो ऐसा देना न देने वाले को हलाल है और न लेने वाले के लिए जायज है, यह मुहीत में लिखा है।

अध्याय: 10 उन सूरतों के बयान में जो हुक्म (फैसला) होती हैं और जो नहीं होती हैं, और जिनसे सेहत के बाद क़ज़ा का हुक्म बातिल (अमान्य) हो जाता है और जिनसे बातिल नहीं होता है।

मशाईख ने फरमाया कि काज़ी को चाहिए कि जब वह फैसला (हुक्म) देना चाहे तो दोनों पक्षों (ख़ुसूम) से कहे कि मैं तुम्हारे बीच फैसला कर दूँ। यह एहतियात है ताकि अगर उसकी काज़ीगिरी में कोई कमी साबित हो, तो दोनों के उसे अपना पंच (हुक्म बनाने) मानने से वह फैसला वैध हो जाए। अगर काज़ी ने कहा कि "मेरे नजदीक साबित हुआ कि इस शख्स का इस पर इतना हक है", तो काज़ी इमाम अबू असीम आमरी कहते थे कि यह काज़ी की तरफ से हुक्म माना जाएगा, और शम्स

अल-अइम्मा हलवाई और सदर अल-शहीद ने इसी को अपनाया है। खानिया में है कि इसी पर फतवा है। काज़ी शम्सुल इस्लाम महमूद औजजंदी फरमाते थे कि जरूरी है कि काज़ी कहे कि "मैंने यह फैसला (हुक्म-ए-क़ज़ा) दिया" या "यह फैसला दिया" या "तुझ पर क़ज़ा नाफिज़ (लागू) की"। नातिकी ने भी अपने वाकयात में यही ज़िक्र किया है।

वहाँ यह भी लिखा है कि अगर किसी शख्स ने एक मकान (दार) का दावा किया जो दूसरे के कब्जे में है, और काज़ी ने मुद्दालह (प्रतिवादी) से कहा कि "मैं इस मकान में तेरा हक नहीं देखता हूँ", तो यह हुक्म नहीं है। शैखुल इस्लाम ज़हीरुल दीन मर्ग़ीनानी भी ऐसा ही फतवा देते थे और फरमाते थे कि अगर किसी मकान के हक में गवाहों की अदालत (विश्वसनीयता) जाहिर हुई और काज़ी ने मुद्दालह से कहा कि "यह मकान इस मुद्दई (वादी) का है", तो यह हुक्म नहीं होगा। उसे कहना चाहिए कि "मैंने इस मकान का फैसला इस मुद्दई के हक में किया"। सही बात यह है कि "मैंने हुक्म दिया" या "मैंने क़ज़ा नाफिज़ की" कहना शर्त नहीं है, बल्कि यह कहना कि "मेरे नजदीक साबित हुआ है" फैसला होने के लिए काफी है। इसी तरह यह कहना कि "मेरे नजदीक जाहिर या सही हुआ" या "मैंने जान लिया", ये सब हुक्म माने जाएंगे।

अगर काज़ी ने किसी मामले में फैसला देने के बाद कहा कि "मैंने अपने फैसले से रुजू (वापसी) कर लिया है" या "मेरी राय बदल गई है" या "मैंने अपना हुक्म बातिल कर दिया" या "मुझे गवाहों का झूठ मालूम हो गया और मैं अपना हुक्म बातिल करना चाहता हूँ", तो यह बात मोतबर (मान्य) नहीं होगी और फैसला लागू रहेगा, बशर्ते कि दावा सही हो, गवाही सीधी हो और गवाहों की अदालत (विश्वसनीयता) साबित हो चुकी हो। फ़तावा नसफी में है कि एक गुलाम ने अपनी आज़ादी का दावा किया और गुलाम...

لے تاکہ اس کا کام کرے اور اجرت کا مستحق ہو اور مزدور کرنے والا مختار ہے چاہے اس کو اس کام پر رکھے یا کسی اور کام میں لگائے اور مشائخ نے کہا کہ یہ حیلہ بھی اس وقت درست ہوگا کہ جب وہ کام اس لائق ہو کہ جس پر اجرت درست ہوتی ہے کذا فی المحیط اور اگر اجارہ میں مدت مقرر نہ ہوئی تو جائز نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور بدوں اس حیلہ کے دینا بعضوں کے نزدیک حلال نہیں ہے اور بعضوں کے نزدیک حلال ہے اور یہی اصح ہے اور یہ اختلاف اس وقت ہے کہ جب اس نے کام کی درستی سے پہلے دیا ہو اور اگر کام درست کرنے اور ظلم سے نجات دینے کے بعد ایسا کیا تو دینے والے کو دینا اور لینے والے کو لینا حلال ہے اور یہی اصح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور دوسری صورت یہ کہ جس میں دینے میں یہ شرط صحیح نہ لگائی ہو لیکن غرض یہ ہو کہ میری مدد کرے سلطان کے یہاں اور اس صورت میں بھی اختلاف ہے عامہ مشائخ کے نزدیک مکروہ نہیں ہے اور اختلاف اس وقت ہے کہ دونوں میں ہدیہ کی رسم پہلے سے کسی وجہ سے نہ ہو اور اگر پہلے سے ان میں یہ رسم ہو اور اس نے موافق رسم کے بھیجا اور اس شخص نے اس کے کام کی درستی میں کوشش کی تو یہ عمدہ بات ہے کیونکہ احسان کا بدلہ احسان ہے اور ایک صورت یہ ہے کہ کسی نے سلطان کو اس واسطے بھیجا کہ اس کو کوئی کام مثل قضا وغیرہ کے سپرد کرے تو ایسا دینا نہ دینے والے کو حلال ہے اور نہ لینے والے کو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب : ۱۰ اُن صورتوں کے بیان میں جو حکم ہوتی ہیں اور جو نہیں ہوتی ہیں اور جن سے حکم قضا بعد صحت کے باطل ہو جاتا ہے اور جن سے باطل نہیں ہوتا ہے

مشائخ نے فرمایا کہ قاضی کو چاہئے کہ جس وقت حکم دینا چاہے تو خصوم سے بیان کرے کہ میں تمہارے درمیان میں حکم کر دوں اور یہ احتیاط ہے تاکہ اگر اس کے قاضی ہونے میں کچھ فتور ثابت ہو تو دونوں کے حکم بنانے سے وہ حکم ہو سکتا ہے اور اگر قاضی نے کہا کہ میرے نزدیک ثابت ہوا کہ اس شخص کا اس پر اس قدر حق ہے تو قاضی امام ابو عاصم عامری کہتے تھے کہ یہ قاضی کی طرف سے حکم ہو گا اور اس کو شمس الائمہ حلوائی اور صدر الشہید نے اختیار کیا ہے اور خانیہ میں ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے اور قاضی شمس الاسلام محمود اوز جندی فرماتے تھے کہ ضرور ہے کہ قاضی کہے کہ میں نے یہ حکم قضاء دیا یا یہ حکم دیا یا تجھ پر قضاء نافذ کی اور ایسا ہی ناطقی نے اپنے واقعات میں ذکر کیا ہے اور یہ لکھا ہے کہ اگر ایک شخص نے ایک دار کا جو دوسرے کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور قاضی نے مدعا علیہ سے کہا کہ میں اس دار میں تیرا حق نہیں دیکھتا ہوں تو یہ حکم نہیں ہے اور شیخ الاسلام ظہیر الدین مرغینانی بھی ایسا ہی فتویٰ دیتے تھے اور فرماتے تھے کہ اگر کسی دار کے حق میں گواہوں کی عدالت ظاہر ہوئی اور قاضی نے مدعا علیہ سے کہا کہ ایں محدود بایں مدعی وہ تو یہ حکم نہ ہوگا اور یوں کہنا چاہئے کہ حکم کردم بایں محدود مدعی را اور صحیح یہ ہے کہ یہ کہنا کہ میں نے حکم کیا یا میں نے قضاء نافذ کی شرط نہیں ہے بلکہ یہ کہنا کہ میرے نزدیک ثابت ہوا ہے حکم ہونے کے واسطے کافی ہے اور اسی طرح یہ کہنا کہ میرے نزدیک ظاہر یا صحیح ہوا یا میں نے معلوم کیا یہ سب حکم ہیں اگر قاضی نے کسی حادثہ میں حکم دینے کے بعد کہا کہ میں نے اپنے فیصلہ سے رجوع کیا یا مجھے سوائے اس کے اور رائے معلوم ہوئی یا میں نے اپنا حکم باطل کر دیا یا مجھے گواہوں کی تلبیس معلوم ہو گئی اور اپنا حکم باطل کرنا چاہا تو یہ کلام معتبر نہ ہوگا اور قضا اپنے موقع پر نافذ رہے گی بشرطیکہ دعویٰ صحیح و گواہی مستقیم و گواہوں کی عدالت ظاہر ہو گئی ہو اور فتاویٰ نسفی میں ہے کہ ایک غلام نے اپنی آزادی کا دعویٰ کیا اور غلام

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 134 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

Upon the presentation of witnesses' testimony, the Qadi (judge) ordered his freedom. Later, the slave stated, "I lied, and I am indeed this person's slave." In such a case, no narration has come down stating that the judgment (qada) becomes void. The Sheikh remarked that it should not become void, unlike a scenario where a person claims a certain amount of property against another, and the Qadi decrees the property based on the witnesses' testimony, but the claimant (mudda'i) then says, "I was lying in my claim." In this case, the judgment becomes void. However, if after the judgment, the claimant says, "This decreed property (maqdi bihi) is not my ownership," the judgment does not become void because not having ownership now does not necessarily mean they did not have ownership at the time the judgment was passed. Conversely, if they said, "It was *never* my property," the judgment would become void. If the person in whose favor the judgment was passed (maqdi lahu) says, "The thing decided in my favor is forbidden (haram) for me," and instructs someone to purchase it for them from the defendant (maqdi alayhi), then the judgment becomes void. This is mentioned in *Tatar-Khaniya*. If a person produces witnesses to prove that specific property belongs to them through purchase or inheritance, then later states, "It was never my property," or omits the word "never," the testimony of their witnesses will not be accepted, and the judgment will become void. But if they say, "It is not my property [now]," the judgment remains valid; this is written in *Khulasa*. Before the judgment, if the beneficiary (mash-hud lahu) contradicts their witnesses and labels them as sinful (fasiq), this prevents the judgment from being passed. If they do so after the judgment, then according to the indications in *Kitab al-Asl* and *al-Jami'*, the judgment becomes void. Qadi Imam Abu Ali Nasafi used to say that if the beneficiary declares their witnesses to be sinful after the judgment, the judgment does not become void. Some scholars thought this contradicted *al-Asl* and *al-Jami'*, but this assumption is incorrect because the mention of being declared "fasiq" in *al-Jami'* refers to the sin arising from giving false testimony, which would nullify the judgment. Qadi Abu Ali meant that merely labeling them as sinful—for example, calling them adulterers or drunkards—would not invalidate the judgment. The translator notes this is because they might have become so after the judgment, or the statement might be idle talk. This is mentioned in *Multaqat*. Imam Muhammad (R) stated in *al-Jami'* that if, based on the claimant's witnesses, the Qadi awards a house to them, and the claimant then admits, "This

house belongs to so-and-so, and I have no right to it," and that person confirms it, and the defendant then says, "By this admission, you have contradicted your witnesses and admitted the judge's error," the judgment remains in effect. The defendant has no legal path to reclaim possession, nor does the claimant. In the aforementioned issue, it should be connected to the previous discourse because in the sequence of speech, parts must be integrated with others.

☆ If the claimant makes an admission after the judgment, saying, "This house belongs to so-and-so and was never mine," or vice-versa, like "This house was never mine and belongs to so-and-so." If that person confirms this, the house must be returned to the defendant in any case, and that person will have no claim against the claimant. However, if that person confirms the admission that it belongs to them but denies the part about it "never being mine"—for example, by saying, "In reality, the house was theirs, but after the decision, they gifted it to me and I took possession"—then the house will be given to that person. This rule applies clearly when the admission in favor of so-and-so was spoken aloud, then followed by a denial of their own ownership. After the apparent validity of the admission, the claimant is asserting its nullity, but since the other person denies that the admission was void, it remains valid. In this situation, the claimant must pay the value of the house to the defendant because, in their view, they were the rightful owner of the house but became unable to hand it over due to the prior admission in favor of so-and-so; hence, they must pay its value, as in the case of a house's...

गवाहों की गवाही पेश करने पर काज़ी ने उसकी आज़ादी का हुक्म दे दिया, फिर गुलाम ने कहा कि मैंने तो झूठ कहा था और मैं इस व्यक्ति का गुलाम हूँ, तो इस स्थिति में फ़ैसला (क़ज़ा) बातिल (रद्द) होने के बारे में कोई रिवायत नहीं आई है। शेख ने फरमाया कि बातिल नहीं होना चाहिए, इसके विपरीत यदि एक व्यक्ति ने दूसरे पर कुछ माल का दावा किया और काज़ी ने गवाहों की गवाही पर माल का हुक्म दे दिया, फिर मुद्दई (दावा करने वाला) ने कहा कि मैं तो अपने दावे में झूठा था, तो क़ज़ा बातिल हो जाएगी। और हुक्म-ए-क़ज़ा के बाद यदि मुद्दई ने कहा कि यह मक़्ज़ी-बिही यानी माल मान लीजिए मेरी मिल्कियत (स्वामित्व) नहीं है, तो क़ज़ा बातिल नहीं होगी क्योंकि अब मिल्क न होने से यह अनिवार्य नहीं आता कि पहले हुक्म-ए-क़ज़ा के समय भी मिल्कियत न हो। इसके विपरीत यदि कहा कि 'कभी' मेरी मिल्क न था, तो क़ज़ा बातिल हो जाएगी। मक़्ज़ी-लहू यानी जिसके लिए फैसला हुआ है, यदि उसने कहा कि जिस चीज़ का मेरे लिए फैसला किया गया है वह मेरे लिए हराम है और किसी व्यक्ति को आदेश दिया कि मक़्ज़ी-अलैहि यानी मुद्दआ-अलैहि से उसे मेरे लिए खरीदे, तो उससे हुक्म-ए-क़ज़ा बातिल हो जाएगा। यह 'ततार-खानिया' में लिखा है। एक व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि यह विशिष्ट माल खरीद या विरासत के कारण मेरी मिल्कियत है, फिर कहा कि मेरी मिल्कियत कभी नहीं थी, या 'कभी' का शब्द नहीं कहा, तो उसके गवाहों की गवाही स्वीकार नहीं होगी और हुक्म-ए-क़ज़ा बातिल हो जाएगा। और यदि यूँ कहा कि मेरी मिल्कियत नहीं है, तो हुक्म बातिल नहीं होगा। यह 'खुलासा' में लिखा है। फैसले से पहले यदि मक़्ज़ी-लहू ने अपने गवाहों को झुठलाया और उन्हें फासिक (दुराचारी) माना, तो यह बात फैसले में बाधक है। और यदि फैसले के बाद ऐसा किया, तो 'किताब अल-अस्ल' और 'जामी' के संकेतों के अनुसार फैसले का हुक्म बातिल हो जाएगा। काज़ी इमाम अबू अली नसफी फरमाते थे कि फैसले के बाद यदि मक़्ज़ी-लहू ने अपने गवाहों को फासिक करार दिया, तो क़ज़ा बातिल नहीं होगी। कुछ उलेमा ने समझा कि यह 'अस्ल' और 'जामी' के विरुद्ध है, लेकिन यह समझना गलत है क्योंकि 'जामी' में जो फासिक करार देने का उल्लेख है, उससे तात्पर्य यह है कि वह फस्क (दुराचार) झूठी गवाही देने के कारण पैदा हुआ, जिससे फैसला बातिल हो जाएगा। और काज़ी अबू अली का तात्पर्य यह है कि उसे मात्र फासिक करार देना, जैसे यह कहना कि ये गवाह व्यभिचारी या शराबी हैं, तो इससे फैसला बातिल नहीं होगा। अनुवादक कहता है क्योंकि संभव है कि फैसले के बाद वे ऐसे हो गए हों या उसने व्यर्थ की बात कही हो। यह 'मुल्तक़त' में उल्लेखित है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामी' में फरमाया कि यदि मुद्दई के गवाह पेश

करने पर काज़ी ने किसी घर का फैसला उसके नाम कर दिया, फिर उसने स्वीकार किया कि यह फलां व्यक्ति का घर है, इसमें मेरा कोई अधिकार नहीं है, और फलां व्यक्ति ने उसकी पुष्टि की, फिर मुद्दआ-अलैहि ने उससे कहा कि इस स्वीकारोक्ति से तूने अपने गवाहों को झुठलाया और काज़ी की गलती को स्वीकार किया, तो इस स्थिति में क़ज़ा का हुक्म अपनी स्थिति पर बना रहेगा और मुद्दआ-अलैहि का घर पर कब्जे का कोई रास्ता नहीं होगा और न ही मुद्दई का। उपरोक्त मसले में पहले की बात से जुड़ाव होना चाहिए क्योंकि शब्दों के आगे-पीछे होने में कुछ को कुछ से मिला होना चाहिए।

☆ यदि उसने इस तरह स्वीकार किया कि फैसले के बाद कहा कि यह घर फलां व्यक्ति का है और कभी मेरा नहीं था, या इसका उल्टा कहा, जैसे यह घर कभी मेरा नहीं था और फलां व्यक्ति का है। यदि उस फलां व्यक्ति ने इसकी पुष्टि की, तो हर स्थिति में यह घर मुद्दआ-अलैहि को वापस कर दिया जाए और उस मुद्दई पर उस फलां व्यक्ति का कुछ (दावा) न होगा। और यदि उस फलां व्यक्ति ने उसके इस इकरार (स्वीकारोक्ति) की कि घर फलां व्यक्ति का है, पुष्टि की और उसकी इस बात की कि 'कभी मेरा न था' उसे झुठलाया, उदाहरण के लिए यूँ कहा कि वास्तव में यह घर उसी का था लेकिन फैसले के बाद उसने मुझे उपहार (हिबा) में दिया और मैंने उस पर कब्जा कर लिया, तो इस स्थिति में यह घर उस फलां व्यक्ति को दे दिया जाएगा। और यह हुक्म उस स्थिति में स्पष्ट है जब उसने फलां व्यक्ति के हक में होने का इकरार ज़ुबान से किया, फिर अपनी मिल्कियत न होने की नफी (नकार) की, क्योंकि इकरार की ज़ाहिरी शुद्धता के बाद वह उसके बातिल होने का दावा कर रहा है। और फलां व्यक्ति ने उसके इकरार के बातिल होने को झुठलाया, तो उसका इकरार बातिल नहीं होगा। इस स्थिति में वह मुद्दआ-अलैहि को घर की कीमत अदा करेगा क्योंकि उसकी समझ में वही घर का मालिक ठहरा, लेकिन पहले फलां व्यक्ति के हक में इकरार कर लेने के कारण वह उसे सौंपने में असमर्थ है, इसलिए उसकी कीमत अदा करे जैसे कि घर के..

کے گواہی پیش کرنے سے قاضی نے اس کی آزادی کا حکم دیا پھر غلام نے کہا کہ میں نے تو جھوٹ کہا تھا اور میں اس شخص کا غلام ہوں تو اس صورت میں قضا باطل ہونے کی کوئی روایت نہیں آئی ہے۔ شیخ نے فرمایا کہ باطل نہ ہونا چاہئے بخلاف اس کے اگر ایک شخص نے دوسرے پر کسی قدر مال کا دعویٰ کیا اور قاضی نے گواہوں کی گواہی پر مال کا حکم دیا پھر مدعی نے کہا کہ میں تو اپنے دعویٰ میں جھوٹا تھا تو قضا باطل ہو جائے گی اور حکم قضا کے بعد اگر مدعی نے کہا کہ یہ مقضی بہ یعنی مال مثلاً میری ملکیت نہیں ہے تو قضا باطل نہ ہو گی کیونکہ اب ملک نہ ہونے سے نہیں لازم آتا ہے کہ پہلے حکم قضا کے وقت بھی ملکیت نہ ہو۔ بخلاف اس کے کہ اگر کہا کہ کبھی میری ملک نہ تھا تو قضا باطل ہو جائے گی مقضی لہ یعنی جس کے واسطے فیصلہ ہوا ہے اگر اس نے کہا کہ جس چیز کا میرے واسطے فیصلہ کیا گیا ہے وہ میرے لئے حرام ہے اور کسی شخص کو حکم دیا کہ مقضی علیہ یعنی مدعا علیہ سے اس کو میرے واسطے خرید کرے تو اس سے حکم قضا باطل ہو جائے گا یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے ایک شخص نے گواہ قائم کئے کہ یہ مال معین بسبب خرید کے یا ارث کے میری ملکیت ہے پھر کہا کہ میری ملکیت ہرگز کبھی نہ تھا یا ہرگز کا لفظ نہ کہا تو اس کے گواہوں کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور حکم قضا باطل ہو جائے گا اور اگر یوں کہا کہ میری ملکیت نہیں ہے تو حکم باطل نہ ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے قضا سے پہلے مشہود لہ نے اگر اپنے گواہوں کی تکذیب کی اور ان کو فاسق گردانا تو یہ امر مانع قضا ہے اور اگر بعد حکم قضا کے ایسا کیا تو موافق اشارات کتاب الاصل و جامع کے حکم قضا باطل ہوگا اور قاضی امام ابو علی نسفی فرماتے تھے کہ بعد حکم قضا کے اگر مشہود لہ نے اپنے گواہوں کی تفسیق کی تو قضا باطل نہ ہوگی اور اس کو بعض مشائخ نے گمان

کیا کہ اصل اور جامع کے مخالف ہے اور یہ گمان غلط ہے کیونکہ جامع میں جو فاسق گرداننا مذکور ہے اس سے یہ مراد ہے کہ وہ فسق بسبب گواہی جھوٹی دینے کے پیدا ہوا اور اس سے حکم قضا باطل ہو جائے گا اور مراد قاضی ابو علی کی یہ ہے کہ اسے محض فاسق گرداننا مثلاً یوں کہا کہ یہ گواہ زانی ہیں یا شراب خوار ہیں تو اس سے قضا باطل نہ ہوگی قال المترجم کیونکہ جائز ہے کہ بعد حکم قضا کے وہ لوگ ایسے ہو گئے ہوں یا اس نے لغو کہا یہ ملتقط میں مذکور ہے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ اگر مدعی کے گواہ قائم کرنے سے قاضی نے کسی دار کا فیصلہ اس کے نام کر دیا پھر اس نے اقرار کیا کہ یہ فلاں شخص کا دار ہے میرا اس میں کچھ حق نہیں ہے اور فلاں شخص نے اس کی تصدیق کی پھر مدعا علیہ نے اس سے کہا کہ اس اقرار سے تو نے اپنے گواہوں کی تکذیب کی اور خطائے قاضی کا مقر ہوا تو اس صورت میں حکم قضا اپنے حال پر باقی رہے گا اور مدعا علیہ کو کوئی راہ نہ دار پر قبضہ کی ہے نہ مدعی پر۔ مسئلہ مذکورہ میں کلام سابق سے موصول ہونا چاہئے کیونکہ کلام کی تقدیم و تاخیر میں بعض کو بعض سے ملا ہونا چاہئے۔

☆ اگر اس نے اس طرح اقرار کیا کہ بعد حکم قضا کے کہا کہ یہ گھر فلاں شخص کا ہے اور کبھی میرا نہ تھا یا اس کا الٹا کہا مثلاً یہ دار کبھی میرا نہ تھا اور فلاں شخص کا ہے پس اگر اس فلاں شخص نے اس کی تصدیق کی تو بہر صورت یہ دار مدعا علیہ کو واپس کرے اور فلاں شخص کا اس مدعی پر کچھ نہ ہوگا اور اگر فلاں شخص نے اس کے اس اقرار کی کہ فلاں شخص کا ہے تصدیق کی اور اس کی کہ کبھی میرا نہ تھا تکذیب کی مثلاً یوں کہا کہ فی الواقع یہ دار اسی کا تھا مگر بعد فیصلہ کے اس نے مجھے ہبہ کیا اور میں نے اس پر قبضہ کر لیا تو اس صورت میں یہ دار اس فلاں شخص کو دے دیا جائے گا اور یہ حکم اس صورت میں ظاہر ہے کہ جب اس نے فلاں شخص کے واسطے ہونے کا اقرار زبان سے نکالا پھر اپنی ملکیت نہ ہونے کی نفی کی

کیونکہ اقرار کی صحت ظاہری کے بعد وہ بطلان کا مدعی ہے اور فلاں شخص نے اس کے بطلان اقرار کی تکذیب کی تو اس کا اقرار باطل نہ ہوگا اور اس صورت میں مدعا علیہ کو دار کی قیمت دے دے گا کیونکہ اس کے زعم میں وہی دار کا مالک ٹھہرا مگر بسبب پہلے اقرار فلاں شخص کے واسطے کر لینے کے اس کے سپرد کرنے سے عاجز ہے تو اس کی قیمت ادا کرے جیسا کہ دار کے

Fatawa 'Alamgiri ..... Vol. 5 | Page 134 | Kitab Adab al-Qadi

In the event of demolition, the price must be paid, but in the second scenario, a complication arises: when a person first denies their ownership, their subsequent confession should ideally not be valid. This is because, by initially denying it, they have contradicted their own witnesses who testified that the house originally belonged to them. They have essentially admitted that the court's judgment was void and that the house belongs to the defendant. Therefore, after admitting someone else's ownership, it should not be returned. However, the answer to this objection is that this is due to 'Taqdeem-o-Takhir' (precedence and subsequence in statements). By placing the confession first, their statement becomes legally valid, and such precedence and subsequence is common (1). We have prioritized the confession for the sake of the statement's validity, as the correctness of speech is the primary objective. Nevertheless, saying "but this belongs to so-and-so" must be connected to the preceding statement, as in matters of precedence and subsequence, parts of the statement must be linked.

The scholars (Mashaykh) have stated that if a person confesses, "So-and-so gifted (Hiba) this to me and I have taken possession (Qabd) of it," this statement must occur after the judicial council (Majlis-e-Qada) so that it is possible for the judge (Qadi) to verify the gift. If it occurs during the same session of judgment, it is evident that the gift and possession have not yet taken place, and thus the confession will not be valid. Scholars further stated that the claimant (Mudda'i) shall pay the price of the house to the defendant (Mudda'a 'Alayh); this is the opinion of Imam Muhammad, and it was also the initial opinion of Imam Abu Yusuf. Some have stated that this is the consensus. If a claimant says, "This house is not mine, it belongs to so-and-so," or says, "I have no right in it," both statements are equivalent in that the judge's ruling will not be invalidated. It is mentioned in 'Al-Jami' that if a house is in someone's possession and another person claims, "This belonged to my father who passed away and left it to me as inheritance," and provides witnesses, the judge shall rule in their favor. However, if a third person then claims, "This is my house; I bought it from the father during his lifetime," and the possessor confirms this, the house shall be returned to the defendant and the previous judgment becomes void. The one claiming purchase will then be told to provide proof and witnesses against the defendant to show it was bought during the father's lifetime. If they produce such witnesses, the judgment will be in their favor, otherwise not. This is recorded in 'Al-Muhit'.

Chapter: 11 Regarding Adwa (Summoning), Tasmir (Bolting), and Hujum (Assaulting/Besieging) the Opponent

It is said: the meaning of each term will become clear in its respective place. If a person comes to the judge claiming a right against someone, and the judge does not know if the claim is true or false, and the claimant seeks 'Adwa' (i.e., requests the judge to summon the opponent), there are two scenarios: First, if the defendant is in the city. This also has two cases: First, if the defendant is a healthy man or a healthy woman who regularly goes out and interacts with people. In this case, logic (Qiyas) suggests not granting 'Adwa', but by way of 'Istihsan' (juristic preference), 'Adwa' shall be granted. There are two types of 'Adwa': one where the judge goes personally, and the second where he sends someone to bring the person. The Messenger of Allah (PBUH) practiced both methods, but in our times, the judge shall not go personally. The second case is if the defendant is ill within the city or is a woman in seclusion (Pardah-nashin) whose leaving the house is not customary; in such cases, the judge will not accept the request to summon them.

---

1. Adwa: The judge going himself or sending a soldier. Tasmir: Nailing the door of someone in hiding. Hujum: Taking by force or surrounding. (1) Common (Shayea): Meaning this practice or idiom is well-prevalent in custom and parlance.

ढह जाने (ध्वस्त होने) की स्थिति में कीमत चुकानी पड़ती है, लेकिन दूसरी स्थिति में यह मुश्किल है कि जब उसने पहले अपनी मिल्कियत (स्वामित्व) से इनकार किया, तो इस स्थिति में उसका इकरार सही नहीं होना चाहिए। क्योंकि जब उसने पहले इनकार किया, तो उसने अपने ही गवाहों को झुठला दिया जिन्होंने यह गवाही दी थी कि घर असल में उसी का है। उसने अदालती फैसले के बातिल (अमान्य) होने का इकरार किया और यह भी कि घर प्रतिवादी (مدعا علیہ) की संपत्ति है। फिर जब उसने किसी और की मिल्कियत का इकरार किया, तो इस इकरार के बाद घर वापस नहीं मिलना चाहिए। लेकिन इस आपत्ति का उत्तर यह है कि यह 'तकदीम-ओ-ताखीर' (क्रम के आगे-पीछे होने) के कारण है। इकरार को पहले मानने से उसका कथन सही हो जाता है और यह तरीका प्रचलित (१) है। इसलिए हमने बात को सही मानने के लिए इकरार को पहले रखा क्योंकि कथन की शुद्धता असल है। लेकिन उसका यह कहना कि "यह अमुक व्यक्ति का है" पिछले कथन से जुड़ा होना चाहिए क्योंकि कथन के क्रम में कुछ हिस्सा दूसरे से जुड़ा होना चाहिए।

विद्वानों (मशायख़) ने फ़रमाया कि अमुक व्यक्ति ने जो इकरार किया कि "उसने मुझे उपहार (हिबा) दिया और मैंने उस पर कब्जा किया", यह कथन अदालत की कार्यवाही (مجلس قضا) के बाद होना आवश्यक है ताकि काज़ी (न्यायाधीश) के लिए उपहार की पुष्टि करना संभव हो। यदि यह अदालत के दौरान ही हो, तो स्पष्ट है कि उपहार और कब्जा अभी घटित नहीं हुआ है, अतः उसका इकरार सही नहीं माना जाएगा। विद्वानों ने यह भी कहा कि वादी (مدعی) घर की कीमत प्रतिवादी को देगा; यह इमाम मुहम्मद का विचार है और इमाम अबू यूसुफ़ का भी पहला विचार यही है। कुछ का कहना है कि यही सबका मत है। यदि वादी कहे कि "यह घर मेरा नहीं है, यह अमुक व्यक्ति का है", या यह कहे कि "मेरा इसमें कोई अधिकार नहीं है", तो दोनों बातें समान हैं और काज़ी का फैसला रद्द नहीं होगा। 'जामे' में लिखा है कि यदि किसी के कब्जे में घर हो और दूसरा व्यक्ति आकर दावा करे कि "यह मेरे पिता का था, जो मर गए और मेरे लिए विरासत छोड़ गए" और वह गवाह पेश करे और काज़ी उसके पक्ष में फैसला कर दे, और फिर कोई तीसरा व्यक्ति आकर दावा करे कि "यह मेरा घर है, मैंने इसे उसके पिता के जीवनकाल में ही खरीदा था" और कब्जेदार इसकी पुष्टि कर दे, तो घर प्रतिवादी को वापस दिया जाएगा और पहला फैसला रद्द हो जाएगा। खरीदार से कहा जाएगा कि वह प्रतिवादी के खिलाफ अपने सबूत और गवाह पेश करे कि उसने पिता के जीवित रहते इसे खरीदा

था। यदि वह गवाह पेश कर देता है, तो उसके हक में फैसला होगा, अन्यथा नहीं। यह 'मुहीत' में लिखा है।

अध्याय: ११ अदवा, तस्मीर और हुजूम अली अल-खुसूम (प्रतिपक्षी पर धावा बोलना) के वर्णन में

कहा गया है: प्रत्येक शब्द का अर्थ आगे उसके स्थान पर स्पष्ट हो जाएगा। यदि काज़ी के पास कोई व्यक्ति आकर किसी पर अपने अधिकार का दावा करे और काज़ी को पता न हो कि वह सच कह रहा है या झूठ, फिर वह 'अदवा' चाहे (अर्थात काज़ी से अनुरोध करे कि उसके विरोधी को उपस्थित किया जाए), तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि प्रतिवादी शहर में हो। इसमें भी दो सूरतें हैं: पहली यह कि प्रतिवादी स्वस्थ पुरुष हो या ऐसी स्वस्थ महिला हो जो बाहर निकलती और लोगों से मिलती हो; ऐसी स्थिति में तर्क(क़यास) तो यह है कि 'अदवा' न दी जाए, लेकिन 'इस्तेहसान' (सुविधा/पसंद) के तौर पर 'अदवा' दी जाएगी। अदवा की दो किस्में हैं: एक यह कि काज़ी स्वयं जाए, दूसरी यह कि किसी व्यक्ति को उसे लाने के लिए भेजे। रसूलल्लाह ﷺ ने दोनों तरीकों पर स्वयं अमल फरमाया है, लेकिन हमारे समय में काज़ी स्वयं नहीं जाएगा। दूसरी सूरत यह है कि प्रतिवादी शहर में बीमार हो या पर्दानशीं महिला हो जिसका बाहर निकलना सामान्य नहीं है; ऐसी स्थिति में काज़ी उन्हें उपस्थित कराने के उसके अनुरोध को स्वीकार नहीं करेगा।

---

1. अदवा: न्यायाधीश का स्वयं जाना या सिपाही भेजना। तस्मीर: किसी के छिपने पर उसके दरवाजे पर कीलें ठोक देना। हुजूम: ज़ोर-ज़बर्दस्ती से घेरा डालना। (१) प्रचलित (Shayea): अर्थात यह प्रथा या मुहावरा जनसाधारण में अच्छी तरह प्रचलित है।

منہدم ہو جانے کی صورت میں قیمت دینی پڑتی ہے مگر دوسری صورت میں مشکل ہے کہ جب اس نے پہلے اپنی ملکیت سے نفی کی اور اس صورت میں چاہئے کہ اس کا اقرار درست نہ ہو کیونکہ جب اس نے پہلے نفی کی تو اپنے گواہوں کو جھٹلایا کہ انہوں نے اقرار و گواہی دی تھی کہ دار فی الاصل اسی کا ہے اور یہی اس نے حکم قضا کے باطل ہونے کا اقرار کیا اور یہ کہ دار مدعا علیہ کی ملک ہے پھر جب اس نے دوسرے کی ملکیت کا اقرار کیا تو اس اقرار کے بعد واپس چاہئے کہ صحیح نہ ہو لیکن اس اعتراض کا جواب یہ ہے کہ یہ بوجہ تقدیم و تاخیر کے ہے اور تقدیم اقرار سے اس کا کلام صحیح ہوتا ہے اور تقدیم و تاخیر شائع (۱) ہے لہذا ہم نے اس کے کلام کی صحت کے واسطے اقرار کو مقدم رکھا کہ صحت کلام اصل ہے لیکن یہ کہنا اس کا کہ لیکن یہ فلاں شخص کا ہے کلام سابق سے موصول ہونا چاہئے کیونکہ کلام کی تقدیم و تاخیر میں بعض کو بعض سے ملا ہونا چاہئے۔

مشایخ نے فرمایا کہ فلاں شخص نے جو اقرار کیا کہ اس نے مجھ کو ہبہ کیا اور میں نے اس پر قبضہ کیا ہے یہ کلام ضروری ہے کہ بعد مجلس قضا کے واقع ہوا ہوتا کہ قاضی کو اس کے ہبہ کی تصدیق کرنا ممکن ہو اور اگر اسی مجلس حکم میں ہو تو ظاہر ہے کہ ان میں ہبہ اور قبضہ نہیں واقع ہوا تو اس کا اقرار صحیح نہ ہو گا اور بھی مشایخ نے فرمایا کہ مدعی دار کی قیمت مدعا علیہ کو دے گا یہ قول امام محمدؒ کا ہے اور یہی پہلا قول امام ابو یوسفؒ کا ہے اور بعضوں نے کہا کہ یہی سب کا قول ہے اگر مدعی نے کہا کہ یہ دار میرا نہیں ہے یہ فلاں شخص کا ہے پس یہ کہنا اور یوں کہنا کہ یہ دار فلاں شخص کا ہے میرا اس میں کچھ حق نہیں ہے دونوں یکساں ہیں کہ قاضی کا حکم باطل نہ ہو گا جامع میں ہے کہ ایک شخص کے قبضہ میں ایک دار ہے اور دوسرا

شخص آیا اور کہا کہ یہ دار میرے باپ کا تھا وہ مر گیا اور اس نے میرے واسطے میراث چھوڑا ہے اور اس نے گواہ قائم کئے اور قاضی نے اس کے لئے فیصلہ کر دیا اور پھر ایک شخص دوسرا آیا اور اس نے دعویٰ کیا کہ یہ میرا دار ہے میں نے اس کو اس کے باپ کی زندگی میں اس سے خریدا تھا اور اس شخص نے اس کی تصدیق کی تو دار مدعا علیہ کو واپس دیا جائے گا اور قضا باطل ہو جائے گی اور خریداری کے دعویٰ کرنے والے سے کہا جائے گا کہ تو مدعا علیہ پر اپنی دلیل و گواہ قائم کر کہ تو نے اس کے باپ سے حالت زندگی میں خریدا تھا پھر اگر اس نے اس طرح گواہ پیش کئے تو اس کے حق میں فیصلہ کیا جائے گا ورنہ نہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب : ۱۱ عدویٰ اور تسمیر اور ہجوم علی الخصوم کے بیان میں

قال المحرجم : ہر ایک لفظ کے معنیٰ آگے اپنے موقع پر معلوم ہو جائیں گے اگر قاضی کے پاس ایک شخص آیا اور کسی شخص پر اپنے حق کا دعویٰ کیا اور قاضی کو نہیں معلوم کہ یہ حق کہتا ہے یا باطل ہے پھر اس نے عدویٰ چاہی یعنی قاضی سے طلب کیا کہ اس کے خصم کو حاضر کرائے پس اس کی دو صورتیں ہیں کہ ایک یہ کہ مدعا علیہ شہر میں ہو اور اس میں بھی دو صورتیں ہیں اول یہ کہ مدعا علیہ مرد ہو تندرست یا عورت ہو تندرست ایسی کہ جو باہر نکلتی ہے اور لوگوں سے ملتی ہے تو اس صورت میں قیاس یہ چاہتا ہے کہ عدویٰ نہ دے اور استحساناً عدویٰ دے گا اور عدویٰ کی دو قسمیں ہیں ایک یہ کہ قاضی خود جائے اور دوسری یہ کہ ایسے شخص کو بھیجے جو اس کو حاضر کرے اور رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے دونوں صورتوں پر خود عمل فرمایا ہے مگر ہمارے زمانہ میں قاضی خود نہ جائے گا اور دوسری صورت یہ ہے کہ مدعا علیہ شہر میں بیمار ہو یا عورت پردہ نشین ہو کہ جس کا نکلنا معہود نہیں ہے تو قاضی ان کے حاضر کرانے میں اس کی التماس کو قبول نہ کرے گا اور مشایخ کا

۱۔ عدویٰ حاکم کا جانا یا سپاہی بھیجنا، تسمیر اس کی روپوشی پر اس کے دروازہ کو کیلوں سے جڑ دینا، ہجوم زور لے جا کر گھیر لینا۔ (۱) شائع ہے یعنی عرف ومحاورات میں یہ صورت خوب رائج ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 135 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

There is a mutual disagreement regarding the degree of illness in which a judge (Qadi) should not send an agent (Adadi) to bring a person. Some have said that the person should be so ill that they cannot physically appear in person, even if they could be brought by mount or carried by people without the illness worsening. This view is considered more lenient and more correct. If they are not brought to court, what should be done? There are two scenarios: If the Qadi has the authority to appoint a deputy (Khalifa), he should do so and send them to both parties so that a judgment can be rendered between the plaintiff (Mudda'i) and the defendant (Mudda-'alaihi) there. If he does not have the authority to appoint a deputy, he should send one of his trustees (Amin) who is a jurist (Faqih), along with two just witnesses, so that whatever transpires can be testified before the Qadi (as stated in Al-Dhakhira). He should send two witnesses who recognize the sick person or the woman (as stated in Al-Muhit). When sending the Amin, the Qadi should explain the method and conditions of taking an oath, so that if the defendant denies the claim, the Amin can take an oath from them according to the Qadi's opinion. People differ on the manner of taking an oath, which is why it should be explained to him. When these people reach the defendant and the Amin informs him of the claim, if he confesses, the Amin should take two witnesses to this confession and tell him to send a representative (Wakil) with them, so that the witnesses can testify to this confession in the Qadi's assembly and the Qadi can deliver a judgment based on the representative's presence. If the defendant denies, the Amin should ask the plaintiff if he has witnesses. If he says yes, he should tell the defendant to send a representative with them so that the witnesses can testify before him. If he says no, the Amin will take an oath from the defendant. If the defendant takes the oath, both witnesses will inform the Qadi, and the Qadi will prohibit the plaintiff from pursuing the claim until he has witnesses. If the defendant refuses to take the oath three times, the Amin will demand a representative from him so that witnesses can testify before the Qadi that he refused the oath, and the Qadi will then decide in favor of the plaintiff based on this refusal. Khassaf has written similarly in 'Adab al-Qadi'.

☆ **If the Qadi Sent Someone to Bring the Defendant** ☆

This pertained to the situation where the defendant is present within the same city. If he is outside the city, there are also two scenarios: First, if he is near the city, it is treated the same as being within the city, where by mere claim, out of preference

(istihsanan), the Qadi will send an agent. If he is far, an agent will not be sent. 'Near' is defined as a distance where if he is with his family in the morning, it is possible for him to appear in court, answer his opponent, and return to his family to spend the night. If he has to spend the night on the road, it is considered 'far' (this is recorded in Al-Dhakhira). If the distance is far, what should the Qadi do? The scholars have disagreed on this. Some said he should order the plaintiff to present witnesses according to his claim. This testimony will not be for the final judgment but for the purpose of bringing the defendant; in such cases, witnesses whose inner state is hidden (Mastur)[1] are sufficient. Once he presents witnesses, the Qadi will order someone to bring the defendant. Upon his appearance, the Qadi will demand testimony from the plaintiff again, and once the credibility of the witnesses is established, he will decide accordingly. Others said the Qadi will take an oath from the plaintiff; if he refuses, he will dismiss the session, and if he swears, he will order someone to bring the opponent. The first view is more correct and is the practice of most Qadis (as stated in the commentary of Adab al-Qadi). If the Qadi sent someone to bring the defendant and they did not find him, and the plaintiff claimed he had gone into hiding and requested that his door be nailed shut and sealed (tasmeer and khatm), the Qadi will demand witnesses from him that the defendant is indeed in his house. If he presents two witnesses who testify he is in his house, the Qadi will inquire: "How do you know this?" If they say: "We saw him today or yesterday or..."

[1] Mastur: Those whose internal state is concealed, and neither their righteousness nor their sinfulness is public knowledge.

आपस में मतभेद है कि किस स्तर की बीमारी में काज़ी उसे अददी (हाज़िर कराने वाला सिपाही) नहीं देगा। कुछ ने कहा कि ऐसा हो कि वह स्वयं उपस्थित न हो सके, भले ही वह सवारी पर या लोगों द्वारा उठाए जाने पर बिना बीमारी के बढ़े आ सकता हो; और यही राय अधिक सुविधाजनक और सही है। फिर जब उन्हें हाज़िर नहीं कराया गया, तो क्या करना चाहिए? इसकी दो स्थितियाँ हैं: यदि काज़ी को अपना प्रतिनिधि (ख़लीफ़ा) नियुक्त करने की अनुमति हो, तो वह प्रतिनिधि नियुक्त करके दोनों के पास भेज दे ताकि वह वहीं वादी (मुद्दई) और प्रतिवादी (मुद्दाअलय) के बीच फैसला कर दे। और यदि उसे प्रतिनिधि नियुक्त करने की अनुमति न हो, तो वह अपने एक विश्वसनीय व्यक्ति (अमीन) को, जो फ़क़ीह (कानूनविद्) हो, दो न्यायप्रिय गवाहों के साथ भेज दे ताकि जो कुछ भी घटित हो, उसकी गवाही काज़ी के सामने पेश हो सके(जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है)। और ऐसे दो गवाह भेजे जो उस बीमार व्यक्ति या महिला को पहचानते हों (जैसा कि 'अल-मुहीत' में है)। काज़ी को चाहिए कि जब वह अमीन को भेजे, तो उसे शपथ लेने का तरीका और स्थिति समझा दे, ताकि जब प्रतिवादी इनकार करे, तो वह काज़ी की राय के अनुसार उससे शपथ ले सके। शपथ लेने के तरीके में लोगों के अलग-अलग मत हैं, इसीलिए उसे यह स्पष्ट कर देना चाहिए। फिर जब ये लोग प्रतिवादी के पास गए और अमीन ने उसे दावे की सूचना दी, तो यदि उसने स्वीकार कर लिया, तो उस पर दो गवाह बनाकर उससे कहे कि अपना वकील साथ भेजे ताकि काज़ी की सभा में उसके सामने गवाह इस स्वीकारोक्ति पर गवाही दें और काज़ी उसके वकील की उपस्थिति में फैसला करे। और यदि प्रतिवादी ने इनकार किया, तो वादी से कहे कि क्या तुम्हारे पास गवाह हैं? यदि उसने कहा हाँ, तो प्रतिवादी से कहे कि अपना वकील साथ भेजे ताकि उसके सामने गवाह गवाही दें। और यदि उसने कहा कि नहीं, तो अमीन प्रतिवादी से शपथ लेगा। यदि उसने शपथ ले ली, तो दोनों गवाह काज़ी को सूचित करेंगे और काज़ी वादी को दावा करने से रोक देगा जब तक कि उसके पास गवाह न हों। और यदि उसने शपथ लेने से तीन बार इनकार किया, तो अमीन उससे वकील की माँग करेगा ताकि उसके सामने गवाह काज़ी के सामने गवाही दें कि उसने शपथ से इनकार किया है, फिर काज़ी उसके इनकार के आधार पर वादी के पक्ष में फैसला करेगा। खसाफ़ ने 'अदब अल-काज़ी' में ऐसा ही लिखा है।

☆ यदि काज़ी ने किसी को प्रतिवादी को हाज़िर करने के लिए भेजा ☆

यह उस स्थिति में था जब प्रतिवादी उसी शहर में मौजूद हो। यदि वह शहर से बाहर हो, तो इसकी भी दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि वह शहर के करीब हो, और यह स्थिति शहर में होने जैसी ही है कि

केवल दावे पर ही इस्तेहसानन (प्राथमिकता के आधार पर) अददी दिया जाएगा। और यदि वह दूर हो, तो अददी नहीं दिया जाएगा। 'करीब' उसे कहते हैं कि यदि वह सुबह अपने परिवार के साथ हो, तो उसके लिए यह संभव हो कि वह अदालत में उपस्थित होकर अपने विरोधी का जवाब देकर रात अपने परिवार के साथ बिता सके। और यदि उसे रात रास्ते में गुज़ारनी पड़े, तो वह 'दूर' माना जाएगा (यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है)। फिर यदि दूरी अधिक हो, तो उस समय काज़ी क्या करेगा? इस पर विद्वानों में मतभेद है। कुछ ने कहा कि वह वादी को अपने दावे के अनुसार गवाह पेश करने का आदेश देगा। यह गवाही अंतिम फैसले के लिए नहीं होगी बल्कि उसे हाज़िर कराने के लिए होगी। दावे के साथ ऐसी गवाही में ऐसे गवाह पर्याप्त हैं जिनका हाल 'मस्तूर'[1] हो। फिर जब उसने गवाह पेश कर दिए, तो काज़ी किसी व्यक्ति को आदेश देगा कि प्रतिवादी को हाज़िर करे। और जब वह हाज़िर हो जाए, तो वादी से दोबारा गवाही माँगेगा, और जब गवाहों की विश्वसनीयता (अदालत) स्पष्ट हो जाएगी, तो उसके अनुसार फैसला करेगा। और कुछ ने कहा कि वह वादी से शपथ लेगा, और यदि उसने इनकार किया तो सभा स्थगित कर देगा। और यदि उसने शपथ ले ली, तो वह उसके विरोधी को हाज़िर कराने का आदेश देगा। पहला मत अधिक सही है और यही अधिकांश काज़ियों का तरीका है (यह 'शर्ह अदब अल-काज़ी' में लिखा है)। यदि काज़ी ने किसी को प्रतिवादी को हाज़िर करने के लिए भेजा और वह नहीं मिला, और वादी ने कहा कि वह छिप गया है और प्रार्थना की कि उसके दरवाज़े पर 'तस्मीर' और 'ख़त्म' (कीलों से बंद करना और मुहर लगाना) कर दिया जाए, तो काज़ी उससे गवाह माँगेगा कि प्रतिवादी अपने घर में है। यदि उसने दो गवाह पेश किए जिन्होंने गवाही दी कि वह अपने घर में है, तो काज़ी पूछेगा कि तुम्हें यह कैसे पता चला? यदि उन्होंने कहा कि हमने आज या कल या...

[1] मस्तूर: वे लोग जिनका आंतरिक हाल छिपा हुआ है और उनकी न्यायप्रियता या गुनाह सार्वजनिक रूप से ज्ञात नहीं हैं।

یا ہم اختلاف ہے کہ کس قدر مرض میں قاضی اس کو عددی نہ دے گا بعضوں نے کہا کہ ایسا ہو کہ خود بنفسہ حاضر نہ ہو سکتا ہو اگر چہ سواری یا لوگوں کے اٹھانے سے بدون مرض کے زیادتی کے آسکتا ہو اور یہی قول ارفق اور اصح ہے پھر جب ان کو حاضر نہ کرایا تو کیا کرنا چاہئے تو اس کی دو صورتیں ہیں اگر قاضی کو خلیفہ کرنے کی اجازت ہو تو خلیفہ کر کے دونوں کی طرف بھیج دے کہ وہاں مدعی و مدعاعلیہ میں فیصلہ کر دے اور اگر اس کو خلیفہ کرنے کی اجازت نہ ہو تو اپنا ایک امین جو فقیہ ہو مع دو گواہوں عادل کے بھیج دے تاکہ جو کچھ واقع ہو اس کی شہادت قاضی کے سامنے گزرے کذا فی الذخیرہ اور ایسے دو گواہ بھیجے جو اس مریض کو یا عورت کو پہچانتے ہوں کذا فی المحیط اور قاضی کو چاہئے کہ جس وقت امین کو بھیجے تو اس کو قسم لینے کی صورت اور کیفیت بتلائے تاکہ جب مدعاعلیہ انکار کرے تو موافق رائے قاضی کے اس سے قسم لے اور قسم لینے کی کیفیت میں لوگ مختلف ہیں اسی واسطے بیان کر دینا اور بتلا دینا اس کو چاہئے پھر جب یہ لوگ مدعاعلیہ کے پاس گئے اور امین نے اس کو دعویٰ کی خبر دی پس اگر اس نے اقرار کیا تو اس پر دو گواہ کر کے اس سے کہے کہ اپنا وکیل ساتھ کرے کہ قاضی کی مجلس میں اس کے سامنے گواہ اس اقرار پر گواہی دیں اور قاضی اس کے وکیل کی حاضری پر فیصلہ کرے اور اگر مدعاعلیہ نے انکار کیا تو مدعی سے یوں کہے کہ تیرے پاس گواہ ہیں اگر اس نے کہا کہ ہاں تو مدعاعلیہ سے کہے کہ اپنا وکیل ساتھ کرے کہ اس کے سامنے گواہ گواہی دیں اور اگر اس نے کہا کہ نہیں تو امین مدعاعلیہ سے حلف لے گا اگر اس نے حلف کر لیا تو دونوں گواہ قاضی کو خبر دیں گے اور قاضی مدعی کو منع کرے گا کہ دعویٰ نہ کرے جب تک کہ اس کے پاس گواہ نہ ہوں اور اگر اس نے قسم کھانے سے تین مرتبہ انکار کیا تو امین اس سے

وکیل طلب کرے گا کہ اس کے سامنے گواہ قاضی کے سامنے گواہی دیں کہ اس نے قسم سے انکار کیا تو قاضی اس کے انکار پر بحق مدعی فیصلہ کرے ایسا ہی خصاف نے ادب القاضی میں لکھا ہے۔

☆ اگر قاضی نے کسی کو مدعاعلیہ کے حاضر لانے کو بھیجا ☆

یہ اس صورت میں تھا کہ مدعاعلیہ اسی شہر میں موجود ہے اور اگر شہر سے باہر ہو تو اس کی بھی دو صورتیں ہیں اول یہ کہ شہر سے قریب ہو اور یہ صورت اور شہر میں ہونے کی صورت سے یکساں ہے کہ مجرد دعویٰ سے استحساناً عددی دے گا اور اگر بعید ہو تو عددی نہ دے گا اور قریب اس کو کہتے ہیں کہ اگر اپنے اہل میں صبح کو موجود ہو پھر اس کو یہ ممکن ہو کہ مجلس حکم میں حاضر ہو کر اپنے خصم کی جواب دہی کر کے اپنے اہل میں رات گزار سکے اور اگر اس کو رات راہ میں گزرے تو بعید ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے پھر اگر مسافت بعید ہو تو اس وقت قاضی کیا کرے گا اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ مدعی کو اپنے دعویٰ کے موافق گواہ گزارنے کا حکم دے گا اور یہ گواہی حکم قضا کے واسطے نہ ہو گی بلکہ حاضر کرانے کے واسطے کہ مدعی کا دعویٰ مع گواہ اور ایسی گواہی میں ایسے گواہ کافی ہیں جن کا حال مستور ۱ـہ ہو پھر جب اسے گواہ پیش کئے تو قاضی کسی آدمی کو حکم کرے گا کہ مدعاعلیہ کو حاضر کرے اور جب حاضر ہوا تو مدعی سے دوبارہ گواہی طلب کرے گا اور جب گواہوں کی عدالت ظاہر ہوئی تو اس کے موافق فیصلہ کرے گا اور بعضوں نے کہا کہ مدعی سے قسم لے گا اور اگر اس نے انکار کیا تو اپنے اجلاس سے اٹھا دے گا اور اگر قسم کھا گیا تو کسی کو اس کے خصم کے حاضر کرنے کا حکم دے گا اور اول اصح ہے اور یہی اکثر قاضیوں کا مذہب ہے یہ شرح ادب القاضی میں لکھا ہے اگر قاضی نے کسی کو مدعاعلیہ کے حاضر لانے کو بھیجا اور اس نے نہ پایا اور مدعی نے کہا کہ وہ روپوش ہو گیا اور اس نے درخواست کی کہ اس کے دروازے

پر تسمیر اور ختم لگا دی جائے یعنی میخوں سے بند کر کے مہر کی جائے تو قاضی اس سے گواہ طلب کرے گا کہ مدعاعلیہ اپنے گھر میں ہے پس اگر اس نے دو گواہ پیش کئے کہ انہوں نے گواہی دی کہ وہ اپنے گھر میں ہے تو قاضی دریافت کرے گا کہ تم نے کہاں سے معلوم کیا پس اگر انہوں نے کہا کہ ہم نے آج یا کل یا

۱؎ مستور جن کا حال مخفی ہے اور عدالت یا فسق اعلان نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 136 | Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Judicial Etiquette)

If three days have passed since [the situation] was observed, the judge (Qadhi) shall accept their testimony and seal his [the defendant's] door by driving nails into it, as stated in *al-Muhit*. He shall turn his house into a prison for him and block access from above and below so that he is forced to emerge due to the constriction; this is written in *al-Zahiriyya*. If witnesses testify to having observed [the matter] over many days, he shall not accept it, and a duration exceeding three days is counted as "many days." Shams al-A'imma al-Halwani stated that the correct view is that this depends on the Qadhi's discretion. If the witnesses' testimony covers many days, but the delay (*taqadum*) occurred because the plaintiff (*mudda'i*) was unable to file the claim—for instance, if the Qadhi had cast lots among litigants (*khusoom*) to determine their hearing days and his lot was drawn late—then the Qadhi shall accept the testimony. If several days pass and even after the sealing of the door (*tasmir*), the defendant (*mudda'a 'alayh*) does not emerge, and the plaintiff states that he will eventually come out, the Qadhi should appoint a legal representative (*wakil*) on his behalf so that witnesses may be presented before him. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said that the Qadhi shall send an envoy with two witnesses to his door to make a public proclamation for three days. Three times each day, the envoy shall proclaim: "O so-and-so, son of so-and-so, the Qadhi commands you to come forth against your adversary, so-and-so, son of so-and-so, and appear in court; otherwise, I shall appoint a representative on your behalf and accept testimony in his presence." If he still does not emerge, the Qadhi shall appoint a representative for him, hear the evidence in his presence, and issue a ruling. Khassaf mentioned that no one besides Abu Yusuf [said this], but the Imam [Abu Yusuf] stated that appointing a representative on his behalf was not his [original] opinion. Khassaf did not mention anyone other than Abu Yusuf, so some scholars stated that "the Imam" refers to Imam Abu Hanifa, as the report from Imam Muhammad aligns with Imam Abu Yusuf. Imam Abu Ya'la al-Samni used to say that he saw in certain reports in *al-Nawadir* that a report from the Great Imam [Abu Hanifa] also aligns with Imam Abu Yusuf's view. In *al-Kubra*, it is stated that there was consensus that the Qadhi should appoint a representative on his behalf and conduct the hearing in his presence. In *al-Khaniyya*, it is stated that Imam Abu Yusuf said: similarly, if a Qadhi writes a letter to another Qadhi regarding a case and that Qadhi cannot gain control over the adversary, he

shall also appoint a representative on his behalf as described; this is written in *Tatarkhaniyya*.

If it is known that an evildoer (*mufsid*) is causing corruption while claiming to enjoin good or forbid evil, it is permissible to swarm his house and enter without permission and without calling out. ★

In *Nawadir Hisham*, it is stated: I asked Imam Muhammad whether a person has a right against the Sultan and the Sultan does not appear before the Qadhi with him. He informed me that Imam Abu Yusuf used to send a herald (*'adadi*), and this is the view of the people of Basra. The procedure is that the Qadhi sends an envoy to his door to call out: "The Qadhi says appear [in court]," and if he does not comply, he calls out for several days. Then, if he appears, well and good; otherwise, the Qadhi appoints a representative on his behalf and issues a judgment in his presence. I then asked, "Do you also do this?" He replied, "Yes." I said, "Is this not judgment in absentia (*qadha' 'ala al-ghayb*)?" He said, "No." Imam Abu Hanifa did not act upon the practice of *'adadi*; this is written in *al-Dhakhira*. Let it be clear that "swarming the adversary" (*hujum 'ala al-khusoom*) refers to when a defendant, for instance, goes into hiding; one may swarm him and arrest him from inside the house. It is stated in *al-Kitab* that the procedure is: for example, Zaid is owed money by 'Amr, and the debtor hides in his house. When the Qadhi learns of this, he sends two of his trusted officials (*amins*) along with a group of foot soldiers and some women to his house suddenly to swarm it. The soldiers should block the door, the surroundings, and the roof path so that he cannot escape. Then, without permission, the women...

1. *Taqadum*: A long period has passed, and the statute of limitations for the hearing has arisen. *Tasmir*: Sealing the door with nails is an authority granted to the Qadhi by Sharia; rather, he should appoint a representative on behalf of the defendant and subsequently issue a decree against him.

फ़तवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 136 | किताब अदब अल-क़ाज़ी (न्यायाधीश के शिष्टाचार की पुस्तक)

तीन दिन हुए जब [साक्ष्य] देखा गया था, तो क़ाज़ी उनकी गवाही स्वीकार करेगा और उसके दरवाज़े पर कीलें जड़कर उसे बंद कर देगा, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है। वह उसका घर उसके लिए कारागार बना देगा और ऊपर व नीचे के रास्तों को अवरुद्ध कर देगा ताकि वह विवश होकर बाहर निकले; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि गवाहों ने देखने की गवाही अधिक दिनों की दी, तो वह उसे स्वीकार नहीं करेगा, और तीन दिन से अधिक की अवधि "अधिक दिनों" में गिनी जाती है। शम्स-उल-अइम्मा हलवानी ने कहा कि सही मत यह है कि यह क़ाज़ी के विवेक पर निर्भर है। यदि गवाहों की गवाही अधिक दिनों की निकली, परंतु देरी (तक़ादुम) इस कारण हुई कि वादी (मुद्दई) दावा नहीं कर सका—उदाहरण के लिए, क़ाज़ी ने विरोधियों (खसूम) के बीच पर्चियाँ डाली थीं ताकि प्रत्येक को सुनवाई का दिन ज्ञात हो जाए और उसकी पर्ची अंत में निकली—तो क़ाज़ी गवाही स्वीकार करेगा। फिर यदि कुछ दिन बीत गए और दरवाज़ा कीलों से बंद करने (तस्मीर) पर भी प्रतिवादी (मुद्द-अलैह) बाहर नहीं आया, और वादी ने कहा कि वह बाहर निकलेगा, तो क़ाज़ी उसकी ओर से एक प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त कर दे ताकि उसके समक्ष गवाह पेश किए जा सकें। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि क़ाज़ी दो गवाहों के साथ एक दूत को उसके दरवाज़े पर भेजेगा जो तीन दिनों तक मुनादी कराएगा। प्रतिदिन तीन बार वह दूत कहेगा: "हे फ़लाँ के पुत्र फ़लाँ, क़ाज़ी तुम्हें आदेश देता है कि अपने प्रतिद्वंद्वी फ़लाँ के पुत्र फ़लाँ के विरुद्ध बाहर निकलो और कचहरी में उपस्थित हो; अन्यथा मैं तुम्हारी ओर से एक प्रतिनिधि नियुक्त करूँगा और उसकी उपस्थिति में गवाही स्वीकार कर लूँगा।" यदि वह फिर भी बाहर नहीं आया, तो क़ाज़ी उसकी ओर से एक प्रतिनिधि नियुक्त करके उसके विरुद्ध साक्ष्य सुनेगा और आदेश जारी कर देगा। खसाफ़ (रह.) ने उल्लेख किया है कि इमाम अबू यूसुफ़ के अतिरिक्त [किसी ने ऐसा नहीं कहा], परंतु इमाम ने फ़रमाया कि प्रतिनिधि नियुक्त करना मेरा मत नहीं है। खसाफ़ ने अबू यूसुफ़ के अतिरिक्त किसी और का नाम नहीं लिया, अतः कुछ विद्वानों ने कहा कि 'इमाम' से तात्पर्य इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) हैं, क्योंकि इमाम मुहम्मद से इमाम अबू यूसुफ़ के अनुकूल वर्णन मिलता है। इमाम अबू यअली समनी कहते थे कि मैंने 'नवादिरात' के कुछ वर्णनों में देखा कि इमाम-ए-आज़म (रह.) का मत भी इमाम अबू यूसुफ़ के मत के अनुकूल है। 'कुबरा' में उल्लेख है कि इस पर सभी का मतैक्य था कि क़ाज़ी उसकी ओर से प्रतिनिधि नियुक्त करके उसके विरुद्ध सुनवाई करेगा। 'खानिया' में वर्णित है कि इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया: इसी

प्रकार यदि एक क़ाज़ी ने दूसरे क़ाज़ी को किसी मामले में पत्र लिखा और वह क़ाज़ी विरोधी पर नियंत्रण न पा सका, तो वह भी उसकी ओर से प्रतिनिधि नियुक्त करेगा जैसा कि हमने वर्णन किया; यह 'तातारखानिया' में लिखा है।

यदि किसी उपद्रवी (मुफ़सिद) के बारे में ज्ञात हो कि वह भलाई का आदेश देने (अम्र-बिल्-मारूफ़) या बुराई से रोकने (नही-अन-मुनकर) के कार्य में बिगाड़ पैदा करता है, तो बिना अनुमति उसके घर को घेरना और बिना पुकारे भीतर चले जाना वैध है। ★

'नवादिरे हिशाम' में वर्णित है: मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा कि क्या किसी व्यक्ति का सुल्तान पर कोई अधिकार बनता है और वह सुल्तान को क़ाज़ी के पास नहीं ला सकता? उन्होंने मुझे बताया कि इमाम अबू यूसुफ़ एक उद्घोषक (अददी) भेजते थे, और यह बसरा के निवासियों का मत है। इसकी विधि यह है कि क़ाज़ी एक दूत भेजता है जो उसके दरवाज़े पर पुकारता है: "क़ाज़ी कहता है उपस्थित हो," और यदि वह नहीं मानता, तो वह कई दिनों तक पुकार लगाता है। फिर यदि वह उपस्थित हो गया तो ठीक, अन्यथा क़ाज़ी उसकी ओर से एक प्रतिनिधि नियुक्त करके उसके समक्ष निर्णय सुना देता है। मैंने पूछा, "क्या आप भी ऐसा ही करते हैं?" उन्होंने कहा, "हाँ।" मैंने कहा, "क्या यह अनुपस्थिति में निर्णय (क़ज़ा अलल ग़ैब) नहीं हुआ?" उन्होंने कहा, "नहीं।" इमाम अबू हनीफ़ा 'अददी' पर अमल नहीं करते थे; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। स्पष्ट हो कि 'विरोधियों पर धावा बोलना' (हजूम अलल खसूम) का अर्थ है कि जब प्रतिवादी, उदाहरण के लिए छिप जाए, तो उस पर धावा बोलकर घर के भीतर से उसे पकड़ लेना। 'किताब' में वर्णित है कि इसकी विधि यह है: उदाहरण के लिए ज़ैद का अम्र पर कुछ ऋण बकाया है और ऋणी अपने घर में छिप गया है। जब क़ाज़ी को यह ज्ञात हो, तो वह अपने दो अमीन (अधिकारी) को पैदल सैनिकों के एक दल और कुछ महिलाओं के साथ अचानक उसके घर भेज दे कि वे घर को घेर लें। सैनिक दरवाज़े, आसपास और छत के रास्ते को अवरुद्ध कर दें ताकि वह भाग न सके। फिर बिना अनुमति के महिलाएँ..

१ तक़ादुम: लंबा समय बीत जाना और सुनवाई की समय-सीमा का आना। तस्मीर: दरवाज़े पर कीलें जड़ना क़ाज़ी का शरीयत के अनुसार अधिकार है; बल्कि वह प्रतिवादी की ओर से प्रतिनिधि नियुक्त कर बाद में डिक्री जारी कर दे।

تین روز ہوئے جب دیکھا تھا تو قاضی ان کی گواہی قبول کرے گا اور اس کے دروازہ پر میخیں جڑ کر ختم کر دے گا کذا فی المحیط اور اس کا گھر اس کے حق میں قید خانہ بنا دے گا اور اعلیٰ واسفل سے راہ روک دے گا تا کہ تنگ ہو کر باہر نکلے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔ اگر گواہوں نے گواہی زیادہ دنوں کے دیکھنے کی دی تو قبول نہ کرے گا اور تین روز سے بڑھ کر زیادہ دنوں میں شمار ہے اور شمس الائمہ حلوانی نے کہا کہ صحیح یہ ہے کہ یہ قاضی کی رائے پر ہے اور اگر گواہوں کی گواہی زیادہ دنوں کی نکلی مگر تقادم اس وجہ سے ہوا کہ مدعی دعویٰ نہ کر سکا کیونکہ اس کا قرضہ پیچھے نکلا تھا مثلاً قاضی نے خصوم میں قرعہ ڈالا تھا تا کہ ہر ایک کو پیشی کا روز معلوم ہو جائے اور اس کا قرعہ پیچھے نکلا تو قاضی گواہی کو قبول کرے گا پھر اگر چند روز گزر گئے اور تسمیر پر بھی مدعاعلیہ نہ برآمد ہوا اور مدعی نے کہا کہ وہ نکلے گا تو اس کی طرف سے وکیل قائم کردے کہ میں اس کے سامنے گواہ پیش کر دوں تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ قاضی ایک ایلچی دو گواہوں کے ساتھ اس کے دروازہ پر بھیج کر تین روز منادی کرائے گا اور ہر روز تین بار کہہ دی فلاں بن فلاں تجھ کو قاضی حکم دیتا ہے کہ اپنے خصم فلاں بن فلاں کے مقابل میں نکل اور کچہری میں حاضر ہو ورنہ میں تیری طرف سے ایک وکیل قائم کر کے اس کے مواجہہ میں گواہی قبول کر لوں گا پھر اگر اس پر بھی وہ نہ برآمد ہوا تو قاضی اس کی طرف سے وکیل مقرر کر کے اس کے مقابلہ میں گواہی سماعت کر کے اس پر حکم جاری کر دے گا خصافؒ نے ذکر کیا کہ سوائے ابی یوسفؒ کے اور امام نے فرمایا کہ اس کی طرف سے وکیل مقرر کرنا میری رائے نہیں ہے اور خصافؒ نے غیر ابو یوسف کا نام نہ ذکر کیا پس بعض مشائخ نے کہا کہ مراد امام ابو حنیفہؒ کیونکہ امام محمدؒ سے امام ابو یوسفؒ کے موافق روایت ہے

اور امام ابو یعلیٰ سمنی فرماتے تھے کہ بعض روایات نوادر میں میں نے دیکھا کہ امام اعظمؒ سے بھی موافق قول امام ابو یوسفؒ کے روایت ہے اور کبریٰ میں ہے کہ اس میں سب کا اتفاق تھا کہ قاضی اس کی طرف سے وکیل مقرر کر کے اس کے مقابلے میں سماعت کرے گا اور خانیہ میں ہے کہ امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اسی طرح اگر قاضی نے کسی دوسرے قاضی کو کسی کے معاملہ میں خط لکھا اور اس قاضی نے مخاصم پر قابو نہ پایا تو اس کی طرف سے بھی وکیل مقرر کرے گا جیسا کہ ہم نے بیان کیا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی مفسد سے یہ معلوم ہو کہ وہ امر معروف یا نہی منکر میں فساد کرتا ہے تو بلا اجازت اس کے گھر ہجوم کرنا اور بلا پکار اس کے گھر میں چلے جانا جائز ہے ★ نوادر ہشام میں ہے کہ میں نے امام محمدؒ سے پوچھا کہ سلطان پر کسی شخص کا کچھ حق آتا ہے اور وہ اس کے ساتھ قاضی کے پاس نہیں آتا ہے انہوں نے مجھے خبر دی کہ امام ابو یوسفؒ عددی دیتے تھے اور یہ قول اہل بصرہ کا ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ قاضی ایک ایلچی اس کی طرف بھیجے کہ جو اس کے دروازہ پر پکارے دے کہ قاضی کہتا ہے کہ حاضر ہو نا قبول کرے اسی طرح چند روز پکار دے پھر اگر وہ حاضر ہو گیا تو خیر ورنہ قاضی اس کی طرف سے ایک وکیل مقرر کر کے اس کے روبرو فیصلہ کر دے پھر میں نے پوچھا کہ تم بھی ایسا ہی کرتے ہو انہوں نے فرمایا کہ ہاں پھر میں نے کہا کہ یہ قضا علی الغیب نہ ہوئی فرمایا کہ نہیں اور امام ابوحنیفہؒ عددی پر عمل نہیں کرتے تھے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے واضح ہو کہ ہجوم علی الخصوم یعنی جو مدعاعلیہ مثلاً روپوش ہو جائے اس پر ہجوم کر کے اندر مکان سے گرفتار کر لینا قال فی الکتاب اور اس کی صورت یہ ہے کہ مثلاً زید کے عمر و پر کچھ روپیہ قرض ہیں اور قرض دار اپنے مکان میں چھپ گیا اور یہ قاضی کو معلوم ہوا تو اپنے دو امینوں کو مع اپنی ایک جماعت پیادوں کے اور کچھ عورتوں کے اس کے مکان کی طرف ناگاہ

بھیج دے کہ وہ اس کے مکان پر ہجوم کریں اور پیادے دروازہ پر اور گردوپیش اور چھت کی راہ سب روک لیں تا کہ وہ بھاگ نہ سکے پھر بلا اجازت عورتیں اس

۱ تقادم زمانہ دراز گزر گیا اور حد سماعت عارض ہوئی تسمیر دروازہ پر کیلیں جڑ دینا قاضی کو شرعاً اختیار ہے بلکہ مدعاعلیہ کی طرف سے وکیل کر اس پر بعد میں کے ڈگری کر دے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (137) Kitab Adab al-Qadi

(They should) enter his house and tell the women of his house to move to a corner. Then the judge's bailiffs should enter the house and search everywhere until they find him and bring him out. If they do not find him, they should tell the women to search, for often he hides in women's clothing. This situation is an instance of 'Hujum ala al-Khusum' (raiding the defendant). If the plaintiff requested this from the judge, Al-Khassaf (RA) said that there is scope for implementing this according to our associates (scholars). Some said this refers to Judge Abu Yusuf (RA), as he used to do so in his time, and Hisham narrated similarly from Imam Muhammad (RA). The basis of this issue is that Hazrat Umar (RA) raided the houses of two individuals, one of whom was from the Quraysh and the other from the Thaqif tribe. The reason was that news had reached Hazrat Umar (RA) that there was wine in both of their houses. Wine was then found in only one of the houses. From this, our associates deduced that if it is known about a troublemaker that he is causing corruption in 'Amr bi al-Ma'ruf' (enjoining good) or 'Nahi 'an al-Munkar' (forbidding evil), then it is permissible to raid his house without permission and enter without calling out; there is no harm in it. However, Shams al-Aimma al-Halwani mentioned that the apparent position of our school is that raiding by the judge is not permissible, as stated in 'al-Muhit'. If the judge gives the plaintiff a 'Teen' 1, a ring, or a piece of paper to bring the defendant, it is permissible; this is written in 'al-Zakhira'. This rule applies outside the city; within the city, he should send people. Al-Khassaf stated the opposite, as written in 'al-Khulasa'. Judges differ on this: some prefer giving 'Teen', some a ring, and some a piece of paper. If the judge gives him 'Teen' or a ring, and he takes it to the defendant and shows it, he should say at that time, "This ring belongs to such-and-such judge; he summons you. Do you recognize it?" If he says, "Yes, I recognize it," but does not appear, the plaintiff should present two witnesses to testify before the judge regarding his defiance. When they have testified, the judge should send someone to bring him or seek assistance from the city governor (wali). Regarding the wages of that person, the scholars (Mashayikh) differed: some said it should be paid from the public treasury (Bayt al-Mal), and others said it is the responsibility of the rebellious defendant, as in 'al-Zakhira', and this is correct. This is written in 'Fatawa Qadi Khan'.

Regarding the expenses of the person whom the judge has sent after the defendant to bring him out, Qadi Sadr al-Islam mentioned that it is the responsibility of the defendant, and this has been adopted by some judges. Some Mashayikh said it is the

responsibility of the plaintiff, and this is more correct (asah). Then, when the defendant appears in the court session, the judge will hear the witnesses of his defiance in his presence and punish him for his defiance and insolence. Similarly, if the defendant initially says, "I will attend," and then does not come, he will still be punished, though less than in the first case. In this testimony, it is not a condition for the witness to be 'Adil' (extremely upright); that is, expressing justice is not a condition in testifying about defiance; it is sufficient for the witness to be 'Mastur al-Hal' (of unknown but presumably good character). This is the view of Al-Khassaf. It is narrated from Imam al-A'zam (RA) that 'Ta'dil' (verification of the witness's integrity) is a condition, and a similar narration is from Imam Muhammad (RA), as in 'al-Zakhira'. In 'al-Khaniya', it is stated that if the defendant remains silent and gives no answer after seeing the plaintiff, the same rule applies due to his obstinacy being apparent. In 'Fatawa 'Atabiyya', it is stated that when he appears, he shall be punished with beating or imprisonment, according to the judge's discretion and the defendant's circumstances. If the judge initially tells the plaintiff to arrange to bring the defendant using 'Teen' from the Emir of the Muslims, it is permissible, as written in the Fatawa. If someone wants to take his property or right from the Emir's door and does not appear in the judge's court, there is no legal restriction on him under Sharia; he is left free, but there is no fatwa on this. Some Mashayikh said that he is left free in the case where he first appeared before the judge and his entire right...

---

1. Teen: Wet clay, meaning for example a seal was applied, the purpose of this ease being to avoid unnecessary expenses, as there is a burden in the summons fee (talabana).

(उनके) घर में दाखिल हों और उनके घर की औरतों से कहें कि तुम एक कोने में हो जाओ, फिर काज़ी के प्यादे (सिपाही) घर में दाखिल होकर सब तलाश करें यहाँ तक कि जब (उसे) पाएँ तो उसे निकालें और अगर वह न मिले तो औरतों से कहें कि तुम तलाश करो क्योंकि अक्सर वह औरतों के भेष में छुप जाता है। पस यह सूरत 'हुजूम अलल ख़ुसूम' (प्रतिवादी पर धावा बोलना) की है। अगर वादी (मुद्दई) ने काज़ी से यह मांग की तो ख़साफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि ने फरमाया कि इसके अमल में लाने की गुंजाइश हमारे असहाब (विद्वानों) की तरफ से है और कुछ ने कहा कि इससे मुराद अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाहि अलैहि काज़ी हैं कि वे अपने ज़माने में ऐसा ही करते थे और हिशाम ने इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि से भी ऐसा ही रिवायत किया है। और इस मसले की असल यह है कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु ने दो व्यक्तियों के घरों पर छापा मारा था, जिनमें से एक कुरैशी था और दूसरा सक़फी था। वजह यह थी कि हज़रत उमर रज़ियल्लाहु अन्हु को खबर मिली थी कि उन दोनों के घरों में शराब है। फिर केवल एक के घर से शराब निकली। यहीं से हमारे असहाब ने यह निकाला है कि अगर किसी फ़सादी (मफ़्सद) से यह मालूम हो कि वह 'अम्र बिल मअरूफ़' या 'नही अनिल मुनकर' (अच्छाई का हुक्म देना और बुराई से रोकना) में फ़साद करता है तो बिना इजाज़त उसके घर में धावा बोलना और बिना पुकारे उसके घर में चले जाना जाइज़ है, इसमें कोई डर नहीं है। और शम्सुल आइम्मा हलवानी ने ज़िक्र किया कि हमारे नज़दीक ज़ाहिर मज़हब यह है कि काज़ी के लिए (अकारण) धावा बोलना जाइज़ नहीं है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। अगर काज़ी ने प्रतिवादी (मुदआ अलैह) को हाज़िर करने के लिए वादी को 'त़ीन' १ या अंगूठी या कागज़ का टुकड़ा इनायत किया तो जाइज़ है, यह 'अल-ज़ख़ीरा' में लिखा है। और यह हुक्म शहर के बाहर के लिए है, और शहर में लोगों को भेजे। ख़साफ़ ने इसके विपरीत बयान किया है, यह 'अल-खुलासा' में लिखा है। और काज़ी लोग इस बारे में अलग-अलग राय रखते हैं; कुछ ने 'त़ीन' देना पसंद किया है, कुछ ने अंगूठी और कुछ ने कागज़ के टुकड़े को। और अगर काज़ी ने उसे 'त़ीन' या अंगूठी दे दी और वह उसे प्रतिवादी के पास ले गया और उसे दिखाई, तो चाहिए कि उस समय यह कहे कि "यह अंगूठी फलां काज़ी की है, वह तुम्हें बुलाता है, क्या तुम उसे पहचानते हो?" अगर उसने कहा कि "हाँ, पहचानता हूँ" लेकिन हाज़िर नहीं होता, तो वादी उस पर दो गवाह पेश करे जो काज़ी के सामने उसकी सरकशी (आज्ञा उल्लंघन) की गवाही दें। और जब उन्होंने गवाही दे दी, तो काज़ी ऐसे व्यक्ति को भेजे जो उसे पकड़ कर लाए या शहर के हाकिम (वाली) से इस बारे में मदद मांगे। और उस व्यक्ति की मज़दूरी

(उजरत) के बारे में उलेमा (मशायख) में मतभेद है; कुछ ने कहा कि बैतुल माल (सरकारी खज़ाना) से दी जाए और कुछ ने कहा कि ज़िद्दी प्रतिवादी के ज़िम्मे होगी, जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है और यही सही है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

उस व्यक्ति का खर्च जिसे काज़ी ने प्रतिवादी को निकालने के लिए उसके पीछे लगाया है, काज़ी सद्रुल इस्लाम ने ज़िक्र किया कि प्रतिवादी पर है और इसी को कुछ काज़ियों ने अपनाया है। और कुछ मशायख ने कहा कि वादी के ज़िम्मे है और यही अधिक सही (असह) है। फिर जब प्रतिवादी अदालत (मजलिस-ए-हुक्म) में हाज़िर हुआ तो काज़ी उसकी सरकशी के गवाहों को दोबारा उसके सामने सुनेगा और उसकी सरकशी और बदतमीज़ी की सज़ा देगा। और इसी तरह अगर प्रतिवादी ने शुरुआत में यह कहा कि "मैं हाज़िर होऊंगा" और फिर नहीं आया, तो भी उसे सज़ा देगा, लेकिन पहली स्थिति से कम। फिर इस गवाही में गवाह का 'आदिल' (अत्यंत न्यायप्रिय) होना शर्त नहीं है, यानी सरकशी की गवाही में अदालत (न्यायप्रियता) का इज़हार शर्त नहीं है, केवल उसका हाल 'मस्तूर' (साधारण ईमानदार) होना काफी है। और यह ख़साफ़ का कौल (कथन) है। और इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाहि अलैहि से रिवायत है कि 'तादील' (गवाह की विश्वसनीयता की जांच) शर्त है और ऐसा ही इमाम मुहम्मद से वर्णित है, जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है। और 'अल-ख़ानिया' में है कि इसी तरह अगर वादी को देखने के बाद प्रतिवादी खामोश हो गया और कोई जवाब न दिया, तो भी उसकी हठधर्मी ज़ाहिर होने के कारण यही हुक्म है। और 'फ़तावा अताबिया' में है कि जब वह हाज़िर हो तो उसे मारने या कैद करने की सज़ा देगा और यह काज़ी की राय और उसकी स्थिति के अनुसार होगा। और अगर काज़ी ने शुरुआत में वादी से कहा कि 'त़ीन' मुसलमानों के अमीर (शासक) के यहाँ से लाकर प्रतिवादी को हाज़िर करने की कोशिश करे, तो यह जाइज़ है, जैसा कि फ़तावा में लिखा है। और अगर किसी ने अमीर के दरवाज़े से अपना माल या हक़ लेना चाहा और काज़ी की कचहरी में हाज़िर नहीं हुआ, तो उस पर शरीअत के अनुसार कोई कैद (पाबंदी) नहीं है, उसे आज़ाद छोड़ दिया गया है, लेकिन इस पर फ़तवा नहीं है। और कुछ मशायख ने फरमाया कि उसे आज़ाद उस स्थिति में छोड़ा जाता है जब वह पहले काज़ी के पास हाज़िर हुआ हो और अपना सारा हक़...

1. त़ीन: गीली मिट्टी, यानी उदाहरण के लिए एक छाप या मुहर लगा दी गई ताकि आसानी हो और फालतू खर्च न हो, जैसे बुलावे (तलबानह) में खर्च का बोझ पड़ता है।

کے گھر میں داخل ہوں اور اس کے گھر کی عورتوں سے کہیں کہ تم ایک گوشہ میں ہو جاؤ پھر قاضی کے پیادے گھر میں داخل ہو کر سب تلاش کریں حتیٰ کہ جب پائیں تو اس کو نکالیں اور اگر ان کو نہ ملا تو عورتوں سے کہیں کہ تم تلاش کرو کیونکہ اکثر اوقات عورتوں کے بھیس میں چھپ جاتا ہے پس یہ صورت ہجوم علی الخصوم کی ہے اگر مدعی نے قاضی سے یہ طلب کیا تو خصافؒ نے فرمایا کہ اس کے عمل میں لانے کی گنجائش ہمارے اصحاب کی طرف سے ہے اور بعضوں نے کہا کہ مراد اس سے ابو یوسفؒ قاضی ہیں کہ وہ اپنے زمانہ میں ایسا ہی کرتے تھے اور ہشام نے امام محمدؒ سے بھی ایسا ہی روایت کیا ہے اور اصل اس مسئلہ کی یہ ہے کہ حضرت عمرؓ نے دو شخصوں کے گھروں پر ہجوم کیا تھا کہ ایک قریشی تھا اور دوسرا ثقفی تھا اور وجہ یہ تھی کہ حضرت عمرؓ کو خبر پہنچی تھی کہ ان دونوں کے گھروں میں شراب ہے پھر فقط ایک کے گھر میں سے نکلی یہیں سے ہمارے اصحاب نے نکالا ہے کہ اگر کسی مفسد سے یہ معلوم ہو کہ وہ امر معروف یا نہی منکر میں فساد کرتا ہے تو بلا اجازت اس کے گھر ہجوم کرنا اور بلا پکارے اس کے گھر میں چلے جانا جائز ہے کچھ ڈر نہیں ہے اور شمس الائمہ حلوانی نے ذکر کیا کہ ظاہر مذہب ہمارے نزدیک یہ ہے کہ ہجوم قاضی کو جائز نہیں ہے کذا فی المحیط اگر قاضی نے مدعا علیہ کے حاضر کرنے کے واسطے مدعی کو طین ۱ یا خاتم یا قرطاس کا ٹکڑا عنایت کیا تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور یہ حکم باہر شہر کے واسطے ہے اور شہر میں لوگوں کو بھیجے اور خصافؒ نے اس کے برعکس بیان کیا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور قاضی لوگ باہم مختلف ہیں کہ بعضوں نے طین کو دینا اختیار کیا ہے اور بعضوں نے خاتم کو اور بعضوں نے قرطاس کے ٹکڑے کو اور اگر قاضی نے اس کو طین یا خاتم دے دی اور اس کو مدعا علیہ کے

پاس لے گیا اور اس کو دکھائی تو چاہئے کہ اس وقت یہ کہے کہ یہ انگوٹھی فلاں قاضی کی ہے کہ وہ تجھ کو بلاتا ہے آیا تو اسے پہچانتا ہے اگر اس نے کہا کہ ہاں پہچانتا ہوں لیکن نہیں حاضر ہوتا تو مدعی اس پر دو گواہ کرے کہ وہ قاضی کے سامنے اس کی سرکشی کی گواہی دے دیں اور جب انہوں نے گواہی دی تو قاضی ایسے شخص کو بھیجے جو اس کو حاضر لائے یا والی شہر سے اس باب میں استعانت طلب کرے اور اس شخص کی اجرت میں مشائخ نے اختلاف کیا بعضوں نے کہا کہ بیت المال میں سے دی جائے اور بعضوں نے کہا کہ مدعا علیہ متمرد کے ذمہ ہوگی کذا فی الذخیرہ اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اس شخص کا خرچ جس کو قاضی نے مدعا علیہ کے نکالنے کے واسطے اس کے پیچھے لگا دیا ہے تو قاضی صدر الاسلام نے ذکر کیا کہ مدعا علیہ پر ہے اور اسی کو بعض قاضیوں نے اختیار کیا اور بعض مشائخ نے کہا کہ مدعی کے ذمہ ہے اور یہی اصح ہے پھر جب مدعا علیہ مجلس حکم میں حاضر ہوا تو اس کی سرکشی کے گواہ پھر اس کے سامنے سنے گا اور اس کی سرکشی اور بے ادبی کی سزا دے گا اور اسی طرح اگر مدعا علیہ نے ابتداءً یہ کہا کہ میں حاضر ہوں گا اور پھر نہ آیا تو بھی سزا دے گا مگر پہلی صورت سے کم پھر اس گواہی میں عادل ہونا شرط نہیں ہے یعنی سرکشی کی گواہی میں اظہار عدالت شرط نہیں ہے صرف مستور الحال ہونا کافی ہے اور یہ خصافؒ کا قول ہے اور امام اعظمؒ سے روایت ہے کہ تعدیل شرط ہے اور ایسا ہی امام محمدؒ سے مروی ہے کذا فی الذخیرہ اور خانیہ میں ہے کہ اسی طرح اگر مدعی کے دیکھنے کے بعد مدعا علیہ خاموش ہو گیا اور کچھ جواب نہ دیا تو بھی اس کا تعنت ظاہر ہونے سے یہی حکم ہے اور فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ جب حاضر ہو تو اس کو مارنے یا قید کرنے کی سزا دے گا اور یہ قاضی کی رائے پر اس کے حسب حال ہے اور اگر قاضی نے ابتداءً مدعی سے کہا کہ طین امیر مسلمین کے پاس سے لے کر مدعا علیہ کو حاضر کرنے کی تدبیر کرے تو جائز ہے اور فتاویٰ میں لکھا

ہے اور اگر کسی نے امیر کے دروازے سے اپنا مال حق لینا چاہا اور قاضی کی کچہری میں نہ حاضر ہوا تو اس پر شرعاً کوئی قید نہیں ہے وہ مطلق چھوڑا گیا ہے لیکن اس پر فتویٰ نہیں ہے اور بعضے مشائخ نے فرمایا کہ اس کو مطلق چھوڑ دیا جاتا اس صورت میں ہے کہ جب وہ پہلے قاضی کے پاس حاضر ہوا اور اپنا تمام حق

۱ طین گیلی مٹی یعنی مثلاً چھاپہ لگا دیا اور اس آسانی سے غرض یہ کہ فضول خرچ نہ ہو جیسے طلبانہ میں زیر باری ہوتی ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 138 | Kitab Adab al-Qadi

...could not obtain it through the Qadi (judge), and if he had initially sought to obtain it through the Sultan and did not approach the Qadi, then he shall not be left entirely free in this manner, and the fatwa is based on this.

A debtor is residing in a rented house and avoids appearing in the Qadi's court for various reasons; how shall he be compelled?

If this person appears in the royal court and requests the doorkeeper to bring the defendant, and the doorkeeper takes more than the customary fee from the defendant, then whether the defendant can recover this excess from the plaintiff or not depends on two scenarios: if the plaintiff first went to the Qadi and was unable to obtain his right through him, then the defendant cannot recover this excess from the plaintiff. However, if he did not go to the Qadi first, then he can recover it. If a debtor lives in a rented house and the creditor demands that he accompany him to the Qadi’s court and he refuses, the scholars have differed regarding 'tasmir'1 (nailing shut the entrance) of such a house. The correct view is that it shall be nailed shut. In 'Majmu' al-Nawazil', it is stated that if a person lives in his wife's house and refuses to go to the Qadi's court, the door shall be nailed shut because, in this matter, the fact of residence is considered. If it becomes known that he has moved his belongings from there, then it shall not be nailed shut. In 'Jami' al-Saghir', it is written that a house was jointly owned by several partners, and a person filed a claim against one partner. The plaintiff complained until the Sultan ordered the entrance to his part to be nailed shut. Abu al-Qasim al-Saffar stated that if the other partners complain that the nails should be removed from the door, they shall be removed, because in a shared house, such an action due to one person is contrary to justice. It is written in 'Khaniyah' that if a claim of a right is made against a minor who is restricted from financial transactions, and if there are no witnesses for the claim, the Qadi shall not compel his appearance. Similar rulings are found in 'Tatar Khaniyah'.

Chapter: 12 Circumstances in which a Qadi may decide based on his own knowledge, and circumstances in which he shall not decide based on his own awareness, and the account of deciding with less than the testimony of two witnesses.

If a Qadi becomes aware of an incident occurring in the same city where he is the Qadi, having been the Qadi at that time and witnessed it himself, and he is still the Qadi there when the case is brought before him, then in matters of 'Huquq al-Ibad'2

(rights of people), he shall decide based on his own knowledge through analogy (Qiyas) and juristic preference (Istihsan). It should be noted that Imam Abu Ja'far mentioned regarding this issue that the Qadi should have gained this knowledge while being a Qadi and within a judicial session. Al-Khassaf mentioned that it is immaterial whether it is within a judicial session or outside of it; this is recorded in 'Al-Muhit'. As for the 'Hudud' (prescribed punishments) which are purely for the sake of Allah the Almighty, such as the punishment for adultery or theft, analogy suggests he should rule based on his knowledge, but through juristic preference (Istihsan), he shall not. In 'Sharh al-Tahawi', it states that in cases of theft specifically, he should...

---

1. 'Mekh-bandi' (Tasmir) means closing or sealing with nails to compel him, even if it is his wife's house.
2. 'Huquq al-Ibad' (Rights of people), whether concerning wealth or other matters like marriage and divorce, etc.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 138 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

...क़ाज़ी के माध्यम से प्राप्त न कर सका हो और यदि उसने पहले सुल्तान के माध्यम से प्राप्त करना चाहा हो और क़ाज़ी के पास न गया हो, तो उसे इसी तरह स्वतंत्र नहीं छोड़ा जाएगा और इसी पर फ़तवा है।

क़र्ज़दार किराए के मकान में रह रहा है और विभिन्न कारणों से क़ाज़ी की अदालत में हाज़िरी से टालमटोल करे तो उसे किस प्रकार मजबूर किया जाएगा?

यदि यह व्यक्ति शाही दरबार में उपस्थित हो और दरबान से इच्छा व्यक्त की कि उसके प्रतिवादी को उपस्थित करे और दरबान ने प्रतिवादी से रस्म से अधिक लिया, तो क्या प्रतिवादी वादी से यह अधिक राशि ले सकता है या नहीं? इसकी दो स्थितियाँ हैं: यदि वादी पहले क़ाज़ी के पास गया और उसके माध्यम से अपना अधिकार प्राप्त न कर सका, तो प्रतिवादी वादी से यह अधिक राशि नहीं ले सकता, और यदि पहले क़ाज़ी के पास नहीं गया, तो ले सकता है। यदि क़र्ज़दार किसी मकान में किराए पर रहता है और ऋणदाता ने उससे मांग की कि क़ाज़ी की कचहरी चले और उसने इनकार कर दिया, तो ऐसे मकान की 'तसमीर' (कीलों से बंद करना) के बारे में विद्वानों में मतभेद है और सही यह है कि वह 'तसमीर'१ करेगा। 'मजमूअ अल-नवाज़िल' में है कि यदि कोई व्यक्ति पत्नी के घर में रहता है और उसने क़ाज़ी की कचहरी जाने से इनकार किया, तो दरवाजा कीलों से बंद कर दिया जाएगा क्योंकि इस मामले में निवास का विचार किया जाता है। यहाँ तक कि यदि ज्ञात हो जाए कि उसने अपना सामान वहाँ से हटा लिया है, तो तसमीर नहीं करेगा। 'जामे सग़ीर' में है कि एक मकान कई साझेदारों के बीच साझा था और किसी व्यक्ति ने एक साझेदार पर दावा किया, फिर वादी ने शिकायत की यहाँ तक कि सुल्तान ने उसके हिस्से के दरवाजे को कीलों से बंद कर दिया, तो अबुल क़ासिम सफ़्फ़ार ने कहा कि यदि बाकी साझेदार शिकायत करें कि दरवाज़े से कीलें हटा दी जाएँ, तो हटा दी जाएँगी क्योंकि साझा मकान में एक की वजह से ऐसा होना न्याय के विरुद्ध है। 'ख़ानिह' में लिखा है कि यदि ऐसे लड़के पर, जिसे लेन-देन से रोका गया है, किसी अधिकार का दावा किया गया और यदि उसके पास दावे के गवाह न हों, तो क़ाज़ी उसे उपस्थित नहीं करवाएगा। इसी तरह 'ततार ख़ानिह' में है।

अध्याय: 12 किन स्थितियों में क़ाज़ी अपने ज्ञान के आधार पर निर्णय देगा और किन स्थितियों में अपनी जानकारी के आधार पर निर्णय नहीं देगा और दो गवाहों की गवाही से कम पर निर्णय देने का वर्णन।

यदि क़ाज़ी ने किसी घटना को जाना जो उसी शहर में हुई जहाँ वह क़ाज़ी है और वह उस समय क़ाज़ी था और स्वयं उससे अवगत हुआ, फिर वह अब भी वहाँ का क़ाज़ी था कि वह घटना उसके सामने पेश हुई, तो 'हुक़ूक अल-इबाद'२ (मानव अधिकार) के मामलों में तर्क(क़ियास) और इस्तेहसान (न्यायसंगत वरीयता) के आधार पर अपने ज्ञान पर निर्णय दे देगा। स्पष्ट रहे कि इमाम अबू जाफ़र ने इस मसले में उल्लेख किया है कि क़ाज़ी को इसका ज्ञान क़ाज़ी होने की स्थिति में और अदालत की सभा में होना चाहिए, और खसाफ़ ने उल्लेख किया है कि चाहे अदालत की सभा में हो या उससे बाहर हो; यह 'मुहीत' में लिखा है। और जो सीमाएँ(हुदूद) केवल अल्लाह के लिए हैं जैसे ज़िना (व्यभिचार) या चोरी की सज़ा, उनमें तर्क तो यह चाहता है कि अपने ज्ञान पर निर्णय करे लेकिन 'इस्तेहसान' के आधार पर निर्णय नहीं करेगा। और 'शरह तहावी' में है कि केवल चोरी के मामले में उसे चाहिए...

---

1. कील बंदी यानी कीलों से बंद कर देना ताकि वह मजबूर हो जाए, भले ही वह पत्नी का घर हो।
2. हुक़ूक अल-इबाद चाहे धन-सम्पत्ति हो या अन्य जैसे निकाह व तलाक़ आदि।

قاضی کے ذریعہ سے حاصل نہ کر سکا ہو اور اگر پہلے سے اس نے سلطان کے ذریعہ سے حاصل کرنا چاہا ہو اور قاضی کے پاس نہ گیا تو اس کو اسی طرح مطلق نہ چھوڑا جائے گا اور اسی پر فتویٰ ہے۔

قرض دار کرائے کے مکان میں رہائش پذیر ہے اور بوجوہ عدالتِ قاضی میں حاضری سے لیت و لعل سے کام لے تو اُس کو کس طرح مجبور کیا جائے گا ۞

اگر یہ شخص بادشاہی دربار میں حاضر ہو اور چوبدار سے خواہش کی کہ اس کے مدعا علیہ کو حاضر لائے اور چوبدار نے مدعا علیہ سے رسم سے زیادہ لیا تو اس زیادتی کو مدعا علیہ مدعی سے لے سکتا ہے یا نہیں اس کی دو صورتیں ہیں اگر مدعی پہلے قاضی کے پاس گیا اور اس کے ذریعہ سے اپنا حق نہ لے سکا تو مدعا علیہ مدعی سے یہ زیادتی نہیں لے سکتا ہے اور اگر پہلے قاضی کے پاس نہیں گیا تو لے سکتا ہے اگر قرض دار کسی مکان میں اجرت پر رہتا ہے اور قرض خواہ نے اس سے مطالبہ کیا کہ قاضی کی کچہری میں چلے اور اس نے انکار کیا تو ایسے مکان کی تعمیر میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ تسمیر ۱ کرے گا اور مجموع النوازل میں ہے کہ اگر کوئی شخص زوجہ کے مکان میں رہتا ہے اور اس نے قاضی کی کچہری میں جانے سے انکار کیا تو دروازہ میخ بند کر دیا جائے گا کیونکہ اس باب میں سکونت کا اعتبار ہے حتی کہ اگر معلوم ہو جائے کہ اس نے اپنا اسباب وہاں سے منتقل کر لیا تو تسمیر نہ کرے گا اور جامع صغیر میں ہے کہ ایک مکان چند شریکوں میں مشترک تھا اور کسی شخص نے ایک شریک پر دعویٰ کیا پھر مدعی نے استغاثہ کیا یہاں تک کہ سلطان نے اس کے وار کے دروازہ کی

تسمیر کر دی تو ابوالقاسم صفار نے فرمایا کہ اگر باقی شریک استغاثہ کریں کہ دروازے سے مسمار دور کر دی جائیں تو دور کر دی جائیں گی کیونکہ مشترک مکان میں ایک کی وجہ سے ایسا ہونا انصاف سے بعید ہے اور خانیہ میں لکھا ہے کہ اگر ایسے لڑکے پر جو تصرف سے باز رکھا گیا ہے کسی حق کا دعویٰ کیا پس اگر اس کے پاس دعویٰ کے گواہ نہ ہوں تو قاضی اس کو حاضر نہ کرائے گا کذا فی التاتار خانیہ۔

باب : ۱۲ کن صورتوں میں قاضی اپنے علم پر فیصلہ کر دے گا اور کن صورت میں اپنی دانستگی پر فیصلہ نہ کرے گا اور دو گواہوں کی گواہی سے کم پر فیصلہ کر دینے کا بیان

اگر قاضی نے ایک حادثہ کو جو اسی شہر میں جس میں وہ قاضی ہے واقع ہونا معلوم کیا اور وہ اس وقت قاضی تھا اور خود اس سے واقف ہوا پھر وہ قاضی ہنوز وہاں کا تھا کہ وہ حادثہ اس کے سامنے پیش ہوا تو حقوق العباد۲ میں قیاساً و استحساناً اپنے علم پر فیصلہ کر دے گا واضح ہو کہ امام ابو جعفر نے اس مسئلہ میں ذکر کیا ہے کہ قاضی کو اس کا علم حالتِ قاضی ہونے میں اور مجلسِ قضا میں ہو اور خصاف نے ذکر کیا ہے کہ خواہ مجلسِ قضا میں ہو یا غیر مجلسِ قضا میں ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور جو حدود خالص اللہ تعالیٰ کے واسطے ہیں جیسے حدِ زناء سرقہ ان میں قیاس چاہتا ہے کہ اپنے علم پر حکم کرے مگر استحساناً حکم نہ کرے گا اور شرح طحاوی میں ہے کہ فقط چوری میں اس کو چاہئے

---

۱ میخ بندی یعنی کیل سیخ سے مسدود کر دے تاکہ وہ مجبور ہو اگر چہ زوجہ کا مکان ہے۔ ۲ حقوق العباد خواہ مال ہوں یا دیگر مانند نکاح و طلاق وغیرہ کے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 139 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

He may issue an order regarding property but not an order for amputation of the hand; this is stated in *At-Tatarkhaniyya*. Regarding *Qisas* (Retaliation) and *Hadd al-Qadhf* (Punishment for Slander), he may decide based on his personal knowledge, as stated in *Al-Khulasa*. If an intoxicated person is brought before him, he should administer *Ta'zir* (discretionary punishment) because the presence of signs of intoxication creates a suspicion, but this punishment will not constitute the formal *Hadd*. If he became aware of an event when he was not a judge, then subsequently became a judge, and the same event was brought before him while in office, according to Imam Azam (Abu Hanifa), he shall not judge based on that prior knowledge. However, according to Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf, he shall judge based on that knowledge.

Imam Muhammad's (R.A.) Return to the View of Imam Azam Abu Hanifa (R.A.) and the Disagreement of the Scholars with Imam Azam Abu Hanifa's View ☆

It is narrated from Imam Muhammad (R.A.) that he returned to the view of Imam Abu Hanifa (R.A.). If a judge was aware of an event and it was presented before him, the same aforementioned disagreement regarding judging based on personal knowledge applies. If he was aware of an event and was already a judge, but the event occurred in the *Sawad* (suburbs or rural outskirts) of the city where he is a judge, and then the case was brought before him in the city, then according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), he may judge based on his knowledge. However, scholars have disagreed on Imam Azam's view. Some said that if he is only the judge of the city, he cannot rule based on knowledge of an event that occurred in the city's *Sawad*. If he is the judge of both the city and the *Sawad*, he can decide. This can be based on the school of thought where the city is not a condition for the enforcement of judicial authority, which is narrated from Imam Abu Yusuf. Some scholars stated that even if he were the judge of the *Sawad*, he still could not judge based on that knowledge, as the ruling is based on the premise that the city is a condition for judicial enforcement; this is the *Zahir al-Riwayah* (authoritative report). It is stated in *Al-Muntaqa* that if a judge left the city for some reason and witnessed or heard of an event, he should not rule based on that, unless he went out for the *Eid* festivals, in which case he may rule as if he heard it in the judicial assembly. This is based on the reasoning (*Qiyas*) of Imam Azam and Imam Zufar. If he gained knowledge of an event while serving as a judge, was then removed from office, and

subsequently reappointed, would he judge based on that previous knowledge? According to the *Sahibayn*, he would, but according to Imam Azam, he would not. In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is narrated from Imam Muhammad that if a ruler receives news that a certain person has freed his slave or given his wife a triple divorce, and if this news was given by two just informants, he should exert full effort in the matter. This means investigating if the person freed the slave but still takes service from him, or if he divorced his wife but they have not separated. If the informant is a single just person and is likely truthful, seeking further investigation is preferable. If he does not investigate, I hope there is room for allowance. Thus it is in *Al-Muhit*.

वह माल (सम्पत्ति) का आदेश दे सकता है लेकिन हाथ काटने का आदेश नहीं दे सकता, यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। क़िसास (बदला) और हदे-क़ज़्फ़ (अपमानजनक आरोप की सज़ा) में वह अपने व्यक्तिगत ज्ञान के आधार पर निर्णय ले सकता है, जैसा कि 'ख़ुलासा' में वर्णित है। यदि कोई नशे में धुत व्यक्ति उसके पास लाया जाए, तो उसे ताज़ीर (विवेकाधीन सज़ा) दे, क्योंकि नशे के लक्षण पाए जाने से संदेह होता है, और इस सज़ा से 'हद' (निश्चित सज़ा) लागू नहीं होगी। यदि उसे किसी घटना की जानकारी तब हुई जब वह क़ाज़ी (न्यायाधीश) नहीं था, फिर वह क़ाज़ी बन गया और क़ाज़ी होने की स्थिति में वही मामला उसके सामने आया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार वह अपने उस ज्ञान के आधार पर निर्णय नहीं लेगा, जबकि इमाम मुहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार वह उसी ज्ञान पर निर्णय ले सकता है।

इमाम मुहम्मद (रह.) का इमाम आज़म अबू हनीफ़ा (रह.) के विचार की ओर लौटना और मशाइख़ का हज़रत इमाम आज़म अबू हनीफ़ा (रह.) के विचार से मतभेद ☆

इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि उन्होंने इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के विचार की ओर रुजू (वापसी) कर ली थी। यदि वह किसी घटना से अवगत हुआ और वह उसके सामने पेश हुई, तो अपने ज्ञान पर निर्णय लेने में वही पिछला मतभेद रहेगा। यदि वह किसी घटना से अवगत हुआ और वह उस समय भी क़ाज़ी था, लेकिन घटना उस शहर के'सवाद' (अर्थात उपनगरों या ग्रामीण क्षेत्रों) में हुई जहाँ वह क़ाज़ी है, और फिर वही मामला शहर में उसके सामने लाया गया, तो 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार वह अपने ज्ञान पर निर्णय दे देगा। लेकिन इमाम आज़म (रह.) के विचार पर विद्वानों (मशाइख़) ने मतभेद किया है। कुछ ने कहा कि यदि वह केवल शहर का क़ाज़ी है, तो वह उस ज्ञान के आधार पर निर्णय नहीं दे सकता जो शहर के बाहर 'सवाद' में घटित हुआ। यदि वह शहर और 'सवाद' दोनों का क़ाज़ी है, तो निर्णय दे सकता है। यह उस मत पर आधारित हो सकता है जहाँ न्याय के क्रियान्वयन के लिए शहर की शर्त नहीं है, जैसा कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से वर्णित है। कुछ मशाइख़ ने कहा कि भले ही वह 'सवाद' का क़ाज़ी हो, फिर भी वह अपने उस ज्ञान पर निर्णय नहीं दे सकता, क्योंकि न्याय क्रियान्वयन के लिए शहर की शर्त है और यही 'ज़ाहिर अल-रवाया' (प्रामाणिक विवरण) है। 'मुन्तक़ी' में है कि यदि क़ाज़ी किसी कारण से शहर के बाहर गया था और उसी दौरान उसने कोई घटना सुनी या देखी, तो वह उसके आधार पर आदेश नहीं देगा, सिवाय इसके कि वह ईदैन (ईदों) के लिए बाहर गया हो, तो वह आदेश दे सकता है, मानो उसने इसे न्याय

सभा (अदालत) में सुना हो। यह इमाम आज़म और इमाम ज़ुफ़र के क़यास (तर्क) पर है। यदि उसे क़ाज़ी रहते हुए किसी घटना का पता चला, फिर वह पदमुक्त हो गया और बाद में फिर से क़ाज़ी बना, तो क्या वह उसी पुराने ज्ञान पर निर्णय लेगा? साहिबैन के अनुसार वह निर्णय लेगा, लेकिन इमाम आज़म के अनुसार नहीं। 'नवादिरे इब्न समाआ' में इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि यदि किसी शासक (हाकिम) को समाचार मिले कि अमुक व्यक्ति ने अपना गुलाम आज़ाद कर दिया है या अपनी पत्नी को तीन तलाक़ दे दिए हैं, और यह समाचार दो विश्वसनीय लोगों ने दिया है, तो उसे इस मामले में पूरी कोशिश (जांच) करनी चाहिए। इसका अर्थ यह है कि वह जांच करे कि यदि व्यक्ति ने गुलाम आज़ाद किया है तो क्या वह अब भी उससे गुलामी का काम ले रहा है, या तलाक़ के बाद भी अलग नहीं हुआ है। यदि समाचार देने वाला एक न्यायप्रिय व्यक्ति हो और राय में वह सच्चा हो, तब भी जांच करना बेहतर है। यदि उसने जांच नहीं की, तो मुझे उम्मीद है कि उसके लिए गुंजाइश है। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

کہ مال کا حکم دے اور ہاتھ کاٹنے کا حکم نہ دے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور قصاص اور حد القذف میں اپنے علم پر فیصلہ کرے کذا فی الخلاصہ اگر کوئی مست اس کے پاس لایا گیا تو اس کو تعزیر دے کیونکہ اس میں آثارِ نشہ کے پائے جانے سے تہمت ہے اور اس سزا سے حد نہ ہوگی اور اگر اس کو کسی حادثہ کا علم ہوا اور وہ اس وقت تک قاضی نہ تھا پھر قاضی ہوا اور قاضی ہونے کی حالت میں وہی حادثہ اس کے پاس پیش ہوا تو امام اعظمؒ کے قول پر اس علم پر فیصلہ نہ کرے گا اور امام محمدؒ اور امام ابو یوسفؒ کے قول پر اسی علم پر فیصلہ کرے گا۔

امام محمدؒ کا قول امام اعظم ابوحنیفہؒ کی طرف رجوع کرنا اور مشائخ کا حضرت امام اعظم ابوحنیفہؒ کے قول سے اختلاف ☆

امام محمد رحمتہ اللہ علیہ سے مروی ہے کہ انہوں نے امام ابوحنیفہؒ کے قول کی طرف رجوع کر لیا اور اگر وہ کسی حادثہ سے واقف ہوا اور اس کے سامنے پیش ہوا تو اپنے علم پر فیصلہ کرنے میں اس میں بھی وہی اختلاف گزشتہ ہے اور اگر کسی حادثہ سے واقف ہوا اور قاضی بھی تھا لیکن یہ حادثہ اس شہر کے سواد (یعنی پر گنہ و دیہات) میں واقع ہوا جس میں یہ قاضی ہے اور اس کے پاس پھر وہ حادثہ آکر شہر میں پیش ہوا تو صاحبینؒ کے قول کے موافق اپنے علم پر فیصلہ کر دے گا لیکن امام اعظمؒ کے قول پر مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ اگر وہ قاضی فقط شہر کا ہے تو اس علم پر حکم اس حادثہ کا سوادِ شہر میں نہیں دے سکتا ہے اور اگر شہر اور سواد دونوں کا قاضی ہے تو فیصلہ کر سکتا ہے اور یہ اس مذہب پر ہو سکتا ہے کہ شرطِ نفاذِ قضا میں سے شہر نہیں ہے اور یہ امام ابو یوسفؒ سے مروی ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ اگرچہ وہ

قاضی سواد کا بھی ہوتا ہم اس علم پر فیصلہ نہیں کر سکتا ہے اور مرجع اس قول کا اس پر ہے کہ نفاذِ قضا کے واسطے شہر شرط ہے اور یہی ظاہر الروایہ ہے اور منتقی میں ہے کہ قاضی اگر کسی وجہ سے باہر شہر کے نکلا تھا اور اسی حال میں اس نے کسی حادثہ کو سنا اور جانتا تو اس بنا پر حکم نہ دے گا مگر جبکہ وہ عیدین کے واسطے نکلا ہو تو حکم دے سکتا ہے گویا اس نے مجلسِ قضا میں سنا ہے اور یہ امام اعظمؒ و زفر کے قیاس پر ہے اگر اس نے قاضی ہونے کی حالت میں کسی حادثہ سے وقوف پایا پھر وہ قضا سے معزول ہو گیا پھر اس کے بعد قاضی ہو گیا تو اسی علمِ سابق پر فیصلہ کرے گا یا نہیں پس صاحبینؒ کے نزدیک فیصلہ کرے گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں اور نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک حاکم کو خبر ملی کہ فلاں شخص نے اپنا غلام آزاد کر دیا یا فلاں شخص نے اپنی عورت کو تین مرتبہ طلاق دی پس اگر یہ خبر اس کو دو عادل مخبروں نے دی ہے تو چاہئے کہ اس امر میں کمال کوشش کرے اور مراد یہ ہے کہ اس خبر کی تفتیش کرے کہ فلاں شخص نے آزاد کیا مگر غلام سے خدمتِ غلامی لیتا ہے یا اس نے عورت کو طلاق دی مگر تین طلاق کے بعد بھی جدا نہیں ہوتا ہے اور اگر خبر دینے والا ایک شخص عادل ہو اور اس کی رائے میں غالباً وہ سچا ہے تو بھی اس کو طلب کرنا افضل ہے اور اگر اس نے تفتیش و طلب نہ کی تو مجھے امید ہے کہ اس کے لئے گنجائش ہے۔ کذا فی المحیط۔

Fatawa 'Alamgiri..... Volume 5 | 140 | Kitab Adab al-Qadi

Chapter: (13)

Concerning the rulings on cases where a Qadi (judge) finds a writing in his court records that he does not remember, or he forgets his judgment, or a witness sees his written testimony but does not remember it.

If a Qadi gave a judgment and a period of time passed, then the plaintiff or the beneficiary of the decree required that judgment, and two witnesses testified before the Qadi that he had ordered so much wealth from a certain person for that individual, but the Qadi does not remember this judgment, Imam Azam (Abu Hanifa) said that the Qadi shall not accept this testimony and shall not give a judgment on anyone except based on his own memory. Imam Abu Yusuf was previously of the opinion that he should accept it, but then he recanted and said he should not. There is a consensus that if they did not specify the 'Maqdi 'alayh' (the one against whom the judgment was given), the Qadi shall not accept it; this is written in 'Multaqat'. If the Qadi found the testimony of witnesses written in a 'khareeta' (pouch) bearing the Qadi's seal, in his own handwriting or the handwriting of his scribe, but he does not remember this testimony, then according to Imam Azam, he shall not judge based on it, but according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), he shall judge. Similarly, if a Qadi found a 'qabala' (deed) in a khareeta, and the khareeta has the Qadi's seal, and the deed is in the handwriting of his deputy, then that deed is not executable according to Imam Azam, but it shall be executable according to the Sahibayn, as stated in 'Al-Muhit'. A person came forward to the Qadi bringing another person and said, "You had judged so much wealth or land or some right for me against this person," and the Qadi did not remember. Then he presented several 'adil' (just) witnesses who stated that at the time of the judgment, the Qadi had made them witnesses that this claim's judgment for this person against the one present with him was being enforced. The Qadi shall not enforce this judgment nor pass an order; this is the view of Imam Abu Yusuf, as recorded in 'Muhit al-Sarakhsi'. If a witness finds his testimony written in his own hand but does not remember the event, the aforementioned difference of opinion persists among most scholars, and this is apparent. Shams al-A'imma al-Sarakhsi mentioned that according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, giving such testimony is not permissible, and according to Imam Muhammad, he cannot give testimony.

☆ Imam Muhammad's disagreement with Imam Azam and Imam Abu Yusuf on the aforementioned issue

It is stated in 'Jami' al-Fatawa' that he can give testimony by consensus. In 'Al-Walwalijiyya', it is stated that the correct view is that Imam Abu Yusuf agrees with Imam Azam on this issue and Imam Muhammad disagrees. In 'An-Nawadir', it is mentioned that a person was a witness to someone's confession and says, "I recognize my handwriting and I recognize this person, only I do not remember the time and place." Abu al-Qasim said that when he knows he is a witness to this and recognizes the confessor, he should testify. In 'Jami' al-Fatawa', it is stated that if the person is illiterate and it was written down for him, it is not permissible to testify until he remembers. From the same category is the narration of the Prophet's (PBUH) reports, for example, a person found his 'sama' (hearing) from a Sheikh written down but does not remember it. According to Imam Azam, it is not lawful for him to narrate it, while according to the Sahibayn, narrating it is permissible. Thus, according to Imam Azam, the condition for narration is that from the time of hearing until the time of delivery, he must remember the Hadith, whereas according to the Sahibayn...

फ़तावा आलमगीरी..... जिल्द ⑤ | १४० | किताब अदब अल-काज़ी

अध्याय : (१३)

उन चीज़ों के हुक्म में कि काज़ी ने अपनी कचहरी के दफ़्तर में कुछ ऐसी तहरीर पाई कि उसे याद नहीं है या अपने फ़ैसले को भूल गया या गवाह अपनी गवाही को लिखा देखता है मगर उसे याद नहीं है

अगर काज़ी ने कोई फ़ैसला किया और उस पर एक ज़माना गुज़र गया, फिर मुद्दई (वादी) या जिसके हक़ में डिग्री (डिक्री) हुई है उसे उस फ़ैसले की ज़रूरत हुई, फिर दो गवाहों ने काज़ी के सामने इसकी गवाही दी कि तूने इस शख़्स के लिए फ़लां शख़्स पर इतने माल का हुक्म दिया है और काज़ी को यह फ़ैसला याद नहीं है, तो इमाम आज़म रह. ने फ़रमाया कि काज़ी इस गवाही को क़बूल न करेगा और सिवाय अपनी हिफ़्ज़ (स्मृति) के किसी पर फ़ैसला न करेगा। और इमाम अबू यूसुफ़ रह. पहले क़ायल थे कि क़बूल करेगा, फिर रुजूअ करके कहते थे कि नहीं क़बूल करेगा। और इस पर सबका इज्मा (सहमति) है कि अगर उन्होंने मक़ज़ी अलैहि को, यानी जिस पर फ़ैसले का हुक्म दिया गया है, बयान नहीं किया तो काज़ी क़बूल न करेगा, यह 'मलतकृत' में लिखा है। अगर काज़ी ने गवाहों की गवाही किसी ख़रीतह (थैली) में जिस पर काज़ी की मोहर लगी हुई थी, अपने ख़त से या अपने कातिब के ख़त से लिखी हुई पाई मगर उसे यह गवाही याद नहीं है, तो इमाम आज़म रह. के नज़दीक इस पर फ़ैसला न करेगा और साहिबैन रह. के नज़दीक फ़ैसला कर देगा। और इसी तरह अगर काज़ी ने कोई क़बाला (दस्तावेज़) किसी ख़रीतह में पाया और ख़रीतह पर काज़ी की मोहर है और क़बाला उसके पास के नायब की तहरीर से है, तो वह क़बाला इमाम आज़म रह. के नज़दीक क़ाबिले अमलदरामद नहीं है और साहिबैन रह. के नज़दीक अमलदरामद होगा, 'मुहीत' में ऐसा ही है। एक शख़्स काज़ी के पास बढ़कर आया और दूसरे शख़्स को साथ लाया और कहा कि तूने मेरे हक़ में इस क़दर माल या ज़मीन या किसी हक़ का इस शख़्स पर फ़ैसला किया था और काज़ी को याद न आया, फिर उसने चंद गवाह आदिल (न्यायपूर्ण गवाह) क़ायम किए कि काज़ी ने बरवक़्त फ़ैसला उन गवाहों को गवाह बना लिया था कि इस शख़्स के लिए इस दावे का फ़ैसला उस शख़्स पर जो उसके साथ मौजूद है नाफ़िज़ (लागू) किया जाता है, तो काज़ी इस फ़ैसले को नाफ़िज़ न करेगा और न हुक्म देगा, और यह इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक है, यह 'मुहीत सरख़्सी' में लिखा है। अगर गवाह ने अपनी गवाही अपने ख़त से लिखी हुई पाई और उसे वाक़िया याद नहीं है, तो आम मशाइख़ के नज़दीक इस सूरत में मज़कूरा इख़्तिलाफ़ जारी है और यही ज़ाहिर है, और शम्सुल

अइम्मा सरख़्सी ने ज़िक्र किया कि इमाम अबू हनीफ़ा रह. और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक गवाही देना जाइज़ नहीं है और इमाम मुहम्मद रह. के नज़दीक गवाही नहीं दे सकता है।

☆ मज़कूरा मसले में इमाम मुहम्मद रह. का इमाम आज़म रह. व इमाम अबू यूसुफ़ रह. से इख़्तिलाफ़

'जामे उल फ़तावा' में है कि बिल-इज्मा गवाही दे सकता है और 'वलवालजिया' में है कि सही यह है कि इमाम अबू यूसुफ़ रह. इस मसले में इमाम आज़म रह. के साथ हैं और इमाम मुहम्मद रह. मुख़ालिफ़ हैं। और 'नवादिरात' में है कि एक शख़्स किसी शख़्स के इक़रार पर गवाह था और कहता था कि मैं अपना ख़त पहचानता हूँ और इस शख़्स को पहचानता हूँ, फ़क़त मुझे वक़्त और मकान याद नहीं है, तो अबू अल-क़ासिम रह. ने फ़रमाया कि जब उसे मालूम है कि मैं इस पर गवाह हूँ और मुक़िर्र (स्वीकार करने वाले) को पहचानता है तो वह गवाही दे। और 'जामे उल फ़तावा' में है कि अगर वह शख़्स अनपढ़ हो और उसे लिखकर दे दिया गया तो जब तक याद न करे गवाही देना जाइज़ नहीं है। और इसी जिंस से अख़बार-ए-रसूल सल्ल. की रिवायत भी है कि मसलन एक शख़्स ने अपना समाअ (श्रवण) शेख़ से लिखा हुआ पाया मगर उसे याद नहीं है, तो इमाम आज़म रह. के नज़दीक इसे हलाल नहीं है कि रिवायत करे और साहिबैन रह. के नज़दीक इसे रिवायत करना जाइज़ है। पस इमाम आज़म रह. के नज़दीक रिवायत की शर्त यह है कि सुनने के वक़्त से अदा करने के वक़्त तक उसे हदीस याद हो और साहिबैन रह. के नज़दीक...

باب : (۱۳)

اُن چیزوں کے احکام میں کہ قاضی نے اپنی کچہری کے دفتر میں کچھ ایسی تحریر پائی کہ اُسے یاد نہیں ہے یا اپنے فیصلہ کو بھول گیا یا گواہ اپنی گواہی کو لکھا دیکھتا ہے مگر اِس کو یاد نہیں ہے

اگر قاضی نے کوئی فیصلہ کیا اور اس پر ایک زمانہ گزر گیا پھر مدعی یا جس کے حق کی ڈگری ہوئی ہے اس کو اس فیصلہ کی ضرورت ہوئی پھر دو گواہوں نے قاضی کے سامنے اس کی گواہی دی کہ تو نے اس شخص کے واسطے فلاں شخص پر اتنے مال کا حکم دیا ہے اور قاضی کو یہ فیصلہ یاد نہیں ہے تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ قاضی اس گواہی کو قبول نہ کرے گا اور سوائے اپنے حفظ کے کسی پر فیصلہ نہ کرے گا اور امام ابو یوسفؒ پہلے قائل تھے کہ قبول کرے گا پھر رجوع کر کے کہتے تھے کہ نہیں قبول کرے گا اور اس پر سب کا اجماع ہے کہ اگر انہوں نے مقضی علیہ کو یعنی جس پر فیصلہ کا حکم دیا گیا ہے نہ بیان کیا تو قاضی قبول نہ کرے گا یہ ملتقط میں لکھا ہے اگر قاضی نے گواہوں کی گواہی کسی خریطہ میں جس پر قاضی کی مہر لگی ہوئی تھی اپنے خط سے یا اپنے کاتب کے خط سے لکھی ہوئی پائی مگر اس کو یہ گواہی یاد نہیں ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس پر فیصلہ نہ کرے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک فیصلہ کر دے گا اور اسی طرح اگر قاضی نے کوئی قبالہ کسی خریطہ میں پایا اور خریطہ پر قاضی کی مہر ہے اور قبالہ اس کے پاس کے نائب کی تحریر سے ہے تو وہ قبالہ قابل عمل در آمد امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک عمل در آمد ہو گا کذا فی المحیط ایک شخص قاضی کے

پاس بڑھ کر آیا اور دوسرے شخص کو ساتھ لایا اور کہا کہ تو نے میرے حق میں اس قدر مال یا زمین یا کسی حق کا اس شخص پر فیصلہ کیا تھا اور قاضی کو یاد نہ آیا پھر اس نے چند گواہ عادل قائم کئے کہ قاضی نے بروقت فیصلہ ان گواہوں کو گواہ کر لیا تھا کہ اس شخص کے لئے اس دعویٰ کا فیصلہ اس شخص پر جو اس کے ساتھ موجود ہے نافذ کیا جاتا ہے تو قاضی اس فیصلہ کو نافذ نہ کرے گا اور نہ حکم دے گا اور یہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر گواہ نے اپنی گواہی اپنے خط سے لکھی ہوئی پائی اور اس کو حادثہ یاد نہیں ہے تو عامہ مشائخ کے نزدیک اس صورت میں اختلاف مذکورہ جاری ہے اور یہی ظاہر ہے اور شمس الائمہ سرخسی نے ذکر کیا کہ امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک گواہی دینا جائز نہیں ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک گواہی نہیں دے سکتا ہے۔

☆ مذکورہ مسئلہ میں امام محمد رحمہ اللہ کا امام اعظم رحمہ اللہ و امام ابو یوسف رحمہ اللہ سے اختلاف

جامع الفتاویٰ میں ہے کہ بالاجماع گواہی دے سکتا ہے اور ولو الجیہ میں ہے کہ صحیح یہ ہے کہ امام ابو یوسفؒ اس مسئلہ میں امام اعظمؒ کے ساتھ ہیں اور امام محمدؒ مخالف ہیں اور نوادر میں ہے کہ ایک شخص کسی شخص کے اقرار پر گواہ تھا اور کہتا تھا کہ میں اپنا خط پہچانتا ہوں اور اس شخص کو پہچانتا ہوں فقط مجھے وقت اور مکان یاد نہیں ہے تو ابو القاسمؒ نے فرمایا کہ جب اس کو معلوم ہے کہ میں اس پر گواہ ہوں اور مقرر کو پہچانتا ہے تو وہ گواہی دے اور جامع الفتاویٰ میں ہے کہ اگر وہ شخص بے پڑھا ہوا ہو اور اس کو لکھ کر دے دیا گیا تو جب تک یاد نہ کرے گواہی دینا جائز نہیں ہے اور اسی جنس سے اخبار رسول اللہ ﷺ کی روایت بھی ہے کہ مثلاً ایک شخص نے اپنا سماع شیخ سے لکھا ہوا پایا مگر اس کو یاد نہیں ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو حلال نہیں ہے کہ روایت کرے اور صاحبینؒ کے نزدیک اس کو روایت کرنا جائز ہے پس امام اعظمؒ کے

نزدیک روایت کی شرط یہ ہے کہ سننے کے وقت سے ادا کرنے کے وقت تک اس کو حدیث یاد ہو اور صاحبینؒ کے نزدیک۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 141 Book: Adab al-Qadi (The Etiquette of the Judge)

...it is not a condition that he must remember it; this is written in *Tatar Khaniyah*. Al-Khassaf (RA) mentioned that Imam Muhammad (RA) said that if a person's *Mahdar* (court record/proceedings document) is lost from the judge's court, and it contained the testimonies of his witnesses regarding a certain right of his, and the judge does not remember it, and then his two scribes testify that the judge had given testimony and decided based on the testimonies of the witnesses—this is not accepted. There is a difference between this situation and another: if a person's *Qabala* (title deed/ contract) is lost from the court and his two scribes testify that the judge had *Imza* (executed/validated) it, then this is accepted. Similarly, if a person made an admission (confession) regarding another, and then two scribes testify that this person admitted to such an amount of wealth in the judge's presence for the other person and that they heard it, the judge will accept the testimony and pass a judgment. If a different judge was previously in place of this judge and there were admissions or testimonies present in his court, he (the new judge) shall not act upon any of them until the case is presented before him anew; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. There is a consensus (*ijma*) that he shall not act upon the testimonies etc. found from the previous judge's court, even if they bear seals; this is written in *Al-Bazzaziyyah*. If a judge was dismissed and then reappointed to the same office, there is a consensus that if he does not remember the testimonies or rights from his previous register (*diwan*), he should not decide based on them. Even if he does remember them, according to Imam Azam (Abu Hanifa RA), the ruling remains the same, though the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) disagree on this. However, if witnesses for a person's right against another were established before him and he was dismissed before passing a judgment, and then he became judge again and the same case was presented to him, the plaintiff (*mudda'i*) shall be urged to present the witnesses again, whether the judge remembers or not; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

Chapter: 13 Concerning the Statement that a Judge gave a Ruling in a Case, then it became Apparent that he must Retract that Ruling, and Regarding Unjust Judgments.

If a judge gave a ruling in a case and then realized that he should retract it, then if an error occurred in the ruling about which there is no disagreement among jurists (*fuqaha*) but rather it is an error according to everyone, then he must necessarily

overturn that ruling. If there is a disagreement among jurists regarding it, then he must necessarily let it stand and implement that opinion in future cases; this is in *Al-Multaqit*. Let it be clear that moving from one opinion to another in matters where *ijtihad* (independent legal reasoning) is practiced is permissible. If a judge's ruling was issued contrary to the facts, it is not free from two states: either an error occurred in the judgment, or he erred by way of grave intentionality (*'amd-e-azam*) and admitted to it. If he erred, there are two forms: one is that the error occurred regarding the Rights of Allah (SWT), or the error occurred regarding the Rights of Mankind (*Huquq-ul-Ibad*). If he erred in the Rights of Mankind and its remedy (*tadaruk*) and reversal is possible—for example, if he ordered the transfer of property, or a divorce, or manumission (*ataq*) for someone, and then the error became apparent such as it was found that the witnesses were slaves, or disbelievers, or had been punished for false accusation of adultery (*mahdud-ul-qadhf*)—then in this case, the judgment becomes void. The property shall be returned by the recipient, the woman shall return to her husband, and the slave shall become a slave (*mamluk*) again. If its remedy is not possible—for example, if he ordered retaliation (*qisas*/ execution) and it was carried out—then the one in whose favor the judgment was given (*maqdi-lahu*) shall not be executed in return, even if the error is known with certainty.

---

1. *Imza* means that it was issued and executed, and then subsequently it was lost.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 5 141 किताब अदब अल-क़ाज़ी

...के निकट याद होना शर्त नहीं है, यह तातार ख़ानिया में लिखा है। खसाफ़ (रह.) ने उल्लेख किया है कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर किसी व्यक्ति का महज़र (अदालती दस्तावेज़) क़ाज़ी की कचहरी से खो गया और उसमें उसके किसी अधिकार के बारे में उसके गवाहों की गवाहियाँ थीं और क़ाज़ी को याद नहीं है, फिर उसके दो लेखकों (कातिबों) ने गवाही दी कि क़ाज़ी ने गवाहों की गवाही पर फ़ैसला किया था, तो यह स्वीकार्य नहीं है। और इस स्थिति और दूसरी स्थिति में अंतर है कि यदि किसी व्यक्ति का क़ाबाला (अनुबंध पत्र) कचहरी से खो गया और उसके दो लेखकों ने गवाही दी कि क़ाज़ी ने इसे इम्ज़ा (निष्पादित) किया है, तो यह स्वीकार्य है। इसी तरह यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे के लिए कुछ स्वीकार (इकरार) किया, फिर दो लेखकों ने गवाही दी कि इस व्यक्ति ने आपके पास उस व्यक्ति के लिए इतनी राशि स्वीकार की थी और हमने सुना है, तो क़ाज़ी गवाही स्वीकार कर फ़ैसला कर देगा। यदि उस क़ाज़ी की जगह पहले कोई दूसरा क़ाज़ी था और उसकी कचहरी में कुछ स्वीकारोक्ति या गवाहियाँ मौजूद थीं, तो वह उनमें से किसी पर अमल नहीं करेगा जब तक कि मामला नए सिरे से उसके सामने पेश न किया जाए; यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। और इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि जो कुछ उसे पहले क़ाज़ी की कचहरी में गवाहियाँ आदि मिलें, उन पर वह अमल नहीं करेगा चाहे उस पर मुहरें भी लगी हों; यह बज़ाज़िया में लिखा है। यदि कोई क़ाज़ी बर्खास्त कर दिया गया और फिर उसी पद पर नियुक्त किया गया, तो सर्वसम्मति से यह बात है कि यदि उसे अपने पहले के दीवान (अदालती रिकॉर्ड) की गवाहियाँ या अधिकार याद न हों, तो वह उन पर फ़ैसला न करे। और यदि याद भी हों, तब भी इमाम आज़म (रह.) के अनुसार यही हुक्म है, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) का इसमें मतभेद है। लेकिन यदि किसी व्यक्ति के अधिकार के लिए दूसरे के विरुद्ध गवाह उसके सामने पेश हुए और हुक्म देने से पहले वह बर्खास्त हो गया, फिर वह दोबारा क़ाज़ी बन गया और उसके सामने वही मामला पेश हुआ, तो वादी (मुद्दई) को दोबारा गवाह पेश करने के लिए कहा जाएगा, चाहे क़ाज़ी को याद हो या न हो; यह मुहीत सरख़सी में लिखा है।

अध्याय: 13 इस वर्णन में कि क़ाज़ी ने किसी मामले में हुक्म दिया, फिर उस हुक्म से पीछे हटने की आवश्यकता प्रकट हुई और अन्यायपूर्ण फ़ैसला होने के विवरण में

यदि क़ाज़ी ने किसी मामले में कोई हुक्म दिया, फिर उसे ज्ञात हुआ कि उसे इससे पीछे हटना (रुजू करना) चाहिए, तो यदि उस हुक्म में ऐसी त्रुटि (ख़ता) हुई है जिसमें न्यायविदों (फ़ुक़हा) का कोई

मतभेद नहीं है, बल्कि सबके अनुसार वह त्रुटि है, तो वह उस हुक्म को अनिवार्य रूप से रद्द कर दे। और यदि उसमें न्यायविदों का मतभेद है, तो उसे अनिवार्य रूप से जारी रखे और उस राय को भविष्य के मामलों में लागू करे; यह मुल्तक़ित में है। यह स्पष्ट रहे कि एक राय को छोड़कर दूसरी राय अपनाना उन स्थितियों में जहाँ इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) किया गया है, जायज़ है। यदि क़ाज़ी का फ़ैसला वास्तविकता के विरुद्ध जारी हुआ, तो वह दो स्थितियों से खाली नहीं है: या तो फ़ैसले में त्रुटि हुई, या उसने जानबूझकर (अमद-ए-आज़म के तौर पर) गलती की और उसका इकरार कर लिया। यदि उसने त्रुटि की, तो उसकी दो सूरतें हैं: एक यह कि त्रुटि 'हुक़ूक़ुल्लाह' (अल्लाह के अधिकारों) में हुई या यह कि त्रुटि 'हुक़ूक़ुल इबाद' (बन्दों के अधिकारों) में हुई। यदि उसने बन्दों के अधिकारों में त्रुटि की और उसका सुधार (तदारुक) और वापसी संभव है—जैसे किसी के लिए संपत्ति, तलाक़ या गुलामी से मुक्ति (अताक़) का हुक्म दे दिया, फिर त्रुटि ज़ाहिर हुई इस तरह कि पता चला कि गवाह गुलाम हैं या काफ़िर हैं या उन पर 'क़ज़्फ़' (व्यभिचार का झूठा आरोप) की सज़ा हो चुकी है—तो इस स्थिति में फ़ैसला अमान्य हो जाएगा और लेने वाले से संपत्ति वापस दिलाई जाएगी, पत्नी अपने पति को वापस मिलेगी और गुलाम फिर से गुलाम (ममलूक) हो जाएगा। और यदि उसका सुधार संभव न हो, जैसे किसी के लिए मृत्युदंड (क़िसास) का हुक्म दे दिया और वह पूरा हो गया, तो उसके बदले 'मक़ज़ी लहू' (जिसके पक्ष में फ़ैसला दिया गया था) को मौत की सज़ा नहीं दी जाएगी, चाहे त्रुटि का निश्चित रूप से पता चल जाए।

---

1. इम्ज़ा का अर्थ है कि जारी और लागू कर दिया गया है, फिर उसके बाद वह खो गया।

نزدیک یاد ہونا شرط نہیں ہے تاتار خانیہ میں لکھا ہے۔ خصافؒ نے ذکر کیا کہ امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کسی شخص کا محضر قاضی کی کچہری سے جاتا رہا اور اس میں اس کے کسی حق کے بارہ میں اس کے گواہوں کی گواہیاں تھیں اور قاضی کو یاد نہیں ہے پھر اس کے دو کاتبوں نے گواہی دی کہ قاضی نے گواہی دی کہ گواہوں کی گواہی پر فیصلہ کیا ہے تو یہ مقبول نہیں ہے اور ایسی صورت میں اور دوسری صورت میں فرق ہے کہ اگر کسی شخص کا قبالہ کچہری میں سے جاتا رہا اور اس کے دو کاتبوں نے گواہی دی کہ قاضی نے اس کو امضا کیا ہے تو یہ مقبول ہے اور اسی طرح اگر کسی شخص نے دوسرے کے واسطے کچھ اقرار کیا پھر دو کاتبوں نے گواہی دی کہ اس شخص نے تیرے پاس اس شخص کے واسطے اس قدر مال کا اقرار کیا ہے اور ہم نے سنا ہے تو گواہی کو قاضی مقبول کر کے فیصلہ کر دے گا اگر اس قاضی کی جگہ پہلے دوسرا قاضی تھا اور اس کی کچہری میں کچھ اقرار یا گواہیاں موجود تھیں تو ان میں سے کسی پر عمل نہ کرے گا حتیٰ کہ از سر نو مقدمہ اس کے سامنے پیش کریں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اجماع ہے کہ جو کچھ اس کو پہلے قاضی کی کچہری میں گواہیاں وغیرہ ملیں ان پر عمل نہ کرے گا اگر چہ مہریں ہوں یہ بزازیہ میں لکھا ہے اگر کوئی قاضی معزول کیا گیا پھر اسی عہدہ پر مقرر کیا گیا تو بالاجماع یہ بات ہے کہ اگر اس کو اپنے پہلے دیوان کی گواہیاں یا حقوق یاد نہ ہوں تو ان پر فیصلہ نہ کرے اور اگر یاد بھی ہوں جب بھی امام اعظمؒ کے نزدیک یہی حکم ہے اور صاحبین کا اس میں اختلاف ہے لیکن اگر کسی شخص کے حق کے دوسرے پر گواہ اس کے سامنے قائم ہوئے اور حکم دینے سے پہلے وہ معزول ہو گیا پھر وہ قاضی ہو گیا اور اس کے سامنے وہی

مقدمہ پیش ہوا تو مدعی کو دوبارہ گواہ پیش کرنے کی تاکید کی جائے گی اگر چہ اس کو یاد ہو یا نہ ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

باب : ۱۳ اِس بیان میں کہ قاضی نے کسی مقدمہ میں حکم دیا پھر اس کو اس حکم سے رجوع کر لینا ظاہر ہوا اور ناحق قضا واقع ہونے کے بیان میں

اگر قاضی نے کسی مقدمہ میں کچھ حکم دیا پھر اس کو معلوم ہوا کہ اس سے رجوع کرنا چاہئے پس اگر اس سے حکم میں ایسی خطا واقع ہوئی کہ جس حکم میں فقہا کا اختلاف نہیں ہے بلکہ سب کے نزدیک خطا ہے تو اس حکم کو لا محالہ رد کر دے اور اگر اس میں فقہا کا اختلاف ہے تو اس کو لا محالہ جاری کر دے اور اس رائے کو آئندہ مقدمات میں نافذ کرے یہ ملتقط میں ہے واضح ہو کہ ایک رائے سے پھر کر دوسری اختیار کرنا ایسی صورتوں میں جن میں اجتہاد کیا گیا ہے جائز ہے اگر قضائے قاضی خلاف واقع جاری ہوئی تو دو حال سے خالی نہیں ہے یا تو اس سے حکم قضا میں خطا واقع ہوئی اور یا اس نے عمدِ اعظم کی راہ سے خطا کی اور اس کا اقرار کر دیا پس اگر اس نے خطا کی اور اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ خطا حقوق اللہ تعالی میں واقع ہوئی یا یہ کہ خطا حقوق العباد میں واقع ہوئی پس اگر اس نے حقوق العباد میں خطا کی اور اس کا تدارک اور رد ممکن ہے مثلاً کسی کے واسطے مال کا یا طلاق یا عتاق کا حکم دے دیا پھر خطا ظاہر ہوئی اس طرح کہ یہ معلوم ہوا کہ گواہ غلام ہیں یا کفارہ ہیں یا محدود القذف ہیں تو اس صورت میں قضا باطل ہو جائے گی اور لینے والے سے مال واپس دلایا جائے گا اور عورت اس کے شوہر کو واپس ملے گی اور غلام پھر مملوک ہو جائے گا اور اگر اس کا تدارک ممکن نہ ہو مثلاً کسی کے قصاص کا حکم دے دیا اور وہ پورا ہو گیا تو اس کے عوض مقضی لہ یعنی جس کے واسطے فیصلہ دیا گیا ہے قتل نہ کیا جائے گا اگر چہ بالیقین معلوم ہو گیا

۱ امضا یعنی جاری و نافذ کیا ہے پھر اس کے بعد گم ہو گیا۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (132) Kitab Adab al-Qadi

...that he was killed wrongfully, and this 'Qada-e-Suwari' (apparent judgement) is a doubt that prevents the obligation of Qisas (retribution), but Diyat (blood money) will be obligatory and given to the beneficiary (maqzi lahu). All this ruling applies when the judge's error is proven through false testimony or the admission of the beneficiary. However, if it is proven by the judge's own admission, its effect will not manifest in favor of the beneficiary, nor will the judgement be invalidated in his favor, just as in the case of a witness—if he recants his testimony, it is not considered valid regarding the beneficiary's right, so the judgement is not voided, but the witness himself becomes liable. Similarly, this ruling applies here too. If the judge's error occurred in 'Huququllah' (the rights of Allah), for example, he ordered a penalty for adultery, theft, or alcohol consumption, and the stoning, hand amputation, or lashing was carried out, and then it was discovered that the witnesses were slaves, disbelievers, or had prior legal restrictions, then the compensation will be from the 'Bayt al-Mal' (the public treasury). But if the judge acted intentionally out of oppression and confessed to it, then in all mentioned cases, the compensation will be paid from his own property. Since he has committed a major crime, he shall be given 'Ta'zir' (discretionary punishment) and removed from the office of judge, as mentioned in 'Al-Muhit'.

Chapter: 15 Regarding the statements of the judge and those actions which a judge should and should not perform.

Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that it is not permissible for a judge to say, "Such a person has made a confession before me," for example, of homicide, property, or divorce, so that the judge may issue a ruling against him based on that confession, unless there is a 'just' (adil) witness with the judge. The Imam also stated: "I will not implement any penalty on Zaid based on the judge's statement that Zaid confessed before me, until there is a just witness with him." Then, if the judge is just in my view and the accompanying witness is also just, I should establish the penalty. If both are not just, their statement will not be verified. If the same official who gave the order took it upon himself to amputate the hand because of that confession which in his view deserved the ruling, then analogy (qiyas) suggests that I should also order retribution (qisas) for his hand being cut. However, I repel this based on the doubt that the jurists differ on this matter: whether the judge's statement that such a person confessed before him is enforceable or not. Imam Muhammad (RA) also stated: "I will make the compensation paid from the

judge's property." This is how Ibn Sama'ah mentioned it from Muhammad (RA). It should be known that the judge reporting a person's confession falls under two categories: either reporting a confession regarding something which can be retracted, such as in the penalties for adultery, theft, and drinking—in such cases, by consensus, the judge's statement will not be accepted. Or, reporting a confession about something that cannot be retracted, such as retribution, the penalty for false accusation (qadhf), and other rights of servants—in these cases, according to the apparent narrations, his statement will be accepted. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad that it would not be accepted. Shams al-A'immah al-Halwani stated that the apparent narrations contain the views of Imam Azam and Imam Abu Yusuf, and the first view of Imam Muhammad is mentioned as such. In the narration of Ibn Sama'ah, the later view of Imam Muhammad is present. In some versions of Ibn Sama'ah, it is stated that his word will not be accepted, and this ruling is absolute, while in some versions it is conditional, meaning his word will not be accepted until his...

---

1. Doubt: That is, due to doubt, the 'Hadd' (legal penalty) is unanimously dropped; so this ruling on the judgement requires such a doubt that causes the penalty to be dropped, meaning retribution will not be taken from the claimant.
2. In the book, it is stated that there is an indication here that becoming a 'fasiq' (sinner) does not automatically remove a judge until he is officially dismissed. This issue suggests that being 'adil' (just) is not an absolute requirement for a judge.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (132) किताब अदब अल-क़ाज़ी

...कि वह अन्यायपूर्ण तरीके से मारा गया है और यही 'क़ज़ा-ए-सूरी' (स्वरूपगत निर्णय) एक संदेह है जो क़िसास (बदले की कार्रवाई) की अनिवार्यता में बाधा है, लेकिन दियत (मुआवज़ा) अनिवार्य होगा जो लाभार्थी (मक़ज़ी लहु) को दिलाया जाएगा। और यह सारा आदेश उस समय है जब काज़ी की गलती झूठी गवाही या लाभार्थी के इक़रार से साबित हुई हो। और अगर खुद काज़ी के इक़रार से साबित हो, तो लाभार्थी के हक में इसका प्रभाव ज़ाहिर नहीं होगा और न ही उसके हक में निर्णय अमान्य होगा, जैसा कि गवाह के मामले में होता है कि अगर उसने अपनी गवाही वापस ले ली, तो लाभार्थी के हक में वह विश्वसनीय नहीं रहती, यहाँ तक कि निर्णय अमान्य नहीं होता, लेकिन गवाह खुद उत्तरदायी होगा। इसी तरह यहाँ भी यही हुक्म होगा। और अगर काज़ी की गलती 'हुक़ूक़ुल्लाह' (अल्लाह के अधिकारों) में हुई, जैसे कि उसने ज़िना (व्यभिचार), चोरी या शराब पीने की सजा का आदेश दिया और रजम (पत्थर मारना), हाथ काटना या कोड़े मारने की सजा पूरी हो गई, फिर पता चला कि गवाह गुलाम थे या काफ़िर थे या उन पर पहले से कोई कानूनी पाबंदी थी, तो इसका मुआवज़ा 'बैतुल माल' (राजकोष) से होगा। और अगर काज़ी ने जानबूझकर अन्याय के रास्ते से खिलाफत की और इक़रार किया, तो इन सभी बताई गई स्थितियों में मुआवज़ा उसके खुद के माल से दिलाया जाएगा। और चूँकि उसने एक बड़ा अपराध किया है, इसलिए उसे 'ताज़ीर' (दंड) दिया जाएगा और काज़ी के पद से बर्खास्त कर दिया जाएगा, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

अध्याय: 15 काज़ी के कथनों और उन कार्यों के बारे में जो काज़ी को करने चाहिए और जो नहीं करने चाहिए

इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि काज़ी के लिए यह कहना जायज़ नहीं है कि फलाँ व्यक्ति ने मेरे सामने ऐसा इक़रार (स्वीकारोक्ति) किया है, जैसे कि हत्या, संपत्ति या तलाक का, ताकि काज़ी उस इक़रार के आधार पर उस पर आदेश जारी करे, जब तक कि काज़ी के साथ कोई 'आदिल' (न्यायप्रिय) गवाह न हो। और इमाम ने यह भी फरमाया कि मैं काज़ी के यह कहने पर कि ज़ैद ने मेरे सामने ऐसा इक़रार किया है, ज़ैद पर कोई सज़ा तब तक लागू नहीं करूँगा जब तक कि उसके साथ एक न्यायप्रिय गवाह न हो। फिर जब काज़ी मेरे नज़दीक न्यायप्रिय हो और उसके साथ वाला गवाह भी न्यायप्रिय हो, तो मुझे सज़ा लागू करनी चाहिए। और अगर वे दोनों न्यायप्रिय नहीं हैं, तो उनके कथन की पुष्टि नहीं की जाएगी। और अगर उसी आदेश देने वाले ने खुद ही उसके हाथ काटने का कार्यभार संभाल लिया, उस इक़रार के कारण जो उसके विचार में आदेश का हकदार है,

तो तर्क(क़यास) यह चाहता है कि मैं भी उसके हाथ काटने के बदले (क़िसास) का आदेश दूँ, लेकिन मैं इस संदेह पर इसे रोकता हूँ कि इस विषय में फ़ुक़्हा (कानूनविद) में मतभेद है कि काज़ी का यह कथन कि फलाँ व्यक्ति ने मेरे सामने इक़रार किया, उस पर प्रभावी है या नहीं। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने यह भी फरमाया कि मैं इसकी दियत काज़ी के माल से दिलवाऊँगा, जैसा कि इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद से उल्लेख किया है। यह जान लेना चाहिए कि काज़ी द्वारा किसी व्यक्ति के इक़रार की सूचना देना दो स्थितियों से खाली नहीं: या तो ऐसी चीज़ के इक़रार की सूचना है जिससे मुकरना (रुजू करना) सही है, जैसे कि ज़िना, चोरी और शराब पीने की सज़ा में, ऐसी स्थितियों में सर्वसम्मति (इज्मा) से काज़ी का कथन स्वीकार्य नहीं होगा। और या फिर ऐसी चीज़ के इक़रार की सूचना है जिससे मुकरना सही नहीं होता, जैसे क़िसास, हद्दे-क़ज़्फ़ (अपवाद की सजा) और बंदों के अन्य अधिकार, तो ऐसी स्थितियों में स्पष्ट रिवायतों के अनुसार उसका कथन स्वीकार्य होगा। इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की कि स्वीकार्य नहीं होगा। शम्स अल-अइम्मा अल-हलवानी ने बयान किया कि स्पष्ट रिवायतों में इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ का मत है, और इमाम मुहम्मद का पहला मत भी यही उल्लेखित है। इब्न समाआ की रिवायत में इमाम मुहम्मद का बाद वाला मत है। इब्न समाआ के कुछ संस्करणों में है कि उसका कथन स्वीकार्य नहीं होगा और यह आदेश बिना किसी शर्त के है, जबकि कुछ संस्करणों में शर्त के साथ है, यानी उसका कथन तब तक स्वीकार्य नहीं होगा जब तक कि उसके..

---

1. संदेह: यानी संदेह के कारण सर्वसम्मति से 'हद' (सजा) समाप्त कर दी जाती है, तो यही हुक्म निर्णय के लिए है, ऐसा संदेह आवश्यक है जिससे सजा गिर जाए, यानी वादी से बदला नहीं लिया जाएगा।
2. पुस्तक में कहा गया है कि इसमें संकेत है कि 'फासिक़' (पापी) हो जाने से काज़ी खुद बर्खास्त नहीं होता जब तक उसे बर्खास्त न किया जाए। यह मसला ज़ाहिर करता है कि न्यायप्रिय (आदिल) होना काज़ी के लिए शर्त नहीं है।

کہ وہ ناحق قتل ہوا ہے اور یہی قضائے صوری ایک شبہہ ہے جو وجوب قصاص سے مانع ہے لیکن دیت واجب ہوگی کہ مقضی لہ سے دلائی جائے گی اور یہ سب حکم اس وقت ہے کہ جب قاضی کی خطا کچی گواہی یا مقضی لہ کے اقرار سے ثابت ہوا اور اگر خود قاضی کے اقرار سے ثابت ہو تو مقضی لہ کے حق میں اس کا اثر ظاہر نہ ہو گا اور نہ اس کے حق میں قضا باطل ہوگی جیسے شاہد میں ہوتا ہے کہ اگر اس نے اپنی گواہی سے رجوع کیا تو مقضی لہ کے حق میں معتبر نہیں ہے حتیٰ کہ قضا باطل نہ ہوگی لیکن خود گواہ ضامن ہو گا اسی طرح یہاں بھی یہی حکم ہوگا اور اگر قاضی کی خطا حقوق اللہ تعالیٰ میں واقع ہوئی مثلاً حد زنا یا چوری یا شراب خواری کا حکم دے دیا اور رجم کرنا یا ہاتھ کاٹنا یا حد مارنے کا حکم پورا ہو گیا پھر معلوم ہوا کہ گواہ غلام تھے یا کفار یا محدود فی القذف تھے تو اس کی ضمانت بیت المال سے ہوگی اور اگر قاضی نے عمداً ظلم کی راہ سے خلاف کیا اور اقرار کیا تو ان سب صورتوں میں جو مذکور ہوئی ہیں اس کے مال سے ضمانت دلائی جائے گی اور چونکہ اس نے جرم عظیم کیا ہے اس واسطے اس کو تعزیر دی جائے گی اور عہدہ قضا سے معزول کیا جائے گا کذا فی المحیط

باب : ۱۵ قاضی کے اقوال میں اور ان افعال میں جو قاضی کو کرنا چاہئے اور جو نہ کرنا چاہئے ہیں

ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ قاضی کو یہ کہنا جائز نہیں ہے کہ فلاں شخص نے میرے سامنے ایسا اقرار کیا ہے مثلاً قتل نفس یا مال یا طلاق کا تا کہ قاضی اس اقرار سے اس پر حکم جاری کرے جب تک کہ قاضی کے ساتھ کوئی گواہ عادل نہ ہو اور بھی امامؒ نے فرمایا کہ میں

قاضی کے اس کہنے سے کہ زید نے میرے سامنے ایسا اقرار کیا ہے زید پر یا کوئی حد جاری نہ کروں گا جب تک کہ اس کے ساتھ ایک گواہ عادل نہ ہو پھر جب قاضی میرے نزدیک عادل ہو اور اس کے ساتھ کا گواہ بھی عادل ہو تو مجھے حد قائم کرنی چاہئے اور اگر وہ دونوں غیر عادل ہوں تو ان کے قول کی تصدیق نہ ہو گی اور اگر اسی حکم دینے والے نے خود ہی اس کے ہاتھ کاٹنے کا بھی تولیہ اختیار کیا بسبب اسی اقرار کے جو اس کے زعم میں حکم کا سزاوار ہے تو قیاس یہ چاہتا ہے کہ میں بھی اس کے ہاتھ کاٹنے کے قصاص کا حکم دوں لیکن میں اس سے اس شبہہ پر دفع کرتا ہوں کہ فقہا کا اس باب میں اختلاف ہے کہ قاضی کا یہ قول کہ فلاں شخص نے میرے سامنے اقرار کیا آیا اس پر نافذ ہے یا نہیں اور بھی امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کی دیت میں قاضی کے مال سے دلواؤں گا ہکذا ذکر ابن سماعہ عن محمدؒ جاننا چاہئے کہ قاضی کا کسی شخص کے کچھ اقرار سے خبر دینا اس سے خالی نہیں کہ یا ایسی چیز سے اقرار کی خبر ہے کہ جس سے رجوع درست ہے مثلاً حد زنا و سرقہ و شراب خواری میں اور ایسی وجوہ میں بالا جماع قاضی کا قول مقبول نہ ہو گا اور یا ایسی چیز سے اقرار کی خبر ہے کہ جس سے رجوع نہیں صحیح ہوتا ہے جیسے قصاص اور حد قذف اور باقی حقوق عباد اور ایسی صورتوں میں ظاہر روایات میں اس کا قول مقبول ہو گا اور ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کیا کہ نہیں مقبول ہوگا اور شمس الائمہ حلوانی نے بیان کیا کہ ظاہر روایات میں امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ اور پہلا قول امام محمدؒ کا مذکور ہے اور ابن سماعہ کی روایت میں امام محمدؒ کا پچھلا قول ہے اور ابن سماعہ کے بعض نسخوں میں ہے کہ اس کا قول مقبول نہ ہو گا اور یہ حکم مطلقاً ہے اور بعض نسخوں میں قید کے ساتھ ہے یعنی اس کا قول مقبول نہ ہوگا تا وقتیکہ اس کے

۱- شبہہ یعنی شبہہ کی وجہ سے بالاتفاق حد ساقط کی جاتی ہے تو یہی حکم قضا ایسا شبہہ ضروری ہے جس سے حد ساقط ہو گئی یعنی مدعی سے قصاص نہ لیا جائے گا۔ ۲- کتاب میں

فرمایا کہ اس میں اشارہ ہے کہ فاسق ہو جانے سے خود معزول نہیں ہوتا جب تک معزول نہ کیا جائے۔ یہ مسئلہ شعر ہے کہ عادل ہونا قاضی کی شرط نہیں ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | Page 143 | Kitab Adab al-Qadi

...if another upright ('Adil) witness is not present. This version is correct, and many scholars of our era have adopted this narration, while some have mentioned that Imam Muhammad (R.A.) recanted from this view.

Explanation of Several Reported Cases Regarding the Aforementioned Issue ☆

Imam Abu Mansur Maturidi outlined several scenarios for this issue: If a judge (Qazi) is both a scholar and upright, his testimony shall be accepted. If he is upright but not a scholar, he shall be interrogated; if he explains the matter thoroughly, his statement shall be accepted. If he is sinful (Fasiq) and ignorant, or sinful but not ignorant, his testimony shall not be accepted unless he personally witnessed the cause of the ruling. However, some scholars reject this as well, stating that regardless of ignorance or sinfulness, his word shall not be accepted at all. All these points apply when the Qazi reports the establishment of a right based on a confession. But if he reports it based on testimony and evidence—for example, by saying, "Witnesses appeared before me, their integrity was established, and I accepted their testimony"—then his word shall be accepted, and a ruling can be made accordingly. These scenarios apply when the Qazi provides the report while still in office.

If he provides the report after being dismissed—for instance, if a person complains to the current Qazi that a dismissed Qazi wrongfully seized property and gave it to someone else, and the dismissed Qazi claims he made the ruling based on a confession or testimony during his term—then according to the narration of Ibn Sama'ah, if his word was not acceptable while in office, it is even less acceptable after dismissal. However, according to the apparent (Zahir) narrations, whether the specific property exists or has been destroyed, the Qazi bears no liability (Daman). Similarly, if a dismissed Qazi says, "I ordered you to pay one thousand dirhams and gave it to so-and-so during my term," and the person claims it was taken through oppression after dismissal, the Qazi's word is considered reliable according to the apparent narrations. Detailed rules apply regarding whether the property should be recovered from the current possessor. If the item exists in its original state and the possessor claims it is theirs and was not subject to the Qazi's ruling, it shall not be taken. But if they say it is theirs because the Qazi ruled in their favor, it shall be taken and given to the claimant. It is recorded in *Adab al-Qadi* that a Qazi is permitted to lend orphans' funds, which is our school of thought. It is mandatory to lend to trustworthy people, based on two conditions: wealthiness and having a clean reputation in dealings

without being litigious. Some scholars added a third condition: that the borrower must be a local resident with a permanent home. A Qazi has the authority to lend only when no other means of generating profit for the orphan (such as investment or Mudarabah) are available.

---

[1] *Mu'ayin* refers to the Qazi personally witnessing the cause of the ruling or the cause being effectively witnessed.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 143 | किताब अदब अल-काज़ी

यदि साथ में दूसरा न्यायप्रिय गवाह न हो तो यही संस्करण सही है, और हमारे समय के कई मशायख (विद्वानों) ने इसी रिवायत को अपनाया है, जबकि कुछ ने उल्लेख किया है कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने इससे रुजू (वापसी) कर ली थी।

उपरोक्त मसले (मामले) के संबंध में वर्णित विभिन्न स्थितियों का विवरण ☆

इमाम अबू मंसूर मातुरीदी ने इस मसले की कई स्थितियाँ बताई हैं: यदि काज़ी विद्वान और न्यायप्रिय (आदिल) हो, तो उसकी बात स्वीकार की जाएगी। यदि वह न्यायप्रिय है लेकिन विद्वान नहीं है, तो उससे पूछताछ की जाएगी; यदि उसने इसे अच्छी तरह स्पष्ट किया, तो उसकी बात स्वीकार होगी। यदि वह फासिक (पापी) और अज्ञानी हो, तो उसकी बात स्वीकार नहीं की जाएगी, सिवाय उस स्थिति के जब उसने स्वयं आदेश के कारण का अवलोकन किया हो। कुछ विद्वानों ने इससे भी इनकार किया है और कहा है कि अज्ञानता या पाप के बावजूद उसकी बात बिल्कुल स्वीकार नहीं होगी। यह सब तब है जब काज़ी किसी के इकरार (स्वीकृति) के आधार पर अधिकार सिद्ध होने की सूचना दे। लेकिन यदि उसने गवाही और दलील के आधार पर अधिकार की सूचना दी, जैसे यह कहना कि "मेरे सामने गवाह पेश हुए, उनकी सत्यता की जाँच हुई और मैंने उनकी गवाही स्वीकार की", तो उसका यह कथन स्वीकार्य होगा और उसके अनुसार आदेश दिया जा सकता है। ये सभी स्थितियाँ तब हैं जब काज़ी ने अपने पद पर रहते हुए सूचना दी हो।

यदि उसने पदमुक्त (معزول) होने के बाद सूचना दी, उदाहरण के लिए, एक व्यक्ति वर्तमान काज़ी के पास शिकायत लेकर आया कि पूर्व काज़ी ने मेरा धन अन्यायपूर्ण तरीके से दूसरे को दिला दिया, और पूर्व काज़ी कहे कि मैंने यह फैसला अपने कार्यकाल के दौरान साक्ष्य के आधार पर किया था, तो इब्न समाआ की रिवायत के अनुसार यदि उसकी बात पद पर रहते हुए स्वीकार्य नहीं थी, तो पदमुक्ति के बाद तो बिल्कुल नहीं होगी। लेकिन 'रिवायत-ए-ज़ाहिरा' के अनुसार, चाहे वह धन मौजूद हो या नष्ट हो गया हो, काज़ी पर कोई हर्जाना (ज़मान) नहीं है। इसी तरह, यदि पदमुक्त काज़ी कहे कि मैंने तुम पर एक हज़ार दिरहम का आदेश दिया था और लेकर दूसरे को दे दिए, और दूसरा व्यक्ति कहे कि यह पदमुक्ति के बाद अन्याय से लिया गया है, तो रिवायत-ए-ज़ाहिरा के अनुसार काज़ी की बात विश्वसनीय मानी जाएगी। इसमें विवरण यह है कि क्या वह चीज़ वर्तमान कब्ज़ेदार से ली जाएगी या नहीं? यदि वह चीज़ ज्यों की त्यों मौजूद है और कब्ज़ेदार कहता है कि यह मेरी है और काज़ी ने

इसका फैसला नहीं किया था, तो उससे नहीं ली जाएगी। लेकिन अगर वह कहे कि यह मेरी इसलिए है क्योंकि काज़ी ने मेरे पक्ष में फैसला दिया था, तो वह चीज़ उससे लेकर दूसरे को दे दी जाएगी। 'अदब अल-काज़ी' में लिखा है कि काज़ी के लिए यतीमों (अनाथों) का धन उधार देना जायज़ है। उधार केवल विश्वसनीय लोगों को दिया जाना चाहिए, जिसके लिए दो शर्तें हैं: एक संपन्नता और दूसरा लेन-देन में साफ़-सुथरा होना और झगड़ालू न होना। कुछ विद्वानों ने तीसरी शर्त यह जोड़ी कि वह शहर का स्थायी निवासी हो। काज़ी केवल तब उधार दे सकता है जब अनाथ के धन से लाभ कमाने का कोई और विकल्प (जैसे व्यापार या मुज़ारबत) मौजूद न हो।

---

[1] मुआइन का अर्थ है कि आदेश का कारण स्वयं देखा हो या वह कारण वास्तव में मौजूद हो।

اگر دوسرا عادل گواہ ساتھ نہ ہو تو یہی نسخہ صحیح ہے، اور ہمارے دور کے بہت سے مشائخ نے اسی روایت کو اپنایا ہے، جبکہ بعض نے ذکر کیا ہے کہ امام محمدؒ نے اس سے رجوع کر لیا تھا۔

مذکورہ مسئلہ سے متعلق مروی مختلف صورتوں کا بیان ☆

امام ابو منصور ماتریدی نے اس مسئلے کی کئی صورتیں بیان کی ہیں: اگر قاضی عالم اور عادل ہو تو اس کی بات مقبول ہوگی۔ اگر عادل ہو لیکن عالم نہ ہو، تو اس سے وضاحت طلب کی جائے گی؛ اگر اس نے درست طریقے سے بیان کیا تو قول مقبول ہوگا۔ اگر وہ فاسق (گناہ گار) اور جاہل ہو، تو اس کی بات مقبول نہ ہوگی، الا یہ کہ اس نے خود حکم کے سبب کا مشاہدہ کیا ہو۔ بعض مشائخ اس سے بھی انکار کرتے ہیں اور کہتے ہیں کہ جہالت یا فسق کی موجودگی میں اس کا قول بالکل غیر مقبول ہے۔ یہ تمام باتیں اس صورت میں ہیں جب قاضی کسی کے اقرار کی بنیاد پر حق ثابت ہونے کی خبر دے۔ لیکن اگر اس نے گواہی اور دلیل کی بنیاد پر حق ثابت ہونے کی خبر دی، مثلاً یہ کہا کہ "میرے پاس گواہ پیش ہوئے، ان کی جانچ پڑتال ہوئی اور میں نے ان کی گواہی قبول کی"، تو اس کا یہ قول مقبول ہوگا اور اس کے مطابق فیصلہ کیا جا سکتا ہے۔ یہ تمام صورتیں تب ہیں جب قاضی نے اپنے عہدے پر رہتے ہوئے خبر دی ہو۔

اگر اس نے معزول ہونے کے بعد خبر دی، مثلاً ایک شخص نے موجودہ قاضی کے پاس شکایت کی کہ سابقہ قاضی نے میرا مال ناحق کسی اور کو دلا دیا ہے، اور سابقہ قاضی کہے کہ میں نے یہ فیصلہ اقرار یا گواہی کی بنیاد پر اپنے دورِ قضا میں کیا تھا، تو ابن سماعہ کی روایت کے مطابق اگر اس کا قول عہدے کے دوران مقبول نہ تھا تو معزولی کے بعد تو بالکل مقبول نہ ہوگا۔ لیکن

روایاتِ ظاہرہ کے مطابق، خواہ وہ مال موجود ہو یا ضائع ہو چکا ہو، قاضی پر کوئی ضمان (تاوان) نہیں ہے۔ اسی طرح اگر معزول قاضی کہے کہ میں نے تم پر ہزار درہم کا حکم دیا تھا اور لے کر دوسرے کو دے دیے، اور فریقِ ثانی کہے کہ یہ معزولی کے بعد ظلم سے لیا گیا ہے، تو روایاتِ ظاہرہ کے مطابق قاضی کا قول معتبر ہوگا۔ اس میں تفصیل یہ ہے کہ آیا وہ چیز موجودہ قابض سے لی جائے گی یا نہیں؟ اگر وہ چیز بعینہٖ موجود ہے اور قابض کہتا ہے کہ یہ میری ہے اور قاضی نے اس کا فیصلہ نہیں کیا تھا، تو اس سے نہیں لی جائے گی۔ لیکن اگر وہ کہے کہ یہ میری اس لیے ہے کہ قاضی نے میرے حق میں فیصلہ کیا تھا، تو وہ چیز اس سے لے کر مدعی کو دے دی جائے گی۔ 'ادب القاضی' میں درج ہے کہ قاضی کے لیے یتیموں کا مال قرض دینا جائز ہے، اور یہی ہمارا مذہب ہے۔ قرض صرف قابلِ اعتماد لوگوں کو دینا چاہیے، جس کے لیے دو شرطیں ہیں: ایک مالداری اور دوسرا معاملات میں صاف ستھرا ہونا اور جھگڑالو نہ ہونا۔ بعض مشائخ نے تیسری شرط یہ لگائی کہ وہ شہر کا مستقل رہائشی ہو، مسافر نہ ہو۔ قاضی صرف اس صورت میں قرض دے سکتا ہے جب یتیم کے مال کو نفع بخش کاروبار میں لگانے کی کوئی اور صورت نہ ہو۔ اگر مال کو تجارت یا مضاربت میں لگانا ممکن ہو تو قرض نہیں دیا جائے گا۔

---

[1] معائن کا مطلب ہے کہ حکم کا سبب خود دیکھا ہو یا وہ سبب حقیقتاً موجود ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 144 | Kitab Adab al-Qadi

Entrusting property (wadi'at) is preferable; they informed us that Imam Abu Hanifa (RA), Ibn Abi Laila, and Abu Yusuf (RA) held the opinion that it should be handed over under guarantee. Imam Muhammad (RA) also stated that when it is given under guarantee, it can be settled in both life and death, as mentioned in 'al-Dhakirah.' It is not permissible for a Qadi (Judge) to take a loan for himself, as stated in 'Fatawa Atabiyya,' nor should he buy for himself. It is also narrated that if it is for the benefit (of the orphan), it is permissible. It is mentioned in 'Muntaqa' that if a Qadi personally sold an orphan's property or gave it as a trust, or if his trustee (Amin) sold it with his knowledge, and then that Qadi died and another was appointed in his place, and witnesses testified before the new Qadi that they heard the former Qadi say, "I have placed the property of such-and-such orphan as a trust with such-and-such person or sold it to him for this amount," and that person denies it, the second Qadi shall accept this testimony and hold the buyer or trustee accountable, even if the first Qadi had not formally appointed witnesses to this order. It is stated in 'Mukhtasar Khawahir Zada' that if the Qadi gave an orphan's property to a merchant and he denied it, the ruling regarding the property shall be enforced upon him, and the Qadi’s statement shall be verified. Similarly, if the property of a deceased person was sold to someone and they denied it, the court shall enforce the sale upon them.

Sheikh al-Islam Habibullah mentioned that the Qadi is the guardian for lending the property of an absent person ☆

If a Qadi takes possession of the property of an orphan or an absent person and places it somewhere in his home but now does not know where it is, the Qadi is liable (dhamin) for it. However, if he knows he gave it to some people but does not know specifically to whom, he is not liable. Similarly, if he says he gave it to one of the orphan's guardians but does not know specifically to whom, he is still not liable. It is written in 'Muhit Burhaniyya' that if witnesses testified that they heard the Qadi say, "I entrusted the orphan's property to such-and-such person or sold it to him," then the Qadi should hold him accountable. If the trustee claimed he returned the trust and the Qadi denied it, the Qadi shall not be required to take an oath. Likewise, in the case of a sale, if the buyer wanted to return the item due to a defect and the Qadi claimed he had absolved himself from all defects, his statement shall be verified without an oath. If a minor reaches adulthood and the Qadi hands over the price (thaman) of what he had sold, it is permissible; the same rule applies to his trustee, unlike an agent (wakil) to whom the rights of the transaction revert. If the father or

an executor (wasi) sold the property and handed the price to the Qadi or the orphan after they reached adulthood, it is not permissible; this is written in 'Fatawa Atabiyya.' It is mentioned in 'Quniyya' that if the Qadi mixes a minor's property with his own, he is not liable. The Qadi has the authority, if the minor's father is a spendthrift (musrif), to take the property from him and place it with a just person until the boy reaches adulthood. It is mentioned in 'Sharh Abu al-Makarim' and 'Dhakirah' that it is permissible for the Qadi to lend found property (luqta) to the finder, and the Qadi holds guardianship over it. Sheikh al-Islam mentioned that the Qadi is the guardian for lending the property of an absent person, and if there is a fear of the absent person's property being lost, he is also the guardian for selling it, provided the location of the absent person is unknown; if it is known, it is not permissible. This is also in 'Jami' al-Fatawa.'

Imam Muhammad (RA) said that the Qadi may sell the slave and movable property of a missing person (mafqood), but he should not sell his immovable property (aqar); however, if he does sell it, it is permissible. If the Qadi sold an orphan's property valued at five thousand for one thousand, and the heirs, upon reaching adulthood, went to another Qadi...

(Footnotes) 1. Rights: Meaning the agent (wakil) for the rights of buying and selling is liable, unlike the Qadi and the Trustee (Amin). 2. Musrif: A spendthrift or extravagant person. 3. Luqta: Property that someone has found lying around. If no one comes to claim it, it should be kept safe, but it is better for the finder to lend it so that it remains guaranteed/protected.

अमानत (वदीअत) रखना बेहतर है, तो उन्होंने हमें सूचित किया कि इमाम अबू हनीफ़ा रह. और इब्न अबी लैला और अबू यूसुफ़ रह. की यह राय थी कि ज़मानत में सुपुर्द करे। इमाम मुहम्मद रह. का भी यही कहना है कि जब उसने ज़मानत में दिया तो जीवन और मृत्यु दोनों स्थितियों में अदा हो सकता है, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है। क़ाज़ी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपने लिए ऋण (कर्ज़) ले, और फ़तावा अताबिया में है कि वह अपने लिए न खरीदे। यह भी रिवायत है कि यदि इसमें (अनाथ की) भलाई हो तो जायज़ है। 'मुनतका' में है कि यदि किसी क़ाज़ी ने स्वयं अनाथ की संपत्ति बेची या अमानत में दी, या उसकी जानकारी में उसके अमीन (विश्वस्त व्यक्ति) ने किसी के हाथ बेची, फिर वह क़ाज़ी मर गया और उसके स्थान पर दूसरा नियुक्त हुआ, और उसके सामने कुछ लोगों ने गवाही दी कि हमने पहले क़ाज़ी को कहते सुना कि मैंने फलां अनाथ का माल फलां व्यक्ति के पास अमानत रखा या फलां के हाथ इतने में बेचा है, और वह व्यक्ति इससे इंकार करता है, तो दूसरा क़ाज़ी इस गवाही को स्वीकार करेगा और खरीदार या अमानतदार को उत्तरदायी ठहराएगा, चाहे पहले क़ाज़ी ने इस आदेश पर गवाह न बनाए हों। 'मुख्तसर ख़वाहर ज़ादा' में है कि यदि क़ाज़ी ने अनाथ का माल किसी व्यापारी को दिया और उसने इंकार किया, तो माल का हुक्म उस पर जारी कर दिया जाएगा और इस पर क़ाज़ी की पुष्टि की जाएगी। इसी तरह यदि मृत व्यक्ति का माल किसी को बेचा और उसने इंकार किया, तो न्यायालय उस पर बिक्री पूरी कर देगा।

शेख अल-इस्लाम हबीबउल्लाह ने उल्लेख किया कि अनुपस्थित व्यक्ति (ग़ायब) के माल को ऋण देने का क़ाज़ी वली (अभिभावक) है ☆

यदि क़ाज़ी ने अनाथ या अनुपस्थित व्यक्ति का माल अपने क़ब्ज़े में लेकर अपने घर में कहीं रख दिया और अब उसे याद नहीं आ रहा कि कहाँ रखा है, तो क़ाज़ी उसका ज़ामिन (देनदार/उत्तरदायी) है। परंतु यदि उसे पता है कि मैंने कुछ लोगों को दे दिया है पर यह नहीं जानता कि किन्हें दिया है, तो वह ज़ामिन नहीं है। इसी प्रकार यदि उसने कहा कि मैंने अनाथ के संरक्षकों में से किसी संरक्षक को दे दिया है पर नहीं जानता किसे दिया है, तो भी वह ज़ामिन नहीं है। 'मुहीत बुरहानिया' में लिखा है कि यदि गवाहों ने गवाही दी कि हमने क़ाज़ी को कहते सुना कि मैंने अनाथ का माल फलां के पास अमानत रखा या उसे बेचा, तो क़ाज़ी उससे पूछताछ करे। और यदि अमानत रखने वाले ने दावा किया कि मैंने अमानत लौटा दी है और क़ाज़ी ने इंकार किया, तो क़ाज़ी पर क़सम (शपथ) नहीं आएगी। इसी प्रकार बिक्री की स्थिति में यदि खरीदार ने दोष (ऐब) के कारण वस्तु वापस करना चाही

और क़ाज़ी ने हर दोष से बरी होने का दावा किया, तो बिना शपथ उसकी पुष्टि की जाएगी। यदि नाबालिग़ बालिग़ हो गया और क़ाज़ी ने जो कुछ बेचा था उसका मूल्य (थमन) उसे दे दिया, तो यह जायज़ है। यही नियम उसके अमीन के लिए है, वकील के विपरीत, क्योंकि वकील पर अधिकारों की ज़िम्मेदारी लौटती है। और यदि पिता या वसीयतदार ने बेचा और अनाथ के बालिग़ होने के बाद क़ाज़ी को या उसे मूल्य दिया, तो यह जायज़ नहीं है; यह फ़तावा अताबिया में लिखा है। 'कुनिया' में है कि यदि क़ाज़ी ने नाबालिग़ का माल अपने माल में मिला दिया तो वह ज़ामिन नहीं है। क़ाज़ी को अधिकार है कि यदि नाबालिग़ का पिता उड़ाऊ (मुसरिफ़) हो, तो उसका माल उससे लेकर किसी न्यायप्रिय व्यक्ति के पास रख दे जब तक कि लड़का बालिग़ न हो जाए। 'शराह अबुल मकारम' और 'ज़ख़ीरा' में है कि क़ाज़ी के लिए 'लक़ता' (पड़ा हुआ माल) उसी पाने वाले को ऋण देना जायज़ है और क़ाज़ी को उसका अधिकार प्राप्त है। शेख अल-इस्लाम ने उल्लेख किया कि अनुपस्थित व्यक्ति के माल को ऋण देने का क़ाज़ी अभिभावक है, और यदि माल के नष्ट होने का डर हो तो वह उसे बेचने का भी अभिभावक है, बशर्ते यह न पता हो कि वह व्यक्ति कहाँ है; यदि पता हो तो जायज़ नहीं है। 'जामे अल-फ़तावा' में भी ऐसा ही है।

इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि क़ाज़ी लापता व्यक्ति (मफ़क़ूद) का दास और चल संपत्ति बेच सकता है, परंतु अचल संपत्ति (अक़ार) नहीं बेचनी चाहिए, और यदि बेची तो जायज़ है। और यदि क़ाज़ी ने अनाथ का माल जो पाँच हज़ार मूल्य का था, एक हज़ार में बेच दिया और वारिसों ने बड़े होकर दूसरे क़ाज़ी...

(पाद-टिप्पणियाँ/फुटनोट्स) 1. अधिकार यानी क्रय-विक्रय के अधिकारों का वकील उत्तरदायी है, क़ाज़ी और अमीन के विपरीत। 2. मुसरिफ़ यानी फ़िज़ूलखर्च (उड़ाऊ)। 3. लक़ता वह माल है जो किसी को पड़ा हुआ मिला हो। यदि कोई लेने वाला न आए तो उसे सुरक्षित रखे, परंतु बेहतर है कि पाने वाले को ही ऋण दे दे ताकि वह सुरक्षित रहे।

ودیعت رکھنا افضل ہے تو انہوں نے ہم کو خبر دی کہ امام ابوحنیفہؒ اور ابن ابی لیلیٰ اور ابو یوسفؒ کی یہ رائے تھی کہ ضمانت میں سپرد کرے اور ایسا ہی امام محمدؒ کا قول ہے کہ جب اس نے ضمانت میں دیا تو زندگی اور موت دونوں میں ادا ہو سکتا ہے کذا فی الذخیرہ۔ قاضی کو جائز نہیں ہے کہ اپنے واسطے قرض لے اور فتاویٰ عتابیہ میں ہے اور نہ اپنے واسطے خریدے اور یہ بھی روایت کیا گیا ہے کہ اگر اس میں بہتری ہو تو جائز ہے اور منتقٰی میں ہے کہ اگر کسی قاضی نے یتیم کا مال خود فروخت کیا یا ودیعت میں دیا یا اس کی دانستگی میں اس کے امین نے کسی کے ہاتھ فروخت کیا پھر یہ قاضی مر گیا اور بجاے اس کے دوسرا مقرر ہوا اور اس کے سامنے چند لوگوں نے گواہی دی کہ ہم نے پہلے قاضی کو کہتے سنا کہ میں نے فلاں یتیم کا مال فلاں شخص کے پاس ودیعت رکھایا فلاں شخص کے ہاتھ اتنے کو فروخت کیا ہے اور وہ فلاں شخص اس سے انکار کرتا ہے تو دوسرا قاضی اس گواہی کو مقبول کرے گا اور مشتری یا مستودع کو ماخوذ کرے گا اگر چہ پہلے قاضی نے اس حکم پر ان گواہ نہ کر ہو مختصر خواہر زادہ میں ہے کہ اگر قاضی نے یتیم کا مال کسی تاجر کو دیا اور اس نے انکار کیا تو مال کا حکم اس پر جاری کر دے اور قاضی کی اس پر تصدیق کی جائے گی اور اسی طرح اگر مال میت کسی کے ہاتھ فروخت کیا اور اس نے انکار کیا تو قضاء اس پر بیع پوری کر دے۔

شیخ الاسلام حبیب اللہ نے ذکر کیا کہ مالِ غائب کے قرض دینے کا قاضی ولی ہے ☆

اگر قاضی نے یتیم یا غائب کا مال اپنے قبضہ میں لے کر اپنے گھر میں کہیں رکھ دیا اور اب اس کو نہیں معلوم ہوتا ہے کہ کہاں رکھا تو قاضی اس کا ضامن ہے اور اگر اس کو معلوم ہے کہ میں

نے چند لوگوں کو دے دیا ہے اور یہ نہیں جانتا ہے کہ کن کو دیا ہے تو ضامن نہیں ہے اور اسی طرح اگر اس نے کہا کہ میں نے کسی ولی کو یتیم کے اولیاء میں سے دے دیا ہے اور نہیں جانتا کہ کس کو دیا ہے تو بھی ضامن نہیں ہے محیط برہانیہ میں لکھا ہے اگر گواہوں نے گواہی دی کہ ہم نے قاضی کو کہتے سنا کہ میں نے یتیم کا مال فلاں شخص کے پاس ودیعت رکھایا اس کے ہاتھ اتنے کو فروخت کیا تو قاضی اس سے مواخذہ کرے اور اگر اس نے جس کے پاس ودیعت تھی دعویٰ کیا کہ میں نے ودیعت واپس کر دی اور قاضی نے انکار کیا تو اس پر قسم نہ آئے گی اور اسی طرح بیع کی صورت میں اگر مشتری نے عیب کی وجہ سے مبیع کو واپس کرنا چاہا اور قاضی نے ہر عیب سے برات کر لینے کا دعویٰ کیا تو بلا قسم اس کی تصدیق کی جائے گی اگر نابالغ بالغ ہو گیا اور قاضی نے جو کچھ فروخت کیا تھا اس کا ثمن اس کو دے دیا تو جائز ہے اور یہی حکم اس کے امین کا ہے بخلاف وکیل کے کہ حقوق سپرد اس کی طرف راجع ہوتے ہیں اور اگر باپ یا وصی نے فروخت کیا اور یتیم کے بالغ ہونے کے بعد قاضی کو یا اس کو ثمن دے دیا تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ عتابیہ میں لکھا ہے قنیہ میں ہے کہ اگر قاضی نے صغیر کا مال اپنے مال میں ملا دیا تو ضامن نہیں ہے اور قاضی کو اختیار ہے کہ اگر صغیر کا باپ مسرف ہو تو اس کا مال اس سے لے کر کسی عادل کے پاس رکھ دے حتیٰ کہ وہ لڑکا بالغ ہو جائے شرح ابوالمکارم میں ہے ذخیرہ میں ہے کہ قاضی کو لقطہ قرض دینا اسی لقطہ پانے والے کو جائز اور قاضی کو اس کی ولایت حاصل ہے اور شیخ الاسلام نے ذکر کیا کہ مالِ غائب کے قرض دینے کا قاضی ولی ہے اور اگر غائب کے مال تلف ہو جانے کا خوف ہو تو اس کے فروخت کرنے کا بھی ولی ہے بشرطیکہ اس کی جگہ نہ معلوم ہو کہ غائب کہاں ہے اور اگر معلوم ہو تو جائز نہیں ہے اور جامع الفتاویٰ میں ہے۔

امام محمدؒ نے فرمایا کہ قاضی مفقود کا غلام اور مال منقول فروخت کرے اور اس کا عقار فروخت کرنا نہ چاہئے اور اگر فروخت کیا تو جائز ہے اور قاضی نے اگر یتیم کا مال جو پانچ ہزار کے انداز کا تھا ایک ہزار میں فروخت کیا اور وارثوں نے بڑے ہو کر دوسرے قاضی...

(حاشیے/فٹ نوٹس) 1۔ حقوق یعنی خرید و فروخت کے حقوق کا وکیل ضامن ہے بخلاف قاضی و امین کے۔ 2۔ مسرف فضول خرچ۔ 3۔ لقطہ وہ مال جو کسی نے پڑا پایا ہے پس جب کوئی لینے والا نہ آیا تو اس کو محفوظ رکھے لیکن اس سے بہتر ہے کہ جس نے پایا ہے اس کو قرض دے دے تاکہ وہ ضامن رہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 145 | Kitab Adab al-Qadi

...presented the case before him and established proof and witnesses, then he shall annul the sale. And if he annulled it, and the first judge (Qadi) wrote that on the day of sale its price was one thousand, it is not reliable after the annulment. If it is before the annulment and he too is a Qadi, then this writing is acceptable, and then the testimony of the orphans' witnesses will not be acceptable. It is mentioned in 'Nasiri' that if a person died and his heir is not known, and the Qadi sold his house, it is permissible. Then if an heir appears, the sale will remain intact; this is written in 'Tatarkhaniya'. If the Qadi appointed someone as an agent (wakil) for selling some property, he shall not command the agency for him or his father or grandfather. Similarly, for every person whose testimony is not acceptable in his favor, appointing him as an agent is not permissible. And a judicial decree (hukm-e-qada) is not permissible for oneself or against oneself; this is written in 'Khulasa'. It is in 'Muntaqi' that the Qadi's method is to turn the dispute towards reconciliation (sulh) when the reason for the judicial decree is not clear to him. If it is clear, Shams al-A'imma al-Sarakhsi mentioned that he should issue the judicial decree and not turn to reconciliation. Shaykh al-Islam mentioned that if there is a desire for reconciliation even if the reason for the decree is clear, he should still turn them towards reconciliation. And as long as he is not hopeless of mutual reconciliation, he should not issue the judicial decree. Lastly, in 'Adab al-Qadi', it is stated that if the Qadi desires reconciliation, there is no harm in turning them towards it and not enforcing the decree, but he should not turn to reconciliation more than twice. If there is no desire for reconciliation, he should enforce the decree on them. If he enforced the decree without referring back for reconciliation although there was hope for it, it is still permissible. In 'Fatawa-e-Nasafi', it is stated that if the Qadi himself is the administrator of distribution, it is lawful for him to take a fee. And for all marriages whose solemnization was obligatory upon him, such as for minor children or girls, it is not lawful for him to take a fee for it. And for a marriage whose solemnization was not obligatory upon him, taking a fee for it is permissible; this is written in 'Muhit'.

Statement regarding the difference in wages for the mentioned problem and explanation of shares ☆

There is a difference regarding wages in the mentioned problem, and for fatwa, this is the preferred view: that if he solemnizes the marriage of a virgin (bikr), he takes one dinar, and if she is a non-virgin (thayyiba), he takes half a dinar, and this is lawful for him; this is how the scholars mentioned it. This is in 'Rujandi'. If he ordered the

sale of an orphan's property for the orphan's welfare, it is not permissible for him to take a fee from the orphan's property because of giving that order. And if he took a fee and granted permission for the sale, the sale will not be valid. A traveler died in a city and left behind much property; the Qadi should wait for such a duration that the thought arises in his heart that if he had any heir, they would have enquired and presented themselves in that period. Then, when he has waited that much and no heir appeared, he should place it in the public treasury (Bayt al-Mal) and spend it on the maintenance of orphans etc. And if after spending on such expenses an heir appears, their right should be paid from the public treasury. It is written in the 'Asl' that if doubt arises in the Qadi's heart regarding the witnesses, he should separate them, and he can do nothing else. He should also inquire from them where it was or when it was. This questioning is by way of precaution, even though it is not obligatory upon the witnesses. Then, when he separated them and they disagreed in a way that invalidates the testimony, he shall reject the testimony. If they did not disagree in such a way, he shall not reject it. If he keeps them under suspicion, testimony will not be rejected by mere suspicion. In 'Nawadir Ibn Sama'ah', it is narrated from Imam Abu Yusuf that Imam Abu Hanifa said: in the case of suspicion, they will be separated, and attention will not be paid to such differences as what their clothes were or (whether they were) with men or women...

1. Meaning, if the Qadi appointed his own superintendent etc. as an agent for sale etc., his judicial decree regarding that appointment is not reliable.
2. Meaning, if witnesses disagree in mentioning the location, then the testimony will be rejected.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 145 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

...सामने मुक़दमा पेश किया और दलील व गवाह क़ायम किए तो बिक्री रद्द (फ़स्ख़) कर देगा और अगर उसने रद्द कर दी और पहले क़ाज़ी ने लिखा कि बिक्री के दिन इसकी क़ीमत एक हज़ार थी तो रद्द करने के बाद वह विश्वसनीय नहीं है। और अगर रद्द करने से पहले हो और वह भी क़ाज़ी हो तो यह लेखन स्वीकार्य है और फिर अनाथों के गवाहों की गवाही स्वीकार नहीं होगी। और 'नासिरी' में है कि अगर एक व्यक्ति मर गया और उसका कोई वारिस मालूम नहीं होता है और क़ाज़ी ने उसका घर बेच दिया तो यह जायज़ है। फिर अगर कोई वारिस पैदा हुआ तो बिक्री पूरी रहेगी, यह 'ताता़रख़ानिया' में लिखा है। अगर किसी घर को बेचने के लिए क़ाज़ी ने किसी को वकील (एजेंट) बनाया तो उसके लिए या उसके बाप या दादा के लिए वकालत का हुक्म नहीं देगा। इसी तरह हर वह व्यक्ति जिसकी गवाही उसके हक़ में स्वीकार्य नहीं है, उसे वकील बनाना जायज़ नहीं है। और न्यायिक आदेश (हुक्म-ए-क़ज़ा) अपने लिए या अपने ऊपर जायज़ नहीं है, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। 'मुनत़क़ी' में है कि क़ाज़ी का तरीक़ा यह है कि वह झगड़े का रुख सुलह (समझौते) की तरफ़ मोड़ दे जब तक कि उसे न्यायिक आदेश का कारण स्पष्ट न हो। और अगर स्पष्ट हो तो 'शम्स अल-आइम्मा सरख़सी' ने ज़िक्र किया कि न्यायिक आदेश जारी करे और सुलह की तरफ़ न मोड़े। और 'शेख़ अल-इस्लाम' ने ज़िक्र किया कि अगर सुलह की उम्मीद हो और आदेश का कारण भी स्पष्ट हो, तब भी उन्हें सुलह की तरफ़ मोड़ दे। और जब तक आपसी सुलह से निराश न हो, न्यायिक आदेश जारी न करे। और अंत में 'अदब अल-क़ाज़ी' में है कि अगर क़ाज़ी को सुलह की उम्मीद हो तो इसमें कोई हर्ज़ नहीं कि उन्हें सुलह की तरफ़ मोड़ दे और आदेश लागू न करे, लेकिन उसे दो बार से ज़्यादा सुलह की तरफ़ नहीं मोड़ना चाहिए। और अगर सुलह की उम्मीद न हो तो उन पर आदेश लागू कर दे। अगर सुलह की तरफ़ वापस भेजे बिना ही उसने आदेश लागू कर दिया, जबकि सुलह की उम्मीद थी, तब भी इसकी गुंजाइश है। 'फ़तावा-ए-नसफ़ी' में है कि अगर क़ाज़ी ख़ुद ही बंटवारे का ज़िम्मेदार है तो उसके लिए मज़दूरी (उजरत) लेना हलाल है। और उन तमाम निकाहों के लिए जिनका पढ़ना उस पर वाजिब (अनिवार्य) था, जैसे नाबालिग बच्चों या लड़कियों का, तो उसकी उजरत लेना उसके लिए हलाल नहीं है। और जिस निकाह का पढ़ना उस पर वाजिब नहीं था, उसकी उजरत लेना जायज़ है, यह 'मुहीत़' में लिखा है।

मसला-ए-मज़कूरा की बाबत उजरत में इख़्तिलाफ़ और हिस्सों का बयान ☆

मसला-ए-मज़कूरा में उजरत में मतभेद है और फ़तवे के लिए यह राय बेहतर है कि अगर कुंवारी (बिक्र) का निकाह करे तो एक दीनार और अगर विवाहित (सय्यिबा) हो तो आधा दीनार ले और यह उसके लिए हलाल है; मशायख़ ने ऐसा ही ज़िक्र किया है। यह 'रुजन्दी' में है। अगर उसने अनाथ की भलाई के लिए उसके माल को बेचने का आदेश दिया, तो उस आदेश देने के कारण उसके लिए यह जायज़ नहीं कि अनाथ के माल से अपनी उजरत ले। और अगर उसने उजरत ली और बिक्री की अनुमति दी तो बिक्री लागू नहीं होगी। एक मुसाफ़िर किसी शहर में मर गया और उसने बहुत सा माल छोड़ा, तो क़ाज़ी को चाहिए कि इतने दिनों तक इंतज़ार करे कि उसके दिल में यह बात पैदा हो कि अगर उसका कोई वारिस होता तो इतनी मुद्दत तक ख़बर लेता और हाज़िर होता। फिर जब इतना इंतज़ार किया और उसका कोई वारिस नहीं आया तो उसे बैतुल माल (सार्वजनिक खज़ाना) में रख दे और अनाथों आदि के ख़र्च में इस्तेमाल करे। और अगर ऐसे ख़र्चों के बाद उसका कोई वारिस हाज़िर हुआ तो उसका हक़ बैतुल माल से अदा किया जाए। 'अस्ल' में लिखा है कि अगर क़ाज़ी के दिल में गवाहों की तरफ़ से शक पैदा हो जाए तो उन्हें अलग-अलग कर दे और इसके अलावा वह कुछ नहीं कर सकता। और उनसे यह भी दरियाफ़्त (पूछताछ) करे कि यह कहाँ था या वह कब था, और यह सवाल एहतियात (सावधानी) के तौर पर है, हालाँकि गवाहों पर यह वाजिब नहीं है। फिर जब उन्हें अलग किया और उन्होंने ऐसा मतभेद किया जिससे गवाही ख़राब (फ़ासिद) होती हो, तो गवाही को रद्द कर दे। और अगर ऐसा मतभेद नहीं किया तो रद्द न करे। और अगर उन्हें संदिग्ध मानता है, तो महज़ शक से गवाही रद्द नहीं होगी। 'नवादिर इब्न समाअह' में इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि इमाम अबू हनीफ़ा ने फ़रमाया कि शक की सूरत में उन्हें अलग कर दिया जाएगा और ऐसे मतभेदों की तरफ़ ध्यान नहीं दिया जाएगा कि उनके कपड़े क्या थे या उनके साथ मर्द थे या औरतें...

1. यानी क़ाज़ी ने अपने किसी दारोगा आदि को बिक्री आदि का वकील बनाया, तो वकील बनाने के बारे में उसका हुक्म-ए-क़ज़ा विश्वसनीय नहीं है।
2. यानी अगर ठिकाना बताने में गवाह मतभेद करें तो गवाही रद्द हो जाएगी।

کے سامنے مقدمہ پیش کیا اور دلیل و گواہ قائم کئے تو بیع فسخ کر دے گا اور اگر اس نے فسخ کر دی اور پہلے قاضی نے لکھا کہ فروخت کے دن اس کی قیمت ایک ہزار تھی تو بعد فسخ کے معتبر نہیں ہے اور اگر فسخ سے پہلے ہو اور وہ بھی قاضی ہو تو یہ تحریر مقبول اور پھر یتیموں کے گواہوں کی گواہی مقبول نہ ہو گی اور ناصری میں ہے کہ اگر ایک شخص مر گیا اور اس کا کوئی وارث نہیں معلوم ہوتا ہے اور قاضی نے اس کا گھر فروخت کر دیا تو جائز ہے پھر اگر کوئی وارث پیدا ہوا تو بیع پوری رہے گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر کسی دار کے فروخت کرنے کے واسطے قاضی نے کسی کو وکیل کیا تو اس کے یا اس کے باپ یا دادا کی توکیل کا حکم نہ دے گا اور اسی طرح ہر شخص کی جس کی گواہی اس کے حق میں مقبول نہیں ہے تو وکیل جائز نہیں ہے اور حکم قضا اپنے لئے یا اپنے اوپر جائز نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے منتقی میں ہے کہ قاضی کا طریقہ یہ ہے کہ جھگڑنے کا رخ صلح کی طرف پھیر دے جب کہ اس کو وجہ حکم قضا واضح نہ ہو اور اگر واضح ہو تو شمس الائمہ سرخسی نے ذکر کیا کہ حکم قضا جاری کرے اور صلح کی طرف نہ پھیرے اور شیخ الاسلام نے ذکر کیا کہ اگر صلح کی طمع ہو اور وجہ قضا بھی واضح ہو تا ہم ان کو صلح کی طرف پھیر دے اور جب تک باہمی صلح سے مایوس نہ ہو حکم قضا جاری نہ کرے اور آخر ادب القاضی میں ہے کہ اگر قاضی کو صلح کی طمع ہو تو کچھ ڈر نہیں کہ ان کو صلح کی طرف پھیر دے اور حکم نافذ نہ کرے اور یہ نہ چاہئے کہ دو مرتبہ سے زیادہ وہ صلح کی طرف پھیرے اور اگر صلح کی طمع نہ ہو تو قضا ان پر نافذ کرے اگر بدون صلح کی طرف واپس کرنے کے اس نے حکم قضا نافذ کر دیا حالانکہ صلح کی امید تھی تو بھی اس کی گنجائش ہے فتاویٰ نسفی میں ہے کہ اگر قاضی خود ہی تقسیم کرنے کا متولی ہے تو اس کو اجرت

لینا حلال ہے اور کل نکاح جن کا پڑھنا اس پر واجب تھا جیسے نابالغ بچوں یا لڑکیوں کا تو اس کی اجرت لینا اس پر حلال نہیں ہے اور جس نکاح کا پڑھنا اس پر واجب نہ تھا اس کی اجرت لینا جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی بابت اُجرت میں اختلاف اور حصوں کا بیان ☆

مسئلہ مذکورہ میں اُجرت میں اختلاف ہے اور فتویٰ کے واسطے یہ مختار ہے کہ اگر بکر کا نکاح کرے تو ایک دینار اور اگر ثیبہ ہو تو آدھا دینار لے اور یہ اس کو حلال ہے ایسا ہی مشائخ نے ذکر کیا ہے یہ ر جندی میں ہے اگر اس نے یتیم کی مصلحت کے واسطے اس کے مال فروخت کرنے کا حکم دیا تو بسبب اس حکم دینے کے اس کو روانہیں کہ یتیم کے مال سے اس کی اجرت لے اور اگر اس نے اجرت لی اور بیع کی اجازت دی تو بیع نافذ نہ ہو گی ایک مسافر کسی شہر میں مر گیا اور اس نے بہت سا مال چھوڑا تو قاضی کو چاہئے کہ اتنے دنوں تک انتظار کرے کہ اس کے دل میں یہ بات پیدا ہو کہ اگر اس کا کوئی وارث ہوتا تو اتنی مدت تک خبر لیتا اور حاضر ہوتا پھر جب اس قدر انتظار کیا اور اس کا کوئی وارث نہ آیا تو اس کو بیت المال میں رکھ دے اور نفقہ یتیموں وغیرہ میں صرف کرے اور اگر ایسے مصارف میں صرف کرنے کے بعد اس کا کوئی وارث حاضر ہوا تو اس کا حق بیت المال سے ادا کرے اصل میں لکھا ہے کہ اگر قاضی کے دل میں گواہوں کی طرف سے شک پڑ جائے تو ان کو الگ الگ کر دے اور سوا اس کے کچھ نہیں کر سکتا ہے اور ان سے یہ بھی دریافت کرے کہ یہ کہاں تھا یا وہ کب تھا اور یہ سوال بطور احتیاط کے ہے اگرچہ گواہوں پر واجب نہیں ہے پھر جب اس کو جدا کیا اور اس میں انہوں نے ایسا اختلاف کیا کہ جس سے شہادت فاسد ہوتی ہے تو گواہی رد کر دے اور اگر ایسا اختلاف نہیں کیا تو رد نہ کرے اور اگر ان کو مہتم رکھتا ہے تو مجرد تہمت سے گواہی رد نہ ہوگی نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ امام ابو حنیفہ نے فرمایا کہ تہمت کی صورت میں الگ کر

دیئے جائیں گے اور ایسے اختلاف کی طرف التفات نہ کیا جائے گا کہ ان کا لباس کیا تھا یا ان کے ساتھ مردوں یا عورتوں

۱۔ یعنی قاضی نے اپنے کسی داروغیرہ کے فروخت وغیرہ کا وکیل کیا تو وکیل کرنے کی بابت اس کا حکم قضا معتبر نہیں ہے۔ ۲۔ یعنی اگر ٹھکانا بتلانے میں گواہ اختلاف کریں تو گواہی مردود ہو گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (136) Kitab Adab al-Qadi (Etiquette of the Judge)

...who among them was present, and the same applies to differences regarding the location, provided this is verbal testimony. If the testimony is based on actions, then a difference regarding the location will be considered significant in the testimony. Imam Abu Yusuf (RA) said, "If doubt arises in my heart regarding the witnesses and I suspect they are false witnesses, I will separate them and question them about the location, clothing, and who was with them. If they differ in this, then in my view, there is a contradiction in the testimony, and I will reject the testimony based on this." This is stated in al-Muhit.

...में से कौन-कौन था और जगह के मतभेद में भी ऐसा ही है, बशर्ते कि यह मौखिक गवाही (शाहदत-ए-क़ौली) हो। और यदि यह व्यावहारिक गवाही (गवाही-ए-फ़ेली) हो, तो स्थान का मतभेद गवाही में मान्य होगा। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि यदि गवाहों की ओर से मेरे मन में संदेह हो और मुझे लगे कि ये झूठे गवाह हैं, तो मैं उन्हें अलग-अलग करके उनसे स्थान, कपड़े और उनके साथ कौन-कौन था, इस बारे में पूछताछ करूँगा। यदि उन्होंने इसमें अंतर बताया, तो मेरे निकट यह गवाही में मतभेद है और मैं उसी आधार पर गवाही को रद्द कर दूँगा। ऐसा ही अल-मुहीत में लिखा है।

میں سے کون کون تھا اور جگہ کے اختلاف میں بھی ایسا ہی ہے بشرطیکہ یہ شہادت قولی ہو اور اگر یہ گواہی فعلی ہو تو جگہ کا اختلاف گواہی میں معتبر ہوگا امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر گواہوں کی طرف سے میرے دل میں شک ہو اور مجھے گمان ہو کہ یہ جھوٹے گواہ ہیں تو میں ان کو الگ الگ کر کے ان سے جگہ اور لباس اور ان کے ساتھ کون کون تھا سب دریافت کروں گا اگر انہوں نے اس میں اختلاف کیا تو میرے نزدیک گواہی میں اختلاف ہے میں اتنے پر شہادت رد کر دوں گا کذا فی المحیط

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 147 | Kitab Adab al-Qadi

...that I am imprisoned in lieu of debt because I confessed the debt of a certain person before the deposed Qadi (judge). In this case, the new Qadi shall bring him and his opponent together. If the prisoner confirms the confession, the Qadi shall re-imprison him upon the request of his opponent. However, if the prisoner denies the debt, claiming that this person is making a false claim against him and that he is unjustly imprisoned, while his opponent asserts that his right is upon him and he is justly imprisoned, the Qadi shall demand witnesses again from his opponent. If the Qadi finds the witnesses to be just, he shall keep him imprisoned; if not, he shall release him after taking a surety (Kafil) for his person. If a prisoner says, "I am imprisoned for the debt of such-and-such person, so order him to release me upon taking a surety," the Qadi shall summon the opponent. If the opponent appears and confirms the prisoner's confession, and whether the Qadi knows the person's name and lineage or not, and whether witnesses have testified or not, in all such cases, the Qadi shall order the prisoner to pay the amount and shall not release him. He shall also order a public crier (Munadi) to make an announcement as mentioned before. Then, if no other claimant appears, he shall be released in all scenarios. Al-Khassaf (may Allah have mercy on him) did not mention taking a surety in the first and second scenarios but mentioned it in the third, while some scholars have mentioned a surety in all cases. If the prisoner does not bring the money but the creditor says, "I grant him time," then the Qadi shall release him, but the Qadi must not release him without taking the precaution of public announcement and obtaining a surety. If the prisoner says, "I have no surety, nor is it mandatory for me to provide one because there is no claimant seeking a surety," the Qadi should not hasten to release him but should proceed slowly with the public announcement. Then, if no claimant emerges, he may be released. The second type of imprisonment is for cases involving the rights of individuals (Haqq al-Ibad), such as retaliation (Qisas). If a prisoner says, "I am imprisoned because I confessed to retaliation (Qisas) for a certain person," and the Qadi brings him and the claimant together and the confession is confirmed, there are two possibilities: either retaliation for life (Qisas al-Nafs) or retaliation for a limb (Qisas al-Udwa). If it is for life, the Qadi shall immediately bring him out of prison and order the claimant to take his revenge. If it is for a limb, he shall also be brought out to have the retaliation executed, but his release should not be hastened, as it is possible that someone else has a claim over his life and he confessed to the limb retaliation only to save his life.

The Third Type ☆

The third type of imprisonment is for pure divine punishment (Uqubat-e-Ilahi), such as for adultery (Zina), theft, or wine drinking. If a prisoner says, "I am imprisoned because I confessed to adultery four times in four separate sittings before the deposed Qadi, and I was imprisoned to be punished with the prescribed penalty (Hadd)," the new Qadi shall not administer the punishment based on that confession. However, if he confesses four times in four separate sittings before the new Qadi as well, the punishment shall be administered, regardless of whether a long time has passed or not. If he is a married person (Muhsan), he shall be stoned (Rajm); otherwise, he shall be lashed. The Qadi shall not hasten his release, as someone might come forward with a claim against his person. If he retracts his confession, the retraction is valid, just as it was before the first Qadi, but the Qadi should not hasten his release. If he says, "Witnesses were established against me for adultery, and therefore the deposed Qadi imprisoned me for punishment," the witnesses who were established before the deposed Qadi shall not be considered authoritative for this Qadi; thus, he shall not administer the punishment. Even if witnesses are established before this Qadi, the punishment shall not be given if a long time has passed. He shall not hasten his release and shall release him after taking a surety. If some prisoners say, "I confessed to drinking wine or I was accused of drinking..."

1. His statement means that he requested the Qadi to order the creditor that he should accept a surety from me....

कि मैं कर्ज के एवज कैद हूँ कि मैंने पदमुक्त (माज़ूल) काज़ी के सामने फलां व्यक्ति के कर्ज का इकरार किया था तो नया काज़ी उसको और उसके विरोधी (खसम) को जमा करेगा। फिर अगर उसने इसकी पुष्टि (तस्दीक) की तो उसके विरोधी की दरख्वास्त से फिर उसको कैद कर देगा और अगर कैदी ने कर्ज से इनकार किया कि यह व्यक्ति मुझ पर झूठा दावा करता है और मैं जुल्म से कैद हुआ हूँ, जबकि उसका विरोधी कहता है कि इस पर मेरा हक है और यह इंसाफ से कैद हुआ है, तो काज़ी उसके प्रतिपक्षी से दोबारा गवाही तलब करेगा। फिर अगर काज़ी ने गवाहों को न्यायप्रिय पाया तो उसको कैद रखेगा और अगर न्यायप्रिय न पाया तो उसके व्यक्ति (नफ्स) की ज़मानत (कफ़ील) लेकर रिहा करेगा। और अगर किसी कैदी ने कहा कि मैं फलां व्यक्ति के कर्ज के लिए कैद हूँ, तो वह आदेश दे कि मुझसे ज़मानतदार लेकर रिहा करे, तो काज़ी उसके विरोधी को हाज़िर करेगा। यदि वह हाज़िर होकर बंदी के इकरार की पुष्टि करे और काज़ी उस व्यक्ति को नाम व वंश से पहचानता हो या नहीं, और गवाहों ने गवाही दी हो या नहीं, सभी स्थितियों में काज़ी कैदी को आदेश देगा कि धन (माल) अदा करे और उसे रिहा नहीं करेगा। और वह एक उद्घोषक (मुनादी) को आदेश देगा कि वह उल्लेखित तरीके से घोषणा करे। फिर यदि उसका कोई दूसरा दावेदार हाज़िर न हो, तो सभी स्थितियों में उसे रिहा कर देगा। खसाफ़ (रह.) ने पहली और दूसरी स्थिति में ज़मानत लेने का ज़िक्र नहीं किया है, लेकिन तीसरी स्थिति में किया है, और कुछ गुरुओं (मशाइख) ने सभी स्थितियों में ज़मानत का ज़िक्र किया है। और यदि बंदी धन नहीं लाया लेकिन ऋणदाता ने कहा कि मैं मोहलत देता हूँ तो उसे रिहा कर दे, तो काज़ी बिना सावधानी के घोषणा कराए और ज़मानत लिए उसे रिहा नहीं करेगा। और यदि उसने कहा कि मेरा कोई ज़मानतदार नहीं है या मुझ पर ज़मानत देना अनिवार्य नहीं है क्योंकि मेरा कोई ऐसा दावेदार नहीं है जो ज़मानत मांगता हो, तो काज़ी उसे छोड़ने में जल्दबाजी न करे, बल्कि धैर्य के साथ उसकी घोषणा कराए। फिर यदि कोई दावेदार सामने न आए तो रिहा कर दे। कैद की दूसरी श्रेणी वह है जो शुद्ध रूप से लोगों के अधिकारों (हक़ुल-इबाद) के दंड में हो, जैसे कि किसास (बदला)। यदि कैदी ने कहा कि मैं इसलिए कैद हूँ कि मैंने फलां व्यक्ति के लिए किसास का इकरार किया है और काज़ी ने उसे और उसके दावेदार को एकत्र किया और उसने इस इकरार की पुष्टि की, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: या तो जान का बदला (किसास-ए-नफ्स) होगा या अंग का बदला (किसास-ए-उज़्व)। यदि जान का बदला हो तो काज़ी बिना विलंब उसे जेल से बाहर निकाले और उसके दावेदार को अपना बदला लेने का आदेश दे। और यदि अंग का

बदला हो तो भी उसे निकाल कर बदला दिलवा दे, लेकिन उसकी रिहाई में जल्दबाजी न करे क्योंकि संभव है कि किसी दूसरे व्यक्ति का उस पर जान का अधिकार हो, और उसने उस दावेदार के लिए अंग के बदले का इकरार करके अपनी जान बचाई हो।

तीसरी श्रेणी ☆

तीसरी श्रेणी की कैद वह है जो शुद्ध रूप से ईश्वरीय दंड (उक़ूबत-ए-इलाही) के रूप में हो, जैसे व्यभिचार (ज़िना), चोरी या मद्यपान के कारण। यदि कैदी ने कहा कि मैं इसलिए कैद हूँ कि मैंने पदमुक्त काज़ी के सामने चार बार चार अलग-अलग बैठकों में व्यभिचार का इकरार किया था, इसलिए मुझे सजा (हद्द) देने के लिए कैद किया गया है, तो नया काज़ी उस इकरार पर उसे सजा नहीं देगा। लेकिन यदि उसने नए काज़ी के सामने भी चार बैठकों में चार बार इकरार किया, तो उसे सजा दी जाएगी, चाहे समय बीत गया हो या नहीं। फिर यदि वह विवाहित (मुहसन) था तो उसे पत्थरों से मार दिया जाएगा (रज्म), अन्यथा कोड़े लगाए जाएंगे। और उसकी रिहाई में जल्दबाजी नहीं की जाएगी, शायद उसकी जान का कोई और दावेदार आ जाए। और यदि उसने अपने इकरार से मुकर (रुजू) लिया तो मुकरना सही माना जाएगा, जैसा कि पहले काज़ी के सामने सही था, लेकिन काज़ी उसे रिहा करने में जल्दबाजी न करे। और यदि उसने कहा कि मेरे विरुद्ध व्यभिचार के गवाह पेश हुए थे इसलिए पदमुक्त काज़ी ने मुझे कैद किया था, तो वे गवाह जो पदमुक्त काज़ी के सामने पेश हुए थे, इस नए काज़ी के लिए विश्वसनीय नहीं होंगे, अतः वह सजा नहीं देगा। और यदि इस काज़ी के सामने भी उसके व्यभिचार के गवाह पेश हो गए, तो भी यदि अधिक समय बीत गया हो तो सजा नहीं दी जाएगी। और वह उसकी रिहाई में जल्दबाजी नहीं करेगा और उसके बाद ज़मानत लेकर रिहा करेगा। और यदि कुछ कैदियों ने कहा कि मैंने शराब पीने का इकरार किया था या मुझ पर मद्यपान का...

1. उनके इस कथन का अर्थ है कि काज़ी से प्रार्थना की कि आप ऋणदाता को आदेश दें कि वह मुझसे ज़मानत....

کہ میں قرضہ کے عوض قید ہوں کہ میں نے قاضی معزول کے سامنے فلاں شخص کے قرضہ کا اقرار کیا تھا تو قاضی جدید اس کو اور اس کے خصم کو جمع کرے گا پس اگر اس نے تصدیق کی تو اس کے خصم کی درخواست سے پھر اس کو قید کر دے گا اور اگر قیدی نے قرضہ سے انکار کیا کہ یہ شخص ناحق مجھ پر دعویٰ کرتا ہے اور میں ظلم سے قید ہوا ہوں اور اس کا خصم کہتا ہے کہ اس پر میرا حق ہے اور انصاف سے قید ہوا ہے تو قاضی اس کے مخاصم سے دوبارہ گواہی طلب کرے گا پس اگر قاضی نے گواہوں کو عادل جانا تو اس کو قید رکھے گا اور اگر عادل نہ جانا تو اس کے نفس کا کفیل لے کر رہا کرے گا اور اگر کسی قیدی نے کہا کہ میں فلاں شخص کے قرضہ میں قید ہوں تو اس کو حکم دے کہ مجھ سے کفیل لے کر رہا کرے تو قاضی اس کے خصم کو حاضر کرے گا اگر اس نے حاضر ہو کر محبوس کے اقرار کی تصدیق کی اور قاضی اس مقررہ کو نام و نسب سے پہچانتا ہے یا نہیں اور گواہوں نے اس کی گواہی دی یا نہیں سب صورتوں میں قاضی قیدی کو حکم دے گا کہ مال ادا کرے اور رہا نہ کرے گا اور ایک منادی کو حکم دے گا کہ وہ بطور مذکور ندا کرے پس اگر اس کا دوسرا مدعی کوئی شخص حاضر نہ ہو تو سب صورتوں میں رہا کرے گا اور خصافؒ نے کفیل لینا پہلی اور دوسری صورت میں ذکر نہیں کیا اور تیسری صورت میں ذکر کیا ہے اور بعض مشائخ نے کفیل سب صورتوں میں ذکر کیا ہے اور اگر محبوس مال نہ لایا لیکن مقررہ نے کہا کہ میں مہلت دیتا ہوں تو اس کو رہا کر دے تو قاضی اس کو بدوں احتیاط کرنے منادی کے اور کفیل لینے کے رہا نہ کرے گا اور اگر اس نے کہا کہ میرا کفیل نہیں ہے یا مجھ پر کفیل دینا واجب نہیں ہے اس واسطے کہ میرا کوئی مدعی نہیں ہے کہ جو کفیل طلب کرتا ہو تو قاضی چھوڑنے میں جلدی نہ کرے بلکہ آہستگی کے ساتھ اس کی منادی کرائے

پھر اگر کوئی مدعی نہ پیدا ہوا تو رہا کر دے دوسری قسم قید کی یہ ہے کہ خالص حق العباد کی عقوبت میں قید ہو مثلاً قصاص۔ اگر قیدی نے کہا کہ میں اس وجہ سے قید ہوں کہ میں نے فلاں شخص کے لئے قصاص کا اقرار کیا ہے اور قاضی نے اس کو اور اس کے مدعی کو جمع کیا اور اس نے اس اقرار کی تصدیق کی تو اس کی دو صورتیں ہیں یا قصاص نفس ہو گا یا قصاص عضو۔ پس اگر قصاص نفس ہو تو قاضی بلا تاخیر اس کو قید خانہ سے باہر نکالے اور اس کے مدعی کو اپنا بدلہ لے لینے کا حکم دے اور اگر قصاص عضو ہو تو بھی نکال کر بدلا دلوا دے لیکن اس کی رہائی میں جلدی نہ کرے کیونکہ شاید کسی دوسرے کا اس پر حق نفس ہو کہ اس نے اس مدعی کے واسطے قصاص عضو کا اقرار کر کے اپنی جان بچائی ہو۔

تیسری قسم ☆

تیسری قسم کی قید جو خالص عقوبت الہی میں قید ہو جیسے زنا یا چوری یا شراب خواری کی وجہ سے اگر قیدی نے کہا کہ میں اس واسطے قید ہوں کہ میں نے قاضی معزول کے سامنے چار بار چار مجلسوں میں زنا کا اقرار کیا پس مجھ کو حد مارنے کے واسطے قید کیا ہے پس جدید قاضی اس اقرار پر اس کو حد نہ مارے گا اور اگر چار مجلسوں میں چار مرتبہ اس نے اس کے سامنے بھی اقرار کیا تو حد مارے گا خواہ دیر گزر گئی ہو یا نہ گزری ہو پس اگر محصن تھا تو اس کو رجم کرے گا ورنہ درہ لگائے گا اور اس کی رہائی میں جلدی نہ کرے گا شاید کوئی اس کے نفس کا مدعی آئے اور اگر اس نے اپنے اقرار سے رجوع کر لیا تو رجوع صحیح ہے جیسے قاضی اول کے سامنے صحیح تھا لیکن قاضی اس کے رہا کرنے میں جلدی نہ کرے اور اگر اس نے کہا کہ میرے اوپر زنا کرنے کے گواہ قائم ہوئے تھے اس لئے حد مارنے کے واسطے قاضی معزول نے مجھے قید کیا تھا تو وہ گواہ جو قاضی معزول کے سامنے قائم ہوئے تھے اس قاضی کے لئے معتبر نہ ہوں گے پس حد نہ مارے گا اور اگر اس قاضی کے سامنے بھی اس کے زنا کے گواہ قائم

ہوئے تو بھی اگر دیر گزری تو حد نہ مارے گا اور اس کی رہائی میں جلدی نہ کرے گا اور بعد اس کے کفیل لے کر رہا کرے گا اور اگر بعض قیدیوں نے کہا کہ میں نے شراب پینے کا اقرار کیا تھا یا مجھ پر شراب خواری

ا۔ قولہ تو اس کو یعنی قاضی سے درخواست کی کہ آپ قرض خواہ کو حکم دیجئے کہ وہ مجھ سے کفیل ....

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 138 | Kitab Adab al-Qadi

...witnesses were established, and the dismissed Qazi (judge) imprisoned me to execute the corporal punishment (Hadd). According to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Abu Yusuf, this Qazi shall not execute the punishment upon him. If the prisoner said, "I confessed to stealing the property of such-and-such person, or witnesses were established, therefore I am imprisoned," the current Qazi shall not order the amputation of the hand based on this confession or testimony but shall bring him and his opponent together. However, if he confesses before this Qazi as well, the judge shall order the amputation of the hand, whether time has elapsed in this matter or not, and shall not rush his release. If witnesses are established against him again, the judge shall not order the amputation provided that a significant amount of time has passed. Thus, the punishments for Zina (adultery) and theft are the same in this ruling.

The Fourth Category ☆

The fourth category of imprisonment is due to a punishment involving both the Right of Allah and the Right of Humans (Haqq-ul-Ibad), which is the Hadd of Qazf (false accusation of adultery). If a prisoner says, "I am imprisoned because I accused such-and-such person of Zina," and that person confirms the confession, then this Qazi shall execute the full punishment of Qazf and shall not hasten his release. If he retracts his confession, it is not valid, unlike those Hadd punishments involving only the Right of Allah where retraction is valid. If a dismissed Qazi says, "I gave such an amount of property belonging to so-and-so, son of so-and-so, into the possession of such-and-such person," and the possessor confirms all of it, then the order will be given to return it to the beneficiary (Muqar-lahu), which is clear. If the possessor says, "The dismissed Qazi gave me this amount of property, but I do not know whose it is," in this case also, it shall be given to the beneficiary. If the possessor denies all statements of the dismissed Qazi, then the possessor's word will be considered credible, which is also clear. If the possessor says, "The dismissed Qazi gave me this property and it belongs to such-and-such person, other than the one named by the Qazi," there are two scenarios: First, the one mentioned above, where it is given to the person named by the Qazi. Second, if he says, "The property in my possession belongs to so-and-so," but another person names someone else whom the Qazi had acknowledged, then he should return it to the dismissed Qazi, who gives it to the one for whom the possessor acknowledged. If he gives it to the first person without a court order, he will be liable (guarantor) to the second person. If he gives it by court

order, then according to Imam Muhammad, it is the same (he is liable), while according to Imam Abu Yusuf, he will not be liable. If the dismissed Qazi said, "Such-and-such person has one thousand dirhams belonging to so-and-so orphan, which reached him from his father's estate," and the possessor confirmed it, then if no one from the heirs of the deceased makes a claim, these dirhams shall belong to the orphan. But if the remaining heirs say, "None of us has received our right from the estate," then this property shall be shared among all heirs, including the orphan. However, the new Qazi should, for the sake of the orphan, take an oath from the other heirs: "By Allah, you have not received your right from the estate of your father." If the dismissed Qazi said, "These thousand dirhams belong to so-and-so orphan," but did not specify they came from his father's estate, and the remaining heirs claim they are from the estate and they haven't received their share, then the property belongs to the orphan because the dismissed Qazi acknowledged the orphan's ownership, not the inheritance, so that the heirs' rights are established. Thus, without evidence and argument, the heirs' right will not be proven. If, according to a document, this property was owed by someone and the Qazi had written the reason in the document and had witnesses testify that it belongs to so-and-so orphan from his father's estate and the other heirs have taken their share, let it be clear that a mere document is not proof, and similarly, the Qazi's statement that other heirs have taken their share is not proof, and here the proof...

...गवाह स्थापित हुए थे और मुझे सजा देने के लिए बर्खास्त क़ाज़ी ने कैद किया है, तो इमाम-ए-आज़म रह. और अबू यूसुफ़ रह. के अनुसार यह क़ाज़ी उस पर 'हद' (दंड) नहीं लगाएगा। यदि कैदी ने कहा कि मैंने अमुक व्यक्ति के धन की चोरी स्वीकार की थी या गवाह स्थापित हुए थे इसलिए कैद हूँ, तो यह क़ाज़ी इस स्वीकारोक्ति या गवाही पर हाथ काटने का आदेश नहीं देगा और उसे उसके विरोधी के साथ आमने-सामने करेगा। लेकिन यदि इस क़ाज़ी के सामने भी उसने स्वीकार किया, तो उसके हाथ काटने का आदेश देगा, चाहे इस मामले को समय बीत गया हो या न बीता हो, और उसकी रिहाई में जल्दी नहीं करेगा। और यदि फिर से उस पर गवाह स्थापित हुए तो हाथ काटने का आदेश नहीं देगा बशर्ते कि समय बीत गया हो। अतः ज़िना (व्यभिचार) की हद और चोरी की हद इस आदेश में समान हैं।

चौथी किस्म ☆

चौथी किस्म की कैद उस दंड के कारण है जिसमें अल्लाह तआला का अधिकार और बंदों का अधिकार (हक़-उल-इबाद) दोनों शामिल हैं, और वह 'हद-ए-क़ज़फ़' (व्यभिचार का झूठा आरोप) है। यदि कैदी ने कहा कि मैं इस कारण कैद हूँ कि मैंने उस व्यक्ति पर ज़िना का आरोप लगाया था और उस व्यक्ति ने उसके स्वीकार करने की पुष्टि की, तो यह क़ाज़ी उसे हद-ए-क़ज़फ़ की पूरी सजा देगा और उसकी रिहाई में जल्दी नहीं करेगा। और यदि उसने अपनी स्वीकारोक्ति वापस ली (रुजू किया), तो वह मान्य नहीं है, उन 'हदूद' के विपरीत जिनमें केवल अल्लाह तआला का अधिकार है कि उनमें स्वीकारोक्ति से हटना मान्य है। यदि बर्खास्त क़ाज़ी ने कहा कि अमुक व्यक्ति के अधिकार में मैंने इतना धन अमुक बिन अमुक का दे दिया है, फिर यदि धन रखने वाले (क़ाबिज़) ने इस सबकी पुष्टि की, तो आदेश दिया जाएगा कि वह लाभार्थी (मुक़र-लहू) को दे दे, और यह स्पष्ट है। और यदि उसने कहा कि मुझे अमुक बर्खास्त क़ाज़ी ने इतना धन दिया है लेकिन मैं नहीं जानता कि किसका है, तो इस स्थिति में भी लाभार्थी को दिलाया जाएगा। और यदि धन के क़ाबिज़ ने बर्खास्त क़ाज़ी की सभी बातों को झुठलाया, तो उसी (क़ाबिज़) का कथन विश्वसनीय होगा, और यह भी स्पष्ट है। और यदि धन के क़ाबिज़ ने कहा कि मुझे बर्खास्त क़ाज़ी ने इतना धन दिया है और वह अमुक व्यक्ति का है, सिवाय उस व्यक्ति के जिसका क़ाज़ी ने नाम लिया था, तो इसकी दो सूरतें हैं: एक तो वही जो ऊपर वर्णित हुई, जिसमें उसी व्यक्ति को दिलाया जाएगा जिसका क़ाज़ी ने स्वीकार किया है। दूसरी सूरत यह है

कि यह कहा कि जो धन मेरे अधिकार में है वह अमुक व्यक्ति का है, सिवाय इसके कि एक व्यक्ति ने दूसरे का नाम लिया जिसका क़ाज़ी ने स्वीकार किया था, तो बर्खास्त क़ाज़ी को दे दे और वह उस व्यक्ति को दे जिसके लिए क़ाबिज़ ने स्वीकार किया है। अतः यदि पहले व्यक्ति को बिना अदालती आदेश के दे दिया, तो दूसरे के लिए वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, और यदि अदालती आदेश से दिया तो भी इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार ऐसा ही है, और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के अनुसार वह ज़िम्मेदार नहीं होगा। यदि बर्खास्त क़ाज़ी ने कहा कि अमुक व्यक्ति के पास एक हज़ार दिरहम अमुक अनाथ (यतीम) के हैं जो उसे उसके पिता की विरासत से मिले थे और उस क़ाबिज़ ने इसकी पुष्टि की, फिर यदि किसी व्यक्ति ने मृतक के वारिसों में से इस पर दावा नहीं किया, तो ये दिरहम अनाथ के होंगे। और यदि शेष वारिसों ने कहा कि हममें से किसी ने विरासत में अपना अधिकार नहीं पाया है, तो यह धन सभी वारिसों में साझा होगा और उनमें अनाथ भी शामिल होगा। लेकिन नए क़ाज़ी को चाहिए कि अनाथ के हित में शेष वारिसों से शपथ (क़सम) ले कि 'वल्लाह, तुमने अपने पिता अमुक के विरासत से अपना हक़ नहीं पाया है'। और यदि बर्खास्त क़ाज़ी ने कहा कि ये एक हज़ार दिरहम अमुक अनाथ के हैं और यह नहीं बताया कि उसके पिता की विरासत से मिले हैं, और शेष वारिसों ने दावा किया कि ये उनके पिता की विरासत के हैं और हमने अपना हक़ नहीं पाया है, तो यह धन अनाथ का होगा क्योंकि बर्खास्त क़ाज़ी ने अनाथ के स्वामित्व को स्वीकार किया है न कि विरासत को, ताकि वारिसों का अधिकार सिद्ध हो। अतः बिना प्रमाण और तर्क के उन वारिसों का अधिकार सिद्ध नहीं होगा। यदि एक दस्तावेज़ के अनुसार यह धन किसी व्यक्ति पर था और क़ाज़ी ने दस्तावेज़ में उसका कारण लिख दिया था और गवाही करा दी थी कि यह अमुक अनाथ का है और उसे उसके पिता की विरासत से मिला है, और शेष वारिसों ने अपना हक़ ले लिया है, तो स्पष्ट हो कि केवल लिखना (तहरीर) प्रमाण नहीं है, और इसी तरह क़ाज़ी का यह कथन कि शेष वारिसों ने अपना हक़ ले लिया है, प्रमाण नहीं है, और यहाँ प्रमाण...

کے گواہ قائم ہوئے تھے اور مجھے حد مارنے کے واسطے قاضی معزول نے قید کیا ہے تو امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک یہ قاضی اس پر حد نہ مارے گا اگر قیدی نے کہا کہ میں نے فلاں شخص کے مال کی چوری کا اقرار کیا یا گواہ قائم ہوئے تھے اس واسطے قید ہوں تو یہ قاضی اس اقرار یا گواہی پر ہاتھ کاٹنے کا حکم نہ دے گا اور اس کو اس کے خصم کو جمع کرے گا لیکن اگر اس قاضی کے سامنے بھی اس نے اقرار کیا تو اس کے ہاتھ کاٹنے کا حکم دے گا خواہ اس معاملے کو دیر گزری ہو یا نہ گزری ہو اور اس کی رہائی میں جلدی نہ کرے گا اور اگر دوبارہ اس پر گواہ قائم ہوئے تو ہاتھ کاٹنے کا حکم نہ دے گا بشرطیکہ دیر گزر گئی ہو پس حد زنا اور حد سرقہ اس حکم میں یکساں ہیں۔

چوتھی قسم ☆

چوتھی قسم کی قید بسبب ایسی عقوبت کے جس میں حق اللہ تعالیٰ وحق العباد ہے اور وہ حد قذف ہے اگر قیدی نے کہا کہ میں اس وجہ سے قید ہوں کہ میں نے اس شخص کو زنا کی تہمت لگائی تھی اور اس شخص نے اس کے اقرار کی تصدیق کی تو یہ قاضی اس کو حد قذف کی پوری سزا دے گا اور اس کی رہائی میں جلدی نہ کرے گا اور اگر اس نے اقرار سے رجوع کیا تو صحیح نہیں ہے بخلاف ان حدود کے جن میں خالص اللہ تعالیٰ کا حق متعلق ہے کہ ان میں اقرار سے رجوع صحیح ہے اگر قاضی معزول نے کہا کہ فلاں شخص کے قبضہ میں میں نے اس قدر مال فلاں بن فلاں کا دے دیا ہے پس اگر قابض مال نے اس سب کی تصدیق کی تو حکم دیا جائے گا کہ مقرلہ کو دے دے اور یہ ظاہر ہے اور اگر اس نے کہا کہ مجھے فلاں قاضی معزول نے اس قدر

مال دیا ہے مگر میں نہیں جانتا ہوں کہ کس کا ہے تو اس صورت میں بھی مقرلہ کو دلایا جائے گا اور اگر مال کے قابض نے قاضی معزول کی سب باتوں میں تکذیب کی تو اسی کا قول معتبر ہوگا اور یہ بھی ظاہر ہے اور اگر مال کے قابض نے کہا کہ مجھے قاضی معزول نے اس قدر مال دیا ہے اور وہ فلاں شخص کا ہے سوائے اس شخص کے جس کا قاضی نے نام لیا تھا اقرار کیا تو اس کی دو صورتیں ہیں ایک تو یہی جو مذکور ہوئی اور اس میں اسی شخص کو دلایا جائے گا جس کا قاضی نے اقرار کیا ہے اور دوسری صورت یہ ہے کہ یوں کہا کہ جو مال میرے قبضہ میں ہے وہ فلاں شخص کا ہے سوائے اس کے ایک شخص نے دوسرے کا نام لیا جس کا قاضی نے اقرار کیا تھا تو قاضی معزول کو دے دے اور وہ اس شخص کو دے جس کے لئے قابض نے اقرار کیا ہے پس اگر پہلے شخص کو بدوں حکم قضا دے دیا تو دوسرے کے لئے ضامن ہوگا اور اگر بحکم قضا دے دیا تو بھی امام محمدؒ کے نزدیک ایسا ہی ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ضامن نہ ہوگا اگر قاضی معزول نے کہا کہ فلاں شخص کے پاس ہزار درہم فلاں یتیم کے ہیں کہ اس کو اس کے باپ کے ترکہ میں سے پہنچے تھے اور اس قابض نے اس کی تصدیق کی پس اگر کسی شخص نے وارثان میت سے اس میں دعویٰ نہ کیا تو یہ درہم یتیم کے ہوں گے اور اگر باقی وارثوں نے کہا کہ ہم میں سے کسی نے ترکہ میں سے اپنا حق نہیں پایا ہے تو یہ مال تمام وارثوں میں مشترک ہوگا اور منجملہ ان کے یتیم بھی ہوگا لیکن جدید قاضی کو چاہئے کہ بنظر یتیم باقی وارثوں سے قسم لے کہ واللہ تم نے اپنے والد فلاں شخص کے ترکہ سے اپنا حق نہیں پایا ہے اور اگر قاضی معزول نے کہا کہ یہ ہزار درہم فلاں یتیم کے ہیں اور یہ نہ بیان کیا کہ اس کے باپ کے ترکہ میں سے پہنچے ہیں اور باقی وارثوں نے دعویٰ کیا کہ یہ ان کے باپ کے ترکہ میں ہیں اور ہم لوگوں نے اپنا حق نہیں پایا ہے تو یہ مال یتیم کا ہوگا کیونکہ قاضی معزول نے ملک یتیم کا اقرار کیا ہے اور میراث کا اقرار نہیں کیا ہے تاکہ وارثوں کا حق ثابت ہو پس بلا حجت و دلیل ان وارثوں کا حق ثابت نہ ہوگا

اگر موافق ایک تحریر کے یہ مال کسی شخص پر تھا اور قاضی نے نوشتہ میں سبب اس کا لکھ دیا تھا اور گواہی کرا دی تھی کہ یہ فلاں یتیم کا ہے اور اس کو اس کے فلاں والد کے ترکہ میں پہنچا ہے اور باقی وارثوں نے اپنا حق لے لیا ہے پس واضح ہو کہ مجرد تحریر حجت نہیں ہے اور اسی طرح قاضی کا قول کہ باقی وارثوں نے اپنا حق لے لیا ہے حجت نہیں ہے اور حجت یہاں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 149 Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

...only in this manner: some witnesses testify that the judge made witnesses to the fact that these heirs had received their full due, or they are witnesses to the fact that these people acknowledged receiving their full due. If such are the witnesses and they testified, then the property belongs to the orphan; otherwise, it will be like that of the other heirs. If a dismissed judge stated, "In my view, it was proven by the testimony of witnesses that such-and-such person had endowed such-and-such amount of land in this manner, and I gave a ruling on it, placed it in the possession of such-and-such person, and ordered him to spend the product and income of the endowment according to the conditions of the waqf, and the possessor confirmed this," then if the heirs of the endower acknowledged it, the appointed judge shall enforce it. If the heirs denied the waqf and no witnesses were produced against them, the property shall be shared as inheritance among the heirs. However, an oath shall be taken from the heirs regarding their knowledge: that they do not know of their ancestor making an endowment. If they take the oath, it is inheritance. If they refuse (to acknowledge it), the judge shall decree it as an endowment. And if witnesses are established for it being an endowment, he shall decree it as an endowment, just as the ruling was during the lifetime of the endower.

Whose word will be accepted regarding the proceeds and income of the endowment property?

If a dismissed judge did not say that he endowed it upon such-and-such person, but rather named beneficiaries of charity (Arbab al-Birr[1]) or a mosque or some other charitable cause as the object of the endowment, the appointed judge shall enforce it and shall not inquire into its details. Everywhere where inquiry is harmful, the appointed judge shall suffice with the general statement and not seek details. The judge should take accounts of the income and property of orphans from the trustees every six months or year to know whether the trustee has fulfilled the trust or committed breach of trust. If he acted with integrity, he should be kept; if he committed breach of trust, he should be suspended and another appointed in his place. Similarly, he should take accounts from the managers (Qawwam[2]) of endowment properties. Regarding the proceeds and income of the endowment property, their word should be accepted. In this matter, the executor (Wasi) and the custodian (Qayyum) are equal. The principle is that according to Sharia, the word of the possessor is reliable in stating the amount of possessed items, or the amount of

maintenance for an orphan, or the amount of expenditure (Masraf) and maintenance (Moont) for endowment land. However, if he is an executor, his word is accepted in what is probable and not accepted in what is improbable. Thus it is mentioned by Al-Khassaf. There is a difference between an executor (Wasi) and a custodian (Qayyum): a Wasi is one to whom both preservation and disposal are entrusted, whereas a Qayyum is one to whom preservation is entrusted but disposal is not. Once this difference is known, it should be understood that if a Wasi claims to have spent (infaq), he has claimed disposal over something under his control, so his word will be accepted in what is probable. If a Qayyum makes a similar claim, he has claimed something that is not under his legal authority (wilayah), so his word will not be accepted. However, most scholars have treated the Wasi and Qayyum as equal in matters that are indispensable and necessary for the land. They said that in such matters, the word of the Qayyum will be accepted like that of a Wasi. They drew an analogy from the case where if a Qayyum of a mosque or a person bought a necessary item for the mosque from the people of the mosque, such as a mat, oil, or floor covering, etc., or gave some of the mosque's income to its servant, he would not be held liable because mosque loss would result from not doing these things. Therefore, it was as if he had implicit permission. Following this analogy, they gave the same ruling here as well. The scholars of our time have said that there is no difference between a Wasi and a Qayyum because in our times, a Qayyum is also one who has the authority of both preservation and disposal. If a judge considered a Wasi as a manager and he claimed to have spent on an orphan's maintenance or claimed expenditure for the endowment...

---

1. Arbab: meaning the beneficiaries of the endowment and the deserving. 2. Qawwam: the mutawalli, administrator, and manager; i.e., the person who is the manager should have his accounts of the endowment audited, as well as the 'masraf' expenditure where endowment income is spent, and 'moont' which is the expenditure made on the endowment itself, such as for necessary land repairs.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 5 149 किताब अदब अल-क़ाज़ी (न्यायाधीश के शिष्टाचार की पुस्तक)

...सिर्फ इस तरह है कि कुछ गवाह गवाही दें कि क़ाज़ी ने उन वारिसों के अपना तमाम हक़ ले यानी पर गवाह किया था या इस बात के गवाह हों कि उन लोगों ने अपना तमाम हक़ पा लेने पर इक़रार किया है, तो ऐसे गवाह हैं और उन्होंने गवाही दी तो माल यतीम का होगा वरना वह भी बाकी वारिसों की तरह होगा। अगर पदमुक्त (माज़ूल) क़ाज़ी ने बयान किया कि मेरे नज़दीक यह बात गवाहों की गवाही से साबित हो गई थी कि फ़लाँ व्यक्ति ने अपनी इतनी ज़मीन इस तरह वक़्फ़ की है और मैंने उसका हुक्म दे दिया और फ़लाँ व्यक्ति के कब्ज़े में रखी और उसे हुक्म दे दिया कि इसकी उपज और आमदनी वक़्फ़ की शर्तों के अनुसार खर्च करे और कब्ज़ेदार ने इसकी पुष्टि की, तो अगर वक़्फ़ करने वाले के वारिसों ने इसका इक़रार किया तो नियुक्त क़ाज़ी उसे लागू करेगा। और अगर वारिसों ने वक़्फ़ से इनकार किया और उन पर गवाह कायम न हुए तो वारिसों के बीच विरासत होगी, लेकिन वारिसों से उनके ज्ञान पर कसम ली जाएगी कि उन्हें अपने पूर्वज का वक़्फ़ करना मालूम नहीं है। अगर उन्होंने कसम खा ली तो विरासत है और अगर इनकार किया तो क़ाज़ी उसके वक़्फ़ होने का हुक्म दे देगा। और अगर वक़्फ़ होने पर गवाह कायम हों तो वक़्फ़ होने का हुक्म दे देगा, जैसा कि वक़्फ़ करने वाले के जीवन काल में भी यही हुक्म था।

उपज और वक़्फ़ संपत्ति की आमदनी में किसका कथन स्वीकार किया जाएगा?

अगर पदमुक्त क़ाज़ी ने यह नहीं कहा कि उसने फ़लाँ व्यक्ति पर वक़्फ़ किया है बल्कि कहा कि 'अरबाब-ए-बिर्र'[1] या मस्जिद पर या किसी अन्य नेक कार्य का नाम लिया कि उस पर वक़्फ़ किया है, तो नियुक्त क़ाज़ी उसे लागू कर देगा और उसका विवरण प्राप्त नहीं करेगा। और हर जगह जहाँ पूछताछ हानिकारक हो, नियुक्त क़ाज़ी संक्षिप्त विवरण पर ही संतोष करेगा और विस्तार से पूछताछ नहीं करेगा। क़ाज़ी को चाहिए कि अमानतदारों (अमीनों) से हर छह महीने या साल में यतीमों की आमदनी और माल का हिसाब लिया करे ताकि पता चले कि अमानतदार ने अमानत अदा की है या खयानत की है। अगर उसने ईमानदारी दिखाई तो उसे बहाल रखे और अगर खयानत की तो उसे हटाकर उसकी जगह दूसरा नियुक्त करे। इसी तरह वक़्फ़ संपत्तियों के प्रबंधकों (क़वाम[2]) से भी हिसाब ले और उपज और वक़्फ़ संपत्ति की आमदनी में उन्हीं का कथन स्वीकार करे। इस मामले में 'वसी' (कार्यपालक) और 'क़य्यूम' (संरक्षक) समान हैं। मूल सिद्धांत यह है कि शरीयत में कब्ज़े वाली

चीज़ की मात्रा बताने में, या यतीम के भरण-पोषण (नफ़क़ा) की मात्रा, या वक़्फ़ भूमि के खर्च (मस्रफ़) और रखरखाव (मूनत) की मात्रा बताने में कब्ज़ेदार का कथन विश्वसनीय होता है। लेकिन यदि वह वसी है, तो उसका कथन संभावित बातों में स्वीकार्य है और असंभव बातों में स्वीकार्य नहीं है; खस्साफ़ ने ऐसा ही उल्लेख किया है। वसी और क़य्यूम में अंतर है: वसी वह है जिसे संरक्षण और उपयोग (तसर्रुफ़) दोनों सौंपे गए हों, और क़य्यूम वह है जिसे केवल संरक्षण सौंपा गया हो और उपयोग न सौंपा गया हो। जब यह अंतर ज्ञात हो गया, तो जानना चाहिए कि यदि वसी ने खर्च करने का दावा किया, तो उसने अपने अधीन वस्तु के उपयोग का दावा किया, इसलिए उसका कथन संभावित होने की स्थिति में स्वीकार किया जाएगा। और अगर क़य्यूम ने ऐसा ही दावा किया, तो उसने ऐसी चीज़ का दावा किया जो उसके कानूनी अधिकार (विलायत) के अधीन नहीं है, इसलिए उसका कथन स्वीकार नहीं होगा। लेकिन अधिकांश उलेमा ने उन चीज़ों में, जिनके बिना ज़मीन का काम नहीं चल सकता और जो ज़रूरी हैं, वसी और क़य्यूम को समान माना है और कहा है कि ऐसी चीज़ों में क़य्यूम का कथन वसी की तरह स्वीकार किया जाएगा। और इस मसले पर यह तर्क दिया कि यदि मस्जिद के क़य्यूम या किसी व्यक्ति ने मस्जिद वालों से मस्जिद के लिए ज़रूरी चीज़ खरीदी, जैसे चटाई, तेल या कालीन आदि, या मस्जिद की कुछ आमदनी उसके खादिम को दे दी, तो वह उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा क्योंकि इन चीज़ों को न करने से मस्जिद का नुकसान था। अतः मानो उसे इशारे से अनुमति प्राप्त थी। इसी तर्क पर यहाँ भी उन्होंने यही हुक्म दिया है। और हमारे समय के विद्वानों ने कहा है कि वसी और क़य्यूम में कोई अंतर नहीं है क्योंकि हमारे ज़माने में क़य्यूम भी वही है जिसे संरक्षण और उपयोग दोनों का अधिकार हो। अगर क़ाज़ी ने किसी वसी को प्रबंधक (मुहतमिम) माना और उसने यतीम के भरण-पोषण में खर्च करने का दावा किया या वक़्फ़ के खर्च में दावा किया...

---

1. अरबाब: यानी वक़्फ़ के लाभार्थी और हक़दार। 2. क़वाम: जो मुतवल्ली और प्रबंधक है, यानी जो व्यक्ति प्रबंधक है उससे वक़्फ़ का हिसाब लिया जाए, और 'मस्रफ़' खर्च जहाँ वक़्फ़ की आमदनी खर्च होती है और 'मूनत' वह खर्च जो वक़्फ़ पर ही किया जाता है जैसे ज़मीन के ज़रूरी सुधार में खर्च।

صرف اس طرح ہے کہ کچھ گواہ گواہی دیں کہ قاضی نے ان وارثوں کے اپنا تمام حق لے یعنی پر گواہ کیا تھا یا اس امر کے گواہ ہوں کہ ان لوگوں نے اپنا تمام حق پالینے پر اقرار کیا ہے پس ایسے گواہ ہیں اور انہوں نے گواہی دی تو مال یتیم کا ہوگا ورنہ وہ بھی مثل باقی وارثوں کے ہوگا اگر قاضی معزول نے بیان کیا کہ میرے نزدیک یہ بات گواہوں کی گواہی سے ثابت ہو گئی تھی کہ فلاں شخص نے اپنی اس قدر زمین اس طور پر وقف کی ہے اور میں نے اس کا حکم دے دیا اور فلاں شخص کے قبضہ میں رکھی اور اس کو حکم دے دیا کہ اس کا محصول و آمدنی وقف کی شرطوں کے موافق صرف کرے اور قابض نے اس کی تصدیق کی پس اگر وقف کرنے والے کے وارثوں نے اس کا اقرار کیا تو قاضی مقرر شدہ اس کو نافذ کرے گا اور اگر وارثوں نے وقف سے انکار کیا اور ان پر گواہ قائم نہ ہوئے تو وارثوں کے درمیان میراث ہوگی لیکن وارثوں سے ان کے علم پر قسم لی جائے گی کہ ان کے مورث کا وقف کرنا ان کو نہیں معلوم ہے پس اگر انہوں نے قسم کھا لی تو میراث ہے اور اگر انکار کیا تو قاضی اس کے وقف ہونے کا حکم دے دے گا اور اگر وقف ہونے پر گواہ قائم ہوں تو وقف ہونے کا حکم دے دے گا چنانچہ وقف کرنے والے کی زندگی میں بھی یہی حکم تھا۔

ماحصل اور مال وقف کی آمدنی میں کس کا قول قبول کیا جائے گا؟

اگر قاضی معزول نے یہ نہ کہا کہ اس نے فلاں شخص پر وقف کیا ہے بلکہ کہا کہ ارباب بر ۱ یا مسجد پر یا کسی اور وجہ خیر کا نام لیا کہ اس پر وقف کیا ہے تو مقرر شدہ قاضی اس کو نافذ کر دے گا اور اس کی تفصیل دریافت نہ کرے گا اور ہر جگہ جہاں استفسار کرنا مضر ہو قاضی مقرر

شدہ اجمال پر کفایت کرے گا اور تفصیل دریافت نہ کرے گا اور قاضی کو چاہئے کہ امینوں سے ہر ششماہی یا سال میں یتیموں کی آمدنی اور مال کا حساب لیا کرے تاکہ معلوم ہو کہ امین نے امانت کو ادا کیا ہے یا خیانت کی ہے اگر اس نے امانت داری کی تو مقرر رکھے اور اگر خیانت کی تو موقوف کر کے اس جگہ دوسرا مقرر کرے اور اسی طرح وقف املاک کے قوام ۲ سے بھی حساب کرے اور ماحصل اور مال وقف کی آمدنی میں انہیں کا قول قبول کرے اور وصی اور قیم اس باب میں یکساں ہیں اور اصل یہ ہے کہ شرع میں سے مقبوضہ کی مقدار بیان کرنے میں یا یتیم کے نفقہ کی مقدار یا زمین وقف کے مصرف اور مونت کی مقدار بیان کرنے میں قابض کا قول معتبر ہوتا ہے لیکن اگر وصی ہو تو محتمل میں اس کا قول مقبول ہے اور غیر محتمل میں مقبول نہیں ہے ہکذا ذکر الخصاف اور وصی اور قیم میں فرق ہے وصی وہ ہے جس کی طرف حفظ اور تصرف سپرد ہے اور قیم وہ ہے جس کو حفاظت سپرد ہے اور تصرف سپرد نہیں ہے اور جب یہ فرق معلوم ہو گیا تو جاننا چاہئے کہ اگر وصی نے انفاق کا دعویٰ کیا تو اپنے ماتحت چیز کے تصرف کا دعویٰ کیا تو اس کا قول محتمل میں قبول ہوگا اور اگر قیم نے ایسا ہی دعویٰ کیا تو اس نے ایسی چیز کا دعویٰ کیا جو اس کے تحت ولایت نہیں ہے پس اس کا قول مقبول نہ ہوگا اور اکثر مشائخ نے ایسی چیزوں میں جن سے زمین کے واسطے چارہ نہیں ہے اور ضروری میں وصی اور قیم کو یکساں شمار کیا ہے اور کہا کہ ایسی چیزوں میں قیم کا قول مثل وصی کے قبول ہوگا اور اس مسئلہ پر قیاس کیا کہ اگر قیم مسجد یا ایک شخص نے اہل مسجد سے مسجد کے واسطے ضروری چیز خریدی مثلا بور یہ یا تیل یا چٹائی وغیرہ یا کچھ مسجد کی آمدنی اس کے خادم کو دے دی تو ضامن نہ ہو گا کیونکہ ان چیزوں کے نہ کرنے سے مسجد میں نقصان تھا پس گویا اس کو دلالتہ اجازت حاصل تھی پس اسی قیاس پر یہاں بھی انہوں نے یہی حکم دیا ہے اور ہمارے زمانہ کے مشائخ نے فرمایا کہ وصی اور قیم میں کچھ فرق نہیں ہے کیونکہ ہمارے زمانہ میں قیم بھی وہ ہے جس کو

حفاظت اور تصرف دونوں کا اختیار ہو۔ اگر قاضی نے کسی وصی کو مہتمم جانا اور جو اس نے یتیم کے نفقہ میں صرف کرنے کا دعویٰ کیا ہے یا وقف کے صرف میں دعویٰ کیا

۱۔ ارباب یعنی اہل وقف و مستحقین۔ ۲۔ قوام جو متولی وقائم و کار پرداز ہے یعنی جو شخص کار پرداز ہے اس سے وقف کا حساب سمجھے اور مصرف کا خرچہ جہاں وقف آمدنی خرچ ہوتی ہے اور مونت جو خرچہ خود وقف پر کیا جاتا ہے مثلاً زمین کی اصلاح ضروری میں خرچ کیا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 150 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of the Etiquette of the Judge)

...if he develops doubt regarding it, the Qadi (judge) shall take an oath from him, even if he is considered trustworthy (Amin). This is similar to the ruling for a person who holds a deposit (Wadi'ah) and claims that the deposit has been lost or returned; an oath shall be taken from him. Our masters (jurists) have stated that for an oath to be administered, there must be a claim for a known quantity, as an oath is based on a valid claim, and a claim for an unknown quantity is not valid. Some have said that in any case, an oath will be taken because the Qadi takes the oath on behalf of the orphan, and in such matters of precaution, an oath will be taken in every circumstance. If they (the guardians) report that they have spent a certain amount from the income and assets of the land on expenses for the land or for the maintenance of the orphan, and a certain amount remains with them, then: if the person is well-known for his honesty, the Qadi shall accept his summary statement and shall not compel him for details. However, if the person is under suspicion (Mutaham), the Qadi shall not accept a summary statement and shall compel him for details. In this context, "compulsion" does not mean imprisonment, but rather that the appointed Qadi should summon and reprimand him for two or three days to provide details; this is a precaution for the orphan's rights. If, despite this, he does not provide details, the Qadi shall suffice with administering an oath or observing his refusal to swear. If the executor (Wasi) tells the appointed Qadi that the dismissed Qadi had already taken the accounts from him, the judge should not release him without witnesses. If the executor or guardian (Qayyim) claims, "I have spent this much of my personal wealth on the orphan or the endowment (Waqf) and intended to take it back," his statement will not be accepted without proof. Conversely, if he claims to have spent from the Waqf or orphan's property, his statement may be accepted in certain circumstances. If the executor or guardian claims that the dismissed Qadi had fixed a certain monthly or annual allowance for him, whether the dismissed Qadi confirms this or not, the appointed Qadi shall not enforce it. However, if witnesses testify to this effect, he shall accept and enforce it. Then, if in the Qadi's opinion this remuneration is equal to or less than the value of his work, he shall order its full enforcement. If it exceeds the value of his work, he shall allow it only to the extent of his work and invalidate the excess. If the guardian has already taken the excess, the judge shall order him to return it to the orphan. It is written in the original texts that any testimonies or contradictory confessions found by the

newly appointed Qadi in the records (Diwan) of the dismissed Qadi are void and shall not be acted upon. However, if witnesses testify to a judicial ruling (Hukm-e-Qada) that the former judge had decided and enforced while he was still in office, the new Qadi should accept and act upon it. Thus it is mentioned in 'Al-Muhit'.

Chapter: 17 In explanation of cases where a judgment was passed based on false testimony and the judge was unaware of it.

This situation can occur in contracts (Aq'd) and annulments (Faskh). There is a difference of opinion regarding this according to the first view of Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Abu Yusuf. The Qadi's judgment in contracts and annulments based on false witnesses is enforced both externally (Zahiran) and internally (Batinan - spiritually/religiously). According to the second view of Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf, it is enforced only externally and not internally. There are many instances of this issue in contracts. Among them is a case where a man claims marriage to a woman, and the woman denies it. The man produces two false witnesses, and the Qadi passes a judgment in his favor. According to the first view of Imam al-A'zam and Imam Abu Yusuf, it is lawful (halal) for the man to have intercourse with her, and it is permissible for the woman to allow him access to her. According to Imam Muhammad...

---

1. External (Zahir) means just as she became his wife externally through the judge and witnesses, similarly internally (Batin) also intercourse is lawful for the woman with that man and for the man with that woman.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 150 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

...है इसमें उसको शक हुआ तो क़ाज़ी उससे क़सम लेगा अगरचे वह अमीन हो जैसा कि उस शख़्स का हुक्म है जिसके पास वदीअत (अमानत) है और उसने वदीअत के तलफ़ (नष्ट) हो जाने या वापस कर देने का दावा किया तो उससे हलफ़ (शपथ) लेगा और हमारे मशाइख़ ने फ़रमाया कि हलफ़ के वास्ते किसी क़दर मिक़दार-ए-मालूम (ज्ञात मात्रा) का दावा होना चाहिए क्योंकि क़सम सही दावे पर होती है और मिक़दार-ए-मजहूल (अज्ञात मात्रा) का दावा सही नहीं है और कुछ ने कहा कि बहरहाल में क़सम ली जाएगी क्योंकि क़ाज़ी यतीम के नज़रिए से क़सम लेता है और ऐसी एहतियात (सावधानी) में हर तरह क़सम ली जाएगी। अगर उन्होंने यह ख़बर दी कि हमने ज़मीन के ख़र्च में या यतीम के नफ़क़ा (ख़र्चे) में ज़मीन की आमदनी और माल में से इस क़दर सर्फ़ किया है और इस क़दर हमारे पास बाक़ी है, पस उनमें से जो शख़्स अमानतदारी में मशहूर हो तो क़ाज़ी उससे इजमाल (संक्षिप्त विवरण) को क़बूल करेगा और तफ़सील (विस्तार) के वास्ते जब्र (ज़बरदस्ती) न करेगा, और जो शख़्स मुत्तहम (संदिग्ध) हो उससे इजमाल क़बूल न करेगा और तफ़सील के वास्ते जब्र करेगा। और इस मक़ाम पर जब्र के मायने क़ैद करने के नहीं हैं, सिर्फ़ यह हैं कि नियुक्त क़ाज़ी उसको दो-तीन दिन बुलाकर धमका दे कि इसकी तफ़सील बयान करे और यह यतीम के हक़ में एहतियात है। पस अगर इसके बावजूद उसने तफ़सील बयान न की तो क़ाज़ी उसकी क़सम देने या क़सम से बाज़ रहने पर इक्तिफ़ा (संतोष) करेगा। अगर वसी (उत्तराधिकारी/ट्रस्टी) ने नियुक्त क़ाज़ी से कहा कि पदमुक्त क़ाज़ी ने मुझसे हिसाब ले लिया है तो बग़ैर गवाही के उसको न छोड़े। अगर वसी या क़य्यिम ने कहा कि मैंने अपना इस क़दर ज़ाती माल यतीम या वक़्फ़ के ख़र्च में सर्फ़ किया है और इरादा किया कि वापस ले लूँ, तो बिना दलील के उसका क़ौल मक़बूल (स्वीकार्य) न होगा; इसके विपरीत अगर उसने वक़्फ़ या यतीम के माल में से सर्फ़ करने का दावा किया तो मुहतमिल (संभावित) स्थिति में उसका क़ौल मक़बूल होगा। अगर वसी या क़य्यिम ने दावा किया कि पदमुक्त क़ाज़ी ने मेरे लिए इस क़दर मासिक या इस क़दर सालाना मुक़र्रर किया था और पदमुक्त क़ाज़ी ने इसकी तस्दीक़ (पुष्टि) की या न की, तो नियुक्त क़ाज़ी उसको नाफ़िज़ (लागू) न करेगा, और अगर इस पर गवाही गुज़री तो क़बूल करके नाफ़िज़ करेगा। फिर अगर क़ाज़ी की राय में यह उजरत (पारिश्रमिक) उसके काम के बराबर या कम है तो सबके नाफ़िज़ होने का हुक्म देगा, और अगर उसके काम से ज़्यादा हो तो काम के बराबर देगा और बाक़ी जो ज़्यादा है उसे बातिल (अमान्य) कर देगा। और अगर क़य्यिम ने ज़्यादती ले ली हो तो हुक्म देगा कि यतीम को वापस करे। और असल में लिखा है कि नियुक्त क़ाज़ी ने पदमुक्त

क़ाज़ी के दीवान (रिकॉर्ड) में जितनी गवाहियाँ या विरोधाभासी इक़रार पाए, सब बेकार हैं और उन पर अमल न करेगा, लेकिन अगर किसी हुक्म-ए-क़ज़ा (अदालती आदेश) के गवाह गुज़रे कि उसने इसका फ़ैसला करके नाफ़िज़ किया था और वह उस वक़्त तक क़ाज़ी था, तो उसको क़बूल करे और अमल करे। जैसा कि 'मुहीत' में है।

अध्याय: 17 उन सूरतों के बयान में जिनमें झूठी गवाही पर फ़ैसला हो गया और क़ाज़ी को उसका इल्म न हुआ

यह सूरत अक़्द (अनुबंध/निकाह) और फ़स्ख़ (निरस्तीकरण) में वाक़े हो सकती है और इसमें इमाम-ए-आज़म रह. और अबू यूसुफ़ रह. के पहले क़ौल के मुताबिक़ इख़्तिलाफ़ (मतभेद) है। क़ाज़ी का फ़ैसला अक़्द और फ़स्ख़ में झूठे गवाहों की वजह से ज़ाहिरन (बाहरी तौर पर) और बातिनन (आंतरिक/धार्मिक तौर पर) नाफ़िज़ होता है। और इमाम मोहम्मद रह. और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के दूसरे क़ौल के मुताबिक़ ज़ाहिरन नाफ़िज़ होता है, बातिन में नाफ़िज़ नहीं होता। अक़ूद (अनुबंधों) में इस मसले की बहुत सी सूरतें हैं, जिनमें से एक यह है कि एक शख़्स ने एक औरत पर निकाह का दावा किया और औरत इनकार करती है, और उस शख़्स ने दो झूठे गवाह पेश किए और क़ाज़ी ने फ़ैसला कर दिया। तो इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के पहले क़ौल के मुताबिक़ उस मर्द को उसके साथ वती (सहवास) करना हलाल (वैध) है और औरत को जायज़ है कि उसको अपने ऊपर क़ाबू दे दे। और इमाम मोहम्मद रह. के नज़दीक...

---

1. ज़ाहिर यानी जैसे ज़ाहिर में क़ाज़ी और गवाहों से उसकी बीवी ठहरी, इसी तरह बातिन में भी औरत को उस मर्द से और मर्द को औरत से वती हलाल है।

..ہے اس میں اس کو شک ہوا تو قاضی اس سے قسم لے گا اگر چہ وہ امین ہو جیسا کہ اس شخص کا حکم ہے جس کے پاس ودیعت ہے اور اس نے ودیعت کے تلف ہو جانے یا واپس کر دینے کا دعویٰ کیا تو اس سے حلف لے گا اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ حلف کے واسطے کسی قدر مقدار معلوم کا دعویٰ ہونا چاہئے کیونکہ قسم دعویٰ صحیح پر ہوتی ہے اور مقدار مجہول کا دعویٰ صحیح نہیں ہے اور بعضوں نے کہا کہ بہر حال میں قسم لی جائے گی کیونکہ قاضی یتیم کی نظر سے قسم لیتا ہے اور ایسی احتیاط میں ہر طرح قسم لی جائے گی اگر انہوں نے یہ خبر دی کہ ہم نے زمین کے صرف میں یا یتیم کے نفقہ میں زمین کی آمدنی اور مال میں سے اس قدر صرف کیا ہے اور اس قدر ہمارے پاس باقی ہے پس ان میں سے جو شخص امانت داری میں مشہور ہو تو قاضی اس سے اجمال کو قبول کرے گا اور تفصیل کے واسطے جبر نہ کرے گا اور جو شخص مہتم ہو اس سے اجمال قبول نہ کرے گا اور تفصیل کے واسطے جبر کرے گا اور اس مقام پر جبر کے معنی قید کرنے کے نہیں ہیں صرف یہ ہیں کہ قاضی مقرر شدہ اس کو دو تین دن بلا کر دھمکادے کہ اس کی تفصیل بیان کرے اور یہ یتیم کے حق میں احتیاط ہے پس اگر بایں ہمہ اس نے تفصیل نہ بیان کی تو قاضی اس کی قسم دینے یا قسم سے باز رہنے پر اکتفا کرے گا اگر وصی نے قاضی مقرر شدہ سے کہا کہ قاضی معزول نے مجھ سے حساب لے لیا ہے تو بدوں گواہی کے اس کو نہ چھوڑے اگر وصی یا قیم نے کہا کہ میں نے اپنا اس قدر ذاتی مال یتیم یا وقف کے صرف میں صرف کیا ہے اور قصد کیا کہ واپس لے لو بلا حجت اس کا قول مقبول نہ ہوگا بخلاف اس کے کہ اس نے مال وقف یا مال یتیم میں سے صرف کرنے کا دعویٰ کیا تو محتمل میں اس کا قول مقبول ہوگا اگر وصی یا قیم نے دعویٰ کیا کہ قاضی معزول نے میرے واسطے اس قدر ماہواری یا اس قدر

سالانہ مقرر کیا تھا اور قاضی معزول نے اس کی تصدیق کی یا نہ کی تو مقرر شدہ قاضی اس کو نافذ نہ کرے گا اور اگر اس پر گواہی گزری تو قبول کر کے نافذ کرے گا پھر اگر قاضی کی رائے میں یہ اجرت اس کے کام کے برابر یا کم ہے تو سب کے نافذ ہونے کا حکم دے گا اور اگر اس کے کام سے زیادہ ہو تو بقدر اس کے کام کے دے گا اور باقی کو جو زیادہ ہے باطل کر دے گا اور اگر قیم نے زیادتی کو لے لیا ہو تو حکم دے گا کہ یتیم کو واپس کرے اور اصل میں لکھا ہے کہ مقرر شدہ نے قاضی معزول کے دیوان میں جس قدر گواہیاں یا تضاد اقرار پائے سب بیکار ہیں اور ان پر عمل نہ کرے گا لیکن اگر کسی حکم قضا کے گواہ گزرے کہ اس نے اس کا فیصلہ کر کے نافذ کیا تھا اور وہ اس وقت تک قاضی تھا تو اس کو قبول کرے اور عمل کرے کذا فی المحیط۔

باب : ۱۷ ان صورتوں کے بیان میں جن میں جھوٹی گواہی پر فیصلہ واقع ہو گیا اور قاضی کو اس کا علم نہ ہوا

یہ صورت عقد اور فسخ میں واقع ہو سکتی ہے اور اس میں امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے اول قول کے موافق اختلاف ہے قاضی کی قضا عقد و فسخ میں جھوٹے گواہوں کی وجہ سے ظاہراً ۱۔ہ و باطناً نافذ ہوتی ہے اور امام محمدؒ اور امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول کے موافق ظاہراً نافذ ہوتی ہے باطن میں نافذ نہیں ہوتی ہے عقود میں اس مسئلہ کی بہت سی صورتیں ہیں از انجملہ ایک شخص نے ایک عورت پر نکاح کا دعویٰ کیا اور عورت انکار کرتی ہے اور اس شخص نے دو جھوٹے گواہ پیش کئے اور قاضی نے فیصلہ کر دیا تو امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے پہلے قول کے موافق اس مرد کو اس کے ساتھ وطی کرنا حلال ہے اور عورت کو جائز ہے کہ اس کو اپنے اوپر قابو دے دے اور امام محمدؒ کے نزدیک

۱؎ ظاہر یعنی جیسے ظاہر میں قاضی و گواہوں سے اس کی بیوی ٹھہری اسی طرح باطن میں بھی عورت کو اس مرد سے اور مرد کو عورت سے وطی حلال ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 151 | Kitab Adab al-Qadi (Book of Judicial Conduct)

According to the second and final opinion of Imam Abu Yusuf (RA), this matter is not permissible (halal) for both parties. Some of our scholars (Mashaikh) have stated that the original marriage will be established in this case if the judicial ruling is made in the presence of witnesses. Others have said that the presence of witnesses at the time of the judicial ruling is not a condition; this is mentioned in *Al-Dhakhirah*. There is a consensus (Ijma) that if a judicial ruling regarding marriage is issued against a girl who is in her waiting period (Iddat) or already married (Mankuhah) based on false testimony, it will not be valid. This is recorded in *Al-Nihayah*. In the *Sheikh*, there are many forms of this issue, one of which is: a woman claimed before a judge that her husband had given her three divorces and presented false witnesses. The judge ruled for their separation. After her waiting period elapsed, she married another man. According to Imam Abu Hanifa (RA) and the first opinion of Imam Abu Yusuf (RA), it is not permissible for the first husband to have intimacy (wati) with her, either outwardly or inwardly. However, it is permissible for the second husband to have intimacy with her both outwardly and inwardly, whether he knows that the first husband did not divorce her—for example, if the second husband was himself one of the witnesses—or if he is unaware, such as being a complete stranger. According to the second opinion of Imam Abu Yusuf (RA), which is also the opinion of Imam Muhammad (RA), if the second husband is aware of the reality, intimacy is not permissible for him, but if he is unaware, it is permissible. This is mentioned by Sheikh-ul-Islam in *Kitab al-Ruju'*. In the second opinion of Imam Abu Yusuf (RA), intimacy is not permissible for the first husband even though there was no actual separation inwardly. Sheikh-ul-Islam noted that according to the second opinion of the "Second Imam" (Muhammad), inward intimacy remains permissible for the first husband. According to Imam Muhammad (RA), as long as the second husband has not had intercourse with her, she remains permissible for the first husband, but once the second husband has had intercourse, she is no longer permissible, whether the second husband knew the truth or not. This ruling of Imam Muhammad (RA) applies when the second person is unaware of the true status. This is because the second person married her while she was actually another's wife, but he was unaware, making the marriage irregular (fasid) in the view of Imam Muhammad (RA). Thus, when the second person had intercourse, a waiting period (iddat) became mandatory. Consequently, intimacy is not permissible for the first husband until that

period passes, even though she is still his wife. A complication arises if the second person knew the truth, as he would know she is another's wife, making his marriage void (batil) and the intercourse an act of adultery (zina). If a man's wife commits adultery, iddat is not mandatory upon her, nor does intimacy with her become prohibited for the husband. Among the scenarios mentioned by the Sheikh is this: a girl and a boy are brought as captives from enemy territory (Dar al-Harb). Upon reaching maturity, they were freed and subsequently married each other. Later, a belligerent (Harbi) comes as a Muslim and presents witnesses claiming they are his children. The judge ruled for their separation. If the witnesses then recant their testimony and it becomes clear they were lying, it is still not permissible for the husband to have intimacy with the woman because the judge ruled her prohibited for him, and the judicial decree became effective both outwardly and inwardly. This is the view of the Great Imam (Abu Hanifa RA). According to Imam Muhammad (RA) as well, intimacy is not permissible because, in reality, the fact of the witnesses' falsehood could not have been known to him.

Explanation of two more forms of the aforementioned issue ☆

Among the scenarios regarding contracts is when a judge rules a sale (bay') valid based on false testimony. There are two forms of this: first, when the claim is made by the buyer (mushtari). For example, a person claims against another, "You sold me this slave girl for such an amount," and presents false witnesses. The judge then orders the slave girl to be given to the buyer. According to Imam Abu Hanifa (RA), the judge's ruling will be effective inwardly as well.

Note: "Someone in iddat," for example, means a woman like Hindah is in the waiting period following the divorce or death of her husband Amr, or is currently married to him, and Zaid presents two false witnesses to prove she is his wife. If the judge rules in ignorance, it will not be effective.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 151 | किताब अदब अल-क़ाज़ी (न्यायाधीश के आचरण की पुस्तक)

और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के दूसरे और अंतिम मत के अनुसार दोनों के लिए यह बात हलाल नहीं है, और हमारे कुछ मशाइख (विद्वानों) ने कहा है कि इस स्थिति में प्रारंभिक निकाह (विवाह) तब साबित हो जाएगा यदि काज़ी का निर्णय गवाहों की उपस्थिति में हो। कुछ मशाइख ने कहा कि काज़ी के निर्णय के समय गवाहों की उपस्थिति अनिवार्य नहीं है; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि यदि किसी लड़की, जो इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में हो या किसी के निकाह में हो, के विरुद्ध झूठे गवाहों के कारण काज़ी का निकाह संबंधी आदेश जारी हो जाए, तो वह लागू नहीं होगा। यह 'निहाया' में लिखा है। शेख की पुस्तक में इस मुद्दे की कई स्थितियाँ दी गई हैं, जिनमें से एक यह है: एक महिला ने अपने पति पर तीन तलाक़ का दावा किया और इसके लिए झूठे गवाह खड़े किए। काज़ी ने दोनों के बीच अलगाव का आदेश दे दिया। फिर इद्दत बीतने के बाद उस महिला ने किसी दूसरे पुरुष से निकाह कर लिया। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के पहले मत के अनुसार, पहले पति के लिए उसके साथ संभोग (वति) करना बाहरी (ज़ाहिरी) और आंतरिक (बातिनी) तौर पर हलाल नहीं है। लेकिन दूसरे पति के लिए बाहरी और आंतरिक तौर पर उससे संभोग करना हलाल है, चाहे उसे वास्तविकता पता हो कि पहले पति ने उसे तलाक़ नहीं दी है —उदाहरण के लिए, यदि दूसरा पति खुद उन गवाहों में से एक हो—या उसे यह बात न पता हो, जैसे कि वह दूसरा पति पूरी तरह से अजनबी हो। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के दूसरे मत और इमाम मुहम्मद (रह.) के मत के अनुसार, यदि दूसरा पति स्थिति से अवगत है, तो उसके लिए संभोग हलाल नहीं है, और यदि वह नहीं जानता, तो हलाल है। ऐसा ही शेखुल इस्लाम ने 'किताब अल-रुजू' में उल्लेख किया है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के दूसरे मत में, पहले पति के लिए उससे संभोग हलाल नहीं है, भले ही आंतरिक रूप से अलगाव न हुआ हो। शेखुल इस्लाम ने कहा कि दूसरे इमाम (मुहम्मद) के दूसरे मत में, पहले पति के लिए उससे आंतरिक रूप से संभोग हलाल है। इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार, जब तक दूसरे पति ने उससे संभोग नहीं किया है, तब तक वह पहले पति के लिए हलाल है, लेकिन जब उसने संभोग कर लिया, तो वह हलाल नहीं रहती, चाहे दूसरे को वास्तविकता पता हो या न हो। इमाम मुहम्मद (रह.) का यह आदेश तब है जब दूसरे व्यक्ति को वास्तविकता का पता न हो। ज़ाहिर है क्योंकि दूसरे व्यक्ति ने उससे ऐसी स्थिति में निकाह किया है जब वह किसी और की पत्नी है, लेकिन उसे यह पता नहीं है, इसलिए इमाम मुहम्मद (रह.) के निकट

उसका निकाह 'फ़ासिद' (दोषपूर्ण) ठहरा। अतः जब दूसरे ने संभोग किया, तो उस पर इद्दत अनिवार्य हो गई। इसलिए पहले पति के लिए संभोग हलाल नहीं है जब तक इद्दत न बीत जाए, भले ही वह पहले पति की ही पत्नी हो। मगर इस स्थिति में समस्या तब होती है जब दूसरे व्यक्ति को वास्तविकता का पता हो, क्योंकि उसे पता होगा कि वह दूसरे की पत्नी है, तो उसका निकाह 'बातिल' (अमान्य) होगा। ऐसी स्थिति में वह संभोग 'ज़िना' (व्यभिचार) माना जाएगा। यदि किसी की पत्नी ज़िना करे, तो उस पर इद्दत अनिवार्य नहीं होती और न ही पति के लिए उससे संभोग करना हराम होता है। शेख द्वारा वर्णित स्थितियों में से एक यह है कि: एक लड़की और एक लड़का बंदी बनाकर दारुल-हर्ब (गैर-मुस्लिम क्षेत्र) से लाए गए। बालिग होने पर उन्हें आज़ाद कर दिया गया। फिर दोनों ने आपस में निकाह कर लिया। फिर एक युद्ध बंदी (हर्बी) मुसलमान होकर आया और उसने गवाह पेश किए कि ये दोनों उसकी औलाद (संतान) हैं। काज़ी ने आदेश देकर दोनों को अलग कर दिया। फिर यदि दोनों गवाह अपनी गवाही से मुकर जाएं और पता चले कि वे झूठे थे, तो पति के लिए उस महिला से संभोग करना जायज़ नहीं है, क्योंकि काज़ी ने उसे हराम घोषित कर दिया था और काज़ी का फैसला ज़ाहिर और बातिन में प्रभावी हो गया। यह इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा रह.) के निकट है। इमाम मुहम्मद (रह.) के निकट भी संभोग हलाल नहीं है, क्योंकि वास्तव में उसे गवाहों के झूठ होने का पता नहीं चल सकता था।

उक्त मुद्दे की दो और स्थितियों का वर्णन ☆

अनुबंध (अक़्द) की स्थितियों में से एक यह है कि जब काज़ी ने झूठे गवाहों के आधार पर बिक्री (बय) संपन्न होने का आदेश दे दिया हो। इसकी दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि दावा खरीदार (मुश्तरी) की ओर से हो, उदाहरण के लिए, एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि 'तुमने मुझे यह दासी इतनी कीमत में बेची थी' और झूठे गवाह पेश किए। काज़ी ने वह दासी खरीदार को सौंपने का आदेश दे दिया। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के निकट काज़ी का यह निर्णय आंतरिक रूप से भी प्रभावी होगा।

व्याख्या: किसी की 'मुअतद्दा' (इद्दत बिताने वाली)—यानी उदाहरण के तौर पर हिंद अपने पति अम्र के तलाक़ या मृत्यु की इद्दत में है या उसके निकाह में है, और ज़ैद ने दो झूठे गवाह पेश करके उसे अपनी पत्नी साबित कर दिया। काज़ी ने अनभिज्ञता में आदेश दे दिया, तो वह प्रभावी नहीं होगा।

اور امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول آخر کے موافق دونوں کو یہ بات حلال نہیں ہے اور ہمارے بعض مشائخ نے فرمایا کہ ابتدائی نکاح اس صورت میں ثابت ہو جائے گا اگر حکم قضا گواہوں کے حضور میں ہو اور بعض مشائخ نے کہا کہ اس صورت میں حکم قضا کے وقت گواہوں کی حاضری شرط نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اس پر اجماع ہے کہ اگر کسی لڑکی معتدہ یا منکوحہ کے حق میں حکم قاضی بسبب جھوٹے گواہوں کے نکاح کا جاری ہو تو نافذ نہ ہو گا یہ نہایہ میں لکھا ہے اور شیخ میں بھی مسئلہ کی بہت صورتیں ہیں از جملہ ایک عورت نے اپنے شوہر پر تین طلاق کا دعویٰ کیا اور اس پر جھوٹے گواہ قائم کئے اور قاضی نے دونوں میں جدائی کا حکم دے دیا پھر عدت گزرنے کے بعد اس عورت نے دوسرے شخص سے نکاح کیا تو امام ابو حنیفہؒ اور پہلے قول امام ابو یوسفؒ کے موافق پہلے شوہر کو اس کے ساتھ وطی کرنا ظاہراً و باطناً حلال نہیں ہے اور دوسرے شوہر کو ظاہر و باطن اس سے وطی کرنا حلال ہے خواہ اس کو یہ حال معلوم ہو کہ پہلے شوہر نے اس کو طلاق نہیں دی مثلاً دوسرا شوہر ایک گواہ میں سے ہو یا اس کو یہ بات نہ معلوم ہو مثلاً یہ شوہر دوسرا اجنبی محض ہو اور امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول کے موافق اور یہی امام محمدؒ کا قول ہے کہ دوسرا شوہر اگر اس حال سے واقف ہے تو اس کو وطی کرنا حلال نہیں ہے اور اگر نہیں جانتا ہے تو حلال ہے بکذا ذکر شیخ الاسلام فی کتاب الرجوع اور امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول میں پہلے شوہر کو اس سے وطی حلال نہیں باوجودیکہ باطناً جدائی نہیں ہوئی اور شیخ الاسلام نے کہا کہ امام ثانی کے دوسرے قول میں باطناً اس سے وطی کرنا پہلے شوہر کو حلال ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک جب تک دوسرے شوہر نے اس سے جماع نہیں کیا تب تک حلال ہے اور جب اس نے جماع کر لیا تو پھر حلال نہیں ہے خواہ دوسرے کو

حقیقت حال معلوم ہو یا نہ معلوم ہو اور یہ حکم امام محمدؒ کا اس صورت ہے کہ دوسرے شخص کو حقیقت حال معلوم نہیں ہے ظاہر ہے کیونکہ ثانی شخص نے اس سے ایسی حالت میں نکاح کیا ہے کہ وہ دوسرے کی عورت ہے لیکن دوسرے کو نہیں معلوم ہے تو اس کا نکاح امام محمدؒ کے نزدیک فاسد ٹھہرا پس جب دوسرے نے اس سے جماع کیا تو اس پر عدت واجب ہے پس اول شوہر کو وطی نہیں حلال اگر چہ وہ پہلے شوہر کی بیوی ہے جب تک کہ عدت نہ گزرے مگر اس صورت میں مشکل ہے کہ جب دوسرے شخص کو حقیقت حال معلوم ہوئے کیونکہ اس کو معلوم ہو گا کہ دوسرے کی بیوی ہے تو اس کا نکاح باطل ہو گا پس یہ وطی زنا سے واقع ہو گی اور کسی کی منکوحہ اگر زنا کرے تو اس پر عدت نہیں واجب ہوتی ہے اور نہ شوہر پر اس سے وطی کرنا حرام ہوتی ہے اور منجملہ شیخ کی صورتوں کے ایک یہ ہے کہ ایک لڑکی اور ایک لڑکا مقید کر کے دارالحرب سے آئے پھر جب بالغ ہوئے تو آزاد کر دیے گئے پھر دونوں نے باہم نکاح کیا پھر ایک حرب مسلمان ہو کر آیا اور اس نے گواہ پیش کئے کہ یہ دونوں اس کی اولاد ہیں اور قاضی نے حکم دے کر دونوں کو جدا کر دیا پھر اگر دونوں گواہ اپنی گواہی سے پھر جائیں اور معلوم ہو جائے کہ یہ دونوں گواہ جھوٹے تھے تو شوہر کو اس عورت سے وطی کرنا جائز نہیں ہے کیونکہ قاضی نے اس پر حرام ہونے کا حکم دیا اور قضا ظاہراً و باطناً نافذ ہوئی اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک بھی وطی حلال نہیں ہے کیونکہ حقیقت میں گواہوں کے جھوٹے ہونے کا حال اس کو معلوم نہیں ہو سکتا ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی مزید دو صورتوں کا بیان ☆

منجملہ صورت عقد کے یہ ہے کہ جب قاضی نے جھوٹے گواہوں پر بیع ہو جانے کا حکم دے دیا اور اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ دعویٰ مشتری کی طرف سے ہو مثلاً ایک شخص نے دوسرے پر یہ دعویٰ کیا کہ تو نے میرے ہاتھ یہ باندی اتنے کو بیچی تھی اور اس پر جھوٹے گواہ

قائم کئے اور قاضی نے وہ باندی مشتری کو دینے کا حکم دے دیا تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک اس کی قضا باطن میں نافذ ہو گی۔

قولہ کسی کی معتدہ یعنی مثلاً ہندہ اپنے خاوند عمرو کی طلاق یا وفات کی عدت میں ہے یا نکاح میں ہے اور زید نے دو جھوٹے گواہ لا کر اس پر اپنی بیوی ہونا ثابت کیا اور قاضی نے لاعلمی پر حکم دیا تو نافذ نہ ہو گا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 152 | Kitab Adab-ul-Qadi

...It will be stated that it is permissible (halal) for the buyer to have sexual intercourse (*wata*) with her. According to Imam Muhammad, the ruling will be effective in the inner reality (*batin*). Some scholars (*mashayikh*) stated that the issue of sale according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) should be detailed: that is, if the mentioned price is equal to the value of the slave girl, or if the deficit is within the range that people usually tolerate as a loss, then the ruling will be effective in the *batin*. This is explicitly narrated from Imam-e-Azam in 'Al-Muntaqa'. However, if the deficit is more than what people normally tolerate, the judicial ruling (*qada*) will not be effective in the *batin*. This is because, according to the Imam, the effectiveness of a ruling in the *batin* is valid when the judge, through his authority of disposal (*wilayat-at-tasarruf*), becomes the originator of that disposal. In a sale, he possesses this authority only when the price is fair or the loss is within customary bounds. Thus, the detail is necessary. Some scholars argued that the ruling is never effective because a sale, even with a price, is an exchange (*mubadala*); this is mentioned in 'Al-Muhit'. Another scenario is when the claim is from the seller's side. For example, a person claims, "You bought this slave girl from me," produces false witnesses, and the judge rules in his favor. According to Imam-e-Azam, it is permissible for the buyer to have intercourse with her. According to Imam Muhammad, if the buyer resolves to abandon the dispute (*tark-e-khasumat*), intercourse is halal. Scholars differ on the meaning of "resolve" (*azm*); some say a resolution of the heart is sufficient, while others say one must testify verbally to the heart's intent, and intent alone is not enough. Among the forms of contracts is when a person claims a "accepted gift" (*hiba maqboola*) from another, presents false witnesses, and the judge rules for the claimant. According to Imam Muhammad, the ruling is effective outwardly (*zahir*) but not inwardly (*batin*), such that it is not halal for the claimant to benefit from it. From Imam-e-Azam, there are two narrations: one says it is effective, the other says it is not; this is in 'Al-Zakheera'.

A slave girl claimed against her own property that the slave girl is her daughter, and the owner admitted it ..... ☆

Regarding charity (*sadaqa*), two narrations exist from Imam-e-Azam as in 'Al-Kafi'. Regarding *amlak-e-mursala* (claims of ownership without specifying a cause), if such a ruling occurs, there is a consensus (*ijma*) that it is not effective in the *batin*; this is in 'Al-Zakheera'. It is also a matter of consensus that if it involves a slave or a non-Muslim in enemy territory, the ruling is effective in the *zahir* but not the *batin*. There

is also consensus that if one admits to triple divorce (*talaq*), then denies it and takes an oath, and the judge rules in his favor, it is not halal for him to have intercourse with her, as in 'Al-Khulasa'. Regarding lineage (*nasab*), a judge's ruling based on false testimony follows the aforementioned disagreement according to some, while others say it is effective in the *batin* without disagreement. The case is that a slave girl claimed upon her property that she is her daughter and the owner admitted it and produced false witnesses, and the judge ruled so. Some said that according to Imam-e-Azam, intercourse is haram for the owner, while according to Imam Muhammad, it is not haram, and some say it is unanimously not haram. If that man (the father) dies and leaves an inheritance, it is halal to utilize it. This is written without disagreement in 'Kitab al-Ruju' an al-Shahada'. Scholars disagreed; some said the same disagreement applies, some said it is not halal for the slave girl to utilize it, and some said utilizing the inheritance is unanimously halal for the woman. If this woman dies, Imam Muhammad wrote in 'Kitab al-Ruju' that it is permissible for the man to utilize her inheritance. Sheikh-ul-Islam said this answer aligns with everyone's view because, in reality, she was either his daughter or his slave girl. If she was his daughter, her inheritance is unanimously halal, and if she was a slave girl, her ownership is unanimously halal. Imam Muhammad stated in 'Al-Jami' that if two witnesses testified against someone in the month of Shawwal...

---

1. This applies when the claimant provides witnesses; if not, and the buyer returns the slave girl to the seller after an oath, and then resolves to abandon the dispute, intercourse with the slave girl becomes halal. 2. *Amlak-e-Mursala*: Property where ownership is claimed without a specific legal cause (like purchase or inheritance). 3. Meaning Zaid admitted to giving his wife three divorces, then denied it and swore an oath, and the ruling was that she is still his wife. It is not halal for Zaid to have intercourse with her, nor for her to allow it.

कहा जाएगा कि खरीदार (मुश्तरी) के लिए उससे संभोग (वती) करना हलाल है, और इमाम मुहम्मद के नज़दीक यह बातिन (आंतरिक वास्तविकता) में लागू होगा। कुछ मशायख़ ने कहा कि इमाम आज़म के नज़दीक बिक्री (बय) के मसले में विस्तार होना चाहिए। यानी यदि उल्लेखित मूल्य दासी की कीमत के बराबर हो या इतना कम हो जितना नुकसान लोग सामान्य रूप से उठा लेते हैं, तो उसका हुक्म बातिन में लागू होगा। 'मुंतक़ी' में इमाम आज़म से इसी तरह स्पष्ट रूप से वर्णित है। लेकिन यदि मूल्य इतना कम हो जितना नुकसान लोग आमतौर पर नहीं उठाते, तो क़ाज़ी का फैसला बातिन में प्रभावी नहीं होगा। इमाम के नज़दीक बातिन में फैसले के प्रभावी होने का तरीका यह है कि क़ाज़ी अपने फैसले के कारण, तसर्रुफ़ (अधिकार के उपयोग) के विलायत की वजह से, उस तसर्रुफ़ को उत्पन्न करने वाला बन जाता है। बिक्री में उसे मूल्य के बराबर या सामान्य नुकसान जितनी कमी के साथ ही यह अधिकार प्राप्त है, उससे अधिक नहीं। इसलिए विस्तार आवश्यक है। कुछ विद्वानों ने कहा कि फैसला किसी भी हाल में प्रभावी नहीं होगा क्योंकि बिक्री, चाहे मूल्य के साथ हो, एक विनिमय (मुबादला) है; यह 'मुहीत' में लिखा है। दूसरी स्थिति यह है कि दावा बेचने वाले की ओर से हो, जैसे किसी ने दावा किया कि 'तूने मुझसे यह दासी खरीदी है' और उसने झूठे गवाह पेश किए और क़ाज़ी ने फैसला कर दिया। इमाम आज़म के अनुसार खरीदार के लिए दासी से वती हलाल है। इमाम मुहम्मद के अनुसार यदि खरीदार ने विवाद छोड़ने का दृढ़ संकल्प (अज़्म) कर लिया, तो वती हलाल है। मशायख़ ने 'अज़्म' के अर्थ में मतभेद किया है; कुछ ने कहा कि दिल से संकल्प कर ले, और कुछ ने कहा कि ज़बान से दिल के संकल्प की गवाही दे, केवल दिल की नीयत काफी नहीं है। अनुबंधों (उक़ूद) की स्थितियों में एक यह भी है कि किसी ने दूसरे पर 'हिबा मक़बूल' (स्वीकृत उपहार) का दावा किया और झूठे गवाह पेश किए और क़ाज़ी ने दावेदार के पक्ष में फैसला दिया। इमाम मुहम्मद के अनुसार ज़ाहिर (बाहरी तौर पर) फैसला लागू होगा लेकिन बातिन में नहीं, यहाँ तक कि दावेदार के लिए उससे लाभ उठाना हलाल नहीं है। इमाम आज़म से दो रिवायतें हैं: एक में लागू होगा और दूसरी में नहीं; यह 'ज़ख़ीरा' में है।

एक दासी ने अपने धन पर दावा किया कि वह दासी उसकी बेटी है और मालिक ने उसे स्वीकार कर लिया ..... ☆

सदक़ा के बारे में इमाम आज़म से दो रिवायतें आई हैं, जैसा कि 'काफ़ी' में है। और 'अमलाक-ए-मुरसला' (बिना कारण के स्वामित्व का दावा) नहीं; यदि ऐसा फैसला होता है, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से

बातिन में लागू नहीं होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है। और इस पर भी इज्मा है कि यदि वह गुलाम या गैर-मुस्लिम देशों में काफ़िर हो, तो फैसला ज़ाहिर में लागू होगा बातिन में नहीं। इस पर भी सर्वसम्मति है कि यदि किसी ने तीन तलाक़ स्वीकार किए फिर इनकार कर दिया और कसम खा ली और क़ाज़ी ने उसके पक्ष में फैसला दे दिया, तो उसके लिए वती करना हलाल नहीं है, जैसा कि 'ख़ुलासा' में है। वंश (नसब) के मामले में झूठी गवाही पर क़ाज़ी का हुक्म कुछ के नज़दीक उक्त मतभेद के अनुसार है और कुछ के नज़दीक बिना मतभेद के बातिन में लागू होगा। मसला यह है कि एक दासी ने अपने माल पर दावा किया कि वह दासी उसकी बेटी है और मालिक ने इसे स्वीकार कर लिया और झूठे गवाह पेश किए और क़ाज़ी ने हुक्म दे दिया। कुछ ने कहा कि इमाम आज़म के नज़दीक मालिक के लिए उससे वती करना हराम है, इमाम मुहम्मद के नज़दीक हराम नहीं है, और कुछ के नज़दीक सर्वसम्मति से हराम नहीं है। यदि वह व्यक्ति (पिता) मर गया और विरासत छोड़ी, तो उसे खाना (उपयोग करना) हलाल है। यह 'किताब अल-रुजू अन अल-शहादा' में बिना मतभेद के लिखा है। मशायख़ में मतभेद है; कुछ ने कहा इसमें वही मतभेद है, कुछ ने कहा कि दासी के लिए उसे खाना हलाल नहीं है, और कुछ ने कहा कि स्त्री के लिए उसकी विरासत खाना बिना मतभेद हलाल है। यदि वह स्त्री मर गई, तो इमाम मुहम्मद ने इसे 'किताब अल-रुजू' में लिखा है और कहा है कि पुरुष के लिए उसकी विरासत खाना जायज़ है। शैख़ुल इस्लाम ने कहा कि यह जवाब सबके मत के अनुसार है क्योंकि वास्तव में वह स्त्री या तो उसकी बेटी थी या दासी थी। यदि बेटी थी, तो इज्मा के अनुसार बेटी की विरासत हलाल है और यदि दासी थी, तो दासी का स्वामित्व इज्मा के अनुसार हलाल है। इमाम मुहम्मद ने 'जामि' में कहा कि यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति पर शव्वाल में गवाही दी...

---

१ - यहाँ अर्थ है कि दावेदार ने गवाह दिए और यदि नहीं दिए और खरीदार ने कसम खाकर दासी विक्रेता को वापस कर दी, फिर यदि उसने विवाद छोड़ने का संकल्प किया, तो उसके लिए दासی से वती हलाल है। २ - अमलाक-ए-मुरसला: ऐसी संपत्ति जिसका स्वामित्व का दावा किसी विशिष्ट कारण (जैसे खरीद या विरासत) के बिना किया जाए। ३ - यानी ज़ैद ने स्वीकार किया कि उसने अपनी पत्नी को तीन तलाक़ दिए, फिर मुकर गया और कसम खा ली और फैसला पत्नी के पक्ष में हो गया, तो ज़ैद के लिए उससे वती करना और पत्नी को उसे अधिकार देना हलाल नहीं है।

جائے گی کہ مشتری کو اس سے وطی کرنا حلال ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک باطن میں نافذ ہوگی اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ مسئلہ بیع امام اعظمؒ کے نزدیک تفصیل سے ہونا چاہیے یعنی اگر ثمن مذکور قیمت باندی کے برابر یا اس قدر کم ہو کہ جتنا خسارہ لوگ انداز میں اٹھا جاتے ہیں تو اس کا حکم باطن میں نافذ ہوگا اور منتقی میں اسی طرح صراحتہ امام اعظمؒ سے مروی ہے اور اگر اسی قدر کم ہو کہ جتنا خسارہ لوگ نہیں اٹھایا کرتے ہیں تو قضا باطن میں نافذ نہ ہوگی کیونکہ باطن میں نفاذ قضا کا طریقہ امام کے نزدیک اس طرح صحیح ہے کہ قاضی اپنی قضا میں بسبب ولایت تصرف کے اس تصرف کا پیدا کرنے والا ہو جاتا ہے اور بیع میں اس کو ولایت تصرف مثل قیمت یا اس قدر کمی کے ساتھ جتنا لوگ خسارہ برداشت کر لیتے ہیں حاصل ہے اور اس کے سوا نہیں ہے بس تفصیل ضرور ہوئی اور بعض مشائخ نے کہا کہ قضا ہر حال میں نافذ نہ ہوگی کیونکہ بیع اگر چہ ثمن کے ساتھ ہو مبادلہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور دوسری صورت یہ ہے کہ دعوٰی بائع کی طرف سے ہو مثلاً ایک شخص نے دعوٰی کیا کہ تو نے مجھ سے یہ باندی خریدی ہے اور اس پر جھوٹے گواہ قائم کئے اور قاضی نے اس کا فیصلہ کر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک مشتری کو باندی سے وطی حلال ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک اگر مشتری نے ترک خصومت پر عزم کر لیا تو وطی حلال ہے اور مشائخ نے عزم کے معنی میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ قلب سے عزم کر لے اور بعضوں نے کہا کہ زبان سے عزم قلبی پر گواہی دے اور فقط قلب کی نیت کافی نہیں ہے اور منجملہ عقد کی صورتوں کے یہ ہے کہ ایک شخص نے دوسرے پر ہبہ مقبولہ کا دعویٰ کیا اور اس پر جھوٹے گواہ پیش کر دیے اور قاضی نے مدعی کے واسطے فیصلہ کر دیا تو امام محمدؒ کے نزدیک ظاہر میں قضا نافذ ہوگی اور باطن میں نہیں حتی کہ اس سے نفع اٹھانا مدعی

کو حلال نہیں ہے اور امام اعظمؒ سے دو روایتیں ہیں ایک میں نافذ ہو گی اور دوسری میں نافذ نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے۔

ایک باندی نے اپنے مال پر دعوٰی کیا کہ باندی اس کی بیٹی ہے اور مالک نے اس کا اقرار کیا ..... ☆

صدقہ میں دو روایتیں امام اعظمؒ سے آئی ہیں کذافی الکافی اور املاک مرسلہ نہیں اگر یوں قضا واقع ہو تو بالاجماع باطن میں نافذ نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے اور یہ بالا جماع ہے کہ اگر معلوم ہو جائے کہ واہ غلام یا محمد و الاقدف کا کفار میں تو قضا ظاہر میں نافذ ہو گی باطن میں نافذ نہ ہو گی اور اس پر بھی اجماع ہے کہ اگر اس نے تین طلاق کا اقرار کیا پھر انکار کیا اور قسم کھالی اور اس کے واسطے قاضی نے حکم کر دیا تو اس کو وطی کرنا حلال نہیں ہے کذا فی الخلاصہ۔ نسب کے باب میں جھوٹی گواہی پر قاضی کا حکم بعضوں کے نزدیک موافق اختلاف مذکور ہے کہ اور بعضوں کے نزدیک بلا خلاف باطن میں نافذ ہوگا اور صورت مسئلہ کی یہ ہے کہ ایک باندی نے اپنے مال پر دعویٰ کیا کہ باندی اس کی بیٹی ہے اور مالک نے اس کا اقرار کیا ہے اور اس پر اس نے جھوٹے گواہ پیش کر دیئے اور قاضی نے یہ حکم دے دیا تو بعضوں نے کہا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک اس سے وطی کرنا مالک کو حرام ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک حرام نہیں ہے اور بعضوں کے نزدیک بالاتفاق حرام نہیں ہے پس اگر وہ شخص باپ مر گیا اور میراث چھوڑی تو اس کو کھانا حلال ہے اور یہ بلا ذکر خلاف کتاب الرجوع عن الشہادۃ میں لکھا ہے اور مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ اس میں ویسا ہی اختلاف ہے اور بعضوں نے کہا کہ بلا خلاف اس کا کھانا باندی کو حلال نہیں ہے اور بعضوں نے کہا کہ اس کی میراث کا کھانا عورت کو بلا خلاف حلال ہے اور اگر یہ عورت مر گئی تو امام محمدؒ نے اس مسئلہ کو کتاب الرجوع میں لکھا ہے اور کہا کہ مرد کو اس کی میراث کھانا جائز ہے اور شیخ الاسلام نے کہا کہ یہ جواب سب کے

قول پر ہے اس واسطے کہ فی الواقع وہ عورت یا اس کی بیٹی تھی یا باندی تھی پس اگر بیٹی تھی تو بالاجماع بیٹی کی میراث اس کو حلال ہے اور اگر باندی تھی تو باندی کی ملک بالاجماع اس کو حلال ہے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ اگر دو گواہوں نے کسی شخص پر شوال میں یہ گواہی دی

---

۱ - یہاں وقت ہے کہ مدعی نے گواہ دیے اور اگر نہ دیے اور مشتری نے قسم کھا کر باندی بائع کو واپس کی پس اگر اس نے ترک خصومت پر عزم کیا تو اس کو باندی سے وطی حلال ہے۔ ۲ - املاک مرسلہ ایسے املاک جن کی ملکیت کا دعویٰ کسی سبب معین کے ذریعہ سے نہ ہو۔ ۳ - یعنی زید نے اقرار کیا کہ میں نے اپنی اس بیوی کو تین طلاق دیں پھر انکار کر کے قسم کھالی اور حکم ہو گیا کہ اس کی بیوی ہے تو زید کو اس سے وطی کرنا اور بندہ کو قابو دینا حلال نہیں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 153 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

If a person manumits his slave during Ramadan, and the value of the slave on the day of testimony was two thousand dirhams, while in Ramadan his value was one thousand dirhams; and if the credibility of these witnesses had not yet been established until his value became three thousand dirhams, and then their integrity was proven and judgment was passed based on their testimony; if the witnesses later recanted their testimony, they would be liable for the value of the slave on the day the judge manumitted him, which is three thousand dirhams. This is stated in 'Al-Dhakhira'. It is mentioned in 'Fatawa 'Attabiyya' that if a judge frees a female slave and then the witnesses recant, the slave remains free, and each witness has the choice to marry her. In 'Al-Muntaqa', following the opinion of the two disciples (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), a condition is set that this occurs only after the judge makes both witnesses pay the price of the slave. This is in 'Tatar-Khaniyya'. If a woman brings a claim against her husband that he divorced her with one or three irrevocable (bain) divorces, and the husband denies it, and the judge makes him take an oath and he does so; if the woman knows her claim to be true, it is not permissible for her to live with him, nor is the man entitled to inherit from her. This is written in 'Al-Nihaya'.

Chapter: 18 Regarding the Issuance of a Judge’s Decree Contrary to the Belief of the Beneficiary or the Burdened Party

If someone said to his wife, "You are certainly divorced," intending it as a single revocable divorce in his estimation, and then took her back (ruju'). However, the woman brought the matter before a judge who considers this expression to constitute three divorces, and he ordered a separation between them. Alternatively, if the husband believed it was a single irrevocable divorce (bain) and remarried her, but the woman filed a case and the judge, believing it to be three divorces, ordered their separation; this judicial decree will be effective both externally (legally) and internally (spiritually). It is not lawful for the man to live with her, nor for the woman to allow him access to her. Conversely, if in the husband's opinion there were three divorces, but in the judge's view it was one irrevocable or revocable divorce, and the judge ruled accordingly, then according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, this ruling is also effective internally, to the extent that it would be permissible for him to take her back or remarry her. However, according to Imam Abu Yusuf, it is not effective internally. The gist is that if the person involved in the

incident is a layman ('ami) who has no specific legal opinion of his own, he is obligated to follow the judge's ruling in that matter, whether the ruling is to his benefit (e.g., a ruling of lawfulness) or to his detriment (e.g., a ruling of prohibition). If the person involved is a jurist (faqih) with an established opinion and the judge rules contrary to his opinion—for instance, the jurist believed in its lawfulness but the judge ruled it prohibited—then despite the difference of opinion, he is obligated to follow the judge's decree and abandon his own view. If the ruling is to his benefit—for example, he believed it was prohibited but the judge ruled it lawful—it is written in some places that he should abandon his opinion and follow the decree, and no disagreement is mentioned regarding this. In 'Al-Istihsan', it is stated that according to Imam Abu Yusuf, regarding something the individual personally considers prohibited, he should not pay heed to the judge's declaration of permissibility. The argument of Imam Azam and Imam Muhammad is that there is a consensus (ijma') that if the person involved is a layman and the judge rules for him, it becomes effective internally. Since a judicial decree is a binding matter for all people, it applies to the scholar as well. Therefore, if he is a scholar, it will also be internally effective for him. Imam Abu Yusuf states that this obligation is upon the one against whom judgment was passed (maqdi 'alayh)...

---

1. The person involved in the incident: i.e., the person who is entangled in this event is not a scholar but a commoner.

कि उसने अपना गुलाम रमज़ान में आज़ाद किया है और गवाही के दिन गुलाम की कीमत दो हज़ार दरहम थी और रमज़ान में उसकी कीमत एक हज़ार दरहम थी। फिर उन गवाहों की अभी तक जाँच (तअदील) नहीं हुई थी यहाँ तक कि उसकी कीमत तीन हज़ार दरहम हो गई। फिर उनकी सच्चाई साबित होने पर उनकी गवाही पर फ़ैसला किया गया। फिर उन दोनों (गवाहों) ने अपनी गवाही वापस ले ली (रुजू किया), तो गुलाम को जिस दिन क़ाज़ी ने आज़ाद किया, उस दिन की कीमत यानी तीन हज़ार दरहम के वे लोग ज़िम्मेदार होंगे। ऐसा 'ज़खीरा' में है। और 'फ़तावा इताबिया' में है कि अगर क़ाज़ी ने एक दासी को आज़ाद किया और फिर गवाहों ने गवाही वापस ले ली, तो दासी आज़ाद हो जाएगी और गवाहों में से हर एक को यह अधिकार है कि उससे निकाह कर ले। और 'मुन्तक़ा' में साहिबैन के कथन के अनुसार यह शर्त लगाई गई है कि यह तब होगा जब क़ाज़ी दोनों गवाहों से दासी की कीमत दिलवा दे। यह 'तातारीखानिया' में है। अगर किसी महिला ने अपने पति पर दावा किया कि उसने उसे एक तलाक या तीन तलाक के साथ 'बाइन' (विच्छेद) कर दिया है और पति ने इनकार किया, फिर क़ाज़ी ने उसे कसम दिलाई और उसने कसम खा ली; अब अगर महिला को पता हो कि उसकी बात सही है, तो उसके साथ रहना उसके लिए जायज़ नहीं है और न ही वह पुरुष उसकी विरासत का हकदार होगा। यह 'निहाया' में लिखा है।

अध्याय: 18 क़ाज़ी का फ़ैसला जो जीतने वाले (महकूम लह) या हारने वाले (महकूम अलैह) के विश्वास के विरुद्ध हो, उसके वर्णन में

किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि "तू अवश्य तलाक़शुदा है" और यह कहना उसके विचार में एक तलाक़ था जिसमें लौटना (रुजू) सही है, और उसने रुजू कर लिया। फिर उस महिला ने ऐसे क़ाज़ी के पास मामला उठाया जिसके नज़दीक ये तीन तलाक़ थे। क़ाज़ी ने उन दोनों के बीच जुदाई करवा दी। या पति के नज़दीक यह एक 'तलाक़-ए-बाइन' था इसलिए उसने दोबारा निकाह कर लिया, लेकिन महिला ने मामला उठाया और क़ाज़ी ने उसे तीन तलाक़ मानकर जुदाई का फ़ैसला सुना दिया। तो यह फ़ैसला ज़ाहिरी और आंतरिक (बातिन) दोनों तरह से लागू होगा, और पुरुष के लिए उसके साथ रहना हलाल नहीं है और न ही महिला के लिए उसे खुद पर अधिकार देना हलाल है। और यदि पति की राय में ये तीन तलाक़ थे और क़ाज़ी के नज़दीक वह एक बाइन या एक रुजी (लौटाने योग्य) तलाक़ था और उसी के अनुसार उसने फ़ैसला दिया, तो यह फ़ैसला भी इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक आंतरिक रूप से लागू होगा, यहाँ तक कि उसके लिए महिला से रुजू या निकाह

करना जायज़ होगा। मगर इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक यह आंतरिक रूप से लागू नहीं होगा। निष्कर्ष यह है कि यदि घटना में शामिल व्यक्ति एक आम आदमी है जिसकी अपनी कोई राय नहीं है, तो उस पर अनिवार्य है कि क़ाज़ी के फ़ैसले का पालन करे, चाहे वह उसके लाभ के लिए हो (जैसे वैधता का आदेश) या उसके नुकसान के लिए (जैसे निषेध का आदेश)। और यदि घटना में शामिल व्यक्ति एक जानकार फकीह (विद्वान) है और क़ाज़ी ने उसकी राय के खिलाफ फ़ैसला दिया है, जैसे वह वैधता का विश्वास रखता था और क़ाज़ी ने निषेध का आदेश दिया, तो मतभेद के बावजूद उस पर अनिवार्य है कि क़ाज़ी के आदेश का पालन करे और अपनी राय छोड़ दे। और यदि आदेश उसके लाभ में हो, जैसे वह इसे हराम (वर्जित) मानता था और क़ाज़ी ने हलाल (वैध) का आदेश दिया, तो कुछ स्थानों पर लिखा है कि अपनी राय छोड़कर क़ाज़ी के आदेश का पालन करे और इसमें कोई मतभेद वर्णित नहीं है। 'इस्तिहसान' में है कि इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक जिस चीज़ को वह स्वयं हराम समझता है, उसमें क़ाज़ी द्वारा वैध किए जाने पर ध्यान न दे। इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का तर्क यह है कि इस पर आम सहमति (इज्मा) है कि यदि प्रभावित व्यक्ति आम आदमी है और क़ाज़ी ने उसके लिए फ़ैसला किया, तो वह आंतरिक रूप से लागू हो जाएगा। और न्यायिक फ़ैसला सभी लोगों पर बाध्यकारी होता है, इसलिए विद्वान पर भी होगा। अतः यदि वह विद्वान है, तो उसके हक में भी बातिन (आंतरिक वास्तविकता) में लागू होगा। इमाम अबू यूसुफ़ फ़रमाते हैं कि यह बाध्यता उस पर है जिसके खिलाफ फ़ैसला हुआ (मक़्ज़ी अलैह)...

---

1. घटना में शामिल व्यक्ति: अर्थात वह व्यक्ति जो इस घटना में फँसा है, वह विद्वान न हो बल्कि एक आम आदमी हो।

کہ اس نے اپنا غلام رمضان میں آزاد کیا ہے اور غلام کی قیمت گواہی کے دن دو ہزار درہم تھی اور رمضان میں اس کی قیمت ایک ہزار درہم تھی پھر ان گواہوں کی ہنوز تعدیل نہ ہوئی یہاں تک کہ اس کی قیمت تین ہزار درہم ہوگئی پھر ان کی عدالت ثابت ہو کر ان کی گواہی پر فیصلہ کیا گیا پھر ان دونوں نے اپنی گواہی سے رجوع کیا تو غلام کو جس روز قاضی نے آزاد کیا اس روز کی قیمت یعنی تین ہزار درہم کے وہ لوگ ضامن ہوں گے کذا فی الذخیرہ اور فتاویٰ عتابیہ میں ہے اگر قاضی نے ایک باندی کو آزاد کیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو باندی آزاد ہوگئی اور گواہوں میں ہر ایک کو اختیار ہے کہ ایک اس سے نکاح کرلے اور منتقٰی میں موافق قول صاحبین کے یہ شرط لگائی ہے کہ یہ امرا اس کے بعد ہوگا کہ جب دونوں گواہوں سے قاضی قیمت باندی کی دلوا دے یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر عورت نے اپنے شوہر پر دعویٰ کیا کہ اس نے اس عورت کو ایک طلاق یا تین طلاق کے ساتھ بائن کیا اور زوج نے انکار کیا اور قاضی نے اس کو قسم دلائی اور اس نے قسم کھالی پس اگر عورت کو یہ بات معلوم ہو کہ میرا کہنا درست ہے تو اس کو اس کے ساتھ بسر کرنا جائز نہیں ہے اور نہ وہ مرد اس کی میراث لے یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

باب : ۱۸ حکم قاضی برخلاف اعتقاد محکوم لہ یا محکوم علیہ کے واقع ہونے کے بیان میں

کسی نے اپنی عورت سے کہا کہ تو البتہ طالق ہے اور یہ قول اس کے گمان میں ایک طلاق ہے کہ جس میں رجعت درست ہے اور اس نے رجعت کرلی اور اس عورت نے ایسے قاضی کے سامنے مرافعہ کیا جس کے نزدیک یہ تین طلاق ہیں اس نے دونوں میں جدائی کر دی یا زوج کے نزدیک یہ طلاق ایک طلاق بائنہ تھی کہ اس نے دوبارہ نکاح کر لیا اور عورت نے مرافعہ کیا اور قاضی

نے تین طلاق اعتقاد کر کے دونوں میں جدائی کر دی تو یہ قضا ظاہراً و باطناً نافذ ہوگی اور مرد کو اس کے پاس رہنا حلال نہیں ہے اور نہ عورت کو اپنے اوپر قابو دینا حلال ہے اور اگر زوج کی رائے میں یہ تین طلاق تھیں اور قاضی کے نزدیک وہ ایک بائنہ یا ایک رجعیہ تھی اور اسی کے موافق اس نے حکم دیا تو یہ حکم بھی امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک باطن میں نافذ ہوگا حتیٰ کہ اس کو جائز ہوگا کہ عورت سے رجعت یا نکاح کرے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک باطن میں نافذ نہ ہوگا اور حاصل یہ ہے کہ اگر مبتلا بالحادثہ عامی شخص ہے کہ جس کی کچھ رائے نہیں ہے تو اس پر واجب ہے کہ اس حادثہ میں جو قاضی حکم کرے اس کی اتباع کرے خواہ حکم اس کے نفع کے لئے ہو مثلاً حلت کا حکم ہو یا حکم اس کے اوپر ضرر کا ہو مثلاً حرمت کا ہو اور اگر مبتلا بالحادثہ فقیہ صاحب رائے ہو اور قاضی نے اس کے برخلاف رائے حکم دیا ہو مثلاً اس کے اعتقاد میں حلت تھی اور قاضی نے حرمت کا حکم دیا تو بالاختلاف اس پر واجب ہے کہ اس کے حکم کی پیروی کرے اور اپنی رائے کو چھوڑ دے اور اگر حکم اس کے نفع کا ہو مثلاً وہ حرمت کا معتقد تھا اور حکم حلت کا ہوا تو بعض مواضع میں لکھا ہے کہ اپنی رائے کو چھوڑ کر اس کے حکم کی اتباع کرے اور اس میں اختلاف مذکور نہیں ہے اور استحسان میں ہے کہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جس چیز کو خود حرام جانتا ہے اس میں قاضی کے مباح کرنے کی طرف التفات نہ کرے اور امام اعظمؒ و امام محمدؒ کی دلیل یہ ہے کہ اس پر اجماع ہے کہ اگر مبتلا بالحدث عامی ہو اور قاضی نے اس کے واسطے حکم کیا تو باطن میں نافذ ہو جائے گا اور قضا ایک امر ملزم تمام لوگوں کے حق میں ہے پس عالم کے حق میں بھی ہوگی پس اگر عالم ہوگا تو اس کے حق میں بھی باطن میں نافذ ہوگی امام ابو یوسفؒ فرماتے ہیں کہ یہ الزام مقضی علیہ کی

---

۱ مبتلا بالحادثہ یعنی اس واقعہ میں جو شخص مبتلا ہوا ہے وہ عالم نہ ہو بلکہ عامی ہو۔

(Kitab Adab al-Qadi) (154) (Fatawa Alamgiri ..... Volume 5)

[The ruling] pertains to the [subject matter] and not to the beneficiary. For this reason, the judge does not issue a ruling without a request. If, in the view of the person, the judge is mistaken in this ruling, he shall not follow it, as mentioned in *Al-Muhit*.

It is narrated from Imam Muhammad (RA) in *Nawadir Hisham* that a man married a woman and subsequently suffered from permanent insanity (*Junun al-Mutbiq*). The man's father was present. The wife then claimed that before marriage, the man had sworn an oath that if he married any woman, she would be thrice divorced. Imam Muhammad (RA) stated that the judge should appoint the father as the opponent/ representative in court. If the judge examined the claim and found it baseless, invalidated it, and maintained the marriage, and subsequently the husband recovered and believed that divorce had indeed occurred due to that oath, it is still permissible for him to remain with that woman. However, according to Imam Abu Yusuf (RA), it is not permissible. It is written in *Al-Hawi* that if the husband was a scholar and intended for the divorce to occur through that statement, then remaining with her is not permissible; this is the view of Imam Abu Yusuf (RA). According to Imam Azam [Abu Hanifa] (RA) and Imam Muhammad (RA), the scholar and the layman are equal in this matter; each must follow the judge's ruling. It is mentioned in *Khaniyah* that for the father to be appointed as an opponent, Imam Muhammad (RA) stipulates that the insanity must be permanent. There are varying narrations regarding "permanent insanity." Al-Natifi and Sheikh al-Islam Khwahir Zada mentioned that according to Imam Azam (RA), permanent insanity lasts for one month, and the fatwa is based on this. Authentic narrations agree that if insanity lasts for only one or two days, it is disregarded, and an unauthorized person cannot act as an opponent on his behalf. Similar to fainting (*Ighma*[1]), his actions during periods of lucidity are valid, as written in *Tatar Khaniyah*. If a jurist (*Faqih*) said to his wife, "You are certainly divorced," meaning a definitive divorce, and in his view, this constituted three divorces, and he acted upon this opinion with the conviction that the woman was forbidden to him, but later his opinion shifted to believe that this phrasing constitutes one revocable divorce (*Talaq-e-Raj'i*), then he should maintain the action he has already taken and not consider her his wife based on the later opinion. This is contrary to a judge's ruling; if a judge ruled against his opinion, the judge's ruling would be implemented. Similarly, if initially his opinion was that it is one revocable divorce and he acted upon the conviction that she remains his wife,

but later his opinion settled on it being three divorces, then the woman shall not become forbidden to him. However, if he initially assumed it was one revocable divorce and acted upon it until his opinion changed to believe it was three divorces, then it is not permissible for him to remain with her. If initially he believed it was three divorces but did not act upon it or commit to it until his opinion changed to it being one revocable divorce and he acted accordingly, then remaining with her is permissible and she will not become forbidden by any future opinion. It is mentioned in *Awwal al-Muntaqa* that if a jurist said to his wife, "You are certainly divorced," and in his opinion, it was a revocable divorce, and with the conviction that she remains his wife he reconciled with her, then he said to another wife, "You are certainly divorced," on a day when his opinion had changed to believe that phrasing constitutes three divorces, then by that statement, the second wife becomes forbidden to him.

Thus, by uttering the same words in similar circumstances, one woman remains lawful to him while the other becomes forbidden. If the person involved in such an incident is a learned jurist and he seeks a fatwa from another mufti who gives an opinion contrary to his own, he should act upon his own opinion. If the person is a layman, he should act upon the opinion of the most superior scholar, and this is the view of the majority of jurists.

1. *Ighma*: Unconsciousness not caused by intoxication.

(किताब अदब अल-क़ाज़ी) (१५४) (फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५)

पक्ष में है और जिस के पक्ष में फैसला हुआ उसकी तरफ नहीं है, इसीलिए उसकी मांग के बिना क़ाज़ी फैसला नहीं देता है और क़ाज़ी उसके नज़दीक इस फैसले में ग़लती पर है, तो वह उसका अनुसरण नहीं करेगा जैसा कि अल-मुहीत में वर्णित है।

नवादिर-ए-हिशाम में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया, फिर उसे स्थायी पागलपन (जुनून-ए-मुतबिक़) हो गया और उस व्यक्ति का पिता मौजूद है। फिर महिला ने दावा किया कि इस व्यक्ति ने निकाह से पहले कसम खाई थी कि अगर वह किसी महिला को निकाह में लाया तो उसे तीन तलाक़ होंगे। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि क़ाज़ी उसके पिता को विरोधी (मुखासिम) बनाए और यदि उसने बताया और देखा कि यह सारी बात कुछ नहीं है और उसे निरस्त कर दिया और निकाह को बरकरार रखा, फिर उसका पति ठीक हो गया और उसके नज़दीक उस कथन से तलाक़ प्रभावी होती है, तो भी उसके लिए उस महिला के साथ रहना जायज़ है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के मत के अनुसार यह जायज़ नहीं है। हावी में लिखा है कि यदि पति विद्वान (आलिम) था और उसने उस कथन से तलाक़ प्रभावी होने की नियत की थी, तो उसके साथ रहना जायज़ नहीं है; यह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का मत है। इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक विद्वान और अज्ञानी इस मामले में समान हैं, प्रत्येक को क़ाज़ी की राय का पालन करना चाहिए। खानिया में है कि पिता को विरोधी बनाने के लिए इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक यह शर्त है कि उसका पागलपन स्थायी हो। स्थायी पागलपन के बारे में विभिन्न रिवायतें हैं। नातिफ़ी और शेख़ुल इस्लाम ख़्वाहिर ज़ादा ने उल्लेख किया है कि इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक स्थायी पागलपन एक महीने की अवधि का है, इसी पर फतवा है। प्रसिद्ध रिवायतें इस बात पर सहमत हैं कि यदि पागलपन एक या दो दिन का हो तो उसका कोई महत्व नहीं है और कोई अनधिकृत व्यक्ति उसकी ओर से विरोधी नहीं बन सकता। बेहोशी (इग़्मा)[1] की तरह, होश आने की स्थिति में उसके कार्य प्रभावी होते हैं, जैसा कि तातार खानिया में लिखा है। यदि किसी फकीह (धर्मशास्त्री) ने अपनी पत्नी से कहा कि "तुझे निश्चित रूप से तलाक़ है" और उसके नज़दीक यह तीन तलाक़ हैं, और उसने इसी राय को जारी रखा और इरादा किया कि पत्नी उसके लिए हराम (वर्जित) है, फिर बाद में उसकी राय इस पर स्थिर हुई कि यह शब्द एक तलाक़-ए-रज्ई (प्रतिसंहरणीय तलाक़) है, तो वह उसी राय को बरकरार रखे जिसे वह पहले जारी कर चुका है और बाद में बनी राय के अनुसार अपनी पत्नी को न माने। यह क़ाज़ी के फैसले के विपरीत है कि यदि उसने राय के विरुद्ध

फैसला दिया तो उसी राय पर अमल होगा। इसी तरह यदि शुरुआत में उसकी राय में एक तलाक़-ए-रज्ई थी और उसी के अनुसार उसने इरादा किया कि वह उसकी पत्नी है, फिर बाद में उसकी राय बनी कि यह शब्द तीन तलाक़ है, तो वह महिला उस पर हराम नहीं होगी। और यदि शुरुआत में एक तलाक़-ए-रज्ई मानकर उसने इरादा किया, यहाँ तक कि बाद में उसकी राय में ये शब्द तीन तलाक़ सिद्ध हुए, तो उसके लिए उसके साथ रहना जायज़ नहीं है। और यदि शुरुआत में उसके नज़दीक तीन तलाक़ थे लेकिन उसने उस पर दृढ़ संकल्प नहीं किया और न ही अपनी राय पर अमल किया, यहाँ तक कि उसकी राय बनी कि यह एक तलाक़-ए-रज्ई है और उसी के अनुसार उसने अमल किया, तो उसके लिए उसके साथ रहना जायज़ है और भविष्य में किसी राय से हराम नहीं होगी। अव्वल मुंतक़ी में वर्णित है कि यदि किसी फकीह ने अपनी पत्नी से कहा कि "तुझे निश्चित रूप से तलाक़ है" और यह उसकी राय में एक रज्ई तलाक़ है, और यह मानकर कि वह उसकी पत्नी बनी हुई है उसने उससे रुजू (पुनर्मिलन) कर लिया, फिर किसी दूसरी पत्नी से कहा कि "तुझे निश्चित रूप से तलाक़ है" और उस दिन जिस दिन दूसरी को तलाक़ दी, उसकी राय में यह शब्द तीन तलाक़ थे, तो इस कहने से दूसरी पत्नी उस पर हराम हो गई।

अतः एक ही शब्द कहने से, एक ही जैसी परिस्थिति में, एक महिला उसके लिए हलाल (वैध) रही और दूसरी हराम हो गई। यदि वह व्यक्ति जो इस समस्या में फंसा है, खुद एक राय रखने वाला फकीह हो और उसने दूसरे मुफ़्ती से फतवा लिया और उसने उसकी राय के विरुद्ध फतवा दिया, तो उसे अपनी ही राय पर अमल करना चाहिए। और यदि वह व्यक्ति अज्ञानी (आम आदमी) हो, तो उसे सबसे श्रेष्ठ विद्वान की राय पर अमल करना चाहिए, और यही अधिकांश न्यायविदों (फुकहा) का मत है।

1. इग़्मा: नशे के बिना बेहोशी की स्थिति।

طرف ہے اور مقضی لہ کی طرف نہیں ہے اسی واسطے بدوں اس کی طلب کے قاضی حکم نہیں دیتا ہے اور قاضی اس کے نزدیک اس حکم میں مخطی ہے تو اس کی اتباع نہ کرے گا کذا فی المحیط

نوادر ہشام میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر اس کو جنون مطبق ہو گیا اور اس شخص کا والد موجود ہے پھر عورت نے دعویٰ کیا کہ اس شخص نے نکاح سے پہلے قسم کھائی تھی کہ اگر کوئی عورت نکاح میں لائے تو اس پر تین طلاق ہیں تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ قاضی اس کے باپ کو مخاصم بنائے اور اگر اس نے بتایا اور دیکھا کہ یہ تمام قول کچھ نہیں ہے اور اس کو باطل کیا اور نکاح کو باقی رکھا پھر اس کا شوہر اچھا ہو گیا اور اس کے نزدیک اس قول سے طلاق واقع ہوتی ہے تو بھی اس عورت کے ساتھ رہنا اس کو جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ کے قول پر جائز نہیں ہے اور حاوی میں لکھا ہے کہ اگر شوہر عالم تھا اور اس نے اس قول سے طلاق واقع ہونے کی نیت کی تو اس کے ساتھ رہنا جائز نہیں ہے اور یہ امام ابو یوسفؒ کا قول ہے اور امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک عالم اور جاہل اس باب میں برابر ہیں ہر ایک کو قاضی کی رائے کی اتباع کرنا چاہئے اور خانیہ میں ہے کہ اس کے والد کو مخاصم بنانے کے واسطے امام محمدؒ کے نزدیک یہ شرط ہے کہ اس کا جنون مطبق ہو اور جنون مطبق میں روایات مختلف ہیں اور ناطفی اور شیخ الاسلام خواہر زادہ نے ذکر کیا کہ جنون مطبق امام اعظمؒ کے نزدیک ایک مہینہ کا ہے اسی پر فتویٰ ہے اور روایات ظاہرہ اس بات میں متفق ہیں کہ اگر جنون ایک روز یا دو روز کا ہو تو اس کا اعتبار نہیں ہے اور غیر مشخص اس کی طرف سے مخاصم نہیں ہو سکتا ہے اور مثل اغماء[1] کے اس کے تصرفات حالت افاقہ میں نافذ ہوتے ہیں یہ

تاتار خانیہ میں لکھا ہے اگر ایک فقیہ نے اپنی عورت سے کہا کہ تو البتہ طالق ہے یعنی تجھ کو البتہ طلاق ہے اور یہ اس کے نزدیک تین طلاق ہیں اور اسی رائے کو اس نے جاری کیا اور عزم کیا کہ عورت اس کے لئے حرام ہے پھر اس کے بعد اس کی رائے اس پر قرار پائی کہ یہ لفظ ایک طلاق رجعی ہے تو اسی رائے کو جو جاری کر چکا ہے باقی رکھے اور جو رائے بعد کی پیدا ہوئی اس کے موافق اپنی زوجہ نہ گردانے بخلاف حکم قاضی کے کہ اگر اس نے برخلاف رائے حکم دیا تو اس کی رائے پر عمل درآمد ہوگا اور اسی طرح اگر ابتداء اس کی رائے میں ایک طلاق رجعی تھی اور اس کے موافق اس نے عزم کیا کہ وہ اس کی عورت ہے پھر اس کے بعد اس کی رائے اس پر قرار پائی کہ یہ لفظ تین طلاق ہے تو وہ عورت اس پر حرام نہ ہوگی اور اگر ابتداء میں ایک طلاق رجعی زعم کر کے اس کے موافق اس نے عزم کیا یہاں تک کہ اس کی رائے میں یہ لفظ تین طلاق معلوم ہوئیں تو اس کو جائز نہیں ہے کہ اس کے ساتھ رہے اور اگر ابتداء میں اس کے نزدیک تین طلاق تھیں مگر اس نے اس پر عزم نہ کیا اور نہ اپنی رائے پر عمل کیا یہاں تک کہ اس کی رائے میں آیا کہ ایک طلاق رجعی ہے اور اس کے موافق اس نے عمل کیا تو اس کو اس کے ساتھ قیام کرنا جائز ہے اور آئندہ کسی رائے سے حرام نہ ہوگی اور اول منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر کسی فقیہ نے اپنی عورت سے کہا کہ تو طالق ہے البتہ یعنی تجھ کو البتہ طلاق ہے اور یہ اس کے رائے میں ایک رجعی ہے اور یہ عزم کر کے کہ یہ اس کی عورت باقی ہے۔ اس سے مراجعت کر لی پھر کسی دوسری عورت سے کہا کہ تو البتہ طالق ہے یعنی تجھ پر طلاق ہے البتہ اور اس روز کہ جس دن کہ دوسری کو طلاق دی اس کی رائے میں یہ لفظ تین طلاق تھیں تو اس کہنے سے دوسری عورت اس پر حرام ہو گئی۔

پس ایک لفظ کے کہنے سے ایک ہی حادثہ میں ایک عورت اس پر حلال ہے اور دوسری حرام ہو گئی اگر وہ شخص جو حادثہ میں مبتلا ہوا ہے فقیہ صاحب رائے ہو اور اس نے دوسرے مفتی سے

فتویٰ لیا اور اس نے اس کی رائے کے برخلاف فتویٰ دیا تو اس کو چاہئے کہ اپنی ہی رائے پر عمل کرے اور اگر وہ شخص جاہل ہو تو اس کو چاہئے کہ افضل عالم کی رائے پر عمل کرے اور یہ عامہ فقہاء کے نزدیک ہے اور

۱۔ اغماء بے ہوشی بدوں نشہ کے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 3 (155) Kitab Adab al-Qadi

This shall be considered equivalent to ijtihad (legal reasoning) in his right. If the person is unlearned (a layman) and a Mufti gave him a fatwa in this matter, but the Qadi (judge) gave a ruling in this matter contrary to the Mufti's opinion—and the incident is such that ijtihad is applicable—then if the judicial ruling is to his detriment, he should act upon the Qadi's opinion and not pay heed to the Mufti's fatwa, even if the Mufti is more knowledgeable than the Qadi in that specific matter. However, if the ruling is to his benefit, the aforementioned disagreement persists. It is narrated in 'Nawadir Ibn Rashid' from Imam Muhammad (RA) that an unlearned man was distressed by a matter regarding his wife; he then consulted a jurist who ruled it as either permissible (halal) or prohibited (haram), and he acted upon it. Later, the same jurist, or another jurist, gave him a second ruling contrary to the first in an identical situation regarding his second wife, and he acted upon it; both rulings are permissible for him.

If a person swore an oath regarding the divorce of every woman and sought a fatwa from a Mufti who declared the oath void (batil) ☆

If a person sought a ruling from a jurist regarding a situation with his wife, and the jurist ruled it as, for example, permissible (halat) or prohibited (hurmat), but the person did not act upon that ruling and instead asked another jurist who gave a second ruling contrary to the first Mufti's, and he then acted upon the second ruling and abandoned the first, this is permissible. However, if he had firmly resolved and acted upon the first Mufti's statement, and then the second Mufti gave him a ruling contrary to the first, it is not permissible for him to abandon the first ruling upon which he already acted in favor of the second Mufti's fatwa. Imam Muhammad (RA) stated that this is the consensus opinion of Imam Abu Hanifa (RA), Imam Abu Yusuf (RA), and ourselves. It is written in 'Quduri' that if the person involved in the incident is not a jurist and seeks a fatwa regarding a matter from a jurist who rules it as haram or halal, and he did not make a firm resolution until a second jurist gave a contrary fatwa and he acted upon the second one's statement, then it is not permissible for him to leave that and act upon the first one's statement, as mentioned in 'Al-Dhakhira'. If a person swore an oath regarding the divorce of every woman and sought a fatwa from a Mufti who declared the oath void, it is permissible for him to keep the woman. It is mentioned in 'Nawazil' that if he kept the woman by voiding the oath according to that Mufti's fatwa, then married another woman and

asked another Mufti about the oath problem, and the latter declared the oath valid, he must separate from the second woman, as mentioned in 'Al-Tatarkhaniya'.

Chapter: 19 Regarding the Issuance of Judicial Rulings in Matters of Ijtihad

The ruling of the first Qadi either occurs in a case where a clear text (Nass-e-Mufassar) from the Book (Quran) or Mutawatir Sunnah exists, or by consensus (Ijma); or it occurs in a case where ijtihad was exercised based on apparent texts (Nusus Zahira) or analogy (Qiyas). If it is the first case and it conforms to the Book, Mutawatir Sunnah, and Ijma, then the second Qadi must enforce it, and it is not lawful for him to overturn it. If it is contrary to these, he should reject it. If it is the second case, meaning a judicial ruling was issued in a matter of ijtihad (mujtahad fih), then this will be a situation where there is consensus on its being a matter of ijtihad, or there will be disagreement about its status as a matter of ijtihad. If there is no disagreement about it being a matter of ijtihad, but rather consensus, then this matter is either a 'Maqdi bihi' (the adjudicated matter) or the 'Qada' (judgment) itself. If they are 'Maqdi bihi' and are presented before a second Qadi, the second Qadi should not reject them but should enforce them.

---

1. His statement 'swore an oath' means in the manner: "Every woman I marry is divorced."
2. The Mufti gave the ruling that the Qadi gave; 'Qada' itself is the act of ruling.

यह उसके हक़ में इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) के बराबर माना जाएगा। पस अगर वह व्यक्ति अज्ञानी है और उसे किसी मुफ्ती ने इस मामले में फतवा दिया और काज़ी (न्यायाधीश) ने इस मामले में मुफ्ती की राय के विपरीत फैसला सुनाया, और वह मामला ऐसा है जिसमें इज्तिहाद लागू होता है, तो अगर अदालती फैसला उसके नुकसान में हो तो उसे काज़ी की राय पर अमल करना चाहिए और मुफ्ती के फतवे की ओर ध्यान नहीं देना चाहिए, चाहे उस मामले में मुफ्ती काज़ी से अधिक जानकार ही क्यों न हो। और अगर फैसला उसके फायदे में हो, तो इसमें वही मतभेद जारी है जिसका उल्लेख किया गया है। 'नवादिर इब्न रशीद' में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक गैर-फकीह (कानून का जानकार नहीं) व्यक्ति अपनी पत्नी के मामले में संकट में था, फिर उसने एक फकीह से मसला पूछा। उसने मिसाल के तौर पर हलाल (वैध) या हराम (अवैध) होने का हुक्म दिया और उसने उस पर अमल किया। फिर उसी फकीह ने या किसी अन्य फकीह ने उसकी दूसरी पत्नी के मामले में बिल्कुल उसी तरह के मामले में उसे पहले के विपरीत दूसरा हुक्म दिया और उसने उस पर अमल किया, तो दोनों हुक्म उसके लिए जायज़ हैं।

यदि किसी व्यक्ति ने प्रत्येक स्त्री को तलाक देने की शपथ खाई और किसी मुफ्ती से फतवा माँगा और उसने शपथ के बातिल (शून्य) होने का फतवा दिया ☆

यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी के मामले में किसी फकीह से कोई हुक्म पूछा, उसने उदाहरण के लिए हलाल या हराम होने का हुक्म दिया, फिर उसने उस हुक्म पर अमल नहीं किया और दूसरे फकीह से पूछा, उसने पहले मुफ्ती के विपरीत दूसरा हुक्म दिया और उसने उस पर अमल किया और पहले मुफ्ती का हुक्म छोड़ दिया, तो यह जायज़ है। और अगर उसने पहले मुफ्ती के कथन पर पक्का इरादा करके अमल कर लिया हो और फिर दूसरे मुफ्ती ने उसे पहले हुक्म के विपरीत हुक्म दिया हो, तो उसके लिए यह जायज़ नहीं है कि वह पहला हुक्म जिस पर अमल किया जा चुका है उसे छोड़कर दूसरे मुफ्ती के फतवे पर अमल करे। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा कि यह सर्वसम्मति (इज्मा) से इमाम अबू हनीफा (रह.), इमाम अबू यूसुफ (रह.) और हमारा कहना है। और 'कुदूरी' में लिखा है कि यदि घटना से प्रभावित व्यक्ति फकीह न हो और वह किसी मामले में किसी फकीह से फतवा माँगे और उसने हराम या हलाल का कोई फतवा दिया और उसने उस पर पक्का इरादा नहीं किया यहाँ तक कि दूसरे ने उसके विपरीत फतवा दिया और उसने दूसरे के कथन पर अमल कर

लिया, तो उसे छोड़कर पहले के कथन पर अमल करना उसके लिए जायज़ नहीं है जैसा कि 'ज़खीरा' में है। यदि किसी व्यक्ति ने प्रत्येक स्त्री को तलाक देने की शपथ खाई और किसी मुफ्ती से फतवा माँगा और उसने शपथ के बातिल होने का फतवा दिया, तो उसके लिए जायज़ है कि वह स्त्री को (निकाह में) रहने दे। और 'नवाज़िल' में है कि यदि उसने उस मुफ्ती के फतवे के अनुसार शपथ को बातिल मानकर उस स्त्री को रहने दिया, फिर दूसरी स्त्री से विवाह किया और दूसरे मुफ्ती से शपथ का मसला पूछा, उसने शपथ को सही कहा, तो वह दूसरी स्त्री को अलग कर दे जैसा कि 'तातार खानिया' में है।

अध्याय: 19 इज्तिहादी मसलों में अदालती फैसले (हुक्म-ए-कज़ा) के प्रभावी होने के विवरण में

पहले काज़ी का हुक्म या तो ऐसी स्थिति में आया है जिसमें कुरान की स्पष्ट आयत (नस्स-ए-मुफस्सिर) या सुन्नत-ए-मुतवातिरा या इज्मा (सर्वसम्मति) मौजूद है, या उस स्थिति में आया है जिसमें نصوص (नसूस - ग्रंथों) की स्पष्टता या कयास (तर्क) से इज्तिहाद किया गया है। यदि पहली स्थिति है और वह किताब, सुन्नत-ए-मुतवातिरा और इज्मा के अनुरूप है, तो दूसरे काज़ी को चाहिए कि उसे लागू करे और उसे पलटना उसके लिए हलाल नहीं है। और यदि वह (इनके) विरुद्ध हो तो उसे खारिज कर दे। और यदि दूसरी स्थिति हो, अर्थात किसी ऐसे मसले में काज़ी का फैसला आया हो जिसमें इज्तिहाद की गुंजाइश है (मुजतहद फीह), तो यह ऐसी स्थिति होगी जिसके मुजतहद फीह होने पर सर्वसम्मति है, या उसके मुजतहद फीह होने में मतभेद होगा। यदि उसके मुजतहद फीह होने में कोई मतभेद नहीं है बल्कि सर्वसम्मति है, तो यह मामला या तो 'मक़ज़ी बिह' (जिसका फैसला हो चुका) है या स्वयं 'क़ज़ा' (न्याय प्रक्रिया) है। यदि वे 'मक़ज़ी बिह' हैं और दूसरे काज़ी के सामने पेश हुए, तो दूसरा काज़ी उसे खारिज न करे बल्कि उसे लागू करे।

---

1. उनका कथन 'शपथ खाई' अर्थात इस तरह कि "जिस भी स्त्री से मैं विवाह करूँ उसे तलाक है।"
2. मुफ्ती ने वह हुक्म दिया जो काज़ी ने दिया, 'क़ज़ा' स्वयं हुक्म देना है।

یہ اس کے حق میں بمنزلہ اجتہاد کے شمار ہو گا پس اگر وہ شخص جاہل ہے اور اس کو کسی مفتی نے اس حادثہ میں فتویٰ دیا اور قاضی نے اس حادثہ میں برخلاف رائے مفتی کے حکم دیا اور وہ حادثہ ایسا ہے کہ جس میں اجتہاد جاری ہوتا ہے پس اگر حکم قضا اس کے ضرر پر ہوا تو چاہئے کہ قاضی کی رائے پر عمل کرے اور مفتی کے فتویٰ کی طرف التفات نہ کرے اگرچہ اس حادثہ میں مفتی قاضی سے زیادہ جانتا ہو اور اگر قضا اس کے نفع کے طور پر ہو تو اس میں وہی اختلاف مذکور جاری ہے نوادر ابن رشید میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص غیر فقیہ اپنی عورت کے حادثہ میں جلا ہوا پھر ایک فقیہ سے مسئلہ پوچھا اس نے مثلاً حلال یا حرام ہونے کا حکم دیا ہے اور اس نے اس پر عمل کیا پھر اسی فقیہ نے یا دوسرے فقیہ نے اس کی دوسری عورت کے حادثہ میں بعینہ اسی حادثہ میں اس کو دوسرا حکم پہلے کے برخلاف دیا اور اس نے اس پر عمل کیا تو دونوں حکم اس کے لئے جائز ہیں۔

اگر کسی شخص نے ہر عورت کی طلاق پر قسم کھائی اور کسی مفتی سے فتویٰ طلب کیا اور اس نے قسم باطل ہونے کا فتویٰ دیا ☆

اگر ایک شخص نے اپنی عورت کے حادثہ میں کسی فقیہ سے کوئی حکم دریافت کیا اس نے مثلاً حلت یا حرمت کا حکم دیا پھر اس نے اس حکم پر عمل نہ کیا اور دوسرے فقیہ سے دریافت کیا اس نے پہلے مفتی کے برخلاف دوسرا حکم دیا اور اس پر اس نے عمل کیا اور پہلا حکم پہلے مفتی کا ترک کیا تو جائز ہے اور اگر اس نے پہلے مفتی کے قول پر عزم کر کے عمل کیا ہو اور پھر دوسرے مفتی نے اس کو برخلاف پہلے حکم کے حکم دیا ہو تو اس کو جائز نہیں ہے کہ پہلا حکم

کہ جس پر عمل کیا ہے چھوڑ کر دوسرے مفتی کے فتویٰ پر عمل کرے اور امام محمدؒ نے کہا کہ یہ بالاجماع امام ابوحنیفہؒ و امام ابو یوسفؒ کا اور ہمارا قول ہے اور قدوری میں لکھا ہے کہ اگر مرد مبتلا بالحاثہ فقیہ نہ ہو اور وہ کسی حادثہ میں کسی فقیہ سے مستفتی ہوا اور اس نے حرام یا حلال کچھ فتویٰ دیا اور اس پر اس نے عزم نہ کیا یہاں تک کہ دوسرے نے اس کے برخلاف فتویٰ دیا اور اس نے دوسرے کے قول پر عمل کر لیا تو اس کو چھوڑ کر پہلے کے قول پر عمل کرنا اس کو جائز نہیں ہے کذا فی الذخیرہ اگر کسی شخص نے ہر عورت کی طلاق پر قسم کھائی اور کسی مفتی سے فتویٰ طلب کیا اور اس نے قسم باطل ہونے کا فتویٰ دیا تو اس کو جائز ہے کہ عورت کو رہنے دے اور نواز ل میں ہے کہ اگر اس نے اس مفتی کے فتویٰ کے موافق قسم باطل کر کے اس عورت کو رہنے دیا پھر دوسری عورت سے نکاح کیا اور دوسرے مفتی سے قسم کا مسئلہ پوچھا اس نے قسم کو درست کہا تو دوسری عورت کو جدا کر دے کذا فی التاتار خانیہ۔

باب : 19 مسائل اجتہادی میں حکم قضا واقع ہونے کے بیان میں

قاضی اول کا حکم یا تو ایسی صورت میں واقع ہوا ہے کہ جس میں کوئی نص مفسر کتاب یا سنت متواترہ سے یا اجماع سے موجود ہے یا اس صورت میں واقع ہوا کہ جس میں اجتہاد واقع ہوا ہے نصوص ظاہرہ یا قیاس سے پس اگر پہلی صورت ہو اور وہ موافق کتاب و سنت متواترہ اور اجماع کے ہے تو دوسرے قاضی کو چاہئے کہ اس کو نافذ کرے اور اس کا توڑنا اس کو حلال نہیں ہے اور اگر مخالف ہو تو رد کر دے اور اگر دوسری صورت ہو یعنی مسئلہ مجتہد فیہ میں حکم قاضی واقع ہوا تو یہ وہ صورت ایسی ہو گی جس کے مجتہد فیہ ہونے پر اجماع ہے یا اس کے مجتہد فیہ ہونے میں اختلاف ہو گا پس اگر اس کے مجتہد فیہ ہونے میں اختلاف نہ ہو بلکہ اجماع ہو پس یہ مجتہد فیہ یا تو مقضی بہ ہے یا نفس قضاء ہے پس اگر مقضی بہ ہوئے اور وہ دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوئے تو دوسرا قاضی اس کو رد نہ کرے بلکہ نافذ کرے

1. لے قولہ قسم کھائی یعنی اس طرح کہ ہر عورت جس سے نکاح کروں وہ طالقہ ہے۔

2. ۲ مفتی بدہ حکم جو قاضی نے دیا قضاء خود حکم دینا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 156 | Kitab Adab al-Qadhi

If a second judge (Qadhi) rejects a ruling and it is then presented to a third judge, the third judge shall enforce the first judge's ruling and invalidate the second judge's order. If the essence of the judicial decision is subject to *Ijtihad* (independent legal reasoning)—for example, whether a particular judgment is permissible, such as the restriction on a free man's disposal of assets (*Hajr al-Hurr*) or passing judgment against an absent party—then if the second judge's *Ijtihad* differs from the first, he is permitted to overturn the first ruling. However, if the judgment pertains to a matter where there is disagreement on whether it constitutes a valid subject for *Ijtihad* (such as the sale of an *Umm Walid*), then according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, the ruling stands because the Companions (*Sahaba*) originally differed on its permissibility. According to Imam Muhammad, it would not stand because, although there was initial disagreement, the Companions and Successors (*Tabi'un*) later reached a consensus that its sale is impermissible, thus removing it from the scope of *Ijtihad*. This is recorded in the book *Badai'*.

Ibn Sama'ah noted in his *Nawadir* that if an action is reported from the Prophet ﷺ but its omission or an alternative action is also reported, or if a Companion's action is reported along with a contradictory report from the same or another Companion, and the people collectively followed one and discarded the other, then that discarded act is considered abrogated (*Mansukh*). Any ruling in our time based on such an abrogated act is invalid. Ibn Sama'ah indicates that even if a ruling aligns with a primary text, if the consensus (*Ijma*) of the Ummah has established its abrogation, then acting upon it is void. He further states that only those differences where actual scholarly disagreement persists are considered valid subjects of *Ijtihad*. Merely a difference among scholars does not make something a subject of *Ijtihad* unless it is recognized as such by the jurists. For instance, the discussion by Abdullah bin Abbas regarding usury (*Riba*) in currency was deemed an invalid subject for *Ijtihad* due to the strong rejection by Abu Said al-Khudri.

Sheikh Ali al-Sughdi recognized Imam Shafi'i's differing opinion in a matter mentioned at the end of *Siyar al-Kabir*. The case is that if a leader captures Arab polytheists and distributes them among Muslims, it is valid, and a subsequent leader cannot overturn this because it is a matter of *Ijtihad*. According to Shafi'i, the enslavement of Arab polytheists is permissible. Similarly, Shams al-A'imma al-Sarakhsi recognized Shafi'i's difference in certain rulings in *Qadha Jami'*. It should be

noted that regarding *Khula* (divorce initiated by the wife), if a judge rules it as a dissolution of marriage (*Faskh al-Nikah*):

1. "Applied a ruling" means the decision was acted upon, but not everyone accepted it; some did and some didn't, creating a recognized and valid disagreement.
2. The term "dissolution of marriage" (*Faskh al-Nikah*) follows the opinion of Imam Shafi'i, whereas the Hanafis consider it an irrevocable divorce (*Talaq-e-Ba'in*).

और यदि किसी दूसरे क़ाज़ी ने इसे रद्द कर दिया और वह तीसरे के सामने पेश हुआ, तो तीसरा क़ाज़ी पहले के हुक्म को लागू करेगा और दूसरे के हुक्म को बातिल (अमान्य) करेगा। यदि न्याय के स्वयं के निर्णय में इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) मान्य है, जैसे कि क्या न्याय करना जायज़ है या नहीं, जैसे 'हज्र अल-हुर्र' (स्वतंत्र व्यक्ति पर संपत्ति के अधिकार की पाबंदी) या अनुपस्थित व्यक्ति पर निर्णय देना जायज़ है या नहीं, तो ऐसी स्थिति में यदि दूसरे क़ाज़ी का इज्तिहाद पहले क़ाज़ी से भिन्न है, तो उसे पहले के हुक्म को रद्द करने का अधिकार है। यदि निर्णय ऐसी स्थिति में दिया गया है जहाँ इसके'महल-ए-इज्तिहाद' (तर्क का स्थान) होने में मतभेद है, जैसे 'उम्म-ए-वलद' (वह दासी जिससे स्वामी की संतान हो) की बिक्री। ऐसी स्थिति में इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार इसका निर्णय लागू होगा क्योंकि सहाबा में इसकी बिक्री की वैधता पर मतभेद था। इमाम मुहम्मद के अनुसार यह लागू नहीं होगा क्योंकि यद्यपि पहले मतभेद था, बाद में सहाबा और ताबिईन सहमत हो गए कि इसकी बिक्री नाजायज़ है, अतः यह इज्तिहाद के दायरे से बाहर हो गया। यदि दूसरे क़ाज़ी की राय में वह स्थिति 'मुज्तहद फ़ीह' (बहस योग्य) है, तो वह पहले के निर्णय को लागू करेगा। यदि वह इसे सर्वसम्मत मानता है, तो वह उसे रद्द कर देगा। यह 'बदाए' में वर्णित है।

इब्न समाअह ने अपनी 'नवादिर' में लिखा है कि जिस कार्य का करना पैगंबर ﷺ से वर्णित है और न करना भी वर्णित है, या किसी सहाबी से कोई कार्य वर्णित है और उसी या दूसरे सहाबी से उसके विरुद्ध भी वर्णित है, और लोगों ने दोनों में से एक को चुना और दूसरे को छोड़ दिया, और किसी ने उसके अनुसार हुक्म नहीं दिया, तो वह कार्य मंसूख़ (निरस्त) और परित्यक्त है। हमारे समय में कोई उसके अनुसार हुक्म दे तो जायज़ नहीं है। इब्न समाअह का संकेत यह है कि भले ही उसने मूल पाठ (नूसूस) के अनुसार हुक्म दिया हो, लेकिन उम्मत के इज्मा (सहमति) से उसका निरस्त होना सिद्ध हो चुका है। अतः मंसूख़ पर अमल करना बातिल है। उन्होंने आगे कहा कि केवल उन मतभेदों को मान्य माना जाएगा जहाँ वास्तव में लोगों में असहमति रही हो। केवल विद्वानों का मतभेद ही किसी चीज़ को इज्तिहाद का विषय नहीं बना देता जब तक कि विद्वान उसे विचारणीय न मानें। उदाहरण के लिए, अब्दुल्ला इब्न अब्बास ने मुद्राओं के सूद (रिबा) पर चर्चा की, जिसे इज्तिहाद का अमान्य स्थान माना गया और अबू सईद खुदरी ने इसका कड़ा विरोध किया।

शेख अली अल-सुगदी ने इमाम शाफ़ई के मतभेद को एक मामले में मान्य माना है। उदाहरण के तौर पर, यदि किसी शासक ने अरब के मुशरिकों को पकड़कर मुसलमानों में बाँट दिया, तो यह जायज़ है

और दूसरा शासक इसे रद्द नहीं कर सकता क्योंकि यह इज्तिहाद का विषय है। इमाम शाफ़ई के अनुसार अरब मुशरिकों को दास बनाना जायज़ है। इसी तरह शम्स अल-अइम्मा सरख़सी ने भी कुछ मामलों में शाफ़ई के मतभेद को मान्य माना है। स्पष्ट हो कि 'खुला' (पत्नी द्वारा तलाक) के बारे में क़ाज़ी का हुक्म देना कि वह 'फ़स्ख़-ए-निकाह' (निकाह का विच्छेद) है।

1. हुक्म लगाया यानी अमल भी किया, और वह हुक्म सबने नहीं लिया, बल्कि कुछ ने लिया और कुछ ने नहीं, तो मतभेद हुआ। सारांश यह कि मतभेद घटित हुआ और वह मतभेद के योग्य भी था।
2. निकाह का फ़स्ख़ होना इमाम शाफ़ई का मत है, जबकि हनफ़ियों के अनुसार यह 'तलाक़-ए-बाइन' (अंतिम तलाक) है।

اور اگر دوسرے قاضی نے اس کو رد کیا اور وہ تیسرے کے سامنے پیش ہوئی تو تیسرا قاضی پہلے کے حکم کو نافذ کرے اور دوسرے کے حکم کو باطل کرے اور اگر نفس قضاء میں اجتہاد جاری ہے یعنی اس طور پر مثلاً قضاء جائز ہے یا نہیں جائز ہے مثلاً حجر الحر یعنی آزاد پر منع تصرف کا حکم یا غائب پر حکم قضاء جائز ہے یا نہیں ہے تو ایسی صورت میں اگر دوسرے قاضی کے اجتہاد میں پہلے قاضی سے مخالفت ہو تو اس کو جائز ہے کہ پہلے کے حکم کو رد کر دے اور اگر قضاء ایسی صورت میں واقع ہو کہ جس کے محل اجتہاد ہونے میں اختلاف ہے جیسے ام ولد کی بیع پس ایسی صورت میں امام ابو حنیفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک اس کی قضا نافذ ہو گی کیونکہ ام ولد کی بیع میں صحابہ مختلف تھے کہ جائز ہے یا نہیں اور امام محمد کے نزدیک نافذ نہ ہو گی کیونکہ اختلاف اگرچہ پہلے تھا مگر بعد ازاں صحابہ اور تابعین متفق ہو گئے کہ اس کی بیع نا جائز ہے تو محل اجتہاد ہونے سے نکل گئی پس ایسی صورت میں اگر دوسرے قاضی کی رائے میں وہ صورت مجتہد فیہ ہو تو پہلے کی قضا کو نافذ کرے گا اور رد نہ کرے گا اور اگر اس کی رائے میں متفق علیہ ہو گئی ہو تو اس کی قضا کو نافذ نہ کرے گا بلکہ رد کر دے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اگر نفس قضا میں اختلاف ہو چنانچہ قاضی نے مثلاً غائب پر یا غائب کے لئے کچھ حکم دے دیا تو اس میں اختلاف ہے اور نہ نافذ ہونے کی روایت صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

ابن سماعہ نے اپنی نوادر میں لکھا ہے کہ جس کام کا کرنا آنحضرت ﷺ سے مروی ہے اور نہ کرنا اس کام کا بلکہ دوسرے کام کا کرنا بھی مروی ہے یا کسی صحابی سے کوئی فعل روایت ہے اور اسی صحابی سے یا دوسرے صحابی سے اس کے خلاف بھی مروی ہے اور لوگوں نے دونوں

کاموں سے ایک پر عمل کیا یا دو قولوں میں سے ایک کو لیا اور دوسرے فعل یا قول کو نہ لیا اور کسی نے اس کے موافق حکم نہ کیا تو وہ فعل منسوخ و متروک ہے اور اس کے موافق کوئی شخص ہمارے زمانہ میں حکم کرے تو جائز نہیں ہے اور اس سے ابن سماعہ نے اشارہ کیا کہ اگر چہ اس نے منصوص کے موافق حکم دیا لیکن اجماعِ امت سے اس کا نسخ ثابت ہوا ہے اس طرح کہ کسی نے اس پر عمل نہ کیا پس منسوخ پر عمل کرنا باطل ہے پھر ابن سماعہ نے فرمایا کہ صرف مختلف فیہ میں سے اس کو جائز رکھے گا کہ جس میں لوگوں کا اختلاف ہو اور کسی حاکمِ شہر نے اس پر حکم لگایا پھر بعضوں نے ایک کا حکم لیا اور بعضوں نے دوسرے کا اختیار کیا اور اس کلام میں اشارہ ہے کہ مجرد اختلاف علماء سے کوئی شے محل اجتہاد نہیں ہوتی ہے جب تک کہ علماء اس کو محل اعتبار نہ کریں چنانچہ عبداللہ بن عباس میں سے تھے اور انہوں نے نقود کے ربوا میں گفتگو کی تو اس کو محل اجتہاد نا معتبر رکھا گیا اور ابوسعید خدری نے اس پر بہت انکار کیا پس ایسا اختلاف معتبر نہیں ہے حتی کہ اگر کوئی قاضی حکم دے کہ ایک درہم بعوض دو درہم کے بیچنا جائز ہے تو اس کا حکم جائز نہ ہو گا اور ابن سماعہ نے جو فرمایا کہ صرف مختلف فیہ میں سے اس کو جائز رکھے گا کہ جس میں لوگوں کا اختلاف ہوا اس میں اشارہ ہے کہ کسی محل کے مجتہد فیہ ہونے میں حقیقۃً اختلاف کا اعتبار ہے اور اسی کو خصاف نے اختیار کیا ہے لیکن ہمارا اور شافعی کا اختلاف معتبر نہیں کیا بلکہ حقیقہ میں کا اختلاف معتبر رکھا اور متقدمین میں سے صحابہ اور جو لوگ ان کے ہم عصر تھے اور بعد کے تابعین سلف مراد ہیں۔

شیخ علی السغدی نے ایک مسئلہ میں اختلافِ شافعی کا اعتبار کیا ہے جو آخر سیر کبیر میں ہے اور صورت اس کی یہ ہے کہ اگر کسی امام نے مشرکین عرب کو پا کر پکڑ لیا اور مسلمانوں میں تقسیم کر دیا تو جائز ہے اور اس کے بعد دوسرے امام کو اس کے باطل کرنے کا اختیار نہیں ہے کیونکہ یہ موضع اجتہاد ہے کیونکہ شافعی کے نزدیک مشرکین عرب کا استرقاق یعنی لونڈی غلام

بنانا جائز ہے اور اسی طرح شمس الائمہ سرخسی نے قضا جامع میں ایک مسئلہ میں شافعی کا اختلاف معتبر رکھا ہے واضح ہو کہ خلع کے بارہ میں قاضی کا حکم دینا کہ وہ فسخ نکاح ہے۔

۱: حکم لگایا یعنی عمل بھی کیا اور وہ حکم سب نے نہیں لیا بلکہ بعض نے لیا اور بعض نے نہ لیا تو اختلاف ہوا غرضیکہ اختلاف واقع ہوا اور قابل اختلاف بھی۔ ۲: قولہ فسخ نکاح یہ امام شافعی کا قول ہے وہ طلاق بائنہ حنیفہ کا قول ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (157) Kitab Adab al-Qadi

...whether it is [divorce or some other matter], this is also similar to other issues subject to independent reasoning (ijtihad), because there was disagreement among the Companions regarding it. It is stated in *Al-Muntahi* that there is an indication here that in matters of disagreement, the ambiguity of evidence is taken into account, and in reality, an actual existing disagreement is not a prerequisite [Footnote 1]. Imam Muhammad (RA) has mentioned the same in *Al-Jami* and *Al-Siyar al-Kabir*, and similarly, the author of *Al-Aqdiyah* has mentioned it. A case from *Al-Siyar al-Kabir* is as follows: if a Muslim leader held the belief that jizya (tribute) could be taken from the Arab pagans and accepted jizya based on this belief, it is valid, even though this is considered an error by everyone. It is valid because it is a point of ijtihad [Footnote 2]. This is documented in *Al-Dhakhirah*. Just as a matter becomes subject to ijtihad (*mujtahad fihi*) due to internal disagreement, it also becomes *mujtahad fihi* due to disagreement in analogous matters. This is recorded in *Al-Bazzaziyah*. In matters of ijtihad, the judge's (Qazi's) ruling is enforced. However, the judge should be aware of the points of contention, set aside the opposing views, and rule based on his own informed opinion so that it is correct in the view of all scholars. If he is unaware of the points of contention and ijtihad, there are two narrations regarding the enforcement of his judicial ruling; the more correct view is that it shall be enforced. This is written in *Khizanat al-Muftin*. In a case of 'settlement upon denial' (*sulh 'an al-inkar*), if a claimant demanded compensation for a settlement and the defendant argued, "I am not obligated to pay because the settlement was based on denial and is thus invalid and incorrect," which is also the view of Ibn Abi Layla and Al-Shafi'i; then, if the judge nullified the opposing view and upheld the validity of the settlement, his ruling will be enforced by consensus according to established reports. Zahir al-Din has mentioned this.

If the judge is not a mujtahid himself and issues a decision based on someone else's ijtihad ☆

It is mentioned in *Sharh Tahawi* and *Jami al-Fatawa* that if a judge is not a mujtahid and he issues a ruling following (*taqlid*) another mujtahid, and later it is discovered that this ruling was contrary to his school of thought (*madhhab*), then another judge cannot overturn it, although he himself may do so. This is narrated from Imam Muhammad (RA). Imam Abu Yusuf (RA) stated that a ruling which cannot be overturned by another person cannot be overturned by the judge himself either. If the judge is a mujtahid and is aware of his own opinion, yet ruled according to

someone else's opinion, Imam Abu Hanifa (RA) stated that his ruling will be enforced, whereas the *Sahiban* (his two primary disciples, Abu Yusuf and Muhammad) stated it would not be enforced. If he forgot his own opinion and, after ruling based on another's view, remembered his own, Imam Abu Hanifa (RA) maintained that the ruling would still be enforced, but the *Sahiban* said he should revoke the judicial decree. This is written in *Fusul al-Imadiyyah*. The prevailing legal opinion (*fatwa*) follows the view of the *Sahiban*, as noted in *Al-Hidaya*. It is recorded in *Fatawa Sughra* that the fatwa follows Imam Abu Hanifa's view. Thus, there is a disagreement regarding the fatwa, and what is appropriate for the current era is to issue fatwas according to the *Sahiban*, because anyone who intentionally abandons their own school of thought would likely do so out of personal desire rather than a noble purpose. All these rulings apply to a judge who is a mujtahid. If a judge is a follower (*muqallid*), he is appointed solely to rule according to, for example, the school of Imam Abu Hanifa. Therefore, if he acts against that school, he is considered dismissed from that specific ruling. This is in *Fath al-Qadir*. If in an occurrence that is a subject of ijtihad, a judge ruled based on his own opinion, and then a similar case came before him again and his opinion had changed, he should act on the second opinion, and this does not necessitate the overturning of the first ruling. If the case is presented a third time and his opinion reverts to the original one, he should act upon it and the second opinion...

---

1. Regarding "in reality": This means it is not necessary for a mujtahid to have already disagreed on the issue; rather, if the issue is worthy of disagreement, it is considered *mujtahad fihi*, even if all mujtahids agree. "Worthy" means the evidence for the issue is inherently ambiguous, allowing for multiple derived interpretations.
2. Meaning, for a matter to be *mujtahad fihi*, it is not necessary for disagreement to exist on that specific issue; if it has occurred in analogous matters, even if this specific one isn't mentioned, it becomes *mujtahad fihi* by analogy.
3. Settlement upon denial (*Sulh 'an al-Inkar*): A settlement reached after denial. For example, the defendant denies the claimant's claim but agrees to a settlement to avoid taking a formal oath.
4. "His own opinion": Meaning he remembers his own independent reasoning (ijtihad) and has not forgotten it.

...है या तलाक है, यह भी अन्य इज्तिहादी (स्वतंत्र विवेकपूर्ण निर्णय के) मसलों की तरह है क्योंकि इसमें भी सहाबा के बीच मतभेद था। 'अल-मुंतही' में लिखा है कि यहाँ इशारा है कि मतभेद के बारे में दलील की संदेहात्मकता का एतबार किया जाता है, और वास्तव में मतभेद होना ज़रूरी नहीं है। ऐसा ही इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे' और 'सियार-ए-कबीर' में ज़िक्र किया है, और ऐसा ही 'साहब अल-अक्ज़िया' ने भी ज़िक्र किया है। 'सियार-ए-कबीर' के मसले की यह सूरत है कि यदि किसी मुस्लिम शासक ने यह विश्वास किया कि अरब के मुश्रिकों (मूर्तिपूजकों) से जजिया लिया जा सकता है और उसने इस विश्वास पर जजिया स्वीकार कर लिया, तो यह जायज़ है, हालाँकि यह सभी के नज़दीक एक त्रुटि है। यह इसलिए जायज़ है क्योंकि यह इज्तिहाद का विषय (महल-ए-इज्तिहाद) है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। जिस तरह किसी मसले में खुद मतभेद होने से वह 'मुजतहद फीह' (इज्तिहाद का विषय) हो जाता है, उसी तरह उसके समान मसलों में मतभेद होने से भी वह मुजतहद फीह हो जाता है। यह 'बज़ाज़िया' में लिखा है। इज्तिहाद के मसलों में काज़ी (न्यायाधीश) का आदेश लागू हो जाता है, परन्तु चाहिए यह कि काज़ी मतभेदों के स्थानों को जानता हो, विरोधी के कथन को छोड़ दे और अपनी राय पर आदेश दे ताकि वह सभी उलेमा के नज़दीक सही हो। यदि वह मतभेद और इज्तिहाद के स्थानों को नहीं जानता, तो उसके न्यायिक आदेश के लागू होने के बारे में दो रिवायतें हैं, और अधिक सही यह है कि वह लागू होगा। यह 'खज़ाना-तुल-मुफ्तीन' में लिखा है। यदि 'सुलह अन-अल-इन्कार' (अस्वीकृति पर समझौता) के मामले में किसी वादी (दावा करने वाले) ने समझौते की राशि का दावा किया और प्रतिवादी ने कहा कि "मुझ पर देना वाजिब नहीं है क्योंकि समझौता इनकार पर आधारित था और वह अमान्य एवं अनुचित है," और यही इब्न अबी लैला और शाफई का विचार है; फिर यदि काज़ी ने विरोधी विचार को बातिल (शून्य) कर दिया और समझौते की वैधता को सिद्ध कर दिया, तो सर्वसम्मति और रिवायतों के अनुसार उसका निर्णय लागू होगा। यह ज़हीर-उद-दीन ने उल्लेख किया है।

यदि काज़ी स्वयं मुजतहिद न हो और किसी के इज्तिहाद पर आधारित फैसला सुनाए☆

'शरह तहावी' और 'जामे-उल-फ़तावा' में उल्लेख है कि यदि काज़ी मुजतहिद नहीं है और उसने किसी मुजतहिद के अनुकरण (तकलीद) पर आदेश दिया, फिर ज्ञात हुआ कि यह आदेश उसके मज़हब (विचारधारा) के विरुद्ध था, तो दूसरा काज़ी उसे नहीं बदल सकता, लेकिन वह स्वयं उसे बदल सकता है। इमाम मुहम्मद (रह.) से ऐसा ही वर्णित है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि

जिसे दूसरा व्यक्ति नहीं बदल सकता, उसे वह स्वयं भी नहीं बदल सकता। यदि काज़ी मुजतहिद है और अपनी राय जानता है, फिर भी उसने दूसरे की राय पर निर्णय दे दिया, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) ने फरमाया कि उसका निर्णय लागू होगा, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि उसका निर्णय लागू नहीं होगा। यदि वह अपनी राय भूल गया और दूसरे की राय पर आदेश देने के बाद उसे अपनी राय याद आई, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) ने फरमाया कि उसका निर्णय लागू हो जाएगा, परन्तु साहिबैन ने कहा कि उसे न्यायिक आदेश को रद्द कर देना चाहिए। यह 'फुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। फतवा साहिबैन के कथन पर है, जैसा कि 'अल-हिया' में है। 'फतावा सुगरा' में लिखा है कि फतवा इमाम अबू हनीफा के कथन पर है। अतः फतवे में मतभेद हुआ, और इस समय के अनुसार उचित यह है कि साहिबैन के अनुसार फतवा दिया जाए क्योंकि जानबूझकर अपने मज़हब को छोड़ने वाला केवल अपनी इच्छाओं के कारण ऐसा करेगा, उसका कोई उत्तम उद्देश्य नहीं होगा। यह सब आदेश मुजतहिद काज़ी के बारे में है। यदि काज़ी मुकल्लद (अनुयायी) है, तो उसे केवल इसीलिए काज़ी बनाया गया है कि वह उदाहरण के तौर पर इमाम अबू हनीफा के मज़हब के अनुसार आदेश दे। अतः यदि उसने मज़हब का विरोध किया, तो वह उस आदेश से बर्खास्त माना जाएगा। यह 'फतह अल-कदीर' में है। यदि किसी ऐसी घटना में जो इज्तिहाद का विषय है, उसने अपनी राय से निर्णय दिया, फिर वैसा ही मामला दोबारा उसके सामने आया और उसकी राय बदल गई, तो वह दूसरी राय पर अमल करे, और इससे पहली राय को रद्द करना अनिवार्य नहीं होता। यदि तीसरी बार मामला सामने आए और उसकी राय फिर से पहली राय जैसी हो जाए, तो वह उसी पर अमल करे और दूसरी राय...

---

1. उनका कथन "वास्तव में": अर्थात यह आवश्यक नहीं है कि इस मसले में किसी मुजतहिद ने मतभेद किया हो, बल्कि यदि वह मतभेद के योग्य है तो भी वह 'मुजतहद फीह' है, चाहे सभी मुजतहिद सहमत हों। "योग्य होने" से तात्पर्य यह है कि उस मसले का प्रमाण स्वयं संदेहात्मक हो जिससे मुजतहिदों ने निष्कर्ष निकाले हों, और उसके अन्य अर्थ भी संभव हों।
2. अर्थात मुजतहद फीह होने के लिए यह ज़रूरी नहीं है कि इसी विशिष्ट मसले में मतभेद हो, बल्कि यदि इस मसले का उल्लेख भी न हो लेकिन इसके समान मसलों में मतभेद हो चुका हो, तो समानता के कारण यह मसला भी मुजतहद फीह हो जाएगा।
3. सुलह अन-अल-इन्कार: अर्थात इनकार के साथ समझौता। उदाहरण के लिए, प्रतिवादी ने वादी के दावे को नकारा, लेकिन शपथ लेने से बचने के लिए वादी के साथ समझौता कर लिया।
4. अपनी राय: अर्थात उसे अपना इज्तिहाद याद है, वह उसे भूला नहीं है।

... ہے یا طلاق ہے یہ بھی مثل اور مسائل اجتہادیہ کے ہے کیونکہ اس میں بھی صحابہ میں اختلاف تھا اور منتہی میں ہے کہ یہاں اشارہ ہے کہ اختلاف کے بارے میں اشتباہ دلیل کا اعتبار ہے اور حقیقت میں اختلاف ہونا ضروری نہیں ہے اور ایسا ہی امام محمدؒ نے جامع میں اور سیر کبیر میں ذکر کیا ہے اور ایسا ہی صاحب الاقضیہ نے ذکر کیا ہے اور سیر کبیر کے مسئلہ کی یہ صورت ہے کہ اگر کسی مسلمان امام نے یہ اعتقاد کیا کہ مشرکین عرب سے جزیہ لیا جا سکتا ہے اور اس نے اس اعتقاد پر جزیہ قبول کیا تو جائز ہے اگرچہ یہ سب کے نزدیک خطا ہے اور اس واسطے جائز ہے کہ یہ محل اجتہاد ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور مسئلہ جس طرح خود اس میں اختلاف ہونے سے مجتہد فیہ ہو جاتا ہے اسی طرح اس کے مثل میں اختلاف ہونے سے مجتہد فیہ ہو جاتا ہے یہ بزازیہ میں لکھا ہے اور مسائل اجتہاد میں حکم قاضی نافذ ہو جاتا ہے مگر یہ چاہئے کہ قاضی مواضع اختلاف کو جانتا ہو اور مخالف کے قول کو چھوڑ دے اور اپنی رائے پر حکم دے تاکہ جمیع علماء کے نزدیک صحیح ہو اور اگر مواضع اختلاف واجتہاد کو نہیں جانتا ہے تو اس کے حکم قضاء کے نافذ ہونے میں دو روایتیں ہیں اور اصح یہ ہے کہ نافذ ہو گا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر صلح عن الانکار کے میں کسی مدعی نے بدل صلح کا دعویٰ کیا اور مدعا علیہ نے کہا کہ مجھے دینا واجب نہیں آتا ہے کیونکہ صلح انکار سے تھی اور وہ فاسد ہے اور صحیح نہیں ہے اور یہی ابن ابی لیلیٰ اور شافعی کا قول ہے پھر اگر قاضی نے قول مخالف کو باطل کیا اور صحت صلح کو ثابت کیا تو بالاجماع باتفاق روایات اس کی قضا نافذ ہوگی یہ ظہیر الدین نے ذکر کیا ہے۔

اگر قاضی خود تو مجتہد نہ ہو اور کسی کے اجتہاد پر مبنی فیصلہ صادر کرے☆

شرح طحاوی اور جامع الفتاویٰ میں مذکور ہے کہ اگر قاضی مجتہد نہ ہو اور اس نے کسی مجتہد کی تقلید پر حکم دیا پھر معلوم ہوا کہ یہ حکم اس کے مذہب کے خلاف تھا تو دوسرا اس کو نہیں توڑ سکتا ہے اور وہ خود توڑ سکتا ہے ایسا ہی امام محمدؒ سے مروی ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ جس کو غیر شخص نہیں توڑ سکتا ہے اور اس کو وہ خود بھی نہیں توڑ سکتا ہے اور اگر قاضی مجتہد ہو اور اپنی رائے کو جانتا ہے اور اس نے دوسرے کی رائے پر حکم دے دیا تو امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ اس کی قضا نافذ ہو گی اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ اس کی قضا نافذ نہ ہو گی اور اگر وہ اپنی رائے کو بھول گیا اور دوسرے کی رائے پر حکم دینے کے بعد اپنی رائے یاد آئی تو امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ اس کی قضا نافذ ہو جائے گی اور صاحبینؒ نے کہا کہ حکم قضا کو رد کر دے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور فتوٰی صاحبینؒ کے قول پر ہے کہ کذا فی الہدیہ اور فتاویٰ صغریٰ میں لکھا ہے کہ امام ابوحنیفہؒ کے قول پر فتویٰ ہے پس فتویٰ میں اختلاف ہوا اور اس زمانہ کے مناسب یہ ہے کہ صاحبین کے موافق فتویٰ دیا جائے کیونکہ اپنے مذہب کا عمدًا چھوڑنے والا صرف کسی خواہش نفسانی سے چھوڑے گا کوئی غرض عمدہ نہ ہو گی اور یہ سب حکم قاضی مجتہد میں ہے اور اگر قاضی مقلد ہو تو وہ فقط اس واسطے قاضی کیا گیا ہے کہ موافق مذہب امام ابوحنیفہؒ کے مثلاً حکم دیا کرے پس اس نے اگر مذہب کی مخالفت کی تو اس حکم میں معزول ہو گا یہ فتح القدیر میں ہے اگر کسی حادثہ میں جو محل اجتہاد ہے اپنی رائے سے حکم دیا پھر ایسا مقدمہ دوبارہ اس کے سامنے پیش ہوا اور اس کی رائے بدل گئی تو دوسری رائے پر عمل کرے اور اس سے رائے اول کا توڑنا لازم نہیں آتا ہے اور اگر تیسری بار اس کے سامنے پیش ہوا اور پھر اس کی رائے بدل کر پہلی رائے پر آئی تو اس پر عمل کرے اور دوسری رائے...

1. قولہ حقیقت یعنی یہ ضروری نہیں کہ اس مسئلہ میں کسی مجتہد نے اختلاف کیا ہو بلکہ اگر وہ اختلاف کے لائق ہو تو بھی مجتہد فیہ ہے اگرچہ سب مجتہد متفق ہوں اور لائق ہونے سے یہ مراد ہے کہ اس مسئلہ کی دلیل خود مشتبہ ہو حتیٰ کہ مجتہدات نکالی ہے اس کے سوا دوسرے معنیٰ کو بھی محتمل ہو۔
2. یعنی مجتہد فیہ ہونے کے لئے یہ ضروری نہیں کہ اسی مسئلہ میں اختلاف ہو بلکہ اگر اس مسئلہ کا ذکر بھی نہ ہو لیکن ان کے مثل مسئلہ میں اختلاف ہو چکا تو مثل کے ساتھ یہ مسئلہ بھی مجتہد فیہ ہو جائے گا۔
3. صلح عن الانکار یعنی انکار سے صلح مثلاً مدعا علیہ نے دعویٰ مدعی سے انکار کیا لیکن قسم کھانے سے بچاؤ کے لئے مدعی سے صلح کر لی۔
4. اپنی رائے یعنی اپنے اجتہاد کو یاد رکھتا ہے بھولا نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (158) Kitab Adab al-Qadi

The judicial decree (Qaza) will not be void based on this view; this is written in *Bada'i*. The author of *Al-Aqziyah* has written that if a person commits adultery (zina) with his wife's mother and has not yet consummated the marriage with that wife, and then a judge (Qadi) sentences him to flogging, and in the Qadi's view that woman (the wife) did not become forbidden (haram) for him and he kept both together, then his judicial decree shall be enforced. *Quduri* mentioned in the commentary (Sharh) that if someone married a woman with whom his father or son had committed adultery, and the Qadi issued a fatwa for the enforcement of this marriage, there is a difference of opinion regarding its validity. According to Imam Abu Yusuf, it will not be enforced, but according to Imam Muhammad, it will be; this is recorded in *Muheet*.

Agreement that Later Consensus (Ijma) Resolves Previous Differences ☆

If a Qadi rules the validity of marriage with a woman with whose mother or daughter the person has committed adultery, then according to Imam Muhammad, it shall be enforced; this is written in *Fusool Imadiya*. If any Qadi rules that the sale of an *Umm-ul-Walad* (a slave woman who has borne her master's child) is permissible, it shall not be enforced. It should be clear that there was a difference among the Companions regarding the permissibility of selling an *Umm-ul-Walad*. Both Hazrat Umar and Hazrat Ali did not consider her sale permissible, and similar reports are narrated from Hazrat Aisha. Later, Hazrat Ali said that her sale is permissible, but the later scholars (Muta'akhireen) reached a consensus (Ijma) that the sale is not permissible, thus setting aside the (later) opinion of Hazrat Ali. *Shams al-A'imma Halwani* said that this ruling shall not be enforced according to Imam Muhammad, whereas according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, it should be enforced. The rationale is that after a disagreement among earlier scholars (Mutaqaddimeen), if later scholars reach a consensus on one of the two views, then according to Imam Muhammad, the previous disagreement is resolved, whereas according to Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf, it is not. Therefore, in the view of Imam Muhammad, this is no longer a matter of independent legal reasoning (Mujtahad fih), while for the other two, it remains so; hence, the decree should be enforced. *Shams al-A'imma Sarakhsi* mentioned that there is an agreement that a later consensus resolves earlier differences; thus, the ruling of non-enforcement would be held by all. *Khassaf* mentioned that the decree shall not be enforced and did not mention any disagreement. In the first chapter of *Aqziyah al-Jami*, it is stated that the validity of the sale of an *Umm-ul-Walad* remains dependent on the enforcement of the ruling by

another Qadi, and this is the most correct view. If a second Qadi enforces it, then no one has the authority to void it, and if the second voids it, then no one has the authority to enforce it. The same rule applies to every incident where there is disagreement among people as to whether it is a disputed matter or not. In *Ziyadat*, it is stated that if Muslims capture enemies (Ahl-ul-Harb) and keep them in the Abode of Islam (*Dar-ul-Islam*), then polytheists overcome them and take the prisoners back but do not secure them in the Abode of War (*Dar-ul-Harb*), and then another group of Muslims overcomes them and takes them back, the prisoners shall be returned to the first group of Muslims, whether the second group had distributed them among themselves or not. However, if in the opinion of the Imam of the second group, this act constituted securing possession (*Ahraz*)[1] and complete ownership by the polytheists, then the second group would certainly be entitled to them; this is written in *Muheet*.

It is mentioned in *Siyar Kabeer* that if polytheists overpower Muslims and take their belongings, securing them in their army camp (*Ahraz*) while still in the Abode of Islam, and before taking them to the Abode of War, a group of Muslims overpowers them and seizes the property, then this property belongs to its original owners. If the Imam was unaware of this until he distributed the property among the warriors as booty (Ghanimah), the distribution would be void and the property must be returned to its owner. If the Imam considered the act of the polytheists taking and keeping the property in their army as complete possession (*Ahraz-e-Taam*) and on this basis distributed it with the booty, and then the case was presented before another Qadi who does not consider such possession for the polytheists as *Ahraz*...

---

1. It will not be so, despite the fact that there was disagreement among the predecessors; some said that a later consensus removes the previous disagreement and some said it does not. 2. *Ahraz*: To secure something within one's protection/custody.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (158) किताब अदब अल-काज़ी

की क़ज़ा (फैसला) इस राय से बातिल (अमान्य) नहीं होगी, यह 'बदाइ' में लिखा है। 'साहब अल-अक़ज़िया' ने लिखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी की माँ के साथ ज़िना किया और अभी तक उसने उस पत्नी के साथ सहवास नहीं किया है, फिर काज़ी ने उसे कोड़े मारे और काज़ी की राय में वह औरत उस पर हराम नहीं हुई और उसने दोनों को साथ रखा, तो उसकी क़ज़ा लागू होगी। 'क़ुदूरी' ने शरह (व्याख्या) में उल्लेख किया है कि यदि किसी ने ऐसी महिला से निकाह किया जिसके साथ उसके पिता या पुत्र ने ज़िना किया था और काज़ी ने इस निकाह के वैध होने का फतवा दिया, तो इसके लागू होने में मतभेद है। इमाम अबू यूसुफ के निकट यह लागू नहीं होगा और इमाम मुहम्मद के निकट लागू होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

बाद के सर्वसम्मति (इज्मा) से पिछले मतभेदों के समाप्त होने पर सहमति है ☆

काज़ी ने यदि ऐसी महिला के साथ निकाह जायज़ होने का आदेश दिया जिसकी माँ या जिसकी बेटी के साथ उस व्यक्ति ने ज़िना किया है, तो इमाम मुहम्मद के निकट यह लागू होगा, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि किसी काज़ी ने 'उम्म-उल-वलद' (दासी जिसने मालिक की संतान को जन्म दिया हो) की बिक्री जायज़ होने का आदेश दिया, तो वह लागू नहीं होगा। यह स्पष्ट हो कि 'उम्म-उल-वलद' की बिक्री जायज़ होने में सहाबा के बीच मतभेद था। हज़रत उमर और हज़रत अली दोनों ही इसकी बिक्री को जायज़ नहीं मानते थे, और हज़रत आयशा से भी ऐसा ही वर्णित है। फिर अंत में हज़रत अली ने कहा कि इसकी बिक्री जायज़ है, फिर बाद के विद्वानों (मुतअख़िरीन) ने इज्मा (सर्वसम्मति) किया कि बिक्री जायज़ नहीं है और हज़रत अली के(बाद वाले) कथन को छोड़ दिया। 'शम्सुल अइम्मा हलवानी' ने कहा कि यह आदेश लागू नहीं होगा, यह इमाम मुहम्मद के निकट है; और इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ के निकट लागू हो जाना चाहिए। इसका तर्क यह है कि पूर्ववर्तियों के मतभेद के बाद यदि बाद वालों ने दोनों कथनों में से एक पर इज्मा कर लिया, तो इमाम मुहम्मद के निकट पिछला मतभेद समाप्त हो जाता है, जबकि इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ के निकट वह समाप्त नहीं होता। इसलिए इमाम मुहम्मद के निकट यह अब इज्तिहाद का विषय नहीं रहा, जबकि उन दोनों के निकट यह रहा, अतः क़ज़ा लागू होनी चाहिए। 'शम्सुल अइम्मा सरख़सी' ने उल्लेख किया है कि बाद के इज्मा से पिछला मतभेद समाप्त होने पर सहमति है, तो लागू न होने का आदेश सभी के निकट होगा। 'ख़स्साफ़' ने उल्लेख किया है कि क़ज़ा लागू नहीं होगी और किसी मतभेद का उल्लेख नहीं किया है। 'अक़ज़िया अल-जामी' के पहले अध्याय में है कि 'उम्म-उल-

वलद' की बिक्री जायज़ होने में काज़ी का आदेश दूसरे काज़ी द्वारा उसे जारी करने पर निर्भर रहता है और यही अधिक सही है। यदि दूसरे काज़ी ने उसे जारी कर दिया, तो फिर किसी को उसे बातिल करने का अधिकार नहीं होगा, और यदि दूसरे ने बातिल कर दिया, तो किसी को उसे लागू करने का अधिकार नहीं होगा। यही नियम हर उस घटना में है जिसके बारे में लोगों में मतभेद है कि यह विवादित है या नहीं। 'ज़ियादात' में है कि यदि युद्धरत शत्रुओं को मुसलमानों ने कैद करके दारुल इस्लाम में रखा, फिर उन पर मुशरिकों (बहुदेववादियों) ने विजय पाकर कैदियों को छीन लिया लेकिन उन्हें दारुल हर्ब में सुरक्षित नहीं किया, फिर उन पर मुसलमानों का दूसरा समूह विजयी हुआ और उन्हें अपने कब्जे में ले लिया, तो कैदी पहले वाले मुसलमान समूह को दे दिए जाएंगे, चाहे दूसरे समूह ने उन्हें आपस में बाँटा हो या नहीं। और यदि दूसरे समूह के इमाम की राय में यह कृत्य मुशरिकों का अहराज़ (सुरक्षात्मक कब्ज़ा)[1] और पूर्ण स्वामित्व हो गया था, तो निश्चित रूप से दूसरा समूह इसका हकदार होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

'सियर कबीर' में वर्णित है कि यदि मुशरिक मुसलमानों के सामान पर हावी हो गए और उसे छीनकर अपने लश्कर (सेना) में उसका अहराज़ कर लिया और यह दारुल इस्लाम में ही है, फिर दारुल हर्ब में ले जाने से पहले मुसलमानों की एक जमात उन पर हावी हुई और वह माल छीन लिया, तो यह माल उनके असली मालिकों का है। यदि इमाम को इसका पता नहीं चला यहाँ तक कि उसने इसे गनीमत (युद्ध के माल) के रूप में बाँट दिया, तो वह बँटवारा बातिल होगा और माल उसके असली मालिक को दिया जाएगा। यदि इमाम ने मुशरिकों द्वारा छीनकर अपने लश्कर में रखने को 'अहराज़-ए-ताम' (पूर्ण कब्ज़ा) मान लिया और इसी आधार पर उसे गनीमत के साथ मिलाकर बाँट दिया, फिर यह मामला किसी दूसरे काज़ी के सामने आया और वह ऐसे कब्जे को मुशरिकों के लिए अहराज़ नहीं...

---

1. यह नहीं होगा बावजूद इसके कि पूर्वजों में मतभेद था; कुछ ने कहा कि बाद वाले इज्मा से पिछला मतभेद दूर हो जाता है और कुछ ने कहा कि नहीं। 2. अहराज़: अपनी सुरक्षा में सुरक्षित कर लेना।

کی قضا اس قول سے باطل نہ ہوگی یہ بدائع میں لکھا ہے صاحب الاقضیہ نے لکھا ہے کہ اگر کسی شخص نے اپنی عورت کی ماں سے زنا کیا اور ہنوز اس نے اس عورت سے دخول نہیں کیا ہے پھر قاضی نے اس کو کوڑے مارے اور اس کی رائے میں وہ عورت اس پر حرام نہ ہوئی اور اس نے دونوں کو ساتھ رکھا تو اس کی قضا نافذ ہوگی اور قدوری نے شرح میں ذکر کیا کہ اگر کسی نے ایسی عورت سے نکاح کیا کہ جس کے ساتھ اس کے باپ یا بیٹے نے زنا کیا تھا اور قاضی نے اس نکاح کے نافذ ہونے کا فتویٰ دیا اس کے نفاذ میں اختلاف ہے امام ابو یوسف کے نزدیک نافذ نہ ہوگی اور امام محمد کے نزدیک نافذ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اجماع متاخر سے اختلاف متقدم اٹھ جانے میں اتفاق ہے ☆

قاضی نے اگر ایسی عورت کے ساتھ نکاح جائز ہونے کا حکم دیا کہ جس کی ماں یا جس کی بیٹی کے ساتھ اس شخص نے زنا کیا ہے تو امام محمد کے نزدیک نافذ ہوگا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر کسی قاضی نے ام ولد کی بیع جائز ہونے کا حکم دیا تو نافذ نہ ہوگا واضح ہو کہ ام ولد کی بیع جائز ہونے میں صحابہ میں اختلاف تھا حضرت عمرؓ و علیؓ دونوں اس کی بیع جائز نہیں سمجھتے تھے اور ایسا ہی حضرت عائشہ سے مروی ہے پھر آخر میں حضرت علی نے کہا کہ اس کی بیع جائز ہے پھر متاخرین نے اجماع کیا کہ بیع جائز نہیں ہے اور قول علی کو ترک کیا شمس الائمہ حلوانی نے کہا کہ یہ حکم نافذ نہ ہوگا امام محمد کے نزدیک ہے اور امام ابوحنیفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک نافذ ہو جاتا چاہئے اور توجہ اس کی یہ ہے کہ اختلاف متقدمین کے بعد متاخرین نے اگر دونوں قولوں سے ایک پر اجماع کیا تو امام محمد کے نزدیک اختلاف متقدم اٹھ

جاتا ہے اور امام ابوحنیفہ اور امام ابو یوسف کے نزدیک نہیں اٹھتا ہے اس لئے امام محمد کے نزدیک یہ محل مجتہد فیہ نہ رہا اور ان دونوں کے نزدیک باقی رہا تو قضا نافذ ہونی چاہئے اور شمس الائمہ سرخسی نے ذکر کیا ہے کہ اجماع متاخر سے اختلاف متقدم اٹھ جانے میں اتفاق ہے تو عدم نفاذ کا حکم سب کے نزدیک ہوگا اور خصاف نے ذکر کیا کہ قضا نافذ نہ ہوگی اور کچھ اختلاف ذکر نہیں کیا ہے اور باب اول اقضیہ الجامع میں ہے کہ ام ولد کی بیع جائز ہونے میں قاضی کا حکم دوسرے قاضی کے جاری کرنے پر موقوف رہتا ہے اور یہی اصح ہے اور اگر دوسرے قاضی نے اس کو جاری کیا تو پھر کسی کو باطل کرنے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر دوسرے نے باطل کردیا تو پھر کسی کو اس کے نافذ کرنے کا اختیار نہ ہوگا اور ایسا ہی حکم ہر اس حادثہ میں ہے جس کے باب میں لوگوں میں اختلاف ہے کہ یہ مختلف فیہ ہے یا نہیں ہے زیادات میں ہے کہ اگر اہل حرب کو مسلمانوں نے قید کر کے دارالاسلام میں رکھا پھر ان پر مشرکوں نے غلبہ کر کے قیدی چھین لئے مگر دارالحرب میں محفوظ نہ کئے پھر ان پر دوسرا فرقہ مسلمانوں کا غالب ہوا اور ان کے ہاتھ سے دارالاسلام میں چھین لئے تو قیدی پہلے فرقہ مسلمانوں کو دے دیئے جائیں گے خواہ فریق ثانی نے ان کو باہم تقسیم کرلیا ہو یا نہ کیا ہو اور اگر فریق ثانی کے امام کی رائے میں یہ فعل مشرکوں کا احراز ۱ـہ اور قبضہ و ملک تام ہوئے تو البتہ فریق ثانی اس کے حق دار ہوں گے یہ محیط میں لکھا ہے۔

سیر کبیر میں مذکور ہے کہ اگر مشرکین مسلمانوں کے اسباب پر غالب ہوئے اور چھین کر اپنے لشکر میں اس کا احراز کیا اور یہ دارالاسلام میں ہے پھر دارالحرب میں لے جانے سے پہلے ایک جماعت مسلمانوں کی ان پر غالب ہوئی اور وہ مال چھین لیا تو یہ مال اپنے اپنے مالکوں کا ہے اور اگر امام کو اس کا علم نہ ہوا یہاں تک کہ اس نے اہل غنیمت کو یہ مال تقسیم کر دیا تو قسمت باطل ہوگی اور مال اس کے مالک کو دیا جائے گا پس اگر امام نے مشرکوں کو چھین کر اپنے لشکر میں

رکھنا احراز تام اعتقاد کیا ہے اور اس بنا پر اس نے غنیمت کے ساتھ ملا کر اہل غنیمت کو تقسیم کیا پھر یہ مقدمہ کسی دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا اور وہ ایسے قبضہ کو مشرکوں کے واسطے احراز نہیں

۱ـہ نہ ہوگا باوجودیکہ سلف میں اختلاف تھا بعض نے کہا پچھلے اجماع سے پہلا اختلاف دور ہو جاتا ہے اور بعض نے کہا کہ نہیں۔ ۲ـہ احراز اپنے حفظ میں محفوظ کرلینا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 159 | Kitab Adab al-Qadi

If the judge understands the case, then whatever the Imam (leader/higher authority) has decreed is permissible, and another Qadi (judge) cannot overturn it. An example of this is a case where a judgment was passed against an absent person based on the testimony of sinners (*fasiq*), or a marriage decree was issued for an absent person based on the testimony of one man and two women. In such cases, the judgment shall be enforced. Although proponents of judgment against an absent person argue that women's testimony is not valid in marriage, nor is a sinner's testimony permissible, since both situations are subject to *Ijtihad* (legal interpretation), the Qadi's interpretation shall apply in both. What is mentioned in *Siyar al-Kabir* is explicit on this matter. If a Qadi passes a judgment based on only one witness and an oath, it shall not be enforced according to some. However, it is mentioned in *Kitab al-Istihsan* that according to Imam Abu Hanifa and Sufyan al-Thawri, it shall be enforced (which is the more correct view), whereas Imam Abu Yusuf holds that it shall not be enforced.

A person died leaving a slave, and he has a large amount of debt..... ☆

It is written in *Siyar al-Kabir* that a person purchased a horse and rode it for Jihad, then discovered a defect in it while in enemy territory (*Dar al-Harb*). If the seller is present with him in the army, he should file a lawsuit against him. If the seller is not present, the buyer should not ride the horse; instead, he should lead it by hand until he brings it into the Islamic territory (*Dar al-Islam*). If he rides it for personal necessity or loads his belongings onto it, his right to return the horse is forfeited, regardless of whether another horse was available or not. If he went to the Imam and the Imam ordered him to ride it, the right to return is annulled. However, if the Imam forced him to ride it due to fear for his life and no harm came to the horse from that riding, he retains the right to return it. If a Qadi rules that a divorce given under duress is void, the Qadi’s decree shall be enforced. In another case, if a person dies leaving a slave and significant debt, and the Qadi sells the slave to pay the debt, but witnesses later testify that the owner had declared the slave *Mudabbar* (promised freedom upon the owner's death), the sale by the Qadi shall be void. However, if the Qadi was aware of the *Mudabbar* status but exercised *Ijtihad* to dissolve it and sell the slave to settle the debt, and a subsequent judge considers this an error, the first Qadi's judgment shall still stand as enforced.

यदि वह (न्यायाधीश) समझता है, तो इमाम ने जो कुछ आदेश दिया है वह जायज़ है और दूसरा काज़ी उसे बदल नहीं सकता। इसका उदाहरण यह मसला है कि यदि किसी ने फासिकों (पापियों) की गवाही पर किसी अनुपस्थित व्यक्ति के विरुद्ध निर्णय दिया, या एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही पर किसी अनुपस्थित व्यक्ति के निकाह का आदेश दे दिया, तो वह न्याय लागू हो जाएगा। हालांकि जो लोग अनुपस्थित पर निर्णय (क़ज़ा अलल ग़ाइब) के समर्थक हैं, वे कहते हैं कि निकाह में महिलाओं की गवाही नहीं होती और न ही फासिक की गवाही बिल्कुल जायज़ है, लेकिन चूंकि दोनों स्थितियाँ इज्तिहाद (न्यायिक व्याख्या) के अधीन हैं, इसलिए काज़ी का इज्तिहाद दोनों में लागू होगा। 'सियर-ए-कबीर' में जो उल्लेख है वह इस विषय में स्पष्ट है। यदि काज़ी ने एक गवाह और शपथ (क़सम) पर निर्णय दिया तो वह लागू नहीं होगा। 'ज़खीरा' में लिखा है कि किताबुल इस्तेहसान के अनुसार इमाम अबू हनीफ़ा और सुफ़ियान सौरी के निकट यह लागू होगा (जो कि अधिक सही है), लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ के निकट लागू नहीं होगा।

एक व्यक्ति मर गया और उसने एक गुलाम छोड़ा और उस पर बहुत कर्ज है..... ☆

'सियर-ए-कबीर' में लिखा है कि एक व्यक्ति ने एक घोड़ा खरीदा और उस पर सवार होकर जिहाद किया, फिर युद्ध क्षेत्र (दारुल हरब) में उसमें कोई दोष पाया। यदि विक्रेता सेना में उसके साथ है, तो वह उस पर मुकदमा कर ले। यदि वह मौजूद नहीं है, तो उसे उस पर सवार नहीं होना चाहिए, बल्कि उसे पैदल हांक कर दारुल इस्लाम ले आना चाहिए। यदि वह अपनी व्यक्तिगत ज़रूरत के लिए सवार हुआ या उस पर अपना सामान लाद दिया, तो वापसी का अधिकार समाप्त हो जाएगा। यदि वह इमाम के पास गया और इमाम ने उसे सवार होने का आदेश दिया, तो वापसी का अधिकार शून्य हो गया। यदि इमाम ने उसे जान के डर से जबरन सवार कराया और घोड़े को कोई नुकसान नहीं हुआ, तो वापसी का अधिकार बना रहेगा। यदि किसी काज़ी ने यह निर्णय दिया कि जिस व्यक्ति को तलाक देने के लिए मजबूर किया गया उसकी तलाक अमान्य है, तो काज़ी का आदेश लागू होगा। एक अन्य उदाहरण में, यदि कोई व्यक्ति मर गया और उसने एक गुलाम छोड़ा जिस पर भारी कर्ज है, और काज़ी ने गुलाम को बेचकर कर्ज अदा किया, फिर गवाह आए कि मालिक ने उसे 'मुदब्बर' (आज़ाद करने का वादा) कर दिया था, तो काज़ी की बिक्री अमान्य होगी। लेकिन यदि काज़ी को इसकी जानकारी थी और उसने सोच-समझकर (इज्तिहाद करके) उसे बेच दिया, तो उसका निर्णय लागू माना जाएगा।

سمجھتا ہے تو جو کچھ امام نے حکم دیا جائز ہے اور دوسرا قاضی اس کو بدل نہیں سکتا ہے اور اس کی نظیر یہ مسئلہ ہے کہ اگر کسی نے فاسقوں کی گواہی سے غائب پر فیصلہ کیا یا ایک مرد اور دو عورتوں کی گواہی پر کسی غائب پر نکاح کا حکم دے دیا تو قضا نافذ ہو جائے گی اگرچہ جو شخص قضا علی الغائب کا قائل ہے وہ یہ کہتا ہے کہ نکاح میں عورتوں کی گواہی نہیں ہوتی ہے اور نہ فاسق کی گواہی بالکل جائز ہے لیکن چونکہ دونوں صورتیں مجتہد فیہ ہیں اس واسطے قاضی کا اجتہاد دونوں میں جاری ہو گا اور جو سیرِ کبیر میں مذکور ہے اس باب میں صریح ہے کہ کافر کے مالک ہونے کا حکم صرف غلبہ سے بدوں اس کے کہ وہ دارالحرب میں کسی مالِ مسلمان کو لے جائے اگر قاضی نے دے دیا تو قضا نافذ ہے اور بعضوں نے کہا کہ شرح جامع صغیر میں مذکور ہے کہ نافذ نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی قاضی نے ایک گواہ اور قسم پر فیصلہ کیا تو نافذ نہ ہو گا اور کتاب الاستحسان میں مذکور ہے کہ امام ابوحنیفہؒ اور سفیان ثوریؒ کے نزدیک نافذ ہو گا قال الحرجم وہو الاصح اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک نافذ نہ ہو گا اور اقضیۃ الجامع میں ہے کہ ایک گواہ اور قسم پر فیصلہ متوقف رہتا ہے اگر دوسرے قاضی نے نافذ کیا تو نافذ ہے اگر کسی ذبح کیے ہوئے جانور کے جس پر قصداً ذابح نے بسم اللہ اللہ اکبر یعنی اللہ کا نام لینا چھوڑ دیا ہے حلال ہونے کا حکم دیا تو نوادر میں مذکور ہے کہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک نافذ ہو گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک نافذ نہ ہو گا اگر حد یا قصاص میں ایک مرد اور دو عورتوں کی گواہی پر حکم دیا پھر دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا کہ جو اس کی رائے کے مخالف تھا تو وہ اس کے حکم کو نافذ کرے اور باطل نہ کرے۔

ایک شخص مر گیا اور اس نے ایک غلام چھوڑا اور اس پر بہت قرضہ ہے..... ☆

سیرِ کبیر میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے ایک گھوڑا خریدا اور اس پر سوار ہو کر جہاد کیا پھر دارالحرب میں اس میں کوئی عیب پایا پس اگر بائع لشکر میں اس کے ساتھ ہو تو اس سے مقدمہ کر لے اور اگر موجود نہ ہو تو چاہئے کہ اس پر سوار نہ ہو لیکن اپنے ہاتھ ہانک لائے یہاں تک کہ اس کو دارالاسلام میں لے آئے اور اگر وہ اپنی حاجتِ ذاتی کے واسطے سوار ہوا یا اپنا اسباب اس پر لاد دیا تو واپسی کا حق ساقط ہو جائے گا خواہ اس کو دوسرا گھوڑا دستیاب ہوا ہو یا نہ ہوا ہو اور اگر وہ شخص امام کے پاس آیا اور اس کو آگاہ کیا اور اس نے حکم دیا کہ سوار ہو تو واپسی کا حق باطل ہو گیا اور اگر امام نے اس کو زبردستی سوار کیا اس جہت سے کہ اس کی جان کا خوف تھا اور اس سواری سے گھوڑے میں کچھ نقصان بھی نہیں آیا تو اس کو واپس کرنے کا حق حاصل ہے اور اگر امام نے زبردستی نہ کی لیکن یہ کہا کہ تو سوار ہو لے اور تیرا حقِ واپسی برقرار ہے اور وہ سوار ہو گیا تو حقِ واپسی جاتا رہے گا پھر اگر اس کے بعد دونوں نے کسی قاضی کے پاس پیش کیا اور قاضی نے بطریقِ اجتہاد کے امیرِ لشکر کے کہنے کی وجہ سے اس کو بسببِ عیب کے واپس کیا پھر یہ دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا جس کی رائے میں پہلے قاضی کا فعل خطا ہے تو وہ پہلے کا حکم جاری کرے گا اگر کسی قاضی نے یہ حکم دیا کہ جس شخص پر طلاق دینے کے واسطے زبردستی کی جائے اس کی طلاق باطل ہو تو قاضی کا حکم نافذ ہو گا اگر قاضی نے کسی مختلف فیہ صورت میں حکم دیا اور اس کو یہ نہیں معلوم تھا کہ ایسی صورت ہے تو اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ اس کی قضا نافذ ہو جائے گی اور اسی کی طرف امام محمدؒ نے کتاب الاکراہ میں اشارہ کیا ہے اور ایسا ہی حسن نے امام اعظمؒ سے روایت کیا ہے اور عامہ مشائخ نے کہا کہ جائز نہیں ہے اور اسی کی طرف سیرِ کبیر میں اشارہ ہے چنانچہ ابواب العدہ میں مذکور ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے ایک غلام چھوڑا اور اس پر بہت قرضہ ہے پھر قاضی نے اس کے غلام کو فروخت کیا اور اس کا قرضہ ادا کیا پھر گواہ قائم ہوئے کہ اس

کے مالک نے اس کو مدبر کیا تھا تو قاضی کی بیع باطل ہو گی اور اگر قاضی اس کے مدبر کرنے سے واقف تھا پھر اس نے اس کا مدبر کرنا توڑ دیا اور اجتہاد کیا اور بیع کر اس کا قرضہ ادا کیا پھر دوسرا قاضی ہوا کہ اس نے اس فعل کو خطا تصور کیا تو پہلے قاضی کی قضا نافذ ہو گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (160) Kitab Adab al-Qadi

Similarly, it is mentioned in the "Book of Retraction of Testimonies" that if witnesses who had been punished for *Qadhf* (false accusation of adultery) gave testimony, and the judge (Qadi) was unaware of their status and ruled based on their testimony, but later became aware. If his opinion was that the testimony of a *mahdud al-qadhf* (one punished for slander) is acceptable after repentance, then the judgment shall be enforced. If this was not part of his belief, he should rescind his judgment. If he knew from the beginning of the testimony that the witness was a *mahdud al-qadhf*, then if the jurisprudential opinion (*ijtihad*) is that such a witness's testimony is a proof, he should enforce the judgment, otherwise not. Thus, this text is explicit that if the judge knows the case to be *mujtahad fihi* (a matter subject to ijtihad), his judgment will be enforced, otherwise not. This is also hinted at in *Al-Jami'*, and Khassaf has mentioned the same. As stated in *Al-Muhit*, in a matter subject to ijtihad, if the judge passed a ruling without knowing it was such, the most correct view is that it is not permissible and will only be enforced when he knows it to be *mujtahad fihi*. Shams al-A'immah said this is the *Zahir al-Madhhab* (dominant view of the school). This is written in *Khizanat al-Muftin*, and it says in *Al-Khulasah* that although the condition for the judge to know that the case is disputed is the *Zahir al-Madhhab*, the fatwa is to the contrary. This is recorded in *Bahr al-Ra'iq*. Here, another condition for the enforcement of judgments in matters of ijtihad is that the incident becomes such that a valid litigation (*khusumat sahiha*) between one adversary and another takes place before the judge; this is written in *Al-Dhakhirah*. If the judge passed a ruling based on the testimony of a *mahdud al-qadhf* after repentance, and in his opinion such testimony is a proof, then his judgment will be enforced because this is a matter subject to ijtihad. In *Aqdiyah al-Jami'*, I have quoted from the report of Imam Abdullah that if a judge ruled based on the testimony of a *mahdud al-qadhf* after repentance, and then the case was presented to another judge, the second judge shall not invalidate this judgment as long as it is considered true testimony by the first judge. If the second judge knows that the testimony of a *mahdud al-qadhf* was not correct according to the first judge—for example, the first judge said before him that the view of Ibn Abbas (may Allah be pleased with him) that the testimony of a *mahdud al-qadhf* is not acceptable even if he repents is correct—then the second judge has the authority to invalidate the ruling of the first judge. Thus in *Al-Muhit*.

Heading: If a judge who is *mahdud al-qadhf* ruled after repentance, it will not be enforced according to the Hanafis ☆

If a judge himself is *mahdud al-qadhf* and issued a ruling before repenting, another judge will inevitably invalidate it. Even if he enforced it and it was presented to a third judge, the third judge should invalidate it because that judge, by consensus (*ijma*), lacks the capacity for the office. Thus, the second judge's ruling would also be contrary to consensus and void. However, if a *mahdud al-qadhf* judge ruled after repentance, even then, according to us (Hanafis), it will not be enforced, but another judge may enforce it. If he enforces it and it comes before a third judge, the third cannot invalidate it. This is mentioned in Khassaf's *Adab al-Qadi*. If a *fasiq* (sinful) judge gave a ruling and a second judge invalidated it, a third judge cannot enforce it; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If the judge is blind and has passed a judgment, its enforcement is dependent (*mawquf*) on its enforcement by another judge. Once he enforces it, the third judge cannot invalidate it. If the second judge invalidated it and it is also void in his opinion, it becomes void. If a judge ruled in favor of one spouse based on the testimony of another person, or based on a father's testimony...

---

1. Valid litigation (*khusumat sahiha*), i.e., Sharia accepts the claimant's claim in such an ijtihadi ruling, even if the judge, based on his ijtihad, does not rule in the name of the claimant on the claim, but it is possible.
2. It is dependent (*mawquf*), meaning this judgment will be suspended because it is not void, but rather due to an external condition, i.e., lack of eyesight; thus it can become enforced by the enforcement of another ruling.
3. Meaning one of the husband or wife testified for the other.

इसी प्रकार किताब अर-रुजू' अन अश्-शहादात में उल्लेख है कि यदि उन गवाहों ने गवाही दी जिन्हें 'कज़्फ़' (व्याभिचार का झूठा आरोप) की सज़ा मिल चुकी है, और काज़ी उनकी स्थिति से अवगत नहीं था और उसने उनकी गवाही पर फैसला सुना दिया, फिर उसे पता चला। यदि उसकी राय यह थी कि 'मज़दूद अल-कज़्फ़' (सज़ा प्राप्त व्यक्ति) की गवाही पश्चाताप (तौबा) के बाद स्वीकार्य होती है, तो फैसला लागू होगा। और यदि उसके विश्वास में यह बात नहीं थी, तो वह अपने फैसले को रद्द कर दे। और यदि उसे गवाही की शुरुआत में ही पता चल गया कि गवाह 'मज़दूद अल-कज़्फ़' है, तो यदि इज्तिहादी राय यह है कि ऐसे गवाह की गवाही प्रमाण है, तो वह फैसला लागू करे अन्यथा नहीं। अतः यह स्पष्ट है कि यदि काज़ी को वह मामला 'मुजतहिद फीह' (इतिहाद योग्य) पता है, तो उसका फैसला लागू होगा अन्यथा नहीं। 'जामे' में भी इसी ओर इशारा है और ख़साफ़ ने भी ऐसा ही उल्लेख किया है। 'मुहीत' में है कि यदि 'मुजतहिद फीह' मामले में काज़ी ने फैसला दिया और उसे इसका ज्ञान नहीं था, तो सही बात यह है कि यह जायज़ नहीं है। यह फैसला केवल उसी स्थिति में लागू होगा जब उसे मामला 'मुजतहिद फीह' होना पता हो। शम्सुल अइम्मा ने फ़रमाया कि यही 'ज़ाहिर अल-मज़हब' है। यह 'खज़ाना अल-मुफ़्तीन' में लिखा है और 'ख़ुलासा' में लिखा है कि काज़ी के लिए मामले का 'मुख़्तलिफ़ फीह' (मतभेदों वाला) होना जानने की जो शर्त है, यद्यपि वह 'ज़ाहिर अल-मज़हब' है, लेकिन फ़तवा इसके विपरीत है। यह 'बहर अल-रायिक' में लिखा है। यहाँ मुजतहिदात में फैसला लागू होने के लिए एक और शर्त यह है कि मामला ऐसा हो जाए जिसमें काज़ी के सामने एक पक्ष की दूसरे पक्ष के प्रति 'खुसूमत-ए-सहिहा' (वैध मुक़दमेबाज़ी) चल रही हो। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि पश्चाताप के बाद 'मज़दूद अल-कज़्फ़' की गवाही पर काज़ी ने फैसला सुनाया और उसकी राय में उसकी गवाही प्रमाण है, तो उसका फैसला इसलिए लागू होगा क्योंकि यह मामला 'मुजतहिद फीह' है। 'अक़्ज़िया अल-जामे' में मैंने इमाम अब्दुल्ला के वर्णन से उल्लेख किया है कि यदि पश्चाताप के बाद 'मज़दूद अल-कज़्फ़' की गवाही पर काज़ी ने फैसला सुनाया, फिर मामला दूसरे काज़ी के सामने पेश हुआ, तो दूसरा काज़ी उस फैसले को तब तक रद्द नहीं करेगा जब तक पहले काज़ी के नज़दीक यह गवाही सत्य हो। और यदि दूसरे काज़ी को पता चले कि पहले काज़ी का गवाही के बारे में क्या मत था, कुछ पता न चला हो। और यदि दूसरे काज़ी को पता चले कि 'मज़दूद अल-कज़्फ़' की गवाही पहले काज़ी के नज़दीक सही नहीं है, उदाहरण के लिए पहले काज़ी ने उसके सामने कहा कि इब्न अब्बास रज़ियल्लाहु अन्हु का यह कहना कि 'मज़दूद अल-कज़्फ़' की गवाही पश्चाताप के बाद भी

स्वीकार्य नहीं है, सही है, तो दूसरे काज़ी को अधिकार है कि वह पहले काज़ी के फैसले को रद्द कर दे। जैसा कि 'मुहीत' में है।

शीर्षक: यदि 'मज़दूद अल-कज़फ़' काज़ी ने पश्चाताप के बाद फैसला सुनाया तो अहनाफ़ के अनुसार वह लागू नहीं होगा ☆

यदि कोई काज़ी स्वयं 'मज़दूद अल-कज़फ़' है और उसने पश्चाताप करने से पहले कोई आदेश जारी किया, तो दूसरा काज़ी उसे अनिवार्य रूप से रद्द कर देगा। यहाँ तक कि यदि उसने लागू किया और तीसरे के सामने पेश हुआ, तो तीसरे काज़ी को उसे रद्द कर देना चाहिए क्योंकि वह काज़ी सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार अयोग्य है। अतः दूसरे का आदेश भी इज्मा के विपरीत और रद्द होगा। लेकिन यदि 'मज़दूद अल-कज़फ़' काज़ी ने पश्चाताप के बाद फैसला सुनाया, तो भी हमारे (अहनाफ़) नज़दीक वह लागू नहीं होगा, लेकिन दूसरा काज़ी उसे लागू कर सकता है। और यदि उसने लागू कर दिया और तीसरे काज़ी के सामने पेश हुआ, तो वह उसे रद्द नहीं कर सकता। यह ख़साफ़ के'अदब अल-काज़ी' में उल्लेखित है। और यदि किसी 'फ़ासिक़' (पापी) काज़ी ने फैसला दिया और दूसरे काज़ी ने उसे रद्द कर दिया, तो तीसरा काज़ी उसे लागू नहीं कर सकता। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। यदि काज़ी अंधा हो और उसने फैसला दिया, तो उसका लागू होना दूसरे काज़ी के लागू करने पर निर्भर (मौक़ूफ़) है। और जब उसने लागू कर दिया, तो तीसरा काज़ी उसे रद्द नहीं कर सकता। और यदि दूसरे ने उसे रद्द कर दिया और उसकी राय में भी वह रद्द है, तो वह रद्द हो जाएगा। यदि काज़ी ने जीवनसाथियों में से एक की गवाही पर दूसरे के पक्ष में फैसला दिया या पिता की गवाही पर...

---

1. 'खुसूमत-ए-सहिहा' अर्थात शरीयत ऐसे इज्तिहादी आदेश में वादी के दावे को स्वीकार करे, भले ही काज़ी अपने इज्तिहाद से वादी के नाम पर दावे का फैसला न करे, लेकिन इसकी संभावना हो।
2. 'मौक़ूफ़ है' अर्थात यह फैसला रुका रहेगा क्योंकि यह रद्द नहीं है, बल्कि एक बाहरी शर्त अर्थात दृष्टि का अभाव है, अतः दूसरे के आदेश को लागू करने से यह लागू हो सकता है।
3. अर्थात पति और पत्नी में से एक ने दूसरे के लिए गवाही दी।

ایسا ہی کتاب الرجوع عن الشہادات میں مذکور ہے کہ اگر محدود القذف گواہوں نے گواہی دی اور قاضی ان کی کیفیت سے واقف نہ ہوا اور اس نے ان کی گواہی پر فیصلہ کیا پھر واقف ہوا پس اگر اس کی یہ رائے تھی کہ محدود القذف کی گواہی توبہ کرنے کے بعد مقبول ہوتی ہے تو قضا نافذ ہو گی اور اس کے اعتقاد میں یہ بات نہ تھی تو اپنی قضا کو رد کرے اور اگر اس کو ابتدائے شہادت میں شاہد کا محدود القذف ہونا معلوم ہوا پس اگر رائے اجتہادی یہ ہے کہ ایسے گواہ کی گواہی حجت ہے تو قضا نافذ کرے ورنہ نہیں پس یہ کلام صریح ہے کہ اگر قاضی کو وہ صورت مجتہد فیہ معلوم ہے تو اس کی قضا نافذ ہو گی ورنہ نہیں اور اسی کی طرف جامع میں بھی اشارہ ہے اور ایسا ہی خصاف نے ذکر کیا ہے کذا فی المحیط صورت مجتہد فیہ میں اگر قاضی نے حکم کیا اور اس کو اس کا علم نہیں ہے تو اصح یہ ہے کہ جائز نہیں ہے اور صرف اس صورت میں نافذ ہو گی کہ جب اس کو مجتہد فیہ ہونا معلوم ہو اور شمس الائمہ نے فرمایا کہ یہی ظاہر المذہب ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور خلاصہ میں لکھا ہے کہ قاضی کو اس صورت کا مختلف فیہ ہونا معلوم ہونے کی جو شرط ہے اگر چہ ظاہر المذہب ہے لیکن فتویٰ اس کے برخلاف ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور یہاں ایک شرط مجتہدات میں نفاذ قضا کے لئے اور بھی ہے یہ کہ حکم حادثہ ایسا ہو جائے کہ جس میں قاضی کے سامنے ایک خصم کی دوسرے خصم کی طرف خصومت صحیحہ جاری ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر محدود القذف کی شہادت پر توبہ کے بعد قاضی نے فیصلہ کیا اور اس کی رائے میں اس کی گواہی حجت ہے تو اس کی قضا اس واسطے نافذ ہو گی کہ یہ صورت مجتہد فیہ اور اقضیہ الجامع میں میں نے امام عبداللہ کی روایت سے تعلیقاً نقل کیا ہے کہ اگر محدود القذف کی شہادت پر بعد توبہ کے قاضی نے فیصلہ کیا پھر دوسرے قاضی کے سامنے

پیش ہوا تو دوسرا قاضی اس قضا کو اس وقت باطل نہ کرے گا کہ جب اول قاضی کے نزدیک یہ شہادت حق ہو اور دوسرے قاضی کو معلوم ہو کہ محدود القذف کی گواہی پہلے قاضی کا حق جاننا یا نہ جاننا کچھ معلوم نہ ہوا اور اگر دوسرے قاضی کو معلوم ہو کہ محدود القذف کی گواہی پہلے قاضی کے نزدیک درست نہیں ہے مثلاً پہلے قاضی نے اس کے سامنے کہا کہ یہ قول ابن عباس کا کہ محدود القذف کی گواہی اگر چہ وہ توبہ کر لے مقبول نہیں صحیح ہے تو دوسرے قاضی کو اختیار ہے کہ پہلے قاضی کے حکم کو باطل کر دے کذا فی المحیط

اگر محدود القذف قاضی نے توبہ کے بعد فیصلہ کیا تو احناف کے نزدیک نافذ نہ ہو گا ☆

اگر کوئی قاضی خود محدود القذف ہے اور اس نے توبہ کرنے سے پہلے کوئی حکم جاری کیا تو دوسرا قاضی لامحالہ اس کو باطل کرے گا حتیٰ کہ اگر اس نے نافذ کیا اور تیسرے کے سامنے پیش ہوا تو تیسرے قاضی کو باطل کرنا چاہئے کیونکہ وہ قاضی بالاجماع صلاحیت نہیں رکھتا ہے تو دوسرے کا حکم بھی مخالف اجماع و باطل ہو گا لیکن اگر محدود القذف قاضی نے توبہ کے بعد فیصلہ کیا تو بھی ہمارے نزدیک نافذ نہ ہو گا لیکن دوسرا قاضی اس کو نافذ کر سکتا ہے اور اگر اس نے نافذ کیا اور تیسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا تو وہ باطل نہیں کر سکتا ہے یہ خصاف کے ادب القاضی میں مذکور ہے اور قاضی فاسق نے اگر حکم دیا اور دوسرے قاضی نے اس کو باطل کیا تو تیسرا قاضی اس کو نافذ نہیں کر سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر قاضی اندھا ہو اور اس نے فیصلہ کیا تو اس کا نفاذ دوسرے قاضی کے نافذ کرنے پر موقوف ہے اور جب اس نے نافذ کیا تو تیسرا قاضی اس کو باطل نہیں کر سکتا ہے اور اگر ثانی نے اس کو باطل کیا اور اس کی رائے میں بھی باطل ہے تو باطل ہو جائے گا اگر قاضی نے احد الزوجین کا دوسرے شخص کی گواہی پر دوسری زوج کے واسطے فیصلہ کیا یا والد کی گواہی پر اس

1. خصومت صحیحہ یعنی شرع ایسے حکم اجتہادی میں مدعی کا دعویٰ تسلیم کرے اگرچہ قاضی اپنے اجتہاد سے دعویٰ پر بنام مدعی فیصلہ نہ کرے لیکن محتمل ہو۔
2. موقوف ہے یعنی یہ فیصلہ متوقف رہے گا کیونکہ باطل نہیں بلکہ خارجی شرط یعنی بینائی نہیں ہے تو دوسرے حکم کے نافذ کرنے سے نافذ ہو سکتا ہے۔
3. یعنی بیوی و مرد میں سے ایک نے دوسرے کے واسطے گواہی دی۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | Book of Adab al-Qadi (Conduct of the Judge) 161

If a judge rules in favor of his son, or rules in favor of a father based on the testimony of his son, it shall be enforced (valid), to the extent that another judge does not have the authority to void it, even if in his opinion it is invalid. This is recorded in *Tatar-khaniya*. If a woman testifies regarding fosterage (*rada'at*) between a husband and wife, stating, "I have breastfed both of them," and the judge orders a separation (*tafriq*), then his judgment shall be overturned; this is mentioned in *Fusool al-'Imadiyya*. The translator states (1) that this issue is problematic, for if it is not considered a violation of a clear text (*nass*), then at the very least it should be a matter of *ijtihad* (juridical reasoning). If an absolute judge rules on *Hudud* (prescribed punishments) and *Qisas* (retaliation) based on the testimony of one man and two women, and in his opinion it is permissible, then it shall be enforced because there is a difference of opinion regarding the validity of such a judgment; some consider it permissible, including Shurayh al-Tabi'i. This is mentioned in *Tatar-khaniya*. In *Fatawa Qadi Zahir al-Din*, it is stated that if a judgment for *Hadd* or *Qisas* is passed based on the testimony of women, it shall be enforced, and others do not have the right to void it when requested, as the permissibility of such a judgment is narrated from Shurayh and a group of the *Tabi'in*. This is noted in *Fusool al-'Imadiyya*.

☆ When a ruling was sought from a slave, a boy, or a Christian, and he passed a judgment in a case ☆

If a judge rules based on the testimony of two witnesses and it is later discovered that both were non-believers, the judgment shall be overturned because it has become apparent that the ruling contradicts the consensus (*ijma*). The same rule applies if it is revealed that both were slaves. If it is clarified that both were blind, Shams al-Aimma al-Sarakhsi stated that the ruling is like that of one who has been punished for slander (*mahdud al-qadhf*), and Shaykh al-Islam said it is like that of slaves; what is mentioned in the *Mukhtasar* clearly points towards this. If a ruling was sought from a slave, a boy, or a Christian and he passed a judgment, and then it was presented to another judge who approved and executed it, it is not permissible. This ruling is obvious regarding a child and a Christian, but it is complex regarding a slave, because according to Imam Malik and Shurayh, a slave possesses the capacity to testify, and thus possesses the capacity to be a judge. Therefore, when the second judge's enforcement is added to it, his judgment should be valid, just like the rule for *mahdud al-qadhf*. If a woman is appointed as a judge in a case, her judgment is valid

in all matters except *Hudud* and *Qisas*. However, if she rules on *Hudud* and *Qisas* and then an appeal (*maraf'a*) is made to another judge who enforces it, it shall be valid. It is stated in *Khaniya* that another does not have the right to void it, whereas Shaykh al-Islam 'Ali al-Bazdawi mentioned that it shall not be enforced. This is written in *Tatar-khaniya*. If a judge orders execution based on *Qasamat* (collective oath), it shall not be enforced. The scenario is: a murdered person is found in a neighborhood, and the heirs of the deceased claim against someone; some scholars said—and this is the view of Imam Malik and the old view of Imam Shafi'i—that if there was open enmity between the defendant and the deceased, and no enmity was apparent with anyone else, and the time between his arrival in the neighborhood and the discovery of the body was short, then the judge shall take an oath from the heir of the deceased regarding his claim. If he takes the oath, the judge will order *Qisas*. According to us, in such a case, there is *Diyat* (blood money) and *Qasamat*, as mentioned in *Al-Muhit*. If the judge orders *Qisas* and it is presented to another judge, he shall void it because this ruling contradicts consensus, for Imam Malik was not among the Companions, hence his opinion will not be authoritative (over the *ijma* of Sahaba). This is in Khassaf's *Adab al-Qadi*. It is in *Dhakhira* that Shaykh al-Islam Abu al-Hasan al-Sughdi was asked about a man who left his wife and disappeared, and the absence (*ghayba*) is prolonged (*munqati'a*), and he left nothing for the wife's maintenance (*nafaqa*). When the case was brought before a judge, that judge wrote to a scholar according to whom it is permissible to order separation due to inability to provide maintenance.

---

1. A Christian child does not have the capacity to be a witness against a Muslim under any circumstances. 2. The word "mu'tabar" means that Imam Malik's disagreement against the consensus of the Companions is not authoritative. 3. *Ghaybat-e-Munqati'a* refers to a situation where a caravan travels there once a year, and definitions vary by chapter. (1) The translator says that this ruling is difficult in this matter because the issue is *ijtihadi* and a text (*nass*) exists; if it is not a direct contradiction of a text, it is no less than an *ijtihadi* matter.

यदि (न्यायाधीश ने) बेटे का फ़ैसला किया या बेटे की गवाही पर पिता का फ़ैसला किया, तो यह प्रभावी (नाफ़िज़) होगा, यहाँ तक कि दूसरे न्यायाधीश को इसे रद्द करने का अधिकार नहीं है, भले ही उसकी राय में यह अवैध हो। यह 'तातार्खानिया' में लिखा है। यदि एक महिला ने पति और पत्नी के बीच स्तनपान संबंध (रज़ाअत) की गवाही दी कि "मैंने दोनों को दूध पिलाया है" और न्यायाधीश ने उनके बीच अलगाव (तफ़रीक़) कर दिया, तो उसका फ़ैसला रद्द कर दिया जाएगा; यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। अनुवादक कहता है (1) इस मामले में यह नियम जटिल है, क्योंकि यदि इसमें स्पष्ट आदेश (नस्) का उल्लंघन नहीं माना जाता, तो कम से कम यह एक इत्तिहादी मामला होना चाहिए। और यदि एक सामान्य न्यायाधीश ने एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही पर 'हुदूद' (निर्धारित दंड) और 'क़िसास' (प्रतिशोध) में फ़ैसला किया और उसकी राय में यह जायज़ है, तो यह प्रभावी होगा क्योंकि फ़ैसले की वैधता में मतभेद है, और कुछ लोग इसे जायज़ मानते हैं जिनमें ताबई शुरैह भी शामिल हैं। यह 'तातार्खानिया' में लिखा है। 'फ़तावा काज़ी ज़हीर अल-दीन' में है कि यदि महिलाओं की गवाही पर हुद या क़िसास में फ़ैसला किया गया, तो वह प्रभावी होगा और किसी अन्य को इसे रद्द करने का अधिकार नहीं है, बशर्ते कि उसकी माँग की जाए, क्योंकि ऐसा फ़ैसला जायज़ होना शुरैह और ताबेईन के एक समूह से वर्णित है। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है।

☆ जब किसी गुलाम, बालक या ईसाई से फ़ैसला माँगा गया और उसने किसी मामले में न्याय निर्णय दिया ☆

यदि न्यायाधीश ने दो गवाहों की गवाही पर फ़ैसला किया और बाद में पता चला कि दोनों काफ़िर थे, तो फ़ैसला रद्द कर दिया जाएगा क्योंकि यह स्पष्ट हो गया कि आदेश सर्वसम्मति (इज्मा) के विरुद्ध है। यदि यह पता चले कि दोनों गुलाम थे, तब भी यही नियम है। और यदि स्पष्ट हो जाए कि दोनों अंधे थे, तो शम्स अल-अइम्मा सरखसी ने कहा कि इसका नियम 'महदूद अल-क़ज़फ़' (अपमान का दंड पाने वाले) जैसा है, और शेखुल इस्लाम ने कहा कि यह गुलामों की तरह है, और संक्षिप्त विवरण (मुख़्तसर) में जो उल्लेख है वह स्पष्ट रूप से इसी ओर संकेत करता है। यदि किसी गुलाम, बालक या ईसाई से फ़ैसला माँगा गया और उसने किसी मामले में फ़ैसला दिया, फिर वह मामला दूसरे न्यायाधीश के पास पेश हुआ और उसने उसे स्वीकार कर लागू कर दिया, तो यह जायज़ नहीं है। यह नियम बालक और ईसाई के मामले में स्पष्ट है, लेकिन गुलाम के मामले में जटिल है क्योंकि इमाम मालिक और शुरैह के अनुसार गुलाम गवाही देने की योग्यता रखता है, इसलिए वह न्यायाधीश होने

की योग्यता भी रखता है। अतः जब दूसरे न्यायाधीश का इसे प्रभावी बनाना इसके साथ जुड़ गया, तो उसका फ़ैसला लागू होना चाहिए जैसे कि 'महदूद अल-क़ज़फ़' का नियम है। यदि किसी महिला को किसी मामले में न्यायाधीश बनाया गया, तो 'हुदूद' और 'क़िसास' के अलावा उसके सभी फ़ैसले सही हैं। और यदि उसने हुदूद व क़िसास में आदेश दिया और फिर दूसरे न्यायाधीश के पास उसकी अपील (मराफ़ा) की गई और उसने उसे लागू कर दिया, तो वह प्रभावी हो जाएगा। 'खालिया' में है कि किसी अन्य को इसे रद्द करने का अधिकार नहीं है, जबकि शेखुल इस्लाम अली बज़ौदी ने उल्लेख किया कि यह प्रभावी नहीं होगा। यह 'तातार्खानिया' में लिखा है। यदि किसी न्यायाधीश ने 'क़सामत' (सामूहिक शपथ) में हत्या का आदेश दिया, तो वह प्रभावी नहीं होगा। इसकी सूरत यह है कि एक मृत व्यक्ति किसी मुहल्ले में पाया गया और उसके वारिसों ने किसी व्यक्ति पर हत्या का दावा किया, तो कुछ विद्वानों ने कहा—और यही इमाम मालिक का मत और इमाम शाफ़ई का पुराना मत है—कि यदि प्रतिवादी और मृतक के बीच स्पष्ट शत्रुता थी और किसी अन्य के साथ शत्रुता प्रकट नहीं थी, और उसके मुहल्ले में आने और मृतक के पाए जाने के बीच कम समय बीता है, तो न्यायाधीश मृतक के वारिस से उसके दावे पर शपथ लेगा। यदि उसने शपथ ले ली, तो वह क़िसास का आदेश देगा। हमारे अनुसार इस मामले में 'दियत' (मुआवज़ा) और 'क़सामत' है, जैसा कि 'मुहीत' में है। और यदि न्यायाधीश ने क़िसास का आदेश दे दिया और वह दूसरे न्यायाधीश के सामने पेश हुआ, तो वह इसे रद्द कर देगा क्योंकि यह आदेश इज्मा के विरुद्ध है, क्योंकि इमाम मालिक सहाबा के समय में मौजूद नहीं थे, इसलिए उनका कहना मान्य नहीं होगा। यह खसाफ़ के'अदब अल-काज़ी' में है। 'ज़खीरा' में है कि शेखुल इस्लाम अबुल हसन अल-सुग़दी से पूछा गया कि एक व्यक्ति अपनी पत्नी को छोड़कर गायब हो गया और उसका पता पूरी तरह कट गया (ग़ैबत-ए-मुनक़तआ) और वह पत्नी के भरण-पोषण (नफ़क़ा) के लिए कुछ नहीं छोड़ गया। जब यह मामला न्यायाधीश के पास आया, तो उस न्यायाधीश ने ऐसे विद्वान को लिखा जिसके पास नफ़क़ा देने में असमर्थ होने के कारण अलगाव (जुदाई) करा देना जायज़ है।

---

1. एक ईसाई बालक किसी भी स्थिति में मुसलमान के खिलाफ गवाह होने की योग्यता नहीं रखता। 2. 'मोतबर' यानी सहाबा के इज्मा के सामने इमाम मालिक का विरोध मान्य नहीं है। 3. 'ग़ैबत-ए-मुनक़तआ' वह है जहाँ साल में एक बार काफिला आता-जाता हो और हर संदर्भ में इसकी परिभाषा अलग है। (1) अनुवादक कहता है कि इस मामले में यह आदेश कठिन है क्योंकि मसला इत्तिहादी (विवेकाधीन) है और साक्ष्य (नस्) मौजूद है; यदि स्पष्ट आदेश का विरोध नहीं है, तो कम से कम यह इत्तिहादी प्रकृति का है।

کے بیٹے کا فیصلہ کیا یا بیٹے کی گواہی پر باپ کا فیصلہ کیا تو نافذ ہو گا یہاں تک کہ دوسرے قاضی کو اس کے باطل کرنے کا اختیار نہیں ہے اگر چہ اس کی رائے میں یہ باطل ہو یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر ایک عورت نے میاں اور بی بی دونوں میں رضاعت واقع ہونے کی گواہی دی کہ میں نے دونوں کو مثلاً دودھ پلایا ہے اور قاضی نے تفریق کر دی تو اس کی قضا رد کر دی جائے گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے قال المترجم (1) فی هذه المسئلہ مشکلة فانہ لو لم یعتبر فیها مخالفة النص فلا اقل من ان تکون مجتهدا فیها فلیتمثل اور قاضی مطلق نے اگر ایک مرد اور دو عورتوں کی گواہی پر حدود اور قصاص میں فیصلہ کیا اور اس کی رائے میں یہ جائز ہے تو نافذ ہو گا کیونکہ اختلاف صحت قضا میں ہے اور بعض لوگ اس کو جائز رکھتے ہیں اور وہ شریح تابعی ہیں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے فتاویٰ قاضی ظہیر الدین میں ہے کہ اگر عورتوں کی گواہی پر حد یا قصاص میں فیصلہ کیا تو اس کی قضا نافذ ہو گی اور غیر کو اختیار نہیں ہے کہ اس کو باطل کر دے جبکہ اس سے یہ خواہش کی جائے کیونکہ ایسا فیصلہ جائز ہونا شریح اور ایک جماعت تابعین سے مروی ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

☆ غلام یا لڑکے یا نصرانی سے قضا طلب کی گئی اور اس نے کسی مقدمہ میں حکم قضا دیا ☆

اگر قاضی نے دو گواہوں کی گواہی پر فیصلہ کیا پھر معلوم ہوا کہ دونوں کافر تھے تو فیصلہ رد کر دیا جائے گا کیونکہ ظاہر ہوا کہ حکم اس کا خلاف اجماع ہے اور اگر ظاہر ہوا کہ دونوں غلام تھے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر واضح ہوا کہ دونوں اندھے تھے تو شمس الائمہ سرخسی نے کہا کہ اس کا حکم محدود القذف کا ہے اور شیخ الاسلام نے کہا کہ غلاموں کی مانند ہے اور جو کچھ

مختصر میں مذکور ہے ظاہراً اسی پر دلالت کرتا ہے غلام یا لڑکے یا نصرانی سے قضا طلب کی گئی اور اس نے کسی مقدمہ میں حکم قضا دیا پھر دوسرے قاضی کے پاس پیش ہوا اور اس نے جائز رکھا اور جاری کیا تو جائز نہیں ہے اور یہ حکم طفل اور نصرانی کے حق میں ظاہر ہے اور غلام کے حق میں مشکل ہے کیونکہ امام مالک و شریح کے نزدیک غلام گواہی کی صلاحیت رکھتا ہے پس قاضی ہونے کی بھی صلاحیت رکھتا ہے پس جب دوسرے قاضی کا نافذ کرنا اس کے ساتھ ملایا گیا تو اس کی قضا نافذ ہونی چاہئے جیسا محدود القذف کا حکم ہے اگر کوئی عورت کسی مقدمہ میں قاضی بنائی گئی تو اس کا فیصلہ سوائے حدود و قصاص کے سب میں درست ہے اور اگر اس نے حدود و قصاص میں حکم دیا پھر دوسرے قاضی کے پاس اس کا مرافعہ کیا گیا اور اس نے جاری کیا تو نافذ ہو جائے گا اور خانیہ میں ہے کہ غیر کو اس کا باطل کرنا نہیں پہنچتا ہے اور شیخ الاسلام علی بزودی نے ذکر کیا کہ نافذ نہ ہو گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر کسی قاضی نے قسامت میں قتل کا حکم کیا تو نافذ نہ ہو گا اور صورت اس کی یہ ہے کہ ایک مقتول کسی محلہ میں پایا گیا اور اولیاء مقتول نے کسی شخص پر قتل کا دعویٰ کیا تو بعض علماء نے فرمایا اور یہی قول امام مالک کا اور قدیم قول شافعی کا ہے کہ اگر مد عاعلیہ اور مقتول میں کھلی عداوت بھی اور سوائے مد عاعلیہ کے کسی کے ساتھ اس کی عداوت ظاہر نہ تھی اور اس کے محلہ میں آنے اور مقتول کے پائے جانے میں تھوڑی مدت ہے تو قاضی مقتول کے ولی سے اس کے دعویٰ پر قسم لے گا پس اگر اس نے قسم کھالی تو قصاص کا حکم دے گا اور ہمارے نزدیک اس مقدمہ میں دیت اور قسامت ہے کذا فی المحیط اور اگر قاضی نے قصاص کا حکم دے دیا اور وہ دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا تو وہ اس کو باطل کر دے کیونکہ یہ حکم اجماع کے مخالف ہے کیونکہ امام مالک صحابہ میں موجود نہ تھے پس ان کا قول معتبر نہ ہو گا یہ خصاف کے ادب القاضی میں ہے ذخیرہ میں ہے کہ شیخ الاسلام ابو الحسن السغدی سے پوچھا گیا کہ ایک شخص اپنی عورت کو

چھوڑ کر غائب ہو گیا اور غیبت (3) منقطع ہے اور عورت کے نفقہ کے واسطے کچھ نہیں چھوڑ گیا اور یہ مقدمہ قاضی کے سامنے پیش کیا گیا پھر اس قاضی نے ایسے عالم کو لکھا کہ جس کے نزدیک نفقہ سے عاجز ہونے کے باعث سے جدائی کرا دینا جائز ہے

1۔ طفل نصرانی کو مسلمان پر کسی حال میں گواہ ہونے کی صلاحیت نہیں ہے۔ 2۔ قولہ معتبر یعنی اجماع صحابہ میں مالک کا خلاف معتبر نہیں ہے۔ 3۔ غیبت منقطعہ وہ ہے کہ سال میں ایک بار قافلہ وہاں تک آئے جائے اور ہر باب میں ایسی ریت جداگانہ ہے۔ (1) مترجم کہتا ہے کہ اس مسئلہ میں یہ حکم مشکل ہے اس واسطے کہ مسئلہ اجتہادی ہے اور نص موجود ہے پس اگر نص سے مخالفت نہ ہو تو اس سے کم نہیں کہ وہ اجتہادی ہے فلیتمثل۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 162 | Book of the Manners of the Judge

If he (the husband) separated from the woman, will this separation be legally binding? They replied: Yes, if inability to provide maintenance (*nafaqah*) is established, separation will occur. Then it was asked: If the husband's land and property are present here, will the inability to provide maintenance still be established? They replied: Yes, if the assets are not of the type used for maintenance (like cash or grain), inability will be established because it is permissible to sell these things for maintenance, as this falls under the ruling of 'Judgment against an Absentee' (*Qada alal-Ghaib*).

Narration regarding the aforementioned issue from Sheikh al-Islam Ata bin Hamza ❇

The author of *Al-Zakhirah* stated that there is an objection to this answer, and the correct view is that this judgment is not valid. Furthermore, if the case is presented before another judge and he grants permission, the correct view is that the judgment will not be enforceable. It is mentioned in *Majmu' al-Nawazil* that Sheikh al-Islam Ata bin Hamza was asked: The father of a minor girl performed her marriage to a minor boy, and the boy's father accepted it. Later, they both grew up, but there was a complete absence of communication/distance (*ghaybat al-munqati'ah*) between them, and the witnesses to the marriage were transgressors (*fasiq*). Is it permissible for a (Hanafi) judge to refer the case to a Shafi'i judge so that he may annul the marriage on the grounds that the witnesses were *fasiq*? He replied: Yes, it is permissible. And it is also permissible for a Hanafi judge to do so himself by adopting the Shafi'i school's position, even if it is not his own primary school.

Similarly, in a case of marriage without a guardian (*wali*), if a man gave her three divorces and then she married another before consummation with a *Muhallil* (1) husband; if in this situation a judgment is passed based on Imam Muhammad’s school regarding the validity of the marriage and the non-occurrence of divorce, it is permissible. Najm al-Din states that my teacher did not consider this permissible, but if referred to a Shafi'i judge to perform the marriage contract and rule on its validity, it is permissible; provided the writer and recipient do not take bribes.

This judgment does not imply that the first marriage was forbidden or doubtful. The same is mentioned in *Fatawa Asti*. It is written in *Al-Zakhirah* that if a judgment is given validating a marriage without witnesses, it shall be enforced. Similarly, it is written in *Jami' al-Fatawa* and *Al-Muntakhab* that if a woman says in a gathering "This

is my husband" and the man says "This is my wife," there is disagreement on the formation of the marriage; however, if a judge rules on it, the marriage is unanimously established. If a woman marries for a period of ten days and a judge rules it valid, it is permissible because, according to Imam Zufar, if one marries for a month, the marriage is valid and the mention of the time limit is redundant (*laghw*). Thus, if a judgment of validity is passed, it is enforceable.

However, a judgment validating *Mut'ah* (temporary marriage) for women will not be valid. This refers to saying to a woman, "I contract *Mut'ah* with you for such a period in exchange for such property." Conversely, if the words *Tazwij* (marriage) or *Nikah* are used, such as "I married you for a month or ten days," then this marriage is valid if a judge rules it as such.

If a judgment is passed to annul a woman's marriage due to blindness, insanity, or similar defects, the judgment will be enforceable. This is because Hazrat Umar (may Allah be pleased with him) stated that annulling a marriage due to five specific defects is correct. If the annulment is ruled based on one of these defects, it will be enforced because there is a disagreement among our companions; Imam Muhammad rules for annulment. If a ruling is given to void the dower (*mahr*) without witness testimony or without confession, or if a view is adopted that dower is waived because the marriage is old, such a ruling is void (*batil*), because it is evident that dower is only waived by payment or by forgiveness.

If a ruling is given regarding an impotent man (*innin*) stating that he will not be granted a grace period, the judgment is void. It is mentioned in *Al-Sughra* regarding the chapter of *Khula'* (divorce at the wife's request)...

Footnotes: 1. This refers to a marriage where there were no witnesses, only proposal (*ijab*) and acceptance (*qabul*), and the judge ruled it valid; it will then be considered valid. 2. This refers to a woman annulling the marriage due to her husband's blindness, insanity, etc., and the judge ruling that the annulment was correct; such a judgment will be enforced. (1) *Muhallil*: A person through whom the woman becomes permissible (*halal*) for her first husband (after a final divorce).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 162 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

और उसने औरत को अलग कर दिया तो क्या यह जुदाई वाक़े हो जाएगी? उन्होंने फ़रमाया कि हाँ, अगर नफ़क़ा (भरण-पोषण) से लाचारी सिद्ध हो जाए तो जुदाई हो जाएगी। फिर पूछा गया कि अगर शौहर की ज़मीन और जायदाद यहाँ मौजूद हो, तो क्या नफ़क़ा से लाचारी सिद्ध होगी? उन्होंने फ़रमाया कि हाँ, अगर वह चीज़ें नफ़क़ा की श्रेणी (जैसे नकद या अनाज) में नहीं हैं, तो लाचारी सिद्ध होगी क्योंकि इन चीज़ों को नफ़क़ा के लिए बेचना जायज़ है, क्योंकि यह 'ग़ायब पर फ़ैसले' (क़ज़ा अलल ग़ायब) के हुक्म में आता है।

शेख अल-इस्लाम अता बिन हमज़ा से उक्त मसले के बारे में रिवायत ✨

'ज़ख़ीरा' के लेखक ने फ़रमाया कि इस जवाब पर आपत्ति है और सही यह है कि यह फ़ैसला सही नहीं है। और अगर दूसरे क़ाज़ी के सामने पेश हुआ और उसने अनुमति दे दी, तो सही यह है कि वह फ़ैसला लागू नहीं होगा। 'मज्मउल नवाज़िल' में उल्लेख है कि शेख अल-इस्लाम अता बिन हमज़ा से पूछा गया कि एक नाबालिग लड़की के बाप ने उसका निकाह एक नाबालिग लड़के से कर दिया और बाप ने इसे स्वीकार (क़बूल) कर लिया, फिर वे दोनों बड़े हुए और दोनों के बीच लम्बी दूरी (ग़ैबत-ए-मुनक़तआ) थी, और निकाह के गवाह फ़ासिक़ (पापी) थे। तो क्या क़ाज़ी के लिए जायज़ है कि वह इसे शाफ़ई मज़हब के क़ाज़ी के पास भेज दे ताकि वह इस निकाह को इस आधार पर अमान्य कर दे कि गवाह फ़ासिक़ थे? उन्होंने फ़रमाया कि हाँ, यह जायज़ है। और हनफ़ी क़ाज़ी के लिए भी जायज़ है कि वह खुद शाफ़ई मज़हब को अपनाकर ऐसा करे, भले ही वह उसका अपना मूल मज़हब न हो।

इसी तरह, वली (अभिभावक) के बिना निकाह के मामले में, अगर किसी ने उसे तीन तलाक़ दे दिए, फिर दूसरे 'मुहल्लिल' (१) शौहर के साथ संभोग से पहले निकाह कर लिया, तो अगर इस स्थिति में इमाम मुहम्मद के मज़हब को आधार बनाकर निकाह के सही होने और तलाक़ न होने का हुक्म दिया जाए, तो वह जायज़ है। नज्मउद्दीन कहते हैं कि मेरे उस्ताद इसे सही नहीं मानते थे, लेकिन अगर उसे शाफ़ई मज़हब के क़ाज़ी के पास भेज दिया जाए ताकि वह दोनों के बीच निकाह करा दे और उसके सही होने का फ़ैसला दे दे, तो यह जायज़ है; बशर्ते कि लेखक और प्राप्तकर्ता इसमें रिश्वत न लें।

इस फ़ैसले से यह ज़ाहिर नहीं होता कि पहला निकाह हराम था या उसमें संदेह था। 'फ़तावा अस्ती' में भी ऐसा ही उल्लेख है। 'ज़ख़ीरा' में लिखा है कि बिना गवाह के निकाह के सही होने का फ़ैसला दिया जाए, तो वह लागू हो जाएगा। 'जामे उल फ़तावा' और 'मुन्तख़ब' में है कि अगर किसी औरत ने एक

सभा में कहा कि 'यह मेरा शौहर है' और मर्द ने कहा 'यह मेरी औरत है', तो इस निकाह के होने में मतभेद है, लेकिन अगर क़ाज़ी ने इसका फ़ैसला दे दिया, तो सर्वसम्मति से निकाह हो गया। अगर किसी औरत ने दस दिन के लिए निकाह किया और किसी क़ाज़ी ने उसे जायज़ माना, तो वह जायज़ है क्योंकि इमाम ज़फ़र के अनुसार अगर किसी ने एक महीने के लिए निकाह किया, तो वह निकाह सही है और समय की सीमा का उल्लेख निरर्थक (लग़्व) होगा। अतः अगर इसके सही होने का फ़ैसला दिया गया, तो वह प्रभावी होगा।

लेकिन औरतों के'मुतआ' (अस्थायी विवाह) को जायज़ ठहराने का फ़ैसला मान्य नहीं होगा। इसकी सूरत यह है कि कोई औरत से कहे कि 'मैं इतने माल के बदले इतने समय के लिए तुझसे मुतआ करता हूँ'। इसके विपरीत, अगर 'तज़वीज' या 'निकाह' शब्द का उपयोग किया जाए, जैसे 'मैंने तेरे साथ एक महीने या दस दिन के लिए निकाह किया', तो यह निकाह जायज़ है यदि क़ाज़ी इसका फ़ैसला दे दे।

अगर निकाह को औरत की अंधता, पागलपन या इसी तरह के दोष के कारण रद्द करने का फ़ैसला दिया जाए, तो वह प्रभावी होगा, क्योंकि हज़रत उमर (रज़ि.) फ़रमाते थे कि पाँच दोषों के कारण औरत का निकाह रद्द करना सही है। अगर इनमें से किसी एक दोष की वजह से निकाह रद्द किया गया, तो वह मान्य होगा क्योंकि हमारे विद्वानों के बीच इसमें मतभेद है; इमाम मुहम्मद रद्द करने का हुक्म देते हैं। अगर बिना गवाही के मेहर (दहेज) के रद्द होने या बिना इक़रार (स्वीकृति) के मेहर के शून्य होने का हुक्म दिया गया, या यह राय अपनाई गई कि निकाह पुराना होने से मेहर समाप्त हो जाता है, तो यह फ़ैसला बातिल (अमान्य) है, क्योंकि मेहर या तो अदा करने से समाप्त होता है या माफ़ करने से।

यदि किसी 'अनीन' (नपुंसक) के बारे में यह हुक्म दिया गया कि उसे समय नहीं दिया जाएगा, तो वह फ़ैसला अमान्य है। 'सुग़रा' में लिखा है कि 'ख़ुला' (तलाक के बदले समझौता) के अध्याय में...

पाद-टिप्पणी (Footnotes): अ. अर्थात् ऐसा निकाह जिसमें गवाह नहीं थे, केवल प्रस्ताव (ईजाब) और स्वीकृति (क़बूल) थी, और क़ाज़ी ने उसे जायज़ मान लिया, तो वह मान्य हो जाएगा। २. अर्थात् औरत ने शौहर के अंधे या पागल होने के कारण निकाह रद्द कर दिया और क़ाज़ी ने फ़ैसला दिया कि यह रद्दीकरण सही है, तो वह प्रभावी होगा। (१) मुहल्लिल: वह व्यक्ति जिसके माध्यम से औरत (तलाक़ के बाद) अपने पहले पति के लिए हलाल (वैध) हो जाए।

اور اس نے عورت کو الگ کر دیا تو کیا یہ جدائی واقع ہو جائے گی انہوں نے فرمایا کہ ہاں اگر نفقہ سے عجز متحقق ہو تو جدائی ہو جائے گی پھر دریافت کیا گیا کہ اگر شوہر کی زمین اور املاک یہاں موجود ہو تو نفقہ سے عجز متحقق ہوگا انہوں نے فرمایا کہ ہاں اگر جنسِ نفقہ سے نہیں ہے تو متحقق ہوگا کیونکہ ان چیزوں کا نفقہ میں فروخت کرنا جائز ہے کیونکہ یہ منزولہ قضاء علی الغائب کے ہے۔

شیخ الاسلام عطاء بن حمزہ سے مسئلہ مذکورہ کی بابت روایت ❁

صاحب ذخیرہ نے فرمایا کہ اس جواب میں اعتراض ہے اور صحیح یہ ہے کہ یہ قضاء صحیح نہیں ہے اور اگر دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا اور اس نے اجازت دے دی تو صحیح یہ ہے کہ قضا نافذ نہ ہوگی مجمع النوازل میں مذکور ہے کہ شیخ الاسلام عطاء بن حمزہ سے دریافت کیا گیا کہ نابالغ لڑکی کے باپ نے نابالغ لڑکے سے اس کا نکاح کر دیا اور باپ نے قبول کیا پھر وہ دونوں بڑے ہوئے اور دونوں میں غیبت منقطعہ تھی اور نکاح میں گواہ فاسق تھے تو کیا قاضی کو جائز ہے کہ شافعی مذہب کے قاضی کے پاس بھیج دے کہ وہ اس نکاح کو باطل کر دے اس سبب سے کہ اس کے گواہ فاسق تھے تو انہوں نے فرمایا کہ ہاں جائز ہے اور قاضی حنفی کو جائز ہے کہ خود ایسا کرے اور شافعی کا مذہب لے لے اگر چہ خود اس کا مذہب یہ نہ ہو اور اسی طرح نکاح بغیر ولی میں اگر اس کو تین طلاق دی پھر دوسرے زوج محلل (۱) کے دخول سے پہلے اس سے نکاح کر لیا اگر اس صورت میں امام محمد کا مذہب لے کر اس نکاح کی صحت اور عدم وقوع طلاق کا حکم دیا تو جائز ہے اور نجم الدین فرماتے ہیں کہ میرے استاد اس کو روا نہیں رکھتے

لیکن اگر شافعی المذہب کے پاس بھیج دے تاکہ دونوں میں عقد کر دے اور صحت کا حکم دے دے تو جائز ہے بشرطیکہ کاتب اور مکتوب الیہ اس میں رشوت نہ لیں اور اس قضا سے یہ ظاہر نہیں ہوتا کہ پہلا نکاح حرام یا اس میں شبہ تھا ایسا ہی فتاویٰ اسطی میں مذکور ہے اور ذخیرہ میں لکھا ہے کہ اگر بلا گواہ کے نکاح جائز ہونے کا حکم دیا تو اس کی قضا نافذ ہو جائے گی اور ایسا ہی جامع الفتاویٰ میں لکھا ہے اور منتخب میں ہے کہ اگر کسی عورت نے ایک محفل میں کہا کہ یہ میرا شوہر ہے اور مرد نے کہا کہ یہ میری عورت ہے تو اس نکاح کے انعقاد میں اختلاف ہے اور اگر قاضی نے اس کا حکم دے دیا بالاتفاق نکاح ہو گیا اگر کسی عورت نے دس دن کے واسطے نکاح کیا اور اس کو کسی قاضی نے جائز رکھا تو جائز ہے کیونکہ امام زفر کے نزدیک اگر کسی عورت سے ایک مہینہ کے واسطے نکاح کیا تو صحیح ہے اور مدت کا ذکر کرنا لغو ہوگا پس اگر اس نکاح کے جواز کا حکم دیا تو نافذ ہوگا اور اگر عورتوں کے متعہ جائز ہونے کا حکم کیا تو جائز نہ ہوگا اور اس کی صورت یہ ہے کہ کسی عورت سے کہا کہ میں تجھ سے اتنی مدت بعوض اس مال کے متعہ کرتا ہوں بخلاف اس کے کہ اگر لفظ تزویج و نکاح ذکر کیا مثلاً کہا کہ میں نے تیرے ساتھ ایک مہینہ تک یا دس دن تک نکاح کیا تو یہ نکاح جائز ہے اگر قاضی اس کے جواز کا حکم دے دے اور اگر رد نکاحِ عورت کا حکم بسبب نابینائی یا جنون یا مثل اس کے دے دیا تو اس کی قضا نافذ ہوگی کیونکہ حضرت عمرؓ فرماتے تھے کہ پانچ عیوب سے رد کرنا عورت کا درست ہے اور اگر ان میں سے ایک عیب کی وجہ سے رد نکاح کا حکم کیا تو نافذ ہوگا کیونکہ ہمارے اصحاب میں اس میں اختلاف ہے امام محمدؒ رد کا حکم دیتے ہیں اگر بلا گواہی کے مہر باطل ہونے کا حکم دیا یا بدون اقرار کے بطلان مہر کا حکم کیا اور بعض لوگوں کا مذہب اختیار کیا کہ نکاح کے قدیم ہونے سے مہر ساقط ہوتا ہے تو باطل ہے کیونکہ ظاہر ہے کہ مہر یا ادا کرنے سے ساقط ہوگا یا بری کرنے سے۔

اگر کسی عنین کے بارے میں یہ حکم دیا کہ اس کے لئے مدت ندی جائے گی تو قضا باطل ہے اور صغریٰ میں ہے کہ خلع کے باب

حواشی: ا یعنی ایسا نکاح ہوا کہ جس میں گواہ نہ تھے صرف ایجاب و قبول تھا اور قاضی نے اس نکاح کے جواز کا حکم دے دیا تو جائز ہو جائے گا۔ ۲ یعنی عورت نے نکاح کو رد کیا بہ سبب شوہر کے اندھے یا مجنون وغیرہ کے اور قاضی نے یہ حکم دے دیا کہ عورت کا رد کرنا صحیح ہوا تو قضاء نافذ ہوگی۔ (۱) محلل جس کے ذریعہ سے شوہر اول کے لئے حلال ہو جائے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 163 | Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Judicial Etiquette)

The ruling of a judge that a matter is an annulment (faskh) is similar to other matters of legal interpretation (mujtahidat) because Sheikh-ul-Islam Khawaharzada has cited disagreements among the Companions (Sahaba) on this point. Therefore, if a ruling of annulment is given, the judicial decree shall be effective. If, prior to marriage, a ruling was given that a divorce is void, or a ruling was given regarding a 'Salam' sale of an animal, it is permissible; this is recorded in 'Fusul al-Imadiyya'. If a person revoked a divorce (raj'at) without the wife's consent and the case was brought before a judge who considered the wife's consent a condition for revocation according to the Shafi'i school, and he subsequently declared the revocation void, then according to some, this decree should not be effective. This is because the requirement of the wife's consent in revocation is not the manifest (zahir) opinion of the Shafi'i school, nor is it mentioned in their books. While Shafi'i jurists may present it as a prohibition in queries, this alone does not make it a 'mujtahad fih' (a matter open to new interpretation). Our scholars claim consensus (ijma') that the wife's consent is not a condition for the validity of revocation; therefore, such a ruling shall not be effective, as stated in 'al-Dakhira'. If one divorces his wife during menstruation or pregnancy, or gives three divorces before consummation, and a judge rules that the divorce of a pregnant or menstruating woman is void, or rules one of multiple divorces to be void according to some opinions, then his decree shall not be effective. Similarly, declaring void three divorces given in a single word, or a divorce given during a period of purity (tuhur) in which intercourse occurred, will result in a void decree. However, if a judge declares void a divorce given under duress, his decree shall be effective. If the matter is presented before another judge, he shall enforce the first judge's ruling. In 'Fatawa Rashid-ud-Din', it is stated that if a ruling is given that a divorce by an intoxicated person is not valid, it shall be effective because there was a disagreement among the Sahaba on this issue. It is also mentioned in 'Fatawa Rashid-ud-Din' that if a second husband divorces a woman after consummation, then marries her again while she is still in her waiting period (iddah), then divorces her before consummation, and then the first husband marries her before her iddah has ended, and a judge rules on the validity of this marriage, his decree shall be effective because there is room for legal interpretation (ijtihad) in this case, and it follows the school of Imam Zufar.

If a person divorced his wife before consummation and the judge ordered him to give half of the dowry items☆

If a father initiated a 'khul' (divorce at wife's request) on behalf of a minor daughter and a judge ruled it permissible, it shall be effective. If a judge ruled that the waiting period (iddah) of a woman with prolonged purity (mumtaddat-ut-tuhur) should pass by months, it is narrated in 'Minhaj-ush-Shari'ah' from Imam Malik that he said: For a woman whose husband divorced her and six months passed without her seeing blood, a ruling shall be given for her such that her iddah thereafter will end based on a three-month calculation. A similar report is narrated from Ibn Umar. Based on this, if for a 'mumtaddat-ut-tuhur', before reaching the age of menopause (which is fifty-five years), her menstruation ceases at age fifty or a year or two before, then according to the preference of Sheikh-ul-Islam Burhan-ud-Din, if her husband divorces her and six months pass, then an iddah of three months is counted and a judge rules on this, it should be effective because it is a matter of interpretation (mujtahad fih). This should be remembered as such incidents often occur. If a person divorced his wife before consummation and the judge ordered half of the dowry items to be given to her, even though the woman had already taken possession of the dower (mahr) and items, then his decree shall not be effective as it is contrary to the majority (jumhur) view. If a person manumitted one of his slaves and died before specifying which one, and a judge ordered drawing lots (qur'a), his decree shall be effective because it is a matter of interpretation; Malik and Shafi'i support the use of drawing lots. This is in 'Fusul al-Imadiyya' that a person his half...

1. That is, if someone swore: "If I marry a woman, she shall be divorced," then a judge ruled that this is void.
2. 'Mumtaddat-ut-tuhur' is a woman who remains in a state of purity (tuhur) without menstruation for a significantly longer period compared to ordinary women.

काज़ी का यह हुक्म कि वह निकाह का फ़स्ख (रद्दीकरण) है, अन्य इज्तिहादी (व्याख्यात्मक) मसलों के समान है, क्योंकि शैख-उल-इस्लाम खवाहरज़ादा ने इसमें सहाबा (पैगंबर के साथियों) के बीच मतभेद का उल्लेख किया है। अतः यदि फ़स्ख का हुक्म दिया गया तो वह न्यायिक रूप से प्रभावी होगा। यदि निकाह से पहले तलाक़ के बातिल (अमान्य) होने का हुक्म दिया या जानवर के सौदे में 'बैअ सलमह' (अग्रिम भुगतान) का हुक्म दिया तो वह जायज़ है। यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने स्त्री की सहमति के बिना रुजूअ (तलाक़ वापस लेना) कर लिया और मामला ऐसे काज़ी के सामने पेश हुआ, जिसके विचार में रुजूअ के लिए स्त्री की सहमति शाफ़ई मज़हब के अनुसार शर्त थी, और उसने उस रुजूअ को बातिल कर दिया, तो कुछ के अनुसार यह न्यायिक आदेश प्रभावी नहीं होना चाहिए। क्योंकि रुजूअ में स्त्री की सहमति शाफ़ई मज़हब का ज़ाहिर (स्पष्ट) मत नहीं है और न ही उनकी किताबों में इसका उल्लेख है। हाँ, शाफ़ई विद्वान इसे सवालों में प्रतिषेध के तौर पर पेश करते हैं, लेकिन केवल इतने मात्र से यह 'मुजतहद फीह' (विवादित इज्तिहादी मसला) नहीं हो जाता। हमारे विद्वान इज्मा (सर्वसम्मति) का दावा करते हैं कि रुजूअ की वैधता के लिए स्त्री की सहमति शर्त नहीं है, इसलिए उसका हुक्म प्रभावी नहीं होगा, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। यदि किसी ने अपनी पत्नी को माहवारी या गर्भावस्था की स्थिति में तलाक़ दी या सहवास (मिलन) से पहले तीन तलाक़ दीं, और किसी काज़ी ने गर्भवती या माहवारी वाली स्त्री के तलाक़ के बातिल होने का हुक्म दिया, या कुछ के मत के अनुसार एक से अधिक तलाक़ को बातिल करार दिया, तो उसका न्यायिक आदेश प्रभावी नहीं होगा। इसी तरह, तीन तलाक़ एक ही बार में देने या उस पाकी (शुद्धता) में तलाक़ देने को, जिसमें सहवास किया गया हो, बातिल करार दिया तो उसका फैसला अमान्य होगा। यदि ज़बरदस्ती मजबूर किए गए व्यक्ति की तलाक़ को बातिल किया तो वह प्रभावी होगा। यदि मामला दूसरे काज़ी के सामने पेश हो तो वह पहले काज़ी के हुक्म को लागू करेगा। 'फ़तावा रशीद-उद-दीन' में है कि यदि नशे में दी गई तलाक़ के प्रभावी न होने का हुक्म दिया तो वह लागू होगा क्योंकि सहाबा के बीच इस पर मतभेद था। 'फ़तावा रशीद-उद-दीन' में यह भी वर्णित है कि यदि दूसरे पति ने सहवास के बाद तलाक़ दे दी, फिर उसी स्त्री से पुनः निकाह किया जबकि वह इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में थी, फिर सहवास से पहले उसे तलाक़ दे दी, फिर पहले पति ने उससे निकाह किया और अभी इद्दत पूरी नहीं हुई थी, और किसी हाकिम (न्यायाधीश) ने इस निकाह की वैधता का

हुक्म दिया, तो उसका निर्णय प्रभावी होगा क्योंकि इसमें इज्तिहाद (कानूनी व्याख्या) की गुंजाइश है और यह इमाम ज़ुफ़र का मत है।

यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी को सहवास से पहले तलाक़ दे दी और काज़ी ने उसे आधा दहेज का सामान देने का हुक्म दिया☆

यदि नाबालिग लड़की की ओर से पिता ने 'खुलअ' (स्त्री द्वारा चाही गई तलाक़) ली और काज़ी ने उसकी वैधता का हुक्म दिया तो वह प्रभावी होगा। यदि 'मुम्तदतुत-तुहर' की इद्दत महीनों के हिसाब से गुज़रने का हुक्म दिया तो 'मिन्हाज-उश-शरीया' में इमाम मालिक से वर्णित है कि उन्होंने कहा: जिस स्त्री को उसके पति ने तलाक़ दी और छह महीने बीत गए और उसने मासिक धर्म नहीं देखा, तो उसके बारे में यह हुक्म दिया जाएगा कि उसकी इद्दत उसके बाद तीन महीने के हिसाब से समाप्त होगी। इब्न उमर से भी ऐसा ही वर्णित है। अतः इस आधार पर यदि 'मुम्तदतुत-तुहर' रजोनिवृत्ति की आयु, जो 55 वर्ष है, उससे पहले 50 वर्ष या एक-दो वर्ष पहले उसका मासिक धर्म बंद हो गया, तो शैख-उल-इस्लाम बुरहानुद्दीन के चयन के अनुसार, यदि पति ने उसे तलाक़ दी और छह महीने बीत गए, फिर तीन महीने की इद्दत गिनी गई और किसी काज़ी ने इस पर हुक्म दिया, तो वह प्रभावी होना चाहिए क्योंकि यह इज्तिहादी मसला है। इसे याद रखना चाहिए क्योंकि ऐसी घटनाएं अक्सर होती हैं। यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी को सहवास से पहले तलाक़ दे दी और काज़ी ने उसे दहेज का आधा सामान देने का हुक्म दिया, जबकि स्त्री ने पहले ही मेहर पर अधिकार कर लिया था और सामान ले लिया था, तो काज़ी का यह निर्णय प्रभावी नहीं होगा क्योंकि यह जुमहूर (बहुमत विद्वानों) के मत के विरुद्ध है। यदि किसी ने अपने गुलामों में से एक को आज़ाद किया और स्पष्टीकरण से पहले मर गया और काज़ी ने कुर्रा (पर्ची डालना) निकालने का हुक्म दिया, तो उसका हुक्म प्रभावी होगा क्योंकि यह विवादित मसला है; इमाम मालिक और शाफ़ई कुर्रा डालने के पक्षधर हैं। यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में है कि एक व्यक्ति ने अपना आधा...

१ अर्थात् यदि किसी ने शपथ ली कि यदि मैं किसी स्त्री से निकाह करूँ तो उसे तलाक़ हो जाए, फिर काज़ी ने हुक्म दिया कि यह अमान्य है। २ मुम्तदतुत-तुहर वह स्त्री है जो सामान्य स्त्रियों की तुलना में अधिक दिनों तक बिना मासिक धर्म के पाकी (शुद्धता) की स्थिति में रहती है।

میں قاضی کا حکم کہ وہ فسخ ہے مثل اور مسائل مجتہدات کے ہے کیونکہ شیخ الاسلام خواہر زادہ نے اس میں اختلاف صحابہ نقل کیا ہے پس اگر فسخ ہونے کا حکم دیا تو قضاء نافذ ہو گی نکاح سے پہلے اگر طلاق باطل ہونے کا حکم کیا یا حیوان میں بیع سلم کا حکم دیا تو جائز ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے بدوں عورت کی رضامندی کے رجعت کر لی اور ایسے قاضی کے سامنے یہ مقدمہ پیش ہوا کہ جس کے نزدیک عورت کی رضامندی رجعت میں موافق مذہب شافعی کے شرط تھی پھر اس نے رجعت کو باطل کر دیا تو یہ قضا بعض کے نزدیک نافذ نہ ہونا چاہئے کیونکہ رجعت میں عورت کی رضامندی ظاہر مذہب شافعی کا نہیں ہے اور نہ ان کی کتابوں میں مذکور ہے ہاں اصحاب شافعی سوالات میں بطور منع کے پیش کرتے ہیں اور فقط اس قدر سے مجتہد فیہ نہیں ہو سکتا ہے اور ہمارے اصحاب اجماع کا دعویٰ کرتے ہیں کہ بالاجماع صحت رجعت کے واسطے عورت کی رضامندی شرط نہیں ہے پس اس کا حکم نافذ نہ ہوگا کذا فی الذخیرہ۔ اگر اپنی عورت کو حالت حیض یا حمل میں طلاق دی یا دخول سے پہلے تین طلاق دیں پھر کسی قاضی نے حاملہ یا حائض کے طلاق باطل ہونے کا حکم دیا یا ایک سے زائد طلاق باطل ہونے کا موافق مذہب بعض کے حکم دیا تو اس کی قضا نافذ نہ ہو گی اور اسی طرح تین طلاق ایک ہی کلمہ سے دینے کو یا اس طہر میں جس میں جماع کیا ہے طلاق دینے کو باطل کیا تو اس کی قضا باطل ہوگی اور اگر باکراہ مجبور کئے گئے شخص کی طلاق دینے کو باطل کیا تو اس کی قضا نافذ ہو گی اور اگر دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا تو پہلے قاضی کے حکم کو نافذ کرے گا اور فتاویٰ رشید الدین میں ہے کہ اگر مست نشہ کی طلاق نہ واقع ہونے کا حکم کیا تو نافذ ہوگا کیونکہ باہم صحابہ میں اس مسئلہ میں اختلاف تھا اور بھی فتاویٰ رشید الدین میں مذکور ہے کہ اگر

دوسرے شوہر نے بعد دخول کے طلاق دی پھر دوبارہ اس عورت سے نکاح کیا اور وہ عدت میں تھی پھر قبل دخول کے اس کو طلاق دی پھر اس سے پہلے شوہر نے نکاح کیا اور ہنوز عدت نہ گزری تھی اور کسی حاکم نے اس نکاح کی صحت کا حکم دیا تو اس کی قضا نافذ ہوگی کیونکہ اجتہاد کو اس صورت میں گنجائش ہے اور زفر کا مذہب ہے۔

اگر کسی شخص نے اپنی عورت کو قبل دخول کے طلاق دی اور قاضی نے آدھے سامان جہیز دینے کا اس کے لئے حکم کیا☆

اگر صغیرہ لڑکی کی طرف سے باپ نے خلع لیا اور اس کے جائز ہونے کا قاضی نے حکم کیا تو نافذ ہوگا اگر ممتدۃ الطہر ۲ کی عدت مہینوں سے گزرنے کا حکم کیا تو منہاج الشریعہ میں امام مالک سے منقول ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ جس عورت کو اس کے شوہر نے طلاق دی اور چھ مہینے گزر گئے اور اس نے خون نہ دیکھا تو اس کے پاس کا حکم دیا جائے گا حتیٰ کہ اس کے بعد اس کی عدت تین مہینہ کے حساب سے ختم ہوگی اور ابن عمر سے بھی ایسا ہی مروی ہے پس اس بنا پر اگر ممتدۃ الطہر کے حد ایاس پر پہنچنے سے کہ پچپن برس ہوتے ہیں پہلے پچاس برس یا دو ایک برس پہلے اگر اس کا خون منقطع ہو گیا تو موافق اختیار شیخ الاسلام برہان الدین کے اگر اس کے شوہر نے اس کو طلاق دی اور اس پر چھ مہینے گزر گئے پھر تین مہینے کی عدت کی شمار کی اور اس پر کسی قاضی نے حکم کیا تو نافذ ہونا چاہئے کیونکہ یہ مجتہد فیہ ہے اور اس کا یاد رکھنا چاہئے کیونکہ اکثر ایسا واقعہ ہوتا ہے اگر کسی شخص نے اپنی عورت کو قبل دخول کے طلاق دی اور قاضی نے آدھے سامان جہیز دینے کا اس کے لئے حکم کیا حالانکہ عورت نے مہر پر قبضہ کر لیا اور سامان لے لیا تو اس کی قضا نافذ نہ ہوگی کیونکہ جمہور کے خلاف ہے اگر ایک شخص نے اپنے غلاموں میں سے ایک کو آزاد کیا اور بیان سے پہلے مر گیا اور قاضی نے

قرعہ ڈالنے کا حکم کیا تو اس کی قضا نافذ ہو گی اس لئے کہ مجتہد فیہ ہے مالک اور شافعی قرعہ ڈالنے کے قائل ہیں یہ فصول عمادیہ میں ہے کہ ایک شخص نے اپنا آدھا

۱ یعنی کسی نے اگر قسم کھائی کہ اگر ایک عورت سے نکاح کروں تو وہ طالقہ ہے پس قاضی نے حکم کیا کہ یہ باطل ہے۔ ۲ ممتدة الطہر وہ عورت جو معمولی طہر میں عورتوں کے نسبت زیادہ دنوں تک بدوں حیض کے ظاہر رہتی ہے۔

A slave was freed, or a slave was co-owned by two people; one freed him while being insolvent. The judge (Qadi) ordered the other co-owner to sell his portion, and he did so. Later, both parties brought the dispute (Mukhasama) before another judge who held a different opinion. Al-Khassaf mentioned that the second judge should invalidate both the sale and the previous ruling. However, Shams al-A'imma al-Halwani stated that this is specifically al-Khassaf's view, and there is no direct narration from our associates (the Hanafi jurists) regarding this issue. If al-Khassaf's opinion were not present, we would say the initial ruling remains valid because the judge decided on a matter subject to *ijtihad* (juristic reasoning). This is recorded in *al-Zahiriyyah*.

If a judge delegates a matter to the Shafi'i school so that they may decide according to their own opinion or in accordance with the Sharia's ruling, then this delegation (Tafweez) is valid according to everyone. ☆

If a ruling is given regarding the "Issue of Five" (1), the judgment is implemented because it is a matter of legal disagreement (*mukhtalaf-fih*). In *Shurut Abu Nasr al-Dabbusi*, it is stated that if a pledge (*rahn*) occurs in an undivided state (2), the judge's ruling should be sought to validate it. If a judge rules the sale of water as permissible, another judge has no authority to invalidate it; similarly, if it was invalidated, another cannot authorize it. It is stated in *Jami' al-Fatawa* and *Siyar al-Kabir* that if a sale was ruled valid despite being *fasid* (irregular) due to an unknown time condition (*muddah majhulah*), the judgment stands if a formal dispute occurred before him, and the buyer is permitted to retain the purchased item. If the sale of a *mudabbar* slave is ruled valid, the judgment stands. The sale of a *mukatab* slave is valid with their consent; this is the clearer narration. If a judge rules that a slave permitted to trade (*ma'dhun*) in one type of commerce is not permitted for all types, it is valid; this is in *Fusul al-'Imadiyyah*. The common practice of judges disallowing conditional oaths (*yamin mudaf*) or delegating matters like the sale of *mudabbar* slaves to the Shafi'i school is only valid if the delegating judge personally holds that view as a matter of juristic reasoning. If he does not hold that view, the delegation is incorrect. Some scholars say it is correct regardless of his own view, and this is the chosen (*mukhtar*) position as per *Khazanat al-Muftin*. If a judge delegates to the Shafi'i school to decide based on their reasoning or the Sharia, this delegation is universally valid, as per *Fatawa Qadi Khan*. If a judge rules as valid the guarantee (*daman*) for clearing a house (*khalaas*) that was taken through legal entitlement (*istihqaq*) from a

buyer, and later the case comes before another judge, the latter will invalidate it. The scenario is: a person sells a house, and either the seller or a stranger becomes a guarantor (*zamin*) for 'clearing' (*khalaas*) the title for the buyer. This means the guarantor tells the buyer: "If this house is legally reclaimed from you, I guarantee to clear the title via sale or gift and hand it back to you. If I am unable, I will buy a similar house and give it to you." Such a guarantee is invalid according to us (Hanafis), though some consider it valid. This definition of *Zaman al-Khalaas* is according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), as adopted by the author of *al-Aqdiyah*. According to the two disciples (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), *Zaman al-Ikhlas*, *Uhdah*, and *Darak* are one and the same—i.e., guaranteeing the return of the price at the time of legal reclamation (*istihqaq*). According to Imam al-A'zam, this is the definition of *Zaman al-Darak*, while *Zaman al-Khalaas* is as defined above. *Zaman al-Uhdah* refers to guaranteeing based on old documents held by the seller.

Footnotes: (1) i.e., an oath attributed to a future action, such as telling a woman: "If I marry you, you are divorced." According to Imam Shafi'i, such an oath is void. (1) *Khamsah*: There are five juristic opinions regarding this, which will follow later. (2) Which is not permissible only according to the Imam (Abu Hanifa).

गुलाम आज़ाद किया या गुलाम दो व्यक्तियों के बीच साझा था कि एक ने आज़ाद किया, वह व्यक्ति निर्धन है और क़ाज़ी ने दूसरे को आदेश दिया कि अपना हिस्सा बेच दे और उसने बेच दिया, फिर दोनों ने किसी अन्य क़ाज़ी के पास विवाद (मुखासमा) किया जिसकी यह राय नहीं थी। तो खसाफ़ ने उल्लेख किया कि दूसरा क़ाज़ी बिक्री (बय) और फ़ैसले (क़ज़ा) को बातिल (अमान्य) कर दे, और शम्स अल-आइम्मा हलवाई ने उल्लेख किया कि यह खसाफ़ का कथन है और इस मसले में हमारे साथियों (अहनाफ़) से कोई रिवायत नहीं है। और यदि खसाफ़ का कथन मौजूद न होता तो हम कहते कि उसका फ़ैसला लागू होगा क्योंकि उसने मुजतहद-फ़िह (इबादत के मसले) में हुक्म दिया है, यह ज़हीरिया में लिखा है।

यदि क़ाज़ी ने शाफ़ई मज़हब के हवाले किया कि अपनी राय से फ़ैसला करे या शरीयत के हुक्म के अनुसार फ़ैसला करे, तो यह सपुर्दगी (तफ़वीज़) सभी के नज़दीक लागू होगी। ☆

यदि मसला-ए-खम्स (1) में क़ाज़ी ने हुक्म दिया तो उसका फ़ैसला लागू होगा क्योंकि यह विवादित (मुख्तलिफ़-फ़िह) है। शरुत अबू नस्र दबूसी में है कि यदि गिरवी (रहन) अविभाजित (2) हो तो उचित है कि किसी हाकिम का हुक्म ले ले ताकि वह सही हो। यदि पानी की बिक्री जायज़ होने का हुक्म दिया तो दूसरे को अधिकार नहीं है कि उसे बातिल करे, और यदि उसने बातिल किया तो दूसरे को जायज़ करने का अधिकार नहीं है। जामे अल-फ़तावा और सैर-ए-कबीर में है कि यदि किसी ऐसी बिक्री के जायज़ होने का हुक्म दिया जो अज्ञात समय (मुद्दत-ए-मजहूल) की शर्त के कारण फासिद (त्रुटिपूर्ण) थी, तो उसका फ़ैसला लागू होगा बशर्ते इस मामले में उसके पास विवाद हुआ हो। और खरीदार (मुश्तरी) को बेची गई चीज़ (मबी) अपने पास रखना जायज़ है। यदि किसी मुदब्बर (वह गुलाम जिसे आज़ादी का वादा मिला हो) की बिक्री जायज़ होने का हुक्म दिया तो उसका फ़ैसला लागू होगा और मुकातिब की बिक्री उसकी सहमति से जायज़ है और यही रिवायत अधिक स्पष्ट है। यदि एक प्रकार के व्यापार के लिए अनुमत (माज़ून) गुलाम के बारे में हुक्म दिया कि उसे सभी प्रकार के व्यापार की अनुमति नहीं है, तो लागू होगा, यह फुसूल-ए-इमादिया में है। और क़ाज़ी लोग जो यह कार्य करते हैं कि यमीन-ए-मुज़ाफ़ (भविष्य की शपथ) को मना करते हैं या मुदब्बर की बिक्री आदि में शाफ़ई मज़हब को सौंप देते हैं, तो यह कार्य केवल उसी समय जायज़ है जब सौंपने वाले की भी यही राय हो। उदाहरण के तौर पर उसके नज़दीक यह राय इज्तिहादी तौर पर स्पष्ट हो, और यदि उसकी यह राय न हो तो सौंपना सही नहीं है। कुछ उलेमाओं ने कहा कि सौंपना सही है चाहे उसकी स्वयं

यह राय न हो, और यही मुख़्तार (पसंदीदा) है, यह खज़ाना अल-मुफ्तीन में लिखा है। यदि क़ाज़ी ने शाफ़ई मज़हब को इसलिए सौंपा कि अपनी राय से फ़ैसला करे या शरीयत के हुक्म के अनुसार फ़ैसला करे तो यह तफ़वीज़ सबके नज़दीक लागू होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। यदि किसी घर को साफ़ (हक़ दिलाने) करने का हुक्म दिया जिसे ग्राहक से अधिकार (इस्तिहक़ाक़) के तहत ले लिया गया हो और उसी जैसे घर के लिए ज़ामिन (गारंटी देने वाला) होने का किसी क़ाज़ी ने हुक्म दिया कि जायज़ है, फिर वह दूसरे के सामने पेश हुआ तो दूसरा उसे बातिल करेगा। मसले की सूरत यह है कि एक व्यक्ति ने दूसरे के हाथ एक घर बेचा और बेचने वाला या कोई अजनबी खरीदार के लिए 'खलास' (निस्तारण) का ज़ामिन हुआ। खलास का अर्थ यह है कि ज़ामिन ने खरीदार से कहा कि यदि यह घर तुम्हारे हाथ से किसी दावे के कारण ले लिया गया, तो मैं ज़ामिन हूँ कि इस घर को बिक्री या उपहार से मुक्त कराकर तुम्हें सौंप दूँगा। और यदि इसे सौंपने में असमर्थ रहा तो इसके समान दूसरा घर खरीदकर तुम्हें सौंप दूँगा। ऐसी ज़मानत हमारे नज़दीक बातिल है और कुछ के नज़दीक यह ज़मानत सही है। खलास की ज़मानत की यह व्याख्या इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक है और इसी को साहिब अल-अक़्ज़िया ने अपनाया है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक ज़मानत-ए-इखलास, उहदा और दरक एक ही हैं, यानी इस्तिहक़ाक़ के समय कीमत वापस दिलाने की गारंटी देना। इमाम आज़म के नज़दीक यह 'ज़मान-ए-दरक' की व्याख्या है और खलास की व्याख्या वह है जो ऊपर बताई गई। और ज़मान-ए-उहदा का अर्थ पुराने दस्तावेज़ की तरफ से ज़ामिन होना है।

पाद टिप्पणी: (1) अर्थात ऐसी शपथ जो भविष्य के किसी कार्य पर आधारित हो, जैसे किसी महिला से कहना कि "जब मैं तुमसे निकाह करूँगा तो तुम्हें तलाक़ है"। शाफ़ई मज़हब में ऐसी शपथ बातिल है। (1) खम्स: इसमें पाँच इज्तिहादी राय हैं जो आगे आएँगी। (2) जो केवल इमाम (अबू हनीफ़ा) के नज़दीक जायज़ नहीं है।

غلام آزاد کیا یا غلام دو شخصوں میں مشترک تھا کہ ایک نے آزاد کیا وہ شخص تنگدست ہے اور قاضی نے دوسرے کو حکم کیا کہ اپنا حصہ فروخت کر لے اور اس نے فروخت کر لیا پھر دونوں نے کسی اور قاضی کے پاس مخاصمہ کیا کہ جس کی یہ رائے نہ تھی تو خصاف نے ذکر کیا کہ دوسرا قاضی بیع اور قضا کو باطل کردے اور شمس الائمہ حلوائی نے ذکر کیا کہ یہ قول خصاف کا ہے اور اس مسئلہ میں کوئی روایت ہمارے اصحاب سے نہیں ہے اور اگر خصاف کا قول موجود نہ ہوتا تو ہم کہتے کہ اس کی قضا نافذ ہوگی کیونکہ اس نے مجتہد فیہ میں حکم دیا ہے یہ ظہریہ میں لکھا ہے۔

اگر قاضی شافعی مذہب کو اس واسطے سپرد کیا کہ اپنی رائے سے فیصلہ کرے یا موافق حکم شرع کے فیصلہ کرے تو یہ تفویض سب کے نزدیک نافذ ہوگی ☆

اگر مسئلہ خمسہ (۱) میں قاضی نے حکم دیا تو اس کی قضا نافذ ہو گی کیونکہ یہ مختلف فیہ ہے شروط ابونصر دبوسی میں ہے کہ اگر رہن غیر منقسم (۲) واقع ہو تو چاہئے کہ کسی حاکم کا حکم لے لے تاکہ صحیح ہو اگر پانی کی بیع جائز ہونے کا حکم کیا تو دوسرے کا اختیار نہیں ہے کہ اس کو باطل کرے اور اگر اس نے باطل کیا تو دوسرے کو جائز کرنے کا اختیار نہیں ہے جامع الفتاویٰ اور سیر کبیر میں ہے کہ اگر کسی ایسی بیع کے جائز ہونے کا حکم کیا جو مدت مجہول کی شرط کی وجہ سے فاسد تھی تو اس کی قضا نافذ ہوگی جبکہ اس باب میں اس کے پاس مخاصمہ ہوا ہو اور مشتری کو مبیع اپنے پاس رکھنا جائز ہے اگر کسی مدبر کی بیع جائز ہونے کا حکم دیا تو اس کی قضا نافذ ہوگی اور مکاتب کی بیع اس کی رضامندی سے جائز ہے اور یہی روایت اظہر ہے

اگر ایک نوع کی تجارت کے ماذون غلام میں حکم دیا کہ اس کو کل نوع کی اجازت نہیں ہے تو نافذ ہوگا یہ فصول عمادیہ میں ہے اور قاضی لوگ جو یہ فعل کرتے ہیں کہ یمین مضاف کو منع کرتے یا بیع مدبر وغیرہ میں شافعی مذہب کے سپرد کرتے ہیں تو یہ فعل صرف اس وقت جائز ہے کہ سپرد کرنے والے کی بھی یہ رائے ہو مثلاً اس کے نزدیک یہ رائے اجتہادی ظاہر ہو اور اگر اس کی یہ رائے نہ ہو تو سپرد کرنا صحیح نہیں ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ سپرد کرنا درست ہے اگر چہ اس کی خود یہ رائے نہ ہو اور یہی مختار ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور اگر قاضی شافعی مذہب کو اس واسطے سپرد کیا کہ اپنی رائے سے فیصلہ کرے یا موافق حکم شرع سے فیصلہ کرے تو یہ تفویض سب کے نزدیک نافذ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک دار کے خلاص کرنے کا جو مشتری سے استحقاق میں لے لیا جائے اور اسی کے مثل دار کے ضامن ہونے کا کسی قاضی نے حکم دیا کہ جائز ہے پھر وہ دوسرے کے سامنے پیش ہوا تو دوسرا اس کو باطل کرے گا صورت مسئلہ کی یہ ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کے ہاتھ ایک دار فروخت کیا اور بائع یا کوئی اجنبی مشتری کے واسطے خلاص کا ضامن ہو اور خلاص کے یہ معنی ہیں کہ ضامن نے مشتری سے کہا کہ اگر یہ دار تیرے ہاتھ سے استحقاق میں لے لیا گیا پس میں ضامن ہوں کہ اس دار کو بیع یا ہبہ سے خلاص کر کے تیرے سپرد کروں گا اور اگر اس کے سپرد کرنے سے عاجز ہو گیا اور خلاص نہ کر سکا تو اس کے مثل دوسرا دار خرید کر کے تیرے سپرد کروں گا پس ایسی ضمانت ہمارے نزدیک باطل ہے اور بعضوں کے نزدیک یہ ضمانت صحیح ہے اور یہ تفسیر ضمان خلاص کی جو مذکور ہوئی امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور اسی کو صاحب الاقضیہ نے اختیار کیا ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک ضمان اخلاص اور عہدہ اور درک ایک ہی ہے یعنی وقت استحقاق کے ثمن واپس دلانے کی ضمانت کرنا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک یہ تفسیر ضمان درک کی ہے اور ضمان خلاص کی وہ تفسیر ہے جو سابق مذکور ہوئی اور

ضمان عہدہ کے یہ معنی ہیں کہ اس قدیمی نوشتہ کی طرف سے جو بائع کے پاس ہے ضامن ہونا پس صاحبینؒ کے نزدیک جب ضمان خلاص کے معنی ضمان درک ہیں تو ان کے نزدیک۔

حواشی: (۱) یعنی ایسی قسم جو آئندہ کسی فعل کی طرف مضاف ہو مثلاً کسی عورت سے کہا کہ جب میں تجھ سے نکاح کروں تو تجھ کو طلاق ہے چنانچہ شافعی کے نزدیک یہ قسم باطل ہے۔ (۱) خمسہ اس میں پانچ قول اجتہادی ہیں اور آئندہ آئے گا۔ (۲) جو فقط امام کے نزدیک جائز نہیں ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 165 Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

...will be valid. If the sold item (mabi') is taken from the purchaser through legal entitlement (istihqaq), he shall take the price from the guarantor (zamin). Whenever a judge (qadi) has ruled on the validity of this guarantee and established for the purchaser the right of litigation with the surety (kafeel), this judgment (qada) shall be enforced. When it is presented before another judge, he shall not nullify it. If he gave a guarantee for delivering the 'war', the guarantee is not valid, and thus the judgment will not be correct. If a man's wife or daughter deliberately pardoned a murderer, and the judge considered this pardon invalid because, in his opinion, there is no pardon from women, nor do they have any right in retaliation (qisas), as is the school of thought of some scholars, and he ordered the execution of that person in retaliation, and before the execution, the case was appealed to a judge who considers the pardon by women to be valid, then the second judge shall nullify the order of retaliation and enforce that pardon. If it was presented after the person was executed, the order has already been carried out, so the second judge shall not interfere in this matter. This is as mentioned by Khassaf and the author of Al-Aqdiya. Some scholars have said that it should be stated that if the person for whom the order for retaliation is given was a scholar ('alim), then retaliation should be taken from him, but if he was ignorant (jahil), then blood money (diyat) should be taken from him. This is written in Al-Muhit. In Al-Khulasa, it is stated that if permission is given for the sale of a mortgaged item (marhun) or a leased item (mustajir[1]), it shall be enforced. In Jami' al-Fatawa, it is stated that if false witnesses appear before a judge claiming that a woman is someone's daughter and he has issued an order for it, then in the legal order she is his daughter, such that intercourse with her is not lawful, nor is it lawful to consume any portion of her inheritance. This is according to Imam Abu Yusuf (RA). Imam Abu Hanifa (RA) said there is no fear in consuming the inheritance property. If a judge ordered based on the testimony of a single witness that a letter belongs to his son, the judgment will not be enforced. If a judgment was made based on witnesses' testimony regarding a sealed will without the will being read before the witnesses, the second judge shall enforce this order. Similarly, if he made a decision based on something in his register (diwan) and he himself has forgotten it, or a decision was made on a written document based on the testimony of witnesses who do not remember what is written in it but recognize their own handwriting and seal, the second judge shall also keep it enforced. However, the first

judge should have done this. All this is based on the analogy (qiyas) of Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa) and Zufar. In Khaniya, it is written that a person swore an oath regarding divorce or manumission (ataq) that if a certain person eats meat, his wife is divorced or his slave is free, then he ate fish. Then the woman presented the case before the judge, knowing that he considered fish to be included in meat. He separated the two. Then the case was presented before another judge who does not consider fish to be included in meat, the second judge shall enforce the first one's order. This is written in Tatarkhaniya. If a debtor said to the claimant, "If I do not pay your debt today, my wife is divorced three times," and the creditor went into hiding, and the debtor feared that if he did not appear today, he would be false in his oath, meaning the wife would be divorced. He informed the judge, who then appointed an agent (wakil) on behalf of the absent person and ordered the agent to take the money from the debtor so that he would not be false in his oath. Another ruler also ordered this. Imam Abu Yusuf (RA) said it is not permissible. This is in Al-Aqdiya, and it is the opinion of all, although Imam Abu Yusuf is specifically mentioned. Al-Natifı mentioned that by appointing an agent and their taking possession, his oath would not be false. Al-Natifı said that the fatwa is based on this. This is in Fusul al-Imadiya. If the leader of the Muslims (Imam al-Muslimin) conquered a country and wished to show favor to the people of war (Ahl al-Harb) regarding their lives and property, he has the authority to do so. He may set a poll tax (jizya) on their lives and land tax (kharaj) on their land, but considering the high yield of the land, Hazrat...

---

1. Mustajir: leased property. ! A letter, meaning he ordered that "this was written by my son," although there is only one witness, so it is invalid.

सही होगी। यदि बेची गई वस्तु (मबी'अ) खरीदार (मुश्तरी) के हाथ से अधिकार (इस्तेहक़ाक़) के तहत छीन ली गई, तो वह ज़मानत देने वाले (ज़ामिन) से उसकी क़ीमत लेगा। अतः जब भी क़ाज़ी ने इस ज़मानत की सत्यता का आदेश दिया और खरीदार के लिए ज़मानतदार (कफ़ील) के साथ मुकदमेबाज़ी का अधिकार सिद्ध कर दिया, तो यह निर्णय (क़ज़ा) प्रभावी हो जाएगा। और जब यह दूसरे क़ाज़ी के सामने पेश किया जाएगा, तो वह इसे रद्द नहीं करेगा। और यदि उसने 'वार' सुपुर्द करने के लिए ज़मानत दी, तो ज़मानत सही नहीं होगी, अतः निर्णय भी सही नहीं होगा। यदि किसी व्यक्ति की पत्नी या उसकी बेटी ने जानबूझकर हत्या करने वाले को माफ़ कर दिया और क़ाज़ी ने इस माफ़ी को अमान्य माना क्योंकि उसकी राय में महिलाओं की ओर से माफ़ी नहीं है और न ही बदला लेने (क़िसास) में उनका कोई अधिकार है, जैसा कि कुछ विद्वानों का मत है, और उसने उस व्यक्ति को क़िसास में मौत की सज़ा का आदेश दे दिया, और हत्या से पहले यह मामला ऐसे क़ाज़ी के पास गया जो महिलाओं द्वारा माफ़ी को सही मानता है, तो दूसरा क़ाज़ी क़िसास के आदेश को रद्द कर देगा और उस माफ़ी को प्रभावी करेगा। और यदि यह मामला उस व्यक्ति की हत्या के बाद पेश हुआ, तो उसका आदेश पहले ही लागू हो चुका है, इसलिए दूसरा क़ाज़ी इस मामले में कोई हस्तक्षेप नहीं करेगा। ऐसा ही खसाफ और साहिब अल-अक़्ज़िया ने उल्लेख किया है। और कुछ विद्वानों ने कहा कि यह कहना चाहिए कि जिस व्यक्ति के लिए क़िसास लेने का आदेश है, यदि वह विद्वान (आलिम) था तो उससे क़िसास लिया जाए और यदि वह अज्ञानी (जाहिल) था तो उससे रक़म (दियत) ली जाए। यह 'मुहीत' में लिखा है। 'खुलासा' में है कि यदि गिरवी रखी हुई चीज़ (मर्हून) या किराए पर दी गई चीज़ (मुस्ताजर[1]) की बिक्री की अनुमति दे दी गई तो वह प्रभावी हो जाएगी। 'जामे अल-फ़तावा' में है कि यदि क़ाज़ी के सामने झूठे गवाह पेश हुए कि कोई स्त्री किसी की बेटी है और उसने इसका आदेश दे दिया, तो वह आदेश के अनुसार उसकी बेटी मानी जाएगी, उससे संभोग करना हलाल नहीं होगा और उसकी विरासत से कुछ भी खाना हलाल नहीं होगा। यह इमाम अबू यूसुफ रह. के अनुसार है। इमाम अबू हनीफ़ा रह. ने फ़रमाया कि विरासत का माल खाने में कोई डर नहीं है। यदि एक गवाह की गवाही पर यह आदेश दे दिया कि यह पत्र उसके बेटे का है, तो निर्णय प्रभावी नहीं होगा। यदि गवाहों की गवाही पर एक मुहरबंद वसीयत का आदेश दिया गया, बिना इसके कि वह वसीयत गवाहों के सामने पढ़ी गई हो, तो दूसरा क़ाज़ी इस आदेश को लागू कर देगा। इसी प्रकार यदि अपने रजिस्टर (दीवान) की किसी चीज़ पर फ़ैसला किया और वह स्वयं उसे भूल गया है, या गवाहों की गवाही पर

किसी लिखित दस्तावेज़ का फ़ैसला किया जिसे गवाहों को याद नहीं कि उसमें क्या लिखा है, लेकिन वे अपना हस्तलेख और मुहर पहचानते हैं, तो दूसरा क़ाज़ी भी इसे प्रभावी रखेगा। लेकिन पहले क़ाज़ी को ऐसा करना चाहिए था। और यह सब इमाम-ए-आज़म रह. और ज़ुफ़र के अनुमान (क़यास) पर आधारित है। 'ख़ानिया' में लिखा है कि एक व्यक्ति ने तलाक़ या दासमुक्ति की शपथ ली कि यदि वह व्यक्ति मांस खाए तो उसकी पत्नी को तलाक़ हो जाएगा या उसका दास आज़ाद हो जाएगा, फिर उसने मछली खाई। फिर पत्नी ने इसे क़ाज़ी के सामने पेश किया क्योंकि वह मछली को मांस मानती थी। क़ाज़ी ने दोनों के बीच विच्छेद कर दिया। फिर दूसरे क़ाज़ी के सामने मामला पेश हुआ जिसके अनुसार मछली मांस में शामिल नहीं है, तो दूसरा क़ाज़ी पहले के आदेश को लागू रखेगा। यह 'ततारख़ानिया' में लिखा है। यदि देनदार ने लेनदार से कहा कि यदि मैं आज तुम्हारा ऋण नहीं चुकाऊँ तो मेरी पत्नी को तीन तलाक़ हैं, और लेनदार छिप गया। देनदार को डर हुआ कि यदि वह आज सामने नहीं आया तो मैं अपनी शपथ में झूठा हो जाऊँगा यानी पत्नी को तलाक़ हो जाएगा। उसने क़ाज़ी को सूचित किया, फिर क़ाज़ी ने अनुपस्थित लेनदार की ओर से एक वकील नियुक्त किया और वकील को आदेश दिया कि वह देनदार से धन ले ले ताकि वह शपथ में झूठा न हो। इस पर दूसरे हाकिम ने भी आदेश दिया। इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि यह जायज़ नहीं है। ऐसा 'अल-अक़्ज़िया' में है और यह सभी का मत है, यद्यपि विशेष रूप से इमाम अबू यूसुफ़ का उल्लेख किया गया है। नातिक़ी ने उल्लेख किया कि वकील नियुक्त करने और उसके द्वारा धन प्राप्त कर लेने से उसकी शपथ झूठी नहीं होगी। नातिक़ी ने कहा कि इसी पर फ़तवा है। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में है। यदि मुसलमानों का इमाम किसी देश पर विजयी हुआ और युद्धरत लोगों (अहल-ए-हर्ब) के साथ जान-माल का एहसान करना चाहा, तो उसे यह अधिकार है। वह उनके व्यक्तियों पर जज़िया और भूमि पर ख़राज (कर) निर्धारित करे, लेकिन भूमि की अधिक उपज के विचार से हज़रत...

---

1. मुस्ताजर: किराए पर दी गई। ! पत्र का अर्थ है कि आदेश दिया कि यह मेरे बेटे का लिखा हुआ है, हालाँकि गवाह एक ही है, इसलिए यह अमान्य है।

صحیح ہوگی۔ اگر مبیع مشتری کے ہاتھ سے استحقاق میں لے لی گئی تو وہ ضامن سے قیمت لے گا پس ہر گاہ کہ قاضی نے اس ضمان کے صحت کا حکم کیا اور مشتری کے لئے کفیل کے ساتھ حق خصومت ثابت کیا تو یہ قضا نافذ ہو جائے گی اور جب دوسری قاضی کے سامنے پیش ہوئی تو اس کو باطل نہ کرے گا اور اگر اس نے وار سپرد کرنے کے لئے ضمانت کی تو ضمانت صحیح نہیں پس قضا صحیح نہ ہوگی اور اگر کسی شخص کی عورت نے یا اس کی بیٹی نے عمداً خون کرنے سے قاتل کو معاف کیا اور قاضی نے اس معاف کرنے کو باطل جانا کیونکہ اس کی رائے میں عورتوں کی طرف سے عفو نہیں اور نہ ان کا قصاص میں کچھ حق ہے جیسا کہ بعض علماء کا مذہب ہے اور اس نے اس شخص کے قصاص میں قتل کئے جانے کا حکم دے دیا اور قتل ہونے سے پہلے یہ مقدمہ ایسے قاضی کے سامنے مرافعہ ہوا جو عورتوں کے عفو کرنے کو صحیح جانتا ہے تو دوسرا قاضی قصاص کے حکم کو باطل کر دے گا اور اس عفو کو نافذ کرے گا اور اگر اس شخص کے قتل ہونے کے بعد پیش ہوا تو اس کا حکم جاری ہو گیا ہے پس دوسرا قاضی اس امر میں کچھ تعرض نہ کرے گا ایسا ہی خصاف اور صاحب الاقضیہ نے ذکر کیا ہے اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ یوں کہنا چاہئے کہ جس شخص کے لئے قصاص لینے کا حکم ہے اگر وہ عالم تھا تو اس سے قصاص لیا جائے اور اگر جاہل تھا تو اس سے دیت لی جائے یہ محیط میں لکھا ہے خلاصہ میں ہے کہ اگر شے مرہون یا مستاجر (۱) کی بیچ کی اجازت دے دی تو نافذ ہو جائے گی اور جامع الفتاویٰ میں ہے کہ اگر قاضی کے سامنے جھوٹے گواہ پیش ہوئے کہ کسی شخص کی اس کی بیٹی ہے اور اس نے اس کا حکم دے دیا تو وہ حکم میں اس کی بیٹی ہے کہ اس سے وطی کرنا حلال نہیں ہے اور اس کی میراث سے کچھ مال اس کو کھانا حلال نہیں ہے اور یہ امام ابو

یوسفؒ کے نزدیک ہے اور امام ابوحنیفہؒ نے فرمایا کہ مال میراث کھانے میں کچھ ڈر نہیں ہے اگر ایک گواہ کی گواہی پر اپنے پسر کے خط ہونے کا حکم دے دیا تو قضا نافذ نہ ہوگی اور اگر گواہوں کی گواہی پر ایک مہری وصیت پر حکم کیا بدوں اس کے کہ وہ وصیت گواہوں کے سامنے پڑھی گئی ہو تو دوسرا قاضی اس حکم کو نافذ کر دے گا اور اسی طرح اگر اپنے دیوان کے کسی چیز پر فیصلہ کیا اور وہ خود اس کو بھولا ہوا ہے یا گواہوں کی گواہی پر ایک نوشتہ کا فیصلہ کیا کہ گواہوں کو نہیں یاد ہے کہ اس میں کیا لکھا ہے لیکن وہ لوگ اپنا خط اور مہر پہچانتے ہیں تو دوسرا قاضی بھی اس کو نافذ رکھے گا مگر اول قاضی کو یہ کرنا چاہئے تھا اور یہ سب امام اعظمؒ اور زفر کے قیاس پر ہے خانیہ میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے طلاق یا عتاق واقع ہونے کی قسم کھائی کہ اگر وہ شخص گوشت کھائے تو اس کی عورت پر طلاق یا اس کا غلام آزاد ہے پھر اس نے مچھلی کھائی پھر عورت نے قاضی کے سامنے پیش کیا کہ وہ مچھلی کو گوشت میں شامل جانتا تھا اس نے دونوں میں جدائی کر دی پھر دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا کہ اس کے نزدیک مچھلی گوشت میں شامل نہیں ہے تو دوسرا قاضی پہلے کے حکم کو نافذ کرے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ اگر قرض دار نے طالب سے کہا کہ اگر میں تیرا قرض آج نہ ادا کروں تو میری عورت پر تین طلاق ہیں اور قرض خواہ روپوش ہو گیا اور قرض دار کو خوف ہوا کہ اگر وہ آج نہ ظاہر ہوا تو میں اپنی قسم میں جھوٹا ہوں گا یعنی عورت پر طلاق ہو جائے گی اور اس نے قاضی کو اطلاع دی پھر قاضی نے غائب کی طرف سے ایک وکیل مقرر کیا اور وکیل کو حکم دیا کہ مطلوب سے مال لے تاکہ وہ قسم میں جھوٹا نہ ہو اور اس پر دوسرے حاکم نے بھی حکم دیا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ جائز نہیں ہے کذا فی الاقضیہ اور یہ سب کا قول ہے اگر چہ بالخصوص امام ابو یوسفؒ کو ذکر کیا ہے اور ناطفی نے ذکر کیا کہ وکیل مقرر کرنے اور اس کے قبضہ کر لینے سے اس کی قسم جھوٹی نہ ہوگی اور ناطفی نے کہا کہ اسی پر فتویٰ ہے یہ فصول

عمادیہ میں ہے اگر امام المسلمین کسی ملک پر غالب آیا اور اہل حرب کے ساتھ جان و مال کا احسان کرنا چاہا تو اس کو یہ اختیار ہے اور ان کے جانوں پر جزیہ مقرر کرے اور زمین پر خراج مقرر کرے لیکن زمین کی زیادہ پیداوار کے لحاظ سے حضرت

۱- مستاجر اجارہ دی ہوئی ! خط یعنی حکم دیا کہ یہ میرے پسر کا لکھا ہوا ہے حالانکہ گواہ واحد ہے تو یہ باطل ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (166) Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Adjudication)

The land tax (Kharaj) should not be fixed at a rate higher than that set by Hazrat Umar (RA). This is according to Imam Abu Yusuf (RA), though Imam Muhammad (RA) holds a different view. There is a consensus (Ijma) that if production decreases, the tax should be reduced. Furthermore, if after fixing a lower tax rate, the land becomes more productive, the ruler may reinstate the stipend fixed by Hazrat Umar (RA). If the Imam has imposed the tax rate set by Hazrat Umar (RA), it is unanimously agreed that it cannot be increased, even if the land has the capacity to bear a higher tax. Similarly, he is not permitted to carry out a 'Tahwil' [1] (alteration) of the tax; for example, if the initial tax was in Dirhams (cash), it is not permissible to change it to crop-sharing (Batai), or vice versa. If he does increase the rate fixed by Hazrat Umar (RA) or alters the tax type and enforces this order based on his legal reasoning (Ijtihad), and then a second ruler takes charge who holds a contrary view: if the first ruler's action was done with the consent of the Dhimmis (non-Muslim subjects), the second ruler should maintain it. If it was without their consent, there are two scenarios: first, if the land was conquered by force and then the leader of the Muslims showed them favor, the second ruler should still maintain the previous action. If the conquest was by treaty and the first Imam then increased or altered the fixed tax, the second ruler shall revoke that order. This is documented in 'Al-Zakhira'.

Chapter: 20 Regarding situations in which a Judge's Adjudication is valid and in which it is not

It should be known that it is not permissible for a person to be the judge in their own case [2]. Therefore, if a judge passes a ruling for their own benefit, for any specific reason or entirely, their adjudication will not be enforced. However, there is a distinction: if the ruling was made entirely for their own benefit, it may become enforceable if another judge ratifies it. If it was for a singular reason, it will not be enforced. Regarding a ruling for another party: if the judge certainly lacks the capacity for adjudication, the judgment will not be enforced even if another judge ratifies it. If there is a difference of opinion regarding his capacity and another judge enforces it, it shall be valid by consensus. If there is a dispute regarding the judge's ruling—whether he ruled for another party entirely, or partially for another and partially for himself—it will be enforced upon the ratification by another judge. It is stated in 'Kitab al-Wakala' (The Book of Agency) that if a judge appoints an agent (Wakil) to sell or lease one of his houses, or to file a lawsuit for a right due to him

from another, or to respond to another's lawsuit against him, it is permissible. However, it is not permissible for the judge to issue an order in favor of his agent or the agent's agent [3]. Similarly, he cannot issue an order in favor of the agent of his father, grandfather, or great-grandfather, or the agent of his son, grandson, or great-grandson. He also cannot issue an order for his slave, a *Mukatib* (a slave with a contract of manumission), or for the slave or *Mukatib* of a relative whose testimony would be inadmissible in his favor. Likewise, it is not proper to issue an order for a partner with whom he has a *Shirkat-e-Mufawada* or *Shirkat-e-Inan* (specific types of partnerships), provided the dispute concerns the partnership property. This is recorded in 'Al-Muhit'.

---

[1] Tahwil: i.e., shifting or altering the nature of the tax from one form or land to another. [2] Own self: i.e., if it is his personal case, he cannot act as a judge. If he issues a ruling, there are two possibilities: first, the decision is against the opponent but partially benefits the judge; in this case, it becomes effective if enforced by another judge. If the judge rules for himself in every respect, the decision is void (batil). [3] Meaning to issue a decree in their name; this implies that if he issues a decree against them, it is permissible (rawa).

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (166) किताब अदब अल-काज़ी

उमर (रज़ि.) द्वारा निर्धारित मात्रा से अधिक खराज (भूमि कर) निर्धारित न किया जाए, और यह इमाम अबू यूसुफ (रहि.) के अनुसार है, जबकि इमाम मुहम्मद (रहि.) का इसमें मतभेद है। इस पर इजमा (सहमति) है कि यदि पैदावार कम हो तो खराज कम कर दिया जाए। फिर यदि खराज कम करने के बाद वह भूमि ऐसी हो जाए जिसमें पैदावार अधिक हो, तो उस पर हज़रत उमर (रज़ि.) द्वारा निर्धारित वज़ीफ़ा (कर) लगाया जा सकता है। और यदि इमाम ने उस भूमि पर हज़रत उमर (रज़ि.) का निर्धारित खराज लगाया, तो सर्वसम्मति से इसे बढ़ाने की अनुमति नहीं है, भले ही भूमि में इससे अधिक खराज वहन करने की क्षमता हो। इसी प्रकार, उसे खराज के'तहवील' [1] (परिवर्तन) की अनुमति नहीं है, उदाहरण के लिए यदि पहला खराज दिरहम (नकद) था, तो अब उसे बटाई (फसल का हिस्सा) में बदलना जायज़ नहीं है, या इसका उल्टा करना भी सही नहीं है। फिर यदि उसने हज़रत उमर (रज़ि.) के निर्धारित वज़ीफ़े पर वृद्धि की या खराज को बदल दिया और अपना निर्णय उन पर लागू कर दिया और यह उसकी इज्तिहादी (स्वविवेक) राय थी, फिर उसके स्थान पर दूसरा शासक आया और उसकी राय इसके विपरीत है: तो यदि पहले इमाम का कार्य उन धिम्मियों (गैर-मुस्लिम नागरिकों) की प्रसन्नता के लिए था, तो दूसरा शासक इसे जारी रखे। और यदि उनकी प्रसन्नता के बिना था, तो दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि वह भूमि युद्ध द्वारा जीती गई थी और फिर इमाम-उल-मुस्लिमीन ने उन पर उपकार किया, तो भी दूसरा शासक पूर्ववर्ती के कार्य को जारी रखे। और यदि भूमि संधि के माध्यम से जीती गई थी और फिर प्रथम इमाम ने खराज बढ़ाया या बदला, तो दूसरा शासक उस आदेश को निरस्त कर देगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

अध्याय: 20 उन स्थितियों के वर्णन में जिनमें काज़ी (न्यायाधीश) का निर्णय मान्य है और जिनमें मान्य नहीं है

यह जानना चाहिए कि किसी व्यक्ति के लिए अपने स्वयं के मामले [2] का काज़ी होना जायज़ नहीं है। अतः यदि काज़ी ने अपने लिए किसी कारण से या पूर्ण रूप से कोई निर्णय दिया, तो उसका फैसला लागू नहीं होगा। हाँ, इतना अंतर है कि यदि उसने पूर्ण रूप से अपने लिए निर्णय दिया, तो दूसरे काज़ी द्वारा लागू करने पर भी वह प्रभावी होगा। और यदि एक विशेष कारण से निर्णय दिया था, तो लागू नहीं होगा। और यदि किसी दूसरे के लिए पूर्ण रूप से निर्णय दिया: तो यदि काज़ी निश्चित रूप से न्याय करने की योग्यता नहीं रखता है, तो फैसला प्रभावी नहीं होगा, भले ही दूसरे काज़ी ने इसे लागू किया हो। और यदि उसकी योग्यता में मतभेद हो और दूसरे काज़ी ने लागू किया, तो सर्वसम्मति से

प्रभावी होगा। और यदि काज़ी के निर्णय में मतभेद हो कि क्या उसने पूर्ण रूप से दूसरे के लिए फैसला दिया है या किसी कारण से दूसरे के लिए और किसी कारण से अपने लिए फैसला दिया है, तो दूसरे काज़ी द्वारा लागू करने पर वह प्रभावी होगा। 'किताब अल-वकाला' में उल्लेख है कि यदि काज़ी ने अपने किसी घर को बेचने या किराये पर देने के लिए, या अपने किसी अधिकार के लिए जो किसी दूसरे की ओर निकलता हो मुकदमा करने के लिए, या किसी दूसरे के मुकदमे का जवाब देने के लिए कोई वकील नियुक्त किया, तो यह जायज़ है। किंतु काज़ी के लिए यह जायज़ नहीं है कि वह अपने वकील या वकील-केवकील (सब-एजेंट) के पक्ष में [3] आदेश दे। इसी प्रकार, वह अपने पिता के वकील, या दादा, परदादा आदि जैसे पूर्वजों के वकील, या पुत्र, पोते या परपोते आदि जैसे वंशजों के वकील के पक्ष में आदेश नहीं दे सकता। इसी प्रकार वह अपने गुलाम, मुकातिब, या अपने ऐसे रिश्तेदार के गुलाम या मुकातिब के पक्ष में फैसला नहीं दे सकता जिसकी गवाही उसके हक में स्वीकार्य नहीं है। इसी प्रकार, अपने साझीदार (पार्टनर) के पक्ष में, जिसके साथ 'शिरकत-ए-मुफावज़ा' या 'शिरकत-ए-इनान' (साझेदारी के प्रकार) हो, आदेश देना सही नहीं है, बशर्ते कि विवाद साझेदारी की संपत्ति के बारे में हो। यह 'मुहीत' में लिखा है।

---

[1] तहवील: अर्थात एक भूमि से कर के स्वरूप को बदलकर दूसरी भूमि या स्वरूप पर डालना। [2] स्वयं का मामला: अर्थात यदि उसका व्यक्तिगत मुकदमा हो, तो वह न्यायाधीश नहीं हो सकता। यदि उसने निर्णय दिया, तो दो स्थितियाँ हैं: प्रथम यह कि निर्णय विपक्षी के विरुद्ध है परंतु कुछ कारणों से उसका लाभ काज़ी को भी मिलता है, तो दूसरे न्यायाधीश द्वारा लागू करने पर वह प्रभावी होगा। और यदि प्रत्येक दृष्टि से काज़ी ने अपने ही पक्ष में निर्णय दिया, तो वह शून्य (बातिल) है। [3] अर्थात उसके नाम पर डिक्री (डिक्री) जारी करना; और यह संकेत है कि यदि उसके विरुद्ध डिक्री जारी करे तो वह मान्य (रवा) है।

عمرؓ کی مقدار مقررہ سے زیادہ خراج نہ مقرر کرے اور یہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے اور امام محمدؒ کا اس میں اختلاف ہے اور اس پر اجماع ہے کہ کمی پیداوار کی وجہ سے کم کر دے پھر اگر خراج مقررہ سے کم باندھنے کے بعد وہ زمین ایسی ہو گئی کہ جس میں زیادہ پیداوار ہے تو اس پر وہی وظیفہ مقررہ حضرت عمرؓ کر سکتا ہے اور اگر امام نے اس زمین پر حضرت عمرؓ کا مقررہ خراج باندھا تو بالاجماع اس کو زیادہ کر دینے کی اجازت نہیں ہے اگرچہ زمین میں اس سے زیادہ خراج اٹھا لینے کی طاقت ہو اور اسی طرح اس کو تحویل [1] خراج کی اجازت نہیں ہے مثلاً پہلا خراج درہم تھا تو اب اس کو بٹائی کر لینا جائز نہیں ہے یا اس کا عکس کیا تو بھی روا نہیں ہے پھر اگر اس نے اس وظیفہ مقررہ حضرت عمرؓ پر زیادتی کی یا تحویل خراج کی اور اس کا حکم ان پر جاری کر دیا اور اس کی یہ رائے اجتہادی تھی پھر بجائے اس کے دوسرا والی ملک ہوا اور اس کی رائے بر خلاف ہے پس اگر پہلے امام کا فعل ان ذمیوں کی خوشی خاطر سے تھا تو دوسرا والی اس کو جاری رکھے اور اگر بدوں ان کی خوشی خاطر کے تھا تو دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ وہ زمین بزور شمشیر فتح ہوئی تھی پھر امام المسلمین نے ان پر احسان کیا تو بھی دوسرا والی پہلے کے فعل کو جاری رکھے اور اگر بطور صلح کے فتح ہوئی اور پھر امام اول نے خراج مقررہ میں بڑھایا یا تحویل کی تو دوسرا والی اس کا حکم توڑ دے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

باب : ۲۰ جس میں قضائے قاضی جائز ہے اور جس میں نہیں جائز ہے اُن صورتوں کے بیان میں

جاننا چاہئے کہ انسان کو اپنے نفس [2] کا قاضی ہونا نہیں جائز ہے پس اگر قاضی نے اپنے واسطے کسی وجہ سے یا کل وجہ سے حکم کیا تو اس کی قضا نافذ نہ ہوگی ہاں اس قدر فرق ہے کہ اگر کل

وجہ سے اس نے اپنے واسطے حکم کیا تو دوسرے قاضی کے نافذ کرنے سے بھی نافذ ہو گا اور اگر ایک وجہ سے حکم کیا تھا تو نافذ نہ ہو گا اور اگر غیر کے واسطے کل وجہ سے حکم کیا پس اگر قاضی بالیقین قضاء کی صلاحیت نہیں رکھتا ہے تو قضا نافذ نہ ہوگی اگرچہ دوسرے قاضی نے نافذ کی ہو اور اگر اس کی صلاحیت میں اختلاف ہو اور دوسرے قاضی نے نافذ کی تو بالاجماع نافذ ہوگی اور اگر قضائے قاضی میں اختلاف ہوا کہ کل وجہ سے اس نے غیر کے واسطے حکم دے دیا ہے یا کسی وجہ سے غیر کے واسطے اور کسی وجہ سے اپنے واسطے حکم کیا ہے تو دوسرے قاضی کے جاری کرنے سے نافذ ہو گی کتاب الوکالۃ میں ہے کہ اگر قاضی نے اپنے ایک دار کے فروخت کرنے یا اجارہ دینے کے واسطے یا اپنے ہر حق کے جو دوسرے کی طرف آتا ہے نالش کرنے کے واسطے یا دوسرے کی نالش کی جواب دہی کے واسطے کوئی وکیل کیا تو جائز ہے مگر قاضی کو جائز نہیں ہے کہ اپنے وکیل یا وکیل الوکیل کے واسطے [3] حکم دے اور اسی طرح اپنے باپ کے وکیل کے واسطے یا دادا پر دادا وغیرہ ایسے بزرگوں کے وکیل کے واسطے یا بیٹے یا پوتے یا پڑپوتے وغیرہ ایسے خوردوں کے وکیل کے واسطے حکم نہیں دے سکتا ہے اور اسی طرح اپنے غلام یا مکاتب یا اپنے ایسے رشتہ دار کے غلام یا مکاتب کے واسطے جس کی گواہی اس کے حق میں مقبول نہیں ہے حکم نہیں دے سکتا ہے اور اسی طرح اپنے شریک کے واسطے جس کو شرکت مفاوضہ یا شرکت عنان ہے حکم دینا درست نہیں ہے بشرطیکہ خصومت مال شرکت میں ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔

---

[1] تحویل یعنی ایک زمین سے محول کر کے دوسری زمین پر ڈالے۔ [2] اپنے نفس یعنی اپنا ذاتی مقدمہ ہو تو اس میں حاکم نہیں ہو سکتا پھر اگر اس نے حکم کیا تو دو صورتیں ہیں اول یہ کہ فیصلہ اپنے مقابل کے لئے ہے لیکن بعض وجہ سے اس کا نفع قاضی کو بھی پہنچتا ہے تو دوسرے حاکم کے نافذ کرنے سے نافذ ہو جائے گا اور اگر ہر وجہ سے قاضی نے اپنے واسطے فیصلہ کیا

تو باطل ہے۔ [3] یعنی اس کے نام ڈگری کرے اور اشارہ ہے کہ اگر اس کے اوپر ڈگری کرے تو روا ہے۔

Fatawa Alamgiri Volume 5 ..... 167 ..... Kitab Adab al-Qadi

If a person is appointed as a legal representative (Wakil) in whose favor the judge's (Qadi) testimony is not accepted, then it is not permissible for the Qadi to pass a judgment for them, such as parents, children, wife, or husband; this is according to Sharah Tahawi. If a person died and made a will for one-third of his property to the Qadi and appointed someone else as the executor (Wasi), then the Qadi cannot pass any judgment regarding any matter concerning that deceased person. Similarly, if the Qadi is among the heirs of the deceased, he cannot pass any judgment for the deceased. Likewise, if the beneficiary of the will (Musa-lahu) is the Qadi's son, wife, or such persons for whom the Qadi's testimony is not acceptable, or if they are their slaves, the same ruling applies. Similarly, if the Qadi acts as a representative (Wakil) on behalf of the executor regarding the deceased's inheritance, the same rule applies because, in appearance, the judgment would be for the Qadi himself. Likewise, if the deceased owes a debt to the Qadi, it is not permissible to give any judgment for the deceased. If one of the two disputing parties appoints the Qadi’s slave, a Mukatib slave, or a person for whom the Qadi's testimony is not accepted as their representative, it is not permissible for the Qadi to pass any judgment on his distributor (Qasim) in favor of the representative because, in appearance, the judgment would be for the representative. If a person was appointed as a representative for a dispute and then that representative became a Qadi, he has no authority to pass any judgment in the case of his own representation because the judgment, in appearance, would occur for his sake, nor does he have the authority to appoint a representative on behalf of his client. This is because if he appointed a representative by judicial order, it would be a judgment against an absent party (Qada' ala al-Ghaib). And if he appointed a representative by virtue of his agency (Wakalat), the situation is that the client did not tell him that whatever he does is permissible. If he then appointed a representative, it is permissible, but the Qadi does not have the authority to decide in favor of that representative. The translator says: Know that in all these cases, the phrase "la yaqtadi lahu" (no judgment will be decreed for him) appears, and in none of them does "la yaqtadi alaihi" (no judgment will be decreed against him) appear. This is based on the disagreement already mentioned. Allah knows best. It is written in 'Jami al-Kabir' that if a person died and owed various debts to people—some to the Qadi and some to the Qadi's wife or son, etc., whose testimony is not accepted in favor of the Qadi—and then a person claimed before this Qadi that the deceased had appointed him as an executor (Wasi),

let it be clear that there are three issues here. One is what has been mentioned, and the ruling in this issue is that if the Qadi passed an order regarding his executorship, it is permissible by way of 'Istihsan' (juridical preference), such that if any of those debtors paid the debt to this executor, they would be cleared of the liability. If this decision is presented before another Qadi, he will maintain it and not void it. But if the Qadi did not pass an order regarding his executorship until the Qadi or some other debtor paid the debt, and then he ordered him to be the executor, then his decision is not valid, and the heirs have the right to demand their debt from him. If the case is presented to another Qadi, he will void that order, and if he had enforced it, it would become void. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has kept one ruling for the Qadi, his wife, and his son in this case.

If no one claimed to be an executor (Wasi) until the Qadi appointed him as such ☆

Some scholars (Mashaykh) said that the answer regarding his personal rights should be contrary to the rights of the wife and son. Some scholars said that the answer mentioned regarding the son is correct according to the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), and the answer regarding the wife is not at all direct. It is written in some books that the Qadi's order for the woman is dependent on the enforcement by another Qadi. If someone did not claim to be an executor until the Qadi appointed him as such, then the Qadi or some debtors paid him the debt, then appointing and establishing him as an executor is permissible, and paying the debt is also permissible. But if the debt was paid first and then he appointed an executor by his own opinion, then the appointment is not valid. And the second issue is...

- Meaning the translator says that in all issues, "la yaqtadi lahu" appears, meaning a decree will not be issued in his name, and in none is there "la yaqtadi alaihi," meaning a decree will not be issued against him. The previous disagreement should be remembered.

फ़तावा-ए-आलमगीरी जिल्द 5 ..... 167 ..... किताब अदब अल-क़ाज़ी

यदि ऐसा व्यक्ति प्रतिनिधि (वकील) बना हो जिसके पक्ष में क़ाज़ी (न्यायाधीश) की गवाही स्वीकार्य नहीं है, तो क़ाज़ी के लिए उसके पक्ष में निर्णय देना सही नहीं है, जैसे माता-पिता, संतान, पत्नी या पति। हमारे निकट यही 'शराह तहावी' में है। यदि एक व्यक्ति मर गया और उसने क़ाज़ी के लिए अपनी संपत्ति के एक तिहाई हिस्से की वसीयत की और किसी अन्य व्यक्ति को वसीयत का निष्पादक (वसी) नियुक्त किया, तो क़ाज़ी के लिए उस मृत व्यक्ति से संबंधित किसी भी मामले का निर्णय देना सही नहीं है। इसी तरह यदि क़ाज़ी मृत व्यक्ति के वारिसों में से है, तो वह मृतक के लिए कोई निर्णय नहीं दे सकता। और इसी तरह यदि वसीयत का लाभार्थी (मूसी-लहू) क़ाज़ी का बेटा या उसकी पत्नी आदि जैसे वे लोग हों जिनके पक्ष में क़ाज़ी की गवाही स्वीकार्य नहीं है, या वे उनके दास हों, तो भी यही नियम है। और इसी तरह यदि क़ाज़ी वसी की ओर से मृतक की विरासत के मामले में प्रतिनिधि (वकील) है, तब भी यही नियम है क्योंकि स्पष्ट रूप से निर्णय स्वयं क़ाज़ी के लिए ही होगा। इसी तरह यदि मृतक पर क़ाज़ी का ऋण बकाया है, तो मृतक के लिए कोई निर्णय देना सही नहीं है। यदि दो विवादियों में से एक ने क़ाज़ी के दास, या मुकातिब दास, या ऐसे व्यक्ति को प्रतिनिधि (वकील) बनाया जिसके पक्ष में क़ाज़ी की गवाही स्वीकार्य नहीं है, तो क़ाज़ी के लिए यह वैध नहीं है कि वह अपने कासिम (विभाजनकर्ता) पर वकील के पक्ष में कोई निर्णय दे क्योंकि स्पष्ट रूप से निर्णय वकील के लिए होगा। यदि किसी व्यक्ति को विवाद के लिए प्रतिनिधि बनाया गया और फिर वह प्रतिनिधि क़ाज़ी बन गया, तो उसे यह अधिकार नहीं है कि वह अपनी वकालत के मुकदमे में कोई निर्णय दे क्योंकि स्पष्ट रूप से निर्णय स्वयं उसके लिए होगा, और उसे यह भी अधिकार नहीं है कि वह अपने मुवक्किल (क्लाइंट) की ओर से कोई नया प्रतिनिधि नियुक्त करे। क्योंकि यदि उसने न्यायिक आदेश से प्रतिनिधि नियुक्त किया तो यह 'अनुपस्थित के विरुद्ध निर्णय' (क़ज़ा अलल ग़ायब) होगा। और यदि उसने वकालत के अधिकार से प्रतिनिधि नियुक्त किया, तो स्थिति यह है कि मुवक्किल ने उसे यह अधिकार नहीं दिया था कि वह जो चाहे करे वह वैध होगा। फिर भी उसने प्रतिनिधि नियुक्त किया तो यह वैध तो है, परंतु क़ाज़ी को यह अधिकार नहीं है कि वह उस प्रतिनिधि के पक्ष में निर्णय दे। अनुवादक कहते हैं: जान लें कि इन सभी मसलों में 'ला यक़्तज़ी लहू' (उसके पक्ष में निर्णय नहीं होगा) आया है, और उनमें से किसी में भी 'ला यक़्तज़ी अलैहि' (उसके विरुद्ध निर्णय नहीं होगा) नहीं है। और यह उस मतभेद पर आधारित है जिसका वर्णन पहले हो चुका है। वल्लाह आलम। 'जामे कबीर' में लिखा है कि एक व्यक्ति मर गया और उस पर विभिन्न लोगों के ऋण बकाया हैं, कुछ ऋण क़ाज़ी

पर है और कुछ क़ाज़ी की पत्नी या बेटे आदि पर है जिनकी गवाही क़ाज़ी के पक्ष में स्वीकार्य नहीं है। फिर एक व्यक्ति ने उस क़ाज़ी के समक्ष दावा किया कि मृतक ने उसे वसी (निष्पादक) बनाया है। स्पष्ट हो कि यहाँ तीन मसले हैं: एक तो वही जो उल्लेख हुआ, और इस मसले में नियम यह है कि यदि क़ाज़ी ने उसकी वसीयत का आदेश दिया तो वह इस्तहसानन (न्याय के आधार पर) सही है, यहाँ तक कि यदि किसी ने उन देनदारों में से उसी वसी को ऋण चुका दिया तो वह दायित्व से मुक्त हो जाएगा। और यदि यह निर्णय किसी दूसरे क़ाज़ी के पास पेश हुआ तो वह इसे जारी रखेगा और इसे निरस्त नहीं करेगा। और यदि क़ाज़ी ने उसकी वसीयत का आदेश नहीं दिया, यहाँ तक कि क़ाज़ी ने या किसी अन्य देनदार ने ऋण चुका दिया और फिर उसके वसी होने का आदेश दिया, तो उसका निर्णय सही नहीं है, यहाँ तक कि वारिसों को अधिकार है कि वे उससे अपने ऋण की मांग करें। और यदि दूसरे क़ाज़ी के सामने मामला गया तो वह उस निर्णय को निरस्त कर देगा। और यदि उसने इसे जारी रखा तो वह निरस्त माना जाएगा। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने इस स्थिति में क़ाज़ी, उसकी पत्नी और बेटे के लिए एक ही नियम रखा है।

यदि किसी ने वसी होने का दावा नहीं किया यहाँ तक कि क़ाज़ी ने उसे वसी नियुक्त कर दिया☆

कुछ उलेमा (मशायख) ने कहा कि जो उत्तर उसके व्यक्तिगत अधिकार में है, वह पत्नी और बेटे के अधिकार में इसके विपरीत होना चाहिए। और कुछ मशायख ने कहा कि जो उत्तर उसके बेटे के अधिकार में उल्लेखित हुआ वह इमाम मुहम्मद (रह.) के मत के अनुसार सही है, और पत्नी के अधिकार में जो उत्तर है वह पूरी तरह से सही नहीं है। और कुछ पुस्तकों में लिखा है कि क़ाज़ी का आदेश पत्नी के लिए दूसरे क़ाज़ी के अनुमोदन पर निर्भर है। यदि किसी ने वसी होने का दावा नहीं किया यहाँ तक कि क़ाज़ी ने उसे वसी नियुक्त कर दिया, फिर क़ाज़ी या कुछ देनदारों ने उसे ऋण चुका दिया, तो उसे वसी बनाना और नियुक्त करना वैध है और ऋण चुकाना भी वैध है। और यदि ऋण पहले चुका दिया गया और फिर अपनी राय से वसी नियुक्त किया, तो नियुक्त करना सही नहीं है। और दूसरा मसला यह है...

- यानी अनुवादक कहते हैं कि सभी मसलों में 'ला यक़्तज़ी लहू' आया है, यानी उसके नाम डिक्री (डिग्री) नहीं होगी और किसी में 'ला यक़्तज़ी अलैहि' नहीं है यानी उस पर डिक्री नहीं होगी। और पिछले मतभेद को याद रखना चाहिए।

اگر ایسا شخص وکیل ہوا ہو جس کے حق میں قاضی کی گواہی مقبول نہیں ہے تو قاضی کو اس کے واسطے حکم دینا درست نہیں ہے جیسے والدین یا اولاد یا زوجہ یا زوج ہمارے نزدیک یہ شرح طحاوی میں ہے اگر ایک شخص مر گیا اور اس نے قاضی کے لئے تہائی مال کی وصیت کی اور وصی کسی اور شخص کو کیا تو قاضی کو اس میت کے واسطے کسی شے کی قضا درست نہیں ہے اور اسی طرح اگر قاضی میت کے وارثوں میں سے ہو تو میت کے واسطے کچھ حکم نہیں دے سکتا ہے اور اسی طرح اگر موصی لہ قاضی کا بیٹا یا اس کی عورت وغیرہ ایسے شخصوں میں سے ہوں جن کے حق میں قاضی کی گواہی مقبول نہیں یا ان لوگوں کا غلام ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر قاضی وکیل ہو وصی کی طرف سے میراث میت کے باب میں تو بھی یہی حکم ہے کیونکہ ظاہر میں قضا خود قاضی کے لئے ہوگی اسی طرح اگر قاضی کا قرضہ میت پر آتا ہے تو میت کے لئے کچھ حکم دینا درست نہیں ہے اگر دونوں مخاصموں میں سے ایک نے قاضی کے غلام یا مکاتب یا ایسے شخص کو جس کے حق میں قاضی کی گواہی مقبول نہیں ہے وکیل کیا تو قاضی کو جائز نہیں ہے کہ وکیل کے لئے اس کے قاسم پر کچھ حکم کرے کیونکہ ظاہر میں قضا وکیل کے واسطے ہوگی اگر کسی شخص کو خصومت کے واسطے وکیل کیا پھر وکیل قاضی ہو گیا تو اس کو اختیار نہیں ہے کہ اپنی وکالت کے مقدمہ میں کچھ حکم کرے کیونکہ قضا من حیث الظاہر اسی کے واسطے واقع ہوگی اور اس کو یہ بھی اختیار نہیں ہے کہ اپنے موکل کی طرف سے وکیل قائم کرے کیونکہ اگر اس نے بحکم قضا وکیل کیا تو قضاء علی الغائب ہے اور اگر بحکم وکالت وکیل کیا تو یہ وکیل ایسا ہوا کہ موکل نے اس سے یہ نہیں کہا تھا کہ جو کچھ تو کرے تو وہ جائز ہے پھر اس نے وکیل مقرر کیا تو جائز ہے مگر قاضی کو یہ اختیار نہیں ہے کہ

اس وکیل کے واسطے فیصلہ کرے قال المترجم اعلم ان فی المسائل کلہا انہ لا یقتضی لہ ولیس فی شيء منہا انہ لا یقتضی علیہ قال وھذا علی الخلاف الذی قد مر قد ذکر واللہ اعلم جامع کبیر میں لکھا ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس کے مختلف قرضے لوگوں پر ہیں کچھ قاضی پر ہے اور کچھ قاضی کی بیوی یا بیٹے وغیرہ پر جن کی گواہی قاضی کے حق میں قبول نہیں ہے پھر ایک شخص نے اس قاضی کے پاس دعویٰ کیا کہ میت نے مجھے وصی کیا ہے پس واضح ہو کہ یہاں تین مسائل ہیں ایک یہی جو مذکور ہوا اور اس مسئلہ میں یہ حکم ہے کہ اگر قاضی نے اس کی وصایت کا حکم دیا تو استحساناً درست ہے حتیٰ کہ اگر کسی نے ان قرض داروں میں سے اسی وصی کو قرضہ ادا کیا تو بری ہو جائے گا اور اگر یہ فیصلہ دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا تو جاری رکھے گا اور باطل نہ کرے گا اور اگر قاضی نے اس کی وصایت کا حکم نہ کیا حتیٰ کہ قاضی نے یا کسی دوسرے قرض دار نے قرضہ ادا کیا پھر اس کے وصی ہونے کا حکم کیا تو اس کا فیصلہ صحیح نہیں ہے حتیٰ کہ وارثوں کو اختیار ہے کہ اس سے اپنے قرض کا مطالبہ کریں اور اگر دوسرے قاضی کے سامنے مقدمہ پیش ہوا تو وہ حکم باطل کر دے گا اور اگر اس نے جاری کیا تو باطل ہوگا اور امام محمدؒ نے اس صورت میں قاضی اور اس کی بیوی اور بیٹے کا ایک حکم رکھا ہے۔

اگر کسی نے وصی ہونے کا دعویٰ نہ کیا حتیٰ کہ قاضی نے اس کو وصی مقرر کیا☆

بعض مشائخ نے کہا کہ جو جواب اس کے ذاتی حق میں ہے بیوی اور بیٹے کے حق میں اس کے برخلاف ہونا چاہئے اور بعض مشائخ نے کہا کہ جو جواب اس کے بیٹے کے حق میں مذکور ہوا وہ امام محمدؒ کے قول پر درست ہے اور بیوی کے حق میں جو جواب ہے وہ بالکل نہ مستقیم ہے اور بعض کتاب میں لکھا ہے کہ قاضی کا حکم عورت کے واسطے دوسرے قاضی کے نفاذ پر موقوف ہے اگر کسی نے وصی ہونے کا دعویٰ نہ کیا حتیٰ کہ قاضی نے اس کو وصی مقرر کیا پھر قاضی

نے یا بعض قرض داروں نے قرضہ اس کو دے دیا تو وصی کرنا اور مقرر کرنا جائز اور قرضہ دینا جائز ہے اور اگر پہلے قرضہ دے دیا پھر اپنی رائے سے وصی مقرر کیا تو مقرر کرنا صحیح نہیں ہے اور دوسرا مسئلہ یہ ہے

ے یعنی مترجم کہتا ہے کہ جمیع مسائل میں لا یقتضی لہی آیا یعنی اس کے نام ڈگری نہ ہوگی اور کسی میں لا یقتضی علیہ نہیں ہے یعنی اس پر ڈگری نہ ہوگی اور سابق میں اختلاف گزرا اس کو یاد کرنا چاہئے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (168) Kitab Adab al-Qadi (Book of Judicial Etiquette)

If in this situation, instead of a will, someone claimed lineage (nasab), stating that he is the son and heir of the deceased, and presented witnesses, and the judge (Qadi) issued a ruling on his lineage after the payment of the debt, then the judgment shall be enforced. If the ruling was given before the payment of the debt, it shall still be enforced. The third issue is that if instead of a claim regarding a will or lineage, there is a claim of power of attorney (wakalat), for example, if a creditor goes missing and a person comes and claims power of attorney, saying that the creditor appointed me as an agent to collect the debt, and produces witnesses, and the judge rules that he is an agent, then this is not permissible, whether the ruling was given before or after the payment of the debt. If he (the judge) gave a ruling on the power of attorney and then appeared before another judge, then if the first judge ruled on the power of attorney after the debt was paid, the second judge must inevitably reject it. And if the ruling was given before the debt was paid and the second judge enforced it, then it is enforced. If the judge appoints a 'Musakhkhar' (legal representative for an absent party), it is not permissible. A 'Musakhkhar' is one appointed by the judge to listen to the litigation on behalf of an absent person. Similarly, if a person appears and acts as a representative for litigation on behalf of someone else, and the judge knows that the representative is not truly an opposing party, the judge shall not hear the litigation. This is written in 'al-Muhit'. Imam Muhammad (RA) mentioned in 'Shahadat al-Jami' that Zaid went missing and a person named Amr came and filed a claim against Khalid, mentioning that Khalid is a debtor to Zaid and Zaid has appointed me as an agent to collect all the debts owed to him by his debtors in Kufa and to file suits against them, and Khalid denies his agency. Then Amr produced witnesses for his agency, so the judge shall rule on his agency. Shaykh al-Islam said that this issue is evidence that a ruling on a Musakhkhar is permissible because he said that the plaintiff filed a claim against a person and mentioned that he is his debtor, and did not say he filed a claim against someone who was his debtor. This is as stated in 'al-Dhakhira'.

☆ According to Imam Zahir al-Din (RA), the Fatwa is on the impermissibility of judgment against an absentee (Qada 'ala al-Ghaib) ☆

The later scholars (Mutakhirin Mashaikh) stated that presenting witnesses against a 'Musakhkhar' is only permissible when the judge does not know that he is a 'Musakhkhar'. If it is known, then it is not permissible. This view was adopted by Burhan al-Aimma Imam Abdul Aziz, as stated in 'Tatarkhania'. Some said there should

be two narrations in this matter: one that the ruling will not be enforced and the second that it will be enforced, because in reality, this is 'Qada 'ala al-Ghaib' (judgment against an absentee), and there are two narrations regarding it. Shaykh al-Islam has inclined towards this. Imam Zahir al-Din says that the fatwa is on its impermissibility. Therefore, if a judge gave a ruling against a 'Musakhkhar' and another judge enforced it, then it is valid, and no one can subsequently invalidate it. If a judge ruled regarding a specific item in someone's possession and that item is not within the judge's jurisdiction, the judgment is valid but its delivery is not. An example of the issue is: a person from Bukhara filed a claim before the judge of Bukhara against a person from Samarkand regarding a house located in Samarkand, in such-and-such neighborhood and such-and-such street—describing the entire claim—saying that what is in that person's possession is my property and held by him unlawfully, and produced witnesses for his claim. The judge will decide on that house in favor of the plaintiff, and this is valid because both the plaintiff and the defendant are present, but the delivery of the property will not be valid because the house is not within his jurisdiction. Therefore, he will write to the judge of Samarkand to grant possession. This is written in 'al-Muhit'. If a creditor fears that witnesses might disappear or die and wishes to establish his right against an absent debtor, some have found a way by appointing an agent for another person to prove his right against people. Whatever he wishes to prove against the absentee, whether it be a debt, divorce, manumission, or sale, he should include it in the agency with a condition such as: 'If so-and-so person, i.e., if that absent person himself sold his slave or...'

कि अगर इस सूरत में वसीयत के बजाय किसी ने नसब (वंश) का दावा किया कि वह व्यक्ति मृतक का बेटा और वारिस है और उस पर गवाह पेश किए और काज़ी ने उसे कर्ज अदा करने के बाद उसके नसब का फैसला दे दिया तो फैसला लागू होगा। और अगर कर्ज अदायगी से पहले फैसला दिया तो भी लागू होगा। तीसरा मसला यह है कि अगर वसीयत या नसब के बजाय वकालत का दावा हो, मसलन कर्ज देने वाला गायब हो गया और एक व्यक्ति ने आकर वकालत का दावा किया कि कर्ज देने वाले ने मुझे कर्ज वसूल करने का वकील बनाया है और गवाह पेश किए और काज़ी ने उसके वकील होने का फैसला दे दिया तो जायज़ नहीं है, चाहे कर्ज अदा करने से पहले फैसला दिया हो या उसके बाद। अगर उसने वकालत का फैसला दिया फिर दूसरे काज़ी के सामने पेश हुआ, तो अगर कर्ज अदा करने के बाद पहले वाले ने वकालत का फैसला दिया है, तो अनिवार्य रूप से रद्द कर देगा। और अगर कर्ज अदा करने से पहले फैसला दिया है और दूसरे काज़ी ने इसे लागू कर दिया तो लागू होगा। अगर काज़ी ने गायब की तरफ से 'मुसक्खर' (प्रतिनिधि) नियुक्त किया तो जायज़ नहीं है। 'मुसक्खर' उसे कहते हैं जिसे काज़ी ने गायब की तरफ से बहस सुनने के लिए नियुक्त किया हो। इसी तरह अगर एक व्यक्ति ने उपस्थित होकर उसकी तरफ से बहस की और काज़ी जानता है कि मुसक्खर वास्तव में विरोधी पक्ष नहीं है, तो काज़ी बहस नहीं सुनेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि ने 'शहादत अल-जामे' में जिक्र किया कि ज़ैद गायब हो गया और एक व्यक्ति अम्र आया और उसने खालिद पर दावा किया और जिक्र किया कि यह खालिद ज़ैद का कर्जदार है और ज़ैद ने मुझे वकील बनाया है कि उसका सारा कर्ज जो कूफ़ा में उसके कर्जदारों पर है, वसूल करूँ और उस पर मुक़दमा करूँऔर खालिद उसकी वकालत से इंकार करता है। फिर अम्र ने अपनी वकालत के गवाह पेश किए तो काज़ी उसकी वकालत का फैसला देगा। शैख़ुल इस्लाम ने फरमाया कि यह मसला इस बात की दलील है कि मुसक्खर पर फैसला जायज़ है क्योंकि उसने कहा कि वादी ने एक व्यक्ति पर दावा किया और जिक्र किया कि वह उसका कर्जदार है और यह नहीं कहा कि एक ऐसे व्यक्ति पर दावा किया जो उसका कर्जदार था। जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है।

☆ इमाम ज़हीर उद्दीन अलैहिर्रहमा के अनुसार ग़ायब पर फ़ैसला (क़ज़ा अलल ग़ायब) नाजायज़ होने पर फ़तवा है ☆

बाद के विद्वानों (मुताखिरीन मशाईख) ने फरमाया कि मुसक्खर पर गवाह पेश करना उसी स्थिति में जायज़ है जब काज़ी को पता न हो कि यह मुसक्खर है। और अगर पता हो तो जायज़ नहीं है। और इसी राय को बुरहानुल अइम्मा इमाम अब्दुल अज़ीज़ ने अपनाया है, जैसा कि 'तातारखानिया' में है। और कुछ ने कहा कि इस मसले में दो रिवायतें होनी चाहिए: एक यह कि फैसला लागू नहीं होगा और दूसरी यह कि लागू होगा, क्योंकि वास्तव में यह 'कज़ा अलल ग़ायब' (अनुपस्थित के विरुद्ध फैसला) है और इसमें दो रिवायतें हैं। और इसी तरफ शैख़ुल इस्लाम ने रुझान दिखाया है। और इमाम ज़हीर उद्दीन फरमाते हैं कि 'कज़ा अलल ग़ायब' के नाजायज़ होने पर फतवा है। अतः यदि काज़ी ने मुसक्खर पर फैसला दे दिया और दूसरे काज़ी ने उसे लागू कर दिया तो वह सही है और फिर कोई इसे रद्द नहीं कर सकता। अगर काज़ी ने किसी ऐसी चीज़ का फैसला किया जो किसी के कब्जे में है और वह चीज़ काज़ी के अधिकार क्षेत्र में नहीं है, तो फैसला सही है लेकिन उसे सौंपना सही नहीं है। मसले की सूरत यह है कि एक बुखारी व्यक्ति ने बुखारा के काज़ी के पास एक समरकंदी पर दावा किया कि वह घर जो समरकंद के फलां मोहल्ले, फलां गली में है - इसी तरह पूरा दावा बयान करके कहा कि - जो उस व्यक्ति के कब्जे में है, वह मेरी मिल्कियत है और उसके पास गलत तरीके से है, और अपने दावे पर गवाह पेश किए, तो काज़ी उस घर का फैसला वादी के पक्ष में करेगा और यह सही है क्योंकि वादी और प्रतिवादी दोनों उपस्थित हैं, लेकिन घर सौंपना सही नहीं होगा क्योंकि घर उसके अधिकार क्षेत्र में नहीं है। अतः वह समरकंद के काज़ी को कब्जा दिलाने के लिए पत्र लिखेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर कर्ज देने वाले को गवाहों के गायब होने या मरने का डर हो और उसने चाहा कि गायब कर्जदार पर अपना हक साबित कर ले, तो कुछ लोगों ने इसका तरीका यह निकाला कि किसी दूसरे व्यक्ति को लोगों पर अपना हक साबित करने के लिए वकील नियुक्त करे। और जो कुछ वह गायब व्यक्ति पर साबित करना चाहता है, चाहे वह कर्ज हो, तलाक हो, आज़ादी हो या बिक्री, उसे वकालत में इस तरह शर्त के साथ रखे कि 'अगर फलां व्यक्ति ने, यानी स्वयं अगर फलां गायब व्यक्ति ने अपना गुलाम बेचा है या...'

کہ اگر اس صورت میں بجائے وصیت کے کسی نے نسب کا دعویٰ کیا کہ وہ شخص میت کا بیٹا اور وارث ہے اور اس پر گواہ قائم کئے اور قاضی نے اس کو قرضہ ادا کر دینے کے بعد اس کے نسب کا حکم دے دیا تو قضا نافذ ہوگی اور اگر ادائے قرضہ سے پہلے حکم دیا تو نافذ ہو گی تیسرا مسئلہ یہ ہے کہ اگر بجائے وصیت یا نسب کے دعویٰ کے وکالت کا دعویٰ ہو مثلاً قرض خواہ غائب ہو گیا اور ایک شخص نے آ کر وکالت کا دعویٰ کیا کہ قرض خواہ نے مجھے قرضہ وصول کرنے کا وکیل کیا ہے اور گواہ پیش کئے اور قاضی نے اس کے وکیل ہونے کا حکم دے دیا تو جائز نہیں ہے خواہ قرضہ ادا کرنے سے پہلے حکم دیا ہو یا اس کے بعد اگر اس نے وکالت کا حکم دیا پھر دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا پس اگر قرضہ ادا کرنے کے بعد اول نے وکالت کا حکم دیا ہے تو لا محالہ رد کر دے اور اگر قرضہ ادا کرنے سے پہلے حکم دیا ہے اور دوسرے قاضی نے اس کو نافذ کیا تو نافذ ہوگا اگر قاضی نے غائب کی طرف سے مسخر مقرر کیا تو جائز نہیں ہے اور مسخر اس کو کہتے ہیں جس کو قاضی نے غائب کی طرف سے خصومت کی ساعت کے واسطے مقرر کیا ہو اور اسی طرح اگر ایک شخص نے حاضر ہو کر اس کی طرف سے خصومت کی ساعت کی اور قاضی جانتا ہے کہ مسخر فی الحقہ خصم نہیں ہے تو قاضی خصومت کی ساعت نہ کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے امام محمدؒ نے شہادت الجامع میں ذکر کیا کہ زید غائب ہو گیا اور ایک شخص عمرو آیا اور اس نے خالد پر دعویٰ کی اور ذکر کیا یہ خالد زید کا قرض دار ہے اور زید نے مجھے وکیل کیا ہے کہ اس کا تمام قرضہ جو کوفہ میں اس کے قرض داروں پر ہے وصول کروں اور اس کی نالش کروں اور خالد اس کی وکالت سے انکار کرتا ہے پھر عمرو نے اپنی وکالت کے گواہ پیش کئے تو قاضی اس کی وکالت کا حکم دے گا شیخ الاسلام نے فرمایا کہ یہ

مسئلہ اس کی دلیل ہے کہ مسخر پر حکم جائز ہے کیونکہ اس نے کہا کہ مدعی نے ایک شخص پر دعویٰ کیا اور ذکر کیا کہ یہ اس کا قرض دار ہے اور یہ نہ کہا کہ ایک شخص پر دعویٰ کیا جو اس کا قرض دار تھا کذا فی الذخیرہ۔

☆ امام ظہیر الدین علیہ الرحمۃ کے نزدیک قضاء علی الغائب میں ناجائز ہونے پر فتویٰ ہے ☆

متاخرین مشائخ نے فرمایا کہ مسخر پر گواہ قائم کرنا اسی حالت میں جائز ہے کہ قاضی کو نہ معلوم ہو کہ یہ مسخر ہے اور اگر معلوم نہ ہو تو جائز نہیں ہے اور اسی کو برہان الائمہ امام عبد العزیز نے اختیار کیا ہے کذا فی التاتارخانیہ اور بعض نے کہا کہ اس مسئلہ میں دو روایتیں ہونا چاہئے ایک یہ کہ حکم نافذ نہ ہوگا اور دوسرے یہ کہ نافذ ہوگا کیونکہ درحقیقت یہ قضاء علی الغائب ہے اور اس میں دو روایتیں ہیں اور اسی طرف شیخ الاسلام نے میل کیا ہے اور امام ظہیر الدین فرماتے ہیں کہ قضاء علی الغائب میں ناجائز ہونے پر فتویٰ ہے پس اگر قاضی نے مسخر پر حکم دے دیا اور دوسرے قاضی نے اس کو نافذ کر دیا تو صحیح ہے اور پھر کوئی اس کو باطل نہیں کر سکتا ہے اگر قاضی نے ایک شے معین کا جو کسی کے قبضہ میں ہے کسی کے لئے حکم کیا اور یہ شے قاضی کی ولایت میں نہیں ہے تو قضا صحیح ہے اور تسلیم صحیح نہیں ہے اور صورت مسئلہ کی یہ ہے کہ بخاری شخص نے قاضی بخارا کے پاس ایک سمرقندی پر دعویٰ کیا کہ وہ دار جو سمر قند میں فلاں محلہ فلاں کوچہ میں ایسے ہی تمام دعویٰ بیان کر کے کہا کہ جو اس شخص کے قبضہ میں ہے وہ میری ملک ہے اور اس کے پاس ناحق ہے اور اپنے دعویٰ پر گواہ پیش کئے تو قاضی اس دار کا مدعی کے لئے فیصلہ کرے گا اور صحیح ہے کیونکہ مدعی اور مدعی علیہ دونوں حاضر ہیں لیکن سپرد کرنا صحیح نہ ہوگا کیونکہ دار اس کی ولایت میں نہیں واقع ہے تو قاضی سمرقند کو قبضہ دلانے کے واسطے تحریر کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر قرض خواہ نے گواہوں کے غائب ہونے یا مر جانے کا خوف کیا اور چاہا کہ غائب قرض دار

پر اپنا حق ثابت کرلے تو بعضوں نے اس کی صورت یہ نکالی کہ کسی غیر کو اپنا حق لوگوں پر ثابت کرنے کے واسطے وکیل کرے اور جو کچھ غائب پر ثابت کرنا چاہتا ہے خواہ قرض یا طلاق یا عتاق یا بیچ اس کو وکالت میں اس طرح شرط کر دے کہ اگر فلاں شخص نے یعنی خود اگر فلاں شخص غائب کے ہاتھ اپنا غلام فروخت کیا ہے یا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (169) Kitab Adab-ul-Qadi

If an absent person (Ghaib) has divorced his wife or freed his slave and said, "You are my agent (Wakil) to establish my rights over people," then this agent shall file a claim against a defendant stating, for example, that the absent person sold his slave and I have become the agent for my client, and my client is owed one thousand dirhams by you. The defendant will then say, "That person made you an agent on this condition, but I do not know if this condition has been met or not." The plaintiff's agent must then present witnesses to prove the condition was met, and the judge (Qazi) will rule based on the condition. However, scholars differ on whether anyone can act as an adversary in proving such a condition where the right of an absent person is involved. The correct view is that one cannot when such a condition causes harm to others. The correct method, as mentioned by Imam Muhammad (RA) in 'Jami', is that when someone wishes to prove a debt against an absent person, a person should say to the creditor, "Whatever is due to you from that absent person, I stand surety (Kafalat) for it." Then the creditor brings this guarantor (Kafeel) before the judge and says, "That absent person owes me a thousand dirhams, and this person stands surety for all my rights against him, and before his guarantee, I was owed a thousand dirhams." The guarantor will then admit to the guarantee but deny the debt, and his denial is valid. Then, when the plaintiff presents witnesses proving that the thousand dirhams were owed by the absent person before the guarantor's surety, the witnesses will be accepted, and judgment will be passed for both the guarantee and the debt. Similarly, if this guarantee occurs before the judge in this manner, the same rule applies, whether the guarantee was given by the order of the absent person or without it; both cases are identical in this regard. This is recorded in 'Zahiriyyah'.

☆ **The Rightly Guided Caliphs (RA) used to take written statements, and the leaders and caliphs after them followed suit** ☆

If someone claims a thousand dirhams against an absent person and states that this present person has stood surety for those dirhams on behalf of the absent person by his order, then this case is equal to the previous one. If the claim is made for a thousand dirhams against an absent person and the present person stood surety on his behalf without mentioning it was by his order, and the defendant denies it, and the plaintiff presents witnesses for his claim, the judge will order the present person to pay the thousand dirhams, and this will not be considered a judgment against an absentee (Qada al-Ghaib). This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. People have differed regarding taking written statements; some said they should never be taken or read,

and some said they should not be taken while sitting for judgment, but may be taken and read if at home or in its courtyard. This is our school of thought because the Rightly Guided Caliphs and the leaders and caliphs after them used to take written statements. This is because a litigant might be non-Arab (Ajami) who does not know the judge's language, nor does the judge understand theirs, so it is necessary to have the situation written by another and presented to explain the case to the judge. When the judge takes a written statement, he must ask the adversary, "Is this your statement?" If they say yes, he then asks, "Did you write this?" If they say yes, he asks, "Is the situation as described herein?" If they say yes, he reads it. If it contains a confession (Iqrar), he should not pass judgment solely on that written confession but must inform the person that it contains such an admission. If the person then confirms it is so, the judge may pass judgment based on the confession. A parallel to this issue is the matter of appointing an agent (Tawkeel), where if one party appoints an agent without consent, and if the judge deems it as deceptive or coercive, as in matters of divorce, manumission (Itaq), etc.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (169) किताब अदब अल-क़ाज़ी

यदि किसी अनुपस्थित व्यक्ति (ग़ायब) ने अपनी पत्नी को तलाक़ दे दी है या अपने गुलाम को आज़ाद कर दिया है और कहा कि "तुम मेरे वकील हो ताकि लोगों पर मेरे अधिकार साबित करो," तो यह वकील प्रतिवादी से दावा करेगा कि फलां ग़ायब ने चूंकि अपना गुलाम बेचा है, उदाहरण के तौर पर, और मैं अपने मुवक्किल का वकील बन गया हूँ और मेरे मुवक्किल के एक हज़ार दिरहम तुम पर उधार हैं। तब प्रतिवादी कहेगा कि फलां व्यक्ति ने तुम्हें इस शर्त पर वकील बनाया है, लेकिन मुझे नहीं पता कि यह शर्त पूरी हुई है या नहीं। तब वादी का वकील शर्त के पूरा होने पर गवाह पेश करेगा और क़ाज़ी (न्यायाधीश) शर्त पर आदेश देगा। लेकिन इस मामले में उलेमाओं में मतभेद है कि ऐसी शर्त को साबित करने में जहाँ ग़ायब का अधिकार हो, क्या कोई व्यक्ति विरोधी के रूप में खड़ा हो सकता है या नहीं। और सही यह है कि वह नहीं हो सकता जब ऐसी शर्त हो जिससे किसी अन्य को नुकसान पहुँचता हो। सही तरीका वह है जो इमाम मुहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि ने 'जामि' में उल्लेख किया है कि जब कोई व्यक्ति किसी ग़ायब पर ऋण साबित करना चाहता है, तो उसे चाहिए कि वह ऋणदाता से कहे कि "जो कुछ भी तुम्हारा फलां ग़ायब व्यक्ति पर बकाया है, मैंने उसकी ज़मानत (कफ़ालत) ली।" फिर ऋणदाता उस ज़मानतदार (कफ़ील) को क़ाज़ी के सामने पेश करे और कहे कि "मेरे फलां ग़ायब व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम बकाया हैं और यह व्यक्ति मेरे उन सभी अधिकारों की ज़मानत लेता है जो फलां ग़ायब पर हैं, और उसकी ज़मानत से पहले मेरे उस पर एक हज़ार दिरहम बकाया थे।" तब कफ़ील ज़मानत को स्वीकार करेगा लेकिन धन से इनकार करेगा, और उसका इनकार करना सही है। फिर जब वादी गवाह पेश करेगा कि वादी के एक हज़ार दिरहम फलां ग़ायब पर इस कफ़ील की ज़मानत से पहले से बकाया हैं, तो उसके गवाह स्वीकार किए जाएंगे और कफ़ालत (ज़मानत) और धन दोनों का आदेश दिया जाएगा। इसी प्रकार यदि यह कफ़ालत क़ाज़ी के सामने इस तरह से घटित हो, तब भी ऐसा ही होगा, और ग़ायब के आदेश से कफ़ालत लेना या बिना आदेश के, दोनों ही इस स्थिति में समान हैं। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है।

☆ खुल्फ़ा-ए-राशिदीन (रज़ियल्लाहु अन्हुम) लिखित बयान लेते थे और उनके बाद के अमीर और खलीफा भी लेते थे ☆

अगर किसी ने एक ग़ायब पर एक हज़ार दिरहम का दावा किया और कहा कि इस व्यक्ति ने ग़ायब की तरफ से उन एक हज़ार दिरहम की जो उस पर आते हैं, उसके आदेश से मेरे लिए ज़मानत ली है, तो यह स्थिति और पिछली स्थिति समान है। और अगर दावा किया कि मेरे फलां ग़ायब पर एक

हज़ार दिरहम हैं और इस व्यक्ति ने मेरे लिए उसकी ओर से ज़मानत ले ली है, और यह नहीं कहा कि उसके आदेश से, और प्रतिवादी ने इनकार किया और वादी ने अपने दावे पर गवाह पेश किए, तो क़ाज़ी उपस्थित व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम का आदेश देगा और यह 'क़ज़ा अल-ग़ायब' (अनुपस्थित के विरुद्ध निर्णय) नहीं माना जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। लिखित बयान लेने के बारे में लोगों में मतभेद है; कुछ ने कहा कि किसी भी स्थिति में इसे न लिया जाए और न पढ़ा जाए, और कुछ ने कहा कि जब फैसले के लिए बैठें तब न ले, और अगर अपने घर या उसके अहाते में हो तो ले ले और पढ़ ले, और यही हमारा मज़हब (विचार) है क्योंकि खुल्फ़ा-ए-राशिदीन लिखित बयान लेते थे और उनके बाद के अमीर और खलीफा भी लेते थे। इसका कारण यह है कि हो सकता है कि कोई विरोधी अजमी (गैर-अरबी) हो जिसे क़ाज़ी की भाषा समझ न आती हो और न ही क़ाज़ी उसकी भाषा समझता हो, इसलिए आवश्यक है कि क़ाज़ी को मामला समझाने के लिए वह दूसरे से विवरण लिखवाकर पेश कर दे। जब क़ाज़ी लिखित बयान ले ले, तो विरोधी से पूछे कि क्या यह तुम्हारा बयान है? यदि वह कहे कि हाँ, फिर पूछे कि क्या इसे तुमने लिखा है? वह कहे कि हाँ, फिर पूछे कि क्या स्थिति वैसी ही है जैसी इसमें लिखी है? वह कहे कि हाँ, तब उसे पढ़े। फिर यदि उसमें इक़रार (स्वीकृति) हो, तो केवल उस इक़रार पर फैसला न कर दे बल्कि उसे सूचित करे कि इसमें यह स्वीकृति है। फिर यदि उसने स्वीकार किया कि हाँ ऐसा ही है, तो उसकी स्वीकृति पर फैसला कर दे। इस मसले की मिसाल वकालत का मसला है, कि अगर दोनों में से एक पक्ष ने बिना सहमति के वकील नियुक्त किया, तो यदि क़ाज़ी के अनुसार वह धोखाधड़ी या ज़बरदस्ती के मामले में है जैसे तलाक़ और आज़ादी (इताक) आदि के मामले।

غائب نے اپنی عورت کو طلاق دی ہے یا اس نے اپنا غلام آزاد کیا ہے تو تو میرا وکیل ہے کہ میرے حقوق لوگوں پر ثابت کرے پس ایسا ہو گا کہ یہ وکیل مدعیہ سے دعویٰ کرے گا کہ فلاں غائب نے چونکہ اپنا غلام فروخت کیا ہے مثلاً اور میں اپنے موکل کا وکیل ہو گیا ہوں اور میرے موکل کے ہزار درہم تجھ پر قرض ہیں تو مدعیہ علیہ کہے گا کہ فلاں شخص نے تجھے اس شرط پر وکیل کیا ہے لیکن مجھے نہیں معلوم کہ یہ شرط پائی گئی یا نہیں پس وکیل مدعی شرط پائے جانے پر گواہ پیش کرے گا پس قاضی شرط پر حکم دے گا لیکن اس صورت میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے کہ ایسی شرط کے اثبات میں جس میں غائب کا حق ہے کوئی شخص خصم قائم ہو سکتا ہے یا نہیں اور صحیح یہ ہے کہ نہیں ہو سکتا ہے جبکہ ایسی شرط ہو کہ غیر کو اس سے ضرر پہنچے اور صحیح صورت وہ ہے جو امام محمدؒ نے جامع میں ذکر کی ہے کہ جب کوئی شخص غائب پر قرضہ ثابت کرنا چاہتا ہے تو ایک شخص کو چاہئے کہ وہ قرض خواہ سے کہے کہ جو کچھ تیرا فلاں شخص غائب پر چاہئے میں نے اس کی کفالت کی پھر قرض خواہ اس کفیل کو قاضی کے حضور میں حاضر کرے اور کہے کہ میرے فلاں شخص غائب پر ہزار درہم ہیں اور یہ شخص میرے تمام حقوق کی جو فلاں غائب پر ہیں کفالت کرتا ہے اور اس کی کفالت سے پہلے میرے اس پر ہزار درہم ہیں تو کفیل کفالت کا اقرار کرے گا اور مال سے انکار کرے گا اور اس کا انکار صحیح ہے پھر جب مدعی نے گواہ پیش کئے کہ مدعی کے ہزار درہم فلاں غائب پر اس کفیل کی کفالت سے پہلے سے چاہئے ہیں تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور کفالت اور مال دونوں کا حکم دیا جائے گا اور اسی طرح اگر یہ کفالت اس طرح پر قاضی کے سامنے واقع ہو تو بھی ایسا

ہی ہو اور کفالت غائب کے حکم سے ہو نا یا بلا حکم ہو نا دونوں اس صورت میں یکساں ہیں یہ ظہیریہ میں لکھا ہے۔

☆ خلفاء راشدین رضی اللہ عنہم بیان تحریری لیتے تھے اور ان کے بعد کے امیر و خلیفہ بھی لیتے تھے ☆

اگر کسی نے ایک غائب پر ہزار درہم کا دعویٰ کیا اور کہا کہ اس شخص نے غائب کی طرف سے ان ہزار درہم کی جو اس پر آتے ہیں اس کے حکم سے میرے واسطے کفالت کی ہے تو یہ صورت اور صورت سابقہ مساوی ہے اور اگر دعویٰ کیا کہ میرے فلاں غائب پر ہزار درہم ہیں اور اس شخص نے میرے واسطے اس کی طرف سے جو میرا اس پر چاہئے ہے اس کی کفالت کر لی اور یہ نہ کہا کہ اس کے حکم سے اور مدعیہ علیہ نے انکار کیا اور مدعی نے اپنے دعویٰ پر گواہ پیش کئے تو قاضی اس شخص حاضر پر ہزار درہم کا حکم دے گا اور یہ قضا علی الغائب نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے بیان تحریری لینے میں لوگوں نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ کسی حال میں اس کو نہ لے اور نہ پڑھے اور بعضوں نے کہا کہ جس وقت فیصلہ کے واسطے بیٹھے اس وقت نہ لے گا اور اگر اپنے مکان یا اس کے فناء میں ہو تو لے لے اور اس کو پڑھ لے اور یہی ہمارا مذہب ہے کیونکہ خلفاء راشدین بیان تحریری لیتے تھے اور ان کے بعد کے امیر و خلیفہ بھی لیتے تھے اور یہ اس واسطے ہے کہ یہ ہو سکتا ہے کہ کوئی مخاصم عجمی ہو کہ وہ قاضی کی زبان کو نہ جانتا ہو اور نہ قاضی اس کی زبان سمجھتا ہو تو ضروری ہے کہ قاضی کو مقدمہ سمجھانے کے واسطے وہ دوسرے سے حال لکھوا کر پیش کر دے گا اور جب قاضی نے بیان تحریری لیا تو اس کے خصم سے دریافت کرے کہ یہ تیرا بیان ہے اس نے کہا کہ ہاں پھر پوچھے کہ اسے تو نے لکھا ہے اس نے کہا کہ ہاں پھر پوچھے کہ یہ صورت ایسی ہی ہے جیسی اس میں لکھی ہے اس نے کہا کہ ہاں تو اس کو پڑھے پس اگر اس میں اقرار ہو تو اس اقرار پر فقط

فیصلہ نہ کر دے بلکہ اس کو آگاہ کرے کہ اس میں یہ اقرار ہے پس اگر اس نے اقرار کیا کہ ہاں ایسا ہی ہے تو اس کے اقرار پر فیصلہ کر دے اور اسی مسئلہ کی نظیر مسئلہ تو کیل ہے کہ اگر دونوں میں سے ایک خصم نے بغیر رضا مندی وکیل کیا پس اگر قاضی کے نزدیک وہ تلبیس بالد لیس اور تغلب میں مانند طلاق و عتاق وغیرہ کے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (170) Kitab Adab al-Qadhi

...if he is a suspect, then do not accept the power of attorney from him. And if it is known that he is unable to express himself, then accept it; this is written in *Khazanat-ul-Muftiyeen*. Shams al-A'imma al-Uzjandi was asked that if the judge (Qadhi) heard the claim and the deputy heard the testimony, can the deputy pass a judgment based on the testimony without the claim being repeated? He replied, "No, unless the judge orders him to decide based on this testimony." And it was asked that if the judge heard both the claim and the testimony and asked his deputy to pass an order, and the judge also has the authority to appoint a successor, then is this order correct? He replied, "Yes, it is correct." This is written in *Tatar-khaniya*.

In the chapters of testimonies (*Abwab-ul-Shahadat*), it is mentioned that the judge of a city passed a judgment for a certain amount of property against someone and wrote a deed. Then that judge died, and the claimant brought the one against whom the judgment was passed before another judge and presented witnesses that such-and-such son of such-and-such judge had ordered this person to pay the amount of property mentioned in this deed. In this case, the second judge can compel him to pay the property, i.e., can imprison him, provided that the first judgment was correct. But if the witnesses stated before the second judge that some judge had made us witnesses that this person owes property, then the second judge shall not imprison or compel him. The same applies to all actions: if the action is mentioned but the performer's name and lineage are not disclosed, the testimony will not be accepted. So it is in *al-Khulasa*.

Chapter: 21 Regarding Jarh (Impugnment) and Ta'deel (Attestation of Integrity)

'Jarh' is to raise such an objection that the testimony is not accepted. 'Ta'deel' is to show the integrity (*'Adalah*) of witnesses so that their testimony becomes acceptable. '*Shahid*' means witness; '*Mashhud-lahu*' is the person in whose favor the witnesses testified; '*Mashhud-alaih*' is the person against whom the witnesses testified; '*Muzakki*' is the purifier, referring to the one who declares the witnesses free from flaws. It should be clear that according to Imam Azam (Abu Hanifa), the judge shall not inquire into the state of the witnesses unless the opponent party challenges them. According to '*Sahibayn*' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the judge shall inquire about the witnesses even if the opponent has not challenged them; and the decree (fatwa) follows the opinion of the '*Sahibayn*'. This difference of opinion exists in cases other than *Hudud* (prescribed punishments) and *Qisas* (retaliation). In

cases of *Hudud* and *Qisas*, by consensus (*Ijma'*), the judge shall inquire into the state of the witnesses even if the opponent has not challenged them. When the opponent challenges the witnesses, the judge shall not decide based on apparent integrity; this is written in *Jawahir al-Akhlati*. If witnesses testified against an opponent, and subsequently the opponent attested to their integrity (*Ta'deel*), there are several scenarios: if he said, "These people are just (*udul*), whatever they have stated against me in this testimony is true," or "These people are just, their testimony against me is permissible," or "These people have testified against me with truth," or said "Whatever they have stated in this testimony is truth," then in these four scenarios where the witnesses have testified, the judge shall pass the order based on it. Because these words constitute a confession (*iqrar*) of property from that person, thus the decision is based on the confession, not on the testimony. And if he stated that "These witnesses are just but they have erred," or said "These people are just" and said nothing further, then if the '*Mashhud-alaih*' is himself just and capable of attestation, according to Imam Azam and Abu Yusuf, the judge shall not decide based on the testimony of both witnesses without inquiring about their state from the '*Muzakki*'. According to Imam Muhammad, until he inquires from the '*Muzakki*', he shall not decide based on their testimony. This is written in *al-Muhit*.

1. Regarding the word "apparent": Let it be clear that according to the Imam, if no matter contrary to justice is apparent, then he shall be considered apparently just. Therefore, a person whose state is unknown (*Mastoor-ul-Hal*) is not called just.
2. Based on the premise that justice (*'Adalah*) is not a condition for the '*Muzakki*'.

फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द 5 (170) किताब अदब अल-क़ाज़ी

... मुत्तहम (आरोपी) है तो उससे वकालत स्वीकार न करे और यदि यह जाने कि वह स्वयं बयान करने से लाचार है तो स्वीकार करे, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तियीन' में लिखा है। शम्सुल आइम्मा उज़जंदी से पूछा गया कि यदि क़ाज़ी ने दावे की सुनवाई की और नायब (प्रतिनिधि) ने गवाही की सुनवाई की, तो क्या नायब दावे के पुनः कथन के बिना गवाही पर आदेश दे सकता है? उन्होंने फ़रमाया कि नहीं, सिवाय इसके कि क़ाज़ी उसे आदेश दे कि इस गवाही पर फ़ैसला कर दे। और पूछा गया कि यदि क़ाज़ी ने दावे और गवाही दोनों की सुनवाई की और अपने नायब को आदेश देने के लिए कहा और क़ाज़ी को उत्तराधिकारी (ख़लीफ़ा) नियुक्त करने की अनुमति भी है, तो क्या यह आदेश सही है? उन्होंने फ़रमाया कि हाँ सही है, यह 'तातारा़ख़ानिया' में लिखा है।

'अबवाबुश शहादात' (गवाहियों के अध्याय) में है कि एक शहर के क़ाज़ी ने किसी व्यक्ति पर कुछ धन का आदेश दिया और लिख दिया, फिर वह क़ाज़ी मर गया और वादी (दावा करने वाला) प्रतिवादी (जिस पर दावा किया गया) को दूसरे क़ाज़ी के पास ले आया और गवाह पेश किए कि फ़लाँ बिन फ़लाँ क़ाज़ी ने इस व्यक्ति पर इतना धन देने का आदेश किया था जो इस लेख में मौजूद है, तो दूसरा क़ाज़ी उस पर धन भुगतान के लिए दबाव डाल सकता है यानी जेल भेज सकता है, बशर्ते कि पहला आदेश सही हुआ हो। और यदि गवाहों ने दूसरे क़ाज़ी के सामने यह बयान किया कि किसी क़ाज़ी ने हमें गवाह बनाया था कि इस व्यक्ति पर धन वाजिब है, तो दूसरा क़ाज़ी उस पर जेल और दबाव नहीं करेगा। और ऐसा ही सभी कार्यों में है कि यदि वह कार्य बताया और उसके करने वाले के नाम व वंश से अवगत न कराया तो गवाही स्वीकार न होगी। 'खुलासा' में इसी प्रकार है।

अध्याय : 21 जराह और तादील के बयान में

'जराह' ऐसा आक्षेप करना है जिससे गवाही स्वीकार्य न रहे। 'तादील' गवाहों की सत्यनिष्ठा (अदालत) प्रकट करना है जिससे गवाही स्वीकार्य हो जाए। 'शाहिद' गवाह है, 'मशहूद लहू' वह व्यक्ति जिसके पक्ष में गवाहों ने गवाही दी, 'मशहूद अलैह' वह व्यक्ति जिस पर गवाहों ने गवाही दी, 'मुज़क्की' पवित्र करने वाला, और उद्देश्य वह जो गवाहों को दोषों से मुक्त बताए। स्पष्ट हो कि इमाम-ए-आज़म के निकट क़ाज़ी गवाहों के हाल के बारे में सवाल नहीं करेगा मगर तभी जब विरोधी उनमें कोई दोष (जराह) निकाले, और 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट गवाहों के बारे में जाँच करेगा चाहे विरोधी ने उनमें कोई दोष न निकाला हो, और फ़तवा साहिबैन के कथन पर ही है।

और यह मतभेद 'हुदूद' और 'किसास' (दण्ड विधान) के अतिरिक्त है, और हुदूद व किसास में सर्वसम्मति (इज्मा) से क़ाज़ी गवाहों के हाल की जाँच करेगा चाहे विरोधी ने उनमें दोष न निकाला हो। जब विरोधी ने गवाहों में दोष निकाला तो प्रत्यक्ष सत्यनिष्ठा पर क़ाज़ी फ़ैसला नहीं करेगा, यह 'जवाहरुल अख़लाती' में लिखा है। गवाहों ने यदि विरोधी पर गवाही दी उसके बाद विरोधी ने उनकी सत्यनिष्ठा (तादील) की तो उसकी कई सूरतें हैं: यदि उसने कहा कि "ये लोग सत्यनिष्ठ (अदूल) हैं, जो कुछ इन्होंने मुझ पर इस गवाही में बयान किया है सच कहा है" या "ये लोग सत्यनिष्ठ हैं, मुझ पर इनकी गवाही जायज़ है" या "इन लोगों ने मुझ पर हक़ (सत्य) के साथ गवाही दी" या कहा कि "जो कुछ इन्होंने इस गवाही में बयान किया हक़ है," तो इन चारों सूरतों में जिसकी गवाही गवाहों ने दी है, क़ाज़ी उसका आदेश दे देगा क्योंकि ये शब्द उस व्यक्ति की ओर से धन का इक़रार (स्वीकृति) हैं, अतः फ़ैसला इक़रार पर है न कि गवाही पर। और यदि उसने बयान किया कि "ये गवाह सत्यनिष्ठ हैं लेकिन इन्होंने ग़लती की" या कहा कि "ये लोग सत्यनिष्ठ हैं" और इससे ज़्यादा कुछ न कहा, तो यदि 'मशहूद अलैह' स्वयं सत्यनिष्ठ और तादील के योग्य हो तो इमाम-ए-आज़म और अबू यूसुफ़ के निकट क़ाज़ी दोनों गवाहों की गवाही पर बिना इसके कि 'मुज़क्की' से उनका हाल मालूम करे फ़ैसला न देगा, और इमाम मुहम्मद के निकट जब तक मुज़क्की से मालूम न करे दोनों की गवाही पर फ़ैसला न करेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

1. कथन "प्रत्यक्ष सत्यनिष्ठा": स्पष्ट हो कि इमाम के निकट यदि प्रकट रूप में कोई बात न्याय के विरुद्ध न हो तो प्रत्यक्ष रूप से न्यायप्रिय (आदिल) माना जाएगा, इसलिए जिसका हाल छुपा हो (मस्तूरुल हाल) उसे आदिल नहीं कहते।
2. इस आधार पर कि 'मुज़क्की' में न्यायप्रियता (अदालत) शर्त नहीं है।

متہم ہے تو اس سے وکالت قبول نہ کرے اور اگر یہ جانے کہ وہ خود بیان کرنے سے عاجز ہے تو قبول کرے یہ خزانہ المفتیین میں لکھا ہے شمس الائمہ اوزجندی سے دریافت کیا گیا کہ اگر قاضی نے دعویٰ کی سماعت کی اور نائب نے گواہی کی سماعت کی تو نائب بدون اعادہ دعویٰ کی شہادت پر حکم دے سکتا ہے تو انہوں نے فرمایا کہ نہیں مگر جبکہ قاضی اس کو حکم دے کہ اس گواہی پر فیصلہ کر دے اور دریافت کیا گیا کہ اگر قاضی نے دعویٰ اور گواہی دونوں کی سماعت کی اور اپنے نائب کو حکم دینے کے واسطے کہا اور قاضی کو خلیفہ کرنے کی اجازت بھی ہے تو یہ حکم درست ہے انہوں نے فرمایا کہ ہاں درست ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

ابواب الشہادات میں ہے کہ ایک شہر کے قاضی نے کسی قدر مال کا حکم کسی پر دیا اور نوشتہ لکھ دیا پھر یہ قاضی مر گیا اور مدعی نے محکوم علیہ کو دوسرے قاضی کے پاس حاضر کیا اور گواہ پیش کئے کہ فلاں بن فلاں قاضی نے اس شخص پر اس قدر مال کا حکم کیا تھا جو اس نوشتہ میں موجود ہے تو دوسرا قاضی اس پر ادائے مال کے واسطے جبر کر سکتا ہے یعنی قید کر سکتا ہے بشرطیکہ پہلا حکم صحیح واقع ہوا ہو اور اگر گواہوں نے دوسرے قاضی کے سامنے یہ بیان کیا کہ کسی قاضی نے ہم کو گواہ کیا تھا کہ اس شخص پر مال چاہے ہے تو دوسرا قاضی اس پر قید و جبر نہ کرے گا اور ایسا ہی تمام فعلوں میں ہے کہ اگر وہ فعل ذکر کیا اور اس کے فاعل کے نام و نسب سے آگاہ نہ کیا تو گواہی قبول نہ ہو گی کذا فی الخلاصی۔

باب : ۲۱ جرح وتعدیل کے بیان میں

جرح ایسا طعن کرنا ہے جس سے گواہی مقبول نہ ہو تعدیل گواہوں کی عدالت ظاہر کرنا کہ جس سے گواہی مقبول ہو شاہد گواہ مشہود لہ جس شخص کے حق میں گواہوں نے گواہی دی مشہود علیہ جس شخص پر گواہوں نے گواہی دی مزکی پاک کرنے والا اور مراد جو گواہوں کو عیب سے پاک بتلائے واضح ہو کہ امام اعظمؒ کے نزدیک قاضی گواہوں کے حال سے سوال نہ کرے گا مگر جبھی کہ خصم ان میں طعن کرے اور صاحبینؒ کے نزدیک گواہوں کو دریافت کرے گا اگرچہ خصم نے ان میں طعن نہ کیا ہو اور فتویٰ صاحبینؒ ہی کے قول پر ہے اور یہ اختلاف سوائے حدود و قصاص کے ہے اور حدود و قصاص میں بالا جماع قاضی گواہوں کے حال کو دریافت کرے گا اگرچہ خصم نے ان میں طعن نہ کیا ہو جب خصم نے گواہوں میں طعن کیا تو ظاہری عدالت پر قاضی فیصلہ نہ کرے گا یہ جواہر الخلاطی میں لکھا ہے گواہوں نے اگر خصم پر گواہی دی اس کے بعد خصم نے ان کی تعدیل کی تو اس کی چند صورتیں ہیں اگر اس نے کہا کہ یہ لوگ عدول ہیں جو کچھ انہوں نے مجھ پر اس گواہی میں بیان کیا ہے سچ کہا ہے یا یہ لوگ عدول ہیں مجھ پر ان کی گواہی جائز ہے یا ان لوگوں نے مجھ پر حق کے ساتھ گواہی دی یا کہا کہ جو کچھ انہوں نے اس گواہی میں بیان کیا حق ہے تو ان چاروں صورتوں میں جس کی گواہی گواہوں نے دی ہے قاضی اس کا حکم دے دے گا کیونکہ یہ الفاظ اس شخص کی طرف سے مال کا اقرار ہیں پس فیصلہ اقرار پر ہے نہ گواہی پر اور اگر اس نے بیان کیا کہ یہ گواہ عدول ہیں لیکن انہوں نے خطا کی یا کہا کہ یہ لوگ عدول ہیں اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا پس اگر مشہود علیہ عدل ہو اہل تعدیل سے ہو تو امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک قاضی دونوں گواہوں کی گواہی پر بدوں اس کے کہ مزکی سے ان کا حال دریافت کرے فیصلہ نہ کر دے گا اور محمدؒ کے نزدیک جب تک مزکی سے دریافت نہ کرے دونوں کی گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

ا قولہ ظاہری واضح ہو کہ امام کے نزدیک اگر ظاہر میں کوئی امر خلاف عدالت نہ ہو تو بظاہر عادل قرار دیا جائے گا لہذا مستور الحال کو عادل نہیں کہتے ہیں۔ ب بنابریں کہ مزکی میں عدالت شرط نہیں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 171 | Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Judicial Conduct)

If the defendant is a transgressor (*fasiq*) or a person of unknown character (*mastur al-hal*), their validation (*tadeel*) of witnesses is not legally valid, and the judge (*qadhi*) shall not pass a sentence. The opponent's admission that the witnesses are just (*udool*) shall not be construed as an admission of the right established against them. Since their validation is invalid due to their own status as a transgressor or person of unknown character, the judge shall inquire whether the witnesses spoke the truth or a lie. If the defendant answers that they spoke the truth, this will constitute a legal admission, and the judge will decide based on that admission. However, if they state that the witnesses lied, the judge shall not proceed with a decision based solely on that. If the defendant validated the witnesses as just before their testimony, but denied it after they testified and requested the judge to investigate their status, the judge must investigate. The prior statement of their justice does not prejudice this request, as the defendant can argue that they were just prior to testifying but became discredited due to perceived false testimony. If two people testify against someone, and the person validates one, saying he is just but made a mistake or was mistaken, the judge should inquire about the other witness. If he validates the second witness as well, the judge shall rule based on both testimonies, because saying someone made a mistake or was confused is not a formal disqualification (*jarh*). Since both were validated, they are considered just, and their testimony is valid. If witnesses testify against a person and the defendant subsequently admits that what was testified is the truth, the judge will rule based on that admission without further inquiry into the witnesses. However, if prior to the testimony, the defendant stated that whatever the witnesses say will be the truth, but after hearing the testimony, they ask the judge to investigate them because they lied and the defendant did not expect such statements, the judge must investigate. If they are validated, the judge will rule accordingly; otherwise, no decision will be made. It is not permissible to rule before establishing the facts, as recorded in *Fatawa Qadhi Khan*.

Types of Tazkiyah (Vetting/Validation) ☆

There are two types of *Tazkiyah*: secret and overt. Overt *Tazkiyah* and *Tadeel* involve the validator (*mu'addil*) appearing in the judge's court, where the judge inquires about the witnesses in their presence, and the validator declares them just. Secret *Tazkiyah* involves the judge inquiring privately from the validator about the witness's

character, and the validator either validates or disqualifies them. This is mentioned in *Jawahir al-Ikhlati*. It is necessary for the validator to state that the witness is just and their testimony is permissible, for even a just slave's testimony is valid. This is noted in *Khazanat al-Muftin* and *Zahiriyyah*, which are relied upon. *Fatawa Atabiyyah* states that saying "In my knowledge, he is just" is not sufficient validation, whereas saying "He is just in my knowledge" or "I know him to be just" constitutes valid *Tadeel*. *Adab al-Qadhi* notes that simply saying "those people are just" might not be full validation, and if the validator uses the term "trustworthy" (*thiqah*), it is not a definitive validation as this term can also be used for those of unknown character. However, some scholars believe it counts as validation. If the validator says, "I know nothing but good of this person," *Adab al-Qadhi* states this is valid validation, as reported from Imam Abu Yusuf.

यदि प्रतिवादी (मुद्दा-अलैहि) पापी (फासिक) है या उसकी स्थिति अज्ञात (मस्तूर अल-हाल) है, तो उसकी तदील (गवाहों को न्यायसंगत घोषित करना) मान्य नहीं है और काज़ी (न्यायाधीश) फैसला नहीं सुनाएगा। प्रतिपक्षी का यह स्वीकार करना कि ये लोग न्यायसंगत (अदुल) हैं, उसे स्वयं के विरुद्ध अधिकार की स्वीकृति नहीं माना जाएगा। चूँकि उसकी तदील मान्य नहीं होगी क्योंकि वह स्वयं अज्ञात स्थिति वाला या पापी था, इसलिए काज़ी यह पूछेगा कि क्या गवाहों ने सच कहा या झूठ। यदि उसने उत्तर दिया कि उन्होंने सच कहा, तो यह उसकी ओर से स्वीकृति मानी जाएगी, और काज़ी उसकी स्वीकृति के आधार पर निर्णय देगा। और यदि उसने कहा कि उन्होंने झूठ बोला, तो निर्णय नहीं दिया जाएगा। यदि प्रतिवादी ने गवाही देने से पहले गवाहों की पुष्टि की कि वे न्यायसंगत हैं, लेकिन गवाही देने के बाद उसने उनसे इनकार कर दिया और काज़ी से उनकी स्थिति की जांच करने का अनुरोध किया, तो काज़ी उनकी स्थिति की जांच करेगा। गवाही से पहले उसका यह कहना कि वे न्यायसंगत हैं, उसके अनुरोध में बाधक नहीं है क्योंकि वह यह कह सकता है कि गवाही देने से पहले वे न्यायसंगत थे, लेकिन झूठी गवाही के कारण अब वे अविश्वसनीय हो गए हैं। यदि दो व्यक्तियों ने किसी व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी, और प्रतिवादी ने एक की पुष्टि की और कहा कि वह न्यायसंगत है, लेकिन उसने गलती की या उसे भ्रम हो गया, तो काज़ी दूसरे गवाह के बारे में पूछेगा। यदि उसने दूसरे गवाह की भी पुष्टि कर दी, तो काज़ी दोनों की गवाही के आधार पर निर्णय देगा, क्योंकि यह कहना कि उसने गलती की या उसे भ्रम हुआ, कोई दोषारोपण (जरह) नहीं है। चूंकि उसने दूसरे की भी पुष्टि कर दी, इसलिए दोनों को न्यायसंगत माना जाएगा और उनकी गवाही मान्य होगी। यदि गवाहों ने किसी के विरुद्ध गवाही दी और प्रतिवादी ने बाद में कहा कि जिस विषय में गवाही दी गई है वह सच है, तो काज़ी उसी आधार पर निर्णय देगा और दूसरे गवाहों की जांच नहीं करेगा क्योंकि उसने स्वयं अधिकार को स्वीकार कर लिया है। लेकिन यदि उसने गवाही से पहले कहा था कि गवाह जो भी कहेंगे वह सच होगा, और गवाही के बाद उसने काज़ी से उनकी जांच का अनुरोध किया यह कहते हुए कि उन्होंने झूठ बोला है और उसे उम्मीद नहीं थी कि वे ऐसा कहेंगे, तो काज़ी उनकी जांच करेगा। यदि उनकी पुष्टि हो गई तो निर्णय दिया जाएगा, अन्यथा नहीं। जांच से पहले निर्णय देना वैध नहीं है, जैसा कि फतावा काज़ी खान में वर्णित है।

तज़किया (पुष्टीकरण) के प्रकार ☆

तज़किया के दो प्रकार हैं: एक गुप्त और दूसरा प्रकट। प्रकट तज़किया का अर्थ है कि प्रमाणीकर्ता (मुअद्दिल) काज़ी की अदालत में उपस्थित हो और काज़ी गवाहों की उपस्थिति में उनकी स्थिति के बारे में पूछे। तब प्रमाणीकर्ता स्पष्ट रूप से कहेगा कि वे न्यायसंगत हैं। गुप्त तज़किया का अर्थ है कि काज़ी प्रमाणीकर्ता से गुप्त रूप से पूछे कि अमुक गवाह कैसा है, और वह या तो उसकी पुष्टि करेगा या उस पर आपत्ति करेगा। यह 'जवाहर अल-इखलाती' में लिखा है। प्रमाणीकर्ता के लिए यह कहना आवश्यक है कि गवाह न्यायसंगत है और उसकी गवाही स्वीकार्य है, क्योंकि एक न्यायसंगत गुलाम की गवाही भी स्वीकार्य होती है। यह 'खज़ानत अल-मुफ्तीन' और 'ज़हीरैया' में लिखा है, और इसी पर भरोसा किया जाता है। 'फतावा अताबिया' के अनुसार, यह कहना कि "मेरे ज्ञान के अनुसार वह न्यायसंगत है" पूर्ण पुष्टि नहीं है, लेकिन यह कहना कि "वह मेरे ज्ञान में न्यायसंगत है" या "मैं उसे न्यायसंगत जानता हूँ" पुष्टि है। 'अदब अल-क़ाज़ी' के अनुसार, केवल यह कहना कि "वे लोग न्यायसंगत (अदुल) हैं" पर्याप्त पुष्टि नहीं हो सकती, और यदि प्रमाणीकर्ता कहे कि वे "भरोसेमंद (सिक़ा)" हैं, तो यह निश्चित पुष्टि नहीं है क्योंकि यह शब्द उनके लिए भी प्रयोग किया जाता है जिनकी स्थिति स्पष्ट नहीं है। हालांकि, कुछ विद्वानों का मानना है कि यह पुष्टि है। यदि प्रमाणीकर्ता कहता है कि "मैं इस व्यक्ति के बारे में भलाई के अलावा कुछ नहीं जानता", तो 'अदब अल-क़ाज़ी' के अनुसार यह वैध पुष्टि मानी जाती है, जैसा कि इमाम अबू यूसुफ से वर्णित है।

اگر مدعا علیہ فاسق یا مستور الحال ہو تو اس کی تعدیل صحیح نہیں ہے اور قاضی حکم نہ دے گا اور یہ اقرارِ خصم کا کہ یہ لوگ عدول ہیں اپنی ذات پر حق ثابت ہونے کا اقرار نہ گردانا جائے گا اور جب کہ اس کی تعدیل صحیح نہ ہوگی کیونکہ وہ فاسق مستور الحال تھا تو قاضی دریافت کرے گا کہ گواہوں نے سچ کہا یا جھوٹ کہا پس اگر اس نے جواب دیا کہ سچ کہا تو یہ اقرار ہو جائے گا تو قاضی اس کے اقرار پر فیصلہ کرے گا اور اگر اس نے کہا کہ جھوٹ کہا تو فیصلہ نہ کرے گا مشہود علیہ نے اگر گواہی دینے سے پہلے گواہوں کی تعدیل کی کہ یہ لوگ عدول ہیں اور جب انہوں نے اس پر گواہی دی تو اس سے انکار کیا اور قاضی سے طلب کیا کہ گواہوں کی حالت دریافت کرے تو قاضی ان کی حالت دریافت کرے گا اور اس کا گواہی دینے سے پہلے یہ کہنا کہ یہ لوگ عدول ہیں اس درخواست کو مضر نہیں ہے کیونکہ وہ کہہ سکتا ہے کہ گواہی دینے سے پہلے عادل تھے اور جھوٹی گواہی کی وجہ سے مجروح ہو گئے ایک شخص پر دو شخصوں نے کسی حق کی گواہی دی پس ایک کی تعدیل کی اور کہا کہ وہ عدول ہے مگر اس نے خطا کی یا اسے وہم ہو گیا تو قاضی دوسرے گواہ کو اس سے دریافت کرے پس اگر اس نے دوسرے گواہ کی تعدیل کی تو قاضی دونوں کی گواہی پر فیصلہ کر دے اس واسطے کہ یہ کہنا کہ اس نے خطا کی یا اسے وہم ہو گیا جرح نہیں ہے اور چونکہ دوسرے کی تھی اس نے تعدیل کی تو دونوں عادل ٹھہرے پس دونوں کی گواہی پر فیصلہ جائز ہے اگر کسی شخص پر گواہوں نے کسی حق کی گواہی دی پھر مشہود علیہ نے گواہی کے بعد کہا کہ جس چیز کی فلاں شخص نے مجھ پر گواہی دی ہے حق ہے یا کہا کہ جس کی گواہی مجھ پر فلاں شخص نے دی ہے وہی حق ہے تو قاضی اسی پر فیصلہ کر دے گا اور دوسرے گواہ کو دریافت نہ کرے گا کیونکہ اس نے اپنی ذات پر حق کا اقرار کر لیا تو

اس کے اقرار پر فیصلہ کر دے گا اور اگر گواہی دینے سے پہلے اس نے یہ کہا کہ جو کچھ فلاں گواہ مجھ پر بیان کرے گا وہ حق ہے یا کہا کہ جو کچھ یہ شخص مجھ پر بیان کرے گا وہ حق ہے پھر جب دونوں نے گواہی بیان کی تو اس نے قاضی سے درخواست کی کہ ان کے حال کو دریافت کرے کیونکہ انہوں نے میرے حق میں جھوٹ بیان کیا ہے اور مجھے یہ گمان نہ تھا کہ ایسا بیان کریں گے تو قاضی دونوں کو دریافت کرے گا پس اگر دونوں کی تعدیل کی گئی تو ان کی گواہی پر حکم دے گا اور اگر تعدیل نہ کی گئی تو فیصلہ نہ کرے گا اور دریافتِ حال سے پہلے حکم دینا جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

تزکیہ کی اقسام ☆

تزکیہ کی دو قسمیں ہیں ایک خفیہ اور ایک ظاہر۔ پس ظاہر تزکیہ و تعدیل یہ ہے کہ معدل قاضی کے دربار میں حاضر ہو اور قاضی گواہوں کے سامنے ان کا حال اس سے دریافت کرے پس تعدیل کرنے والا سامنے کہے کہ یہ عدول ہیں اور خفیہ تعدیل یہ ہے کہ قاضی تعدیل کرنے والے سے خفیہ دریافت کرے کہ فلاں گواہ کیسا ہے اور وہ یا اس کی تعدیل کرے یا اس میں جرح بیان کرے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور تعدیل کرنے والے کو یہ کہنا ضرور ہے کہ یہ گواہ عادل اور اس کی گواہی جائز ہے کیونکہ عادل غلام بھی ہوتا ہے اور اس کی گواہی جائز ہے یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے اور ظہیریہ میں ہے کہ اسی پر اعتماد ہے فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ یہ کہنا کہ میرے علم کی صورت میں وہ عادل ہے تعدیل نہیں ہے اور یہ کہنا کہ میرے علم میں عدل ہے یا میں اس کو عدل جانتا ہوں تعدیل ہے ادب القاضی میں لکھا ہے کہ یہ کہنا کہ وہ لوگ عدول ہیں وہ تعدیل نہیں ہے اور اگر تعدیل کرنے والے نے کہا کہ یہ لوگ ثقہ ہیں تو تعدیل بالیقین نہیں ہے اور قاضی اسی پر اکتفاء کرے کیونکہ یہ لفظ مستور الحال پر بھی بولا جاتا اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ

تعدیل ہے اور اگر مزکی نے کہا کہ میں اس شخص سے سوائے خیر کے نہیں جانتا ہوں تو ادب القاضی میں لکھا ہے کہ یہ تعدیل ہے اور ایسا ہی امام ابو یوسف سے

۱۔ قولہ نہ کرے گا کیونکہ مدعا علیہ کا قول سابق بعد گواہی ادا ہونے کے اقرار ہو گا اور چونکہ معلق بشرط ہے لہذا باطل کا العدم ہوا۔ ۲۔ قولہ میرے علم آہ ہو تو قولہ ہو عدل فیا اعلم یعنی در انچہ من میدانم و محتمل المصدرية كبهد اول نے علمی سواہ قائل۔

Book: Adab al-Qadi (Etiquette of the Judge) | 172 | Fatawa Alamgiri ..... Volume 5

It is narrated, and some scholars have said, that this is not considered 'Ta'deel' (attestation of credibility), but the more correct view is that it is Ta'deel. It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if the 'Muzakki' (the one attesting to character) is a learned and prudent person, then this expression will be sufficient. If he is not learned, it will not suffice. And if he says, "I do not know anything about this person in terms of good qualities except for one trait," then this will not be considered Ta'deel. However, if he says, "This person is just (Adil) according to our knowledge," some scholars have stated that this constitutes Ta'deel.

In our time, public attestation (Ta'deel al-'Alaniyya) should be avoided ✵

Similarly, it is narrated in Sharh 'Kh' and the correct view is that it is not Ta'deel. If one says, "This person is just if he has not consumed wine," this is not Ta'deel. And if one says, "Allah knows him best," then it is not Ta'deel but rather 'Jarh' (discrediting/ impugning), as written in Tatarkhaniya. The method for secret attestation (Ta'deel al-Khafiyya) is that the judge writes down the names of the witnesses, their lineage, physical description, tribe, neighborhood, and market (if they are tradesmen) on a slip and hands it to the Muzakki. The Muzakki should then enquire about them from their neighbors and from trustworthy and reliable people. The method for public attestation is that the judge orders the seeker (plaintiff) to bring a group of people who would attest to the witnesses' credibility using the word 'Shahada' (testimony). However, a specific number (of attestors) is a condition here because this is in the sense of formal testimony. For this reason, Ta'deel from a person who is not eligible to give testimony is not valid, even if they are just. In public attestation, the presence of both the attestor and the witness together is necessary. In our time, one should rely on secret attestation because there is great fitna (discord) and significant trouble in public attestation. The judge should choose people for this enquiry who are superior in reliability and integrity, more knowledgeable about people, and discerning, yet not famous among the public for this task. This is because if people become aware of them, they might cause them harm or try to deceive them. The Muzakki performing the Ta'deel should enquire about the witnesses from their neighbors and people of the market. If their justice is proven, he should write on the slip, "In my view, they are just and their testimony is permissible." Otherwise, he should write, "In my view, they are not just," and return it sealed. Then the judge will state to the claimant, "Weakness has been reported regarding your witnesses,"

rather than saying "Jarh (discredit) has been reported." Or he should say, "Praise has not been reported for your witnesses," because such terms are appropriate for covering the faults of Muslims, and it is obligatory to cover a Muslim's faults as much as possible. This is written in Khazanat al-Muftin.

If the judge combines both secret and public attestation, it is better. This means that when the attestor has completed secret attestation, the judge brings the witnesses and the attestor together in his assembly and asks if these are the same people for whom attestation was provided. It is mentioned in Kitab al-Aqdiyah that the person who performed secret attestation should be the same as the one for public attestation, and this is the view of our companions. It is written in al-Muhit that if the judge exercises caution and enquires from a second Muzakki in addition to the first, he should treat him the same as the first and not inform him that an enquiry was made through someone else. If the first one impugned them (Jarh) and the second one attested to them (Ta'deel), both are canceled due to conflict. If a third person then performs Ta'deel, then justice (Adalat) is prioritized. If he performs Jarh, then Jarh is prioritized. Both methods are valid for women as well, as stated in Khazanat al-Muftin. Public attestation is not valid for a person for whom testimony is permissible, and Ta'deel is evident for slaves and mukatabs.

---

1. "Shahada" (testimony) means saying, "We bear witness that these witnesses are just." "Number is a condition" means they should not be fewer than two, which is necessary for testimony.
2. "Should not be famous" so that people do not know these individuals are selected by the judge to perform Ta'deel (integrity checks) on witnesses. Because...

यह वर्णित है और कुछ मशायिख ने कहा है कि यह 'तअदील' (किसी की विश्वसनीयता की पुष्टि करना) नहीं है, और सही यह है कि यह तअदील है। इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि यदि 'मुज़क्की' (चरित्र की पुष्टि करने वाला) ज्ञानी और बुद्धिमान हो, तो उस पर इस शब्द के आधार पर भरोसा किया जाएगा। यदि वह ज्ञानी न हो, तो यह पर्याप्त नहीं होगा। और यदि वह कहे कि "मैं इस व्यक्ति के बारे में एक गुण के अलावा अन्य किसी प्रकार की अच्छाई नहीं जानता", तो यह तअदील नहीं होगी। और यदि कहे कि "यह व्यक्ति हमारे ज्ञान के अनुसार न्यायप्रिय (आदिल) है", तो कुछ विद्वानों ने कहा कि यह तअदील है।

हमारे समय में सार्वजनिक तअदील से बचना चाहिए ✨

इसी तरह शरह 'ख़' से रिवायत है और सही यह है कि यह तअदील नहीं है। और यदि वह कहे कि "यह व्यक्ति आदिल है यदि उसने शराब न पी हो", तो यह तअदील नहीं है। और यदि कहे कि "इसे अल्लाह ही बेहतर जानता है", तो यह तअदील नहीं बल्कि 'जरह' (आरोप या अयोग्यता) है, ऐसा तातारख़ानिया में लिखा है। गुप्त तअदील का तरीका यह है कि क़ाज़ी एक काग़ज़ पर गवाहों के नाम, वंशावली, उनकी हुलिया, क़बीला, मोहल्ला और बाज़ार (यदि वे व्यवसायी हों) लिखकर मुज़क्की को दे दे। मुज़क्की उनके पड़ोसियों और विश्वसनीय एवं अमानतदार लोगों से उनके हाल पूछे। सार्वजनिक तअदील का तरीका यह है कि क़ाज़ी वादी को आदेश दे कि वह उन लोगों को हाज़िर करे जो 'शहादत' शब्द के साथ गवाहों की तअदील करें। लेकिन इसमें संख्या की शर्त है क्योंकि यह गवाही के अर्थ में है। इस कारण ऐसे व्यक्ति से तअदील स्वीकार्य नहीं है जो स्वयं गवाही देने के योग्य न हो, भले ही वह आदिल हो। सार्वजनिक तअदील में तअदील करने वाले और गवाह का एक साथ उपस्थित होना आवश्यक है। हमारे समय में गुप्त तअदील पर ही निर्भर करना चाहिए क्योंकि सार्वजनिक तअदील में बहुत फ़ितना और बड़ी मुसीबत है। क़ाज़ी को चाहिए कि वह इस जांच के लिए ऐसे लोगों को चुने जो लोगों में अपनी विश्वसनीयता और अमानतदारी के लिए जाने जाते हों, जानकार हों और समझदार हों, और लोगों के बीच इस काम के लिए मशहूर न हों। क्योंकि यदि लोग उन्हें जान जाएंगे, तो वे उन्हें परेशान करेंगे या धोखा देंगे। मुज़क्की को चाहिए कि वह पड़ोसियों और बाज़ार के लोगों से गवाहों का हाल पूछे। यदि उनका आदिल होना सिद्ध हो जाए, तो काग़ज़ पर लिख दे कि "मेरे निकट ये आदिल हैं और इनकी गवाही वैध है", अन्यथा लिख दे कि "मेरे निकट आदिल

नहीं हैं" और मुहर लगाकर वापस कर दे। फिर क़ाज़ी वादी से कहेगा कि "तुम्हारे गवाहों के बारे में कमज़ोरी बयान की गई है", 'जरह' शब्द का प्रयोग नहीं करना चाहिए। या यह कहे कि "तुम्हारे गवाहों की प्रशंसा नहीं की गई" क्योंकि ऐसे शब्द मुसलमानों की पर्देपोशी (दोष छुपाने) के लिए उपयुक्त हैं, और जहाँ तक संभव हो मुस्लिम की पर्देपोशी वाजिब है। यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है।

यदि क़ाज़ी गुप्त और सार्वजनिक दोनों तअदील को मिला दे तो यह बेहतर है। इसका अर्थ यह है कि जब गुप्त रूप से तअदील हो जाए, तो क़ाज़ी गवाहों और तअदील करने वाले को अपनी सभा में बुलाए और उनसे पूछे कि क्या इन्हीं लोगों की उन्होंने तअदील की है। किताबुल अक़्ज़िया में है कि जो गुप्त मुअद्दिल (पुष्टि करने वाला) था वही सार्वजनिक रूप से भी होना चाहिए, और यह हमारे साथियों का मत है। मुहीत में लिखा है कि यदि क़ाज़ी ने सावधानी बरती और पहले मुज़क्की के अलावा दूसरे से भी पूछा, तो उसके साथ भी वैसा ही व्यवहार करे जैसा पहले के साथ किया, और उसे यह न बताए कि मैंने किसी दूसरे से भी पूछा है। यदि पहले ने जरह (नकार) की और दूसरे ने तअदील (पुष्टि) की, तो विरोधाभास के कारण दोनों रद्द हो जाएंगे। फिर यदि तीसरे ने तअदील की, तो उसकी अदालत (न्यायप्रियता) को प्राथमिकता दी जाएगी। और यदि जरह की, तो जरह को प्राथमिकता मिलेगी। स्त्री की ओर से भी दोनों सही हैं, जैसा कि ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन में लिखा है। सार्वजनिक तअदील उस व्यक्ति के लिए सही नहीं है जिसके लिए गवाही जायज़ हो, और तअदील ज़ाहिर है गुलाम और मुकातब के लिए।

---

1. शब्द 'शहादत' का अर्थ है कि वे इस तरह कहें कि "हम गवाही देते हैं कि ये गवाह आदिल हैं"। संख्या की शर्त का अर्थ है कि वे दो से कम न हों, जो गवाही के लिए अनिवार्य है।
2. प्रसिद्ध न होने का कारण यह है कि लोग यह न जान सकें कि ये लोग गवाहों की जांच के लिए क़ाज़ी द्वारा नियुक्त किए गए हैं।

مروی ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ تعدیل نہیں ہے اور اصح یہ ہے کہ یہ تعدیل ہے اور امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر مزکی عالم ہوشیار ہو تو اس سے اس لفظ پر اکتفا کیا جائے گا اور اگر عالم نہ ہو تو کفایت نہ کی جائے گی اور اگر کہا کہ میں اس شخص سے سوائے ایک خصلت کے انواع خیر سے اور کچھ نہیں جانتا ہوں تو یہ تعدیل نہ ہوگی اور اگر کہا کہ یہ شخص ہمارے علم کی صورت میں عادل ہے تو بعض علماء نے کہا کہ یہ تعدیل ہے۔

ہمارے زمانے میں علانیہ تعدیل سے گریز کرنا چاہیے ✵

ایسا ہی شرخ "خ" سے روایت ہے اور اصح یہ ہے کہ تعدیل نہیں ہے اور اگر کہا کہ یہ شخص عادل ہے اگر اس نے شراب نہ پی ہو تو یہ تعدیل نہیں ہے اور اگر کہا کہ اسے اللہ تعالیٰ خوب جانتا ہے تو تعدیل نہیں بلکہ جرح ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور خفیہ تعدیل کی یہ صورت ہے کہ قاضی ایک رقعہ میں گواہوں کے نام اور نسب اور ان کا حلیہ اور قبیلہ اور محلہ اور بازار اگر بازاری ہو لکھ کر مزکی کے حوالہ کرے اور مزکی ان کے پڑوسیوں میں سے اہل ثقہ وامانت سے ان کا حال دریافت کرے اور علانیہ کی یہ صورت ہے کہ قاضی طالب کو حکم دے کہ وہ ایک قوم کو حاضر کرے جو لوگ گواہوں کی بلفظ شہادت تعدیل کرتے ہوں مگر اس میں عدد شرط ہے کیونکہ یہ بمعنی شہادت کے ہے اور بدیں وجہ ایسے شخص سے یہ تعدیل صحیح نہیں ہے کہ جو گواہی کا اہل نہیں ہے اگر چہ عادل ہو اور علانیہ تعدیل میں تعدیل کرنے والے اور گواہ کا یکجا جمع ہونا ضرور ہے اور ہمارے زمانہ میں خفیہ تعدیل پر اکتفا کیا جائے کیونکہ علانیہ تعدیل میں بڑا فتنہ ہے اور بلائے عظیم ہے اور قاضی کو چاہئے کہ اس دریافت حال کے واسطے ایسے

لوگوں کو اختیار کرے کہ جو لوگوں سے ثقاہت اور امانت میں بڑھ کر ہوں اور ان کو آگاہی لوگوں سے زیادہ ہو اور تمیز دار ہوں اور لوگوں میں اس واسطے مشہور نہ ہوں کیونکہ اگر لوگ ان سے واقف ہوں گے تو ان کو ایذا پہنچادیں گے یا دھوکا دیں گے اور تعدیل کرنے والے مزکی کو چاہئے کہ گواہوں کا حال اس کے پڑوسیوں اور اہل بازار سے دریافت کرے پس اگر اس کا عدل ہونا ثابت ہو تو رقعہ میں لکھ دے کہ میرے نزدیک عادل اور اس کی گواہی جائز ہے ورنہ لکھ دے کہ میرے نزدیک عادل نہیں ہے اور رقعہ پر مہر کر کے واپس کر دے پس قاضی مدعی سے بیان کرے گا کہ تیرے گواہوں میں سستی بیان کی گئی اور جرح بیان کی گئی نہیں کہنا چاہئے یا بیان کرے کہ تیرے گواہوں کی تعریف نہیں بیان کی گئی کیونکہ ایسے الفاظ مسلمانوں کی پردہ پوشی کے مناسب ہیں اور بقدر امکان مسلمان کی پردہ پوشی واجب ہے اور یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے۔

اگر قاضی نے تعدیل خفیہ اور تعدیل ظاہر دونوں کو جمع کیا تو بہتر ہے اور مراد یہ ہے کہ جب تعدیل کرنے والے نے خفیہ گواہوں کی تعدیل کی تو قاضی گواہوں اور تعدیل کرنے والے کو اپنی مجلس میں جمع کرے اور تعدیل کرنے والے سے دریافت کرے کہ انہیں لوگوں کی تو نے تعدیل بیان کی ہے اور کتاب الاقضیہ میں ہے کہ جو معدل خفیہ طور پر تھا وہی علانیہ ہونا چاہئے اور یہ ہمارے اصحاب کا قول ہے محیط میں لکھا ہے اگر قاضی نے احتیاط کی اور علاوہ پہلے مزکی کے دوسرے سے دریافت کیا تو اس کے ساتھ بھی وہی برتاؤ کرے جو اس نے پہلے کے ساتھ کیا ہے اور اس کو آگاہ نہ کرے کہ میں نے بذریعہ دوسرے کے ان کا حال دریافت کیا ہے پس اگر پہلے نے ان کی جرح کی اور دوسرے نے ان کی تعدیل کی تو تعارض سے دونوں ساقط ہو گئے پس تیسرے نے اگر ان کی تعدیل کی تو عدالت اولیٰ ہے اور اگر جرح کی تو جرح اولیٰ ہوگی اور تعریف مثل تعدیل کے ہے اور عورت کی طرف سے بھی دونوں درست ہیں یہ خزانۃ المفتین میں

لکھا ہے تعدیل علانیہ ایسے شخص کے لئے صحیح نہیں جس کے لئے گواہی جائز ہے اور تعدیل ظاہر ہے غلام اور مکاتبت۔

---

1. قولہ شہادت یعنی اس طرح کہتے ہوں کہ ہم شہادت دیتے ہیں کہ یہ گواہ عادل ہیں قولہ عدد شرط ہے یعنی دو سے کم نہ ہوں جو شہادت کے لئے ضروری ہیں۔
2. قولہ اس واسطے مشہور نہ ہو کہ یہ لوگ معدل یعنی گواہوں کی تعدیل کرنے کے لئے قاضی کی طرف سے منتخب ہیں کیونکہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab Adab al-Qadi (The Conduct of the Judge) | 143

The *Tadeel* (attestation of character/credibility) by a woman or a person punished for *Qadhf* (false accusation of unchastity) is not valid. Similarly, the *Tadeel* provided by parents for their children or vice versa is not valid. Secret *Tadeel* by such individuals is acceptable, but for public *Tadeel*, the same conditions apply as those for providing testimony; this is documented in *Fatawa Qadi Khan*. The person verifying the credibility (*Mu'addil*) of non-Muslim witnesses must be a Muslim. If Muslims do not recognize them, the Muslims should inquire from the upright individuals among the non-believers about their condition. It is futile for the claimant to perform *Tadeel* themselves. If a group provides *Tadeel* and two individuals provide *Jarh* (disparagement/challenge to credibility), the *Jarh* takes precedence, unless there is clear mutual bias, in which case the *Jarh* shall not be accepted. If a witness's immorality (*fisq*) was apparent, but they remained absent for a year or more and their absence was absolute, and upon their return, nothing but piety is observed, then the one performing *Tadeel* should not challenge them. If the *Tadeel* of witnesses occurs after their death, the judge shall deliver a verdict based on their testimony. Similarly, if both witnesses disappear and then their *Tadeel* is performed, the same ruling applies. However, if both witnesses become mute or blind and subsequently their *Tadeel* is established, the judge shall not decide based on their testimony; this is recorded in *Khazanat al-Muftin*. A *Mu'addil* should be someone who is neither poor nor greedy, lest they be bribed. They should also be a jurist (*faqih*) so they can recognize the grounds for *Jarh* and *Tadeel*. If a judge finds two potential candidates—a poor scholar and a wealthy non-scholar—he should prefer the scholar. Even if he finds a trustworthy scholar who is reclusive and a trustworthy non-scholar who is social, he should still prefer the scholar, for the scholar is capable of performing *Jarh* and *Tadeel* through his knowledge. A non-scholar cannot distinguish between the upright and the corrupt, thus the scholar is superior. Ideally, the person should not be foolish or a complete recluse, as such a person would lack knowledge of people's affairs and would not be able to distinguish between the upright and the corrupt. It should be noted that regarding the *Muzakki* (verifier), the judge's messenger, and the translator, it is not a condition for them to be two or four in number according to Imam Azam and Abu Yusuf; one person is sufficient. However, according to Imam Muhammad, the number is a condition, and one person is not sufficient.

Numerical Strength is Not a Condition in Secret *Tadeel* (Tazkiyah) ☆

If the right being testified for requires two witnesses, then two are sufficient, and if four are required, then four are the condition. Aside from the number, there is a consensus that all conditions of testimony—such as probity (*'adalah*), maturity, and eyesight—must be met, except for the explicit utterance of the word "testimony." It is also a condition that the witness not be a *Mahdud al-Qadhf* (one punished for false accusation). According to the *Zahir al-Riwayah*, being a free person is a consensus condition. If the person against whom testimony is given is a Muslim, then being a Muslim is a consensus condition. There is also consensus that it is not mandatory to use the word "testimony" in secret *Tadeel*. The disagreement regarding the number exists only for secret *Tadeel*; for public *Tadeel*, numerical strength is a condition by consensus. The narration from Abu Ali Nasafi from Imam Muhammad suggests that even according to him, a specific number is not a condition for secret *Tadeel*. Regarding an interpreter, if they are blind, it is narrated from Imam Abu Hanifa in *Ghayr Riwayat al-Usul* that their translation is not valid because blindness is considered a flaw (*jarh*). However, it is narrated from Imam Abu Yusuf that it is valid. If a woman is trustworthy and free, her translation is valid according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), just like that of a man. This ruling applies to matters such as property, where a woman's testimony is accepted; in cases where her testimony is not accepted, her translation is also not accepted. In *Kitab al-Aqdiyah*, it is stated that if a *Muzakki* intends to perform *Tadeel* of witnesses, they should say: "Those people are upright, trustworthy, and eligible to testify." It is noted that these words are most effective for *Tadeel*. The *Muzakki* should inquire from individuals who possess the qualities we have stipulated for a *Muzakki*. Shams al-A'imma al-Halwani stated that the *Mu'addil* should inquire about the state of the witnesses from their neighbors, provided there is no manifest enmity between the witness and the neighbors, nor any favor owed to them by the witness, and...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | किताब अदब अल-क़ाज़ी | 143

और औरत और महदूद-उल-क़ज़्फ़ (झूठी तोहमत के लिए दंडित) की तदील (गवाह की विश्वसनीयता की पुष्टि) सही नहीं है और माता-पिता की अपनी संतान के लिए या संतान की माता-पिता के लिए तदील भी सही नहीं है। इन लोगों की गुप्त तदील सही है, और सार्वजनिक तदील के लिए वही शर्तें हैं जो गवाही के लिए होती हैं, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। काफ़िर गवाहों की तस्दीक करने वाला मुसलमान होना चाहिए। यदि मुसलमान उन्हें नहीं पहचानते, तो मुसलमानों को चाहिए कि वे मुशरिकों के न्यायप्रिय लोगों से उनके बारे में पूछें। दावेदार का स्वयं तदील करना व्यर्थ है। यदि एक समूह ने तदील की और दो व्यक्तियों ने जराह (गवाह की अविश्वसनीयता) की, तो जराह को प्राथमिकता दी जाएगी, जब तक कि उनके बीच स्पष्ट द्वेष न हो; यदि द्वेष है तो जराह स्वीकार नहीं की जाएगी। यदि किसी गवाह की अनैतिकता (फ़िस्क़) प्रकट हुई और वह एक वर्ष या उससे अधिक समय तक गायब रहा, फिर वापस आया और उसमें भलाई के सिवा कुछ नहीं दिखा, तो तदील करने वाले को उस पर जराह नहीं करनी चाहिए। यदि गवाहों की मृत्यु के बाद तदील हुई, तो क़ाज़ी उनकी गवाही पर फ़ैसला दे देगा। यदि वे दोनों गायब हो गए और फिर तदील की गई, तब भी यही हुक्म है। यदि दोनों गूंगे या अंधे हो गए और फिर उनकी तदील सिद्ध हुई, तो उनकी गवाही पर फ़ैसला नहीं दिया जाएगा, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। तदील करने वाला ऐसा होना चाहिए जो निर्धन या लालची न हो जिसे धन का लालच दिया जा सके। उसे फ़क़ीह (विधिवेत्ता) होना चाहिए ताकि वह जराह और तदील के कारणों को समझ सके। यदि क़ाज़ी को दो व्यक्ति मिलें, एक विद्वान जो निर्धन है और दूसरा अविद्वान जो धनी है, तो विद्वान को चुनना चाहिए। यदि उसे एक विश्वसनीय विद्वान मिले जो लोगों से कम मिलता है और दूसरा विश्वसनीय अविद्वान जो लोगों से अधिक मिलता-जुलता है, तब भी विद्वान को चुनना चाहिए क्योंकि वह अपने ज्ञान से जराह और तदील करने में सक्षम है। अविद्वान व्यक्ति न्यायप्रिय और अन्यायी के बीच अंतर नहीं समझता, इसलिए विद्वान बेहतर है। बेहतर यह है कि वह व्यक्ति बेवक़ूफ़ या एकांतवासी न हो, क्योंकि ऐसे व्यक्ति को किसी के मामले की जानकारी नहीं हो सकती और वह न्यायप्रिय और अन्यायी के बीच भेद नहीं कर पाएगा। यह स्पष्ट रहे कि 'मुज़क्की' (पुष्टि करने वाला) और क़ाज़ी का दूत तथा अनुवादक जो दूसरी भाषा का अनुवाद करता है, उनकी संख्या दो या चार होना शर्त नहीं है; यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार है और एक व्यक्ति पर्याप्त है। इमाम मोहम्मद के अनुसार संख्या शर्त है और एक व्यक्ति पर्याप्त नहीं है।

गुप्त तदील (Tadeel) में संख्या शर्त नहीं है ☆

यदि जिस अधिकार का गवाह दिया जा रहा है, उसमें दो गवाहों की गवाही पर्याप्त है, तो दो पर्याप्त होंगे, और यदि चार की आवश्यकता है, तो चार की शर्त होगी। संख्या के अलावा, इस बात पर आम सहमति है कि 'शब्द-ए-शहादत' के उच्चारण के अतिरिक्त गवाही की अन्य सभी शर्तें (जैसे न्यायप्रियता, वयस्कता और दृष्टि) अनिवार्य हैं। साथ ही यह भी शर्त है कि वह महदूद-उल-क़ज़्फ़ न हो। 'ज़ाहिर-उर-रवाया' के अनुसार, स्वतंत्र होना सर्वसम्मति से शर्त है। यदि जिसके विरुद्ध गवाही दी जा रही है वह मुसलमान है, तो इस्लाम सर्वसम्मति से शर्त है। इस पर भी सहमति है कि गुप्त तदील में 'शहादत' शब्द बोलना अनिवार्य नहीं है। संख्या का मतभेद केवल गुप्त तदील में है; यदि सार्वजनिक तदील हो, तो सर्वसम्मति से संख्या शर्त है। अबू अली नसफ़ी ने इमाम मोहम्मद से जो रिवायत की है, उससे पता चलता है कि उनके अनुसार भी गुप्त तदील में संख्या शर्त नहीं है। यदि अनुवादक अंधा हो, तो 'ग़ैर रिवायत अल-उसूल' में इमाम अबू हनीफ़ा से वर्णित है कि उसका अनुवाद मान्य नहीं है क्योंकि अंधापन एक दोष (जराह) है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि यह मान्य है। यदि एक विश्वसनीय और स्वतंत्र महिला हो, तो उसका अनुवाद पुरुष के समान 'साहिबैन' के अनुसार मान्य है। यह आदेश उन मामलों (जैसे धन आदि) में है जहाँ महिला की गवाही स्वीकार्य है; जहाँ उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, वहाँ उसका अनुवाद भी स्वीकार्य नहीं है। 'किताबुल अक़्ज़िया' में है कि यदि मुज़क्की गवाहों की तदील करना चाहता है, तो उसे कहना चाहिए कि वे लोग न्यायप्रिय, विश्वसनीय और गवाही के योग्य हैं। यह भी लिखा है कि तदील के लिए ये शब्द अधिक प्रभावशाली हैं। मुज़क्की को ऐसे लोगों से पूछताछ करनी चाहिए जिनमें वे गुण हों जो हमने मुज़क्की के लिए अनिवार्य किए हैं। शम्स-उल-अइम्मा हलवानी ने कहा है कि गवाहों की स्थिति उनके पड़ोसियों से पूछी जानी चाहिए, बशर्ते कि गवाह और पड़ोसियों के बीच कोई शत्रुता न हो और न ही उनका उन पर कोई अहसान हो और...

اور عورت اور محدود القذف کی صحیح نہیں ہے اور تعدیل والدین اور مولودین کی بھی صحیح نہیں ہے اور خفیہ تعدیل ان لوگوں کی صحیح ہے اور علانیہ تعدیل کے واسطے وہی شرطیں ہیں جو شہادت کی شرطیں ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ کافر گواہوں کے معدل مسلمان ہونا چاہئے ہیں پس اگر مسلمانوں نے ان کو نہ پہچانا تو مسلمانوں سے مشرکوں کے عادل لوگ دریافت کرے پھر یہ لوگ مشرکوں کے گواہوں کے حالت دریافت کریں اور مدعی کا خود تعدیل کرنا ہیچ ہے اگر ایک جماعت نے تعدیل کی اور دو شخصوں نے جرح کی تو جرح اولیٰ ہے مگر جبکہ ان میں باہم تعصب واضح ہو تو ایسا نہیں ہے بلکہ ان کی جرح مقبول نہ ہو گی اگر کسی گواہ کا فسق ظاہر ہوا اور ایک سال یا زیادہ غائب رہا اور اس کی غیبت منقطع تھی پھر وہ آیا اور اس سے سوائے صلاحیت کے اور کچھ ظاہر نہیں ہوا تو تعدیل کرنے والے کو اس پر جرح نہ کرنا چاہئے اگر دونوں گواہوں کی تعدیل ان کے مر جانے کے بعد ہوئی تو قاضی ان کی گواہی پر فیصلہ کر دے گا اور اسی طرح اگر دونوں غائب ہو گئے پھر دونوں کی تعدیل کی گئی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر دونوں گونگے اندھے ہو گئے پھر ان کی تعدیل ثابت ہوئی تو ان کی گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے معدل ایسا ہونا چاہئے کہ فقیر یا طامع نہ ہو کہ اس کو مال سے فریب دے دیں اور فقیہ ہونا چاہئے کہ اسباب جرح و تعدیل کو پہچانتا ہو اگر قاضی دو محصول پائے ایک عالم فقیر اور دوسرا غیر عالم غنی تو عالم کو اختیار کرے اور اگر اس نے ثقہ عالم پایا کہ لوگوں سے کم ملتا ہے اور دوسرا ثقہ غیر عالم پایا کہ لوگوں سے میل رکھتا ہے تو بھی عالم کو اختیار کرے کیونکہ وہ علم کے ذریعہ سے جرح و تعدیل پر قادر ہے اور غیر عالم عادل و غیر عادل کو نہیں پہچانتا ہے تو اس وجہ سے عالم بہتر ہے اور اولیٰ یہ ہے کہ مرد کی مغفل نہ ہو اور

گوشہ نشین نہ ہو کیونکہ ایسے شخص کو کسی کے معاملہ سے خبر نہیں ہو سکتی ہے تو اس کے نزدیک عادل اور غیر عادل کی تمیز نہ ہوگی اور واضح ہو کہ مزکی اور ایلچی جو قاضی کی طرف سے مزکی کے پاس آیا اور مترجم جو دوسری زبان والے کا ترجمہ کرتا ہے ان لوگوں میں تعداد کہ دو ہوں یا چار یا کس قدر شرط نہیں ہے اور یہ امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے اور ایک شخص کافی ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک عدد شرط ہے اور ایک کافی نہیں ہے۔

خفیہ تعدیل میں عدد شرط نہیں ☆

اگر مشہود بہ ایسا حق ہو جس میں دو گواہوں کی گواہی کافی ہے تو دو کافی ہوں گے اور اگر ایسا ہو کہ جس میں چار کی ضرورت ہے تو چار کی شرط ہو گی اور عدد کے سوا اجماع ہے کہ سوائے تلفظ لفظ شہادت کے باقی سب شرطیں شہادت کی عدالت اور بلوغ اور بینائی شرط ہیں اور یہ شرط ہے کہ محدود القذف نہ ہو اور ظاہر الروایہ کے موافق آزاد ہونا بالا جماع شرط ہے اور اگر مشہود علیہ مسلمان ہو تو اسلام بالا جماع شرط ہے اور اس پر بھی اجماع ہے کہ لفظ شہادت بولنا شرط نہیں ہے اور عدد کا اختلاف خفیہ تعدیل میں ہے اور اگر علانیہ تعدیل ہو تو بالاجماع عدد شرط ہے اور ابو علی نسفی نے جو امام محمدؒ سے روایت کی ہے اس سے معلوم ہوتا ہے کہ خفیہ تعدیل میں ان کے نزدیک عدد شرط نہیں ہے ترجمان اگر اندھا ہو تو غیر روایت الاصول میں امام ابو حنیفہؒ سے مروی ہے کہ اس کا ترجمہ جائز نہیں ہے کیونکہ اندھا ہونا جرح ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ جائز ہے اور ایک عورت ثقہ ہو آزاد ہو تو اس کا ترجمہ مثل مرد کے صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہے اور یہ حکم ان چیزوں میں ہے از قسم مال وغیرہ کہ جن میں عورت کی گواہی جائز ہے اور جن صورتوں میں اس کی گواہی مقبول نہیں ہے تو اس کا ترجمہ بھی مقبول نہیں ہے۔ کتاب الاقضیہ میں ہے کہ اگر مزکی نے شاہدوں کی تعدیل کا ارادہ کیا تو چاہئے کہ یہ کہے کہ وہ لوگ عادل ثقہ جائز الشہادۃ ہیں اور لکھا ہے کہ یہ الفاظ تعدیل میں ابلغ ہیں اور مزکی

کو چاہئے کہ ایسے شخصوں سے دریافت کرے کہ جن میں وہ اوصاف موجود ہوں جو ہم نے مزکی میں شرط کئے ہیں اور شمس الائمہ حلوانیؒ نے بیان کیا کہ معدل گواہوں کا حال ان کے پڑوسیوں سے دریافت کرے بشرطیکہ گواہ اور پڑوسیوں میں ظاہری عداوت نہ ہو اور نہ اس کا ان لوگوں پر احسان ہو اور

This [view] has been adopted by Imam Abu Ali al-Nasafi and is narrated from Imam Muhammad (RA). Among those from whom inquiries should be made about a witness are his companions and relatives. If no one among his neighbors or local traders is found to verify his integrity (ta'dil), then the residents of his neighborhood should be consulted. If all are found to be unreliable (ghayr thiqah), then reliance should be placed on widespread reportage (tawatur al-akhbar). If he inquires from people other than neighbors and local residents, and they are all unreliable, yet they agree on his integrity or impeachment, and it settles in the heart of the judge that they are speaking the truth, this shall be equivalent to tawatur al-akhbar.

If a traveler comes and stays with a people and gives testimony in a case ☆

If some verify his integrity (ta'dil) and others impeach him (jarh), the ruling is like a disagreement between two verifiers (muzakkis). If the witness is a traveler such that a secret inquiry does not reveal his identity, the Qadi should ask him about his acquaintances. When he provides names, the Qadi should discreetly investigate those acquaintances. If they are found to be worthy of credit, he should ask them about the witness and rely on their report. Otherwise, he should pause the case or inquire from a verifier (mu'addil) from the witness's city who is present here. If none is present, he should write to the Qadi of the witness's home city. Hisham said: I asked Imam Muhammad (RA) about a person who testified and lived fifty leagues (farsakh) away, and the Qadi sent his trusted agent on wages to bring a report from the local verifier; who should pay these wages? Imam Muhammad (RA) said: The claimant (mudda'i) shall bear the cost. This is mentioned in "Al-Muhit." In "Nawadir Ibn Sama'ah," it is narrated from Imam Muhammad (RA) that a Qadi should not inquire about a witness from a person to whom the beneficiary of the testimony (mashhud lahu) owes money, especially if the beneficiary has been declared insolvent by court order or is deceased and his executor has brought the case. The analogy is that if the witness himself is owed money by an insolvent beneficiary, his testimony is not accepted due to suspected self-interest. If the beneficiary is not insolvent, it is accepted. Regarding a traveler giving testimony after staying with a people: if the Qadi or verifier finds no reason to disqualify him, Imam Abu Yusuf (RA) initially held that if he stayed for six months and only good was seen, his integrity could be verified. Later, he retracted and said one year is required. "Fatawa al-Sughra" states that the fatwa is based on this. Hisham narrated from Imam Muhammad (RA) that the duration (taqdir) should be until his integrity is established in people's hearts.

Ibrahim narrated from Imam Muhammad (RA) that setting a fixed duration is an error; the true measure is until the judge feels confident in the witness's justice. Often, a person's justice is known in two months, while for others, it takes a year. Imam Muhammad (RA) stated: I do not set a fixed time; the duration is until the heart is satisfied of his justice. This is the fatwa, and it is also in "Fatawa Qazi Khan."

If a boy reaches maturity and gives testimony, the ruling regarding him is the same as that for a traveler who stays with a people...

---

1. Tawatur al-Akhbar: News heard from so many people that it becomes reliable and widely accepted.
2. Qawl Taqdir: Referring to an estimation or appraisal of duration.

इसी को इमाम अबू अली नसफ़ी ने अपनाया है और इसे इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत किया गया है। जिन लोगों से गवाह के बारे में पूछताछ की जानी चाहिए, उनमें उसके साथी और रिश्तेदार शामिल हैं। यदि उसके पड़ोसियों और बाज़ार के लोगों में से कोई ऐसा व्यक्ति न मिले जिससे उसकी विश्वसनीयता (तदील) प्रमाणित हो सके, तो उसके मोहल्ले के लोगों से पूछताछ की जाए। यदि वे सभी अविश्वसनीय (गैर-सिक़ा) मिलें, तो जनश्रुति (तवातुर-ए-अख़बार) पर भरोसा किया जाए। यदि उसने पड़ोसियों और मोहल्ले के अलावा अन्य लोगों से पूछताछ की और वे सभी अविश्वसनीय निकले, और फिर वे सभी उसकी विश्वसनीयता या दोष (जरह-ओ-तदील) पर सहमत हो गए और काज़ी के दिल में यह बात बैठ गई कि वे सच कह रहे हैं, तो यह जनश्रुति (तवातुर) के समान होगा।

अगर एक मुसाफिर एक कौम में आकर ठहरा और किसी मुकदमे में उस गवाह ने गवाही दी ☆

यदि कुछ लोगों ने उसकी विश्वसनीयता की पुष्टि की और कुछ ने उस पर आपत्ति की, तो इसका हुक्म सत्यापनकर्ताओं (मुज़क्की) के मतभेद जैसा है। यदि गवाह मुसाफिर हो और गुप्त जांच से उसके बारे में कुछ पता न चले, तो काज़ी उससे पूछे कि उसकी जान-पहचान कहाँ-कहाँ है। जब वह नाम बताए, तो काज़ी उन जान-पहचान वालों के बारे में गुप्त रूप से पता लगाए। यदि वे लोग विश्वसनीय हों, तो उनसे गवाह के बारे में पूछताछ करे और उनकी जानकारी पर भरोसा करे। अन्यथा, फैसले में देरी करे या उस सत्यापनकर्ता (मुअद्दिल) से पूछे जो उसके शहर का यहाँ मौजूद हो। यदि कोई मौजूद न हो, तो उसके शहर के काज़ी को पत्र लिखे। हिशाम ने कहा कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा कि यदि कोई व्यक्ति गवाही दे और वह पचास फरसख दूर का रहने वाला हो, और काज़ी अपना एक विश्वसनीय दूत मजदूरी पर भेजे कि वह वहाँ के सत्यापनकर्ता से पूछताछ कर लाए, तो यह मजदूरी कौन देगा? इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यह खर्च वादी (मुद्दई) को उठाना होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाअ' में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि काज़ी को गवाह के बारे में ऐसे व्यक्ति से नहीं पूछना चाहिए जिसका उस व्यक्ति पर कोई बकाया हो जिसके पक्ष में गवाही दी जा रही है (मशहूद लहू), जबकि वह व्यक्ति काज़ी के आदेश से दिवालिया घोषित हो चुका हो या मर चुका हो और उसके वसी (उत्तराधिकारी) ने दावा किया हो। इसका उदाहरण यह है कि यदि गवाह का मशहूद लहू पर कोई ऋण हो और वह दिवालिया हो, तो उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। यदि

वह दिवालिया न हो, तो गवाही स्वीकार्य होगी। यदि कोई मुसाफिर किसी कौम में आकर ठहरा और गवाही दी, फिर काज़ी या सत्यापनकर्ता ने पूछताछ की और उसे सही पाया, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) पहले फरमाते थे कि यदि वह छह महीने रहा हो और उसमें कोई दोष न मिला हो, तो उसकी विश्वसनीयता की पुष्टि की जा सकती है, अन्यथा नहीं। फिर इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने अपना विचार बदला और कहा कि यदि वह एक साल तक रहा हो और कुछ बुरा न पाया गया हो, तभी पुष्टि की जाए। 'फतावा-ए-सुगरा' में यही फतवा है। हिशाम ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत किया कि इसकी अवधि (तक़दीर) इतनी होनी चाहिए कि लोगों के दिलों में उसकी सत्यनिष्ठा पर भरोसा हो जाए। इब्राहिम ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की कि जिसने इसके लिए कोई निश्चित अवधि तय की, उसने गलती की; असल पैमाना यह है कि जब तक लोगों के मन में उसकी न्यायप्रियता का विश्वास न हो जाए। अक्सर ऐसा होता है कि किसी की विश्वसनीयता दो महीने में पता चल जाती है और किसी की एक साल में भी नहीं। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मैं इसके लिए कोई समय तय नहीं करता, पैमाना दिल का इत्मीनान है। यही 'फतावा काज़ी खान' में भी लिखा है।

यदि कोई लड़का बालिग हुआ और उसने गवाही दी, तो उसका हुक्म भी उस मुसाफिर के समान है जो किसी कौम में आकर ठहरा हो...

---

1. तवातुर-ए-अख़बार: ऐसी खबर जो बहुत से लोगों से लगातार सुनी जाए और उस पर भरोसा किया जा सके।
2. क़ौल-ए-तक़दीर: यानी उसका अनुमान या अंदाज़ा।

اسی کو امام ابوعلی نسفی نے اختیار کیا ہے اور اس کو امام محمدؒ سے روایت کیا ہے اور منجملہ ان لوگوں کے جن سے دریافت کرے ایک گواہ کے رفیق اور اس کے قرابت دار ہیں اور اگر اس کے پڑوسیوں اور بازاریوں میں سے کوئی ایسا شخص نہ ملے جس سے تعدیل ہو سکے تو اس کے اہل محلہ سے دریافت کرے اور اگر سب کو غیر ثقہ پائے تو تواترِ اخبار پر اعتماد کرے اور اگر اس نے پڑوسیوں اور محلہ کے سوا غیر لوگوں سے دریافت کیا اور یہ سب غیر ثقہ ہیں پھر یہ سب اس کی تعدیل یا جرح متفق ہوئے اور اس کے دل میں پیدا ہوا کہ یہ سچ کہتے ہیں تو یہ بمنزلہ تواترِ اخبار ہو گا۔

اگر ایک مسافر ایک قوم میں آ کر ٹھہرا اور کسی مقدمہ میں اس گواہ نے گواہی دی ☆

اگر بعضوں نے اس کی تعدیل کی اور بعضوں نے جرح کی تو اس کا حکم مثلِ مزکی کے اختلاف کے ہے کہ باہم دو مزکی جرح و تعدیل میں مختلف ہوئے اور اگر گواہ مسافر ہو کہ خفیہ اس کا حال دریافت کرنے سے کوئی اس کو نہ پہچانے تو قاضی اس سے دریافت کرے کہ تیری شناسائی کہاں کہاں ہے اور جب اس نے ان کا نام لیا تو اس کے شناسائوں کا خفیہ حال دریافت کرے پھر جب دریافت ہو جائے کہ اس کے شناسائوں کے لوگ لائقِ تعدیل ہیں تو ان سے گواہ کا حال دریافت کرے اور ان کی خبر پر جرح و تعدیل میں اعتماد کرے ورنہ اس میں توقف کرے اور اس معدل سے جو اس کے شہر کا یہاں موجود ہو دریافت کرے اور اگر موجود نہ ہو تو اس کا حال دریافت کرنے کے واسطے اس کے شہر کے قاضی کو لکھے ہشام نے فرمایا کہ میں نے امام محمدؒ سے دریافت کیا کہ ایک شخص نے گواہی دی اور وہ پچاس فرسخ کا رہنے والا ہے پھر قاضی نے اپنا

ایک امین اجرت پر روانہ کیا کہ وہاں کے معدل سے دریافت کر کے لائے تو یہ اجرت کس پر ہو گی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ مدعی پر ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ قاضی کو نہ چاہئے کہ گواہ کا حال ایسے شخص سے پوچھے جس کا مشہود لہ پر کچھ مال آتا ہے جبکہ مشہود لہ قاضی کے حکم سے مفلس قرار پایا ہو یا میت ہو کہ اس کے وصی نے دوسرے پر گواہ قائم کئے ہوں اور نظیر اس کی یہ ہے کہ اگر گواہ کا مشہود لہ پر کچھ مال آتا ہو اور وہ قاضی کے حکم سے مفلس قرار پایا ہو تو اس کی گواہی اس کے حق میں اس تہمت کی وجہ سے مقبول نہ ہوگی اور اگر مفلس نہ قرار پایا ہو تو اس کی گواہی مقبول ہو گی اگر ایک مسافر ایک قوم میں آ کر ٹھہرا اور کسی مقدمہ میں اس گواہ نے گواہی دی پھر اس قوم سے قاضی یا معدل نے اس کا حال دریافت کیا اور انہوں نے اس کی صلاحیت دریافت کی اور ایسی کوئی چیز نہ پائی جس سے اس کی عدالت ساقط ہو تو امام ابو یوسفؒ پہلے فرماتے تھے کہ اگر چھ مہینے ٹھہرا اور اس کی صلاحیت کے سوا کچھ ظاہر نہ ہوا تو ان کو جائز ہے کہ اس کی تعدیل کریں اور اگر اس سے کم ہو تو اس کی تعدیل کی (۱) گنجائش نہیں ہے پھر امام ابو یوسفؒ نے اس سے رجوع کیا اور کہا کہ اگر ایک سال تک قیام کیا اور ان کو سوائے صلاحیت کے کچھ ظاہر نہ ہوا تو اس کی تعدیل کریں ورنہ نہیں اور فتاویٰ صغریٰ میں ہے کہ اسی پر فتویٰ ہے اور ہشام نے امام محمدؒ سے روایت کیا کہ اس کی تقدیر (۲) اتنی مدت تک ہے کہ ان لوگوں کے دلوں میں اس کی عدالت سما جائے اور ابراہیمؒ نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ انہوں نے فرمایا کہ جس نے عدالت کے واسطے مدت مقرر کی اس نے خطا کی اور اس کی میعاد یہ ہے کہ جب تک ان کے دل میں عدالت کا گمان آ جائے کہ اکثر ایسا ہوتا ہے کہ ایک شخص کی عدالت دو مہینہ میں معلوم ہو جاتی ہے اور کسی کی عدالت ایک سال میں معلوم نہیں ہوتی ہے اور یہ قول فقہ سے مشابہ ہے اور امام اعظمؒ کے قیاس پر بھی ایسا ہی ہونا چاہئے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ

میں اس کے واسطے کوئی وقت نہیں مقرر کرتا ہوں اور اس کی میعاد یہی ہے کہ جب دل میں اس کے عدالت آ جائے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کوئی لڑکا بالغ ہوا اور اس نے گواہی دی تو اس کا حکم بھی مثل اس مسافر کے ہے کہ ایک قوم میں آ کر ٹھہرا کہ وہ لوگ اس کی...

---

۱ تواتر اخبار یعنی ایسی خبر جو تواتر بکثرت لوگوں سے اس کے حق میں سنی جاتی ہو اس پر اعتماد کرے۔ ۲ قول تقدیر یعنی اس کا اندازہ۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (175) Kitab Adab al-Qadi (The Etiquette of the Judge)

Attestation of reliability (*ta'deel*) should not be performed unless the witness's integrity (*'adalat*) becomes evident to them. According to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), this period is predetermined as previously described. According to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), it is not predetermined; rather, the time is when confidence in their integrity is firmly established in the heart. If a Christian converts to Islam and subsequently testifies: if the Judge knew him to be upright during his state as a Christian, he should accept his testimony without hesitation. If he did not know him, he should inquire about his integrity during his state as a Christian from someone who knew him. If he was upright, that person should attest to his reliability without hesitation. Some scholars have stated that if a boy reaches puberty and remained upright from childhood until adulthood, his testimony is acceptable, and the attestor (*mu'addil*) has the leeway to attest to his reliability. However, if his uprightness remained unknown until he reached adulthood, one should wait until confidence in his character is established in hearts, similar to how a traveler is observed. According to this view, the previous integrity of both the boy and the Christian is equally valid, a view adopted by Abu Ali al-Nasafi (may Allah have mercy on him). However, regarding the boy, the well-known opinion is what we mentioned previously. This is recorded in *Al-Dhakhirah*. In *Kitab al-Aqdhiya*, it is narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that two Christians testified against another Christian and were attested as reliable in their state of Christianity. Later, the defendant became Muslim, and then both witnesses also became Muslim. In this case, the Judge shall not issue a verdict based on that (prior) testimony because they were non-believers at the time of testifying. If they testify again after becoming Muslim, the Judge shall inquire about their integrity from a Muslim attestor before deciding. Imam Muhammad stated that if a person commits a major sin (*kaba'ir*) that disqualifies their testimony, then repents and testifies before the Judge before much time has passed, the attestor should not verify their reliability until enough time passes to ensure the repentance is sincere. This is recorded in *Al-Muhit*.

Some scholars have fixed this period at six months, others at one year; however, the correct view is that this duration is subject to the discretion of the Judge and the attestor. This is mentioned in *Al-Zahiriyya*. If a transgressor (*fasiq*) testifies while still a transgressor, then repents and a period of time passes during which he remains firm

in his repentance, the Judge shall not decide based on the initial testimony but shall order it to be repeated. If he repeats the testimony and the attestor verifies his reliability, the Judge shall accept it, provided he had not already rejected the testimony given during the state of transgression due to that transgression. If a well-known transgressor goes missing for a prolonged period (*ghaybat munqati'a*)—for example, one or two years—then returns and nothing but upright conduct is observed from him, and he testifies before the Judge, the attestor should not criticize him based on his previous state, nor should he attest to his reliability until his integrity becomes evident. If prior to Islam he committed an act that warrants criticism, the attestor should neither criticize nor attest based on that act until his integrity is established. If a person famous for integrity goes missing and then returns to testify, the Judge should inquire about his state from an attestor. If the absence was for a short duration and distance, the attestor should verify his reliability. If the absence was prolonged—for instance, a distance of a six-month journey—then if the person is as famous for integrity as Imam Abu Hanifa or Ibn Abi Layla (may Allah have mercy on them), he should be attested. If he is not so famous, the attestor should not verify him without inquiry. If witnesses were previously attested before the Judge and he recognized their integrity, and they later testify in another case: if a short time has elapsed between the first attestation and the second testimony, the Judge may decide based on their testimony without further inquiry. If a long time has passed, the Judge must re-inquire about their state. This is found in *Al-Muhit*. There is a difference of opinion regarding "short duration": some say less than six months, while others say less than one year.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (175) किताब अदब अल-काजी

तस्दीक (तदील) तब तक न करें जब तक कि उनके नज़दीक उसकी न्यायनिष्ठा (अदालत) ज़ाहिर न हो जाए और इसकी अवधि इमाम अबू यूसुफ के कथन के अनुसार निर्धारित है जैसा कि वर्णन हुआ है, और इमाम मुहम्मद के अनुसार कोई निर्धारित समय नहीं है, बल्कि उसके चरित्र की पवित्रता का दिल में बैठ जाना ही उसका समय है। यदि कोई ईसाई इस्लाम लाया और फिर उसने गवाही दी, तो यदि काजी उसे ईसाई होने की अवस्था में न्यायनिष्ठ जानता था, तो बिना झिझक उसकी गवाही स्वीकार कर ले। और यदि उसे नहीं पहचानता था, तो उसे पहचानने वाले व्यक्ति से उसकी ईसाई अवस्था की न्यायनिष्ठा के बारे में पूछे। यदि वह न्यायनिष्ठ था तो बिना झिझक वह व्यक्ति उसकी तस्दीक करे। कुछ आचार्यों ने कहा है कि जो बालक बालिग हुआ और बचपन से बालिग होने तक सदाचारी रहा, तो उसकी गवाही स्वीकार्य है और पुष्टिकर्ता (मुअद्दिल) के पास इसकी गुंजाइश है कि वह उसकी तस्दीक करे। और यदि बालिग होने तक उसके सदाचार के बारे में पता न हो, तो इतना समय रुके कि एक मुसाफिर की तरह उसके सदाचार का विश्वास दिलों में बैठ जाए। इस कथन पर बालक और ईसाई की पिछली न्यायनिष्ठा समान रूप से मान्य है और इसी को अबू अली नसफ़ी ने अपनाया है, लेकिन बालक के मामले में प्रसिद्ध वही है जिसका हमने पहले उल्लेख किया है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। 'किताब अल-अक़्ज़िया' में इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि दो ईसाइयों ने एक ईसाई पर गवाही दी और दोनों की ईसाई अवस्था में तस्दीक की गई, फिर जिस पर गवाही दी गई थी वह मुसलमान हो गया और फिर दोनों गवाह भी मुसलमान हो गए। तो काजी उस (पुरानी) गवाही पर फैसला नहीं करेगा क्योंकि गवाही देते समय वे काफिर थे। फिर यदि मुसलमान होने के बाद दोनों ने दोबारा गवाही दी, तो काजी किसी मुस्लिम पुष्टिकर्ता से उनकी वर्तमान न्यायनिष्ठा के बारे में पूछकर फैसला करेगा। इमाम मुहम्मद ने कहा कि यदि किसी व्यक्ति ने ऐसा बड़ा गुनाह (गुनाह-ए-कबीरा) किया जिससे वह गवाही के अयोग्य हो गया, फिर उसने तौबा की और काजी के सामने गवाही दी, जबकि अभी कुछ समय नहीं बीता है, तो पुष्टिकर्ता को उसकी तस्दीक नहीं करनी चाहिए जब तक कि इतना समय न बीत जाए कि दिल में यह बैठ जाए कि उसकी तौबा सच्ची है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

कुछ आचार्यों ने इस अवधि को छह महीने निर्धारित किया है और कुछ ने एक साल, और सही यह है कि यह अवधि काजी और पुष्टिकर्ता की राय पर निर्भर है। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। और यदि उस पापी (फासिक) ने गवाही दी और वह अभी भी पापी है, फिर उसने तौबा की और उस पर एक समय

बीत गया और वह अपनी तौबा पर दृढ़ रहा, तो काजी उस (पिछली) गवाही पर फैसला नहीं करेगा, बल्कि उसे दोबारा गवाही देने का आदेश देगा। यदि उसने दोबारा गवाही दी और पुष्टिकर्ता ने उसकी तस्दीक की, तो काजी उसकी गवाही स्वीकार करेगा, बशर्ते कि वह गवाही जो उसने पापी होने की स्थिति में दी थी, उसे पाप के कारण पहले ही रद्द न कर चुका हो। और यदि कोई जाना-माना पापी गायब हो गया और लंबे समय तक अनुपस्थित रहा (ग़ैबत-ए-मुनक़तियह) और एक-दो साल गायब रहने के बाद वापस आया और उससे सिवाय सदाचार के कोई और कार्य नहीं देखा गया, और उसने काजी के यहाँ गवाही दी, तो पुष्टिकर्ता को नहीं चाहिए कि उसकी पुरानी स्थिति के आधार पर उस पर आक्षेप (जरह) करे, और उसे उसकी तस्दीक भी नहीं करनी चाहिए जब तक कि उसकी न्यायनिष्ठा स्पष्ट न हो जाए। और यदि इस्लाम से पहले उसने ऐसा कार्य किया था जो आक्षेप योग्य है, तो अब पुष्टिकर्ता को उस कार्य के कारण आक्षेप नहीं करना चाहिए और न ही तस्दीक करनी चाहिए जब तक कि उसकी न्यायनिष्ठा ज़ाहिर न हो जाए। यदि कोई प्रसिद्ध न्यायनिष्ठ व्यक्ति गायब हुआ, फिर वापस आया और गवाही दी, तो काजी पुष्टिकर्ता से उसका हाल पूछे। यदि गायब होना थोड़े दिनों और कम दूरी के लिए था, तो पुष्टिकर्ता को चाहिए कि उसकी तस्दीक करे। और यदि लंबी अनुपस्थिति थी, जैसे छह महीने की यात्रा जितनी दूरी, तो यदि वह व्यक्ति न्यायनिष्ठा में इमाम अबू हनीफा और इब्न अबी लैला की तरह प्रसिद्ध हो, तो उसकी तस्दीक करनी चाहिए। और यदि इतना प्रसिद्ध न हो, तो पुष्टिकर्ता बिना जांच के उसकी तस्दीक नहीं करेगा। और यदि काजी के निकट गवाहों की तस्दीक की गई और उसने उनकी न्यायनिष्ठा पहचान ली, फिर किसी अन्य मामले में उन्होंने दोबारा गवाही दी, तो यदि पहली तस्दीक और दूसरी गवाही के बीच कम समय बीता है, तो काजी बिना दोबारा जांच के उनकी गवाही पर फैसला कर देगा। और यदि लंबा समय बीता है, तो काजी दोबारा उनका हाल पूछेगा। यह 'मुहीत' में है। "कम समय" की परिभाषा में मतभेद है: कुछ ने कहा कि छह महीने से कम कम समय है, और कुछ ने कहा कि एक साल से कम।

تعدیل نہ کریں جب تک کہ ان کے نزدیک اس کی عدالت ظاہر نہ ہو اور اس کی مدت بقیاس قول امام ابو یوسفؒ مقدر ہے جس اکہ بیان ہوا اور امام محمدؒ کے نزدیک مقدر نہیں ہے اس کی عدالت دل میں آجانا اس کا وقت ہے اگر ایک نصرانی اسلام لایا پھر اس نے گواہی دی پس اگر قاضی حالت نصرانیت میں اس کو عادل جانتا تھا تو بلا تامل اس کی گواہی قبول کر لے اور اگر اس کو نہیں پہچانتا تھا تو اس کے پہچاننے والے سے حالت نصرانیت میں اس کی عدالت دریافت کرے اگر عادل تو بلا تامل وہ شخص اس کی تعدیل کرے اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ جو لڑکا بلوغ کو پہنچا اور لڑکپن سے برابر بالغ ہونے تک صلاحیت میں رہا تو اس کی گواہی مقبول ہے اور معدل کو گنجائش ہے کہ اس کی تعدیل کرے اور اگر بالغ ہونے تک اس کی صلاحیت نہ معلوم ہوئی تو اس قدر تامل کرے کہ مثل مسافر کے اس کی صلاحیت دلوں میں آجائے اور اس قول پر لڑکے اور نصرانی کی عدالت سابقہ یکساں معتبر ہے اور اسی کو ابو علی نسفیؒ نے اختیار کیا ہے لیکن لڑکے کے بارہ میں مشہور وہی ہے جو ہم نے پہلے ذکر کیا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کتاب الاقضیہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ دو نصرانیوں نے ایک نصرانی پر گواہی دی اور دونوں کی نصرانیت میں تعدیل کی گئی پھر مشہود علیہ مسلمان ہو گیا پھر دونوں گواہ مسلمان ہو گئے تو قاضی اس گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا کیونکہ وہ دونوں گواہی دینے کے وقت کافر تھے پھر اگر بعد مسلمان ہونے کے دونوں نے دوبارہ گواہی دی تو قاضی معدل سے جو مسلمان ہو اس کا حال عدالت دریافت کر کے فیصلہ کرے گا امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک شخص نے ایسا کبیری گناہ کیا جس سے گواہی سے ساقط ہو گیا پھر اس نے توبہ کی اور قاضی کے سامنے گواہی دی اور ہنوز کچھ زمانہ نہیں

گزرا ہے تو معدل کو اس کی تعدیل نہ کرنی چاہئے تاوقتیکہ اتنا زمانہ گزرے کہ دل میں بیٹھ جائے کہ اس کی توبہ صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

بعض مشائخ نے اس زمانہ کو چھ مہینہ مقرر کیا ہے اور بعضوں نے ایک سال اور صحیح یہ ہے کہ یہ مدت قاضی اور معدل کی رائے پر ہے یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اگر اس فاسق نے گواہی دی اور ہنوز وہ فاسق ہے پھر توبہ کی اور اس پر ایک زمانہ گزر گیا اور وہ اپنی توبہ پر مضبوط رہا تو قاضی اس گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا بلکہ اس کے اعادہ کا حکم کر دے گا پس اگر اس نے گواہی کا اعادہ کیا اور معدل نے اس کی تعدیل کی تو قاضی اس کی گواہی کو قبول کرے گا بشرطیکہ اس گواہی کو جو اس نے حالت فسق میں ادا کی تھی بسبب فسق کے رد نہ کر چکا ہو اور اگر کوئی فاسق معروف غائب ہو گیا اور غیبت منقطعہ ہے اور ایک سال دو سال غائب رہا پھر آیا اور اس سے کوئی فعل سوائے صلاحیت کے نہ دیکھا گیا اور اس نے قاضی کے یہاں گواہی دی اور قاضی نے معدل سے اس کا حال دریافت کیا تو معدل کو نہ چاہئے کہ جو حالت اس نے پہلے اس کی دیکھی تھی اس کے سبب سے اس میں جرح کرے اور اس کی تعدیل بھی نہ کرنی چاہئے حتیٰ کہ اس کی عدالت ظاہر ہو اور قبل اسلام کے اس سے ایسا فعل سرزد ہوا کہ جو جرح ہے تو اب معدل کو اس فعل کی وجہ سے جرح نہ کرنی چاہئے اور نہ تعدیل کرنی چاہئے یہاں تک کہ اس کی عدالت ظاہر ہو اگر کوئی شخص عدل مشہور غائب ہو گیا پھر آیا اور اس نے گواہی دی اور قاضی نے معدل سے اس کا حال دریافت کیا پس اگر غائب ہونا تھوڑے دن اور مسافت تک ہو تو معدل کو چاہئے کہ اس کی تعدیل کرے اور اگر غیبت منقطعہ ہو مثلاً چھ مہینہ کے راستہ تک پس اگر وہ شخص عادل ہونے میں مثل امام ابو حنیفہؒ اور ابن ابی لیلیٰ کے مشہور ہو تو اس کی تعدیل کرنی چاہئے اور اگر ایسا مشہور نہ ہو تو معدل بلا دریافت اس کی تعدیل نہ کرے گا اور اگر قاضی کے نزدیک گواہوں کی تعدیل کی گئی اور اس نے ان کی عدالت پہچانی پھر کسی مقدمہ میں انہوں

نے دوبارہ گواہی دی پس اگر پہلی تعدیل اور دوسری گواہی میں کم مدت گزری ہے تو قاضی بدون دریافت کے ان کی گواہی پر فیصلہ کرے گا اور اگر زمانہ دراز گزرا تو پھر قاضی ان کا حال دریافت کرے گا یہ محیط میں ہے اور قریب مدت میں اختلاف ہے بعضوں نے کہا کہ چھ مہینے سے کم قریب مدت ہے اور بعضوں نے کہا کہ ایک سال سے کم قریب مدت۔

The correct view is that it depends on the judge's opinion; this is written in Fatawa Qadi Khan. If the one who confirms the credibility (ta'dil) of witnesses learns of their uprightness but also discovers that the plaintiff's claim was false and the witnesses were under a delusion, he should state before the judge: "It has been proven to me that the witnesses are upright, but they were mistaken in their testimony and the plaintiff's claim was false." The judge will then thoroughly investigate the report of the one who confirms credibility. If he finds this report to be true, he shall reject the testimony of the witnesses. If the report is not proven true, he shall accept the testimony. If the person confirming credibility (mu'addil) finds a valid objection (jarh) against the witnesses, he should not mention it explicitly but rather through allusion or metaphor. For instance, he might say, "Allah knows best," so that the dignity of a Muslim is preserved as much as possible. Some scholars have stated that it is necessary to mention the objection and its reason so that the judge can consider it. If it is indeed a valid objection, he should reject their testimony; otherwise, not. This is written in Al-Muhit. The translator says: Reconciliation between these two views is possible: if the confirmer of credibility is a scholar, allusion and metaphor are sufficient; if he is unlearned, he must state the objection and its reason so the judge can evaluate if it is truly an objection or not. Allah knows best. If the confirmer of credibility does not personally know a witness but two upright individuals confirm the witness's credibility before him, it is permissible for him to confirm that credibility, as in this case, he occupies the position of a judge. This is in Fatawa Qadi Khan. It is stated in Fatawa Abul Laith that two witnesses testified before a judge, and he is aware of the uprightness of one but not the other. Then an upright person confirmed the credibility of the second. Nasir (may Allah have mercy on him) said that this confirmation will not be accepted. There are two narrations from Ibn Salama (may Allah have mercy on him), and it is narrated from the jurist Abu Bakr al-Balkhi (may Allah have mercy on him) that three witnesses gave testimony and the judge knows the uprightness of two; they confirmed the third, so the confirmation is correct, but it will not be accepted in this testimony though it will be in another. This opinion aligns with Nasir's and the fatwa is based on it. It is in Al-Nawazil that if a confirmer of credibility is asked about a witness's condition and remains silent, this constitutes an objection (jarh). It is also written therein that if a witness used to sin in private but appeared upright in public, and the judge intended to rule based on the testimony, and then the witness himself disclosed his condition, saying "I am not

upright," then his admission is valid. However, he should not speak such words at that time because it nullifies the plaintiff's right and exposes his own faults. This is written in Al-Muhit. It is stated in the original book of testimonies that if a judge is satisfied with the report of a free person alone, it is good, and if he demands testimony, it is very good. ☆

If witnesses testify in cases involving prescribed punishments (Hudud) or legal retribution (Qisas), the judge should investigate their condition thoroughly so that the truth is well known. Often in such inquiries, something comes to light that causes the punishment to be dropped, as punishments are waived in the presence of doubts. If the plaintiff learns that a confirmer of credibility has raised an objection against his witnesses and says to the judge, "I will bring trustworthy and honest people who will confirm these witnesses," or says, "I will show you people who are reliable, ask them," and names qualified people, the judge shall hear his plea. Then he brought a group of upright people, and when they were asked about the quality of the witnesses, they confirmed them. Then the judge shall ask those who objected: "On what basis did you object?" because it is possible that some things are objectionable to them but not to the judge. If they provide a reason that is universally considered a valid objection, then the objection takes precedence; otherwise, no attention will be paid to it. And concerning confirmation, 'chobina' (meaning once a year) visits/interactions may be possible.

यह सही है कि यह क़ाज़ी की राय पर निर्भर है, जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी खान में लिखा है। यदि गवाहों की सत्यता की पुष्टि (तदील) करने वाले को गवाहों की निष्पक्षता का पता चला, लेकिन उसे यह भी पता चला कि वादी का दावा गलत था और गवाहों को गलतफहमी हुई थी, तो उसे क़ाज़ी के सामने यह बयान करना चाहिए कि "मेरे लिए यह साबित हो गया है कि गवाह न्यायप्रिय हैं, लेकिन उन्होंने गवाही में गलती की और वादी का दावा गलत था।" ऐसी स्थिति में क़ाज़ी पुष्टि करने वाले की रिपोर्ट की गहन जाँच करेगा। यदि उसे यह सूचना सही मिलती है, तो वह गवाहों की गवाही को खारिज कर देगा। और यदि उसे यह सूचना सच साबित नहीं होती है, तो वह गवाही स्वीकार कर लेगा। यदि पुष्टि करने वाले (मुअद्दल) के पास गवाहों के खिलाफ कोई आपत्ति (जरह) साबित हो जाए, तो वह उसे स्पष्ट रूप से नहीं कहेगा, बल्कि इशारों या संकेतों में बताएगा। उदाहरण के लिए, वह कह सकता है "ईश्वर बेहतर जानता है", ताकि जहाँ तक संभव हो एक मुसलमान का सम्मान बना रहे। कुछ विद्वानों ने कहा है कि आपत्ति और उसके कारण का उल्लेख करना आवश्यक है ताकि क़ाज़ी उस पर विचार कर सके। यदि वास्तव में कोई आपत्ति है, तो वह उनकी गवाही को खारिज कर दे, अन्यथा नहीं। यह 'मुहीत' में लिखा है। अनुवादक कहता है: दोनों मतों के बीच इस प्रकार सामंजस्य संभव है कि यदि पुष्टि करने वाला विद्वान हो तो इशारे काफी हैं, और यदि वह अज्ञानी हो तो आपत्ति और उसका कारण स्पष्ट करना चाहिए ताकि क़ाज़ी देख सके कि यह वास्तव में आपत्तिजनक है या नहीं। ईश्वर बेहतर जानता है। यदि पुष्टि करने वाला गवाह को नहीं पहचानता और उसके सामने दो न्यायप्रिय व्यक्तियों ने उसकी पुष्टि की, तो उसके लिए पुष्टि करना जायज़ है क्योंकि इस मामले में वह क़ाज़ी की स्थिति में होगा। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। फ़तावा अबुल लैस में है कि दो गवाहों ने क़ाज़ी के सामने गवाही दी, वह उनमें से एक की न्यायप्रियता से वाकिफ है लेकिन दूसरे के बारे में नहीं जानता। फिर एक न्यायप्रिय व्यक्ति ने दूसरे की पुष्टि की, तो नसीर (रह.) ने कहा कि उसकी पुष्टि स्वीकार नहीं की जाएगी। इब्न सलमा (रह.) से दो रिवायतें हैं और फकीह अबू बकर बल्ख़ी (रह.) से रिवायत है कि तीन गवाहों ने गवाही दी और क़ाज़ी दो की न्यायप्रियता से वाकिफ है, उन्होंने तीसरे की पुष्टि की तो वह सही है, लेकिन इस गवाही में स्वीकार्य नहीं होगी, दूसरी गवाही में स्वीकार्य होगी। यह नसीर के मत के अनुसार है और इसी पर फतवा है। 'नवाज़िल' में है कि यदि पुष्टि करने वाले से गवाह की स्थिति पूछी जाए और वह चुप रहे, तो यह आपत्ति (जरह) मानी जाएगी। इसमें यह भी लिखा है कि यदि कोई गवाह गुप्त रूप से पाप (फिस्क) करता था लेकिन प्रकट में न्यायप्रिय था, और क़ाज़ी

ने गवाही के आधार पर फैसला करना चाहा, फिर गवाह ने खुद अपनी वास्तविकता बता दी कि "मैं न्यायप्रिय नहीं हूँ", तो उसका यह स्वीकार करना सही है। हालांकि, उसे ऐसे समय में ऐसा नहीं कहना चाहिए क्योंकि इससे वादी का अधिकार समाप्त हो जाता है और उसका अपना दोष प्रकट हो जाता है। यह 'मुहीत' में लिखा है। 'शहादत' की मूल पुस्तक में है कि यदि क़ाज़ी ने केवल स्वतंत्र व्यक्ति की सूचना पर संतोष किया तो यह अच्छा है, और यदि गवाही मांगी तो यह बहुत अच्छा है। ☆

यदि गवाहों ने 'हद' (इस्लामी दंड) या 'क़िसास' (बदला) के मामलों में गवाही दी, तो क़ाज़ी को उनकी स्थिति की गहन जांच करनी चाहिए ताकि सच्चाई अच्छी तरह स्पष्ट हो जाए। अक्सर ऐसी जांच में कोई ऐसी बात सामने आती है जिससे दंड टल जाता है, क्योंकि दंड संदेह होने पर टल जाते हैं। वादी को पता चला कि पुष्टि करने वाले ने उसके गवाहों पर आपत्ति की है, तो उसने क़ाज़ी से कहा, "मैं ऐसे भरोसेमंद और अमानतदार लोग लाता हूँ जो इन गवाहों की पुष्टि करेंगे," या कहा, "मैं आपको ऐसे लोग बताता हूँ जो विश्वसनीय हैं, आप उनसे पूछें।" यदि उसने ऐसे लोगों के नाम लिए जो इस योग्य थे, तो क़ाज़ी उसकी बात सुनेगा। फिर वह एक ऐसे समूह को लाया जो न्यायप्रिय थे और जब उनसे गवाहों की स्थिति पूछी गई तो उन्होंने पुष्टि की। फिर क़ाज़ी आपत्ति करने वालों से पूछेगा कि उन्होंने किस आधार पर आपत्ति की थी, क्योंकि संभव है कि कुछ चीजें उनके लिए आपत्तिजनक हों लेकिन क़ाज़ी के लिए न हों। यदि उन्होंने ऐसा कारण बताया जो सर्वसम्मति से आपत्तिजनक है, तो आपत्ति को वरीयता दी जाएगी, अन्यथा उसे नज़रअंदाज कर दिया जाएगा। और पुष्टि पर 'चोबीना' यानी साल में एक बार आना-जाना संभव हो।

ہے اور صحیح یہ ہے کہ قاضی کی رائے پر ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر تعدیل کرنے والے نے گواہوں کی عدالت معلوم کی مگر اس کو یہ معلوم ہوا کہ مدعی کا دعویٰ باطل تھا اور گواہوں کو وہم ہوا تو اس کو چاہئے کہ قاضی کے سامنے بیان کرے کہ مجھے ثابت ہوا ہے کہ گواہ عادل ہیں مگر انہوں نے گواہی میں وہم کیا اور مدعی کا دعویٰ باطل تھا تو قاضی تعدیل کرنے والے کی خبر کی نہایت تفتیش کرے گا پس اگر اس کو یہ خبر حق معلوم ہو تو گواہوں کی گواہی رد کردے گا اور اگر اس کو یہ خبر راست نہ ثابت ہوئی تو گواہی قبول کرے گا اگر معدل کے نزدیک گواہوں میں کوئی جرح ثابت ہوئی تو اس کو صراحتہً ذکر نہ کرے بلکہ تعریض یا کنایہ سے بیان کرے مثلاً کہے کہ واللہ اعلم اس کے تا کہ بقدر امکان پردہ مسلمان کا باقی رہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ جرح اور اس کا سبب ذکر کرنا ضروری ہے تاکہ قاضی اس میں غور کرے پس اگر وہ واقع میں جرح ہو تو ان کی گواہی رد کرے ورنہ نہیں یہ محیط میں لکھا ہے قال المترجم: دونوں قولوں میں اس طرح توفیق ممکن ہے کہ اگر معدل عالم ہو تو کنایہ اور تعریض کافی ہے اگر جاہل ہو تو جرح اور سبب بیان کرے کہ قاضی اس میں غور کرے کہ یہ واقع میں جرح ہے یا نہیں ہے واللہ اعلم اگر معدل گواہ کو نہیں پہچانتا ہے اور اس کے سامنے دو عادلوں نے اس کی تعدیل کی تو اس کو تعدیل کرنا جائز ہے کہ اس صورت میں معدل بمنزلہ قاضی کے ہو جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ دو گواہوں نے قاضی کے پاس گواہی دی اور وہ ایک کے عادل ہونے سے واقف ہے اور دوسرے کو نہیں جانتا ہے پھر عادل نے دوسرے کی تعدیل کی تو نصیرؒ نے فرمایا کہ اس کی تعدیل مقبول نہ ہوگی اور ابن سلمہؒ سے دو روایتیں ہیں اور فقیہ ابوبکر بلخیؒ سے روایت ہے کہ تین گواہوں نے گواہی دی اور قاضی دو گواہوں کی عدالت سے واقف ہے

انہوں نے تیسرے کی تعدیل کی تو تعدیل درست ہے مگر اس گواہی میں مقبول نہ ہوگی دوسری گواہی میں مقبول ہوگی اور یہ قول نصیر کے موافق ہے اور اسی پر فتویٰ ہے نوازل میں ہے کہ اگر تعدیل کرنے والے سے گواہ کا حال دریافت کیا گیا اور وہ خاموش رہا تو یہ جرح ہے اور بھی اس میں لکھا ہے کہ اگر گواہ خفیہ فسق کرتا تھا اور ظاہر میں عادل تھا اور قاضی نے چاہا کہ گواہی پر فیصلہ کرے پھر اس نے اپنے حال سے خود خبر کردی کہ میں عادل نہیں ہوں تو اس کا اقرار صحیح ہے مگر اس کو ایسے وقت میں یہ کلام روا نہیں ہے کیونکہ اس میں مدعی کا حق باطل ہوتا ہے اور اپنا پردہ فاش ہوتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ شہادات اصل میں ہے کہ اگر قاضی نے صرف آزاد کی خبر دینے پر اکتفا کیا تو اچھا ہے اور اگر گواہی طلب کی تو بہت اچھا ہے ☆ اگر گواہوں نے حد یا قصاص میں گواہی دی تو قاضی ان کے حال سے خوب شافی بحث کرے کہ اچھی طرح معلوم ہو کیونکہ اکثر ایسی بحث میں کوئی ایسی بات ظاہر ہوتی ہے جس سے حد ساقط ہو جائے کیونکہ حدود وقوع شبہات سے ساقط ہو جاتے ہیں مدعی کو معلوم ہوا کہ معدل نے اس کے گواہوں پر جرح کی اور اس نے قاضی سے کہا کہ میں اہل ثقہ و اہل امانت ایسے لاتا ہوں جو ان گواہوں کی تعدیل کریں یا قاضی سے کہا کہ میں ایسے لوگ تم کو بتلاتا ہوں کہ ثقہ ہیں اور وہ لوگ ان گواہوں کی تعدیل کریں گے تم ان سے دریافت کرو اور اس نے ایسے لوگوں کے نام لئے جو اس لائق تھے کہ ان سے دریافت کیا جائے تو قاضی اس کے قول کی سماعت کرے گا پھر وہ ایک قوم کو لایا کہ جو عادل تھے اور جب ان سے گواہوں کی کیفیت دریافت ہوئی تو انہوں نے تعدیل کی تو طعن کرنے والوں سے دریافت کرے کہ تم نے کس چیز سے جرح کی ہے کیونکہ ممکن ہے کہ بعض چیزیں ان کے نزدیک جرح ہوں اور قاضی کے نزدیک جرح نہ ہوں پس اگر انہوں نے ایسی وجہ بیان کی جو سب کے نزدیک جرح ہے تو جرح مقدم ہوگی ورنہ التفات نہ کرے گا اور تعدیل پر چوبینہ یعنی سال میں ایک بار آمد و رفت ممکن ہو۔

The Book of Judicial Etiquette (Kitab Adab al-Qadi) Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (177)

The evaluation of the character (ta'deel) of those who provide such evaluation shall take precedence. If the person against whom testimony is given (the defendant) says, "These two witnesses are slaves," and the witnesses say, "We are free and have never been owned," then there are two scenarios: First, if the judge (Qadi) knows them and knows they are free, he shall pay no heed to the defendant's claim. Second, if he does not know either of them and they are unknown, he shall accept the defendant's word and reject their testimony. This is because although freedom is the original state (asl), there are four instances where this principle is not considered, and this is one of them—where the rule "freedom is the original state" does not apply. However, if the two witnesses produced witnesses to their own freedom, their testimony would be accepted, or if the plaintiff produced witnesses to their freedom. If the witnesses say to the Qadi, "Investigate our condition," it is not acceptable. However, if he does investigate and finds they are free and then accepts the testimony, it is well. It is stated in 'Khazanah al-Muftin' and 'Shahadat Asl' that if the Qadi was satisfied merely with information regarding their freedom, it is good; but if he demanded testimony, it is better. It is written in 'Muhit' that the Qadi should record the names of the witnesses whose integrity (ta'deel) has been established in a register. He should not record the names of all witnesses but rather those whose integrity has been confirmed. The meaning of 'adl' (justice/integrity) is that a person refrains from such heinous acts for which a legal punishment (hadd) is prescribed. This is as stated in 'Khazanah al-Muftin'.

Chapter : 32 When should the Qadi entrust a woman to a trustworthy person (Adil), and when should he not?

If a woman files a claim against her husband alleging that he has divorced her and requests the Qadi to entrust her to the custody of a trustworthy person (Adil) so she can produce witnesses, the Qadi shall not entrust her to an Adil based solely on the claim. If she brings a witness and then requests to be entrusted to an Adil so she can bring a second witness, then it shall be considered: if it is a revocable divorce (talaq raj'i), no separation shall be enforced between the woman and her husband because a revocable divorce does not terminate the marriage. If it is an irrevocable divorce (talaq ba'in), even if the woman says her second witness is absent or out of town, the same rule applies—no separation shall be enforced. If she says the second witness is in town, then even if the present witness is a transgressor (fasiq), the rule remains

the same, for a transgressor's testimony is not acceptable in matters concerning either the rights of Allah or the rights of people; thus, their presence is equivalent to their absence. However, if this witness is trustworthy (Adil), the Qadi shall grant a three-day respite. If he chooses to enforce a separation between them during this time, it is better. This is mentioned in 'Asl', but the 'Jami' mentions the opposite: that if one trustworthy witness testifies, the Qadi shall prevent the husband from approaching her, and this rule is based on 'Istihsan' (judicial preference). If she produces two witnesses where one testifies to an irrevocable divorce or triple divorce, this scenario is not mentioned in 'Asl'. However, 'Jami' states that the Qadi shall prevent the husband from approaching her or being in seclusion with her while he is occupied with investigating the integrity of the witnesses, and this rule is 'Istihsan'. The Qadi shall not remove her from the husband's house but shall appoint a trustworthy woman to stay with her and prevent the husband from approaching her, even if the husband himself is of good character. The expenses for this trustworthy woman shall be paid from the 'Bayt al-Mal' (public treasury). If the witnesses are subsequently found to be trustworthy, he shall effect a separation; otherwise, the woman shall return to her husband. If a long period passes and the woman requests maintenance (nafaqah) from the Qadi, or if a monthly allowance was already fixed, the Qadi shall fix her maintenance and have the husband pay it, but only up to the amount equivalent to the maintenance for the waiting period ('iddat). If the witnesses are found to be trustworthy, then whatever she has received belongs to her. If the testimony is rejected and she returns to her husband, the husband shall recover what she has taken. This is written in 'Dhakhira'.

गवाही देने वालों की जाँच (तअदील) पहले होगी। अगर आरोपी (मशहूद अलैहि) ने कहा कि ये दोनों गवाह गुलाम हैं और उन्होंने कहा कि हम स्वतंत्र (आज़ाद) हैं, कभी गुलाम नहीं रहे, तो इसमें दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि अगर काजी उन्हें जानता है और उनके आज़ाद होने को भी जानता है, तो वह आरोपी की बात पर ध्यान नहीं देगा। और अगर वह दोनों को नहीं जानता और दोनों अज्ञात हैं, तो आरोपी की बात मान ली जाएगी और उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। क्योंकि यद्यपि स्वतंत्रता मूल स्वभाव (अस्ल) है, लेकिन चार स्थानों पर इसका विचार नहीं किया जाता, जिनमें से एक यह स्थान है कि यहाँ इस नियम का पालन नहीं होगा कि 'स्वतंत्रता मूल है'। लेकिन अगर दोनों गवाहों ने अपनी स्वतंत्रता पर गवाह पेश किए, तो उनकी गवाही स्वीकार की जाएगी, या मुद्दई (वादी) उनके आज़ाद होने पर गवाह लाए। और अगर गवाहों ने काजी से कहा कि आप हमारी स्थिति की जाँच कर लें, तो यह स्वीकार्य नहीं है; लेकिन अगर वह जाँच कर ले और पता चले कि वे आज़ाद हैं और गवाही स्वीकार कर ले, तो यह अच्छा है। 'खज़ाना उल-मुफ़्तीन' में लिखा है और 'शहादत अस्ल' में है कि अगर काजी ने केवल उनके स्वतंत्र होने की सूचना पर संतोष किया, तो अच्छा है, और अगर गवाही की माँग की, तो बहुत अच्छा है। 'मुहीत' में लिखा है कि काजी को चाहिए कि जिन गवाहों की सत्यता की पुष्टि (तअदील) हो चुकी है, उनके नाम रजिस्टर में दर्ज करे। उसे सभी गवाहों के नाम नहीं लिखने चाहिए, बल्कि केवल उनके नाम लिखे जिनकी सत्यता की पुष्टि हो चुकी हो। और 'अद्ल' (न्यायप्रियता) का अर्थ यह है कि व्यक्ति ऐसे घृणित कार्यों से बचे जिनके बदले शरीयत में सजा (हद) दी जाती है। जैसा कि 'खज़ाना उल-मुफ़्तीन' में बताया गया है।

अध्याय : 32 काजी को कब (महिला को) किसी विश्वसनीय व्यक्ति (आदिल) के सुपुर्द करना चाहिए और कब नहीं?

अगर किसी महिला ने अपने पति पर दावा किया कि उसने उसे तलाक दे दिया है और काजी से अनुरोध किया कि उसे किसी न्यायप्रिय/विश्वासपात्र (आदिल) व्यक्ति के पास भेज दिया जाए ताकि वह अपने गवाह ला सके, तो काजी केवल दावे के आधार पर उसे किसी के सुपुर्द नहीं करेगा। और अगर वह गवाह लाकर यह अनुरोध करे कि उसे किसी विश्वसनीय व्यक्ति के पास भेजा जाए ताकि वह दूसरा गवाह ला सके, तो यह देखा जाएगा कि यदि तलाक 'रजई' (वापस लेने योग्य) है, तो स्त्री और पुरुष के बीच कोई रोक नहीं लगाई जाएगी, क्योंकि 'तलाक-ए-रजई' से निकाह समाप्त नहीं होता। और यदि तलाक 'बाइन' (अपरिवर्तनीय) है, और महिला कहती है कि उसका दूसरा गवाह अनुपस्थित

है या शहर में नहीं है, तब भी यही नियम है कि उनके बीच रोक नहीं लगाई जाएगी। और अगर वह कहती है कि दूसरा गवाह शहर में ही है, तो यदि वर्तमान गवाह 'फासिक' (अधर्मी/अविश्वसनीय) है, तो भी यही नियम है, क्योंकि फासिक की गवाही न तो अल्लाह के अधिकारों में मान्य है और न ही बंदों के अधिकारों में, इसलिए उसका होना या न होना बराबर है। लेकिन अगर यह गवाह 'आदिल' (न्यायप्रिय/सच्चा) है, तो काजी उसे तीन दिन की मोहलत देगा। यदि वह उनके बीच रोक लगा दे, तो यह बेहतर है। यह 'अस्ल' में वर्णित है, परंतु 'जामे' में इसके विपरीत वर्णित है कि यदि एक न्यायप्रिय गवाह ने गवाही दी, तो काजी पति को महिला के पास जाने से रोक देगा, और यह नियम 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के आधार पर है। और यदि उसने दो गवाह पेश किए जिनमें से एक ने 'तलाक-ए-बाइन' या तीन तलाक पर गवाही दी, तो यह स्थिति 'अस्ल' में वर्णित नहीं है। 'जामे' में लिखा है कि काजी पति को महिला के पास जाने और उसके साथ एकांत में बैठने से तब तक रोके रखेगा जब तक कि वह गवाहों की सत्यता की जाँच में लगा है, और यह नियम 'इस्तेहसान' है। काजी महिला को पति के घर से नहीं निकालेगा, बल्कि उसके साथ एक विश्वसनीय महिला नियुक्त करेगा जो पति को उसके पास आने से रोकेगी, भले ही पति स्वयं भी न्यायप्रिय हो। उस विश्वसनीय महिला का खर्च 'बैतुल माल' (राजकीय कोष) से दिया जाएगा। फिर यदि गवाह सच्चे (आदिल) सिद्ध हो जाते हैं, तो काजी दोनों को अलग कर देगा, अन्यथा महिला पति के पास लौट जाएगी। यदि इस प्रक्रिया में समय अधिक लग गया और महिला ने काजी से गुजारा भत्ता (नफका) माँगा या उसका मासिक खर्च तय था, तो काजी उसके लिए गुजारा भत्ता तय करेगा और पति से उसे दिलवाएगा, लेकिन यह भत्ता केवल 'इद्दत' की अवधि के बराबर ही होगा। यदि बाद में गवाह सच्चे साबित हुए, तो जो कुछ उसने लिया है वह उसका है, और यदि गवाही खारिज हो गई और महिला पति के पास लौट गई, तो जो कुछ उसने लिया है, पति उसे वापस ले लेगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

کرنے والوں کی تعدیل مقدم ہو گی اگر مشہود علیہ نے کہا کہ یہ دونوں گواہ غلام ہیں اور انہوں نے کہا کہ ہم آزاد ہیں کبھی مملوک نہیں ہوتے ہیں تو اس میں دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ اگر قاضی ان کو پہچانتا ہے اور ان کے آزاد ہونے کو پہچانتا ہے تو مشہود علیہ کے قول پر التفات نہ کرے گا اور اگر دونوں کو نہیں پہچانتا ہے اور دونوں مجہول ہیں تو مشہود علیہ کا قول قبول کرے گا اور ان کی گواہی قبول نہ کرے گا کیونکہ آزادی اگرچہ اصل ہے لیکن چار جگہ اس کا اعتبار نہیں ہوتا ہے منجملہ ان کے ایک یہ مقام ہے کہ یہاں اس قاعدہ کا اعتبار نہ ہو گا کہ آزادی اصل ہے لیکن اگر دونوں گواہوں نے اپنی آزادی پر گواہ پیش کئے تو ان کی گواہی مقبول ہو گی یا مدیّن کے آزاد ہونے پر گواہ لائے اور اگر گواہوں نے قاضی سے کہا کہ تم ہمارا حال دریافت کرلو تو مقبول نہیں ہے لیکن اگر اس کا حال دریافت کر لے اور معلوم ہو جائے کہ آزاد ہیں اور گواہی قبول کر لے تو اچھا ہے تو خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور شہادت اصل میں ہے کہ اگر قاضی نے صرف آزادی کی خبر دینے پر اکتفا کیا تو اچھا ہے اور اگر گواہی طلب کی تو بہت اچھا ہے تو محیط میں لکھا ہے یہ قاضی کو چاہئے کہ جن گواہوں کی تعدیل کی گئی ہے ان کے نام دفتر میں تحریر کرے اور یہ نہ چاہئے کہ سب گواہوں کے نام تحریر کرے پھر جن کی تعدیل ہوئی ان کو لکھے اور عدل کے یہ معنی ہیں کہ ایسے فحش کاموں سے جن کے عوض حد ماری جاتی ہے احتراز کرے کذا فی خزانہ المفتین۔

باب : ۳۲ قاضی کو کب عادل کے ہاتھ سپرد کرنا چاہئے اور کب نہ چاہئے؟

اگر عورت نے اپنے شوہر پر دعویٰ کیا کہ اس نے طلاق دی ہے اور قاضی سے درخواست کی کہ مجھے عادل کے ہاتھ میں سپرد کرے تاکہ میں گواہ لاؤں تو قاضی فقط دعویٰ پر عادل کے سپرد نہ کرے گا اور اگر گواہ لا کر یہ درخواست کی کہ عادل کے سپرد کرے تاکہ دوسرا گواہ لاؤں تو لحاظ کیا جائے گا کہ اگر طلاق رجعی ہے تو عورت اور شوہر کے درمیان میں روک نہ کی جائے گی کیونکہ طلاق رجعی سے نکاح نہیں زائل ہوتا ہے اور اگر طلاق بائن ہے پس اگر عورت نے کہا کہ میرا دوسرا گواہ غائب ہے اور شہر میں نہیں ہے تو بھی یہی حکم ہے کہ دونوں میں روک نہ کی جائے گی اور اگر اس نے کہا کہ دوسرا گواہ شہر میں ہے پس اگر یہ گواہ جو حاضر ہے فاسق ہو تو بھی یہی حکم ہے کیونکہ فاسق کی گواہی حق اللہ تعالیٰ اور حق العباد کسی میں مقبول نہیں ہے تو اس کا ہونا یا نہ ہونا یکساں ہے اور اگر یہ گواہ عادل ہو تو قاضی اس کو تین روز کی مہلت دے گا اور اگر اس کے اور شوہر کے درمیان میں روک کر دی تو بہتر ہے یہ اصل میں مذکور ہے اور جامع میں اس کے برخلاف مذکور ہے کہ اگر ایک عادل نے گواہی دی تو قاضی اس کے شوہر کو اس کے پاس جانے سے منع کرے گا اور یہ استحساناً ہے اور اگر اس نے دو گواہ قائم کئے کہ ایک نے طلاق بائن یا تین طلاق پر گواہی دی تو یہ صورت اصل میں مذکور نہیں ہے اور جامع میں ہے کہ قاضی اس کے شوہر کو اس کے پاس جانے اور اس کے ساتھ خلوت میں بیٹھنے سے منع کرے گا جب تک کہ گواہوں کی عدالت دریافت کرنے میں مشغول ہے اور یہ حکم استحسان ہے اور قاضی اس کو اس کے شوہر کے مکان میں سے نہ نکالے گا لیکن اس کے ساتھ ایک امانت دار عورت مقرر کرے گا کہ شوہر کو اس کے پاس آنے سے منع کرے گا اگرچہ اس کا شوہر عادل ہو اور اس امانت دار عورت کا خرچ بیت المال سے ملے گا پھر اگر گواہ عادل قرار پائے تو دونوں میں تفریق کروں گا ورنہ عورت اس کے شوہر کو واپس ملے گی اور اگر مدت دراز ہو گئی اور عورت نے قاضی سے نفقہ طلب کیا یا ماہواری اس کا کچھ خرچ مقرر تھا تو

قاضی اس کا نفقہ مقرر کر کے شوہر سے دلائے گا لیکن صرف بقدرِ عدت کے نفقہ دلائے گا پس اگر گواہ عادل قرار پائے تو جس قدر اس نے لیا ہے وہ اس کا ہے اور اگر گواہی مردود ہوئی اور عورت شوہر کو واپس ملی تو جس قدر اس نے لیا ہے وہ شوہر واپس لے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 178 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has written in the 'Asl' that if a female slave (handmaiden) or a male slave claims that the owner has manumitted (freed) them, and their witnesses are not present, then no restraint shall be placed between them and the owner, even if they present one witness. If they state that the second witness is not in the city, the ruling remains the same. Even if they state the second witness is in the city, if the present witness is a 'fasiq' (transgressor), the ruling still stands. And even if the witness is 'adil' (reliable/just), it is mentioned that no restraint shall be imposed. This ruling is correct concerning a male slave. Regarding a female slave, if it is argued based on the original report (Asl) that imposing restraint is preferable, then it is appropriate; and according to the report of 'Jami', restraint shall be imposed. If two 'mastur al-hal' (witnesses whose status is unknown) are presented, restraint shall be imposed for both until the integrity of the witnesses is clarified. This ruling applies absolutely to a female slave, but for a male slave, it pertains to situations where there is a known fear that the owner might harm or kill him. If this is not the case, no restraint will be imposed on the male slave; instead, only a surety (kafil) will be taken from the owner for both his own person and that of the slave. It should be clear that the method of restraint for a woman (female slave) is to hand her over to a trustworthy (thiqah) woman and remove her from the house. If she then demands maintenance (nafaqah), the owner shall be ordered to provide it. If she receives maintenance for a month and then the witnesses are found unreliable, resulting in her return to the owner, the owner cannot reclaim the maintenance. If the witnesses are found reliable, and the master provided maintenance as an act of kindness or she took it from his house, nothing can be reclaimed, similar to other acts of kindness. However, if the Qadi (judge) compelled him to provide it, the owner may reclaim it. If both witnesses are 'fasiq', restraint shall be imposed for the female slave, but reports differ regarding the male slave; some advocate for restraint, others do not. This is recorded in 'Muhit'.

Suppose a person claims a female slave who is in the possession of another, and the slave claims she is originally free (asli hurrah). In that case, there are three scenarios: she presented no witnesses, presented one witness, or presented two 'mastur al-hal' witnesses. If no witnesses were presented and a request was made to the Qadi to impose restraint until witnesses appear, the Qadi shall not grant this request. If one witness is presented, the situation is assessed: if she says she has no other witness,

restraint shall not be imposed between the slave and the possessor. If she says her second witness is in the city and will be brought in the next session, then by 'qiyas' (analogy), restraint shall not be imposed, but by 'istihsan' (judicial preference), it shall be imposed, provided the witness is 'adil'. If she presented two 'mastur al-hal' witnesses, the Qadi should hand over the slave to a trustworthy woman for protection until the witnesses' status is determined, rather than leaving her with the possessor, regardless of whether the defendant is 'adil'. This ruling applies when the claimant requests the Qadi to hand her over to someone reliable. Without such a request, the Qadi shall not do so. This rule applies when the slave is in a man's possession. If she is in a woman's possession and a man makes a claim, she shall not be handed over to any reliable person, even if the claimant requests it. Similarly, if a claim of marriage is made against a widow, the Qadi shall take a 'kafil bil-nafs' (personal surety) for her but will not hand her over to a reliable person, as there is no fear of illicit intercourse with a free woman since she is the master of her own person. Likewise, if a virgin slave is in her father's house, the Qadi shall not separate her. If a woman is with a man and claims they were married under an invalid (fasid) marriage, and she presents witnesses while the man believes the marriage is valid, the Qadi should separate the woman and hand her over to a reliable person. Similarly, if a person claimed a female slave in another's possession, saying "I..."

Kafil bil-nafs is a person who guarantees the physical presence of someone, known as 'hazir zamini'.

फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द 5 | 178 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'अस्ल' में लिखा है कि यदि किसी दासी (बांदी) या गुलाम ने यह दावा किया कि स्वामी (मालिक) ने उसे स्वतंत्र (आज़ाद) कर दिया है, और उनके गवाह उपस्थित नहीं हैं, तो उनके और स्वामी के बीच कोई रोक-टोक नहीं की जाएगी, भले ही वे एक गवाह पेश करें। और यदि उन्होंने कहा कि दूसरा गवाह शहर में नहीं है, तब भी यही नियम है। और यदि उन्होंने कहा कि दूसरा गवाह शहर में है, तो यदि वह उपस्थित गवाह 'फ़ासिक़' (अधर्मी) है, तब भी यही नियम है। और यदि वह 'आदिल' (न्यायप्रिय/सच्चा) हो, तो भी उल्लेख है कि रोक नहीं लगाई जाएगी। यह नियम गुलाम के मामले में सही है। दासी के मामले में, यदि मूल रिवायत (अस्ल) के आधार पर कहा जाए कि रोक लगाना बेहतर है, तो यह उचित है; और 'जामे' की रिवायत के अनुसार रोक लगाई जाएगी। और यदि दो 'मस्तूरुल हाल' (जिनकी सत्यता का हाल अज्ञात हो) गवाह पेश किए जाएं तो दोनों के मामले में तब तक रोक लगाई जाएगी जब तक कि गवाहों के आदिल होने की स्थिति स्पष्ट न हो जाए। दासी के मामले में यह नियम पूर्णतः लागू है, और गुलाम के मामले में यह उस स्थिति पर लागू होता है जब स्वामी के उसे नष्ट करने का डर हो और यह बात प्रसिद्ध हो। यदि ऐसा न हो, तो गुलाम में रोक नहीं लगाई जाएगी, बल्कि केवल स्वामी से उसके और गुलाम के स्वयं के लिए ज़मानत (कफ़ील) ली जाएगी। स्पष्ट हो कि स्त्री अर्थात दासी के लिए रोक की विधि यह है कि उसे एक विश्वसनीय (थ़िक़ह) स्त्री के सुपुर्द किया जाए और उस घर से निकाल लिया जाए। फिर यदि उसने खर्च (नफ़क़ा) मांगा, तो स्वामी को आदेश दिया जाएगा कि वह उसे नफ़क़ा दे। और यदि उसने एक महीने तक नफ़क़ा लिया और फिर गवाह गैर-आदिल सिद्ध हुए और दासी स्वामी को वापस मिल गई, तो स्वामी उससे नफ़क़ा वापस नहीं ले सकता। और यदि गवाह आदिल सिद्ध हुए और स्वामी ने उसे उपकार (एहसान) स्वरूप नफ़क़ा दिया है या उसने स्वामी के घर से लिया है, तो अन्य उपकारों की तरह कुछ भी वापस नहीं लिया जा सकता। और यदि काज़ी ने उसे जबरन दिलाया है, तो स्वामी वापस लेगा। और यदि दोनों गवाह फ़ासिक़ हों, तो दासी के मामले में रोक लगा दी जाएगी, और गुलाम के मामले में रिवायतें अलग-अलग हैं; कुछ में रोक लगाने और कुछ में न लगाने की बात है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने एक दासी पर दावा किया जो किसी दूसरे के कब्जे में है, और दासी ने दावा किया कि वह मूलतः स्वतंत्र (असली हुर्रा) है। इसकी तीन स्थितियां हैं: या तो उसने कोई गवाह पेश नहीं किया, या एक गवाह पेश किया, या दो मस्तूरुल हाल गवाह पेश किए। यदि उसने गवाह पेश नहीं किए और काज़ी से अनुरोध किया कि गवाहों के आने तक रोक लगा दी जाए, तो काज़ी इस अनुरोध को

स्वीकार नहीं करेगा। यदि एक गवाह पेश किया गया, तो देखा जाएगा: यदि उसने कहा कि उसके पास इसके अलावा कोई गवाह नहीं है, तो दासी और कब्ज़ा रखने वाले के बीच रोक नहीं लगाई जाएगी। और यदि उसने कहा कि मेरा दूसरा गवाह शहर में है और मैं उसे अगली सभा में लाऊंगा, तो 'क़ियास' (तर्क) के अनुसार रोक नहीं लगाई जाएगी और 'इस्तेहसान' (न्यायिक विवेक) के अनुसार रोक लगाई जाएगी। शर्त यह है कि वह गवाह आदिल हो। और यदि उसने दो मस्तूरुल हाल गवाह पेश किए, तो काज़ी को चाहिए कि दासी को एक विश्वसनीय स्त्री के सुपुर्द करे ताकि वह उसकी रक्षा करे जब तक कि गवाहों की स्थिति का पता न चल जाए, और उसे कब्ज़ा रखने वाले के हाथ में न छोड़े, चाहे वह प्रतिवादी आदिल हो या न हो। यह आदेश तब है जब वादी ने काज़ी से किसी आदिल व्यक्ति के सुपुर्द करने का अनुरोध किया हो। लेकिन उसके अनुरोध के बिना काज़ी सुपुर्द नहीं करेगा। और यह नियम तब है जब दासी किसी पुरुष के कब्जे में हो। यदि वह किसी स्त्री के कब्जे में है और पुरुष ने दावा किया, तो वह किसी आदिल के सुपुर्द नहीं की जाएगी, भले ही वादी अनुरोध करे। इसी प्रकार, यदि किसी विधवा स्त्री पर विवाह का दावा किया गया, तो काज़ी उसका 'कफ़ील बिल-नफ़्स' (व्यक्तिगत ज़मानतदार) ले लेगा और उसे किसी आदिल के सुपुर्द नहीं करेगा, क्योंकि एक स्वतंत्र स्त्री से अवैध संभोग का भय नहीं होता क्योंकि वह अपने प्राणों की स्वयं स्वामी होती है। इसी प्रकार, यदि कोई कुंवारी दासी अपने पिता के घर में हो, तो काज़ी उसे अलग नहीं करेगा। एक व्यक्ति के साथ एक स्त्री है जो दावा करती है कि उसने फासिद (त्रुटिपूर्ण) निकाह के रूप में निकाह किया है, और स्त्री ने गवाह पेश किए हैं और पुरुष का मानना है कि निकाह सही है, तो काज़ी स्त्री को अलग करके किसी आदिल के सुपुर्द कर दे। इसी प्रकार, एक व्यक्ति ने एक दासी पर दावा किया जो दूसरे के कब्जे में है, कि मैं...

कफ़ील बिल-नफ़्स वह व्यक्ति है जो उपस्थित करने की गारंटी देता है, जिसे 'हाज़िर ज़ामिनी' कहते हैं।

امام محمدؒ نے اصل میں لکھا ہے کہ اگر باندی یا غلام نے دعویٰ کیا کہ مالک نے آزاد کیا ہے اور ان کے گواہ حاضر نہیں ہیں تو ان کے اور مالک کے درمیان میں روک نہ کی جائے گی اگر چہ ایک گواہ پیش کریں اور اگر انہوں نے کہا کہ دوسرا گواہ شہر میں نہیں ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر انہوں نے کہا کہ دوسرا گواہ شہر میں ہے پس اگر یہ گواہ حاضر فاسق ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر عادل ہو تو بھی ذکر کیا ہے کہ روک نہ کی جائے گی اور یہ حکم غلام کے حق میں صحیح ہے اور باندی کے حق میں اگر بنا بر روایت اصل کے کہا جائے کہ روک کرنا اچھا ہے تو مناسب ہے اور جامع کی روایت کے موافق روک کی جائے گی اور اگر دو گواہ مستور الحال قائم کئے تو دونوں کے حق میں روک کی جائے گی یہاں تک کہ گواہوں کی عدالت کا حال کھلے اور یہ حکم باندی میں مطلقاً ہے اور غلام کے حق میں ایسی صورت پر محمول ہے کہ جب مالک خوف دلاتا ہو کہ ہلاک کرے گا اور اس میں مشہور ہو اور اگر ایسا نہ ہو تو غلام میں روک نہ کی جائے گی بلکہ صرف مالک سے اس کے اور غلام کے نفس پر کفیل لیا جائے گا واضح ہو کہ عورت یعنی باندی کے واسطے روک کی یہ صورت ہے کہ ایک عورت ثقہ کے سپرد کی جائے اور اس گھر سے نکالی جائے گی پھر اگر اس نے نفقہ طلب کیا تو مالک کو حکم دیا جائے گا کہ اس کو نفقہ دے اور اگر اس نے ایک مہینہ نفقہ لیا پھر گواہ غیر عادل قرار پائے اور باندی اس کے مالک کو واپس ملی تو مالک اس سے نفقہ واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر گواہ عادل قرار پائے پس اگر مولیٰ نے اس کو نفقہ احسان کے طور پر دیا ہے یا اس نے مولیٰ کے گھر سے لیا ہے تو مثل اور احسانوں کے کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر قاضی نے اس سے جبراً دلایا ہے تو مالک واپس لے گا اور اگر دونوں گواہ فاسق ہوں تو باندی کے حق میں روک کر دی جائے گی اور

غلام کے حق میں روایات مختلف ہیں بعض میں روک کی جائے اور بعض میں نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے ایک باندی کا جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور باندی نے دعویٰ کیا کہ وہ اصلی حرہ ہے تو اس کی تین صورتیں ہیں یا تو اس نے کوئی گواہ پیش نہ کیا یا ایک گواہ پیش کیا یا دو گواہ مستور الحال پیش کئے پس اگر اس نے گواہ پیش نہ کئے اور قاضی سے درخواست کی کہ گواہ حاضر ہونے تک روک کر دی جائے تو قاضی اس درخواست کو منظور نہ کرے گا اور اگر ایک گواہ قائم کیا تو دیکھا جائے کہ اگر اس نے کہا کہ میرے پاس اس کے سوا دوسرا گواہ نہیں ہے تو باندی اور قابض کے درمیان روک نہ کی جائے گی اور اگر کہا کہ میرا دوسرا گواہ شہر میں ہے میں دوسری مجلس میں حاضر کروں گا تو قیاساً روک نہ کی جائے گی اور استحساناً روک کی جائے گی اور اگر کہا کہ میرا دوسرا گواہ شہر میں ہے میں دوسری مجلس میں حاضر کروں گا تو قیاساً روک نہ کی جائے گی اور استحساناً روک کی جائے گی بشرطیکہ وہ گواہ عادل ہو اور اگر اس نے دو گواہ مستور الحال پیش کئے تو قاضی کو چاہئے کہ باندی ایک ثقہ عورت کے سپرد کرے کہ وہ اس کی حفاظت کرے یہاں تک کہ گواہوں کی حالت دریافت ہو اور اس کے ہاتھ میں نہ چھوڑے جس کے قبضہ میں ہے خواہ وہ مدعا علیہ عادل ہو یا نہ ہو اور یہ حکم اس وقت ہے کہ مدعی نے قاضی سے یہ درخواست کی ہو کہ کسی عادل کے پاس سپرد کی جائے لیکن بدون اس کی درخواست کے قاضی سپرد نہ کرے گا اور یہ حکم بھی اس وقت ہے کہ باندی کسی مرد کے قبضہ میں ہو اور اگر عورت کے قبضہ میں ہو اور مرد نے دعویٰ کیا تو کسی عادل کے سپرد نہ کرے گا اگر چہ مدعی درخواست کرے اور اسی طرح اگر کسی بیوہ عورت پر نکاح کا دعویٰ کیا تو قاضی اس کا کفیل بالنفس لے لے گا اور کسی عادل کے قبضہ میں سپرد نہ کرے گا کیونکہ آزاد حرہ سے حرام وطی کا خوف نہیں ہے کہ وہ اپنے جان کی مالک ہوتی ہے اور اسی

طرح اگر باندی باکرہ اپنے باپ کے گھر ہو تو قاضی علیحدہ نہ کرے گا ایک شخص کے ساتھ ایک عورت ہے کہ دعویٰ کرتی ہے کہ اس نے بطور نکاح فاسد کے نکاح کیا ہے اور عورت نے گواہ پیش کر دیئے اور مرد کے گمان میں نکاح درست ہے تو قاضی عورت کو جدا کر کے عادل کے سپرد کرے اسی طرح ایک شخص نے ایک باندی پر جو دوسرے کے قبضہ میں ہے یہ دعویٰ کیا کہ میں

کفیل بالنفس وہ شخص جو وقت حاضر کر دینے کی ضمانت دے جس کو حاضر ضامنی کہتے ہیں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume ⑤ | 179 | Kitab Adab al-Qadi

...that he sold this slave-girl to him through an irregular sale (*bay' fasid*), and established witnesses for this; however, the possessor claims that he purchased her legitimately, or states that he did not buy her from him. In such a case, the Judge (*Qadi*) shall separate them. This is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

A slave is in the possession of Zaid, and 'Amr claims that the slave belongs to him. 'Amr presents two witnesses whom the Judge does not personally know. In this situation, the Judge will not take the slave away from the defendant (*muddai 'alayh*). However, the Judge will take a surety for the person (*kafil bin nafs*) of the defendant and for the slave. He will order the defendant to appoint his personal surety as his agent for litigation (*wakil bil khusumah*), so that if the defendant disappears and the surety cannot produce him, the plaintiff can litigate against the surety, and the Judge can pass a decree. However, if the defendant refuses to appoint an agent for litigation, the Judge shall not compel him. Conversely, if the defendant refuses to provide a surety, the Judge shall use compulsion. If the defendant cannot find any surety, the Judge will tell the plaintiff to stay with the defendant and the slave. If the plaintiff is unable to do this and the defendant threatens to destroy or lose the slave, the Judge will entrust the slave to a just person (*adil*) to preserve the plaintiff's right. Similarly, if the defendant is a profligate person (*fasiq*) known for immoral conduct with youths, the Judge shall seize the slave and entrust him to a just person. This action does not depend on a formal claim or testimony in this specific case; rather, if a slave owner is notorious for such misconduct, the Judge, acting under the principle of "enjoining good and forbidding evil," shall seize the slave and hand him over to a just person. The just person will then be ordered to have the slave earn his own maintenance, provided he is capable of working. This specific command is not mentioned for a slave-girl, the reason being that a woman is generally unable to do so. However, if she is capable—for instance, if she is known for bathing others or baking bread—she shall be ordered to earn her maintenance through these tasks. If the slave is unable to work due to young age or illness, the defendant shall be ordered to provide maintenance (*nafqah*). In this regard, there is no difference between a male slave and a slave-girl. This is reported from Faqih Abu Bakr Balkhi and Abu al-Layth.

In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is narrated from Imam Muhammad that Zaid has a slave-girl claimed by 'Amr as his own. 'Amr presented witnesses who were determined to be just. The Judge took the slave-girl from the defendant and placed her with a just

person, but then the defendant fled. Imam Muhammad stated: "I would order the just person to make her work for wages and feed her from those earnings. If she is not fit for such work, I would order that a debt be taken for her maintenance. When all hope is lost that her owner will return, I would have the slave-girl sold, pay off the debt first, and then dedicate (*waqf*) the remainder. When the former possessor arrives, I would order that the price of the slave-girl be given to him." If the defendant has a debt, the claimant has more right over that price because the girl was with the just person like a pledge (*rahn*).

If a horse or a cloth is in someone's possession and another person claims it and presents witnesses, and the plaintiff requests the Judge to place it with a just person, the Judge shall reject this request. However, he will take a personal surety from the defendant regarding the object under claim and make him an agent for litigation, provided the defendant agrees. According to our view, the possessor shall not be compelled to provide maintenance; this differs from the case of a living slave (*mamluk*). If the defendant says no one will stand surety for him, the plaintiff will be told to stay with him day and night to secure his right. If the defendant is profligate and threatens to destroy the item, refuses to provide surety, and the plaintiff cannot stay with him, the Judge will tell the plaintiff: "I cannot compel the defendant to provide maintenance for the horse. If you want me to keep it with a just person, then the cost of its maintenance falls upon you; otherwise, I will not take custody of it." As stated in *Al-Dhakhirah*.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ⑤ | १७९ | किताब अदब अल-क़ाज़ी

...उसने यह बाँदी उसके हाथ 'बै-ए-फ़ासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) के तौर पर बेची है और इस पर गवाह पेश किए, और कब्ज़ा रखने वाला कहता है कि मैंने इसे सही तरीके से खरीदा है, या कहा कि मैंने उससे खरीदी ही नहीं है, तो क़ाज़ी (न्यायाधीश) उन दोनों को अलग कर देगा। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है।

एक ग़ुलाम ज़ैद के पास है, अम्र ने दावा किया कि यह मेरा ग़ुलाम है और इस दावे पर ऐसे दो गवाह पेश किए जिन्हें क़ाज़ी नहीं पहचानता, तो क़ाज़ी प्रतिवादी (मुद्दई अलैह) से ग़ुलाम नहीं लेगा। लेकिन वह प्रतिवादी और ग़ुलाम के लिए एक 'कफ़ील बिल-नफ़्स' (व्यक्तिगत ज़मानत) लेगा और प्रतिवादी को हुक्म देगा कि अपने कफ़ील बिल-नफ़्स को 'वकील बिल-ख़ुसूमत' (मुक़दमेबाज़ी के लिए प्रतिनिधि) बना दे, ताकि अगर प्रतिवादी गायब हो जाए और कफ़ील उसे हाज़िर न कर सके, तो वादी कफ़ील को ही प्रतिपक्षी बना सके और क़ाज़ी उस पर फैसला (डिक्री) दे सके। लेकिन अगर प्रतिवादी ने वकील बिल-ख़ुसूमत देने से इनकार किया, तो क़ाज़ी उस पर ज़बरदस्ती नहीं करेगा; इसके विपरीत, यदि उसने कफ़ील देने से इनकार किया, तो ज़बरदस्ती करेगा। अगर प्रतिवादी को कोई कफ़ील न मिला, तो क़ाज़ी वादी (मुद्दई) से कहेगा कि वह प्रतिवादी और ग़ुलाम के साथ रहे। यदि वादी के लिए यह संभव न हो और प्रतिवादी ने डर दिलाया कि वह ग़ुलाम को नष्ट कर देगा, तो क़ाज़ी वादी के अधिकार की रक्षा के लिए ग़ुलाम को किसी 'आदिल' (न्यायप्रिय/विश्वसनीय व्यक्ति) के सुपुर्द कर देगा। इसी तरह, यदि प्रतिवादी 'फ़ासिक़' (पापी) हो और लड़कों के साथ कुकर्म करने के लिए कुख्यात हो, तो भी क़ाज़ी उससे ग़ुलाम छीनकर किसी आदिल के सुपुर्द कर देगा। लेकिन यह मामला ऐसी स्थिति में दावे या गवाही पर निर्भर नहीं है; बल्कि जब ग़ुलाम का मालिक इस कुकर्म में कुख्यात हो, तो क़ाज़ी 'अम्र बिल-मारूफ़ व नही अनिल-मुनकर' (नेकी का हुक्म देना और बुराई से रोकना) के तहत ग़ुलाम छीनकर आदिल के सुपुर्द कर देगा। फिर आदिल के पास उस ग़ुलाम को आदेश दिया जाएगा कि वह खुद कमाए और खुद खाए, बशर्ते वह कमाने के योग्य हो। बाँदी के लिए ऐसा हुक्म नहीं दिया गया है, क्योंकि औरत इसमें असमर्थ होती है; हाँ, अगर वह असमर्थ न हो, जैसे नहलाने या रोटी पकाने के काम में माहिर हो, तो उसे हुक्म दिया जाएगा कि वह इन कामों से कमाकर खाए। यदि ग़ुलाम बचपन या बीमारी के कारण कमाने में असमर्थ हो, तो प्रतिवादी को हुक्म दिया जाएगा कि वह उसे 'नफ़क़ा' (भरण-पोषण) दे। इस स्थिति में ग़ुलाम और बाँदी में कोई अंतर नहीं है। ऐसा ही फ़क़ीह अबू बक्र बलख़ी और अबू लैथ से वर्णित है।

'नवादिर इब्न समाअ' में इमाम मोहम्मद से रिवायत है कि ज़ैद के पास एक बाँदी है जिसका अम्र ने दावा किया कि वह उसकी है और गवाह पेश किए, और वे गवाह आदिल करार दिए गए। क़ाज़ी ने वह बाँदी प्रतिवादी से लेकर किसी आदिल के पास रखी थी और प्रतिवादी भाग गया। तो इमाम मोहम्मद ने फ़रमाया कि मैं आदिल को हुक्म दूँगा कि उससे मजदूरी कराए और उसे खिलाए, और अगर वह बाँदी मजदूरी के लायक नहीं है, तो हुक्म दूँगा कि उसके भरण-पोषण के लिए कर्ज़ लिया जाए। फिर जब पूरी तरह उम्मीद ख़त्म हो जाए कि उसका मालिक वापस आएगा, तो मैं باँدی को बेच दूँगा, पहले कर्ज़ चुकाऊँगा और बाक़ी रक़म वक़्फ़ (धार्मिक दान) कर दूँगा। फिर जब उसका कब्ज़ा रखने वाला (पुराना मालिक) आएगा, तो मैं उसे बाँदी की क़ीमत देने का आदेश दूँगा। और यदि प्रतिवादी पर ऋण हो, तो बाँदी का हकदार उस मूल्य का अधिक पात्र है क्योंकि वह आदिल के पास गिरवी की तरह है।

एक घोड़ा या कपड़ा किसी व्यक्ति के पास है जिसका दूसरे ने दावा किया और गवाह पेश किए, और वादी ने क़ाज़ी से दरख्वास्त की कि इसे किसी आदिल के पास रखा जाए, तो क़ाज़ी यह दरख्वास्त नामंज़ूर कर देगा। लेकिन वह प्रतिवादी से और उस चीज़ के संबंध में जिसके लिए दावा किया गया है, कफ़ील बिल-नफ़्स लेगा और उसे वकील बिल-ख़ुसूमत बना देगा, बशर्ते प्रतिवादी सहमत हो। और हमारे अनुसार, भरण-पोषण के लिए कब्ज़े वाले पर ज़बरदस्ती नहीं की जाएगी, यानी इस मामले में यह ग़ुलाम (सजीव संपत्ति) के विपरीत है। और अगर प्रतिवादी ने कहा कि मेरी तरफ से कोई ज़मानत नहीं दे रहा, तो वादी से कहा जाएगा कि वह रात-दिन उसके साथ रहे ताकि उसका अधिकार सुरक्षित रहे। यदि प्रतिवादी पापी (फ़ासिक़) हो और चीज़ के नष्ट होने का डर दिलाए, और ज़मानत देने से इनकार करे और वादी उसके साथ न रह सकता हो, तो क़ाज़ी वादी से कहेगा कि "मैं प्रतिवादी पर घोड़े के भरण-पोषण के लिए ज़बरदस्ती नहीं कर सकता। अगर तुम चाहते हो कि मैं इसे किसी आदिल के पास रखूँ, तो इसका ख़र्च (नफ़क़ा) तुम्हारे ज़िम्मे होगा, वरना मैं इसे नहीं रखूँगा।" जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है।

نے یہ باندی اس کے ہاتھ بطور بیعِ فاسد کے فروخت کی ہے اور اس پر گواہ قائم کئے اور قابض کہتا ہے کہ میں نے صحیح طور پر خریدی ہے یا کہا کہ میں نے اس سے خریدی نہیں ہے تو قاضی اس کو جدا کر لے گا یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے۔

ایک غلام زید کے پاس ہے اس کا عمرو نے دعویٰ کیا کہ میرا غلام ہے اور اس دعویٰ پر ایسے دو گواہ پیش کئے کہ جن کو قاضی نہیں پہچانتا ہے تو مدعی علیہ سے غلام نہ لے گا لیکن ایک کفیل بالنفس مدعی علیہ اور غلام کا لے گا اور مدعی علیہ کو حکم دے گا کہ اپنے کفیل بالنفس کو وکیل بالخصومہ کر دے تاکہ اگر وہ غائب ہو جائے اور کفیل اس کو حاضر نہ کر سکے تو مدعی کفیل کو مخاصم بنائے اور قاضی اس پر ڈگری کرے لیکن اگر مدعی علیہ نے وکیل بالخصومہ دینے سے انکار کیا تو قاضی اس پر جبر نہ کرے گا بخلاف اس کے اگر کفیل دینے سے انکار کیا تو جبر کرے گا اگر مدعی علیہ نے کوئی کفیل نہ پایا تو قاضی مدعی سے کہے گا کہ اس کے اور غلام کے ساتھ رہے پس اگر مدعی سے یہ نہ ہو سکا اور مدعی علیہ نے یہ خوف دلایا کہ غلام کو تلف کر دے گا تو قاضی مدعی کا حق نگاہ رکھنے کی غرض سے غلام کسی عادل کے سپرد کر دے گا اور اسی طرح اگر مدعی علیہ فاسق ہو کہ لونڈوں کے ساتھ غلام کرنے میں مشہور ہو تو بھی قاضی اس کو چھین کر عادل کے سپرد کر دے گا لیکن یہ امر ایسی صورت میں کچھ دعویٰ و گواہی پر موقوف نہیں ہے بلکہ جب کوئی غلام کا مالک اس حرکت اغلام میں مشہور ہو تو قاضی بطور امر بالمعروف اور نہی عن المنکر اس سے غلام چھین کر عادل کے سپرد کر دے گا پھر عادل کے پاس اس غلام کو حکم دے گا کہ خود کمائے اور خود کھائے بشرطیکہ وہ کچھ کما سکتا ہو اور یہی حکم باندی کے واسطے نہیں مذکور ہے اور وجہ یہ ہے کہ عورت اس سے عاجز ہوتی

ہے حتیٰ کہ اگر عاجز نہ ہو مثلاً باندی نہلانے یا روٹی پکانے میں مشہور ہو تو اس کو حکم کیا جائے گا کہ ان کاموں سے کما کھائے اگر غلام چھوٹے پن یا مرض سے کمائی نہ کر سکے تو مدعی علیہ کو حکم دیا جائے گا کہ اس کو نفقہ دے اور اس صورت میں غلام اور باندی میں کچھ فرق نہیں ہے ایسا ہی فقیہ ابو بکر بلخی اور ابو اللیث سے منقول ہے نوادرِ ابن سماعہ میں امام محمد سے روایت ہے کہ زید کے پاس ایک باندی ہے کہ اس کا عمرو نے دعویٰ کیا کہ میری ہے اور دعویٰ پر گواہ پیش کئے اور وہ لوگ عادل قرار پائے اور قاضی نے وہ باندی مدعی علیہ سے لے کر کسی عادل کے پاس رکھی تھی اور مدعی علیہ بھاگ گیا تو امام محمد نے فرمایا کہ عادل کو حکم دوں گا کہ اس سے مزدوری کرا دے اور اس کو کھلائے اور اگر ایسی باندی مزدوری کے لائق نہیں ہے تو حکم دوں گا کہ قرض اس کے نفقہ میں لگائے پھر جب نا امیدی ہو جائے کہ اس کا مالک نہ آئے گا تو باندی فروخت کرا دوں گا اور پہلے قرض ادا کروں گا پھر باقی وقف کروں گا پھر جب اس کا قابض آیا تو اس پر باندی کی قیمت دینے کا حکم دوں گا اور اگر مقتضیٰ علیہ پر قرض ہو تو باندی کا مستحق اس ثمن کا زیادہ حق دار ہے کیونکہ وہ بمنزلہ رہن کے عادل کے پاس ہے ایک گھوڑا یا کپڑا کسی شخص کے پاس ہے کہ اس کا دوسرے نے دعویٰ کیا اور گواہ پیش کئے اور مدعی نے قاضی سے درخواست کی کہ اس کو عادل کے پاس رکھے تو قاضی یہ درخواست نامنظور کرے گا لیکن کفیل بالنفس مدعی علیہ سے اور اس چیز کی طرف سے جس میں دعویٰ ہے لے لے گا اور کفیل بالنفس کو وکیل بالخصومہ بنا دے گا بشرطیکہ مدعی علیہ راضی ہوا اور ہمارے نزدیک نفقہ دینے کے واسطے قابض پر جبر نہ کیا جائے گا یعنی اس صورت میں بخلاف مملوک کے اور اگر مدعی علیہ نے کہا کہ میری طرف سے کوئی کفیل نہیں ہوتا ہے تو مدعی سے کہا جائے گا کہ رات و دن اس کے ساتھ رہا کرے تاکہ اس کا حق محفوظ رہے پس اگر مدعی علیہ فاسق ہو کہ اس چیز کے تلف کر دینے کا خوف دلاتا ہو اور کفیل دینے سے اس نے

انکار کیا ہو اور مدعی اس کے ساتھ نہ رہ سکتا ہو تو قاضی مدعی سے کہے گا کہ میں مدعی علیہ پر گھوڑے کا نفقہ دلانے کے لئے جبر نہیں کر سکتا ہوں اگر تو چاہتا ہے کہ میں کسی عادل کے پاس رکھوں تو اس کا نفقہ تیرے اوپر ہے ورنہ میں نہ رکھوں گا کذا فی الذخیرہ۔

Hisham narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that I asked Imam Muhammad: Suppose a person has fresh dates, fresh fish, or something similar, and another person claims it belongs to him. Such items spoil if kept for long. The claimant says his witnesses are in the city and he will produce them. Imam Muhammad said: I will not grant such a long delay. However, I will tell the claimant that if he wishes, an oath can be taken from the possessor. If he takes the oath, the claimant has no right to pursue him further. But if the claimant says he will produce witnesses today, I will grant him time until the judge (Qadi) finishes his session and will tell the defendant not to leave until then. If the item spoils during this period, the claimant will not be liable. 'Amr ibn Abi 'Amr narrated from Imam Muhammad that if someone bought fish, fresh meat, or fruits—items that spoil quickly—and then the seller denied the sale, and the buyer produced two witnesses or one witness whose credibility needs verification, and the seller then said that if the item remains as it is until the witnesses are verified, it will spoil; Imam Muhammad stated that if the claimant produced one witness and said another is available, time should be given for the second testimony as long as there is no fear of spoilage. If the second witness arrives, it is well; otherwise, the matter will be dropped and the buyer will be forbidden from interference. If he produced two witnesses, and there is a fear of spoilage, the seller will be ordered to hand the item over to the buyer. Once the buyer takes possession, the judge will take the item and give it to his trustee (Amin) to sell and keep the proceeds with a just person ('Adil). If the witnesses are subsequently verified, the money belongs to the buyer; if not, it is given to the seller. Shaykh al-Islam Khwajazada mentioned that if the lawsuit concerns movable property and the claimant requests the judge to place it with an 'Adil, and is not satisfied with taking a personal surety for the defendant and the property; if the defendant is an 'Adil (upright person), this request will not be granted, but if he is a Fasiq (untrustworthy person), it will be granted. This is recorded in 'Al-Muhit'.

If a woman tells the judge, "I fear my husband will sleep with me (have intercourse) while I am menstruating, so hand me over to a just person ('Adil)," the judge shall not pay heed to her request. ☆

If a claim is made regarding real estate ('Aqar) in someone's possession and witnesses are produced, the judge will order it to be handed over to an 'Adil or a surety to be taken. However, if the claim is regarding land with trees bearing fruit, it shall be placed in the possession of an 'Adil. This is recorded in 'Muhit Sarkhasi'. In

'Adab al-Qadi', it is stated that if a woman says to the judge, "I fear my husband will sleep[1] with me while I am menstruating; therefore, entrust me to an 'Adil," no heed shall be paid to this. A slave-girl was jointly owned by two men, and each was suspicious of the other. One proposed she stay with you one day and with me one day, while the other proposed placing her with an 'Adil. Imam Muhammad said: I will allow her to stay one day with each and will not place her with an 'Adil. The scholars (Mashayikh) said that in matters of intimacy (farj), precaution is taken everywhere except in this specific instance; for example, in the manumission of slave-girls or the divorce of women, precaution is exercised whether there is testimony or not. This is recorded in 'Az-Zakhirah'.

---

1. The expression "sleep" refers to having sexual intercourse, and this idiom is very common.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 | 180 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

हिशाम ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि मैंने इमाम मुहम्मद से पूछा कि यदि किसी व्यक्ति के पास ताज़े खजूर या ताज़ी मछली या ऐसी ही कोई चीज़ हो जिसका दूसरा व्यक्ति दावा करे कि वह उसकी है, और वह चीज़ ऐसी हो कि रखे रहने पर खराब हो जाएगी, और दावेदार कहे कि मेरे गवाह शहर में हैं और मैं उन्हें पेश करूँगा, तो इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि मैं उसे इतना समय नहीं दूँगा। लेकिन दावेदार से कहूँगा कि यदि वह चाहे तो उससे शपथ (क़सम) ली जाए; यदि उसने शपथ ले ली तो दावेदार को उसका पीछा करने का अधिकार नहीं होगा। और यदि उसने कहा कि मैं आज ही गवाह पेश करूँगा, तो मैं उसे क़ाज़ी के रुकने तक का समय दूँगा और प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) से कहूँगा कि जब तक क़ाज़ी न उठें यहाँ से न हटें। यदि इतने समय में चीज़ खराब हो गई, तो दावेदार ज़िम्मेदार नहीं होगा। अम्र इब्न अबी अम्र ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि किसी ने दूसरे से मछली, ताज़ा मांस या फल आदि ऐसी चीज़ें खरीदीं जो जल्दी खराब हो जाती हैं, फिर विक्रेता (बाइ) ने इनकार कर दिया। फिर क्रेता (मुश्तरी) ने दो गवाह या ऐसा एक गवाह पेश किया जिसकी स्थिति की जाँच की ज़रूरत है। फिर विक्रेता ने कहा कि यदि गवाहों की जाँच होने तक चीज़ ऐसी ही छोड़ी गई तो खराब हो जाएगी। इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि यदि दावेदार ने एक गवाह पेश किया और कहा कि दूसरा गवाह मौजूद है, तो जब तक खराब होने का डर न हो, दूसरी गवाही के लिए मोहलत दी जाएगी। यदि दूसरा गवाह आ गया तो ठीक, अन्यथा उसे छोड़ दिया जाएगा और क्रेता को रोका जाएगा कि वह उसमें हस्तक्षेप न करे। और यदि उसने दो गवाह पेश किए, तो जब चीज़ के खराब होने का डर हो, तो विक्रेता को आदेश दिया जाएगा कि वह चीज़ क्रेता के हवाले कर दे। जब क्रेता ने कब्ज़ा कर लिया, तो क़ाज़ी उसे लेकर अपने अमीन (विश्वसनीय व्यक्ति) को देगा कि वह उसे बेचकर उसकी क़ीमत किसी न्यायप्रिय व्यक्ति (आदिल) के पास रखे। फिर यदि गवाहों की सत्यता सिद्ध हो गई, तो वह धन क्रेता का है, और यदि सिद्ध न हुई, तो वह धन विक्रेता को दिया जाएगा। शेखुल इस्लाम ख्वाज़ाज़ादा ने उल्लेख किया है कि यदि दावा किसी चल संपत्ति के बारे में हो और दावेदार ने क़ाज़ी से अनुरोध किया कि उसे आदिल के पास रखा जाए और केवल इस पर संतोष नहीं किया कि प्रतिवादी और संपत्ति के लिए ज़मानत ली जाए, तो यदि प्रतिवादी आदिल (न्यायप्रिय) है, तो यह अनुरोध स्वीकार नहीं किया जाएगा, और यदि वह फ़ासिक (पापी/अविश्वसनीय) है, तो स्वीकार किया जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी स्त्री ने क़ाज़ी से कहा कि मुझे अपने पति से डर है कि वह माहवारी (हैज़) की स्थिति में मेरे पास सोएगा (सम्भोग करेगा), इसलिए आप मुझे किसी न्यायप्रिय व्यक्ति (आदिल) के सुपुर्द कर दें, तो उसकी बात पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। ☆

यदि किसी ऐसी अचल संपत्ति (अक़ार) का दावा किया गया जो किसी के कब्ज़े में है और गवाह पेश किए गए, तो क़ाज़ी उसे आदिल के सुपुर्द करने या ज़मानत लेने का आदेश देगा। लेकिन यदि दावा किसी भूमि के बारे में हो जिसमें पेड़ हों और उन पर फल हों, तो उसे किसी आदिल के कब्ज़े में दिया जाएगा। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। 'अदब अल-क़ाज़ी' में है कि यदि किसी स्त्री ने क़ाज़ी से कहा कि मुझे अपने पति से डर है कि वह माहवारी की स्थिति में मेरे पास सोएगा[1]; इसलिए आप मुझे किसी आदिल के सुपुर्द कर दें, तो इस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। एक दासी दो व्यक्तियों की साझी थी और उन दोनों को एक-दूसरे पर संदेह था। फिर एक ने प्रस्ताव दिया कि वह एक दिन तुम्हारे पास और एक दिन मेरे पास रहे, और दूसरे ने कहा कि नहीं बल्कि हम इसे किसी आदिल के सुपुर्द कर दें, तो इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि मैं प्रत्येक के पास एक-एक दिन रहने की अनुमति दूँगा और आदिल के पास नहीं रखूँगा। आचार्यों (मशाइख़) ने फ़रमाया कि यौन मामलों (फ़रज) में इस स्थान के अतिरिक्त हर जगह सावधानी बरती जाती है; उदाहरण के लिए दासियों की आज़ादी में या स्त्रियों के तलाक़ में, चाहे गवाही हो या न हो, एहतियात (सावधानी) बरती जाती है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

---

1. शब्द 'सोने' से तात्पर्य सम्भोग (मैथुन) करना है और यह मुहावरा बहुत प्रचलित है।

ہشام نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ میں نے امام محمدؒ سے دریافت کیا کہ ایک شخص کے پاس تر کھجوریں یا تازہ مچھلی یا مثل اس کے کوئی چیز ہے کہ اس کا دوسرے نے دعویٰ کیا کہ میری ہے اور وہ چیز ایسی ہے کہ اگر رکھی جائے تو بگڑ جائے اور مدعی نے کہا کہ میرے گواہ شہر میں ہیں میں ان کو حاضر کروں گا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اتنا وقفہ نہیں دوں گا لیکن مدعی سے کہوں گا کہ اگر تو چاہے تو اس سے قسم لی جائے پس اگر اس نے قسم کھالی تو مدعی کو اس کا پیچھا کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں آج ہی گواہ حاضر کروں گا تو میں اس کو قاضی کے قیام تک مہلت دوں گا اور مدعی علیہ سے کہوں گا کہ قاضی کے اٹھنے تک یہاں سے نہ ٹلنا پھر اگر اتنے وقت میں یہ چیز بگڑ گئی تو مدعی ضامن نہ ہوگا عمر و ابن ابی عمرو نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ کسی نے دوسرے سے مچھلی یا گوشت تازہ یا فواکہ وغیرہ ایسی چیزیں جن میں جلد فساد آ جاتا ہے خریدیں پھر بائع نے انکار کیا پھر مشتری نے دو گواہ یا ایک گواہ ایسا قائم کیا کہ جس کے دریافت حال کی ضرورت ہے پھر بائع نے کہا کہ اگر گواہوں کے حال دریافت ہونے تک یہ چیز اسی طرح چھوڑی جائے تو بگڑ جائے گی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر مدعی نے ایک گواہ پیش کیا اور کہا کہ دوسرا گواہ حاضر ہے تو جب تک بگڑنے کا خوف نہ ہو دوسری گواہی کی مہلت دی جائے گی پس اگر دوسرا گواہ حاضر ہو تو خیر ورنہ اس کی راہ چھوڑ دی جائے گی اور مشتری کو منع کیا جائے گا کہ اس سے تعرض نہ کرے اور اگر اس نے دو گواہ قائم کئے تو جب چیز کے فساد اور بگڑ جانے کا خوف ہو تو بائع کو حکم دیا جائے گا کہ مشتری کے حوالے کرے پس جب مشتری نے قبضہ کر لیا تو قاضی اس کو لے کر اپنے امین کو دے گا کہ اس کو بیچ کر اس کے دام عادل کے پاس رکھے پس اگر گواہوں کی تعدیل

کی گئی تو وہ ثمن مشتری کا ہے اور اگر تعدیل نہ ہوئی تو وہ ثمن بائع کو دیا جائے گا شیخ الاسلام خواجہ زادہ نے ذکر کیا کہ اگر دعویٰ کسی مال منقول میں ہو اور مدعی نے قاضی سے درخواست کی کہ اس کو عادل کے پاس رکھے اور اس پر اکتفا نہ کیا کہ مدعی علیہ اور مال کے واسطے دونوں کی طرف سے کفیل بالنفس لے لیا جائے پس اگر مدعی علیہ عادل ہو تو یہ درخواست منظور نہ ہوگی اور اگر فاسق ہو تو منظور ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک عورت نے قاضی سے کہا کہ مجھے اپنے شوہر سے خوف ہے کہ وہ حالت حیض میں میرے پاس سوئے (جماع کرے) اِس واسطے تم مجھے کسی عادل کے سپرد کر دو تو اُسکی طرف التفات نہ کرے گا ☆

اگر عقار کا جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور گواہ پیش کئے تو عادل کے سپرد کرنے یا کفیل لینے کا قاضی حکم دے گا مگر جبکہ دعویٰ کسی زمین کی بابت ہو اور اس میں درخت ہوں اور درختوں پر پھل ہوں تو کسی عادل کے قبضہ میں دی جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ادب القاضی میں ہے کہ اگر ایک عورت نے قاضی سے کہا کہ مجھے اپنے شوہر سے خوف ہے کہ وہ حالت حیض میں میرے پاس سوئے ۱ـہ اس واسطے تم مجھے کسی عادل کے سپرد کر دو تو اس طرف التفات نہ کرے گا ایک باندی دو شخصوں میں مشترک تھی اور اس کی بابت ہر ایک کو دوسرے سے بدگمانی تھی پھر ایک نے تجویز کیا کہ ایک دن تیرے پاس اور ایک دن میرے پاس رہے اور دوسرے نے کہا کہ نہیں بلکہ ہم کسی عادل کے سپرد کر دیں تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں ہر ایک کے پاس ایک ایک روز رہنے کی اجازت دوں گا اور عادل کے پاس نہ رکھوں گا مشائخ نے فرمایا کہ فرج کے معاملہ میں سوائے اس مقام کے ہر جگہ احتیاط کی جاتی ہے مثلاً باندیوں کی آزادی میں یا عورتوں کی طلاق میں خواہ گواہی ہو یا نہ ہو احتیاط کی جاتی ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

۱؎ قول سوئے سے مراد اس سے جماع کرنا ہے اور یہ محاورہ بہت شائع ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 181 | Kitab Adab al-Qazi

Chapter: (3)

Concerning a Judge's (Qazi's) Letter to Another Judge

If a person requests before a Qazi that "such and such a person, who is in such and such a city, I have a right over him and my witnesses are here," so that the Qazi of that city may record the testimony of the witnesses, the Qazi shall hear the testimony of his witnesses regarding the right he claims. Khassaf (may Allah have mercy on him) has written in 'Adab al-Qazi' that the Qazi should write the order based on partial testimony. If a person presents one witness before the Qazi claiming a right over such and such a person, or if a woman testifies, or if there is testimony upon testimony, the Qazi shall write it. This is mentioned in 'Muhit Sarakhsi'. It should be known that a letter from one Qazi to another in matters of transactions has become legal proof (hujjat shar'i), contrary to analogy (qiyas). It is contrary to analogy because a letter can be forged, one handwriting can resemble another, and one seal can resemble another; however, we have accepted it as proof by consensus (ijma'). However, the recipient Qazi shall only accept it when all conditions are met. Among these conditions is that he shall not accept it until it is proven by witnesses that this is the letter of such and such a Qazi. In matters where action follows analogy, including limits (hudud), retribution (qisas), and movable property like goods, clothes, slave girls, and slaves, the Qazi's letter was not held valid according to the earlier opinions of Imam al-Azam, Imam Muhammad, and Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them). Later, Imam Abu Yusuf retracted and stated that a letter is valid in the matter of a runaway slave, but not valid in open court during the day. Another narration from Imam Abu Yusuf states that it is valid in all movable properties, and some later scholars have adopted this view. It is narrated from Imam al-Asbijabi that they considered the Qazi's letter valid and issued fatwas on it in matters of marriage, divorce, and all such rulings where the conditions of the Qazi's letter can be fulfilled and the subject of testimony (mashhud bihi) can be specified. According to Imam al-Azam and Imam Muhammad, the Qazi's letter is not valid in immovable property because in such matters, it is necessary to identify the subject of testimony by pointing (ishara), and pointing is not possible in a letter. Therefore, when the validity of the claim and testimony cannot be established through it, the letter will also not be valid in this matter. This is written in 'Multaqat'.

If witnesses for a marriage do not appear at the claimant's request, the Qazi shall summon them. ☆

If a person claims that "Zaynab bint Zaid bin Amr, who is in such and such a city, married me and now she denies the marriage, and the witnesses of the marriage are present here, but it is not possible for me to bring her and the witnesses together," and asks the Qazi to write a letter for him regarding this, the Qazi shall hear the testimony of his witnesses and write the letter. Similarly, if a woman claims to be the wife of an absent person, or claims manumission (wala) or the patronage (wala-e-mawla) of an absent person, the same ruling applies. Likewise, if a claim of lineage (nasab) is made—for example, Zaid says, "Amr bin Khalid is my father and he denies my lineage, and my witnesses are present here to testify that Amr bin Khalid admitted that Zaid is his son, or to testify that he married Zaid's mother and I was born of his bed[1] and am attributed to him"—and Zaid presents witnesses, the Qazi shall write the letter. Similarly, if someone claims that the claimant is the father of a certain absent person and presents witnesses and requests a letter, the Qazi shall write it. However, if someone claims to be the brother or uncle of an absent person and requests a letter, the Qazi shall not write it, unless there is a claim for inheritance or maintenance (nafaqa), or a claim for the upbringing of a foundling (laqeet) and the claim of being the father is to establish the upbringing of his father, son, or the foundling. In such cases, the testimony shall be accepted, whether during his lifetime or after death. If a man or a woman...

---

1. "From the bed" meaning from having sexual intercourse with her.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | १८१ | किताब अदब अल-काज़ी

बाब: (३)

एक काज़ी का दूसरे काज़ी को खत (पत्र) लिखने के बयान में

यदि किसी व्यक्ति ने काज़ी के समक्ष आवेदन किया कि अमुक व्यक्ति जो अमुक शहर में है, उस पर मेरा जो अधिकार है, उसके गवाह यहाँ हैं ताकि उस शहर के काज़ी को गवाहों की गवाही लिखकर भेजी जाए, तो काज़ी उसके गवाहों की गवाही उस अधिकार के बारे में जिसे वह दावा करता है, सुनेगा। खसाफ (रह.) ने अदब अल-काज़ी में लिखा है कि काज़ी आधी गवाही पर आदेश लिखे। यदि किसी व्यक्ति ने काज़ी के सामने एक गवाह पेश किया कि अमुक व्यक्ति पर उसका अधिकार है, या किसी महिला ने गवाही दी, या गवाही पर गवाही हुई, तो काज़ी उसे लिखेगा। यह 'मुहीत सरखी' में लिखा है। जानना चाहिए कि काज़ी का काज़ी को पत्र व्यवहार के मामलों में कयास (तर्क) के विरुद्ध शरई प्रमाण (हुज्जत) बन गया है। और कयास के विरुद्ध इसलिए है क्योंकि पत्र कभी-कभी फर्जी बनाया जा सकता है और एक लिखावट दूसरी लिखावट से मिलती-जुलती हो सकती है और मुहर दूसरी मुहर से मिल सकती है, लेकिन हमने इसे सर्वसम्मति (इजमा) से प्रमाण माना है। लेकिन पत्र प्राप्त करने वाला काज़ी इसे तब स्वीकार करेगा जब उसमें सभी शर्तें पाई जाएँ। उनमें से एक यह है कि जब तक गवाहों से यह सिद्ध न हो जाए कि यह अमुक काज़ी का पत्र है, तब तक इसे स्वीकार न करे। और जिन चीज़ों में कयास के अनुसार कार्य होता है, उनमें हुदूद (सीमाएं), किसास (प्रतिशोध) और चल संपत्ति जैसे सामान, कपड़े, दासी और गुलाम शामिल हैं। इन चीज़ों में इमाम-ए-आज़म (रह.), इमाम मुहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के पहले कथन के अनुसार काज़ी के पत्र को जायज़ नहीं रखा गया है। फिर इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने अपने विचार को बदलते हुए कहा कि गुलाम के भागने के मामले में पत्र जायज़ है, लेकिन दिन के समय जायज़ नहीं है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) से एक और रिवायत यह है कि सभी चल संपत्तियों में यह जायज़ है और बाद के कुछ विद्वानों ने इसी को अपनाया है। इमाम अस्बीजाबी (रह.) से रिवायत है कि वे निकाह, तलाक और उन सभी आदेशों में काज़ी के पत्र को जायज़ मानते थे जिनमें काज़ी के पत्र की शर्तें पूरी हो सकती हों और जिसका गवाह दिया गया है (मशहूद बिह) आदि का निर्धारण संभव हो, और वे इसी पर फतवा देते थे। इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार अचल संपत्ति के मामले में काज़ी का पत्र इसलिए जायज़ नहीं है क्योंकि इन चीज़ों में (मशहूद बिह) को इशारे से बताना आवश्यक है और पत्र

में इशारा संभव नहीं है। अतः जब इसके माध्यम से दावे और गवाही की प्रमाणिकता नहीं होगी, तो इस विषय में पत्र भी जायज़ नहीं होगा। यह 'मुल्तकत' में लिखा है।

निकाह के गवाह यदि वादी (दावा करने वाले) के कहने पर उपस्थित न हों, तो काज़ी उन्हें बुलाएगा ☆

यदि किसी व्यक्ति ने दावा किया कि ज़ैनब बिंत ज़ैद बिन अम्र, जो अमुक शहर में है, उसने मेरे साथ निकाह किया और अब वह निकाह से इनकार करती है, और निकाह के गवाह यहाँ मौजूद हैं, इसलिए उसको और गवाहों को एक जगह इकट्ठा करना मेरे लिए संभव नहीं है, तो काज़ी से कहा कि आप इस बारे में मुझे एक पत्र लिख दें, तो काज़ी उसके गवाहों की गवाही सुनकर पत्र लिख देगा। इसी प्रकार यदि किसी महिला ने किसी अनुपस्थित व्यक्ति की पत्नी होने का दावा किया, या किसी अनुपस्थित व्यक्ति की वला (दास्य-मुक्ति) का दावा किया, तो भी यही नियम है। इसी तरह यदि वंश (नसब) का दावा किया गया, उदाहरण के लिए ज़ैद ने कहा कि अम्र बिन खालिद मेरा पिता है और वह मेरे नसब से इनकार करता है और मेरे गवाह यहाँ इस बात के लिए मौजूद हैं कि अम्र बिन खालिद ने स्वीकार किया था कि ज़ैद उसका बेटा है या इस बात के कि उसने ज़ैद की माँ से निकाह किया और मैं उसी के बिस्तर (हक-ए-बिस्तर)[1] से पैदा हुआ हूँ और उसी की ओर मेरा वंश है, और इस पर ज़ैद ने गवाह पेश किए, तो काज़ी उसे पत्र लिख देगा। इसी प्रकार यदि किसी ने दावा किया कि वादी अमुक अनुपस्थित व्यक्ति का पिता है और गवाह पेश किए और पत्र माँगा, तो भी काज़ी लिख देगा। और यदि किसी ने किसी अनुपस्थित व्यक्ति के भाई या चाचा होने का दावा किया और पत्र माँगा, तो काज़ी नहीं लिखेगा, सिवाय उस स्थिति के जब विरासत या भरण-पोषण (नफ़का) का दावा हो, या लावारिस बच्चे (लकीत) के पालन-पोषण का दावा हो और पिता होने का दावा हो कि उसके पिता या बेटे या लावारिस बच्चे का पालन-पोषण किया है, तो गवाही स्वीकार कर ली जाएगी चाहे वह उसकी जीवित रहते हो या मृत्यु के बाद। यदि किसी पुरुष या महिला ने...

---

1. बिस्तर से यानी उसके साथ संभोग करने से।

باب: (۳)

ایک قاضی کا دوسرے قاضی کو خط لکھنے کے بیان میں

اگر ایک شخص نے قاضی کے آگے درخواست کی کہ فلاں شخص جو فلاں شہر میں ہے اس پر میرا جو حق ہے اس کے گواہ یہاں ہیں تا کہ اس شہر کے قاضی کو گواہوں کی سماعت لکھے تو قاضی اس کے گواہوں کی گواہی کو اس حق کے بارے میں جس کا دعویٰ کرتا ہے سنے گا اور خصافؒ نے ادب القاضی میں لکھا ہے کہ قاضی نصف شہادت پر فرمان لکھے اگر ایک شخص نے قاضی کے سامنے ایک گواہ پیش کیا کہ فلاں شخص پر اس کا حق ہے یا عورت نے گواہی دی یا گواہی پر گواہی ہوئی تو قاضی اس کو لکھے گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے جاننا چاہئے کہ قاضی کو قاضی کا خط معاملات میں برخلاف قیاس حجت شرعی ہو گیا ہے اور خلاف قیاس اس واسطے ہے کہ خط کبھی جھوٹا بنا لیا جاتا ہے اور ایک خط دوسرے خط سے مشابہ ہوتا ہے اور مہر دوسری مہر سے مشابہ ہوتی ہے لیکن ہم نے اس کو بالاجماع حجت گردانا ہے مگر قاضی مکتوب الیہ اس کو تمام شرطیں پائے جانے کے وقت قبول کرے گا منجملہ ان کے یہ ہے کہ جب تک گواہوں سے یہ نہ ثابت ہو کہ یہ فلاں قاضی کا خط ہے اس وقت تک قبول نہ کرے گا اور جن چیزوں میں قیاس کے موافق عمل ہو منجملہ ان کے حدود و قصاص اور منقولات مثل اسباب و کپڑے ولونڈی و غلام ہیں ان چیزوں میں امام اعظمؒ اور امام محمدؒ اور امام ابو یوسفؒ کے پہلے قول کے موافق قاضی کے خط کو جائز نہیں رکھا پھر امام ابو یوسفؒ نے رجوع کر کے فرمایا کہ غلام میں بھاگنے کے باب میں خط جائز ہے اور دن میں جائز نہیں ہے اور ایک روایت امام ابو یوسفؒ

سے یہ منقول ہے کہ سب منقولات میں جائز ہے اور بعض مشائخ متاخرین نے اسی کو لیا ہے اور امام اسبیجابیؒ سے روایت ہے کہ وہ قاضی کا خط نکاح اور طلاق اور کل ایسے حکموں میں جن میں قاضی کے خط کے شرائط متحقق ہو سکتے ہیں اور مشہود بہ وغیرہ کی تعیین ممکن ہو جائز رکھتے اور فتویٰ دیتے تھے اور تخلیات یعنی جائداد منقولہ میں امام اعظمؒ و محمدؒ کے نزدیک اس واسطے قاضی کا خط نہیں جائز ہے کہ ان چیزوں میں (مشہود بہ) کو اشارہ سے معلوم کرانا چاہئے اور اشارہ خط میں نہیں ہو سکتا ہے پس جب دعوئی اور گواہی کی صحت اس سے نہ ہو گی خط بھی اس باب میں نا جائز ہو گا یہ ملتقط میں لکھا ہے۔

نکاح کے گواہ اگر مدعی کے کہنے پر نہ حاضر ہوں تو قاضی طلب کرے گا ☆

اگر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ زینب بن زید بن عمرو نے جو فلاں شہر میں ہے میرے ساتھ نکاح کیا اور اب میرے سے نکاح سے انکار کرتی ہے اور نکاح کے گواہ یہاں موجود ہیں پس اس کو اور گواہوں کو جمع کرنا مجھ سے ممکن نہیں ہوتا ہے تو قاضی سے کہا کہ تم اس بارہ میں مجھے ایک خط لکھ دو پس قاضی اس کے گواہوں کی گواہی سن کر خط لکھ دے گا اور اسی طرح اگر کسی عورت نے کسی غائب شخص کی عورت ہونے کا دعویٰ کیا یا کسی غائب کی ولاء آزادی یا ولاء مولا کا دعویٰ کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اسی طرح اگر نسب کا دعویٰ کیا مثلاً زید نے کہا کہ عمرو بن خالد میرا باپ ہے اور وہ میرے نسب سے انکار کرتا ہے اور میرے گواہ یہاں اس بات کے موجود ہیں کہ عمرو بن خالد نے اقرار کیا تھا کہ زید اس کا بیٹا ہے یا اس بات کے کہ اس نے زید کی ماں سے نکاح کیا اور میں اسی کے بستر سے پیدا ہوا ہوں اور اسی کی طرف منسوب ہوں اور اس پر زید نے گواہ قائم کئے تو قاضی اس کو خط لکھ دے گا اور اسی طرح اگر کسی نے دعویٰ کیا کہ مدعی فلاں شخص غائب کا باپ ہے اور گواہ پیش کئے اور خط مانگا تو بھی قاضی لکھ دے گا اور اگر کسی نے کسی غائب کے بھائی یا چچا ہونے کا دعویٰ کیا اور خط طلب کیا تو

قاضی نہ لکھے گا مگر اس صورت میں کہ میراث یا نفقہ کا دعویٰ ہو یا لقیط میں پرورش کا دعویٰ ہو اور باپ دینے میں یہ دعویٰ ہو کہ اس کے باپ یا بیٹے یا لقیط کی پرورش کی ہے تو گواہی قبول کر لے گا خواہ اس کی زندگی میں ہو یا بعد موت کے اگر ایک مرد یا عورت نے...

۱؎ قولہ بستر سے یعنی اس کے جماع کرنے سے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (5) - 182 - Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

If a claim is made regarding a boy or a girl, stating that their lineage (nasab) is well-known to both of us, and currently, they are in the possession of an absent person (so-and-so, son of so-and-so) in such-and-such city, who treats them as a slave; and both have presented witnesses and requested a letter from the judge (Qadi) in this regard. According to Imam Abu Yusuf, the Qadi shall write the letter. According to Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, the Qadi does write letters regarding lineage issues, but he should not write in this specific case. The summary is that if the claim of being a child is accompanied by a claim of enslavement, he shall not write it, unless the claim is "this is my son and so-and-so person has usurped him," in which case he shall write it by consensus.

For a letter from one Qadi to another to be valid, five things must be known as a condition ☆

In claims regarding houses and real estate, the Qadi will write by consensus of all, whether the property is in the defendant’s city or in another city where the writing Qadi resides. If the witnesses to the letter fall ill on the way, or change their minds about returning, or intend to go to another city, and they take another group as witnesses to their testimony, it is permissible. The method of making them witnesses is to say: "This letter is from the Qadi of such-and-such city (so-and-so, son of so-and-so) addressed to the Qadi of such-and-such city (so-and-so, son of so-and-so) regarding the claim of this plaintiff against so-and-so, son of so-and-so; it has been read to us, sealed in our presence, and we have been made witnesses to it, so you be witnesses to this testimony of ours." It is also permissible for these people to take third, fourth, or fifth parties as witnesses, even if the chain grows long. This is written in Fatawa Qadi Khan. For a letter from one Qadi to another to be valid, knowing five things is a condition: first, the writing Qadi must be known; second, the recipient Qadi must be known; third, the claim must be known (i.e., the object of the claim must be clear); fourth, the plaintiff must be known; fifth, the defendant must be known. Now, it should be known that the way to identify the writing Qadi is to write his name, his father's name, and the name of his grandfather or tribe. If the father’s and grandfather’s names are not written, the identification will not be considered valid by consensus. If the father’s name is written but the grandfather’s or tribe’s name is not, then according to Imam Azam, full recognition is not achieved. If he is famous by a specific name, relying on that name is sufficient. Similarly, if it is written

that "this letter is from Abu So-and-so," it is enough provided he is famous by that kunya (patronymic), like "Abu Hanifa." Similarly, it is sufficient if written as "from Ibn So-and-so," provided he is famous by that name, like "Ibn Abi Layla." Witnesses' testimony regarding the Qadi's name and lineage is not acceptable unless it is written in the letter. The same identification method applies to the recipient Qadi; his name and lineage must be mentioned such that he is clearly identified. If it is only to be written, testimony on name and lineage alone will not suffice. Knowing the defendant is also a condition; according to Imam Azam, identification by his name and his father's name is not sufficient unless his grandfather's name is mentioned. According to Imam Abu Yusuf, mentioning the grandfather's name is not a condition. Imam Muhammad's view on this is inconsistent. Qadi Abu Ali Saghdi, in his early life, did not consider mentioning the grandfather's name a condition for the defendant, but later in life, he reconsidered and said it is a condition, and this is the most correct (asah) view and the one on which the fatwa is based. If the grandfather's name is not mentioned but he is attributed to his tribe, then if the tribe is small and a lower branch (fakhdh ١ـــه) by which he can be recognized, it is sufficient without disagreement because in small tribes, it is rare for two people to have the same name and father's name. Thus, the mention of the tribe replaces the grandfather's name. However, if it is a large tribe or a higher branch (fakhdh), merely attributing to the tribe is not enough, such as 'Bani Tamim', which is a large tribe where one will find many people with the same names and fathers...

١ـــه Footnote: The word 'fakhdh' refers to a division smaller than a tribe (clan); a tribe is larger than this.

किसी लड़के या लड़की का दावा किया और कहा कि उसका नसब (वंश) हम दोनों से मशहूर है और वह वास्तव में फलां शहर में फलां बिन फलां (एक अनुपस्थित व्यक्ति) के पास है, और वह उसे गुलाम मानता है। इस पर दोनों ने गवाह पेश किए और इस मामले में काजी का पत्र मांगा। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार काजी उसे पत्र लिख देगा। इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार, नसब के मामलों में काजी पत्र लिखता है लेकिन इस विशेष मुद्दे में नहीं लिखेगा। निष्कर्ष यह है कि यदि बच्चे के दावे के साथ उसे गुलाम बनाने का भी दावा हो, तो वह नहीं लिखेगा, लेकिन जब यह दावा किया जाए कि वह मेरा बेटा है और फलां व्यक्ति ने उसे हड़प लिया है, तो सर्वसम्मति से वह पत्र लिख देगा।

एक काजी का पत्र दूसरे काजी की ओर से मान्य होने के लिए पाँच चीज़ों का जानना शर्त है ☆

मकान और अचल संपत्ति के दावे में सर्वसम्मति से सभी के अनुसार पत्र लिखेगा, चाहे वह प्रतिवादी के शहर में हो या किसी अन्य शहर में जहां पत्र लिखने वाला काजी है। यदि पत्र के गवाह रास्ते में बीमार हो जाएं या उनकी राय वापस आने की हो जाए या किसी दूसरे शहर जाने का इरादा करें, तो उन्होंने एक समूह को अपनी गवाही पर गवाह बना लिया, तो यह जायज़ है। गवाह बनाने का तरीका यह है कि वह कहें कि यह पत्र फलां शहर के काजी फलां बिन फलां की तरफ से फलां शहर के काजी फलां बिन फलां के नाम उस वादी के दावे के बारे में है जो उसने फलां बिन फलां पर किया है। इसे हमें पढ़कर सुनाया गया, हमारे सामने मुहर लगाई गई और हमें इस पर गवाह बनाया गया, अतः तुम लोग हमारी इस गवाही पर गवाह रहो। यह भी जायज़ है कि ये लोग तीसरे, चौथे या पाँचवें लोगों को गवाह बनाएं, चाहे दूरी कितनी भी बढ़ जाए। यह फतावा काजी खान में लिखा है। एक काजी का पत्र दूसरे काजी की ओर से जायज़ होने के लिए पाँच चीज़ों का जानना शर्त है: पहली यह कि लेखक काजी ज्ञात हो, दूसरी यह कि जिस काजी को पत्र लिखा जा रहा है वह ज्ञात हो, तीसरी यह कि दावा ज्ञात हो यानी जिस चीज़ का दावा है वह स्पष्ट हो, चौथी यह कि वादी (दावा करने वाला) ज्ञात हो, पाँचवीं यह कि प्रतिवादी ज्ञात हो। अब यह जानना चाहिए कि लेखक काजी की पहचान का तरीका यह है कि उसका नाम, उसके पिता का नाम और उसके दादा या कबीले का नाम लिखा जाए। यदि पिता और दादा का नाम नहीं लिखता तो सर्वसम्मति से पहचान मान्य नहीं होगी। यदि पिता का नाम लिखा और दादा या कबीले का नाम नहीं लिखा तो इमाम आज़म के अनुसार पहचान पूरी नहीं होगी। यदि वह किसी नाम से प्रसिद्ध हो तो उस नाम पर ही निर्भर करना पर्याप्त है। इसी तरह यदि लिखा

हो कि यह पत्र 'अबू फलां' की ओर से है, तो यह पर्याप्त है बशर्ते वह उस कुनियत से प्रसिद्ध हो जैसे 'अबू हनीफा'। और इसी तरह यदि लिखा हो 'इब्न फलां' की ओर से है, बशर्ते वह उस नाम से प्रसिद्ध हो जैसे 'इब्न अबी लैला'। काजी के नाम और नसब पर गवाहों की गवाही तब तक स्वीकार नहीं होगी जब तक कि पत्र में न लिखा हो। इसी तरह जिस काजी को पत्र लिखा गया है उसकी पहचान भी इसी तरह होनी चाहिए कि उसके नाम और नसब का इस तरह उल्लेख हो कि उसकी पहचान हो जाए। यदि केवल लिखना हो तो नाम और नसब पर गवाही पर्याप्त नहीं होगी। प्रतिवादी की पहचान भी शर्त है, और इमाम आज़म के अनुसार उसके और उसके पिता के नाम से पहचान नहीं होगी जब तक उसके दादा का नाम न हो। इमाम अबू यूसुफ के अनुसार दादा के नाम का उल्लेख शर्त नहीं है। इमाम मुहम्मद का विचार इसमें अस्थिर है। काजी अबू अली सगदी अपने जीवन के आरम्भ में प्रतिवादी के लिए दादा के नाम का उल्लेख शर्त नहीं मानते थे, फिर अंत में उन्होंने इस पर पुनर्विचार किया और कहा कि दादा का नाम भी उल्लेख करना शर्त है और यही सबसे सही (अस़ह) राय है और इसी पर फतवा है। यदि दादा का नाम उल्लेख न किया जाए बल्कि उसके कबीले की ओर नसब कर दी जाए, तो यदि कबीला छोटा और निचला वंश (फख़्ज़ १ــ) हो जिससे वह पहचाना जा सके, तो बिना किसी मतभेद के यह पर्याप्त है क्योंकि छोटे कबीले में अक्सर दो ऐसे लोग बहुत कम होते हैं जिनके नाम और उनके पिता के नाम एक जैसे हों। अतः कबीले का उल्लेख दादा के नाम का स्थान ले लेगा। लेकिन यदि कबीला बड़ा हो या उच्च वंश (फख़्ज़) हो, तो केवल कबीले का संदर्भ देना पर्याप्त नहीं होगा, जैसे 'बनी तमीम' एक बड़ा कबीला है, इसमें कई ऐसे लोग मिलेंगे जिनके नाम और उनके पिता के नाम समान हों...

१ــ स्पष्टीकरण: कबीले (tribe) से छोटे समूह को 'फख़्ज़' (clan) कहते हैं, कबीला इससे बड़ा होता है।

کسی لڑکے یا لڑکی کا دعویٰ کیا اور کہا کہ اس کا نسب ہم دونوں سے مشہور ہے اور وہ بالفعل فلاں شہر میں فلاں بن فلاں غائب کے ہاتھ میں ہے اور وہ اس کو غلام جانتا ہے اور اس پر دونوں نے گواہ پیش کئے اور اس باب میں قاضی کا خط طلب کیا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک قاضی اس کو لکھ دے گا اور امام اعظمؒ اور محمدؒ کے نزدیک مسائل نسب میں کچھ قاضی خط لکھتا ہے مگر اس مسئلہ میں نہ لکھے گا اور حاصل یہ ہے کہ اگر فرزند کے دعویٰ کے ساتھ غلام بنانے کا دعویٰ ہو تو نہ لکھے گا مگر جبکہ یہ دعویٰ کرے کہ وہ میرا بیٹا ہے اور اس کو فلاں شخص نے غصب کر لیا ہے تو بالاتفاق لکھ دے گا۔

قاضی کا خط دوسرے قاضی کی طرف سے جائز ہونے کے واسطے پانچ چیزوں کا جاننا شرط ہے

☆

مکان اور عقار کے دعویٰ میں بالاتفاق سب کے نزدیک لکھے گا خواہ وہ وارد مدعاعلیہ کے شہر میں ہو یا کسی اور شہر میں ہو جس میں قاضی خط لکھنے والا ہے اگر خط کے گواہ راستہ میں بیمار ہو گئے یا ان کی رائے واپس آنے کی ہوئی یا کسی دوسرے شہر میں جانے کا ارادہ کیا پس انہوں نے ایک قوم کو اپنی گواہی پر گواہ کر لیا تو جائز ہے اور ان کے گواہ کرنے کی یہ صورت ہے کہ یوں کہے کہ یہ خط فلاں شہر کے قاضی فلاں بن فلاں کی طرف سے فلاں شہر کے قاضی فلاں بن فلاں کے نام اس شخص مدعی کے دعویٰ کے باب میں جو فلاں بن فلاں پر اس نے کیا ہے لکھا ہے اور ہمیں پڑھ کر سنایا ہے اور ہمارے سامنے مہر کی ہے اور ہم کو اس پر گواہ کیا ہے تو تم لوگ ہماری اس گواہی پر گواہ رہو اور یہ بھی جائز ہے کہ یہ لوگ اور تیسرے لوگوں کو گواہ

کریں یا چوتھے یا پانچویں اگرچہ دور تک بڑھ جائیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے قاضی کا خط دوسرے قاضی کی طرف سے جائز ہونے کے واسطے پانچ چیزوں کا جاننا شرط ہے ایک یہ کہ قاضی کاتب معلوم ہو دوسرے یہ کہ قاضی مکتوب الیہ معلوم ہو تیسرے دعویٰ معلوم ہو یعنی جس چیز میں دعویٰ ہے وہ معلوم ہو چوتھے مدعی معلوم ہو پانچویں مدعاعلیہ معلوم ہو اب جاننا چاہئے کہ قاضی کاتب کے معلوم ہونے کی یہ صورت ہے کہ اس کا نام اور اس کے باپ کا نام اور اس کے دادا یا قبیلہ کا نام لکھا جائے اور اگر باپ اور دادا کا نام نہ لکھتا تو بالاتفاق پہچان معتبر نہ ہو گی اور اگر باپ کا نام لکھا اور دادا یا قبیلہ کا نام نہ لکھا تو امام اعظمؒ کے نزدیک معرفت حاصل نہ ہو گی اور اگر مشہور ہو تو جس نام کے ساتھ مشہور ہے اس پر اکتفا کیا جائے اور اسی طرح اگر لکھا کہ یہ خط ابو فلاں کی طرف سے ہے تو کافی ہے بشرطیکہ وہ اس کنیت کے ساتھ مشہور ہو جیسے ابوحنیفہؒ اور اسی طرح کافی ہے اگر لکھا کہ ابن فلاں کی طرف سے ہے بشرطیکہ وہ اس کنیت سے مشہور ہو ابن ابی لیلیٰ۔ قاضی کے نام اور نسب پر گواہوں کی گواہی کے مقبول ہونے کی صورت نہیں ہے جب تک کہ خط میں نہ لکھا ہو اور اسی طرح قاضی مکتوب الیہ کے معلوم ہونے کی بھی یہی صورت ہے کہ اس کا نام اور نسب اس طرح ذکر کرے کہ اس کی پہچان ہو جائے اور اگر لکھنا ہو تو اس کے نام و نسب پر صرف گواہی کفایت نہ کرے گی اور مدعاعلیہ کا معلوم ہونا شرط ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اس کے نام اور باپ کے نام سے پہچان نہ ہو گی جب تک اس کے دادا کا نام مذکور نہ ہو اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک دادا کا نام ذکر کرنا شرط نہیں ہے اور امام محمدؒ کا قول مضطرب ہے اور قاضی ابوعلی سغدی ابتدائے عمر میں دادا کا نام ذکر کرنا مدعاعلیہ کے واسطے شرط نہیں کرتے تھے پھر آخر عمر میں اس سے رجوع کیا اور کہا کہ دادا کا نام بھی ذکر کرنا شرط ہے اور یہی اصح ہے اور اسی پر فتویٰ ہے اور اگر دادا کا نام نہ ذکر کیا بلکہ اس کو اس کے قبیلہ کی طرف نسب کر دیا پس اگر اس کا قبیلہ چھوٹا ہے

اور ادنیٰ فخذ ۱ـہ ہے کہ اس سے وہ پہچانا جاتا ہے تو بلا خلاف کافی ہے کیونکہ چھوٹے قبیلہ میں اکثر دو شخص ایسے کم ہوتے ہیں جن کے نام اور ان کے باپ کے نام ایک ہوں پس ذکر قبیلہ بجائے دادا کے نام کے ہو جائے گا اور اگر بڑا قبیلہ ہے یا اعلیٰ فخذ ہے تو صرف قبیلہ کی طرف منسوب کرنا کافی نہیں ہے جیسے بنی تمیم ایک بڑا قبیلہ ہے اس میں ایسے لوگ ملیں گے جن کے نام اور ان کے باپ

۱ـہ قولہ فخذ قبیلہ سے چھوٹے کو فخذ بولتے ہیں قبیلہ اس سے بڑا ہوتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (183) Kitab Adab al-Qadi

...the names should be one. If a person is attributed to a city, for example, it is said he is 'Kufi' or 'Baghdadi', it is not sufficient without mentioning the grandfather's name. If he is attributed to his profession or craft and the name of the grandfather or tribe is not mentioned, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), it is not sufficient. According to the 'Sahibayn' (Abu Yusuf and Muhammad), if his profession is such that he is inevitably recognized by it, then it is permissible. If his father's name and his title (laqab) are mentioned, and he is inevitably known by that title, then it is sufficient; otherwise, it is not. If the grandfather's name is mentioned but the father's name is not, it is not sufficient. However, if it is written, "This letter is from Qadi So-and-so, son of So-and-so, of such-and-such city to Qadi So-and-so, son of So-and-so, of such-and-such city," then according to some scholars, such a writing is sufficient without dispute, because being a Qadi is itself a means of identification, making the grandfather's name unnecessary. But if it is written, "From Qadi So-and-so, son of So-and-so, of such-and-such city to every Qadi or Islamic ruler to whom this letter reaches," then according to Imam Azam, it is not permissible, whereas according to Imams Abu Yusuf and Zafar, it is. Imam Muhammad apparently sides with Imam Azam. When Imam Abu Yusuf became a Qadi and observed the condition of the people, he expanded upon many issues through 'Istihsan' (juristic preference). Among them is this issue; it is recorded in 'Al-Muhit' and is currently the practiced norm, as noted in 'Al-Khulasa'. If it is stated that "Person A owes a certain debt to Person B, the Sindhi slave of So-and-so son of So-and-so Hashmi," it is permissible because a slave is identified through attribution to his owner. Thus, when attributed to a well-known owner, and his name, father's name, and grandfather's or tribal name are written, the slave's identification is complete. If the slave's name and the owner's and owner's father's names are mentioned but the grandfather or tribe is omitted, Shams al-A'imma al-Sarakhsi wrote that it is not sufficient, while Shaykh al-Islam stated it is sufficient because identification consists of three things which are present here: the slave's name, the owner's name, and the owner's father's name. If the slave's and owner's names are mentioned but the owner is not attributed to a specific tribe, it is insufficient. According to Shams al-A'imma's analogy, it is insufficient, but according to Shaykh al-Islam, it is sufficient. If it is written that "Person A owes a debt to Person B, who is a Sindhi slave weaver in the hands (possession) of So-and-so son of So-and-so," and by "in the hands" it only means he resides in his house, then it is not sufficient because attribution requires a binding

matter, which is ownership, and mere possession can sometimes be without right or ownership; this is recorded in 'Al-Dhakhira'.

Conditions for Passing a Judgment Based on a Letter ☆

It is obligatory to read the letter in front of the witnesses and let them hear it so they become aware of its contents, or if not read, they should be informed of it, as testimony cannot be given without knowledge. Then it should be presented and handed over to them so there is no suspicion of alteration. This is the view of Imam Azam and Imam Muhammad, as they stipulate for an order based on a letter that the witnesses must be aware of its contents and the seal must have been applied in their presence. Similarly, according to these two Imams, it is a condition to remember the contents from the time of hearing until the time of testifying. Finally, Imam Abu Yusuf stated that none of these are conditions; rather, the condition is to make them witnesses that "this is my letter and my seal." In one narration from Imam Abu Yusuf, even the seal is not a condition. Imam Abu Yusuf provided this ease after becoming a Qadi, following the principle that "hearing is not like seeing" (seeing for oneself is more certain). Shams al-A'imma al-Sarakhsi adopted the view of Imam Abu Yusuf, as written in 'Al-Kafi'. Al-Khassaf mentioned that the current custom of Qadis is to hand the letter over to the claimant, and this is the view of Imam Abu Yusuf and the preferred choice for fatwa based on the statement of Shams al-A'imma. As stated in...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (183) किताब अदब अल-क़ाज़ी

नाम एक हों। यदि उसे किसी शहर की ओर मंसूब किया गया, उदाहरण के लिए कहा गया कि वह 'कूफ़ी' है या 'बग़दादी' है, तो दादा के नाम का उल्लेख किए बिना यह पर्याप्त नहीं है। और यदि उसके पेशे या कारीगरी की ओर संकेत किया गया और दादा या कबीले के नाम का उल्लेख नहीं किया गया, तो इमाम आज़म के निकट यह पर्याप्त नहीं है। लेकिन साहिबैन के निकट, यदि उसका पेशा ऐसा हो जिससे वह अनिवार्य रूप से पहचाना जा सके, तो यह जायज़ है। यदि उसके पिता का नाम और उसकी उपाधि (लक़ब) का उल्लेख किया गया और उस उपाधि से वह अनिवार्य रूप से पहचाना जाता है, तो यह पर्याप्त है; अन्यथा नहीं। यदि उसके दादा का नाम उल्लेख किया गया लेकिन पिता का नाम नहीं, तो यह भी पर्याप्त नहीं है। और यदि इस प्रकार लिखा गया कि 'फलां शहर के क़ाज़ी फलां बिन फलां की ओर से फलां शहर के क़ाज़ी फलां बिन फलां को यह पत्र है', तो कुछ मशाइख़ के अनुसार बिना किसी मतभेद के ऐसी तहरीर पर्याप्त है, क्योंकि क़ाज़ी होना स्वयं पहचान का एक कारण है, जिससे दादा के नाम की आवश्यकता नहीं रहती। और यदि इस प्रकार लिखा गया कि 'फलां शहर के क़ाज़ी फलां बिन फलां की ओर से हर उस क़ाज़ी या हाकिम-ए-इस्लाम की ओर जिसे यह पत्र पहुंचे', तो इमाम आज़म के निकट यह जायज़ नहीं है, जबकि इमाम अबू यूसुफ़ और ज़फ़र के निकट जायज़ है। इमाम मोहम्मद जाहिरा तौर पर इमाम आज़म के साथ हैं। इमाम अबू यूसुफ़ जब क़ाज़ी बने और लोगों की स्थिति देखी, तो उन्होंने कई मसलों में 'इस्तेहसानन' (न्यायिक विवेक से) रियायत दी, उन्हीं में से यह मसला भी है; यह 'मुहीत' में लिखा है और आज इसी पर अमल है। 'ख़ुलासा' में लिखा है कि यदि कहा गया कि 'फलां व्यक्ति का फलां सिंधी पर, जो फलां बिन फलां हाशमी का गुलाम है, इतना ऋण है', तो यह जायज़ है क्योंकि गुलाम अपने मालिक की निस्बत से पहचाना जाता है। अतः जब उसे उसके प्रसिद्ध मालिक की ओर मंसूब किया गया और उसका, उसके पिता और दादा या कबीले का नाम लिख दिया गया, तो गुलाम की पहचान पूर्ण हो गई। यदि केवल गुलाम का नाम और उसके मालिक व मालिक के पिता का नाम उल्लेख किया गया और उसके दादा या कबीले का उल्लेख नहीं किया गया, तो शम्स अल-अइम्मा सरख़्सी ने लिखा है कि यह पर्याप्त नहीं है, जबकि शेख अल-इस्लाम ने कहा है कि यह पर्याप्त है क्योंकि पहचान तीन चीज़ों से होती है और वे यहाँ पाई गईं: गुलाम का नाम, मालिक का नाम और उसके पिता का नाम। यदि गुलाम और मालिक का नाम लिया गया लेकिन मालिक के विशिष्ट कबीले का उल्लेख नहीं किया गया, तो यह पर्याप्त नहीं है। 'मुहीत' के अनुसार यह पर्याप्त नहीं है, लेकिन शेख अल-इस्लाम के

अनुसार पर्याप्त है। यदि लिखा गया कि 'फलां व्यक्ति का फलां व्यक्ति पर जो सिंधी गुलाम जुलाहा है और फलां बिन फलां के कब्ज़े में है, इतना ऋण है', और यहाँ 'कब्ज़े' से तात्पर्य केवल उसके घर में रहना है, तो यह पर्याप्त नहीं है क्योंकि निस्बत में अधिकार (स्वामित्व) का होना अनिवार्य है, और केवल कब्ज़ा कभी-कभी बिना स्वामित्व के अवैध भी हो सकता है; यह 'ज़ख़ीरा' में वर्णित है।

पत्र पर आदेश देने की शर्तें ☆

गवाहों के सामने पत्र पढ़कर उन्हें सुना देना अनिवार्य है ताकि वे उसकी विषयवस्तु (मज़मून) से अवगत हो जाएं या यदि पढ़ा न जाए तो उन्हें अवगत करा दिया जाए, क्योंकि बिना जानकारी के गवाही मान्य नहीं होती। फिर उनके सामने उसे उनके सुपुर्द कर दिया जाए ताकि किसी परिवर्तन का संदेह न रहे। यह इमाम आज़म और इमाम मोहम्मद के निकट है क्योंकि वे पत्र पर आदेश के लिए यह शर्त लगाते हैं कि गवाह मज़मून से वाकिफ हों और मुहर (सील) उनके सामने लगी हो। इसी तरह इन दोनों इमामों के निकट सुनने के समय से लेकर गवाही देने के समय तक मज़मून को याद रखना शर्त है। अंत में इमाम अबू यूसुफ़ ने फरमाया कि इनमें से कोई भी शर्त नहीं है, हाँ यह शर्त है कि उन्हें गवाह बना लिया जाए कि 'यह मेरा पत्र और मुहर है'। एक रिवायत में इमाम अबू यूसुफ़ से है कि मुहर भी शर्त नहीं है। इस प्रकार की आसानी इमाम अबू यूसुफ़ ने क़ाज़ी बनकर प्रदान की, क्योंकि 'सुनी हुई बात देखी हुई बात के समान नहीं होती'। शम्स अल-अइम्मा सरख़्सी ने इमाम अबू यूसुफ़ के मत को अपनाया है, यह 'काफी' में लिखा है। ख़स्साफ़ ने उल्लेख किया है कि आजकल क़ाज़ियों का यह दस्तूर है कि वे पत्र मुद्दई (दावेदार) के सुपुर्द कर देते हैं, और यही इमाम अबू यूसुफ़ का मत है और शम्स अल-अइम्मा के अनुसार यही फतवे के लिए चुना गया है। जैसा कि...

کے نام ایک ہوں۔ اگر اس کو کسی شہر کی طرف منسوب کیا مثلاً کہا کوفی ہے یا بغدادی ہے تو بڑوں دادا کے نام ذکر کرنے کے کافی نہیں ہے اور اگر اس کے پیشہ اور کاری گری کی طرف نسبت کی اور دادا اور قبیلہ کا نام ذکر نہ کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک کافی نہیں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک اگر صناعت اس کی ایسی ہو کہ جس سے وہ لامحالہ پہچانا جائے تو جائز ہے اور اگر اس کے باپ کا نام اور اس کا لقب ذکر کیا اور اس لقب سے لامحالہ پہچانا جاتا ہے تو کافی ہے اور اگر ایسا نہ ہو تو کافی نہیں ہے اور اگر اس کے دادا کا نام ذکر کیا اور اس کے باپ کا نام نہ ذکر کیا تو کافی نہیں ہے اور اگر یوں تحریر کیا فلاں شہر کے قاضی فلاں بن فلاں کی طرف سے فلاں شہر کے قاضی فلاں بن فلاں کو یہ خط ہے تو بعض مشائخ کے نزدیک بلا خلاف ایسی تحریر کافی ہے کیونکہ قاضی ہونا بھی پہچاننے کا سبب ہے کہ اس کے ذکر سے دادا کا نام ذکر کرنے کی ضرورت نہ رہی اور اگر اس طرح تحریر کیا کہ فلاں شہر کے قاضی فلاں بن فلاں کی طرف سے ہر اس قاضی یا حاکم اسلام کی طرف جس کو یہ خط پہنچے تو امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ اور زفرؒ کے نزدیک جائز ہے اور امام محمدؒ ظاہراً امام اعظمؒ کے ساتھ ہیں اور امام ابو یوسفؒ جب قاضی ہوئے اور لوگوں کا حال دیکھا تو بہت سے مسائل میں استحساناً وسعت دی از آنجملہ یہ مسئلہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی پر آج کل لوگوں کا عمل ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر یوں کہا کہ فلاں شخص کا فلاں سندھی پر جو غلام فلاں بن فلاں ہاشمی کا ہے اس قدر قرض ہے تو جائز ہے کیونکہ مملوک مالک کی طرف نسبت کرنے سے پہچانا جاتا ہے پس جب اس کو اس کے مشہور مالک کی طرف نسبت کیا گیا اس کا نام اور اس کے باپ اور دادا یا قبیلہ کا نام لکھ دیا تو غلام کی شناخت پوری ہوگئی اگر غلام کا نام ذکر کیا اور اس کے مالک کا نام

اور باپ کا نام ذکر کیا اور اس کے دادا یا قبیلہ کو ذکر نہ کیا تو شمس الائمہ سرخسیؒ نے لکھا ہے کہ کافی نہیں ہے اور شیخ الاسلام نے کہا کہ کافی ہے کیونکہ شناخت تین چیزوں کے ذکر سے ہوتی ہے اور وہ پائی گئیں ایک غلام کا نام اور ایک مالک کا نام اور ایک اس کے باپ کا نام اگر غلام کا نام اور مالک کا نام ذکر کیا اور مالک کو اس کے خاص قبیلہ کی طرف نسبت نہ کیا تو کافی نہیں ہے اور اگر نسبت کیا تو شمس الائمہ کے قیاس مسئلہ مقدمہ پر کافی نہیں ہے اور موافق شیخ الاسلام کے کافی ہے اگر یوں لکھا کہ فلاں شخص کا فلاں شخص پر کہ جو سندھی غلام جولا ہا کہ فلاں بن فلاں کے ہاتھ میں ہے اس قدر قرض ہے پس اس صورت میں ہاتھ میں ہونے سے اگر یہ مراد ہے کہ وہ اس کے گھر میں رہتا ہے تو کافی نہیں ہے کیونکہ نسبت میں امر لازمی چاہئے اور وہ ملکیت ہوتی ہے اور صرف ہاتھ میں ہونا کبھی بلا ملکیت کے ناحق ہوتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

خط پر حکم دینے کی شرائط ☆

اگر گواہوں کے سامنے خط پڑھ کر ان کو سنا دینا واجب ہے تاکہ اس کے مضمون سے واقف ہو جائیں یا اگر نہ پڑھے تو ان کو آگاہ کر دے کیونکہ بدون جانے ہوئے گواہی نہیں ہوتی ہے پھر ان کے سامنے کر کے ان کو سپرد کر دے تاکہ تغیر کا وہم نہ ہو اور یہ امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک ہے کیونکہ خط پر حکم کے واسطے یہ شرط کہتے ہیں کہ وہ خط کے مضمون سے واقف ہوں اور مہر ان کے سامنے ہوئی ہو اور اسی طرح ان دونوں اماموں کے نزدیک خط کے مضمون سننے سے ادا کرنے کے وقت تک یاد رکھنا شرط ہے اور آخر میں امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اس میں سے کچھ بھی شرط نہیں ہے ہاں یہ شرط ہے کہ ان کو اس پر گواہ کر لے کہ یہ میرا خط اور مہر ہے اور ایک روایت میں امام ابو یوسفؒ سے ہے کہ مہر بھی شرط نہیں ہے پس اس طرح کی آسانی امام ابو یوسفؒ نے قاضی ہو کر کر دی کہ لیس الخبر کالمعائنہ اور شمس الائمہ سرخسی

نے امام ابو یوسفؒ کا قول اختیار کیا ہے یہ کافی میں لکھا ہے خصافؒ نے ذکر کیا ہے کہ آج کل قاضیوں کا یہ دستور ہے کہ خط مدعی کے سپرد کرتے ہیں اور یہی امام ابو یوسفؒ کا قول اور یہی فتویٰ کے لئے بنا بر قول شمس الائمہ کے مختار ہے کذا فی

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 183 Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judge's Etiquette)

At-Tihayah: According to Imam al-A'zam and Imam Muhammad, since testifying to the contents of a letter was made a condition for witnesses, the Qadi (judge) should provide a copy of the letter to the witnesses so they may deliver their testimony. Thus, the opinion of Imam al-A'zam and Imam Muhammad is based on caution, while Imam Abu Yusuf provided ease. According to Imam al-A'zam and Imam Muhammad, another condition is that the letter must have an address (title), written as follows: "This letter is from Judge so-and-so, son of so-and-so, to Judge so-and-so, son of so-and-so." If he did not write this title inside the letter and merely wrote "May Allah grant us and you well-being," the addressee Qadi shall not accept the letter. According to Imam Abu Yusuf, the title is not a condition; the only condition is that they testify that the letter of Judge so-and-so, son of so-and-so, is addressed to you and bears his seal. Since the title was established as a condition by both sides, we state that if the title is both inside and outside, the Qadi shall act upon such a letter; if it is only inside, he shall also execute it; but if it is only outside, he shall not act upon it. Our later scholars have relied solely on the external title; this is recorded in 'al-Muhit'.

Further Details Regarding the Above Issue ☆

The name and lineage of both parties should be recorded in both titles. If it is omitted in the internal title, it is not valid. In our time, the format for the external title is that on the left side, before writing 'Bismillah' (In the name of Allah), one should write: "From Judge so-and-so, son of so-and-so, of the city of so-and-so," and on the right side, above 'Bismillah', write: "In the name of Allah, the Sovereign, the Truth, the Manifest, addressed to Judge so-and-so, son of so-and-so, of the city of so-and-so, or to whomsoever among the judges and rulers this letter reaches, may Allah perpetuate his and their success." If he wrote "To the Judge of such-and-so city" and there was only one judge in that city, Imam Ali bin Muhammad al-Bazdawi stated it is correct. However, if there are two judges in that city, it is not permissible. Then, on the outside of the letter on the left, write: "From Judge so-and-so, son of so-and-so, of such-and-so city and surroundings," and on the right, "In the name of Allah... to Judge so-and-so...". After writing 'Bismillah', he should write: "My letter—may Allah prolong the life of Judge so-and-so—as is the custom," then write 'Amma Ba'd' (furthermore). If the Qadi recognizes the plaintiff (Mudda'i) by appearance, name, and lineage, he should write: "So-and-so plaintiff appeared in my court (Majlis-e-

Qaza) in such-and-so city, and I am resident therein and appointed judge by so-and-so," as is the custom, and describe the plaintiff's tribe and physical appearance. This is written in 'al-Nihayah'. The correct view is that writing "in my court" is not a condition; writing "appeared in the court of judgment in such-and-so city" is sufficient, except when there are two judges in that city, each having a separate jurisdiction. This is recorded in 'al-Multaqit'. If the Qadi does not recognize him and he says "I am so-and-so, son of so-and-so," the Qadi should inquire from witnesses and write in the letter: "The plaintiff appeared and stated his name as so-and-so, son of so-and-so, and I did not recognize him but verified it through witnesses." It is better to mention the names, lineage, appearance, and residence of the witnesses; however, if not mentioned, and he simply relied on saying "the witnesses were upright (Adil) as I knew of their probity" or "I investigated and they were vetted," it is permissible. Then he should write: "These witnesses testified that this person is so-and-so, son of so-and-so," and provide a thorough identification. Mentioning his tribe is better, but not doing so is not harmful. Then he should write that without the presence of the defendant (Mudda'a 'alayh) or his representative, a claim was made regarding a property located in such-and-so neighborhood of such-and-so city, with these boundaries, and it is in the possession of so-and-so, son of so-and-so; he should provide a clear identification of the defendant. If the defendant is a well-known person, this is not necessary, and it suffices to write "he made a claim against so-and-so, son of so-and-so". However, he must write: "The plaintiff claimed that the defendant is away from this city at a distance equal to a day's travel (Musafat-e-Safar) and is absent," because many scholars do not consider a Qadi's letter valid for a distance less than a day's travel.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 183 किताब अदब अल-क़ाज़ी

अत-तिहाया: जब इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक खत (पत्र) के मज़मून (विषय-वस्तु) की गवाही गवाहों पर शर्त ठहरी, तो क़ाज़ी को चाहिए कि खत की एक नकल गवाहों को दे ताकि वे गवाही अदा कर सकें। अतः इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद का कथन सावधानी पर आधारित है, और इमाम अबू यूसुफ ने सुगमता प्रदान की है। इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक एक शर्त यह भी है कि खत का शीर्षक (عنوان) हो, इस तरह कि खत का शीर्षक यूँ लिखे: "यह खत फलां बिन फलां क़ाज़ी की तरफ से फलां बिन फलां क़ाज़ी को है।" और यदि उसने खत के अंदर यह शीर्षक न लिखा और केवल "आफ़ाना अल्लाह व इय्याकुम" (अल्लाह हमें और आपको कुशलता दे) लिख दिया, तो संबोधित क़ाज़ी खत को स्वीकार नहीं करेगा। इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक शीर्षक शर्त नहीं है, केवल यह शर्त है कि वे गवाही दें कि फलां बिन फलां क़ाज़ी का खत तेरे नाम है और इस पर उसकी मुहर है। जब दोनों पक्षों के नज़दीक शीर्षक शर्त ठहरा, तो हम वर्णन करते हैं कि यदि शीर्षक अंदर और बाहर (दोनों जगह) हो, तो क़ाज़ी ऐसे खत पर अमल करेगा; और यदि केवल अंदर हो, तब भी तामील (अनुपालन) करेगा; और यदि केवल बाहर हो, तो उस पर अमल नहीं करेगा। हमारे उत्तरकालीन विद्वानों (मुतअक्खिरीन) ने केवल बाहरी शीर्षक पर संतोष किया है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले का कुछ और विस्तार ☆

दोनों के नाम और वंश दोनों शीर्षकों में दर्ज करे। यदि अंदर के शीर्षक में इसे छोड़ दिया गया, तो यह सही नहीं है। हमारे समय में बाहरी शीर्षक की स्थिति यह है कि बाईं ओर 'बिस्मिल्लाह' लिखने से पहले यह लिखे: "फलां बिन फलां क़ाज़ी, शहर फलां व फलां की ओर से," और दाईं ओर बिस्मिल्लाह के ऊपर लिखे: "बिस्मिल्लाह अल-मलिक अल-हक़ अल-मुबीन, फलां बिन फलां क़ाज़ी शहर फलां की ओर, या उस व्यक्ति की ओर जिसे यह खत क़ाज़ियों और हाकिमों में से पहुँचे, अल्लाह उसकी और उनकी सफलता को निरंतर रखे।" यदि उसने लिखा कि "फलां शहर के क़ाज़ी को पहुँचे" और उस शहर में केवल एक ही क़ाज़ी था, तो इमाम अली बिन मुहम्मद बज़दवी ने फरमाया कि यह सही है। और यदि उस शहर में दो क़ाज़ी हों, तो यह वैध नहीं है। फिर खत के बाहर बाईं ओर लिखे "फलां बिन फलां क़ाज़ी फलां शहर व आसपास की ओर से," फिर दाईं ओर "बिस्मिल्लाह अल-मलिक अल-हक़ अल-मुबीन, फलां बिन फलां क़ाज़ी शहर फलां की ओर, या उस व्यक्ति को जिसे यह खत पहुँचे..."। फिर बिस्मिल्लाह लिखने के बाद यूँ लिखे: "मेरा खत - अल्लाह फलां क़ाज़ी की आयु लंबी

करे - जैसा कि रिवाज है," फिर 'अम्मा बाद' लिखे। फिर यदि क़ाज़ी वादी (मुद्दई) को चेहरे और नाम व वंश से पहचानता हो, तो लिखे: "फलां वादी मेरी न्यायिक सभा (मजलिस-ए-क़ज़ा) में फलां शहर में उपस्थित हुआ और मैं इसमें निवासी हूँ और फलां बिन फलां की ओर से नियुक्त क़ाज़ी हूँ," जैसा रिवाज है, और वादी के कबीले और हुलिए का वर्णन कर दे। यह 'निहाया' में लिखा है। सही बात यह है कि "मेरी न्यायिक सभा में" लिखना शर्त नहीं है, केवल यह लिखना कि "न्यायालय (मजलिस-ए-हुक्म) में फलां शहर में उपस्थित हुआ" पर्याप्त है; लेकिन उस स्थिति में जब उस शहर में दो क़ाज़ी हों और प्रत्येक का क्षेत्र अलग-अलग हो। यह 'मुल्तक़ित' में लिखा है। यदि क़ाज़ी उसे नहीं पहचानता और उसने कहा कि "मैं फलां बिन फलां हूँ," तो गवाहों से पूछताछ करके खत में लिखे कि "वादी उपस्थित हुआ जिसने अपना नाम फलां बिन फलां बताया और मैंने उसे नहीं पहचाना और गवाहों से इसकी पुष्टि कर ली।" गवाहों के नाम, वंश, हुलिया और निवास का उल्लेख कर दे तो बेहतर है; और यदि उल्लेख नहीं किया और केवल इस पर संतोष किया कि "गवाह न्यायप्रिय (आदिल) थे कि मुझे उनकी सत्यनिष्ठा ज्ञात थी" या "मैंने जांच कर ली और उनकी तअदील (योग्यता जांच) की गई" तो यह वैध है। फिर लिखे कि "इन गवाहों ने गवाही दी कि यह व्यक्ति फलां बिन फलां है" और उसकी पहचान भली-भांति वर्णित करे। उसके कबीले का उल्लेख करे तो बेहतर है, अन्यथा कोई नुकसान नहीं। फिर लिखे कि बिना किसी प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) या प्रतिवादी के प्रतिनिधि के उपस्थित हुए, एक मकान का दावा किया जो फलां शहर के फलां मुहल्ले में स्थित है और उसकी सीमाएँ ये हैं, और वह फलां व्यक्ति के कब्जे में है जिसे फलां बिन फलां कहते हैं; और प्रतिवादी की भली-भांति पहचान स्पष्ट कर दे। यदि प्रतिवादी प्रसिद्ध व्यक्ति हो तो इसकी आवश्यकता नहीं, केवल यह लिख दे कि "उसने फलां बिन फलां पर दावा किया"। लेकिन यह अवश्य लिखे कि "वादी ने दावा किया कि प्रतिवादी यात्रा की दूरी (मुसाफ़त-ए-सफ़र) के बराबर इस शहर से दूर है और अनुपस्थित है," क्योंकि बहुत से विद्वान यात्रा की दूरी से कम दूरी में क़ाज़ी के खत को वैध नहीं मानते।

التہایہ۔ جب امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک خط کے مضمون کی گواہی گواہوں پر شرط ٹھہری تو قاضی کو چاہئے کہ خط کی ایک نقل گواہوں کو دے تاکہ وہ گواہی ادا کر سکیں پس قول امام اعظمؒ و امام محمدؒ کا احتیاط ہے اور امام ابو یوسفؒ نے آسانی فرمائی ہے اور امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک ایک یہ شرط ہے کہ خط بعنوان ہو اس طرح کہ خط کا عنوان یوں لکھے یہ خط فلاں بن فلاں قاضی کی طرف سے فلاں بن فلاں قاضی کو ہے اور اگر اس نے اندر خط کے یہ عنوان نہ لکھا صرف لکھ دیا عافانا اللہ وایاکھ تو مکتوب الیہ قاضی خط کو قبول نہ کرے گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک عنوان شرط نہیں ہے صرف یہ شرط ہے کہ گواہی دیں کہ فلاں بن فلاں قاضی کا خط تیرے نام ہے اور اس کی مہر ہے جب طرفین کے نزدیک عنوان شرط ٹھہرا تو ہم بیان کرتے ہیں کہ اگر عنوان اندر اور باہر ہو تو قاضی ایسے خط پر عمل کرے گا اور اگر فقط اندر ہو تو بھی تعمیل کرے گا اور اگر فقط باہر ہو تو اس پر عمل نہ کرے گا اور ہمارے مشائخ متاخرین نے صرف عنوان ظاہر پر اکتفا کیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

مندرجہ بالا مسئلہ کی کچھ مزید تفصیل ☆

دونوں کے نام و نسب دونوں عنوانوں میں تحریر کرے اور اگر اندر کے عنوان میں اس کو چھوڑ دیا تو صحیح نہیں ہے اور باہر کے عنوان کی صورت ہمارے زمانہ میں یہ ہے کہ بائیں ہاتھ کی طرف سے بسم اللہ لکھنے سے پہلے یہ لکھے کہ از جانب فلاں بن فلاں قاضی شہر فلاں و فلاں اور دائیں ہاتھ کی طرف سے بسم اللہ سے اوپر لکھے بسم اللہ الملك الحق المبین بجانب فلاں بن فلاں قاضی شہر فلاں یا ہر شخص کی طرف جس کو یہ خط قاضیوں اور حاکموں سے پہنچے ادام اللہ

توفیقہ و توفیقھم۔ اگر اس نے لکھا کہ فلاں شہر کے قاضی کو پہنچے اور اس شہر میں ایک ہی قاضی تھا تو امام علی بن محمد بزدوی نے فرمایا کہ صحیح ہے اور اگر اس شہر میں دو قاضی ہوں تو جائز نہیں ہے پھر باہر خط کے لکھے بائیں طرف سے فلاں بن فلاں قاضی فلاں شہر و نواح کے طرف سے پھر دہنی طرف سے بسم اللہ الملك الحق المبین بجانب فلاں بن فلاں قاضی شہر فلاں یا ہر شخص کو قاضیوں اور حاکموں میں سے جس کو یہ خط پہنچے ادام اللہ توفیقہ و توفیقھم۔ پھر بسم اللہ لکھنے کے بعد یوں لکھے کہ خط میرا اطال اللہ تعالیٰ بقاء فلاں قاضی کو جیسا کہ رسم ہے پھر لکھے اما بعد پھر اگر قاضی مدعی کو شکل اور نام و نسب سے پہچانتا ہو تو لکھے فلاں مدعی میری مجلس قضا میں فلاں شہر میں حاضر ہوا اور میں اس میں مقیم ہوں اور فلاں بن فلاں کی طرف سے نافذ قضا ہوں جیسے رسم ہے اور مدعی کا قبیلہ اور حلیہ بیان کر دے یہ نہایہ میں لکھا ہے اور صحیح یہ ہے کہ میری مجلس قضا میں لکھنا شرط نہیں ہے صرف یہ لکھتا کہ مجلس حکم میں فلاں شہر میں حاضر ہوا کافی ہے مگر اس صورت میں کہ جب اس شہر میں دو قاضی ہوں ہر ایک ایک طرف کا علیحدہ ہو یہ ملتقط میں لکھا ہے اور اگر قاضی اس کو نہ پہچانتا ہو اور اس نے کہا کہ میں فلاں بن فلاں ہوں تو گواہوں سے دریافت کر کے خط میں لکھے کہ مدعی حاضر ہوا کہ فلاں بن فلاں نام بتلاتا تھا اور میں نے اس کو نہ پہچانا اور گواہوں سے دریافت کر لیا اور گواہوں کے نام و نسب و حلیہ و مسکن اگر ذکر کر دے تو بہتر ہے اور اگر نہ ذکر کیا صرف اس پر اکتفا کیا کہ گواہ عادل تھے کہ مجھے ان کی عدالت معلوم ہوئی تھی یا میں نے دریافت کر لیا اور ان کی تعدیل کی گئی تو جائز ہے پھر لکھے کہ ان گواہوں نے گواہی دی کہ یہ شخص فلاں بن فلاں ہے اور اس کی شناخت خوب بیان کرے اور اگر اس کے قبیلہ کو ذکر کرے تو بہتر ہے ورنہ مضر نہیں ہے پھر لکھے بدوں کسی مدعا علیہ کے یا نائب مدعا علیہ کے حاضر ہو کر ایک دار کا کیا دعویٰ کیا جو فلاں شہر میں فلاں محلہ میں واقع ہے اور اس کے حدود یہ ہیں اور وہ فلاں شخص

کے قبضہ میں ہے کہ اس کو فلاں بن فلاں کہتے ہیں اور مدعا علیہ کی اچھی طرح پہچان بیان کر دے اور اگر مدعا علیہ مشہور آدمی ہو تو اس کی ضرورت نہیں جو صرف یہ لکھے کہ اس نے فلاں بن فلاں پر دعویٰ کیا مگر یہ ضرور لکھے کہ مدعی نے دعویٰ کیا کہ مدعا علیہ بقدر مسافت سفر کے اس شہر سے دور ہے اور غائب ہے اس واسطے کہ بہت سے مشائخ مسافت سفر سے کم میں قاضی کا خط جائز نہیں کہتے ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 185 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

Just as they say in "testimony upon testimony," this is written in "Al-Nihayah." In the "apparent tradition" (zahir al-riwayah), a letter from one judge to another is not permissible for a distance less than a journey's distance. However, it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if the distance is such that if a person appears at the judge's court in the morning, they cannot return home the same day, then the judge's letter will be acceptable; and the fatwa is based on this. This is recorded in "Al-Sirajiyyah." Then he should write that the absence of the defendant has been proven before me by the testimony of just witnesses, so that the recipient judge knows that the letter was written fulfilling all conditions. Then he should write that currently he resides in such-and-such city; this is mentioned in "Al-Multaqat." He should then write that the defendant denies this claim of the plaintiff and the witnesses to the validity of the claim are present here. It became difficult for the plaintiff to gather them and the witnesses together, so he requested me to hear the witnesses' testimony so that I may write to such-and-such judge what has been established as correct before me. So, I accepted his request, and he presented witnesses, who are so-and-so. Then write everyone's name, lineage, tribe, trade, residence, and neighborhood in full. Then each witness testified to the plaintiff's claim; the words and meanings of the testimonies were consistent, as narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him). The elders (mashaikh) stated that one should not suffice with just this much, but rather describe each person's testimony in detail and verify it. If the subject of the claim (mudda' bih), i.e., the item being claimed, is real estate, its location and four boundaries (hudud arba'a) should be written. If it is a slave, write his name, physical description, traits, profession, and the name of his owner, father, and grandfather. In the case of a debt, describe its type, quantity, and quality as commonly known. Then he should write in this manner: "The witnesses testified that this plaintiff has a claim against so-and-so, son of so-and-so, son of so-and-so, whose name and lineage are already recorded in this letter," and specify its type, quality, and kind, and that the payment of this property is obligatory upon the defendant. The later scholars (mutakhkhirin) disagreed on this, and the correct view is that stating the cause of the debt is not a condition, so that the testimony aligns with the plaintiff's claim. Then write that the others also gave similar testimony, but do not write that they gave testimony "like" it. Then write that the witnesses gave testimony "ala wajh al-shahadah" (in the proper manner of

testimony) and described it according to the procedure of witnessing, and I heard it and recorded it in my official register (diwan). Thereafter, if the judge knows the witnesses, he should write in the letter that the witnesses are well-known for their justice in court. If he does not know them, inquiring from a "muzakki" (character verifier) is sufficient, provided it is done with caution.

If the date is not written in the letter, it will not be accepted ☆

If the muzakki provides "ta'dil" (confirmation of justice), write: "In inquiring about the state of the witnesses, I referred to the experts of tazkiyah (purgation) and ta'dil (justification), and the experts are so-and-so; their justification is acceptable to us, and they have provided it." Then, after the witnesses' testimony and their integrity are established, the judge's scribe should take an oath from the plaintiff: "By Allah, I have not received this property from the defendant, nor am I aware that my lawyer or envoy took possession of it from him." When the judge's clerk (muharrir) has written this letter as described, the judge should write at the end: "The judge of such-and-such city, so-and-so, son of so-and-so, son of so-and-so, says that this letter was written by my clerk by my order, and the events therein occurred in my presence and are as written. This letter has two titles, one outer and one inner, and it bears my seal, and the impression of my seal is as follows." And this letter is written on three pieces of paper and bears my "tauqi" (official signature/certification), such that I have written the tauqi on the head of the document, and I have had it witnessed by so-and-so, son of so-and-so, and so-and-so, son of so-and-so; write each of their names, lineage, and physical descriptions, and in the letter...

1. Where it says "gave testimony," if there's an opportunity for indication, one should indicate, i.e., "the name of this plaintiff is so-and-so, son of so-and-so," and similar. 2. "Ala wajh al-shahadah" means with all the full conditions as testimony ought to be delivered.

जैसा कि 'गवाही पर गवाही' में कहते हैं, यह 'निहाया' में लिखा है। सफ़र की मुसाफ़त (दूरी) से कम में एक क़ाज़ी का दूसरे क़ाज़ी के नाम ख़त 'ज़ाहिर रिवायत' में जायज़ नहीं है, और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि अगर दूरी इतनी हो कि अगर वह सुबह क़ाज़ी के दरबार में हाज़िर हो तो उसी दिन वापस अपने घर न जा सके, तो क़ाज़ी का ख़त मक़बूल होगा और इसी पर फ़तवा है। यह 'सिराजिया' में लिखा है। फिर लिखे कि मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) का ग़ायब होना आदिल गवाहों की गवाही से मेरे नज़दीक साबित हो गया, ताकि मक़तूब इलैह (पत्र पाने वाले) क़ाज़ी को मालूम हो कि पूरी शर्तों के साथ ख़त लिखा गया है। फिर तहरीर करे कि आजकल वह फलां शहर में मुक़ीम है, यह 'मुल्तक़त' में लिखा है। फिर लिखे कि वह मुद्दआ अलैह इस मुद्दई (वादी) के इस दावे से इनकार करता है और दावे की सत्यता के गवाह यहाँ मौजूद हैं। मुद्दई के लिए उसे और गवाहों को जमा करना मुश्किल हो गया है, इसलिए उसने मुझसे दरख्वास्त की कि मैं गवाहों की गवाही सुन लूं ताकि जिस कदर मेरे नज़दीक सत्यता तक पहुंचे, उसे फलां क़ाज़ी को लिखूं। तो मैंने उसकी दरख्वास्त मंज़ूर की और उसने गवाह पेश किए और वे फलां और फलां हैं। फिर हर एक का नाम, नसब (वंश), क़बीला, व्यापार, निवास और मोहल्ला सब लिखे। फिर हर एक गवाह ने मुद्दई के दावे पर गवाही दी, गवाही के शब्द और अर्थ एक समान हैं, ऐसा ही इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है। और मशाईख़ ने कहा कि केवल इसी पर संतुष्ट नहीं होना चाहिए, बल्कि हर एक की गवाही विस्तार से बयान करे और उसकी तसहीह (सुधार/पुष्टि) करे। और अगर 'मुद्दआ बिह' यानी जिस चीज़ का दावा किया गया है, वह अचल संपत्ति (जायदाद) हो तो उसकी जगह और चारों दिशाओं की सीमाएं(हुदूद-ए-अरबा) लिखे। और अगर गुलाम हो तो उसका नाम, हुलिया, सिफ़त (विशेषता), पेशा और उसके मालिक का नाम, उसके पिता और दादा का नाम लिखे। और कर्ज़ के मामले में उसकी जिंस (प्रकार), मात्रा और सिफ़त जैसा कि प्रसिद्ध है, तहरीर करे। फिर इस तरह तहरीर करे कि गवाहों ने यह गवाही दी कि इस मुद्दई का फलां बिन फलां बिन फलां पर, जिसका नाम और नसब इस ख़त में तहरीर हो चुका है, यह दावा है और उसकी जिंस, सिफ़त और प्रकार तहरीर कर दे, और मुद्दआ अलैह पर इस माल का अदा करना वाजिब है। मुताख़रीन (बाद के उलेमा) ने इसमें मतभेद किया है और सही यह है कि कर्ज़ का कारण बयान करना शर्त नहीं है, ताकि गवाही मुद्दई के दावे के अनुकूल हो। फिर लिखे कि बाकियों ने भी ऐसी ही गवाही दी और यह न लिखे कि उसके'मिसल' (समान) गवाही दी। फिर तहरीर करे कि गवाहों ने 'गवाही अला वजहुश-शहादत' (गवाही के उचित तरीके से) अदा की और

गवाही के तरीके से बयान किया और मैंने उसे सुना और अपने दीवान (दफ़्तर) में दर्ज कर लिया। इसके बाद अगर क़ाज़ी गवाहों को जानता है, तो ख़त में लिख दे कि मेरे नज़दीक गवाह अदालत में प्रसिद्ध हैं और अगर न जानता हो, तो एक 'मुज़क्की' (चरित्र की पुष्टि करने वाला) से दरयाफ़्त करना काफ़ी है और वह सावधानी से हो।

अगर ख़त में तारीख़ न लिखे तो मक़बूल न होगी ☆

अगर मुज़क्की ने 'तादील' (गवाहों को न्यायप्रिय घोषित करना) की, तो लिखे कि गवाहों के हाल दरयाफ़्त करने में मैंने अहल-ए-तज़किया व तादील (चरित्र जांचने वाले विशेषज्ञों) से रुजू (संपर्क) किया और मोअद्दल व मुज़क्की फलां और फलां हैं कि हमारे नज़दीक उनकी तादील मक़बूल है और उन्होंने तादील की। फिर क़ाज़ी का मुंशी गवाहों की गवाही और उनकी न्यायप्रियता ज़ाहिर होने के बाद मुद्दई से यह क़सम ले कि "वल्लाह! (अल्लाह की क़सम) मैंने यह माल मुद्दआ अलैह से नहीं लिया और न मैं जानता हूँ कि मेरे वकील या प्रतिनिधि ने उससे लेकर कब्ज़ा किया है"। फिर जब क़ाज़ी के मुहर्रिर (लेखक) ने इस ख़त को उसी तरह तहरीर किया जैसा कि बयान हुआ, तो अंत में क़ाज़ी यूँ लिखे कि "फलां शहर का क़ाज़ी फलां बिन फलां बिन फलां कहता है कि यह ख़त मेरे मुहर्रिर ने मेरे हुक्म से तहरीर किया और जो माजरा इसमें है वह मेरे सामने पेश आया और वैसा ही है जैसा इसमें लिखा है। इस ख़त में दो पते (عنوان) हैं, एक ज़ाहिरी और दूसरा बातिनी (भीतरी) और इसमें मेरी मोहर लगी है और मेरी मोहर का निशान ऐसा है।" और यह ख़त कागज़ के तीन टुकड़ों पर लिखा हुआ है और इस पर मेरी 'तौक़ी' (हस्ताक्षर/प्रमाणन) है, इस तरह कि मैंने तौक़ी सदर (मुख्य भाग) पर लिखी है और इस पर गवाह बना लिए हैं और वे फलां बिन फलां और फलां बिन फलां हैं, हर एक के नाम, नसब और हुलिया लिखे और ख़त में...

अ. 'गवाही दी' जहाँ इशारे का मौका हो वहां इशारा करे, यानी इस मुद्दई का नाम फलां बिन फलां है और इसी तरह। ज. 'अला वजहुश-शहादत' यानी पूरी उन शर्तों के साथ जिस तरह गवाही अदा की जानी चाहिए।

جیسا کہ گواہی پر گواہی میں کہتے ہیں یہ نہایت میں لکھا ہے۔ مسافت سفر سے کم میں قاضی کا خط قاضی کے نام ظاہر روایت میں جائز نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر اس قدر دور ہو کہ اگر وہ صبح کو قاضی کے در دولت پر حاضر ہو تو اسی روز پھر اپنے گھر واپس نہ جا سکے تو خطِ قاضی مقبول ہوگا اور اسی پر فتویٰ ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے پھر لکھے کہ مدعالیہ کا غائب ہونا عادل گواہوں کی گواہی سے میرے نزدیک ثابت ہو گیا تاکہ قاضی مکتوب الیہ کو معلوم ہو کہ پوری شرطوں کے ساتھ خط لکھا ہے پھر تحریر کرے کہ آج کل وہ فلاں شہر میں مقیم ہے یہ ملتقط میں لکھا ہے پھر لکھے کہ وہ مدعا علیہ اس مدعی کے اس دعویٰ سے انکار کرتا ہے اور صحت دعویٰ کے گواہ یہاں موجود ہیں مدعی کو اس کا اور گواہوں کا جمع کرنا مشکل پڑا ہے پس اس نے مجھ سے درخواست کی کہ میں گواہوں کی گواہی سن لوں تاکہ جس قدر میرے نزدیک صحت کو پہنچے اس کو فلاں قاضی کو لکھوں پس میں نے اس کی درخواست منظور کی اور اس نے گواہ پیش کئے اور وہ فلاں وفلاں ہیں پھر ہر ایک کا نام ونسب وقبیلہ وتجارت ومسکن و محلہ تمام لکھے پس ہر ایک گواہ نے مدعی کے دعویٰ پر گواہی دی گواہی کے الفاظ ومعنی متفق ہیں ایسا ہی امام محمدؒ سے روایت ہے اور مشائخ نے کہا کہ صرف اس قدر پر اکتفا کرنا نہ چاہئے بلکہ ہر ایک کی گواہی تفصیل دار بیان کرے اور اس کی تصحیح کرے اور اگر مدعا بہ یعنی جس چیز میں دعویٰ کیا گیا ہے عقار ہو تو اس کی جگہ اور حدود اربعہ لکھے اور اگر غلام ہو تو اس کا نام اور حلیہ اور صفت اور پیشہ اور اس کے مالک کا نام اور اس کے باپ اور دادا کا نام لکھے اور قرضہ میں اس کی جنس اور مقدار اور صفت جیسا معروف ہے تحریر کرے پس اس طرح تحریر کرے کہ گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس مدعی کا فلاں بن فلاں بن فلاں پر کہ جس نام و

نسب اس خط میں تحریر ہو چکا ہے یہ دعویٰ ہے اور اس کی جنس وصفت ونوع تحریر کر دے اور مدعالیہ پر ادا کرنا اس مال کا واجب ہے اور متاخرین نے اختلاف کیا ہے اور صحیح یہ ہے کہ قرض کا سبب بیان کرنا شرط نہیں ہے تاکہ گواہی دعویٰ مدعی کے موافق ہو پھر لکھے کہ باقیوں نے بھی ایسی ہی گواہی دی اور یہ نہ لکھے کہ اس کے مثل گواہی دی پھر تحریر کرے کہ گواہوں نے گواہی علیٰ وجہ الشہادۃ ادا کیا اور گواہی کے طریقہ سے بیان کیا اور میں نے اس کو سنا اور اپنے دیوان دفتر میں لکھ لیا اس کے بعد اگر قاضی گواہوں کو پہچانتا ہے تو خط میں لکھ دے کہ میرے نزدیک گواہ عدالت میں معروف ہیں اور اگر نہ پہچانتا ہو تو ایک مزکی سے دریافت کرنا کافی اور وہ سے احتیاط ہے۔

اگر خط میں تاریخ نہ لکھے تو مقبول نہ ہو گی ☆

اگر مزکی نے تعدیل کی تو لکھے کہ گواہوں کے حال دریافت کرنے میں میں نے اہل تزکیہ و تعدیل سے رجوع کی اور معدل و مزکی فلاں و فلاں ہیں کہ ہمارے نزدیک ان کی تعدیل مقبول ہے اور انہوں نے تعدیل کی پھر قاضی کا کاتب بعد گواہوں کی گواہی اور عدالت ظاہر ہونے کے مدعی سے یہ قسم لے کہ واللہ میں نے یہ مال مدعالیہ سے نہیں لیا اور نہ میں جانتا ہوں کہ میرے وکیل یا ایلچی نے اس سے لے کر قبضہ کیا ہے پھر جب قاضی کے محرر نے اس خط کو اس طرح جس طرح بیان ہوا تحریر کیا تو آخر خط میں قاضی یوں لکھے کہ فلاں شہر کا قاضی فلاں بن فلاں بن فلاں کہتا ہے کہ یہ خط میرے محرر نے میرے حکم سے تحریر کیا اور جو ماجرا اس میں ہے وہ میرے سامنے واقع ہوا اور ایسا ہی ہے جیسا اس میں لکھا ہے اور اس خط میں دو عنوان ہیں ایک ظاہری اور دوسرا باطنی اور اس میں میری مہر لگی ہے اور میری مہر کا نقش ایسا ہے اور یہ خط تین ٹکڑے کاغذ پر لکھا ہوا ہے اور اس پر میری توقیع ہے اس طرح کہ میں نے توقیع صدر پر

لکھی ہے اور اس پر گواہ کر لئے ہیں اور وہ فلاں بن فلاں اور فلاں بن فلاں ہیں ہر ایک کے نام ونسب و حلیہ لکھے اور خط میں...

ا قولہ گواہی دی جہاں اشارہ کا موقع ہے اشارہ کرے یعنی اس مدعی کا نام اس کا فلاں بن فلاں ہے اور مانند اس کے۔ ج قولہ علی وجہ الشہادۃ ..... یعنی پوری ان شرائط کے ساتھ کہ جس طرح گواہی ادا کرنا چاہئے۔

...he read it out to them, informed them of its content, and affixed his seal in their presence, making them witnesses to all of this. He then wrote these few lines from such a letter on such a date at its conclusion. He should not write 'Insha-Allah Ta'ala' (If God wills) at the end of the letter. Two copies should be written: one sealed and given to the plaintiff (Mad'i) without any addition or subtraction, and the second given to the witnesses so they may deliver it according to the conditions of Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, as stated in *Fatawa Qazi Khan*. This is the intended meaning of this condition, as mentioned in *Al-Nihayah*. If the date is not written in the letter, it shall not be accepted. If it is written, it must be considered whether the person was a judge at that time or not. If the date is not recorded, reliance shall be placed on the testimony of the witnesses. Similarly, if there is no writing, reliance shall be placed solely on the testimony of witnesses stating, "This is the judge’s letter." However, if they testify to the original incident itself without a written document, it shall not be enforced; this is recorded in *Al-Khulasah*.

Acceptance of the Letter in the Absence of the Defendant is Permissible ☆

When this letter reaches the addressee (the presiding judge), he should gather the plaintiff and the defendant. Testimony regarding it being a judge’s letter should only be accepted when the defendant is present. Once both are gathered and the plaintiff makes his claim, the judge will question the defendant regarding the claim. If the defendant confesses, a judgment is passed based on that confession, and the letter is no longer required. If he denies it, the plaintiff shall present the judge's letter to establish legal proof. Upon presentation, the judge will ask, "What is this?" The plaintiff will reply, "This is the letter of such-and-such judge." The judge will then say, "Produce witnesses to testify that this is indeed that judge’s letter"—this is in *Al-Muhit*. It is permissible to receive the letter without the defendant's presence, but it is not permissible to hear witness testimony affirming it is a judge's letter in the defendant's absence. Thus, the presence of the defendant is a condition for accepting testimony *about* the letter, but not for the mere receipt of the letter itself. Imam Muhammad's mention that "acceptance of the letter is permissible in the absence of the defendant" refers to the physical receipt of the letter, not the legal acceptance of testimony regarding it, as noted in *Al-Mustasfa*.

If witnesses state, "This is the letter of such-and-such judge addressed to you, bearing his seal," the judge shall receive it and inquire, "Was it read to you and sealed

in your presence?" If they say, "No," or "It was read but not sealed in our presence," or state the opposite, he shall not accept it. If they say, "Yes, it was read to us, sealed in our presence, and we were made witnesses," he shall open the document (the letter). It is not sufficient for them to merely say, "According to us" or "In our presence it was sealed," as per *Al-Nihayah*. If witnesses testify that it is the judge's letter and seal but do not testify to the contents of the letter, it shall not be accepted according to the Two Masters (Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad), but according to Imam Abu Yusuf, it shall be accepted—this is written in *Al-Muhit Sarkhi*.

When the judge opens the letter, he must check if the testimony of the witnesses matches the content of the letter. If it contradicts, he should reject it. If it matches, and if the writing judge has certified the integrity (*'adalah*) of the witnesses therein, or if the receiving judge recognizes them, he shall issue a judgment of rights against the defendant. If not, the judge shall investigate the integrity of the witnesses. If their credibility is validated (*ta'dil*), he shall decide based on their testimony, as in *Al-Nihayah*. It is preferable to open the letter in the presence of the defendant, though opening it in his absence is permissible, as in *Al-Muhit*. Imam Muhammad did not make the public manifestation of the witnesses' integrity a condition for opening the letter, as he stated that once witnesses testify "this is the letter of such judge delivered to us in his court," the judge opened and accepted it. This indicates that the established integrity of witnesses is not a prerequisite for the act of opening. The correct view is to open the letter after the integrity of the witnesses is manifest, and this narration is consistent with Sadr al-Shahid’s commentary on *Adab al-Qadi*...

...ने उन्हें पढ़कर सुना दिया और इसके मज़मून (विषय) से उन्हें अवगत करा दिया और उनके सामने अपनी मुहर लगा दी और इस सब पर उन्हें गवाह बना लिया। और ये कुछ पंक्तियाँ ऐसे पत्र के अंत में अमुक तारीख में लिख दीं, और पत्र के अंत में 'इंशा-अल्लाह ता'आला' न लिखे। दो प्रतियाँ लिखे, एक मुहरबंद करके बिना किसी कमी-बेशी के वादी (शिकायतकर्ता) को दे दे और दूसरा गवाहों को दे दे कि वे इसे इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद की शर्त के अनुसार अदा करें, जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में वर्णित है। और इस शर्त का उद्देश्य यही है जैसा कि 'अन्-निहाया' में है। यदि पत्र में तारीख़ न लिखी हो, तो वह स्वीकार्य नहीं होगा। और यदि लिखी हो, तो यह ध्यान रखना चाहिए कि वह उस समय क़ाज़ी था या नहीं। यदि तारीख़ न लिखी हो, तो गवाहों की गवाही पर भरोसा किया जाएगा। इसी तरह यदि पत्र न लिखा हो, तो केवल गवाहों की इस गवाही पर कि 'यह क़ाज़ी का पत्र है', भरोसा किया जाएगा। और यदि उन्होंने मूल घटना पर गवाही दी और लिखित प्रमाण नहीं है, तो उस पर कार्यवाही नहीं होगी, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

यदि पत्र स्वीकार किया गया और प्रतिवादी उपस्थित नहीं है, तो यह जायज़ है ☆

जब यह पत्र प्राप्तकर्ता के पास पहुँचे, तो उसे चाहिए कि वादी और प्रतिवादी को इकट्ठा करे। क़ाज़ी के पत्र होने पर गवाही उसी समय स्वीकार करनी चाहिए जब प्रतिवादी मौजूद हो। फिर जब दोनों एकत्र हों और वादी दावा करे, तो क़ाज़ी प्रतिवादी से उस दावे के बारे में पूछेगा। यदि उसने स्वीकार कर लिया, तो उस स्वीकृति पर निर्णय हो जाएगा और पत्र की कोई आवश्यकता नहीं रहेगी। और यदि उसने इनकार किया, तो वादी क़ाज़ी का प्रमाण स्थापित करने के लिए पत्र प्रस्तुत करेगा। जब पत्र प्रस्तुत किया जाए, तो क़ाज़ी पूछेगा कि यह क्या है? वह उत्तर देगा कि यह अमुक क़ाज़ी का पत्र है। तब क़ाज़ी कहेगा कि इस पर गवाह पेश करो कि यह उसी क़ाज़ी का पत्र है—यह 'मुहीत' में वर्णित है। और यदि प्रतिवादी की अनुपस्थिति में पत्र स्वीकार कर लिया गया, तो यह जायज़ है। लेकिन यदि उसकी अनुपस्थिति में पत्र के क़ाज़ी का होने के बारे में गवाहों को सुना गया, तो यह जायज़ नहीं है। अतः प्रतिवादी की उपस्थिति पत्र की गवाही स्वीकार करने के लिए शर्त है, केवल पत्र को स्वीकार करने के लिए शर्त नहीं है। इमाम मुहम्मद ने जो उल्लेख किया है कि 'यदि पत्र स्वीकार किया गया और प्रतिवादी मौजूद नहीं है तो जायज़ है', उससे तात्पर्य पत्र को प्राप्त करना है, न कि पत्र की गवाही स्वीकार करना, जैसा कि 'मुस्तसफ़ा' में है।

जब गवाह कहें कि यह अमुक क़ाज़ी का पत्र तुम्हारे नाम है और इस पर उसकी मुहर लगी है, तो वह पत्र को स्वीकार करेगा और पूछेगा कि क्या तुम्हें पढ़कर सुनाया गया और तुम्हारे सामने मुहर लगाई गई? यदि वे कहें कि 'नहीं' या 'हमारे सामने पढ़ा गया पर मुहर नहीं लगाई गई', तो वह उसे स्वीकार नहीं करेगा। और यदि वे कहें कि 'हाँ, हमें पढ़कर सुनाया गया और हमारे सामने मुहर लगाई गई और हमें गवाह बनाया गया', तो वह किताब यानी पत्र को खोलेगा। केवल यह कहना पर्याप्त नहीं कि 'हमारे अनुसार या हमारी उपस्थिति में मुहर लगाई गई है', जैसा कि 'अन्-निहाया' में है। यदि गवाहों ने कहा कि यह क़ाज़ी का पत्र और उसकी मुहर है, लेकिन पत्र की विषय-वस्तु (मज़मून) की गवाही नहीं दी, तो दोनों पक्षों के अनुसार इसे स्वीकार नहीं किया जाएगा, लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार स्वीकार किया जाएगा—यह 'मुहीत सुर्खी' में लिखा है।

जब क़ाज़ी पत्र खोले, तो देखे कि गवाहों की गवाही पत्र की विषय-वस्तु के अनुकूल है या प्रतिकूल। यदि प्रतिकूल हो, तो उसे अस्वीकार कर दे। यदि अनुकूल हो, और यदि लेखक क़ाज़ी ने उसमें गवाहों की विश्वसनीयता (अदालत) लिख दी है या प्राप्तकर्ता क़ाज़ी उन्हें पहचानता है, तो वह प्रतिवादी के विरुद्ध निर्णय जारी कर देगा। यदि ऐसा न हो, तो क़ाज़ी गवाहों की विश्वसनीयता की जाँच करेगा। यदि उनकी सत्यता की पुष्टि (तदील) हो जाए, तो उनकी गवाही पर निर्णय कर देगा, जैसा कि 'अन्-निहाया' में है। बेहतर यह है कि पत्र प्रतिवादी के सामने खोला जाए, लेकिन उसकी अनुपस्थिति में खोलना भी जायज़ है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। इमाम मुहम्मद ने पत्र खोलने के लिए गवाहों की विश्वसनीयता ज़ाहिर होने की शर्त नहीं लगाई है। उन्होंने कहा कि जब गवाहों ने गवाही दी कि यह अमुक क़ाज़ी का पत्र है जो उसने अपनी कचहरी में हमें सौंपा है, तो क़ाज़ी ने उसे खोला और स्वीकार किया। इससे स्पष्ट होता है कि पत्र खोलने के लिए गवाहों की विश्वसनीयता शर्त नहीं है। सही मत यह है कि गवाहों की विश्वसनीयता ज़ाहिर होने के बाद ही पत्र खोला जाए, और यह रिवायत सद्र अल-शहीद की 'शरह अदब अल-क़ाज़ी' के अनुकूल है...

...نے ان کو پڑھ کر سنا دیا اور اس کے مضمون سے ان کو آگاہ کر دیا اور ان کے سامنے اپنی مہر لگا دی اور اس سب پر ان کو گواہ کر لیا اور یہ چند سطریں ایسے خط سے فلاں تاریخ میں اس کے آخر میں لکھ دیں اور آخر خط میں انشاء اللہ تعالیٰ نہ لکھے اور دو نسخے لکھے ایک مہر کر کے بلا زیادتی و نقصان مدعی کو دے دے اور دوسرا گواہوں کو دے دے کہ وہ اس کو موافق شرط امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے ادا کریں کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ اور اس شرط کی مراد یہی ہے کذا فی النہایہ۔ اگر خط میں تاریخ نہ لکھے تو مقبول نہ ہوگی اور اگر لکھے تو لحاظ کرنا چاہئے کہ وہ اس وقت قاضی تھا یا نہ تھا اور اگر نہ لکھے تو گواہوں کی گواہی پر اکتفاء کیا جائے اور ایسا ہی جب لکھا نہ ہو تو صرف گواہوں کی گواہی پر کہ یہ قاضی کا خط ہے اکتفاء کیا جائے گا اور اگر اصل حادثہ پر انہوں نے گواہی دی اور تحریری نہیں ہے تو اس پر عمل درآمد نہ ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر خط قبول کیا اور مدعا علیہ موجود نہیں ہے تو جائز ہے ☆

جب یہ خط مکتوب الیہ کے پاس پہنچے تو اس کو چاہئے کہ مدعی اور اس کے مدعا علیہ کو جمع کرے اور قاضی کا خط ہونے پر گواہی اسی وقت قبول کرنا چاہئے کہ جب مدعا علیہ موجود ہو پھر جب دونوں جمع ہوئے اور مدعی نے دعویٰ کیا تو قاضی مدعا علیہ سے اس دعویٰ کی بابت دریافت کرے گا پس اگر اس نے اقرار کر لیا تو اس اقرار پر فیصلہ ہوا اور خط کی کچھ ضرورت نہ رہی اور اگر اس نے انکار کیا تو مدعی حجت قاضی قائم کرنے کے واسطے قاضی کا خط پیش کرے اور جب پیش کیا تو قاضی دریافت کرے گا کہ یہ کیا ہے تو جواب دے گا کہ فلاں قاضی کا

خط ہے تو یہ قاضی کہے گا کہ اس پر گواہ پیش کر کہ یہ اس قاضی کا خط ہے یہ محیط میں ہے اور اگر بدوں مدعا علیہ کی حاضری کے خط قبول کر لیا تو جائز ہے اور اگر اس کی ناموجودگی میں قاضی کا خط ہونے کے گواہ سن لئے تو جائز نہیں ہے پس مدعا علیہ کی حاضری خط کی گواہی قبول کرنے کے واسطے شرط ہے صرف خط کے قبول کرنے کے واسطے شرط نہیں ہے پس امام محمدؒ نے جو ذکر کیا ہے کہ اگر خط قبول کیا اور مدعا علیہ موجود نہیں ہے تو جائز ہے اس سے مراد قبول خط ہے نہ خط کی گواہی کذا فی المستصفی جب گواہوں نے کہا کہ یہ فلاں قاضی کا خط تمہارے نام ہے اور اس پر اس کی مہر لگی ہے تو خط کو قبول کرے گا اور دریافت کرے گا کہ تم کو پڑھ کر سنایا اور تمہارے سامنے مہر لگائی ہے پس اگر انہوں نے کہا کہ نہیں یا ہمارے سامنے پڑھا ہے اور مہر نہیں لگائی یا اس کا الٹا کہا تو قبول نہ کرے گا اور اگر انہوں نے کہا کہ ہاں ہم کو پڑھ کر سنایا اور ہمارے سامنے مہر لگائی اور ہم کو گواہ کیا ہے تو کتاب یعنی خط کو کھولے گا اور یہ کہنا کافی نہیں کہ ہمارے نزدیک یا ہماری حضوری میں مہر لگائی ہے کذا فی النہایہ۔ اگر گواہوں نے کہا کہ یہ قاضی کا خط اور اس کی مہر ہے اور خط کے مضمون کی گواہی نہ دی تو طرفین کے نزدیک قبول نہ کرے گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک قبول کرے گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور جب قاضی نے خط کو کھولا تو دیکھے کہ ان گواہوں کی گواہی مضمون خط سے موافق ہے یا مخالف اگر مخالف ہو تو رد کر دے اور اگر موافق ہو پس اگر قاضی کاتب نے اس میں گواہوں کی عدالت لکھ دی ہے یا قاضی مکتوب الیہ ان کو پہچانتا ہے تو مدعا علیہ پر حق کا فیصلہ جاری کر دے گا اور اگر ایسا نہ ہو تو قاضی گواہوں کی عدالت دریافت کرے گا پس اگر ان کی تعدیل کی گئی تو ان کی گواہی پر فیصلہ کر دے گا کذا فی النہایہ اور اولیٰ یہ ہے کہ خط کو مدعا علیہ کے سامنے کھولے اور اگر بدوں اس کی حاضری کے کھولا تو جائز ہے کذا فی المحیط اور امام محمدؒ نے کتاب میں خط کھولنے کے واسطے گواہوں کی عدالت ظاہر ہونے کی

شرط نہیں لگائی ہے کیونکہ اس طرح فرمایا کہ جب گواہوں نے گواہی دی کہ یہ فلاں قاضی کا خط ہے کہ اس نے اپنی کچہری میں ہمیں سپرد کیا ہے یہاں تک کہ فرمایا کہ پھر قاضی نے اس کو کھولا اور قبول نہ کیا پھر جب گواہوں نے گواہی دی اور ان کی تعدیل کی گئی پس اس تقریر سے معلوم ہوا کہ کھولنے کے واسطے گواہوں کی عدالت شرط نہیں ہے اور صحیح یہ ہے کہ گواہوں کی عدالت ظاہر ہونے کے بعد خط کھولے اور یہ روایت صدر الشہید کی شرح ادب القاضی کے موافق ہے اور جو متی میں

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 187 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Procedure)

The preferred view is contrary to this because it is stated in 'Mughni' that Khassaf mentioned in 'Adab-ul-Qadi' that a judge (Qadi) should not open a letter until the integrity (*adala*) of the witnesses is established. Later, it was stated that what Imam Muhammad (RA) has said is more correct, meaning that it is permissible to open the letter based on absolute testimony that it is indeed the Qadi's letter and bears his seal, without needing to investigate the integrity of the witnesses beforehand. This is recorded in 'Nihaya'.

Ibn Sima'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that according to the analogy (*qiyas*) of Imam Abu Hanifa's (RA) position, when a Qadi's letter is brought, the Qadi should summon the defendant (*mudda-alaihi*). Once present, he should ask the person who brought the letter, "Is this the person against whom you are filing the claim?" If he says yes, he should then inquire, "Are you an authorized agent (*wakil*) for bringing this letter, or did you bring it yourself?" If he says he brought it himself, he should demand witnesses to prove it is the Qadi's letter. If he says, "I am the plaintiff's (*mudda-ee*) agent and my name is So-and-so, son of So-and-so," then the judge should verify from witnesses whether he is indeed So-and-so and if such a person appointed him as an agent. If witnesses for the agency (*wakala*) are established but before a judgment is passed, he presents witnesses for the letter, then according to analogy, they should not be accepted—this is the view of Imam Abu Hanifa (RA). However, by judicial preference (*istihsan*), they shall be accepted, and this is the view of Imam Muhammad (RA). There are two narrations from Imam Abu Yusuf (RA). Ibn Sima'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that if a Qadi heard witnesses for the agency and the letter, but before the integrity of the witnesses was established, the Qadi's clerk was dismissed, and then their integrity was established, the Qadi shall rule on both the agency and the letter. If the integrity of the witnesses for the agency was verified but not those for the letter until the clerk was dismissed, and then the agent wished to present other witnesses for the letter and seal, they would not be accepted. However, if the integrity of the letter's witnesses was verified but not the agency's until the Qadi himself was dismissed, and the agent then presented other witnesses who were verified, the testimony would be accepted, and he would rule on the agency. This detailed explanation is correct according to Imam Muhammad's view but not according to Imam Azam's (RA) view. Furthermore, once the Qadi accepts and opens the letter and all conditions are met, the method of

deciding according to the letter's text is this: if the Qadi personally knows that the bearer is So-and-so from such a tribe, or the opponent admits it, or witnesses testify that he brought this letter, the Qadi shall rule. If none of these conditions are met, he should ask the witnesses to identify the person. It is better if he inquires from the witnesses beforehand; this is written in 'Muhit' and 'Khaniya'.

If the defendant claims to have a defense (*dafia*), the addressed judge shall hear it ☆

When a plaintiff brings a judge's letter to the addressed judge (*Qadi Maktub-ilaih*), and the latter summons the defendant and witnesses testify before him that it is indeed the judge's letter and seal, the judge shall open the letter and read it to the opponent. If all legal conditions of the letter are fulfilled but judgment has not yet been passed, and the defendant disappears to another city, and the plaintiff requests that judge to write to the judge of that city, Imam Abu Yusuf (RA) holds that he should not write, while Imam Azam (RA) holds that he should. If the defendant claims to have a defense, the addressed judge shall hear it. Sending an envoy instead of a letter is not permissible even if all conditions are met. However, it is permissible for a Qadi to ask the ruler (*Amir*) of the city who appointed him for assistance via a letter or envoy accompanied by his trusted official (*amin*) without the specific formal conditions of a judicial letter. If that ruler is in another city, the formal conditions for such a request, like the seal and witnesses identifying it as the judge's letter, shall be required; this is recorded in 'Tatar-Khaniya'. Khassaf (RA) mentioned in 'Adab-ul-Qadi' that if the Qadi's seal on the letter was broken, or if the letter was open, or if the seal was at the very bottom, the addressed judge shall accept the letter provided that witnesses testify: "This is the letter of such-and-such Qadi, and he read it out to us." Khassaf has mentioned regarding these...

मुख़्तार है इसके मुख़ालिफ़ है क्योंकि 'मुग़नी' में लिखा है कि 'ख़स्साफ़' ने 'अदब-उल-काज़ी' में ज़िक्र किया कि काज़ी गवाहों की अदालत (विश्वसनीयता) ज़ाहिर होने से पहले ख़त न खोले। फिर कहा कि जो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया है वह अधिक सही है, यानी मुतलक़ गवाही पर कि यह काज़ी का ख़त और उसकी मुहर है, ख़त खोलना जायज़ है बिना इसके कि गवाहों की अदालत (पात्रता) से बहस करे, यह 'निहाया' में लिखा है।

इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की कि इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के क़ौल के क़यास पर जब काज़ी का ख़त लेकर आया तो काज़ी को चाहिए कि मुद्दआ-अलैहि (प्रतिवादी) को हाज़िर करे। फिर जब वह हाज़िर हो तो ख़त लाने वाले से प्राप्त करे (पूछे) कि क्या यही वह व्यक्ति है जिस पर तू दावा करता है? अगर उसने कहा कि हाँ, तो फिर पूछे कि क्या तू ख़त लाने का वकील है या तू ही ख़त लाया है? पस अगर उसने कहा कि मैं ख़ुद ख़त लाने वाला हूँ, तो उससे गवाह तलब करे कि यह काज़ी का ख़त है। और अगर उसने कहा कि मैं मुद्दई (वादी) का वकील हूँ और मेरा नाम फ़लां बिन फ़लां है, तो गवाहों से दरयाफ़्त करे कि क्या यह फ़लां बिन फ़लां है और फ़लां व्यक्ति ने इसको वकील नियुक्त किया है। पस अगर वकालत के गवाह क़ायम होकर हुक्म होने से पहले अगर उसने ख़त के गवाह पेश किए, तो क़यास चाहता है कि मक़बूल (स्वीकार्य) न हों, और यही क़ौल इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) का है, और 'इस्तिहसानन' मक़बूल होंगे और यह क़ौल इमाम मुहम्मद (रह.) का है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से दो रिवायतें हैं। इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की कि अगर वकालत और ख़त पर काज़ी ने गवाह सुने और गवाहों की अदालत ज़ाहिर होने से पहले काज़ी का मुंशी (कातिब) पदमुक्त हो गया, फिर गवाहों की अदालत ज़ाहिर हुई तो काज़ी वकालत और ख़त दोनों का हुक्म देगा। और अगर वकालत के गवाहों की 'तादील' (तसदीक़) हुई और ख़त के गवाहों की तादील न हुई यहाँ तक कि काज़ी का मुंशी पदमुक्त हो गया, फिर वकील ने चाहा कि ख़त और मुहर के दूसरे गवाह पेश करे तो मक़बूल न होंगे। और अगर ख़त के गवाहों की तादील हुई और वकालत की न हुई यहाँ तक कि काज़ी पदमुक्त हुआ और वकील ने दूसरे गवाह पेश करने चाहे और उनकी तादील हुई तो गवाही मक़बूल होगी और वकालत का हुक्म दे देगा। और यह विवरण इमाम मुहम्मद (रह.) के क़ौल पर सही है और इमाम आज़म (रह.) के क़ौल पर सही नहीं है। फिर जब काज़ी ने ख़त क़बूल कर लिया और उसको खोला और उसकी पूरी शर्तें पूरी कर लीं, तो ख़त की तहरीर के अनुसार फ़ैसला करने की यह सूरत है कि अगर काज़ी को ख़ुद मालूम हुआ कि ख़त लाने

वाला फ़लां बिन फ़लां और फ़लां क़बीले का है, या विरोधी ने इक़रार किया और गवाहों ने गवाही दी कि यही ख़त लाया है, तो हुक्म देगा। और अगर इनमें से कोई बात न हो तो गवाहों से दरयाफ़्त करे कि यह व्यक्ति फ़लां बिन फ़लां है और अगर गवाहों से इससे पहले ही दरयाफ़्त कर ले तो बहुत अच्छा है, यह 'मुहीत' में लिखा है और 'ख़ानिया' में लिखा है।

अगर मुद्दआ-अलैहि ने कहा कि मेरे पास इसका दफ़िया (बचाव) है तो काज़ी मकतूब-इलैहि उसकी सुनवाई करेगा ☆

जब मुद्दई काज़ी का ख़त मकतूब-इलैहि काज़ी (वह काज़ी जिसे पत्र लिखा गया है) के पास लाया और उसने मुद्दआ-अलैहि को बुलाया और उसके सामने गवाहों ने काज़ी के ख़त और मुहर होने की गवाही दी और काज़ी ने ख़त खोला और विरोधी को सुनाया और जो शर्तें ख़त की हैं सब पूरी कीं, लेकिन अभी हुक्म नहीं दिया था कि मुद्दआ-अलैहि किसी दूसरे शहर में ग़ायब हो गया। और मुद्दई ने उस काज़ी से दरख़्वास्त की कि वहाँ के काज़ी के नाम (पत्र) लिख दे, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक वह नहीं लिखेगा और इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक लिख देगा। और अगर मुद्दआ-अलैहि ने कहा कि मेरे पास इसका दफ़िया है तो काज़ी मकतूब-इलैहि उसकी समाअत (सुनवाई) करेगा। और ख़त के बजाय दूत (एलची) भेजना जायज़ नहीं है चाहे पूरी शर्तें मौजूद हों। और काज़ी को उस शहर के अमीर से, जिसने उसे काज़ी बनाया है, ख़त या दूत की मदद माँगना जिसके साथ अपना अमीन (विश्वसनीय व्यक्ति) रवाना करे, बिना ख़त की शर्तों के जायज़ है। और अगर वह अमीर दूसरे शहर में हो तो ऐसी मदद माँगने के लिए ख़त की शर्तें जैसे मुहर और गवाह कि यह काज़ी का ख़त है, मोतबर (मान्य) होंगी, यह 'तातार-ख़ानिया' में लिखा है। 'ख़स्साफ़' (रह.) ने 'अदब-उल-काज़ी' में ज़िक्र किया कि काज़ी की मुहर जो ख़त पर थी अगर वह टूट गई या ख़त खुला हुआ था या उसके सबसे निचले हिस्से में मुहर थी, तो काज़ी मकतूब-इलैहि ख़त को क़बूल करेगा बशर्ते कि गवाह यह गवाही दें कि यह ख़त फ़लां काज़ी का है और उसने हमें पढ़कर सुनाया है। 'ख़स्साफ़' ने इन...

مختار ہے اس کے مخالف ہے کیونکہ مغنی میں لکھا ہے کہ خصاف نے ادب القاضی میں ذکر کیا کہ قاضی گواہوں کی عدالت ظاہر ہونے سے پہلے خط نہ کھولے پھر کہا کہ جو امام محمدؒ نے فرمایا ہے وہ اصح ہے یعنی مطلق گواہی پر کہ یہ قاضی کا خط اور اس کی مہر ہے خط کھولنا جائز ہے بدوں اس کے کہ گواہوں کی عدالت سے تعرض کرے یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ قیاس قول ابی حنیفہؒ پر جب قاضی کا خط لے کر آیا تو قاضی کو چاہئے کہ مدعاعلیہ کو حاضر کرے پھر جب وہ حاضر ہو تو خط لانے والے سے دریافت کرے کہ یہی وہ شخص ہے جس پر تو دعویٰ کرتا ہے اگر اس نے کہا کہ ہاں تو پھر دریافت کرے کہ تو خط لانے کا وکیل ہے یا تو ہی خط لایا ہے پس اگر اس نے کہا کہ میں خود خط لانے والا ہوں تو اس سے گواہ طلب کرے کہ یہ قاضی کا خط ہے اور اگر اس نے کہا کہ میں مدعی کا وکیل ہوں اور میرا فلاں بن فلاں نام ہے تو گواہوں سے دریافت کرے کہ یہ فلاں بن فلاں ہے اور فلاں شخص نے اس کو وکیل کیا ہے پس اگر وکالت کے گواہ قائم ہو کر حکم ہونے سے پہلے اگر اس نے خط کے گواہ پیش کئے تو قیاس چاہتا ہے کہ مقبول نہ ہوں اور یہی قول امام ابوحنیفہؒ کا ہے اور استحساناً مقبول ہوں گے اور یہ قول امام محمدؒ کا ہے اور امام ابو یوسفؒ سے دو روایتیں ہیں ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کہ کہ اگر وکالت اور خط پر قاضی نے گواہ سنے اور گواہوں کی عدالت ظاہر ہونے سے پہلے قاضی کا تب معزول ہو گیا پھر گواہوں کی عدالت ظاہر ہوئی تو قاضی وکالت اور خط دونوں کا حکم دے گا اور اگر وکالت کے گواہوں کی تعدیل ہوئی اور خط کے گواہوں کی تعدیل نہ ہوئی یہاں تک کہ قاضی کا تب معزول ہو گیا پھر وکیل نے چاہا کہ خط اور مہر کے گواہ دوسرے پیش کرے تو مقبول نہ ہونگے اور اگر خط کے گواہوں

کی تعدیل ہوئی اور وکالت کی نہ ہوئی حتیٰ کہ قاضی معزول ہوا اور وکیل نے گواہ دوسرے پیش کرنا چاہے اور ان کی تعدیل ہوئی تو گواہی مقبول ہو گی اور وکالت کا حکم دے دے گا اور یہ تفریح امام محمدؒ کے قول پر درست ہے اور امام اعظمؒ کے قول پر درست نہیں ہے پھر جب قاضی نے خط قبول کر لیا اور اس کو کھولا اور پورے شرائط اس کے ادا کر لئے تو موافق تحریر خط کے فیصلہ کرنے کی یہ صورت ہے کہ اگر قاضی کو خود معلوم ہوا کہ خط لانے والا فلاں بن فلاں فلاں قبیلہ کا ہے یا خصم نے اقرار کیا اور گواہوں نے گواہی دی کہ یہی خط لایا ہے تو حکم دے گا اور اگر اس میں سے کوئی بات نہ ہو تو گواہوں سے دریافت کرے کہ یہ شخص فلاں بن فلاں ہے اور اگر گواہوں سے اس سے پہلے ہی دریافت کر لے تو بہت اچھا ہے یہ محیط میں لکھا ہے خانیہ میں لکھا ہے۔

اگر مدعاعلیہ نے کہا کہ میرے پاس اس کا دفعیہ ہے تو قاضی مکتوب الیہ اس کی سماعت کرے گا

☆

جب مدعی قاضی کا خط مکتوب الیہ قاضی کے پاس لایا اور اس نے مدعاعلیہ کو بلایا اور اس کے سامنے گواہوں نے قاضی کے خط اور مہر ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے خط کھولا اور خصم کو سنایا اور جو شرطیں خط کی ہیں سب بجا لایا لیکن ہنوز حکم نہ دیا تھا کہ مدعاعلیہ کسی دوسرے شہر میں غائب ہو گیا اور مدعی نے اس قاضی سے درخواست کی کہ وہاں کے قاضی کے نام لکھ دے تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک وہ نہ لکھے گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک لکھ دے گا اور اگر مدعاعلیہ نے کہا کہ میرے پاس اس کا دفعیہ ہے تو قاضی مکتوب الیہ اس کی سماعت کرے گا اور بجاے خط کے ایلچی بھیجنا جائز نہیں ہے اگر چہ پورے شرائط پائے جائیں اور قاضی کو اس شہر کے امیر سے جس نے اس کو قاضی کیا ہے خط یا ایلچی کی مدد مانگنا جس کے ساتھ اپنا امین روانہ کرے بدوں خط کی شرطوں کے جائز ہے اور اگر وہ امیر دوسرے شہر میں ہو تو ایسی

مدد مانگنے کے واسطے خط کے سرائط مثل مہر اور گواہ کے کہ قاضی کا خط ہے معتبر ہوں گے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے خصافؒ نے ادب القاضی میں ذکر کیا کہ قاضی کی مہر جو خط پر تھی اگر وہ منکسر ہو گئی یا خط منشور تھا یا اس کے تحت اسفل میں مہر تھی تو قاضی مکتوب الیہ خط کو قبول کرے گا جبکہ گواہ یہ گواہی دیں کہ یہ خط فلاں قاضی کا ہے اور اس نے ہم کو پڑھ کر سنایا ہے خصافؒ نے ان...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5, Page 188, Kitab Adab al-Qadi

Following the two issues mentioned, this is the opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). According to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, if a letter is not sealed, the addressee judge (Qadi Maktub Ilayh) shall not accept it. However, Abu Yusuf states that in a case where the letter is unsealed, testimony regarding the letter is not valid unless testimony is also given regarding its contents. Faqih Abu Bakr Razi and Imam Shams al-A'immah Halwani mentioned that accepting a letter despite a denial of the seal is the general consensus (the opinion of everyone) because people frequently face such situations; this is as stated in *Al-Dhakhirah*. The correct view is that this is the consensus of all. It is recorded in *Al-Kubra* that a woman appointed an attorney (wakil) against an absent person (ghayib) who was in another city and brought witnesses. The witnesses testified before the local judge so that he might write to the judge of the attorney's city to authorize the agency; this testimony shall be acceptable, as written in *Tatarkhaniyya*.

Testimony was given that So-and-so, son of So-and-so, died, and he recorded according to our description until the end. ☆

If a plaintiff (muddai) claims a house based on inheritance, the judge’s scribe shall write in his letter: "It was mentioned that So-and-so died and left a house in Kufa in the neighborhood of such-and-such." The scribe should follow the previous format until the end. He should then write that this house was the property and right of So-and-so and remained in his possession and control until he died, leaving So-and-so as his sole heir. The house was left as an inheritance within specified boundaries. The plaintiff’s statement, "I know of no other heir besides myself," should be deemed sufficient. Then it should be mentioned that the plaintiff brought certain witnesses who testified to the death... If the claim concerns real estate (aqaar) and the plaintiff requests the judge to write a letter, there are two possibilities: either the property is in the plaintiff's city while the defendant (mudda alayh) is elsewhere, or it is in the outskirts. In these cases, the judge shall write the letter, for the consideration here is the absence of the defendant. If the property is in the same city as the defendant and the letter arrives, the receiving judge shall act upon it and order the transfer to the plaintiff. If the defendant refuses, the judge himself shall hand it over, as it is within his jurisdiction. However, if the property is in the plaintiff's city, the receiving judge may send the defendant or his representative with the plaintiff back to the original writing judge to execute the transfer. If he chooses, he may issue a ruling himself and provide a document in the plaintiff's name, but he cannot physically hand over

the property as it is outside his territorial jurisdiction. When the plaintiff brings this ruling back to the original judge with witnesses, that judge shall not accept it solely for enforcement, as enforcement is equivalent to judgment, which is not valid against an absent party. Instead, the receiving judge, after deciding for the plaintiff, should order the defendant to send a trusted agent (amin) with the plaintiff to hand over the property. If the defendant refuses, the receiving judge shall write back to the original judge detailing the entire case and the defendant's refusal, requesting him to ensure the transfer of the specified property.

1. Absent: i.e., the letter is written due to the absence of the defendant, regardless of the property location. 2. Nafiz: To issue or enforce.

फतावा आलमगीरी ..... खंड 5, पृष्ठ 188, किताब अदब अल-काज़ी

इन दोनों मसलों के बाद उल्लेख किया गया कि यह इमाम अबू यूसुफ (रह.) का कथन है। इमाम अबू हनीफा (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के निकट, यदि पत्र पर मुहर नहीं होगी, तो पत्र प्राप्त करने वाला न्यायाधीश (काज़ी मक्तूब इलैह) उसे स्वीकार नहीं करेगा। लेकिन अबू यूसुफ (रह.) ऐसी स्थिति में जहाँ पत्र पर मुहर न हो, फ़रमाते हैं कि पत्र पर गवाही तब तक सही नहीं है जब तक कि पत्र की विषय-वस्तु पर गवाही न दी जाए। फ़कीह अबू बक्र राज़ी (रह.) और इमाम शम्स अल-अइम्मा हलवानी (रह.) ने उल्लेख किया है कि मुहर के बावजूद यदि पत्र का खंडन किया जाए, तो उसे स्वीकार करना 'सब का कथन' है क्योंकि लोग इसमें उलझे रहते हैं, जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। सही यह है कि यह सभी का कथन है। 'अल-कुब्रा' में लिखा है कि एक महिला ने एक अनुपस्थित व्यक्ति (ग़ायब) पर, जो दूसरे शहर में था, एक वकील नियुक्त किया और उस पर गवाह बनाए। गवाहों ने शहर के काज़ी के सामने गवाही दी ताकि यह काज़ी वकील के शहर के काज़ी को पत्र लिखे कि वह वकालत का आदेश दे दे, तो यह गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'तातारी-ख़ानिया' में लिखा है।

गवाही दी कि फ़लां बिन फ़लां बिन फ़लां मर गया और उसने अंत तक हमारे विवरण के अनुसार लिखा ☆

यदि वादी (मुद्दई) विरासत के कारण किसी घर का दावा करता है, तो न्यायाधीश का लेखक अपने पत्र में लिखेगा कि यह उल्लेख किया गया कि फ़लां बिन फ़लां बिन फ़लां मर गया और उसने कूफ़ा में बनी फ़लां की बस्ती में एक घर छोड़ा। अंत तक हमारे पूर्व लेखन के समान लिखे। फिर लिखे कि यह घर फ़लां बिन फ़लां की संपत्ति और अधिकार में था और उसकी मृत्यु तक उसी के नियंत्रण और अधिकार में रहा, और उसने फ़लां व्यक्ति को छोड़ा जिसके अतिरिक्त उसका कोई वारिस नहीं है। यह घर सीमाओं के साथ उसके लिए विरासत में छोड़ा गया। वादी के इस कथन पर कि "मैं उसके सिवा कोई और वारिस नहीं जानता," संतुष्ट होना चाहिए। फिर इस प्रकार उल्लेख करे कि फ़लां वादी मेरे पास अमुक व्यक्तियों को लाया जिन्होंने गवाही दी कि फ़लां बिन फ़लां की मृत्यु हो गई है... यदि दावा किसी अचल संपत्ति (अक़ार) के बारे में हो और वादी काज़ी से पत्र लिखने का अनुरोध करे, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: या तो वह संपत्ति वादी के शहर में होगी और प्रतिवादी (मुद्दा अलैह) दूसरे शहर में होगा, या संपत्ति वादी के शहर के बाहरी इलाके में होगी। इन स्थितियों में काज़ी पत्र लिखेगा क्योंकि इस मामले में प्रतिवादी की अनुपस्थिति का विचार किया जाता है। फिर यदि संपत्ति उसी शहर में हो जहाँ प्रतिवादी है और पत्र पहुँच जाए, और प्राप्तकर्ता न्यायाधीश उस पर अमल करे और

वादी के पक्ष में आदेश दे, और प्रतिवादी से कहे कि इसे सौंप दे; यदि वह इनकार करे तो काज़ी स्वयं उसे सौंप देगा क्योंकि संपत्ति उसके अधिकार क्षेत्र में है। लेकिन यदि संपत्ति उस शहर में है जहाँ वादी है, तो प्राप्तकर्ता न्यायाधीश को अधिकार है कि वह प्रतिवादी या उसके वकील को वादी के साथ लेखक न्यायाधीश के पास भेज दे ताकि वह निर्णय करके संपत्ति वादी को सौंप दे। या यदि चाहे तो स्वयं आदेश दे दे और उसके लिए एक दस्तावेज़ लिख दे जिसमें निर्णय वादी के नाम हो। वह दस्तावेज़ उसके पास रहेगा, लेकिन वह संपत्ति नहीं सौंप सकता क्योंकि यह उसके अधिकार क्षेत्र में नहीं है। जब वादी इस निर्णय को लेखक न्यायाधीश के पास लाएगा और गवाह पेश करेगा, तो वह इसे स्वीकार नहीं करेगा क्योंकि यह आदेश लागू करने के लिए है, और आदेश का प्रवर्तन स्वयं न्याय के समान है, जो अनुपस्थित व्यक्ति पर सही नहीं है। लेकिन प्राप्तकर्ता न्यायाधीश को चाहिए कि जब उसने वादी के पक्ष में निर्णय कर दिया, तो प्रतिवादी को आदेश दे कि वह वादी के साथ अपना कोई अमीन (विश्वस्त व्यक्ति) भेजे ताकि वह संपत्ति वादी को सौंपे। यदि प्रतिवादी इनकार करे, तो प्राप्तकर्ता न्यायाधीश लेखक न्यायाधीश को एक पत्र लिखेगा जिसमें पूरे घटनाक्रम का विवरण होगा और वादी के लिए आदेश और प्रतिवादी का इनकार दर्ज होगा, ताकि वह संपत्ति वादी के सुपुर्द कर दी जाए।

१. अनुपस्थित (ग़ायब) अर्थात प्रतिवादी के अनुपस्थित होने पर पत्र लिखा जाएगा और संपत्ति का ध्यान नहीं रखा जाएगा। २. नाफ़िज़: जारी करना/लागू करना।

دونوں مسئلوں کے بعد ذکر کیا تو یہ قول امام ابو یوسفؒ کا ہے اور امام ابوحنیفہؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک جب خط پر مہر نہ ہوگی تو قاضی مکتوب الیہ اس کو قبول نہ کرے گا لیکن ابو یوسفؒ ایسی صورت میں کہ خط پر مہر نہ ہو فرماتے ہیں کہ خط پر گواہی درست نہیں ہے جب تک کہ خط کے مضمون پر گواہی نہ ادا کریں اور فقیہ ابوبکر رازیؒ اور امام شمس الائمہ حلوانیؒ نے ذکر کیا کہ خط کو باوجود مہر منکر ہونے کے قبول کرنا نسب کا قول ہے کیونکہ اس میں لوگ مبتلا ہوتے ہیں کذا فی الذخیرہ اور صحیح یہ ہے کہ یہ سب کا قول ہے الکبری میں لکھا ہے کہ ایک عورت نے ایک غائب پر جو دوسرے شہر میں ہے وکیل کیا اور اس پر گواہ کئے اور گواہوں نے قاضی شہر کے سامنے گواہی دی تا کہ یہ قاضی وکیل کے شہر کے قاضی کو لکھے کہ وہ وکالت کا حکم دے دے تو یہ گواہی مقبول ہوگی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

گواہی دی کہ فلاں بن فلاں بن فلاں مرا اور اس نے آخر تک موافق ہمارے ذکر کے لکھے ☆

اگر مدعی بسبب میراث کے کسی دار کا دعویٰ کرتا ہے تو قاضی کا کاتب اپنے خط میں لکھے گا کہ یہ ذکر کیا کہ فلاں بن فلاں بن فلاں مر گیا اور اس نے ایک دار کوفہ میں بنی فلاں بن فلاں میں چھوڑا آخر تک مثل ہماری تحریر سابق کے لکھے پھر لکھے اور یہ دار ملک اور حق فلاں بن فلاں کا تھا اور اس کے قبضہ و تحت تصرف میں رہا یہاں تک کہ وہ مر گیا اور فلاں شخص کو چھوڑا کہ سوائے اس کے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور یہ دار محدود اس کے لئے میراث چھوڑا اور یہ چاہئے کہ مدعی کے ذکر پر کہ میں سوائے اپنے اس کا کوئی وارث نہیں جانتا ہوں اکتفا کرے پھر یوں ذکر کرے کہ فلاں مدعی میرے پاس فلاں و فلاں کو لایا کہ انہوں نے گواہی دی کہ

فلاں بن فلاں بن فلاں مرا اور اس نے آخر تک موافق ہمارے ذکر کے لکھے اگر دعویٰ کسی عقار میں واقع ہوا اور مدعی نے قاضی سے درخواست کی کہ اس کی بابت اس کو خط لکھ دے تو اس کی دو صورتیں ہیں یا وہ عقار مدعی کے شہر میں ہوگا اور مدعا علیہ دوسرے شہر میں ہو گا یا عقار مدعی کے شہر کے سواد دوسرے شہر میں ہو گا اور کی دو صورتیں ہیں یا ایسے شہر میں ہو گا جس میں مدعا علیہ موجود ہے یا دوسرے شہر میں ہو گا اور ان صورتوں میں قاضی اس کو خط لکھ دے گا اس واسطے کہ اس باب میں اعتبار مدعا علیہ کے غائب ہونے کا ہے پھر اگر عقار اسی شہر میں ہو جس میں مدعا علیہ ہے اور خط پہنچا اور مکتوب الیہ نے اس پر عمل کیا اور مدعی کے واسطے اس کے دینے کا حکم کیا اور مدعا علیہ سے کہا کہ اس کے سپرد کر دے پھر اگر اس نے سپرد کرنے سے انکار کیا تو قاضی خود سپرد کر دے گا کیونکہ عقار اس کی ولایت میں ہے اور اگر عقار اس شہر میں ہو جس میں مدعی ہے تو قاضی مکتوب الیہ کو اختیار ہے کہ چاہے مدعا علیہ یا اس کے وکیل کو مدعی کے ساتھ قاضی کاتب کے پاس بھیج دے کہ وہ فیصلہ کر کے عقار مدعی کو سپرد کر دے اور اگر چاہے تو حکم خود دے دے اور اس کے لئے ایک تحریر لکھ دے اور اس میں عقار کا فیصلہ مدعی کے نام ہو اور وہ اس کے پاس رہے مگر عقار سپرد نہیں کر سکتا ہے کیونکہ یہ اس کی ولایت میں نہیں ہے پھر جب مدعی اس فیصلے کو قاضی کاتب کے پاس لایا اور اس کے فیصلے پر گواہ پیش کئے تو قاضی کاتب اس کو قبول نہ کرے گا کیونکہ یہ حکم نافذ کرنے کے واسطے ہے اور قضا کا نافذ کرنا بمنزلہ قضا کے ہے پس غائب پر درست نہیں ہے لیکن قاضی مکتوب الیہ کو چاہئے کہ جب اس نے مدعی کے واسطے فیصلہ کیا اور اس کو تحریر دے دی تو مدعا علیہ کو حکم دے کہ مدعی کے ساتھ اپنا کوئی امین روانہ کرے کہ وہ عقار کو مدعی کے سپرد کرے پھر اگر مدعا علیہ نے اس سے انکار کیا تو قاضی مکتوب الیہ کا کاتب کو ایک خط لکھے اور اس میں تمام کیفیت خط کی اور پورا ماجرا جو مدعی اور مدعا

علیہ میں گزرا اور مدعی کے واسطے عقار کا حکم دینا اور مدعا علیہ کا سپرد کرنے کے واسطے ایک امین دینے سے انکار کرنا سب تحریر کرے پھر لکھے کہ مجھ سے مدعی نے ایک خط کی درخواست کی کہ میں اپنے حکم سے جو میں نے اس کے واسطے فلاں شخص پر دیا ہے تجھے آگاہ کروں تاکہ تو یہ عقار اس کے سپرد کر دے پس تو اس پر عمل کر یہ تک اللہ وباللہ تو انا اور اس عقار کو جو اس خط میں مع حدود تحریر ہے اس مدعی فلاں بن فلاں کو جو

۱ غائب یعنی مدعا علیہ کے غائب ہونے پر خط لکھے گا اور عقار وغیرہ کا لحاظ نہیں ہے۔ ۲ نافذ جاری کرنا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (189) Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Conduct)

"...brings my letter to you, hand [the property] over." Thus, when this letter reaches the issuing Qadi, he shall take the immovable property (*aqar*) from the possession of the defendant (*mudda'alayh*) and hand it over to the plaintiff (*mudda'i*). If the immovable property is located in a city other than the one where the defendant resides, the recipient Qadi has the discretion to either send the defendant or his representative along with the plaintiff to the Qadi of the city where the property is located, and write a letter so that the judge there may issue an order regarding that property in favor of the plaintiff in the presence of the defendant. Alternatively, if he wishes, he may decide the case himself and provide the plaintiff with a judicial record (*sijill*), but he cannot physically hand over the property [if it is outside his jurisdiction]. If a Qadi intends to write regarding a runaway slave, according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), the procedure is as follows: for instance, a slave belonging to a person from Bukhara fled toward Samarkand and was apprehended by a resident of Samarkand. The owner received news of this, but his witnesses were in Bukhara rather than Samarkand. He requested the Qadi of Bukhara to write a letter in accordance with the testimony; the Qadi should accept this and write to the Qadi of Samarkand as we have previously described regarding judicial duties.

If a letter is written regarding a slave, it is necessary to keep these things in mind: ☆

The difference is that in the case of a slave, one must describe his appearance and height (as noted in *Al-Muhit*) and record his age and estimated value (as noted in *Al-Nihayah*). He must write that the slave is the property of such-and-such plaintiff, has fled to Samarkand, and is currently in the unlawful possession of such-and-such person in Samarkand. He should appoint two witnesses to his letter to testify before the Qadi of Samarkand, informing them of the contents so they can attest to them before the Qadi of Samarkand. When he sends this letter to them, the Qadi of Samarkand shall summon the slave along with the individual who has him. The witnesses shall then give testimony regarding the letter and its contents so that he may accept the testimony of both based on consensus. Once he accepts the testimony and the integrity (*adalah*) of both is established before him, he shall open the letter. If he finds that the slave's appearance does not match the description provided by the witnesses to the issuing Qadi, he shall return the letter, as it has become clear that this is not the slave for whom testimony was given. If it matches,

he shall accept the letter and, without issuing a final decree, hand the slave over to the plaintiff, while taking a surety (*kafeel*) from the plaintiff for the slave's person. He should place a lead ring around the slave’s neck so that no one accosts the individual on the way due to suspicion of theft (^1). He shall then write a letter to the Qadi of Bukhara to this effect, appointing two witnesses to his letter, seal, and contents. When it reaches the Qadi of Bukhara and the witnesses testify that the letter and seal belong to the Qadi of Samarkand, the Qadi shall order the plaintiff to bring the witnesses who testified the first time; they shall testify in the presence of the slave that he is the property of the plaintiff. Once the witnesses have given this testimony, there are various reports regarding what the Qadi of Bukhara should do according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). Some reports state that the Qadi of Bukhara should not order the delivery of the slave to the plaintiff directly, but should write another letter to the Qadi of Samarkand detailing the situation, and after appointing witnesses to his letter, seal, and contents, he shall send the plaintiff back to Samarkand with the slave so that the Qadi of Samarkand may order the delivery of the slave in the presence of the defendant. When this letter reaches the Qadi of Samarkand and the witnesses testify to the letter, seal, and contents, and their integrity is established, the Qadi shall issue the order to deliver the slave in the presence of the defendant, and the plaintiff's surety shall be released. In another report, the Qadi of Bukhara himself shall order the delivery of the slave and write to the Qadi of Samarkand to release the plaintiff's surety. Based on the report that Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) also proposed writing letters regarding female slaves, the procedure is similar to that of a male slave’s letter, with the only difference being that if the plaintiff is not a trustworthy and reliable person (*thiqah mamun*), the recipient Qadi shall not hand over the female slave to him but shall order the plaintiff to find a trustworthy person...

---

^1 Theft: meaning there might be a suspicion that this person is stealing the slave away.

(मेरा) ख़त तेरे पास लाता है सुपुर्द कर दे। पस जब यह ख़त कातिब (लिखने वाले) क़ाज़ी के पास पहुँचेगा तो वह अक़ार (अचल संपत्ति) को मुद्दालैह (प्रतिवादी) के हाथ से निकाल कर मुद्दई (वादी) के सुपुर्द कर देगा और अगर अक़ार उस शहर के सिवा जिसमें मुद्दालैह है दूसरे शहर में हो तो क़ाज़ी मक़तूब इलैह (पत्र प्राप्तकर्ता क़ाज़ी) को अधिकार है चाहे मुद्दालैह या उसके वकील को मुद्दई के साथ करके उस शहर के क़ाज़ी के पास रवाना करे जिसमें अक़ार है और उसको एक ख़त लिख दे ताकि वहाँ का क़ाज़ी मुद्दालैह के सामने मुद्दई के लिए उस अक़ार का हुक्म दे दे और अगर चाहे तो ख़ुद फ़ैसला करके मुद्दई को सिजल (अदालती रिकॉर्ड) दे दे लेकिन अक़ार उसके सुपुर्द नहीं कर सकता है और अगर क़ाज़ी ने किसी भागे हुए ग़ुलाम के विषय में लिखना चाहा तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अनुसार इसकी सूरत यह है कि मसलन किसी बुख़ारी व्यक्ति का एक ग़ुलाम समरक़न्द की तरफ़ भागा और किसी समरक़न्दी ने उसको पकड़ लिया और उसके मालिक को ख़बर मिली और उसके गवाह समरक़न्द में न थे बुख़ारा में थे, उसने क़ाज़ी बुख़ारा से प्रार्थना की कि गवाही के अनुसार ख़त लिख दे तो वह उसे स्वीकार करे और क़ाज़ी समरक़न्द को लिख दे जैसा हमने फ़र्ज़ में बयान किया है।

ख़त अगर ग़ुलाम के बारे में लिखा गया तो इन चीज़ों का ख़याल रखना ज़रूरी है ☆

लेकिन फ़र्क़ यह है कि ग़ुलाम में उसका हुलिया और क़द बयान कर दे (जैसा कि 'अल-मुहीत' में है) और उसकी उम्र और क़ीमत की मात्रा लिख दे (जैसा कि 'अल-निहाया' में है) और लिखे कि वह फ़लाँ मुद्दई की मिल्कियत है और समरक़न्द को भाग गया और आज कल वह फ़लाँ व्यक्ति के क़ब्ज़े में बिना हक़ समरक़न्द में है। और अपने ख़त पर दो गवाह रखे कि वे क़ाज़ी समरक़न्द के सामने गवाही दें और ख़त के मज़मून (विषय) पर उन्हें सूचित करे ताकि वे मज़मून की क़ाज़ी समरक़न्द के सामने गवाही दें। फिर जब यह ख़त उनको भेजे तो क़ाज़ी समरक़न्द ग़ुलाम को उस व्यक्ति के साथ जिसके पास ग़ुलाम है, हाज़िर करे और गवाह इस ख़त पर मज़मून सहित गवाही दें ताकि सर्वसम्मति से दोनों की गवाही स्वीकार हो। फिर जब उसने गवाही स्वीकार कर ली और दोनों की अदालत (ईमानदारी) उसके निकट सिद्ध हुई तो ख़त खोले। पस यदि ग़ुलाम का हुलिया इसके अनुरूप न पाया जैसा गवाहों ने कातिब क़ाज़ी के सामने बयान किया है, तो ख़त वापस कर दे क्योंकि प्रकट हुआ कि यह वह ग़ुलाम नहीं है जिसकी गवाही दी गई है। और यदि उसके अनुरूप पाया तो ख़त स्वीकार करे और

बिना अंतिम फ़ैसला सुनाए वह ग़ुलाम मुद्दई के सुपुर्द कर दे और मुद्दई से ग़ुलाम की उपस्थिति का कफ़ील (ज़ामिन) ले ले और ग़ुलाम की गर्दन में एक राँग (सीसा/टीन) की अंगूठी डाल दे ताकि रास्ते में चोरी ^१ की आशंका से कोई उस व्यक्ति को परेशान न करे। और एक ख़त क़ाज़ी बुख़ारा को इस मज़मून का लिखे और अपने ख़त, मुहर और मज़मून पर दो गवाह रखे। फिर जब यह क़ाज़ी बुख़ारा को पहुँचे और गवाह गवाही दें कि यह ख़त और मुहर क़ाज़ी समरक़न्द की है, तो क़ाज़ी मुद्दई को आदेश दे कि अपने उन गवाहों को जिन्होंने पहली बार गवाही दी थी, हाज़िर करे और वे लोग ग़ुलाम के सामने गवाही दें कि यह ग़ुलाम इस मुद्दई की मिल्कियत है। फिर जब गवाहों ने यह गवाही दी तो फिर क़ाज़ी बुख़ारा को जो कुछ करना चाहिए उसके बारे में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से विभिन्न विवरण हैं। कुछ विवरणों में है कि क़ाज़ी बुख़ारा मुद्दई को ग़ुलाम देने का आदेश नहीं देगा बल्कि एक दूसरा ख़त क़ाज़ी समरक़न्द को लिखेगा और इसमें यह सारा वृत्तांत लिखेगा और अपने ख़त, मुहर और मज़मून पर गवाह बनाकर मुद्दई को ग़ुलाम के साथ समरक़न्द भेजेगा ताकि क़ाज़ी समरक़न्द मुद्दालैह के सामने मुद्दई को ग़ुलाम देने का आदेश दे। फिर जब यह ख़त क़ाज़ी समरक़न्द को पहुँचे और गवाह ख़त, मुहर और मज़मून पर गवाही दें और उनकी ईमानदारी ज़ाहिर हो जाए, तो क़ाज़ी मुद्दालैह के सामने मुद्दई के लिए ग़ुलाम देने का आदेश जारी करेगा और मुद्दई का कफ़ील बरी हो जाएगा। दूसरी रिवायत में है कि क़ाज़ी बुख़ारा स्वयं ग़ुलाम देने का आदेश देगा और क़ाज़ी समरक़न्द को लिखेगा कि वह मुद्दई के कफ़ील को बरी कर दे। और इस रिवायत के आधार पर कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने बाँदियों (दासियों) के बारे में भी ख़त लिखना उचित माना है, उसकी विधि ग़ुलाम के ख़त की तरह ही है, केवल यह फ़र्क़ है कि यदि मुद्दई विश्वसनीय और अमानतदार (सिक़ा मामून) न हो तो मक़तूब इलैह क़ाज़ी बाँदी उसके सुपुर्द नहीं करेगा बल्कि मुद्दई को आदेश देगा कि एक विश्वसनीय व्यक्ति...

---

^१ चोरी यानी शायद संदेह हो कि यह व्यक्ति इस ग़ुलाम को चुरा कर ले जा रहा है।

میرا خط تیرے پاس لاتا ہے سپرد کر دے پس جب یہ خط قاضی کاتب کو پہنچے گا تو وہ عقار کو مدعالیہ کے ہاتھ سے نکال کر مدعی کے سپرد کر دے گا اور اگر عقار اس شہر کے سوا جس میں مدعالیہ ہے دوسرے شہر میں ہو تو قاضی مکتوب الیہ کو اختیار ہے چاہے مدعالیہ یا اس کے وکیل کو مدعی کے ساتھ کر کے اس شہر کے قاضی کے پاس روانہ کرے جس میں عقار ہے اور اس کو ایک خط لکھ دے تاکہ وہاں کا قاضی مدعا علیہ کے سامنے مدعی کے لئے اس عقار کا حکم دے دے اور اگر چاہے تو خود فیصلہ کر کے مدعی کو سجل دے دے لیکن عقار اس کے سپرد نہیں کر سکتا ہے اور اگر قاضی نے کسی بھاگے ہوئے غلام کے باب میں لکھنا چاہا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس کی صورت یہ ہے کہ مثلاً کسی شخص بخاری کا ایک غلام سمرقند کی طرف بھاگا اور کسی سمرقندی نے اس کو پکڑ لیا اور اس کے مالک کو خبر ملی اور اس کے گواہ سمرقند میں نہ تھے بخارا میں تھے اس نے قاضی بخارا سے درخواست کی کہ موافق گواہی کے خط لکھ دے تو اس کو منظور کرے اور قاضی سمرقند کو لکھ دے جیسا ہم نے فرض میں بیان کیا ہے۔

خط اگر غلام کی بابت لکھا گیا تو ان چیزوں کا خیال رکھنا ضروری ہے ☆

لیکن فرق یہ ہے کہ غلام میں اس کا حلیہ اور قد بیان کر دے کذانی الحیط اور اس کا سن اور مقدار قیمت تحریر کر دے کذا فی النہایہ اور تحریر کرے کہ وہ فلاں مدعی کی ملک ہے اور سمرقند کو بھاگ گیا اور آج کل وہ فلاں شخص کے قبضہ میں بلا حق سمرقند میں ہے اور اپنے خط پر دو گواہ کرے کہ قاضی سمرقند کے سامنے گواہی دیں اور مضمون خط پر ان کو آگاہ کرے کہ مضمون کی قاضی سمرقند کے سامنے گواہی دے پھر جب یہ خط ان کو بھیجے تو قاضی سمرقند غلام کو مع

اس شخص کے جس کے ہاتھ میں غلام ہے حاضر کرے اور گواہ اس خط پر مع مضمون گواہی ادا کریں تاکہ بالا جماع دونوں کی گواہی مقبول کرے پھر جب اس نے گواہی قبول کی اور دونوں کی عدالت اس کے نزدیک ثابت ہوئی تو خط کو کھولے پس اگر غلام کا حلیہ اس کے موافق نہ پایا جیسا گواہوں نے قاضی کاتب کے سامنے بیان کیا ہے تو خط واپس کر دے کیونکہ ظاہر ہوا کہ یہ وہ غلام نہیں ہے جس کی گواہی دی ہے اور اگر اس کے موافق پایا تو خط کو قبول کرے اور بدوں اس کے کہ قضا کا حکم دے وہ غلام مدعی کے سپرد کر دے اور مدعی سے غلام کے نفس کا کفیل لے لے اور غلام کی گردن میں ایک رانگ کی انگوٹھی ڈال دے تاکہ راہ میں چوری ۱۸ کے احتمال سے کوئی اس شخص سے تعرض نہ کرے اور ایک خط قاضی بخارا کو اس مضمون کا لکھے اور اپنے خط اور مہر اور مضمون خط پر دو گواہ کر لے پھر جب قاضی بخارا کو پہنچے اور گواہ گواہی دیں کہ یہ خط اور مہر قاضی سمرقند کی ہے تو قاضی مدعی کو حکم دے کہ اپنے ان گواہوں کو جنہوں نے پہلی مرتبہ گواہی دی تھی حاضر کرے اور وہ لوگ غلام کے سامنے گواہی دیں کہ یہ غلام اس مدعی کی ملک ہے پھر جب گواہوں نے یہ گواہی دی تو پھر قاضی بخارا کو جو کچھ کرنا چاہئے اس کے باب میں امام ابو یوسفؒ سے مختلف روایتیں ہیں بعض روایتوں میں ہے کہ قاضی بخارا مدعی کے واسطے غلام کے دینے کا حکم نہ کرے گا بلکہ ایک دوسرا خط قاضی سمرقند کو لکھے گا اور اس میں یہ ماجرا تحریر کر دے گا اور اپنے خط پر اور مہر اور مضمون خط پر گواہ کر کے مدعی کو غلام کے ساتھ سمرقند کو روانہ کرے گا تا کہ قاضی سمرقند مدعاعلیہ کے سامنے مدعی کو غلام دینے کا حکم دے پھر جب یہ خط قاضی سمرقند کو پہنچے اور گواہ خط پر اور مہر اور مضمون پر گواہی ادا کریں اور ان کی عدالت ظاہر ہو جائے تو قاضی مدعاعلیہ کے سامنے مدعی کے واسطے غلام کے دینے کا حکم جاری کرے گا اور مدعی کا کفیل بری ہو جائے گا اور دوسری روایت میں ہے کہ قاضی بخارا خود غلام کے دینے کا حکم دے گا

اور قاضی سمرقند کو لکھے گا کہ وہ مدعی کے کفیل کو بری کر دے و بنا بر اس روایت کے کہ امام ابو یوسفؒ نے خط لکھنا باندیوں کی بات بھی تجویز کیا ہے اس کی صورت مثل غلام کے خط کے ہے صرف یہ فرق ہے کہ اگر مدعی ثقہ مامون نہ ہو تو قاضی مکتوب الیہ باندی اس کے سپرد نہ کرے گا بلکہ مدعی کو حکم دے گا کہ ایک شخص ثقہ

---

۱۸ چوری یعنی شاید گمان ہو کہ یہ شخص اس غلام کو چرا کر لئے جاتا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (190) Kitab Adab al-Qadi (The Conduct of the Judge)

...a maternal uncle should be brought to accompany the slave-girl because caution is mandatory in matters of *furooj* (chastity/private parts). This is stated in *Al-Muheet*. If the writing judge (the sender) dies before the letter reaches the recipient judge (*maktub ilayh*), then according to our [Hanafi] view, the recipient judge shall not act upon that letter. However, it is recorded in *Al-Amali* from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that he should act upon it, and this is also the opinion of Imam Shafi'i (may Allah have mercy on him). According to our view, if despite this, he [the recipient judge] accepts it and passes a judgment accordingly, and then an appeal (*murafa'ah*) is brought before another judge who executes it, it becomes valid because the ruling pertains to a matter of *ijtihad* (juristic discretion). Similarly, if the writing judge dies after the letter has arrived but before it is read, the same ruling applies. If he dies after it has arrived and been read, it is mentioned in *Zahir al-Riwayah* that the recipient should act upon it, and this is correct. If the writing judge is dismissed from office, the same rules apply as in the case of his death; this is stated in *Al-Dhakhira*. If the writing judge ceases to be eligible for judgeship before the letter reaches its destination, the recipient judge shall not accept it, as stated in *Al-Kafi*. If the recipient judge dies or is dismissed and another judge is appointed in his place and receives the letter, in order to act upon it, it must be noted: if the letter contains the words, "and to whichever Muslim judge this letter reaches (h), he should act upon it," then he shall act. If these words are absent, then according to our view, he shall not act. In *Kitab al-Hawala*, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated: If a person brings a judge's letter to another but does not find his opponent there, and requests the second judge, "Write for me and for another^2 based on what the first judge has written for me," the second judge should comply, provided it is proven to him. The conditions for proof are as we have described, because when witnesses testified before the first judge and he recorded the entire case to the second judge, that testimony was legally transferred to him; thus, it is as if the testimony was actually given in his presence.

If he writes a letter, he should only write as much as has been proven ☆

Therefore, when testimony was presented, it was necessary to record it. This case is as if it were presented before him [the second judge], so he should write, but he shall only write what has been proven to him, which is: "There is a judge's letter regarding a right against an absent person," not that the right itself has been proven before

him. Thus, he will transcribe the judge's letter into his own letter, or if he wishes, recount it as a narrative. Similarly, if a plaintiff (*mudda'i*) states before the first judge, "I cannot find witnesses to go with me to the city of the defendant (*mudda'i ilayh*), so write a letter to the judge of such-and-such city so that he may write to the judge of the city where the defendant is located," the judge shall accept his request. If the plaintiff requests the first judge to "write to the judges of Marv and Nishapur, for I am going to Marv; if I find the defendant there, well and good, otherwise I will go to Nishapur," then according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), the judge shall accept this request. However, according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), he shall not write in this manner. If the plaintiff returns to the first judge with the letter and says, "The defendant was not found in that city, so write for me to such-and-such [other] city," the judge should only write the second letter after taking back the first one. If he wishes to write without taking it back—though this is not preferable—it is mandatory for him to mention in the letter as a reference: "I previously wrote this letter to the judge of such-and-such city, but the plaintiff did not find the defendant there," to avoid any confusion (*iltibas*^3). This is recorded in *Al-Dhakhira*. If a judge [wrote] a letter for a person claiming a debt against an absent party...

Footnotes: 1. *Furooj*: i.e., safeguarding the private parts of women from obscenity is a matter of great concern in Shariah; the woman herself does not have discretion in this. 2. "His saying: and another": meaning the first judge wrote to you, now write to a third judge on my behalf. 3. *Iltibas*: Ambiguity/confusion. And the word "roosta" means village; "qariya" means city, town, or village.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (190) किताब अदब अल-क़ाज़ी

...मामा को लाया जाए कि उसके साथ दासी (बांदी) को रवाना करे क्योंकि जननांगों (फ़ुरूज) के मामले में सावधानी वाजिब है। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर पत्र प्राप्त होने से पहले लिखने वाला क़ाज़ी मर गया, तो हमारे अनुसार प्राप्तकर्ता (मक्तूब इलैह) उस पत्र पर अमल नहीं करेगा। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से 'अमाली' में वर्णित है कि वह अमल करेगा और यही इमाम शाफ़ई (रह.) का भी मत है। हमारे अनुसार, यदि इसके बावजूद उसने इसे स्वीकार कर लिया और उसके अनुसार फ़ैसला कर दिया, फिर दूसरे क़ाज़ी के सामने अपील (मुराफ़ा) हुई और उसने इसे जारी रखा, तो यह जारी हो जाएगा क्योंकि इसका आदेश 'मुजतहद फ़ीह' (जहाँ इमामों का मतभेद हो) में आता है। इसी तरह अगर पत्र पहुँचने के बाद लेकिन पढ़ने से पहले क़ाज़ी मर गया, तब भी यही आदेश है। और अगर पत्र पहुँचने और पढ़ लेने के बाद मरा, तो 'ज़ाहिर अल-रवायत' में आया है कि वह अमल करेगा और यही सही है। और अगर लिखने वाला क़ाज़ी बर्खास्त कर दिया गया, तो उसकी भी वही स्थितियाँ हैं जो मरने के मामले में बताई गई हैं। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अगर पत्र पहुँचने से पहले लिखने वाला क़ाज़ी, क़ाज़ी होने के योग्य न रहा, तो प्राप्तकर्ता उसे स्वीकार नहीं करेगा, जैसा कि 'काफ़ी' में है। अगर प्राप्तकर्ता क़ाज़ी मर गया या बर्खास्त हो गया और उसके स्थान पर दूसरा क़ाज़ी नियुक्त हुआ और उसे पत्र मिला, तो उस पर अमल करने के लिए यह ध्यान रहे कि यदि पत्र में यह शब्द लिखे हैं कि "और जिस किसी मुस्लिम क़ाज़ी के पास यह पत्र पहुँचे (ह) वह अमल करे", तो वह अमल करेगा। और यदि ये शब्द नहीं हैं, तो हमारे अनुसार अमल नहीं करेगा। 'किताबुल हवालह' में इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि यदि कोई व्यक्ति क़ाज़ी का पत्र लेकर दूसरे के पास आया और वहां अपने विपक्षी (ख़सम) को नहीं पाया और क़ाज़ी से अनुरोध किया कि "जो कुछ मैं पहले क़ाज़ी के पास से लिखवा लाया हूँ, वह मेरे और दूसरे (तीसरे क़ाज़ी) के लिए लिख दे", तो वह उसकी बात मान लेगा, बशर्ते यह उसके पास साबित हो जाए। साबित होने की वही शर्तें हैं जो हमने बयान की हैं, क्योंकि जब पहले क़ाज़ी के पास गवाहों ने गवाही दी और उसने पूरा मामला उस क़ाज़ी को लिख दिया, तो वह गवाही कानूनी तौर पर उसके पास स्थानांतरित हो गई, अतः वास्तव में उसी के सामने गवाही दी गई मानी जाएगी।

यदि पत्र लिखे तो चाहिए कि केवल उतना ही लिखे जितना साबित हुआ है ☆

अतः जब गवाही पेश हुई तो उसे लिखना ज़रूरी था, ऐसा ही इस स्थिति में है कि मानो गवाही उसके सामने पेश हुई है, इसलिए उसे लिखना चाहिए। लेकिन वह केवल उतना ही लिखेगा जितना उसे

साबित हुआ है, और वह यह है कि: "एक अनुपस्थित व्यक्ति पर अधिकार के लिए क़ाज़ी का पत्र है", न कि यह कि स्वयं वह अधिकार (हक़) भी उसके निकट साबित हो गया है। अतः वह अपने पत्र में क़ाज़ी का पत्र उद्धृत (नक़ल) कर देगा या चाहे तो उसे एक कहानी (हिकायत) के तौर पर बयान कर दे। इसी तरह यदि वादी (मुद्दई) ने पहले क़ाज़ी के सामने बयान किया कि "मुझे ऐसे गवाह नहीं मिल रहे जो मेरे साथ प्रतिवादी (मुद्दई इलैह) के शहर जाएँ, अतः आप एक पत्र फलां शहर के क़ाज़ी को लिख दें ताकि वह उस शहर के क़ाज़ी को लिखे जहाँ प्रतिवादी मौजूद है", तो क़ाज़ी उसकी यह विनती स्वीकार करेगा। और यदि वादी ने पहले क़ाज़ी से विनती की कि "मरव और नीशापुर के क़ाज़ी को पत्र लिख दें, मैं मरव जाता हूँ, अगर वहां प्रतिवादी मिल गया तो ठीक, वरना नीशापुर जाऊँगा", तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के मत के अनुसार क़ाज़ी यह विनती स्वीकार करेगा, जबकि इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार इस तरह नहीं लिखेगा। और अगर वादी पत्र लेकर पहले क़ाज़ी के पास वापस आया और कहा कि "प्रतिवादी उस शहर में नहीं मिला, आप मुझे फलां शहर के लिए लिख दें", तो क़ाज़ी जब वह (पुराना) पत्र वापस ले ले, तब उसे दूसरा पत्र लिख कर देगा। और यदि बिना वापस लिए लिखना चाहे, हालाँकि ऐसा नहीं होना चाहिए, तो उसके लिए ज़रूरी है कि पत्र में यह संदर्भ (हवाला) लिख दे कि "एक बार मैंने यही पत्र फलां शहर के क़ाज़ी को लिखा था और वादी को प्रतिवादी वहां नहीं मिला", और यह इसलिए ताकि भ्रम (इल्तिबास) दूर हो जाए। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी ऐसे व्यक्ति के लिए जो अनुपस्थित व्यक्ति पर कर्ज का दावा करता था, क़ाज़ी ने पत्र...

पाद-टिप्पणियाँ (Footnotes): 1. फ़ुरूज: अर्थात् महिलाओं के गुप्त अंगों को अश्लीलता से सुरक्षित रखना शरीयत ने अपनी जिम्मेदारी में लिया है, इसमें स्वयं महिला को भी (अनुचित) अधिकार नहीं है। 2. "क़ौलुहू और दूसरे": अर्थात् पहले क़ाज़ी ने जैसा आपके नाम लिखा था, आप मुझे तीसरे क़ाज़ी के नाम लिख दीजिए। 3. इल्तिबास: संदेह/भ्रम। और "रोस्ता" का अर्थ गाँव, "क़रिया" का अर्थ शहर, कस्बा और गाँव है।

ماموں لائے کہ اس کے ساتھ باندی کو روانہ کرے گا کیونکہ فروج۱۸ کے باب میں احتیاط واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر مکتوب الیہ کے پاس خط پہنچنے سے پہلے قاضی کاتب مر گیا تو ہمارے نزدیک وہ اس خط پر عمل نہ کرے گا اور امام ابو یوسفؒ سے امالی میں ہے کہ عمل کرے گا اور یہی قول امام شافعیؒ کا ہے اور ہمارے نزدیک اگر بائیں ہمہ اس نے قبول کر لیا اور اس کے موافق فیصلہ کیا پھر دوسرے قاضی کے سامنے مرافعہ ہوا اور اس نے جاری کیا تو جاری ہو جائے گا کیونکہ اس کا حکم مجتہد فیہ میں واقع ہوا ہے اور اسی طرح اگر خط پہنچنے کے بعد پڑھنے سے پہلے مر گیا تب بھی یہی حکم ہے اور اگر خط پہنچنے اور پڑھ لینے کے بعد مر گیا تو ظاہر الروایہ میں آیا ہے کہ عمل کرے گا اور یہی صحیح ہے اور اگر قاضی کاتب معزول کیا گیا تو اس کی بھی یہی صورتیں ہیں جو مر جانے میں بیان ہوئی ہیں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر خط پہنچنے سے پہلے قاضی کاتب قاضی ہونے کے لائق نہ رہا تو مکتوب الیہ اس کو قبول نہ کرے گا کذافی الکافی اگر مکتوب الیہ مر گیا یا معزول ہو گیا اور بجائے اس کے دوسرا قاضی مقرر ہوا اور اس کو خط پہنچا تو اس کے عمل کرنے کے واسطے یہ لحاظ رہے کہ اگر اس خط میں یہ لفظ لکھا کہ اور جس قاضی کو قضاۃ مسلمین سے یہ خط پہنچے (ھ) تو عمل کرے گا اور اگر یہ لفظ نہیں ہیں تو ہمارے نزدیک عمل نہ کرے گا کتاب الحوالہ میں امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر ایک شخص قاضی کا خط لے کر دوسرے کے پاس آیا اور وہاں اپنے خصم کو نہ پایا اور قاضی سے درخواست کی کہ جو کچھ میں پہلے قاضی کے پاس سے لکھوا لایا ہوں تو مجھے اور دوسرے۲۸ کے واسطے لکھ دے تو وہ اس کا کہنا کرے گا بشرطیکہ یہ اس کے نزدیک ثابت ہو جائے اور ثبوت کی شرطیں وہی ہیں جو ہم نے بیان کر دی ہیں کیونکہ جب پہلے کے پاس گواہوں نے گواہی دی

اور اس نے وہ تمام مقدمہ اس قاضی کو لکھ دیا تو وہ گواہی حکماً منتقل ہو کر اس کے پاس آئی پس گویا حقیقت میں اسی کے سامنے گواہی ادا ہوئی۔

اگر خط لکھے تو چاہئے صرف اسی قدر لکھے جس قدر ثابت ہوا ہے ☆

پس گواہی پیش ہوئی تو اس کو ضرور لکھنا چاہئے تھا ایسا ہی اس صورت میں ہے کہ گویا اس کے سامنے پیش ہوئی ہے پس لکھنا چاہئے لیکن صرف اسی قدر لکھے گا کہ جس قدر اس کو ثابت ہوا اور وہ یہ ہے کہ ایک غائب شخص پر حق کے واسطے قاضی کا خط ہے نہ یہ کہ خود حق بھی اس کے نزدیک ثابت ہو گیا پس وہ اپنے خط میں قاضی کا خط نقل کر دے گا یا اگر چاہے تو اس کو بطور حکایت بیان کر دے اور اسی طرح اگر مدعی نے قاضی اول کے سامنے بیان کیا کہ مجھے ایسے گواہ نہیں ملتے ہیں جو میرے ساتھ مدعی علیہ کے شہر کو جائیں پس تو ایک خط فلاں شہر کے قاضی کو لکھ دے تاکہ وہ اس شہر کے قاضی کو لکھے کہ جس میں مدعی علیہ موجود ہے تو قاضی اس کی درخواست منظور کرے گا اور اگر مدعی نے قاضی اول سے درخواست کی کہ قاضی مرو اور نیشاپور کو خط لکھ دے کہ میں مرو جاتا ہوں اگر وہاں مدعی علیہ مل گیا تو خیر ورنہ نیشاپور جاؤں گا تو امام ابو یوسفؒ کے قول کے موافق قاضی یہ درخواست منظور کرے گا اور امام ابوحنیفہؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اس طرح نہیں لکھے گا اور اگر مدعی خط لے کر قاضی اول کے پاس لوٹ آیا اور کہا کہ مدعی علیہ اس شہر میں نہ ملا اور تو مجھے فلاں شہر کو لکھ دے تو قاضی جب وہ خط اس سے واپس لے لے تب دوسرا خط اس کو لکھ دے گا اور اگر بدوں واپس کرنے کے لکھنا چاہا حالانکہ یہ نہیں چاہئے ہے تو اس کو لازم ہے کہ خط میں یہ حوالہ لکھ دے کہ ایک مرتبہ میں نے یہی خط فلاں شہر کے قاضی کو لکھا تھا اور مدعی کو مدعی علیہ وہاں نہ ملا اور یہ اس غرض سے کہ التباس۳۸ جاتا رہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایسے شخص کے واسطے جو غائب پر قرضہ کا دعویٰ کرتا تھا قاضی نے خط

حاشیے (Footnotes): ۱۔ فروج یعنی عورتوں کے شرمگاہ کو فحش سے محفوظ رکھنا شرع نے اپنے اہتمام میں لیا ہے اس میں خود عورت کا بھی اختیار نہیں ہے۔ ۲۔ قولہ اور دوسرے یعنی اول قاضی نے جیسے آپ کے نام لکھ دیا تھا آپ مجھے تیسرے قاضی کے نام لکھ دیجئے۔ ۳۔ التباس اشتباہ اور قولہ روستا بمعنی گاؤں قریہ یعنی شہر و قصبہ و گاؤں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 191 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

...[the Qadi] wrote it and affixed the seal. Then the claimant (mudda'i) came and said that the letter had been lost from his possession and requested another letter. So, if in the Qadi's view he is suspect, the Qadi should not give a second letter. But if he is not suspect, he may provide it. However, in the second letter, the Qadi should write to the recipient [Qadi] stating: "I had written a letter to you regarding this matter on such-and-such date, but the claimant came and stated that it was lost and requested another letter; therefore, I have written this letter and mentioned the date so that the claimant may not recover the right twice using two letters." If, after the letter was written, the claimant said that the defendant (mudda'a 'alayh) has moved from this city to another city and requested a letter to be written to the Qadi there, the Qadi will write it and record in that letter: "I had written a letter to the Qadi of such-and-such city regarding this matter, then the claimant came and stated that the defendant has moved from that city to such-and-such city, and then requested this letter." This instruction is written as a precaution in 'Fatawa Qazi Khan'. If a letter was written for a person who makes a claim of right against another, and the letter had not yet been given to him when the defendant—on whose account he had obtained the letter—appeared and was presented before the Qadi, the Qadi shall not decide based on that [previous] testimony but shall order its repetition. If the Qadi wrote a letter to the Amir who appointed him as Qadi, and the Amir was present in the city with him—may Allah grant the Amir prosperity—and described the entire case and the testimony, and sent this letter through a trustworthy person whom the Amir recognizes; if the Amir then issued a ruling in accordance with it, it is permissible even if it lacks a formal title and seal, and even if there are no two witnesses to it. This ruling is based on istihsan (juristic preference), whereas qiyas (analogy) would require that such a letter not be accepted. Originally, the letter of a Qadi from a village or rural settlement was not accepted; only the letter of a Qadi from a city where there is a minbar (pulpit) and Friday prayers would be accepted. This ruling is based on Zahir al-Riwayah. According to the narration where a city is not a condition for the enforcement of a judicial decree, the letter of the Qadi of a village or rural settlement and his agent will be accepted. And if a slave-girl was in the possession of a person and someone made a claim on her and established witnesses of his ownership, and the Qadi decided in his favor, and then the possessor (qabiz) said: "I bought her from such-and-such person who is in such-and-such city and I have

already paid the price; listen to my witnesses and write a new letter," then the Qadi shall write the letter for him.

☆ In the aforementioned issue, if he refused to take an oath and acknowledged the buyer's claim, he will be required to return the full price ☆

If a slave-girl is in the possession of a man and she claimed to be originally free (asli hurra) after [previously] admitting to being a slave (mamlukiyat), and she presented witnesses, and the Qadi decided in favor of her freedom; then if the possessor presented witnesses saying "I bought her from such-and-such absent person for this amount and have paid the price," and requested a letter from the Qadi, he should grant it because he wants to get the price back and it is a debt. And if the slave-girl did not present witnesses for her freedom but claimed freedom and denied her [previous] admission of slavery, and the possessor did not have witnesses for her admission of slavery, then the Qadi shall declare her free. According to Imam al-A'zam, her statement alone is reliable, while according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), she must take an oath. And if the possessor said, "I bought her from such-and-such person and have paid the price; hear my witnesses so that I may recover the price from him," then his request shall not be granted, unlike the first case. Similarly, if the slave-girl claimed original freedom after admitting to being a slave and the possessor confirmed it, the buyer cannot take the price back from the seller. Likewise, if from the beginning she denied being a slave and claimed original freedom such that her statement was held reliable, the buyer has no right to take the price back from the seller. If in both these cases the buyer requested an oath from the seller saying, "By Allah, I do not know that she is originally free," with the aim of recovering the price, he has the right to do so. Then, if the seller took the oath, nothing is incumbent upon him, but if he refused to take the oath, then the claim...

Meaning the aforementioned possessor or someone else.

...लिखा और मुहर लगा दी। फिर वादी (शिकायतकर्ता) आया और कहा कि पत्र मेरे पास से खो गया है और दूसरे पत्र की मांग की। यदि न्यायाधीश (क़ाज़ी) की दृष्टि में वह संदिग्ध हो, तो दूसरा पत्र न दे। और यदि संदिग्ध न हो, तो दे दे, परंतु दूसरे पत्र में प्राप्तकर्ता न्यायाधीश को लिख दे कि मैंने आपको अमुक तिथि को इसी मामले में एक पत्र लिखा था, और वादी ने आकर बताया कि वह खो गया है और दूसरे पत्र की मांग की है, इसलिए मैंने यह पत्र लिखा और इसमें तिथि अंकित कर दी ताकि वादी दो पत्रों के माध्यम से दो बार अपना अधिकार प्राप्त न कर सके। यदि पत्र लिखने के बाद वादी ने कहा कि प्रतिवादी (मुदालैह) इस शहर से दूसरे शहर चला गया है और वहां के क़ाज़ी को पत्र लिख दें, तो क़ाज़ी लिख देगा और उस पत्र में उल्लेख करेगा कि मैंने इसी मामले में अमुक शहर के क़ाज़ी को पत्र लिखा था, फिर वादी ने आकर बताया कि प्रतिवादी उस शहर से अमुक शहर चला गया है, फिर यह पत्र मांगा है। यह लेख सावधानी स्वरूप 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति के लिए, जो दूसरे पर अपना अधिकार का दावा करता है, एक पत्र लिखा गया और अभी तक उसे पत्र नहीं दिया गया था कि उसका प्रतिवादी, जिसके लिए उसने पत्र लिया था, उपस्थित हो गया और उसने उसे क़ाज़ी के सामने पेश किया, तो क़ाज़ी उस साक्ष्य पर निर्णय नहीं करेगा बल्कि उसे पुनः प्रस्तुत करने के लिए कहेगा। यदि क़ाज़ी ने उस अमीर को पत्र लिखा जिसने उसे क़ाज़ी नियुक्त किया है और वह शहर में ही मौजूद था—ईश्वर अमीर का कल्याण करे—और सारा मामला और गवाही बयान कर दी और एक विश्वसनीय व्यक्ति के हाथ यह पत्र भेजा जिसे अमीर पहचानता हो; तो यदि अमीर ने उसके अनुसार निर्णय दे दिया, तो यह जायज़ है, भले ही उस पर शीर्षक और मुहर न हो और न ही उस पर दो गवाह हों। और यह निर्णय इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) पर आधारित है, जबकि क़यास (तर्क) यह चाहता है कि ऐसा पत्र स्वीकार्य न हो। मूल रूप से, देहात या गाँव के क़ाज़ी का पत्र स्वीकार्य नहीं होगा, केवल उसी शहर के क़ाज़ी का पत्र स्वीकार्य होगा जहाँ मिम्बर (प्रवचन मंच) हो और जुमे की नमाज़ होती हो। और यह निर्णय ज़ाहिर-उर-रिवायत के अनुसार है। उस रिवायत के अनुसार जिसमें न्याय कार्यान्वयन के लिए शहर की शर्त नहीं है, गाँव और देहात के क़ाज़ी और उसके प्रतिनिधि का पत्र स्वीकार्य होगा। और यदि एक दासी (बांदी) किसी व्यक्ति के अधिकार में थी और किसी ने उस पर दावा किया और अपने स्वामित्व के गवाह पेश किए और क़ाज़ी ने उसके पक्ष में निर्णय दे दिया, फिर वर्तमान स्वामी (क़ाबिज़) ने कहा कि मैंने इसे अमुक व्यक्ति से खरीदा था और वह अमुक शहर

में है और मैं उसे कीमत चुका चुका हूँ, तो मेरी गवाही सुनकर नया पत्र लिख दें, तो क़ाज़ी उसके लिए पत्र लिख देगा।

☆ उपर्युक्त समस्या में यदि शपथ लेने से इनकार किया और खरीदार के दावे को स्वीकार कर लिया, तो उस पर पूरा मूल्य (थमन) वापस करना अनिवार्य होगा ☆

यदि एक दासी एक पुरुष के कब्ज़े में है और उसने दासत्व (ममलूकियत) स्वीकार करने के बाद वास्तविक रूप से स्वतंत्र (हुर्रा) होने का दावा किया और गवाह पेश किए और क़ाज़ी ने उसे स्वतंत्र घोषित करने का निर्णय दे दिया; तो यदि क़ाबिज़ ने गवाह पेश किए कि मैंने इसे अमुक अनुपस्थित व्यक्ति से इतने मूल्य में खरीदा है और मूल्य चुका दिया है, और क़ाज़ी से पत्र की प्रार्थना की, तो वह उसे स्वीकार करे क्योंकि वह मूल्य वापस लेना चाहता है और वह एक ऋण (कर्ज़) है। और यदि दासी ने अपनी स्वतंत्रता के गवाह पेश नहीं किए लेकिन स्वतंत्रता का दावा किया और अपने दासत्व के स्वीकार से इनकार किया, और क़ाबिज़ के पास उसके दासत्व स्वीकार के गवाह नहीं थे, तो क़ाज़ी उसे स्वतंत्र घोषित करेगा। इमाम-ए-आज़म के अनुसार उसी का कथन विश्वसनीय होगा, जबकि साहिबीन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) के अनुसार उस पर शपथ लेना अनिवार्य है। और यदि क़ाबिज़ ने कहा कि मैंने इसे अमुक व्यक्ति से खरीदा है और मूल्य चुका दिया है, तो मेरे गवाहों की गवाही सुन लें ताकि उससे मूल्य वापस ले सकूँ तो प्रार्थना स्वीकार नहीं की जाएगी, पहली स्थिति के विपरीत। इसी प्रकार, यदि दासी ने दासत्व स्वीकार करने के बाद वास्तविक स्वतंत्रता का दावा किया और क़ाबिज़ ने इसकी पुष्टि की, तो खरीदार विक्रेता से मूल्य वापस नहीं ले सकता। और इसी प्रकार यदि उसने आरम्भ से ही दासत्व से इनकार किया और वास्तविक स्वतंत्रता का दावा किया यहाँ तक कि उसका कथन विश्वसनीय मान लिया गया, तो खरीदार को अधिकार नहीं है कि विक्रेता से मूल्य वापस माँगे। यदि खरीदार ने इन दोनों स्थितियों में विक्रेता से इस प्रकार शपथ माँगी कि "ईश्वर की शपथ, मैं नहीं जानता कि वह वास्तव में स्वतंत्र है", और इसका उद्देश्य मूल्य वापस लेना है, तो उसे इसका अधिकार है। फिर यदि विक्रेता ने शपथ ले ली, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा, और यदि उसने शपथ लेने से इनकार किया तो दावा...

यानी उपर्युक्त क़ाबिज़ या कोई और।

لکھا اور مہر کر دی پھر مدعی آیا اور کہا کہ خط میرے پاس سے گم ہو گیا اور دوسرے خط کی درخواست کی پس اگر قاضی کے نزدیک وہ مہتم ہو تو دوسرا خط نہ دے اور اگر مہتم نہ ہو تو دے دے مگر دوسرے خط میں قاضی مکتوب الیہ کو لکھ دے کہ میں نے تجھے فلاں تاریخ اسی معاملہ میں ایک خط لکھا تھا کہ مدعی نے آکر بیان کیا کہ گم ہو گیا اور دوسرا خط طلب کیا اور میں نے یہ خط لکھا اور اس میں تاریخ لکھ دی تاکہ مدعی دو خطوں کے ذریعہ سے دو مرتبہ حق وصول نہ کر سکے اگر خط لکھنے کے بعد مدعی نے کہا کہ مدعلیہ اس شہر سے دوسرے شہر میں چلا گیا اور وہاں کے قاضی کو خط لکھ دے تو قاضی لکھ دے گا اور اس خط میں تحریر کرے گا کہ میں نے اسی معاملہ میں ایک خط فلاں شہر کے قاضی کو لکھا تھا پھر مدعی نے آکر بیان کیا کہ مدعلیہ اس شہر سے فلاں شہر میں چلا گیا پھر یہ خط طلب کیا اور یہ تحریر احتیاطاً یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کسی شخص کے واسطے جو دوسرے پر حق کا دعویٰ کرتا ہے ایک خط لکھا اور ہنوز خط اس کو نہیں دیا تھا کہ اس کا مدعلیہ جس کے واسطے اس نے خط لیا تھا حاضر ہو گیا اور اس نے قاضی کے سامنے پیش کیا تو قاضی اس گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا بلکہ دوبارہ اعادہ کرائے گا اگر قاضی نے اس امیر کو جس نے اس کو قاضی کیا ہے خط لکھا اور وہ اس کے ساتھ شہر میں موجود تھا اصلح اللہ الامیر اور تمام قصہ اور گواہی بیان کردی اور ایک ثقہ کے ہاتھ یہ خط بھیجا کہ جس کو امیر پہچانتا ہے پس اگر امیر نے اس کے موافق حکم دے دیا تو جائز ہے اگرچہ اس پر عنوان اور مہر نہ ہو اور نہ اس پر دو گواہ ہوں اور یہ حکم استحساناً اور قیاس چاہتا ہے کہ ایسا خط مقبول نہ ہو اور اصل میں ہے کہ روستا اور قریہ کے قاضی کا خط مقبول نہ ہو گا صرف ایسے شہر کے قاضی کا خط مقبول ہو گا جہاں منبر اور جمعہ ہو اور یہ حکم بنا بر ظاہر

الروایت کے ہے بنا بر اس روایت کے کہ جس میں نفاذ قضا کے واسطے شہر کی شرط نہیں قاضی قریہ و روستا اور اس کے عامل کا خط مقبول ہو گا اور اگر ایک باندی ایک شخص کے قبضہ میں تھی اور اس کا کسی نے دعویٰ کیا اور اپنی ملکیت کے گواہ قائم کئے اور قاضی نے اس کے نام فیصلہ کر دیا پھر قابض نے کہا کہ میں نے فلاں شخص سے خریدی تھی اور وہ فلاں شہر میں ہے اور میں اس کو قیمت دے چکا ہوں تو میرے گواہ سن کر نئے خط لکھ دے تو قاضی اس کو خط لکھ دے گا۔

☆ مسئلہ مذکورہ میں اگر قسم سے انکار کیا اور دعویٰ مشتری کا اقرار کیا تو اس پر لازم ہو گا کہ پورا ثمن واپس کر دے ☆

اگر ایک باندی ایک مرد کے قبضہ میں ہے کہ اس نے مملوکیت اقرار کے بعد اصلی حرہ ہونے کا دعویٰ کیا اور گواہ پیش کئے اور قاضی نے اس کے نام آزادی کا فیصلہ کر دیا پس اگر قابض نے گواہ پیش کئے کہ میں نے اس کو فلاں غائب سے اس قدر داموں کو خریدا ہے اور ثمن ادا کر دیا ہے اور قاضی سے خط کی درخواست کی تو منظور کرے کیونکہ وہ ثمن واپس لینا چاہتا ہے اور وہ قرض ہے اور اگر باندی نے اپنی آزادی کے گواہ نہ پیش کئے لیکن آزادی کا دعویٰ کیا اور اپنی مملوکیت کے اقرار سے انکار کیا اور قابض کے پاس اس کے اقرار مملوکیت کے گواہ نہیں تھے تو قاضی اس کو آزاد قرار دے گا اور بالاسم امام اعظم کے نزدیک اسی کا قول معتبر ہوگا اور صاحبین کے نزدیک اس پر قسم ہے اور اگر قابض نے کہا کہ میں نے اس کو فلاں شخص سے خریدا ہے اور ثمن ادا کر دیا ہے تو میرے گواہوں کی سماعت کر لے کہ اس سے ثمن واپس کروں تو درخواست منظور نہ کرے گا بخلاف پہلی صورت کے اور اسی طرح اگر باندی نے بعد مملوکیت کے اقرار کے اصلی حریت کا دعویٰ کیا اور قابض نے اس کی تصدیق کی تو مشتری بائع سے ثمن نہیں لے سکتا ہے اور اسی طرح اگر ابتداء سے رقیت سے انکار کیا اور حریت اصلی کا

دعویٰ کیا یہاں تک کہ اس کا قول معتبر ٹھہرا تو مشتری کو اختیار نہیں ہے کہ بائع سے ثمن واپس کرے اگر مشتری نے ان دونوں صورتوں میں بائع سے اس طرح قسم طلب کی کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ وہ اصلی آزاد ہے اور اس سے مراد یہ ہی ہے کہ اس سے ثمن واپس کرے تو اس کو اختیار ہے پھر اگر بائع نے قسم کھالی تو اس پر کچھ لازم نہیں ہو گا اور اگر قسم سے انکار کیا تو دعویٰ

یعنی قابض مذکور یا کوئی اور۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (192) Kitab Adab al-Qadi

...if the buyer admits, it will be incumbent upon him to return the full price. And if the buyer wanted to have the seller take an oath in both these cases, but wanted to present witnesses regarding the slave girl being free so that he could get the price back from the seller, then his witnesses will be heard; this is written in *al-Muhit*. If a person, for example, brought a letter from one judge (Qadi) to another regarding his right against a person, and upon reaching the city, found that the sought person (matloob) had died, then the seeker (talib) produced some of his heirs and presented the Qadi's letter and the witnesses to the letter before the executor (wasi) or heirs. The Qadi will then accept the letter, hear the witnesses, and execute it, whether the date of the letter is before or after the death of the sought person. If a Qadi has a letter written to another Qadi containing something that is not correct in that Qadi's opinion, and there is a disagreement among the jurists (fuqaha) about it, then this Qadi will not execute it. This is the difference between a 'sajil' (judicial record) and a 'khat' (letter), that if a 'sajil' were exactly in such a case, the Qadi would issue and execute it; this is mentioned in *al-Multaqat*.

The letter mentions the name, lineage, profession, and tribe of the defendant (mud'a-alaih), but what if there are two such persons in the tribe?

If a person presented a Qadi's letter to another Qadi in a claim of right against someone, and the name, lineage, profession, and tribe of the defendant are mentioned in the letter, and there are two individuals of that name and lineage in that profession or that locality, the Qadi will not accept the letter until witnesses are established that this is indeed the person in whose favor the letter was written. And if there are not two such persons in that tribe or profession, the Qadi will execute the order against him. Then, if the sought person (matloob) claimed that there is another person of the same name and lineage in that tribe or profession, this statement will not be accepted without witnesses, nor will he be released from the case. And if the sought person says, "I will bring witnesses that I am a different person," there are two possibilities: one is that he says, "I establish witnesses that another person of this name and lineage exists in this tribe or profession," then this testimony will be accepted and he will be released from the case. And if he says, "I bring witnesses that there was another person of this name and lineage in this tribe or profession and he died," then this testimony will not be accepted, except in the case where that person died after the date of the letter and the testimony of the witnesses mentioned in the letter. If that letter pertains to a right over a deceased person, the Qadi will summon

some of his heirs and accept the letter after hearing witnesses. It is narrated from Imam Muhammad (RA) in *Nawadir Ibn Sama'ah* that a person has a fixed-term debt against another absent person and requested the Qadi to write a letter regarding this, so he will accept it and record the term in it according to the testimony of the witnesses. Imam Muhammad (RA) said that if the sought person claimed that the seeker had absolved me from every small and large obligation, or that I have paid whatever was due to him from me, and he established witnesses for this and said to the Qadi, "I want to go to the city where the seeker resides, and I fear that the seeker will have me arrested and deny having absolved me or received the payment, and my witnesses are present here, so please hear the witnesses and write to the Qadi there," then the Qadi will not grant this request, nor will he hear the witnesses or write. This is the saying of Imam Abu Yusuf (RA). Imam Muhammad (RA) said he will write it, and there is a consensus that if he claimed that the seeker once denied receiving payment and quarreled with me, and now I fear he will do so again, so listen to my witnesses and write to the Qadi of that city, then the Qadi will write to him. Similar to the claim of being absolved against an absent person, there are two other issues: one is the issue of *Shufa* (pre-emption), the situation being that a person said, "I bought a house and such-and-such absent person is the pre-emptor (shafi), and he has surrendered the *Shufa* to me, and I fear that when I go there, he will deny surrendering it and claim *Shufa*," and requested that the Qadi hear the witnesses to the surrender of *Shufa* and write to the Qadi there; in this, too, there is a disagreement.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (192) किताब अदब अल-क़ाज़ी

...यदि खरीदार ने स्वीकार किया, तो उसके लिए पूरी कीमत वापस करना अनिवार्य होगा। और यदि खरीदार ने इन दोनों स्थितियों में विक्रेता से शपथ लेने का अनुरोध किया, लेकिन दासी के स्वतंत्र होने के संबंध में गवाह पेश करना चाहा ताकि विक्रेता से कीमत वापस ले सके, तो उसके गवाहों की सुनवाई की जाएगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति, उदाहरण के तौर पर, अपने अधिकार के लिए एक काजी की ओर से दूसरे काजी के पास पत्र लाया और वह शहर में पहुँच गया, जहाँ वांछित व्यक्ति (Matloob) की मृत्यु हो गई थी, तो दावेदार (Talib) ने उसके कुछ वारिसों को उपस्थित किया और काजी का पत्र दिया तथा वसी या वारिसों के सामने पत्र के गवाह पेश किए। ऐसी स्थिति में काजी पत्र को स्वीकार करेगा, गवाहों की सुनवाई करेगा और उसे लागू करेगा, चाहे पत्र की तारीख वांछित व्यक्ति की मृत्यु से पहले की हो या बाद की। यदि काजी ने दूसरे काजी को ऐसा पत्र लिखवाया जिसमें ऐसी कोई बात है जो उस काजी की राय में सही नहीं है और उसमें न्यायविदों (Fuqaha) के बीच मतभेद है, तो यह काजी उसे लागू नहीं करेगा। 'सजिल' और 'खत' में यही अंतर है कि यदि हुबहू ऐसी ही स्थिति में 'सजिल' (न्यायिक आदेश) हो, तो काजी उसे जारी और लागू करेगा। यह 'मुल्तकत' में दर्ज है।

पत्र में प्रतिवादी (Mud'a-alaih) का नाम, वंश, पेशा और कबीला वर्णित है, लेकिन कबीले में ऐसे दो व्यक्ति हों तो?

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे काजी के सामने अधिकार के दावे के संबंध में काजी का पत्र पेश किया और पत्र में प्रतिवादी का नाम, वंश, पेशा और कबीला वर्णित है, और उस पेशे या उस मोहल्ले में इस नाम और वंश के दो व्यक्ति हैं, तो काजी पत्र को स्वीकार नहीं करेगा जब तक कि वह गवाहों द्वारा यह सिद्ध न कर दे कि यही वह व्यक्ति है जिसके अधिकार में पत्र लिखा गया है। और यदि उस कबीले या पेशे में ऐसे दो व्यक्ति न हों, तो काजी उस पर आदेश लागू करेगा। फिर यदि वांछित व्यक्ति ने कहा कि उस कबीले या पेशे में इस नाम और वंश का कोई दूसरा व्यक्ति है, तो बिना गवाह के यह बात स्वीकार नहीं की जाएगी और न ही वह मुकदमे से छूट पाएगा। और यदि वांछित व्यक्ति ने कहा कि मैं दूसरा व्यक्ति होने पर गवाह लाता हूँ, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि उसने कहा, मैं गवाह पेश करता हूँ कि इस कबीले या पेशे में इस नाम और वंश का दूसरा व्यक्ति मौजूद है, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी और वह मुकदमे से मुक्त हो जाएगा। और यदि उसने कहा कि मैं गवाह लाता हूँ कि इस कबीले या पेशे में इस नाम और वंश का दूसरा व्यक्ति था और वह मर गया, तो

यह गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, सिवाय उस स्थिति के जब पत्र की तारीख और गवाहों की गवाही की तारीख के बाद उस व्यक्ति की मृत्यु हुई हो। यदि वह पत्र किसी मृतक के अधिकार के बारे में हो, तो काजी उसके कुछ वारिसों को उपस्थित करेगा और गवाहों को सुनकर पत्र स्वीकार करेगा। 'नवादिर इब्न समाअ' में इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि एक व्यक्ति का दूसरे अनुपस्थित व्यक्ति पर कुछ मियादी (निश्चित समय वाला) ऋण है और उसने काजी से अनुरोध किया कि वह इस संबंध में एक पत्र लिख दे, तो काजी उसे स्वीकार करेगा और गवाहों की गवाही के अनुसार उसमें मियाद दर्ज कर देगा। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यदि प्रतिवादी ने दावा किया कि दावेदार ने मुझे हर छोटे-बड़े दायित्व से मुक्त कर दिया है या जो कुछ उसका मुझ पर बकाया था, मैंने चुका दिया है और उसने इस पर गवाह पेश किए और काजी से कहा कि मैं उसी शहर जाना चाहता हूँ जहाँ दावेदार है, और मुझे डर है कि दावेदार मुझे गिरफ्तार करवाएगा और कर्ज चुकाने या प्राप्ति को स्वीकार करने से इनकार कर देगा, और मेरे गवाह यहाँ मौजूद हैं, इसलिए आप गवाहों को सुन लें और वहाँ के काजी को पत्र लिख दें, तो काजी इस अनुरोध को स्वीकार नहीं करेगा, न गवाह सुनेगा और न पत्र लिखेगा। यह इमाम अबू यूसुफ (रह.) का कथन है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि वह लिख देगा और इस पर सहमति है कि यदि उसने यह दावा किया कि उसने एक बार प्राप्ति से इनकार किया है और मेरे साथ विवाद किया है और अब मुझे डर है कि वह दोबारा ऐसा करेगा, इसलिए आप मेरे गवाहों को सुनकर उस शहर के काजी को लिख दें, तो काजी उसे लिख देगा। अनुपस्थित व्यक्ति के दायित्व से मुक्त होने के दावे के समान दो और मसले हैं: एक शुफ़ा (पूर्वक्रय अधिकार) का मसला है, जिसकी सूरत यह है कि एक व्यक्ति ने कहा कि मैंने एक घर खरीदा और उसका अमुक अनुपस्थित व्यक्ति शफी है और उसने शुफ़ा मुझे सौंप दिया है, और मुझे डर है कि जब मैं वहाँ जाऊँगा, तो वह सौंपने से इनकार कर देगा और शुफ़ा का दावा करेगा, और उसने अनुरोध किया कि काजी शुफ़ा सौंपने के गवाहों को सुन ले और वहाँ के काजी को लिख दे, तो इसमें भी मतभेद है।

مشتری کا اقرار کیا تو اس پر لازم ہوگا کہ پورا ثمن واپس کر دے اور اگر مشتری نے ان دونوں صورتوں میں بائع کو قسم دلانا چاہا لیکن باندی کے آزاد ہونے پر گواہ پیش کرنے چاہے تاکہ بائع سے ثمن واپس کرے تو اس کے گواہوں کی سماعت ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص مثلاً ایک شخص پر اپنے حق کے واسطے قاضی کی طرف سے دوسرے قاضی کے پاس خط لایا اور شہر میں پہنچ گیا تھا کہ مطلوب مر گیا پھر طالب نے اس کے بعض وارثوں کو یاد کو حاضر کیا اور خط قاضی کو دیا اور وصی یا وارثوں کے سامنے خط کے گواہ پیش کئے تو قاضی خط کو قبول کرے گا اور گواہوں کی سماعت کرے گا اور اس کو نافذ کرے گا خواہ خط کی تاریخ مطلوب کی موت سے پہلے کی ہو یا بعد کی ہو اگر قاضی کا خط دوسرے قاضی کے پاس ایسی صورت میں لکھوا لایا کہ جو اس قاضی کی رائے میں درست نہیں ہے اور اس میں اختلاف فقہاء کا ہے تو یہ قاضی اس کو نافذ نہ کرے گا اور یہی فرق ہے سجل اور خط میں کہ اگر بعینہ ایسی صورت میں سجل ہو تو قاضی اس کو جاری اور نافذ کرے گا یہ ملتقط میں ہے۔

خط میں مدعاعلیہ کا نام اور نسب اور صناعت اور قبیلہ مذکور ہے لیکن قبیلہ میں ایسے دو اشخاص ہیں تو؟

اگر ایک شخص نے دوسرے قاضی کے سامنے قاضی کا خط ایک شخص پر دعویٰ حق میں پیش کیا اور خط میں مدعاعلیہ کا نام اور نسب اور صناعت اور قبیلہ مذکور ہے اور اس صناعت یا اس محلہ میں دو اشخاص اس نام و نسب کے ہیں تو قاضی خط کو قبول نہ کرے گا حتیٰ کہ اس پر گواہ قائم کرلے کہ یہی وہ شخص ہے جس کے حق میں خط لکھا گیا ہے اور اگر اس قبیلہ یا صناعت

میں دو اشخاص ایسے نہ ہوں تو قاضی حکم اس پر نافذ کرے گا پس اگر مطلوب نے کہا کہ اس قبیلہ یا اس صناعت میں دوسرا شخص اس نام و نسب کا ہے تو بلا گواہ یہ قول مقبول نہ ہوگا اور نہ مقدمہ سے اس کا چھٹکارا ہوگا اور اگر مطلوب نے کہا کہ میں دوسرا شخص ہونے پر گواہ لاتا ہوں تو اس کی دو صورتیں ہیں ایک یہ ہے کہ کہا کہ میں گواہ قائم کرتا ہوں کہ اس قبیلہ یا اس صناعت میں دوسرا شخص اس نام و نسب کا موجود ہے تو یہ گواہی مقبول ہوگی اور وہ مقدمہ سے چھوٹ جائے گا اور اگر یہ کہا کہ میں گواہ لاتا ہوں کہ اس قبیلہ یا صناعت میں دوسرا شخص اس نام و نسب کا تھا اور وہ مر گیا تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی مگر اس صورت میں مقبول ہوگی کہ خط کی تاریخ اور گواہوں کی گواہی جو خط میں ہے اس کی تاریخ کے بعد وہ شخص مر گیا ہو اگر وہ خط کسی میت کے اوپر حق کا ہو تو قاضی اس کے بعض وارثوں کو حاضر کرے گا اور گواہ سن کر خط کو قبول کرے گا نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص کا دوسرے غائب پر کچھ مال میعادی قرض ہے اور اس نے قاضی سے درخواست کی کہ اس بابت ایک خط لکھ دے تو وہ اس کو قبول اور موافق گواہوں کی گواہی کے اس میں میعاد مندرج کر دے گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر مطلوب نے دعویٰ کیا کہ طالب نے مجھے ہر قلیل وکثیر سے بری کر دیا ہے یا جو کچھ اس کا مجھ پر آتا تھا میں نے ادا کر دیا ہے اور اس پر گواہ قائم کئے اور قاضی سے کہا کہ میں اسی شہر کو جانا چاہتا ہوں جس میں طالب ہے اور خوف کرتا ہوں کہ طالب مجھے گرفتار کرے اور بری کر دینے یا وصول پانے سے انکار کر جائے اور میرے گواہ یہاں موجود ہیں تو تو گواہ سن لے اور وہاں کے قاضی کو لکھ دے تو قاضی اس درخواست کو منظور نہ کرے گا نہ گواہ سنے اور نہ لکھے گا اور یہ قول امام ابو یوسفؒ کا ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ لکھ دے گا اور اس پر اجتماع ہے کہ اگر اس نے یہ دعویٰ کیا کہ اس نے ایک مرتبہ وصول پانے سے انکار کیا ہے اور میرے ساتھ جھگڑا کیا ہے اور اب مجھے خوف ہے کہ دوبارہ ایسا کرے پس تو

میرے گواہ سن کر اس شہر کے قاضی کو لکھ دے تو قاضی اس کو لکھ دے گا غائب شخص پر بری کر دینے کے دعوٰی کے مانند دو اور مسئلے ہیں ایک شفعہ کا مسئلہ ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ ایک شخص نے کہا کہ میں نے ایک دار خریدا اور اس کا فلاں غائب شفیع ہے اور اس نے شفعہ میرے سپرد کر دیا ہے اور مجھے خوف ہے کہ جب میں وہاں جاؤں گا تو سپرد کرنے سے انکار کرے گا اور شفعہ کا دعویٰ کرے گا اور درخواست کی کہ قاضی شفعہ سپرد کرنے کے گواہ سن لے اور وہاں کے قاضی کو لکھ دے تو اس میں بھی اختلاف

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 193 Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Procedure)

The aforementioned discussion continues. The second issue pertains to divorce (talaq): A woman says to a judge (qadi), "My husband has given me three divorces, and he is currently in such-and-such city. I also wish to go there, but I fear he may deny the divorce. Therefore, listen to my witnesses and write to the judge of that city." Regarding this, there is the same disagreement between Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA) as previously described.

A case in which the jurists disagreed on writing a letter based on the opinion of Imam Azam (RA) [Abu Hanifa] ★

Thus, if the person who is present informs the judge of a single instance of denial and dispute, the judge, after hearing their witnesses, shall write a letter for them; there is no disagreement in this. If the claimant clears the respondent before the judge or hands over the right of pre-emption (shuf'a) in his presence, the judge shall write down whatever he has heard. This is evident according to the principles of Imam Muhammad (RA). The jurists stated that according to the legal reasoning (qiyas) of Imam Abu Yusuf (RA), he should not write it. It should be clear that if a judge wishes to write a letter based on his own knowledge, doing so is equivalent to issuing a judicial decree (hukm-e-qada) based on his knowledge. Therefore, wherever it is permissible for him to issue a ruling based on his knowledge, writing a letter is also permissible. However, in one case, the jurists disagreed on writing a letter based on the opinion of Imam Azam (RA): if the judge became aware of the event[1] before becoming a judge and then assumed office. Some said he should not write based on that knowledge, while others said he should. Imam Muhammad (RA) stated in "Kitab al-Wakala" (The Book of Agency) that if a person appoints an agent (vakil) for litigation, possession, or leasing regarding a house that is not in that city and requests a letter from the judge, the judge shall write it for him. If the judge recognizes the principal (muvakkil), he should record his identity. If not, he should write, "I inquired from witnesses that he is so-and-so, son of so-and-so," etc., as we previously explained. Then he should write that he has appointed so-and-so, son of so-and-so, as an agent, recording the name and lineage of the agent as described. If the agent is for possession, he should write that he has been appointed for the possession of such-and-such house located in Kufa in such-and-such area. If the agent is for litigation (khasumat), he should write that he has been appointed for litigation regarding such-and-such house in Kufa. The essence is that he should

record the agency (wakalat) along with its purpose. If the agent is present, he may also record his physical description for better identification, though it is not harmful if he does not. If the agent is absent, he should write that a person has been appointed agent and state that he is so-and-so, son of so-and-so, from such-and-such tribe. In this statement of Imam Muhammad (RA) is an indication that appointing an absent person as an agent is valid, and this is the doctrine of our scholars. However, the agency will not be binding on the agent until he accepts it, just as in the case of one who is present, so that he may be protected from harm. When the letter reaches the addressee (judge), he shall summon the possessor of the house and hear the witnesses to the seal of the letter in his presence. After the testimony, he shall open the letter and read it before the witnesses so they may testify to its contents. Following this, he shall demand witnesses from the agent to prove, "You are so-and-so, son of so-and-so." If he produces witnesses, the judge shall inquire from the person in possession of the house. If he admits that it belongs to so-and-so (the principal), the judge shall order him to hand it over to the agent. According to Imam Muhammad (RA), it is better to demand witnesses from the agent regarding his identity (son of so-and-so, from such-and-such tribe) before hearing the witnesses to the letter. According to the opinion of Imam Abu Hanifa (RA), he should first demand witnesses from the agent and then witnesses to the letter. The same ruling applies to agency regarding livestock, slaves, goods, trusts, and debts. He stated that an agent for house litigation has the authority to litigate with anyone who disputes regarding that house, as the agency is absolute (mutlaq). However, if the principal has given authority to litigate only with a specific person, he cannot litigate with another. An agent for leasing (vakil bil-ijara) only has the authority to lease out the house and can act as the opponent of the person to whom it was leased.

[1] The term 'event' (haditha) refers to before the occurrence of this incident.

उपरोक्त चर्चा जारी है और दूसरा मसला तलाक का है कि एक महिला ने क़ाज़ी से कहा कि मेरे पति ने मुझे तीन तलाक दिए हैं और वह आजकल फलां शहर में मौजूद है और मैं भी वहां जाना चाहती हूं और डरती हूं कि वह तलाक से इनकार कर दे, तो आप मेरे गवाह सुन लें और वहां के क़ाज़ी को लिख दें। इसमें भी इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के बीच वही मतभेद है जैसा पहले वर्णन किया गया है।

एक स्थिति जिसमें इमाम आज़म (रह.) के कथन पर मशाइख़ (विद्वानों) ने पत्र लिखने के मामले में मतभेद किया है ★

अतः यदि उस व्यक्ति ने जो उपस्थित है, क़ाज़ी को एक बार इनकार और झगड़े की सूचना दी, तो क़ाज़ी उसके गवाहों को सुनकर उसे पत्र लिख देगा और इसमें कोई मतभेद नहीं है। यदि दावेदार ने क़ाज़ी के सामने प्रतिवादी को दोषमुक्त कर दिया या उसके सामने 'शुफ़ा' (अग्रक्रय) सौंप दिया, तो क़ाज़ी ने जो कुछ सुना है वह लिख देगा। यह इमाम मुहम्मद (रह.) के मूल सिद्धांत पर स्पष्ट है। मशाइख़ ने फ़रमाया कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कयास (तर्क) के अनुसार नहीं लिखना चाहिए। यह स्पष्ट हो कि यदि क़ाज़ी ने अपने ज्ञान के आधार पर पत्र लिखना चाहा, तो उसका पत्र लिखना अपने ज्ञान के आधार पर न्यायिक आदेश (हुक्म-ए-क़ज़ा) जारी करने के समान है। अतः जहाँ-जहाँ उसे अपने ज्ञान पर आदेश देना वैध है, वहाँ पत्र लिखना भी वैध है। परंतु एक स्थिति में इमाम आज़म (रह.) के कथन पर विद्वानों ने पत्र लिखने में मतभेद किया है और वह यह है कि वह घटना[1] के होने से पहले क़ाज़ी होने से अवगत था, फिर वह क़ाज़ी बना। तो कुछ ने कहा कि इस ज्ञान पर पत्र न लिखे और कुछ ने कहा कि लिखे। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'किताब अल-वकाला' में फ़रमाया है कि एक व्यक्ति ने एक घर के लिए जो उस शहर में नहीं है, किसी को उसके विवाद (खसूमत), कब्ज़े या पट्टे (इजारा) का वकील नियुक्त किया और क़ाज़ी से पत्र माँगा, तो क़ाज़ी उसके बारे में उसे लिख देगा। यदि क़ाज़ी मुवक्किल (नियुक्ति करने वाले) को पहचानता है, तो उसकी पहचान दर्ज करे। और यदि नहीं पहचानता, तो लिखे कि मैंने गवाहों से पूछा कि यह फलां का बेटा फलां है आदि, जैसा हमने पहले वर्णन किया है। फिर लिखे कि उसने फलां के बेटे फलां को वकील नियुक्त किया और वकील का नाम और वंश वैसा ही दर्ज करे जैसा हमने बताया है। फिर यदि कब्ज़े के लिए वकील किया है, तो लिखे कि फलां घर के कब्ज़े के लिए जो कूफ़ा में फलां मुहल्ले में स्थित है, वकील किया है। और यदि विवाद के लिए वकील किया है, तो लिखे कि फलां घर के विवाद के लिए जो कूफ़ा में स्थित है, वकील

किया है। निष्कर्ष यह है कि जिसके लिए वकील नियुक्त किया गया है, उसे वकालत के साथ दर्ज करे। यदि वकील उपस्थित हो, तो बेहतर पहचान के लिए उसका हुलिया भी लिख दे, और न लिखे तो भी कोई हर्ज नहीं। और यदि वह अनुपस्थित हो, तो लिखे कि एक व्यक्ति को वकील बनाया गया है और बताया गया है कि वह फलां का बेटा फलां है और फलां कबीले का है। इमाम मुहम्मद (रह.) के इस कथन में संकेत है कि अनुपस्थित व्यक्ति को वकील बनाना वैध है और यही हमारे विद्वानों का मत है। लेकिन वकील द्वारा स्वीकार किए जाने से पहले वकालत उस पर अनिवार्य नहीं होगी, जैसा कि उपस्थित होने की स्थिति में होता है, ताकि वह नुकसान से सुरक्षित रहे। फिर जब पत्र प्राप्तकर्ता तक पहुँचे, तो वह घर के कब्ज़ाधारी को उपस्थित करेगा और उसके सामने पत्र की मुहर के गवाहों को सुनेगा। फिर गवाही के बाद पत्र खोलेगा और गवाहों के सामने पढ़ेगा ताकि वे विषय पर गवाही दें। इसके बाद वकील से गवाह माँगेगा कि तुम फलां के बेटे फलां हो। यदि उसने गवाह पेश कर दिए, तो जिसके कब्ज़े में घर है उससे पूछताछ करेगा। यदि उसने स्वीकार कर लिया कि यह फलां व्यक्ति (मुवक्किल) का है, तो आदेश देगा कि उसे वकील के सुपुर्द कर दे। इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार, पत्र के गवाहों से पहले यदि वकील से उसकी पहचान के गवाह माँगे जाएँ कि वह फलां का बेटा फलां और फलां कबीले का है, तो यह बेहतर है। और इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) के कथन के अनुसार चाहिए कि पहले वकील से गवाह मांगे, फिर पत्र के गवाह मांगे। चौपायों, दासों, सामानों, अमानतों और कर्ज़ों की वकालत में भी यही नियम है। और फ़रमाया कि घर के विवाद के वकील को हर उस व्यक्ति से विवाद करने का अधिकार है जो उस घर में झगड़ा करे, क्योंकि यह वकालत 'मुतलक़' (पूर्ण) है। और यदि मुवक्किल ने किसी विशेष व्यक्ति के साथ विवाद का अधिकार दिया है, तो वह किसी दूसरे से विवाद नहीं कर सकता। और पट्टे के वकील (वकील बिल-इजारा) को केवल यह अधिकार है कि घर को किराए पर दे और जिसे किराए पर दिया गया है, उसका मुक़ाबला कर सकता है।

[1] 'हादसा' (घटना) यानी इस घटना के होने से पहले।

مذکور جاری ہے اور دوسرا مسئلہ طلاق کا ہے کہ ایک عورت نے قاضی سے کہا کہ میرے شوہر نے مجھے تین طلاقیں دیں اور وہ فلاں شہر میں آج کل موجود ہے اور میں بھی وہاں جانا چاہتی ہوں اور خوف کرتی ہوں کہ وہ طلاق سے انکار کر جائے تو تو میرے گواہ سن لے اور وہاں کے قاضی کو لکھ دے تو اس میں بھی ویسا ہی امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کا باہم اختلاف ہے جیسا بیان کیا گیا ہے۔ ایک صورت جس میں امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ کے قول پر مشائخ نے خط لکھنے میں اختلاف کیا ہے ★ پس اگر اس شخص نے جو حاضر ہے قاضی کو ایک مرتبہ کے انکار اور جھگڑے کی خبر دی تو قاضی اس کے گواہ سن کر اس کو خط لکھ دے گا اور اس میں اختلاف نہیں ہے اگر طالب نے قاضی کے سامنے مطلوب کو بری کر دیا یا اس کے سامنے شفعہ سپرد کیا تو قاضی نے جو کچھ سنا ہے لکھ دے گا اور یہ امام محمدؒ کے اصل پر ظاہر ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ امام ابو یوسفؒ کے قیاس پر چاہئے کہ نہ لکھے واضح ہو کہ اگر قاضی نے اپنے علم پر خط لکھنا چاہا تو اس کا خط لکھنا بمنزلہ اپنے علم پر قاضی حکم قضا جاری کرنے کے ہے پس جہاں جہاں اس کو اپنے علم پر حکم قضا دینا جائز ہے وہاں خط بھی لکھنا جائز ہے مگر ایک صورت میں امام اعظمؒ کے قول پر مشائخ نے خط لکھنے میں اختلاف کیا ہے وہ یہ ہے کہ حادثہ[1] سے اپنے قاضی ہونے سے پہلے واقف ہوا پھر قاضی ہوا تو بعضوں نے کہا کہ اس علم پر خط نہ لکھے اور بعضوں نے کہا کہ لکھے امام محمدؒ نے کتاب الوکالہ میں فرمایا کہ ایک شخص نے ایک دار کے واسطے جو اس شہر میں نہیں ہے کسی کو اس کی خصومت یا قبضہ یا اجارہ کا وکیل کیا اور قاضی کا خط طلب کیا تو قاضی اس کی بابت اس کو لکھ دے گا پس اگر قاضی موکل کو پہچانتا ہے تو اس کی معرفت تحریر کرے اور اگر نہیں پہچانتا ہے تو لکھے کہ میں نے گواہوں سے

دریافت کیا کہ یہ فلاں بن فلاں ہے الی آخرہ جیسا ہم نے سابق میں بیان کیا ہے پھر لکھے کہ اس نے فلاں بن فلاں کو تحریر کیا اور وکیل کا نام اور نسب جیسا ہم نے بیان کیا ہے تحریر کرے پھر اگر قبضہ کے واسطے وکیل کیا ہے تو تحریر کرے کہ فلاں دار کے قبضہ کے واسطے جو کوفہ میں بنی فلاں میں واقع ہے وکیل کیا ہے اور اگر خصومت کے واسطے وکیل کیا ہے تو لکھے کہ فلاں دار کی خصومت کے واسطے جو کوفہ میں واقع ہے وکیل کیا اور حاصل یہ ہے کہ جس کے واسطے وکیل کیا ہے وکالت کے ساتھ اس کو تحریر کرے اور اگر وکیل حاضر ہو تو زیادہ پہچان کے واسطے اس کا حلیہ بھی تحریر کرے اور نہ کرے تو کچھ مضر نہیں ہے اور اگر غائب ہو تو لکھے کہ ایک شخص کو وکیل کیا اور بیان کیا کہ وہ فلاں بن فلاں فلانے قبیلہ کا ہے اور اس کلام امام محمدؒ میں اشارہ ہے کہ غائب کو وکیل کرنا صحیح ہے اور یہی ہمارے علماء کا مذہب ہے لیکن قبول وکالت سے پہلے وکیل کو وکالت لازم نہ ہو گی جیسا حاضر کی صورت میں ہے تاکہ وہ ضرر سے محفوظ رہے پھر جب خط مکتوب الیہ کو پہنچا تو وہ دار کے قابض کو حاضر کرے گا اور اس کے سامنے خط مہر کے گواہ سن گا پھر بعد گواہی کے خط کو کھولے گا اور گواہوں کے سامنے پڑھے گا تاکہ وہ مضمون پر گواہی ادا کریں اور بعد اس کے پھر وکیل سے گواہ طلب کرلے کہ تو فلاں بن فلاں ہے پھر اگر اس نے گواہ پیش کئے تو جس کے قبضہ میں دار ہے اس سے دریافت کرے گا پس اگر اس نے اقرار کیا کہ یہ فلاں یعنی موکل کا ہے تو حکم دے کہ اس کو وکیل کے سپرد کر دے اور امام محمدؒ کے نزدیک خط کے گواہوں سے پہلے اگر وکیل سے گواہ اس کے مانگے کہ وہ فلاں بن فلاں فلانے قبیلہ کا ہے تو بہتر ہے اور امام ابوحنیفہؒ کے قول پر چاہئے کہ پہلے وکیل سے گواہ طلب کرے پھر اس سے خط کے گواہ مانگے اور چوپایوں اور غلام اور اسباب اور ودیت اور قرضہ کی وکالت میں بھی یہی حکم ہے اور فرمایا کہ دار کی خصومت کے وکیل کو ہر شخص سے جو دار میں جھگڑا کرے خصومت کرنے کا اختیار ہے کیونکہ وکالت

مطلقہ ہے اور اگر موکل نے کسی خاص شخص کے ساتھ خصومت کا اختیار دیا ہے تو دوسرے سے خصومت نہیں کر سکتا ہے اور وکیل بالاجارہ کو صرف یہ اختیار ہے کہ دار کو اجرت پر دے اور جس کو اجرت پر دیا ہے اس کا خاصم ہو سکتا ہے۔

[1] قولہ حادثہ یعنی اس واقعہ کے واقع ہونے سے پہلے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 194 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judges' Etiquette)

Imam Muhammad (RA) stated that if a woman appoints a legal representative (vakil) for her dower (mahr) and maintenance (nafaqah) and requests a letter from the judge (qadi) regarding this, the judge should write that the woman has stated that her husband, so-and-so son of so-and-so, owes her a certain amount of mahr and that she has appointed so-and-so as her representative to collect it and, if he refuses, to litigate against him. The specific authority to litigate must be mentioned because, according to Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA), a representative appointed merely to take possession of a debt does not automatically have the authority to litigate. The letter should also state that she appointed a representative to demand maintenance and to litigate if the husband refuses. When this letter reaches the addressee judge, he should summon the husband and inquire about the mahr. If he confesses, the judge should order it to be given to the representative. If the woman appointed a representative for mahr and litigation regarding maintenance—to fix a monthly allowance and annual clothing—when the letter reaches the judge, he shall hear the witnesses in the presence of the husband. Once proven, the judge will verify the mahr, collect it if confessed, and fix the appropriate maintenance and clothing according to her status. This is recorded in 'Al-Muhit'. If someone brings a judge's letter and, before witnesses are heard, the defendant goes into hiding, some say based on the view of Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf that the judge should send a herald to cry out at the defendant's door for three days, summoning him to appear; otherwise, a representative will be appointed on his behalf and a decree passed. However, the majority of scholars (mashaikh) have not validated this view, as noted in 'Fatawa Qadi Khan'.

If a person buys a slave and appoints a representative to litigate regarding a defect and obtains a letter from the judge, it is not permissible. This is because unless the principal (the buyer) himself appears and swears an oath saying, "By Allah, I did not accept this defect," the slave cannot be returned. Furthermore, 'Kitab al-Aqdiyah' states that the representative does not have the power to return the item until the buyer himself swears he did not consent to the defect, even if the seller (ba'i) does not claim the buyer's consent. This is also mentioned by Khassaf and Jassas, and reported by Hasan from Imam Abu Hanifa. However, Imam Muhammad mentioned in 'Al-Mabsut' that the representative can return it, but if the seller claims the buyer's consent to the defect, then he cannot. The reconciliation of these two reports is that

the judge's role is to protect people's rights, not to incite disputes. In the first instance, if the seller is deceased, the judge, acting as a protector of rights, will take an oath from the buyer. In the second instance, if the seller is alive and does not claim consent, the judge will not create a dispute and will allow the return because a living seller can look after his own interests. This is a summary of what is in 'Al-Dhakirah'. Regarding an official appointed over a Muslim city or province: if he wishes to write a judicial letter, it is valid only if the Caliph granted him judicial powers. If the official appointed someone as a judge and authorized them to write letters, it must be verified if the Caliph had granted the official the authority to appoint judges. It is mentioned in 'Kitab al-Aqdiyah' that if a Caliph writes to a judge regarding a legal matter based on the testimony of two witnesses, it will not be accepted without the aforementioned conditions.

---

1. Meaning, it has not been validated.

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर किसी औरत ने अपने महर और नफ़क़ह (खर्च) के लिए वकील किया और काज़ी से इस बारे में पत्र माँगा, तो काज़ी को लिखना चाहिए कि औरत ने ज़िक्र किया कि उसके शौहर फलाँ बिन फलाँ पर उसका इतना महर है और उसने फलाँ बिन फलाँ को वकील किया कि उससे महर वसूल करे, और अगर वह इनकार करे तो उससे मुक़दमा (ख़ुसूमद) करे। मुक़दमा करने का अधिकार सिर्फ इसलिए लिखे क्योंकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक कर्ज़ पर कब्ज़ा करने के वकील को मुक़दमा लड़ने का अधिकार नहीं होता। और यह भी लिखे कि उसने अपने नफ़क़ह की माँग के लिए वकील किया, और अगर शौहर इनकार करे तो मुक़दमा करे। फिर जब यह पत्र उस काज़ी (मकतूब इलैह) के पास पहुँचे, तो वह उसके शौहर को हाज़िर करे और उससे महर के बारे में पूछे। अगर वह इकरार करे तो वकील को दे देने का हुक्म करे। और अगर औरत ने महर और नफ़क़ह के मुक़दमे के लिए वकील किया ताकि हर महीने कुछ नफ़क़ह और हर साल कपड़े तय हो सकें, तो जब पत्र पहुँचेगा, काज़ी शौहर के सामने गवाहों को सुनेगा। साबित होने पर महर पूछेगा, इकरार होने पर वसूल करेगा और हैसियत के मुताबिक नफ़क़ह और कपड़े तय करेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर कोई शख्स काज़ी का पत्र लाया और गवाही से पहले ही प्रतिवादी (मुदआ अलैह) शहर से छिप गया, तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ के कौल (विचार) पर काज़ी एक मुनादी भेजने का हुक्म देगा कि उसके दरवाज़े पर तीन दिन तक पुकारा जाए कि हाज़िर हो वर्ना तुम्हारी तरफ से वकील नियुक्त कर फ़ैसला कर दिया जाएगा। हालाँकि आम मशाईख ने इस कौल को सही नहीं माना है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

अगर किसी ने गुलाम खरीदा और उसके ऐब (दोष) पर मुक़दमा करने के लिए वकील नियुक्त किया और काज़ी का पत्र लिया, तो यह जायज़ नहीं है। जब तक खरीदार (मुश्तरी) खुद हाज़िर होकर कसम न खाए कि 'अल्लाह की कसम मैं इस ऐब पर राज़ी नहीं हुआ था', तब तक गुलाम वापस नहीं हो सकता। 'किताबुल अक़्ज़िया' में लिखा है कि वकील को वापस करने का हक नहीं है जब तक मुश्तरी खुद कसम न खाए, चाहे बेचने वाला (बाए) इसकी रज़ामंदी का दावा न भी करे। खसाफ़ और जस्सास ने भी यही कहा है और इमाम हसन ने इमाम अबू हनीफा से यही रिवायत की है। हालाँकि इमाम मुहम्मद ने 'मबसूत' में कहा है कि वकील वापस कर सकता है, लेकिन अगर बाए दावा करे कि मुश्तरी राज़ी था, तो नहीं कर सकता। दोनों रिवायतों का समाधान यह है कि काज़ी लोगों के

अधिकारों की रक्षा के लिए है, न कि झगड़ा बढ़ाने के लिए। पहली सूरत में अगर बाए मर चुका हो, तो काज़ी खरीदार से कसम लेगा। दूसरी सूरत में अगर बाए ज़िंदा है और उसने रज़ामंदी का दावा नहीं किया, तो काज़ी झगड़ा नहीं बढ़ाएगा और वापसी करा देगा क्योंकि ज़िंदा बाए अपने हक का ख्याल रख सकता है। यह 'अल-ज़ख़ीरा' का सारांश है। यदि कोई मुस्लिम शहर का गवर्नर नियुक्त हुआ और पत्र लिखना चाहा, तो यदि खलीफा ने उसे न्यायिक अधिकार दिए हैं तो पत्र जायज़ है, वर्ना नहीं। यदि गवर्नर ने किसी को काज़ी नियुक्त कर पत्र लिखने की अनुमति दी, तो देखना होगा कि क्या खलीफा ने उसे काज़ी नियुक्त करने का अधिकार दिया था। 'किताबुल अक़्ज़िया' में ज़िक्र है कि खलीफा ने किसी काज़ी को दो गवाहों की गवाही पर पत्र लिखने को कहा, तो वह बिना तय शर्तों के स्वीकार नहीं होगा।

---

1. यानी सही नहीं किया है।

امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر عورت نے اپنے مہر اور نفقہ کے واسطے وکیل کیا اور قاضی سے اس بابت خط طلب کیا تو قاضی کو لکھنا چاہئے کہ عورت نے ذکر کیا کہ اس کے شوہر فلاں بن فلاں پر اس کا اس قدر مہر ہے اور اس نے فلاں بن فلاں کو وکیل کیا کہ اس سے مہر وصول کرے اور اگر وہ انکار کرے تو اس سے خصومت کرے اور خصومت کرنے کا اختیار صرف اس واسطے تحریر کرے کہ امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک قرض پر قبضہ کرنے کے وکیل کو خصومت کا اختیار نہیں ہوتا ہے اور یہ بھی تحریر کرے کہ اس نے اپنے نفقہ کے طلب کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اگر شوہر انکار کرے تو اس سے خصومت کرے۔ پھر جب یہ خط مکتوب الیہ قاضی کو پہنچے تو وہ اس کے شوہر کو حاضر کرے اور اس سے مہر دریافت کرے اگر اس نے اقرار کیا تو وکیل کو دے دینے کا حکم کرے اور اگر عورت نے اس کو مہر کے واسطے وکیل کیا اور نفقہ میں خصومت کے واسطے وکیل کیا تا کہ ہر مہینہ میں کچھ نفقہ مقرر کرے اور ہر سال کچھ کپڑا مقرر کرے پس جب یہ خط مکتوب الیہ قاضی کے پاس پہنچے گا تو وہ گواہوں کو اس کے شوہر کے سامنے ہی سنے گا پھر جب یہ اس کے نزدیک ثابت ہوا تو مہر کو دریافت کرے گا اگر اس نے اقرار کیا تو اس سے لے لے گا اور جس قدر اس کے لائق ہے اس قدر نفقہ اور کپڑا مقرر کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص قاضی کا خط لایا اور قبل اس کے کہ قاضی کے خط ہونے پر گواہ سنے اس کا مدعا علیہ شہر میں روپوش ہو گیا تو بعضوں نے کہا کہ امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے قول پر قاضی ایک منادی بھیجے کہ وہ اس کے دروازہ پر تین روز تک ندا کرے کہ تو نکل ورنہ میں تیری طرف سے ایک وکیل قائم کر کے اس پر ڈگری کر دوں گا اور عامہ مشائخ نے اس قول کی تصحیح نہیں کی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص نے ایک غلام خریدا اور اس کے عیب میں خصومت کرنے کے واسطے ایک وکیل کیا اور اس پر قاضی کا خط لیا تو جائز نہیں ہے کیونکہ جب تک موکل خود نہ حاضر ہو یعنی مشتری حاضر ہو کر قسم نہ کھائے کہ واللہ میں عیب پر راضی نہیں ہو گیا تھا تب تک غلام واپس نہیں ہو سکتا ہے پھر اسی کتاب الاقضیہ میں لکھا ہے کہ وکیل کو واپس کرنے کا اختیار نہیں ہے تا وقتیکہ خود مشتری حاضر ہو کر قسم نہ کھائے کہ واللہ میں عیب پر راضی نہیں ہو گیا ہوں اگرچہ بائع نے مشتری کی رضامندی کا دعویٰ نہ کیا ہو ایسا ہی خصافؒ اور جصاصؒ نے ذکر فرمایا اور ایسا ہی حسنؒ نے امام ابوحنیفہؒ سے روایت کیا ہے اور امام محمدؒ نے مبسوط میں ذکر کیا ہے کہ وکیل واپس کر سکتا ہے لیکن اگر بائع مشتری کی رضامندی عیب کا دعویٰ کرے تو نہیں واپس کر سکتا ہے اور دونوں روایتوں کی توجیہ اس طرح پر ہے کہ قاضی لوگوں کے حق کی حفاظت کے واسطے ہے نہ جھگڑا برپا کرنے کے واسطے پس پہلی صورت میں یہ وجہ ہے کہ جب بائع مر گیا ہو اور اس وقت واپس کرنا چاہے تو میت کی طرف سے قاضی حافظ حق ہو کر اصل مشتری سے قسم لے گا اور دوسری روایت میں یہ ہے کہ وکیل واپس کر دے گا اور جب بائع نے جو زندہ ہے خود یہ دعویٰ نہ کیا کہ مشتری عیب پر راضی ہو چکا ہے تو قاضی جھگڑا نہ اٹھائے گا بلکہ واپس کر دے گا کیونکہ زندہ بائع اپنے حقوق کا لحاظ کر سکتا ہے بخلاف پہلی صورت کے فافہم ہذا تلخیص ما فی الذخیرہ مسلمانوں کے شہروں میں سے کسی شہر یا صوبہ پر جو کوئی شخص والی مقرر ہوا ہے اگر اس نے کوئی حکمی خط لکھنا چاہا پس اگر خلیفہ نے اس کو قضا کا عہدہ دیا ہے تو جائز ہے ورنہ جائز نہیں ہے اور اگر اس والی نے کسی کو قاضی کر کے خط لکھنے کی اجازت دی پس دیکھنا چاہئے کہ اگر خلیفہ کی طرف سے اس کو قاضی مقرر کرنے کی اجازت تھی تو اس کے قاضی کا خط جائز ہو گا ورنہ نہیں اور کتاب الاقضیہ میں مذکور ہے کہ اگر خلیفہ

نے کسی قاضی کو کسی حکمی معاملہ میں دو گواہوں کی گواہی پر مثل قاضی کے قاضی کو خط لکھنے کو خط لکھا تو بدوں ان شرائط کے جو ہم نے ذکر کر دی ہیں مقبول نہ ہو گا اور احکام

۱؎ یعنی صحیح نہیں کیا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 ..... 195 ..... Kitab Adab al-Qadi (The Book of the Etiquette of the Judge)

In administrative or state matters, a letter—for example, "I have appointed so-and-so" or "I have dismissed so-and-so"—is acceptable without fulfilling strict conditions, and the recipient shall act upon it once they are certain of its authenticity. It is mentioned in the core texts that if a judge (Qadi) writes a letter regarding the rights of one Dhimmi (protected non-Muslim citizen) against another, the testimony of other Dhimmis regarding that letter will not be accepted. In 'Nawadir Ibn Sama'ah,' it is narrated from Imam Abu Yusuf that if a person brings a letter from one judge to another and the second judge accepts it based on the testimony of witnesses, but then the witnesses to the original claim arrive in the same city, the recipient judge shall not proceed with the letter. Instead, he shall order the claimant to produce the witnesses for his primary claim. Ibrahim narrated from Imam Muhammad that if rebels seize a city and appoint a local resident as a judge, and this judge writes to a judge from the people of justice (Ahl-al-Adl), if the recipient judge knows that the witnesses who testified before the rebel judge are rebels themselves, he shall not accept the letter. If he knows they are from the people of justice, he shall accept it. If their status is unknown—whether they are people of justice or rebels—he shall not accept the letter, as stated in 'Al-Muhit.'

Chapter: 23 Regarding the Appointment of a Hakam (Arbitrator) 'Tahkeem' (Arbitration) means that the claimant and the defendant—the two opposing parties—appoint a third party as a judge (Hakam) between them. That individual shall serve as the judge between them, and relative to others, his status will be that of a mediator or reconciler, whereas a Qadi (state-appointed judge) is the judge for all people. This is recorded in 'Muhit al-Sarakhsi.' It is essential to know that appointing an arbitrator is permissible, provided the individual meets the qualifications for testimony both at the time of appointment and at the time of delivering the verdict; that is, the prerequisites for being a witness must be present in him. For instance, if he was ineligible at the time of appointment but became eligible by the time the verdict was given—such as being a slave who was subsequently freed, or a Dhimmi who became a Muslim—his judgment will not be valid. The ruling of an arbitrator differs from that of a Qadi in that the arbitrator's ruling applies only to the two parties involved and those who consent to it. In contrast, a Qadi's ruling, provided it is just, is binding on everyone, whether they consent or not. This is written in 'Al-Multaqat.' It is not permissible to appoint a non-believer, a slave, a Dhimmi, someone convicted of

slander (qadhf), a transgressor (fasiq), or a minor as an arbitrator. However, if a transgressor (fasiq) has already given a verdict, it is considered valid according to our school of thought. As long as he has not yet delivered the verdict, each party has the right to withdraw from the arbitration, as mentioned in 'Al-Hidayah.' The impermissibility of a Dhimmi's authority means he cannot arbitrate between two Muslims. If he arbitrates between two Dhimmis, it is permissible. It is noted in 'Al-Mabsut' that if a Dhimmi delivers a verdict among Dhimmis, it is valid because, except for matters involving Muslims, a Dhimmi is a qualified witness among his own community. The consent of both Dhimmis to his arbitration is equivalent to his being appointed by the Sultan, as it is legally sound for the Sultan to appoint a Dhimmi to judge among Dhimmis. However, if the Sultan appoints him to judge among Muslims, the appointment is void. The same principle applies to private arbitration, as stated in 'Al-Nihayah.'

In which matters is arbitration permissible and in which is it impermissible?
Arbitration is permissible in matters that people can carry out themselves—namely, 'Huquq-ul-Ibad' (rights of human beings). However, in matters people cannot perform themselves—namely, 'Huquq-Allah' (rights of God)—arbitration is not valid. Thus, arbitration is valid in cases involving property, divorce, manumission, marriage, retaliation (qisas), and financial compensation for theft. However, it is not permissible in 'Hudud' (divinely prescribed punishments) for adultery/fornication (zina), theft, or false accusations of adultery. Al-Khassaf mentioned that an arbitrator's verdict is not valid in any case involving a 'Hadd' (prescribed penalty) or 'Qisas' (retaliation).

प्रशासनिक मामलों में, उसका पत्र, जैसे कि "मैंने अमुक को नियुक्त किया" या "अमुक को बर्खास्त किया", बिना किसी शर्त के स्वीकार्य है, और जिस व्यक्ति को पत्र लिखा गया है (मक्तूब इलैया) वह उस पर अमल करेगा, बशर्ते उसे यह विश्वास हो जाए कि यह पत्र सच्चा है। मूल पाठ में उल्लेख है कि यदि एक न्यायाधीश (काज़ी) ने एक ग़ैर-मुस्लिम नागरिक (ज़िम्मी) के हक़ के लिए दूसरे ज़िम्मी के विरुद्ध पत्र लिखा, तो उस पर ज़िम्मी समुदाय की गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि यदि कोई व्यक्ति एक न्यायाधीश का पत्र दूसरे न्यायाधीश के पास लाया और उसने गवाहों की गवाही पर उसे स्वीकार कर लिया, फिर मूल दावे के गवाह उसी शहर में आ गए, तो पत्र प्राप्त करने वाला न्यायाधीश उस पत्र पर अमल नहीं करेगा। वह दावेदार को निर्देश देगा कि वह अपने मूल अधिकार के गवाह पेश करे। इब्राहिम ने इमाम मुहम्मद से उल्लेख किया है कि यदि विद्रोहियों ने किसी शहर पर कब्ज़ा कर लिया और वहां के किसी व्यक्ति को न्यायाधीश नियुक्त कर दिया, और उस न्यायाधीश ने न्यायप्रिय लोगों (अहल-ए-अदल) के न्यायाधीश को पत्र लिखा, तो यदि पत्र प्राप्त करने वाले न्यायाधीश को पता है कि लेखक न्यायाधीश के पास गवाही देने वाले गवाह स्वयं विद्रोही हैं, तो वह पत्र स्वीकार नहीं करेगा। यदि उसे ज्ञात है कि वे गवाह न्यायप्रिय हैं, तो वह उसे स्वीकार कर लेगा। और यदि यह स्पष्ट न हो कि वे न्यायप्रिय हैं या विद्रोही, तो वह पत्र स्वीकार नहीं करेगा, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

अध्याय: २३ हकम (मध्यस्थ) नियुक्त करने के वर्णन में 'तहकीम' (मध्यस्थता) का अर्थ यह है कि दावेदार और प्रतिवादी (दोनों विरोधी पक्ष) अपने बीच किसी अन्य व्यक्ति को न्यायाधीश (हकम) नियुक्त करें। वह व्यक्ति उन दोनों के बीच निर्णय करेगा, और अन्य लोगों के संदर्भ में उसका स्थान एक मध्यस्थ/सुलह कराने वाले जैसा होगा, जबकि सरकारी न्यायाधीश (काज़ी) सभी लोगों के लिए न्यायाधीश होता है। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यह जानना आवश्यक है कि मध्यस्थ नियुक्त करना जायज़ है, बशर्ते वह व्यक्ति नियुक्ति के समय और निर्णय देने के समय गवाही देने की योग्यता रखता हो; अर्थात एक गवाह के लिए आवश्यक सभी शर्तें उसमें विद्यमान हों। यहाँ तक कि यदि वह नियुक्ति के समय योग्य नहीं था लेकिन निर्णय के समय योग्य हो गया (जैसे कि पहले वह दास था और बाद में स्वतंत्र हो गया, या पहले ज़िम्मी था और बाद में मुस्लिम हो गया) और उसने निर्णय दिया, तो वह निर्णय मान्य नहीं होगा। मध्यस्थ का निर्णय और सरकारी न्यायाधीश का निर्णय इस प्रकार भिन्न है कि मध्यस्थ का निर्णय केवल उन दोनों पक्षों और उन पर लागू होता है जो उसके निर्णय से सहमत

हों। इसके विपरीत, सरकारी न्यायाधीश का निर्णय सत्यता की स्थिति में हर किसी पर लागू होता है, चाहे वह सहमत हो या नहीं। यह 'मुल्तत' में लिखा है। अविश्वासी, दास, ज़िम्मी, कज़ाफ़ (झूठी तोहमत लगाने वाला), पापी (फ़ासिक) और नाबालिग को मध्यस्थ नियुक्त करना जायज़ नहीं है। यदि किसी पापी व्यक्ति ने निर्णय दे दिया है, तो हमारे मतानुसार उसका स्वीकार्य होना उचित है। जब तक उसने निर्णय नहीं दिया है, प्रत्येक पक्ष को अधिकार है कि वह उसकी मध्यस्थता से पीछे हट जाए, जैसा कि 'अल-हिदाया' में वर्णित है। ज़िम्मी के शासन के नाजायज़ होने का अर्थ यह है कि उसे दो मुसलमानों के बीच मध्यस्थ बनाना जायज़ नहीं है। यदि वह दो ज़िम्मियों के बीच मध्यस्थता करता है, तो यह जायज़ है। 'अल-मबसूद' में उल्लेख है कि यदि एक ज़िम्मी ने ज़िम्मियों के बीच निर्णय दिया, तो यह जायज़ है क्योंकि मुसलमानों के अतिरिक्त ज़िम्मी, अपने समुदाय के लोगों के बीच गवाही देने योग्य होता है। दोनों ज़िम्मियों की उसकी मध्यस्थता पर सहमति वैसा ही प्रभाव रखती है जैसे शासक (सुल्तान) ने उसे नियुक्त किया हो, क्योंकि सुल्तान के लिए ज़िम्मियों के बीच निर्णय करने हेतु एक ज़िम्मी को नियुक्त करना वैध है। किंतु यदि सुल्तान ने उसे मुसलमानों के बीच निर्णय के लिए नियुक्त किया, तो वह अमान्य (बातिल) है। मध्यस्थता का भी यही नियम है, जैसा कि 'अन-निहाया' में वर्णित है।

किन कार्यों में मध्यस्थ (हकम) बनाना जायज़ है और किन में नाजायज़? उन कार्यों में जिन्हें लोग स्वयं कर सकते हैं, अर्थात 'हुकूक-उल-इबाद' (मानव अधिकार), मध्यस्थ नियुक्त करना जायज़ है। और जिन्हें वे स्वयं नहीं कर सकते, अर्थात 'हुकूक-अल्लाह' (ईश्वर के अधिकार), उनमें मध्यस्थता सही नहीं है। अतः संपत्ति, तलाक, दास-मुक्ति, निकाह, प्रतिशोध (क़िसास) और चोरी की भरपाई से संबंधित मामलों में मध्यस्थता सही है। किंतु व्यभिचार (ज़िना), चोरी और व्यभिचार के झूठे आरोप की 'हदूद' (निर्धारित दंड) में मध्यस्थता सही नहीं है। खसाफ ने उल्लेख किया है कि मध्यस्थ का आदेश किसी भी 'हद' (दंड) या 'क़िसास' (प्रतिशोध) के मामले में जायज़ नहीं है।

سیاست میں اس کا خط مثلاً میں نے فلاں کو مقرر یا فلاں کو معزول کیا بدون شرائط کے مقبول ہے اور مکتوب الیہ اس پر عمل کرے گا جبکہ اس کے ذہن نشین ہو جائے کہ یہ سچا ہے اصل میں مذکور ہے کہ اگر قاضی نے ایک ذمی کے حق کے واسطے دوسرے ذمی پر ہے خط لکھا تو اس پر اہل ذمہ کی گواہی مقبول نہ ہو گی نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر ایک شخص قاضی کا خط دوسرے قاضی کے پاس لایا اور اس نے گواہوں کی گواہی پر خط قبول کر لیا پھر مدعی کے اصل دعویٰ کے گواہ اسی شہر میں آگئے تو قاضی مکتوب الیہ خط پر عمل نہ کرے گا اور مدعی کو حکم دے گا کہ اپنے اصل حق کے گواہ حاضر کرے ابراہیم نے امام محمد سے روایت کی ہے کہ اگر باغی لوگ کسی شہر پر قابض ہوئے اور اہل شہر میں سے کسی کو انہوں نے قاضی بنایا اور اس قاضی نے اہل عدل کے قاضی کو خط لکھا پس اگر مکتوب الیہ قاضی اہل عدل کو معلوم ہے کہ قاضی کاتب کے پاس جن گواہوں نے گواہی دی وہ باغی ہیں تو خط قبول نہ کرے گا اور اگر اس کے علم میں ہے کہ وہ گواہ اہل عدل میں سے ہیں تو قبول کرے گا اور اگر نہ معلوم ہوا کہ اہل عدل ہیں یا باغی ہیں تو خط قبول نہ کرے گا کذا فی المحیط۔

باب : ۲۳ حکم مقرر کرنے کے بیان میں تحکیم کے یہ معنی ہیں کہ کسی غیر کو مدعی و مدعا علیہ یعنی دونوں خصم اپنے درمیان میں حاکم مقرر کریں پس وہ شخص انہیں دونوں کے درمیان حاکم ہو گا اور غیروں کے حق میں بمنزلہ مصلح کے ہو گا جیسے قاضی تمام لوگوں کے حق میں حاکم ہوتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے جاننا چاہئے کہ حکم بنانا جائز ہے اور اس کی شرط یہ ہے کہ وہ شخص حکم بنائے جانے اور حکم دینے کے وقت شہادت کے لائق ہو یعنی جو شرطیں شاہد میں چاہئے ہیں اس میں موجود ہوں حتی کہ اگر حکم بنائے جانے کے وقت لائق شہادت نہ تھا

پھر حکم دینے کے وقت ہو گیا مثلاً پہلے غلام تھا پھر آزاد ہو گیا یا ذمی تھا پھر مسلمان ہو گیا اور حکم کیا تو نافذ نہ ہو گا اور حکم کا حکم اور قاضی کا حکم اس طرح جدا ہے کہ حکم کا حکم دونوں مدعی مدعا علیہ پر اور جو شخص اس کے حکم پر راضی ہو نافذ ہوتا ہے بخلاف حکم قاضی کے کہ ہر راضی و ناراض ہو در صورت حق ہونے کے جاری ہوتا ہے یہ ملتقط میں لکھا ہے کافر اور غلام اور ذمی اور محدود القذف اور فاسق اور نابالغ کو حکم مقرر کرنا جائز نہیں ہے اور فاسق نے جب حکم دے دیا تو واجب ہے کہ ہمارے نزدیک جائز ہو اور جب تک اس نے حکم نہیں دیا ہے تو ہر ایک خصم کو اختیار ہے کہ اس کے حکم بنانے سے رجوع کر لے کذا فی الہدایہ ذمی کی حکومت نا جائز ہونے سے یہ مراد ہے کہ جب وہ دو مسلمانوں میں حکم ہو تو جائز نہیں اور اگر دو ذمیوں میں حکم ہو تو جائز ہے اور مبسوط میں مذکور ہے کہ اگر ذمی نے ذمیوں میں حکم دیا تو جائز ہے کیونکہ سوائے مسلمانوں کے ذمی اہل ذمہ میں گواہی کے لائق ہوتا ہے اور دونوں ذمیوں کا اس کے حکم پر راضی ہونا بمنزلہ اس کے ہے کہ سلطان نے اسے مقرر کیا ہے کیونکہ سلطان کو ذمی کا مقرر کرنا کہ وہ ذمیوں میں فیصلہ کرے صحیح ہے اور اگر سلطان نے مسلمانوں میں فیصلہ کے واسطے مقرر کیا تو باطل ہے اور یہی حال حکم بنانے کا ہے کذا فی النہایہ۔

کن افعال میں حکم بنانا جائز ہے اور کن میں نا جائز؟ ایسے افعال میں جن کو لوگ خود کر سکتے ہیں یعنی حقوق العباد میں حکم بنا لینا جائز ہے اور جس کو خود نہیں کر سکتے ہیں یعنی حقوق اللہ تعالیٰ میں حکم بنا لینا صحیح نہیں ہے پس اموال اور طلاق اور عتاق اور نکاح اور قصاص اور چوری کی ضمانت میں حکم بنانا درست ہے اور زنا اور چوری اور تہمت زنا کے حدود میں حکم بنا لینا صحیح نہیں ہے اور خصاف نے ذکر کیا کہ حکم کا حکم کسی حد اور قصاص میں جائز نہیں ہے

It is mentioned fundamentally that appointing an arbitrator (hakam) in matters of Qisas (retaliation) is valid, and the ruling of an arbitrator shall be binding in all matters subject to Ijtihad (legal reasoning), such as implicit expressions of divorce, actual divorce, and manumission (freeing of slaves). This is the correct view, though the senior scholars (Mashaikh) have refrained from issuing fatwas on this to prevent the common folk from becoming emboldened. The ruling of an arbitrator is not permissible in cases of accidental homicide involving blood money, because the 'Aqila (paternal kin) do not consent to it, and an arbitrator's ruling is only valid among those who consent to it. It is not permissible to issue an arbitrator's ruling against a murderer unless he has confessed to the killing by mistake. If two Dhimmis (non-Muslim subjects) appoint a Dhimmi as an arbitrator and then one party becomes Muslim, the arbitration ceases. This means he cannot rule over a Muslim; even if he rules in favor of a Dhimmi against a Muslim, it is invalid. However, if a Muslim is appointed to rule over a Dhimmi, it is valid. This ruling is explicitly mentioned in several places in the 'Mabsut'. For example, if a Muslim and a Dhimmi appoint a Dhimmi as an arbitrator, his ruling is valid over the Dhimmi but not the Muslim. Similarly, if a Muslim and a Dhimmi appoint both a Muslim and a Dhimmi as joint arbitrators, and they rule in favor of the Muslim against the Dhimmi, it is valid. If they rule against the Muslim in favor of the Dhimmi, it is invalid. For instance, if a slave and a free person are appointed as arbitrators, the ruling of both is invalid because the slave's ruling is void, leaving the free person alone, whereas both parties agreed to the joint arbitration of two people. If a Dhimmi rules between two Muslims and they later agree to it, it is still invalid, just as it would have been invalid had they appointed him initially. If two Dhimmis appoint a Dhimmi as an arbitrator and he converts to Islam before delivering the verdict, his status as arbitrator remains. If a Muslim and an apostate (Murtad) appoint an arbitrator and he delivers a verdict, and then the apostate is killed or flees to the enemy territory (Dar al-Harb), the arbitrator's ruling will not be valid. However, if the apostate returns to Islam, the ruling is valid according to Imam Azam (Abu Hanifa) and is valid in all cases according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). This is written in the 'Muheet Sarakhsi'.

In which matters can a woman be appointed as an arbitrator? ☆

If two men appoint a woman as an arbitrator between them, it is permissible. This means it is valid in all matters except for Hadood (fixed penalties) and Qisas, because eligibility for arbitration is based on eligibility for giving testimony. Since a woman's testimony is not valid in Hadood and Qisas, her serving as an arbitrator in those matters is also not valid. Imam Abu Yusuf stated that it is not permissible to make the appointment of an arbitrator contingent (mu'allaq) or deferred to a future time, while Imam Muhammad stated it is permissible. In 'Fatawa Atabiyya', it is stated as impermissible, and the fatwa follows this view, as mentioned in 'Tatarkhaniya'. An example of contingency is telling a slave, "When the new moon appears, you are the arbitrator." An example of deferment is telling someone, "We appoint you as arbitrator for tomorrow." If a person is appointed as an arbitrator on the condition that he must consult a specific jurist (faqih) before ruling, it is valid. Likewise, if the condition is that he consults various jurists and rules according to their consensus, it is also valid. If he delivers the verdict after consulting the jurist in the first case, it is valid. If an arbitrator is appointed with the condition that he must rule today or within the current session, it is valid. If that day passes or he stands up from the session, the arbitration expires. If the arbitrator's verdict is presented to a Qadi (judge), the judge shall examine it; if it aligns with his own view, he shall enforce it, otherwise, he shall void it, even if jurists have differed on the issue. If both parties appoint someone they do not particularly want, but he delivers a verdict, it is valid. If both agree to the arbitration of an absent person and he arrives and delivers a verdict, it is valid; this is written in the 'Muheet'. If both agree that "so-and-so or so-and-so" is an arbitrator between us, then whoever of them delivers the verdict, it shall be valid.

1. 'Imtina' (Refraining) means a fatwa was not given so that the masses would not be emboldened to constantly devise such excuses against the Islamic authorities. The complete discussion is in 'Ain al-Hidaya'.

और मूल रूप से यह उल्लेख है कि किसास (प्रतिशोध) के मामलों में मध्यस्थ नियुक्त करना सही है, और सभी इज्तिहादी (कानूनी व्याख्या वाले) मसलों में मध्यस्थ का फैसला लागू होगा, जैसे कि इशारों में दी गई तलाक, तलाक और गुलामी से मुक्ति। यही सही मत है, लेकिन उलेमाओं ने इस पर फतवा देने से मना किया है ताकि आम लोगों में साहस न बढ़े। अनजाने में हुई हत्या के मामले में मध्यस्थ का फैसला वैध नहीं है, क्योंकि अकीला (सहायक बिरादरी) इस पर सहमत नहीं होती। मध्यस्थ का फैसला उन्हीं लोगों के बीच वैध है जो उस पर सहमत हों। हत्यारे पर मध्यस्थता का फैसला देना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि हत्यारे ने स्वयं स्वीकार कर लिया हो कि उसने गलती से हत्या की है। यदि दो धिम्मियों (गैर-मुस्लिम नागरिकों) ने एक धिम्मी को मध्यस्थ नियुक्त किया, और फिर एक पक्ष मुसलमान हो गया, तो उनके बीच मध्यस्थता समाप्त हो जाएगी। इसका अर्थ यह है कि वह मुसलमान पर फैसला नहीं दे सकता, यहाँ तक कि यदि धिम्मी मध्यस्थ ने मुसलमान के पक्ष में फैसला दिया हो, तब भी वह वैध नहीं होगा। लेकिन यदि मुसलमान मध्यस्थ ने धिम्मी के खिलाफ फैसला दिया, तो वह जायज़ है। यह मसला 'मबसूत' में कई जगह स्पष्ट रूप से लिखा है। उदाहरण के लिए, यदि एक मुसलमान और एक धिम्मी ने एक धिम्मी को मध्यस्थ नियुक्त किया, तो उसका फैसला धिम्मी पर जायज़ होगा, मुसलमान पर नहीं। इसी तरह, यदि एक मुसलमान और एक धिम्मी ने एक मुसलमान और एक धिम्मी को संयुक्त रूप से मध्यस्थ बनाया, और उन्होंने मुसलमान के पक्ष में धिम्मी पर फैसला सुनाया, तो वह जायज़ है। यदि उन्होंने धिम्मी के पक्ष में मुसलमान पर फैसला दिया, तो वह जायज़ नहीं है। जैसे कि यदि एक गुलाम और एक आज़ाद व्यक्ति को मध्यस्थ बनाया जाए, तो दोनों का फैसला मान्य नहीं होगा, क्योंकि गुलाम का फैसला अवैध है, और केवल आज़ाद व्यक्ति रह जाएगा, जबकि दोनों पक्ष दोनों की मध्यस्थता पर सहमत हुए थे, इसलिए अकेले का फैसला वैध नहीं होगा। यदि एक धिम्मी ने दो मुसलमानों के बीच फैसला सुनाया और वे बाद में उस पर सहमत हो गए, तब भी वह जायज़ नहीं है। इसी तरह यदि शुरू में ही दोनों उसे मध्यस्थ नियुक्त करते, तो भी वह जायज़ न होता। यदि दो धिम्मियों ने एक धिम्मी को मध्यस्थ नियुक्त किया और वह फैसला सुनाने से पहले मुसलमान हो गया, तो वह मध्यस्थ बना रहेगा। यदि एक मुसलमान और एक धर्मत्यागी (मुर्तद) ने मिलकर एक मध्यस्थ नियुक्त किया और उसने फैसला सुनाया, फिर मुर्तद मारा गया या युद्धग्रस्त क्षेत्र (दारुल-हर्ब) भाग गया, तो उसका फैसला मान्य नहीं होगा। लेकिन यदि मुर्तद

पुनः मुसलमान हो गया, तो इमाम आज़म के अनुसार यह जायज़ है, और साहिबैन के अनुसार हर हाल में जायज़ है। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है।

किन मामलों में महिला को मध्यस्थ बनाया जा सकता है ☆

यदि दो पुरुष आपस में किसी महिला को मध्यस्थ नियुक्त करें, तो यह जायज़ है। इसका अर्थ यह है कि 'हुदूद' (निश्चित दंड) और 'किसास' के अलावा अन्य मामलों में यह जायज़ है, क्योंकि मध्यस्थ होने की योग्यता गवाही की योग्यता पर आधारित है। चूँकि हुदूद और किसास में महिला की गवाही मान्य नहीं है, इसलिए उसका मध्यस्थ होना भी जायज़ नहीं है। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि मध्यस्थता की नियुक्ति को किसी शर्त (ता'लीक) पर टालना या भविष्य के किसी समय से जोड़ना जायज़ नहीं है, जबकि इमाम मुहम्मद ने कहा कि यह जायज़ है। 'फतावा अताबीया' में इसे नाजायज़ बताया गया है और इसी पर फतवा है। 'तातारखानिया' में भी यही लिखा है। ता'लीक का उदाहरण यह है कि किसी गुलाम से कहा जाए, "जब चाँद दिखाई दे, तब तुम मध्यस्थ हो।" भविष्य से जोड़ने का उदाहरण यह है कि किसी से कहा जाए, "हमने तुम्हें कल के लिए मध्यस्थ बनाया।" यदि किसी व्यक्ति को इस शर्त पर मध्यस्थ बनाया गया कि वह अमुक फकीह (कानूनविद्) से पूछकर फैसला देगा, तो यह जायज़ है। इसी तरह, यदि शर्त हो कि वह अन्य फकीहों से परामर्श ले और जिस पर सब सहमत हों, वही फैसला दे, तो यह भी जायज़ है। यदि उसने पहले मामले में फकीह से पूछकर फैसला दिया, तो वह मान्य होगा। यदि मध्यस्थता इस शर्त पर की गई कि वह आज ही या इसी बैठक में फैसला दे, तो वह जायज़ है। यदि वह दिन बीत गया या वह बैठक से उठ गया, तो उसकी मध्यस्थता समाप्त हो जाएगी। यदि मध्यस्थ का फैसला काज़ी (न्यायाधीश) के सामने आए, तो काज़ी उस पर विचार करेगा; यदि वह उसकी राय के अनुकूल हो, तो उसे लागू करेगा, अन्यथा रद्द कर देगा, भले ही फकीहों के बीच उस मसले पर मतभेद हो। यदि दोनों पक्षों ने ऐसे व्यक्ति को मध्यस्थ बनाया जिसे वे नहीं चाहते थे, लेकिन उसने फैसला कर दिया, तो वह जायज़ है। यदि दोनों किसी अनुपस्थित व्यक्ति के फैसले पर सहमत हुए और उसने आकर फैसला दिया, तो वह जायज़ है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दोनों सहमत हों कि अमुक व्यक्ति या अमुक व्यक्ति हमारे बीच मध्यस्थ है, तो उनमें से जो भी फैसला दे, वह जायज़ होगा।

1. 'इन्तिना' अर्थात् फतवा नहीं दिया गया है ताकि आम लोगों को यह साहस न मिले कि वे इस्लामी शासकों के विरुद्ध हमेशा इस प्रकार के बहाने निकालें। पूरी चर्चा 'ऐन अल-हिदाया' में मौजूद है।

اور اصل میں مذکور ہے کہ قصاص میں حکم مقرر کرنا صحیح ہے اور تمام اجتہادی مسئلوں میں حکم کا حکم نافذ ہو گا جیسے کنایات اور طلاق اور عتاق اور یہی صحیح ہے لیکن مشائخ نے اس سے امتناع علیہ کیا ہے تاکہ عوام کو جرات نہ ہو اور خطا سے خون کر ڈالنے میں اس کا حکم جائز نہیں ہے کیونکہ عاقلہ مددگار برادری اس پر راضی نہیں اور اس کا حکم انہیں میں صحیح ہے جو اس سے راضی ہوں اور قاتل پر اس کا حکم دینا جائز نہیں ہے مگر جبکہ قاتل نے اقرار کر لیا ہو کہ میں نے خطا سے قتل کیا ہے تو جائز ہے دو ذمیوں نے ایک ذمی کو حکم دیا پھر ایک خصم مسلمان ہو گیا تو دونوں کے درمیان حکم نہ رہا اور مراد یہ ہے کہ مسلمان پر حکم نہیں دے سکتا ہے حتی کہ اگر ذمی کے لئے مسلمان پر حکم لگایا تو جائز نہیں ہے لیکن اگر مسلمان کے لئے ذمی پر حکم دیا تو جائز ہے اور یہ حکم مبسوط میں چند جگہ صریح مذکور ہے مثلاً مبسوط میں ہے کہ ایک مسلمان اور ذمی نے ایک ذمی کو حکم بنایا تو اس کا حکم ذمی پر جائز ہے نہ مسلمان پر اور اسی طرح اگر مسلمان اور ذمی نے ایک مسلمان اور ذمی کو حکم ٹھہرایا پس دونوں نے مسلمان کے واسطے ذمی پر حکم لگایا تو جائز ہے اور اگر دونوں نے ذمی کے لئے مسلمان پر حکم دیا تو جائز نہیں ہے چنانچہ اگر ایک غلام اور ایک آزاد کو حکم بنایا تو دونوں کا حکم جائز نہیں ہے کیونکہ غلام کا حکم نا جائز ہے پس آزاد تنہا رہ گیا حالانکہ دونوں خصم دونوں کے حکم پر راضی ہوئے تھے پس اکیلے کے حکم پر جواز نہ ہوگا ایک ذمی نے دو مسلمانوں میں حکم لگایا پھر دونوں اس پر راضی ہو گئے تو جائز نہیں ہے چنانچہ اگر ابتدا میں دونوں اس کو حکم قرار دیتے تو جائز نہ تھا دو ذمیوں نے ایک ذمی کو حکم بنایا پھر حکم فیصلہ کرنے سے پہلے مسلمان ہو گیا تو وہ ویسا ہی حکم باقی ہے ایک مسلمان اور ایک مرتد نے باہم ایک حکم مقرر کیا

اور اس نے دونوں میں حکم لگایا پھر مرتد قتل کیا گیا یا دارالحرب میں چلا گیا تو حکم کا حکم اس پر جائز نہ ہو گا اور اگر مرتد مسلمان ہو گیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک ہر حال میں جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

عورت کو کن معاملات میں حکم بنایا جاسکتا ہے ☆

دو مرد اگر اپنے درمیان میں ایک عورت کو حکم قرار دیں تو جائز ہے اور مراد یہ ہے کہ سوائے حدود و قصاص کے جائز ہے کیونکہ (حکم) ہونا گواہی کی لیاقت پر ہے اور عورت کی گواہی حدود و قصاص میں جائز نہیں ہے تو اس کا حکم ہونا بھی جائز نہیں ہے امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ حکم مقرر کرنے کو معلق ٹھہرانا یا آئندہ وقت کی طرف مضاف کرنا جائز نہیں ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ جائز ہے اور فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ نا جائز اور اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے تعلیق کی صورت یہ ہے کہ کسی غلام سے کہا کہ جب چاند نظر آئے تو تو حکم ہونا اور اضافت کی صورت یہ ہے کہ کسی شخص سے کہا کہ ہم نے تجھے کل حکم بنایا یعنی آئندہ کل کے روز یا شروع ماہ میں حکم بنایا اگر کسی شخص کو اس شرط پر حکم کیا کہ فلاں فقیہ سے دریافت کر کے حکم دے تو جائز ہے اور اسی طرح اگر یہ شرط کی کہ فقہوں سے دریافت کرے اور جس حکم پر سب متفق ہوں وہ حکم دے تو بھی جائز ہے پس پہلی صورت میں اگر اس فقیہ سے دریافت کر کے حکم دیا تو جائز ہے اور دوسری صورت میں اگر ایک فقیہ سے دریافت کر کے حکم کیا تو بھی جائز ہے اگر اس طور پر ایک حکم بنایا کہ آج ہی حکم دے یا اسی جلسہ میں حکم دے تو جائز ہے پس اگر وہ دن گزر گیا یا وہ مجلس سے اٹھ کھڑا ہوا تو حکم باقی نہ رہا اگر حکم کا فیصلہ قاضی کے سامنے پیش ہوا تو قاضی اس میں غور کرے اگر اس کی رائے کے موافق ہو تو نافذ کر دے ورنہ باطل کر دے اگر چہ اس مسئلہ میں فقیہوں نے اختلاف کیا ہو اگر دونوں نے ایسے شخص کو حکم بنایا جس کو وہ دونوں نہیں چاہتے ہیں لیکن اس نے فیصلہ کیا تو

جائز ہے اگر دونوں ایک غائب شخص کے فیصلہ کرنے پر راضی ہوئے اور وہ غائب آیا اور اس نے فیصلہ کیا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر اس پر دونوں راضی ہوئے کہ فلاں شخص یا فلاں ہمارے درمیان میں حکم ہے تو دونوں میں سے جس نے حکم دیا تو جائز ہو گا اور اگر کسی ایک کے سامنے دونوں نے پیش کیا تو اسی کو فیصلہ (کرنا ہوگا)۔

۱ امتناع یعنی فتویٰ نہیں دیا ہے تاکہ عوام کو یہ جرات نہ ہو کہ حکام اسلام کے مقابلہ میں ہمیشہ اسی قسم کے حیلے نکالا کریں اور تمام بحث عین الہدایہ میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (197) Book of Ethics of the Judge

...appointed for him, then the other person will no longer remain an arbitrator (*Hakam*); this is written in *Multaqit*. If both parties agree that "the person who first enters the mosque shall be the arbitrator," this is void (*Batil*). If the arbitrator travelled, fell ill, or became unconscious, and then returned from the journey or recovered and gave a ruling, it is valid. However, if he became blind (i.e., lost his sight) and then the blindness ceased, and he gave a ruling, it is not valid. If—God forbid—he became an apostate (*Murtad*) from Islam and then reverted to Islam and gave a ruling, it is not valid. If an arbitrator said to one litigant as a report of the proceedings, "In my view, the claim made against you has been proven," and then that litigant dismissed him, after which the arbitrator gave a formal ruling, it shall not be enforced. If one of the two parties appointed the arbitrator as their legal representative (*Wakil*) for the dispute and he accepted the representation, he is removed from the position of arbitrator. It is stated in *Aqziyah* that some scholars said this rule is correct according to the view of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), but it would not be correct according to the *Tarifayn* (Imams Abu Hanifa and Muhammad); others stated that this is the consensus. If the arbitrator purchased the slave that is the subject of the dispute, or his son purchased it, or a person whose testimony is not accepted in his favor purchased it, then he is no longer the arbitrator. It is written in *Muheet* that if an arbitrator reported concerning one litigant, "You confessed in my presence to such amount of wealth for this person," or reported, "Witnesses have appeared before me proving your debt of such amount, and they have been found credible, and I have issued a decree against you," and then that person denied it, saying, "I made no confession" or "no witnesses were established against me," then his statement shall be disregarded and the decision shall be enforced. If the arbitrator reported, "I had ruled against you for such amount of wealth in his favor," the arbitrator's statement shall not be verified [after the session] as per *Inayah*. If two persons were appointed as arbitrators, they must act together; even if only one gives a ruling, it is not valid. After the session adjourns, their verification of this ruling will not be accepted unless two other witnesses testify, as is the rule for the rest of the subjects, as per *Nihayah*.

In the aforementioned issue, if the arbitrator said, "I have given the ruling," then as long as he is present in the session, his word shall be verified; after the session adjourns, it shall not be verified. ☆

If two persons appointed someone as an arbitrator and the judge (*Qadi*) permitted it, and before he had ruled, he gave a ruling contrary to the opinion of the judge, it is not valid. If someone was made an arbitrator and he decided in favor of one party, then made another ruling: if the first ruling is valid in his view, let him enforce it, and if it is unjust, let him nullify it. If a person was made an arbitrator and he gave a ruling, then gave a second ruling contrary to the first, but the first was unknown, and then both matters were brought before a judge, the judge shall enforce the ruling that accords with his own judgment. If someone was made an arbitrator on the condition that he rules while still in the session, and they then disagreed—both saying "You did not rule" while the arbitrator said "I have ruled"—as long as he is in the session, he shall be verified, but after adjournment, he shall not. If one of the two parties produced witnesses that the arbitrator had ruled in his favor while the arbitrator denies it, the witnesses shall be accepted. If the arbitrator testified, "I decided based on testimony for so-and-so against so-and-so," this is valid. If two witnesses testified that the arbitrator ruled a thousand dirhams against someone in favor of so-and-so, and other witnesses testified that the arbitrator exonerated him from the claim of a thousand dirhams, then whether the arbitrator is present or absent, or whether he confesses or denies, the ruling of exoneration (*Bara'at*) shall be given. If a dispute arose regarding a house and two witnesses said the arbitrator decided for one and other witnesses said for the other, he should act according to his *Ijtihad* (legal reasoning) in a way that matches his judgment.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (197) किताब अदब अल-क़ाज़ी

...के लिए नियुक्त कर लिया, फिर दूसरा व्यक्ति 'हकम' (मध्यस्थ) नहीं रहेगा, ऐसा 'मुल्तक़ित' में लिखा है। यदि दोनों इस बात पर राज़ी हुए कि जो व्यक्ति सबसे पहले मस्जिद में आएगा वही 'हकम' होगा, तो यह निरस्त (बातिल) है। यदि हकम ने यात्रा की या बीमार हो गया या उस पर बेहोशी छा गई, फिर वह यात्रा से लौट आया या स्वस्थ हो गया और उसने फैसला सुनाया, तो वह जायज़ है। और यदि वह अंधा हो गया यानी आँखों की रोशनी चली गई, फिर अंधापन दूर हो गया और उसने फैसला दिया तो जायज़ नहीं है। यदि, अल्लाह न करे, वह इस्लाम त्याग कर मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गया और फिर मुसलमान हुआ और फैसला दिया तो जायज़ नहीं है। यदि हकम ने मुकदमे की कार्यवाही के दौरान एक पक्षकार से कहा कि "मेरे विचार में तेरे विरुद्ध जो दावा किया गया है उसके सबूत पुष्ट हो गए हैं", फिर उस पक्षकार ने उसे बर्खास्त कर दिया और उसके बाद उसने फैसला सुनाया, तो वह प्रभावी नहीं होगा। यदि दोनों में से किसी एक ने हकम को अपना वकील बना लिया और उसने वकालत स्वीकार कर ली, तो वह हकम के पद से बाहर हो गया। 'अक़्ज़िया' में लिखा है कि कुछ आचार्यों ने फरमाया कि यह नियम इमाम अबू यूसुफ़ रह. के अनुसार सही है, और इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम मुहम्मद के अनुसार सही नहीं होगा, और कुछ ने कहा कि नहीं बल्कि यह सबका मत है। यदि हकम ने वह गुलाम खरीद लिया जिसके लिए विवाद है, या उसके बेटे ने या ऐसे व्यक्ति ने जिसकी गवाही उसके हक़ में मान्य नहीं है, उसने खरीद लिया, तो वह हकम नहीं रहा। 'मुहीत' में लिखा है कि यदि हकम ने एक पक्ष के बारे में खबर दी कि "तूने मेरे सामने इस व्यक्ति के लिए इतने धन का स्वीकार किया है" या यह जानकारी दी कि "तुझ पर इतने ऋण के साक्षी मेरे सामने पेश हो गए हैं और उनकी विश्वसनीयता की जाँच हो चुकी है और मैंने तेरे विरुद्ध फैसला कर दिया है", फिर उस व्यक्ति ने इनकार किया कि "मैंने कोई स्वीकारोक्ति नहीं की है" या "मेरे विरुद्ध कोई साक्षी पेश नहीं हुए हैं", तो उसके कथन पर ध्यान नहीं दिया जाएगा और फैसला प्रभावी हो जाएगा। और यदि हकम ने खबर दी कि "मैंने इतने धन के लिए तेरे विरुद्ध उसके अधिकार का फैसला किया था", तो हकम की बात की पुष्टि नहीं की जाएगी, जैसा कि 'इनाया' में है। यदि दो व्यक्तियों को हकम नियुक्त किया गया, तो दोनों का साथ होना आवश्यक है, यहाँ तक कि यदि केवल एक ने फैसला दे दिया तो जायज़ नहीं है, और सभा (मजलिस) समाप्त होने के बाद उस फैसले पर उनकी पुष्टि तब तक नहीं मानी जाएगी जब तक कि दो अन्य गवाह गवाही न दें, जैसे कि सामान्य नागरिकों का नियम है, जैसा कि 'निहाया' में है। उपरोक्त मसले में हकम ने कहा कि "मैंने फैसला दे दिया है", तो जब तक वह

सभा में मौजूद है उसकी बात मानी जाएगी, और सभा समाप्त होने के बाद उसकी पुष्टि नहीं होगी। ☆ दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को हकम बनाया और क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने इसकी अनुमति दी, और अभी उसने फैसला नहीं दिया था कि उसने क़ाज़ी की राय के विरुद्ध फैसला सुनाया, तो वह जायज़ नहीं है। एक व्यक्ति को हकम बनाया और उसने किसी एक के पक्ष में फैसला किया, फिर दूसरा फैसला दिया; अब यदि पहला फैसला उसके निकट सही है तो उसे लागू करे और यदि अन्यायपूर्ण है तो उसे निरस्त कर दे। यदि एक व्यक्ति को हकम बनाया और उसने कुछ फैसला दिया, फिर दूसरा फैसला दिया जो पहले के विपरीत था, लेकिन पहला ज्ञात नहीं था, फिर दोनों का मामला क़ाज़ी के पास पहुँचा, तो क़ाज़ी अपनी राय के अनुसार उचित फैसले को लागू करेगा। यदि एक व्यक्ति को हकम बनाया इस शर्त पर कि जब तक सभा जारी है वह फैसला दे दे, फिर इस पर विवाद हुआ कि दोनों ने कहा कि "तूने कोई फैसला नहीं दिया" और हकम ने कहा कि "मैंने फैसला दे दिया है", तो जब तक वह सभा में मौजूद है उसकी पुष्टि की जाएगी, और सभा समाप्त होने के बाद पुष्टि नहीं होगी। यदि दोनों में से किसी एक ने हकम पर गवाह पेश किए कि उसने उसके पक्ष में फैसला दे दिया है और हकम इनकार करता है, तो गवाह स्वीकार्य होंगे। यदि हकम ने गवाही दी कि "मैंने अमुक व्यक्ति पर अमुक व्यक्ति के लिए गवाही के आधार पर फैसला किया है", तो यह जायज़ है। यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि हकम ने अमुक के लिए एक हज़ार दिरहम का अमुक व्यक्ति पर भुगतान का आदेश दिया, और दूसरे गवाहों ने गवाही दी कि हकम ने दावे के एक हज़ार दिरहमों से उसे मुक्त (बरी) कर दिया है, तो चाहे हकम उपस्थित हो या अनुपस्थित, चाहे स्वीकार करे या इनकार, उसे ऋणमुक्त होने का आदेश दिया जाएगा। यदि किसी घर के मामले में विवाद हुआ और दो गवाहों ने कहा कि हकम ने इसके पक्ष में फैसला किया है और दूसरे गवाहों ने दूसरे के पक्ष में, तो वह अपने इज्तिहाद (स्वतंत्र कानूनी तर्क) के अनुसार फैसला करेगा जो उसके विवेकाधिकार के अनुरूप हो।

کے لئے معین کر لیا پھر دوسرا شخص حکم نہ رہے گا یہ ملتقط میں لکھا ہے۔ اگر دونوں اس پر راضی ہوئے کہ جو شخص سب سے پہلے مسجد میں آئے وہی حکم ہے تو باطل ہے اگر حکم نے سفر کیا یا بیمار ہو گیا یا اس پر بے ہوشی طاری ہوئی پھر سفر سے آگیا یا اچھا ہو گیا اور حکم کیا تو جائز ہے اور اگر اندھا ہو گیا یعنی بینائی جاتی رہی پھر اندھا پن جاتا رہا اور اس نے حکم دیا تو جائز نہیں ہے اگر عیاذ باللہ اسلام سے مرتد ہو گیا پھر مسلمان ہوا اور حکم کیا تو جائز نہیں ہے اگر حکم نے بطور روداد مقدمہ کے ایک خصم سے کہا کہ میرے نزدیک جو تجھ پر دعویٰ کیا ہے اس کی حجت قائم ہو گئی پھر اس خصم نے اس کو معزول کر دیا پھر بعد اس کے اس نے اس پر حکم دیا تو نافذ نہ ہو گا اگر دونوں میں سے ایک نے حکم کو اپنا وکیل خصومت کیا اور اس نے وکالت قبول کرلی تو حکم ہونے سے خارج ہو گیا اور اقضیہ میں ہے کہ بعض مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم امام ابو یوسفؒ کے قول پر درست ہے اور طرفین کے نزدیک درست نہ ہوگا اور بعضوں نے کہا کہ نہیں بلکہ یہ سب کا قول ہے اگر حکم نے وہ غلام جس میں جھگڑا ہے خرید لیا یا اس کے بیٹے یا ایسے شخص نے جس کی گواہی اس کے حق میں مقبول نہیں ہے خرید لیا تو حکم نہ رہا محیط میں لکھا ہے اگر حکم نے ایک خصم کی نسبت خبر دی کہ تو نے میرے سامنے اس شخص کے واسطے اس قدر مال کا اقرار کیا ہے یا یہ خبر دی کہ تجھ پر اس کا اس قدر قرض ہونے کے گواہ میرے نزدیک پیش ہو گئے ہیں اور ان کی تعدیل ہو گئی اور میں نے تجھ پر ڈگری کر دی پھر اس شخص نے انکار کیا کہ میں نے کچھ اقرار نہیں کیا ہے یا مجھ پر کسی بات کے گواہ نہیں قائم ہوئے تو اس کے قول پر التفات نہ کیا جائے گا اور فیصلہ نافذ ہو جائے گا اور اگر حکم نے خبر دی کہ میں نے اس قدر مال کے لئے تجھ پر اس کے حق کا حکم کیا تھا تو حکم کی تصدیق نہ کی

جائے گی کذا فی العنایہ۔ اگر دو شخصوں کو حکم مقرر کیا تو دونوں کا یکجا ہونا ضروری ہے حتیٰ کہ اگر فقط ایک نے حکم دے دیا تو جائز نہیں ہے اور بعد برخاست مجلس کے اس حکم پر ان کی تصدیق نہ کی جائے گی جب تک کہ اور دو گواہ گواہی نہ دیں جیسے باقی رعایا کا حکم ہے کذا فی النہایہ۔ مسئلہ مذکورہ میں حکم نے کہا کہ میں نے حکم دے دیا تو جب تک وہ مجلس میں موجود ہے اس کی تصدیق کی جائے گی اور بعد مجلس کے برخاست کے نہیں تصدیق ہو گی ☆ دو شخصوں نے ایک شخص کو حکم بنایا اور قاضی نے اس کی اجازت دی اور ہنوز اس نے حکم نہیں کیا تھا پھر اس نے برخلاف رائے قاضی کے حکم کیا تو جائز نہیں ہے ایک شخص کو حکم بنایا اور اس نے کسی ایک کے واسطے فیصلہ کیا پھر دوسرا حکم بنایا پس اگر پہلے کا حکم اس کے نزدیک جائز ہے تو اس کو نافذ کرے اور اگر ظلم ہے تو باطل کر دے، اگر ایک شخص کو حکم بنایا اور اس نے کچھ حکم دیا پھر دوسرا حکم بنایا اور اس نے کچھ حکم دیا کہ جو پہلے کے مخالف تھا مگر پہلا معلوم نہ تھا پھر دونوں کا مرافعہ قاضی کے سامنے ہوا تو قاضی اپنی رائے سے موافق حکم کو نافذ کرے گا اگر ایک شخص کو حکم بنایا اس شرط پر کہ جب تک مجلس میں ہے حکم دے دے پھر یوں اختلاف کیا کہ دونوں نے کہا کہ تو نے کچھ حکم نہیں کیا اور حکم نے کہا کہ میں نے حکم دے دیا تو جب تک وہ مجلس میں موجود ہے اس کی تصدیق کی جائے گی اور بعد مجلس کے برخاست کے نہیں تصدیق ہو گی اگر دونوں میں سے ایک نے حکم پر گواہ پیش کئے کہ اس نے اس کے واسطے حکم دے دیا ہے اور حکم انکار کرتا ہے تو گواہ مقبول ہوں گے اگر حکم نے گواہی دی کہ میں نے فلاں شخص پر فلاں شخص کے لئے گواہی پر فیصلہ کیا ہے تو یہ جائز ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ حکم نے فلاں کے لئے ہزار درہم کا فلاں شخص پر حکم لگایا اور دوسرے گواہوں نے گواہی دی کہ حکم نے دعویٰ کے ہزار درہموں سے اس کو بری کر دیا ہے خواہ حکم حاضر ہو یا غائب ہو خواہ اقرار کرتا ہو یا انکار کرتا ہو بری ہونے کا حکم دیا

جائے گا اگر ایک دار میں جھگڑا پیش ہوا اور دو گواہوں نے کہا کہ حکم نے اس کے واسطے فیصلہ کیا ہے اور دوسرے گواہوں نے دوسرے کے واسطے موافق یعنی اپنے اجتہاد سے موافق یعنی جو کچھ اس کے اجتہاد میں ہے جو اس سے مطابق ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 198 | Kitab Adab al-Qadi

...gave the same testimony. Therefore, if the property is in the possession of both parties, a decree of shared ownership shall be issued. If it is in the possession of only one party, the decree shall be in favor of that party. However, if it is in the possession of a stranger who did not consent to the arbitrator's ruling, it shall be left in his possession. This is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*.

In a dispute over one thousand dirhams, if the plaintiff presents witnesses stating that the arbitrator (hakam) issued a decree in his favor on Saturday, while the defendant presents witnesses stating that he had dismissed the arbitrator before that day, the decision shall be void. If the plaintiff presents witnesses stating that the arbitrator issued a decree for assets in his favor on Friday, and the defendant presents witnesses stating that the arbitrator exonerated him on Saturday, or if the defendant claims he was exonerated on Friday and the plaintiff claims the decree was given on Saturday, the first ruling shall be enforced and the second shall be void. A letter from an arbitrator to a judge is not valid, and similarly, a letter from a judge to an arbitrator appointed by two individuals is not valid, as stated in *Al-Muhit*. If a letter is sent from one judge to another, the second judge shall not issue a decree based on it because the first did not formally record the decree. However, if both disputing parties agree to enforce his ruling, it is permissible from the outset because they both consented to his authority; this is noted in *Muhit al-Sarakhsi*. If an arbitrator rejects the testimony of some witnesses due to suspicion, and those same witnesses then testify before a judge or another arbitrator, the latter shall investigate their character. If their integrity is established, he shall accept their testimony; if they are discredited upon cross-examination, he shall reject it. Witnesses are not disqualified simply because one arbitrator rejected them. This is contrary to a situation where a judge rejects their testimony. If both parties appoint an arbitrator and the judge gives permission before he rules, the judge's permission is redundant. In fact, if the arbitrator rules against the judge's opinion, the judge can annul it. Shams al-A'imma al-Sarakhsi stated that this applies when a judge does not have the authority to appoint a deputy (khalifa). If he has such authority, his permission is valid and acts as the appointment of a deputy, after which he cannot annul the decision, as stated in *Al-Muhit*. An arbitrator is not permitted to delegate his authority to another because the parties consented specifically to him. Thus, if he delegates to another who then issues a ruling, and the first arbitrator approves it, it is not valid unless both parties also consent to that ruling. Some scholars (*Mashaikh*) noted that

the statement "if the first arbitrator approves it, it is not valid" does not seem correct. Evidently, if a primary agent (*wakil*) authorizes a second agent to conduct a sale, it is valid. Similarly, if a judge was not authorized to appoint a deputy but then approved the deputy's ruling, it becomes valid.

It is mentioned in *Al-Siyar* that if a people surrender based on the ruling of one individual, and another person issues a ruling without their consent, it is not valid. But if the first person approves this ruling, it is valid. The interpretation of the opposing view (that approval is void) is that the act of delegating the authority itself was void initially and thus remains void. However, approving another's ruling is permissible as if he had issued it himself. Some scholars have differentiated between the two, stating that an arbitrator's ruling is valid specifically through his own words/ decree, so it would be impermissible for a ruling to be enforced based on another's words. This is unlike an agent (*wakil*) in a sale, where verbal expression is not the sole requirement—as in a sale by conduct (*bay' al-ta'ati*)—and the primary objective is the inclusion of the agent's judgment. Thus, when the first agent allows the second agent's sale...

---

1. Surrendered (Atari) ..... Meaning the Muslim army besieged the fort of the infidels, until eventually they agreed to surrender on the condition that they would accept whatever ruling a specific person made for them, and so they descended from their fort.

यही गवाही दी। पस अगर वह घर दोनों के कब्ज़े में हो तो दोनों में मुश्तरक (साझा) होने का हुक्म होगा और अगर एक के कब्ज़े में हो तो उसी के वास्ते हुक्म होगा और अगर किसी ऐसे अजनबी के पास हो कि वह हुक्म (मध्यस्थ/पंच) के हुक्म पर राजी नहीं हुआ है तो उसी के कब्ज़े में छोड़ दिया जाएगा, यह मुहीत-ए-सरख्सी में लिखा है।

अगर एक हज़ार दिरहमों में झगड़ा हुआ और मुद्दई (वादी) ने गवाह पेश किए कि शनिवार के दिन हुक्म ने मेरे हक़ की डिग्री कर दी है और मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) ने गवाह दिए कि मैंने इससे पहले उसको अपदस्थ (बरखास्त) कर दिया है तो यह फ़ैसला बातिल (अमान्य) होगा। और अगर मुद्दई ने गवाह पेश किए कि हुक्म ने मुद्दई के लिए शुक्रवार के दिन माल की डिग्री दी है और मुद्दआ अलैह ने पेश किए कि हुक्म ने शनिवार के दिन उसको बरी किया है या मुद्दआ अलैह ने कहा कि मुझे शुक्रवार को बरी किया है और मुद्दई ने कहा कि मुझे शनिवार को डिग्री दी है, तो पहला हुक्म नाफ़िज़ (लागू) होगा और दूसरा हुक्म बातिल होगा। और हुक्म का ख़त क़ाज़ी के नाम जायज़ नहीं है और इसी तरह क़ाज़ी का ख़त हुक्म के नाम जिसे दो व्यक्तियों ने नियुक्त किया है जायज़ नहीं है, जैसा कि 'मुहीत' में है। अगर एक क़ाज़ी का ख़त दूसरे क़ाज़ी के नाम हो तो हुक्म उस पर हुक्म नहीं करेगा क्योंकि उसने हुक्म को नहीं लिखा है, लेकिन अगर दोनों पक्ष परस्पर उसके हुक्म लागू करने पर राजी हो जाएं तो शुरू में जायज़ है क्योंकि वे दोनों उसके हुक्म पर राजी हो गए, यह मुहीत-ए-सरख्सी में लिखा है। अगर हुक्म ने कुछ गवाहों की गवाही आरोप के कारण रद्द कर दी, फिर उन्हीं गवाहों ने क़ाज़ी या दूसरे हुक्म के पास गवाही दी तो वह उनके हाल की जांच करेगा; पस अगर उन्हें न्यायसंगत पाया गया तो गवाही स्वीकार करेगा और अगर जिरह (सवाल-जवाब) में दोष पाया गया तो रद्द कर देगा। सिर्फ हुक्म के रद्द करने से गवाह रद्द नहीं होंगे। इसके विपरीत कि क़ाज़ी ने उनकी गवाही रद्द कर दी हो। अगर दोनों ने किसी को हुक्म बनाया और उसके हुक्म देने से पहले क़ाज़ी ने अनुमति दी तो यह क़ाज़ी की अनुमति निरर्थक है यहाँ तक कि अगर उसने क़ाज़ी के विपरीत राय दी तो क़ाज़ी उसको बातिल कर सकता है। शम्स अल-आइम्मा सरख्सी ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस सूरत में सही है जब क़ाज़ी को उत्तराधिकारी (खलीफ़ा) बनाने की अनुमति न हो, और अगर अनुमति हो तो यहाँ उसकी अनुमति जायज़ होगी और वह उत्तराधिकारी बनाने के समान होगी, पस इसके बाद वह उसके फ़ैसले को रद्द नहीं कर सकेगा, जैसा कि 'मुहीत' में है। हुक्म के लिए यह जायज़ नहीं है कि सत्ता दूसरे के सुपुर्द कर दे क्योंकि दोनों पक्ष इस बात पर राजी हुए थे कि वह किसी और को हुक्म बनाए, पस अगर

उसने दूसरे के सुपुर्द कर दी और उसने हुक्म दिया और पहले हुक्म ने उस हुक्म की अनुमति दी तो यह जायज़ नहीं है जब तक कि दोनों पक्ष उस हुक्म पर राजी न हो जाएं और अनुमति न दें तो जायज़ है। कुछ मशाइख (विद्वानों) ने फ़रमाया कि यह कहना कि पहले हुक्म ने इसकी अनुमति दी तो जायज़ नहीं है, सही नहीं लगता। स्पष्ट है कि अगर पहले वकील ने दूसरे वकील की बिक्री (बय) की अनुमति दी तो जायज़ हो जाती है, और ऐसे ही अगर क़ाज़ी को उत्तराधिकारी बनाने की अनुमति नहीं थी फिर उसने अपने उत्तराधिकारी के हुक्म की अनुमति दी तो जायज़ होता है।

'सियर' में ज़िक्र है कि अगर एक व्यक्ति के हुक्म पर कोई कौम उतरी (आत्मसमर्पण किया) और उनकी बिना रज़ामंदी के दूसरे व्यक्ति ने हुक्म दिया तो जायज़ नहीं है, और अगर पहले व्यक्ति ने उस हुक्म की अनुमति दी तो जायज़ है। इस कथन की व्याख्या यह है कि उसकी अनुमति बातिल है, यह है कि खुद उसके हुक्म बनाने और दूसरे को सुपुर्द करने की अनुमति बातिल है क्योंकि यह शुरुआत से सही नहीं थी तो अंत तक सही नहीं होगी। लेकिन दूसरे के हुक्म की अनुमति देना पस जायज़ है जैसे उसने स्वयं हुक्म दिया हो। और कुछ मशाइख ने दोनों में अंतर बताया है कि हुक्म का हुक्म शब्दों से ही सही होता है, पस यह नाजायज़ होगा कि किसी अन्य व्यक्ति के शब्दों से दोनों पर हुक्म लागू हो, इसके विपरीत वकील के मामले में कि बिक्री में केवल शब्दों की आवश्यकता नहीं है, जैसे लेन-देन (बय-ए-तआती) आदि, पस उद्देश्य यह होता है कि बिक्री के समय वकील की राय शामिल हो, पस जब पहले वकील ने दूसरे वकील की बिक्री की...

---

1. उतरी ..... यानी मुस्लिम सेना ने काफिरों के किले का घेराव किया, अंततः वे लोग इस शर्त पर राजी हुए कि हमारे बारे में जो कुछ अमुक व्यक्ति हुक्म देगा हम उस पर राजी होंगे, और वे अपने किले से उतर आए।

یہی گواہی دی پس اگر وہ وہ دار دونوں کے قبضے میں ہو تو دونوں میں مشترک ہونے کا حکم ہوگا اور اگر ایک کے قبضے میں ہو تو اسی کے واسطے حکم ہوگا اور اگر کسی ایسے اجنبی کے پاس ہو کہ وہ حکم کے حکم پر راضی نہیں ہوا ہے تو اسی کے قبضہ میں چھوڑ دیا جائے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر ایک ہزار درہموں میں جھگڑا ہوا اور مدعی نے گواہ پیش کئے کہ ہفتہ کے روز حکم نے میرے حق کی ڈگری کر دی ہے اور مدعا علیہ نے گواہ دیئے کہ میں نے اس سے پہلے اس کو معزول کر دیا ہے تو یہ فیصلہ باطل ہوگا اور اگر مدعی نے گواہ پیش کئے کہ حکم نے مدعی کے واسطے جمعہ کے دن مال کی ڈگری دی ہے اور مدعا علیہ نے پیش کئے کہ حکم نے ہفتہ کے روز اس کو بری کیا ہے یا مدعا علیہ نے کہا کہ مجھے جمعہ کے روز بری کیا ہے اور مدعی نے کہا کہ مجھے ہفتہ کے روز ڈگری دی ہے تو پہلا حکم نافذ ہوگا اور دوسرا حکم باطل ہوگا اور حکم کا خط قاضی کے نام جائز نہیں ہے اور اس طرح قاضی کا خط حکم کے نام جس کو دو شخصوں نے مقرر کر لیا ہے جائز نہیں ہے کذا فی المحیط اگر ایک قاضی کا خط دوسرے قاضی کے نام ہو تو حکم اس پر حکم نہ کرے گا کیونکہ اس نے حکم کو نہیں لکھا ہے لیکن اگر دونوں خصم باہم اس کے حکم نافذ کرنے پر راضی ہو جائیں تو ابتداءً جائز ہے کیونکہ وہ دونوں اس کے حکم پر راضی ہو گئے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر حکم نے کچھ گواہوں کی گواہی بسبب تہمت کے رد کر دی پھر انہیں گواہوں نے قاضی یا دوسرے حکم کے پاس گواہی دی تو وہ ان کے حال کو دریافت کرے گا پس اگر ان کی تعدیل کی گئی تو گواہی جائز رکھے گا اور اگر جرح کی گئی تو رد کر دے گا صرف حکم کے رد کرنے سے گواہ رد نہ ہوں گے۔ بخلاف اس کے کہ قاضی نے ان کی گواہی

رد کر دی ہو اگر دونوں نے کسی کو حکم بتایا اور اس کے حکم دینے سے پہلے قاضی نے اجازت دی تو یہ قاضی کی اجازت لغو ہے حتیٰ کہ اگر اس نے قاضی کے برخلاف رائے حکم دیا تو قاضی اس کو باطل کر سکتا ہے اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ یہ حکم اس صورت میں صحیح ہے کہ قاضی کو خلیفہ کرنے کی اجازت نہ ہو اور اگر اس کو اجازت ہو تو یہاں اس کی اجازت جائز ہو گی اور بمنزلہ خلیفہ کرنے کے ہو گی پس بعد اس کے اس کے فیصلہ کو رد نہیں کر سکے گا کذا فی المحیط حکم کو جائز نہیں ہے کہ حکومت دوسرے کے سپرد کر دے کیونکہ دونوں خصم اس پر راضی ہوئے ہیں کہ وہ غیر کو حکم بنائے پس اگر اس نے دوسرے کے سپرد کر دی اور اس نے حکم دیا اور پہلے حکم نے اس حکم کی اجازت دی تو جائز نہیں ہے مگر جبکہ دونوں خصم اس حکم پر راضی ہو جائیں اور اجازت دیں تو جائز ہے بعضے مشائخ نے فرمایا کہ یہ قول کہ پہلے حکم نے اس کی اجازت دی تو جائز نہیں ہے قرین صحت نہیں معلوم ہوتا ہے ظاہر ہے کہ اگر پہلے وکیل نے دوسرے وکیل کی بیع کی اجازت دی تو جائز ہو جاتی ہے اور ایسے ہی قاضی کو اگر خلیفہ بنانے کی اجازت نہ تھی پھر اس نے اپنے خلیفہ کے حکم کی اجازت دی تو جائز ہوتا ہے۔

سیر میں مذکور ہے کہ اگر ایک شخص کے حکم پر کوئی قوم اتری ! اور ان کی بلا رضا مندی دوسرے شخص نے حکم دیا تو جائز نہیں ہے اور اگر پہلے شخص نے اس حکم کی اجازت دی تو جائز ہے لیس اس قول کی تاویل یہ کہ اس کی اجازت باطل ہے یہ ہے کہ خود اس کے حکم بنانے اور دوسرے کو سپرد کرنے کی اجازت باطل ہے کیونکہ یہ ابتداءً سے صحیح نہ تھی تو آخر تک صحیح نہ ہوگی لیکن دوسرے کے حکم کی اجازت دینا پس جائز ہے جیسے اس نے خود حکم دے دیا اور بعضے مشائخ نے دونوں میں فرق بیان کیا ہے اس طرح پر کہ حکم کا حکم عبارت ہی سے صحیح ہوتا ہے پس یہ نا جائز ہوگا کہ غیر شخص کی عبارت سے دونوں پر حکم نافذ ہو بخلاف

وکیل کے کہ بیع میں عبارت ہی کی ضرورت نہیں ہے جیسے بیع بالتعاطی وغیرہ پس مقصود یہ ہوتا ہے کہ بیع کے وقت وکیل کی رائے شامل ہو پس جب پہلے وکیل نے دوسرے وکیل کی بیع کی

ا۔ اتری ..... یعنی مسلمان فوج نے قلعہ کفار کا محاصرہ کیا آخر وہ لوگ راضی ہوئے کہ ہمارے حق میں جو کچھ فلاں شخص حکم کرے ہم اس پر راضی ہونے کی شرط سے اپنے قلعہ سے اترتے ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (Kitab Adab al-Qadhi) 199

...if [the qadi] gave permission, his opinion became included, and the contract became valid. In the case of a Qadhi as well, there is this difference: the ruling given by his deputy is the same ruling that the Qadhi himself could have given without the consent of both parties. Therefore, without the consent of both parties, the ruling of another person can also be made permissible for them, as stated in Al-Muhit al-Sarakhsi. If a person arbitrated between two people, and they had not appointed him as an arbiter (Hakam), but after the ruling, they said they were satisfied with his ruling and had given permission, then it is valid. If two people agree that each will appoint an arbiter from among their own people, it is valid. However, if one arbiter gave a ruling against one adversary and the other against the other, it is not valid. If an oath was demanded from an adversary and he did not take it, and a ruling was given against him, and then he said, "I do not authorize his authority and I will take the oath," then his ruling is complete, meaning it cannot be overturned. If the plaintiff initially presented witnesses for his claim and their credibility (ta'dil) was established, and the arbiter gave a decree against the defendant based on their testimony, it is valid. Then, if the defendant denied the arbitration, i.e., if he denied appointing the arbiter and the plaintiff claimed it, the plaintiff has the option to make him take an oath. Then, if he refused to take the oath, the plaintiff's claim would be binding upon him. If the plaintiff presented witnesses for both the appointment of the arbiter and the decision, it should be seen whether the witnesses on whose testimony the decision was based are different from the witnesses for the appointment of the arbiter. If they are different, their testimony will be accepted; if they are the same witnesses, the testimony will not be accepted. It is stated in 'Ziyadat' that if a ruling in a matter subject to ijtihad (mujtahad fih) 1 was presented before a Qadhi and it was contrary to his opinion, yet he enforced that ruling, then it was presented before another Qadhi who also considered the arbiter's ruling liable to be overturned, the second Qadhi would not overturn it, as stated in Al-Muhit. A person claimed a thousand dirhams against another and said that a certain absent person stood surety (kafalah) for this property on his behalf. Then both appointed an arbiter while the guarantor (kafil) was absent, and the plaintiff presented two witnesses to the fact that I have so much property against him and that, by his order or without his order, a person stood surety. Then, based on this testimony, the arbiter ordered the property to be the responsibility of the defendant and ordered the surety on his behalf. The ruling for that property against the defendant is valid,

but it is not valid against the guarantor because the guarantor did not agree to appoint him as the arbiter. Similarly, in this situation, if the guarantor is present and agrees to the appointment of the arbiter, but the principal debtor (makful 'anhu) is absent, then the ruling against the guarantor will be correct, but not against the principal debtor, as stated in Al-Bahr al-Ra'iq. If both appointed one person as an arbiter and he, by his own ijtihad, gave a ruling in favor of one, then retracted it and gave a ruling in favor of the other, the first ruling will be enforced and the second will be void. If two people made one person an arbiter, then one person presented witnesses before a Qadhi that the arbiter had given a decree in my favor against that person (the defendant), whether the defendant denies or admits it, the testimony will be accepted. If two people made one person an arbiter and he gave a decree for some part of the entire claim, and then for the rest of the claim the defendant denied his appointment as arbiter, the first ruling will be enforced, and after that, it will not be enforced. If an arbiter was appointed and the plaintiff said that I have a thousand dirhams against this person and his guarantor who is absent, and presented two witnesses, then the defendant objected (jarh) that these witnesses are slaves, the arbiter should hear this objection. If the witnesses presented witnesses that their respective owners had freed them and these witnesses for freedom were declared just ('adil), then he shall rule for their freedom in favor of the defendant and decree the property against him, but not against the guarantor. The freedom of the slaves will not be established in favor of the owners by the arbiter's ruling. If such a case were by the Qadhi's order, the property would also be established against the guarantor and the ruling for the slaves' freedom would also be applicable to the owner. Then, if the owner of the slaves came and denied the freedom and took both before the Qadhi, then...

---

1. A matter subject to ijtihad (mujtahad fih), i.e., the disputants appointed a person as an arbiter between them, and he gave some ruling in such a matter which is mujtahad fih, and that ruling was presented before a Qadhi.

अनुमति दी तो उसकी राय शामिल हो गई, अतः अनुबंध (निकाह आदि) सही हो गया और काजी के मामले में भी यही अंतर है कि जो निर्णय उसके प्रतिनिधि ने दिया है, वही निर्णय स्वयं काजी दोनों की बिना सहमति के दे सकता था, तो दूसरों का निर्णय भी दोनों की बिना सहमति के उन पर वैध किया जा सकता है, जैसा कि अल-मुहीत अस-सरखसी में है। यदि एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों के बीच निर्णय किया और उन दोनों ने उसे मध्यस्थ (हकम) नहीं बनाया था, फिर निर्णय के बाद कहा कि हम उसके निर्णय पर सहमत हैं और हमने अनुमति दी, तो यह वैध है। यदि दो व्यक्ति इस पर सहमत हों कि प्रत्येक अपने-अपने लोगों में से एक-एक मध्यस्थ नियुक्त करके भेजे, तो यह वैध है। और यदि एक मध्यस्थ ने एक पक्ष पर निर्णय दिया और दूसरे ने दूसरे पर, तो यह वैध नहीं है। यदि एक पक्ष से शपथ मांगी गई और उसने शपथ नहीं ली और उस पर निर्णय दे दिया गया, फिर उसने कहा कि मैं उसके अधिकार की अनुमति नहीं देता और मैं शपथ लूंगा, तो उसका निर्णय पूरा हो गया, यानी वह रद्द नहीं किया जा सकता। यदि वादी ने प्रारंभ से ही अपने दावे पर गवाह पेश किए और उनकी विश्वसनीयता सिद्ध हुई और उनकी गवाही पर मध्यस्थ ने प्रतिवादी के विरुद्ध डिक्री दे दी, तो यह वैध है। फिर यदि प्रतिवादी ने मध्यस्थता से इनकार किया, अर्थात यदि उसने मध्यस्थ नियुक्त करने से इनकार किया और वादी ने इसका दावा किया, तो वादी को विकल्प है कि वह उससे शपथ दिलाए। फिर यदि उसने शपथ लेने से इनकार कर दिया, तो वादी का दावा उस पर अनिवार्य हो जाएगा। और यदि वादी ने मध्यस्थ की नियुक्ति और निर्णय दोनों पर गवाह पेश किए, तो देखना चाहिए कि जिन गवाहों की गवाही पर निर्णय हुआ है, यदि वे मध्यस्थ की नियुक्ति के गवाहों के अलावा अन्य हैं, तो उनकी गवाही स्वीकार होगी, और यदि वे ही गवाह हैं, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। 'ज़ियादात' में है कि यदि किसी विवादास्पद मामले (मुजतहद फ़ीह) १ में मध्यस्थ का निर्णय काजी के सामने पेश किया गया और वह उसकी राय के विरुद्ध था, इसके बावजूद उसने वह निर्णय लागू कर दिया, फिर दूसरे काजी के सामने पेश हुआ जो मध्यस्थ के निर्णय को रद्द करने योग्य समझता था, तो दूसरा काजी उसे रद्द नहीं करेगा, जैसा कि अल-मुहीत में है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर एक हजार दिरहम का दावा किया और कहा कि उसकी ओर से फलां अनुपस्थित व्यक्ति ने इस धन के लिए मेरी जमानत (कफालत) ली है। फिर दोनों ने एक मध्यस्थ नियुक्त किया और जामिन (कफ़ील) अनुपस्थित है, और वादी ने दो गवाह इस बात के पेश किए कि मेरा इतना धन उस पर है और उसके आदेश से या बिना आदेश के एक व्यक्ति ने जमानत ली है। फिर इस गवाही पर मध्यस्थ ने प्रतिवादी के जिम्मे धन का

और उसकी ओर से जामिन होने का आदेश दे दिया, तो प्रतिवादी पर उस धन का आदेश वैध है और जामिन पर वैध नहीं है क्योंकि जामिन उसे मध्यस्थ नियुक्त करने पर सहमत नहीं हुआ था। और इसी तरह यदि इस स्थिति में जामिन उपस्थित हो और मध्यस्थ नियुक्त करने पर सहमत हो जाए और मूल ऋणी (मकफूल अन्हु) अनुपस्थित हो, तो आदेश जामिन पर सही होगा, न कि मूल ऋणी पर, जैसा कि अल-बह्र अर-रायिक में है। यदि दोनों ने एक व्यक्ति को मध्यस्थ नियुक्त किया और उसने अपने विवेक (इज्तिहाद) से एक के पक्ष में निर्णय दिया, फिर उससे मुकर कर दूसरे के पक्ष में निर्णय दिया, तो पहला निर्णय प्रभावी होगा और दूसरा शून्य होगा। यदि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को मध्यस्थ बनाया, फिर एक व्यक्ति ने काजी के सामने गवाह पेश किए कि मध्यस्थ ने मेरे पक्ष में उस व्यक्ति (प्रतिवादी) पर डिक्री दी थी, और प्रतिवादी चाहे इनकार करे या स्वीकार करे, तो गवाही स्वीकार होगी। यदि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को मध्यस्थ बनाया और उसने पूरे दावे में से किसी भाग की डिक्री कर दी, फिर शेष दावे में प्रतिवादी ने उसे मध्यस्थ मानने से इनकार कर दिया, तो पहला निर्णय लागू होगा और उसके बाद लागू नहीं होगा। यदि एक मध्यस्थ नियुक्त किया गया और वादी ने कहा कि मेरे इस व्यक्ति पर और उसके जामिन पर, जो अनुपस्थित है, एक हजार दिरहम हैं और दो गवाह पेश किए, फिर प्रतिवादी ने आपत्ति (जरह) की कि ये गवाह गुलाम हैं, तो मध्यस्थ को चाहिए कि वह इस आपत्ति की सुनवाई करे। और यदि गवाहों ने गवाह पेश किए कि दोनों के स्वामियों ने उन्हें स्वतंत्र कर दिया था और ये स्वतंत्रता के गवाह न्यायप्रिय (आदिल) सिद्ध हुए, तो प्रतिवादी के हक में उनकी स्वतंत्रता का आदेश देगा और धन की उस पर डिक्री करेगा, और जामिन पर नहीं करेगा। और मध्यस्थ के आदेश से गुलामों की स्वतंत्रता उनके मालिकों के हक में सिद्ध नहीं होगी। और यदि ऐसा मामला काजी के आदेश से होता, तो धन भी जामिन पर सिद्ध हो जाता और गुलामों की स्वतंत्रता का आदेश मालिक पर भी प्रभावी होता। फिर यदि गुलामों का मालिक आया और उसने स्वतंत्रता से इनकार किया और दोनों को काजी के सामने ले गया, तो...

---

1. मुजतहद फ़ीह मसला यानी विवाद करने वालों ने अपने बीच एक व्यक्ति को मध्यस्थ ठहराया, उसने ऐसे मसले में जो मुजतहद फ़ीह (इज्तिहाद योग्य) है, कुछ आदेश दे दिया, वह आदेश काजी के सामने पेश हुआ।

اجازت دی تو اس کی رائے شامل ہوگئی پس عقد صحیح ہو گیا اور قاضی کی صورت میں بھی یہ فرق ہے کہ جو حکم اس کے خلیفہ نے دیا ہے وہی حکم خود قاضی دونوں کی بلا رضا مندی دے سکتا تھا تو دونوں کی بلا رضا مندی غیر کا حکم بھی ان پر جائز کر سکتا ہے کذا فی المحیط السرخسی۔ اگر ایک شخص نے دو شخصوں میں فیصلہ کیا اور ان دونوں نے اس کو حکم نہیں بنایا تھا پھر بعد حکم کے کہا کہ ہم اس کے حکم پر راضی ہوئے اور ہم نے اجازت دی تو یہ جائز ہے اگر دو شخص اس پر راضی ہوئے کہ ہر ایک اپنے اپنے لوگوں میں ایک ایک حکم مقرر کر کے بھیجے تو جائز ہے اور اگر ایک حکم نے ایک خصم پر حکم لگا یا اور دوسرے نے دوسرے پر تو جائز نہیں ہے اگر ایک خصم سے قسم طلب کی اور اس نے نہ کھائی اور اس پر حکم لگایا پھر اس نے کہا کہ میں اس کی حکومت کی اجازت نہیں دیتا ہوں اور میں قسم کھاؤں گا تو حکم اس کا پورا ہو گیا یعنی رد نہیں ہو سکتا ہے اگر مدعی نے ابتدا سے اپنے دعویٰ پر گواہ پیش کئے اور ان کی تعدیل ہوئی اور ان کی گواہی پر حکم نے مدعا علیہ پر ڈگری کر دی تو جائز ہے پس اگر مدعا علیہ نے حکم سے انکار کیا پس اگر اس نے حکم بنانے سے انکار کیا اور مدعی نے اس کا دعویٰ کیا تو مدعی کو اختیار ہے کہ اس کو قسم کھلائے پس اگر اس نے قسم سے انکار کیا تو مدعی کا دعویٰ اس پر لازم ہوگا اور اگر مدعی نے حکم بنانے اور فیصلہ دونوں پر گواہ پیش کئے تو دیکھنا چاہئے کہ جن گواہوں کی گواہی پر فیصلہ ہوا ہے اگر ان کے سوائے حکم بنانے کے گواہ دوسرے ہیں تو ان کی گواہی مقبول ہو گی اور اگر وہی گواہ ہیں تو گواہی مقبول نہ ہوگی زیادات میں ہے کہ اگر مسئلہ مجتہد فیہ ۱ میں حکم کا فیصلہ قاضی کے سامنے پیش ہوا اور وہ اس کی رائے کے برخلاف تھا باوجود اس کے اس نے وہ حکم نافذ کیا پھر دوسرے قاضی کے سامنے پیش ہوا کہ وہ بھی حکم

کا حکم لائق رد سمجھتا تھا تو دوسرا قاضی اس کو رد نہیں کرے گا کذا فی المحیط ایک شخص نے دوسرے پر ہزار درہم کا دعویٰ کیا اور کہا کہ اس کی طرف سے فلاں غائب نے اس مال کی میرے واسطے کفالت کی ہے پھر دونوں نے ایک حکم مقرر کیا اور کفیل غائب ہے اور مدعی نے دو گواہ اس بات کے پیش کئے کہ میرا اس قدر مال اس پر ہے اور اس کے حکم سے یا بلا حکم ایک شخص نے کفالت کی ہے پھر اس گواہی پر حکم نے مدعا علیہ کے ذمہ مال کا اور اس کی طرف سے کفیل ہونے کا حکم دے دیا تو مدعا علیہ پر اس مال کا حکم جائز ہے اور کفیل پر جائز نہیں کیونکہ کفیل اس کے حکم مقرر کرنے پر راضی نہیں ہوا ہے اور اسی طرح اگر اس صورت میں کفیل موجود ہوا اور حکم بنانے پر راضی ہو جائے اور مکفول عنہ غائب ہو تو حکم کفیل پر درست ہو گا نہ مکفول عنہ پر کذا فی البحر الرائق اگر دونوں نے ایک شخص کو حکم مقرر کیا اور اس نے اپنے اجتہاد سے ایک کے واسطے حکم کیا پھر اس سے رجوع کر کے دوسرے کے واسطے حکم دیا تو پہلا حکم نافذ اور دوسرا باطل ہو گا اگر دو شخصوں نے ایک شخص کو حکم بنایا پھر ایک شخص نے قاضی کے سامنے گواہ پیش کئے کہ حکم نے میری ڈگری اس شخص پر کی تھی یعنی مدعا علیہ پر اور مدعا علیہ خواہ انکار کرتا ہو یا اقرار ہو تو گواہی مقبول ہوگی اگر دو شخصوں نے ایک شخص کو حکم بنایا اور اس نے تمام دعویٰ میں سے کسی قدر دعویٰ کی ڈگری کی پھر باقی دعویٰ میں مدعا علیہ نے اس کے حکم بنانے سے انکار کیا تو پہلا حکم نافذ ہو گا اور بعد ازاں نافذ نہ ہو گا اگر ایک حکم مقرر کیا اور مدعی نے کہا کہ میرے اس شخص پر اور اس کے کفیل پر جو غائب ہے ہزار درہم ہیں اور دو گواہ پیش کئے پھر مدعا علیہ نے جرح کی کہ یہ گواہ غلام ہیں تو حکم کو چاہئے کہ اس طعن کی سماعت کرے اور اگر گواہوں نے گواہ پیش کئے کہ دونوں کے مالکوں نے ان کو آزاد کر دیا تھا اور یہ آزادی کے گواہ عادل قرار پائے تو مدعا علیہ کے حق میں ان کی آزادی کا حکم دے گا اور مال کی اس پر ڈگری کرے گا اور کفیل پر

نہ کرے گا اور حکم کے حکم سے آزادی غلاموں کے مالک کے حق میں ثابت نہ ہو جائے گی اور اگر ایسا معاملہ قاضی کے حکم سے ہوتا تو مال بھی کفیل پر ثابت ہو جاتا اور غلاموں کی آزادی کا حکم مالک پر بھی جاری ہوتا پس اگر غلاموں کا مالک آیا اور آزادی سے انکار کیا اور دونوں کو قاضی کے سامنے لے گیا پس

---

۱ مسئلہ مجتہد فیہ یعنی تخاصمین نے اپنے درمیان ایک شخص کو حکم ٹھہرایا اس نے ایسے مسئلہ میں جو مجتہد فیہ ہے کچھ حکم لگا دیا وہ حکم قاضی کے سامنے پیش ہوا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 200 | Kitab Adab al-Qadhi

If the same witnesses testified who had previously testified before an arbitrator (Hakam) regarding their status as free persons, and a judge (Qadhi) made a ruling, then the testimony is valid. However, if there are no witnesses to the slaves' freedom and the judge ordered them to be enslaved (mamluk), the judge's decision shall nullify the arbitrator's ruling. If a person claimed against two individuals for the usurpation (Ghasb) of cloth, or a measured or weighed item, and then one of them disappeared, and the claimant and the remaining person appointed an arbitrator and the claimant presented witnesses for his claim, then the person present shall be liable for half of the property. The arbitrator's decision will not impose anything on the absent person. Similarly, if a claim is made against a deceased person and all heirs are absent except for one person, and that person and the claimant appointed an arbitrator, then whatever right is decided based on the claimant's testimony will not be enforceable against the absent heirs. The only difference is that in inheritance matters, the arbitrator will order the entire debt from the person present and collect it from what is in his possession, whereas in usurpation cases, he will order half the property from the person present.

☆ **Regarding a person who purchased something for another by their order and the agent (Wakeel) found a defect in it** ☆

If someone purchased a slave from another, took possession, and paid the price, then found a defect in the slave, and both parties appointed an arbitrator who decided that the slave should be returned to the seller (Ba'i), this is valid. If the seller then wishes to dispute this matter with his own seller, it is not permissible. If the buyer (Mushtari), the first seller, and the second seller all agreed on appointing one arbitrator, and the arbitrator ordered the slave to be returned to the second seller, and the second seller wanted to return him to the first seller, by analogy (Qiyas), he does not have this right, but by juristic preference (Istihsan), he does. If, after returning the slave to the second seller, the first seller intended to dismiss the arbitrator, it is correct; and once dismissed, the arbitrator has no authority to return the slave to the first seller. If, after this, the second seller disputes with the first seller regarding the same defect before a judge, Qiyas suggests the judge should not return him to the first seller, but by Istihsan, he will.

If a person sold someone else's goods by their order, and the buyer found a defect, and by the principal's (Muakkil) order both appointed an arbitrator between them,

and the arbitrator ordered the return due to that defect—either because the seller admitted the defect, or refused to take an oath saying "I did not have this defect," or evidence (witnesses) was established—then if the item was returned to the agent due to testimony or refusal to swear, the agent can return it to his principal. If it was returned due to admission of the defect, and that defect is such that it could not have occurred within that timeframe or is impossible to occur, then he can also return it to the principal. If the defect is such that it could have occurred later, he cannot return it unless he produces witnesses that this defect existed while with the principal. If the arbitrator was appointed without the principal's consent, then no ruling from it will be binding on the principal unless witnesses are established or the defect is such that its occurrence is impossible.

If a person bought something for another by their order, the agent found a defect, and with the principal's permission they mutually appointed an arbitrator, and the arbitrator ordered the return to the seller due to testimony, admission, or refusal to swear, then this ruling is also binding on the principal. If the arbitrator was appointed without the principal's consent and ordered a return for any of the mentioned reasons, this ruling will still be binding on the principal—meaning the principal must accept it—as stated in 'Al-Muheet'. In 'Tabeeh', it is noted that Ali bin Ahmad was asked: if the guardian (Wasi) of a minor and a creditor of his father mutually appointed an arbitrator, and then the creditor presented witnesses against the guardian, does the arbitrator have the authority to rule against the minor based on that testimony, or is this authority exclusive to the judge? The Sheikh replied that he does not have the authority to give such a ruling that harms the minor. Thus, it is evident from this answer that if there is no harm, ruling is permissible. The same issue was asked of Sheikh Abu Hamid, and he said that the arbitrator cannot give any ruling. When Sheikh Humair al-Wabari was asked, he said that if the arbitrator...

यदि उन्हीं गवाहों ने गवाही दी जिन्होंने मध्यस्थ (हकम) के सामने उनके स्वतंत्र होने की गवाही दी थी और काज़ी ने फैसला किया, तो गवाही मान्य है। और यदि गुलामों के पास स्वतंत्र होने के गवाह नहीं हैं और काज़ी ने उनके दास होने का आदेश दिया, तो वह मध्यस्थ के फैसले को रद्द कर देगा। यदि किसी व्यक्ति ने दो व्यक्तियों पर किसी कपड़े या मापने योग्य या तौलने योग्य वस्तु को अवैध रूप से हड़पने (ग़सब) का दावा किया, फिर उनमें से एक गायब हो गया, और दूसरे व्यक्ति तथा वादी ने एक मध्यस्थ नियुक्त किया और वादी ने अपने दावे के गवाह पेश किए, तो उपस्थित व्यक्ति के जिम्मे आधा माल अनिवार्य होगा और इस मध्यस्थ के फैसले से अनुपस्थित व्यक्ति पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। इसी प्रकार यदि किसी मृत व्यक्ति पर दावा किया गया और उसके सभी उत्तराधिकारी अनुपस्थित हैं, केवल एक व्यक्ति उपस्थित है, उसने और वादी ने मध्यस्थ नियुक्त किया, तो वादी की गवाही पर जितना भी अधिकार तय होगा, वह अनुपस्थितों के हक में लागू नहीं होगा। अंतर केवल इतना है कि विरासत के मामले में, मध्यस्थ पूरे ऋण का आदेश उसी उपस्थित व्यक्ति पर देगा और जो कुछ उसके अधिकार में है उससे वसूल करेगा, जबकि ग़सब के मामले में उपस्थित व्यक्ति पर आधे माल का आदेश देगा।

☆ यदि एक व्यक्ति ने दूसरे के लिए कोई वस्तु उसके आदेश से खरीदी और वकील (एजेंट) ने उसमें दोष (ऐब) पाया ☆

यदि किसी ने दूसरे से एक गुलाम खरीदकर उस पर कब्ज़ा कर लिया और मूल्य चुका दिया, फिर उसमें दोष पाया और दोनों ने एक मध्यस्थ नियुक्त किया और उसने फैसला किया कि गुलाम विक्रेता (बाइ') को वापस कर दिया जाए, तो यह जायज़ है। अब यदि विक्रेता अपने विक्रेता से इस मामले में विवाद करना चाहे, तो जायज़ नहीं है। और यदि क्रेता (मुश्तरी), पहला विक्रेता और दूसरा विक्रेता सभी एक मध्यस्थ बनाने पर सहमत हुए और उसने गुलाम को दूसरे विक्रेता को वापस करने का आदेश दिया, और दूसरे विक्रेता ने पहले विक्रेता को वापस करना चाहा, तो तर्क(क़यास) के अनुसार उसे यह अधिकार नहीं है, लेकिन 'इस्तेहसान' (न्यायपूर्ण वरीयता) के आधार पर है। और यदि दूसरे विक्रेता को गुलाम वापस करने के बाद पहले विक्रेता ने मध्यस्थ को बर्खास्त करने का इरादा किया, तो यह सही है, और जब वह बर्खास्त हो गया तो उसे अधिकार नहीं है कि अब वह गुलाम पहले विक्रेता को वापस करे। और यदि इसके बाद दूसरे विक्रेता ने पहले विक्रेता के साथ उसी दोष के

कारण किसी काज़ी के सामने विवाद किया, तो क़यास कहता है कि काज़ी पहले विक्रेता को वापस न दे, लेकिन इस्तेहसान के आधार पर वापस कर देगा।

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे का सामान उसके आदेश से बेचा, फिर क्रेता ने उसमें दोष पाया और मुवक्किल (स्वामी) के आदेश से दोनों ने अपने बीच एक मध्यस्थ नियुक्त किया और मध्यस्थ ने उस दोष के कारण सामान वापस करने का आदेश दिया—क्योंकि विक्रेता ने उस दोष को स्वीकार कर लिया था या कसम खाने से इनकार कर दिया था कि "मेरे पास यह दोष नहीं था" या गवाह स्थापित हो गए थे—तो यदि गवाही या कसम से इनकार के कारण वकील को सामान वापस कर दिया गया, तो वकील उसे अपने मुवक्किल को वापस कर सकता है। और यदि दोष की स्वीकारोक्ति के कारण वापस किया गया और वह दोष ऐसा है जो इतने समय में पैदा नहीं हो सकता या वैसा दोष पैदा होना संभव नहीं है, तो भी वह मुवक्किल को वापस कर सकता है। और यदि दोष ऐसा है जो पैदा हो सकता है, तो जब तक वह गवाहों से यह सिद्ध न कर दे कि यह दोष मुवक्किल के पास ही था, वह वापस नहीं कर सकता। और यदि मध्यस्थ की नियुक्ति मुवक्किल की सहमति के बिना थी, तो मुवक्किल पर उसका कोई आदेश अनिवार्य नहीं होगा, सिवाय इसके कि गवाह पेश किए जाएँ या दोष ऐसा हो कि वैसा पैदा होना असंभव हो।

और यदि एक व्यक्ति ने दूसरे के लिए कोई वस्तु उसके आदेश से खरीदी और वकील ने उसमें दोष पाया और मुवक्किल की अनुमति से आपसी मध्यस्थ नियुक्त किया और मध्यस्थ ने गवाही, स्वीकारोक्ति या कसम से इनकार के कारण वह वस्तु विक्रेता को वापस कर दी, तो मुवक्किल के लिए भी यह आदेश अनिवार्य होगा। और यदि मुवक्किल की सहमति के बिना मध्यस्थ नियुक्त किया गया और उसने ऊपर बताए गए कारणों से वापसी का आदेश दिया, तब भी यह आदेश मुवक्किल पर अनिवार्य होगा, यानी मुवक्किल को मानना पड़ेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'तबीह' में है कि अली बिन अहमद से पूछा गया कि यदि किसी नाबालिग के संरक्षक (वसी) और उसके पिता के ऋणदाता ने आपस में एक मध्यस्थ नियुक्त किया, फिर ऋणदाता ने वसी के खिलाफ गवाह पेश किए, तो क्या मध्यस्थ को अधिकार है कि उस गवाही के आधार पर नाबालिग के विरुद्ध आदेश दे या केवल काज़ी को यह अधिकार है? तो शेख ने कहा कि उसे ऐसा आदेश देने का अधिकार नहीं है जिससे नाबालिग को हानि हो। अतः इस उत्तर से स्पष्ट है कि यदि हानि न हो तो आदेश देना जायज़ है। शेख अबू हामिद से भी यही मसला पूछा गया तो उन्होंने कहा कि मध्यस्थ कोई आदेश नहीं दे सकता। और शेख हुमैर अल-वाबरी से पूछा गया तो उन्होंने कहा कि यदि मध्यस्थ...

اگر انہیں گواہوں نے گواہی دی جنہوں نے حکم کے سامنے ان کے آزاد ہونے کی گواہی دی تھی اور قاضی نے فیصلہ کیا تو گواہی جائز ہے اور اگر غلاموں کے پاس آزاد ہونے کے گواہ نہیں ہیں اور قاضی نے ان کے مملوک ہونے کا حکم دیا تو حکم کا فیصلہ باطل کر دے گا اگر ایک شخص نے دو شخصوں پر کسی کپڑے یا کیلی یا وزنی چیز کے غصب کر لینے کا دعویٰ کیا پھر ایک دونوں میں سے غائب ہو گیا اور دوسرے اور مدعی نے ایک حکم مقرر کیا اور مدعی نے اپنے دعویٰ کے گواہ پیش کئے تو اس شخص موجود کے ذمہ آدھا مال لازم ہو گا اور اس حکم کے فیصلہ پر غائب کے ذمہ کچھ لازم نہ ہوگا اور اسی طرح اگر کسی میت پر دعویٰ کیا اور اس کے تمام وارث غائب ہیں فقط ایک شخص موجود ہے اس نے اور مدعی نے حکم مقرر کیا تو مدعی کی گواہی پر جس قدر حق کا فیصلہ ہو وہ غائبوں کے حق میں جاری نہ ہوگا صرف فرق یہ ہے کہ مسئلہ وراثت میں حکم پورے قرضہ کا حکم اسی حاضر پر دے گا اور جو کچھ اس کے قبضہ میں ہے اس سے وصول کرے گا اور مسئلہ غصب میں حاضر پر نصف مال کا حکم دے گا۔

☆ اگر ایک شخص نے دوسرے کے واسطے کوئی چیز اس کے حکم سے خریدی اور وکیل نے اس میں عیب لگایا ☆

اگر دوسرے سے ایک غلام خرید کر قبضہ کیا اور ثمن ادا کر دیا پھر اس میں عیب لگایا اور دونوں نے ایک حکم ٹھہرایا اور اس نے فیصلہ کیا کہ غلام بائع کو واپس دیا جائے تو جائز ہے پس اگر بائع نے چاہا کہ اپنے بائع سے اس باب میں مخاصمہ کرے تو جائز نہیں ہے اور اگر مشتری اور پہلا بائع اور دوسرا بائع سب ایک حکم بنانے پر متفق ہوئے اور اس نے غلام دوسرے بائع کو

واپس کرنے کا حکم دیا اور دوسرے بائع نے پہلے بائع کو واپس کرنا چاہا تو قیاساً اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور استحساناً ہے اور اگر دوسرے بائع کو غلام واپس دینے کے بعد پہلے بائع نے قصد کیا کہ حکم کو معزول کر دے تو صحیح ہے اور جب معزول ہو گیا تو اس کو اختیار نہیں ہے کہ اب وہ غلام پہلے بائع کو واپس کرے اور اگر اس کے بعد دوسرے بائع نے پہلے بائع کے ساتھ اسی عیب کی وجہ سے کسی قاضی کے سامنے جھگڑا کیا تو قیاس چاہتا ہے کہ قاضی پہلے بائع کو واپس نہ دے اور استحساناً واپس کر دے گا اگر کسی شخص نے دوسرے کا اسباب اس کے حکم سے فروخت کیا پھر مشتری نے اس میں عیب لگایا اور مؤکل کے حکم سے دونوں نے اپنے درمیان ایک حاکم مقرر کیا اور حاکم نے بسبب اس عیب کے واپس کر دینے کا حکم کیا اس وجہ سے کہ بائع نے اس عیب کا اقرار یا قسم کھانے سے کہ میرے پاس کا عیب نہیں ہے انکار کیا یا کوئی دلیل یعنی گواہ قائم ہوئے پس اگر گواہی یا قسم سے انکار کرنے کی وجہ سے وکیل کو واپس کر دیا گیا تو وکیل اپنے مؤکل کو واپس کر سکتا ہے اور اگر اقرار عیب کی وجہ سے واپس کیا اور وہ عیب ایسا ہے کہ اتنے عرصہ میں نہیں پیدا ہو سکتا ہے یا اس کے مثل پیدا نہیں ہو سکتا ہے تو بھی مؤکل کو واپس کر سکتا ہے اور اگر ایسا عیب ہے کہ پیدا ہو سکتا ہے تو جب تک اس پر گواہ قائم نہ کرے کہ یہ عیب مؤکل کے پاس کا ہے واپس نہیں کر سکتا ہے اور اگر حکم مقرر کرنا بدون مؤکل کی رضامندی کے تھا تو مؤکل پر اس میں سے کوئی حکم لازم نہ ہو گا سوائے اس کے کہ گواہ قائم ہوں یا وہ عیب ایسا ہو کہ اس کے مثل پیدا نہیں ہو سکتا ہے اور اگر ایک شخص نے دوسرے کے واسطے کوئی چیز اس کے حکم سے خریدی اور وکیل نے اس میں عیب لگایا اور مؤکل کی اجازت سے باہم حکم مقرر کیا اور حکم نے گواہی یا اقرار یا قسم سے انکار کی وجہ سے وہ چیز اس کے بائع کو واپس کر دی تو مؤکل کے واسطے بھی یہ حکم لازم ہو گا اور اگر مؤکل کی بلا رضامندی باہم حکم مقرر کیا اور اس نے کسی وجہ سے جو مذکور ہوئی ہیں واپس کرنے کا

حکم دیا تو بھی یہ حکم مؤکل پر لازم ہو گا یعنی مؤکل کو بھی ماننا پڑے گا یہ محیط میں لکھا ہے تبیہ میں ہے کہ علی بن احمد سے دریافت کیا گیا کہ نابالغ کے وصی اور اس کے باپ کے قرض خواہ نے دونوں نے باہم ایک حکم مقرر کیا پھر قرض خواہ نے وصی پر گواہ پیش کئے تو کیا حکم کو اختیار ہے کہ اس گواہی پر نابالغ پر حکم دے دے یا خاص قاضی کو یہ اختیار ہے تو شیخ نے فرمایا کہ اس کو ایسا حکم دینے کا اختیار نہیں ہے کہ جس میں نابالغ کو ضرر ہو پس اس جواب سے ظاہر ہے کہ اگر ایسا نہ ہو تو حکم دینا جائز ہے اور شیخ ابو حامد سے یہی مسئلہ دریافت کیا گیا تو انہوں نے فرمایا کہ حکم کچھ حکم نہیں دے سکتا ہے اور شیخ حمیر الوبری سے دریافت کیا گیا تو انہوں نے فرمایا کہ اگر حکم

...according to the ruling, if there is benefit for the minor, it should be permissible, because it is in the position of a guardian making a settlement; this is recorded in 'Tatar-khaniyya'.

Chapter: 25 Regarding the statement on proving agency (Wakalat), inheritance, and debt

If a person claims: "A certain person has appointed me as his agent so that whatever rights accrue to him in Kufa, whether against any person, I may demand them and take possession of them, and if they are not given, I may litigate against him." He produced witnesses to prove the agency, but the principal was not present, and the claimant of agency did not bring with him any such person against whom the principal has a right, merely seeking to prove his agency. In this case, the Judge (Qadi) shall not hear his witnesses unless he brings an adversary with him. If he brings such a person against whom he claims a principal's right, and the defendant admits or denies that right, in both cases, the Judge will hear the witnesses regarding his agency and enforce it. If he then presented another debtor and filed a claim against him, there is no need to present witnesses again to establish the agency. By virtue of that same agency, he shall sue everyone against whom the principal has a right before the Judge, and the Judge shall hear the case. However, if he was appointed as an agent specifically to demand a right from a particular person, the Judge will hear the testimony of agency only in the presence of that specific person. If he was appointed as an agent to demand all rights from some specific people, and he appeared and established witnesses against a specific person, then appeared and presented witnesses for the agency, and subsequently brought another person claiming a right against him, then this agent must establish witnesses for the agency again, contrary to the first case mentioned. If the principal himself appeared and stated before the Judge: "I have appointed this person as my agent to demand all my rights that accrue in Kufa and to conduct litigation therein," and there was no third person among them against whom the principal has any right—if the Judge recognizes the principal and knows that this person is So-and-so, son of So-and-so, from such-and-such tribe, then the Judge will accept the agency and enforce it in the name of the agent. Then, if the agent presented someone and claimed the principal's right against him while the principal was absent, the agent shall be established as his litigator. But if the Judge does not recognize the principal, he shall not accept the

agency based solely on his word. This is as stated in 'Adab al-Qadi' by al-Khassaf, and al-Khassaf has written in 'Adab al-Qadi'.

A person presented another person before the Judge and claimed that a thousand dirhams are owed by him in the name of So-and-so, son of So-and-so, the Makhzumi, while in reality, it is my property. And the person in whose name it is recorded, So-and-so, son of So-and-so, has confessed that this is my property, not his, and his name was only used formally, and he has appointed me as an agent to take possession of this property and to litigate for it. In this situation, the Judge will question the defendant. If he confesses to all these matters, the Judge will order that the mentioned property be given to the plaintiff, because it has been established that the debt is in reality paid from the debtor's property. Since he confessed to this claim, he has appointed himself to give his own property; therefore, the ruling of confession will be enforced against him. Al-Khassaf has imposed a condition in this matter: the plaintiff should claim that the one in whose name the property stands has appointed him as an agent to take possession. Al-Khassaf has reported this as the 'Zahir al-Riwayah' (manifest tradition). It is narrated from Imam Abu Yusuf that this is not a condition; rather, based solely on the defendant's confession that "this property, which is in the name of So-and-so, belongs to this plaintiff," the order will be given to hand it over to the plaintiff. Then, if the defendant acknowledged this claim, meaning that this property is a debt upon the defendant and the name of the creditor in it is fictitious, and rather I am the original creditor...

...के हुक्म में नाबालिग की बेहतरी हो तो जायज़ होना चाहिए क्योंकि यह ब-मन्ज़िला वसी (Guardian) के सुलह कर लेने के है, यह तातारखानिया में लिखा है।

अध्याय : 25 वक़ालत, विरासत और ऋण साबित करने के बयान में

अगर किसी व्यक्ति ने दावा किया कि मुझे एक व्यक्ति ने इसलिए वक़ील (Agent) नियुक्त किया है कि जो कुछ उसका हक़ कूफ़ा में आता है चाहे वह किसी भी व्यक्ति पर हो, उसे मैं माँगूँ और उस पर कब्ज़ा करूँ और अगर वह न दे तो उससे मुक़दमा लड़ूँ, और उसने वक़ालत पर गवाह पेश किए लेकिन मुअक्किल (Principal) हाज़िर नहीं था और वक़ालत का दावेदार अपने साथ किसी ऐसे व्यक्ति को नहीं लाया जिस पर मुअक्किल का कोई हक़ आता हो, केवल अपनी वक़ालत साबित करना चाही, तो क़ाज़ी (न्यायाधीश) बिना इसके कि वह अपने साथ किसी विरोधी को हाज़िर करे, उसके गवाहों की सुनवाई नहीं करेगा। अगर वह अपने साथ कोई ऐसा व्यक्ति लाया जिस पर वह मुअक्किल के हक़ का दावा करता है और प्रतिवादी (Defendant) उस हक़ को स्वीकार करता है या इनकार करता है, तो दोनों ही स्थितियों में क़ाज़ी उसकी वक़ालत के गवाह सुनकर उसकी वक़ालत को लागू कर देगा। फिर यदि उसने दूसरे ऋणी को पेश करके उस पर दावा किया, तो वक़ालत साबित करने के लिए दोबारा गवाह पेश करने की ज़रूरत नहीं है। उसी वक़ालत से वह हर उस व्यक्ति पर जिस पर मुअक्किल का कोई हक़ आता हो, क़ाज़ी के सामने दावा करेगा और क़ाज़ी सुनवाई करेगा। और अगर किसी विशेष व्यक्ति की ओर से जो हक़ आता है उसे माँगने के लिए वक़ील बनाया गया, तो क़ाज़ी वक़ालत की गवाही उसी व्यक्ति के सामने ही सुनेगा। यदि उसे किसी विशिष्ट व्यक्ति की ओर से जो कुछ अधिकार हैं उन सभी को माँगने के लिए वक़ील बनाया गया और उसने हाज़िर होकर किसी विशिष्ट व्यक्ति पर गवाह स्थापित किए, फिर हाज़िर होकर वक़ालत पर गवाह पेश किए, फिर दूसरे व्यक्ति को लाया कि उस पर भी कुछ हक़ का दावा करता था, तो इस वक़ील को वक़ालत के लिए दोबारा गवाह स्थापित करने चाहिए, इसके विपरीत जो पहली स्थिति बताई गई है। अगर मुअक्किल ने स्वयं हाज़िर होकर क़ाज़ी के सामने बयान दिया कि "मैंने इस व्यक्ति को अपने उन सभी अधिकारों को माँगने के लिए जो कूफ़ा में आते हैं और उनमें मुक़दमेबाजी करने के लिए वक़ील नियुक्त किया है," और उन दोनों के साथ कोई तीसरा ऐसा व्यक्ति नहीं था जिस पर मुअक्किल का कोई हक़ है, तो यदि क़ाज़ी मुअक्किल को पहचानता है और जानता है कि यह व्यक्ति फ़लाँ का बेटा फ़लाँ, फ़लाँ क़बीले का है, तो क़ाज़ी वक़ालत को स्वीकार करके वक़ील के

नाम पर लागू कर देगा। फिर यदि वक़ील ने किसी व्यक्ति को हाज़िर करके उस पर मुअक्किल के हक़ का दावा किया और मुअक्किल अनुपस्थित था, तो वक़ील उसका मुक़दमेबाज़ (Litigator) माना जाएगा। और अगर क़ाज़ी मुअक्किल को नहीं पहचानता, तो उसके कहने मात्र से वक़ालत स्वीकार नहीं करेगा। 'अदब अल-क़ाज़ी' अल-ख़स्साफ़ में ऐसा ही है और ख़स्साफ़ ने 'अदब अल-क़ाज़ी' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति को क़ाज़ी के सामने पेश किया और यह दावा किया कि उस पर फ़लाँ बिन फ़लाँ मख़ज़ूमी के नाम से एक हज़ार दिरहम हैं, जबकि वास्तव में वह मेरा धन है, और फ़लाँ बिन फ़लाँ जिसके नाम पर वह धन है, उसने स्वीकार किया है कि यह मेरा धन है उसका नहीं, और उसका नाम केवल औपचारिक रूप से रखा गया है, और उसने मुझे इस धन पर कब्ज़ा करने और मुक़दमा लड़ने के लिए वक़ील नियुक्त किया है। तो क़ाज़ी प्रतिवादी से सवाल करेगा। यदि उसने इन सभी बातों को स्वीकार कर लिया, तो क़ाज़ी आदेश देगा कि उक्त धन वादी को दे दिया जाए, क्योंकि यह तय हो चुका है कि ऋण वास्तव में ऋणी के धन से चुकाया जाता है, और जब उसने इस दावे पर इकरार (confession) कर लिया, तो वह अपना धन देने के लिए स्वयं नियुक्त हो गया, अतः इकरार का हुक्म उस पर लागू होगा। ख़स्साफ़ ने इस मसले में यह शर्त लगाई है कि वादी यह दावा करे कि जिसके नाम पर धन है, उसने मुझे कब्ज़ा लेने के लिए वक़ील बनाया है, और ख़स्साफ़ ने इसे 'ज़ाहिर अल-रिवया' के रूप में वर्णित किया है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि यह शर्त नहीं है, बल्कि केवल प्रतिवादी के इस इकरार पर कि "यह धन जो फ़लाँ के नाम पर है, इस वादी का है," यह आदेश दे दिया जाएगा कि वादी को दे दिया जाए। फिर यदि प्रतिवादी ने इस दावे पर, अर्थात प्रतिवादी पर यह धन ऋण है और उसमें ऋणदाता का नाम काल्पनिक है, बल्कि असली ऋणदाता मैं हूँ...

کے حکم میں نابالغ کی بہتری ہو تو جائز ہونا چاہئے کیونکہ یہ بمنزلہ وصی کے صلح کر لینے کے ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

باب : ۲۵ وکالت اور وراثت اور قرضہ ثابت کرنے کے بیان میں

اگر کسی شخص نے دعویٰ کیا کہ مجھے ایک شخص نے اس واسطے وکیل کیا ہے کہ جو کچھ اس کا حق کوفہ میں آتا ہے خواہ کسی شخص پر ہو اس کو طلب کروں اور اس پر قبضہ کروں اور اگر نہ دے تو اس سے مخاصمہ کروں اور وکالت پر اس نے گواہ پیش کئے اور موکل حاضر نہ تھا اور مدعی وکالت اپنے ساتھ کسی ایسے شخص کو نہیں لایا کہ جن پر موکل کا کچھ حق آتا ہو صرف اپنی وکالت ثابت کرنا چاہی تو قاضی بدون اس کے کہ وہ اپنے ساتھ کسی خصم کو حاضر کرے اس کے گواہوں کی سماعت نہ کرے گا اگر وہ اپنے ساتھ کوئی ایسا شخص لایا کہ جس پر موکل کے حق کا دعویٰ کرتا ہے اور مدعا علیہ اس حق کا مقر ہے یا منکر ہے تو دونوں صورتوں میں قاضی اس کی وکالت کے گواہ سن کر اس کی وکالت کو نافذ کر دے گا پھر اگر اس نے دوسرے قرض دار کو پیش کر کے اس پر دعویٰ کیا تو وکالت کے ثابت کرنے کے واسطے دوبارہ گواہ پیش کرنے کی حاجت نہیں ہے اسی وکالت سے ہر شخص پر جس کی طرف موکل کا کچھ حق آتا ہو قاضی کے سامنے دعویٰ کرے گا اور قاضی سماعت کرے گا اور اگر کسی خاص شخص کی طرف جو حق آتا ہے اس کے طلب کرنے کے واسطے وکیل کیا تو وکالت کی گواہی کو قاضی اسی شخص کے سامنے ہی سنے گا اگر اس کو کسی خاص شخص کی طرف جو کچھ حقوق ہیں ان سب کے طلب کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے حاضر ہو کر کسی خاص شخص پر گواہ قائم کئے

پھر حاضر ہو کر وکالت پر گواہ پیش کئے پھر دوسرے شخص کو لایا کہ اس پر بھی کچھ حق کا دعویٰ کرتا تھا تو اس وکیل کو وکالت کے واسطے دوبارہ گواہ قائم کرنے چاہئے ہیں بخلاف پہلی صورت کے جو مذکور ہوئی ہے اگر موکل نے خود حاضر ہو کر قاضی کے سامنے بیان کیا کہ میں نے اس شخص کو اپنے تمام حقوق کے طلب کرنے کے واسطے جو کوفہ میں آتے ہیں اور اس میں خصومت کرنے کے واسطے وکیل کیا اور ان دونوں کے ساتھ کوئی تیسرا ایسا شخص نہ تھا کہ جس پر موکل کا کچھ حق ہے پس اگر قاضی موکل کو پہچانتا ہے اور جانتا ہے کہ یہ شخص فلاں بن فلاں فلانے قبیلہ کا ہے تو قاضی وکالت کو قبول کر کے وکیل کے نام نافذ کر دے گا پھر اگر وکیل نے کسی شخص کو حاضر کر کے اس پر حق موکل کا دعویٰ کیا اور موکل غائب تھا تو وکیل اس کا مخاصم قرار پائے گا اور اگر موکل کو قاضی نہیں پہچانتا ہو تو اس کے کہنے سے وکالت قبول نہ کرے گا کذا فی ادب القاضی للخصاف اور خصاف نے ادب القاضی میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے دوسرے شخص کو قاضی کے سامنے پیش کیا اور یہ دعویٰ کیا کہ اس پر ہزار درہم فلاں بن فلاں مخزومی کے نام سے ہیں اور حقیقت میں وہ میرا مال ہے اور فلاں بن فلاں کہ جس کے نام سے ہے وہ مال ہے اس نے اقرار کیا ہے کہ یہ میرا مال ہے نہ اس کا اور اس کا نام صرف رکھ دیا گیا ہے اور اس نے مجھے اس مال پر قبضہ کر لینے اور خصومت کرنے کا وکیل کیا ہے تو قاضی مدعا علیہ سے سوال کرے گا اگر اس نے ان سب باتوں کا اقرار کیا تو قاضی حکم دے گا کہ مال مذکور مدعی کو دے دے اس واسطے کہ یہ قرار پا چکا ہے کہ قرضہ در حقیقت مدیون کے مال سے ادا ہوتا ہے اور جب اس نے اس دعویٰ پر اقرار کیا تو اپنے مال کے دینے پر خود مقرر ہوا پس حکم اقرار اس پر نافذ ہوگا اور خصاف نے اس مسئلہ میں یہ شرط لگائی ہے کہ مدعی دعویٰ کرے کہ جس کے نام سے مال ہے اس نے مجھے قبضہ کر لینے کا وکیل کیا ہے اور خصاف نے اس کو ظاہر الروایت کیا ہے اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ یہ شرط نہیں ہے

بلکہ صرف مدعا علیہ کے اس اقرار پر کہ یہ مال جو فلاں کے نام سے ہے اس مدعی کا ہے یہ حکم دے دیا جائے گا کہ مدعی کو دے دے پھر اگر مدعا علیہ نے اس دعویٰ یعنی مدعا علیہ پر یہ مال قرضہ ہے اور اس میں قرض خواہ کا نام فرضی ہے بلکہ اصل قرض خواہ میں ہوں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Etiquette for Judges) Page: 204

...confessed, and in accordance with the confession, the judge awarded the property to the plaintiff. However, this ruling will not be binding upon the absent person until that person, in whose name the property was described, appears and denies appointing the plaintiff as an agent. In such a case, he may reclaim his property from the defendant. If the defendant denies the entire claim and the plaintiff requests the judge to administer an oath, the judge shall ask the plaintiff: "Do you have witnesses for this claim that the person in whose name the property stands has confessed that this property belongs to you and has appointed you as an agent to take possession of it?" It is stipulated in the book that witnesses must be produced for the aforementioned claim. It should be clear that for the establishment of legal standing (litigation), it is not a condition to produce witnesses for the property itself; the only condition is to produce witnesses for the agency (appointment as a wakeel). Thus, the judge will demand witnesses of agency from the plaintiff. There are then two scenarios: If he produces witnesses to his agency, his standing as an opponent is established. Then the judge will demand witnesses regarding the property in accordance with the claim. If he produces witnesses, the judge will take the property from him [the defendant] and give it to the plaintiff. This ruling will also be binding upon the absent person, such that if the absent person appears and denies the agency, he cannot reclaim his property from the defendant. If the plaintiff does not have witnesses for the property and demands an oath from the defendant, the judge shall administer the oath as follows: "By Allah, this property of so-and-so son of so-and-so al-Makhzumi, which the plaintiff describes, is not due from me, nor is any part of it, nor is it in his name." This rule applies when the plaintiff has produced witnesses to his agency. If he does not have witnesses to the agency and tells the judge that the defendant knows that so-and-so son of so-and-so who is absent has appointed him as an agent to take possession of this property, and requests an oath from the defendant, the judge shall administer the oath as follows: "By Allah, I do not know that so-and-so appointed him as an agent to take possession of the property according to his claim." This is mentioned by al-Khassaf in 'Adab al-Qadhi' on the authority of Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf.

The Disagreement of the Masters with the Saying of Imam Azam (may Allah have mercy on him) Regarding the Aforementioned Issue and Its Reason

The masters disagreed; some said that this is also the opinion of Imam Azam, but al-Khassaf did not recall it, so he only mentioned the *Sahibayn* (Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf). Shams al-A'imma al-Halwani also leaned toward this. Some masters said that this is exclusively the school of the *Sahibayn*, and according to Imam Azam, an oath should not be taken from the defendant; this opinion was preferred by Shams al-A'imma al-Sarkhasi. If an oath was taken from the defendant and he swore it, the dispute is resolved. If he refused to swear, it constitutes an admission of the agency, and the judge will rule in favor of the agency based on this admission. Then the judge will inquire about the property from the defendant. If he admits to it according to the claim, the judge will order him to hand it over to the plaintiff. If he denies the property, the plaintiff gains the right to litigate to take the property by administering an oath to him, but will not have the right to prove it through witnesses; if he wishes to produce witnesses to prove the property, the judge will not hear the testimony. Similarly, if the defendant explicitly admits the plaintiff’s agency from the beginning but denies the property, the plaintiff still has the right to litigate to take the property through an oath, but not by producing witnesses to prove the property. A precedent for this issue is what our associates mentioned: if a person claims that so-and-so son of so-and-so al-Hashimi appointed him as an agent to demand whatever rights are due to him from Zaid, and that Zaid owes him one thousand dirhams, and I am the claimant for them; and the defendant admits the agency but denies the debt, and the plaintiff then wishes to produce witnesses to prove the debt, he does not have the right to such litigation, but he can take the property by administering an oath or through an admission.[1]

[1] 'Admission' here refers to an 'implied admission', meaning that by refusing to take the oath, an admission of the claim of agency becomes necessary.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 किताब अदब अल-क़ाज़ी (न्यायाधीश के शिष्टाचार की पुस्तक) पृष्ठ: 204

... का इक़रार किया और इक़रार के मुवाफ़िक़ क़ाज़ी ने माल मुद्दई (वादी) को दिला दिया तो ये हुक्म उस शख़्स ग़ायब (अनुपस्थित व्यक्ति) पर नाफ़िज़ (लागू) न होगा हत्ता कि अगर वो शख़्स जिसके नाम से माल बयान किया गया है हाज़िर हो कर मुद्दई के वकील करने से इंकार करे तो अपना माल मुद्दआ अलैहि (प्रतिवादी) से ले सकता है। और अगर मुद्दआ अलैहि ने तमाम दावे से इंकार किया और मुद्दई ने क़ाज़ी से दरख़्वास्त की कि उससे क़सम ली जाए तो क़ाज़ी उस मुद्दई से दरियाफ़्त करेगा कि तेरे पास इस दावे के गवाह हैं कि फ़लां शख़्स ने, जिसके नाम से माल है, उसने इक़रार किया है कि ये माल तेरा है और उसने तुझे इस माल पर क़ब्ज़ा करने के वास्ते वकील किया है? फिर किताब में इस मज़कूरा दावे पर गवाह लाना शर्त किया गया है और वाज़ेह हो कि ख़ुसूमत (क़ानूनी विवाद) साबित होने के वास्ते ये शर्त नहीं है कि नफ़्स-ए-माल (स्वयं संपत्ति) होने के वास्ते भी गवाह पेश करे, सिर्फ़ ये शर्त है कि वकालत के वास्ते गवाह पेश करे। पस क़ाज़ी मुद्दई से वकालत के गवाह तलब करेगा। फिर इसकी दो सूरतें हैं: अगर उसने अपने वकील होने के गवाह पेश किए तो उसका ख़सम (विरोधी पक्षकार) होना दुरुस्त हो गया, फिर क़ाज़ी माल के गवाह मुवाफ़िक़ दावे के तलब करेगा। पस अगर उसने गवाह पेश किया तो माल उससे ले लेगा और ये हुक्म उस शख़्स ग़ायब पर भी नाफ़िज़ होगा, हत्ता कि अगर वो शख़्स ग़ायब हाज़िर हुआ और वकील करने से इंकार किया तो अपना माल मुद्दआ अलैहि से नहीं ले सकता है। और अगर मुद्दई के पास माल होने के गवाह नहीं थे और उसने मुद्दआ अलैहि से क़सम तलब की तो क़ाज़ी उससे इस तरह क़सम लेगा कि "वल्लाह (ईश्वर की शपथ), फ़लां बिन फ़लां मख़ज़ूमी का ये माल, जिसे फ़लां मुद्दई बयान करता है, मुझ पर नहीं है, न कुछ इस माल में से है और न उसके नाम से है"। और ये हुक्म उस सूरत में है जब मुद्दई ने अपनी वकालत के गवाह पेश किए हों। और अगर उसके पास वकालत के गवाह न हों और उसने क़ाज़ी से कहा कि मुद्दआ अलैहि जानता है कि मुझे फ़लां बिन फ़लां ग़ायब ने इस माल पर क़ब्ज़ा करने के वास्ते वकील किया है और मुद्दआ अलैहि को क़सम दिलाई जाए, तो क़ाज़ी उससे इस तरह क़सम लेगा कि "वल्लाह, मैं नहीं जानता हूँ कि फ़लां बिन फ़लां मख़ज़ूमी ने इसको माल पर क़ब्ज़ा करने के वास्ते उसके दावे के मुताबिक़ वकील किया है"। ऐसा ही ख़साफ़ ने 'अदब अल-क़ाज़ी' में इमाम मोहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ के नाम से ज़िक्र किया है।

मज़कूरा मसले के बारे में मशाईख़ (विद्वानों) का क़ौल और इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैहि) से इख़्तिलाफ़ (असहमति) और उसकी वजह

मशाईख़ ने इख़्तिलाफ़ किया है। कुछ ने कहा कि ये क़ौल इमाम-ए-आज़म का भी है लेकिन ख़साफ़ को याद न था इसलिए उसने सिर्फ़ साहहबैन (इमाम मोहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़) का ज़िक्र किया। शम्स अल-अइम्मा हलवानी ने भी इसी ओर झुकाव दिखाया है। और कुछ मशाईख़ ने कहा कि ये सिर्फ़ साहबैन का मज़हब (विचार) है और इमाम-ए-आज़म के नज़दीक ये है कि मुद्दआ अलैहि से क़सम नहीं लेनी चाहिए; और इसी क़ौल को शम्स अल-अइम्मा सरख़सी ने तरजीह (प्राथमिकता) दी है। फिर जब मुद्दआ अलैहि से क़सम ली गई और उसने क़सम खा ली तो झगड़ा ख़त्म हुआ, और अगर उसने इंकार किया तो वकालत का इक़रार हुआ, पस क़ाज़ी इक़रार के मुताबिक़ वकालत का हुक्म दे देगा। फिर मुद्दआ अलैहि से क़ाज़ी माल के बारे में दरियाफ़्त करेगा। पस अगर उसने दावे के मुताबिक़ इक़रार किया तो उसे हुक्म देगा कि मुद्दई को दे दे। और अगर उसने माल से इंकार किया तो मुद्दई को उसके साथ क़सम लेकर माल लेने की ख़ुसूमत साबित होगी और गवाही से साबित करने का हक़ नहीं होगा, हत्ता कि अगर उसने माल साबित करने के गवाह पेश करने चाहे तो क़ाज़ी गवाही की सुनवाई नहीं करेगा। और इसी तरह अगर मुद्दआ अलैहि ने शुरुआत से ही मुद्दई के वकील होने का स्पष्ट इक़रार किया लेकिन माल का इंकार किया, तो भी मुद्दई को क़सम के साथ माल लेने का हक़-ए-ख़ुसूमत हासिल होगा, न कि ये कि गवाह पेश करे और माल साबित करे। और इस मसले की नज़ीर (मिसाल) में ये मसला है जो हमारे साथियों ने ज़िक्र फ़रमाया कि अगर एक शख़्स ने दावा किया कि फ़लां बिन फ़लां हाशमी ने मुझे वकील किया है कि जो कुछ उसका हक़ ज़ैद की तरफ़ निकलता है उसे तलब करूँऔर उसके एक हज़ार दिरहम ज़ैद पर हैं, मैं उनका मुद्दई हूँ; और मुद्दआ अलैहि ने वकील होने का इक़रार किया मगर माल से इंकार किया, फिर मुद्दई ने चाहा कि उस पर माल साबित करने के लिए गवाह पेश करे, तो उसे ऐसी ख़ुसूमत का हक़ हासिल नहीं है, लेकिन उससे क़सम लेकर माल ले सकता है या इक़रार से ले सकता है।[1]

[1] इक़रार से मुराद 'इस्तिज़ाई इक़रार' है, यानी उसके क़सम से इंकार करने से वकालत के दावे का इक़रार लाज़िम आया।

کا اقرار کیا اور اقرار کے موافق قاضی نے مال مدعی کو دلا دیا تو یہ حکم اس شخص غائب پر نافذ نہ ہوگا حتیٰ کہ اگر وہ شخص جس کے نام سے مال بیان کیا گیا ہے حاضر ہو کر مدعی کے وکیل کرنے سے انکار کرے تو اپنا مال مدعا علیہ سے لے سکتا ہے اور اگر مدعا علیہ نے تمام دعوٰی سے انکار کیا اور مدعی نے قاضی سے درخواست کی کہ اس سے قسم لی جائے تو قاضی اس مدعی سے دریافت کرے گا کہ تیرے پاس اس دعوٰی کے گواہ ہیں کہ فلاں شخص نے کہ جس کے نام سے مال ہے اس نے اقرار کیا ہے کہ یہ مال تیرا ہے اور اس نے تجھے اس مال پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا ہے پھر کتاب میں اس دعوٰی مذکورہ پر گواہ لانا شرط کیا گیا ہے اور واضح ہو کہ خصومت ثابت ہونے کے واسطے یہ شرط نہیں ہے کہ نفس مال ہونے کے واسطے بھی گواہ پیش کرے صرف یہ شرط ہے کہ وکالت کے واسطے گواہ پیش کرے پس قاضی مدعی سے وکالت کے گواہ طلب کرے گا پھر اس کی دو صورتیں ہیں اگر اس نے اپنے وکیل ہونے کے گواہ پیش کئے تو اس کا خصم ہونا درست ہو گیا پھر قاضی مال کے گواہ موافق دعوٰی کے طلب کرے گا پس اگر اس نے گواہ پیش کیا تو مال اس سے لے لے گا اور یہ حکم اس شخص غائب پر بھی نافذ ہو گا حتیٰ کہ اگر وہ شخص غائب حاضر ہوا اور وکیل کرنے سے انکار کیا تو اپنا مال مدعا علیہ سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر مدعی کے پاس مال ہونے کے گواہ نہیں تھے اور اس نے مدعا علیہ سے قسم طلب کی تو قاضی اسے اس طرح قسم لے گا کہ واللہ فلاں بن فلاں مخزومی کا یہ مال کہ جس کو فلاں مدعی بیان کرتا ہے مجھ پر نہیں ہے نہ کچھ اس مال میں سے ہے اور نہ اس کے نام سے ہے اور یہ حکم اس صورت میں کہ جب مدعی نے اپنی وکالت کے گواہ پیش کئے ہوں اور اگر اس کے پاس وکالت کے گواہ نہ ہوں اور اس نے قاضی سے کہا کہ مدعا علیہ جانتا

ہے کہ مجھے فلاں بن فلاں غائب نے اس مال پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا ہے اور مدعا علیہ کو قسم دلائی جائے تو قاضی اس سے اس طرح قسم لے گا کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ فلاں نے فلاں مخزومی نے اس کو مال پر قبضہ کرنے کے واسطے موافق اس کے دعوٰی کے وکیل کیا ہے ایسا ہی خصاف نے ادب القاضی میں امام محمدؒ و امام ابو یوسفؒ کے نام سے ذکر کیا ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی بابت مشائخ کا قول امام اعظم رحمۃ اللہ علیہ سے اختلاف اور اس کی وجہ

مشائخ نے اختلاف کیا بعضوں نے کہا کہ یہ قول امام اعظمؒ کا بھی ہے لیکن خصاف کو یاد نہ تھا اس واسطے اس نے صرف صاحبین کو ذکر کیا اور شمس الائمہ حلوانی نے بھی اسی طرف میل کیا ہے اور بعضے مشائخ نے کہا کہ یہ صرف صاحبین کا مذہب ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک یہ ہے کہ مدعا علیہ سے قسم لینا نہ چاہئے اور اسی قول کو شمس الائمہ سرخسی نے مرجح سمجھا ہے پھر جب مدعا علیہ سے قسم لی گئی اور اس نے قسم کھائی تو جھگڑا ختم ہوا اور اگر اس نے انکار کیا تو وکالت کا اقرار ہوا پس قاضی موافق اقرار کے وکالت کا حکم دے دے گا پھر مدعا علیہ سے قاضی مال کو دریافت کرے گا پس اگر اس نے موافق دعوٰی کے اقرار کیا تو اس کو حکم دے گا کہ مدعی کو دے دے اور اگر اس نے مال سے انکار کیا تو مدعی کو اس کے ساتھ قسم لے کر مال لینے کی خصومت ثابت ہو گی اور گواہی سے ثابت کرنے کا حق نہ ہو گا حتیٰ کہ اگر اس نے مال ثابت کرنے کے گواہ پیش کرنے چاہے تو قاضی گواہی کی سماعت نہ کرے گا اور اسی طرح اگر مدعا علیہ نے ابتدا سے مدعی کے وکیل ہونے کا صریح اقرار کیا لیکن مال کا انکار کیا تو بھی مدعی کو قسم کے ساتھ مال لینے کا حق خصومت حاصل ہو گا نہ یہ کہ گواہ پیش کرے اور مال ثابت کرے اور اس مسئلہ کی نظیر میں یہ مسئلہ ہے کہ جو ہمارے اصحاب نے ذکر فرمایا کہ اگر ایک شخص نے دعوٰی کیا کہ فلاں بن فلاں ہاشمی نے مجھے وکیل کیا ہے کہ جو کچھ اس کا حق زید کی طرف آتا ہے اس کو طلب کروں اور اس کے ہزار درہم زید پر ہیں میں ان کا مدعی ہوں اور

مدعا علیہ نے وکیل ہونے کا اقرار کیا مگر مال سے انکار کیا پھر مدعی نے چاہا کہ اس پر مال ثابت کرنے کے واسطے گواہ پیش کرے تو اس کو ایسی خصومت کا حق حاصل نہیں ہے لیکن اس سے قسم لے کر مال لے سکتا ہے یا اقرار سے لے سکتا ہے ۱۔

۱۔ اقرار سے مراد استزائی اقرار ہے یعنی اس کے انکار قسم سے اقرار دعوٰی وکالت لازم آیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 403 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Procedure)

If the defendant admits to the property/debt but denies that the claimant is an authorized agent (Wakil), the judge (Qadi) shall demand proof of agency from the claimant. If the claimant produces witnesses, the agency shall be established by their testimony, and he shall thereafter have full authority to litigate. This means that if the defendant admits the debt, the agent can collect the property; if the defendant denies it, the agent can demand an oath from him or produce further witnesses. If the agent lacks witnesses and wishes to seek an oath from the defendant regarding his knowledge of the agency, an oath shall be taken from the defendant. However, there is a difference of opinion on this, as previously explained. Thus, if the defendant takes the oath, the dispute ends. If he refuses, the agency is proven, but only in relation to the property right, not such that a binding judgment is established against the absent principal. Imam Muhammad (RA) stated: "If a person brings another before the Qadi and claims that a certain person has appointed him as an agent to collect a debt owed by this individual and to litigate for it, and to take possession of specific property (mal-e-mu'ayyan) held by him as a deposit (wadiah), and the defendant confirms this, then an order shall be given for the delivery of the debt, but no order shall be given for the delivery of the specific property." This is recorded in Al-Muhit.

A person brought another before the Qadi and claimed that the other owed one thousand dirhams to a certain individual from the Makhzumi tribe, who had appointed him as an agent to collect that money and to litigate for all rights pertaining to it. He produced witnesses for the entire claim. Imam-e-Azam (Abu Hanifa, RA) said: "Until he produces witnesses for his agency, I will not hear witnesses regarding the property." If witnesses are produced for both agency and the property simultaneously, the Imam said: "I will issue an order regarding the agency and then hear the testimony regarding the property after it is presented again." Imam Muhammad (RA) stated: "I will issue an order for both, the agency and the property, and there is no need for repeating the testimony regarding the debt." The view of Imam Abu Yusuf (RA) is inconsistent (muztarib), but it appears that according to him, an order should be issued for both; first for the agency, and then for the property without repeating the testimony. The Qadi shall observe the sequence in issuing the order, not in hearing the testimony, and this is based on 'Istihsan' (juridical preference). It is narrated from Imam-e-Azam (RA) that he said: "I adopt Qiyas

(analogy) when its underlying cause (illa) is apparent," while Imam Muhammad (RA) adopted Istihsan due to the needs of the people, and the legal verdict (fatwa) is based on this latter view. Similarly, if an executor (wasi) produces witnesses for both a debt and a bequest (mawsa-bihi) simultaneously, or an heir produces witnesses for his lineage, the death of the ancestor, and the debt all at once, the same difference of opinion applies. This is written in Fatawa Qadi Khan. If someone is appointed as an agent to collect a debt without explicit mention of whether he should litigate (khusumat) or not, and the debtor denies both the agency and the debt, then according to Imam-e-Azam (RA), the agent's witnesses shall be heard regarding both. According to the 'Sahibayn' (the two companions, Abu Yusuf and Muhammad), the witnesses for agency shall be accepted, but not those for the property. Imam Muhammad (RA) stated in Al-Ziyadat: "If a person appoints another as an agent for all his rights against others, and the agent then brings a debtor before the Qadi, and the debtor admits the debt but denies the agency (or vice versa), and the agent produces witnesses for his agency, but before the probity (ta'dil) of the witnesses is completed, the debtor disappears; then, until the debtor is present, the Qadi shall not issue an order for agency despite the witnesses' probity." Furthermore, if the claimant brings another person, claiming that his principal also has rights against him, and he also...

---

1. Meaning, if the absent principal appears and denies the agency, his rights remain intact.
2. 'Mawsa-bihi' refers to the item or property concerning which a will has been made.
3. The claimant of the right, i.e., the agent, claims that my principal has a rightful claim against this person.

और अगर प्रतिवादी (मुदा-अलैह) ने संपत्ति का स्वीकार किया और वकील (प्रतिनिधि) होने से इनकार किया, तो काज़ी वादी (मुद्दई) से वकालत के गवाह मांगेगा। फिर अगर उसने गवाह पेश किए, तो गवाही से वकालत साबित हो जाएगी और अब उसे हर तरह से मुकदमेबाजी (खुसुमत) का अधिकार है। यानी, अगर प्रतिवादी स्वीकार करे तो वह संपत्ति ले सकता है, और अगर इनकार करे तो वह उससे कसम ले सकता है या गवाह पेश कर सकता है। और अगर उसके पास गवाह न हों और वह अपने वकील होने के बारे में प्रतिवादी से कसम लेना चाहे कि वह यह जानता है, तो उससे कसम ली जाएगी। लेकिन इसमें वही मतभेद है जिसे हमने पहले बयान किया है। अतः यदि प्रतिवादी ने कसम खा ली, तो विवाद समाप्त हो गया, और यदि उसने इनकार किया (कसम लेने से), तो वकालत साबित हो गई, लेकिन केवल संपत्ति के हक में, न कि इस तरह कि अनुपस्थित व्यक्ति (मुवक्किल) पर कोई आदेश लागू हो जाए। और इमाम मुहम्मद रह. ने फरमाया कि अगर एक व्यक्ति अपने साथ दूसरे व्यक्ति को काज़ी के पास लाया और उस पर यह दावा किया कि अमुक व्यक्ति ने मुझे वकील नियुक्त किया है ताकि जो उसका ऋण (कर्ज) इस व्यक्ति पर है उसे वसूल करूँ और उससे मुकदमेबाजी करूँऔर जो उसकी विशिष्ट संपत्ति (माल-ए-मुअय्यन) इसके पास अमानत के रूप में है उसे ले लूँ, और प्रतिवादी ने इसकी पुष्टि कर दी, तो उसे आदेश दिया जाएगा कि वह ऋण उसके हवाले कर दे, लेकिन विशिष्ट संपत्ति को सौंपने का आदेश नहीं दिया जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक व्यक्ति दूसरे को काज़ी के पास लाया और उस पर दावा किया कि फलां बिन फलां मखज़ूमी के उस पर एक हज़ार दिरहम बकाया हैं और उसने मुझे इस धन को वसूल करने और इसमें मुकदमेबाजी करने का, और जो कुछ भी उसका हक है उन सब में मुकदमेबाजी का वकील नियुक्त किया है। और इस पूरे दावे पर गवाह पेश किए, तो इमाम-ए-आज़म रह. ने फरमाया कि जब तक वह अपने वकील होने के गवाह पेश करेगा, मैं उसके धन के संबंध में गवाहों को नहीं सुनूँगा। और अगर वकालत और धन दोनों के गवाह एक साथ दिए, तो मैं वकालत का आदेश दूँगा और धन की गवाही दोबारा पेश करने पर सुनूँगा। और इमाम मुहम्मद रह. ने फरमाया कि मैं दोनों का, यानी वकालत और धन, का आदेश दूँगा और ऋण पर दोबारा गवाही की आवश्यकता नहीं है। इमाम अबू यूसुफ रह. का कथन अस्थिर (मुज़तरिब) है और ऐसा प्रतीत होता है कि उनके अनुसार दोनों का आदेश दिया जाएगा, लेकिन पहले वकालत का आदेश दिया जाएगा, फिर बिना दोबारा गवाही के धन का आदेश दिया जाएगा। काज़ी आदेश देने में क्रम का ध्यान रखेगा, न कि गवाही सुनने में, और यह

'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) है। इमाम-ए-आज़म रह. से रिवायत है कि उन्होंने फरमाया: "कियास (तर्क) का कारण स्पष्ट होने की वजह से मैं कियास को अपनाता हूँ", और इमाम मुहम्मद रह. ने लोगों की ज़रूरत की वजह से इस्तेहसान को अपनाया है, और इसी कथन पर फतवा है। इसी तरह, यदि वसीयत के निष्पादक (वसी) ने ऋण और वसीयत की गई वस्तु (मौसी-बिह) दोनों के लिए एक साथ गवाह पेश किए, या उत्तराधिकारी ने अपनी वंशावली, पूर्वज की मृत्यु और ऋण के लिए एक साथ गवाह पेश किए, तो भी वैसा ही मतभेद है। यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है। अगर किसी को ऋण वसूल करने का वकील बनाया गया और मुकदमेबाजी (खुसुमत) करने के बारे में कुछ स्पष्ट नहीं किया गया कि वह मुकदमेबाजी करे या न करे, और ऋणी ने वकालत और धन दोनों से इनकार किया, तो इमाम-ए-आज़म रह. के अनुसार वकील के गवाह वकालत और धन दोनों पर सुने जाएंगे, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार वकालत के गवाह स्वीकार होंगे, धन के स्वीकार नहीं होंगे। इमाम मुहम्मद रह. ने 'ज़ियादात' में फरमाया कि एक व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति को अपने उन सभी अधिकारों में मुकदमेबाजी करने के लिए वकील बनाया जो उसके लोगों पर हैं। फिर वकील ने ऐसे व्यक्ति को काज़ी के सामने पेश किया जिस पर मुवक्किल का हक बकाया है, और उसने हक का इकरार किया लेकिन वकालत से इनकार किया, या इसके विपरीत किया, और वकील ने अपनी वकालत के गवाह पेश किए। अभी गवाहों की सत्यता की जाँच (तदील) नहीं हुई थी कि वह व्यक्ति (प्रतिवादी) गायब हो गया। तो जब तक वह उपस्थित न हो, काज़ी गवाहों की तदील के बावजूद वकालत का आदेश नहीं देगा। फिर यदि वादी ने किसी अन्य व्यक्ति को उपस्थित किया और दावा किया कि उस पर भी मुवक्किल का हक है, और वह भी उसकी...

1- यानी अगर अनुपस्थित मुवक्किल आकर इनकार कर दे, तो उसका हक बरकरार रहेगा। 2- 'मौसी-बिह' वह वस्तु है जिसके बारे में वसीयत की गई हो। 3- हक का दावेदार यानी वकील दावा करता है कि प्रतिवादी पर मेरे मुवक्किल का हक बकाया है।

اور اگر مدعا علیہ نے مال کا اقرار کیا اور وکیل ہونے سے انکار کیا تو قاضی مدعی سے وکالت کے گواہ طلب کرے گا پھر اگر اس نے پیش کئے تو گواہی سے وکالت ثابت ہوگی اور اب اس کو ہر طرح اس سے خصومت کا اختیار ہے یعنی اگر مدعا علیہ اقرار کرے تو مال لے سکتا ہے اور اگر انکار کرے تو قسم لے سکتا ہے یا گواہ پیش کر سکتا ہے اور اگر اس کے پاس گواہ نہ ہوں اور اپنے وکیل ہونے کی مدعا علیہ سے قسم لینی چاہی کہ یہ جانتا ہے تو اس سے قسم لے گا مگر اس میں وہی اختلاف ہے جو ہم نے سابق میں بیان کیا ہے پس اگر مدعا علیہ نے قسم کھا لی تو جھگڑا ختم ہو گیا اور اگر اس نے انکار کیا تو وکالت ثابت ہو گئی لیکن مال یعنی مال کے حق میں نہ یہ کہ غائب شخص پر حکم ثابت ہو جائے اور امام محمدؒ نے فرمایا اگر ایک شخص اپنے ساتھ ایک شخص کو قاضی کے پاس لایا اور اس پر دعوی کیا کہ فلاں شخص نے مجھے وکیل کیا ہے کہ جو اس کا قرض اس شخص پر آتا ہے اس کو وصول کروں اور اس سے خصومت کروں اور جو اس کا مال معین اس کے پاس بطور ودیعت کے ہے اس کو لے لوں اور مدعا علیہ نے اس حسب کی تصدیق کی تو اس کو حکم دیا جائے گا کہ قرضہ اس کے سپرد کرے اور مال معین کے سپرد کرنے کے واسطے حکم نہ دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک شخص دوسرے کو قاضی کے پاس لایا اور اس پر دعوی کیا کہ فلاں بن فلاں مخزومی کے اس پر ہزار درہم آتے ہیں اور اس نے مجھے اس مال کے وصول کرنے اور اس میں خصومت کرنے کا اور جو کچھ اس کا حق آتا ہے سب میں خصومت کا وکیل کیا ہے اور اس سب دعوی پر گواہ پیش کئے تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ جب تک وہ اپنے وکیل ہونے کے گواہ پیش کرے گا میں اس کے مال کے گواہ نہ سنوں گا اور اگر وکالت اور مال دونوں کے ایک ساتھ گواہ دیئے تو وکالت

کا حکم دوں گا اور مال کی گواہی دوبارہ پیش کر کے سنادے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ دونوں کا یعنی وکالت اور مال کا حکم دوں گا اور قرضہ پر دوبارہ گواہی کی ضرورت نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ کا قول مضطرب ہے اور ظاہر ایسا ہوتا ہے کہ ان کے نزدیک دونوں کو حکم دیا جائے گا لیکن پہلے وکالت کا حکم دیا جائے گا پھر بدوں دوبارہ گواہی کے مال کا حکم دیا جائے گا اور قاضی حکم دینے میں ترتیب کا لحاظ رکھے گا نہ گواہی کے سننے میں اور یہ استحسان ہے اور امام اعظمؒ سے روایت ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ قیاس کی علت ظاہر ہونے کی وجہ سے میں قیاس کو لیتا ہوں اور امام محمدؒ نے لوگوں کی حاجت کی وجہ سے استحسان کو لیا ہے اور اسی قول پر فتوی ہے اور اسی طرح اگر وصی نے قرضہ اور موصی بہ دونوں کے ایک ساتھ گواہ پیش کئے یا وارث نے اپنے نسب اور مورث کے مرنے کے اور قرضہ کے ایک بارگی گواہ پیش کئے تو بھی ایسا ہی اختلاف ہے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے اگر قرضہ کے وصول کرنے کا وکیل کیا اور اس میں خصومت کرنے سے کچھ تعرض نہ کیا کہ خصومت کرے یا نہ کرے اور مدیون نے وکالت اور مال دونوں سے انکار کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک وکیل کے گواہ وکالت اور مال دونوں پر سنے جائیں گے اور صاحبین کے نزدیک وکالت کے مقبول ہوں گے مال کے مقبول نہ ہوں گے امام محمدؒ نے زیادات میں فرمایا کہ ایک شخص نے دوسرے شخص کو اپنے تمام حقوق میں خصومت کرنے کے واسطے جو اس کے حقوق لوگوں پر ہیں وکیل کیا پھر وکیل نے ایسے شخص کو جس پر موکل کے حق مستعدی ہے قاضی کے سامنے پیش کیا اور اس نے حق اقرار کیا مگر وکالت سے انکار کیا یا اس کے برعکس کیا اور وکیل نے اپنی وکالت کے گواہ پیش کئے پھر ہنوز گواہوں کی تعدیل نہ ہوئی تھی کہ وہ شخص غائب ہو گیا تو جب تک وہ حاضر نہ ہو قاضی اس کی وکالت کا حکم باوجود تعدیل گواہوں کے نہ دے گا پس اگر مدعی نے کسی دوسرے شخص کو حاضر کیا کہ اس پر بھی موکل کے حق ہونے کا دعوی کرتا ہے اور وہ بھی اس کی

1- یعنی اگر غائب موکل آکر منکر ہو تو اس کا حق بحال رہے گا۔ 2- موصی بہ وہ چیز جس کے بابت وصیت ہے۔ 3- حق کا مدعی یعنی وکیل دعوی کرتا ہے کہ اس پر میرے موکل کا حق آتا ہے۔

...denies the representation (wakalah) and the judge has already passed a ruling based on the testimony of the previous witnesses, then the first claimant (muddai) shall be considered the adversary (khasm) on behalf of all people regarding the hearing of testimony. This is because the claimant of representation seeks to establish representation over all people, as the representation is singular. Whosoever was presented became the adversary on behalf of all people, and the establishment of testimony against him is equivalent to its establishment against all of them. Had he established witnesses against everyone and one of them were absent, would a ruling not be passed against those present? Rather, it would be passed. Thus, a ruling shall also be passed in this situation. It is also mentioned in the book that if witnesses were established against someone's legal representative (wakil) and he went absent while the principal (muwakkil) himself appeared, or vice-versa, or if witnesses were established against an ancestor during his lifetime and then he died and his heir appeared, or if established against an heir who then went absent and another heir appeared—in all these scenarios, the person appearing for the second time shall be subject to the ruling based on the testimony of the earlier witnesses.

Under what circumstances in the aforementioned issue will the defendant (mudda 'alayh) be ordered to surrender both the debt and the specific property? ☆

If a person presents another before the judge and claims: "So-and-so, who was my father, has died and left no heir other than me, and my father's property of such-and-such amount is with this person," then there are two forms of this issue. One is that he claims a debt or specific property in the defendant's possession, asserting it belonged to his father who misappropriated (ghasb) it or kept it as a trust (wadiah). The second is that he makes no such specific allegation but simply claims: "It is my father's property, he left it for me as an inheritance, and he has no heir other than me." The judge shall then question the defendant. If the defendant confesses to the entire claim, it is valid, and he shall be ordered to surrender all the debt and specific property to him. If he denies and the claimant produces witnesses for his claim, they shall be accepted, and the defendant will be ordered to surrender the debt and specific property. It is mandatory that the claimant first produce witnesses regarding his father's death and the establishment of his lineage (nasab) so that the litigation is properly grounded; thereafter, he should produce witnesses regarding the property. If the claimant lacks witnesses and requests an oath from the defendant regarding

the claim, Khassaf mentioned that it is narrated from some of our companions that no oath shall be taken. Khassaf also stated that there is one narration favoring taking an oath, without specifying its author. Some masters (Mashayikh) stated that the first view belongs to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and the second to Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf. Sheikh Ali Razi and Shams al-Aimmah al-Halwani stated that taking an oath is the view of all, and this is the correct view. It is mentioned elsewhere that Imam Abu Hanifa initially held that no oath should be taken, but then recanted and favored taking an oath. Furthermore, it should be clear that when an oath is taken from him, it shall be regarding the substance of the claim: "By Allah! I do not owe this property claimed by this person for the reason he claims." This is the ruling of Zahir al-Riwayah. If the claimant establishes witnesses for the death and lineage only, excluding the property, then without disagreement, an oath shall be taken from the defendant regarding the property. If witnesses are established for the property but not for the death and lineage, they shall not be accepted. Similarly, if witnesses are produced for lineage but not for the death and property, they shall not be accepted. Let it be clear that if the defendant confesses to the entire claim and a ruling is issued to hand over the debt or specific property to the claimant, this ruling shall not be binding against the claimant's father. Should the father appear alive, he may recover his property from the defendant, and the defendant shall then hold the claimant (the son) accountable. If the defendant confesses to the father's death and the son's status as heir but denies the property, no oath shall be taken; and this is the view of Imam...

1 ...it shall be given; likewise here as well.

वकालत से इंकार करता है और पहले गवाहों की गवाही पर काज़ी ने उस पर हुक्म दे दिया, तो पहला मुद्दई (वादी) तमाम लोगों की तरफ़ से उस पर गवाही की समाअत (सुनवाई) होने में ख़स्म (विरोधी/पक्षकार) होगा। क्योंकि वकालत का मुद्दई सब लोगों पर वकालत साबित करना चाहता है, क्योंकि वकालत एक ही है। और जो व्यक्ति हाज़िर किया गया, वह सब लोगों की तरफ़ से ख़स्म हुआ और उस पर गवाही कायम होना वही सब लोगों पर कायम होना होगी। और काश अगर सब लोगों पर गवाह कायम करता और उनमें से एक गायब हो जाता, तो क्या जो लोग हाज़िर थे उन पर हुक्म न दिया जाता? बल्कि दिया जाता। अतः ऐसा ही इस सूरत में भी दिया जाएगा। और किताब में यह भी है कि अगर किसी व्यक्ति के वकील पर गवाह कायम हुए और वह गायब हो गया और मुवक्किल खुद हाज़िर हुआ, या इसके विपरीत हुआ, या मौरूस (पूर्वज) पर उसकी ज़िंदगी में गवाह कायम हुए फिर वह मर गया और उसका वारिस हाज़िर हुआ, या वारिस पर कायम हुए और वह गायब हो गया और दूसरा वारिस हाज़िर हुआ, तो इन सब सूरतों में जो व्यक्ति दूसरी बार हाज़िर हुआ है, उस पर पहले के गवाहों की गवाही पर हुक्म दे दिया जाएगा।

उपरोक्त मसले की किस स्थिति में मुद्दआ अलैह (प्रतिवादी) को कर्ज़ और मुअय्यन (निश्चित) माल सब सौंप देने का हुक्म दिया जाएगा? ☆

अगर एक व्यक्ति ने दूसरे को काज़ी के सामने पेश किया और उस पर दावा किया कि फलां व्यक्ति, जो मेरा बाप था, मर गया और उसने मेरे सिवा कोई वारिस नहीं छोड़ा, और मेरे बाप का इस व्यक्ति पर इतना माल है; तो इस मसले की दो सूरतें हैं। एक यह है कि वह कर्ज़ का दावा करे या किसी मुअय्यन माल का दावा करे जो मुद्दआ अलैह के पास है, कि यह मेरे बाप का था जिसे उसने ग़सब (हड़प) कर लिया था या उसके पास अमानत (वदीअत) रखा था। और दूसरी यह कि कुछ छेड़छाड़ (ता'रुज़) न करे और दावा करे कि मेरे बाप का माल है, उसने मेरे लिए विरासत छोड़ी है और मेरे सिवा उसका कोई वारिस नहीं है। तो काज़ी मुद्दआ अलैह से इसके बारे में दरयाफ़्त (पूछताछ) करेगा। अगर उसने तमाम दावे का इकरार (स्वीकार) कर लिया तो सही है, और उसे हुक्म दिया जाएगा कि कर्ज़ और मुअय्यन माल सब उसके हवाले कर दे। और अगर उसने इंकार किया और मुद्दई ने अपने दावे पर गवाह पेश किए तो वे मकबूल (स्वीकार्य) होंगे, और मुद्दआ अलैह को कर्ज़ और मुअय्यन माल सब सुपुर्द कर देने का हुक्म दिया जाएगा। और वाजिब है कि पहले मुद्दई अपने बाप के मरने और अपना नसब (वंश) साबित करने के गवाह पेश करे ताकि खुसूमत (मुकदमा) सही

हो, फिर माल पर गवाह पेश करे। और अगर मुद्दई के पास गवाह न हों और उसने मुद्दआ अलैह से अपने दावे पर कसम तलब की, तो खसाफ़ ने ज़िक्र किया है कि हमारे कुछ साथियों से रिवायत है कि कसम नहीं ली जाएगी। और खसाफ़ ने फ़रमाया कि इसमें एक रिवायत कसम लेने की भी आई है, और यह बयान नहीं किया कि किसने फ़रमाया है। और कुछ मशाईख़ ने फ़रमाया कि पहला कौल इमाम-ए-आज़म रह. का है और दूसरा इमाम मोहम्मद रह. व इमाम अबू यूसुफ़ रह. का है। और शेख़ अली राज़ी व शम्सुल अइम्मा हलवानी ने फ़रमाया कि कसम लेना सबका कौल है और यही सही है। और दूसरी जगह ज़िक्र है कि इमाम अबू हनीफ़ा रह. पहले इसके कायल थे कि कसम नहीं ली जाएगी, फिर उससे रुजू (वापस लौटकर) कर के कसम लेने के कायल हुए। फिर स्पष्ट हो कि जब उससे कसम ली जाएगी, तो हासिल-ए-दावा (दावे के सारांश) पर कसम ली जाएगी कि "वल्लाह! मुझ पर यह माल नहीं है जिसका दावा यह व्यक्ति कर रहा है जिस वजह से कर रहा है।" और ज़ाहिर अल-रिवायत का यही हुक्म है। और अगर मुद्दई ने माल के अलावा मौत और नसब साबित करने के लिए गवाह कायम किए, तो बिना किसी मतभेद के मुद्दआ अलैह से माल पर कसम ली जाएगी। और अगर माल पर मौत व नसब के अलावा गवाह कायम किए तो वे मकबूल नहीं होंगे। और अगर नसब पर मौत और माल के अलावा गवाह पेश किए तो वे भी मकबूल नहीं होंगे। और स्पष्ट हो कि अगर मुद्दआ अलैह ने मुद्दई के तमाम दावे का इकरार कर लिया और उस पर हुक्म जारी किया गया कि कर्ज़ या मुअय्यन माल मुद्दई के सुपुर्द कर दे, तो यह हुक्म मुद्दई के बाप के हक में जारी नहीं होगा, यहाँ तक कि अगर उसका बाप ज़िंदा ज़ाहिर हुआ तो वह मुद्दआ अलैह से अपना माल ले सकता है और मुद्दआ अलैह मुद्दई यानी बेटे को उत्तरदायी ठहराएगा। और अगर मुद्दआ अलैह ने मुद्दई के बाप के मरने और उसके वारिस होने का इकरार किया और माल से इंकार किया तो कसम नहीं ली जाएगी, और यह कौल इमाम...

1 ...दे दिया जाएगा, इसी तरह यहाँ भी है।

وکالت سے انکار کرتا ہے اور پہلے گواہوں کی گواہی پر قاضی نے اس پر حکم دے دیا تو مدعی پہلا تمام لوگوں کی طرف سے اس پر گواہی کی سماعت ہونے میں خصم ہوگا اس لئے کہ وکالت کا مدعی سب لوگوں پر وکالت ثابت کرنا چاہتا ہے کیونکہ وکالت ایک ہی ہے اور جو شخص حاضر کیا گیا وہ سب لوگوں کی طرف سے خصم ہوا اور اس پر گواہی قائم ہونا وہی سب لوگوں پر قائم ہونا ہوگی اور کاش اگر سب لوگوں پر گواہ قائم کرتا اور اس میں سے ایک غائب ہو جاتا تو کیا جو لوگ حاضر تھے ان پر حکم نہ دیا جاتا بلکہ دیا جاتا پس ایسا ہی اس صورت میں بھی دیا جائے گا اور بھی کتاب میں ہے کہ اگر کسی شخص کے وکیل پر گواہ قائم ہوئے اور وہ غائب ہو گیا اور موکل خود حاضر ہوا یا اس کے برعکس ہوا یا مورث پر اس کی زندگی میں گواہ قائم ہوئے پھر وہ مر گیا اور اس کا وارث حاضر ہوا یا وارث پر قائم ہوئے اور وہ غائب ہو گیا اور دوسرا وارث حاضر ہوا تو ان سب صورتوں میں جو شخص دوسری مرتبہ حاضر ہوا ہے اس پر پہلے کے گواہوں کی گواہی پر حکم دے دیا جائے گا۔

مسئلہ مذکورہ کی کس صورت میں مدعا علیہ کو قرضہ اور مال معین سب کے سپرد کر دینے کا حکم کیا جائے گا ☆

اگر ایک شخص نے دوسرے کو قاضی کے سامنے پیش کیا اور اس پر دعویٰ کیا کہ فلاں شخص جو میرا باپ تھا مر گیا اور اس نے سوائے میرے کوئی وارث نہیں چھوڑا اور میرے باپ کا اس شخص پر اس قدر مال ہے تو اس مسئلہ کی دو صورتیں ہیں ایک یہ ہے کہ قرضہ کا دعویٰ کرے یا کسی مال معین کا کہ جو مدعا علیہ کے پاس ہے دعویٰ کرے کہ یہ میرے باپ کا تھا اس نے اس

سے غصب کر لیا تھا یا اس کے پاس اس نے ودیعت رکھا تھا اور دوسری یہ کہ کچھ تعرض نہ کرے اور دعویٰ کرے کہ میرے باپ کا مال ہے اس نے میرے واسطے میراث چھوڑا ہے اور اس کا کوئی وارث سوائے میرے نہیں ہے تو قاضی مدعا علیہ سے اس کو دریافت کرے گا پس اگر تمام دعویٰ کا اس نے اقرار کیا تو صحیح ہے اور اس کو حکم کیا جائے گا کہ قرضہ اور مال معین سب اس کے سپرد کرے اور اگر اس نے انکار کیا اور مدعی نے اپنے دعویٰ پر گواہ پیش کئے تو مقبول ہوں گے مدعا علیہ کو قرضہ اور مال معین سب کے سپرد کر دینے کا حکم کیا جائے گا اور واجب ہے کہ پہلے مدعی اپنے باپ کے مرنے اور اپنے نسب ثابت کرنے کے گواہ پیش کرے تاکہ خصومت صحیح ہو پھر مال پر گواہ پیش کرے اور اگر مدعی کے پاس گواہ نہ ہوں اور اس نے مدعا علیہ سے اپنے دعویٰ پر قسم طلب کی تو خصاف نے ذکر کیا ہے کہ ہمارے بعض اصحاب سے روایت ہے کہ قسم نہ لی جائے گی اور خصاف نے فرمایا کہ اس میں ایک روایت قسم لینے کی بھی آئی ہے اور یہ بیان نہ کیا کہ کس نے فرمایا ہے اور بعض مشائخ نے فرمایا کہ پہلا قول امام اعظمؒ اور دوسرا امام محمدؒ و امام ابو یوسفؒ کا ہے اور شیخ علی رازی و شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ قسم لینا سب کا قول ہے اور یہی صحیح ہے اور دوسرے مقام پر مذکور ہے اور امام ابو حنیفہؒ پہلے اس کے قائل تھے کہ قسم نہ لی جائے گی پھر اس سے رجوع کر کے قسم لینے کے قائل ہوئے پھر واضح ہو کہ جب اس سے قسم لی جائے گی تو حاصل دعویٰ پر قسم لی جائے گی کہ واللہ مجھ پر یہ مال کہ جس کا دعویٰ یہ شخص کرتا ہے جس وجہ سے دعویٰ کرتا ہے نہیں ہے اور یہی حکم ظاہر الروایت کا ہے اور اگر مدعی نے سوائے مال کے موت اور نسب ثابت کرنے کے واسطے گواہ قائم کئے تو بلا اختلاف مدعا علیہ سے مال پر قسم لی جائے گی اور اگر مال پر سوائے موت و نسب کے گواہ قائم کئے تو مقبول نہ ہوں گے اور اگر نسب پر سوائے موت اور مال کے گواہ پیش کئے تو بھی مقبول نہ ہوں گے اور واضح ہو کہ اگر مدعا علیہ نے مدعی کے تمام

دعویٰ کا اقرار کر لیا اور اس پر حکم جاری کیا گیا کہ قرضہ یا مال معین مدعی کے سپرد کر دے تو یہ حکم مدعی کے باپ کے حق میں جاری نہ ہو گا حتیٰ کہ اگر اس کا باپ زندہ ظاہر ہوا تو وہ مدعا علیہ سے اپنا مال لے سکتا ہے اور مدعا علیہ مدعی یعنی بیٹے کا دامن گیر ہو گا اور اگر مدعا علیہ نے مدعی کے باپ کے مرنے اور اس کے وارث ہونے کا اقرار کیا اور مال سے انکار کیا تو قسم نہ لی جائے گی اور یہ قول امام

۱ے دے دیا جائے گا پس اسی طرح یہاں بھی ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 205 | Kitab Adab al-Qadhi (Book of the Etiquette of the Judge)

This is the opinion of Abu Hanifa (RA), as mentioned by Shams al-A'imma al-Sarakhsi (RA), or it was the initial statement of the Imam al-A'zam (RA), as Sarakhsi (RA) noted elsewhere. According to Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA), or according to Imam al-A'zam (RA) in line with a second opinion mentioned in some places, an oath shall be taken from him regarding his knowledge; this is recorded in *Al-Muhit*.

If a person claims a debt against a deceased person's estate, the judge shall not take an oath from the claimant regarding the receipt of the entire debt without an heir being present for the claim. ☆

If one person brings another person before the judge and says, "This person's father died and he owed me one thousand dirhams," the judge should inquire from the defendant about the death of the father and should not first order him to answer the claim. Then, if the defendant admits the death of his father, the judge will ask for a response to the claim. If he admits, "This debt was owed by my father," the judge will order payment from his share. If he denies and the claimant provides witnesses, the witnesses shall be accepted, and the debt will be paid from the entire estate, not just from that specific heir's portion. However, the judge will only order payment based on this testimony after the claimant first swears an oath: "By Allah, I have not received this debt, nor have I forgiven it," even if the heir does not claim payment or forgiveness. This is unlike a claim against a living person, where the judge does not take an oath from the claimant without a specific plea. This is what Al-Khassaf wrote in *Adab al-Qadhi*. It is stated in *Ajnas al-Natifi* that if someone claims a debt against a deceased's estate, the judge will not take an oath for receipt of the full debt without an heir present. This is according to Imam al-A'zam (RA). Thus, what Al-Khassaf mentioned is the opinion of the *Sahibayn* (the two companions, Abu Yusuf and Muhammad), and Al-Khassaf adopted it. The procedure for the oath is as follows: "By Allah, I have not received the entire amount, nor any part of it, nor have I taken anything as collateral for it, nor has any part been settled through a third party, and I do not know if any agent or representative of mine has received the total amount or any part of it." If the phrase "it has not reached me by any means" is added, it is more cautious. If the claimant has no witnesses and wishes for the heir to take an oath, then according to our scholars, an oath of knowledge will be taken from the heir: "By Allah, I do not know if my father owed the claimant this much, i.e., one thousand

dirhams, or any part of it." If the heir takes the oath, the dispute ends. If he refuses to swear, the debt will be paid from his share.

It is written in *Al-Khaniya* according to *Zahir al-Riwayah* that if the defendant heir admitted to the father's debt but refused an oath when required, thus establishing the admission, but after this admission, he claimed, "I received nothing from my father's estate," then if the claimant confirms this, the claimant receives nothing. If the claimant denies it and says, "No, you received a thousand dirhams or more," and demands an oath, then the heir must definitively swear: "By Allah, I received neither one thousand dirhams nor any amount from my father's estate." If he swears, he is liable for nothing. If he refuses to swear, it becomes obligatory for him to pay. This applies to his share because it is an admission, and it does not serve as proof against other heirs unless they also admit. This is in contrast to when proof is established by witnesses, which is binding on everyone.

अबू हनीफ़ा (रह.) का यह मत है जैसा कि शम्स अल-आइम्मा सरख़सी (रह.) ने ज़िक्र किया है, या इमाम-ए-आज़म (रह.) का पहले यह क़ौल (कथन) था जैसा कि शम्स अल-आइम्मा सरख़सी (रह.) ने दूसरे स्थान पर ज़िक्र किया है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) के नज़दीक, या इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक दूसरे क़ौल के अनुसार, जैसा कि कुछ स्थानों पर उल्लेखित है, उससे शपथ ली जाएगी कि वह अपने ज्ञान के आधार पर शपथ खाए। यह मुहीत में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति ने मृतक की संपत्ति (तरके) पर ऋण का दावा किया, तो काज़ी किसी वारिस की उपस्थिति के बिना दावेदार से पूरा ऋण प्राप्त करने की शपथ नहीं लेगा। ☆

यदि एक व्यक्ति किसी दूसरे व्यक्ति को काज़ी के पास लाया और कहा कि "इस व्यक्ति के पिता की मृत्यु हो गई है और मुझ पर उनके एक हज़ार दिरहम ऋण हैं", तो काज़ी को चाहिए कि वह प्रतिवादी से उसके पिता की मृत्यु के बारे में पूछे और पहले उसे वादी के दावे का उत्तर देने का आदेश न दे। फिर यदि उसने अपने पिता की मृत्यु स्वीकार कर ली, तो काज़ी वादी के दावे का उत्तर पूछेगा। यदि उसने स्वीकार किया कि "मेरे पिता पर यह ऋण था", तो काज़ी उसके हिस्से से ऋण दिलाएगा। और यदि उसने इनकार किया और वादी ने गवाह पेश किए, तो गवाह स्वीकार किए जाएंगे और ऋण पूरी संपत्ति में से दिलाया जाएगा, वह केवल उस विशेष वारिस के हिस्से तक सीमित नहीं होगा। लेकिन काज़ी इस गवाही पर ऋण दिलाने का आदेश तभी देगा जब वादी पहले यह शपथ ले ले कि "मैंने यह ऋण प्राप्त नहीं किया है और न ही मैंने इसे माफ़ किया है", भले ही प्रतिवादी वारिस प्राप्ति या माफ़ी का दावा न करे। जीवित व्यक्ति पर दावे के विपरीत, जिसमें काज़ी बिना दावे के वादी से शपथ नहीं लेता है। खसाफ़ ने 'अदब अल-क़ाज़ी' में ऐसा ही लिखा है। 'अजनास नातिफ़ी' में है कि यदि किसी व्यक्ति ने मृतक की संपत्ति पर ऋण का दावा किया, तो काज़ी किसी वारिस के बिना वादी से पूरा ऋण प्राप्त करने की शपथ नहीं लेगा। यह इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार है। अतः जो खसाफ़ ने ज़िक्र किया है वह साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) का क़ौल है और खसाफ़ ने इसी को अपनाया है। फिर शपथ दिलाने का तरीक़ा यह है कि: "अल्लाह की क़सम, मैंने न तो पूरा धन प्राप्त किया है, न ही उसमें से कुछ प्राप्त किया है, न ही इसके बदले में कोई चीज़ गिरवी ली है, न ही इसके कुछ हिस्से के बदले कुछ गिरवी लिया है, न ही उसने पूरा या कुछ हिस्सा किसी और के माध्यम से मुझे पहुँचाया है, और न ही मैं जानता हूँ कि मेरे किसी एजेंट या वकील ने पूरा धन या उसमें से कुछ प्राप्त किया है।" यदि इन शब्दों के साथ यह भी कहलवा लिया जाए कि "मुझ तक किसी भी

तरह से नहीं पहुँचा है", तो यह अधिक सावधानी भरा है। फिर यदि वादी के पास गवाह न हों और वह वारिस से शपथ लेना चाहे, तो हमारे विद्वानों के अनुसार उसकी जानकारी (ज्ञान) के आधार पर शपथ ली जाएगी कि: "अल्लाह की क़सम, मुझे नहीं पता कि मेरे पिता पर वादी का इतना धन यानी एक हज़ार दिरहम या उसका कोई हिस्सा ऋण है।" यदि वारिस ने शपथ ले ली तो विवाद समाप्त हो गया, और यदि उसने शपथ लेने से इनकार किया, तो ऋण उसके हिस्से में से दिलाया जाएगा।

ख़ानिया में ज़ाहिर अल-रिवायत के अनुसार लिखा है कि यदि वारिस प्रतिवादी ने अपने पिता पर ऋण होने को स्वीकार कर लिया, लेकिन जब उससे शपथ ली गई तो उसने इनकार किया और इस तरह इक़रार (स्वीकृति) साबित हो गया, परंतु इस इक़रार के बाद उसने कहा कि "मुझे पिता की संपत्ति में से कुछ नहीं मिला है", तो यदि वादी ने इसकी पुष्टि कर दी, तो वादी को कुछ नहीं मिलेगा। और यदि उसने झुटलाया और कहा कि "नहीं, बल्कि तुझे एक हज़ार दिरहम या उससे अधिक मिले हैं" और शपथ की मांग की, तो उससे निश्चित रूप से शपथ ली जाएगी कि: "अल्लाह की क़सम, मुझे पिता की संपत्ति में से न तो एक हज़ार दिरहम मिले हैं और न ही उसमें से कुछ प्राप्त हुआ है।" यदि उसने शपथ खा ली, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। और यदि उसने इनकार किया, तो उसके ज़िम्मे देना अनिवार्य होगा। यह उसके हिस्से से है क्योंकि यह एक इक़रार है और दूसरे वारिसों पर तब तक लागू नहीं होता जब तक वे स्वयं इक़रार न करें। इसके विपरीत, जब गवाहों से प्रमाण मिल जाए, तो वह सभी पर लागू होता है।

ابو حنیفہؒ کا ہے جیسا کہ شمس الائمہ سرخسیؒ نے ذکر کیا ہے یا امام اعظمؒ کا پہلے یہ قول تھا جیسا کہ شمس الائمہ سرخسیؒ نے دوسرے مقام پر ذکر کیا ہے اور امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک یا امام اعظمؒ کے نزدیک موافق دوسرے قول کے جیسا کہ بعض مقام پر ذکر مذکور ہے اس سے قسم لی جائے گی کہ اپنے علم پر قسم کھائے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے میت کے ترکہ پر قرضہ کا دعویٰ کیا تو قاضی مدعی سے بدوں کسی وارث کے دعویٰ کرنے کے تمام قرضہ وصول پانے کی قسم نہ لے گا ☆

اگر ایک شخص نے دوسرے شخص کو قاضی کے پاس لایا اور کہا کہ اس شخص کا باپ مر گیا اور میرے اس پر ہزار درہم قرض ہیں تو قاضی کو چاہئے کہ مدعاعلیہ سے اس کے باپ کے مرنے کو دریافت کرے اور پہلے اس کو مدعی کے جواب دعویٰ کا حکم نہ کرے پھر اگر اس نے اپنے باپ کے مرنے کا اقرار کیا تو مدعی کا جواب دعویٰ دریافت کرے گا پس اگر اس نے اقرار کیا کہ میرے باپ پر یہ قرض تھا تو قاضی اس کے حصہ سے دلوائے گا اور اگر اس نے انکار کیا اور مدعی نے گواہ قائم کئے تو گواہ مقبول ہوں گے اور قرضہ پورے ترکہ میں سے دلوایا جائے گا خاص اس وارث کے حصہ ہی سے متعلق نہ ہوگا لیکن قاضی اس گواہی پر قرضہ دلوانے کا حکم اس وقت کرے گا کہ جب مدعی پہلے قسم کھا لے کہ میں نے یہ قرضہ وصول نہیں پایا اور نہ میں نے اس کو معاف کردیا ہے اگرچہ مدعاعلیہ وارث وصول یا معافی کا دعویٰ نہ کرے بخلاف زندہ شخص پر دعویٰ کے کہ اس میں بدوں دعویٰ کے قاضی مدعی سے قسم نہ لے گا ایسا ہی خصاف نے ادب القاضی میں لکھا ہے اور اجناس ناطفی میں ہے کہ اگر کسی شخص نے میت کے ترکہ پر

قرضہ کا دعویٰ کیا تو قاضی مدعی سے بدوں کسی وارث کے دعویٰ کرنے کے تمام قرضہ وصول پانے کی قسم نہ لے گا اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے پس جو خصاف نے ذکر کیا ہے وہ صاحبین کا قول ہے اور اسی کو خصاف نے اختیار کیا ہے پھر قسم دلانے کی یہ صورت ہے کہ واللہ میں نے نہ تمام مال وصول پایا اور نہ اس میں سے کچھ وصول پایا اور نہ اس کے عوض کوئی چیز رہن لی اور نہ اس میں سے کسی قدر کے عوض کچھ رہن لیا اور نہ تمام کو اور نہ کسی قدر اس نے مجھے کسی پر اترایا اور نہ میں جانتا ہوں کہ میرے کسی ایجنٹ یا وکیل نے تمام مال یا اس میں سے کچھ وصول کیا ہے اور اگر ان الفاظ کے ساتھ یہ بھی کہالیا جائے کہ مجھے کسی وجہ سے نہیں پہنچا ہے تو زیادہ احتیاط ہے پھر اگر اس مدعی کے پاس گواہ نہ ہوں اور اس نے اس وارث سے قسم لینا چاہی تو ہمارے علماء کے نزدیک اس کی دانستگی کی قسم لی جائے گی کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ میرے باپ پر مدعی کا اس قدر مال یعنی ہزار درہم یا اس میں سے کسی قدر قرض ہے پس اگر وارث نے قسم کھالی تو جھگڑا ختم ہو گیا اور اگر اس نے قسم سے انکار کیا تو قرضہ اسی کے حصہ میں دلایا جائے گا۔

خانیہ میں ظاہر الروایت کے موافق لکھا ہے کہ اگر اس وارث مدعاعلیہ نے اپنے باپ پر قرض ہونے کا اقرار کیا جب اس سے قسم لی گئی تو اس نے انکار کیا اور اس طرح اقرار ثابت ہو لیکن بعد اس اقرار کے اس نے کہا کہ مجھے باپ کے ترکہ میں سے کچھ نہیں ملا ہے پس اگر مدعی نے اس کی تصدیق کی تو مدعی کو کچھ نہ ملے گا اور اگر تکذیب کی اور کہا کہ نہیں بلکہ تجھے ہزار درہم یا اس سے زیادہ ملے ہیں اور قسم طلب کی تو اس سے قطعی طور پر قسم لی جائے گی کہ واللہ مجھے باپ کے ترکہ میں سے نہ ہزار درہم اور نہ اس میں سے کسی قدر کچھ نہیں وصول ہوئے پس اگر اس نے قسم کھائی تو اس پر کچھ نہ لازم ہوگا اور اگر انکار کیا تو اس کے ذمہ دینا

لازم ہو گا یہ اس کے حصہ سے ہے کیونکہ یہ اقرار ہے اور دوسرے وارثوں پر حجت نہیں جب تک وہ اقرار نہ کریں بخلاف اس کے جب گواہوں سے ثبوت ہو تو سب پر ثبوت ہوگا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) - 206 - Kitab Adab al-Qadhi (Book of Judicial Conduct)

The aforementioned situation applies when the claimant first took an oath on the existence of the debt and then on its receipt. If a situation arises where the claimant demands an oath from the heir regarding the debt, and the heir responds, "I am not obliged to take an oath because I have received nothing from the estate," and the claimant either denies or confirms this but still wishes to take an oath on the debt despite the confirmation, the judge shall not heed the heir's statement and shall take an oath from him. It is written in *al-Kubra* that Faqih Abu Ja'far, in such instances, would not hear testimony or take an oath from the heir before property was revealed; this view was adopted by Faqih Abu al-Layth, and the fatwa shall be based on this. If the heir denies both the debt and receiving anything from the estate, and the claimant denies all of this and demands an oath on both the debt and the receipt from the estate, Khassaf has not recorded this case in his book, and the scholars have differed over it. Some have stated that a single oath should be taken from him in this manner: "By Allah, I did not receive a thousand dirhams or any part thereof from my father's estate, nor do I know that my father owed this debt to the claimant as per his claim." In this case, both a definitive (qat'i) oath and an oath based on knowledge ('ilmi) will be combined, which is permissible as mentioned in the *hadith* of *Qasamah*. According to most scholars, the oath will be taken twice. This applies if the heir admitted to the father's death. If he denies both the father's death and the receipt of the estate, then in some manuscripts of this book, it is recorded with the ruling that one oath will be taken for both the death and the receipt of the estate: "By Allah, I do not know if my father died there, nor did I receive anything from the estate." Thus, the oath regarding death will be based on knowledge and the one regarding the receipt of the estate will be definitive; some scholars have adopted this view.

According to scholars, the oath will be repeated; once regarding death according to his knowledge that he does not know, and once definitively regarding the receipt of the estate. If the heir refuses to take such an oath, and the death and the delivery of the estate are established by his refusal, then an oath regarding the debt will be taken according to his knowledge. If he admitted to the debt, the death, and an estate of a thousand dirhams, but brought some people with him saying, "These are my brothers," there are two scenarios: if he first admitted that these thousand dirhams are the estate and then said they are his brothers, it will be ordered to be

handed over to the creditor. If he first admitted to them being brothers and then to the estate and debt, he has admitted to their partnership; thus, the estate will be divided according to their shares. If he admitted to the debt after that, then as per his admission, the debt will be paid specifically from his share, as stated in *at-Tatarkhaniyya*. If a person dies and his heir claims against someone that "my father was owed a thousand dirhams by him which I received in inheritance," and the defendant admits to the father's death but denies the debt, and the heir wishes to take an oath, let him swear: "Swear by Allah that your father was not owed a thousand dirhams by me as per your claim, nor any part thereof." If the heir provides witnesses, an oath will not be taken from the defendant that the father had received the debt. If the debtor admits to the debt but claims that "his father received it from me" or contests the heir's claim saying that a person may have a debt which then ceases to exist because the creditor receives it, and out of fear did not admit it earlier so it wouldn't become binding, and the debtor wishes to take an oath from the heir, then in such a case, an oath will be taken from the heir as follows: "By Allah, I do not know that my father..."

a: The term 'definitive oath' means "By Allah, it is so," and 'knowledge-based oath' means "By Allah, to the best of my knowledge, this is how it is (or is not)."

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (५) - २०६ - किताब अदब अल-काज़ी

उल्लेख की गई यह स्थिति तब है जब दावेदार ने पहले ऋण होने पर शपथ ली और फिर उसे प्राप्त करने पर शपथ ली हो। और यदि ऐसी स्थिति उत्पन्न हो कि जब दावेदार ने उत्तराधिकारी से ऋण पर शपथ की मांग की, तो उसने कहा कि मुझ पर शपथ नहीं आती क्योंकि मुझे विरासत में से कुछ प्राप्त नहीं हुआ है, और दावेदार ने इसकी पुष्टि या खंडन किया, परंतु पुष्टि के बावजूद ऋण पर शपथ लेना चाहा, तो न्यायाधीश उत्तराधिकारी की बात पर ध्यान नहीं देगा और उससे शपथ लेगा। 'कुबरा' में लिखा है कि फकीह अबू जाफ़र ऐसी स्थितियों में संपत्ति प्रकट होने से पहले गवाही नहीं सुनते थे और न ही उत्तराधिकारी से शपथ लेते थे, और इसी को फकीह अबुल लैथ ने अपनाया है और इसी पर फतवा होगा। यदि उत्तराधिकारी ने ऋण और विरासत प्राप्त करने से इनकार किया और दावेदार ने इन सबका खंडन किया और दोनों पर शपथ मांगी, तो खसाफ़ ने अपनी पुस्तक में इस स्थिति का उल्लेख नहीं किया है, और विद्वानों के बीच इसमें मतभेद है। कुछ ने कहा कि उससे एक ही शपथ इस प्रकार ली जाएगी: "अल्लाह की कसम, मुझे एक हजार दिरहम या उसमें से कुछ भी अपने पिता की विरासत से प्राप्त नहीं हुआ है, और न ही मैं जानता हूँ कि मेरे पिता पर दावेदार का यह ऋण उसके दावे के अनुसार है।" इस प्रकार निश्चित (क़तई) और ज्ञान आधारित (इल्मी) दोनों शपथें एक साथ होंगी और यह जायज़ है जैसा कि हदीस-ए-कसामा में आया है। अधिकांश विद्वानों के अनुसार दोबारा शपथ ली जाएगी। यह तब है जब उत्तराधिकारी ने पिता की मृत्यु स्वीकार की हो। यदि उसने मृत्यु और विरासत प्राप्त करने दोनों से इनकार किया, तो कुछ प्रतियों में यह नियम लिखा है कि दोनों के लिए एक ही शपथ ली जाएगी: "अल्लाह की कसम, मुझे नहीं पता कि मेरे पिता की मृत्यु वहाँ हुई और न ही मुझे विरासत से कुछ मिला।" यहाँ मृत्यु की शपथ ज्ञान आधारित होगी और विरासत की शपथ निश्चित होगी, और इसे कुछ विद्वानों ने अपनाया है।

विद्वानों के अनुसार शपथ दोबारा ली जाएगी; एक बार मृत्यु पर उसके ज्ञान के अनुसार कि वह नहीं जानता, और एक बार विरासत प्राप्ति पर निश्चित रूप से। यदि उत्तराधिकारी ऐसी शपथ लेने से मना कर दे और इनकार से मृत्यु एवं विरासत का पहुंचना सिद्ध हो जाए, तो उसके ज्ञान के अनुसार ऋण की शपथ ली जाएगी। यदि उसने ऋण, मृत्यु और एक हजार दिरहम की विरासत को स्वीकार किया लेकिन कुछ लोगों को साथ लाया और कहा कि "ये मेरे भाई हैं," तो इसके दो रूप हैं: यदि उसने पहले विरासत को स्वीकार किया फिर उन्हें भाई कहा, तो आदेश होगा कि ऋणदाता को संपत्ति सौंप दी जाए। यदि उसने पहले उन्हें भाई माना और फिर विरासत व ऋण को, तो उसने उन्हें अपना

साझेदार मान लिया है, अतः संपत्ति हिस्सों के अनुसार वितरित होगी। यदि इसके बाद ऋण स्वीकार किया, तो उसके हिस्से से ऋण दिलाया जाएगा, जैसा 'तातार खानिया' में है। यदि कोई मर जाए और उसका उत्तराधिकारी किसी पर दावा करे कि "मेरे पिता के उस पर एक हजार दिरहम ऋण थे जो मुझे विरासत में मिले," और प्रतिवादी मृत्यु स्वीकार करे पर ऋण से इनकार करे, तो उत्तराधिकारी इस प्रकार शपथ ले कि "शपथ ले कि अल्लाह की कसम, तेरे पिता का मुझ पर तेरे दावे के अनुसार न हजार दिरहम ऋण है न कुछ और।" यदि उत्तराधिकारी गवाह पेश करे, तो प्रतिवादी से यह शपथ नहीं ली जाएगी कि पिता ने ऋण प्राप्त कर लिया था। यदि ऋणी ने ऋण स्वीकार किया और दावा किया कि "उसके पिता ने मुझसे प्राप्त कर लिया था" या तर्क दिया कि मनुष्य पर ऋण होता है और फिर समाप्त हो जाता है क्योंकि ऋणदाता उसे वसूल कर लेता है, और डर से स्वीकार नहीं किया ताकि मुझ पर अनिवार्य न हो जाए, और ऋणी उत्तराधिकारी से शपथ चाहे, तो उत्तराधिकारी से इस प्रकार शपथ ली जाएगी: "अल्लाह की कसम, मैं नहीं जानता कि मेरे पिता ने..."

अ: 'निश्चित शपथ' का अर्थ है "अल्लाह की कसम, ऐसा ही है" और 'ज्ञान आधारित शपथ' का अर्थ है "अल्लाह की कसम, मेरी जानकारी में यह बात ऐसी है या नहीं।"

مذکور ہوا اس صورت میں ہے کہ مدعی نے پہلے قرضہ ہونے پر قسم لی اور پھر وصول ہونے پر قسم لی ہو اور اگر یہ صورت واقع ہوئی کہ جب مدعی نے وارث سے قرضہ پر قسم طلب کی تو اس نے کہا کہ مجھ پر قسم نہیں آتی ہے کیونکہ مجھے ترکہ میں سے کچھ نہیں وصول ہوا ہے اور مدعی نے اس کی تکذیب کی یا تصدیق کی لیکن با وجود تصدیق کرنے کے قرضہ پر قسم لینا چاہی تو قاضی وارث کے کہنے پر لحاظ نہ کرے گا اور اس سے قسم لے گا اور کبریٰ میں لکھا ہے کہ فقیہ ابو جعفر ایسی صورتوں میں مال ظاہر ہونے سے پہلے گواہی کو مسموع نہیں کرتے تھے اور نہ وارث سے قسم لیتے تھے اور اسی کو فقیہ ابواللیث نے اختیار کیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہوگا اگر وارث نے قرضہ سے اور ترکہ میں سے کچھ وصول ہونے سے انکار کیا اور مدعی نے اس سب میں اس کی تکذیب کی اور قرضہ پر اور ترکہ سے وصول ہونے پر دونوں پر قسم طلب کی تو خصاف نے یہ صورت کتاب میں نہیں لکھی ہے اور مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے بعضوں نے فرمایا کہ اگر اس سے ایک ہی قسم اس طرح لی جائے گی کہ واللہ مجھے ہزار درہم یا اس میں سے کچھ اپنے باپ کے ترکہ میں سے نہیں وصول ہوئے اور نہ میں جانتا ہوں کہ میرے باپ پر اس مدعی کا یہ قرضہ موافق اس کے دعوئی کے ہے پس اس صورت قطعی اور علمی دونوں طرح کی قسم جمع ہوگی اور یہ جائز ہے جیسا کہ حدیث قسامہ میں آیا ہے اور عامہ مشائخ کے نزدیک دوبارہ کر کے قسم لی جائے گی یہ جو مذکور ہوا اس صورت میں ہے کہ وارث نے باپ کے مر جانے کا اقرار کیا ہوا اور اگر باپ کے مرنے اور ترکہ وصول ہونے سے انکار کیا تو یہ صورت اس کتاب کے بعض نسخوں میں اس حکم کے ساتھ لکھی ہے کہ وارث سے باپ کے مرنے اور ترکہ وصول ہونے دونوں پر ایک قسم لی جائے گی کہ واللہ مجھے نہیں معلوم کہ میرا باپ وہاں مر

گیا اور نہ مجھے ترکہ میں سے کچھ ملا ہے پس موت کی قسم علمی اور وصول ترکہ کی قسم قطعی طور پر ہوگی اور اسی بعض مشائخ نے لیا ہے۔

مشائخ کے نزدیک دوبارہ کر کے قسم لی جائے گی ایک بار موت پر اس کے علم کے موافق کہ وہ نہیں جانتا ہے ایک بار قطعی طور پر ترکہ وصول ہونے میں پس اگر وارث نے اس طرح قسم کھانے سے انکار کیا اور مرنا اور ترکہ کا پہنچنا انکار سے ثابت ہو گیا تو پھر اس کے علم کے موافق اس قرضہ کی قسم لی جائے گی اور اگر اس نے قرضہ کا اور موت کا اور ترکہ ہزار درہم کا اقرار کیا لیکن اپنے ساتھ کچھ لوگوں کو لایا اور کہا کہ یہ لوگ میرے بھائی ہیں تو اس مسئلہ کی دو صورتیں ہیں اگر اس نے پہلے یہ اقرار کیا کہ یہ ہزار درہم ترکہ ہیں پھر کہا کہ یہ لوگ میرے بھائی ہیں تو اس صورت میں حکم دیا جائے گا کہ قرض خواہ کے سپرد کر دے اور اگر اس نے ان لوگوں کے بھائی ہونے کا پہلے اقرار کیا اور پھر ترکہ اور قرض کا تو اس نے ان لوگوں کو اپنا شریک ہونے کا اقرار کیا پس ترکہ موافق حصہ کے تقسیم ہو گا اور اگر اس کے بعد اس نے قرضہ کا اقرار کیا تو اس کے اقرار کے موافق قرضہ اس کے حصے میں سے خاص کر دلایا جائے گا کذا فی التاتار خانیہ۔ اگر ایک شخص مر گیا اور اس کے وارث نے کسی شخص پر دعویٰ کیا کہ میرے باپ کے اس پر ہزار درہم قرض تھے اور وہ مجھے میراث میں پہنچے ہیں اور مدعاعلیہ نے اس کے باپ کے مرنے کا اقرار کیا اور قرض سے انکار کیا اور وارث نے قسم لینا چاہی تو اس طرح قسم لے کہ تو قسم کھا کہ واللہ تیرے باپ کے مجھ پر تیرے دعویٰ کے موافق نہ ہزار درہم ہیں اور نہ اس میں سے کچھ ہے اگر وارث نے گواہ قائم کئے تو اس سے قسم نہ لی جائے گی کہ اس کے باپ نے قرضہ وصول پایا ہے اور اگر قرض دار نے قرضہ کا اقرار کیا اور دعویٰ کیا کہ اس کے باپ نے مجھ سے وصول کر لیا ہے یا وارث کے دعوئی پر معارضہ کیا کہ آدمی پر کبھی قرضہ ہوتا ہے اور پھر نہیں رہتا ہے اس باعث سے کہ قرض خواہ اس سے وصول کر لیتا

ہے اور خوف سے میں کسی چیز کا اقرار کرنا بہتر نہیں جانتا ہوں کہ میرے ذمہ لازم نہ ہو جائے اور قرض دار نے چاہا کہ وارث سے قسم لے تو ایسی حالت میں وارث سے اس طرح قسم لی جائے گی کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ میرے باپ نے

ا قولہ قطعی قسم یہ کہ واللہ یوں ہے اور علمی قسم یہ کہ میرے علم میں یہ بات یوں ہے یا نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 307 | Kitab Adab al-Qadhi (The Book of Judicial Ethics)

This debt has been recovered. Imam Muhammad (RA) stated in 'Ziyadat' that if a person dies and another comes forward claiming, "I am the heir of this deceased, and there is no heir besides me; the Qadhi (Judge) of such-and-such city has already decreed my heirship." He presents two witnesses who testify that the Qadhi of that city made them witnesses to his decree that this person is the sole heir. The witnesses also state they do not know the legal basis or evidence upon which the first judge made this decision. In this case, the second Qadhi shall also declare him the heir. The second Qadhi should inquire from the claimant about his specific relationship to the deceased. However, this inquiry is not strictly necessary for the execution of the judicial decree; even if the claimant does not specify the relationship, the Qadhi must enforce the previous judge's order. This question is asked as a precaution so that if another heir appears, the judge knows who is more entitled to the inheritance. If the claimant specifies a relationship that qualifies for inheritance, the Qadhi will grant the inheritance but will not formally decree the relationship itself. If a second person then arrives claiming to be the deceased's father and the sole heir, presenting witnesses, the Qadhi will consider the first claimant's stated relationship. If that relationship is one that is void in the presence of a father, the Qadhi will award the entire inheritance to the second claimant (the father). If the relationship remains valid alongside a father (e.g., if he claimed to be a son), the Qadhi will award the father his one-sixth share.

If inheritance is decreed for one person due to 'Wala' (manumission relationship), it shall not be granted to another.

If the first claimant identified himself as the father and the second proved himself to be the son, the Qadhi shall award five-sixths of the inheritance to the son. If the first claimed to be the father and the second also presented witnesses for being the father, and the Qadhi ruled in favor of the second, the entire inheritance goes to the second because the first person’s claim was based only on his own admission, while the second’s claim was proven by witnesses. If a person provides witnesses of being the father and the Qadhi grants him the inheritance, and then another person brings witnesses for the same claim, the Qadhi shall not accept his witnesses nor join him with the first. It is mentioned in the book that if a Qadhi decides in favor of a second person’s fatherhood and grants inheritance, and at that moment the first person says he will bring witnesses, no attention will be paid to him. However, if the first person

presents witnesses that a previous judge had already decreed his fatherhood, the second judge will award him the entire inheritance. If the judge had not yet decreed in favor of the second person when the first presented witnesses of his fatherhood, the inheritance shall be divided between them as their claims and evidence are equal. The claim of a manumitter (*Mawla al-Itaqah*) is similar to the claim of fatherhood. For instance, if two claim to have freed the same deceased slave, it is logical that two people cannot both fully manumit one slave. Thus, the rule is like lineage: if a decree is made for one based on *Wala*, it won't be given to the other. If they appear together, it is divided equally. If the first claimed to be a son and a decree was made, and then another presents witnesses for being a son, they shall both share the inheritance, even though a decree was already issued for the first... (the text ends).

यह ऋण वसूल पाया है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'ज़ियादात' में फ़रमाया कि एक व्यक्ति मर गया और दूसरे ने आकर दावा किया कि "मैं इस मृतक का वारिस हूँ और मेरे सिवा उसका कोई वारिस नहीं है, और फ़लाँ शहर के क़ाज़ी ने मेरे वारिस होने का हुक्म दे दिया है।" उसने दो गवाह पेश किए जिन्होंने गवाही दी कि फ़लाँ शहर के क़ाज़ी ने हमें गवाह बनाया था कि यह व्यक्ति मृतक का इकलौता वारिस है। गवाहों ने यह भी कहा कि उन्हें यह नहीं पता कि क़ाज़ी ने किस दलील पर यह फ़ैसला किया। ऐसी स्थिति में दूसरा क़ाज़ी भी उसे वारिस करार देगा। दूसरे क़ाज़ी को चाहिए कि वह दावेदार से पूछे कि मृतक के साथ उसका क्या रिश्ता है। हालांकि, न्यायिक आदेश लागू करने के लिए यह पूछना अनिवार्य नहीं है, और यदि वह न भी बताए, तब भी क़ाज़ी पहले क़ाज़ी के आदेश को लागू करेगा। यह सवाल केवल सावधानी के लिए है ताकि यदि कोई अन्य वारिस सामने आए, तो क़ाज़ी को पता हो कि विरासत का असली हकदार कौन है। यदि दावेदार ऐसा रिश्ता बताता है जिससे विरासत संभव है, तो क़ाज़ी उसे विरासत दिला देगा, लेकिन रिश्ते का औपचारिक हुक्म लागू नहीं करेगा। फिर यदि कोई दूसरा व्यक्ति आकर दावा करे कि वह मृतक का पिता है और कोई अन्य वारिस नहीं है, और गवाह पेश कर दे, तो क़ाज़ी इस बात का ध्यान रखेगा: यदि पहले दावेदार ने ऐसा रिश्ता बताया था जिसके रहते पिता की मौजूदगी में विरासत नहीं मिल सकती, तो क़ाज़ी पूरी विरासत दूसरे को दिला देगा। और यदि रिश्ता ऐसा था जो पिता की मौजूदगी में भी वैध हो (जैसे पुत्र), तो क़ाज़ी पिता को छठा हिस्सा दिला देगा।

यदि किसी एक के पक्ष में 'वला' (आज़ादी के संबंध) के कारण विरासत का आदेश दिया गया, तो दूसरे के संबंध में नहीं दिया जाएगा

यदि पहले ने खुद को पिता बताया और दूसरे ने पुत्र होना साबित कर दिया, तो क़ाज़ी दूसरे को पाँच-छठे(5/6) हिस्से की विरासत दिलाएगा। यदि पहले ने खुद को पिता बताया और दूसरे ने भी पिता होने के गवाह पेश किए और क़ाज़ी ने दूसरे के पक्ष में हुक्म दिया, तो पूरी विरासत दूसरे की होगी, क्योंकि पहले का दावा केवल उसके इक़रार (स्वीकृति) पर था जबकि दूसरे का गवाहों से सिद्ध है। यदि किसी ने पिता होने के गवाह दिए और क़ाज़ी ने हुक्म दे दिया, फिर कोई दूसरा पिता होने का दावा लेकर आए, तो क़ाज़ी उसके गवाह स्वीकार नहीं करेगा और न ही उसे पहले के साथ शरीक करेगा। यदि क़ाज़ी ने दूसरे के पक्ष में फ़ैसला सुना दिया और तभी पहला व्यक्ति कहे कि मैं गवाह लाता हूँ, तो उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। लेकिन यदि पहले ने गवाह पेश कर दिए कि पिछले

क़ाज़ी ने मेरे पिता होने का हुक्म दिया था, तो दूसरा क़ाज़ी उसे पूरी विरासत दिला देगा। यदि अभी दूसरे के पक्ष में हुक्म नहीं हुआ था और पहले ने अपने गवाह पेश कर दिए, तो विरासत दोनों में बाँट दी जाएगी क्योंकि दोनों के दावे बराबर हैं। 'मवला-अल-अताक़ा' (आज़ाद करने वाला मालिक) का दावा भी पिता होने के दावे के समान है। उदाहरण के लिए, यदि दो लोग एक ही मृतक गुलाम को आज़ाद करने का दावा करें, तो एक ही गुलाम को दो लोग पूर्णतः आज़ाद नहीं कर सकते। यहाँ भी नियम वंश (नसब) जैसा होगा। यदि एक के पक्ष में वला के कारण हुक्म हो गया, तो दूसरे को नहीं मिलेगा। यदि दोनों एक साथ आएँ, तो बराबर बँटेगा। यदि पहले ने बेटा होने का दावा किया और हुक्म हो गया, फिर दूसरा भी बेटा होने के गवाह लाया, तो दोनों शरीक होंगे, भले ही पहले का हुक्म हो चुका हो।

یہ قرضہ وصول پایا ہے امام محمدؒ نے زیادات میں فرمایا کہ ایک شخص مر گیا اور دوسرے نے آکر دعویٰ کیا کہ میں اس میت کا وارث ہوں کہ میرے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور فلاں شہر کے قاضی نے میرے وارث ہونے کا حکم دے دیا ہے اور دو گواہ پیش کئے کہ انہوں نے گواہی دی کہ فلاں شہر کے قاضی نے ہم دونوں کو اپنے اس حکم پر کہ یہ شخص فلاں میت کا وارث ہے کہ اس کے سوا دوسرا اس کا وارث نہیں ہے گواہ کرلیا ہے اور ان گواہوں نے یہ بھی کہا کہ ہم کو یہ نہیں معلوم کہ کس دلیل سے اس نے یہ فیصلہ کیا ہے تو دوسرا قاضی بھی اس کو وارث قرار دے گا اور دوسرے قاضی کو چاہئے کہ مدعی سے دریافت کرے کہ تیرا اس میت سے کیا رشتہ ہے اور یہ دریافت کرنا حکم قضا کے نافذ کرنے کے واسطے کچھ ضروری نہیں ہے حتیٰ کہ اگر اس نے نہ بیان کیا تو بھی قاضی پہلے قاضی کے حکم کو نافذ کرے گا لیکن یہ سوال اس احتیاط کی غرض سے ہے کہ اگر شاید دوسرا کوئی وارث پیدا ہو تو قاضی کو معلوم رہے کہ دونوں میں سے کون میراث کا زیادہ مستحق ہے پس اگر مدعی نے اپنا کوئی ایسا رشتہ بیان کیا کہ جس سے وارث ہو سکتا ہے تو قاضی میراث اس کو دے دے گا لیکن اس رشتہ کا حکم نافذ نہ کرے گا پھر اگر کوئی شخص دوسرا آیا اور دعویٰ کیا کہ میں اس میت کا باپ ہوں کہ میرے سوا اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور اس پر گواہ پیش کئے تو قاضی اس بات کا لحاظ کرے گا کہ اگر پہلے مدعی نے ایسا رشتہ بیان کیا تھا کہ جس سے باپ کے ہوتے ہوئے وہ وارث نہیں ہو سکتا ہے تو قاضی تمام میراث دوسرے کو دلا دے گا اور اگر ایسا رشتہ بیان کیا کہ باپ کے ہوتے ہوئے وارث ہو سکتا ہے مثلاً اس نے اپنے تئیں بیٹا ہونا بیان کیا تو قاضی باپ کو چھٹا حصہ دلوا دے گا۔

اگر کسی ایک کے واسطے بسبب ولاء آزادی کے میراث کا حکم دیا گیا تو پھر دوسرے کی نسبت نہ دیا جائے گا

اگر پہلے نے اپنے تئیں میت کا باپ بیان کیا اور دوسرے نے بیٹا ہونا ثابت کیا تو قاضی دوسرے کو پانچ چھٹا حصہ میراث دلوا دے گا اور اگر پہلے نے اپنے تئیں باپ ہونا بیان کیا اور دوسرے نے بھی اپنے باپ ہونے پر گواہ پیش کئے اور قاضی نے دوسرے مدعی کے لئے حکم دیا کہ یہ میت کا باپ ہے تو تمام میراث اس کا حصہ ہے کیونکہ پہلے شخص کا باپ ہونا صرف اس کے اقرار سے ثابت ہوا اور دوسرے کا باپ ہونا گواہوں سے ثابت ہے اور اگر ایک شخص آیا اور اس نے کسی میت کے باپ ہونے پر گواہ پیش کئے اور قاضی نے حکم دیا کہ یہ میت کا باپ اور میراث اس کو دلا دی پھر دوسرے شخص نے میت کے باپ ہونے پر گواہ قائم کئے تو قاضی اس کے گواہ قبول نہ کرے گا اور نہ پہلے کے ساتھ شریک کرے گا اور کتاب میں مذکور ہے کہ اگر قاضی نے دوسرے شخص کے باپ ہونے پر فیصلہ کیا اور اس کو میراث دلوا دی اسی وقت پہلے شخص نے کہا کہ میں گواہ لاتا ہوں کہ میت کا باپ ہوں تو اس پر التفات نہ کیا جائے گا اور اگر پہلے شخص نے اس پر گواہ پیش کئے کہ پہلے قاضی نے میرے باپ ہونے کا حکم دے دیا ہے تو دوسرا قاضی تمام میراث اس کو دلوا دے گا اور اگر قاضی نے ہنوز دوسرے شخص کے باپ ہونے کا حکم نہیں دیا تھا کہ پہلے شخص نے اپنے گواہ قائم کئے کہ میں میت کا باپ ہوں تو قاضی میراث دونوں کو تقسیم کر دے گا کیونکہ دونوں کا دعویٰ اور حجت برابر ہے اور مولیٰ العتاقہ کا بھی دعویٰ مثل باپ ہونے کے دعویٰ کے ہے مثلاً ایک نے کسی غلام کی نسبت دعویٰ کیا کہ اس غلام میت کا حق آزادی مجھے پہنچتا ہے کہ صرف میں نے اس کو آزاد کیا ہے اور قاضی نے اس کے واسطے حکم کیا اور دوسرے نے بھی یہ دعویٰ کیا تو ظاہر ہے کہ دو شخص ایک غلام کو تمام و کمال آزاد نہیں کر سکتے ہیں پس اس کی صورت بھی مثل نسب کے ہو گی یعنی اگر کسی ایک کے واسطے بسبب

ولاء آزادی کے میراث کا حکم دیا گیا تو پھر دوسرے کی نسبت نہ دیا جائے گا اور اگر دونوں ایک ساتھ مجتمع ہوئے تو دونوں کو برابر تقسیم ہو گی جیسا کہ ہم نے نسب کی صورت میں بیان کر دیا ہے اگر پہلے شخص نے دعویٰ کیا کہ میں میت کا بیٹا ہوں اور قاضی اول نے اس کے واسطے میراث کا حکم دے دیا اور دوسرے شخص نے بھی اسی دعویٰ پر گواہ پیش کئے تو دونوں میراث میں شریک ہوں گے اگرچہ ایک کے واسطے پہلے حکم ہو چکا ہے اور اگر پہلے مدعی نے بیٹا ہونے کا دعویٰ کیا اور...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 208 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Procedure)

Then, if a woman claimed to be the daughter of the deceased, the inheritance shall be divided into three parts: two parts for the son and one part for that woman (the daughter), even if a ruling had already been issued in favor of the first claimant. If the first claimant asserted being the father or son of the deceased and the second claimant presented witnesses of being the brother, the second shall receive nothing. If a ruling was previously issued for a woman based on her claim of being the deceased's wife, and then a man established witnesses that he is the deceased's brother, he shall recover from the woman whatever exceeds one-fourth [her share]. If the second person proves himself to be a son, he shall take everything from the woman except for one-eighth. If the first person for whom a ruling was issued is mentally disabled or a minor unable to describe their relationship, and then others produce witnesses of their kinship: if the second heir is one who would be excluded in some cases (like a brother or uncle), the judge (Qadi) shall disqualify him. If he is not excluded, the Qadi shall give a larger share to the first and a smaller share to the second; for example, if the first mentioned is declared the son of the deceased by the Qadi, he shall give the second (if he is, for instance, the father) a sixth share. If the second claimant is a woman claiming to be the wife, he shall give her an eighth. If a woman presented witnesses that the Qadi of a certain city ruled her to be the heir and awarded her the entire inheritance, another Qadi shall enforce it, just as he would in the case of a male claimant. If afterwards a man claimed and brought witnesses that he is the father or son of the deceased, or a woman presented witnesses of being the wife, the Qadi shall ask the first woman about her relationship. If she declared herself the daughter, he shall divide according to that premise. If the first woman for whom a ruling exists is of weak intellect or a minor unable to state her relationship, the Qadi shall give her the larger share allotted to women and give the others the lesser share. Thus it is mentioned in 'Al-Muhit'. If a person filed a claim against the heirs of a deceased person, stating: "Their father owed me this much debt; he died, having voluntarily acknowledged my debt during his lifetime without paying any of it; and an inheritance exceeding the amount of my debt has come into the hands of these heirs," but did not specify the items of the inheritance, the legal opinion (Fatwa) prefers that specifying the inheritance items is not a condition for proving the debt. However, the Qadi will only order the heirs to pay the debt when it is proven that they received the inheritance. If they deny it, the

claimant must specify enough of the inheritance items to show they are in their possession. A person claimed regarding a house (Dar) in another's possession: "This house belonged to my father, so-and-so, who died and left it to me as inheritance. I have a sister, Hind, and we are his only heirs. Along with this house, he left clothes, livestock, etc., as inheritance. We then divided the inheritance, and this house fell to my share. Therefore, this house is now entirely my property and is wrongfully in the possession of this defendant." His claim is valid, but it is necessary for him to state that "my sister has received her full share of the inheritance," so that the claimant may obtain the entire house.

1. **His statement 'he shall take all':** The summary is that if the first Qadi ruled the first claimant as an heir without specifying the basis of inheritance, and then another claimant presented witnesses of their relationship to the deceased before a second Qadi, the second Qadi shall inquire about the relationship from the first claimant. If he states a relationship such that he would not inherit in the presence of the second claimant, the entire inheritance belongs to the second claimant. If he states a relationship such that the second cannot be an heir, the second receives nothing. If he states a relationship where both can be heirs, both shall share in the inheritance.

फिर एक औरत ने मृतक की बेटी होने का दावा किया तो दोनों में विरासत के तीन हिस्से होंगे यानी दो हिस्से बेटे को और एक हिस्सा उस औरत (बेटी) को मिलेगा, चाहे पहले दावेदार के लिए पहले ही फैसला हो चुका हो। अगर पहले दावेदार ने मृतक का पिता होने या बेटा होने का दावा किया और दूसरे ने अपने भाई होने के गवाह पेश किए, तो दूसरे को कुछ नहीं मिलेगा। और अगर पहले एक औरत के लिए उसके दावे पर कि वह मृतक की पत्नी है, फैसला दिया गया था, फिर किसी पुरुष ने गवाह पेश किए कि मैं मृतक का भाई हूँ, तो चौथाई से जितना अधिक है वह व्यक्ति उस औरत से वसूल कर लेगा। और अगर दूसरे ने अपने आप को बेटा साबित किया, तो वह औरत से आठवें हिस्से के अलावा सब कुछ ले लेगा। अगर पहला व्यक्ति जिसके लिए फैसला जारी किया गया है, विक्षिप्त या नाबालिग बच्चा हो जो अपना रिश्ता बयान न कर सके, फिर कुछ लोगों ने अपने रिश्तेदार होने के गवाह पेश किए, तो यदि दूसरा वारिस ऐसा है जो भाई या चाचा की तरह कुछ स्थितियों में वंचित हो जाता है, तो क़ाज़ी उसे खारिज कर देगा। और अगर वह वंचित नहीं होता है, तो क़ाज़ी पहले को अधिक और दूसरे को कम हिस्सा देगा। यानी मान लीजिए कि पहला व्यक्ति ज़िक्र किया गया है, तो क़ाज़ी उसे मृतक का बेटा करार देकर दूसरे को, उदाहरण के लिए यदि वह पिता है, तो छठा हिस्सा देगा। और अगर दूसरा दावेदार औरत हो यानी मृतक की पत्नी होने की दावेदार हो, तो उसे आठवाँ हिस्सा देगा। यदि एक औरत ने इसके गवाह पेश किए कि फलां शहर के क़ाज़ी ने मेरे वारिस होने का फैसला दिया है और पूरी विरासत मुझे दिलाई है, तो दूसरा क़ाज़ी उसे लागू करेगा जैसा कि पुरुष दावेदार के मामले में लागू करता है। फिर अगर उसके बाद किसी पुरुष ने दावा किया और गवाह लाया कि मैं इस मृतक का पिता या बेटा हूँ, या किसी औरत ने मृतक की पत्नी होने के गवाह पेश किए, तो क़ाज़ी पहली औरत से पूछेगा कि तेरा क्या रिश्ता है। फिर अगर उसने स्वयं को बेटी बताया, तो वह उसके विश्वास के अनुसार बँटवारा करेगा। और अगर पहली औरत, जिसके लिए फैसला हो चुका है, कम अक्ल या नाबालिग हो कि अपने रिश्ते को बयान न कर सके, तो क़ाज़ी औरतों के हिस्सों में से जो अधिक हो वह उसे देगा और उन लोगों को जो कम हिस्सा होता है, दे देगा। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। अगर एक व्यक्ति ने मृतक के वारिसों पर दावा किया कि उनके पिता पर मेरा इतना ऋण (कर्ज़) था और वह मर गया, और उसने अपने जीवन में स्वेच्छा से मेरे ऋण का इकरार किया था और उसमें से कुछ अदा नहीं किया और मर गया, और विरासत (तरका) इन वारिसों के हाथ में मेरे ऋण की अदायगी की राशि से अधिक आई है, लेकिन उसने विरासत की चीजों का विवरण

नहीं दिया, तो फतवा के लिए यह विकल्प है कि ऋण साबित करने के लिए विरासत की चीजों का विवरण देना शर्त नहीं है। लेकिन क़ाज़ी वारिसों को ऋण चुकाने का आदेश तब देगा जब यह साबित हो जाए कि उन्हें विरासत प्राप्त हुई है। और यदि उन्होंने इनकार किया, तो दावेदार को ऋण लेने के लिए विरासत की चीजों का इतना विवरण देना ज़रूरी है जिससे यह पता चले कि वे उनके हाथ में हैं। एक व्यक्ति ने एक घर (दार) पर, जो दूसरे व्यक्ति के कब्ज़े में है, इस तरह दावा किया कि यह घर मेरे पिता फलां व्यक्ति का है और वह मर गया और उसने मेरे लिए विरासत छोड़ी है, और मेरी एक बहन हिंदा है, हमारे सिवा उसका कोई वारिस नहीं है, और इस घर के साथ कपड़े और मवेशी आदि विरासत में छोड़े थे, फिर हमने विरासत का बँटवारा किया और यह घर मेरे हिस्से में आया और इस कारण से अब यह घर पूरी तरह से मेरी मिल्कियत है और इस प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) के कब्ज़े में अन्यायपूर्ण तरीके से है। तो उसका यह दावा सही है, लेकिन यह बयान करना ज़रूरी है कि वह कहे कि मेरी बहन ने विरासत में से अपना पूरा हिस्सा प्राप्त कर लिया है, ताकि दावेदार को पूरा घर प्राप्त करने का अधिकार मिले।

1. उसका कहना 'सब ले लेगा': सार यह है कि यदि पहले क़ाज़ी ने पहले दावेदार के वारिस होने का फैसला दिया और विरासत का कारण नहीं बताया, फिर दूसरे दावेदार ने दूसरे क़ाज़ी के सामने मृतक से अपने रिश्ते के गवाह पेश किए, तो दूसरा क़ाज़ी पहले दावेदार से रिश्ता पूछेगा। फिर अगर उसने ऐसा रिश्ता बताया कि दूसरे दावेदार के होने पर उसे विरासत नहीं मिलती, तो पूरी विरासत दूसरे दावेदार की होगी। और अगर ऐसा रिश्ता बताया कि दूसरा वारिस नहीं हो सकता, तो दूसरे को कुछ नहीं मिलेगा। और अगर ऐसा रिश्ता बताया कि दोनों वारिस हो सकते हैं, तो विरासत में दोनों को शामिल किया जाएगा।

پھر ایک عورت نے میت کی بیٹی ہونے کا دعویٰ کیا تو دونوں میں میراث کے تین حصے ہوں گے یعنی دو حصہ بیٹے کو اور ایک حصہ اس عورت بیٹی کو ملے گا اگر چہ پہلے مدعی کے واسطے پہلے حکم ہو چکا ہے۔ اگر پہلے مدعی نے میت کے باپ ہونے یا بیٹے ہونے کا دعویٰ کیا اور دوسرے نے اپنے بھائی ہونے کے گواہ پیش کئے تو دوسرے کو کچھ نہ ملے گا اور اگر پہلے ایک عورت کے واسطے اس کے دعویٰ پر کہ وہ میت کی زوجہ ہے حکم دیا گیا تھا پھر کسی مرد نے گواہ قائم کئے کہ میں میت کا بھائی ہوں تو چوتھائی سے جس قدر زائد ہے یہ شخص اس عورت سے وصول کر لے گا اور اگر دوسرے نے اپنے تئیں بیٹا ثابت کیا تو عورت سے سوائے آٹھویں حصہ کے سب لے لے گا اگر پہلا شخص جس کے واسطے حکم جاری کیا گیا ہے معتوہ یا طفل نابالغ ہو کہ اپنا رشتہ بیان نہ کر سکے پھر بعض نے اپنے رشتہ دار ہونے کے گواہ قائم کئے پس اگر دوسرا وارث ایسا ہے کہ مثل بھائی و چچا کے بعض صورتوں میں محروم ہو جاتا ہے تو قاضی اس کو ساقط کر دے گا اور اگر محروم ساقط نہیں ہوتا ہے تو قاضی پہلے کو زیادہ اور دوسرے کو کم حصہ دے گا یعنی مثلاً پہلا مذکور ہے تو قاضی اس کو میت کا بیٹا قرار دے کر دوسرے کو مثلاً باپ ہو تو چھٹا حصہ دے گا اور اگر دوسرے مدعیہ ہو یعنی میت کے زوجہ ہونے کی مدعی ہو تو اس کو آٹھواں حصہ دے گا اگر ایک عورت نے اس کے گواہ پیش کئے کہ فلاں شہر کے قاضی نے میرے وارث ہونے کا حکم دیا ہے اور تمام میراث مجھے دلائی ہے تو دوسرا قاضی اس کو نافذ کرے گا جیسا مرد مدعی ہونے کی صورت میں نافذ کرتا ہے پھر اگر اس کے بعد کسی مرد نے دعویٰ کیا اور گواہ لایا کہ میں اس میت کا باپ یا بیٹا ہوں یا کسی عورت نے میت کی زوجہ ہونے کے گواہ پیش کئے تو قاضی پہلی عورت سے دریافت کرے گا کہ تیرا کیا رشتہ ہے

پس اگر اس نے اپنے کو بیٹی قرار دیا تو اس کے زعم کے موافق تقسیم کرے گا اور اگر پہلی عورت جس کے واسطے حکم ہو چکا ہے کم عقل یا نابالغ ہو کہ اپنے رشتہ کو بیان نہ کر سکے تو قاضی عورتوں کے حصوں میں سے زیادہ اس کو دے گا اور ان لوگوں کو جو کم حصہ ہوتا ہے دے دے گا کذا فی المحیط اگر ایک شخص نے ایک میت کے وارثوں پر دعویٰ کیا کہ ان کے باپ پر میرا اس قدر مال قرض تھا اور وہ مر گیا اور اپنی زندگی میں خوشی سے اس نے میرے قرضہ کا اقرار کیا تھا اور اس میں سے کچھ نہ ادا کیا اور مر گیا اور ترکہ ان وارثوں کے ہاتھ میں میرے قرضہ کے ادا کے قدر اور زیادہ بھی آیا ہے مگر اس نے ترکہ کی چیزیں نہ بیان کیں تو فتویٰ کے واسطے یہ مختار ہے کہ ترکہ کی چیزیں بیان کرنا قرضہ کے ثابت کرنے کے واسطے شرط نہیں ہے لیکن قاضی وارثوں کو قرضہ ادا کرنے کا حکم جب دے گا کہ یہ ثابت ہو جائے کہ ان کو ترکہ وصول ہوا ہے اور اگر انہوں نے انکار کیا تو مدعی کو قرضہ لینے کے واسطے اس قدر بیان کرنا ترکہ کی چیزوں کا ضرور ہے کہ جس سے ان کے ہاتھ میں ہونا معلوم ہو ایک شخص نے ایک دار پر جو دوسرے شخص کے قبضہ میں ہے اس طرح دعویٰ کیا کہ یہ دار میرے باپ فلاں شخص کا ہے اور وہ مر گیا اور اس نے میرے واسطے میراث چھوڑا ہے اور میری ایک بہن ہندہ ہے کہ ہم دونوں کے سوا اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور اس دار کے ساتھ کپڑے اور چوپائے وغیرہ میراث میں چھوڑے تھے پھر ہم نے میراث کو تقسیم کیا اور یہ دار میرے حصہ میں آیا اور اس سبب سے اب یہ دار تمام میری ملکیت ہے اور اس مدعا علیہ کے قبضہ میں ناحق ہے پس یہ دعویٰ اس کا صحیح ہے لیکن یہ بیان کرنا ضروری ہے کہ کہے کہ میری بہن نے میراث میں سے اپنا تمام حصہ وصول کر لیا ہے تاکہ مدعی کو تمام دار کے حاصل کرنے کا

۱۔ قولہ سب لے لے گا حاصل کلام یہ ہے کہ قاضی اول نے اگر مدعی اول کے وارث ہونے کا حکم دیا اور سبب وراثت بیان نہ کیا پھر دوسرے مدعی نے دوسرے قاضی کے سامنے میت سے

اپنے رشتہ کے گواہ پیش کئے تو دوسرا قاضی پہلے مدعی سے رشتہ دریافت کرے گا پس اگر اس نے ایسا رشتہ بتلایا کہ دوسرے مدعی کے ہوتے ہوئے اس کو میراث نہیں پہنچتی تو تمام میراث مدعی دوم کی ہوگی اور اگر ایسا رشتہ بتلایا کہ دوم وارث نہیں ہو سکتا تو دوم کو کچھ نہ ملے گا اور اگر ایسا رشتہ بیان کیا کہ دونوں وارث ہو سکتے ہیں تو میراث میں دونوں شریک کئے جائیں گے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (209) Kitab Adab al-Qadi

The entitlement was proven correct. If he stated in his claim that his father died and left an inheritance for him and his sister, then the sister admitted that the entire house belongs to him, and he confirmed her statement, then the correct view is that the Qadi (judge) shall not hear a claim regarding one-third of the house because the claim to ownership of that third is based on an admission, and a claim of ownership based on an admission is not valid. This is the fatwa of the majority of scholars, as written in 'Multaqit'.

The claimant stated the number of heirs but did not state his own share; Qadi Shams al-A'immah said that this claim is valid. ☆

If a creditor's debt against another person is for a fixed term and he wishes to prove the debt, he has the right to prove it even if he cannot demand payment immediately. Similarly, if a woman wishes to prove her remaining dower (Mahr) against her husband, she has the right to do so even if she cannot demand it immediately. Shams al-Islam Qadi Awjandi was asked regarding a property in the possession of one person, against whom another claimed that this property belonged to his father, who died and left it as an inheritance for him and such-and-such other heirs. The claimant stated the number of heirs but did not state his share; Qadi Shams al-A'immah said that this claim is valid. If he produces witnesses for his claim, they shall be heard, but when he demands the delivery of the property, it is necessary to state the amount of the share. If he stated the share but not the number of heirs, for example, saying, "This specific property was left by my father as an inheritance for me and a few others, and my share in it is such-and-such amount, let it be given to me," then it is necessary to state the other heirs because it is possible that his share is less than what he claims. A person claimed against another that a certain person owed him a thousand dirhams, and that person died before paying, and those thousand dirhams are with you, and he claimed to be paid his debt from them; the Qadi shall not hear his claim nor shall he take an oath from the defendant. Even if witnesses are presented, they shall not be heard; this is written in 'Muheet'. A Christian died and his wife appeared as a Muslim, claiming that she became Muslim after his death and is entitled to inheritance, while the heirs said she became Muslim before his death, so she is not entitled to inheritance; the statement of the heirs shall be accepted. If a Muslim died and his wife was a Christian, then she appeared after his death and was a Muslim at that time, claiming she became Muslim before his death, and the heirs said she became Muslim after his death, the

statement of the heirs shall still be accepted; this is written in 'Kafi'. If a person died and four thousand dirhams were with another person as a trust (wadi'at), and the person holding the trust admitted that this person is the son of the deceased and there is no other heir, an order shall be given to hand over the money to him. This is in contrast to if he admitted for someone that this person is the authorized agent (wakil qabz) of the one who deposited the trust or that he bought it from him, then an order to hand it over shall not be given. This is also in contrast to a debtor; if he admitted that this person is an agent on behalf of the creditor to collect the debt, an order shall be given to give it to him. If the one holding the trust also admitted for someone else that this person is the son of the deceased, and the first person said there is no son besides me, the property shall be given to the first one; this is written in 'Hidaya'.

1. His statement "it shall be taken" means that in the present state of entitlement, there is no proof, whereas the woman needs proof and the heirs do not need proof due to the occurrence, even though witnesses for the occurrence of Islam exist for them too. Thus, if there is a manifest state for the woman, then for the heirs, there is a manifest occurrence. Therefore, it remains that the woman, who is the claimant, must bring other proof.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (209) किताब अदब अल-क़ाज़ी

हक सही हुआ और अगर उसने अपने दावे में बयान किया कि मेरा बाप मर गया और मेरे और मेरी बहन के लिए विरासत छोड़ी, फिर मेरी बहन ने पूरे घर के मेरे होने का इकरार किया और मैंने उसके कथन (कौल) की तस्दीक की, तो सही यह है कि काज़ी एक-तिहाई घर के बदले (एवज़) की सुनवाई नहीं करेगा क्योंकि एक-तिहाई घर की मिल्कियत का दावा इकरार पर आधारित है और इकरार पर मिल्कियत का दावा सही नहीं होता। यही राय आम मशायख की है, यह 'मुल्तकीत' में लिखा है।

वादी (मुद्दई) ने वारिसों की संख्या बताई लेकिन अपना हिस्सा नहीं बताया, तो काज़ी शम्स-उल-आइम्मा ने फरमाया कि यह दावा सही है☆

अगर किसी लेनदार का कर्ज़ दूसरे व्यक्ति पर मीयादी (समय सीमा वाला) हो और वह उस कर्ज़ को साबित करना चाहे, तो उसे साबित करने का अधिकार है, चाहे वह फिलहाल अदायगी की मांग न कर सके। इसी तरह, यदि कोई स्त्री अपने शेष मेहर को पति के ज़िम्मे साबित करना चाहे, तो उसे अधिकार है, चाहे वह फिलहाल मांग न कर सके। शम्स-उल-इस्लाम काज़ी औज़जंदी से पूछा गया कि एक संपत्ति किसी व्यक्ति के कब्जे में है, और दूसरे ने दावा किया कि यह संपत्ति मेरे पिता की मिल्कियत थी, वह मर गए और उन्होंने मेरे और फलां-फलां वारिसों के लिए विरासत छोड़ी। वादी ने वारिसों की संख्या बताई लेकिन अपना हिस्सा नहीं बताया, तो काज़ी शम्स-उल-आइम्मा ने फरमाया कि यह दावा सही है। और अगर वह अपने दावे पर गवाह पेश करे तो उनकी सुनवाई होगी, लेकिन जब वह संपत्ति सौंपने की मांग करे, तो हिस्से की मात्रा बताना ज़रूरी है। अगर हिस्सा बताया लेकिन वारिसों की संख्या नहीं बताई, मसलन कहा कि यह विशिष्ट संपत्ति मेरे पिता ने मेरे और कुछ अन्य लोगों के लिए विरासत में छोड़ी है और इसमें मेरा हिस्सा इतना है, वह मुझे दिलाया जाए, तो अन्य वारिसों का उल्लेख करना ज़रूरी है क्योंकि संभव है कि उसका हिस्सा उसके दावे से कम हो। एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि फलां व्यक्ति पर मेरे एक हज़ार दिरहम कर्ज़ थे, वह व्यक्ति अदायगी से पहले मर गया और तुम्हारे पास उसके एक हज़ार दिरहम हैं, और उसमें से अपना कर्ज़ दिलाने का दावा किया, तो काज़ी उसके दावे की सुनवाई नहीं करेगा और प्रतिवादी (मुद्दा अलैह) से शपथ भी नहीं लेगा। और यदि गवाह पेश किए जाएं तो उनकी सुनवाई नहीं होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक ईसाई मर गया और उसकी पत्नी मुसलमान के रूप में सामने आई और दावा किया कि मैं उसके मरने के बाद मुसलमान हुई हूँ और मुझे विरासत मिलती है, और वारिसों ने कहा कि तुम उसके मरने से पहले मुसलमान हो गई थीं, इसलिए तुम्हें विरासत नहीं मिलती, तो वारिसों की बात

मानी जाएगी। और अगर एक मुसलमान मर गया और उसकी पत्नी ईसाई थी, फिर उसके मरने के बाद आई और वह उस समय मुसलमान थी और दावा किया कि मैं उसके मरने से पहले मुसलमान हुई हूँ, और वारिसों ने कहा कि तुम मरने के बाद मुसलमान हुई हो, तो भी वारिसों की बात मानी जाएगी, यह 'काफी' में लिखा है। अगर एक व्यक्ति मर गया और उसके चार हज़ार दिरहम किसी दूसरे व्यक्ति के पास अमानत (वदीअत) थे, फिर जिसके पास अमानत थी उसने इकरार किया कि यह व्यक्ति मृतक का बेटा है और इसके अलावा कोई दूसरा वारिस नहीं है, तो संपत्ति उसे सौंपने का आदेश दिया जाएगा। इसके विपरीत, यदि उसने किसी व्यक्ति के लिए यह इकरार किया कि यह व्यक्ति अमानत रखने वाले का 'वकील कब्ज़' है या उसने उससे खरीदा है, तो उसे सौंपने का आदेश नहीं दिया जाएगा। इसके विपरीत, यदि किसी ऋणी ने इकरार किया कि यह व्यक्ति कर्ज़ वसूल करने के लिए लेनदार की ओर से वकील है, तो आदेश दिया जाएगा कि उसे दे दे। और यदि अमानत रखने वाले ने किसी दूसरे के लिए भी इकरार किया कि यह व्यक्ति मृतक का बेटा है, और पहले व्यक्ति ने कहा कि मेरे सिवाय उसका कोई बेटा नहीं है, तो पहले व्यक्ति को संपत्ति दिलाई जाएगी, यह 'हिदाया' में लिखा है।

1. उसके कथन 'लिया जाएगा' का अर्थ है कि वर्तमान स्थिति में हक साबित करने के लिए कोई प्रमाण नहीं है, जबकि महिला को प्रमाण की आवश्यकता है और वारिसों को स्थिति के घटित होने के कारण प्रमाण की आवश्यकता नहीं है, हालाँकि उनके लिए भी इस्लाम में प्रवेश का गवाह मौजूद है। अतः यदि महिला के लिए स्पष्ट स्थिति है, तो वारिसों के लिए स्थिति का नवीन होना स्पष्ट है। इसलिए यह बात खत्म होकर यही बाकी रह गई कि महिला जो वादी है, वह अन्य प्रमाण लाए।

استحقاق صحیح ہوا اور اگر اس نے اپنے دعویٰ میں بیان کیا کہ میرا باپ مر گیا اور میرے اور میری بہن کے لئے میراث چھوڑا پھر یہ میری بہن نے تمام دار کا میرے لئے ہونے کا اقرار کیا اور میں نے اس کے قول کی تصدیق کی تو صحیح یہ ہے کہ قاضی ایک تہائی دار کے عوض کی سماعت نہ کرے گا کیونکہ تہائی دار کی ملکیت کا دعویٰ اقرار پر ہے اور اقرار پر ملکیت کا دعویٰ صحیح نہیں ہوتا ہے اور اسی پر عامہ مشائخ کا فتویٰ ہے یہ ملتقط میں لکھا ہے۔

مدعی نے تعداد ورثہ بیان کی مگر اپنا حصہ نہ بیان کیا تو قاضی شمس الائمہ نے فرمایا کہ یہ دعویٰ صحیح ہے☆

اگر کسی قرض خواہ کا قرضہ دوسرے شخص پر میعادی ہو اور اس نے قرضہ ثابت کرنا چاہا تو اس کو ثابت کرنے کا اختیار ہے اگر چہ فی الحال ادا کر دینے کا مطالبہ نہیں کر سکتا ہے اور اسی طرح اگر عورت نے چاہا کہ اپنے باقی مہر کو شوہر کے ذمہ ثابت کر لے تو اختیار ہے اگر چہ فی الحال مطالبہ نہیں کر سکتی ہے شمس الاسلام قاضی اوزجندی سے دریافت کیا گیا کہ ایک مال میں ایک شخص کے قبضہ میں ہے اس پر دوسرے نے دعویٰ کیا کہ یہ مال میرے باپ کی ملک تھا وہ مر گیا اور اس نے میرے واسطے اور فلاں و فلاں وارثوں کے واسطے میراث چھوڑا۔ مدعی نے تعداد ورثہ بیان کی مگر اپنا حصہ نہ بیان کیا تو قاضی شمس الائمہ نے فرمایا کہ یہ دعویٰ صحیح ہے اور اگر اس نے اپنے دعویٰ پر گواہ سنائے تو سنے جائیں گے لیکن جب سپرد کروانے کا مطالبہ کرے تو حصہ کی مقدار بیان کرنی ضروری ہے اگر حصہ بیان کیا لیکن وارثوں کی تعداد نہ بیان کی مثلاً کہا کہ یہ مال معین میرے باپ نے میرے واسطے اور چند اور لوگوں کے واسطے

میراث چھوڑا ہے اور میرا حصہ اس میں سے اس قدر ہے وہ مجھے دلایا جائے تو اور وارثوں کا بیان کرنا ضروری ہے کیونکہ ممکن ہے کہ اس کا حصہ اس کے دعویٰ سے کم ہو ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ میرے فلاں شخص پر ہزار درہم قرض ہیں اور وہ شخص ادا کرنے سے پہلے مر گیا اور تیرے پاس اس کے ہزار درہم ہیں اور اس میں سے اپنا قرضہ دلانے کا دعویٰ کیا تو قاضی اس کے دعویٰ کی سماعت نہ کرے گا اور مدعا علیہ سے قسم بھی نہ لے گا اور اگر گواہ پیش کئے تو نہ سنے جائیں گے محیط میں لکھا ہے ایک نصرانی مر گیا اور اس کی عورت مسلمان آئی اور دعویٰ کیا کہ میں اس کے مرنے کے بعد مسلمان ہوئی ہوں اور مجھے میراث پہنچتی ہے اور وارثوں نے کہا کہ تو اس کے مرنے سے پہلے مسلمان ہو گئی ہے پس تجھے میراث نہیں پہنچتی ہے تو قول وارثوں کا لیا جائے گا اور اگر ایک مسلمان مر گیا اور اس کی عورت نصرانی تھی پھر اس کے مرنے کے بعد آئی اور وہ اس وقت مسلمان تھی اور دعویٰ کیا کہ میں اس کے مرنے سے پہلے مسلمان ہوئی ہوں اور وارثوں نے کہا کہ تو بعد مرنے کے مسلمان ہوئی ہے تو بھی وارثوں کا قول لیا جائے گا یہ کافی میں لکھا ہے اگر ایک شخص مر گیا اور اس کے چار ہزار درہم دوسرے شخص کے پاس ودیعت تھے پھر جس کے پاس ودیعت تھے اس نے اقرار کیا کہ یہ شخص میت کا بیٹا ہے اور سوا اس کے دوسرا وارث نہیں ہے تو مال اس کے سپرد کرنے کا حکم کیا جائے گا بخلاف اس کے کہ اگر اس نے کسی شخص کے واسطے یہ اقرار کیا کہ یہ شخص ودیعت رکھنے والے کا وکیل قبض ہے یا اس نے اس سے خریدا ہے تو اس کے دے دینے کا حکم نہ کیا جائے گا بخلاف قرض دار کے اگر اس نے اقرار کیا کہ یہ شخص قرضہ وصول کرنے کا قرض خواہ کی طرف سے وکیل ہے تو حکم کیا جائے گا کہ اس کو دے دے اور اگر ودیعت کے اپنے پاس رکھنے والے نے کسی دوسرے کے واسطے بھی اقرار کیا کہ یہ شخص

میت کا بیٹا ہے اور پہلے شخص نے کہا کہ سوائے میرے اس کا بیٹا نہیں ہے تو پہلے کو مال دلایا جائے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔

۱ قولہ لیا جائے گا یعنی موجودہ حالت استحقاق میں کچھ حجت نہیں حالانکہ عورت کو حجت ہی کی ضرورت ہے اور وارثوں کو واقع ہونے کی وجہ سے حجت کی ضرورت نہیں حالانکہ حدوث اسلام کا ان کے لئے بھی شاہد موجود ہے پس اگر عورت کے لئے ظاہر حال ہے تو وارثوں کے لئے ظاہر حدوث ہے پس ساقط ہو کر یہ باقی رہا کہ عورت مدعیہ حجت دیگر لائے۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 5) (210) (Book: Adab al-Qadhi)

It is written in the chapter of Deposits (Wadi'at) in the 'Jarayid al-Zahiriyya' that if an order to hand over the deposit was not given, and despite this, a person handed it over and then wished to take it back, Shaykh al-Islam Alauddin stated that he cannot take it back. My father used to relate from his teacher Shaykh Zahiruddin Marghinani that he was hesitant in answering this issue. It is also written in the chapter of Deposits that if an order to hand over was issued but the person did not hand it over until it was destroyed in his possession, some said he would not be liable, though he should have been liable. When the inheritance is distributed among heirs or creditors, the Qadhi (Judge) shall not take a guarantor (kafeel) from the creditor or the heir. Some judges have exercised caution in this regard as mentioned in 'al-Nihayah', but this is considered an injustice. This is according to the view of Imam Azam (Abu Hanifa), as stated in 'al-Hidayah'. However, the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that property shall not be given to them unless a guarantor is taken from them. Giving the property to a claimant heir is valid only when he is an heir who is not excluded (mahjub) by the presence of others. If he is such that he could be excluded, then the ruling is contrary. This issue is documented in Sadr al-Shahid’s commentary on 'Adab al-Qadhi': If a person comes and claims a house in another person's possession, asserting, "This belonged to my father who left it as inheritance for me," and provides witnesses, but the witnesses do not testify to the total number of heirs and merely state that the deceased left inheritance for his heirs, then this testimony is not acceptable. Nothing will be awarded to him until he presents witnesses regarding the number of heirs. This is because until the number of heirs is known, the share of the claimant cannot be determined, and a judgment cannot be passed on something unknown. In this context, there are three scenarios: 1. The one just mentioned. 2. If witnesses testify that this person is the son and heir of the deceased and "we know of no other heir," the Qadhi shall award the entire estate to him without delay. 3. If witnesses say this person is the son of the deceased who owned the house, but they do not testify to the number of heirs nor state "we know of no other heir," the Qadhi shall wait for some days. If another heir appears, the inheritance will be divided between them; otherwise, it will be given to the claimant. Imam Azam stated that a guarantor should not be taken from him, while the Sahibayn stated he should. The entire inheritance will be given to that heir only when he is not excluded 1 by another potential heir. If his share varies—for example, the shares of a husband or wife differ depending on the presence or

absence of children—the minimum share will be handed over to him. Imam Muhammad stated that the maximum share should be given, meaning the husband gets half, and if the wife is the claimant, she gets a quarter. Imam Abu Yusuf stated that the minimum share should be handed over, meaning a quarter for the husband and an eighth for the wife. The opinion of Imam Azam on this issue is inconsistent. This disagreement regarding taking a guarantor applies when the debt or heirship is proven by testimony; however, if it is proven by confession (iqrar), a guarantor shall be taken by consensus, as written in 'al-Nihayah'.

In the aforementioned issue, the entitlement to the entire property for a single heir is established only when the whole property is in his possession. •

If a house is in someone's possession and another person claims it, presenting witnesses saying, "This house belonged to my father, and he left it as inheritance for me and my brother who is absent," then a judgment will be passed for half of the house for him. The other half will remain in the possession of the current occupant, and no guarantor will be taken from him, according to Imam Azam. The Sahibayn stated that the current occupant of the inherited house should be observed to see if he admits to the inheritance or denies it. If he denies it, the property shall be taken from him and entrusted to a trustee; if he does not deny it, it shall remain with him.

1 Mahjub (Excluded/Prevented): For example, a grandfather is excluded in the presence of the father, whereas a son is never excluded.

'जरायद ज़हीरया' के अमानत (वदीअत) वाले अध्याय में लिखा है कि यदि अमानत सौंपने का आदेश नहीं दिया गया था और इसके बावजूद उसने वह अमानत सौंप दी और फिर वापस लेना चाहा, तो शैख़ अल-इस्लाम अलाउद्दीन ने फ़रमाया कि वह इसे वापस नहीं ले सकता। मेरे पिता अपने उस्ताद शैख़ ज़हीर अल-दीन मरग़ीनानी से रिवायत करते थे कि वे इस मसले के जवाब में दुविधा में थे। वदीअत के अध्याय में यह भी लिखा है कि यदि अमानत सौंपने का आदेश हुआ था और उसने नहीं सौंपी यहाँ तक कि वह उसके पास नष्ट हो गई, तो कुछ ने कहा कि वह ज़िम्मेदार नहीं होगा, जबकि उसे ज़िम्मेदार होना चाहिए था। और जब विरासत वारिसों या कर्ज़दारों में बँट गई, तो वह कर्ज़दार या वारिस से ज़मानतदार (कफ़ील) नहीं लेगा। कुछ काज़ियों ने इसमें एहतियात बरती है, जैसा कि 'अल-निहाया' में है, लेकिन यह ज़ुल्म है। और यह इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक है जैसा कि 'अल-हिदाया' में लिखा है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद) ने फ़रमाया कि जब तक उनसे कफ़ील न ले ले, माल उन्हें नहीं दिया जाएगा। वारिस होने के दावेदार को माल देना उसी समय सही है जब वह ऐसा वारिस हो जो दूसरों की मौजूदगी में वंचित (महजूब) नहीं होता हो। और यदि ऐसा हो कि वह महजूब हो जाता हो, तो नियम इसके विपरीत है। यह मसला सदरुश शहीद की 'शराह अदब अल-काज़ी' में लिखा है कि यदि एक व्यक्ति आया और उसने उस घर पर जो दूसरे के कब्ज़े में है, दावा किया कि यह मेरे पिता का है और उन्होंने मेरे लिए विरासत छोड़ी है, और उस पर गवाह पेश किए, लेकिन गवाहों ने वारिसों की संख्या पर गवाही नहीं दी और न ही उन्हें पहचाना, बल्कि यह कहा कि मृतक ने अपने वारिसों के लिए विरासत छोड़ी है, तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। उसे तब तक कुछ नहीं दिलाया जाएगा जब तक वह वारिसों की संख्या पर गवाह पेश न करे। क्योंकि जब तक वारिसों की संख्या ज्ञात न हो, तब तक दावेदार का हिस्सा भी ज्ञात नहीं होगा, और अज्ञात पर फ़ैसला नहीं हो सकता। इस संबंध में तीन स्थितियाँ हैं: एक वह जो अभी बताई गई। दूसरी यह कि गवाहों ने गवाही दी कि यह व्यक्ति मृतक का बेटा और वारिस है और इसके सिवा हम किसी दूसरे वारिस को नहीं जानते, तो काज़ी बिना किसी देरी के पूरी विरासत का फ़ैसला उसके पक्ष में कर देगा। तीसरी स्थिति यह है कि गवाहों ने कहा कि यह व्यक्ति फ़लाँ मृतक का, जो उस घर का मालिक था, बेटा है, लेकिन वारिसों की संख्या की गवाही नहीं दी और न ही यह कहा कि इसके सिवा हम कोई दूसरा वारिस नहीं जानते, तो काज़ी कुछ दिनों तक इंतज़ार करेगा। यदि कोई दूसरा वारिस हाज़िर हुआ तो काज़ी विरासत दोनों में बाँट देगा, अन्यथा इस दावेदार को दे देगा। इमाम आज़म

(रह.) ने फ़रमाया कि वह उससे कफ़ील नहीं लेगा और साहिबैन ने फ़रमाया कि लेगा। वह पूरी विरासत उस वारिस को तभी देगा जब वह वारिस दूसरे वारिस के होने से महजूब 1 न होता हो। और यदि उसका हिस्सा परिस्थितियों के अनुसार बदलता हो, जैसे पति और पत्नी का हिस्सा संतान के होने या न होने पर अलग-अलग होता है, तो वह उसे कम वाला हिस्सा सौंप देगा। इमाम मोहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि ज़्यादा हिस्सा देगा, यानी पति को आधा और पत्नी यदि दावेदार हो तो उसे चौथाई देगा। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि कम वाला हिस्सा सौंप देगा, यानी पति को चौथाई और पत्नी को आठवाँ हिस्सा। इमाम आज़म (रह.) का विचार इस मसले में स्पष्ट नहीं है। कफ़ील लेने के संबंध में यह मतभेद तब है जब कर्ज़ और विरासत गवाही से साबित हुई हो, लेकिन यदि इकरार (स्वीकृति) से साबित हुई हो, तो सर्वसम्मति से कफ़ील लिया जाएगा, जैसा कि 'निहाया' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में कुल संपत्ति का अधिकार एक वारिस पर तब साबित होगा जब वह पूरा उसके कब्ज़े में हो। •

यदि एक घर किसी व्यक्ति के कब्ज़े में है और उस पर दूसरे व्यक्ति ने दावा किया और गवाह पेश किए कि यह घर मेरे पिता का है और उन्होंने मेरे लिए और मेरे फ़लाँ भाई के लिए जो हाज़िर नहीं है, विरासत छोड़ी है, तो उसके लिए आधे घर का आदेश दिया जाएगा और शेष आधा उसी के कब्ज़े में रहने दिया जाएगा जिसके पास वह पहले से है। उससे कोई कफ़ील नहीं लिया जाएगा, यह इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक है। साहिबैन ने फ़रमाया कि जिसके कब्ज़े में है, यानी वर्तमान में जो व्यक्ति उस विरासत वाले घर पर काबिज़ है, उसे देखा जाएगा कि वह विरासत को स्वीकार करता है या इनकार करता है। यदि वह इनकार करे, तो उससे लेकर किसी अमानतदार के सुपुर्द किया जाएगा, और यदि इनकार न करे, तो उसी के पास रहने दिया जाएगा।

1 महजूब (वंचित): उदाहरण के लिए, पिता के होते हुए दादा महजूब होता है, और बेटा कभी महजूब नहीं होता।

جرائد ظہیریہ میں فصلِ ودیعت میں لکھا ہے کہ اگر سپرد کرنے کا حکم نہ کیا گیا اور بایں ہمہ اس نے سپرد کر دیا پھر واپس لینا چاہا تو شیخ الاسلام علاؤ الدین نے فرمایا کہ واپس نہیں کر سکتا ہے اور میرے والد اپنے استاد شیخ ظہیر الدین مرغینانی سے حکایت کرتے تھے کہ وہ اس مسئلہ کے جواب میں متردد تھے اور بھی فصل ودیعت میں لکھا ہے کہ اگر سپرد کرنے کا حکم ہوا اور اس نے سپرد نہ کیا یہاں تک کہ اس کے پاس تلف ہو گیا تو بعضوں نے کہا کہ ضامن نہ ہوگا اور ضامن ہونا چاہئے تھا اور جب میراث وارثوں میں یا قرض خواہوں میں تقسیم ہوئی تو قرض خواہ یا وارث سے کفیل نہ لے گا اور بعض قاضیوں نے اس میں احتیاط کی ہے کذا فی النہایہ اور یہ ظلم ہے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے کذا فی الہدایہ اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ جب تک ان سے کفیل نہ لے مال ان کو نہ دے گا اور مدعی وارث کو دے دینا اسی وقت صحیح ہے کہ جب وہ ایسا وارث ہو کہ دوسروں کے ہوتے ہوئے محجوب نہیں ہوتا ہے اور اگر ایسا ہو کہ محجوب ہو جاتا ہے تو اس کا حکم اس کے برخلاف ہے اور یہ مسئلہ صدر الشہید کی شرح ادب القاضی میں لکھا ہے کہ اگر ایک شخص آیا اور ایک دار پر جو دوسرے کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا کہ یہ میرے باپ کا ہے اور اس نے میرے واسطے میراث چھوڑا ہے اور اس پر گواہ قائم کئے اور گواہوں نے وارثوں کی تعداد پر گواہی نہ دی اور یہ ان کو پہچانا لیکن یہ بیان کیا کہ میت نے اپنے وارثوں کے واسطے میراث چھوڑا ہے تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی اور نہ کچھ اس کو دلایا جائے گا حتی کہ وارثوں کی تعداد پر گواہ پیش کرے کیونکہ جب تک وارث نہ معلوم ہوں تب تک اس مدعی کا حصہ نہ معلوم ہوگا اور نا معلوم پر فیصلہ نہیں ہو سکتا ہے اور اس مقام پر تین صورتیں ہیں ایک یہی جو مذکور ہوئی اور دوسری یہ کہ گواہوں نے گواہی دی کہ یہ شخص میت کا بیٹا اور وارث

ہے اور اس کے سوائے کوئی وارث ہم نہیں جانتے ہیں تو قاضی بلا توقف تمام ترکہ کا حکم اس کے واسطے دے دے گا اور تیسری صورت یہ ہے کہ گواہوں نے کہا کہ یہ شخص فلاں میت کا جو اس دار کا مالک تھا بیٹا ہے اور وارثوں کی تعداد کی گواہی نہ دی اور نہ یہ کہا کہ ہم اس کے سوائے دوسرا وارث نہیں جانتے ہیں تو قاضی چند روز تک توقف کرے گا اگر کوئی دوسرا وارث حاضر ہوا تو قاضی میراث دونوں میں بانٹ دے گا ورنہ اس مدعی کو دے دے گا اور امام اعظمؒ نے فرمایا کہ اس سے کفیل نہ لے گا اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ لے گا اور تمام میراث اس وارث کو اس وقت دے گا کہ جب یہ وارث دوسرے وارث کے ہونے سے محجوب 1 نہ ہو جاتا ہو اور اگر اس کا حصہ مختلف ہوتا ہو جیسے شوہر و زوجہ کو ان کے حصہ فرزند کے موجود ہونے اور نہ ہونے کی صورت میں مختلف ہیں تو کمتر حصہ اس کے سپرد کر دے گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ زیادہ حصہ دے گا یعنی شوہر کو آدھا اور زوجہ اگر مدعی ہو تو اس کو چوتھائی دے گا اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ کمتر حصہ اس کے سپرد کر دے گا یعنی شوہر کو چوتھائی اور زوجہ کو آٹھواں حصہ اور امام اعظمؒ کا قول اس مسئلہ میں مضطرب ہے اور یہ اختلاف بابت کفیل لینے کے اس صورت میں ہے کہ جب قرضہ اور وارث گواہی سے ثابت ہوا ہو اور اگر اقرار سے ثابت ہوا ہو تو بالاتفاق کفیل لے لے گا یہ نہایہ میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں کل مال کا استحقاق ایک وارث پر اس وقت ثابت ہوگا کہ جب کل اس کے قبضہ میں ہو ●

اگر ایک دار کسی شخص کے قبضہ میں ہے اس پر دوسرے شخص نے دعویٰ کیا اور گواہ پیش کئے کہ یہ دار میرے باپ کا ہے اور اس نے میرے لئے اور میرے فلاں بھائی کے لئے جو حاضر نہیں ہے میراث چھوڑا ہے تو آدھے دار کا اس کے لئے حکم دیا جائے گا اور آدھا باقی اسی کے قبضہ میں چھوڑا جائے گا جس کے پاس ہے اور اس سے کوئی کفیل نہ لیا جائے گا اور یہ امام

اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ جس کے قبضہ میں ہے یعنی فی الحال جو شخص اس مکان موروث پر قابض ہے اس کو دیکھا جائے کہ میراث کا مقر ہے یا منکر ہے پس اگر وہ شخص اس سے منکر ہو تو اس سے لے کر کسی امانت دار کے سپرد کیا جائے گا اور اگر منکر نہ ہو تو اسی کے پاس رکھا جائے اور

1 محجوب ممنوع یعنی مثلاً دادا کے باپ کے ہوتے ہوئے محجوب ہوتا ہے اور بیٹا کبھی محجوب نہیں ہوتا۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of the Etiquette of the Judge) | 211

If a claim pertains to movable property (*mal manqul*), some say that by consensus, a guarantor (*kafeel*) shall be taken because its protection is necessary and disputes frequently arise regarding it, unlike immovable property (*'uqar*), which is inherently secure. For this reason, it is permissible for an executor (*wasi*) to sell movable property on behalf of an absent adult heir, whereas it is not permissible to sell immovable property. [Footnote 1] Some have stated that there is disagreement regarding movable property as well, but due to the necessity of preservation, the opinion of Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa) is evident. When the absent party appears, there is no need to repeat the testimony. Sheikh Ali al-Bazdawi stated that this is the most correct (*asahh*) view, as recorded in *al-Kifayah*. Based on this judgment, half of the house shall be handed over to him, even if other heirs are not present, because a single heir can be appointed as a litigant (*khasm*) regarding what devolves upon him or comes through him from the deceased, and he represents everyone, whether in terms of wealth or the specific asset (*'ayn*). The reason is that, in reality, this judgment is for or against the deceased, and one heir can act as a representative (*khalifa*) on their behalf, unlike an admission of exhaustion (*iqrar isti'ab*) concerning him, where he would not be a deputy for another. However, it should be clear that the entitlement to the entire property will be proven for a single heir only when the whole is in his possession; this is mentioned in *al-Jami'* as well as in *al-Hidayah*.

Chapter 26: Regarding Imprisonment and Pursuit [of Debtors]

If one person brings another before a judge (*Qadi*) and proves his claim against him either through testimony or by the debtor's admission (*iqrar*), the judge shall not imprison the debtor without a request from the plaintiff (*mudda'i*); this is our school of thought (*madhhab*). If the plaintiff makes a request, the judge shall not imprison him the first time but shall command him to leave and satisfy the plaintiff. If he returns a second time, the judge shall then imprison him. In *Kitab al-Aqdiya*, no distinction is made between the two types of debts (proven by admission or testimony) regarding imprisonment; both are equal, and this is the view adopted by al-Khassaf. Our *madhhab* is that if it is proven by testimony, he shall be imprisoned the very first time, but in the case of an admission, he shall not be imprisoned the first time until his default (*na-dahandagi*) and delay become apparent. Regarding the second time, some narrations state he shall be imprisoned, while others state he

shall not, rather he should be imprisoned on the third occasion. When the time for imprisonment arrives and the judge is aware of his affluence (*asudgi*), he shall imprison him. If the judge is unaware, he shall not inquire whether he possesses wealth; this is the apparent doctrine of our scholars. Regarding inquiring about his state from the plaintiff, the apparent doctrine of our scholars is that the judge shall not inquire unless the defendant (*mudda-alayh*) requests it; this is written in *al-Tatarkhaniyah*. If the debtor requests the judge to inquire from the plaintiff about his affluence, the judge shall do so by consensus. Thus, if the creditor admits the debtor is indigent (*tangdast*), he shall not be imprisoned, for if he were to admit his indigence after imprisonment, he would be released; therefore, he shall not be imprisoned if admitted beforehand. If the creditor claims the debtor has the means to pay and the debtor claims indigence, some jurists (*mashaikh*) say the debtor's word shall be taken. Others say if the debt became due in exchange for some property [Footnote 2], the word of the one claiming affluence (the creditor) shall be considered reliable; this is narrated from Imam al-A'zam and the fatwa is based upon it, because as he was capable regarding the exchange, his word regarding the loss of that capability will not be accepted. If the debt did not arise from an exchange of property, the debtor's word shall be considered reliable, and some...

Footnotes: 1. The statement is not permissible, and this same rule applies to an executor appointed by a mother, brother, or uncle in favor of a minor (*saghir*). 2. Property, for example, credit or purchased goods, and ostensibly, the goods would still be in his possession.

यदि दावा किसी चल संपत्ति (माल-ए-मनक़ूल) के बारे में हो, तो कुछ का कहना है कि सर्वसम्मति से एक ज़मानतदार (कफ़ील) लिया जाएगा क्योंकि इसकी सुरक्षा की आवश्यकता है और इसमें विवाद अक्सर होते हैं, इसके विपरीत अचल संपत्ति (अक़ार) के कि वे स्वयं सुरक्षित होते हैं। इसी कारण से वसीय (निष्पादक) के लिए अनुपस्थित वयस्क वारिस की ओर से चल संपत्ति बेचना जायज़ है और अचल संपत्ति बेचना जायज़ नहीं है। १ और कुछ ने कहा कि चल संपत्ति में भी मतभेद है, और सुरक्षा की आवश्यकता के कारण इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि का कथन स्पष्ट है। और जब अनुपस्थित व्यक्ति उपस्थित हो जाए, तो गवाही दोहराने की आवश्यकता नहीं है। शेख अली बज़दवी ने फरमाया कि यही सबसे सही (असह) है, यह 'किफ़ाया' में लिखा है। और इस फैसले पर आधा मकान उसे सौंप दिया जाएगा, भले ही अन्य वारिस उपस्थित न हों, क्योंकि मृतक की ओर से एक वारिस जो उस पर आता है या उसका आता है, विरोधी (खस्म) नियुक्त हो सकता है और वह सबकी ओर से होता है, चाहे माल में हो या मूल चीज़ (ऐन) में। इसकी वजह यह है कि वास्तव में यह फैसला मृतक के लिए या मृतक पर होता है, और एक वारिस उसकी ओर से प्रतिनिधि (खलीफ़ा) हो सकता है, इसके विपरीत ऐसे 'इकरार-ए-इस्तियाब' (व्यापक स्वीकारोक्ति) के जो उससे संबंधित है कि उसमें दूसरे की ओर से प्रतिनिधि नहीं होगा। लेकिन यह स्पष्ट रहे कि पूरी संपत्ति का अधिकार एक वारिस पर उसी समय सिद्ध होगा जब वह पूरी तरह उसके कब्ज़े में हो। ऐसा ही 'जामे' में उल्लेखित है और 'हिदाया' में भी ऐसा ही है।

अध्याय २६: क़ैद करने और पीछा करने के बयान में

यदि कोई व्यक्ति दूसरे को क़ाज़ी (न्यायाधीश) के पास लाया और उस पर अपना धन गवाही से या उसके इकरार (स्वीकारोक्ति) से सिद्ध किया, तो वादी (मुद्दई) के अनुरोध के बिना क़ाज़ी कर्जदार को क़ैद नहीं करेगा, और यही हमारा मज़हब है। और यदि वादी ने अनुरोध किया, तो पहली बार में उसे क़ैद नहीं करेगा बल्कि आदेश देगा कि उठकर वादी को संतुष्ट कर ले। फिर यदि वह दोबारा आया तो उसे क़ैद कर देगा। 'किताब अल-अक़्ज़िया' में दोनों प्रकार के ऋणों में (चाहे इकरार से सिद्ध हों या गवाहों से) कोई अंतर नहीं किया गया है कि क़ैद करने में दोनों बराबर हैं; खस्साफ़ ने इसी को अपनाया है। हमारा मज़हब यह है कि यदि गवाही से सिद्ध हुआ तो पहली ही बार क़ैद कर देगा और इकरार में पहली बार क़ैद नहीं करेगा जब तक कि उसकी भुगतान न करने की प्रवृत्ति और देरी स्पष्ट न हो जाए। दूसरी बार के बारे में कुछ उल्लेखों में है कि क़ैद करेगा और कुछ में है कि नहीं, बल्कि

तीसरी बार में क़ैद करेगा। जब क़ैद करने का समय आए और क़ाज़ी उसकी समृद्धि (आसूदगी) को जानता हो, तो उसे क़ैद कर देगा। यदि नहीं जानता, तो उससे यह नहीं पूछेगा कि तेरे पास धन है या नहीं; और यही हमारे साथियों (फ़ुक़हा) का स्पष्ट मत है। वादी से उसका हाल पूछने के संबंध में हमारे साथियों का स्पष्ट मत यह है कि नहीं पूछेगा, सिवाय उस स्थिति के जब प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) इसका अनुरोध करे; यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। यदि कर्जदार ने वादी से अपनी समृद्धि पूछने का क़ाज़ी से अनुरोध किया, तो क़ाज़ी सर्वसम्मति से उससे पूछेगा। फिर यदि ऋणदाता ने कहा कि वह निर्धन (तंगदस्त) है, तो क़ैद नहीं करेगा, क्योंकि यदि क़ैद करने के बाद उसकी निर्धनता स्वीकार कर ली जाती, तो उसे रिहा कर दिया जाता; अतः पहले से स्वीकार करने पर क़ैद नहीं किया जाएगा। यदि ऋणदाता ने कहा कि उसमें मेरा ऋण चुकाने की सामर्थ्य है और कर्जदार ने कहा कि मैं निर्धन हूँ, तो कुछ विद्वानों (मशाइख़) ने कहा कि कर्जदार की बात मानी जाएगी। कुछ ने कहा कि यदि ऋण किसी संपत्ति २ के बदले में अनिवार्य हुआ है, तो जो समृद्धि का दावा कर रहा है उसका कथन विश्वसनीय होगा, और यह इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि से वर्णित है और इसी पर फतवा है, क्योंकि वह विनिमय (बदल) पर सक्षम था, तो अब उस क्षमता के समाप्त होने में उसका कथन स्वीकार्य नहीं होगा। यदि ऋण किसी संपत्ति के बदले अनिवार्य नहीं हुआ, तो कर्जदार का कथन विश्वसनीय होगा और कुछ...

---

१ कथन जायज़ नहीं है और यही नियम माँ, भाई और चाचा द्वारा नियुक्त वसीय (निष्पादक) के लिए अवयस्क (सगीर) के हक़ में है। २ धन, उदाहरण के लिए उधार या खरीदी गई वस्तु, और प्रत्यक्षतः वह वस्तु उसके पास होगी।

اگر دعویٰ کسی مال منقول میں واقع ہو تو بعضے کہتے ہیں کہ بالاتفاق کفیل لیا جائے گا کیونکہ اس کی حفاظت کی ضرورت ہے اور اس میں نزع اکثر واقع ہوتا ہے بخلاف عقار کے کہ وہ خود محفوظ ہوتے ہیں اور اسی وجہ سے وصی کو وارث بالغ غائب کی طرف سے مال منقول بیچنا جائز ہے اور عقار بیچنا جائز نہیں ہے ۱۔ہ اور بعضوں نے کہا کہ منقول میں بھی اختلاف ہے اور بسبب ضرورت حفظ کے قول امام اعظمؒ ظاہر ہے اور جب غائب حاضر ہوا تو گواہی دہرانے کی ضرورت نہیں ہے شیخ علی بزدوی نے فرمایا کہ یہی اصح ہے یہ کفایہ میں لکھا ہے اور اس فیصلہ پر آدھا مکان اس کے سپرد کیا جائے گا اگرچہ دوسرے وارث حاضر نہ ہوں کیونکہ ایک وارث میت کی طرف سے جو اس پر آتا ہے یا اس کا آتا ہے خصم مقرر ہوسکتا ہے اور وہ سب کی طرف سے ہوتا ہے خواہ مال میں ہو یا عین ہو اور اس کی وجہ یہ ہے کہ فی الحقیقت یہ فیصلہ میت کے واسطے یا میت پر ہوتا ہے اور ایک وارث اس کی طرف سے خلیفہ ہوسکتا ہے بخلاف ایسے اقرار استیعاب کے جو اس سے متعلق ہے کہ اس میں دوسرے کی طرف سے نائب نہ ہو گا لیکن واضح ہو کہ کل مال کا استحقاق ایک وارث پر اس وقت ثابت ہوگا کہ جب کل اس کے قبضے میں ہو ایسا ہی جامع میں مذکور ہے کذا فی الہدایہ۔

باب : ۲۶ قید اور پیچھا پکڑنے کے بیان میں

اگر ایک شخص دوسرے کو قاضی کے پاس لایا اور اس پر اپنا مال گواہی سے یا اس کے اقرار سے ثابت کیا تو بدوں درخواست مدعی کے قاضی قرض دار کو قید نہ کرے گا اور یہی ہمارا مذہب ہے اور اگر مدعی نے درخواست کی تو پہلی مرتبہ اس کو قید نہ کرے گا بلکہ حکم دے گا کہ اٹھ

کر مدعی کو راضی کرلے پھر اگر دوبارہ آیا تو قید کر دے گا اور کتاب الاقضیہ میں دونوں قرضوں میں خواہ اقرار سے ثابت ہوا ہو یا گواہوں سے ثابت ہوا ہو کچھ فرق نہیں کیا کہ قید کرنے میں دونوں برابر ہیں اسی کو خصاف نے اختیار کیا ہے اور ہمارا مذہب یہ ہے کہ اگر گواہی سے ثابت ہوا تو اول ہی مرتبہ قید کر دے گا اور اقرار میں اول مرتبہ قید نہ کرے گا جب تک کہ اس کی ناد ہندگی اور دیر کرنا ظاہر ہو اور دوسری بار میں بعضے روایت میں ہے کہ قید کرے گا اور بعضے میں ہے کہ نہیں بلکہ تیسری بار میں قید کرے گا اور جب قید کرنے کا وقت آیا اور قاضی اس کی آسودگی کو جانتا ہے تو اس کو قید کر دے گا اور اگر نہیں جانتا ہے تو اس سے دریافت نہ کرے گا کہ تیرے پاس مال ہے یا نہیں اور یہی ہمارے اصحاب کا ظاہر مذہب ہے اور مدعی سے اس کا حال دریافت کرنے میں ہمارے اصحاب سے ظاہر مذہب یہ ہے کہ نہ دریافت کرے گا مگر اس صورت میں کہ مدعا علیہ اس کی درخواست کرے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر قرض دار نے مدعی سے اپنی آسودگی دریافت کرنے کی قاضی سے درخواست کی تو قاضی بالاجماع اس سے دریافت کرے گا پس اگر قرض خواہ نے کہا کہ وہ تنگدست ہے تو قید نہ کرے گا کیونکہ اگر بعد قید کر دینے کے اس کی تنگدستی کا اقرار کرتا تو قید سے رہا کیا جاتا پھر پہلے سے اقرار کرنے سے قید نہ کیا جائے گا اگر قرض خواہ نے کہا کہ اس کو اس قدر قدرت ہے کہ میرا قرض ادا کر دے اور قرض دار نے کہا کہ میں تنگدست ہوں تو بعضے مشائخ نے کہا کہ قرض دار کا قول لیا جائے گا اور بعضوں نے کہا کہ اگر قرضہ کسی مال ۲ــہ کے بدلے واجب ہوا ہے تو جو شخص آسودگی کا مدعی ہے اس کا قول معتبر ہوگا اور یہ امام اعظمؒ سے مروی ہے اور اسی پر فتویٰ ہے کیونکہ بدل پر وہ قادر تھا تو اب وہ قدرت زائل ہو جانے میں اس کا قول مقبول نہ ہوگا اگر قرضہ کسی مال کے بدلے نہیں واجب ہوا تو قرض دار کا قول معتبر ہوگا اور بعض...

۱ـہ قول جائز نہیں اور یہی حکم ماں اور بھائی و چچا کے مقرر کئے ہوئے وصی کا صغیر کے حق میں ہے۔ ۲ـہ مال مثلاً ادھار و متاع خریدی تھی اور بظاہر متاع اس کے پاس ہوگی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 212 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

It is stated that if a debt becomes mandatory due to a contractual agreement (Aqd), the debtor's claim of being destitute will not be considered credible, even if the debt is not in exchange for property. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

Once it is known that imprisonment is applicable for a debt incurred in exchange for some property, it should be noted that according to the preferred fatwa (mufta-bi-qawl), imprisonment will not occur for debts related to dower (mahr) or suretyship (kafalat). This is contrary to what the author wrote, following the author of *Al-Hidayah*, and what Tarsusi wrote in *Anfa al-Wasayil* as being the preferred fatwa. For debts that a person made mandatory upon himself through a contract where no property was exchanged, the rulings differ. Therefore, the core texts (*Mutun*) will be followed, as when there is a conflict between core texts and later fatwas, the core texts prevail, as stated in *Al-Bahr al-Ra'iq*. Imam Muhammad (RA) stated in *Kitab al-Hawalah* that for all debts, a person can be imprisoned regardless of whether they are a brother, uncle, maternal uncle, husband, or wife; whether a Muslim man, a Zimmi (non-Muslim citizen), or a Harbi (enemy alien) who has entered with protection (aman). Imprisonment applies whether they are healthy, disabled, or lame, even if their hand is withered or amputated. However, parents are not imprisoned for a son's debt, nor are grandparents or other elder relatives. There is a narration from Imam Abu Yusuf (RA) that they can be imprisoned. Imam Muhammad (RA) said that anyone who is obligated to provide maintenance (nafaqah) and refuses shall be imprisoned, whether it be a father, mother, grandmother, grandfather, or husband. The rules for imprisonment for a *Mukatab* (a slave working for freedom) and a slave merchant are the same as previously explained. A slave is not imprisoned for the sake of his master, nor the master for the slave, provided there is no debt. If there is a debt, they shall be imprisoned, as stated in *Az-Zakheerah*. Regarding a free boy, some scholars believe he should be imprisoned, treating him like an adult. Others say that if he has a guardian (*wasi*), he should be imprisoned for a duration to deter him and to pressure the guardian to settle the debt quickly. If he has no father or guardian, he shall not be imprisoned. If the boy is prohibited from making transactions, it is mentioned in some places that if he has a father or guardian, they shall be imprisoned in lieu of his debt. If no father or guardian exists, the judge shall appoint a competent person to sell his assets to settle the debt; this is mentioned in *Al-Multaqat*. A *mukatab* can have his master imprisoned, except for debt related to the

contract of manumission (*mal-e-kitabat*). A master shall not have his *mukatab* imprisoned, whether for the manumission fee or other reasons. Ibn Sama'ah narrated that imprisonment can occur for debts other than the manumission fee. The first view is correct, as stated in *Fatawa Qazi Khan*.

कहा गया है कि जो ऋण (कर्ज़) किसी अनुबंध (अक़्द) के मामले से अनिवार्य हुआ हो, उसमें ऋण लेने वाले का यह कहना कि 'मैं निर्धन हूँ' विश्वसनीय नहीं माना जाएगा, भले ही वह माल के बदले में न हो। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

जब यह मालूम हो गया कि ऐसे ऋण के कारण जेल भेजा जाएगा जो किसी माल के बदले अनिवार्य हुआ है, तो यह जान लेना चाहिए कि मुफ़्ती-बे-क़ौल (जिस पर फ़तवा दिया जाता है) के अनुसार महर और ज़मानत (कफ़ालत) के बदले क़ैद नहीं किया जाएगा। यह उसके विपरीत है जो लेखक ने 'साहब-ए-हिदाया' के अनुसरण में और तरसूसी ने 'अनफ़ा-उल-वसायल' में लिखा है कि यही मुफ़्ती-बे है। इसलिए जिस ऋण को उसने स्वयं अपने अनुबंध से अपने ऊपर अनिवार्य किया और वह माल का प्रतिफल (अवज़) नहीं था, उसमें फ़तवा अलग-अलग है। अतः उस पर अमल होगा जो 'मुतून' (मूल ग्रंथों) में है, क्योंकि जब मुतून और फ़तावा में मतभेद हो, तो मुतून पर अमल किया जाता है, जैसा कि 'बहर-उर-राइक़' में है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने 'किताब अल-हवाला' में फ़रमाया कि सभी ऋणों के बदले क़ैद किया जाएगा, चाहे वह भाई हो, चाचा, मामा, पति या पत्नी हो, पुरुष मुसलमान हो या ज़म्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) या हर्बी (युद्धरत शत्रु) जो सुरक्षा (अमान) लेकर प्रवेश हुआ हो। चाहे वह स्वस्थ हो या अपंग, लंगड़ा हो, उसका हाथ सूख गया हो या कटा हुआ हो। लेकिन माता और पिता को पुत्र के ऋण के मामले में क़ैद नहीं किया जाता है, और इसी तरह दादी, दादा और अन्य सम्मानित रिश्तेदारों को भी क़ैद नहीं किया जाता है। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से एक रिवायत (कथन) है कि वे क़ैद होंगे। इमाम मोहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि हर वह व्यक्ति जिस पर भरण-पोषण (नफ़क़ा) देना अनिवार्य हो और वह इनकार करे, तो उसे क़ैद किया जाएगा, चाहे वह पिता हो या माँ, दादी या दादा या पति। और प्रत्येक मुकातब (वह गुलाम जो मुक्ति के लिए धन चुका रहा हो) और गुलाम व्यापारी की क़ैद की वही सूरत है जो हमने बयान की है। गुलाम अपने मालिक के लिए क़ैद नहीं होता और न ही मालिक गुलाम के लिए, बशर्ते कि उस पर कोई कर्ज़ न हो। यदि कर्ज़ हो, तो क़ैद किया जाएगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। आज़ाद लड़के के संबंध में कुछ विद्वानों (मशायख) की राय है कि उसे क़ैद किया जाए, उन्होंने उसे बालिग (वयस्क) के समान माना है। कुछ ने फ़रमाया कि यदि उसका वसीय (अभिभावक) मौजूद हो, तो उसे तब तक क़ैद रखा जाएगा जब तक वह ऐसा दोबारा न करे और अपने अभिभावक को झिड़के ताकि वह जल्दी ऋण अदा करे। और यदि उसका पिता या अभिभावक न हो, तो उसे क़ैद नहीं किया जाएगा। और यदि लड़का ऐसा हो जिसे लेनदेन (तसर्रुफ़ात) से रोका

गया हो, तो कुछ स्थानों पर उल्लेख है कि यदि उसका पिता या अभिभावक है, तो पिता या अभिभावक को उसके ऋण के बदले क़ैद किया जाएगा। यदि अभिभावक या पिता न हो, तो काजी (न्यायाधीश) एक जानकार व्यक्ति को नियुक्त करके उसकी संपत्ति बेचकर ऋण की सीमा तक भुगतान कराएगा, यह 'मुल्तक़त' में लिखा है। मुकातब अपने मालिक को क़ैद करा सकता है, सिवाय उस ऋण के जो 'माल-ए-किताबत' (मुक्ति की राशि) की श्रेणी का हो। मालिक अपने मुकातब को क़ैद नहीं कराएगा, चाहे वह माल-ए-किताबत के बदले हो या किसी और चीज़ के। इब्न समाआ ने रिवायत की है कि माल-ए-किताबत के अलावा अन्य मामलों में क़ैद कराया जा सकता है, और पहला ही कथन सही है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

نے فرمایا کہ جو قرضہ اس کے معاملہ عقد سے واجب ہوا ہو اس میں اس کا قول کہ میں تنگدست ہوں معتبر نہ ہو گا اگرچہ یہ مال کے عوض نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

جب معلوم ہوا کہ ایسے قرضہ کی وجہ سے قید کیا جائے گا جو کسی مال کے عوض واجب ہوا ہے تو جاننا چاہئے کہ مفتی بہ قول کے موافق مہر اور کفالت کے عوض قید نہ ہو گا اور یہ برخلاف اس کے ہے کہ جو مصنف نے صاحب ہدایہ کی اتباع سے اور طرسوسی نے انفع الوسائل میں لکھا ہے کہ یہی مفتی بہ ہے بس جو اس نے اپنے عقد سے اپنے اوپر لازم کیا اور عوض مال نہ تھا اس میں فتویٰ مختلف ہے پس اس پر عمل ہو گا جو متون میں ہے کیونکہ جب متون اور فتاویٰ میں اختلاف واقع ہو تو متون پر عمل ہوتا ہے کذا فی البحر الرائق۔ امام محمدؒ نے کتاب الحوالہ میں فرمایا کہ سب قرضوں کے عوض کوئی ہو تو قید ہوگا خواہ بھائی ہو یا چچا یا ماموں یا شوہر یا زوجہ عورت ہو مرد مسلمان ہو یا ذمی یا حربی جو امان سے داخل ہوا ہے خواہ تندرست ہو یا اپاہج یا لنگڑا خواہ لنگڑا ہو یا اس کا ہاتھ خشک ہو گیا ہو یا ہاتھ کٹا ہوا ہو لیکن ماں و باپ بیٹے کے قرضہ کی بابت قید نہیں ہوتے ہیں اور اسی طرح دادی و دادا وغیرہ بزرگ رشتے کے قید نہیں ہوتے ہیں اور امام ابو یوسفؒ سے ایک روایت ہے کہ قید ہوں گے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ ہر وہ شخص جس پر نفقہ دینا واجب ہو اور وہ انکار کرے تو قید ہو گا خواہ باپ ہو یا ماں یا دادی یا دادا یا شوہر اور ہر مکاتب و غلام تاجر اس کی قید کی وہی صورت ہے جو ہم نے بیان کر دی ہے اور غلام اپنے مالک کے واسطے قید نہیں ہوتا ہے اور نہ مالک غلام کے واسطے جبکہ اس پر قرض نہ ہو اور اگر قرض ہو تو قید ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور آزاد لڑکے کی نسبت بعض مشائخ کی رائے ہے کہ قید ہو اور انہوں نے اس کو بمنزلہ بالغ کے ٹھہرایا ہے اور بعضوں نے فرمایا کہ اگر

اس کا وصی موجود ہو تو تا دیر قید ہو گا کہ پھر ایسا نہ کرے اور اپنے وصی کو جھڑکے کہ جلد قرضہ ادا کیا کرے اور اگر اس کا باپ یا وصی نہ ہو تو قید نہ ہو گا اور اگر لڑکا ایسا ہو کہ اس کو تصرفات سے ممانعت ہو تو بعض مقام پر مذکور ہے کہ اگر اس کا باپ یا وصی ہے تو باپ یا وصی اس کے قرضہ کے عوض قید ہو گا اور اگر وصی یا باپ نہ ہو تو قاضی ایک شخص دانستہ کو مقرر کر کے اس کا مال فروخت کرا کے بقدر قرضہ کے اس کا مال فروخت کرا کے یہ ملتقط میں لکھا ہے اور مکاتب اپنے مالک کو قید کرا سکتا ہے مگر سوائے اس قرضہ کے جو مال کتابت کی جنس سے ہو اور مالک اپنے مکاتب کو قید نہیں کرائے گا خواہ مال کتابت کے عوض ہو یا غیر مال کتابت کے اور ابن سماعہ نے روایت کی ہے کہ مال کتابت کے سوائے قید کرا سکتا ہے اور پہلا ہی قول صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri .... Volume 5 | 213 | Kitab Adab al-Qadi

If the accused denied [the claim] and did not take an oath, then according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), he shall be imprisoned. This same ruling applies if an oath was requested in *Qasamat* (collective swearing) and he refused. Likewise, those referred to as *Duaar* [1] and others who intimidate Muslims, as well as troublemakers, shall all be imprisoned until they repent and manifest their repentance. A *Dua* is defined as a person who intends to destroy the property or life of people, or both. Therefore, when there is fear for life and property because of him, he shall remain in prison until his repentance is manifest. There should be a separate prison for women to prevent *fitna* (strife or immorality). It is narrated from Imam-e-Azam that a woman should be imprisoned in a women's prison, but her guardian (warden) shall be a man. It is stated in *Mukhtasar Khawaharzada*: Can a personal guarantor (*kafeel bin-nafs*) also be imprisoned as one is imprisoned for a debt? It was answered: Yes. And if a person stood as a guarantor for wealth on someone's behalf by their order, when he is imprisoned, he can have the principal debtor (*aseel*) imprisoned. This is because it is evident that when a demand is made of the guarantor, he will make a demand of the principal debtor. And when he is pursued, he can pursue the principal debtor. And when the wealth has been taken from the guarantor, he shall take it from the principal debtor. This is written in *Tatarkhaniya*. However, before making payment, the guarantor cannot take the wealth from his principal debtor. This indicates that the creditor has the option to have both the principal debtor and the guarantor imprisoned. Such an incident occurred where a *fatwa* was sought regarding it. Similarly, a guarantor's guarantor can also be imprisoned, even if many people have become guarantors in a chain; all of them can be imprisoned. This is written in *Al-Khulasa*.

If a person is imprisoned regarding a debt and then another person comes and also claims a debt against him, the *Qadi* (judge) shall bring him out of prison to face the claimant. If he confesses or the claimant presents upright witnesses, the judge shall send him back to prison and record in the ledger that he is also imprisoned for the debt of this claimant. Thus, even if he pays one person's debt, he shall remain imprisoned for the other's debt. This is written in *Al-Muhit*. If two people have a debt against one person, one being small and the other large, the one with the smaller debt has the right to have him imprisoned, and the one with the larger debt does not have the right to release the debtor without the smaller creditor's consent. If both agreed to his imprisonment, then neither has the sole right to release him; this is

written in *Bazzazia*. The *Qadi* should not beat a prisoner for debt etc., nor shackle him, nor put him in fetters, nor place a collar (*tawq*) around his neck, nor tie his hands and feet spread out, nor strip him, nor make him stand in the sun. If the *Qadi* fears that a debtor prisoner might escape, he may imprison him in the prison for thieves. However, if there is enmity between him and the thieves and there is fear for his life, and it is known that if he is imprisoned there, the thieves will intend to harm him, then he shall not be sent there. This is written in *Muhit Surkhi*. And the debtor should not be made to stand in front of his creditor to humiliate him, as stated in *Al-Khulasa*. If this prisoner always escapes from prison, the *Qadi* shall discipline him with a few lashes; this is written in *Multaqit*. When the *Qadi* imprisons a prisoner, he should record his name and lineage in the ledger, along with the claimant's name and the amount of the debt. He should write it like this: "So-and-so, son of so-and-so, was imprisoned on such a day, in such a month, in such a year, for the sum of so many dirhams." This is written in *Muhit Surkhi*. Imam Muhammad stated in *Kitab al-Hawala wal-Kafala* that if a person has been imprisoned for a debt for two or three months, the *Qadi* should then secretly inquire about his condition. If he wishes, he can inquire secretly as soon as the person is imprisoned, as stated in *Al-Muhit*. Be it known that various narrations have come regarding this duration of imprisonment. It is narrated from Imam Muhammad that he set the duration at two to three months, and another opinion narrated from him is four months. Al-Hasan narrated six months from Imam-e-Azam, and Al-Tahawi narrated one month. Many scholars (*mashayikh*) have adopted Al-Tahawi's narration.

---

[1] *Duaar*: Pronounced with *fatha* on the first letter and *tashdeed* on the *ayn*, ending with the letter *ra*. It refers to taking property by force or aggression.

यदि अभियुक्त ने इनकार किया और शपथ नहीं ली, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) के अनुसार उसे कैद किया जाएगा। यही नियम है कि यदि 'क़सामत' (सामूहिक शपथ) में शपथ मांगी गई और उसने इनकार किया। इसी तरह 'दुआआर' [1] और अन्य लोग जो मुसलमानों को डराते हैं और शरारती लोग तब तक कैद रहेंगे जब तक वे पश्चाताप (तौबा) न करें और उसे प्रकट न करें। 'दुआ' उस व्यक्ति को कहते हैं जो लोगों की संपत्ति या जीवन या दोनों को नष्ट करने का इरादा रखता है। अतः जब उसके कारण जीवन और संपत्ति का भय हो, तो उसे तब तक जेल में रहना चाहिए जब तक कि उसका पश्चाताप प्रकट न हो जाए। महिलाओं के लिए अलग जेल होनी चाहिए ताकि कोई फितना (अशांति/बुराई) उत्पन्न न हो। इमाम-ए-आज़म से वर्णित है कि एक महिला महिलाओं की जेल में कैद होगी, लेकिन उसका संरक्षक (वार्डन) एक पुरुष होगा। 'मुख्तसर खवाहरज़ादा' में है कि क्या एक व्यक्तिगत जामिन (कफ़ील बिन-नफ़्स) को भी उसी तरह कैद किया जाएगा जैसे ऋण के मामले में कैद किया जाता है? तो कहा गया कि हाँ। और जिस व्यक्ति ने किसी के आदेश से उसकी ओर से ऋण की गारंटी ली थी, जब वह कैद हो जाए, तो वह मूल ऋणी (असील) को कैद करवा सकता है, क्योंकि यह स्पष्ट है कि जब कफ़ील (जामिन) से मांग की जाएगी, तो वह असील से मांग करेगा। और जब उसका पीछा किया जाएगा, तो वह असील का पीछा कर सकता है। और जब कफ़ील से धन ले लिया गया, तो वह उसे असील से प्राप्त करेगा। यह 'तातारखानिया' में लिखा है। और भुगतान करने से पहले, कफ़ील अपने असील से धन नहीं ले सकता। यह इस बात का प्रमाण है कि लेनदार को अधिकार है कि वह असील और कफ़ील दोनों को कैद करवा दे। और ऐसी घटना हुई थी जिस पर फतवा मांगा गया था। इसी तरह, कफ़ील का कफ़ील भी कैद किया जा सकता है, भले ही इस तरह कई लोग कफ़ील बनते चले गए हों, उन सभी को कैद किया जा सकता है। यह 'खुलसा' में लिखा है।

यदि कोई व्यक्ति ऋण के मामले में कैद हुआ, फिर दूसरा व्यक्ति आया और वह भी उस पर ऋण का दावा करता है, तो क़ाज़ी (न्यायाधीश) उसे जेल से निकाल कर दावेदार (मुद्दई) के सामने पेश करेगा। यदि उसने स्वीकार कर लिया या मुद्दई ने विश्वसनीय गवाह पेश किए, तो वह उसे फिर से जेल भेज देगा और रजिस्टर में लिखेगा कि वह इस मुद्दई के ऋण के बदले भी कैद है। यहाँ तक कि यदि उसने एक व्यक्ति का ऋण चुका दिया, तो वह दूसरे के ऋण के बदले कैद रहेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों का एक ही व्यक्ति पर ऋण है, एक का कम और दूसरे का अधिक, तो कम ऋण वाले को भी उसे कैद करने का अधिकार है, और बड़े लेनदार को उसकी सहमति के बिना देनदार

को छोड़ने का अधिकार नहीं है। और यदि दोनों उसके कैद होने पर सहमत हो गए, तो उनमें से किसी एक को उसे रिहा करने का अधिकार नहीं होगा, यह 'बज़ज़िया' में लिखा है। क़ाज़ी को ऋण आदि के बदले किसी कैदी को मारना नहीं चाहिए, न ही उसे जकड़ना चाहिए, न बेड़ियाँ डालनी चाहिए, न ही गले में पट्टा (तौक) डालना चाहिए, न उसके हाथ-पाँव बाँधकर फैलाना चाहिए, न उसे नग्न करना चाहिए और न ही धूप में खड़ा करना चाहिए। और यदि क़ाज़ी को ऋण के कैदी के भाग जाने का डर हो, तो वह उसे चोरों की जेल में कैद कर सकता है। लेकिन यदि उसके और चोरों के बीच शत्रुता है और उसकी जान का खतरा हो, और यह ज्ञात हो कि यदि उसे वहाँ कैद किया गया तो चोर उसे नुकसान पहुँचाएंगे, तो उसे वहाँ नहीं भेजा जाएगा। यह 'मुहीत सुरखी' में लिखा है। और देनदार को उसके लेनदार के सामने अपमानित करने के लिए खड़ा न करें, जैसा कि 'खुलसा' में है। और यदि यह कैदी हमेशा जेल से भाग जाता हो, तो क़ाज़ी उसे कुछ कोड़े मारकर अनुशासन सिखाएगा, यह 'मुल्तकित' में लिखा है। जब क़ाज़ी किसी कैदी को जेल भेजता है, तो उसका नाम और वंशावली रजिस्टर में लिखे, साथ ही मुद्दई का नाम और ऋण की राशि भी लिखे। और इस तरह लिखे कि अमुक का पुत्र अमुक, इतने दिरहमों के बदले अमुक दिन, अमुक महीने, अमुक वर्ष में कैद हुआ। यह 'मुहीत सुरखी' में लिखा है। इमाम मोहम्मद ने 'किताब अल-हवाला वल-कफ़ाला' में फरमाया कि यदि कोई व्यक्ति ऋण के संबंध में दो-तीन महीने कैद रहा, तो फिर क़ाज़ी गुप्त रूप से उसकी स्थिति की जाँच करे। और यदि चाहे तो कैद होते ही गुप्त जाँच कर सकता है, जैसा कि 'मुहीत' में है। स्पष्ट रहे कि कैद की इस अवधि के बारे में विभिन्न वर्णन आए हैं। इमाम मोहम्मद से वर्णित है कि उन्होंने दो से तीन महीने की अवधि तय की, और उन्हीं से एक विचार यह भी वर्णित है कि यह चार महीने है। हसन ने इमाम-ए-आज़म से छह महीने का वर्णन किया है और तहावी ने एक महीने का वर्णन किया है। कई विद्वानों (मशाईख) ने तहावी के वर्णन को अपनाया है।

---

1. 'दुआआर' (Duaar): पहले अक्षर पर ज़बर (फ़तह) और 'ऐन' पर तशदीद के साथ, इसका अर्थ है ज़बरदस्ती या धौंस दिखाकर संपत्ति छीनना।

علیہ نے انکار کیا اور قسم نہ کھائی تو امام اعظم کے نزدیک قید کیا جائے گا اور یہی حکم ہے کہ اگر قسامت میں قسم طلب کی اور اس نے انکار کیا ہوا اور دعار ۱ وغیرہ جو لوگ مسلمان کو ڈراتے ہیں اور اہل فساد سب قید ہوں گے یہاں تک کہ وہ توبہ کریں اور ظاہر کریں دعا اس شخص کو کہتے ہیں کہ جو لوگوں کے مال یا جان یا دونوں کے تلف کرنے کا قصد کرے پس جب اس سے جان و مال کا خوف ہو تو وہ قید خانہ میں یہاں تک پڑا رہے کہ توبہ ظاہر کرے عورتوں کا قید خانہ علیحدہ ہونا چاہئے تاکہ فتنہ نہ پیدا ہو اور امام اعظم سے روایت ہے کہ عورت عورتوں کے قید خانہ میں قید ہو لیکن محافظ اس کا مرد ہو گا مختصر خواہر زادہ میں ہے کہ کیا کفیل بنفس بھی قید ہو گا جیسا کہ قرضہ میں قید ہوتا ہے تو فرمایا کہ ہاں اور جس شخص نے کسی کے حکم سے اس کی طرف سے مال کی کفالت کی تھی جب وہ قید ہو تو وہ اصیل کو قید کرا سکتا ہے جیسا کہ ظاہر ہے کہ جب کفیل سے مطالبہ کیا جائے تو وہ اصیل سے مطالبہ کرے گا اور جب اس کا پیچھا پکڑا جائے تو وہ اصیل کا پیچھا پکڑ سکتا ہے اور جب کفیل سے مال لے لیا گیا تو وہ اصیل سے لے لے گا یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اور ادا کرنے سے پہلے کفیل اپنے اصیل سے مال نہیں لے سکتا ہے اور یہ اس بات پر دلالت کرتا ہے کہ قرض خواہ کو اختیار ہے کہ اصیل اور کفیل دونوں کو قید کرا دے اور ایسا واقعہ پیش آیا تھا کہ اس پر فتویٰ طلب کیا گیا ہے اور اسی طرح کفیل کا کفیل بھی قید ہو سکتا ہے اگر چہ اسی طرح بہت سے لوگ کفیل ہوتے چلے گئے ہوں سب قید ہو سکتے ہیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص قرضہ کے معاملہ میں قید ہوا پھر دوسرا شخص آیا اور وہ بھی اس پر قرضہ کا دعویٰ کرتا ہے تو قاضی اس کو قید خانہ سے نکال کر مدعی کے ساتھ حاضر کرے گا پس اگر اس

نے اقرار کر لیا یا مدعی نے عادل گواہ پیش کئے تو پھر اس کو قید میں بھیج دے گا اور دفتر میں لکھے گا کہ اس مدعی کے قرضہ کے عوض بھی قید ہے یہاں تک کہ اگر اس نے ایک شخص کا قرضہ ادا کیا تو دوسرے کے قرضہ کے عوض بھی قید رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے دو شخصوں کا ایک شخص پر اس طرح قرض ہے کہ ایک کا تھوڑا ہے اور دوسرے کا بہت ہے تو تھوڑے والے کو اس کے قید کرنے کا اختیار ہے اور اس کی بلا رضا مندی زیادہ مال والے کو قرض دار کے چھوڑ دینے کا اختیار نہیں ہے اور اگر دونوں اس کے قید ہو جانے پر راضی ہوئے تو پھر ایک کو اس کی رہائی کا اختیار نہیں یہ بزاز یہ میں لکھا ہے قاضی کو نہ چاہئے کہ کسی قیدی کو قرضہ وغیرہ کے عوض مارے اور نہ اس کو جکڑے اور نہ بیڑی ڈالے اور نہ طوق پہنائے اور نہ پھیلا کر اس کے ہاتھ پاؤں باندھے اور نہ اس کو برہنہ کرے اور نہ آفتاب میں کھڑا کرے اور اگر قرضہ کے قیدی پر قاضی کو بھاگ جانے کا خوف ہو تو اس کو چوروں کے قید خانہ میں قید کر دے لیکن اگر اس کے اور چوروں کے درمیان میں عداوت ہے اور اس کی جان کا خوف ہو اور معلوم ہو کہ اگر وہاں قید کیا جائے گا تو چور اس کی ایذا کا قصد کریں گے تو وہاں نہ بھیجا جائے گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے اور قرض دار کو اس کے قرض خواہ کے سامنے اہانت کرنے کے واسطے نہ کھڑا کرے کذا فی الخلا صہ اور اگر یہ قیدی ہمیشہ قید خانہ سے بھاگ جاتا ہو تو قاضی اس کو چند کوڑے مار کر ادب دے گا یہ ملتقط میں لکھا ہے اور جب قاضی نے کسی قیدی کو قید کیا تو اس کا نام و نسب دفتر میں لکھے اور مدعی کا نام لکھے اور قرضہ کی تعداد لکھے اور اس طرح لکھے کہ فلاں بن فلاں اس قدر درہموں کے عوض فلاں روز فلاں مہینہ میں فلاں سنہ میں مقید ہوا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے امام محمد نے کتاب الحوالہ والکفالہ میں فرمایا کہ اگر کوئی شخص قرضہ کے بابت دو تین مہینہ قید رہا تو پھر قاضی اس کا حال خفیہ دریافت کرے اور اگر چاہے تو قید ہوتے ہی خفیہ دریافت کر لے کذا فی المحیط اور واضح ہو کہ اس مدت قید میں روایتیں

مختلف آئی ہیں امام محمد سے روایت ہے کہ انہوں نے دو سے تین مہینہ تک مدت مقرر کی اور انہیں سے یہ رائے روایت ہے کہ چار مہینہ ہے اور حسن نے امام اعظم سے چھ مہینہ کی روایت کی اور طحاوی نے ایک مہینہ کی روایت کی ہے اور بہت سے مشائخ نے طحاوی کی روایت کو لیا ہے اور

---

۱ دعا بفتح اول و تشدید عین اور آخرائے مہملہ سینہ زوری سے دھکا کر مال لینا۔

Fatawa Alamgiri ... Volume 5 | 214 | Book of the Etiquettes of a Judge

Some scholars (Mashaikh) have stated that if a judge (Qadi) observes a prisoner wearing the clothes of the poor, and his family complains to the judge about their poverty and starvation, and if the debtor shows leniency in responding to the plaintiff, he should be imprisoned for one month, after which his secret circumstances should be investigated. However, if the person is harsh towards his plaintiff and shows rebelliousness, and signs of wealth are found in him, he should be imprisoned for four to six months before his situation is investigated.

Regarding the aforementioned issue, if before imprisonment, one or two reliable persons report his indigence, there are two narrations:

If he follows a middle path between these two scenarios and shows intermediate signs, he should be imprisoned for two to three months before his condition is investigated. This was the fatwa given by Sheikh Zahir-ud-Din Marghinani, as narrated from his uncle, Shams-ul-Aimma Awzjandi. Many scholars have stated that no fixed period is mandatory in this regard, as mentioned in 'al-Dhakhira'. The correct view is that it depends on the judge's discretion. If six months pass and his rebelliousness persists, the judge shall keep him imprisoned indefinitely. But if only one month passes and his helplessness and poverty become evident—for example, if people testify to his insolvency—the judge shall release him. When the judge intends to investigate his situation, he should inquire from his neighbors and relevant parties who are informed, as stated in 'Jawahir al-Akhlati'. He should ask trustworthy individuals (thiqa) among neighbors, friends, and tradespeople, and not ask immoral persons (fasiqs). If they say, "We know of no assets belonging to him," it is sufficient for his release. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. Sheikh Imam stated in his commentary (Sharh) that this investigation by the judge after imprisonment is a matter of precaution, not an obligation. Once investigated and witnesses establish his insolvency, the judge shall release him from prison. In this testimony, the specific word "Shahadat" (formal witness) is not required; providing information is sufficient. If one trustworthy person reports it, it is enough, and precaution is advisable, as in 'Jawahir al-Akhlati'.

The scholars stated that if there is no state of dispute—for example, if the creditor and debtor did not argue where the debtor claimed indigence and the creditor claimed he was wealthy—it is necessary for witnesses to be established. If witnesses state he is indigent, the judge shall release him. This testimony is not based on "non-

existence" (nafy) because poverty can occur after a state of prosperity; thus, the testimony is about a newly occurred event (amr-e-hadith), not about a negation, as in 'al-Dhakhira'.

If before imprisonment, one or two reliable persons report his indigence, two narrations exist. One suggests accepting it and not imprisoning him, while Khasaf's narration suggests not accepting it and imprisoning him. Most scholars have leaned towards the latter, and this is the correct view, as written in 'Muheet Sarkhasi'. In 'Khaniya', it is mentioned that after release, there is a difference of opinion regarding the creditor's right to follow (track) the debtor. The correct view is that he has the right to follow him. Shams-ul-Aimma Halwai stated that among all opinions on "following," the best is that of Imam Muhammad: that he may follow him during his movement but must not prevent him from visiting his family, nor hinder him from going to and fro in the morning and evening, nor stop him for ablution or using the restroom. In 'Fatawa Itabiya', it says if the creditor sits at the debtor's door until he comes out, he does not have the right to confine him in any place, as that right is not his. Hisham asked Imam Muhammad what if such following is harmful to the debtor's family, given that the man earns by selling water on the move? Imam Muhammad replied that I [would not permit] the creditor to...

1. **Note on the word "Following"**: By being persistent in this manner, the creditor's purpose is to collect whatever remains of the debtor's daily earnings after his expenses have been met. If the debtor does not pay, the creditor should obtain an order from the judge.

कुछ मशाइख़ (विद्वानों) ने कहा कि यदि क़ाज़ी (न्यायाधीश) क़ैदी को देखे कि उस पर फ़क़ीरों (गरीबों) जैसा लिबास है और उसके बीवी-बच्चे क़ाज़ी के पास अपनी गरीबी और फाकाकशी की शिकायत करते हों और कर्जदार वादी (दावा करने वाले) के जवाब में नरमी बरतता हो, तो एक महीना क़ैद करके फिर उसकी गुप्त स्थिति की जाँच करे। और यदि वह व्यक्ति अपने वादी के साथ सख्ती करता हो और उससे अवज्ञा प्रकट होती हो और उस पर संपन्नता पाई जाती हो, तो चार महीने से छह महीने तक क़ैद करके फिर उसकी स्थिति की जाँच करे।

उपरोक्त मसले में यदि क़ैद करने से पहले एक विश्वसनीय व्यक्ति या दो विश्वसनीय व्यक्तियों ने उसकी तंगदस्ती की खबर दी हो, तो दो रिवायतें (वर्णन) आई हैं:

यदि वह इन दोनों स्थितियों के बीच का रास्ता अपनाता हो और मध्यम लक्षण दिखाई देते हों, तो दो से तीन महीने तक क़ैद करके फिर उसकी स्थिति की जाँच करे, और इसी पर शेख़ ज़हीर-उद्दीन मर्ग़ीनानी फतवा देते थे और ऐसा ही अपने चाचा शम्स-उल-आइम्मा औज़जंदी से रिवायत करते थे। और बहुत से मशाइख़ ने फरमाया कि इस अध्याय में कोई निर्धारित अवधि आवश्यक नहीं है, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है। और सही यह है कि यह क़ाज़ी की राय पर निर्भर है। यदि छह महीने बीत गए और फिर भी उसकी अवज्ञा बनी रही, तो वह उसे बराबर क़ैद रखेगा। और यदि केवल एक ही महीना गुज़रा और उसकी विवशता और तंगदस्ती ज़ाहिर हो गई, उदाहरण के तौर पर लोगों ने उसके दिवालिया होने की गवाही दी, तो वह उसे रिहा कर देगा। फिर जब क़ाज़ी उसकी स्थिति की जाँच करना चाहे, तो उसके पड़ोसियों और संबंधित लोगों से, जो खबरदार हों, पूछताछ करे, जैसा कि 'जवाहर अल-अख़लाती' में है। और पड़ोसियों, उसके दोस्तों और बाज़ार वालों में से जो लोग विश्वसनीय (थिका) हैं, उनसे पूछताछ करे; अनैतिक लोगों (फ़ासिक़ों) से पूछताछ न करे। फिर यदि उन्होंने कहा कि हम उसके पास कोई धन नहीं जानते हैं, तो यह पर्याप्त है, यानी उसे रिहा कर दिया जाए। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। शेख इमाम ने अपनी व्याख्या (शरह) में फरमाया कि क़ैद करने के बाद क़ाज़ी का यह पूछताछ करना सावधानी के तौर पर है, अनिवार्य नहीं है। फिर जब पूछताछ की गई और गवाह स्थापित हुए कि यह निर्धन है, तो क़ाज़ी उसे जेल से निकाल देगा। और इस गवाही में 'शहादत' (साक्ष्य) या 'गवाही' शब्द की आवश्यकता नहीं है, केवल जानकारी देना पर्याप्त है। और यदि एक विश्वसनीय व्यक्ति ने खबर दी तो पर्याप्त है, और सतर्कता बरतने में ही बचाव है, जैसा कि 'जवाहर अल-अख़लाती' में है।

मशाइख़ ने फरमाया कि यदि विवाद की स्थिति न हो, उदाहरण के तौर पर लेनदार और देनदार में यह झगड़ा न हुआ हो कि कर्जदार ने तंगदस्त होने का दावा किया हो और लेनदार ने उसे संपन्न बताया हो, तो ज़रूरी है कि गवाह पेश हों। और यदि गवाहों ने कहा कि यह तंगदस्त है, तो उसे छोड़ देगा। और यह गवाही 'नफ़्य' (नकार) पर नहीं है क्योंकि संपन्नता के बाद तंगदस्ती पैदा हो सकती है, अतः गवाही एक नई घटना (अम्र-ए-हादिस) पर हुई न कि अभाव (नफ़्य) पर, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है।

यदि क़ैद करने से पहले एक या दो विश्वसनीय व्यक्तियों ने उसकी तंगदस्ती की खबर दी हो, तो दो रिवायतें आई हैं। एक में स्वीकार करे और क़ैद न करे, और ख़साफ़ की रिवायत में स्वीकार न करे और क़ैद करे, और आम मशाइख़ इसी ओर गए हैं और यही सही है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और 'खानिया' में है कि जब उसे छोड़ दिया गया, तो लेनदार के उसका पीछा करने (पीछा पकड़ने) के बारे में मतभेद है। और सही यह है कि उसे पीछा करने का अधिकार है। शम्स-उल-आइम्मा हलवाई ने फरमाया कि पीछा करने के मामले में जितने भी मत हैं, उनमें सबसे बेहतर वह है जो इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि आने-जाने में उसका पीछा करे लेकिन उसे अपने बाल-बच्चों के पास जाने से न रोके और सुबह-शाम आने-जाने तथा वज़ू और शौचालय जाने से न रोके। 'फ़तावा इताबिया' में है कि यदि वह उसके घर के दरवाज़े पर बैठा रहे जब तक वह न निकले, तो यह अधिकार नहीं है कि उसे किसी जगह क़ैद करे क्योंकि यह अधिकार उसे प्राप्त नहीं है। हिशाम ने इमाम मुहम्मद से पूछा कि यदि इस तरह पीछा करना कर्जदार के परिवार के लिए हानिकारक हो, जबकि वह व्यक्ति फेरी लगाकर पानी पिलाकर कमाता था, तो इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि मैं लेनदार को...

1. **"पीछा"** शब्द से तात्पर्य... इस तरह दामनगीर होने से लेनदार का उद्देश्य यह होता है कि वह प्रतिदिन जो कुछ कमाता है, उसके खर्च से जो बच जाए, वह उसे अपने कर्ज के रूप में वसूल करे। और यदि वह न दे, तो क़ाज़ी से कहकर आदेश प्राप्त करे।

بعضے مشائخ نے کہا کہ اگر قاضی قیدی کو دیکھے کہ اس پر فقیروں کا سا لباس ہے اور اس کے بال بچے قاضی کے پاس اپنے فقر و فاقہ کی شکایت کرتے ہوں اور قرض دار مدعی کے جواب میں نرمی کرتا ہو تو ایک مہینہ قید کر کے پھر اس کا خفیہ حال دریافت کرے اور اگر وہ شخص اپنے مدعی سے سختی کرتا ہو اور سرکشی اس سے ظاہر ہوتی ہو اور اس پر مالداری پائی جاتی ہو تو چار مہینہ سے چھ مہینہ تک قید کر کے پھر اس کا حال دریافت کرے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر قید کرنے سے پہلے ایک عادل یا دو عادلوں نے اس کی تنگدستی کی خبر دی تو دو روایتیں آئی ہیں

اگر ان دونوں صورتوں سے بیچ کی راہ چلتا ہو اور درمیانی آثار ظاہر ہوں تو دو سے تین مہینہ تک قید کر کے پھر اس کا حال دریافت کرے اور اسی پر شیخ ظہیر الدین مرغینانی فتویٰ دیتے تھے اور ایسا ہی اپنے چچا شمس الائمہ اوزجندی سے روایت کرتے تھے اور بہت سے مشائخ نے فرمایا کہ اس باب میں کوئی میعاد مقررہ لازم نہیں ہے کذا فی الذخیرہ اور صحیح یہ ہے کہ یہ قاضی کی رائے پر موقوف ہے اگر چھ مہینے گزر گئے اور پھر بھی اس کی سرکشی ظاہر ہوئی تو برابر اس کو قید رکھے گا اور اگر ایک ہی مہینہ گزرا اور اس کی عاجزی اور تنگدستی ظاہر ہوگئی مثلاً اس کے مفلس ہونے پر لوگوں نے گواہی دی تو اس کو رہا کر دے گا پھر جب قاضی نے اس کا حال دریافت کرنا چاہا تو اس کے پڑوسیوں اور اہل معاملہ سے جو خبردار ہوں دریافت کرے کذا فی جواہر الاخلاطی اور پڑوسیوں اور اس کے دوستوں اور بازاریوں میں سے جو لوگ ثقہ ہیں ان سے دریافت کرے فاسقوں سے دریافت نہ کرے پس اگر انہوں نے کہا کہ ہم اس کے پاس

کچھ مال نہیں جانتے ہیں تو یہ کافی ہے یعنی اس سے اس کی رہائی کر دی جائے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے شیخ امام نے اپنی شرح میں فرمایا کہ قید کرنے کے بعد قاضی کا یہ دریافت کرنا بطور احتیاط کے ہے واجب نہیں ہے پھر جب دریافت کیا اور گواہ قائم ہوئے کہ یہ مفلس ہے تو قاضی اس کو قید خانہ سے نکال دے گا اور اس گواہی میں لفظ شہادت یا گواہی کی ضرورت نہیں ہے صرف خبر دینا کفایت کرتا ہے اور اگر ایک ثقہ نے خبر دی تو کافی ہے اور رو میں احتیاط ہے کذا فی جواہر الاخلاطی اور مشائخ نے فرمایا کہ اگر جھگڑے کی حالت نہ ہو مثلاً قرض خواہ وقرض دار میں یہ جھگڑانہ ہوا ہو کہ مطلوب نے تنگدست ہو جانے کا دعویٰ کیا ہو اور طالب نے اسے فراخ دست بتلایا ہو تو ضروری ہے کہ گواہ قائم ہوں اور اگر گواہوں نے کہا کہ یہ تنگدست ہے تو اس کو چھوڑ دے گا اور یہ گواہی نفی پر نہیں ہے کیونکہ بعد فراخی کے تنگدستی پیدا ہوسکتی ہے تو گواہی امر حادث پر ہوئی نہ نفی پر کذا فی الذخیرہ۔ اگر قید کرنے سے پہلے ایک عادل یا دو عادلوں نے اس کی تنگدستی کی خبر دی تو دوروایتیں آئی ہیں ایک میں قبول کرے اور قید نہ کرے اور خصاف کی روایت میں قبول نہ کرے اور قید کرے اور عامہ مشائخ اسی طرف گئے ہیں اور یہی صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور خانیہ میں ہے کہ جب وہ چھوڑ دیا گیا تو قرض خواہ کو اس کا پیچھا پکڑنے میں اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ اس کو پیچھا پکڑنے کا اختیار ہے اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ پیچھا پکڑنے کی صورت میں جتنے قول ہیں ان میں سے بہتر یہ قول ہے جو امام محمد نے فرمایا کہ آمد ورفت میں اس کا پیچھا پکڑے اور اس کو اپنے اہل وعیال میں جانے سے منع نہ کرے اور صبح وشام آنے جانے اور وضو و پاخانہ سے نہ روکے اور فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ اگر اس کے گھر کے دروازے پر بیٹھا رہے حتیٰ کہ وہ نکلے اور یہ اختیار نہیں ہے کہ اس کو کسی جگہ قید کرے کہ یہ حق اس کو نہیں پہنچتا ہے اور ہشام نے امام محمد سے دریافت کیا کہ اگر اس طرح پیچھا پکڑنا قرض دار کے اہل وعیال

کو مضر ہو حالانکہ وہ شخص پھیری میں پانی پلا کر کماتا تھا تو امام محمد نے فرمایا کہ میں قرض خواہ کو...

۱- **قولہ پیچھا** . . . اس طرح دامن گیر ہونے سے قرض خواہ کی یہ غرض ہوتی ہے کہ جو کچھ وہ روزانہ کماتا ہے اس کے خرچہ سے جو بچ جائے وہ اپنے قرضہ میں وصول کرے اور اگر نہ دے تو قاضی سے کہہ کر حکم حاصل کرے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 215 | Kitab Adab al-Qadi

I will order that his slave accompany the debtor and I will not prevent the debtor from earning his daily livelihood. Imam Muhammad (RA) said that if the creditor wishes, he may leave the debtor for a few days and then follow him. I then asked what if the person is a craftsman? Imam Muhammad (RA) stated that if the work is such that it can be performed despite the creditor remaining with him, then he should remain with the debtor, and wherever the debtor sits, he should perform his work. If the work involves movement and travel, he should go out to seek it. If staying with the creditor results in a loss of livelihood for the debtor's family, I will take a personal surety (Kafil-bin-Nafs) from him and tell him to go and seek his livelihood from Allah Almighty.

It is stated in *Kitab al-Aqdhiya* that if his livelihood depends on tasks like fetching water or cooking, the creditor cannot prevent him from doing so. This applies whether the creditor follows him personally or through a deputy or slave. However, if the creditor provides the livelihood for the debtor's family from his own pocket, he may then prevent him. It is also written in *Kitab al-Aqdhiya* that the creditor cannot prevent the debtor from having morning and evening meals or from going to the latrine. But if the creditor provides the meal or designates a specific place for the latrine, he may then prevent him. It is recorded in *Khaniyah* that if the debtor says, "I will not sit with your slave but will sit with you," some scholars have said he has this right. The correct view is that the choice of who remains with the debtor lies with the creditor, whether he stays himself or appoints someone else. It is written in *Al-Dhakhirah* that Qadi Imam Abu Ali al-Nasafi (RA) said that in our school of thought, one should not sit in the mosque grasping the debtor’s garment, as mosques are not intended for this purpose but solely for the remembrance of Allah. It is narrated from Faqih Abu Ja'far al-Hinduani that a creditor should not follow a debtor at night, but if the person works at night, the creditor should remain with him then. This is mentioned in *Tatarkhaniyah*. Al-Khassaf (RA) mentioned that if a person had his debtor imprisoned and then disappeared, and the Qadi investigated and found the debtor to be destitute, the Qadi should release him after taking a personal surety, because often such disappearances by creditors are intended to harm the debtor. This is written in *Muhit al-Sarakhsi*. It is narrated from Imam Muhammad (RA) that if a debtor admits the creditor's right, the creditor has the right to follow him even if the Qadi has not ordered it and has not declared him insolvent. If the debtor asks to be

released from being followed and instead be imprisoned, and the creditor refuses, the creditor has the choice. This is mentioned in *Al-Dhakhirah*.

The creditor does not have the right to make the debtor stand in the sun, on snow, or in any place that is harmful to him. This is written in *Al-Khulasah*. Imam Muhammad (RA) was asked what the situation would be if the debtor were a woman. He replied that I would order the creditor to appoint a woman who remains with her at all times. It was then asked, what if the creditor cannot find such a woman? He replied that I would order him to appoint a woman to stay with her in her house while the creditor sits at her door, or the female debtor stays alone in her house while the creditor remains at her door. Imam Muhammad (RA) was then asked what if there is a fear of the woman fleeing? He replied that a man does not have more authority than this. Ibn Rustam narrated that in places where there is no fear of mischief (Fitnah), such as a mosque or market, the creditor may appoint either a man or a woman to be with her. This ruling applies during the day; however, at night, a woman must accompany her. The conclusion is that in following a woman, every precaution should be taken to avoid Fitnah. Hilal mentioned in *Kitab al-Waqf* that if the duration...

---

1. However, it appears from this and subsequent narrations that "clinging to the debtor" (daman-geer hona) can also mean harassing him. Though the clear priority is to recover the debt from his earnings, as he currently has no funds. Therefore, mere harassment is futile and burdensome. Understand this well.

मैं हुक्म दूँगा कि वह अपने गुलाम को उसके साथ कर दे और उसे दैनिक जीविका कमाने से नहीं रोकूँगा। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि अगर लेनदार चाहे तो उसे कुछ दिनों के लिए छोड़ दे, फिर उसका पीछा करे। फिर मैंने पूछा कि अगर वह व्यक्ति शिल्पकार है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि अगर वह ऐसा काम है जिसे लेनदार के साथ रहते हुए भी किया जा सकता है, तो वह उसके साथ रहे और जहाँ भी बैठे वहीं अपना काम करे। और अगर वह ऐसा काम करता है जिसमें भाग-दौड़ की ज़रूरत हो, तो वह बाहर जाकर काम की तलाश करे। फिर अगर लेनदार के साथ रहने से उसके परिवार की जीविका में नुकसान होता है, तो मैं उससे ज़मानत (कफील-बिन-नफ़्स) लूँगा और कहूँगा कि जाकर खुदा तआला से अपनी जीविका तलाश करे।

किताब अल-अक़्ज़िया में लिखा है कि यदि उसकी जीविका पानी भरने या खाना पकाने पर आधारित है, तो लेनदार उसे इससे नहीं रोक सकता। यदि लेनदार स्वयं उसका पीछा करे या अपने प्रतिनिधि या गुलाम को हुक्म दे, लेकिन यदि वह उसके परिवार की जीविका के बराबर राशि अपनी ओर से उसे दे दे, तो वह उसे रोक सकता है। किताब अल-अक़्ज़िया में यह भी लिखा है कि लेनदार कर्ज़दार को सुबह-शाम के खाने और शौचालय जाने से भी नहीं रोक सकता। लेकिन अगर वह उसे खाना दे दे और शौचालय के लिए दूसरी जगह तय कर दे, तो वह रोक सकता है। खानिया में लिखा है कि यदि कर्ज़दार कहे कि मैं तुम्हारे गुलाम के साथ नहीं बैठूँगा बल्कि तुम्हारे साथ बैठूँगा, तो कुछ विद्वानों ने कहा है कि उसे यह अधिकार है। सही बात यह है कि साथ रहने का अधिकार लेनदार को है, चाहे वह स्वयं साथ रहे या किसी और को नियुक्त करे। ज़खीरा में लिखा है कि काज़ी इमाम अबू अली नसफ़ी (रह.) ने फरमाया कि हमारे मज़हब में यह है कि मस्जिद में कर्ज़दार का दामन पकड़कर न बैठे, क्योंकि मस्जिदें इस काम के लिए नहीं हैं, बल्कि केवल अल्लाह के ज़िक्र के लिए हैं। फ़क़ीह अबू जाफ़र हिंदुवानी से वर्णित है कि लेनदार रात में कर्ज़दार का पीछा न करे, लेकिन अगर वह व्यक्ति रात में कमाता हो, तो वह रात में उसके साथ रहे। यह तातारखानिया में लिखा है। ख़स्साफ़ (रह.) ने उल्लेख किया है कि यदि किसी व्यक्ति ने अपने कर्ज़दार को कैद कराया और फिर स्वयं गायब हो गया, और काज़ी ने कर्ज़दार की स्थिति की जाँच की और उसे निर्धन पाया, तो काज़ी उससे ज़मानत लेकर उसे रिहा कर देगा, क्योंकि अक्सर लेनदार का इस तरह गायब होना कर्ज़दार को नुकसान पहुँचाने के उद्देश्य से होता है। यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि यदि कर्ज़दार ऋण स्वीकार करता है, तो लेनदार को उसका पीछा करने का अधिकार

है, भले ही काज़ी ने साथ रहने का हुक्म न दिया हो और न ही उसे निर्धन घोषित किया हो। यदि कर्ज़दार कहे कि मेरा पीछा छोड़ दो और मुझे कैद करा दो, और लेनदार इनकार कर दे, तो उसे (लेनदार को) अधिकार है। यह ज़खीरा में लिखा है।

लेनदार को यह अधिकार नहीं है कि वह कर्ज़दार को धूप में, बर्फ़ पर, या किसी ऐसी जगह खड़ा करे जो उसके लिए हानिकारक हो। यह खुलासा में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा गया कि यदि महिला कर्ज़दार हो तो पीछा करने की क्या सूरत होगी? उन्होंने फरमाया कि मैं लेनदार को हुक्म दूँगा कि वह ऐसी महिला नियुक्त करे जो हर समय उसके साथ रहे। फिर पूछा गया कि यदि लेनदार को ऐसी महिला न मिले, तो फरमाया कि मैं हुक्म दूँगा कि वह ऐसी महिला नियुक्त करे जो उसके घर में उसके साथ रहे और तुम उसके दरवाज़े पर बैठे रहो, या महिला कर्ज़दार अकेले अपने घर में रहे और लेनदार उसके दरवाज़े पर रहे। फिर इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा गया कि यदि महिला के भाग जाने का डर हो? तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि पुरुष को इससे अधिक अधिकार नहीं है। इब्न रुस्तम ने रिवायत की है कि जिस स्थान पर किसी बुराई (फ़ितना) का डर न हो, जैसे मस्जिद या बाज़ार, वहाँ चाहे पुरुष को उसके साथ रखे या महिला को, और यह हुक्म दिन के लिए है, लेकिन रात में निश्चित रूप से महिला को साथ रखे। निष्कर्ष यह है कि महिला का पीछा करने में हर तरह से फ़ितना से बचने का ध्यान रखा जाएगा। हिलाल ने किताब अल-वक़्फ़ में ज़िक्र किया है कि यदि समय...

---

1. लेकिन इस रिवायत और इसके बाद वाली रिवायत से ज़ाहिर होता है कि कर्ज़दार का पीछा करने (दामन-गीर होना) का अर्थ उसे परेशान करना भी है, हालाँकि स्पष्ट यह है कि उसकी कमाई से कर्ज़ वसूल किया जाए क्योंकि उसके पास धन उपलब्ध नहीं है। अतः उसे केवल परेशान करना व्यर्थ और हानिकारक है। इसे समझें।

حکم دوں گا کہ اپنا غلام اس کے ساتھ کرے اور اس کو یومیہ روزی کمانے سے منع نہ کروں گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر قرض خواہ چاہے تو اس کو چند روز چھوڑ دے پھر اس کا پیچھا پکڑے پھر میں نے دریافت کیا کہ اگر وہ شخص دستکار ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر وہ ایسا کام ہے کہ باوجود قرض خواہ کے ساتھ چمٹے رہنے کے اس کو انجام دے سکتا ہے تو اس کے ساتھ رہے اور جہاں بیٹھے وہیں وہ اپنا کام انجام دے اور اگر ایسا کام کرتا ہو کہ جس میں دوادوش ہے تو نکل کر طلب کرے پس اگر قرض خواہ کے ساتھ رہنے میں اس کے اہل و عیال کے رزق میں نقصان آتا ہے تو میں اس سے کفیل بالنفس لوں گا اور کہوں گا کہ جا کر خدا تعالیٰ سے اپنی روزی ڈھونڈے۔

کتاب الاقضیہ میں ہے کہ اگر اس کی روزی پانی وغیرہ پکانے پر ہے تو قرض خواہ اس سے منع نہیں کر سکتا ہے پس اگر خود اس کا پیچھا پکڑے یا نائب یا غلام کو حکم دے لیکن اگر اس کے عیال کی قدر روزی اپنے پاس سے اس کو دے دے تو اس کو منع کر سکتا ہے اور بھی کتاب الاقضیہ میں لکھا ہے کہ قرض دار کو صبح و شام کے کھانے اور پاخانے جانے سے بھی منع نہیں کر سکتا ہے لیکن اگر اس کو کھانا دے دے اور پاخانے کی دوسری جگہ مقرر کر دے تو منع کر سکتا ہے اور خانیہ میں لکھا ہے کہ اگر قرض دار نے کہا کہ میں تیرے غلام کے ساتھ نہیں بیٹھتا ہوں تیرے ساتھ بیٹھوں گا تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ اس کو یہ اختیار ہے اور صحیح یہ ہے کہ ساتھ رہنے میں قرض خواہ کو اختیار ہے خواہ خود ساتھ رہے یا دوسرے کو ساتھ کرے اور ذخیرہ میں لکھا ہے کہ قاضی امام ابوعلی نسفیؒ نے فرمایا کہ ہمارے مذہب میں یہ ہے کہ مسجد میں قرض دار کا دامن گیر ہو کر نہ بیٹھے کیونکہ مسجدیں اس واسطے نہیں ہیں صرف اللہ تعالیٰ کے ذکر

کرنے کے لئے ہیں اور فقیہ ابوجعفر ہندوانی سے منقول ہے کہ قرض خواہ رات میں قرض دار کا پیچھا نہ پکڑے اور اگر وہ شخص رات میں کماتا ہو تو رات میں اس کے ساتھ رہے۔ یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے خصافؒ نے ذکر کیا ہے کہ اگر ایک شخص نے اپنے قرض دار کو قید کرایا پھر خود غائب ہو گیا پھر قاضی نے اس کا حال دریافت کیا تو تنگدست پایا پس قاضی اس سے کفیل بالنفس لے کر اس کو رہا کر دے گا کیونکہ اکثر قرض خواہ کا اس طرح غائب ہو جانا قرض دار کے ضرر پہنچانے کی غرض سے ہوتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر قرض دار قرض خواہ کے حق کا اقرار کرتا ہو تو قرض خواہ کو اس کا پیچھا پکڑنے کا اختیار ہے اگرچہ قاضی نے اس کے ساتھ رہنے کا حکم نہ کیا ہو اور نہ اس کو مفلس قرار دیا ہو پس اگر قرض دار نے کہا کہ میرا پیچھا چھوڑ دے اور مجھے قید کرا دے اور قرض خواہ نے انکار کیا تو اس کو اختیار ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

قرض خواہ کو یہ اختیار نہیں ہے کہ قرض دار کو دھوپ میں یا برف پر یا ایسی جگہ جو اس کو مضر ہو کھڑا کرے یہ خلاصہ میں لکھا ہے امام محمدؒ سے دریافت کیا گیا کہ اگر عورت قرض دار ہو تو اس کا پیچھا پکڑنے کی کیا صورت ہے فرمایا کہ قرض خواہ کو حکم دوں گا کہ ایسی عورت مقرر کرے جو ہر وقت اس کے ساتھ ساتھ اس کا پیچھا کئے رہے پھر دریافت کیا کہ اگر قرض خواہ کو ایسی عورت نہ ملے تو فرمایا کہ اس کو حکم دوں گا کہ اس کے ساتھ ایسی عورت کر دے جو اس کے گھر میں ساتھ رہے اور تو اس کے دروازہ پر بیٹھا رہے یا خود قرض دار عورت فقط تنہا اپنے گھر میں رہے اور قرض خواہ اس کے دروازہ پر ہے پھر امام محمدؒ سے دریافت کیا گیا کہ اگر عورت کے بھاگ جانے کا خوف ہو تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ مرد کو اس سے زیادہ اختیار نہیں ہے اور ابن رستم نے روایت کی ہے کہ جس مقام پر فتنہ کا خوف نہ ہو جیسے مسجد و بازار وہاں چاہے مرد کو اس کے ساتھ کرے خواہ عورت کو اور یہ حکم دن میں ہے مگر رات میں

لامحالہ عورت کو ساتھ رکھے اور حاصل یہ ہے کہ عورت کے پیچھا پکڑنے میں ہر طرح فتنہ سے بچنے کا لحاظ رکھا جائے گا ہلال نے کتاب الوقف میں ذکر کیا ہے کہ اگر مدت

---

1. لیکن اس روایت سے اور مابعد کی روایت سے ظاہر ہوتا ہے کہ قرض دار کا دامن گیر ہونا اس کو تنگ کرنے کے معنی میں بھی ہے حالانکہ اظہر یہ کہ اس کی کمائی سے فاصل اس سے وصول کر لے کیونکہ اس کے پاس موجود نہیں ہے پھر تنگ کرنا فضول بلکہ حرج ہے فاہم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) - Page 216 - Book of the Manners of the Judge (Adab al-Qadi)

...after the passing of time, witnesses testified to his poverty, the Qazi (Judge) shall not release him until he investigates secretly, and this is better. If the secret investigation and the testimony match, he shall still not release him until he takes an oath from the prisoner, then he shall release him. If there is a discrepancy between the secret investigation and the testimony, he shall rely on the secret information from a just ('adil) person; this is mentioned in *Al-Muhit*. Imam Qazi Khan has written in *Al-Jami' al-Saghir* that if the Qazi wished to investigate before the expiry of the period after imprisonment, he has the authority to do so; and if the testimony was presented at that time, it is accepted by consensus (ijma'); this is written in *Al-Tatarkhaniyya*.

If witnesses for a prisoner's poverty are established, and before the Qazi decrees his insolvency, the creditor releases him.

If the prisoner presented witnesses for his insolvency and the claimant (plaintiff) presented witnesses for his affluence, the witnesses of the claimant shall be accepted. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) has not described the nature of the testimony for insolvency in any book, but Al-Khassaf (may Allah have mercy on him) has stated it as follows: the witnesses should testify, "We do not know of any such property or belongings in his possession by which this poor man[1] is destitute (nadar/nadar)." And Faqih Abu al-Qasim has stated it in this way: they should testify that "This bankrupt is destitute; we know of nothing in his possession except the clothes on his body and his bedding, and we have investigated his condition both openly and secretly." Then, once his hardship is established, the Qazi shall not imprison him as long as no property of his is found. If the term of imprisonment expired and thereafter witnesses were established that he is insolvent while the creditor was absent, the Qazi shall not wait for the creditor's presence but shall release the prisoner after taking a guarantor (kafil); as stated in *Al-Muhit*. If witnesses for the prisoner's poverty were established and before the Qazi could decree his insolvency, the creditor released him, but the prisoner said to the Qazi, "Decree my insolvency based on my witnesses in the presence of the claimant," then the Qazi shall grant his request so that the creditor may not imprison him again immediately, nor may another creditor imprison him; this is written in *Al-Zakhira*. If a person is imprisoned due to a debt to two persons and then pays one of them, he shall not be released from prison until he pays the other. This issue serves as proof

that the prisoner has the discretion to choose among creditors when paying debts—that is, to pay some and not others. It is explicitly written in *Fatawa Nasafi* that if a person owes one thousand dirhams to three men—five hundred to one, three hundred to another, and two hundred to the third—and the creditors collectively had him imprisoned by the Qazi, and his total property is only five hundred dirhams, it is said regarding the distribution of his property among the creditors: if the debtor himself is present, he may distribute his pure ownership as he pleases, and he has the discretion to prioritize some creditors and give to some while not to others. However, if that person is not present, the Qazi does not have the discretion to prioritize some creditors; he shall only distribute according to their respective shares. If a woman had her husband imprisoned in exchange for her dower (mahr) or a debt, and the husband said, "Imprison her with me because the prison is a place where she can stay with me," Khassaf (may Allah have mercy on him) mentioned that she shall not be imprisoned with him. However, some Qazis of our time have chosen to imprison [her/them together] due to the corruption of the times, because if she were alone, she would go wherever she wished; this is written in *Al-Zakhira*. In *Nawadir* and *Ibn Sama'a*, it is narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that a person died leaving behind both adult and minor heirs, and the deceased was owed a debt by someone. In exchange for this, the eldest son had the debtor imprisoned, then later wished to have him released; until the Qazi [decides] on behalf of the minors...

---

[1] "The poor is destitute (nadar)" - This narration is subject to scrutiny because the term 'faqir' (poor) can be applied to an extent where zakat is not obligatory, even though the person might not be so destitute (nadar) that he cannot actually pay the debt at the moment. Therefore, the second narration is preferred.

...गुज़रने के बाद गवाहों ने फ़क़ीर होने की गवाही दी तो क़ाज़ी उसे तब तक रिहा नहीं करेगा जब तक कि गुप्त रूप से जाँच न कर ले और यही बेहतर है। फिर यदि गुप्त सूचना और गवाही मेल खाती हो, तब भी तब तक रिहा नहीं करेगा जब तक कि क़ैदी से शपथ न ले ले, फिर रिहा कर देगा। और यदि गुप्त सूचना और गवाही में मतभेद हो, तो विश्वसनीय (आदिल) व्यक्ति की गुप्त सूचना को प्राथमिकता देगा, ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। और इमाम क़ाज़ी खान ने 'जामे सगीर' में लिखा है कि यदि क़ाज़ी ने क़ैद के बाद अवधि समाप्त होने से पहले जाँच करना चाहा, तो उसे यह अधिकार है; और यदि गवाही उसी समय पेश हुई तो वह सर्वसम्मति (इज्मा) से स्वीकार्य है, ऐसा 'तातारखानिया' में लिखा है।

यदि क़ैदी की निर्धनता (मुफ़लिसी) के गवाह स्थापित हो गए और इससे पहले कि क़ाज़ी उसकी कंगाली (अफ़लास) का आदेश दे, लेनदार (कर्ज़ख़्वाह) ने उसे छोड़ दिया

यदि क़ैदी ने अपनी कंगाली के गवाह पेश किए और वादी (मुद्दई) ने उसकी समृद्धि (मालदारी) के गवाह पेश किए, तो वादी के गवाह स्वीकार्य होंगे। इमाम मोहम्मद (रह.) ने कंगाली की गवाही के स्वरूप का वर्णन किसी किताब में नहीं किया है, जबकि खस्साफ़ (रह.) ने इस प्रकार बताया है कि गवाहों को इस तरह गवाही देनी चाहिए कि: "हम उसके पास ऐसा कोई धन या सामग्री नहीं जानते जिससे यह फ़क़ीर[1] निर्धन (नदर/नादार) न हो।" और फ़क़ीह अबुल क़ासिम ने इसे इस तरह बयान किया है कि वे गवाही दें: "यह मुफ़लिस नादार है, हमें उसके पास शरीर के कपड़ों और रात के कपड़ों के अलावा कुछ भी नहीं मालूम है, और हमने उसकी स्थिति प्रत्यक्ष और परोक्ष दोनों तरह से जाँची है।" फिर जब उसकी तंगी साबित हो जाए, तो क़ाज़ी उसे तब तक क़ैद नहीं करेगा जब तक उसके पास कुछ माल न मिल जाए। और यदि क़ैद की अवधि बीत गई और उसके बाद गवाह स्थापित हुए कि वह मुफ़लिस है और लेनदार अनुपस्थित था, तो क़ाज़ी उसकी उपस्थिति का इंतज़ार नहीं करेगा और ज़मानत (कफ़ील) लेकर उसे रिहा कर देगा, जैसा कि 'मुहीत' में वर्णित है। यदि क़ैदी की मुफ़लिसी के गवाह स्थापित हुए और क़ाज़ी द्वारा फ़ैसला देने से पहले लेनदार ने उसे छोड़ दिया, लेकिन क़ैदी ने क़ाज़ी से कहा कि "वादी के सामने मेरे गवाहों पर मेरी मुफ़लिसी का फ़ैसला दें", तो क़ाज़ी उसकी प्रार्थना स्वीकार करेगा ताकि लेनदार उसे उसी समय दोबारा क़ैद न करा सके और न ही कोई दूसरा लेनदार उसे क़ैद कराए, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति दो व्यक्तियों के कर्ज़ के कारण क़ैद हो, फिर उसने एक का कर्ज़ चुका दिया, तो जब तक वह दूसरे का कर्ज़ न चुका

दे, वह क़ैद से रिहा नहीं होगा। यह मसला इस बात का प्रमाण है कि क़ैदी को अधिकार है कि कर्ज़ चुकाने में कुछ लेनदारों को प्राथमिकता दे, यानी कुछ को दे और कुछ को न दे। 'फ़तावा नस्फी' में स्पष्ट लिखा है कि यदि एक व्यक्ति पर तीन लोगों का कुल एक हज़ार दिरहम कर्ज़ है—एक का पाँच सौ, दूसरे का तीन सौ और तीसरे का दो सौ—फिर लेनदारों ने मिलकर उसे क़ाज़ी के यहाँ क़ैद कराया, और उसकी कुल संपत्ति केवल पाँच सौ दिरहम है, तो इस संपत्ति के बंटवारे के बारे में फ़रमाया गया है कि यदि क़र्ज़दार स्वयं उपस्थित हो, तो वह अपनी शुद्ध मिल्कियत को जैसे चाहे बाँटे, उसे अधिकार है कि कुछ लेनदारों को पहले दे और कुछ को न दे। और यदि वह व्यक्ति उपस्थित न हो, तो क़ाज़ी को यह अधिकार नहीं है कि वह कुछ को प्राथमिकता दे; वह केवल उनके हिस्सों के अनुपात में बाँटेगा। यदि किसी महिला ने अपने मेहर या कर्ज़ के बदले पति को क़ैद कराया, और पति ने कहा कि "उसे मेरे साथ क़ैद करो क्योंकि क़ैदखाना ऐसा ठिकाना है जहाँ वह मेरे साथ रह सकती है", तो खस्साफ़ (रह.) ने ज़िक्र किया है कि उसे उसके साथ क़ैद नहीं किया जाएगा। हालाँकि हमारे समय के कुछ क़ाज़ियों ने ज़माने के बिगाड़ (फ़साद) के कारण क़ैद करना पसंद किया है, क्योंकि जब वह अकेली होगी तो जहाँ चाहेगी जाएगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। 'नवादिर' और 'इब्न समाआ' में इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक व्यक्ति मर गया और उसके वारिसों में कुछ बालिग और कुछ नाबालिग हैं, और मृतक का किसी व्यक्ति पर कर्ज़ बकाया है, जिसके बदले बड़े बेटे ने उसे क़ैद कराया, फिर उसे रिहा कराना चाहा, तो जब तक क़ाज़ी नाबालिगों की ओर से...

---

[1] "फ़क़ीर नदर है" - यह रिवायत विचारणीय है क्योंकि 'फ़क़ीर' शब्द का प्रयोग उस व्यक्ति के लिए भी हो सकता है जिस पर ज़कात वाजिब न हो, जबकि वह इतना निर्धन (नादार) नहीं होता कि वास्तव में कर्ज़ न चुका सके। इसलिए दूसरी रिवायत विश्वसनीय है।

گزرنے کے بعد گواہوں نے فقیر ہونے کی گواہی دی تو قاضی اس کو رہا نہ کرے گا جب تک کہ پوشیدہ دریافت نہ کرے اور یہ بہتر ہے پس اگر پوشیدہ خبر اور گواہی مطابق ہوئی تو بھی رہا نہ کرے گا جب تک کہ قیدی سے قسم نہ لے پھر رہا کر دے گا اور اگر پوشیدہ خبر اور گواہی میں اختلاف ہوا تو عادل کی پوشیدہ خبر کو لے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور امام قاضی خان نے جامع صغیر میں لکھا ہے کہ اگر قاضی نے قید کرنے کے بعد مدت گزرنے سے پہلے دریافت کرنا چاہا تو اس کو یہ اختیار ہے اور اگر گواہی اس وقت پیش ہوئی تو بالا جماع مقبول ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

اگر قیدی کی مفلسی کے گواہ قائم ہوئے اور پہلے اس سے کہ قاضی اس کے افلاس کا حکم دے قرض خواہ نے اُس کو چھوڑ دیا

اگر قیدی نے اپنے افلاس کے گواہ پیش کئے اور مدعی نے اس کی فراخ دستی کے گواہ پیش کئے تو مدعی کے گواہ مقبول ہوں گے اور امام محمدؒ نے افلاس کی گواہی کی کیفیت کسی کتاب میں نہیں بیان فرمائی اور خصافؒ نے یوں فرمائی ہے کہ گواہوں کو یوں گواہی دینا چاہئے کہ ہم اس کے پاس کوئی ایسا مال یا اسباب نہیں جانتے ہیں کہ جس سے یہ فقیر ا ندر ہے اور فقیہ ابوالقاسم نے اس طرح بیان فرمائی ہے کہ یوں گواہی دیں کہ یہ مفلس نادار ہے کہ ہم سوائے اس کے تن کے کپڑے اور رات کے کپڑے کے اس کے پاس کچھ نہیں معلوم ہے اور ہم نے اس کا حال ظاہر اور پوشیدہ دونوں طرح دریافت کیا ہے پھر جب اس کی تنگدستی دریافت ہو گئی تو پھر قاضی جب تک اس کا کچھ مال دریافت نہ ہو اس کو قید نہ کرے گا اور اگر قید کی میعاد گزر گئی اس کے بعد گواہ

قائم ہوئے کہ مفلس ہے اور قرض خواہ غائب تھا تو قاضی اس کی حاضری کا انتظار نہ کرے گا اور کفیل لے کر اس کو رہا کر دے گا کذا فی المحیط اگر قیدی کی مفلسی کے گواہ قائم ہوئے اور پہلے اس سے کہ قاضی اس کے افلاس کا حکم دے قرض خواہ نے اس کو چھوڑ دیا مگر قیدی نے قاضی سے کہا کہ میرے گواہوں پر مدعی کے سامنے میرے افلاس کا حکم دے تو قاضی اس کی درخواست منظور کرے گا تاکہ قرض خواہ اسی وقت اس کو پھر قید نہ کرادے اور تاکہ دوسرا قرض خواہ اس کو قید نہ کرائے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک شخص دو شخصوں کے قرض کی وجہ سے قید ہو پھر اس نے ایک کو ادا کر دیا تو جب تک دوسرے کو ادا نہ کر دے قید سے رہا نہ ہو گا اور یہ مسئلہ اس کی دلیل ہے کہ قیدی کو اختیار ہے کہ قرض ادا کرنے میں بعض قرض خواہوں کو اختیار کرے یعنی بعض کو دے اور بعض کو نہ دے اور فتاویٰ نسفی میں صریح لکھا ہے کہ ایک شخص پر تین آدمیوں کے ہزار درہم قرض ہیں ایک کے پانچ سو درہم اور دوسرے کے تین سو درہم اور تیسرے کے دو سو درہم ہیں پھر قرض خواہوں نے جمع ہو کر اس کو قاضی کے یہاں قید کرایا اور اس کا مال صرف پانچ سو درہم ہیں تو اس کا مال قرض خواہوں میں تقسیم ہونے کی بابت فرمایا کہ اگر قرض دار خود حاضر ہو تو جس طرح چاہے اپنے خالص ملکیت کو تقسیم کرے اور اس کو اختیار ہے کہ بعض قرض خواہوں کو مقدم کرلے اور بعض کو اختیار کرے اور بعض کو نہ دے اور اگر وہ شخص حاضر نہ ہو تو قاضی کو اختیار نہیں ہے کہ بعض قرض خواہوں کو مقدم کرے وہ صرف ان کے حصہ کے موافق تقسیم کرے گا عورت نے اگر اپنے مہر یا قرض کے عوض شوہر کو قید کرایا پس شوہر نے کہا کہ اس کو میرے ساتھ قید کر کیونکہ قید خانہ میں ایسا ٹھکانا ہے تا کہ وہ میرے ساتھ رہے تو خصافؒ نے ذکر کیا ہے کہ اس کے ساتھ قید نہ کرے گا اور ہمارے زمانہ کے بعض قاضیوں نے فساد زمانہ کی وجہ سے قید کرنا اختیار کیا ہے کیونکہ جب وہ تنہا ہوئی تو جہاں چاہے گی جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ نوادر اور ابن سماعہ

میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس کے وارثوں میں بڑے ہیں اور چھوٹے ہیں اور میت کا کسی شخص پر قرض ہے اس کے عوض بڑے بیٹے نے قید کرایا پھر اس کو رہا کرانا چاہا تو جب تک قاضی نابالغوں کی طرف سے اس

---

۱ فقیر ندر ہے یہ روایت اس وجہ سے محمل تامل ہے کہ فقیر کا اطلاق ایسی حد تک ہو سکتا ہے کہ جس پر زکوٰۃ واجب نہ ہو حالانکہ وہ ایسا نادار نہیں ہوتا جس پر قرضہ ادا کرنا بالفعل نہ ہو لہٰذا دوسری روایت مختار ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 217 | Kitab Adab al-Qadi (The Etiquette of the Judge)

A prisoner shall not be released from prison due to the arrival of the month of Ramadan, nor for the festivals of Eid al-Fitr or Eid al-Adha. They shall not be released to attend Friday prayers, obligatory daily prayers, or to perform the obligatory Hajj pilgrimage. Furthermore, they shall not be released to attend the funeral prayers of their relatives, even if they provide a personal guarantor (Kafeel); this is mentioned in 'Al-Muheet'. Nor shall they be released to visit the sick, as stated in 'Al-Khulasah'. However, if a prisoner's parent or child dies and there is no one available to manage the funeral rites (burial and shrouding), the judge (Qadi) shall release the prisoner for this purpose, and this is the correct legal view. If there is someone else to handle these rites, there is no justification for their release. Some scholars have opined that a prisoner may be released with a guarantor to attend the funerals of elders like parents and grandparents, or children, but not for others; this is the fatwa (legal ruling) mentioned in 'Jawahir al-Akhlati'. 'Al-Kubra' records that some see no harm in release for the funerals of parents, ancestors, and descendants, but not for others, and the ruling remains that they may be released for close kin upon providing a guarantor. It is narrated from Imam Abu Bakr al-Iskaf that if a prisoner becomes insane while in custody, the ruler shall not release them. Al-Khassaf wrote in 'Adab al-Qadi' that if a prisoner falls so ill that they become helpless, and they have someone to care for them, they shall not be released for treatment. A similar report exists from Imam Muhammad, stating they remain even if they might die; this is documented in 'Al-Muheet'. However, 'Waqiat al-Natiqi' states that if the illness is such that they are incapacitated and have no servant, they should be released, especially if death is highly probable; this is also narrated from Imam Muhammad. Imam Abu Yusuf narrated that they should not be released, as dying inside or outside the prison is considered equal. The final ruling follows the narration of Imam Muhammad, as stated in 'Al-Khulasah'.

Imam Muhammad stated that a prisoner should be provided with a lamp, but should not be released to go to a public bath (hammam). If they require sexual intimacy, a private place within the prison should be designated where no one can see them; there is no harm in sending their wife or bondwoman there. 'Fatawa Atabiyyah' notes that if such a private place is unavailable, they should abstain. Some scholars allow prisoners to work and earn a living in prison, while others forbid it; the latter is considered more correct, a view hinted at by Al-Khassaf. 'Al-Kubra' mentions that

Qadi Fakhruddin stated that the modern ruling is not to prevent them from earning or meeting their family and neighbors, though long stays by visitors are not permitted. 'Al-Sukhnaki' mentions that scholars advised that if a debtor has wealth but refuses to pay, they should be confined in a harsh or deep cell without bedding and isolated from visitors to cause them distress until they settle the debt. If the debtor possesses wealth in the same denomination as the debt (e.g., debt in dirhams and wealth also in dirhams), the Qadi shall pay the debt from that wealth without dispute. If the wealth is of a different kind (e.g., debt in dirhams but wealth is in goods, dinars, or real estate), then according to Imam Azam (Abu Hanifa), goods and real estate should not be sold by the court. Regarding the sale of dinars, there are two narrations: one based on analogy (Qiyas) and one on juristic preference (Istihsan). Therefore, the Qadi should keep them imprisoned until they sell the property themselves to pay the debt. According to the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the Qadi may sell the prisoner's dinars and goods. There are two narrations regarding the sale of real estate. 'Al-Khaniyyah' states that according to the Sahibayn, movable property may be sold in one narration, which is the correct view. The sale should follow an order: first dinars, then goods, until the entire debt is settled; this is recorded in 'Tatar Khaniyyah'.

कैदी को कैदखाने से रमज़ान का महीना आने के कारण बाहर नहीं निकाला जाएगा, और न ही ईद के लिए, न बकरीद के लिए, न जुमे की नमाज़ के लिए, न फ़र्ज़ नमाज़ के लिए, और न ही हज के फ़र्ज़ को पूरा करने के लिए निकाला जाएगा। यहाँ तक कि उसके किसी करीबी रिश्तेदार के जनाज़े की नमाज़ के लिए भी उसे नहीं निकाला जाएगा, चाहे वह अपनी ज़मानत (कफ़ील) ही क्यों न पेश करे; यह 'मुहीत' में वर्णित है। बीमार की मिज़ाजपुर्सी (عیادت) के लिए भी उसे बाहर नहीं जाने दिया जाएगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि कैदी के पिता या किसी बच्चे की मृत्यु हो जाए और वहाँ कफ़न-दफ़न (तजहीज़-ओ-तक्फ़ीन) करने वाला कोई न हो, तो क़ाज़ी उसे कैदखाने से निकालेगा और यही सही मत है। लेकिन यदि वहाँ कोई प्रबंध करने वाला मौजूद हो, तो उसे निकालने का कोई कारण नहीं है। कुछ विद्वानों ने कहा है कि कैदी से ज़मानत लेकर उसे माता-पिता, दादा-दादी और औलाद जैसे बुज़ुर्गों के जनाज़े की नमाज़ के लिए बाहर निकाला जा सकता है, लेकिन दूसरों के लिए नहीं; और इसी पर फ़तवा है, जैसा कि 'जवाहिरे अख़लाती' में लिखा है। 'कुबरा' में लिखा है कि कुछ के अनुसार माता-पिता, दादा-दादी और औलाद के जनाज़े के लिए उसे बाहर निकालने में कोई हर्ज नहीं है, लेकिन दूसरों के लिए नहीं, और फ़तवा इसी पर है कि करीबी रिश्तेदारों के लिए ज़मानत लेकर निकाला जाए। इमाम अबू बक्र इस्क़ाफ़ से रिवायत है कि यदि कैदी कैद में पागल हो जाए, तो हाकिम उसे बाहर न निकाले। ख़स्साफ़ ने 'अदब अल-क़ाज़ी' में लिखा है कि यदि कैदी ऐसी बीमारी में ग्रस्त हो जाए जिससे वह लाचार हो जाए, और उसका कोई सेवा करने वाला हो, तो उसे इलाज के लिए बाहर न निकाला जाए। इमाम मुहम्मद से भी यही रिवायत है, यहाँ तक कि अगर वह मर भी जाए तो भी नहीं; यह 'मुहीत' में दर्ज है। 'वाक़ियात-ए-नातकी' में है कि यदि बीमारी ऐसी हो कि वह असहाय हो जाए और उसका कोई सेवादार न हो, तो उसे बाहर निकाला जाए; इमाम मुहम्मद से भी यही रिवायत है। यह हुक्म उस स्थिति में है जब मृत्यु की प्रबल संभावना हो। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि उसे बाहर न निकाला जाए, क्योंकि कैद के अंदर मरना या बाहर मरना बराबर है। फ़तवा इमाम मुहम्मद की रिवायत पर है, जैसा कि 'ख़ुलासा' में वर्णित है।

इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि कैदी को रोशनी (दीया) दी जाए, लेकिन उसे हमाम (स्नानघर) के लिए बाहर न निकाला जाए। यदि उसे संभोग (जिमा) की आवश्यकता हो, तो कैदखाने में ऐसी जगह तय की जाए जहाँ कोई न देख सके, वहाँ उसकी पत्नी या लौंडी को भेजने में कोई हर्ज नहीं है। 'फ़तावा अताबिया' में है कि यदि कैदखाने में ऐसी जगह न मिले तो वह संभोग न करे। कैदखाने में कुछ

उलेमा ने कमाई करने की अनुमति दी है, जबकि कुछ ने मना किया है, और यही (मना करना) अधिक सही है। ख़स्साफ़ ने भी इसी ओर संकेत किया है। 'कुबरा' में है कि क़ाज़ी फ़ख़रुद्दीन ने फ़रमाया कि आजकल फ़तवा इस पर है कि उसे कमाई करने से न रोका जाए, और न ही उसके परिजनों और पड़ोसियों को उससे मिलने से रोका जाए, लेकिन उन्हें वहाँ देर तक रुकने की अनुमति नहीं होगी। 'सुख़नाकी' में है कि उलेमा ने फ़रमाया कि यदि ऐसा कैदी हो जिसके पास धन है लेकिन वह कर्ज़ चुकाने से इनकार करता है, तो उसे किसी गहरी या तंग जगह में कैद किया जाना चाहिए जहाँ बिछौना आदि न हो और न ही कोई उससे मिलने पाए, ताकि उसका मन परेशान हो और वह कर्ज़ चुका दे। यदि उसके पास धन है और वह इनकार करता है, और यदि उसका धन उसी रूप में है जिस रूप में कर्ज़ है (जैसे कर्ज़ दिरहम में है और धन भी दिरहम में है), तो बिना किसी मतभेद के क़ाज़ी उसके धन से कर्ज़ चुका देगा। लेकिन यदि धन दूसरे रूप में हो (जैसे कर्ज़ दिरहम में है लेकिन उसके पास सामान, दीनार या अचल संपत्ति है), तो इमाम आज़म के अनुसार सामान और अचल संपत्ति को नहीं बेचा जाएगा। दीनार बेचने के बारे में एक रिवायत 'क़ियास' की है और एक 'इस्तिहसान' की। अतः क़ाज़ी उसे तब तक कैद रखे जब तक वह स्वयं उसे बेचकर कर्ज़ न चुका दे। 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार क़ाज़ी उसके दीनार और सामान को बेच सकता है। अचल संपत्ति बेचने के बारे में दो रिवायतें हैं। 'ख़ानिया' में लिखा है कि 'साहिबैन' के अनुसार एक रिवायत में चल संपत्ति को बेचा जा सकता है और यही सही है। बेचने का क्रम यह होगा कि पहले दीनार बेचे जाएँ, फिर सामान, यहाँ तक कि पूरा कर्ज़ चुका दिया जाए; यह 'ततार ख़ानिया' में लिखा है।

سے مضبوطی نہ کر لے رہا کرے گا قیدی قید خانہ سے رمضان کا مہینہ آنے کی وجہ سے نہ نکالا جائے گا اور نہ عید کے واسطے اور نہ بقرعید کے واسطے اور نہ جمعہ کے واسطے اور نہ فرض نماز کے واسطے اور نہ حج فرض کے واسطے اور نہ اس کے بعض رشتہ داروں کے جنازہ کی نماز کے واسطے نکالا جائے گا اگرچہ وہ اپنے نفس کا کفیل دے یہ محیط میں ہے اور نہ مریض کی عیادت کے واسطے نکالا جائے گا یہ خلاصہ میں ہے اگر قیدی کا والد یا کوئی بچہ مر گیا اور وہاں کوئی تجہیز و تکفین کرنے والا نہیں ہے تو قیدی کو قاضی قید خانہ سے نکالے گا اور یہی صحیح ہے اور اگر کوئی شخص وہاں تجہیز و تکفین کرنے والا ہو تو اس کے نکالنے کی کوئی وجہ نہیں ہے اور بعض نے کہا ہے کہ قیدی سے کفیل لے کر اس کو والدین کے اور دادا دادی ایسے بزرگوں اور اولاد کی نماز جنازہ کے واسطے باہر نکالا جائے اور غیروں کے واسطے نہ نکالا جائے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اور کبریٰ میں لکھا کہ بعض نے کہا ہے کہ والدین اور اجداد اور جدات اور اولاد کے جنازہ کے واسطے نکالنے میں ڈر نہیں ہے اور ان کے سوا کے واسطے نہ نکالا جائے اور فتویٰ اس پر ہے کہ قرابتی ناتے کے واسطے کفیل لے کر نکالا جائے ابنا امام ابو بکر اسکافؒ سے روایت ہے کہ اگر قیدی قید میں مجنون ہوا تو حاکم اس کو باہر نہ نکالے اور خصافؒ نے ادب القاضی میں تحریر کیا ہے کہ اگر قیدی مرض میں مبتلا ہوا کہ جس سے وہ بے بس ہو گیا پس اگر اس کا کوئی خدمت کرنے والا ہے تو قید خانہ سے نہ نکالا جائے اور نہ علاج کے واسطے نکالا جائے اور ایسا ہی امام محمدؒ سے مروی ہے یہاں تک کہ مروی ہے کہ اگرچہ مر جائے یہ بھی امام محمدؒ سے دریافت کیا گیا کذا فی المحیط اور واقعات ناطقی میں ہے کہ اگر ایسے مرض میں کہ بے بس ہو گیا اور اس کا کوئی خادم

نہیں ہے تو قید سے نکالا جائے ایسا ہی امام محمدؒ سے مروی ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ گمان غالب مر جانے کا ہو اور امام ابو یوسفؒ سے مروی ہے کہ نہ نکالا جائے اور قید خانہ میں مرنا یا باہر مرنا برابر ہے اور فتویٰ امام محمدؒ کی روایت پر ہے کذا فی الخلاصہ۔

امام محمدؒ نے فرمایا کہ قیدی کو نورادے دیا جائے اور حمام کے واسطے نہ نکالا جائے اور اگر اس کو جماع کی احتیاج ہو تو قید خانہ میں ایسی جگہ مقرر کرے کہ جس کو کوئی نہ دیکھتا ہو وہاں اس کی زوجہ یا باندی کو بھیج دینے میں کچھ ڈر نہیں ہے اور فتاویٰ عتابیہ میں ہے کہ اگر ایسی جگہ قید خانہ میں نہ پائے تو جماع نہ کرے اور قید خانہ میں بعض مشائخ نے کمائی کرنے کی اجازت دی ہے اور بعضوں نے اس سے منع کیا ہے اور یہی اصح ہے اور خصافؒ نے بھی اسی کی طرف اشارہ کیا ہے اور کبریٰ میں ہے کہ قاضی فخرالدین نے فرمایا کہ آج کل فتویٰ اس پر ہے کہ کمائی کرنے سے منع نہ کیا جائے اور قیدی کے پاس اس کے اہل وعیال و پڑوسی لوگوں کو جانے سے منع نہ کیا جائے لیکن وہاں دیر تک ٹھہرنے کی اجازت نہ ہوگی اور سخناقی میں ہے کہ مشائخ نے فرمایا کہ اگر ایسا قیدی ہو کہ جس کے پاس مال ہے اور وہ قرضہ ادا کرنے سے انکار کرتا ہے تو اس کے واسطے چاہئے کہ گہری جگہ قید کیا جائے کہ فرش وغیرہ کچھ نہ ہو اور نہ کوئی اس کے پاس جانے پائے تا کہ اس کا قلب پریشان ہو پس اگر اس کے پاس مال ہے اور اس نے قرض ادا کرنے سے انکار کیا پس اگر اس کا مال قرضہ کی جنس سے ہے مثلاً قرض درہم ہیں اور مال بھی درہم ہیں تو بلا اختلاف قاضی اس کے مال سے قرضہ ادا کر دے اور اگر قرض کی جنس سے نہ ہو مثلاً قرض درہم ہیں اور مال اس کا عروض و دینار و عقار ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک عروض و عقار کو فروخت نہ کرے اور دینار کے فروخت کرنے میں ایک روایت قیاس اور ایک روایت استحسان ہے پس اگر قاضی اس کو برابر قید رکھے تا کہ وہ خود اس کو فروخت کرے اور قرضہ ادا کرے اور صاحبینؒ کے نزدیک قاضی اس کے دینار اور عروض کو

فروخت کرے اور اس میں ایک ہی روایت ہے اور عقار کے فروخت کرنے میں دو روایتیں ہیں اور خانیہ میں لکھا ہے کہ صاحبینؒ کے نزدیک ایک روایت میں مال منقول کو فروخت کر دے اور یہی صحیح ہے اور فروخت کرنا ترتیب وار ہو گا کہ پہلے دیناروں کو فروخت کرے پھر عروض کو علیٰ ہٰذا القیاس یہاں تک کہ پورا قرض ادا ہو جائے یتار خانیہ میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 218 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Conduct)

It is mentioned in 'Kitab al-Ain wal-Madin' that if a creditor of gold dinars gains control over the silver dirhams of the debtor, or vice versa, he has the right to take them; this is the opinion of Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa). According to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, the Qadi (judge) should sell the debtor's property, but he should first sell the dinars (cash/currency). If the debt is not fully covered, he should then sell movable goods (chattels). If the debt is still not fully paid, he should sell immovable property (real estate). He should not sell immovable property without first exhausting movable assets. This statement of the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) is based on one narration, not another. Some have stated that according to the *Sahibayn*, even among movable goods, those items at risk of perishing or deteriorating should be sold first, followed by those not at risk, and finally, immovable property.

If the debtor possesses clothes such that he can manage with less expensive ones, the Qadi should sell them, pay part of the debt from the proceeds, and purchase more modest clothing for him with the remainder. Similarly, if he owns a house and can live in a smaller one, it should be sold to settle the debt, and a smaller residence should be purchased with the remaining funds. Based on this, some jurists have said that the Qadi can sell anything belonging to the debtor that is not of immediate necessity, even to the extent of selling woollen mats in summer and leather beds (*qati'ah*)^1 in winter. If he has an iron or brass brazier, it should be sold and replaced with a clay one.

Regarding how much property should be left for the debtor and how much should be sold, no specific narration has come from Imam Muhammad in any book. There are three narrations from Umar bin Abdul Aziz: one states that his wearing apparel, house, servant, and mount should be left as they are necessities. The second narration excludes the mount (it should not be left), and some judges have adopted this. The third narration states that all his property should be sold and he should be made to work, with his wages going to the creditors. According to the *Zahir al-Riwayah* of our companions, he should not be forced to work, though there is one narration from Abu Yusuf suggesting otherwise. However, if he works voluntarily, an amount sufficient for his family's daily sustenance shall be given to him, and the rest to the creditors. Some judges say if he is in a hot climate, everything except his lower garment (*izar*) should be sold; if in a cold climate, everything beyond what is

necessary to protect against the cold should be sold, including even his cloak (*jubba*) and turban. Some scholars said one suit of clothing should be left for him, an opinion adopted by Shams al-A’imma al-Halwani. Others said two suits should be left so he can change after bathing, which was adopted by Shams al-A’imma al-Sarakhsi.

Hasan narrated from Imam Abu Yusuf that if the Qadi's agent sold the debtor's goods for debt repayment and collected the price, but the money was lost, and then the sold item was legally reclaimed from the buyer, the buyer should recover from the creditor, and the creditor from the debtor; the buyer cannot directly recover from the debtor. A prisoner's acknowledgement of debt to another person is valid, but he must first swear an oath: "By Allah, this is not a *taljiya*^2 (sham) agreement." This is the opinion of Imam Abu Yusuf. If a prisoner acknowledges selling something, the buyer must swear by Allah that he purchased it through a valid sale, paid the price, and it is not a *taljiya* agreement. This is recorded in the 'Muheet'.

---

1. Qati’ah: A leather bed/mat that remains cool.
2. Taljiya: A secret agreement made for some benefit that contradicts the apparent situation, intended to deceive observers.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | २१८ | किताब अदब अल-काज़ी

'किताब अल-ऐन वल-मदीन' में उल्लेख है कि यदि दीनारों के लेनदार ने ऋणी के दिरहमों पर अधिकार पा लिया या इसके विपरीत हुआ, तो उसे अधिकार है कि वह ले ले और यह इमाम-ए-आज़म का मत है। इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद के अनुसार, काज़ी (न्यायाधीश) उसकी संपत्ति बेच दे, लेकिन पहले दीनारों को बेचे, फिर यदि ऋण पूरा न हो तो माल (चल संपत्ति) को बेचे, फिर यदि ऋण उससे भी पूरा न हो तो अचल संपत्ति (मकान आदि) को बेचे। बिना माल के अचल संपत्ति को न बेचे। यह साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) का कथन एक रिवायत के अनुसार है, दूसरी के अनुसार नहीं। कुछ ने कहा कि साहिबैन के निकट माल में भी पहले वह बेचे जिसके नष्ट होने का भय हो, फिर वह बेचे जिसके नष्ट होने का भय न हो, फिर अचल संपत्ति बेचे। यदि ऋणी के पास ऐसे कपड़े हैं कि वह उनसे कमतर कपड़ों पर निर्वाह कर सकता है, तो काज़ी उन्हें बेच दे और ऋण का भुगतान कुछ रुपयों से करे और शेष से उसके लिए दूसरे कपड़े खरीदे। इसी प्रकार यदि उसके पास ऐसा मकान है कि वह उससे छोटे मकान में रह सकता है, तो उसे बेचकर ऋण चुकाए और शेष से उसके लिए छोटा मकान खरीदे। इसी आधार पर कुछ विद्वानों ने कहा है कि काज़ी उसकी हर वह चीज़ बेच सकता है जिसकी उसे तत्काल आवश्यकता नहीं है, यहाँ तक कि गर्मियों में ऊनी बिछावन और सर्दियों में 'क़तीह'^१ (चमड़े का बिस्तर) बेच दे। यदि उसके पास लोहे या पीतल की अंगीठी हो, तो उसे बेचकर मिट्टी की खरीदे।

ऋणी के लिए कितना माल छोड़ा जाए और कितना बेचा जाए, इसके बारे में इमाम मुहम्मद से कोई स्पष्ट रिवायत नहीं मिली है। उमर बिन अब्दुल अज़ीज़ से तीन रिवायतें हैं: एक में पहनने के कपड़े, रहने का घर, सेवक और सवारी छोड़ दी जाए क्योंकि इनकी आवश्यकता है। दूसरी रिवायत में सवारी नहीं छोड़ी जाएगी, और इसी को कुछ काज़ियों ने अपनाया है। तीसरी रिवायत में है कि उसकी पूरी संपत्ति बेची जाए और उससे मजदूरी कराई जाए, और वह मजदूरी लेनदारों को दी जाए। ज़ाहिर-अल-रिवायत में हमारे विद्वानों के अनुसार उससे मजदूरी नहीं कराई जाएगी, सिवाय इमाम अबू यूसुफ की एक रिवायत के। लेकिन यदि उसने स्वयं मजदूरी की, तो उस दिन की आजीविका के बराबर उसके परिवार के लिए दिया जाएगा और शेष लेनदारों को। कुछ काज़ी कहते हैं कि यदि वह गर्म देश में है, तो धोती के अलावा सब बेच दिया जाए; और यदि ठंडी जगह में है, तो ठंड से बचने के लिए आवश्यक कपड़ों के अलावा सब बेच दिया जाए, यहाँ तक कि जुब्बा और पगड़ी भी। कुछ विद्वानों ने कहा कि एक जोड़ा कपड़ा उसके लिए छोड़ दिया जाए, और इसे शम्स-अल-आइमा

हलवानी ने अपनाया है। कुछ ने कहा कि दो जोड़े कपड़े छोड़े जाएं ताकि नहाने के बाद बदल सके और इसे शम्स-अल-आइमा सरखसी ने अपनाया है।

हसन ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की है कि यदि काज़ी के अमीन ने ऋणी का सामान ऋण चुकाने हेतु बेचा और कीमत प्राप्त की, और वह नष्ट हो गई, फिर बेची गई वस्तु खरीदार से वापस ले ली गई, तो खरीदार लेनदार से ले और लेनदार ऋणी से ले; खरीदार सीधे ऋणी से नहीं ले सकता। कैदी का किसी दूसरे के ऋण को स्वीकार करना वैध है, लेकिन पहले उससे शपथ ली जाएगी कि "ईश्वर की शपथ, यह समझौता 'तलजिया'^२ (दिखावटी समझौता) नहीं है"। यह इमाम अबू यूसुफ का कथन है। यदि कैदी ने किसी चीज़ की बिक्री स्वीकार की, तो खरीदार से शपथ ली जाएगी कि उसने इसे वैध रूप से खरीदा है और कीमत चुकाई है, और यह 'तलजिया' नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

१- क़तीह: चमड़े का बिस्तर जो ठंडा होता है। २- तलजिया: एक गुप्त समझौता जो दिखावे के विपरीत किसी लाभ के लिए किया गया हो, जिससे देखने वाले भ्रम में पड़ जाएं।

کتاب العین والمدین میں مذکور ہے کہ دیناروں کے قرض خواہ نے اگر قرض دار کے درہموں پر قابو پایا اس کے برعکس واقع ہوا تو اس کو اختیار ہے کہ لے لے اور یہ امام اعظم کا مذہب ہے اور امام ابو یوسف و امام محمد کے نزدیک قاضی اس کے مال کو فروخت کرے لیکن پہلے دیناروں کو فروخت کرے پھر اگر قرض پورا نہ ہو تو عروض کو فروخت کرے پھر اگر قرض اس سے بھی پورا ادا نہ ہو تو عقار کو فروخت کرے اور بدوں مال اس کے عقار کو فروخت نہ کرے اور یہ قول صاحبین کا بنابر ایک روایت کے ہے نہ دوسری روایت کے اور بعضوں نے کہا کہ صاحبین کے نزدیک عروض میں بھی پہلے وہ فروخت کرے کہ جس کے تلف ہو جانے کا خوف ہو پھر وہ فروخت کرے جس کے تلف ہونے کا خوف نہیں ہے پھر عقار کو فروخت کرے اگر قرض دار کے پاس ایسے کپڑے ہیں کہ وہ اس سے گھٹے ہوئے کپڑے پر کفایت کر سکتا ہے تو قاضی ان کو فروخت کرے اور اس کا قرض ان کے کچھ درہموں میں سے ادا کرے اور باقی درہموں سے اس کے لئے دوسرا کپڑا خریدے اور علیٰ ہذا القیاس اگر اس کے پاس مکان ایسا ہو کہ اس سے کمتر پر بسر کر سکتا ہے تو فروخت کر کے اس میں سے کچھ داموں سے قرضہ ادا کرے اور باقی سے اس کے لئے کوئی مکان خرید دے اور اسی سے بعضے مشائخوں نے کہا ہے کہ قاضی اس کی ہر چیز کو جس کی بالفعل ضرورت نہیں ہے فروخت کر سکتا ہے حتی کہ گرمیوں میں نمدہ اور جاڑوں میں قطیع۱۸ فروخت کردے اور اگر اس کے پاس لوہے یا پیتل کی انگیٹھی ہو تو فروخت کر کے مٹی کی خریدے پھر جس قدر مال قرض دار کے واسطے چھوڑا جائے اور کس قدر فروخت کیا جائے اس کی کوئی روایت امام محمد سے کسی کتاب میں نہیں آئی ہے اور عمر بن عبد العزیز سے تین روایات ہیں ایک روایت میں اس کے پہننے کے کپڑے اور گھر رہنے کا اور

خادم اور سواری چھوڑ دی جائے کہ ان کی ضرورت ہے اور دوسری روایت میں سواری نہیں ہے یعنی نہ چھوڑی جائے اور اسی کو بعض قاضیوں نے اختیار کیا ہے اور تیسری روایت میں ہے کہ تمام مال اس کا فروخت کیا جائے اور مزدوری کرائی جائے اور مزدوری اس کے قرض خواہوں کو دی جائے اور ظاہر الروایت میں ہمارے اصحاب سے اس سے مزدوری نہ کرائی جائے مگر ایک روایت ابو یوسف سے آئی ہے لیکن اگر اس نے خود مزدوری کی تو بقدر اس دن کی روزی کے اس کے اہل و عیال کے واسطے اس کو دی جائے گی اور باقی اس کے قرض خواہوں کو دی جائے گی اور بعضے قاضی کہتے ہیں کہ اگر وہ شخص گرم ملک میں ہے اور گرمی ہے تو سوائے اس کی ازار کے باقی سب فروخت کیا جائے اور سردی کی جگہ میں ہو تو بقدر اس کے کہ سردی سے بچے باقی فروخت کیا جائے حتی کہ اس کا جبہ اور عمامہ کے سوا سب فروخت کیا جائے اور بعض مشائخ نے کہا کہ ایک جوڑا کپڑا اس کے واسطے چھوڑ دیا جائے اور باقی فروخت کیا جائے اور اسی کو شمس الائمہ حلوانی نے اختیار کیا ہے اور بعضے مشائخ نے کہا کہ دو جوڑے کپڑے اس کے لئے چھوڑے جائیں کہ دوسرا نہا کر بدلے اور اسی کو شمس الائمہ سرخسی نے اختیار کیا ہے حسن نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ اگر قاضی کے امیں نے قرض دار کا اسباب قرضہ میں فروخت کیا اور ثمن پر قبضہ کیا اور وہ تلف ہو گیا پھر مبیع مشتری سے استحقاق میں لی گئی تو مشتری قرض خواہ سے لے اور قرض خواہ قرض دار سے لے اور مشتری قرض دار سے نہیں لے سکتا ہے قیدی کا دوسرے شخص کے واسطے قرضہ کا اقرار کرنا صحیح ہے مگر پہلے اس سے قسم لی جائے کہ واللہ یہ بات بطور تلجیہ۲۸ کے نہیں ہے اور یہ قول امام ابو یوسف کا ہے اور اگر قیدی نے کسی چیز کے فروخت کا اقرار کیا تو مشتری سے اللہ تعالیٰ کی قسم لی جائے گی کہ میں نے اس سے بطور بیع صحیح کے خریدا ہے اور ثمن دے دیا اور بطور تلجیہ کے نہیں ہے محیط میں لکھا ہے۔

۱- قطیع: چمڑے کا بستر جو ٹھنڈا ہوتا ہے۔ ۲- تلجیہ: خفیہ قرار داد جو ظاہر کے خلاف کسی نفع کے غرض سے دونوں میں قرار پائی ہو جس سے دیکھنے والے شبہہ میں پڑ جائیں۔

If a person is indigent and owes a debt, and he is owed a debt by a solvent (wealthy) person, shall the indigent person be compelled to demand payment from his solvent debtor?

A woman in debt should not be married for the purpose of paying her debt from her mahr (dower); this is mentioned in *al-Muntaqa*. It is narrated from Imam Muhammad (RA) in *Ibn Sima'ah* that if a person is poor and in debt, and he is owed a debt by a wealthy person, the poor person shall be compelled to demand payment from his wealthy debtor. Thus, if he demands payment and has the wealthy debtor imprisoned, the Qadi (judge) shall not imprison the poor person. Imam Abu Yusuf (RA) stated that if a debt is owed to an indigent person by someone else, the judge shall arrest the debtor, recover the debt, and pay it to the indigent person's creditor. Ibn Sima'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that if a person is imprisoned for a debt and it becomes known that his property is not in that city but in another, the creditor shall be told to release him from prison upon taking a guarantor (kafeel), and tell him to go sell his property and pay the creditor's debt. If he is released but does not depart or go there to sell the property, he shall be re-imprisoned; this is stated in *al-Zakheerah*. It should be clear that no specific amount of property is fixed for imprisonment; one can be imprisoned even for one dirham or less, because the one who refuses to pay is an oppressor. This is quoted in *al-Nihayah* from *al-Mabsut*. If two litigants insult and act disrespectfully toward each other in front of the judge, the judge may imprison them or award discretionary punishment (tazir) so that no one repeats such behavior before the judge, though pardoning is better. If only one party does so, the judge shall not award tazir without the request of the other party, but should forbid him from such behavior. If a person insults others, he should be cautioned the first time, but if it is a habit, he should be beaten and imprisoned until he ceases this behavior; as stated in *al-Wajiz*.

Chapter: 26 Reasons for which a judge's ruling is overturned and when it is not overturned.

Two matters must be considered here: First, if the judge's ruling was based on a valid cause but that cause later became void, the judge's ruling will not be invalidated. If it is proven that in reality there was no cause but it appeared so superficially and the ruling was based on that, then according to Imam Azam (RA) and the second opinion of Imam Abu Yusuf (RA), the ruling will not be void. However, according to the first

opinion of Imam Abu Yusuf (RA) and the opinion of Imam Muhammad (RA), the ruling will be void. Second, if a claim of right (istihqaq) arises regarding an item sold (mabee') while in the buyer's possession, the initial sale remains suspended; meaning, if the rightful claimant gives permission, it becomes valid, and annulment of the first sale is not mandatory. Imam Muhammad (RA) stated in *al-Ziyadat* that a person bought a slave girl from another and had not yet taken possession when someone else presented witnesses for his rightful claim. Both the seller and the buyer were present, and the judge ruled in favor of the claimant. Then the seller and buyer claimed that the claimant had previously sold the slave girl to the seller and handed her over, who then sold her to the buyer, and they presented witnesses for this; such testimony shall be accepted. Thus, Imam Muhammad (RA) made the presence of both the seller and the buyer a condition for the ruling in favor of a claimant, and this condition is mandatory. So much so that if only the seller or only the buyer is present, the judge shall not grant the slave girl to the claimant. If the buyer and seller do not have witnesses for purchasing from the claimant and the buyer requests the judge to annul the sale, the judge shall grant it. Then, if the judge annuls the sale, and afterwards the seller against the claimant...

एक व्यक्ति निर्धन है और उस पर ऋण है और उसका ऋण एक धनवान व्यक्ति पर है, तो क्या उस निर्धन पर दबाव डाला जाएगा कि वह अपने धनवान कर्जदार से मांग करे?

एक ऋणी स्त्री का विवाह इस उद्देश्य से नहीं किया जाना चाहिए कि उसके महर से ऋण चुकाया जाए, यह 'मुंतक़ा' में लिखा है। और इब्न सिमाअह में इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि यदि एक व्यक्ति निर्धन है और उस पर कर्ज है, और उसका कर्ज किसी धनवान व्यक्ति पर है, तो उस निर्धन को विवश किया जाएगा कि वह अपने धनवान कर्जदार से तकाज़ा करे। अतः यदि उसने तकाज़ा करके धनवान कर्जदार को जेल भिजवा दिया, तो क़ाज़ी उस निर्धन को जेल नहीं भेजेगा। और इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फ़रमाया कि यदि निर्धन का कर्ज किसी पर हो, तो क़ाज़ी उसके कर्जदार को गिरफ्तार करेगा और उसका कर्ज वसूल करके उसके लेनदार को अदा करेगा। इब्न सिमाअह ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि यदि कोई व्यक्ति कर्ज के कारण जेल में है और पता चले कि उसकी संपत्ति इस शहर में नहीं बल्कि दूसरे शहर में है, तो लेनदार से कहा जाएगा कि इसे जेल से निकाल दे और इससे एक ज़मानती (कफ़ील) ले ले, और उससे कहे कि जाकर अपनी संपत्ति बेचकर लेनदार का कर्ज चुका दे। यदि उसे निकाला गया और वह नहीं निकला और संपत्ति बेचने वहां नहीं गया, तो उसे कैद किया जाए; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। स्पष्ट रहे कि कैद होने के लिए संपत्ति की कोई न्यूनतम मात्रा निर्धारित नहीं है, यहाँ तक कि एक दिरहम या उससे कम के लिए भी कैद किया जा सकता है, क्योंकि कर्ज न देने वाला भी ज़ालिम है। यह 'निहाया' में 'मबसूद' से उद्धृत है। यदि दोनों पक्षों (मुक़दमेबाज़ों) ने क़ाज़ी के सामने आपस में गाली-गलौज और अभद्रता की, तो क़ाज़ी चाहे तो उन्हें कैद करे या ताज़ीर (सज़ा) दे, ताकि फिर कोई क़ाज़ी के सामने ऐसी हरकत न करे, हालाँकि माफ़ करना बेहतर है। और यदि केवल एक ने ऐसा किया, तो दूसरे की प्रार्थना के बिना क़ाज़ी उसे ताज़ीर न दे, लेकिन उसे इस हरकत से मना करे। यदि कोई व्यक्ति लोगों को गाली देता है, तो एक बार ऐसा करने पर उसे समझा दिया जाए, और यदि उसकी आदत है, तो उसे पीटा जाए और कैद किया जाए जब तक कि वह इस हरकत को छोड़ न दे; 'अल-वजीज़' में ऐसा ही वर्णित है।

अध्याय: २६ किन कारणों से क़ाज़ी का निर्णय निरस्त किया जाता है और कब नहीं?

यहाँ दो बातों का ध्यान रखना अनिवार्य है: पहली यह कि यदि क़ाज़ी का निर्णय किसी सही कारण के भरोसे पर हुआ, फिर बाद में वह कारण अमान्य (बातिल) हो गया, तो क़ाज़ी का आदेश निरस्त नहीं

होगा। और यदि सिद्ध हो जाए कि वास्तव में कोई कारण नहीं था लेकिन प्रत्यक्ष में दिखाई देता था और उसी आधार पर निर्णय हुआ, तो भी इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के दूसरे कथन के अनुसार क़ाज़ी का आदेश निरस्त नहीं होगा। जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के पहले कथन और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार ऐसा निर्णय निरस्त हो जाएगा। दूसरी बात यह कि यदि खरीदार (मुश्तरी) के पास बेची गई वस्तु (मबीअ) पर किसी अन्य का अधिकार (इस्तिहक़ाक़) सिद्ध हो जाए, तो पहली बिक्री स्थगित हो जाती है; अर्थात यदि हकदार ने अनुमति दे दी तो वह वैध हो जाती है और पहली बिक्री को निरस्त करना अनिवार्य नहीं है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'ज़ियादात' में फ़रमाया कि एक व्यक्ति ने दूसरे से एक दासी खरीदी और अभी उस पर कब्ज़ा नहीं किया था कि किसी ने अपने हक के गवाह पेश कर दिए। विक्रेता और खरीदार दोनों उपस्थित थे और क़ाज़ी ने दासी के हकदार के पक्ष में निर्णय दे दिया। फिर विक्रेता और खरीदार ने दावा किया कि उस हकदार ने यह दासी विक्रेता को बेची थी और उसे सौंप दी थी, फिर उस विक्रेता ने खरीदार को बेची थी, और इस पर गवाह पेश किए, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। अतः इमाम मुहम्मद (रह.) ने हकदार के पक्ष में निर्णय होने के लिए विक्रेता और खरीदार की उपस्थिति को शर्त माना है, और यह शर्त अनिवार्य है। यहाँ तक कि यदि केवल विक्रेता उपस्थित हुआ या केवल खरीदार, तो क़ाज़ी हकदार को दासी नहीं दिलाएगा। और यदि खरीदार और विक्रेता के पास हकदार से खरीदने के गवाह न हों और खरीदार क़ाज़ी से बिक्री निरस्त करने का अनुरोध करे, तो क़ाज़ी उसे स्वीकार करेगा। फिर यदि क़ाज़ी ने बिक्री निरस्त कर दी, उसके बाद विक्रेता ने हकदार पर...

ایک شخص تنگدست ہے اور اس پر قرض ہے اور اس کا قرض ایک شخص مال دار پر ہے تو اس تنگدست پر جبر کیا جائے گا کہ اپنے قرض دار مال دار پر تقاضا کرے

قرض دار عورت کا اس غرض سے نکاح نہ کیا جائے کہ اس کے مہر سے قرض ادا کیا جائے یہ منتقیٰ میں لکھا ہے اور ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص تنگدست ہے اور اس پر قرض ہے اور اس کا قرض ایک شخص مال دار پر ہے تو اس تنگدست پر جبر کیا جائے گا کہ اپنے قرض دار مال دار پر تقاضا کرے پس اگر اس نے تقاضا کر کے مال دار قرض دار کو قید کرایا تو قاضی اس تنگدست کو قید نہ کرے گا اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر تنگدست کا قرض کسی پر ہو تو قاضی اس کے قرض دار کو گرفتار کرے گا اور اس کا قرض وصول کر کے اس کے قرض خواہ کو ادا کرے گا ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ اگر ایک شخص قرض کی بابت قید ہے اور معلوم ہوا کہ اس کا مال اس شہر میں نہیں ہے بلکہ دوسرے شہر میں ہے تو قرض خواہ سے کہا جائے گا کہ اس کو قید سے نکال کر اس سے ایک کفیل لے لے اور اس سے کہے کہ جا کر اپنا مال فروخت کر کے قرض خواہ کا قرض ادا کرے پس اگر اس کو نکالا اور وہ نہ نکلا اور فروخت کرنے کو وہاں نہ گیا تو قید کیا جائے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے واضح ہو کہ قید ہونے کے واسطے کچھ مقدار مال کی مقرر نہیں ہے حتیٰ کہ ایک درہم اور اس سے کم میں قید ہو سکتا ہے کیونکہ اس کا نہ دینے والا بھی ظالم ہے یہ نہایہ میں مبسوط سے منقول ہے اگر دونوں خصم نے قاضی کے سامنے آپس میں گالی گلوچ کی اور بے ادبی کی تو چاہے کہ ان کو قید کرے یا تعزیر دے تا کہ پھر ایسی حرکت قاضی کے سامنے کوئی نہ کرے اور عفو کرنا بہتر ہے اور اگر ایک نے ایسا کیا تو بدوں دوسرے کی درخواست کے قاضی اس کو تعزیر نہ دے لیکن اس

کو اس حرکت سے منع کرے اگر ایک شخص لوگوں کو گالی دیتا ہے پس اگر ایک مرتبہ ایسا کیا تو سمجھا دیا جائے اور اگر عادت ہے تو پیٹا جائے اور قید کیا جائے یہاں تک کہ اس حرکت کو چھوڑ دے کذا فی الوجیز۔

باب : ۲۶ کس کس سبب کے ساتھ حکم قاضی رد کیا جاتا ہے اور کب نہیں رد ہوتا ہے

یہاں دو باتوں کا لحاظ واجب ہے ایک یہ کہ قضائے قاضی اگر کسی سبب صحیح کے اعتماد پر واقع ہوئی پھر بعد کو وہ سبب باطل ہو گیا تو حکم قاضی باطل نہ ہو گا اور اگر ثابت ہو کہ اصل میں کوئی سبب نہ تھا لیکن ظاہر میں معلوم ہوتا تھا اور اسی بنا پر حکم ہوا تو بھی امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول کے موافق حکم قاضی باطل نہ ہو گا اور امام ابو یوسفؒ کے پہلے قول کے موافق اور یہی قول امام محمدؒ کا ہے کہ قضا باطل ہو گی دوسری بات یہ کہ اگر مشتری کے پاس مبیع میں استحقاق پیدا ہو تو پہلی بیع متوقف ہوتی ہے یعنی اگر مستحق نے اجازت دی تو جائز ہوتی ہے اور پہلی بیع کا فسخ ہو جانا واجب نہیں ہے امام محمدؒ نے زیادات میں فرمایا کہ ایک شخص نے دوسرے سے ایک باندی خریدی اور ہنوز اس پر قبضہ نہ کیا تھا کہ کسی آدمی نے اپنے استحقاق کے گواہ پیش کئے اور بائع اور مشتری دونوں سامنے حاضر تھے اور قاضی نے باندی کا مستحق کے واسطے حکم کیا پھر بائع اور مشتری نے دعویٰ کیا کہ اس مستحق نے یہ باندی اس بائع کے ہاتھ فروخت کی تھی اور اس کے سپرد کر دی تھی پھر اس بائع نے مشتری کے ہاتھ فروخت کی تھی اور اس پر گواہ قائم کئے تو گواہی مقبول ہو گی پس امام محمدؒ نے مستحق کے لئے حکم ہونے کے واسطے بائع اور مشتری کا حاضر ہونا شرط کیا ہے اور یہ شرط لازمی ہے حتیٰ کہ اگر فقط بائع حاضر ہوا یا فقط مشتری حاضر ہوا تو قاضی مستحق کو باندی نہ دلائے گا اور اگر مشتری اور بائع کے پاس مستحق سے خریدنے کے گواہ نہ ہوئے اور مشتری نے بیع فسخ کر

دینے کی قاضی سے درخواست کی تو قاضی منظور کرے گا پھر اگر قاضی نے بیع فسخ کر دی بعد ازاں بائع نے مستحق کے اوپر

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 220 | Kitab Adab al-Qadi

Witnesses were established stating, "I purchased this slave girl from the rightful owner (Mustahiq) and took possession of her before selling her to the buyer (Mushtari)." In such a case, the judge (Qadi) shall grant the slave girl to the seller (Ba'i), and the seller shall not have the option to impose her upon the buyer as a liability. Imam Muhammad's (RA) statement regarding the seller establishing witnesses against the claimant implies that the condition for their acceptance is that they be established in the presence of the claimant. If the buyer took possession of the slave girl and subsequently someone established their legal entitlement (Istihqaq) by presenting witnesses, a judgment shall be passed in favor of the claimant; here, the presence of the buyer alone is a condition. According to the manifest reports (Zahir al-Riwayah), if the buyer requests the rescission (Faskh) of the sale, the judge shall annul it, and the buyer shall reclaim his price (Thaman) from the seller. Subsequently, if the seller establishes witnesses against the claimant proving that he had purchased her from the claimant and taken possession prior to selling her to the buyer, the judge shall award the slave girl to the seller. The previous judgment of the Qadi shall then become void, to the extent that the seller will have the option to place the slave girl back under the buyer's responsibility. This is the first opinion of Imam Abu Yusuf (RA) and is also the view of Imam Muhammad (RA). According to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa) (RA), following the second opinion of Imam Abu Yusuf (RA), the Qadi's judgment shall not be voided, nor can the seller impose the girl upon the buyer. Furthermore, according to Imam Muhammad (RA), when the seller has the right to place the girl under the buyer's responsibility but the buyer refuses, can the buyer then reclaim her from the seller? Imam Muhammad did not mention this case here, but the elders (Mashaikh) have stated that he should not have this right. Later in this same chapter, Imam Muhammad points towards this same indication. This ruling applies when the judge has formally rescinded the sale. If the seller and buyer mutually rescinded the sale after the girl was taken by the claimant from the buyer, and then the seller established witnesses against the claimant and was awarded the girl by the judge, there is no disagreement that the seller does not have the option to place the girl under the buyer's responsibility.

If, after a claim of ownership arises, the buyer wishes to rescind the sale without a judge's order and without the seller's consent, he does not have that right. Thus, the established position of the school of thought is that for a rescission to be valid here, either a judge's decree or the seller's consent is mandatory. If, after entitlement was

established, the buyer did not request the judge to rescind the sale but sought a refund of the price from the seller, which the seller provided, and then the seller established witnesses as mentioned above and retrieved the girl from the claimant, the seller would not have the right to impose her upon the buyer. If the seller refused to refund the price at the buyer's request until the matter was brought before the judge, and the judge rescinded the sale and ordered the seller to refund the price, but the buyer had not yet received the refund (or had already received it) when the seller established witnesses and retrieved the girl, then according to Imam Muhammad and the first opinion of Imam Abu Yusuf, the seller can place her under the buyer's responsibility. For example, if a person buys a slave for a hundred dinars, takes possession, and sells him to another who also takes possession, then someone establishes a claim of ownership against the second buyer. If the second buyer then establishes witnesses against the claimant proving the claimant had previously sold the slave to the first seller and delivered him, and the first seller had sold and delivered him to the current buyer, then according to manifest reports, this testimony will be accepted. If the second buyer established witnesses but, due to a dispute, reclaimed his price from his seller by a judge's order, and then the first buyer established witnesses that the claimant had sold and delivered to the original seller, and the slave was retrieved from the claimant by the judge's order, then according to Imam Muhammad and the first opinion of Imam Abu Yusuf, he has the choice to impose it on the second buyer. However, according to the opinion of Imam-e-Azam and the second opinion of Imam Abu Yusuf, he does not have this choice. If the first buyer did not find witnesses and took back his price from the first seller by the judge's order, and then the first seller [established] witnesses against the claimant...

---

1. The phrase "will not be void" does not mean that the slave girl will not be returned to the seller; she will be returned by consensus. The disagreement lies only in whether she can be imposed as a liability on the buyer.
2. There is no such option because the sale had already taken place according to its essential elements (arkān); therefore, for its rescission, either the seller's consent or a judicial decree is necessary.

गवाह पेश किए गए कि मैंने इस दासी को सही मालिक (हक़दार) से खरीदा था और खरीदार (मुश्तरी) को बेचने से पहले इसे खरीद कर अपने कब्ज़े में ले लिया था। ऐसी स्थिति में काज़ी (न्यायाधीश) वह दासी विक्रेता (बाइ) को दिला देगा और विक्रेता को यह अधिकार नहीं होगा कि वह उसे खरीदार की ज़िम्मेदारी में डाल दे। इमाम मुहम्मद (रह.) का यह कहना कि विक्रेता ने हक़दार पर गवाह पेश किए, इसमें इशारा है कि गवाहों के स्वीकार होने की शर्त यह है कि वे हक़दार के सामने पेश हों। यदि खरीदार ने दासी पर कब्ज़ा कर लिया और फिर किसी ने गवाही देकर उसका हक़ (स्वामित्व) साबित कर दिया, तो हक़दार के पक्ष में फैसला दिया जाएगा और यहाँ केवल खरीदार का उपस्थित होना ही शर्त है। प्रचलित रिवायत के अनुसार, यदि खरीदार ने बिक्री रद्द (फ़स्ख़) करने का अनुरोध किया, तो काज़ी बिक्री रद्द कर देगा और खरीदार विक्रेता से अपना मूल्य (समन) वापस ले लेगा। इसके बाद यदि विक्रेता ने हक़दार के विरुद्ध गवाह पेश कर दिए कि उसने खरीदार को बेचने से पहले इसे हक़दार से खरीदा था और कब्ज़ा किया था, तो काज़ी वह दासी विक्रेता को दिला देगा और काज़ी का पिछला आदेश रद्द हो जाएगा, यहाँ तक कि विक्रेता को अधिकार होगा कि वह दासी को खरीदार की ज़िम्मेदारी में वापस डाल दे। यह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का पहला मत है और यही इमाम मुहम्मद (रह.) का भी मत है। इमाम आज़म (रह.) के निकट इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के दूसरे मत के अनुसार, काज़ी का फैसला रद्द नहीं होगा और न ही विक्रेता इसे खरीदार की ज़िम्मेदारी में डाल सकता है। इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार, जब विक्रेता के पास यह अधिकार हो कि वह दासी खरीदार की ज़िम्मेदारी में डाले और वह इनकार कर दे, तो क्या खरीदार भी उसे विक्रेता से ले सकता है? इमाम मुहम्मद ने यहाँ इसका उल्लेख नहीं किया है, लेकिन विद्वानों (मशाइख) ने कहा है कि उसे यह अधिकार नहीं होना चाहिए। इसी अध्याय में आगे चलकर इमाम मुहम्मद ने इसी ओर संकेत किया है। यह आदेश उस स्थिति में है जब काज़ी ने बिक्री रद्द कर दी हो। यदि केवल विक्रेता और खरीदार ने आपसी सहमति से बिक्री रद्द की हो, जबकि दासी खरीदार से हक़दार के पास जा चुकी थी, और फिर विक्रेता ने हक़दार के खिलाफ गवाह पेश कर दासी वापस ले ली, तो यहाँ बिना किसी मतभेद के विक्रेता को यह अधिकार नहीं है कि वह दासी को खरीदार की ज़िम्मेदारी में डाले।

यदि हक़ (स्वामित्व) साबित होने के बाद खरीदार काज़ी के आदेश के बिना और विक्रेता की सहमति के बिना बिक्री रद्द करना चाहे, तो उसे इसका अधिकार नहीं है। अतः धर्मशास्त्र का यह नियम तय हुआ कि यहाँ बिक्री रद्द होने के लिए काज़ी का आदेश या विक्रेता की सहमति आवश्यक है। यदि

हक़ साबित होने के बाद खरीदार ने काज़ी से बिक्री रद्द करने का अनुरोध नहीं किया, बल्कि विक्रेता से मूल्य वापस माँगा और उसने लौटा दिया, फिर विक्रेता ने ऊपर बताए अनुसार गवाह पेश कर हक़दार से दासी वापस ले ली, तो उसे अधिकार नहीं होगा कि वह खरीदार पर इसे थोपे। यदि खरीदार के कहने पर विक्रेता ने मूल्य वापस नहीं किया और दोनों का मामला काज़ी के पास गया, काज़ी ने बिक्री रद्द कर विक्रेता को मूल्य लौटाने का आदेश दिया, और खरीदार ने अभी मूल्य नहीं लिया था या ले लिया था कि विक्रेता ने गवाहों के माध्यम से दासी वापस ले ली, तो इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ के पहले मत के अनुसार वह इसे खरीदार की ज़िम्मेदारी में डाल सकता है। एक व्यक्ति ने दूसरे से एक गुलाम सौ दीनार में खरीदा और कब्ज़ा करके दूसरे को बेच दिया, उसने भी कब्ज़ा कर लिया। फिर किसी ने दूसरे खरीदार पर गुलाम का मालिकाना हक़ साबित किया। दूसरे खरीदार ने हक़दार पर गवाह पेश किए कि उसने गुलाम को पहले विक्रेता को बेचा था और उसे सौंप दिया था, और पहले विक्रेता ने मुझे बेचा था, तो प्रचलित रिवायत के अनुसार उसकी गवाही स्वीकार होगी। यदि दूसरे खरीदार ने गवाह पेश किए लेकिन विवाद के कारण काज़ी के आदेश से अपना मूल्य पहले विक्रेता से वापस ले लिया, फिर पहले विक्रेता ने गवाह पेश किए कि हक़दार ने उसे पहले विक्रेता को बेचा था और मैंने उससे खरीदा है, और काज़ी के आदेश से गुलाम हक़दार से ले लिया, तो इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ के पहले मत के अनुसार उसे अधिकार है कि वह दूसरे खरीदार की ज़िम्मेदारी में इसे डाले, लेकिन इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के दूसरे मत के अनुसार उसे यह अधिकार नहीं है। यदि पहले खरीदार को गवाह न मिले और उसने काज़ी के आदेश से पहले विक्रेता से मूल्य वापस ले लिया, फिर पहले विक्रेता ने हक़दार पर गवाह...

---

1. 'आदेश रद्द नहीं होगा' का अर्थ यह नहीं है कि दासी विक्रेता को नहीं मिलेगी, बल्कि वह सर्वसम्मति से उसे मिलेगी; मतभेद केवल उसे खरीदार की ज़िम्मेदारी में डालने को लेकर है।
2. अधिकार नहीं है क्योंकि बिक्री अपने आवश्यक तत्वों (अरकान) के साथ पूरी हो चुकी थी, इसलिए इसे रद्द करने के लिए विक्रेता की सहमति या काज़ी का आदेश अनिवार्य है।

گواہ قائم کئے کہ میں نے مستحق سے یہ باندی خریدی تھی اور مشتری کے ہاتھ فروخت کرنے سے پہلے خرید کر کے قبضہ کر لیا ہے تو قاضی وہ باندی بائع کو دلائے گا اور بائع کو اختیار نہ ہوگا کہ مشتری کے ذمہ لازم کرے اور امام محمدؒ کا یہ قول کہ بائع مستحق پر گواہ قائم کئے اس میں اشارہ ہے کہ ان کے مقبول ہونے کی یہ شرط ہے کہ مستحق پر قائم ہوں اور اگر مشتری نے باندی پر قبضہ کر لیا پھر گواہ پیش کر کے کسی نے اس کا استحقاق ثابت کیا تو مستحق کے واسطے حکم کیا جائے گا اور صرف مشتری کا حاضر ہونا شرط ہے اور ظاہر روایت کے موافق اگر مشتری نے بیع فسخ کی درخواست کی تو قاضی فسخ کر دے گا اور مشتری بائع سے اپنا ثمن واپس لے گا پھر اگر اس کے بعد بائع نے مستحق پر گواہ قائم کئے کہ میں نے مشتری کے ہاتھ فروخت کرنے سے پہلے اس کو مستحق سے خریدا ہے اور قبضہ کر لیا ہے تو قاضی وہ باندی بائع کو دلائے گا اور پہلا حکم قاضی باطل ہو گا حتیٰ کہ بائع کو اختیار ہو گا کہ باندی مشتری کے ذمہ ڈالے اور یہ امام ابو یوسفؒ کا پہلا قول ہے اور یہی قول امام محمدؒ کا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول کے موافق قضائے قاضی باطل نہ ہوگی اور نہ بائع مشتری کے ذمہ ڈال سکتا ہے پھر امام محمدؒ کے نزدیک جب بائع کو پہنچتا ہے کہ باندی مشتری کے ذمہ ڈالے اور بائع نے انکار کیا تو آیا مشتری بھی اس کو بائع سے لے سکتا ہے یا نہیں اس صورت کو امام محمدؒ نے یہاں ذکر نہ کیا اور مشائخ نے فرمایا کہ اس کو یہ اختیار نہ ہونا چاہئے اور اسی باب میں امام محمدؒ نے آگے جا کر یہی اشارہ کیا ہے یہ حکم اس صورت میں ہے کہ قاضی نے بیع فسخ کردی ہو اور اگر صرف بائع اور مشتری نے باہم مل کر بیع فسخ کر لی جبکہ باندی مشتری کے

پاس سے استحقاق میں لے لی گئی پھر بائع نے مستحق پر گواہ قائم کئے اور قاضی نے اس کو باندی دلا دی تو بلا اختلاف بائع کو اختیار نہیں ہے کہ باندی مشتری کے ذمہ ڈالے۔

اگر استحقاق پیدا ہونے کے بعد مشتری نے چاہا کہ بدون حکم قاضی و بلا رضا مندی بائع کے بیع فسخ کر دے تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے پس مذہب یہ قرار پایا کہ یہاں فسخ صحیح ہونے کے واسطے قاضی کا حکم یا بائع کی رضامندی ضرور ہے اگر استحقاق ثابت ہونے کے بعد مشتری نے قاضی سے فسخ بیع کی درخواست نہ کی لیکن بائع سے ثمن واپس کرنا چاہا اور اس نے پھیر دیا پھر بائع نے موافق مذکورہ بالا کے گواہ قائم کئے اور باندی مستحق سے لے لی تو اس کو اختیار نہ ہو گا کہ مشتری کے ذمہ ڈالے اور اگر مشتری کے کہنے سے بائع نے ثمن اس کو نہ دیا یہاں تک کہ دونوں نے قاضی کے پاس جھگڑا کیا اور قاضی نے بیع فسخ کر کے بائع کو حکم دیا کہ ثمن مشتری کو واپس کرے پھر ہنوز مشتری نے ثمن نہیں لیا یا لیا تھا کہ بائع نے موافق مذکورہ بالا کے مستحق پر گواہ قائم کر کے باندی لے لی تو امام محمدؒ کے نزدیک اور امام ابو یوسفؒ کے قول اول کے موافق مشتری کے ذمہ ڈال سکتا ہے ایک شخص نے دوسرے سے ایک غلام سو دینار کو خریدا اور قبضہ کر کے دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا اور اس نے قبضہ کر لیا پھر کسی نے دوسرے مشتری پر غلام کا استحقاق ثابت کیا پھر دوسرے مشتری نے مستحق پر گواہ قائم کئے کہ اس نے غلام اتنے داموں کو پہلے بائع کے ہاتھ فروخت کیا تھا اور اس کے سپرد کر دیا تھا اور بائع اول نے میرے بائع کے ہاتھ فروخت کیا اور سپرد کر دیا تو ظاہر روایت کے موافق اس کی گواہی مقبول ہو گی اور اگر دوسرے مشتری نے گواہ قائم کئے لیکن جھگڑا کر کے اپنے بائع سے اپنا ثمن حکم قاضی سے لے لیا پھر پہلے مشتری نے گواہ قائم کئے کہ مستحق نے اس کو بائع اول کے ہاتھ فروخت کر کے سپرد کر دیا تھا اس کے بعد میں نے اس سے خریدا ہے اور حکم قاضی سے وہ غلام مستحق سے لے لیا تو امام محمدؒ کے اور امام ابو یوسفؒ کے پہلے قول پر اس کو

اختیار ہے کہ مشتری ثانی کے ذمہ لازم کرے اور امام اعظمؒ کے قول اور امام ابو یوسفؒ کے دوسرے قول پر اس کو اختیار نہیں ہے اور اگر مشتری اول نے گواہ نہ پائے اور اپنے بائع اول سے قاضی کے حکم سے ثمن واپس لیا پھر بائع اول نے مستحق پر گواہ

۱۔ قولہ باطل نہ ہو گی یہ مراد نہیں کہ باندی بائع کو نہ ملے گی بلکہ بالاتفاق ملے گی اور اختلاف صرف مشتری کے ذمہ لازم کرنے میں ہے۔ ۲۔ اختیار نہیں کیونکہ بیع اپنے ارکان سے واقع ہو چکی تو فسخ کے واسطے رضائے بائع یا حکم قضا ضرور ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 221 | Kitab Adab al-Qadi

...established [with evidence] and, in accordance with the aforementioned, the slave was taken from him. According to the initial opinion of Imam Muhammad (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), he has the option to hold the first purchaser liable for the slave. It has been mentioned that according to the first opinion of Imam Muhammad (RA) and Imam Abu Yusuf (RA), the first purchaser does not have the option to hold the second purchaser liable. A person purchased a slave from another, took possession, and paid the price. Then a rightful claimant appeared, produced witnesses, and by the order of the judge (Qadi), took the slave from the hands of the purchaser. Subsequently, the purchaser produced witnesses against the rightful claimant, stating that the seller from whom he bought the slave had been authorized by this claimant to sell the slave—meaning the claimant had appointed him as an agent (wakil), and he sold it by the claimant's order. In this case, the witnesses shall be accepted. If he did not produce witnesses and sought to reclaim his price from the seller, and the judge ordered its return, and thereafter the seller produced witnesses against the claimant stating that the claimant had authorized him to sell the slave, after which he sold it to the purchaser, it shall be examined: if what he gave to the purchaser is the same as what he received from the claimant, or if he kept it and gave its equivalent, or if he destroyed what he received and gave its equivalent in compensation, then his testimony shall not be accepted.

In the aforementioned case, can the pledgee (murtahin) rescind the sale or not? There is a narration from Imam Muhammad (RA) that he can rescind it, but the correct view is that he cannot rescind it. ☆

If the price was lost while in the possession of the agent, and the agent gave its equivalent to the purchaser from his own property, the testimony shall be accepted. Thus, when his testimony is accepted, he shall take back the property he gave to the purchaser, take the slave from the rightful claimant, and deliver him to the purchaser. This is in accordance with the first opinion of Imam Muhammad (RA) and Imam Abu Yusuf (RA). If the purchaser sold the slave to another person, and the rightful claimant took it from him, and he reclaimed his price from the first purchaser by the judge's order, and then the first purchaser produced witnesses that the rightful claimant had authorized the first seller to sell, the witnesses shall be accepted, and he shall take the slave from the claimant and place the liability upon the second purchaser. This is according to the final opinion of Imam Muhammad (RA) and Imam Abu Yusuf (RA). If the first purchaser did not find witnesses for this but

reclaimed his price from his seller, whether by judicial order or without it, and then the first seller produced witnesses of the claimant's authorization, then the same scenarios arise as we described in the first case; this is written in al-Muhit. Imam Muhammad (RA) stated that a person pledged a female slave in exchange for one thousand dirhams, which the pledgee was owed. The pledgee took possession of the slave. Then, without the pledgee's permission, the pledgor (rahin) took the slave, sold her to someone, and handed her over. Subsequently, the pledgee produced witnesses regarding the pledge; these shall be accepted. Whether the pledgee can rescind this sale is a matter on which there is a narration from Imam Muhammad (RA) that he can rescind it, but the correct view is that he cannot rescind it. However, the purchaser has the option either to rescind the sale or to wait until the pledgor redeems the pledge, at which time the purchaser may take the slave. If the purchaser chose to rescind the contract, and the judge rescinded it and ordered the seller to return the price to him, and then the seller paid the pledge amount to the pledgee and took the slave, he does not have the option to hold the purchaser liable. If the pledgor had paid the pledge amount and sold the slave to that purchaser, but then the pledgee denied receiving the payment, and the judge ruled the slave was still pledged to him, and the purchaser requested the judge to rescind the sale, and the judge rescinded it and returned the price to him, and then the seller produced witnesses that he had paid the pledge amount and taken back the slave to sell to the purchaser, and by the judge's order took the slave from the pledgee and sought to hold the purchaser liable—it is stated in some copies of the book that if the purchaser had not yet taken possession of the slave before the rightful claimant proved his right and took her, then the seller cannot hold him liable. But if the purchaser had taken possession, then according to Imam Muhammad and Imam Abu...

साबित किए और उपरोक्त के अनुसार ग़ुलाम उससे ले लिया तो इमाम मुहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के पहले कौल (कथन) के अनुसार उसे अधिकार है कि ग़ुलाम पहले क्रेता के ज़िम्मे डाले और यह ज़िक्र किया गया है कि पहले क्रेता को इमाम मुहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के पहले कौल के अनुसार यह अधिकार नहीं है कि वह दूसरे क्रेता के ज़िम्मे डाले। एक व्यक्ति ने दूसरे से एक ग़ुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा करके मूल्य (थमन) अदा किया, फिर एक हक़दार आया और गवाह पेश करके क्रेता के हाथों से काज़ी के आदेश से वह ग़ुलाम ले लिया। फिर क्रेता ने हक़दार के विरुद्ध गवाह पेश किए कि जिस विक्रेता से मैंने खरीदा है, उसे इस हक़दार ने इस ग़ुलाम को बेचने का आदेश दिया था, यानी उसे वकील बनाया था और उसने उसके आदेश से बेचा है, तो गवाह स्वीकार्य होंगे। और यदि उसने गवाह पेश नहीं किए और विक्रेता से अपना धन वापस लेना चाहा और काज़ी ने वापस करने का आदेश दिया, फिर विक्रेता ने हक़दार के विरुद्ध गवाह पेश किए कि उसने मुझे इस ग़ुलाम को बेचने का आदेश दिया था जिसके बाद मैंने क्रेता के हाथ बेचा है, तो देखा जाएगा कि जो उसने क्रेता को दिया है, क्या वह वही है जो उसने हक़दार से लिया है, या उसे रख लिया और उसके समान कुछ और दिया है, या जो लिया था उसे नष्ट कर दिया और उसके बदले ज़मानत में दिया है, तो उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं होगी।

उपरोक्त मसले में क्या बंधकग्राही (मरतहन) बिक्री को निरस्त (फ़स्ख़) कर सकता है या नहीं? इसमें इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि वह निरस्त कर सकता है, और सही यह है कि वह निरस्त नहीं कर सकता। ☆

यदि धन वकील के पास नष्ट हो गया और वकील ने क्रेता को अपने माल से उसके समान कुछ दिया है, तो गवाही स्वीकार्य होगी। अतः जब उसकी गवाही स्वीकार्य हो गई, तो जो माल उसने क्रेता को दिया है उसे वापस ले लेगा और हक़दार से ग़ुलाम लेकर क्रेता को दे देगा, और यह इमाम मुहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के पहले कौल के अनुसार है। यदि क्रेता ने यह ग़ुलाम किसी दूसरे के हाथ बेच दिया और हक़दार ने उससे ले लिया और उसने काज़ी के आदेश से अपना मूल्य पहले क्रेता से वापस ले लिया, फिर पहले क्रेता ने गवाह पेश किए कि हक़दार ने पहले विक्रेता को बिक्री का आदेश दिया था, तो गवाह स्वीकार्य होंगे और हक़दार से वह ग़ुलाम लेकर दूसरे क्रेता के ज़िम्मे डाला जाएगा। और यह इमाम मुहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के अंतिम कौल के अनुसार है। और पहले क्रेता को इस पर गवाह नहीं मिले, लेकिन अपने विक्रेता से अपना धन काज़ी

के आदेश से या बिना आदेश के वापस ले लिया, फिर पहले विक्रेता ने हक़दार पर उसके आदेश देने के गवाह पेश किए, तो इसमें वही स्थितियाँ निकलती हैं जो हमने पहले मसले में बयान की हैं, यह मुहीत (किताब अल-मुहीत) में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि एक व्यक्ति ने एक दासी को एक हज़ार दिरहम के बदले गिरवी रखा और यह एक हज़ार दिरहम बंधकग्राही के उस पर बकाया थे, बंधकग्राही ने दासी पर कब्ज़ा कर लिया, फिर बंधकग्राही की अनुमति के बिना गिरवी रखने वाले (राहिन) ने वह दासी लेकर किसी और के हाथ बेच दी और उसे सौंप दी। फिर बंधकग्राही ने उसके गिरवी होने पर गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार्य होंगे। और क्या बंधकग्राही इस बिक्री को निरस्त कर सकता है या नहीं, इसमें इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि वह निरस्त कर सकता है, और सही यह है कि वह निरस्त नहीं कर सकता, लेकिन क्रेता को अधिकार है कि चाहे तो बिक्री निरस्त कर दे या तब तक प्रतीक्षा करे जब तक कि गिरवी रखने वाला गिरवी छुड़ा न ले, उस समय क्रेता दासी को ले ले। अतः यदि क्रेता ने अनुबंध को निरस्त करना चुना और काज़ी ने अनुबंध निरस्त करके विक्रेता से मूल्य उसे दिला दिया, फिर विक्रेता ने बंधकग्राही को गिरवी की राशि दे दी और दासी ले ली, तो उसे यह अधिकार नहीं है कि वह क्रेता के ज़िम्मे डाले। और यदि गिरवी रखने वाले ने गिरवी की राशि अदा कर दी थी और दासी लेकर उस क्रेता के हाथ बेच दी थी, फिर बंधकग्राही ने गिरवी की राशि प्राप्त करने से इनकार कर दिया और काज़ी ने उसके पास दासी के गिरवी होने का आदेश दे दिया और क्रेता ने काज़ी से बिक्री निरस्त करने का अनुरोध किया और काज़ी ने निरस्त करके मूल्य उसे दिला दिया, फिर विक्रेता ने गवाह पेश किए कि मैंने गिरवी की राशि अदा करके दासी वापस लेकर क्रेता के हाथ बेची थी और काज़ी के आदेश से दासी बंधकग्राही से ले ली और चाहा कि क्रेता के ज़िम्मे डाले, तो किताब के कुछ संस्करणों में लिखा है कि यदि क्रेता ने अभी तक दासी पर कब्ज़ा नहीं किया था कि हक़दार ने अपना हक़ साबित करके दासी ले ली, तो अब विक्रेता उसके ज़िम्मे नहीं डाल सकता। और यदि क्रेता ने कब्ज़ा कर लिया था, तो इमाम मुहम्मद और इमाम अबू...

قائم کئے اور موافق مذکورہ بالا کے غلام اس سے لے لیا تو امام محمدؒ کے اور امام ابو یوسفؒ کے پہلے قول پر اس کو اختیار ہے کہ غلام پہلے مشتری کے ذمہ ڈالے اور ذکر کیا گیا ہے کہ مشتری اول کو امام محمدؒ اور امام ابو یوسفؒ کے اول قول کے موافق اختیار نہیں ہے کہ دوسرے مشتری کے ذمہ ڈالے ایک شخص نے دوسرے سے ایک غلام خریدا اور قبضہ کر کے ثمن ادا کیا پھر ایک حق دار آیا اور گواہ قائم کر کے مشتری کے ہاتھ سے اس نے قاضی کے حکم سے وہ غلام لے لیا پھر مشتری نے مستحق پر گواہ قائم کئے کہ جس بائع سے میں نے خریدا ہے اس کو اس مستحق نے اس غلام کے بیچنے کا حکم کیا تھا یعنی اس کو وکیل کیا تھا اور اس نے اس کے حکم سے بیچا ہے تو گواہ مقبول ہوں گے اور اگر اس نے گواہ نہ قائم کئے اور بائع سے اپنا ثمن واپس لینا چاہا اور قاضی نے واپس کر دینے کا حکم کیا پھر بائع نے مستحق پر گواہ قائم کئے کہ اس نے مجھے اس غلام کے فروخت کر دینے کا حکم کیا تھا اس کے بعد میں نے مشتری کے ہاتھ فروخت کیا ہے تو دیکھا جائے گا کہ جو اس نے مشتری کو دیا ہے وہی ہے جو اس نے مستحق سے لیا ہے یا اس کو رکھ لیا اور اس کے مثل دیا ہے یا جو لیا ہے اس کو ضائع کیا اور اس کے مثل ضمان میں دیا ہے تو اس کی گواہی مقبول نہ ہوگی۔

مسئلہ مذکورہ میں مرتہن بیع کو فسخ کر سکتا ہے یا نہیں؟ اس میں امام محمد رحمتہ اللہ علیہ سے روایت ہے کہ فسخ کر سکتا ہے اور صحیح یہ ہے کہ فسخ نہیں کر سکتا ☆

اگر ثمن وکیل کے پاس تلف ہوا اور وکیل نے مشتری کو اس کے مثل اپنے مال سے دیا ہے تو گواہی مقبول ہوگی پس جب اس کی گواہی مقبول ہو گئی تو جو مال اس نے مشتری کو دیا ہے پھر

لے گا اور مستحق سے غلام لے کر مشتری کو دے دے گا اور یہ امام محمدؒ کے اور امام ابو یوسفؒ کے پہلے قول کے موافق ہے اگر مشتری نے یہ غلام دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا اور اس کے پاس سے مستحق نے لیا اور اس نے قاضی کے حکم سے اپنا ثمن مشتری اول سے واپس لیا پھر مشتری اول نے گواہ قائم کئے کہ مستحق نے بائع اول کو بیع کا حکم کیا تھا تو گواہ مقبول ہوں گے اور مستحق سے وہ غلام لے کر دوسرے مشتری کے ذمہ ڈالے گا اور یہ امام محمدؒ کے اور امام ابو یوسفؒ کے قول اخیر کے موافق ہے اور پہلے مشتری نے اس پر گواہ نہ پائے لیکن اپنے بائع سے اپنا ثمن خواہ حکم قاضی سے یا بلا حکم قاضی کے واپس لیا پھر بائع اول نے مستحق پر اس کے حکم دینے کے گواہ قائم کئے تو اس میں وہی صورتیں نکلتی ہیں جو ہم نے پہلے مسئلہ میں بیان کی ہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک شخص نے ایک باندی بعوض ہزار درہم کے رہن کی اور یہ ہزار درہم مرتہن کے اس پر آتے تھے اور مرتہن نے باندی پر قبضہ کر لیا پھر بلا اجازت مرتہن کے راہن نے وہ باندی لے کر کسی کے ہاتھ فروخت کر کے اس کے سپرد کر دی پھر مرتہن نے اس کے رہن ہونے پر گواہ قائم کئے تو مقبول ہوں گے اور آیا مرتہن اس بیع کو فسخ کر سکتا ہے یا نہیں اس میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ فسخ کر سکتا ہے اور صحیح یہ ہے کہ فسخ نہیں کر سکتا ہے لیکن مشتری کو اختیار ہے کہ چاہے بیع فسخ کر دے یا اس قدر صبر کرے کہ راہن فک رہن کرے اس وقت مشتری باندی کو لے لے پس اگر مشتری نے عقد کا فسخ کرنا اختیار کیا اور قاضی نے عقد فسخ کر کے ثمن بائع سے اس کو دلا دیا پھر بائع نے مرتہن کو زرِ رہن دے دیا اور باندی لے لی تو اس کو اختیار نہیں ہے کہ مشتری کے ذمہ ڈالے اور اگر راہن نے زرِ رہن ادا کر دیا تھا اور باندی لے کر اس مشتری کے ہاتھ فروخت کی پھر مرتہن نے زرِ رہن وصول پانے سے انکار کیا اور قاضی نے اس کے پاس باندی رہن ہونے کا حکم دے دیا اور مشتری نے قاضی سے فسخ بیع کی درخواست کی اور قاضی نے فسخ کر کے ثمن اس کو دلا دیا

پھر بائع نے گواہ قائم کئے کہ میں زرِ رہن ادا کر کے باندی پھیر کر مشتری کے ہاتھ فروخت کی تھی اور قاضی کے حکم سے باندی مرتہن سے لے لی اور چاہا کہ مشتری کے ذمہ ڈالے تو کتاب کے بعض نسخوں میں لکھا ہے کہ اگر مشتری نے ہنوز باندی پر قبضہ نہ کیا تھا کہ مستحق نے استحقاق ثابت کر کے باندی لے لی تو اب بائع اس کے ذمہ نہیں ڈال سکتا ہے اور اگر مشتری نے قبضہ کر لیا تھا تو امام محمدؒ کے اور امام ابو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (Page 242) Kitab Adab al-Qadi

According to the first opinion of Yusuf, it can be placed upon him, contrary to the opinion of Imam Azam and the second opinion of Imam Abu Yusuf. In some manuscripts, it is written that he has the choice to place it upon the buyer (Mushtari), and no further detail according to the opinion of Imam Muhammad and the first opinion of Imam Abu Yusuf is mentioned, and this is correct as mentioned in 'Al-Multaqat'.

Chapter : 28 Statement regarding the occurrence of an event after the establishment of evidence but before the judge's ruling

Imam Muhammad stated in 'Al-Jami' that a slave was in the possession of Zaid, then Amr came and claimed ownership, but Zaid denied it. While Amr went to bring witnesses, Zaid sold and delivered the slave to Khalid, who then left the slave with Zaid as a deposit (Wadi'at) and disappeared. Amr then brought Zaid before the judge (Qadi) to present his witnesses. There are several scenarios for this issue: either the Qadi became aware of the sale by Zaid or not, but the plaintiff (Mudda-ee) admitted it. In both cases, Amr loses the right to litigate (Khasoomat) against Zaid. Similarly, if Zaid presents witnesses that Amr admitted the sale took place, the ruling remains the same.

If none of this happened, but Zaid produced witnesses regarding his action, stating that after the case was initiated, he sold the slave and now holds him as a deposit for Khalid, the Qadi shall not hear his witnesses, and Zaid will not be released from the litigation. Since he is not released, and the Qadi rules in favor of Amr based on his witnesses, if the buyer appears later and presents witnesses for his purchase, they will not be heard, as stated in 'Al-Muhit'. In this context, if instead of a sale, it was a gift (Hiba) or charity (Sadaqah) and possession was transferred, it is treated like a sale, as stated in 'Al-Kubra'.

If the Qadi had not yet ruled on the plaintiff's witnesses when the buyer appeared and Zaid handed the slave over to him, the Qadi shall make the buyer the defendant (Mudda-alaih) and shall not trouble the plaintiff to present witnesses again. If the Qadi issues a decree (Degree) in favor of the plaintiff against the buyer, the sale between Zaid and the buyer becomes void, and the buyer shall recover his payment from Zaid. Similarly, if one witness had testified against Zaid, then the buyer appeared and the slave was handed over, and the plaintiff produced a second

witness against the buyer, the slave shall be awarded based on the testimonies, and there is no need to repeat the first witness's testimony.

Imam Muhammad stated in 'Al-Jami' that if a person possesses a slave and another claims ownership, asserting he bought him from the possessor and paid the price, and provides witnesses, but the possessor claims he holds the slave as a deposit for someone else, he will not be released from litigation and will be ordered to give the slave to the plaintiff. If the Qadi had not yet issued a decree and the person claimed by the defendant as the owner appears and confirms the statement, the Qadi will tell the defendant to hand the slave to that person and then issue the decree for the plaintiff against that person, without requiring the plaintiff to repeat the testimony.

---

1. 'Hadis' means something occurred such that, for example, the defendant is no longer the opponent (Khasm), as seen in these cases. 2. Decree, because he is the possessor, and even if he brings witnesses, the witnesses of the non-possessing plaintiff take precedence; hence, in any case, the ruling is fixed for him.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (पृष्ठ 242) किताब अदब अल-क़ाज़ी

यूसुफ़ के पहले कथन (क़ौल) के अनुसार उसके ज़िम्मे डाल सकता है, जबकि इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के दूसरे कथन के विपरीत है। कुछ संस्करणों में लिखा है कि उसे अधिकार है कि वह खरीदार (मुश्तरी) के ज़िम्मे डाले, और इसमें इमाम मुहम्मद के कथन और इमाम अबू यूसुफ़ के पहले कथन के अनुसार कोई विस्तार नहीं दिया गया है, और यही सही है जैसा कि 'अल-मुल्तक़त' में उल्लेखित है।

अध्याय : 28 गवाही स्थापित होने के बाद लेकिन काज़ी के फैसले से पहले किसी घटना के घटित होने के बयान में

इमाम मुहम्मद ने 'जामे' में फ़रमाया कि एक गुलाम ज़ैद के कब्जे में था, फिर अम्र आया और दावा किया कि यह मेरा गुलाम है। ज़ैद ने इनकार किया, फिर अम्र गवाह लाने गया। इसी बीच ज़ैद ने वह गुलाम खालिद को बेचकर सौंप दिया, फिर खालिद ने उसे ज़ैद के पास अमानत (वदीअत) के तौर पर रखा और गायब हो गया। फिर अम्र ज़ैद को काज़ी के पास अपने हक़ की गवाही सुनाने के लिए लाया। इस मसले की कई स्थितियाँ हैं: या तो काज़ी को ज़ैद द्वारा बेचने की खबर हुई या नहीं हुई, लेकिन वादी (मुद्दई) ने इसे स्वीकार किया। इन दोनों स्थितियों में अम्र को ज़ैद के साथ मुकदमेबाजी (ख़ुसूमत) का अधिकार नहीं रहा। इसी तरह अगर ज़ैद ने गवाह पेश किए कि अम्र ने बिक्री होने का इकरार किया है, तब भी यही हुक्म है।

अगर इनमें से कुछ भी नहीं हुआ, लेकिन ज़ैद ने अपने कार्य पर गवाह पेश किए और कहा कि मुकदमा पेश होने के बाद मैंने गुलाम खालिद को बेच दिया और अब वह मेरे पास उसकी अमानत के रूप में है, तो काज़ी उसके गवाहों की सुनवाई नहीं करेगा और ज़ैद मुकदमे से मुक्त नहीं होगा। जब वह मुक्त नहीं हुआ और काज़ी ने अम्र के गवाहों के आधार पर फैसला दे दिया, तो उसके बाद अगर खरीदार आया और अपनी खरीद के गवाह पेश किए, तो उनकी सुनवाई नहीं होगी, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। इस मामले में बिक्री के स्थान पर यदि उपहार (हिबा) या दान (सदक़ा) दिया गया हो और कब्ज़ा हो गया हो, तो वह बिक्री के समान ही है, यह 'कुबरा' में लिखा है।

अगर काज़ी ने वादी के गवाहों पर अभी फैसला नहीं दिया था कि खरीदार उपस्थित हो गया और ज़ैद ने गुलाम उसे सौंप दिया, तो काज़ी खरीदार को प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) बनाएगा और वादी को दोबारा गवाह पेश करने के लिए नहीं कहेगा। यदि काज़ी ने खरीदार के विरुद्ध वादी के पक्ष में डिक्री दे दी,

तो ज़ैद और खरीदार के बीच हुई बिक्री रद्द हो जाएगी और खरीदार अपनी कीमत ज़ैद से वापस लेगा। इसी तरह, यदि ज़ैद के खिलाफ एक गवाह ने गवाही दी थी, फिर खरीदार आया और गुलाम उसे सौंप दिया गया, फिर वादी ने खरीदार के विरुद्ध दूसरा गवाह पेश किया, तो गवाहों की गवाही पर गुलाम उसे दिलाया जाएगा और पहले गवाह को दोबारा सुनने की आवश्यकता नहीं होगी।

इमाम मुहम्मद ने 'जामे' में फ़रमाया कि यदि किसी व्यक्ति के पास गुलाम है और कोई अन्य दावा करता है कि वह गुलाम उसका है और उसने उसे उसी व्यक्ति से खरीदा है और कीमत चुका दी है, और इस पर गवाह भी पेश कर दिए हैं, लेकिन कब्ज़ा रखने वाले ने कहा कि यह गुलाम किसी और का है जिसने मेरे पास अमानत रखा है, तो वह मुकदमे से मुक्त नहीं होगा और गुलाम वादी को देने का आदेश दिया जाएगा। और अगर अभी काज़ी ने फैसला नहीं दिया था और वह व्यक्ति उपस्थित हो गया जिसका गुलाम होने का इकरार किया गया था, और उसने प्रतिवादी की बात की पुष्टि कर दी, तो काज़ी प्रतिवादी से गुलाम उस व्यक्ति को सौंपने को कहेगा और फिर वादी की डिक्री उस व्यक्ति पर कर देगा, और वादी को दोबारा गवाही की तकलीफ नहीं देगा।

---

1. 'हादिस' अर्थात ऐसी कोई बात उत्पन्न हो गई जिससे प्रतिवादी शत्रु (ख़स्म) न रहा, जैसा कि इन मसलों में गौर करें। 2. डिक्री, क्योंकि वह कब्ज़ा रखता है, और यदि वह गवाह लाए तब भी वादी (गैर-कब्ज़ाधारी) के गवाहों को प्राथमिकता दी जाती है, इसलिए हर हाल में उसी के लिए फैसला तय है।

یوسف کے پہلے قول کے موافق اس کے ذمہ ڈال سکتا ہے بخلاف قول امام اعظم کے اور دوسرے قول امام ابو یوسف کے اور بعض نسخوں میں لکھا ہے کہ اس کو اختیار ہے کہ مشتری کے ذمہ ڈالے اور اس میں کوئی تفصیل موافق قول امام محمد اور پہلے قول امام ابو یوسف کے نہیں فرمائی اور یہی صحیح ہے کذا فی الملتقط

باب : ۲۸ گواہی قائم ہونے کے بعد قاضی کے حکم دینے سے پہلے کسی امر کے حادث ہونے کے بیان میں

امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ ایک غلام زید کے قبضہ میں تھا پھر عمرو آیا اور دعویٰ کیا کہ میرا غلام ہے اور زید نے انکار کیا پھر عمرو گواہ لانے گیا پھر زید نے خالد کے ہاتھ وہ غلام بیچ کر سپرد کر دیا پھر خالد نے زید کے پاس اس کو ودیعت رکھا اور غائب ہو گیا پھر عمرو زید کو قاضی کے پاس اپنے حق کے گواہ سنانے کو لایا پس اس مسئلہ کی کئی صورتیں ہیں یا تو قاضی کو زید کے فروخت کر دینے کی خبر ہوئی یا خبر نہ ہوئی لیکن مدعی نے اس کا اقرار کیا اور ان دونوں صورتوں میں عمرو کو زید کے ساتھ خصومت کا حق نہ رہا اور ایسے ہی اگر زید نے گواہ پیش کئے کہ عمرو نے بیع واقع ہونے کا اقرار کیا ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس میں سے کوئی بات نہ ہوئی لیکن زید نے اپنے فعل پر گواہ قائم کئے اور بیان کیا کہ مقدمہ پیش ہونے کے بعد فروخت کر کے میں نے خالد کی ودیعت میں یہ غلام اپنے پاس رکھا ہے تو قاضی اس کے گواہوں کی سماعت نہ کرے گا اور خصومت سے اس کا پیچھا نہ چھوٹے گا اور جب پیچھا نہ چھوٹا اور قاضی نے عمرو کے گواہوں پر اس کے حق میں فیصلہ کر دیا تو پھر اگر مشتری اس

کے بعد آیا اور اپنے خریدنے کے گواہ سنائے تو سماعت نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اور اس صورت میں اگر بجائے بیع کے ہبہ یا صدقہ کیا اور قبضہ ہو گیا تو مثل بیع کے ہے یہ کبریٰ میں لکھا ہے اور اگر قاضی نے ہنوز مدعی کے گواہوں پر حکم نہ کیا تھا کہ مشتری حاضر ہو گیا اور زید نے غلام اس کے حوالہ کیا تو قاضی مشتری کو مدعی کا مدعا علیہ بنائے گا اور مدعی کو دوبارہ گواہ سنانے کی تکلیف نہ دے گا اور اگر قاضی نے مشتری پر مدعی کی ڈگری کر دی تو جو بیع مشتری اور زید میں واقع ہوئی تھی باطل ہو جائے گی اور مشتری اپنا ثمن زید سے واپس لے گا اور اسی طرح اگر زید پر ایک گواہ نے گواہی دی تھی پھر مشتری آگیا اور اس نے غلام اس کے حوالہ کر دیا پھر مدعی نے دوسرا گواہ مشتری پر قائم کیا تو گواہوں کی گواہی پر غلام اس کو دلایا جائے گا اور پہلے گواہ کے دوبارہ سنانے کی ضرورت نہ ہوگی اسی طرح اگر زید نے وہ غلام مشتری کے ہاتھ فروخت کر کے اس کے سپرد نہ کیا تھا کہ مدعی آگیا اور زید نے گواہ پیش کئے کہ میں نے یہ غلام خالد کے ہاتھ فروخت کر دیا ہے اور سپرد نہیں کیا ہے تو زید کے گواہ ہونے کی سماعت نہ ہوگی جیسا کہ پہلی صورت میں جب اس نے فروخت کرنے اور سپرد کرنے اور ودیعت رکھنے میں گواہ پیش کئے تھے سماعت نہیں ہوئی تھی امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ ایک شخص کے پاس غلام ہے اس پر دوسرے شخص نے دعویٰ کیا کہ یہ میرا غلام ہے میں نے اسی مدعا علیہ سے اس کو خریدا ہے اور ہزار درہم ثمن اس کو دے دیئے ہیں اور اس پر گواہ قائم کر دیئے اور قابض نے کہا کہ یہ غلام فلاں شخص کا ہے کہ اس نے میرے پاس ودیعت رکھا ہے تو خصومت سے اس کا چھٹکارا نہ ہو گا اور مدعی کو غلام دینے کا حکم دیا جائے گا اور اگر ہنوز قاضی نے مدعی کی ڈگری نہ کی تھی کہ وہ شخص جس کے غلام ہونے کا مدعی علیہ نے اقرار کیا ہے حاضر ہوا اور اس نے مدعا علیہ کے قول کی تصدیق کی تو قاضی مدعا علیہ سے

کہے گا کہ غلام اس شخص کے سپرد کرے پھر مدعا کی ڈگری اس شخص پر کر دیگا اور دوبارہ گواہ سنانے کی تکلیف مدعی کو نہ دیگا۔

۱۔ حادث یعنی ایسی کوئی بات پیدا ہو گئی کہ مثلاً مدعا علیہ خصم نہ رہا وغیرہ ذالک چنانچہ مسائل میں غور کرو۔ ۲۔ ڈگری کیونکہ وہ قابض ہے اور اگر وہ گواہ لائے تو بھی مدعی غیر قابض کے گواہ مقدم ہوتے ہیں لہذا بہر حال اسی کے واسطے حکم قضا متعین ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 223 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of the Conduct of the Judge)

If the claimant said, "I am presenting witnesses again against this person," then he has the choice. In that case, the person against whom the decree is passed will be that same person and not the possessor (occupant). However, if the claimant does not present witnesses again, the one against whom the decree is issued will be the possessor and not this person. If the judge had not yet issued a decree for the claimant against that person, and that person presented witnesses stating, "This is my slave; I had placed him as a trust (deposit) with the possessor," or if he did not present witnesses for the trust, then his witnesses will be accepted, and the claimant's witnesses regarding the purchase will be nullified. Furthermore, if the claimant presented witnesses against the owner of the slave, asserting that this slave belonged to the possessor and the claimant purchased him from him for a thousand Dirhams and paid the price, then there are two scenarios: either he presented his witnesses after the judge had already ruled the slave to be the property of the owner based on the owner's witnesses—in which case the claimant's witnesses will not be heard—or he presented them before such a ruling. In the latter case, when the claimant presents witnesses against the person claiming ownership, his witnesses will be accepted. In this context, out of three issues, the first is what we have explained: that the claimant of purchase presented two witnesses before a ruling was made, while the possessor confessed that the slave belongs to someone else and that person confirmed it. The second issue is when the claimant of purchase produced one witness stating "I bought it from the possessor," the possessor confessed it belongs to someone else, and that person appeared and confirmed it; the judge will order the possessor to hand over the slave to that person. If the claimant then produced a second witness for the purchase, the judge will issue a decree in his favor and will not burden him with producing his first witness against that person again. In this scenario, the one against whom the decree is passed is the original possessor, not the person who appeared. My issue is that the claimant of purchase had not yet produced any witness against the possessor when the latter confessed that the slave belongs to a certain person and was kept with him as a trust, and that person appeared and confirmed it, after which the possessor handed over the slave to him. If the claimant then produced witnesses against that person and the judge issued a decree, the person subject to the decree would be that person and not the first possessor.

It is mentioned in Al-Jami' that a person brought another before the judge regarding a house in the latter's possession, claiming it was his, and the judge demanded witnesses from him. Then both left the judge's presence, and the defendant sold the house to Khallad; this sale is valid. Even if both later return to the judge and the claimant presents witnesses for his claim, and the judge knows of the sale or the claimant admits to it, no litigation will occur between them even if the house is still in the defendant's possession. Similarly, if the claimant had produced one witness, then both left, and the defendant sold the house to someone, the sale is valid. Even if they return and the claimant produces a second witness, it will not be considered, provided the judge knows of the sale or the claimant admits it. However, if the claimant produced two witnesses whose credibility was verified (Tazkiyah), but before the judge could rule on their testimony, both parties left and the defendant sold the house, the sale is not valid. Even if they return, the judge will rule based on that testimony, regardless of whether the judge knows of the sale or the claimant admits it. This is because there is a difference between producing one witness and two. Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that Imam Abu Yusuf (RA) treated the ruling for one witness the same as for two, and in the first scenario also considered the defendant's sale to be void. Imam Muhammad (RA) stated that with a person...

1: The phrase "called it void" means that whether the sale occurred after producing one witness or after producing both, in any case, in both scenarios, the defendant's sale and the testimony are considered void.

फ़तावा आलमगिरी ..... भाग ५ | २२३ | किताब अदब अल-क़ाज़ी (न्यायाधीश के आचरण की पुस्तक)

यदि वादी ने कहा कि मैं इस व्यक्ति पर पुनः साक्षी प्रस्तुत करके सुनाता हूँ तो उसे अधिकार है और उस समय जिस पर डिग्री हुई है वह वही व्यक्ति होगा न कि कब्ज़ाधारी (क़ाबिज़), और यदि वादी ने पुनः साक्षी प्रस्तुत नहीं किए तो जिस पर डिग्री हुई है वह कब्ज़ाधारी होगा न कि यह व्यक्ति। यदि काज़ी ने अभी तक वादी की डिग्री उस व्यक्ति पर नहीं की थी कि उस व्यक्ति ने साक्षी सुनाए कि यह मेरा दास है, मैंने इसे कब्ज़ाधारी के पास अमानत (धरोहर) के रूप में रखा था, या अमानत के साक्षी नहीं दिए, तो उसके साक्षी स्वीकार किए जाएंगे और वादी के क्रय संबंधी साक्षी अमान्य हो जाएंगे। फिर यदि वादी ने दास के स्वामी पर साक्षी प्रस्तुत किए कि यह दास कब्ज़ाधारी का था और वादी ने उससे एक हज़ार दिरहम में खरीदा था और मूल्य चुका दिया है, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: या तो उसने अपने साक्षी उस समय के बाद प्रस्तुत किए जब काज़ी ने दास के स्वामी के साक्षियों के आधार पर दास को उसकी संपत्ति होने का निर्णय दे दिया है, तो इस स्थिति में वादी के साक्षियों की सुनवाई नहीं होगी; और या फिर उसने इससे पहले प्रस्तुत किए, तो इस स्थिति में जब उस व्यक्ति पर जो स्वामित्व का दावा करता है, इस वादी ने साक्षी प्रस्तुत किए, तो उसके साक्षी स्वीकार किए जाएंगे। इस स्थान पर तीन समस्याओं में से पहली यही समस्या है जिसका हमने वर्णन किया कि खरीदारी के वादी ने दो साक्षी प्रस्तुत किए और अभी तक उसके लिए निर्णय नहीं हुआ था कि कब्ज़ाधारी ने स्वीकार किया कि यह दास किसी दूसरे व्यक्ति का है और उस व्यक्ति ने इसकी पुष्टि की। दूसरी समस्या यह है कि क्रय के वादी ने एक साक्षी प्रस्तुत किया कि मैंने कब्ज़ाधारी से खरीदा है और कब्ज़ाधारी ने स्वीकार किया कि यह दास दूसरे व्यक्ति का है और दूसरे व्यक्ति ने उपस्थित होकर इसकी पुष्टि की, तो कब्ज़ाधारी को आदेश होगा कि दास उस व्यक्ति को सौंप दे; फिर यदि क्रय के वादी ने क्रय पर दूसरा साक्षी सुनाया, तो काज़ी उसकी डिग्री कर देगा और उसे यह कष्ट नहीं देगा कि वह उस व्यक्ति पर अपना पहला साक्षी पुनः प्रस्तुत करे। इस स्थिति में जिस पर डिग्री हुई है, वह वही कब्ज़ाधारी है न कि वह व्यक्ति जो उपस्थित हुआ है। और मेरी समस्या यह है कि क्रय का दावा करने वाले ने अभी तक कब्ज़ाधारी पर कोई साक्षी प्रस्तुत नहीं किया था कि उसने स्वीकार किया कि यह दास अमुक व्यक्ति का है, उसने मेरे पास अमानत के रूप में रखा है और उस व्यक्ति ने उपस्थित होकर इसकी पुष्टि की और कब्ज़ाधारी ने दास उसे सौंप दिया; फिर क्रय के वादी ने उस व्यक्ति पर

अपने साक्षी प्रस्तुत किए और काज़ी ने उस पर डिग्री कर दी, तो इस स्थिति में जिस पर डिग्री हुई है, वह वही व्यक्ति होगा न कि पहला कब्ज़ाधारी।

जामिअ में उल्लेख है कि एक व्यक्ति दूसरे को काज़ी के पास लाया और उसके कब्ज़े में एक घर था जिस पर दावा किया कि यह मेरा है, और काज़ी ने उससे साक्षी माँगे। फिर दोनों काज़ी के पास से उठ गए और प्रतिवादी ने वह घर 'खलाद' के हाथ बेच दिया, तो यह विक्रय वैध है। यहाँ तक कि यदि फिर दोनों काज़ी के पास आए और वादी ने अपने दावे के साक्षी सुनाए और काज़ी को प्रतिवादी द्वारा घर बेच देने का पता है या वादी ने स्वीकार किया, तो उन दोनों के बीच विवाद (मुकदमा) नहीं चलेगा, भले ही वह घर प्रतिवादी के कब्ज़े में मौजूद हो। इसी प्रकार यदि वादी ने एक साक्षी प्रस्तुत किया था, फिर दोनों काज़ी के पास से चले गए, फिर प्रतिवादी ने वह घर किसी के हाथ बेच दिया, तो विक्रय वैध है। यहाँ तक कि यदि दोनों फिर काज़ी के पास आए और वादी ने दूसरा साक्षी सुनाया, तो उसकी स्थिति मान्य नहीं होगी, बशर्ते कि काज़ी को विक्रय का ज्ञान हो या वादी इसे स्वीकार करे। और यदि वादी ने दोनों साक्षी प्रस्तुत किए और दोनों की सत्यता की जाँच (तअदील) हो गई और अभी तक काज़ी ने उनकी गवाही पर निर्णय नहीं दिया था कि दोनों उठकर चले गए और प्रतिवादी ने वह घर किसी को बेच दिया, तो विक्रय वैध नहीं है। यहाँ तक कि यदि दोनों काज़ी के सामने आए तो काज़ी उसी गवाही पर निर्णय देगा, भले ही विक्रय का पता काज़ी को हो या वादी ने स्वीकार किया हो। क्योंकि एक साक्षी प्रस्तुत करने और दो साक्षी प्रस्तुत करने में यही अंतर है। और इब्न समाआ ने इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से वर्णन किया है कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने एक साक्षी के आदेश को भी दो साक्षियों के समान रखा है और पहली स्थिति में भी प्रतिवादी के विक्रय को अमान्य कहा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि एक व्यक्ति के पास...

1: "अमान्य (बातिल) कहा है" का अर्थ है कि चाहे एक साक्षी प्रस्तुत होकर विक्रय किया गया हो या दोनों साक्षियों के प्रस्तुत होने के बाद, बहरहाल दोनों स्थितियों में प्रतिवादी के विक्रय और गवाही को अमान्य कहा गया है।

اگر مدعی نے کہا کہ میں اس شخص پر دوبارہ گواہ قائم کر کے سناتا ہوں تو اس کو اختیار ہے اور اس وقت جس پر ڈگری ہوئی ہے وہ وہی شخص ہوگا نہ قابض اور اگر مدعی نے دوبارہ گواہ نہ قائم کئے تو جس پر ڈگری ہوئی ہے وہ قابض ہوگا نہ یہ شخص۔ اگر قاضی نے ہنوز مدعی کی ڈگری اس شخص پر نہ کی تھی کہ اس شخص نے گواہ سنائے کہ یہ میرا غلام ہے میں نے اس کو قابض کے پاس ودیعت میں رکھا تھا یا ودیعت کے گواہ نہ دیئے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور مدعی خرید کے گواہ باطل ہو جائیں گے پھر اگر مدعی نے غلام کے مالک پر گواہ قائم کئے کہ یہ غلام قابض کا تھا اور مدعی نے اس سے ہزار درہم کو خریدا تھا اور ثمن ادا کر دیا ہے تو اس کی دو صورتیں ہیں یا تو اس نے اپنے گواہ اس وقت کے بعد قائم کئے کہ جب قاضی نے غلام کے مالک کے گواہوں پر غلام اس کی ملک ہونے کا حکم دے دیا ہے پس اس صورت میں مدعی کے گواہوں کی سماعت نہ ہوگی اور یا اس سے پہلے قائم کئے پس اس صورت میں جب اس شخص پر جو ملکیت کا دعویٰ کرتا ہے اس مدعی نے گواہ قائم کئے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور اس مقام پر تین مسئلہ میں پہلا یہی مسئلہ ہے جو ہم نے بیان کیا کہ خریداری کے مدعی نے دو گواہ قائم کئے اور ہنوز اس کے لئے حکم نہ ہوا تھا کہ قابض نے اقرار کیا کہ یہ غلام دوسرے شخص کا ہے اور اس شخص نے اس کی تصدیق کی اور دوسرا یہ مسئلہ ہے کہ مدعی خرید نے ایک گواہ قائم کیا کہ میں نے قابض سے خریدا ہے اور قابض نے اقرار کیا کہ یہ غلام دوسرے شخص کا ہے اور دوسرے شخص نے حاضر ہو کر اس کی تصدیق کی تو قابض پر حکم ہوگا کہ غلام اس شخص کو دے دے پھر اگر خرید کے مدعی نے دوسرا گواہ خرید پر سنایا تو قاضی اس کی ڈگری کر دے گا اور اس کو یہ تکلیف نہ دے گا کہ اس شخص پر اپنا پہلا گواہ دوبارہ قائم کرے اور اس صورت میں

جس پر ڈگری ہوئی ہے وہ وہی قابض ہے نہ یہ شخص جو حاضر ہوا ہے اور میرا مسئلہ یہ ہے کہ خرید کے دعویٰ کرنے والے نے ہنوز کوئی گواہ قابض پر نہیں قائم کیا تھا کہ اس نے اقرار کیا کہ یہ غلام فلاں شخص کا ہے اس نے میرے پاس ودیعت رکھا ہے اور اس شخص نے حاضر ہو کر اس کی تصدیق کی اور قابض نے غلام اس کے سپرد کر دیا پھر خرید کے مدعی نے اس شخص پر اپنے گواہ قائم کئے اور قاضی نے اس پر ڈگری کر دی تو اس صورت میں جس پر ڈگری ہوئی ہے وہ وہی شخص ہوگا نہ پہلا قابض۔

جامع میں مذکور ہے کہ ایک شخص دوسرے کو قاضی کے پاس لایا اور اس کے قبضہ میں ایک گھر تھا کہ اس پر دعویٰ کیا کہ یہ میرا ہے اور قاضی نے اس سے گواہ طلب کئے پھر دونوں قاضی کے پاس سے اٹھ گئے اور مدعیٰ علیہ نے وہ گھر خلاد کے ہاتھ فروخت کر دیا تو یہ بیع صحیح ہے حتیٰ کہ اگر پھر دونوں قاضی کے پاس آئے اور مدعی نے اپنے دعویٰ کے گواہ سنائے اور وہ قاضی کو مدعیٰ علیہ کے فروخت کر دینے کا حال معلوم ہے یا مدعی نے اقرار کیا تو ان دونوں میں خصومت واقع نہ ہوگی اگر چہ وہ گھر مدعیٰ علیہ کے قبضہ میں موجود ہوا اور اسی طرح اگر مدعی نے ایک گواہ قائم کیا تھا پھر دونوں قاضی کے پاس سے چلے گئے پھر مدعیٰ علیہ نے وہ گھر کسی کے ہاتھ فروخت کیا تو بیع صحیح ہے حتیٰ کہ اگر دونوں پھر قاضی کے پاس آئے اور مدعی نے دوسرا گواہ سنایا تو اس کی حالت نہ ہوگی بشرطیکہ قاضی کو فروخت کر دینے کا علم ہو یا مدعی اس کا اقرار کرے اور اگر مدعی نے دونوں گواہ قائم کئے اور دونوں کی تعدیل ہو گئی اور ہنوز قاضی نے ان کی گواہی پر حکم نہ کیا تھا کہ دونوں اٹھ کر چلے گئے اور مدعیٰ علیہ نے وہ گھر کسی کے ہاتھ فروخت کیا تو بیع صحیح نہیں ہے حتیٰ کہ اگر دونوں قاضی کے سامنے آئے تو قاضی اسی گواہی پر حکم دے گا اگرچہ فروخت کر دینے کا حال قاضی کو معلوم ہو یا مدعی نے اس کا اقرار کیا ہو اس واسطے کہ ایک گواہ قائم کرنے اور دو گواہ قائم

کرنے میں یہی فرق ہے اور ابن سماعہ نے امام ابویوسفؒ سے روایت کی ہے کہ امام ابویوسفؒ نے ایک گواہ کا بھی حکم مثل دو گواہوں کے رکھا ہے اور پہلی صورت میں بھی مدعیٰ علیہ کے بیع کرنے کو باطل کہا ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک شخص کے پاس

1: قولہ باطل کہا ہے یعنی خواہ ایک گواہ قائم ہو کر بیع کی ہو یا دونوں گواہ قائم ہونے کے بعد بہر حال دونوں صورتوں میں مدعیٰ علیہ کی بیع اور گواہی کو باطل کہا ہے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 244 | Kitab Adab al-Qazi (Book of Judicial Conduct)

There was a slave claimed by two individuals, and each presented witnesses stating, "This is my slave, I placed him with this possessor as a trust (wadiyat)." The possessor (qabiz) neither denied nor admitted the claim but remained silent. Before the Qazi (Judge) could issue a ruling due to the pending verification of the witnesses' credibility, the possessor admitted for one of the two, stating, "This slave belongs specifically to this person." In this case, the Qazi shall grant the slave to that person. However, once the credibility of the witnesses for both claimants is established, the Qazi shall divide the slave equally between the two. One might argue that the entire slave should have been given to the person whom the possessor did *not* favor with an admission, because the slave became that person's property through testimony, and evidence was presented against the possessor. This is analogous to a case where if the possessor makes an admission before witnesses are presented, and then both parties produce witnesses, the slave goes entirely to the one whom the possessor did not favor. The answer is that there is a distinction between an admission made before and after witnesses are presented. When an admission occurs after witnesses are presented, the subsequent proof of the witnesses' credibility establishes a right that preceded the admission. Thus, it is proven that the admission was void as it came from someone who was not the legal owner. Since the admission is void, its confirmation is also void, making its existence or non-existence irrelevant. Therefore, equality between the two claimants is maintained.

In the mentioned case, the slave shall be given to the non-possessor *

If each of the two claimants produces one witness, and then the possessor admits ownership for one of them, the slave will be handed over to that person, but the witness of the other party will not be rendered useless. If the person for whom no admission was made then produces a second witness, the slave shall belong to him. However, if a ruling on ownership has not yet been issued and the claimant for whom the admission was made produces a second witness, the slave will be divided between them. But if the claimant who did not receive an admission says, before the division order, "I will re-present my first witness and bring both together," then the entire slave shall be awarded to him. If that person says, "My second witness has died or is missing," he shall be told to bring another witness so the entire slave can be awarded to him. If he does produce a second witness, the slave shall be awarded to him based on both witnesses combined. But if the person for whom the admission

was made brings a second witness or two independent witnesses, the slave will be divided. Suppose a slave was in Zaid's possession, and both Bakr and Khalid presented witnesses claiming the slave was theirs and was placed as a trust with Zaid. Zaid remained silent or denied it, so the court ruled each gets half. If Bakr or Khalid later present the same or other witnesses claiming ownership, the Qazi will not rule based on that, as it serves no purpose. If one's witnesses are verified (tadeel) and the other's are not, or the other fails to produce any, the slave is given to the one with verified witnesses. If the second person later brings two just witnesses, the court will rule in his favor to take the slave. For example, if Khalid produced witnesses whose credibility wasn't yet verified, and meanwhile Zaid admitted the slave belongs to Bakr, and the Qazi gave it to Bakr, but then Khalid's witnesses were verified, Khalid would take the slave from Bakr. If Bakr then produces just witnesses to prove ownership, his testimony will be accepted and the slave returned to him. If Khalid then asks for his witnesses to be heard again to claim against Bakr, there are two possibilities: if he attempts this after the ruling in favor of Bakr, it will not be heard; and if...

***The witness will not be useless; rather, by presenting a second witness, one can benefit—meaning the slave will be given to the non-possessor.**

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 244 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

एक गुलाम था जिसका दो व्यक्तियों ने दावा किया और प्रत्येक ने अपने गवाह पेश किए कि यह मेरा गुलाम है, मैंने इसे इसके पास अमानत (वदीअत) रखा है। क़ाबिज (जिसके कब्जे में गुलाम था) ने न तो इनकार किया और न ही स्वीकार किया, बल्कि खामोश रहा। फिर क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने गवाहों की सत्यता स्पष्ट होने के कारण अभी तक कोई निर्णय नहीं दिया था कि क़ाबिज ने दोनों में से एक व्यक्ति के पक्ष में स्वीकार कर लिया कि यह अमुक व्यक्ति का गुलाम है। तो क़ाज़ी गुलाम उस व्यक्ति को दिला देगा। फिर जब गवाहों की सत्यता प्रमाणित हो जाए, तो दोनों के बीच आधा-आधा बाँट देगा। उचित यह था कि पूरा गुलाम उस व्यक्ति को दिया जाता जिसके पक्ष में क़ाबिज ने स्वीकार नहीं किया था, क्योंकि वह उसकी संपत्ति हो गया था और गवाही उसी पर दी गई थी। इस पर यह तर्क दिया जा सकता है कि यदि गवाह पेश होने से पहले क़ाबिज ने किसी के पक्ष में स्वीकार किया हो और फिर दोनों ने गवाह पेश किए हों, तो पूरा गुलाम उसे मिलेगा जिसके पक्ष में क़ाबिज ने स्वीकार नहीं किया है। यहाँ भी वैसा ही होना चाहिए। उत्तर यह है कि गवाही पेश होने से पहले और बाद में अंतर है। जब स्वीकृति गवाह पेश होने के बाद हो, तो गवाहों की सत्यता प्रमाणित होने पर, स्वीकृति से पहले का अधिकार प्रकट होगा, जिससे यह सिद्ध होगा कि स्वीकृति व्यर्थ थी क्योंकि वह गैर-स्वामी द्वारा की गई थी। इसके व्यर्थ होने से पुष्टि भी व्यर्थ हो गई, अतः उसका होना या न होना बराबर है, इसलिए दोनों के बीच समानता रखी जाएगी।

उपरोक्त मामले में गुलाम गैर-क़ाबिज को दिला दिया जाएगा *

यदि दोनों दावेदारों में से प्रत्येक ने एक-एक गवाह पेश किया, फिर क़ाबिज ने एक के पक्ष में गुलाम होने की स्वीकृति दे दी, तो गुलाम उसे सौंप दिया जाएगा और दूसरे का गवाह बेकार नहीं होगा। फिर यदि उस व्यक्ति ने, जिसके पक्ष में स्वीकृति नहीं हुई थी, दूसरा गवाह पेश कर दिया, तो गुलाम उसका हो जाएगा। और यदि अभी तक गुलाम की मिल्कियत (स्वामित्व) का निर्णय न हुआ हो और दूसरे दावेदार ने, जिसके पक्ष में स्वीकृति हुई थी, दूसरा गवाह पेश कर दिया, तो गुलाम दोनों में आधा-आधा बाँटा जाएगा। लेकिन यदि उस व्यक्ति ने, जिसके पक्ष में स्वीकृति नहीं हुई थी, विभाजन का आदेश होने से पहले कहा कि मैं अपना पहला गवाह फिर से पेश करता हूँ और दोनों को एक साथ लाता हूँ, तो पूरा गुलाम उसे दिला दिया जाएगा। यदि उसने कहा कि मेरा दूसरा गवाह मर गया या गायब है, तो उससे कहा जाएगा कि दूसरा गवाह लाओ ताकि पूरा गुलाम तुम्हें दे दिया जाए। यदि

उसने दूसरा गवाह पेश कर दिया, तो पहले के साथ मिलाकर पूरा गुलाम उसे दिया जाएगा। लेकिन यदि दूसरे ने, जिसके पक्ष में स्वीकृति हुई थी, दूसरा गवाह पेश किया या दो स्वतंत्र गवाह लाया, तो गुलाम दोनों में विभाजित होगा। एक गुलाम ज़ैद के कब्जे में था, बक्र और खालिद दोनों ने दावा किया और गवाह पेश किए कि यह मेरा गुलाम है और मैंने इसे ज़ैद के पास अमानत रखा है। ज़ैद इनकार करता रहा या चुप रहा, तो प्रत्येक के लिए आधे गुलाम का आदेश दिया गया। फिर यदि बक्र या खालिद ने वही या दूसरे गवाह पेश किए कि यह गुलाम मेरा है, तो क़ाज़ी उस गवाही पर कोई आदेश नहीं देगा और इसका कोई लाभ न होगा। यदि एक के गवाहों की विश्वसनीयता (तदील) प्रमाणित हो गई और दूसरे की नहीं, या दूसरे ने कोई गवाह पेश ही नहीं किया, और गुलाम उसे दे दिया गया जिसके गवाहों की विश्वसनीयता प्रमाणित थी, फिर दूसरा व्यक्ति भी दो विश्वसनीय गवाह ले आया, तो आदेश होगा कि वह गुलाम ले ले। उदाहरण के लिए, यदि खालिद ने गवाह पेश किए पर उनकी अभी पुष्टि नहीं हुई थी कि ज़ैद ने स्वीकार कर लिया कि गुलाम बक्र का है, और क़ाज़ी ने गुलाम बक्र को दिला दिया, फिर खालिद के गवाहों की पुष्टि हो गई, तो खालिद बक्र से गुलाम ले लेगा। फिर यदि बक्र ने विश्वसनीय गवाह पेश किए कि यह मेरा ही गुलाम है, तो उसके गवाह स्वीकार्य होंगे और गुलाम उसे दिला दिया जाएगा। इसके बाद यदि खालिद कहे कि मेरे गवाह दोबारा सुने जाएँ और मैं बक्र पर दावा करता हूँ, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: यदि उसने बक्र के पक्ष में आदेश होने के बाद पेश करना चाहा, तो सुनवाई नहीं होगी और यदि...

***गवाह बेकार नहीं होगा, बल्कि दूसरा गवाह पेश करके लाभ उठा सकता है, यानी गुलाम गैर-क़ाबिज को दे दिया जाएगा।**

ایک غلام تھا کہ اس کا دو شخصوں نے دعویٰ کیا اور ہر ایک نے اس کے گواہ پیش کئے کہ یہ میرا غلام ہے میں نے اس کے پاس ودیعت رکھا ہے اور قابض نے اس سے انکار کیا نہ اقرار کیا بلکہ ساکت رہا پھر قاضی نے گواہوں کی عدالت ظاہر ہونے کی وجہ سے ہنوز کچھ حکم نہ دیا تھا کہ قابض نے دونوں میں سے ایک شخص کے لئے اقرار کیا کہ یہ اس خاص شخص کا غلام ہے تو قاضی اس شخص کو دلوا دے گا پھر جب گواہوں کی عدالت ثابت ہو جائے تو دونوں میں آدھا آدھا تقسیم کر دے گا اور چاہئے تھا کہ تمام غلام اس شخص کو دلا دیا جائے جس کے لئے قابض نے اقرار نہیں کیا تھا کیونکہ وہ اس کی ملک ہو گیا تھا اور گواہی اسی پر پیش ہوئی ہے اور اس پر قیاس کیا جائے کہ اگر گواہ قائم ہونے سے پہلے قابض نے کسی کے واسطے اقرار کیا ہو پھر ہر ایک نے گواہ قائم کئے تو تمام غلام اس کو ملے گا جس کے واسطے قابض نے اقرار نہیں کیا ہے پس ایسا ہی یہاں بھی ہونا چاہئے اور جواب یہ ہے کہ گواہی قائم ہونے سے پہلے اور بعد میں فرق ہے پس جب اقرار گواہ قائم ہونے کے بعد ہو تو گواہوں کی عدالت ظاہر ہونے پر استحقاق قبل اقرار کے ظاہر ہو گا تو ثابت ہو گا کہ اقرار باطل تھا کیونکہ غیر مالک سے صادر ہوا اور اس کے بطلان سے تصدیق باطل ہوئی پس اس کا وجود وعدم برابر ہے اس واسطے دونوں میں مساوات رکھی جائے گی۔

مسئلہ مذکورہ میں غلام غیر قابض کو دلا دیا جائے گا *

اگر ہر ایک نے دونوں مدعیوں میں سے ایک ایک گواہ پیش کیا پھر قابض نے ایک کے واسطے غلام کا اقرار کیا تو غلام اس کے سپرد کر دیا جائے گا اور ہر ایک کا گواہ بیکار نہ ہوگا پھر اگر

اس شخص نے جس کے واسطے اقرار نہیں ہوا ہے دوسرا گواہ پیش کیا تو غلام اس کا ہو گا اور اگر ہنوز غلام اس کی ملکیت ہونے کا حکم نہ ہوا ہو کہ دوسرے مدعی نے جس کے واسطے غلام کا اقرار ہوا ہے دوسرا گواہ پیش کیا تو غلام دونوں میں تقسیم ہوگا لیکن اگر اس شخص نے جس کے واسطے غلام کا اقرار نہیں ہوا ہے غلام دونوں میں تقسیم ہونے کا حکم ہونے سے پہلے یوں کہا کہ میں اپنا پہلا گواہ دوبارہ پیش کرتا ہوں اور دونوں کو ایک ساتھ پیش کرتا ہوں تو تمام غلام اس کو دلا دیا جائے گا اور اگر اس شخص نے جس کے واسطے غلام کا اقرار نہیں ہوا ہے یوں کہا کہ میرا دوسرا گواہ مر گیا یا غائب ہے تو اس سے کہا جائے گا کہ لا دوسرا گواہ پیش کر یہ تمام غلام تجھے دلا دیا جائے گا پس اگر اس نے دوسرا گواہ پیش کیا تو پہلے کے ساتھ ملا کر تمام غلام اسے دلایا جائے گا لیکن اگر اس نے جس کے واسطے غلام کا اقرار کیا گیا ہے دوسرا گواہ پیش کیا یا دو مستقل گواہ لایا تو غلام دونوں میں تقسیم ہوگا ایک غلام زید کے قبضہ میں تھا اس پر بکر اور خالد دو شخصوں نے گواہ پیش کئے کہ ہر ایک مدعی تھا کہ میرا غلام ہے میں نے اس کو زید کے پاس ودیعت رکھا ہے اور زید انکار کرتا تھا یا چپ تھا اور ہر ایک کے واسطے آدھے غلام کا حکم دیا گیا پھر اگر بکر یا خالد نے وہی گواہ یا دوسرے گواہ پیش کئے کہ یہ غلام میرا ہے تو اس گواہی پر قاضی حکم نہ دے گا اور کچھ فائدہ نہ ہو گا اگر ایک کے گواہوں کی تعدیل ہوئی اور دوسرے کی نہ ہوئی یا دوسرے نے کوئی گواہ ہی قائم نہ کیا یا ایک ہی گواہ قائم کیا اور غلام اس شخص کو دلوا دیا گیا جس کے گواہوں کی تعدیل ہوئی ہے پھر دوسرا بھی دو گواہ عادل لایا تو اس کے لئے حکم کیا جائے گا کہ غلام لے لے اور اگر خالد نے مثلاً گواہ قائم کئے اور ہنوز اس کے گواہوں کی تعدیل نہ ہوئی تھی یہاں تک کہ زید نے اقرار کیا کہ یہ غلام بکر کا ہے اس نے میرے پاس ودیعت رکھا ہے پھر قاضی نے وہ غلام بکر کو دلوا دیا پھر خالد کے گواہوں کی تعدیل ہوئی اور خالد نے وہ غلام بکر سے لے لیا پھر بکر نے گواہ عادل پیش کئے کہ یہ میرا غلام ہے میں نے

اس کو زید کے پاس ودیعت رکھا تھا تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے اور غلام اس کو دلا دیا جائے گا پھر اگر خالد نے کہا کہ میرے گواہ دوبارہ سنے جائیں اور میں بکر پر قائم کرتا ہوں تو اس کی دو صورتیں ہیں اگر اس نے بکر کے واسطے حکم دے دینے کے بعد پیش کرنا چاہے تو سماعت نہ ہو گی اور اگر...

***لے بیکار نہ ہو گا بلکہ دوسرا گواہ پیش کر کے فائدہ لے سکتا ہے یعنی غلام غیر قابض کو دلا دیا جائے گا۔**

Fatawa-e-Alamgiri... Volume 5, Page 225, Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

...before passing a judgement over the seized witnesses, if one wishes to present them, the hearing of their testimony shall take place, as stated in *Al-Muheet*.

Chapter: 29 Regarding those individuals whose presence is a condition for litigation and the hearing of witnesses, and regarding the Judge's ruling and related matters.

Imam Muhammad (R) stated that if a slave is taken from a buyer (*mushtari*) by establishing an absolute title (*Milk-e-Mutlaq*) through a judge's order—meaning the claimant proved their right, asserting ownership, and the judge awarded it based on reliable witnesses, resulting in the buyer losing possession. If the buyer then seeks a refund of the purchase price (*thaman*) from the seller (*ba'i*), and the seller produces witnesses claiming, "This slave was born to my female slave while in my ownership, and the judge has unjustly awarded it to the claimant; therefore, you cannot reclaim the price from me," then the seller's witnesses shall be accepted, provided they were presented in the presence of the claimant, as mentioned in *Al-Muntaqa*. Similarly, if the seller produces witnesses stating, "This slave was born to the female slave of my seller during their ownership," the witnesses will still be accepted, provided the claimant is present. If anyone objects as to why the seller's witnesses were accepted in these cases—arguing that once an absolute title ruling is issued against a possessor, it applies to the one from whom the possessor derived ownership (in this case, the buyer derived it from the seller, so the ruling applies to the seller as well)—the summary answer is:

The seller is not claiming absolute title but is claiming birth within their ownership. The ruling was on absolute title, not on birth within ownership; hence, their evidence is acceptable from a different perspective. This is hinted at in *Siyar al-Kabir*. Imam Muhammad (R) stipulated the presence of the claimant for the acceptance of this testimony, while some jurists argued it is not a condition. This is also reported from Shams al-A'immah al-Sarakhsi. Others stated it is a condition, as indicated by Imam Muhammad. It is written in *Al-Dhakhirah* that according to Imam Muhammad's reasoning (*qiyas*) and Abu Yusuf's second opinion, it is a condition; however, according to Imam Azam (Abu Hanifa) and Abu Yusuf's first opinion, it is not a condition, and this latter view is more prominent. Regarding leased property, the presence of both the lessor and the lessee is required because ownership belongs to

the lessor and possession to the lessee. Similarly, in mortgage (*rahn*) disputes, both the mortgagor (*rahin*) and the mortgagee (*murtahin*) must be present, as the *rahin* is the owner and the *murtahin* is the possessor. If a pre-emptor (*shafi*) wishes to exercise the right of pre-emption (*shuf'a*) before the buyer has taken possession, the presence of both the seller and the buyer is necessary for the *shuf'a* ruling.

If someone establishes a right to a borrowed (*musta'ar*) item, both the lender and borrower must be present. In lawsuits regarding land, the presence of cultivators is a condition, though jurists disagree. Some say it is required; others say it is not. Some argue that if the seeds belong to the cultivators, it is a condition, but not if the seeds belong to the landowner. If a person claims marriage to a woman and her husband is visibly present, his presence is a condition for the hearing of the claim and the testimony. If a person dies leaving movable property (*mal-e-manqula*) that can be moved from one place to another, and the debts are such that the entire estate is overwhelmed by them, and there is no heir or executor (*wasi*), the Judge (Qazi) shall appoint an executor to sell the estate and...

---

1. Meaning, from the perspective of being born in ownership; however, from the perspective through which the ruling became mandatory, from that perspective, it will certainly not be accepted.

फ़तावा-ए-आलमगीरी... जिल्द 5, पृष्ठ 225, किताब अदब अल-काज़ी

...पकड़ के गवाहों के ऊपर हुक्म देने से पहले पेश करना चाहता है तो उसके गवाहों की समाअत (सुनवाई) होगी जैसा कि 'मुहीत' में है।

अध्याय: 29 उन व्यक्तियों के बयान में जिनका विवाद और गवाहों की सुनवाई में उपस्थित होना शर्त है, और काज़ी के फ़ैसले और उसके संबंधित विषयों के बयान में।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि यदि कोई गुलाम अपने खरीदार (मुश्तरी) के पास से पूर्ण स्वामित्व (मिल्क-ए-मुतलक) का अधिकार सिद्ध करके काज़ी के आदेश से ले लिया गया, यानी हकदार ने अपना अधिकार सिद्ध किया और कहा कि 'यह मेरी मिल्कियत है' और काज़ी ने न्यायपूर्ण गवाहों के आधार पर उसे वह दिला दिया और वह गुलाम खरीदार के हाथ से निकल गया। और खरीदार ने अपने विक्रेता (बाइ) से क़ीमत (थमन) वापस लेनी चाही, और विक्रेता ने गवाह पेश किए कि 'यह गुलाम मेरी मिल्कियत में मेरी दासी से पैदा हुआ है और काज़ी ने अनुचित रूप से हकदार को दिला दिया है, और तुम मुझसे क़ीमत वापस नहीं ले सकते', तो विक्रेता के गवाह स्वीकार्य होंगे बशर्ते कि उसने उन्हें हकदार के सामने पेश किया हो, जैसा कि 'मुनतक़ी' में है। और इसी प्रकार यदि विक्रेता ने गवाह पेश किए हों कि 'यह गुलाम मेरे विक्रेता की मिल्कियत में उसकी दासी से पैदा हुआ है' तो भी गवाह स्वीकार्य होंगे बशर्ते कि हकदार सामने हो। यदि कोई आपत्ति करे कि इन स्थितियों में विक्रेता के गवाह कैसे स्वीकार किए गए क्योंकि यह बात सिद्ध हो चुकी है कि जब किसी क़ब्ज़े वाले पर पूर्ण स्वामित्व का फ़ैसला हो जाता है, तो यह फ़ैसला उस पर लागू होता है जिसकी ओर से क़ब्ज़े वाले ने स्वामित्व प्राप्त किया था। यहाँ खरीदार ने विक्रेता की ओर से प्राप्त किया था, तो फ़ैसला विक्रेता पर भी लागू हो रहा है, फिर उसकी गवाही कैसे स्वीकार हुई?

इसका संक्षिप्त उत्तर यह है कि विक्रेता ने पूर्ण स्वामित्व का दावा नहीं किया, बल्कि अपनी मिल्कियत में पैदा होने का दावा किया है, और उस पर पूर्ण स्वामित्व का फ़ैसला हुआ है न कि मिल्कियत में पैदा होने का, इसलिए दूसरे पहलू से उसका प्रमाण स्वीकार्य होगा। 'सियर-ए-कबीर' में इस ओर संकेत है। फिर इमाम मुहम्मद (रह.) ने इस गवाही की स्वीकार्यता के लिए हकदार की उपस्थिति को शर्त माना है, जबकि कुछ विद्वानों ने कहा है कि यह शर्त नहीं है। शम्स-उल-आइम्मा सरख़सी से भी यही वर्णित है। कुछ ने कहा कि शर्त है जैसा कि इमाम मुहम्मद ने संकेत किया है। 'ज़खीरा' में लिखा है कि इमाम मुहम्मद के क़यास और अबू यूसुफ़ के दूसरे कथन के अनुसार शर्त है, और इमाम आज़म और

अबू यूसुफ़ के पहले कथन के अनुसार शर्त नहीं है, और यह कथन अधिक स्पष्ट है। और जो चीज़ किराये पर दी गई है, उसमें किरायेदार और मालिक दोनों की उपस्थिति शर्त है क्योंकि मालिक का अधिकार है और किरायेदार का क़ब्ज़ा। इसी तरह गिरवी (रहन) के दावे में गिरवी रखने वाले (राहन) और गिरवी लेने वाले (मुरतहन) का उपस्थित होना आवश्यक है क्योंकि राहन मालिक है और मुरतहन क़ब्ज़ाधारी। यदि 'शफ़ी' (हक-ए-शुफ़ा रखने वाला) शुफ़ा के ज़रिए लेना चाहे और खरीदार ने अभी तक क़ब्ज़ा नहीं किया हो, तो विक्रेता और खरीदार दोनों की उपस्थिति शुफ़ा के फ़ैसले के लिए आवश्यक है।

यदि किसी ने उधार दी गई (मुस्तआर) चीज़ पर अधिकार सिद्ध करके उसे लेना चाहा, तो उधार देने वाले और लेने वाले दोनों का उपस्थित होना ज़रूरी है। भूमि संबंधी दावों में काश्तकारों की उपस्थिति शर्त है, लेकिन विद्वानों में मतभेद है: कुछ इसे अनिवार्य मानते हैं, कुछ नहीं। कुछ का कहना है कि यदि बीज काश्तकार का हो तो शर्त है, और यदि भूमि स्वामी का हो तो नहीं। यदि कोई व्यक्ति किसी महिला से विवाह का दावा करता है और उसका वर्तमान पति सामने मौजूद है, तो दावे और गवाही की सुनवाई के लिए पति की उपस्थिति शर्त है। यदि कोई व्यक्ति मर गया और ऐसी चल संपत्ति (माल-ए-मनकूला) छोड़ गया जिसे एक स्थान से दूसरे स्थान ले जाया जा सकता है, और उस पर इतना ऋण है कि सारी संपत्ति उसमें डूब गई है, और उसका कोई वारिस या वसीयतदार नहीं है, तो काज़ी एक वसीयतदार (वसी) नियुक्त करेगा जो उस संपत्ति को बेच सके और...

---

1. यानी मिल्कियत में पैदा होने के नज़रिए से; हाँ, जिस नज़रिए से उस पर आदेश अनिवार्य हुआ है, उस नज़रिए से वह स्वीकार्य नहीं होगा।

فتاویٰ عالمگیری----- جلد ۵، ۲۲۵، کتاب ادب القاضی پکڑ کے گواہوں کے اوپر حکم دینے سے پہلے پیش کرنا چاہتا ہے تو اس کے گواہوں کی سماعت ہو گی کذا فی المحیط باب : ۲۹ ان شخصوں کے بیان میں جن کا حاضر ہونا خصومت اور گواہوں کی سماعت میں شرط ہے اور حکم قاضی اور اسکے متعلقات کے بیان میں امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر کوئی غلام اپنے مشتری کے پاس سے ملک مطلق کا استحقاق ثابت کر کے قاضی کے حکم سے لے لیا گیا یعنی مستحق نے اپنا استحقاق ثابت کیا اور کہا کہ میری ملکیت ہے اور عادل گواہوں پر قاضی نے اس کو دلوا دیا اور مشتری کے ہاتھ سے نکل گیا اور مشتری نے اپنے بائع سے ثمن واپس کرنا چاہا اور بائع نے گواہ پیش کئے کہ یہ غلام میری ملکیت میں میری باندی سے پیدا ہوا ہے اور مستحق کو قاضی نے ناحق دلوا دیا ہے اور تو مجھ سے ثمن واپس نہیں لے سکتا ہے تو بائع کے گواہ مقبول ہوں گے بشرطیکہ اس نے مستحق کے سامنے پیش کئے ہوں کذا فی المنتقی اور اسی طرح اگر بائع نے گواہ پیش کئے ہوں کہ یہ غلام میرے بائع کی ملکیت میں اس کی باندی سے پیدا ہوا ہے تو بھی گواہ مقبول ہوں گے بشرطیکہ مستحق کے سامنے ہو اور اگر کوئی اعتراض کرے کہ ان صورتوں میں بائع کے گواہ کیوں کر مقبول ہو گئے کیونکہ یہ بات ثابت ہو گئی ہے کہ جب قابض پر کسی کے لئے ملک مطلق کا حکم جاری ہو تو یہ حکم اس پر واقع ہوتا ہے جس کی طرف سے قابض نے ملکیت حاضر کی ہے اور یہاں مشتری نے بائع کی طرف سے حاصل کی تھی تو حکم بائع پر بھی جار ہا پس اس کی گواہی کیوں کر مقبول ہوئی اور خلاصہ جواب یہ ہے کہ بائع نے ملک مطلق کا دعویٰ نہیں کیا بلکہ اپنی ملک میں پیدا ہونے کا مدعی ہے اور اس پر حکم ملک مطلق کا ہوا ہے نہ ملک میں پیدا ہونے کا پس دوسری جہت سے اس کی دلیل مقبول ہوگی اور اس کی طرف سیر کبیر میں اشارہ ہے پھر امام محمدؒ نے اس گواہی کے قبول ہونے میں مستحق کا حاضر ہونا شرط کیا ہے اور بعضے

مشائخ نے کہا کہ یہ شرط نہیں ہے اور ایسا ہی شمس الائمہ سرخسیؒ سے منقول ہے اور بعضوں نے کہا کہ شرط ہے جیسا امام محمدؒ نے اشارہ کیا ہے اور ذخیرہ میں لکھا ہے کہ امام محمدؒ کے قیاس اور ابو یوسفؒ کے دوسرے قول پر شرط ہے اور امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ کے پہلے قول پر شرط نہیں ہے اور یہ قول اظہر ہے اور جو چیز اجرت پر دی گئی اس میں اجرت پر لینے والے اور دینے والے کا حاضر ہونا شرط ہے کیونکہ اجرت پر دینے والے کی ملکیت ہے اور لینے والا قابض ہے اور اسی طرح دعوٰی رہن میں راہن اور مرتہن کا موجود ہونا چاہئے کیونکہ راہن مالک ہے اور مرتہن قابض ہے اگر شفیع نے شفعہ سے لینا چاہا اور مشتری نے ہنوز قبضہ نہیں کیا ہے تو بائع اور مشتری کا حاضر ہونا حکم شفعہ کے واسطے ضروری ہے۔ اگر مستعار چیز کو کسی نے استحقاق ثابت کر کے لینا چاہا تو عاریت پر دینے والے اور لینے والے کا حاضر ہونا چاہئے اور زمین کے دعوٰی میں کاشتکاروں کا حاضر ہونا شرط ہے لیکن مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا شرط ہے اور بعضوں نے کہا کہ شرط نہیں ہے اور بعضوں نے کہا کہ اگر دانہ بیج ان کا ہو تو شرط ہے اور اگر مالک زمین کا ہو تو شرط نہیں ہے اگر ایک شخص نے کسی عورت کے ساتھ نکاح کا دعوٰی کیا اور اس کا شوہر دوسرا شخص ظاہر میں موجود ہے تو دعوٰی اور گواہی کے سننے میں اس کا حاضر ہونا شرط ہے اگر ایک شخص مر گیا اور ایسی چیزیں چھوڑیں جو ایک جگہ سے دوسری جگہ منتقل ہو سکتی ہے یعنی مال منقولہ ہیں اور اس پر اس قدر قرض ہے کہ تمام ترکہ اس میں گھرا ہوا ہے اور اس کا کوئی وارث یاد وصی نہیں ہے تو قاضی اس کا ایک وصی مقرر کرے گا کہ اس کا ترکہ فروخت کرے اور ۱ یعنی ملک میں پیدا ہونے کی جہت سے ہاں جس جہت سے اس پر حکم ہونا لازم آیا ہے اسی جہت سے البتہ مقبول نہ ہو گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 226 Book: Adab al-Qadi (Conduct of the Judge)

For the appointment of an executor (wasi), it is not necessary for the deceased's estate (taraka) to be physically present. Regarding the proof of the estate, some have said the estate must be present, while others have not imposed this condition. If witnesses are established regarding a prisoner's insolvency, the presence of the creditor is not a condition; however, if the creditor or his representative is present, the judge (Qadi) will release him in their presence. If they are not present, he will be released upon providing a guarantor (kafeel). If a claim is made against a minor who is prohibited from financial dealings, and their executor (wasi) is present, the minor's presence is not a condition. This is stated without detail by Sheikh-ul-Islam in 'Sharh Kitab al-Qisma'. No detail is provided regarding whether the claim is for a debt or a specific asset, or whether the debt arose from the executor's actions or not. In 'Ajnas Natiqi', it is stated that if the debt arose from the actions of that same executor, the minor's presence is not a condition. Khassaf wrote in 'Adab al-Qadi' that if a claim is against a restricted (mahjur) minor, and the claimant has no witnesses, the minor's presence is not required; if the claimant has witnesses and claims the minor destroyed something, the minor can be made to attend, but the father must accompany him so that if any liability falls on the minor, the father pays it by the judge's order. In 'Kitab al-Aqdiyah', it says the presence of a minor in a claim is a condition, and some scholars have made this a condition whether the minor is the claimant or the defendant. Some scholars have denied this. If the minor has no executor and the claimant requests the judge to appoint one, the judge shall accept, and the minor's presence for identification at the time of appointment is a condition. Some scholars of our time have denied this and said that even if the minor is in a cradle, attendance is a condition so they appear in the court session. The first opinion is closer to the truth and more consistent with jurisprudence (fiqh), as stated in 'Al-Muhit'.

If witnesses testify to a slave's confession: If they testify to a confession of 'Hudud' punishments (capital offenses) that are purely for Allah the Almighty, such as adultery or wine drinking, then by consensus, this testimony will not be accepted.

If a claim is against a sick person or a secluded woman, the presence of either is not a condition, as in 'Ad-Dhakhira'. In 'Mazun Kabir', it is stated that if a merchant slave incurs a business debt and creditors request he be sold, the judge shall not sell him without the owner's presence. In the sense of 'Mazun Kabir', it is written that if two

witnesses testify against a merchant slave that he committed usurpation (ghasb) or destroyed a trust (wadi'at), and the slave denies it, or the witnesses say he confessed to usurpation or trust in this manner, or they testify to a purchase, sale, or lease and the slave denies it while the owner is absent, the witnesses' testimony will be accepted and the owner's presence is not a condition. However, if instead of a merchant slave, it is a slave whom the owner prohibited from business dealings, and two witnesses testify that he destroyed property or committed usurpation and the slave denies it, then this testimony will not be accepted without the owner's presence. Imam Muhammad's statement that this testimony will not be accepted means that the master will not be ordered to sell the slave, but it will be accepted against the slave such that he may be held accountable after gaining freedom. If the owner is present with the slave and the claimant claims destruction of property or usurpation, the judge will issue the ruling against the owner. If a claim of destroying a trust or destroying belongings related to suckling is made against such a slave whom the owner prohibited from transactions, then according to Imam Azam and Imam Muhammad, the judge will not hear this testimony, meaning he will not hear it against the owner; however, Imam Abu Yusuf said he will hear it against the owner. And a minor whose father or executor has conducted trade...

वसी (वसीयतदार) नियुक्त करने के लिए संपत्ति (तरका) का सामने होना ज़रूरी नहीं है, और संपत्ति साबित करने के लिए कुछ लोगों ने कहा कि संपत्ति सामने हो, और कुछ ने यह शर्त नहीं लगाई। यदि कैदी के निर्धन होने के गवाह स्थापित हो गए, तो लेनदार का उपस्थित होना शर्त नहीं है, लेकिन यदि लेनदार या उसका वकील उपस्थित हो, तो क़ाज़ी उसके सामने उसे रिहा करेगा, और यदि उपस्थित न हो, तो ज़मानतदार (कफील) लेकर रिहा करेगा। और यदि ऐसा नाबालिग हो जिसे लेन-देन से रोका गया है, उस पर किसी ने दावा किया और उसका वसी मौजूद है, तो ऐसे नाबालिग का उपस्थित होना शर्त नहीं है। ऐसा ही शेखुल इस्लाम ने 'शरह किताबुल क़िस्मत' में बिना विवरण के लिखा है, और दावे के ऋण (कर्ज़) होने या वस्तु होने में, या यह कि ऋण वसी के कार्य से उत्पन्न हुआ है या नहीं, इसमें कोई विवरण नहीं दिया गया है। और 'अजनास नातकी' में है कि यदि यह ऋण उसी वसी के कार्य से पैदा हुआ है, तो नाबालिग का उपस्थित होना शर्त नहीं है। और खसाफ ने 'अदबुल क़ाज़ी' में लिखा है कि यदि नाबालिग 'महजूर' (प्रतिबंधित) पर दावा हो, तो यदि वादी के पास गवाह न हों, तो नाबालिग की उपस्थिति शर्त नहीं है; और यदि वादी के पास गवाह हों और वह जिस चीज़ का दावा करता है उसके नष्ट कर देने का दावा करता है, तो वह नाबालिग को उपस्थित करा सकता है, लेकिन उसके साथ उसका पिता आएगा ताकि यदि नाबालिग के ज़िम्मे कुछ अनिवार्य हो, तो उसके आदेश से पिता उसे अदा करे। और 'किताबुल अक़ज़िया' में है कि दावे में नाबालिग की उपस्थिति शर्त है, और कुछ विद्वानों ने यह शर्त लगाई है कि चाहे नाबालिग वादी हो या प्रतिवादी। और कुछ विद्वानों ने इससे इनकार किया है। यदि नाबालिग का कोई वसी न हो और वादी ने क़ाज़ी से अनुरोध किया कि उसकी ओर से वसी नियुक्त करे, तो क़ाज़ी स्वीकार करेगा, और वसी नियुक्त करते समय संकेत के लिए नाबालिग का उपस्थित होना शर्त है। और हमारे समय के कुछ विद्वानों ने इससे इनकार किया है और कहा है कि यदि नाबालिग पालने में हो तब भी उसे उपस्थित करना शर्त है ताकि वह न्यायालय की सभा में उपस्थित हो। और पहला कथन सच्चाई के अधिक निकट और न्यायशास्त्र (फिक्ह) के अधिक सदृश है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

यदि गवाहों ने गुलाम के स्वीकारोक्ति की गवाही दी, फिर यदि ऐसी सीमाओं (हुद्दूद) के स्वीकारोक्ति की गवाही दी जो विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला के लिए हैं जैसे व्यभिचार और मदिरापान, तो सर्वसम्मति से यह गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।

यदि दावा किसी बीमार व्यक्ति या पर्दे में रहने वाली महिला पर हो, तो दोनों की उपस्थिति शर्त नहीं है, जैसा कि 'अद-ज़खीरा' में है। 'माज़ून कबीर' में है कि यदि किसी व्यापारी गुलाम पर व्यापार का ऋण हो गया और लेनदारों ने अनुरोध किया कि उसे बेचा जाए, तो क़ाज़ी उसके मालिक की अनुपस्थिति में उसे नहीं बेचेगा। और 'बमाना माज़ून कबीर' में लिखा है कि यदि दो गवाहों ने व्यापारी गुलाम पर गवाही दी कि उसने कुछ छीन लिया (ग़सब) है या धरोहर को नष्ट कर दिया है और गुलाम ने इनकार किया, या गवाहों ने कहा कि उसने छीनने या धरोहर का इस तरह स्वीकार किया है, या खरीद-बिक्री या पट्टे की गवाही दी और गुलाम ने इनकार किया और उसका मालिक उपस्थित नहीं है, तो गवाहों की गवाही स्वीकार की जाएगी और मालिक की उपस्थिति शर्त नहीं है। और यदि व्यापारी गुलाम के बजाय वह गुलाम हो जिसे उसके मालिक ने व्यापार करने से मना कर दिया है, और दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने संपत्ति नष्ट कर दी है या कुछ छीन लिया है और गुलाम ने इनकार किया, तो यह गवाही मालिक की अनुपस्थिति में स्वीकार नहीं होगी। और इमाम मुहम्मद ने जो इस मसले में फरमाया है कि यह गवाही स्वीकार नहीं होगी, उसका अर्थ यह है कि मालिक से गुलाम को बेचने के लिए नहीं कहा जाएगा, लेकिन गुलाम के हक़ में स्वीकार होगी यहाँ तक कि वह आज़ादी के बाद पकड़ा जाएगा। यदि मालिक गुलाम के साथ उपस्थित हो, तो यदि वादी ने संपत्ति नष्ट करने या छीनने का दावा किया, तो क़ाज़ी यह फैसला मालिक पर लागू करेगा। और यदि धरोहर नष्ट करने या किसी स्तनपान सामग्री को नष्ट करने का दावा ऐसे गुलाम पर किया गया जिसे मालिक ने लेनदेन से रोका है, तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार क़ाज़ी इस गवाही को नहीं सुनेगा यानी मालिक के विरुद्ध सुनवाई नहीं करेगा, और इमाम अबू यूसुफ ने कहा कि वह मालिक पर सुनवाई करेगा। और जो नाबालिग ऐसा हो कि उसके पिता ने या वसी ने व्यापार किया हो...

وصی مقرر کرنے کے واسطے ترکہ کا سامنے ہونا ضروری نہیں ہے اور ترکہ ثابت کرنے کے واسطے بعضوں نے کہا کہ ترکہ سامنے ہو اور بعضوں نے یہ شرط نہیں لگائی اگر قیدی کے مفلس ہونے کے گواہ قائم ہوئے تو قرض خواہ کا حاضر ہونا شرط نہیں ہے لیکن اگر قرض خواہ یا اس کا وکیل حاضر ہو تو قاضی اس کے سامنے رہا کرے گا اور اگر حاضر نہ ہو تو کفیل لے کر رہا کرے گا اور اگر ایسا نابالغ ہو کہ جس کو تصرفات سے منع کیا گیا ہے اس پر کسی نے دعویٰ کیا اور اس کا وصی موجود ہے تو ایسے نابالغ کا حاضر ہونا شرط نہیں ہے ایسا ہی شیخ الاسلام نے شرح کتاب القسمہ میں بلا تفصیل لکھا ہے اور دعویٰ کے دین ہونے یا عین ہونے میں یا یہ دین وصی کے کرنے سے پیدا ہوا ہے یا نہیں ان میں کوئی تفصیل نہیں بیان فرمائی اور اجناس ناطقی میں ہے کہ اگر یہ قرضہ اسی وصی کے فعل سے پیدا ہوا ہے تو نابالغ کا حاضر ہونا شرط نہیں ہے اور خصاف نے ادب القاضی میں لکھا ہے کہ اگر نابالغ محجور پر دعویٰ ہو پس اگر مدعی کے پاس گواہ نہ ہوں تو نابالغ کا حاضر ہونا شرط نہیں ہے اور اگر مدعی کے پاس گواہ ہوں اور وہ جس چیز کا دعویٰ کرتا ہے اس کے تلف کر دینے کا دعویٰ کرتا ہے تو وہ نابالغ کو حاضر کرا سکتا ہے لیکن اس کے ساتھ اس کا باپ آئے گا تا کہ اگر نابالغ کے ذمہ کچھ لازم آئے تو اس کے حکم سے باپ ادا کرے اور کتاب الاقضیہ میں ہے کہ دعویٰ میں نابالغ کا حاضر کرانا شرط ہے اور بعضے مشائخ نے یہ شرط لگائی ہے خواہ نابالغ مدعی ہو یا مدعاعلیہ ہو اور بعضے مشائخ نے اس سے انکار کیا ہے اگر نابالغ کا کوئی وصی نہ ہو اور مدعی نے قاضی سے درخواست کی کہ اس کی طرف سے وصی مقرر کرے تو قاضی منظور کرے گا اور وصی مقرر کرنے کے وقت اشارہ کے واسطے نابالغ کا حاضر ہونا شرط ہے اور ہمارے زمانہ کے بعضے مشائخ نے انکار کیا

اور کہا کہ اگر نابالغ جھولے میں ہو تو بھی حاضر کرنا شرط ہے کہ مجلس حکم میں حاضر ہوئے اور پہلا قول اقرب الی الصواب واشبہ بالفقہ ہے کذا فی المحیط

اگر گواہوں نے غلام کے اقرار کرنے کی گواہی دی پس اگر ایسے حدود کے اقرار کی گواہی دی جو خالص اللہ تعالیٰ کی ہیں جیسے زنا اور شراب خواری تو بالاجماع یہ گواہی مقبول نہ ہوگی

اگر دعویٰ کسی مریض پر یا پردہ نشین عورت پر واقع ہو تو دونوں کا حاضر کرنا شرط نہیں ہے کذا فی الذخیرہ ماذون کبیر میں ہے کہ اگر غلام تاجر پر تجارت کا قرضہ ہو گیا اور قرض خواہوں نے درخواست کی کہ یہ فروخت کیا جائے تو قاضی بدون اس کے مالک کی موجودگی کے فروخت نہ کرے گا اور بمعنی ماذون کبیر میں لکھا ہے کہ اگر دو گواہوں نے غلام تاجر پر گواہی دی کہ اس نے کچھ غصب کر لیا ہے یا ودیعت کو تلف کیا ہے اور غلام نے انکار کیا یا گواہوں نے کہا کہ اس نے غصب یا ودیعت کا اس طرح اقرار کیا ہے یا خرید یا فروخت یا اجارہ کی گواہی دی اور غلام نے انکار کیا اور اس کا مالک حاضر نہیں ہے تو گواہوں کی گواہی مقبول ہوگی اور مالک کا حاضر ہونا شرط نہیں ہے اور اگر بجائے غلام تاجر کے وہ غلام ہو جس کو تصرف کرنے سے اس کے مالک نے منع کر دیا ہے اور دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے مال تلف کر دیا ہے یا کچھ غصب کر لیا ہے اور غلام نے انکار کیا تو یہ گواہی بدون مالک کی موجودگی کے مقبول نہ ہو گی اور امام محمد نے جو اس مسئلہ میں فرمایا ہے کہ یہ گواہی مقبول نہ ہوگی اس کے یہ معنی ہیں کہ مولیٰ سے غلام کے فروخت کرنے کو نہ کہا جائے گا لیکن غلام کے حق میں مقبول ہوگی حتیٰ کہ وہ بعد آزادی کے پکڑا جائے گا اگر مالک غلام کے ساتھ موجود ہو پس اگر مدعی نے مال تلف کر دینے یا غصب کا دعویٰ کیا تو قاضی یہ حکم مالک پر دے گا اور اگر ودیعت تلف کر دینے یا کوئی اسباب رضاعت تلف کر دینے کا دعویٰ ایسے غلام پر کیا جس کو مالک نے تصرف سے منع کیا ہے تو امام اعظم و امام محمد کے نزدیک قاضی اس گواہی کی سماعت نہ کرے گا یعنی

مالک پر سماعت نہ کرے گا اور امام ابو یوسف نے کہا کہ مالک پر سماعت کرے گا اور جو نابالغ ایسا ہو کہ اس کے باپ نے یا وصی نے تجارت کی

Book: Adab al-Qadi | Page 227 | Fatawa Alamgiri ..... Volume 5

A slave who has been given permission is considered similar to a slave whom his master has permitted to engage in trade. If witnesses testify against such a permitted slave that he has committed intentional murder, or falsely accused a woman of adultery (qadhf), or committed adultery (zina), or consumed alcohol, and the slave denies it, then if his master is present, judgment shall be passed based on this testimony without disagreement. If the slave is present but the master is absent, then according to Imam Azam (r.a.) and Imam Muhammad (r.a.), the judge (Qadi) shall not pass any judgment on him. However, according to Imam Abu Yusuf (r.a.), the prescribed punishment (Hadd) and retaliation (Qisas) shall be ordered, just as an order is given when trade permission exists and testimony is established. If witnesses testify to the slave's confession (iqrar), then if it is testimony to a confession regarding punishments (Hudud) that are purely for Allah the Almighty, such as adultery and wine-drinking, then by consensus, this testimony shall not be accepted. If testimony is given regarding a confession of false accusation or intentional murder, it shall be accepted in the presence of the master, and Qisas and Hadd shall be ordered. If the master is not present, there is the same disagreement in the matter as mentioned above, even though testimony of the slave's confession has been given.

If there is a boy who has been granted permission, or a mentally deficient person who has permission to manage affairs, and witnesses testify against him for intentional murder, false accusation of adultery, wine-drinking, or committing adultery, then except for murder, the testimony shall not be accepted in other matters, whether the one who granted permission is present or absent. If testimony is given for accidental (khata) killing, then if the one who granted permission is present, the testimony shall be accepted, and an order shall be given for the supporting community (aqila) to pay the blood-money (diyat). If the one who granted permission is absent, then this testimony shall not be accepted. Some have stated that if witnesses are established that the boy or the mentally deficient person killed someone intentionally or accidentally, and the one who granted permission is present, then the testimony will be accepted and an order for diyat will be given against the supporting community; and if he is absent, it will not be accepted. If witnesses testify to a confession by the boy or mentally deficient person that he committed any of these crimes, the testimony shall not be accepted, whether the permitter is present or absent. If testimony is given against a permitted slave that he

stole ten dirhams or more and he denies it, then if his master is present, the testimony is accepted and by consensus, his hand shall be severed. If he has destroyed the stolen property, the master must provide compensation for it, and if it still exists, it shall be returned. If the master is absent, then according to Imam Azam (r.a.) and Imam Muhammad (r.a.), the hand shall not be severed, but he shall guarantee the stolen property. According to Imam Abu Yusuf (r.a.), an order for severing the hand shall be given. If witnesses testify to a theft of less than ten dirhams, the Qadi shall order the return of the property but shall not order the severing of the hand, whether the master is present or absent. If testimony is given regarding the confession of a permitted slave (ma'dhun) for stealing ten dirhams and the master is absent, then according to Imam Azam (r.a.) and Imam Muhammad (r.a.), the judge shall order the slave to pay for the property but shall not order the severing of the hand. According to Imam Abu Yusuf (r.a.), an order for amputation (qat') shall be given even if the master is absent. If testimony is given against a slave who was prohibited from transactions (mahjur) for stealing ten dirhams or more, and the master is absent, then according to Imam Azam (r.a.) and Imam Muhammad (r.a.), the Qadi shall not pass any order, neither for property nor for amputation. If witnesses testify that the prohibited slave (mahjur) confessed to theft, and if his master is not present, the Qadi shall not accept this testimony at all. If the master is present, the testimony shall not be heard against the master, meaning the slave's hand shall not be severed, and the master shall not be held accountable for its sale in exchange for the stolen property. However, after the slave is freed, he will be held accountable. Thus it is mentioned in Al-Muhit.

जिस गुलाम को उसके मालिक ने व्यापार (तिजारत) की अनुमति दी है, वह उस गुलाम की तरह है जिसे अनुमति दी गई हो। यदि ऐसे अनुमत गुलाम के खिलाफ गवाहों ने गवाही दी कि उसने जानबूझकर (अमदन) हत्या की है, या किसी महिला पर व्यभिचार (ज़िना) का आरोप लगाया है, या व्यभिचार किया है, या शराब पी है, और गुलाम इससे इनकार करता है, तो यदि उसका मालिक मौजूद है, तो सर्वसम्मति से उस गवाही पर फैसला दिया जाएगा। यदि गुलाम मौजूद है लेकिन मालिक अनुपस्थित है, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार काजी उस पर कोई फैसला नहीं देगा, जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार 'हद' (इस्लामी दंड) और प्रतिशोध (किसास) का आदेश दिया जाएगा, जैसे व्यापार की अनुमति होने पर गवाही स्थापित होने पर आदेश दिया जाता है। यदि गवाहों ने गुलाम के इकबालिया बयान (इकरार) की गवाही दी, तो यदि यह 'हुदूद' के इकबालिया बयान की गवाही है जो विशुद्ध रूप से अल्लाह तआला के लिए है जैसे व्यभिचार और शराब पीना, तो सर्वसम्मति से यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि आरोप लगाने या जानबूझकर हत्या करने के इकबालिया बयान पर गवाही दी गई, तो मालिक की उपस्थिति में इसे स्वीकार किया जाएगा और किसास तथा हद का आदेश दिया जाएगा। और यदि मालिक मौजूद न हो, तो इस मामले में वही मतभेद है जो ऊपर उल्लेखित हुआ, भले ही गुलाम के इकबालिया बयान की गवाही हो चुकी हो।

यदि कोई लड़का हो जिसे अनुमति दी गई हो या कोई अल्प-बुद्धि (कम अक्ल) व्यक्ति हो जिसे लेन-देन की अनुमति हो, और उनके खिलाफ गवाहों ने जानबूझकर हत्या करने, व्यभिचार का आरोप लगाने, शराब पीने या व्यभिचार करने की गवाही दी, तो हत्या के अलावा शेष मामलों में गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, चाहे अनुमति देने वाला उपस्थित हो या न हो। और यदि गलती से (खता) हत्या करने की गवाही दी गई, तो यदि अनुमति देने वाला उपस्थित है, तो गवाही स्वीकार्य होगी और सहायक समुदाय (आकिला/मददगार बिरादरी) को रक्त-धन (दियत) देने का आदेश दिया जाएगा। यदि अनुमति देने वाला अनुपस्थित हो, तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। कुछ विद्वानों ने कहा कि यदि गवाह स्थापित हों कि लड़के या कम अक्ल ने जानबूझकर या गलती से किसी की हत्या की है, और अनुमति देने वाला उपस्थित हो, तो गवाही स्वीकार की जाएगी और सहायक समुदाय पर दियत का आदेश दिया जाएगा; और यदि वह अनुपस्थित हो, तो स्वीकार नहीं होगी। यदि गवाहों ने लड़के या कम अक्ल के इकबालिया बयान पर गवाही दी कि उसने इनमें से कोई अपराध किया है, तो

गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, चाहे अनुमति देने वाला उपस्थित हो या अनुपस्थित। यदि किसी अनुमत गुलाम के खिलाफ गवाही दी गई कि उसने दस दरहम या उससे अधिक चुराए हैं और वह इनकार करता है, तो यदि मालिक उपस्थित है, तो गवाही स्वीकार्य होगी और सर्वसम्मति से उसका हाथ काट दिया जाएगा। यदि चोरी का माल उसने नष्ट कर दिया है, तो मालिक को उसका मुआवजा देना होगा, और यदि मौजूद है, तो वापस किया जाएगा। यदि मालिक अनुपस्थित हो, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार हाथ नहीं काटा जाएगा और चोरी हुए माल की गारंटी देगा, जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार हाथ काटने का आदेश दिया जाएगा। यदि गवाहों ने दस दरहम से कम की चोरी की गवाही दी, तो काजी माल दिलाने का आदेश देगा, लेकिन हाथ काटने का आदेश नहीं देगा, चाहे मालिक उपस्थित हो या अनुपस्थित। यदि किसी अनुमत गुलाम ('माजून') के दस दरहम की चोरी के इकबालिया बयान पर गवाही दी गई और मालिक अनुपस्थित है, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार गुलाम पर माल (मुआवजे) का आदेश दिया जाएगा लेकिन हाथ काटने का नहीं, और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार हाथ काटने ('कत्अ') का आदेश दिया जाएगा, भले ही मालिक अनुपस्थित हो। यदि किसी ऐसे गुलाम के खिलाफ दस दरहम या अधिक की चोरी की गवाही दी गई जिसे मालिक ने लेन-देन से मना किया था ('महजूर'), और मालिक अनुपस्थित हो, तो इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार काजी न माल का और न हाथ काटने का कोई आदेश देगा। यदि गवाहों ने गवाही दी कि प्रतिबंधित गुलाम (महजूर) ने चोरी का इकबाल किया है, और यदि उसका मालिक उपस्थित नहीं है, तो काजी इस गवाही को बिल्कुल स्वीकार नहीं करेगा। यदि मालिक उपस्थित हो, तो गवाही की सुनवाई मालिक के खिलाफ नहीं होगी, यानी गुलाम का हाथ नहीं काटा जाएगा और चोरी के माल के बदले मालिक को उसकी बिक्री के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा। लेकिन गुलाम के स्वतंत्र होने के बाद उससे जवाबदेही ली जाएगी। ऐसा 'मुहीत' (Al-Muhit) में उल्लेखित है।

اجازت دی ہے وہ بمنزلہ اس غلام کے ہے جس کو اس کے مالک نے تجارت کی اجازت دی ہے اور اگر ایسے غلام پر جس کو تجارت کی اجازت ہے گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے عمدًا قتل کیا ہے یا کسی عورت کو زنا کی تہمت لگائی ہے یا زنا کیا ہے یا شراب پی ہے اور غلام اس سے انکار کرتا ہے پس اگر اس کا مالک موجود ہے تو غلام پر بلا اختلاف اس گواہی پر حکم دیا جائے گا اور اگر غلام موجود ہے اور مالک حاضر نہیں ہے تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک قاضی اس پر کچھ حکم نہ دے گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک حد اور قصاص کا حکم دے گا جیسا تجارت کی اجازت نے پہلے اگر گواہی قائم ہو تو حکم دیا جاتا ہے اگر گواہوں نے غلام کے اقرار کرنے کی گواہی دی پس اگر ایسے حدود کے اقرار کی گواہی دی جو خالص اللہ تعالیٰ کی ہیں جیسے زنا اور شراب خواری تو بالا جماع یہ گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر تہمت لگانے یا عمداً قتل کرنے کے اقرار پر گواہی دی تو مالک کی موجودگی میں مقبول ہوگی اور قصاص اور حد کا حکم دے دیا جائے گا اور اگر مالک موجود نہ ہو تو مسئلہ میں ویسا ہی اختلاف ہے جو مذکور ہوا اگرچہ غلام کے اقرار کرنے کی گواہی گزری ہے۔

اگر کوئی لڑکا ہو کہ جس کو اجازت دے دی گئی ہے یا کم عقل ہو کہ جس کو تصرف کی اجازت ہے اور اس پر گواہوں نے عمداً قتل کرنے یا زنا کی تہمت لگانے یا شراب پینے یا زنا کرنے کی گواہی دی تو سوائے قتل کے باقی میں گواہی مقبول نہ ہوگی خواہ اجازت دینے والا سامنے موجود ہو یا حاضر نہ ہو اور اگر خطا سے قتل کرنے کی گواہی دی پس اگر اجازت دینے والا حاضر ہو تو گواہی مقبول ہوگی اور مددگار برادری پر دیت دینے کا حکم دیا جائے گا اور اگر اجازت دینے والا غائب ہو تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی اور بعضوں نے کہا کہ اگر اس کے گواہ قائم ہوں کہ لڑکے یا

کم عقل نے عمداً یا خطا سے کسی کو قتل کیا ہے پس اگر اجازت دینے والا حاضر ہو تو گواہی قبول کی جائے گی اور مددگار برادری پر دیت کا حکم کیا جائے گا اور اگر غائب ہو تو قبول نہ ہوگی اور اگر گواہوں نے لڑکے یا کم عقل کے اقرار پر گواہی دی کہ ان چیزوں میں سے کسی جرم کا اقرار کیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی خواہ اجازت دینے والا حاضر ہو یا غائب ہو اور اگر کسی غلام پر جس کو اجازت ہے گواہی دی کہ اس نے دس درہم یا زیادہ چرائے ہیں اور وہ انکار کرتا ہے پس اگر اس کا مالک حاضر ہو تو گواہی مقبول اور بالا جماع اس کا ہاتھ کاٹا جائے گا اور چوری کا مال اگر اس نے تلف کر دیا ہے تو اس کی ضمان مالک کو دینی ہوگی اور اگر موجود ہو تو واپس کیا جائے اگر مالک غائب ہو تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک ہاتھ نہ کاٹا جائے گا اور مال مسروقہ کی ضمانت دے گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہاتھ کاٹنے کا حکم دیا جائے گا اور اگر گواہوں نے دس درہم سے کم چوری کرنے کی گواہی دی تو قاضی مال دلانے کا حکم دیا گا اور رہا کاٹنے کا حکم نہ دے گا خواہ مالک حاضر ہو یا غائب ہو اور اگر ماذون کے دس درہم چوری کرنے کے اقرار پر گواہی دی اور مولیٰ غائب ہے تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک غلام پر مال کا حکم دے گا اور ہاتھ کاٹے جانے کا حکم نہ دے گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک قطع کا حکم دے گا اگرچہ مالک غائب ہو اور اگر کسی ایسے غلام پر دس درہم یا زیادہ کی چوری کی گواہی دی جس کو مولیٰ نے تصرفات سے منع کیا تھا پس اگر اس کا مالک غائب ہو تو قاضی کچھ حکم نہ دے گا نہ مال دینے کا نہ ہاتھ کاٹنے کا اور یہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک ہے اور اگر گواہوں نے گواہی دی کہ غلام محجور نے اقرار کیا ہے کہ اس نے چوری کی پس اگر مالک اس کا حاضر نہیں ہے تو قاضی اس گواہی کو بالکل قبول نہ کرے گا اور اگر حاضر ہو تو گواہی کی سماعت مالک پر نہ ہوگی یعنی غلام کا ہاتھ نہ کاٹا جائے گا اور چوری کے مال کے

عوض مالک سے اس کے فروخت کر دینے کا مواخذہ نہ کیا جائے گا لیکن غلام سے آزاد ہونے کے بعد مواخذہ کیا جائے گا کذا فی المحیط

Chapter: 30

Concerning the appointment of an executor (Wasi) and a guardian (Qayyim) by the judge, and the verification of a will before the judge.

If a person dies and leaves assets in the city where they died, but their heirs are in another city, and then the residents of the city make claims regarding rights[1] and assets against the deceased, then Khasaf (RA) has mentioned regarding the appointment of an executor by the judge on behalf of the deceased: If there is a complete lack of communication between this city and the other (i.e., caravans do not usually travel between them), then the judge shall appoint an executor on behalf of the deceased, as stated in *Al-Dhakhirah*. However, if there is no such lack of communication, the judge shall not appoint one, as stated in *Al-Bahr al-Ra'iq*. Khasaf (RA) mentioned that if a person dies leaving minor and adult children and people claim debts against him, the judge shall appoint an executor for his assets. Shams al-A'imma Halwani (RA) stated that the judge shall appoint an executor for the deceased's assets in three situations: if the deceased had debts, if the heirs are minors, or if the deceased made certain bequests, in which case an executor is appointed to execute those bequests. In these instances, the judge should appoint an executor and not in others. On the surface, this statement appears contrary to what Khasaf (RA) wrote in *Adab al-Qadi*, but it is not truly contradictory because Shams al-A'imma's intent is appointing an executor for the payment of debts, while Khasaf's intent is appointing one for the substantiation (proof) of debts. If a person dies leaving movable and immovable property and has several debts, and his heirs are adults but refuse to sell the estate and pay the debts—telling the creditor, "We have surrendered the legacy to you; it is now your concern"—then will the judge appoint an executor on his behalf or not? Some said he will, while others said he will not, but will order the heirs to sell the legacy. If they refuse, he shall imprison them until they sell. If they still do not sell even after imprisonment, he shall sell it himself or appoint an executor so that the debt is paid as much as possible. If a judge appoints an executor over the legacy of orphans and the orphans are under his jurisdiction but the legacy is not, or the legacy is under his jurisdiction but the orphans are not, or part of the legacy is under his jurisdiction and part is not, it is narrated from Shams al-A'imma (RA) that he said: appointing an executor is valid in all cases, and that person will be considered the executor for the entire legacy wherever it may be. Imam Rukn al-Islam Ali Saghdi (RA) stated that he will be the

executor for the legacy that is under the judge's jurisdiction and not for what is not, as stated in *Al-Muhit*.

If the judge appoints a trustee (Mutawalli) for a religious endowment (Waqf), and neither the Waqf property nor the beneficiaries are under his jurisdiction, Shams al-A'imma (RA) stated that if the claim is brought before that judge's court, the appointment is valid. Rukn al-Islam (RA) stated it is not valid. Regarding the beneficiaries of the Waqf: if they are under the judge's jurisdiction—for example, if they are students, villagers (a specific number of people), or if it is the Khanyarbat area or a mosque—but the Waqf land is not under his jurisdiction and he appoints a trustee, Shams al-A'imma (RA) stated that the lawsuit and appeal are valid, thus the appointment is correct. Imam Rukn al-Islam (RA) stated that if the one against whom the judgment is given is present, it is valid, and if not present, it is not valid. This is written in *Dhakhirah*. A person came to a certain judge and said, "My father so-and-so has died, leaving movable and immovable property, and he had debts..."

---

[1] "Rights" refers to cases like accusations of adultery (qadhf), and "assets" refers to things like debts, etc.

अध्याय: 30

काज़ी द्वारा वसीयत के निष्पादक (वासी) और संरक्षक (कय्यिम) की नियुक्ति और काज़ी के समक्ष वसीयत प्रमाणित करने के विवरण में

यदि कोई व्यक्ति मर गया और उसी शहर में संपत्ति छोड़ी जहाँ उसकी मृत्यु हुई है, और उसके वारिस दूसरे शहर में हैं, फिर शहर के लोगों ने मृतक पर कानूनी अधिकारों[1] और संपत्ति का दावा किया, तो काज़ी द्वारा उसकी ओर से वसीयत का निष्पादक (वासी) नियुक्त करने के विषय में खसाफ (रह.) ने उल्लेख किया है कि यदि उस शहर और दूसरे शहर के बीच आवाजाही बंद हो, अर्थात अक्सर काफिले यहाँ से वहाँ न जाते हों और न ही वहाँ से यहाँ आते हों, तो काज़ी मृतक की ओर से निष्पादक नियुक्त करेगा, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है। और यदि इस प्रकार का संपर्क विच्छेद न हो, तो नियुक्त नहीं करेगा, जैसा कि 'अल-बह्र-उर-रायिक' में है। खसाफ (रह.) ने उल्लेख किया है कि यदि कोई व्यक्ति मर गया और उसने छोटे और बड़े बच्चे छोड़े और लोगों ने उस पर ऋण (कर्ज) का दावा किया, तो काज़ी उसकी संपत्ति के लिए निष्पादक नियुक्त करेगा। शम्स अल-आइम्मा हलवानी (रह.) ने फरमाया कि काज़ी तीन परिस्थितियों में मृतक की संपत्ति के लिए निष्पादक नियुक्त करेगा: मृतक पर ऋण हो, वारिस नाबालिग हों, या मृतक ने कुछ वसीयतें की हों, तो उन वसीयतों को लागू करने के लिए निष्पादक नियुक्त करे। अतः इन परिस्थितियों में काज़ी निष्पादक नियुक्त करे और इनके अलावा न करे। प्रत्यक्ष रूप से यह कथन उस बात के विरुद्ध है जो खसाफ (रह.) ने 'अदब अल-काज़ी' में लिखी है, परंतु वास्तव में विरुद्ध नहीं है क्योंकि शम्स अल-आइम्मा का अर्थ ऋण चुकाने के लिए निष्पादक नियुक्त करना है, जबकि खसाफ (रह.) का अर्थ ऋण सिद्ध (प्रमाणित) करने के लिए निष्पादक नियुक्त करना है। यदि कोई व्यक्ति मर गया और उसने चल व अचल संपत्ति छोड़ी और उस पर कई ऋण हैं और उसके वारिस बालिग (वयस्क) हैं, और वारिसों ने विरासत बेचने और ऋण चुकाने से इनकार कर दिया और ऋणदाता से कहा कि 'हमने विरासत तुझे सौंप दी, अब तू जाने और तेरा काम', तो क्या काज़ी उसकी ओर से निष्पादक नियुक्त करेगा या नहीं? कुछ ने कहा कि नियुक्त करेगा और कुछ ने कहा कि नहीं, बल्कि वारिसों को आदेश देगा कि विरासत बेचें। यदि उन्होंने इनकार किया, तो उन्हें कैद करेगा ताकि वे बेचें। और यदि कैद करने पर भी नहीं बेचा, तो स्वयं बेचेगा या निष्पादक नियुक्त करेगा ताकि ऋण यथासंभव चुकाया जा सके। यदि काज़ी ने अनाथों की विरासत में निष्पादक नियुक्त किया और अनाथ उसके अधिकार क्षेत्र (विलायत) में हैं परंतु

विरासत उसके अधिकार क्षेत्र में नहीं है, या विरासत उसके अधिकार क्षेत्र में है और अनाथ उसके अधिकार क्षेत्र में नहीं हैं, या कुछ विरासत उसके अधिकार क्षेत्र में है और कुछ नहीं, तो शम्स अल-आइम्मा (रह.) से वर्णित है कि उन्होंने फरमाया कि निष्पादक नियुक्त करना हर स्थिति में सही है और वह व्यक्ति पूरी विरासत का निष्पादक माना जाएगा चाहे वह कहीं भी हो। इमाम रुकन अल-इस्लाम अली सगदी (रह.) ने फरमाया कि जो विरासत उसके अधिकार क्षेत्र में है वह उसी का निष्पादक होगा और जो नहीं है उसका नहीं होगा, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

यदि काज़ी ने वक्फ के लिए मुतवल्ली (प्रबंधक) नियुक्त किया और न तो वक्फ की संपत्ति और न ही वह व्यक्ति जिस पर वक्फ किया गया है, दोनों उसके अधिकार क्षेत्र में हैं, तो शम्स अल-आइम्मा (रह.) ने फरमाया कि यदि दावा उस काज़ी की कचहरी में पेश हुआ तो नियुक्ति सही है। रुकन अल-इस्लाम (रह.) ने फरमाया कि सही नहीं है। जिन लोगों पर वक्फ किया गया है, यदि वे लोग काज़ी के अधिकार क्षेत्र में हों, और यदि वे लोग छात्र हों या ग्रामीण हों (कुछ सीमित संख्या में लोग), या खानयारबाट या मस्जिद हो और वक्फ की भूमि उसके अधिकार क्षेत्र में न हो और उसने मुतवल्ली नियुक्त किया, तो शम्स अल-आइम्मा (रह.) ने फरमाया कि मुकदमा और अपील मान्य है, अतः नियुक्ति सही है। इमाम रुकन अल-इस्लाम (रह.) ने फरमाया कि जिस पर निर्णय दिया जाए, यदि वह उपस्थित हो तो सही है, और यदि उपस्थित न हो तो सही नहीं है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक व्यक्ति किसी काज़ी के पास आया और कहा कि 'मेरा पिता अमुक व्यक्ति मर गया है और उसने चल व अचल संपत्ति छोड़ी है और उस पर कर्ज है...'

---

[1] अधिकारों से तात्पर्य है, जैसे किसी ने व्यभिचार (ज़िना) का आरोप लगाया हो, और संपत्ति से तात्पर्य ऋण आदि से है।

باب: ۳۰

قاضی کے وصی اور قیم مقرر کرنے اور قاضی کے پاس وصیت ثابت کرنے کے بیان میں

اگر ایک شخص مر گیا اور اسی شہر میں مال چھوڑا جہاں مرا ہے اور اس کے وارث دوسرے شہر میں ہیں پھر میت پر شہر کے لوگوں نے حقوق[1] و اموال کا دعویٰ کیا تو قاضی کو اس کی طرف سے وصی مقرر کرنے کے باب میں خصافؒ نے ذکر کیا ہے کہ اگر اس شہر اور اس شہر میں انقطاع ہو یعنی اکثر قافلہ یہاں سے وہاں نہ جاتا ہو اور نہ وہاں سے یہاں آتا ہو تو قاضی میت کی طرف سے وصی مقرر کرے گا کذا فی الذخیرہ اور اگر اس طرح کا انقطاع نہ ہو تو نہ مقرر کرے گا کذا فی البحر الرائق۔ خصافؒ نے ذکر کیا ہے کہ اگر ایک شخص مر گیا اور اس نے چھوٹی اور بڑی اولاد چھوڑی اور لوگوں نے اس پر قرضہ کا دعویٰ کیا تو قاضی اس کے مال کے واسطے وصی مقرر کرے گا اور شمس الائمہ حلوانیؒ نے فرمایا کہ قاضی تین جگہ مال میت کے واسطے وصی مقرر کرے گا یعنی میت پر قرضہ ہو یا وارث چھوٹے ہوں یا میت نے کچھ وصیتیں کی ہوں تو وصیتوں کے نافذ کرنے کے واسطے وصی مقرر کرے۔ پس انہیں جگہوں میں قاضی وصی مقرر کرے اور ان کے ماسوا مقرر نہ کرے اور ظاہر یہ قول اس کے مخالف ہے جو خصافؒ نے ادب القاضی میں لکھا ہے لیکن مخالف نہیں ہے اس لئے کہ شمس الائمہ کی مراد یہ ہے کہ ادائے قرض کے واسطے وصی مقرر کرے اور خصافؒ کی مراد یہ ہے کہ اثبات قرض کے واسطے وصی مقرر کرے اور اگر ایک شخص مر گیا اور اس نے عروض و عقار چھوڑا اور اس پر چند قرضے ہیں اور اس کے وارث بالغ ہیں اور وارثوں نے ترکہ فروخت کرنے اور قرض ادا

کرنے سے انکار کیا اور قرض خواہ سے کہا کہ ہم نے ترکہ تجھے سونپا اب تو جان اور تیرا کام پس آیا قاضی اس کی طرف سے وصی مقرر کرے گا یا نہیں بعضوں نے کہا کہ مقرر کرے گا اور بعضوں نے کہا کہ نہیں اور وارثوں کو حکم دے گا کہ ترکہ فروخت کریں پس اگر انہوں نے انکار کیا تو قید کرے گا تاکہ فروخت کریں اور اگر قید کرنے سے بھی فروخت نہ کیا تو خود فروخت کرے گا یا وصی مقرر کرے گا کہ قرضہ بقدر ممکن ادا ہو جائے اور اگر قاضی نے یتیموں کے ترکہ میں وصی مقرر کیا اور یتیم اس کی ولایت میں ہیں اور ترکہ اس کی ولایت میں نہیں ہے یا ترکہ اس کی ولایت میں ہے اور یتیم اس کی ولایت میں نہیں ہیں یا بعض ترکہ اس کی ولایت میں ہے اور بعض نہیں ہے تو شمس الائمہؒ سے منقول ہے کہ انہوں نے فرمایا کہ وصی مقرر کرنا ہر صورت میں درست ہے اور تمام ترکہ میں خواہ کہیں ہوئے وہ شخص وصی شمار ہو گا اور امام رکن الاسلام علی سغدیؒ نے فرمایا کہ جو ترکہ اس کی ولایت میں ہے اس کا وصی ہو گا اور جو نہیں ہے اس کا نہ ہو گا کذا فی المحیط۔

قاضی نے اگر وقف کے واسطے متولی مقرر کیا اور مال وقف اور نہ وہ شخص جس پر وقف کیا ہے دونوں اس کی ولایت میں نہیں ہیں تو شمس الائمہؒ نے فرمایا کہ اگر مطالبہ اس قاضی کی کچہری میں واقع ہوا تو صحیح ہے اور رکن الاسلامؒ نے فرمایا کہ صحیح نہیں ہے جن لوگوں پر وقف کیا گیا ہے اگر وہ لوگ قاضی کے ولایت میں ہوں پس اگر وہ لوگ طالب علم ہیں یا گاؤں والے ہیں کچھ معدود لوگ ہیں یا خان یار باط یا مسجد ہے اور زمین وقف اس کی ولایت میں نہیں ہے اور اس نے متولی مقرر کیا تو شمس الائمہؒ نے فرمایا کہ نالش اور مرافعہ معتبر ہے پس مقرر کرنا صحیح ہے اور امام رکن الاسلامؒ نے فرمایا کہ جس پر حکم دیا جائے اگر وہ حاضر ہو تو صحیح ہے اور اگر حاضر نہ ہو صحیح نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص کسی قاضی کے پاس آیا اور کہا کہ میرا باپ فلاں مر گیا اور اس نے عروض و عقار چھوڑا ہے اور اس پر قرض ہے

[1] حقوق مثلاً اس نے زنا کی تہمت لگائی ہے اور اموال مانند قرض وغیرہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 229 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

...and did not appoint anyone as an executor (*Wasi*), and I cannot sell it to pay off the debt because the people of this area do not recognize me. In such a case, it is permissible for the Judge (*Qadi*) to say to him: "If you are truthful, sell the property and pay the debt." If he is indeed truthful, the action will be valid; if he is lying, the Judge's order shall not be effective. If a person dies and had appointed someone as an executor, and the executor accepted the role during the deceased's lifetime or after his death, and comes to the Judge to prove his executorship, the Judge shall examine whether the person is fit to be an executor. If so, the Judge will hear his claim, provided he brings with him a person who can act as an adversary (*khasm*). If the claimant is a slave or a child, the claim will not be heard. Jurisprudents differ on the validity of actions taken by slaves or minors; the most correct view is that they are not valid. However, if a slave is emancipated, the Judge shall then hear his claim and grant the order of executorship. If a boy reaches maturity, his claim will be heard according to Imam Abu Yusuf (RA) but not according to Imam Azam (RA). In such matters, the adversary is either an heir, a legatee (*Musa lahu*), a person who owes a debt to the deceased, or a person to whom the deceased owed a debt. All this is mentioned in *Kitab al-Aqdhiyah*. It is mentioned in *Muntaqa* on the authority of Ibrahim that a man died leaving a debt, and he had bequeathed one-third of his property or a specific number of dirhams to someone. The legatee took this property (the third or the specific dirhams). Then a creditor came, and whether the heirs were present or absent, he brought the legatee before the Judge to file a claim. In this case, the legatee cannot be designated as the defendant. This indicates that if the bequest is within one-third, the legatee is not considered equivalent to an heir. However, if the bequest exceeds one-third and is valid—for instance, if the deceased has no heirs—then in such a case, the legatee, standing in the position of an heir, can become the adversary and defendant for the creditor. This is because anything beyond one-third is the right of the heir, and since a creditor can sue an heir, he can also sue such a legatee. The author of *Kitab al-Aqdhiyah* designated the legatee as the defendant without such detail, and it appears the intent refers to a legatee who receives more than one-third of the property.

If the Executor is found to be Immoral or Treacherous, Executorship shall not be Granted ☆

When the executor presents witnesses before a suitable adversary, the Judge shall consider: if the executor is a just man of good character and skilled in trade, the Judge shall confirm him as executor. However, if he is found to be immoral (*fasiq*) or treacherous (*khain*), the order of executorship shall not be granted. If the man is weak-minded or less skilled, the Judge may appoint him but shall associate with him a trustworthy and skilled person in business matters so they may assist in trading and the orphan's property is not wasted. If immorality is apparent or even if it is not fully known but the Judge considers it a serious matter, he shall appoint his own supervisor (*mushrif*) or a second executor to accompany him, so that one person cannot act independently, thereby ensuring the protection of the orphan. This is recorded in *Al-Muhit*. If the bequest is proven by testimony, and in the will, the deceased acknowledged debts to several people, made bequests to others, and made bequests for charity, and some creditors appeared and their rights were adjudicated, then another person came, there is a difference of opinion on whether to issue a decree based on the same testimony. Regarding charitable bequests, such testimony is sufficient by consensus (*ijma*). Regarding debts and other bequests, a decree will not be issued on the same testimony according to Imam Azam (RA), whereas according to Imam Abu Yusuf (RA), it will be. This is recorded in *Al-Khulasa*. It is written in *Kitab al-Aqdhiyah* that a man came to the Judge claiming: "My brother, so-and-so son of so-and-so, has died, leaving as heirs my father so-and-so, my mother Hind daughter of so-and-so, my daughters so-and-so and so-and-so, and his wife so-and-so, and he has no heirs besides them. While in sound mind and having legal capacity, he appointed me as the executor of his entire estate. I accepted his bequest and became its trustee. And my brother’s [claim] against this person who has come with me..."

और किसी को वसी (कार्यकारी/ट्रस्टी) नहीं किया और मैं इसे बेच नहीं सकता ताकि कर्ज अदा करूँ क्योंकि इस क्षेत्र के लोग मुझे नहीं पहचानते हैं, तो काज़ी (न्यायाधीश) के लिए यह जायज़ है कि वह उससे कहे कि यदि तुम सच्चे हो तो संपत्ति बेचकर अदा कर दो। फिर यदि वह सच्चा है तो काम सही रहेगा और यदि झूठा है तो काज़ी का आदेश प्रभावी नहीं होगा। यदि एक व्यक्ति मर गया और उसने किसी को वसी नियुक्त किया था और वसी ने उसके जीवन काल में या मृत्यु के बाद वसी होना स्वीकार किया और काज़ी के पास अपनी वसायत (कार्यकारिता) साबित करने आया, तो काज़ी देखेगा कि यदि वह व्यक्ति वसी होने के योग्य है तो उसके दावे की सुनवाई करेगा, इस शर्त पर कि वह अपने साथ ऐसे व्यक्ति को लाए जो प्रतिद्वंद्वी (विपक्ष) हो सकता है। यहाँ तक कि यदि वादी गुलाम या बच्चा है, तो दावे की सुनवाई नहीं करेगा। गुलाम और नाबालिग के अधिकार के लागू होने में उलेमाओं में मतभेद है और सही यह है कि लागू नहीं होगा। फिर यदि गुलाम को आज़ाद कर दिया गया, तो उसके बाद काज़ी उसके दावे की सुनवाई करेगा और उसकी वसायत का आदेश देगा। और यदि लड़का बालिग हो गया, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार सुनवाई करेगा और इमाम आज़म (रह.) के अनुसार सुनवाई नहीं करेगा। और ऐसे मामले में प्रतिद्वंद्वी या तो वारिस होता है, या 'मूसा लह' (जिसके पक्ष में वसीयत की गई हो), या वह व्यक्ति जिस पर मृतक का ऋण है या जिसका मृतक पर ऋण है। यह सब 'किताब अल-अक़्ज़िया' में है। 'मुंतक़ी' में इब्राहिम की रिवायत से उल्लेख है कि एक व्यक्ति मर गया और उस पर ऋण है, और उसने एक-तिहाई संपत्ति या कुछ निश्चित दिरहम की किसी के लिए वसीयत की। और मूसा लह ने यह संपत्ति यानी एक-तिहाई या निश्चित दिरहम ले लिए। फिर लेनदार आया और वारिस चाहे उपस्थित थे या अनुपस्थित, उसने मूसा लह को काज़ी के सामने ले जाकर दावा किया। तो मूसा लह उसका प्रतिवादी (डिफेंडेंट) नहीं माना जा सकता। और इसमें संकेत है कि यदि वसीयत एक-तिहाई के भीतर हो, तो मूसा लह वारिस के समान नहीं माना जाएगा। और यदि वसीयत एक-तिहाई से अधिक हो और वह सही हो जाए, इस तरह कि वसीयत करने वाले का कोई वारिस ही न हो, तो ऐसी स्थिति में मूसा लह वारिस के समान होकर लेनदार का प्रतिद्वंद्वी और प्रतिवादी हो सकता है, क्योंकि एक-तिहाई से अधिक वारिस का हक होता है। और वारिस पर लेनदार दावा कर सकता है, तो ऐसे मूसा लह पर भी दावा कर सकेगा। और 'किताब अल-अक़्ज़िया' के लेखक ने बिना विवरण के मूसा लह को प्रतिवादी माना है, और ऐसा प्रतीत होता है कि तात्पर्य यह है कि वह मूसा लह जो एक-तिहाई से अधिक संपत्ति का हो।

वसी (कार्यकारी) यदि अनैतिक और विश्वासघाती पाया जाए तो वसायत का आदेश नहीं दिया जाएगा ☆

फिर जब किसी नेक प्रतिद्वंद्वी के सामने वसी ने गवाह पेश किए, तो काज़ी विचार करेगा कि यदि वसी न्यायप्रिय, अच्छे चरित्र वाला और व्यापार में कुशल है, तो काज़ी उसे वसी बनाएगा। और यदि वह अनैतिक और विश्वासघाती पाया गया, तो वसायत का आदेश नहीं देगा। और यदि वह कमज़ोर सोच वाला और कम कुशल व्यक्ति है, तो उसे वसी बनाएगा लेकिन उसके साथ एक ईमानदार और कुशल व्यक्ति को व्यापारिक कार्यों में जोड़ देगा ताकि वे व्यापार में सहायक हों और अनाथ की संपत्ति नष्ट न हो। और यदि अनैतिकता स्पष्ट हुई या ज्ञात नहीं हुई लेकिन काज़ी के लिए मामला महत्वपूर्ण है, तो अपना निरीक्षक (पर्यवेक्षक) उसके साथ करेगा या दूसरा वसी साथ करेगा ताकि एक व्यक्ति स्वतंत्र रूप से संपत्ति का उपयोग न कर सके और इससे अनाथ की सुरक्षा हो सके। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गवाही पर वसीयत सिद्ध हो गई और वसीयतनामा में मृतक ने कुछ लोगों के लिए ऋण स्वीकार किया है, कुछ लोगों के लिए वसीयत की है और कुछ दान की वसीयतें हैं, फिर कुछ लेनदार उपस्थित हुए और उनके हक का फैसला किया गया, फिर दूसरा आया, तो उसी गवाही पर आदेश देने में मतभेद है। दान की वसीयत में ऐसी गवाही पर सर्वसम्मति से भरोसा किया जाएगा, और ऋण तथा वसीयतों में इमाम आज़म (रह.) के अनुसार उसी गवाही पर फैसला नहीं होगा, जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार होगा। यह 'खुलासा' में लिखा है। 'किताब अल-अक़्ज़िया' में लिखा है कि एक व्यक्ति काज़ी के पास आया और दावा किया कि मेरा भाई फलां बिन फलां मर गया और वारिसों में पिता फलां बिन फलां को, माँ हिंद बिंत फलां को, बेटियों में फलां और फलां को, और अपनी पत्नी फलां को छोड़ा है, और उनके सिवा उसका कोई वारिस नहीं है। और उसने अपने मानसिक स्वास्थ्य और अधिकार की स्थिति में मुझे समस्त विरासत का वसी नियुक्त किया था, और मैंने उसकी वसीयत स्वीकार की और उसका संरक्षक बना हूँ, और मेरे इस भाई का इस व्यक्ति पर जो मेरे साथ आया...

اور کسی کو وصی نہیں کیا اور میں اس کو فروخت نہیں کر سکتا تاکہ قرضہ ادا کروں کیونکہ مجھے اس طرف کے لوگ نہیں پہچانتے ہیں تو قاضی کو روا ہے کہ اس سے کہے کہ اگر تو سچا ہے تو مال فروخت کر کے ادا کر دے پس اگر وہ سچا ہے تو کام ٹھیک رہے گا اور اگر جھوٹا ہے تو قاضی کا حکم کارآمد نہیں ہے۔ اگر ایک شخص مر گیا اور اس نے کسی کو وصی مقرر کر دیا تھا اور وصی نے اس کی زندگی میں یا مرنے کے بعد وصی ہونا قبول کیا اور قاضی کے پاس اپنی وصایت ثابت کرنے کو آیا تو قاضی دیکھے گا کہ اگر وہ شخص لائق وصی ہونے کے ہے تو اس کے دعویٰ کی سماعت کرے گا بشرطیکہ اپنے ساتھ ایسے شخص کو لائے جو خصم ہو سکتا ہے حتیٰ کہ اگر مدعی غلام یا طفل ہے تو دعویٰ کی سماعت نہ کرے گا اور غلام اور نابالغ کا تصرف نافذ ہونے میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور اصح یہ ہے کہ نافذ نہ ہو گا پس اگر غلام آزاد کیا گیا تو بعد اس کے قاضی اس کے دعویٰ کی سماعت کرے گا اور اس کی وصایت کا حکم دے گا اور اگر لڑکا بالغ ہو گیا تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک سماعت کرے گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک سماعت نہ کرے گا اور ایسے معاملہ میں خصم یا وارث ہوتا ہے یا موصیٰ لہ یا وہ شخص جس پر میت کا قرض ہے یا جس کا میت پر قرض ہے یہ سب کتاب الاقضیہ میں ہے منتقیٰ میں بروایت ابراہیم مذکور ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس پر قرض ہے اور اس نے تہائی مال یا کسی قدر گنتی کے درہم کی کسی کے واسطے وصیت کی اور موصیٰ لہ نے یہ مال یعنی تہائی یا گنتی کے درہم لے لئے پھر قرض خواہ آیا اور وارث خواہ حاضر تھے یا غائب تھے مگر اس نے موصیٰ لہ کو لے جا کر قاضی کے سامنے دعویٰ کیا تو موصیٰ لہ اس کا مدعیٰ علیہ نہیں قرار پا سکتا ہے اور اس میں اشارہ ہے کہ اگر وصیت ایک تہائی میں واقع ہو تو موصیٰ لہ بمنزلہ وارث کے نہ قرار

پائے گا اور اگر تہائی سے زائد میں وصیت ہو اور وہ صحیح ہو جائے اس طرح کہ وصیت کرنے والے کا کوئی وارث ہی نہ ہو تو ایسی صورت میں موصیٰ لہ بمنزلہ وارث کے قرار پا کر قرض خواہ کا خصم مدعا علیہ ہو سکتا ہے کیونکہ تہائی سے زائد وارث کا حق ہوتا ہے اور وارث پر غریم یعنی قرض خواہ دعویٰ کر سکتا ہے تو ایسے موصیٰ لہ پر بھی دعویٰ کر سکے گا اور کتاب الاقضیہ والے نے بدون تفصیل کے موصیٰ لہ کو مدعا علیہ قرار دیا اور ایسا معلوم ہوتا ہے کہ مراد یہ ہے کہ جو موصیٰ لہ تہائی سے زائد مال کا ہو۔

وصی اگر فاسق اور خائن معلوم ہوا تو وصایت کا حکم نہ دے گا ☆

پھر جب کسی خصمِ صالح کے سامنے وصی نے گواہ قائم کئے تو قاضی غور کرے گا کہ اگر وصی مردِ عادل اور نیک سیرت اور تجارت میں ہوشیار ہے تو قاضی اس کو وصی بنائے گا اور اگر فاسق اور خائن معلوم ہوا تو وصایت کا حکم نہ دے گا اور اگر بودی فکر کا آدمی اور کم ہوشیار ہے تو اس کو وصی بنائے گا مگر اس کے ساتھ ایک امین ہوشیار تجارت کے کام میں ملا دے گا تا کہ کارِ تجارت میں مددگار ہوں اور یتیم کا مال تلف نہ کریں اور اگر فسق ظاہر ہوا اور نہ معلوم ہوا لیکن قاضی کے نزدیک مہم ہے تو اپنا مشرف اس کے ساتھ کرے گا یا دوسرا وصی ساتھ کرے گا تا کہ ایک کا منفرد تصرف نہ ہو سکے اور اس میں یتیم کی نگہبانی ہو سکتی ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہی پر وصیت ثابت ہو گئی اور وصیت نامہ میں میت نے چند لوگوں کے واسطے قرض کا اقرار کیا ہے اور کچھ لوگوں کو وصیت کی ہے اور کچھ خیرات کی وصیتیں ہیں پھر بعضے قرض خواہ حاضر ہوئے اور ان کے حق کا فیصلہ کیا گیا پھر دوسرا آیا تو اسی گواہی پر حکم دینے میں اختلاف ہے خیرات کی وصیت میں ایسی گواہی پر بالاجماع اکتفا کیا جائے گا اور قرض اور وصیتوں میں امام اعظمؒ کے نزدیک اسی گواہی پر فیصلہ نہ ہو گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہو گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے کتاب الاقضیہ میں لکھا ہے کہ ایک شخص قاضی کے

پاس آیا اور دعویٰ کیا کہ میرا بھائی فلاں بن فلاں مر گیا اور وارثوں میں سے باپ فلاں بن فلاں کو اور ماں ہندہ بنت فلاں اور بیٹیوں میں سے فلانی و فلانی کو اور فلانی اپنی بیوی کو چھوڑا ہے اور ان کے سوا اس کا وارث نہیں ہے اور اس نے اپنی صحتِ عقل اور جوازِ تصرف کی حالت میں مجھے تمام ترکہ کا وصی ٹھہرایا ہے اور میں نے اس کی وصیت قبول کی اور اس کا متولی ہوا ہوں اور میرے اس بھائی کا اس شخص پر جو میرے ساتھ آیا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (240) Kitab Adab al-Qadi

...this is the amount of the debt, and my brother died before collecting all or part of it, and it is obligatory upon this debtor to pay me so that I may bring it into the expenses of his heirs in accordance with the deceased's command. In this case, the Qadi (Judge) shall hear the claim. First, he shall inquire from the defendant (Mudda-alaih) regarding the death of that person. If he confesses, the claim on behalf of the executor (Wasi) becomes valid. Then, the Qadi shall inquire about the debt; if he confesses to it, he shall then inquire about the claimant being the executor. If he confesses to that as well, the Qadi shall still not order the transfer of the property until the status of being an executor is proven by testimony. Al-Khassaf (RA) has written in 'Adab al-Qadi' that a person claimed that a certain individual died and appointed him as the executor to collect both the debt owed by the defendant and the specific property (Ayn) belonging to the deceased in the defendant's possession. If the defendant confirms all of this, he shall not be ordered to hand over the debt and the property to him. It is stated in 'Jami al-Kabir' that the first opinion of Imam Muhammad (RA) was that the defendant would be ordered to pay the debt but not the specific property. Later, he retracted this and said that an order for neither would be given. Thus, the statement in 'Kitab al-Aqdhiya' is in accordance with Imam Muhammad's second opinion in 'Jami'. If the debtor admits the death but denies the property and the will (Wasiyat), the claimant (Muddayi) will first be ordered to bring witnesses for the will. Once the will is proven by testimony, witnesses for the property will be sought. Similarly, if the defendant denies everything, witnesses for the death and the executor status will first be sought from the claimant. When witnesses are presented and proof is established, witnesses for the property will then be sought. If the claimant presented witnesses for the property first and then for the will, the testimony for the property will be rejected and a re-presentation will be ordered. If the witnesses for the will, property, and death are the same and he presented them all at once, Imam-e-Azam (RA) stated that the testimony for the property would be rejected and a re-presentation ordered. Imam Abu Yusuf (RA) stated that they would be accepted, but the Qadi would issue orders in sequence—first for the will, then for the property. This was mentioned by Al-Khassaf (RA). Elsewhere, it is mentioned that according to Imam-e-Azam (RA), witnesses for the property are rejected, while according to Imam Muhammad (RA), they are accepted; and it is written here that the opinion of Imam Abu Yusuf (RA) is inconsistent (Mudhtarib).

If a minor's father is a spendthrift (Musrif) such that he squanders the minor's property, an executor (Wasi) shall be appointed for its protection. ☆

If the defendant confessed to the will and the death but denied the property, and the claimant has no witnesses and requests the defendant to take an oath, the Qadi shall accept it. If the defendant confessed to the property and the death but denied the will, the Qadi has the authority to appoint an executor. If he does not appoint one, the claimant does not have the right to demand an oath. If the defendant confessed to the will and the property but denied the death, the procedure for taking an oath is the same as previously mentioned regarding heirs. This is written in 'Al-Muhit'. If an executor (Wasi) or guardian (Qayyim) claimed that an ousted (Ma'zul) Qadi had fixed a yearly or monthly allowance for us at a certain amount, the new Qadi shall not implement it. Even if the ousted Qadi confirms it, he still shall not implement it. If witnesses testify that the ousted Qadi did so while in office, this testimony shall be accepted. The Qadi will then consider if this remuneration is equal to or less than the value of the work; if so, he shall implement it. If it is more, he shall grant it according to the work and invalidate the excess. If the executor or guardian has already received it, the Qadi shall order the return of the excess. This is written in 'Al-Khulasa'. If a minor's father is a spendthrift who wastes the minor's property, an executor shall be appointed for its protection. If an heir bought something from their ancestor and found a defect in the sold item (Mabi') after the ancestor's death, the Qadi shall appoint an executor on behalf of the deceased to accept the return. Similarly, if a father bought something from his minor child and found a defect in it, the Qadi shall appoint an executor on behalf of the minor so that the father may return it. This is written in 'Al-Bazzaziya'.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (240) किताब अदब अल-क़ाज़ी

...इतना ऋण है और मेरा भाई सारा ऋण या उसमें से कुछ प्राप्त करने से पहले मर गया, और इस व्यक्ति का ऋण देनदार पर अनिवार्य है कि वह मुझे अदा करे ताकि मैं मृतक के आदेशानुसार उसके वारिसों के खर्च में लाऊं तो क़ाज़ी उसके दावे की सुनवाई करेगा। पहले वह प्रतिवादी (मुदआ-अलैह) से उस व्यक्ति की मृत्यु के बारे में पूछेगा। यदि उसने स्वीकार कर लिया, तो अब वसी (कार्यकारी) की ओर से मांग सही होगी। फिर वह ऋण के बारे में पूछेगा, यदि उसने स्वीकार कर लिया, तो वह उसके वसी होने के बारे में पूछेगा। यदि उसने यह भी स्वीकार कर लिया, तो भी क़ाज़ी तब तक माल देने का आदेश नहीं देगा जब तक कि उसका वसी होना गवाही से सिद्ध न हो जाए। ख़स्साफ़ (रह.) ने 'अदब अल-क़ाज़ी' में लिखा है कि एक व्यक्ति ने दावा किया कि फलां व्यक्ति मर गया है और उसने मुझे वसीयत की थी कि जो उसका ऋण उस व्यक्ति पर है और जो उसका अपना माल उसके पास है, दोनों वसूल करूं। यदि प्रतिवादी ने इन सब की पुष्टि की, तो उसे यह आदेश नहीं दिया जाएगा कि ऋण और माल उसके सुपुर्द कर दे। 'जामे कबीर' में है कि इमाम मुहम्मद (रह.) का पहला विचार यह था कि प्रतिवादी को ऋण अदा करने का आदेश दिया जाएगा, न कि विशिष्ट माल (एइन) का। फिर उन्होंने अपनी राय बदल ली और कहा कि दोनों का आदेश नहीं होगा। अतः'किताब अल-अक़्ज़िया' का कथन इमाम मुहम्मद (रह.) के'जामे' वाले दूसरे विचार के अनुकूल है। यदि ऋणदाता ने मृत्यु को स्वीकार किया लेकिन माल और वसीयत से इनकार किया, तो वादी (मुद्दई) को पहले आदेश दिया जाएगा कि वसीयत पर गवाह लाए। जब गवाही से वसीयत सिद्ध हो जाए, तो फिर माल पर गवाह मांगे जाएंगे। इसी तरह यदि प्रतिवादी ने सबका इनकार किया, तो पहले वादी से मृत्यु और वसी होने पर गवाह मांगे जाएंगे। जब गवाह पेश हो जाएं और प्रमाण मिल जाए, तब माल के गवाह मांगे जाएंगे। यदि उसने पहले माल के गवाह पेश किए और फिर वसीयत के गवाह लाया, तो माल के गवाह अमान्य होंगे और पुनः प्रस्तुत करने का आदेश दिया जाएगा। यदि वसीयत, माल और मृत्यु के गवाह एक ही हों और उसने एक ही बार में ये गवाह पेश किए, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) ने फरमाया कि माल की गवाही अमान्य होगी और पुनः पेश करने का आदेश दिया जाएगा। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फरमाया कि वे मान्य होंगे लेकिन क़ाज़ी क्रमवार आदेश देगा, यानी पहले वसीयत का फिर माल का। यह ख़स्साफ़ (रह.) ने उल्लेख किया है। दूसरे स्थान पर उल्लेख है कि इमाम-ए-आज़म (रह.) के निकट माल के गवाह अमान्य होंगे और इमाम मुहम्मद (रह.) के निकट मान्य होंगे, और यहाँ लिखा है कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का कथन अनिश्चित (मुज़्तरिब) है।

यदि नाबालिग का पिता खर्चीला (मुसरिफ़) है कि वह नाबालिग का माल नष्ट करता है, तो उसकी रक्षा के लिए वसी नियुक्त किया जाएगा ☆

यदि प्रतिवादी ने वसीयत और मृत्यु को स्वीकार किया और माल से इनकार किया और वादी के पास गवाह नहीं हैं और उसने प्रतिवादी को कसम खिलाने का अनुरोध किया, तो क़ाज़ी इसे स्वीकार करेगा। यदि माल और मृत्यु को स्वीकार किया और वसीयत से इनकार किया, तो क़ाज़ी को अधिकार है कि वह वसी नियुक्त कर दे। यदि उसने नियुक्त नहीं किया, तो वादी को कसम लेने का अधिकार नहीं है। यदि वसीयत और माल को स्वीकार किया और मृत्यु से इनकार किया, तो यहाँ कसम लेने की वही स्थिति है जो वारिस के संबंध में गुज़र चुकी है। यह 'मुहीत' में लिखा है। वसी या संरक्षक (क़य्यिम) ने दावा किया कि अपदस्थ (माज़ूल) क़ाज़ी ने हमारा वार्षिक या मासिक भत्ता इतना निर्धारित किया था, तो नया क़ाज़ी उसे लागू नहीं करेगा। यदि अपदस्थ क़ाज़ी ने इसकी पुष्टि भी कर दी, तब भी वह लागू नहीं करेगा। यदि गवाह पेश किए गए कि जब अपदस्थ क़ाज़ी पद पर था तो उसने ऐसा किया था, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी। फिर क़ाज़ी विचार करेगा कि यदि यह पारिश्रमिक काम के बराबर या कम है, तो लागू करेगा, और यदि अधिक है, तो काम के अनुसार देगा और अतिरिक्त को रद्द कर देगा। यदि वसी या संरक्षक ने वह राशि प्राप्त कर ली है, तो उसे अधिक हिस्सा वापस करने का आदेश देगा। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि नाबालिग (सग़ीर) का पिता खर्चीला है कि वह नाबालिग का माल बर्बाद करता है, तो उसकी सुरक्षा के लिए एक वसी नियुक्त किया जाएगा। यदि वारिस ने अपने पूर्वज (मौरिस) से कोई चीज़ खरीदी और उसकी मृत्यु के बाद उस वस्तु (मबी') में कोई दोष पाया, तो क़ाज़ी मृतक की ओर से एक वसी नियुक्त करेगा ताकि वह उसे वापस कर सके। इसी तरह यदि पिता ने अपने नाबालिग बच्चे से कोई चीज़ खरीदी और उसमें दोष पाया, तो क़ाज़ी नाबालिग की ओर से वसी नियुक्त करेगा ताकि पिता उसे वापस कर सके। यह 'बज़ज़िया' में लिखा है।

ہے اس قدر قرضہ ہے اور میرا بھائی سب قرضہ یا اس میں سے کچھ وصول کرنے سے پہلے مر گیا اور اس شخص کا قرض دار پر واجب ہے کہ مجھے ادا کرے تاکہ میں میت کے حکم کے موافق اس کے وارثوں کے خرچ میں لاؤں گا تو قاضی اس کے دعویٰ کی سماعت کرے گا اور پہلے مدعاعلیہ سے اس شخص کے مرنے کو دریافت کرے گا اگر اس نے اقرار کیا تو اب مطالبہ وصی کی طرف سے درست ہوا پھر قرضہ کو دریافت کرے گا اگر اس نے اقرار کیا تو پھر اس کے وصی ہونے کو دریافت کرے گا اگر اس نے اقرار کر لیا تو مال دے دینے کا حکم نہ دے گا جب تک کہ اس کا وصی ہونا گواہی سے ثابت نہ ہو خصافؒ نے ادب القاضی میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ فلاں شخص مر گیا اور اس نے مجھے وصیت کی تھی کہ جو اس کا قرضہ اس شخص پر ہے اور جو مال عین اس کا اس کے پاس ہے دونوں وصول کروں اور مدعاعلیہ نے ان سب کی تصدیق کی تو اس کو حکم نہ دیا جائے گا کہ دین اور عین اس کے سپرد کر دے اور جامع کبیر میں ہے کہ پہلا قول امام محمدؒ کا یہ تھا کہ مدعاعلیہ کو قرض ادا کر دینے کا حکم دیا جائے گا نہ مال معین کا پھر انہوں نے رجوع کیا اور کہا کہ دونوں کا حکم نہ ہو گا پس کتاب الاقضیہ کا قول جامع کے دوسرے قول امام محمدؒ کے موافق ہے اگر قرض دار نے اس کی موت کا اقرار کیا لیکن مال اور وصیت سے انکار کیا تو مدعی کو پہلے حکم کیا جائے گا کہ وصیت پر گواہ لائے اور جب گواہی سے وصیت ثابت ہو جائے تو پھر مال پر گواہ طلب ہوں گے اور اسی طرح اگر مدعاعلیہ نے سب کا انکار کیا تو پہلے مدعی سے موت اور وصی ہونے پر گواہ طلب ہوں گے اور جب گواہ پیش ہو گئے اور ثبوت ہو گیا تب مال کے گواہ طلب ہوں گے پس اگر اس نے پہلے مال کے گواہ پیش کئے پھر وصیت کے گواہ لایا تو مال کے گواہ نامقبول اور دوبارہ

قائم کرنے کا حکم دیا جائے گا اور اگر وصیت اور مال اور موت کے ایک ہی گواہ ہوں اور ان سب پر ایک بارگی اس نے یہی گواہ قائم کئے تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ مال کی گواہی نامقبول اور دوبارہ پیش کرنے کا حکم دیا جائے گا اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ مقبول ہوں گے لیکن قاضی ترتیب وار حکم دے گا یعنی پہلے وصیت کا پھر مال کا یہ خصافؒ نے ذکر فرمایا ہے اور دوسرے مقام پر ذکر کیا ہے کہ امام اعظمؒ کے نزدیک مال کے گواہ نامقبول اور امام محمدؒ کے نزدیک مقبول ہوں گے اور یہاں لکھا کہ امام ابو یوسفؒ کا قول مضطرب ہے۔

اگر صغیر کا باپ مسرف ہے کہ صغیر کا مال تلف کرتا ہے تو اس کی حفاظت کے واسطے وصی مقرر کرے گا ☆

اگر مدعاعلیہ نے وصیت اور موت کا اقرار کیا اور مال سے انکار کیا اور مدعی کے پاس گواہ نہیں ہیں اور اس نے مدعاعلیہ کو قسم دلانے کی درخواست کی تو قاضی منظور کرے گا اور اگر مال اور موت کا اقرار کیا اور وصیت سے انکار کیا تو قاضی کو اختیار ہے کہ وصی مقرر کر دے اور اگر اس نے نہ مقرر کیا تو مدعی کو قسم لینے کا حق نہیں پہنچتا ہے اور اگر وصیت اور مال کا اقرار کیا اور موت سے انکار کیا تو یہاں قسم لینے کی وہی صورت ہے جو وارث کی نسبت گزر چکی ہے یہ محیط میں لکھا ہے وصی یا قیم نے دعویٰ کیا کہ قاضی معزول نے ہمارا سالانہ یا ماہواری مقرر کیا تھا اور اس قدر ہر ماہ میں مقرر کیا تھا تو قاضی جدید نافذ نہ کرے گا اور اگر قاضی معزول نے تصدیق کی تو بھی نافذ نہ کرے گا اور اگر اس کے گواہ گزرے کہ جب قاضی معزول قاضی تھا تو اس نے ایسا کیا تھا تو یہ گواہی قبول ہو گی پھر قاضی غور کرے گا کہ یہ اجرت اگر کام کے برابر ہے یا کم ہے تو نافذ کرے گا اور اگر زیادہ ہے تو بقدر کام کے دے گا اور زیادتی باطل کرے گا اور اگر وصی یا قیم نے وصول کر لیا ہے تو زیادہ واپس کر دینے کا حکم کرے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر صغیر کا باپ مسرف ہے کہ صغیر کا مال تلف کرتا ہے تو

اس کی حفاظت کے واسطے وصی مقرر کرے گا اگر وارث نے اپنے مورث سے کوئی چیز خریدی اور اس کے مرنے کے بعد مبیع میں عیب پایا تو قاضی میت کی طرف سے ایک وصی مقرر کرے گا کہ اس کو واپس کر دے اور اسی طرح اگر باپ نے اپنے نابالغ سے کوئی چیز خریدی اور اس میں عیب پایا تو قاضی نابالغ کی طرف سے وصی مقرر کرے کہ باپ اس کو واپس کر دے یہ بزازیہ میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) 231 Book: Etiquette of the Judge (Kitab Adab al-Qadi)

Chapter: Al-Qabul: Regarding Judgment Against the Absent (Qada' 'ala al-Gha'ib), judgments that extend to others, the presentation of witnesses, and the standing of some entitled parties on behalf of others.

It should be clarified that issuing a ruling against a person who is not present in court and has not been notified of the plaintiff's claim is known as 'Judgment Against the Absent' (Qada' 'ala al-Gha'ib). It is stated in the Book that issuing a ruling or making a decision against an absent person based solely on the testimony of witnesses is not permissible. However, it is permissible if an antagonist (representative or opponent) is present on their behalf. The presence on behalf of the absent party may be intentional, such as when the absent person appoints and sends a legal representative (Wakil), or it may be by operation of law. The latter occurs when a claim is made against a present person, and the claim against the absent person is necessarily the cause of proof or a condition for the claim against the present person. This was mentioned by Shaykh al-Islam al-Bazdawi, and Shams al-Islam Mahmud Awz Jandi used to issue fatwas based on this. According to the majority of scholars (Mashayikh), the condition is that the claim against the absent party must be an unavoidable cause of proof for the claim against the present party. Imam Muhammad (RA) has alluded to this in various places in his books, as noted in 'Tatar Khaniya'. Imam Khwahar Zada (RA) treated the situation where a claim is made for a single thing against both the absent and present parties similarly to the situation where claims are made for two different things against both. Being a 'cause' (sabab) is a condition for the present person to be considered an antagonist on behalf of the absent person in both cases. Imam Abu Zayd (RA) and the majority of scholars mentioned that being a cause is a condition specifically when the claim involves two things, and this view appears more consistent with Fiqh (jurisprudence). If the claim against both is for the same thing, the rule and its example are as follows: Zayd claims a house in the possession of Amr, stating, "I bought it from Khalid, who is absent and was its owner, and Amr wrongfully seized it from me." Amr claims the house belongs to him. If Zayd produces witnesses, their testimony will be accepted, and the ruling will apply to both Amr and Khalid. The present party (Amr) will be considered an antagonist on behalf of the absent party (Khalid). This is as mentioned in 'al-Dhakirah'.

If a claim is made against a person that they stood as a guarantor (Kafil) for another person's debt, and the defendant admits to the guarantee but denies the underlying debt, and the plaintiff produces witnesses proving the debt of one thousand dirhams against the absent person, the judgment will be issued against both the guarantor and the debtor (Makful 'anhu). Even if the absent person later appears and denies the debt, their denial will not be entertained. If Zayd claims the right of pre-emption (Shufa) over a house in Amr's possession, and Amr denies purchasing it, claiming it is his own, and then Zayd produces witnesses proving Amr bought the house for one thousand dirhams from Khalid (the owner) and that Zayd is the pre-emptor, then the ruling of the purchase will apply to both Amr and the absent Khalid. This is from 'Fusul Imadiyya'. If a claim involves two things, an example of this rule is: If two witnesses testify in favor of someone's right against another, and the defendant objects that the witnesses are slaves belonging to an absent person. Then the plaintiff produces witnesses proving that the absent person was indeed their owner but has since manumitted (freed) them. This testimony will be accepted, and their status as free individuals will be established for both the present and the absent parties. Here, the claim concerns two things: a monetary claim against the present party and the status of manumission regarding the absent party.

1: It extends to others besides the one against whom the decree was issued. 2: For him, i.e., the decree was issued in his favor.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द (5) 231 किताब अदबुल क़ाज़ी

अल-क़बूल: बाब: क़ज़ा अली अल-ग़ायब (अनुपस्थित के विरुद्ध निर्णय) के वर्णन में और ऐसे क़ज़ा के हुक्म के वर्णन में जो दूसरे पर भी लागू होता है और गवाह पेश करने में और कुछ हक़दारों के दूसरों की ओर से खड़े होने के बयान में।

स्पष्ट हो कि जो व्यक्ति अदालत में उपस्थित न हो और न ही उसे वादी के दावे की सूचना हो, उस पर हुक्म देना 'क़ज़ा अली अल-ग़ायब' है। किताब में कहा गया है कि गवाहों की गवाही पर अनुपस्थित व्यक्ति पर हुक्म देना या उसके लिए फैसला करना जायज़ नहीं है, लेकिन यदि उसकी ओर से कोई विरोधी (प्रतिनिधि) उपस्थित हो तो जायज़ है। और जो उसकी ओर से उपस्थित हो, वह या तो जानबूझकर हो, जैसे अनुपस्थित व्यक्ति ने किसी को वकील बनाकर भेज दिया हो, या कानूनी तौर पर इस प्रकार होना चाहिए कि एक उपस्थित व्यक्ति पर दावा हो और जो दावा अनुपस्थित पर है वह अनिवार्य रूप से इस उपस्थित के दावे के प्रमाण का कारण या शर्त हो। यह शेखुल इस्लाम बज़दवी ने उल्लेख किया है और शम्सुल इस्लाम महमूद औज़ जन्दी इसी पर फ़तवा देते थे। आम मशायख़ के अनुसार यह तरीका कि अनुपस्थित पर जो दावा किया गया है वह उपस्थित के दावे के प्रमाण का अनिवार्य कारण हो, और इसी की ओर इमाम मुहम्मद रह. ने अपनी किताबों में जगह-जगह इशारा किया है। यह 'ततार खानिया' में लिखा है। इमाम ख़्वाहर ज़ादा रह. ने उस स्थिति को जहाँ अनुपस्थित और उपस्थित पर एक ही चीज़ का दावा हो और उस स्थिति को जहाँ दोनों पर दो चीज़ों का दावा हो, एक समान रखा है। उपस्थित व्यक्ति का अनुपस्थित की ओर से विरोधी होने में 'कारण' (सबब) होना दोनों में शर्त है। इमाम अबू ज़ैद रह. और आम मशायख़ ने उल्लेख किया है कि कारण होना ऐसी स्थिति में शर्त है जब दावा दो चीज़ों का हो, और यही बात फ़िक़्ह (इस्लामी न्यायशास्त्र) के अधिक निकट प्रतीत होती है। यदि दावा दोनों पर एक ही चीज़ का हो, तो इस नियम का वर्णन और उदाहरण यह है कि: एक मकान जो अम्र के हाथ में है, उस पर ज़ैद ने दावा किया कि मैंने इसे ख़ालिद से खरीदा है और ख़ालिद अनुपस्थित है और वह उसका मालिक था, और अम्र ने मुझसे इसे छीन लिया है। अम्र ने कहा कि यह मकान मेरा है। फिर ज़ैद ने अपने गवाह पेश किए, तो गवाही स्वीकार की जाएगी और यह हुक्म अम्र और ख़ालिद दोनों पर लागू होगा, और उपस्थित व्यक्ति अनुपस्थित की ओर से विरोधी माना जाएगा। जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है।

यदि किसी व्यक्ति पर दावा किया गया कि उसने फलां व्यक्ति की ओर से इस प्रकार ज़मानत (कफ़ालत) ली है कि जो मेरा उस पर हक़ साबित हो उसका वह ज़ामिन है, फिर प्रतिवादी ने ज़मानत स्वीकार की और हक़ से इनकार किया, और वादी ने गवाह पेश किए कि मेरे फलां व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम साबित हुए हैं, तो ज़ामिन (कफ़ील) और जिसके लिए ज़मानत दी गई (मक़फ़ूल अन्हु) दोनों पर क़ज़ा का हुक्म जारी होगा, यहाँ तक कि यदि फलां व्यक्ति जो अनुपस्थित था आया और उसने इनकार किया, तो उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। यदि ज़ैद ने एक घर के शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) का दावा किया जो अम्र के क़ब्ज़े में है और अम्र ने कहा कि यह घर मेरा है, मैंने किसी से नहीं खरीदा है, फिर ज़ैद ने गवाह पेश किए कि अम्र ने यह घर ख़ालिद से एक हज़ार दिरहम में खरीदा जो उसका मालिक था और ज़ैद उसका शफ़ी (शुफ़ा का हक़दार) है, तो खरीद का हुक्म अम्र पर और अनुपस्थित ख़ालिद दोनों पर होगा। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में है। यदि दावा दो चीज़ों का हो, तो इस नियम का उदाहरण यह है कि: यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति के हक़ के लिए दूसरे के विरुद्ध गवाही दी, फिर प्रतिवादी ने आपत्ति की कि ये दोनों फलां व्यक्ति के, जो अनुपस्थित है, गुलाम हैं। फिर वादी ने गवाह पेश किए कि वह अनुपस्थित व्यक्ति इन दोनों का मालिक था लेकिन उसने उन्हें आज़ाद कर दिया है, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी और उपस्थित तथा अनुपस्थित दोनों के हक़ में उनका आज़ाद होना साबित हो जाएगा। यहाँ दावा दो चीज़ों में है, यानी उपस्थित पर माल का दावा और अनुपस्थित पर गुलामों के आज़ाद होने का।

1: जिस पर डिक्री हुई, उसके अलावा दूसरे पर भी लागू (मुतअद्दी) है। 2: उसके लिए, यानी उसके पक्ष में डिक्री हुई।

القبول: باب: قضاء علی الغائب کے بیان میں اور ایسے حکم قضا کے بیان میں جو دوسرے پر بھی متعدی ہوتا ہے اور گواہ پیش کرنے میں اور بعض اہل حق کے دوسروں کی طرف سے قیام کرنے کے بیان میں

واضح ہو کہ جو شخص کچہری میں نہ موجود ہو اور نہ اس کو دعویٰ مدعی کی اطلاع ہو اس پر حکم دینا قضاء علی الغائب ہے قال فی الکتاب گواہوں کی گواہی پر غائب شخص پر حکم دینا یا اس کے لئے فیصلہ کرنا جائز نہیں ہے لیکن اگر اس کی طرف سے کوئی خصم حاضر ہو تو جائز ہے اور جو اس کی طرف سے حاضر ہو یا تو وہ قصداً ہے مثلاً غائب نے کسی کو وکیل کر کے بھیج دیا یا حکماً اس طور سے ہونا چاہئے کہ ایک حاضر شخص پر دعویٰ ہو اور جو دعویٰ غائب پر ہے وہ اس حاضر کے دعویٰ کا لامحالہ سبب ثبوت ہے یا شرط ہے اور یہ شیخ الاسلام بزدوی نے ذکر کیا ہے اور شمس الاسلام محمود اوز جندی اسی پر فتویٰ دیتے تھے اور عامہ مشائخ کے نزدیک یہ طور کہ غائب پر جو دعویٰ کیا گیا ہے وہ حاضر کے دعویٰ کا لامحالہ سبب ثبوت ہو اور اسی کی طرف امام محمدؒ نے کتابوں میں جابجا اشارہ کیا ہے یہ تاتار خانیہ میں لکھا ہے اور امام خواہر زادہؒ نے اس صورت کو کہ غائب اور حاضر پر ایک ہی چیز کا دعویٰ ہو اور اس صورت کو کہ دونوں پر دو چیزوں کا دعویٰ ہو یکساں رکھا ہے اور حاضر شخص کے غائب کی طرف سے خصم ہونے میں سبب ہونا دونوں میں شرط ہے اور امام ابوزیدؒ اور عامہ مشائخ نے ذکر کیا کہ سبب ہونا ایسی صورت میں شرط ہے کہ جب دعویٰ دو چیزوں کا ہو اور یہی قول فقہ سے اشبہ معلوم ہوتا ہے اگر دعویٰ دونوں پر ایک ہی چیز کا ہو تو اس قاعدہ کا بیان و مثال یہ کہ ایک مکان جو عمرو کے ہاتھ میں ہے اس پر زید نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو خالد سے خریدا ہے

اور خالد غائب ہے اور وہ اس کا مالک تھا اور مجھ سے عمرو نے غصب کر لیا ہے اور عمرو نے کہا کہ یہ مکان میرا ہے پھر زید نے اپنے گواہ قائم کئے تو گواہی مقبول ہوگی اور یہ حکم عمرو اور خالد دونوں پر جاری ہوگا اور حاضر غائب کی طرف سے خصم قرار پائے گا کذا فی الذخیرہ۔

اگر ایک شخص پر دعویٰ کیا کہ اس نے فلاں شخص کی طرف سے اس طور پر کفالت کی ہے کہ جو میرا اس پر حق ثابت ہو اس کا کفیل ہے پھر مدعاعلیہ نے کفالت کا اقرار کیا اور حق سے انکار کیا اور مدعی نے گواہ پیش کئے کہ میرے فلاں شخص پر ہزار درہم ثابت ہوئے ہیں تو کفیل اور مکفول عنہ دونوں پر حکم قضا جاری ہو گا حتیٰ کہ اگر فلاں شخص غائب آیا اور اس نے انکار کیا تو التفات نہ کیا جائے گا اگر زید نے ایک گھر کے شفعہ کا جو عمرو کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور عمرو نے کہا کہ یہ گھر میرا ہے میں نے کسی سے خریدا نہیں ہے پھر زید نے گواہ قائم کئے کہ عمرو نے یہ گھر خالد سے ہزار درہم میں خریدا جو اس کا مالک تھا اور زید اس کا شفیع ہے تو خرید کا حکم عمرو پر اور خالد غائب دونوں پر ہو گا یہ فصول عمادیہ میں ہے اگر دعویٰ دو چیزوں کا ہو تو اس قاعدہ کا بیان مثال میں یہ ہے کہ اگر دو گواہوں نے کسی شخص کے حق کے واسطے دوسرے پر گواہی دی پس مدعاعلیہ نے طعن کیا کہ یہ دونوں فلاں شخص کے جو غائب ہے غلام ہیں پھر مدعی نے گواہ سنائے کہ فلاں غائب ان دونوں کا مالک تھا مگر اس نے بحال ملک ان کو آزاد کر دیا ہے تو یہ گواہی مقبول ہوگی اور حاضر اور غائب دونوں کے حق میں آزاد ہونا ثابت ہو جائے گا اور یہاں دعویٰ دو چیزوں میں ہے یعنی حاضر پر مال کا دعویٰ اور غائب پر غلاموں کے آزاد ہونے کا۔

۱: جس پر ڈگری ہوئی اس کے علاوہ دوسرے پر بھی متعدی ہے۔ ۲: اس کے لئے یعنی اس کے واسطے ڈگری ہوئی۔

...but the claim is proven against the absent party, meaning the emancipation of a slave becomes a cause for proving the claim against the present party. This is because the property claim against the present party will be proven based on the testimony of these witnesses—the emancipated slaves—as mentioned in 'Al-Dhakirah'. If a penalty (Hadd) becomes mandatory for Zaid for accusing a chaste married man of adultery, and Zaid then claims, "I am a slave, so only half the penalty is mandatory for me," while the man argues, "No, your master has emancipated you, and the full penalty applies to you," and he produces witnesses for the emancipation, the testimony will be accepted. The ruling will be enforced in favor of both the present and the absent parties. Even if the absent party later appears and denies the emancipation, no regard will be paid to that denial. If a person is killed and has two heirs, one of whom is absent, and the present heir claims that the absent heir has pardoned the murderer and that his share of the blood money is now due from the murderer, but the murderer denies the pardon, and the claimant then produces witnesses, they will be accepted. A ruling will be given against both the absent and the present parties. This is found in 'Fusul al-Imadiyya'.

Zaid told the wife of an absent man, "Your husband, so-and-so, has appointed me as an agent (Wakil) to bring you to him." The woman replied, "But he has already divorced me three times." ☆

If a claim involves two matters, but the claim against the absent party is not necessarily the cause for proving the claim against the present party—in fact, sometimes it is not—then the present person will not be considered a legal adversary for the absent party. An example of this is when Zaid tells the wife of an absent man, "Your husband, so-and-so, has appointed me as an agent to bring you to him," and the woman says, "But he has already divorced me three times," and produces witnesses for this. Her testimony will be accepted against the agent, but not against the absent husband, for the purpose of establishing the divorce. If the absent husband later appears and denies the divorce, the woman would need to produce witnesses again, as stated in 'Al-Dhakirah'. Similarly, if a person comes to Zaid's slave and says, "Your master Zaid has appointed me as an agent to bring you to him," and the slave produces witnesses stating Zaid has freed him, they will be accepted against the agent, but the emancipation will not be fully established until Zaid appears. If he denies it, the slave will need to produce witnesses again, as per 'Al-Bazzaziya'. If there's a claim for two things against both a present and an absent

party, and the absent party's claim is the cause for proving the present party's claim, but only in such a way that the cause exists if the original claim persists, and not by its very nature, then the judge (Qadi) will not pay attention to such testimony and will not issue a ruling against either. An explanation of this principle: A person buys a slave girl from another, then the buyer claims, "Before I bought her, the seller had married her to a certain absent person, and I bought her unknowingly." The seller denies this. The buyer wants to return the slave girl by producing witnesses. The Qadi will not accept this testimony against either the present or the absent party. This is because if the marriage to the absent party still exists, the buyer has the right of return, but he hasn't produced witnesses to the marriage's continued existence. Even if he were to produce witnesses for the continuation of the marriage, they wouldn't be accepted because continuation follows the initial establishment of the marriage. Since no legal adversary was found for proving the marriage itself, none will be found for its continuation. Similarly, if someone buys something through an invalid sale (Bay' Fasid) and then claims, "I sold it to so-and-so, who is absent," with the intent to deprive the original seller of the right of return, the testimony will not be accepted in favor of either the present or the absent party.

Likewise, if a person possesses a house and the adjacent house is sold to a buyer, and the possessor wants to exercise the right of pre-emption (Shufa') on the sold house, but the buyer says, "The house you possess is not yours, but belongs to so-and-so..." The statement regarding the agent, meaning the agent cannot take possession of it.

...लेकिन ग़ायब (अनुपस्थित) व्यक्ति पर दावा साबित होता है, यानी ग़ुलाम का आज़ाद होना उपस्थित व्यक्ति के दावे के सबूत का कारण बनता है, क्योंकि उपस्थित व्यक्ति पर धन इन गवाहों (आज़ाद ग़ुलामों) की गवाही पर साबित होगा, जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। यदि ज़ैद पर किसी विवाहित व्यक्ति पर व्यभिचार का आरोप लगाने के कारण सजा (हद्द) अनिवार्य हो गई, फिर ज़ैद ने कहा कि मैं तो ग़ुलाम हूँ, मुझ पर आधी सजा अनिवार्य है, और उस व्यक्ति ने कहा कि नहीं, उसने तुझे आज़ाद कर दिया है और तुझ पर पूरी सजा आएगी, और उसने आज़ादी पर गवाह पेश किए, तो गवाही स्वीकार की जाएगी और उपस्थित और ग़ायब दोनों के हक़ में फैसला लागू होगा। यहाँ तक कि यदि ग़ायब व्यक्ति आया और आज़ाद करने से इनकार किया, तो उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। यदि एक व्यक्ति की हत्या कर दी गई और उसके दो वारिस हैं, जिनमें से एक अनुपस्थित है, फिर उपस्थित वारिस ने दावा किया कि अनुपस्थित वारिस ने कातिल को माफ कर दिया है और मेरा हिस्सा धन के रूप में उस पर अनिवार्य है, और कातिल ने उसके माफ करने से इनकार किया, फिर वादी ने गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार किए जाएंगे और अनुपस्थित और उपस्थित दोनों के खिलाफ फैसला दिया जाएगा। यह 'फ़सूल-ए-इमादिया' में है।

ज़ैद ने एक अनुपस्थित व्यक्ति की पत्नी से कहा कि मुझे तेरे पति अमुक व्यक्ति ने वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया है कि मैं तुझे उसके पास पहुँचा दूँ। फिर उस महिला ने कहा कि वह तो मुझे तीन बार तलाक दे चुका है। ☆

यदि दावा दो चीजों के बारे में हो, लेकिन जो दावा अनुपस्थित व्यक्ति पर है, वह अनिवार्य रूप से उपस्थित व्यक्ति के दावे के सबूत का कारण न बने, बल्कि कभी-कभी ऐसा नहीं होता है, तो उपस्थित व्यक्ति अनुपस्थित की ओर से प्रतिपक्षी (विरोधी पक्ष) नहीं माना जाएगा। इसके विवरण का उदाहरण यह है कि ज़ैद ने एक अनुपस्थित व्यक्ति की पत्नी से कहा कि मुझे तेरे पति अमुक व्यक्ति ने वकील नियुक्त किया है कि मैं तुझे उसके पास पहुँचा दूँ। फिर महिला ने कहा कि वह तो मुझे तीन बार तलाक दे चुका है और उस पर उसने गवाह पेश कर दिए। तो उसकी गवाही वकील के खिलाफ स्वीकार की जाएगी, न कि अनुपस्थित पति के खिलाफ, ताकि तलाक साबित हो जाए। यहाँ तक कि यदि अनुपस्थित पति आया और तलाक देने से इनकार किया, तो महिला को दोबारा गवाह लाने की आवश्यकता होगी, जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। एक व्यक्ति ज़ैद के गुलाम के पास आया और कहा

कि तेरे मालिक ज़ैद ने मुझे वकील बनाया है कि मैं तुझे उसके पास पहुँचा दूँ। फिर गुलाम ने गवाह सुनाए कि ज़ैद ने मुझे आज़ाद कर दिया है, तो वे वकील के हक़ में स्वीकार किए जाएंगे और आज़ादी साबित नहीं होगी जब तक कि ज़ैद न आए। और यदि उसने इनकार किया, तो गुलाम को दोबारा गवाह सुनाने की ज़रूरत होगी, जैसा कि 'अल-बज़ाज़िया' में है। यदि उपस्थित और अनुपस्थित पर दो चीजों का दावा हो और अनुपस्थित का दावा उपस्थित के दावे के सबूत का कारण भी हो, लेकिन इस तरह कारण हो कि यदि वह दावा अभी बाकी है तो कारण है, और अपने आप में सबूत का कारण नहीं है, तो काज़ी (न्यायाधीश) ऐसी गवाही पर ध्यान न देकर उपस्थित और अनुपस्थित किसी पर फैसला न देगा। इस नियम का विवरण यह है कि एक व्यक्ति ने दूसरे से एक दासी खरीदी, फिर खरीदार ने दावा किया कि मेरे खरीदने से पहले विक्रेता ने इसे अमुक अनुपस्थित व्यक्ति से ब्याह दिया था और मैंने इसे अज्ञानता में खरीदा है, और विक्रेता ने इससे इनकार किया। खरीदार ने गवाह पेश करके दासी वापस करनी चाही, तो काज़ी यह गवाही स्वीकार नहीं करेगा, न उपस्थित पर और न अनुपस्थित पर। क्योंकि यदि अनुपस्थित का निकाह अभी तक शेष है, तो उसे वापसी का अधिकार मिलता है, और उसने निकाह के शेष रहने के गवाह पेश नहीं किए। और यदि वह निकाह के शेष रहने के गवाह पेश करे, तो भी वे स्वीकार नहीं होंगे, क्योंकि निकाह का शेष रहना उसके स्थापित होने के बाद आता है। और जब निकाह के सबूत में कोई प्रतिपक्षी नहीं मिला, तो निकाह के बने रहने में भी कोई प्रतिपक्षी नहीं माना जाएगा। इसी तरह, यदि किसी ने 'बय-ए-फ़ासिद' (अमान्य बिक्री) के तौर पर कोई चीज़ खरीदी, फिर दावा किया कि मैंने इसे अमुक व्यक्ति को बेच दिया है और वह व्यक्ति अनुपस्थित है, और उसका उद्देश्य यह है कि विक्रेता का वापसी का अधिकार समाप्त हो जाए, तो उपस्थित और अनुपस्थित दोनों के हक़ में गवाही स्वीकार नहीं होगी।

इसी तरह, यदि एक व्यक्ति के कब्ज़े में एक घर है और उसके बगल में दूसरा घर बेचा गया। उसे एक ग्राहक ने खरीदा। फिर जिसके कब्ज़े में घर है, उसने बेचे गए घर को 'शफ़ा' (पड़ोसी के खरीदारी के अधिकार) के तहत लेना चाहा। फिर ग्राहक ने कहा कि जो घर तेरे कब्ज़े में है, वह तेरा नहीं है, बल्कि अमुक का है... वकील का कथन, यानी वकील उसे ले नहीं जा सकता।

کرنے کا مگر غائب پر دعویٰ ثابت ہوتا یعنی غلام کا آزاد ہونا باعثِ ثبوتِ حاضر کے دعویٰ کا ہے کہ حاضر پر مال ان گواہوں آزاد غلاموں کی گواہی پر ثابت ہوگا کذا فی الذخیرہ اگر زید پر کسی بیوی والے آدمی کو زنا کی تہمت لگانے سے حد واجب ہوئی پھر زید نے کہا کہ میں تو غلام ہوں مجھ پر آدھی حد واجب ہے اس آدمی نے کہا کہ نہیں تجھے اس نے آزاد کر دیا ہے اور تجھ پر پوری حد آئے گی اور آزادی پر گواہ قائم کئے تو گواہی مقبول ہو کر حاضر اور غائب دونوں کے حق میں حکم نافذ ہو گا حتیٰ کہ اگر غائب آیا اور آزاد کرنے سے انکار کیا تو التفات نہ کیا جائے گا اگر ایک شخص قتل کیا گیا اور اس کے دو وارث ہیں کہ ایک غائب ہے پھر حاضر نے دعویٰ کیا کہ غائب نے قاتل کو معاف کیا اور میرے حق کا اس پر مال واجب ہوا اور قاتل نے اس کے معاف کرنے سے انکار کیا پھر مدعی نے گواہ قائم کئے تو مقبول ہو کر غائب اور حاضر پر حکم دیا جائے گا یہ فصول عمادیہ میں ہے۔

زید نے ایک شخص غائب کی عورت سے کہا کہ مجھے تیرے شوہر فلاں شخص نے وکیل کیا ہے کہ میں تجھے اس کے پاس پہنچا دوں پھر عورت نے کہا کہ وہ تو مجھے تین بار طلاق دے چکا ہے ☆

اگر دعویٰ دو چیزوں میں واقع ہو مگر غائب پر جو دعویٰ ہے ضروری نہیں ہے کہ وہ حاضر کے دعویٰ کے ثبوت کا لامحالہ سبب پڑ جائے بلکہ کبھی نہیں ہوتا ہے تو حاضر شخص غائب کی طرف سے خصم قرار نہ پائے گا اور اس کے بیان کی مثال یہ ہے کہ زید نے ایک شخص غائب کی عورت سے کہا کہ مجھے تیرے شوہر فلاں شخص نے وکیل کیا ہے کہ میں تجھے اس کے

پاس پہنچا دوں پھر عورت نے کہا کہ وہ تو مجھے تین بار طلاق دے چکا ہے اور اس پر اس نے گواہ قائم کر دیے تو اس کی گواہی وکیل پر مقبول ہوگی نہ غائب پر تاکہ طلاق ثابت ہو جائے حتیٰ کہ اگر غائب آیا اور طلاق دینے سے انکار کیا تو عورت کو دوبارہ گواہ لانے کی ضرورت ہوگی کذا فی الذخیرہ۔ ایک شخص زید کے غلام کے پاس آیا اور کہا کہ تیرے آقا زید نے مجھے وکیل کیا ہے کہ میں تجھے اس کے پاس پہنچا دوں پھر غلام نے گواہ سنائے کہ زید نے مجھے آزاد کر دیا ہے تو وکیل کے حق میں مقبول ہوں گے اور آزادی ثابت نہ ہوگی حتیٰ کہ اگر زید آیا اور اس نے انکار کیا تو غلام کو دوبارہ گواہ سنانے کی ضرورت ہوگی کذا فی البزازیہ۔ اگر حاضر و غائب پر دو چیزوں کا دعویٰ ہو اور غائب کا دعویٰ سبب ثبوت حاضر کے دعویٰ کا بھی ہو لیکن اس طرح سبب ہو کہ اگر وہ مدعی باقی ہے تو سبب ہے اور اپنے نفس ذات سے سبب ثبوت نہیں تو قاضی ایسی گواہی پر التفات نہ کر کے حاضر اور غائب کسی پر حکم نہ دے گا اس قاعدہ کا بیان یہ ہے کہ ایک شخص نے دوسرے سے ایک باندی خریدی پھر مشتری نے دعویٰ کیا کہ میرے خریدنے سے پہلے بائع نے اس کو فلاں غائب کے ساتھ بیاہ دیا ہے اور میں نے اس کو لاعلمی میں خریدا ہے اور بائع نے اس سے انکار کیا اور مشتری نے گواہ قائم کر کے باندی واپس کرنی چاہی تو قاضی یہ گواہی مقبول نہ کرے گا نہ حاضر پر اور نہ غائب پر کیونکہ غائب کا نکاح اگر اب تک باقی ہے تو اس کو واپسی کا حق پہنچتا ہے اور اس نے نکاح باقی ہونے کے گواہ نہیں قائم کئے اور اگر نکاح باقی ہونے کے گواہ قائم کرے تو بھی مقبول نہ ہوں گے کیونکہ باقی رہنا نکاح کے بعد ہے اور جب ثبوت نکاح میں خصم قرار نہ پایا تو بقاء نکاح میں بھی قرار نہ پائے گا اگر اسی طرح اگر کسی نے بطور بیع فاسد کے کوئی چیز خریدی پھر دعویٰ کیا کہ میں نے فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کر دی اور وہ شخص غائب ہے اور اس کی غرض یہ ہے کہ بائع کا حق واپسی جاتا رہے تو حاضر و غائب دونوں کے حق میں گواہی قبول نہ ہوگی۔

اس طرح اگر ایک شخص کے قبضہ میں ایک گھر ہے اس کے پہلو میں دوسرا گھر فروخت کیا گیا اس کو مشتری نے خریدا پھر جس کے قبضہ میں گھر ہے اس نے فروخت کئے ہوئے گھر کو شفعہ میں لینا چاہا پھر مشتری نے کہا کہ جو گھر تیرے قبضہ میں ہے یہ تیرا نہیں فلاں کا قول وکیل پر یعنی وکیل اس کو لے نہیں جا سکتا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 233 Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Conduct)

...belongs to that person, and the pre-emptor (shafi) established witnesses that the house in my possession belongs to me, I purchased it from so-and-so who is absent, then the judgment for this purchase shall not be given in respect of both the present and the absent person. It is mentioned in 'Jami' al-Saghir' that Zaid said to his wife: "If so-and-so person has divorced his wife, then you are divorced." Then Zaid's wife claimed against Zaid that so-and-so person had divorced his wife, and that so-and-so person is absent. Zaid's wife presented witnesses, but the testimony shall not be accepted, and a judgment of divorce occurring shall not be given. Some later scholars (muta'akhirin) have given a fatwa that the divorce does occur. Based on the opinion of these later scholars, a previous legal device (hila) was mentioned to establish a right against an absent person, which is to make the agency (wakalah) of the present person contingent on some statement of the absent person. The most correct view is that the testimony is not accepted and no judgment shall be passed against the absent person. Wherever someone establishes witnesses regarding an act of an absent person for their own right, and in it the right of the absent person is invalidated, then no judgment shall be given against the absent person. This is summarized from 'al-Dhakhirah'. If one person stood as a guarantor (kafil) for a thousand dirhams on behalf of another, and the person for whom the guarantee was taken (makful 'anhu) became absent, and the guarantor claimed against the creditor that the thousand dirhams I guaranteed were the price of wine, but the seeker (talib) said no, rather they were the price of a slave; then the statement of the seeker is credible. If the guarantor then wanted to establish witnesses for it, the seeker shall not be his adversary, and the testimony shall be unacceptable. In contrast, if the debtor (matlub) were present and witnesses were established against the seeker testifying that the price he claims is for wine, the testimony would be accepted; this is written in 'Tatarkhaniyah'. If two persons owe a thousand dirhams to one person and each is a guarantor for the other, then both denied the debt, and the claimant established witnesses against one, and judgment was passed against him for both the debt and the guarantee, but the seeker did not collect anything from him until he became absent, then the other was brought, the judge, based on this testimony, shall pass judgment against him for the five hundred dirhams that were due from him...

1- Regarding the statement "some later scholars regarding divorce..." until the end, I say the entire text of 'al-Dhakhirah' is as follows: If it is asked, isn't it true that if

someone says to his wife: "If so-and-so enters the house, you are divorced," then the wife establishes witnesses that so-and-so entered the house while so-and-so is absent, the testimony is accepted and the divorce is judged to have occurred? We say: Yes, indeed that is correct, but this is not a judgment against an absent person (qada' 'ala al-gha'ib) because it does not necessitate the invalidation of any right of the absent person. This is in contrast to the issue in 'Jami' al-Saghir', which is a judgment against an absent person because it necessitates the invalidation of the absent person's marriage. The summary is: when a person establishes witnesses against an absent person regarding an act as a condition for their own right, it should be seen if this does not involve the invalidation of any right of the absent person, then the witnesses shall be accepted and the person shall be considered an adversary on behalf of the absent person. If it necessitates the invalidation of the absent person's right, then some later scholars have given a fatwa that the witnesses shall be accepted and judgment shall be passed against both the present and the absent person. However, the most correct view is that this testimony shall not be accepted and the present person shall not be made an adversary on behalf of the absent person. Imam Zahir al-Din used to give fatwas based on this, and the issue in 'Jami' al-Saghir' is evidence for the correctness of this view. It should be clear that what lawyers nowadays do in the courts of judges—establishing a sale, waqf, or divorce against an absent person by making the agency of a present person contingent on that act of the absent person—is also based on the fatwa of some later scholars. An example is that Zaid said to Ja'far: "If 'Amr has sold his house, or divorced his wife, or endowed his land for such-and-such charitable purpose, then Zaid is the agent for establishing my rights against people, litigating them, and collecting them." Then Ja'far brought a person and claimed a debt against him, stating that Zaid made me an agent to collect his rights from people, establish them, and litigate them under such a condition—meaning selling his land or divorcing his wife etc.—and it had occurred such that before Zaid made me an agent, 'Amr had sold his land to so-and-so or divorced his wife. Therefore, I have become an agent for establishing and collecting rights on behalf of Zaid, and Zaid has a debt of this amount against you. Then the defendant said to Ja'far: "Indeed, Zaid made you an agent as you say, but I do not know if the condition occurred and whether you became an agent or not." Then Ja'far established witnesses that 'Amr sold his land or house to so-and-so or divorced his wife. Based on the fatwa of some later scholars, the judge may pass a judgment that 'Amr did so and Ja'far became an agent. But the most correct view is that such testimony is not accepted because it necessitates the

invalidation of another's right, as explained in 'Jami' al-Saghir'. Such is in 'al-Dhakhirah'.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 233 किताब अदब अल-काज़ी

...व्यक्ति का है और शफी (हक-ए-शुफ़ा रखने वाला) ने गवाह पेश किए कि जो घर मेरे कब्ज़े में है वह मेरा है, मैंने इसे फ़लाँ गायब व्यक्ति से खरीदा है, तो इस खरीद का हुक्म हाज़िर और गायब दोनों के हक़ में नहीं दिया जाएगा। 'जामे सगीर' में वर्णित है कि ज़ैद ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि फ़लाँ व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तलाक दिया हो तो तू तलाकशुदा है। फिर ज़ैद की पत्नी ने ज़ैद पर दावा किया कि फ़लाँ व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तलाक दे दिया है और वह फ़लाँ व्यक्ति गायब है, और ज़ैद की पत्नी ने गवाह पेश किए, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी और उस पर तलाक होने का फैसला नहीं दिया जाएगा। और कुछ परवर्ती विद्वानों (मुताखरीन) ने तलाक होने का फतवा दिया है और उन्हीं कुछ परवर्ती विद्वानों की राय पर एक पिछले उपाय (हीला) में गायब व्यक्ति पर हक़ साबित करने का उल्लेख हुआ है कि हाज़िर की वकालत गायब के किसी कथन पर मुअल्लक (निर्भर) की जाए। और सही बात यह है कि गवाही अस्वीकार्य है और गायब पर फैसला नहीं दिया जाएगा। और जहाँ कहीं किसी ने अपने अधिकार के लिए किसी गायब व्यक्ति के कार्य पर गवाह पेश किए और उसमें गायब का अधिकार समाप्त होता हो, तो गायब पर फैसला नहीं दिया जाएगा, यह 'अल-ज़खीरा' में संक्षेप में दिया गया है। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे की ओर से एक हज़ार दिरहम की ज़मानत (कफ़ालत) ली और जिसके लिए ज़मानत ली गई थी (मकफूल अन्हु) वह गायब हो गया और कफ़ील (ज़मानतदार) ने ऋणदाता (कर्ज़ख़्वाह) पर दावा किया कि जिन हज़ार दिरहमों की मैंने ज़मानत ली थी वे शराब की कीमत (समन) हैं, और माँगने वाले (तालिब) ने कहा नहीं बल्कि गुलाम की कीमत हैं, तो माँगने वाले का कथन विश्वसनीय होगा। फिर यदि कफ़ील ने इस पर गवाह पेश करने चाहे, तो तालिब उसका प्रतिद्वंद्वी (ख़सम) नहीं होगा और गवाही अस्वीकार्य होगी, इसके विपरीत यदि मूल ऋणी (मत़लूब) हाज़िर होता और तालिब पर गवाह पेश करके गवाही देते कि जिस कीमत का यह दावा करता है वह शराब की कीमत है, तो गवाही स्वीकार होती, यह 'ततारख़ानिया' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों पर एक व्यक्ति के एक हज़ार दिरहम हैं और उनमें से हर एक दूसरे का कफ़ील है, फिर दोनों ने माल से इनकार किया, फिर वादी (मुद्दई) ने एक पर गवाह पेश किए और उस पर माल और कफ़ालत दोनों का फैसला कर दिया गया और तालिब ने उससे कुछ वसूल नहीं किया यहाँ तक कि वह गायब हो गया, फिर दूसरे को लाया तो काज़ी इस गवाही पर उस पर पाँच सौ दिरहम का, जो उस पर थे, फैसला...

1- "कुछ परवर्ती विद्वानों ने तलाक..." से अंत तक, मैं कहता हूँ कि 'अल-ज़खीरा' का पूरा विवरण इस प्रकार है। फिर यदि कहा जाए कि क्या यह सही नहीं है कि यदि किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि यदि फ़लाँ व्यक्ति घर में दाखिल हो तो तू तलाकशुदा है, फिर पत्नी ने गवाह पेश किए कि फ़लाँ व्यक्ति घर में दाखिल हुआ है जबकि वह फ़लाँ व्यक्ति गायब है, तो गवाही स्वीकार होती है और तलाक होने का फैसला दिया जाता है, तो हम कहेंगे कि हाँ, यह बिल्कुल सही है, लेकिन यह गायब पर न्याय (कज़ा अल-ग़ायब) नहीं है क्योंकि इसमें गायब के अधिकार को समाप्त करना आवश्यक नहीं होता। 'जामे सगीर' के मसले के विपरीत कि वह गायब पर न्याय है क्योंकि इसमें गायब का निकाह समाप्त हो जाता है। और सारांश यह है कि जब व्यक्ति ने अपने अधिकार की शर्त पर किसी गायब व्यक्ति पर कोई कार्य सिद्ध करने के लिए गवाह पेश किए, तो देखा जाएगा कि यदि इसमें गायब के किसी अधिकार का अंत न होता हो, तो गवाह स्वीकार होंगे और वह गायब की ओर से प्रतिद्वंद्वी (ख़सम) माना जाएगा। और यदि इसमें गायब के अधिकार को समाप्त करना आवश्यक होता हो, तो कुछ परवर्ती विद्वानों ने फतवा दिया है कि उसके गवाह स्वीकार होंगे और हाज़िर और गायब दोनों पर फैसला दिया जाएगा। और सही बात यह है कि यह गवाही स्वीकार नहीं होगी और जो हाज़िर है उसे गायब की ओर से प्रतिद्वंद्वी नहीं माना जाएगा। और इसी पर इमाम ज़हीर-उद-दीन फतवा देते थे और 'जामे सगीर' का मसला इसी सही मत पर प्रमाण है। और यह स्पष्ट रहे कि आजकल वकील लोग जो कुछ काज़ियों के यहाँ करते हैं कि गायब पर बिक्री या वक्फ़ या तलाक को इस तरह सिद्ध कराते हैं कि हाज़िर की ओर से वकालत की शर्त गायब का यह कार्य ठहराते हैं, तो यह भी कुछ परवर्ती विद्वानों के फतवे पर आधारित है। और इसका उदाहरण यह है कि ज़ैद ने जाफ़र से कहा कि यदि अम्र ने अपना घर बेचा हो या अपनी पत्नी को तलाक दिया हो या अपनी ज़मीन ऐसी-ऐसी भलाई के रास्ते पर वक्फ़ की हो, तो ज़ैद लोगों पर मेरे अधिकार सिद्ध कराने और उनमें मुक़दमा करने और उन्हें वसूल करने का वकील है। फिर जाफ़र ने एक व्यक्ति को हाज़िर किया और उस पर माल का दावा किया और यह दावा किया कि ज़ैद ने मुझे लोगों से अपने अधिकार प्राप्त करने और उन्हें सिद्ध कराने और उनमें मुक़दमा करने का वकील ऐसी शर्त के साथ बनाया है यानी अपनी ज़मीन बेचना या पत्नी को तलाक देना वगैरह, और वह घटित हो चुकी थी इस तरह कि ज़ैद के मुझे वकील बनाने से पहले अम्र ने अपनी ज़मीन फ़लाँ के हाथ बेची थी या अपनी पत्नी को तलाक दे दिया था, अतः मैं ज़ैद की ओर से उसके अधिकार सिद्ध करने और वसूल करने का वकील हो चुका हूँ और ज़ैद का तुझ पर इतना ऋण है। फिर प्रतिवादी (मुद्दाअलैह) ने जाफ़र से कहा कि बेशक ज़ैद ने तुझे वैसा ही वकील बनाया है जैसा तू कहता है, लेकिन मैं नहीं जानता कि शर्त पूरी हुई और तू वकील बना या नहीं। फिर जाफ़र ने गवाह पेश किए कि अम्र ने अपनी ज़मीन या घर फ़लाँ के

हाथ बेचा या अपनी पत्नी को तलाक दे दिया, तो उन्हें कुछ परवर्ती विद्वानों के फतवे पर काज़ी फैसला दे दे कि अम्र ने ऐसा किया और जाफ़र वकील हो गया, लेकिन सही बात यह है कि ऐसी गवाही स्वीकार नहीं है क्योंकि इसमें दूसरे के अधिकार का अंत आवश्यक होता है जैसा कि 'जामे सगीर' में बयान किया गया है, 'अल-ज़खीरा' में ऐसा ही है।

شخص کا ہے اور شفیع نے گواہ قائم کئے کہ جو گھر میرے قبضہ میں ہے میرا ہے میں نے اس کو فلاں غائب سے خریدا ہے تو اس کے خریدنے کا حکم حاضر و غائب دونوں کے حق میں نہ دیا جائے گا جامع صغیر میں مذکور ہے کہ زید نے اپنی عورت سے کہا کہ اگر فلاں شخص نے اپنی عورت کو طلاق دی ہو تو تو طالق ہے پھر زید کی عورت نے زید پر دعویٰ کیا کہ فلاں شخص نے اپنی عورت کو طلاق دی ہے اور فلاں شخص غائب ہے اور زید کی عورت نے گواہ پیش کئے تو گواہی مقبول نہ ہو گی اور اس پر طلاق واقع ہونے کا حکم نہ دیا جائے گا اور بعض متاخرین نے طلاق واقع ہونے کا فتویٰ دیا ہے اور انہیں بعض متاخرین کی رائے پر ایک حیلہ سابق میں غائب شخص پر حق ثابت کرنے کا مذکور ہوا ہے کہ وکالت حاضر کی شرط غائب کے کسی قول پر معلق کی جائے اور اصح یہ کہ گواہی نا مقبول اور غائب پر حکم نہ دیا جائے گا اور جہاں کہیں کسی نے اپنے حق کے واسطے کسی غائب کے فعل پر گواہ قائم کئے اور اس میں غائب کا حق باطل ہوتا ہے تو غائب پر حکم نہ دیا جائے گا ہذا تلخیص مافی الذخیرہ۔ اگر ایک شخص نے دوسرے کی طرف سے ہزار درہم کی کفالت اختیار کی اور مکفول عنہ غائب ہو گیا اور کفیل نے قرض خواہ پر دعویٰ کیا کہ جن ہزار درہم کی میں نے کفالت کی تھی وہ شراب کا ثمن ہیں اور طالب نے کہا نہیں بلکہ غلام کا ثمن ہیں پس قول معتبر طالب کی طرف سے ہے پھر اگر کفیل نے اس کے گواہ قائم کرنے چاہے تو طالب اس کا خصم نہ ہوگا اور گواہی نا مقبول ہو گی بخلاف اس کے اگر مطلوب حاضر ہوتا اور طالب پر گواہ قائم ہو کر گواہی دیتے کہ جس ثمن کا یہ دعویٰ کرتا ہے وہ شراب کا ثمن ہے تو گواہی مقبول ہوتی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر دو شخصوں پر ایک شخص کے ہزار درہم ہیں اور دونوں میں سے ہر ایک دوسرے کا کفیل ہے پھر دونوں نے مال سے

انکار کیا پھر مدعی نے ایک پر گواہ قائم کئے اور اس پر مال اور کفالت دونوں کا حکم کیا گیا اور طالب نے اس سے کچھ وصول نہ کیا یہاں تک کہ وہ غائب ہو گیا پھر دوسرے کو لایا تو قاضی اس گواہی پر اس پر پانچ سو درہم کا جو اس پر تھے حکم

۱۔ قولہ بعض متاخرین نے طلاق الی آخر اقول تمام عبارۃ الذخیرہ بکذا۔ پھر اگر کہا جائے کہ کیا یہ ٹھیک نہیں کہ اگر کسی نے اپنی بیوی سے کہا کہ اگر فلاں شخص گھر میں داخل ہو تو تو طالقہ ہے پھر عورت نے گواہ قائم کئے کہ فلاں شخص گھر میں داخل ہوا ہے حالانکہ فلاں مذکور غائب ہے تو گواہی مقبول ہوتے ہیں اور طلاق واقع ہونے کا حکم دیا جاتا ہے تو ہم کہیں گے کہ ہاں بے شک ٹھیک ہے مگر یہ قضاء علی الغائب نہیں ہے کیونکہ اس میں غائب کے حق کو باطل کرنا لازم نہیں آتا ہے بخلاف مسئلہ جامع صغیر کہ وہ قضاء علی الغائب ہے اس سے کہ اس میں غائب کا نکاح باطل ہو جاتا ہے اور حاصل یہ ہے کہ جب آدمی نے اپنے شرط حق پر کسی غائب پر کوئی فعل ثابت کرنے کے گواہ قائم کئے تو دیکھا جائے کہ اگر اس میں غائب کے کسی حق کا ابطال نہ ہو تو گواہ مقبول ہوں گے اور وہ غائب کی طرف سے خصم قرار پائے گا اور اگر اس میں حق غائب باطل کرنا لازم آتا ہو تو بعض متاخرین نے فتویٰ دیا ہے کہ اس کے گواہ قبول ہوں گے اور حاضر و غائب دونوں پر حکم دیا جائے گا اور اصح یہ ہے کہ یہ گواہی قبول نہ ہو گی اور جو حاضر ہے وہ غائب کی طرف سے خصم نہ ٹھہرایا جائے گا اور اسی پر امام ظہیر الدین فتویٰ دیتے تھے اور جامع صغیر کا مسئلہ اس قول صحت پر دلیل ہے اور واضح ہو کہ آج کل وکیل لوگ جو کچھ قاضیوں کی درگاہ میں کیا کرتے ہیں کہ غائب پر بیع یا وقف یا طلاق کو اس طرح ثابت کراتے ہیں کہ حاضر کی طرف سے وکالت کی شرط غائب کا یہ فعل قرار دیتے ہیں تو یہ بھی بعض متاخرین کے فتویٰ پر مبنی ہے اور اس کی مثال یہ ہے کہ زید نے جعفر سے کہا کہ اگر عمرو نے اپنا گھر فروخت کیا یا اپنی بیوی کو طلاق دی یا اپنی زمین ایسی ایسی راہ خیر پر وقف

کی ہو تو زید لوگوں پر میرے حقوق ثابت کرانے اور ان میں خصومت کرنے اور ان کو وصول کرنے کا وکیل پھر جعفر نے ایک شخص کو حاضر کیا اور اس پر مال کا دعویٰ اور یہ دعویٰ کیا کہ زید نے مجھے اپنے حقوق لوگوں سے موصول کرنے اور ان کو ثابت کرانے اور ان میں خصومت کرنے کا وکیل ایسے شرط کے ساتھ کیا ہے یعنی اپنی زمیں بیچنا یا بیوی کو طلاق دینا وغیرہ اور واقع ہو گئی تھی اس طرح کہ زید کے مجھے وکیل کرنے سے پہلے عمرو نے اپنی زمین فلاں کے ہاتھ بیچی یا اپنی بیوی کو طلاق دے دی تھی پس زید کی طرف سے اس کے حقوق ثابت کرنے و وصول کرنے کا وکیل ہو چکا ہوں اور زید کا تجھ پر اس قدر قرض ہے پس مدعیٰ علیہ نے جعفر سے کہا کہ بے شک زید نے تجھے جس طرح تو کہتا ہے وکیل کیا ہے لیکن میں نہیں جانتا ہوں کہ شرط واقع ہوئی اور تو وکیل ہو گیا یا نہیں ہوا پس جعفر نے گواہ قائم کئے کہ عمرو نے اپنی زمین یا گھر فلاں کے ہاتھ بیچا یا اپنی بیوی کو طلاق دے دی تو انہیں بعض متاخرین کے فتویٰ پر قاضی حکم دے دے کہ عمرو نے ایسا کیا اور جعفر وکیل ہو گیا مگر اصح یہ ہے کہ ایسی گواہی مقبول نہیں ہے کیونکہ اس میں حق غیر کا ابطال لازم آتا ہے جیسا کہ جامع صغیر میں بیان فرمایا ہے کذا فی الذخیرہ۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 234 | Kitab Adab al-Qadi (Book of Judicial Procedure)

...he will do; this is written in Fatawa Qazi Khan. In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is narrated from Imam Muhammad (RA) that a person filed a claim against another person for one thousand dirhams for himself and an absent person, stating that this is the price (*thaman*) of a slave or cloth which both of them had sold to him. When the claimant (*mudda'i*) produced witnesses, according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) (RA), a decree will be issued only for the share of the present party, to the extent that if the absent person returns, he will need to produce witnesses again. Imam Abu Yusuf (RA) stated that a decree will be issued for the rights of both the present and the absent parties. The author of *Sharh Aqdiyah* stated that the subsequent mentions indicate that Imam Abu Yusuf (RA) reverted to the opinion of Imam-e-Azam (RA). Imam Muhammad (RA) outwardly and based on general narrations is with Imam-e-Azam (RA). In *al-Muntaqa*, Imam Muhammad (RA) is mentioned alongside Imam Abu Yusuf (RA). It is also written in *al-Muntaqa* that if these claimed thousand dirhams are from inheritance, then contrary to the previous case, there will be no need for the absent person to provide testimony again. According to the narrations of *al-Muntaqa*, in the view of Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf, when the absent person appears and confirms the present claimant's statement, he shall have the choice: if he wishes, he may share in whatever the present party has already collected and then both pursue the debtor for the remainder; otherwise, he may pursue the debtor directly to collect his own right. If the witnesses recanted their testimony before the absent person appeared, according to Imam-e-Azam, the right of the absent person becomes void, but he remains a partner to the present party; i.e., the absent person will share half of whatever the present claimant collected. I say that according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it becomes void after the judgment is proven. It is said that once the absent person joins as a partner with the present one, the present person cannot take back anything from his debtor. If a person claimed, "I and so-and-so absent person bought this house from this person for a thousand dirhams and we both paid the price," and produced witnesses for this, then based on Imam-e-Azam's analogy (*qiyas*), a ruling will be given for half the house for the claimant. When the absent person returns, witnesses will be required of him again. According to Imam Abu Yusuf, the entire house will be awarded to both present and absent; half will be given to the present person and half will be kept with a

trustworthy person (*thiqah*). Imam Abu Yusuf stated, "I will not distribute it until the absent person arrives."

It is stated in *al-Muntaqa* that if the absent person arrives and denies the purchase, his share becomes void and the present person's share remains. This was mentioned with differences in opinion. In *al-Mabsut*, it is mentioned that this testimony will be acceptable regarding the right of the present party, but not the absent party, without mentioning any disagreement. Al-Khassaf mentioned the disagreement according to *al-Muntaqa* as we described: that according to Imam Abu Yusuf, the share of the absent person will be removed from the hands of the defendant. Some scholars said this applies when the seller has received the payment, as mentioned in the case. If not received, it will not be removed. Other scholars said payment of the price is necessary for it to be given to the buyer; we do not give it to the buyer but keep it in the possession of a just person (*'adil*) and restrain his hand, analogous to the seller's right, as in *al-Muhit*. It is in *al-Mabsut* that if one heir produced witnesses for a claim of retaliation (*qisas*) against someone, this proof is sufficient for the rights of all heirs and testimony will not be sought from them again; this is according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad. According to Imam-e-Azam, the right is established for the present person, but there is a need to establish testimony again for the absent person's right; this is written in *al-Zakharah*. It is in *al-Mabsut* that a house is in the possession of a person, and someone produced witnesses that "my father passed away and left this house as inheritance for me and my brother who is absent, and there are no heirs besides us," then according to Imam-e-Azam, the Qazi...

---

1. His statement... meaning the trustworthy just person also has the right to withhold the house like a seller until the price is received.

करेगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। नवादिर इब्न समाआह में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम का अपने और एक अनुपस्थित (ग़ायब) व्यक्ति के लिए होने का दावा किया कि यह एक ग़ुलाम या किसी कपड़े की क़ीमत (थमन) है जिसे उन दोनों ने उसके हाथ बेचा था। जब वादी (मुद्दई) ने गवाह पेश किए, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार केवल उपस्थित व्यक्ति के हिस्से की डिक्री दी जाएगी, यहाँ तक कि यदि अनुपस्थित व्यक्ति आ जाए तो उसे दोबारा गवाह पेश करने की आवश्यकता होगी। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि उपस्थित और अनुपस्थित दोनों के हक़ की डिक्री दी जाएगी। 'शरह अक़्ज़िया' के लेखक ने कहा कि इसके बाद जो उल्लेख हुआ है वह दर्शाता है कि इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने इमाम-ए-आज़म (रह.) के मत की ओर रुजू कर लिया (लौट आए) है। इमाम मुहम्मद (रह.) ज़ाहिर तौर पर और आम रिवायतों के आधार पर इमाम-ए-आज़म (रह.) के साथ हैं। 'मुन्तक़ा' में इमाम मुहम्मद (रह.) को इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के साथ उल्लेख किया गया है, और 'मुन्तक़ा' में लिखा है कि यदि वह एक हज़ार दिरहम जिसका दावा है, विरासत के हों, तो इसके विपरीत अनुपस्थित व्यक्ति को दोबारा गवाही दिलाने की आवश्यकता नहीं होगी। फिर 'मुन्तक़ा' की रिवायतों के अनुसार इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक जब अनुपस्थित व्यक्ति उपस्थित हो जाए और वह उपस्थित वादी की पुष्टि कर दे, तो उसे अधिकार होगा कि यदि वह चाहे तो उपस्थित व्यक्ति ने जितना वसूल किया है उसमें शामिल हो जाए और फिर दोनों बाकी के लिए प्रतिवादी (मतलूब) का पीछा करें, अन्यथा वह सीधे प्रतिवादी से अपना हक़ वसूल करे। और यदि अनुपस्थित व्यक्ति के आने से पहले ही गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक अनुपस्थित का हक़ बातिल (अमान्य) हो गया, लेकिन वह उपस्थित व्यक्ति का शरीक (साझेदार) होगा, अर्थात उपस्थित वादी ने जितना वसूल किया है, उसमें अनुपस्थित आधे का साझीदार होगा। मैंने कहा कि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ व मुहम्मद) के अनुसार निर्णय (क़ज़ा) सिद्ध होने के बाद यह बातिल होगा। कहा गया है कि जब अनुपस्थित व्यक्ति आकर उपस्थित का साझीदार बन जाए, तो उपस्थित व्यक्ति अपने प्रतिवादी से कुछ वापस नहीं ले सकेगा। यदि किसी ने दावा किया कि मैंने और अमुक अनुपस्थित व्यक्ति ने यह घर उस व्यक्ति से एक हज़ार दिरहम में खरीदा है और हम दोनों ने क़ीमत अदा कर दी है, और इस पर गवाह पेश कर दिए, तो इमाम-ए-आज़म के क़यास पर वादी के लिए आधे घर का फैसला दिया जाएगा। फिर जब अनुपस्थित व्यक्ति आएगा, तो उससे दोबारा गवाह पेश कराए जाएंगे। इमाम अबू

यूसुफ़ के अनुसार पूरा घर उपस्थित और अनुपस्थित दोनों को दिलाया जाएगा, जिसमें से आधा उपस्थित को दिया जाएगा और आधा किसी विश्वसनीय (सिक़ह) व्यक्ति के पास रखा जाएगा। इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया कि जब तक अनुपस्थित व्यक्ति न आ जाए, मैं बँटवारा नहीं करूँगा।

'मुन्तक़ा' में फ़रमाया गया कि यदि अनुपस्थित व्यक्ति ने आकर खरीद से इनकार किया, तो उसमें से उसका हिस्सा बातिल हो गया और उपस्थित का हिस्सा बना रहा। यह मतभेदों के साथ उल्लेख किया गया है। 'मब्सूत' में कहा गया है कि यह गवाही उपस्थित के हक़ में स्वीकार्य होगी, अनुपस्थित के हक़ में नहीं, और मतभेद का उल्लेख नहीं किया। ख़स्साफ़ ने 'मुन्तक़ा' के अनुसार मतभेद का उल्लेख किया जैसा हमने बताया कि इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक अनुपस्थित का हिस्सा प्रतिवादी के हाथ से निकाल लिया जाएगा। कुछ विद्वानों ने कहा कि यह तब है जब विक्रेता को क़ीमत मिल गई हो, जैसा कि मसले में है। यदि नहीं मिली, तो नहीं निकाला जाएगा। कुछ विद्वानों ने कहा कि खरीदार को देने के लिए क़ीमत की अदायगी आवश्यक है, और हम खरीदार को नहीं देते बल्कि एक न्यायप्रिय व्यक्ति (आदिल) के अधिकार में रखते हैं और उसका हाथ रोक लेते हैं, यह विक्रेता के अधिकार की तरह है, जैसा कि 'मुहूत' में है। 'मब्सूत' में है कि यदि एक वारिस ने किसी व्यक्ति पर किसास (बदले) के दावे के गवाह पेश किए, तो सभी वारिसों के हक़ में यह सबूत पर्याप्त है और उनसे दोबारा गवाही नहीं मांगी जाएगी; यह इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के नज़दीक है। इमाम-ए-आज़म के नज़दीक उपस्थित के लिए हक़ साबित होगा और अनुपस्थित के लिए दोबारा गवाही की आवश्यकता है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। 'मब्सूत' में है कि एक मकान किसी व्यक्ति के कब्ज़े में है, उस पर किसी ने गवाह पेश किए कि मेरे पिता का निधन हो गया और यह घर मेरे और मेरे भाई के लिए, जो अनुपस्थित है, विरासत में छोड़ा है और हमारे अलावा कोई वारिस नहीं है, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक क़ाज़ी...

---

1. उनका कथन... यानी विश्वसनीय न्यायप्रिय व्यक्ति को भी विक्रेता की तरह मकान रोक रखने का अधिकार है जब तक कि क़ीमत न पहुँच जाए।

کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے دوسرے شخص پر ہزار درہم کا اپنے اور غائب کے لئے ہونے کا دعویٰ کیا کہ یہ غلام یا کسی کپڑے کے ثمن ہے کہ دونوں نے اس کے ہاتھ فروخت کیا تھا اور مدعی نے گواہ قائم کئے تو امام اعظمؒ کے نزدیک حاضر کے حصہ کی ڈگری کی جائے گی حتیٰ کہ اگر غائب آیا تو اس کو دوبارہ گواہ قائم کرنے کی ضرورت ہوگی اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ حاضر و غائب دونوں کے حق کی ڈگری کی جائے گی صاحب شرح اقضیہ نے فرمایا کہ اس کے بعد جو مذکور ہوا ہے وہ دلالت کرتا ہے کہ امام ابو یوسفؒ نے امام اعظمؒ کے قول کی طرف رجوع کیا ہے اور امام محمدؒ ظاہر میں اور بنا بر عامہ روایات کے امام اعظمؒ کے ساتھ ہیں اور منتقی میں امام محمدؒ کو امام ابو یوسفؒ کے ساتھ ذکر کیا ہے اور منتقی میں لکھا ہے کہ اگر یہ ہزار درہم جن کا دعویٰ ہے میراث کے ہوں تو بالخلاف غائب کو دوبارہ گواہی دلانے کی ضرورت نہ ہوگی پھر روایات منتقی کے موافق امام محمدؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جب غائب حاضر ہو گیا اور اس نے مدعی حاضر کی تصدیق کی تو اس کو اختیار ہو گا کہ اگر چاہے تو جس قدر حاضر نے وصول کیا ہے اس میں شریک ہو جائے اور پھر دونوں باقی کے واسطے مطلوب کا پیچھا پکڑیں ورنہ مطلوب کے پیچھے پڑے اور اپنا حق وصول کر لے اور اگر ہنوز غائب شخص نہ حاضر ہوا تھا کہ گواہوں نے گواہی سے رجوع کر لیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک غائب کا حق باطل ہو گیا مگر غائب حاضر کا شریک ہوگا یعنی جس قدر مدعی حاضر نے وصول کیا ہے اس میں غائب آدھے کا شریک ہوگا قلت وصاحبین کے نزدیک بعد ثبوت قضاء باطل ہو گی قال پھر جب غائب آکر حاضر کا شریک ہوا تو حاضر اپنے مطلوب سے کچھ واپس نہ لے سکے گا اگر کسی شخص نے دعویٰ کیا کہ میں نے

فلاں غائب نے یہ گھر اس شخص سے ہزار درہم کو خریدا ہے اور ہم دونوں نے ثمن ادا کر دیا ہے اور اس پر گواہ پیش کر دیے تو امام اعظمؒ کے قیاس پر مدعی کے واسطے آدھے گھر کا حکم دیا جائے گا پھر جب غائب آیا تو اس سے دوبارہ گواہ قائم کرائے جائیں گے اور امام ابو یوسفؒ کے موافق تمام گھر حاضر و غائب کو دلایا جائے گا اور نصف حاضر کو دیا جائے گا اور نصف کسی ثقہ کے پاس رکھا جائے گا اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ جب تک غائب نہ آجائے میں تقسیم نہ کروں گا۔

منتقی میں فرمایا کہ اگر غائب نے آکر خرید سے انکار کیا تو اس میں سے اس کا حصہ باطل ہو گیا اور حاضر کا باقی رہا اور کہا کہ یہ بالخلاف ہے اور اصل مسئلہ کو اختلاف کے ساتھ ذکر کیا اور مبسوط میں اس مسئلہ کو ذکر کیا اور کہا کہ یہ گواہی حاضر کے حق میں مقبول ہوگی نہ غائب کے حق میں اور کچھ اختلاف کا ذکر نہ کیا اور خصاف نے موافق منتقی کے اختلاف ذکر کیا جو ہم نے بیان کیا کہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک غائب کا حصہ مدعیٰ علیہ کے ہاتھ سے نکال لیا جائے گا پس بعض مشائخ نے کہا کہ یہ اس وقت ہے کہ بائع کو ثمن پہنچ گیا ہو جیسا کہ مسئلہ میں مذکور ہے اور اگر نہ پہنچا ہو تو نہ نکالا جائے گا اور بعض مشائخ نے کہا کہ مشتری کے دینے کے واسطے ثمن ادا ہونے کی ضرورت ہے اور ہم مشتری کو نہیں دیتے ہیں بلکہ عادل کے قبضہ میں رکھتے ہیں اور اس کا ہاتھ روک رکھتے ہیں بائع کے ہاتھ کی نظیر ہے کذا فی المحیط۔ مبسوط میں ہے کہ اگر ایک وارث نے کسی شخص پر قصاص کے دعویٰ کے گواہ پیش کئے تو تمام وارثوں کے حق میں یہ ثبوت کافی ہے کہ ان سے دوبارہ گواہی نہ طلب ہو گی اور یہ امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک حاضر کے واسطے حق ثابت ہو گا اور غائب کے حق ثابت ہونے کے واسطے دوبارہ گواہی قائم کرنے کی ضرورت ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ مبسوط میں ہے کہ ایک مکان ایک شخص کے قبضہ میں ہے اس پر ایک شخص نے گواہ قائم کئے کہ

میرے باپ نے انتقال کیا اور یہ گھر میرے اور میرے بھائی کے واسطے جو غائب ہے میراث چھوڑا ہے اور ہم دونوں کے سوا اس کا کوئی وارث نہیں ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک قاضی...

۱۔ قولہ اس کا ... یعنے ثقہ عادل کو بھی بائع کی طرح مکان روک رکھنے کا اختیار ہے جب تک ثمن نہ پہنچے۔

The judge shall issue a decree for the share of the present party, take it from the defendant, and hand it over to him. The share of the absent party shall be left in the possession of the current holder. According to Imam Abu Yusuf (RA) and Imam Muhammad (RA), if the possessor denies the claim, as in a case where proving it with witnesses becomes necessary, the Qadi (judge) shall remove the absent party's share from his possession and place it with a reliable person ('adil). However, if he admits to it, the judge shall leave it in his possession. When it is left with him and the absent party arrives, the scholars (Mashayikh) differed regarding the opinion of Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa, RA). Some said that witnesses would be required again, as mentioned in cases of Qisas (retribution), while others stated that it is not required and reported a consensus on this, which is the correct view. Some stated that a claim for inherited debt might also be subject to disagreement, similar to Qisas. The author of Kitab al-Aqdhiya mentioned it generally without noting any disagreement, but this is incorrect. Among similar issues is the case of 'Hiba' (gift). Its form is that a person claims against another that the latter gifted and delivered a certain item to him and another absent person. If the item is divisible (taqsim-pazir), the claim is valid. According to Imam-e-Azam, the testimony will be accepted in favor of the present party but not for the absent one. According to Imam Abu Yusuf, it will be accepted for both, similar to cases of purchase. If the item, such as a house, is divisible, then according to Imam-e-Azam, the claim is invalid because, in his view, gifting a house to two persons (as joint property) is not permissible. However, according to the two disciples (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it is permissible, hence the claim is valid. The issue of 'Rahn' (mortgage/pledge) is of the same nature.

A person died and left different bequests for different people in a single will. If one of the beneficiaries comes, brings an heir with him, and presents witnesses, then according to Imam-e-Azam, a decree will be issued in favor of the present beneficiary but not for the absent ones.☆

Its case is that a person claims against another: "I and a certain absent person placed this house, currently in your possession, as security (rahn) with us in exchange for a debt you owe us." Then this person takes full control over the house and presents witnesses for this claim. According to Imam-e-Azam, this testimony is unacceptable. This is because, if accepted, it would be for the share of the present party, and such acceptance would make the mortgage 'musha' (undivided joint property), which is impermissible in his view. Whether the item is divisible or indivisible, the ruling is the

same here. The issue of 'Wasiyat' (will) is also of this kind. Its form is that a person dies and makes various bequests to different people in one will. If one of them appears, brings an heir, and provides witnesses, then according to Imam-e-Azam, the decree will be for the present party only, not the absent ones. According to Imam Abu Yusuf, a decree will be issued for all, present and absent alike, such that if the absent party arrives, there is no need to present witnesses again. In Kitab al-Aqdhiya, it is narrated from Imam Abu Yusuf that if a person claims against two others for a property mentioned in a document, and one defendant is present and denies it while the other is absent, and the claimant provides witnesses, Imam-e-Azam said: "I will issue a decree against both the present and the absent." However, Imam Abu Bakr al-Razi said that this ruling does not align with Imam-e-Azam's general principles because, in such matters, the present person cannot act as a legal opponent on behalf of the absent one. The author states that in 'al-Muntaqa', a narration from Imam-e-Azam is mentioned where he said: "I will issue a decree for half the property against the present party, and Imam..."

Note: "Indivisible" refers to something whose utility before division is lost after partitioning. Conversely, "divisible" refers to something that retains its same utility after being partitioned.

हाज़िर के हिस्से की डिक्री करके मुद्दआ-अलैह से लेकर उसके सुपुर्द कर देगा और गायब का हिस्सा काबिज़ के कब्ज़े में छोड़ देगा। और इमाम अबू यूसुफ़ रह. व इमाम मोहम्मद रह. के नज़दीक अगर काबिज़ मुनकिर (इनकार करने वाला) हो जैसा कि मसले में है कि गवाह कायम करने की ज़रूरत पड़ी तो काज़ी गायब का हिस्सा उसके हाथ से निकाल कर आदिल (विश्वसनीय व्यक्ति) के पास रखेगा, और अगर मुकिर (स्वीकार करने वाला) हो तो उसी के पास छोड़ दे। फिर जब उसी के पास छोड़ा और गायब आया तो मशायख ने इमाम-ए-आज़म रह. के कौल पर इख्तिलाफ (मतभेद) किया है। कुछ ने कहा कि उससे दोबारा गवाह तलब करेगा जैसा कि किसास के मामले में गुज़रा, और कुछ ने कहा कि नहीं और इसमें इत्तेफाक बयान किया और यही सही है। और कुछ ने कहा कि मीरासी (विरासत का) कर्ज़े का दावा भी मुहतमिल (संभावित) है कि मिस्ल किसास के इख्तिलाफी हो, और किताब अल-अक़्ज़िया वाले ने मुतलकन (बिना शर्त) बिला ज़िक्र-ए-खिलाफ बयान किया लेकिन यह सही नहीं है। इस जिन्स के मसलों में से मसला-ए-हिबा (दान का मसला) है और उसकी सूरत यह है कि एक शख्स ने दूसरे पर दावा किया कि उसने मुझे और फलां शख्स गायब को यह चीज़ हिबा करके सुपुर्द कर दी है। पस अगर वह चीज़ तक़्सीम पज़ीर (विभाज्य) हो सकती हो तो दावा सही है और इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक उसकी गवाही हाज़िर के हक में मकबूल होगी न कि गायब के हक में। और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक मानिंद मसला-ए-खरीद के दोनों के हक में मकबूल होगी। और अगर वह चीज़ मिस्ल घर के तक़्सीम हो सकती है तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक दावा सही नहीं है क्योंकि उनके नज़दीक घर दो शख्सों को हिबा करना दुरुस्त नहीं है और साहिबैन के नज़दीक दुरुस्त है तो दावा भी सही है और इसी जिन्स से मसला-ए-रहन (गिरवी का मसला) है।

एक शख्स मर गया और उसने मुख्तलिफ लोगों के लिए मुख्तलिफ वसीयतें एक वसीयत नामे में लिख दीं, फिर जिन लोगों के लिए वसीयत की है उनमें से एक आया और किसी वारिस को अपने साथ लाया और गवाह कायम किए तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक हाज़िर के हक में डिक्री होगी न कि गायब के हक में।☆

उसकी सूरत यह है कि एक शख्स ने दूसरे पर दावा किया कि मैंने और फलां गायब ने इस शख्स से यह घर जो उसके कब्ज़े में है, हम दोनों ने ब-इवज़ कर्ज़े के जो हमारा उस पर आता है रहन रखा है। फिर यह शख्स इस घर पर मुहीत (पूर्ण अधिकार रखने वाला) हो गया और इस दावे पर गवाह कायम किए तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक यह गवाही नामकबूल है क्योंकि इमाम-ए-आज़म रह. के

नज़दीक अगर मकबूल हो तो हाज़िर के हिस्से में मकबूल होगी और मकबूल होने से रहन मुशा (संयुक्त/साझा) हो जाता है और वह इमाम के नज़दीक नाजायज़ है। और जो चीज़ तक़्सीम हो सकती और जो चीज़ नहीं तक़्सीम हो सकती है यहाँ दोनों का एक हुक्म है। और इसी जिन्स से मसला-ए-वसीयत है, उसकी सूरत यह है कि एक शख्स मर गया और उसने मुख्तलिफ लोगों के लिए मुख्तलिफ वसीयतें एक वसीयत नामे में लिख दीं, फिर जिन लोगों के लिए वसीयत की है उनमें से एक आया और किसी वारिस को अपने साथ लाया और गवाह कायम किए तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक हाज़िर के हक में डिक्री होगी न कि गायब के हक में। और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक हाज़िर व गायब सब के हक में डिक्री होगी यहाँ तक कि अगर गायब आया तो दोबारा गवाह लाने की ज़रूरत नहीं है। किताब अल-अक़्ज़िया में इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि अगर एक शख्स ने दो शख्सों पर एक माल का जो दस्तावेज़ में तहरीर है दावा किया और दोनों मुद्दआ-अलैह में से एक हाज़िर है इनकार करता है और दूसरा गायब है और मुद्दई ने गवाह कायम किए तो इमाम-ए-आज़म रह. ने फ़रमाया कि मैं हाज़िर व गायब दोनों पर डिक्री कर दूँगा और इमाम अबू बकर राज़ी रह. ने फ़रमाया कि यह हुक्म इमाम-ए-आज़म रह. के कायदे पर ठीक नहीं पड़ता है क्योंकि ऐसे मसाइल में उनके नज़दीक हाज़िर शख्स गायब की तरफ से खस्म (प्रतिवादी) नहीं होता है। मुसन्निफ कहता है कि मुनतकी में एक रिवायत इमाम-ए-आज़म रह. से मज़कूर है कि फ़रमाया कि हाज़िर पर निस्फ माल की डिक्री करूँगा और इमाम...

ले: तक़्सीम न हो सकती हो उससे यह मुराद है कि कब्ल तक़्सीम के जो नफा उस चीज़ से हासिल हो सकता हो वह बाद बँटवारे के न रहे और ऐसे ही काबिले-तक़्सीम वह कि जिससे वही इंतफ़ा (लाभ) बाकी रहे।

حاضر کے حصہ کی ڈگری کر کے مدعاعلیہ سے لے کر اس کے سپرد کر دے گا اور غائب کا حصہ قابض کے قبضہ میں چھوڑ دے گا اور امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اگر قابض منکر ہو جیسا مسئلہ میں ہے کہ گواہ قائم کرنے کی ضرورت پڑی تو قاضی غائب کا حصہ اس کے ہاتھ سے نکال کر عادل کے پاس رکھے گا اور اگر مقر ہو تو اسی کے پاس چھوڑ دے پھر جب اسی کے پاس چھوڑا اور غائب آیا تو مشائخ نے امام اعظمؒ کے قول پر اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ اس سے دوبارہ گواہ طلب کرے گا جیسا قصاص میں گزرا اور بعضوں نے کہا کہ نہیں اور اس میں اتفاق بیان کیا اور یہی صحیح ہے اور بعضوں نے کہا کہ میراثی قرضہ کا دعویٰ بھی محتمل ہے کہ مثل قصاص کے اختلافی ہو اور کتاب الاقضیہ والے نے مطلقاً بلا ذکر خلاف بیان کیا لیکن یہ صحیح نہیں ہے اس جنس کے مسئلوں سے مسئلہ الہبہ ہے اور اس کی صورت یہ ہے کہ ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ اس نے مجھے اور فلاں شخص غائب کو یہ چیز ہبہ کر کے سپرد کر دی ہے پس اگر وہ چیز تقسیم پذیر ہو سکتی ہو تو دعویٰ صحیح ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اس کی گواہی حاضر کے حق میں مقبول ہو گی نہ غائب کے حق میں اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک مانند مسئلہ خرید کے دونوں کے حق میں قبول ہو گی اور اگر وہ چیز مثل گھر کے تقسیم ہو سکتی ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک دعویٰ صحیح نہیں ہے کیونکہ ان کے نزدیک گھر دو شخصوں کو ہبہ کرنا درست نہیں ہے اور صاحبین کے نزدیک درست ہے تو دعویٰ بھی صحیح ہے اور اسی جنس سے مسئلہ رہن ہے۔

ایک شخص مر گیا اور اس نے مختلف لوگوں کے لئے مختلف وصیتیں ایک وصیت نامہ میں لکھ دیں پھر جن لوگوں کے لئے وصیت کی ہے ان میں سے ایک آیا اور کسی وارث کو اپنے ساتھ لایا

اور گواہ قائم کئے تو امام اعظمؒ کے نزدیک حاضر کے حق میں ڈگری ہو گی نہ غائب کے حق میں

☆

اس کی صورت یہ ہے کہ ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ میں نے اور فلاں غائب نے اس شخص سے یہ گھر جو اس کے قبضہ میں ہے ہم دونوں نے بعوض قرضہ کے جو ہمارا اس پر آتا ہے رہن رکھا ہے پھر یہ شخص اس گھر پر محیط ہو گیا اور اس دعویٰ پر گواہ قائم کئے تو امام اعظمؒ کے نزدیک یہ گواہی نا مقبول ہے کیونکہ امام اعظمؒ کے نزدیک اگر مقبول ہو تو حاضر کے حصہ میں مقبول ہو گی اور مقبول ہونے سے رہن مشاع ہو جاتا ہے اور وہ امام کے نزدیک ناجائز ہے اور جو چیز تقسیم ہو سکتی اور جو چیز نہیں تقسیم ہو سکتی ہے یہاں دونوں کا ایک حکم ہے اور اسی جنس سے مسئلہ وصیت ہے اس کی صورت یہ ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے مختلف لوگوں کے لئے مختلف وصیتیں ایک وصیت نامہ میں لکھ دیں پھر جن لوگوں کے لئے وصیت کی ہے ان میں سے ایک آیا اور کسی وارث کو اپنے ساتھ لایا اور گواہ قائم کئے تو امام اعظمؒ کے نزدیک حاضر کے حق میں ڈگری ہو گی نہ غائب کے حق میں اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک حاضر و غائب سب کے حق میں ڈگری ہو گی حتیٰ کہ اگر غائب آیا تو دوبارہ گواہ لانے کی ضرورت نہیں ہے کتاب الاقضیہ میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر ایک شخص نے دو شخصوں پر ایک مال کا جو دستاویز میں تحریر ہے دعویٰ کیا اور دونوں مدعاعلیہ میں سے ایک حاضر ہے انکار کرتا ہے اور دوسرا غائب ہے اور مدعی نے گواہ قائم کئے تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ میں حاضر و غائب دونوں پر ڈگری کر دوں گا اور امام ابوبکر رازیؒ نے فرمایا کہ یہ حکم امام اعظمؒ کے قاعدہ پر ٹھیک نہیں پڑتا ہے کیونکہ ایسے مسائل میں ان کے نزدیک حاضر شخص غائب کی طرف سے خصم نہیں ہوتا ہے مصنف کہتا ہے کہ منتقی میں ایک روایت امام اعظمؒ سے مذکور ہے کہ فرمایا کہ حاضر پر نصف مال کی ڈگری کروں گا اور امام

لے تقسیم نہ ہو سکتی ہو اس سے یہ مراد ہے کہ قبل تقسیم کے جو نفع اس چیز سے حاصل ہو سکتا ہو وہ بعد بٹوارہ کے نہ رہے اور ایسے ہی قابل تقسیم وہ کہ جس سے وہی انتفاع باقی رہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Page 236 The Book of Etiquette for Judges (Kitab Adab al-Qadi)

Abu Yusuf (RA) stated: "I will issue a decree on the entire property against both the present and the absent parties." It should be clarified that Imam Muhammad (RA) recorded this issue in *Al-Mabsut* and replied that, according to Imam al-Azam (Abu Hanifa, RA), the judgment will only be against the present party and for the benefit of the present party. The author of *Al-Aqniya* wrote that in these matters, according to Imam al-Azam, the judgment pertains only to the present party. In some cases, it is mentioned that the judgment against the present party extends (is transitive) to the absent party, and in others, it is stated that it extends to the absent party. Sometimes, the opinion of Abu Yusuf is mentioned as being in agreement with Abu Hanifa, sometimes in disagreement. Sometimes, Imam Muhammad's opinion is stated to agree with Abu Hanifa, and sometimes it agrees with Abu Yusuf and disagrees with Abu Hanifa. Thus, there are two narrations each from Imam al-Azam, Abu Yusuf, and Imam Muhammad in every scenario.

A person sold a slave to two individuals for a thousand dirhams on the condition that each would be a surety (kafeel) for the other. Later, the seller met one of them and produced witnesses that they owed him a thousand dirhams, and that each was a surety for the other by their command. A judgment for one thousand dirhams will be passed against the present party. However, if the absent party appears before payment is collected from the present party, the claimant (plaintiff) cannot take anything from the present party except the five hundred dirhams which are his original debt. This is recorded in *Al-Muhit*.

A person is owed a thousand dirhams by another, and someone else is the surety by the debtor's command. If the creditor meets the original debtor (aseel) before meeting the surety and claims, "You owe me a thousand dirhams, and so-and-so is your surety by your command," and produces witnesses, a judgment for one thousand dirhams will be issued. This judgment will not apply to the surety until the creditor meets the surety; he cannot collect from him without producing witnesses again. This is as stated in *Al-Multaqat*.

If the creditor meets the surety before the original debtor and claims, "So-and-so owes me a thousand dirhams, and you are his surety by his command," and produces witnesses, then the surety will act as the adversary (litigant) on behalf of the absent debtor. The judgment for one thousand dirhams will apply to both.

However, the original debtor does not act as an adversary on behalf of his surety. This is recorded in *Fasul al-Imadiya*.

If a person claims against another, "You have stood surety for a thousand dirhams for so-and-so who is absent, on behalf of such-and-such person, and you are both mutual sureties," and produces witnesses, a decree for one thousand dirhams is issued against the defendant. If the absent person later appears, the claimant has the right to take a thousand dirhams from him because the judgment against the present party was based on the fact that he is the one sought and is the surety for the absent party. Do you not see that if they had not stood surety for each other, how could he collect from the original debtor?

In *Nawadir Bishr bin al-Walid*, it is narrated from Imam Abu Yusuf that a person claimed to have bought a house from several people, and the house is in their possession. Some are present and some are absent. Those present admit that the absent ones are co-owners but deny that the sale took place. If the claimant produces witnesses for his claim, the judge will only grant a decree for the shares of those present. This is according to Imam al-Azam and Imam Abu Yusuf. However, if those present deny that the absent individuals are co-owners, the judge will decree the entire house in favor of the claimant.

If a claim of gift (hiba), charity (sadqa), or pledge (rahn) is made regarding property held by two people, one of whom is absent and the other present, and the house is in the possession of the present party, and the claimant produces witnesses for the claim of gift, charity, or pledge with possession; according to Imam al-Azam, in the case of a pledge, this testimony will not be accepted. This is because, according to him, judgment can only be given on the share of the present party, and that is not possible because a pledge becomes joint (musha') and thus invalid. In the case of a gift, if the property is indivisible, the testimony will be accepted regarding the right of the present party but not for the absent party. This is the opinion of Imam al-Azam. According to Imam Abu Yusuf, in the case of a pledge, the testimony is completely unacceptable, and in the case of a gift or charity...

Footnote 1: Regarding the word "no"; I say it should be taken because of the suretyship, except when there is a condition that the present party is not from the original debtor, then it is correct.

फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द 5 पृष्ठ 236 किताब अदब अल-काज़ी (न्यायाधीश के शिष्टाचार की पुस्तक)

अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि मैं तमाम माल की हाज़िर और गायब दोनों पर डिग्री करूँगा। स्पष्ट हो कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने इस मसले को 'मबसूत' में लिखा है और जवाब दिया है कि इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक हुक्म सिर्फ हाज़िर पर और हाज़िर के लिए होगा। और साहिब-ए-अकनिया ने लिखा है कि इन मसाइल में इमाम-ए-आज़म के नज़दीक हुक्म सिर्फ हाज़िर पर होगा और कुछ मसाइल में ज़िक्र किया कि हुक्म हाज़िर पर मुतअद्दी (प्रभावी) होगा और कुछ में ज़िक्र किया कि गायब पर मुतअद्दी होगा। और कभी इमाम अबू हनीफा (रह.) के लिए इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कौल के अनुसार ज़िक्र किया और कभी इसके खिलाफ, और कभी इमाम मुहम्मद (रह.) का कौल इमाम अबू हनीफा (रह.) के कौल के अनुसार ज़िक्र किया और कभी इमाम अबू यूसुफ (रह.) के मुवाफिक और इमाम अबू हनीफा (रह.) के मुखालिफ ज़िक्र किया। पस इमाम-ए-आज़म, इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद से हर सूरत में दो-दो रिवायतें हुईं। एक शख्स ने एक गुलाम दो शख्सों के हाथ एक हज़ार दिरहम में इस शर्त पर बेचा कि हर एक दूसरे का ज़मानती (कफील) होगा। फिर बेचने वाला एक से मिला और उस पर गवाह पेश किए कि मेरे उस पर और फलां गायब पर एक हज़ार दिरहम कर्ज हैं और हर एक दूसरे का उसके हुक्म से ज़मानती है, तो हाज़िर पर एक हज़ार दिरहम का हुक्म किया जाएगा। फिर अगर हाज़िर से वसूल करने से पहले गायब हाज़िर हुआ, तो मुद्दई (दावा करने वाला) उस हाज़िर से सिवाय उन पांच सौ दिरहम के जो उस पर असल हैं, और कुछ नहीं ले सकता। यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक शख्स के दूसरे पर एक हज़ार दिरहम हैं और उनमें से एक शख्स कर्जदार के हुक्म से ज़मानती है। फिर कर्ज देने वाला (लेनदार) ज़मानती से मिलने से पहले मूल देनदार (असील) से मिला और दावा किया कि तुझ पर मेरे एक हज़ार दिरहम हैं और तेरे हुक्म से फलां तेरा ज़मानती है, और गवाह पेश किए, तो एक हज़ार दिरहम का हुक्म किया जाएगा। और यह हुक्म ज़मानती पर लागू नहीं होगा, यहाँ तक कि अगर वह ज़मानती से मिला, तो दोबारा गवाह पेश किए बिना उससे नहीं ले सकता। जैसा कि 'मुल्तकित' में है। अगर असील से मिलने से पहले ज़मानती से मिला और उस पर दावा किया कि मेरे फलां शख्स पर एक हज़ार दिरहम हैं और तू उसके हुक्म से उसका ज़मानती है, और गवाह पेश किए, तो ज़मानती गायब की तरफ से पक्षकार (खसम) होगा और एक हज़ार दिरहम का हुक्म दोनों पर जारी होगा, और असील अपने ज़मानती की तरफ से पक्षकार नहीं होता है। यह

'फुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। अगर एक शख्स ने दूसरे पर दावा किया कि तूने फलां गायब शख्स की तरफ से फलां शख्स के लिए एक हज़ार दिरहम की कफ़ालत (ज़मानत) ली है और तुम दोनों एक-दूसरे के कफील हो, और इस पर गवाह पेश किए और मुद्दआ-अलैहि (प्रतिवादी) पर एक हज़ार दिरहम की डिग्री की गई, फिर गायब हाज़िर हुआ तो उसको अधिकार है कि गायब से एक हज़ार दिरहम ले ले, क्योंकि जब हाज़िर पर हुक्म दिया गया तो इस वजह से कि वह मतलूब है और उस गायब कफील की तरफ से ज़मानती है। क्या तुम नहीं देखते कि अगर दोनों की तरफ से ज़मानत न की जाए तो वह असील से कैसे ले सकेगा? 'नवादिर बिश्र बिन अल-वलीद' में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि एक शख्स ने एक घर को कुछ लोगों से खरीदने का दावा किया और वह घर उन्हीं लोगों के कब्ज़े में है। उनमें से कुछ हाज़िर हैं और कुछ गायब। हाज़िर लोग गायब लोगों के हिस्सा होने का इकरार करते हैं लेकिन बिक्री (बय) से इनकार करते हैं। फिर मुद्दई ने अपने दावे के गवाह पेश किए, तो काज़ी सिर्फ हाज़िर लोगों के हिस्से में डिग्री देगा। यह इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक है। और अगर हाज़िर लोग गायब लोगों के हिस्सेदार होने से इनकार करें, तो काज़ी पूरे घर की डिग्री मुद्दई के नाम कर देगा। और अगर दो शख्सों की तरफ से हिबा (उपहार) या सदका या गिरवी (रहन) का दावा किया गया और एक शख्स गायब है और दूसरा हाज़िर है और घर उसी के कब्ज़े में है, और मुद्दई ने कब्ज़े के साथ हिबा, सदका या रहन के दावे के गवाह पेश किए, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक रहन की सूरत में यह गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि उनके नज़दीक हुक्म सिर्फ हाज़िर के हिस्से पर दिया जाएगा और वह संभव नहीं है, क्योंकि रहन मुशा (संयुक्त) हो जाता है और वह बातिल (अमान्य) है। और हिबा की सूरत में अगर मुद्दई वह हिस्सा तक़सीम (विभाजन) के योग्य नहीं है, तो गवाही हाज़िर के हक में स्वीकार होगी न कि गायब के हक में। और यह इमाम-ए-आज़म का कौल है। और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक रहन की सूरत में गवाही बिल्कुल अस्वीकार्य है, और हिबा और सदका की सूरत में...

1. कौल 'नहीं', मैं कहता हूँ कि कफ़ालत की वजह से लेना चाहिए, लेकिन जब शर्त हो कि हाज़िर असील से नहीं, तो सही है।

ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ تمام مال کی حاضر و غائب پر ڈگری کروں گا واضح ہو کہ امام محمدؒ نے یہ مسئلہ مبسوط میں لکھا ہے اور جواب دیا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک حکم صرف حاضر پر اور حاضر کے واسطے ہو گا اور صاحب اقنیہ نے لکھا کہ ان مسائل میں امام اعظمؒ کے نزدیک حکم صرف حاضر پر ہو گا اور بعض مسائل میں ذکر کیا کہ حکم حاضر پر متعدی ہو گا اور بعض میں ذکر کیا کہ غائب پر متعدی ہو گا اور کبھی ذکر کیا قول ابو یوسفؒ کے موافق ابوحنیفہؒ کے اور کبھی بر خلاف قول ابوحنیفہؒ کے اور کبھی قول امام محمدؒ کا موافق قول ابوحنیفہؒ کے ذکر کیا اور کبھی موافق ابو یوسفؒ کے مخالف ابوحنیفہؒ کے ذکر کیا پس امام اعظمؒ اور ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ سے ہر صورت میں دو دو روایتیں ہوئیں ایک شخص نے ایک غلام دو شخصوں کے ہاتھ ہزار درہم کو اس شرط پر فروخت کیا کہ ہر ایک دوسرے کا کفیل ہو پھر بائع ایک سے ملا اور اس پر گواہ پیش کئے کہ میرے اس پر اور فلاں غائب پر ایک ہزار درہم قرض ہیں اور ہر ایک دوسرے کا اس کے حکم سے کفیل ہے تو حاضر پر ہزار درہم کا حکم کیا جائے گا پھر اگر حاضر سے وصول کرنے سے پہلے غائب حاضر ہوا تو مدعی اس حاضر سے سوائے پانچ سو درہم کے جو اس پر اصلی ہیں نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم ہیں اور ان کا ایک شخص قرض دار کے حکم سے کفیل ہے پھر قرض خواہ کفیل سے ملنے سے پہلے اصیل سے ملا اور دعویٰ کیا کہ تجھ پر میرے ہزار درہم ہیں اور تیرے حکم سے اس کا فلاں کفیل ہے اور گواہ قائم کئے تو ہزار درہم کا حکم کیا جائے گا اور یہ حکم کفیل پر جاری نہ ہو گا حتیٰ کہ اگر کفیل سے ملا تو بدوں دوبارہ گواہ قائم کرنے کے اس سے نہیں لے سکتا ہے کذا فی الملتقط ۔ اگر اصیل سے ملنے سے پہلے کفیل سے ملا اور اس

پر دعویٰ کیا کہ میرے فلاں شخص پر ہزار درہم ہیں اور تو اس کے حکم سے اس کا کفیل ہے اور گواہ قائم کئے تو کفیل غائب کی طرف سے خصم ہو گا اور ہزار درہم کا حکم دونوں پر جاری ہو گا اور اصیل اپنے کفیل کی طرف سے خصم نہیں ہوتا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے ایک شخص پر دعویٰ کیا کہ تو نے فلاں شخص غائب نے فلاں شخص کی طرف سے ہزار درہم کی کفالت کی ہے اور تم دونوں باہم ایک دوسرے کے کفیل ہو اور اس پر گواہ قائم کئے اور مدعا علیہ پر ہزار درہم کی ڈگری کی گئی پھر غائب حاضر ہوا تو اس کو اختیار ہے کہ غائب سے ہزار درہم لے لے کیونکہ جب حاضر پر حکم دیا گیا تو اس وجہ سے کہ وہ مطلوب اور اس کفیل غائب کی طرف سے کفیل ہے کیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر دونوں کی طرف سے کفیل نہ کیا جائے تو وہ اصیل سے کیوں کر لے سکے گا نوادر بشر بن الولید میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ایک گھر کے چند لوگوں سے خریدنے کا دعویٰ کیا اور وہ گھر انہیں لوگوں کے قبضہ میں ہے اور ان میں سے بعضے حاضر ہیں اور بعضے غائب ہیں اور حاضر لوگ غائبوں کے حصہ دار ہونے کے مقر اور بیع واقع ہونے کے منکر ہیں پھر مدعی نے اپنے دعویٰ کے گواہ قائم کئے تو قاضی صرف حاضرون کے حصہ میں ڈگری کرے گا اور یہ امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے اور اگر حاضر لوگ غائبوں کے حصہ دار ہونے سے منکر ہوں تو قاضی تمام گھر کی ڈگری مدعی کے نام کر دے گا اور اگر دو شخصوں کی طرف سے ہبہ یا صدقہ یا رہن کا دعویٰ کیا اور ایک شخص غائب ہے اور دوسرا حاضر ہے اور گھر اسی کے قبضہ میں ہے اور مدعی نے ہبہ ہبہ قبضہ یا صدقہ یا رہن بپ قبضہ کے دعوٰی کے گواہ پیش کئے تو امام اعظمؒ کے نزدیک رہن کی صورت میں یہ گواہی مقبول نہ ہوگی کیونکہ ان کے نزدیک حکم صرف حاضر کے حصہ پر دیا جائے گا اور وہ ممکن نہیں لیکن رہن مشاع ہو جاتا ہے اور وہ باطل ہے اور ہبہ کی صورت میں اگر مدعی یہ محتمل قسمت نہیں ہے تو گواہی حاضر کے حق پر قبول

ہو گی نہ غائب کے حق پر اور یہ امام اعظمؒ کا قول ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک رہن کی صورت میں گواہی بالکل نامقبول ہے اور ہبہ اور صدقہ کی صورت میں

۱ـہ قولہ نہیں اقول کفالت کی وجہ سے لینا چاہئے مگر جب شرط ہو کہ حاضر اصیل سے نہیں صحیح ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 237 | The Book of the Etiquette of the Judge

If the object of the claim is not divisible, the ruling will apply to both the present and the absent parties. If the subject of the claim can be divided, the judge (Qadi) will order the sale of the entire item, but will only implement it for half immediately. As for the other half, implementation will be suspended until the absent party is present; once present, it will be implemented. Ibn Sama'ah reported from Imam Muhammad (RA) that a person claimed property against another, and the Qadi issued a decree against the defendant based on the claimant's witnesses. The defendant then disappeared or died, leaving heirs. If the defendant has property held by people in the city who admit it belongs to him, Imam Muhammad (RA) said, "I will not grant this property to the claimant until the defendant himself is present." If he is absent, or if his heirs are not present (in case of his death), this is due to the possibility that the defendant or his heirs might have already paid the debt, as mentioned in 'Al-Muhit'. In 'Nawadir Ibn Sama'ah', it is reported from Imam Muhammad (RA) that if the defendant disappears or dies after the claimant has established witnesses, and the witnesses are proven to be reliable both secretly and openly, the Qadi shall not issue a ruling until the absent party or his representative is present, or the heirs of the deceased are present. When one of them appears, the Qadi will decide based on that testimony, and there is no need to bring witnesses again. If the defendant confesses to the claimant's claim and then disappears, the Qadi shall issue a ruling based on his confession in his absence. Then, if the confessed item is a specific property, and the person in possession of it admits it belongs to the defendant, the Qadi shall order its handover to the claimant.

If the property consists of non-specific Dirhams and Dinars and the claimant has gained possession of its kind as his right, the Qadi will rule that he may take it. However, he shall not sell goods ('Urud) or real estate ('Aqar) to settle a debt. This is the opinion of Imam Azam (RA) and Imam Muhammad (RA). Imam Muhammad (RA) mentioned that Imam Abu Yusuf (RA) says that in both cases—testimony and confession—the Qadi shall not rule as long as the absent party is not present. Imam Muhammad (RA) cited Imam Abu Yusuf's (RA) opinion this way, but the well-preserved report in general books from Imam Abu Yusuf (RA) is that in the case of testimony, the Qadi shall not rule without the defendant's presence, but in the case of confession, I will issue a ruling. Later, when the office of judiciary was entrusted to him, he would say that a ruling should be given in both cases, based on 'Istihsan' (judicial preference), so that people's property and rights remain protected and

secured, as stated in 'Al-Dhakhirah'. Imam Muhammad (RA) mentioned in 'Ziyadat' that a female slave was in the possession of a person named Abdullah. Then a person named Ibrahim told a person named Khalid, "O Khalid! This slave girl with Abdullah was mine. I sold her to you for a thousand dirhams and handed her over to you, but Abdullah snatched her from me." Khalid confirmed all of this, while Abdullah denied everything and claimed the slave girl was his. In the matter of the slave girl, Abdullah's word is credible, but Khalid will be ordered to pay the price of one thousand dirhams to Ibrahim because both confirmed the occurrence of the sale and confessed to the handover. Such a confession between the two will be proof against each other. After Ibrahim receives the price, if someone proves their right to the slave girl in Abdullah's possession and takes her, and Khalid wants to get his money back, since ownership right was proven over the sold slave girl, no attention will be paid to his request. This is because the ruling on ownership right is conceived only up to Abdullah; it will not extend to Khalid. The fundamental principle in this chapter is that a judicial ruling of 'Milk-e-Mutlaq' (absolute ownership) against the possessor also applies to the one from whom the possessor derived ownership, but it does not apply to all people in general. Here, the possessor, Abdullah, did not claim to have acquired ownership from Khalid, so the judicial ruling did not apply to Khalid. Since it did not apply to him, he will not return the price. The evidence for it not applying is that, for example, if Khalid were to establish his witnesses that this slave girl is indeed his and he bought her from Ibrahim, his testimony would be accepted. Had the judicial ruling applied to him, it would not have been acceptable. Similarly, if the rightful owner does not take possession through a claim of 'Milk-e-Mutlaq' but claims that this slave girl was born to his own slave girl and on testimony...

---

1. 'Milk-e-Mutlaq' refers to claiming only ownership without stating any specific reason or cause.

यदि वह वस्तु जिस पर दावा किया गया है, बँटवारे के योग्य नहीं है, तो उपस्थित और अनुपस्थित दोनों पर आदेश दिया जाएगा। और यदि दावा की गई वस्तु विभाजित की जा सकती हो, तो क़ाज़ी पूरी चीज़ की बिक्री का आदेश देगा, लेकिन वर्तमान में केवल आधे पर ही लागू करेगा, और शेष आधे पर प्रतिवादी के उपस्थित होने तक रोक लगा दी जाएगी; जब वह उपस्थित होगा, तो उसे लागू किया जाएगा। इब्ने समाआ ने इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने दूसरे पर धन का दावा किया, और वादी के गवाहों के आधार पर क़ाज़ी ने प्रतिवादी के विरुद्ध डिक्री दे दी। फिर प्रतिवादी गायब हो गया या मर गया और उसने वारिस छोड़े, और प्रतिवादी का शहर में लोगों के पास धन है जिसका वे इक़रार करते हैं कि यह प्रतिवादी का है, तो इमाम मोहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि मैं यह धन वादी को तब तक नहीं दिलाऊँगा जब तक प्रतिवादी स्वयं उपस्थित न हो जाए। यदि वह गायब हो गया है या उसके वारिस उपस्थित न हों यदि वह मर गया है, इस संभावना के कारण कि शायद प्रतिवादी ने भुगतान कर दिया हो या वारिसों ने भुगतान कर दिया हो, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है। 'नवादिर इब्ने समाआ' में इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत है कि यदि वादी के गवाहों को स्थापित करने के बाद प्रतिवादी गायब हो गया या मर गया, और गवाहों का गुप्त और प्रकट रूप से विश्वसनीय होना प्रमाणित हो गया, तो क़ाज़ी तब तक फैसला नहीं देगा जब तक कि अनुपस्थित व्यक्ति या उसका प्रतिनिधि उपस्थित न हो जाए, या मृतक के वारिस उपस्थित न हों। और जब उनमें से कोई उपस्थित होगा, तो क़ाज़ी उसी गवाही पर फैसला करेगा, दोबारा गवाह लाने की आवश्यकता नहीं है। और यदि प्रतिवादी ने वादी के दावे को स्वीकार कर लिया और फिर गायब हो गया, तो क़ाज़ी उसकी अनुपस्थिति में उसके इक़रार पर फैसला सुना देगा। फिर जिस चीज़ का उसने इक़रार किया है, यदि वह एक विशिष्ट वस्तु है, तो जिसके पास वह है, यदि वह व्यक्ति स्वीकार करता है कि यह प्रतिवादी का है, तो क़ाज़ी उसे वादी के हवाले करने का आदेश देगा।

यदि धन अनिर्दिष्ट दिरहम और दीनार है और वादी ने उसे अपने अधिकार के प्रकार के रूप में पाया है, तो क़ाज़ी उसे लेने का आदेश देगा, और ऋण के बदले में सामान (उरूद) और अचल संपत्ति (अक़ार) को बेचने की अनुमति नहीं देगा। यह इमाम आज़म (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) का मत है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने उल्लेख किया है कि इमाम अबू यूसुफ (रह.) कहते हैं कि गवाही और इक़रार दोनों स्थितियों में, जब तक अनुपस्थित व्यक्ति उपस्थित न हो जाए, क़ाज़ी फैसला नहीं देगा। इमाम मोहम्मद (रह.) ने इमाम अबू यूसुफ (रह.) के कथन को इसी प्रकार उद्धृत किया है, लेकिन

आम किताबों में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से सुरक्षित रिवायत यह है कि गवाही की स्थिति में प्रतिवादी की उपस्थिति के बिना क़ाज़ी फैसला नहीं देगा, और इक़रार की स्थिति में मैं फैसला दे दूँगा। फिर जब उन्हें न्याय का पद सौंपा गया, तो वे कहते थे कि दोनों स्थितियों में फैसला दिया जाएगा, और यह 'इस्तेहसान' (न्यायिक प्राथमिकता) है ताकि लोगों की संपत्ति और अधिकार सुरक्षित रहें, जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है। इमाम मोहम्मद (रह.) ने 'ज़ियादात' में उल्लेख किया है कि एक दासी एक व्यक्ति अब्दुल्ला के कब्जे में थी, फिर इब्राहिम नाम के एक व्यक्ति ने खालिद नाम के व्यक्ति से कहा कि, "ऐ खालिद! यह दासी जो अब्दुल्ला के पास है, मेरी दासी थी। मैंने उसे तुम्हारे हाथ एक हज़ार दिरहम में बेचकर तुम्हारे हवाले कर दिया था, लेकिन अब्दुल्ला ने मुझसे इसे छीन लिया।" खालिद ने इस सबकी पुष्टि की, जबकि अब्दुल्ला इस सबका खंडन करता है और कहता है कि दासी मेरी है। दासी के मामले में अब्दुल्ला का कथन विश्वसनीय है, लेकिन खालिद को आदेश दिया जाएगा कि वह इब्राहिम को एक हज़ार दिरहम की कीमत अदा करे, क्योंकि दोनों ने बिक्री होने की पुष्टि की है और सुपुर्द करने का इक़रार किया है। ऐसा इक़रार दोनों के लिए एक-दूसरे के विरुद्ध प्रमाण होगा। फिर इब्राहिम से कीमत वसूल करने के बाद, यदि किसी व्यक्ति ने अब्दुल्ला के पास से अपना अधिकार सिद्ध करके दासी को ले लिया, और खालिद अपनी दी हुई कीमत वापस लेना चाहे, तो बिकी हुई दासी पर अधिकार सिद्ध हो गया है, इस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। क्योंकि अधिकार का फैसला केवल अब्दुल्ला तक सीमित माना जाएगा, वह खालिद तक नहीं पहुँचेगा। इस अध्याय का मूल सिद्धांत यह है कि 'मिल्क-ए-मुतलक़' (पूर्ण स्वामित्व) का न्यायिक निर्णय न केवल वर्तमान कब्जा रखने वाले पर, बल्कि उस पर भी लागू होता है जिससे उसने स्वामित्व प्राप्त किया है, लेकिन यह सभी लोगों पर लागू नहीं होता। यहाँ कब्जा रखने वाले, यानी अब्दुल्ला ने खालिद से स्वामित्व प्राप्त करने का दावा नहीं किया है, इसलिए न्यायिक निर्णय खालिद पर लागू नहीं हुआ। और जब उस पर लागू नहीं हुआ, तो वह कीमत वापस नहीं करेगा। इसके लागू न होने का प्रमाण यह है कि उदाहरण के तौर पर, यदि खालिद अपने गवाहों के साथ यह सिद्ध कर दे कि यह दासी उसकी ही है और उसने इब्राहिम से खरीदी थी, तो उसकी गवाही स्वीकार कर ली जाएगी। यदि न्यायिक निर्णय उस पर लागू होता, तो यह स्वीकार्य नहीं होता। इसी प्रकार, यदि हक़दार व्यक्ति 'मिल्क-ए-मुतलक़' के दावे के माध्यम से न ले, बल्कि यह दावा करे कि यह दासी मेरी ही दासी से पैदा हुई है और गवाही पर...

---

1. 'मिल्क-ए-मुतलक़' से तात्पर्य यह है कि केवल स्वामित्व का दावा किया गया और कोई कारण नहीं बताया गया।

اگر وہ چیز جس میں دعویٰ ہے قسمت کو محتمل نہیں ہے تو حاضر و غائب دونوں پر حکم ہو گا اور اگر وہ چیز مدعی بہ تقسیم ہو سکتی ہو تو قاضی تمام چیز کے بیچنے کا حکم دے گا مگر آدھے میں فی الحال نافذ کرے گا اور آدھے میں غائب کے حاضر ہونے تک توقف ہو گا جب وہ حاضر ہوا تو نافذ کرے گا۔ ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کیا کہ ایک شخص نے دوسرے پر مال کا دعویٰ کیا اور مدعی کے گواہوں پر قاضی نے مدعا علیہ پر ڈگری کر دی پھر مدعا علیہ غائب ہو گیا یا مر گیا اور اس نے وارث چھوڑے اور مدعا علیہ کا لوگوں پر شہر میں مال ہے کہ وہ لوگ اقرار کرتے ہیں کہ مدعا علیہ کا ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں یہ مال مدعی کو نہ دلاؤں گا جب تک کہ مدعا علیہ خود حاضر نہ ہو اگر وہ غائب ہو گیا یا اس کے وارث حاضر نہ ہوں اگر وہ مر گیا ہے اس احتمال سے کہ شاید مدعا علیہ نے ادا کر دیا ہو یا وارثوں نے ادا کر دیا ہو کذا فی المحیط۔ نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ اگر مدعی کے گواہ قائم کرنے کے بعد مدعا علیہ غائب ہو گیا یا مر گیا اور گواہوں کا پوشیدہ و ظاہر عادل ہونا ثبوت ہو گیا تو قاضی حکم نہ دے گا جب تک کہ غائب یا اس کا نائب حاضر نہ ہو یا میت کے وارث حاضر نہ ہوں اور جب ان میں سے کوئی حاضر ہوا تو قاضی اسی گواہی پر فیصلہ کرے گا دوبارہ گواہ لانے کی ضرورت نہیں ہے اور اگر مدعا علیہ نے دعویٰ مدعی کا اقرار کیا پھر غائب ہو گیا تو قاضی اس کی غیبت میں اس کے اقرار پر حکم دے دے گا پھر جس چیز کا اس نے اقرار کیا ہے اگر مال معین ہے تو جس کے قبضہ میں ہے اگر وہ شخص اقرار کرتا ہے کہ یہ مدعا علیہ کا ہے تو اس کو حکم دے گا کہ مدعی کے حوالہ کرے۔

اگر مال غیر معین درہم و دینار ہے اور مدعی نے اس کے جنس حق میں سے قابو پایا تو حکم دے گا کہ لے لے اور قرضہ کے عوض عروض و عقار کو فروخت نہ کرے گا اور یہ امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کا قول ہے اور امام محمدؒ نے ذکر کیا کہ امام ابو یوسفؒ کہتے ہیں کہ گواہی اور اقرار دونوں صورتوں میں جب تک غائب حاضر نہ ہو قاضی حکم نہ دے گا امام محمدؒ نے تو امام ابو یوسفؒ کا قول اسی طرح ذکر کیا ہے لیکن عامہ کتب میں محفوظ روایت امام ابو یوسفؒ سے یہ ہے کہ گواہی کی صورت میں بدوں مدعا علیہ کی حاضری کے قاضی حکم نہ دے گا اور اقرار کی صورت میں حکم دوں گا پھر جب عہدہ قضاء ان کے سپرد ہوا تو کہتے تھے کہ دونوں صورتوں میں حکم دے گا اور یہ استحسان ہے تاکہ لوگوں کے مال و حقوق محفوظ و مصئون رہیں کذا فی الذخیرہ۔ امام محمدؒ نے زیادات میں ذکر کیا ہے کہ ایک باندی ایک شخص عبد اللہ کے قبضہ میں تھی پھر ایک شخص ابراہیم نامے نے خالد نامے سے کہا کہ اے خالد یہ باندی جو عبد اللہ کے پاس ہے میری باندی تھی میں نے تیرے ہاتھ ہزار درہم کو فروخت کر کے تیرے سپرد کی تھی لیکن عبد اللہ نے مجھ سے غصب کر لی اور خالد نے اس سب کی تصدیق کی اور عبد اللہ اس سب کا انکار کرتا ہے اور کہتا ہے کہ باندی میری ہے تو باندی کے باب میں عبد اللہ کا قول معتبر ہے لیکن خالد پر حکم کیا جائے گا کہ ہزار درہم ثمن ابراہیم کو دے کیونکہ دونوں نے بیع واقع ہونے کی باہم تصدیق کی ہے اور سپرد کر دینے کا اقرار کیا ہے اور ایسا اقرار دونوں کا دونوں پر حجت ہو گا پھر ابراہیم کے ثمن وصول کر لینے کے بعد اگر کسی نے عبد اللہ کے ہاتھ میں سے استحقاق ثابت کر کے باندی لے لی اور خالد نے اپنا ثمن واپس کرنا چاہا تو باندی مبیعہ پر استحقاق ثابت ہوا ہے تو التفات نہ کیا جائے گا کیونکہ حکم استحقاق صرف عبد اللہ تک متصور ہے اس سے تجاوز کر کے خالد تک نہ پہنچے گا اور اصل اس باب میں یہ ہے کہ قابض پر ملک مطلق کا حکم قضا قابض کے ساتھ اس پر بھی جس کی طرف سے قابض نے ملکیت پائی ہے دونوں پر جاری ہوتا ہے اور

تمام لوگوں پر جاری نہیں ہوتا ہے اور یہاں قابض یعنی عبد اللہ نے خالد کی طرف سے ملکیت حاصل کرنے کا دعویٰ نہیں کیا ہے پس حکم قضا خالد پر جاری نہ ہوا اور جب اس پر جاری نہ ہوا تو وہ ثمن واپس نہیں کرے گا اور اس پر جاری نہ ہونے کی دلیل یہ ہے کہ مثلاً اگر خالد اپنے گواہ حق پر قائم کرے کہ یہ باندی میری ہی باندی ہے میں نے ابراہیم سے خریدی ہے تو گواہی مقبول ہو گی اور اگر اس پر حکم قضا جاری ہوتا تو مقبول نہیں ہو سکتی تھی اور اسی طرح اگر مستحق ملک مطلق کے دعویٰ سے نہ لے بلکہ یہ دعویٰ کرے کہ یہ باندی میری باندی سے میری ملکیت میں پیدا ہوئی ہے اور گواہی پر

ملک مطلق سے مراد یہ کہ فقط ملکیت کا دعویٰ کیا اور کوئی سبب بیان نہ کیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (238) Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

If the Qadi (judge) orders it to be given to him, Khalid still cannot reclaim his price (thaman) from Ibrahim, even if the testimony of the claimant (mustahiqq) proved that Ibrahim had sold someone else's slave-girl. This is because the claimant's assertion that "she was born in my ownership" is superfluous. Do you not see that if it were a claim of 'absolute ownership' (milk mutlaq), the testimony would be accepted? Thus, the claim of being born into ownership is disregarded, and only the claim of absolute ownership remains valid. And in a claim of absolute ownership, the judicial decree was not enforced against Khalid; similarly, it will not be enforced in this case. Therefore, the judicial decree was restricted to Abdullah. Then Imam Muhammad (RA) said: if Khalid brings witnesses that "this slave-girl is mine, I bought her from Ibrahim," then upon establishing this against the claimant, the slave-girl will be awarded to him. Subsequently, if the claimant establishes witnesses against Khalid that "this slave-girl is mine and was born in my ownership," then this testimony is more affirmative. Priority will be given over Khalid's testimony, and the slave-girl will be returned to the claimant. In this scenario, the judicial decree is enforced against Khalid, so he can reclaim his price from Ibrahim.

If there is no claimant for the slave-girl, but she produces witnesses against Abdullah stating, "I am an 'asli hurra' (originally free woman)," and the Qadi decrees her freedom, then the decree of freedom applies to all people. For example, every free person is eligible to testify; therefore, this will also apply to Khalid, and Khalid will reclaim his price from Ibrahim. Similarly, if the slave-girl produces witnesses that "I was Abdullah's slave-girl but he manumitted me," and the Qadi issues a decree for it, Khalid will take his price from Ibrahim. A claim of original freedom and this claim are identical, as stated in 'al-Muhit'. Regarding a judicial decree on waqf (endowment) land, if it is issued against the possessor, it is narrated from Shams al-A'imma al-Halwani and Rukn al-Islam that both categorized it with the decree of freedom and made it applicable to all people. However, 'Fatawa Abul Layth' states that it is not applicable to all people, to the extent that if a person claims, "this land is my property," it will be heard, and its ruling is considered similar to a decree of absolute ownership. Sadr al-Shahid (RA) adopted this view, as mentioned in 'al-Multaqat'.

A person claimed regarding a house in someone's possession that "my father died and left this house as inheritance for me and my certain brother." The brother denies the claim and does not acknowledge his right in the house. Then the plaintiff

(mudda'i) produced witnesses and was awarded half the house. Later, if the brother relents and confirms the plaintiff's claim, nothing will be awarded to him. After this, if a creditor of the deceased appears, proves a debt against the deceased in the presence of an heir, and requests the Qadi to decree the entire house in the name of the deceased, the Qadi will re-establish the entire house in the name of the deceased based on the initial testimony and issue a decree. If it is sold to pay off the debt from the proceeds, half of what remains will go to the plaintiff heir, and the other half will be returned to the defendant (mudda 'alayh). The brother who denied the claim will receive nothing; this is written in 'al-Muhit'.

If someone claims a specific item (mal-e-mu'ayyan) from the deceased's estate, the heir in possession of that specific item can be considered the adversary (khasm). If the person the plaintiff summoned is not in possession of the item, the claim will not be heard. In a claim for debt, any heir can be an adversary on behalf of the deceased, even if they received nothing from the estate. If one person claims against another, "You stood as a guarantor (kafalat) for me on behalf of a certain person by his order for one thousand dirhams, which I am owed by him," and the defendant denies the guarantee, but the plaintiff then presents witnesses for his claim, the Qadi will issue a decree for the property against the guarantor (kafil). This is to the extent that even if the principal debtor (asil) appears and denies the plaintiff's claim, the guarantor can reclaim the property he paid from the principal without presenting witnesses. If the principal debtor appears before the guarantor pays, the plaintiff has the choice to demand from either the principal or the guarantor. Once the guarantor pays, he will reclaim it from his principal, and there is no need to hear the witnesses again. The principal will not have the option to deny the guarantor's guarantee or his own order. If the plaintiff only [sues] the guarantor... (the text ends mid-sentence).

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द 5 (238) किताब अदब अल-काज़ी

यदि काज़ी इसे दिलाने का हुक्म दे, तो भी खालिद अपना मूल्य (षमन) इब्राहीम से वापस नहीं ले सकता, चाहे मुस्तहिक (हक़दार) की गवाही से यह साबित हो गया हो कि इब्राहीम ने किसी और की दासी बेची थी। ऐसा इसलिए क्योंकि मुस्तहिक का यह दावा कि "यह मेरी मिल्कियत में पैदा हुई है" अनावश्यक है। क्या तुम नहीं देखते कि यदि यह केवल 'मिल्क-ए-मुतलक़' (पूर्ण स्वामित्व) का दावा होता तो गवाही स्वीकार्य होती? अतः मिल्कियत में पैदा होने का दावा विश्वसनीय नहीं है, केवल 'मिल्क-ए-मुतलक़' का दावा ही विश्वसनीय रह गया। और 'मिल्क-ए-मुतलक़' के दावे में खालिद पर न्यायिक निर्णय लागू नहीं हुआ था, इसलिए इस मामले में भी लागू नहीं होगा। अतः न्यायिक निर्णय केवल अब्दुल्ला तक सीमित रहा। फिर इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया: यदि खालिद गवाह ले आए कि "यह दासी मेरी है, मैंने इसे इब्राहीम से खरीदा है," तो मुस्तहिक के विरुद्ध गवाह पेश करने पर दासी उसे दिला दी जाएगी। फिर यदि मुस्तहिक ने खालिद पर गवाह पेश किए कि "यह दासी मेरी है और मेरी मिल्कियत में पैदा हुई है," तो यह गवाही अधिक पुष्ट है। खालिद की गवाही पर इसे प्राथमिकता देकर दासी पुनः मुस्तहिक को दिला दी जाएगी। इस स्थिति में खालिद पर न्यायिक निर्णय लागू हो गया, अतः वह अपना मूल्य इब्राहीम से वापस ले सकेगा।

यदि दासी का कोई मुस्तहिक न हो, बल्कि दासी ने अब्दुल्ला पर गवाह पेश किए कि "मैं असल में स्वतंत्र (आज़ाद) हूँ" और काज़ी ने उसकी स्वतंत्रता का निर्णय दे दिया, तो स्वतंत्रता का यह आदेश सभी लोगों पर लागू होगा। उदाहरण के तौर पर, प्रत्येक स्वतंत्र व्यक्ति गवाही देने के योग्य होता है, इसलिए यह खालिद पर भी लागू होगा और खालिद अपना मूल्य इब्राहीम से वापस ले सकेगा। इसी प्रकार, यदि दासी ने गवाह पेश किए कि "मैं अब्दुल्ला की दासी थी लेकिन उसने मुझे स्वतंत्र कर दिया है" और काज़ी ने इसके पक्ष में आदेश दिया, तो खालिद अपना मूल्य इब्राहीम से वापस ले सकेगा। 'असली स्वतंत्रता' का दावा और यह दावा समान हैं, जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है। वक्फ की भूमि पर न्यायिक निर्णय के संबंध में, यदि वह कब्ज़ा रखने वाले पर लागू होता है, तो शम्स अल-आइम्मा हलवानी और रुकन अल-इस्लाम से उल्लेखित है कि उन दोनों ने इसे 'स्वतंत्रता के निर्णय' के साथ जोड़कर सभी लोगों पर लागू माना है। 'फतावा अबुल लैथ' में है कि यह सभी लोगों पर लागू नहीं होता, यहाँ तक कि यदि कोई व्यक्ति दावा करे कि "यह भूमि मेरी मिल्कियत है," तो उसकी सुनवाई होगी और इसका हुक्म 'मिल्क-ए-मुतलक़' के निर्णय के समान रखा गया है। सदर अल-शहीद (रह.) ने इसी को अपनाया है, यह 'मुल्तकत' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने एक घर पर, जो किसी अन्य के कब्ज़े में है, दावा किया कि "मेरा पिता मर गया और यह घर मेरे और मेरे फलां भाई के लिए विरासत छोड़ गया है।" उसका भाई दावे से इनकार करता है और घर में अपने अधिकार को स्वीकार नहीं करता। फिर वादी (मुद्दई) ने गवाह पेश किए और उसे आधा घर दिला दिया गया। इसके बाद यदि भाई लौटकर वादी की पुष्टि करता है, तो उसे कुछ नहीं दिलाया जाएगा। इसके बाद यदि मृतक का कोई लेनदार आया और वारिस के सामने मृतक पर ऋण सिद्ध कर दिया और अनुरोध किया कि काज़ी पूरे घर का मृतक के नाम पर निर्णय करे, तो काज़ी पहली गवाही के आधार पर पूरे घर को मृतक के नाम पर फिर से सिद्ध करके निर्णय दे देगा। यदि इसे बेचकर ऋण चुकाया गया, तो शेष का आधा हिस्सा वादी वारिस को मिलेगा और शेष आधा प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) को वापस कर दिया जाएगा। इनकार करने वाले भाई को कुछ नहीं मिलेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि मृतक की संपत्ति (तरका) में से किसी विशेष वस्तु (माल-ए-मुअय्यन) पर किसी ने दावा किया, तो वह वारिस उसका प्रतिपक्षी (खसम) माना जा सकता है जिसके कब्ज़े में वह विशेष वस्तु है। जिसके कब्ज़े में वह नहीं है, यदि वादी उसे उपस्थित करे तो दावा सुनने योग्य नहीं होगा। ऋण के दावे में, मृतक की ओर से कोई भी वारिस प्रतिपक्षी बन सकता है, चाहे उसे विरासत में कुछ न मिला हो। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि "तुमने मेरे लिए फलां व्यक्ति की ओर से उसके आदेश पर एक हजार दिरहम की ज़मानत (कफ़ालत) ली थी, जो एक हजार दिरहम मेरे उस पर बकाया हैं," और प्रतिवादी ने ज़मानत से इनकार किया, फिर वादी ने अपने दावे के गवाह पेश किए, तो काज़ी ज़मानत देने वाले (कफ़ील) के विरुद्ध डिक्री दे देगा। यहाँ तक कि यदि मूल देनदार (असील) आया और उसने वादी के दावे से इनकार किया, तो कफ़ील बिना गवाहों के, असील से वह राशि ले सकेगा जो उसने चुकाई है। यदि कफ़ील द्वारा भुगतान करने से पहले असील आ जाए, तो वादी को अधिकार है कि वह असील से मांग करे या कफ़ील से। और जब कफ़ील ने भुगतान कर दिया, तो वह अपने असील से वसूल करेगा और गवाहों को दोबारा सुनने की आवश्यकता नहीं है। असील को यह अधिकार नहीं होगा कि वह कफ़ील की ज़मानत और अपने आदेश से इनकार करे। और यदि वादी ने सिर्फ कफ़ील... (वाक्य अधूरा है)

قاضی اس کے لئے دلانے کا حکم دے تو بھی خالد اپنا ثمن ابراہیم سے نہیں لے سکتا ہے اگرچہ مستحق کی گواہی سے ثابت ہوا کہ ابراہیم نے غیر کی باندی فروخت کی تھی کیونکہ مستحق کا دعویٰ کہ میری ملکیت میں پیدا ہوئی ہے بلا ضرورت ہے کیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر ملک مطلق کا دعویٰ ہوتا تو گواہی مقبول تھی پس ملکیت میں پیدا ہونے کا دعویٰ بے اعتبار ہے صرف ملک مطلق کا دعویٰ معتبر رہ گیا اور ملک مطلق کے دعوئی میں خالد پر حکم قضا جاری نہ ہوا تھا اسی طرح اس صورت میں جاری نہ ہو گا پس حکم قضا صرف عبداللہ تک رہا پھر امام محمدؒ نے فرمایا اور اگر خالد گواہ لائے کہ یہ باندی میری ہے میں نے ابراہیم سے خریدی ہے تو مستحق پر قائم کرنے سے باندی اس کو دلا دی جائے گی پھر اگر مستحق نے خالد پر گواہ قائم کئے کہ یہ باندی میری ہے میری ملکیت میں پیدا ہوئی ہے تو یہ گواہی زیادہ مثبت ہے خالد کی گواہی پر اس کو ترجیح دے کر پھر باندی مستحق کو دلائی جائے گی پھر اس صورت میں خالد پر حکم قضا جاری ہوا پس وہ اپنا ثمن ابراہیم سے واپس لے گا۔

اگر باندی کا کوئی مستحق نہ ہوا بلکہ باندی نے عبداللہ پر گواہ قائم کئے کہ میں اصلی حرہ یعنی آزاد ہوں اور قاضی نے اس کی آزادی کا حکم دیا تو آزادی کا حکم تمام لوگوں پر جاری ہوتا ہے مثلاً ہر شخص پر آزاد شخص لائق گواہی دینے کے ہوتا ہے اس واسطے خالد پر بھی جاری ہو گا اور خالد اپنا ثمن ابراہیم سے واپس لے گا اور اسی طرح اگر باندی نے گواہ قائم کئے کہ میں عبداللہ کی باندی تھی مگر اس نے مجھے آزاد کر دیا ہے اور قاضی نے اس کی ڈگری کی تو خالد اپنا ثمن ابراہیم سے لے لے گا اور اصلی آزادی کا دعویٰ اور یہ دعویٰ یکساں ہے کذا فی المحیط۔ زمین وقف کا حکم قضا بالوقف اگر قابض پر جاری ہو تو شمس الائمہ حلوانی اور رکن الاسلام سے منقول

ہے کہ دونوں نے اس کو قضا حرّیت کے ساتھ لاحق کر کے تمام لوگوں پر جاری کیا ہے اور فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ تمام لوگوں پر جاری نہیں ہے حتیٰ کہ اگر کوئی شخص دعویٰ کرے کہ یہ زمین میری ملک ہے تو اس کی سماعت ہو گی اور قضاء بملک مطلق کے مثل اس کا حکم رکھا ہے اور اسی کو صدر الشہیدؒ نے اختیار کیا ہے یہ ملتقط میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے ایک گھر پر جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا کہ میرا باپ مر گیا اور یہ گھر میرے اور میرے فلاں بھائی کے واسطے میراث چھوڑا ہے اور اس کا بھائی دعویٰ سے انکار کرتا ہے اور گھر میں سے اپنا حق نہیں جانتا ہے پھر مدعی نے گواہ قائم کئے اور اس کو آدھا گھر دلا دیا گیا پھر اس کے بھائی نے رجوع کر کے مدعی کی تصدیق کی تو اس کو کچھ نہ دلایا جائے گا پس اس کے بعد اگر میت کا کوئی قرض خواہ آیا اور وارث کے سامنے اسے میت پر قرضہ ثابت کیا اور درخواست کی کہ قاضی تمام گھر کا میت کے نام فیصلہ کرے تو قاضی دوبارہ از سر نو تمام گھر میت کے نام پر پہلی گواہی پر ثابت کر کے حکم کر دے گا اور اگر فروخت کر کے اس میں ثمن سے قرضہ ادا کیا جائے گا پھر جو بچا اس کا آدھا مدعی وارث کو ملے گا اور باقی آدھا مد عاعلیہ کو واپس دیا جائے گا اور مدعی کے بھائی کو جو انکار کرتا ہے کچھ نہ ملے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی مال معین پر میت کے ترکہ میں سے کسی نے دعویٰ کیا تو وہ وارث اس کا خصم قرار پا سکتا ہے جس کے قبضہ میں یہ مال متعین ہو اور جس کے قبضہ میں نہیں ہے اگر اس کو مدعی نے حاضر کیا تو دعویٰ مسموع نہ ہو گا اور قرضہ کے دعویٰ میں کوئی وارث ہو میت کی طرف سے خصم قرار پائے گا اگر چہ اس کو ترکہ میں سے کچھ وصول نہ ہوا ہو اگر ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ تو نے میرے واسطے فلاں کی طرف سے اس کے حکم سے ہزار درہم کی کفالت کی تھی جو ہزار درہم کہ میرے اس پر آتے ہیں اور مد عاعلیہ نے کفالت سے انکار کیا پھر مدعی نے اپنے دعویٰ کے گواہ سنائے تو قاضی کفیل پر مال کی ڈگری کر دے گا حتیٰ کہ اگر

اصیل آیا اور اس نے مدعی کے دعویٰ سے انکار کیا تو کفیل بدوں گواہ سنانے کے اصیل سے وہ مال جو اس نے ادا کیا ہے لے لے گا پس اگر کفیل کے مال ادا کرنے سے پہلے اصیل آگیا تو مدعی مختار ہے چاہے اصیل سے مطالبہ کرے یا کفیل سے اور جس وقت کفیل نے ادا کر دیا اپنے اصیل سے لے لے گا اور گواہ دوبارہ سنانے کی ضرورت نہیں ہے اور اصیل کو اختیار نہ ہو گا کہ کفیل کی کفالت اور اپنے حکم سے انکار کرے اور اگر مدعی نے صرف کفیل

Fatawa Alamgiri..... Volume 5 [Page 239] Kitab Adab al-Qadi (Book of Rules for Judges)

A claim for suretyship (Kafalah) was made, but the claim did not state that the suretyship was by the order of the principal debtor (Asil). The judge issued a decree against the surety (Kafil). If the principal debtor appears, there is no way to realize the debt from him unless witnesses are produced against him again. If the claimant had a dispute with the surety and kept the suretyship vague (contrary to the above), for instance, by claiming, "Whatever amount is owed to me by such-and-such person, you stood as surety for it," without specifying the amount, and the surety denied it, and the claimant produced witnesses for his claim stating, "One thousand Dirhams were owed to me by such-and-such person prior to the suretyship," then the testimony is accepted, and a decree shall be issued against the surety. This ruling also applies to the absent party (the principal debtor, Makful anhu), such that if he returns, he can be demanded from, whether the suretyship was by his order or without it. The only difference is that if the claimant sued for a suretyship without the debtor's order, what the surety paid cannot be recovered from the principal. If it was by the debtor's order, the surety can recover it from him. The detailed rulings mentioned in the chapter on suretyship also apply to 'Hawala' (transfer of debt). If a dispute arises between the surety and the principal debtor while the creditor is absent—for example, one person tells another, "I stood as surety for one thousand Dirhams for you by your order to such-and-such person, and I have paid it; now I will recover it from you," and the defendant denies the entire claim or admits the suretyship by order but denies the payment, and the claimant establishes witnesses for his claim—then the judge, after proof, shall issue a decree in favor of the surety against the principal debtor. This ruling also extends to the claimant (creditor), such that if he appears and denies receiving the payment, his denial shall not be entertained. The same ruling mentioned regarding Kafalah applies to Hawala as well. That is, if the person to whom the debt is transferred (Muhil alayhi), who is not the original debtor, pays on behalf of the transferor (Muhil), he may recover it from the transferor after proof. This is evident.

A Matter Mentioned in Fatawa Rashid-ud-Din ☆

If a person says to another, "Whatever such-and-such person sells to me, or deals with me, or loans to me, provide a guarantee on my behalf," and he does so, and then the principal debtor (Makful anhu) disappears. Then the creditor (Makful lahu) establishes witnesses that "I sold goods to or loaned money to the principal debtor

after the suretyship was established," and the surety denies this, the judge shall issue a decree for the amount against the surety, and this shall also affect the principal debtor. Even if the principal debtor appears and denies the claim, the amount shall remain binding upon him without the creditor needing to produce witnesses again. If the creditor disappears and the surety sues the principal debtor saying, "I paid one thousand Dirhams to the creditor because he loaned you one thousand Dirhams and I had become your surety by your order," and the principal denies all this or admits the loan from the creditor but denies the payment by the surety, and the surety produces witnesses, the judge shall decree the surety's payment against the principal debtor. This is because it was proven by just witnesses that the surety paid the debt that the creditor had loaned to the principal. This ruling also extends to the creditor; if he comes and denies receipt, the case will not be heard, as stated in 'al-Dhakhirah'. It is mentioned in Fatawa Rashid-ud-Din that if the creditor makes a demand from the surety and the surety says, "The debtor has already paid," while the debtor is absent, and then the surety produces witnesses for the debtor's payment, they shall be accepted. The surety shall be considered a representative (mukhasim) for the absent party because without this, the creditor's dispute cannot be resolved. This is written in 'Fusul-e-Imadiya'. Hisham asked Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) about a 'Kariz' (underground canal) belonging to a community where some are present, some absent, some minors, and some adults. The claimant produced witnesses and, bringing some forward, said, "These people are many, I cannot gather them all," and the witnesses testified to his claim that "the farmers dug this canal in my land through usurpation (ghasb)." Imam Muhammad said, "I will appoint a representative for everyone and issue a decree on that basis." This is written in 'al-Muhit'. A person...

---

1. i.e., without proof that the suretyship was by the order of the principal debtor.
2. Kariz: A canal or tunnel built underground.

फतावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द 5 [पृष्ठ 239] किताब अदब अल-काजी

ज़मानत (कफालत) का दावा किया गया और ज़मानत असल (ऋणी) के आदेश से होने का दावा नहीं किया गया, और काजी ने ज़मानतदार (कफील) के खिलाफ आदेश जारी कर दिया। यदि असल उपस्थित हो जाए, तो उससे लेने का कोई रास्ता नहीं होगा जब तक कि उस पर दोबारा गवाह पेश न किए जाएं। और यदि वादी ने ज़मानतदार से विवाद किया और उपरोक्त के विपरीत ज़मानत को अस्पष्ट रखा, उदाहरण के लिए दावा किया कि "जो कुछ धन मेरा फलां व्यक्ति पर बकाया है, तुमने उसकी ज़मानत ली थी" और धन की राशि निर्धारित नहीं की बल्कि उसे अस्पष्ट छोड़ दिया, और ज़मानतदार ने इनकार किया, और वादी ने अपने दावे पर गवाह पेश किए कि "मेरे फलां व्यक्ति पर ज़मानत से पहले के एक हजार दिरहम बकाया हैं," तो गवाही स्वीकार की जाएगी और ज़मानतदार के खिलाफ डिक्री कर दी जाएगी। यह आदेश अनुपस्थित व्यक्ति यानी असल (मकफुल अन्हु) पर भी लागू होगा, यहाँ तक कि यदि असल वापस आ जाए तो उससे मांग की जा सकती है, चाहे ज़मानत उसके आदेश से ली गई हो या बिना आदेश के। फर्क सिर्फ इतना है कि यदि वादी ने ऋणी के आदेश के बिना ज़मानत का दावा किया है, तो ज़मानतदार ने जो कुछ भुगतान किया है, वह असल से वापस नहीं ले सकता। और यदि ऋणी के आदेश से ज़मानत का दावा किया गया, तो ज़मानतदार भी उससे वापस ले लेगा। जो विस्तृत नियम ज़मानत के अध्याय में वर्णित हैं, वही 'हवाला' (ऋण हस्तांतरण) में भी हैं। यदि ज़मानतदार और असल के बीच विवाद हो और लेनदार अनुपस्थित हो, उदाहरण के लिए एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि "मैंने तुम्हारी ओर से तुम्हारे आदेश पर फलां व्यक्ति के लिए एक हजार दिरहम की ज़मानत दी थी और मैंने उसे भुगतान कर दिया है, अब मैं तुमसे लूँगा," और प्रतिवादी ने पूरे दावे से इनकार किया या आदेशानुसार ज़मानत की बात स्वीकार की लेकिन भुगतान करने से इनकार किया, और वादी ने अपने दावे पर गवाह पेश किए, तो काजी सबूत के बाद असल के खिलाफ ज़मानतदार के पक्ष में डिक्री कर देगा। यह आदेश लेनदार पर भी लागू होगा, यहाँ तक कि यदि वह उपस्थित होकर प्राप्ति से इनकार करे, तो उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। यही नियम जो 'कफाला' (ज़मानत) में वर्णित है, वही 'हवाला' में भी है। यानी यदि भुगतान करने वाला (मुहील अलैहि) जो कि ऋणी नहीं है, ऋण हस्तांतरित करने वाले (मुहील) की ओर से भुगतान कर दे, तो वह सबूत के बाद मुहील से वसूल कर लेगा, यह स्पष्ट है।

फतावा रशीद-उद-दीन में वर्णित एक मसला ☆

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि "जो कुछ फलां व्यक्ति ने मुझे बेचा या लेन-देन किया या ऋण दिया, उसकी ज़मानत मेरी ओर से ले लो" और उसने ज़मानत ले ली। फिर असल (मकफुल अन्हु) गायब हो गया। फिर लेनदार (मकफुल लहू) ने गवाह पेश किए कि "मैंने ज़मानत के बाद असल को सामान बेचा या ऋण दिया है" और ज़मानतदार इससे इनकार करता है, तो काजी ज़मानतदार पर धन की डिक्री करेगा और यह असल पर भी प्रभावी होगा। यहाँ तक कि यदि असल उपस्थित होकर दावे से इनकार करे, तो भी धन उसके जिम्मे अनिवार्य होगा बिना इसके कि लेनदार को दोबारा गवाह पेश करने की आवश्यकता हो। यदि लेनदार गायब हो गया और ज़मानतदार ने असल पर दावा किया कि "मैंने लेनदार को एक हजार दिरहम का भुगतान किया है क्योंकि उसने तुम्हें एक हजार दिरहम उधार दिए थे और मैंने तुम्हारे आदेश पर तुम्हारी ज़मानत ली थी" और असल ने इन सबका इनकार किया या लेनदार द्वारा ऋण दिए जाने को स्वीकार किया लेकिन ज़मानतदार द्वारा भुगतान किए जाने से इनकार किया, और ज़मानतदार ने गवाह पेश किए, तो काजी असल के खिलाफ ज़मानतदार के धन की डिक्री कर देगा, क्योंकि विश्वसनीय गवाहों से यह सिद्ध हो गया कि ज़मानतदार ने वह धन चुका दिया है जो लेनदार ने असल को ऋण दिया था। यह आदेश लेनदार पर भी प्रभावी होगा, यानी यदि वह आकर प्राप्ति से इनकार करे, तो उसकी सुनवाई नहीं होगी, जैसा कि 'अज़-ज़खीरा' में है। फतावा रशीद-उद-दीन में उल्लेख है कि यदि लेनदार ने ज़मानतदार से मांग की और ज़मानतदार ने कहा कि "ऋणी भुगतान कर चुका है" और ऋणी गायब है, फिर ज़मानतदार ने ऋणी के भुगतान कर देने पर गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार किए जाएंगे और ज़मानतदार अनुपस्थित ऋणी की ओर से प्रतिनिधि (मुखासिम) माना जाएगा, क्योंकि इसके बिना लेनदार का विवाद सुलझ नहीं सकता। यह 'फुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। हिशाम ने इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा कि एक 'कारीज़' (भूमिगत नहर) एक कबीले की है, जिनमें से कुछ उपस्थित हैं और कुछ अनुपस्थित, कुछ छोटे हैं और कुछ बड़े। फिर वादी ने गवाह पेश किए और कुछ को उपस्थित करके कहा कि "ये लोग बहुत अधिक हैं, मैं सबको एकत्रित नहीं कर सकता" और गवाहों ने उसके दावे पर गवाही दी कि "किसानों ने यह कारीज़ मेरी ज़मीन में ज़बरदस्ती (ग़सब की राह से) खोद ली है।" तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि "मैं सबकी ओर से एक वकील नियुक्त करके उस पर डिक्री कर दूँगा," यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने...

---

1. अर्थात बिना इस बात के सबूत के कि ज़मानत असल के आदेश पर थी। 2. कारीज़: वह नहर जो ज़मीन के अंदर बनी हो।

کی کفالت کا دعویٰ کیا اور کفالت اصیل کے حکم سے ہونے کا دعویٰ نہ کیا اور قاضی نے کفیل پر حکم جاری کیا اور اصیل حاضر ہوا تو اصیل سے لینے کی راہ نہ ہوگی گو ہے اور کفیل کو تا وقتیہ کہ اس پر دوبارہ گواہ قائم نہ ہوں اور اگر طالب نے کفیل سے جھگڑا کیا اور بخلاف مذکورہ بالا کے کفالت مبہم رکھی مثلاً دعویٰ کیا کہ جو کچھ مال میرا فلاں شخص پر آتا ہے اس کی تو نے کفالت کی تھی اور مال کی تعین اور تقدیر نہ بتلائی بلکہ مبہم چھوڑ دیا اور کفیل نے انکار کیا اور مدعی نے اپنے دعویٰ پر گواہ سنائے کہ میرے فلاں شخص پر ہزار درہم کفالت سے پہلے کے ہیں تو گواہی مقبول اور کفیل پر ڈگری کر دی جائے گی اور یہ حکم غائب یعنی مکفول عنہ پر بھی جاری ہو گا حتیٰ کہ اگر مکفول عنہ آیا تو اس سے مطالبہ کر سکتا ہے خواہ اس کے حکم سے کفالت کا دعویٰ کیا ہو یا بدون حکم کے صرف فرق یہ ہے کہ اگر مدعی نے بدون حکم مطلوب کے کفالت کا دعویٰ کیا ہے تو کفیل نے جو کچھ ادا کیا وہ اصیل سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر مطلوب کے حکم سے کفالت کا دعویٰ کیا تو کفیل بھی اس سے لے لے گا اور جو حکم تفصیلی کفالت کے باب میں بیان ہوا وہی حوالہ میں ہے اگر کفیل اور مکفول عنہ میں جھگڑا ہوا اور قرض خواہ غائب ہے مثلاً ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تیری طرف سے ہزار درہم کی کفالت تیرے حکم سے فلاں شخص کے واسطے کی اور میں نے اسے ادا کر دیا اب میں تجھ سے لوں گا اور مدعی علیہ نے سب دعویٰ سے انکار کیا یا کفالت بحکم کا اقرار کیا اور مال ادا کر دینے سے انکار کیا اور مدعی نے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم کئے تو قاضی بعد ثبوت کے مکفول عنہ پر کفیل کی ڈگری کر دے گا اور یہ حکم طالب پر بھی متعدی ہوگا حتیٰ کہ اگر وہ حاضر ہوا اور اس نے وصول پانے سے انکار کیا تو التفات نہ کیا جائے گا اور یہی حکم جو کفالہ میں مذکور ہے ایسا ہی

حوالے میں بھی ہے یعنی اگر محیل علیہ غیر مدیوں محیل کی طرف سے ادا کر دے تو بعد اثبات محیل سے لے لے گا ہذا ظاہر۔

فتاویٰ رشید الدین میں مذکور ایک مسئلہ ☆

اگر کسی شخص نے دوسرے سے کہا کہ جو کچھ میرے ہاتھ فلاں شخص نے بیچا یا لین دین کیا یا قرض دیا اس کی تو ضمانت میری طرف سے کر لے اور اس نے کر لی پھر مکفول عنہ غائب ہو گیا پھر مکفول لہ نے گواہ قائم کئے کہ میں نے مکفول عنہ کے ہاتھ بعد کفالت کے فروخت کیا یا قرضہ دیا ہے اور کفیل اس سے انکار کرتا ہے تو قاضی کفیل پر مال کی ڈگری کرے گا اور یہ مکفول عنہ پر بھی متعدی ہو گا حتیٰ کہ اگر اس نے حاضر ہو کر دعویٰ سے انکار کیا تو مال اس کے ذمہ لازم ہو گا بدون اس کے کہ مکفول لہ کو دوبارہ گواہ قائم کرنے کی ضرورت ہو اگر مکفول لہ غائب ہو گیا اور کفیل نے مکفول عنہ پر دعویٰ کیا کہ میں نے مکفول لہ کو ہزار درہم ادا کئے ہیں کیونکہ تجھ کو اس نے ہزار درہم قرض دیئے تھے اور میں نے تیرے حکم سے تیری کفالت کر لی تھی اور اصیل نے اس سب سے انکار کیا یا مکفول لہ کے قرض دینے کا اقرار کیا لیکن کفیل کے ادا کر دینے سے انکار کیا اور کفیل نے گواہ قائم کئے تو قاضی مکفول عنہ پر کفیل کے مال کی ڈگری کر دے گا کیونکہ عادل گواہوں سے ثبوت ہوا کہ کفیل نے کفالت کا مال جو مکفول لہ نے مکفول عنہ کو قرض دیا تھا ادا کیا ہے اور یہ حکم مکفول لہ پر بھی متعدی ہو گا یعنی اگر اس نے آ کر وصول پانے سے انکار کیا تو ساعت نہ ہوگی کذا فی الذخیرہ۔ فتاویٰ رشید الدین میں مذکور ہے کہ اگر قرض خواہ نے کفیل سے مطالبہ کیا اور کفیل نے کہا کہ قرض دار ادا کر چکا ہے اور قرض دار غائب ہے پھر کفیل نے قرض دار کے ادا کر دینے پر گواہ قائم کئے تو مقبول ہوں گے اور کفیل غائب کی طرف سے مخاصم قرار پائے گا کیونکہ بدون اس کے قرض خواہ کا جھگڑا دور نہیں ہو سکتا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے ہشام نے امام محمدؒ سے دریافت

کیا کہ ایک کاریز ایک قوم میں ہے کہ جن میں سے بعضے حاضر اور بعضے غائب ہیں اور بعضے چھوٹے اور بعضے بڑے ہیں پھر مدعی نے گواہ قائم کئے اور بعضوں کو حاضر کر کے کہا کہ یہ لوگ بہت ہیں میں سب کو جمع نہیں کر سکتا ہوں اور گواہوں نے گواہی اس کے دعویٰ پر دی کسان لوگوں نے یہ کاریز میری زمین میں غصب کی راہ سے کھود لی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں سب کی طرف سے ایک وکیل مقرر کر کے اس پر ڈگری کر دوں گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے

---

۱ ؎ یعنی بدون اثبات اس امر کے کہ کفالت بحکم اصیل تھی۔ ۲ ؎ کاریز وہ نہر جو زمین کے اندر بنی ہوئی ہو۔

Fatawa al-Alamgiriyya ..... Volume 5 [240] Kitab Adab al-Qadi (The Book of Conduct of the Judge)

A person sold half of a slave to another for a hundred dinars and kept the other half with him as a trust (wadeeat). Subsequently, the seller disappeared. Then another person came forward and produced witnesses claiming that half of the slave belonged to him. In this case, there is no dispute between him and the buyer (mushtari) because whenever anyone in the world sells something, the sale pertains only to their own ownership and not to the ownership of their partner. Here, it became apparent that the claimant is a partner of the seller. Therefore, the claim of right falls upon the half that the seller had kept as a trust. Since the trustee (the person with whom a trust is kept) is not considered a legal opponent (defendant) in such claims, he will not be treated as such here either, provided the buyer produces witnesses regarding the transaction that took place with the seller. This is as stated in *Al-Fusul al-Imadiyya*.

Section: Miscellaneous Matters ☆

If the upper story (balakhana) belongs to one person and the lower house belongs to another, the owner of the lower house does not have the right to drive nails into the walls or create a skylight/ventilator without the consent of the upper owner. Similarly, the owner of the upper house does not have the right to construct additional structures on the upper story, nor to place any beams that were not there before, nor to build a latrine, until the consent of the lower owner is obtained. This is according to Imam al-Azam (Abu Hanifa). The Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that each has the right to do as they wish provided it does not cause harm to the other. Some scholars have said that this statement is an interpretation of Imam al-Azam's view; meaning Imam al-Azam forbade it specifically because it causes harm to another. Therefore, any action that does not cause harm would be considered permissible by consensus. Others said this is not an interpretation, but rather according to the Sahibain, the original principle is permissibility (ibahat) because the person is disposing of his own property, so it should not be forbidden unless it harms another. Consequently, when there is no harm, it will not be forbidden by consensus. The result of this difference of opinion arises in cases where the presence or absence of harm is ambiguous. According to the Sahibain, it will not be forbidden because the right of disposal is certain and cannot be annulled by doubt. According to Imam al-Azam, the original principle is caution because the action involves a right connected to another (the upper floor

owner). Therefore, if harm is ambiguous, it will be forbidden by consensus. As mentioned in *Al-Inaya*, and the preferred view for issuing a fatwa is that if harm is ambiguous, the person has the right to act, but if harm is certain, it shall be forbidden. This is written in *Bahr al-Ra'iq*.

If there is a straight alley (zanqa) that is a dead-end, and another straight alley branches off from it which is also a dead-end, the residents of the first alley do not have the right to open a door into the second alley, because the second one is specific to its own residents. For this reason, if a house is sold there, others do not have the right of pre-emption (shuf'a), unlike a thoroughfare (zanqa nafidha) which is a public passage. Some scholars said the prohibition is only against walking through it, not against making a door, because opening a door is merely breaking one's own wall. However, the more correct view is that opening the door is forbidden because once a door is opened, it becomes impossible to prevent constant passage. If the alley is circular (mustadira) with both ends meeting, those people may also open doors because it is like an open square where everyone has a right of passage. For this reason, if a house is sold there, those people also have the right of pre-emption. If a person claimed a house and the possessor denied it, then they reached a settlement...

---

1. **Marhoon:** An item that is pledged/mortgaged. **Mustajir:** An item that has been rented out.
2. **Zanqa:** A residential alley that turns from a main street; if it is curved like a bow, it is 'mustadira' (circular/curved), and if it is at a right angle, it is 'mustatila' (long/rectangular), and further alleys can branch from it.

फतवा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 [240] किताब अदब अल-काज़ी

किसी दूसरे के हाथ एक गुलाम का आधा हिस्सा सौ दीनार में बेचा और आधा उसके पास अमानत (न्यास) रखा, फिर विक्रेता गायब हो गया। फिर एक व्यक्ति आया और गवाह पेश किए कि इस गुलाम का आधा हिस्सा मेरा है। तो उसके और खरीदार (क्रेता) के बीच कोई विवाद नहीं है, क्योंकि पूरी दुनिया में जितने भी विक्रेता हैं, जब वे बेचेंगे तो बिक्री केवल उनके स्वामित्व से संबंधित होगी, न कि उनके साथी के स्वामित्व से। और यहाँ यह स्पष्ट हुआ कि दावा करने वाला विक्रेता का साथी है, इसलिए अधिकार उस आधे पर आया जो विक्रेता ने अमानत रखा था। और जिसके पास अमानत रखी जाती है, वह प्रतिपक्षी (प्रतिवादी) नहीं माना जाता है। इसलिए यहाँ भी उसे प्रतिपक्षी नहीं माना जाएगा, बशर्ते कि खरीदार विक्रेता के साथ हुए लेन-देन पर गवाह पेश कर दे। जैसा कि 'अल-फुसूल अल-इमादिया' में है।

अध्याय: विविध ☆

यदि ऊपरी मंज़िल (बालाखाना) एक व्यक्ति की हो और निचली मंज़िल दूसरे की, तो निचले मकान के मालिक को ऊपरी मालिक की अनुमति के बिना कील गाड़ने या रोशनदान बनाने का अधिकार नहीं है। और ऊपरी मकान के मालिक को बालाखाना पर नई इमारत बनाने का अधिकार नहीं है, न ही उस पर कोई ऐसी शहतीर (बीम) रखने का जो पहले नहीं थी, और न ही शौचालय बनाने का अधिकार है, जब तक कि वह नीचे के मालिक की अनुमति प्राप्त न कर ले। यह इमाम-ए-आजम (अबू हनीफा) का मत है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि प्रत्येक को अधिकार है कि वह जो चाहे करे, बशर्ते कि उससे दूसरे को नुकसान न हो। कुछ लोगों ने कहा कि यह कथन इमाम-ए-आजम के मत की व्याख्या है, अर्थात इमाम-ए-आजम ने इसी कारण से मना किया है कि इसमें दूसरे का नुकसान है। अतः जिसमें नुकसान न हो, वह कार्य सर्वसम्मति से जायज़ माना जाएगा। कुछ ने कहा कि यह व्याख्या नहीं है बल्कि साहिबैन के निकट मूल नियम 'इबाहत' (अनुमति) है क्योंकि उसने अपनी मिल्कियत में कार्य किया और वह जायज़ है, तो उसे तब तक नहीं रोका जाएगा जब तक दूसरे को नुकसान न हो। अतः जब नुकसान न हो, तो सर्वसम्मति से मना नहीं किया जाएगा। इस मतभेद का परिणाम उस स्थिति में दिखेगा जहाँ नुकसान होने या न होने में संदेह हो। साहिबैन के निकट यह मना नहीं होगा क्योंकि स्वामित्व का अधिकार निश्चित है और संदेह से समाप्त नहीं होगा। इमाम-ए-आजम के निकट मूल नियम सावधानी है क्योंकि यह ऐसा कार्य है जिससे दूसरे का अधिकार जुड़ा है। अतः जहाँ नुकसान संदिग्ध हो, वहाँ मना किया जाएगा। जैसा कि

'अल-इनाया' में है और फतवे के लिए यही मान्य है कि जब नुकसान संदिग्ध हो तो अधिकार है और जब नुकसान निश्चित हो तो मना किया जाएगा। यह 'बह्र अल-राइक' में लिखा है।

यदि कोई गली (ज़ानका) सीधी हो जो बंद गली (बंद कोचा) हो और उससे दूसरी सीधी गली निकलती हो और वह भी बंद हो, तो पहली गली वालों को दूसरी गली में दरवाजा खोलने का अधिकार नहीं है क्योंकि दूसरी गली केवल वहीं के निवासियों के लिए विशेष है। इसी कारण से यदि वहाँ घर बिकता है, तो दूसरों को 'शुफा' (अग्र-क्रय का अधिकार) नहीं मिलता। इसके विपरीत खुली गली (आम रास्ता) में ऐसा नहीं है। कुछ विद्वानों ने कहा कि मनाही केवल चलने से है, दरवाजा बनाने से नहीं, क्योंकि दरवाजा खोलना अपनी दीवार तोड़ना है। लेकिन सही बात यह है कि दरवाजा खोलना मना है क्योंकि दरवाजा खोलने के बाद आवाजाही को रोकना संभव नहीं होगा। यदि गली गोलाकार (मुस्तदीरा) हो जिसके दोनों किनारे मिलते हों, तो वे लोग भी उसमें दरवाजा खोल सकते हैं क्योंकि वह एक मैदान की तरह है जहाँ सबका हक है। इसीलिए यदि वहाँ कोई घर बिके तो उन लोगों को भी शुफा का हक मिलता है। यदि किसी ने मकान पर दावा किया और कब्जा रखने वाले ने इनकार किया, फिर सुलह कर ली...

---

1. **मरहून:** वह चीज़ जो गिरवी रखी गई हो। मुस्ताजिर: जो किराए पर दी गई हो।
2. **ज़ानका:** किसी मोहल्ले की गली से मुड़कर जो धनुष की तरह बसी हो वह 'मुस्तदीरा' (वृत्ताकार) है, और यदि समकोण पर हो तो 'मुस्ततीला' (लंबी/सीधी) है।

دوسرے کے ہاتھ ایک غلام کا آدھا سو دینار کو فروخت کیا اور آدھا اس کے پاس ودیعت رکھا پھر بائع غائب ہو گیا پھر ایک شخص آیا اور گواہ قائم کئے کہ اس غلام کا آدھا میرا ہے تو اس کے اور مشتری کے درمیان کچھ خصومت نہیں ہے اس لئے کہ تمام جہان میں جتنے بائع ہیں جب فروخت کریں گے تو بیع صرف ان کی ملکیت میں متعلق ہو گی نہ ان کے شریک کی ملکیت سے اور یہاں ظاہر ہوا کہ مدعی شریک بائع کا ہے پس استحقاق اس نصف پر آیا جو بائع نے ودیعت رکھا ہے اور جس کے پاس ودیعت رکھا جاتا ہے وہ خصم نہیں قرار پاتا ہے پس یہاں بھی خصم قرار نہ پائے گا بشرطیکہ مشتری جو کچھ بائع کے ساتھ معاملہ ہوا ہے اس پر گواہ قائم کر دے کذا فی الفصول العمادیہ۔

فصل : متفرقات ☆

اگر بالاخانہ ایک شخص کا ہو اور نیچے کا مکان دوسرے کا ہو تو نیچے کے مکان کے مالک کو میخ گاڑنے یا اس میں روشندان بنانے کا بدوں اوپر کے مالک کی رضا مندی کے اختیار نہیں ہے اور اوپر کے مکان کے مالک کو بالاخانہ پر عمارت بنانے کا اختیار نہیں ہے نہ اس پر کسی شہتری رکھنے کا جو پہلے نہ تھا نہ کسی پاخانہ بنانے کا اختیار ہے جب تک کہ نیچے کے مالک کی رضا مندی نہ حاصل کر لے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ ہر ایک کو اختیار ہے کہ جو چاہے کرے لیکن اس میں دوسرے کا ضرر نہ ہو اور بعضوں نے کہا کہ یہ کلام قول امام اعظمؒ کی تفسیر ہے یعنی امام اعظمؒ نے اسی وجہ سے منع کیا ہے کہ اس میں دوسرے کا ضرر ہے پس جس میں ضرر نہ ہو وہ فعل بالاجماع جائز قرار پائے گا اور بعضوں نے

کہا کہ یہ تفسیر نہیں ہے بلکہ صاحبینؒ کے نزدیک اصل اباحت ہے کیونکہ اس نے اپنی ملک میں تصرف کیا اور وہ مباح ہے تو منع نہ ہو گا مگر بسبب دوسرے کے ضرر کے پس جب ضرر نہ ہو تو بالا تفاق منع نہ ہو گا اور اس اختلاف کا نتیجہ اس صورت میں پیدا ہو گا کہ جس فعل میں عدم ضرر اور ضرر مشتبہ رہے اور شک ہو کہ مباح ہے یا نہیں تو صاحبینؒ کے نزدیک منع نہ ہو گا کیونکہ جواز تصرف یقینی ہے پس شک سے زائل نہ ہو گا اور امام اعظمؒ کے نزدیک اصل خطر ہے کیونکہ ایسے عمل میں ہے جس سے حق غیر متعلق ہے اور غیر وہ بالاخانہ کا مالک ہے لہٰذا دعا دینے سے بالاتفاق منع کیا جائے گا اور حق غیر متعلق ہونے سے تصرف منع ہوتا ہے جیسے مرہون ۱ے و مستاجر میں مالک کو تصرف منع ہے پس جب ضرر و عدم ضرر مشتبہ ہو تو منع زائل نہ ہو گا کیونکہ وہ یقینی ہے کذا فی العنایہ اور فتویٰ کے واسطے یہی مختار ہے کہ جب ضرر و عدم ضرر مشتبہ ہو تو اس کو اختیار ہے اور جب ضرر یقینی ہو تو منع کیا جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

اگر کوئی زانقہ ۲ے مستطیلہ ہو کہ غیر نافذہ ہو اور اس سے دوسری زانقہ مستطیلہ پھوٹی ہو اور وہ بھی غیر نافذہ ہو تو پہلے زانقہ والوں کو دوسری میں دروازہ پھوڑنے کا اختیار نہیں ہے کیونکہ دوسری اسی کے لوگوں کے لئے خاص ہے اسی وجہ سے اس میں اگر گھر فروخت ہو تو اوروں کو شفعہ نہیں پہنچتا ہے بخلاف زانقہ نافذہ کے کیونکہ اس میں عام کی گزرگاہ ہے بعضے مشائخ نے کہا کہ ممانعت صرف اس میں راستہ چلنے سے ہے نہ دروازہ بنانے سے کیونکہ دروازہ کھولنا اپنی دیوار توڑنا ہے وہ نہیں منع ہو سکتا ہے اور اصح یہ ہے کہ دروازہ کھولنا منع ہے کیونکہ دروازہ کھولنے کے بعد ہر وقت گزرنے سے روک نہیں ہو سکتی ہے اور اگر زانقہ مستدیرہ ہو جس کے دونوں کنارے مل گئے ہیں تو وہ لوگ بھی اس میں دروازہ کھول سکتے ہیں کیونکہ وہ ایک میدان ہی کا ہے ہر ایک کا اس میں گزارا ہے اسی واسطے اگر کوئی گھر اس کا

فروخت ہو تو ان لوگوں کا بھی شفعہ پہنچتا ہے اگر ایک شخص نے ایک مکان پر دعویٰ کیا اور قابض مکان نے انکار کیا پھر صلح کر لی

۱؎ مرہون : جو چیز رہن ہو مستاجر جو اجارہ دی گئی ہو۔ ۲؎ زانقہ : کسی محلہ کے کوچہ سے موڑ کھا کر جو قوس کی طرح آبادی ہو جائے وہ مستدیرہ ہے اور اگر زاویہ قائمہ ہو تو طویل مستطیلہ ہے اور اس سے بھی زانقہ نکل سکتی ہے۔

...then it is permissible. The issue of settling (*sulh*) upon denial follows the same principle. Even if the claimed object is unknown (*majhul*), according to our view, settlement can occur based on a known object. If a person is in possession of something, and another claims that "He gifted (*hiba*) it to me at such-and-such time," but when witnesses were requested, the claimant says "He refused the gift, so I later bought it from him," and if the claimant presents witnesses for the purchase occurring *before* the gift, the testimony will not be accepted due to the explicit contradiction between the two statements. This is because he claims purchase after the gift, but the witnesses testify to a purchase before the gift. Had they testified to a purchase after the gift, it would have been accepted. If witnesses were presented for a purchase before the gift, but the claimant had not said "He refused the gift and then I bought it," even then the testimony is not accepted. This is because claiming a gift is an admission of the giver's ownership, and by later proving a purchase prior to that gift, he retracts that admission; thus, it is considered a contradiction. If someone tells another "You bought this female slave from me" and the other denies it, if the seller decides to proceed with a dispute, it remains permissible for him to have intercourse with the slave. If someone admits "I received ten dirhams from so-and-so" and then claims "They were not *Zuyuf* (adulterated coins)," his verification will be sought. Conversely, if he had admitted to receiving pure (*Jayyad*) dirhams or receiving his rightful due or price, pure coins are explicitly implied, and his subsequent claim (of them being faulty) will not be accepted. The ruling for *Nabahar* coins is like *Zuyuf*, and for *Satuq* coins, verification will not be accepted as they are not truly of the dirham species. To clarify: *Zuyuf* are dirhams deemed counterfeit by the state treasury, *Nabahar* are those rejected by merchants, and *Satuq* are those with excessive base metal alloy.

Ruling ❇ Under a 'Memorandum of Right' (*Yad-dasht-e-Haq*) it was written: "Whoever stands for the execution of this memorandum of right, whatever is in it, he is its guardian/representative (*wali*)." ❇

If someone tells another, "I owe you a thousand dirhams," and the other replies, "You owe me nothing," but then later says, "Rather, you do owe me a thousand dirhams," nothing is due from the person who made the initial admission. This is because the first statement (denial of debt) by the creditor nullified the debtor's admission, and the creditor's second statement is a claim without proof or the opponent's confirmation, hence it cannot be established. This is unlike an offer of sale (*Ijab-e-*

Bay), where a subsequent confirmation of denial is possible. If someone claims property from another, and the other says, "You have absolutely nothing against me," then the claimant provides witnesses for the thousand dirhams and the defendant provides witnesses for having paid it, the witnesses (of payment) will be accepted. Similarly, if witnesses are presented for a debt waiver, they will be accepted. The same ruling applies if the defendant had said, "You have absolutely nothing against me." However, if the defendant said, "You never had anything against me and I do not even know you," then his witnesses for payment or waiver will not be accepted. *Quduri* stated they should be accepted because a reclusive or veiled person, distressed by noise at their door, might command their agents to "Settle it and get rid of them," and often does not initially recognize someone but does so later; hence, reconciliation between the two statements is possible. A person claimed against another, "You sold this female slave to me," and the other replied, "I absolutely never sold her to you." Then the claimant took time to produce witnesses, but later found an extra finger (a defect). The seller then presented witnesses that "I had absolved myself of all defects (sold 'as is')," the seller's witnesses will not be accepted. It was written under a memorandum of right: "Whoever stands for the work of this memorandum, whatever is in it, he is its guardian, God willing (*Insha'Allah Ta'ala*)," or it is written in a purchase agreement that "It is obligatory for so-and-so to clear and hand it over, God willing." According to *Imam al-Azam* (Abu Hanifa), the entire memorandum is void (due to the conditional phrase '*Insha'Allah*'). According to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani), the phrase 'God willing' applies only to the acts of 'standing' and 'clearing', and this is based on *Istihsan* (juristic preference). If there is blank space between the two phrases, the elders (*Mashaikh*) say it will not be considered part of the main text. *Kadha* (End of section).

...तो जायज़ है और इंकार पर सुल्ह (समझौता) कर लेने का यही मसला है और जिस चीज़ का दावा है अगरचे वह मजहूल (अज्ञात) हो तो भी हमारे नज़दीक मालूम चीज़ पर महमूल (लागू) से सुल्ह हो सकती है। अगर एक शख़्स के क़ब्ज़े में कोई चीज़ है, उस पर एक शख़्स ने दावा किया कि उसने मुझे हिबा (उपहार) कर दिया फ़लां वक़्त, फिर जब उससे गवाह तलब हुए तो उसने कहा कि उसने हिबा से इंकार कर दिया, फिर मैंने उससे ख़रीदा है; और मुद्दई (दावा करने वाला) ने हिबा से पहले ख़रीदने के गवाह क़ायम किए तो गवाही मक़बूल न होगी क्योंकि दोनों कथनों में स्पष्ट विरोधाभास है। क्योंकि वह हिबा के बाद ख़रीदने का दावा कर रहा है और गवाह हिबा से पहले ख़रीदने की गवाही दे रहे हैं। और अगर बाद में ख़रीदने की गवाही देते तो क़बूल की जाती। और अगर हिबा से पहले ख़रीदने के गवाह सुनाए मगर यह नहीं कहा था कि उसने हिबा से इंकार कर दिया फिर मैंने उससे ख़रीद लिया, तो भी गवाही मक़बूल न होगी क्योंकि हिबा का दावा करना हमारे नज़दीक हिबा करने वाले की मिल्कियत (स्वामित्व) क़ायम होने का इक़रार करना है, और जब हिबा से पहले ख़रीदने के गवाह क़ायम किए तो उससे रुजू (पलटना) किया, अतः विरोधाभास गिना गया। किसी ने दूसरे से कहा कि तूने मुझसे यह बांदी (दासी) ख़रीदी है और उसने इंकार किया, अतः अगर बाए (विक्रेता) ने झगड़ा करने का इरादा कर लिया तो उसके लिए बांदी से वती (सम्भोग) करना जायज़ है। जिस शख़्स ने इक़रार किया कि मैंने फ़लां शख़्स से दस दरहम वसूल किए फिर दावा किया कि ज़यूफ़ (घटिया सिक्के) नहीं, तो तस्दीक़ की जाएगी। इसके विपरीत अगर 'जिय्यद' (शुद्ध) वसूल पाने या अपना हक़ या क़ीमत वसूल पाने का इक़रार किया तो साफ़ तौर पर खरे दरहम मुराद लिए गए, अतः तस्दीक़ न की जाएगी। 'नबहरा' का हुक्म 'ज़यूफ़' की तरह है और 'सतूक़' में तस्दीक़ न होगी क्योंकि वे दरहम की जिन्स (प्रजाति) से नहीं हैं। स्पष्ट रहे कि ज़यूफ़ वे दरहम हैं जिन्हें बैत-अल-माल (राजकोष) ने खोटा ठहराया है, और नबहरा वे हैं जिन्हें व्यापारी लौटा देते हैं, और सतूक़ वे हैं जिनमें मिलावट अधिक होती है।

मसला ✨ एक याददाश्त-ए-हक़ (अधिकार पत्र) के नीचे लिखा गया कि जो शख़्स इस याददाश्त-ए-हक़ के काम के वास्ते खड़ा हो, तो जो कुछ इसमें है वह उसका वली (संरक्षक/प्रतिनिधि) है ✨

किसी ने दूसरे से कहा कि "मुझ पर तेरे हज़ार दरहम हैं," उसने कहा कि "मेरा तुझ पर कुछ नहीं है।" फिर वही (दूसरा व्यक्ति) कहने लगा "बल्कि तुझ पर मेरे हज़ार दरहम हैं," तो इस इक़रार करने

वाले पर कुछ नहीं है क्योंकि पहला कथन उसका इक़रार था और जब दूसरे ने उसे रद्द किया तो वह रद्द हो गया, और दूसरा कथन बिना प्रमाण या विपक्षी की तस्दीक़ के दावा है जो साबित न होगा। इसके विपरीत 'ईजाब-ए-बै' (बिक्री का प्रस्ताव) में इंकार की तस्दीक़ फिर हो सकती है। अगर एक शख़्स ने दूसरे पर माल का दावा किया, उसने कहा कि "तेरा हरगिज़ मुझ पर कुछ नहीं," फिर मुद्दई ने हज़ार दरहम होने पर गवाह क़ायम किए और मुद्दआ़ अलैह (प्रतिवादी) ने अदा कर देने पर गवाह क़ायम किए तो गवाह मक़बूल होंगे। और इसी तरह अगर माफ़ कर देने के गवाह क़ायम किए तो भी मक़बूल होंगे। और इसी तरह अगर मुद्दआ़ अलैह ने कहा था कि "तेरा मुझ पर हरगिज़ कुछ नहीं है," तो भी यही हुक्म है। और अगर यूँ कहा कि "तेरा हरगिज़ मुझ पर कुछ न था और मैं तुझे नहीं पहचानता हूँ," तो उसके अदा कर देने या माफ़ कर देने के गवाह मक़बूल न होंगे। 'क़ुदूरी' ने कहा कि मक़बूल होंगे क्योंकि छिपने वाला या पर्दानशीन अपने दरवाज़े पर शोर-शराबे से परेशान होकर अपने वकीलों को हुक्म देता है कि "राज़ी करके टाल दो," और अक्सर (पहले) नहीं पहचानता है फिर पहचानता है, लिहाज़ा दोनों कथनों में सामंजस्य संभव हुआ। एक ने दूसरे पर दावा किया कि "तूने यह बांदी मेरे हाथ बेची है," उसने कहा कि "मैंने हरगिज़ तेरे हाथ नहीं बेची है," फिर मुद्दई ने गवाह क़ायम करने के लिए समय लिया, फिर उसकी एक उँगली ज़्यादा पाई यानी ऐब निकाला, और बाए ने गवाह क़ायम किए कि "मैंने ऐबों से बरात (छुटकारा/वारंटी मुक्त) कर ली थी," तो बाए के गवाह ना-मक़बूल होंगे। एक याददाश्त-ए-हक़ के नीचे लिखा गया कि "जो शख़्स इस याददाश्त-ए-हक़ के काम के वास्ते खड़ा हो तो जो कुछ इसमें है वह उसका वली है, इंशा अल्लाह तआला," या ख़रीद में लिखा है कि "फ़लां शख़्स पर इसका निस्तारण (ख़लास) करना और सुपुर्द कर देना वाजिब है, इंशा अल्लाह तआला," तो इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) के नज़दीक समस्त याददाश्त बातिल (अमान्य) है, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक 'इंशा अल्लाह तआला' क़याम और निस्तारण से संबंधित है, और यह 'इस्तहसान' (न्यायपूर्ण प्राथमिकता) है। और अगर दोनों इबारतों (कथनों) में कुछ जगह खाली है, तो मशाईख़ (बुज़ुर्गों) ने कहा कि इबारत से संबद्ध नहीं होगा। कज़ा (इसी तरह)।

تو جائز ہے اور انکار پر صلح کر لینے کا یہی مسئلہ ہے اور جس چیز کا دعویٰ ہے اگر چہ وہ مجہول ہو تو بھی ہمارے نزدیک معلوم چیز پر محمول سے صلح ہو سکتی ہے اگر ایک شخص کے قبضہ میں ہے اس پر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ اس نے مجھے ہبہ کر دیا فلاں وقت پھر جب اس سے گواہ طلب ہوئے تو اس نے کہا کہ اس نے ہبہ سے انکار کر دیا پھر میں نے اس سے خریدا ہے اور مدعی نے ہبہ سے پہلے خریدنے کے گواہ قائم کئے تو گواہی مقبول نہ ہوگی کیونکہ دونوں قولوں میں صریح تناقض ہے کیونکہ وہ ہبہ کے بعد خریدنے کا مدعی ہے اور گواہ ہبہ سے پہلے خریدنے کی گواہی دیتے ہیں اور بعد کو خریدنے کی گواہی دیتے تو قبول کی جاتی اور اگر ہبہ سے پہلے خریدنے کے گواہ سنائے مگر یہ نہیں کہا تھا کہ اس نے ہبہ سے انکار کر دیا پھر میں نے اس سے خرید لیا تو بھی گواہی مقبول نہ ہوگی کیونکہ ہبہ کا دعویٰ کرنا ہمارے نزدیک ہبہ کرنے والے کی ملک قائم ہونے کا اقرار کرنا ہے اور جب ہبہ سے پہلے خریدنے کے گواہ قائم کئے تو اس سے رجوع کیا پس تناقض شمار کیا گیا کسی نے دوسرے سے کہا کہ تو نے مجھ سے یہ باندی خریدی ہے اور اس نے انکار کیا پس اگر بائع نے جھگڑا کرنے پر عزم کر لیا تو اس کو باندی سے وطی کرنا روا ہے جس شخص نے اقرار کیا کہ میں نے فلاں شخص سے دس درہم وصول پائے پھر دعویٰ کیا کہ زیوف نہیں تو تصدیق کی جائے گی بخلاف اس کے کہ اگر جید وصول پانے یا اپنا حق یا ثمن وصول پانے کا اقرار کیا تو صریحاً کھرے درہم مراد لئے کھرے درہم پانے کا اقرار ہے پس تصدیق نہ کیا جائے گی اور بہرہ کا حکم زیوف کے مانند ہے اور ستوق میں تصدیق نہ ہوگی کیونکہ وہ درہم کی جنس سے نہیں ہیں واضح ہو کہ زیوف وہ درہم ہے جس

کو بیت المال نے کھوٹا ٹھہرایا ہے اور نبہرہ وہ ہے جس کو تاجر پھیر دیتے ہیں اور ستوق وہ ہے جس میں میل زائد ہوتا ہے۔

مسئلہ ❁ ایک یاد داشت حق کے نیچے لکھا گیا کہ جو شخص اس یاد داشت حق کے کام کے واسطے کھڑا ہو تو جو کچھ اس میں ہے وہ اس کا ولی ہے ❁

کسی نے دوسرے سے کہا کہ مجھ پر تیرے ہزار درہم ہیں اس نے کہا کہ میرا تجھ پر کچھ نہیں ہے پھر وہی اس نے کہا بلکہ تجھ پر میرے ہزار درہم ہیں تو اس اقرار کرنے والے پر کچھ نہیں ہے کیونکہ پہلا قول اس کا اقرار تھا اور جب دوسرے نے اس کو رد کیا تو رد ہو گیا اور دوسرا قول دعویٰ ہے بلا حجت یا تصدیق خصم کے ثابت نہ ہوگا۔ بخلاف ایجاب بیع کے کہ اس کے انکار کی تصدیق پھر ہو سکتی ہے اگر ایک شخص نے دوسرے پر مال کا دعویٰ کیا اس نے کہا کہ تیرا ہرگز مجھ پر کچھ نہیں پھر مدعی نے ہزار درہم ہونے پر گواہ قائم کئے اور مدعا علیہ نے ادا کر دینے پر گواہ قائم کئے تو گواہ مقبول ہوں گے اور ایسے ہی اگر معاف کر دینے کے گواہ قائم کئے تو بھی مقبول ہوں گے اور اسی طرح اگر مدعا علیہ نے کہا تھا کہ تیرا مجھ پر ہرگز کچھ نہیں ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر یوں کہا کہ تیرا ہرگز مجھ پر کچھ نہ تھا اور میں تجھے نہیں پہچانتا ہوں تو اس کے گواہ ادا کر دینے یا معاف کر دینے کے مقبول نہ ہوں گے اور قدوری نے کہا کہ مقبول ہوں گے کیونکہ روپوش یا پردہ نشین اپنے دروازہ پر غل غپاڑہ سے پریشان ہو کر اپنے وکیلوں کو حکم دیتا ہے کہ راضی کر کے ٹال دو اور اکثر نہیں پہچانتا ہے پھر پہچانتا ہے لہذا توفیق دونوں قولوں میں ممکن ہوئی ایک نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ تو نے یہ باندی میرے ہاتھ بیچی ہے اس نے کہا کہ میں نے ہرگز تیرے ہاتھ نہیں بیچی ہے پھر مدعی نے گواہ قائم کرنے کے لئے لی پھر اس کی ایک انگلی زائد پائی یعنی عیب نکالا اور بائع نے گواہ قائم کئے کہ میں نے عیبوں سے برأت کر لی تھی تو بائع کے گواہ نا مقبول ہوں گے ایک یاد داشت حق کے نیچے لکھا

گیا کہ جو شخص اس یاد داشت حق کے کام کے واسطے کھڑا ہو تو جو کچھ اس میں ہے وہ اس کا ولی ہے انشاء اللہ تعالیٰ یا خرید میں لکھا ہے کہ فلاں شخص پر اس کا خلاص کرنا اور سپرد کر دینا واجب ہے انشاء اللہ تعالیٰ تو امام اعظمؒ کے نزدیک سب یاد داشت باطل ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک انشاء اللہ تعالیٰ قیام اور خلاص سے متعلق ہے اور یہ استحسان ہے اور اگر دونوں عبارتوں میں کچھ جگہ خالی ہے تو مشائخ نے کہا کہ عبارت سے ملحق نہ ہوگا کذا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 242 Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

In 'Al-Hidaya': If someone installs a permanent tandoor (oven) in their house, such as those found in shops, or a grinding mill, or a furnace for cloth-beaters, it is not permissible because it causes clear harm to neighbors from which protection is impossible. However, if he builds a hammam (bathhouse), it is permissible because its harm is less, and it can be prevented by building a plastered wall between the neighbor's wall and the hammam. Sadr al-Shahid stated that in these cases, by analogy (qiyas), it is permissible as it is an exercise of property rights, but analogy is set aside for 'istihsan' (equitable preference) as it serves public interest. My father said that wherever there is manifest harm, it shall be prohibited, and the fatwa is based on this. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if someone built a bathhouse in his house and its smoke caused harm to neighbors, they can prohibit it, unless the smoke is equal to the normal smoke from their own houses, in which case they cannot forbid it.

If someone built a pen for goats in his house and the neighbors wanted to prohibit it due to the smell of the droppings, it cannot be prohibited under Sharia. If one digs a well in his own house that causes dampness in a neighbor's wall, he cannot be prohibited. Some have said that if it is known for certain that this will happen, then he can be prohibited, but this view is contrary to the opinion of our associates (jurists). If a wall between two houses fell down and one party, needing privacy, asked the other for help in rebuilding it, our jurists said that he shall not be compelled, but the Faqih (jurist) said that in our time he shall be compelled. Some said that if climbing up allows a view into a neighbor's house, then climbing shall be prohibited until a screen is made; however, if the view is only on the neighbor's roof, it is not prohibited. This is narrated in 'Al-Nihaya'. If a follower of the Shafi'i school came to a Qadi and claimed pre-emption (shufa) based on neighborly proximity, this issue is not mentioned in any book and the Mashayikh (scholars) have differed on it. Some said the Qadi shall not grant it, some said he shall, and others said that if he comes to the Qadi, the Qadi shall ask him: "Is it your belief that pre-emption is due by reason of proximity?" If he says "Yes," he shall grant the order, and if he says "No," he shall dismiss him and not hear his plea. Sheikh Shams al-Aimma al-Halwani stated this is a good opinion. It is mentioned in 'Al-Muntaqa' that, for instance, in Baghdad there are three Qadis, each with a fixed jurisdiction. A person sued another, and they disagreed on which Qadi to present the case to. If both reside in the same area, they

shall go to the Qadi of that area. If their houses are in different areas, one living here and the other there, then Imam Abu Yusuf said the plaintiff (mudda'i) has the choice of where to file the suit, while Imam Muhammad said the defendant (mudda'a 'alayhi) has the choice of which Qadi to go to. Similarly, if one party lives in a military camp and says "let us go to the Qadi of the camp," and the other lives in the city and says "let us go to the Qadi of the city," the same mentioned disagreement applies. Thus it is in 'Al-Muhit'.

If a Qadi said to someone: "It has been proven before me beyond doubt that this person committed theft, so cut off his hand," or said "he committed adultery, so administer the prescribed punishment (hadd)," or said "retaliation (qisas) has become mandatory upon him, so kill him," then according to the 'Shaykhayn' (Imams Abu Hanifa and Abu Yusuf), it is permissible for that person to execute the punishment or retaliation. Imam Muhammad said that it is not permissible for him to do so unless the Qadi is just in his estimation and another person testifies along with the Qadi. If it is a case regarding a right, then the testimony of two people is accepted, and if it is a case of adultery, then...

---

1. It is contrary. I say: preventing general harm and specific harm is an established principle in Sharia without dispute, as clarified by our associates, so understand.
   2. Belief. I say: this issue is proof that followers (muqallideen) should follow what they believe to be the truth in their taqlid, and in some issues, it is possible for them to affirm the view of another Imam.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 242 किताब अदब उल-क़ाज़ी (न्यायाधीश के शिष्टाचार की पुस्तक)

'हिदाया' में है—किसी ने अपने घर में हमेशा रोटी पकाने के लिए वैसा ही तंदूर गाड़ा जैसा दुकानों में होता है, या चक्की पीसने की, या कपड़े धोने वालों (कुंडी करने वालों) की भट्टी बनाई, तो यह जायज़ नहीं है। क्योंकि इससे पड़ोसियों को स्पष्ट नुकसान पहुँचेगा जिससे बचाव संभव नहीं है। और अगर वह हम्माम (स्नानघर) बनाए तो जायज़ है, क्योंकि उसका नुकसान कम है और उससे इस तरह बचा जा सकता है कि पड़ोसी की दीवार और हम्माम के बीच में गच (चूने की) दीवार बना दी जाए। सद्र-उश-शहीद ने फ़रमाया कि इन स्थितियों में क़यास (तर्क) के अनुसार तो अनुमति है क्योंकि यह अपनी मिल्कियत में अधिकार का प्रयोग है, लेकिन क़यास छोड़कर 'इस्तहसान' (लोक कल्याण) को अपनाया गया है क्योंकि इसमें भलाई है। मेरे पिता ने फ़रमाया कि जिस स्थिति में स्पष्ट नुकसान हो, वहाँ रोक लगा दी जाएगी और इसी पर फ़तवा है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि किसी ने अपने घर में हम्माम बनाया और उसके धुएँ से पड़ोसियों को कष्ट पहुँचा तो वे रोक सकते हैं, सिवाय इसके कि अगर उसका धुआँ उनके घरों के सामान्य धुएँ के बराबर हो तो वे मना नहीं कर सकते।

अगर किसी ने अपने घर में बकरियों का बाड़ा बनाया और उनकी गंध से पड़ोसियों को परेशानी हुई और उन्होंने मना करना चाहा, तो शरई तौर पर इसकी मनाही नहीं हो सकती। अगर अपने घर में कुआँ खोदा जिससे पड़ोसी की दीवार नम हो जाती है, तो उसे रोका नहीं जा सकता। कुछ विद्वानों ने कहा कि अगर यह निश्चित रूप से पता हो कि ऐसा होगा, तो रोका जा सकता है, लेकिन यह राय हमारे साथियों (इमामों) के मत के विरुद्ध है। दो घरों के बीच की दीवार गिर गई और एक पक्ष ने पर्दा होने के कारण दूसरे से उसे बनाने में मदद माँगी, तो हमारे विद्वानों ने कहा कि उस पर ज़बरदस्ती नहीं की जाएगी, लेकिन फक़ीह (विधिवेत्ता) ने फ़रमाया कि हमारे समय में ज़बरदस्ती की जाएगी। कुछ ने कहा कि अगर ऊपर चढ़ने से पड़ोसी के घर के अंदर नज़र पड़ती है, तो ऊपर चढ़ने से मना किया जाएगा जब तक कि पर्दा न बना लिया जाए। और अगर नज़र पड़ोसी की छत पर पड़ती है, तो मनाही नहीं है। यह 'निहाया' में उद्धृत है। शाफ़ई मत का व्यक्ति अगर क़ाज़ी के पास आया और पड़ोसी होने के नाते 'शुफ़ा' (अग्र-क्रय अधिकार) का दावा किया, तो यह मसला किसी किताब में नहीं मिलता और मशायख़ (विद्वानों) ने इसमें मतभेद किया है। कुछ ने कहा कि क़ाज़ी फ़ैसला नहीं देगा, और कुछ ने कहा कि देगा। कुछ ने कहा कि यदि वह क़ाज़ी के पास आया तो क़ाज़ी उससे पूछेगा कि क्या तेरा यह मानना है कि पड़ोसी होने के कारण शुफ़ा का हक़ मिलता है? अगर वह कहे 'हाँ', तो

क़ाज़ी फ़ैसला दे देगा, और अगर वह कहे 'नहीं', तो उसे वहाँ से हटा देगा और उसकी बात नहीं सुनेगा। शैख़ शम्स-उल-आइम्मा हलवाई ने फ़रमाया कि यह अच्छी राय है। 'मुनतका' में ज़िक्र है कि मान लीजिए बग़दाद में तीन क़ाज़ी हैं और हर एक का अधिकार क्षेत्र तय है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया और दोनों में मतभेद हुआ कि किस क़ाज़ी के पास मुक़दमा ले जाएँ। अगर दोनों का घर एक ही जगह (क्षेत्र) में है, तो वहाँ के क़ाज़ी के पास पेश करें। और अगर दोनों के घर अलग-अलग क्षेत्रों में हैं, एक इस तरफ रहता है दूसरा उस तरफ, तो इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया कि वादी (मुद्दई) को अधिकार है कि जहाँ चाहे दावा करे, और इमाम मोहम्मद ने फ़रमाया कि प्रतिवादी (मुद्दआ-अलैहि) को अधिकार है कि वह जिस क़ाज़ी के पास जाना चाहे जाए। इसी तरह अगर एक पक्ष सेना की छावनी में रहता है और उसने कहा कि हम छावनी के क़ाज़ी के पास चलेंगे, और दूसरा शहर में रहता है और कहता है कि शहर के क़ाज़ी के पास चलेंगे, तो इसमें भी वही मतभेद जारी रहेगा। ऐसा ही 'मुहीत' में है।

अगर क़ाज़ी ने किसी व्यक्ति से कहा कि मेरे पास यह पूरी तरह साबित हो गया है कि इस व्यक्ति ने चोरी की है, तो इसके हाथ काट डालो, या कहा कि इसने व्यभिचार (ज़िना) किया है इसे सज़ा (हद) दो, या कहा कि इस पर 'क़िसास' (प्राणदंड) वाजिब हो गया है इसे मृत्युदंड दो, तो 'शैख़ैन' के अनुसार उस व्यक्ति के लिए उचित है कि वह सज़ा या क़िसास को लागू कर दे। इमाम मोहम्मद ने फ़रमाया कि उसे ऐसा करना तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि उसके नज़दीक क़ाज़ी न्यायप्रिय (आदिल) न हो और क़ाज़ी के साथ कोई दूसरा व्यक्ति गवाही न दे। यदि मामला किसी अधिकार का है तो दोनों की गवाही स्वीकार की जाएगी, और यदि मामला व्यभिचार का है तो...

---

1. विरोधी है। मैं कहता हूँ कि सामान्य नुकसान और विशेष नुकसान को दूर करना शरई सिद्धांतों में निर्विवाद रूप से स्थापित है, जैसा कि हमारे साथियों ने स्पष्ट किया है, इसे समझो। 2. विश्वास है। मैं कहता हूँ कि यह मसला प्रमाण है कि मुक़ल्लिद (अनुयायी) अपने अनुसरण में सत्य जानकर अनुसरण करें, और कुछ मसलों में संभव है कि वे दूसरे इमाम की राय की पुष्टि करें।

فی الہدایہ۔ کسی نے اپنے گھر میں ہمیشہ روٹی پکانے کا تنور گاڑا کہ جیسا دوکانوں میں ہوا کرتا ہے یا پسنے کی چکی یا کندی کرنے والوں کی کوئی تو جائز نہیں ہے اس لئے کہ اس سے ہمسایوں کو کھلا ضرر پہنچے گا کہ اس سے بچاؤ نہیں ممکن ہے اور حمام بنائے تو جائز ہے کیونکہ اس کا ضرر نفی ہے اور اس سے بچاؤ اس طرح ہو سکتا ہے کہ ہمسایہ کی دیوار اور حمام کے بیچ میں گچ کی دیوار بنائے اور صدر الشہید نے فرمایا کہ ان صورتوں میں قیاساً جواز ہے کہ اپنی ملک میں تصرف ہے لیکن قیاس چھوڑ کر استحسان اختیار کیا گیا کہ اس میں مصلحت ہے اور کہا کہ میرے والد نے فرمایا ہے کہ جس صورت میں کھلا ضرر ہو تو ممانعت کی جائے گی اور اسی پر فتویٰ ہے امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ کسی نے اپنے گھر میں حمام بنایا اور اس کے دھوئیں سے پڑوسیوں کو ایذا پہنچی تو وہ ممانعت کر سکتے ہیں الا جبکہ اس کا دھواں ان کے گھروں کے دھوئیں سے برابر ہو تو نہیں منع کر سکتے ہیں۔

اگر کسی نے اپنے گھر میں بکریوں کا خطیرہ بنایا اور مینگنوں کی بدبو سے پڑوسیوں نے ایذا پا کر منع کرنا چاہا تو شرعاً ممانعت نہیں ہو سکتی ہے اگر اپنے گھر میں کنواں کھودا کہ جس سے پڑوسی کی دیوار نمناک ہوتی ہے تو منع نہیں کر سکتا ہے اور بعضوں نے کہا کہ اگر ایسا ہونا یقیناً جانتا ہے تو منع کر سکتا ہے اور یہ قول ہمارے اصحاب کے قول کے مخالف ہے دو گھروں کے بیچ کی دیوار گرمی اور ایک کے یہاں پردہ ہے اس نے دوسرے سے اس کے بنانے میں مدد چاہی تو ہمارے اصحاب نے فرمایا کہ اس پر جبر نہ کیا جائے گا اور فقیہ نے فرمایا کہ ہمارے زمانہ میں جبر کیا جائے گا اور بعض نے کہا کہ اگر چڑھنے سے پڑوسی کے اندر گھر میں نظر پڑتی ہے تو چڑھنے سے منع کیا جائے گا یہاں تک کہ پردہ بنائے اور اگر پڑوسی کی چھت پر پڑتی ہے

تو منع نہیں ہے یہ نہایہ میں منقول ہے شافعی مذہب کا آدمی اگر قاضی کے پاس آیا اور جوار کی راہ سے شفعہ کا دعویٰ کیا تو یہ مسئلہ کسی کتاب میں مذکور نہیں ہے اور مشایخ نے اس میں اختلاف کیا ہے۔ بعضوں نے کہا کہ قاضی حکم نہ دے گا اور بعضوں نے کہا کہ حکم دے گا اور بعضوں نے کہا کہ اگر قاضی کے پاس آیا تو قاضی اس سے دریافت کرے گا کہ جوار کی وجہ سے شفعہ جب ہونے کا تیرا اعتقاد ہے اگر اس نے کہا کہ ہاں تو حکم دے گا اور اگر کہا کہ نہیں تو وہاں سے اٹھا دے گا اور اس کا کلام نہ سنے گا اور شیخ شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ یہ اچھا قول ہے منتقیٰ میں مذکور ہے کہ مثلاً بغداد میں تین قاضی ہیں ہر ایک کی ایک حد مقرر ہے اور ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا اور دونوں میں اختلاف ہوا کہ کس قاضی کے پاس مقدمہ پیش کریں پس اگر دونوں کا گھر ایک ہی جگہ ہے تو جو وہاں کا قاضی ہے اس کے پاس پیش کریں اور اگر دونوں کا گھر جدا جدا ہے ایک اس طرف رہتا ہے دوسرا اس طرف رہتا ہے تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ مدعی کو اختیار ہے جہاں چاہے نالش کرے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ مدعاعلیہ کو اختیار ہے جس کے پاس چاہے جائے اسی طرح اگر ایک خصم لشکر کی چھاؤنی میں رہتا ہے اس نے کہا کہ ہم چھاؤنی کے قاضی کے پاس چلیں گے اور دوسرا شہر میں رہتا ہے اس نے کہا کہ شہر کے قاضی کے پاس چلیں گے تو اس میں بھی اختلاف مذکور جاری ہے کذا فی المحیط

اگر قاضی نے کسی شخص سے کہا کہ میرے نزدیک بالضرور ثابت ہو گیا کہ اس نے چوری کی ہے تو اس کا ہاتھ کاٹ ڈال یا کہا کہ اس نے زنا کیا ہے اس کے حد مار دے یا کہا کہ اس پر قصاص واجب ہوا ہے اس کو قتل کر سکے تو شیخینؒ کے نزدیک اس کو روا ہے کہ حدود اور قصاص جاری کر دے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس کو ایسا کرنا روا نہیں ہے جب تک کہ قاضی اس

کے نزدیک عادل نہ ہو اور قاضی کے ساتھ دوسرا شخص گواہی نہ دے اگر کسی حق کے مقدمہ میں ہے تو دونوں کی گواہی قبول کرے اور اگر زنا کے مقدمہ میں ہے تو

لے مخالف ہے اقول ضرر عام اور ضرر خاص دفع کرنا شرعی اصول میں بلا خلاف مستقر ہے اور ہمارے اصحاب سے مصرح فاہم۔ ۲ے اعتقاد ہے اقول یہ مسئلہ دلیل ہے کہ مقلدین اپنی تقلید میں حق سمجھ کر تقلید کریں اور بعض مسائل میں ممکن ہے کہ دوسرے امام کے قول کی تصدیق کرتے ہوں۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 234 | Kitab Adab al-Qadi

Three [types of] persons are sought alongside a Qadi, and some of our companions have said there are three scenarios: either the Qadi is a just ruler, a scholar, or a just but ignorant person. If he is a learned and just scholar, then according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, his word should be accepted without requiring formal evidence (istihzar). If the scholar is oppressive, he should not be obeyed, whether evidence was presented or not. If he is just but ignorant, his word should not be acted upon without investigation, for he errs frequently; thus, the proof must be examined. The issue mentioned pertains to a learned and just Qadi. Similarly, if a Qadi states that a person acknowledged a debt of one thousand dirhams to another in his presence, and the acknowledger denies it, this is acceptable according to the Shaykhayn (Abu Hanifa and Abu Yusuf). However, Imam Muhammad stated that accepting this is not mandatory; this is recorded in the 'Sharh al-Tahawi'. If one wishes to establish the Caliph's decree before the original Qadi, the Deputy Qadi (Khalifah) should state before the original Qadi that such a person acknowledged such an amount for another, and I issued this decree against that person for the benefit of the other. Consequently, the person's acknowledgment, the Deputy's decree, and all that the Deputy stated are established, because the Deputy is a Qadi where the original Qadi is, and a Qadi's word is accepted within his jurisdiction. This is as stated in 'Al-Dhakhirah'.

If a person dies after acknowledging a debt to another, and then after his death, his heirs say to the beneficiary of the acknowledgment: "Whatever our father acknowledged, he acknowledged falsely." ☆

If a Qadi issues a judgment in the presence of a proxy (wakeel) for an absent person or the executor (wasi) of a deceased person, the ruling applies to the absent person or the deceased, not the proxy or executor. The Qadi shall record in his official register (sajil) that he decreed against the absent or deceased person but in the presence of their proxy or executor. Al-Khassaf mentioned in 'Adab al-Qadi' that if the Qadi assigns someone to pursue a defendant to recover assets, the wages for this shall be borne by the defendant. Qadi Sadr al-Islam mentioned the same, and some Qadis have adopted this view. However, some scholars (mashaykh) stated that the cost shall be on the plaintiff, and this is considered more correct (asah) because the benefit accrues to the plaintiff. If a person acknowledges a debt to another and dies, and then his heirs claim to the beneficiary that the father's acknowledgment was false and that the beneficiary knows this, the heirs have no right to demand an oath

from him. If a debtor says, "I will sell this slave of mine to pay the debt," the commentators of 'Mukhtasar al-Isam' mentioned that the Qadi should not imprison him but should grant a grace period of two or three days. If someone claims a debt against another and the defendant denies it, but then in another session the plaintiff claims, "You requested a delay from me to pay and acknowledged the debt," the Qadi shall take an oath from him regarding the debt or the request for delay. Some scholars said the oath should only be regarding the debt, as an oath on the request for delay implies acknowledgment of the debt, and acknowledgment is the plaintiff's proof, and an oath is not taken from the defendant against the plaintiff's proof. It is narrated from Imam Muhammad in 'Nawadir bin Rustam' that a person said to another, "I am owed a thousand dirhams by you," and the defendant replied, "If you swear an oath that they are yours against me, I will pay you." The plaintiff then took the oath and the defendant paid him. If the defendant paid based on the condition he stated, he has the right to take back what he gave. If a person produces a written acknowledgment (iqrarnama) in the name of another, and the acknowledger (muqir) says, "I made this acknowledgment for you, but you rejected my acknowledgment," then an oath shall be taken from the beneficiary (muqir-lahu), just as in the case where a person claims a sale against another and the seller says, "I sold to you..."

काज़ी के साथ तीन और व्यक्तियों की अपेक्षा की जाती है और हमारे कुछ साथियों ने कहा है कि इसकी तीन स्थितियाँ हैं: या तो काज़ी न्यायप्रिय शासक होगा, या विद्वान होगा, या न्यायप्रिय अज्ञानी होगा। अतः यदि वह विद्वान और न्यायप्रिय है, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार बिना किसी साक्ष्य प्रस्तुति के उसकी बात स्वीकार की जाएगी। और यदि विद्वान अत्याचारी है, तो उसकी आज्ञा का पालन न किया जाए, चाहे साक्ष्य प्रस्तुत किया गया हो या नहीं। और यदि वह न्यायप्रिय अज्ञानी है, तो बिना साक्ष्य के उसके कहने पर अमल न किया जाए क्योंकि वह अक्सर गलती करता है; अतः प्रमाण की जांच की जाए। और जो मसला (समस्या) ऊपर बताया गया है, वह विद्वान न्यायप्रिय काज़ी के लिए है। इसी प्रकार यदि काज़ी ने कहा कि मेरे सामने इस व्यक्ति ने उस व्यक्ति के एक हज़ार दिरहम के ऋण का इकरार (स्वीकारोक्ति) किया है और इकरार करने वाला इनकार करता है, तो शैख़ैन (इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ़) के अनुसार वह स्वीकार्य है। इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि इसे स्वीकार करना अनिवार्य नहीं है; यह 'शरह तहावी' में लिखा है। यदि मुख्य काज़ी के पास खलीफ़ा का आदेश सिद्ध करना चाहा जाए, तो खलीफ़ा काज़ी मुख्य काज़ी के सामने कहे कि अमुक व्यक्ति ने अमुक व्यक्ति के लिए इतनी राशि का इकरार किया और मैंने अमुक व्यक्ति पर अमुक के लिए यह आदेश दिया। अतः उस व्यक्ति का इकरार और खलीफ़ा का आदेश और जो कुछ खलीफ़ा ने बयान किया, सब सिद्ध हो गया क्योंकि खलीफ़ा वहीं काज़ी है जहाँ मुख्य काज़ी है, और काज़ी का कथन अपने न्याय क्षेत्र में स्वीकार्य होता है। ऐसा ही 'अज़-ज़खीरा' में है।

यदि कोई व्यक्ति दूसरे व्यक्ति के लिए धन का इकरार करके मर गया, फिर उसकी मृत्यु के बाद उसके वारिसों ने उस व्यक्ति से, जिसके लिए इकरार किया गया था, कहा कि हमारे पिता ने जो कुछ इकरार किया वह झूठ के तौर पर किया था ☆

यदि काज़ी ने किसी अनुपस्थित व्यक्ति के वकील या मृतक के वसी (वसीयत निष्पादक) के सामने फ़ैसला किया, तो आदेश अनुपस्थित व्यक्ति और मृतक पर लागू होगा, न कि वकील और वसी पर। और काज़ी अपने रजिस्टर (सजिल) में लिखेगा कि काज़ी ने अनुपस्थित और मृतक पर आदेश दिया, लेकिन उनके वकील या वसी के सामने। 'ख़स्साफ़' ने 'अदब अल-क़ाज़ी' में उल्लेख किया है कि यदि काज़ी ने किसी व्यक्ति को प्रतिवादी के पीछे लगाया ताकि उसका धन निकलवा सके, तो उसका पारिश्रमिक प्रतिवादी पर होगा। काज़ी सद्रुल इस्लाम ने भी ऐसा ही उल्लेख किया है और कुछ

काज़ियों ने इसे अपनाया है। लेकिन कुछ मशायख़ (विद्वानों) ने कहा कि यह वादी पर होगा और यही अधिक सही है क्योंकि इसका लाभ वादी को पहुँचता है। यदि एक व्यक्ति दूसरे व्यक्ति के लिए धन का इकरार करके मर गया, और फिर उसके वारिसों ने उस व्यक्ति से कहा कि हमारे पिता का इकरार झूठा था और तुम्हें यह पता है, और वारिस उससे शपथ लेना चाहें, तो उन्हें शपथ लेने का अधिकार नहीं है। यदि ऋणी ने कहा कि मैं अपना यह दास बेचकर ऋण चुका दूँगा, तो 'मुख़्तसर अल-इसाम' के टीकाकारों ने उल्लेख किया है कि काज़ी उसे कैद नहीं करेगा, बल्कि दो या तीन दिन की मोहलत देगा। यदि किसी ने दूसरे पर धन का दावा किया और प्रतिवादी ने उससे इनकार किया, फिर दूसरी सभा में दावा किया कि तुमने मुझसे धन चुकाने की मोहलत ली थी और धन का इकरार किया था, तो काज़ी उससे धन पर या मोहलत लेने पर शपथ लेगा। कुछ विद्वानों ने कहा कि केवल धन पर शपथ ली जाएगी, क्योंकि मोहलत पर शपथ लेने से धन का इकरार सिद्ध होता है, और इकरार वादी का प्रमाण है, और वादी के प्रमाण पर प्रतिवादी से शपथ नहीं ली जाती। 'नवादिर बिन रुस्तम' में इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि मेरे तुम पर एक हज़ार दिरहम हैं, फिर प्रतिवादी ने कहा कि यदि तुम शपथ खाओगे कि ये तुम्हारे मुझ पर हैं, तो मैं तुम्हें चुका दूँगा। फिर वादी ने शपथ ली और प्रतिवादी ने उसे चुका दिए। अतः यदि प्रतिवादी ने उसी शर्त पर चुकाए हैं जो उसने बताई थी, तो उसे अधिकार है कि जो उसने दिया है उसे वापस ले ले। एक व्यक्ति ने दूसरे के नाम का इकरारनामा निकाला कि उसने स्वीकारोक्ति की है और उसे लिख दिया है, फिर मुक़िर (इकरार करने वाले) ने कहा कि मैंने तुम्हारे लिए इस धन का इकरार किया था लेकिन तुमने मेरे इकरार को अस्वीकार कर दिया था, तो मुक़िर-लहु (जिसके पक्ष में इकरार हुआ) से शपथ ली जाएगी, जैसे उस स्थिति में जहाँ एक व्यक्ति ने दूसरे पर विक्रय का दावा किया और विक्रेता ने कहा कि मैंने तुम्हारे...

قاضی کے ساتھ تین شخص اور چاہتے ہیں اور ہمارے بعض اصحاب نے فرمایا کہ اس کی تین صورتیں ہیں یا تو قاضی حاکم عادل ہو گا یا عالم ہو گا یا عادل جاہل ہو گا پس اگر عالم عادل ہے تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بدوں استحضار کے اس کا کہنا قبول کرے اور اگر عالم ظالم ہے تو اس کی فرمانبرداری نہ کرے خواہ استحضار کیا ہو یا نہ کیا ہو اور اگر عادل جاہل ہے تو بدوں استحضار کے اس کے کہنے پر عمل نہ کرے کیونکہ وہ اکثر خطا کرتا ہے تو حجت دریافت کرے اور مسئلہ جو مذکور ہوا ہے وہ عالم عادل کو فرض کر کے ہے اسی طرح اگر قاضی نے کہا کہ میرے سامنے اس شخص نے اس شخص کے ہزار درہم قرض کا اقرار کیا ہے اور اقرار کرنے والا انکار کرتا ہے تو شیخینؒ کے نزدیک مقبول ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس پر قبول کرنا لازم نہیں ہے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر اصل قاضی کے پاس حکمِ خلیفہ ثابت کرنا چاہا تو خلیفہ قاضی اصل کے سامنے کہے کہ فلاں شخص نے فلاں شخص کے واسطے اس قدر مال کا اقرار کیا اور میں نے فلاں شخص پر فلاں کے واسطے یہ حکم دیا پس فلاں شخص کا اقرار اور خلیفہ کا حکم اور جو کچھ خلیفہ نے بیان کیا سب ثابت ہو گیا کیونکہ خلیفہ وہیں قاضی ہے جہاں قاضی اصل قاضی ہے اور قاضی کا قول اپنے مقامِ قضا میں مقبول ہوتا ہے کذا فی الذخیرہ۔

اگر ایک شخص دوسرے شخص کے واسطے مال کا اقرار کر کے مر گیا پھر اس کے مرنے کے بعد اس کے وارثوں نے اس شخص سے جس کے واسطے اقرار کیا تھا کہا کہ ہمارے باپ نے جو کچھ اقرار کیا وہ جھوٹ طور پر اقرار کیا ☆

اگر قاضی نے غائب کے وکیل یا میت کے وصی کے سامنے فیصلہ کیا تو غائب اور میت پر حکم ہو گا نہ وکیل اور وصی پر اور قاضی اپنی سجل میں تحریر کرے گا کہ قاضی نے غائب اور میت پر حکم دیا لیکن اس کے وکیل یا وصی کے سامنے خصاف نے ادب القاضی میں ذکر کیا ہے کہ اگر قاضی نے کسی شخص کو مدعا علیہ کے پیچھے لگایا کہ اس کا مال نکالے تو اس کی مزدوری مدعا علیہ پر ہو گی ایسا ہی قاضی صدر الاسلام نے ذکر کیا اور اس کو بعض قاضیوں نے اختیار کیا ہے اور بعضے مشائخ نے کہا کہ مدعی پر ہو گی اور یہی اصح ہے کیونکہ اس کا نفع مدعی کو پہنچتا ہے اگر ایک شخص دوسرے شخص کے واسطے مال کا اقرار کر کے مر گیا پھر اس کے مرنے کے بعد اس کے وارثوں نے اس شخص سے جس کے واسطے اقرار کیا تھا کہا کہ ہمارے باپ نے جو کچھ اقرار کیا وہ جھوٹ طور پر اقرار کیا اور تجھے معلوم ہے اور وارثوں نے اس سے قسم لینا چاہی تو ان کو قسم لینے کا حق نہیں پہنچتا ہے اگر قرض دار نے کہا کہ میں اپنا یہ غلام فروخت کر کے قرضہ ادا کئے دیتا ہوں تو شراح مختصر العصام نے ذکر کیا کہ قاضی اس کو قید نہ کرے گا بلکہ دو یا تین روز تک مہلت دے گا کسی نے دوسرے پر مال کا دعویٰ کیا اور مدعا علیہ نے اس کا انکار کیا پھر دوسری مجلس میں اس پر دعویٰ کیا کہ تو نے مجھ سے مال ادا کرنے کی مہلت لی تھی اور مال کا اقرار کیا تھا تو قاضی اس سے مال پر یا مہلت لینے پر قسم لے گا اور بعضے مشائخ نے فرمایا کہ صرف مال پر قسم لے گا کیونکہ مہلت لینے پر قسم لینے سے اقرارِ مال ثابت ہوتا ہے اور اقرار مدعی کی حجت ہے اور مدعی کی حجت پر مدعا علیہ سے قسم نہیں لی جاتی ہے نوادر بن رستم میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میرے تجھ پر ہزار درہم ہیں پھر اس مدعا علیہ نے کہا کہ اگر تو قسم کھائے گا کہ یہ تیرے مجھ پر ہیں تو میں تجھے ادا کر دوں گا پھر مدعی نے قسم کھائی اور مدعا علیہ نے اسے ادا کر دیئے پس اگر مدعا علیہ نے اسی شرط پر ادا کئے ہیں جو شرط بیان کی ہے تو اس کو اختیار ہے

کہ جو اس نے دیا ہے واپس لے لے ایک شخص نے دوسرے کے نام کا اقرار نامہ نکالا کہ اس نے اقرار کیا ہے اور تحریر کر دیا ہے پھر مقر نے کہا کہ میں نے تیرے لئے اس مال کا اقرار کیا تھا لیکن تو نے میرا اقرار رد کر دیا تو مقرلہ یعنی جس کے لئے اقرار کیا تھا اس سے قسم لی جائے گی جیسے اس صورت میں کہ ایک شخص نے دوسرے پر بیع کا دعویٰ کیا اور بائع نے کہا کہ میں نے تیرے---

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (244) Kitab Adab al-Qadi (Book of the Etiquette of the Judge)

...sold it by hand but you entered into an 'Iqala' (cancellation of sale) with me, then an oath shall be taken from the one claiming the purchase.

A person married a woman and her daughter in two separate contracts and stated, "I do not know which of the two I married first." According to the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), an oath shall be taken from him for each of them stating, "I did not marry her before the other woman," and the Judge (Qadi) has the discretion to begin with whichever he chooses. If he administered the oath to one and the person swore it, then the marriage of the second is established. If he refused the oath, her marriage is established and the marriage of the other becomes void. According to Imam al-Azam (Abu Hanifa), an oath is not sufficient in matters of marriage. If a claim is made against a person regarding a house and he says, "I built this house," and the claimant (Mudda'i) is aware of this, and the claimant demands an oath, then no oath shall be taken from the claimant. This is because it is possible that while the defendant (Mudda'alayh) is the builder, the ownership of the building remains with the claimant, such as if the defendant built it upon the claimant's order. However, if the defendant stated, "I built this house for myself without the claimant's order," then an oath shall be taken from the claimant. If a 'Hakam' (arbiter) took an oath from the defendant and he swore it, and then an appeal was made before the judge, the judge shall not take the oath again. As stated in 'Al-Muhit'. Even if the arbiter is a 'fasiq' (sinful person), this is our stance as mentioned in 'Fatawa Qadi Khan'. A house was in someone's possession and another person claimed, "This is mine, he usurped it from me." The defendant replied, "This house was mine and I have endowed (Waqf) it in such and such a manner." If the claimant wanted to administer an oath, according to Imam Muhammad, an oath shall be administered. The 'Shaykhayn' (Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf) disagreed. The basis of disagreement is that the usurpation of a house is established according to Imam Muhammad, and the benefit of administering the oath is that if he refuses, a ruling for the payment of the price shall be made. However, if the claimant administered the oath with the intent "I shall take that exact house," then by consensus no oath shall be administered because that house has transitioned into Waqf. The fatwa (legal ruling) is based on Imam Muhammad's view. This is similar to a case where a slave is in Zaid's possession and he says, "This slave belongs to Amr, he usurped it from Khalid." Zaid's acknowledgment that the slave belongs to Amr shall be

validated, but his statement that Amr usurped it from Khalid shall not be validated. His acknowledgment shall be proof against him until the price is paid to Amr. A person possesses a piece of land and believes that his grandfather specifically endowed this land for the descendants of his sons and daughters. Then another person comes and claims that the endower made it for all his descendants and "I am also among his descendants," and he wanted an oath from the possessor. No oath shall be taken from him. However, if the possessor has some proceeds (income) from the land, then an oath shall be taken because the claimant considers the proceeds as his property while the possessor denies it. This ruling is correct according to those who believe that the beneficiaries of an endowment have the right to litigation (khusumat). For those who do not believe so, this ruling would not be correct. It is preferable that the claim be made by the 'Mutawalli' (trustee) so that an oath can be taken from the defendant.

The judge of a cantonment (military station) has no jurisdiction (wilayat) outside the cantonment, and his ruling shall not be binding on anyone except the people of the cantonment, unless a condition was made at the time of his appointment. If a person belongs to the cantonment but works in the market as a craftsman, he shall be counted as a person of the cantonment. Shams al-Islam al-Uzjandi was asked about a person who endowed some land on 'Ala Khurqand and handed it over to the trustee. Then a claim was made against the trustee for the invalidity of the Waqf due to commonality (shiyu'), and the case was presented before the judge of Khurqand. He ruled for the validity of the Waqf, and the judge of Khurqand was also on 'Ala Khurqand...

---

1. Provided a condition was made, meaning the Sultan ordered that the judge's command be applicable to others besides the army, then it is valid.

...हाथ बेचा था मगर तुमने मुझसे इक़ाला (वापसी/रद्द) कर लिया है, तो ख़रीद का दावा करने वाले से शपथ (क़सम) ली जाएगी।

एक व्यक्ति ने एक महिला और उसकी बेटी से दो अलग-अलग अनुबंधों (निकाहों) में विवाह किया और कहा कि मुझे नहीं पता कि मैंने किससे पहले निकाह किया है, तो साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार प्रत्येक के लिए उससे शपथ ली जाएगी कि 'मैंने उसे दूसरी महिला से पहले निकाह में नहीं लिया है' और न्यायाधीश (क़ाज़ी) को अधिकार है कि वह जिससे चाहे पहले शुरू करे। यदि एक से शपथ दिलाई गई और उसने शपथ ले ली, तो दूसरी का निकाह सिद्ध हो गया और यदि उसने इनकार किया तो उसका निकाह सिद्ध हुआ और दूसरी का शून्य हो गया। इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार निकाह के मामले में शपथ पर्याप्त नहीं है। यदि किसी व्यक्ति पर किसी घर का दावा किया गया और उसने कहा कि यह घर मैंने बनाया है और वादी (मुद्दई) यह जानता है, और वादी ने शपथ की माँग की, तो वादी से शपथ नहीं ली जाएगी क्योंकि यह संभव है कि बनाने वाला प्रतिवादी (मुद्दालैह) हो लेकिन इमारत वादी की संपत्ति हो इस प्रकार कि वादी के आदेश से प्रतिवादी ने उसे तैयार किया हो। हाँ, यदि प्रतिवादी ने यह बयान दिया कि 'मैंने यह घर अपनी निजी ज़ात के लिए बिना वादी के आदेश के बनाया है', तो वादी से शपथ ली जाएगी। यदि 'हकम' (मध्यस्थ) ने प्रतिवादी से शपथ ली और उसने शपथ ले ली, फिर न्यायाधीश (क़ाज़ी) के सामने मामला पेश हुआ, तो न्यायाधीश उससे दोबारा शपथ नहीं लेगा। जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। भले ही मध्यस्थ पापी (फ़ासिक़) हो, हमारे अनुसार यही नियम है, जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। एक घर किसी के कब्ज़े में था, उस पर किसी ने दावा किया कि यह मेरा है, उसने मुझसे इसे छीन (ग़सब कर) लिया है, और प्रतिवादी ने कहा कि यह घर मेरा था और मैंने इसे इस तरह से वक़्फ़ (धार्मिक न्यास) कर दिया है, और वादी ने उसे शपथ दिलानी चाही, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार उसे शपथ दिलाई जाएगी और इस बारे में 'शेख़ैन' (इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़) ने असहमति जताई है। इस मतभेद का आधार यह है कि इमाम मुहम्मद के निकट घर का छीनना (ग़सब) सिद्ध होता है और शपथ दिलाने में यह लाभ है कि यदि उसने इनकार किया तो उसे मूल्य चुकाने का आदेश दिया जाएगा। और यदि वादी ने इस उद्देश्य से शपथ दिलाई कि 'मैं वही घर (ऐन-ए-मकान) लूँ', तो सर्वसम्मति से शपथ नहीं दिलाई जाएगी क्योंकि वह घर वक़्फ़ में चला गया है। और फ़तवा इमाम मुहम्मद (रह.) के कथन पर है। यह उदाहरण वैसा ही है जैसे ज़ैद के कब्ज़े में एक ग़ुलाम है, उसने

कहा कि 'यह ग़ुलाम अम्र का है, उसने इसे ख़ालिद से छीना है', तो ज़ैद की इस स्वीकारोक्ति की कि यह अम्र का है, पुष्टि की जाएगी, परंतु उसकी इस बात की पुष्टि नहीं की जाएगी कि अम्र ने ख़ालिद से छीना है, और उसकी स्वीकारोक्ति उस पर प्रमाण होगी यहाँ तक कि अम्र को उसका मूल्य दिलवाया जाएगा। एक व्यक्ति के कब्ज़े में एक ज़मीन है और उसके विचार में उसके दादा ने यह ज़मीन विशेष रूप से अपने पुत्रों और पुत्रियों की संतानों के लिए वक़्फ़ की है। फिर एक व्यक्ति आया और कहा कि इस ज़मीन के वक़्फ़ करने वाले ने इसे अपनी समस्त संतानों के लिए वक़्फ़ किया है और मैं भी उसकी संतानों में से हूँ, और उसने कब्ज़ाधारी से शपथ लेनी चाही, तो उससे शपथ नहीं ली जाएगी। लेकिन यदि कब्ज़ाधारी के पास ज़मीन की कुछ आय (हासिल) हो, तो शपथ ली जाएगी क्योंकि वादी उस आय को अपनी मिल्कियत समझता है और कब्ज़ाधारी इनकार कर रहा है, तो शपथ दिलाई जाएगी। यह आदेश उस व्यक्ति के कथन के अनुसार सही है जो कहता है कि जिस पर वक़्फ़ किया जाए उसे मुक़दमेबाज़ी (ख़ुसूमत) का अधिकार होता है, और जिसके निकट नहीं होता है, उसके निकट यह आदेश सही नहीं होगा। और उचित यह है कि दावा मुतवल्ली (ट्रस्टी) की ओर से हो ताकि प्रतिवादी से शपथ ली जा सके।

छावनी (सैन्य क्षेत्र) के न्यायाधीश को छावनी के बाहर अधिकार प्राप्त नहीं है और छावनी के लोगों के अतिरिक्त उसका आदेश किसी पर लागू नहीं होगा, सिवाय इसके कि नियुक्ति के समय उसने यह शर्त लगा ली हो। यदि कोई व्यक्ति छावनी का हो और वह बाज़ार में कोई पेशा या काम करता हो, तो उसे छावनी का ही माना जाएगा। शम्सुल इस्लाम अल-उज़जंदी से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने कुछ ज़मीन 'अला-ख़ुरक़ंद' पर वक़्फ़ की और मुतवल्ली के सुपुर्द कर दी, फिर मुतवल्ली पर 'शियू' (साझेदारी/अस्पष्टता) के कारण वक़्फ़ के अमान्य होने का दावा किया गया और 'ख़ुरक़ंद' के न्यायाधीश के सामने पेश किया गया, उसने वक़्फ़ की वैधता का आदेश दिया और 'ख़ुरक़ंद' के न्यायाधीश भी 'अला-ख़ुरक़ंद' पर...

---

1. शर्त लगा ली हो, अर्थात सुल्तान ने आदेश दिया हो कि सेना के अतिरिक्त दूसरों पर भी न्यायाधीश का आदेश लागू हो, तो यह जायज़ है।

ہاتھ فروخت کیا تھا مگر تو نے مجھ سے اقالہ کر لیا ہے تو خرید کے دعویٰ کرنے والے سے قسم لی جائے گی۔

ایک شخص نے ایک عورت اور اس کی بیٹی سے دو عقدوں میں نکاح کیا اور کہا کہ مجھے نہیں معلوم کہ میں نے کس سے پہلے نکاح کیا ہے تو صاحبین کے نزدیک ہر ایک کے واسطے اس سے قسم لی جائے گی کہ میں نے اس کو دوسری عورت سے پہلے اپنے نکاح میں نہیں لیا ہے اور قاضی کو اختیار ہے جس سے چاہے پہلے شروع کرے پس اگر ایک سے قسم دلائی اور اس نے قسم کھائی تو دوسری کا نکاح ثابت ہو گیا اور اگر انکار کیا تو اس کا نکاح ثابت ہوا اور دوسری کا باطل ہو گیا اور امام اعظمؒ کے نزدیک نکاح کے معاملہ میں قسم کافی نہیں ہے اگر ایک شخص پر کسی گھر کا دعویٰ کیا گیا اور اس نے کہا کہ یہ گھر میں نے بنایا ہے اور مدعی اس کو جانتا ہے اور مدعی سے قسم طلب کی تو مدعی سے قسم نہ لی جائے گی کیونکہ جائز ہے کہ بنانے والا مدعاعلیہ ہو لیکن عمارت ملکیت مدعی کی ہو اس طرح کہ مدعی کے حکم سے مدعاعلیہ نے تیار کی ہوتی کہ اگر مدعاعلیہ نے یوں بیان کیا کہ میں نے یہ گھر اپنی ذات خاص کے واسطے بدوں حکم مدعی کے بنایا ہے تو مدعی سے قسم لی جائے گی اگر محکم یعنی حکم نے مدعاعلیہ سے قسم لی اور اس نے قسم کھالی پھر قاضی کے سامنے مرافعہ ہوا تو قاضی اس سے دوبارہ قسم نہ لے گا کذا فی المحیط اگرچہ حکم فاسق ہو یہ ہمارے نزدیک ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ ایک گھر کسی کے قبضہ میں تھا اس پر کسی نے دعویٰ کیا کہ یہ میرا ہے اس نے مجھ سے غصب کر لیا ہے اور مدعاعلیہ نے کہا کہ یہ گھر میرا تھا میں نے اس کو اس اس طرح وقف کر دیا ہے اور مدعی نے اس کو قسم دلانا چاہی تو امام محمدؒ کے نزدیک اس کو قسم دلائی جائے گی اور اس میں

شیخینؒ نے خلاف کیا ہے اور بناء خلاف یہ ہے کہ گھر کا غصب امام محمدؒ کے نزدیک متحقق ہوتا ہے اور قسم دلانے میں یہ فائدہ ہے کہ اگر اس نے انکار کیا تو اس پر قیمت دینے کا حکم کیا جائے گا اور اگر مدعی نے اس غرض سے قسم دلائی کہ میں بعینہ وہ گھر لوں تو بالاتفاق قسم نہ دلائی جائے گی کیونکہ وہ گھر وقف میں جاتا رہا ہے اور فتویٰ امام محمدؒ کے قول پر ہے اور یہ مثل اس کے ہے کہ زید کے قبضہ میں ایک غلام ہے اس نے کہا کہ یہ غلام عمرو کا ہے اس نے خالد سے غصب کر لیا ہے تو زید کے اس اقرار کی کہ یہ عمرو کا ہے تصدیق کی جائے گی اور اس کی تصدیق نہ کی جائے گی کہ عمرو نے خالد سے غصب کر لیا ہے اور اس کا اقرار اس پر حجت ہو گا حتیٰ کہ اس کی قیمت عمرو کو دلائی جائے گی ایک شخص کے قبضہ میں ایک زمین ہے اور اس کے زعم میں اس کے دادا نے یہ زمین اپنے بیٹوں اور بیٹیوں کی اولاد پر خاصۃً وقف کی ہے پھر ایک شخص آیا کہ اس زمین کے وقف کرنے والے نے اس کو اپنی تمام اولاد پر وقف کیا ہے اور میں بھی اس کی اولاد میں سے ہوں اور قابض سے اس نے قسم لینا چاہی تو اس سے قسم نہ لی جائے گی لیکن اگر قابض کے پاس زمین کا کچھ حاصل ہو تو قسم لی جائے گی کیونکہ مدعی اس حاصل کو اپنی ملکیت خیال کرتا ہے اور قابض منکر ہے تو قسم دلایا جائے گا اور یہ حکم اس شخص کے قول پر ٹھیک ہے جو کہتا ہے کہ جس پر وقف کیا جائے اس کو خصومت کا حق ہوتا ہے اور جس شخص کے نزدیک نہیں ہوتا ہے اس کے نزدیک یہ حکم ٹھیک نہ ہو گا اور چاہئے کہ دعویٰ متولی کی طرف سے ہوتا کہ مدعاعلیہ سے قسم لی جائے۔

چھاؤنی کے قاضی کو سوائے چھاؤنی کے ولایت حاصل نہیں ہے اور سوائے اہل چھاؤنی کے اس کا حکم کسی پر نافذ نہ ہو گا مگر جبکہ تقرری کے وقت اس نے شرط کر لی ہو تو نافذ ہو گا اگر کوئی شخص چھاؤنی کا ہو اور وہ بازار میں کام حرفہ کرتا ہو تو وہ چھاؤنی کا شمار ہو گا شمس الاسلام اوزجندی سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے کچھ زمین علاء خورقند پر وقف کی اور

متولی کے سپرد کر دی پھر متولی پر فسادِ وقف کا بسببِ شیوع کے دعویٰ کیا اور قاضی خورقند کے سامنے پیش کیا اور اس نے صحتِ وقف کا حکم دیا اور قاضی خورقند بھی علاء خورقند

۱؎ شرط کر لی ہو یعنی سلطان نے سوائے لشکر کے دوسروں پر بھی اس کا حکم نافذ کیا ہو تو جائز ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 235 | Kitab Adab al-Qadi

...is from among them, so they said that his judgment is valid because he can be a witness in it, thus he can be a judge. The proof for being a witness is that Hilal mentioned that if someone endowed (waqf) something to his poor neighbors and some of the poor among them testified regarding the endowment, it would be accepted. A judge does not have the authority to contract marriages for minors unless it has been written so based on his advice. If a judge dies before receiving his full sustenance (salary) from the treasury (Bayt al-Mal), it shall be forfeited. Shams al-A'immah al-Halwani mentioned that it is in Fatawa Nasafi that Qadi Karkh and Qadi Khayr met, then one said to the other that such a person has made a confession for such a person; the second shall not pass judgment on it until he sends a letter to him following the method of 'Kitab al-Qadi ila al-Qadi' (Communication from Judge to Judge). The scholars (Mashaikh) have said that this rule applies when, at the time of conveying the news, each is not in the place where he is the judge; but if he is in such a place, then this news should be relied upon because oral news is more reliable than a letter; this is written in al-Muhit. A judge sold the property of an orphan himself to someone or kept it as a trust (wadi'at); by his order, his trustee sold it and the judge was aware of it; then this judge died and another judge was appointed in his place. Witnesses testified that they had heard the first judge saying, "I sold the property of this orphan to such a person." This testimony is acceptable, and accountability for the property will be taken from the buyer (mushtari); the same rule applies to trusts. It is in al-Multaqat that if a person dies and none of his heirs are known, and the judge sells his house, it is valid. If an heir appears later, the sale is complete, meaning the sale cannot be reversed; this is in Fatawa Khulasa.

If a person makes diverse claims against another for dirhams, dinars, land, etc., all claims will be combined, and one oath will be taken from the defendant (mudda'a alayh) for all of them. A person made a claim against another, and the defendant denied it. Then the claimant (mudda'i) produced a confession note written by the defendant stating he had acknowledged and written about this much property, and said, "This writing belongs to the defendant." The defendant denied it was his writing. Then he was made to write, and there was a clear resemblance between both handwritings. There is a difference of opinion on this; some said the judge should issue a decree against the defendant for that property, while others said he should not, and this is the correct view. If the defendant confessed to it being his writing but denied the property, saying "It is not due from me," then if that letter is

issued with a formal heading, the defendant's statement will not be verified and a decree for the property will be issued against him. The letter of a money-changer (sarraf) or broker (dalal) is traditionally considered evidence. If this letter is not in a formal sense but acts as a bond (tamassuk), then if he confessed to its content against himself, the property becomes binding upon him. If he wrote the letter in front of witnesses and read it to them, it is lawful for the witnesses to testify, even if the scribe made them witnesses. If he wrote it in front of witnesses but did not read it to them but said, "Whatever is in this, bear witness to it against me," then it is permissible for the witnesses to testify provided they are aware of its content; if they are not aware, it is not lawful for them to testify. It is written in al-Uyun that a person died and had made a contract of manumission (mukatab) with one of his slaves for a thousand dirhams, and someone claimed a thousand dirhams from the deceased. Then the mukatab (slave), without the judge's order, gave a thousand dirhams to the creditor on behalf of the deceased in exchange for his debt. By analogy (qiyas), this is void, and the slave will not be free until the judge declares him free; this is in al-Khaniya.

A person made a claim for a slave in the possession of another. The defendant denied it and was asked to take an oath; he refused. The judge then issued a decree against him because of his implied confession. Then the defendant produced witnesses who testified that the defendant had... i.e., the refusal to take an oath, which implies a confession.

फ़तावी आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 235 | किताब अदब अल-क़ाज़ी

...में से है तो उन्होंने फ़रमाया कि उसकी क़ज़ा नाफ़िज़ (लागू) है क्योंकि वह उसमें गवाह हो सकता है, तो क़ाज़ी हो सकता है और गवाह होने की दलील यह है कि हिलाल ने ज़िक्र किया है कि अगर किसी ने अपने पड़ोसी फ़क़ीरों पर कुछ वक़्फ़ किया और कुछ फ़क़ीरों ने उनमें से वक़्फ़ पर गवाही दी तो मक़बूल होगी। क़ाज़ी नाबालिगों के निकाह कर देने का मुख़्तार नहीं है मगर जबकि उसके मशवरे में यह लिखवा दिया गया हो। अगर क़ाज़ी अपना रिज़्क़ बैत-उल-माल से पूरा-पूरा लेने से पहले मर गया तो साक़ित हो जाएगा। शम्स-उल-आइम्मा हलवाई ने ज़िक्र किया है, फ़तावी नसफ़ी में है कि क़ाज़ी करख और क़ाज़ी ख़ैर से मुलाक़ात हुई फिर एक ने दूसरे से कहा कि फ़लाँ शख़्स ने फ़लाँ के वास्ते यह इक़रार किया है तो दूसरा उस पर फ़ैसला न करेगा जब तक वह उसके पास 'किताब अल-क़ाज़ी इला अल-क़ाज़ी' के तरीक़े पर ख़त न भेजे। और मशाईख़ ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस वक़्त है कि ख़बर देने के वक़्त हर एक ऐसी जगह न हो जहाँ वह क़ाज़ी है और अगर ऐसी जगह हो तो इस ख़बर पर एतबार करना चाहिए क्योंकि ज़बानी ख़बर का एतबार ख़त से ज़्यादा है, यह मुहीत में लिखा है। क़ाज़ी ने यतीम का माल खुद किसी के हाथ फ़रोख़्त किया या वदियत (अमानत) रखवाया, उसके हुक्म से उसके अमीन ने फ़रोख़्त किया और क़ाज़ी उसको जानता है फिर यह क़ाज़ी मर गया और लोगों ने दूसरे क़ाज़ी के पास बजाय इसके मुक़र्रर हुआ है गवाही दी कि हमने पहले क़ाज़ी को कहते सुना था कि मैंने इस यतीम का माल फ़लाँ के हाथ फ़रोख़्त किया तो यह गवाही मक़बूल है और मुशतरी (ख़रीदार) से माल का मुआख़ज़ा (वसूली) किया जाएगा और यही हुक्म वदियत का है। मुल्तकृत में है कि अगर कोई शख़्स मर गया और उसका कोई वारिस मालूम नहीं होता है और क़ाज़ी ने उसका घर फ़रोख़्त कर दिया तो जायज़ है और अगर फिर उसका कोई वारिस ज़ाहिर हुआ तो बय (बिक्री) तमाम हो चुकी यानी बय वापस न हो सकेगी, यह फ़तावी खुलासा में है।

एक शख़्स ने दूसरे पर दरहम व दीनार व ज़मीन वग़ैरह के मुतफ़र्रिक़ (अलग-अलग) दावे किए तो सब दावे यकजा कर के मुद्दआ-अलैह (प्रतिवादी) से सब पर एक क़सम ली जाएगी। एक शख़्स ने दूसरे पर दावा किया और मुद्दआ-अलैह ने इनकार किया फिर मुद्दई (वादी) ने एक इक़रारनामा मुद्दआ-अलैह का लिखा हुआ कि इस क़दर माल का उसने इक़रार किया और तहरीर किया था निकाला और कहा कि यह तहरीर मुद्दआ-अलैह की है और मुद्दआ-अलैह ने अपनी तहरीर होने से इनकार किया फिर उससे लिखवाया गया तो दोनों ख़तों में साफ़ मुशाबहत (समानता) थी तो इसमें

इख़्तिलाफ़ है, कुछ ने कहा कि क़ाज़ी मुद्दआ-अलैह पर उस माल की डिग्री करे और कुछ ने कहा कि न करे और यही सही है। और अगर मुद्दआ-अलैह ने अपनी तहरीर होने का इक़रार किया लेकिन माल से इनकार किया कि मुझ पर नहीं है, पस अगर वह ख़त उनवान के साथ मसूदर (जारी) हो तो मुद्दआ-अलैह के क़ौल की तस्दीक़ न होगी और उस पर माल की डिग्री की जाएगी। और सर्राफ़ और दलाल का ख़त उर्फ़न हुज्जत (सबूत) है और अगर यह ख़त मसूदर मानों न हो लेकिन बतौर तुमस्सुक (दस्तावेज़) के हो, पस अगर अपने नफ़्स पर उसके मज़मून का इक़रार किया तो माल उस पर लाज़िम होगा। और अगर गवाहों के सामने ख़त लिखकर उनको पढ़ सुनाया तो गवाहों को गवाही देना हलाल है अगरचे कातिब ने उनको गवाह कर लिया हो और अगर गवाहों के सामने लिखा और उनको पढ़ कर न सुनाया लेकिन कहा कि जो कुछ इसमें है उसकी तुम मुझ पर गवाही दो तो गवाहों को रवा (अनुमति) है कि गवाही दें बशर्तेकि उसके मज़मून से आगाह हों और अगर न आगाह हों तो उनको गवाही देना हलाल नहीं है। उयून में लिखा है कि एक शख़्स मर गया और उसने अपने एक ग़ुलाम को हज़ार दरहम पर मुकातिब (आज़ादी का अनुबंध) कर दिया है और मय्यत पर किसी के हज़ार दरहम चाहते हैं, फिर मुकातिब ने बिना हुक्म क़ाज़ी के क़र्ज़ख़्वाह को मय्यत की तरफ़ से उसके क़र्ज़ के एवज़ हज़ार दरहम दे दिए तो क़ियासन बातिल है और मुकातिब आज़ाद न होगा जब तक क़ाज़ी उसको आज़ाद न करे, यह ख़ानिया में है।

एक शख़्स ने एक ग़ुलाम का जो दूसरे के क़ब्ज़े में है दावा किया और मुद्दआ-अलैह ने इनकार किया और उससे क़सम तलब हुई, पस उसने इनकार किया फिर क़ाज़ी ने उसके इक़रार के सबब उस पर डिग्री कर दी, फिर मुद्दआ-अलैह ने गवाह क़ायम किए उन्होंने गवाही दी कि मुद्दआ-अलैह ने यानी इनकार क़सम जो मुतज़म्मन (शामिल) इक़रार है।

میں سے ہے تو انہوں نے فرمایا کہ اس کی قضا نافذ ہے کیونکہ وہ اس میں گواہ ہوسکتا ہے تو قاضی ہوسکتا ہے اور گواہ ہونے کی دلیل یہ ہے کہ ہلال نے ذکر کیا ہے کہ اگر کسی نے اپنے پڑوسی فقیروں پر کچھ وقف کیا اور بعض فقیروں نے ان میں سے وقف پر گواہی دی تو مقبول ہوگی قاضی نابالغوں کے نکاح کر دینے کا مختار نہیں ہے مگر جبکہ اس کے مشورے میں یہ لکھوا دیا گیا ہو اگر قاضی اپنا رزق بیت المال سے پورا پورا لینے سے پہلے مر گیا تو ساقط ہو جائے گا شمس الائمہ حلوائی نے ذکر کیا ہے فتاویٰ نسفی میں ہے کہ قاضی کرخ اور قاضی خیر سے ملاقات ہوئی پھر ایک نے دوسرے سے کہا کہ فلاں شخص نے فلاں کے واسطے یہ اقرار کیا ہے تو دوسرا اس پر فیصلہ نہ کرے گا جب تک وہ اس کے پاس کتاب القاضی الی القاضی کے طریقہ پر خط نہ بھیجے اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ خبر دینے کے وقت ہر ایک ایسی جگہ نہ ہو جہاں وہ قاضی ہے اور اگر ایسی جگہ ہو تو اس خبر پر اعتبار کرنا چاہئے کیونکہ زبانی خبر کا اعتبار خط سے زیادہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے قاضی نے یتیم کا مال خود کسی کے ہاتھ فروخت کیا یا ودیعت رکھوایا اس کے حکم سے اس کے امین نے فروخت کیا اور قاضی اس کو جانتا ہے پھر یہ قاضی مر گیا اور لوگوں نے دوسرے قاضی کے پاس بجائے اس کے مقرر ہوا ہے گواہی دی کہ ہم نے پہلے قاضی کو کہتے سنا تھا کہ میں نے اس یتیم کا مال فلاں کے ہاتھ فروخت کیا تو یہ گواہی مقبول ہے اور مشتری سے مال کا مواخذہ کیا جائے گا اور یہی حکم ودیعت کا ہے ملتقط میں ہے کہ اگر کوئی شخص مر گیا اور اس کا کوئی وارث معلوم نہیں ہوتا ہے اور قاضی نے اس کا گھر فروخت کر دیا تو جائز ہے اور اگر پھر اس کا کوئی وارث ظاہر ہوا تو بیع تمام ہو چکی یعنی بیع واپس نہ ہو سکے گی یہ فتاویٰ خلاصہ میں ہے۔

ایک شخص نے دوسرے پر درہم و دینار و زمین وغیرہ کے متفرق دعوٰی کئے تو سب دعوٰی یکجا کر کے مدعا علیہ سے سب پر ایک قسم لی جائے گی ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا اور مدعا علیہ نے انکار کیا پھر مدعی نے ایک اقرار نامہ مدعا علیہ کا لکھا ہوا کہ اس قدر مال کا اس نے اقرار کیا اور تحریر کیا تھا نکالا اور کہا کہ یہ تحریر مدعا علیہ کی ہے اور مدعا علیہ نے اپنی تحریر ہونے سے انکار کیا پھر اس سے لکھوایا گیا تو دونوں خطوں میں صاف مشابہت تھی تو اس میں اختلاف ہے بعضوں نے کہا کہ قاضی مدعا علیہ پر اس مال کی ڈگری کرے اور بعضوں نے کہا کہ نہ کرے اور یہی صحیح ہے اور اگر مدعا علیہ نے اپنی تحریر ہونے کا اقرار کیا لیکن مال سے انکار کیا کہ مجھ پر نہیں ہے پس اگر وہ خط عنوان کے ساتھ مصدر ہو تو مدعا علیہ کے قول کی تصدیق نہ ہو گی اور اس پر مال کی ڈگری کی جائے گی اور صراف اور دلال کا خط عرفاً حجت ہے اور اگر یہ خط مصدر معنوں نہ ہو لیکن بطور تمسک کے ہو پس اگر اپنے نفس پر اس کے مضمون کا اقرار کیا تو مال اس پر لازم ہو گا اور اگر گواہوں کے سامنے خط لکھ کر ان کو پڑھ سنایا تو گواہوں کو گواہی دینا حلال ہے اگرچہ کاتب نے ان کو گواہ کر لیا ہو اور اگر گواہوں کے سامنے لکھا اور ان کو پڑھ کر نہ سنایا لیکن کہا کہ جو کچھ اس میں ہے اس کی تم مجھ پر گواہی دو تو گواہوں کو روا ہے کہ گواہی دیں بشرطیکہ اس کے مضمون سے آگاہ ہوں اور اگر نہ آگاہ ہوں تو ان کو گواہی دینا حلال نہیں ہے عیون میں لکھا ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے اپنے ایک غلام کو ہزار درہم پر مکاتب کر دیا ہے اور میت پر کسی کے ہزار درہم چاہتے ہیں پھر مکاتب نے بدون حکم قاضی کے قرض خواہ کو میت کی طرف سے اس کے قرضہ کے عوض ہزار درہم دے دیئے تو قیاساً باطل ہے اور مکاتب آزاد نہ ہو گا جب تک قاضی اس کو آزاد نہ کرے یہ خانیہ میں ہے۔

ایک شخص نے ایک غلام کا جو دوسرے کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور مدعا علیہ نے انکار کیا اور اس سے قسم طلب ہوئی پس اس نے انکار کیا پھر قاضی نے بسبب اس کے اقرار کے اس پر ڈگری کر دی پھر مدعا علیہ نے گواہ قائم کئے انہوں نے گواہی دی کہ مدعا علیہ نے یعنی انکار قسم جو متضمن اقرار ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 246 | Kitab Adab al-Qadi (The Book of Judicial Etiquette)

If this slave was purchased from the plaintiff, then the testimony shall be accepted; this is mentioned in al-Tatar-Khaniyya. If someone states, "My wealth is charity (sadaqah) for the poor (miskin)," then it shall be given to those among whom Zakat is distributed. If a person bequeaths one-third of their wealth as charity, then one-third of every item shall be taken. According to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, 'Ushri' land is included in this, whereas according to Imam Muhammad, it is not. By consensus (ijma), 'Kharaji' land is not included. If one says, "Whatever I own is charity for the poor," some scholars have stated that this encompasses all types of property because this phrasing is broader than the word 'wealth' (mal) and implies a Sharia obligation. Since there is no specific restriction here, it remains general. The correct view is that both terms are equivalent. If a person has no wealth other than this, they may retain an amount sufficient for their daily sustenance. When more wealth comes into their possession, they should give that portion in charity. The exact amount one may retain is not fixed, as it depends on each person's individual capacity and circumstances. Some have stated that a craftsman should keep one day's sustenance, a rent-earner one month's, a landlord one year's, and similarly, a merchant should keep enough sustenance for the duration it takes for their goods to reach them.

If a person is appointed as an executor (wasi) of a will but is unaware of it, and they sell something from the deceased's estate, they are considered the executor, and the sale is valid. However, a sale by an agent (wakil) is not valid until they are aware of their agency. It is narrated from Imam Abu Yusuf that it is also not valid in the case of a will. But if someone from among the people informs them, it is permissible. A prohibition from acting as an agent is not effective until one or two just witnesses testify to it; this is according to Imam-e-Azam. The two companions (Sahibayn - Abu Yusuf and Muhammad) stated that acting and the prohibition from acting follow the same rule; meaning, for the action to be permissible, the court and the requirement of two witnesses are not mandatory, and similarly for the prohibition of action. If a judge (Qadi) or his trustee sells a slave for the creditors and takes the price, but the money is lost, and subsequently, the slave is proven to belong to someone else and taken from the buyer, the Qadi or the trustee shall not be held liable. The buyer shall recover their price from the creditors. If the Qadi orders the executor to sell the slave to pay off creditors, and the slave dies before possession is transferred or is proven

to belong to someone else, the buyer shall recover the price from the executor, and the executor shall recover it from the creditors. If any other assets of the deceased subsequently appear, the creditors shall satisfy their debt from them. Scholars have stated that it is permissible for the executor to also recover the hundred dinars they paid as a penalty, as they had to pay them for the deceased's affairs. If any item of the deceased is sold for the heir, its ruling is the same as that for the creditor. And Allah knows best; as mentioned in al-Hidaya.

यदि यह गुलाम वादी से खरीदा गया था, तो गवाही स्वीकार की जाएगी, यह तातारखनिया में वर्णित है। यदि किसी ने कहा कि मेरी संपत्ति गरीबों (मिसकीन) के लिए सदक़ा (दान) है, तो यह उन लोगों के लिए होगा जिनमें ज़कात वितरित की जाती है। और यदि उसने अपनी कुल संपत्ति के एक तिहाई हिस्से को सदक़ा करने की वसीयत की, तो हर चीज़ का एक तिहाई हिस्सा लिया जाएगा। इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार, 'उशरी' भूमि इसमें शामिल है, जबकि इमाम मुहम्मद के अनुसार यह शामिल नहीं होगी। और सर्वसम्मति (इज्मा) से, 'ख़राजी' भूमि इसमें शामिल नहीं है। और यदि उसने कहा, "जिस चीज़ का मैं मालिक हूँ, वह गरीबों के लिए सदक़ा है," तो कुछ विद्वानों ने कहा कि इसमें हर प्रकार की संपत्ति शामिल है क्योंकि यह शब्द 'माल' शब्द से अधिक व्यापक है और शरई तौर पर अनिवार्य है। यहाँ कोई विशेष प्रतिबंध न होने के कारण इसे सामान्य ही माना जाएगा। सही मत यह है कि दोनों शब्द समान हैं। फिर यदि उसके पास इसके अलावा कोई अन्य संपत्ति न हो, तो वह उसमें से अपनी दैनिक ज़रूरत के अनुसार रख ले, और जब उसके पास कुछ और आ जाए, तो उतना सदक़ा कर दे। वह कितना हिस्सा अपने पास रखे, इसकी कोई निश्चित मात्रा नहीं है क्योंकि यह हर व्यक्ति की योग्यता और स्थिति पर निर्भर करता है। कुछ ने कहा कि कारीगर एक दिन की रोज़ी रख ले, किराये पर काम करने वाला एक महीने की, ज़मींदार एक साल की, और इसी तरह व्यापारी उतने दिनों की रोज़ी रख ले जब तक उसका माल उसके पास न पहुँच जाए।

यदि किसी को वसीयत का उत्तराधिकारी (वसी) बनाया गया और उसे इसका ज्ञान नहीं हुआ, और उसने मृतक की संपत्ति में से कुछ बेच दिया, तो वह वसी माना जाएगा और बिक्री वैध होगी। जबकि एक वकील (प्रतिनिधि) द्वारा की गई बिक्री तब तक वैध नहीं है जब तक कि उसे अपनी वकालत की जानकारी न हो। इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि वसीयत की स्थिति में भी यह वैध नहीं है। लेकिन अगर लोगों में से किसी ने उसे सूचित कर दिया, तो यह उचित है। वकालत से मनाही तब तक प्रभावी नहीं होगी जब तक कि दो या एक न्यायप्रिय गवाह गवाही न दें, यह इमाम-ए-आज़म का मत है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने कहा कि लेन-देन करने और लेन-देन से मना करने, दोनों का एक ही नियम है, यानी लेन-देन के वैध होने के लिए अदालत और दो गवाहों की शर्त अनिवार्य नहीं है, और इसी तरह लेन-देन से रोकने के लिए भी। यदि क़ाज़ी या उसके विश्वसनीय प्रतिनिधि ने लेनदारों के लिए कोई गुलाम बेचा और उसकी कीमत ले ली, और वह कीमत खो गई,

और फिर गुलाम का अधिकार किसी और का साबित हो गया और खरीदार से ले लिया गया, तो क़ाज़ी या प्रतिनिधि ज़िम्मेदार नहीं होंगे, और खरीदार अपनी कीमत लेनदारों से वापस ले लेगा। यदि क़ाज़ी ने वसी (वसीयतदार) को गुलाम बेचने का आदेश दिया ताकि लेनदारों का भुगतान किया जा सके और वह कब्ज़ा मिलने से पहले मर गया या गुलाम किसी और का साबित हो गया, तो खरीदार वसी से कीमत वापस लेगा और वसी लेनदारों से। फिर यदि मृतक की कोई और संपत्ति सामने आए, तो लेनदार उससे अपना कर्ज़ वसूल करेंगे। विद्वानों ने कहा है कि यह कहना जायज़ है कि वह उन सौ दीनारों को भी वसूल कर सकता है जो उसने हर्जाने के रूप में दिए थे, क्योंकि वे भी उसे मृतक के काम के लिए देने पड़े थे। यदि वारिस (उत्तराधिकारी) के लिए मृतक की कोई चीज़ बेची गई, तो उसका नियम भी लेनदार जैसा ही होगा। अल्लाह ही बेहतर जानता है, जैसा कि 'अल-हिदाया' में वर्णित है।

یہ غلام مدعی سے خریدا تھا تو گواہی مقبول ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر کسی نے کہا کہ میرا مال مسکینوں پر صدقہ ہے تو ان لوگوں پر صدقہ ہے تو ان لوگوں پر صدقہ ہوگا جن میں زکوٰۃ تقسیم ہوتی ہے اور اگر تہائی مال کے صدقہ کی وصیت کی تو ہر شے کی تہائی لی جائے گی اور زمین عشری امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس میں شامل ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک شامل نہ ہوگی اور بالا جماع زمین خراجی داخل نہیں ہے اور اگر کہا کہ جس کا میں مالک ہوں مسکینوں پر صدقہ ہے تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ ہر مال کو شامل ہے کیونکہ یہ لفظ اعم ہے لفظ مال سے اور مفید ایجاب شرعی ہے اور وہ مخصوص لفظ مال کے ساتھ ہے اور یہاں کوئی مخصص نہ ہوا تو عام باقی رہا اور صحیح یہ ہے کہ دونوں لفظ یکساں ہیں پھر اگر اس کے سوا اس کا کچھ مال دوسرا نہ ہو تو اس میں بقدر روزینہ کے رکھ لے پھر جب کچھ اس کے پاس آ جائے تو پھر اس قدر صدقہ کر دے اور کس قدر رکھ لے اس کی مقدار مقرر نہیں ہے کیونکہ ہر شخص کی لیاقت پر ہے اور بعضوں نے بیان کیا کہ حرفہ والا ایک روز کی روزی رکھ لے اور کرایہ والا ایک مہینہ کی اور زمیندار ایک سال کی اور اسی طرح تجارت والا اتنے دنوں کی روزی رکھ لے کہ جب اس کا مال اس کے پاس آ جائے اگر کسی کو وصیت کی گئی اور اس کو وصیت کا علم نہ ہوا یہاں تک کہ اس نے ترکہ میں سے کچھ فروخت کیا تو وہ وصی ہوگا اور بیع جائز ہے اور وکیل کی بیع جب تک اس کو وکالت معلوم نہ ہو جائز نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ وصیت کی صورت میں بھی جائز نہیں ہے اور اگر کسی نے لوگوں میں سے اس کو آگاہ کر دیا تو روا ہے اور وکالت سے ممانعت نہ ہوگی جب تک کہ اس کے پاس دو یا ایک عادل گواہی نہ دے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ تصرف کرنا اور تصرف سے

ممانعت دونوں کا ایک حکم ہے یعنی تصرف روا ہونے کے واسطے عدالت کی اور دو کی شرط نہیں ہے ایسے ہی تصرف سے ممانعت کے واسطے بھی شرط نہیں ہے اگر قاضی نے یا اس کے امین نے کوئی غلام قرض خواہوں کے واسطے فروخت کیا اور ثمن لے لیا اور وہ ضائع ہو گیا پھر غلام استحقاق ثابت کر کے مشتری سے لے لیا گیا تو قاضی یا امین ضامن نہ ہوگا اور مشتری اپنا ثمن قرض خواہوں سے لے لے گا اور اگر قاضی نے وصی کو اس غلام کے بیچنے کا حکم کیا کہ قرض خواہوں کے واسطے فروخت کرے پھر قبضہ سے پہلے مر گیا یا استحقاق ثابت ہو کر مشتری سے لے لیا گیا تو مشتری وصی سے ثمن واپس لے گا اور وصی قرض خواہوں سے لے لے گا پھر اگر میت کا کچھ مال ظاہر ہوا تو قرض خواہ اپنے قرضہ کو اس سے لے لے گا اور مشائخ نے فرمایا کہ جائز ہے کہ یہ کہا جائے کہ وہ سودینار بھی لے لے گا جو اس نے ڈانڈ دیئے ہیں کیونکہ یہ بھی اس کو میت کے کام میں دینے پڑے ہیں اگر وارث کے واسطے کوئی چیز میت کی فروخت کی گئی تو اس کا حکم بھی قرض خواہ کا حکم ہے واللہ اعلم بالصواب کذا فی الہدایہ۔

Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

And it contains several chapters

किताब-उश-शहादात (साक्ष्य की पुस्तक)

और इसमें कई अध्याय हैं

کتاب الشہادات

اور اس میں چند ابواب ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 248 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

There is disagreement in the definition of a major sin (Kabirah), and the most correct view is that reported from Shams al-A'imma al-Halwani: any action that is considered abominable among Muslims and its commission involves a violation of the sanctity of the religion of Allah the Almighty is among the major sins. Similarly, anything that necessitates the removal of chivalry and generosity is also among the major sins. Likewise, assisting in transgression and immorality and inciting these sins is also among the major sins, and anything besides these is a minor sin (Saghirah), as mentioned in Al-Muhit. Among the requirements for testimony itself is that regarding the rights of people (huquq al-ibad), there must be a claim made by the plaintiff or their representative, and the testimony must match the claim. For matters that men can be aware of, a specific number (of witnesses) is a condition, and agreement between both witnesses is a condition. Being male is a condition for testifying in cases of prescribed punishments (Hudud). If the person against whom testimony is given is a Muslim, it is a condition for the witness to be a Muslim as well. In all Hudud cases except for the punishment for slander (Qadhf), a condition is that a long period has not passed; otherwise, it will not be accepted, unlike in the case of a confession (iqrar). This is mentioned in Kitab al-Hudud. In cases of Hudud and Retribution (Qisas), the witness must give testimony in person (asalah), as stated in Al-Bada'i. For giving testimony upon testimony, there must be a valid excuse for the original witness's absence, as mentioned in Bahr al-Raiq.

Knowledge regarding the matter being testified about is a condition ☆

Among the requirements, it is a condition that the matter being testified about is known. If it is unknown (majhool), the testimony will not be accepted. This is because, for the judge's (Qadi) ruling to be correct, it is necessary for the Qadi to have knowledge of the matter being testified about. From this, it follows that if two people testify before a Qadi that a certain person is the heir of a deceased person and there is no other heir, the testimony is unacceptable because they testified about something unknown, as the cause of inheritance remains unknown; this is in Al-Bada'i. Among the types of testimony is testimony regarding adultery (Zina), which requires four reliable men. In other Hudud and Qisas cases, the testimony of two men is accepted, and in these two categories, the testimony of women is not accepted; this is written in Al-Hidayah. Regarding birth, virginity, and women's defects that men cannot observe, the testimony of one free, just Muslim woman is accepted, and two are better as a precaution; this is written in Fath al-Qadir. The

scholars of Balkh and Bukhara made the use of the word 'Shahadat' (testimony) a condition, while the scholars of Iraq said the word 'Shahadat' is not a condition; this is written in Al-Muhit. Al-Quduri relied on the first opinion, and the fatwa is based on it; this is in Al-Khulasah. In cases where a single woman's testimony is accepted, if a man testified—for instance, saying that his gaze accidentally fell upon that woman—the answer is that in such places his testimony should be accepted, as in Al-Mabsut.

The correct view is that the number is not a condition because when the testimony of one woman is accepted, a man's testimony is stronger than hers and should be accepted; this is in Al-Nihayah. Among these, except for Hudud and Qisas, and except for things that men do not observe, it is a condition for such testimony to be provided by two men or one man and two women, whether it concerns property or not, such as marriage (Nikah), manumission (itlaq), agency (wakalat), and wills, etc.; this is written in Al-Tabyin. 'Ihsan' (marital status in zina cases) is also of this kind, such that according to us, it is proven by the testimony of one man and two women; this is in Al-Muhit.

---

1. 'Accidentally', because looking intentionally is a transgression (fisq).

कबीरा गुनाह की व्याख्या में मतभेद है और सबसे सही वह है जो शम्स-उल-आइम्मा हलवाई से वर्णित है कि जो कार्य मुसलमानों में घृणित हो और उसके करने में अल्लाह के दीन की मर्यादा का उल्लंघन होता हो, वह कबीरा गुनाह में से है। इसी प्रकार, जिस कार्य से शराफत और उदारता दूर हो जाती हो, वह भी कबीरा गुनाह में से है। इसी प्रकार अधर्म और दुराचार में सहायता करना और इन पापों पर उकसाना भी कबीरा गुनाह में से है और इनके अलावा सब सगीरा गुनाह हैं, ऐसा अल-मुहीत में लिखा है। और इनमें से स्वयं गवाही में यह शर्त है कि मानवाधिकारों (हुकूक-उल-इबाद) पर जो गवाही दी जाए, उसमें वादी या उसके प्रतिनिधि की ओर से दावा होना शर्त है, और यह कि गवाही दावे के अनुकूल हो। और जिन चीज़ों के बारे में पुरुष अवगत हो सकते हैं, उनमें गवाहों की संख्या (कम से कम दो) शर्त है और दोनों गवाहों की गवाही में समानता शर्त है। और दंड (हुदूद) पर गवाही देने वालों का पुरुष होना शर्त है। और जिस व्यक्ति पर गवाही दी जा रही है, यदि वह मुसलमान है, तो गवाह का भी मुसलमान होना शर्त है। और ज़िना (कज्फ) के दंड के अलावा सभी दंडों (हुदूद) पर गवाही देने में यह शर्त है कि अधिक समय न बीता हो, अन्यथा गवाही स्वीकार नहीं होगी, इसके विपरीत स्वीकारोक्ति (इकरार) का मामला अलग है। और यह किताब-उल-हुदूद में वर्णित है। दंड और प्रतिशोध (हुदूद व किसास) में गवाह मूलतः स्वयं गवाही दे, जैसा कि अल-बदाइ' में लिखा है। और गवाही पर गवाही देने में मूल गवाह का उपस्थित न हो पाने का बहाना होना अनिवार्य है, यह बहर-उल-राइक में है।

जिस चीज़ के बारे में गवाही दी जाए, उसके बारे में ज्ञान होना शर्त है ☆

इनमें से जिस चीज़ की गवाही दी जाती है, उसका स्पष्ट होना शर्त है। यदि वह अज्ञात (मजहूल) होगी, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। क्योंकि न्यायाधीश (काज़ी) के फैसले के सही होने के लिए, न्यायाधीश को उस चीज़ का ज्ञान होना आवश्यक है जिसकी गवाही दी जा रही है। इसी से यह बात निकलती है कि यदि दो व्यक्तियों ने न्यायाधीश के पास गवाही दी कि फलां व्यक्ति इस मृतक का उत्तराधिकारी है और उसके सिवा कोई उसका उत्तराधिकारी नहीं है, तो यह गवाही इस कारण से अस्वीकार्य होगी कि उन्होंने अज्ञात की गवाही दी क्योंकि उत्तराधिकार का कारण अज्ञात है, जैसा कि अल-बदाइ' में लिखा है। गवाही के प्रकारों में से ज़िना पर गवाही है, जिसमें चार विश्वसनीय पुरुषों की आवश्यकता होती है। शेष दंडों (हुदूद) और प्रतिशोध (किसास) में दो पुरुषों की गवाही स्वीकार होती है, और इन दोनों प्रकारों में महिलाओं की गवाही स्वीकार नहीं होती है, यह हिदाया में लिखा है। इनमें से प्रसव,

कौमार्य और महिलाओं के ऐसे दोषों पर गवाही जिनसे पुरुष अवगत नहीं हो सकते, उनमें एक स्वतंत्र मुसलमान विश्वसनीय महिला की गवाही स्वीकार्य है और यदि दो हों तो अधिक सावधानी है, यह फ़तह-अल-कदीर में लिखा है। बल्ख और बुखारा के विद्वानों ने 'शहादत' (गवाही) शब्द के प्रयोग को शर्त माना है, जबकि इराक के विद्वानों ने कहा है कि 'शहादत' शब्द शर्त नहीं है, यह मुहीत में लिखा है। कुदुरी ने पहले मत पर भरोसा किया है और इसी पर फतवा है, यह खुलासा में है। जिन मामलों में एक महिला की गवाही स्वीकार्य है, यदि एक पुरुष ने गवाही दी, उदाहरण के लिए कहा कि अचानक मेरी नज़र उस महिला पर पड़ गई, तो उत्तर यह है कि ऐसे स्थानों पर उसकी गवाही स्वीकार की जानी चाहिए, जैसा कि अल-मबसूत में लिखा है।

सही बात यह है कि संख्या शर्त नहीं है क्योंकि जब एक महिला की गवाही स्वीकार्य है, तो पुरुष की गवाही उससे अधिक सशक्त है, इसलिए उसे स्वीकार किया जाना चाहिए, यह निहाया में है। इनमें से दंड (हुदूद) और प्रतिशोध (किसास) के अलावा, और उन चीज़ों के अलावा जिनसे पुरुष अवगत नहीं होते, ऐसी गवाही में दो पुरुष या एक पुरुष और दो महिलाएँ होना शर्त है, चाहे वह संपत्ति हो या न हो, जैसे विवाह (निकाह), दास-मुक्ति (इताक), प्रतिनिधित्व (वकालत), और वसीयत आदि, यह तबयीन में लिखा है। और एहसान भी इसी प्रकार से है, यहाँ तक कि हमारे निकट एक पुरुष और दो महिलाओं की गवाही से सिद्ध हो जाता है, जैसा कि अल-मुहीत में लिखा है।

---

1. अचानक, क्योंकि जानबूझकर देखना अधर्म (फिस्क) है।

ہے کبیرہ گناہ کی تفسیر میں اختلاف ہے اور اصح وہ ہے جو شمس الائمہ حلوائی سے منقول ہے کہ جو فعل مسلمانوں میں شنیع ہو اور اس کے کرنے میں ہتک حرمت دین اللہ تعالیٰ ہو وہ کبائر میں سے ہے اور اسی طرح جس میں مروت اور کرم کا دور کر دینا لازم آتا ہے وہ کبائر میں سے ہے اور اسی طرح فسق و فجور پر اعانت کرنا اور ان گناہوں پر برانگیختہ کرنا بھی کبائر میں سے ہے اور ان کے ماسوا صغیرہ میں کذا فی المحیط اور از انجملہ نفس گواہی میں یہ شرط ہے کہ حقوق عباد پر جو گواہی قائم ہوئی اس میں مدعی یا اس کے نائب کی طرف سے دعویٰ ہونا شرط ہے اور یہ کہ گواہی دعویٰ کے موافق ہو اور جن چیزوں پر مرد مطلع ہو سکتے ہیں عدد شرط ہے اور دونوں گواہوں میں اتفاق شرط ہے اور حدود پر گواہی دیتے ہیں مذکر ہونا شرط ہے اور جس پر گواہی قائم ہوئی ہے اگر وہ مسلمان ہو تو گواہ کا مسلمان ہونا شرط ہے اور تمام حدود پر گواہی دینے میں سوائے حد قذف کے یہ شرط ہے کہ مدت زیادہ نہ گزر گئی ہو ورنہ مقبول نہ ہوگی بخلاف اقرار کے اور یہ کتاب الحدود میں مذکور ہوا ہے اور حدود و قصاص میں گواہ اصالۃً گواہی ادا کرے کذا فی البدائع اور گواہی پر گواہی ادا کرنے میں اصالۃً حاضر ہونا معذر ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

جس چیز کی بابت گواہی دی جائے اُس کی بابت علم ہونا شرط ہے ☆

از انجملہ جس چیز کی گواہی دیتے ہیں اس کا معلوم ہونا شرط ہے اگر مجہول ہوگی تو گواہی مقبول نہ ہوگی اس واسطے کہ قاضی کے حکم قضاء کے صحیح ہونے کے واسطے جس چیز کی گواہی دیتے ہیں قاضی کو اس کا علم ہونا ضروری ہے اور اسی سے نکلتا ہے کہ اگر دو شخصوں نے

قاضی کے پاس گواہی دی کہ فلاں شخص اس میت کا وارث ہے اس کے سوا کوئی اس کا وارث نہیں ہے تو گواہی نامقبول ہونا اس وجہ سے ہے کہ انہوں نے مجہول کی گواہی دی کہ سبب وراثت مجہول ہے کذا فی البدائع۔ اقسام شہادت کے پس زنا پر گواہی ہے اور اس میں چار مرد معتبر ہوتے ہیں اور باقی حدود و قصاص پر گواہی اور اس میں نہ دو مردوں کی گواہی مقبول ہوتی ہے اور ان دونوں قسموں میں عورتوں کی گواہی مقبول نہیں ہوتی ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے از انجملہ ولادت اور بکارت اور عورتوں کے ایسے عیبوں پر گواہی کہ جس پر مرد مطلع نہیں ہوتے ہیں اور اس میں ایک مسلمان آزاد عادلہ عورت کی گواہی مقبول ہے اور دو ہوں تو زیادہ احتیاط ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور مشایخ بلخ اور مشایخ بخارا نے لفظ شہادت کو شرط کیا ہے اور مشایخ عراق نے کہا کہ لفظ شہادت شرط نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور قدوری نے پہلے قول پر اعتماد کیا اور اسی پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں ہے جن میں ایک عورت کی گواہی مقبول ہے اگر ایک مرد نے گواہی دی مثلاً کہا کہ ناگہاں[1] میری نظر اس عورت پر پڑ گئی تو جواب یہ ہے کہ ایسے مواضع میں اس کی گواہی قبول ہونا چاہئے کذا فی المبسوط۔

صحیح یہ ہے کہ عدد شرط نہیں کیونکہ جب ایک عورت کی گواہی مقبول ہے تو مرد کی گواہی اس سے قوی ہے مقبول ہونی چاہئے یہ نہایہ میں از انجملہ گواہی سوائے حدود و قصاص کے اور سوائے ان چیزوں کے جن پر مرد مطلع نہیں ہوتے ہیں ایسی گواہی میں دو مرد یا ایک مرد و دو عورتیں ہونا شرط ہے خواہ وہ مال ہو یا مال نہ ہو مثل نکاح اور عتاق اور وکالت اور وصیت وغیرہ یہ تبیین میں لکھا ہے اور احسان بھی اسی قسم سے ہے حتی کہ ہمارے نزدیک ایک مرد اور دو عورتوں کی گواہی سے ثابت ہو جاتا ہے کذا فی المحیط۔

۱۔ ناگہاں اس واسطے کہ عمد دیکھنا فسق ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (Page 249) Kitab al-Shahadat

Chapter: 2

In explanation of bearing and giving testimony

There is no harm if a person refuses to bear or accept testimony. It is mentioned in 'Waqiyat' that a person was asked to write his testimony or to be a witness, and he refused. If the seeker finds another person, then his refusal is permissible, otherwise not. Similarly in 'Zakhira'. The same applies to 'ta'deel' (vouching for a witness's character): if someone is asked about a witness's state and another 'mu'addil' (vouchee) is available, then there is scope for not accepting, otherwise it is not permissible not to speak the truth, lest one becomes someone who nullifies someone's right. This is written in 'Muhit'. If the claimant requested testimony, he should give it, otherwise he will be a sinner for concealing it. And he will be a sinner when he knows that the judge will accept his testimony and it becomes incumbent to give it. If he knows the judge will not accept it, or there is a group there where some have given testimony and it was accepted, then he will not be a sinner. If some's testimony was not accepted and other people fit to give testimony are present, then whoever does not give it will be a sinner. This is written in 'Tabyeen'. And if this person is such that compared to others his testimony is accepted sooner, then it is not permissible for him to refuse giving testimony. This is written in 'Wajiz al-Kardari'. If the witness's house is far from the judge's court such that he cannot reach his home the same day after giving testimony, the Mashaikh have said he will not be a sinner; this is written in 'Tabyeen'. It was asked of Khalaf that a case came before an unjust judge and a person has testimony, is it permissible for him not to give it here and conceal it and give it before a just judge? He said yes, it is permissible. This is written in 'Zahirah'. In the testimony of 'Hudud' (divine limits/punishments), the witness has the choice to conceal or reveal, and concealing is better. But in the testimony of property in theft, revealing is obligatory. So he should say that 'he took it' and not say 'he stole it'. Thus in 'Al-Hidaya'. Testimonies that a witness bears are of two types: one that are established without being made a witness, like sale, confession, the ruler's order, usurpation, and murder. So when a witness hears a sale or confession or ruler's order or sees usurpation or murder, it is permissible for him to give testimony, even if he was not made a witness. And he should state it like this: 'I testify that he sold it' and should not say 'He made me a witness in the sale' so that he doesn't become a liar. The second type is that which is not established without being made a witness, like testimony upon testimony. So if someone heard a witness

giving testimony, it is not permissible for him to give testimony upon his testimony, but when he is made a witness, it is permissible. This is written in 'Al-Kafi'.

If one hears a confession from behind a veil, it is not permissible to give testimony against someone because there is a possibility of it being someone else, since voices can be similar. But if only that person is inside and the witness has gone and seen that no one else is there, then sat on the path and there is no other way to go, then he confessed and he heard it, then it is permissible. And the judge should accept it even if he narrates in detail. This is written in 'Tabyeen'. The Mashaikh have differed regarding bearing testimony for a woman wearing a veil. Some said that without seeing her face, 'tahammul-e-shahadat' (bearing testimony) is not valid. Others said that bearing testimony based on being told her identity is permissible, and one person is enough to tell the identity, though two are cautious. Sheikh al-Islam Khawarzada inclined towards this view. The first view is not permissible by Sheikh al-Islam. And this is correct. And those who allowed refusal meant that other people were available there.

L Tahammul: To take up testimony, and this is what 'bardasht' (bearing) means.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (पृष्ठ 249) किताबुश शहादात

अध्याय: 2

गवाही को बर्दाश्त (स्वीकार) करने और अदा करने के बयान में

इसमें कोई हर्ज नहीं कि इंसान गवाही को बर्दाश्त करने और स्वीकार करने से इनकार करे। 'वाकियात' में है कि एक व्यक्ति से अपनी गवाही लिखने या गवाह बनने को कहा गया और उसने इनकार कर दिया। यदि माँगने वाले को कोई दूसरा व्यक्ति मिल जाता है, तो उसका इनकार जायज है, वरना जायज नहीं है। ऐसा ही 'ज़ख़ीरा' में है। यही हाल 'तादील' (गवाह के चरित्र की पुष्टि) का है कि अगर किसी से गवाह का हाल पूछा जाए और वहाँ दूसरा पुष्टि करने वाला उपलब्ध हो, तो उसे स्वीकार न करने की गुंजाइश है, वरना सच न कहना जायज नहीं है ताकि कोई किसी के हक को खत्म करने वाला न ठहरे। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर वादी ने गवाही माँगी तो वह उसे दे दे, वरना उसे छिपाने से वह गुनहगार होगा। वह गुनहगार तब होगा जब उसे मालूम हो कि काजी मेरी गवाही स्वीकार कर लेगा और उसी पर गवाही देना तय हो जाए। और अगर वह जानता है कि काजी स्वीकार नहीं करेगा, या वहाँ एक समूह है जिसमें से कुछ ने गवाही दे दी और वह स्वीकार हो गई, तो वह गुनहगार नहीं होगा। और अगर कुछ की गवाही स्वीकार नहीं हुई और दूसरे गवाही के लायक लोग मौजूद हैं, तो जो गवाही नहीं देगा वह गुनहगार होगा। यह 'तबयीन' में लिखा है। और अगर यह व्यक्ति ऐसा है जिसकी गवाही दूसरों के मुकाबले जल्दी स्वीकार होती है, तो उसके लिए गवाही देने से इनकार करना जायज नहीं है। यह 'वजीजुल करदरी' में लिखा है। अगर काजी की अदालत से गवाह का घर इतनी दूर हो कि वह गवाही देकर उसी दिन घर न पहुँच सके, तो उलेमा ने फरमाया कि वह गुनहगार न होगा; यह 'तबयीन' में लिखा है। 'खलफ' से पूछा गया कि एक अन्यायपूर्ण काजी के पास मुकदमा पेश हुआ और एक व्यक्ति के पास गवाही है, तो क्या उसके लिए जायज है कि वह यहाँ गवाही न दे और उसे छिपा ले और एक न्यायपूर्ण काजी के पास गवाही दे? उन्होंने फरमाया कि हाँ, जायज है। यह 'ज़हीरा' में लिखा है। 'हुदूद' (ईश्वरीय दंड) की गवाही में गवाह को छिपाने या जाहिर करने का अधिकार है और छिपाना बेहतर है। लेकिन चोरी में माल की गवाही जाहिर करना अनिवार्य है। अतः वह कहे कि 'उसने लिया है' और यह न कहे कि 'उसने चुराया है'। जैसा कि 'हिदाया' में है। गवाहियाँ जिन्हें गवाह बर्दाश्त करता है, दो तरह की होती हैं: एक वे जो गवाह बनाए बिना ही साबित हो जाती हैं जैसे बिक्री, इकरार (इकबालिया बयान), शासक का आदेश, गबन और हत्या। अतः जब गवाह ने बिक्री या इकरार या शासक का आदेश सुना या गबन या हत्या देखी, तो

उसके लिए गवाही देना जायज है, भले ही उसे गवाह न बनाया गया हो। और वह इस तरह बयान करे कि 'मैं गवाही देता हूँ कि उसने बेचा' और यह न कहे कि 'उसने मुझे बिक्री में गवाह बनाया' ताकि वह झूठा न ठहरे। दूसरी किस्म वह है जो गवाह बनाए बिना साबित नहीं होती जैसे गवाही पर गवाही। अतः अगर किसी ने किसी गवाह को गवाही देते सुना तो उसके लिए जायज नहीं कि वह उसकी गवाही पर गवाही दे, लेकिन जब उसे गवाह बनाया जाए तो जायज है। यह 'काफी' में लिखा है।

अगर पर्दे के पीछे से इकरार सुना तो जायज नहीं कि किसी व्यक्ति पर गवाही दे क्योंकि किसी और के होने की संभावना है क्योंकि आवाजें समान हो सकती हैं। लेकिन अगर अंदर केवल वही व्यक्ति हो और गवाह ने जाकर देख लिया हो कि कोई और नहीं है, फिर वह रास्ते पर आकर बैठ गया हो और वहाँ जाने का दूसरा रास्ता न हो, फिर उसने इकरार किया और उसने सुना, तो जायज है। और काजी को चाहिए कि अगर वह विस्तार से भी बयान करे तो उसे स्वीकार करे। यह 'तबयीन' में लिखा है। नकाब पहने हुए औरत की ओर से गवाही बर्दाश्त करने में उलेमा के बीच मतभेद है। कुछ ने कहा कि उसका चेहरा देखे बिना गवाही स्वीकार करना सही नहीं है। और कुछ ने कहा कि पहचान बताने पर गवाही बर्दाश्त करना जायज है और पहचान बताने के लिए एक व्यक्ति काफी है, हालांकि दो में सावधानी है। शेखुल इस्लाम ख्वारजादा ने इसी मत की ओर झुकाव दिखाया है। पहले मत को शेखुल इस्लाम ने जायज नहीं माना। और यही सही है। और जिसने इनकार को जायज कहा, उसका अर्थ यही है कि वहाँ दूसरे लोग मौजूद हों।

L तहमुल: गवाही उठाना और यही 'बर्दाश्त' का अर्थ है।

باب : ۲

گواہی کو برداشت کرنے اور ادا کرنے کے بیان میں

کچھ ڈر نہیں ہے کہ انسان گواہی کے برداشت کرنے اور قبول کرنے سے انکار کرے واقعات میں ہے کہ ایک شخص سے اپنی گواہی لکھنے کو یا گواہ ہونے کو کہا گیا اور اس نے انکار کیا پس اگر طالب کو دوسرا شخص ملتا ہے تو اس کا انکار جائز ہے ورنہ جائز نہیں ہے کذا فی الذخیرہ اور ایسا ہی حال تعدیل کا ہے کہ اگر کسی سے حال گواہ دریافت کیا جائے اور وہاں دوسرا معدل دستیاب ہو سکتا ہے تو اس کو نہ قبول کرنے کی گنجائش ہے ورنہ روا نہیں ہے کہ سچی بات نہ کہے تاکہ کسی کا حق باطل کرنے والا نہ ٹھہرے۔ یہ محیط میں لکھا ہے اگر مدعی نے گواہی طلب کی تو ادا کر دے ورنہ چھپانے سے گناہگار ہوگا اور جب وہ گناہگار ہوگا کہ اس کو معلوم ہو کہ قاضی میری گواہی قبول کرے گا اور اسی پر ادا کرنا ٹھہر جائے اور اگر جانتا ہے کہ قاضی نہ قبول کرے گا یا وہاں ایک جماعت ہے کہ بعضوں نے گواہی دے دی اور وہ قبول ہوئی تو گناہگار نہ ہوگا اور بعضوں کی گواہی مقبول نہ ہوئی اور دوسرے لوگ گواہ لائق قبولیت کے موجود ہیں تو جو نہ ادا کرے گا گناہگار ہوگا یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر یہ شخص ایسا ہو کہ بہ نسبت دوسروں کے اس کی گواہی جلد قبول ہو تو اس کو گواہی ادا کرنے سے انکار کرنا روا نہیں ہے یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے اگر قاضی کی کچہری سے گواہ کا گھر دور ہو کہ وہ گواہی ادا کر کے اسی روز اپنے گھر نہیں پہنچ سکتا ہے تو مشائخ نے فرمایا کہ گناہگار نہ ہوگا یہ تبیین میں لکھا ہے خلف سے دریافت کیا گیا کہ ایک غیر عادل قاضی کے پاس مقدمہ پیش ہوا اور ایک شخص کے

پاس گواہی ہے تو کیا اس کو جائز ہے کہ یہاں نہ ادا کرے اور چھپائے اور قاضی عادل کے پاس ادا کرے تو فرمایا کہ ہاں جائز ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے حدود کی گواہی میں گواہ کو چھپانے اور ظاہر کرنے کا اختیار اور چھپانا افضل ہے لیکن مال کی گواہی چوری میں ظاہر کرنا واجب ہے پس یوں کہے کہ اس نے لیا ہے اور یہ نہ کہے کہ اس نے چرایا ہے کذا فی الہدایہ۔ گواہیاں کہ جن کو گواہ برداشت کرتا ہے دو طرح کی ہیں ایک وہ کہ بدون گواہ کرنے کے ثابت ہوتی ہیں جیسے بیع اور اقرار اور حکم حاکم اور غصب اور قتل پس جب گواہ نے بیع یا اقرار یا حکم حاکم کو سنا یا غصب یا قتل کو دیکھا تو اس کو گواہی دینا روا ہے اگر چہ گواہ نہ کیا گیا ہو اور یوں بیان کرے کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ اس نے فروخت کیا اور یہ نہ کہے مجھے اس نے بیع میں گواہ کیا تاکہ جھوٹا نہ ٹھہرے اور دوسری قسم وہ کہ بلا گواہ کرنے کے ثابت نہیں ہوتی ہیں جیسے گواہی پر گواہی پس اگر کسی نے کسی گواہ کو گواہی دیتے سنا تو اس کو روا نہیں ہے کہ اس کی گواہی پر گواہی دے لیکن جبکہ گواہ کیا جائے تو جائز ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر پردہ کے اندر سے اقرار سنا تو روا نہیں ہے کہ کسی شخص پر گواہی دے کیونکہ غیر کا احتمال ہے اس لئے کہ آواز مشابہ ہوا کرتی ہے مگر جبکہ اندر وہی شخص فقط ہو اور گواہ نے جا کر دیکھ لیا ہو کہ کوئی غیر نہیں ہے پھر راستہ پر آن کر بیٹھا ہو اور وہاں جانے کا دوسرا راستہ بھی نہ ہو پھر اس نے اقرار کیا اور اس نے سنا تو روا ہے اور قاضی کو چاہئے کہ اگر وہ تفصیل دار بھی بیان کرے تو قبول کرے۔ یہ تبیین میں لکھا ہے جو عورت نقاب ڈالے ہو اس کی طرف سے گواہی برداشت کرنے میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ بدون اس کا چہرہ دیکھے تحمل شہادت صحیح نہیں ہے اور بعضوں نے کہا کہ پہچان بتلانے پر گواہی برداشت کرنا روا ہے اور پہچان بتلانے کے واسطے ایک کافی ہے اور دو مخصوص میں احتیاط ہے اور اسی قول کی طرف شیخ الاسلام خواہر زادہ نے میل کیا ہے اور پہلے قول کی طرف شیخ الاسلام جائز نہیں۔ اور

یہی صحیح ہے اور جس نے انکار کو جائز کہا اس کی یہی مراد ہے کہ وہاں دوسرے لوگ ملتے ہوں۔

L تحمل : گواہی اٹھانا اور یہی مراد برداشت سے ہے۔

Jandi and Imam Marghinani have leaned towards this view, and reason also supports it because our consensus is that it is permissible to look at a woman's face for the sake of testimony. Furthermore, according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, if two reliable (adil) people inform a witness that "this is so-and-so woman," it is sufficient. According to Imam Azam, for testifying on lineage (nasab), there must be such a large group that the mind cannot conceive of them all lying; this is written in al-Zahiriyya. Faqih Abu Bakr al-Iskaf used to give fatwas based on the opinion of the Sahiban (Abu Yusuf and Muhammad) in this matter, and Najmuddin al-Nasafi adopted the same, and the fatwa is on this. Thus, if the name and lineage of this woman were conveyed by two reliable people, then both witnesses should take witnesses on their own testimony so that they can testify before the judge (Qadi) about the name and lineage based on the testimony of those two, and testify originally on the actual right; this is permissible without disagreement, as mentioned in al-Muhit.

If witnesses testified against a woman, stating her name and lineage, and she was present in the court ☆

Faqih Abu al-Layth used to say that if a woman made an admission from behind a veil and two persons testified from beside her that she is so-and-so woman, then for the one who heard her admission, it is not permissible to testify to her admission unless he has seen her personal physical appearance (hai’at shakhsiyyah) during the admission. The Faqih made seeing her physical appearance a condition, not necessarily seeing her face, as in al-Dhakhira. If a woman uncovers her face and says, "I am so-and-so, daughter of so-and-so person," then there is no need for those who recognize her. Thus, if she dies, two witnesses will be needed to testify that she was so-and-so woman, daughter of so-and-so person. And if she did not show her face and two witnesses testified that she is so-and-so, daughter of so-and-so, then it is not lawful for the case witnesses to testify that "so-and-so woman made an admission"; it is only permissible to testify thus: "A woman made this admission, and two witnesses stated before us that she is so-and-so woman." This is written in al-Multaqat. If witnesses testified against a woman, stating her name and lineage, and she was present in court, and the Qadi asked the witnesses, "Do you recognize this woman defendant (mudda’a-alayha)?" and they said "No," then this testimony is not accepted. If the witnesses said, "We undertook to testify against a woman whose name and lineage are such-and-such, but we do not know if she is that same woman

or not," then their testimony is valid regarding a woman of that name, and it is incumbent upon the claimant (muddai) to bring witnesses to prove that she is the same woman whose lineage the witnesses described, as in al-Muhit. Identifying a woman is valid through a person whose testimony is unacceptable in her favor, like a father or son, for instance, whether this testimony in which she is identified is for the woman or against her. Some scholars said that if the testimony is for her, it is not correct, but Najmuddin al-Nasafi adopted the first view; this is written in Fusul al-Imadiyya.

Ibn Ahmad was asked about a woman who admitted before two persons that "I have freed this slave girl," but neither of them saw the face of the one who freed her. The Shaykh said that it is not permissible to testify until they see her face. If both witnesses have not been separated from her since she freed the slave girl, then it is permissible for them to testify to her act of freeing. This is written in Tatar-Khaniyya. If a person owes a debt to another and the debtor admits it in private but denies it publicly, and the rightful owner is unable to recover his right and uses a stratagem by hiding a few reliable people in his house, then calls him and mentions his debt...

---

1 Hai’at Shakhsiyyah, meaning physical appearance, specifically.

और जंदी और इमाम मर्ग़ीनानी ने मेल किया है और अक़्ल भी इसी को चाहती है क्योंकि हमारा इज्मा है कि औरत के चेहरे की तरफ गवाही के वास्ते देख लेना रवा है फिर इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मोहम्मद के नज़दीक अगर दो आदिलों ने गवाह को ख़बर दी कि यह फ़लां औरत है तो काफ़ी है और इमाम आज़म के नज़दीक नसब पर गवाही देने के वास्ते इस क़द्र जमाअत चाहिए कि जिसके वहम झूठ बोलने को अक़्ल रवाना रखती हो कि सब के सब झूठ बोले यह ज़हीरिया में लिखा है और फ़क़ीह अबू बक्र इस्काफ़ इस मसले में साहिबैन के क़ौल पर फ़तवा देते थे और इसी को नजमुद्दीन नसफ़ी ने इख़्तियार किया है और इसी पर फ़तवा है पस अगर इस औरत का नाम व नसब दो आदिलों ने पहुंचाया तो चाहिए कि दोनों गवाहों को अपनी गवाही पर गवाही पर गवाह कर लें ताकि गवाह क़ाज़ी के पास इस्म व नसब के बारे में इन दोनों की गवाही पर गवाही दें और असल हक़ पर असलातन गवाही दें तो यह बिला ख़िलाफ़ जायज़ है कज़ा फ़िल मुहीत।

अगर गवाहों ने एक औरत पर गवाही दी और उसका नाम व नसब बयान किया और वह औरत कचहरी में हाज़िर थी ☆

फ़क़ीह अबुल लैस फ़रमाते थे कि अगर एक औरत ने पर्दे की आड़ से इक़्रार किया और दो शख़्सों ने उसके पास से गवाही दी कि यह फ़लां औरत है तो जिससे उसका इक़्रार सुना उसको उसके इक़्रार की गवाही देना जायज़ नहीं मगर जबकि हालत-ए-इक़्रार में उसकी हैअत-ए-शख़्सिया को देख ले तो जायज़ है और फ़क़ीह ने उसकी हैअत-ए-शख़्सी का देखना शर्त किया न कि उसके चेहरे का देखना कज़ा फ़ि-ल-ज़ख़ीरा। अगर किसी औरत ने अपना चेहरा खोल दिया और कहा कि मैं फ़लां औरत फ़लां शख़्स की बेटी हूँ तो गवाहों को पहचानने वालों की ज़रूरत नहीं है पस अगर मर जाए तो दो गवाहों की ज़रूरत होगी कि गवाही दें कि वह फ़लां फ़लां औरत फ़लां शख़्स की बेटी थी और अगर उसने अपना चेहरा न दिखाया और दो गवाहों ने गवाही दी कि यह फ़लां औरत फ़लां शख़्स की बेटी है तो मुक़द्दमे के गवाहों को हलाल नहीं है कि गवाही दें कि फ़लानी औरत ने इक़्रार किया सिर्फ यह जायज़ है कि यूँ गवाही दें कि एक औरत ने यह इक़्रार किया और हमारे सामने दो गवाहों ने बयान किया था कि यह फ़लानी औरत है यह मुल्तक़त में लिखा है अगर गवाहों ने एक औरत पर गवाही दी और उसका नाम व नसब बयान किया और वह औरत कचहरी में हाज़िर थी पस क़ाज़ी ने गवाहों से कहा कि तुम इस औरत मुद्दआ-अलैहा को पहचानते हो उन्होंने कहा नहीं तो यह गवाही मक़बूल नहीं

है और अगर गवाहों ने कहा कि हमने एक औरत पर गवाही देना बरदाश्त किया था कि उसका नाम व नसब यह है और यह हम नहीं जानते हैं कि वह औरत यही है या नहीं तो उनकी गवाही इस नाम की औरत पर दुरुस्त है और मुद्दई पर लाज़िम है कि गवाह लाए कि यह वही औरत है कि जिसका नसब गवाहों ने बयान किया है कज़ा फ़िल मुहीत। एक औरत का पहचानना ऐसे शख़्स से दुरुस्त है जिसकी गवाही उसके हक़ में नामक़बूल है जैसे बाप या बेटा मसलन ख़्वाह यह गवाही जिसमें पहचानी जाती है इस औरत के लिए हो या इस औरत के ऊपर गवाही हो और बाज़ मशाइख़ ने कहा कि अगर गवाही उसके लिए हो तो दुरुस्त नहीं है और नजमुद्दीन नसफ़ी ने पहला क़ौल इख़्तियार किया है यह फ़ुसूल-ए-इमादिया में लिखा है।

इब्रे अहमद से दरयाफ़्त किया गया कि एक औरत ने दो शख़्सों के सामने इक़्रार किया कि मैंने यह बांदी आज़ाद कर दी और दोनों शख़्सों ने आज़ाद करने वाली का मुँह नहीं देखा तो शेख़ ने फ़रमाया कि गवाही देना नहीं जायज़ है जब तक उसका मुँह न देखें अगर दोनों गवाह जब से उस औरत ने बांदी को आज़ाद किया है उससे जुदा नहीं हुए तो उनको जायज़ है कि उसके आज़ाद करने की गवाही दें यह तातार-ख़ानिया में लिखा है अगर एक शख़्स का दूसरे पर क़र्ज़ा आता है और क़र्ज़दार ख़ुफ़िया में उससे इक़्रार करता है और एलानिया इनकार करता है और हक़दार अपने हक़ वसूल करने से आजिज़ हो और उसने हीला किया कि चंद आदिल लोगों को उसने घर में छुपा दिया फिर उसको बुलाया और अपना क़र्ज़ा उस...

---

१ हैअत-ए-शख़्सिया यानी शक्ल व सूरत जिसमें ख़ास तौर पर।

اور جندی اور امام مرغینانی نے میل کیا ہے اور عقل بھی اسی کو چاہتی ہے کیونکہ ہمارا اجماع ہے کہ عورت کے چہرہ کی طرف گواہی کے واسطے دیکھ لینا روا ہے پھر امام ابویوسف و امام محمد کے نزدیک اگر دو عادلوں نے گواہ کو خبر دی کہ یہ فلاں عورت ہے تو کافی ہے اور امام اعظم کے نزدیک نسب پر گواہی دینے کے واسطے اس قدر جماعت چاہئے کہ جس کے ہیم جھوٹ بولنے کو عقل روانہ رکھتی ہو کہ سب کے سب جھوٹ بولے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور فقیہ ابوبکر اسکا ف اس مسئلہ میں صاحبین کے قول پر فتویٰ دیتے تھے اور اسی کو نجم الدین نسفی نے اختیار کیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے پس اگر اس عورت کا نام و نسب دو عادلوں نے پہنچایا تو چاہئے کہ دونوں گواہوں کو اپنی گواہی پر گواہی پر گواہ کرلیں تاکہ گواہ قاضی کے پاس اسم ونسب کے بارے میں ان دونوں کی گواہی پر گواہی دیں اور اصل حق پر اصالۃً گواہی دیں تو یہ بلا خلاف جائز ہے کذا فی المحیط۔

اگر گواہوں نے ایک عورت پر گواہی دیا اور اس کا نام ونسب بیان کیا اور وہ عورت کچہری میں حاضر تھی ☆

فقیہ ابواللیث فرماتے تھے کہ اگر ایک عورت نے پردہ کی آڑ سے اقرار کیا اور دو شخصوں نے اس کے پاس سے گواہی دی کہ یہ فلاں عورت ہے تو جس سے اس کا اقرار سنا اس کو اس کے اقرار کی گواہی دینا جائز نہیں مگر جبکہ حالت اقرار میں اس کی ہیئت شخصیہ کو دیکھ لے تو جائز ہے اور فقیہ نے اس کی ہیئت شخصی کا دیکھنا شرط کیا نہ اس کے چہرہ کا دیکھنا کذا فی الذخیرہ۔ اگر کسی عورت نے اپنا چہرہ کھول دیا اور کہا کہ میں فلاں عورت فلاں شخص کی بیٹی

ہوں تو گواہوں کو پہچاننے والوں کی ضرورت نہیں ہے پس اگر مر جائے تو دو گواہوں کی ضرورت ہوگی کہ گواہی دیں کہ وہ فلاں فلاں عورت فلاں شخص کی بیٹی تھی اور اگر اس نے اپنا چہرہ نہ دکھایا اور دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ فلاں عورت فلاں شخص کی بیٹی ہے تو مقدمہ کے گواہوں کو حلال نہیں ہے کہ گواہی دیں کہ فلانی عورت نے اقرار کیا صرف یہ جائز ہے کہ یوں گواہی دیں کہ ایک عورت نے یہ اقرار کیا اور ہمارے سامنے دو گواہوں نے بیان کیا تھا کہ یہ فلانی عورت ہے یہ ملتقط میں لکھا ہے اگر گواہوں نے ایک عورت پر گواہی دی اور اس کا نام ونسب بیان کیا اور وہ عورت کچہری میں حاضر تھی پس قاضی نے گواہوں سے کہا کہ تم اس عورت مدعا علیہا کو پہچانتے ہو انہوں نے کہا نہیں تو یہ گواہی مقبول نہیں ہے اور اگر گواہوں نے کہا کہ ہم نے ایک عورت پر گواہی دینا برداشت کیا تھا کہ اس کا نام ونسب یہ ہے اور یہ ہم نہیں جانتے ہیں کہ وہ عورت یہی ہے یا نہیں تو ان کی گواہی اس نام کی عورت پر درست ہے اور مدعی پر لازم ہے کہ گواہ لائے کہ یہ وہی عورت ہے کہ جس کا نسب گواہوں نے بیان کیا ہے کذا فی المحیط ایک عورت کا پہچاننے ایسے شخص سے درست ہے جس کی گواہی اس کے حق میں نامقبول ہے جیسے باپ یا بیٹا مثلاً خواہ یہ گواہی جس میں پہچانی جاتی ہے اس عورت کے لئے ہو یا اس عورت کے اوپر گواہی ہو اور بعض مشائخ نے کہا کہ اگر گواہی اس کے لئے ہو تو درست نہیں ہے اور نجم الدین نسفی نے پہلا قول اختیار کیا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

ابن احمد سے دریافت کیا گیا کہ ایک عورت نے دو شخصوں کے سامنے اقرار کیا کہ میں نے یہ باندی آزاد کر دی اور دونوں شخصوں نے آزاد کرنے والی کا منہ نہیں دیکھا تو شیخ نے فرمایا کہ گواہی دینا نہیں جائز ہے جب تک اس کا منہ نہ دیکھیں اگر دونوں گواہ جب سے اس عورت نے باندی کو آزاد کیا ہے اس سے جدا نہیں ہوئے تو ان کو جائز ہے کہ اس کے آزاد کرنے کی گواہی دیں یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر ایک شخص کا دوسرے پر قرضہ آتا ہے اور قرض دار خفیہ میں

اس سے اقرار کرتا ہے اور علانیہ انکار کرتا ہے اور حق دار اپنے حق وصول کرنے سے عاجز ہو اور اس نے حیلہ کیا کہ چند عادل لوگوں کو اس نے گھر میں چھپا دیا پھر اس کو بلایا اور اپنا قرضہ اس

---

۱ بہیات شخصیہ یعنی شکل وصورت جس میں خاص طور پر۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 251 | Kitab-ul-Shahadat (The Book of Testimonies)

...requested from him and he confessed and left, and the witnesses heard it, then according to our scholars, it is lawful for them to give testimony. Some have said that it is not lawful because there is ambiguity and reason for excuse in it, but it is permissible only in the case when the witness sees his face. And if they did not see his face but heard his speech, then giving testimony is not lawful. And if testimony was given and a detailed explanation was provided, then the testimony will not be accepted unless they have gained direct knowledge; this is written in *Muheet-e-Sarkhasi*. If one saw the property (milk) but did not see the owner, for example, saw a defined property attributed to so-and-so son of so-and-so, and did not recognize the owner by appearance nor was aware of his lineage, then the most correct opinion is that he may testify and it will be accepted; this is written in *Khazanat-ul-Muftin*. And if he saw neither the property nor the owner but heard from people that so-and-so person has land in such-and-such village with certain boundaries, and this person neither recognizes that land nor knows that person's possession of it, then it is not lawful for him to give testimony regarding ownership. And if he saw the owner, for instance, recognizes a person well but did not see the property but heard from people that he has land in such-and-such village, and this person does not specifically recognize that land, then it is not permissible for him to give testimony; this is written in *Al-Kafi*. If the witness saw both the owner and the property, for example, recognizes the owner by appearance, name, and lineage, and recognizes the property with its boundaries and rights, and saw that property in his possession where he exercises ownership rights and claims it as his own, and the witness's heart is certain that it belongs to him, then it is lawful for him to testify to that person's ownership; this is written in *Al-Muheet*.

Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said: "If something is seen in someone's possession and they are using it, and people state that it is their property, but the observer feels in their heart that it belongs to someone else... ☆"

It is written in *Al-Muntaqa* that if you saw some goods or a house in someone's hands and it settled in your heart that it belongs to them, and then after that you saw it in the hands of another, you have the room to testify that this thing belongs to the first person. And when you intended to testify to the first person's ownership, at that time two just witnesses told you that this thing belongs to the one in whose hands it is today, as he had deposited it with the first person in our presence, then it is not

lawful for you to testify to the first person's ownership; this is in contrast to if only one just person had testified. But if your heart becomes certain that this person is truthful, then the ruling remains the same. Let it be clear that in *Al-Jami'-ul-Saghir*, this issue does not mention that certainty came into his heart that this thing belongs to him, nor is exercising control along with possession mentioned. The correct view is what is in *Al-Muntaqa*. And in every such apparent matter where it is permissible to testify based on hearsay from people, like death and marriage etc., when your heart becomes certain after hearing it that this news is true, and then two just people testify contrary to what is in your heart, it is not permissible for you to testify according to what you were certain of in your heart. However, if you are certain that both of them are liars, then it is permissible. And if one just person testified against it, then it is permissible for you to give the testimony that is in your heart, i.e., the first matter. But if your heart is certain that this person is truthful, then you testify to what was in your heart; otherwise, you cannot. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. And it is required that the manner in which the witness gained knowledge, such as seeing the possession, should not be detailed; if he does detail it, the testimony will be rejected; this is written in *Al-Kafi*. And Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said: "If something is seen in someone's possession and they are using it, and people state that it is their property, but the observer feels in their heart that it belongs to someone else and this person is using it by the order of another, then..."

...से तलब किया और उसने इक़रार किया और चला गया और गवाहों ने सुन लिया तो हमारे उलेमा के नज़दीक उनको गवाही देना हलाल (जायज़) है और बाज़ ने कहा कि हलाल नहीं है क्योंकि इसमें शुबहा और उज़्र है, लेकिन सिर्फ उस सूरत में जायज़ है कि जब गवाह उसका चेहरा देखता हो और अगर उसका चेहरा नहीं देखते थे लेकिन कलाम सुनते थे तो गवाही देना हलाल नहीं है। और अगर गवाही दी और तफ़्सीर (विस्तार से वर्णन) कर दी तो गवाही मक़बूल न होगी मगर जबकि उनको इल्म आ गया हो, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। अगर जायदाद (मिल्क) को देखा मालिक को न देखा, मिसाल के तौर पर एक महदूद मिल्कियत को देखा कि फ़लां बिन फ़लां के नाम से मन्सूब है और मालिक को न शक्ल से पहचानता है और न नसब (वंश) से वाक़िफ़ हुआ, तो अस़ह (ज़्यादा सही) मज़हब यह है कि गवाही दे और क़बूल होगी, यह 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में लिखा है। और अगर मिल्कियत और मालिक दोनों को न देखा मगर लोगों से सुना कि फ़लां शख़्स की फ़लां गाँव में ज़मीन है जिसकी सीमाएं(हुदूद) यह हैं, और यह शख़्स न उस ज़मीन को पहचानता है और न उस शख़्स का क़ब्ज़ा उस पर जानता है, तो उसको मिल्कियत की गवाही देना हलाल नहीं है। और अगर मालिक को देखा मसलन एक शख़्स को अच्छी तरह पहचानता है और जायदाद को न देखा मगर लोगों से सुना कि उसकी फ़लां गाँव में ज़मीन है और यह शख़्स उस ज़मीन को ख़ास तौर पर नहीं पहचानता है, तो उसको गवाही देना जायज़ नहीं है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। अगर गवाह ने मालिक और मिल्कियत दोनों को देखा, मसलन मालिक को शक्ल से और नाम और नसब से पहचानता है और मिल्कियत को उसकी सीमाओं और अधिकारों के साथ पहचानता है और उस मिल्कियत को उसके क़ब्ज़े में देखा कि वह मालिकाना तस़र्रुफ़ (इस्तेमाल) करता है और दावा करता है कि यह मेरी है, और गवाह के दिल में यक़ीन आ गया कि इसी की है, तो उसके लिए हलाल है कि उस शख़्स की मिल्कियत की गवाही दे, यह 'मुहीत' में लिखा है।

इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया: "अगर कोई चीज़ किसी शख़्स के क़ब्ज़े में देखी कि वह उसमें तस़र्रुफ़ करता है और लोग बयान करते हैं कि यह इसी की मिल्कियत है, लेकिन देखने वाले के दिल में आया कि यह दूसरे की मिल्कियत है... ☆"

'मुन्तकी' में लिखा है कि अगर तूने किसी शख़्स के हाथ में कोई सामान या घर देखा और तेरे दिल में समाया कि यह इसी का है, फिर उसके बाद तूने उसको दूसरे के हाथ में देखा, तो तुझे गुंजाइश है कि तू गवाही दे कि यह चीज़ पहले शख़्स की है। और जब तूने पहले शख़्स की मिल्कियत होने की गवाही

देनी चाही, उस वक़्त तुझसे दो आदिल (विश्वसनीय) गवाहों ने कहा कि यह चीज़ इसी की है जिसके हाथ में आजकल है, उसने पहले शख़्स के पास हमारे सामने वदीअत (अमानत) रखी थी, तो तुझे पहले शख़्स की मिल्कियत होने की गवाही देना हलाल नहीं है; इसके बरख़िलाफ़ अगर केवल एक आदिल ने गवाही दी हो। लेकिन अगर तेरे दिल को यक़ीन हो जाए कि यह एक शख़्स सच्चा है, तो भी यही हुक्म है। वाज़ेह हो कि 'जामे सग़ीर' में इस मसले में यह ज़िक्र नहीं है कि उसके दिल में यक़ीन आ गया कि यह चीज़ इसी की है और न ही 'तसर्रुफ़ मा क़ब्ज़ा' (कब्जे के साथ उपयोग) का ज़िक्र है, और सही यही है जो 'मुन्तकी' में है। और ऐसे हर ज़ाहिरी मामले में जिसमें लोगों से सुनकर गवाही देना जायज़ है, जैसे मौत और निकाह वग़ैरह, जब तेरे दिल में सुनकर यक़ीन आ जाए कि यह ख़बर सच्ची है, फिर तेरे पास दो आदिल इसके बरख़िलाफ़ गवाही दें जो तेरे दिल में समाया है, तो तुझे जायज़ नहीं है कि जो तेरे दिल में यक़ीन आ गया है उसके मुवाफ़िक़ तू गवाही दे। लेकिन जबकि तुझे यक़ीन हो कि ये दोनों झूठे हैं, तो जायज़ है। और अगर एक आदिल ने इसके बरख़िलाफ़ गवाही दी, तो तुझको जायज़ है कि वही गवाही दे जो तेरे दिल में है यानी पहला मामला। लेकिन जबकि तेरे दिल को यक़ीन हो जाए कि यह शख़्स सच्चा है, तो तू उसकी गवाही दे जो तेरे दिल में था, तू नहीं दे सकता। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और चाहिए कि जिस तौर से गवाह ने इल्म हासिल किया है, जैसे क़ब्ज़ा देखना, मसलन उसका बयान न करे; और अगर उसने बयान कर दिया तो गवाही रद्द कर दी जाएगी, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैहि ने फ़रमाया: "अगर कोई चीज़ किसी शख़्स के क़ब्ज़े में देखी कि वह उसमें तसर्रुफ़ करता है और लोग बयान करते हैं कि यह इसी की मिल्कियत है, लेकिन देखने वाले के दिल में आया कि यह दूसरे की मिल्कियत है और यह शख़्स दूसरे के हुक्म से इसमें तसर्रुफ़ करता है, तो..."

سے طلب کیا اور اس نے اقرار کیا اور چلا گیا اور گواہوں نے سن لیا تو ہمارے علماء کے نزدیک ان کو گواہی دینا حلال ہے اور بعض نے کہا کہ حلال نہیں ہے کہ اس میں لبس اور عذر ہے لیکن صرف اس صورت میں جائز ہے کہ جب گواہ اس کا چہرہ دیکھتا ہو اور اگر اس کا چہرہ نہیں دیکھتے تھے لیکن کلام سنتے تھے تو گواہی دینا حلال نہیں ہے اور اگر گواہی دی اور تفسیر کر دی تو گواہی مقبول نہ ہوگی مگر جبکہ ان کو علم آ گیا ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ملک کو دیکھا مالک کو نہ دیکھا مثلاً ایک ملکیت محدودہ کو دیکھا کہ فلاں بن فلاں کے نام سے منسوب ہے اور مالک کو نہ شکل سے پہچانا اور نہ نسب سے واقف ہوا تو اصح مذہب یہ ہے کہ گواہی دے اور قبول ہو گی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اور اگر ملکیت اور مالک دونوں کو نہ دیکھا مگر لوگوں سے سنا کہ فلاں شخص کی فلاں گاؤں میں زمین ہے کہ اس کی حدود یہ ہے اور یہ شخص نہ اس زمین کو پہچانتا ہے اور نہ اس شخص کا قبضہ اس پر جانتا ہے تو اس کو ملکیت کی گواہی دینا حلال نہیں ہے اور اگر مالک کو دیکھا مثلاً ایک شخص کو اچھی طرح پہچانتا ہے اور ملک کو نہ دیکھا مگر لوگوں سے سنا کہ اس کی فلاں گاؤں میں زمین ہے اور یہ شخص اس زمین کو خاص کر نہیں پہچانتا ہے تو اس کو گواہی دینا نہیں روا ہے یہ کافی میں لکھا ہے اگر گواہ نے مالک اور ملکیت دونوں کو دیکھا مثلاً مالک کو شکل سے اور نام اور نسب سے پہچانتا ہے اور ملکیت کو مع حدود و حقوق پہچانتا ہے اور اس ملکیت کو اس کے قبضہ میں دیکھا کہ مالکانہ تصرف کرتا ہے اور دعویٰ کرتا ہے کہ یہ میری ہے اور گواہ کے دل میں یقین آ گیا کہ اسی کی ہے تو اس کو حلال ہے کہ اس شخص کی ملکیت کی گواہی دے یہ محیط میں لکھا ہے۔

امام ابو یوسفؒ نے فرمایا اگر کوئی شے کسی شخص کے قبضہ میں دیکھی کہ وہ اس میں تصرف کرتا ہے اور لوگ بیان کرتے ہیں کہ یہ اسی کی ملکیت ہے لیکن دیکھنے والے کے دل میں آیا کہ یہ دوسرے کی ملکیت ہے ☆

منتقی میں لکھا ہے کہ اگر تو نے کسی شخص کے ہاتھ میں کوئی اسباب یا گھر دیکھا اور تیرے دل میں سمایا کہ یہ اسی کا ہے پھر اس کے بعد تو نے اس کو دوسرے کے ہاتھ میں دیکھا تو تجھے گنجائش ہے کہ تو گواہی دے کہ یہ چیز پہلے شخص کی ہے اور جب تو نے پہلے شخص کی ملکیت ہونے کی گواہی دینی چاہی اس وقت تجھ سے دو عادلوں نے کہا کہ یہ چیز اسی کی ہے جس کے ہاتھ میں آج کل ہے اس نے پہلے شخص کے پاس ہمارے سامنے ودیعت رکھی تھی تو تجھے پہلے شخص کی ملکیت ہونے کی گواہی دینا حلال نہیں ہے بخلاف اس کے کہ ایک عادل نے گواہی دی ہو لیکن اگر تیرے دل کو یقین ہو جائے کہ یہ ایک شخص سچا ہے تو بھی یہی حکم ہے واضح ہو کہ جامع صغیر میں اس مسئلہ میں یہ نہیں مذکور ہے کہ اس کے دل میں یقین آ گیا کہ یہ چیز اسی کی ہے اور نہ تصرف مع قبضہ مذکور ہے اور صحیح یہی ہے جو منتقی میں ہے اور ایسے ہر امر ظاہر میں کہ جس میں لوگوں سے سن کر گواہی دینا جائز ہے جیسے موت و نکاح وغیرہ جب تیرے دل میں سن کر یقین آ جائے کہ یہ خبر صادق ہے پھر تیرے پاس دو عادل اس کے برخلاف گواہی دیں جو تیرے دل میں سمایا ہے تو تجھے روا نہیں ہے کہ جو تیرے دل میں یقین آ گیا ہے اس کے موافق تو گواہی دے لیکن جبکہ تجھے یقین ہو کہ یہ دونوں جھوٹے ہیں تو جائز ہے اور اگر ایک عادل نے اس کے برخلاف گواہی دی تو تجھ کو روا ہے کہ وہی گواہی دے جو تیرے دل میں ہے یعنی پہلا امر لیکن جبکہ تیرے دل کو یقین ہو جائے کہ یہ شخص سچا ہے تو تو اس کی گواہی دے جو تیرے دل میں تھا نہیں دے سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور چاہئے کہ جس طور سے گواہ نے علم حاصل کیا ہے قبضہ کا دیکھنا مثلاً اس کو بیان نہ کرے اور اگر اس

نے بیان کر دیا تو گواہی رد کر دی جائے گی یہ کافی میں لکھا ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا اگر کوئی شے کسی شخص کے قبضہ میں دیکھی کہ وہ اس میں تصرف کرتا ہے اور لوگ بیان کرتے ہیں کہ یہ اسی کی ملکیت ہے لیکن دیکھنے والے کے دل میں آیا کہ یہ دوسرے کی ملکیت ہے اور یہ شخص دوسرے کے حکم سے اس میں تصرف کرتا ہے تو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 252 | Kitab ash-Shahadat (Book of Testimonies)

It is not permissible for an observer to testify regarding ownership (based solely on observation), and the fatwa of many Shaikhs is based on this; it is so recorded in 'Al-Muhit'.

If one observes a male or female slave in the possession of a person and serving them, and the observer knows both to be owned by that person, it is permissible for him to testify that they are both slaves owned by that individual, whether they are young or old. However, if the observer does not know of their slave status, then if they are so young that they cannot speak for themselves, the same ruling applies. But if they are old enough to speak for themselves, whether they are discerning children or adults, it is not permissible for him to testify; this is written in 'Fath al-Qadir'. It is stated in 'Waqi'at' that if both witnesses know a house belongs to the claimant, and then two reliable witnesses testify before them that the claimant has sold the house to the person in possession, Imam Muhammad (RA) said they should testify according to their own knowledge and not based on the statements of the witnesses of the sale; this is in 'Al-Muhit'. Al-Natiqi mentioned that if two persons witnessed a marriage, sale, or murder, and then as they intended to testify, two reliable witnesses testified before them that the person has divorced his wife three times, or the seller freed the slave before the sale, or the guardian (Wali) pardoned the killer after the murder, then it is not permissible for those two (observers) to testify regarding the marriage, etc. However, if only one reliable person gives such testimony, it is not permissible for them to withhold their testimony (i.e., they must testify); this is recorded in 'Wajiz Kardari'. Zaid admitted before Amr that he owes property to Khalid, then later denied it, and Khalid sought Amr's testimony. Then two reliable witnesses testified that the property Zaid had admitted to had become his own due to sale or gift. In such a case, the witness should testify to what he knows; this is in 'Az-Zakhirah'. Zaid admitted before a group that he owes Amr one thousand dirhams. Later, two or three reliable persons came to those witnesses and said, "Do not testify regarding Zaid's debt to Amr, for he has paid all that he owed." The witnesses then have the option: they may choose not to testify or they may testify and narrate the whole story before the Qadi (judge) so that the judge does not rule based on a false claim. This is also narrated from Imam Muhammad (RA). In another narration from Imam Muhammad (RA), it is said that the witnesses should testify that there was a debt, but they should not testify that the debt no longer exists. Imam Abu Bakr Muhammad ibn al-Fadl said that if two reliable witnesses testify before

those who heard the admission of debt that the creditor has received full payment or has pardoned the debtor, it is not permissible for the witnesses to refrain from testifying to the admission of the debt, unless they heard the pardon or receipt with their own ears. This is also narrated from Imam Abu Yusuf (RA) and is written in 'Fatawa Qadi Khan'.

Some Shaikhs of our time have adopted the view in these matters that if two witnesses testify before a witness and he becomes certain in his heart that they are truthful, it is not [1] permissible for him to testify to the original right. But if one or two reliable witnesses testify before him and he does not feel certain, then it is permissible for him to testify to the right as he originally knew it; thus in 'Az-Zakhirah'. If a husband admits before a witness to divorcing his wife, or a master to freeing his slave, and then is called to testify regarding the marriage or sale (of the slave), he should refrain, and it is not permissible for him to testify; this is in 'Fatawa Qadi Khan'. Ibn Muqatil was asked about two persons who sat and calculated accounts before a group and told the people, "Do not testify against us regarding what you hear from us," and then one admitted to the right of the other. It was ruled that it is permissible for the witness to testify to the admission he heard. This is the opinion of Ibn Sirin, and Faqih Abu al-Layth (RA) stated that this is also narrated from Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa, RA), and this is the view we adopt; it is recorded in 'Al-Muhit'. If a person, before two witnesses...

---

[1] No, meaning he cannot testify that the original right still exists because its termination through payment or pardon has become certain to the witnesses.

देखने वाले के लिए जायज़ नहीं है कि वह मिल्कियत (स्वामित्व) की गवाही दे, और इसी पर बहुत से मशाइख़ का फ़तवा है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने एक ग़ुलाम या दासी को देखा कि वे एक व्यक्ति के कब्ज़े में उसकी सेवा कर रहे हैं, फिर यदि वह देखने वाला व्यक्ति दोनों को उस व्यक्ति का ममलुक (स्वामित्व में) जानता है, तो उसके लिए जायज़ है कि गवाही दे कि ये दोनों इस व्यक्ति के ममलुक हैं, चाहे दोनों छोटे हों या बड़े। और यदि यह देखने वाला दोनों के ममलुक होने को नहीं जानता, फिर यदि वे दोनों इतने छोटे हों कि स्वयं अपना वर्णन नहीं कर सकते, तब भी यही हुक्म है। और यदि वे दोनों बड़े हैं कि स्वयं बता सकते हैं, चाहे लड़के समझदार हों या बालिग, तो उसके लिए गवाही देना जायज़ नहीं है, यह 'फ़तहुल् क़दीर' में लिखा है। 'वाकियात' में लिखा है कि यदि दोनों गवाहों को मालूम है कि यह घर वादी का है, फिर दोनों के सामने दो आदिल (न्यायप्रिय) व्यक्तियों ने गवाही दी कि वादी ने यह घर उसी व्यक्ति के हाथ बेच दिया है जिसके कब्ज़े में है, तो इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैह ने फरमाया कि वे अपने ज्ञान के अनुसार गवाही दें और बिक्री के गवाहों के कहने पर गवाही न दें, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'नातिक़ी' ने उल्लेख किया है कि दो व्यक्तियों ने निकाह, बिक्री या हत्या होने का प्रत्यक्ष अवलोकन किया, फिर जब दोनों ने गवाही देना चाही, तो दो आदिल व्यक्तियों ने उनके सामने गवाही दी कि इस व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तीन तलाक दे दिए हैं, या विक्रेता ने बिक्री से पहले ग़ुलाम को आज़ाद कर दिया था, या वली (संरक्षक) ने हत्यारे को हत्या के बाद माफ कर दिया है, तो उन दोनों (प्रत्यक्षदर्शियों) के लिए निकाह आदि की गवाही देना जायज़ नहीं है। और यदि केवल एक ही आदिल व्यक्ति ने यह गवाही दी, तो दोनों में से किसी के लिए गवाही न देना जायज़ नहीं है (अर्थात गवाही देना आवश्यक है), यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। ज़ैद ने अम्र के सामने इकरार किया कि खालिद का मुझ पर माल (ऋण) है, फिर इनकार किया और खालिद ने अम्र की गवाही माँगी, और दो आदिल व्यक्तियों ने गवाही दी कि यह माल जिसका ज़ैद ने इकरार किया था, वह बिक्री या दान की वजह से उसी का हो गया, तो गवाह वही गवाही दे जो वह जानता है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। ज़ैद ने एक समूह के सामने स्वीकार किया कि अम्र के मुझ पर एक हज़ार दिरहम हैं, फिर दो या तीन आदिल व्यक्ति उन गवाहों के पास आए और कहा कि तुम लोग अम्र के लिए ज़ैद पर कर्ज़ की गवाही न देना क्योंकि उसने अपना सारा कर्ज़ चुका दिया है, तो गवाहों को अधिकार है कि चाहें तो गवाही न दें और चाहें तो गवाही दें और सारा मामला काज़ी (न्यायाधीश) के सामने बयान कर दें ताकि काज़ी झूठे दावे पर

फैसला न दे, ऐसा ही इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैह से रिवायत है। और एक रिवायत में इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैह से आया है कि गवाह यह गवाही दें कि उस पर कर्ज़ था, और यह गवाही कि उस पर कर्ज़ ही नहीं रहा, न दें। इमाम अबू बक्र मोहम्मद बिन अल-फज़्ल ने फरमाया कि यदि इकरार सुनने वाले गवाहों के सामने दो आदिल व्यक्तियों ने गवाही दी कि ऋणदाता ने अपना पूरा ऋण वसूल कर लिया है या उसने ऋणदाता को माफ कर दिया है, तो दोनों (गवाहों) के लिए ऋण के इकरार की गवाही से रुकना जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि जब दोनों स्वयं अपने कानों से ऋणदाता का माफ करना या वसूल करना सुन लें, तब गवाही न दें, ऐसा ही इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाह अलैह से रिवायत है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

हमारे समय के कुछ मशाइख़ ने इन मामलों में यह अपनाया है कि यदि गवाह के सामने दो गवाहों ने गवाही दी और उसके मन में विश्वास हो गया कि ये दोनों सच्चे हैं, तो मूल अधिकार (असल हक़) पर उसे गवाही देना १ जायज़ नहीं है। और यदि उसके सामने एक या दो आदिल व्यक्तियों ने गवाही दी लेकिन उसके मन में विश्वास नहीं हुआ, तो उसके लिए जायज़ है कि वास्तव में जो अधिकार उसे मालूम है उस पर गवाही दे, जैसा 'ज़ख़ीरा' में है। यदि पति ने अपनी पत्नी को तलाक देने का या मालिक ने अपने गुलाम को आज़ाद करने का गवाह के सामने इकरार किया, फिर उसे निकाह या बिक्री की गवाही के लिए बुलाया गया, तो वह रुक जाए और उसके लिए गवाही देना जायज़ नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। इब्न मुक़ातिल से पूछा गया कि एक समूह के सामने दो व्यक्तियों ने बैठकर हिसाब किया और दोनों ने लोगों से कह दिया कि जो कुछ तुम हमसे सुनते हो उसकी गवाही हम पर न देना, फिर एक ने दूसरे के अधिकार का इकरार किया, तो गवाह के लिए जायज़ है कि जो इकरार उसने सुना है उसकी गवाही दे, और यह इब्न सीरीन का कथन है, और फ़कीह अबू लैथ रहमतुल्लाह अलैह ने फरमाया कि यही कथन इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह से मर्वी (वर्णित) है और हम इसी को लेते हैं, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति ने दो गवाहों के सामने...

---

१ नहीं, अर्थात मूल अधिकार शेष होने पर गवाही नहीं दे सकता क्योंकि भुगतान या माफी से उसका समाप्त होना गवाहों के लिए निश्चित हो गया।

دیکھنے والے کو حلال نہیں ہے کہ ملکیت کی گواہی دے اور اسی پر بہت سے مشائخ کا فتویٰ ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک غلام یا باندی کو دیکھا کہ ایک شخص کے قبضہ میں اس کی خدمت کرتے ہیں پس اگر وہ شخص دیکھنے والا دونوں کو مملوک جانتا ہے تو اس کو جائز ہے کہ گواہی دے کہ یہ دونوں اس شخص کے مملوک ہیں خواہ دونوں چھوٹے ہوں یا بڑے ہوں اور اگر یہ دیکھنے والا دونوں کے مملوک ہونے کو نہیں جانتا ہے پس اگر وہ دونوں ایسے چھوٹے ہوں کہ اپنے آپ کو بیان نہیں کر سکتے ہیں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر وہ دونوں بڑے ہیں کہ اپنے آپ کو بتلا سکتے ہیں خواہ لڑکے عاقل ہوں یا بالغ ہوں تو اس کو روا نہیں ہے کہ گواہی دے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے واقعات میں لکھا ہے کہ اگر دونوں گواہوں کو معلوم ہے کہ یہ گھر مدعی کا ہے پھر دونوں کے سامنے دو شخصوں عادل نے گواہی دی کہ مدعی نے یہ گھر اسی شخص کے ہاتھ کے جس کے قبضہ میں ہے فروخت کر دیا ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ موافق اپنے علم کے گواہی دیں اور بیع کے گواہوں کے کہنے پر گواہی نہ دیں یہ محیط میں لکھا ہے ناطقی نے ذکر کیا ہے کہ دو شخصوں نے نکاح یا بیع یا قتل واقع ہونے کا مشاہدہ کیا پھر جب دونوں نے گواہی دینا چاہی تو دو عادلوں نے ان کے سامنے گواہی دی کہ اس شخص نے عورت کو تین طلاق دی یا بائع نے بیع سے پہلے غلام کو آزاد کر دیا تھا یا ولی نے قاتل کو بعد قتل کے معاف کر دیا تو ان دونوں کو نکاح وغیرہ کسی کی گواہی دینا حلال نہیں ہے اور اگر ایک ہی عادل نے یہ گواہی دی تو دونوں میں کسی کو گواہی نہ دینا حلال نہیں ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے زید نے عمرو کے سامنے اقرار کیا کہ خالد کا مجھ پر مال ہے پھر انکار کیا اور خالد نے عمرو کی گواہی طلب کی اور دو عادلوں نے گواہی دی

کہ یہ مال جس کا زید نے اقرار کیا تھا وہ بیع یا ہبہ کی وجہ سے اسی کا ہو گیا تو گواہ اس کی گواہی دے جو کچھ وہ جانتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے زید نے ایک قوم کے سامنے اقرار کیا کہ عمرو کے مجھ پر ہزار درہم ہیں پھر دو عادل یا تین عادل ان گواہوں کے پاس آئے اور کہا کہ تم لوگ عمرو کے واسطے زید پر قرضہ کی گواہی نہ دینا کہ اس نے جو کچھ قرضہ اس پر تھا سب ادا کر دیا تو گواہوں کو اختیار ہے چاہیں گواہی نہ دیں اور چاہیں گواہی دیں اور قصہ قاضی کے سامنے بیان کر دیں تاکہ قاضی جھوٹے دعوٰی پر حکم نہ کرے ایسا ہی امام محمدؒ سے روایت ہے اور ایک روایت میں امام محمدؒ سے آیا ہے کہ گواہ یہ گواہی دیں کہ اس پر قرضہ تھا اور یہ گواہی کہ اس پر قرضہ ہی نہ دیں امام ابو بکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ اگر اقرار کے سنے ہوئے گواہوں کے سامنے دو عادلوں نے گواہی دی کہ قرض خواہ نے اپنا قرضہ پورا وصول کر لیا یا اس نے قرض دار کو معاف کر دیا تو دونوں کو قرض کے اقرار کرنے کی گواہی سے باز رہنا روا نہیں ہے مگر جبکہ دونوں قرض خواہ کا معاف کرنا یا وصول پانا کانوں سے سن لیں تو گواہی نہ دیں ایسا ہی امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ہمارے زمانہ کے بعض مشائخ نے ان مسائل میں یہ اختیار کیا ہے کہ اگر گواہ کے سامنے دو گواہوں نے گواہی دی اور اس کے دل میں یقین آیا کہ یہ دونوں سچے ہیں تو اصل حق پر اس کو گواہی دینا نہیں ۱ جائز ہے اور اگر اس کے سامنے ایک یا دو عادلوں نے گواہی دی مگر اس کے دل میں یقین نہ آیا تو اس کو جائز ہے کہ اصل میں جو حق اس کو معلوم ہے اس پر گواہی دے کذا فی الذخیرہ۔ اگر شوہر نے اپنی بی بی کے طلاق دینے یا مالک نے اپنے غلام کے آزاد کرنے کا گواہ کے سامنے اقرار کیا پھر اس کو نکاح یا بیع کی گواہی کے واسطے بلایا تو باز رہے اور اس کو گواہی دینا حلال نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ابن مقاتل سے دریافت کیا گیا کہ ایک جماعت کے سامنے دو شخصوں نے بیٹھ کر حساب کیا اور دونوں نے لوگوں سے کہہ دیا کہ

جو کچھ تم ہم سے سنتے ہو اس کی گواہی ہم پر نہ دینا پھر ایک نے دوسرے کے حق کا اقرار کیا تو گواہ کو جائز ہے کہ جو اقرار سے سنا ہے اس کی گواہی دے اور یہ قول ابن سیرین کا ہے اور فقیہ ابو اللیثؒ نے فرمایا کہ یہی قول امام اعظمؒ سے مروی ہے اور ہم اسی کو لیتے ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے دو گواہوں کے سامنے

---

۱ نہیں یعنی اصل حق باقی ہونے پر گواہی نہیں دے سکتا کیونکہ ادا یا معافی سے ساقط ہونا گواہوں سے یقین ہو گیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 253 Kitab-ush-Shahadat (The Book of Evidence)

A marriage was contracted with a woman for a specified dower (Mahr), and several years passed, during which several children were born. After a few years, the husband died. Then the woman requested witnesses to testify to that known amount of dower. If the witnesses remember it, it is permissible for them to give evidence, and the Fatwa is based on this. It is written in 'Az-Zakhirah' that if a person sees one animal following another and drinking its milk, it is permissible for that observer to testify that the suckling animal is the offspring of that animal and is the property of the owner of the animal. This is mentioned in 'Al-Muhit'. The form of witnessing the birth is to say, for example, that this calf used to follow this she-camel. Witnessing the actual birth is not a condition for giving testimony; this is cited in 'Tatarkhaniyah'. A woman admitted to owing property to her father or brother, with the intent of harming the other heirs, and the witnesses knew this. The scholars stated that it is permissible for the witnesses to witness this admission and give testimony, but it is disliked (Makruh) for the woman to do so. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

A judge called witnesses to witness that "I have decreed such an amount of property of so-and-so for so-and-so," but these witnesses were not present in the judicial assembly at the time of giving the decree.

If someone made an admission for a royal official and then the one who admitted said, "I admitted out of fear of him," then if the witness is aware of his fear, he should not give testimony. If he is not aware of the fear, he should give testimony and inform the judge that it was under the control of a royal soldier. This is written in 'Wajiz Kar Dari'. Abu al-Qasim was asked about a person who took a brass market from the Sultan as a contract (lease) on the condition of paying a certain amount of Dirhams every month and put it in writing. Is this permissible, and is it permissible for witnesses to testify to it? He replied that both the lessee and the lessor have strayed from the right path, and if witnesses testified to this, a curse would fall upon them. Then he was asked if the witnesses testified to the contractor's admission of the Dirhams and they knew everyone, is the testimony permissible? The Sheikh said that if they gave testimony after knowing everything, they are cursed, and testimony in such matters is not permissible. This is mentioned in 'An-Nawazil'. Similarly, giving testimony on any admission whose cause is prohibited (Haram) or void (Batil) is not permissible. This is written in 'Al-Muhit'. If witnesses heard a judge saying to a person, "I have decreed against you for so-and-so's property of such an amount," but the judge did not make them witnesses to his decree, and they stated the same

before another judge, this does not affect their testimony. But if both stated that "we heard this in a place other than the city where that judge resides," then their testimony is unacceptable, and they should not give testimony. This is mentioned in 'Az-Zakhirah'. Ali bin Ahmad and Abu Hamid were asked about a judge who made witnesses witness that "I have decreed against so-and-so for such an amount of property for so-and-so," and these witnesses were not present in the assembly at the time the decree was given. If these witnesses gave testimony before another judge, is such testimony acceptable? Ali bin Ahmad said that this testimony is void (Batil) and of no account. Abu Hamid also said that this is the rule, stating that the condition for making someone a witness is that it occurs at the time the order is given. This is cited in 'Tatarkhaniyah'. If a witness sees his own handwriting but does not remember the event, or remembers writing the testimony but does not remember the amount, then according to Imam Azam, it is not permissible for him to give testimony. However, according to Imam Muhammad, it is permissible. Shams-ul-A'immah Al-Halwani said that the Fatwa is given based on the opinion of Imam Muhammad. This is written in 'Wajiz Kar Dari'. In 'An-Nawazil', it is stated that if a witness recognizes his handwriting and the writing is kept safe with him, but he does not remember writing the testimony, then according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, giving testimony is permissible. Faqih Abu al-Layth said we adopt this view; it is in 'Al-Khulasah'. But if the writing is with the plaintiff (Muddai), then it is not permissible for the witness to give testimony.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 253 किताबुश शहादात (गवाहियों की किताब)

किसी निर्धारित महर (स्त्री धन) पर एक औरत से निकाह किया और उस पर कई साल गुज़र गए और उसकी कई संतानें हुईं। कुछ साल बीतने के बाद पति मर गया, फिर उस औरत ने गवाही की मांग की कि इस ज्ञात महर की मात्रा पर गवाही दें। यदि गवाहों को याद है, तो उनके लिए गवाही देना जायज़ है और इसी पर फ़तवा है। 'ज़खीरा' में लिखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने देखा कि एक जानवर दूसरे के पीछे चल रहा है और उसका दूध पी रहा है, तो देखने वाले के लिए यह जायज़ है कि वह गवाही दे कि दूध पीने वाला जानवर उसी जानवर का बच्चा है और जानवर के मालिक की संपत्ति है। 'मुहीत' में ऐसा ही लिखा है। बच्चे के होने की गवाही का तरीका यह है कि वह कहे कि यह बच्चा मिसाल के तौर पर इस ऊंटनी के पीछे-पीछे चलता था। जन्म के समय गवाही के लिए उपस्थित होना शर्त नहीं है, यह 'ततारखालिया' में उद्धृत है। एक महिला ने अपने पिता या भाई के पक्ष में धन का इक़रार (स्वीकारोक्ति) किया और उसका उद्देश्य अन्य वारिसों को नुकसान पहुँचाना है, और गवाह इस बात को जानते हैं, तो उलेमा ने कहा कि गवाहों के लिए जायज़ है कि वे इस इक़रार की गवाही को सुनें और गवाही दें, लेकिन उस महिला के लिए ऐसा करना मकरूह (नापसंद) है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

एक क़ाज़ी ने गवाहों को इस बात का गवाह बनाया कि "मैंने फलां के इतने धन की डिक्री (फैसला) फलां व्यक्ति के पक्ष में कर दी है," और ये गवाह फ़ैसले के समय अदालत में मौजूद नहीं थे। ۞

यदि किसी ने शाही नौकर के लिए इक़रार किया, फिर इक़रार करने वाले ने कहा कि "मैंने उसके डर से इक़रार किया था", तो यदि गवाह उसके डर से वाकिफ़ हो तो गवाही न दे, और यदि डर से वाकिफ़ न हो तो गवाही दे दे और क़ाज़ी को सूचित कर दे कि यह एक शाही सिपाही के नियंत्रण में था। यह 'वजीज़ कर दरी' में लिखा है। अबुल क़ासिम से पूछा गया कि एक व्यक्ति ने सुल्तान से पीतल का बाज़ार ठेके पर लेने का इक़रार किया और हर महीने कुछ निश्चित दरहम देने का इक़रार लिखकर दिया। क्या यह जायज़ है और गवाहों के लिए इसकी गवाही देना जायज़ है? उन्होंने उत्तर दिया कि ठेका लेने वाला और देने वाला दोनों सही रास्ते से भटक गए हैं, और यदि गवाहों ने इस पर गवाही दी तो उन पर लानत बरसेगी। फिर उनसे पूछा गया कि यदि गवाहों ने ठेकेदार के दरहमों के इक़रार पर गवाही दी और वे सबको पहचानते हैं, तो क्या गवाही जायज़ है? शेख ने कहा कि यदि सब कुछ पहचानने के बाद उन्होंने गवाही दी तो वे शापित हैं और ऐसे मामलों में गवाही जायज़ नहीं है। 'नवाज़िल' में ऐसा ही लिखा है। इसी तरह हर उस इक़रार पर गवाही देना जिसका कारण हराम और

बातिल (अमान्य) हो, जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गवाहों ने एक क़ाज़ी को किसी व्यक्ति से यह कहते सुना कि "मैंने तुम पर उस व्यक्ति के इतने धन की डिक्री कर दी है," लेकिन क़ाज़ी ने उन्हें अपने आदेश का गवाह नहीं बनाया था, और उन्होंने दूसरे क़ाज़ी के सामने इसी तरह बयान दिया, तो इससे उनकी गवाही में कोई दोष नहीं आता। और यदि दोनों ने यह बयान दिया कि "हमने उस शहर के अलावा जहाँ वह क़ाज़ी है, किसी दूसरी जगह ऐसा सुना," तो उनकी गवाही अमान्य है और उन्हें गवाही नहीं देनी चाहिए। 'अज़-ज़खीरा' में ऐसा ही लिखा है। अली बिन अहमद और अबू हामिद से पूछा गया कि एक क़ाज़ी ने गवाहों को गवाह बनाया कि "मैंने फलां के इतने धन की डिक्री फलां व्यक्ति के विरुद्ध कर दी है," और ये गवाह फ़ैसले के समय सभा में मौजूद नहीं थे। अब यदि इन गवाहों ने दूसरे क़ाज़ी के सामने गवाही दी, तो क्या ऐसी गवाही स्वीकार्य है? अली बिन अहमद ने कहा कि यह गवाही बातिल है, इसका कोई मूल्य नहीं है। अबू हामिद ने भी यही कहा और कहा कि गवाह बनाने की शर्त यह है कि वह उसी समय हो जब आदेश दिया जा रहा हो। यह 'ततारखालिया' में उद्धृत है। यदि गवाह ने अपना लिखा हुआ पत्र देखा लेकिन उसे घटना याद नहीं है, या गवाही लिखना याद है पर धन की मात्रा याद नहीं है, तो इमाम आज़म के अनुसार उसके लिए गवाही देना जायज़ नहीं है। लेकिन इमाम मुहम्मद के अनुसार जायज़ है। शम्सुल अइम्मा हलवाई ने कहा कि इमाम मुहम्मद के कथन पर फ़तवा दिया जाता है। यह 'वजीज़ कर दरी' में लिखा है। 'नवाज़िल' में है कि यदि गवाह ने अपनी लिखावट पहचान ली और दस्तावेज़ उसके पास सुरक्षित है, लेकिन उसे गवाही लिखना याद नहीं है, तो इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के अनुसार गवाही देना जायज़ है। फ़क़ीह अबू लैथ ने कहा कि हम इसी राय को अपनाते हैं, यह 'ख़ुलासा' में है। और यदि दस्तावेज़ वादी (मुद्दई) के पास हो, तो गवाह के लिए गवाही देना जायज़ नहीं है।

کسی قدر مہر معین پر ایک عورت سے نکاح کیا اور اس پر چند برس گزر گئے اور اس کی چند اولاد پیدا ہوئیں اور چند سال گزرے پھر شوہر مر گیا پھر اس عورت نے گواہی طلب کی کہ اس مقدار معلوم مہر پر گواہی دیں اور گواہوں کو یاد ہے تو ان کو گواہی دینا روا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے دیکھا کہ جانور دوسرے کے پیچھے ہے اور اس کا دودھ پیتا ہے تو اس دیکھنے والے کو حلال ہے کہ گواہی دے کہ دودھ پینے والا جانور اسی جانور کا بچہ اور جانور کے مالک کی ملک ہے کذا فی المحیط اور بچہ ہونے کی گواہی کی یہ صورت ہے کہ کہے کہ یہ بچہ مثلاً اس ناقہ کے پیچھے پیچھے چلتا تھا اور پیدا ہونے کی گواہی ادا کرنا شرط نہیں ہے یہ تاتارخانیہ میں منقول ہے ایک عورت نے اپنے باپ یا بھائی کے واسطے مال کا اقرار کر لیا اور اس کی مراد یہ ہے کہ باقی وارثوں کو ضرر پہنچے اور گواہ اس کو جانتے ہیں تو مشائخ نے فرمایا کہ گواہوں کو روا ہے کہ اس اقرار کی گواہی کو برداشت کریں اور گواہی ادا کریں لیکن اس عورت کو ایسا کرنا مکروہ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک قاضی نے اس پر گواہوں کو گواہ کیا کہ میں نے فلاں کے اس قدر مال کی ڈگری فلاں شخص پر کر دی ہے اور یہ گواہ اس کی مجلس حکم میں حکم دینے کے وقت حاضر نہ تھے ۞

اگر کسی نے بادشاہی نوکر کے واسطے اقرار کیا پھر اقرار کرنے والے نے کہا کہ میں نے اس کے خوف سے اقرار کر دیا پس اگر گواہ اس کے خوف سے واقف ہو تو گواہی نہ دے اور اگر خوف سے واقف نہ ہو تو گواہی دے اور قاضی کو آگاہ کر دے کہ یہ ایک سلطانی سپاہی کے قبضہ میں تھا یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے ابوالقاسم سے دریافت کیا گیا کہ ایک شخص نے نحاس کا

بازار سلطان سے بطور ٹھیکہ کے بالقطع کچھ درہم معلوم ہر مہینہ دینے کے اقرار پر لیا اور اس کو تحریر کر دیا تو کیا یہ جائز ہے اور گواہوں کو اس کی گواہی دینا جائز ہے تو انہوں نے فرمایا کہ ٹھیکہ لینے والا اور دینے دونوں راہ راست سے گمراہ ہیں اور اگر گواہوں نے اس پر گواہی دی تو ان پر لعنت برسے پھر ان سے دریافت کیا گیا کہ اگر گواہوں نے ٹھیکہ دار کے درہموں کے اقرار پر گواہی دی اور سب کو وہ پہچانتے ہیں تو گواہی آیا جائز ہے تو شیخ نے فرمایا کہ اگر سب پہچاننے کے بعد انہوں نے گواہی دی تو وہ ملعون ہیں اور ایسے معاملات میں گواہی جائز نہیں ہے کذا فی النوازل اور ایسے ہی ہر اقرار پر گواہی دینا کہ جس کا سبب حرام و باطل ہو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہوں نے ایک قاضی کو سنا کہ ایک شخص سے کہتا تھا کہ میں نے تجھ پر اس شخص کی اتنے مال کی ڈگری کی لیکن قاضی نے ان کو اپنے حکم پر گواہ نہیں کر لیا اور دوسرے قاضی کے سامنے انہوں نے اسی طرح بیان کر دیا تو اس سے ان کی گواہی میں خلل نہیں آتا ہے اور اگر دونوں نے یہ بیان کیا کہ ہم نے قاضی سے اس شہر کے سوا کہ جہاں وہ قاضی ہے دوسری جگہ ایسا سنا تو ان کی گواہی نا مقبول ہے اور ان کو گواہی نہ دینا چاہئے کذا فی الذخیرہ علی بن احمد وابو حامد سے دریافت کیا گیا کہ ایک قاضی نے اس پر گواہوں کو گواہ کیا کہ میں نے فلاں کے اس قدر مال کی ڈگری فلاں شخص پر کر دی ہے اور یہ گواہ اس کی مجلس حکم میں حکم دینے کے وقت حاضر نہ تھے پس اگر ان گواہوں نے دوسرے قاضی کے سامنے گواہی دی تو کیا ایسی گواہی مقبول ہے پس علی بن احمد نے فرمایا کہ یہ گواہی باطل ہے اس کا اعتبار نہیں ہے اور ابو حامد نے بھی فرمایا کہ یہی حکم ہے اور فرمایا کہ گواہ کرنے کی شرط یہ ہے کہ اس وقت ہو کہ جس وقت حکم دیتا ہے یہ تاتارخانیہ میں منقول ہے اگر گواہ نے اپنا خط دیکھا اور واقعہ اس کو یاد نہیں ہے یا گواہی لکھنا یاد ہے اور مال نہیں یاد ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو گواہی دینا روا نہیں ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک روا ہے شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ

امام محمدؒ کے قول پر فتویٰ دیا جاتا ہے یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے نوازل میں ہے کہ گواہ نے اپنا خط پہچانا اور تحریر اس کے نزدیک محفوظ ہے اور اسے گواہی لکھنا یاد نہیں تو امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک گواہی دینا جائز ہے اور فقیہ ابو اللیث نے فرمایا کہ ہم اس کو لیتے ہیں یہ خلاصہ میں ہے اور اگر تحریر مدعی کے پاس ہو تو گواہ کو گواہی دینا جائز نہیں ہے

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) - 254 - Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat)

And this is the preferred opinion, as stated in Fatawa Qadi Khan.

Our later scholars (Ashab-e-Muta’akhkhirin) have stated that if a witness has no doubt about their own handwriting, it is permissible for them to testify, even if they do not recall the specific incident, whether the written document is with the adversary or someone else. This is the ruling upon which the fatwa is based, as mentioned in 'Sharh Mukhtar'. Furthermore, according to the accepted legal opinion, if a witness testifies based on reliance upon their handwriting, the judge (Qadi) should inquire: "Do you testify based on your knowledge or based on this writing?" If the witness replies, "I testify based on my knowledge," it shall be accepted; however, if they say, "No, only based on the writing," it shall not be accepted. This is recorded in 'Bahr al-Ra’iq'. If the witness recognizes their own handwriting, remembers the acknowledgment made by the person (muqir), and recognizes the beneficiary (muqar lahu), but does not remember the time or place, it is permissible for them to give testimony; this is mentioned in 'Waqi'at-e-Husamia'. If a person writes a will and tells witnesses, "Be witnesses to whatever is in this," without reading the contents to them, our scholars have stated that it is not permissible for the witnesses to testify regarding its contents. This is the correct view. Testimony becomes permissible only if one of three conditions is met: either the person read the will to them, or someone else wrote it and read it in front of them and the person instructed the witnesses to "be witnesses to its content," or the person wrote it themselves in front of the witnesses and they know what is written, and then the person asks them to be witnesses. If the person wrote it in front of the witnesses and they know what is written, but the person did not explicitly say "be witnesses to its content," then it is not proper for the witnesses to testify. Imam Abu Ali al-Nasafi stated that this rule applies when the writing is not in distinct characters (naqsh). If the writing is distinct —for instance, written with an inkpot forming clear characters in front of the witnesses—and the witnesses are aware of the content, it is permissible for them to testify even if the person did not explicitly ask them to be witnesses. This is a sound opinion, as found in Fatawa Qadi Khan. It should be clarified that writing occurs in several ways: one is where the characters are manifest, such as a formal letter addressed to an absent party. In such a case, if the writer later claims, "I did not intend divorce or acknowledgment by this," his claim may be religiously accepted between him and God Almighty, but it will not be accepted in a legal decree (Hukm-e-Qada). A witness would still be permitted to testify to the content, even if the writer

did not explicitly say, "Be a witness to this content." This is recorded in 'Khizanat al-Muftin'.

If a group of people saw a person write a memorandum of acknowledgment for a right in the name of a person but did not formally appoint them as witnesses, then it is not mandatory for them, nor is it permissible for them to give testimony. ☆

It is stated in 'Multaqa' that a person sent a letter to another, saying: "From So-and-so to So-and-so, peace be upon you. Furthermore (amma ba'd), you had written to me demanding the one thousand Dirhams that I owed you. The fact is that you have already received five hundred Dirhams from that amount, and five hundred Dirhams remain due from me to you." Anyone who becomes aware of this letter is permitted to give testimony even if they were not formally appointed as a witness. This is recorded in 'Al-Muhit'. Regarding writing that is not distinct—meaning not formed like clear ink characters—for example, written on the ground, on cloth, on a board, or on paper without ink but where characters are visible, if the person told the witnesses "be witnesses," their testimony is permissible; otherwise, it is not. If a group saw a person write an acknowledgment memorandum for a right in the name of someone but they were not made witnesses, it is not mandatory for them, nor is it permissible for them to testify, because of the possibility that the person wrote it only for practice. This is in contrast to a formal letter (marsum) and the writings of money-changers or brokers, which serve as proof (hujjat). Therefore, if the person denies the writing and witnesses come forward to testify that he wrote it, it is permissible—just as if someone makes an acknowledgment and then retracts it, the testimony of witnesses would be upheld. A similar rule applies to other transactions, except in the case of 'Hudud' (fixed legal punishments).

फतावा आलमगिरी ..... जिल्द (5) - 254 - किताब अल-शहादत (गवाही की किताब)

और यही पसंदीदा मत है, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

हमारे बाद के विद्वानों (असहब मुताख़रीन) ने फ़रमाया कि यदि गवाह को अपने लेखन (हैंडराइटिंग) में कोई संदेह न हो, तो गवाही देना जायज़ है, भले ही उसे वह घटना याद न हो, चाहे वह लिखित दस्तावेज़ विरोधी पक्ष के पास हो या किसी और के पास। और इसी पर फ़तवा है। यह अधिकार 'शरह मुख़्तार' में भी है। फिर मुफ़्ती के मान्य मत के अनुसार, यदि गवाह ने अपने लेखन पर भरोसा करके गवाही दी, तो क़ाज़ी को चाहिए कि वह उससे पूछे कि "तुम अपने ज्ञान पर गवाही दे रहे हो या इस लेखन पर?" यदि उसने कहा कि "मैं अपनी जानकारी के आधार पर गवाही दे रहा हूँ," तो उसे स्वीकार किया जाए, और यदि उसने कहा कि "सिर्फ लेखन पर," तो स्वीकार न किया जाए। यह 'बहर-उर-राईक़' में लिखा है। यदि गवाह अपना लेखन पहचानता हो और उसे स्वीकार करने वाले (मुक़िर) का इक़रार भी याद हो और वह उसे (मुक़र-लहू - जिसके पक्ष में इक़रार किया गया) भी पहचानता हो, लेकिन उसे समय और स्थान याद नहीं है, तो उसके लिए गवाही देना हलाल (जायज़) है; यह 'वाक़ियात-ए-हुसामिया' में दर्ज है। यदि किसी व्यक्ति ने वसीयतनामा लिखा और गवाहों से कहा कि "जो कुछ इसमें है उस पर गवाह रहो" और वसीयतनामा उन्हें पढ़कर नहीं सुनाया, तो हमारे उलेमा ने फ़रमाया कि गवाहों के लिए उस चीज़ की गवाही देना जायज़ नहीं है जो उसमें लिखी है, और यही सही मत है। गवाही केवल तब हलाल होगी जब तीन बातों में से कोई एक पाई जाए: या तो उसने वसीयतनामा उन्हें पढ़कर सुनाया हो, या किसी और ने लिखा हो और गवाहों के सामने उसे पढ़कर सुनाया हो और उसने गवाहों से कहा हो कि "तुम इसके मज़मून (विषय) के गवाह रहो", या उसने खुद गवाहों के सामने लिखा हो और गवाह जानते हों कि इसमें क्या लिखा है और फिर वह कहे कि "तुम गवाह रहो।" और यदि उसने गवाहों के सामने लिखा और गवाह जानते हों कि इसमें क्या लिखा है, लेकिन उसने यह नहीं कहा कि "तुम इसके मज़मून पर गवाह रहो", तो गवाहों को गवाही देना उचित नहीं है। इमाम अबू अली नसफ़ी ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस समय है जब लेखन स्पष्ट अक्षरों (नक़्श) के साथ न हो। और यदि लेखन स्पष्ट नक़्श के साथ हो, यानी दवात की स्याही से अक्षर उकेरे गए हों और गवाहों के सामने लिखे गए हों और गवाहों को उसका विषय ज्ञात हो, तो उनके लिए गवाही देना जायज़ है, भले ही उसने यह न कहा हो कि "तुम इसके मज़मून पर गवाह रहो।" और यह मत बेहतर है, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यह स्पष्ट हो कि लेखन कई प्रकार के होते हैं: एक यह कि अक्षर स्पष्ट हों, जैसे किसी काग़ज़ पर किसी अनुपस्थित (ग़ायब) व्यक्ति के नाम

पत्र का शीर्षक लिखा हो। इसके बाद यदि लिखने वाला कहे कि "मेरा इरादा इससे तलाक या इक़रार (स्वीकृति) का नहीं था", तो धार्मिक रूप से उसके और अल्लाह के बीच उसकी पुष्टि हो सकती है, लेकिन क़ानूनी फ़ैसले (हुक्म-ए-क़ज़ा) में उसकी पुष्टि नहीं होगी, यहाँ तक कि गवाह के लिए जायज़ है कि वह इसके मज़मून पर गवाही दे, भले ही लिखने वाले ने न कहा हो कि "तुम इसके मज़मून पर गवाह रहो।" यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है।

यदि किसी समूह ने एक व्यक्ति को देखा कि उसने किसी अधिकार के इक़रार की याददाश्त (मेमो) किसी व्यक्ति के नाम से लिखी और उन लोगों को गवाह नहीं बनाया, तो यह (गवाही देना) अनिवार्य नहीं है और न ही उन लोगों के लिए गवाही देना जायज़ है। ☆

'मुल्तक़ा' में लिखा है कि एक व्यक्ति ने दूसरे को पत्र भेजा और लिखा कि "फ़लाँ बिन फ़लाँ की तरफ से फ़लाँ बिन फ़लाँ को सलाम। उसके बाद (अम्मा बाद), तुमने मुझे लिखा था और उन एक हज़ार दिरहम का तकाज़ा किया था जो तुम मुझ पर मांगते थे, और वास्तविकता यह है कि तुमने उनमें से पाँच सौ दिरहम वसूल कर लिए थे और मुझ पर तुम्हारे पाँच सौ दिरहम बाकी रह गए हैं।" तो जो व्यक्ति इससे अवगत हो, उसके लिए गवाही देना जायज़ है, भले ही उसने उसे गवाह न बनाया हो। यह 'मुहीत' में लिखा है। और वह लेखन जो स्पष्ट नहीं है, यानी स्याही के नक़्श की तरह नहीं है, उदाहरण के लिए ज़मीन पर, कपड़े पर, तख़्ती पर या बिना स्याही के काग़ज़ पर लिखा गया हो लेकिन अक्षर दिखाई दे रहे हों, और उसने गवाहों से कहा हो कि "तुम गवाह रहो", तो उनके लिए गवाही देना जायज़ है, अन्यथा नहीं। यदि किसी समूह ने एक व्यक्ति को देखा कि उसने किसी अधिकार के इक़रार की याददाश्त किसी व्यक्ति के नाम से लिखी और उन लोगों को गवाह नहीं बनाया, तो यह अनिवार्य नहीं है और न ही उन लोगों के लिए गवाही देना जायज़ है, क्योंकि यह संभावना है कि उसने इसे केवल अभ्यास के तौर पर लिखा हो। यह उस पत्र के विपरीत है जो औपचारिक रूप से लिखा गया हो (मरसूम), और सर्राफ़ (मुनीम) और दलाल के लेखन के विपरीत है, क्योंकि उनकी लिखत प्रमाण (हुज्जत) होती है। अतः यदि उसने अपनी लिखावट से इनकार किया और गवाह पेश हुए कि "इसी ने लिखा है", तो यह जायज़ है, जैसे इक़रार करने के बाद यदि कोई व्यक्ति मुकर जाए तो गवाह कायम होंगे। और अन्य लेन-देन का भी यही नियम है, सिवाय 'हुदूद' (सख़्त सज़ाओं वाले अपराध) के।

اور یہی مختار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ہمارے اصحاب متاخرین نے فرمایا کہ اگر گواہ کو اپنے خط میں شبہ نہ ہو تو گواہی دینا جائز ہے اگر چہ اس کو حادثہ یاد نہ ہو خواہ نوشتہ تحریری خصم کے پاس ہو یا دوسرے کے پاس ہو اور اسی پر فتویٰ ہے یہ اختیار شرح مختار میں ہے پھر بنابر قول مفتی بہ کے اگر گواہ نے اپنے خط پر اعتماد کر کے گواہی دی تو چاہئے کہ قاضی دریافت کرے کہ تو اپنے علم پر گواہی دیتا ہے یا خط پر پس اگر اس نے کہا کہ اپنے جاننے پر گواہی دیتا ہوں تو قبول کرے اور اگر کہا کہ خط پر تو نہیں یہ بحر الرائق میں لکھا ہے گواہ اگر اپنا خط پہچانتا ہو اور اقرار کرنے والے کا اقرار بھی یاد ہو اور مقر لہ کو بھی پہچانتا ہو لیکن وقت اور مکان اسے یاد نہیں ہے تو اس کو گواہی دینا حلال ہے یہ واقعات حسامیہ میں ہے ایک شخص نے وصیت نامہ لکھا اور گواہوں سے کہا کہ جو کچھ اس میں ہے اس پر گواہ رہو اور وصیت نامہ ان کو پڑھ کر نہ سنایا تو ہمارے علما نے فرمایا کہ گواہوں کو جو کچھ اس میں ہے اس کی گواہی دینا جائز نہیں ہے اور یہی صحیح ہے اور صرف اس وقت گواہی حلال ہے کہ جب تین باتوں سے کوئی پائی جائے یا تو اس نے وصیت نامہ ان کو پڑھ کر سنایا ہو یا غیر نے لکھا ہو اور گواہوں کے سامنے اس کو سنایا اور اس نے گواہوں سے کہا کہ تم اس کے مضمون کے گواہ رہو یا خود اس نے گواہوں کے سامنے لکھا اور گواہ جانتے ہیں جو کچھ اس میں لکھا ہے پھر وہ کہے کہ تم گواہ رہو اور اگر اس نے گواہوں کے سامنے لکھا اور گواہ جانتے ہیں جو کچھ اس میں لکھا ہے مگر اس نے نہ کہا کہ تم اس کے مضمون پر گواہ رہو تو گواہوں کو گواہی دینا روا نہیں ہے امام ابو علی نسفی نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ تحریر نقش کے ساتھ نہ ہو اور اگر تحریر نقش کے ساتھ ہو یعنی جیسے دوات کی روشنائی سے

حروف نقش کر کے لکھے ہیں اور گواہوں کے سامنے لکھا اور گواہوں کو اس کا مضمون معلوم ہے تو ان کو گواہی دینا روا ہے اگر چہ اس نے نہ کہا ہو کہ تم اس کے مضمون پر گواہ رہو اور یہ قول اچھا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے واضح ہو کہ تحریر چند وجہ سے ہوتی ہے ایک یہ کہ نقوش ظاہر ہوں اور وہ یہ ہے کہ ایک کاغذ پر مصدر بعنوان جیسے غائب کو لکھتے ہیں لکھے پس اگر اس نے کہا کہ میری مراد اس سے مثلاً طلاق یا اقرار نہ تھی تو دیانۃً فیما بینہ و بین اللہ تعالیٰ اس کی تصدیق ہو سکتی ہے لیکن حکم قضا میں اس کی تصدیق نہ ہوگی حتی کہ گواہ کو جائز ہے کہ اس کے مضمون پر گواہی دے اگر چہ اس نے نہ کہا ہو کہ تو اس کے مضمون پر گواہ رہ یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے۔

اگر ایک قوم نے ایک شخص کو دیکھا کہ اس نے ایک حق کے اقرار کی یادداشت ایک شخص کے نام سے لکھی اور ان لوگوں کو گواہ نہ کیا تو یہ لازمی نہیں ہے اور نہ ان لوگوں کو گواہی دینا جائز ہے☆

ملتقی میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کو ایک خط بھیجا اور لکھا کہ فلاں بن فلاں کی طرف سے فلاں بن فلاں کو سلام علیک اما بعد تو نے مجھے لکھا تھا اور ہزار درہم کا جو تیرے میری طرف آئے تھے تقاضا کیا تھا اور حال یہ ہے کہ تو نے پانچ سو درہم اس میں سے وصول کر لئے تھے اور مجھ پر تیرے پانچ سو درہم باقی رہے پس جو شخص اس سے آگاہ ہو اس کو جائز ہے کہ گواہی ادا کرے اگر چہ اس نے گواہ نہ کر لیا ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور وہ تحریر کہ جو نقش دار نہیں ہے یعنی مثل روشنائی کے نقش کے نہیں ہوتے ہیں مثلاً زمین پر یا کپڑے پر یا تختی پر یا بدون سیاہی کے کاغذ پر لکھا مگر وہ ظاہر ہوتے ہیں اور گواہوں سے کہا کہ تم گواہ رہو تو ان کو گواہی دینا جائز ہے ورنہ نہیں جائز ہے اگر ایک قوم نے ایک شخص کو دیکھا کہ اس نے ایک حق کے اقرار کی یادداشت ایک شخص کے نام سے لکھی اور ان لوگوں کو گواہ نہ کیا تو یہ

لازمی نہیں ہے اور نہ ان لوگوں کو گواہی دینا جائز ہے کیونکہ احتمال ہے کہ اس نے مشق کے طور پر لکھی ہو بخلاف اس خط کے جو مرسوم ہے اور بخلاف صراف اور دلال کی تحریر کے کہ وہ حجت ہے پس اگر اس نے تحریر سے انکار کیا اور گواہ پیش ہوئے کہ اسی نے لکھی ہے تو جائز ہے جیسا کہ اقرار کر کے اگر کوئی شخص مکر جائے تو گواہ قائم ہوں گے اور ایسا ہی اور تصرفات کا حکم ہے بخلاف حدود

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 255 | Book of Testimonies

...especially since in this matter, whether it is customary (formal) writing or non-customary, all are equal. If someone confesses to theft in formal and inscribed writing, the property shall be restored, but the hand shall not be severed. If there is writing that is not visible, like writing on water or in the air, and then one says to people, "Be witnesses for me," it is not permissible for them to testify, even if they know what was written, because writing that is not visible is like speech that is not understood. Women, men, Muslims, and Dhimmis (protected non-Muslim citizens) are equal in this regard (*Khazanat-ul-Muftiyyin*). If a person has a letter written to be sent in front of two men who can neither read nor write, and gives the letter to them, and both testify to it, it is not permissible according to the *Tarfayn* (Imams Abu Hanifa and Muhammad), but it is permissible according to Imam Abu Yusuf (*Wajiz al-Kardari*). If someone buys something and claims a defect against the seller, but it is not proven, and then the buyer sells it to another person, and that person claims the same defect against him and he denies it, then for those who heard his first claim, it is now lawful for them to testify at present; this is written in *Al-Khulasa*.

If someone pours out someone else's ghee or olive oil in front of witnesses on the ground and says, "A rat had died in it," then in denying having destroyed a pure thing, his statement will be credible upon taking an oath, and it is not permissible for witnesses to testify that he destroyed a pure thing. If someone intentionally destroys pieces of meat in front of witnesses, and all the meat is destroyed, and he says, "This was carrion (dead meat)," then his statement will not be credible, and it is permissible for witnesses to testify that it was slaughtered; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. Testifying based on public repute (fame) and hearsay from people is accepted in four matters by consensus (*ijma*): marriage (*nikah*), lineage (ancestry), death, and a judicial decree; as mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. Thus, if someone hears from people that "This is so-and-so, son of so-and-so," or sees someone frequently visiting a woman and hears from people that "This woman is so-and-so's wife," or sees a person deciding for another and hears from people that "He is the Qazi of this city," or hears from people that "So-and-so has died," or sees people treating him as they treat deceased persons, then it is permissible for them to give testimony. This is even if the witness did not see so-and-so being born from the intimacy of Zaid, or was not present at the marriage contract, or did not see the ruler of the time appointing the Qazi, or was not present at the time of death; this is written in *Wajiz al-Kardari*. Similarly, if a man and a woman are seen living in the same

house, and each meets the other with an open forehead and cheerfulness like husband and wife, then it is permissible to testify that she is his wife; as mentioned in *Al-Hidayah*. Regarding *Waqf* (endowment), the correct view is that testifying upon hearsay regarding the original endowment is permissible, but not regarding its conditions; this is written in *Al-Kafi*. Whatever the validity of the *Waqf* depends upon is counted as the "original," and whatever validity does not depend upon is among the "conditions"; this is written in *Bahr al-Raiq*. Imam Zahir-ud-Din Marghinani stated that in *Waqf*, it is necessary to state for what purpose it was endowed (e.g., mosque or graveyard), to the extent that if this is not mentioned in the testimony, it will not be accepted; this is written in *Al-Jawhara*.

Testifying upon hearsay regarding the consummation of marriage between husband and wife is permissible; this is in the commentary of *Adab al-Qazi* by Khassaf, and in *Al-Hidayah*, *Al-Kanz*, and *Al-Kafi*. This is because such a matter becomes famous, and several rulings are linked to this fame, such as lineage, dower (*mahr*), and the waiting period (*iddah*). It is written in *Al-Hidayah* that testifying on *mahr* based on public repute and hearsay is permissible according to *Al-Muntaqa*, and this is correct; as mentioned in *Al-Muhit*. This is also written in *Fatawa Qazi Khan*. Testifying based on public repute and hearsay regarding manumission (freedom of a slave) is not lawful according to us; as in *Al-Muhit*. Testifying upon hearsay regarding the *wala* (loyalty bond) of freedom is not accepted according to Imams Abu Hanifa and Muhammad, and this was the first opinion of Imam Abu Yusuf, but he then recanted...

---

1. One who does not know how to read or write. According to the commentator: "I say, at this time in India, giving testimony in this manner is not permissible. Understand this."

विशेष रूप से क्योंकि इसमें चाहे लिखित प्रथागत (رسمی) हो या गैर-प्रथागत, सब बराबर हैं। और यदि किसी ने औपचारिक और उत्कीर्ण लेख में चोरी का इक़रार किया, तो माल दिलाया जाएगा और हाथ नहीं काटा जाएगा। और यदि कोई ऐसा लेख हो जो दिखाई न दे, जैसे पानी या हवा पर लिखा हो, फिर लोगों से कहा कि "मुझ पर गवाह रहो," तो उन्हें गवाही देना जायज़ नहीं है, भले ही उन्हें पता चल जाए कि क्या लिखा है, क्योंकि जो लेख दिखाई न दे, वह उस बात के समान है जो समझ में न आए। और औरत, मर्द, मुसलमान और ज़म्मी इसमें एक समान हैं (ख़ज़ानत-उल-मुफ़्तीइन)। यदि किसी व्यक्ति ने दो आदमियों के सामने एक पत्र लिखवाया और वे दोनों पढ़ना-लिखना नहीं जानते थे, और पत्र उन्हें ही दे दिया, और दोनों ने उस पर गवाही दी, तो तरफ़ैन (इमाम अबू हनीफ़ा और मुहम्मद) के निकट यह जायज़ नहीं है, लेकिन इमाम अबू यूसुफ़ के निकट जायज़ है (वजीज़ अल-करदरी)। एक ने कोई चीज़ ख़रीदी और विक्रेता पर दोष का दावा किया और वह साबित नहीं हुआ, फिर खरीदार ने उसे दूसरे के हाथ बेच दिया और दूसरे ने उस पर उसी दोष का दावा किया और उसने इनकार किया, तो जिन लोगों ने उसका पहला दावा सुना था, उनके लिए अब जायज़ है कि वर्तमान में गवाही दें; यह अल-खुलासा में लिखा है।

यदि किसी ने गवाहों के सामने किसी दूसरे व्यक्ति का घी या जैतून का तेल ज़मीन पर उड़ेल दिया और कहा कि "इसमें चूहा मर गया था," तो एक पवित्र चीज़ को नष्ट करने से इनकार करने में, उसकी बात शपथ लेने पर विश्वसनीय होगी, और गवाहों के लिए यह गवाही देना जायज़ नहीं है कि उसने पवित्र चीज़ नष्ट की। यदि किसी व्यक्ति ने जानबूझकर मांस के टुकड़े गवाहों के सामने नष्ट कर दिए और पूरा मांस नष्ट हो गया और उसने कहा कि "यह मुर्दार (मरा हुआ जानवर) था," तो उसकी बात विश्वसनीय नहीं होगी, और गवाहों के लिए यह गवाही देना जायज़ है कि वह ज़बह किया हुआ था; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। प्रसिद्धि (शौहरत) और लोगों से सुनकर गवाही देना चार मामलों में सर्वसम्मति (इज्मा) से स्वीकार्य है: निकाह (विवाह), नसब (वंश), मृत्यु, और अदालती फैसला; जैसा कि मुहीत अल-सरख़सी में है। अत; यदि किसी ने लोगों से सुना कि "यह फ़लाँ का बेटा फ़लाँ है," या किसी को देखा कि वह एक महिला के पास आता-जाता है और लोगों से सुना कि "यह महिला अमुक व्यक्ति की पत्नी है," या किसी व्यक्ति को देखा कि उसने अमुक के लिए फ़ैसला किया और लोगों से सुना कि "वह इस शहर का क़ाज़ी है," या लोगों से सुना कि "अमुक व्यक्ति मर गया है," या देखा कि लोग उसके साथ मृतकों जैसा व्यवहार कर रहे हैं, तो उसे गवाही देना जायज़ है। भले ही उसने न

देखा हो कि अमुक व्यक्ति ज़ैद के संभोग से पैदा हुआ है, या निकाह के अनुबंध में मौजूद न रहा हो, या समय के शासक को क़ाज़ी नियुक्त करते हुए न देखा हो, या मृत्यु के समय उपस्थित न रहा हो; यह वजीज़ अल-करदरी में लिखा है। इसी तरह यदि एक पुरुष और महिला को एक ही घर में रहते हुए देखा जाए और प्रत्येक दूसरे से खुले माथे और प्रसन्नता के साथ पति-पत्नी की तरह मिलता हो, तो उसके लिए गवाही देना जायज़ है कि वह उसकी पत्नी है; जैसा कि अल-हिदाया में है। और वक्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) के मामले में सही यह है कि मूल वक्फ़ पर लोगों से सुनकर गवाही जायज़ है, लेकिन उसकी शर्तों पर नहीं; यह अल-काफ़ी में लिखा है। जिस चीज़ पर वक्फ़ की वैधता निर्भर करती है वह "मूल" में गिनी जाती है, और जिस पर वैधता निर्भर नहीं करती वह "शर्तों" में से है; यह बहर-उर-राइक में लिखा है। इमाम ज़हीर-उद्दीन मर्गीनानी ने फ़रमाया कि वक्फ़ में यह बताना ज़रूरी है कि उसने मस्जिद या क़ब्रिस्तान आदि किसके लिए वक्फ़ किया, यहाँ तक कि यदि गवाही में यह बयान न किया गया तो स्वीकार्य नहीं होगी; यह जौहरा में लिखा है।

यदि लोगों से सुनकर पति-पत्नी के संभोग पर गवाही देना जायज़ है; यह खस्साफ़ की अदब अल-क़ाज़ी की व्याख्या में और हिदाया, कन्ज़ और काफ़ी में है। इसका कारण यह है कि यह मामला ऐसा है जो प्रसिद्ध हो जाता है, और इससे कई अहकाम जुड़े हैं जैसे नसब, महर, और इद्दत आदि। हिदाया में लिखा है कि प्रसिद्धि और लोगों से सुनकर महर पर गवाही देना मुन्तक़ा के अनुसार जायज़ है, और यही सही है; जैसा कि अल-मुहीत में है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में भी लिखा है। प्रसिद्धि और लोगों से सुनकर आज़ादी (दासमुक्ति) पर गवाही देना हमारे निकट जायज़ नहीं है; जैसा कि अल-मुहीत में है। और आज़ादी के'वला' (वफ़ादारी बंधन) पर लोगों से सुनकर गवाही देना इमाम अबू हनीफ़ा और मुहम्मद के निकट स्वीकार्य नहीं है, और यही इमाम अबू यूसुफ़ का पहला मत था, फिर उन्होंने इससे रुजू (संशोधन) किया...

---

1. जो पढ़ना-लिखना न जानता हो। टिप्पणीकार के अनुसार, इस समय भारत में इस प्रकार गवाही देना जायज़ नहीं है। इसे समझें।

خاص کے کہ اس میں خواہ تحریری مرسوم ہو یا غیر مرسوم سب برابر ہیں اور اگر مرسوم و منقوش تحریر میں کسی نے چوری کا اقرار کیا تو مال دلایا جائے گا اور ہاتھ نہ کاٹا جائے گا اور اگر کسی ایسی تحریر ہو کہ ظاہر نہیں ہوتی جیسے پانی یا ہوا پر لکھا پھر لوگوں سے کہا کہ مجھ پر گواہ رہو تو ان کو گواہی دینا روا نہیں اگر چہ ان کو معلوم ہو جائے کہ کیا لکھا ہے کیونکہ جو تحریر ظاہر نہ ہو وہ ایسی بات کے مثل ہے جو سمجھ نہ آئے اور عورت و مرد اور مسلمان و ذمی اس میں یکساں ہیں (خزانہ المفتین) اگر دو آدمیوں کے سامنے ایک خط بھیجنے کو لکھا اور وہ دونوں نہ پڑھنے لکھے کہ خط انہیں کو دے دیا اور دونوں نے اس کی گواہی دی تو طرفین کے نزدیک جائز نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے (وجیز کردری) ایک نے کوئی چیز خرید لی اور بائع پر عیب کا دعویٰ کیا اور ثابت نہ ہوا پھر مشتری نے دوسرے کے ہاتھ فروخت کی اور دوسرے نے اس پر اسی عیب کا دعویٰ کیا اور اس نے انکار کیا تو جن لوگوں نے اس کا پہلا دعویٰ سنا تھا ان کو اب حلال ہے کہ فی الحال گواہی دیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر غیر شخص کا گھی یا زیتون کا تیل کسی نے گواہوں کے سامنے زمین پر انڈیل دیا اور کہا اس میں چوہا مر گیا تھا تو پاک چیز کے تلف کر دینے سے انکار کرنے میں قسم لے کر اس کا قول معتبر ہوگا اور گواہوں کو روا نہیں ہے کہ یہ گواہی دیں کہ اس نے پاک چیز تلف کردی۔ اگر کسی شخص نے عمداً گوشت کے جاہہ گواہوں کے سامنے تلف کر دیے اور تمام گوشت تلف ہو گیا اور کہا کہ یہ مردار کا تھا تو اس کا قول معتبر نہ ہوگا اور گواہوں کو جائز ہے کہ گواہ دیں کہ ذبح کیا ہوا تھا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے شہرت پر اور لوگوں سے سن کر گواہی دینا چار جگہ بالا جماع مقبول ہے یعنی نکاح اور نسب اور موت اور حکم قضا میں کذا فی محیط السرخسی۔ پس اگر

کسی نے لوگوں سے سنا کہ یہ فلاں بن فلاں ہے یا کسی کو دیکھا کہ ایک عورت کے پاس آتا جاتا ہے اور لوگوں سے سنا کہ یہ عورت فلاں شخص کی بیوی ہے یا ایک شخص کو دیکھا کہ اس نے ایک شخص کے واسطے فیصلہ کیا اور لوگوں سے سنا کہ یہ اس شہر کا قاضی ہے یا لوگوں سے سنا کہ فلاں شخص مر گیا یا دیکھا کہ لوگ اس کے ساتھ مردوں کا برتاؤ کرتے ہیں تو اس کو گواہی دینا جائز ہے اگر چہ اس نے نہ دیکھا ہو کہ فلاں شخص زید کی ہم بستری سے پیدا ہوا ہے یا عقد نکاح میں حاضر نہ ہوا ہو یا امام وقت کو قاضی مقرر کرتے نہ دیکھا ہو یا مرنے کے وقت حاضر نہ ہوا ہو یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اسی طرح اگر ایک مرد و عورت کو دیکھا کہ ایک گھر میں رہتے ہیں اور ہر ایک دوسرے سے کشادہ پیشانی وخوش دلی کے ساتھ بیوی خصم کی طرح ملتا ہے تو اس کو روا ہے کہ گواہی دے کہ یہ اس شخص کی عورت ہے کذا فی الہدایہ۔ اور وقف کے باب میں صحیح یہ ہے کہ لوگوں سے سن کر اصل وقف پر گواہی جائز ہے نہ اس کی شرائط پر یہ کافی میں لکھا ہے اور جس چیز پر وقف کا صحیح ہونا موقوف ہے وہ اصل میں شمار ہے اور جس پر صحیح ہونا موقوف نہیں ہے وہ شرطوں میں سے ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے امام ظہیر الدین مرغینانی نے فرمایا کہ وقف میں یہ بیان کرنا ضرور ہے کہ اس نے مسجد یا مقبرہ وغیرہ کس پر وقف کیا حتیٰ کہ اگر گواہی میں یہ بیان نہ کیا تو مقبول نہ ہوگی یہ جو ہنیرہ میں لکھا ہے۔

اگر لوگوں سے سن کر بیوی و خصم کے دخول پر گواہی دینا جائز ہے یہ خصاف کی ادب القاضی کی شرح میں اور ہدایہ اور کنز اور کافی میں ہے اس واسطے کہ یہ امر ایسا ہے کہ مشہور ہو جاتا ہے اور اس سے چند احکام مشہور مثل نسب اور مہر اور عدت وغیرہ کے تعلق ہیں ہدایہ میں لکھا ہے شہرت پر اور لوگوں سے سن کر مہر پر گواہی دینا منتقیٰ میں لکھا ہے کہ جائز ہے کذا فی المحیط اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ شہرت پر اور لوگوں سے سن کر

آزادی پر گواہی دینا ہمارے نزدیک حلال نہیں ہے کذا فی المحیط اور ولاء آزادی پر لوگوں سے سن کر گواہی دینا امام ابو حنیفہؒ اور محمدؒ کے نزدیک مقبول نہیں ہے اور یہی پہلا قول امام ابو یوسفؒ کا تھا پھر رجوع کر کے فرمایا کہ

۱؎ جو پڑھنا لکھنا نہ جانتا ہو۔ ع قولہ سے اقول اس وقت ہندوستان میں اس طرح گواہی دینا جائز نہیں ہے فافہم۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 [space] 256 [space] Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

It is acceptable, and the correct ruling is that of *Zahir al-Riwayah*, as written in *Bada'i*. One should give testimony in absolute terms without detailed explanation (*tafsir*). If one explains before the judge (*Qadi*) that "I am testifying based on hearsay," the testimony will not be accepted, as stated in *Al-Kafi*. However, if one testifies that "We testify that such and such person has died, and we were informed by someone whom we consider reliable," then the testimony is permissible, and this is the most correct view, as written in *Al-Khulasa*. If witnesses testify regarding something where hearsay evidence is permissible and say, "We have not seen it with our own eyes, but it is well-known among us," their testimony is valid, as noted in *Fatawa Qazi Khan*. *Fatawa Rashiduddin* states that in matters of endowment (*Waqf*), hearsay testimony is acceptable, even if explicitly stated as such. Imam Zahir al-Din al-Marghinani has alluded to this, as written in *Fusul al-'Imadi*. *Fatawa al-Sughra* mentions that testifying based on reputation regarding lineage, etc., is of two types: real and constructive. Real is hearing from a large multitude such that their conspiring to lie is inconceivable; in such testimony, neither being just (*'adalah*) nor the specific word "testimony" (*shahadat*) is a condition, but rather it must reach the level of mass-concurrence (*tawatur*). Constructive is when two men, or one man and two women, all being just (*'adil*), give testimony using the word "testimony," as written in *Al-Khulasa*. This ruling applies when both have given testimony without that person requesting it, as mentioned by Imam Muhammad (RA), who said that if the person appointed two witnesses and they testified for him, it is not permissible for him to testify. If a person arrives among a people who do not recognize him and he says, "I am so-and-so, son of so-and-so," it is not permissible for the people to testify to his lineage until two people from his city are met, and both just persons testify that he is indeed so-and-so, son of so-and-so. Jassas wrote in the commentary that this is correct. Some have said that in testifying to death, the testimony of one man or one woman is sufficient, and the word "testimony" is not a condition by consensus, as written in *Fath al-Qadir*. If someone says, "I was present at the burial of so-and-so" or "I performed his funeral prayer," this counts as direct observation (*mu'ayanah*), and if explained in detail before the judge, he shall accept it, as written in *Al-Mudmarat*. If news of someone's death arrives and people perform the actions typical of a death, no one is permitted to testify to the death until a reliable (*thiqah*) person testifies, "We have seen his death with our own eyes," as written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If only

one person witnessed someone's death and testifies alone, the judge shall not rule based solely on his testimony. Instead, he should inform another reliable person, and once that person has heard it, both should testify together before the judge so that the judge may decide based on their joint testimony, as in *Al-Tahabiyyah*.

Chapter: 3

Regarding the Procedure for Giving Testimony and its Hearing

In testifying against a present person, it is necessary to point towards the defendant and the plaintiff. If the subject of testimony is movable property, it is necessary to point towards it; this is called the *mashhud bih* (the thing testified about). Testimony can be given regarding a deceased or absent person while their representative (*wakil*) or executor (*wasi*) is present. Witnesses should state the name of the deceased or absent person and the names of their father and grandfather. Al-Khassaf (RA) made mentioning the grandfather a condition, as also mentioned in *Shart wa Ta*. Some scholars have stated that this is the view of Imam al-A'zam (RA) and Imam Muhammad (RA), whereas according to Imam Abu Yusuf (RA), mentioning the father's name is sufficient, as written in *Al-Dhakhirah*. The correct view is that attribution to the grandfather is necessary, as stated in *Al-Bahr al-Ra'iq*. However, if the judge rules without the grandfather's name being mentioned, it shall be valid because this is a matter of judicial discretion (*mujtahad fih*), as written in *Fusul al-'Imadi*.

मकबूल है और सही हुक्म ज़ाहिरुर रिवायह का है, यह बदाइअ में लिखा है और चाहिए कि अदाय-ए-शहादत को मुतलक़ छोड़ दे और तफ़्सीर न करे। और अगर क़ाज़ी के सामने तफ़्सीर कर दी कि "मैं सुन कर गवाही देता हूँ" तो गवाही मकबूल न होगी, यह काफ़ी में लिखा है। और अगर क़ाज़ी के सामने गवाही दी कि "हम गवाही देते हैं कि फलाँ शख़्स मर गया और हमें ऐसे शख़्स ने ख़बर दी है जिसकी हम तौसीक़ करते हैं" तो गवाही जायज़ है और यही असह् है, यह ख़ुलासा में लिखा है। अगर गवाहों ने ऐसी चीज़ की गवाही दी जिसमें सुनकर गवाही देना जायज़ है और कहा कि "हमने आँखों से नहीं देखा है लेकिन हममें मशहूर है" तो उनकी गवाही जायज़ है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और फ़तावा रशीदुद्दीन में है कि वक़्फ़ के मामले में सुनकर गवाही दी तो मकबूल होगी, चाहे साफ़ बयान कर दिया हो कि "हमने सुनकर गवाही दी है" और इसी की तरफ़ इमाम ज़हीरुल दीन मरग़ीनानी ने इशारा किया है, यह फ़ुसूल-ए-इमादिया में लिखा है। फ़तावा सुग़रा में है कि नसब (वंश) वग़ैरह में शोहरत पर गवाही देना दो तरह पर है: एक हक़ीक़ी, दूसरा हुक्मी। हक़ीक़ी यह है कि एक जमाअत-ए-कसीर (बड़ी भीड़) से सुना कि उन सबका झूठ पर मुत्तफ़िक़ होना ख़्याल में नहीं आता है और ऐसी गवाही में न अदालत (न्यायप्रियता) शर्त है और न लफ़्ज़-ए-शहादत, बल्कि तवातुर (निरंतरता) होना चाहिए। और हुक्मी यह है कि उसके पास दो शख़्स मर्द या एक शख़्स मर्द और दो औरतें, जो सब आदिल (न्यायप्रिय) हों, गवाही दें, मगर लफ़्ज़-ए-शहादत के साथ, यह ख़ुलासा में लिखा है। और यह हुक्म उस वक़्त है जब दोनों ने बिना उस शख़्स के गवाही तलब किए गवाही दी हो, इसे इमाम मुहम्मद (रह.) ने ज़िक्र किया है और फ़रमाया कि अगर उस शख़्स ने दो गवाह क़ायम किए और उन्होंने उसके पास गवाही दी तो उसको गवाही देना रवा (उचित) नहीं है। और अगर एक शख़्स एक क़ौम में आकर उतरा और वे लोग उसे नहीं पहचानते हैं और उसने कहा कि "मैं फलाँ बिन फलाँ हूँ" तो लोगों के लिए उसके नसब की गवाही देना जायज़ नहीं है जब तक कि उसके शहर के दो आदमियों से मुलाक़ात न हो और वे दोनों आदिल इस बात की गवाही न दें कि यह फलाँ बिन फलाँ है, और जस्सास ने शरह में लिखा कि यही सही है। और बाज़ ने कहा कि मौत की गवाही में एक मर्द या एक औरत की गवाही काफ़ी है और लफ़्ज़-ए-शहादत बिल-इत्तेफ़ाक़ शर्त नहीं है, यह फ़तह अल-क़दीर में लिखा है। अगर किसी ने कहा कि "मैं फलाँ शख़्स के दफ़्न में शरीक था या मैंने उसके जनाज़े की नमाज़ पढ़ी" तो यह मुआयना (प्रत्यक्ष दर्शन) है और अगर क़ाज़ी के सामने तफ़्सीर से बयान किया तो क़बूल करेगा, यह मुज़्मरात में लिखा है। अगर एक शख़्स के मरने की ख़बर आई,

फिर उन लोगों ने वे काम किए जो मरने पर करते हैं, तो किसी के लिए मरने की गवाही देना जायज़ नहीं है जब तक कि एक सिक़ा (विश्वसनीय) आदमी गवाही न दे कि "हमने उसका मरना आँखों से देखा है", यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। अगर किसी के मरने को एक शख़्स ने देखा और तन्हा वह शख़्स गवाही देता है, तो फ़क़त उसकी गवाही पर क़ाज़ी हुक्म न देगा, बल्कि वह यह करे कि यह एक सिक़ा शख़्स को ख़बर दे, फिर जब उसने सुन लिया तो दोनों मिलकर क़ाज़ी के सामने गवाही दें ताकि दोनों की गवाही पर क़ाज़ी फ़ैसला कर दे, कज़ा फ़ित-तहाबिया।

बाब: ३

गवाही अदा करने और उसकी समाअत (सुनने) की सूरत के बयान में

हाज़िर पर गवाही देने में यह ज़रूरत है कि मुद्दआ अलैहि और मुद्दई की तरफ़ इशारा करे और जिस चीज़ पर गवाही देता है अगर वह माल-ए-मनक़ूला (चल संपत्ति) हो तो उसकी तरफ़ इशारा की ज़रूरत है और उस चीज़ को मश्हूद बिह कहते हैं। और मय्यत या ग़ायब पर गवाही देते हैं जबकि उसका वकील या वसी हाज़िर हो, गवाहों को चाहिए कि मय्यत या ग़ायब का नाम लें और उन दोनों के बाप और दादा का नाम लें, और ख़साफ़ (रह.) ने दादा का नाम लेना शर्त किया है और ऐसा ही शर्त-ए-व-त में मज़कूर है। और बाज़ मशाइख़ ने कहा कि यह इमाम-ए-आज़म (रह.) व इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक है और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक बाप का नाम ज़िक्र कर देना काफ़ी है, यह ज़ख़ीरा में लिखा है। और सही यह है कि दादा की तरफ़ निस्बत करना ज़रूरी है, यह बहरुर राइक़ में लिखा है। और अगर क़ाज़ी ने बिना दादा का नाम ज़िक्र किए फ़ैसला कर दिया तो नाफ़िज़ (लागू) होगा क्योंकि यह सूरत मुज्तहद फ़ीह है, यह फ़ुसूल-ए-इमादिया में लिखा है।

مقبول ہے اور صحیح حکم ظاہر الروایہ کا ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور چاہئے کہ ادائے شہادت کو مطلق چھوڑ دے اور تفسیر نہ کرے اور اگر قاضی کے سامنے تفسیر کر دی کہ میں سن کر گواہی دیتا ہوں تو گواہی مقبول نہ ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر قاضی کے سامنے گواہی دی کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ فلاں شخص مر گیا اور ہم کو ایسے شخص نے خبر دی ہے کہ جس کی ہم توثیق کرتے ہیں تو گواہی جائز ہے اور یہی اصح ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر گواہوں نے ایسی چیز کی گواہی دی کہ جس میں سن کر گواہی دینا جائز ہے اور کہا کہ ہم نے آنکھوں سے نہیں دیکھا ہے لیکن ہم میں مشہور ہے تو ان کی گواہی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور فتاویٰ رشید الدین میں ہے کہ وقف کے معاملہ میں سن کر گواہی دی تو مقبول ہو گی اگر چہ صاحب بیان کر دیا ہو کہ ہم نے سن کر گواہی دی ہے اور اسی کی طرف امام ظہیر الدین مرغینانی نے اشارہ کیا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے فتاویٰ صغریٰ میں ہے کہ نسب وغیرہ میں شہرت پر گواہی دینا دو طرح پر ہے ایک حقیقی دوسرے حکمی حقیقی یہ ہے کہ ایک جماعت کثیر سے سنا کہ ان سب کا جھوٹ پر متفق ہونا خیال میں نہیں آتا ہے اور ایسی گواہی میں نہ عدالت شرط ہے اور نہ لفظ شہادت بلکہ تواتر ہونا چاہئے اور حکمی یہ ہے کہ اس کے پاس دو شخص مرد یا ایک شخص مرد اور دو عورتیں کہ سب عادل ہوں گواہی دیں مگر لفظ شہادت کے ساتھ یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ دونوں نے بدوں اس شخص کی گواہی طلب کریں گے گواہی دی ہو اس کو امام محمدؒ نے ذکر کیا ہے اور فرمایا کہ اگر اس شخص نے دو گواہ قائم کئے اور انہوں نے اس کے پاس گواہی دی تو اس کو گواہی دینا روا نہیں ہے اور اگر ایک شخص ایک قوم میں آکر اترا اور وہ لوگ اس کو نہیں پہچانتے ہیں اور اس نے کہا کہ میں فلاں بن فلاں ہوں تو

لوگوں نے اس کے نسب کی گواہی دینی جائز نہیں ہے جب تک کہ اس کے شہر کے دو آدمیوں سے ملاقات نہ ہو اور وہ دونوں عادل اس بات کی گواہی نہ دیں کہ یہ فلاں بن فلاں ہے اور جصاص نے شرح میں لکھا کہ یہی صحیح ہے اور بعض نے کہا کہ موت کی گواہی میں ایک مرد یا ایک عورت کی گواہی کافی ہے اور لفظ شہادت بالاتفاق شرط نہیں ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر کسی نے کہا کہ میں فلاں شخص کے دفن میں شریک تھا یا میں نے اس کے جنازہ کی نماز پڑھی تو یہ معائنہ ہے اور اگر قاضی کے سامنے تفسیر سے بیان کیا تو قبول کرے گا یہ مضمرات میں لکھا ہے اگر ایک شخص کے مرنے کی خبر آئی پس ان لوگوں نے وہ افعال کئے جو مرنے میں کرتے ہیں تو کسی کو گواہی دینا مرنے کی جائز نہیں ہے جب تک کہ ایک ثقہ آدمی گواہی نہ دے کہ ہم نے اس کا مرنا آنکھوں دیکھا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی کے مرنے کو ایک شخص نے دیکھا اور تنہا وہ شخص گواہی دیتا ہے تو فقط اس کی گواہی پر قاضی حکم نہ دے گا پس وہ یہ کرے کہ یہ ایک شخص ثقہ کو خبر دے پس جب اس نے سن لیا تو دونوں مل کر قاضی کے سامنے گواہی دیں کہ دونوں کی گواہی پر قاضی فیصلہ کردے گا کذا فی التہابیہ۔

باب: ۳

گواہی ادا کرنے اور اس کی سماعت کی صورت کے بیان میں

حاضر پر گواہی دینے میں یہ ضرورت ہے کہ مدعا علیہ اور مدعی کی طرف اشارہ کرے اور جس چیز پر گواہی دیتا ہے اگر وہ مال منقولہ ہو تو اس کی طرف اشارہ کی ضرورت ہے اور اس چیز کو مشہود بہ کہتے ہیں اور میت یا غائب پر گواہی دیتے ہیں درحالیکہ اس کا وکیل یا وصی حاضر ہو گواہوں کو چاہئے کہ میت یا غائب کا نام لیں اور ان دونوں کے باپ اور دادا کا نام لیں اور خصافؒ نے دادا کا نام لینا شرط کیا ہے اور ایسا ہی شرط و ط میں مذکور ہے اور بعض مشائخ نے

کہا کہ یہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک باپ کا نام ذکر کر دینا کافی ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور صحیح یہ ہے کہ دادا کی طرف نسبت کرنا ضروری ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اور اگر قاضی نے بدوں دادا کے نام ذکر کرنے کے فیصلہ کر دیا تو نافذ ہو گا کیونکہ یہ صورت مجتہد فیہ ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 257 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

If a person is famous by a single name, such as Abu Hanifa, then providing only that name is sufficient; mention of the father or grandfather is not necessary. This is stated in *Bahr al-Raiq*. According to one who sets a condition to mention the grandfather's name, mentioning the person's profession will not suffice as a substitute for the grandfather's name, unless the profession is such that it uniquely identifies him. This is recorded in *Dhakhira*. If his name, father's name, tribe, and profession are mentioned and no one else in his neighborhood shares the same name and profession, it is sufficient. If there is another person like him, it is not sufficient unless an additional distinguishing feature is mentioned. This is noted in *Adab al-Qadi*. The essence is that identification must be reliable; this is found in *Fusul al-Imadiyya*. If witnesses testify to a person’s admission of buying or selling a specific item, they must state in their testimony that he personally admitted to the purchase or sale, as mentioned in *Dhakhira*.

In *Fatawa Abu al-Layth*, it is stated that if someone claims that Zaid killed a certain number of his animals and presents witnesses, the witnesses should specify whether they were male or female. If they do not, Faqih Abu Bakr says he fears the testimony might be void, and the plaintiff (Mudda'i) might receive nothing. If they specify the gender, mentioning the color is not necessary, and the testimony is valid. According to the Sheikh, specifying the type of animal, such as horse or mule, is necessary; merely saying "animal" is not enough. Some scholars disagreed, but the former view is more correct, as noted in *Al-Muhit*. If the judge asks the witnesses about the color and they specify it, but then during the claim they testify to a contrary quality, the testimony will still be accepted, and discrepancies in non-essential[1] matters are not detrimental, as per *Al-Khulasi*. If it is stated that "this woman is forbidden to this defendant (Mudda'a 'alaih) due to three divorces and it is mandatory for him to stay away from her," there is a flaw in such testimony. Witnesses should attribute the act of divorce directly to the defendant, stating that he gave her three divorces. Similarly, if a witness states that someone swore an oath of divorce regarding his wife, generalities are not enough; the details of the oath and its breach must be specified, as written in *Tatar-Khaniyya*. Testimony regarding bankruptcy (aflas) should be given as: "We do not know of any property belonging to him except his daily clothing," as stated in *Sirajiyya*. If a person picks up a cloth from another, pays the seller dirhams, and takes the cloth without verbal negotiation, it is valid. If a dispute arises later and witnesses are needed, they should state that he took the cloth by paying dirhams,

rather than testifying to a formal "sale" (bay'), unless prior context establishes the transaction as a sale and the judge accepts *Bay' al-Ta'ati* (sale by conduct). This is noted in *Fatawa Qadi Khan*.

If a sale by conduct (*Bay' al-Ta'ati*) occurs, the correct form for witnesses is to testify to the transaction (the act of giving and taking) rather than to the legal sale itself. Some have said that testifying to the sale is also permissible, as noted in *Al-Muhit*. If witnesses testify that "this property belongs to this plaintiff"[2] but do not state that "the defendant's possession is wrongful," there is disagreement among scholars. The correct view is that if the plaintiff has sought a declaration of ownership from the judge, this testimony is acceptable. However, if the plaintiff requested the delivery of the item, the testimony is not valid until the witnesses explicitly state that the defendant's possession is wrongful. This is written in *Fusul al-Imadiyya* and is the most appropriate and correct view. Following this view, if the judge asks the witnesses, "Is this item wrongfully in the defendant's possession?" and they reply, "We do not know," the testimony will still be accepted regarding the claim of ownership.

1. "Non-essential" (Ghair Mohtaj) refers to things for which there is no absolute necessity.
2. This refers to the property being the ownership of the plaintiff in the claim.

और अगर वह व्यक्ति केवल नाम से प्रसिद्ध हो जैसे अबू हनीफा, तो केवल उसका नाम पर्याप्त है, पिता और दादा की आवश्यकता नहीं। यह 'बहर-अल-रईक' में लिखा है। जिस व्यक्ति ने दादा के नाम का उल्लेख करने की शर्त रखी है, उसके अनुसार व्यवसाय का उल्लेख करना दादा के नाम के स्थान पर पर्याप्त नहीं होगा, सिवाय इसके कि वह व्यवसाय ऐसा हो जिससे उसे अनिवार्य रूप से पहचाना जा सके। यह 'जखीरा' में लिखा है। और यदि उसका नाम, उसके पिता का नाम, उसका कबीला और पेशा उल्लेख किया गया है और उसके मोहल्ले में उस नाम और पेशे का कोई और नहीं है, तो यह पर्याप्त है। और यदि उसके समान कोई दूसरा हो, तो पर्याप्त नहीं है जब तक कि उसके साथ कोई और ऐसी चीज़ उल्लेख न की जाए जिससे अंतर स्पष्ट हो जाए। यह 'अदब अल-काज़ी' में उल्लेखित है। निष्कर्ष यह है कि पहचान हो जाना ही विश्वसनीय है; यह 'फुसूल इमादिया' में है। यदि गवाहों ने एक व्यक्ति द्वारा एक निश्चित वस्तु खरीदने या बेचने के इकरार पर गवाही दी, तो आवश्यक है कि गवाही में बयान करें कि उसने स्वयं खरीदने या बेचने का इकरार किया है, जैसा कि 'जखीरा' में है।

'फतावा अबुल लैथ' में है कि यदि किसी ने दावा किया कि ज़ैद ने मेरे इतने चौपाये हलाक (नष्ट) कर दिए हैं और गवाह पेश किए, तो गवाहों को चाहिए कि नर और मादा का विवरण दें। यदि यह बयान नहीं किया, तो फकीह अबू बक्र फरमाते हैं कि मुझे गवाही के बातिल (अमान्य) होने का भय है और मुद्दई (वादी) को शायद कुछ न दिलाया जाए। और यदि नर-मादा का वर्णन कर दिया, तो रंग बताने की आवश्यकता नहीं है और गवाही जायज़ है। शेख के अनुसार, नर-मादा की किस्म बताना जैसे घोड़ा या खच्चर, आवश्यक है; केवल चौपाया कहना पर्याप्त नहीं होगा। कुछ मशायख ने इससे इनकार किया है, लेकिन पहला मत अधिक सही है, जैसा कि 'मुहीत' में है। यदि काज़ी ने गवाहों से रंग पूछा और उन्होंने बता दिया, फिर दावे के समय गवाही दी और उसके विरुद्ध कोई गुण बयान किया, तो गवाही स्वीकार की जाएगी, और 'ग़ैर मोहताज'[1] चीज़ों में मतभेद हानिकारक नहीं है, जैसा कि 'खलासी' में है। यदि यह बयान किया गया कि 'यह अमुक स्त्री इस मुद्दआ-अलैह (प्रतिवादी) पर तीन तलाकों के कारण हराम है और इस पर उससे अलग रहना वाजिब है', तो इस गवाही में दोष है। चाहिए कि तलाक के कार्य को मुद्दआ-अलैह की ओर संबद्ध करके इस प्रकार गवाही दें कि उसने उसे तीन तलाक दिए हैं। इसी प्रकार गवाह का यह बयान कि उसने औरत की तलाक की कसम खाई थी, इसमें 'छोटा-बड़ा' होना पर्याप्त नहीं है जब तक कि कसम और उसके टूटने का विवरण न

दिया जाए; यह 'तातारखानिया' में लिखा है। निर्धनता (अफलास) की गवाही इस प्रकार दी जानी चाहिए कि "हम दिन-रात पहनने के कपड़ों के अलावा उसकी कोई संपत्ति नहीं जानते", यह 'सिराजिया' में है। यदि एक व्यक्ति दूसरे के पास आया, कपड़ा उठाया और बेचने वाले को दिरहम दे दिए और कपड़ा ले लिया, और बिना मौखिक बातचीत के लेन-देन किया, तो यह जायज़ है। फिर यदि दोनों में विवाद हुआ और गवाहों की आवश्यकता पड़ी, तो गवाहों को यह बयान करना चाहिए कि उसने दिरहम देकर कपड़ा ले लिया, और 'बय' (बिक्री) पर गवाही न दें, सिवाय इसके कि पहले से कुछ ऐसी बातें हुई हों जिससे गवाहों को यह लेन-देन बिक्री के रूप में सिद्ध हो और काज़ी भी 'बय-बिल-ताती' (आचरण द्वारा बिक्री) को जायज़ मानता हो। यह 'फतावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि 'बय-बिल-ताती' घटित हो, तो गवाहों की गवाही देने का तरीका यह है कि वे लेन-देन पर गवाही दें न कि बिक्री पर। कुछ ने कहा कि यदि बिक्री पर गवाही दी तो भी जायज़ है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गवाहों ने गवाही दी कि 'यह संपत्ति इस मुद्दई की है'[2] और यह नहीं कहा कि 'प्रतिवादी का इस पर अधिकार अनुचित है', तो इसमें मशायख का मतभेद है। सही यह है कि यदि मुद्दई ने काज़ी से स्वामित्व माँगा है, तो यह गवाही स्वीकार्य होगी। और यदि उसे सौंपने का अनुरोध किया है, तो जब तक गवाह यह बयान न करें कि 'प्रतिवादी का कब्ज़ा अनुचित है', तब तक यह सही नहीं है। यह 'फुसूल इमादिया' में लिखा है और यही अधिक उचित और सत्य के निकट है। इसी मत के अनुसार, यदि काज़ी ने गवाहों से पूछा कि 'क्या यह चीज़ मुद्दआ-अलैह के कब्ज़े में अनुचित तरीके से है?' और उन्होंने कहा कि 'हम नहीं जानते', तो गवाही स्वामित्व के दावे पर स्वीकार की जाएगी।

1. ग़ैर मोहताज यानी वह चीज़ जिसकी आवश्यकता नहीं है।
2. यह चीज़ जिसमें दावा हुआ है, वह मुद्दई का स्वामित्व है।

اور اگر وہ شخص فقط نام سے مشہور ہو جیسے ابوحنیفہ تو صرف اس کا نام کافی ہے باپ دادا کی ضرورت نہیں۔ یہ بحرالرائق میں لکھا ہے۔ جس شخص نے دادا کا نام ذکر کرنے کی شرط لگائی ہے اس کے نزدیک صناعت ذکر کر دینا دادا کے نام کے قائم مقام نہ ہوگا مگر جبکہ وہ صناعت ایسی ہو کہ اس سے لامحالہ پہچانا جائے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر اس کا نام اور اس کے باپ کا نام اور اس کا قبیلہ اور پیشہ ذکر کیا اور اس کے محلہ میں کوئی اس نام اور پیشہ کا نہیں ہے تو کافی ہے اور اگر اس کے مثل دوسرا ہو تو کافی نہیں ہے جب تک کہ اس کے ساتھ کوئی اور شے ایسی ذکر نہ کرے کہ جس سے تمیز حاصل ہو جائے یہ ادب القاضی میں مذکور ہے اور حاصل یہ ہے کہ پہچان ہو جانا معتبر ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے اگر گواہوں نے ایک شخص کے ایک محدود چیز خریدنے یا فروخت کرنے کے اقرار پر گواہی دی تو ضروری ہے کہ گواہی میں بیان کریں کہ اس نے خود خریدنے یا فروخت کرنے کا اقرار کیا ہے کذا فی الذخیرہ۔

فتاویٰ ابواللیث میں ہے کہ اگر کسی نے دعویٰ کیا کہ زید نے میرے اس قدر چوپایہ ہلاک کر ڈالے ہیں اور گواہ قائم کئے تو گواہوں کو چاہئے کہ نروماده کی تفصیل بیان کریں اور اگر یہ بیان نہ کیا تو فقیہ ابوبکر فرماتے ہیں کہ مجھے گواہی باطل ہونے کا خوف ہے اور مدعی کو شاید کچھ نہ دلایا جائے اور اگر نروماده بیان کر دے تو رنگ بیان کرنے کی ضرورت نہیں ہے اور گواہی جائز ہے اور شیخ کے نزدیک ماده جو نروماده کے قسم بیان کرنا کہ گھوڑا یا خچر ہے ضروری ہے صرف چوپایہ کہنا کافی نہ ہو گا اور بعض مشائخ نے اس سے انکار کیا اور اول اصح ہے کذا فی المحیط اگر قاضی نے گواہوں سے رنگ دریافت کیا اور انہوں نے بیان کر دیا پھر دعویٰ کے وقت گواہی دی اور اس کے بر خلاف صفت بیان کی تو گواہی مقبول ہوگی اور غیر محتاج چیز میں

اختلاف مضر نہیں ہے کذا فی الخلاصی۔ اگر بیان کیا کہ یہ فلانی عورت اس مدعا علیہ پر تین طلاقوں سے حرام ہے اس پر اس سے الگ رہنا واجب ہے تو اس گواہی میں خلل ہے چاہئے کہ فعل طلاق مدعا علیہ کی طرف نسبت کر کے یوں گواہی دیں کہ اس نے تین طلاق اس کو دی ہیں اسی طرح گواہ کا بیان کہ اس نے عورت کی طلاق کی قسم کھائی تھی اور اس میں چھوٹا بڑا کافی نہیں ہے جب تک کہ قسم اور اس کے ٹوٹنے کی تفسیر نہ بیان کرے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے افلاس کی گواہی اس طرح دینی چاہئے کہ ہم اس کا کچھ مال سوائے رات دن کے پہننے کے کپڑوں کے نہیں جانتے ہیں یہ سراجیہ میں ہے ایک شخص دوسرے کے پاس آیا اور اس سے کپڑا اچکایا اور بائع کو درہم دے دے اور کپڑا لے لیا اور بدوں زبانی بیع کی گفتگو کریں گے دونوں جدا ہو گئے تو جائز ہے پھر اگر دونوں میں جھگڑا ہوا اور گواہوں کی ضرورت ہوئی تو گواہوں کو یہ بیان کرنا چاہئے کہ اس نے درہم دے کر کپڑا لے لیا اور بیع پر گواہی نہ دیں مگر جبکہ دونوں میں پہلے سے کچھ ایسی باتیں پیش آئی ہوں کہ جس سے گواہوں کو یہ لیں دین بطور بیع کے ثابت ہو اور قاضی بھی بیع بالتعاطی کو جائز جانتا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر بیع بالتعاطی واقع ہو تو گواہوں کی گواہی دینے کی یہ صورت ہے کہ لین دین پر گواہی دیں اور بیع پر گواہی نہ دیں اور بعضوں نے کہا کہ اگر بیع پر گواہی دی تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اس مدعی کے یہ ملک اس مدعی ست اور یہ نہ کہا کہ درست ایں مدعا علیہ بنا حق ست تو اس میں مشائخ کا اختلاف ہے اور صحیح یہ ہے کہ اگر مدعی نے قاضی سے ملکیت طلب کی ہے تو یہ گواہی مقبول ہوگی اور اگر سپرد کرنے کی درخواست کی ہے تو جب تک گواہ یہ نہ بیان کریں کہ اس مدعا علیہ کے قبضہ میں ناحق ہے تب تک صحیح نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور یہی اشبہ و اقرب الی الصواب ہے اور اسی قائل کا قول ہے کہ اگر

قاضی نے گواہوں سے دریافت کیا کہ یہ چیز اس مدعا علیہ کے قبضہ میں ناحق ہے اور انہوں نے کہا کہ ہم نہیں جانتے ہیں تو گواہی ملکیت کے دعویٰ پر قبول ہوگی

۱ غیر محتاج یعنی جس چیز کی حاجت نہیں ہے۔ ۲ یہ چیز کہ جس میں دعویٰ ہوا ہے اس مدعی کی ملکیت۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (458) Book of Testimonies

It is written in *Al-Zakhira* that if witnesses testify that a specific property belongs to the plaintiff and is wrongfully in the possession of the defendant, but do not explicitly state that it is mandatory for the defendant to hand it over to the plaintiff, it is narrated from Abu al-Hasan Sa'di that the jurists (*Mashaikh*) differed on this. Some stated that mentioning the handover is necessary, while others argued it is not required, and the testimony shall be accepted; the defendant shall then be compelled to surrender the property at the plaintiff's request. This is the view held by many scholars we have encountered. Sheikh al-Islam stated that while this is true, his ruling is that such testimony is deficient, as mentioned in *Al-Muhit*. In *Fatawa Nasafi*, it is stated that a witness should say, "This specific property is the ownership (*milk*) of the plaintiff and is his right," to leave no room for ambiguity. I say that in Persian, the possibility of merging terms is evident; if one says, "This specific property is the ownership of the plaintiff and his right," Persian speakers often omit connecting particles, which is rare in Urdu and difficult for the less informed to grasp. Imam Fakhr al-Islam Ali Bazdawi used to say that if a claimant says, "Such a thing is my ownership and my right," it suffices. One should say, "It is my right," and concerning "unjustly in someone's possession," one should say, "It is wrongfully in so-and-so's possession," to avoid any negative connotation being mixed into the phrasing. He further stated that this is a matter of precaution, specifically regarding claims for handover, as noted in *Al-Zakhira*. Shams al-Islam Awzajandi was asked whether witnesses testifying in Persian saying, "I bear witness that this specific object belongs to the ownership of the plaintiff," would have their testimony accepted. He replied in the affirmative, though some argued it should be rejected because "I bear witness" (*ma gawahi diham*) in common usage can refer to the future, whereas for the present, one should use "I am bearing witness" (*ma gawahi mi-diham*); this is recorded in *Al-Muhit*.

"I bear witness that such a thing belongs to so-and-so" ☆

It is stated in *Fatawa Nasafi* that Sheikh Imam was asked about the testimony of witnesses who use the words: "I bear witness that such a thing belongs to so-and-so." Is this equivalent to saying that the thing is the ownership of that person? He replied that it is. Imam Zahir al-Din Marghinani used to say that a judge (*Qazi*) should clarify whether by saying "belongs to so-and-so," they meant ownership or something else; their subsequent explanation should be followed. If they say nothing further and then disappear or pass away, the judge shall decide based on the

testimony of ownership, as in *Al-Zakhira*. In the fatwas of Shams al-Islam Awzajandi, it is mentioned that if witnesses testify that specific property is the "right" of the plaintiff but do not say it is his "ownership," their testimony is acceptable to some, while others disagree. Some argue the judge must clarify whether "right" implies ownership. If a plaintiff claims a house is his "right" but not his "ownership," there is disagreement over the validity of the claim, as noted in *Al-Muhit*. If one witness gives proper testimony and a second witness merely says, "I testify exactly as the first witness did," the judge shall not accept it until each witness gives their own full testimony. Shams al-A'imma al-Halwani stated that it is a precaution not to accept summarized testimony. However, according to our view, if one witness testifies and the second says, "I also give the same testimony that he provided," it is sufficient. Shams al-A'imma further clarified that the preferred view is: if a witness is eloquent and capable of explaining the testimony well, summarized testimony is not accepted. If the witness is unlettered or inarticulate, it is accepted, provided that they could have explained it better if not for being intimidated by the court. If that is not the case, even summarized testimony is not accepted. Imam Abu Bakr Muhammad bin Abi Sahl al-Sarakhsi stated that the preferred view is that if a judge suspects any dishonesty or betrayal in the witness's testimony, then every—

---

1. That is, in such a case, it will be interpreted as meaning ownership because that is what is apparent in common usage (*urf*).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (458) किताबुश-शहादात

यह 'ज़खीरा' में लिखा है कि अगर गवाहों ने कहा कि यह विशिष्ट संपत्ति (माल-ए-मुअय्यन) इस वादी (मुद्दई) की मिल्कियत है और यह प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) के पास अन्यायपूर्ण (नाहक़) तरीके से है, और यह नहीं कहा कि प्रतिवादी पर वादी को सौंपना वाजिब है, तो अबुल हसन सादी से वर्णित है कि इसमें विद्वानों (मशाइख) ने मतभेद किया है। कुछ ने कहा कि सौंपने के लिए यह कहना ज़रूरी है और कुछ ने कहा कि इसकी ज़रूरत नहीं है और गवाही स्वीकार की जाएगी और वादी के अनुरोध पर प्रतिवादी से ज़बरन इसे सुपुर्द कराया जाएगा। इसी मत पर हमने बहुत से मशाइख को पाया। शेखुल इस्लाम ने कहा कि यह तो है, लेकिन मैं फतवा देता हूँ कि गवाही में कमी है, जैसा कि 'मुहीत' में है। 'फ़तावा नसफ़ी' में है कि गवाह को यूँ कहना चाहिए कि यह विशिष्ट संपत्ति इस वादी की मिल्कियत है और उसका हक़ है, ताकि इसमें इनकार की गुंजाइश न रहे। मैं कहता हूँ कि फ़ारसी शब्दों में जोड़ने की गुंजाइश स्पष्ट है यदि कहा जाए कि "ईं ऐन मिल्क ईं मुद्दई स्त व हक़-ए-दे" (यह संपत्ति इस वादी की मिल्कियत और उसका हक़ है), क्योंकि फ़ारसी बोलने वाले अक्सर संबंधक शब्दों को हटा देते हैं, और उर्दू में इसका मुहावरा दुर्लभ है और कम समझने वालों के लिए कठिन है। इमाम फख्रुल इस्लाम अली बज़दवी फ़रमाते थे कि अगर वादी ने कहा कि फ़लाँ चीज़ मेरी मिल्कियत और मेरा हक़ है, तो इतना पर्याप्त माना जाएगा। और यूँ कहना चाहिए कि मेरा हक़ है, और कहते थे कि फ़लाँ के कब्ज़े में नाहक़ है, इसमें यूँ कहना चाहिए कि "फ़लाँ के कब्ज़े में नाहक़ है" ताकि ऐसे शब्दों में नकारात्मक शब्द न मिल सके। और फ़रमाया कि इसमें सावधानी है और यह सावधानी सुपुर्दगी के दावे में है, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। शम्सुल इस्लाम औज़जंदी से पूछा गया कि अगर गवाहों ने फ़ारसी में कहा कि "मा गवाही दिहम कि ईं ऐन-ए-मुद्दई बि-मिल्क-ए-ईं मुद्दई स्त" (हम गवाही देते हैं कि यह संपत्ति वादी की मिल्कियत है), तो उनकी गवाही स्वीकार होगी या नहीं? फ़रमाया कि हाँ, और कुछ ने कहा कि अस्वीकार्य होनी चाहिए क्योंकि "मा गवाही दिहम" (हम गवाही देते हैं) बोलचाल में भविष्य के लिए आता है और वर्तमान के लिए "मा गवाही मी-दिहम" आता है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

हम गवाही देते हैं कि अमुक वस्तु अमुक की है ☆

'फ़तावा नसफ़ी' में है कि शेख इमाम से पूछा गया कि प्रत्येक गवाह की गवाही के शब्द ये हैं: "मा गवाही मी-दिहम कि फ़लाँ चीज़ आं-ए-फ़लाँ अस्त" (मैं गवाही देता हूँ कि फ़लाँ चीज़ फ़लाँ की है)। तो क्या यह कहना इस कहने के समान है कि फ़लाँ चीज़ फ़लाँ व्यक्ति की मिल्कियत है? फ़रमाया कि

हाँ। और इमाम ज़हीर उद्दीन मरग़ीनानी फ़रमाया करते थे कि क़ाज़ी को पूछना चाहिए कि "आं-ए-फ़लाँ अस्त" कहने से तुम्हारा तात्पर्य मिल्कियत है या कुछ और? फिर जो वे बयान करें उसी को मानना चाहिए। और अगर उन्होंने कुछ बयान नहीं किया यहाँ तक कि वे अनुपस्थित हो गए या मर गए, तो क़ाज़ी उनकी मिल्कियत की गवाही पर फ़ैसला करेगा, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। शम्सुल इस्लाम औज़जंदी के फतावा में है कि अगर गवाहों ने गवाही दी कि यह विशिष्ट संपत्ति इस वादी का हक़ है और यह नहीं कहा कि उसकी मिल्कियत है, तो उनकी गवाही स्वीकार होगी। कुछ ने कहा कि स्वीकार नहीं होगी, और कुछ ने कहा कि क़ाज़ी को पूछना चाहिए कि "हक़" से तुम्हारा मतलब मिल्कियत है या कुछ और? फिर जो बयान करें उस पर अमल करे। और अगर वादी ने दावा किया कि यह घर मेरा हक़ है और "मिल्क" (मिल्कियत) नहीं कहा, तो इस दावे की वैधता में भी मतभेद है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर एक गवाह ने गवाही दी जैसा उचित था, फिर दूसरे ने गवाही देते समय कहा कि "मैं भी इसी गवाह की तरह गवाही देता हूँ", तो क़ाज़ी स्वीकार नहीं करेगा जब तक कि प्रत्येक गवाह अपनी-अपनी गवाही न दे। और शम्सुल अइम्मा हलवानी ने बयान किया कि यह सावधानी है कि गवाह से संक्षिप्त गवाही स्वीकार न हो, और हमारे नज़दीक अगर एक गवाह ने गवाही दी और दूसरे ने कहा कि "मैं भी वही गवाही देता हूँ जो उसने दी है", तो यह पर्याप्त है। फिर शम्सुल अइम्मा ने बयान किया कि सही बात यह है कि अगर गवाह स्पष्ट वक्ता (फ़सीह) है जो गवाही को अच्छी तरह समझा सकता है, तो उससे संक्षिप्त गवाही स्वीकार नहीं होगी। और अगर वह गँवार या अस्पष्ट वक्ता है, तो संक्षिप्त गवाही स्वीकार है, बशर्ते कि यदि क़ाज़ी की कचहरी का रोब उस पर न होता तो वह विस्तार से बता पाता। और अगर ऐसा न हो, तो उससे संक्षिप्त गवाही भी स्वीकार नहीं है। और इमाम अबूबक्र मुहम्मद बिन अबी सहल सरख़सी ने फ़रमाया कि पसंदीदा बात यह है कि अगर क़ाज़ी गवाह की ओर से किसी प्रकार की झूठी गवाही की संभावना जानता हो तो हर—

---

1. यानी ऐसी स्थिति में इससे मिल्कियत का अर्थ लिया जाएगा क्योंकि बोलचाल (उर्फ़) में यही प्रकट है।

یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر گواہوں نے کہا کہ یہ مال معین اس مدعی کی ملکیت ہے اور اس مدعا علیہ کے پاس ناحق ہے اور یہ نہ کہا کہ مدعا علیہ پر واجب ہے کہ مدعی کے سپرد کرے تو ابوالحسن سعدیؒ سے منقول ہے کہ اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے۔ بعضوں نے کہا کہ سپرد کرنے کے واسطے یہ کہنا ضروری ہے اور بعضوں نے کہا کہ اس کی ضرورت نہیں ہے اور گواہی مقبول ہو گی اور مدعی کی درخواست پر مدعا علیہ سے جبراً اس کے سپرد کرائی جائے گی اور اسی مذہب پر ہم نے بہت سے مشائخ کو پایا اور شیخ الاسلام نے کہا کہ یہ تو ہے لیکن میں فتویٰ دیتا ہوں کہ گواہی میں قصور ہے کذا فی المحیط۔ فتاویٰ نسفی میں ہے کہ گواہ کو یوں کہنا چاہئے کہ یہ مال معین اس مدعی کی ملک ہے اور اس کا حق ہے تاکہ اس میں نہیں ملانے کی گنجائش نہ رہی اقول لفظی فارسی میں ملانے کی گنجائش ظاہر ہے اگر کہا جائے کہ ایں عین ملک ایں مدعی ست وحق دے کہ فارسی والے اکثر ربط کا حرف حذف کرتے ہیں اور اردو میں اس کا محاورہ نادر ہے اور کم فاہم۔ امام فخر الاسلام علی بزدوی فرماتے تھے کہ اگر مدعی نے کہا کہ فلاں چیز میری ملکیت ہے اور میرا حق تو اس قدر پر اکتفاء کیا جائے گا اور یوں کہنا چاہئے کہ میرا حق ہے اور کہتے تھے کہ فلاں کے قبضہ میں ناحق اس میں یوں کہنا چاہئے کہ فلاں کے قبضہ میں ناحق ہے تا کہ ایسے الفاظ میں کلمہ نفی نہ ملایا جا سکے اور فرمایا کہ اس میں احتیاط ہے اور یہ احتیاط سپرد کرنے کے دعویٰ میں ہے کذا فی الذخیرہ۔ شمس الاسلام اوز جندی سے دریافت کیا گیا کہ اگر گواہوں نے فارسی میں کہا کہ ما گواہی دہم کہ ایں عین مدعی بہ ملک ایں مدعی ست تو ان کی گواہی مقبول ہو گی یا نہیں فرمایا کہ ہاں اور بعض نے کہا نا مقبول ہونا چاہئے

کیونکہ ما گواہی دہم عرف میں استقبال یعنی آئندہ زمانہ کے واسطے آتا ہے اور حال کے واسطے ما گواہی دی دہم آتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ماگواہی میداہم کہ فلاں چیز آن فلاں است ☆

فتاویٰ نسفی میں ہے کہ شیخ امام سے دریافت کیا گیا کہ ہر ایک گواہ کی گواہی کے یہ الفاظ ہیں ما گواہی میداہم کہ فلاں چیز آن فلاں است پس کیا یہ کہنا بمنزلہ اس کہنے کے ہے کہ فلاں چیز فلاں شخص کی ملک ہے تو فرمایا کہ ہاں اور امام ظہیر الدین مرغینانی فرمایا کرتے تھے کہ قاضی کو دریافت کرنا چاہئے کہ آن فلاں است کہنے سے تم نے ملکیت مراد لی ہے یا کچھ اور مراد ہے پس جو کچھ وہ بیان کریں اسی کو لینا چاہئے اور اگر کچھ بیان نہ کیا یہاں تک کہ غائب ہو گئے یا مر گئے تو قاضی ان کی ملکیت کی گواہی پر فیصلہ کرے گا کذا فی الذخیرہ۔ شمس الاسلام اوز جندی کے فتاویٰ میں ہے کہ اگر گواہوں نے گواہی دی کہ یہ مال معین اس مدعی کا حق ہے اور یہ نہ کہا کہ اس کی ملک ہے تو ان کی گواہی مقبول ہو گی اور بعض نے کہا کہ نہ مقبول ہو گی اور بعض نے کہا کہ قاضی کو دریافت کرنا چاہئے کہ حق سے تم نے ملکیت مراد لی ہے یا کچھ اور پس جو کچھ بیان کریں اس پر عمل کرے اور اگر مدعی نے دعویٰ کیا کہ یہ گھر میرا حق ہے اور ملک ہے نہ کہا تو اس دعویٰ کی صحت میں بھی اختلاف ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر ایک گواہ نے گواہی دی اور جیسا چاہئے گواہی ادا کروی پھر دوسرے نے گواہی ادا کرنے میں کہا کہ میں بھی اسی گواہ کے مثل گواہی دیتا ہوں تو قاضی قبول نہ کرے گا جب تک کہ ہر ایک گواہ اپنی اپنی گواہی نہ دے اور شمس الائمہ حلوائی نے بیان کیا کہ یہ احتیاط ہے کہ گواہ سے اجمال گواہی میں قبول نہ ہو اور ہمارے نزدیک اگر ایک گواہ نے گواہی دی اور دوسرے نے کہا کہ میں بھی یہی گواہی دیتا ہوں جو اس نے ادا کی ہے تو کافی ہے۔ پھر شمس الائمہ نے بیان کیا کہ مختار یہ ہے کہ اگر گواہ فصیح ہے کہ گواہی کو خوب بیان کر سکتا ہے تو اس سے اجمال مقبول نہ ہو گی اور اگر

گنوار غیر فصیح ہے تو اجمال مقبول ہے بشرطیکہ ایسی حالت ہو کہ اگر قاضی کی کچہری کا رعب اس پر نہ ہو تو وہ خوب بیان کر سکے اور اگر ایسا نہ ہو تو اس سے بھی اجمال مقبول نہیں ہے اور امام ابوبکر محمد بن ابی سہل سرخسی نے فرمایا کہ مختار یہ ہے کہ اگر قاضی گواہ کی طرف سے کسی قسم کی جھوٹی گواہی دینے کی خیانت جانتا ہو تو ہر

---

۱ یعنی ایسی حالت میں اس سے ملکیت کے معنی لئے جائیں گے کیونکہ عرف میں یہی ظاہر ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (259) Kitab-ush-Shahadat (Book of Evidence)

A single witness should be troubled to give separate testimony, and if that is not possible, then no. This is mentioned in Sadr-ush-Shahid's commentary on 'Adab-ul-Qadi'. Shams-ul-Islam Ozjandi stated that a secondary endorsement of testimony from a witness is only acceptable if they testify that the plaintiff's right against the defendant is exactly as the previous witness described. This is the official fatwa, as written in 'Al-Khulasah'.

If a witness's testimony was written on paper and then read back to them

It was further stated that such statements are heard when a witness says, "I give the same testimony as the first witness gave," or "I give testimony similar to what the first witness gave." However, if a witness says, "I testify upon the testimony of the first witness," it is not accepted by consensus, because it is 'testimony upon testimony' and not testimony regarding the claim itself or the right. Similarly, if they say, "I testify upon the like of the first witness's testimony," the same ruling applies. This is written by Sadr-ush-Shahid in 'Sharh Adab-ul-Qadi'. If a witness's testimony is recorded on paper, then read out to them, and they state, "I testify that whatever is named and described in this writing is due from this defendant to this plaintiff," or if they say, "The property claimed as read out is wrongfully in the possession of this defendant, and it is obligatory upon them to hand it over to the plaintiff," then such testimony is valid. It is narrated from Sheikh-ul-Islam Sarakhsi that a person claimed a house mentioned in a deed (qabala), which was read, and then the illiterate witnesses said, "We also give such testimony for this plaintiff against this defendant," then their testimony is valid; this is recorded in 'Al-Muhit'. If one witness testifies to a document they read themselves, and then another person reads it while a second witness follows along, it is not valid; this is written in 'Az-Zakhira'. Ali bin Ahmad was asked whether a witness's testimony is acceptable if, when looking at the boundaries of the land or house in the deed, they describe them, but cannot do so as they wish without looking. He replied that if they memorize it by looking, it is not acceptable, but if they use it for assistance like a Hafiz of the Quran uses a Mushaf (copy of the Quran), then it is accepted; this is in 'Tatarkhania'. If someone claims ten dirhams from another and a witness says, "I testify that the sum of ten dirhams is due from this defendant to this plaintiff," the testimony is accepted and this is the most correct view; it is written in 'Al-Muhit'. If a claim of 'Duwazdah Dirham' (twelve dirhams) was made in Persian and the witness said 'those twelve dirhams' in their testimony, it is not accepted. Similarly, if a claim of 'Duwazdah Dirham', meaning 'ten-twelve

dirhams', was made, the claim is invalid. Likewise, if it is stated in the claim that "this thing has been my property for ten-twelve years," the claim will not be heard, and if witnesses testify in this manner, it is not accepted; this is written in 'Az-Zakhira'. If a plaintiff claims that someone took possession of an item, and the witness states that "the defendant said that the plaintiff sent this item to me," the testimony will not be accepted; this is written in 'Al-Khulasah'. Three people testified in a case, then before judgment, one said, "I seek forgiveness from Allah, I lied in my testimony," and the Qazi (judge) heard this but did not know which witness said it. When the Qazi questioned them, they all said, "We stand by our testimony." The scholars (Mashaikh) stated that the Qazi shall not decide based on that testimony and shall dismiss them all. If the plaintiff brings two of them the next day and they give testimony, it is permissible; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If testimony was given in a matter before a lawsuit was filed, and then given again after the lawsuit, it will be accepted; this is written in 'Al-Muhit'. If someone gave testimony and had not yet moved from their spot when they said, "I became confused about some parts of the testimony, i.e., I omitted what was mandatory to mention and stated what I intended..."

---

1. Note: Regarding 'matter of doubt' - I mean those cases where doubt invalidates the punishment, such as 'Hudud' penalties which are dropped due to doubt. And 'Laisa' means there should be no confusion or ambiguity.

एक गवाह को अलग गवाही देने का कष्ट दें और अगर ऐसा न हो तो नहीं, यह सद्रुश-शहीद की 'शरह अदबुल काज़ी' में है। शम्सुल इस्लाम अौज़ंदी ने फ़रमाया कि गवाह की तरफ़ से गवाही का बोझ उठाना (महमल गवाही) सिर्फ़ उसी सूरत में स्वीकार्य है जब उसने यह गवाही दी हो कि इस वादी का इस प्रतिवादी पर वैसा ही हक़ है जैसा उस (पहले) गवाह ने बयान किया। इसी पर फ़तवा है, यह 'खुलासा' में लिखा है।

यदि गवाह की गवाही एक काग़ज़ पर लिखी गई फिर उसे वह काग़ज़ पढ़ कर सुनाया गया

फिर फ़रमाया कि ये बातें उस स्थिति में सुनी जाएँगी जब गवाह ने कहा कि "जो पहले गवाह ने गवाही दी, मैं भी वही गवाही देता हूँ" या "जो पहले ने गवाही दी, मैं भी उसी के समान गवाही देता हूँ।" लेकिन अगर गवाह ने कहा कि "मैं पहले गवाह की गवाही पर गवाही देता हूँ", तो यह सर्वसम्मति से स्वीकार्य नहीं है क्योंकि यह 'गवाही पर गवाही' है, मूल दावे और अधिकार पर गवाही नहीं। और इसी तरह अगर कहा कि "मैं पहले गवाह के समान गवाही पर गवाही देता हूँ", तब भी यही नियम है। यह सद्रुश-शहीद ने 'शरह अदबुल काज़ी' में लिखा है। अगर गवाह की गवाही एक काग़ज़ पर लिखी गई, फिर उसे वह काग़ज़ पढ़ कर सुनाया गया और उसने कहा कि "मैं गवाही देता हूँ कि जो कुछ इस तहरीर (लेख) में नाम लिया गया और वर्णित किया गया है, वह इस वादी का इस प्रतिवादी पर वाजिब है", या यों कहा कि "यह दावा की गई संपत्ति जो पढ़ी गई, यह प्रतिवादी के अवैध क़ब्ज़े में है, अतः उस पर वाजिब है कि इसे वादी को सौंप दे", तो यह गवाही सही है। शैखुल इस्लाम सरख़सी रह. से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने एक घर का दावा किया जो एक दस्तावेज़ (क़बाले) में लिखा था, वह पढ़ा गया, फिर गवाहों ने, जो अनपढ़ थे, कहा कि "हम भी इस वादी के लिए इस प्रतिवादी पर वैसी ही गवाही देते हैं", तो उनकी गवाही सही है; यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर एक गवाह ने एक लेख की गवाही दी जिसे उसने अपनी ज़बान से पढ़ा, फिर दूसरे व्यक्ति ने पढ़ा और दूसरा गवाह उसके साथ-साथ पढ़ता गया, तो यह सही नहीं है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अली बिन अहमद रह. से पूछा गया कि जिस ज़मीन या घर का दावा किया गया है, उसके सीमाओं (हद) को जब वादी दस्तावेज़ में देखता है तो बयान करता है, और बिना देखे जैसा चाहे बयान नहीं कर सकता, तो उसकी गवाही स्वीकार्य है या नहीं? उन्होंने फ़रमाया कि अगर देखकर उसे याद कर लेता है तो स्वीकार्य नहीं, और अगर उससे किसी प्रकार की सहायता लेता है जैसे हाफ़िज़-ए-क़ुरआन मुसहफ़ (क़ुरआन की प्रति) से लेता है, तो स्वीकार्य है; यह 'तातारी ख़ानिया' में है। अगर किसी ने दूसरे पर दस दिरहम का दावा किया और

गवाह ने कहा कि "मैं गवाही देता हूँ कि इस वादी के इस प्रतिवादी पर कुल दस दिरहम हैं", तो गवाही स्वीकार्य है और यही अधिक सही (असह) है; यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर फ़ारसी में 'दवाज़दह दिरहम' (बारह दिरहम) का दावा किया और गवाह ने गवाही में 'वह दवाज़दह दिरहम' कहा तो स्वीकार्य नहीं है। इसी तरह यदि 'दवाज़दह दिरहम' यानी 'दस-बारह दिरहम' का दावा किया तो दावा सही नहीं है। इसी तरह अगर दावे में कहा कि "यह चीज़ दस-बारह साल से मेरी मिल्कियत है", तो दावे की सुनवाई नहीं होगी, और इसी तरह अगर गवाहों ने इस प्रकार गवाही दी तो स्वीकार्य नहीं है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर वादी ने किसी व्यक्ति पर किसी चीज़ के क़ब्ज़े का दावा किया और गवाह ने बयान किया कि "इस प्रतिवादी ने यह कहा कि इस वादी ने यह चीज़ मेरे पास भेज दी", तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'खुलासा' में लिखा है। तीन व्यक्तियों ने एक मामले में गवाही दी, फिर फ़ैसला सुनाने से पहले एक ने कहा "अस्तग़फ़िरुल्लाह, मैंने अपनी गवाही में झूठ बोला", और काज़ी ने इसे सुन लिया, लेकिन यह पता नहीं चला कि किस गवाह ने कहा, फिर काज़ी ने उनसे पूछा तो सब ने कहा "हम अपनी गवाही पर क़ायम हैं", तो मशायख़ ने फ़रमाया कि काज़ी उस गवाही पर फ़ैसला नहीं करेगा और सबको हटा देगा। फिर अगर वादी अगले दिन उनमें से दो व्यक्तियों को लाया और उन्होंने गवाही दी, तो यह जायज़ है; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर दावे से पहले किसी मामले में गवाही दी, फिर दावा होने के बाद गवाही दी, तो उसकी गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर किसी ने गवाही दी और अभी अपनी जगह से हिला भी नहीं था कि कहा कि "मैं गवाही की कुछ बातों में संदेह (वहम) में पड़ गया था, यानी जिसका ज़िक्र करना अनिवार्य था वह छूट गया और जो कहना था वह बयान कर दिया..."

---

1. 'शुबहे की बात' - इससे मेरा तात्पर्य यह है कि जिस मामले में संदेह से दंड समाप्त हो जाता है, जैसे 'हुदूद' कि उनमें संदेह से सज़ा टल जाती है। और शब्द 'लैसा' से तात्पर्य है कि कोई भ्रम या अस्पष्टता न हो सके।

ایک گواہ کو علیحدہ گواہی دینے کی تکلیف دے اور اگر ایسا نہ ہو تو نہیں یہ صدر الشہید کی شرح ادب القاضی میں ہے۔ شمس الاسلام اوزجندی نے فرمایا کہ گواہ کی طرف سے محمل گواہی صرف اس طرح مقبول ہے کہ جب اس نے گواہی دی کہ اس مدعی کا اس مدعلیہ پر ایسا ہے کہ جیسا اس گواہ نے بیان کیا اور اسی پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر گواہ کی گواہی ایک کاغذ پر لکھی گئی پھر اس کو یہ کاغذ پڑھ کر سنایا گیا

پھر فرمایا کہ یہ اقوال ایسی صورت میں سنے کہ جب گواہ نے کہا کہ جو پہلے گواہ نے گواہی دی میں بھی وہی گواہی دیتا ہوں یا جو پہلے نے گواہی دی میں بھی اسی کے مثل گواہی دیتا ہوں لیکن اگر گواہ نے کہا کہ میں پہلے گواہ کی گواہی پر گواہی دیتا ہوں تو بالاجماع مقبول نہیں ہے کیونکہ یہ گواہی پر گواہی ہے نفس دعویٰ اور حق پر گواہی نہیں ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ میں پہلے گواہ کے مثل گواہی پر گواہی دیتا ہوں تب بھی یہی حکم ہے یہ صدر الشہید نے شرح ادب القاضی میں لکھا ہے اگر گواہ کی گواہی ایک کاغذ پر لکھی گئی پھر اس کو یہ کاغذ پڑھ کر سنایا گیا اور اس نے کہا کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ جو کچھ اس تحریر میں نام لیا گیا اور وصف کیا گیا ہے اس مدعی کا اس مدعلیہ پر واجب ہے یا یوں کہا کہ یہ مال دعویٰ جو پڑھا گیا یہ چیز اس مدعلیہ کے قبضہ میں ناحق ہے پس اس پر واجب ہے کہ اس مدعی کے سپرد کرے پس یہ گواہی صحیح ہے اور شیخ الاسلام سرخسیؒ سے منقول ہے کہ ایک شخص نے ایک گھر کا دعویٰ کیا جو ایک قبالہ میں تحریر ہے اور وہ پڑھا گیا پھر گواہوں نے جو بے پڑھے ہیں کہا کہ ہم بھی اس مدعی کے واسطے اس مدعلیہ پر ایسی ہی گواہی دیتے ہیں تو ان کی گواہی صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک گواہ نے ایک تحریر کی گواہی دی جس کو اس نے اپنی زبان سے پڑھا پھر دوسرے شخص نے پڑھا اور دوسرا گواہ اس کے ساتھ ساتھ پڑھتا جاتا ہے تو یہ صحیح نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ علی بن احمدؒ سے دریافت کیا گیا کہ جس زمین یا گھر کا دعویٰ کیا گیا ہے اس کے حدود کو جب مدع قبالہ میں دیکھتا ہے تو بیان کرتا ہے اور بدون دیکھے جیسا چاہے نہیں بیان کر سکتا ہے تو اس کی گواہی مقبول ہے یا نہیں پس فرمایا کہ اگر دیکھ کر اس کو یاد کر لیتا ہے تو مقبول نہیں ہے اور اگر اس سے کسی قسم کی مدد لیتا ہے جیسے حافظ قرآن مصحف سے لیتا ہے تو مقبول ہے یہ تاتار خانیہ میں ہے اگر کسی نے دوسرے پر دس درہم کا دعویٰ کیا اور گواہ نے کہا کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ اس مدعی کے اس مدعلیہ پر مبلغ دس درہم ہیں تو گواہی مقبول ہے اور یہی اصح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر فارسی میں دوازدہ درہم کا دعویٰ کیا اور گواہ میں گواہی میں وہ دوازدہ درہم کہا تو مقبول نہیں ہے اور اسی طرح اگر وہ دوازدہ درھم یعنی دس بارہ درہم کا دعویٰ کیا تو دعویٰ صحیح نہیں ہے اور اسی طرح اگر دعویٰ میں بیان کیا کہ یہ چیز دس بارہ برس سے میری ملکیت ہے تو دعویٰ کی سماعت نہ ہوگی اور اسی طرح اگر گواہوں نے اس طرح گواہی دی تو مقبول نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر مدعی نے کسی شخص پر کسی چیز کے قبضہ کر لینے کا دعویٰ کیا اور گواہ نے بیان کیا کہ اس مدعلیہ نے یہ کہا کہ اس مدعی نے یہ چیز میرے پاس بھیج دی تو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ تین شخصوں نے ایک معاملہ میں گواہی دی پھر حکم دینے سے پہلے ایک نے کہا کہ استغفر اللہ میں اپنی گواہی میں جھوٹ بولا اور قاضی نے اس کو سنا مگر یہ نہ معلوم ہوا کہ کس گواہ نے کہا پھر قاضی نے ان سے دریافت کیا تو سب نے کہا کہ ہم اپنی گواہی پر قائم ہیں تو مشائخ نے فرمایا کہ قاضی اس گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا اور سب کو اپنے پاس سے اٹھادے گا پھر اگر مدعی دوسرے روز ان میں سے دو شخصوں کو لایا اور انہوں نے گواہی ادا کی تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا

ہے اگر دعویٰ سے پہلے کسی معاملہ میں گواہی دی پھر دعویٰ ہونے کے بعد گواہی دی تو اس کی گواہی مقبول ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے گواہی دی اور ہنوز اپنی جگہ سے نہیں ہلا ہے کہ اس نے کہا کہ میں گواہی کی بعض باتوں میں وہم میں پڑ گیا یعنی جس کا ذکر کرنا واجب تھا وہ چھوڑ گیا اور جو چاہنے تھا اسے بیان کر گیا

۱؎ قولہ شبہ کی بات اقول اس سے یہ مراد ہے کہ جس معاملہ میں شبہہ مسقط ہے جیسے حدود کہ ان میں شبہہ سے حد ساقط ہو جاتی ہے اور قولہ لیس یعنی التباس اور اشتباہ نہ ہو سکے۔

Thus, if the witness is not just (adil), the Qadi shall reject his testimony absolutely, whether he stated it during the court session or after, and whether he spoke of something doubtful or certain. If the witness is just, then apart from doubtful matters, his testimony shall be accepted. For instance, if he omitted the name of the plaintiff or the defendant or merely gestured toward them, it is accepted whether it occurred in the court session or elsewhere. If he says something where there is suspicion of confusion (labs), it is accepted if said during the court session. According to some scholars (masha'ikh), the Qadi should judge based on the first statement (e.g., if he first stated one thousand dirhams, then said it was five hundred and he made a mistake), while other scholars hold that the judgment should be based on the revised amount, and Shams al-A'imma al-Sarakhsi inclined toward this view. However, if a just witness makes such a statement after leaving the court, it is not accepted. Similarly, if he made an error in describing the boundaries of the claimed property (e.g., calling east west or west east) or an error in lineage (e.g., saying Muhammad bin Ahmad bin Umar instead of Muhammad bin Ali bin Umar), it is accepted only if corrected before leaving the court session. It is narrated from Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf that such corrections are acceptable even outside the court session. This is mentioned in *Al-Inayah*, *Al-Kafi*, and *Bahr al-Ra'iq*. Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf that if two witnesses testify regarding property and then, before the Qadi's ruling, two other people testify that the original witnesses retracted their testimony, the Qadi should pause and not enforce the testimony if he recognizes the informants as just. This is recorded in *Al-Muhit*.

If the plaintiff said to the Qadi, "I have no witnesses," and upon his request, the Qadi took an oath from the defendant ☆

A person claimed a house and brought witnesses, but the Qadi declared his witnesses void. Then, after twenty years, he testified that the house belonged to another person; this will not be accepted. Similarly, if he stated, "This house belongs to Zaid and I have no right in it," and later testified that it belongs to Amr, the testimony is void; this is written in *Al-Khulasa*. If the plaintiff told the Qadi he had no witnesses and the Qadi took an oath from the defendant at his request, but the plaintiff later brought a witness, Hasan bin Ziyad narrates that the testimony is accepted, while Imam Muhammad narrates it is not. Likewise, if the plaintiff said, "Any witness I bring is a liar," and then brought witnesses, there is a similar disagreement. If the plaintiff stated that Zaid does not have the testimony he claims,

but after the defendant took the oath, he brought Zaid as a witness, the same disagreement applies. This is mentioned in *Al-Muhit*. If a plaintiff says, "The testimony I shall establish is void," and then establishes it, it shall not be heard by consensus (ijma). Shams al-A'imma al-Halwani noted various narrations from Imam Abu Hanifa on this, but the famous one aligns with Hasan bin Ziyad. Imam Abu Ya'la al-Nasafi used to say that today our ruling follows Imam Muhammad's narration that it is not accepted. However, Imam Fakhr al-Din Qadi stated that the fatwa is toward acceptance; this is in *Al-Ghiyathiyah*. In *Al-Muntaqa*, it is mentioned that if two people say they don't have a certain person's testimony and then testify on his behalf, their testimony is valid.

अतः यदि गवाह विश्वसनीय (आदिल) नहीं है, तो काज़ी उसकी गवाही को पूर्णतः अस्वीकार कर देगा, चाहे उसने अदालत की कार्यवाही (मजलिस) के दौरान बयान दिया हो या उसके बाद, चाहे वह संदेहपूर्ण बात हो या स्पष्ट बात हो। और यदि वह विश्वसनीय (आदिल) है, तो संदेहपूर्ण बातों के अतिरिक्त उसकी गवाही स्वीकार्य होगी; उदाहरण के लिए, यदि वह वादी (मुद्दई) या प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) का नाम लेना भूल गया या केवल संकेत किया, तो यह स्वीकार्य है, चाहे यह अदालत में हुआ हो या कहीं और। और यदि वह ऐसी बात कहता है जिसमें भ्रम (लबस) का संदेह हो, और वह अदालत में कही गई हो, तो वह स्वीकार्य है। कुछ उलेमा (मशाइख़) के अनुसार, जो उसने पहले बयान किया था (जैसे पहले एक हज़ार दिरहम कहा, फिर कहा कि पाँच सौ दिरहम हैं और मैंने गलती से कहा था), तो काज़ी पहले बयान के अनुसार निर्णय देगा। अन्य मशाइख़ के अनुसार, वह उस संशोधन (कमी या वृद्धि) के अनुसार निर्णय देगा, और शम्स अल-अइम्मा अल-सरखसी का झुकाव इसी ओर है। यदि अदालत से जाने के बाद विश्वसनीय गवाह ने ऐसा बयान दिया, तो वह स्वीकार्य नहीं है। इसी तरह, यदि उसने दावा की गई वस्तु की सीमाओं में गलती की (जैसे पूर्व को पश्चिम या पश्चिम को पूर्व बताया) या वंश (नसब) में गलती की (जैसे मुहम्मद बिन अली बिन उमर के स्थान पर मुहम्मद बिन अहमद बिन उमर कह दिया), तो यदि अदालत छोड़ने से पहले उसने इसे सुधार लिया, तो यह स्वीकार्य है, अन्यथा नहीं। इमाम अबू हनीफा और इमाम अबू यूसुफ़ से वर्णित है कि अदालत के बाहर भी ऐसी सुधारित बातें स्वीकार्य होंगी। इब्न समाअह ने इमाम अबू यूसुफ़ से उल्लेख किया है कि यदि दो गवाहों ने किसी पर संपत्ति की गवाही दी, और काज़ी के आदेश से पहले दो अन्य व्यक्तियों ने गवाही दी कि उन गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली है, तो यदि काज़ी उन सूचित करने वालों को पहचानता है और उन्हें विश्वसनीय मानता है, तो वह रुक जाएगा और गवाही लागू नहीं करेगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि वादी (मुद्दई) ने काज़ी से कहा कि मेरे पास गवाह नहीं हैं और उसकी प्रार्थना पर काज़ी ने प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) से शपथ (कसम) ली ☆

एक व्यक्ति ने एक घर का दावा किया और गवाह पेश किए, लेकिन काज़ी ने उन्हें अमान्य घोषित कर दिया। फिर बीस साल बाद उसने गवाही दी कि वह घर किसी अन्य व्यक्ति का है, तो यह स्वीकार्य नहीं होगा। इसी तरह यदि उसने कहा कि यह घर ज़ैद का है और मेरा इसमें कोई अधिकार नहीं है, और बाद में गवाही दी कि यह अम्र का है, तो गवाही अमान्य है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि वादी

ने कहा कि उसके पास गवाह नहीं हैं और उसकी विनती पर काज़ी ने प्रतिवादी से शपथ ली, और बाद में वादी गवाह ले आया, तो हसन बिन ज़ियाद के अनुसार गवाही स्वीकार्य होगी, जबकि इमाम मुहम्मद के अनुसार नहीं। इसी तरह यदि वादी ने कहा कि वह जो भी गवाह लाएगा वे सब झूठे हैं, और फिर गवाह ले आया, तो यहाँ भी वही मतभेद है। इसी तरह यदि वादी ने कहा कि ज़ैद के पास उसकी गवाही नहीं है, लेकिन शपथ लेने के बाद ज़ैद को गवाही के लिए ले आया, तो इसमें भी मतभेद है। यदि वादी ने कहा कि "जिस गवाही को मैं पेश करूँगा वह अमान्य (बातिल) है," और फिर उसने उसे पेश किया, तो सर्वसम्मति (इजमा) से इसे सुना नहीं जाएगा। शम्स अल-अइम्मा अल-हलवानी ने कहा कि इमाम अबू हनीफा से इस बारे में विभिन्न विवरण हैं, लेकिन प्रसिद्ध वही है जो हसन बिन ज़ियाद ने वर्णित किया है। इमाम अबू या'ला नसफी कहते थे कि वर्तमान में हमारा निर्णय इमाम मुहम्मद के वर्णन पर आधारित है कि गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। इमाम फ़ख़रुद्दीन काज़ी ने कहा कि फतवा स्वीकार्यता पर है; यह 'ग़ियाथिया' में लिखा है।

پس اگر غیر عادل ہے تو قاضی اس کی گواہی کو مطلقا رد کر دے گا خواہ اس نے مجلس میں بیان کیا ہو یا بعد مجلس کے خواہ شبہہ کی بات میں کہتا ہو یا غیر شبہہ کی بات میں کہتا ہو اور اگر عادل ہے تو سوائے شبہہ کی بات کے مقبول ہوگی مثلا نام مدعی یا مدعا علیہ کا یا دونوں کی طرف اشارہ کرنا چھوڑ گیا تو مقبول ہے خواہ مجلس قضا میں واقع ہوا یا دوسری جگہ اور اگر ایسی بات میں کہتا ہے کہ جس میں لبس کا شبہہ ہے پس اگر مجلس قضا میں کہا تو مقبول ہے اور بعض مشائخ کے نزدیک جو اس نے پہلے بیان کیا تھا مثلا پہلے ہزار درہم بیان کئے تھے پھر کہا کہ پانچ سو درہم ہیں میں نے غلطی سے بیان کیا تو پہلے بیان پر قاضی حکم دے گا اور دوسرے مشائخ کے نزدیک جو اس نے دوبارہ کمی یا زیادتی بیان کی ہے اس پر حکم دے گا اور اسی طرف شمس الائمہ سرخسی نے میل کیا ہے اور اگر مجلس سے چلے جانے کے بعد گواہ عادل نے ایسا بیان کیا تو مقبول نہیں ہے اور اسی طرح اگر دعوئی کی شے محدود کے حدود میں غلطی کی مثلا شرقی حد کو غربی اور غربی کو شرقی بیان کر گیا یا نسب میں غلطی کی مثلا محمد بن علی بن عمر کی جگہ غلطی سے محمد بن احمد بن عمر بیان کر گیا پس اگر چلے جانے سے پہلے مجلس قضا میں اس کا تدارک کر لیا تو مقبول ہے ورنہ مقبول ہے ورنہ نہیں اور امام ابو حنیفہؒ اور امام ابو یوسفؒ سے روایت کیا گیا ہے کہ غیر مجلس قضا میں بھی اس سے یہ سب باتیں قبول کی جائیں گے اور ظاہر مروی ہے جو ہم نے پہلے بیان کیا یہ عنایہ اور کافی اور بحر الرائق میں ہے ابن سماعہ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ اگر دو گواہوں نے کسی شخص پر مال کی گواہی دی پھر قاضی کے حکم دینے سے پہلے دو شخصوں نے گواہوں پر گواہی دی کہ دونوں گواہوں نے اپنی گواہی

سے رجوع کر لیا پس اگر رجوع کی خبر دینے والے کو قاضی پہچانتا ہے اور عادل جانتا ہے تو توقف کرے گا اور ان کی گواہی کو نافذ نہ کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مدعی نے قاضی سے کہا کہ میرے پاس گواہ نہیں ہیں اور اس کی درخواست سے قاضی نے مدعا علیہ سے قسم لی ☆

ایک شخص نے ایک گھر کا دعویٰ کیا اور گواہ لایا اور قاضی نے اس کے گواہ باطل قرار دیئے پھر اس نے بیس برس کے بعد اس گھر کی دوسرے شخص کی ملکیت ہونے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی اور اسی طرح اگر کہا کہ یہ گھر زید کا ہے میرا اس میں کچھ حق نہیں ہے پھر گواہی دی کہ یہ عمر د کا ہے مثلا تو گواہی باطل ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر مدعی نے قاضی سے کہا کہ میرے پاس گواہ نہیں ہیں اور اس کی درخواست سے قاضی نے مدعا علیہ سے قسم لی پھر مدعی گواہ لایا تو حسن بن زیاد سے روایت ہے کہ گواہی مقبول ہو گی اور امام محمدؒ سے روایت ہے کہ مقبول نہ ہو گی اسی طرح اگر مدعی نے کہا جو گواہ میں لاؤں گا سب جھوٹے ہیں پھر گواہ لایا تو اس میں بھی وہی اختلاف ہے کہ حسن بن زیاد نے جو روایت کیا اس کے موافق مقبول اور امام محمدؒ سے جو روایت ہے اس کے موافق نامقبول ہیں اور اسی طرح اگر مدعی نے کہا کہ زید کے پاس مثلاً اس کی گواہی جو میں دعویٰ کرتا ہوں نہیں ہے پھر جب قاضی نے مدعا علیہ سے قسم لے لی تو مدعی زید کو لایا کہ وہ گواہی دیتا تھا تو اس میں بھی وہی اختلاف ہے اور اسی طرح اگر کہا کہ فلاں و فلاں کے پاس میرے مقدمہ کی گواہی نہیں ہے بعد اس کے دونوں کے گواہ ہونے کا مدعی ہوا تو اس میں بھی اختلاف ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر مدعی نے کہا کہ جس گواہی کو میں قائم کراؤں گا وہ باطل ہے پس اگر اس نے گواہی قائم کرائی تو بالاجماع مسموع نہ ہو گی اور شمس الائمہ حلوانی نے کہا کہ امام ابو حنیفہؒ سے اس باب میں مختلف روایات ہیں اور مشہور وہی قول ہے جیسا حسن بن زیاد کی روایت ہے اور امام ابو یعلیٰ نسفی کہتے تھے کہ آج کل

ہمارا حکم امام محمدؒ کی روایت پر ہے کہ مقبول نہ ہو گی اور امام فخرالدین قاضی نے فرمایا کہ فتویٰ مقبول ہونے پر ہے یہ غیاثیہ میں لکھا ہے۔ دو شخصوں نے کہا کہ فلاں شخص کی گواہی ہمارے پاس نہیں ہے پھر دونوں نے اس کی طرف سے گواہی دی تو منتقٰی میں مذکور ہے کہ ان کی گواہی جائز

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 261 | Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

It is narrated from Imam Muhammad (RA) in 'Nawadir' that if someone said regarding a matter, "I do not have the testimony of such and such person," or said "I do not know," and then later gave testimony, it is permissible. Similarly, if two people said, "Whatever testimony we give on behalf of so-and-so against so-and-so is false," and then they came and testified saying, "At that time we did not remember, but now we do," the testimony is permissible. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

A person possesses a slave, and another person claims ownership of that slave and has witnesses present. Then one witness said to the judge regarding a slave belonging to the defendant, "This is not the slave claimed by the plaintiff." Later, the plaintiff claimed exactly that same slave, and the same witness who had spoken before the judge gave testimony. Some scholars said it is obligatory not to accept his testimony, while others said it is obligatory to accept it. This is written in 'Al-Muhit'. A person claimed against another for a slave in the latter's possession, saying, "You sold him to me for a thousand dirhams and I paid the price." The defendant denied the sale and receiving the price. Two witnesses testified for the plaintiff that the seller acknowledged the sale but "we do not recognize the slave, however, the seller told us that his slave's name is Zaid." Two other witnesses stated that the name of this slave is Zaid or that the seller acknowledged his name is Zaid. With this testimony, the sale will not be finalized; an oath will be taken from the seller. If he takes the oath, he shall return the price. If he refuses, the sale becomes binding upon his refusal. If two witnesses testified that the seller acknowledged, "I sold my slave named Zaid," and the witnesses attributed physical descriptions or defects etc. to Zaid which identify him, and all these are present in this slave, then Imam Muhammad (RA) said that the first case and this case are equal in analogy (qiyas), but through 'istihsan' (juridical preference), I permit the sale in the second case. The same ruling applies to a female slave (bandi). This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. It is in 'Muntaqa' that two witnesses testified that this person's share in this house is a thousand yards, but upon inspection, the house was only five hundred yards; or they testified that his share in this field (qarah) is ten 'jaribs', but it was found to be only five 'jaribs'. In such cases, the testimony is void. If the defendant himself admits it, the plaintiff shall take the entire house. If both witnesses testified that the plaintiff's house is within the defendant's house but did not define the boundaries from where to where, the testimony is void. This is written in 'Al-Muhit'.

If witnesses stated that "this woman is the wife of this plaintiff and is lawful (halal) for him" and did not mention the marriage contract (nikah), the preferred (mukhtar) opinion is that it is permissible. This is written in 'Khizanat al-Muftin'. If someone claimed, "I have pledged (rahn) a cloth with him" or "He has usurped (ghasb) it from me," and witnesses testified to this but said, "We do not recognize the cloth," their testimony will be accepted, and describing the cloth is the responsibility of the usurper (ghasib) or the pledgee (murtahin). This is written in 'Mudmarat'. If testimony is given against a person that he acknowledged "my name in this debt is nominal (ariyah) and in reality, this wealth belongs to such-and-such plaintiff," then it is permissible. This is as mentioned in 'Al-Multaqat'.

Chapter: 5 Regarding those whose testimony is acceptable and those whose testimony is not. It contains several sections. First Section:

इमाम मुहम्मद (रह.) से 'नवादिर' में वर्णित है कि यदि किसी ने कहा कि किसी मामले में फलां व्यक्ति की गवाही मेरे पास नहीं है या कहा कि मुझे मालूम नहीं है, फिर उसके बाद गवाही दी तो वह जायज़ है। इसी तरह यदि दो व्यक्तियों ने कहा कि हम फलां की ओर से फलां व्यक्ति पर जो गवाही दें वह झूठी है, फिर आकर गवाही दी और कहा कि उस समय हमें याद नहीं थी, अब याद आई, तो गवाही जायज़ है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

एक व्यक्ति के कब्ज़े में एक गुलाम है, जिस पर दूसरे व्यक्ति का दावा है और उसके गवाह मौजूद हैं। फिर एक गवाह ने प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) के एक गुलाम के बारे में काज़ी के सामने कहा कि यह वह गुलाम नहीं है जिस पर वादी (मुद्दई) ने दावा किया है। फिर वादी ने ठीक उसी गुलाम पर दावा किया और उसी गवाह ने, जिसने काज़ी के सामने वह बात कही थी, गवाही दी। तो कुछ ने कहा कि उसकी गवाही स्वीकार न करना वाजिब है और कुछ ने कहा कि स्वीकार करना वाजिब है। यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर एक गुलाम का दावा किया जो उसके कब्ज़े में है और कहा कि तूने इसे मेरे हाथ एक हज़ार दरहम में बेचा था और मैंने कीमत अदा कर दी है। प्रतिवादी ने बिक्री होने और कीमत लेने से इनकार किया। दो गवाहों ने वादी की ओर से गवाही दी कि विक्रेता (बाये) ने बिक्री का इकरार किया है लेकिन हम गुलाम को नहीं पहचानते हैं, परंतु विक्रेता ने हमसे कहा था कि मेरा गुलाम ज़ैद है। और दूसरे दो गवाहों ने बयान किया कि इस गुलाम का नाम ज़ैद है या विक्रेता ने इकरार किया कि इसका नाम ज़ैद है। तो इस गवाही से बिक्री पूरी नहीं होगी और विक्रेता से कसम ली जाएगी। यदि उसने कसम खा ली तो कीमत वापस करेगा और अगर इनकार किया तो इनकार से बिक्री अनिवार्य (लाज़िम) हो जाएगी। और अगर दो गवाहों ने गवाही दी कि विक्रेता ने इकरार किया कि मैंने अपना गुलाम जिसका नाम ज़ैद है बेचा और गवाहों ने ज़ैद की तरफ हुलिया या ऐब आदि कोई ऐसी चीज़ की निस्बत की जिससे उसकी पहचान होती है और ये सब इस गुलाम में पूरे हैं, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि पहली सूरत और यह सूरत क़यास (तर्क) में बराबर हैं लेकिन मैं 'इस्तिहसानन' (प्राथमिकता के आधार पर) दूसरी सूरत में बिक्री की इजाज़त देता हूँ। यही हुक्म दासी (बांदी) का है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। 'मुंतक़ी' में है कि दो गवाहों ने गवाही दी कि इस व्यक्ति का हिस्सा इस घर में एक हज़ार गज़ है, फिर देखा गया तो घर केवल पांच सौ गज़ है; या गवाही दी कि उसका हिस्सा इस खेत (क़राह) में दस जरीब है, फिर देखा गया तो खेत केवल पांच जरीब है, तो गवाही बातिल (अमान्य) है। और अगर प्रतिवादी ने खुद इसका इकरार किया तो वादी

पूरा घर ले लेगा। और अगर दोनों गवाहों ने इस तरह गवाही दी कि इस वादी का घर इस प्रतिवादी के घर में से है और उसकी सीमा (हद) बयान नहीं की कि कहाँ से कहाँ तक है, तो गवाही बातिल है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर गवाहों ने बयान किया कि यह औरत इस वादी की पत्नी है और उस पर हलाल है और निकाह का ज़िक्र नहीं किया तो 'मुख़्तार' (पसंदीदा मत) यह है कि जायज़ है। यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। अगर किसी ने दावा किया कि मैंने इसके पास एक कपड़ा गिरवी (रहन) रखा है या उसने मुझसे छीन (ग़सब) लिया है और गवाहों ने इसकी गवाही दी और कहा कि हम कपड़े को नहीं पहचानते हैं तो उनकी गवाही स्वीकार्य होगी और कपड़े का विवरण देना छीनने वाले (ग़ासिब) और गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) के ज़िम्मे है। यह 'मुज़मरात' में लिखा है। अगर किसी व्यक्ति पर गवाही दी गई कि उसने इकरार किया है कि इस कर्ज़ में मेरा नाम 'आरियह' (उधार के तौर पर) है और वास्तव में यह माल फलां वादी का है, तो यह जायज़ है। जैसा कि 'मुल्तक़त' में है।

अध्याय : 5 उन लोगों के वर्णन में जिनकी गवाही स्वीकार्य है और जिनकी गवाही स्वीकार्य नहीं है इसमें कई अनुभाग (फस्लें) हैं प्रथम अनुभाग :

ہے اور امام محمدؒ سے نوادر میں ہے کہ اگر کسی نے کہا کہ کسی امر میں فلاں شخص کی گواہی میرے پاس نہیں ہے یا کہا کہ مجھے معلوم نہیں ہے پھر اس کے بعد گواہی دی تو جائز ہے اسی طرح اگر دو شخصوں نے کہا کہ ہم فلاں کی طرف سے فلاں شخص پر جو گواہی دیں وہ جھوٹی ہے پھر آن کر گواہی دی اور کہا کہ اس وقت ہمیں یاد نہ تھی پھر یاد ہوئی تو گواہی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک شخص کے قبضہ میں ایک غلام ہے اس پر ایک شخص کا دعویٰ ہے اور اس کے گواہ موجود ہیں پھر ایک گواہ نے مدعی علیہ کے ایک غلام کی نسبت قاضی کے سامنے کہا کہ یہ وہ غلام نہیں ہے جس میں مدعی نے دعویٰ کیا ہے پھر مدعی نے بعینہ اسی غلام میں دعویٰ کیا اور اسی گواہ نے جس نے قاضی کے سامنے وہ بات کہی تھی گواہی دی تو بعض نے کہا کہ اس کی گواہی نہ قبول کرنا واجب ہے اور بعض نے کہا کہ قبول کرنا واجب ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر ایک غلام کا دعویٰ کیا جو اس کے قبضہ میں ہے اور کہا کہ تو نے میرے ہاتھ اس کو ہزار درہم کو فروخت کیا تھا اور میں نے ثمن ادا کر دیا ہے اور مدعی علیہ نے بیع واقع ہونے اور ثمن لینے سے انکار کیا اور دو گواہوں نے مدعی کی طرف سے گواہی دی کہ بائع نے بیع کا اقرار کیا ہے اور ہم غلام کو نہیں پہچانتے ہیں لیکن بائع نے ہم سے بیان کیا تھا کہ میرا غلام زید ہے اور دوسرے دو گواہوں نے بیان کیا کہ اس غلام کا نام زید ہے یا بائع نے اقرار کیا کہ اس کا نام زید ہے تو اس گواہی سے بیع تمام نہ ہو گی اور بائع سے قسم لی جائے گی پس اگر اس نے قسم کھالی تو ثمن واپس کرے گا اور اگر انکار کیا تو انکار سے بیع لازم ہو جائے گی اور اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ بائع نے اقرار کیا کہ میں نے اپنا غلام جس کا نام زید ہے فروخت کیا اور

گواہوں نے زید کی طرف حلیہ یا عیب وغیرہ کوئی ایسی چیز کی نسبت کی جس سے اس کی شناخت ہوتی ہے اور یہ سب اس غلام میں پورے ہیں تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ پہلی صورت اور یہ صورت قیاس میں برابر ہیں لیکن میں استحساناً دوسری صورت میں بیع کی اجازت دیتا ہوں اور یہی حکم باندی کا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے منتقی میں ہے کہ دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس شخص کا حصہ اس گھر میں ہزار گز ہے پھر وہ دیکھا گیا تو گھر فقط پانچ سو گز ہے یا گواہی دی کہ اس کا حصہ اس قراح میں دس جریب ہے پھر دیکھا گیا تو قراح فقط پانچ جریب ہے پس گواہی باطل ہے اور اگر مدعی علیہ نے خود اس کا اقرار کیا تو مدعی کل گھر لے لے گا اور اگر دونوں گواہوں نے یوں گواہی دی کہ اس مدعی کا گھر اس مدعی علیہ کے گھر میں سے ہے اور اس کی حد نہ بیان کی کہ کہاں سے کہاں تک ہے تو گواہی باطل ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر گواہوں نے بیان کیا کہ یہ عورت اس مدعی کی بیوی ہے اور اس پر حلال ہے اور نکاح کا ذکر نہ کیا تو مختار یہ ہے کہ جائز ہے یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کے پاس ایک کپڑا رہن کیا ہے یا اس نے مجھ سے غصب کر لیا ہے اور گواہوں نے اس کی گواہی دی اور کہا کہ ہم کپڑے کو نہیں پہچانتے ہیں تو ان کی گواہی مقبول ہو گی اور کپڑے کا بیان کرنا غاصب اور مرتہن کے ذمہ ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اگر کسی شخص پر گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ اس قرضہ میں میرا نام عاریہ ہے اور دراصل یہ مال فلاں مدعی کا ہے تو یہ جائز ہے کذا فی الملتقط۔

باب : ۵ ان لوگوں کے بیان میں جن کی گواہی مقبول ہے اور جن کی گواہی نہیں مقبول ہے اس میں چند فصلیں ہیں فصل اول :

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 5 | 262 | Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

Section regarding those whose testimony is not accepted due to being ineligible to witness

According to our scholars, the testimony of a mute person is not valid; this is recorded in *al-Dhakhira*. The testimony of a blind person is not accepted, whether they became blind after witnessing the event or before it, and whether the testimony concerns something that can be attested to through hearing or not. Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that it is permissible in matters where hearing suffices for testimony. Furthermore, in matters where hearing alone is insufficient, if the person was sighted at the time of witnessing and became blind at the time of testifying, it is permissible provided they are familiar with the name and lineage of the person involved; this is recorded in *Fath al-Qadir*. This ruling applies when there is no need to point at the object of testimony; if pointing is necessary, it is invalid by consensus (*ijma*); this is recorded in *al-Bada'i*. If the witness becomes blind after testifying but before the court's judgment is issued, the judgment must be stayed; this is the view of Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), as recorded in *al-Kafi*. If a blind person gave testimony and it was rejected, but then regained their sight and testified again for the same incident, it will be accepted; this is recorded in *al-Khulasa*. The testimony of children and the insane is not accepted, and the feebleminded person is treated like the insane. If a person suffers from periodic insanity and testifies during a lucid interval, it will be accepted. Shams al-A'immah al-Halwani (may Allah have mercy on him) stated that if a person remains insane for two days or less and then experiences a lucid interval of similar duration, their testimony during that interval is accepted; this is recorded in *al-Muhit*. Testimony consisting solely of women is generally not accepted, except for a midwife's testimony regarding childbirth and lineage, which is accepted in the chapter of inheritance; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. Similar rules apply to incidents involving children during play. Testimony of women regarding incidents in public baths (*hammams*) is not accepted, even if necessary; this is recorded in *al-Dhakhira*.

Similarly, the testimony of prisoners against one another regarding incidents in prison is not accepted. The testimony of women alone regarding a newborn's crying or limb movement at the time of birth is accepted by consensus for the purpose of performing funeral prayers. However, there is a difference of opinion regarding its

acceptance for inheritance. Imam Abu Hanifa (may Allah have mercy on him) stated it will not be accepted, requiring two men or one man and two women. The *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad) stated that if there is one just (*adila*) woman, her testimony alone is accepted; this is recorded in *al-Muhit* and is the preferred (*arjah*) opinion as stated in *Fath al-Qadir*. According to the *Sahibayn*, women's testimony regarding a fetus moving before separation from the mother's womb, or the testimony of one man and two women, or two men regarding movement before or during separation, is not accepted by consensus; this is recorded in *al-Muhit*. In cases of theft, women's testimony is not accepted for the imposition of the *hadd* punishment (amputation), but it is accepted for financial liability; this is in *al-Tatarkhaniyya*. If a person says, "If I drink wine, my slave is free," and then a man and some women testify to his drinking, the slave shall be freed, but the *hadd* punishment for drinking will not be applied. Similarly, if the condition was theft, the slave will be freed but the hand will not be amputated; this is recorded in *al-Khulasa*. The testimony of a slave (*mamluk*) is not accepted, whether they are a regular slave, a *mudabbar*, a *mukatab*, or an *umm al-walad*.

1- No *hadd*... the punishment for wine-drinking will not be applied because two women are counted as one witness (and full proof is required for *hadd*), and the same applies to the theft conditional statement.

उन लोगों के वर्णन में जिनकी गवाही इस कारण स्वीकार्य नहीं है कि वे गवाही के योग्य नहीं हैं

हमारे विद्वानों (उलेमा) के निकट गूंगे की गवाही मान्य नहीं है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अंधे की गवाही स्वीकार्य नहीं है, चाहे वह गवाही ग्रहण करने के बाद अंधा हुआ हो या उससे पहले, चाहे गवाही ऐसी चीज़ में हो जिसमें सुनकर गवाही देना जायज़ हो या न हो। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि ऐसी चीज़ों में जायज़ है जिनमें सुनकर गवाही देना जायज़ है, और जिन चीज़ों में केवल सुनना गवाही के लिए पर्याप्त नहीं है उनमें भी यदि वह गवाही ग्रहण करते समय आँखों वाला था और गवाही देते समय अंधा हो गया तो जायज़ है, बशर्ते कि वह व्यक्ति के नाम और वंश से परिचित हो; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यह आदेश तब है जब गवाही देने वाली चीज़ की ओर इशारा करने की आवश्यकता न हो, और यदि ऐसी चीज़ हो जिसकी ओर इशारा करना आवश्यक हो तो सर्वसम्मति (इजमा) से यह नाजायज़ है; यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि गवाही देने के बाद और निर्णय सुनाए जाने से पहले वह अंधा हो गया, तो निर्णय देना रुक जाएगा; यह इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद (रह.) के निकट है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि किसी अंधे ने गवाही दी और वह रद्द कर दी गई, फिर वह दृष्टि संपन्न (बीना) हो गया और उसी मामले में उसने फिर से गवाही दी, तो वह स्वीकार कर ली जाएगी; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। लड़कों और पागलों की गवाही स्वीकार्य नहीं है, और बेवक़ूफ़ पागल के समान है। यदि कोई व्यक्ति कभी पागल हो जाता है और कभी ठीक हो जाता है, और उसने होश की स्थिति में गवाही दी तो वह स्वीकार्य होगी। शम्स अल-अइम्मा हलवानी (रह.) ने वर्णन किया कि यदि कोई व्यक्ति दो दिन या उससे कम पागल रहता है और फिर उतने ही समय होश में रहता है और होश की स्थिति में गवाही दी तो स्वीकार्य होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। केवल स्त्रियों की गवाही स्वीकार्य नहीं होती, परंतु दाई की गवाही बच्चे के जन्म और वंश के संबंध में स्वीकार्य होगी; यह विरासत के अध्याय में और 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। जो मामले खेल के दौरान लड़कों के बीच होते हैं, उनका भी यही नियम है, और जो हमाम (स्नानगृह) में घटित हो उसमें स्त्रियों की गवाही अस्वीकार्य है, चाहे कितनी ही आवश्यकता क्यों न हो; यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

इसी तरह कैदियों के बीच जेल में होने वाली घटनाओं में एक की दूसरे के विरुद्ध गवाही अस्वीकार्य है। बच्चे के जन्म के समय उसके रोने या किसी अंग की हरकत पर केवल स्त्रियों की गवाही, बच्चे के जनाज़े की नमाज़ के लिए सर्वसम्मति से स्वीकार्य है, लेकिन विरासत के हक के लिए इसमें मतभेद है। इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फ़रमाया कि स्वीकार नहीं होगी और इसके लिए दो पुरुष या एक

पुरुष और दो स्त्रियाँ होनी चाहिए। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने फ़रमाया कि यदि एक न्यायप्रिय (आदिला) स्त्री हो तो केवल उसी की गवाही स्वीकार्य है; यह 'मुहीत' में लिखा है और यही अधिक सही (अराजह) है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। साहिबैन के निकट माँ के पेट से अलग होने से पहले हरकत करने पर स्त्रियों की गवाही, और एक पुरुष दो स्त्रियों या दो पुरुषों की गवाही अलग होने से पहले या अलग होते समय बच्चे के हिलने-डुलने पर सर्वसम्मति से स्वीकार्य नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। चोरी के मामले में हाथ काटने (हद) की सज़ा के लिए स्त्रियों की गवाही स्वीकार्य नहीं है, परंतु धन की ज़मानत के लिए स्वीकार्य है; यह 'तातारख़ानिया' में है। यदि किसी व्यक्ति ने कहा कि 'यदि मैं शराब पियूँ तो मेरा गुलाम आज़ाद है', और फिर एक पुरुष और स्त्रियों ने उसके शराब पीने पर गवाही दी, तो गुलाम आज़ाद हो जाएगा, लेकिन इस गवाही पर शराब की सज़ा (हद) नहीं दी जाएगी। इसी तरह यदि चोरी की शर्त लगाई गई हो, तो भी गुलाम आज़ाद होगा लेकिन हाथ नहीं काटा जाएगा; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। दास (ममलूक) की गवाही स्वीकार्य नहीं है, चाहे वह पूर्ण दास हो, मुदब्बर हो, मुकातब हो या उम्म-ए-वलद हो।

1- हद नहीं... शराब पीने की सज़ा नहीं दी जाएगी क्योंकि दो स्त्रियाँ एक (पुरुष) गवाह के बराबर हैं (हद के मामलों में पूर्ण साक्ष्य आवश्यक है), और चोरी के संदर्भ में भी यही नियम लागू होता है।

ان لوگوں کے بیان میں جن کی گواہی اِس سبب سے نہیں مقبول ہے کہ وہ گواہی کے لائق نہیں ہیں

ہمارے علماء کے نزدیک گونگے کی گواہی جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اندھے کی گواہی مقبول نہیں ہے خواہ وہ گواہی برداشت کرنے کے بعد اندھا ہو گیا ہو یا اس سے پہلے خواہ گواہی ایسی چیز میں ہو جس میں سن کر گواہی دینا جائز ہوتی ہے یا ایسی چیز میں نہ ہو اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ ایسی چیزوں میں جائز ہے کہ جن میں سن کر گواہی دینا جائز ہے اور جن چیزوں میں فقط سننا گواہی کے واسطے کافی نہیں ہے ان میں بھی اگر گواہی برداشت کرنے کے وقت آنکھوں والا تھا اور گواہی ادا کرنے کے وقت اندھا ہو گیا تو جائز ہے بشرطیکہ اس کے نام و نسب سے واقف ہو یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جس چیز میں گواہی دیتا ہے اس کی طرف اشارہ کرنے کی ضرورت نہ ہو اور اگر ایسی چیز ہو جس کی طرف اشارہ کرنے کی ضرورت ہے تو بالاجماع ناجائز ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر ادا کرنے کے بعد حکم قضا جاری ہونے سے پہلے اندھا ہو گیا تو حکم دینا ممتنع ہو گا یہ امام اعظمؒ اور امام محمدؒ کے نزدیک ہے یہ کافی میں لکھا ہے اندھے نے اگر گواہی دی اور گواہی رد کر دی گئی پھر وہ بینا ہو گیا اور اسی حادثہ میں اس نے پھر گواہی ادا کی تو قبول ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

لڑکوں اور مجنونوں کی گواہی مقبول نہیں ہے اور بیوقوف مثل مجنون کے ہے اگر ایک شخص کبھی مجنون ہو جاتا ہے اور کبھی اچھا ہو جاتا ہے اور اس نے افاقہ کی حالت میں گواہی دی تو مقبول ہو گی اور شمس الائمہ حلوانیؒ نے بیان کیا کہ اگر ایک شخص دو دن مجنون رہتا ہے یا اس سے کم پھر اسی قدر افاقہ رہتا ہے اور اس نے افاقہ کی حالت میں گواہی دی تو مقبول ہو گی یہ

محیط میں لکھا ہے فقط عورتوں کی گواہی مقبول نہیں ہوتی ہے مگر دائی کی گواہی پیدا ہونے میں نسب کے باب میں مقبول ہو گی یہ میراث کے باب میں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور جو معاملہ کھیل میں باہم لڑکوں میں واقع ہوتا ہے اس کا بھی یہی حکم ہے اور جو حمام میں واقع ہو اس میں عورتوں کی گواہی نامقبول ہے اگرچہ حاجت پڑے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ایسے ہی قیدیوں میں جو باہم قید خانہ میں واقع ہوا ایک پر دوسرے کی گواہی نامقبول ہے اور اکیلی عورتوں کی گواہی بچہ کی ماں کے پیٹ سے جدا ہونے کے وقت رونے میں یا اس وقت اس کے کسی عضو کی جنبش کرنے میں اس پر نماز پڑھی جانے کے واسطے بالاجماع مقبول ہے اور میراث کے واسطے مقبول ہونے میں اختلاف ہے امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ قبول نہ ہو گی اور دو مرد یا ایک مرد اور دو عورتیں ہونی چاہئیں اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ ایک عورت عادلہ ہو تو صرف اسی کی گواہی مقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور یہی ارجح ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور عورتوں کی گواہی ماں کے پیٹ سے جدا ہونے سے پہلے جنبش کرنے پر صاحبینؒ کے نزدیک اور ایک مرد دو عورتوں یا دو مرد کی گواہی جدا ہونے سے پہلے بچہ حرکت کرنے پر یا جدا ہونے کے وقت حرکت کرنے پر بالاجماع نہیں مقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے چوری کے معاملہ میں ہاتھ کاٹنے کے واسطے عورتوں کی گواہی مقبول نہیں ہے اور مال کی ضمانت کے واسطے مقبول ہے یہ تاتار خانیہ میں ہے ایک شخص نے کہا کہ اگر میں شراب پیوں تو یہ میرا غلام آزاد ہے پھر ایک مرد اور عورتوں نے اس کے شراب پینے پر گواہی دی تو اس کا غلام آزاد ہو جائے گا اور اس گواہی پر حد نہ ماری جائے گی اور اسی طرح اگر چوری کرنے کی شرط لگائی تو بھی غلام آزاد ہو گا اور ہاتھ نہ کاٹا جائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے مملوک کی گواہی خواہ وہ محض غلام ہو یا مدبر ہو یا مکاتب یا ام ولد ہو مقبول نہیں ہے

۱- حد نہ.... حد شراب خوری نہ ہو گی کیونکہ دو عورتیں ایک گواہ کے بجائے ہیں اور قولہ چوری یعنی اگر میں چوری کروں تو میرا غلام آزاد ہے پھر اسی طرح گواہی گزری۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies) | 264

And regarding a male or female slave of whom a portion has been set free, the ruling according to Imam al-Azam is the same. This is recorded in Fatawa Qazi Khan. A person whose testimony was rejected due to being owned (enslavement), disbelief, or childhood—if these conditions cease and he then gives testimony, it shall be accepted. However, if the testimony was rejected due to transgression (fisq), being husband and wife, a slave's testimony for his master, or a master's testimony for his slave, and thereafter this cause ceases, then his testimony upon giving it shall not be accepted. If a slave undertook testimony for his master, or one spouse bore witness for the other, and then gave the testimony after becoming free or after separation, it shall be accepted. Similarly, if a person undertook the responsibility of witness (tahammul) while in a state of enslavement, disbelief, or childhood, and then gave testimony after these impediments were removed, it shall be accepted, because consideration is given to the state at the time of giving testimony, and at that time no impediment exists. This is written in Khazanah al-Muftin. If someone testified on behalf of his wife in her matter and it had neither been accepted nor rejected when separation occurred between them, Imam Muhammad has not mentioned this case, but it is narrated from Imam Abu Yusuf that the Qazi (judge) shall not pass judgment based on that testimony unless he testifies again. This is written in al-Muhit.

Section Two: Concerning those whose testimony is not acceptable due to transgression (fisq)

There is consensus that the testimony of a person who openly commits major sins (kaba'ir) is not accepted. Similarly, if one openly commits minor sins in a manner of transgression such that due to its vileness people label him a 'fasiq' (transgressor), then his testimony is unacceptable. If this is not the case, and his capacity for goodness outweighs his corruption and error, and he is not simple-minded, then he is 'adil' (just/reliable), and his testimony is acceptable. This is written in Fatawa Qazi Khan. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if a transgressor is honorable and chivalrous in the eyes of the people, his testimony is acceptable, but the more correct view is that it is not accepted; this is in al-Kafi. The testimony of a usurer who is famous for consuming usury (riba) and persists in it is not accepted; this is written in al-Mabsut. A person famous for consuming forbidden (haram) things has unacceptable testimony; this is in al-Jawharat al-Nayyirah. The testimony of one who consumes the property of an orphan shall be rejected even for a single instance of consumption; this is written in Fath al-Qadir. The testimony of a habitual wine-drinker

is not permissible; that is, if he drank wine once and intends to drink again if he finds it, he is a habitual drinker and his testimony is not permissible. Shams al-A'imma al-Sarakhsi said that a further condition is that he makes it public to people or goes out intoxicated such that boys mock him; without this condition, it is not so, such that secret drinking does not nullify his uprightness (adalah). It is mentioned in the original texts that the testimony of one who is constantly intoxicated is impermissible, referring to intoxicants other than wine; this is written in al-Muhit. If one becomes intoxicated for medicinal purposes, it does not nullify his uprightness; this is written in al-Bahr al-Ra'iq. A person who sits in the gatherings of wrongdoers, musical performers, and wine-drinkers—even if he does not drink wine himself—his testimony is not accepted; this is written in al-Muhit. A person who commits a major sin for which a 'hadd' (prescribed punishment) is applicable shall not have his testimony accepted due to transgression; this is written in al-Hidaya.

By what things is uprightness (adalah) nullified and by what is it not?

Regarding an obligatory act (fard) with a fixed time, such as fasting and prayer, when one delays it without a valid excuse, his uprightness is nullified; and regarding an obligatory act whose...

---

1. Hadd... indicates that according to the preferred opinion, a major sin is that sin for which a 'hadd' (legal punishment) is administered.

और जिस गुलाम या बांदी का कुछ हिस्सा आज़ाद किया गया हो, उसके बारे में भी इमाम-ए-आज़म के नज़दीक यही हुक्म है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। जिस व्यक्ति की गवाही गुलाम होने, कुफ्र (अविश्वास) या बचपन के कारण खारिज कर दी गई थी, फिर ये बातें समाप्त हो गईं और उसने गवाही दी, तो वह स्वीकार्य होगी। और अगर गवाही दुराचार (फ़िस्क़) के कारण, या पति-पत्नी होने के कारण, या गुलाम की अपने मालिक के पक्ष में या मालिक की अपने गुलाम के पक्ष में गवाही के कारण खारिज की गई थी, और फिर यह कारण समाप्त हो गया, तो वह गवाही देने पर स्वीकार्य नहीं होगी। और अगर गुलाम ने अपने मालिक के लिए गवाही उठाई या पति-पत्नी में से एक ने दूसरे की गवाही को सहा, फिर आज़ाद होने या अलगाव के बाद गवाही दी, तो वह स्वीकार्य होगी। इसी तरह, यदि गुलाम होने, कुफ्र या बचपन की स्थिति में गवाही को धारण (तहम्मुल) किया गया, फिर इन चीजों के समाप्त होने के बाद गवाही दी गई, तो वह स्वीकार्य होगी क्योंकि गवाही देने के समय की स्थिति का विचार किया जाता है, और उस समय कोई बाधा नहीं पाई जाती। यह खज़ाना अल-मुफ्तीन में लिखा है। यदि किसी ने अपनी पत्नी के मामले में उसकी ओर से गवाही दी और वह अभी तक न स्वीकार हुई थी न खारिज, कि दोनों में अलगाव हो गया, तो इमाम मुहम्मद ने इस स्थिति का उल्लेख नहीं किया है, और इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि काज़ी (न्यायाधीश) उस गवाही पर फैसला नहीं देगा जब तक कि वह दोबारा गवाही न दे। यह मुहीत में लिखा है।

दूसरा अध्याय: उन लोगों के वर्णन में जिनकी गवाही दुराचार (फ़िस्क़) के कारण स्वीकार्य नहीं है

जो व्यक्ति खुल्लम-खुल्ला महापाप (कबीरा गुनाह) करता है, उसकी गवाही स्वीकार्य न होने पर सहमति है। और यदि कोई छोटे पापों (सगीरा गुनाह) को भी दुराचार के रूप में खुलेआम करता है, जिससे लोग उसे 'फ़ासिक़' (दुराचारी) कहने लगें, तो उसकी गवाही अस्वीकार्य है। और यदि ऐसा न हो, और उसकी अच्छाई बुराई से अधिक हो, और वह सीधा-सादा न हो, तो वह 'आदिल' (न्यायप्रिय/विश्वसनीय) है और उसकी गवाही स्वीकार्य है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ से वर्णित है कि यदि दुराचारी व्यक्ति लोगों की नज़र में सम्मानित और शिष्ट हो, तो उसकी गवाही स्वीकार्य है, लेकिन सही बात यह है कि स्वीकार्य नहीं है; यह 'काफ़ी' में लिखा है। सूद (ब्याज) खाने वाले की गवाही, जो सूद खाने में प्रसिद्ध हो और उस पर अड़ा रहे, स्वीकार्य नहीं है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। जो व्यक्ति हराम खाने में मशहूर हो, उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है; यह 'जौहरा नायरा' में

है। अनाथ का माल खाने वाले की गवाही एक बार खाने से ही खारिज कर दी जाएगी; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। आदतन शराब पीने वाले की गवाही जायज़ नहीं है, अर्थात यदि उसने एक बार शराब पी और उसका इरादा यह है कि अगर फिर मिली तो पिएगा, तो वह आदतन शराबी है और उसकी गवाही जायज़ नहीं है। शम्स-अल-ऐम्मा सरख़सी ने कहा कि इसके साथ यह भी शर्त है कि वह लोगों के सामने ज़ाहिर करे या नशे में बाहर निकले ताकि बच्चे उसका मज़ाक उड़ाएँ। इस शर्त के बिना ऐसा नहीं है, यहाँ तक कि छिपकर शराब पीना उसकी साख (अदालत) को समाप्त नहीं करता। मूल ग्रंथों में उल्लेख है कि हमेशा नशे में रहने वाले की गवाही नाजायज़ है, और इससे तात्पर्य शराब के अलावा अन्य नशीले पदार्थ हैं; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दवा के उद्देश्य से नशा किया गया हो, तो वह साख को समाप्त नहीं करता; यह 'बह्र-अल-रायिक़' में लिखा है। जो व्यक्ति दुराचारियों, वाद्य यंत्र बजाने वालों और शराबियों की महफ़िल में बैठता हो, चाहे वह खुद शराब न पीता हो, उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। जो व्यक्ति ऐसे महापाप का दोषी हो जिसके लिए 'हद' (निश्चित दंड) अनिवार्य हो, तो उसकी गवाही दुराचार के कारण स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'हिदाया' में लिखा है।

किन चीज़ों से साख (अदालत) समाप्त होती है और किन से नहीं?

जिस अनिवार्य कर्तव्य (फ़र्ज़) का समय निश्चित है, जैसे रोज़ा और नमाज़, जब उसमें बिना किसी वैध कारण के देरी करेगा, तो उसकी साख समाप्त हो जाएगी और जिस फ़र्ज़ का...

---

1. हद... संकेत है कि चुनिंदा मत के अनुसार महापाप वह गुनाह है जिसके लिए 'हद' (निश्चित सज़ा) दी जाती है।

 اور جس غلام یا باندی کا کچھ حصہ آزاد کیا گیا ہو اس کا بھی امام اعظم کے نزدیک یہی حکم ہے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے جس شخص کی گواہی بسبب مملوک ہونے یا کفر یا بچپن کے رد کر دی گئی پھر یہ باتیں جاتی رہیں اور اس نے ادا کی تو مقبول ہوگی اور اگر بسبب فسق کے یا میاں بی بی ہونے کے یا غلام کی گواہی اپنے مالک کے واسطے یا مالک کی گواہی اپنے غلام کے واسطے تھی اور رد کر دی گئی پھر یہ سبب جاتا رہا تو گواہی ادا کرنے سے مقبول نہ ہوگی اور اگر غلام نے اپنے مالک کے واسطے گواہی کو اٹھایا یا میاں بی بی میں سے ایک نے دوسرے کی گواہی برداشت کی پھر بعد آزاد ہونے یا جدائی ہو جانے کے ادا کی تو مقبول ہوگی اور اسی طرح اگر حالت مملوکیت یا کفر یا بچپن میں گواہی کا تحمل کیا پھر ان چیزوں کے زائل ہونے کے بعد گواہی ادا کی تو مقبول ہوگی اس واسطے کہ ادا کرنے کی حالت کا اعتبار ہے اور اس وقت کوئی مانع نہیں پایا جاتا ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر کسی نے اپنی بیوی کے معاملہ میں اس کی طرف سے گواہی دی اور ہنوز قبول نہ ہوئی تھی اور نہ رد ہوئی تھی کہ دونوں میں جدائی واقع ہو گئی تو امام محمد نے یہ صورت ذکر نہیں کی ہے اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ قاضی اس گواہی پر حکم نہ دے گا مگر جبکہ دوبارہ ادا کرے یہ محیط میں لکھا ہے۔

دوسری فصل: ان لوگوں کے بیان میں جن کی گواہی بسبب فسق کے مقبول نہیں ہے جو شخص اعلان کے ساتھ کبیرہ گناہ کرے اس کی گواہی مقبول نہ ہونے پر اتفاق ہے اور بھی اگر صغیرہ گناہ میں فسق کے طور پر اعلان کرے کہ اس کی شناعت سے لوگ فاسق نام رکھتے ہیں تو اس کی گواہی نامقبول ہے اور اگر ایسا نہ ہو پس اس کی صلاحیت فساد سے زیادہ اور خطا سے زیادہ صواب ہو اور سادہ دل نہ ہو تو عادل ہے اس کی گواہی مقبول ہے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا

ہے اور امام ابو یوسف سے مروی ہے کہ اگر فاسق لوگوں کی نظر میں وجیہ ذی مروت ہو تو اس کی گواہی مقبول ہے اور اصح یہ ہے کہ نہیں مقبول ہے یہ کافی میں ہے سود کھانے والے کی گواہی جو سود کھانے میں مشہور اور اس پر جما ہوا ہو مقبول نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے جو شخص حرام کھانے میں مشہور ہو اس کی گواہی مقبول نہیں ہے یہ جوہرہ نیرہ میں ہے یتیم کا مال کھانے والے کی گواہی ایک بار کھانے سے رد کر دی جائے گی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے دائمی شراب خوار کی گواہی جائز نہیں ہے یعنی اگر اس نے ایک مرتبہ شراب پی اور اس کی نیت میں ہے کہ اگر پھر پاؤں گا تو پیوں گا تو وہ دائمی شراب خور ہے اس کی گواہی جائز نہیں ہے اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ اس کے ساتھ یہ بھی شرط ہے کہ لوگوں پر ظاہر کرے یا نشہ میں باہر نکلے کہ اس سے لڑکے مسخرہ پن کریں اور بدوں اس شرط کے ایسا نہیں ہے حتیٰ کہ پوشیدہ شراب پینا عدالت کو ساقط نہیں کرتا ہے اور اصل میں مذکور ہے کہ ہمیشہ نشہ میں رہنے والے کی گواہی نا جائز ہے اور اس سے مراد شراب کے سوا باقی نشہ ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر دوا کی غرض سے نشہ پیا تو عدالت کو ساقط نہیں کرتا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور جو شخص بدکاروں اور بیناکوں اور شراب خوروں کی مجلس میں بیٹھتا ہو اگر چہ شراب نہ پیتا ہو اس کی گواہی مقبول نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے جو شخص ایسے گناہ کبیرہ کا مرتکب ہو جس میں حد جاری جاتی ہے تو اس کی گواہی بسبب فسق کے مقبول نہ ہو گی یہ ہدایہ میں لکھا ہے۔

کن چیزوں سے عدالت ساقط ہوتی ہے اور کن سے نہیں؟ جس فرض چیز کا وقت معین ہے جیسے روزہ و نماز جب اس میں بلا عذر تاخیر کرے گا عدالت ساقط ہو جائے گی اور جس فرض کا

---

۱ حد۔۔ اشارہ ہے کہ بقول مختار کبیرہ وہ گناہ ہے جس حد ماری جاتی ہے۔

There is no fixed time, such as for Zakat and Hajj. Hisham (RA) narrated from Imam Muhammad (RA) that delaying these does not void one's 'Adalat' (legal probity/ integrity), and this view was adopted by Muhammad bin Muqatil. Some have said that delaying without a valid excuse causes one's 'Adalat' to be annulled, and this was chosen by Faqih Abu al-Layth (RA). Imam Fakhruddin stated that the fatwa is based on the ruling that delaying Zakat without an excuse voids 'Adalat', a position also held by Faqih Abu al-Layth (RA), but delaying Hajj does not void it, especially in our times as mentioned in 'Muzmarat'. The correct view is that delaying Zakat does not invalidate 'Adalat'. If someone skips Friday prayer (Jumu'ah) three times, they become a 'Fasiq' (transgressor/sinner); this is mentioned in several places and was adopted by Shams al-A'immah al-Sarakhsi (RA). In some places, it is stated that 'Adalat' is lost regardless of the specific number of times. Shams al-A'immah al-Halwani (RA) said that the fatwa is based on this. This ruling applies when Jumu'ah is skipped out of defiance or lack of interest without a valid excuse, as written in 'Fatawa Qazi Khan'. If it is skipped due to an excuse, such as illness, being far from the city, or based on an interpretation that the Imam of Jumu'ah is a 'Fasiq', then the person's testimony will not be rejected, as mentioned in 'Dhakhirah'. If someone skips congregational prayer because they do not hold its importance in their heart like common people, or due to defiance or sinfulness, then their testimony is not permissible. However, if they skip it based on the interpretation that the congregational Imam is a 'Fasiq' and following him is disliked (makruh), and they have no power to change him, so they pray alone at home, or if they consider the Imam misguided and find following him impermissible, then their 'Adalat' will not be voided, as stated in 'Al-Muhit'.

Shaykh al-Islam Khwaharzadah (RA) stated that in 'Huquq al-Ibad' (rights of people), if the claimant requests testimony from a witness and the witness delays it without any apparent excuse and then testifies later, their testimony will be unacceptable. ☆

Two people testified against a man that he had given his wife three divorces during his illness and had made them witnesses beforehand but told them to keep it a secret. Consequently, they concealed the testimony. In this case, the testimony of both is not accepted because they both confessed to concealing testimony and became 'Fasiq', and the word of a 'Fasiq' is not reliable. This is found in 'Waqi'at-e-Hasamiyah'. It is narrated from Abu al-Qasim that two people testified about a woman's divorce or a slave girl's manumission, stating it occurred at the beginning of the year; this testimony is valid, and the delay does not cause an issue. However,

Maulana Radiyallahu Anhu stated that it should be problematic because once they knew that despite the divorce or manumission, this person continued to keep the woman as a wife or slave girl, they should have provided testimony immediately, as a formal claim is not a prerequisite for such testimony. By delaying it, they were deemed 'Fasiq', as written in 'Fatawa Qazi Khan'. Shaykh al-Islam Khwaharzadah (RA) stated that in 'Huquq al-Ibad', if a claimant asks for testimony and the witness delays without an apparent excuse and then testifies, the testimony is rejected because they became a 'Fasiq' by delaying without cause, as mentioned in 'Zahiriyyah'. The testimony of a gambler, whether they played chess for gambling or anything else, is not accepted. If someone plays chess without gambling but becomes so addicted that they neglect their prayers or swear false oaths during the game, their testimony is not accepted, as written in 'Fatawa Qazi Khan'. In 'Al-Faqih', it is stated that someone who plays chess on the roadside has their testimony rejected.

1. The number, meaning three times, essentially includes skipping even once in certain contexts. I say that currently in the lands of India, there is intense disagreement regarding the conditions for Jumu'ah based on ijtihad (legal reasoning). It is mentioned in 'Mi'raj al-Dirayah' that if a country is ruled by non-believers, and the Muslims there pledge allegiance (bay'ah) to someone for the purpose of establishing Jumu'ah and Eid prayers, it becomes permissible. Even without this, a large congregation hesitated in performance and offered four units (rak'ats) with the intention of the obligatory prayer of the time. In such a situation, this ruling could apply to one who skips it, and Allah knows best. There are numerous reasons at this time for detail in these rulings, which cannot be contained in this footnote. And Allah the Almighty knows best.

नियत समय नहीं है जैसे ज़कात और हज, तो हिशाम (रह.) ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि इसकी देरी से 'अदालत' (न्यायिक सत्यनिष्ठा) समाप्त नहीं होती और इसी विचार को मुहम्मद बिन मुक़ातिल ने अपनाया है। और कुछ ने कहा कि बिना किसी कारण के देरी करने से 'अदालत' समाप्त हो जाती है और इसी को फ़क़ीह अबू लैथ (रह.) ने चुना है। इमाम फखरुद्दीन ने फ़रमाया कि फ़तवा इसी पर है कि बिना किसी कारण के ज़कात की देरी से 'अदालत' समाप्त हो जाती है और इसी को फ़क़ीह अबू लैथ (रह.) ने लिया है, और हज की देरी करने से समाप्त नहीं होती, विशेष रूप से हमारे ज़माने में यह 'मुज़्मरात' में लिखा है। सही बात यह है कि ज़कात की देरी से 'अदालत' बातिल नहीं होती। और अगर जुमे की नमाज़ को तीन बार छोड़ा तो वह 'फ़ासिक़' (पापी/अवज्ञाकारी) हो गया, ऐसा ही कुछ स्थानों पर वर्णित है और इसी को शम्सुल अइम्मा सरख्सी (रह.) ने अपनाया है। कुछ स्थानों पर है कि इससे 'अदालत' चली जाती है और वहां तादाद का ज़िक्र नहीं है। शम्सुल अइम्मा हलवानी (रह.) ने कहा कि इसी पर फ़तवा है। यह हुक्म उस समय है जब जुमे को बेबाकी और बेरुखी से छोड़ा गया हो और इसमें कोई मजबूरी न हो, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर किसी मजबूरी से छोड़ा जैसे बीमार हो या शहर से दूर हो या इस वजह से कि वह जुमे के इमाम को 'फ़ासिक़' कहता हो, तो उसकी गवाही अस्वीकार नहीं होगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर किसी ने जमाअत की नमाज़ इस वजह से छोड़ी कि आम लोगों की तरह जमाअत की महानता उसके दिल में नहीं है या बेबाकी या गुनाह की वजह से छोड़ी, तो उसकी गवाही जायज़ नहीं है। और अगर इस वजह से छोड़ी कि जमाअत का इमाम 'फ़ासिक़' है और उसकी पैरवी करना मकरूह (नापसंद) है और उसे बदलना उसके बस में नहीं है, इसलिए उसने अकेले अपने घर में पढ़ ली या इमाम को गुमराह कहता हो और उसकी पैरवी को जायज़ न समझता हो, तो इससे उसकी 'अदालत' समाप्त नहीं होगी, जैसा कि 'मुहीत' में है।

शेख़ुल इस्लाम ख़्वाहरज़ादा (रह.) ने फ़रमाया कि 'हुक़ूक़ुल इबाद' (बन्दों के अधिकारों) में अगर वादी ने गवाह से गवाही माँगी और उसने बिना किसी ज़ाहिरी उज़्र (कारण) के देरी की और फिर उसके बाद गवाही दी, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं होगी।

दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति पर गवाही दी कि उसने अपनी पत्नी को अपनी बीमारी के दौरान तीन तलाक़ दिए थे और हमें इससे पहले गवाह बनाया था लेकिन कहा था कि तुम इसे गुप्त रखना। फिर हमने गवाही को छुपाया, तो दोनों की गवाही स्वीकार नहीं है क्योंकि दोनों ने गवाही छुपाने का स्वयं

स्वीकार किया और वे 'फ़ासिक़' हो गए, और 'फ़ासिक़' की बात का कोई भरोसा नहीं है। यह 'वाक़िआत-ए-हसामिया' में है। अबुल क़ासिम से रिवायत है कि एक औरत की तलाक़ या दासी की आज़ादी पर दो व्यक्तियों ने गवाही दी और कहा कि यह साल की शुरुआत में हुआ था, तो गवाही जायज़ है और देरी से उनकी गवाही में कोई बुराई नहीं आती। मौलाना रज़ी अल्लाह अन्हु ने फ़रमाया कि बुराई आनी चाहिए क्योंकि जब उन्हें पता चला कि तलाक़ और आज़ादी के बावजूद यह व्यक्ति औरत को पत्नी या दासी के रूप में रख रहा है, तो गवाही तुरंत देनी चाहिए थी क्योंकि ऐसी गवाही के लिए दावे की शर्त नहीं है। जब उन्होंने देरी की तो वे 'फ़ासिक़' ठहरे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। शेख़ुल इस्लाम ख़्वाहरज़ादा (रह.) ने फ़रमाया कि 'हुक़ूक़ुल इबाद' में अगर वादी ने गवाह से गवाही माँगी और उसने बिना किसी ज़ाहिरी कारण के देरी की, फिर उसके बाद गवाही दी, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि वह बिना कारण देरी करने से 'फ़ासिक़' हो गया, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। जुआरी की गवाही चाहे उसने शतरंज से जुआ खेला हो या किसी और चीज़ से, स्वीकार नहीं है। और अगर शतरंज बिना जुए के खेले, फिर अगर ऐसी लत पड़ गई कि उसकी नमाज़ भी ग़फ़लत में जाती रहती है या शतरंज में झूठी क़सम खाता है, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। 'फ़क़ीह' में है कि जो व्यक्ति सड़क किनारे शतरंज खेलता है, उसकी गवाही स्वीकार नहीं।

1. तादाद यानी तीन बार छोड़ा, तो यह पूरी तरह से एक बार छोड़ने को भी शामिल है। मैं कहता हूँ कि भारत देश में फ़िलहाल जुमे की शर्तों में इज्तिहाद (शोध) के आधार पर गहरा मतभेद है, यहाँ तक कि 'मेराजुद दराया' में है कि जिस देश पर गैर-मुस्लिम शासक हों, अगर वहाँ मुसलमान आपस में जुमा और ईदैन की नमाज़ कायम करने के लिए किसी की बैअत (परामर्श/सहमति) कर लें तो यह जायज़ हो जाएगा, यहाँ तक कि इसके बिना एक बड़ी जमाअत ने अदायगी में झिझक की और 'फ़र्ज़-ए-वक़्त' की नीयत से चार रकात पढ़ीं। ऐसी स्थिति में छोड़ने वाले पर यह हुक्म लागू हो सकता है, वल्लाहू आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)। और इस समय ऐसे बहुत से कारण हैं जिनसे इन हुक्मों में विस्तार है और इस हाशिए में बयान की गुंजाइश नहीं है। वल्लाहू तआला आलम।

وقت معین نہیں جیسے زکوٰۃ و حج تو ہشامؒ نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ اس کی تاخیر سے عدالت ساقط نہیں ہوتی ہے اور اسی کو محمد بن مقاتل نے لیا ہے اور بعضوں نے کہا کہ بلا عذر تاخیر کرنے سے عدالت ساقط ہو جاتی ہے اور اسی کو فقیہ ابو اللیثؒ نے اختیار کیا ہے اور امام فخر الدین نے فرمایا کہ فتویٰ اس پر ہے کہ بلا عذر زکوٰۃ کی تاخیر سے عدالت ساقط ہوتی ہے اور اسی کو فقیہ ابو اللیثؒ نے لیا ہے اور حج کی تاخیر کرنے سے ساقط نہیں ہوتی ہے خصوصاً ہمارے زمانہ میں یہ مضمرات میں لکھا ہے اور صحیح یہ ہے کہ زکوٰۃ کی تاخیر سے عدالت نہیں باطل ہوتی ہے اور اگر جمعہ کو تین دفعہ ترک کیا تو فاسق ہو گیا ایسا ہی بعض مواضع میں مذکور ہے اور اسی کو شمس الائمہ سرخسیؒ نے لیا ہے اور بعض مقام پر ہے کہ اس سے عدالت جاتی رہتی ہے اور تقدیر اور عدد کا ذکر نہیں ہے اور شمس الائمہ حلوانیؒ نے کہا کہ اسی پر فتویٰ ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب جمعہ کو بیباکی اور بے رغبتی سے ترک کیا ہو کہ اس میں کچھ عذر نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر عذر سے ترک کیا مثلاً بیمار ہے یا شہر سے دور ہے یا اس تاویل سے کہ وہ امام جمعہ کو فاسق کہتا ہے علیٰ ہذا تو اس کی گواہی مردود نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی نے جماعت کی نماز اس وجہ سے ترک کی کہ عام لوگوں کی مانند جماعت کی عظمت اس کے دل میں نہیں ہے یا بیباکی یا فسق کی وجہ سے ترک کی تو اس کی گواہی جائز نہیں ہے اور اگر اس تاویل سے ترک کی کہ امام جماعت مردِ فاسق ہے اس کی اقتداء مکروہ ہے اور اس کا بدلنا اس کے اختیار میں نہیں ہے اس لئے اس نے تنہا اپنے گھر میں پڑھ لی یا امام کو گمراہ کہتا ہو اور اس کی اقتداء جائز نہ سمجھتا ہو تو اس سے عدالت ساقط نہ ہو گی کذا فی المحیط

شیخ الاسلام خواہر زادہؒ نے فرمایا کہ حقوق العباد میں اگر مدعی نے گواہ سے گواہی طلب کی اور اس نے بدوں کسی ظاہری عذر کے تاخیر کی پھر اس کے بعد گواہی دی تو اس کی گواہی نا مقبول ہو گی ☆

دو شخصوں نے ایک شخص پر گواہی دی کہ اس نے اپنی عورت کو اپنی بیماری میں تین طلاق دی تھی اور ہم کو اس سے پہلے گواہ کر لیا تھا لیکن کہا تھا کہ تم پوشیدہ رکھو پس ہم نے گواہی کو چھپایا تو دونوں کی گواہی مقبول نہیں ہے کیونکہ دونوں نے گواہی چھپانے کا خود اقرار کیا اور فاسق ہوئے اور فاسق کی بات کا کچھ اعتبار نہیں ہے یہ واقعات حسامیہ میں ہے ابوالقاسم سے روایت ہے کہ ایک عورت کی طلاق یا باندی کی آزادی پر دو شخصوں نے گواہی دی اور کہا کہ یہ شروع سال میں واقع ہوا تو گواہی جائز ہے اور تاخیر سے ان کی گواہی میں خرابی نہیں ہوتی ہے اور مولانا رضی اللہ عنہ نے فرمایا کہ خرابی آنی چاہئے کیونکہ جب ان کو معلوم ہوا کہ باوجود طلاق و عتاق کے یہ شخص عورت کو بطور بی بی یا باندی کے رکھے گا تو گواہی ادا کرنی فی الفور چاہئے تھی کیونکہ ایسی گواہی کے واسطے دعویٰ شرط نہیں ہے اور جب انہوں نے تاخیر کی تو فاسق ٹھہرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ۔ شیخ الاسلام خواہر زادہؒ نے فرمایا کہ حقوق العباد میں اگر مدعی نے گواہ سے گواہی طلب کی اور اس نے بدوں کسی ظاہری عذر کے تاخیر کی پھر اس کے بعد گواہی دی تو اس کی گواہی نا مقبول ہو گی کیونکہ وہ بلا عذر تاخیر کرنے سے فاسق ہو گیا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے جواری کی گواہی خواہ اس نے شطرنج سے جوا کھیلا یا کسی اور چیز سے مقبول نہیں ہے اور اگر شطرنج بدوں جوئے کے کھیلے پس اگر ایسی لَت ڈالی کہ اس کی نماز بھی غفلت میں جاتی رہتی ہے یا شطرنج میں جھوٹی قسم کھاتا ہے تو اس کی گواہی مقبول نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے فقیہ میں ہے کہ جو شخص سرِراہ شطرنج کھیلتا ہے اس کی گواہی مقبول نہیں

۱۔ عدد یعنی تین مرتبہ ترک کیا پس مطلق ایک مرتبہ ترک کرنے کو بھی شامل ہے اقول دیارِ ہندوستان میں بالفعل شرائط جمعہ میں بنا بر اجتہادات کے اختلافِ شدید ہے حتیٰ کہ معراج الدرایہ میں ہے کہ جس ملک پر مشرکین حاکم ہوں اگر وہاں مسلمان باہم کسی کی بیعت بنظر اقامتِ جمعہ وعیدین کریں تو جائز ہو جائے حتیٰ کہ بدوں اس کے جماعت کثیرہ نے اداء میں تامل کیا اور چار رکعت بہ نیت فرض الوقت لازم کی پس ایسی صورت میں تارک پر یہ حکم ہو سکتا واللہ اعلم ۔ اور اس وقت میں وجوہ بکثرت ہیں جن سے ان احکام میں تفصیل ہے اور اس حاشیہ میں بیان کی گنجائش نہیں واللہ تعالیٰ اعلم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (265) Book of Testimonies

The same is stated in *Al-Aini*. A person who plays 'Zimni Chausar' (a type of board game) is, in all circumstances, rejected as a witness (*marduud al-shahada*). If a person is involved in any diversion (*lahu*), it should be seen whether this activity keeps him from performing his mandatory and necessary religious duties (*fara'iz and waajibat*). If people consider it abhorrent, such as playing the flute or lute etc., then his testimony is inadmissible. However, if people do not consider it bad, such as having a good singing voice etc., then the testimony is admissible. But if it is accompanied by obscenity—for example, if people are dancing—it will be considered a major sin (*kabira gunah*) and his integrity as a witness (*'adalah*) will be forfeited; this is written in *Al-Muheet*.

Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) said that the testimony of a person who plays 'Gend Balla' (Polo) is admissible; this is written in *Al-Multaqat*. The testimony of dancers and illusionists (*mash'abad*) is not acceptable; this is written in *Yamin Sharh Hidaya*. The testimony of a person who flies pigeons is not acceptable, but if someone keeps pigeons for companionship or to ward off loneliness and does not make a habit of flying them [competitively], then he is considered upright and his testimony is acceptable; this is written in *Al-Mabsut*, *Al-Kafi*, and *Fatawa Qazi Khan*. However, if these pigeons entice other people's pigeons away and they breed in his nests, and he eats or sells them, then his testimony is not acceptable. The testimony of a person who sings for others is not acceptable. But if it is only for himself to alleviate distress and not for others to hear, then there is no harm, and according to the correct view, his integrity as a witness will not be forfeited; this is written in *Al-Tabyin*. The testimony of a woman who sings for others, even if she does not sing specifically for them, is not acceptable; this is written in *Sharh Abul Karam*. The testimony of a woman who laments aloud (*noha*) over others' misfortunes and has made this her profession is not acceptable, as mentioned in *Al-Muheet*. However, the testimony of a woman who laments over her own misfortune is acceptable; this is written in *Siraj al-Wahhaj*.

The testimony of an effeminate person (*mukhannath*) who facilitates illicit acts and deliberately softens his voice is not acceptable. But if a person's voice is naturally soft and his limbs are naturally delicate, and he does not consciously act this way, and no bad deeds are known of him, then his testimony is acceptable; this is written in *Al-Tabyin*. The testimony of a 'Da'irah' is not acceptable. A 'Da'irah' refers to a person who is profligate (*fasiq*), violates sanctity, and is indifferent to his actions; this is

written in *Al-Zakhira*. The translator remarks that it was previously mentioned that a 'Da'irah' is a person from whom people fear for their property and lives, and the result of both definitions is the same. The testimony of a person who is severely heedless (*ghafil*) is not acceptable; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. A person famous for lying has no integrity, and his testimony is not acceptable forever, even if he has repented. This is unlike a person who lied out of error or was involved in it once and then repented; this is written in *Al-Badai'*. If a person known to be upright (*'adil*) gave false testimony and then repented, his testimony will be accepted later; this view is relied upon as per *Khazana al-Muftin*. If a profligate (*fasiq*) repents, his testimony will not be immediately accepted until enough time passes that the effect of repentance becomes apparent. Regarding the duration of this period, the correct view is that it is at the discretion of the Judge (*Qazi*). If an unrighteous person gave false testimony and then repented, his testimony is admissible; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

For a person who has been punished with a legal penalty (*hadd*) for adultery, theft, or drinking alcohol and has then repented, his testimony will be acceptable by consensus (*ijma*); this is written in *Al-Badai'*. However, a person who was punished for falsely accusing someone of adultery (*qazf*) will have his testimony rejected even if he has repented; this is written in *Al-Badai'*. The correct opinion according to us is that after the punishment is carried out, if four witnesses testify to his truthfulness, then his testimony will be acceptable.

---

1. **Gend-Balla**: Refers to Polo (*Chaughan*), which is excellent for developing horsemanship and military skills; it does not refer to common games (like cricket etc.). (1). **Mash'abad**: An illusionist or magician who performs tricks such as mesmerizing or sleight of hand for audiences.

यह 'ऐनी' में भी इसी तरह है। जो व्यक्ति 'ज़िम्मी चौसर' खेलता है, वह हर हाल में उसकी गवाही अस्वीकार्य (मर्दूद-अश-शहादा) है। यदि कोई व्यक्ति किसी खेल-तमाशे में लिप्त है, तो यह देखना चाहिए कि क्या यह खेल उसे फ़राज़ और वाजिबात (धार्मिक कर्तव्यों) से नहीं रोकता है। फिर यदि लोग उसे बुरा मानते हैं जैसे बांसुरी और तंबूरा आदि, तो उसकी गवाही नाजायज़ है। और यदि लोग उसे बुरा न जानते हों जैसे अच्छी आवाज़ आदि, तो गवाही जायज़ है, लेकिन यदि उसके साथ अश्लीलता जुड़ी हो, उदाहरण के लिए लोग नाच रहे हों, तो यह बड़े गुनाह (कबीरा गुनाह) में शामिल होगा और उसकी विश्वसनियता (अदालत) समाप्त हो जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है।

इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैह ने फरमाया कि जो व्यक्ति 'गेंद-बल्ला' (पोलो) खेलता है, उसकी गवाही जायज़ है, यह 'मुल्तक़त' में लिखा है। नाचने वाले और जादूगर (मशुअबिद) की गवाही स्वीकार्य नहीं है, यह 'यमीन शराह हिदाया' में लिखा है। जो व्यक्ति कबूतर उड़ाता है उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, लेकिन जो व्यक्ति कबूतरों को केवल लगाव (अनसियत) और अकेलेपन को दूर करने के लिए पालता है और उसे उड़ाने की आदत नहीं है, तो वह न्यायप्रिय (आदिल) और उसकी गवाही स्वीकार्य है, यह 'मबसूत' और 'काफ़ी' और 'फ़तवा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। लेकिन अगर ये कबूतर दूसरों के कबूतरों को अपने साथ उड़ा लाते हों और वे उनके घोंसलों में बच्चे दें और यह व्यक्ति उन्हें खाए या बेचे, तो गवाही स्वीकार्य नहीं है। और जो व्यक्ति लोगों के लिए गाता है और उन्हें सुनाता है, उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, लेकिन अगर अपने आप को सुनाने के लिए हो ताकि उससे घबराहट दूर हो, बिना दूसरों को सुनाए, तो कोई डर नहीं है और सही कथन के अनुसार उसकी विश्वसनियता समाप्त नहीं होगी, यह 'तय्यीन' में लिखा है। और ऐसी महिला की गवाही जो दूसरों को अपना गाना सुनाए, चाहे वह उनके लिए न भी गाए, स्वीकार्य नहीं है, यह 'शराह अबुल कारम' में लिखा है। और ऐसी महिला की गवाही जो दूसरों की मुसीबत में मातम (नोहा) करती है और उसने इसे अपनी कमाई का जरिया बना लिया है, स्वीकार्य नहीं है, ऐसा ही 'मुहीत' में लिखा है। और जो महिला अपनी मुसीबत में रोती-बिलखती (नोहा) है, उसकी गवाही स्वीकार्य है, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

उस हिजड़े (मुख़न्नस) की गवाही जो बुरा काम करवाता है और जानबूझकर अपनी आवाज़ को कोमल बनाता है, स्वीकार्य नहीं है। और अगर किसी की आवाज़ में जन्मजात कोमलता हो और उसके अंगों में जन्मजात ढीलापन हो और वह खुद से बनावटीपन न करे और उससे किसी प्रकार के

बुरे काम प्रसिद्ध न हों, तो उसकी गवाही स्वीकार्य है, यह 'तय्यीन' में लिखा है। और 'दाएरा' की गवाही स्वीकार्य नहीं है। 'दाएरा' उसे कहते हैं जो दुराचारी (फ़ासिक़) हो, मर्यादा का उल्लंघन करे और अपने कार्यों की परवाह न करे, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अनुवादक का कहना है कि पहले भी बताया जा चुका है कि 'दाएरा' वह व्यक्ति है जिससे लोगों के माल और जान का डर हो, और यहाँ दी गई परिभाषा और उस परिभाषा का परिणाम एक ही है। जो व्यक्ति अत्यधिक लापरवाह (ग़ाफ़िल) हो उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, यह 'फ़तवा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

जो व्यक्ति झूठ बोलने के लिए मशहूर हो, उसकी कोई विश्वसनियता नहीं है और न ही उसकी गवाही स्वीकार्य है, और यह हमेशा के लिए है, चाहे उसने तौबा (पछतावा) कर ली हो। इसके विपरीत उस व्यक्ति की गवाही स्वीकार्य हो सकती है जिसने गलती से झूठ बोला हो या एक बार इसमें लिप्त हुआ और फिर तौबा कर ली, यह 'बदाए' में लिखा है। जो व्यक्ति न्यायप्रिय (आदिल) प्रसिद्ध हो, अगर उसने झूठी गवाही दी और फिर तौबा कर ली, तो बाद में उसकी गवाही स्वीकार्य होगी और इसी कथन पर भरोसा है, यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में लिखा है। दुराचारी (फ़ासिक़) ने यदि तौबा की तो उसकी गवाही तत्काल स्वीकार्य नहीं होगी जब तक कि इतना समय न बीत जाए कि तौबा का प्रभाव स्पष्ट हो जाए। इस समय की अवधि के बारे में सही राय यह है कि यह काज़ी (न्यायाधीश) की राय पर निर्भर है। और यदि किसी गैर-आदिल (कम विश्वस्त) व्यक्ति ने झूठी गवाही दी और फिर तौबा कर ली, तो उसकी गवाही जायज़ है, यह 'फ़तवा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

जिस व्यक्ति को व्यभिचार (ज़िना), चोरी या शराब पीने में सजा (हद) दी गई हो, और फिर उसने तौबा कर ली हो, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से उसकी गवाही स्वीकार्य होगी, यह 'बदाए' में लिखा है। और जिस व्यक्ति को व्यभिचार का झूठा आरोप लगाने (क़ज़फ़) में सजा (हद) दी गई हो, उसकी गवाही अस्वीकार्य है, चाहे उसने तौबा भी कर ली हो, यह 'बदाए' में लिखा है। और हमारे नज़दीक सही मत यह है कि सजा दिए जाने के बाद अगर चार गवाह उसकी सच्चाई की गवाही दे दें तो उसकी गवाही स्वीकार्य होगी।

---

1. गेंद-बल्ला: इससे तात्पर्य पोलो (Chaughan) है जो घुड़सवारी और सैन्य कौशल के लिए उत्तम है, और इससे सामान्य खेल (जैसे क्रिकेट आदि) का उद्देश्य नहीं है। (१). मशुअबिद: जादूगर या बाजीगर जो लोगों को नज़रबंदी या हाथ की सफाई के तमाशे दिखाते हैं।

ہے کذا فی العینی ۔ جو شخص زمنی چوسر کھیلتا ہے وہ ہر حال میں مردود الشہادۃ ہے اگر کوئی شخص کسی لہو میں مبتلا ہے تو دیکھنا چاہئے کہ اگر یہ کھیل اس کو فرائض و واجبات سے باز نہیں رکھتا ہے پس اگر لوگ اس کو بدتر جانتے ہیں جیسے بانسری اور طنبورہ وغیرہ تو اس کی گواہی نا جائز ہے اور اگر لوگ اس کو بدتر نہ جانتے ہوں جیسے خوش آوازی وغیرہ تو گواہی جائز ہے لیکن اگر اس کے ساتھ فحش ہوتا ہو مثلاً لوگ ناچتے ہوں تو کبیرہ گناہ میں داخل ہوگا اور عدالت ساقط ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ جو شخص گیند بلا کھیلتا ہے اس کی گواہی جائز ہے یہ ملتقط میں لکھا ہے ناچنے والے اور مشعبد (۱) کی گواہی مقبول نہیں ہے یہ یمین شرح ہدایت میں لکھا ہے جو شخص کبوتر اڑاتا ہے اس کی گواہی مقبول نہیں ہے مگر جو شخص کبوتروں کو انسیت کے اور دفع وحشت کے واسطے پالتا ہے اور اڑانے کی اس کی عادت نہیں ہے تو وہ عادل اور مقبول الشہادۃ ہے یہ مبسوط اور کافی اور فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے لیکن اگر یہ کبوتر دوسرے کے کبوتروں کو اپنے ساتھ نکال لاتے ہوں اور وہ ان کے گھونسلوں میں بچہ دیں اور یہ شخص ان کو کھائے اور فروخت کرے تو گواہی مقبول نہیں ہے اور جو شخص لوگوں کے واسطے گاتا اور ان کو سناتا ہے اس کی گواہی مقبول نہیں ہے لیکن اگر اپنے آپ کو سنانے کے لئے ہوتا کہ اس سے وحشت زائل ہو بدوں اس کے کہ دوسرے کو سنائے تو ڈر نہیں ہے اور صحیح قول کے موافق اس کی عدالت ساقط نہ ہوگی یہ تبیین میں لکھا ہے اور ایسی عورت کی گواہی جو دوسروں کو اپنا گانا سنائے اگر چہ ان کے لئے نہ گائے مقبول نہیں ہے یہ شرح ابوالکارم میں لکھا ہے اور ایسی عورت کی گواہی جو دوسروں کی مصیبت میں نوحہ سے روتی ہے اور یہ اس نے اپنی کمائی مقرر کر لی

ہے مقبول نہیں ہے کذا فی المحیط اور جو عورت اپنی مصیبت میں نوحہ کرتی ہے پس اس کی گواہی مقبول ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اس مخنث کی گواہی کہ جو برا کام کراتا ہے اور عمداً اپنی آواز کو نرم بناتا ہے مقبول نہیں ہے اور اگر کسی کی آواز میں پیدائشی نرمی ہو اور پیدائشی اس کے اعضا میں تکسر ہو یعنی ڈھیلا پن ہو اور خود اکثر کر نہ چلے اور اس سے کسی قسم کے برے افعال مشہور نہ ہوئے ہوں تو اس کی گواہی مقبول ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور داعرہ کی گواہی مقبول نہیں ہے اور داعرہ اس کو کہتے ہیں جو فاسق ہو اور ہتک حرمت کرے اور اپنے افعال کی کچھ پرواہ نہ کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے قال المترجم پہلے گزرا ہے کہ داعرہ وہ شخص ہے جس سے لوگوں کے مال و جان کا خوف ہو اور یہاں جو تعریف مذکور ہوئی دونوں کا حاصل ایک ہے جو شخص غافل شدید ہو اس کی گواہی نا مقبول ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے جو شخص جھوٹ بولنے میں مشہور ہو اس کی کچھ عدالت نہیں ہے اور نہ اس کی گواہی مقبول ہے اور یہ ہمیشہ کے واسطے ہے اگر چہ اس نے توبہ کر لی ہو بخلاف ایسے شخص کے جو سہو سے جھوٹ بولا یا ایک بار اس میں مبتلا ہوا پھر توبہ کر لی یہ بدائع میں لکھا ہے جو شخص عادل مشہور ہو اگر اس نے جھوٹی گواہی دی پھر توبہ کر لی تو بعد کو اس کی گواہی قبول ہوگی اور اسی قول پر اعتماد ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے فاسق نے اگر توبہ کی تو اس کی گواہی فی الحال مقبول نہ ہو گی جب تک کہ اس قدر زمانہ گزر جائے کہ توبہ کا اثر کھلے اور اس زمانہ کی مقدار میں صحیح قول یہ ہے کہ قاضی کی رائے پر ہے اور غیر عادل نے اگر جھوٹی گواہی دی پھر توبہ کر لی تو اس کی گواہی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

جس شخص کو زنا چوری یا شراب خواری میں حد ماری گئی ہو پھر اس نے توبہ کر لی تو بالاجماع اس کی گواہی مقبول ہو گی یہ بدائع میں لکھا ہے اور جس شخص کو زنا کی تہمت لگانے میں حد ماری گئی ہو اس کی گواہی نامقبول ہے اگر چہ اس نے توبہ کر لی ہو یہ بدائع میں لکھا ہے

اور صحیح مذہب ہمارے نزدیک یہ ہے کہ حد مارے جانے کے بعد اگر چار گواہوں نے اس کے سچ بولنے پر گواہی دی تو مقبول ہو گی

۱۔ گیند بلا: مراد چوگان ہے جو سپہ گری کے واسطے عمدہ ہے اور اس سے کھیل (مثلاً کرکٹ وغیرہ) مقصود نہیں ہے۔ (۱)۔ مشعبد: شعبدہ باز جو لوگوں کو نظر بندی وغیرہ کے یا نوٹوں کے تماشے دکھلاتے ہیں۔

That person shall be deemed an acceptable witness; this is stated in *Al-Mabsut*. If someone was being administered a prescribed punishment (*Hadd*) and they fled before its completion, then according to *Zahir al-Riwayah*, their testimony is acceptable before the full punishment is completed. If a non-believer was punished for slander (*Qadhf*) and subsequently converted to Islam, their testimony will be accepted. This is unlike a slave; if a slave is punished and then freed, their testimony remains unacceptable. However, if the slander occurred while in a state of disbelief and the punishment was administered after converting to Islam, their testimony is permanently rejected. If a portion of the punishment was given during disbelief and the remainder during Islam, then according to *Zahir al-Riwayah*, the testimony is not permanently rejected; if they repent, their testimony becomes acceptable, as mentioned in *Jawhara al-Nayyira*. This ruling of *Zahir al-Riwayah* is correct, as stated in *Bada'i*. If a poet frequently composes satires (*Haju*), their testimony is not accepted. However, if they compose praises (*Madah*) and most of their praises are truthful, then it is acceptable; this is noted in *Tatar-Khaniya*. If a righteous man recites a poem containing obscenity, his credibility (*'Adalat*) is not voided because he is reciting someone else's words. If a person teaches Arabic poetry for the purpose of language instruction, his credibility is not voided even if the content is obscene; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If a person scolds or curses their family and servants occasionally, their credibility is not forfeited because few common people are entirely free from such acts. But if it is a habit, credibility is lost, as stated in *Waqi'at Husamiya*. The same ruling applies to one who curses their animals, such as a horse, as noted in *Fath al-Qadir*. Those who speak ill of the predecessors (*Salaf*), specifically the Companions, the Successors (*Tabi'in*), Imam Abu Hanifa (RA), and his associates, and do so openly, their testimony shall not be accepted; this is written in *Al-Nihayah* and *Fath al-Qadir*. It is stated that if an inquiry is made about a person's character to those who assess credibility, and they say "we suspect (*Muhtam*) him 1 of speaking ill of the Companions of the Messenger of Allah ﷺ," then his testimony should not be accepted. Likewise, if they say "we suspect him of immorality and sin (*Fisq wa Fujur*) and strongly believe so, although we have never personally witnessed it," his testimony should not be accepted; this is noted in *Al-Muhit*.

Which sect's testimony is rejected?

Among the deviant and innovative sects of Muslims, the testimony of all is acceptable except for the *Khattabiya* sect 2; this is written in *Al-Hidayah*. Sheikh al-Islam stated

that the testimony of those who follow their whims and introduce innovations (*Ahl al-Ahwa*) is acceptable, provided their innovation does not reach the level of disbelief (*Kufr*), they are not shameless, and they are just in their dealings; this is the correct view as per *Al-Muhit*. A person who engages in lowly acts, such as urinating or eating on public paths, has their testimony rejected; this is in *Al-Hidayah*. The same applies to one who eats in the marketplace among crowds, as noted in *Siraj al-Wahhaj*. If a person eats beyond the point of satiety (excessive gluttony), most scholars deem their credibility lost; this is in *Al-Zahidi*. It is mentioned in *Manaqib Abu Hanifa* that the testimony of a miser is unacceptable. Al-Karkhi mentioned that someone who walks in the streets wearing only trousers (without a top or cloak) has their testimony rejected; as per *Al-Nihayah*. One who enters a public bath (*Hammam*) naked or without a loincloth, and does not desist from this behavior, their testimony is unacceptable; this is in *Fatawa Qazi Khan*. It is narrated from Abu al-Hasan that if an elderly person wrestles with youths in a public gathering, their testimony is unacceptable; this is in *Ghayat al-Bayan Sharh al-Hidayah*. Even a respected figure known for piety, if he meticulously calculates living expenses (*Nafaqah*) with his son during the pilgrimage to Mecca, his credibility is forfeited (as it shows extreme pettiness); this is in *Al-Zahidi*. The testimony of uninvited guests (*Tufayli*), those who talk nonsense, and jesters is unanimously rejected.

1. *Muhtam* (Suspected): Meaning mere suspicion is not enough without investigation, whereas in matters of immorality, strong suspicion may suffice for caution.
2. *Khattabiya*: Some have written that this refers to a sect following a person from Kufa who taught rejectionism (*Rafd*) and claimed that giving false testimony for one's own group through dissimulation (*Taqiyyah*) is permissible.

और वह व्यक्ति गवाही के लिए स्वीकार्य हो जाएगा, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि किसी को थोड़ी 'हद' (शरिया दंड) लगाई गई थी और वह पूरा होने से पहले भाग गया, तो 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' के अनुसार पूरी हद लगने से पहले उसकी गवाही स्वीकार्य है। यदि व्यभिचार का आरोप लगाने (क़ज़्फ़) के मामले में किसी काफ़िर को हद लगाई गई और फिर वह मुसलमान हो गया, तो उसकी गवाही स्वीकार्य होगी, लेकिन गुलाम के मामले में ऐसा नहीं है; यदि उसे हद लगाई गई और फिर वह आज़ाद हो गया, तो उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। लेकिन अगर उसने कुफ़्र की हालत में व्यभिचार का आरोप लगाया और इस्लाम की हालत में उसे हद लगाई गई, तो उसकी गवाही हमेशा के लिए अस्वीकार्य (मर्दूद) है। और अगर थोड़ी हद कुफ़्र की हालत में और बाकी इस्लाम की हालत में लगाई गई, तो 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' के अनुसार उसकी गवाही हमेशा के लिए निरस्त नहीं होगी, यहाँ तक कि यदि वह तौबा कर ले तो गवाही स्वीकार्य होगी; जैसा कि 'जौहरा-ए-नय्यिरा' में है। 'ज़ाहिर-उर-रिवायत' का यही हुक्म सही है, यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि कोई कवि अक्सर दूसरों की बुराई (हजो) करता है, तो उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, और अगर वह प्रशंसा (मदह) करता है और उसकी अधिकांश प्रशंसा सच होती है, तो स्वीकार्य होगी; यह 'ततारखनिया' में लिखा है। यदि किसी नेक आदमी ने ऐसा शेर पढ़ा जिसमें अश्लीलता हो, तो उसकी विश्वसनीयता (अदालत) समाप्त नहीं होगी क्योंकि उसने किसी और की बात पढ़ी थी। जो व्यक्ति अरबी कविताएं सिखाता है, यदि वह अरबी भाषा सिखाने के उद्देश्य से पढ़ाता है, तो उसकी विश्वसनीयता समाप्त नहीं होगी, चाहे उसका विषय अश्लील हो; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति अपने परिवार और सेवकों को गाली देता है, तो कभी-कभार ऐसा होने से उसकी विश्वसनीयता समाप्त नहीं होगी क्योंकि शायद ही कोई इससे बच पाता हो, लेकिन अगर यह उसकी आदत है, तो विश्वसनीयता समाप्त हो जाएगी; यह 'वाक़िआते हुसामिया' में लिखा है। यही हुक्म उस व्यक्ति का है जो अपने जानवरों, जैसे घोड़े को गाली देता है, जैसा 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। और जो व्यक्ति पूर्वजों (सलफ़), जैसे सहाबा, ताबिईन, इमाम अबू हनीफ़ा रह. और उनके साथियों को बुरा कहता हो और खुलेआम कहता हो, उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'निहाया' और 'फ़तहुल क़दीर' में लिखा है। फ़रमाया गया कि अगर किसी व्यक्ति के बारे में गवाहों की जांच करने वालों से पूछा गया और उन्होंने कहा कि हम उसे इस बात में संदिग्ध (मुहतम) 1 मानते हैं कि वह अल्लाह के रसूल ﷺ के साथियों को बुरा कहता है, तो मैं उसकी गवाही स्वीकार नहीं करूँगा। और अगर उन्होंने कहा कि हम उसे पाप और अनैतिकता

(फ़िस्क़ व फ़ुजूर) में संदिग्ध मानते हैं और प्रबल संभावना है, लेकिन हमने उसे कभी करते नहीं देखा, तो भी मैं स्वीकार नहीं करूँगा; यह 'मुहीत' में लिखा है।

किस संप्रदाय की गवाही अस्वीकार्य है?

मुसलमानों में जो गुमराह और पथभ्रष्ट संप्रदाय हैं, उनमें से 'खत्ताबिया' 2 संप्रदाय के अलावा बाकी गुमराहों की गवाही स्वीकार्य है, यह 'हिदाया' में लिखा है। शेखुल इस्लाम ने फ़रमाया कि अपनी इच्छाओं के अनुयायी (अहले हवा) जो दीन में नई बातें (बिदअत) गढ़ते हैं, उनकी गवाही स्वीकार्य है बशर्ते कि उनका बिदअत कुफ़्र तक न पहुँचता हो, वह व्यक्ति निर्लज्ज न हो और अपने लेन-देन में न्यायप्रिय हो; यही सही है, जैसा कि 'मुहीत' में है। जो व्यक्ति तुच्छ या घिनौने काम करता है जैसे सड़क पर पेशाब करना या खाना, उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, यह 'हिदाया' में लिखा है। जो व्यक्ति बाज़ार में लोगों के बीच खाता है, उसके लिए भी यही हुक्म है, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। जिस व्यक्ति ने पेट भर खाने (तृप्ति) की सीमा से अधिक खाया, अधिकांश विद्वानों के अनुसार उसकी विश्वसनीयता समाप्त हो गई, यह 'ज़ाहेदी' में है। 'मनाक़िबे अबू हनीफ़ा रह.' में लिखा है कि कंजूस की गवाही स्वीकार्य नहीं है। करखी ने उल्लेख किया है कि जो व्यक्ति केवल पजामा पहनकर सड़क पर चलता है, उसकी गवाही अस्वीकार्य है। जो व्यक्ति सार्वजनिक स्नानगृह (हमाम) में नंगा या बिना लुंगी के जाता है, यदि वह इस कृत्य से बाज नहीं आता, तो उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। अबुल हसन से वर्णित है कि यदि कोई वृद्ध व्यक्ति लोगों की भीड़ में युवाओं के साथ कुश्ती करे, तो उसकी गवाही अस्वीकार्य है; यह 'ग़ायतुल बयान' (हिदाया की व्याख्या) में है। यदि कोई प्रतिष्ठित व्यक्ति अपनी नेकनामी के लिए प्रसिद्ध हो, और वह मक्का की यात्रा के दौरान अपने बेटे से खर्च (नफ़क़ा) का हिसाब मांगता है, तो उसकी विश्वसनीयता समाप्त हो जाती है; यह 'ज़ाहेदी' में लिखा है। बिन बुलाए दावतों में जाने वालों (तुफ़ैली), बकवास करने वालों और मसखरों की गवाही निर्विवाद रूप से अस्वीकार्य है।

1. मुहतम (संदिग्ध): अर्थात केवल संदेह काफी नहीं है जब तक कि जांच न हो जाए, जबकि पाप और अनैतिकता के मामले में प्रबल संदेह ही काफी है।
2. खत्ताबिया: अर्थात कुछ विद्वानों ने लिखा है कि यह कूफ़ा के एक व्यक्ति का अनुयायी संप्रदाय था जिसने अपने अनुयायियों को 'रफ़्ज़' (धर्मत्याग/विरोध) सिखाया और कहा कि अपनों के लिए 'तक़िया' (धोखा) के तहत झूठी गवाही देना हलाल है।

اور وہ شخص مقبول الشہادۃ ہو جائے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کسی کو تھوڑی حد ماری گئی تھی کہ تمام ہونے سے پہلے وہ بھاگ گیا تو ظاہر الروایت کے موافق پوری حد مارے جانے سے پہلے اس کی گواہی مقبول ہے اگر زنا کی تہمت لگانے میں کافر کو حد ماری گئی پھر وہ مسلمان ہو گیا تو اس کی گواہی مقبول ہوگی بخلاف غلام کے کہ اس کو حد ماری گئی پھر وہ آزاد ہو گیا تو اس کی گواہی مقبول نہیں ہے لیکن اگر حالت کفر میں اس نے زنا کی تہمت لگائی اور حالت اسلام میں اس کو حد ماری گئی تو ہمیشہ کے واسطے اس کی گواہی مردود ہے اور اگر تھوڑی حد حالت کفر میں ماری گئی پھر باقی حد حالت اسلام میں تو ظاہر الروایت کے موافق ہمیشہ کے واسطے اس کی گواہی مردود نہ ہوگی حتیٰ کہ اگر اس نے توبہ کر لی تو گواہی مقبول ہو گی کذا فی جوھرۃ النیرہ اور یہی حکم ظاہر الروایت کا ٹھیک ہے یہ بدائع میں لکھا ہے شاعر اگر ہجو کیا کرتا ہے تو اس کی گواہی مقبول نہیں ہے اور اگر مدح کرتا ہے اور اکثر مدح اس کی سچی ہوتی ہے تو مقبول ہوگی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے مرد صالح نے اگر ایسا شعر پڑھا کہ جس میں فحش ہے تو اس کی عدالت باطل نہ ہوگی کیونکہ اس نے غیر کا کلام پڑھا اور جو شخص عرب کے شعروں کی تعلیم کرتا ہے اگر زبان عرب سکھلانے کی غرض سے پڑھاتا ہے تو اس کی عدالت باطل نہ ہوگی اگرچہ اس کا مضمون فحش ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک شخص اپنے اہل و عیال و مملوکوں کو گالی دیتا ہے پس اگر کبھی اس سے ایسا امر یعنی برا کہنا صادر ہو تو اس کی عدالت ساقط نہ ہوگی کیونکہ کمتر انسان اس سے خالی بچتا ہے اور اگر اس کی عادت ہے تو عدالت ساقط ہوگی یہ واقعات حسامیہ میں لکھا ہے اور یہی حکم اس شخص کا ہے جو اپنے جانور مثلاً گھوڑے کو گالیاں دیتا ہو یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور جو شخص سلف کو اور وہ صحابہ اور تابعین اور

ابوحنیفہؒ اور جوان کے اصحاب ہیں برا کہتا ہو اور ظاہر میں کہتا ہو اس کی گواہی مقبول نہ ہوگی یہ نہایہ اور فتح القدیر میں لکھا ہے فرمایا کہ اگر کسی شخص کا حال تعدیل کرنے والوں سے دریافت کیا گیا اور انہوں نے کہا کہ ہم اس کو اس میں مہتم ۱؎ جانتے ہیں کہ وہ اصحاب رسول اللہؐ کو برا کہتا ہے تو میں قبول نہ کروں گا اور ان کی گواہی کو جائز رکھوں گا اور اگر انہوں نے کہا کہ ہم اس کو فسق و فجور میں مہتم جانتے ہیں اور گمان غالب ہے مگر ہم نے اس کو کبھی نہیں دیکھا تو قبول نہ کروں گا اور اس کی گواہی کو جائز نہ رکھوں گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

کس فرقے کی گواہی مردود ہے؟

مسلمانوں میں جو گمراہ بدعتی فرقے ہیں ان میں سے سوائے فرقہ خطابیہ ۲؎ کے باقی گمراہوں کی گواہی مقبول ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور شیخ الاسلام نے فرمایا کہ اہل ہوا کی جو دین میں بدعت کے پابند ہیں ان کی گواہی مقبول ہے بشرطیکہ اس کی بدعت کفر نہ ہو اور وہ شخص بیباک نہ ہو اور اپنے لین دین میں عادل ہو اور یہی صحیح ہے کذا فی المحیط اور جو شخص پاجی کام کرتا ہو جیسے راستہ پر پیشاب کرنا یا کھانا تو اس کی گواہی مقبول نہیں ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور جو شخص بازار میں لوگوں کے درمیان کھاتا ہے اس کا بھی یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے جس شخص نے مری سے زائد کھانا کھایا اکثروں کے نزدیک اس کی عدالت ساقط ہوئی یہ زاہدی میں ہے مناقب ابو حنیفہؒ میں لکھا ہے کہ بخیل کی گواہی نا مقبول ہے یہ محیط میں ہے کرخی نے ذکر کیا ہے کہ جو شخص فقط پاجامہ پہنے ہوئے راہ میں چلتا ہے اور اس کی گواہی نا مقبول ہے کذا فی النہایہ جو شخص حمام میں ننگا بے لنگی باندھے جاتا ہے اگر اس حرکت سے اس کا باز آنا نہ معلوم ہو تو اس کی گواہی مقبول نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے ابوالحسن سے منقول ہے کہ اگر کوئی بڈھا لوگوں کے مجمع میں نوجوانوں سے کشتی کرے تو اس کی گواہی نا مقبول ہے یہ غایۃ البیان شرح ہدایہ میں ہے جو بزرگ صلاحیت میں مشہور ہے اگر اس نے مکہ

معظمہ کے راستے میں اپنے بیٹے سے نفقہ کا حساب کیا تو عدالت ساقط ہے یہ زاہدی میں لکھا ہے طفیلی اور گزاف بکنے والے اور مسخرہ کی گواہی بلا خلاف نا مقبول ہے۔

۱ــہ مہتم یعنی اس میں بد گمانی کافی نہیں ہے جب تک تحقیق نہ ہو اور فسق و فجور میں خالی بد گمانی کافی ہے۔ ۲ــہ خطابیہ یعنی وغیرہ نے لکھا کہ یہ خطاب کوفہ کے شخص کا تھا اس نے اپنے تابعین کو رفض سکھلایا اور کہا کہ اپنوں کے واسطے تقیہ سے جھوٹی گواہی دینا حلال ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 267 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

...it is so. It is written in *Bahr al-Ra'iq*: "Al-Hurr said that Tufail was a poet of Daf'a who used to attend feasts uninvited, and the term 'Tufayli' (gatecrasher) is attributed to him." The testimony of a shroud-seller is not acceptable; Shams al-A'imma said this refers to when he is occupied with this work in the morning and waits for buyers. However, if he sells clothes and shrouds are also bought from him, then the testimony is permissible; this is written in *al-Zakhira*. The testimony of anyone who sells or weaves clothes with images is unacceptable; this is cited in *al-Muhit* from *al-Aqdhiya*. If a nobleman, nawab, etc., enters a city and people sit by the roads to see them, Khalaf said that if they did so without the purpose of taking heed (*i'tibar* [1]), then their integrity (*'adala*) is lost, otherwise not. The fatwa is that if they did not go out to honor those worthy of honor or to gain a lesson (*'ibrat*), then their integrity is void; this is written in *Zahiriya* and *Fatawa Qazi Khan*.

The testimony of a person who neglected circumcision, considering it trivial, is not acceptable; otherwise, it is acceptable; this is in *Hidaya*. The testimony of a eunuch is acceptable; this is written in *al-Muhit*. The testimony of an illegitimate child (*walad al-zina*) is acceptable in cases of adultery and the like; it is written in *Fath al-Qadeer*. The testimony of a hermaphrodite (*khunsa mushkil*) is permissible and falls under the rulings for women; this is written in *Siraj al-Wahaj*. However, the testimony of a hermaphrodite in cases of *Hudud* and *Qisas* should not be acceptable, similar to women; this is in *Hilyat al-Bayan*. If government officials (*'amil*) are just and do not take people's property unjustly, their testimony is acceptable; but if they are not just and take from people unjustly, it is unacceptable, and this is the correct view; as stated in *al-Muhit*. The testimony of scriveners (*qabala-navis*) is acceptable, and this is correct if their condition is generally one of righteousness; this is in *al-Zakhira*, *Ghiyathiya*, and *Fath al-Qadeer*. The testimony of a leader or a tax collector (*jabi* [2]), who collects revenue from a city or neighborhood, is unacceptable. The testimony of the money-changer (*sarraf*) with whom he deposits and who accepts it willingly is also unacceptable; this was mentioned by Sadr Husam al-Din, and it is written in *al-Muhit*. Regarding people who practice lower-status professions, such as weavers, barbers, etc., the clear view is that their testimony is acceptable because some pious people have practiced them; therefore, as long as no reason for reproach (*ta'n*) is evident, a judgment will not be based solely on the apparent profession. The same ruling applies to cattle dealers (*nakhashi*) and brokers; as stated in *Fath al-Qadeer*.

Third Section: Regarding the statements of those whose testimony is unacceptable due to suspicion (*tuhmat*), contradiction in speech, or because it would necessitate overturning a judicial ruling.

The testimony of parents for their children, grandchildren, great-grandchildren, etc., is not acceptable, nor is the testimony of offspring for their father, mother, grandfather, grandmother, etc., from the parents' side, acceptable. *Bahr al-Ra'iq* states that "from the parents' side" means it includes paternal grandparents, great-grandparents, etc., and maternal grandparents, etc. A man's testimony for his wife is unacceptable even if she is a bondwoman, and a wife's testimony for her husband is unacceptable even if he is a bondman; this is written in *al-Hawi*. A man's testimony in favor of a wife to whom he has given an irrevocable divorce (*talaq-e-ba'in*) and who is observing her waiting period (*'iddah*) is unacceptable; this is in *al-Khulasa*. If a person testified for a woman regarding some right and then married her, the testimony becomes void; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If there are children or parents through fosterage (*rada'a*), i.e., breastfeeding, then it is permissible to testify in their favor; this is in *al-Hawi*. The testimony of a stepchild (*rabib* [3]) is acceptable; this is written in *al-Qunya*. A brother's testimony...

1. *I'tibar*: To gain a lesson, such as seeing that one might become heedless of the hereafter just for these worldly ranks and positions.
2. *Jabi*: A person appointed to collect royal taxes, as they often commit oppression.
3. *Rabib*: A boy or girl whom a wife brings from her previous husband (stepchild).

...है, यह बहरुल राइक में लिखा है। 'काल अल-हुर्र - तुफ़ैल नाम का एक व्यक्ति दफ़ा' का कवि था जो बिना बुलाए दावतों में जाता था और 'तुफ़ैली' (बिन बुलाया मेहमान) उसी की ओर संबद्ध है। कफ़न बेचने वाले की गवाही स्वीकार्य नहीं है; शम्सुल अइम्मा ने फ़रमाया कि यानी जब वह सुबह को इसी काम में व्यस्त हो और खरीदारों का इंतज़ार करे। और अगर वह कपड़े बेचता है और उससे कफ़न भी खरीदे जाएँ तो गवाही जायज़ है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। जो कोई व्यक्ति चित्रों वाले कपड़े बेचता या बुनता है, उसकी गवाही अस्वीकार्य है; यह 'मुहीत' में 'अक़्ज़िया' से उद्धृत किया गया है। अगर कोई अमीर, नवाब आदि किसी शहर में दाखिल हों और लोग रास्तों पर उन्हें देखने के लिए बैठ जाएँ, तो 'ख़लफ़' ने कहा कि अगर बिना 'एतबार' (शिक्षा/सबक) १ हासिल करने के उद्देश्य से ऐसा किया तो न्यायप्रियता (अदालत) समाप्त हो जाएगी, अन्यथा नहीं। और फ़तवा इस पर है कि अगर वे इसलिए नहीं निकले कि जो सम्मान के योग्य है उसका सम्मान करें या शिक्षा प्राप्त करें, तो उनकी न्यायप्रियता बातिल (अमान्य) होगी; यह 'ज़हीरिया' और 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

जिस व्यक्ति ने खतना कराने को तुच्छ जानकर नहीं कराया, उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है, अन्यथा स्वीकार्य है; यह 'हिदाया' में है। 'ख़ुसी' (बधिया/नपुंसक) की गवाही स्वीकार्य है; यह 'मुहीत' में लिखा है। 'वलद-उज़-ज़िना' (अवैध संतान) की गवाही ज़िना आदि के मामलों में स्वीकार्य है; 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। 'ख़ुनसा मुशकिल' (उभयलिंगी) की गवाही जायज़ है और वह महिलाओं के हुक्म में है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। और 'ख़ुनसा मुशकिल' की गवाही हुदूद और क़िसास में महिलाओं की तरह स्वीकार्य नहीं होनी चाहिए; यह 'हिलियत अल-बयान' में है। कर्मचारी (आमिला) लोग अगर न्यायप्रिय हों और लोगों का माल अन्यायपूर्वक न लेते हों, तो उनकी गवाही स्वीकार्य है, और अगर न्यायप्रिय न हों और लोगों से अन्यायपूर्वक लेते हों, तो अस्वीकार्य है, और यही सही है; जैसा कि 'मुहीत' में है। दस्तावेज़ लिखने वालों (क़बाला-नवीस) की गवाही स्वीकार्य है और यही सही है अगर सामान्यतः उनकी स्थिति योग्यता (सलाहियत) की हो; यह 'ज़ख़ीरा', 'ग़ियासिया' और 'फ़तह अल-क़दीर' में है। ऐसे रईस और 'जाबी' २ की गवाही जो शहर या मोहल्ले से कर (जिबायह) वसूल करता है, अस्वीकार्य है। जिस सर्राफ़ के पास वह जमा करता है और वह खुशी से ले लेता है, उसकी भी गवाही अस्वीकार्य है; इसे 'सद्र हुसामुद्दीन' ने उल्लेख किया है, यह 'मुहीत' में लिखा है। जो लोग निचले स्तर के पेशे करते हैं जैसे जुलाहा और हज्जाम (नाई) आदि, स्पष्ट यह है कि उनकी गवाही स्वीकार्य है क्योंकि कुछ नेक लोगों ने इसे किया है; अतः जब तक कोई दोष (ता'न) का कारण स्पष्ट न

हो, तो केवल प्रकट पेशे पर निर्णय नहीं होगा, और यही निर्णय पशु-विक्रेताओं (नख़ासियों) और दलालों का है; जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में है।

तीसरी फ़सल (तीसरा अनुभाग): उन लोगों के वर्णन में जिनकी गवाही संदेह (तहमते) के कारण अस्वीकार्य है या विरोधाभासी कथन या न्यायिक निर्णय के टूटने की आवश्यकता के कारण स्वीकार्य नहीं होती है

माता-पिता की गवाही अपने बेटे या पोते-पड़पोते आदि के लिए स्वीकार्य नहीं है, और न ही संतानों की गवाही अपने पिता, माता, दादा-दादी आदि के लिए जो माता-पिता की ओर से हों, स्वीकार्य है। 'बहरुल राइक' में कहा गया है कि माता-पिता की ओर से इससे अभिप्राय यह है कि पिता की ओर से दादा-दादी या परदादा आदि और माता की ओर से नाना-नानी आदि सब इसमें शामिल हैं। और पुरुष की गवाही अपनी पत्नी के लिए अस्वीकार्य है चाहे वह दासी (ममलूका) हो, और पत्नी की गवाही अपने पति के लिए चाहे वह गुलाम (ममलूक) हो, अस्वीकार्य है; यह 'हावी' में लिखा है। पुरुष की गवाही ऐसी पत्नी के पक्ष में जिसे उसने 'तलाक़-ए-बाइन' (अंतिम तलाक़) दिया हो और वह इद्दत में बैठी हो, अस्वीकार्य है; यह 'ख़ुलासा' में है। अगर एक व्यक्ति ने एक महिला के पक्ष में किसी अधिकार के लिए गवाही दी और फिर उससे निकाह कर लिया, तो गवाही बातिल (अमान्य) हो गई; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर 'रज़ाई' (दुग्धपान) यानी दूध पिलाने के रिश्ते से संतान या माता-पिता हों, तो उनके पक्ष में गवाही देना जायज़ है; यह 'हावी' में है। 'रबीब' ३ की गवाही स्वीकार्य है; यह 'कुन्या' में लिखा है। भाई की गवाही...

1. एतबार: शिक्षा/सबक प्राप्त करना कि दुनिया में केवल इन पदों आदि के लिए आखिरत (परलोक) से गाफ़िल (लापरवाह) हो गया।
2. जाबी: वह व्यक्ति जो सरकारी कर वसूल करने पर नियुक्त हो, क्योंकि अक्सर वे ज़ुल्म (अत्याचार) करते हैं।
3. रबीब: वह लड़का या लड़की जिसे पत्नी अपने पहले पति से साथ लाई हो (सौतेला बच्चा)।

ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے قال الحر جم طفیل ایک شخص دفعہ کا شاعر تھا کہ بے بلائے مہمانی میں جاتا تھا اور طفیلی اسی کی طرف منسوب ہے کفن بیچنے والے کی گواہی مقبول نہیں ہے شمس الائمہ نے فرمایا یعنی جب وہ صبح کو اسی کام میں مشغول ہو اور خریداروں کا انتظار کرے اور اگر وہ کپڑے بیچتا ہے اور اس سے کفن بھی خریدے جائیں تو گواہی جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے جو کوئی شخص تصویروں کے کپڑے فروخت کرتا یا بنتا ہے اس کی گواہی نامقبول ہے یہ محیط میں اقضیہ سے لایا ہے اگر کوئی امیر انواب وغیرہ کسی شہروں میں داخل ہوا اور لوگ نکل کر راہوں پر اس کے دیکھنے کو بیٹھے خلف نے کہا کہ اگر بدوں اعتبار ۱ حاصل کرنے کی غرض کے ایسا کیا تو عدالت جاتی رہے گی ورنہ نہیں اور فتویٰ اس پر ہے کہ اگر وہ اس واسطے نہیں نکلے کہ جو تعظیم کے لائق ہے اس کی تعظیم کریں یا عبرت پیدا کریں تو ان کی عدالت باطل ہوگی یہ ظہیریہ اور فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ جس شخص نے ختنہ کرانے کو حقیر جان کر نہ کرایا اس کی گواہی مقبول نہیں ورنہ مقبول ہے یہ ہدایہ میں ہے خصی کی گواہی مقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے ولد الزنا کی گواہی زنا وغیرہ میں مقبول ہے فتح القدیر میں لکھا ہے خنثیٰ مشکل کی گواہی جائز ہے اور وہ عورتوں کے حکم میں ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور خنثیٰ مشکل کی گواہی حدود و قصاص میں عورتوں کے مانند مقبول نہ ہونا چاہئے یہ علیہ البیان میں ہے عامل لوگ اگر عادل ہوں لوگوں کا مال ناحق نہ لیتے ہوں تو ان کی گواہی مقبول ہے اور اگر عادل نہ ہوں لوگوں سے ناحق لیتے ہوں تو نامقبول ہے اور یہی صحیح ہے کذا فی المحیط قبالہ نویسوں کی گواہی مقبول ہے اور یہی صحیح ہے اگر غالباً ان کی حالت صلاحیت کی ہو یہ ذخیرہ اور غیاثیہ اور فتح القدیر میں ہے ایسے رئیس اور جابی ۲ کی گواہی جو شہر یا محلہ میں

سے جبایہ وصول کرتا ہے نامقبول ہے جس صراف کے پاس جمع کرتا ہے اور وہ خوشی سے لے لیتا ہے اس کی بھی گواہی نامقبول ذکرہ الصدر حسام الدین یہ محیط میں لکھا ہے جو لوگ ذیل پیشہ کرتے ہیں جیسے جولا ہہ وحجام وغیرہ واضح یہ ہے کہ ان کی گواہی مقبول ہے کیونکہ بعض صالحین نے اس کو کیا ہے پس جب تک کوئی طعن کی وجہ ظاہر نہ ہو تو صرف ظاہر پیشہ پر حکم نہ ہوگا اور یہی حکم نخاسیوں اور دلالوں کا ہے کذا فی فتح القدیر۔

تیسری فصل: ان لوگوں کے بیان میں جن کی گواہی بسبب تہمت کے نامقبول ہے یا تناقض کلام یا حکم قضا کے نقض لازم آنے سے مقبول نہیں ہوتی ہے

والدین کی گواہی اپنے بیٹے یا پوتے پر دتے وغیرہ کے واسطے مقبول نہیں ہے اور نہ اولاد کی گواہی اپنے باپ اور ماں یا دادا دادی وغیرہ کے واسطے جو والدین کی طرف سے ہوں مقبول ہے قال البحر جم والدین کی طرف سے یہ مراد ہے کہ باپ کی طرف سے دادا دادی یا پردادا و غیرہ اور ماں کی طرف سے نانا نانی وغیرہ سب کو شامل ہے اور مرد کی گواہی اپنی بیوی کے لئے نامقبول ہے اگر چہ وہ مملوکہ ہو اور بیوی کی گواہی اپنے شوہر کے لئے اگر چہ مملوک ہونا مقبول ہے یہ حاوی میں لکھا ہے مرد کی گواہی ایسی بیوی کے حق میں جس کو اس نے طلاق بائن دی اور وہ عدت میں بیٹھی ہے نامقبول ہے یہ خلاصہ میں ہے اگر ایک شخص نے ایک عورت کے واسطے کسی حق میں گواہی دی پھر اس سے نکاح کر لیا تو گواہی باطل ہو گئی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر رضاعی یعنی دودھ پلائی کے رشتہ سے اولاد یا ماں باپ ہوں تو ان کے حق میں گواہی دینا جائز ہے یہ حاوی میں ہے ربیب ۳ کی گواہی مقبول ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے بھائی کی گواہی

۱۔ اعتبار عبرت حاصل کرنا کہ دنیا میں فقط ان جاہوں وغیرہ کے لئے آخرت سے غافل ہو گیا۔ ۲۔ جابی وہ شخص جو ٹیکس سلطانی وصول کرنے پر مقرر ہو کیونکہ اکثر وہ ظلم کرتے ہیں۔ ۳۔ ربیب وہ لڑکا یا لڑکی جو زوجہ اپنے پہلے خاوند سے ساتھ لائی ہو۔

Testimony for one's sister is acceptable. It is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi* that a brother's testimony for his brother and his children, and for a paternal uncle and his children, and for a maternal uncle, and for maternal and paternal aunts is permissible. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If one testifies for their mother-in-law, father-in-law, son-in-law, stepmother, or sister-in-law, it is permissible; this is mentioned in *Al-Khulasah*. If a person testifies on behalf of his grandson against his own son, it is permissible, as per *Fatawa Qazi Khan*. If a person accuses his wife (of adultery) and performs *Li'an* (mutual imprecation), leading to their separation, and a boy is born, the testimony of that boy or the son of his *Umm al-Walad* born from his bed but denied by him, is not permissible for that person. This is because the boy's lineage was ostensibly established through the husband, ownership, or the bondwoman before the *Li'an* and denial. Although the rules of inheritance or maintenance may cease due to *Li'an* or denial, consideration is given in other matters. For instance, testimony remains impermissible, marriage with them is forbidden, or giving zakat to them is disallowed. If someone else attributes the child to themselves, it is invalid even if the person confirms it. However, if the one who performed *Li'an* or denied the child later attributes the child to himself, the lineage will be established. We have maintained the lineage in these rulings out of caution regarding prohibitions. It is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi* that the testimony of the children of the one who performed *Li'an* is also not permissible in his favor; this is in *Fatawa Qazi Khan*. The testimony of the one who performed *Li'an* in favor of the boy he denied is unacceptable, as stated in *Fath al-Qadir*. If a person sells one of two twin boys, and the buyer subsequently frees him, and he then testifies on behalf of the seller, it shall be accepted.

A person's testimony for their slave (Mamluk), Mudabbar, Mukatib, and Umm al-Walad is not permissible ☆

If the seller claims the lineage of the other twin boy as his own, then the lineage of both will be established from the seller, and the sale, manumission, and the order of division will become void; this is in *Al-Kafi*. A person's testimony for his *Mamluk*, *Mudabbar*, *Mukatib*, and *Umm al-Walad* is not permissible, as per *Al-Hawi*. The testimony of an employee (*Ajir*) for his employer/master is not permissible, specifically referring to an employee who eats and drinks with him, is under his care, and has no fixed wage. However, if he is a shared employee and testifies for the hirer (*Mustajir*), it is acceptable. For an employee hired on a daily, monthly, or yearly basis

with a fixed wage, their testimony is not accepted based on *Istihsan* (juridical preference); this is in *Al-Khulasah*. Testimony of a teacher and a tenant is acceptable, as per *Fath al-Qadir*. Regarding a leased item, the testimony of the tenant in favor of the lessor, or by the borrower in favor of the lender, is not acceptable. This is in *Bahr al-Ra'iq*. It is mentioned in *Al-Muntaqa* that if a person leases a house for a month and stays for the full term, and then a claimant appears and the tenant along with another person testifies before the judge, the judge will ask the claimant about the lease (*Ijara*). If the claimant says it was by his order, the tenant's testimony will not be accepted because he testified for the leased item on behalf of the lessor. If he says it was not by his order, it will be accepted as he is not a tenant in that regard. If he did not stay for the full month, his testimony is unacceptable even if the claimant did not claim the lease by his order. If two tenants testify that the leased item belongs to the one who leased it to both, and the purpose is to establish the lease contract or another person...

---

1. *Li'an*: Attributing the wife's pregnancy to adultery to the extent that the judge facilitates the mutual imprecation (*Li'an*), separates them, and attributes the child to the mother without a father.

अपनी बहन के लिए (गवाही) स्वीकार्य है। मुहीत सरख़सी में है कि भाई की गवाही अपने भाई के लिए और उसकी औलाद के लिए, और चाचा और उसकी औलाद के लिए, और मामा के लिए, और ख़ाला और फूफी के लिए जायज़ है। यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और अगर अपनी सास या ससुर या दामाद या सौतेली माँ या सगी साली के लिए गवाही दी तो जायज़ है, यह खुलासा में लिखा है। अगर किसी व्यक्ति ने अपने पोते की ओर से अपने बेटे पर गवाही दी तो जायज़ है, यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। अगर एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी पर तोहमत लगाकर लआन (शपथपूर्वक आरोप) किया और दोनों में अलगाव हो गया और उससे लड़का पैदा हुआ, तो उस लड़के की गवाही या उसकी उम्म-उल-वलद का लड़का जो उसके बिछावन (निकाह) से पैदा हुआ मगर उसने उससे इनकार किया, उसकी गवाही उस व्यक्ति पर जायज़ नहीं है। क्योंकि उस लड़के का नसब (वंश) पति या स्वामित्व या दासी से लआन और इनकार से पहले प्रत्यक्ष रूप से सिद्ध था। और लआन या इनकार से यद्यपि विरासत या खर्च के नियमों में प्रभाव खत्म हो गया, लेकिन दूसरे कुछ नियमों में उसका लिहाज़ रखा जाएगा। उदाहरण के लिए, गवाही नाजायज़ है, या उससे निकाह हराम है, या उसे ज़कात देना नाजायज़ है। या अगर कोई व्यक्ति उसे अपनी ओर जोड़ दे तो सही नहीं है, भले ही वह इसकी पुष्टि करे। और अगर लआन करने वाला या इनकार करने वाला उसे अपनी ओर जोड़ दे तो नसब सिद्ध हो जाएगा। और इन नियमों में हमने नसब को एहतियात के तौर पर बाकी रखा है। मुहीत सरख़सी में लिखा है और मुलाइन (लआन करने वाले) के लड़के की औलाद की गवाही भी उसके पक्ष में जायज़ नहीं है। यह फतावा क़ाज़ी ख़ान में है। और लआन करने वाले की गवाही उस लड़के के पक्ष में जिससे उसने इनकार किया है, अस्वीकार्य है, जैसा कि फ़तह-उल-क़दीर में है। एक व्यक्ति ने दो जुड़वाँ लड़कों में से एक को बेचा, फिर उसके खरीदार ने उसे आज़ाद कर दिया, फिर उसने विक्रेता की ओर से गवाही दी तो स्वीकार्य होगी।

किसी व्यक्ति की गवाही अपने दास (ममलुक), मुदब्बर, मुकातिब और उम्म-उल-वलद के लिए जायज़ नहीं है ☆

अगर विक्रेता ने दूसरे जुड़वाँ लड़के के नसब का अपनी ओर दावा किया, यानी यह मेरा लड़का है, तो दोनों का नसब विक्रेता से सिद्ध होगा और बिक्री तथा आज़ाद करना और हिस्सा बाँटने का हुक्म रद्द हो जाएगा। यह काफ़ी में लिखा है। किसी व्यक्ति की गवाही अपने ममलुक (दास), मुदब्बर, मुकातिब

और उम्म-उल-वलद के लिए जायज़ नहीं है, यह हावी में लिखा है। कर्मचारी (अजीर) की गवाही अपने मालिक की ओर से जायज़ नहीं है, और अजीर से वह अजीर मुराद है जो उसके साथ खाता-पीता है और उसके पालन-पोषण में है और उसकी कोई मज़दूरी तय नहीं है। लेकिन अगर वह साझा (मुश्तरक) हो और उसने किराएदार (मुस्ताजिर) के लिए गवाही दी तो स्वीकार्य है। और जो अजीर ऐसा हो जिसे दैनिक, मासिक या वार्षिक पर रखा गया है और मज़दूरी तय है, तो इस्तेहसानन (न्यायिक वरीयता के आधार पर) उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है। यह खुलासा में लिखा है। उस्ताद और मुस्ताजिर की गवाही स्वीकार्य है, यह फ़तह-उल-क़दीर में है। जो वस्तु किराए पर ली गई है, उसकी गवाही मुस्ताजिर को किराए पर देने वाले की ओर से या माँगने वाले को देने वाले की ओर से देना स्वीकार्य नहीं है। यह बहर-उर-रायक़ में लिखा है। मुनतक़ी में उल्लेख है कि अगर एक व्यक्ति ने एक घर एक महीने के किराए पर लिया और पूरा महीना उसमें रहा, फिर एक दावेदार पैदा हुआ और मुस्ताजिर ने और उसके साथ दूसरे व्यक्ति ने काज़ी के सामने गवाही दी, तो काज़ी दावेदार से किराए के अनुबंध (इजारा) के बारे में पूछेगा कि क्या वह तेरे हुक्म से था या नहीं। अगर उसने कहा कि मेरे हुक्म से था तो मुस्ताजिर की गवाही स्वीकार्य न होगी क्योंकि उसने किराए की चीज़ की गवाही किराए पर देने वाले की ओर से दी। और अगर उसने कहा कि मेरे हुक्म से न था तो स्वीकार्य होगी क्योंकि उसके पक्ष में वह मुस्ताजिर नहीं है। और अगर पूरा महीना नहीं रहा है तो उसकी गवाही अस्वीकार्य है भले ही दावेदार ने अपने हुक्म से इजारा का दावा न किया हो। अगर दो किराएदारों ने इस प्रकार गवाही दी कि किराए की वस्तु उसी की है जिसने दोनों को किराए पर दी है और इससे उद्देश्य किराए के अनुबंध को सिद्ध करना है या दूसरे व्यक्ति...

---

1. लआन अर्थात अपनी पत्नी के गर्भ को व्यभिचार (ज़िना) से बताना यहाँ तक कि काज़ी ने दोनों के बीच लआन कराके अलगाव करा दिया और बच्चे को बिना पिता के माँ की ओर जोड़ा।

اپنی بہن کے واسطے مقبول ہے محیط سرخسی میں ہے بھائی کی گواہی اپنے بھائی کے واسطے اور اس کی اولاد کے واسطے اور چچا اور اس کی اولاد کے واسطے اور ماموں کے واسطے اور خالہ اور پھوپھی کے واسطے جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اپنی ساس یا خسر یا داماد یا سوتیلی ماں یا سگی سالی کے واسطے گواہی دی تو جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے اپنے پوتے کی طرف سے اپنے بیٹے پر گواہی دی تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے اپنی عورت سے تہمت لگا کر لعان کیا اور دونوں میں جدائی ہو گئی اور اس سے لڑکا پیدا ہوا تو اس لڑکے کی گواہی یا اس کی ام ولد کا لڑکا جو اس کے فراش سے پیدا ہوا مگر اس نے اس سے انکار کیا اس کی گواہی اس شخص پر جائز نہیں ہے کیونکہ اس لڑکے کا نسب شوہر یا ملک یا باندی سے لعان اور انکار سے پہلے ظاہر میں ثابت تھا اور لعان یا انکار سے اگرچہ میراث یا نفقہ کے احکام میں جاتا رہا لیکن دوسرے بعض احکام میں لحاظ کیا جائے گا مثلاً گواہی نا جائز ہے یا اس سے نکاح حرام ہے یا اس کو زکوٰۃ دینی نا جائز ہے یا اگر کوئی شخص اس کو اپنی طرف نسبت کر دے تو صحیح نہیں ہے اگرچہ یہ اس کی تصدیق کرے اور اگر لعان کرنے والا یا منکر اس کو اپنی طرف سے منسوب کرے تو نسب ثابت ہو جائے گا اور ان احکام میں ہم نے نسب کو ابر حرمت کے احتیاط کے واسطے باقی رکھا ہے محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ملاعن کے لڑکے کی اولاد کی گواہی بھی اس کے حق میں جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور لعان کرنے والے کی گواہی اس لڑکے کے حق میں جس سے اس نے انکار کیا ہے نا مقبول ہے کذا فی فتح القدیر ایک شخص نے دو جوڑیا لڑکوں میں سے ایک

کو فروخت کیا پھر اس کے مشتری نے اس کو آزاد کر دیا پھر اس نے بائع کی طرف سے گواہی دی تو مقبول ہو گی۔

کسی شخص کی گواہی اپنے مملوک اور مدبر اور مکاتب اور ام ولد کے واسطے جائز نہیں ☆

اگر بائع نے دوسرے لڑکے جوڑیا کے نسب کا اپنی طرف دعویٰ کیا یعنی یہ میرا لڑکا ہے تو دونوں کا نسب بائع سے ثابت ہوگا اور بیع اور آزاد کرنا اور حکم تقاسب باطل ہو جائے گی یہ کافی میں لکھا ہے کسی شخص کی گواہی اپنے مملوک اور مدبر اور مکاتب اور ام ولد کے واسطے جائز نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اجیر کی گواہی اپنے استاد کی طرف سے جائز نہیں ہے اور اجیر سے وہ اجیر مراد ہے جو اس کے ساتھ کھاتا پیتا ہے اور اس کی پرورش میں ہے اور اس کی کوئی اجرت مقرر نہیں ہے لیکن اگر چہ مشترک ہو اور اس نے مستاجر کے لئے گواہی دی تو مقبول ہے اور جو اجیر ایسا ہو کہ اس کو روزانہ یا ماہواری یا سالانہ پر مقرر کیا ہے اور اجرت ٹھہری ہوئی ہے تو استحساناً اس کی گواہی مقبول نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے استاد اور مستاجر کی گواہی مقبول ہے یہ فتح القدیر میں ہے جو شے اجرت پر لی ہے اس کی گواہی مستاجر کو اجرت پر دینے والے کی طرف سے یا مانگنے لینے والے کو مانگنے دینے والے کی طرف سے دینا مقبول نہیں ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے منتقٰی میں مذکور ہے کہ اگر ایک شخص نے ایک گھر ایک مہینہ کی اجرت پر لیا اور پورا مہینہ اس میں رہا پھر ایک مدعی پیدا ہوا اور مستاجر نے اور اس کے ساتھ دوسرے شخص نے قاضی کے سامنے گواہی دی تو قاضی مدعی سے اجارہ کو دریافت کرے گا کہ تیرے حکم سے تھا یا نہ تھا اگر اس نے کہا کہ میرے حکم سے تھا تو مستاجر کی گواہی مقبول نہ ہو گی کیونکہ اس نے اجرت کی چیز کی گواہی اجرت پر دینے والے کی طرف سے ادا کی اور اگر اس نے کہا کہ میرے حکم سے نہ تھا تو مقبول ہو گی کیونکہ اس کے حق میں وہ مستاجر نہیں ہے اور اگر پورا مہینہ نہیں رہا ہے تو اس کی گواہی نامقبول ہے اگر چہ مدعی نے

اپنے حکم سے اجارہ کا دعویٰ نہ کیا ہو اگر دو مستاجروں نے یوں گواہی دی کہ اجرت کی چیز اسی کی ہے جس نے دونوں کو اجرت پر دی ہے اور اس سے غرض اجارہ کا ثابت کرنا ہے یا دوسرے شخص

---

۱ لعان یعنی اپنی زوجہ کے پیٹ کو زنا سے بتلایا حتیٰ کہ قاضی نے دونوں میں لعان کرا کے دونوں میں جدائی کرا دی اور بچہ کو ماں کی طرف منسوب کیا بدوں باپ کے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (5) - 269 - Book of Testimonies

...said on his behalf that it belongs to him, and the purpose is to annul the lease (Ijarah). Imam Abu Hanifa (RA) said that the testimony is permissible whether the rent is low or high. Imam Abu Yusuf (RA) stated that in the case of annulment, the testimony is invalid because both witnesses seek to avert the payment of rent from themselves. However, if both live in the house without paying rent, it is permissible; this is written in al-Muhit al-Sarakhsi. If an employee (Ajir) testified on behalf of his employer and he was a monthly employee, and his testimony had neither been rejected nor accepted until the month passed, and then his credibility was attested (Ta'deel), it would not be accepted. Similarly, if a man testified on behalf of his wife and divorced her before the rejection or attestation of the testimony, the testimony would not suddenly become acceptable.

If a person gave testimony and at that time he was not an employee, but became an employee before the court's decree, that testimony becomes void. If he was not an employee and gave testimony, and the testimony had not been rejected when he became an employee, and then the lease period expired, no judgment will be passed based on that testimony, even if he is not an employee at the time of testimony or judgment. If the judge (Qadi) had neither stopped nor accepted his testimony until he testified again—meaning he testified again after the expiry of the lease period—then the testimony would be valid; this is written in Fatawa Qadhi Khan. Regarding a shared property, the testimony of one partner on behalf of the other partner is not acceptable because this testimony is, in a way, for his own benefit. If the property is not shared, it will be accepted as there is no suspicion (Tohmat) of self-interest; this is written in al-Kafi. Likewise, if the employee of one partner testifies on behalf of the other, the same rule applies; this is written in al-Mabsut. Imam Muhammad (RA) stated in 'al-Asl' that if two persons testified, "A thousand dirhams are owed by Zaid to both of us and to Amr," there are several scenarios. First, if they clearly state the partnership as follows: "A thousand dirhams are a joint debt owed by Zaid to us and to so-and-so, namely Amr," then the testimony will not be accepted. Second, if they clearly state the absence of a partnership, saying: "We testify that Amr is owed five hundred dirhams by him for a separate reason, and we are owed five hundred dirhams for a separate reason," then their testimony on behalf of Amr is acceptable. Third, if they leave the testimony absolute without clarification, then their testimony will not be accepted at all. Zaid owes a thousand dirhams to three persons; two of them testified that Zaid forgave the debt for them and for the third person. If they

are each other's guarantors (Kafeel), the testimony is not accepted at all. If they are not each other's guarantors, and they testify that "Zaid forgave us and the third person in a single sentence," the testimony is unacceptable. But if they testify, "He forgave us separately and forgave the third person separately," then the testimony will be accepted in favor of the third person. A precedent for this issue is found in the Book of Penalties (Kitab al-Hudud): if two persons testify that "Zaid accused both our mother and Hind of adultery in a single sentence," the testimony will not be accepted. But if they said, "He accused our mother separately and the woman Hind separately," then their testimony on behalf of Hind will be accepted; this is written in al-Muhit. If three persons are owed a thousand dirhams by one person, and two of them testify regarding the third that he forgave the debtor, and then testify that he forgave his own share, their testimony is not accepted. Similarly, if both collected some amount from the debtor and then testified that he forgave his share, it is unacceptable; this is written in Fatawa Qadhi Khan. The testimony of a legal representative (Wakil) after being dismissed, on behalf of his client (Mu'akkil), is not accepted if he had engaged in litigation (Mukhasimat), but it is accepted if he had not engaged in litigation; this is the opinion of Imam Abu Hanifa (RA), as mentioned in al-Dhakhira. If someone appointed a person as a legal representative before a judge to litigate for whatever right the client has against a certain person, and he filed a claim for a thousand dirhams and was then dismissed, if he then testified regarding that same thousand dirhams, it would be rejected. However, if he testified regarding a different debt, it would not be rejected. And if the judge...

उनकी ओर से कहा गया कि यह उनकी है और इससे तात्पर्य किराये (इज़ारा) को रद्द करना है, तो इमाम अबू हनीफ़ा रह. ने फ़रमाया कि गवाही जायज़ है चाहे किराया कम हो या ज़्यादा। इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि रद्द करने की स्थिति में गवाही ग़लत है क्योंकि दोनों गवाह अपने ऊपर से किराये को टालना चाहते हैं, और अगर दोनों बिना किराये के घर में रहते हों तो जायज़ है, यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। अगर किसी कर्मचारी (अज़ीर) ने अपने उस्ताद के पक्ष में गवाही दी और वह मासिक कर्मचारी था, फिर उसकी गवाही न तो खारिज हुई थी और न ही स्वीकार, यहाँ तक कि महीना बीत गया, फिर उसकी विश्वसनीयता की पुष्टि हुई, तो वह स्वीकार नहीं की जाएगी। इसी तरह अगर किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नी के पक्ष में गवाही दी और खारिज या पुष्टि होने से पहले उसने पत्नी को तलाक दे दिया, तो गवाही स्वीकार्य नहीं हो जाएगी।

अगर किसी व्यक्ति ने गवाही दी और वह उस समय कर्मचारी नहीं था, फिर अदालती आदेश से पहले वह कर्मचारी बन गया, तो वह गवाही रद्द हो जाएगी। अगर वह कर्मचारी नहीं था और उसने गवाही दी और गवाही खारिज नहीं हुई थी कि वह कर्मचारी बन गया, फिर किराये की अवधि बीत गई, तो उस गवाही पर निर्णय नहीं होगा चाहे गवाही या निर्णय के समय वह कर्मचारी न हो। और अगर काज़ी ने उसकी गवाही को न तो रोका और न ही स्वीकार किया यहाँ तक कि उसने दोबारा गवाही दी, यानी किराये की अवधि बीतने के बाद दोबारा दी, तो गवाही जायज़ होगी, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। साझीदारी की चीज़ में एक साझीदार की गवाही दूसरे साझीदार के पक्ष में स्वीकार्य नहीं है क्योंकि यह गवाही एक प्रकार से अपने ही हित में है। अगर साझीदारी की चीज़ न हो तो स्वीकार्य होगी क्योंकि उसमें कोई संदेह (तोहमत) नहीं है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। इसी तरह अगर एक साझीदार के कर्मचारी ने दूसरे के पक्ष में गवाही दी, तो उसका भी यही नियम है, यह 'मबसूत' में लिखा है। इमाम मोहम्मद रह. ने 'असल' में फ़रमाया कि अगर दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि 'हम दोनों का और अम्र का ज़ैद पर एक हज़ार दिरहम का कर्ज़ है', तो इसकी कई स्थितियाँ हैं। पहली यह कि वे साझीदारी को स्पष्ट रूप से इस प्रकार बयान करें कि 'हमारे और अमुक व्यक्ति यानी अम्र के ज़ैद पर एक हज़ार दिरहम संयुक्त ऋण हैं', इस स्थिति में गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। दूसरी स्थिति यह कि साझीदारी न होने को स्पष्ट रूप से इस प्रकार बयान करें कि 'हम गवाही देते हैं कि अम्र के उस पर पाँच सौ दिरहम अलग कारण से कर्ज़ हैं और हमारे पाँच सौ दिरहम उस पर अलग कारण से कर्ज़ हैं', इस स्थिति में उसकी गवाही अम्र के पक्ष में स्वीकार्य है। तीसरी स्थिति यह कि गवाही को

सामान्य छोड़ दें और कोई स्पष्टीकरण न दें, तो इस स्थिति में उनकी गवाही बिल्कुल स्वीकार्य नहीं होगी। ज़ैद का तीन व्यक्तियों पर एक हज़ार दिरहम कर्ज़ है, उनमें से दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि ज़ैद ने हमें और तीसरे को कर्ज़ माफ़ कर दिया है, तो यदि वे एक-दूसरे के ज़मानतदार (कफ़ील) हैं तो गवाही बिल्कुल स्वीकार्य नहीं है। और यदि वे एक-दूसरे के ज़मानतदार नहीं हैं, फिर यदि उन्होंने यह गवाही दी कि 'हमें और तीसरे को ज़ैद ने एक ही शब्द में माफ़ कर दिया', तो गवाही अस्वीकार्य है। और अगर गवाही दी कि 'हमें अलग माफ़ किया और अमुक तीसरे व्यक्ति को अलग माफ़ किया', तो तीसरे व्यक्ति के हक में गवाही स्वीकार्य होगी। इस मसले की मिसाल वह मसला है जो 'किताबुल हुदूद' में वर्णित है कि यदि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि 'ज़ैद ने हम दोनों की माँ और हिन्द पर एक ही शब्द में ज़िना (व्यभिचार) का आरोप लगाया है', तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, और अगर कहा कि 'हमारी माँ पर अलग आरोप लगाया और उस औरत हिन्द पर अलग', तो हिन्द के पक्ष में उनकी गवाही स्वीकार्य होगी, यह मुहीत में लिखा है। तीन व्यक्तियों के एक व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम कर्ज़ हैं, फिर उनमें से दो व्यक्तियों ने तीसरे पर गवाही दी कि उसने कर्ज़दार को माफ़ कर दिया है, फिर गवाही दी कि उसने अपना हिस्सा माफ़ कर दिया है, तो उनकी गवाही स्वीकार्य नहीं है। इसी तरह अगर दोनों ने कर्ज़दार से कुछ वसूल कर लिया और फिर गवाही दी कि उसने अपना हिस्सा माफ़ कर दिया है, तो यह अस्वीकार्य है, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। वकील की गवाही बर्खास्त होने के बाद अपने मुवक्किल (क्लाइंट) के पक्ष में, यदि उसने मुकदमेबाज़ी (मुख़ासमत) की थी, तो स्वीकार्य नहीं है, और यदि उसने मुकदमेबाज़ी नहीं की थी, तो स्वीकार्य है, और यह इमाम अबू हनीफ़ा रह. का कथन है, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। अगर काज़ी के सामने किसी ने एक व्यक्ति को इसलिए वकील बनाया कि मुवक्किल का अमुक व्यक्ति के प्रति जो भी अधिकार बनता है उसमें वह मुकदमेबाज़ी करे, और उसने उस पर एक हज़ार दिरहम का दावा दायर किया और फिर बर्खास्त हो गया, फिर यदि उसने उसी एक हज़ार दिरहम के संबंध में गवाही दी तो वह खारिज कर दी जाएगी, और यदि किसी दूसरे कर्ज़ में गवाही दी तो खारिज नहीं की जाएगी, और यदि काज़ी उसकी...

کی طرف سے کہا کہ اس کی ہے اور اس سے غرض اجارہ کا فسخ کرنا ہے تو امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ گواہی جائز ہے خواہ کرایہ ہلکا ہو یا بھاری ہو اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ فسخ کی صورت میں گواہی نادرست ہے کیونکہ دونوں گواہ اپنے اوپر سے کرایہ کو دفع کرنا چاہتے ہیں اور اگر دونوں بلا کرایہ گھر میں رہتے ہوں تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر اجیر نے اپنے استاد کی طرف سے گواہی دی اور وہ ماہواری کا اجیر تھا پھر ہنوز نہ اس کی گواہی رد ہوئی تھی اور نہ قبول ہوئی تھی یہاں تک کہ مہینہ گزر گیا پھر اس کی تعدیل ہوئی تو مقبول نہ ہو گی چنانچہ اسی طرح اگر کسی مرد نے اپنی عورت کی طرف سے گواہی دی اور رد و تعدیل سے پہلے اس نے عورت کو طلاق دی تو گواہی مقبول نہ ہو جائے گی۔

اگر ایک شخص نے گواہی دی اور وہ اس وقت اجیر نہ تھا پھر حکم قضا سے پہلے وہ اجیر ہو گیا تو اس گواہی باطل ہو جائے گی اگر اجیر نہ تھا اور اس نے گواہی دی اور گواہی رد نہ ہوئی تھی کہ وہ اجیر ہو گیا پھر اجارہ کی مدت گزر گئی تو اس گواہی پر فیصلہ نہ ہو گا اگر چہ گواہی یا قضا کے وقت وہ اجیر نہیں ہے اور اگر قاضی نے اس کی گواہی ہنوز نہ روکی اور نہ قبول کی کہ اس نے دوبارہ گواہی ادا کی یعنی اجارہ کی مدت گزر جانے کے بعد دوبارہ ادا کی تو گواہی جائز ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے شرکت کی چیز میں ایک شریک کی گواہی دوسرے شریک کی طرف سے مقبول نہیں ہے کیونکہ یہ گواہی ایک طرح سے اپنے واسطے ہے اور اگر شریک کی چیز نہ ہو تو مقبول ہو گی کیونکہ اس میں تہمت نہیں ہے یہ کافی میں لکھا ہے ایسے ہی اگر ایک شریک کے اجیر نے دوسرے کی طرف سے گواہی دی تو اس کا بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے امام محمدؒ نے اصل میں فرمایا کہ اگر دو شخصوں نے یہ گواہی دی کہ ہم دونوں کا

اور عمرو کا زید پر قرضہ ہزار درہم ہیں پس اس کی کئی صورتیں ہیں اول یہ ہے کہ شرکت کو صاف اس طور سے بیان کریں کہ ہمارے اور فلاں شخص کے یعنی عمرو کے ہزار درہم زید پر مشترک قرض ہیں اور صورت میں گواہی مقبول نہ ہوگی اور دوسری صورت یہ کہ شرکت نہ ہونے کو صاف اس طرح بیان کریں کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ عمرو کے اس پر پانچ سو درہم علیحدہ سبب سے قرض ہیں اور ہمارے پانچ سو درہم اس پر علیحدہ سبب سے قرض ہیں اور اس صورت میں اس کی گواہی عمرو کی طرف سے مقبول ہے اور تیسری صورت یہ کہ گواہی مطلق چھوڑ دیں کچھ تصریح نہ کریں اور اس صورت میں ان کی گواہی بالکل مقبول نہ ہو گی زید کے تین شخصوں پر ہزار درہم قرض ہیں ان میں سے دو شخصوں نے گواہی دی کہ زید نے ہم کو اور تیسرے کو قرضہ معاف کر دیا پس اگر بعض بعض کا کفیل ہو تو گواہی بالکل مقبول نہیں ہے اور اگر بعض بعض کا کفیل نہ ہو پس اگر انہوں نے یہ گواہی دی کہ ہم کو اور تیسرے کو زید نے ایک ہی کلمہ سے معاف کر دیا تو گواہی نامقبول ہے اور اگر گواہی دی کہ ہم کو علیحدہ معاف کیا اور فلاں شخص ثالث کو علیحدہ معاف کیا ہے تو ثالث کے حق میں گواہی مقبول ہوگی اور اس مسئلہ کی نظیر وہ مسئلہ ہے جو کتاب الحدود میں مذکور ہے کہ اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ زید نے ہم دونوں کی ماں کو اور ہندہ کو ایک ہی کلمہ سے زنا کی تہمت لگائی ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی اور اگر کہا کہ ہماری ماں کو علیحدہ تہمت لگائی اور اس عورت ہندہ کو علیحدہ تو ہندہ کی طرف سے ان کی گواہی مقبول ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے تین شخصوں کے ایک شخص پر ہزار درہم قرض ہیں پھر دو شخصوں نے ان میں سے تیسرے پر گواہی دی کہ اس نے قرض دار کو معاف کر دیا ہے پھر گواہی دی کہ اس نے اپنا حصہ معاف کر دیا ہے تو ان کی گواہی مقبول نہیں ہے اور اسی طرح اگر دونوں نے کسی قدر قرض دار سے وصول کر کے پھر گواہی دی کہ اس نے اپنا حصہ معاف کر دیا ہے تو نا مقبول ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ وکیل کی گواہی

بعد معزول ہونے کے موکل کی طرف سے اگر اس نے مخاصمہ کیا تو مقبول نہیں ہے اور اگر اس نے نہ مخاصمہ کیا تو مقبول ہے اور یہ قول امام ابو حنیفہؒ کا ہے کذا فی الذخیرہ۔ اگر قاضی کے سامنے کسی نے ایک شخص کو اس واسطے وکیل کیا کہ جس قدر حق موکل کا فلاں شخص کی طرف آتا ہے اس میں مخاصمہ کرے اور اس نے ہزار درہم کی نالش اس پر دائر کی پھر معزول ہو گیا پھر اگر اس نے اسی ہزار درہم کی بابت گواہی دی تو رد کر دی جائے گی اور اگر دوسرے قرض میں گواہی دی تو رد نہ کی جائے گی اور اگر قاضی اس کی...

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 270 The Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat)

If a person does not know about the representation (Wakalat) and the defendant denies it, and the representative proves it by presenting witnesses, but is subsequently dismissed (ma'zul) and then provides testimony, his testimony regarding any rights of the principal (muwakkil) that were established at the time of his appointment as a representative will be rejected. However, his testimony regarding rights that were established after the date of appointment will be accepted; this is recorded in "Al-Kafi." A person claimed before a judge (Qazi) that a certain person had appointed him as a representative to litigate and file a lawsuit regarding the rights that person had against this defendant and others. He presented witnesses of his appointment in accordance with his claim. Before the judge could issue a ruling, the principal dismissed him. Subsequently, the dismissed representative testified on behalf of the principal against this defendant or the other two individuals; this testimony is not accepted unless it concerns rights established after the date of his appointment, or if he testifies against someone other than those three, in which case it will be accepted. If someone appoints a representative for filing suits and collecting all their rights, whether from everyone or people of a specific city, and the representative presents a person and brings witnesses of his appointment, and the judge designates him as the adversary (khasm), and then the principal dismisses him, the testimony of that representative on behalf of the principal is not accepted against the person he brought forward, nor against any other person against whom the principal has a claim. This applies to rights existing on the day of appointment or arising thereafter; his testimony is not accepted for any rights up to the day of his dismissal. This is recorded in "Al-Khulasah." Testimony regarding rights that arise after dismissal is accepted; this is in "Al-Muhit." The testimony of a representative appointed to collect debt is accepted regarding that debt; this is mentioned in "Wajiz al-Kardari." A person appointed three individuals as representatives in a single case and stated that whichever of them files the suit, their testimony in that case will be as a representative. If two of them testify for the third, that person will not be established as the adversary based on their testimony. However, if each was appointed individually to file suits and collect, and two testified on behalf of the third, their testimony regarding both filing and collection would be accepted. Two individuals testified against a man that he had said to them and to Zaid that whoever among them divorces his wife, it would be valid, or he said that the authority over the woman is in their hands and whoever among them divorces her, it

would be valid. If the husband denies this, their testimony is not valid. If the husband admits to saying it, but two of them testify on behalf of the third, it is still not valid because they are all partners in the representation, and testimony by or on behalf of a partner is not permissible in joint matters. This is recorded in "Fatawa Qazi Khan."

If two representatives for a sale and two brokers state that they sold an item to a certain person, their testimony will not be accepted; this is mentioned in "Al-Dhakhira." Two witnesses testified that a certain person instructed them to marry him to a particular woman, or to arrange a khula' (divorce initiated by the wife) from her, or to buy a slave for him, and they did so. Now, either the principal denies both giving the instruction and the contract having taken place, or he admits to the instruction but denies the contract. In each scenario, there are two possibilities: either the adversary agrees with the representatives that the contract occurred or denies it. If the principal denies it, the testimony is unacceptable in all cases. If the principal admits to both and the adversary also admits the contract, the judgment will be based on the admission, not the testimony; in this regard, marriage, sale, and khula' are all the same. If the adversary denies the contract, rulings for marriage and sale will not be issued, but khula' will be granted, meaning a divorce without financial settlement will be ordered because the wife admitted it, though it won't be based on their testimony. If the principal admitted the instruction but denied the contract took place, and then the adversary admitted the contract, a ruling of occurrence will be given in all cases, except in marriage according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa). This is in "Wajiz al-Kardari." It is narrated from Imam Abu Yusuf in "Nawadir" that if two individuals testified that a person instructed them to inform Zaid that he had sold his slave to Zaid...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 270 किताबुश शहादात (गवाही की किताब)

वकालत को नहीं जानता है और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) ने वकालत से इनकार किया और उसने गवाही पेश करके वकालत साबित की, फिर उसे पदमुक्त (माज़ूल) कर दिया गया और उसने गवाही दी। तो वक़ील नियुक्त करने के समय मुवक्किल के जितने अधिकार साबित थे, उनमें उसकी गवाही खारिज कर दी जाएगी। और जो अधिकार वकालत की तारीख के बाद साबित हुआ, उसमें उसकी गवाही स्वीकार (मक़बूल) होगी; यह 'काफ़ी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने काज़ी के सामने दावा किया कि मुझे फलां व्यक्ति ने इस उद्देश्य से वक़ील बनाया है कि जो भी उसका अधिकार इस प्रतिवादी पर और फलां-फलां पर आता है, उसमें मैं मुक़दमेबाज़ी और दावा दायर करूँ। उसने दावे के अनुसार वकालत के गवाह पेश किए और काज़ी ने अभी हुक्म दिया या नहीं दिया था कि मुवक्किल ने उसे पदमुक्त कर दिया। फिर उस पदमुक्त व्यक्ति ने मुवक्किल की ओर से इस प्रतिवादी पर या बाकी दोनों व्यक्तियों पर गवाही दी, तो वह स्वीकार्य नहीं है; सिवाय इसके कि उसने ऐसे अधिकार की गवाही दी जो वकालत की तारीख के बाद उन पर साबित हुआ है, या उन तीनों के अलावा किसी दूसरे पर गवाही दी, तो वह स्वीकार्य होगी। यदि किसी ने अपने हर अधिकार के लिए दावा करने और वसूल करने हेतु वक़ील बनाया, चाहे सभी लोगों से या किसी विशेष शहर के लोगों से, और वक़ील ने एक व्यक्ति को उपस्थित करके वकालत के गवाह पेश किए और काज़ी ने उसे प्रतिपक्षी (खस्म) ठहराया, फिर मुवक्किल ने उसे पदमुक्त कर दिया, तो उस वक़ील की गवाही मुवक्किल की ओर से न तो उस व्यक्ति पर स्वीकार्य है जिसे वह उपस्थित लाया है, और न ही किसी दूसरे व्यक्ति पर जिस पर मुवक्किल का अधिकार आता है। चाहे वह अधिकार वकालत के दिन का हो या उसके बाद पैदा हुआ हो, उन अधिकारों के संबंध में उस दिन तक जब उसे पदमुक्त किया गया है, उसकी गवाही स्वीकार्य नहीं है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और पदमुक्त होने के बाद जो अधिकार उत्पन्न हुआ, उसमें गवाही स्वीकार्य है; यह 'मुहीत' में है। जो व्यक्ति ऋण वसूल करने का वक़ील है, उसकी ऋण के संबंध में गवाही स्वीकार्य है; यह 'वजीज़-ए-करदरी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने तीन व्यक्तियों को एक मामले में वक़ील बनाया और कहा कि तुममें से जो भी मुक़दमा दायर करेगा, उसकी गवाही इस मामले में वक़ील (के रूप में) होगी। फिर दो व्यक्तियों ने तीसरे के लिए गवाही दी, तो उनकी गवाही से वह व्यक्ति प्रतिपक्षी (खस्म) नहीं माना जाएगा। और यदि प्रत्येक को दावा करने और वसूल करने के लिए अलग-अलग वक़ील बनाया गया, फिर दो ने तीसरे की ओर से गवाही दी, तो दावा करने और वसूल करने दोनों के संबंध में गवाही स्वीकार्य होगी। दो व्यक्तियों ने किसी व्यक्ति पर गवाही दी कि

उसने हम दोनों से और ज़ैद से कहा था कि जो भी तुम से मेरी पत्नी को तलाक़ दे दे, वह वैध है, या यह कहा कि इस औरत का अधिकार तुम्हारे हाथ में है, तुममें से जो भी उसे तलाक़ दे दे वह वैध है, और पति इससे इनकार करता है, तो उनकी गवाही वैध नहीं है। और यदि पति ने अपने कथन को स्वीकार किया और दो व्यक्तियों ने तीसरे की ओर से गवाही दी, तो इस कारण से वैध नहीं है कि वे सभी वकालत में भागीदार हैं, और भागीदारी में न तो उस पर गवाही वैध है और न ही उसकी ओर से वैध है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

बिक्री (बैय) के दो वकीलों और दो दलालों ने कहा कि हमने यह चीज़ फलां के हाथ बेची है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। दो गवाहों ने बयान किया कि फलां व्यक्ति ने हमें आदेश दिया था कि हम फलां महिला से उसका निकाह करा दें या उसकी फलां महिला से ख़ुला करा दें या उसके लिए कोई गुलाम खरीदें, और हमने वैसा ही किया। अब या तो मुवक्किल आदेश देने और अनुबंध (अक़्द) होने दोनों से इनकार कर रहा है, या आदेश को स्वीकार करता है पर अनुबंध होने से इनकार करता है। प्रत्येक की दो स्थितियाँ हैं: या तो प्रतिपक्षी (खस्म) वकीलों के साथ अनुबंध होने को स्वीकार करता है या इनकार करता है। यदि मुवक्किल इनकार करता है, तो सभी स्थितियों में गवाही अस्वीकार्य है। और यदि मुवक्किल दोनों को स्वीकार करता है और प्रतिपक्षी भी अनुबंध होने को स्वीकार करता है, तो उसके स्वीकारोक्ति (इक़रार) पर फैसला किया जाएगा, न कि गवाही पर; और इसमें निकाह, बिक्री और ख़ुला सब बराबर हैं। और यदि प्रतिपक्षी अनुबंध से इनकार करता है, तो निकाह और बिक्री का आदेश नहीं दिया जाएगा, लेकिन ख़ुला का आदेश दे दिया जाएगा, यानी बिना माल के तलाक का आदेश दिया जाएगा क्योंकि पत्नी ने स्वीकार किया है और उनकी गवाही पर आदेश नहीं होगा। और यदि मुवक्किल ने आदेश को स्वीकार किया लेकिन अनुबंध होने से इनकार किया, फिर यदि प्रतिपक्षी ने अनुबंध को स्वीकार किया, तो सभी स्थितियों में होने का आदेश दिया जाएगा, लेकिन निकाह में इमाम-ए-आज़म के अनुसार नहीं होगा। यह 'वजीज़-ए-करदरी' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ से 'नवादिरात' में वर्णित है कि यदि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि फलां व्यक्ति ने हमें आदेश दिया था कि हम ज़ैद को सूचित कर दें कि उसने ज़ैद को अपना गुलाम बेच दिया है...

وکالت کو نہیں جانتا ہے اور مدعا علیہ نے وکالت سے انکار کیا اور اس نے گواہی پیش کر کے وکالت ثابت کی پھر معزول ہو گیا اور گواہی دی تو جس قدر حقوق موکل کے وکیل کرنے کے وقت ثابت تھے ان میں اس کی گواہی رد کر دی جائے گی اور جو حق کہ بعد تاریخ وکالت کے ثابت ہوا اس میں اس کی گواہی مقبول ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے ایک شخص نے قاضی کے سامنے دعویٰ کیا کہ مجھے فلاں شخص نے اس واسطے وکیل کیا ہے کہ جو حق اس کا اس مدعا علیہ پر اور فلاں وفلاں پر آتا ہے اس میں خصومت اور نالش دائر کروں اور موافق دعویٰ اس نے وکالت کے گواہ پیش کئے اور قاضی نے ہنوز حکم دیا یا نہ دیا تھا کہ موکل نے اس کو معزول کر دیا پھر اس معزول نے موکل کی طرف سے اس مدعا علیہ پر یا باقی دونوں شخصوں پر گواہی دی تو مقبول نہیں ہے مگر جبکہ ایسے حق کی گواہی دی جو تاریخ وکالت کے بعد ان پر ثابت ہوا ہے یا ان تینوں کے سوا دوسرے پر گواہی دی تو مقبول ہو گی اگر کسی نے اپنے ہر حق کے نالش کرنے اور وصول کرنے کے لئے وکیل کیا خواہ تمام لوگوں سے یا کسی خاص شہر کے لوگوں سے اور وکیل نے ایک شخص کو حاضر کر کے وکالت کے گواہ پیش کئے اور قاضی نے اس کو خصم ٹھہرایا پھر موکل نے اس کو معزول کر دیا تو اس وکیل کی گواہی موکل کی طرف سے نہ اس شخص پر جس کو حاضر لایا ہے اور نہ دوسرے کسی شخص پر جس پر موکل کا حق آتا ہے خواہ وہ حق وکالت کے روز کا ہو یا اس کے بعد پیدا ہوا ہو اس وقت تک کے حقوق میں کہ جس روز اس کو معزول کیا ہے مقبول نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور بعد معزول ہونے کے جو حق پیدا ہوا اس میں گواہی مقبول ہے یہ محیط میں ہے جو شخص قرضہ وصول کرنے کا وکیل ہے اس کی گواہی قرضہ کی بابت مقبول ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے ایک شخص نے تین شخصوں کو

ایک مقدمہ میں وکیل کیا اور کہا کہ جو شخص تم میں سے نالش کر دے گواہی اس مقدمہ میں وکیل ہے پھر دو شخصوں نے تیسرے کے واسطے گواہی دی تو ان کی گواہی سے وہ شخص خصم نہ قرار پائے گا اور اگر ہر ایک کو نالش کرنے اور وصول کرنے کا علیحدہ علیحدہ وکیل کیا پھر دو نے تیسرے کی طرف سے گواہی دی تو نالش اور وصول کرنے دونوں کی بابت گواہی مقبول ہو گی دو شخصوں نے کسی شخص پر گواہی دی کہ اس نے ہم دونوں سے اور زید سے کہا تھا کہ جو شخص تم سے میری بیوی کو طلاق دے دے جائز ہے یا یہ کہا کہ اس نے کہا تھا کہ اس عورت کا اختیار تمہارے ہاتھ میں ہے جو شخص تم سے طلاق دے دے جائز ہے اور شوہر اس سے انکار کرتا ہے تو ان کی گواہی جائز نہیں ہے اور اگر شوہر نے اپنے کہنے کا اقرار کیا اور دو شخصوں نے تیسرے کی طرف سے گواہی دی تو اس باعث سے جائز نہیں ہے کہ وہ سب وکالت میں شریک ہیں اور شرکت میں نہ اس پر گواہی جائز ہے اور نہ اس کی طرف سے جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

بیع کے دو وکیلوں نے اور دو دلالوں نے کہا کہ ہم نے یہ چیز فلاں کے ہاتھ فروخت کی تو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے دو گواہوں نے بیان کیا کہ فلاں شخص نے ہم کو حکم کیا تھا کہ ہم فلاں عورت سے اس کا نکاح کر دیں یا اس کی فلاں عورت سے خلع کرا دیں یا اس کے لئے کوئی غلام خریدیں اور ہم نے ایسا ہی کیا پس یا تو موکل حکم دینے اور عقد واقع ہونے دونوں سے منکر ہے یا حکم کا اقرار کرتا ہے نہ عقد واقع ہونے کا اقرار کرتا ہے اور ہر ایک کی دو صورتیں ہیں یا تو خصم وکیلوں کے ساتھ عقد واقع ہونے کا اقرار کرتا ہے یا انکار کرتا ہے پس اگر موکل منکر ہے تو گواہی سب صورتوں میں نامقبول ہے اور اگر موکل دونوں کا اقرار کرتا ہے اور خصم عقد واقع ہونے کا اقرار کرتا ہے تو اس کے اقرار پر فیصلہ کیا جائے گانہ گواہی پر اور اس میں نکاح اور بیع اور خلع سب برابر ہیں اور اگر خصم عقد سے انکار کرتا ہے تو نکاح اور بیع کا حکم

نہ دیا جائے گا اور خلع کا حکم دے دیا جائے گا یعنی طلاق بلا مال کا حکم دیا جائے گا کیونکہ زوجہ نے اقرار کیا اور ان کی گواہی پر حکم نہ ہو گا اور اگر موکل نے حکم کا اقرار کیا لیکن عقد واقع ہونے سے انکار کیا پس اگر خصم نے عقد کا اقرار کیا تو سب صورتوں میں حکم وقوع دیا جائے گا مگر نکاح میں امام اعظم کے نزدیک نہ ہو گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے امام ابو یوسف سے نوادر میں روایت ہے کہ اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ فلاں شخص نے ہم کو حکم دیا تھا کہ ہم زید کو خبر پہنچا دیں کہ اس نے زید کو اپنے غلام فروخت

...appointed as an agent to act, and we delivered the matter to him, or he commanded us to inform his wife that he has entrusted her matter to her own hands, and we delivered this message to her and she chose divorce—then the testimony of both is permissible. However, if both testified that he told us, "Give my wife the option," and we gave her the option and she took the divorce, then the testimony will not be acceptable; this is written in *Al-Muheet*. The testimony of an agent's two sons regarding the agency itself is not acceptable, and similarly, the testimony of his parents or children etc. will not be acceptable; this is written in *Al-Khulasa*.

If a person entrusted the matter of his wife's divorce or non-divorce to a stranger, and the stranger gave the divorce, and then the two sons of the one who gave the divorce testified that... ☆

If the two sons of an agent testified about the agent's execution of a contract: if both the agent and the principal admit to the command and the execution of the contract, and the adversary also admits to both, then the Qazi (Judge) shall rule on all contracts based on mutual admission, not on the testimony. If the adversary denies it, then according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, their testimony will not be acceptable, and no ruling will be given on contracts of marriage or sale. However, regarding *Khul'u* (divorce initiated by the wife), it is stated that upon the admission of the husband (the principal), a ruling of divorce will be given without hesitation, but not based on their testimony. If both the agent and principal deny everything, and the adversary also denies it, then no attention shall be paid to this testimony. If the adversary makes a claim, then the testimony of both will be unanimously acceptable. If the agent is appointed for both the command and the contract, and the principal admits to giving the command but denies the occurrence of the contract, then if the adversary claims all of them, the Qazi shall rule on all contracts except marriage; this is according to Imam-e-Azam, while according to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani), he shall rule on all; this is written in *Al-Zakhira*. If a person entrusted his wife's divorce or non-divorce to a stranger, and he gave the divorce, then the two sons of the person who gave the divorce testified that "this woman's husband gave our father the authority over her matter, and he gave the divorce, and the father is currently alive and present and is his appointee, or has died," then according to Imam-e-Azam, their testimony is not acceptable. It is narrated from Imam Abu Yusuf that his being missing is equivalent to death; this is

written in *Al-Muheet*. If two sons of a principal testified that "our father appointed this person as an agent to collect his debt," the testimony will not be acceptable if the debtor denies the agency; this is written in *Al-Khulasa*. If someone appointed an agent to sue for a specific house and take possession of it, then the agent disappeared, and then his two sons testified that "our father appointed this person as an agent to sue for this house and take possession of it," the testimony will not be acceptable whether the claimant admits or denies the agency; this case pertains to the appointment of an agent by the seeker (claimant). If the principal himself is the respondent (the one from whom something is sought) and the seeker claimed the house, and the two sons of the respondent testified that "our father appointed this person as an agent for litigation," then if the agent denied the agency, this testimony will not be acceptable as it is devoid of a claim. Even if the agent claimed agency, this testimony will still not be acceptable whether the seeker admitted or denied the agency, because this testimony was established against someone other than the adversary; this is in *Al-Muheet*.

If two people bought some cloth from a person, whether the price was paid or not, then another person came and claimed the cloth, and both buyers testified that "this cloth belongs to the claimant" or that "the seller has admitted that this cloth belongs to the claimant," then the testimony of both is not acceptable.

...करने का वकील बनाया है और हमने उसे पहुँचा दिया या हमें यह हुक्म दिया था कि हम उसकी औरत को यह ख़बर पहुँचा दें कि उसने तेरा काम तेरे हाथ सुपुर्द किया और हमने उसे यह ख़बर पहुँचा दी और उसने तलाक़ अख़्तियार कर ली तो दोनों की गवाही जायज़ है। और अगर दोनों ने यह गवाही दी कि उसने हमसे यह कहा था कि तुम मेरी बीवी को अख़्तियार दो और हमने उसे अख़्तियार दिया और उसने तलाक़ ले ली तो गवाही मक़बूल (स्वीकार्य) न होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। वकील के दो बेटों की गवाही वकालत पर मक़बूल न होगी और इसी तरह उसके माता-पिता या औलाद वगैरह की गवाही मक़बूल न होगी, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।

अगर किसी व्यक्ति ने अपनी बीवी की तलाक़ या अदम-ए-तलाक़ (तलाक़ न देने का मामला) को किसी अजनबी के सुपुर्द कर दिया और उसने तलाक़ दे दी, फिर तलाक़ देने वाले के दो बेटों ने गवाही दी कि... ☆

अगर वकील के दो बेटों ने वकील के अक़्द (अनुबंध/निकाह) करने पर गवाही दी, तो अगर वकील और मुवक्किल दोनों हुक्म देने और अक़्द करने का इक़रार (स्वीकृति) करते हैं, और अगर विपक्षी भी दोनों का इक़रार करता है तो काज़ी सब अनुबंधों का हुक्म दे देगा लेकिन आपसी इक़रार पर, गवाही पर नहीं। और अगर विपक्षी इनकार करता है, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक उनकी गवाही मक़बूल न होगी और निकाह व बिक्री के किसी भी अक़्द का हुक्म नहीं दिया जाएगा। हाँ, खुल'अ के बारे में फ़रमाया कि शौहर यानी मुवक्किल के इक़रार पर बिना किसी हिचकिचाहट के तलाक़ का हुक्म दिया जाएगा, न कि उनकी गवाही पर। और अगर वकील और मुवक्किल दोनों इस सब से इनकार करते हैं और विपक्षी भी इनकार करने वाला है, तो इस गवाही की ओर ध्यान नहीं दिया जाएगा। और अगर विपक्षी दावा करता है तो दोनों की गवाही बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) मक़बूल होगी। और अगर वकील हुक्म और अक़्द दोनों के लिए नियुक्त है और मुवक्किल अपने हुक्म देने का इक़रार करता है और अक़्द होने से इनकार करता है, तो अगर विपक्षी इन सबका दावेदार है तो काज़ी सब अक़्दों का हुक्म देगा सिवाय निकाह के, और यह इमाम-ए-आज़म के नज़दीक है, और साहिबैन के नज़दीक सबका हुक्म देगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर किसी व्यक्ति ने अपनी बीवी की तलाक़ या अदम-ए-तलाक़ को किसी अजनबी के सुपुर्द कर दिया और उसने तलाक़ दे दी, फिर तलाक़ देने वाले के दो बेटों ने गवाही दी कि "इस औरत के शौहर ने अपनी बीवी के मामले में हमारे बाप को अख़्तियार दिया था और उसने तलाक़ दे दी, और बाप अभी

ज़िंदा मौजूद है और उसका प्रतिनिधि है या मर गया है", तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक उनकी गवाही मक़बूल नहीं है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि उसका ग़ायब होना मरने के बराबर है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर मुवक्किल के दो बेटों ने गवाही दी कि "हमारे बाप ने अपना क़र्ज़ वसूल करने के लिए इस व्यक्ति को वकील नियुक्त किया है", तो गवाही मक़बूल न होगी जबकि क़र्ज़दार वकालत से इनकार करे, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। अगर किसी व्यक्ति ने किसी ख़ास घर की नालिश (मुक़दमा) और उस पर कब्ज़ा करने के लिए किसी को वकील बनाया, फिर वह ग़ायब हो गया, फिर उसके दो बेटों ने गवाही दी कि "हमारे बाप ने इस व्यक्ति को इस घर की नालिश करने और उस पर कब्ज़ा करने के लिए वकील बनाया है", तो गवाही मक़बूल न होगी चाहे दावेदार वकालत का इक़रार करे या इनकार करे। यह स्थिति तो तालिब (माँग करने वाले) के वकील बनाने की है। और अगर मुवक्किल ख़ुद मतलूब (प्रतिवादी) हो और तालिब ने घर का दावा किया और प्रतिवादी के दो बेटों ने गवाही दी कि "हमारे बाप ने इस व्यक्ति को मुकदमेबाजी (ख़ुसूमत) के लिए वकील बनाया है", तो अगर वकील ने वकालत से इनकार किया तो यह गवाही मक़बूल न होगी क्योंकि यह दावे से रहित है। और अगर वकील ने वकालत का दावा किया तो भी यह गवाही मक़बूल न होगी चाहे तालिब ने वकालत का इक़रार किया हो या इनकार, क्योंकि यह गवाही विपक्षी के अलावा किसी और पर आधारित है, यह 'मुहीत' में है।

अगर दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति से कुछ कपड़ा ख़रीदा, चाहे क़ीमत (थमन) अदा कर दी हो या नहीं, फिर एक व्यक्ति ने आकर कपड़े का दावा किया और दोनों ख़रीदारों ने गवाही दी कि "यह कपड़ा दावेदार का है" या यह कि "विक्रेता ने इक़रार किया है कि यह कपड़ा दावेदार का है", तो दोनों की गवाही मक़बूल नहीं है।

کرنے کا وکیل کیا ہے اور ہم نے اس کو پہنچادیا یا ہم کو یہ حکم دیا تھا کہ ہم اس کی عورت کو یہ خبر پہنچادیں کہ اس نے تیرا کام تیرے ہاتھ سپرد کیا اور اس کو ہم نے پہنچادی اور اس نے طلاق اختیار کر لی تو دونوں کی گواہی جائز ہے اور اگر دونوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے ہم سے یہ کہا تھا کہ تم میری بیوی کو اختیار دو اور ہم نے اس کو اختیار دیا اور اس نے طلاق لے لی تو گواہی مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے وکیل کے دو بیٹوں کی گواہی وکالت پر مقبول نہ ہوگی اور ایسے ہی اس کے والدین یا اولاد وغیرہ کی گواہی مقبول نہ ہوگی یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص نے اپنی بیوی کی طلاق یا عدم طلاق کو کسی اجنبی کے سپرد کر دیا اور اس نے طلاق دے دی پھر طلاق دینے والے کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ ☆

اگر وکیل کے دو بیٹوں نے وکیل کے عقد کرنے پر گواہی دی پس اگر وکیل اور موکل دونوں حکم دینے اور عقد کرنے کا اقرار کرتے ہیں پس اگر خصم بھی دونوں کا اقرار کرتا ہے تو قاضی سب عقود کا حکم دے دے گا لیکن باہمی اقرار پر نہ گواہی پر اور اگر خصم انکار کرتا ہے تو امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ان کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور کسی عقد کا نکاح اور بیع میں سے حکم نہ کیا جائے گا ہاں خلع کی نسبت فرمایا کہ شوہر یعنی موکل کے اقرار پر بلا تامل طلاق کا حکم دیا جائے گا نہ ان کی گواہی پر اور اگر وکیل و موکل دونوں اس سب سے انکار کرتے ہیں پس اگر خصم بھی منکر ہے تو اس گواہی کی طرف التفات نہ کیا جائے گا اور اگر خصم دعویٰ کرتا ہے تو دونوں کی گواہی بالاجماع مقبول ہوگی اور اگر وکیل حکم اور عقد دونوں کا مقرر ہے اور موکل اپنے حکم دینے کا اقرار کرتا ہے اور عقد واقع ہونے سے منکر ہے پس اگر خصم ان سب کا

مدعی ہے تو قاضی سب عقود کا حکم دے گا سوائے نکاح کے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبین کے نزدیک سب کا حکم دے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے اپنی بیوی کی طلاق یا عدم طلاق کو کسی اجنبی کے سپرد کر دیا اور اس نے طلاق دے دی پھر طلاق دینے والے کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ اس عورت کے شوہر نے اپنی بیوی کے امر میں ہمارے باپ کو اختیار دیا تھا اور اس نے طلاق دے دی اور باپ اس کا زندہ موجود ہے اور اس کا مقرر ہے یا مر گیا ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک ان کی گواہی مقبول نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اس کا غائب ہونا بمنزلہ مر جانے کے ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر موکل کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ ہمارے باپ نے اپنا قرضہ وصول کرنے کے لئے اس شخص کو وکیل کیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی جبکہ قرض دار وکالت سے انکار کرے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی شخص نے کسی خاص گھر کی نالش اور اس پر قبضہ کرنے کے واسطے کسی کو وکیل کیا پھر وہ غائب ہو گیا پھر اس کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ ہمارے باپ نے اس شخص کو اس گھر کی نالش کرنے اور اس پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی خواہ مدعیہ وکالت کا اقرار کرے یا انکار کرے یہ صورت تو طالب کے وکیل کرنے کی ہے اور اگر موکل خود مطلوب ہو اور طالب نے گھر کا دعویٰ کیا اور موکل مطلوب کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ ہمارے باپ نے اس شخص کو خصومت کرنے کا وکیل کیا ہے پس اگر وکیل نے وکالت سے انکار کیا تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی کیونکہ دعویٰ سے خالی ہے اور اگر وکیل نے وکالت کا دعویٰ کیا تو بھی یہ گواہی مقبول نہ ہوگی خواہ طالب نے وکالت کا اقرار کیا ہو یا انکار کیا ہو کیونکہ یہ گواہی غیر خصم پر قائم ہوئی ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر دو شخصوں نے ایک شخص سے کچھ کپڑا خریدا خواہ ثمن ادا کر دیا یا نہیں ادا کیا پھر ایک شخص نے آکر کپڑے کا دعویٰ کیا اور دونوں خریداروں نے گواہی دی کہ یہ کپڑا مدعی کا ہے یا یہ کہ بائع نے اقرار کیا ہے کہ یہ کپڑا مدعی کا ہے تو دونوں کی گواہی مقبول نہیں ہے

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5, Page 272, Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

As stated in *al-Muhit*: If two buyers who purchased something via an irregular sale (*bay' fasid*) claim after taking possession that the item belongs to a third-party claimant, their claim shall not be accepted. Similarly, if a judge annuls the contract or both parties annul it by mutual consent while the item is still in their possession, the same ruling applies. However, if both have returned the item to the seller and then testify, their testimony is accepted; this is written in *al-Khulasa*. A person purchased a slave girl from another through a valid sale (*bay' sahih*) and both took possession. Later, they rescinded the sale (*iqala*), or the buyer returned her due to a defect without a judge's order and the seller accepted. Subsequently, a person arrived claiming ownership of the slave girl. If the buyer, along with another person, testified for the claimant, their testimony is void (*baatil*), whether the slave girl was held by the buyer to recover the price or had already been returned to the seller. However, if she was returned after possession by a judge's order, or before possession without an order, or due to an option of inspection (*khiyar al-ru'ya*) or an option of condition (*khiyar al-shart*), and then the buyer testified for the claimant, the testimony is permissible (*ja'iz*). The same ruling applies if she was held as collateral for the price. If she was held for the price and died in the buyer's possession, and then testimony was given for the claimant, the testimony is void; this is written in *al-Muhit*. A person bought a slave girl in exchange for a male slave, and both took possession. Then a defect was found in the girl, and she was returned by a judge's order, while the male slave was withheld from the other party's possession. Then a person came and claimed the slave girl in the presence of the seller. If the buyer and another person testified that the girl belongs to the claimant, the buyer's testimony is unacceptable. But if he testified after giving her back to the seller, it is permissible. If the male slave died while with the one who sold the slave girl, and then the buyer of the slave girl found a defect and returned her to the seller by a judge's order after taking possession, the return is valid, and he shall take the price of the male slave from the seller. Thus, if a person came and claimed the slave girl in this state, and the buyer and another person testified for him, it is permissible; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If a person sold a male slave to another and obtained exoneration (*bara'at*) from all defects, then the buyer sold him to a second person and concealed a defect, and the second buyer disputed with the first about that defect, and the original seller along

with another person testified on his behalf that the defect existed while with him, Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said: I will accept this testimony for returning [the slave] to the first buyer, but I will not accept it regarding the original seller having obtained exoneration. This is written in *al-Muhit*. A person sold a slave and delivered him to the buyer. Then someone claimed to have bought him from the buyer, and the buyer denied it. If the seller then testified for the claimant's purchase, it would not be accepted; this is written in *al-Zahiriyya*. If the buyer claimed to have sold him to Zaid, and Zaid denied it, and the seller testified for him, it would not be accepted; this is in *al-Muhit*. If a seller testifies on behalf of another regarding the item he sold, it is not accepted, and the same ruling applies to the buyer; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. A slave girl is in Zaid's possession; Amr claimed that he bought her from Khalid for a hundred dinars, and that Khalid had bought her from you [Zaid] for a thousand dirhams and took possession before selling her to me. Zaid and Khalid both denied this. Then Zaid's two sons testified to this effect. Their testimony will be accepted against their father and the first buyer, confirming that the sales occurred. Once accepted, Khalid will be ordered to pay a thousand dirhams for Zaid, and Amr (the second buyer) will be ordered to pay a hundred dinars for Khalid. If Zaid were the claimant and Khalid the denier, the testimony would not be accepted, the slave girl would belong to the second buyer, and no order would be given for Khalid against Zaid. Zaid would have no right to withhold the slave girl from Amr to recover the price, whether Amr claimed to have received her from Khalid and Zaid confirmed it or not.

जैसा कि 'मुहीत' (al-Muhit) में है। यदि दो खरीदारों ने, जिन्होंने वस्तु को 'बय-ए-फ़ासिद' (दोषपूर्ण बिक्री) के रूप में खरीदा है, कब्ज़ा करने के बाद यह दावा किया कि यह वस्तु दावेदार की है, तो उनका यह दावा स्वीकार नहीं किया जाएगा। इसी प्रकार यदि क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने अनुबंध रद्द कर दिया हो या दोनों ने आपसी सहमति से इसे रद्द कर दिया हो और वह वस्तु दोनों के कब्ज़े में हो, तो भी यही नियम लागू होगा। और यदि उन दोनों ने विक्रेता (बाइ') को वस्तु वापस कर दी और फिर गवाही दी, तो वह स्वीकार्य है, जैसा कि 'ख़ुलासा' (al-Khulasa) में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे से एक दासी (बांदी) सही बिक्री के माध्यम से खरीदी और आपस में कब्ज़ा कर लिया, फिर दोनों ने बिक्री का 'इक़ाला' (रद्द) कर लिया या खरीदार (मुश्तरी) ने दोष के कारण न्यायाधीश के आदेश के बिना वस्तु वापस कर दी और विक्रेता ने उसे स्वीकार कर लिया। फिर एक तीसरा व्यक्ति आया और दावा किया कि दासी मेरी है, और खरीदार ने दूसरे व्यक्ति के साथ मिलकर दावेदार की ओर से गवाही दी, तो उनकी गवाही अमान्य (बातिल) है, चाहे दासी कीमत वसूल करने के लिए खरीदार के पास रोकी गई हो या उसने विक्रेता को वापस कर दी हो। और यदि दोष के कारण कब्ज़े के बाद न्यायाधीश के आदेश से वापस की गई, या कब्ज़े से पहले न्यायाधीश के आदेश के बिना वापस की गई, या 'ख़ियार-ए-रुय्यत' (देखने के विकल्प) या 'ख़ियार-ए-शर्त' (शर्त के विकल्प) के कारण वापस की गई, और फिर खरीदार ने दावेदार के लिए गवाही दी, तो गवाही जायज़ है। और यदि उसे कीमत के बदले में रोक लिया गया है, तब भी यही नियम है। यदि कीमत के बदले उसे रोका और वह खरीदार के पास मर गई, फिर दावेदार की ओर से गवाही दी, तो गवाही अमान्य है, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक दासी एक गुलाम के बदले खरीदी और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर दासी में कुछ दोष पाया और उसे न्यायाधीश के आदेश से वापस कर दिया और गुलाम को कब्ज़े में लेने के लिए रोक लिया। फिर एक व्यक्ति आया और विक्रेता के सामने दासी का दावा किया, और खरीदार और एक अन्य व्यक्ति ने गवाही दी कि यह दासी दावेदार की है, तो खरीदार की गवाही अस्वीकार्य है। और यदि विक्रेता को वापस देने के बाद गवाही दी, तो जायज़ है। और यदि दासी बेचने वाले के पास गुलाम मर गया, फिर दासी के खरीदार ने उसमें दोष पाया और कब्ज़े के बाद न्यायाधीश के आदेश से वह दासी विक्रेता को वापस कर दी, तो वापस करना सही है और वह विक्रेता से गुलाम की कीमत ले लेगा। फिर यदि कोई व्यक्ति आया और इस स्थिति में दासी का दावा किया

और खरीदार तथा दूसरे व्यक्ति ने उसकी ओर से गवाही दी, तो यह जायज़ है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' (Fatawa Qazi Khan) में लिखा है।

यदि एक व्यक्ति ने दूसरे को गुलाम बेचा और उसके सभी दोषों से मुक्ति (बरात) ले ली, फिर खरीदार ने उसे किसी और को बेच दिया और दोष छिपा लिया, फिर दूसरे खरीदार ने पहले वाले से उस दोष के बारे में झगड़ा किया और पहले विक्रेता तथा एक अन्य व्यक्ति ने उसकी ओर से गवाही दी कि यह दोष उसके पास का है, तो इमाम मुहम्मद (الله، رحمه) ने फरमाया कि मैं पहले खरीदार को वापस करने के लिए यह गवाही स्वीकार करूँगा, लेकिन इस बारे में स्वीकार नहीं करूँगा कि पहले विक्रेता ने दोषों से मुक्ति ले ली थी, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक गुलाम बेचा और खरीदार के हवाले कर दिया, फिर एक व्यक्ति ने दावा किया कि मैंने इसे खरीदार से खरीदा है और खरीदार ने इनकार कर दिया, फिर विक्रेता ने दावेदार के लिए खरीदने की गवाही दी, तो वह स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'ज़हीरिया' (al-Zahiriyya) में लिखा है। और यदि खरीदार ने दावा किया कि मैंने इसे ज़ैद के हाथ बेचा है और ज़ैद इनकार करता है और विक्रेता ने उसकी ओर से गवाही दी, तो वह स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। यदि विक्रेता ने दूसरे की ओर से उस चीज़ की गवाही दी जो उसने बेची है, तो वह स्वीकार्य नहीं है, और यही नियम खरीदार के लिए भी है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। एक दासी ज़ैद के कब्ज़े में है, जिसका उमर ने दावा किया कि मैंने इसे ख़ालिद से सौ दीनार में खरीदा है और ख़ालिद ने इसे तुमसे एक हज़ार दिरहम में खरीदा था, मेरे हाथ बेचने से पहले उसने इस पर कब्ज़ा कर लिया था। ज़ैद और ख़ालिद ने इससे इनकार किया, फिर ज़ैद के दो बेटों ने इसके बारे में गवाही दी, तो उनकी गवाही उनके पिता और पहले खरीदार के खिलाफ स्वीकार की जाएगी कि बिक्री हुई थी। और जब गवाही स्वीकार हो गई, तो ज़ैद के विरुद्ध ख़ालिद के लिए एक हज़ार दिरहम का आदेश दिया जाएगा, और ख़ालिद के विरुद्ध उमर (दूसरे खरीदार) के लिए सौ दीनार का आदेश दिया जाएगा। और यदि ज़ैद उसका दावेदार हो और ख़ालिद इनकार करने वाला, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी और दासी दूसरे खरीदार की होगी और ज़ैद के विरुद्ध ख़ालिद के लिए कोई आदेश नहीं दिया जाएगा। और ज़ैद को यह अधिकार नहीं होगा कि वह उमर को दासी देने से रोके ताकि कीमत वसूल कर सके चाहे उमर ने ख़ालिद से दासी प्राप्त करने का दावा किया हो और ज़ैद ने उसकी पुष्टि की हो या नहीं।

کذا فی المحیط اگر دو خریداروں نے جنہوں نے بطور بیع فاسد کے چیز خریدی ہے بعد قبضہ کے یہ دعویٰ کیا کہ یہ مدعی کی ہے تو مقبول نہ ہوگی اور ایسے ہی اگر قاضی نے عقد کو فسخ کر دیا یا دونوں نے رضامندی سے فسخ کیا اور وہ چیز دونوں کے قبضہ میں ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر دونوں نے بائع کو واپس کر دی پھر گواہی دی تو مقبول ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے سے ایک باندی بطور بیع صحیح کے خریدی اور باہم قبضہ کر لیا پھر دونوں نے بیع کا اقالہ کر لیا یا مشتری نے بسبب عیب کے بلا حکم قاضی واپس کر دی اور بائع نے اس کو قبول کر لیا پھر ایک شخص آیا اور دعویٰ کیا کہ باندی میری ہے اور مشتری نے دوسرے شخص سے مل کر مدعی کی طرف سے گواہی دی تو ان کی گواہی باطل ہے خواہ باندی مشتری کے پاس ثمن وصول کرنے کی غرض سے روکی گئی ہو یا اس نے بائع کو واپس کر دی ہو اور اگر عیب کی وجہ سے قبضہ کے بعد بحکم قاضی واپس کی یا قبضہ سے پہلے بلا حکم قاضی واپس کی یا خیارِ رویت یا خیارِ شرط کی وجہ سے واپس کی پھر مشتری نے مدعی کے واسطے گواہی دی تو گواہی جائز ہے اور اگر اس کو ثمن کے عوض روک لیا ہے تب بھی یہی حکم ہے اگر ثمن کے عوض اس کو روکا پھر وہ مشتری کے پاس مرگئی پھر مدعی کی طرف سے گواہی دی تو گواہی باطل ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک باندی بعوض غلام کے خریدی اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا پھر باندی میں کچھ عیب پایا اور اس کو بحکم قاضی واپس کیا اور غلام کو قبضہ میں لانے کے واسطے روک لیا پھر ایک شخص آیا اور بائع کے سامنے باندی کا دعویٰ کیا اور مشتری نے اور ایک شخص نے گواہی دی کہ یہ باندی مدعی کی ہے تو مشتری کی گواہی نامقبول ہے اور اگر بائع کو دے دینے کے بعد گواہی دی تو جائز ہے اور اگر باندی بیچنے والے

کے پاس غلام مر گیا پھر باندی کے خریدار نے اس میں کچھ عیب پایا اور قبضہ کے بعد بحکم قاضی وہ باندی بائع کو واپس کر دی تو واپس کرنا صحیح ہے اور بائع سے غلام کی قیمت لے لے گا پس اگر ایک شخص آیا اور اس حالت میں باندی کا دعویٰ کیا اور مشتری نے اور دوسرے شخص نے اس کی طرف سے گواہی دی تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص نے ایک غلام دوسرے کے ہاتھ بیچا اور اس کے تمام عیبوں کی برأت کر لی پھر مشتری نے اس کو دوسرے کے ہاتھ بیچا اور عیب کو چھپایا پھر دوسرے مشتری نے پہلے سے اس عیب کی بابت جھگڑا کیا اور بائع اول اور ایک دوسرے شخص نے اس کی طرف سے گواہی دی کہ یہ عیب اس کے پاس کا ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں پہلے مشتری کو واپس کرنے کے واسطے یہ گواہی قبول کروں گا اور اس بارہ میں قبول نہ کروں گا کہ بائع اول نے برأت کر لی ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک غلام فروخت کیا اور مشتری کے سپرد کر دیا پھر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو مشتری سے خریدا ہے اور مشتری نے انکار کیا پھر بائع نے مدعی کے واسطے خریدنے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اور اگر مشتری نے دعویٰ کیا کہ میں نے زید کے ہاتھ اسے فروخت کیا ہے اور زید انکار کرتا ہے اور بائع نے اس کی طرف سے گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں ہے بائع نے اگر دوسرے کی طرف سے اس چیز کی گواہی دی جو فروخت کی ہے تو مقبول نہیں ہے اور یہی حکم مشتری کا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک باندی زید کے قبضہ میں ہے کہ اس کا عمرو نے دعویٰ کیا کہ میں نے خالد سے سو دینار میں خریدی ہے اور خالد نے تجھ سے اس کو ہزار درہم میں خریدی تھی قبل اس کے کہ میرے ہاتھ فروخت کرے اس پر قبضہ کر لیا تھا اور زید اور خالد نے اس سے انکار کیا پھر زید کے دو بیٹوں نے اس کی گواہی دی تو ان کی گواہی ان کے باپ اور مشتری اول پر مقبول ہوگی کہ بیع واقع ہوئی اور جب مقبول ہوئی تو زید کے واسطے خالد پر ہزار

درہم کا حکم دیا جائے گا اور خالد کے لئے عمرو دوسرے مشتری پر سو دینار کا حکم دیا جائے گا اور اگر زید اس کا مدعی ہو اور خالد منکر ہو تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور باندی دوسرے مشتری کی ہوگی اور زید کے واسطے خالد پر کچھ حکم نہ دیا جائے گا اور زید کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ عمرو کو باندی دینے سے روکے تا کہ قیمت وصول کرے خواہ عمرو نے خالد سے باندی وصول پانے کا دعویٰ کیا ہو اور زید نے اس کی تصدیق کی ہو یا نہ دعویٰ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (273) Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

What happened was, if Amr claimed to have purchased [a slave-girl] for one thousand five hundred [dirhams] so that both prices [in contention] are of the same genus, and Khalid denies this, and Zaid corroborates Amr's statement. Now, if Amr claimed to have taken possession of the slave-girl with Khalid's permission and Zaid confirms this, then Zaid shall not have the right to withhold the slave-girl, nor shall the buyer give him anything from the price. However, if Amr established a clearance (takhliya) between Khalid and the price such that Khalid gained possession of it, then by the mutual corroboration of Zaid and Amr, Zaid shall have the right to take her. If clearance was not made, a ruling for clearance shall not be issued. Furthermore, if Amr admitted that he did not take possession of the slave-girl, then based on juridical preference (istihsan), Zaid has the right to withhold her until he receives the one thousand dirhams.

If another buyer bought her for one thousand dirhams or one thousand five hundred, or if he bought her for five hundred, he may withhold her until the five hundred dirhams are recovered. If Zaid and Khalid acknowledged the first buyer's purchase and the delivery to him, but both denied the second buyer's purchase, and the latter presented Zaid's two sons as witnesses, their testimony shall be accepted, and the second sale shall be established. Subsequently, if the second buyer claims possession, he shall take the slave-girl, and Zaid shall not have the right to withhold her. If he does not claim possession, then if the two prices are not of the same genus, the same ruling applies. If they are of the same genus, then by way of istihsan, he shall have the right to withhold her; this is recorded in 'Al-Muheet'.

A person purchased two slaves and manumitted them. Later, a dispute arose between the seller and the buyer regarding the price; the seller claimed one thousand dirhams while the buyer claimed five hundred. If both manumitted slaves testified that the price was one thousand dirhams, their testimony is unacceptable; this is stated in 'Fatawa Qazi Khan'. Similarly, in a voidable sale (bai-fasid), if there is a dispute over the price on the day of taking possession, and those two slaves, after their manumission, testify to their price on that day, their testimony is unacceptable; this is recorded in 'Al-Muheet'. If there is no dispute between the seller and the buyer regarding the price, but the buyer claims payment and both manumitted slaves testify in his favor, or testify that the seller waived the price, then it is permissible; this is stated in 'Fatawa Qazi Khan'. It is narrated from Imam Abu Yusuf (R.A.) in 'Nawadir Ibn Sama’a' that if a person bought two slaves, took possession of them,

and manumitted them, and then sought compensation for a defect that the seller denies, and both slaves testify that the defect existed in them, their testimony is not accepted. Likewise, if both testify that half of them belonged to a certain person, it is unacceptable. Similarly, if they say that before manumitting us, the buyer gifted half of us to a certain person, it is unacceptable.

Similarly, if a woman was an 'Umm-ul-Walad' (a slave-girl who bore her master a child) and the master died or manumitted her, and then she, along with one woman and one man, testified that she was jointly owned by the deceased and another person, the testimony shall not be accepted; this is recorded in 'Al-Muheet'. If a slave was sold and delivered to the buyer, and the slave then claimed the buyer manumitted him, but the buyer denied it, and the seller testified on behalf of the slave, it is not accepted; this is stated in 'Fatawa Qazi Khan'.

If two persons testified that their father sold this slave-girl to this person, or said he sold this slave, and the buyer manumitted him; then if their father is the claimant, the testimony shall not be accepted, but the slave shall be free, and the right of patronage (wala) shall remain suspended. However, if the father denied it and the buyer, who is absent, also denied it, but the slave-girl claimed it, the testimony is valid; this is recorded in 'Al-Muheet'. If two manumitted sons of a person's slave-girl, who are Muslims, testify that the owner of the slave-girl manumitted her for one thousand dirhams, then if the owner admits this, manumission occurs based on his admission, and the testimony pertains only to the property and is accepted. If the owner denies it and the slave-girl makes the claim, the testimony is unacceptable. If the slave-girl denies it, it is accepted. If the owner's two sons give this testimony and the master (mawla) admits it, it is unacceptable; but if he denies it, the testimony shall be accepted.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (273) किताबुश-शहादात (गवाही की किताब)

क्या हुआ और अगर अम्र ने दावा किया कि एक हज़ार पाँच सौ को खरीदी है ताकि दोनों समन (कीमत) एक ही जिन्स (प्रकार) के ठहरें और खालिद इससे इनकार करता है और ज़ैद ने अम्र के कौल की तस्दीक (पुष्टि) की, पस अगर अम्र ने खालिद से इजाज़त बांदी (दासी) लेकर कब्ज़ा कर लेने का दावा किया और ज़ैद ने इसकी तस्दीक की तो ज़ैद को बांदी रोकने का इख़्तियार (अधिकार) न होगा और न मुश्तरी (खरीददार) समन में से इसको कुछ देगा। लेकिन अगर अम्र ने खालिद और समन के दरमियान तखलिया (हस्तांतरण) किया ताकि खालिद इस पर काबिज़ हो गया तो ज़ैद-अम्र के आपसी तसादुक़ (सच्चाई की पुष्टि) से ज़ैद को इसके लेने का इख़्तियार होगा और अगर तखलिया न किया और तखलिया का हुक्म न किया जाएगा। और अगर अम्र ने इकरार किया कि उसने बांदी पर कब्ज़ा नहीं किया है तो इस्तेहसानन (न्यायिक वरीयता के आधार पर) ज़ैद को रोकने का हक़ हासिल है ताकि हज़ार दिरहम वसूल करे।

अगर दूसरे मुश्तरी ने उसको हज़ार दिरहम को खरीदा है या एक हज़ार पाँच सौ को खरीदा है और अगर पाँच सौ को खरीदा है तो उसको पाँच सौ दिरहम वसूल करने तक रोके। और अगर ज़ैद व खालिद ने पहले मुश्तरी के खरीदने और उसके सुपुर्द कर देने का इकरार किया लेकिन दोनों ने दूसरे मुश्तरी के खरीदने से इनकार किया और उसने ज़ैद के दोनों बेटों को गवाह किया तो उनकी गवाही मकबूल (स्वीकार्य) होगी और दूसरी बैय (बिक्री) साबित हो जाएगी। फिर अगर दूसरा मुश्तरी कब्ज़े का दावा करता है तो बांदी ले लेगा और ज़ैद को रोकने का इख़्तियार न होगा और अगर कब्ज़े का दावा नहीं करता है, पस अगर दोनों समन एक जिन्स के न हों तो भी यही हुक्म है और अगर एक ही जिन्स के हों तो इस्तेहसानन उसको रोकने का हक़ हासिल होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक शख्स ने दो गुलाम खरीदे और उनको आज़ाद कर दिया, फिर बाए (विक्रेता) व मुश्तरी में समन की बाबत इख्तिलाफ (विवाद) हुआ। बाए ने हज़ार दिरहम का दावा किया और मुश्तरी ने पाँच सौ दिरहम का दावा किया और दोनों आज़ाद गुलामों ने गवाही दी कि हज़ार दिरहम समन है, तो ना-मकबूल (अस्वीकार्य) है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। इसी तरह अगर बैय-ए-फ़ासिद (दूषित बिक्री) में कब्ज़े के रोज़ की कीमत में इख्तिलाफ हुआ और उन दोनों गुलामों ने आज़ादी के बाद अपनी कीमत उस दिन की गवाही में बतलाई तो गवाही ना-मकबूल है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर बाए और मुश्तरी में समन में इख्तिलाफ न हो लेकिन मुश्तरी ने अदा कर देने का दावा किया

और दोनों आज़ादों ने मुश्तरी की गवाही दी या यह गवाही दी कि बाए ने समन को माफ कर दिया है, तो जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। 'नवादिर इब्ने समाआ' में इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि अगर एक शख्स ने दो गुलाम खरीदे और कब्ज़ा करके उनको आज़ाद कर दिया और चाहा कि ऐसे ऐब (दोष) का नुकसान जिसे बाए इनकार करता है वापस ले और दोनों गुलामों ने गवाही दी कि यह ऐब हम दोनों में था, तो गवाही मकबूल नहीं है। और इसी तरह अगर दोनों ने गवाही दी कि हम दोनों में से आधा फलां शख्स का था तो भी ना-मकबूल है और ऐसे ही अगर कहा कि मुश्तरी ने हम दोनों को आज़ाद करने से पहले निस्फ़ (आधा) फलां शख्स को हिबा (उपहार) किया था तो भी ना-मकबूल है।

इसी तरह अगर किसी की 'उम्म-उल-वलद' थी वह शख्स उसको छोड़कर मर गया या आज़ाद कर दिया, फिर उसने और एक औरत व एक मर्द ने गवाही दी कि यह उम्म-उल-वलद इस मय्यत (मृतक) और दूसरे के दरमियान मुश्तरक (साझा) थी, तो गवाही मकबूल न होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक गुलाम फरोख्त (बेच) कर के मुश्तरी के सुपुर्द कर दिया, फिर गुलाम ने दावा किया कि मुश्तरी ने मुझे आज़ाद कर दिया है और मुश्तरी ने इनकार किया और बाए ने गुलाम की गवाही दी तो मकबूल नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

अगर दो शख्सों ने गवाही दी कि हमारे बाप ने यह बांदी इस शख्स के हाथ फरोख्त कर दी या कहा कि यह गुलाम फरोख्त कर दिया और मुश्तरी ने इसको आज़ाद कर दिया है, पस अगर उनका बाप इसका मुद्दई (दावेदार) है तो गवाही मकबूल न होगी लेकिन गुलाम आज़ाद होगा और हक़-ए-वला (आज़ादी का अधिकार) मौकूफ़ रहेगा। और अगर बाप ने इनकार किया और मुश्तरी ने भी जो गायब है इनकार किया और बांदी ने दावा किया तो गवाही जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर एक शख्स की बांदी के दो आज़ाद लड़कों ने जो मुसलमान हैं यह गवाही दी कि बांदी के मालिक ने उसको हज़ार दिरहम पर आज़ाद कर दिया है, पस अगर मालिक ने यह इकरार किया तो आज़ादी उसके इकरार पर वाक़े हुई और महज़ यह गवाही माल की निस्बत हुई और मकबूल हुई। और अगर मालिक ने इनकार किया और बांदी ने यह दावा किया तो गवाही ना-मकबूल है। और अगर बांदी ने इनकार किया तो मकबूल है। और अगर मालिक के दो बेटों ने यह गवाही दी और मौला (मालिक) ने इसका इकरार किया तो ना-मकबूल है और अगर इनकार किया तो गवाही मकबूल होगी।

کیا ہوا اور اگر عمرو نے دعویٰ کیا کہ ایک ہزار پانچ سو کو خریدی ہے تاکہ دونوں ثمن ایک ہی جنس کے ٹھہرے اور خالد اس سے انکار کرتا ہے اور زید نے عمرو کے قول کی تصدیق کی پس اگر عمرو نے خالد سے اجازت باندی لے کر قبضہ کر لینے کا دعویٰ کیا اور زید نے اس کی تصدیق کی تو زید کو باندی روکنے کا اختیار نہ ہوگا اور نہ مشتری ثمن میں سے اس کو کچھ دے گا لیکن اگر عمرو نے خالد اور ثمن کے درمیان تخلیہ کیا تاکہ خالد اس پر قابض ہو گیا تو زید عمرو کے باہمی تصادق سے زید کو اس کے لینے کا اختیار ہوگا اور اگر تخلیہ نہ کیا اور تخلیہ کا حکم نہ کیا جائے گا اور اگر عمرو نے اقرار کیا کہ اس نے باندی پر قبضہ نہیں کیا ہے تو استحساناً زید کو روکنے کا حق حاصل ہے تاکہ ہزار درہم وصول کرے۔

اگر دوسرے مشتری نے اس کو ہزار درہم کو خریدا ہے یا ایک ہزار پانچ سو کو خریدا ہے اور اگر پانچ سو کو خریدا ہے تو اس کو پانچ سو درہم وصول کرنے تک روکے اور اگر زید و خالد نے پہلے مشتری کے خریدنے اور اس کے سپرد کر دینے کا اقرار کیا لیکن دونوں نے دوسرے مشتری کے خریدنے سے انکار کیا اور اس نے زید کے دونوں بیٹوں کو گواہ کیا تو ان کی گواہی مقبول ہوگی اور دوسری بیع ثابت ہو جائے گی پھر اگر دوسرا مشتری قبضہ کا دعویٰ کرتا ہے تو باندی لے لے گا اور زید کو روکنے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر قبضہ کا دعویٰ نہیں کرتا ہے پس اگر دونوں ثمن ایک جنس کے نہ ہوں تو بھی یہی حکم ہے اور اگر ایک ہی جنس کے ہوں تو استحساناً اس کو روکنے کا حق حاصل ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے دو غلام خریدے اور ان کو آزاد کر دیا پھر بائع و مشتری میں ثمن کی بابت اختلاف ہوا بائع نے ہزار درہم کا دعویٰ کیا اور مشتری نے پانچ سو درہم کا دعویٰ کیا اور دونوں آزاد غلاموں نے گواہی دی کہ ہزار درہم ثمن ہے

تو نا مقبول ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اسی طرح اگر بیع فاسد میں قبضہ کے روز کی قیمت میں اختلاف ہوا اور ان دونوں غلاموں نے بعد آزادی کے اپنی قیمت اس دن کی گواہی میں بتلائی تو گواہی نامقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بائع اور مشتری میں ثمن میں اختلاف نہ ہو لیکن مشتری نے ادا کر دینے کا دعویٰ کیا اور دونوں آزادوں نے مشتری کی گواہی دی یا یہ گواہی دی کہ بائع نے ثمن کو معاف کر دیا ہے تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر ایک شخص نے دو غلام خریدے اور قبضہ کر کے ان کو آزاد کر دیا اور چاہا کہ ایسے عیب کا نقصان کہ جس کو بائع انکار کرتا ہے واپس لے اور دونوں غلاموں نے گواہی دی کہ یہ عیب ہم دونوں میں تھا تو گواہی مقبول نہیں ہے اور اسی طرح اگر دونوں نے گواہی دی کہ ہم دونوں میں سے آدھا فلاں شخص کا تھا تو بھی نامقبول ہے اور ایسے ہی اگر کہا کہ مشتری نے ہم دونوں کو آزاد کرنے سے پہلے نصف فلاں شخص کو ہبہ کیا تھا تو بھی نامقبول ہے اسی طرح اگر کسی کی ام ولد تھی وہ شخص اس کو چھوڑ کر مر گیا یا آزاد کر دیا پھر اس نے اور ایک عورت و ایک مرد نے گواہی دی کہ یہ ام ولد اس شخص میت اور دوسرے کے درمیان مشترک تھی تو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے ایک غلام فروخت کر کے مشتری کے سپرد کر دیا پھر غلام نے دعویٰ کیا کہ مشتری نے مجھے آزاد کر دیا ہے اور مشتری نے انکار کیا اور بائع نے غلام کی گواہی دی تو مقبول نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ ہمارے باپ نے یہ باندی اس شخص کے ہاتھ فروخت کر دی یا کہا کہ یہ غلام فروخت کر دیا اور مشتری نے اس کو آزاد کر دیا ہے پس اگر ان کا باپ اس کا مدعی ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی لیکن غلام آزاد ہو گا اور حق ولاء یعنی حق آزادی موقوف رہے گا اور اگر باپ نے انکار کیا اور مشتری نے بھی جو غائب ہے انکار کیا اور باندی نے دعویٰ کیا تو گواہی جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص کی باندی کے دو آزاد

لڑکوں نے جو مسلمان ہیں یہ گواہی دی کہ باندی کے مالک نے اس کو ہزار درہم پر آزاد کر دیا ہے پس اگر مالک نے یہ اقرار کیا تو آزادی اس کے اقرار پر واقع ہوئی اور محض یہ گواہی مال کی نسبت ہوئی اور مقبول ہوئی اور اگر مالک نے انکار کیا اور باندی نے یہ دعویٰ کیا تو گواہی نامقبول ہے اور اگر باندی نے انکار کیا تو مقبول ہے اور اگر مالک کے دو بیٹوں نے یہ گواہی دی اور مولیٰ نے اس کا اقرار کیا تو نا مقبول ہے اور اگر انکار کیا تو گواہی مقبول ہو گی۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Vol. 5 (274) Book of Testimonies

Issue: It is narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) in Nawadir Ibn Sama'ah ☆

If a male slave is assumed instead of a female slave, and two sons of the owner provide testimony while both the owner and the slave deny it, then according to Imam Azam (Abu Hanifah, RA), the testimony shall not be accepted. However, according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), it will be accepted; this is recorded in 'Al-Dhakhirah'. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that Zaid bought a slave named Amr and freed him; then Amr bought a slave named Khalid and freed him; then Khalid bought a slave named Bakr and freed him. Khalid subsequently died while Zaid and Amr were still alive. Then a person produced witnesses claiming that Khalid was his slave and sought to claim his estate. Zaid's two sons then testified that Amr had bought Khalid from a certain person and was his owner, and then freed him; this testimony is considered permissible. However, if Amr also died and left no heir besides Zaid, and Zaid's two sons provided such testimony, it would not be accepted. If Amr died first, followed by the death of Khalid, leaving no heirs except a daughter and Zaid, and a person claimed Khalid was his slave and brought witnesses, while the daughter claimed he was free and that Amr had freed him, but Zaid denied this; then if Zaid's two sons testified that Amr had bought him from a certain person and was his owner and subsequently freed him, Imam Muhammad (RA) stated: I will accept the testimony, declare him free on behalf of Amr, and the inheritance will be divided equally between his daughter and Zaid; this is recorded in 'Al-Muhit'. It is narrated in Nawadir Ibn Sama'ah from Imam Muhammad (RA) that two witnesses testified against a person on behalf of another that he sold a house to that person on the condition that "we both are guarantors for the buyer," meaning 'Daman al-Dark' (indemnity against title defects) is upon us. He (Imam Muhammad) said: if the guarantee is part of the original sale contract, the testimony is not permissible, but if it is not part of the original sale, the testimony is permissible, as stated in 'Al-Dhakhirah'. If two persons testified against someone that he sold his house to a claimant for a thousand dirhams on the condition that "we both are guarantors for the price," Imam Muhammad (RA) stated: if the guarantee is in the original sale, their testimony is not accepted because the sale is completed with their guarantee, as if they both were the sellers. But if the guarantee is not in the original sale, the testimony is permissible. If a person bought a female slave and two persons became guarantors for 'Dark'

(claims against title), and then both testified that the seller had received the price, this testimony is unacceptable. Similarly, if they testified that the seller waived the price for the buyer, the same ruling applies; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that a person stood as guarantor for another regarding whatever he might sell to a certain person. Then the seeker (creditor) claimed, "I sold for a thousand dirhams to so-and-so," and the guarantor denied it. If the guarantor's two sons then testified that he did indeed sell for a thousand dirhams, their testimony is permissible. Similarly, if the guarantor denied and his two sons testified that "So-and-so ordered you to provide a guarantee on his behalf, and you did provide the guarantee, and he sold for a thousand dirhams to them," Imam Muhammad (RA) stated: the testimony is permissible, a thousand dirhams will be taken from him, and he will recover it from the person who ordered him to provide the guarantee; this is recorded in 'Al-Muhit'. If two pre-emptors (shafi's) gave testimony against the seller on behalf of the buyer: if both are still seeking pre-emption, their testimony against a denying seller is not permissible. But if both have waived their right of pre-emption, their testimony is permissible for the buyer. If the buyer denied the purchase and the seller claimed it, their testimony is still not permissible even if both are seeking pre-emption; however, they may take it based on the seller's admission. The testimony of a pre-emptor's father or son in this chapter is considered equal to the pre-emptor's own testimony. If the two sons of a pre-emptor testified that he has waived the pre-emption, it is permissible. The testimony of the owner, or his son, or his father regarding a slave and... [text ends]

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (274) किताबुश शहादात

मसला: नवादिरे इब्ने समाआ में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है ☆

अगर दासी (बांदी) की जगह ग़ुलाम फर्ज़ किया जाए और मालिक के दो बेटों ने यह गवाही दी और मालिक तथा ग़ुलाम ने इससे इनकार किया, तो इमाम आज़म (रह.) के नज़दीक यह गवाही मक़बूल (स्वीकार्य) न होगी, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक मक़बूल होगी; यह 'अज़-ज़ख़ीरा' में लिखा है। इब्ने समाआ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि ज़ैद ने अम्र नाम का एक ग़ुलाम खरीदा और उसे आज़ाद कर दिया, फिर अम्र ने ख़ालिद नाम का एक ग़ुलाम खरीदा और उसे आज़ाद कर दिया, फिर ख़ालिद ने बक्र नाम का एक ग़ुलाम खरीदा और उसे आज़ाद कर दिया। फिर ख़ालिद मर गया और ज़ैद व अम्र जीवित हैं। फिर एक व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि ख़ालिद मेरा ग़ुलाम है और उसकी विरासत (तरका) लेनी चाही। फिर ज़ैद के दो बेटों ने गवाही दी कि अम्र ने ख़ालिद को फ़लां व्यक्ति से खरीदा था और वह उसका मालिक था, फिर उसने उसे आज़ाद कर दिया है, तो यह गवाही जायज़ है। और अगर अम्र भी मर गया और उसने ज़ैद के सिवा कोई वारिस नहीं छोड़ा, फिर ज़ैद के दोनों बेटों ने ऐसी गवाही दी तो वह मक़बूल न होगी। और अगर पहले अम्र का इंतकाल हुआ फिर ख़ालिद भी मर गया और उसने एक बेटी और ज़ैद के सिवा कोई वारिस न छोड़ा, और एक व्यक्ति ने दावा किया कि ख़ालिद मेरा ग़ुलाम था और गवाह लाया, और उसकी बेटी ने दावा किया कि वह आज़ाद था और अम्र ने उसे आज़ाद किया है, और ज़ैद इससे इनकार कर रहा था, फिर ज़ैद के दो बेटों ने गवाही दी कि अम्र ने उसे फ़लां से खरीदा था और वह उसका मालिक था फिर आज़ाद किया, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मैं गवाही क़बूल करके अम्र की तरफ से उसे आज़ाद क़रार दूँगा और विरासत उसकी बेटी और ज़ैद के बीच आधी-आधी बँटेगी; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। नवादिरे इब्ने समाआ में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक व्यक्ति की ओर से दो गवाहों ने दूसरे पर गवाही दी कि उसने यह घर उस व्यक्ति को बेचा इस शर्त पर कि हम दोनों खरीदार (मुश्तरी) के ज़मानतदार (गारंटर) हैं, यानी 'ज़मान अद-दरक' (माल की सही सलामती की गारंटी) हम पर है, तो फरमाया कि अगर ज़मानत असल बिक्री (बय) के अनुबंध का हिस्सा है तो गवाही जायज़ नहीं है, और अगर वह असल बिक्री में न हो तो गवाही जायज़ है, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है। दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति पर गवाही दी कि उसने अपना यह घर मुद्दई (दावा करने वाले) के हाथ एक हज़ार दिरहम में इस शर्त पर बेचा है कि हम दोनों क़ीमत (समन) के ज़मानतदार हैं, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि अगर ज़मानत असल बिक्री में हो

तो दोनों की गवाही मक़बूल नहीं है क्योंकि बिक्री उन दोनों की ज़मानत के साथ पूर्ण होती है, गोया उन दोनों ने ही बेचा हो, और अगर ज़मानत असल बिक्री में न हो तो गवाही जायज़ है। एक व्यक्ति ने एक दासी खरीदी और दो व्यक्ति 'दरक' (भविष्य के दावों) के ज़मानतदार हुए, फिर दोनों ने गवाही दी कि विक्रेता (बाइ') ने क़ीमत ले ली है, तो गवाही ना-मक़बूल है। और इसी प्रकार अगर यह गवाही दी कि विक्रेता ने खरीदार की क़ीमत माफ कर दी है, तब भी यही हुक्म है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

इब्ने समाआ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की कि एक व्यक्ति ने दूसरे के लिए ज़मानत की कि जो कुछ तू फ़लां के हाथ बेचेगा मैं उसका ज़मानतदार हूँ, फिर माँगने वाले (तालिब) ने कहा कि मैंने फ़लां के हाथ एक हज़ार दिरहम में माल बेचा और ज़मानतदार ने इनकार किया, फिर उस पर उसके दो बेटों ने गवाही दी कि उसने एक हज़ार दिरहम में बिक्री की है तो दोनों की गवाही जायज़ है। और इसी प्रकार अगर ज़मानतदार ने इनकार किया और उसके दो बेटों ने गवाही दी कि फ़लां व्यक्ति ने तुझे हुक्म दिया था कि तू उसकी तरफ से ज़मानत कर ले और तूने ज़मानत कर ली थी और उसने एक हज़ार दिरहम में उन्हें माल बेचा है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि गवाही जायज़ है और एक हज़ार दिरहम उससे ले लिए जाएँगे और वह उस व्यक्ति से ले लेगा जिसने उसे ज़मानत का हुक्म दिया था; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। दो शफ़ीअों (पूर्व-क्रयाधिकार रखने वालों) ने अगर खरीदार की तरफ से विक्रेता पर गवाही दी, तो यदि दोनों शुफ़्आ (पूर्व-क्रयाधिकार) के आकांक्षी हैं तो विक्रेता के इनकार करने पर उनकी गवाही जायज़ नहीं है, और यदि दोनों ने शुफ़्आ का हक़ छोड़ दिया है तो खरीदार के लिए उनकी गवाही जायज़ है। अगर खरीदार ने खरीदने से इनकार किया और विक्रेता ने दावा किया तो भी उनकी गवाही जायज़ नहीं है चाहे वे दोनों शुफ़्आ के आकांक्षी हों, हाँ वे दोनों विक्रेता के इक़रार (स्वीकृति) से इसे प्राप्त कर सकते हैं, और शफ़ीअ के बाप या बेटे की गवाही इस विषय में शफ़ीअ की गवाही की तरह ही है। और अगर शफ़ीअ के दो बेटों ने गवाही दी कि उसने शुफ़्आ छोड़ दिया है, तो जायज़ है। मालिक की या उसके बेटे या बाप की गवाही ग़ुलाम और...

مسئلہ: نوادر ابن سماعہ میں امام محمد رحمہ اللہ سے روایت ہے ☆

اگر بجائے باندی کے غلام فرض کیا جائے اور مالک کے دو بیٹوں نے یہ گواہی دی اور مالک اور غلام نے اس سے انکار کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک مقبول نہ ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک مقبول ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ زید نے ایک غلام عمرو نامی خریدا اور اس کو آزاد کیا پھر عمرو نے ایک خالد نامی غلام خریدا اور اس کو آزاد کیا پھر خالد نے ایک بکر نامی غلام خریدا اور اس کو آزاد کیا پھر خالد مر گیا اور زید و عمرو زندہ ہیں پھر ایک شخص نے گواہ قائم کئے کہ خالد میرا غلام ہے اور اس کا ترکہ لینا چاہا پھر زید کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ عمرو نے خالد کو فلاں شخص سے خریدا اور وہ اس کا مالک تھا پھر آزاد کر دیا ہے تو گواہی جائز ہے اور اگر عمرو بھی مر گیا اور اس نے سوائے زید کے کوئی وارث چھوڑا پھر زید کے دونوں بیٹوں نے ایسی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی اور اگر پہلے عمرو نے انتقال کیا پھر خالد بھی مر گیا اور سوائے ایک دختر اور زید کے کوئی وارث نہ چھوڑا اور ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ خالد میرا غلام تھا اور گواہ لایا اور اس کی دختر نے دعویٰ کیا کہ وہ آزاد تھا اور عمرو نے آزاد کیا ہے اور زید اس سے منکر تھا پھر زید کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ عمرو نے اس کو فلاں سے خرید کیا اور وہ اس کا مالک تھا پھر آزاد کیا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں گواہی قبول کر کے عمرو کی طرف سے اس کو آزاد قرار دوں گا اور میراث اس کی بیٹی اور زید کے درمیان میں آدھی آدھی تقسیم ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص کی طرف سے دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے یہ گھر اس شخص کے ہاتھ فروخت کیا بشرط یہ ہے کہ ہم دونوں مشتری کے لئے ضامن

ہیں یعنی ضمان الدرک ہم پر ہے تو فرمایا کہ اگر ضمان اصل بیع میں ہے تو گواہی جائز نہیں ہے اور اگر اصل بیع میں نہ ہو تو گواہی جائز ہے کذا فی الذخیرہ۔ دو شخصوں نے ایک شخص پر گواہی دی کہ اس نے اپنا یہ گھر اس مدعی کے ہاتھ ہزار درہم کو اس شرط پر فروخت کیا ہے کہ ہم دونوں ثمن کے کفیل ہیں تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر ضمانت اصل بیع میں ہو تو دونوں کی گواہی مقبول نہیں ہے کیونکہ بیع دونوں کی ضمانت کے ساتھ تمام ہوتی ہے پس گویا دونوں نے فروخت کیا اور اگر ضمانت اصل بیع میں نہ ہو تو گواہی جائز ہے ایک شخص نے ایک باندی خریدی اور دو شخص درک کے ضامن ہوئے پھر دونوں نے گواہی دی کہ بائع نے ثمن لے لیا ہے تو گواہی نا مقبول ہے اور اسی طرح اگر یہ گواہی دی کہ بائع نے مشتری کو ثمن معاف کر دیا تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ ایک شخص نے دوسرے کے واسطے ضمانت کی جو کچھ تو فلاں کے ہاتھ فروخت کرے اس کا ضامن ہوا اور پھر طالب نے کہا کہ میں نے فلاں کے ہاتھ ہزار درہم کو فروخت کیا اور ضامن نے اس سے انکار کیا پھر اس پر اس کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ اس نے ہزار درہم کو بیع کی ہے تو دونوں کی گواہی جائز ہے اور اسی طرح اگر ضامن نے انکار کیا اور اس کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ فلاں شخص نے تجھے حکم کیا تھا کہ تو اس کی طرف سے ضمانت کر لے اور تو نے ضمانت کر لی تھی اور اس نے ہزار درہم کو ان کے ہاتھ بیع کی ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ گواہی جائز ہے اور ہزار درہم اس سے لے لئے جائیں گے اور وہ اس شخص سے لے لے گا جس نے اس کو ضمانت کرنے کا حکم دیا تھا یہ محیط میں لکھا ہے دو شفیعوں نے اگر مشتری کی طرف سے بائع پر گواہی دی پس اگر دونوں شفعہ کے طالب ہیں تو بائع منکر پر ان کی گواہی جائز نہیں ہے اور اگر دونوں نے شفعہ کا حق دے دیا تو مشتری کے واسطے ان کی گواہی جائز ہے۔ اگر مشتری نے خرید سے انکار کیا اور بائع نے

دعویٰ کیا تو بھی ان کی گواہی جائز نہیں ہے اگر چہ وہ دونوں شفعہ کے طالب ہیں ہاں وہ دونوں بائع کے اقرار سے لے لیں گے اور شفیع کے باپ یا بیٹے کی گواہی اس باب میں بمنزلہ شفیع کی گواہی کے ہے اور اگر شفیع کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ اس نے شفعہ دے ڈالا ہے تو جائز۔ مالک کی یا اس کے بیٹے یا باپ کی گواہی غلام اور

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5, Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat), Page 275

A sale occurring on behalf of a *mukatib* (a slave with a contract for freedom) is not permissible while a slave and a *mukatib* are demanding the right of *shufa* (pre-emption). However, if these individuals testify to the waiving of the right of pre-emption, it is permissible; this is written in *al-Hawi*. It is mentioned in *al-Asl* that if the descendants of the seller testify that the *shafi* (pre-emptor) demanded pre-emption from the purchaser and the purchaser denies it, while the house is in the possession of the purchaser, their testimony will not be accepted; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is narrated from Imam Muhammad (RA) that a person sold a house, and before the purchaser had taken possession of it, the *shafi* arrived and disputed regarding the pre-emption. Then, two sons of the seller testified that the purchaser had handed over the house to the *shafi* due to pre-emption, and then bought it back from him for a price; in this case, the testimony of both will not be accepted. Similarly, if they testify that the *shafi* waived the pre-emption, it is also unacceptable. This applies if their father (i.e., the seller) acknowledges this and makes the same claim. If he denies it, the testimony is accepted. If the purchaser took the house from the seller into his possession, and then two sons of the seller testified that the purchaser handed over the house to the *shafi* because of pre-emption, the testimony of both sons will not be accepted, whether the seller claims in accordance with their testimony or denies it; this is written in *al-Muhit*.

☆ If a person sells a house and his *ma’dhun* slave (authorized slave) who is in debt is the *shafi* (pre-emptor) ☆

Ibn Sama'ah has narrated that if two sons of the seller testify that the *shafi* waived the pre-emption, it is permissible; but if the seller himself gives this testimony, it is not permissible; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. If a person sells a house and his indebted *ma’dhun* slave is the *shafi*, then two sons of the master testify that the *ma’dhun* slave waived the pre-emption to the purchaser, the testimony of both is unacceptable while the house is in the seller's possession. Similarly, if an indebted *ma’dhun* slave sells and his master is the *shafi*, and then two sons of the master testify against the slave that the purchaser handed over the house from pre-emption to the master’s slave, the testimony will not be accepted; this is written in *al-Hawi*. If the owner makes the sale of the house and his *mukatib* is the *shafi*, then if two sons of the owner testify that the *mukatib* waived the pre-emption to the purchaser, the testimony of both will be void (*batil*). Some have said the interpretation of this issue is

that the house is in the seller's possession after it was previously in the purchaser's possession; thus, the testimony is accepted as it is free from suspicion. If the *mukatib* is the seller and his master (*mawla*) is the *shafi*, and the house is in the *mukatib*'s possession, then if two sons of the master testify that the master waived the pre-emption to the purchaser, the testimony is permissible; this is written in *al-Mabsut*. If a house has two pre-emptors, and then two witnesses state that one of them waived the pre-emption but they do not know which one it is, the testimony is void. If three persons are pre-emptors, then two testify against the third that he waived the pre-emption and say "we also waived along with him," the testimony is accepted. But if they say "we both seek pre-emption," it is void. Likewise, if both say "we waived the pre-emption" but one of them has a son, father, *mukatib*, or wife who is the *shafi*, the testimony of both is void; this is written in *al-Hawi*. If an heir acknowledges a debt and then he and another person testify that the debt was upon the deceased, the testimony will be accepted, and the testimony of the one who made the acknowledgment will be heard; this is written in *Khulasat al-Muftin*.

Imam Muhammad (RA) stated that the testimony of an executor (*wasi*) on behalf of the deceased in matters of debt etc. is void, whether the heirs are minors or adults; thus in *al-Muhit*. If he testifies that there is a debt upon the deceased, then in every case the testimony is permissible; thus in *Fatawa Qadi Khan*. If testimony is given on behalf of some heirs against the deceased, then for whomever the testimony is given, if they are minors, it is not permissible by consensus (*ittifaq*). If they are adults, then according to Imam Azam (Abu Hanifa RA) the ruling is the same (not permissible), while according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) it is permissible. And if testimony is given on behalf of an adult heir against a stranger then...

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5, किताबुश शहादात (साक्ष्य की पुस्तक), पृष्ठ 275

मुकातिब (वह दास जिसने अपनी मुक्ति के लिए धन देने का समझौता किया हो) की ओर से बिक्री होना जायज़ नहीं है जबकि गुलाम और मुकातिब 'शुफ़ा' (पड़ोस के आधार पर संपत्ति क्रय करने का प्राथमिकता का अधिकार) की माँग कर रहे हों। और यदि ये लोग शुफ़ा का अधिकार त्याग देने पर गवाही दें, तो वह मान्य है, यह 'हावी' में लिखा है। मूल रूप से यह वर्णित है कि यदि विक्रेता के लिए उसकी संतानों ने गवाही दी कि 'शफी' (शुफ़ा का अधिकार रखने वाला) ने खरीदार से शुफ़ा की माँग की और खरीदार इनकार करता है, जबकि घर खरीदार के कब्ज़े में है, तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने एक घर बेचा और खरीदार ने अभी उस पर कब्ज़ा नहीं किया था कि शफी आ गया और शुफ़ा के मामले में विवाद किया। फिर विक्रेता के दो बेटों ने गवाही दी कि खरीदार ने शुफ़ा के कारण घर शफी के सुपुर्द कर दिया था, फिर उससे रुपयों में ख़रीदा है, तो उन दोनों की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। इसी तरह यदि यह गवाही दी कि शफी ने अपना शुफ़ा का अधिकार छोड़ दिया है, तो भी वह अस्वीकार्य है। यह उस स्थिति में है जब उन दोनों का पिता (अर्थात् विक्रेता) इसका इकरार (स्वीकारोक्ति) करता हो और यही दावा करता हो। और यदि वह इनकार करता हो, तो गवाही स्वीकार्य है। और यदि खरीदार ने विक्रेता से घर लेकर अपने कब्ज़े में कर लिया, फिर विक्रेता के दो पुत्रों ने यह गवाही दी कि खरीदार ने शुफ़ा की वजह से वह घर शफी के सुपुर्द कर दिया था, तो दोनों पुत्रों की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, चाहे विक्रेता उनकी गवाही के अनुसार दावा करता हो या इनकार करता हो; यह 'मुहीत' में लिखा है।

☆ यदि एक व्यक्ति ने एक घर बेचा और उसका 'गुलाम माज़ून' (व्यापार की अनुमति प्राप्त दास) जिस पर ऋण है, वही उसका शफी (पड़ोसी हकदार) है ☆

इब्न समाआ ने रिवायत की है कि यदि विक्रेता के दो बेटों ने गवाही दी कि शफी ने शुफ़ा का अधिकार छोड़ दिया है, तो यह जायज़ है, और यदि स्वयं विक्रेता ने यह गवाही दी तो जायज़ नहीं है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने घर बेचा और उसका कर्जदार गुलाम माज़ून ही उसका शफी है, फिर मालिक के दो बेटों ने गवाही दी कि गुलाम माज़ून ने खरीदार को शुफ़ा छोड़ दिया है, तो दोनों की गवाही अस्वीकार्य है जबकि घर विक्रेता के कब्ज़े में हो। इसी तरह यदि कर्जदार गुलाम माज़ून ने घर बेचा और उसका मालिक उसका शफी है, फिर मालिक के दो बेटों ने गुलाम के

विरुद्ध गवाही दी कि खरीदार ने शुफ़ा के कारण घर मालिक के गुलाम के सुपुर्द किया, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी; यह 'हावी' में लिखा है। यदि घर की बिक्री मालिक ने की और उसका मुकातिब उसका शफी है, फिर यदि मालिक के दो बेटों ने गवाही दी कि मुकातिब ने खरीदार को शुफ़ा का अधिकार दे दिया, तो दोनों की गवाही बातिल (अमान्य) होगी। कुछ विद्वानों ने कहा कि इस मसले (समस्या) की व्याख्या यह है कि घर विक्रेता के कब्ज़े में है, जबकि पहले वह खरीदार के कब्ज़े में था, तो गवाही आरोप से मुक्त होने के कारण स्वीकार्य है। और यदि मुकातिब विक्रेता हो और उसका स्वामी (मौली) शफी हो और घर मुकातिब के कब्ज़े में हो, तो यदि स्वामी के दो बेटों ने गवाही दी कि स्वामी ने खरीदार को शुफ़ा छोड़ दिया है, तो गवाही जायज़ है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि एक घर के दो शफी हों, फिर दो गवाहों ने बयान दिया कि एक ने शुफ़ा छोड़ दिया है लेकिन वे नहीं जानते कि वह कौन है, तो गवाही बातिल है। यदि तीन व्यक्ति शफी हों, फिर दो ने तीसरे के विरुद्ध गवाही दी कि उसने शुफ़ा छोड़ दिया है और कहा कि हमने भी उसी के साथ छोड़ दिया है, तो गवाही स्वीकार्य है। और यदि कहा कि हम दोनों शुफ़ा के इच्छुक हैं, तो बातिल है। इसी तरह यदि दोनों ने कहा कि हमने शुफ़ा छोड़ दिया है लेकिन उनमें से एक व्यक्ति का बेटा या बाप या मुकातिब या उसकी पत्नी शफी है, तो दोनों की गवाही बातिल है; यह 'हावी' में लिखा है। यदि एक उत्तराधिकारी ने ऋण का इकरार किया, फिर उसने और एक अन्य व्यक्ति ने गवाही दी कि ऋण मृतक पर था, तो गवाही स्वीकार्य होगी और इस इकरार करने वाले की गवाही सुनी जाएगी; यह 'खुलासा-तुल-मुफ़्तीन' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि मृतक की ओर से 'वसी' (वसीयत का निष्पादक) की गवाही ऋण आदि के मामलों में बातिल है, चाहे उत्तराधिकारी नाबालिग हों या बालिग (वयस्क); ऐसा ही 'मुहीत' में है। और यदि उसने मृतक पर ऋण होने की गवाही दी, तो हर हाल में गवाही जायज़ है; ऐसा ही 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है। और यदि कुछ उत्तराधिकारियों की ओर से मृतक पर गवाही दी गई, तो जिसकी ओर से गवाही दी गई है यदि वह नाबालिग है तो सर्वसम्मति (इत्तिफ़ाक़) से जायज़ नहीं है, और यदि वह बालिग है तब भी इमाम आ़ज़म (अबू हनीफ़ा रह.) के निकट यही हुक्म है (कि जायज़ नहीं है), और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के निकट जायज़ है। और यदि बड़े बालिग वारिस की ओर से किसी अजनबी (तीसरे व्यक्ति) पर गवाही दी तो...

مکاتب کی طرف سے بیع واقع ہونے پر جائز نہیں ہے جبکہ غلام و مکاتب شفعہ کو طلب کرتے ہوں اور شفعہ کا حق دے ڈالنے پر اگر یہ لوگ گواہی دیں تو جائز ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اصل میں مذکور ہے کہ اگر بائع کے واسطے اس کی اولاد نے گواہی دی کہ شفیع نے مشتری سے شفعہ طلب کیا اور مشتری انکار کرتا ہے اور گھر مشتری کے قبضہ میں ہے تو ان کی گواہی مقبول نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے ایک گھر فروخت کیا اور ہنوز مشتری نے اس پر قبضہ نہ کیا تھا کہ شفیع آیا اور شفعہ میں جھگڑا کیا پھر بائع کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ مشتری نے گھر شفعہ سے شفیع کے سپرد کر دیا پھر اس سے داموں کو خریدا ہے تو دونوں کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور اسی طرح اگر یہ گواہی دی کہ شفیع نے شفعہ دے ڈالا تو بھی نا مقبول ہے اور یہ اس صورت میں ہے کہ ان دونوں کا باپ یعنی بائع اس کا اقرار کرتا ہو اور یہی دعویٰ کرتا ہو اور اگر انکار کرتا ہو تو گواہی مقبول ہے اور اگر مشتری نے بائع سے گھر لے کر اپنے قبضہ میں کر لیا پھر بائع کے دولڑکوں نے یہ گواہی دی کہ مشتری نے شفعہ کی وجہ سے وہ گھر شفیع کے سپرد کر دیا تو دونوں بیٹوں کی گواہی مقبول نہ ہوگی خواہ بائع ان کی گواہی کے موافق دعویٰ کرتا ہو یا انکار کرتا ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔

☆ اگر ایک شخص نے ایک گھر فروخت کیا اور اس کا غلام ماذون کہ جس پر قرض ہے وہی اس کا شفیع ہے ☆

ابن سماعہ نے روایت کی ہے کہ اگر بائع کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ شفیع نے شفعہ دے ڈالا تو جائز ہے اور اگر بائع نے یہ گواہی دی تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے ایک گھر فروخت کیا اور اس کا غلام ماذون کہ جس پر قرض ہے وہی اس کا شفیع ہے پھر مالک کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ غلام ماذون نے مشتری کو شفعہ دے ڈالا تو دونوں کی گواہی نامقبول ہے جبکہ وہ گھر بائع کے قبضہ میں ہو اسی طرح اگر غلام ماذون قرض دار نے فروخت کیا اور اس کا مالک اس کا شفیع ہے پھر مالک کے دو بیٹوں نے غلام پر گواہی دی کہ مشتری نے شفعہ سے گھر مالک کے غلام کے سپرد کیا تو گواہی مقبول نہ ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے اگر گھر کی بیع مالک نے کی اور اس کا مکاتب شفیع ہے پھر اگر مالک کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ مکاتب نے شفعہ مشتری کو دے ڈالا تو دونوں کی گواہی باطل ہو گی بعض نے کہا کہ اس مسئلہ کی تاویل یہ ہے کہ گھر بائع کے قبضہ میں ہے بعد از آنکہ پہلے مشتری کے قبضہ میں تھا تو گواہی بسبب تہمت سے خالی ہونے کے مقبول ہے اور اگر مکاتب فروخت کرنے والا ہو اور اس کا مولیٰ شفیع ہو اور گھر مکاتب کے قبضہ میں ہے پس اگر مولیٰ کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ مولیٰ نے شفعہ مشتری کو دے ڈالا تو گواہی جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر ایک گھر کے دو شفیع ہوں پھر دو گواہوں نے بیان کیا کہ ایک نے شفعہ دے ڈالا اور یہ نہیں جانتے کہ وہ کون ہے تو گواہی باطل ہے اگر تین اشخاص شفیع ہوں پھر دو نے تیسرے پر گواہی دی کہ اس نے شفعہ دے ڈالا اور کہا کہ ہم نے بھی اسی کے ساتھ دے ڈالا تو گواہی مقبول ہے اور اگر کہا کہ ہم دونوں شفعہ کے طالب ہیں تو باطل ہے اور اسی طرح اگر دونوں نے یہ کہا کہ ہم نے شفعہ دے ڈالا لیکن ان میں سے ایک شخص کا بیٹا یا باپ یا مکاتب یا اس کی بیوی شفیع ہے تو دونوں کی گواہی باطل ہے یہ حاوی میں لکھا ہے ایک وارث نے اگر قرضہ کا اقرار کیا پھر اس نے اور ایک دوسرے

شخص نے گواہی دی کہ قرضہ میت پر تھا تو گواہی مقبول ہو گی اور اس اقرار کرنے والے کی گواہی کی سماعت ہو گی یہ خلاصہ المفتین میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ نے فرمایا کہ میت کی طرف سے وصی کی گواہی قرضہ وغیرہ میں باطل ہے خواہ وارث نابالغ ہوں یا بالغ ہوں کذا فی المحیط اور اگر اس نے میت پر قرضہ ہونے کی گواہی دی تو ہر حال میں گواہی جائز ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اگر بعض وارثوں کی طرف سے میت پر گواہی دی پس جس کی طرف سے گواہی دی ہے اگر وہ نا بالغ ہے تو بالاتفاق جائز نہیں ہے اور اگر بالغ ہے تو بھی امام اعظمؒ کے نزدیک یہی حکم ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہے اور اگر بڑے بالغ وارث کی طرف سے کسی اجنبی پر گواہی دی تو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (276) Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

According to the *Zahir al-Riwayah*, it is acceptable. However, if testimony is given on behalf of both adult and minor heirs regarding a right other than inheritance, it is not permissible. If two executors (*wasis*) testify on behalf of an adult heir that the deceased acknowledged a specific house as his property, the testimony shall be accepted; this is recorded in *al-Khulasah*. When an executor is removed from office and provides testimony on behalf of an orphan or the deceased, it shall not be accepted, even if no dispute has arisen; this is mentioned in the commentary of *Adab al-Qadi* by *Sadr al-Shahid*. If an executor neither accepted nor rejected the executorship after the death of the testator (*musi*) until providing testimony before the judge (*qadi*), the judge shall inquire whether he accepts or rejects the role. If he accepts, the testimony becomes void; if he rejects, the testimony remains valid. If he remains silent, the judge shall suspend judgment on the testimony; this is stated in *al-Muhit*. If two debtors who owe the deceased money testify regarding the executorship, a will, or inheritance, and the opposing party denies it, the testimony is not accepted. If the opponent claims it, it is accepted, whether the death is manifest or not. If two creditors who are owed money by the deceased testify, their testimony is not accepted if the death is not manifest. If the death is manifest, but the party for whom they testify does not claim it, the testimony is still not accepted. If that party does claim it, the testimony is accepted by way of *istihsan* (juridistic preference). If two heirs testify regarding a legatee and the death is not manifest, the testimony is not accepted regardless of whether the person claims or denies it. If the death is manifest and the person also claims it, it is accepted by way of *istihsan*.

If two executors testify that a third person is also an executor with them, the testimony is not accepted if the death is not manifest. If the death is manifest and the third person claims it, it is accepted by way of *istihsan*. If two individuals in whose favor a bequest was made testify that someone is an executor, and the death is manifest and that person claims the role, the testimony is accepted; otherwise, it is not. It is narrated from Imam Muhammad in *Nawadir Ibn Samma'ah* that two people testified that the deceased appointed their father as executor, while the heirs either admit or deny it. If their father claims the executorship, the testimony is unacceptable; if he denies it, it is acceptable; this is written in *al-Muhit*. If creditors testify that the deceased appointed someone as executor and the judge issues a decree, then if others testify that another person was appointed executor, it will not be accepted. This is also in *al-Kafi*. If before the judge's decree, testimony is given

that the deceased revoked the first appointment and appointed a second person, and the second person claims it, the judge shall accept their testimony.

A person died and left three slaves of equal value. Two witnesses testified that the deceased bequeathed a specific slave to a person, and the judge decreed it. Later, if heirs testify to a bequest of another slave to another person, it will not be accepted because a will cannot exceed one-third of the estate. If they testified before the judge's decree and stated that the deceased revoked the first bequest, the slave would be given to the second person. If revocation was not mentioned, each would get half a slave. This rule applies if they testified regarding different slaves. If they testified regarding the exact same slave after the judge's decree and mentioned the revocation of the first, the testimony regarding revocation would be rejected and the bequest accepted. If revocation was not mentioned, it would not be rejected, and in both cases, the slave would be divided half and half...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (276) किताब-अश-शहादत (साक्ष्यों की पुस्तक)

ज़ाहिर-अर-रिवायत के अनुसार स्वीकार्य है, और यदि वयस्क और अवयस्क दोनों प्रकार के वारिसों की ओर से विरासत के अलावा किसी अन्य अधिकार में गवाही दी गई, तो यह जायज़ नहीं है। यदि दो वसीयतदारों (executors) ने एक वयस्क वारिस की ओर से गवाही दी कि मृतक ने स्वीकार किया था कि यह विशेष घर उसी का है, तो यह स्वीकार की जाएगी; यह 'खुलासा' में लिखा है। जब वसी (executor) को पदमुक्त कर दिया जाए और वह यतीम (अनाथ) की ओर से या मृतक की ओर से गवाही दे, तो वह स्वीकार नहीं होगी, भले ही कोई विवाद न हुआ हो; यह 'अदब अल-काज़ी' की 'शराह सद्र अल-शहीद' में वर्णित है। यदि वसी ने मूसी (वसीयत करने वाले) की मृत्यु के बाद वसीयत स्वीकार या अस्वीकार नहीं की, और काज़ी के सामने गवाही दी, तो काज़ी उससे पूछेगा कि क्या वह वसी बनना स्वीकार करता है या नहीं। यदि उसने स्वीकार कर लिया, तो गवाही अमान्य हो गई, और यदि अस्वीकार कर दिया, तो गवाही कायम रहेगी। यदि वह चुप रहा, तो काज़ी गवाही पर रुक जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि मृतक के दो कर्जदारों ने वसीयत या विरासत पर गवाही दी, तो यदि विरोधी पक्ष इनकार करता है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, और यदि वह उसका दावा करता है, तो स्वीकार होगी, चाहे मृत्यु स्पष्ट हो या नहीं। यदि ऐसे दो ऋणदाताओं ने गवाही दी जिनका मृतक पर कर्ज है, तो यदि मृत्यु स्पष्ट न हो, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। यदि मृत्यु स्पष्ट है और जिसकी ओर से गवाही दी गई है वह उसका दावा नहीं कर रहा, तो भी गवाही स्वीकार नहीं होगी; यदि वह दावा करता है, तो इस्तहसानन (न्याय के आधार पर) स्वीकार होगी। यदि दो वारिसों ने मूसा अलैहि (वसीयत प्राप्तकर्ता) के लिए गवाही दी और मृत्यु स्पष्ट नहीं है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, चाहे वह व्यक्ति दावा करे या इनकार। यदि मृत्यु स्पष्ट है और वह व्यक्ति भी इसका दावा करता है, तो इस्तहसानन स्वीकार होगी।

यदि दो वसीयतदारों ने अपने साथ किसी तीसरे व्यक्ति के वसी होने की गवाही दी, तो मृत्यु स्पष्ट न होने पर गवाही स्वीकार नहीं होगी। यदि मृत्यु स्पष्ट है और तीसरा व्यक्ति दावा करता है, तो इस्तहसानन स्वीकार होगी। यदि दो ऐसे व्यक्तियों ने, जिनके लिए किसी चीज़ की वसीयत की गई है, किसी के वसी होने की गवाही दी और मृत्यु स्पष्ट है तथा वह व्यक्ति उसका दावा करता है, तो गवाही स्वीकार होगी; अन्यथा नहीं। 'नवादिर इब्न समाह' में इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि मृतक ने हमारे पिता को वसी बनाया था, और वारिस इसे स्वीकार या अस्वीकार करते हैं; यदि उनका पिता वसी होने का दावा करता है, तो गवाही अस्वीकार्य है, और यदि वह इनकार

करता है, तो स्वीकार्य है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि ऋणदाताओं ने गवाही दी कि मृतक ने उसे वसी बनाया है और काज़ी का आदेश हो गया, फिर दो अन्य लोगों ने किसी और के वसी होने की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं होगी। 'काफी' में ऐसा ही है। यदि काज़ी के आदेश से पहले गवाही दी गई कि मृतक ने पहली वसीयत रद्द कर दूसरे को वसी बनाया है, और दूसरा व्यक्ति दावा भी करता है, तो काज़ी उसकी गवाही स्वीकार करेगा।

एक व्यक्ति की मृत्यु हुई और उसने समान मूल्य के तीन गुलाम छोड़े। दो गवाहों ने गवाही दी कि मृतक ने एक गुलाम किसी व्यक्ति को देने की वसीयत की थी, और काज़ी ने आदेश दे दिया। फिर वारिसों ने दूसरे गुलाम को किसी और व्यक्ति को देने की वसीयत की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं होगी क्योंकि वसीयत कुल संपत्ति के एक तिहाई से अधिक पर लागू नहीं होती। यदि काज़ी के आदेश से पहले उन्होंने गवाही दी कि मृतक ने पहली वसीयत रद्द कर दी थी, तो गुलाम दूसरे को दिया जाएगा। यदि रद्द करना स्पष्ट नहीं किया, तो दोनों को आधा-आधा गुलाम मिलेगा। यह तब है जब दोनों गवाहियों में अलग-अलग गुलामों की बात हो। यदि एक ही गुलाम के लिए गवाही दी गई और काज़ी के आदेश के बाद रद्द करने की बात कही गई, तो रद्द करने की गवाही नामंजूर होगी और वसीयत स्वीकार होगी। यदि रद्द करना नहीं बताया गया, तो गवाही रद्द नहीं होगी और दोनों स्थितियों में गुलाम आधा-आधा...

ظاہرا لروایت کے موافق مقبول ہے اور اگر بالغ اور نابالغ دونوں طرح کے وارثوں کی طرف سے میراث کے سوا دوسرے حق میں گواہی دی تو جائز نہیں ہے اگر دو وصیوں نے ایک بالغ وارث کی طرف سے گواہی دی کہ میت نے اقرار کیا کہ یہ خاص گھر اس کی ملک ہے تو مقبول ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے وصی جب معزول ہو گیا اور اس نے یتیم کی طرف سے یا میت کی طرف سے گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی اگرچہ خصومت نہ واقع ہو یہ ادب القاضی کی شرح صدر الشہید میں ہے اگر وصی نے بعد موت موصی کے وصی ہونا نہ قبول کیا اور نہ رد کیا یہاں تک کہ قاضی کے سامنے گواہی ادا کی تو قاضی اس سے دریافت کرے گا کہ تو وصی ہونا قبول کرتا ہے یا رد کرتا ہے پس اگر اس نے قبول کیا تو گواہی باطل ہو گئی اور اگر رد کردی تو گواہی باقی رہے گی اور اگر خاموش رہا اور کچھ جواب نہ دیا تو قاضی اس کی گواہی میں توقف کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے دو قرض داروں نے جن پر میت کا قرضہ ہے اگر وصایت یا وصیت یا وراثت کی گواہی دی پس اگر خصم منکر ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی اور اگر خصم اس کا مدعی ہے تو گواہی قبول ہو گی خواہ موت ظاہر ہو یا ظاہر نہ ہو اور اگر ایسے دو قرض خواہوں نے جن کا میت پر قرض ہے وراثت یا وصایت یا وصیت کی گواہی دی پس اگر موت ظاہر نہ ہو تو مقبول نہ ہو گی اور اگر موت ظاہر ہو پس جس کی طرف سے گواہی دی ہے اگر وہ اس کا مدعی نہ ہو تو بھی گواہی مقبول نہ ہو گی اگر وہ اس کا مدعی ہو تو استحساناً مقبول ہو گی اور اگر دو وارثوں نے موصی الیہ کی گواہی دی اور موت ظاہر نہیں ہے تو گواہی قبول نہ ہو گی خواہ وہ شخص اس کا مدعی ہو یا منکر ہو اور اگر موت ظاہر ہو اور وہ شخص بھی اس امر کا مدعی ہو تو استحساناً مقبول ہو گی۔

اگر دو وصیوں نے اپنے ساتھ تیسرے شخص کے وصی ہونے کے واسطے گواہی دی پس اگر موت ظاہر نہ ہو تو گواہی مقبول نہ ہو گی اور اگر موت ظاہر ہو اور تیسرا شخص اس کا مدعی ہو تو استحساناً مقبول ہو گی ایسے دو شخصوں نے جن کے لئے کسی چیز کی وصیت کی گئی ہے اگر کسی شخص کے وصی ہونے کی گواہی دی پس اگر موت ظاہر ہو اور وہ شخص اس کا دعویٰ کرتا ہو تو گواہی مقبول ہو گی اور اگر موت ظاہر نہ ہو تو گواہی مقبول نہ ہو گی نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ دو شخصوں نے گواہی دی کہ میت نے ہمارے باپ کو وصی بنایا ہے اور میت کے وارث اس کا اقرار کرتے ہیں یا انکار کرتے ہیں پس اگر دونوں کا باپ وصی ہونے کا مدعی ہے تو گواہی نامقبول ہے اور اگر منکر ہے تو مقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر قرض خواہوں نے گواہی دی کہ میت نے اس کو وصی کیا ہے اور قاضی کے یہاں سے اس کا حکم ہو گیا پھر دو قرض داروں یا دو وارثوں یا دو ایسے شخصوں نے جن کے لئے کچھ وصیت ہے دوسرے شخص کے وصی ہونے کی گواہی دی اور وہ اس کا مدعی ہے تو مقبول نہ ہو گی کذا فی الکافی اور اگر قاضی کے حکم دینے سے پہلے یہ گواہی دی کہ میت نے پہلے کے وصی کرنے سے رجوع کر کے اس دوسرے کو وصی کیا ہے اور دوسرا شخص دعویٰ بھی کرتا ہے تو قاضی ان کی گواہی قبول کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک شخص مر گیا اور اس نے تین غلام برابر برابر قیمت کے چھوڑے پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ میت نے اس غلام کو اس شخص کو دے دینے کی وصیت کی تھی اور قاضی نے اس کے دے دینے کا حکم دے دیا پھر وارثوں نے دوسرے غلام کو دوسرے شخص کو دے دینے کی وصیت کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی رد کردی جائے گی اس واسطے کہ وصیت تہائی سے زائد میں جاری نہیں ہے اور اگر قاضی کے حکم دینے سے پہلے انہوں نے گواہی دی اور بیان کیا کہ میت نے پہلی وصیت سے رجوع کر لیا تو غلام دوسرے کو دلایا جائے گا اور پہلے کو کچھ نہ

ملے گا اور اگر میت کا رجوع کر لینا نہ بیان کیا تو ہر ایک کو آدھا آدھا غلام ملے گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ دونوں نے دوسرے کے لئے دوسرے غلام کی وصیت کرنے کی گواہی دی اور اگر بعینہ اسی غلام میں اس وصیت کی گواہی دی پس اگر پہلے کے واسطے قاضی کے حکم دینے کے بعد گواہی دی اور پہلے کے واسطے وصیت سے میت کا رجوع کر لینا بیان کیا تو رجوع کر لینے کے باب میں گواہی رد کر دی جائے گی اور وصیت مقبول ہوگی۔ اگر رجوع کر لینا نہ بیان کیا تو رد نہ ہو گی اور دونوں صورتوں میں غلام آدھا آدھا

Both claimants will receive, and this ruling applies when both have testified to a bequest (wasiyyat) for another person. If, after a ruling has been made regarding a bequest of a slave or a third of the estate for the first person, both witnesses testify to the manumission (freeing) of that slave, the testimony will be rejected, regardless of whether they testified to the freedom of that same slave or another, and whether they mentioned a revocation of the will or not, as stated in *Al-Kafi*. However, the slave will be freed and will be obligated to pay his value through his earnings (sa'i), as recorded in *Al-Muhit*. If two witnesses testify to a bequest of one-third of the property for Zaid, and subsequently two heirs testify to a bequest of one-third for another person after a ruling was made for the first, without mentioning a revocation of the first bequest, the testimony will be accepted. If they mention a revocation of the first bequest, the testimony regarding the bequest itself will be accepted, but the portion regarding the revocation will be rejected. The distribution of assets by the judge (Qazi) is equivalent to a judge's ruling. Thus, if the two heir-witnesses did not mention a revocation of the first bequest but gave testimony only after the judge had distributed the deceased's assets between the heirs and the legatee (musa-la-hu), the testimony will be rejected because the judge's distribution stands as a final ruling, and accepting such testimony would necessitate overturning that prior ruling. Similarly, if an heir acknowledges that the deceased had bequeathed this slave or a third of the property to a certain person, and a ruling is made accordingly, and then that same heir, along with another witness, testifies that the deceased bequeathed the same slave, another property, or one-third to a different person, it will not be accepted. Likewise, if an heir acknowledges a debt owed by the deceased to someone and a ruling is passed, then testifies with another witness about a debt to another person, and the estate (taraka) is insufficient for both debts, it will not be accepted. However, if the ruling for the first was based on witnesses' testimony, then the testimony for the second debt will be accepted, and they will share proportionately. If witnesses for the second debt appear before a ruling is made for the first, the testimony will be accepted in all cases. But if an heir acknowledges the one-third bequest, slave, or debt for the first person and that portion is handed over, then testifies for a second person, it will not be accepted. Similarly, testimony for a second person will not be accepted once the judge has personally performed the distribution and handover, as per *Al-Kafi*.

If an heir, along with a stranger, acknowledges a one-third bequest for someone and then testifies for a one-third bequest for another, the judge will accept both witnesses, regardless of whether the testimony was given after the judge's ruling for the first person or before. Two persons testified that the deceased bequeathed one-third of the property to a certain individual. Then, two heirs testified that the deceased revoked that bequest and instead bequeathed one-third to a specific heir, and all other heirs consented after the death. In this case, the heirs' testimony is valid, and one-third of the property will be given according to the first opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). According to his second opinion, which is also the opinion of Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), the heirs' testimony is accepted only regarding the revocation (ruju') of the bequest, as stated in *Al-Muhit*. It is narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that a man died leaving assets and one brother. Another person claimed to be the son of the deceased and presented witnesses who testified accordingly, stating they knew of no other heirs. A ruling was made to grant the entire estate to that claimant. Later, the son acknowledged that his father had bequeathed one-third to these witnesses or had acknowledged a debt to them. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated the testimony would not be void because he acknowledged it after the judge's ruling. However, if he acknowledges it after the witnesses' testimony but before the judge's ruling, the testimony will be void, as stated in *Al-Hawi*. A person died having bequeathed some property for his poor neighbors. The heirs denied the bequest. Then, two men from the neighborhood, whose children are also poor, testified regarding the bequest...

दोनों वादियों (claimants) को मिलेगा और यह हुक्म उस सूरत में है कि दोनों ने दूसरे व्यक्ति के वास्ते वसीयत करने की गवाही दी हो। और अगर पहले व्यक्ति के वास्ते गुलाम या तिहाई माल की वसीयत का हुक्म हो जाने के बाद दोनों ने आज़ाद करने की गवाही दी तो वह रद्द कर दी जाएगी, चाहे उसी गुलाम की आज़ादी की गवाही दी हो या दूसरे की, और चाहे वसीयत से पलटना बयान किया हो या न किया हो, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में उल्लेख है। लेकिन गुलाम आज़ाद हो जाएगा और उस पर अनिवार्य होगा कि वह मेहनत (सई) करके माल अदा करे, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर दो गवाहों ने ज़ैद के वास्ते तिहाई माल की वसीयत होने की गवाही दी, फिर दो वारिसों ने पहले के पक्ष में आदेश हो जाने के बाद दूसरे व्यक्ति के लिए तिहाई माल की वसीयत होने की गवाही दी और पहली वसीयत से पलटने का उल्लेख नहीं किया, तो गवाही स्वीकार्य होगी। और यदि पहली वसीयत से पलटने का उल्लेख किया, तो वसीयत के संबंध में वह स्वीकार्य होगी और पलटने (रुजू) के संबंध में उसे रद्द कर दिया जाएगा। और काज़ी (न्यायाधीश) द्वारा संपत्ति का वितरण कर देना काज़ी के निर्णय के समान है, यहाँ तक कि अगर दोनों गवाह वारिसों ने पहले वसीयत से पलटना बयान नहीं किया, लेकिन उस समय गवाही दी जब काज़ी ने मृतक की संपत्ति को वारिसों और वसीयतदार (मूसा-लह) के बीच विभाजित कर दिया है, तो गवाही रद्द कर दी जाएगी, क्योंकि काज़ी का वितरण स्वयं एक आदेश के समान है, और ऐसी गवाही को स्वीकार करने से पूर्व में दिए गए आदेश का उल्लंघन होता है। इसी तरह यदि वारिस ने स्वीकार किया कि मृतक ने यह गुलाम या तिहाई माल फ़लाँ व्यक्ति को देने की वसीयत की थी और उस पर निर्णय हो गया, फिर उस वारिस ने दूसरे गवाह के साथ यह गवाही दी कि मृतक ने उसी गुलाम या किसी अन्य संपत्ति या तिहाई माल को किसी अन्य व्यक्ति को देने की वसीयत की थी, तो यह स्वीकार नहीं होगी। इसी प्रकार यदि वारिस ने मृतक पर किसी व्यक्ति का ऋण स्वीकार किया और उस पर आदेश हो गया, फिर दूसरे गवाह के साथ किसी अन्य व्यक्ति का मृतक पर ऋण होने की गवाही दी और जायदाद (तरका) दोनों ऋणों के लिए पर्याप्त नहीं है, तो वह स्वीकार्य नहीं होगी। यदि पहले के संबंध में गवाहों की गवाही पर निर्णय हो चुका है, तो दूसरे के ऋण की गवाही स्वीकार होगी और वे आपस में आनुपातिक रूप से बँटवारा करेंगे। यदि पहले के आदेश से पूर्व दूसरे के गवाह उपस्थित हुए, तो सभी स्थितियों में गवाही स्वीकार्य होगी। लेकिन यदि वारिस ने पहले व्यक्ति के लिए तिहाई माल, गुलाम या ऋण स्वीकार किया और वह हिस्सा उसे सौंप दिया गया, और फिर दूसरे के लिए गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं होगी; और इसी प्रकार तब भी

स्वीकार्य नहीं होगी जब काज़ी ने स्वयं बँटवारा और सुपुर्दगी कर दी हो, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में वर्णित है।

यदि वारिस ने किसी अजनबी के साथ मिलकर किसी व्यक्ति के लिए तिहाई माल की वसीयत का इकरार किया, और फिर दूसरे के लिए तिहाई माल की वसीयत की गवाही दी, तो काज़ी दोनों गवाहों को स्वीकार करेगा, चाहे गवाही पहले व्यक्ति के पक्ष में काज़ी के आदेश के बाद दी गई हो या पहले। दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि मृतक ने इस व्यक्ति के लिए तिहाई माल की वसीयत की थी, फिर दो वारिसों ने गवाही दी कि मृतक ने इस वसीयत को वापस ले लिया था और अमुक वारिस के लिए तिहाई माल की वसीयत की थी और सभी वारिसों ने मृत्यु के पश्चात इसकी अनुमति दे दी है, तो वारिसों की गवाही मान्य है और तिहाई माल इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के प्रथम मत के अनुसार दिया जाएगा। दूसरे मत के अनुसार, जो इमाम मुहम्मद (रह.) का भी मत है, वारिसों की गवाही केवल वसीयत के विखंडन (रुजू) के मामले में स्वीकार की जाएगी, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि एक व्यक्ति की मृत्यु हुई और उसने संपत्ति तथा एक भाई छोड़ा, और एक अन्य व्यक्ति ने दावा किया कि वह मृतक का पुत्र है और साक्षी प्रस्तुत किए जिन्होंने गवाही दी कि वह मृतक का पुत्र है और वे उसके अतिरिक्त किसी अन्य वारिस को नहीं जानते; अतः उस दावेदार को समस्त संपत्ति देने का आदेश दिया गया। इसके बाद पुत्र ने स्वीकार किया कि उसके पिता ने इन गवाहों को तिहाई माल देने की वसीयत की थी या उनके ऋण को स्वीकार किया था, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा कि यह गवाही निष्प्रभावी नहीं होगी क्योंकि उसने काज़ी के आदेश के बाद इकरार किया है। परंतु यदि वह गवाहों की गवाही के बाद और काज़ी के निर्णय से पहले इकरार करता है, तो गवाही बातिल (अमान्य) होगी, यह 'हावी' में लिखा है। एक व्यक्ति मर गया और उसने अपने पड़ोसी निर्धनों (फ़क़ीरों) के लिए कुछ संपत्ति की वसीयत की और वारिसों ने वसीयत से इनकार किया, फिर पड़ोस के ऐसे दो व्यक्तियों ने वसीयत की गवाही दी जिनकी संतान भी निर्धन है...

دونوں مدعیوں کو ملے گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ دونوں نے دوسرے شخص کے واسطے وصیت کرنے کی گواہی ادا کی ہو اور اگر پہلے شخص کے واسطے غلام یا تہائی مال کی وصیت کا حکم ہو جانے کے بعد دونوں نے آزاد کرنے کی گواہی دی تو رد کر دی جائے گی خواہ اسی غلام کی آزادی کی گواہی دی یا دوسرے کی خواہ وصیت سے رجوع کرنا بیان کیا یا نہ بیان کیا کذا فی الکافی لیکن غلام آزاد ہو جائے گا اور اس پر واجب ہو گا کہ سعی کر کے مال ادا کرے یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے زید کے واسطے تہائی مال کی وصیت ہونے کی گواہی دی پھر دو وارثوں نے پہلے کے واسطے حکم ہو جانے کے بعد دوسرے شخص کے لئے تہائی مال کی وصیت ہونے کی گواہی دی اور پہلی وصیت سے رجوع کرنا نہ بیان کیا تو گواہی مقبول ہو گی اور اگر پہلی وصیت سے رجوع کرنا بیان کیا تو وصیت کے بارہ میں مقبول ہو گی اور رجوع کے بارہ میں رد کر دی جائے گی اور قاضی کا تقسیم کر کے دے دینا بمنزلہ حکم قاضی کے ہے حتی کہ اگر دونوں گواہوں وارثوں نے پہلے وصیت سے رجوع کرنا نہ بیان کیا لیکن اس وقت گواہی دی کہ جب قاضی نے مال میت کے وارثوں اور موصیٰ لہ کے درمیان تقسیم کر دیا ہے تو گواہی رد کر دی جائے گی کیونکہ قاضی کا تقسیم کرنا بمنزلہ حکم کے ہے پس گواہی کے قبول کرنے میں حکم کا توڑنا لازم آتا ہے اسی طرح اگر وارث نے اقرار کیا کہ میت نے یہ غلام یا تہائی مال فلاں شخص کو دے دینے کی وصیت کی تھی اور اس پر حکم ہو گیا پھر اس وارث نے دوسرے گواہ کے ساتھ یہ گواہی دی کہ میت نے اسی غلام کو یا دوسرے کو یا تہائی مال کو فلاں شخص کے دینے کی وصیت کی ہے تو مقبول نہ ہو گی اسی طرح اگر وارث نے میت پر کسی شخص کے قرض ہونے کا اقرار کیا اور اس پر حکم ہو گیا پھر دوسرے گواہ کے ساتھ دوسرے

شخص کا میت پر قرض ہونے کی گواہی دی اور دونوں قرضوں کا ترکہ میں پورا نہیں پڑتا ہے تو مقبول نہ ہو گی حتیٰ کہ اگر پہلے کے واسطے گواہوں کی گواہی پر حکم ہوا ہے تو دوسرے کی قرضہ کی گواہی مقبول ہوگی اور باہم تقسیم کر لیں گے اور اگر پہلے کے واسطے حکم ہونے سے پہلے دوسرے کے گواہ پیش ہوئے تو سب صورتوں میں مقبول ہوگی مگر جبکہ وارث نے پہلے کے واسطے تہائی مال یا غلام یا قرضہ کا اقرار کیا اور اس قدر پہلے کے سپرد کیا گیا پھر دوسرے کے واسطے بھی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی اور ایسے ہی دوسرے کے واسطے گواہی اس وقت بھی مقبول نہ ہوگی کہ جب قاضی نے خود تقسیم و تسلیم کی ہو کذا فی الکافی۔

اگر وارث نے اجنبی کے ساتھ تہائی مال کی کسی کے واسطے وصیت ہونے کا اقرار کیا پھر تہائی مال کی دوسرے کے واسطے وصیت ہونے کی گواہی دی تو قاضی دونوں گواہوں کو قبول کرے گا خواہ پہلے کے واسطے قاضی کے حکم دینے کے بعد گواہی دی یا پہلے گواہی دی ہو دو شخصوں نے یہ گواہی دی کہ میت نے اس شخص کے واسطے تہائی مال کی وصیت کی ہے پھر دو وارثوں نے یہ گواہی دی کہ میت نے اس وصیت سے رجوع کر لیا اور فلاں وارث کے واسطے تہائی مال کی وصیت کی اور ہم نے اور سب وارثوں نے بعد موت کے اس کی اجازت دے دی ہے تو وارثوں کی گواہی جائز ہے اور تہائی مال امام ابو یوسفؒ کے پہلے قول کے موافق ایسے ہی دیا جائے گا اور دوسرے قول کے موافق اور یہی قول امام محمدؒ کا ہے کہ وارثوں کی گواہی صرف وصیت سے رجوع کرنے میں قبول ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے مال اور ایک بھائی چھوڑا اور ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں میت کا بیٹا ہوں اور گواہ قائم کئے اور انہوں نے گواہی دی کہ یہ میت کا بیٹا ہے کہ ہم اس کے سوا وارث نہیں جانتے ہیں اور اس مدعی کے واسطے تمام مال ترکہ دے دینے کا حکم کیا گیا پھر بیٹے نے اقرار کیا کہ میرے باپ نے ان گواہوں کو تہائی مال دینے کی وصیت کی تھی یا ان کے قرضہ کا اقرار

کیا تھا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ گواہی باطل نہ ہوگی کیونکہ اس نے بعد حکم قاضی کے اقرار کیا ہے اور اگر گواہوں کی گواہی کے بعد قاضی کے حکم دینے سے پہلے یہ اقرار کرے تو گواہی باطل ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے ایک شخص مر گیا اور اپنے پڑوسی فقیروں کے واسطے کسی قدر مال کی وصیت کی اور وارثوں نے وصیت سے انکار کیا پھر وصیت پر پڑوس کے ایسے دو آدمیوں نے گواہی دی کہ جن کی اولاد بھی فقیر ہے

So Imam Muhammad (R.A.) said that their testimony will not be acceptable at all, just as in the case where two men testified to the fact that a certain person slandered our mother and that woman with adultery (zina); it is not acceptable. If a waqf (endowment) was made for the poor of one's neighborhood and then two poor persons of the neighborhood testified to it, then the testimony of both is permissible; this is written in 'Khazanat al-Muftiyyin'. ☆ If two persons testified that the deceased made a will (bequest) of one-third of the property for the poor of his family ☆ Fakhr al-Din (R.A.) said that the fatwa is based on the principle that in a will, the testimony of a neighbor whose children are also poor will not be acceptable at a time when the neighbors are few in number (countable). The interpretation of what is mentioned regarding waqf is that this ruling applies when the poor neighbors are not just a few countable people (i.e., they are many)[1]. It is written in 'Tatarkhaniyya' that if two persons testified that the deceased willed one-third of the property for the poor of his family, and both witnesses are also poor men from that same family or any of their children are poor in the family, then the testimony is invalid. However, if these two are wealthy and their children are also not poor, then the testimony is acceptable; this is written in 'Al-Muhit'. A person endowed some property to a village school (madrasa) and its teacher (mudarris), then another person usurped (ghasab) this waqf. Later, some villagers whose children are not in that school testified that this land was endowed to this school by so-and-so, son of so-and-so, and described its purpose (masraf); then their testimony will be acceptable. Even if their boys are in the elementary school (maktab), the most correct view is that it will be acceptable. Similarly, if some residents of a neighborhood testified regarding the waqf of a mosque, it is permissible. Likewise, the testimony of jurists (fuqaha) regarding a waqf that 'such-and-such school' is endowed in this manner, and these witnesses are also from the same school, and similarly if they testified that this Holy Quran (Mushaf Majeed) is endowed to this mosque, all are acceptable, as stated in 'Al-Khulasa'. If someone willed to give a portion of his wealth to the mosque of his neighborhood and the heirs denied it, and some members of the mosque testified to it, it is permissible. Similarly, if testimony was given for an endowment for a congregational mosque (Jami' Masjid) or for travelers, and both witnesses are also among the travelers, it is also permissible; this is written in 'Fatawa Qadi Khan'. If some people of a village testified to an increase in land tax (kharaj) for certain people, it will not be acceptable. But if the tax on every piece of land is fixed or there is no tax for the

witnesses, then the testimony will be acceptable; this is written in 'Al-Khulasa'. In 'Fatawa Nasafi', it is stated that if villagers or residents of a non-through street (dead-end alley) testified about a certain piece of land that it belongs to our village or our alley, then the testimony will not be acceptable. However, if the street is a thoroughfare (open street), then if one wishes to establish a right for oneself, the testimony will not be acceptable, but if he says "I will not take it," then it will be acceptable; this is written in 'Wajiz Kardari'. Imam Muhammad (R.A.) said that if a person's property is deposited (wadi'at) with two people and a person claimed it, and both those with whom it is deposited testified on his behalf, it is permissible. If the claimant presented two other witnesses besides these two, and then these two testified that the claimant admitted the property belongs to the depositor, then this testimony will not be acceptable, whether the specific deposited property has been destroyed or remains. If both had previously returned that deposited property to the depositor and then gave this testimony, the testimony would be accepted. In 'Al-Muntaqa', it is stated that if the one who holds a deposit testified that the depositor admitted he is a slave, it is permissible, and the same ruling applies to a loan for use ('ariyat). If they testified that the person who deposited or lent this slave girl had sold her to this claimant, then the testimony is not permissible. If a slave is deposited with two persons and both testified that his owner had made him a 'mudabbar' (freed after death), or 'mukatab' (contracted for freedom), or set him free, and the slave also claims this, then the testimony is permissible; this is written in 'Al-Muhit'. Regarding an item belonging to two persons being with two other persons...

1. Meaning they are in such numbers that they cannot be easily counted (very numerous).

तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि उनकी गवाही बिल्कुल स्वीकार्य नहीं होगी, जैसा कि उस स्थिति में कि दो व्यक्तियों ने इस मामले पर गवाही दी कि अमुक व्यक्ति ने हमारी माँ और उस महिला पर व्यभिचार (ज़िना) का आरोप लगाया है, तो यह स्वीकार्य नहीं है। यदि अपने पड़ोस के गरीबों पर वक्फ़ किया गया हो और फिर पड़ोस के दो गरीबों ने इस पर गवाही दी, तो दोनों की गवाही वैध है, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। ☆ यदि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि मृतक ने अपनी एक-तिहाई संपत्ति अपने घराने के गरीबों के लिए वसीयत की है ☆ फ़खरुद्दीन (रह.) ने फ़रमाया कि फ़तवा इस पर है कि वसीयत में ऐसे पड़ोसी की गवाही जिसकी संतान भी गरीब है, उस समय स्वीकार्य नहीं होगी जब पड़ोसी गिने-चुने (कम) लोग हों। और वक्फ़ के बारे में जो उल्लेख है उसकी व्याख्या यह है कि यह आदेश तब है जब पड़ोसी गरीब गिने-चुने न हों (अर्थात बहुत अधिक हों)[1]। 'तातारखानिआ' में लिखा है कि यदि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि मृतक ने अपनी एक-तिहाई संपत्ति अपने घराने के गरीबों के लिए वसीयत की है और दोनों गवाह भी उसी घराने के गरीब व्यक्ति हैं या उनका कोई बच्चा घराने में गरीब है, तो गवाही अवैध है। और यदि ये दोनों धनी हों और उनकी संतान भी गरीब न हो, तो गवाही स्वीकार्य है, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने कुछ संपत्ति एक गाँव के मदरसे और वहाँ के शिक्षक (मुदर्रिस) पर वक्फ़ की, फिर एक व्यक्ति ने यह वक्फ़ हड़प (ग़सब) कर लिया। फिर गाँव के कुछ निवासियों ने, जिनकी संतान उस मदरसे में नहीं है, गवाही दी कि यह ज़मीन अमुक पुत्र अमुक ने इस मदरसे पर वक्फ़ की है और इसके उपयोग (मसरफ़) का वर्णन किया, तो उनकी गवाही स्वीकार्य होगी। और यदि उनके लड़के भी मकतब में हों, तब भी सही बात यह है कि स्वीकार्य होगी। इसी तरह यदि मोहल्ले के कुछ लोगों ने मस्जिद के वक्फ़ पर गवाही दी तो जायज़ है। इसी तरह न्यायविदों (फ़कीहों) की गवाही किसी वक्फ़ के संबंध में कि 'मदरसा-ए-फ़लाँ' पर इस तरह वक्फ़ है और ये गवाह भी उसी मदरसे के हैं, और इसी तरह यदि गवाही दी कि यह 'मुसहफ़ मजीद' (कुरान) इस मस्जिद पर वक्फ़ है, तो सब स्वीकार्य है, जैसा कि 'खुलासा' में है। यदि अपनी संपत्ति में से कुछ हिस्सा अपने मोहल्ले की मस्जिद के लिए देने की वसीयत की और वारिसों ने इससे इनकार किया और मस्जिद के कुछ लोगों ने इसकी गवाही दी, तो यह जायज़ है। और इसी तरह यदि जामा मस्जिद या मुसाफ़िरों (यात्रियों) के लिए वक्फ़ की गवाही दी और दोनों गवाह भी मुसाफ़िरों में से हैं, तो भी जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि गाँव के कुछ लोगों पर लगान (खिराज) बढ़ने की कुछ लोगों ने गवाही दी, तो स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि हर

ज़मीन का लगान तय हो या गवाहों के लिए कोई लगान न हो, तो गवाही स्वीकार्य होगी, यह 'खुलासा' में लिखा है। 'फ़तावा नस्फी' में है कि यदि गाँव वालों ने या किसी बंद गली (कूचा-ए-ग़ैर नाफ़िज़ा) के रहने वालों ने कुछ ज़मीन की गवाही दी कि यह हमारे गाँव या हमारी गली में है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि गली खुली (नाफ़िज़) हो, फिर यदि वह अपने स्वयं के लिए अधिकार सिद्ध करना चाहता है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, और यदि उसने कहा कि मैं नहीं लूँगा, तो स्वीकार्य होगी, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि दो व्यक्तियों के पास एक व्यक्ति की अमानत (वदीअत) रखी है और एक व्यक्ति ने उसका दावा किया, और उन दोनों ने जिनके पास अमानत है उसकी ओर से गवाही दी, तो जायज़ है। और यदि वादी ने उन दोनों के अलावा दो अन्य गवाह पेश किए, फिर उन दोनों ने इस बात पर गवाही दी कि वादी ने स्वीकार किया है कि यह अमानत रखने वाले की संपत्ति है, तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, चाहे अमानत वाली वस्तु नष्ट हो गई हो या बची हो। और यदि उन दोनों ने पहले उस अमानत को रखने वाले को वापस कर दिया हो और फिर यह गवाही दी हो, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। 'मुंतक़ा' में है कि जिसके पास अमानत है यदि उसने गवाही दी कि अमानत रखने वाले ने स्वीकार किया कि यह गुलाम है, तो जायज़ है, और यही नियम 'आरियत' (उधार ली गई वस्तु) में भी है। और यदि यह गवाही दी कि जिसने इस दासी को अमानत के तौर पर रखा या उधार दिया था, उसने इसे इस वादी के हाथों बेच दिया है, तो गवाही जायज़ नहीं है। यदि गुलाम दो व्यक्तियों के पास अमानत है और दोनों ने गवाही दी कि उसके मालिक ने उसे 'मुदब्बर' या 'मुकातब' या स्वतंत्र (आज़ाद) कर दिया है, और गुलाम भी इसका दावा करता है, तो गवाही जायज़ है, यह 'मुहीत' में लिखा है। दो व्यक्तियों के पास दो व्यक्तियों की कोई चीज़...

1. अर्थात इतनी संख्या में हों कि उन्हें आसानी से गिना न जा सके(बहुत अधिक हों)।

تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ ان کی گواہی بالکل مقبول نہ ہوگی جیسا کہ اس صورت میں کہ دو آدمیوں نے اس امر پر گواہی دی کہ فلاں شخص نے ہماری ماں اور اس عورت کو زنا کی تہمت لگائی ہے مقبول نہیں ہے اگر اپنے پڑوس کے فقیروں پر وقف کیا پھر پڑوس کے دو فقیروں نے اس پر گواہی دی تو دونوں کی گواہی جائز ہے یہ خزانہ المفتیین میں لکھا ہے۔ ☆ اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ میت نے تہائی مال کی اپنے گھرانے کے فقیروں کے واسطے وصیت کی ہے ☆ فخر الدینؒ نے فرمایا کہ فتویٰ اس پر ہے کہ وصیت میں ایسے پڑوسی کی گواہی جس کی اولاد بھی فقیر ہے اس وقت مقبول نہ ہوگی کہ جب پڑوسی گنتی کے لوگ ہوں اور وقف کے بارے میں جو مذکور ہے اس کی تاویل یہ ہے کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ جب پڑوسی فقیر گنتی کے لوگ نہ ہوں۱۸ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ میت نے تہائی مال کی اپنے گھرانے کے فقیروں کے واسطے وصیت کی ہے اور دونوں گواہ بھی اسی کے گھرانے کے فقیر آدمی ہیں یا ان کا کوئی بچہ گھرانے میں فقیر ہے تو گواہی ناجائز ہے اور اگر یہ دونوں غنی ہوں اور ان کی اولاد بھی فقیر نہ ہو تو گواہی مقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے کچھ مال ایک گاؤں کے مدرسہ اور وہاں کے مدرس پر وقف کیا پھر ایک شخص نے یہ وقف غصب کر لیا پھر بعض گاؤں والوں نے کہ جن کی اولاد اس مدرسہ میں نہیں ہے گواہی دی کہ یہ زمین فلاں بن فلاں نے اس مدرسہ پر وقف کی ہے اور مصرف بیان کیا تو ان کی گواہی مقبول ہوگی اور اگر ان کے لڑکے بھی مکتب میں ہوں تب بھی اصح یہ ہے کہ مقبول ہوگی اسی طرح اگر بعض اہل محلہ نے مسجد کے وقف پر گواہی دی تو جائز ہے اسی طرح فقیہوں کی گواہی کسی وقف کی نسبت کہ مدرسہ فلاں پر اس طرح وقف ہے اور یہ گواہ بھی اسی مدرسہ کے ہیں اور اسی طرح اگر گواہی

دی کہ یہ مصحف مجید اس مسجد پر وقف ہے سب مقبول ہے کذا فی الخلاصہ۔ اگر اپنے مال میں سے کسی قدر اپنے محلہ کی مسجد کے واسطے دینے کی وصیت کی اور وارثوں نے اس سے انکار کیا اور بعض اہل مسجد نے اس کی گواہی دی تو جائز ہے اور اسی طرح اگر مسجد جامع یا مسافروں کے لئے وقف کی گواہی دی اور دونوں گواہ بھی مسافروں میں سے ہیں تو بھی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر گاؤں کے بعض لوگوں پر خراج زیادہ ہونے کی بعض نے گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی اور اگر ہر زمین کا خراج مقرر ہو یا گواہوں کے واسطے کچھ خراج نہ ہو تو گواہی مقبول ہوگی یہ خلاصہ میں لکھا ہے فتاویٰ نسفی میں ہے کہ اگر گاؤں والوں نے یا کسی کوچہ غیر نافذہ کے رہنے والوں نے کسی قدر زمین کی گواہی دی کہ یہ ہمارے گاؤں یا ہمارے کوچہ میں ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر کوچہ نافذ ہو پس اگر اپنی ذات کے واسطے حق ثابت کرنا چاہتا ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میں نہیں لوں گا تو مقبول ہوگی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔ امام محمدؒ نے فرمایا کہ دو شخصوں کے پاس ایک شخص کا مال ودیعت ہے اور ایک شخص نے اس کا دعویٰ کیا اور دونوں نے جن کے پاس ودیعت ہے اس کی طرف سے گواہی دی تو جائز ہے اور اگر مدعی نے سوائے ان دونوں کے دو گواہ پیش کئے پھر ان دونوں نے اس بات پر گواہی دی کہ مدعی نے اقرار کیا ہے کہ یہ مال ودیعت رکھنے والے کا ہے تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی خواہ عین مال ودیعت تلف ہو گیا ہو یا باقی ہو اور اگر دونوں نے پہلے اس مال ودیعت کو ودیعت رکھنے والے کو واپس کر دیا ہو اور پھر یہ گواہی دی ہو تو گواہی قبول ہو گی منتقٰی میں ہے کہ جس کے پاس ودیعت ہے اگر اس نے گواہی دی کہ ودیعت رکھنے والے نے اقرار کیا کہ یہ غلام ہے تو جائز ہے اور یہی حکم عاریت میں ہے اور اگر یہ گواہی دی کہ جس نے اس باندی کو ودیعت رکھا یا عاریت دیا ہے اس نے اس مدعی کے ہاتھ فروخت کر دیا ہے تو گواہی جائز نہیں ہے اگر غلام دو شخصوں کے پاس ودیعت ہے اور دونوں نے گواہی دی کہ

اس کے مالک نے اس کو مدبر یا مکاتب یا آزاد کر دیا ہے اور غلام بھی اس کا دعویٰ کرتا ہے تو گواہی جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے دو شخصوں کے پاس دو شخصوں کی چیز کوئی

۱۔ یعنی اس قدر ہوں کہ شمار میں نہیں آتے ہیں۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 279 | Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

If an item is pledged (rehn), and subsequently a person comes and claims ownership of that item, and both pledgees (murtahins) testify in favor of the claimant, then the testimony is valid. However, if both pledgors (rahins) testify that the pledged item belongs to someone other than themselves, and both pledgees deny this, the testimony is invalid, but both pledgors must pay the value of the item to the claimant. If a slave girl is pledged and dies while in the possession of both pledgees, regardless of whether her value is equal to, less than, or greater than the debt, and both then testify that she was the property of a claimant, their testimony will not be accepted against the pledgors. Instead, both pledgees, due to their admission of wrongful seizure (ghasb), must pay the value of the slave girl to the claimant; this is recorded in Fatawa Qazi Khan. If both pledgees testify that the claimant admitted the pledged object belongs to the pledgor, this testimony is not accepted, whether the object is destroyed or extant. However, if they testify after returning the pledged item to the pledgor, it will be accepted; this is noted in al-Wajiz al-Kardari. If two usurpers (ghasibs) testify to the ownership of a claimant regarding the usurped item, it will not be accepted. But if they return the item to the one from whom it was taken and then testify, it will be accepted; this is in al-Khulasah. If the usurped item is destroyed while with the usurpers and they then testify to a claimant's ownership, it is not accepted, regardless of whether the judge has decreed payment of its value or not, or whether payment has been made; this is in al-Muhit. If two borrowers testify to a claimant's ownership of the borrowed wealth, it is not accepted, neither before nor after repayment. Similarly, if the exact debt is repaid, it is still not accepted. If two debtors testify that the debt they owe belongs to a claimant, it is not accepted, even after payment. This is also in al-Khulasah. In Nawadir Ibn Sama’ah, it is narrated from Imam Muhammad (RA) regarding a slave authorized for trade who had debts: if two witnesses who are his creditors testify that his owner freed him, while the owner denies it, the two witnesses may either seek a guarantee for his price from the owner or have the slave pay through his earnings. If they choose the guarantee, the testimony becomes void. If they release the owner from the slave's price and seek to recover the debt from the slave, their testimony is accepted; this is in al-Muhit.

If two individuals are appointed to perform a division (of property), it is permissible for them to testify regarding their own division. This is the opinion of Imam al-A'zam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA). ☆

The testimony of a creditor on behalf of a debtor is valid if it concerns the same type (genus) as the debt. It is said that when it is valid for the same type, it is more so for a different type. If testimony is given regarding wealth on behalf of a debtor after his death, it is not valid; this is in Fatawa Qazi Khan. If two people are appointed to perform a division, they may testify to their own division; this is the view of Imam al-A'zam and also a second view of Imam Abu Yusuf, as recorded in al-Muhit. Whether the dividers are appointed by a judge or otherwise, both are equal; this is in al-Hidayah. If the dividers estimated (khars) and valued a land, presented it to the judge, and the heirs appeared and admitted to the writing and division, and the judge cast lots (qur'ah), then if the two dividers testify to the division, their testimony is accepted without dispute; this is in al-Zakhiroh. If a person dies, leaving his property with two individuals and leaving behind a brother, and those two individuals testify for a boy claiming to be the deceased's son, stating, "This is the son of the deceased and we know of no other heir," then the Imam...

---

1. "They shall choose" means that the creditors have two options, and it will be seen which they choose, and the ruling will be based on that.

यदि कोई चीज़ गिरवी रखी है और फिर किसी व्यक्ति ने आकर उस चीज़ का दावा किया और दोनों गिरवी रखने वालों (मर्तहीन) ने दावेदार के पक्ष में गवाही दी, तो गवाही मान्य है। और यदि दोनों ऋणदाताओं (राहिनों) ने गवाही दी कि गिरवी रखी चीज़ उनके अलावा किसी और की मिल्कियत है और दोनों मर्तहीनों ने इनकार किया, तो गवाही अमान्य है, लेकिन दोनों राहिन गिरवी रखी चीज़ की कीमत दावेदार को देंगे। यदि कोई दासी गिरवी रखी हो और वह दोनों मर्तहीनों के पास मर गई हो, और उसकी कीमत कर्ज के बराबर, कम या ज्यादा हो, फिर दोनों ने दावेदार की मिल्कियत होने की गवाही दी, तो गिरवी रखने वालों पर उनकी गवाही स्वीकार्य नहीं होगी और दोनों मर्तहीन अपने 'ग़सब' (अवैध कब्ज़े) के स्वीकारोक्ति के कारण दासी की कीमत दावेदार को देंगे। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। यदि दोनों मर्तहीनों ने यह गवाही दी कि दावेदार ने स्वीकार किया है कि गिरवी रखी चीज़ राहिन की मिल्कियत है, तो यह स्वीकार्य नहीं होगी, चाहे वह चीज़ नष्ट हो गई हो या बची हो। लेकिन यदि गिरवी रखी चीज़ गिरवी रखने वाले को वापस करने के बाद गवाही दें, तो वह स्वीकार्य होगी। यह 'वजीज़ करदुरी' में लिखा है। यदि दो अवैध कब्ज़ा करने वालों (ग़ासिबों) ने दावेदार की मिल्कियत की गवाही दी, तो वह स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि अवैध कब्ज़ा की हुई चीज़ जिससे ली थी उसे वापस करने के बाद गवाही दी, तो स्वीकार्य होगी; यह 'खुलासा' में लिखा है। और यदि वह चीज़ ग़ासिबों के पास नष्ट हो गई, फिर दोनों ने दावेदार की मिल्कियत की गवाही दी, तो स्वीकार्य नहीं होगी, चाहे काज़ी ने ग़ासिब पर कीमत अदा करने की डिक्री दे दी हो या नहीं, और चाहे दोनों ने कीमत चुका दी हो या नहीं; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो उधार लेने वालों ने दावेदार की मिल्कियत की गवाही दी, तो वह मान्य नहीं है, न भुगतान से पहले और न बाद में। इसी तरह यदि वही ऋण चुका दिया गया हो तब भी मान्य नहीं है। और यदि दो देनदारों ने गवाही दी कि जो ऋण हम पर है वह दावेदार का है, तो मान्य नहीं है; भुगतान के बाद भी यही हुक्म है। यह 'खुलासा' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक गुलाम जिसे व्यापार की अनुमति थी और उस पर ऋण था, उसके संबंध में दो गवाहों ने (जिनका उस पर ऋण था) गवाही दी कि उसके मालिक ने उसे स्वतंत्र कर दिया है और मालिक इनकार करता है, तो दोनों गवाहों को विकल्प होगा कि वे मालिक से उसकी कीमत की गारंटी लें या गुलाम अपनी कमाई से कीमत चुकाए। यदि उन्होंने गारंटी लेना चुना, तो गवाही शून्य हो जाएगी। यदि गुलाम की कीमत से मालिक

को मुक्त किया और गुलाम से ऋण वसूलना चाहा, तो दोनों की गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है।

दो व्यक्ति यदि बँटवारा (تقسيم) करने के लिए नियुक्त किए गए हों, तो उनके लिए अपने द्वारा किए गए बँटवारे की गवाही देना जायज़ है; यह इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का कथन है। ☆

ऋणदाता की गवाही देनदार की ओर से उसी प्रकार की वस्तु (जिंस) में जायज़ है जिसका ऋण है। कहा गया है कि जब समान वस्तु में जायज़ है, तो भिन्न वस्तु में और भी अधिक जायज़ है। यदि देनदार की मृत्यु के बाद उसकी ओर से संपत्ति की गवाही दी गई, तो वह जायज़ नहीं है; यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। यदि दो व्यक्ति बँटवारा करने के लिए नियुक्त किए गए हों, तो उन्हें अपने बँटवारे की गवाही देना जायज़ है; यह इमाम-ए-आज़म का कथन है और इमाम अबू यूसुफ़ का दूसरा कथन भी यही है; यह 'मुहीत' में लिखा है। बँटवारा करने वाले चाहे काज़ी द्वारा नियुक्त हों या अन्य, दोनों बराबर हैं; यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि बँटवारा करने वालों ने ज़मीन का आकलन (खरस) और मूल्यांकन किया, फिर उसे काज़ी के सामने पेश किया, फिर वारिस उपस्थित हुए और लेखन व बँटवारे को स्वीकार किया, और काज़ी ने उसमें कुर्रा (लॉटरी) डाली, फिर दोनों बँटवारा करने वालों ने बँटवारे की गवाही दी, तो उनकी गवाही निर्विवाद रूप से स्वीकार्य है; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति की मृत्यु हो गई और उसने दो व्यक्तियों के पास अपना माल छोड़ा और एक भाई छोड़ा, फिर उन दो व्यक्तियों ने एक लड़के के पक्ष में (जो मृतक का पुत्र होने का दावा करता है) गवाही दी कि यह मृतक का पुत्र है और हम इसके अलावा मृतक का कोई और वारिस नहीं जानते, तो इमाम...

---

1. "इख्तियार करेंगे" का अर्थ है कि ऋणदाताओं को जो दो विकल्प दिए गए हैं, उनमें से देखा जाएगा कि उन्होंने क्या चुना और उसी पर निर्णय होगा।

رہن ہے پھر ایک شخص نے آکر اس چیز کا دعویٰ کیا اور دونوں مرتہنوں نے مدعی کی گواہی دی تو گواہی جائز ہے اور اگر دونوں راہنوں نے رہن کی چیز اپنے سوا دوسرے کی ملک ہونے کی گواہی دی اور دونوں مرتہنوں نے انکار کیا تو گواہی ناجائز ہے لیکن دونوں راہن چیز مرتہن کی قیمت مدعی کو دیں گے اگر کوئی باندی رہن ہو اور وہ دونوں مرتہنوں کے پاس ہلاک ہوگئی اور اس کی قیمت قرضہ کے برابر یا کم یا زیادہ ہے پھر دونوں نے مدعی کی ملکیت ہونے کی گواہی دی تو رہن کرنے والوں پر ان کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور دونوں مرتہن بسبب اپنے اقرار غصب کے باندی کی قیمت مدعی کو دیں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر دونوں مرتہنوں نے یہ گواہی دی کہ مدعی نے اقرار کیا ہے کہ شے مرہون راہن کی ملک ہے تو مقبول نہ ہوگی خواہ شے مرہون تلف ہوگئی ہو یا باقی ہو لیکن جبکہ مرہون چیز رہن کرنے والے کو واپس کر کے گواہی دیں تو مقبول ہوگی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر دو غصب کرنے والوں نے شے مغصوب کے مدعی کی ملکیت ہونے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی اور اگر غصب کی چیز جس سے غصب کی تھی اس کو واپس کر کے یہ گواہی دی تو مقبول ہوگی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر شے مغصوب غاصبوں کے پاس ہلاک ہوگئی پھر دونوں نے مدعی کی ملکیت ہونے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی خواہ قاضی نے مغصوب منہ کے واسطے غاصب پر قیمت ادا کرنے کی ڈگری کر دی ہو یا نہ کی ہو اور خواہ دونوں نے قیمت ادا کر دی ہو یا نہ کی ہو یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو قرض لینے والوں نے مال قرض مدعی کی ملکیت ہونے کی گواہی دی تو مقبول نہیں ہے نہ ادا کرنے سے پہلے نہ اس کے بعد اور ایسے ہی اگر بعینہ قرض ادا کر دیا جب بھی مقبول نہیں ہے اور اگر دو قرض داروں نے گواہی دی کہ جو قرض ہم پر ہے وہ مدعی کا ہے تو مقبول نہیں ہے

اور اگر قرض ادا کر دیا پھر گواہی دی تو بھی یہی حکم ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک غلام جس کو تجارت کی اجازت دی گئی تھی اور اس پر قرضہ تھا اس کی نسبت دو گواہوں نے جن کا اس پر قرض ہے یہ گواہی دی کہ اس کے مالک نے اس کو آزاد کر دیا ہے اور مالک انکار کرتا ہے پس یا دونوں گواہ اس کو اختیار کریں گے کہ مالک سے اس کی قیمت کی ضمان لیں یا یہ اختیار کریں گے کہ غلام کوشش کر کے کمائی سے قیمت ادا کرے پس اگر اس نے ضمانت لینا اختیار کیا تو گواہی باطل ہو گئی اگر غلام کی قیمت سے مالک کا پیچھا چھوڑا اور غلام سے قرض وصول کرنا چاہا تو دونوں کی گواہی مقبول ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

دو اشخاص اگر تقسیم کرنے کے واسطے مقرر ہوئے تو ان کو اپنی تقسیم کرنے کی گواہی دینی جائز ہے یہ امام اعظم رحمہ اللہ علیہ و امام ابو یوسف رحمہ اللہ علیہ کا قول ہے ☆

قرض خواہ کی گواہی قرض دار کی طرف سے اس جنس میں جائز ہے جس جنس کا قرضہ ہے قال جب جنس قرض میں جائز ہے تو خلاف جنس میں بدرجہ اولیٰ جائز ہے اگر قرض دار کے مرنے کے بعد اس کی طرف سے مال کی گواہی دی تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے دو شخص اگر تقسیم کرنے کے واسطے مقرر ہوئے تو ان کو اپنی تقسیم کرنے کی گواہی دینی جائز ہے یہ امام اعظمؒ کا قول ہے اور یہی امام ابو یوسفؒ کا دوسرا قول ہے یہ محیط میں لکھا ہے بانٹنے والے اگر قاضی کی طرف سے مقرر ہوں یا دوسرے ہوں تو دونوں برابر ہیں یہ ہدایہ میں لکھا ہے بانٹنے والوں نے اگر زمین کی خرص کی اور تقویم کی پھر اس کو قاضی کے روبرو پیش کیا پھر وارث لوگ حاضر ہوئے اور تحریر اور تقسیم کا اقرار کیا اور قاضی نے اس میں قرعہ ڈالا پھر دونوں تقسیم کرنے والوں نے تقسیم کی گواہی دی تو ان کی گواہی بلا خلاف مقبول ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک شخص مر گیا اور اس نے دو شخصوں پر اپنا مال چھوڑا اور ایک بھائی

چھوڑا پھر دو شخصوں نے ایک لڑکے کے واسطے جو میت کے بیٹے ہونے کا دعویٰ کرتا ہے گواہی دی کہ یہ میت کا بیٹا ہے ہم اس کے سوا میت کا وارث نہیں جانتے تو امام...

۱۔ قولہ اختیار کریں گے یعنی قرض خواہوں کو جو دونوں طرح اختیار ہے اس کو دیکھا جائے کہ کیا بات اختیار کی اور اسی پر حکم ہوگا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 280 Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat)

Muhammad (RA) stated: I shall uphold the testimony of both witnesses. This is recorded in *Al-Muhit*. A person died, and two individuals owed him a debt of one thousand dirhams. Subsequently, both debtors testified that a certain person is the son of the deceased and that they know of no other heir. Simultaneously, two other individuals testified regarding another person that he is the brother of the deceased and an heir, and they know of no other heir. In such a case, a decree shall be issued based on the testimony of the debtors. However, if the judge (Qazi) had already ruled in favor of the brother's witnesses and thereafter the debtors testified to someone being the son, the debtors' testimony shall not be accepted. Similarly, if the debtors repaid the debt to the brother, whether by the judge's order or otherwise, and then testified to someone being the son, it shall not be accepted. This is documented in *Fatawa Qazi Khan*.

In the same vein, if the debtors conducted a sale of the debt with the brother, or if the brother received that property as a consideration and then gifted it, or if both of them purchased a female slave from the deceased's legacy (tarkah) through that brother, or if the brother received consideration and gave it as charity on their behalf, and subsequently both testified to someone being the son, it is still not acceptable; this is mentioned in *Al-Muhit*. Furthermore, if instead of the debt, both of them held a male slave they had wrongfully seized (ghasb) from the deceased and testified before handing him over to the brother that the slave belongs to this son, it shall not be accepted. But if they testified after handing him over to the brother by the judge's order, it shall be accepted. If the slave was held by both of them as a trust (wadi’at) from the deceased and they testified on behalf of the son, it is permissible, regardless of whether they had handed the slave over to the brother or not. This is noted in *Fatawa Qazi Khan*. If a person died leaving behind a full brother (from both parents) and someone owed him a debt, then the brother absolved the debtor of the debt or whatever was owed, or gifted him a specific property from the legacy, and that debtor then joined another person to testify that a certain individual is the son of the deceased, the testimony shall be accepted; this is recorded in *Al-Kafi*. In *Naw* and *Ibn Sama’ah*, it is narrated from Imam Muhammad (RA) that if a man married a woman for a known amount of dower (mahr), and the husband subsequently testified with another person that this woman is, for example, the slave girl of a person named Zaid, and Zaid also claims her, the judge shall not accept the husband's testimony. This applies whether the claimant asserts that he had

permitted the slave girl to marry or not, whether the husband has consummated the marriage or not, and whether he has paid the dower or not. However, if the claimant stated that he had granted permission for the slave girl to marry and ordered the receipt of the dower, then if the husband has not paid the dower, the testimony shall not be accepted; but if he has paid it, it shall be accepted. The scholars (masha'ikh) stated that this rule applies when the marriage was contracted at the equivalent dower (mahr al-mithl) or more. If the marriage was contracted for an amount so low that people do not usually incur such a loss, then the slave girl has acted against the owner's interests; thus, the marriage was not valid, and the testimony should not be accepted. It should be further clarified that what has been mentioned is likely the opinion of Imam Muhammad (RA) and Abu Yusuf (RA), not Imam Azam (Abu Hanifa RA). This is because, according to Imam Azam, a representative for marriage (wakil bil-nikah) has the authority to contract a marriage for whatever dower he chooses, whereas according to the *Sahibayn* (Imam Muhammad and Abu Yusuf), there is a restriction regarding the equivalent dower. If this were a consensus opinion, then according to Imam Azam, there is a need to differentiate between appointing a stranger as a representative and appointing one's own slave or slave girl as such. The distinction is that if a representative incurred an obvious loss, it would only be valid on behalf of the principal if there is no suspicion (tuhmat) against the representative. There is no suspicion against a representative for marriage because he derives no benefit, whereas suspicion exists in the case of slaves, as they might have acted for some personal benefit; this is written in *Al-Dhakirah*.

A man married a woman and then testified with another person that the woman admitted, "I am the slave girl of such-and-such claimant." This shall not be accepted, except if he has paid her dower and the claimant asserts that he had given her permission to marry. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. Two individuals testified to the dower of their sister and stated that both of them, at the rate of one thousand dirhams...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 280 किताब अल-शहादत (गवाही का अध्याय)

इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मैं दोनों गवाहों की गवाही को जायज़ मानूँगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति की मृत्यु हो गई और उस पर दो व्यक्तियों का एक हज़ार दिरहम का ऋण (कर्ज़) है। फिर उन दोनों ऋणी (कर्ज़दारों) ने गवाही दी कि यह व्यक्ति मृतक का पुत्र है और हम उसके सिवा किसी और वारिस को नहीं जानते। और दो अन्य व्यक्तियों ने दूसरे व्यक्ति के बारे में यह गवाही दी कि यह मृतक का भाई है और वारिस है, इसके अलावा हम किसी अन्य वारिस को नहीं जानते। तो ऋणी की गवाही पर डिक्री दी जाएगी। लेकिन अगर भाई के गवाहों पर काज़ी पहले ही फैसला कर चुका है, और फिर ऋणी ने किसी के पुत्र होने की गवाही दी, तो ऋणी की गवाही स्वीकार नहीं होगी। इसी प्रकार यदि ऋणी ने काज़ी के आदेश से या बिना आदेश के भाई को ऋण चुका दिया और फिर किसी के पुत्र होने की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं होगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

इसी तरह, यदि ऋणी ने भाई के साथ ऋण की खरीद-बिक्री कर ली, या भाई ने वह धन बदले में लेकर उपहार (हिबा) कर दिया, या उन दोनों ने उस भाई से मृतक की विरासत (तरके) में से कोई दासी (बांदी) खरीदी थी, या भाई ने बदले में धन लेकर उन पर सदका कर दिया, फिर उन दोनों ने किसी के पुत्र होने की गवाही दी, तब भी वह स्वीकार्य नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि ऋण के बदले उन दोनों के पास कोई गुलाम था जिसे उन्होंने मृतक से हड़प (ग़सब) लिया था और भाई को देने से पहले गवाही दी कि यह इस पुत्र का है, तो स्वीकार नहीं होगी। लेकिन यदि काज़ी के आदेश से भाई को देने के बाद यह गवाही दी, तो स्वीकार होगी। और यदि वह गुलाम मृतक की ओर से उन दोनों के पास अमानत (वदीअत) था और उन्होंने पुत्र के लिए गवाही दी, तो वह जायज़ है, चाहे उन्होंने गुलाम भाई को दे दिया हो या नहीं। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति मर गया और उसने माता और पिता दोनों की ओर से एक सगा भाई छोड़ा और किसी व्यक्ति पर उसका ऋण है, फिर भाई ने ऋणी को ऋण से मुक्त कर दिया या जो कुछ उस पर है वह या विरासत में से कोई विशिष्ट धन उसे उपहार में दे दिया, फिर उस ऋणी ने किसी अन्य व्यक्ति के साथ मिलकर किसी के बारे में गवाही दी कि यह मृतक का पुत्र है, तो वह स्वीकार होगी; यह 'काफी' में लिखा है। 'नव' और 'इब्न समाआ' में इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक निश्चित मेहर (दहेज राशि) पर एक व्यक्ति ने एक स्त्री से विवाह (निकाह) किया, फिर उस विवाह करने वाले ने किसी अन्य व्यक्ति के साथ गवाही दी कि यह स्त्री, उदाहरण के तौर पर, ज़ैद नाम के व्यक्ति की दासी है और ज़ैद भी

इसका दावा करता है, तो काज़ी पति की गवाही स्वीकार नहीं करेगा। चाहे वादी (दावा करने वाला) यह कहे कि मैंने दासी को निकाह करने की अनुमति दी थी या न कहे, चाहे पति ने उसके साथ संभोग किया हो या नहीं, चाहे उसे मेहर दे दिया हो या नहीं। और यदि वादी ने कहा कि मैंने दासी को निकाह की अनुमति दी थी और मेहर प्राप्त करने का आदेश दिया था, तो यदि पति ने उसे मेहर नहीं दिया है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, और यदि दे दिया है, तो स्वीकार होगी। उलेमाओं (मशायख) ने फरमाया कि यह नियम तब है जब निकाह 'मेहर-ए-मिस्ल' (प्रचलित मेहर) या उससे अधिक पर हुआ हो। और यदि निकाह इतने कम मेहर पर हुआ हो जितना नुकसान लोग सामान्यतः नहीं उठाते, तो दासी ने मालिक की अवज्ञा की, अतः निकाह वैध नहीं हुआ और गवाही स्वीकार नहीं होनी चाहिए। फिर यह स्पष्ट हो कि यह उल्लेख संभवतः इमाम मोहम्मद (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) का विचार है, न कि इमाम आज़म (रह.) का, क्योंकि इमाम आज़म (रह.) के निकट विवाह के प्रतिनिधि (वकील बिल-निकाह) को यह अधिकार है कि वह जिस मेहर पर चाहे निकाह कर दे, जबकि 'साहिबैन' (इमाम मोहम्मद व अबू यूसुफ़) के निकट 'मेहर-ए-मिस्ल' की शर्त होती है। और यदि यह सब का मत हो, तो इमाम आज़म के निकट किसी अन्य को प्रतिनिधि बनाने और अपनी दासी या गुलाम को प्रतिनिधि बनाने में अंतर स्पष्ट करने की आवश्यकता है। अंतर यह है कि यदि प्रतिनिधि ने स्पष्ट हानि उठाई है, तो मुवक्किल (प्रतिनिधि बनाने वाला) की ओर से वह तभी वैध होगा जब प्रतिनिधि पर कोई संदेह (तहमते) न हो। विवाह के प्रतिनिधि पर संदेह नहीं होता क्योंकि उसे कोई लाभ नहीं होता, जबकि गुलाम और दासी में संदेह होता है कि शायद उन्होंने अपने किसी लाभ के लिए ऐसा किया हो; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने एक स्त्री से निकाह किया, फिर किसी दूसरे के साथ मिलकर गवाही दी कि इस स्त्री ने स्वीकार किया है कि मैं अमुक वादी की दासी हूँ, तो यह स्वीकार नहीं होगी, सिवाय तब जब उसने उसका मेहर चुका दिया हो और वादी कहता हो कि मैंने उसे निकाह करने की अनुमति दी थी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। दो व्यक्तियों ने अपनी बहन के मेहर की गवाही दी और कहा कि हम दोनों ने एक हज़ार दिरहम पर...

محمدؒ نے فرمایا کہ میں دونوں گواہوں کی گواہی جائز رکھوں گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص مرا اور اس کے دو شخصوں پر ہزار درہم قرض ہیں پھر دونوں قرض داروں نے گواہی دی کہ یہ شخص میت کا بیٹا ہے ہم اس کے سوا کوئی وارث نہیں جانتے ہیں اور دوسرے دو شخصوں نے ایک دوسرے شخص کی یہ گواہی دی کہ یہ میت کا بھائی ہے اور وارث ہے اس کے سوا کوئی وارث ہم نہیں جانتے ہیں تو قرض دار کی گواہی پر ڈگری کی جائے گی اور اگر بھائی کے گواہوں پر قاضی پہلے فیصلہ کر چکا ہے پھر قرض داروں نے ایک شخص کے بیٹے ہونے کی گواہی دی تو قرض داروں کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور اسی طرح اگر قرض داروں نے قاضی کے حکم سے یا بلا حکم بھائی کو قرض ادا کر دیا پھر ایک شخص کے بیٹے ہونے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اسی طرح اگر قرض داروں نے بھائی کے ساتھ قرضہ کی بیع صرف کر لی یا بھائی نے وہ مال عوض لے کر ہبہ کیا یا دونوں نے اس بھائی سے کوئی باندی میت کے ترکہ میں سے خریدی تھی یا بھائی نے عوض لے کر ان پر صدقہ کر دیا پھر دونوں نے کسی کے بیٹے ہونے کی گواہی دی تب بھی مقبول نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر بجائے قرضہ کے ان دونوں کے پاس غلام تھا کہ اس کو میت سے غصب کر لیا تھا اور بھائی کو دینے سے پہلے گواہی دی کہ یہ اس بیٹے کا ہے تو مقبول نہ ہوگی اور اگر بھائی کو بحکم قاضی دے کر پھر یہ گواہی دی تو مقبول ہوگی اور اگر یہ غلام میت کی طرف سے دونوں کے پاس ودیعت تھا اور بیٹے کے واسطے گواہی دی تو جائز ہے خواہ غلام انہوں نے بھائی کو دے دیا ہو یا نہ دیا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک شخص مر گیا اور اس نے ایک حقیقی بھائی ماں باپ دونوں کی طرف سے چھوڑا اور اس کا

ایک شخص پر قرض ہے پھر بھائی نے قرض دار کو قرضہ سے بری کیا یا جو اس پر ہے یا کوئی مال معین ترکہ میں سے اس کو ہبہ کر دیا پھر اس قرض دار نے دوسرے شخص کے ساتھ مل کر ایک شخص کی طرف سے گواہی دی کہ یہ میت کا بیٹا ہے تو مقبول ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے نو اور ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ کسی قدر مہر معلوم پر ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر اس نکاح کرنے والے نے دوسرے شخص کے ساتھ گواہی دی کہ یہ عورت مثلاً اس شخص زید کی باندی ہے اور زید اس کا دعویٰ بھی کرتا ہے تو قاضی شوہر کی گواہی قبول نہ کرے گا خواہ مدعی یہ کہتا ہو کہ میں نے باندی کو نکاح کر لینے کی اجازت دی تھی یا نہ کہتا ہو خواہ شوہر نے اس کے ساتھ دخول کر لیا ہو یا نہ کیا ہو خواہ مہر اس کو دے دیا ہو یا نہ دیا ہو اور اگر مدعی نے کہا کہ میں نے باندی کو نکاح کی اجازت دے دی تھی اور مہر لے لینے کے واسطے حکم دے دیا تھا پس اگر شوہر نے اس کو مہر نہیں دیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر دے دیا ہے تو مقبول ہوگی اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ مہر مثل پر یا اس سے زیادہ پر نکاح ہوا ہو اور اگر کم پر اور اس قدر کم پر نکاح ہوا کہ جتنا خسارہ لوگ نہیں اٹھاتے ہیں تو باندی نے مالک کی مخالفت کی پس نکاح صحیح نہ ہوا تو چاہئے کہ گواہی مقبول نہ ہو پھر واضح ہو کہ یہ جو مذکور ہوا احتمال ہے کہ امام محمدؒ و ابو یوسفؒ کا قول ہو نہ امام اعظمؒ کا کیونکہ امام اعظمؒ کے نزدیک وکیل بالنکاح کو اختیار ہوتا ہے کہ جس مہر پر چاہے نکاح کردے اور صاحبینؒ کے نزدیک مہر مثل کی قید ہوتی ہے اور اگر یہ قول سب کا ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک غیر کو وکیل کرنے اور اپنی باندی و غلام کو وکیل کرنے میں فرق بیان کرنے کی ضرورت ہے اور فرق یہ ہے کہ وکیل نے اگر کھلا ہوا خسارہ اٹھایا تو موکل کی طرف سے اس وقت جائز ہو گا کہ جب وکیل پر تہمت نہ آتی ہو اور وکیل بالنکاح میں تہمت نہیں آتی ہے

کیونکہ اس کو کچھ نفع نہیں ہے اور غلام و باندی میں تہمت ہے کہ شاید انہوں نے اپنے کسی نفع کی غرض سے یہ کام کیا ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا پھر دوسرے کے ساتھ گواہی دی کہ اس عورت نے اقرار کیا ہے کہ میں فلاں مدعی کی باندی ہوں تو مقبول نہ ہو گی مگر اس وقت مقبول ہوگی کہ جب اس کو اس کا مہر ادا کر دیا ہو اور مدعی کہتا ہو کہ میں نے اس کو نکاح کر لینے کی اجازت دے دی تھی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے دو شخصوں نے اپنی بہن کے مہر کی گواہی دی اور کہا کہ ہم دونوں نے ہزار درہم پر

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 281 | Book of Testimonies

...he performed the marriage, and the husband denies the marriage or says the dower (mahr) was five hundred dirhams, then the testimony of both will not be accepted. However, if the husband acknowledged the mahr and the marriage but claimed forgiveness or payment, and both testified on behalf of the husband, it would be accepted; this is written in *Al-Muheet*. If a person performed the marriage of his daughter in the presence of his two sons, and both testified at the time of the husband's denial of the marriage and the father's claim, it would be rejected. According to Imam Muhammad (RA), if the girl is an adult, it would be accepted; this is written in *Al-Kafi*. If one man and two women testified on behalf of two women against their husband that he said to his wives, "All of you are divorced (talaq)," then the testimony will be valid neither for those two women nor for the other women; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. Imam Muhammad (RA) stated in *Al-Jami* that if two persons testified that their father divorced their mother, then if their father himself claims the divorce, testimony is not needed. If he denies it, and the mother claims it, the testimony will not be accepted. If she also denies it, it will be accepted. In *Fatawa Maulana Shams-ud-Din*, it is mentioned that if the mother claims it, the testimony will be accepted, and this is more correct. Maulana stated that what is mentioned in *Al-Jami* is more correct in my view; this is written in *Al-Muheet*. If a person married a woman and divorced her before consummation, then remarried her, and his two sons testified that he had given her three divorces the first time and married her before *halala*, then if the father of both claims this and the woman confirms it, a separation will be mandated based on their admission, and the entire dower (mahr) will be forfeited. If the woman denies it, the testimony will not be accepted. If the father of both denies it, then the testimony of both will be accepted, whether the woman admits or denies it; this is written in *Az-Zakheera*.

If two persons testified that their father's wife became an apostate (murtad) from Islam and the woman denies it, then if the mother of both is alive and married to their father, the testimony will not be accepted, whether the father claims or denies her apostasy. If the mother of both has died and the father claims it, it will still not be accepted. If the father denies it, it will be accepted; this is written in *Al-Muheet*. If two persons testified that their father performed *khula* with their mother on the condition that the entire dower goes to the father, then if this is the father's claim, the testimony is unacceptable. If the father denies it and the mother claims it, the testimony is also unacceptable. If the mother also denies it, the testimony will be

accepted. If both testified that their father performed *khula* with his wife (1) and the mother of both is dead, then if the father claims it, the testimony will not be accepted, and if he denies it, it will be accepted; this is written in *Az-Zakheera*. In *Nawadir Ibn Sima'ah (RA)*, related from Imam Azam (Abu Hanifa RA) through Imam Abu Yusuf (RA), it is mentioned that a person said to his slave, "If you enter the house of these two persons or touch the clothes of either of them, you are free." The slave did so, and both came and testified to it; this is permissible. On the contrary, if he said to those two, "If you both speak to my slave or touch his clothes, he is free," and then both came and testified that they did so, the testimony would not be accepted; this is written in *Al-Muheet*. If two persons said that a man said to his wife, "You are divorced if you speak to such-and-such," and those two testified that she spoke to both of them, then the testimony of both is void; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

Footnote: (1) From his wife, meaning the stepmother of the witnesses, because their mother is dead and it is as per the details provided; if mother is intended, it will be accepted, reflect upon this.

...उनका निकाह कर दिया है और पति निकाह से इनकार करता है या कहता है कि मेहर पाँच सौ दिरहम थे तो दोनों की गवाही स्वीकार नहीं होगी और यदि पति ने मेहर और निकाह को स्वीकार कर लिया और माफी या भुगतान का दावा किया और दोनों ने पति की ओर से गवाही दी तो स्वीकार होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने अपने दो बेटों के सामने अपनी बेटी का निकाह कर दिया और दोनों ने पति के निकाह से इनकार करने और पिता के दावे के समय गवाही दी तो वह रद्द कर दी जाएगी, और इमाम मुहम्मद के अनुसार यदि लड़की वयस्क हो तो स्वीकार होगी, यह 'काफी' में लिखा है। एक पुरुष और दो महिलाओं ने दो महिलाओं की ओर से उनके पति के विरुद्ध गवाही दी कि उस व्यक्ति ने अपनी पत्नियों के लिए कहा था कि तुम सबको तलाक़ है, तो गवाही न तो उन दोनों महिलाओं के पक्ष में मान्य होगी और न ही अन्य महिलाओं के लिए मान्य होगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। इमाम मुहम्मद ने 'जामे' में कहा कि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि हमारे पिता ने हमारी माँ को तलाक़ दी है, अतः यदि उनके पिता स्वयं तलाक़ का दावा कर रहे हैं तो गवाही की आवश्यकता नहीं है, और यदि वह इनकार करते हैं और माँ दावा करती है तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, और यदि माँ भी इनकार करती है तो स्वीकार होगी। 'फ़तावा मौलाना शम्सुद्दीन' में है कि यदि माँ दावा करती है तो गवाही स्वीकार होगी और यही अधिक सही है, और मौलाना ने कहा कि मेरे पास जो 'जामे' में उल्लेखित है वही अधिक सही है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति ने एक महिला से निकाह किया और सहवास से पूर्व उसे तलाक़ दे दी, फिर दोबारा उससे निकाह किया, फिर उसके दो बेटों ने गवाही दी कि उसने उस महिला को पहली बार तीन तलाक़ दी थी और 'हलाला' से पहले उससे निकाह कर लिया, अतः यदि दोनों का पिता इसका दावा करता है और महिला इसकी पुष्टि करती है तो दोनों के स्वीकार करने से अलगाव करा दिया जाएगा और पूरा मेहर समाप्त हो जाएगा। और यदि महिला ने इसे झुठला दिया तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, और यदि दोनों का पिता इनकार करता है तो दोनों की गवाही स्वीकार होगी चाहे महिला स्वीकार करे या इनकार करे, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यदि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि हमारे पिता की पत्नी इस्लाम से धर्मत्यागी (मुरतद) हो गई है और वह महिला इससे इनकार करती है, तो यदि दोनों की माँ जीवित है और उनके पिता के निकाह में है तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, चाहे पिता उसके धर्मत्यागी होने का दावा करे या इनकार करे। और यदि दोनों की माँ मर चुकी हो और पिता इसका दावा करता हो तो भी स्वीकार नहीं होगी, और यदि

पिता इनकार करे तो स्वीकार होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि हमारे पिता ने हमारी माँ से इस शर्त पर 'ख़ुला' किया कि पूरा मेहर पिता को मिलेगा, अतः यदि पिता का यही दावा है तो गवाही अस्वीकार्य है, और यदि पिता इनकार करता है और माँ इसका दावा करती है तो भी गवाही अस्वीकार्य है, और यदि माँ भी इनकार करती है तो गवाही स्वीकार होगी। यदि दोनों ने यह गवाही दी कि हमारे पिता ने अपनी पत्नी (१) से ख़ुला किया है और दोनों की माँ मर चुकी है, अतः यदि पिता इसका दावा करता है तो गवाही स्वीकार नहीं होगी और यदि इनकार करता है तो स्वीकार होगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम आज़म से इमाम अबू यूसुफ की रिवायत के अनुसार उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने अपने गुलाम से कहा कि यदि तू इन दो व्यक्तियों के घर में दाखिल हुआ या तूने इन दोनों के कपड़े को छुआ तो तू स्वतंत्र है, और गुलाम ने वैसा ही किया और उन दोनों ने आकर इसकी गवाही दी तो यह मान्य है। इसके विपरीत यदि उन दोनों से कहा कि यदि तुम दोनों ने मेरे गुलाम से बात की या उसका कपड़ा छुआ तो वह स्वतंत्र है, फिर दोनों ने आकर गवाही दी कि हमने ऐसा ही किया है तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों ने कहा कि एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा था कि तुझे तलाक़ है यदि तूने फलां-फलां से बात की, और उन दोनों ने गवाही दी कि उसने हम दोनों से बात की है, तो दोनों की गवाही शून्य है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

फुटनोट: (१) अपनी पत्नी से यानी गवाहों की सौतेली माँ से, क्योंकि उनकी माँ मर चुकी है और यह विवरण के अनुसार है, और यदि माँ मुराद हो तो स्वीकार होगी, विचार करें।

اس کا نکاح کر دیا ہے اور شوہر نکاح سے انکار کرتا ہے یا کہتا ہے کہ مہر پانچ سو درہم تھے تو دونوں کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر زوج نے مہر اور نکاح کا اقرار کیا اور معافی یا ادا کر دینے کا دعویٰ کیا اور دونوں نے زوج کی طرف سے گواہی دی تو مقبول ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے اپنے دو بیٹوں کے سامنے اپنی لڑکی کا نکاح کر دیا اور دونوں نے شوہر کے انکار نکاح اور باپ کے دعویٰ کے وقت گواہی دی تو رد کر دی جائے گی اور امام محمدؒ کے نزدیک اگر لڑکی بالغ ہو تو قبول ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے ایک مرد اور دو عورتوں نے دو عورتوں کی طرف سے ان کے شوہر پر گواہی دی کہ اس شخص نے اپنی عورتوں کے واسطے کہا تھا کہ تم سب کو طلاق ہے تو گواہی نہ ان دونوں عورتوں کے حق میں جائز ہوگی اور نہ دوسری عورتوں کے واسطے جائز ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ دو شخصوں نے گواہی دی کہ ہمارے باپ نے ہماری ماں کو طلاق دی پس اگر ان کا باپ طلاق کا مدعی ہے تو گواہی کی حاجت نہیں ہے اور اگر منکر ہے پس اگر ماں مدعی ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر وہ بھی منکر ہے تو مقبول ہوگی اور فتاویٰ مولانا شمس الدین میں ہے کہ اگر ماں مدعی ہے تو گواہی مقبول ہوگی اور یہی اصح ہے اور مولانا نے فرمایا کہ میرے نزدیک جو جامع میں مذکور ہے وہی اصح ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا اور قبل دخول کے اس کو طلاق دے دی پھر دوبارہ اس سے نکاح کیا پھر اس کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ اس نے اس عورت کو پہلی مرتبہ تین طلاق دی تھی اور حلالہ کرانے سے پہلے اس سے نکاح کر لیا پس اگر دونوں کا باپ اس کا مدعی ہے اور عورت تصدیق کرتی ہے تو دونوں کے اقرار سے جدائی کرا دی جائے گی اور تمام مہر ساقط ہو جائے گا اور اگر

عورت نے تکذیب کی تو گواہی قبول نہ ہوگی اور اگر دونوں کا باپ انکار کرتا ہے تو دونوں کی گواہی قبول ہوگی خواہ عورت اقرار کرتی ہو یا انکار کرتی ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ ہمارے باپ کی بیوی اسلام سے مرتد ہوگئی اور عورت اس سے انکار کرتی ہے پس اگر دونوں کی ماں زندہ ہو اور ان کے باپ کے نکاح میں ہو تو گواہی مقبول نہ ہوگی خواہ باپ اس کے مرتد ہونے کا مدعی ہو یا منکر ہو اور اگر دونوں کی ماں مرگئی ہو اور باپ اس کا دعویٰ کرتا ہو تو بھی مقبول نہ ہوگی اور اگر باپ منکر ہو تو قبول ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے یہ گواہی دی کہ ہمارے باپ نے ہماری ماں سے اس پر خلع کیا کہ تمام مہر باپ کو ملے پس اگر باپ کا یہی دعویٰ ہے تو گواہی غیر مقبول ہے اور اگر باپ منکر ہے اور ماں اس کا دعویٰ کرتی ہے تو بھی گواہی نامقبول ہے اور اگر ماں بھی انکار کرتی ہے تو گواہی مقبول ہوگی اگر دونوں نے یہ گواہی دی کہ ہمارے باپ نے اپنی بیوی (۱) سے خلع کیا ہے اور دونوں کی ماں مرچکی ہے پس اگر باپ اس کا مدعی ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر منکر ہے تو مقبول ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہؒ میں امام اعظمؒ سے بروایت امام ابو یوسفؒ کے مذکور ہے کہ ایک شخص نے اپنے غلام سے کہا کہ اگر تو ان دو شخصوں کے گھر میں داخل ہوا یا ان دونوں کا تو نے کپڑا چھوا تو تو آزاد ہے اور غلام نے ایسا ہی کیا اور دونوں نے آکر اس کی گواہی دی تو جائز ہے بخلاف اس کے کہ اگر ان دونوں سے کہا کہ اگر تم دونوں نے میرے غلام سے کلام کیا یا اس کا کپڑا چھوا تو وہ آزاد ہے پھر دونوں نے آکر گواہی دی کہ ہم نے ایسا ہی کیا تو گواہی مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے کہا کہ ایک شخص نے اپنی عورت سے کہا تھا کہ تجھ کو طلاق ہے اگر تو نے فلاں وفلاں سے کلام کیا اور دونوں نے گواہی دی کہ ہم دونوں سے اس نے کلام کیا ہے تو دونوں کی گواہی باطل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

حاشیہ: ا اپنی بیوی سے یعنی گواہوں کی سوتیلی ماں سے کیونکہ ان کی ماں مر چکی ہے اور قیدِ دیل ہے اور اگر ماں مراد ہو تو قبول ہوگی فتامل۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (282) Book of Testimonies

Two persons testified against a person that he said: "If I converse with the father of you two, then my slave is free." ⋆

Zaid said to his slave, "If such-and-such person converses with you, then you are free." Subsequently, that person claimed, "I have conversed with the slave," and his two sons testified to this. This testimony shall not be accepted. According to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, this is the ruling; as stated in 'Al-Muhit'. Two persons testified against a person that he had said, "If I converse with the father of you two, then my slave is free," and asserted that he had indeed conversed with their father. Thus, if their father—whether present or absent—admits to this fact, the testimony of the two sons is void. However, if the father denies it, then the testimony is permissible. Similarly, if the condition was based on striking (hitting), the same ruling applies; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. Someone said to two persons, "If you both enter this house, then my slave is free." Both individuals then passed away, and their respective two sons testified that their fathers had entered the house. According to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, this testimony is unacceptable. If both fathers were alive and denied entry, then the testimony of the sons would be accepted without dispute. This same ruling applies to all matters where the sons' testimony would establish an act of marriage, divorce, sale, etc. Therefore, if the father is alive and is the claimant, or has died, the testimony is unacceptable according to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf. But if he is alive and denies the act, it is accepted without dispute; this is written in 'Al-Zakhira'. It is stated in 'Al-Uyun' that if a person took an oath saying, "If I strike these two persons, then my wife is triple-divorced," and he subsequently struck them, it is permissible for the witnesses to testify to the triple divorce of his wife without providing the specific details of the incident. If they provide details, the testimony will not be accepted; this is written in 'Tatarkhaniya'. If someone said, "My slave is free if I strike you both," and then two persons other than those two testified that he struck both of them, such testimony is impermissible. Similarly, if the 'mashhud alaihi' (the person testified against) admitted to the striking but refused to take an oath, the ruling remains the same; this is noted in 'Fatawa Qazi Khan'.

Someone said, "If anyone enters this house of mine, then my slave is free." Thereafter, three or four persons testified, saying, "We have entered." Imam Abu Yusuf stated that if they specified in their testimony, "We entered and that (certain) person was also with us," then the testimony would be accepted. However, if there

are only two witnesses, it will not be accepted at all. Two persons testified against a person that he said, "If I touch the bodies of you both, then my wife is divorced or my slave is free," and they testified that "He has touched us both." This testimony will not be accepted. But if the testimony was that he said, "If I touch the clothing of you both, then it is so," and he did touch it, then it will be accepted. It is stated in the 'Fatawa' that in such matters, if witnesses wish to testify, they should testify to the divorce or manumission without providing specific details; this is mentioned in 'Wajeez Kardari'. Likewise, if a person is a witness to a deceased person's will, and there is also a bequest for him within that written document, Abu Bakr Balkhi stated that he should testify by placing his hand on the entire text except for the clause containing the bequest for himself, stating, "I testify to everything except this." It is narrated from Imam Abul Qasim that a woman claimed dower (Mahr) from her husband's heirs, and the heirs denied the marriage, while the witness himself was the guardian (mutawalli) of the marriage. It was ruled that he should testify to the marriage but not to his own status as the guardian; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. A person said to two others, "If both of you sight the Ramadan moon, then my slave is free." Both subsequently testified to sighting the moon. Imam Abu Yusuf stated, "I will not accept their testimony regarding the manumission, but I will accept it for the purpose of fasting"; this is recorded in 'Al-Zakhira'. Someone said that if such-and-such person...

दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति के विरुद्ध यह गवाही दी कि उसने कहा था: 'यदि मैं तुम दोनों के पिता से बात करूँतो मेरा गुलाम आज़ाद है।' ⋆

ज़ैद ने अपने गुलाम से कहा कि यदि तुम से अमुक व्यक्ति ने बात की, तो तुम आज़ाद हो। फिर उस अमुक व्यक्ति ने दावा किया कि मैंने गुलाम से बात की है, और उसके दो बेटों ने गवाही दी। तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) रहमतुल्लाही अलैहि और इमाम अबू यूसुफ रहमतुल्लाही अलैहि के अनुसार यही हुक्म है; यह 'मुहीत' में लिखा है। दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी कि उसने कहा था: 'यदि मैं तुम दोनों के पिता से बात करूँतो मेरा गुलाम आज़ाद है', और उसने हमारे पिता से बात की है। अतः यदि दोनों के पिता, चाहे वह अनुपस्थित हो या उपस्थित, इस बात को स्वीकार करता है, तो दोनों (बेटों) की गवाही अमान्य (बातिल) है। और यदि पिता इनकार करता है, तो गवाही स्वीकार्य है। इसी प्रकार, यदि मारने की शर्त लगाई गई हो, तो भी यही हुक्म है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। किसी ने दो व्यक्तियों से कहा: 'यदि तुम दोनों इस घर में प्रवेश करो, तो मेरा गुलाम आज़ाद है।' फिर वे दोनों मर गए और उनके दो बेटों ने गवाही दी कि हमारे पिता इस घर में प्रविष्ट हुए थे। इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार यह गवाही अस्वीकार्य है। यदि दोनों के पिता जीवित हों और प्रवेश करने से इनकार करते हों, तो बिना किसी विवाद के बेटों की गवाही स्वीकार की जाएगी। यही नियम उन सभी मामलों में लागू होता है जहाँ बेटों की गवाही से निकाह, तलाक, या क्रय-विक्रय (बैय) आदि का कोई कार्य सिद्ध होता हो। अतः यदि पिता जीवित है और स्वयं दावा करने वाला (मुद्दई) है, या मर गया है, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के निकट गवाही अस्वीकार्य है। और यदि वह जीवित है और इनकार करने वाला (मुनकिर) है, तो बिना किसी विवाद के गवाही स्वीकार्य है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। 'उयून' में लिखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने इस प्रकार शपथ ली कि 'यदि मैं इन दो व्यक्तियों को मारूँतो मेरी पत्नी को तीन तलाक हैं', फिर उसने उन्हें मारा, तो गवाहों के लिए यह वैध है कि वे उसकी पत्नी पर तीन तलाक की गवाही दें और घटना के विवरण की सूचना न दें। यदि उन्होंने विवरण दे दिया, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'तातारखानिआ' में लिखा है। किसी ने कहा कि 'मेरा गुलाम आज़ाद है यदि मैं तुम दोनों को मारूँ फिर उन दोनों के अतिरिक्त दो अन्य व्यक्तियों ने गवाही दी कि उसने उन दोनों को मारा है, तो ऐसी गवाही नाजायज़ है। इसी तरह, यदि

'मशहूद अलैहि' (जिसके विरुद्ध गवाही दी गई) ने मारने का इकरार किया और शपथ लेने से इनकार किया, तो भी यही हुक्म है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

किसी ने कहा कि 'यदि मेरे इस घर में कोई प्रवेश करे, तो मेरा गुलाम आज़ाद है।' फिर तीन या चार व्यक्तियों ने गवाही दी कि 'हम प्रविष्ट हुए हैं।' इस पर इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि यदि उन्होंने गवाही में यह बयान दिया कि 'हम प्रविष्ट हुए और हमारे साथ वह (व्यक्ति) भी था', तो गवाही स्वीकार्य होगी। और यदि केवल दो गवाह हों, तो यह बिलकुल भी स्वीकार्य नहीं होगी। दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी कि उसने कहा था: 'यदि मैं तुम दोनों का शरीर स्पर्श करूँतो मेरी पत्नी को तलाक है या मेरा गुलाम आज़ाद है', और गवाही दी कि 'उसने हम दोनों को छुआ है', तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि गवाही इस बात की दी कि उसने कहा था: 'यदि मैं तुम दोनों के वस्त्र स्पर्श करूँ तो ऐसा होगा' और उसने छुआ है, तो यह स्वीकार्य होगी। 'फ़तावा' में लिखा है कि इन मामलों में यदि गवाह गवाही देना चाहें, तो विवरण दिए बिना तलाक और आज़ादी (इताक़) की गवाही दें; यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। इसी प्रकार, यदि किसी व्यक्ति की गवाही किसी मृतक के वसीयतनामे पर है और उस लिखित दस्तावेज़ में उसके लिए भी कोई वसीयत है, तो अबू बक्र बल्ख़ी रहमतुल्लाही अलैहि ने फरमाया कि उसे इस प्रकार गवाही देनी चाहिए: उस पूरे दस्तावेज़ पर हाथ रखकर, उस अंश (फ़िक़रे) को छोड़कर जिसमें उसके लिए वसीयत है, यह कहे कि 'मैं इसके अतिरिक्त शेष की गवाही देता हूँ।' इमाम अबुल क़ासिम से रिवायत है कि एक महिला ने पति के वारिसों पर महर का दावा किया और वारिसों ने निकाह से इनकार किया, जबकि गवाह स्वयं निकाह का वली (प्रबंधक/मुतवल्ली) था। तो फरमाया गया कि वह निकाह की गवाही दे, किन्तु अपने वली होने की गवाही न दे; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों से कहा: 'यदि तुम दोनों रमज़ान का चाँद देखो, तो मेरा गुलाम आज़ाद है।' फिर उन दोनों ने चाँद देखने की गवाही दी। इमाम अबू यूसुफ ने फरमाया कि मैं गुलामी से आज़ादी के संबंध में उनकी गवाही स्वीकार नहीं करूँगा, किन्तु रोज़ा रखने के प्रयोजन के लिए स्वीकार करूँगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। किसी ने कहा कि यदि मुझे अमुक और अमुक ने इस...

دو شخصوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے کہا تھا کہ اگر میں تم دونوں کے باپ کے ساتھ کلام کروں تو میرا غلام آزاد ہے *

زید نے اپنے غلام سے کہا کہ اگر تجھ سے فلاں شخص نے کلام کیا تو تو آزاد ہے پھر فلاں نے دعویٰ کیا کہ میں نے غلام سے کلام کیا ہے اور اس کے دو بیٹوں نے گواہی دی تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور یہ امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے یہ محیط میں لکھا ہے دو شخصوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے کہا تھا کہ اگر میں تم دونوں کے باپ کے ساتھ کلام کروں تو میرا غلام آزاد ہے اور اس نے ہمارے باپ سے کلام کیا ہے پس اگر دونوں کا باپ خواہ غائب ہو یا حاضر اس امر کا اقرار کرتا ہو تو دونوں کی گواہی باطل ہے اور اگر باپ منکر ہو تو گواہی جائز ہے اور اسی طرح اگر مارنے کی شرط لگائی تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے دو شخصوں سے کہا کہ اگر تم دونوں اس گھر میں داخل ہو تو میرا غلام آزاد ہے پھر دونوں مر گئے اور دونوں کے دو بیٹوں نے گواہی دی کہ ہمارے باپ اس گھر میں داخل ہوئے تھے تو امام اعظمؒ اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک گواہی نا مقبول ہے اور اگر دونوں کے باپ زندہ ہوں اور داخل ہونے سے انکار کرتے ہوں تو بلا خلاف لڑکوں کی گواہی مقبول ہوگی اور یہی حکم سب چیزوں کی بابت گواہی دینے میں ہے کہ جس میں بیٹوں کی گواہی سے کوئی فعل نکاح و طلاق و بیع وغیرہ کا ثابت ہو پس اگر باپ زندہ ہو اور مدعی ہو یا مر گیا ہو تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک گواہی غیر مقبول ہے اور اگر زندہ اور منکر ہو تو بلا خلاف مقبول ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے عیون میں لکھا ہے کہ اگر کسی شخص نے قسم کھائی اس طرح کہ اگر میں ان دونوں شخصوں کو ماروں تو میری عورت پر تین طلاق ہیں پھر اس نے مارا تو گواہوں کو جائز

ہے کہ اس کی عورت پر تین طلاق کی گواہی دیں اور کیفیت سے خبر نہ کریں اور اگر انہوں نے کیفیت سے خبر دی تو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے کسی نے کہا کہ میرا غلام آزاد ہے اگر میں تم دونوں کو ماروں پھر ان دونوں کے سوائے دو شخصوں نے گواہی دی کہ اس نے دونوں کو مارا ہے تو گواہی نا جائز ہے اور اسی طرح اگر مشہود علیہ نے مارنے کا اقرار کیا اور قسم کھانے سے انکار کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے کہا کہ اگر میرے اس گھر میں کوئی داخل ہوا تو میرا غلام آزاد ہے پھر تین یا چار آدمیوں نے گواہی دی کہ ہم داخل ہوئے ہیں تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر انہوں نے گواہی میں بیان کیا کہ ہم داخل ہوئے اور ہمارے ساتھ وہ بھی تھا تو گواہی مقبول ہوگی اور اگر دو ہوں تو مطلقاً مقبول نہ ہو گی دو شخصوں نے ایک شخص پر گواہی دی کہ اس نے کہا تھا کہ اگر میں تم دونوں کا بدن چھوؤں تو میری عورت کو طلاق ہے یا میرا غلام آزاد ہے اور اس نے ہم دونوں کو چھوا ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر یہ گواہی دی کہ اس نے کہا تھا کہ اگر میں تم دونوں کا کپڑا چھوؤں تو ایسا ہے اور اس نے چھوا ہے تو مقبول ہوگی اور فتاویٰ میں لکھا ہے کہ ان مسائل میں اگر گواہ گواہی دینا چاہیں تو بدوں بیان سب کے طلاق و عتاق کی گواہی دیں یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اسی طرح اگر ایک شخص کی ایک میت کے وصیت نامہ پر گواہی ہے اور تحریر میں اس کے لئے بھی وصیت ہے تو ابو بکر بلخیؒ نے فرمایا کہ یوں بیان کیا چاہئے کہ میں اس تمام تحریر پر سوائے اس فقرہ کے یعنی جس میں اس کے لئے وصیت ہے ہاتھ رکھ کر کہ اس کے سوائے گواہی دیتا ہوں اور امام ابوالقاسم سے روایت ہے کہ ایک عورت نے شوہر کے وارثوں پر مہر کا دعویٰ کیا اور وارثوں نے نکاح سے انکار کیا اور گواہ خود متولی نکاح ہے تو فرمایا کہ نکاح کی گواہی دے اور اپنے متولی ہونے کی گواہی نہ دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک شخص نے دو شخصوں سے کہا کہ اگر تم دونوں رمضان کا چاند دیکھو تو میرا غلام آزاد ہے پھر

دونوں نے چاند دیکھنے کی گواہی دی تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ میں ان کی گواہی آزادی کے باب میں قبول نہ کروں گا اور روزہ رکھنے کے واسطے قبول کروں گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی نے کہا کہ اگر مجھے فلاں وفلاں نے اس

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 - 283 - Kitab ash-Shahadat (The Book of Testimonies)

If someone says, "If I see [him] entering the house, my slave is free," and then they testify that they saw him entering, the testimony will not be accepted unless two other people besides them testify. Three people killed a person intentionally and then claimed that the victim had forgiven them; this is not permissible. However, if two of them testify that the victim forgave them and the third person, their testimony regarding the third person will be accepted. This is the opinion of Imam Abu Yusuf, as recorded in *Al-Khulasa*.

Hasan bin Ziyada narrated that a man swore, "If I ever take a loan, all my slaves are free." Then two people testified that they had given him a loan; their testimony will not be accepted. But if they testify that he requested a loan and they did not give it, the testimony will be accepted; this is stated in *Al-Muhit*. A man swore, "If I borrow dirhams from so-and-so, my slave is free." Then that person claimed the debt from him, and the testimony of the slave's father and another person was given. It is written in *An-Nawazil* that a decree for the money will be given in favor of the claimant, but freedom for the slave will not be decreed. In *Fatawa Qazi Khan*, it is written that if he swore, "If I give a loan to these two, my slave is free," and then both of them testify that he gave them a loan, the testimony is valid; this is from *Al-Khulasa*. If he swore, "I will not demolish the house of these two" or "I will not cut off their hand," and then they both testify that he did so to them, the testimony will not be valid; this is in *Qazi Khan*. If two people testify that he freed his slave but that he [the slave] gouged out the eye of one of them, while the owner denies the manumission, the testimony is rejected, and the person whose eye was gouged out has no right; this is from *Al-Muhit*. A man claimed a house in another's possession, and two people testified on his behalf, further stating that the claimant had hired them for its construction; their testimony is valid. However, if they say the claimant hired them to demolish it, the testimony for ownership will be rejected, and the two witnesses must guarantee compensation for the value of the building to the defendant; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

Issue ☆ In the aforementioned case, the fatwa follows the opinion of Imam Abu Yusuf ☆

A person had a goat in his possession. Someone passed by, and the owner asked him to slaughter it. He did so. Then another person arrived and claimed the goat was his,

stolen by the possessor. He produced two witnesses, one being the person who slaughtered it; this testimony will not be accepted, as stated in *Al-Muhit*. If a witness cannot attend due to old age and has no means of transport or funds for it, and the one for whom the testimony is given (the claimant) sends transport to bring them, the testimony is not invalidated. However, if the witness is capable of walking or transport is already available, and the claimant still sends transport, Imam Abu Yusuf (RA) stated that the testimony will not be accepted. If witnesses ate food provided by the claimant, the testimony is not rejected. Faqih Abu al-Layth (RA) said that if the claimant did not prepare special food for the witnesses but offered what was already available, the testimony is not rejected; but if it was specially prepared for them, it will not be accepted. This rule applies when such acts are done specifically for the purpose of giving testimony. If people were gathered for testifying and food was prepared or transport sent to bring them from the city, there is a difference of opinion. Imam Abu Yusuf (RA) said that regarding transport, their testimony will not be accepted, but regarding food, it will be. Imam Muhammad (RA) said that in both cases, the testimony will not be accepted. The fatwa follows Imam Abu Yusuf's opinion because such customs are prevalent among people, especially at weddings where drinks and dates are provided. If this were to invalidate testimony, people would not do it at weddings. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

"यदि मैंने उसे घर में घुसते देखा तो मेरा यह गुलाम आज़ाद है", फिर उन गवाहों ने गवाही दी कि हमने उसे घुसते देखा, तो यह स्वीकार्य नहीं होगी जब तक कि उन दोनों के अलावा दो और व्यक्ति गवाही न दें। तीन व्यक्तियों ने मिलकर एक व्यक्ति की जानबूझकर हत्या कर दी, फिर कहा कि उसने हमें माफ़ कर दिया है, तो यह जायज़ नहीं है। और अगर उनमें से दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि उसने हमें और इस तीसरे व्यक्ति को माफ़ कर दिया है, तो उस तीसरे व्यक्ति के संदर्भ में उनकी गवाही स्वीकार की जाएगी, और इमाम अबू यूसुफ का यही मत है; यह 'खुलासा' में लिखा है।

हसन बिन ज़ियादा ने रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने कसम खाई कि "यदि मैं कभी कर्ज लूँ तो मेरे सभी दास आज़ाद हैं।" फिर दो लोगों ने गवाही दी कि हमने उसे कर्ज दिया है, तो यह गवाही स्वीकार नहीं होगी। लेकिन अगर उन्होंने यह गवाही दी कि उसने कर्ज माँगा था और हमने नहीं दिया, तो यह स्वीकार्य होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने कसम खाई कि "यदि मैं फलां व्यक्ति से दिरहम कर्ज लूँ तो मेरा गुलाम आज़ाद है।" फिर उस व्यक्ति ने उस पर कर्ज का दावा किया और उस पर गुलाम के पिता और एक अन्य व्यक्ति की गवाही हुई, तो 'नवाज़िल' में लिखा है कि वादी (दावेदार) के पक्ष में धन की डिक्री दी जाएगी, लेकिन आज़ादी का आदेश नहीं दिया जाएगा। 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है कि अगर उसने कसम खाई कि "अगर मैं इन दोनों को कर्ज दूँ तो मेरा गुलाम आज़ाद है", और फिर उन दोनों ने गवाही दी कि उसने हमें कर्ज दिया है, तो गवाही जायज़ है; यह 'खुलासा' में लिखा है। उसने कसम खाई कि "मैं इन दोनों का घर नहीं गिराऊंगा" या "उनका हाथ नहीं काटूँगा", फिर उन दोनों ने गवाही दी कि उसने हमारे साथ ऐसा किया है, तो गवाही जायज़ नहीं होगी; यह 'काज़ी खान' में लिखा है। अगर दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि उसने अपना यह गुलाम आज़ाद कर दिया है, और उसने हम में से एक की आँख फोड़ दी है, जबकि मालिक आज़ाद करने से इनकार करता है, तो गवाही अस्वीकार्य है और जिसकी आँख फोड़ी गई है उसका कोई अधिकार नहीं बनता; यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने उस घर पर दावा किया जो दूसरे के कब्जे में है, और दो लोगों ने उसकी ओर से गवाही दी और यह भी कहा कि वादी ने हमें इसकी इमारत बनाने के लिए मजदूरी पर नियुक्त किया था, तो गवाही जायज़ है। लेकिन अगर कहा कि वादी ने हमें इसे गिराने के लिए मजदूर रखा था, तो स्वामित्व की गवाही अस्वीकार्य होगी और दोनों गवाहों को प्रतिवादी को इमारत की कीमत का हर्जाना देना होगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

मसला ☆ उपरोक्त स्थिति में फतवा इमाम अबू यूसुफ के मत पर है ☆

एक व्यक्ति के हाथ में एक बकरी थी। रास्ते में एक और व्यक्ति मिला और बकरी वाले ने उससे कहा कि इसे ज़िबह (ज़बह) कर दो। उसने उसे ज़िबह कर दिया। फिर एक और व्यक्ति आया और दावा किया कि यह बकरी मेरी है और कब्ज़ेदार ने इसे छीन लिया है। उसने दो गवाह पेश किए जिनमें से एक वही ज़िबह करने वाला व्यक्ति था; यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, जैसा 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई गवाह वृद्धावस्था के कारण चलकर उपस्थित न हो सकता हो और उसके पास न सवारी हो न सवारी का किराया, और जिसके पक्ष में गवाही दी जानी है (मशहूद लहु) उसने उसे गवाही देने के लिए सवारी भेजकर बुलाया, तो गवाही बाटल (अमान्य) नहीं होगी। लेकिन अगर वह चल सकता हो या सवारी मौजूद हो और फिर भी वादी सवारी भेजे, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया कि गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और अगर गवाहों ने मशहूद लहु का खाना खाया हो, तो गवाही रद्द नहीं होगी। फ़क़ीह अबुल लैस (रह.) ने फरमाया कि यदि वादी ने गवाहों के लिए विशेष रूप से खाना तैयार नहीं कराया था, बल्कि जो उपलब्ध था वही खिला दिया, तो गवाही रद्द नहीं होगी; लेकिन अगर विशेष रूप से तैयार कराया हो, तो स्वीकार्य नहीं होगी। यह नियम तब है जब ऐसा गवाही देने के लिए किया गया हो। और यदि गवाही दिलाने के लिए लोगों को इकट्ठा किया गया और उनके लिए खाना तैयार कराया गया या सवारी भेजकर उन्हें शहर से बाहर लाया गया, तो इसमें मतभेद है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) ने फरमाया है कि सवारी के मामले में उनकी गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, लेकिन खाने के मामले में स्वीकार्य होगी। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि दोनों स्थितियों में स्वीकार्य नहीं होगी। फतवा इमाम अबू यूसुफ (रह.) के मत पर है, क्योंकि लोगों में ऐसी रस्म आम है, विशेषकर निकाह (विवाह) में जहाँ शरबत और छुआरे आदि दिए जाते हैं। यदि इससे गवाही में दोष आता, तो लोग निकाह आदि में ऐसा नहीं करते। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

گھر میں گھستے دیکھا تو میرا یہ غلام آزاد ہے پھر انہوں نے گواہی دی کہ ہم نے اس کو گھستے دیکھا تو مقبول نہ ہوگی جب تک ان دونوں کے سوائے دو شخص گواہی نہ دیں تین شخصوں نے ایک شخص کو عمدًا قتل کر ڈالا پھر کہا کہ ہم کو اس نے معاف کر دیا ہے تو جائز نہیں ہے اور اگر ان میں سے دو شخصوں نے گواہی دی کہ ہم اور اس تیسرے کو اس نے عفو کر دیا ہے تو اس تیسرے کی بابت قبول ہوگی اور یہی قول امام ابو یوسف کا ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

حسن بن زیادہ نے روایت کی کہ ایک شخص نے قسم کھائی کہ اگر میں کبھی قرض لوں تو میرے مملوک سب آزاد ہیں پھر دو شخصوں نے گواہی دی کہ ہم نے اس کو قرض دیا ہے تو گواہی قبول نہ ہوگی اور اگر یہ گواہی دی کہ اس نے مانگا تھا اور ہم نے قرض نہ دیا تو قبول ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے قسم کھائی کہ اگر میں فلاں شخص سے درہم قرض لوں تو میرا غلام آزاد ہے پھر فلاں شخص نے اس پر قرض کا دعویٰ کیا اور اس پر غلام کے باپ اور دوسرے شخص کی گواہی گزری تو نواز ل میں لکھا ہے کہ مدعی کے واسطے مال کی ڈگری کی جائے گی اور آزادی کا حکم نہ دیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کہ اگر ان دونوں کو قرض دوں تو میرا غلام آزاد ہے پھر دونوں نے گواہی دی کہ ہم کو اس نے قرض دیا تو گواہی جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے یہ قسم کھائی کہ میں ان دونوں کا گھر نہ گراؤں گا یا ان کا ہاتھ نہ کاٹوں گا پھر دونوں نے گواہی دی کہ اس نے ہمارے ساتھ ایسا کیا ہے تو گواہی جائز نہ ہوگی یہ قاضی خان میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ اس نے اپنا یہ غلام آزاد کر دیا ہے اور اس نے ہمارے ایک کی آنکھ پھوڑ دی ہے اور مالک اس کے آزاد کرنے سے انکار کرتا ہے تو گواہی نامقبول اور جس کی آنکھ پھوڑی ہے اس کا کچھ حق نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص

نے ایک گھر پر جو دوسرے کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور دو آدمیوں نے اس کی طرف سے گواہی دی کہ اور یہ بھی کہا کہ مدعی نے ہم کو اس کی عمارت کے واسطے اجرت پر مقرر کیا تھا تو گواہی جائز ہے اور اگر کہا کہ مدعی نے ہم کو اس کے ڈھا دینے کے واسطے مزدور کیا تھا تو ملکیت کی گواہی نامقبول اور دونوں گواہ مدعی علیہ کو عمارت کی قیمت کی ضمانت دیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

مسئلہ ☆ مذکورہ صورت میں فتویٰ امام ابو یوسف کے قول پر ہے ☆

ایک شخص کے ہاتھ میں ایک بکری تھی کہ اس طرف سے ایک شخص گزرا اور بکری والے نے اس سے کہا کہ اس کو ذبح کر دے اس نے ذبح کر دی پھر ایک شخص نے آکر دعویٰ کیا کہ یہ میری بکری ہے اس قابض نے غصب کر لی ہے اور اس پر دو گواہ قائم کئے کہ ایک وہی ذبح کرنے والا تھا تو مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہ بڑھاپے کی وجہ سے چل کر حاضر نہ ہو سکتا ہو اور اس کے پاس نہ سواری ہو نہ سواری کا کرایہ ہو اور مشہود لہ نے اس کو گواہی ادا کرنے کے واسطے سواری بھیج کر بلایا تو گواہی باطل نہ ہوگی اور اگر چل سکتا ہو یا سواری موجود ہو پھر مدعی نے سواری بھیج کر بلایا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر مشہود لہ کا کھانا کھایا تو گواہی رد نہ ہوگی اور فقیہ ابواللیثؒ نے فرمایا کہ اگر مدعی نے گواہوں کے واسطے کھانا تیار نہ کرایا بلکہ موجود تھا جب وہ لوگ آئے تو اس نے پیش کر دیا اور انہوں نے کھا لیا تو گواہی رد نہ ہوگی اور اگر ان کے واسطے تیار کرایا تو مقبول نہ ہوگی یہ حکم اس وقت ہے کہ گواہی ادا کرنے کے واسطے ایسا کیا ہے اور اگر گواہی کرانے کے واسطے لوگوں کو جمع کیا اور ان کے واسطے کھانا تیار کرایا یا سواری بھیج کر ان کو شہر سے نکالا اور وہ سوار ہوئے اور کھانا کھایا تو اس میں اختلاف ہے امام ابو یوسفؒ نے فرمایا ہے کہ سواری کے باب میں پھر ان کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور کھانے کی صورت میں مقبول ہوگی اور

امام محمدؒ نے فرمایا کہ دونوں صورتوں میں مقبول نہ ہوگی اور فتویٰ امام ابو یوسفؒ کے قول پر ہے کیونکہ لوگوں میں ایسی عادت جاری ہے خصوصاً نکاح میں شربت و چھوارے وغیرہ مہیا کرتے ہیں اور کھلاتے ہیں پس اگر ایسا ہوتا کہ گواہی میں خرابی آتی تو نکاح وغیرہ میں ایسا نہ کرتے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (284) Book of Testimonies If a small military detachment (Sariya) returns to Dar al-Islam having captured prisoners, and the prisoners say, "We are Muslims or Dhimmis" ☆

If a person does not know well how to present a claim and litigate, and the Qazi (judge) instructs two persons to teach him how to make the claim and conduct the litigation, and then they testify to that claim, it is permissible provided both are just ('Adil). There is no harm for the Qazi in providing such instruction, especially according to the opinion of Imam Abu Yusuf (RA); this is written in "Zahiriyya." It is clearly stated in "Khulasa" that the testimony of soldiers is not acceptable for their commander, provided they are of a limited, countable number (Ma'dud). If they are of an uncountable number (Ghayr Ma'dud), then it is acceptable. It is clearly written in "Muheet" that a hundred soldiers or fewer are considered 'Ma'dud', and if more, they are 'Ghayr Ma'dud'. This is written in "Jawahir al-Akhlati." Imam Muhammad (RA) has written in "Ziyadat" that if a 'Sariya' returns to Dar al-Islam having captured prisoners, and the prisoners claim, "We are Muslims or Dhimmis, and these people captured us within Dar al-Islam," while the members of the Sariya claim they captured them in 'Dar al-Harb' (territory of war), the statement of the prisoners is considered reliable. Thus, if the soldiers of the Sariya present witnesses who are merchants, the testimony is reliable. However, if the witnesses are from the Sariya itself, it is not reliable. If the same issue arises not within a small detachment (Sariya) but within a large army (Lashkar), and some members of the army testify, it is permissible because members of a Sariya are few (Ma'dud), so their testimony is like testifying for themselves. In contrast, a 'Lashkar' is a massive group where this consideration does not apply in matters of testimony. This is written in "Fatawa Qazi Khan."

Chapter: 5 Regarding Testimony for a Bounded Property In testimony for a bounded (Ma'dud) object, it is necessary to mention the boundaries; this is written in "Khulasa." If the real estate (Aqar) is well-known, there is no need to describe the boundaries; this is written in "Zakheera." If the witnesses describe three boundaries, the testimony is acceptable; this is in "Muheet." If the real estate is not well-known and the witnesses testify to three boundaries but state they do not know the fourth, then by way of 'Istihsan' (juridical preference), the testimony is permissible, and a decree will be issued for the claimant. The third boundary will be considered parallel to the first. This is written in "Fatawa Qazi Khan."

If a claim is made for a triangular (Musallas) piece of land and only two boundaries are mentioned in the claim, and the witnesses also only mention two boundaries, then both the claim and the testimony are permissible; this is written in "Muheet." However, if all four boundaries are mentioned in the claim but one boundary is unknown (Majhool), it is not reliable. Mentioning it and omitting it are equivalent in this case. If a witness makes a mistake regarding one boundary, it is not acceptable. The same is mentioned categorically in "Sadr al-Shaheed." Shams al-A'immah Halwa'i stated that according to some it is acceptable and according to others it is not, but the Fatwa follows Sadr al-Shaheed's opinion on non-acceptance; this is written in "Khulasa."

The proof of a witness's mistake occurs if they say, "I made a mistake," or admit it. However, if the defendant claims that the witness made a mistake in all or some of the boundaries, such a claim shall not be heard. If witnesses are presented to prove this mistake, their testimony shall not be heard. This is narrated from Sheikh Sarakhsi (RA) and Jundi (RA). Similarly, if the defendant claims that the claimant admitted that the witness made a mistake, it shall not be heard. It is narrated from Shams al-A'immah Sarakhsi (RA) that if a witness makes a mistake and then gives the correct statement again in the same or another session, the testimony becomes acceptable. This is written in "Khulasa."

Note: "Ayasir"... meaning to describe with ease (Yasir), and not describing it, are equivalent. [Translator's note: This likely refers to a specific legal term for simplifying descriptions or handling minor discrepancies].

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (284) किताब अल-शहादात यदि कोई सरिया (छोटा सैन्य दस्ता) कैदियों को पकड़कर दार अल-इस्लाम में वापस आया और कैदियों ने कहा कि हम इस्लाम में से हैं या ज़मी हैं ☆

यदि कोई व्यक्ति दावा और मुकदमा लड़ने को अच्छी तरह नहीं जानता है और क़ाज़ी ने दो व्यक्तियों से कहा कि इसको दावा और झगड़ा (प्रक्रिया) सिखा दो, फिर उन्होंने उस दावे पर गवाही दी तो यह जायज़ है, बशर्ते कि दोनों न्यायप्रिय (आदिल) हों। और क़ाज़ी को इस तरह सिखाने में कोई डर नहीं है, विशेष रूप से इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के कथन के अनुसार। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। 'खुलासा' में स्पष्ट रूप से लिखा है कि सैनिकों की गवाही अमीर (कमांडर) के लिए स्वीकार्य नहीं है, बशर्ते कि वे सीमित संख्या (मदूत) में हों। और यदि वे असीमित (गैर-मदूत) हों तो स्वीकार्य है। और 'मुहित' में स्पष्ट रूप से लिखा है कि सौ सैनिक या उससे कम 'मदूत' कहलाते हैं और यदि इससे अधिक हों तो 'गैर-मदूत' हैं। यह 'जवाहर अल-अखलाती' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'ज़ियादात' में लिखा है कि यदि कोई सरिया कैदियों को पकड़कर दार अल-इस्लाम में वापस आया और कैदियों ने कहा कि हम इस्लाम में से हैं या ज़मी हैं और हमें इन लोगों ने दार अल-इस्लाम से पकड़ा है, जबकि सरिया के लोग कहते हैं कि हमने इन्हें दार अल-हर्ब से गिरफ्तार किया है, तो कैदियों की बात विश्वसनीय मानी जाएगी। फिर यदि सरिया के सिपाहियों ने गवाह पेश किए और गवाह व्यापारी लोग हों तो गवाही विश्वसनीय है। और यदि गवाह सरिया के ही लोग हों तो विश्वसनीय नहीं है। और यदि यही मामला सरिया में नहीं बल्कि बड़े लश्कर (सेना) में हुआ और सेना के कुछ लोगों ने गवाही दी तो यह जायज़ है क्योंकि सरिया के लोग सीमित (मदूत) होते हैं, इसलिए उनमें से कुछ का गवाही देना मानो अपने ही पक्ष में गवाही देना है। इसके विपरीत लश्कर एक विशाल समूह है जिसमें गवाही के मामले में यह विचार नहीं किया जाता। यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

अध्याय: 5 सीमाबद्ध वस्तु की गवाही के वर्णन में सीमाबद्ध (मदूद) वस्तु की गवाही में सीमाओं का उल्लेख करना अनिवार्य है, यह 'खुलासा' में लिखा है। और यदि संपत्ति (अक़ार) प्रसिद्ध हो तो सीमाओं के वर्णन की आवश्यकता नहीं है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि गवाहों ने तीन सीमाओं का वर्णन कर दिया तो गवाही स्वीकार्य है, यह 'मुहित' में है। यदि संपत्ति प्रसिद्ध न हो और गवाहों ने तीन सीमाओं की गवाही दी और कहा कि चौथी हम नहीं जानते, तो इस्तेहसानन (न्यायसंगत आधार पर) गवाही जायज़ है और दावेदार के पक्ष में फैसला दिया जाएगा, और तीसरी सीमा को पहली सीमा के समानांतर मान लिया जाएगा। यह 'फतावा क़ाज़ी खान' में लिखा है।

यदि किसी त्रिकोणीय (मुसल्लस) ज़मीन का दावा किया गया और दावे में केवल दो सीमाओं का उल्लेख किया गया और गवाहों ने भी केवल दो सीमाओं का उल्लेख किया, तो दावा और गवाही दोनों जायज़ हैं, यह 'मुहित' में लिखा है। और यदि दावे में चारों सीमाओं का उल्लेख किया गया लेकिन एक सीमा अज्ञात (मजहूल) है, तो वह विश्वसनीय नहीं है। यह बात और इसे छोड़ देना दोनों बराबर हैं। और यदि गवाह ने एक सीमा में गलती की तो गवाही स्वीकार्य नहीं है। 'सदर अल-शहीद' में भी पूर्णतः ऐसा ही उल्लेख है। शम्स अल-अइम्मा हलवाई ने कहा कि कुछ के अनुसार स्वीकार्य है और कुछ के अनुसार स्वीकार्य नहीं होगी, लेकिन फतवा 'सदर अल-शहीद' के कथन के अनुसार अस्वीकृति पर है, यह 'खुलासा' में लिखा है।

गवाह की गलती का प्रमाण इस तरह होता है कि वह खुद कहे कि "मैंने गलती की" या इसका इकरार करे। लेकिन यदि प्रतिवादी ने दावा किया कि गवाह ने सभी या कुछ सीमाओं में गलती की है, तो यह दावा सुना नहीं जाएगा। और यदि इस पर गवाह पेश किए गए तो उनकी गवाही नहीं सुनी जाएगी। ऐसा ही शेख़ सरखसी (रह.) और जन्दी (रह.) से वर्णित है। इसी प्रकार यदि प्रतिवादी दावा करे कि दावेदार ने स्वीकार किया है कि गवाह ने गलती की है, तो यह सुनवाई नहीं होगी। और शम्स अल-अइम्मा सरखसी (रह.) से वर्णित है कि यदि गवाह ने गलती की और फिर उसी सभा या दूसरी सभा में दोबारा सही बयान दे दिया, तो फिर गवाही स्वीकार्य है। यह 'खुलासा' में लिखा है।

अ: अयासर..... यानी यासिर बयान करना और इसे बयान न करना बराबर है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ (۲۸۴) کتاب الشہادات اگر کوئی سریہ قیدیوں کو پکڑ کر دار الاسلام میں واپس آیا اور قیدیوں نے کہا کہ ہم اسلام میں سے ہیں یا ذمی ہیں ☆

اگر ایک شخص دعوٰی اور مقدمہ لڑانے کو خوب نہیں جانتا ہے اور قاضی نے دو شخصوں سے کہا کہ اس کو دعوٰی اور خصومت سکھلا دو پھر انہوں نے اس دعوٰی پر گواہی دی تو جائز ہے بشرطیکہ دونوں عادل ہوں اور قاضی کو اس طرح تعلیم کرانے میں کچھ ڈر نہیں ہے خصوصاً امام ابو یوسفؒ کے قول کے موافق یہ ظہیریہ میں لکھا ہے خلاصہ میں صاف لکھا ہے کہ لشکریوں کی گواہی امیر کے واسطے مقبول نہیں ہے بشرطیکہ وہ معدود ہوں اور اگر غیر معدود ہوں تو مقبول ہے اور محیط میں صاف لکھا ہے کہ سو لشکری یا اس سے کم معدود کہلاتے ہیں اور اگر اس سے زیادہ ہوں تو غیر معدود ہیں یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے امام محمدؒ نے زیادات میں لکھا ہے کہ اگر کوئی سریہ قیدیوں کو پکڑ کر دار الاسلام میں واپس آیا اور قیدیوں نے کہا کہ ہم اسلام میں سے ہیں یا ذمی ہیں کہ ہم کو ان لوگوں نے دار الاسلام میں پکڑ لیا اور اہل سریہ کہتے ہیں کہ ہم نے ان کو دارالحرب میں سے گرفتار کیا ہے تو قیدیوں کا قول معتبر ہے پس اگر سریہ کے سپاہیوں نے گواہ قائم کئے اور گواہ تاجر لوگ ہیں تو معتبر ہے اور اگر سریہ کے لوگوں سے ہیں تو معتبر نہیں ہے اور اگر یہی مسئلہ سریہ میں نہیں بلکہ لشکر میں واقع ہوا اور بعض لشکر نے گواہی دی تو جائز ہے کیونکہ سریہ کے لوگ معدود ہوتے ہیں پس بعض کا گواہی دینا گویا اپنے واسطے گواہی دینا ہے بخلاف لشکر کے کہ وہ ایک جماعت عظیم ہے کہ جس میں یہ اعتبار گواہی کے باب میں نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

باب : ۵ محدود چیز کی گواہی کے بیان میں محدود چیز کی گواہی میں حدود کا ذکر کرنا ضروری ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر عقار مشہور ہو تو حدود کے بیان کی حاجت نہیں ہے یہ ذخیرہ

میں لکھا ہے اگر گواہوں نے تین حدود بیان کر دیں تو گواہی مقبول ہے یہ محیط میں ہے اگر عقار مشہور نہ ہو اور گواہوں نے تین حدود کی گواہی دی اور کہا کہ چوتھی ہم نہیں جانتے ہیں تو استحساناً گواہی جائز ہے اور مدعی کی ڈگری کی جائے گی اور تیسری حد پہلی حد کے محاذی گردانی جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک زمین مثلث کا دعوٰی کیا اور دعوٰی میں صرف دو حدیں ذکر کیں اور گواہوں نے صرف دو حدیں ذکر کیں تو دعوٰی اور گواہی دونوں جائز ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر دعوٰی میں چاروں حدیں ذکر کیں لیکن ایک حد مجہول ہے تو معتبر نہیں ہے یہ امر اور اس کا ترک کر دینا دونوں برابر ہیں اور اگر گواہ نے ایک حد میں غلطی کی تو مقبول نہیں ہے ایسا ہی صدر الشہید میں مطلقاً ذکر کیا ہے اور شمس الائمہ حلوائی نے فرمایا کہ بعضوں کے نزدیک مقبول اور بعضوں کے نزدیک مقبول نہ ہوگی اور فتویٰ صدر الشہید کے قول کے موافق عدم قبول پر ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

گواہ کی غلطی کا ثبوت اس طرح ہوتا ہے کہ میں نے غلطی کی یا اس کا اقرار کرے لیکن اگر مدعا علیہ نے دعویٰ کیا کہ گواہ نے جملہ حدود یا بعض میں غلطی کی تو دعویٰ مسموع نہ ہوگا اور اگر اس پر گواہ قائم کئے تو گواہی کی سماعت نہ ہوگی ایسا ہی شیخ سرخسی رحمۃ اللہ علیہ اور جندی رحمۃ اللہ علیہ سے منقول ہے۔ اسی طرح اگر مدعا علیہ دعوٰی کرے کہ مدعی نے اقرار کیا کہ گواہ نے غلطی کی تو سماعت نہ ہوگی اور شمس الائمہ سرخسی رحمۃ اللہ علیہ سے منقول ہے کہ اگر گواہ نے غلطی کی پھر اسی مجلس یا دوسری مجلس میں دوبارہ صحیح بیان کر دیا تو پھر گواہی مقبول ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

ا: ایاسر..... یعنی یاسر بیان کرنا اور اس کو بیان نہ کرنا برابر ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 285 Book of Testimonies

If a correction is made in the court session and an accurate statement is given, it will be accepted provided reconciliation is possible. Reconciliation occurs, for example, if a person was the owner of the fourth boundary but sold their house to someone else and this was unknown to us; or if that person was the owner but their name was recorded later and remained unknown to us. This is mentioned in *Al-Muheet*. If witnesses testify against someone regarding a bounded object and describe the boundaries, stating that they recognize them by their appearance (shape), and that the object is in a certain village; and then the judge asks the defendant to allow the witnesses to go to that village to inspect and describe the boundaries, the judge will not make this mandatory for the witnesses. This is the correct view as stated in *Al-Zakheera*. If witnesses testify on behalf of someone regarding a house and state that they recognize the house and its boundaries and will identify them upon visiting, but do not know the names of the boundaries, the judge will accept this, provided the credibility of the witnesses (Ta'deel) has been established. The judge will send the witnesses along with the plaintiff, the defendant, and two of his own trustworthy agents (Amins), so that the witnesses can identify the boundaries in the presence of the Amins. Once identified, if they state, "These are the boundaries of the house for which we testified that it belongs to this plaintiff," they shall return to the judge. Then both Amins will testify that they acquainted the witnesses with the house and its boundaries. Based on the testimony of both, the judge will issue a decree for that house in favor of the plaintiff. The same rule applies to villages, shops, and land, as written in *Fusool-e-Imadiya*, and this is the more evident (Azhar) view according to *Al-Muheet*. If two witnesses state that a house adjacent to the house of so-and-so, son of so-and-so Uthmani, in a specific neighborhood of a specific city, which is in the possession of the defendant, belongs to the plaintiff, but they do not recognize its boundaries; and the plaintiff tells the judge that he will bring other witnesses who recognize the boundaries and brings two witnesses who testify to the boundaries—then there is a difference of opinion regarding the ruling on this issue. In some manuscripts, it is written that the judge will accept it and issue a decree for the plaintiff, while in others, it is mentioned that he will not accept it nor issue a decree. This same difference applies to villages, land, shops, and all immovable properties, as written in *Al-Zaheera*.

Zahir-ud-Din Marghinani mentioned this issue and stated that there are differing traditions, but the more evident view is that it will be accepted because witnessing

often occurs in this manner. For instance, when a sale (Mabee') of land or a garden located in the city outskirts (Sawad-e-Shahr) occurs, the witnesses are initially not acquainted with its boundaries by sight, but they hear the boundaries mentioned and testify to them, even if they do not truly recognize them. This is as stated in *Al-Fusool al-Imadiya*, and this is the most correct (Asah) view as per *Al-Quniyah*, and it is correct as written in *Al-Zakheera*. If the plaintiff does not bring two witnesses to testify to the boundaries of the house and requests the judge to send two Amins with them so the witnesses may become acquainted with the boundaries and names of neighbors, the judge shall grant this request. After the judge sends both Amins and they identify the house boundaries and neighbors' names, if there is consistency between the Amins' report and the boundaries described by the witnesses, the judge will issue a decree for the house based on this testimony in favor of the plaintiff; this is mentioned in *Al-Muheet*. This applies when the house is not famous. If it is famous by someone's name, like the house of Amr bin Harith in Kufa or the house of Zubair bin al-Awwam in Basra, and witnesses testify regarding such a house on behalf of someone without mentioning the boundaries, then according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), it will not be accepted, but according to the Sahihayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it will be accepted. A similar difference exists regarding famous land, as written in *Fatawa Qazi Khan*. If...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 285 किताब-अश-शहादत (साक्ष्यों की पुस्तक)

यदि सभा (न्यायालय) में इसकी कमी को पूरा किया जाए और सही बयान दिया जाए, तो वह स्वीकार्य होगा, बशर्ते कि सामंजस्य (तौफ़ीक़) संभव हो। सामंजस्य का रूप यह है कि उदाहरण के लिए, अमुक व्यक्ति चौथी सीमा का स्वामी था, परंतु उसने अपना घर अमुक के हाथ बेच दिया और हमें यह ज्ञात नहीं था। या फिर ऐसा हो कि अमुक व्यक्ति उसका स्वामी था, परंतु उसका नाम बाद में रखा गया और हमें पता नहीं चला। इसी प्रकार यह 'मुहीत' में लिखा है। गवाहों ने किसी सीमित वस्तु के बारे में किसी व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी और सीमाएं बताईं और कहा कि हम उनके रूप-रंग (हैय्यत) से उन्हें पहचानते हैं और वह सीमित वस्तु किसी गाँव में है। फिर न्यायाधीश (काज़ी) ने प्रतिवादी से अनुरोध किया कि वह गवाहों को उस गाँव में जाने की आज्ञा दे ताकि वे सीमाओं का निरीक्षण करके बयान दें, तो न्यायाधीश गवाहों पर यह अनिवार्य नहीं करेगा। यही सही है, ऐसा 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि गवाहों ने किसी की ओर से एक घर की गवाही दी और कहा कि हम घर और उसकी सीमाओं को पहचानते हैं, जब हम वहाँ जाएँगे तो अवगत करा देंगे, लेकिन हम सीमाओं के नाम नहीं जानते, तो न्यायाधीश इसे स्वीकार करेगा, बशर्ते गवाहों की विश्वसनीयता (तअदील) सिद्ध हो गई हो। न्यायाधीश गवाहों को वादी, प्रतिवादी और अपने दो विश्वासपात्रों (अमीन) के साथ भेजेगा ताकि अमीन के सामने गवाह सीमाओं से अवगत हों। फिर जब वे अवगत हो जाएँ और कहें कि "ये उस घर की सीमाएं हैं जिसकी हमने गवाही दी है कि यह इस वादी का है", तो वे न्यायाधीश के पास लौट आएंगे। फिर दोनों अमीन गवाही देंगे कि उन्होंने (गवाहों को) घर और उसकी सीमाओं पर अवगत कराया है, तो न्यायाधीश दोनों की गवाही पर उस घर का आदेश (डिक्री) वादी के पक्ष में दे देगा। यही नियम गाँवों, दुकानों और भूमि के मामले में भी है। यह 'फ़सूल-ए-इमादिया' में लिखा है और यही अधिक स्पष्ट (अज़हर) है, ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने बयान दिया कि जो घर अमुक शहर के अमुक मोहल्ले में अमुक पुत्र अमुक उस्मानी के घर से सटा हुआ है और प्रतिवादी के अधिकार में है, वह इस वादी का है, परंतु हम उसकी सीमाएं नहीं पहचानते, तो वादी ने न्यायाधीश से कहा कि मैं दूसरे गवाह लाता हूँ जो इसकी सीमाओं को पहचानते हैं। और वह दो गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि इसकी सीमाएं ये हैं। तो इस मसले के नियम में मतभेद है। कुछ प्रतियों में लिखा है कि न्यायाधीश इसे स्वीकार करके वादी के पक्ष में निर्णय दे देगा, और कुछ में उल्लेख है कि वह स्वीकार नहीं करेगा और न ही निर्णय देगा। यही मतभेद गाँवों, भूमि, दुकानों और सभी अचल संपत्तियों के मामले में है, यह 'ज़हीरा' में लिखा है।

ज़हीर-उद-दीन मर्गीनानी ने इस मसले का उल्लेख करते हुए कहा कि इस मसले में विभिन्न उल्लेख (रिवायतें) हैं और अधिक स्पष्ट यह है कि गवाही स्वीकार होगी, क्योंकि अक्सर गवाही को धारण करना (देखना) इसी रूप में होता है। क्योंकि जब शहर के भीतर या उपनगरों (सवाद-ए-शहर) में स्थित किसी भूमि या बाग की बिक्री (मबीअ) होती है, तो गवाह पहले से उसकी सीमाओं और रूप-रंग से परिचित नहीं होते, लेकिन वे सीमाओं का विवरण सुनते हैं, फिर वे उन सीमाओं की गवाही देते हैं, भले ही वास्तव में वे उन्हें न पहचानते हों। जैसा कि 'फ़सूल-ए-इमादिया' में है, और यही अधिक सही (असह) है, जैसा कि 'कनिया' में है, और यही सही है, ऐसा 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि वादी ऐसे दो गवाह न ला सका जो उस घर की सीमाओं की गवाही दें और न्यायाधीश से अनुरोध किया कि मेरे साथ अपने दो अमीन भेज दे ताकि गवाह घर की सीमाओं और पड़ोसियों के नाम से अवगत हो सकें, तो न्यायाधीश इस अनुरोध को स्वीकार करेगा। फिर जब न्यायाधीश ने दोनों अमीन भेज दिए और उन्होंने घर की सीमाओं और पड़ोसियों के नाम पहचान लिए, तो यदि अमीन के बयान और उन सीमाओं में जो गवाहों ने बताई हैं, समानता (मुताबक़त) है, तो न्यायाधीश इस गवाही पर उस घर का निर्णय वादी के पक्ष में कर देगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यह तब है जब वह घर प्रसिद्ध न हो। और यदि वह किसी के नाम से प्रसिद्ध हो, जैसे कूफ़ा में अम्र बिन हरीस का मकान और बसरा में ज़ुबैर बिन अल-अवाम का घर प्रसिद्ध है, और गवाहों ने ऐसे घर के बारे में किसी के पक्ष में गवाही दी और सीमाओं का उल्लेख नहीं किया, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के निकट वह स्वीकार नहीं होगी और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट स्वीकार्य होगी। और यदि भूमि भी प्रसिद्ध हो, तो उसमें भी ऐसा ही मतभेद है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ाँ' में लिखा है। यदि...

مجلس میں اس کا تدارک کیا اور ٹھیک بیان کیا تو مقبول ہو گی بشرطیکہ توفیق ممکن ہو اور توفیق کی یہ صورت ہے کہ فلاں شخص مثلاً چوتھی حد کا مالک تھا مگر اس نے اپنا گھر فلاں کے ہاتھ فروخت کیا اور ہم کو یہ معلوم نہ تھا یا یوں صورت ہو کہ فلاں شخص اس کا مالک تھا مگر یہ نام اس کا پیچھے رکھا گیا اور ہم کو معلوم نہ ہوا علیٰ ہذا القیاس یہ محیط میں لکھا ہے۔ گواہوں نے کسی شے محدود کی بابت کسی شخص پر گواہی دی اور حدود بیان کر دیں اور کہا کہ ہم ہیئۃً ان کو پہچانتے ہیں اور وہ شے محدود کسی گاؤں میں ہے پھر قاضی نے مدعا علیہ سے درخواست کی کہ گواہوں کو اس گاؤں میں جانے کا حکم دے تاکہ اس کے حدود معائنہ کر کے بیان کریں تو قاضی گواہوں کے ذمہ یہ امر لازم نہ کرے گا اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر گواہوں نے کسی کی طرف سے ایک گھر کی گواہی دی اور کہا کہ ہم گھر کو اور اس کے حدود کو پہچانتے ہیں جبکہ ہم اس کے پاس جائیں واقف کر دیں لیکن ہم اس کے حدود کے نام نہیں جانتے ہیں تو قاضی اس کو قبول کرے گا بشرطیکہ گواہوں کی تعدیل ہو گئی ہو اور گواہوں کو مع مدعی وہ مدعا علیہ کے اور اپنے دو امینوں کے بھیجے گا تاکہ امینوں کے سامنے گواہ اس کے حدود پر واقف ہوں پھر جب واقف ہوئے اور کہا کہ یہ اس گھر کی حدیں ہیں جس کی ہم نے گواہی دی ہے کہ یہ اس مدعی کا ہے تو قاضی کے پاس لوٹ آئیں گے اور دونوں امین گواہی دیں گے کہ انہوں نے گھر اور اس کے حدود پر واقف کیا تو قاضی دونوں کی گواہی پر اس گھر کی ڈگری مدعی کے واسطے کر دے گا اور یہی حکم گاؤں اور دوکانوں اور زمین کے باب میں ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور یہی اظہر ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر دو گواہوں نے بیان کیا کہ جو گھر فلاں شہر کے فلاں محلہ میں فلاں بن فلاں عثمانی کے گھر سے ملحق ہے اور مدعا علیہ کے قبضہ میں ہے وہ

اس مدعی کا ہے لیکن ہم اس کے حدود نہیں پہچانتے ہیں پس مدعی نے قاضی سے کہا کہ میں دوسرے گواہ لاتا ہوں کہ جو اس کے حدود کو پہچانتے ہیں اور دو گواہ لایا کہ جنہوں نے گواہی دی کہ اس کے حدود یہ ہیں تو اس مسئلہ کے حکم میں اختلاف ہے بعض نسخوں میں لکھا ہے کہ قاضی اس کو قبول کر کے مدعی کی ڈگری کر دے گا اور بعض میں ذکر کیا کہ قبول نہ کرے گا اور نہ مدعی کی ڈگری کرے گا اور یہی اختلاف گاؤں اور زمین اور دوکانوں اور تمام عقارات میں ہے یہ ظہیرہ میں لکھا ہے۔

ظہیر الدین مرغینانی نے اس مسئلہ کو ذکر کر کے فرمایا کہ اس مسئلہ میں روایات مختلف ہیں اور اظہر یہ ہے کہ قبول ہو گی کیونکہ اکثر گواہی کو برداشت کرنا اسی صورت سے ہوا کرتا ہے کیونکہ شہر کے اندر یا مبیع جب کسی زمین یا باغ کی بیع ہو جو سوادِ شہر میں واقع ہے گواہی کراتا ہے تو پیشتر گواہ اس کے حدود پر ہیئۃً واقف نہیں ہوتے اور نہ پہچانتے ہیں لیکن حدود کا ذکر سنتے ہیں پس انہیں حدود کی گواہی دیتے ہیں اگرچہ در حقیقت ان کو نہیں پہچانتے ہیں کذا فی الفصول العمادیہ اور یہی اصح ہے کذا فی القنیہ اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر مدعی ایسے دو گواہوں کو نہ لایا کہ جو اس گھر کے حدود کی گواہی ادا کریں اور قاضی سے درخواست کی کہ میرے ساتھ اپنے دو امیں بھیج دے کہ گواہ اس کے حدود اور پڑوسیوں کے نام سے واقف ہوں تو قاضی اس درخواست کو منظور کرے گا پھر جب قاضی نے دونوں امینوں کو بھیج دیا اور انہوں نے گھر کی حدیں اور اس کے پڑوسیوں کے نام پہچان لئے پس اگر امینوں کے بیان میں اور ان حدوں میں جو گواہوں نے بیان کی ہیں مطابقت ہے تو قاضی اس گھر کی ڈگری اس گواہی پر مدعی کے واسطے کر دے گا یہ محیط میں لکھا ہے یہ اس وقت ہے کہ یہ گھر مشہور نہ ہو اور اگر کسی کے نام سے مشہور ہو جیسے عمر و بن حریث کا مکان کوفہ میں اور زبیر بن العوام کا گھر بصرہ میں مشہور ہے اور گواہوں نے ایسے گھر کی بابت کسی کی طرف سے گواہی

دی اور حدود کا ذکر نہ کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک قبول نہ ہو گی اور صاحبینؒ کے نزدیک مقبول ہو گی اور زمین بھی اگر مشہور ہو تو اس میں بھی ایسا ہی اختلاف ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 286 | Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat)

Witnesses stated that the house adjacent to such-and-such mosque in such-and-such neighborhood of such-and-such city is the property of this claimant, but we do not know the names of the neighbors. Then the claimant said, "I will bring two witnesses who will testify regarding the boundaries," the judge shall not pay attention to this; this is written in Fusul al-Imadiyya. If the witnesses did not recognize the boundaries but testified before the ruler with an explanation (tafsir)[1] after inquiring from reliable people, it will be accepted. If the witnesses testified to the defendant's (mudda-alaihi) admission and described the boundaries of the house on their own, without mentioning that the defendant also admitted the boundaries, it will still be accepted; this is written in Wajiz al-Kardari. If a witness stated that one of its boundaries is adjacent to 'Miyan Dehi' land, identification will not be achieved, as stated in al-Khulasa. This is because 'Miyan Dehi' is unknown (majhul); lands whose owners disappear or die without heirs are called Miyan Dehi. Similarly, land that its owner leaves with the villagers in lieu of land tax (kharaj) is also called Miyan Dehi. Likewise, land left for grazing animals that has not been partitioned is called Miyan Dehi; this is written in al-Muhit.

If one person has a door belonging to another within their compound, and he wanted to pass through this door into his own compound but the other owner prohibited him, the owner of the door shall be considered the claimant (muddai) for the right to enter the other's compound. ☆

The preferred view is that it is sufficient to mention the name and lineage of the possessor; this is written in al-Khulasa. If a witness said that one boundary of this land is adjacent to the land of the heir of such-and-such person, while the inheritance has not yet been partitioned, some said it would be accepted, but the most correct (asah) view is that it will not be accepted. And if it is stated that the land is adjacent to an endowment (waqf), it is necessary to state the purpose (masraf) of the waqf; this is written in Wajiz al-Kardari. If it is stated that such-and-such boundary is adjacent to his owned land, then if there are two owners, the name and lineage of the one whose property it is should be mentioned; this is written in al-Khulasa. Two persons testified against someone that he tore down the wall of such-and-such person's garden; if the boundaries and the length and width of the wall were described, the testimony would be valid even if the price was not mentioned. The Sheikh said that in my view it is necessary to state whether it was made of earth or wood, so specifying its location is also necessary; this is written in Fatawa Qadi Khan. If one person has a door

belonging to another within their compound, and he wanted to pass through this door into his own compound but the other owner prohibited him, the owner of the door shall be considered the claimant for the right of way from the door into the other's compound. Therefore, he should prove it with evidence, i.e., testimony, and if the owner of the compound denies it, then his statement with an oath shall be considered reliable, and merely having an open door does not grant him any entitlement. However, if the testimony states that the claimant has a full right of way from there, then this proof will be equivalent to the defendant's admission (iqrar)[2]. And if it is stated that there is a complete path for this claimant from this door to the compound, the testimony will be accepted even if the boundaries and length and width of the path were not specified. Some of our companions stated that this means if the witnesses testified to the defendant's admission and the boundaries, length, and width remained unknown, the admission is valid. But if they testified definitively, the testimony will not be accepted, and the more correct view is that it will be accepted and the width of the path according to...

---

[1] Tafsir, meaning it was stated in the testimony that we testified after learning its boundaries from reliable people. [2] Meaning the defendant admitted that this bounded area belongs to this claimant.

गवाहों ने बयान किया कि फलां शहर के फलां मोहल्ले में फलां मस्जिद के समीप जो मकान है, वह इस दावेदार (मुद्दई) की मिल्कियत है लेकिन हम पड़ोसियों के नाम नहीं जानते हैं। फिर मुद्दई ने कहा कि मैं दो गवाह लाता हूँ जो सीमाओं (हुदूद) की गवाही देंगे, तो काज़ी इस पर ध्यान न देगा। यह फुसूल-ए-इमादिया में लिखा है। यदि गवाहों ने सीमाओं को नहीं पहचाना और विश्वसनीय लोगों से पता करके हाकिम के पास स्पष्टीकरण (तफ़सीर)[1] के साथ बयान किया तो स्वीकार किया जाएगा। गवाहों ने प्रतिवादी (मुद्दआ-अलैह) के स्वीकार करने की गवाही दी और घर की सीमाएँ अपनी ओर से बयान कर दीं और यह नहीं बताया कि प्रतिवादी ने सीमाओं को भी स्वीकार किया है, तो भी गवाही स्वीकार्य होगी; यह वजीज़-ए-करदरी में लिखा है। यदि गवाह ने बयान किया कि इसकी एक सीमा 'मियाँ देही' भूमि से लगी हुई है, तो इससे पहचान नहीं होगी जैसा कि खुलासा में है। क्योंकि 'मियाँ देही' अज्ञात (मझूल) है; जिन जमीनों के मालिक गायब हो जाते हैं या मर जाते हैं और कोई वारिस नहीं होता, उन्हें मियाँ देही कहते हैं। इसी प्रकार जिस जमीन को उसका मालिक गाँव वालों के पास लगान के बदले छोड़ देता है वह भी मियाँ देही कहलाती है। इसी प्रकार जो भूमि पशुओं को चराने के लिए छोड़ी गई हो और विभाजन में न आई हो उसे भी मियाँ देही कहा जाता है; यह मुहीत में लिखा है।

यदि एक व्यक्ति के अहाते में दूसरे का दरवाज़ा है, उसने चाहा कि इस दरवाज़े से अपने अहाते में जाए और दूसरे मालिक ने मना किया, तो दरवाज़े का मालिक इस बात का दावेदार माना जाएगा कि वह दूसरे के अहाते में जाए। ☆

मुख्तार (चुनिंदा मत) यह है कि कब्ज़ा रखने वाले का नाम और वंश का उल्लेख कर देना पर्याप्त है, यह खुलासा में लिखा है। यदि गवाह ने कहा कि इस ज़मीन की एक सीमा फलां व्यक्ति के उत्तराधिकारी की ज़मीन से लगी है, जबकि अभी विरासत का बँटवारा नहीं हुआ है, तो कुछ ने कहा कि स्वीकार होगी और सही (असहे) यह है कि स्वीकार नहीं होगी। और यदि बयान किया कि ज़मीन वक्फ से लगी है, तो वक्फ का उपयोग (मसरफ) बताना ज़रूरी है, यह वजीज़-ए-करदरी में लिखा है। और यदि बयान किया कि फलां सीमा उसकी मिल्कियत वाली ज़मीन से मिली हुई है, तो यदि मिल्कियत के स्वामी दो व्यक्ति हों, तो जिसकी मिल्कियत है उसका नाम और वंश बताना चाहिए, यह खुलासा में लिखा है। दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति पर गवाही दी कि उसने फलां व्यक्ति के बाग़ की दीवार तोड़ दी है, तो यदि दीवार की सीमाएँ और लंबाई-चौड़ाई बताई तो गवाही जायज़ होगी चाहे

कीमत का उल्लेख न किया हो। शेख ने फरमाया कि मेरे नज़दीक यह बताना ज़रूरी है कि वह मिट्टी की थी या लकड़ी की, तो उसका स्थान बताना भी ज़रूरी है, यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। यदि एक व्यक्ति के अहाते में दूसरे का दरवाज़ा है, उसने चाहा कि इस दरवाज़े से अपने अहाते में जाए और दूसरे मालिक ने मना किया, तो दरवाज़े का मालिक इस बात का मुद्दई (दावेदार) माना जाएगा कि वह दूसरे के अहाते में दरवाज़े से रास्ते का दावा करता है। अतः चाहिए कि प्रमाण से यानी गवाही से सिद्ध करे, और अहाते का मालिक इनकार करता है तो शपथ (क़सम) के साथ उसी का कथन मान्य होगा और दरवाज़ा खुला होने से उसे कोई अधिकार प्राप्त नहीं होगा। परन्तु जब गवाही में यह बयान हो कि दावेदार के लिए उधर से पूरा रास्ता प्राप्त है, तो यह प्रमाण प्रतिवादी के स्वीकार (इकरार)[2] के समान होगा। और यदि यह बयान किया कि इस दावेदार के लिए इस दरवाज़े से अहाते तक पूर्ण रास्ता है, तो गवाही स्वीकार होगी चाहे रास्ते की सीमाएँ और लंबाई-चौड़ाई न बताई गई हों। और हमारे साथियों में से कुछ ने बयान किया कि इससे तात्पर्य यह है कि यदि गवाहों ने प्रतिवादी के इकरार पर गवाही दी और सीमाएँ एवं लंबाई-चौड़ाई अज्ञात रहीं तो इकरार सही है। लेकिन अगर निश्चित तौर पर गवाही दी तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, और सही यह है कि स्वीकार होगी और रास्ते की चौड़ाई मात्रा के अनुसार...

---

[1] तफ़सीर अर्थात् गवाही में बयान कर दिया कि हमने विश्वसनीय लोगों से इसकी सीमाएँ जानकर गवाही दी है। [2] अर्थात् प्रतिवादी ने स्वीकार किया कि यह सीमाबद्ध (भूमि) इस मुद्दई की है।

گواہوں نے بیان کیا کہ فلاں شہر کے فلاں محلہ میں فلاں مسجد کے ملاصق جو مکان ہے وہ اس مدعی کی ملکیت ہے لیکن ہم پڑوسیوں کے نام نہیں جانتے ہیں پھر مدعی نے کہا کہ میں دو گواہ لاتا ہوں جو حدوں کی گواہی ادا کریں تو قاضی اس پر التفات نہ کرے گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے گواہوں نے اگر حدود کو نہ پہچانا اور ثقہ لوگوں سے دریافت کر کے حاکم کے نزدیک تفسیر ۱ـہ کے ساتھ بیان کیا تو قبول ہوگی گواہوں نے مدعاعلیہ کے تم اقرار کرنے کی گواہی دی اور گھر کی حدیں اپنی طرف سے بیان کر دیں اور یہ نہ بیان کیا کہ مدعاعلیہ نے حدود کا بھی اقرار کیا ہے تو بھی مقبول ہوگی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر گواہ نے بیان کیا کہ ایک حد اس کی میاں دیہی زمین سے ملاصق ہے تو اس سے شناخت نہ حاصل ہوگی کذا فی الخلاصۃ۔ کیونکہ میاں دیہی مجہول ہے جن زمینوں کے مالک غائب ہو جاتے ہیں یا مر جاتے ہیں اور کوئی وارث نہیں ہوتا ہے ان کو میاں دیہی بولتے ہیں اسی طرح جس زمین کو اس کا مالک گاؤں والوں کے پاس خراج کے عوض چھوڑتا ہے وہ بھی میاں دیہی کہلاتی ہے اسی طرح جو اراضی چو پاؤں کے چرانے کے واسطے چھوٹی ہو اور تقسیم میں نہ آئی ہو میاں دیہی کہی جاتی ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص کے احاطہ میں دوسرے کا دروازہ ہے اس نے چاہا کہ اس دروازے سے اپنے احاطہ میں جائے اور دوسرے مالک نے منع کیا تو دروازہ کا مالک اس بات کا مدعی قرار دیا جائے گا کہ دوسرے کے احاطہ میں جائے ☆

مختار یہ ہے کہ قابض کا نام و نسب ذکر کر دینا کافی ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر گواہ نے کہا کہ ایک حد اس زمین کی فلاں شخص کے وارث کی زمین سے ملاصق ہے حالانکہ ہنوز ترکہ میں

تقسیم واقع نہیں ہوئی ہے تو بعضوں نے کہا کہ قبول ہوگی اور اصح یہ ہے کہ قبول نہ ہوگی اور اگر بیان کیا کہ زمین وقف سے ملاصق ہے تو وقف کا مصرف بیان کرنا ضروری ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اور اگر بیان کیا کہ فلاں حد اس کی زمین مملکت سے ملی ہوئی ہے پس اگر امیر ملکیت دو شخص ہوں تو جس کی مملکت ہے اس کا نام و نسب بیان کرنا چاہئے یہ خلاصہ میں لکھا ہے دو شخصوں نے ایک شخص پر گواہی دی کہ اس نے فلاں شخص کے باغ کی دیوار توڑ ڈالی ہے پس اگر دیوار کی حدیں اور طول و عرض بیان کیا تو گواہی جائز ہوگی اگرچہ قیمت کا ذکر نہ کیا ہو شیخ نے فرمایا کہ میرے نزدیک یہ بیان کرنا ضروری ہے کہ مٹی کی تھی یا لکڑی کی تو اس کی جگہ بیان کرنا بھی ضروری ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک شخص کے احاطہ میں دوسرے کا دروازہ ہے اس نے چاہا کہ اس دروازہ سے اپنے احاطہ میں جائے اور دوسرے مالک نے منع کیا تو دروازہ کا مالک اس بات کا مدعی قرار دیا جائے گا کہ دوسرے کے احاطہ میں دروازہ سے راستہ کا دعویٰ کرتا ہے پس چاہئے کہ دلیل سے یعنی گواہی سے ثابت کرے اور احاطہ کا مالک منکر ہے پس قسم سے اسی کا قول معتبر ہوگا اور دروازہ کشادہ ہونے سے اس کو کچھ استحقاق حاصل نہ ہوگا مگر جبکہ گواہی میں یہ بیان ہو کہ مدعی کے واسطے ادھر سے پورا راستہ حاصل ہے تو یہ ثبوت بمنزلہ مدعاعلیہ کے اقرار ۲ـہ کے ہوگا اور اگر یہ بیان کیا کہ اس مدعی کے واسطے اس دروازہ سے احاطہ تک کامل راستہ ہے تو گواہی قبول ہوگی اگرچہ راستہ کی حدیں اور طول و عرض نہ بیان کیا ہو اور ہمارے اصحاب میں سے بعضوں نے بیان کیا کہ اس سے مراد یہ ہے کہ اگر گواہوں نے مدعاعلیہ کے اقرار پر گواہی دی اور حدود و طول و عرض مجہول رہے تو اقرار صحیح ہے لیکن اگر قطعی طور پر گواہی دی تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اصح یہ ہے کہ مقبول ہوگی اور راستہ کا چوڑان بقدر

۱ قولہ تفسیر یعنی گواہی میں بیان کر دیا کہ ہم نے ثقہ لوگوں سے اس کے حدود معلوم کر کے گواہی دی ہو۔ ۲ یعنی مدعاعلیہ نے اقرار کیا کہ یہ محدود اس مدعی کا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (287) Book of Testimonies

...of the outer door and up to the length of the courtyard, as stated in *Al-Mabsut*. Similarly, if there is a door of a courtyard in the wall of a lane and the residents of the lane object to it, the same rule applies. If someone's drain-pipe (gutter) discharges into another's courtyard, the same rule applies. Likewise, if there is a canal in another person's land and both parties have a dispute, the same rule applies; however, if at the time of the dispute, water is flowing through it, the word of the water-owner will be considered credible. And if it is not flowing at that time but it is known that previously water used to flow through it towards that person's land, then also the word of the water-owner will be credible. Similarly, if there is a dispute regarding a drain-pipe and water is flowing at the time of the dispute, the word of the person whose water is flowing will be credible; this is recorded in *Az-Zahiriyyah*. If witnesses testify that there is a right of way for water to flow from the drain-pipe into the courtyard for the claimant, the testimony is accepted. If they specify it is for rainwater, it shall be for rainwater. If they specify it is for wastewater (washing water), it shall be for that. If nothing is specified and it is left general, then the statement of the house owner will be considered credible after taking an oath; this is stated in *Al-Mabsut*. Faqih Abu al-Layth has narrated from later scholars that they ruled based on *Istihsan* (juristic preference) that if the roof of the drain-pipe owner slopes in that direction and it has been constructed that way anciently, then the right to flow water will be established for him; this is recorded in *Az-Zahiriyyah*. If in a claim or testimony it is mentioned that a boundary of the claimed land is adjacent to the land of a certain person, even though that person possesses scattered pieces of land in the village, the claim and testimony are valid. Although there is a degree of ambiguity, it is tolerated due to necessity; this is mentioned in *Al-Muheet*. If testimony is given regarding the ownership of a land and its boundaries are described, and it is said that "five 'sun' (hemp) seeds are sown in it" (a measure of area based on seed quantity), and the claimant makes the claim accordingly, but the witnesses correctly described the boundaries but erred in the quantity of seed—for instance, saying five while only three 'sun' seeds were actually sown—then Shams al-Islam Abu al-Hasan as-Saghdi stated that the claim and testimony shall not be void. Some scholars of his time ruled such testimony to be void, while others said there should be detail in the ruling: if the testimony was given while present at the site and pointing towards it, it is accepted; but if it was not in sight, ownership of the land will not be proven by testimony where there is an error in the seed measure (e.g., five sun). Some said that

such testimony will not be accepted in any case, and this is the most apparent (*azhar*) view; this is written in *Fusool Imadiyyah*.

Regarding the Giving of Testimony in Matters of Inheritance

If a person claims, "I am the heir of such-and-such deceased," and brings two witnesses who testify that "he is the heir of the deceased and there is no other heir besides him," the Qadi (judge) must inquire about the reason for his status as an heir and shall not issue a ruling before such inquiry. Since the causes of inheritance differ and are not immediately known, passing a judgment without clarification would be difficult. If the witnesses die or disappear before the inquiry can be completed, no ruling shall be issued; this is found in *Fatawa Qazi Khan*. If witnesses state that "he is the son of his son (grandson)," "he is the brother of the deceased," "he is the grandfather or grandmother," or "he is his *Mawla* (manumitter/freed slave)," the testimony will be rejected without a detailed explanation. The explanation must specify whether the grandson is the heir, or if the brother is a full brother (from both parents) or only from the father's or mother's side. It must clarify if the grandfather is the paternal or maternal grandfather, if the grandmother is maternal or paternal, and whether the *Mawla* is the one who manumitted him or was manumitted, and that he is an heir such that "we know of no other heir to the deceased besides him"; this is recorded in *Al-Kafi*. Similarly, if it is said that "he is his son" or "he is his cousin (uncle's son)," it is not permissible until the lineage of both the deceased and the heir is detailed, explaining that the uncle or his son is from the parents...

...बाहरी दरवाज़े और अहाते (प्रांगण) की लंबाई तक निर्धारित किया जाएगा, जैसा कि 'अल-मबसूत' में उल्लेखित है। और इसी तरह यदि किसी गली की दीवार में उसके अहाते का दरवाज़ा हो और गली वाले उसे रोकते हों, तो भी यही स्थिति होगी। यदि किसी व्यक्ति की परनाली (नाली) दूसरे के अहाते में गिरती हो, तो भी यही स्थिति है। इसी तरह यदि किसी दूसरे की भूमि में नहर हो और दोनों में विवाद हो, तो भी यही स्थिति है; लेकिन यदि विवाद के समय उसमें पानी बह रहा हो, तो पानी वाले का कथन मान्य होगा। और यदि उस समय पानी न बह रहा हो, लेकिन यह ज्ञात हो कि पहले उस व्यक्ति की भूमि की ओर उसमें से पानी बहकर जाता था, तो भी पानी वाले का कथन मान्य होगा। इसी तरह यदि नाली के बारे में विवाद हो और उस समय पानी बह रहा हो, तो उसका कथन मान्य होगा जिसका पानी बह रहा है; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि गवाहों ने गवाही दी कि इस दावेदार के लिए नाली से अहाते में पानी बहने का रास्ता है, तो गवाही स्वीकार्य है। यदि कहा कि बारिश के पानी का रास्ता है, तो वह बारिश के पानी का ही होगा। यदि कहा कि धुलाई (शुस्त-ओ-शू) के पानी का रास्ता है, तो वह उसी का होगा। और यदि कुछ स्पष्ट न किया जाए और उसे सामान्य छोड़ दिया जाए, तो घर के मालिक का कथन शपथ लेने के बाद मान्य होगा; यह 'मबसूत' में लिखा है। फ़क़ीह अबू अल-लैथ ने बाद के विद्वानों से नक़ल किया है कि उन्होंने इस्तेहसानन (न्यायिक वरीयता के आधार पर) यह आदेश दिया कि यदि नाली वाले की छत का ढलान उस ओर हो और वह पुराना बना हुआ हो, तो उसके लिए पानी बहाने का अधिकार सिद्ध होगा; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि दावे या गवाही में यह ज़िक्र किया जाए कि इस विवादित भूमि की एक सीमा अमुक व्यक्ति की भूमि से मिली हुई है, जबकि उस व्यक्ति की गाँव में जगह-जगह बिखरी हुई ज़मीनें हों, तो दावा और गवाही सही है; यद्यपि इसमें एक प्रकार का अज्ञान (अस्पष्टता) है, लेकिन आवश्यकता के कारण इसे सहन किया गया है; यह 'मुहीत' में है। यदि किसी भूमि के स्वामित्व की गवाही दी जाए और उसकी सीमाएं बता दी जाएं और कहा जाए कि इसमें 'पांच सन' (पटसन) के बीज पड़ते हैं (बुआई होती है), और दावेदार उसका दावा करता है, लेकिन गवाहों ने सीमाएं तो सही बताईं परंतु बीजों की मात्रा बताने में गलती की—उदाहरण के तौर पर उसमें तीन सन के बीज पड़ते थे—तो शम्सुल इस्लाम अबुल हसन सग़दी ने कहा कि दावा और गवाही निरस्त नहीं होगी। उनके समय के कुछ बुजुर्ग विद्वानों ने ऐसी गवाही को निरस्त होने का आदेश दिया है, और कुछ ने कहा कि इसके आदेश में विवरण होना चाहिए कि यदि भूमि सामने उपस्थित होने की स्थिति में गवाही दी गई और उसकी ओर संकेत किया

गया, तो वह स्वीकार्य है; और यदि वह सामने न थी, तो गवाही से वह भूमि स्वामित्व में सिद्ध नहीं होगी जिसमें उदाहरण के तौर पर पांच सन के बीज पड़ते हों। कुछ ने कहा कि ऐसी गवाही किसी भी स्थिति में स्वीकार्य नहीं होगी और यही अधिक स्पष्ट (अज़हर) मत है; यह 'फ़सूल-ए-इमादिया' में लिखा है।

उत्तराधिकार (विरासत) में गवाही देने के विवरण में

एक व्यक्ति ने दावा किया कि "मैं अमुक मृतक का उत्तराधिकारी हूँ" और दो गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि "यह अमुक मृतक का वारिस है और इसके अलावा उसका कोई वारिस नहीं है", तो काज़ी (न्यायाधीश) उत्तराधिकारी होने के कारण की जांच करेगा और जांच से पहले कोई फैसला नहीं देगा, क्योंकि विरासत के कारण भिन्न-भिन्न होते हैं और बिना जांच के स्पष्ट नहीं होंगे, अतः निर्णय देना कठिन होगा। यदि जांच से पहले गवाह मर जाएं या गायब हो जाएं तो कोई फैसला नहीं दिया जाएगा; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। यदि गवाहों ने कहा कि "यह उसके बेटे का बेटा यानी पोता है" या "यह मृतक का भाई है" या "दादा या दादी है" या "उसका मौला (मुक्तकर्ता/मुक्त दास) है", तो बिना विस्तृत विवरण के इसे अस्वीकार कर दिया जाएगा। विवरण इस तरह होना चाहिए कि पोता वारिस है या भाई सगा (सहोदर) है, या केवल पिता की ओर से है, या केवल माता की ओर से है; और दादा उसके पिता का पिता है या माता का पिता; दादी उसके पिता की माँ है या नानी उसकी माँ की माँ है; और मौला उसे आज़ाद करने वाला है या स्वयं आज़ाद किया हुआ है और वह ऐसा वारिस है जिसके अलावा हम मृतक का कोई अन्य वारिस नहीं जानते; यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है। इसी तरह यदि कहा जाए कि "वह उसका बेटा है" या "चाचा का बेटा है", तो यह भी तब तक जायज़ नहीं है जब तक कि मृतक और वारिस के वंश (नसब) का विवरण न दिया जाए और यह न बताया जाए कि चाचा या उसका बेटा माता-पिता की ओर से...

...برانی دروازہ کے اور طول احاطہ تک مقرر کیا جائے گا کذا فی المبسوط اور اسی طرح اگر ایک کوچہ کی دیوار میں اس کے احاطہ کا دروازہ ہوا اور اہل کوچہ ممانعت کرتے ہوں تو بھی یہی صورت ہے اگر ایک شخص کا پرنالہ دوسرے کے احاطہ میں گرتا ہو تو بھی یہی صورت ہے اسی طرح اگر کسی دوسرے کی زمین میں نہر اور دونوں نے اختلاف کیا تو بھی یہی صورت ہے لیکن اگر اختلاف کے وقت اس میں پانی جاری ہو تو پانی والے کا قول معتبر ہوگا اور ایسے ہی اگر اس وقت جاری نہ ہو لیکن معلوم ہوتا ہو کہ اس سے پہلے اس شخص کی زمین کی طرف اس میں سے پانی بہہ کر جاتا تھا تو بھی پانی والے کا قول معتبر ہوگا اور اسی طرح اگر پرنالہ میں اختلاف کے وقت پانی جاری ہو تو اختلاف کے وقت اس کا قول معتبر ہوگا جس کا پانی جاری ہے یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اس مدعی کے لئے پرنالہ سے پانی احاطہ میں بہنے کا راستہ ہے تو گواہی قبول ہے اور اگر کہا کہ مینہ کے پانی کا راستہ ہے تو مینہ کے پانی کا ہوگا اور اگر کہا شت وشو کے پانی کا راستہ ہے تو اس کا ہوگا اور اگر کچھ نہ بیان کیا مطلق چھوڑ دیا تو قسم لے کر گھر کے مالک کا قول معتبر ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور فقیہ ابو اللیث نے متاخرین سے نقل کیا ہے کہ انہوں نے استحساناً یہ حکم دیا کہ اگر پرنالہ والے کی چھت اس طرف ڈھال ہو اور قدیمی ایسی ہی بنی ہوئی ہے تو اسکے واسطے پانی بہنے کا حق ثابت ہوگا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر دعویٰ یا گواہی میں یوں ذکر کیا کہ اس دعویٰ کی زمین کی ایک حد فلاں شخص کی زمین سے ملاصق ہے حالانکہ اس شخص کی گاؤں میں جا بجا متفرق زمین ہے تو دعویٰ اور گواہی صحیح ہے اگرچہ اس میں ایک طرح کی جہالت ہے لیکن ضرورت کی وجہ سے برداشت کی گئی یہ محیط میں ہے اگر کسی زمین کی ملکیت کی گواہی دی اور اس کے حدود بیان کر دیئے

اور کہا کہ اس میں پانچ سن بیج پڑتے ہیں اور مدعی اس کا دعویٰ کرتا ہے مگر گواہوں نے حدود ٹھیک بیان کئے اور بیج کی مقدار بیان کرنے میں خطا کی مثلاً اس میں تین سن بیج پڑتے تھے تو شمس الاسلام ابو الحسن سغدی نے فرمایا کہ دعویٰ اور گواہی باطل نہ ہوگی اور ان کے زمانہ میں بعض مشائخ نے ایسی گواہی کے باطل ہونے کا حکم دیا ہے اور بعضوں نے کہا کہ اس کے حکم میں تفصیل ہونی چاہئے کہ اگر زمین کے سامنے موجود ہونے کی صورت میں گواہی دی اور اس کی طرف اشارہ کیا تو مقبول ہے اور سامنے نہ تھی تو گواہی سے وہ زمین ملکیت میں ثابت نہ ہو گی جس میں پانچ سن بیج مثلاً پڑتے ہیں اور بعضوں نے کہا کہ گواہی بہر حال میں مقبول نہ ہو گی اور یہی اظہر ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

میراثوں میں گواہی ادا کرنے کے بیان میں

ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں فلاں میت کا وارث ہوں اور دو گواہ لایا ہوں جنہوں نے گواہی دی کہ یہ فلاں میت کا وارث ہے کہ اس کے سوائے اس کا وارث نہیں ہے تو قاضی وارث ہونے کے سبب کو دریافت کرے گا اور قبل دریافت کے حکم نہ دے گا کیونکہ اسباب میراث مختلف ہونے سے معلوم نہ ہوں گے پس حکم دینا متعذر ہوگا پس اگر دریافت کرنے سے پہلے گواہ مر گئے یا غائب ہو گئے تو کچھ حکم نہ دیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر گواہوں نے بیان کیا کہ یہ اس کے بیٹے کا بیٹا ہے یعنی پوتا ہے یا اس میت کا بھائی ہے یا دادا یا دادی ہے یا اس کا مولیٰ ہے تو بدون بیان کے رد کر دی جائے گی اور بیان اس طور سے کرنا چاہئے کہ پوتا وارث ہے یا بھائی سگا حقیقی ماں باپ کی طرف سے ہے یا صرف باپ کی طرف سے ہے یا صرف ماں کی طرف سے ہے اور دادا اس کے باپ کا باپ ہے یا اس کی ماں کا باپ ہے یا نانی اس کی ماں کی ماں ہے یا دادی اس کے باپ کی ماں ہے اور مولیٰ اس کا آزاد کرنے والا یا آزاد کیا ہوا اور وارث ہے کہ اس کے سوائے ہم میت کا کوئی وارث نہیں جانتے ہیں یہ کافی میں لکھا ہے اسی

طرح اگر کہا کہ اس کا بیٹا ہے یا چچا کا بیٹا ہے تو بھی جائز نہیں ہے یہاں تک کہ میت و وارث کا نسب نہ بیان کریں اور بیان کریں کہ چچا یا اس کا بیٹا ماں باپ...

...it remains through both relations or only through the father's or mother's relation, such that there is no heir other than him/her; this is recorded in *Khazanat-ul-Fatawa*. In the testimony of a son, daughter, mother, or father, it is not necessary to testify specifically to their being an heir [it is implied by the relationship]; thus it is in *al-Kafi* and the *fatwa* is based on this, as written in *al-Khulasah*. It is not necessary to mention the name of the deceased in specific words; so much so that if it is testified that "this person is the deceased's grandfather or the father of the deceased's father" and is an heir, even if the deceased's name is not explicitly mentioned, the testimony will be accepted; this is written in *Wajiz Kardari*. If two witnesses testify that a certain person manumitted (freed) this deceased person and the aforementioned individual is the *asabah* (residuary heir) of the manumitter, the testimony will not be accepted until they state the specific reason for being an *asabah*, such as being a son, father, or brother, etc.; this is written in *al-Muhit*.

If witnesses testify to a person being an heir and state the reason for inheritance but say nothing further, the testimony will be accepted. However, the Qadi (judge) will not hand over the property immediately but will wait for a few days lest another heir appears who might conflict with or precede this heir; this is written in *al-Dhakhira*. If witnesses testify to someone being an heir, state the reason, and say "we do not know of any heir other than him/her," then this testimony is accepted, and the Qadi will hand over the property to them without waiting. Saying "we do not know of any other heir of the deceased" is not part of the actual testimony itself but serves to waive the waiting period; this is written in *al-Muhit*. If they say "there is no heir other than him/her for the deceased," it is accepted by *istihsan* (juristic preference), and the meaning will be understood as "we do not know of any"; this is written in *al-Hawi*. If witnesses say that "there is no heir for this land," it is accepted according to Imam Azam (Abu Hanifa), though the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) differed on this; this is written in *Wajiz Kardari*. If witnesses testify to a person's inheritance and state the reason, and the person is such that they are entitled to the entire estate and cannot be excluded by anyone else (such as a son), and if the witnesses state "we do not know of any other heir," then the Qadi will give the entire estate to him without delay; this is written in *al-Muhit*. However, if they testify "this person is the deceased's son" and state nothing more, the Qadi will not give him the entire estate and will wait until he is reasonably sure that if there were any other heir, they would have appeared by then; this is written in *al-Dhakhira*. If witnesses state "this person is

the husband of the deceased woman" or "this woman is the wife of the deceased man" and "we do not know of any other heir," the Qadi will grant half the estate to the man and one-fourth to the woman. If they do not state "we do not know of any other heir," then by consensus (*ijma*), the larger share will not be given until a waiting period has passed. When enough time has passed that the likelihood of other heirs appearing has diminished, then according to the Imam, the larger share will be granted—half from the wife's property if the claimant is the husband, or one-fourth from the husband's estate if it is the wife. Imam Abu Yusuf stated that the smaller share should be granted—one-fourth for a man and one-eighth for a woman. Tahawi has recorded in his *Mukhtasar* the view of Imam Abu Hanifa alongside Imam Abu Yusuf, while Khassaf mentioned it with Imam Muhammad; this is written in *al-Muhit*.

Two persons testified regarding a person that he is a brother of the deceased from both the father and mother's side and is an heir, adding "we do not know of any heir besides him," and the Qadi ordered the inheritance for him. Later, those same two witnesses testified for another person that he is the deceased's son; this [second] testimony will not be accepted, and the two witnesses will be liable to compensate the son for whatever property the brother took. If they testified for the second person that he is a brother of the deceased from both parents just like the first person and "we do not know of any heir besides them," then it will be accepted and for the first brother... (1)

(1) Note: The phrase "it becomes apparent" means that after that point, the entire estate should be handed over.

दोनों रिश्तों से या केवल पिता या माँ के रिश्ते से बचा है कि उसके सिवा उसका कोई वारिस नहीं है, यह 'खज़ानत-उल-फ़तावा' में लिखा है। और बेटा या बेटी या माँ या पिता की गवाही में वारिस होने की गवाही देने की आवश्यकता नहीं है, ऐसा ही 'अल-काफ़ी' में है और इसी पर फ़तवा है, यह 'खुलासा' में लिखा है। मृतक का नाम स्पष्ट शब्दों में ज़िक्र करना ज़रूरी नहीं है, यहाँ तक कि अगर गवाही दी कि यह मृतक का दादा या पिता का पिता है और वारिस है, और मृतक का नाम नहीं लिया, तो भी गवाही स्वीकार होगी; यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। अगर दो गवाहों ने गवाही दी कि फलां व्यक्ति ने इस मृतक को आज़ाद किया था और उक्त व्यक्ति आज़ाद करने वाले का 'असबाह' (अवशेषी वारिस) है, तो गवाही तब तक स्वीकार नहीं होगी जब तक कि असबाह होने का कारण जैसे कि वह बेटा है, पिता है या भाई है आदि, बयान न करें; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

अगर गवाहों ने एक व्यक्ति के वारिस होने की गवाही दी और वारिस होने का कारण भी बता दिया लेकिन और कुछ ज़्यादा नहीं कहा, तो गवाही स्वीकार होगी, मगर काज़ी (न्यायाधीश) तुरंत उसे संपत्ति नहीं देगा बल्कि कुछ दिनों तक प्रतीक्षा करेगा कि शायद कोई दूसरा वारिस सामने आ जाए जो इस वारिस के हक़ में बाधक हो या उससे पूर्वता रखता हो; यह 'अल-ज़खीरा' में लिखा है। और अगर गवाहों ने किसी के वारिस होने की गवाही दी, कारण बताया और यह कहा कि "हम इसके सिवा उसका कोई दूसरा वारिस नहीं जानते", तो यह गवाही स्वीकार्य है और काज़ी बिना प्रतीक्षा किए संपत्ति उसके हवाले कर देगा। यह कहना कि "हम इसके सिवा दूसरा वारिस नहीं जानते" मूल गवाही का हिस्सा नहीं है बल्कि प्रतीक्षा अवधि को समाप्त करने के लिए है; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। और अगर यह कहा कि "उसके सिवा मृतक का कोई दूसरा वारिस नहीं है", तो इसे 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के आधार पर स्वीकार किया जाएगा और इसका अर्थ यही लिया जाएगा कि "हम नहीं जानते"; यह 'अल-हावी' में लिखा है। और अगर गवाहों ने कहा कि "इस भूमि में उसका कोई वारिस नहीं है", तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) के नज़दीक यह स्वीकार्य है, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) ने इसमें मतभेद किया है; यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। अगर गवाहों ने एक व्यक्ति के वारिस होने की गवाही दी, उसका कारण बताया और वह व्यक्ति ऐसा है जो पूरी संपत्ति का हकदार है और किसी दूसरे की वजह से वंचित (महजूब) नहीं हो सकता जैसे बेटा आदि, तो यदि गवाहों ने कहा कि "हम इसके सिवा दूसरा वारिस नहीं जानते", तो काज़ी बिना रुके उसे पूरी संपत्ति दे देगा; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। और अगर गवाही दी कि "यह व्यक्ति

मृतक का बेटा है" और इसके अतिरिक्त कुछ नहीं कहा, तो काज़ी उसे पूरी संपत्ति नहीं देगा और तब तक प्रतीक्षा करेगा जब तक काज़ी की राय में यह न आ जाए कि यदि कोई और वारिस होता तो इतने समय में सामने आ जाता; यह 'अल-ज़खीरा' में लिखा है। अगर गवाहों ने बयान किया कि "यह व्यक्ति इस मृत महिला का पति है" या "यह महिला इस मृत पुरुष की पत्नी है और हम इनके सिवा कोई और वारिस नहीं जानते", तो काज़ी पुरुष को आधा हिस्सा और महिला को चौथाई हिस्सा देगा। और अगर यह नहीं कहा कि "हम कोई दूसरा वारिस नहीं जानते", तो सर्वसम्मति (इज्मा) से बड़ा हिस्सा तब तक नहीं देगा जब तक थोड़ा इंतज़ार न कर ले। जब इतना इंतज़ार कर लिया जाए कि दूसरे वारिस के होने की संभावना न रहे, तो इमाम के नज़दीक उसे बड़ा हिस्सा दिया जाएगा, यानी यदि पुरुष दावेदार है तो पत्नी की संपत्ति से आधा, और यदि पत्नी है तो पति की संपत्ति से चौथाई हिस्सा दिलाएगा। इमाम अबू यूसुफ ने फ़रमाया कि छोटा हिस्सा दिलाएगा, यानी पुरुष को चौथाई और महिला को आठवाँ हिस्सा। तहवी ने अपनी 'मुख्तसर' में इमाम अबू हनीफा का मत इमाम अबू यूसुफ के साथ लिखा है, और खसाफ़ ने इमाम मोहम्मद के साथ इसका ज़िक्र किया है; यह 'अल-मुहीत' में लिखा है।

दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति के बारे में गवाही दी कि वह मृतक का सगा भाई (माता-पिता दोनों की ओर से) और वारिस है, और "हम इसके सिवा कोई वारिस नहीं जानते", और काज़ी ने उसके लिए विरासत का आदेश दे दिया। फिर उन्हीं दोनों ने दूसरे व्यक्ति के पक्ष में गवाही दी कि वह मृतक का बेटा है, तो यह स्वीकार नहीं होगी, और भाई ने जो कुछ लिया है, वे दोनों गवाह बेटे को उसका मुआवज़ा (ज़मानत) देंगे। और अगर दूसरे के लिए यह गवाही दी कि वह भी पहले व्यक्ति की तरह मृतक का सगा भाई है और "इनके सिवा हम किसी को वारिस नहीं जानते", तो यह स्वीकार होगी... (१)

(१) टिप्पणी: "प्रकट होता है" का अर्थ है कि उसके बाद पूरी विरासत दे दी जाएगी।

دونوں رشتوں سے یا فقط باپ یا ماں کے رشتہ سے بچا ہے کہ اس کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے یہ خزانہ الفتاویٰ میں لکھا ہے اور بیٹا یا بیٹی یا ماں یا باپ کی گواہی میں وارث ہونے کی گواہی دینے کی ضرورت نہیں ہے کذا فی الکافی اور اسی پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے میت کا نام ذکر کرنا الفاظ میں ضرورت نہیں ہے حتیٰ کہ اگر گواہی دی کہ یہ میت کا دادا یا باپ کا باپ ہے اور وارث ہے اور میت کا نام نہ لیا تو مقبول ہو گی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ فلاں شخص نے اس میت کو آزاد کیا تھا اور یہ شخص مذکور اس آزاد کرنے والے کا عصبہ ہے تو گواہی نامقبول ہو گی جب تک کہ سبب عصبہ ہونے کا کہ بیٹا ہے یا باپ یا بھائی ہے وغیرہ نہ بیان کریں یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر گواہوں نے ایک شخص کے وارث ہونے کی گواہی دی اور سبب وارث ہونے کا بیان کر دیا اور کچھ زیادہ نہ کہا تو گواہی مقبول ہو گی مگر قاضی فی الحال اس کو مال نہ دے گا بلکہ چند روز اس کا انتظار کرے گا کہ شاید کوئی دوسرا وارث ایسا پیدا ہو کہ جو اس وارث کا مزاحم یا اس سے مقدم ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر گواہوں نے کسی کے وارث ہونے کی گواہی دی اور سبب بیان کر دیا اور یوں کہا کہ ہم اس کے سوائے دوسرا وارث اس کا نہیں جانتے ہیں تو یہ گواہی مقبول ہے اور قاضی بلا انتظار کے مال اس کے حوالہ کر دے گا اور کہنا کہ ہم اس کے سوائے دوسرا وارث میت کا نہیں جانتے ہیں عین گواہی میں سے نہیں ہے بلکہ یہ انتظار کے ساقط کرنے کے واسطے ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر یہ کہا کہ اس کے سوائے دوسرا وارث میت کا نہیں ہے تو استحساناً مقبول ہے اور اس کے معنی یہی لئے جائیں گے کہ ہم نہیں جانتے ہیں یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر گواہوں نے کہا کہ اس زمین میں اس کا کوئی وارث نہیں ہے تو امام اعظمؒ

کے نزدیک مقبول ہے اور صاحبینؒ نے اس میں اختلاف کیا ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر گواہوں نے ایک شخص کے وارث ہونے کی گواہی دی اور اس کا سبب بیان کیا اور یہ شخص ایسا ہے کہ تمام مال کا مستحق ہے اور کسی دوسرے کی وجہ سے محجوب نہیں ہو سکتا ہے جیسے بیٹا وغیرہ پس اگر گواہوں نے بیان کیا کہ اس کے سوا دوسرا وارث نہیں جانتے ہیں تو بلا توقف قاضی تمام مال اس کو دے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر یہ گواہی دی کہ یہ شخص میت کا بیٹا ہے اور اس سے زیادہ نہ بیان کیا تو قاضی اس کو تمام مال نہ دے گا اور یہاں تک توقف کرے گا کہ قاضی کی رائے میں یہ آ جائے کہ اگر اس کا کوئی وارث ہوتا تو اتنی مدت میں ظاہر ہوتا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر گواہوں نے بیان کیا کہ یہ شخص اس عورت کی میت کا شوہر ہے یا یہ عورت اس مرد میت کی بیوی ہے اور اس کے سوائے کوئی وارث ہم نہیں جانتے تو قاضی نصف مال مرد کو اور چوتھائی عورت کو دے گا اور اگر یہ نہ بیان کیا کہ کوئی دوسرا وارث ہم نہیں جانتے ہیں تو باجماع بڑا حصہ نہ دے گا جب تک کہ تھوڑا انتظار نہ کر لے اور جب اس قدر انتظار کیا کہ دوسرے وارث پیدا ہونے کا غالب گمان جاتا رہا تو امام کے نزدیک بڑا حصہ اس کو دے گا یعنی اگر مرد مدعی ہے تو آدھا حصہ اس کی بیوی کے مال سے یا بیوی ہے تو چوتھائی مال ترکہ شوہر سے دلائے گا اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ چھوٹا حصہ دلائے گا اگر مرد ہے تو چوتھائی اور اگر عورت ہے تو آٹھواں حصہ اور طحاویؒ نے اس کو مختصر میں امام ابو حنیفہ کا قول امام ابو یوسف کے ساتھ لکھا ہے اور خصافؒ نے امام محمدؒ کے ساتھ ذکر کیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

دو شخصوں نے ایک شخص کی بابت یہ گواہی دی کہ میت کا ماں و باپ کی طرف سے بھائی وارث ہے اس کے سوائے کوئی وارث ہم نہیں جانتے ہیں اور قاضی نے اس کے لئے میراث کا حکم دے دیا پھر انہیں دونوں نے دوسرے کے واسطے یہ گواہی دی کہ میت کا بیٹا ہے تو مقبول نہ ہو گی اور جو کچھ مال بھائی نے لیا ہے وہ دونوں گواہ بیٹے کو ضمان دیں گے اور اگر دوسرے

کے واسطے یہ گواہی دی کہ میت کا ماں و باپ کی طرف سے بھائی ہے پہلے شخص اور اس کے سوائے ہم وارث نہیں جانتے ہیں تو مقبول ہو گی اور پہلے بھائی کو (۱)۔

(۱) قولہ ظاہر ہوتا یعنی بعد اس کے سب ترکہ دے دے گا۔

...will be joined as a partner, and no burden of proof will be placed upon either the first person or the second. Two witnesses testified on behalf of a person that he is the brother of the deceased from both the mother's and father's side, stating, "We know of no other heir besides him." Consequently, a ruling for inheritance was issued in his favor. Later, two other individuals testified for someone else that he is the son of the deceased. In this case, the inheritance ruling for the first person will be nullified. Thus, if the property is still in the possession of the brother, he must return it to the son. If it has been consumed or lost, the son has the choice to seek compensation (daman) from either the brother or the witnesses. If he takes compensation from the brother, the brother cannot reclaim it from anyone else. If he takes it from the witnesses, they will reclaim it from the brother. This is documented in *al-Muhit al-Sarakhsi*. Two persons testified for one individual that he is the grandfather of the deceased, and the judge (Qazi) issued a ruling. Then, another person arrived and produced witnesses claiming, "I am the father of the deceased." His claim will be decreed, and he is the more rightful claimant to the inheritance. This is mentioned in *al-Khulasa*. The grandfather will then be established as the father of the claimant who claims paternity. If the father says, "This person claiming to be my father (the grandfather) is not my father," and he is ordered to bring witnesses again, the Qazi shall not accept it. This is stated in *al-Muhit*. If two witnesses testify before a Qazi that a certain Qazi in a certain city had declared this person the heir of a certain deceased person, stating there are no other heirs, then the Qazi shall rule for his inheritance, not for his lineage (nasab), whether the lineage was specified or not. However, if another person establishes witnesses and proves a lineage that either excludes the first person (mahjoob) or makes the claimant a partner, the testimony will be accepted, and the first person will be excluded or made a partner. For instance, if the first produced witnesses of being a son, and the second also produced witnesses of being a son, both will share the inheritance. If the second presents proof of being the father, he will receive one-sixth of the inheritance, and the first will receive the remainder. If the first stated he was the grandfather and the second proved he was the father, the entire inheritance goes to the second. If the first stated he was the father and the second proved he was the son, the first receives one-sixth and the second receives five-sixths of the inheritance.

A person produced witnesses that this person is the uncle of the deceased and an heir, stating, "We do not know of any other heir besides him." ★

If the second person also proves himself to be the father, the entire inheritance will go to him. The right of manumission (Wala) follows the same ruling as the case of the father. If a ruling has already been issued for the second person and then the first produces witnesses, they shall be rejected. However, if the first produces witnesses that a previous Qazi had already ruled him as the father, his claim takes precedence, and the second's lineage will be invalidated. If no ruling had been issued for the second when the first produced witnesses, both will share the inheritance; if one dies, the other will be designated as the father. The issue of 'Wala' follows this same detail. If the first person is mentally disabled (matooh) or a minor unable to make a statement, the Qazi will declare him a son if male. If the second then proves himself to be the father, he will be given one-sixth of the inheritance. If he proves he is a brother, he will be excluded by the first. If the first is not male but female, the Qazi will declare her a daughter and award her the entire estate through the prescribed share (fard) and the remainder (radd). If the second then proves he is a brother, he will be given half. If the second proves he is a son, he will be given two-thirds of the property. This is written in *al-Kafi*. One person produced witnesses that this person is the uncle of the deceased and an heir, knowing no other; then another produced witnesses that this person is the brother and heir of the deceased, knowing no other.

के साथ शरीक किया जाएगा और गवाहों पर न पहले व्यक्ति के लिए और न दूसरे व्यक्ति के लिए बोझ डाला जाएगा। दो गवाहों ने एक व्यक्ति के माँ और बाप की तरफ से भाई होने की गवाही दी और कहा कि इसके सिवा हम कोई वारिस (उत्तराधिकारी) नहीं जानते हैं और उसके लिए विरासत का हुक्म (आदेश) हो गया। फिर दूसरे दो व्यक्तियों ने दूसरे के लिए गवाही दी कि यह मृतक का बेटा है, तो पहले व्यक्ति के लिए विरासत का हुक्म टूट (निरस्त हो) जाएगा। अतः यदि धन भाई के पास मौजूद हो तो वह बेटे को वापस दे दे, और यदि वह खर्च हो गया हो तो बेटे को अधिकार है कि चाहे तो भाई से हर्ज़ाना ले या गवाहों से। अतः यदि भाई से हर्ज़ाना लिया तो वह किसी और से नहीं ले सकता, और यदि गवाहों से लिया तो वे भाई से वापस लेंगे। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। दो व्यक्तियों ने एक की तरफ से यह गवाही दी कि यह मृतक का दादा है और काज़ी (न्यायाधीश) ने हुक्म दे दिया, और फिर एक व्यक्ति आया और गवाह लाया कि मैं मृतक का बाप हूँ, तो उसकी डिक्री की जाएगी और वही विरासत का अधिक हकदार है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और वह दादा, उस व्यक्ति (दावेदार) का जो बाप होने का दावा करता है, बाप करार दिया जाएगा। अतः यदि बाप ने कहा कि यह व्यक्ति जो दादा होने का दावा करता है मेरा बाप नहीं है और उसे दोबारा गवाह लाने का हुक्म हो तो काज़ी उसे स्वीकार नहीं करेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने काज़ी के सामने बयान किया कि इस व्यक्ति को अमुक काज़ी ने अमुक शहर में अमुक मृतक का वारिस करार दिया है कि उसके सिवा दूसरा वारिस नहीं है, तो काज़ी उसकी विरासत का हुक्म देगा, नसब (वंश) का नहीं, चाहे नसब बयान किया हो या न किया हो। अतः यदि किसी दूसरे ने गवाह पेश किए और ऐसा नसब साबित किया जिससे वह पहला व्यक्ति महजूब (वंचित) होता है या दावेदार उसका शरीक (साझेदार) होता है, तो गवाही स्वीकार की जाएगी और उसे महजूब या शरीक किया जाएगा। यहाँ तक कि यदि पहले ने बेटा होने के गवाह सुनाए थे और दूसरे ने भी बेटा होने के गवाह दिए तो दोनों शरीक होंगे। और यदि दूसरे ने बाप होने पर प्रमाण पेश किया तो उसे विरासत का छठा हिस्सा मिलेगा और पहले को शेष विरासत मिलेगी। और यदि पहले ने स्वयं को दादा बताया और दूसरे ने बाप होना साबित किया तो पूरी विरासत दूसरे को मिलेगी। और यदि पहले ने बाप होना बताया और दूसरे ने बेटा होना साबित किया तो पहले को छठा हिस्सा और दूसरे को पाँच-छठे हिस्से विरासत मिलेगी।

एक व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि यह व्यक्ति मृतक का चाचा है और वारिस है कि इसके सिवा हम दूसरा वारिस नहीं जानते। ★

यदि दूसरे ने भी स्वयं को बाप होना साबित किया तो पूरी विरासत दूसरे को मिलेगी। और आज़ाद करने का हक़ (वला) साबित करना बाप के मसले के समान है। और जब दूसरे व्यक्ति के लिए हुक्म हो चुका हो, तो फिर यदि पहले ने गवाह सुनाए तो वे रद्द कर दिए जाएंगे। लेकिन यदि पहले ने इसके गवाह सुनाए कि पहले काज़ी ने उसके बाप होने का हुक्म दे दिया था, तो वह प्राथमिक है और दूसरे का नसब बातिल (अमान्य) होगा। और यदि दूसरे के लिए हुक्म न हुआ हो कि पहले ने गवाह सुनाए तो दोनों विरासत में शरीक होंगे, यहाँ तक कि यदि एक मर गया तो दूसरा व्यक्ति बाप होने के लिए निर्धारित होगा। और 'वला' का मसला भी इसी विवरण के साथ है। और यदि पहला व्यक्ति मंतूह (विक्षिप्त) या नाबालिग हो जो बयान देने में सक्षम नहीं है, तो काज़ी उसे बेटा करार देगा यदि वह नर है। अतः यदि दूसरे ने बाप होना साबित किया तो उसे छठा हिस्सा विरासत दी जाएगी। और यदि भाई होना साबित किया तो पहले के साथ महजूब (वंचित) किया जाएगा। और यदि पहला नर न हो बल्कि मादा (पुत्री) हो तो काज़ी उसे बेटी करार देगा और निर्धारित हिस्से (फ़र्ज़ी) के अनुसार और बाकी हिस्सा लौटा कर (रद) पूरा माल उसी को दिलाएगा। फिर यदि दूसरे ने आकर भाई होना साबित किया तो वह उसे आधा दिलाएगा। और यदि दूसरे ने बेटा होना साबित किया तो वह दो-तिहाई माल दिलाएगा। यह 'काफी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि यह व्यक्ति मृतक का चाचा है और वारिस है कि इसके सिवा हम दूसरा वारिस नहीं जानते हैं, फिर दूसरे ने गवाह पेश किए कि यह व्यक्ति मृतक का भाई वारिस है कि इसके सिवा हम दूसरा वारिस नहीं जानते।

کے ساتھ شریک کیا جائے گا اور گواہوں پر نہ پہلے شخص کے واسطے اور نہ دوسرے کے واسطے ڈال ڈائے گی دو گواہوں نے ایک شخص کے ماں و باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی اور کہا کہ اس کے سوائے ہم وارث نہیں جانتے ہیں اور اس کے لئے میراث کا حکم ہو گیا پھر دوسرے دو شخصوں نے دوسرے کے واسطے گواہی دی کہ یہ میت کا بیٹا ہے تو پہلے شخص کے واسطے وراثت کا حکم ٹوٹ جائے گا پس اگر مال بھائی کے پاس موجود ہو تو بیٹے کو واپس دے اور اگر تلف ہو گیا ہو تو بیٹے کو اختیار ہے چاہے بھائی سے ضمان لے یا گواہوں سے پس اگر بھائی سے ضمان لی تو وہ کسی سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر گواہوں سے لی تو وہ بھائی سے واپس لیں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے دو شخصوں نے ایک کی طرف سے یہ گواہی دی کہ یہ میت کا دادا ہے اور قاضی نے حکم دے دیا اور پھر ایک شخص آیا اور گواہ لایا کہ میں میت کا باپ ہوں تو اس کی ڈگری کی جائے گی اور وہی میراث کا مستحق تر ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور وہ دادا اس شخص مدعی کا جو باپ ہونے کا دعویٰ کرتا ہے باپ قرار دیا جائے گا پس اگر باپ نے کہا کہ یہ شخص جو دادا ہونے کا دعویٰ کرتا ہے میرا باپ نہیں ہے اس کو دوبارہ گواہ لانے کا حکم ہو تو قاضی اس کو منظور نہ کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے قاضی کے سامنے بیان کیا کہ اس شخص کو فلاں قاضی نے فلاں شہر میں فلاں میت کا وارث قرار دیا ہے کہ اس کے سوائے دوسرا وارث نہیں ہے تو قاضی اس کی وراثت کا حکم دے گا نہ نسب کا خواہ نسب بیان کیا ہو یا نہ بیان کیا ہو پس اگر کسی دوسرے نے گواہ قائم کئے اور ایسا نسب قائم کیا جس سے وہ شخص پہلا محجوب ہوتا ہے یا مدعی اس کا شریک ہوتا ہے تو گواہی مقبول ہوئی اور محجوب یا شریک کیا جائے گا حتی کہ اگر پہلے نے بیٹے ہونے کے گواہ

سنائے تھے اور دوسرے نے بھی بیٹے ہونے کے گواہ دیئے تو دونوں شریک ہوں گے اور اگر دوسرے نے باپ ہونے پر برہان پیش کی تو اس کو چھٹا حصہ میراث کا ملے گا اور پہلے کو باقی میراث ملے گی اور اگر پہلے نے اپنے تئیں دادا ہونا بیان کیا اور دوسرے نے باپ ہونا ثابت کیا تو تمام میراث دوسرے کو ملے گی اور اگر پہلے نے باپ ہونا بیان کیا اور دوسرے نے بیٹا ہونا ثابت کیا تو پہلے کو چھٹا حصہ اور دوسرے کو پانچ چھٹا حصہ میراث ملے گی۔

ایک شخص نے گواہ سنائے کہ یہ شخص میت کا چچا ہے اور وارث ہے کہ اس کے سوائے ہم دوسرا وارث نہیں جانتے ★

اگر دوسرے نے بھی اپنے تئیں باپ ہونا ثابت کیا تو تمام میراث دوسرے کو ملے گی اور آزاد کرنے کا حق ثابت کرنا مثل باپ کے مسئلہ کے ہے اور دوسرے شخص کے واسطے جب حکم ہو چکا تو پھر پہلے نے اگر گواہ سنائے تو رد کر دیئے جائیں گے لیکن اگر اول نے اس کے گواہ سنائے کہ پہلے قاضی نے اسکے باپ ہونے کا حکم دے دیا تھا تو وہ مقدم ہے اور دوسرے کا نسب باطل ہوگا اور اگر دوسرے کے واسطے حکم نہ ہوا ہو کہ پہلے نے گواہ سنائے تو دونوں میراث میں شریک ہوں گے حتی کہ اگر ایک مر گیا تو دوسرا شخص باپ ہونے کے واسطے متعین ہوگا اور ولاء کا مسئلہ بھی اسی تفصیل سے ہے اور اگر پہلا شخص معتوہ یا نابالغ ہو کہ بیان پر قادر نہیں ہے تو قاضی اس کو بیٹا قرار دے گا اگر ذکر ہے پس اگر دوسرے نے باپ ہونا ثابت کیا تو اس کو چھٹا حصہ میراث دیا جائے گا اور اگر بھائی ہونا ثابت کیا تو پہلے کے ساتھ محجوب کیا جائے گا اور اگر پہلا نہ کر ہو بلکہ مونث ہو تو قاضی اس کو بیٹی قرار دے گا اور بطریق حصہ فرضی اور باقی رد کر کے تمام مال اسی کو دلائے گا پھر اگر دوسرے نے آکر بھائی ہونا ثابت کیا تو نصف اس کو دلائے گا اور اگر دوسرے نے بیٹا ہونا ثابت کیا تو دو تہائی مال دلائے گا یہ کافی میں لکھا ہے ایک شخص نے گواہ سنائے کہ یہ شخص میت کا چچا ہے اور وارث ہے کہ اس کے

سوائے ہم دوسرا وارث نہیں جانتے ہیں پھر دوسرے نے گواہ سنائے کہ یہ شخص میت کا بھائی وارث ہے کہ اس کے سوا ہے دوسرا وارث ہم نہیں جانتے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 290 | Kitab-al-Shahadat (The Book of Testimonies)

They know. Then a third person presented witnesses stating that this individual is the son of the deceased and that they know of no other heir besides him. If all presented witnesses at once, the inheritance shall be granted to the son; this is recorded in al-Muhit al-Sarakhsi.

A person died, and another presented witnesses saying, "I am so-and-so, son of so-and-so, son of so-and-so, son of so-and-so al-Makhzumi, for example, and the deceased is so-and-so, son of so-and-so al-Makhzumi. Both are descendants of one grandfather from one tribe, and I am the residuary ('asaba) and heir of the deceased because the witnesses know of no other heir but him." In this case, the ruling of inheritance shall be given in his favor. If then another person arrives and brings witnesses claiming that he is the 'asaba of the deceased, and if he also proves, like the first, that he is so-and-so... al-Makhzumi and the deceased is so-and-so... al-Makhzumi and both are from one tribe and one grandfather, then his testimony shall be accepted. If they are from two different tribes, for instance, the first claims to be from the Arabs and the second from the non-Arabs ('Ajam), then the testimony of the second shall not be accepted. If the second establishes a more distant relationship than the first—for example, if the second proves he is the son of the son of the deceased's paternal uncle—the Judge (Qazi) shall pay no heed to it, even if they share a common grandfather and belong to the same tribe. However, if the second establishes a closer lineage than the first—for example, by claiming the deceased is his son born in his bed, that he is his father, and that there is no heir but him—two situations arise: if the father links his lineage to the same tribe as the paternal cousin (ibn al-'amm) claiming inheritance, then his testimony shall be accepted and the first ruling shall be set aside—meaning the first person will not receive the inheritance, but the lineage remains established. Thus, if this father dies, the paternal cousin will inherit, provided there is no closer relative. If the second person proves his fatherhood from a different tribe, then also his testimony will be accepted, and the previous ruling in favor of the first claimant regarding both inheritance and lineage shall be voided; this is stated in al-Muhit. If a claimant for an estate currently in another's possession asserts, "It is mine; I acquired it as an inheritance from my father," and produces witnesses who testify that this house belonged to his father until his death and that he left it as an inheritance for him, and that they know of no other heir, or if they testify that it remained in his father's possession until death,

then the Judge shall accept this testimony and rule in favor of the claimant, even if the witnesses did not explicitly state that it was left as an inheritance. Similarly, if they testify that the house was in the father's possession until death, or was in his possession on the day he died, the Judge shall accept such testimony and rule for the claimant. This is the manifest tradition (Zahir al-Riwayah) and the most correct view; it is recorded in al-Dhakhirah. If the testimony is that his father was a permanent resident while living in that same house, it is acceptable; this is in al-Muhit.

If the testimony is merely that his father died in that house, or that his father was in that house until he died therein, it shall not be accepted. Likewise, if it is said that his father entered it and then died, it will not be accepted; this is written in Fatawa Qazi Khan. If witnesses testify that his father died while wearing that shirt or that ring, the testimony will be accepted; this is in al-Muhit. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) gave an absolute ruling in the case of a ring. Qazi Abu al-Haisham narrated from the three Judges that they used to differentiate: if witnesses mentioned the ring was on the pinky (khinsir) or ring finger (binsir) on the day of death, the testimony was accepted, but if they stated it was on the index finger (sabbaba), it was rejected, or on the middle finger or thumb, it was also not accepted. However, the correct view is that the ruling applies absolutely as Imam Muhammad mentioned; this is in al-Dhakhirah. If it is stated that his father died while he had that garment draped over his body, it is acceptable; this is written in al-Dhakhirah.

- Footnote: The word 'witnesses' refers to how the witnesses testified for this claimant.

वे जानते हैं, फिर तीसरे ने गवाहियाँ दीं कि यह व्यक्ति मृतक का बेटा है और हम उसके अलावा कोई वारिस नहीं जानते, और यदि सभी ने एक साथ गवाहियाँ दीं तो विरासत बेटे को दिला दी जाएगी, यह मुहीत सरखसी में लिखा है।

एक व्यक्ति मर गया और दूसरे ने गवाहियाँ पेश कीं कि मैं फलां बिन फलां बिन फलां बिन फलां मखज़ूमी हूँ, उदाहरण के लिए, और यह मृतक फलां बिन फलां मखज़ूमी है और दोनों एक ही कबीले से एक दादा की औलाद हैं और मैं मृतक का असबा (करीबी रिश्तेदार) और उसका वारिस हूँ, क्योंकि गवाह उसके अलावा किसी दूसरे वारिस को नहीं जानते, तो विरासत का आदेश उसके पक्ष में दिया जाएगा। फिर यदि कोई दूसरा व्यक्ति आया और गवाह लाया कि वह मृतक का असबा है, तो यदि दूसरे ने भी पहले की तरह यह साबित कर दिया कि वह फलां बिन फलां मखज़ूमी है और मृतक भी फलां बिन फलां मखज़ूमी है और दोनों एक ही कबीले और एक ही दादा की औलाद हैं, तो उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी। और यदि दोनों अलग-अलग कबीलों से हों, जैसे पहले ने दावा किया कि मैं अरब से हूँ और दूसरे ने दावा किया कि मैं अजम (गैर-अरब) से हूँ, तो दूसरे की गवाही स्वीकार नहीं होगी। और यदि दूसरे ने पहले की तुलना में दूर का रिश्ता साबित किया, उदाहरण के लिए दूसरे ने साबित किया कि वह मृतक के चाचा के बेटे का बेटा है, तो काज़ी (न्यायाधीश) उस पर ध्यान नहीं देगा, भले ही दोनों किसी दादा में साझेदार हों और एक ही कबीले से हों। और यदि दूसरे ने पहले से बढ़कर वंश साबित किया, उदाहरण के लिए दूसरे ने दावा किया कि मृतक मेरा बेटा है, जो मेरे बिस्तर पर पैदा हुआ है और मैं उसका बाप हूँ और मेरे सिवा कोई वारिस नहीं है, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: यदि बाप ने उसी कबीले से रिश्ता जोड़ा जिससे चचेरा भाई (इब्न-ए-अम्म) दावा कर रहा है, तो उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी और पहला आदेश रद्द हो जाएगा, यानी (चचेरे भाई को) विरासत नहीं मिलेगी लेकिन वंश कायम रहेगा, यहाँ तक कि यदि यह बाप मर जाए तो यह चचेरा भाई वारिस होगा, बशर्ते कि उससे अधिक निकट का कोई दूसरा रिश्तेदार न हो। और यदि दूसरे ने दूसरे कबीले से अपना बाप होना साबित किया, तो भी उसकी गवाही स्वीकार होगी और पहले के पक्ष में जो आदेश हुआ था, वह विरासत और वंश दोनों के संबंध में रद्द हो जाएगा। यह मुहीत में लिखा है। यदि किसी ऐसी संपत्ति का दावेदार, जो दूसरे के कब्जे में है, दावा करे कि यह मेरी है, मैंने इसे अपने पिता की विरासत से पाया है, और गवाह लाए जिन्होंने गवाही दी कि यह घर मरने तक उसके पिता का था और मरने के बाद उसके लिए विरासत छोड़ गया और हम उसके सिवा दूसरा वारिस नहीं

जानते, या यह गवाही दी कि वह मरने तक उसके पिता का रहा, तो काज़ी यह गवाही स्वीकार करेगा और दावेदार के पक्ष में फैसला सुनाएगा, भले ही गवाहों ने यह बयान न किया हो कि उसने उसके लिए विरासत छोड़ी है। और इसी तरह यदि यह गवाही दी कि यह घर मरने तक उसके पिता के कब्जे में था या उसके पिता के कब्जे में था जिस दिन वह मरा है, तो काज़ी ऐसी गवाही स्वीकार करेगा और दावेदार के पक्ष में फैसला देगा। और यही ज़ाहिर-उर-रिवयाह और सबसे सही है, यह ज़खीरा में लिखा है। यदि यह गवाही दी कि उसका पिता निवासी रहा जबकि वह उसी घर में रहता था, तो यह स्वीकार्य है, यह मुहीत में है।

यदि यह गवाही दी कि उसका पिता उस घर में मरा या उसका पिता उस घर में था यहाँ तक कि उसमें मर गया, तो वह स्वीकार नहीं होगी। और इसी तरह यदि कहा कि उसका पिता उसमें दाखिल हुआ और मर गया, तो भी स्वीकार नहीं होगी। यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। यदि गवाहों ने गवाही दी कि उसका पिता मर गया जबकि वह उस कमीज़ को पहने था या उस अंगूठी को पहने था, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी, यह मुहीत में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने अंगूठी की स्थिति में पूर्ण रूप से आदेश दिया है। और काज़ी अबुल हैशम ने तीनों काज़ियों से रिवायत की है कि वे लोग इस मामले में विस्तार से बताते थे कि गवाहों ने यदि कनिष्ठा (छोटी उंगली) या अनामिका में मौत के दिन अंगूठी पहने होने का उल्लेख किया तो गवाही स्वीकार होगी, और यदि तर्जनी (इशारे की उंगली) में होने का उल्लेख किया तो अस्वीकार्य होगी, या बीच की उंगली या अंगूठे में बताया तो भी स्वीकार नहीं होगी। लेकिन सही यह है कि आदेश पूर्ण रूप से लागू किया जाए जैसा कि इमाम मुहम्मद (रह.) ने उल्लेख किया है, यह ज़खीरा में लिखा है। यदि बयान किया कि उसका पिता मर गया जबकि वह उस कपड़े को अपने शरीर पर लादे हुए था, तो वह स्वीकार्य है, यह ज़खीरा में लिखा है।

- قول گواہ यानी गवाहों ने इस दावेदार के लिए इस तरह गवाही दी।

جانتے ہیں پھر تیسرے نے گواہ سنائے کہ یہ شخص میت کا بیٹا ہے اور ہم اس کے سوائے وارث نہیں جانتے ہیں اور سبھوں نے ایک بارگی گواہ سنائے تو میراث بیٹے کو دلا دی جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

ایک شخص مر گیا اور دوسرے نے گواہ سنائے کہ فلاں بن فلاں بن فلاں بن فلاں مخزومی مثلاً ہوں اور یہ میت فلاں بن فلاں مخزومی ہے اور دونوں ایک قبیلہ سے ایک دادا کی اولاد ہیں اور میں میت کا عصبہ اور اس کا وارث ہوں کہ گواہ اس کے سوا دوسرا وارث نہیں جانتے ہیں تو میراث کا حکم اس کے واسطے دیا جائے گا پھر اگر دوسرا شخص آیا اور گواہ لایا کہ یہ میت کا عصبہ ہے پس اگر دوسرے نے بھی مثل اول کے ثابت کر دیا کہ میں فلاں بن فلاں بن فلاں مخزومی ہوں اور میت فلاں بن فلاں مخزومی کہ دونوں ایک قبیلہ سے ایک دادا کی اولاد ہیں تو اس کی گواہی قبول ہو گی اور اگر دونوں دو قبیلوں سے ہوں مثلاً پہلے نے دعویٰ کیا کہ میں عرب سے ہوں اور دوسرے نے دعویٰ کیا کہ میں عجم میں سے ہوں تو دوسرے کی گواہی مقبول نہ ہو گی اور اگر دوسرے نے پہلے سے دور کا رشتہ ثابت کیا مثلاً دوسرے نے ثابت کیا کہ وہ میت کے چچا کے بیٹے کا بیٹا ہے تو قاضی اس پر التفات نہ کرے گا اگرچہ دونوں کسی دادا میں شریک ہوں اور ایک قبیلہ سے ہوں اور اگر دوسرے نے پہلے سے بڑھ کر نسب ثابت کیا مثلاً دوسرے نے دعویٰ کیا کہ میت میرا بیٹا ہے میرے فراش پر پیدا ہوا ہے اور میں اس کا باپ ہوں کہ میرے سوا کوئی وارث نہیں ہے تو اس کی دو صورتیں ہیں کہ اگر باپ نے اسی قبیلہ سے جس کا ابن عم دعویٰ کرتا ہے رشتہ ملایا تو اس کی گواہی مقبول ہو گی اور پہلا حکم ٹوٹ جائے گا یعنی میراث نہ ملے گی اور نسب باقی رہے گا حتیٰ کہ اگر یہ باپ مر جائے تو یہ ابن عم وارث ہو گا بشرطیکہ

اس سے زیادہ قریب کا رشتہ دار کوئی دوسرا نہ ہو اور اگر دوسرے نے دوسرے قبیلہ سے اپنا نسب باپ ہونے کا ثابت کیا تو بھی اس کی گواہی قبول ہو گی اور پہلے کے واسطے جو حکم ہوا تھا وہ میراث اور نسب دونوں کے حق میں ٹوٹ جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک وارث کا جو دوسرے کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا کہ میرا ہے میں نے اپنے باپ کی میراث سے پایا ہے اور گواہ لایا کہ جنہوں نے گواہی دی کہ یہ گھر مرتے دم تک اس کے باپ کا تھا اور بعد مرنے کے اس کے واسطے میراث چھوڑ گیا کہ ہم اس کے سوا دوسرا وارث اس کا نہیں جانتے ہیں یا یہ گواہی دی کہ مرتے دم تک اس کے باپ کا رہا ہے تو قاضی یہ گواہی قبول کرے گا اور مدعی کی ڈگری کر دے گا اگرچہ گواہوں نے یہ نہ بیان کیا کہ اس کے واسطے میراث چھوڑ گیا ہے اور اسی طرح اگر یہ گواہی دی کہ یہ گھر مرتے دم تک اس کے باپ کے قبضہ میں تھا یا اس کے باپ کے قبضہ میں تھا جس دن مرا ہے تو قاضی ایسی گواہی قبول کرے گا اور مدعی کی ڈگری کرے گا اور یہی ظاہر الروایت اور اصح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر یہ گواہی دی کہ اس کا باپ مراد رہا حالانکہ اسی گھر میں رہتا تھا تو مقبول ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر یہ گواہی دی کہ اس کا باپ اس گھر میں مرا یا اس کا باپ اس گھر میں تھا یہاں تک کہ اس میں مر گیا تو قبول نہ ہوگی اور اسی طرح اگر کہا کہ اس کا باپ اس میں داخل ہوا اور مر گیا تو قبول نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اس کا باپ مر گیا حالانکہ وہ اس قمیص کو پہنے تھا یا اس انگوٹھی کو پہنے تھا تو یہ گواہی قبول ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے امام محمدؒ نے انگوٹھی کی صورت میں مطلقاً حکم دیا ہے اور قاضی ابوالہیثم نے تینوں قاضیوں سے روایت کی ہے کہ وہ لوگ اس صورت میں تفصیل کرتے تھے کہ گواہوں نے اگر خنصر یا بنصر میں موت کے دن انگوٹھی پہنے ہونے کا ذکر کیا تو گواہی قبول ہو گی اور اگر سبابہ میں ہونے کا بیان کیا تو نا مقبول ہو گی یا درمیان کی انگلی یا انگوٹھے میں بیان کی تو بھی

قبول نہ ہو گی لیکن صحیح یہ ہے کہ حکم مطلقاً جاری کیا جائے جیسا کہ امام محمدؒ نے ذکر فرمایا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر بیان کیا کہ اس کا باپ مر گیا حالانکہ وہ اس کپڑے کو اپنے بدن پر لادے ہوئے تھا تو مقبول ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

- قولہ گواہ یعنی گواہوں نے اس مدعی کے واسطے اس طرح گواہی دی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 291 | Book of Testimonies

...is. If it is stated that his father died while he was wearing that garment on his body, it is acceptable; this is recorded in *Al-Muheet*. If testimony is given that his father died while he was riding that horse, it shall be given to the heir. However, if testimony is given that his father died while he was sitting or sleeping on that bed, it will not be accepted. And if testimony is given that his father died and this cloth was on his head, but it was not stated that he was carrying/wearing it, the testimony will not be accepted and it will not be given to the heir; this is recorded in *Al-Zakheera*. If it is stated that on the day of his death, his father had placed this cloth on his head, the testimony will be accepted; this is recorded in *Muheet Sarakhsi*. If testimony is given that this house was the property of his father, or that he used to reside in it, or that he was its owner, then if it is also stated along with this that he left it as an inheritance for this claimant (plaintiff), the testimony will be accepted and, by consensus, it shall be given to the claimant. If the leaving of inheritance is not mentioned, it will not be accepted according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, but it will be accepted according to the second opinion of Imam Abu Yusuf. If the defendant confesses to any of these points, it will be considered an admission of the claimant's ownership, and the judge (Qazi) will order him to hand it over to the claimant; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan* and *Al-Muheet*.

Rulings on the aforementioned issue according to Imam-e-Azam, Imam Muhammad, and the first opinion of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on them) ☆

If testimony is given that this house belonged to his father and he died in it, there is still a difference of opinion; this is recorded in *Fusul Imadiya*. And if testimony is given that it belonged to his father but it was not stated that he died and left it as inheritance, some have said that the same difference of opinion exists here too, while others said that in such a case it is not accepted by consensus; Imam Fazli adopted this view, and it is the most correct (Asah); this is recorded in *Al-Khulasa*. A person died and his heir produced witnesses that "this house belonged to my father, he gave it to this possessor upon request, or for rent, or as a trust," then it shall be given to the claimant and he shall not be troubled to produce witnesses that "he died and left it as inheritance for me"; this is recorded in *Al-Kafi*. If two witnesses testify that "such a person died and left this house as inheritance for such a son of his, and we know of no other heir besides him," even though the witnesses had not met the deceased during his lifetime, their testimony is void (Batil); this is recorded in *Al-Muheet*. This

ruling applies if the claimant's lineage from the deceased is well-known. If it is not well-known and they gave such testimony without having met the deceased, this case is mentioned in *Al-Muntaqa* as follows: the testimony is valid regarding lineage but void regarding the right to inheritance; this is recorded in *Al-Muheet*. Regarding a house in someone's possession, if testimony is given that "this house belonged to the grandfather of this claimant and was his property," and the witnesses had met the grandfather, and the claimant claimed that "it belonged to my father," then if the witnesses mentioned inheritance—stating that "this house belonged to the claimant's grandfather, he died and left it as inheritance for the claimant's father, and then the father died and left it as inheritance for the claimant"—the testimony will be accepted and the house given to the claimant. If inheritance was not mentioned, and if it is not known whether the grandfather died before the father, then by consensus, the house will not be given to the claimant. Even if it is known, the answer remains the same according to Imam-e-Azam, Imam Muhammad, and the first opinion of Imam Abu Yusuf. Some scholars (Mashaikh) stated that without any disagreement, the testimony in this case would be unacceptable. If witnesses testify to a confession by the defendant—that he admitted the house belonged to the claimant's grandfather—but inheritance was not mentioned, the judge shall award the house to the claimant, provided there is no other heir; this is recorded in *Al-Zakheera*.

If testimony is given that "this house belongs to the claimant's grandfather" and it was not stated that "it was in the grandfather's ownership," then if inheritance was mentioned, the testimony will be accepted and the house given to the claimant. If it was not mentioned, the testimony will not be accepted according to Imam-e-Azam and Imam Muhammad, but Imam Abu Yusuf...

...है। यदि बयान किया कि उसका पिता मर गया जबकि वह उस कपड़े को अपने बदन पर लादे हुए था, तो यह स्वीकार्य है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गवाही दी कि उसका पिता मरा और वह उस घोड़े का सवार था, तो वारिस को दिलाया जाएगा। और यदि गवाही दी कि उसका पिता मरा जबकि वह उस बिस्तर पर बैठा था या सोया था, तो यह स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि गवाही दी कि उसका पिता मरा और यह कपड़ा उसके सिर पर था, लेकिन यह नहीं कहा कि वह उसे धारण किए हुए था, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी और वारिस को नहीं दिलाया जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और यदि बयान किया कि मरने के दिन उसका पिता यह कपड़ा अपने सिर पर डाले हुए था, तो गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और यदि गवाही दी कि यह घर उसके पिता के स्वामित्व में था या वह इसमें रहा करता था या उसका मालिक था, तो यदि इसके साथ यह भी कहा कि उसने इस वादी (मुद्दई) के लिए विरासत छोड़ी है, तो गवाही स्वीकार्य होगी और सर्वसम्मति से वादी को दिलाया जाएगा। और यदि विरासत छोड़ने का उल्लेख नहीं किया, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार स्वीकार्य नहीं होगी, और इमाम अबू यूसुफ़ के दूसरे कथन के अनुसार स्वीकार्य होगी। और यदि प्रतिवादी (मुद्दई अलैह) ने इनमें से किसी बात को स्वीकार कर लिया, तो वह वादी के स्वामित्व का स्वीकार माना जाएगा और काज़ी उसे वादी के सुपुर्द करने का आदेश देगा; यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' और 'मुहीत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में इमाम-ए-आज़म, इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के पहले कथन के विचार ☆

यदि यह गवाही दी कि यह घर उसके पिता का था और वह उसमें मरा है, तो इसमें भी मतभेद है; यह 'फ़सूल इमादिया' में लिखा है। और यदि यह गवाही दी कि यह उसके पिता का था और यह नहीं कहा कि वह मर गया और उसके लिए विरासत छोड़ी, तो कुछ ने कहा कि इसमें भी वैसा ही मतभेद है, और कुछ ने कहा कि ऐसी स्थिति में सर्वसम्मति से स्वीकार्य नहीं है; इसी को इमाम फ़ज़ली ने अपनाया है और यही सबसे सही (असह) है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। एक व्यक्ति मर गया और उसके वारिस ने गवाह पेश किए कि यह घर मेरे पिता का था, उन्होंने इसे इस क़ाबिज़ (अवैध कब्ज़ा करने वाले या वर्तमान कब्जेदार) को माँगने पर या किराए पर या अमानत के रूप में दिया था, तो वह वादी को दिलाया जाएगा और उसे इस बात के लिए विवश नहीं किया जाएगा कि वह गवाह पेश करे कि वह मर गया और मेरे लिए विरासत छोड़ी; यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने गवाही दी

कि अमुक व्यक्ति मर गया और यह घर अपने अमुक बेटे के लिए विरासत के रूप में छोड़ा है, और हम उसके अलावा दूसरा वारिस नहीं जानते, जबकि गवाहों ने उस मृत व्यक्ति के समय में उससे मुलाक़ात नहीं की थी, तो उनकी गवाही बातिल (अमान्य) है; यह 'मुहीत' में लिखा है। और यह नियम उस स्थिति में है जब वादी का वंश मृतक से प्रसिद्ध हो। और यदि प्रसिद्ध न हो और उन्होंने ऐसी गवाही दी और मृतक से मुलाक़ात नहीं की थी, तो यह स्थिति 'मुंतक़ी' में इस प्रकार वर्णित है कि वंश के बारे में गवाही वैध है और विरासत के अधिकार में बातिल है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक घर के बारे में, जो एक व्यक्ति के कब्ज़े में है, यह गवाही दी कि यह अमुक व्यक्ति इस वादी के दादा का था और उन्हीं की मिल्कियत था, और गवाहों ने उसके दादा से मुलाक़ात की थी और वादी यह दावा करता था कि यह मेरे पिता का था, तो यदि गवाहों ने विरासत का उल्लेख किया कि यह घर इस वादी के दादा का था और वह मर गया और इस वादी के पिता के लिए विरासत छोड़ी और फिर पिता मर गया और इस वादी के लिए विरासत छोड़ी, तो गवाही स्वीकार्य होगी और घर वादी को दिलाया जाएगा। और यदि विरासत का उल्लेख नहीं किया, और यदि पिता से पहले दादा की मृत्यु ज्ञात न हो, तो सर्वसम्मति से घर वादी को नहीं दिलाया जाएगा। और यदि ज्ञात हो, तब भी इमाम-ए-आज़म, इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ के पहले कथन के अनुसार यही उत्तर है। और कुछ उलेमा ने कहा कि बिना किसी मतभेद के इस स्थिति में गवाही अस्वीकार्य होगी। और यदि गवाहों ने प्रतिवादी द्वारा यह स्वीकार करने की गवाही दी कि उसने माना है कि यह घर वादी के दादा का था, और विरासत का उल्लेख नहीं किया, तो काज़ी वह घर वादी को दिलाएगा, बशर्ते कि उसका कोई दूसरा वारिस न हो; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

यदि ऐसी गवाही दी कि यह घर वादी के दादा का है और यह नहीं कहा कि यह वादी के दादा के स्वामित्व में था, तो यदि विरासत का ज़िक्र किया तो गवाही स्वीकार्य होगी और घर वादी को दिलाया जाएगा; और यदि उल्लेख नहीं किया तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, लेकिन इमाम अबू यूसुफ़...

ہے۔ اگر بیان کیا کہ اس کا باپ مر گیا حالانکہ وہ اس کپڑے کو اپنے بدن پر لادے ہوئے تھا تو مقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہی دی کہ اس کا باپ مرا اور وہ اس گھوڑے کا سوار تھا تو وارث کو دلایا جائے گا اور اگر گواہی دی کہ اس کا باپ مرا حالانکہ وہ اس بستر پر بیٹھا تھا یا سویا تھا تو قبول نہ ہوگی اور اگر گواہی دی کہ اس کا باپ مرا اور یہ کپڑا اس کے سر پر تھا اور یہ نہ کہا کہ وہ حامل تھا تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور وارث کو نہ دلایا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر بیان کیا کہ مرنے کے دن اس کا باپ یہ کپڑا اپنے سر پر ڈالے ہوئے تھا تو گواہی مقبول ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر گواہی دی کہ یہ گھر اس کے باپ کی ملکیت تھا یا وہ اس میں رہا کرتا تھا یا اس کا مالک تھا پس اگر اس کے ساتھ یہ بھی کہا کہ اس نے اس مدعی کے لئے میراث چھوڑا ہے تو گواہی مقبول ہوگی اور بالاتفاق مدعی کو دلایا جائے گا اور اگر میراث چھوڑنے کا ذکر نہ کیا تو امام اعظم و امام محمد کے نزدیک قبول نہ ہوگی اور امام ابو یوسف کے دوسرے قول میں مقبول ہوگی اور اگر مدعی علیہ نے ان میں سے کسی بات کا اقرار کیا تو وہ مدعی کی ملکیت کا اقرار ہوگا اور اگر قاضی اس کو حکم دے گا کہ مدعی کے سپرد کرے یہ فتاویٰ قاضی خان و محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں امام اعظم، امام محمد و اول قول امام ابو یوسف رحمہ اللہ کے اقوال ☆

اگر یہ گواہی دی کہ یہ گھر اس کے باپ کا تھا وہ اس میں مرا ہے تو بھی اختلاف ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور اگر یہ گواہی دی کہ یہ اس کے باپ کا تھا اور یہ نہ کہا کہ وہ مر گیا اور اس کے واسطے میراث چھوڑا پس بعضوں نے کہا کہ اس میں بھی ایسا ہی اختلاف ہے اور

بعضوں نے کہا کہ ایسی صورت میں بالاجماع مقبول نہیں ہے اور اسی کو امام فضلی نے اختیار کیا ہے اور یہی اصح ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک شخص مر گیا اور اس کے وارث نے گواہ سنائے کہ یہ گھر میرے باپ کا تھا اس نے اس قابض کو مانگے یا اجرت پر یا ودیعت دیا تھا تو وہ مدعی کو دلایا جائے گا اور اس کو تکلیف نہ دی جائے گی کہ اس کے گواہ سنائے کہ وہ مر گیا اور میرے واسطے میراث چھوڑا یہ کافی میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ فلاں شخص مر گیا اور یہ گھر اپنے فلاں بیٹے کے واسطے میراث چھوڑا ہے اور ہم اس کے سوائے دوسرا وارث نہیں جانتے ہیں حالانکہ گواہوں نے فلاں میت کے زمانہ میں اس سے ملاقات نہیں پائی تو ان کی گواہی باطل ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ مدعی کا نسب میت سے مشہور ہو اور اگر مشہور نہ ہو اور انہوں نے ایسی گواہی دی اور میت سے ملاقات نہیں پائی تھی تو یہ صورت منتقی میں اس طرح مذکور ہے کہ نسب کے بارے میں گواہی جائز اور میراث کے حق میں باطل ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک گھر کے بارے میں جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ گواہی دی کہ یہ فلاں شخص اس مدعی کے دادا کا تھا اور اسی کی ملک تھا اور گواہوں نے اس کے دادا کی ملاقات پائی تھی اور مدعی یہ دعویٰ کرتا تھا کہ یہ میرے باپ کا تھا پس اگر گواہوں نے میراث کا ذکر کیا کہ یہ گھر اس مدعی کے دادا کا تھا اور وہ مر گیا اور اس مدعی کے باپ کے واسطے میراث چھوڑا اور باپ پھر مر گیا اور اس مدعی کے واسطے میراث چھوڑا تو گواہی مقبول ہوگی اور گھر مدعی کو دلایا جائے گا اور اگر میراث کا ذکر نہ بیان کیا پس اگر باپ سے پہلے دادا کا مرنا نہ معلوم ہو تو بالاجماع گھر مدعی کو نہ دلایا جائے گا اور اگر معلوم ہو تو بھی امام اعظم و امام محمد و اول قول امام ابو یوسف کے موافق یہی جواب ہے اور بعضے مشائخ نے کہا کہ بلا خلاف اس صورت میں گواہی نامقبول ہوگی اور اگر گواہوں نے مدعی علیہ کے اقرار کرنے کی گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ یہ گھر مدعی کے دادا کا تھا اور

میراث کا بیان نہ کیا تو قاضی وہ گھر مدعی کو دلائے گا بشرطیکہ اس کا کوئی دوسرا وارث نہ ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر یوں گواہی دی کہ یہ گھر اس کے مدعی کے دادا کا ہے اور یہ نہ کہا کہ اس مدعی کے دادا کی ملکیت تھا پس اگر میراث کا تذکرہ کیا تو گواہی مقبول ہو گی اور گھر مدعی کو دلایا جائے گا اور اگر نہ ذکر کیا تو امام اعظم و امام محمد کے نزدیک گواہی مقبول نہ ہو گی لیکن امام ابو یوسف

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (292) Kitab ash-Shahadat (Book of Testimonies)

According to the second opinion, there is a difference among the scholars (Mashayikh); some have said it will be acceptable, while others have said it will not be acceptable; this is mentioned in 'Al-Muheet'. In 'Kitab al-Aqdiyah', it is stated that a person possesses a house, and another person presented witnesses that my father had bought it from him for a thousand dirhams, and my father died. If the seller denies this, I will not burden the claimant with presenting witnesses to prove that his father died and left an inheritance for him; rather, I will demand witnesses who know that there is no other heir besides him. If such witnesses are established, I will order the defendant to hand over the house to him; this is recorded in 'Az-Zakhirah'. If the house is in the possession of someone other than the seller, witnesses for both matters (the father’s death and the leaving of inheritance) will be required, and they must state that they do not know of any other heir; this is written in 'Muheet al-Sarakhsi'. In 'Kitab al-Asal', it is stated that a house is in a person's possession. Then his nephew came and presented witnesses that this house belonged to my grandfather, who died and left it as an inheritance to be shared equally between my father and this uncle who is in possession. Then my father died and left his share as an inheritance for me. The Qazi (judge) will accept this testimony and divide the house equally between him and his uncle. If the Qazi had not yet passed a ruling on the witnesses of the nephew of the possessor, and the possessor then presented witnesses stating that my brother—the father of this claimant—had died before my father (the grandfather), and my father received a sixth share of the inheritance from him. Then my father died, and I found the entire house in his inheritance. There are two scenarios for this: First, if the nephew possesses nothing from his father's inheritance, in this case, the nephew's testimony is superior. Second, if he possesses something from his father's inheritance and the rest of the matter remains as it is, then in this case, the entire inheritance of the grandfather will go to the claimant’s uncle, and the entire inheritance of the claimant’s father will go to the claimant, and the deaths of both will be considered simultaneous; this is written in 'Al-Muheet'. If a house is in the possession of a person and his nephew, and each claimed that my father died and left it as an inheritance for me, and there is no other heir but me, then each will be granted half. If the uncle said that the property was half-and-half between my father and brother, and the nephew confirmed this, but the uncle added that my brother died before my father, so his share was divided into six parts between you and your grandfather, then your grandfather died and I also received

his sixth share. Then the nephew said that the grandfather died first and the grandfather's share was divided half-and-half between my father and you, then my father died and I also received that share. If both, or either one, established witnesses, an oath will be taken from each regarding the other's claim. If both took the oath, both are exonerated, and the situation remains as it was before the oath; prior to the oath, the house was shared half-and-half between them.

If one refused the oath, the decree would be passed in favor of the one who took the oath. If one established witnesses, the decree would be passed in his favor accordingly. If both established witnesses, it would be divided half-and-half; this is written in 'Az-Zakhirah'. Two persons established witnesses separately that this house in Zaid's possession belonged to the father of each of these two claimants, who had left it as an inheritance after his death, and we know of no other heir besides them. One of these two claimants is the nephew and heir of that possessor, and there is no other heir but him. Before the reliability (Ta'deel) of the witnesses could be verified, Zaid died, and the house came into the possession of the claimant who was his nephew, and the possessor had not left a will for anyone, i.e., he had not appointed an executor (Wasi). Therefore, if the reliability of the witnesses for both parties is established, it will be divided half-and-half between them, even though the nephew has taken possession. Thus, if the other claimant (a stranger) established witnesses that this house is mine...

दूसरे मत के अनुसार विद्वानों (मशाइख) में मतभेद है; कुछ ने कहा कि यह स्वीकार्य होगी और कुछ ने कहा कि स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है। 'किताबुल अक़ज़िया' में उल्लेख है कि एक व्यक्ति के पास एक घर है और दूसरे व्यक्ति ने गवाह पेश किए कि मेरे पिता ने उससे एक हज़ार दिरहम में इसे खरीदा था, और मेरे पिता का देहांत हो गया। विक्रेता इससे इनकार करता है, तो मैं उसे इस बात के लिए विवश नहीं करूँगा कि वह गवाह पेश करे कि मेरे पिता का देहांत हो गया और उन्होंने मेरे लिए विरासत छोड़ी है, बल्कि मैं उन गवाहों की माँग करूँगा जो यह जानते हों कि उसके अलावा कोई दूसरा उत्तराधिकारी नहीं है। यदि ऐसे गवाह पेश कर दिए जाते हैं, तो मैं प्रतिवादी को आदेश दूँगा कि वह घर उसे सौंप दे, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और यदि वह घर विक्रेता के अलावा किसी दूसरे के कब्ज़े में हो, तो दोनों बातों (पिता की मृत्यु और विरासत छोड़ने) के गवाहों के लिए विवश किया जाएगा, और वे यह जानते हों कि उसके अलावा कोई दूसरा उत्तराधिकारी नहीं है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में वर्णित है। 'किताबुल असल' में है कि एक घर एक व्यक्ति के अधिकार में है, तब उसका भतीजा आया और गवाह पेश किए कि यह घर मेरे दादा का था, उनकी मृत्यु हो गई और उन्होंने इसे मेरे पिता और इस कब्ज़ाधारी चाचा के बीच आधी-आधी विरासत में छोड़ा। फिर मेरे पिता का भी देहांत हो गया और उन्होंने अपना हिस्सा मेरे लिए विरासत में छोड़ा। तो काज़ी (न्यायाधीश) इस गवाही को स्वीकार करेगा और घर को उसके और उसके चाचा के बीच आधा-आधा साझा कर देगा। यदि कब्ज़ाधारी के भतीजे के गवाहों पर काज़ी ने अभी निर्णय नहीं दिया था कि कब्ज़ाधारी ने गवाह पेश किए कि मेरा भाई यानी इस वादी का पिता, मेरे पिता (दादा) के निधन से पहले ही मर गया था, और मेरे पिता को उससे विरासत का छठा हिस्सा मिला था। फिर मेरे पिता की मृत्यु हुई और मैंने यह पूरा घर उनकी विरासत में पाया। इसकी दो स्थितियाँ हैं: पहली यह कि भतीजे के कब्ज़े में अपने पिता की विरासत में से कुछ न हो, इस स्थिति में भतीजे की गवाही अधिक मान्य है। दूसरी स्थिति यह है कि उसके कब्ज़े में पिता की विरासत में से कुछ हो और शेष मामला अपनी स्थिति पर रहे, तो इस स्थिति में दादा की पूरी विरासत वादी के चाचा को मिलेगी और वादी के पिता की पूरी विरासत वादी को मिलेगी, और उन दोनों की मृत्यु एक साथ मानी जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक घर एक व्यक्ति और उसके भतीजे के कब्ज़े में है और दोनों ने दावा किया कि मेरे पिता की मृत्यु हो गई और उन्होंने इसे मेरे लिए विरासत में छोड़ा है और मेरे अलावा कोई वारिस नहीं है, तो दोनों को आधा-आधा दिलाया जाएगा। यदि चाचा ने कहा कि मेरे पिता और भाई के बीच संपत्ति आधी-आधी थी

और भतीजे ने इसकी पुष्टि की, लेकिन चाचा ने यह भी कहा कि मेरा भाई मेरे पिता की मृत्यु से पहले मर गया था, इसलिए उसका हिस्सा तुम्हारे और तुम्हारे दादा के बीच छह भागों में विभाजित हो गया था, फिर तुम्हारे दादा की मृत्यु हुई और उनका छठा हिस्सा भी मुझे मिला। फिर भतीजे ने कहा कि दादा की मृत्यु पहले हुई और दादा का हिस्सा मेरे पिता और तुम्हारे बीच आधा-आधा विभाजित हुआ, फिर मेरे पिता की मृत्यु हुई और वह हिस्सा भी मुझे मिला। यदि दोनों ने या किसी एक ने गवाह पेश किए, तो प्रत्येक से दूसरे के दावे पर शपथ ली जाएगी। यदि दोनों ने शपथ ली, तो दोनों छूट गए और जैसी स्थिति पहले थी, वैसी ही शपथ के बाद रहेगी, और शपथ से पहले घर दोनों में आधा-आधा था।

यदि किसी एक ने शपथ से इनकार किया, तो शपथ लेने वाले के पक्ष में फैसला (डिक्री) कर दिया जाएगा। और यदि किसी एक ने गवाह पेश किए, तो उनके अनुसार उसके पक्ष में फैसला कर दिया जाएगा। और यदि दोनों ने गवाह पेश किए, तो संपत्ति आधी-आधी विभाजित होगी, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। दो व्यक्तियों ने अलग-अलग गवाह पेश किए कि ज़ैद के कब्ज़े वाला यह घर उन दोनों वादियों में से प्रत्येक के पिता का था, जिन्होंने अपनी मृत्यु के बाद उनके लिए विरासत छोड़ी थी और हम उनके अलावा किसी अन्य उत्तराधिकारी को नहीं जानते। इन दोनों वादियों में से एक वादी उस कब्ज़ाधारी का भतीजा है और उत्तराधिकारी है, जिसके अलावा उसका कोई वारिस नहीं है। अभी गवाहों की निष्पक्षता की जाँच (तादील) नहीं हुई थी कि ज़ैद की मृत्यु हो गई और वह घर उस वादी के कब्ज़े में आ गया जो उसका भतीजा था, और कब्ज़ाधारी ने किसी को वसीयत नहीं की थी, यानी कोई वसीयतनामा (वसी) नहीं बनाया था। अतः यदि दोनों पक्षों के गवाहों की निष्पक्षता प्रमाणित हो जाती है, तो संपत्ति दोनों के बीच आधी-आधी विभाजित होगी, भले ही भतीजा कब्ज़ा पा चुका हो। अतः यदि दूसरे वादी (अजनबी) ने गवाह पेश किए कि यह घर मेरा है...

کے دوسرے قول کے موافق مشائخ میں اختلاف ہے بعضوں نے کہا کہ مقبول ہو گی اور بعضوں نے کہا کہ مقبول نہ ہو گی یہ محیط میں ہے کتاب الاقضیہ میں ہے کہ ایک شخص کے قبضہ میں ایک گھر ہے اور ایک شخص نے گواہ سنائے کہ میرے باپ نے اس سے ہزار درہم کو خریدا ہے اور میرا باپ مر گیا اور بائع اس سے انکار کرتا ہے تو میں اس کو اس کی تکلیف نہ دوں گا کہ اس بات پر گواہ نہ سنائے کہ میرا باپ مر گیا اور میرے واسطے میراث چھوڑا ہے لیکن اس کے گواہ طلب کروں گا کہ جو اس کے سوائے دوسرا وارث نہ جانتے ہوں پس اگر ایسے گواہ قائم کئے تو مدعاعلیہ کو حکم دوں گا کہ یہ گھر اس کے حوالہ کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر وہ گھر سوائے بائع کے دوسرے کے قبضہ میں ہو تو دونوں باتوں کے گواہوں کے واسطے تکلیف دیا جائے گا یعنی باپ کی موت اور میراث چھوڑنے کے اور سوائے اس کے دوسرا وارث نہیں جانتے ہیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے کتاب الاصل میں ہے کہ ایک گھر ایک شخص کے قبضہ میں ہے پس اس کا بھتیجا آیا اور گواہ سنائے کہ یہ گھر میرے دادا کا تھا وہ مر گیا اور اس نے میرے باپ اور اس چچا قابض کے درمیان آدھوں آدھ میراث چھوڑا ہے اور پھر میرا باپ مر گیا اور اس نے اپنا حصہ میرے واسطے میراث چھوڑا تو قاضی یہ گواہی قبول کرے گا اور گھر اس کے اور اس کے چچا کے درمیان نصف نصف مشترک کر دے گا پس اگر ہنوز قابض کے بھتیجے کے گواہوں پر قاضی نے حکم نہ دیا تھا کہ قابض نے گواہ سنائے کہ میرا بھائی یعنی اس مدعی کا باپ میرے والد کے انتقال سے پہلے انتقال کر گیا اور میرے باپ نے اس سے چھٹا حصہ میراث پایا پھر میرا باپ مرا اور میں نے تمام گھر اس کی میراث میں پایا تو اس کی دو صورتیں ہیں اول یہ ہے کہ بھتیجے کے قبضہ میں اپنے باپ کے میراث میں سے کچھ نہ ہو اور اس صورت میں

بھتیجے کی گواہی اولیٰ ہے اور دوسری صورت یہ ہے کہ اس کے قبضہ میں باپ کی میراث میں سے کچھ ہو اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو اس صورت میں دادا کی تمام میراث مدعی کے چچا کو ملے گی اور مدعی کے باپ کی تمام میراث مدعی کو ملے گی اور ان دونوں کی موت گویا ایک ساتھ قرار دی جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک گھر ایک شخص اور اس کے بھتیجے کے قبضہ میں ہے اور ہر ایک نے دعویٰ کیا کہ میرا باپ مر گیا اور اس کو میرے واسطے میراث چھوڑا ہے کہ میرے سوائے وارث نہیں ہے تو دونوں کو آدھا آدھا دلایا جائے گا پس اگر چچا نے کہا کہ میرے باپ اور بھائی کے درمیان آدھا آدھا تھا اور بھتیجے نے اس کی تصدیق کی لیکن چچا نے کہا کہ میرا بھائی میرے باپ کے انتقال سے پہلے مر گیا تھا پس اس کا حصہ تیرے اور تیرے دادا کے درمیان چھ حصوں میں تقسیم ہو گیا تھا پھر تیرا دادا مر گیا اور اس کا چھٹا حصہ بھی مجھے ملا ہے پھر بھتیجے نے کہا کہ دادا نے پہلے انتقال کیا اور دادا کا حصہ میرے باپ اور تیرے درمیان نصف نصف تقسیم ہو گیا پھر میرے باپ نے انتقال کیا اور وہ حصہ بھی مجھے ملا پس اگر دونوں نے یا ایک نے گواہ قائم کئے تو ہر ایک سے دوسرے کے دعویٰ پر قسم لی جائے گی پس اگر دونوں نے قسم کھائی تو دونوں چھوٹ گئے اور جیسا پہلے حال تھا وہی بعد قسم کے رہے گا اور قبل قسم گھر دونوں میں نصف نصف تھا۔

اگر ایک نے قسم سے انکار کیا تو قسم کھانے والے کے واسطے ڈگری کر دی جائے گی اور اگر ایک نے گواہ قائم کئے تو اس کے موافق اس کی ڈگری کر دی جائے گی اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو آدھا آدھا تقسیم ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے دو شخصوں نے گواہ علیحدہ علیحدہ قائم کئے کہ یہ گھر جو زید کے قبضہ میں ہے وہ ان دونوں مدعی میں سے ہر ایک کے باپ کا تھا کہ اس نے مرنے کے بعد اس کے واسطے میراث چھوڑا ہے اور ہم اس کے سوا کوئی وارث نہیں جانتے ہیں اور ان دونوں مدعیوں میں سے ایک مدعی اس قابض کا بھتیجا ہے اور وارث ہے کہ

اس کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے پھر ہنوز گواہوں کی تعدیل نہ ہوئی تھی کہ زید مر گیا اور وہ گھر اس مدعی کے قبضہ میں آگیا جو اس کا بھتیجا تھا اور قابض نے کسی کو وصیت بھی نہیں کی تھی یعنی وصی نہیں بنایا تھا پس اگر فریقین گواہوں کی تعدیل ہو گئی تو دونوں میں نصف نصف تقسیم ہو گا اگر چہ بھتیجا قابض ہو گیا ہے پس اگر دوسرے مدعی اجنبی نے گواہ قائم کئے کہ یہ گھر میرا ہے میں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 293 | Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

...[if he claims] he received it in inheritance from his father, then the case shall not be heard. If, after Zaid's death, the witnesses of one party were verified (attestation/ ta'deel) but those of the other were not, and the Qazi (judge) decreed the entire house to him, and subsequently the witnesses of the second party were also verified, no new order shall be issued for him. However, if he presents those witnesses again or brings new witnesses who are verified, and they testify that this house belongs to him by right of inheritance, then the entire house shall be awarded to him. Furthermore, if the person in whose favor the first decree was made claims he can bring witnesses again to prove the house is his, his plea shall not be heard. If a stranger presented witnesses during Zaid’s lifetime and Zaid's nephew presented witnesses after his death, and both sets of witnesses were verified, the house shall be divided equally between them. If the nephew presented witnesses such that a decree was issued in favor of the stranger, but later the nephew presented witnesses against the stranger, the house shall be awarded to the nephew. If the nephew presented witnesses during his uncle's lifetime and the stranger presented them after his death, and both were verified, the decree shall be awarded to the stranger. If each presented one witness during Zaid’s life, then Zaid died and the nephew (the claimant) became the heir, and subsequently each presented a second witness and they were verified, the property shall be split equally. After such an equal division, if either party claims they can present further witnesses against the other, it shall not be entertained. If each presented one witness against Zaid, and after Zaid's death the stranger claimant presented a second witness and they were verified, leading the Qazi to decree the whole house to the stranger, and then the nephew brought a second witness, it shall not be entertained. However, if the nephew presents both witnesses anew against the stranger, the decree shall be awarded to the nephew. This is recorded in 'Al-Muheet'.

A narration from Imam Abu Yusuf (R.A.) regarding the aforementioned issue in 'Nawadir al-Bashar' ☆

A man died and two individuals claimed his inheritance, each asserting that the deceased was his manumitted slave and he is the sole heir. Both presented witnesses but did not specify the time of manumission; in this case, the inheritance shall be divided equally. If a time of manumission was specified, the one with the earlier date takes precedence; this is recorded in 'Az-Zakhirah'. It is narrated from Imam Abu

Yusuf in 'Nawadir al-Bashar' regarding two paternal brothers who possess a house. One presented witnesses stating the house belonged to his mother, who died, and it was divided into four parts between him and his father, with him receiving three-quarters and his father one-quarter. Later, his father died, and that fourth part remained between the two brothers. The second brother claimed the house belonged to his father, who left it as inheritance between them after his death. The 'Second Imam' (Imam Abu Yusuf) ruled: "I shall accept the testimony of the one claiming three-quarters and reject the witnesses of the other." This is recorded in 'Al-Muheet'.

Chapter: 7 Regarding discrepancies and contradictions between claims and testimonies, and the circumstances under which one must contradict their own witnesses and when they must not.

It should be clear that 'Mashhud Lahu' is the person for whom testimony is given; 'Mashhud Alayhi' is the person against whom testimony is given; and 'Mashhud Bihi' is the matter or object regarding which testimony is given. Testimony is acceptable only if it is consistent with the claim; otherwise, it is not. This is recorded in 'Al-Kanz'. Consistency is not required in exact wording, but consistency in meaning is sufficient.

---

1. Regarding the phrase 'did not specify the time': This means none of the witnesses stated for their claimant the specific time or period during which the manumission occurred.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 293 | किताबुल शहादात (गवाही की किताब)

...उसने अपने पिता से विरासत में पाया है, तो सुनवाई नहीं होगी। और यदि ज़ैद की मृत्यु के बाद एक पक्ष के गवाहों का सत्यापन (तअदील) हो गया और दूसरे के गवाहों का नहीं हुआ, और काज़ी (न्यायाधीश) ने पूरे घर की डिक्री उसके पक्ष में कर दी, फिर बाद में दूसरे पक्ष के गवाहों का सत्यापन हुआ, तो उनके लिए कोई आदेश नहीं दिया जाएगा; सिवाय इसके कि वह उन गवाहों को दोबारा सुनाए या दूसरे गवाह लाए और उनका सत्यापन हो, और वे गवाही दें कि यह घर विरासत के कारण इसी का है, तो पूरा घर उसे दिला दिया जाएगा। फिर यदि उस व्यक्ति ने जिसके पक्ष में पहली डिक्री हुई थी, यह कहा कि मैं दोबारा गवाह लाता हूँ कि यह घर मेरा है, तो उसकी सुनवाई नहीं होगी। यदि किसी अजनबी ने ज़ैद के जीवनकाल में गवाह पेश किए और उसके भतीजे ने उसकी मृत्यु के बाद गवाह सुनाए और दोनों पक्षों के गवाहों का सत्यापन हो गया, तो वह घर दोनों में आधा-आधा बाँटा जाएगा। और यदि भतीजे ने गवाह पेश किए यहाँ तक कि अजनबी के पक्ष में डिक्री हो गई, फिर भतीजे ने अजनबी के विरुद्ध गवाह पेश किए, तो घर भतीजे को दिला दिया जाएगा। यदि भतीजे ने चाचा के जीवनकाल में गवाह पेश किए और अजनबी ने उसकी मृत्यु के बाद पेश किए और दोनों गवाहों का सत्यापन हो गया, तो अजनबी के पक्ष में डिक्री दी जाएगी। और यदि प्रत्येक ने ज़ैद के जीवनकाल में एक-एक गवाह पेश किया, फिर ज़ैद मर गया और भतीजा जो वादी (दावेदार) है वारिस बना, फिर प्रत्येक ने दूसरा गवाह पेश किया और गवाहों का सत्यापन हो गया, तो दोनों में आधा-आधा बँटा जाएगा। और आधा-आधा फैसला होने के बाद यदि दोनों में से किसी ने कहा कि मैं दूसरे के खिलाफ और गवाह पेश करता हूँ, तो उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। यदि प्रत्येक ने ज़ैद के खिलाफ एक-एक गवाह पेश किया, फिर जब ज़ैद मर गया तो अजनबी वादी ने दूसरा गवाह पेश किया और उनका सत्यापन हो गया और काज़ी ने पूरे घर की डिक्री अजनबी के पक्ष में कर दी, फिर भतीजा दूसरा गवाह लाया, तो उसकी ओर ध्यान नहीं दिया जाएगा। और यदि भतीजे ने अजनबी के खिलाफ दोनों गवाह दोबारा पेश किए, तो भतीजे के पक्ष में डिक्री कर दी जाएगी। यह 'मुहीत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले में 'नवादिर बशर' में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से वर्णित रिवायत ☆

एक व्यक्ति मर गया और दो व्यक्तियों ने उसकी विरासत का दावा किया कि प्रत्येक दावा करता है कि मृतक मेरा आज़ाद किया हुआ गुलाम है और मेरे अलावा उसका कोई वारिस नहीं है। और दोनों ने गवाह पेश किए और आज़ाद करने का कोई समय तय नहीं किया, तो विरासत दोनों में आधी-आधी

बँटेगी। और यदि आज़ाद करने का समय तय किया गया, तो जिसका समय पहले का है वही प्राथमिकता पाएगा; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। 'नवादिर बशर' में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि वे व्यक्ति पिता की ओर से भाई हैं और दोनों के कब्जे में एक घर है। एक ने गवाह पेश किए कि यह घर मेरी माँ का था, उनकी मृत्यु हुई और यह मेरे और मेरे पिता के बीच चार हिस्सों में बँटकर मुझे विरासत में मिला, यानी तीन-चौथाई मुझे मिला और एक-चौथाई मेरे पिता को। फिर मेरे पिता की मृत्यु हुई और यह चौथा हिस्सा मेरे और तुम्हारे बीच रहा। दूसरे ने दावा किया कि यह घर मेरे पिता का है, उन्होंने अपनी मृत्यु के बाद मेरे और तुम्हारे बीच विरासत छोड़ी है। तो इमाम सानी (इमाम अबू यूसुफ) ने फरमाया कि मैं उसकी गवाही स्वीकार करूँगा जो तीन-चौथाई का दावा करता है और दूसरे के गवाह स्वीकार नहीं करूँगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

अध्याय : 7 दावे और गवाही में मतभेद और विरोधाभास होने के वर्णन में, और किन स्थितियों में अपने ही गवाहों को झुठलाना पड़ता है और किन स्थितियों में नहीं।

स्पष्ट हो कि 'मशहूद लहू' वह व्यक्ति है जिसके पक्ष में गवाही दी गई, 'मशहूद अलैहि' वह व्यक्ति है जिसके विरुद्ध गवाही दी गई, और 'मशहूद बिही' वह वस्तु है जिसके बारे में गवाही दी गई। गवाही यदि दावे के अनुकूल हो तो स्वीकार की जाएगी, अन्यथा नहीं। यह 'कन्ज़' में लिखा है। और अनुकूल होना केवल शब्दों में अनिवार्य नहीं है, बल्कि अर्थ में अनुकूल होना पर्याप्त है।

---

1. कथन: 'समय तय नहीं किया' का अर्थ है कि किसी भी पक्ष के गवाह ने अपने दावेदार के लिए यह बयान नहीं दिया कि उसने किस समय और काल में आज़ाद किया था।

نے اپنے باپ سے میراث میں پایا ہے تو سماعت نہ ہو گی اور اگر زید کی موت کے بعد ایک کے گواہوں کی تعدیل ہوئی اور دوسرے کے نہ ہوئی اور قاضی نے سب گھر کی ڈگری اس کی کر دی پھر دوسرے کے گواہوں کی تعدیل ہوئی تو اس کے لئے کچھ حکم نہ دیا جائے گا مگر جبکہ وہ ان گواہوں کو دوبارہ سنا دے یا دوسرے گواہ لائے اور ان کی تعدیل ہو اور وہ گواہی دیں کہ یہ گھر بسبب میراث کے اسی کا ہے تو تمام گھر اس کو دلا دیا جائے گا پھر اگر اس شخص نے جس کے واسطے پہلی ڈگری ہوئی تھی یہ کہا کہ میں دوبارہ گواہ لاتا ہوں کہ یہ گھر میرا ہے تو اس کی سماعت نہ ہو گی اگر اجنبی نے زید کی زندگی میں گواہ قائم کئے اور اس کے بھتیجے نے اس کے مرنے کے بعد گواہ سنائے اور دونوں فریق گواہوں کی تعدیل ہوئی تو وہ گھر دونوں میں آدھا آدھا تقسیم ہوگا اور اگر بھتیجے نے گواہ قائم کئے یہاں تک کہ اجنبی کے واسطے ڈگری کر دی گئی پھر بھتیجے نے اجنبی پر گواہ قائم کئے تو بھتیجے کو دلا دیا جائے گا اگر بھتیجے نے چچا کی زندگی میں گواہ قائم کئے اور اجنبی نے مرنے کے بعد قائم کئے اور دونوں گواہوں کی تعدیل ہو گئی تو اجنبی کی ڈگری کی جائے گی اور اگر ہر ایک نے زید کی زندگی میں ایک ایک گواہ قائم کیا پھر زید مر گیا اور بھتیجا اس کا جو مدعی ہے وارث ہوا پھر ہر ایک نے دوسرا گواہ قائم کیا اور گواہوں کی تعدیل ہو گئی تو دونوں میں آدھا آدھا تقسیم ہو گا اور بعد آدھا آدھا حکم ہونے کے اگر کسی نے دونوں میں سے کہا کہ میں دوسرے پر گواہ قائم کرتا ہوں تو التفات نہ کیا جائے گا اگر ہر ایک نے زید پر ایک ایک گواہ قائم کیا پھر جب زید مر گیا تو مدعی اجنبی نے دوسرا گواہ قائم کیا اور ان کی تعدیل ہو گئی اور قاضی نے اجنبی کی ڈگری تمام گھر پر کر دی پھر بھتیجا

دوسرا گواہ لایا تو اس کی طرف التفات نہ کیا جائے گا اور اگر بھتیجے نے دونوں گواہ دوبارہ اجنبی پر قائم کئے تو بھتیجے کی ڈگری کر دی جائے گی محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں نوادر بشر میں امام ابو یوسفؒ سے منقول روایت ☆

ایک شخص مر گیا اور دو شخصوں نے اس کی میراث کا دعویٰ کیا کہ ہر ایک دعویٰ کرتا ہے کہ میت میرا آزاد کیا ہوا غلام ہے اور میرے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور دونوں نے گواہ قائم کئے اور آزاد کرنے کا کوئی وقت مقرر نہ کیا تو میراث دونوں میں آدھی آدھی تقسیم ہو گی اور اگر آزاد کرنے کا وقت مقرر کیا تو جس کا وقت مقدم ہے وہی اولیٰ ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے نوادر بشر میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ وہ شخص باپ کی طرف سے بھائی ہیں اور دونوں کے ہاتھ میں ایک گھر ہے کہ ایک نے گواہ قائم کئے کہ یہ گھر میری ماں کا تھا اس نے انتقال کیا اور میرے اور میرے باپ کے درمیان چار حصوں پر تقسیم ہو کر مجھے میراث میں ملا یعنی تین چوتھائی مجھے ملا اور ایک چوتھائی میرے باپ کو پھر میرے باپ نے انتقال کیا اور یہ حصہ چہارم میرے اور تیرے درمیان رہا اور دوسرے نے دعویٰ کیا کہ یہ گھر میرے باپ کا ہے اس نے بعد مرنے کے میرے اور تیرے درمیان میراث چھوڑا ہے تو امام ثانیؒ نے فرمایا کہ میں اس کی گواہی قبول کروں گا جو تین چوتھائی کا دعویٰ کرتا ہے اور دوسرے کے گواہ قبول نہ کروں گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب : ۷ دعویٰ اور گواہی میں اختلاف و تناقض واقع ہونے کے بیان میں اور کن صورتوں میں اپنے گواہوں کو جھٹلانا ہوتا ہے اور کن صورتوں میں نہیں ہوتا ہے

واضح ہو کہ مشہود لہ وہ شخص جس کی طرف سے گواہی دی مشہود علیہ وہ شخص جس پر گواہی دی مشہود بہ وہ چیز جس کی بابت گواہی دی گواہی اگر دعویٰ کے موافق ہو تو مقبول ہو گی ورنہ نہیں یہ کنز میں لکھا ہے اور موافق ہونا لفظ میں معتبر نہیں ہے صرف معنی میں موافق

۱۔ قولہ وقت مقرر نہ کیا یعنی کسی فریق گواہ نے اپنے مدعی کے واسطے یہ بیان کیا کہ اپنے کس وقت و زمانہ میں آزاد کیا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies) 294

...it must be such that even if a claim of misappropriation (Ghasb) is made and the witnesses testify to the defendant's confession of misappropriation, it will be accepted. This is written in 'Ghāyat al-Bayān'. Agreement with the claim exists whether the testimony exactly matches the claim or is less than it; however, if it exceeds the claim, there is no agreement. This is mentioned in 'Fatḥ al-Qadīr'. There are several sections in this chapter.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | किताबुश शहादात (साक्ष्यों की पुस्तक) 294

होना चाहिए यहाँ तक कि यदि अपहरण (ग़सब) का दावा किया गया और गवाहों ने प्रतिवादी द्वारा अपहरण स्वीकार करने की गवाही दी, तो वह स्वीकार्य होगी। यह 'ग़ायतुल बयान' में लिखा है। और यदि गवाही दावे के अनुकूल हो, चाहे वह बिल्कुल दावे के समान हो या उससे कम, लेकिन यदि दावे से अधिक हो, तो वह अनुकूल नहीं मानी जाएगी। यह 'फ़तहुल क़दीर' में है। इस अध्याय में कई अनुभाग हैं।

ہونا چاہئے حتیٰ کہ اگر غصب کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے مدعاعلیہ کے غصب کا اقرار کرنے کی گواہی دی تو مقبول ہو گی یہ غایۃ البیان میں لکھا ہے اور موافق ہونے میں یا ٹھیک مطابق دعویٰ کے ہو یا اس سے کم ہو اور اگر دعویٰ سے زیادہ ہو تو موافقت نہ ہو گی یہ فتح القدیر میں ہے اور اس باب میں چند فصلیں ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (295) Book of Testimonies

If someone claims a gift (*hiba*) or charity (*sadaqah*) etc., and witnesses testify to its full receipt, it will not be accepted. This is stated in *Al-Muhit al-Sarkhasi*. It is written in *Al-Muntaqa* that if witnesses testify that Zaid owes Amr one thousand dirhams, of which Amr has received one hundred, and the claimant (Amr) says he has received nothing, then Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf ruled that a decree for a thousand-dirham debt shall be given, and it will also be decided that he has received one hundred dirhams. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. It is written in *Al-'Uyun* that if two people testify that Zaid owes him a thousand dirhams debt, and that he has received five hundred and paid them, and the claimant stated that he owes me one thousand dirhams and I have received nothing, then if the witnesses testified truly about the thousand dirhams debt but were mistaken about the receipt of five hundred, their testimony will be accepted provided they are upright (*adil*). But if the claimant states that the witnesses' testimony regarding the debt is correct but their testimony regarding the payment of five hundred dirhams is false and a lie, then the testimony will not be accepted because he has personally deemed his own witnesses as untrustworthy (*fasiq*). This is written in *Al-Muhit*. If witnesses testify that Zaid owed him a thousand dirhams but he (the claimant) has exonerated him, and the claimant says "I did not exonerate him," and the defendant says "I owed nothing nor did he exonerate me," then Imam Muhammad said: If the testimony of exoneration was set aside ^1, I would issue a decree of a thousand dirhams against the defendant. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If witnesses testify that a person owes a thousand dirhams and the claimant sues for it, and they also testify that the claimant owes the defendant one hundred dinars and the claimant denies this, then the testimony will not be accepted. This is written in *Az-Zakheerah*. A person sued another, claiming that the latter had rented his house to him and taken the rent, then the person died and the lease was terminated, and now he wants his money back. Then witnesses testified that the lessor acknowledged receiving the rent money; the testimony will be accepted even if they did not testify to the actual occurrence of the lease contract. This is written in *Al-Khulasah*. Witnesses testified on behalf of a person that Zaid owes him a thousand dirhams as the price of a slave girl, and the beneficiary (claimant) stated that the defendant had called these witnesses for this matter, but in reality, my thousand dirhams against him are the price of some goods. In this case, the testimony is valid. The scholars (*Mashaikh*) said the meaning is that when the witnesses testify that the defendant

acknowledged owing a thousand dirhams as the price of a slave girl, because this issue is recorded such that if a person claims a debt of a thousand dirhams against another for some goods, and the witnesses state it is the price of a slave girl that the defendant had usurped from the claimant and which perished, then the testimony will not be accepted. But if the situation remains the same and they testify to the defendant's acknowledgment, it will be accepted. This is written in *Al-Muhit*, *Al-Khulasah*, and *Az-Zakheerah*. If the claimant states that he did not make them witnesses, it will not be accepted. This is written in *Al-Muhit al-Sarkhasi*. A person sued another for one hundred *qafiz* of wheat due to a *Salam* (forward sale) contract, claiming all conditions for a valid *Salam* were met. The witnesses stated that the defendant acknowledged owing one hundred *qafiz* but did not state more. Some said the testimony won't be accepted, while others said it should be accepted, and the first view is more correct. This is written in *Az-Zakheerah*.

A person sued another for a debt, and testimony was given that the claimant gave him ten dirhams but did not explicitly say that the defendant took possession. Possession by the defendant will still be established. If the defendant says, "I took possession as a trust (*amanat*)," his statement will be accepted. If the claimant then claims that the defendant took possession as a loan, he will be required to bring witnesses. This is written in *Khizanat-ul-Muftiyeen*. A claim for dinars was made...

1. "Set aside" (*matruk*), meaning if he had not belied his own witnesses, I would have ruled for the claimant, because the defendant denies the property altogether, and the witnesses' testimony of exoneration (*bara'at*) for him is not accepted without a specific claim for it. Thus, the claimant's suit stands established. This is how this passage is understood. Allah knows best.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (295) किताब-उश-शहादात

यदि कोई हिबा (दान) या सदक़ा आदि का दावा करे और गवाहों ने उसे पूरा प्राप्त करने की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं की जाएगी; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। 'मुन्तक़ा' में लिखा है कि गवाहों ने यह गवाही दी कि ज़ैद पर अम्र के एक हज़ार दिरहम हैं, जिनमें से उसने सौ दिरहम प्राप्त कर लिए हैं, और दावेदार (अम्र) ने कहा कि मैंने कुछ भी प्राप्त नहीं किया है, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ ने फ़रमाया है कि एक हज़ार दिरहम के क़र्ज़ का हुक्म दिया जाएगा और सौ दिरहम वसूल पाने का फ़ैसला किया जाएगा कि उसने सौ दिरहम वसूल पाए हैं। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। 'उयून' में लिखा है कि यदि दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि ज़ैद पर उसके एक हज़ार दिरहम क़र्ज़ हैं और उसने पाँच सौ दिरहम वसूल पाए हैं और उसने अदा कर दिए हैं, और दावेदार ने बयान किया कि मेरे उस पर एक हज़ार दिरहम हैं और मैंने कुछ वसूल नहीं पाया है, और गवाहों ने एक हज़ार दिरहम क़र्ज़ होने का सच बयान किया और पाँच सौ दिरहम वसूल पाने में उन्हें भ्रम हुआ है, तो गवाहों की गवाही, यदि वे आदिल (न्यायपूर्ण) हैं, तो स्वीकार की जाएगी। और यदि दावेदार ने इस प्रकार बयान किया कि गवाहों की गवाही क़र्ज़ के बारे में सही है और पाँच सौ दिरहम अदा कर देने के बारे में झूठ और असत्य है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि उसने अपने गवाहों को स्वयं फ़ासिक़ (अधर्मी/झूठा) ठहराया है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गवाहوں ने गवाही दी कि ज़ैद पर उसके एक हज़ार दिरहम थे लेकिन दावेदार ने उसे बरी कर दिया है, और दावेदार ने कहा कि मैंने बरी नहीं किया है, और मुशहूद-अलैहि (प्रतिवादी) ने कहा कि मुझ पर कुछ नहीं था और न ही उसने मुझे बरी किया है, तो इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि यदि गवाही बरात (मुक्ति) को छोड़ दी जाती ^1, तो मैं एक हज़ार दिरहम का हुक्म मुद्दआ-अलैहि पर जारी करता। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम होने की गवाही दी गई और दावेदार उसका दावा करता है, और यह भी गवाही दी गई कि मुद्दआ-अलैहि के दावेदार पर सौ दीनार बकाया हैं और दावेदार उससे इनकार करता है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर यह दावा किया कि उसने अपना घर मुझे किराए पर दिया था और किराए की रक़म ले ली थी, और फिर वह मर गया तो इजारा (किरायानामा) टूट गया, अब मुझे अपना पैसा वापस मिलना चाहिए। फिर गवाहों ने गवाही दी कि किराया देने वाले ने रक़म वसूल पाने का इक़रार किया है, तो गवाही स्वीकार होगी, भले ही इजारा अनुबंध होने की गवाही न दी गई हो। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। गवाहों ने एक

व्यक्ति की ओर से गवाही दी कि ज़ैद पर उसके एक हज़ार दिरहम एक बाँदी (दासी) के मूल्य के रूप में आते हैं, और मुशहूद-लहू (दावेदार) ने बयान किया कि मुद्दआ-अलैहि ने इन गवाहों को इसी बात पर गवाह बनाया था और वास्तव में मेरे एक हज़ार दिरहम उस पर अन्य सामान की क़ीमत के रूप में आते हैं, तो गवाही जायज़ है। और मशाएख़ ने फ़रमाया कि तात्पर्य यह है कि जब गवाहों ने यह गवाही दी कि मुद्दआ-अलैहि ने एक हज़ार दिरहम बाँदी की क़ीमत के अपने ऊपर क़र्ज़ होने का इक़रार किया हो, क्योंकि यह मसला जो बयान किया जाता है वह इस तरह सुरक्षित है कि यदि एक व्यक्ति ने दूसरे पर एक हज़ार दिरहम सामान के क़र्ज़ होने का दावा किया और गवाहों ने बयान किया कि वह एक बाँदी की क़ीमत है जिसे उसने उस दावेदार से छीन लिया था और वह हलाक (नष्ट) हो गई, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। और यदि स्थिति यही रहे और मुद्दआ-अलैहि के इक़रार पर गवाही दें, तो स्वीकार होगी। यह 'मुहीत', 'ख़ुलासा' और 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और यदि दावेदार ने बयान किया कि उसने उन्हें गवाह नहीं बनाया था, तो स्वीकार नहीं होगी। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर 'बै-ए-सलम' (अग्रिम बिक्री) होने के कारण सौ क़फ़ीज़ गेहूँ का दावा किया कि सलम के सही होने की सभी शर्तें मौजूद थीं, और गवाहों ने बयान किया कि मुद्दआ-अलैहि ने अपने ऊपर सौ क़फ़ीज़ क़र्ज़ होने का इक़रार किया है और इससे अधिक बयान नहीं किया, तो कुछ ने कहा कि गवाही स्वीकार नहीं होगी और कुछ ने कहा स्वीकार होनी चाहिए, और पहला विचार अधिक सही है। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने दूसरे पर क़र्ज़ का दावा किया और गवाही दी गई कि दावेदार ने उसे दस दिरहम दिए हैं और यह नहीं कहा कि मुद्दआ-अलैहि ने क़ब्ज़ा किया, तो मुद्दआ-अलैहि का क़ब्ज़ा साबित होगा। और यदि वह कहे कि मैंने अमानत के तौर पर क़ब्ज़ा किया है, तो उसी की बात मानी जाएगी। फिर यदि दावेदार यह दावा करे कि उसने क़र्ज़ के तौर पर क़ब्ज़ा किया है, तो उसे गवाह लाने की आवश्यकता होगी। यह 'ख़ज़ानत-उल-मुफ़्तीन' में लिखा है। दीनारों का दावा किया...

1. मतरूक अर्थात् यदि वह अपने गवाहों को झुठलाता नहीं तो मैं दावेदार के लिए हुक्म देता क्योंकि मुद्दआ-अलैहि सिरे से माल से ही मुनकिर (इनकारी) है और गवाहों का उसके लिए बरात (मुक्ति) का हुक्म देना बिना दावे के स्वीकार नहीं है, अतः दावेदार का दावा साबित है। इस तरह यह मसला समझा जाता है। वल्लाह-ओ-आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)।

ہبہ یا صدقہ وغیرہ کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے بھر پانے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے منتقی میں لکھا ہے کہ گواہوں نے یہ گواہی دی کہ زید کے عمرو پر ہزار درہم ہیں کہ اس میں سے اس نے سو درہم وصول پائے ہیں اور طالب نے کہا کہ میں نے کچھ وصول نہیں پایا ہے تو امام اعظم و امام ابو یوسف نے فرمایا ہے کہ ہزار درہم قرضہ کا حکم دیا جائے گا اور سو درہم وصول پانے کا فیصلہ کیا جائے گا کہ اس نے سو درہم وصول پائے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے عیون میں لکھا ہے کہ اگر دو شخصوں نے گواہی دی کہ اس کے زید پر ہزار درہم قرض ہیں اور اس نے پانچ سو درہم وصول پائے ہیں اور اس نے ادا کر دیے ہیں اور طالب نے بیان کیا کہ میرے اس پر ہزار درہم ہیں اور میں نے کچھ وصول نہیں پایا ہے اور گواہوں نے ہزار درہم قرض ہونا راست بیان کیا اور پانچ سو درہم وصول پانے میں ان کو وہم ہوا ہے تو گواہوں کی گواہی اگر عادل ہیں قبول ہو گی اور اگر طالب نے یوں بیان کیا کہ گواہوں کی گواہی قرضہ کی بابت صحیح ہے اور پانچ سو درہم ادا کر دینے کی بابت دروغ اور جھوٹ ہے تو گواہی قبول نہ ہو گی کیونکہ اس نے اپنے گواہوں کو خود فاسق ٹھہرایا یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اس کے زید پر ہزار درہم تھے لیکن اس نے اس کو بری کر دیا ہے اور مدعی نے کہا کہ میں نے بری نہیں کیا ہے اور مشہود علیہ نے کہا کہ مجھ پر کچھ نہیں تھا اور نہ اس نے مجھے بری کیا ہے تو امام محمد نے فرمایا کہ اگر گواہی برات متروک ٹھہرتا 1^۸ تو میں ہزار درہم کا حکم مدعاعلیہ پر جاری کرتا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر کسی شخص پر ہزار درہم ہونے کی گواہی دی اور مدعی اس کا دعویٰ کرتا ہے اور یہ بھی گواہی دی کہ مدعاعلیہ کے مدعی پر سو دینار ہیں اور مدعی اس سے انکار کرتا ہے تو گواہی

مقبول نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر یہ دعویٰ کیا کہ اس نے اپنا گھر مجھے کرایہ پر دیا تھا اور مال کرایہ لے لیا تھا اور پھر مر گیا تو اجارہ ٹوٹ گیا اب مجھے اپنا مال ملنا چاہئے پھر گواہوں نے گواہی دی کہ اجارہ دینے والے نے مال اجارہ وصول پانے کا اقرار کیا ہے تو گواہی قبول ہو گی اگرچہ عقد اجارہ واقع ہونے کی گواہی نہ دی یہ خلاصہ میں لکھا ہے گواہوں نے ایک شخص کی طرف سے گواہی دی کہ اس کے ہزار درہم باندی کے مول کے زید پر آتے ہیں اور مشہود لہ نے بیان کیا کہ مدعاعلیہ نے ان گواہوں کو اسی بات پر گواہ کیا تھا اور در حقیقت میرے ہزار درہم اس پر ایک اسباب کی قیمت کے آتے ہیں تو گواہی جائز ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ مراد یہ ہے کہ جب گواہوں نے یہ گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے ہزار درہم باندی کے دام اپنے اوپر قرض ہونے کا اقرار کیا ہو کیونکہ یہ مسئلہ جو بیان کیا جاتا ہے اس طرح محفوظ ہے کہ اگر ایک شخص نے دوسرے پر ہزار درہم ایک اسباب کے درہم قرض ہونے کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے بیان کیا کہ وہ ایک باندی کی قیمت ہے جو اس نے اس مدعی سے غصب کر لی تھی اور ہلاک ہوگئی تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر صورت مسئلہ یہی رہی اور اقرار مدعاعلیہ پر گواہی دیں تو مقبول ہو گی یہ محیط اور خلاصہ اور ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر مدعی نے بیان کیا کہ اس نے ان کو گواہ نہیں کیا تھا تو قبول نہ ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر سو قفیز گیہوں بسبب بیع سلم ہونے کے دعویٰ کیا کہ سب شرطیں سلم صحیح ہونے کی موجود تھیں اور گواہوں نے بیان کیا کہ مدعاعلیہ نے اپنے اوپر سو قفیز قرض ہونے کا اقرار کیا ہے اور اس سے زیادہ نہ بیان کیا تو بعضوں نے کہا کہ گواہی قبول نہ ہو گی اور بعضوں نے کہا قبول ہونی چاہئے اور اول اصح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے دوسرے پر قرضہ کا دعویٰ کیا اور گواہی گزری کہ مدعی نے اس کو دس درہم دیے ہیں اور یہ نہ کہا کہ مدعاعلیہ نے قبضہ کیا تو قبضہ مدعاعلیہ کا ثابت ہوگا اور اگر وہ کہے

کہ میں نے بطور امانت کے قبضہ کیا ہے تو قول اسی کا لیا جائے گا پھر اگر مدعی نے یہ دعویٰ کیا کہ بطور قرض کے اس نے قبضہ کیا ہے تو اس کے گواہ لانے کی ضرورت ہو گی یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے دیناروں کا دعویٰ کیا

1۔ متروک یعنی اپنے گواہوں کی تکذیب نہ کرتا تو میں مدعی کے واسطے حکم دیتا کیونکہ مدعاعلیہ سرے سے مال ہی سے منکر ہے اور گواہوں کا اس کے لئے برات کا حکم دینا بغیر دعوئی کے قبول نہیں ہے تو مدعی کا دعوئی ثابت ہے اس طرح یہ مقام سمجھا جاتا ہے واللہ اعلم۔

Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies) - Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (Page 296)

If the witnesses testified that the claimant gave dinars to the defendant, then the testimony is unacceptable; this is mentioned in *Fasool Imadiyya*. If a debt was claimed and the witnesses testified to the defendant's admission of possessing the assets, then it will be accepted even without stating the cause. If a debt of ten dinars was claimed and the witnesses said "(And Ada Dani Ast)" meaning the defendant ought to give it, the debt will not be proven by this. However, if they said "(Dadani Ast Bi-Sabab-e-Qarz)" meaning it ought to be given due to a debt, then it will be accepted; this is written in *Khazanat-ul-Muftin*. If a person made a claim of debt against another without stating the cause, but the witnesses stated the cause, the testimony is valid; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. It is stated in *Al-Muheet* that if a claim was made for a cause similar to a debt and the witnesses gave absolute testimony of dirhams and dinars being due from him, Shams al-Islam al-Uzjandi used to say such testimony would not be accepted. However, it is written in *Fatawa Qazi Khan* that the correct view is that it will be accepted. And if a thousand dirhams were claimed and it was said that five hundred dirhams are the price of a slave whom he bought from me and took possession of, and five hundred dirhams are the price of some goods which he bought from me and took possession of, and the witnesses only gave absolute testimony for five hundred dirhams without stating any cause, the testimony for five hundred will be accepted, and stating the cause is not necessary. This issue is clear evidence that in a claim of debt, if the cause was mentioned and the witnesses testified absolutely, it is accepted, and stating the cause is not a condition. Imam Zahir-ud-Din Marghinani used to give fatwas based on this; this is written in *Fasool Imadiyya*.

Second Section: Regarding Claims of Properties/Ownership

If the claimant made a claim using the word 'Dar' (house/mansion) and the witnesses testified on his behalf using the word 'Bait' (room/small house), some have said that according to our idiom, it should be accepted, and this is more evident; this is written in *Az-Zakheerāh*. If the claimant claimed the entire house and the witnesses testified for half of the house, it is valid, and the decree for half the house will be given to the claimant, and no further reconciliation is needed; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If an absolute claim of ownership was made and the witnesses testified with a specific cause, it will be accepted; this is written in *At-Tabyeen*. However, the Qazi (judge) should inquire from the claimant whether he claims ownership for the same

cause testified by the witnesses or for some other cause. Then, if he manifests that his claim is based on the cause stated by the witnesses, the judge shall decree ownership for him. But if he states his claim is due to another cause or says he does not claim for this cause, the testimony of his witnesses will not be accepted; this is written in *Al-Muheet*. If someone made an absolute claim of ownership and the witnesses testified to ownership due to some cause and then gave absolute testimony of ownership, the testimony will not be accepted. But if they first gave absolute testimony of ownership and then testified to ownership due to some cause, it will be accepted; this is written in *Fasool Imadiyya*. If someone claimed that "this thing was born/produced in my property from something I own, and for this reason I am its owner," and the witnesses gave absolute testimony of ownership, it will be accepted. However, if an absolute claim of ownership was made and the witnesses testified to ownership due to the cause of "being produced in the property," it will not be accepted. It is written in *Khazanat-ul-Muftin* that if a claimant claimed a horse in the possession of someone else, saying it is his because it was born in his property, but the witnesses stated that he bought it from the possessor and therefore it belongs to him, it will not be accepted.

---

1. Translator's note on idiom: The translator says this is based on the fact that 'Dar' (house), 'Bait' (room/dwelling), are all known by the word 'Khana' in Persian and Turani languages. The translator says that based on the aforementioned, in our language, in a claim for a house, testimony for a room etc. should not be accepted for the entire claim. Understand this, and Allah knows best.

किताब अल-शहादत (साक्ष्यों की पुस्तक) फतावा आलमगीरी ..... खंड 5 (पृष्ठ 296)

और गवाहों ने कहा कि वादी (दावा करने वाले) ने प्रतिवादी (जिस पर दावा किया गया है) को दीनार दिए हैं, तो गवाही अस्वीकार्य है। यह 'फसूल इमादिया' में लिखा है। यदि ऋण का दावा किया गया और गवाहों ने प्रतिवादी के पास माल होने की स्वीकारोक्ति की गवाही दी, तो बिना कारण बताए भी यह स्वीकार्य होगी। और यदि दस दीनार ऋण का दावा किया गया और गवाहों ने कहा कि 'और अदा दानी अस्त' (अर्थात प्रतिवादी को देना चाहिए), तो इससे ऋण सिद्ध नहीं होगा। और यदि कहा कि 'ददनी अस्त बसबब-ए-क़र्ज़' (अर्थात ऋण के कारण देना चाहिए), तो यह स्वीकार्य होगी। यह 'खज़ाना-उल-मुफ़्तीन' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे पर ऋण का दावा किया और कारण नहीं बताया, लेकिन गवाहों ने कारण बताया, तो गवाही वैध है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। 'मुहीत' में लिखा है कि यदि ऋण जैसे किसी कारण का दावा किया गया और गवाहों ने केवल उसके ज़िम्मे दिरहम और दीनार होने की गवाही दी, तो शम्स-उल-इस्लाम औजंदी फरमाते थे कि ऐसी गवाही स्वीकार नहीं होगी। और 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है कि सही बात यह है कि स्वीकार होगी। और यदि एक हज़ार दिरहम का दावा किया और कहा कि पाँच सौ दिरहम एक गुलाम की कीमत है जिसे उसने मुझसे खरीद कर कब्ज़ा किया था, और पाँच सौ दिरहम किसी सामान की कीमत है जिसे उसने मुझसे खरीद कर कब्ज़ा किया था, और गवाहों ने केवल पाँच सौ दिरहम की सामान्य गवाही दी और कोई कारण नहीं बताया, तो पाँच सौ की गवाही स्वीकार होगी और कारण बताना आवश्यक नहीं है। यह मसला इस बात का स्पष्ट प्रमाण है कि ऋण के दावे में यदि कारण बताया गया हो और गवाहों ने सामान्य गवाही दी हो, तो वह स्वीकार्य होती है और कारण बताना शर्त नहीं है। इमाम ज़हीर-उद-दीन मर्ग़ीनानी इसी पर फतवा देते थे। यह 'फसूल इमादिया' में लिखा है।

दूसरी फ़स्ल (दूसरा अध्याय): संपत्तियों के दावे के बयान में

यदि वादी ने शब्द 'दार' (घर/हवेली) के साथ दावा किया और गवाहों ने शब्द 'बैत' (कमरा/छोटा घर) के साथ उसकी ओर से गवाही दी, तो कुछ लोगों ने कहा कि हमारे मुहावरे के अनुसार इसे स्वीकार किया जाना चाहिए और यही अधिक स्पष्ट है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि वादी ने पूरे घर का दावा किया और गवाहों ने आधे घर की गवाही दी, तो यह वैध है और आधे घर की डिक्री वादी को दी जाएगी, और किसी तालमेल की आवश्यकता नहीं है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी संपत्ति का सामान्य दावा किया गया और गवाहों ने किसी विशिष्ट कारण के साथ गवाही दी, तो वह स्वीकार्य होगी। यह 'तबीईन' में लिखा है। लेकिन काज़ी (न्यायाधीश) को चाहिए कि वादी से पूछे

कि क्या वह उसी कारण से संपत्ति का दावा करता है जिसकी गवाहों ने गवाही दी है या किसी अन्य कारण से दावा करता है। यदि उसने गवाहों द्वारा बताए गए कारण से ही दावा प्रकट किया, तो उसके पक्ष में स्वामित्व का निर्णय दे देगा। और यदि किसी अन्य कारण से दावा बताया या कहा कि मैं इस कारण से दावा नहीं करता, तो उसके गवाहों की गवाही स्वीकार नहीं करेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने सामान्य स्वामित्व का दावा किया और गवाहों ने पहले किसी विशेष कारण से स्वामित्व की गवाही दी, फिर सामान्य स्वामित्व की गवाही दी, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि पहले सामान्य स्वामित्व की गवाही दी, फिर किसी कारण से स्वामित्व की गवाही दी, तो स्वीकार होगी। यह 'फसूल इमादिया' में लिखा है। यदि किसी ने दावा किया कि यह वस्तु मेरी मिल्कियत की चीज़ से मेरे अधिकार में उत्पन्न हुई है, इस कारण मैं इसका मालिक हूँ, और गवाहों ने सामान्य स्वामित्व की गवाही दी, तो वह स्वीकार्य होगी। और यदि सामान्य स्वामित्व का दावा किया और गवाहों ने स्वामित्व के अंतर्गत 'मिल्क से पैदा होने' के कारण स्वामित्व की गवाही दी, तो स्वीकार नहीं होगी। 'खज़ाना-उल-मुफ़्तीन' में लिखा है कि यदि वादी ने किसी व्यक्ति के पास मौजूद घोड़े पर दावा किया और कहा कि यह मेरी मिल्कियत में पैदा होने के कारण मेरा है, और गवाहों ने बयान दिया कि उसने इसे कब्ज़ाधारी से खरीदा है इसलिए यह उसका है, तो यह स्वीकार्य नहीं होगी।

---

1. अनुवादक की ओर से मुहावरे पर टिप्पणी: यह इस आधार पर है कि 'दार' का अर्थ घर और 'बैत' का अर्थ कोठरी या रात बिताने की जगह है। फारसी और तुरानी भाषाओं में ये सब 'खाना' शब्द से जाने जाते हैं। अनुवादक कहता है कि उपरोक्त आधार पर हमारी भाषा में घर के दावे में कोठरी आदि की गवाही पूरे दावे पर स्वीकार नहीं होनी चाहिए। समझें, और अल्लाह बेहतर जानता है।

اور گواہوں نے کہا کہ مدعی نے مدعا علیہ کو دینار دیئے ہیں تو گواہی نامقبول ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے قرض کا دعوٰی کیا اور گواہوں نے مدعا علیہ کے مال کا اقرار کرنے کی گواہی دی تو بدوں سبب بیان کرنے کے مقبول ہو گی اور اگر دس دینار قرض کا دعوٰی کیا اور گواہوں نے کہا کہ (اور ادا دانی است) یعنی مدعا علیہ کو دینا چاہیئے ہیں تو اس سے قرضہ ثابت نہ ہوگا اور اگر کہا کہ دادنی است بسبب قرض یعنی بسبب قرض کے دینا چاہیئے ہیں تو مقبول ہو گی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے دوسرے پر قرض کا دعوٰی کیا اور سبب نہ بیان کیا اور گواہوں نے سبب بیان کیا تو گواہی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے محیط میں لکھا ہے کہ اگر قرض کے مانند سبب کا دعوٰی کیا اور گواہوں نے مطلق درہم و دینار کی اس کے ذمہ ہونے کی گواہی دی تو شمس الاسلام اوزجندی فرماتے تھے کہ ایسی گواہی قبول نہ ہو گی اور فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کہ صحیح یہ ہے کہ قبول ہو گی اور اگر ہزار درہم کا دعوٰی کیا اور کہا کہ پانچ سو درہم ایک غلام کے دام ہیں جو اس نے مجھ سے خرید کر قبضہ کیا تھا اور پانچ سو درہم کسی اسباب کے دام ہیں جو اس نے مجھ سے خرید کر قبضہ کیا تھا اور گواہوں نے صرف پانچ سو درہم کی مطلق گواہی دی کوئی سبب نہ بیان کیا تو گواہی پانچ سو کی مقبول ہو گی اور سبب کا بیان کرنا ضروری نہیں ہے اور یہ مسئلہ صریح اس بات کی دلیل ہے کہ دین کے دعوٰی میں اگر سبب بیان ہوا اور گواہوں نے مطلقاً گواہی دی تو مقبول ہوتی ہے اور سبب بیان کرنا شرط نہیں ہے اور امام ظہیر الدین مرغینانی اسی پر فتویٰ دیتے تھے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

دوسری فصل: املاک کے دعویٰ کے بیان میں

اگر مدعی نے لفظ دار کے ساتھ دعوٰی کیا اور گواہوں نے لفظ بیت کے ساتھ اس کی طرف سے گواہی دی تو بعضوں نے کہا کہ ہمارے محاورہ لایعرف کے موافق قبول ہونا چاہئے اور یہی اظہر ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر مدعی نے تمام گھر کا دعوٰی کیا اور گواہوں نے آدھے گھر کی گواہی دی تو جائز ہے اور آدھے گھر کی ڈگری مدعی کو دی جائے گی اور کچھ توفیق کی ضرورت نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کسی ملک کا مطلقاً دعوٰی کیا اور گواہوں نے کسی سبب معین کے ساتھ گواہی دی تو مقبول ہوگی یہ تبیین میں لکھا ہے مگر قاضی کو چاہئے کہ مدعی سے دریافت کرے کہ کیا تو اسی سبب سے ملک کا دعوٰی کرتا ہے جس کی گواہوں نے گواہی دی ہے یا کسی اور سبب سے دعوٰی کرتا ہے پس اگر گواہوں کے بیان کئے ہوئے سبب سے دعوٰی کرنا ظاہر کیا تو اس کے لئے ملکیت کا حکم دے دے گا اور اگر کسی دوسرے سبب سے دعوٰی کرنا بیان کیا یا کہا کہ اس سبب سے دعوٰی نہیں کرتا ہوں تو اس کے گواہوں کی گواہی قبول نہ کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی نے مطلقاً ملک کا دعوٰی کیا اور گواہوں نے کسی سبب سے ملکیت کی گواہی دی پھر مطلقاً ملکیت کی گواہی دی تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر پہلے مطلقاً ملکیت کی گواہی دی پھر کسی سبب سے ملکیت کی گواہی دی تو مقبول ہوگی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر کسی نے دعوٰی کیا کہ یہ چیز میری ملکیت کی چیز سے میری ملک میں پیدا ہوئی ہے اس سبب سے میں اس کا مالک ہوں اور گواہوں نے ملک مطلق کی گواہی دی تو مقبول ہوگی اور اگر مطلقاً ملک کا دعوٰی کیا اور گواہوں نے ملکیت میں ملک سے پیدا ہونے کے سبب سے ملک کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر مدعی نے کسی شخص کے پاس ایک گھوڑے پر دعوٰی کیا اور کہا کہ میری ملکیت میں ملک سے پیدا ہونے کے سبب سے اور گواہوں نے بیان کیا کہ اس نے قابض سے خرید کیا اس واسطے اس کا ہے تو مقبول نہ ہوگی

1. قولہ محاورہ عرف مترجم کہتا ہے کہ یہ اس بنا پر ہے کہ دار بمعنی گھر و بیت بمعنی کوٹھری و رات گزارنے کی جگہ سب زبان فارسی و تورانی میں خانہ کے لفظ سے معروف ہیں اور مترجم کہتا ہے بنا بر مذکور کے ہماری زبان میں گھر کے دعویٰ میں کوٹھری وغیرہ کی گواہی پورے دعویٰ پر قبول نہ ہونی چاہئے فافہم واللہ اعلم۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (297) Book of Testimonies

However, if he reconciles [the statements] by saying that it was actually born/ produced in my ownership, then I sold it to the defendant and subsequently repurchased it from him; until he claims such a reconciliation (tawfiq), the testimony shall not be accepted. This is recorded in Al-Zahiriyyah. If a person claims absolute ownership (milk-e-mutlaq) and the witnesses state that he acquired it through his father's inheritance or purchased it from a certain person who was the owner, but they do not state that he is the owner at the current moment, then this testimony is acceptable and the specific item shall be awarded to the plaintiff. However, the judge (Qazi) is permitted to inquire from the witnesses whether they know if it has left his ownership. This is written in Fusul al-Imadiyyah.

Claiming ownership over a specific property and stating that the person in possession took it from him a month ago, and did so unjustly.☆

If someone claims that an item came to him as an inheritance from his father, and his witnesses testify that the item came to him and his brother as an inheritance from their father, then the testimony is valid; this is recorded in Fatawa Qazi Khan. It is stated in Al-Muntaqa that if a person claims absolute ownership of an item and specifies the date, stating that the defendant took possession of it from him a month ago, but the witnesses testify to absolute ownership without specifying a date, then it is unacceptable. If the situation is reversed, it is acceptable, and this is the preferred view. A claim of ownership due to inheritance is treated the same as a claim of absolute ownership; this is written in Wajiz al-Kardari. If a claim is made regarding a house in someone's possession, asserting "this has been mine for one year," and the witnesses testify that "it has been his for twenty years," then the testimony is void (batil). Conversely, if the plaintiff claims ownership for twenty years and the witnesses testify to one year, the testimony is accepted; this is written in Fatawa Qazi Khan. If ownership is claimed over specific property, stating the possessor took it a month ago unjustly, and the witnesses testify to ownership but do not specify the duration of the possession, the testimony will not be accepted. Similarly, if the plaintiff claims possession by the defendant without specifying a timeframe, and the witnesses testify that the defendant has held possession for one month, it will also not be accepted. However, if the plaintiff reconciles this by saying his intention was that possession had been held for one month, it shall be accepted. Some have said that such testimony is acceptable even without reconciliation; this is written in Fusul al-Imadiyyah. If the plaintiff claims that the defendant took a certain amount of his

property in a manner that requires restitution, and the witnesses testify only to the act of taking possession without specifying that it was taken in a manner necessitating its return, then the testimony regarding the primary act of possession is accepted, and its return becomes mandatory, as stated in Al-Bahr al-Raiq. Similarly, if testimony is given that the defendant confessed to taking possession, it is also acceptable; this is written in Khizanat al-Muslimin.

If a claim is made that someone took possession of a certain amount of property and did so unjustly, and the witnesses testify that the defendant took possession by way of taking interest (usury), then the testimony is accepted; this is written in Fusul al-Imadiyyah. And if the plaintiff claims possession through wrongful seizure (ghasb)...

---

1. It will not be accepted, meaning it is not accepted regarding the ownership of the plaintiff because at that time the witnesses are stating their observation but without a date. The more correct view (asahh) is that it should be accepted because the primary objective is only to establish that he took possession unjustly and they were witnesses at that time; therefore, remembering the exact duration is not mandatory for them. Understand this (fafham).

लेकिन अगर उसने इस प्रकार सामंजस्य (तौफ़ीक़) बिठाया कि वास्तव में यह संपत्ति मेरे स्वामित्व में उत्पन्न हुई थी, फिर मैंने इसे प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) के हाथ बेच दिया और फिर उससे पुनः खरीद लिया; तो जब तक वह इस प्रकार के सामंजस्य का दावा नहीं करता, तब तक गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, यह ज़हीरिया में लिखा है। यदि उसने पूर्ण स्वामित्व (मिल्क-ए-मुतलक़) का दावा किया और गवाहों ने कहा कि उसे यह अपने पिता की विरासत में मिला या अमुक व्यक्ति से खरीदा जो इसका स्वामी था, और यह नहीं कहा कि वह वर्तमान में भी इसका स्वामी है, तो यह गवाही स्वीकार्य होगी और वह विशिष्ट वस्तु वादी (मुद्दई) को दिलाई जाएगी। लेकिन काज़ी को यह अधिकार है कि वह गवाहों से पूछे कि क्या वे जानते हैं कि यह वस्तु उसके स्वामित्व से बाहर निकल गई है, यह फ़सूल-ए-इमादिया में लिखा है।

किसी विशिष्ट संपत्ति पर अपने स्वामित्व का दावा करना और यह कहना कि इस कब्ज़ाधारी व्यक्ति ने मुझसे एक महीने पहले कब्ज़ा लिया है और अन्यायपूर्वक कब्ज़ा कर लिया है☆

यदि किसी ने दावा किया कि यह चीज़ मुझे अपने पिता की विरासत में मिली है और उसके गवाहों ने बयान दिया कि यह चीज़ उसे और उसके भाई को उनके पिता की विरासत से मिली है, तो गवाही जायज़ है; यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। मुंतक़ी में लिखा है कि यदि किसी व्यक्ति ने किसी वस्तु पर पूर्ण स्वामित्व का दावा किया और उसकी तारीख बताई और कहा कि प्रतिवादी ने मुझसे एक महीने पहले इसे कब्ज़ा लिया है, और गवाहों ने बिना तारीख के पूर्ण स्वामित्व की गवाही दी, तो यह अस्वीकार्य होगी। यदि इसका विपरीत हो तो स्वीकार्य होगी और यही पसंदीदा मत है। विरासत के कारण स्वामित्व का दावा पूर्ण स्वामित्व के दावे के समान है; यह वजीज़ करदरी में लिखा है। यदि किसी ऐसे घर पर, जो किसी व्यक्ति के कब्ज़े में है, यह दावा किया जाए कि एक साल से यह मेरा है और गवाहों ने गवाही दी कि यह बीस साल से उसका है, तो गवाही बातिल (अमान्य) है। और यदि वादी ने बीस साल से स्वामित्व का दावा किया और गवाहों ने कहा कि यह एक साल से उसका है, तो गवाही स्वीकार्य होगी; यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। यदि किसी विशिष्ट संपत्ति पर अपने स्वामित्व का दावा किया और कहा कि इस कब्ज़ाधारी ने मुझसे एक महीने पहले कब्ज़ा लिया है और अन्यायपूर्वक लिया है, और गवाहों ने उसके स्वामित्व की गवाही दी लेकिन कब्ज़े की अवधि नहीं बताई कि कब से उसने कब्ज़ा किया है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। इसी तरह यदि वादी ने प्रतिवादी द्वारा कब्ज़ा किए जाने की कोई समय सीमा बताए बिना दावा किया, और गवाहों ने गवाही

दी कि प्रतिवादी ने एक महीने से कब्ज़ा किया है, तो भी यह स्वीकार्य नहीं होगी। लेकिन यदि वादी ने इस तरह सामंजस्य बिठाया कि उसका आशय यही था कि एक महीने से उसने कब्ज़ा किया है, तो यह स्वीकार्य होगी। कुछ लोगों ने कहा है कि बिना सामंजस्य के भी ऐसी गवाही स्वीकार्य होगी; यह फ़सूल-ए-इमादिया में लिखा है। वादी ने दावा किया कि उसने मेरी इतनी संपत्ति पर इस कारण कब्ज़ा किया है कि उसे वापस करना अनिवार्य है, और गवाहों ने केवल कब्ज़ा किए जाने की गवाही दी और यह नहीं कहा कि प्रतिवादी ने ऐसे कारण से कब्ज़ा किया है कि उसे वापस करना वाज़िब है, तो मूल कब्ज़े के मामले में गवाही स्वीकार्य होगी और वापसी अनिवार्य होगी; जैसा कि अल-बहरुर-राईक़ में है। इसी प्रकार यदि गवाही दी गई कि प्रतिवादी ने कब्ज़ा करने का स्वीकार (इकरार) किया है, तो भी स्वीकार्य होगी; यह खज़ाना-तुल-मुस्लिमीन में लिखा है।

यदि दावा किया गया कि उसने मेरी इतनी संपत्ति पर कब्ज़ा किया और अन्यायपूर्वक कब्ज़ा किया है, और गवाहों ने बयान दिया कि प्रतिवादी ने ब्याज (सूद) लेने के तरीके से कब्ज़ा किया है, तो गवाही स्वीकार्य होगी; यह फ़सूल-ए-इमादिया में लिखा है। और यदि वादी ने ज़बरदस्ती (ग़सब) के माध्यम से कब्ज़ा करने का दावा किया...

१- स्वीकार नहीं होगी, अर्थात वादी के स्वामित्व के संबंध में स्वीकार्य नहीं है क्योंकि उस समय गवाह अपना प्रत्यक्ष विवरण दे रहे हैं लेकिन बिना तारीख के। अधिक सही (असह्) मत यह है कि इसे स्वीकार किया जाना चाहिए क्योंकि उद्देश्य केवल इतना है कि उसने अन्यायपूर्वक कब्ज़ा किया और वे गवाह बने, अतः अवधि याद रखना उन पर अनिवार्य नहीं है। समझें (फ़फ़हम)।

لیکن اگر یوں توفیق دی کہ واقعی میری ملکیت میں پیدا ہوا تھا پھر میں نے اس کو مدعاعلیہ کے ہاتھ فروخت کیا پھر اس سے خرید لیا ہے پس جب تک اس طرح توفیق کا دعویٰ نہ کرے تب تک گواہی قبول نہ ہو گی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر ملک مطلق کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے بیان کیا کہ اس نے اس کو اپنے باپ کی میراث میں پایا یا فلاں شخص سے خریدا ہے اور وہ اس کا مالک تھا اور یہ نہ کہا کہ وہ اس کافی الحال مالک ہے تو یہ گواہی مقبول ہو گی اور وہ شے معین مدعی کو دلائی جائے گی لیکن قاضی کو روا ہے کہ گواہوں سے دریافت کرے کہ تم جانتے ہو کہ اس کی ملک سے نکل گئی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

کسی مال معین پر اپنی ملکیت کا دعویٰ کیا اور کہا کہ اس شخص قابض نے مجھ سے ایک مہینہ سے لے کر قبضہ کر لیا ہے اور ناحق لے کر قبضہ کر لیا ہے☆

اگر کسی نے دعویٰ کیا کہ یہ چیز مجھے اپنے باپ کی میراث میں ملی ہے اور اس کے گواہوں نے بیان کیا کہ یہ چیز اس کو اور اس کے بھائی کو اس کے باپ کی میراث سے ملی ہے تو گواہی جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے منتقی میں لکھا ہے کہ ایک شے پر کسی شخص نے مطلقاً ملک کا دعویٰ کیا اور اس کی تاریخ بیان کی اور کہا کہ مدعاعلیہ نے مجھ سے ایک مہینہ ہوا کہ لے کر قبضہ کر لیا ہے اور گواہوں نے ملک مطلق کا بلاتاریخ گواہی دی تو نامقبول ہو گی اور اگر اس کا عکس ہو تو مقبول ہو گی اور یہی مختار ہے اور میراث کے سبب سے ملک کا دعویٰ بمنزلہ ملک مطلق کے دعویٰ کے ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر ایک گھر پر جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ دعویٰ کیا کہ ایک سال سے یہ میرا ہے اور گواہوں نے گواہی دی کہ

بیس برس سے اس کا ہے تو گواہی باطل ہے اور اگر مدعی نے بیس برس سے ملکیت کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے کہا کہ ایک سال سے اس کا ہے تو گواہی مقبول ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے کسی مال معین پر اپنی ملکیت کا دعویٰ کیا اور کہا کہ اس شخص قابض نے مجھ سے ایک مہینہ سے لے کر قبضہ کر لیا ہے اور ناحق لے کر قبضہ کر لیا ہے اور گواہوں نے اس کی ملکیت کی گواہی دی اور قبضہ کی مدت نہ بیان کی کہ کب سے لے کر اس نے قبضہ کیا ہے تو گواہی قبول نہ ہو گی اسی طرح اگر مدعی نے بلا میعاد مدعاعلیہ کے قبضہ کر لینے کا دعویٰ کیا یعنی دعویٰ میں اس نے کچھ مدت نہ بیان کی اور گواہوں نے گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے ایک مہینہ سے قبضہ کر لیا ہے تو بھی مقبول نہ ہو گی لیکن اگر مدعی نے اس طرح توفیق دی کہ میری یہی مراد تھی کہ ایک مہینہ سے اس نے قبضہ کر لیا ہے تو مقبول ہو گی اور بعضوں نے کہا کہ بدون توفیق دینے کے ایسی گواہی مقبول ہو گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے مدعی نے دعویٰ کیا کہ اس نے اس قدر میرا مال ایسی وجہ سے اپنے قبضہ میں کیا ہے کہ اس پر واپس کرنا ضروری ہے اور گواہوں کے مطلقاً قبضہ کر لینے کی گواہی دی اور یہ نہ کہا کہ مدعاعلیہ نے ایسی وجہ سے قبضہ کیا ہے کہ اس کو واپس کر دینا واجب ہے تو اصل قبضہ کے باب میں گواہی مقبول ہو گی پس واپس دینا واجب ہو گا کذا فی البحر الرائق۔ اسی طرح اگر یہ گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے قبضہ کر لینے کا اقرار کیا ہے تو بھی مقبول ہو گی یہ خزانہ المسلمین میں لکھا ہے۔

اگر دعویٰ کیا کہ اس نے میرے اس قدر مال پر قبضہ کیا اور ناحق قبضہ کیا ہے اور اس کے گواہوں نے بیان کیا کہ مدعاعلیہ نے بطریق سود لینے کے قبضہ کیا ہے تو گواہی قبول ہو گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اور اگر مدعی نے غصب کی راہ سے قبضہ کر لینے کا دعویٰ کیا

۱۔ قبول نہ ہو گی یعنی ملک مدعی کے بارہ میں نہیں قبول ہے کیونکہ اس وقت گواہ اپنا معائنہ بیان کرتے ہیں مگر بلا تاریخ اور اصح یہ کہ قبول ہونی چاہئے کیونکہ مقصود صرف اسی قدر کہ اس نے ناحق قبضہ کیا اور اسی وقت وہ گواہ ہوئے تو مدت یاد رکھنا ان پر لازم نہیں ہے فافہم۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 298 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

If witnesses testify that possession was taken on the basis of usury (interest), it shall not be accepted. A person claimed, "You have wrongfully taken a camel from my property into your possession," and mentioned its price and color. The witnesses testified that this possessor took a camel belonging to so-and-so person into his possession—meaning they named someone other than the claimant. This testimony shall be accepted to the extent that an order for forced appearance shall be issued. This is recorded in *Khazanat al-Muftin*.

It is written that if witnesses stated that a certain person usurped the slave of so-and-so, then returned him, and the slave died while with the owner, but the person whose property was usurped (the victim) claimed that it was not returned and died while with the usurper, and the defendant (against whom testimony is given) claimed, "I neither usurped nor did he die with me, nor did any such event occur," then it was ruled that the price would be awarded to the claimant. This is recorded in *Zahiriyah*. Similarly, if witnesses stated that the defendant usurped the slave and the owner killed the slave while he was with the usurper, and the victim stated that the defendant usurped from him but the victim did not kill the slave while with the defendant and he died with him, and the defendant stated, "I did not usurp anything nor did the claimant kill any slave of his with me," in this case also, the price of the slave is obligatory upon the defendant. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*.

If the claimant claimed that the defendant destroyed the property and witnesses testified to the defendant taking possession, it shall be accepted. If the claimant claimed that the defendant destroyed so much of his property and its value is due, and witnesses stated that the defendant sold it to a certain person and handed it over, then the testimony is acceptable. However, if they only mentioned the sale and not the handing over, this testimony will not be valid for the claim of destruction. This is recorded in *Fusul Imadiya*. If one claimed that he usurped my donkey and witnesses testified that the donkey is the claimant's property and is wrongfully in the possession of that person, then this testimony shall be accepted. This is recorded in *Khazanat al-Muftin*.

If a claim was made for ten maunds of flour mixed with bran, and witnesses testified for flour without bran, it shall not be accepted. Likewise, if a claim was made for sifted flour and witnesses testified for unsifted flour, it shall not be accepted. If the claimant claimed pure silver and specified the weight, and witnesses testified to the

silver and weight but did not mention attributes like purity, then this testimony shall be accepted, and low-quality silver shall be awarded. This is recorded in *Khulasa*. It is mentioned in *Muntaqa* that a house is in the possession of a person; another person claimed that this house is half and half between him and the possessor, inherited from his father. The possessor denied it, saying it is all his. Then the claimant brought witnesses who testified that this house belonged to the claimant's father, who passed away leaving it as an inheritance for this claimant, and he has no other heir. Imam Muhammad (R.A.) stated that if the claimant had not previously claimed that half of it passed to the possessor from his side, then this testimony of his witnesses would be void. If the claimant said, "I sold half of it to the defendant for a thousand dirhams," the Qazi (judge) will not consider him truthful in the claim of sale nor will he consider him one who belies his witnesses, and he will decree half the house in his name by way of inheritance. If he brought witnesses that "I sold half the house to the defendant for a thousand dirhams" or he settled with the defendant on the condition that half the house be handed over to him, then the testimony shall be accepted, and the decree for the entire house shall be made in his name, and the sale of half the house to the defendant shall be ordered, provided the claimant had claimed the sale and the price (thaman) shall not be obligatory upon the defendant. And if he had established witnesses for the settlement, then after voiding the settlement, the entire house shall be handed over to the claimant. This is recorded in *Muheet*. It is written in *Muntaqa* that someone claimed half or a third of this house is mine, and the house was in the possession of two persons...

यदि गवाहों ने ब्याज के आधार पर कब्जा करने की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं की जाएगी। एक व्यक्ति ने दावा किया कि तुमने मेरे माल से एक ऊँट अवैध रूप से अपने कब्जे में कर लिया है और उसकी कीमत और रंग का उल्लेख कर दिया, और गवाहों ने गवाही दी कि इस कब्जा करने वाले ने फलां व्यक्ति का ऊँट अपने कब्जे में कर लिया है, यानी वादी (claimant) के अलावा किसी दूसरे का नाम लिया, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी, यहाँ तक कि जबरन उपस्थित कराने का आदेश दिया जाएगा। यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। यदि गवाहों ने बयान किया कि इस व्यक्ति ने फलां व्यक्ति का गुलाम छीन लिया था, फिर उसे वापस कर दिया और वह अपने मालिक के पास मर गया, और जिसका माल छीना गया (मग़सूब मिन्हु) उसने कहा कि उसने मुझे वापस नहीं किया और उसी के पास मर गया है, और जिसके विरुद्ध गवाही दी गई (मशहूद अलैहि) उसने कहा कि न मैंने छीना और न मेरे पास मरा और न इसमें कोई घटना हुई, तो फरमाया कि मैं उसकी कीमत वादी को दिलाऊँगा। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। इसी तरह यदि गवाहों ने बयान किया कि प्रतिवादी (मुद्दआ अलैहि) ने छीना और उसके मालिक ने उस गुलाम को छीनने वाले के पास मार डाला है, और जिसका माल छीना गया उसने बयान किया कि उसने मेरे पास से छीना है लेकिन मैंने उसके पास गुलाम को कत्ल नहीं किया और वह उसी के पास मर गया है, और प्रतिवादी ने बयान किया कि मैंने कुछ नहीं छीना और न ही वादी ने अपना कोई गुलाम मेरे पास मारा है, तो इस स्थिति में भी प्रतिवादी पर गुलाम की कीमत अनिवार्य है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि वादी ने दावा किया कि प्रतिवादी ने नष्ट कर दिया है और गवाहों ने प्रतिवादी के कब्जा करने की गवाही दी, तो वह स्वीकार की जाएगी। वादी ने दावा किया कि उसने मेरे माल में से इतना सामान नष्ट किया और उस पर उसकी कीमत अनिवार्य है, और गवाहों ने बयान किया कि प्रतिवादी ने उसे फलां व्यक्ति के हाथ बेचकर सुपुर्द (handover) कर दिया है, तो गवाही स्वीकार्य है। और यदि केवल बेचने का जिक्र किया और सुपुर्द करने का जिक्र नहीं किया, तो यह गवाही नष्ट करने के दावे पर सही नहीं होगी, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि दावा किया कि उसने मेरा गधा छीन लिया है और गवाहों ने गवाही दी कि गधा वादी की मिल्कियत है और उस व्यक्ति के कब्जे में अवैध है, तो यह गवाही स्वीकार की जाएगी, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है।

यदि दस मन आटा भूसी मिले हुए का दावा किया और गवाहों ने बिना भूसी के आटे की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं की जाएगी। इसी तरह यदि छने हुए आटे का दावा किया और गवाहों ने बिना छने

हुए की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं की जाएगी। और यदि वादी ने शुद्ध चाँदी का दावा किया और वजन बता दिया और गवाहों ने चाँदी और वजन की गवाही दी लेकिन शुद्धता आदि के गुण का उल्लेख नहीं किया, तो यह गवाही स्वीकार होगी और खराब चाँदी दिलाई जाएगी, यह 'खुलासा' में लिखा है। 'मुंतका' में उल्लेख है कि एक घर एक व्यक्ति के कब्जे में है, उस पर एक व्यक्ति ने दावा किया कि यह घर मेरे और कब्जा करने वाले के बीच आधा-आधा है, जो मुझे पिता की विरासत में मिला है, और कब्जा करने वाले ने इसका इनकार किया और कहा कि सब मेरा है, फिर वादी गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि यह घर इस वादी के पिता का है और वह मर गया और उसने इस वादी के लिए विरासत छोड़ी है और उसके सिवा उसका कोई वारिस नहीं है। तो इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाह अलैहि ने फरमाया कि यदि पहले वादी ने यह दावा नहीं किया कि इसमें से आधा कब्जा करने वाले को मेरी तरफ से चला गया है, तो उसके गवाहों की यह गवाही व्यर्थ होगी। और यदि वादी ने कहा कि मैंने इसका आधा प्रतिवादी के हाथ एक हजार दरहम में बेचा था, तो काज़ी उसे बेचने के दावे में सच्चा नहीं मानेगा और न ही उसे अपने गवाहों को झुठलाने वाला मानेगा, और आधे घर की डिक्री विरासत के आधार पर उसके नाम कर देगा। और यदि वह इसके गवाह लाया कि मैंने आधा घर प्रतिवादी के हाथ एक हजार दरहम में बेच दिया है या उसने इस शर्त पर प्रतिवादी से समझौता (सुल्ह) कर लिया है कि आधा घर उसके सुपुर्द कर दे, तो गवाही स्वीकार होगी और पूरे घर की डिक्री उसके नाम कर देगा और आधा घर प्रतिवादी के हाथ बिकने का आदेश देगा, बशर्ते वादी ने बेचने का दावा किया हो और प्रतिवादी पर मूल्य (शमन) अनिवार्य न होगा। और यदि समझौता करने पर उसने गवाह पेश किए थे, तो समझौता रद्द करके पूरा घर वादी को सौंपा जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'मुंतका' में लिखा है कि किसी ने यह दावा किया कि इस घर में से आधा या तिहाई मेरा है और वह घर दो व्यक्तियों के कब्जे में था...

اور گواہوں نے سود کی وجہ پر قبضہ کر لینے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ تو نے میرے مال سے ایک اونٹ ناحق اپنے قبضہ میں کر لیا ہے اور اس کی قیمت اور رنگ ذکر کر دیا اور گواہوں نے گواہی دی کہ اس قابض نے فلاں شخص کا اونٹ اپنے قبضہ میں کر لیا ہے یعنی مدعی کے سوا دوسرے کا نام لیا تو یہ گواہی مقبول ہو گی یہاں تک کہ جبر احاضر لانے کا حکم کیا جائے گا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے، اگر گواہوں نے بیان کیا کہ اس شخص نے فلاں شخص کا غلام غصب کر لیا تھا پھر اسے واپس دیا اور وہ اپنے مالک کے پاس مر گیا اور مغصوب منہ نے کہا کہ مجھے اس نے واپس نہیں دیا اور اسی کے پاس مر گیا ہے اور مشہود علیہ نے کہا کہ نہ میں نے غصب کیا اور نہ میرے پاس مر گیا اور نہ اس میں کوئی چیز واقع ہوئی تو فرمایا کہ میں اس کی قیمت مدعی کو دلاؤں گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر گواہوں نے بیان کیا کہ مدعیٰ علیہ نے غصب کیا اور اس کے مالک نے اس غلام کو غاصب کے پاس مار ڈالا ہے اور مغصوب منہ بیان کیا کہ میرے پاس سے اس نے غصب کر لیا ہے مگر میں نے اس کے پاس غلام کو قتل نہیں کیا اور وہ اسی کے پاس مر گیا ہے اور مشہود علیہ نے بیان کیا کہ میں نے کوئی غصب نہیں کیا اور نہ مدعی نے کوئی اپنا غلام میرے پاس مار ڈالا ہے تو اس صورت میں بھی مدعیٰ علیہ پر غلام کی قیمت واجب ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر مدعی نے دعویٰ کیا کہ مدعیٰ علیہ نے ہلاک کر ڈالا ہے اور گواہوں نے مدعیٰ علیہ کے قبضہ کر لینے کی گواہی دی تو قبول ہو گی مدعی نے دعویٰ کیا کہ اس نے میرے مال میں سے اس قدر اسباب تلف کیا اور اس پر اس کی قیمت واجب ہے اور گواہوں نے بیان کیا کہ مدعیٰ علیہ نے اس کو فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کر کے سپرد کر دیا ہے تو گواہی مقبول ہے اور اگر فقط بیع کر

دینا ذکر کیا اور سپرد کرنا نہ ذکر کیا تو یہ گواہی تلف کر دینے پر درست نہ ہو گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر دعویٰ کیا کہ اس نے میرا گدھا غصب کر لیا ہے اور گواہوں نے گواہی دی کہ گدھا مدعی کی ملک ہے اور اس شخص کے قبضہ میں ناحق ہے تو یہ گواہی مقبول ہو گی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے۔

اگر دس من آٹا مع بھوسی ملے ہوئے کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے آٹے کی بدون بھوسی کے گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی اور اسی طرح اگر چھنے ہوئے آٹے کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے بے چھنے ہوئے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی اور اگر مدعی نے کھری چاندی کا دعویٰ کیا اور وزن بیان کر دیا اور گواہوں نے چاندی اور وزن کی گواہی دی اور کھری وغیرہ صفت کا بیان نہ کیا تو یہ گواہی مقبول ہو گی اور ردی چاندی دلوائی جائے گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے منتقٰی میں مذکور ہے کہ ایک گھر ایک شخص کے قبضہ میں ہے اس پر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ یہ گھر میرے اور قابض کے درمیان نصف نصف ہے کہ مجھے باپ کی میراث میں ملا ہے اور قابض نے اس کا انکار کیا اور کہا کہ سب میرا ہے پھر مدعی گواہ لایا کہ جنہوں نے گواہی دی کہ یہ گھر اس مدعی کے باپ کا ہے اور وہ مر گیا اور اس نے اس مدعی کے واسطے میراث چھوڑا ہے اور اس کے سوا اس کا کوئی وارث نہیں ہے پس امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر پہلے مدعی نے یہ دعویٰ نہیں کیا کہ اس میں سے آدھا قابض کو میری طرف سے نکل گیا ہے تو اس کے گواہوں کی یہ گواہی باطل ہو گی اور اگر مدعی نے کہا کہ میں نے اس کا آدھا مدعیٰ علیہ کے ہاتھ ہزار درہم فروخت کیا تھا تو قاضی اس کو بیچ کر دینے کے دعویٰ میں صادق نہ جانے گا اور نہ اس کو اپنے گواہوں کو جھٹلانے والا گردانے گا اور آدھے گھر کی ڈگری اس کے نام میراث کی وجہ سے کر دے گا اور اگر وہ اس کے گواہ لایا کہ میں نے آدھا گھر مدعیٰ علیہ کے ہاتھ ہزار درہم کو فروخت کر دیا ہے یا اس نے اس شرط پر مدعیٰ علیہ سے صلح کر لی ہے کہ آدھا گھر اس کے سپرد کر دے تو گواہی

قبول ہو گی اور تمام گھر کی ڈگری اس کے نام کر دے گا اور آدھا گھر مدعیٰ علیہ کے ہاتھ فروخت ہونے کا حکم دے گا بشرطیکہ مدعی نے بیع کا دعویٰ کیا ہو اور مدعیٰ علیہ پر شمن واجب نہ ہو گا اور اگر صلح کر لینے پر اس نے گواہ قائم کئے تھے تو صلح باطل کر کے تمام گھر مدعی کے حوالہ کیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے منتقٰی میں لکھا ہے کہ کسی نے یہ دعویٰ کیا کہ اس گھر میں سے آدھا یا تہائی میرا ہے اور وہ گھر دو شخصوں کے قبضہ میں تھا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 [Page 299] Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

- ...that both had divided it and one went missing, then the claimant (mudda'i) disputed with the person present, and witnesses testified that this half is indeed the claimant's which is in the possession of the person present; then the testimony will not be accepted. This is documented in *Wajeez-e-Kardari*. If a specific asset was in someone's possession and another person claimed it as theirs and presented witnesses, but then the claimant stated that the asset was never theirs at all, the testimony becomes void and unacceptable. If a judge's (qazi) order had already been issued, it would be nullified. Similarly, the ruling remains the same even if the phrase 'at all' was not used; this is mentioned in *Muheet*.
- If someone claims a slave in another person's possession and presents witnesses who testify that the defendant (mudda-alaih) admitted the slave is the property of the claimant, the testimony will be accepted. If witnesses state the defendant admitted to purchasing the slave from the claimant, but the claimant asserts that while the defendant made such an admission, he (the claimant) never actually sold the slave to him, the claimant shall take possession of the slave. Similarly, if admission of possession was made based on a settlement, and witnesses testify that the defendant admitted the claimant gave it to him on rent, the same ruling applies. Likewise, if testimony is given that the defendant said "You sold it to me for such a price," or that the defendant admitted the claimant left it as a trust (wadiyat) with him, the ruling remains consistent.
- However, if witnesses testify that the defendant admitted the claimant gave (gifted) it to him, the testimony will not be accepted. If testimony is given that the defendant admitted to wrongful seizure (ghasb) or admitted the claimant had pawned (rahn) it with him, the testimony will be accepted and the slave returned to the claimant; this is stated in *Khulasa*.
- If a person claims a female slave in another's possession, stating "This female slave was mine," and witnesses testify "This female slave belongs to him," this specific issue is not mentioned in any textbook. Jurists (masha'ikh) have differed on this: some say it should be accepted, while others say it should not, and the latter is considered more correct; this is found in *Muheet* etc. If the claim is "This female slave was mine" and witnesses testify "This slave was his (previously)," it

will not be accepted according to *Khazanat-ul-Mufteen*. But if the claimant claims "This is mine" and witnesses testify "This was his," it will be accepted.

- If a person claims a house in another's possession and witnesses testify that "This house was in the claimant's possession," then according to *Zahir-ur-Riwayat*, the testimony will not be accepted and no decree will be issued; this is in *Muheet*.
- If someone claims a house but excludes a room, its passageway, and all associated rights from the claim, but witnesses then testify for the entire house without mentioning the exclusions made by the claimant, the testimony will not be accepted. However, if the claimant reconciles this by stating, "The entire house was mine, but the portions I excluded were sold to him," then the testimony will be accepted; this is noted in *Wajeez-e-Kardari*.
- If witnesses testify to someone's ownership of a large house (dar) and the beneficiary (mashud-lahu) states that a specific room therein belongs to someone other than the defendant and is not his, he has contradicted his own witnesses. If this statement is made before the judge's ruling, no decree will be issued for him or the other person. If stated after the ruling, Imam Abu Yusuf said: "I will uphold the admission for that person and grant it to them, return the rest of the house to the defendant, and the claimant shall pay the price of that room as a penalty (dand) against the witness (or person testified against);" this is in *Fatawa Qazi Khan*.
- A person claimed a house and brought witnesses, and an order was issued regarding the building. Later, the claimant stated the building belongs to the defendant, or the defendant presented witnesses to that effect; the building will then be granted to the defendant, and the land order will remain valid. If witnesses had explicitly included the building in their testimony and the judicial decree covered it, but the claimant subsequently admitted the building belongs to the defendant, the decree regarding the building becomes void. If the defendant then presents witnesses proving ownership of the building, no new order will be issued; this is recorded in *Wajeez-e-Kardari*.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 [पृष्ठ 299] किताब-उश-शहादात (गवाहियों की किताब)

- ...कि दोनों ने उसे तक़सीम कर लिया था और एक ग़ायब हो गया था और मुद्दई (दावेदार) ने हाज़िर शख़्स से झगड़ा किया और गवाहों ने गवाही दी कि मुद्दई का यही आधा हिस्सा है जो इस हाज़िर के क़ब्ज़े में है, तो गवाही मक़बूल (स्वीकार्य) न होगी, यह 'वजीज़-ए-करदरी' में लिखा है। अगर कोई विशिष्ट संपत्ति किसी व्यक्ति के क़ब्ज़े में थी, उस पर एक व्यक्ति ने दावा किया कि यह मेरी है और उस पर गवाह पेश किए, फिर मुद्दई ने कहा कि यह संपत्ति हरगिज़ कभी मेरी न थी, तो गवाही बातिल (शून्य) और ना-मक़बूल होगी। और अगर क़ाज़ी (न्यायाधीश) का आदेश हो चुका था तो वह बातिल हो जाएगा। इसी तरह अगर 'हरगिज़' का शब्द न कहा हो तब भी यही हुक्म है, यह 'मुहीत' में लिखा है।
- अगर किसी ने एक ग़ुलाम पर, जो एक व्यक्ति के क़ब्ज़े में है, दावा किया और गवाह पेश किए जिन्होंने यह गवाही दी कि मुद्दआ-अलैहि (प्रतिवादी) ने इक़रार (स्वीकार) किया है कि यह ग़ुलाम मुद्दई की मिल्कियत है, तो गवाही क़बूल होगी। और अगर गवाहों ने कहा कि मुद्दआ-अलैहि ने इक़रार किया है कि 'मैंने इसे मुद्दई से ख़रीदा है' और मुद्दई ने कहा कि 'उसने यह इक़रार किया लेकिन मैंने उसके हाथ इसे नहीं बेचा है', तो मुद्दई ग़ुलाम को ले लेगा। इसी तरह अगर क़ब्ज़ा किसी समझौते के तहत होने का इक़रार किया और गवाहों ने गवाही दी कि उसने इक़रार किया है कि 'मुद्दई ने मुझे यह किराए पर दिया है', तो भी यही हुक्म है। इसी तरह अगर गवाही दी कि मुद्दआ-अलैहि ने कहा कि 'तूने मेरे हाथ इसे इतने दामों में बेचा है' या यह गवाही दी कि उसने इक़रार किया है कि 'मुद्दई ने मेरे पास इसे अमानत (वदीयत) रखा है', तब भी यही हुक्म है।
- और अगर गवाहों ने यह गवाही दी कि मुद्दआ-अलैहि ने इक़रार किया कि 'मुद्दई ने यह मुझे दिया (उपहार) है', तो गवाही मक़बूल न होगी। और अगर यह गवाही दी कि मुद्दआ-अलैहि ने इसे जबरन छीनने (ग़सब) का इक़रार किया या यह इक़रार किया कि 'मुद्दई ने इसे मेरे पास गिरवी (रहन) रखा है', तो गवाही मक़बूल होगी और ग़ुलाम मुद्दई को दिलाया जाएगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है।
- एक व्यक्ति ने एक दासी (बाँदी) पर, जो किसी अन्य के क़ब्ज़े में है, दावा किया और कहा कि 'यह दासी मेरी थी' और गवाहों ने गवाही दी कि 'यह दासी इसकी है', तो यह मामला किसी किताब में वर्णित नहीं है और विद्वानों (मशाएख़) ने ऐसी गवाही में मतभेद किया है। कुछ ने

कहा कि स्वीकार होगी और कुछ ने कहा कि मक़बूल न होगी, और यही अधिक सही (असह) है, यह 'मुहीत' आदि में लिखा है। अगर दावा किया कि 'यह दासी मेरी थी' और गवाहों ने गवाही दी कि 'यह उसकी (पहले) थी', तो मक़बूल न होगी, यह 'ख़ज़ानत-उल-मुफ़्तीन' में लिखा है। अगर मुद्दई ने दावा किया कि 'यह मेरी है' और गवाहों ने गवाही दी कि 'यह उसकी थी', तो मक़बूल होगी।

- अगर एक व्यक्ति ने एक घर पर, जो किसी के क़ब्ज़े में है, दावा किया और गवाहों ने गवाही दी कि 'यह घर इस मुद्दई के क़ब्ज़े में था', तो 'ज़ाहिर-उर-रवायत' के अनुसार गवाही ना-मक़बूल होगी और कोई डिक्री (आदेश) जारी नहीं होगी, यह 'मुहीत' में है।
- अगर एक घर का दावा किया और उसमें से एक कमरा, रास्ता और सभी अधिकारों को छोड़ (निकाल) दिया, फिर गवाहों ने उसके पक्ष में पूरे घर की गवाही दी और दावेदार द्वारा छोड़े गए हिस्सों का अपवाद (इस्तस्ना) नहीं किया, तो गवाही मक़बूल न होगी। लेकिन अगर मुद्दई ने इस तरह स्पष्ट किया कि 'पूरा घर मेरा था लेकिन जो हिस्सा मैंने छोड़ा है वह मैंने उसे बेच दिया था', तो गवाही मक़बूल होगी, यह 'वजीज़-ए-करदरी' में लिखा है।
- अगर गवाहों ने एक मकान (दार) के किसी की मिल्कियत होने की गवाही दी और जिसके पक्ष में गवाही दी गई (मश्हूद-लहु) उसने कहा कि 'इसमें से अमुक कमरा प्रतिवादी के अलावा किसी और का है, मेरा नहीं है', तो उसने अपने ही गवाहों को झुठला दिया। यदि उसने क़ाज़ी के आदेश से पहले ऐसा कहा, तो न उसके लिए और न ही उस दूसरे व्यक्ति के लिए कोई डिक्री होगी। यदि आदेश के बाद कहा, तो इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार: 'उस व्यक्ति के लिए किया गया इक़रार मैं जायज़ रखूँगा और उसे दिला दूँगा, और बाकी मकान प्रतिवादी को वापस दिला दूँगा, और मुद्दई उस कमरे की क़ीमत का हर्जाना (डाँड) गवाह के विरुद्ध देगा', यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।
- एक व्यक्ति ने मकान का दावा किया और गवाह लाया, और इमारत के पक्ष में आदेश दे दिया गया। फिर मुद्दई ने कहा कि 'इमारत प्रतिवादी की है' या प्रतिवादी ने उस पर गवाह पेश किए, तो इमारत उसे दिला दी जाएगी और ज़मीन के बारे में जो आदेश हुआ है वह बातिल नहीं होगा। अगर गवाहों ने अपनी गवाही में इमारत का भी साफ़ ज़िक्र किया था और अदालती आदेश उससे भी जुड़ा था, फिर मुद्दई ने इक़रार किया कि 'इमारत प्रतिवादी की है', तो वह आदेश बातिल हो जाएगा। फिर यदि प्रतिवादी ने गवाह पेश किए कि इमारत उसकी है, तो कोई नया आदेश नहीं दिया जाएगा, यह 'वजीज़-ए-करदरी' में लिखा है।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ [۲۹۹] کتاب الشہادات کہ دونوں نے اس کو تقسیم کر لیا تھا اور ایک غائب ہو گیا تھا اور مدعی نے حاضر سے جھگڑا کیا اور گواہوں نے گواہی دی کہ مدعی کا یہی آدھا ہے جو اس حاضر کے قبضہ میں ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر ایک مال معین کسی شخص کے قبضہ میں تھا اس پر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میرا ہے اور اس پر گواہ قائم کئے پھر مدعی نے کہا کہ یہ مال ہرگز کبھی میرا نہ تھا تو گواہی باطل اور نا مقبول ہوگی اور اگر حکم قاضی ہو چکا تھا تو باطل ہو جائے گا اور اسی طرح اگر ہرگز کا لفظ نہ کہا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے ایک غلام پر جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور گواہ پیش کئے کہ جنہوں نے یہ گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا ہے کہ یہ غلام مدعی کی ملک ہے تو گواہی قبول ہوگی اور اگر گواہوں نے کہا کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا ہے کہ میں نے مدعی سے خریدا ہے اور مدعی نے کہا کہ اس نے یہ اقرار کیا لیکن میں نے اس کے ہاتھ نہیں فروخت کیا ہے تو مدعی غلام کو لے لے گا اسی طرح اگر قبضہ بطور چکانے کے واقع ہونے کا اقرار کیا اور گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ مدعی نے مجھے کرایہ پر دیا ہے تو بھی یہی حکم ہے اسی طرح اگر گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے کہا کہ تو نے میرے ہاتھ اتنے داموں کو فروخت کیا ہے یا یہ گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ مدعی نے میرے پاس ودیعت رکھا ہے تب بھی یہی حکم ہے اور اگر گواہوں نے یہ گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا کہ مدعی نے مجھے دیا ہے تو قبول نہ ہوگی اور اگر یہ گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے غصب کر لینے کا اقرار کیا یا یہ اقرار کیا کہ مدعی نے میرے پاس رہن کیا ہے تو مقبول ہوگی اور غلام مدعی کو دلایا جائے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک باندی پر جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور کہا کہ یہ باندی میری تھی اور گواہوں نے

گواہی دی کہ یہ باندی اس کی ہے تو یہ مسئلہ کسی کتاب میں مذکور نہیں اور مشائخ نے ایسی گواہی میں اختلاف کیا بعضوں نے کہا کہ قبول ہوگی اور بعض نے کہا کہ مقبول نہ ہوگی اور یہی اصح ہے یہ محیط وغیرہ میں لکھا ہے اگر دعویٰ کیا کہ یہ باندی میری تھی اور گواہوں نے گواہی دی کہ یہ اس کی تھی تو مقبول نہ ہوگی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر مدعی نے دعویٰ کیا کہ یہ میری ہے اور گواہوں نے گواہی دی کہ یہ اس کی تھی تو مقبول ہوگی اگر ایک شخص نے ایک گھر پر جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور گواہوں نے یہ گواہی دی کہ یہ گھر اس مدعی کے قبضہ میں تھا تو ظاہر الروایت کے موافق گواہی نا مقبول اور ڈگری نہ ہوگی یہ محیط میں ہے۔ اگر ایک گھر کا دعویٰ کیا اور اس میں سے ایک کوٹھڑی اور اس کے جانے کا راستہ اور تمام حقوق و مرافق کو نکال دیا پھر گواہوں نے اس کے واسطے گھر کی گواہی دی اور جو کچھ مدعی نے نکال ڈالا تھا اس کا استثنا نہ کیا تو مقبول نہ ہوگی لیکن اگر مدعی نے توفیق اس طرح دی کہ سب گھر میرا تھا لیکن جو کچھ میں نے نکالا ہے وہ اس کے ہاتھ بیچ ڈالا تھا تو مقبول ہوگی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر گواہوں نے ایک دار کی کسی کی ملکیت ہونے کی گواہی دی اور مشہود لہ نے کہا کہ اس میں سے فلاں بیت سوائے مدعاعلیہ کے فلاں شخص کا ہے میرا نہیں ہے تو اس نے اپنے گواہوں کی تکذیب کی پس اگر اس نے قاضی کے حکم دینے سے پہلے یہ بیان کیا تو اس کے لئے اور دوسرے مقر لہ کے لئے کسی چیز کی ڈگری نہ ہوگی اور اگر حکم دینے کے بعد بیان کیا تو امام ابو یوسف نے فرمایا کہ فلاں شخص کے واسطے جو اقرار کیا ہے وہ جائز رکھوں گا اور فلاں شخص کو دلا دوں گا اور باقی دار مدعاعلیہ کو واپس دلا دوں گا اور یہ مدعی اس بیت کی قیمت جو اس نے دوسرے فلاں شخص کے واسطے اقرار کیا ہے مشہود علیہ کو ڈانڈ دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک دار کا دعویٰ کیا اور گواہ لایا اور عمارت کا حکم بجا دے دیا گیا پھر مدعی نے کہا کہ عمارت مدعاعلیہ کی ہے یا مدعاعلیہ نے اس

پر گواہ پیش کئے تو عمارت اس کو دلا دی جائے گی اور زمین کی بابت جو حکم ہوا ہے وہ باطل نہ ہوگا اور اگر گواہوں نے اپنی گواہی میں عمارت کو بھی صاف ذکر کیا تھا اور حکم قضا اس کے ساتھ بھی متعلق ہوا تھا پھر مدعی نے اقرار کیا کہ عمارت مدعاعلیہ کی ہے تو حکم قضا باطل ہوگا پھر اگر مدعاعلیہ نے گواہ پیش کئے کہ عمارت اس کی ہے تو کچھ حکم نہ دیا جائے گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔

It is mentioned in 'Muntaqa' that if witnesses testify for someone regarding a house, and after their credibility is established, the defendant claims that the structure belongs to him as he built it and wishes to produce witnesses for this. If the plaintiff's witnesses are present, the judge (Qazi) shall ask them who the structure belongs to. If they say it belongs to the plaintiff, the judge shall pay no heed to the defendant's claim. If they say they do not know whose structure it is, but they testify that the land belongs to the plaintiff, then the structure shall be awarded to the defendant provided he produces witnesses, and an order will be issued to demolish the structure and hand over the land to the plaintiff. If the defendant fails to produce witnesses, the judge shall decree the land to the plaintiff based on the witnesses' testimony, and the structure shall follow the land. Later, if the defendant brings witnesses proving the structure is his, he may take it. This is in the 'Muntaqa' section of 'Fasul al-Imadiyah'. It is also mentioned that if the plaintiff's witnesses testified about a house and then died or went missing, and the plaintiff no longer had the ability to present them again, and then another person came and claimed that the structure of that house belongs to him and produced two witnesses, the judge would decree the land to the claimant of the house and the structure would be divided equally between the two claimants. If the defendant produced witnesses before or after the judge's decree claiming the structure is his, it would not be accepted. If the plaintiff's witnesses stated that the land belongs to the plaintiff but they do not know who owns the structure, a decree for the land would be given to the plaintiff, and the decree for the structure would specifically go to its claimant. This is recorded in 'Al-Muhit'. In the case of land with date palms etc., where witnesses do not specify trees and land separately, the ruling is the same as that for a house; the judge decrees the land for the plaintiff, and the trees follow it, provided the testimony about trees is reliable. Similarly, if witnesses say a ring or a sword belongs to a certain plaintiff without mentioning the gemstone or the scabbard, the judge shall decree the ring with the gemstone and the sword with the scabbard to the plaintiff, despite the ruling being valid because of the testimony regarding the main objects. For this reason, if the defendant produces witnesses proving his ownership of the gemstone or the scabbard, a ruling shall be made in his favor, whether or not the judge had previously issued a decree for the plaintiff. This is written in 'Fasul al-Imadiyah'.

If witnesses testify about a female slave who is in someone's possession, stating that she belongs to this plaintiff, and a decree is issued ⋆

A female slave is in one person's possession and her daughter is in another's. If a plaintiff sues the possessor of the slave claiming she is his, and the judge issues a decree, he does not automatically gain rights over the slave's daughter by that same decree. Similarly, if a tree is in one person's possession and its fruit is with another, and a plaintiff produces witnesses against the possessor of the tree and takes the tree by the judge's order, he does not gain the right to take the fruit by that same order. This is cited in 'Fatawa Qazi Khan'. If witnesses testify about a slave-girl in someone's possession, saying she belongs to the plaintiff, and a decree is issued, then the witnesses disappear or die, and it becomes known that the slave-girl has children with the defendant whom the witnesses had not seen, the plaintiff shall take them. Similarly, if it is known that the defendant has children of the slave-girl but the witnesses only testified about the slave-girl herself, the plaintiff will still receive the slave-girl along with her children by the judge's order. If the possessor says, "I will produce witnesses that these children are mine," the judge shall not pay attention and shall award the slave-girl with her children to the plaintiff. After the judge has given such an order, if witnesses appear and say the children do not belong to the plaintiff but to the defendant, then...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 300 | किताब-उश-शहादत (गवाहियों की किताब)

मुन्तक़ा में है कि अगर गवाहों ने किसी व्यक्ति की तरफ से एक घर की गवाही दी, फिर जब उनकी सच्चाई साबित हो गई तो प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) ने कहा कि इमारत मेरी है, मैंने बनवाई है और इस पर गवाह पेश करना चाहे। पस अगर वादी (मुद्दई) के गवाह मौजूद हों तो काजी उनसे पूछेगा कि इमारत किसकी है? अगर उन्होंने कहा कि वादी की है, तो प्रतिवादी के बयान पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। और अगर उन्होंने कहा कि हम नहीं जानते कि इमारत किसकी है, हाँ हम गवाही देते हैं कि जमीन वादी की है, तो इमारत प्रतिवादी को दिलाई जाएगी बशर्ते कि वह गवाह पेश करे, और हुक्म दिया जाएगा कि इमारत गिराकर जमीन वादी के हवाले करे। और अगर प्रतिवादी गवाह नहीं लाया तो काजी वादी की गवाही पर उसके लिए जमीन की डिग्री कर देगा और इमारत जमीन के अधीन होगी। इसके बाद अगर प्रतिवादी गवाह लाया कि इमारत मेरी है, तो वह उसे ले लेगा। यह फ़सूल-ए-इमादिया में मुन्तक़ा में है कि अगर वादी के गवाह घर की गवाही देकर मर गए या गायब हो गए और वादी के पास यह शक्ति न रही कि उन्हें दोबारा हाजिर करे, फिर एक और व्यक्ति आया और दावा किया कि इस घर की इमारत मेरी है और उसके दो गवाहों ने इस पर गवाही दी, तो काजी घर के वादी के लिए जमीन की डिग्री कर देगा और इमारत दोनों वादियों के बीच आधी-आधी बाँटी जाएगी। फिर अगर प्रतिवादी ने काजी के फैसले से पहले या बाद में गवाह पेश किए कि इमारत मेरी है, तो वह स्वीकार्य नहीं होगा। और अगर वादी के गवाहों ने बयान दिया कि जमीन वादी की है और हम नहीं जानते कि इमारत किसकी है, तो वादी के लिए जमीन की डिग्री की जाएगी और इमारत की डिग्री विशेष रूप से उसके दावेदार के लिए होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। और जिस जमीन में खजूर आदि के पेड़ हों और गवाह पेड़ों और जमीन का अलग-अलग उल्लेख न करें, तो उसका हुक्म घर जैसा ही है। काजी वादी के लिए जमीन की डिग्री करेगा और पेड़ उसके अधीन होंगे, बशर्ते कि गवाही पेड़ों पर विश्वसनीय हो। इसी तरह अगर गवाहों ने कहा कि यह अंगूठी या तलवार फलां वादी की है और नगीने या म्यान का जिक्र नहीं किया, तो काजी वादी के लिए नगीने सहित अंगूठी और म्यान सहित तलवार की डिग्री कर देगा, इस बात के बावजूद कि नगीने और म्यान की गवाही के बिना फैसला विश्वसनीय हो। इसी वजह से अगर प्रतिवादी ने नगीने या म्यान के अपनी मिल्कियत होने के गवाह पेश किए, तो उसके पक्ष में फैसला होगा, चाहे काजी ने पहले वादी के लिए फैसला सुना दिया हो या नहीं। यह फ़सूल-ए-इमादिया में लिखा है।

अगर गवाहों ने एक दासी के बारे में, जो किसी व्यक्ति के कब्जे में है, गवाही दी कि यह दासी इस वादी की है और उसका फैसला हो गया ⋆

एक दासी एक व्यक्ति के कब्जे में है और उसकी बेटी दूसरे के कब्जे में है। फिर एक वादी ने दासी के कब्जाधारी पर मुकदमा किया कि यह मेरी है और काजी ने उसका फैसला कर दिया, तो उसे दासी की बेटी का अधिकार इसी फैसले से प्राप्त नहीं होगा। इसी तरह अगर एक व्यक्ति के कब्जे में एक पेड़ है और उसके फल दूसरे के पास हैं, फिर एक वादी ने पेड़ के कब्जाधारी पर गवाह पेश करके काजी के फैसले से पेड़ ले लिया, तो उसे इसी फैसले से फल लेने का अधिकार नहीं होगा। यह फ़तावा काजी खान से उद्धृत है। अगर गवाहों ने एक दासी के बारे में, जो किसी व्यक्ति के कब्जे में है, गवाही दी कि यह दासी इस वादी की है और उसका फैसला हो गया, फिर गवाह गायब हो गए या मर गए और मालूम हुआ कि उस दासी की कोई संतान प्रतिवादी के पास है जिसे गवाहों ने नहीं देखा था, तो वादी उसे ले लेगा। इसी तरह अगर प्रतिवादी के पास दासी की संतान होना मालूम हो लेकिन गवाहों ने सिर्फ दासी की गवाही दी हो, तब भी वादी दासी मय संतान काजी के हुक्म से ले लेगा। और अगर कब्जाधारी ने कहा कि मैं इसके गवाह पेश करता हूँ कि यह संतान मेरी है, तो काजी ध्यान नहीं देगा और दासी मय संतान वादी को दिला देगा। फिर जब काजी ने ऐसा फैसला दे दिया, उसके बाद गवाह हाजिर हुए और कहा कि संतान वादी की नहीं बल्कि प्रतिवादी की है, तो...

منتقٰی میں ہے کہ اگر گواہوں نے کسی شخص کی طرف سے ایک دار کی گواہی دی پھر جب ان کی تعدیل ثابت ہو گئی تو مدعا علیہ نے کہا کہ عمارت میری ہے میں نے بنوائی ہے اور اس پر گواہ پیش کرنے چاہے پس اگر مدعی کے گواہ حاضر ہوں تو قاضی ان سے دریافت کرے گا کہ عمارت کس کی ہے پس اگر انہوں نے کہا کہ مدعی کی ہے تو مدعا علیہ کے قول کی طرف التفات نہ کرے گا اور اگر انہوں نے کہا کہ ہم نہیں جانتے کہ عمارت کس کی ہے ہاں اس کی ہم گواہی دیتے ہیں کہ زمین مدعی کی ہے تو عمارت مدعا علیہ کو دلائی جائے گی بشرطیکہ گواہ قائم کرے اور حکم دیا جائے گا کہ عمارت گرا کر زمین مدعی کے سپرد کرے اور اگر مدعا علیہ گواہ نہ لایا تو قاضی مدعی کی گواہی پر اس کے واسطے زمین کی ڈگری کر دے گا اور عمارت زمین کے تابع ہو گی بعد ازاں اگر مدعا علیہ گواہ لایا کہ عمارت میری ہے تو لے لے گا یہ فصول عمادیہ میں منتقی میں ہے کہ اگر گواہ مدعی دار کی گواہی دے کر مر گئے یا غائب ہو گئے اور مدعی کو یہ قدرت نہ رہی کہ پھر ان کو حاضر کرے پھر ایک شخص آیا اور اس نے دعویٰ کیا کہ اس دار کی عمارت میری ہے اور اس کے دو گواہوں نے اس پر گواہی دی تو قاضی دار کے مدعی کے واسطے زمین کی ڈگری کر دے گا اور عمارت دونوں مدعیوں میں نصف نصف تقسیم ہو گی پھر اگر مدعا علیہ نے حکم قاضی سے پہلے یا بعد اس کے گواہ پیش کئے کہ عمارت میری ہے تو مقبول نہیں ہے اور اگر مدعی کے گواہوں نے بیان کیا کہ زمین مدعی کی ہے اور ہم نہیں جانتے ہیں کہ عمارت کس کی ہے تو مدعی کے واسطے زمین کی ڈگری کی جائے گی اور عمارت کی ڈگری خاص اس کے مدعی کے لئے ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اور جس زمین میں خرما وغیرہ کے درخت ہوں اور گواہ درختوں اور زمین کی تفصیل نہ بیان کریں تو اس کا حکم مثل دار کے ہے

اور قاضی زمین کی ڈگری مدعی کے واسطے کرے گا اور درخت اس کے تابع ہوں گے یہ کہ گواہی درختوں پر معتبر ہو گی اور اسی طرح اگر گواہوں نے کہا کہ یہ انگشتری یا یہ تلوار فلاں مدعی کی ہے اور نگینہ اور حلیہ کا ذکر نہ کیا تو قاضی مدعی کے واسطے انگشتری مع نگینہ اور تلوار مع حلیہ کے ڈگری کر دے گا بدوں اس کے کہ نگینہ اور حلیہ کی نسبت گواہی کی وجہ سے حکم دینا معتبر ہو اور اسی وجہ سے اگر مدعا علیہ نے نگینہ یا حلیہ اپنی ملکیت ہونے کے گواہ پیش کئے تو اس کے لئے حکم ہو جائے گا خواہ قاضی نے اس کے لئے مدعی کے واسطے پہلے حکم دے دیا ہو یا نہ دیا ہو یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

اگر گواہوں نے ایک باندی کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ گواہی دی کہ یہ باندی اس مدعی کی ہے اور اس کی ڈگری ہوگئی *

ایک باندی ایک شخص کے قبضہ میں ہے اور اس کی لڑکی دوسرے کے قبضہ میں ہے پھر ایک مدعی نے باندی کے قابض پر نالش کی کہ یہ میری ہے اور قاضی نے اس کی ڈگری کر دی تو اس کو باندی کی لڑکی کا اختیار اسی حکم سے حاصل نہ ہو گا اسی طرح اگر ایک شخص کے قبضہ میں ایک درخت ہے اور اس کے پھل دوسرے کے پاس ہیں پھر ایک مدعی نے درخت کے قابض پر گواہ پیش کر کے قاضی کے حکم سے درخت لے لیا تو اس حکم سے اس کو پھل لے لینے کا اختیار نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں منقول ہے اگر گواہوں نے ایک باندی کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ گواہی دی کہ یہ باندی اس مدعی کی ہے اور اس کی ڈگری ہوگئی پھر گواہ غائب ہو گئے یا مر گئے اور معلوم ہوا کہ اس باندی کی کوئی اولاد مشہور علیہ کے پاس ہے کہ جس کو گواہوں نے نہیں دیکھا تھا تو مدعی اس کو لے لے گا اور اسی طرح اگر مدعا علیہ کے پاس باندی کی اولاد ہونا معلوم ہو مگر گواہوں نے صرف باندی کی گواہی دی تو بھی مدعی باندی مع اولاد حکم قاضی سے لے لے گا اور اگر قابض نے کہا کہ میں اس کے گواہ پیش کرتا ہوں کہ یہ

اولاد میری ہے تو قاضی التفات نہ کرے گا اور باندی مع اولاد مدعی کو دلا دے گا پھر جب قاضی نے ایسا حکم دے دیا پھر گواہ حاضر ہوئے اور کہا کہ اولاد مدعی کی نہیں ہے مدعا علیہ کی ہے تو

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 301 | Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat)

The Judge (Qazi) shall not grant it to him even if he brings witnesses. If, before passing the order, the witnesses were present and the Qazi inquired from them regarding the ownership of the children, and they stated that they belong to the defendant (Mudda-'alayh) or said they do not know, then the Qazi shall not issue any order regarding the children, but shall award the slave girl to the claimant (Muddayi). This is recorded in 'Al-Zakheera'. A person claimed a house which was in another's possession and presented witnesses, and the Qazi issued a decree in his favor. Thereafter, the claimant admitted that this house belongs to a certain third party other than the defendant and that he has no right in it; whether that third party confirms or denies this admission, the Qazi's judgment shall not become void. This is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'.

If the claimant said, "This house is not mine, it belongs to such-and-such person," and that person confirmed it, the house belongs to him, and the claimant shall not pay any compensation (Daman) to the defendant. This is in 'Al-Muheet'. If, after the Qazi's decree, the claimant stated that "this house belongs to such-and-such person and it was never mine"—either he first acknowledged it for another and then denied his own ownership, or first denied his ownership and then acknowledged it for another—then if that third party confirms all his statements, the Qazi's order becomes void, the house shall be returned to the defendant, and the third party shall receive nothing. However, if that third party denies the claimant's statement that "it was never mine" but confirms the ownership by saying "this house belonged to the claimant, then after the decree he made me the owner for some reason and it is now currently my property," then the house shall be given to that third party, and the claimant shall pay the defendant the price as a penalty (Dand), whether he first acknowledged and then denied, or vice versa. This is as per 'Al-Jami'. Scholars have stated regarding this issue that this ruling applies when the denial is made first followed by acknowledgment in continuous speech (mutttasil). If the speech was interrupted before the acknowledgment (i.e., a gap between denial and acknowledgment), the acknowledgment shall not be valid. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If the Qazi had not yet issued the decree for the house in favor of the claimant and the claimant stated, "This house belongs to such-and-such person, I have no right in it," or said "it is not mine, it belongs to so-and-so," then the Qazi shall not issue a decree in his favor. However, if the claimant, while saying it belongs to another,

explains, "After the testimony of the witnesses, I sold it to so-and-so or gifted (Hiba) it to him and he took possession after leaving the court," and he said this in continuous speech, then the Qazi shall issue the decree in his favor. This is in 'Al-Muheet'. A person claimed a house against another, and the defendant said "it is not in my possession." Then the claimant's witnesses testified that the house is with the defendant and is his property. The Qazi will then ask the claimant. If he says, "Yes, it is as the witnesses stated, that the house is in the defendant's possession and ownership," then the claimant has admitted the defendant's ownership. But if he says, "The witnesses are truthful that the house is in his possession, but I do not confirm that it is his property," then it is possible, and the defendant will be considered the adversary (Khasim). This is as in 'Fatawa Qazi Khan'.

---

1. This is when these witnesses were not from the claimant's side.

क़ाज़ी (न्यायाधीश) उसे (संपत्ति) नहीं दिलाएगा चाहे वह गवाह ले आए, और यदि आदेश देने से पहले गवाह उपस्थित थे और क़ाज़ी ने उनसे पूछा कि संतान किसकी मिल्कियत है, और उन्होंने कहा कि यह प्रतिवादी (मुद-अलैह) की है या कहा कि हम नहीं जानते, तो क़ाज़ी संतान के संबंध में कोई आदेश नहीं देगा और दासी वादी (मुद्दयी) को दिला देगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक घर के संबंध में दावा किया जो किसी अन्य व्यक्ति के कब्ज़े में था, गवाह पेश किए और क़ाज़ी ने वादी के पक्ष में डिक्री (फैसला) दे दी। फिर वादी ने स्वीकार किया कि यह घर प्रतिवादी के अलावा किसी तीसरे व्यक्ति का है और इसमें मेरा कोई अधिकार नहीं है; अब वह तीसरा व्यक्ति वादी की बात की पुष्टि करे या उसे झुठलाए, इससे क़ाज़ी का निर्णय रद्द नहीं होगा। यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी खान' में लिखा है।

यदि वादी ने कहा कि यह घर मेरा नहीं है, बल्कि फलां व्यक्ति का है, और उस व्यक्ति ने इसकी पुष्टि की, तो घर उसी का होगा और वादी को प्रतिवादी को कोई मुआवज़ा (ज़मान) नहीं देना होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि वादी ने क़ाज़ी के आदेश के बाद यह बयान दिया कि यह घर फलां व्यक्ति का है और मेरा कभी नहीं था—या तो उसने पहले दूसरे के लिए स्वीकार किया फिर अपनी मिल्कियत से इंकार किया, या पहले अपनी मिल्कियत से इंकार किया फिर दूसरे के लिए स्वीकार किया—तो यदि उस तीसरे व्यक्ति ने वादी की सभी बातों की पुष्टि कर दी, तो क़ाज़ी का आदेश रद्द माना जाएगा और घर प्रतिवादी को वापस कर दिया जाएगा, और उस तीसरे व्यक्ति को कुछ नहीं मिलेगा। लेकिन यदि उस तीसरे व्यक्ति ने वादी के इस कथन को झुठलाया कि "मेरा कभी नहीं था" और इस बात की पुष्टि की कि "घर वादी का ही था, लेकिन आदेश के बाद उसने मुझे इसका मालिक बना दिया," तो घर उस तीसरे व्यक्ति को दिया जाएगा और वादी प्रतिवादी को उसकी कीमत का हर्जाना (डांड) देगा। चाहे उसने पहले स्वीकार किया हो फिर इंकार, या इसके विपरीत। 'जामे' में ऐसा ही है। विद्वानों ने इस मसले में कहा है कि यह नियम तब है जब पहले इंकार किया जाए और फिर स्वीकार किया जाए और कथन निरंतर (मुत्तसिल) हो। यदि वादी ने अपनी बात काटकर दोबारा स्वीकार किया, यानी इंकार और स्वीकार के बीच अंतराल आ गया, तो वह स्वीकार मान्य नहीं होगा। यह 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी खान' में लिखा है।

यदि क़ाज़ी ने अभी तक घर की डिक्री वादी के लिए नहीं की थी और वादी ने बयान दिया कि यह घर फलां व्यक्ति का है, इसमें मेरा कोई अधिकार नहीं है, या कहा कि यह मेरा नहीं है बल्कि फलां का है,

तो क़ाज़ी वादी के पक्ष में डिक्री नहीं देगा। लेकिन यदि वादी ने यह कहते हुए कि यह फलां का घर है, यह स्पष्ट किया कि "मैंने गवाहों की गवाही के बाद इसे फलां व्यक्ति को बेच दिया है या दान (हिबा) कर दिया है और अदालत से जाने के बाद उसने इस पर कब्ज़ा कर लिया है," और उसने यह पूरी बात एक साथ कही, तो क़ाज़ी उसके पक्ष में डिक्री दे देगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर घर का दावा किया और प्रतिवादी ने कहा कि यह मेरे कब्ज़े में नहीं है। फिर वादी के गवाहों ने गवाही दी कि घर प्रतिवादी के पास और उसकी मिल्कियत है। तब क़ाज़ी वादी से पूछेगा। यदि वादी ने कहा कि "हाँ, वैसा ही है जैसा गवाहों ने कहा है कि घर प्रतिवादी के कब्ज़े और मिल्कियत में है," तो वादी ने प्रतिवादी की मिल्कियत स्वीकार कर ली। लेकिन यदि उसने कहा कि "गवाह सच कह रहे हैं कि घर उसके कब्ज़े में है, पर मैं इस बात की पुष्टि नहीं करता कि यह उसकी मिल्कियत है," तो मुक़दमा चल सकता है और प्रतिवादी को प्रतिपक्षी (ख़ासिम) माना जाएगा। 'फ़तावा-ए-क़ाज़ी खान' में ऐसा ही है।

---

1. यह उस समय है जब ये गवाह वादी की ओर से नहीं थे।

قاضی اس کو نہ دلائے گا اگرچہ گواہ لائے اور اگر حکم دینے سے پہلے گواہ حاضر تھے اور قاضی نے ان سے دریافت کیا کہ اولاد کس کی ملک ہے انہوں نے کہا کہ مدعلیہ کی ہے یا کہا کہ ہم نہیں جانتے ہیں تو قاضی اولاد کی نسبت کچھ حکم نہ دے گا اور باندی مدعی کو دلائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک گھر کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور گواہ سنائے اور قاضی نے ڈگری کردی پھر مدعی نے اقرار کیا کہ یہ گھر سوائے مدعلیہ کے فلاں شخص کا ہے میرا حق اس میں نہیں ہے اور فلاں شخص نے خواہ اس کی تصدیق کی یا تکذیب کی تو اس سے حکم قضا باطل نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر مدعی نے کہا کہ یہ گھر میرا نہیں ہے یہ تو فلاں شخص کا ہے اور فلاں شخص نے اس کی تصدیق کی تو گھر اس کا ہے اور مدعی اپنے مدعلیہ کو کچھ ضمان نہ دے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر مدعی نے بعد حکم قضا کے یہ بیان کیا کہ یہ گھر فلاں شخص کا ہے میرا ہر گز کبھی نہیں تھا پس یا تو اس نے پہلے دوسرے کے واسطے اقرار کیا پھر اپنی ملک سے نفی کی یا پہلے اپنی ملک ہونے سے نفی کی پھر دوسرے کے واسطے اقرار کیا پس اگر فلاں شخص نے اس کی تمام باتوں میں تصدیق کی تو حکم قاضی باطل ہوا اور وہ گھر پھر مدعلیہ کو واپس دیا جائے گا اور اس فلاں شخص کو کچھ نہ ملے گا اور اگر فلاں شخص نے مدعی کے اس قول کی کہ میرا کبھی نہ تھا تکذیب کی اور اقرار کی تصدیق کی اور کہا کہ یہ گھر اس مدعی کا تھا پھر اس نے بعد حکم قضا کے کسی سبب سے مجھے اس کا مالک کر دیا اور اب فی الحال میری ملکیت ہے تو گھر فلاں شخص کو دلایا جائے گا اور مدعی اس کی قیمت کی ڈانڈ مدعلیہ کو بھرے گا خواہ اس نے پہلے اقرار کیا پھر نفی کی ہو یا اس کا عکس ہو کذا فی الجامع اور مشائخ نے اس مسئلہ میں فرمایا کہ یہ

حکم اس وقت ہے کہ جب اولا نفی کی ہو اور پھر اقرار کیا ہو مگر کلام متصل ہو تو اقرار صحیح ہو گا اور اگر بات کو توڑ کر دوبارہ اقرار کیا یعنی نفی اور اقرار میں جدائی کر دی تو اقرار صحیح نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر قاضی نے ہنوز مدعی کے واسطے دار کی ڈگری نہیں کی تھی اور اس نے بیان کیا کہ یہ گھر فلاں شخص کا ہے اس میں میرا کچھ حق نہیں ہے یا کہا کہ یہ گھر میرا نہیں ہے فلاں شخص کا ہے تو قاضی اس کے واسطے گھر کی ڈگری نہیں کرے گا لیکن اگر مدعی نے اس صورت میں کہ یہ فلاں شخص کا گھر ہے یہ بیان کیا کہ میں نے گواہوں کی گواہی کے بعد فلاں شخص کے ہاتھ اس کو بیچ ڈالا ہے یا اس کو ہبہ کر دیا ہے اور مجلس قضا سے غائب ہونے کے بعد اس نے قبضہ کر لیا ہے اور یہ کلام اس نے اپنے کلام سے ملا کر بیان کیا تو قاضی گھر کی ڈگری اس کے واسطے کر دے گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر ایک گھر کا دعویٰ کیا اور مدعلیہ نے کہا کہ میرے قبضہ میں نہیں ہے پھر مدعی نے گواہوں نے بیان کیا کہ یہ گھر مدعا علیہ کے پاس اور اس کی ملکیت ہے تو قاضی مدعی سے دریافت کرے گا اگر اس نے بیان کیا کہ ہاں ایسا ہی ہے جیسا گواہوں نے بیان کیا کہ گھر مدعلیہ کے قبضہ اور ملکیت میں ہے تو مدعی نے گھر مدعلیہ کی ملکیت ہونے کا اقرار کیا اور اگر اس نے بیان کیا کہ گواہ سچے ہیں کہ گھر اس کے قبضہ میں ہے اور میں اس کی تصدیق نہیں کرتا ہوں کہ اس کی ملکیت ہے تو ہو سکتا ہے اور مدعلیہ اس کا خاصم قرار دیا جائے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔

۱۔ اس وقت ہے کہ یہ گواہ از جانب مدعی نہ تھے۔

Twentieth Section: Regarding the statement of claims in cases involving a claim of a contract or any cause that results in ownership.

If a claim to a house is made on the basis of inheritance or purchase, and the witnesses testify to absolute ownership (milk-e-mutlaq), it will not be accepted. This is stated in 'Tabyin', 'Zakhira', and 'Muheet'. The well-known view is that a claim of inheritance is like a claim of absolute ownership; this is written in 'Fath al-Qadir'. It is stated in 'Aqdiya' that if ownership is claimed on the basis of purchase and witnesses testify to absolute ownership, it will be rejected, provided the claim mentioned purchase from a known person and specified their name and identity. If purchase from an unknown person was mentioned and witnesses testified to absolute ownership, then it will be accepted; this is written in 'Khulasa'. A person claimed to have purchased from a well-known person and attributed him to his forefathers, but mentioned the purchase as something that supersedes possession, and the witnesses testified to absolute ownership, then it will be accepted; this is written in 'Wajeez Kardari'. A person claimed regarding a house in someone else's possession that he bought it from a certain person other than the current possessor, and brought two witnesses who testified that the said person gifted (hibba) it to him and he took possession, and he was the owner; such testimony will not be accepted. However, if reconciliation (tawfiq) is provided by stating "I bought it from him but he denied it, then he gifted it to me," and witnesses are presented for that, then it will be accepted; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. A person claimed regarding a house in someone's possession that "he gifted it to me and did not give it as charity (sadaqah)," and then produced two witnesses for charity and said "he never gifted it to me," even though he had earlier claimed a gift before the judge (Qazi). Thus, he contradicts his own witnesses and is inconsistent in his statements; therefore, neither the claim will be heard nor the testimony accepted. If he claimed a gift and did not say "he never gave it to me as charity," and later brought witnesses for charity and explained that "he refused to give it to me as a gift, so I asked for it as charity and he gave it," then I would consider this testimony valid; this is written in 'Mabsut'. If a claim of placing a trust (wadi’at) with someone is made and witnesses say the defendant admitted to holding the trust, it will be accepted, similar to how it is accepted in cases of misappropriation (ghasb). The same rule applies to items given on loan ('ariyah); this is written in 'Fusul Imadiya'.

RULING ⚖ If a claim of purchase for a duration of one year is made, but the witnesses say it has been one month since he gave it as charity, the testimony will not be accepted. ⚖

If a claim of purchase starting from one year ago is made and witnesses testify to the purchase without mentioning a date, it will be accepted. If it is the reverse, it will not be accepted. If the claimant mentioned the date of purchase as one month ago and the witnesses mentioned half of it (i.e., fifteen days), it is accepted, and if it is the reverse, it is not accepted; this is in 'Khulasa'. A slave is in a person's possession; another person claimed that the possessor gave him the slave in charity one year ago and he took possession, but the possessor denied it. Then the claimant brought witnesses who testified that the claimant bought it two years ago; this will not be accepted. However, if reconciliation is provided such that "first I bought it from him, then sold it back to him, then he..."

---

1. This is a well-known saying, and in 'Bazzaziyah', it is stated with certainty and conviction. As mentioned in 'Bahr al-Ra'iq'.

बीसवीं फ़स्ल (बीसवां अध्याय): उन स्थितियों के दावे के बयान में जिनमें किसी अनुबंध का दावा है या किसी ऐसे कारण का दावा है जो स्वामित्व (मिल्कियत) का कारण होता है

यदि विरासत या खरीद के कारण किसी घर का दावा किया गया और गवाहों ने पूर्ण स्वामित्व (मिल्क-ए-मुतलक़) की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं की जाएगी। यह 'तबीयिन', 'ज़ख़ीरा' और 'मुहीत' में है। प्रसिद्ध राय यह है कि विरासत का दावा पूर्ण स्वामित्व के दावे के समान है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। 'अक़्ज़िया' में लिखा है कि यदि खरीद के कारण स्वामित्व का दावा किया और गवाहों ने पूर्ण स्वामित्व की गवाही दी, तो वह अस्वीकार्य होगी, बशर्ते दावे में किसी प्रसिद्ध व्यक्ति से खरीदने का उल्लेख किया गया हो और उसका नाम व पहचान बताई गई हो। यदि किसी अपरिचित व्यक्ति से खरीदने का उल्लेख किया गया और गवाहों ने पूर्ण स्वामित्व की गवाही दी, तो वह स्वीकार्य होगी। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक प्रसिद्ध व्यक्ति से खरीदने का दावा किया और उसका संबंध उसके बाप-दादा से जोड़ा, लेकिन खरीद को कब्ज़ा समाप्त करने वाला (नासिख़-ए-क़ब्ज़ा) बताया और गवाहों ने पूर्ण स्वामित्व की गवाही दी, तो यह स्वीकार्य होगी, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक घर के बारे में, जो किसी दूसरे के कब्ज़े में है, दावा किया कि मैंने कब्ज़ा रखने वाले के अलावा किसी अमुक व्यक्ति से इसे खरीदा है, और दो गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि अमुक व्यक्ति ने इसे उपहार (हिबा) में दिया है और उसने उस पर कब्ज़ा कर लिया था और वह उसका मालिक था। ऐसी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। लेकिन यदि इस तरह से समन्वय (तौफीक़) बिठाया गया कि मैंने उससे खरीदा था पर उसने इनकार कर दिया, फिर उसने मुझे उपहार में दे दिया और उस पर गवाह पेश कर दिए, तो यह स्वीकार्य होगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक घर के बारे में, जो दूसरे के कब्ज़े में है, यह दावा किया कि उसने मुझे उपहार दिया है और मुझ पर कोई दान (सदक़ा) नहीं किया है। फिर उसने दान के दो गवाह पेश किए और कहा कि मुझे कभी उपहार नहीं दिया गया, जबकि काज़ी के सामने पहले उपहार का दावा किया था। तो यह अपने ही गवाहों को झुठलाता है और अपनी बात में विरोधाभासी है। अतः न तो दावा सुना जाएगा और न ही गवाही स्वीकार की जाएगी। और यदि उसने उपहार का दावा किया और यह नहीं कहा कि मुझे कभी दान में नहीं दिया गया है, फिर बाद में दान के गवाह लाया और बयान दिया कि उसने मुझे उपहार देने से इनकार कर दिया था, तो मैंने उससे दान में माँगा और उसने दान दे दिया, तो मैं इस गवाही को वैध मानूँगा। यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि किसी के पास अमानत

(वदीअत) रखने का दावा किया और गवाहों ने कहा कि प्रतिवादी ने अमानत रखने का स्वीकार किया है, तो यह स्वीकार्य होगा, जैसे कि छीनने (ग़सब) के मामले में स्वीकार किया जाता है। अमानत (आरियत) के लिए भी यही नियम है, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है।

मसला ⚖ यदि एक वर्ष की अवधि से खरीदने का दावा किया और गवाहों ने कहा कि एक महीना हुआ है कि उसने इसे दान में दे दिया है, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। ⚖

यदि एक वर्ष पहले से खरीदने का दावा किया और गवाहों ने खरीद की गवाही दी लेकिन तारीख़ का उल्लेख नहीं किया, तो यह स्वीकार्य होगी। यदि इसके विपरीत हो, तो स्वीकार्य नहीं होगी। यदि दावेदार ने खरीद की तारीख एक महीना बताई और गवाहों ने उसका आधा (यानी पंद्रह दिन) बताया, तो स्वीकार्य है, और यदि इसके विपरीत हो तो अस्वीकार्य है। यह 'ख़ुलासा' में है। एक गुलाम किसी व्यक्ति के कब्ज़े में है, उस पर एक व्यक्ति ने दावा किया कि कब्ज़ा रखने वाले ने मुझे एक वर्ष पहले दान में दिया है और मैंने कब्ज़ा कर लिया है, और कब्ज़ा रखने वाले ने इनकार किया। फिर दावेदार गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि दावेदार ने इसे दो वर्ष पहले खरीदा है, तो यह स्वीकार नहीं किया जाएगा। लेकिन यदि इस तरह समन्वय दिया कि पहले मैंने उससे खरीदा था, फिर उसे वापस बेच दिया, फिर उसने एक...

---

1. यह प्रसिद्ध कथन है और 'बज़्ज़ाज़िया' में इस पर दृढ़ विश्वास व्यक्त किया गया है। जैसा कि 'बहर अल-रायिक' में है।

بیسویں فصل: ان صورتوں کے دعویٰ کے بیان میں جن میں کسی عقد کا دعویٰ ہے یا کسی ایسے سبب کا دعویٰ ہے جو ملک کا سبب ہوتا ہے

اگر میراث یا خرید کے سبب سے کسی گھر کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے ملک مطلق کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی یہ تبیین اور ذخیرہ اور محیط میں ہے اور مشہور یہ ہے کہ میراث کا دعویٰ مثل ملک مطلق کے دعویٰ کے ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اقضیہ میں ہے کہ اگر خرید کے سبب ملک کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے ملک مطلق کی گواہی دی تو نا مقبول ہو گی بشرطیکہ دعویٰ میں کسی شخص معروف سے خریدنے کو ذکر کیا اور اس کے نام شناخت ذکر کر دی ہو اور اگر کسی غیر معروف سے خریدنے کو ذکر فرمایا اور گواہوں نے ملک مطلق کی گواہی دی تو مقبول ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک شخص مشہور سے خریدنے کا دعویٰ کیا اور اس کو اس کے باپ دادا کی طرف نسبت کر دیا مگر خرید ناسخ قبضہ کے ذکر کیا اور گواہوں نے ملک مطلق کی گواہی دی تو مقبول ہوگی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک گھر کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا کہ میں نے سوائے قابض کے فلاں شخص سے خریدا ہے اور دو گواہ لایا کہ جنہوں نے یہ گواہی دی کہ فلاں شخص نے اس کو ہبہ کیا ہے اور اس نے اس سے قبضہ کیا ہے اور وہ اس کا مالک تھا تو ایسی گواہی قبول نہ ہو گی لیکن اگر یوں توفیق دی کہ میں نے اس سے خریدا تھا مگر اس نے انکار کیا پھر مجھے ہبہ کر دیا اور اس پر گواہ پیش کر دیئے تو مقبول ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک گھر کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ دعویٰ کیا کہ اس نے مجھے ہبہ کیا ہے اور مجھ پر صدقہ نہیں کیا ہے اور صدقہ کے دو گواہ سنائے اور کہا کہ مجھے کبھی ہبہ نہیں کیا ہے حالانکہ

قاضی کے سامنے ہبہ کا دعویٰ کیا تھا تو یہ اپنے گواہوں کو جھٹلاتا اور اپنے کلام میں متناقض ہے پس نہ دعویٰ مسموع ہو گا اور نہ گواہی مقبول ہو گی اور اگر اس نے ہبہ کا دعویٰ کیا اور یہ نہ کہا کہ مجھے کبھی صدقہ میں نہیں دیا ہے پھر بعد اس کے صدقہ کے گواہ لایا اور بیان کیا کہ اس نے مجھے ہبہ کر کے دینے سے انکار کیا تو میں نے اس سے صدقہ میں مانگا پس اس نے صدقہ دے دیا تو میں اس گواہی کو جائز رکھوں گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کسی کے پاس ودیعت رکھنے کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے کہا کہ مدعا علیہ نے مدعی کی ودیعت رکھنے کا اقرار کیا ہے تو قبول ہو گی جیسے غصب کی صورت میں مقبول ہوتی ہے اور یہی حکم عاریت کا ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

مسئلہ ⚖ اگر مدت ایک سال سے خریدنے کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے کہا کہ ایک مہینہ ہوا کہ اس نے صدقہ میں دے دیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی ⚖

اگر شروع ایک سال سے خرید لینے کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے خرید کی گواہی دی اور تاریخ کا ذکر نہ کیا تو مقبول ہو گی اور اگر اس کا الٹا ہو تو مقبول نہیں ہو گی اگر مدعی نے تاریخ خرید ایک ماہ ذکر کی اور گواہوں نے اس کا آدھا ذکر کیا تو مقبول ہے اور اگر اس کا الٹا ہو تو غیر مقبول ہے یہ خلاصہ میں ہے ایک غلام ایک شخص کے قبضہ میں ہے اس پر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ قابض نے مجھے ایک سال ہوا کہ صدقہ میں دیا ہے اور میں نے قبضہ کیا ہے اور قابض نے انکار کیا پھر مدعی گواہ لایا کہ انہوں نے یہ گواہی دی کہ مدعی نے دو سال سے خریدا ہے تو مقبول نہ ہو گی لیکن اگر اس طرح توفیق دی کہ پہلے میں نے اس سے خریدا پھر اسی کے ہاتھ فروخت کیا پھر اس نے ایک

---

۱ قول مشہور ہے اور بزازیہ میں اس پر جزم ویقین کیا ہے کذا فی البحر الرائق۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 304 | Kitab-ush-Shahadat (Book of Testimonies)

If a person claims, "It has been a year since it was given to me as *Sadaqah* (gift/charity)," and based on this reconciliation (*Taufiq*), witnesses first testify to a sale (*Bai'*) and then to the *Sadaqah*, it shall be accepted. However, if the claimant initially claimed to have purchased it from the person in possession (*Qabiz*) starting one year ago, but the witnesses testify that the *Sadaqah* was given two years ago, the testimony shall not be accepted. But if the claimant explains that "he gave it to me as *Sadaqah* two years ago, then I sold it back to him, and now it has been a year since I purchased it from him" and produces witnesses for this, it shall be accepted. Furthermore, if he claims *Sadaqah* was given a year ago, but witnesses say it was purchased a month ago, it is not accepted unless he explains that "he gave it as *Sadaqah* a year ago, then by some means it returned to him and he denied the gift, then a month ago I purchased it," and proves this; then it shall be accepted. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If a claim of purchase from a year ago is made, but witnesses say it was given as *Sadaqah* a month ago, the testimony is rejected unless a reconciliation (*Taufiq*) between the two statements is established. This is in *Al-Zakheera*. If a person claims, "I have held this as an inheritance from my father for a year," but witnesses say he bought it from the current possessor after leaving the judge's presence, it is not accepted. However, if he reconciles it by saying, "He prevented me from my inheritance, so I have now purchased it from him," the testimony will be accepted provided the testimony is repeated.

If a claim is made regarding a slave girl in someone's possession, "I bought her in exchange for this slave of mine one month ago," and the seller denies it, and the claimant’s witnesses testify that "the claimant bought this slave girl from the defendant for one thousand Dirhams after leaving the judge’s presence," the testimony is not accepted. However, if the reconciliation is explained as: "First, I bought her for a slave a month ago, but when he denied it, I bought her now for a thousand Dirhams," and witnesses are produced, the testimony for the purchase is accepted. If he initially claimed to have bought the slave girl in exchange for a slave a month ago, but the witnesses testify that he purchased her a year or more ago, it is not accepted. But if he reconciles it according to the witnesses' statement, saying, "I bought her a year ago, then sold her back, and then bought her again a month ago," and the witnesses then testify to the purchase and sale, the reconciliation is valid and a decree shall be issued. This is in *Fatawa Qazi Khan*. If a person claims a slave in another's possession, saying "I bought him from the possessor," and the possessor

denies it, and the witnesses testify "the possessor sold this slave to the claimant, but we do not know if it belonged to the seller or not," the testimony is valid. If the claimant brings two witnesses who testify "the slave belongs to us but this defendant sold him to the claimant," the judge shall grant the slave to the claimant based on their testimony. This is recorded in *Al-Zahiriya*. If a person claims to have bought a house from another, and witnesses testify to the purchase from his agent or through a mediator and the defendant granted permission for the sale, the testimony is not accepted. This is in *Khazanat-ul-Muftiyyin*.

If a claimant says, "This woman is my wife because I married her with such-and-such dower (*Mahr*)," and witnesses testify that "this woman is the claimant's wife" without mentioning the marriage ceremony, it is accepted, and a customary dower (*Mahr Mithl*) shall be awarded, provided that the customary dower is equal to or less than the amount specified by the claimant. If it is more, the excess shall not be decreed. This is recorded in *Wajiz Kardari*. A person claimed against a woman that...

---

1. *Reconciliation (Taufiq)*: For example, if the defendant denied the sale, then I requested the gift (*Sadaqah*), and it has been a month since he gave the *Sadaqah*.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 304 | किताब-उश-शहादात (गवाही की किताब)

एक साल हुआ कि उसने मुझे सदका (दान) में दे दिया और इस तौफीक (समायोजन) पर गवाहों ने पहले बिक्री (बैय) की गवाही दी और फिर सदका की गवाही दी तो वह स्वीकार्य होगी। और यदि मुद्दई (दावेदार) ने दावा किया कि उसने एक साल पहले क़ाबिज़ (कब्ज़ाधारी) से खरीदा था, और गवाहों ने दो साल पहले सदका दिए जाने की गवाही दी, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। लेकिन यदि दावेदार यह स्पष्ट करे कि दो साल पहले उसने मुझे सदका में दिया था, फिर मैंने उसके हाथ बेच दिया, और फिर एक साल हुआ कि मैंने उसे दोबारा खरीद लिया और इस पर गवाह पेश किए, तो दावे स्वीकार्य होंगे। और यदि एक साल से सदका का दावा किया और गवाहों ने कहा कि एक महीना हुआ कि इसे खरीदा है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, लेकिन यदि यह बयान दिया कि साल भर हुआ कि उसने सदका में दिया था, फिर किसी कारणवश वह वापस उसके पास पहुँच गया और उसने सदका से इनकार कर दिया, फिर एक महीना हुआ कि मैंने उसे खरीद लिया और गवाही से यह साबित कर दिया, तो गवाही स्वीकार्य होगी। यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। यदि दावेदार ने एक साल से खरीदने का दावा किया और गवाहों ने कहा कि एक महीना हुआ कि उसने सदका में दे दिया है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, बशर्ते कि दोनों बयानों में तौफीक (तालमेल) साबित न हो जाए। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि दावा किया कि मुझे एक साल से अपने पिता की विरासत में मिला है और गवाहों ने कहा कि अदालत से उठने के बाद उसने इसे क़ाबिज़ से खरीदा है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, लेकिन यदि इस तरह तौफीक दी जाए कि उसने मुझे मेरी विरासत से रोक दिया था फिर मैंने अब उससे खरीद लिया है, तो गवाही स्वीकार्य होगी बशर्ते कि गवाही फिर से दोहराई जाए।

यदि किसी व्यक्ति के पास मौजूद दासी (बांदी) पर यह दावा किया गया कि "मैंने इसे अपने इस गुलाम के बदले खरीदा है" और इसे एक महीना हुआ, और विक्रेता ने इनकार कर दिया, और मुद्दई के गवाहों ने गवाही दी कि "मुद्दई ने इस दासी को प्रतिवादी (मुद्दालैह) से एक हज़ार दिरहम में अदालत से उठने के बाद खरीदा है," तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। लेकिन यदि तौफीक इस तरह बयान की जाए कि "पहले मैंने एक महीना हुआ कि गुलाम के बदले खरीदी थी, फिर जब उसने इनकार किया तो मैंने अब एक हज़ार दिरहम के बदले खरीदी है," और गवाह पेश किए, तो खरीद की गवाही स्वीकार्य होगी। और यदि पहले दावा किया कि "एक महीना हुआ कि गुलाम के बदले दासी खरीदी," फिर गवाहों ने बयान दिया कि "एक साल या उससे अधिक हुआ कि उसने खरीदा है," तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। लेकिन यदि गवाहों के बयान के अनुसार तौफीक दी जाए कि "एक

साल पहले मैंने खरीदी थी, फिर उसे बेच दिया, फिर एक महीना हुआ कि उससे दोबारा खरीदी है," और उसके बाद गवाहों ने खरीद-बिक्री की गवाही दी, तो तौफीक सही मानी जाएगी और डिक्री दे दी जाएगी। यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे के कब्ज़े में मौजूद गुलाम पर दावा किया कि "मैंने इसे क़ाबिज़ से खरीदा है" और क़ाबिज़ मुकर गया, फिर गवाहों ने गवाही दी कि "क़ाबिज़ ने गुलाम मुद्दई को बेचा था लेकिन हम यह नहीं जानते कि वह विक्रेता का था या नहीं," तो गवाही वैध है। और यदि मुद्दई दो ऐसे गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि "गुलाम हमारा है लेकिन इस प्रतिवादी ने इसे मुद्दई के हाथ बेच दिया है," तो काज़ी मुद्दई के पक्ष में फैसला देगा। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से घर खरीदने का दावा किया और गवाहों ने उसके वकील से खरीदने की गवाही दी या किसी मध्यस्थ द्वारा बिक्री की गवाही दी और प्रतिवादी ने बिक्री की अनुमति दे दी, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है।

यदि मुद्दई ने कहा कि "यह महिला इसलिए मेरी पत्नी है क्योंकि मैंने इतने महर पर उससे निकाह किया है" और गवाहों ने गवाही दी कि "यह महिला मुद्दई की पत्नी है" लेकिन निकाह का उल्लेख नहीं किया, तो गवाही स्वीकार्य है और महर-ए-मिसल (प्रचलित महर) दिलाया जाएगा, बशर्ते कि महर-ए-मिसल मुद्दई द्वारा बताए गए महर के बराबर या उससे कम हो। यदि वह उससे अधिक हो, तो अतिरिक्त राशि का आदेश नहीं होगा। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक महिला पर यह...

---

1. तौफीक (तालमेल) उदाहरण के लिए इस तरह कि प्रतिवादी ने बिक्री से इनकार कर दिया था, फिर मैंने सदका माँगा, तो एक महीना हुआ जब उसने सदका दिया।

سال ہوا کہ مجھے صدقہ میں دے دیا اور اس توفیق پر گواہوں نے بیع کی گواہی دی اور پھر صدقہ کی گواہی دی تو مقبول ہوگی اور اگر پہلے ہی قابض سے خریدنے کا ابتدائے ایک سال سے دعویٰ کیا اور گواہوں نے دو سال کی تاریخ سے صدقہ دے دینے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی لیکن اگر یہ بیان کیا کہ ابتدائے دو سال سے اس نے مجھے صدقہ میں دیا پھر میں نے اس کے ہاتھ فروخت کیا پھر ایک سال ہوا کہ میں نے خرید لیا اور اس پر گواہ بھی پیش کئے تو مقبول ہوں گے اور اگر ایک سال سے صدقہ کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے کہا کہ ایک مہینہ ہوا کہ اسے خریدا ہے تو مقبول نہ ہو گی لیکن اگر بیان کیا کہ سال بھر ہوا کہ اس نے صدقہ میں دیا تھا پھر کسی سبب سے اس کے پاس پہنچ گیا اور اس نے صدقہ سے انکار کر دیا پھر ایک مہینہ ہوا کہ میں نے خرید لیا ہے اور اس کو گواہی سے ثابت کر دیا تو مقبول ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر مدت ایک سال سے خریدنے کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے کہا کہ ایک مہینہ ہوا کہ اس نے صدقہ میں دے دیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی لیکن جبکہ دونوں قولوں میں موافقت ۱ ثابت کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دعویٰ کیا کہ میں نے ایک سال سے اپنے باپ کی میراث میں پایا ہے اور گواہوں نے کہا کہ قاضی کے پاس سے اٹھ جانے کے بعد اسے قابض سے خریدا ہے تو قبول نہ ہو گی لیکن اگر اس طرح توفیق دی کہ اس نے میرے میراث سے مجھے روک دیا پھر اب میں نے اس سے خرید لیا ہے تو گواہی مقبول ہو گی بشرطیکہ دوبارہ گواہی کا اعادہ کرے۔

اگر ایک باندی پر جو ایک شخص کے ہاتھ میں ہے یہ دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو اپنے اس غلام کے عوض خریدا ہے اور اس کو ایک مہینہ ہوا اور بائع نے اس سے انکار کیا اور مدعی کے گواہوں نے یہ گواہی دی کہ مدعی نے اس باندی کو اس مدعا علیہ سے ایک ہزار درہم کو قاضی

کے پاس سے اٹھ جانے کے بعد خریدا ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی لیکن اگر توفیق اس طرح بیان کی کہ پہلے میں نے ایک مہینہ ہوا کہ جب بعوض غلام کے خریدی تھی پھر جب اس نے انکار کیا تو میں نے اب ایک ہزار درہم کے عوض خریدی ہے پس اگر اس پر گواہ پیش کئے تو گواہی خرید کی مقبول ہوگی اور اگر پہلے دعویٰ کیا کہ میں نے ایک مہینہ ہوا کہ غلام کے عوض یہ باندی خریدی پھر اس نے جو گواہ سنائے انہوں نے بیان کیا کہ اس نے ایک سال ہوا یا اس سے زیادہ کہ اس نے خرید کیا ہے تو مقبول نہ ہو گی لیکن اگر بیان کیا کہ موافق گواہوں کے بیان کے پہلے ایک سال ہوا کہ میں نے خریدی تھی پھر اس کے ہاتھ بیچ ڈالی پھر ایک مہینہ ہوا کہ اس سے خریدی ہے اور بعد اس بیان کے گواہوں نے خرید فروخت کی گواہی دی تو توفیق درست ہو گی اور اس کی ڈگری کردی جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک غلام پر جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو قابض سے خریدا ہے اور قابض منکر ہے پھر مدعی کے گواہوں نے بیان کیا کہ اس قابض نے مدعی کے ہاتھ یہ غلام فروخت کیا مگر ہم نہیں جانتے ہیں کہ یہ بائع کا ہے یا نہیں ہے تو گواہی جائز ہے اور اگر مدعی ایسے دو گواہ لایا کہ جنہوں نے یہ گواہی دی کہ غلام ہمارا ہے مگر اس مدعا علیہ نے اس مدعی کے ہاتھ فروخت کر دیا ہے تو قاضی ان کی گواہی پر مدعی کو دلائے گا یہ ظہیر یہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے سے ایک گھر خریدنے کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے اس کے وکیل سے خریدنے کی گواہی دی یا یہ گواہی دی کہ فلاں درمیانی نے فروخت کیا اور اس مدعا علیہ نے بیع کی اجازت دے دی تو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے۔

اگر مدعی نے کہا کہ یہ عورت اس سبب سے میری بیوی ہے کہ میں نے اس قدر مہر پر اس سے نکاح کر لیا ہے اور گواہوں نے یہ گواہی دی کہ یہ عورت مدعی کی منکوحہ ہے اور نکاح کرنے کا ذکر نہ کیا تو مقبول ہے اور مہر مثل دلوایا جائے گا بشرطیکہ مہر مثل اس مقدار کے برابر ہو

جو مدعی نے بیان کیا یا کم ہو اور اگر زائد ہو تو زیادتی کا حکم نہ ہو گا یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک عورت پر یہ...

---

۱ موافقت مثلاً اس طرح کہ مدعا علیہ نے فروخت سے انکار کر دیا تھا پھر میں نے صدقہ مانگا تو ایک مہینہ ہوا جب اس نے صدقہ دیا۔

Fatawa-e-Alamgiri .... Volume 5 | 304 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

...claimed that she married herself to me for fifty dinars, and the witnesses testified to the marriage but did not mention the *mahr* (dowry), the testimony is acceptable; this is written in *Khulasa*. If someone said, "This is my woman" or "This is my wife" and the witnesses testified that he had married this woman but did not mention anything about her currently being his wife, such testimony will be acceptable; this is written in *Khazanah al-Muftin*. If a claimant made a claim of marriage against a woman and the witnesses said that he married Kubra, but we do not know Kubra, then the judge will ask the claimant to provide a witness that the person you are claiming against is indeed this Kubra. If two witnesses testified that this woman had married this man but we do not know whether she is his wife now or not, or if witnesses testified that he had sold this specific thing to him but we do not know whether it is in his ownership now or not, then based on the principle of *Istishab* (1), a ruling of marriage and ownership in the present will be given, and a witness of marriage is a witness of the present; this is written in *Wajiz Kurdi*. If a person claimed that his master had freed him and the witnesses testified that he is *hurr* (free), it will not be accepted, though some said it is acceptable. And if a slave-girl claimed that such-and-such person freed me and the witnesses testified that she is *hurra* (free woman), it is acceptable. And if a slave claimed original freedom and witnesses testified on his behalf that such-and-such person freed him, some said it is not acceptable and some said it is acceptable; this is written in *Fusul Imadiyya*.

Chapter: 8 In explanation of differences among witnesses

According to Imam-e-Azam, agreement among witnesses in both wording and meaning (*lafdhan wa ma'nan*) is considered reliable. The *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that only agreement in meaning is reliable. Agreement in wording means that through the primary designation (*wad'a*) (2) and not through implication (*tadammun*), both words produce the same meaning; this is written in *Tabyeen*. For instance, if a claim of *ghasb* (usurpation/wrongful seizure) was made and one witness testified to *ghasb* while the other testified to the admission of *ghasb*, it will not be accepted. And if a claim of *wadi'a* (entrustment/deposit) was made and one testified to placing the deposit and the other testified to the admission of *ibda'a* (creation of deposit), then according to the analogy of the *ghasb* issue, it should not be accepted, but according to the analogy of the loan issue, it should be accepted; as mentioned in *Fusul al-Imadiyya*. And the words of the witnesses should be bound to the same meaning by way of primary designation,

whether they are the exact same words or synonymous words. So much so that if one testified to *hiba* (gift) and the other to *atiyya* (grant/gift), it will be accepted; this is written in *Fath al-Qadir*. If one testified to *nikah* (marriage) and the other to *tazwij* (marriage), it is accepted; this is mentioned in *Muhit* without stating any difference of opinion. This is written in *Tabyeen*. And in the metaphors (*kinayat*) of divorce, if one witness testified that he said, "You are *khaliyya*" (3) and the other said, "You are *bariyya*" (3), it is not acceptable according to everyone. Similarly, if one witness testified that he said, "I have divorced you if you enter this house," and the woman entered, and the other witness testified, "You are divorced if you speak to such-and-such person," and he spoke, it will not be accepted according to everyone. Likewise, if one testified that he gave three divorces and the other testified that he said, "You are forbidden to me" and intended three divorces, it is unacceptable according to everyone; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

1. **Istishab**: This means taking the current existing state as the basis for a ruling. However, the scholars (*Mashaykh*) said this is not a ruling but rather leaving things in their current state, and this is correct.
2. **Wad'a**: This refers to the meaning according to the dictionary/lexicon, whether the words are identical or synonymous, excluding implied meanings.
3. ***Khaliyya*** (released from the neck-strap) is a metaphor for divorce; ***bariyya*** (free) is a metaphor for divorce.

फ़तावा-ए-आलमगीरी .... जिल्द 5 | 304 | किताबुश-शहादात

...दावा किया कि उसने अपने आप को मेरे साथ पचास दीनार पर ब्याह दिया है और गवाहों ने निकाह की गवाही दी और महर का ज़िक्र न किया तो गवाही मक़बूल है यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। अगर किसी ने कहा कि यह मेरी औरत है या यह मेरी मन्कूहा (विवाहिता) है और गवाहों ने कहा कि उसने इस औरत से निकाह किया था और वर्तमान में पत्नी होने का कुछ ज़िक्र न किया कि अब इसकी मन्कूहा है, तो ऐसी गवाही मक़बूल होगी यह 'ख़ज़ाना अल-मुफ़्तीन' में लिखा है। अगर एक मुद्दई (वादी) ने एक औरत पर निकाह का दावा किया और गवाहों ने कहा कि उसने कुबरा से निकाह किया है लेकिन हम कुबरा को नहीं जानते हैं तो क़ाज़ी मुद्दई से गवाह तलब करेगा कि जिस पर तू दावा करता है यही कुबरा है। दो गवाहों ने गवाही दी कि इस औरत ने इस मर्द के साथ निकाह किया था मगर हम नहीं जानते हैं कि अब यह इसकी औरत है या नहीं, या गवाहों ने गवाही दी कि उसने यह वस्तु निश्चित रूप से इसके हाथ बेच दी थी मगर हम नहीं जानते हैं कि अब इसकी मिल्कियत में है या नहीं है, तो दलील 'इस्तिसहाब' (1) के आधार पर वर्तमान में निकाह और मिल्कियत का हुक्म दिया जाएगा और निकाह का गवाह वर्तमान का गवाह है यह 'वजीज़ कुर्दी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दावा किया कि मेरे मालिक ने मुझे आज़ाद कर दिया और गवाहों ने गवाही दी कि वह 'हुर' (स्वतंत्र) है तो मक़बूल न होगी और कुछ ने कहा कि मक़बूल है और अगर बांदी (दासी) ने दावा किया कि फलां व्यक्ति ने मुझे आज़ाद किया और गवाहों ने गवाही दी कि यह 'हुर्रा' (स्वतंत्र स्त्री) है तो मक़बूल है और अगर गुलाम ने असली आज़ादी का दावा किया और गवाहों ने उसकी तरफ़ से गवाही दी कि फलां व्यक्ति ने उसे आज़ाद किया है तो कुछ ने कहा मक़बूल नहीं है और कुछ ने कहा मक़बूल है यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है।

बाब: 8 गवाहों के इख़्तिलाफ़ (मतभेद) के बयान में

इमाम-ए-आज़म के नज़दीक गवाहों में लफ़्ज़ों और अर्थ (लफ़्ज़न व म'अनन) में इत्तिफ़ाक़ (समानता) होना मोतबर है और साहिबैन ने फ़रमाया कि सिर्फ अर्थ में इत्तिफ़ाक़ होना मोतबर है। और लफ़्ज़ में मुत्तफ़िक़ (एकमत) होने से यह मुराद है कि ब-तरीक़-ए-वज़'अ (2) के न कि ब-तरीक़-ए-तज़म्मुन के दोनों लफ़्ज़ों के एक ही अर्थ पैदा हों, यह 'तब्ईन' में लिखा है। यहाँ तक कि अगर ग़सब (छीनने) का दावा किया और एक गवाह ने ग़सब की गवाही दी और दूसरे ने इक़रार-ए-ग़सब की गवाही दी तो मक़बूल न होगी। और अगर वदीअत (अमानत) का दावा किया और एक ने वदीअत रखने की गवाही दी और दूसरे ने इक़रार-ए-इबदा'अ की गवाही दी तो मसला-ए-ग़सब के क़ियास (अनुमान) पर

मक़बूल न होना चाहिए और मसला-ए-क़र्ज़ के क़ियास पर मक़बूल होना चाहिए। कज़ा फ़िल 'फ़ुसूल अल-इमादिया'। और गवाहों के लफ़्ज़ एक ही अर्थ को ब-तौर-ए-वज़'अ के सीमित हों, चाहे हूबहू वही लफ़्ज़ हों या पर्यायवाची लफ़्ज़ हों। यहाँ तक कि अगर एक ने 'हिबा' की और दूसरे ने 'अतिया' की गवाही दी तो मक़बूल होगी यह 'फ़तहुल् क़दीर' में लिखा है। अगर एक ने निकाह की गवाही दी और दूसरे ने तज़वीज (विवाह) की गवाही दी तो मक़बूल है, इसे 'मुहीत' में ज़िक्र करके कुछ इख़्तिलाफ़ बयान नहीं किया। यह 'तब्ईन' में लिखा है। और तलाक़ की किनायात (अप्रत्यक्ष शब्द) में अगर एक ने गवाही दी कि उसने कहा था कि तू 'ख़लिया' (3) है और दूसरे ने कहा कि तू 'बरिया' (3) है तो सब के नज़दीक मक़बूल नहीं है। इसी तरह अगर एक ने गवाही दी कि उसने कहा था कि तुझे मैंने तलाक़ दी अगर तू इस घर में दाख़िल हुई और यह औरत दाख़िल हो गई और दूसरे ने गवाही दी कि तुझे तलाक़ है अगर तू फलां व्यक्ति से कलाम (बात) करे और उसने कलाम किया, तो सब के नज़दीक मक़बूल न होगी। और इसी तरह अगर एक ने यह गवाही दी कि उसने तीन तलाक़ें दी हैं और दूसरे ने गवाही दी कि उसने कहा था कि तू मुझ पर हराम है और तीन तलाक़ की नियत की थी, तो सब के नज़दीक ग़ैर-मक़बूल है यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

1. इस्तिसहाब यानी जो हालत वर्तमान में मौजूद है उसी को आधार मानकर हुक्म लगा दें, लेकिन मशायख़ ने कहा कि यह हुक्म नहीं बल्कि अपने हाल पर छोड़ना कहलाता है और यही सही है।
2. क़ौलुहू वज़'अ यानी भाषा की दृष्टि से अर्थ के अनुसार चाहे हूबहू वही शब्द हों या पर्यायवाची हों और अर्थ तज़म्मुनी (निहित) न हों जो परोक्ष रूप से निकलते हों।
3. 'ख़लिया' का अर्थ पट्टे से मुक्त है जो तलाक़ के लिए किनाया है, 'बरिया' का अर्थ आज़ाद है जो तलाक़ के लिए किनाया है।

دعویٰ کیا کہ اس نے اپنے تئیں میرے ساتھ پچاس دینار پر بیاہ دیا ہے اور گواہوں نے نکاح کی گواہی دی اور مہر کا ذکر نہ کیا تو گواہی مقبول ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی نے کہا کہ یہ میری عورت ہے یا یہ میری منکوحہ ہے اور گواہوں نے کہا کہ اس نے اس عورت سے نکاح کیا تھا اور فی الحال بیوی ہونے کا کچھ ذکر نہ کیا کہ اب اس کی منکوحہ ہے تو ایسی گواہی مقبول ہوگی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر ایک مدعی نے ایک عورت پر نکاح کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے کہا کہ اس نے کبریٰ سے نکاح کیا ہے لیکن ہم کبریٰ کو نہیں جانتے ہیں تو قاضی مدعی سے گواہ طلب کرے گا کہ جس پر تو دعویٰ کرتا ہے یہی کبریٰ ہے دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس عورت نے اس مرد کے ساتھ نکاح کیا تھا مگر ہم نہیں جانتے ہیں کہ اب یہ اس کی عورت ہے یا نہیں یا گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے یہ شے معین اس کے ہاتھ فروخت کر دی تھی مگر ہم نہیں جانتے ہیں کہ اب اس کی ملکیت میں ہے یا نہیں ہے تو بدلیل استصحاب (۱) فی الحال نکاح اور ملکیت کا حکم دیا جائے گا اور نکاح کا گواہ فی الحال کا گواہ ہے یہ وجیز کردی میں لکھا ہے ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میرے مالک نے مجھے آزاد کر دیا اور گواہوں نے گواہی دی کہ وہ حر ہے تو مقبول نہ ہوگی اور بعض نے کہا کہ مقبول ہے اور اگر باندی نے دعویٰ کیا کہ فلاں شخص نے مجھے آزاد کیا اور گواہوں نے گواہی دی کہ یہ حرہ ہے تو مقبول ہے اور اگر غلام نے اصلی آزادی کا دعویٰ کیا اور گواہوں نے اس کی طرف سے گواہی دی کہ فلاں شخص نے اسے آزاد کیا ہے تو بعض نے کہا مقبول نہیں ہے اور بعض نے کہا مقبول ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

باب: ۸ گواہوں کے اختلاف کے بیان میں

امام اعظم کے نزدیک گواہوں میں لفظاً ومعنیٰ اتفاق ہونا معتبر ہے اور صاحبین نے فرمایا کہ صرف معنیٰ میں اتفاق ہونا معتبر ہے اور لفظ میں متفق ہونے سے یہ مراد ہے کہ بطریق وضع (۲) کے نہ بطریق تضمن کے دونوں الفاظ کے ایک معنیٰ پیدا ہوں یہ تبیین میں لکھا ہے حتیٰ کہ اگر غصب کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے غصب کی گواہی دی اور دوسرے نے اقرار غصب کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی اور اگر ودیعت کا دعویٰ کیا اور ایک نے ودیعت رکھنے کی گواہی دی اور دوسرے نے اقرار ابداع کی گواہی دی تو مسئلہ غصب کے قیاس پر مقبول نہ ہونا چاہئے اور مسئلہ قرض کے قیاس پر مقبول ہونا چاہئے کذا فی الفصول العمادیہ اور گواہوں کے الفاظ ایک معنیٰ کو بطور وضع کے مقید ہوں خواہ بعینہ الفاظ ہوں یا مرادف الفاظ ہوں حتیٰ کہ اگر ایک نے ہبہ کی اور دوسرے نے عطیہ کی گواہی دی تو مقبول ہوگی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر ایک نے نکاح کی گواہی دی اور دوسرے نے تزویج کی گواہی دی تو مقبول ہے اس کو محیط میں ذکر کر کے کچھ اختلاف نہیں بیان کیا یہ تبیین میں لکھا ہے اور طلاق کی کنایات میں اگر ایک نے گواہی دی کہ اس نے کہا تھا کہ تو خلیہ (۳) ہے اور دوسرے نے کہا کہ تو بریہ (۳) ہے تو سب کے نزدیک مقبول نہیں ہے اسی طرح اگر ایک نے گواہی دی کہ اس نے کہا تھا کہ تجھ کو میں نے طلاق دی اگر تو اس گھر میں داخل ہوا اور یہ عورت داخل ہو گئی اور دوسرے نے گواہی دی کہ تجھ کو طلاق ہے اگر تو فلاں شخص سے کلام کرے اور اس نے کلام کیا تو سب کے نزدیک مقبول نہ ہوگی اور اسی طرح اگر ایک نے یہ گواہی دی کہ اس نے تین طلاق دی ہیں اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے کہا تھا کہ تو مجھ پر حرام ہے اور تین طلاق کی نیت کی تھی تو سب کے نزدیک غیر مقبول ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

۱۔ استصحاب یعنی جو حالت فی الحال موجود ہے اسی کو حاکم ٹھہرا کر حکم لگا دیں لیکن مشائخ نے کہا کہ یہ حکم نہیں بلکہ اپنے حال پر چھوڑنا کہلاتا ہے اور یہی صحیح ہے۔ ۲۔ تولہ وضع یعنی

لغت کی راہ سے مطابق معنیٰ خواہ بعینہ الفاظ ہوں یا مترادف ہوں اور معنی تضمنی نہ ہوں جو ضمناً نکلتے ہیں۔ ۳۔ خلیہ گردن بند سے رہا کنایہ طلاق ہے بریہ آزاد کنایہ طلاق ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) [305] Book of Testimonies

If one witness testifies to a debt of one thousand and another to two thousand, then according to Imam al-Azam [Abu Hanifa] (may Allah have mercy on him), it is not acceptable for any amount. However, according to the Sahibayn [Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad], testimony for one thousand dirhams will be accepted, provided the claimant claims two thousand. Similarly, if a situation involves one hundred and two hundred dirhams, or one divorce and two or three divorces, the same disagreement exists; this is written in 'al-Hidayah'. The opinion of Imam al-Azam is correct in this matter, as stated in 'al-Mudmarat'. If fifteen are claimed, and one witness testifies for fifteen and the other for ten, then according to Imam al-Azam, no decree shall be issued for any amount; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If one testifies for one thousand and the other for one and a half thousand, and the claimant claims one and a half thousand, the testimony will be accepted for one thousand. Its analogies are one divorce and one and a half divorces, and one hundred and twenty-five and one hundred and fifty (dirhams); this is in 'al-Hidayah'. If the claimant stated that there was only one thousand and no more, then the testimony of the one who testified for one and a half thousand is void. Similarly, if he remained silent regarding the claim beyond one thousand, the same ruling applies. If the claimant reconciled it by saying, "My original right was one and a half thousand dirhams as the witness testified, but I received five hundred dirhams or forgave them, and the witness was unaware," then the testimony will be accepted; this is written in 'al-Kafi'. If one witness testifies to twenty and the other to twenty-five (1), then by consensus (ijma'), testimony for twenty will be accepted. This ruling applies when the claimant claims twenty-five; if he claims twenty, it is unanimously unacceptable. If the claimant seeks to reconcile this or the thousand and two thousand matter by saying, "Truly, two thousand dirhams were due to me, but I forgave one thousand," it will be accepted; this is written in 'al-Khulasah'. If two witnesses testify that a person owes a debt of one thousand dirhams, but one specifies 'dudhiya' (bright/milky) dirhams and the other 'black' silver dirhams, even though 'dudhiya' silver is of higher quality. Therefore, if the claimant claims black silver dirhams, the testimony will not be accepted at all. But if he reconciles it by saying, "Truly they were dudhiya dirhams as that witness stated, but I waived the quality of being high-grade dirhams, and that witness did not know while the other did," then this testimony will be accepted for black dirhams. And if he claims dudhiya

dirhams, testimony for black dirhams will be accepted because both witnesses agree on the lesser amount in words and meaning; this is written in 'al-Muhit'.

If the debtor claimed to have paid, and then a witness testified that the creditor admitted, "I have been fully paid" ☆

Similarly, this ruling applies in all cases where both witnesses agree on the quantity or quality of a single genus but differ on the excess; the testimony will be accepted to the extent of their agreement, provided the claimant claims the higher (better) amount. If he claims less than what they agreed upon in quantity or quality, the testimony will not be accepted at all. If they differ in genus, for example, one testifies to a yard of wheat and the other to a yard of barley, then regardless of how the difference in quality occurs, the testimony will not be accepted; this is written in 'al-Zakhira'. If both testify to one thousand dirhams and one says that the defendant has paid five hundred dirhams from it, a judgment for one thousand dirhams will be given, and the witness's testimony regarding the payment of five hundred dirhams will not be accepted unless another witness also testifies to it; then it will be accepted. And when it becomes known that the defendant [paid] five hundred...

---

(1) Regarding his words 'twenty-five', I say: The principle here is that if one says 'twenty and five' in a statement, then 'five' is added as an adjunct (atf). Similarly, it occurs in custom ('urf), as in Arabic they say 'khamsa wa 'ishrun'. This is the basis; from this, it is known that in the Urdu language it is absolutely not acceptable because one does not say 'twenty and five' but 'pachis' (twenty-five). Understand this.

एक गवाह ने एक हज़ार क़र्ज़ की गवाही दी और दूसरे ने दो हज़ार की, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के नज़दीक किसी भी मात्रा के लिए (गवाही) स्वीकार्य नहीं है। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के नज़दीक एक हज़ार दिरहम पर गवाही स्वीकार्य होगी बशर्ते कि दावेदार दो हज़ार का दावा करता हो। इसी तरह सौ दिरहम और दो सौ दिरहम, या एक तलाक़ और दो तलाक़ या तीन तलाक़ में अगर यह स्थिति पैदा हो, तो भी ऐसा ही मतभेद है, यह 'हिदाया' में लिखा है। और इमाम-ए-आज़म का मत इस मामले में सही है, यह 'मुज़मरात' में लिखा है। और अगर पंद्रह का दावा किया गया और एक गवाह ने पंद्रह की और दूसरे ने दस की गवाही दी, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक किसी भी मात्रा की डिक्री नहीं दी जाएगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। अगर एक ने एक हज़ार की और दूसरे ने डेढ़ हज़ार की गवाही दी और दावेदार डेढ़ हज़ार का दावा करता है, तो गवाही एक हज़ार पर स्वीकार्य होगी और इसका उदाहरण एक तलाक़ और डेढ़ तलाक़ है, और सवा सौ और डेढ़ सौ (दिरहम), यह 'हिदाया' में है। और अगर दावेदार ने कहा कि केवल एक हज़ार ही थे, उससे अधिक नहीं थे, तो जिसने डेढ़ हज़ार की गवाही दी उसकी गवाही अमान्य है। और इसी तरह अगर वह हज़ार के अलावा के दावे पर चुप रहा तब भी यही हुक्म है। और अगर दावेदार ने इस प्रकार सामंजस्य बिठाया कि मेरा मूल अधिकार डेढ़ हज़ार दिरहम था जैसा कि गवाह ने गवाही दी, लेकिन मैंने पाँच सौ दिरहम प्राप्त कर लिए या उन्हें माफ़ कर दिया और गवाह को पता नहीं चला, तो गवाही स्वीकार्य होगी, यह 'काफ़ी' में लिखा है। अगर एक ने बीस पर और दूसरे ने पच्चीस (१) पर गवाही दी, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से बीस की गवाही स्वीकार्य होगी। और यह हुक्म उस समय है जब दावेदार पच्चीस का दावा करता हो, और अगर बीस का दावा करता हो तो सर्वसम्मति से अस्वीकार्य है। और अगर दावेदार ने इस मामले में या एक हज़ार और दो हज़ार के मामले में इस तरह सामंजस्य करना चाहा कि वास्तव में उस पर मेरे दो हज़ार दिरहम बनते थे लेकिन मैंने उसे एक हज़ार दिरहम माफ़ कर दिए, तो वह स्वीकार्य होगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। अगर दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम क़र्ज़ होने की गवाही दी, लेकिन एक गवाह ने दूधिया दिरहम (साफ़ चांदी) और दूसरे ने काली चांदी का वर्णन किया, जबकि दूधिया दिरहम की चांदी उससे बेहतर (खरी) होती है। अतः यदि दावेदार काली चांदी के दिरहम का दावा करता है तो गवाही बिल्कुल स्वीकार्य नहीं होगी। लेकिन अगर इस तरह सामंजस्य बिठाया कि वास्तव में वे दूधिया दिरहम थे जैसा कि उस गवाह ने बताया, लेकिन मैंने उसे इस उत्तम गुणवत्ता वाले दिरहम होने के

गुण से मुक्त कर दिया था और इस गवाह को पता नहीं चला जबकि दूसरे गवाह को पता था, तो यह गवाही काली चांदी के दिरहम पर स्वीकार्य होगी। और यदि दूधिया दिरहम का दावा करता है तो काली चांदी पर गवाही स्वीकार्य होगी क्योंकि कम (न्यूनतम मात्रा) पर दोनों गवाह शब्दों और अर्थों में सहमत हैं, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि देनदार ने भुगतान करने का दावा किया, फिर एक गवाह ने यह गवाही दी कि लेनदार ने स्वीकार किया है कि मुझे पूरा मिल गया ☆

इसी तरह यह नियम सभी स्थानों पर लागू होता है कि जब एक ही वस्तु (जिन्स) की मात्रा या गुण पर दोनों गवाह सहमत हों और उससे अधिक में मतभेद हो, तो सहमति की सीमा तक गवाही स्वीकार्य होगी, बशर्ते दावेदार अधिक (बेहतर) का दावा करता हो। और यदि सहमति वाली मात्रा या गुण से कम का दावा करता हो तो गवाही बिल्कुल स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि वस्तु (जिन्स) में मतभेद हो, उदाहरण के लिए एक ने एक गज़ गेहूँ की और दूसरे ने एक गज़ जौ की गवाही दी, तो चाहे किसी भी विशेषता से मतभेद हो, गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि दोनों ने एक हज़ार दिरहम की गवाही दी और एक ने कहा कि इसमें से प्रतिवादी ने पाँच सौ दिरहम चुका दिए हैं, तो एक हज़ार दिरहम का निर्णय दिया जाएगा और गवाह की पाँच सौ दिरहम चुकाने की गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, सिवाय इसके कि उसके साथ कोई दूसरा गवाह भी उसकी गवाही दे, तब वह स्वीकार्य होगी। और जब उसे पता चला कि प्रतिवादी ने पाँच सौ...

---

(१) उनके शब्द 'पच्चीस' पर मैं कहता हूँ: इसमें मूल बात यह है कि बयान में 'बीस और पाँच' कहे तो 'पाँच' अतिरिक्त के रूप में जुड़ा (अतफ़) है। और इसी तरह लोक-व्यवहार (उर्फ़) में भी होता है जैसे अरबी में 'ख़मसा व इशरून' कहते हैं। यह आधार है, इससे पता चला कि उर्दू भाषा में यह कदापि स्वीकार्य नहीं है क्योंकि (उर्दू में) 'बीस और पाँच' नहीं बल्कि 'पच्चीस' कहते हैं, अतः इसे समझें।

ایک گواہ نے ایک ہزار قرضہ کی گواہی دی اور دوسرے نے دو ہزار کی تو امام اعظمؒ کے نزدیک کسی قدر کے واسطے مقبول نہیں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک ایک ہزار درہم پر گواہی مقبول ہو گی بشرطیکہ مدعی دو ہزار کا دعویٰ کرتا ہو اور علیٰ ہذا سو درہم اور دو سو درہم یا ایک طلاق اور دو طلاق یا تین طلاق میں اگر یہ صورت واقع ہوئی تو بھی ایسا ہی اختلاف ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور امام اعظمؒ کا قول اس مسئلہ میں صحیح ہے یہ مضمرات میں لکھا ہے اور اگر پندرہ کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے پندرہ کی اور دوسرے نے دس کی گواہی دی تو امام اعظمؒ کے نزدیک کسی قدر کی ڈگری نہ کی جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک نے ہزار کی اور دوسرے نے ڈیڑھ ہزار کی گواہی دی اور مدعی ڈیڑھ ہزار کا دعویٰ کرتا ہے تو گواہی ایک ہزار پر مقبول ہو گی اور اس کی نظیر ایک طلاق اور ڈیڑھ طلاق ہے اور سوا سو اور ڈیڑھ سو یہ ہدایہ میں ہے اور اگر مدعی نے کہا کہ فقط ایک ہزار تھے اس سے زیادہ نہ تھے تو جس نے ڈیڑھ ہزار کی گواہی دی اس کی گواہی باطل ہے اور اسی طرح اگر سوائے ہزار کے دعویٰ کے ساکت رہا تب بھی یہی حکم ہے اور اگر مدعی نے اس طرح توفیق دی کہ اصل حق میرا ڈیڑھ ہزار درہم تھے جیسا کہ گواہ نے گواہی دی لیکن پانچ سو درہم میں نے وصول کر لئے یا اس کو معاف کر دیئے اور گواہ کو معلوم نہ ہوا تو گواہی مقبول ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے اگر ایک نے بیس پر اور دوسرے نے پچیس ۱ـہ پر گواہی دی تو بالا جماع بیس کی گواہی مقبول ہو گی اور یہ حکم اس وقت ہے کہ مدعی پچیس کا دعویٰ کرتا ہو اور اگر بیس کا دعویٰ کرتا ہو تو بالا جماع غیر مقبول ہے اور اگر مدعی نے اس مسئلہ میں یا ایک ہزار اور دو ہزار کے مسئلہ میں اس طرح توفیق دینی چاہی کہ واقعی اس پر میرے دو ہزار درہم آتے تھے مگر میں نے اس کو ایک ہزار درہم معاف کر

دیئے تو مقبول ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر ہزار درہم قرض ہونے کی گواہی دی مگر ایک گواہ نے دو دھیا درہم بیان کئے اور دوسرے نے کالی چاندی کے بیان کئے حالانکہ دو دھیا درہم کی چاندی اس سے کھری ہوتی ہے پس اگر مدعی سیاہ چاندی کے درہم کا دعویٰ کرتا ہے تو گواہی بالکل مقبول نہ ہو گی لیکن اگر اس طرح توفیق دی کہ واقعی دو دھیا درہم تھے جیسا کہ اس گواہ نے بیان کیا مگر میں نے اس کو اس جید درہم ہونے کی صفت سے معاف کر دیا تھا اور اس گواہ کو معلوم نہ ہوا دوسرے گواہ کو معلوم ہوا تو یہ گواہی سیاہ درہم پر مقبول ہو گی اور اگر دودھیا درہم کا دعویٰ کرتا ہے تو سیاہ درہم پر گواہی مقبول ہو گی کیونکہ اقل پر دونوں گواہ لفظاً و معنیٰ متفق ہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر قرض دار نے ادا کر دینے کا دعویٰ کیا پھر ایک گواہ نے یہ گواہی دی کہ قرض خواہ نے اقرار کیا ہے کہ میں نے بھر پایا ☆

اسی طرح یہ حکم تمام جگہوں میں جاری ہے کہ جب ایک جنس کے قدر یا وصف پر دونوں گواہ متفق ہوئے اور اس سے زیادہ میں اختلاف ہوا تو گواہی بقدر اتفاق کے مقبول ہو گی بشرطیکہ مدعی افضل کا دعویٰ کرتا ہو اور اگر قدر یا وصف میں اتفاق سے کمتر کا دعویٰ کرتا ہو تو گواہی بالکل مقبول نہ ہو گی اور اگر جنس میں اختلاف کیا مثلاً ایک نے ایک گز گیہوں کی اور دوسرے نے ایک گز جو کی گواہی دی تو خواہ کسی کیفیت سے اختلاف واقع ہو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دونوں نے ہزار درہم کی گواہی دی اور ایک نے کہا کہ اس میں سے مدعیٰ علیہ نے پانچ سو درہم ادا کر دیئے ہیں تو ہزار درہم کا حکم دیا جائے گا اور گواہ کی پانچ سو درہم ادا کرنے کی گواہی قبول نہ ہو گی مگر جبکہ اس کے ساتھ دوسرا گواہ بھی اس کی گواہی دے تو مقبول ہو گی اور جب اس کو معلوم ہو گیا کہ مدعیٰ علیہ نے پانچ سو

۱؎ قولہ پچیس اقول اس میں اصل یہ کہ بیان میں بیس اور پانچ کہے تو زائد بطور عطف ہے اور اسی طرح عرف میں کلاوہ بھی ہو جیسے عربی میں خمسہ وعشرون کہتے ہیں یہ اصول ہے اس سے معلوم ہوا کہ اردو زبان میں ہر گز مقبول نہیں ہے کیونکہ بیس و پنج نہیں بلکہ پچیس کہتے ہیں فافہم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat) Page 306

...dirhams have been paid, then as long as the plaintiff does not admit that five hundred dirhams have been paid, it is obligatory [upon the witness] not to testify for one thousand dirhams on behalf of the plaintiff, so as not to be counted as one who assists in oppression. It is written in *Tabyeen* and *Kafi* that if a person claimed a debt of one thousand dirhams against another, and of the two witnesses, one testified to the debt and the other testified to both the debt and its repayment by the debtor, then the testimony of both will be accepted regarding the existence of the debt. According to *Zahir al-Riwayah* (the manifest tradition), the testimony regarding the repayment will not be accepted. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that even regarding the existence of the debt, this testimony will not be acceptable, but the ruling mentioned in *Zahir al-Riwayah* is the correct one. This is stated in *Bada'i*. If the debtor claimed to have paid, and then one witness testified that the creditor admitted "I have been paid in full" and the other testified to "exoneration" (release), it will not be accepted. However, if the witness to exoneration stated that the creditor admitted, "The debtor has obtained release from the property on my part," then the testimony of both will be accepted; this is written in *Muhit Sarakhsi*. If a person owes another one thousand dirhams and claims to have repaid the debt, and one of two witnesses testifies to the payment while the other testifies to the creditor's admission of receiving payment, it will not be accepted. If the debtor claims payment and one witness testifies to the creditor's admission of receipt while the other testifies to a gift (*hiba*), charity (*sadqa*), or absolution (*tahlil*), it will not be accepted; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If the debtor claims release (*bara'at*) and one witness testifies to the same while the other says the creditor gifted it, gave it as charity, gave it as a present, or made it lawful (waived it), then the testimony will be accepted; this is written in *Muhit*. If the debtor claims release and one witness testifies to a gift[1] and the other to charity, it will not be accepted. Similarly, if the debtor claims a gift and one witness testifies to a gift and the other to charity, it will not be accepted. If one testifies to release and the other to a present, absolution, or making it lawful, it is accepted; this is written in *Muhit Sarakhsi*.

If the debtor claims fulfillment (*wafa*) and one witness testifies that the creditor released him in such-and-such a city and the other testifies to release in another city, the testimony is valid. If a guarantor (*kafeel*) claims a gift and one witness testifies to the gift while the other testifies to release, it is valid; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. It is stated in *Fatawa Rashiduddin* that if a woman claims dower (*mahr*) after

divorce and the husband claims she gifted the dower back and brings two witnesses, one testifying to the gift and the other to release, it will be accepted; this is written in *Fusul Imadiya*. In the commentary of *Jami Saghir*, it is stated that a gift is [considered] when no contract (*aqd*) is claimed. Thus, if the claim is within a contract, there are eight such cases: sale (*bay*), lease (*ijara*), manumission contract (*kitabat*), pledge (*rahn*), freedom in exchange for property, *khula* (divorce by wife's request), settlement (*sulh*), and marriage (*nikah*); this is written in *Khulasa*. If a person testifies on behalf of another that he bought a certain person's slave for one thousand dirhams and the other testifies to a purchase for one and a half thousand, it is void. Similarly, if the plaintiff is the seller, the same ruling applies, and there is no difference whether the plaintiff claims a lesser amount or a greater amount than stated by the witnesses. Likewise, in *kitabat*, if the slave himself is the plaintiff, it is evident; and if the owner of the slave is the plaintiff, it is the same because the right is not established before payment, so the objective will be to establish the cause (*sabab*); this is written in *Hidaya*. If a pre-emptor (*shafi*) seeks pre-emption (*shufa*) and one witness testifies to a purchase for one thousand dirhams and the other for two thousand, and the buyer (*mushtari*) says "I bought it for three thousand," then the witnesses will not be accepted. Similarly, if one witness testifies to a purchase for one thousand dirhams and the other for one hundred dinars, it is also unacceptable. Likewise, if one testifies to purchasing from one person and the other from another...

---

1. *Tahlil*, *Ihlaal*, *Tayyibat*—all these carry the meaning of making lawful and forgiving.
2. The phrase "gifted" (*hiba*) means the creditor gifted (waived) his debt to the debtor or gave it as charity.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ किताब-अश-शहादात (गवाही की किताब) पृष्ठ ३०६

दिरहम अदा कर दिए हैं तो जब तक वादी (Plaintiff) यह इकरार न करे कि उसने पाँच सौ दिरहम अदा कर दिए हैं, तब तक उस (गवाह) पर वाजिब है कि हज़ार दिरहम की गवाही वादी की ओर से न दे ताकि वह ज़ुल्म में सहायक न गिना जाए। 'तब्बीन' और 'काफ़ी' में लिखा है कि एक व्यक्ति ने दूसरे पर हज़ार दिरहम के कर्ज़ का दावा किया और दो गवाहों में से एक ने कर्ज़ पर और दूसरे ने कर्ज़ होने और ऋणी द्वारा उसे अदा कर देने पर गवाही दी, तो दोनों की गवाही कर्ज़ होने पर स्वीकार की जाएगी, और 'ज़ाहिर रिवायत' के अनुसार भुगतान (अदाएगी) पर गवाही स्वीकार नहीं होगी। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि कर्ज़ होने पर भी यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, और ज़ाहिर रिवायत में जो हुक्म दिया गया है वही सही है। यह 'बदाए' में लिखा है। यदि ऋणी ने भुगतान करने का दावा किया, फिर एक गवाह ने गवाही दी कि ऋणदाता ने स्वीकार किया है कि 'मुझे भुगतान मिल गया' और दूसरे ने 'मुक्त करने' (बरी करने) की गवाही दी, तो यह स्वीकार नहीं होगी। और यदि मुक्त करने वाले गवाह ने यह बयान दिया कि ऋणदाता ने इस तरह स्वीकार किया है कि 'ऋणी ने मेरी तरफ से माल से मुक्ति (बरअत) पा ली है', तो दोनों की गवाही स्वीकार की जाएगी। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। एक व्यक्ति पर दूसरे के हज़ार दिरहम हैं, उसने दावा किया कि मैंने उसका कर्ज़ अदा कर दिया है, और दो गवाहों में से एक ने भुगतान की गवाही दी और दूसरे ने ऋणदाता द्वारा भुगतान प्राप्त करने के इकरार की गवाही दी, तो स्वीकार नहीं होगी। यदि ऋणी ने भुगतान का दावा किया और एक गवाह ने ऋणदाता के भुगतान प्राप्त करने के इकरार की गवाही दी और दूसरे ने हिबा (दान), सदक़ा या तहलील (माफी) की गवाही दी, तो स्वीकार नहीं होगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। ऋणी ने मुक्ति (बरअत) का दावा किया और एक गवाह ने यही गवाही दी और दूसरे ने कहा कि ऋणदाता ने उसे हिबा कर दिया या सदक़ा दे दिया या तोहफ़ा (अतिया) दिया या उसे हलाल (माफ़) कर दिया, तो गवाही स्वीकार होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। ऋणी ने मुक्ति का दावा किया और एक गवाह ने हिबा[1] की और दूसरे ने सदक़ा की गवाही दी, तो स्वीकार नहीं होगी। और यदि ऋणी ने हिबा का दावा किया और एक गवाह ने हिबा की और दूसरे ने सदक़ा की गवाही दी, तो स्वीकार नहीं होगी। और यदि एक ने मुक्ति की और दूसरे ने तोहफ़े तहलील या एहलाल की गवाही दी, तो स्वीकार्य है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

यदि ऋणी ने भुगतान (वफ़ा) करने का दावा किया और एक गवाह ने गवाही दी कि ऋणदाता ने उसे अमुक शहर में मुक्त किया और दूसरे ने दूसरे शहर में मुक्त करने की गवाही दी, तो गवाही जायज़

है। यदि ज़मानतदार (कफ़ील) ने हिबा का दावा किया और एक गवाह ने हिबा की और दूसरे ने मुक्ति की गवाही दी, तो जायज़ है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। 'फ़तावा रशीदुद्दीन' में है कि एक महिला ने तलाक के बाद मेहर का दावा किया और पति ने दावा किया कि उसने मेहर हिबा (उपहार) कर दिया है और दो गवाह लाया कि एक ने हिबा की गवाही दी और दूसरे ने मुक्त करने की, तो स्वीकार की जाएगी। यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। 'शरह जामे सगीर' में है कि हिबा तब है जब अनुबंध (अक़्द) का दावा न किया गया हो। अतः यदि यह दावा अनुबंध में हो तो ये आठ मसले हैं: विक्रय (बैय), पट्टा (इजारा), किताबत (गुलाम की मुक्ति का समझौता), गिरवी (रहन), माल के बदले स्वतंत्रता, खुला, सुलह और निकाह। यह 'खुलासा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे की ओर से गवाही दी कि उसने अमुक व्यक्ति का गुलाम हज़ार दिरहम में खरीदा है और दूसरे ने डेढ़ हज़ार में खरीदने की गवाही दी, तो यह बातिल (अमान्य) है। इसी तरह यदि वादी विक्रेता हो तो भी यही हुक्म है और कोई अंतर नहीं है, चाहे वादी दोनों गवाहों के बयान से कम राशि का दावा करे या अधिक का। इसी तरह 'किताबत' में यदि गुलाम स्वयं वादी हो तो स्पष्ट है और यदि गुलाम का मालिक वादी हो तो भी ऐसा ही है, क्योंकि भुगतान से पहले अधिकार सिद्ध नहीं होगा, अतः उद्देश्य कारण (सबब) को सिद्ध करना होगा। यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि शफ़ी (Pre-emptor) ने शुफ़ा (Pre-emption) मांगा और एक गवाह ने एक हज़ार दिरहम में खरीदने की गवाही दी और दूसरे ने दो हज़ार में खरीदने की गवाही दी और खरीदार (मुश्तरी) कहता है कि मैंने तीन हज़ार में खरीदा है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी। और इसी तरह यदि एक गवाह ने हज़ार दिरहम में खरीदने की गवाही दी और दूसरे ने सौ दीनार में खरीदने की गवाही दी, तो भी यह अस्वीकार्य है। और इसी तरह यदि एक ने एक व्यक्ति से खरीदने की गवाही दी और दूसरे ने दूसरे से...

१- तहलील, एहलाल, तैयबत—ये सभी हलाल करने और माफ़ करने के अर्थ में हैं। २- कहा गया 'हिबा' यानी ऋणदाता ने अपना ऋण उस ऋणी को उपहार (माफ़) कर दिया या सदक़ा दे दिया।

درہم ادا کر دئیے ہیں تو جب تک مدعی یہ اقرار نہ کرے کہ اس نے پانچ سو درہم ادا کر دیئے ہیں تب تک اس پر واجب ہے کہ ہزار درہم کی گواہی مدعی کی طرف سے نہ دے تا کہ ظلم پر اعانت کرنے والا نہ شمار ہو تبیین اور کافی میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر ہزار درہم قرض کا دعویٰ کیا اور دونوں گواہوں میں سے ایک نے قرض پر اور دوسرے نے قرض ہونے اور قرض دار کے ادا کر دینے پر گواہی دی تو دونوں کی گواہی قرض ہونے پر قبول ہو گی اور ادا کر دینے پر ظاہر روایت کے موافق گواہی قبول نہ ہو گی اور امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ قرض ہونے پر بھی یہ گواہی مقبول نہ ہو گی اور ظاہر روایت میں جو حکم مذکور ہوا وہ صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر قرض دار نے ادا کر دینے کا دعویٰ کیا پھر ایک گواہ نے یہ گواہی دی کہ قرض خواہ نے اقرار کیا ہے کہ میں نے بھر پایا اور دوسرے نے بری کر دینے کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی اور اگر بری کر دینے کے گواہ نے یہ بیان کیا کہ قرض خواہ نے یوں اقرار کیا ہے کہ قرض دار نے میری جانب سے مال کی برأت کر لی تو دونوں کی گواہی مقبول ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ایک شخص پر دوسرے کے ہزار درہم ہیں اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کا قرضہ ادا کر دیا اور دو گواہوں میں سے ایک نے ادا کر دینے کی گواہی دی اور دوسرے نے قرض خواہ کے بھر پانے کے اقرار کی گواہی دی تو قبول نہ ہو گی اگر قرض دار نے ادا کر دینے کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے قرض خواہ کے بھر پانے کے اقرار کی گواہی دی اور دوسرے نے ہبہ کر دینے یا صدقہ کر دینے یا تحلیل کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے قرض دار نے برأت کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے یہی گواہی دی اور دوسرے نے کہا کہ قرض خواہ نے اس کو ہبہ کر دیا یا صدقہ میں دے دیا یا عطیہ دیا یا اس کو حلال کر دیا تو گواہی

قبول ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے قرض دار نے برأت کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے ہبہ ۱ کی اور دوسرے نے صدقہ کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی اور اگر قرض دار نے ہبہ کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے ہبہ کی اور دوسرے صدقہ کی گواہی دی تو قبول نہ ہو گی اور اگر ایک نے برأت کی اور دوسرے نے عطیہ یا تحلیل یا احلال کی گواہی دی تو مقبول ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر قرض دار نے وفا کر دینے کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے یہ گواہی دی کہ قرض خواہ نے اس کو فلاں شہر میں بری کر دیا اور دوسرے نے دوسرے شہر میں بری کرنے کی گواہی دی تو گواہی جائز ہے اگر کفیل نے ہبہ کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے ہبہ کی اور دوسرے نے برأت کی گواہی دی تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے فتاویٰ رشید الدین میں ہے کہ ایک عورت نے طلاق کے بعد مہر کا دعویٰ کیا اور شوہر نے دعویٰ کیا کہ اس نے مہر ہبہ کر دیا ہے اور دو گواہ لایا کہ ایک نے ہبہ کی گواہی دی اور دوسرے نے بری کر دینے کی تو مقبول ہو گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے شرح جامع صغیر میں ہے کہ ہبہ جب ہے کہ عقد کا دعویٰ نہ کیا پس اگر یہ دعویٰ عقد میں ہو تو یہ آٹھ مسائل ہیں بیع اور اجارہ اور کتابت اور رہن اور مال کے عوض آزادی اور خلع اور صلح اور نکاح یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے کی طرف سے یہ گواہی دی کہ اس نے فلاں شخص کا غلام ہزار درہم کو خریدا ہے اور دوسرے نے ڈیڑھ ہزار کے خریدنے کی گواہی دی تو باطل ہے اور اسی طرح اگر مدعی بائع ہو تو بھی یہی حکم ہے اور کچھ فرق نہیں ہے خواہ مدعی دونوں گواہوں کے بیان سے کمتر مال کا دعویٰ کرتا ہو یا زیادہ کا اور اسی طرح کتابت میں اگر غلام خود مدعی ہو تو ظاہر ہے اور اگر مالک غلام مدعی ہو تو بھی ایسا ہے کیونکہ ادا کر دینے سے پہلے حق ثابت نہ ہو گا پس مقصود سبب کا ثابت کرنا ٹھہرے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر شفیع نے شفع طلب کیا اور ایک گواہ نے ایک ہزار درہم کو خریدنے کی گواہی دی اور دوسرے نے دو ہزار کے خریدنے کی گواہی دی اور مشتری کہتا ہے کہ میں نے تین

ہزار کو خریدا ہے تو گواہ قبول نہ ہو گی اور اسی طرح اگر ایک گواہ نے ہزار درہم کو خریدنے کی گواہی دی اور دوسرے نے سو دینار کو خریدنے کی گواہی دی تو بھی نامقبول ہے اور اسی طرح اگر ایک نے ایک شخص سے خریدنے کی گواہی دی اور دوسرے نے دوسرے سے

۱- تحلیل احلال طیبت یہ سب حلال و معاف کرنے کے معنی ہیں۔ ۲- قولہ ہبہ یعنی قرض خواہ نے اپنا قرضہ اس قرض دار کو ہبہ کر دیا یا صدقہ دے دیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 307 | Book of Testimonies

...testified to purchasing it from him, then it is also unacceptable; this is written in *Al-Muhit*. In a case regarding *ijarah* (lease/hire), if the claim is made at the beginning of the period [1], it is like a sale, whether the claimant is the lessor or the lessee. If the claim is made after the expiry of the period, regardless of whether the benefit was fully received or not, if the lessor is the claimant, it is a claim for property/wealth, and if the lessee is the claimant, it is by consensus a claim regarding the contract itself. In a pledge (*rahn*), if the pledgor is the claimant, it is unacceptable; if the pledgee is the claimant, it is treated as a claim for debt; this is written in *Al-Kafi*. If there is a claim for *khul'* (divorce at wife's request), divorce in exchange for property, manumission in exchange for property, or settlement regarding blood money for intentional killing; if the husband, owner, or legal guardian of the victim is the claimant, it is a claim for property. If the claimant is a slave, a woman, or the killer, it is a claim regarding the contract, hence it will not be accepted by consensus; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. In the chapter on marriage, according to Imam Azam (may Allah have mercy on him), testimony regarding a lesser amount of property is acceptable, whether the husband or wife is the claimant. Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them) said that such testimony is void. Some scholars stated that this difference exists only when the woman is the claimant; if the husband is the claimant, the testimony of his witnesses will not be accepted by consensus. The first opinion is more correct and is based on *istihsan* (juridical preference); this is found in *At-Tabyin*, *Al-Hidayah*, and *Al-Kafi*. If a person claims against another that he leased his slave, and the slave's owner denies it, and the claimant then produces two witnesses: one testifies that he hired for five dirhams while the claimant claims four or five dirhams, and the second testifies that he hired for six dirhams, then the testimony is void. If a lessee claimed that he hired a pony for ten dirhams to travel to Baghdad and load goods, and produced two witnesses: one testified that he hired for ten dirhams for riding only, and the second testified that he hired for ten dirhams for both riding and loading goods, the testimony is void. If one witness testified that he hired a pony for a known fee to Baghdad and the other testified that he hired for ten dirhams for loading goods to Baghdad, this testimony will not be accepted, whether the lessee or the pony owner is the claimant. Similarly, if one testified to hiring for riding and the other testified to hiring for loading, it will not be accepted; this is written in *Al-Muhit*. If a claim is made that I gave cloth to a dyer and the dyer denies it, then one witness testifies that he gave it to be dyed red and the second testifies that he gave it to be

dyed yellow or black, then this testimony will not be accepted. Likewise, if the dyer is the claimant and the owner of the cloth denies it, such testimony is unacceptable; this is written in *Fasul-e-Imadiya*. If one witness testified that he bought the item with a defect and the other testified to the seller's admission of the item being defective, it will not be accepted; this is written in *Al-Khulasa*. If two witnesses testified against a person that he stood surety (*kafalat*) for someone for a thousand dirhams, but one witness mentioned a one-month term and the other stated it was for immediate payment, and the claimant sued for immediate payment, while the surety-provider denied everything or admitted the surety but claimed a term; in both cases, immediate payment of the property is obligatory. If one witness is produced for the claim that "so-and-so person made me pay a thousand dirhams on behalf of that person" and the second witness testifies that "he made me pay a hundred dinars," both testimonies will be unacceptable. However, if one testified to a thousand dirhams and the other to a thousand dirhams and a hundred dinars, then both testimonies will be accepted for the thousand dirhams, provided the claimant is suing for both dirhams and dinars. If he only claims the dirhams, the testimony will not be accepted.

---

1. 'Beginning of the period' means at the start of the lease duration before the benefit period has concluded.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 | 307 | किताबुश-शहादात (साक्ष्य की पुस्तक)

...से खरीदने की गवाही दी तो भी वह अस्वीकार्य है, यह 'मुहित' में लिखा है। यदि इज़ारा (पट्टे) के मामले में अवधि के प्रारंभ में दावा किया जाता है, तो यह बिक्री की तरह है, चाहे किराया देने वाला वादी हो या लेने वाला। और यदि अवधि बीतने के बाद दावा किया जाता है और सुपुर्दगी (कब्जे) के बावजूद लाभ प्राप्त हुआ हो या नहीं, तो यदि किराया देने वाला वादी है तो यह माल का दावा है, और यदि लेने वाला वादी है तो सर्वसम्मति से यह अनुबंध का दावा है। बंधक (रहन) के मामले में, यदि बंधककर्ता वादी है तो यह अस्वीकार्य है, और यदि बंधकग्राही वादी है तो यह ऋण के दावे के समान है, यह 'कानी' में लिखा है। यदि खुल्अ (विवाह विच्छेद), धन के बदले तलाक, धन के बदले स्वतंत्रता, या जानबूझकर हत्या के बदले क्षतिपूर्ति पर समझौते का दावा हो, तो यदि पति, स्वामी या प्रतिशोध का संरक्षक वादी है तो यह माल का दावा है। और यदि वादी गुलाम, महिला या हत्यारा है, तो यह अनुबंध का दावा है, अतः यह सर्वसम्मति से स्वीकार्य नहीं होगा, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। निकाह के अध्याय में, इमाम आज़म (र.अ.) के अनुसार कम धन के मामले में गवाही स्वीकार्य है, चाहे पति वादी हो या पत्नी वादिनी। इमाम अबू यूसुफ (र.अ.) और इमाम मुहम्मद (र.अ.) ने कहा है कि ऐसी गवाही अमान्य है। कुछ विद्वानों ने कहा कि यह मतभेद केवल उसी स्थिति में है जब महिला वादी हो; यदि पति वादी हो, तो उसके गवाहों की गवाही सर्वसम्मति से स्वीकार्य नहीं होगी। पहला विचार अधिक सही है और वह इस्तिहसान (सद्विवेक) पर आधारित है, यह 'तबीन', 'हिदाया' और 'कानी' में वर्णित है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि उसने अपना गुलाम पट्टे पर दिया है और गुलाम का मालिक इससे इनकार करता है, फिर वादी ने दो गवाह पेश किए: एक ने गवाही दी कि उसने पांच दिरहम पर किराये पर लिया था, जबकि वादी चार या पांच दिरहम के किराये का दावा करता है, और दूसरे ने छह दिरहम के किराये की गवाही दी, तो ऐसी गवाही अमान्य है। यदि किरायेदार ने दावा किया कि उसने बगदाद तक एक टट्टू सवारी करने और सामान लादने के लिए दस दिरहम पर किराये पर लिया था, और दो गवाह पेश किए: एक ने गवाही दी कि उसने केवल सवारी के लिए दस दिरहम पर किराये पर लिया था, और दूसरे ने गवाही दी कि उसने सवारी और सामान लादने दोनों के लिए दस दिरहम पर किराये पर लिया था, तो गवाही अमान्य है। यदि एक ने गवाही दी कि उसने ज्ञात किराये पर बगदाद तक टट्टू लिया था और दूसरे ने गवाही दी कि उसने बगदाद तक सामान लादने के लिए दस दिरहम पर लिया था, तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, चाहे किरायेदार वादी हो या टट्टू का मालिक। इसी तरह, यदि एक ने गवाही दी कि उसने सवारी के लिए

किराये पर लिया और दूसरे ने गवाही दी कि उसने लादने के लिए किराये पर लिया, तो भी यह स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'मुहित' में लिखा है। यदि दावा किया गया कि मैंने रंगरेज को कपड़ा दिया था और रंगरेज ने इनकार कर दिया, फिर एक गवाह ने गवाही दी कि उसने उसे लाल रंगने के लिए दिया था और दूसरे ने गवाही दी कि उसने उसे पीला या काला रंगने के लिए दिया था, तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। इसी प्रकार, यदि रंगरेज वादी हो और कपड़े का मालिक इनकार करे, तो ऐसी गवाही अस्वीकार्य है, यह 'फसूल इमादिया' में लिखा है। यदि एक ने गवाही दी कि उसने दोष (ऐब) के साथ खरीदा था और दूसरे ने विक्रेता द्वारा वस्तु के दोषपूर्ण होने की स्वीकारोक्ति की गवाही दी, तो यह स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी कि उसने अमुक व्यक्ति की ओर से हजार दिरहम की ज़मानत (कफ़ालत) ली है, लेकिन एक गवाह ने एक महीने की अवधि का उल्लेख किया और दूसरे ने तत्काल भुगतान की ज़मानत बताई, और लेनदार ने तत्काल भुगतान का दावा किया, जबकि ज़मानतदार ने सब कुछ नकार दिया या ज़मानत स्वीकार की पर अवधि का दावा किया, तो दोनों ही स्थितियों में तत्काल भुगतान करना अनिवार्य है। यदि एक गवाह ने दावा किया कि अमुक व्यक्ति ने मेरे माध्यम से हजार दिरहम चुकाए हैं और दूसरे ने गवाही दी कि उसने सौ दीनार चुकाए हैं, तो दोनों की गवाही अस्वीकार्य होगी। और यदि एक ने हजार दिरहम की और दूसरे ने हजार दिरहम तथा सौ दीनार की गवाही दी, तो दोनों की गवाही हजार दिरहम पर स्वीकार्य होगी, बशर्ते वादी दिरहम और दीनार दोनों का दावा करता हो; यदि वह केवल दिरहम का दावा करता है, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी।

---

1. 'अवधि का प्रारंभ' यानी इजारा (पट्टे) की अवधि का वह शुरूआती समय जब तक लाभ की अवधि पूरी न हुई हो बल्कि शुरू ही हुई हो।

سے خریدنے کی گواہی دی تو بھی غیر مقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر اجارہ میں اول مدت میں دعویٰ ہو تو مثل بیع کے ہے خواہ اجرت پر دینے والا مدعی ہو یا لینے والا اور اگر مدت کے گزرنے کے بعد دعویٰ ہو اور تسلیم کے خواہ منفعت بھر پائی ہو یا نہ پائی ہو پس اگر اجرت پر دینے والا مدعی ہو تو یہ مال کا دعویٰ ہے اور اگر لینے والا مدعی ہو تو بالاجماع یہ عقد کا دعویٰ ہے اور رہن میں اگر راہن مدعی ہو تو غیر مقبول ہے اور اگر مرتہن ہو تو مثل قرض کے دعویٰ کے ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر خلع یا طلاق بمال یا مال کے عوض آزادی یا عمداً خون کرنے کے عوض مال پر صلح کا دعویٰ ہو پس اگر شوہر یا مالک یا ولی قصاص مدعی ہو تو یہ مال کا دعویٰ ہے اور اگر مدعی غلام ہو یا عورت یا قاتل ہو تو یہ عقد کا دعویٰ ہے پس بالاجماع مقبول نہ ہو گا یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور نکاح کے باب میں امام اعظمؒ کے نزدیک کمتر مال میں مقبول ہے خواہ شوہر مدعی ہو یا بیوی مدعیہ ہو اور امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ گواہی باطل ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ اختلاف صرف اسی صورت میں ہے کہ عورت مدعی ہو اور اگر شوہر مدعی ہو تو اس کے گواہوں کی گواہی بالاجماع مقبول نہ ہو گی اور پہلا قول اصح ہے اور وہ استحساناً ہے یہ تبیین اور ہدایہ اور کافی میں ہے۔ اگر ایک شخص نے دوسرے پر یہ دعویٰ کیا کہ اس نے اپنا غلام اجارہ پر دیا ہے اور مالکِ غلام انکار کرتا ہے پھر مدعی نے دو گواہ قائم کئے ایک نے یہ گواہی دی کہ اس نے پانچ درہم کو اجرت پر لیا اور مدعی چار درہم یا پانچ درہم کی اجرت کا دعویٰ کرتا ہے اور دوسرے نے چھ درہم کی اجرت کی گواہی دی تو گواہی باطل ہے مستاجر نے یہ دعویٰ کیا کہ میں نے ایک ٹٹو بغداد تک دس درہم پر سوار ہونے اور اسباب لادنے کے واسطے کرایہ کیا تھا اور دو گواہ قائم کئے کہ ایک نے یہ گواہی دی

کہ اس نے سواری کے واسطے دس درہم پر کرایہ کیا اور دوسرے نے یہ گواہی دی کہ اس نے دس درہم پر سواری کے واسطے اور یہ اسباب لادنے کے واسطے کرایہ کیا تو گواہی باطل ہے اور اگر ایک نے گواہی دی کہ اس نے ٹٹو اجرتِ معلومہ پر بغداد تک کرایہ کیا اور دوسرے نے یہ گواہی دی کہ اس نے یہ اسباب لادنے کے واسطے بغداد تک دس درہم پر کرایہ کیا تو یہ گواہی مقبول نہ ہو گی خواہ مستاجر مدعی ہو یا ٹٹو والا مدعی ہو اور اسی طرح اگر ایک نے گواہی دی کہ اس نے سواری کے واسطے کرایہ کیا اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے لادنے کے واسطے کرایہ کیا تو بھی مقبول نہ ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر دعویٰ کیا کہ میں رنگریز کو کپڑا دیا ہے اور رنگریز نے انکار کیا پھر ایک گواہ نے گواہی دی کہ اس نے اس کو سرخ رنگنے کے واسطے دیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے زرد یا سیاہ رنگنے کے واسطے دیا ہے تو یہ گواہی مقبول نہ ہو گی اور اسی طرح اگر رنگریز مدعی ہو اور کپڑے کا مالک منکر ہو تو بھی ایسی گواہی نامقبول ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر ایک نے یہ گواہی دی کہ اس نے مع عیب خریدا ہے اور دوسرے نے بائع کے مبیع عیب دار ہونے کے اقرار کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے فلاں کے واسطے فلاں شخص کی طرف سے ہزار درہم کی کفالت کی ہے مگر ایک گواہ نے ایک مہینہ کی میعاد ذکر کی اور دوسرے نے فی الحال دینے کی کفالت بیان کی اور طالب نے فی الحال کی کفالت کا دعویٰ کیا اور کفیل مشہود علیہ نے اس سب سے انکار کیا یا کفالت کا اقرار کیا اور میعاد کا دعویٰ کیا تو دونوں صورتوں میں فی الحال اس پر مال دینا واجب ہے اگر ایک گواہ اس دعویٰ پر قائم کیا کہ فلاں شخص نے مجھ کو اس شخص پر ہزار درہم اتروا دیے ہیں اور دوسرے گواہ نے یہ گواہی دی کہ اس نے اس پر سو دینار اتروائے ہیں تو دونوں کی گواہی نامقبول ہو گی اور اگر ایک نے ہزار درہم کی اور دوسرے نے ہزار درہم اور سو دینار کی گواہی دی تو دونوں کی گواہی

ہزار درہم پر مقبول ہو گی بشرطیکہ مدعی درہم اور دینار دونوں کا دعویٰ کرتا ہو اور اگر صرف درہموں کا مدعی ہو تو گواہی قبول نہ ہو گی۔

۱۔ اول مدت یعنی اجارہ کی شروع مدت میں جب تک نفع کی مدت پوری نہیں ہوتا بلکہ شروع ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (308) Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

It is written in *Al-Muheet*: if a claim of guarantee (*kafala*) is made, and one witness testifies to the guarantee while another testifies to the transfer (*hawala*), the testimony will be accepted for establishing the guarantee and a ruling for the guarantee will be issued. This is mentioned in *Fusool al-Imadiyya*. If one witness testifies to a guarantee stating, "If so-and-so does not pay this money within six months, I guarantee that I will pay it," and the other says, "I testify that so-and-so said he has guaranteed this money for so-and-so, son of so-and-so, for six months," such testimony will not be accepted. This is written in *Al-Zakheera*.

It is stated in the original text: If one of two witnesses for legal representation (*wakala*) testifies that the principal (*muwakkil*) appointed him as an agent (*wakil*) to litigate with a certain person regarding this house, and the other testifies that he was appointed as an agent to litigate with the same person regarding this house and another matter, then both testimonies are valid for litigation concerning the house. If one witness states that the principal appointed the agent solely for the divorce of Zainab, and the other states he was appointed for the divorce of both Zainab and Hind, the testimony will be accepted regarding Zainab's divorce. A fatwa was sought in a similar case where one witness testified that a person appointed him as an agent for a specific matter or to litigate against a certain person, while the other witness testified that the principal appointed him as a general agent for all transactions. The response was that the specific agency must be established. This is written in *Fusool al-Imadiyya*.

Narration from Imam Muhammad (RA) as recorded in *Nawadir Ibn Sama'ah* ⋆

If a claimant of agency (*wakala*) presents two witnesses, one testifying that the seeker (*talib*) appointed him as an agent to collect his debt from a certain person, and the other states that the seeker dispatched him in this matter, or authorized him to collect the debt from that person, or appointed him as an executor (*wasi*) during his lifetime, then both testimonies are valid. According to Imam Azam (RA), he becomes an agent for litigation as well, whereas according to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), he will only be an agent for debt collection.

If one person testifies that he appointed the claimant as an agent to collect his debt and another testifies that he sent him to take the debt, or ordered him to take the debt from so-and-so, or made him his representative or deputy in collecting the debt, the testimony is valid. However, according to all, he will not be an agent for litigation.

If one testifies to the appointment of an agent and the other to the appointment of an executor (*wasi*) without mentioning the word "life" (lifetime), or if one says he appointed an executor during his lifetime and the other says he was appointed as an executor without the word "life," such testimony will not be accepted. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is narrated from Imam Muhammad (RA) that two people testified regarding a person's bequest: one witness stated the person said, "After my death, all my property belongs to so-and-so," and the other witness stated he said, "After my death, all my property is charity (*sadqah*) for so-and-so." If this occurred in one or two sessions, the testimony is valid. This is written in *Al-Zakheera*.

If two witnesses testify to the appointment of an agent and one of them adds that the principal had also dismissed (*mazool*) him, the testimony for agency will be accepted, but the testimony for dismissal will not. This is written in *Fusool al-Imadiyya*. A person claimed against the owner of a slave that the owner had permitted the slave to engage in trade, and brought two witnesses, one of whom stated that the owner...

1- Meaning: "If so-and-so does not give this money within six months, I become the guarantor to pay this money." "This money" refers to becoming a guarantor for the money for so-and-so, son of so-and-so, for six months. 2- He will not be (an agent for litigation) but only an agent for collection. 3- i.e., he did not say "appointed as an executor in life."

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 (308) किताबुश-शहादात (गवाहियों की किताब)

यह मुहीत में लिखा है कि यदि ज़मानत (कफ़ालत) का दावा किया गया और एक गवाह ने ज़मानत की गवाही दी और दूसरे ने हस्तांतरण (हवाला) की गवाही दी, तो कफ़ालत साबित होने में गवाही स्वीकार की जाएगी और कफ़ालत का आदेश दे दिया जाएगा। यह फ़सूल-ए-इमादिया में लिखा है। एक गवाह ने ज़मानत की गवाही इस प्रकार दी कि 'यदि अमुक व्यक्ति छह महीने तक अमुक धन नहीं देता है, तो मैं ज़मानत लेता हूँ कि मैं यह धन दूँगा' और दूसरे ने कहा कि 'मैं गवाही देता हूँ कि अमुक व्यक्ति ने ऐसा कहा कि उसने अमुक पुत्र अमुक के लिए छह महीने तक इस धन की ज़मानत ली है', तो ऐसी गवाही स्वीकार नहीं होगी। यह ज़ख़ीरा में लिखा है।

असल (मूल पुस्तक) में है कि यदि वकालत के दो गवाहों में से एक ने यह गवाही दी कि मुवक्किल (नियुक्ता) ने उसे अमुक व्यक्ति के साथ मुक़दमेबाज़ी (ख़ुसूमत) करने के लिए इस घर के संबंध में वकील नियुक्त किया है, और दूसरे ने कहा कि उसने इस घर के संबंध में और दूसरी चीज़ के संबंध में अमुक व्यक्ति के साथ मुक़दमेबाज़ी करने के लिए वकील नियुक्त किया है, तो दोनों की गवाही इस घर के संबंध में मुक़दमेबाज़ी के लिए मान्य है। और यदि दोनों में से एक ने बयान किया कि मुवक्किल ने उसे केवल ज़ैनब के तलाक़ के लिए वकील नियुक्त किया है और दूसरे ने कहा कि मुवक्किल ने उसे ज़ैनब के तलाक़ और हिन्दा के तलाक़ के लिए वकील नियुक्त किया है, तो ज़ैनब के तलाक़ के संबंध में यह गवाही स्वीकार्य होगी। इसी तरह के एक मसले में फ़तवा माँगा गया था कि दोनों में से एक ने एक व्यक्ति की ओर से गवाही दी कि अमुक व्यक्ति ने उसे अमुक निश्चित चीज़ के बारे में वकील नियुक्त किया या उसमें अमुक व्यक्ति के मुक़ाबले में मुक़दमेबाज़ी के लिए वकील नियुक्त किया, और दूसरे ने गवाही दी कि मुवक्किल ने उसे निरपेक्ष रूप से (मुतलक़न) सभी कार्यों के लिए वकील नियुक्त किया है, तो जवाब दिया गया कि विशिष्ट वकालत साबित होनी चाहिए। यह फ़सूल-ए-इमादिया में लिखा है।

नवादिर इब्न समाअह में इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित रिवायत ⋆

यदि वकालत के दावेदार ने दो गवाह पेश किए, जिनमें से एक ने यह गवाही दी कि माँगने वाले (तालिब) ने उसे अमुक व्यक्ति से अपना ऋण वसूल करने के लिए वकील नियुक्त किया है, और दूसरे ने बयान किया कि माँगने वाले ने उसे इस मामले में भेजा है या उस व्यक्ति से ऋण वसूल करने के लिए अधिकृत किया है या उसे अपने जीवनकाल में वसी (निष्पादक) बनाया है, तो दोनों की गवाही

मान्य है। इमाम आज़म (रह.) के अनुसार, वह मुक़दमेबाज़ी करने का वकील हो जाएगा, जबकि साहिबैन (रह.) के अनुसार, वह केवल ऋण वसूल करने का वकील होगा।

यदि एक व्यक्ति ने यह गवाही दी कि उसने इस दावेदार को अपना ऋण वसूल करने का वकील नियुक्त किया है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने ऋण लेने के लिए भेजा है या अमुक से ऋण लेने का उसे आदेश दिया है या ऋण वसूली में अपना प्रतिनिधि या नायब बनाया है, तो गवाही मान्य है, और यह वकील सबके अनुसार मुक़दमेबाज़ी का वकील नहीं होगा।

यदि एक ने यह गवाही दी कि उसने वकील नियुक्त किया है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने वसी बनाया है और 'जीवन' का शब्द नहीं कहा, या एक ने कहा कि उसने अपने जीवनकाल में वसी बनाया है और दूसरे ने कहा कि उसे वसी बनाया है और 'जीवन' का शब्द नहीं कहा, तो ऐसी गवाही स्वीकार नहीं होगी। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

नवादिर इब्न समाअह में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति की वसीयत पर इस प्रकार गवाही दी कि एक गवाह ने बयान किया कि उसने कहा, 'मेरे मरने के बाद मेरा सारा माल अमुक व्यक्ति के लिए है', और दूसरे ने बयान किया कि उसने कहा, 'मेरे मरने के बाद मेरा सारा माल अमुक व्यक्ति के लिए सदक़ा है'। और यदि यह एक बैठक या दो बैठकों में हुआ हो, तो गवाही मान्य है। यह ज़ख़ीरा में लिखा है।

यदि दो गवाहों ने वकालत की गवाही दी और एक ने इतना अधिक बढ़ाकर बयान किया कि मुवक्किल ने उसे पदमुक्त (माज़ूल) भी कर दिया था, तो वकालत की गवाही स्वीकार की जाएगी और पदमुक्त करने की बात स्वीकार नहीं होगी। यह फ़सूल-ए-इमादिया में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक गुलाम के मालिक पर यह दावा किया कि उसने अपने गुलाम को व्यापार की अनुमति दी थी और दो गवाह लाया कि एक ने बयान किया कि मालिक ने...

1- इसका अर्थ है: यदि छह महीने तक अमुक व्यक्ति यह धन नहीं देता है तो मैं ज़मानत देता हूँ कि मैं यह धन दूँगा। 'अमुक धन' का अर्थ है: मैं अमुक पुत्र अमुक के लिए छह महीने तक इस धन का जामिन (ज़मानतदार) हुआ। 2- (मुक़दमेबाज़ी का वकील) नहीं होगा बल्कि केवल वसूली का वकील होगा। 3- यानी यह नहीं कहा कि 'जीवन' में वसी बनाया है।

یہ محیط میں لکھا ہے اگر کفالت کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے کفالت کی اور دوسرے نے حوالہ کی گواہی دی تو کفالت کے ثابت ہونے میں گواہی مقبول ہو گی اور کفالت کا حکم دے دیا جائے گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے ایک گواہ نے یوں کفالت کی گواہی دی کہ اگر فلاں ششماہ ایں مال فلاں نہ دید من ضمان کردم من ایں مال را بد ہم اور دوسرے نے کہا کہ گواہی میدہم کہ فلاں چنیں گفت کہ ایں مال را ضمان کردم ایں فلاں بن فلاں را تا ششماہ تو ایسی گواہی مقبول نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اصل میں ہے کہ اگر وکالت کے دو گواہوں میں سے ایک نے یہ گواہی دی کہ موکل نے اس کو فلاں شخص کے ساتھ خصومت کرنے کے واسطے اس گھر کی بابت وکیل کیا ہے اور دوسرے نے کہا کہ اس نے اس گھر کی بابت اور دوسری چیز کی بابت فلاں شخص کے ساتھ خصومت کرنے کے واسطے وکیل کیا ہے تو دونوں کی گواہی اس گھر کی بابت خصومت کرنے میں جائز ہے اور اگر دونوں میں سے ایک نے بیان کیا کہ موکل نے اس کو فقط زینب کی طلاق کے واسطے وکیل کیا ہے اور دوسرے نے کہا کہ موکل نے اس کو زینب کی طلاق اور ہندہ کی طلاق کے واسطے وکیل کیا ہے تو زینب کی طلاق میں یہ گواہی مقبول ہو گی اسی طرح کے مسئلہ میں فتویٰ طلب کیا گیا تھا کہ دونوں میں سے ایک نے ایک شخص کی طرف سے گواہی دی کہ فلاں شخص نے اس کو فلاں چیز معین کی بابت وکیل کیا یا اس میں خصومت کرنے کا فلاں شخص کے مقابلہ میں وکیل کیا اور دوسرے نے گواہی دی کہ موکل دام مطلقاً تمام تصرفات کے واسطے وکیل کیا ہے تو جواب دیا گیا کہ وکالت معینہ ثابت ہونی چاہئے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے مروی روایت *

اگر مدعی وکالت نے دو گواہ قائم کئے کہ ایک نے یہ گواہی دی کہ طالب نے اس کو فلاں شخص سے اپنا قرضہ وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا ہے اور دوسرے نے بیان کیا کہ طالب نے اس کو اس معاملہ میں رواں کیا ہے یا اس شخص سے قرضہ وصول کرنے کے واسطے مسلط کیا ہے یا اس کو اپنی زندگی میں وصی بنایا ہے تو دونوں کی گواہی جائز ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک خصومت کرنے اور خصومت کرنے کا وکیل ہو جائے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک صرف قرضہ وصول کرنے کا وکیل ہو گا اگر ایک شخص نے یہ گواہی دی کہ اس نے اس مدعی کو اپنا قرضہ وصول کرنے کے وکیل کیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اپنا قرضہ لینے کے واسطے ارسال کیا ہے یا فلاں سے قرضہ لینے کا اس کو حکم دیا ہے یا قرضہ وصول کرنے میں اپنے قائم مقام یا اپنا نائب بنایا ہے تو گواہی جائز ہے اور یہ وکیل خصومت سب کے نزدیک نہ ہو گا اگر ایک نے یہ گواہی دی کہ اس نے وکیل کیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے وصی بنایا ہے اور زندگی ۲ کا لفظ نہ کہا یا ایک نے کہا کہ اس نے اپنی زندگی میں وصی بنایا ہے اور دوسرے نے کہا کہ اس کو وصی بنایا ہے اور زندگی کا لفظ نہ کہا تو ایسی گواہی مقبول نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ دو شخصوں نے ایک شخص کے وصیت کرنے پر یوں گواہی دی کہ ایک گواہ نے بیان کیا کہ اس نے کہا کہ میرے مرنے کے بعد تمام میرا مال فلاں شخص کے واسطے ہے اور دوسرے نے بیان کیا کہ اس نے کہا کہ میرے مرنے کے بعد میرا تمام مال فلاں شخص کے لئے صدقہ ہے اور یہ ایک جلسہ یا دو جلسوں میں واقع ہوا تو گواہی جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے وکالت کی گواہی دی اور ایک نے اس قدر بڑھا کر بیان کیا کہ موکل نے اس کو معزول بھی کر دیا تو وکالت کی گواہی مقبول ہو گی اور معزول کرنے کی مقبول نہ ہوگی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک غلام

کے مالک پر یہ دعویٰ کیا کہ اس نے اپنے غلام کو تجارت کی اجازت دی تھی اور دو گواہ لایا کہ ایک نے بیان کیا کہ مالک نے

۱- قولہ اگر فلاں--- یعنی اگر چھ مہینے تک یہ مال فلاں نہ دے تو میں ضامن ہوا کہ یہ مال دوں قولہ ایں مال--- میں اس مال کا ضامن ہوا فلاں بن فلاں کے لئے چھ مہینے تک۔ ۲- نہ ہوگا بلکہ فقط وکیل وصول ہے۔ ۳- یعنی نہ کہا کہ زندگی میں وصی کیا ہے۔

(Main Body) ...gave permission, and the other stated that the master saw the slave buying and selling and did not forbid it, then the testimony will not be accepted. This is written in Fatawa Qazi Khan.

Imam Muhammad (RA) has written in Ma'dhun-e-Kabir that if a slave incurs a debt, and then his master claims that my slave is 'Mahjur alayh' (restricted), meaning he has been forbidden from conducting transactions, while the creditor claims he is 'Ma'dhun', meaning he has permission to trade, the master's word will be taken. However, if he presents two witnesses where one states that the master permitted him to buy clothes and the other states he permitted him to buy grain, the testimony is valid. Similarly, if one states that the master told him to buy and sell clothes and the other states to buy and sell grain, the testimony is accepted. It is written in al-Muhit that if two witnesses testify about the same thing but disagree on the time, place, or the nature of initiation (insha) and confession (iqrar), then if the subject of testimony (mashhood bihi) is purely verbal, such as sale (bay'), lease (ijara), divorce (talaq), manumission ('ataq), settlement (sulh), or exoneration (ibra), etc. For instance, if a claim is made for a purchase of a thousand dirhams and both witnesses testify to buying in exchange for a thousand dirhams, but they disagree on the city or the days, or one testifies to the sale and the other to the confession of sale, then the testimony is valid. Likewise, in the chapter on divorce, if one testifies that one divorce was given today and the other says it was yesterday, or one testifies that he confessed to a thousand dirhams today and the other says he confessed yesterday, the testimony is valid. However, if the witnesses state that they were with the claimant at the same place on the same day, but then disagree on the day, place, and city, Imam Abu Hanifa (RA) said, "I will hold the testimony valid, for witnesses must remember the testimony itself, not necessarily the exact time." Imam Abu Yusuf (RA) remarked that while the matter is as Imam Azam stated based on analogical reasoning (qiyas), I nullify this testimony based on juridical preference (istihsan) due to suspicion (tuhmat). But if there is some discrepancy in the hours within the same day, it is permissible. This is written in Fatawa Qazi Khan. In Fatawa Rashiduddin, it is stated that a claimant claimed he sold with a 'promise to return' condition (bi-shart al-wafa), the possessor denied it, then one witness testified that he sold with that condition and the other testified that the buyer confessed to buying with that condition, the testimony will be accepted; this is written in Fusul al-Imadiyya. Two witnesses testified that a certain person divorced his wife; one said he divorced her

on Friday in Basra, and the other said he divorced her on that very day in Kufa; the testimony is void because we are certain that one person cannot be present in Kufa and Basra on the same day. The summary is that any discrepancy regarding something that is habitually impossible nullifies the testimony. Conversely, if one testifies to a divorce in Kufa and the other in Basra without specifying a fixed time, the testimony can be accepted **1**; this is written in al-Mabsut.

If the testimony for divorce in Kufa and Makkah is given for two separate days with enough time between them for a person to travel from Kufa to Makkah, then the testimony will be accepted; this is written in Bahr al-Raiq. Two witnesses for a settlement were presented, and the judge inquired about the date from them. One said it was seven months ago, and the other said he believed it was three years or more; due to such a blatant discrepancy, the testimony will not be accepted, even though specifying the date was not mandatory for both **2**. This is written in al-Quduri. If the subject of testimony is such a statement where the forms of initiation (insha) and confession (iqrar) vary, like in accusation of adultery (qadhf), Imam Muhammad (RA) mentioned in Kitab al-Hudud that if one witness made an accusation of adultery...

(Footnotes) **1** Accepted because perhaps he gave a divorce in Basra at one time and in Kufa at another time, except in the case where they state a very short interval making it impossible to reach Kufa from Basra. **2** This issue is proof that if blatant discrepancies arise during cross-examination (jarh) of witnesses, as happens nowadays, the testimony will be rejected.

(Main Body) ...इजाज़त दी और दूसरे ने बयान किया कि मौला (मालिक) ने ग़ुलाम को ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त करते देखा और मना न किया तो गवाही मक़बूल न होगी, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'माज़ून-ए-कबीर' में लिखा है कि अगर ग़ुलाम पर क़र्ज़ हो गया, फिर उसके मालिक ने कहा कि मेरा ग़ुलाम 'महजूर अलैह' है यानी तसर्रुफ़ात (लेन-देन) से मना कर दिया गया है, और क़र्ज़ख़्वाह ने कहा कि 'माज़ून' है यानी तिजारत की इजाज़त है, तो मालिक का क़ौल (बयान) लिया जाएगा। फिर अगर उसने दो गवाह पेश किए कि एक ने बयान किया कि मालिक ने उसे कपड़े ख़रीदने की इजाज़त दी है और दूसरे ने कहा कि अनाज ख़रीदने की इजाज़त दी है, तो गवाही जाइज़ है। और इसी तरह अगर एक ने बयान किया कि मालिक ने उससे कहा कि कपड़े ख़रीदकर बेच दे और दूसरे ने बयान किया कि अनाज ख़रीदकर बेच दे, तो गवाही मक़बूल है। 'मुहीत' में लिखा है कि दो गवाहों ने एक चीज़ की गवाही दी और वक़्त में या मकान में या 'इंशा' (आरंभ) और 'इक़रार' (स्वीकृति) में इख़्तिलाफ़ (मतभेद) किया, तो अगर 'मशहूद बिही' (जिस विषय पर गवाही दी जा रही है) महज़ क़ौल हो जैसे बै' (बिक्री), इजारा (किराया), तलाक़, अताक़ (आज़ाद करना), सुल्ह (सुलह) और इब्रा (ऋण मुक्ति) वग़ैरह। मिसाल के तौर पर, हज़ार दिरहम की ख़रीद का दावा किया और दोनों गवाहों ने हज़ार दिरहम के बदले ख़रीदने की गवाही दी, मगर दोनों ने शहर या दिनों में इख़्तिलाफ़ किया, या एक ने बै' की गवाही दी और दूसरे ने इक़रार-ए-बै' की गवाही दी, तो गवाही जाइज़ है। इसी तरह तलाक़ के बाब (अध्याय) में, अगर एक ने गवाही दी कि आज एक तलाक़ दी और दूसरे ने कहा कि कल दी थी, या एक ने गवाही दी कि उसने आज एक हज़ार दिरहम का इक़रार किया और दूसरे ने कहा कि कल इक़रार किया था, तो गवाही जाइज़ है। लेकिन अगर गवाह यह बयान करें कि हम तालिब (वादी) के साथ एक जगह एक ही दिन थे, फिर दिन, जगह और शहर में आपस में इख़्तिलाफ़ करें, तो इमाम अबू हनीफ़ा (रह.) ने फ़रमाया कि मैं गवाही जाइज़ रखूँगा, और गवाहों पर गवाही की याददाश्त वाजिब है न कि वक़्त की। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि बात तो वही है जो इमाम-ए-आज़म ने फ़रमाई क़ियास (तर्क) के लिहाज़ से, लेकिन मैं 'इस्तिहसानन' (न्यायिक वरीयता के आधार पर) इस गवाही को तोहमत (संदेह) की वजह से बातिल करता हूँ। लेकिन अगर एक ही दिन के अंदर घंटों (साअतों) में कुछ इख़्तिलाफ़ हो तो रवा (मान्य) है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। 'फ़तावा रशीदुद्दीन' में है कि मुद्दई (दावेदार) ने दावा किया कि

उसने 'बशर्ते-वफ़ा' (वादे की शर्त पर) बेचा, फिर क़ाबिज़ (क़ब्ज़ा करने वाले) ने इंकार किया, फिर एक गवाह ने गवाही दी कि उसने बशर्ते-वफ़ा बेचा और दूसरे ने गवाही दी कि मुश्तरी (ख़रीदार) ने इक़रार किया कि मैंने बशर्ते-वफ़ा ख़रीदा है, तो गवाही मक़बूल होगी, यह 'फ़ुसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। दो गवाहों ने गवाही दी कि फ़लाँ शख़्स ने अपनी औरत को तलाक़ दी, फिर एक ने कहा कि उसने जुमे के दिन बसरा में तलाक़ दी और दूसरे ने कहा कि उसने उसी दिन कूफ़ा में तलाक़ दी, तो गवाही बातिल है क्योंकि हमें यक़ीन है कि एक ही आदमी एक ही दिन कूफ़ा और बसरा में मौजूद नहीं हो सकता। नकता (बिंदु) का सारांश यह है कि जो चीज़ आदतन (सामान्यतः) नामुमकिन हो, उसमें इख़्तिलाफ़ शहादत (गवाही) को बातिल कर देता है। इसके विपरीत, अगर एक ने कूफ़ा में और दूसरे ने बसरा में तलाक़ देने की गवाही दी और वक़्त मुक़र्रर न किया, तो गवाही मक़बूल **1** हो सकती है, यह 'मबसूत' में लिखा है।

अगर कूफ़ा और मक्का में तलाक़ देना दोनों ने दो अलग दिनों में बयान किया, जिन दिनों में इतना समय है कि आदमी कूफ़ा से मक्का जा सकता है, तो गवाही मक़बूल होगी, यह 'बहरुर-रायिक' में लिखा है। सुलह के दो गवाह पेश किए गए और क़ाज़ी ने उनसे तारीख़ पूछी, फिर एक ने कहा कि सात महीने हुए और दूसरे ने कहा कि मेरे ख़याल में तीन साल या कुछ ज़्यादा हुए हैं, तो इतने बड़े इख़्तिलाफ़ के कारण गवाही मक़बूल न होगी, हालाँकि दोनों पर तारीख़ का बयान करना ज़रूरी न था **2**। यह 'क़ुदूरी' में लिखा है। अगर 'मशहूद बिही' ऐसा क़ौल हो जिसमें 'इंशा' और 'इक़रार' के सीग़े (शब्द रूप) जैसे 'क़ज़फ़' (अपवाद) के मुख़्तलिफ़ होते हों, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'किताबुल हुदूद' में ज़िक्र फ़रमाया है कि अगर एक गवाह ने ज़िना की तोहमत...

(फ़ुटनोट्स) **1** मक़बूल है क्योंकि शायद उसने एक वक़्त बसरा में तलाक़ दी और दूसरे वक़्त कूफ़ा में तलाक़ दी हो, सिवाय उस सूरत के जब दरमियान में बहुत कम वक़्त बयान करें कि बसरा से कूफ़ा पहुँचना नामुमकिन हो। **2** गवाहों से जिरह (पूछताछ) के सवालों में अगर बड़ा इख़्तिलाफ़ हो जाए, जैसा कि आजकल होता है, तो गवाही रद्द हो जाएगी।

(Main Body) اجازت دی اور دوسرے نے بیان کیا کہ مولیٰ نے غلام کو خرید و فروخت کرتے دیکھا اور منع نہ کیا تو گواہی مقبول نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ نے ماذون کبیر میں لکھا ہے کہ اگر غلام پر قرضہ ہو گیا پس اس کے مالک نے کہا کہ میرا غلام محجور علیہ ہے یعنی تصرفات سے منع کر دیا گیا ہے اور قرض خواہ نے کہا کہ ماذون ہے یعنی تجارت کی اجازت ہے تو مالک کا قول لیا جائے گا پس اگر اس نے دو گواہ سنائے کہ ایک نے بیان کیا کہ مالک نے اس کو کپڑے خریدنے کی اجازت دی ہے اور دوسرے نے کہا کہ اناج خریدنے کی اجازت دی ہے تو گواہی جائز ہے اور اسی طرح اگر ایک نے بیان کیا کہ مالک نے اس سے کہا کہ کپڑے خرید کر کے فروخت کر اور دوسرے نے بیان کیا کہ اناج خرید کر کے فروخت کر تو گواہی مقبول ہے محیط میں لکھا ہے دو گواہوں نے ایک چیز کی گواہی دی اور وقت میں یا مکان میں یا انشا و اقرار میں اختلاف کیا پس اگر مشہود بہ محض قول ہو جیسے بیع و اجارہ و طلاق و عتاق و صلح و ابراء وغیرہ مثلاً ہزار درہم کے خرید کا دعویٰ کیا اور دونوں گواہوں نے ہزار درہم کے عوض خریدنے کی گواہی دی مگر دونوں نے شہر یا ایام میں اختلاف کیا یا ایک نے بیع کی گواہی دی اور دوسرے نے اقرارِ بیع کی گواہی دی تو گواہی جائز ہے اور اسی طرح طلاق کے باب میں اگر ایک نے گواہی دی کہ آج ایک طلاق دی اور دوسرے نے کہا کہ کل دی تھی یا ایک نے یہ گواہی دی کہ اس نے آج ایک ہزار درہم کا اقرار کیا اور دوسرے نے کہا کہ کل اقرار کیا تھا تو گواہی جائز ہے لیکن اگر گواہ یہ بیان کریں کہ ہم طالب کے ساتھ ایک جگہ ایک ہی روز تھے پھر دن اور جگہ اور شہر میں باہم اختلاف کریں تو امام ابو حنیفہؒ نے فرمایا کہ میں گواہی جائز رکھوں گا اور گواہوں پر گواہی کی یادداشت واجب ہے نہ وقت کی اور امام ابو یوسفؒ نے

فرمایا کہ بات تو یہی ہے جو امام اعظمؒ نے فرمائی از روئے قیاس کے لیکن میں استحساناً اس گواہی کو تہمت کی وجہ سے باطل کرتا ہوں لیکن اگر ایک ہی روز کے اندر ساعتوں میں کسی قدر اختلاف ہو تو روا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے فتاویٰ رشید الدین میں ہے کہ مدعی نے دعویٰ کیا کہ اس نے بشرطِ وفا بیچا پس قابض نے انکار کیا پھر ایک گواہ نے گواہی دی کہ اس نے بشرطِ وفا بیچا اور دوسرے نے گواہی دی کہ مشتری نے اقرار کیا کہ میں نے بشرطِ وفا خریدا ہے تو گواہی مقبول ہوگی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے دو گواہوں نے گواہی دی کہ فلاں شخص نے اپنی عورت کو طلاق دی پس ایک نے کہا کہ اس نے جمعہ کے دن بصرہ میں طلاق دی اور دوسرے نے کہا کہ اس نے خاص اسی روز کوفہ میں طلاق دی تو گواہی باطل ہے کیونکہ ہم کو یقین ہے کہ ایک ہی آدمی ایک ہی روز کوفہ میں اور بصرہ میں نہیں موجود ہو سکتا ہے نکتہ خلاصہ یہ ہے کہ جو چیز عادۃً محال ہو اس میں اختلاف مبطلِ شہادت ہے بخلاف اس کے کہ اگر ایک نے کوفہ میں اور دوسرے نے بصرہ میں طلاق دینے کی گواہی دی اور وقت مقرر نہ کیا تو گواہی مقبول ۱ ہو سکتی ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر کوفہ اور مکہ میں طلاق دینا دونوں نے دو دن متفرق میں بیان کیا کہ جن دنوں میں اتنا زمانہ ہے کہ آدمی کوفہ سے مکہ میں جا سکتا ہے تو گواہی مقبول ہوگی یہ بحر الرائق میں لکھا ہے صلح کے دو گواہ پیش کئے اور قاضی نے ان سے تنخواہ خواہ تاریخ دریافت کی پس ایک نے کہا کہ سات مہینے ہوئے اور دوسرے نے کہا کہ میرے گمان میں تین برس یا کچھ زائد ہوئے ہیں تو بسبب اس قدر فاش اختلاف کے گواہی مقبول نہ ہوگی اگرچہ دونوں پر تاریخ کا بیان کرنا ضروری نہ تھا ۲ یہ قدوری میں لکھا ہے اگر مشہود بہ ایسا قول ہو کہ اس میں انشا اور اقرار کے صیغے مثلِ قذف کے مختلف ہوتے ہوں تو امام محمدؒ نے کتاب الحدود میں ذکر فرمایا ہے کہ اگر ایک گواہ نے زنا کی تہمت

(Footnotes) ۱ مقبول کیونکہ شاید اس نے ایک وقت بصرہ میں طلاق دی اور دوسرے زمانہ میں کوفہ میں طلاق دی ہو الا اس صورت میں کہ جب درمیان میں وقت خفیف بیان کریں کہ بصرہ سے کوفہ تک پہنچنا غیر ممکن ہے۔ ۲ خواہ خواہ قول یہ مسئلہ دلیل ہے کہ گواہوں سے جرح کے سوالات کرنے میں اگر فاش اختلاف ہو جائے جیسے آج کل ہوتا ہے تو گواہی رد ہو جائے گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (310) Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

If one witness testified to an accusation (tuhmat) being made and another testified to the confession of making that accusation, the testimony shall not be accepted according to the consensus of the Imams. If there is agreement on the act of making an accusation but disagreement regarding the time or place, Imam-e-Azam (RH) stated that such testimony is acceptable, whereas Imam Abu Yusuf (RH) and Imam Muhammad (RH) stated it is not; this is mentioned in *Al-Muhit*. If the disagreement pertains to an act associated with a verbal statement, such as a debt, then its ruling is similar to that of divorce; this is in *Al-Khulasa*. If the subject of testimony is an act, whether physical or legal, such as usurpation (ghasb) etc., and the witnesses disagree on time and place or the initiation of the confession—meaning one testified to the performance of the act and the other to the confession of it—the testimony shall not be accepted; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If the usurped item is destroyed, and one witness states its value as one thousand and the other states that the usurper confessed it was worth one thousand two hundred, the testimony shall not be accepted; this is in *Az-Zahiriyya*. If one testified to the act of murder and the other to the confession of murder by the perpetrator, it shall not be accepted; this is in *Fusool-e-Imadiya*. If both testified to the perpetrator's confession at two different times or locations, it is permissible; this is in *Sirajiyya*. If one testified that he killed with a stick and the other testified to killing with a sword (1), the testimony shall not be accepted; this is in *Al-Muhit*. If one testified that he killed intentionally and the other said it was by mistake, it shall not be accepted. And if one said he killed with a sword and the other said I do not remember with what instrument he was killed, the testimony shall not be accepted; this is written in *Ad-Dakhira*.

If two witnesses testify against a person for theft, stating he stole a cow, but they disagree on its color, then according to Imam-e-Azam (Allah have mercy on him), his hand shall be amputated. ☆

If the subject of testimony is a verbal statement that cannot be completed without an accompanying action, such as marriage (nikah), and the witnesses disagree on the time and place or the initiation of the confession, the testimony shall not be accepted. If they disagree in a contract whose ruling is not established without possession, such as a gift (hiba), charity (sadaqah), or mortgage (rahn); thus, if they described witnessing the taking of possession but disagreed on the day and city, the testimony is permissible according to Imam-e-Azam (RH) and Imam Abu Yusuf (RH). If they testified to the confession of possession by the person giving the mortgage, gift,

or charity, it is universally accepted; this is in *Fatawa Qazi Khan*. In a claim of mortgage, if one testified to witnessing the taking of possession and the other to the mortgagor's confession that possession was taken, the testimony shall not be accepted; in this case, the mortgage is treated like usurpation; this is in *Fusool-e-Imadiya*. If there is a disagreement regarding the clothes or ride of the claimant and the respondent, or if one says a certain person was with us and the other says he was not, it is mentioned in *Kitab al-Asl* that this testimony is valid and not void; this is in *Az-Zahiriyya*. If they testify to usurpation but disagree on the cow's color, it will be accepted, and a ruling of new ownership will be given; this is in *Al-Muhit*. If two witnesses testify against a person for stealing a cow but disagree on its color, Imam-e-Azam (RH) holds that his hand shall be amputated, while the *Sahibayn* (the two companions, Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) disagreed. Some scholars have said this disagreement applies when the colors are similar, such as blackish-red or reddish-yellow, but not when they are distinctly different like black and white, in which case the hand would generally not be amputated. The correct view is that the disagreement applies to all colors; this is in *Al-Kafi*. If the owner of the stolen property specified the color as red and one witness said it was black, then by consensus, the hand shall not be amputated; this is in *Fath al-Qadir*. Similarly, in the case of cloth, if they disagreed, one saying it was 'Harwi' and the other 'Marwi', it is acceptable according to the Imam, whereas the Sahibayn...

---

(1) Meaning a disagreement regarding the weapon with which the murder was committed. (y) Confession, i.e., the one giving charity confessed that the poor person had taken possession.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (310) किताबुश शहादात

किसी ने आरोप (तुहमत) लगाने की गवाही दी और दूसरे ने आरोप लगाने के इकरार (स्वीकारोक्ति) की गवाही दी, तो इमामों के बीच बिना किसी मतभेद के यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि आरोप लगाने की गवाही में सहमति हो लेकिन समय या स्थान में अंतर हो, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) ने फरमाया कि ऐसी गवाही स्वीकार्य होगी, जबकि इमाम अबू यूसुफ (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'मुहीत' में है। और यदि मतभेद ऐसे कार्य में हो जो कथन से जुड़ा है जैसे कर्ज, तो उसका नियम तलाक जैसा है; यह 'ख़ुलासा' में है। यदि जिस चीज़ की गवाही दी जा रही है वह भौतिक रूप से हो या कानूनी रूप से, जैसे गसब (अवैध कब्जा) आदि, और गवाहों ने समय और स्थान या इकरार शुरू करने में मतभेद किया, यानी एक ने उस कार्य को करने की गवाही दी और दूसरे ने उस कार्य को करने के इकरार की गवाही दी, तो वह स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि छीनी हुई चीज़ नष्ट हो गई हो, फिर एक गवाह ने उसकी कीमत एक हज़ार बताई और दूसरे ने बयान किया कि गसब करने वाले ने स्वीकार किया था कि उसकी कीमत एक हज़ार दो सौ थी, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि एक ने हत्या की गवाही दी और दूसरे ने हत्यारे द्वारा हत्या करने के इकरार की गवाही दी, तो स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि दोनों ने हत्यारे के इकरार की दो अलग-अलग समय या दो अलग-अलग स्थानों पर गवाही दी, तो यह जायज़ है; यह 'सिराजिया' में लिखा है। यदि एक ने गवाही दी कि उसने लाठी से हत्या की और दूसरे ने तलवार (1) से हत्या करने की गवाही दी, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक ने गवाही दी कि उसने जानबूझकर हत्या की और दूसरे ने कहा कि गलती से हत्या हुई है, तो स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि एक ने कहा कि तलवार से हत्या की और दूसरे ने कहा कि मुझे याद नहीं कि किस चीज़ से हत्या की गई है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी; यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर चोरी की गवाही दी कि उसने गाय चुराई है और उसके रंग के बारे में मतभेद किया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार उसका हाथ काट दिया जाएगा।

☆

यदि गवाही का विषय ऐसा कथन हो जो बिना कार्य के पूर्ण नहीं हो सकता जैसे निकाह, और गवाहों ने स्थान और समय या इकरार के आरंभ में मतभेद किया, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि ऐसे अनुबंध (contract) में मतभेद किया जिसका आदेश बिना कब्जे के सिद्ध नहीं होता, जैसे हिबा

(उपहार) या सदका या गिरवी रखना; अतः यदि उन्होंने कब्जे के होने का प्रत्यक्ष विवरण दिया लेकिन दिन और शहर में मतभेद किया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार गवाही जायज़ होगी। और यदि गिरवी रखने वाले या हिबा या सदका करने वाले के कब्जे के इकरार की ऐसी गवाही दी गई, तो वह सर्वसम्मति से जायज़ है; यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि गिरवी के दावे में एक ने कब्जे के प्रत्यक्ष प्रमाण की गवाही दी और दूसरे ने गिरवी रखने वाले (राहन) के इकरार की कि कब्जा हो गया है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, और इस स्थिति में गिरवी गसब के समान है; यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि वादी और प्रतिवादी के कपड़ों और सवारी के बारे में मतभेद हुआ या एक ने कहा कि हमारे साथ फलां व्यक्ति था और दूसरे ने कहा कि वह नहीं था, तो 'किताब अल-असल' में उल्लेख है कि यह गवाही जायज़ है, निरस्त नहीं होगी; यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि गसब की गवाही दी गई और गाय के रंग में मतभेद किया गया, तो स्वीकार्य होगी और नई मिल्कियत का आदेश दिया जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर चोरी की गवाही दी कि उसने गाय चुराई है और उसके रंग में मतभेद किया, तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के अनुसार उसका हाथ काटा जाएगा, जबकि 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने असहमति जताई है। कुछ उलेमाओं ने कहा कि यह मतभेद उस स्थिति में है जब दोनों रंग मिलते-जुलते हों जैसे कालापन और लाली, या लाली और पीलापन; न कि ऐसी स्थिति में जहाँ दोनों रंग बिल्कुल अलग हों जैसे काला और सफेद, जिसमें संक्षेप में हाथ नहीं काटा जाएगा। और सही बात यह है कि मतभेद सभी रंगों में है; यह 'काफी' में लिखा है। जिसका माल चुराया गया है, यदि उसने लाल रंग निर्धारित कर दिया, फिर एक गवाह ने काला रंग बताया, तो सर्वसम्मति से हाथ नहीं काटा जाएगा; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और कपड़े के मामले में भी ऐसा ही है, यदि इस तरह मतभेद हुआ कि एक ने 'हरवी' बताया और दूसरे ने 'मरवी', तो इमाम के अनुसार स्वीकार्य है और साहिबैन...

---

(1) यानी जिस हथियार से हत्या हुई, उस हथियार में मतभेद। (य) इकरार, यानी सदका करने वाले ने स्वीकार किया कि फकीर ने कब्जा ले लिया था।

لگانے کی گواہی دی اور دوسرے نے تہمت لگانے کے اقرار کی گواہی دی تو بلا اختلاف ائمہ گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر تہمت لگانے کی گواہی میں اتفاق ہو لیکن زمانہ یا مکان میں اختلاف ہو تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ ایسی گواہی مقبول ہو گی اور امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ نے فرمایا کہ مقبول نہ ہو گی یہ محیط میں ہے اور اگر اختلاف ایسے فعل میں ہو جو قول سے ملحق ہے جیسے قرض تو اس کا حکم مثل طلاق کے ہے یہ خلاصہ میں ہے اگر مشہود بہ ھئیہ یا حکما ہو جیسے غصب وغیرہ اور گواہوں نے زمان و مکان یا انشاء اقرار میں اختلاف کیا یعنی ایک نے اس فعل کے کرنے کی گواہی دی اور دوسرے نے اس فعل کرنے کے اقرار کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر غصب کی ہوئی چیز تلف ہوگئی پس ایک گواہ نے اس کی قیمت ایک ہزار بیان کی اور دوسرے نے بیان کیا کہ غاصب نے اقرار کیا کہ اس کی قیمت ایک ہزار دو سو تھی تو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر ایک نے قتل کی گواہی دی اور دوسرے نے قاتل کے قتل کرنے کے اقرار کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر دونوں نے قاتل کے اقرار کی دو وقتوں یا دو مکانوں مختلف میں گواہی دی تو جائز ہے یہ سراجیہ میں لکھا ہے اگر ایک نے گواہی دی کہ اس نے لاٹھی سے قتل کیا اور دوسرے نے تلوار (1) سے قتل کرنے کی گواہی دی تو گواہی مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک نے گواہی دی کہ اس نے عمداً قتل کیا اور دوسرے نے کہا کہ خطا سے قتل کیا ہے تو مقبول نہ ہوگی اور اگر ایک نے کہا کہ تلوار سے قتل کیا اور دوسرے نے کہا کہ مجھے یاد نہیں کہ کس چیز سے قتل کیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر چوری کی گواہی دی کہ اس نے گائے چورائی ہے اور اس کے رنگ میں اختلاف کیا تو امام اعظم رحمہ اللہ کے نزدیک اس کا ہاتھ کاٹا جائے گا ☆

اگر مشہود بہ ایسا قول ہو کہ بدوں فعل کے تمام نہیں ہو سکتا ہے جیسے نکاح اور گواہوں نے مکان و زمان یا انشاء اقرار میں اختلاف کیا تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر ایسے عقد میں اختلاف کیا کہ جس کا حکم بدوں قبضہ کے ثابت نہیں ہوتا ہے جیسے ہبہ یا صدقہ یا رہن پس اگر انہوں نے قبضہ واقع ہونے کا معائنہ بیان کیا اور دن اور شہر میں اختلاف کیا تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک گواہی جائز ہوگی اور اگر رہن یا ہبہ یا صدقہ کرنے والے کے قبضہ واقع ہونے کے اقرار ایسی گواہی دی تو بالاتفاق جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر رہن کے دعویٰ میں ایک نے قبضہ میں معائنہ کی گواہی دی اور دوسرے نے راہن کے اقرار کی کہ قبضہ ہو گیا ہے گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی اور اس صورت میں رہن مثل غصب کے ہے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر طالب و مطلوب کے کپڑوں اور سواری میں اختلاف کیا یا ایک نے کہا کہ ہمارے ساتھ فلاں شخص تھا اور دوسرے نے کہا کہ وہ نہ تھا تو کتاب الاصل میں مذکور ہے کہ یہ گواہی جائز ہے باطل نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر غصب کی گواہی دی اور گائے کے رنگ میں اختلاف کیا تو مقبول ہوگی اور ملک حادث کا حکم دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر چوری کی گواہی دی کہ اس نے گائے چورائی ہے اور اس کے رنگ میں اختلاف کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کا ہاتھ کاٹا جائے گا اور صاحبینؒ نے اختلاف کیا ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ اختلاف اس صورت میں ہے کہ جب دونوں رنگ متشابہ ہوں جیسے سیاہی و سرخی یا سرخی و زردی نہ ایسی صورت میں کہ دونوں متشابہ نہ ہوں جیسے سیاہی و سپیدی کہ اس میں اجمالاً ہاتھ نہ کاٹا جائے گا اور صحیح بات یہ ہے کہ اختلاف سب رنگوں میں ہے یہ کافی میں لکھا ہے جس کا مال چرایا گیا ہے اگر اس نے سرخ رنگ معین کر دیا پھر ایک

گواہ نے سیاہ رنگ بتلایا تو بالاجماع ہاتھ نہ کاٹا جائے گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور ایسا ہی کپڑے میں بھی اگر یوں اختلاف کیا کہ ایک نے ہروی بیان کیا اور دوسرے نے مروی تو امام کے نزدیک قبول اور صاحبینؒ

ے اقرار یعنی صدقہ کرنے والے نے اقرار کیا کہ فقیر نے قبضہ کر لیا تھا۔ (1) یعنی جس آلہ سے قتل ہوا اس آلہ میں اختلاف کیا۔

...is unacceptable to [him]. Therefore, if there is a discrepancy regarding time or place, the testimony shall be unacceptable; this is recorded in *Tabyin*. If one witness testifies that he stole a cow and the other says he stole an ox, or one says he stole a cow and the other says he stole a donkey, it shall not be accepted; this is recorded in *Al-Muhit*.

If absolute ownership (*milk-e-mutlaq*) is claimed, and one witness describes the ownership based on a specific cause while the other testifies to absolute ownership, it shall be accepted. However, if the plaintiff claims ownership citing a specific cause, and one witness testifies to ownership based on that cause while the other testifies to absolute ownership, it shall not be accepted; this was mentioned by Rashid-ud-Din. If one witness mentions the date of ownership and the other testifies without a date, then if the date of ownership is specified in the claim, the testimony shall not be accepted. But if the claim mentions ownership without a date, it shall be accepted, and a decree for historical ownership shall be granted; this is written in *Fasul al-Imadiyya*. If ownership of a property is claimed, and one witness testifies to ownership while the other says the defendant admitted the item belongs to the plaintiff, it shall not be accepted; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. This is contrary to debts; if one witness testifies to the debt and the other to the admission of the debt, it shall be accepted, as written in *Fasul al-Imadiyya*. If one witness states that the person in possession of a slave admitted the slave belongs to the plaintiff, and the second witness states that the defendant admitted the plaintiff deposited the slave with him as a trust (*wadi'at*), the testimony shall be accepted. If one testifies to the possessor's admission that the slave belongs to the plaintiff, and the other testifies to the possessor's admission that the slave belongs to the plaintiff and was deposited as a trust with the possessor, a judgment shall be given in favor of the plaintiff; this is written in *Al-Muhit*. If one testifies that the possessor admitted the slave belongs to the plaintiff, and the other says the possessor admitted the plaintiff gave the slave to him, it is not accepted, and ownership by the plaintiff over the slave will not be decreed; however, the possessor will be ordered to hand it over to the plaintiff, as written in *Az-Zakhira*. If a person claims a female slave in the possession of another, and one of his witnesses states that the slave belongs to the plaintiff and the possessor seized her unlawfully (*ghasb*), while the other witness only testifies that she belongs to the plaintiff, the testimony shall be accepted. Similarly, if one witness testifies that she is his slave and the other testifies that she was his slave, the

testimony shall still be accepted. Conversely, if one witness says the slave was in his possession and the other says she is in his possession, then according to Imam Azam [Abu Hanifa] (may Allah have mercy on him), such testimony is unacceptable; this is written in *Al-Muhit*.

One witness testified to the possessor's admission that the slave belongs to the plaintiff, and the other said he admitted purchasing her from the plaintiff. If the plaintiff says the possessor made such an admission to the witness but "I sold him nothing," the testimony shall be accepted, and the slave shall be given to the plaintiff. However, if the plaintiff states that the possessor made only one of the admissions mentioned by the witnesses, the testimony shall not be accepted; this is written in *Khizanat al-Muftin*. It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if a person claims one thousand dirhams from another, and one witness says the defendant admitted owing a debt of one thousand dirhams to the plaintiff, while the other witness testifies that the defendant admitted owing one thousand dirhams as the price for goods purchased and taken into possession, and the claimant (plaintiff) says, "Only my money is a debt upon him, and he only called witnesses to the existence of a debt," then he has belied the witness who testified that it was the price for goods. But if the plaintiff says that the person called both these different witnesses to witness, but the original property is mine...

---

1. The phrase "by cause" means ownership is acquired through that reason. It should be clear that in absolute ownership, the claim is simply that ownership is held; this does not negate the existence of a cause.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 311 | किताबुश शहादात (गवाहियों की किताब)

...के निकट अस्वीकार्य है। अतः यदि समय या स्थान में मतभेद हुआ, तो गवाही अस्वीकार्य होगी, यह 'तबीन' में लिखा है। यदि एक ने गवाही दी कि उसने गाय चुराई है और दूसरे ने कहा कि बैल चुराया है, या एक ने कहा कि गाय चुराई और दूसरे ने कहा कि गधा चुराया है, तो वह स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि पूर्ण स्वामित्व (मिल्क-ए-मुतलक) का दावा किया गया और एक गवाह ने किसी कारण से स्वामित्व का वर्णन किया और दूसरे ने पूर्ण स्वामित्व की गवाही दी, तो वह स्वीकार्य होगी। और यदि वादी (मुद्दई) ने किसी कारण के साथ स्वामित्व का दावा किया और एक गवाह ने उस कारण से स्वामित्व की गवाही दी और दूसरे ने पूर्ण स्वामित्व की गवाही दी, तो वह स्वीकार्य नहीं होगी; यह रशीद उद्दीन ने उल्लेख किया है। यदि एक गवाह ने स्वामित्व की तिथि बताई और दूसरे ने बिना तिथि के गवाही दी, तो यदि दावे में स्वामित्व की तिथि का उल्लेख है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, और यदि दावे में स्वामित्व बिना तिथि के उल्लिखित है, तो स्वीकार्य होगी और तिथि वाले स्वामित्व की डिक्री दी जाएगी; यह 'फसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। यदि किसी संपत्ति का दावा किया गया, तो एक गवाह ने स्वामित्व की गवाही दी और दूसरे ने कहा कि प्रतिवादी (मुद्दा अलैह) ने यह स्वीकार किया है कि यह वस्तु वादी की मिल्कियत है, तो यह स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। इसके विपरीत, ऋण के मामले में, यदि एक ने ऋण की गवाही दी और दूसरे ने ऋण स्वीकार करने (इकरार-ए-क़र्ज़) की गवाही दी, तो वह स्वीकार कर ली जाएगी, यह 'फसूल-ए-इमादिया' में लिखा है। यदि एक गवाह ने कहा कि गुलाम पर काबिज़ व्यक्ति ने स्वीकार किया है कि यह गुलाम वादी का है, और दूसरे गवाह ने कहा कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया है कि वादी ने यह गुलाम मेरे पास अमानत (वदियत) रखा है, तो गवाही स्वीकार्य होगी। यदि एक ने काबिज़ व्यक्ति के इस स्वीकार की गवाही दी कि गुलाम वादी का है और दूसरे ने काबिज़ के इस स्वीकार की गवाही दी कि गुलाम वादी का है और उसने इसे काबिज़ के पास अमानत रखा है, तो वादी के पक्ष में निर्णय दिया जाएगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि एक ने गवाही दी कि काबिज़ ने स्वीकार किया कि गुलाम वादी का है और दूसरे ने कहा कि काबिज़ ने स्वीकार किया कि यह गुलाम वादी ने मुझे दिया है, तो यह स्वीकार्य नहीं है और गुलाम पर वादी का स्वामित्व घोषित नहीं होगा, लेकिन काबिज़ को आदेश दिया जाएगा कि वह उसे वादी को सौंप दे, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक दासी (बांदी) पर दावा किया जो दूसरे के पास है, उसके एक गवाह ने कहा कि यह दासी वादी की है और

काबिज़ ने इसे छीना (ग़सब) है, और दूसरे ने केवल यह गवाही दी कि यह दासी वादी की है, तो गवाही स्वीकार होगी। और यदि एक ने गवाही दी कि यह उसकी दासी है और दूसरे ने गवाही दी कि यह उसकी दासी थी, तो भी गवाही स्वीकार्य होगी। इसके विपरीत, यदि एक ने कहा कि दासी उसके कब्जे में थी और दूसरे ने कहा कि उसके कब्जे में है, तो इमाम-ए-आज़म रह. के अनुसार ऐसी गवाही अस्वीकार्य है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक गवाह ने गवाही दी कि काबिज़ ने स्वीकार किया कि यह गुलाम वादी का है, और दूसरे ने कहा कि उसने वादी से खरीदने का स्वीकार किया है, और वादी ने कहा कि काबिज़ ने गवाह के सामने ऐसा स्वीकार किया है लेकिन मैंने उसे कुछ नहीं बेचा, तो गवाही स्वीकार होगी और गुलाम वादी को दिलाया जाएगा। और यदि वादी ने कहा कि काबिज़ ने गवाहों द्वारा बताए गए दोनों बयानों में से केवल एक बात स्वीकार की है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ रह. से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने दूसरे पर एक हजार दिरहम का दावा किया, एक गवाह ने कहा कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया है कि मुझ पर वादी के एक हजार दिरहम ऋण हैं, और दूसरे ने गवाही दी कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया है कि मुझ पर वादी के एक हजार दिरहम सामान की कीमत के रूप में बकाया हैं जो मैंने उससे खरीदकर कब्जे में लिए हैं। और वादी (ताल़िब) ने कहा कि मेरा केवल पैसा उस पर ऋण है और उसने केवल ऋण होने पर गवाह बनाए थे, तो उसने अपने उस गवाह को झुठला दिया जिसने सामान की कीमत होने की गवाही दी थी। और यदि वादी ने कहा कि उस व्यक्ति ने इन दोनों अलग-अलग गवाहों को गवाह बनाया था, लेकिन असल माल मेरा...

---

1. शब्द 'ब-सबब' का अर्थ है कि स्वामित्व उस कारण से प्राप्त है। स्पष्ट हो कि पूर्ण स्वामित्व (मिल्क-ए-मुतलक) में यह दावा है कि मुझे स्वामित्व प्राप्त है, इससे कारण का निषेध नहीं होता।

کے نزدیک غیر مقبول ہے پس اگر زمانہ یا مکان میں اختلاف کیا تو گواہی غیر مقبول ہوگی یہ تبیین میں لکھا ہے اگر ایک نے گواہی دی کہ اس نے گائے چرائی ہے اور دوسرے نے کہا بیل چرایا ہے یا ایک نے کہا گائے چرائی اور دوسرے نے کہا کہ گدھا چرایا ہے تو مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ملکِ مطلق کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے ملک کسی سبب سے بیان کی اور دوسرے نے ملک مطلق کی گواہی دی تو مقبول ہو گی اور اگر مدعی نے کسی سبب کے ساتھ ملک کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے ملک بسبب ملکی گواہی دی اور دوسرے نے ملک مطلق کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی یہ رشید الدین نے ذکر کیا ہے اگر ایک گواہ نے ملک کی تاریخ بیان کی اور دوسرے نے بلا تاریخ گواہی دی پس اگر دعویٰ میں ملک کی تاریخ بیان ہوئی ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی اور اگر دعویٰ میں ملک بلا تاریخ مذکور ہے تو مقبول ہو گی اور ملک تاریخی کی ڈگری دی جائے گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر کسی ملک کا دعویٰ کیا پس ایک گواہ نے ملک کی گواہی دی اور دوسرے نے کہا کہ مدعا علیہ نے یہ اقرار کیا ہے کہ یہ شے مدعی کی ملک ہے تو مقبول نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے بخلاف قرض کے کہ اگر ایک نے قرض کی گواہی دی اور دوسرے نے اقرارِ قرض کی گواہی دی تو قبول نہ ہو گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر ایک گواہ نے بیان کیا کہ قابض غلام نے اقرار کیا ہے کہ یہ غلام مدعی کا ہے اور دوسرے گواہ نے بیان کیا کہ مدعا علیہ نے اقرار کیا ہے کہ مدعی نے یہ غلام میرے پاس ودیعت رکھا ہے تو گواہی مقبول ہو گی اگر ایک نے قابض غلام کے اقرار کیا کہ یہ غلام مدعی کا ہے اور دوسرے نے قابض کے اقرار کی کہ یہ غلام مدعی کا ہے اور اس نے اس قابض کے پاس ودیعت رکھا ہے

گواہی دی تو مدعی کے واسطے حکم دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر ایک نے یہ گواہی دی کہ قابض نے اقرار کیا کہ یہ غلام مدعی کا ہے اور دوسرے نے کہا کہ قابض نے اقرار کیا کہ یہ غلام مدعی نے مجھے دیا ہے تو مقبول نہیں ہے اور غلام پر مدعی کی ملکیت ہونے کا حکم نہ ہوگا لیکن قابض کو حکم دیا جائے گا کہ مدعی کے سپرد کر دے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک باندی پر جو دوسرے کے ہاتھ میں ہے دعویٰ کیا اور اس کے ایک گواہ نے بیان کیا کہ یہ باندی اس مدعی کی ہے اس سے قابض نے غصب کرنی ہے اور دوسرے نے صرف یہ گواہی دی کہ یہ باندی اس مدعی کی ہے تو گواہی قبول ہوگی اور اگر ایک نے یہ گواہی دی کہ یہ اس کی باندی ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ یہ اس کی باندی تھی تو بھی گواہی مقبول ہوگی بخلاف اس کے کہ اگر ایک نے کہا کہ یہ باندی اس کے قبضہ میں تھی اور دوسرے نے کہا کہ اس کے قبضہ میں ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک ایسی گواہی نامقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک گواہ نے قابض کے اقرار کی کہ یہ غلام مدعی کا ہے گواہی دی اور دوسرے نے کہا کہ اس نے مدعی سے خرید کا اقرار کیا ہے اور مدعی نے کہا کہ قابض نے گواہ سے ایسا قرار کیا ہے لیکن میں نے اس کے ہاتھ کچھ فروخت نہیں کیا تو گواہی مقبول ہو گی اور غلام مدعی کو دلایا جائے گا اور اگر مدعی نے کہا کہ قابض نے دونوں اقراروں میں سے جو گواہوں نے بیان کئے ایک اقرار کیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے امام ابو یوسفؒ سے منقول ہے کہ ایک شخص نے دوسرے پر ہزار درہم کا دعویٰ کیا پس ایک گواہ نے کہا کہ مدعا علیہ نے اقرار کیا ہے کہ مجھ پر مدعی کے ہزار درہم قرض ہیں اور دوسرے نے گواہی دی کہ مدعا علیہ نے اقرار کیا ہے کہ مجھ پر مدعی کے ہزار درہم ایک اسباب کی قیمت کے آتے ہیں جو میں نے اس سے خرید کر کے قبضہ میں کیا ہے اور طالب نے کہا کہ صرف میرا مال اس پر قرضہ ہے اور اس نے فقط قرضہ ہونے پر گواہ کر دیئے تھے پس اس نے اپنے اس گواہ کو جھٹلایا جس نے

اسباب کے درہم ہونے کی گواہی دی تھی اور اگر مدعی نے کہا کہ اس شخص نے ان دونوں مختلف گواہوں پر گواہ کر دیئے تھے لیکن اصل مال میرا

لے قولہ بسبب یعنی ملکیت اس سبب سے حاصل ہے واضح ہو کہ ملک مطلق میں یہ دعویٰ ہے کہ مجھے ملک حاصل ہے اس سے سبب کی نفی نہیں ہے۔

If there is a debt upon him, a decree for one thousand dirhams shall be issued against the defendant (Mudda'a 'Alayh). And if he said, "My original property with him consists of the price of goods that I sold to him and he took possession of them," and whatever the witnesses stated, he provided witnesses for both types, then no decree shall be made against him until the plaintiff (Mudda'i) produces another witness who testifies similarly to the witness who testified that it was the price of goods. When the plaintiff admits that the original property is the price of goods, then witnesses are required who testify to the taking of possession; this is written in *Al-Muheet*. If one witness testified that the defendant admitted, "I owe the plaintiff a debt of one thousand dirhams," and another said that the defendant admitted, "I owe one thousand dirhams due to a guarantee (surety) that I undertook for him on behalf of another person at his command," then if the claimant (Talib) stated that the defendant had made witnesses over both matters but "my original property is a debt upon him," a decree for the property shall be issued. If he said, "My original property is due to the guarantee," then no decree shall be made until he brings another witness for the guarantee. Guarantee and sale are equal in this chapter, but based on the analogy (qiyas) of the saying of Imam Azam (RA), in both cases, the property will be incumbent upon the defendant; this is written in *Al-Dhakheerah*. A person claimed ownership of a slave who is in the possession of another and brought witnesses; one testified that the defendant admitted, "I gifted (hibah) this slave to the plaintiff," and the other testified that the defendant admitted, "The plaintiff bought this slave from me for one hundred dinars," then the plaintiff shall take the slave. Similarly, if one testified that the defendant admitted he bought it from me for one hundred dinars and the other testified that he admitted the plaintiff bought this slave from me for one thousand dirhams, the plaintiff shall still take him; this is written in *Al-Khulasah*.

If the possessor stated that the slave belongs to the plaintiff but claimed that the plaintiff gave him as charity (sadaqah) and brought two witnesses ☆

If one witness testified that the possessor admitted, "The plaintiff gifted this slave to me," and the other testified that the defendant admitted, "The plaintiff gave him to me as charity," and the plaintiff stated that the possessor admitted both these things but "I neither gifted him nor gave him as charity," then the slave shall be given to the plaintiff. Similarly, if one stated the defendant's admission, "I took it from the plaintiff on a wage of ten dirhams," and the other stated his admission, "I purchased it from him for one thousand dirhams," or one witness stated, "I heard the defendant saying

to the plaintiff, 'Gift this slave to me,'" and the other said, "I heard him saying to the plaintiff, 'Give him to me as charity,'" or one stated, "I heard the defendant saying to the plaintiff, 'Sell him to me for one thousand dirhams,'" and the other said, "I heard him saying, 'Sell him to me for one hundred dinars,'" and the plaintiff said that the possessor admitted all this but "I neither sold it nor gave it on wage," then in all these cases, the judge (Qadi) shall give the slave to the plaintiff; this is written in *Al-Dhakheerah*. If one witness testified that the possessor admitted the slave belongs to the plaintiff and the other testified that he admitted, "I took it from the plaintiff on wage, or as a pledge (rahn), or seized it (ghasab)," then the slave shall be given to the plaintiff. This ruling applies when the plaintiff states that the defendant admitted all these things but "I did not perform any sale or pledge etc., and the seizure occurred," so that it does not become necessary to call any witness a liar; this is written in *Fasool al-'Imadiyah*. If the possessor stated that the slave belongs to the plaintiff and claimed that the plaintiff gave him as charity and brought two witnesses; one testified that the plaintiff admitted, "I gave it to the defendant as charity," and the other said that the plaintiff had said, "I gifted this slave to the defendant," then the Qadi shall not accept this testimony unless the second witness is to the effect that the plaintiff admitted a gift or charity, and this ruling is contrary to the case where one witness...

उस पर कर्ज है तो प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) पर एक हजार दिरहम का आदेश दे दिया जाएगा और यदि यह कहा कि असल माल मेरा उस पर एक सामान के दाम हैं कि मैंने उसके हाथ बेचा था और उसने कब्ज़ा कर लिया था और जो कुछ गवाहों ने बयान किया, उन दोनों तरीकों से उसने गवाह कर दिए थे तो उस पर कोई डिक्री नहीं की जाएगी जब तक कि वादी (मुद्दई) एक दूसरा गवाह न लाए जो पहले गवाह की तरह गवाही दे जिसने सामान के दाम होने की गवाही दी है। और जब वादी ने स्वीकार किया कि असल माल मेरा एक सामान के दाम हैं तो वे गवाह चाहिए जो कब्ज़ा होने की गवाही दें, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक गवाह ने बयान किया कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया है कि मुझ पर वादी के एक हजार दिरहम कर्ज हैं और दूसरे ने कहा कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया कि मुझ पर एक हजार दिरहम एक जमानत के कारण कर्ज हैं जो मैंने उसके लिए एक व्यक्ति की ओर से उसके आदेश से जमानत ली थी, तो यदि दावेदार (तालिब) ने बयान किया कि प्रतिवादी ने इन दोनों बातों पर गवाह किया था लेकिन मेरा असल माल उस पर कर्ज है तो माल की डिक्री कर दी जाएगी और यदि कहा कि असल माल मेरा जमानत का है तो कोई डिक्री नहीं होगी जब तक कि दूसरा जमानत का गवाह न लाए। और जमानत और बिक्री इस अध्याय में एक समान हैं लेकिन इमाम आज़म (रह.) के कथन के कयास पर दोनों स्थितियों में माल प्रतिवादी पर अनिवार्य होगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक गुलाम पर जो दूसरे के पास है, दावा किया और गवाह लाया और एक ने गवाही दी कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया है कि मैंने यह गुलाम वादी को उपहार (हिबा) कर दिया और दूसरे ने गवाही दी कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया है कि वादी ने मुझसे यह गुलाम सौ दीनार में खरीदा है, तो वादी वह गुलाम ले लेगा और इसी प्रकार यदि एक ने गवाही दी कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया कि उसने मुझसे सौ दीनार में खरीदा है और दूसरे ने यह गवाही दी कि उसने स्वीकार किया कि वादी ने मुझसे यह गुलाम एक हजार दिरहम में खरीदा है, तो भी वादी ले लेगा, यह 'खुलासा' में लिखा है।

यदि कब्ज़ा रखने वाले ने बयान किया कि गुलाम वादी का है और दावा किया कि वादी ने मुझे दान (सदका) में दिया है और दो गवाह लाया ☆

यदि एक गवाह ने गवाही दी कि कब्ज़ा रखने वाले ने स्वीकार किया कि वादी ने यह गुलाम मुझे उपहार (हिबा) किया और दूसरे ने गवाही दी कि प्रतिवादी ने स्वीकार किया कि वादी ने मुझे दान

(सदका) में दे दिया है और वादी ने बयान किया कि कब्ज़ा रखने वाले ने इन दोनों बातों का स्वीकार किया है लेकिन मैंने न उसे उपहार दिया और न दान में दिया है, तो गुलाम वादी को दिला दिया जाएगा। और इसी तरह यदि एक ने प्रतिवादी का स्वीकार बयान किया कि मैंने वादी से दस दिरहम की मजदूरी पर लिया है और दूसरे ने उसका स्वीकार बयान किया कि एक हजार दिरहम में उससे खरीदा है, या एक गवाह ने बयान किया कि मैंने सुना कि प्रतिवादी वादी से कह रहा था कि यह गुलाम मुझे उपहार कर दे और दूसरे ने कहा कि मैंने सुना कि वादी से कह रहा था कि मुझे दान में दे दे, या एक ने बयान किया कि प्रतिवादी को मैंने सुना कि वादी से कह रहा था कि एक हजार दिरहम में मेरे हाथ बेच दे और दूसरे ने कहा कि मैंने कहते सुना था कि सौ दीनार में मेरे हाथ बेच दे, और वादी ने कहा कि कब्ज़ा रखने वाले ने यह सब स्वीकार किया है लेकिन न मैंने बिक्री की और न मजदूरी पर दिया है, तो काज़ी इन सभी स्थितियों में गुलाम वादी को दिला देगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि एक गवाह ने गवाही दी कि कब्ज़ा रखने वाले ने स्वीकार किया कि गुलाम वादी का है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने स्वीकार किया कि मैंने वादी से मजदूरी पर लिया या गिरवी (रहन) लिया या छीन (ग़सब) लिया तो गुलाम वादी को दिला दिया जाएगा। और यह आदेश उस समय है जब वादी ने बयान किया कि प्रतिवादी ने इन सभी बातों का स्वीकार किया है मगर मैंने बिक्री और गिरवी आदि कुछ नहीं किया और छीनना घटित हुआ है ताकि किसी गवाह को झुठलाना आवश्यक न आए, यह 'फुसूल इमादिया' में लिखा है। यदि कब्ज़ा रखने वाले ने बयान किया कि गुलाम वादी का है और दावा किया कि वादी ने मुझे दान में दिया है और दो गवाह लाया, एक ने गवाही दी कि वादी ने स्वीकार किया है कि मैंने प्रतिवादी को दान में दिया और दूसरे ने कहा कि वादी ने कहा था कि मैंने प्रतिवादी को यह गुलाम उपहार किया, तो काज़ी यह गवाही स्वीकार नहीं करेगा मगर जबकि दूसरा गवाह इस आशय का हो कि वादी ने उपहार या दान का स्वीकार किया है और यह आदेश इसके विपरीत है कि यदि एक गवाह ने यह...

اس پر قرض ہے تو مدعاعلیہ پر ہزار درہم کا حکم دے دیا جائے گا اور اگر یہ کہا کہ اصل مال میرا اس پر ایک اسباب کے دام ہیں کہ میں نے اس کے ہاتھ فروخت کیا تھا اور اس نے قبضہ کر لیا تھا اور جو کچھ گواہوں نے بیان کیا ان دونوں طور پر اس نے گواہ کر دیئے تھے تو اس پر کچھ ڈگری نہ کی جائے گی تاوقتیکہ مدعی ایک دوسرا گواہ نہ لائے کہ جو مثل اس گواہ کے گواہی دے جس نے اسباب کے دام ہونے کی گواہی دی ہے اور جب مدعی نے اقرار کیا کہ اصل مال میرا ایک اسباب کے دام ہیں تو وہ گواہ چاہئے ہیں کہ قبضہ ہو جانے کی گواہی ادا کریں یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک گواہ نے بیان کیا کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا ہے کہ مجھ پر مدعی کے ہزار درہم قرض ہیں اور دوسرے نے کہا کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا کہ مجھ پر ہزار درہم ایک ضمانت کے سبب سے قرض ہیں جو میں نے اس کے لئے ایک شخص کی طرف سے اس کے حکم سے ضمانت کر لی تھی پس اگر طالب نے بیان کیا کہ مدعاعلیہ نے ان دونوں باتوں پر گواہ کر دیا تھا لیکن میرا اصل مال اس پر قرض ہے تو مال کی ڈگری کر دی جائے گی اور اگر کہا کہ اصل مال میرا ضمانت کا ہے تو کچھ ڈگری نہ ہوگی جب تک کہ دوسرا ضمانت کا گواہ نہ لائے اور ضمانت اور بیع اس باب میں یکساں ہیں لیکن امام اعظمؒ کے قول کے قیاس پر دونوں صورتوں میں مال مدعاعلیہ پر لازم ہوگا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص نے ایک غلام پر جو دوسرے کے ہاتھ میں ہے دعویٰ کیا اور گواہ لایا اور ایک نے گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا ہے کہ میں نے یہ غلام مدعی کو ہبہ کر دیا اور دوسرے نے گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا ہے کہ مدعی نے مجھ سے یہ غلام سو دینار کو خریدا ہے تو مدعی وہ غلام لے لے گا اور اسی طرح اگر ایک نے گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا کہ اس نے مجھ سے سو دینار کو خریدا ہے اور دوسرے نے

یہ گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ مدعی نے مجھ سے یہ غلام ہزار درہم کو خریدا ہے تو بھی مدعی لے لے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔

اگر قابض نے بیان کیا کہ غلام مدعی کا ہے اور دعویٰ کیا کہ مدعی نے مجھے صدقہ میں دیا ہے اور دو گواہ لایا ☆

اگر ایک گواہ نے گواہی دی کہ قابض نے اقرار کیا کہ مدعی نے یہ غلام مجھے ہبہ کیا اور دوسرے نے گواہی دی کہ مدعاعلیہ نے اقرار کیا کہ مدعی نے مجھے صدقہ میں دے دیا ہے اور مدعی نے بیان کیا کہ قابض نے ان دونوں باتوں کا اقرار کیا ہے لیکن میں نے نہ اس کو ہبہ کیا اور نہ صدقہ میں دیا ہے تو غلام مدعی کو دلا دیا جائے گا اور اسی طرح اگر ایک نے مدعاعلیہ کا اقرار بیان کیا کہ میں نے مدعی سے دس درہم کی اجرت پر لیا ہے اور دوسرے نے اس کا اقرار بیان کیا کہ ہزار درہم کو اس سے مول لیا ہے یا ایک گواہ نے بیان کیا کہ میں نے سنا کہ مدعاعلیہ کہتا تھا مدعی سے کہ یہ غلام مجھے ہبہ کر دے اور دوسرے نے کہا کہ میں نے سنا کہ مدعی سے کہتا تھا کہ مجھے صدقہ میں دے دے یا ایک نے بیان کیا کہ مدعاعلیہ کو میں نے سنا کہ مدعی سے کہتا تھا کہ ہزار درہم کو میرے ہاتھ فروخت کر دے اور دوسرے نے کہا کہ میں نے کہتے سنا تھا کہ سو دینار کو میرے ہاتھ فروخت کر دے اور مدعی نے کہا کہ قابض نے یہ سب اقرار کیا ہے لیکن نہ میں نے مبیع کیا اور نہ اجرت پر دیا ہے تو قاضی ان سب صورتوں میں غلام مدعی کو دلا دے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک گواہ نے گواہی دی کہ قابض نے اقرار کیا کہ غلام مدعی کا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ میں نے مدعی سے اجرت پر لیا یا رہن لیا یا غصب کر لیا تو غلام مدعی کو دلا دیا جائے گا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب مدعی نے بیان کیا کہ مدعاعلیہ نے ان سب باتوں کا اقرار کیا ہے مگر میں نے بیع و رہن وغیرہ کچھ نہیں کیا اور غصب واقع ہوا ہے تاکہ کسی گواہ کا جھٹلانا لازم نہ آئے یہ فصول عمادیہ میں

لکھا ہے اگر قابض نے بیان کیا کہ غلام مدعی کا ہے اور دعویٰ کیا کہ مدعی نے مجھے صدقہ میں دیا ہے اور دو گواہ لایا ایک نے گواہی دی کہ مدعی نے اقرار کیا ہے کہ میں نے مدعاعلیہ کو صدقہ میں دیا اور دوسرے نے کہا کہ مدعی نے کہا تھا کہ میں نے مدعاعلیہ کو یہ غلام ہبہ کیا تو قاضی یہ گواہی قبول نہ کرے گا مگر جبکہ دوسرا گواہ اس مضمون کا ہو کہ مدعی نے ہبہ یا صدقہ کا اقرار کیا ہے اور یہ حکم برخلاف اس کے ہے کہ اگر ایک گواہ نے یہ

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 313 | Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

...testified that the claimant (plaintiff) admitted to a gift and possession, while the other said the claimant admitted that "I gave the gift to the possessor and he took possession." This is recorded in *Al-Muheet*.

If one witness stated that the defendant admitted, "I took this slave from the claimant," and the other testified that "this slave belongs to the claimant," then the testimony will not be accepted; this is written in *Al-Khulasa*. If one witness testified that this person admitted, "I took this slave from such-and-such person," and the other testified that he admitted "this slave belongs to such-and-such person," no decree shall be issued in favor of the beneficiary of the testimony (*Mashhud Lahu*); this is written in *Al-Muheet*. If one testified that the defendant admitted, "I took it from such-and-such person," and the other testified that he admitted, "such-and-such person gave it to me to keep as a deposit (*Wadi'at*)," then the testimony in this chapter will be valid in that the defendant will be ordered to hand over the slave to the claimant, but ownership (*milk*) will not be decreed for the claimant. Similarly, if the witness of the deposit did not use the word 'deposit' but only said that he admitted "the claimant gave it to me," the order would still be to return it to the claimant. This is written in *Al-Zakhira*. If one witness stated that the possessor admitted, "I snatched (*Ghasab*) it from the claimant," and the other testified that he admitted, "the claimant placed it as a deposit with me," or admitted, "I took it from this claimant," then the testimony will be accepted and the defendant will be ordered to hand it over to the claimant. However, the claimant will not be decreed as the owner, and the defendant will still have room to dispute the ownership, so much so that if the defendant subsequently produces witnesses that this slave is his property, the *Qadi* (judge) will decree his ownership. The issue of the slave is also mentioned in *Al-Muntaqa*, and substituting a cloth for the slave, it states that if one witness testified that the possessor admitted, "I snatched this cloth from the claimant," and the other testified that he admitted, "the claimant placed it as a deposit with me," thereafter it is mentioned in *Al-Muntaqa* that the claimant said the possessor admitted what the witnesses stated, but in reality, "he snatched it from me," then I will accept the testimony and consider the possessor as one who admits the claimant's ownership, and I will not accept testimony from the possessor regarding ownership of the cloth after that. Then in *Al-Muntaqa* it is stated that if one testified that "I snatched it from the claimant" and the defendant admitted it, and the other testified that the

defendant admitted "I took it from the claimant," then I will award it to the claimant, but the defendant remains with his argument. Then it is stated in *Al-Muntaqa* that if one witness said he admitted "I took it from the claimant" and the other said he admitted "he kept it as a deposit with me," and the claimant said the defendant admitted both things but "I kept it as a deposit with him," then this testimony will not be accepted. And if one witness stated that the possessor admitted "this belongs to the claimant" and the other testified that he admitted "the claimant kept it as a deposit with me," then this testimony will be accepted and the slave will be given to the claimant; this is written in *Al-Muheet* and *Al-Zakhira*.

If the claimant claimed a purchase and one witness testified to the sale at a certain price and the other testified with different words ☆

If one testified that the defendant admitted "I owe the claimant one thousand dirhams as a debt" and the other testified that he admitted "the claimant kept one thousand dirhams as a deposit with me," then the testimony will be accepted, and this ruling applies when the claimant has claimed absolutely...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ३१३ | किताबुश-शहादात (गवाही की किताब)

...गवाही दी कि मुद्दई (वादी) ने हिबा (उपहार) और क़ब्ज़े का इक़रार किया और दूसरे ने कहा कि मुद्दई ने इक़रार किया कि मैंने क़ाबिज़ को अतिया (उपहार) दिया और उसने क़ब्ज़ा किया, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर एक गवाह ने बयान किया कि मुद्दा-अलैह (प्रतिवादी) ने इक़रार किया कि मैंने यह गुलाम मुद्दई से लिया है और दूसरे ने गवाही दी कि यह गुलाम मुद्दई का है, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। यह 'खुलासा' में लिखा है। अगर एक गवाह ने यह गवाही दी कि इस व्यक्ति ने इक़रार किया कि मैंने यह गुलाम फलां व्यक्ति से लिया है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने इक़रार किया कि यह गुलाम फलां व्यक्ति का है, तो मुशहूद-लहु (जिसके पक्ष में गवाही दी गई) के लिए कोई डिक्री नहीं दी जाएगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर एक ने गवाही दी कि मुद्दा-अलैह ने इक़रार किया कि मैंने इसे फलां व्यक्ति से लिया है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने इक़रार किया कि मुझे फलां व्यक्ति ने अमानत (वदीयत) रखने को दिया है, तो इस मामले में गवाही जायज़ होगी कि मुद्दा-अलैह को आदेश दिया जाएगा कि गुलाम मुद्दई के सुपुर्द कर दे, लेकिन मुद्दई के स्वामित्व (मालिकाना हक़) का आदेश नहीं दिया जाएगा। इसी तरह अगर अमानत के गवाह ने 'अमानत' शब्द का इस्तेमाल नहीं किया, बल्कि सिर्फ यह कहा कि उसने इक़रार किया कि मुद्दई ने मुझे दिया था, तो भी यही आदेश होगा कि वह मुद्दई को वापस करे। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अगर एक गवाह ने बयान किया कि क़ाबिज़ ने इक़रार किया है कि मैंने मुद्दई से इसे छीन (ग़सब) लिया है और दूसरे ने गवाही दी कि उसने इक़रार किया कि इस मुद्दई ने इसे मेरे पास अमानत रखा है, या यह इक़रार किया कि मैंने इसे इस मुद्दई से लिया है, तो गवाही स्वीकार्य होगी और मुद्दा-अलैह को आदेश दिया जाएगा कि मुद्दई के सुपुर्द कर दे, लेकिन मुद्दई के मालिक होने का आदेश नहीं दिया जाएगा, और मुद्दा-अलैह को स्वामित्व पर विवाद करने की गुंजाइश बनी रहेगी। यहाँ तक कि अगर इसके बाद मुद्दा-अलैह ने इस बात के गवाह पेश किए कि यह गुलाम मेरा स्वामित्व है, तो काज़ी (न्यायाधीश) उसके स्वामित्व का आदेश दे देगा। 'मुन्तकी' में भी गुलाम का मामला वर्णित है और गुलाम के स्थान पर कपड़े का उदाहरण मानकर इस प्रकार बयान किया गया है कि अगर एक गवाह ने गवाही दी कि क़ाबिज़ ने इक़रार किया कि मैंने यह कपड़ा मुद्दई से छीन लिया है और दूसरे ने यह गवाही दी कि उसने इक़रार किया कि मुद्दई ने मेरे पास अमानत रखा है। इसके बाद मुन्तकी में वर्णित है कि मुद्दई ने कहा कि क़ाबिज़ ने जो कुछ गवाहों से बयान किया उसका इक़रार किया है, लेकिन उसने वास्तव में मुझसे छीन लिया है, तो

गवाही स्वीकार करूँगा और क़ाबिज़ को मुद्दई के स्वामित्व का स्वीकार करने वाला मानूँगा और क़ाबिज़ से इसके बाद कपड़े के स्वामित्व पर गवाही स्वीकार नहीं करूँगा। फिर मुन्तकी में कहा गया कि अगर एक ने यह गवाही दी कि "मैंने इसे मुद्दई से छीन लिया है", मुद्दा-अलैह ने इसका इक़रार किया है, और दूसरे ने गवाही दी कि मुद्दा-अलैह ने यह इक़रार किया कि "मैंने मुद्दई से इसे लिया है", तो मैं मुद्दई को दिलवा दूँगा लेकिन मुद्दा-अलैह अपनी दलील पर बना रहेगा। फिर मुन्तकी में कहा गया कि अगर एक गवाह ने कहा कि उसने इक़रार किया है कि "मैंने इसे मुद्दई से ले लिया है" और दूसरे ने कहा कि "यह इक़रार किया है कि मेरे पास उसने अमानत रखा है", और मुद्दई ने कहा कि मुद्दा-अलैह ने दोनों बातों का इक़रार किया लेकिन मैंने उसके पास अमानत रखा है, तो यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और अगर एक गवाह ने बयान किया कि क़ाबिज़ ने इक़रार किया कि "यह मुद्दई का है" और दूसरे ने गवाही दी कि "उसने इक़रार किया है कि मुद्दई ने मेरे पास अमानत रखा है", तो यह गवाही स्वीकार्य होगी और गुलाम मुद्दई को दिलवाया जाएगा। यह 'मुहीत' और 'ज़खीरा' में लिखा है।

अगर मुद्दई ने खरीद का दावा किया और एक गवाह ने इतनी कीमत पर बिक्री होने की गवाही दी और दूसरे ने अलग शब्दों में गवाही दी ☆

अगर एक ने गवाही दी कि मुद्दा-अलैह ने इक़रार किया कि "मुझ पर मुद्दई के एक हज़ार दिरहम ऋण हैं" और दूसरे ने गवाही दी कि "उसने इक़रार किया कि मुद्दई ने मेरे पास एक हज़ार दिरहम अमानत रखे हैं", तो गवाही स्वीकार्य होगी। यह आदेश उस समय है जब मुद्दई ने बिना किसी शर्त के (मुतलक़न)...

گواہی دی کہ مدعی نے ہبہ اور قبضہ کا اقرار کیا اور دوسرے نے کہا کہ مدعی نے اقرار کیا کہ میں نے قابض کو عطیہ دیا اور اس نے قبضہ کیا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک گواہ نے بیان کیا کہ مدعا علیہ نے اقرار کیا کہ میں نے یہ غلام مدعی سے لیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ یہ غلام مدعی کا ہے تو مقبول نہ ہوگی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر ایک گواہ نے یہ گواہی دی کہ اس شخص نے اقرار کیا کہ میں نے یہ غلام فلاں شخص سے لیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ یہ غلام فلاں شخص کا ہے تو مشہود لہ کے واسطے کچھ ڈگری نہ کی جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک نے گواہی دی کہ مدعا علیہ نے اقرار کیا کہ میں نے اس کو فلاں شخص سے لیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ مجھ کو فلاں شخص نے ودیعت رکھنے کو دیا ہے تو گواہی اس باب میں جائز ہوگی کہ مدعا علیہ کو حکم دیا جائے گا کہ غلام مدعی کے سپرد کر دے لیکن مدعی کی ملکیت کا حکم نہ دیا جائے گا اور اسی طرح اگر ودیعت کے گواہ نے ودیعت کا نام نہ لیا بلکہ صرف یہ کہا کہ اس نے اقرار کیا کہ مدعی نے مجھے دیا تھا تو بھی حکم ہو گا کہ مدعی کو واپس کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک گواہ نے بیان کیا کہ قابض نے اقرار کیا ہے کہ میں نے مدعی سے اس کو غصب کر لیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ اس مدعی نے اس کو میرے پاس ودیعت رکھا ہے یا یہ اقرار کیا کہ میں نے اس کو اس مدعی سے لیا ہے تو گواہی مقبول ہوگی اور مدعا علیہ کو حکم دیا جائے گا کہ مدعی کے سپرد کر دے لیکن مدعی کے مالک ہونے کا حکم نہ دیا جائے گا اور مدعا علیہ کو ملک میں جھگڑا کرنے کی گنجائش باقی رہے گی حتیٰ کہ اگر اس کے بعد مدعا علیہ نے اس امر کے گواہ پیش کئے کہ یہ غلام میری ملکیت ہے تو قاضی اس کی ملکیت کا حکم

دے دے گا اور منتقی میں بھی غلام کا مسئلہ مذکور ہے اور بجائے غلام کے کپڑا فرض کر کے یوں بیان کیا ہے کہ اگر ایک گواہ نے یوں گواہی دی کہ قابض نے اقرار کیا کہ میں نے یہ کپڑا مدعی سے غصب کر لیا ہے اور دوسرے نے یہ گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ مدعی نے میرے پاس ودیعت رکھا ہے بعد اس کے منتقی میں مذکور ہے کہ مدعی نے کہا کہ قابض نے جو کچھ گواہوں سے بیان کیا اس کا اقرار کیا ہے لیکن اس نے واقع میں مجھ سے غصب کر لیا ہے تو گواہی قبول کروں گا اور قابض کو مدعی کے مالک ہونے کا اقرار کرنے والا قرار دوں گا اور قابض سے اس کے بعد کپڑے کی ملکیت پر گواہی نہ قبول کروں گا پھر منتقی میں فرمایا کہ اگر ایک نے یہ گواہی دی کہ میں نے اس کو مدعی سے غصب کر لیا ہے اس کا مدعا علیہ نے اقرار کیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ مدعا علیہ نے یہ اقرار کیا کہ میں نے مدعی سے اس کو لیا ہے تو میں مدعی کو دلا دوں گا لیکن مدعا علیہ اپنی حجت پر باقی رہے گا پھر منتقی میں فرمایا کہ اگر ایک گواہ نے کہا کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ میں نے اس کو مدعی سے لے لیا ہے اور دوسرے نے کہا کہ یہ اقرار کیا ہے کہ میرے پاس اس نے ودیعت رکھا ہے اور مدعی نے کہا کہ مدعا علیہ نے دونوں باتوں کا اقرار کیا لیکن میں نے اس کے پاس ودیعت رکھا ہے تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر ایک گواہ نے بیان کیا کہ قابض نے اقرار کیا کہ یہ مدعی کا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ مدعی نے میرے پاس ودیعت رکھا ہے تو یہ گواہی مقبول ہو گی اور غلام مدعی کو دلایا جائے گا یہ محیط اور ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر مدعی نے خرید کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے اس قدر ثمن پر بیع ہونے کی گواہی دی اور دوسرے نے مختلف الفاظ سے گواہی دی ☆

اگر ایک نے گواہی دی کہ مدعا علیہ نے اقرار کیا کہ مجھ پر مدعی کے ہزار درہم قرض ہیں اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا کہ مدعی نے میرے پاس ہزار درہم ودیعت رکھے ہیں تو گواہی مقبول ہوگی اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب مدعی نے مطلقاً

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5
Kitab ash-Shahadat (Book of Testimonies)
412

...claimed a thousand Dirhams, and if in the claim, he mentioned a cause such as a debt or a trust (deposit), then he has effectively contradicted one witness, therefore the testimony shall not be accepted. This ruling applies when both testified to an acknowledgment (iqrar) but differed only regarding the cause. If the testimony was given such that one said there is a thousand Dirham debt upon the defendant for this claimant, and the other said there is a thousand Dirham deposit with the defendant, the testimony shall not be accepted; this is written in *Khazanat al-Muftin*. If the claimant alleged a purchase and one witness testified to a sale at a certain price, and the other testified that (the seller was demanding ten Dinars from this buyer as the price of this slave), meaning the seller was asking the buyer for ten Dinars for the slave, such testimony shall be accepted. A woman claimed a piece of land, and one witness stated that this land is her property because her such-and-such husband gave it to her in lieu of dower (mahr), and the second said it is her property because her husband acknowledged that this land is her ownership, then the testimony shall be accepted. Some have said it shall not be accepted. If one witness stated that her husband gave her this land on account of dower, and the other testified that her husband acknowledged that "I have given her this land on account of dower," the testimony shall be accepted; this is written in *Fasul al-'Imadiyya*. If a claim was made for inheritance from one's father regarding an *aqar* (built-on property), and one witness testified that this *aqar* is his property and the other said this *zamin* (land/field) is his property, the testimony shall not be accepted because *aqar* refers to land upon which there is a building, while *zamin* refers generally to an open field. Similarly, if in a claim for *aqar*, testimony for a *bustan* (orchard) was given, it shall not be accepted; this is written in *Khazanat al-Muftin*.

Chapter: 9
Regarding Testimonies of Negation (Nafi), and Where Some Testimonies Refute Others

Two witnesses testified against a person regarding an act or statement which results in an obligation upon the defendant (mashhud 'alayh), such as a lease (ijara), a contract of manumission (kitabat), sale, retribution (qisas), wealth, divorce, or manumission, at a certain place or day mentioned by the witnesses. Then the defendant established his own witnesses stating "I was not present at that place" or

"I was not present at that place on that day," this testimony shall not be accepted; this is written in *al-Muhit*. Similarly, if the defendant's witnesses stated that the defendant was at such-and-such a place on that day, other than the place mentioned by the claimant's witnesses, this testimony also shall not be accepted; this is written in *adh-Dhakhira*. Likewise, any testimony that affirms that "such-and-such person did not say this" or "did not do this" or "did not acknowledge this" is not accepted; this is written in *al-Muhit*. Similarly, if witnesses stated that "this thing was not his" or stated that "such-and-such person did not owe a debt to Zaid," or if a decree for a claimant was issued against someone based on his witnesses' testimony, then the defendant said "I will bring witnesses that this thing is mine," this testimony shall not be accepted; this is written in *al-Mabsut*. Two such testimonies which, if combined in one situation, necessitate falsehood in one of them, both shall be nullified. If the judge (hakim) has already issued a ruling based on one testimony, then the second testimony is designated as false. An example of this is: if both [sets of witnesses] testified that Zaid divorced his wife in Kufa on the day of Eid, and other witnesses stated that he divorced his other wife on that same day in Mecca, then the testimony is void. If the judge ruled based on one testimony and then the second testimony was established, the second testimony is void.

1. By 'negation' (nafi), it is meant that a witness explicitly says "this did not happen" or says something by which negation is established, but in any case, it is necessary that it is not proven by evidence because negation itself is non-existent, as opposed to a reasoned negation which is acceptable, as mentioned by Yamini and others regarding the issue of 'Khiyar al-Mu'taqa' (the option of a freed slavewoman).

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5
किताबुश-शहादात (साक्ष्यों की पुस्तक)
412

...हज़ार दिरहम का दावा किया हो और अगर उसने दावे में क़र्ज़ या अमानत (वदीअत) में से कोई कारण ज़िक्र किया हो तो उसने एक गवाह को झुठलाया, लिहाज़ा गवाही स्वीकार नहीं होगी। और यह आदेश उस समय है जब दोनों ने इक़रार (स्वीकृति) पर गवाही दी और केवल कारण में मतभेद किया। और अगर इस तरह गवाही दी कि एक ने कहा कि इस वादी (दावेदार) के प्रतिवादी पर हज़ार दिरहम क़र्ज़ हैं और दूसरे ने कहा कि प्रतिवादी के पास हज़ार दिरहम अमानत हैं, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। अगर वादी ने ख़रीद का दावा किया और एक गवाह ने इतने मूल्य पर बिक्री होने की गवाही दी और दूसरे ने गवाही दी कि (बाइअ अज़ीं मुश्तरी बहाए ईं बंदा तलब मीकर्दह दीनार) यानी विक्रेता उस खरीदार से इस गुलाम के दाम दस दीनार माँगता था, तो ऐसी गवाही स्वीकार होगी। एक महिला ने एक ज़मीन का दावा किया और एक गवाह ने बयान किया कि यह ज़मीन इस महिला की मिल्कियत है क्योंकि उसके अमुक पति ने मेहर के बदले उसे यह ज़मीन दे दी है, और दूसरे ने कहा कि यह ज़मीन उसकी मिल्कियत है क्योंकि उसके पति ने स्वीकार किया था कि यह ज़मीन उसकी मिल्कियत है, तो गवाही स्वीकार होगी। और कुछ ने कहा कि स्वीकार नहीं होगी। और अगर एक गवाह ने बयान किया कि उसके पति ने यह ज़मीन उसे मेहर के तौर पर दे दी है और दूसरे ने गवाही दी कि उसके पति ने स्वीकार किया है कि मैंने यह ज़मीन उसे मेहर के तौर पर दे दी है, तो गवाही स्वीकार होगी, यह 'फ़ुसूल इमादिया' में लिखा है। एक अक़ार (इमारती ज़मीन) पर अपने पिता से विरासत पाने का दावा किया, फिर एक गवाह ने गवाही दी कि यह अक़ार उसकी मिल्कियत है और दूसरे ने कहा कि यह ज़मीन उसकी मिल्कियत है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि अक़ार ऐसी ज़मीन को कहते हैं जिस पर इमारत भी हो और ज़मीन सामान्यतः मैदान को बोलते हैं। इसी तरह अगर अक़ार के दावे में बस्तान (बगीचे) की गवाही दी तो स्वीकार नहीं होगी, यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है।

अध्याय: 9

नफी (نفی - नकार) पर गवाही के बयान में और कुछ गवाहियाँ दूसरों को रद्द करती हैं

दो गवाहों ने किसी व्यक्ति पर ऐसे कार्य या कथन की गवाही दी जिससे कोई किराया (इजारा), लिखा-पढ़ी (किताबत), बिक्री (बैय), प्रतिशोध (किसास), धन, तलाक, या दास-मुक्ति किसी स्थान या दिन में

जो गवाहों ने बताया है, प्रतिवादी (मशहूद अलैह) पर अनिवार्य होता है। फिर प्रतिवादी ने अपने गवाह खड़े किए कि मैं उस स्थान पर मौजूद नहीं था या उस दिन उस स्थान पर मौजूद नहीं था, तो यह गवाही स्वीकार नहीं होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। और इसी तरह अगर प्रतिवादी के गवाहों ने यह बयान किया कि प्रतिवादी उस दिन अमुक स्थान पर था, उस स्थान के अलावा जिसे वादी के गवाहों ने बताया है, तो भी यह गवाही स्वीकार नहीं होगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। इसी तरह हर वह गवाही जो इस बात की पुष्टि करती हो कि अमुक व्यक्ति ने यह नहीं कहा या नहीं किया या स्वीकार नहीं किया, स्वीकार्य नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। इसी तरह अगर गवाहों ने बयान किया कि यह चीज़ उसकी नहीं थी या यह बयान किया कि अमुक व्यक्ति का ज़ैद पर क़र्ज़ नहीं था, या किसी वादी की डिक्री उसके गवाहों की गवाही पर किसी व्यक्ति पर कर दी गई, फिर प्रतिवादी ने कहा कि मैं गवाह लाता हूँ कि यह चीज़ मेरी है, तो यह गवाही स्वीकार नहीं होगी, यह 'मबसूद' में लिखा है। ऐसी दो गवाहियाँ कि अगर एक ही समय में जमा हों तो एक में झूठ अनिवार्य होने के कारण दोनों रद्द हो जाएँगी। अगर एक गवाही पर न्यायाधीश (हाकिम) ने निर्णय दे दिया तो दूसरी गवाही झूठ होने के लिए निश्चित हो जाएगी। और इसकी मिसाल यह है कि अगर दोनों ने यह गवाही दी कि ज़ैद ने अपनी पत्नी को ईद के दिन कूफ़ा में तलाक दिया और दूसरे गवाहों ने बयान किया कि उसने अपनी दूसरी पत्नी को उसी दिन मक्का में तलाक दिया, तो गवाही बातिल (शून्य) है। और अगर न्यायाधीश ने एक गवाही पर निर्णय दे दिया फिर दूसरी गवाही पेश हुई तो दूसरी गवाही बातिल है।

1. नफी से तात्पर्य यह है कि गवाह स्पष्ट रूप से कहता है कि ऐसा नहीं हुआ या वह ऐसी बात कहता है जिससे नकार सिद्ध हो, लेकिन बहरहाल यह आवश्यक है कि प्रमाण से उसका प्रमाण न होता हो क्योंकि नफी स्वयं अस्तित्वहीन है, उस नफी के विपरीत जो सप्रमाण है कि वह स्वीकार्य है, जैसा कि यमीनी आदि ने 'ख़्यारे मोअतक़ा' के मसले में बयान किया है।

ہزار درہم کا دعویٰ کیا ہو اور اگر اس نے دعویٰ میں قرض یا ودیعت میں سے کوئی سبب ذکر کیا ہو تو اس نے ایک گواہ کو جھٹلایا پس گواہ مقبول نہ ہوگی اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب اقرار پر گواہی دونوں نے دی اور صرف سبب میں اختلاف کیا اور اگر یوں گواہی دی کہ ایک نے کہا کہ اس مدعی کے مدعیٰ علیہ پر ہزار درہم قرض ہیں اور دوسرے نے کہا کہ مدعیٰ علیہ کے پاس ہزار درہم ودیعت ہیں تو گواہی قبول نہ ہوگی یہ خزانتہ المفتین میں لکھا ہے اگر مدعی نے خرید کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے اس قدر ثمن پر بیچ ہونے کی گواہی دی اور دوسرے نے گواہی دی کہ (بائع ازیں مشتری بہائے ایں بندہ طلب میکردہ دینار) یعنی بائع اس مشتری سے دس دینار اس غلام کے دام مانگتا تھا تو ایسی گواہی قبول ہوگی ایک عورت نے ایک زمین کا دعویٰ کیا اور ایک گواہ نے بیان کیا کہ یہ زمین اس عورت کی ملک ہے کیونکہ اس کے فلاں شوہر نے مہر کے عوض اس کو یہ زمین دے دی ہے اور دوسرے نے کہا کہ یہ زمین اس کی ملک ہے اس لئے کہ اس کے شوہر نے اقرار کیا کہ یہ زمین اس کی ملکیت ہے تو گواہی مقبول ہوگی اور بعض نے کہا کہ مقبول نہ ہوگی اور اگر ایک گواہ نے بیان کیا کہ اس کے شوہر نے یہ زمین اس کو بابت مہر کے دے دی ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ اس کے شوہر نے اقرار کیا ہے کہ میں نے یہ زمین اس کو بابت مہر کے دے دی ہے تو گواہی مقبول ہوگی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے ایک عقار پر اپنے باپ سے میراث پانے کا دعویٰ کیا پس ایک گواہ نے گواہی دی کہ یہ عقار اس کی ملک ہے اور دوسرے نے کہا کہ یہ زمین اس کی ملک ہے تو گواہی مقبول نہ ہوگی کیونکہ عقار ایسی زمین کو

کہتے ہیں جس پر عمارت بھی ہو اور زمین مطلق میدان کو بولتے ہیں اسی طرح اگر عقار کے دعویٰ میں بستان کی گواہی دی تو مقبول نہ ہوگی یہ خزانتہ المفتین میں لکھا ہے۔

باب: ۹

نفی پر گواہی کے بیان میں اور بعض گواہیاں بعض کو دفع کرتی ہیں

دو گواہوں نے کسی شخص پر ایسے فعل یا قول کی گواہی دی کہ جس سے کوئی اجارہ یا کتابت یا بیع یا قصاص یا مال یا طلاق یا عتاق کسی مقام یا روز میں جس کو گواہوں نے بیان کیا ہے مشہود علیہ پر لازم آتا ہے پس مشہود علیہ نے اس کے گواہ قائم کئے کہ میں اس مقام پر موجود نہ تھا یا اس روز اس مقام پر موجود نہ تھا تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی طرح اگر مشہود علیہ کے گواہوں نے یہ بیان کیا کہ مشہود علیہ اس دن فلاں مقام پر ہو اس مقام کے جس کو مدعی کے گواہوں نے بیان کیا ہے موجود تھا تو بھی یہ گواہی مقبول نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اسی طرح ہر گواہی جو اس امر کی مثبت ہو کہ فلاں شخص نے یہ نہیں کہا یا نہیں کیا یا نہیں اقرار کیا مقبول نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اسی طرح اگر گواہوں نے بیان کیا کہ یہ شے اس کی نہ تھی یا یہ بیان کیا کہ فلاں شخص کا زید پر قرض نہ تھا یا کسی مدعی کی ڈگری اس کی گواہوں کی گواہی پر کسی شخص پر کر دی گئی پھر مدعیٰ علیہ نے کہا کہ میں گواہ لاتا ہوں کہ یہ شے میری ہے تو یہ گواہی مقبول نہ ہوگی یہ مبسوط میں لکھا ہے ایسی دو گواہیاں کہ اگر ایک حال میں جمع ہوں تو بسبب ایک میں کذب لازم آنے کے دونوں ساقط ہو جائیں اگر ایک گواہی پر حاکم نے حکم دے دیا تو دوسری گواہی جھوٹ ہونے کے واسطے متعین ہو جائے گی اور اس کی مثال یہ ہے کہ اگر دونوں نے یہ گواہی دی کہ زید پر اپنی بیوی کو عید کے دن کوفہ میں طلاق دی اور دوسرے اور گواہوں نے بیان کیا کہ اس نے اپنی دوسری عورت کو اسی روز مکہ میں طلاق دی تو

گواہی باطل ہے اور اگر حاکم نے ایک گواہی پر حکم دے دیا پھر دوسری گواہی قائم ہوئی تو دوسری گواہی باطل ہے۔

۱ نفی سے یہ مراد ہے کہ گواہ صریحاً یہ کہتا ہے کہ ایسا نہیں ہوا یا وہ ایسی بات کہتا ہے کہ جس سے نفی ثابت ہو لیکن بہر حال یہ ضروری ہے کہ دلیل سے اس کا ثبوت نہ ہوتا ہو کیونکہ نفی اصل خود بے وجود ہے بخلاف ایسی نفی کے جو مدلل ہے کہ وہ مقبول ہے چنانچہ یمینی وغیرہ نے مسئلہ خیار معتقہ میں بیان کیا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (415) Kitab-ul-Shahadat

... will not be accepted. If the witnesses of both parties state different days for the divorce, and the difference between those days is such that a person could travel from Kufa to Mecca, then both will be accepted; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If two witnesses testify that Zaid divorced his wife on the day of Eid al-Adha in Mina, and another two witnesses testify that Zaid subsequently manumitted his slave in Kufa, the Qazi (judge) will issue a ruling based on the first testimony. Afterwards, it will be examined whether the minimum time required for travel from Mecca to Kufa allows for the timeline mentioned by the witnesses; if so, this testimony will also be accepted, otherwise, the second testimony will be void (*batil*); this is written in *Al-Muhit*. If a woman produces testimony that the deceased married her on the day of Eid al-Adha in Mecca, and the Qazi issues a decree in her favor, and then another woman produces testimony that the deceased married her on the same day in Khorasan, her testimony will not be accepted; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If a testimony has already been processed and a judgment passed on it, then the second one will not be accepted

If two witnesses state that Zaid killed 'Amr on the day of Eid al-Adha in Mecca, and other witnesses state that Zaid killed him on the same day in Kufa, and both testimonies are presented together before the ruler (judge), neither will be accepted. However, if one testimony had already passed and a judgment was issued on it, the second will not be accepted; this is written in *Al-Hidayah*. A person produced witnesses against another, claiming the latter wounded him in Mecca on the day of Eid al-Adha, showing the wound, and a judgment was passed. Subsequently, the defendant produced witnesses testifying that the plaintiff wounded him in Kufa on the same day. These witnesses will not be accepted. Had the first testimony not been ruled upon until both claims and testimonies were combined, both would be void; this is written in *Al-Muhit*. It is narrated in *Nawadir* that if a person produces witnesses against another claiming he killed his father in Mecca on the day of Eid al-Adha, and another son produces witnesses claiming another person killed their father in Kufa on the day of Eid al-Adha, then both testimonies will be accepted, and half the *diyat* (blood money) will be ordered for each. If there are two victims and one killer, the testimony is void. A precedent for this issue is mentioned in *Jami'*: if the eldest son produces witnesses that the middle son killed their father, the middle son produces witnesses that the youngest son killed their father, and the youngest produces witnesses that the eldest killed their father, then these testimonies are accepted, and

each has a right to one-third of the *diyat* from the other; this is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Regarding a house in someone's possession, if witnesses are produced claiming, "This house belonged to my father who died on such a day, and I am his heir," and the witnesses state he has no other heir, but then a woman produces witnesses that the claimant's father married her on a certain day—specifically after the day the claimant stated his father died—and this child was born of that union, after which he died, and she claims inheritance and *mahr* (dower), the Qazi shall decree the inheritance and *mahr*, regardless of whether a decree had already been issued for the son. If subsequently another woman produces witnesses after the judgment on the first woman's testimony, claiming the deceased married her after that time, her testimony will also be accepted. However, if an heir produces witnesses that a certain person killed his father on a specific day and the Qazi issues a judgment, and then a woman produces witnesses that the father married her after that day, her testimony will not be accepted because the date of the murder has been legally established by the Qazi's decree; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

... स्वीकार नहीं होगी और यदि दोनों मुक़दमों के गवाहों ने तलाक़ के दिन का अलग-अलग बयान दिया और दोनों दिनों में इतना अंतर है कि आदमी कूफ़ा से मक्का जा सकता है, तो दोनों स्वीकार्य होंगी, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने यह गवाही दी कि ज़ैद ने अपनी पत्नी को ईदुल अज़हा (ईद-ए-क़ुर्बां) के दिन मिना में तलाक़ दी और दूसरे दो गवाहों ने गवाही दी कि ज़ैद ने इसके बाद अपने गुलाम को कूफ़ा में आज़ाद किया है, तो काज़ी पहली गवाही पर फैसला सुना देगा। फिर उसके बाद देखा जाएगा कि कम से कम वह समय जिसमें वह मक्का से आकर कूफ़ा में उपस्थित हो सकता है, क्या वह समय उतना ही है जो गवाहों ने तारीख बयान की है, तो यह गवाही भी स्वीकार्य होगी, अन्यथा दूसरी गवाही व्यर्थ (बातिल) होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक महिला ने यह गवाही पेश की कि मृतक ने मुझे ईदुल अज़हा के दिन मक्का में अपने निकाह में लिया है और काज़ी ने इसके पक्ष में डिक्री (फैसला) दे दी, और दूसरी महिला ने गवाही पेश की कि मृतक ने मुझसे उसी दिन खुरासान में निकाह किया है, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं होगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि एक गवाही पहले बीत गई और उस पर फैसला हो गया, तो दूसरी स्वीकार नहीं होगी

यदि दो गवाहों ने बयान किया कि ज़ैद ने अम्र को ईदुल अज़हा के दिन मक्का में मार डाला और दूसरे गवाहों ने बयान किया कि ज़ैद ने उसे उसी दिन कूफ़ा में मार डाला और दोनों गवाहियां हाकिम (न्यायाधीश) के पास एक साथ पेश हुईं, तो कोई भी स्वीकार नहीं होगी। और यदि एक गवाही पहले बीत गई और उस पर फैसला हो गया, तो दूसरी स्वीकार नहीं होगी, यह 'हिदाया' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे के विरुद्ध यह गवाह पेश किए कि उसने मुझे ईदुल अज़हा के दिन मक्का में घायल किया और यह ज़ख्म मौजूद है, और इस पर फैसला दे दिया गया। फिर प्रतिवादी ने किसी गवाह के माध्यम से यह गवाही पेश की कि उसने मुझे उसी दिन कूफ़ा में घायल किया और गवाह पेश किए, तो उसकी गवाही स्वीकार नहीं होगी। और यदि पहली गवाही पर फैसला न हुआ होता, यहाँ तक कि दोनों दावे और दोनों गवाहियां एक साथ जमा हो जातीं, तो दोनों बातिल होतीं, यह 'मुहीत' में लिखा है। 'नवादिर' में उल्लेख है कि एक व्यक्ति ने दूसरे के खिलाफ़ यह गवाह पेश किए कि उसने मेरे पिता को ईदुल अज़हा के दिन मक्का में मार डाला, और दूसरे बेटे ने यह गवाह पेश किए कि उस दूसरे (व्यक्ति) ने मेरे पिता को ईदुल अज़हा के दिन कूफ़ा में मार डाला, तो दोनों गवाहियां स्वीकार्य होंगी और दोनों के लिए आधी-आधी दियत (रक्त-मुआवज़ा) का आदेश दिया जाएगा। और यदि

मृतक दो हों और हत्यारा एक हो, तो गवाही बातिल होगी। और इस मसले का उदाहरण 'जामे' में उल्लेखित है कि यदि बड़े बेटे ने यह गवाह पेश किए कि मँझले ने मेरे पिता को मार डाला है, और मँझले ने यह गवाह पेश किए कि छोटे ने मेरे पिता को मार डाला है, और छोटे ने यह गवाह पेश किए कि बड़े ने मेरे पिता को मार डाला है, तो ये गवाहियां स्वीकार्य हैं और हर एक को दूसरे पर एक-तिहाई दियत का अधिकार प्राप्त होगा, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि एक घर के संबंध में जो एक व्यक्ति के कब्ज़े में है, यह गवाह पेश किए गए कि यह घर मेरे पिता का है और वह अमुक दिन मर गया और मैं उसका वारिस हूँ, और गवाहों ने बयान किया कि उसके सिवा उसका कोई वारिस नहीं है। और एक महिला ने इस मामले के गवाह पेश किए कि इस वादी के पिता ने मुझसे अमुक दिन निकाह किया था, यानी उस दिन के बाद जिस दिन वादी ने अपने पिता की मृत्यु बताई थी, और यह संतान उससे पैदा हुई, फिर उसके बाद वह मर गया और मुझे विरासत और महर चाहिए, तो काज़ी विरासत और महर की डिक्री देगा, चाहे वह बेटे (वादी) की डिक्री कर चुका हो या न की हो। फिर एक दूसरी महिला ने पहली महिला की गवाही पर फैसला होने के बाद यह गवाह पेश किए कि मृतक ने मुझसे उस समय के बाद निकाह किया है, तो उसकी गवाही भी स्वीकार होगी। और यदि वारिस ने किसी व्यक्ति पर गवाह पेश किए कि उसने मेरे पिता को अमुक दिन मार डाला है और काज़ी ने फैसला दे दिया, फिर एक महिला ने गवाह पेश किए कि उसके पिता ने मेरे साथ उस दिन के बाद निकाह किया है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि हत्या का दिन काज़ी के फैसले से तय हो चुका है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

مقبول نہ ہوگی اور اگر دونوں مقدمہ کے گواہوں نے دن طلاق کا جدا جدا بیان کیا اور دونوں دنوں میں اس قدر فرق ہے کہ آدمی کوفہ سے مکہ میں جا سکتا ہے تو دونوں مقبول ہوں گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ زید نے اپنی عورت کو عید قربان کے دن منی میں طلاق دی اور دوسرے دو گواہوں نے گواہی دی کہ زید نے اس کے بعد اپنے غلام کو کوفہ میں آزاد کیا ہے تو قاضی پہلی گواہی پر حکم دے دے گا پھر اس کے بعد دیکھا جائے کہ کم سے کم مدت جس میں وہ مکہ سے آکر کوفہ میں موجود ہو سکتا ہے اس قدر مدت یہاں ہے جو گواہوں نے تاریخ بیان کی ہے تو یہ گواہی بھی مقبول ہو گی ورنہ دوسری گواہی باطل ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک عورت نے یہ گواہی قائم کی کہ میت نے مجھے عید قربان کے دن مکہ میں اپنے نکاح میں لیا ہے اور قاضی نے اس کی ڈگری کر دی اور دوسری عورت نے گواہی قائم کی کہ میت نے مجھ سے اسی روز خراسان میں نکاح کیا ہے تو اس کی گواہی مقبول نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر ایک گواہی سابق گزری اور اس پر حکم ہوا تو دوسری مقبول نہ ہوگی ☆

اگر دو گواہوں نے بیان کیا کہ زید نے عمرو کو عید قربان کے دن مکہ میں قتل کیا اور دوسرے گواہوں نے بیان کیا کہ زید نے اس کو اسی روز کوفہ میں قتل کیا اور دونوں گواہیاں حاکم کے پاس یکجا جمع ہو کر گزریں تو کوئی قبول نہ ہو گی اور اگر ایک گواہی سابق گزری اور اس پر حکم ہوا تو دوسری مقبول نہ ہو گی یہ ہدایہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر یہ گواہ قائم کئے کہ اس نے مجھے عید قربان کے روز مکہ میں زخمی کیا اور یہ زخم ہے اور اس پر حکم دے دیا

گیا پھر مدعا علیہ نے کسی گواہ پر یہ گواہی قائم کی کہ اس نے مجھے اسی روز کوفہ میں زخمی کیا اور گواہ پیش کئے تو اس کی گواہی مقبول نہ ہو گی اور اگر پہلی گواہی پر حکم نہ ہوا ہوتا حتیٰ کہ دونوں دعویٰ اور دونوں گواہیاں جمع ہو گئیں تو دونوں باطل ہیں یہ محیط میں لکھا ہے نوادر میں روایت ہے کہ ایک شخص نے دوسرے پر یہ گواہ قائم کئے کہ اس نے میرے باپ کو عید قربان کے روز مکہ میں قتل کیا اور دوسرے بیٹے نے یہ گواہ قائم کئے کہ اس دوسرے نے میرے باپ کو عید قربان کے روز کوفہ میں قتل کیا تو دونوں گواہیاں مقبول ہوں گی اور دونوں کے واسطے آدھی دیت کا حکم دے دیا جائے گا اور اگر مقتول دو ہوں اور قاتل ایک ہو تو گواہی باطل ہو گی اور اس مسئلہ کی نظیر جامع میں مذکور ہے کہ اگر بڑے بیٹے نے یہ گواہ قائم کئے کہ منجھلے نے میرے باپ کو قتل کیا ہے اور منجھلے نے یہ گواہ قائم کئے کہ چھوٹے نے میرے باپ کو قتل کیا ہے اور چھوٹے نے یہ گواہ قائم کئے کہ بڑے نے میرے باپ کو قتل کیا ہے تو یہ گواہیاں مقبول ہیں اور ہر ایک کو دوسرے پر تہائی دیت کا حق حاصل ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ایک گھر کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ گواہ قائم کئے کہ یہ گھر میرے باپ کا ہے اور وہ فلاں روز مر گیا اور میں اس کا وارث ہوں اور گواہوں نے بیان کیا کہ اس کے سوائے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور ایک عورت نے اس امر کے گواہ پیش کئے کہ اس مدعی کے باپ نے مجھ سے فلاں روز نکاح کیا یعنی اس روز کے بعد جس دن مدعی نے اپنے باپ کا مرنا بیان کیا اور یہ اولاد اس سے پیدا ہوئی پھر اس کے بعد وہ مر گیا اور مجھے میراث اور مہر چاہئے تو قاضی میراث اور مہر کی ڈگری کرے گا خواہ بیٹے مدعی کی ڈگری کر چکا ہو یا نہ کی ہو پھر ایک دوسری عورت نے پہلی عورت کی گواہی پر حکم ہونے کے بعد یہ گواہ قائم کئے کہ میت نے مجھ سے اس وقت کے بعد نکاح کیا ہے تو اس کی گواہی بھی قبول ہو گی اور اگر وارث نے کسی شخص پر گواہ قائم کئے کہ اس نے میرے باپ کو فلاں روز قتل کیا ہے اور قاضی

نے حکم دے دیا پھر ایک عورت نے گواہ قائم کئے کہ اس کے باپ نے میرے ساتھ اس روز کے بعد نکاح کیا ہے تو گواہی قبول نہ ہو گی اس لئے کہ قتل کا دن قاضی کے حکم مقررہ ہو چکا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 416 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

If a person's son presents witnesses stating that a particular person intentionally killed his father with a sword twenty years ago, and he claims to be the sole heir; and a woman presents witnesses stating that the deceased father married her fifteen years ago and that these children are his offspring from her and are his heirs; then Imam-e-A'zam (Imam Abu Hanifa) stated that the woman's witnesses' testimony will be accepted by way of *Istihsan* (juridical preference), establishing the lineage. The son's witnesses' testimony regarding the murder will not be accepted. This is recorded in *Muhit al-Sarakhsi*. However, if the woman presents witnesses for the marriage but does not present any children, the son's witnesses will be accepted, inheritance will go solely to him, and the killer will be executed. *Istihsan* applies only to lineage. This is also the opinion of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, as stated in *Al-Muhit*. It is originally recorded that if one person presents witnesses that a man intentionally killed his father in the month of Rabi' al-Awwal, and the defendant presents witnesses that they saw the father alive after that, or claimed the father was alive and lent a thousand Dirhams to the witness (which the witness still holds), or if the plaintiff claims he gave the defendant's father a thousand Dirhams yesterday as a loan and the defendant presents witnesses that his father died before that, or a woman presents two witnesses that she was among the pilgrims in Mina on that day—the plaintiff's witnesses shall be deemed credible, and no attention shall be paid to the defendant's witnesses. However, if common people come forward to testify, the testimony of all shall be taken; this is recorded in *Al-Dhakhira*. If one person presents witnesses against another for intentionally killing his father last year, and the defendant presents witnesses that the father sold a slave for a thousand Dirhams yesterday, Imam Abu Yusuf narrated from Imam-e-A'zam that *Qisas* (retributive justice) will be ordered, not the sale. This is also the opinion of Imam Abu Yusuf, as noted in *Muhit al-Sarakhsi*. If four men testify to adultery (*zina*) by a man and a woman, and then another four men testify against those witnesses, claiming they themselves are the adulterers, then according to Imam-e-A'zam, this is void. According to the *Sahibayn* (his two companions), the first group will be punished with the *Hadd* (prescribed penalty) based on the second group's testimony, and the person originally accused shall be released by consensus. This is recorded in *Al-Muhit*. If a man says to his two wives, "Whichever of you eats this round loaf of bread is divorced," and two witnesses testify that one wife ate it, while two other witnesses testify that the other wife ate it, the testimony of both sides is rejected. If a judgment

had already been passed based on one side's testimony, the other side's testimony will not be accepted; this is in *Muhit al-Sarakhsi*.

If a judge rejects witnesses and then one party dies, and the other party provides the same testimony again, it will not be accepted. However, if the other woman brings two different witnesses, their testimony will be accepted; this is in *Al-Muhit*. If two witnesses testify that a man said to his slave, "If I die during this illness, you are free," and they state they do not know if he died of that illness or not, while the slave claims he died of it and the heirs claim he did not, the word of the heirs shall be taken as credible upon taking an oath. If both present witnesses, the slave's witnesses will be preferred; this is in *Al-Dhakhira*. If a person says, "If I die during this illness, such-and-such slave is free, and if I recover, such-and-other slave is free," and then the first slave says he died of the illness while the heirs say he recovered, the heirs' word will be taken upon oath, and the second slave will be freed from the entire estate. If the first slave then presents witnesses for the condition that the man died of that illness, his testimony will be accepted, two-thirds of him will be free, and for the remaining one-third, he must work (*sa'i*) to pay off his value...

Footnote: 1. Both, meaning the testimonies of both groups of witnesses, are not accepted unless they testify regarding only a part of the loaf of bread. Otherwise, one party is certainly lying, and preference is impossible; therefore, both are dismissed.

अगर किसी के लड़के ने यह गवाह क़ायम किए कि इस शख़्स ने मेरे बाप को बीस बरस हुए कि अमदन (जानबूझकर) तलवार से क़त्ल कर डाला है और मेरे सिवा कोई वारिस नहीं है और एक औरत ने गवाह सुनाए कि इसके बाप ने पंद्रह बरस हुए कि मेरे साथ निकाह किया है कि ये बच्चे इसकी औलाद मुझसे हैं और इसके वारिस हैं, पस इमाम-ए-आज़म (रह.) ने फ़रमाया कि औरत के गवाहों की गवाही इस्तेहसानान (न्यायसंगत वरीयता के आधार पर) मक़बूल होगी और नसब (वंश) साबित होगा और बेटे के गवाहों की गवाही क़बूल न होगी। यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। और औरत ने अगर निकाह के गवाह सुनाए और कोई औलाद साथ न लाई तो बेटे के गवाह मक़बूल होंगे और मीरास (विरासत) फ़क़त इसी को मिलेगी और क़ातिल क़त्ल किया जाएगा और इस्तेहसान सिर्फ़ नसब में है और यही क़ौल इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) और इमाम मोहम्मद (रह.) का है। यह मुहीत में है। असल में लिखा है कि अगर एक शख़्स ने यह गवाह क़ायम किए कि इस शख़्स ने मेरे बाप को अमदन रबी-उल-अव्वल में क़त्ल किया और मुद्दअलैह (प्रतिवादी) ने गवाह सुनाए कि हमने इसके बाप को इसके बाद ज़िंदा देखा या यह कहा कि उसका बाप ज़िंदा था और गवाह को उसने हज़ार दिरहम क़र्ज़ दिए और वह क़र्ज़ गवाह पर मौजूद है, या यह सूरत वाक़े हुई कि मुद्दई (वादी) ने ये गवाह पेश किए कि मैंने मुद्दअलैह के बाप को कल हज़ार दिरहम दिए हैं और वह उस पर क़र्ज़ हैं और मुद्दअलैह ने गवाह क़ायम किए कि मेरा बाप इससे पहले मर गया या एक औरत ने दो गवाह सुनाए कि मैं उस दिन मिना में हाजियों में शरीक था, तो मुद्दई के गवाह मोतबर होंगे, मुद्दअलैह के गवाहों पर इल्तेफ़ात (ध्यान) न किया जाएगा लेकिन अगर आम लोग आकर गवाही दें तो इन सबकी गवाही ली जाएगी, यह ज़खीरा में लिखा है। अगर एक शख़्स ने दूसरे पर यह गवाह क़ायम किए कि उसने मेरे बाप को साल-ए-गुज़िश्ता में अमदन क़त्ल कर डाला है और मुद्दअलैह ने गवाह सुनाए कि इसके बाप ने कल के रोज़ एक गुलाम हज़ार दिरहम को फ़रोख़्त किया है, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने इमाम-ए-आज़म से रिवायत की है कि क़िसास (प्राणदंड) का हुक्म दिया जाएगा न कि बैअ (बिक्री) का, और यही क़ौल इमाम अबू यूसुफ़ का है, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है। अगर चार आदमियों ने एक मर्द व औरत पर ज़िना (व्यभिचार) की गवाही दी फिर दूसरे चार आदमियों ने गवाहों पर गवाही दी कि ये लोग ज़ानी हैं तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक यह बातिल (रद्द) है और साहबैन के नज़दीक पहला फ़रीक़ (समूह) दूसरे फ़रीक़ की गवाही से हद्द (दंड) मारा जाएगा और पहला मुशहूद-अलैह (जिसके ख़िलाफ़ गवाही दी गई) बिल-इत्तेफ़ाक हद्द से रिहा होगा, यह मुहीत में लिखा है। अगर

एक शख़्स ने अपनी दो औरतों से कहा कि जो तुम में से यह गिरदा (गोल टुकड़ा) रोटी का खा गई वह तालिक़ (तलाक़शुदा) है, पस दो गवाहों ने गवाही दी कि इस औरत ने यह गिरदा खाया और दूसरे दो गवाहों ने बयान किया कि दूसरी औरत ने खाया तो दोनों की गवाही ग़ैर-मक़बूल होगी और अगर एक फ़रीक़ की गवाही पर हुक्म हो चुका हो तो दूसरे फ़रीक़ की गवाही क़बूल न होगी, यह मुहीत-ए-सरख़सी में लिखा है।

अगर क़ाज़ी ने गवाहों को रद्द कर दिया फिर एक फ़रीक़ मर गया और दूसरे फ़रीक़ ने फिर वही गवाही दी जो पहले अदा की थी और गवाही का इयादा (दोहराव) किया तो गवाही मक़बूल न होगी। पस अगर दूसरी औरत दूसरे दो गवाह लाई तो उनकी गवाही क़बूल होगी, यह मुहीत में लिखा है। अगर दो गवाहों ने गवाही दी कि इस शख़्स ने अपने गुलाम से कहा कि अगर मैं अपने इस मर्ज़ (बीमारी) में मर गया तो तू आज़ाद है और हम यह नहीं जानते हैं कि इसी मर्ज़ में मरा या नहीं मरा, और गुलाम ने कहा कि इसी मर्ज़ में मरा है और वारिसों ने कहा कि इस मर्ज़ में नहीं मरा है तो क़सम लेकर वारिसों का क़ौल मोतबर होगा। और अगर दोनों ने गवाह क़ायम किए तो गुलाम के गवाह मोतबर होंगे, यह ज़खीरा में लिखा है। अगर एक शख़्स ने कहा कि अगर मैं इस मर्ज़ में मरूँ तो फ़लां गुलाम आज़ाद है और अगर अच्छा हो गया तो दूसरा फ़लां आज़ाद है, फिर पहले गुलाम ने कहा कि इसी मर्ज़ में मर गया और वारिसों ने कहा कि अच्छा हो गया तो क़सम लेकर वारिसों का क़ौल लिया जाएगा और तमाम माल से दूसरा गुलाम आज़ाद हो जाएगा, फिर अगर गुलाम-ए-अव्वल ने इस शर्त के गवाह क़ायम किए कि वह इसी मर्ज़ में मर गया तो गवाही मक़बूल होगी और दो-तिहाई उसका आज़ाद होगा और एक-तिहाई के वास्ते वह सई (मेहनत) करके क़ीमत अदा...

। दोनों यानी गवाहों के दोनों फ़रीक़ की गवाही क़बूल नहीं है मगर यह कि बाज़ रोटी की निस्बत गवाही दें वरना एक फ़रीक़ ज़रूर झूठा है और तरजीह ग़ैर-मुमकिन है पस दोनों साक़ित (निरस्त) हैं।

اگر کسی کے لڑکے نے یہ گواہ قائم کئے کہ اس شخص نے میرے باپ کو بیس برس ہوئے کہ عمداً تلوار سے قتل کر ڈالا ہے اور میرے سوائے کوئی وارث نہیں ہے اور ایک عورت نے گواہ سنائے کہ اس کے باپ نے پندرہ برس ہوئے کہ میرے ساتھ نکاح کیا ہے کہ یہ بچے اس کی اولاد مجھ سے ہیں اور اس کے وارث ہیں پس امام اعظمؒ نے فرمایا کہ عورت کے گواہوں کی گواہی استحساناً مقبول ہوگی اور نسب ثابت ہوگا اور بیٹے کے گواہوں کی گواہی قبول نہ ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور عورت نے اگر نکاح کے گواہ سنائے اور کوئی اولاد ساتھ نہ لائی تو بیٹے کے گواہ مقبول ہوں گے اور میراث فقط اسی کو ملے گی اور قاتل قتل کیا جائے گا اور استحسان صرف نسب میں ہے اور یہی قول امام ابو یوسفؒ اور امام محمدؒ کا ہے یہ محیط میں ہے اصل میں لکھا ہے کہ اگر ایک شخص نے یہ گواہ قائم کئے کہ اس شخص نے میرے باپ کو عمداً ربیع الاول میں قتل کیا اور مدعا علیہ نے گواہ سنائے کہ ہم نے اس کے باپ کو اس کے بعد زندہ دیکھا یا یہ کہا کہ اس کا باپ زندہ تھا اور گواہ کو اس نے ہزار درہم قرض دیئے اور وہ قرض گواہ پر موجود ہے یا یہ صورت واقع ہوئی کہ مدعی نے یہ گواہ پیش کئے کہ میں نے مدعا علیہ کے باپ کو کل ہزار درہم دیئے ہیں اور وہ اس پر قرض ہیں اور مدعا علیہ نے گواہ قائم کئے کہ میرا باپ اس سے پہلے مر گیا یا ایک عورت نے دو گواہ سنائے کہ میں اس دن منی میں حاجیوں میں شریک تھا تو مدعی کے گواہ معتبر ہوں گے مدعا علیہ کے گواہوں پر التفات نہ کیا جائے گا لیکن اگر عام لوگ آکر گواہی دیں تو ان سب کی گواہی لی جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے دوسرے پر یہ گواہ قائم کئے کہ اس نے میرے باپ کو سال گذشتہ میں عمداً قتل کر ڈالا ہے اور مدعا علیہ نے گواہ سنائے کہ اس کے باپ نے کل کے روز ایک غلام ہزار درہم کو فروخت کیا ہے تو امام ابو

یوسفؒ نے امام اعظمؒ سے روایت کی ہے کہ قصاص کا حکم دیا جائے گا نہ بیع کا اور یہی قول امام ابو یوسف کا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر چار آدمیوں نے ایک مرد و عورت پر زنا کی گواہی دی پھر دوسرے چار آدمیوں نے گواہوں پر گواہی دی کہ یہ لوگ زانی ہیں تو امام اعظمؒ کے نزدیک یہ باطل ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک پہلا فریق دوسرے فریق کی گواہی سے حد مارا جائے گا اور پہلا مشہود علیہ بالاتفاق حد سے رہا ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے اپنی دو عورتوں سے کہا کہ جو تم میں سے یہ گردہ روٹی کا کھا گئی وہ طالق ہے پس دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس عورت نے یہ گردہ کھایا اور دوسرے دو گواہوں نے بیان کیا کہ دوسری عورت نے کھایا تو دونوں کی گواہی غیر مقبول ہوگی اور اگر ایک فریق کی گواہی پر حکم ہو چکا ہو تو دوسرے فریق کی گواہی قبول نہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر قاضی نے گواہوں کو رد کر دیا پھر ایک فریق مر گیا اور دوسرے فریق نے پھر وہی گواہی دی جو پہلے ادا کی تھی اور گواہی کا اعادہ کیا تو گواہی مقبول نہ ہوگی پس اگر دوسری عورت دوسرے دو گواہ لائی تو ان کی گواہی قبول ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس شخص نے اپنے غلام سے کہا کہ اگر میں اپنے اس مرض میں مر گیا تو تو آزاد ہے اور ہم یہ نہیں جانتے ہیں کہ اسی مرض میں مرا یا نہیں مرا اور غلام نے کہا کہ اسی مرض میں مرا ہے اور وارثوں نے کہا کہ اس مرض میں نہیں مرا ہے تو قسم لے کر وارثوں کا قول معتبر ہوگا اور اگر دونوں نے گواہ قائم کئے تو غلام کے گواہ معتبر ہوں گے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے کہا کہ اگر میں اس مرض میں مرا تو فلاں غلام آزاد ہے اور اگر اچھا ہو گیا تو دوسرا فلاں آزاد ہے پھر پہلے غلام نے کہا کہ اسی مرض میں مر گیا اور وارثوں نے کہا کہ اچھا ہو گیا تو قسم لے کر وارثوں کا قول لیا جائے گا اور تمام مال سے دوسرا غلام آزاد ہو جائے گا پھر اگر

غلام اول نے اس شرط کے گواہ قائم کئے کہ وہ اسی مرض میں مر گیا تو گواہی مقبول ہوگی اور دو تہائی اس کا آزاد ہو گا اور ایک ثلث کے واسطے وہ سعی کر کے قیمت ادا ۔

ا دونوں یعنی گواہوں کے دونوں فریق کی گواہی قبول نہیں ہے مگر آنکہ بعض روٹی کی نسبت گواہی دیں ورنہ ایک فریق ضرور جھوٹا ہے اور ترجیح غیر ممکن ہے پس دونوں ساقط ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies) Page 317

...he shall do so provided the deceased has no property other than these two slaves and both are of equal value. If both parties present their respective witnesses, I will accept the witnesses of the first slave who claims death occurred during this illness and reject the others. Then, if the heirs claim he died of the same illness before recovering, the slave designated for manumission after the other shall be freed from one-third of the estate. Thus, one-third will be freed for free, and he shall pay the price for the two-thirds as an executor, provided the deceased left no property other than the two slaves. This is written in *Al-Muhit*. If two witnesses testify that a certain person admitted, "I have manumitted my such-and-all slave as a 'barbar' (freedman) if I am killed," and he was killed, and another two witnesses testify that he died a natural death, I will allow the manumission from one-third of the estate. Similarly, if testimony is given that he said, "I have freed such-and-all slave if any accident befalls me during this journey or illness," and it happened that he died during that journey or illness. And another two witnesses testify that he died after returning from that journey among his family, I will accept the testimony of the witnesses of manumission. If another two witnesses state that he said, "If I die among my family after returning from my journey, then such-and-all slave is free," and he died among his family after returning, I will uphold the first witnesses' testimony and not accept the testimony regarding the return. This is written in *Al-Mabsut*. If a woman presents witnesses that "My husband divorced me on the day of Eid al-Adha in the Rakba area near Basra," and his slave presents witnesses that "He freed me on the same day in Mina," and the defendant denies both, and both testimonies are presented together, then both are void. If the defendant confirms one testimony and denies the other, then the order for both the divorce and the manumission shall be given. This is written in *Al-Muhit*.

If someone said, "If I do not perform Hajj this year, my slave is free," and then claimed, "I have performed Hajj," and then two witnesses testified that he was present in Kufa on the day of Eid al-Adha, the slave shall not be freed. ★

If the defendant presents witnesses that the plaintiff's witnesses are 'Mahdud al-Qadhf' (punished for slander), meaning they were lashed at such-and-such a time by such-and-such a judge of such-and-such a city for making a false accusation of adultery, specifying a time when he was indeed a judge. And the one against whom the punishment testimony was given says, "I bring witnesses that the judge admitted

he did not carry out the punishment," the judge shall still rule them as 'Mahdud al-Qadhf' and will not refrain from ruling so due to the testimony of admission. Furthermore, if the witnesses of the punishment fixed a specific time, saying 'Such-and-such a judge punished him in 457 AH,' and the defendant presented witnesses that 'This judge died in 455 AH' or 'In 457 AH he was in another city besides this one,' the judge shall still rule him punished and will not pay heed to that testimony. However, if the judge's death is so famous that everyone knows it, then he will not rule him punished and will issue a decree for the property against the defendant. Derived from this issue, a ruling was given in response to a problem, and the fatwa was: Someone claimed against another, "You owe my father seventy-five dinars, and he recovered nothing until he died, and I am his sole heir, so pay me." The defendant replied, "Indeed, one hundred dinars were owed to your father; out of that, he collected eighty dinars during his lifetime and admitted to me at my house in Samarkand that of the hundred dinars owed by me, eighty dinars..."

वह ऐसा करेगा जबकि मृतक का इन दो गुलामों के अलावा कोई माल न हो और दोनों की कीमत बराबर हो। और अगर दोनों ने अपने-अपने गवाह पेश किए, तो मैं पहले गुलाम के गवाहों को स्वीकार करूँगा, जो इस बीमारी से मरने का दावा करते हैं, और दूसरे के गवाहों को अस्वीकार कर दूँगा। फिर अगर वारिसों ने कहा कि वह ठीक होने से पहले इसी बीमारी में मर गया, तो वह गुलाम जो दूसरे की आजादी के बाद मुकर्रर हुआ था, तिहाई माल से आजाद हो जाएगा। अतः एक तिहाई मुफ्त आजाद होगा और दो तिहाई के लिए वसीयत के अनुसार कीमत अदा करेगा, बशर्ते कि मृतक के पास इन दो गुलामों के अलावा कोई माल न हो। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि अमुक व्यक्ति ने स्वीकार किया था कि 'मैंने अपना अमुक गुलाम आजाद (बर्बर) किया यदि मैं मारा जाऊँ और वह मारा गया, और अन्य दो गवाहों ने गवाही दी कि 'वह अपनी स्वाभाविक मौत से मरा, तो मैं तिहाई माल से आजादी को जायज मानूँगा।' और इसी तरह यदि गवाही इस प्रकार दी गई कि उसने कहा था, 'मैंने अमुक गुलाम आजाद किया यदि मुझे इस सफर या बीमारी में कोई दुर्घटना पेश आए', और हुआ यह कि वह उसी सफर या बीमारी में मर गया। और दूसरे दो गवाहों ने गवाही दी कि 'वह इस सफर से लौटकर अपने परिवार में मरा है', तो मैं आजादी के गवाहों की गवाही स्वीकार करूँगा। और यदि अन्य दो गवाहों ने यह बयान किया कि उसने कहा था, 'यदि मैं अपने सफर से लौटकर अपने परिवार में मरूँ तो अमुक गुलाम आजाद है' और वह सफर से लौटकर अपने परिवार में ही मरा, तो मैं पहले गवाहों की गवाही जायज रखूँगा और वापस आने की गवाही स्वीकार नहीं करूँगा। यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि एक महिला ने गवाह पेश किए कि 'मेरे पति ने मुझे ईद-उल-जुहा के दिन बसरा के पास रक़बा में तलाक दिया' और उसके गुलाम ने गवाह पेश किए कि 'उसने मुझे उसी दिन मिना में आजाद कर दिया', और वह व्यक्ति (जिसके विरुद्ध गवाही दी गई) दोनों से इनकार करता है, और दोनों गवाहियां एक साथ पेश की जाती हैं, तो दोनों बातिल (अमान्य) हैं। और यदि उसने एक गवाही की पुष्टि की और दूसरी से इनकार किया, तो तलाक देने और आजाद करने दोनों का आदेश दिया जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी ने कहा कि "यदि मैं इस साल हज न करूँ तो मेरा गुलाम आजाद है" और फिर कहा कि "मैंने हज कर लिया", फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि वह ईद-उल-जुहा के दिन कूफा में मौजूद था, तो गुलाम आजाद नहीं होगा। ★

यदि प्रतिवादी (मुद्दा-अलैहि) ने इसके गवाह पेश किए कि वादी (मुद्दई) के गवाह 'ममदूदुल क़ज़फ़' हैं (अर्थात उन पर व्यभिचार का झूठा आरोप लगाने के कारण अमुक शहर के अमुक काजी ने अमुक समय में कोड़े मारने की सजा (हद) दी है), और ऐसा समय बताया जब वह काजी था। और जिस पर सजा लागू होने की गवाही दी गई, उसने कहा कि "मैं गवाह लाता हूँ कि उस काजी ने स्वीकार किया है कि मैंने सजा लागू नहीं की है", तो काजी उसे 'ममदूदुल क़ज़फ़' होने का फैसला सुनाएगा और गवाही के इकरार के कारण सजा का फैसला देने से नहीं रुकेगा। फिर यदि सजा के गवाहों ने कोई खास समय तय किया और कहा कि 'अमुक काजी ने उसे 457 हिजरी में सजा दी' और प्रतिवादी ने गवाह पेश किए कि 'यह काजी 455 हिजरी में मर गया था' या 'वह 457 हिजरी में इस शहर के सिवा अमुक शहर में था', तो भी काजी उसे सजायाफ्ता होने का आदेश देगा और उसकी गवाही पर ध्यान नहीं देगा। लेकिन यदि काजी की मृत्यु इतनी प्रसिद्ध हो कि हर कोई उसे जानता हो, तो वह सजायाफ्ता होने का आदेश नहीं देगा और प्रतिवादी के विरुद्ध माल की डिक्री कर देगा। और इसी मसले से निकालकर एक मसले के जवाब में आदेश दिया जाएगा, और फतवा यह था कि: एक ने दूसरे पर दावा किया कि "मेरे पिता के पौने सौ (75) दीनार तुम पर बकाया हैं और उसने कुछ वसूल नहीं किया यहाँ तक कि वह मर गया, और मेरे सिवा उसका कोई वारिस नहीं है, मुझे अदा कर दो।" और प्रतिवादी ने कहा कि "वास्तव में सौ दीनार तुम्हारे पिता के बकाया थे, उसमें से उसने अपने जीवन में अस्सी दीनार वसूल कर लिए और समरकंद में मेरे मकान पर मुझसे यह स्वीकार किया कि जो सौ दीनार मेरे तुम पर बकाया थे, उसमें से अस्सी दीनार..."

 کرے گا جبکہ میت کا کچھ مال سوائے ان دو غلاموں کے نہ ہو اور دونوں کی قیمت برابر ہو اور اگر دونوں نے اپنے اپنے گواہ سنائے تو میں پہلے غلام کے گواہ جو اس مرض سے انتقال کرنے کا مدعی ہے قبول کروں گا اور دوسرے کے رد کروں گا پھر اگر وارثوں نے کہا کہ اچھے ہونے سے پہلے اسی مرض میں مر گیا تو تہائی مال سے غلام مقررہ دوسرے کی آزادی کے بعد آزاد ہو جائے گا پس ایک تہائی مفت آزاد ہوگا اور دو تہائی کے واسطے وصی کر کے قیمت ادا کرے گا بشرطیکہ سوائے دونوں غلاموں کے میت کا کچھ مال نہ ہو یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ فلاں شخص نے اقرار کیا تھا کہ میں نے اپنا فلاں غلام بربر کیا اگر میں قتل کیا جاؤں اور وہ قتل کیا گیا اور دوسرے دو گواہوں نے گواہی دی کہ وہ اپنی موت سے مر گیا تو میں تہائی مال سے عتق جائز رکھوں گا اور اسی طرح اگر یوں گواہی دی کہ اس نے کہا تھا کہ میں نے فلاں غلام آزاد کیا اگر مجھے اس سفر یا مرض میں کوئی حادثہ پیش آئے اور حال یہ گزرا کہ وہ اس سفر یا مرض میں مر گیا اور دوسرے دو گواہوں نے گواہی دی کہ وہ اس سفر سے واپس آ کر اپنے اہل وعیال میں مرا ہے تو میں آزادی کے گواہوں کی گواہی قبول کروں گا اور اگر دوسرے دو گواہوں نے یہ بیان کیا کہ اس نے کہا تھا کہ اگر میں اپنے سفر سے واپس ہو کر اپنے اہل وعیال میں مروں تو فلاں غلام میرا آزاد ہے اور وہ سفر سے آ کر اپنے اہل وعیال میں مرا ہے تو میں پہلے گواہوں کی گواہی جائز رکھوں گا اور واپس آنے کی گواہی قبول نہ کروں گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر ایک عورت نے یہ گواہ سنائے کہ میرے شوہر نے مجھے عید قربان کے دن قریب بصرہ کے رقبہ میں طلاق دی ہے اور اس کے غلام نے گواہ سنائے کہ اس نے مجھے اسی روز منٰی میں آزاد کر دیا ہے اور وہ شخص مشہود علیہ دونوں سے انکار کرتا ہے اور دونوں گواہیاں ایک ساتھ پیش ہوئیں تو دونوں باطل ہیں اور اگر

مشہود علیہ نے کسی گواہی کی تصدیق کی اور دوسرے سے انکار کیا تو اس پر طلاق دینے اور آزاد کرنے دونوں کا حکم دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی نے کہا کہ اگر میں اس سال حج نہ کروں تو میرا غلام آزاد ہے اور کہا کہ میں نے حج کر لیا پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ عید قربان کے روز کوفہ میں موجود تھا تو غلام آزاد نہ ہو گا ★

اگر مدعا علیہ نے اس امر کے گواہ سنائے کہ مدعی کے گواہ محدود القذف ہیں یعنی جھوٹی تہمت زنا کی لگانے سے ان کو فلاں شہر کے فلاں قاضی نے فلاں وقت میں حد ماری ہے اور ایسا وقت بیان کیا کہ جب وہ قاضی تھا اور جس پر حد قذف واقع ہونے کی گواہی دی اس نے کہا کہ میں گواہ لاتا ہوں کہ اس قاضی نے اقرار کیا کہ میں نے حد قذف جاری نہیں کی ہے پس قاضی محدود القذف ہونے کا حکم دے گا اور بسبب گواہی اقرار کے محدود القذف ہونے کا حکم دینے سے باز نہ رہے گا پس اگر حد قذف کے گواہوں نے کوئی خاص وقت مقرر کیا اور کہا کہ فلاں قاضی نے اس کو ۴۵۷ ہجری میں حد قذف ماری ہے اور مشہود علیہ نے گواہ سنائے کہ یہ قاضی ۴۵۵ھ میں مر گیا یا وہ ۴۵۷ھ میں اس شہر کے سوا فلاں شہر میں تھا تو بھی قاضی اس کے محدود القذف ہونے کا حکم دے گا اور اس کی گواہی پر التفات نہ کرے گا لیکن اگر قاضی کا مرنا ایسا مشہور ہو کہ اس کو ہر کس و ناکس جانتا ہو تو البتہ محدود القذف ہونے کا حکم نہ دے گا اور مشہود علیہ پر مال کی ڈگری کر دے گا اور اسی مسئلہ سے نکال کر ایک مسئلہ کے جواب میں حکم دیا جائے گا اور فتویٰ یہ تھا کہ ایک نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ میرے باپ کے پونے سو دینار تجھ پر آتے ہیں اور اس نے کچھ وصول نہ کیا یہاں تک کہ مر گیا اور میرے سوائے کوئی اس کا وارث نہیں ہے مجھے ادا کر دے اور مدعا علیہ نے کہا کہ واقعی سودینار تیرے باپ کے آتے تھے اس میں سے

اس نے اپنی زندگی میں اسی دینار وصول کر لئے اور میرے مکان پر سمرقند میں مجھ سے یہ اقرار کیا کہ جو سودینار میرے تجھ پر آتے تھے اس میں سے اسی دینار میں

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 | 318 | Book of Testimonies

...received [the payment], and nothing remains of yours with me except twenty dinars. He presented witnesses for this, but the claimant said, "On the day you declare this acknowledgment, my father was not in Samarkand; he had moved to another city," and he also presented witnesses. Some scholars replied that the claimant's testimony would not be accepted. However, if the father's departure from Samarkand was so famous that everyone knew of it, then the testimony of his witnesses would indeed be accepted; this is written in *Al-Dhakhira*. If someone said, "If I do not perform Hajj this year, my slave is free," and later claimed he had performed Hajj, but two witnesses testified that he was present in Kufa on the day of Eid al-Adha, then the slave shall not be freed [according to some]. However, Imam Muhammad (R.A.) stated that he would become free; this is recorded in *Fusul-e-Amadiya*.

Imam Muhammad's (R.A.) opinion is considered more sound; this is written in *Fath al-Qadir*. If a master tells his slave, "If I do not enter the house today, you are free," and the slave produces witnesses stating that the master did not enter the house today, the testimony shall be accepted. Some have said that similarly, if a man entrusts his wife with her own affairs on the condition that if he strikes her without a crime [she becomes free or divorced], then he strikes her and claims it was for a crime, and the woman produces witnesses that he struck her without a crime, the woman's testimony should be accepted. Even though her testimony is based on negation, it is because witnesses are established upon a condition. If someone swore an oath saying, "If my mother-in-law does not come tonight, or if I do not speak to her regarding a certain matter, then my wife is triple-divorced," and then two witnesses testified that he had sworn the oath and the mother-in-law did not come or he did not speak to her, resulting in the divorce of his wife due to the oath, then this testimony shall be accepted; this is written in *Fusul-e-Amadiya*. If two witnesses testify that a person embraced Islam and said "Insha Allah" (God willing) while converting, and others testify that he did not say "Insha Allah," the testimony of the latter shall be accepted. The scholars of Bukhara were asked about a person who claimed that his land is not subject to *Kharaj* (land tax) and presented witnesses who stated the land is "free" (exempt); the majority ordered its acceptance, while some said it would not be accepted because his intent was to negate the *Kharaj*. Later, all Muftis turned toward this latter opinion and agreed that such testimony is inadmissible; this is written in *Al-Dhakhira*. Someone claimed, "This is my wife," while she said, "I am

forbidden to him due to three divorces, for he said that if a certain day passes and I do not bring certain goods to you, you are triple-divorced," and that day passed and he did not bring the goods, and she presented witnesses for this; in such a case, the husband's claim (hostility) shall be dismissed. The *Rabb-ul-Salam* (buyer) claimed that a *Bay' Salam* (forward sale) contract was valid, while the *Muslam Ilayh* (seller) claimed it was *Fasid* (void) due to the non-mention of a duration; if witnesses are produced, the testimony shall be accepted; this is written in *Fusul-e-Amadiya*. If someone claims ownership from birth, saying, "It is my right and it was born in my possession and has always remained in my possession and never left it for any reason," some said it is inadmissible and others said it is admissible, and this is the view we adopt; this is in *Jawahir al-Fatawa*. If a condition was made with a wet-nurse that she herself would breastfeed, but she fed the child goat's milk instead, she shall receive no wages. If she denies it, saying, "I did not feed it animal milk but gave my own milk," then by way of *Istihsan* (juristic preference), an oath shall be taken from her and her word shall be deemed credible. However, if the boy's family presents witnesses for their claim, the wet-nurse shall not receive wages. Shams al-A'imma Halwani (R.A.) stated that the interpretation of this issue is that the witnesses testified the wet-nurse gave goat's milk and *not* her own milk. If they merely said she did not give her own milk, the testimony would not be accepted. If both sides present witnesses, the witnesses of the wet-nurse shall be deemed credible; this is written in *Fusul-e-Amadiya*. If two witnesses testified against a person saying they heard him say "Asah bin Allah" (a phrase possibly implying blasphemy or a specific theological error) and did not state that this was a saying of the Christians...

1. ... because being absent from Samarkand is, on the whole, a matter that can be proven by witnesses.

...वसूल पाए और मेरे तुझ पर सिवाय बीस दीनार के कुछ बाकी नहीं हैं और उसके गवाह पेश कर दिए और वादी (दावा करने वाले) ने कहा कि जिस दिन का तू इक़रार बयान करता है, उस दिन मेरा बाप समरकंद में न था, वहाँ से दूसरे शहर में चला गया था और उसके गवाह पेश कर दिए, तो कुछ मशाइख़ ने जवाब दिया कि वादी की गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। लेकिन अगर उसके बाप का समरकंद से चला जाना इतना मशहूर हो कि उसे हर कोई जानता हो, तो बेशक उसके गवाहों की गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'अल-ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर किसी ने कहा कि अगर मैं इस साल हज न करूँ तो मेरा गुलाम आज़ाद है, और कहा कि मैंने हज कर लिया, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि यह ईद-उल-अज़हा के दिन कूफ़ा में मौजूद था, तो गुलाम आज़ाद नहीं होगा। और इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि वह आज़ाद हो जाएगा; यह 'फ़ुसूल-ए-अमादिया' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद रह. का कौल (कथन) अधिक प्रबल है; यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। अगर अपने गुलाम से कहा कि अगर मैं आज घर में न दाख़िल होऊँ तो तू आज़ाद है, और गुलाम ने गवाह पेश किए कि वह आज घर में दाख़िल नहीं हुआ, तो गवाही स्वीकार्य होगी। कुछ ने कहा कि इसी तरह अगर किसी ने अपनी पत्नी के हाथ में उसका काम सुपुर्द कर दिया, इस शर्त पर कि वह उसे बिना किसी अपराध के मारे, फिर उसे मारा और कहा कि मैंने अपराध पर मारा है, और पत्नी ने गवाह पेश किए कि उसने बिना अपराध के मारा है, तो पत्नी की गवाही स्वीकार होनी चाहिए, भले ही उसने इसे 'नफी' (निषेध) पर कायम किया हो, क्योंकि गवाह शर्त पर कायम किए गए हैं। यदि किसी ने कसम खाई कि अगर मेरी सास आज रात न आई या मैंने उससे फलां मामले में बात न की तो मेरी पत्नी पर तीन तलाक हैं, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने कसम खाई थी और उसकी सास आज रात नहीं आई या उसने उस मामले में उससे बात नहीं की, और इस कसम की वजह से उसकी पत्नी पर तलाक हो गई, तो यह गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'फ़ुसूल-ए-अमादिया' में लिखा है। अगर दो गवाहों ने गवाही दी कि वह इस्लाम लाया और इस्लाम में 'इंशा-अल्लाह तआला' कहा, और दूसरों ने गवाही दी कि उसने 'इंशा-अल्लाह तआला' नहीं कहा, तो दूसरों की गवाही स्वीकार होगी। बुखारा के मशाइख़ से सवाल किया गया कि एक व्यक्ति ने दावा किया कि मेरी ज़मीन 'खराजी' (कर योग्य) नहीं है और उस पर गवाह पेश किए, और गवाहों ने कहा कि उसकी ज़मीन 'आज़ाद' (कर-मुक्त) है, तो अधिकतर ने इसे स्वीकार करने का हुक्म दिया, और कुछ ने कहा कि स्वीकार नहीं होगी क्योंकि उसका इरादा खराज की मनाही करना है। फिर सभी मुफ़्तियों ने इसी राय की ओर रुख किया और

सबने इत्तेफाक किया कि ऐसी गवाही अस्वीकार्य है; यह 'अल-ज़ख़ीरा' में लिखा है। किसी ने दावा किया कि यह मेरी पत्नी है, उसने कहा कि मैं उस पर तीन तलाक की वजह से हराम हूँ, क्योंकि उसने कहा था कि अगर फलां दिन गुज़र जाए और मैं वह सामान तुम्हारे पास न लाऊं तो तुम पर तीन तलाक हैं, और वह दिन गुज़र गया और यह व्यक्ति वह सामान मेरे पास नहीं लाया, और इस पर उसने गवाह पेश कर दिए, तो पति की शत्रुता (दावा) दूर कर दी जाएगी। 'रब-उल-सल्म' ने दावा किया कि 'बैअ-ए-सल्म' (अग्रिम बिक्री) सही पाई गई और 'मुस्लम इलैह' ने कहा कि अवधि का उल्लेख न करने के कारण वह 'फ़ासिद' (अमान्य) हो गई, और गवाह पेश किए तो गवाही स्वीकार्य होगी; यह 'फ़ुसूल-ए-अमादिया' में लिखा है। यदि स्वामित्व में पैदा होने का दावा किया और कहा कि मेरा अधिकार है और मेरी मिल्कियत में पैदा हुआ है और हमेशा मेरी मिल्कियत में रहा और किसी कारण से मेरी मिल्कियत से बाहर नहीं निकला, तो कुछ ने कहा अस्वीकार्य और कुछ ने कहा स्वीकार्य है, और इसी को हम अपनाते हैं; यह 'जवाहर अल-फ़तावा' में है। अगर धाय (दूध पिलाने वाली) से शर्त की कि वह स्वयं दूध पिलाएगी, फिर उसने बकरी का दूध पिलाया, तो उसे कोई पारिश्रमिक नहीं मिलेगा। फिर अगर उसने इनकार किया कि मैंने किसी जानवर का दूध नहीं पिलाया बल्कि अपना दूध दिया है, तो 'इस्तेहसानान' (बेहतरी की दृष्टि से) कसम लेकर उसी का कथन विश्वसनीय माना जाएगा। और अगर लड़के वालों ने अपने दावे पर गवाह पेश किए, तो धाय को पारिश्रमिक नहीं मिलेगा। शम्स अल-आइम्मा हलवानी रह. ने फ़रमाया कि इस मसले की व्याख्या यह है कि गवाहों ने गवाही दी कि धाय ने बकरी का दूध पिलाया और अपना दूध नहीं पिलाया, और अगर सिर्फ इतना कहा कि उसने अपना दूध नहीं पिलाया, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और अगर दोनों पक्षों ने गवाह पेश किए, तो धाय के गवाह विश्वसनीय होंगे; यह 'फ़ुसूल-ए-अमादिया' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर गवाही दी कि हमने सुना वह कह रहा था 'असहा बिन अल्लाह' और यह नहीं कहा कि यह ईसाइयों का कथन है...

1. क्योंकि समरकंद से अनुपस्थित होना कुल मिलाकर एक ऐसी बात है जिसका गवाहों द्वारा प्रमाण दिया जा सकता है।

نے وصول پائے اور میرے تجھ پر سوائے بیس دینار کے کچھ باقی نہیں ہیں اور اس کے گواہ پیش کر دیے اور مدعی نے کہا کہ جس دن کا تو اقرار بیان کرتا ہے اس دن میرا باپ سمرقند میں نہ تھا وہاں سے دوسرے شہر میں چلا گیا تھا اور اس کے گواہ پیش کر دیے تو بعض مشائخ نے جواب دیا کہ مدعی کی گواہی مقبول نہ ہوگی لیکن اگر اس کے باپ کا سمرقند سے چلا جانا ایسا مشہور ہو کہ اس کو ہر کس و ناکس جانتا ہو تو البتہ اس کے گواہوں کی گواہی مقبول ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر کسی نے کہا کہ اگر میں اس سال حج نہ کروں تو میرا غلام آزاد ہے اور کہا کہ میں نے حج کر لیا پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ عید قربان کے روز کوفہ میں موجود تھا تو غلام آزاد نہ ہو گا اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ آزاد ہو جائے گا یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ کا قول اوجہ ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر اپنے غلام سے کہا کہ اگر میں آج گھر میں نہ داخل ہوں تو تو آزاد ہے اور غلام نے گواہ سنائے کہ وہ آج گھر میں نہیں داخل ہوا تو گواہی مقبول ہوگی بعض نے کہا کہ علی ہذا اگر اپنی عورت کے ہاتھ میں اس کا کام سپرد کر دیا بشرطیکہ اس کو بے جرم مارے پھر اس کو مارا اور کہا کہ جرم پر میں نے مارا ہے اور عورت نے گواہ سنائے کہ اس نے بے جرم مارا ہے تو عورت کی گواہی قبول ہونی چاہئے اگرچہ اس نے نفی پر قائم کی کیونکہ شرط پر گواہ قائم کئے ہیں کسی نے قسم کھائی کہ اگر میری ساس آج رات میں نہ آئی یا میں نے اس سے فلاں معاملہ میں کلام نہ کیا تو میری بیوی پر تین طلاق ہیں پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے قسم کھائی تھی اور اس کی ساس آج رات نہیں آئی یا اس معاملہ میں اس سے کلام نہیں کیا اور اس قسم کی وجہ سے اس کی عورت پر طلاق ہو گئی تو یہ گواہی مقبول ہو گی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ اسلام لایا اور اسلام میں انشاء

اللہ تعالیٰ کہا اور دوسروں نے یہ گواہی دی کہ اس نے انشاء اللہ تعالیٰ نہیں کہا تو دوسروں کی گواہی قبول ہو گی مشائخ بخارا سے سوال کیا گیا کہ ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میری زمین خراجی نہیں ہے اور اس پر گواہ سنائے اور گواہوں نے کہا کہ اس کی زمین آزاد ہے تو اکثروں نے اس کے قبول کرنے کا حکم دیا اور بعضوں نے کہا کہ قبول نہ ہوگی کیونکہ اس کا قصد خراج کی نفی کرنا ہے پھر سب مفتیوں نے اسی قول کی طرف رجوع کیا اور سب نے اتفاق کیا کہ گواہی غیر مقبول ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی نے دعویٰ کیا کہ یہ میری عورت ہے اس نے کہا کہ میں اس پر بسبب تین طلاق کے حرام ہوں کہ اس نے کہا تھا کہ اگر فلاں رز گر جائے اور وہ اسباب میں تیرے پاس نہ لاؤں تو تجھ پر تین طلاق ہیں اور وہ روز گزر گیا اور یہ شخص وہ اسباب میرے پاس نہ لایا اور اس پر اس نے گواہ قائم کر دیے تو اس سے شوہر کی خصومت دور کر دی جائے گی رب السلم نے دعویٰ کیا کہ بیع سلم صحیح قرار پائی اور مسلم الیہ نے کہا کہ بسبب مدت نہ ذکر کرنے کے فاسد قرار پائی ہے اور گواہ سنائے تو گواہی قبول ہوگی یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر ملکیت میں پیدا ہونے کا دعویٰ کیا اور کہا کہ میرا حق اور میری ملک میں پیدا ہوا ہے اور برابر میری ملک میں رہا اور کسی سبب سے میری ملک سے نہیں نکلا تو بعض نے کہا کہ غیر مقبول اور بعض نے کہا کہ مقبول ہے اور اسی کو ہم اختیار کرتے ہیں یہ جواہر الفتاویٰ میں ہے اگر دودھ پلائی سے شرط کی کہ خود دودھ پلائے پس اس نے بکری کا دودھ پلایا تو اس کو کچھ اجرت نہ ملے گی پس اگر اس نے انکار کیا کہ میں نے کسی چوپایہ کا دودھ نہیں پلایا بلکہ اپنا دودھ دیا ہے تو استحساناً قسم لے کر اسی کا قول معتبر ہوگا اور اگر لڑکے والوں نے اپنے دعویٰ پر گواہ سنائے تو دودھ پلائی کو اجرت نہ ملے گی شمس الائمہ حلوانیؒ نے فرمایا کہ تاویل اس مسئلہ کی یہ ہے کہ گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس دودھ پلائی نے بکری کا دودھ پلایا اور اپنا دودھ نہیں پلایا اور اگر صرف اس قدر کہا کہ اس نے اپنا دودھ نہیں پلایا تو گواہی مقبول نہ ہوگی

اور اگر دونوں نے گواہ سنائے تو دودھ پلائی کے گواہ معتبر ہوں گے یہ فصول عمادیہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر گواہی دی کہ ہم نے سنا کہ یہ کہتا تھا اصح بن اللہ اور یہ نہیں کہا کہ یہ قول نصاریٰ کا ہے

۱ ہوئی کیونکہ سمرقند سے ندار ہونا فی الجملہ ایسا امر ہے کہ گواہوں سے ثبوت ہو سکتا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 319 | Kitab-ul-Shahadaat (The Book of Testimonies)

...thus his wife became *Ba'in* (irrevocably divorced). However, if the person says, "I also added the phrase that this is a saying of the Christians," then the testimony will be accepted, and a separation will be mandated between him and his wife. But if the witnesses said, "We heard this person saying 'Messiah is the son of God' and we heard nothing else besides this," then this testimony will be inadmissible. This is recorded in *Khazanat-ul-Muftiyyin*. A person claimed that another person ordered a boy to stop his donkey and lead it out of his garden; the boy then beat the donkey so much that it died, and witnesses were produced for this. The defendant produced witnesses stating the boy (animal) is alive; in this case, the testimony will not be accepted because the intended observation is based on negation. This is written in *Qunyah*.

Chapter: 10 Regarding the Testimony of the People of Disbelief (Non-believers)

The testimony of a non-believer (*Kafir*) against a Muslim shall not be accepted; this is written in *Muhit-e-Sarakhsi*. The testimony of some among the *Ahle-Dhimmah* (protected non-Muslim subjects) against others is acceptable, provided they are just (*Adil*), even if their faiths differ. This is recorded in *Bada'i*. If those who are *Harbi Kafirs* come under protection (*Aman*), and *Dhimmis* testify against them, it is permissible. Conversely, if *Harbis* who have come under protection testify against *Dhimmis*, it is impermissible. If some protected *Harbis* testify against others, then if they all belong to the same country, it is accepted; if they are from different countries, it will not be accepted. This is written in *Zahiriyyah*. Jurists have differed regarding the testimony of an apostate (*Murtad*), man or woman. Some said it is accepted against non-believers, and some said it is accepted against other apostates, but the most correct view is that it is unacceptable in every case. This is written in *Muhit*.

If two Dhimmis testify against another Dhimmi that he has converted to Islam, it will not be accepted ☆

If two non-believers testified based on the testimony of two Muslims, and the testimony of the two Muslims was on behalf of one non-believer against another concerning some right or based on the order of a Muslim judge (*Qazi*) regarding the right of a Muslim or a non-believer, then the testimony of both is invalid. However, if two Muslims testified based on the testimony of two non-believers, it is permissible; this is in *Mabsut*. A non-believer had a slave girl in his possession whom he claimed to

have bought from a Muslim. Subsequently, two non-believers testified that this slave girl belongs to a Muslim or another non-believer; in this case, the testimony will not be permissible. Similarly, if that slave girl was with him as a gift (*Hiba*) or charity (*Sadaqah*) from a Muslim, the same ruling applies. This is the opinion of Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad, whereas the first opinion was that of Imam Abu Yusuf. Later, Imam Abu Yusuf retracted, stating, "I will rule specifically against the non-believer based on this testimony, not against others." This is in *Hawi* and *Mabsut*. If two *Dhimmis* testify against another *Dhimmi* that he has converted to Islam, it will not be accepted because, in their view, he has become an apostate (*Murtad*), and the testimony of *Ahle-Dhimmah* against an apostate is void. This is written in *Muhit-e-Sarakhsi*. If one man and two women from among the people of Islam testified against a person that he had converted to Islam and he denies it, the Imam of the time shall compel him toward Islam and imprison him, but shall not execute him. This is written in *Zahiriyyah*. If a *Dhimmi* died and ten Christians testified that he had converted to Islam, the funeral prayer (*Janazah*) shall not be offered for him based on their testimony. Similarly, if sinful (*Fasiq*) Muslims testify, the same ruling applies. If the deceased non-believer has a Muslim guardian (*Wali*) and the remaining guardians are non-believers of his original faith, and the Muslim guardian claimed that the deceased had converted to Islam, made a will in his favor, and sought inheritance, and two people from among the non-believers testified to this, then based on their testimony, the Muslim guardian shall receive his inheritance and offer the funeral prayer for him if he (the witness) is just. If no one except the Muslim guardian testified to his conversion, the prayer shall be offered based on the Muslim guardian's word, but he shall not receive the inheritance. This is written in *Fatawa Qazi Khan*.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ३१९ | किताबुश-शहादात (गवाहियों की किताब)

...तो उसकी पत्नी बाइन (तलाकशुदा) हो गई और वह व्यक्ति कहता है कि मैंने यह शब्द भी जोड़ा था कि यह ईसाइयों का कथन है, तो गवाही स्वीकार की जाएगी और उसमें और उसकी पत्नी में अलगाव करा दिया जाएगा। और यदि गवाहों ने कहा कि हमने सुना कि यह व्यक्ति कह रहा था "मसीह अल्लाह के बेटे हैं" और इसके अलावा हमने कुछ नहीं सुना, तो यह गवाही अस्वीकार्य होगी। यह 'खज़ाना-तुल-मुफ़्तीइन' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दावा किया कि उस व्यक्ति ने एक लड़के को आदेश दिया कि मेरे गधे को रोककर अपने बगीचे से निकाल दे, फिर लड़के ने उसे इतना मारा कि वह मर गया, और इस पर गवाह पेश किए। प्रतिवादी ने गवाह पेश किए कि यह लड़का जीवित है, तो (प्रतिवादी की) गवाही स्वीकार नहीं होगी क्योंकि इच्छित दृश्य 'नकार' (निषेध) पर आधारित है। यह 'कुनिया' में लिखा है।

अध्याय: १० कुफ़्र वालों (अविश्वासियों) की गवाही के बयान में

काफिर की गवाही मुसलमान पर स्वीकार नहीं होगी, यह 'मुहित-ए-सरखसी' में लिखा है। अहले-ज़िम्मा (सुरक्षित गैर-मुस्लिम नागरिक) में से कुछ की गवाही दूसरों पर स्वीकार्य है, बशर्ते वे न्यायप्रिय हों, भले ही उनके धर्म अलग हों। यह 'बदाए' में लिखा है। जो हर्बी काफिर शरण (अमान) लेकर आए हैं, यदि ज़िम्मी उनके खिलाफ गवाही दें तो वह जायज़ है; इसके विपरीत यदि हर्बी (युद्धरत राज्य के लोग) जो शरण लेकर आए हैं, वे ज़िम्मियों के खिलाफ गवाही दें तो वह नाजायज़ है। कुछ शरण प्राप्त हर्बी यदि दूसरों पर गवाही दें, तो यदि वे सभी एक ही देश के हैं तो स्वीकार्य है, और यदि अलग-अलग देशों के हैं तो स्वीकार्य नहीं होगी। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। मुर्तद (धर्मत्यागी) पुरुष या महिला की गवाही के बारे में विद्वानों (मशाइख) के बीच मतभेद है; कुछ ने कहा कि काफिरों पर स्वीकार्य है और कुछ ने कहा कि मुर्तद पर स्वीकार्य है, और सबसे सही बात यह है कि हर हाल में अस्वीकार्य है। यह 'मुहित' में लिखा है।

यदि दो ज़िम्मी एक ज़िम्मी पर यह गवाही दें कि उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया है, तो वह स्वीकार नहीं होगी ☆

यदि दो काफिरों ने दो मुसलमानों की गवाही पर गवाही दी, और दो मुसलमानों की गवाही एक काफिर की ओर से दूसरे काफिर पर किसी अधिकार के बारे में थी या किसी मुस्लिम काजी के आदेश पर थी जो किसी मुसलमान या काफिर के हक में था, तो दोनों की गवाही नाजायज़ है। और

यदि दो मुसलमानों ने दो काफिरों की गवाही पर गवाही दी तो वह जायज़ है, यह 'मबस्तूत' में है। एक काफिर के कब्जे में एक दासी थी जिसके बारे में उसने कहा कि उसने उसे एक मुसलमान से खरीदा है। फिर उस पर दो काफिरों ने गवाही दी कि यह दासी मुसलमान या काफिर की है, तो गवाही जायज़ नहीं होगी। इसी प्रकार यदि वह दासी उसके पास किसी मुसलमान की ओर से उपहार (हिबा) या दान (सदक़ा) के रूप में हो, तब भी यही नियम है। यह इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) रह. और इमाम मुहम्मद रह. का मत है, और पहला मत इमाम अबू यूसुफ रह. का है। फिर इमाम अबू यूसुफ रह. ने अपने मत से पलटकर कहा कि मैं इस गवाही पर विशेष रूप से काफिर पर निर्णय करूँगा, न कि दूसरों पर। यह 'हावी' और 'मबस्तूत' में है। यदि दो ज़िम्मी एक ज़िम्मी पर यह गवाही दें कि उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया है, तो वह स्वीकार नहीं होगी क्योंकि उनकी धारणा में वह मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गया है और अहले-ज़िम्मा की गवाही मुर्तद पर बातिल (अमान्य) है। यह 'मुहित-ए-सरखसी' में लिखा है। यदि एक पुरुष और दो महिलाओं ने इस्लाम के लोगों में से किसी व्यक्ति पर यह गवाही दी कि उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया है और वह इनकार करता है, तो समय का इमाम उसे इस्लाम के लिए बाध्य करेगा और जेल में डालेगा, लेकिन उसे मृत्युदंड नहीं देगा। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। एक ज़िम्मी मर गया और उस पर दस ईसाइयों ने गवाही दी कि उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया था, तो उनकी गवाही के आधार पर उसका जनाज़ा (प्रार्थना) नहीं पढ़ा जाएगा। इसी तरह यदि पापी (फासिक) मुसलमानों ने गवाही दी, तब भी यही नियम है। और यदि उस मृत काफिर का कोई उत्तराधिकारी (वली) मुसलमान हो और बाकी उत्तराधिकारी काफिर उसी के धर्म के हों, फिर मुस्लिम उत्तराधिकारी ने दावा किया कि उसने इस्लाम स्वीकार कर लिया था और मुझे वसीयत की थी और विरासत लेनी चाही, और कुफ्र वालों में से दो व्यक्तियों ने इसकी गवाही दी, तो उनकी गवाही से मुस्लिम उत्तराधिकारी उसकी विरासत ले लेगा और मुस्लिम वली उसकी नमाज़ (जनाज़ा) पढ़ेगा यदि वह न्यायप्रिय है। और यदि मुस्लिम वली के अलावा किसी और ने उसके इस्लाम लाने की गवाही नहीं दी, तो मुस्लिम वली के कहने पर नमाज़ पढ़ी जाएगी लेकिन विरासत उसे नहीं मिलेगी। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

پس اس کی عورت بائن ہو گئی اور وہ شخص کہتا ہے کہ میں نے یہ لفظ بھی ملایا کہ نصاریٰ کا قول ہے تو گواہی قبول ہو گی اور اس میں اور اس کی بیوی میں جدائی کرائی جائے گی اور اگر گواہون نے کہا کہ ہم نے سنا کہ یہ شخص کہتا تھا مسیح ابن اللہ اور اس کے سوا ہم نے نہیں سنا تو یہ گواہی غیر مقبول ہو گی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ اس شخص نے ایک لڑکے کو حکم دیا کہ میرے گدھے کو رکرا اپنے باغ سے نکال دے پھر لڑکے نے اس کو یہاں تک مارا کہ وہ مر گیا اور اس پر گواہ قائم کئے اور مدعاعلیہ نے گواہ سنائے کہ یہ لڑکا زندہ ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی کیونکہ منظر مقصودہ نفی پر قائم ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے۔

باب : ۱۰ اہل کفر کی گواہی کے بیان میں

کافر کی گواہی مسلمان پر مقبول نہ ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اہل ذمہ میں سے بعض کی گواہی بعض پر مقبول ہے بشرطیکہ عادل ہوں اگرچہ ملتیں مختلف ہوں یہ بدائع میں لکھا ہے جو حربی کا فر امن لے کر آئے ہیں اگر ذمی ان پر گواہی دیں تو جائز ہے بخلاف اس کے کہ اہل حرب جو امان لے کر آئے ہیں اگر ذمیوں پر گواہی دیں تو نا جائز ہے بعض حربی امان والے اگر بعض پر گواہی دیں پس اگر سب ہی ملک کے ہیں تو مقبول ہے اور اگر جدا جدا ملک کے ہیں تو مقبول نہ ہو گی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے مرتد مرد یا عورت کی گواہی میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ کافروں پر مقبول ہے اور بعض نے کہا کہ مرتد پر مقبول ہے اور اصح یہ ہے کہ ہر صورت میں نامقبول ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر دو ذمی ایک ذمی پر یہ گواہی دیں کہ یہ اسلام لایا ہے تو قبول نہ ہو گی ☆

اگر دو کافروں نے دو مسلمانوں کی گواہی پر گواہی دی اور دو مسلمانوں کی گواہی ایک کافر کی طرف سے دوسرے کافر پر کسی حق کی تھی یا کسی قاضی مسلمین کے حکم پر جو کسی مسلمان یا کافر کے حق میں تھا گواہی تھی تو دونوں کی گواہی ناجائز ہے اور اگر دو مسلمانوں نے دو کافروں کی گواہی پر گواہی دی تو جائز ہے یہ مبسوط میں ہے ایک کافر کے قبضہ میں ایک باندی تھی کہ اس کو اس نے مسلمان سے خریدا ہے پھر اس پر دو کافروں نے یہ گواہی دی کہ یہ باندی مسلمان یا کافر کی ہے تو گواہی جائز نہ ہو گی اسی طرح اگر وہ باندی اس کے پاس کسی مسلمان کی طرف سے ہبہ یا صدقہ میں ہو تو بھی یہی حکم ہے اور یہ قول امام اعظمؒ و امام محمدؒ کا اور پہلا قول امام ابو یوسفؒ کا ہے پھر امام ابو یوسفؒ نے رجوع کیا کہ میں اس گواہی پر خاص کر کافر پر حکم کروں گا نہ غیر پر یہ حاوی اور مبسوط میں ہے اگر دو ذمی ایک ذمی پر یہ گواہی دیں کہ یہ اسلام لایا ہے تو قبول نہ ہو گی کیونکہ ان کے زعم میں وہ مرتد ہو گیا اور اہل ذمہ کی گواہی مرتد پر باطل ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر ایک مرد اور دو عورتوں نے اہل اسلام میں سے کسی شخص پر یہ گواہی دی کہ یہ اسلام لایا ہے اور وہ انکار کرتا ہے تو امام وقت اس کو اسلام کے واسطے جبر کرے گا اور قید کرے گا اور قتل نہ کرے گا یہ ظہیریہ میں لکھا ہے ایک ذمی مر گیا اور اس پر دس نصرانیوں نے گواہی دی کہ وہ اسلام لایا تھا تو ان کی گواہی سے اس پر نماز نہ پڑھی جائے گی اور اسی طرح اگر فاسق مسلمانوں نے گواہی دی تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اس میت کا فر کا کوئی ولی مسلمان ہو اور باقی اولیاء کافر اس کے دین کے ہوں پھر مسلمان ولی نے دعویٰ کیا کہ وہ مسلمان ہو گیا تھا اور مجھے وصیت کی ہے اور میراث لینا چاہی اور اہل کفر میں سے دو آدمیوں نے اس کی گواہی دی تو ان کی گواہی سے مسلمان ولی اس کی میراث لے لے گا اور ولی مسلم اس پر نماز پڑھے گا اگر وہ عادل ہے اور اگر سوائے ولی مسلم

کے اس کے اسلام کی کسی نے گواہی نہ دی تو ولی مسلم کے کہنے سے اس پر نماز پڑھی جائے گی اور میراث اس کو نہ ملے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (340) Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

If a man, along with another person, testifies that his wife has (God forbid) committed apostasy (murtad), and the woman denies it and affirms her faith in Islam, then a separation shall be effected between them. She shall be granted half of her dower (mahr) if the marriage was not consummated. The woman's denial of apostasy and affirmation of Islam shall be considered as repentance (tawba). If both testify that she has become a Muslim, but she denies it and her original religion was Christianity, then the testimony will be accepted. Her denial will be considered as apostasy, and her husband will not be absolved of paying half the dower. This is written in *Al-Muhit*.

Amr bin Abi Amr narrated from Imam Muhammad (RA) that if a Zimmi (a protected non-Muslim citizen) dies, and then a just (adil) Muslim man or woman testifies that he became a Muslim before his death, while his heirs deny it, then the entire inheritance shall go to his Zimmi heirs. However, Muslims should wash and shroud him and perform the funeral prayer (Janazah) over him. Similarly, if a Muslim who was previously punished for false accusation (Qazf) but is now considered just testifies, the same ruling applies; this is written in *Al-Dhakhira*. If a Christian dies leaving two sons, one Christian and one Muslim, and the Muslim son presents two Christian witnesses to prove his father died a Muslim, while the Christian son presents two Muslim witnesses to prove he died a Christian, the ruling of inheritance shall be given in favor of the Muslim son. This is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Similarly, if he presents two Christian witnesses, the same ruling remains; this is written in *Al-Dhakhira*. The performance of funeral prayers over the deceased is based on the request of the Muslim son, not the testimony of the Christians. If the Muslim son claims his father converted to Islam before death and that he is the heir, while the Christian son denies the father's conversion, the word of the Christian will be prioritized regarding inheritance, but the funeral prayer will still be performed based on the Muslim son's word. This is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. It is stated in *Al-Multaqa* that if the Muslim son has not yet established witnesses of his father's conversion when someone claims a debt against the deceased and presents Christian witnesses, the ruling regarding the assets will be given based on that debt. If the Muslim son later presents Christian witnesses of his father's conversion, Imam Muhammad (RA) stated: if the creditor was a Muslim, I will not invalidate the ruling already passed regarding the debt; but if the creditor is a Zimmi, I will invalidate the court's judgment and award the entire inheritance to the Muslim son. If the deceased

left no property and the Muslim son presents Christian witnesses to prove his father died a Muslim in order to take charge of younger brothers, the witnesses will not be accepted. This ruling is not specific to this scenario; wherever a deceased leaves no property to establish testimony for their Islam, such testimony will not be accepted, nor will they be ruled as a Muslim. This is written in *Al-Dhakhira* and *Al-Muhit*. Ibn Sama'ah said: I asked Imam Muhammad (RA) if a Muslim creditor's witnesses are Muslim and a decree is passed in their favor in front of the Christian son, but later the Muslim son brings Zimmi witnesses proving the father died a Muslim. Imam Muhammad (RA) replied that whatever property the Christian deceased had, the Muslim son is the heir, and there will be no ruling of return against the creditor, etc. Then Ibn Sama'ah said: I asked Imam Muhammad (RA) if both the creditor and the Muslim son present Zimmi witnesses. Imam Muhammad (RA) replied: if both sets of witnesses are reliable, the Muslim heir shall be the defendant and established as the heir because his witnesses proved his right of inheritance; once he is established as the heir, the testimony of the creditor's witnesses against him will not be accepted. Thus, the creditor will gain no entitlement through such testimony. This is written in *Al-Muhit*.

If one son claims, "My father was a Muslim and so am I," and another son claims, "I also converted to Islam before his death," and the other son denies this, then the inheritance will go to the one whose Islam was agreed upon during the father's lifetime. This is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

(Footnote 1): The inheritance is awarded because when the Christian status was proven through Muslim witnesses, a claim for assets through Christian witnesses becomes necessary because a Muslim has a rightful claim to assets; however, in matters of Islam, the word of a Muslim son is preferred over that of Christians, so both Islam and inheritance are established.

अगर एक व्यक्ति ने दूसरे के साथ मिलकर यह गवाही दी कि मेरी पत्नी (अल्लाह की पनाह) धर्मत्यागी (मुर्तद) हो गई है और वह औरत इनकार करती है और इस्लाम का इक़रार करती है, तो दोनों के बीच अलगाव करा दिया जाएगा और उसे आधा मेहर दिलाया जाएगा यदि पुरुष ने उसके साथ संभोग (दुखुल) नहीं किया है। औरत का मुर्तद होने से इनकार करना और इस्लाम का इक़रार करना तौबा माना जाएगा। और अगर दोनों ने गवाही दी कि वह मुसलमान हो गई है और वह इनकार करती है, जबकि उसका मूल धर्म ईसाई (नसरानियत) था, तो गवाही स्वीकार की जाएगी और उसका इनकार करना मुर्तद होने में गिना जाएगा, और उसका पति आधे मेहर से मुक्त नहीं होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

अम्र बिन अबी अम्र ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि एक ज़िम्मी मर गया, फिर एक न्यायप्रिय (आदिल) मुसलमान पुरुष या महिला ने गवाही दी कि मौत से पहले वह मुसलमान हो गया था और उसके उत्तराधिकारियों (औलिया) ने इनकार किया, तो पूरी विरासत उसके ज़िम्मी वारिसों को मिलेगी। मुसलमानों को चाहिए कि उसे ग़ुस्ल देकर कफ़न दें और उस पर (जनाज़े की) नमाज़ पढ़ें। इसी प्रकार यदि किसी ऐसे मुसलमान ने गवाही दी जिसे पहले कज़्फ़ (झूठा आरोप) की सज़ा मिल चुकी हो लेकिन अब वह न्यायप्रिय हो, तो भी यही हुक्म है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक ईसाई मर गया और उसके दो बेटे हैं, एक ईसाई और एक मुसलमान। फिर मुसलमान बेटे ने दो ईसाई गवाह पेश किए कि वह (बाप) मुसलमान मरा है, और ईसाई बेटे ने दो मुसलमान गवाह दिए कि वह ईसाई मरा है, तो विरासत का फ़ैसला मुसलमान के पक्ष में किया जाएगा। ऐसा ही 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। इसी प्रकार यदि उसने दो ईसाई गवाह पेश किए, तब भी यही हुक्म रहेगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। मय्यत पर नमाज़ उसके मुसलमान बेटे के कहने पर होगी, न कि ईसाइयों की गवाही पर। और अगर मुसलमान बेटे ने कहा कि मेरा बाप मौत से पहले इस्लाम लाया था और मैं उसका वारिस हूँ, और ईसाई बेटे ने कहा कि मेरा बाप मुसलमान नहीं हुआ, तो विरासत के मामले में ईसाई का कथन विश्वसनीय होगा और मुसलमान बेटे के कहने पर उस पर नमाज़ पढ़ी जाएगी। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। 'मुल्तक़ा' में है कि अगर मुसलमान बेटे ने अभी तक उसके मुसलमान होकर मरने पर गवाह पेश नहीं किए थे कि किसी व्यक्ति ने उस पर ऋण का दावा किया और ईसाई गवाह पेश किए, तो माल का हुक्म उस पर दे दिया जाएगा। फिर जब मुसलमान बेटे ने उसके मुसलमान होने के ईसाई गवाह पेश किए, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि अगर लेनदार (क़र्ज़ख़्वाह) मुसलमान

था, तो मैं उसके ऋण के संबंध में दिए गए हुक्म को रद्द नहीं करूँगा, और अगर लेनदार ज़िम्मी है, तो अदालती फ़ैसला रद्द करके पूरी विरासत उसके मुसलमान बेटे को दिलाऊँगा। और अगर मय्यत ने कोई संपत्ति नहीं छोड़ी और उसके मुसलमान बेटे ने उसके मुसलमान होकर मरने पर ईसाई गवाह पेश किए और छोटे भाइयों को (ज़िम्मे में) लेना चाहा, तो गवाह स्वीकार नहीं किए जाएँगे। यह नियम केवल इसी स्थान के लिए नहीं है, बल्कि जहाँ कहीं भी मय्यत ने कोई माल न छोड़ा हो जिसके लिए उसके इस्लाम की गवाही स्थापित की जाए, तो उसके इस्लाम की गवाही स्वीकार नहीं होगी और न ही उसके इस्लाम का हुक्म दिया जाएगा। यह 'ज़खीरा' और 'मुहीत' में लिखा है। इब्न समाआ ने कहा कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से पूछा कि यदि मुस्लिम लेनदार के गवाह मुसलमान हों और ईसाई बेटे के सामने उनकी गवाही पर फ़ैसला (डिग्री) हो गया, फिर मुसलमान बेटा ज़िम्मी गवाह लाया कि मेरा बाप मुसलमान मरा है, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि जो कुछ ईसाई मृतक का माल था, उसका वारिस उसका मुसलमान बेटा है और लेनदार पर वापसी आदि का हुक्म नहीं होगा। फिर इब्न समाआ ने कहा कि मैंने इमाम मुहम्मद (रह.) से कहा कि यदि लेनदार और मुसलमान बेटे दोनों ने ज़िम्मी गवाह पेश किए, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि यदि दोनों गवाह विश्वसनीय हों तो प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) मुसलमान वारिस घोषित किया जाएगा क्योंकि उसके गवाहों से उसका वारिस होना सिद्ध हुआ, और जब वह वारिस सिद्ध हो गया तो लेनदार के गवाहों की गवाही उस पर स्वीकार्य नहीं होगी। अतः लेनदार को ऐसी गवाही पेश करने से कोई अधिकार प्राप्त नहीं होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर एक लड़के ने कहा कि मेरा बाप मुसलमान था और मैं भी, और दूसरे ने कहा बल्कि मैं भी उसके मरने से पहले इस्लाम लाया हूँ और दूसरे ने उसे झुठलाया, तो विरासत उसे मिलेगी जिसके मुसलमान होने पर बाप के जीवनकाल में सहमति थी। यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है।

(हाशिया 1): कहा गया है कि विरासत इसलिए है क्योंकि जब मुसलमान गवाहों से ईसाई होना सिद्ध हुआ, तो ईसाई गवाहों के माध्यम से उस पर संपत्ति का दावा आवश्यक है क्योंकि मुसलमान के पास संपत्ति का वास्तविक अधिकार है, लेकिन इस्लाम के मामले में मुसलमान बेटे का कथन ईसाइयों की तुलना में अधिक विश्वसनीय है, अतः इस्लाम और विरासत दोनों सिद्ध हो गए।

اگر ایک شخص نے دوسرے کے ساتھ مل کر یہ گواہی دی کہ میری عورت نعوذ باللہ مرتد ہو گئی ہے اور وہ عورت انکار کرتی ہے اور اسلام کا اقرار کرتی ہے تو دونوں میں جدائی کرائی جائے گی اور آدھا مہر اس کو دلایا جائے گا اگر مرد نے اس کے ساتھ دخول نہیں کیا ہے اور عورت کا انکار مرتد ہونا اور اقرار اسلام توبہ کرنا شمار ہو گا اور اگر دونوں نے گواہی دی کہ وہ مسلمان ہو گئی اور وہ منکر ہے اور اصل دین اس کا نصرانیہ تھا تو گواہی مقبول ہو گی اور اس کا انکار مرتد ہونے میں شمار ہو گا اور اس کا شوہر آدھے مہر سے بری نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے

عمرو بن ابی عمرو نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ ایک ذمی مر گیا پھر ایک مسلمان مرد یا عورت نے جو عادل ہے یہ گواہی دی کہ موت سے پہلے وہ مسلمان ہو گیا اور اس کے اولیاء نے انکار کیا تو تمام میراث اس کے ولیوں کو اہل ذمہ میں سے ملے گی اور مسلمانوں کو چاہئے کہ اس کو غسل دے کر کفن دیں اور اس پر نماز پڑھیں اسی طرح اگر محدود القذف مسلمان نے گواہی دی اور اب وہ عادل ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک نصرانی مر گیا اور اس کے دولڑکے ہیں ایک نصرانی اور ایک مسلمان پھر مسلمان نے دو نصرانی گواہ پیش کئے کہ وہ مسلمان مرا ہے اور نصرانی نے دو مسلمان گواہ دیئے کہ وہ نصرانی مرا ہے تو مسلمان کے لئے میراث کا حکم دیا جائے گا کذا فی محیط السرخسی اسی طرح اگر اس نے دو نصرانی پیش کئے تو بھی یہی حکم رہے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور میت پر نماز پڑھنا اس کے مسلمان بیٹے کے کہنے سے ہے نہ نصرانیوں کی گواہی سے اور اگر مسلمان بیٹے نے کہا کہ میرا باپ موت سے پہلے اسلام لایا ہے اور میں اس کا وارث ہوں اور نصرانی نے کہا کہ میرا باپ مسلمان نہیں ہوا تو میراث کے باب میں نصرانی کا قول معتبر ہوگا اور اس کے مسلمان بیٹے کے کہنے سے اس پر

نماز پڑھی جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ملتقی میں ہے کہ اگر مسلمان بیٹے نے ہنوز اس کے مسلمان مرنے پر گواہ نہ قائم کئے تھے کہ ایک شخص نے اس پر قرض کا دعویٰ کیا اور نصرانی گواہ پیش کئے تو مال کا حکم اس پر دے دیا جائے گا پھر مسلمان بیٹے نے اس کے مسلمان ہونے کے گواہ نصرانی سنائے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر قرض خواہ مسلمان تھا تو میں نے اس کے قرض کی بابت جو حکم ہو چکا ہے باطل نہ کروں گا اور اگر قرض خواہ ذمی ہے تو حکم قضا باطل کر کے تمام میراث اس کے مسلمان بیٹے کو دلاؤں گا اور اگر میت نے کچھ مال نہ چھوڑا اور اس کے بیٹے مسلمان نے نصرانی گواہ اس کے مسلمان مرنے پر قائم کئے اور چھوٹے بھائیوں کو لینا چاہا تو گواہ اس لئے مقبول نہ ہو گی اور یہ حکم اسی مقام پر مخصوص نہیں ہے بلکہ جہاں کہیں میت نے کچھ مال نہ چھوڑا ہو کہ جس کے لئے اس کے اسلام کی گواہی قائم کی جائے تو اس کے اسلام کی گواہی مقبول نہ ہوگی اور نہ اس کے اسلام کا حکم دیا جائے گا یہ ذخیرہ اور محیط میں لکھا ہے ابن سماعہ نے فرمایا کہ میں نے امام محمدؒ سے پوچھا کہ اگر مسلمان قرض خواہ کے گواہ مسلمان ہوں اور نصرانی بیٹے کے سامنے ان کی گواہی پر ڈگری کی گئی پھر مسلمان بیٹا ذمی گواہ لایا کہ میرا باپ مسلمان مرا ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ جو کچھ نصرانی میت کا مال تھا اس کا وارث اس کا مسلمان بیٹا ہے اور قرض خواہ پر واپسی وغیرہ کا حکم نہ ہوگا پھر ابن سماعہ نے کہا کہ میں نے امام محمدؒ سے کہا کہ اگر قرض خواہ نے اور مسلمان بیٹے دونوں نے ذمی گواہ پیش کئے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر دونوں گواہ معاشی ہوں تو مدعالیہ مسلمان وارث قرار پائے گا کیونکہ اس کے گواہوں سے اس کا وارث ہونا ثابت ہوا اور جب وہ وارث قرار پایا تو قرض خواہ کے ذمہ گواہوں کی گواہی اس پر مقبول نہ ہو گی پس قرض خواہ کو ایسی گواہی پیش کرنے سے کچھ استحقاق حاصل نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے

اگر ایک لڑکے نے کہا کہ میرا باپ مسلمان تھا اور میں بھی اور دوسرے نے کہا بلکہ میں بھی اس کے مرنے سے پہلے اسلام لایا ہوں اور دوسرے نے اس کی تکذیب کی تو میراث اس کو ملے گی جس کے مسلمان ہونے پر باپ کی زندگی میں اتفاق ہے یہ محیط سرخسی

۱۲ قولہ میراث اس واسطے کہ مسلمان گواہوں سے جب نصرانی ثبوت ہوا تو بھی نصرانی گواہوں سے اس پر مال کا دعویٰ لازم ہے کیونکہ مسلمان کو مال علی حقہ ہے لیکن اسلام میں مسلمان بیٹے کا قول بنسبت نصرانیوں کے ارجح ہے پس اسلام و میراث دونوں میں ثبوت ہو گیا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 321 | The Book of Testimonies (Kitab ush-Shahadat)

It is written that if a Muslim son claims that his father was always a Muslim, and a Christian claims that he was always a Christian, then the statement of the Muslim son shall be considered authoritative. If both present witnesses, the witnesses of the Muslim will be accepted. If a Muslim son brings two Muslim witnesses to prove his father was a Muslim before his death, the judge will not accept the testimony until they explain the details of Islam. Imam Rukn al-Islam Ali Saadi stated that if the witness is a jurist (Faqih), his testimony will be accepted without detailed explanation, but if he is ignorant, it will not be accepted until he describes Islam and its attributes. It is stated in "Al-Dhakhirah" that a Muslim woman claimed her husband was a Muslim, while his non-believing children denied it; however, the husband's Muslim brother supported the woman's claim. In this case, the inheritance will be divided between the brother and the wife. If a man leaves a non-believing son and a Muslim daughter, and the daughter claims the father died a Muslim while the son claims he died a non-believer, the daughter's statement is preferred. According to "Al-Muhit al-Sarakhsi," if a Muslim son claims his father died a Muslim and a Dhimmi brother claims he died in his own faith, the son's word prevails unless the brother produces Muslim witnesses.

A Christian man died, and his Muslim wife stated: "I converted to Islam after his death, so I am entitled to the inheritance." The heirs contended: "On the contrary, you converted before his death, thus you are not entitled to it." In this case, the statement of the heirs shall be accepted. ☆

Imam Abu Yusuf (R.A.) said that if a Christian died leaving two sons, and one of them converted to Islam after the father's death, and subsequently another Christian brought Christian witnesses to prove he is also the deceased's son, his lineage will be established. He will share the inheritance with the Christian son but will have no claim over the portion belonging to the Muslim son. This is recorded in "Al-Muhit al-Sarakhsi." Similarly, if a Christian son is left and he converts after the father's death, and another person proves his lineage through witnesses, his claim is accepted. If a Muslim son dies during the lifetime of his Dhimmi father, his inheritance will go to his Dhimmi son. Ibn Sama'ah stated that in this case, a Dhimmi son does not have the right to challenge a Muslim son if he converted before his lineage was established. These rulings are documented in "Al-Muhit" and other texts.

1. "Qauluhu" (It shall be said): Meaning the son who proved his lineage through witnesses will be treated as a Christian regarding expenditures and related matters.
2. "Qauluhu": A Dhimmi father refers to a non-Muslim father, such as a Christian, Jew, or Hindu.

इसमें लिखा है कि यदि एक मुस्लिम बेटे ने कहा कि मेरा पिता हमेशा मुस्लिम था और एक ईसाई ने कहा कि वह हमेशा ईसाई था, तो मुस्लिम का कथन विश्वसनीय माना जाएगा। यदि दोनों गवाह पेश करें, तो मुस्लिम के गवाहों को प्राथमिकता दी जाएगी। यदि मुस्लिम बेटा पिता के मरने से पहले उसके मुस्लिम होने पर दो गवाह लाए, तो क़ाज़ी तब तक गवाही स्वीकार नहीं करेगा जब तक वे इस्लाम की परिभाषा न बता दें। इमाम रुकन-उल-इस्लाम अली सादी ने कहा कि यदि गवाह विद्वान (फ़कीह) हो तो विस्तार के बिना भी गवाही स्वीकार होगी, लेकिन यदि अज्ञानी हो तो इस्लाम के गुणों का वर्णन करना आवश्यक है। "ज़ख़ीरा" में लिखा है कि एक मुस्लिम महिला ने कहा कि उसका पति मुस्लिम था, जबकि उसकी काफिर संतान ने इनकार किया, लेकिन पति के मुस्लिम भाई ने महिला की पुष्टि की, तो विरासत भाई और पत्नी के बीच बांटी जाएगी। यदि एक काफिर बेटा और एक मुस्लिम बेटी हो और बेटी कहे कि पिता मुस्लिम मरा है, तो बेटी की बात मानी जाएगी। "मुहीत सरख़सी" के अनुसार, यदि मुस्लिम बेटा कहे पिता मुस्लिम मरा और ईसाई भाई कहे कि वह काफिर मरा, तो बेटे की बात मानी जाएगी, जब तक कि भाई मुस्लिम गवाह न ले आए।

एक ईसाई मर गया और उसकी मुस्लिम पत्नी ने कहा कि मैं उसकी मृत्यु के बाद मुसलमान हुई हूँ इसलिए मुझे विरासत मिलनी चाहिए, जबकि वारिसों ने कहा कि तुम पहले ही मुसलमान हो चुकी थी इसलिए विरासत नहीं मिलेगी, तो वारिसों की बात मानी जाएगी। ☆

इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि एक ईसाई मर गया और दो बेटे छोड़े, एक बेटा मृत्यु के बाद मुस्लिम हो गया। फिर एक और ईसाई ने गवाहों से साबित किया कि वह भी मृतक का बेटा है, तो उसका वंश (नसब) स्वीकार किया जाएगा और वह ईसाई भाई के साथ विरासत में हिस्सा पाएगा, लेकिन मुस्लिम भाई के हिस्से में उसका कोई अधिकार नहीं होगा। इसी तरह यदि मुस्लिम बेटा अपने ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम) पिता के जीवनकाल में मर जाए, तो उसकी विरासत उसके ज़िम्मी बेटे को मिलेगी। इब्न समाअ (रह.) के अनुसार, यदि ज़िम्मी बेटे का वंश सिद्ध होने से पहले वह मुस्लिम हो गया, तो नियम बदल जाएंगे। यह सब "मुहीत" और "ज़ख़ीरा" में वर्णित है।

---

1. 'कौलुहु' (कहा जाएगा): अर्थात वह बेटा जिसने गवाहों से वंश सिद्ध किया, वह खर्च और अन्य मामलों में ईसाई की तरह ही माना जाएगा।
2. 'कौलुहु': ज़िम्मी पिता से तात्पर्य है गैर-मुस्लिम पिता जैसे ईसाई, यहूदी या हिंदू।

کتاب میں درج ہے کہ اگر ایک مسلمان بیٹے نے دعویٰ کیا کہ میرا باپ ہمیشہ سے مسلمان تھا اور ایک عیسائی نے کہا کہ وہ ہمیشہ سے عیسائی تھا، تو مسلمان کی بات مانی جائے گی۔ اگر دونوں گواہ لائیں تو مسلمان کے گواہ معتبر ہوں گے۔ اگر مسلمان بیٹا باپ کے مرنے سے پہلے مسلمان ہونے پر دو مسلمان گواہ لائے، تو قاضی تب تک گواہی قبول نہ کرے جب تک وہ اسلام کی حقیقت بیان نہ کر دیں۔ امام رکن الاسلام علی سعدی فرماتے ہیں کہ اگر گواہ عالم (فقیہ) ہو تو تفصیل کے بغیر بھی گواہی مقبول ہوگی، لیکن جاہل ہو تو اسلام کی تعریف بیان کرنا ضروری ہے۔ "ذخیرہ" میں لکھا ہے کہ ایک مسلمان عورت نے کہا کہ اس کا شوہر مسلمان تھا، جبکہ اولاد (جو کافر تھی) نے انکار کیا، لیکن شوہر کا مسلمان بھائی عورت کی تائید کرے تو وراثت بھائی اور بیوی میں تقسیم ہوگی۔ اگر ایک کافر بیٹا اور ایک مسلمان بیٹی ہو اور بیٹی کہے کہ باپ مسلمان مرا، تو بیٹی کی بات مانی جائے گی۔ اسی طرح وراثت کے مختلف مسائل میں اسلام کا دعویٰ کرنے والے یا قریبی وارث کے حق میں فیصلے کے اصول بیان کیے گئے ہیں۔ "محیطِ سرخسی" کے مطابق، اگر مسلمان بیٹا کہے باپ مسلمان مرا اور عیسائی بھائی کہے کہ وہ کافر مرا، تو بیٹے کی بات مانی جائے گی الا یہ کہ عیسائی بھائی مسلمان گواہ پیش کر دے۔

ایک عیسائی مر گیا اور اس کی مسلمان بیوی نے کہا کہ میں اس کی موت کے بعد مسلمان ہوئی ہوں لہٰذا مجھے میراث ملے، جبکہ وارثوں نے کہا کہ تو پہلے ہی مسلمان ہو چکی تھی اس لیے میراث نہیں ملے گی، تو وارثوں کی بات مانی جائے گی۔ ☆

امام ابو یوسفؒ فرماتے ہیں کہ ایک عیسائی مر گیا اور دو بیٹے چھوڑے، ایک بیٹا بعد میں مسلمان ہو گیا۔ پھر ایک عیسائی نے گواہوں سے ثابت کیا کہ وہ بھی مرنے والے کا بیٹا ہے، تو اس کا نسب

ثابت مانا جائے گا اور وہ عیسائی بھائی کے ساتھ وراثت میں شریک ہوگا، لیکن مسلمان بھائی کے حصے سے اسے کچھ نہیں ملے گا۔ اسی طرح اگر مسلمان بیٹا اپنے ذمی (غیر مسلم) باپ کی زندگی میں مر جائے تو اس کی وراثت اس کے ذمی بیٹے کو ملے گی۔ ابن سماعہؒ کے مطابق اگر ذمی بیٹے کا نسب ثابت ہونے سے پہلے وہ مسلمان ہو گیا تو حکم مختلف ہوگا۔ یہ تمام مسائل "محیط" اور دیگر فقہی کتب سے ماخوذ ہیں۔

۱۔ قولہ: یعنی وہ بیٹا جس نے گواہی سے نسب ثابت کیا، اخراجات و دیگر معاملات میں عیسائیوں کی طرح ہی شمار ہوگا۔ ۲۔ قولہ: ذمی باپ سے مراد غیر مسلم باپ ہے جیسے عیسائی، یہودی یا ہندو وغیرہ۔

...desires [the inheritance], while the heirs say, "Rather, you became Muslim earlier, and you shall not receive the inheritance," then the word of the heirs shall be accepted. Similarly, if a Muslim man died leaving behind a Christian wife, and on the day of dispute and litigation she was Muslim, and she says, "I became Muslim before his death," while the heirs say, "She became Muslim after death," then the statement of the heirs will be considered credible. This is written in Al-Tamashi. If there is a dispute over a house in the possession of a Dhimmi, and both a Muslim and a Dhimmi claim it through inheritance and provide evidence, it shall be divided half-and-half between them, provided the Dhimmi's witnesses are Muslims; otherwise, a decree will be issued in favor of the Muslim, even if his witnesses are non-believers. This is written in Al-Muhitain.

Every testimony given by one Dhimmi against another Dhimmi, if the judge has not yet passed a ruling on it and the defendant (the one testified against) becomes a Muslim, the testimony becomes void. However, if the defendant becomes Muslim after the ruling has been passed, the previous ruling remains valid. In all matters of rights except for Hudud (prescribed punishments), accountability will remain. In cases of Qisas (retaliation) or death caused by an authorized person, if the Qadi wishes to enforce it, he may, but by way of Istihsan (juristic preference), he should not. In cases of theft, if the thief becomes Muslim after the judgment but before the hand is severed, the Qadi will make him pay for the property and waive the amputation. If the defendant becomes Muslim first and then both witnesses become Muslim, or if they became Muslim first and then the defendant became Muslim, if they do not provide testimony afresh, no decree will be issued for any rights. But if, in the first scenario after both become Muslim, or in the second scenario after the defendant becomes Muslim, both provide testimony afresh, then a decree will be issued for property, Qisas, and the punishment for slander (Hadd al-Qadhf). However, punishments that are purely for the sake of Allah Almighty will not be enforced. This is written in the Sharh Adab al-Qadi. If four Christians testify against another Christian that he committed zina with a Muslim slave-girl, and if they testify that he raped her, then the prescribed punishment (Hadd) will be applied only to the man. If they testify that the Muslim slave-girl consented to zina with him, then the Hadd will be waived for both, and the witnesses will be punished for the sake of the Muslim slave-girl's right [slander]. This is written in Fatawa Qazi Khan. Ibn Sama'a narrated from Imam Muhammad that two Christians testified against a Muslim and a

Christian that they both intentionally killed a Muslim. He said: I will not accept their testimony against the Muslim, nor will I take Qisas from the Christian, but I will make it mandatory for him to pay blood money (Diyat) from his own wealth. This is written in Al-Muhit. Ibn Sama'a said: I heard Imam Muhammad say: A Muslim intentionally cut off a Christian's hand and claimed, "I am a slave to a Christian." The one whose hand was cut claimed he is free and brought one man and two women as Muslim witnesses that his owner freed him a year ago. Imam Muhammad said: I will declare him free and take Qisas of the hand. But if the one whose hand was cut presented two Christian witnesses that his owner freed him a year ago, I would accept this testimony regarding his freedom but would not take Qisas. The scholars said that the testimony of freedom being heard should be according to the view of Sahibain (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) and not according to Imam Azam (Abu Hanifa), because according to Imam Azam, testimony of freedom is not accepted without the slave's claim, and in this situation, he is the denier and not the claimant. This is written in Al-Dhakhira.

Imam Muhammad said that a Muslim came and said, "If such-and-such Christian divorces his wife, then my slave is free." Then two Christians testified that the said Christian divorced his wife after that statement. Then regarding the divorce of the Christian's wife...

! Because they slandered a Muslim and their testimony in this matter is not permissible, zina was not proven and it remained a mere accusation, therefore they should be given discretionary punishment (Ta'zir).

...चाहता है और वारिसों ने कहा कि बल्कि तुम पहले मुसलमान हुई हो और तुम्हें विरासत नहीं मिलेगी, तो वारिसों का कथन स्वीकार किया जाएगा। इसी तरह अगर कोई मुसलमान अपनी ईसाई पत्नी को छोड़कर मर गया और विवाद व मुक़दमे के दिन वह मुसलमान थी, फिर उसने कहा कि मैं उसके मरने से पहले मुसलमान हुई हूँ और वारिसों ने कहा कि वह मरने के बाद मुसलमान हुई है, तो वारिसों का कथन विश्वसनीय होगा। यह 'तमताशी' में लिखा है। यदि किसी ऐसे घर के संबंध में जो एक धिम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) के कब्ज़े में है, एक मुसलमान और एक धिम्मी दावा करते हैं और दोनों विरासत का दावा करते हैं और प्रमाण प्रस्तुत करते हैं, तो वह दोनों के बीच आधा-आधा विभाजित होगा, बशर्ते धिम्मी के गवाह मुसलमान हों; अन्यथा मुसलमान के पक्ष में डिग्री कर दी जाएगी, भले ही उसके गवाह काफिर हों। यह 'मुहीतैन' में लिखा है।

प्रत्येक गवाही जो एक धिम्मी ने दूसरे धिम्मी के खिलाफ दी है और अभी तक न्यायाधीश (हाकिम) ने उस गवाही पर कोई फैसला नहीं दिया है, यहाँ तक कि जिस पर गवाही दी गई (मशहद अलैहि) वह मुसलमान हो गया, तो गवाही अमान्य हो जाएगी। फिर यदि वह फैसला होने के बाद मुसलमान हुआ, तो पिछला आदेश बरकरार रहेगा और 'हुदूद' (निर्धारित दंड) को छोड़कर सभी अधिकारों में जवाबदेही रहेगी। 'किसास' (प्राणदंड) के मामलों में काज़ी चाहता है कि उसे लागू करे, लेकिन 'इस्तिहसान' (न्यायिक वरीयता) के तौर पर उसे लागू नहीं करेगा। चोरी के मामले में, यदि चोर फैसले के बाद लेकिन हाथ काटने से पहले मुसलमान हो गया, तो काज़ी उससे माल की कीमत दिलवाएगा और हाथ काटना रद्द कर देगा। यदि मशहद अलैहि पहले मुसलमान हुआ और फिर दोनों गवाह मुसलमान हो गए, या वे पहले मुसलमान हुए और फिर मशहद अलैहि मुसलमान हुआ, तो यदि उन्होंने नए सिरे से गवाही नहीं दी, तो किसी भी अधिकार के लिए डिग्री नहीं होगी। लेकिन अगर पहली स्थिति में दोनों के मुसलमान होने के बाद, या दूसरी स्थिति में मशहद अलैहि के मुसलमान होने के बाद, दोनों ने नए सिरे से गवाही दी, तो माल, किसास और 'हद-ए-कज़्फ़' (अपवाद/लांछन का दंड) के दावे में डिग्री दी जाएगी। और जो हुदूद केवल अल्लाह ताला के लिए हैं, उनमें डिग्री नहीं दी जाएगी। यह 'शराह अदबुल काज़ी' में लिखा है। यदि चार ईसाइयों ने एक ईसाई पर गवाही दी कि उसने एक मुस्लिम दासी के साथ व्यभिचार (ज़िना) किया है, और यदि उन्होंने गवाही दी कि उसने ज़बरदस्ती ज़िना किया है, तो केवल पुरुष को दंड (हद) दिया जाएगा। और यदि उन्होंने गवाही दी कि उस मुस्लिम दासी ने उसकी सहमति से ज़िना किया है, तो दोनों से हद हटा दी जाएगी और मुस्लिम

दासी के अधिकार के बदले गवाहों को दंडित किया जाएगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। इब्न समाआ ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि दो ईसाइयों ने एक मुसलमान और एक ईसाई पर यह गवाही दी कि उन दोनों ने मिलकर एक मुसलमान की जानबूझकर हत्या कर दी है, तो इमाम ने फरमाया कि मैं मुसलमान के खिलाफ उनकी गवाही स्वीकार नहीं करूँगा और न ही ईसाई से किसास लूँगा, लेकिन उसके स्वयं के माल से 'दियत' (रक्त-धन) देना अनिवार्य करूँगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। इब्न समाआ ने कहा कि मैंने इमाम मुहम्मद से सुना, वे फरमाते थे कि एक मुसलमान ने जानबूझकर एक ईसाई का हाथ काट दिया और कहा कि "मैं एक ईसाई का गुलाम हूँ।" जिस व्यक्ति का हाथ कटा था, उसने दावा किया कि वह स्वतंत्र है और वह एक पुरुष और दो महिलाओं के रूप में मुस्लिम गवाह लाया कि उसके मालिक ने एक साल पहले उसे स्वतंत्र कर दिया था। इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि मैं उसे स्वतंत्र घोषित करूँगा और हाथ का किसास लूँगा। लेकिन अगर हाथ कटे हुए व्यक्ति ने दो ईसाई गवाह पेश किए होते कि उसके मालिक ने एक साल पहले उसे स्वतंत्र किया था, तो मैं उसकी स्वतंत्रता के बारे में यह गवाही स्वीकार कर लेता लेकिन किसास नहीं लेता। विद्वानों (मशाइख) ने फरमाया कि स्वतंत्रता की गवाही का सुना जाना 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार होना चाहिए न कि इमाम-ए-आज़म के अनुसार, क्योंकि इमाम-ए-आज़म के अनुसार, गुलाम के दावे के बिना स्वतंत्रता की गवाही स्वीकार नहीं होती है और इस स्थान पर वह इनकार करने वाला है न कि दावेदार। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि एक मुसलमान आया और कहा कि "यदि फलां ईसाई अपनी पत्नी को तलाक दे दे, तो मेरा गुलाम स्वतंत्र है।" फिर दो ईसाइयों ने गवाही दी कि फलां ईसाई ने उस कथन के बाद अपनी पत्नी को तलाक दे दिया है। तो मैं ईसाई की पत्नी के तलाक होने के बारे में...

! क्योंकि उन्होंने एक मुस्लिम पर लांछन (कज़फ़) लगाया और उनकी गवाही इस मामले में जायज़ नहीं है, इसलिए ज़िना साबित नहीं हुआ और यह केवल एक निराधार आरोप रह गया, इसलिए उन्हें 'ताज़ीर' (विवेकाधीन दंड) दी जाएगी।

چاہے ہے اور وارثوں نے کہا کہ بلکہ تو پہلے مسلمان ہوئی ہے اور تجھے میراث نہ ملے گی تو وارثوں کا قول لیا جائے گا اسی طرح اگر کوئی مسلمان نصرانی عورت کو چھوڑ کر مر گیا اور جھگڑے و نالش کے دن وہ مسلمان تھی پس کہا کہ اس کے مرنے سے پہلے میں مسلمان ہوئی ہوں اور وارثوں نے کہا کہ بعد مرنے کے مسلمان ہوئی ہے تو وارثوں کا قول معتبر ہوگا یہ تمتاشی میں ہے اگر ایک گھر کی نسبت جو ایک ذمی کے قبضہ میں ہے ایک مسلمان اور ذمی نے دعویٰ کیا اور دونوں نے میراث کا دعویٰ کیا اور دلیل پیش کی تو دونوں میں آدھا آدھا تقسیم ہوگا بشرطیکہ ذمی کے گواہ مسلمان ہوں ورنہ مسلمان کے واسطے ڈگری کر دی جائے گی اگرچہ اس کے گواہ کافر ہوں یہ محیطین میں لکھا ہے۔

ہر گواہی جو ایک ذمی نے دوسرے ذمی پر دی ہے اور ہنوز حاکم نے اس کی گواہی پر حکم نہیں دیا ہے یہاں تک کہ مشہود علیہ مسلمان ہو گیا تو گواہی باطل ہو جائے گی پس اگر مشہود علیہ حکم کے بعد مسلمان ہوا تو حکم سابق باقی رہے گا اور تمام حقوق میں سوائے حدود کے مواخذہ کیا جائے گا اور قصاص نفس یا ماذون النفس میں قاضی چاہتا ہے کہ قاضی نافذ کرے اور استحساناً نافذ نہ کرے گا اور چوری میں اگر چور حکم قضا کے بعد ہاتھ کاٹنے سے پہلے مسلمان ہو گیا تو قاضی اس سے مال دلوا دے گا اور ہاتھ کاٹنا دفع کر دے گا اور اگر مشہود علیہ پہلے مسلمان ہوا پھر دونوں گواہ مسلمان ہو گئے یا پہلے وہ مسلمان ہوئے پھر مشہود علیہ مسلمان ہوا پس اگر انہوں نے از سر نو گواہی نہ ادا کی تو تمام حقوق میں ڈگری نہ ہوگی اور اگر پہلی صورت میں بعد دونوں کے مسلمان ہونے کے اور دوسری صورت میں بعد مشہود علیہ کے مسلمان ہونے کے دونوں نے از سر نو گواہی دی تو مالوں اور قصاص اور حد القذف کے دعویٰ میں ڈگری کر دی

جائے گی اور جو حدود خالص اللہ تعالیٰ کے واسطے ہیں ان میں نہ کی جائے گی یہ شرح ادب القاضی میں لکھا ہے اگر ایک نصرانی پر چار نصرانیوں نے گواہی دی کہ اس نے مسلمان باندی کے ساتھ زنا کیا ہے پس اگر انہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے زبردستی زنا کیا ہے تو فقط مرد کو حد ماری جائے گی اور اگر انہوں نے یہ گواہی دی کہ اس مسلمان باندی نے اس سے رضا مندی سے زنا کرایا تو دونوں سے حد دفع کی جائے گی اور باندی مسلمان کے حق کے عوض گواہوں کو سزا دی جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ دو نصرانیوں نے ایک مسلمان و نصرانی پر یہ گواہی دی کہ ان دونوں نے ایک مسلمان کو عمداً قتل کر ڈالا ہے تو فرمایا کہ مسلمان پر گواہی ان کی قبول نہ کروں گا اور نصرانی سے قصاص نہ لوں گا مگر اس پر اسی کے مال کے دیت دینا لازم کروں گا یہ محیط میں لکھا ہے ابن سماعہ نے فرمایا کہ میں نے امام محمدؒ سے سنا کہ فرماتے تھے کہ ایک مسلمان نے عمداً ایک نصرانی کا ہاتھ کاٹ ڈالا اور کہا کہ میں ایک نصرانی کا غلام ہوں اور ہاتھ کٹے ہوئے نے دعویٰ کیا کہ یہ آزاد ہے اور ایک مرد اور دو عورت مسلمانوں کو گواہ لایا کہ اس کے مالک نے ایک سال سے اس کو آزاد کر دیا ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں اس کو آزاد قرار دے کر ہاتھ کا قصاص لوں گا اور اگر ہاتھ کٹے ہوئے نے دو نصرانی گواہ پیش کئے کہ ایک سال سے اس کے مالک نے اس کو آزاد کیا ہے تو میں اس کی آزادی کے بارہ میں یہ گواہی قبول کروں گا اور قصاص نہ لوں گا اور مشائخ نے فرمایا کہ آزادی کی گواہی مسموع ہونا صاحبین کے نزدیک ہونا چاہئے نہ امام اعظم کے نزدیک کیونکہ امام اعظم کے نزدیک بدوں غلام کے دعویٰ کے آزادی کی گواہی مقبول نہیں ہوتی ہے اور اس مقام پر وہ منکر ہے نہ مدعی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک مسلمان نے آکر کہا کہ اگر فلاں نصرانی نے اپنی عورت کو طلاق دی تو میرا غلام آزاد ہے پھر دو نصرانیوں نے گواہی دی کہ فلاں نصرانی نے اس قول کے بعد اپنی عورت کو طلاق دی تو میں نصرانی کی عورت کے طلاق ہونے کے بارہ...

! کیونکہ انہوں نے مسلم کا قذف کیا اور ان کی گواہی اس مسئلہ پر جائز نہیں تو زنا ثابت نہ ہوا اور خالی تہمت رہ گئی پس ان کو تعزیر دی جائے گی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 334 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

I will accept the testimony but will not free the slave of a Muslim; this is mentioned in *Al-Muhit*. A Muslim said, "If my slave enters this house, he is free," and a Christian (Nasrani) said, "My wife is divorced thrice if this slave enters this house." Then, two Christians testified that the slave entered that house. If the slave is a Muslim, the testimony of both is void (batil). If he is a Christian, the testimony is valid regarding the divorce of the Christian's wife but invalid regarding the freedom of the slave. This is written in *Muhit al-Sarkhi*. A Christian had a cloth in his hand; then a Muslim and a Christian each produced Christian witnesses claiming the Christian had acknowledged, "This cloth is mine." It was ruled that the decree would be in favor of the Muslim; this is written in *Al-Muhit*. A Christian man produced witnesses against a Christian woman stating, "I married this woman at such a time." It was ruled that the decree would be in favor of the Christian claimant as her husband. Then a Muslim produced witnesses saying, "I married her after that time." According to Imam Abu Yusuf (RA), the decree will not be for him, but according to Imam al-A'zam (RA), it will be. If both produced witnesses simultaneously, according to Imam al-A'zam, the decree would be for the Muslim, while according to Imam Abu Yusuf, it would be for the Christian. A Christian died, and there is a debt owed to a Muslim based on Christian testimony, and a debt owed to a Christian also based on Christian testimony. Imams Abu Hanifa, Muhammad, and Zufar (RA) said the payment will start with the Muslim's debt, as in *Muhit al-Sarkhi*. If anything remains, it will go toward the Christian's debt. If a slave is in the possession of a Christian and both a Muslim and a Christian claim ownership, each presenting two Christian witnesses, the consensus (Ijma) is that the decree will be for the Muslim. A Zimmi died leaving 100 dirhams; a Muslim presented two Zimmi witnesses for his 100 dirham debt, and another Muslim and a Zimmi presented two Zimmi witnesses for their 100 dirham debt. Two-thirds of the hundred goes to the lone Muslim claimant and one-third to the two partners. If a Zimmi creditor produced two Zimmi witnesses and a Muslim and a Zimmi produced two Zimmi witnesses, each receives one-third from the estate. Similarly, if in this case the two partners produced two Muslim witnesses, the Zimmi creditor still gets one-third and the two partners get two-thirds. If the Zimmi creditor produced two Muslim witnesses and the partners produced either Muslim or Zimmi witnesses, half goes to the Zimmi and the other half to the two partners; this is written in *Al-Kafi*.

★ A Matter and Its Explanation from Imam Muhammad (RA) in 'Kitab al-Rahn' ★

A Christian died leaving 200 dirhams and two Christian sons. One son then became a Muslim. A person arrived and claimed 100 dirhams from the deceased, presenting two Christian witnesses. The judge (Qazi) will order the debt to be paid from the share of the Christian heir, and the Christian will not be a partner to the Muslim heir. Imam Muhammad (RA) stated that a Christian died leaving a slave (mamluk), and the slave became a Muslim after his death. Two Christians testified on his behalf that his master had freed him, and the master had no property other than this slave. A Muslim then produced two Christian witnesses claiming a debt of 1000 dirhams against the deceased. Imam Muhammad said: I will accept both testimonies, free the slave, and the slave will perform labor (sa'ee) to pay the creditor. Imam Muhammad stated in *Kitab al-Rahn* that a Zimmi died and another Zimmi claimed some of his belongings were held as collateral, and the people of Zimma...

---

1. Statement of Freedom... because this testimony was directed at a Muslim, thus it will not be accepted, and consequently, the slave will not be freed.

मैं गवाही स्वीकार करूँगा और मुसलमान के गुलाम को आज़ाद नहीं करूँगा, यह 'मुहीत' में है। एक मुसलमान ने कहा कि यदि मेरा गुलाम इस घर में दाखिल हुआ तो वह आज़ाद है, और एक ईसाई (नसरानी) ने कहा कि मेरी पत्नी को तीन तलाक़ हैं यदि यह गुलाम इस घर में दाखिल हुआ। फिर दो ईसाइयों ने गवाही दी कि गुलाम उस घर में दाखिल हुआ है। अतः यदि गुलाम मुसलमान है तो दोनों की गवाही बातिल (अमान्य) है, और यदि वह ईसाई है तो ईसाई की पत्नी पर तलाक़ होने के संबंध में गवाही जायज़ है, परन्तु गुलाम की आज़ादी के बारे में नाजायज़ है। यह 'मुहीत सुर्खी' में लिखा है। एक ईसाई के हाथ में एक चादर थी, फिर एक मुसलमान और एक ईसाई दोनों ने अपने-अपने ईसाई गवाह पेश किए कि इस ईसाई ने स्वीकार किया है कि यह चादर मेरी है। तो फरमाया कि मैं मुसलमान के पक्ष में फैसला (डिक्री) करूँगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक ईसाई पुरुष ने एक ईसाई महिला के विरुद्ध इस बात के गवाह दिए कि मैंने इस महिला से अमुक समय पर निकाह किया है, तो फरमाया कि मैं ईसाई पुरुष के दावे के अनुसार पत्नी होने का फैसला करूँगा। फिर एक मुसलमान ने गवाह दिए कि मैंने उस समय के बाद इससे निकाह किया है, तो इमाम अबू यूसुफ (रह.) के निकट उसका फैसला नहीं होगा और इमाम-ए-आज़म (रह.) के निकट होगा। और यदि दोनों ने एक साथ गवाह दिए, तो इमाम-ए-आज़म के निकट मुस्लिम की डिक्री होगी और इमाम अबू यूसुफ के निकट ईसाई की। एक ईसाई मर गया और उस पर एक मुसलमान का कर्ज ईसाई की गवाही से है, और उस पर एक ईसाई का कर्ज भी ईसाई की गवाही से है, तो इमाम अबू हनीफा, इमाम मोहम्मद और ज़फ़र (रह.) ने फरमाया कि मुसलमान के कर्ज से शुरुआत की जाएगी, यानी पहले मुसलमान का कर्ज चुकाया जाएगा, जैसा कि 'मुहीत अल-सुर्खी' में है। फिर यदि कुछ शेष रहा तो वह ईसाई के कर्ज में दिया जाएगा। यदि एक ईसाई के कब्ज़े में एक गुलाम है जिस पर एक मुसलमान और एक ईसाई दोनों ने दावा किया और दोनों ने दो-दो ईसाई गवाह पेश किए, तो आम सहमति (इज्मा) से मुसलमान के पक्ष में फैसला होगा। एक ज़िम्मी सौ दिरहम छोड़कर मर गया, फिर एक मुसलमान ने दो ज़िम्मी गवाह अपने सौ दिरहम के कर्ज के लिए पेश किए, और एक दूसरे मुसलमान तथा एक ज़िम्मी ने अपने दो ज़िम्मी गवाह सौ दिरहम के कर्ज के लिए पेश किए, तो सौ का दो-तिहाई अकेले मुस्लिम दावेदार को मिलेगा और एक-तिहाई दोनों साझीदारों को। और यदि किसी ज़िम्मी ऋणदाता ने दो ज़िम्मी गवाह और एक मुसलमान तथा एक ज़िम्मी ने दो ज़िम्मी गवाह दिए, तो विरासत में से प्रत्येक को एक-तिहाई मिलेगा। इसी तरह यदि दोनों साझीदारों ने दो मुस्लिम गवाह दिए, तब भी ज़िम्मी

ऋणदाता को एक-तिहाई और दोनों साझीदारों को दो-तिहाई मिलेगा। और यदि ज़िम्मी ऋणदाता ने दो मुस्लिम गवाह दिए और दोनों साझीदारों ने चाहे मुस्लिम या ज़िम्मी गवाह दिए, तो आधा ज़िम्मी को और बाकी आधा दोनों साझीदारों को मिलेगा, यह 'काफी' में लिखा है।

★ इमाम मोहम्मद (रह.) से 'किताबुल-रहन' में वर्णित एक मसला और उसकी व्याख्या ★

एक ईसाई मर गया और दो सौ दिरहम छोड़े और दो ईसाई बेटे छोड़े। फिर एक (बेटा) मुसलमान हो गया। फिर एक व्यक्ति आया और उसने मृतक पर सौ दिरहम का दावा किया और दो ईसाई गवाह पेश किए, तो काज़ी इस कर्ज का हुक्म ईसाई वारिस के हिस्से में से देगा और ईसाई मुसलमान का साझीदार नहीं होगा। इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि एक ईसाई मर गया और एक गुलाम (ममलुक) छोड़ा, फिर वह गुलाम उसकी मृत्यु के बाद मुसलमान हो गया। फिर उसकी ओर से दो ईसाइयों ने गवाही दी कि उसके मालिक ने उसे आज़ाद कर दिया था, और मालिक के पास उस गुलाम के अलावा कोई संपत्ति नहीं थी। और एक मुसलमान ने दो ईसाई गवाह इस बात पर पेश किए कि मेरे एक हज़ार दिरहम इस मृतक पर कर्ज हैं। तो इमाम मोहम्मद ने फरमाया कि मैं दोनों की गवाही स्वीकार करूँगा, गुलाम को आज़ाद करूँगा और वह (गुलाम) ऋणदाता के लिए श्रम (सई) करके कर्ज अदा करेगा। इमाम मोहम्मद ने 'किताबुल-रहन' में फरमाया कि एक ज़िम्मी मर गया और दूसरे ज़िम्मी ने उसके कुछ सामान के गिरवी होने का दावा किया और अहले-ज़िम्मा...

---

1. आज़ादी का कथन... इसलिए कि यह गवाही एक मुसलमान पर लागू हुई, अतः स्वीकार नहीं होगी तो गुलाम भी आज़ाद नहीं होगा।

میں گواہی قبول کروں گا اور مسلمان کا غلام آزاد نہ کروں گا یہ محیط میں ہے ایک مسلمان نے کہا کہ اگر میرا غلام اس دار میں داخل ہوا تو وہ آزاد ہے اور ایک نصرانی نے کہا کہ میری بیوی کو تین طلاق ہیں اگر یہ غلام اس دار میں داخل ہوا پھر دو نصرانیوں نے گواہی دی کہ غلام اس گھر میں داخل ہوا ہے پس اگر غلام مسلمان ہو تو دونوں کی گواہی باطل ہے اور اگر نصرانی ہو تو نصرانی کی عورت پر طلاق ہونے میں گواہی جائز ہے اور آزادی غلام کے بارے میں ناجائز ہے یہ محیط سرخی میں لکھا ہے ایک نصرانی کے ہاتھ میں ایک چادر تھی پھر ایک مسلمان و ایک نصرانی نے ہر ایک نے اس کے گواہ نصرانی پیش کئے کہ نصرانی نے اقرار کیا ہے کہ یہ چادر میری کی ہے تو فرمایا کہ میں مسلمان کی ڈگری کروں گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک نصرانی مرد نے ایک نصرانی عورت پر اس امر کے گواہ سنائے کہ میں نے اس عورت سے فلاں وقت نکاح کیا ہے تو فرمایا کہ میں نصرانی عورت کے مدعی کی بیوی ہونے کی ڈگری کروں گا پھر ایک مسلمان نے گواہ سنائے کہ میں نے اس وقت کے بعد اس سے نکاح کیا ہے تو امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اس کی ڈگری نہ ہو گی اور امام اعظمؒ کے نزدیک ہو گی اور اگر دونوں نے معاً گواہ سنائے تو امام اعظمؒ کے نزدیک مسلم کی ڈگری ہو گی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک نصرانی کی ڈگری ہو گی ایک نصرانی مر گیا اور اس پر ایک مسلمان کا قرضہ نصرانی کی گواہی سے ہے اور اس پر ایک نصرانی کا قرضہ نصرانی کی گواہی سے ہے تو امام ابو حنیفہ و امام محمد و زفرؒ نے فرمایا کہ مسلمان کے قرضہ سے شروع کیا جائے گا یعنی پہلے مسلمان کا قرضہ ادا کرنا شروع ہوگا کذا فی محیط السرخی پس اگر کچھ بچ رہا تو وہ نصرانی کے قرضہ میں دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک نصرانی کے قبضہ میں ایک غلام ہے کہ اس پر ایک مسلمان اور ایک

نصرانی نے ہر ایک نے دعویٰ کیا کہ وہ ہر ایک نے دو نصرانی گواہ پیش کئے تو بالاجماع مسلمان کی ڈگری ہو گی یہ محیط سرخی میں لکھا ہے ایک ذمی سودرم چھوڑ کر مر گیا پھر ایک مسلمان نے دو گواہ ذمی اپنے سودرم قرضہ کے پیش کئے اور ایک دوسرے مسلمان اور ایک ذمی نے اپنے دو گواہ ذمی سودرم قرضہ کے پیش کئے تو سو کی دو تہائی اکیلے مدعی مسلمان کو ملے گی اور ایک تہائی دونوں شریکوں کو ملے گی اور اگر کسی ذمی قرض خواہ نے دو ذمی گواہ اور ایک مسلمان اور ایک ذمی نے دو ذمی گواہ سنائے تو سودرم ترکہ میں سے ہر ایک کو ایک تہائی ملے گا اسی طرح اگر اس صورت میں دونوں شریکوں نے دو مسلمان گواہ سنائے تو بھی ذمی قرض خواہ کو تہائی اور دونوں شریکوں کو دو تہائی ملے گا اور اگر ذمی قرض خواہ نے دو گواہ مسلمان سنائے اور دونوں شریکوں نے خواہ مسلمان یا ذمی گواہ سنائے تو سودرم کا نصف ذمی کو اور باقی آدھا دونوں شریکوں کو ملے گا یہ کافی میں لکھا ہے۔

★ امام محمدؒ سے کتاب الرہن میں مذکور میں ایک مسئلہ اور اس کی تشریح ★

ایک نصرانی مر گیا اور دو سو درہم چھوڑے اور دو بیٹے نصرانی چھوڑے پھر ایک مسلمان ہو گیا پھر ایک شخص آیا اور اس نے میت پر سو درہم کا دعویٰ کیا اور دو گواہ نصرانی قائم کئے تو قاضی اس قرضہ کا حکم وارث نصرانی کے حصہ میں سے دے گا اور نصرانی مسلمان کا شریک نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک نصرانی مر گیا اور ایک مملوک چھوڑا پھر وہ مملوک اس کے مرنے کے بعد مسلمان ہو گیا پھر اس کی طرف سے دو نصرانیوں نے یہ گواہی دی کہ اس کے مالک نے اس کو آزاد کر دیا ہے اور مالک کا سوائے اس غلام کے کچھ مال نہ تھا اور ایک مسلمان نے دو نصرانی گواہ اس امر پر قائم کئے کہ میرے ہزار درہم اس میت پر قرض ہیں تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں دونوں کی گواہی قبول کروں گا پس غلام کو آزاد کروں گا اور وہ قرض خواہ کے واسطے سعی کر کے مال ادا کرے گا یہ محیط سرخی میں لکھا ہے امام

محمدؒ نے کتاب الرہن میں فرمایا کہ ایک ذمی مر گیا اور دوسرے ذمی نے اس کے بعض اسباب کے رہن کا دعویٰ کیا اور اہل ذمہ

---

1 قولِ آزادی ..... اس واسطے کہ یہ گواہی تو مسلمان پر وارد ہوئی پس قبول نہ ہو گی تو غلام بھی آزاد نہ ہو گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 424 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

...established witnesses, and a Muslim claimed a debt against him and produced witnesses from among the Dhimmis or Muslims, then Imam Muhammad (RA) said: I will accept the testimony of the Muslim and begin the process of recovering the debt for him. If any property remains after the full settlement, it shall go to the Dhimmi. He further stated that a mortgage (Rahn) shall not be valid until the Muslim receives his full debt. Therefore, if the Dhimmi's witnesses are Muslims and the Muslim's witnesses are Dhimmis or Muslims, the Dhimmi shall have a greater right to reclaim his mortgage. This is recorded in 'Al-Muhit'. If a Muslim claimed property from a non-believer and asserted that a certain Muslim person is his guarantor (Kafil), and produced witnesses from among the non-believers, then through this testimony, the debt will be established against the principal (Asil) but not against the guarantor. Similarly, if the original debt is upon a non-believer, and then two non-believers testified against another non-believer and a Muslim that they both stood as guarantors for this property on his behalf and are also guarantors for each other, then this testimony is valid against the principal and the non-believer guarantor, but it is not valid against the Muslim guarantor. If a Muslim claimed property from another Muslim and the defendant denied it, and the claimant asserted that a certain Dhimmi stood as guarantor on behalf of the defendant by the defendant's order, and the guarantor also denied it, and then two Dhimmis testified on behalf of the claimant, then the testimony shall be valid against the guarantor but not against the original Muslim debtor. To the extent that if the guarantor pays, he shall not have the right to recover it from the Muslim. Likewise, if the property is recorded in a document for both, and the document is in the name of the Muslim while the Dhimmi is the guarantor beneath it, or the document is in both their names and each is a guarantor for the other, even then, this testimony shall be proof against the non-believer and not against the Muslim. This is mentioned in 'Al-Mabsut'.

If two Christians testified against a Christian 'Mazoon' slave (an authorized slave) who is owned by a Muslim, stating that he killed a certain person or his horse, then according to Imam Azam (RA), the testimony regarding the killing of a person is not valid. ⋆

If a Muslim stood as a guarantor for a thousand Dirhams for a non-believer, and the non-believer (principal) stated that he did not order him to provide a guarantee on his behalf, and then the Muslim produced two non-believer witnesses who testified that this Muslim had provided the guarantee by the order of the non-believer, and

the creditor admitted that he had received the property from the guarantor, then the guarantor shall have the authority to recover the property from the principal. If a Muslim stood as a guarantor for the life or property of a Dhimmi (which belongs to either a Muslim or a non-believer) and people of the Dhimmi status are witnesses to it, if the Muslim denied it, their testimony against him shall not be valid; but if he confessed, it shall be valid due to his confession and not due to the testimony. Thus, if he paid the property and the Dhimmis testified that he had stood as a guarantor by the Dhimmi's order, he shall recover it from the Dhimmi. It is written in 'Al-Muhit' that the testimony of non-believers is permissible against a non-believer 'Mukatab' (manumitted slave under contract) or a non-believer 'Mazoon' slave, even if his master is a Muslim. This is in 'Al-Mabsut'. If two Christians testified against a Christian 'Mazoon' slave owned by a Muslim that he killed a person or his horse, then according to Imam Azam (RA), the testimony for killing is not valid, but it is valid for killing the horse. According to Imam Abu Yusuf (RA), it shall be accepted for the sake of 'Qisas' (retaliation) but not for receiving financial compensation in case of accidental killing (Khata). This is written in 'Al-Muhit'. If the 'Mazoon' slave is a Muslim and his owner is a non-believer, then the testimony of non-believers against the slave shall not be accepted; this is written in 'Al-Mabsut'. If a Muslim was appointed as an agent (Wakil) for buying and selling, the testimony of non-believers against the agent shall not be valid; and if a Muslim appointed a non-believer as an agent, then the testimony of non-believers against the agent shall be valid. This is written in 'Al-Muhit'. If a non-believer dies...

1. Note: Meaning, once the evidence is established against that Christian debtor, any obligation that falls upon a Muslim as a result of that proof will also be included, even if initially, testimony against a Muslim was not acceptable.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 424 | किताब अल-शहादत (गवाहियों की किताब)

गवाह पेश किए और एक मुसलमान ने उस पर कर्ज का दावा किया और ज़ुम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) या मुसलमानों में से गवाह पेश किए, तो इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि मैं मुसलमान की गवाही स्वीकार करके उसे उसका कर्ज दिलवाना शुरू करूँगा। फिर कर्ज पूरा होने के बाद अगर कुछ माल बचता है, तो वह ज़ुम्मी को मिलेगा। फिर फरमाया कि गिरवी (रहन) तब तक जायज़ नहीं होगी जब तक मुसलमान अपना पूरा कर्ज न ले ले। अतः यदि ज़ुम्मी के गवाह मुसलमान हों और मुस्लिम के गवाह ज़ुम्मी या मुसलमान हों, तो ज़ुम्मी को अपनी गिरवी वस्तु वापस लेने का अधिक अधिकार होगा, ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक मुसलमान ने किसी काफिर पर माल का दावा किया और यह दावा किया कि फलां मुसलमान व्यक्ति उसका ज़मानतदार (कफ़ील) है, और काफिरों की गवाही पेश की, तो इस गवाही से मूल कर्जदार (असील) पर तो माल साबित होगा लेकिन कफ़ील पर नहीं। इसी प्रकार, यदि मूल कर्ज काफिर पर हो और फिर दो काफिरों ने एक काफिर और एक मुसलमान के विरुद्ध यह गवाही दी कि उन दोनों ने उसकी ओर से इस माल की ज़मानत ली थी और वे एक-दूसरे के भी कफ़ील हैं, तो यह गवाही मूल कर्जदार और काफिर कफ़ील पर जायज़ है, लेकिन मुसलमान कफ़ील पर जायज़ नहीं है। यदि एक मुसलमान ने दूसरे मुसलमान पर माल का दावा किया और प्रतिवादी ने इनकार किया, और वादी ने दावा किया कि अमुक ज़ुम्मी ने प्रतिवादी के आदेश से उसकी ओर से ज़मानत ली है, और कफ़ील ने भी इनकार किया, फिर दो ज़ुम्मियों ने वादी की ओर से गवाही दी, तो गवाही कफ़ील पर जायज़ होगी, मूल मुस्लिम कर्जदार पर नहीं। यहाँ तक कि यदि कफ़ील ने भुगतान कर दिया, तो उसे मुसलमान से वसूलने का अधिकार नहीं होगा। इसी तरह, यदि दोनों का नाम दस्तावेज़ में हो और दस्तावेज़ मुसलमान के नाम पर हो और ज़ुम्मी उसके नीचे कफ़ील हो, या दस्तावेज़ दोनों के नाम पर हो और प्रत्येक एक-दूसरे का कफ़ील हो, तो भी यह गवाही काफिर पर सबूत होगी, मुसलमान पर नहीं, ऐसा 'मबसूत' में है।

यदि एक ईसाई 'गुलाम-ए-माज़ून' (अनुमति प्राप्त दास), जो एक मुसलमान का स्वामित्व है, के खिलाफ दो ईसाइयों ने गवाही दी कि उसने किसी व्यक्ति को या उसके घोड़े को मार डाला है, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार हत्या की गवाही जायज़ नहीं है। ⋆

यदि किसी मुसलमान ने एक काफिर के लिए एक हजार दिरहम की ज़मानत ली और काफिर (मूल कर्जदार) ने कहा कि मैंने उसे अपनी ओर से ज़मानत देने का आदेश नहीं दिया था, फिर मुसलमान दो काफिर गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि इस मुसलमान ने काफिर के आदेश पर ज़मानत ली

थी, और लेनदार ने स्वीकार किया कि उसने कफ़ील से माल प्राप्त कर लिया है, तो कफ़ील को अधिकार होगा कि वह मूल कर्जदार से माल वसूल करे। यदि किसी मुसलमान ने किसी ज़ुम्मी की जान या माल की ज़मानत ली (जो किसी मुसलमान या काफिर का है) और ज़ुम्मी लोग उस पर गवाह हों, और मुसलमान ने इससे इनकार किया, तो उनकी गवाही उस पर जायज़ नहीं होगी; और यदि उसने स्वीकार किया, तो यह उसके स्वीकारोक्ति के कारण जायज़ होगी न कि गवाही के कारण। अतः यदि उसने माल का भुगतान कर दिया और ज़ुम्मियों ने गवाही दी कि उसने ज़ुम्मी के आदेश से ज़मानत ली थी, तो वह ज़ुम्मी से वसूल कर सकेगा, ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। काफिरों की गवाही काफिर 'मुकातब' (अनुबंधिक दास) या काफिर 'गुलाम-ए-माज़ून' पर स्वीकार्य है, चाहे उसका स्वामी मुसलमान ही क्यों न हो, ऐसा 'मबसूत' में है। यदि एक ईसाई गुलाम-ए-माज़ून, जो मुसलमान का दास है, पर दो ईसाइयों ने गवाही दी कि उसने किसी व्यक्ति को या उसके घोड़े को मार डाला है, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार हत्या के मामले में गवाही जायज़ नहीं है, लेकिन घोड़े को मारने के मामले में गवाही जायज़ है। इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार, यह 'क़िसास' (बदले) के लिए स्वीकार्य होगी लेकिन गलती से हुई हत्या (खता) में मुआवज़ा लेने के लिए स्वीकार्य नहीं होगी, ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। यदि गुलाम-ए-माज़ून मुसलमान हो और उसका मालिक काफिर हो, तो काफिरों की गवाही उस गुलाम पर स्वीकार्य नहीं होगी, ऐसा 'मबसूत' में लिखा है। यदि किसी मुसलमान को खरीद-फरोख्त का वकील नियुक्त किया गया, तो काफिरों की गवाही वकील पर जायज़ नहीं होगी; और यदि मुसलमान ने किसी काफिर को वकील नियुक्त किया, तो काफिरों की गवाही वकील पर जायज़ होगी, ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई काफिर मर जाए...

1. नोट: यानी जब उस ईसाई कर्जदार पर प्रमाण सिद्ध हो गया, तो उस प्रमाण से जो ज़िम्मेदारी मुसलमान पर आएगी, वह भी उसमें शामिल हो जाएगी, भले ही शुरुआत में मुसलमान के खिलाफ गवाही स्वीकार्य न रही हो।

میں سے گواہ قائم کئے اور ایک مسلمان نے اس پر قرض کا دعویٰ کیا اور ذمی یا مسلمانوں میں سے گواہ قائم کئے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ میں مسلمان کی گواہی قبول کر کے اس کا قرضہ دلوانا شروع کروں گا پھر بعد پورا ہو جانے کے اگر کچھ مال باقی رہا تو وہ ذمی کو ملے گا پھر فرمایا رہن جائز نہ ہو گا جب تک کہ مسلمان اپنا قرض پورا نہ لے لے پس اگر ذمی کے گواہ مسلمان ہوں اور مسلم کے گواہ ذمی یا مسلمان ہوں تو ذمی کو اپنے رہن لے لینے کا زیادہ استحقاق ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک مسلمان نے کافر پر مال کا دعویٰ کیا اور دعویٰ کیا کہ ایک مسلمان فلاں شخص اس کا کفیل ہے اور کافروں میں سے گواہ قائم کئے تو اس گواہی سے اصیل پر مال ثابت ہوگا نہ کفیل پر اسی طرح اگر اصل مال کافر پر ہو پھر دو کافروں نے ایک کافر و مسلم پر یہ گواہی دی کہ ان دونوں نے اس کی طرف سے اس مال کی کفالت کی تھی اور ایک دوسرے کا بھی کفیل ہے تو یہ گواہی اصیل پر اور کفیل کافر پر جائز ہے اور مسلمان کفیل پر جائز نہیں اگر ایک مسلمان نے دوسرے مسلمان پر مال کا دعویٰ کیا اور مطلوب نے انکار کیا اور طالب نے دعویٰ کیا کہ اس ذمی نے مطلوب کے حکم سے اس کی طرف سے اس مال کی کفالت کی ہے اور کفیل نے انکار کیا پھر دو ذمیوں نے مدعی کی طرف سے گواہی دی تو گواہی کفیل پر جائز ہوگی نہ اصیل مسلم پر یہاں تک کہ اگر کفیل نے ادا کیا تو اس کو مسلمان سے لینے کا اختیار نہ ہوگا اور اسی طرح اگر دونوں پر مال دستاویز میں ہو اور مسلمان کے نام دستاویز ہے اور ذمی اس کے نیچے کفیل ہے یا دستاویز دونوں کے نام ہے اور ہر ایک دوسرے کا کفیل ہے تو بھی یہ گواہی کافر پر حجت ہوگی نہ مسلم پر یہ مبسوط میں ہے۔

اگر ایک غلام ماذون نصرانی پر جو مسلمان کا مملوک ہے دو نصرانیوں نے گواہی دی کہ اس نے اس شخص کو یا اس کے گھوڑے کو قتل کر ڈالا ہے تو امام اعظم رحمتہ اللہ علیہ کے نزدیک قتل کرنے کی گواہی جائز نہیں ہے *

اگر کسی مسلمان نے کافر کے لئے ہزار درہم کی ضمانت کر لی اور کافر اصیل نے کہا کہ میں نے اپنی طرف سے ضمانت کرنے کا حکم اس کو نہیں دیا تھا پھر مسلمان دو گواہ کافر لایا کہ انہوں نے گواہی دی کہ اس مسلمان نے اس کافر کے حکم سے اس کی طرف سے ضمانت کر لی تھی اور طالب نے اقرار کیا کہ میں نے اس کفیل سے مال بھر پایا ہے تو کفیل کو اختیار ہوگا اصیل سے مال وصول کر لے اور اگر کسی مسلمان نے کسی ذمی کے جان کی یا مال کی جو اس پر کسی مسلمان یا کافر کا ہے کفالت کی اور اہل ذمہ اس پر گواہ ہوں اگر مسلمان نے اس سے انکار کیا تو ان کی گواہی اس پر جائز نہ ہوگی اور اگر اقرار کیا تو اس کے اقرار کی وجہ سے جائز ہوگی نہ گواہی کی وجہ سے پس اگر اس نے مال ادا کر دیا اور ذمیوں نے گواہی دی کہ اس نے ذمی کے حکم سے کفالت کی تھی تو وہ ذمی سے وصول کر لے گا محیط میں لکھا ہے کافروں کی گواہی مکاتب کافر یا غلام ماذون کافر پر روا ہے اگرچہ اس کا مولیٰ مسلمان ہو یہ مبسوط میں ہے اگر ایک غلام ماذون نصرانی پر جو مسلمان کا مملوک ہے دو نصرانیوں نے گواہی دی کہ اس نے اس شخص کو یا اس کے گھوڑے کو قتل کر ڈالا ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک قتل کرنے کی گواہی جائز نہیں ہے اور گھوڑے مار ڈالنے کی گواہی جائز ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک قصاص کے واسطے مقبول ہوگی اور خطا میں مال لینے کے واسطے مقبول نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر غلام ماذون مسلمان ہو اور اس کا مالک کافر ہو تو کافروں کی گواہی غلام پر مقبول نہ ہو گی یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر کسی مسلمان کو خرید و فروخت کا وکیل کیا تو کافروں کی گواہی وکیل پر جائز

نہ ہوگی اور اگر مسلمان نے کسی کافر کو وکیل کیا تو کافروں کی گواہی وکیل پر جائز ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک کافر مر گیا۔

۱۔ قولہ تعدی یعنی جب اس نصرانی قرض دار پر ثبوت ہوا تو اس کے ثبوت سے جس مسلمان پر لازم آئے وہ بھی شامل ہو جائے گا اگر چہ ابتدا میں مسلمان پر گواہی قبول نہ ہوگی۔

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 5 | 325 | Book of Testimonies

If a person appoints a Muslim as an executor (*wasi*), and then someone claims a debt against the deceased and provides non-Muslim (*kafir*) witnesses, it is permissible by way of *istihsan* (juridical preference), even though the executor is Muslim. This is mentioned in *Zahiriya*. Imam Muhammad (RA) stated in *Jami* that if a Muslim claims a certain Christian (*Nasrani*) died and appointed him as executor, and produces Christian witnesses; if he presents a Christian debtor, then by both *qiyas* (analogy) and *istihsan*, the testimony against him will be accepted and will extend to others as well. However, if he brings a Muslim debtor, then by *qiyas*, the testimony will not be accepted (this being Imam Muhammad's first opinion), but by *istihsan*, it will be accepted. Similarly, if a Christian produces Christian witnesses stating a certain person died and that he is the son and heir, and the witnesses know of no other heirs, and a non-Muslim debtor of the deceased is presented, then by *qiyas* and *istihsan*, the testimony is acceptable. If a Muslim debtor is presented, it is not accepted by *qiyas* but accepted by *istihsan*. This is recorded in *Zakheer-a*.

If a Muslim claims to be the legal representative (*wakalat*) for a Christian regarding rights in Kufa, and presents a Muslim debtor along with two Christian witnesses, it will not be accepted. But if he presents a Christian debtor, the testimony will be accepted. Once the judge (*Qazi*) accepts this testimony and decrees the representation, this ruling applies to all debtors, whether non-Muslim or Muslim. So much so that if a Muslim debtor is subsequently brought and denies the representation, the judge will not trouble the representative to produce witnesses again. This is in *Muheet*. If a Muslim sells his slave to a Christian, and then another Christian wishes to establish two Christian witnesses against him, the decree will not be granted; this is in *Wajeez Kardari*. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that if a Christian buys a slave from a Muslim and, after taking possession, sells him to another Christian, and the second buyer discovers a defect after possession and brings two Christian witnesses to prove the defect existed while with the Muslim seller before being sold to the Christian buyer; then he has the right to return him to his Christian seller. However, his seller will not have the right to return the slave to his own Muslim seller based on that testimony. This is in *Zakheer-a*. It is in *Muntaqa* that a Christian sold a slave to another Christian, then the second buyer sold to a third, the third to a fourth, and so on through ten Christians. Then one of them became Muslim. Later, the slave claimed, "I am originally a free man," and produced Christian witnesses. Imam Zafar (RA) stated that his witnesses would not be accepted

regardless of whether the first, middle, or last seller became Muslim, unless he produces Muslim witnesses. Imam Abu Yusuf (RA) stated that if the last one became Muslim, the testimony would not be heard, but if a middle one became Muslim, it would be accepted. They would return the prices (*thaman*) to each other successively until it reaches the Muslim seller, at which point they cannot take the price from him nor from those who sold before him. If the slave claims freedom and asserts that the first seller freed him and that seller has become Muslim, and the witnesses are Christians, the testimony will not be accepted. If a middle person became Muslim, testimony of him freeing the slave will not be accepted, nor testimony of any subsequent seller freeing him, but testimony of any seller prior to him freeing the slave will be accepted. This is the opinion of Imam-e-Azam and Zafar. Imam Abu Yusuf (RA) stated that whether before or after the Muslim seller, whoever freed him...

L1. And he takes back his price from his Muslim seller; this is due to that same testimony. L2. Made a claim, and before this, no slave had done any act or statement proving he considered himself a slave.

और उसने एक मुसलमान को वसी (उत्तराधिकारी/प्रशासक) नियुक्त किया, फिर एक व्यक्ति ने मृतक पर ऋण का दावा किया और काफिर गवाह पेश किए, तो इस्तहसानन (न्याय के आधार पर) यह जायज़ है, भले ही वसी मुसलमान हो। यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे' में फ़रमाया कि एक मुसलमान ने दावा किया कि अमुक ईसाई (नसरानी) मर गया है और उसने मुझे वसी बनाया है, और ईसाई गवाह पेश किए। अतः यदि उसने किसी ईसाई देनदार को पेश किया, तो क़ियासन (तर्क के आधार पर) और इस्तहसानन उस पर गवाही स्वीकार की जाएगी और यह दूसरों पर भी लागू होगी। और यदि वह किसी मुसलमान देनदार को लाया, तो क़ियासन उस पर गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, और यही इमाम मुहम्मद (रह.) का पहला मत है, परंतु इस्तहसानन स्वीकार्य होगी। इसी प्रकार यदि एक ईसाई ने ईसाई गवाह पेश किए कि अमुक व्यक्ति मर गया है और मैं उसका बेटा और वारिस हूँ, और गवाहों को उसके सिवा किसी अन्य वारिस का ज्ञान नहीं है, और मृतक का कोई काफिर देनदार पेश किया गया, तो क़ियासन और इस्तहसानन गवाही स्वीकार्य होगी। और यदि कोई मुसलमान देनदार पेश किया गया, तो क़ियासन स्वीकार्य नहीं होगी परंतु इस्तहसानन स्वीकार्य होगी। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

यदि एक मुसलमान ने किसी ईसाई की ओर से वकालत का दावा किया कि जो कुछ उसका हक कूफ़ा में है, उसके लिए उसने मुझे वकील नियुक्त किया है, और एक मुसलमान देनदार को पेश किया और उस पर दो ईसाई गवाह पेश किए, तो यह स्वीकार नहीं किया जाएगा। और यदि उसने ईसाई (देनदार) को पेश किया, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। जब काज़ी ने यह गवाही स्वीकार कर ली और उसकी वकालत का आदेश दे दिया, तो यह आदेश सभी देनदारों पर लागू होगा, चाहे वे काफिर हों या मुसलमान। यहाँ तक कि यदि उसके बाद कोई मुसलमान देनदार लाया जाए और वह उसकी वकालत से इनकार करे, तो काज़ी उसे दोबारा वकालत के गवाह लाने के लिए कष्ट नहीं देगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। एक मुसलमान ने अपना गुलाम एक ईसाई के हाथ बेचा, फिर किसी ईसाई ने उसके पास से दो ईसाई गवाह पेश करने चाहे, तो डिक्री (फैसला) नहीं दी जाएगी। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। इब्न समाअ ने इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि एक ईसाई ने एक मुसलमान से एक गुलाम खरीदा और उसे किसी अन्य ईसाई के कब्जे में देने के बाद बेच दिया। फिर दूसरे खरीदार ने कब्जे के बाद उसमें कोई दोष (ऐब) पाया और दो ईसाई गवाह इस बात के लिए लाया कि यह दोष मुसलमान विक्रेता के पास रहने के दौरान भी था, इससे पहले कि उसने इसे

ईसाई खरीदार को बेचा। तो उसे यह अधिकार होगा कि वह इसे अपने ईसाई विक्रेता को वापस कर दे, हालांकि उसके विक्रेता को यह अधिकार नहीं होगा कि वह इस गवाही के आधार पर अपने मुसलमान विक्रेता को वापस करे। यह 'ज़खीरा' में है। 'मुंतक़ी' में है कि एक ईसाई ने दूसरे ईसाई के हाथ एक गुलाम बेचा, फिर दूसरे खरीदार ने उसे तीसरे को, तीसरे ने चौथे को, और इसी तरह हाथों-हाथ दस ईसाइयों के बीच बिका। फिर उनमें से एक मुसलमान हो गया। फिर गुलाम ने दावा किया कि "मैं मूलतः स्वतंत्र (आज़ाद) हूँ" और इस पर ईसाई गवाह पेश किए। तो इमाम ज़फ़र (रह.) ने फ़रमाया कि उसके गवाह स्वीकार्य नहीं होंगे, चाहे पहला विक्रेता मुसलमान हुआ हो, या बीच वाला, या आखिरी, जब तक कि वह मुसलमान गवाह पेश न करे। इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि यदि आखिरी व्यक्ति मुसलमान हुआ है, तो गवाही नहीं सुनी जाएगी, और यदि बीच वाला कोई व्यक्ति मुसलमान हुआ है, तो स्वीकार्य होगी। वे आपस में अपनी-अपनी कीमत (समन) वापस लेते रहेंगे, यहाँ तक कि बात मुसलमान विक्रेता तक पहुँचेगी, तो उससे कीमत नहीं ले सकेंगे और न ही उससे पहले वाले विक्रेताओं से वापस ले सकेंगे। और यदि गुलाम ने स्वतंत्र होने का दावा किया, और यह दावा किया कि पहले विक्रेता ने मुझे स्वतंत्र किया था और वही मुसलमान हो गया है, और गवाह ईसाई हैं, तो गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि बीच वाला कोई मुसलमान हुआ है, तो उसके द्वारा स्वतंत्र किए जाने पर गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, और न ही उसके बाद के किसी विक्रेता द्वारा स्वतंत्र किए जाने की गवाही स्वीकार्य होगी, लेकिन उससे पहले के किसी विक्रेता द्वारा स्वतंत्र किए जाने पर गवाही स्वीकार होगी। यह इमाम-ए-आज़म और ज़फ़र का मत है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि मुसलमान विक्रेता से पहले या बाद जिस विक्रेता द्वारा स्वतंत्र किए जाने के यह...

---

1. और वह अपनी कीमत अपने मुसलमान विक्रेता से वापस ले, यह इसी गवाही के कारण है।
2. दावा किया और इससे पहले किसी गुलाम ने कोई ऐसा कथन या कार्य नहीं किया जिससे यह सिद्ध हो कि वह स्वयं को गुलाम समझता है।

اور اس نے مسلمان کو وصی بنایا پھر ایک شخص نے میت پر قرضہ کا دعویٰ کیا اور کافر گواہ قائم کئے تو استحساناً جائز ہے اگر چہ وصی مسلمان ہے اور یہ ظہریہ میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ ایک مسلمان نے دعویٰ کیا کہ فلاں نصرانی مر گیا اور اس نے مجھے وصی بنایا ہے اور نصرانی گواہ سنائے پس اگر کسی نصرانی قرض دار کو حاضر کیا تو قیاساً و استحساناً گواہی اس پر قبول ہوگی اور غیر کی طرف متعدی بھی ہوگی اور اگر کسی مسلمان قرض دار کو لایا تو قیاساً اس پر گواہی مقبول نہ ہوگی اور یہی پہلا قول امام محمدؒ کا ہے اور استحساناً مقبول ہوگی اور اسی طرح اگر نصرانی نے نصرانی گواہ قائم کئے کہ فلاں شخص مر گیا اور میں اس کا بیٹا ہوں اور وارث ہوں اور گواہ سوائے اس کے کوئی وارث نہیں جانتے ہیں اور میت کا کوئی کافر قرض دار حاضر کیا تو قیاساً و استحساناً گواہی مقبول ہوگی اور اگر کوئی مسلمان قرض دار حاضر کیا تو قیاساً مقبول نہ ہوگی اور استحساناً مقبول ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر ایک مسلمان نے کسی نصرانی کی طرف سے وکالت کا دعویٰ کیا کہ جو کچھ اس کا حق کوفہ میں ہے اس کے لئے اس نے مجھے وکیل کیا ہے اور ایک مسلمان قرض دار کو حاضر کیا اور اس پر دو نصرانی گواہ قائم کئے تو قبول نہ ہوگی اور اگر نصرانی کو حاضر کیا تو گواہی قبول ہوگی اور جب قاضی نے یہ گواہی قبول کی اور اس کی وکالت کا حکم دے دیا تو یہ حکم سب قرض داروں پر خواہ کافر ہوں یا مسلمان ہو جاری ہوگا حتی کہ اگر اس کے بعد کوئی مسلمان قرض دار کو لایا اور اس نے اس کی وکالت سے انکار کیا تو قاضی اس کو دوبارہ وکالت کے گواہ لانے کے واسطے تکلیف نہ دے گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک مسلمان نے اپنا غلام نصرانی کے ہاتھ فروخت کیا پھر کسی نصرانی نے اس کے پاس سے دو نصرانی گواہ قائم کر لینا چاہا تو ڈگری نہ کی جائے

گی یہ وجیز کردری میں لکھا ہے ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ ایک نصرانی نے مسلمان سے ایک غلام خریدا اور اس کو کسی نصرانی کے ہاتھ قبضہ کرنے کے بعد فروخت کر دیا پھر دوسرے مشتری نے قبضہ کے بعد اس میں عیب پایا اور دو گواہ نصرانی اس امر کے لایا کہ یہ عیب بائع مسلمان کے پاس تھا قبل اس کے کہ اس کو نصرانی مشتری کے ہاتھ فروخت کرے تو اس کو اختیار حاصل ہوگا کہ اپنے بائع نصرانی کو واپس کر دے اگرچہ اس کے بائع کو یہ اختیار نہ ہوگا کہ اس گواہی پر اپنے بائع مسلمان کو واپس کرے یہ ذخیرہ میں ہے منتقی میں ہے کہ ایک نصرانی نے دوسرے نصرانی کے ہاتھ ایک غلام فروخت کیا پھر دوسرے مشتری نے اس کو تیسرے مشتری کے ہاتھ تیسرے نے چوتھے کے ہاتھ اسی طرح دست بدست دس نصرانیوں کے ہاتھ فروخت ہوا پھر ایک ان میں سے مسلمان ہو گیا پھر غلام نے دعویٰ کیا کہ میں اصلی آزاد ہوں اور اس پر نصرانی گواہ سنائے تو امام زفرؒ نے فرمایا کہ اس کے گواہ مقبول نہ ہوں گے خواہ اول بائع مسلمان ہوا یا درمیانی یا آخر کا جب تک کہ مسلمان گواہ نہ سنائے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اگر آخر کا مسلمان ہوا ہے تو گواہی مسموع نہ ہوگی اور اگر درمیانی مسلمان ہوا ہے تو مقبول ہوگی باہم اپنا اپنا ثمن واپس لیتے جائیں گے یہاں تک کہ مسلمان بائع تک نوبت پہنچے پس اس سے ثمن نہ لے سکیں گے اور نہ اس کے پہلے والے فروخت کرنے والوں سے واپس کر سکیں گے اور اگر غلام نے آزاد ہونے کا دعویٰ کیا پس اگر یہ دعویٰ کیا کہ پہلے بائع نے مجھے آزاد کیا ہے اور وہی مسلمان ہو گیا ہے اور گواہ نصرانی ہیں تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر درمیانی مسلمان ہوا ہے تو گواہی اس کے آزاد کر دینے پر مقبول نہ ہوگی اور نہ اس کے بعد کے کسی بائع پر آزاد کر دینے کی گواہی مقبول ہوگی اور اس کے پہلے کسی بائع کے آزاد کر دینے پر گواہی قبول ہوگی اور یہ امام اعظمؒ و زفر کا قول ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ مسلمان بائع کے پہلے یا بعد جس بائع سے آزاد کر دینے کے یہ

L1 اور وہ اپنا ثمن اپنے مسلمان بائع سے واپس لے یہ سبب اسی گواہی کے۔ L2 دعویٰ کیا اور اس سے پہلے کسی غلام نے کوئی ایسا قول و فعل نہیں کیا جس سے ثابت ہو کہ وہ اپنے آپ کو غلام جانتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (326) Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

Witnesses will be established and accepted; however, if they are established against a Muslim seller himself, they will not be accepted. And when this testimony is established against a non-Muslim, they will continue to return the price (thaman) to each other until it reaches the Muslim seller. Then, the price cannot be recovered from him or from those before him, except in the case where the Muslim seller himself admits to it, then they shall return it until it reaches the one who manumitted, and it ends there. Thus it is mentioned in 'Al-Muhit'.

Chapter: (11) Regarding Giving Testimony upon Testimony

Giving testimony upon testimony is permissible in every such right that is not forfeited due to doubt (shubha). This rule is based on 'Istihsan' (juristic preference). Therefore, in rights that are forfeited due to doubt, such as 'Hudud' (prescribed punishments) and 'Qisas' (retaliation), it will not be accepted. This is stated in 'Hidaya'. It is written in 'Kitab al-Asl' that if two witnesses testified to the testimony of two other witnesses that the Qazi of a certain city has administered the 'Hadd of Qadhf' (punishment for false accusation of adultery) to a certain person, then it is permissible. However, it is written in 'Kitab al-Diyat' of the 'Asl' that this is not permissible. This is written in 'Al-Muhit'. In 'Nawadir Ibn Rustam', it is narrated from Imam Muhammad that giving testimony upon testimony is permissible in 'Ta'zir' (discretionary punishment). This is in 'Fath al-Qadir'. Just as it is permissible in one degree, it is similarly permissible through several degrees, to the extent that testimonies upon the testimonies of sub-witnesses (furu') are permissible one after another, so that rights may be protected from being lost. This is written in 'Kafi'. A person should not be made a witness upon the testimony of a single person by two individuals or by one man and two women, and the same rule applies to the testimony of a single woman, and this is our view. This is written in 'Khulasa'. If two individuals testified to the testimony of two male witnesses or to the testimony of a group, it is permissible according to us. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If one witness gave his testimony himself and two individuals testified to the testimony of the second witness, it will be accepted. This is written in 'Khulasa'. If two individuals testified to the testimony of a person who himself delivers that testimony, it is not permissible. This is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. The method of appointing a witness is that the original witness says to the sub-witness (far'): "I testify that Zaid owes Bakr such an amount of debt, so bear witness to this testimony of mine," or says: "Bear witness to this testimony of mine that I testify that so-and-so son of so-and-so made

such an admission before me," or says: "I testify that I heard that such-and-such a person admitted to such a right of Zaid, so bear witness to this testimony of mine." He should not say, "Bear witness to his testimony," nor should he say, "Both of you bear witness to my testimony." And he should deliver the testimony as he would in the council of the Qazi so that it can be transferred to the judicial council (Mahkama Majlis-e-Qaza). It is not necessary for the original witness to state that "Such-and-such a person has made me a witness over himself." This is written in 'Kafi'. And if two original witnesses said to two individuals: "Bear witness that we heard that such-and-such a person admitted to a debt of a thousand dirhams for Zaid, so both of you bear witness to us regarding his testimony," and the two sub-witnesses gave their testimony, it will not be accepted. Similarly, if two original witnesses said: "We testify that such-and-such a person admitted that Zaid is owed a thousand dirhams by him, so bear witness that we give such testimony," or said: "Bear witness to this that we bear witness for him," or said: "Bear witness to what we have testified," or said: "There are a thousand dirhams upon such-and-such a person, so bear witness that we have given this testimony against him," or said: "Bear witness to the fact that we have testified," or if the original witness said to the sub-witness: "Bear witness that I testify that such-and-such a person admitted to such an amount of dirhams for such-and-such a person," then in all these cases, appointing a witness is not correct. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

---

1. "One degree" means: those who were witnesses for the original party, then those who were witnesses to the witnesses, then those who were witnesses to those witnesses, and so on.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (326) किताबुश शहादात

गवाह कायम होंगे और स्वीकार्य होंगे, हाँ यदि वे स्वयं मुस्लिम विक्रेता पर कायम हों तो स्वीकार्य नहीं होंगे। और जब किसी गैर-मुस्लिम पर यह गवाही कायम होगी, तो वे आपस में एक-दूसरे से मूल्य (थमन) वापस लेते रहेंगे, यहाँ तक कि बात मुस्लिम विक्रेता तक पहुँच जाए। तब न तो उससे और न ही उसके पूर्ववर्तियों से मूल्य वापस लिया जा सकता है, सिवाय उस स्थिति के जब मुस्लिम विक्रेता स्वयं स्वीकार कर ले, तो वे वापस करेंगे, यहाँ तक कि आज़ाद करने वाले तक पहुँचकर समाप्त हो जाएगा। जैसा कि 'अल-मुहीत' में वर्णित है।

अध्याय: (11) गवाही पर गवाही देने के विवरण में

गवाही पर गवाही देना हर उस अधिकार के मामले में जायज़ है जो संदेह के कारण समाप्त नहीं होता है। और यह आदेश 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) पर आधारित है। अतः ऐसे अधिकार जो संदेह से समाप्त हो जाते हैं, जैसे 'हुदूद' और 'किसास', उनमें यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी। यह 'हिदाया' में है। 'किताबुल असल' में लिखा है कि यदि दो गवाहों ने दो अन्य गवाहों की गवाही पर गवाही दी कि फलां शहर के काज़ी ने फलां व्यक्ति पर 'हदे कज़्फ़' (अपवाद की सज़ा) लागू की है, तो यह जायज़ है। लेकिन 'अस्ल' की 'किताबुद दियत' में लिखा है कि यह जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत' में है। 'नवादिरे इब्न रुस्तम' में इमाम मुहम्मद से रिवायत है कि गवाही पर गवाही देना 'ताज़ीर' में जायज़ है। यह 'फतहुल कदीर' में है। जैसे एक स्तर पर जायज़ है, वैसे ही कई स्तरों तक जायज़ है, यहाँ तक कि उप-गवाहों (फुरू के गवाहों) की गवाही पर एक के बाद एक गवाही देना जायज़ है ताकि अधिकारों को नष्ट होने से बचाया जा सके। यह 'काफी' में लिखा है। एक व्यक्ति की गवाही पर दो व्यक्तियों या एक पुरुष और दो महिलाओं द्वारा गवाह नहीं बनाया जाना चाहिए, और यही आदेश एक महिला की गवाही का भी है, और यह हमारे अनुसार है। यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों ने दो पुरुष गवाहों की गवाही पर या एक समुदाय की गवाही पर गवाही दी, तो हमारे अनुसार यह जायज़ है। यह 'फतावा काज़ी खां' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति ने अपनी गवाही स्वयं दी और दूसरे गवाह की गवाही पर दो व्यक्तियों ने गवाही दी, तो यह स्वीकार्य होगी। यह 'खुलासा' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों ने एक ऐसे व्यक्ति की गवाही दी जो स्वयं गवाही दे रहा है, तो यह जायज़ नहीं है। यह 'मुहीते सरख़्सी' में लिखा है। गवाह बनाने का तरीका यह है कि मूल गवाह उप-गवाह (फरअ) से इस प्रकार कहे: "मैं गवाही देता हूँ कि ज़ैद का बकर पर इतना ऋण है, अतः मेरी इस गवाही पर तुम गवाही दो," या इस तरह कहे: "मेरी इस गवाही पर तुम गवाही दो कि मैं गवाही देता हूँ कि फलां के बेटे फलां ने मेरे

सामने ऐसा स्वीकार किया," या इस तरह कहे: "मैं गवाही देता हूँ कि मैंने सुना कि फलां व्यक्ति ज़ैद के इतने अधिकार को स्वीकार कर रहा था, अतः तुम मेरी इस गवाही पर गवाही दो।" और वह यह न कहे कि "तुम उसकी गवाही दो," और न ही यह कहे कि "तुम दोनों मेरी गवाही की गवाही दो।" और गवाही इस तरह दे जैसे काज़ी की सभा में देता है ताकि उसे न्यायालय (महकमा-ए-मजलिस-ए-कज़ा) में दर्ज किया जा सके। और मूल गवाह के लिए यह कहना आवश्यक नहीं है कि "फलां व्यक्ति ने मुझे अपने ऊपर गवाह बना लिया है।" यह 'काफी' में लिखा है। और यदि दो मूल गवाहों ने दो व्यक्तियों से कहा: "गवाही दो कि हमने सुना है कि फलां व्यक्ति अपने ऊपर ज़ैद के लिए हज़ार दिरहम का इकरार करता था, अतः तुम दोनों हम पर उसकी गवाही दो," और दोनों उप-गवाहों ने उसकी गवाही दी, तो वह स्वीकार्य नहीं होगी। इसी प्रकार यदि दो मूल गवाहों ने कहा: "हम गवाही देते हैं कि फलां व्यक्ति ने इकरार किया कि ज़ैद के उस पर हज़ार दिरहम ऋण हैं, अतः तुम गवाही दो कि हम ऐसी गवाही देते हैं," या कहा: "तुम इस पर गवाही दो कि हम इस पर उसकी गवाही देते हैं," या कहा: "हम पर गवाही दो जो हमने गवाही दी," या इस तरह कहा: "फलां व्यक्ति पर हज़ार दिरहम हैं, अतः गवाही दो कि हमने इस पर यह गवाही दी है," या इस तरह कहा: "गवाही दो इस पर कि हमने गवाही दी," या मूल गवाह ने उप-गवाह से कहा: "तुम गवाही दो कि मैं गवाही देता हूँ कि फलां व्यक्ति ने फलां व्यक्ति के लिए इतने दिरहम का इकरार किया," तो इन सभी स्थितियों में गवाह बनाना सही नहीं है। यह 'फतावा काज़ी खां' में लिखा है।

---

1. "एक दर्जा" का अर्थ है: मूल पक्ष के गवाह हुए, फिर गवाह के गवाह हुए, फिर उनके भी गवाह हुए, और इसी तरह आगे भी।

گواہ قائم ہوں گے مقبول ہوں گے ہاں اگر خود مسلمان بائع پر قائم ہوں تو مقبول نہ ہوں گے اور جب غیر مسلمان پر یہ گواہی قائم ہوئی تو باہم ایک دوسرے سے ثمن واپس کرتے چلے جائیں گے یہاں تک کہ مسلمان بائع تک نوبت پہنچے پس نہ اس سے اور نہ اس کے پہلے والوں سے ثمن واپس لے سکتے ہیں مگر اس صورت میں کہ مسلمان بائع خود اقرار کر لے تو واپس کریں گے یہاں تک کہ آزاد کرنے والے تک پہنچ کر ختم کریں گے کذا فی المحیط

باب: (۱۱) گواہی پر گواہی دینے کے بیان میں

گواہی پر گواہی دینا ایسے ہر حق میں جائز ہے جو شبہہ سے ساقط نہیں ہوتا ہے اور یہ حکم استحساناً ہے پس ایسے حقوق میں جو شبہہ سے ساقط ہوتے ہیں مثل حدود و قصاص کے مقبول نہ ہو گی یہ ہدایہ میں ہے کتاب الاصل میں ہے کہ اگر دو گواہوں نے دو گواہوں کی گواہی پر گواہی دی کہ فلاں شہر کے قاضی نے فلاں شخص کو حد قذف ماری ہے تو جائز ہے لیکن اصل کی کتاب الدیہ میں لکھا ہے کہ یہ جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے نوادر ابن رستم میں امام محمد سے روایت ہے کہ گواہی پر گواہی دینا تعزیر میں جائز ہے یہ فتح القدیر میں ہے جیسے ایک درجہ میں جائز ہے ویسا ہی چند درجوں تک جائز ہے یہاں تک کہ فروع کے گواہوں پر گواہیاں ایک بعد دوسرے کے جائز ہیں تاکہ حقوق تلف ہونے سے محفوظ رہیں کافی میں لکھا ہے اور ایک شخص کی گواہی پر دو شخصوں یا ایک مرد اور دو عورتوں سے گواہ نہ ہونا چاہئے اور ایسا ہی ایک عورت کی گواہی کا حکم ہے اور یہ ہمارے نزدیک ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے دو مرد گواہوں کی گواہی یا ایک قوم کی گواہی پر گواہی دی تو ہمارے نزدیک جائز ہے یہ

فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے اپنی گواہی خود ادا کی اور دوسرے گواہ کی گواہی پر دو آدمیوں نے گواہی دی تو مقبول ہو گی یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے ایک شخص کی گواہی جو خود ادا کرتا ہے وہی گواہی دی تو جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور گواہ کر لینے کا طریقہ یہ ہے کہ اصل گواہ فرع سے یوں کہے کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ زید کا بکر پر اس قدر قرض ہے تو میری اس گواہی پر گواہی دے یا یوں کہے تو میری اس گواہی پر گواہی دے کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ فلاں بن فلاں نے میرے پاس ایسا اقرار کیا یا یوں کہے کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ میں نے سنا کہ فلاں شخص زید کے اس قدر حق کا اقرار کرتا تھا پس تو میری اس گواہی پر گواہی دے اور یہ نہ کہے کہ تو اس کی گواہی دے اور یہ بھی نہ کہے کہ تم دونوں میری گواہی کی گواہی دو اور یوں گواہی ادا کرے جیسے مجلس قاضی میں گواہی دیتا ہے تاکہ محکمہ مجلس قضا میں نقل کی جائے اور اصل کو یہ بیان کرنا ضروری نہیں ہے کہ فلاں شخص نے مجھے اپنے اوپر گواہ کر لیا ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر دو اصل گواہوں نے دو شخصوں سے کہا کہ گواہی دو کہ ہم نے سنا ہے کہ فلاں شخص اپنے اوپر زید کے واسطے ہزار درہم کا اقرار کرتا تھا پس دونوں ہم پر اس کی گواہی دو پس دونوں فرع نے اس کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی اور اسی طرح اگر دو اصل گواہوں نے کہا کہ ہم گواہی دیتے ہیں کہ فلاں شخص نے اقرار کیا کہ زید کے اس پر ہزار درہم قرض ہیں پس تم گواہی دو کہ ہم ایسی گواہی دیتے ہیں یا کہا تم اس پر گواہی دو کہ ہم اس پر اس کی گواہی دیتے ہیں یا کہا کہ ہم پر گواہی دو جو ہم نے گواہی دی یا یوں کہا کہ فلاں شخص پر ہزار درہم ہیں پس گواہی دو کہ ہم نے اس پر یہ گواہی دی ہے یا یوں کہا کہ گواہی دو اس پر کہ ہم نے گواہی دی یا اصل گواہ نے فرع سے کہا کہ تو گواہی دے کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ فلاں شخص نے فلاں شخص کے واسطے اس قدر درہم کا اقرار کیا تو ان سب صورتوں گواہ کر لینا درست نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

۱ قول ایک درجہ یعنی اصل فریق کے شاہد ہوئے پھر شاہد کے شاہد ہوئے پھر شاہد کے شاہد ہوئے علیٰ ہذا القیاس۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 327 | Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

It is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if the primary witness is at such a distance that if they were to come to provide testimony in the morning, they would not be able to spend the night with their family, then appointing a secondary witness (witness upon testimony) is permissible. ☆

If a person wishes to appoint someone else to testify to their own testimony, they should bring forward the seeker (claimant) and the sought (defendant) and point towards both. If they wish to appoint a witness in the absence of both parties, they must state their names and lineages. However, if the person against whom the testimony is being given (Mashhud alayh) is absent, it is sufficient to mention their name and lineage for the purpose of appointing a witness. But for the purpose of a judicial decree, this much is not sufficient; this is stated in *Al-Muhit*. When a substitute (far') witness wishes to present the testimony of the original (asl) witness, they should state: "I bear witness that so-and-so appointed me to testify to their testimony, stating that so-and-so person admitted this right in their presence, and they asked me to testify to their testimony." It is essential for the substitute to mention their own testimony and the primary witness's testimony and their authorization to bear it; this is mentioned in *Al-Hidayah* and is the most authentic view, as found in *Az-Zahidi*. If the substitute witnesses testify without stating, "We bear witness to their testimony," their evidence will not be accepted; this is in *Khizanat al-Fatawa*. The substitute witness should mention the name of the primary witness along with the names of their father and grandfather; if they omit this, the Qazi (judge) shall not accept the testimony of the substitute, as stated in *Ad-Dhakhirah*. The testimony of a substitute will not be accepted unless the original witness has died, has become so ill that they cannot attend the judge's assembly, or has traveled to a distance equivalent to three days and nights or further; in such cases, it will be accepted as per *Al-Kafi*, and this is the apparent transmission and the basis for the Fatwa, as written in *At-Tatarkhaniyah*. It is narrated from Imam Abu Yusuf that if the original witness is so far that they cannot return to their family for the night after testifying in the morning, it is valid to appoint a substitute witness; this view was adopted by Faqih Abu al-Layth, as mentioned in *Az-Zahidi* and *Al-Hidayah*, and many scholars have accepted this narration, as stated in *Al-Muhit*, and the Fatwa is based upon it according to *Fatawa Sirajiyah*. It is stated in *Nawadir Hisham* that I asked Imam Muhammad about a person who departed with a group intending to go to Makkah or on another journey,

which he had declared, then the group left him and returned. Subsequently, a group testified to his testimony, while the defendant claimed the original witness was present. The witnesses testified according to the statement and added nothing more. Is such testimony accepted for a person who does not usually accept it in cases of presence? Imam Muhammad said yes, it is accepted because such absence (ghaybat) is considered valid; however, if he bid farewell to the group but remained in his house and was not seen departing, I would not accept the testimony; this is recorded in *At-Tatarkhaniyah*.

Sadr al-Shahid Hussam al-Din stated that if both parties are present in the same city on behalf of the leader or Sultan, testimony upon testimony is not valid; this is recorded in *Al-Qunyah*. It is permissible to testify to a son's testimony for his father, but not regarding his judicial ruling (Qada). The correct view is that the son's testimony is valid for both, as stated in *Fath al-Qadir*. If the original witness is imprisoned in the city and has appointed witnesses for his testimony, is it permissible for the substitute to testify to his testimony, and will the Qazi act upon it? This issue is not mentioned in any book, and the scholars of the time differed. Some said if he is in the same Qazi's prison, it is not permissible, but if he is in the state prison and his release is impossible, then it is permissible. Others said it should not be permissible; this is in *Ad-Dhakhirah*. If a woman is observant of the veil (Pardanashin), it is valid for her to appoint a witness for her testimony. A woman who leaves her home for necessities like the restroom or baths is still considered observant of the veil, provided she does not mingle with men; this is in *Al-Qunyah*. If the original witness is in spiritual seclusion (I'tikaf), the testimony of a substitute is not valid, whether the seclusion was vowed (nadhr) or not; this was stated by Qazi Badi' al-Din. As per *At-Tatarkhaniyah*, it is valid to appoint a witness for one's own testimony even if the primary witnesses have no excuse, though if they faced an excuse such as...

इमाम अबू यूसुफ़ (रहमतुल्लाह अलैह) से रिवायत है कि अगर मुख्य गवाह इतनी दूर हो कि अगर वह सुबह गवाही देने के लिए आए, तो वह रात अपने परिवार के साथ न बिता सके, तो उसकी गवाही पर दूसरे को गवाह बना लेना सही है। ☆

अगर कोई अपनी गवाही पर किसी दूसरे को गवाह बनाना चाहता है, तो उसे चाहिए कि वादी (मांगने वाला) और प्रतिवादी (जिससे मांगा गया है) को उपस्थित करके दोनों की ओर इशारा करे। और यदि वह दोनों की अनुपस्थिति में गवाह बनाना चाहता है, तो उनका नाम और वंश बताए। लेकिन यदि वह व्यक्ति जिसके विरुद्ध गवाही दी जा रही है (मशहूद अलैह) गायब हो, तो गवाह बनाने के लिए नाम और वंश का उल्लेख कर देना पर्याप्त है। हालांकि फैसले के हुक्म के लिए इतना काफी नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। और जब उप-गवाह (फ़रु') मुख्य गवाह (अस्ल) की गवाही देना चाहे, तो उसे इस प्रकार कहना चाहिए: "मैं गवाही देता हूँ कि अमुक व्यक्ति ने मुझे अपनी गवाही पर गवाह बनाया है कि अमुक व्यक्ति ने उसके सामने इस अधिकार को स्वीकार किया है, और उसने मुझसे कहा कि तुम मेरी इस गवाही पर गवाही दो।" क्योंकि यह आवश्यक है कि वह अपनी गवाही का उल्लेख करे और मुख्य गवाह की गवाही और उसकी ओर से जिम्मेदारी उठाने का उल्लेख करे, यह 'हिदाया' में लिखा है और यही सबसे सही (असह) है, यह 'ज़ाहेदी' में है। और यदि उप-गवाहों ने गवाही दी और यह नहीं कहा कि "हम उसकी गवाही पर गवाही देते हैं", तो उनकी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, यह 'ख़ज़ाना-तुल-फ़तावा' में है। उप-गवाह को चाहिए कि वह मुख्य गवाह का नाम और उसके पिता एवं दादा का नाम बताए, और यदि उसने ऐसा नहीं किया, तो काज़ी उप-गवाह की गवाही स्वीकार नहीं करेगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। उप-गवाह की गवाही स्वीकार नहीं होगी जब तक कि मुख्य गवाह की मृत्यु न हो जाए, या वह इतना बीमार न हो जाए कि काज़ी की सभा में उपस्थित न हो सके, या वह तीन दिन और रात की दूरी या उससे अधिक दूर न चला गया हो, तब वह स्वीकार्य होगी, जैसा कि 'काफ़ी' में है और यही ज़ाहिर-अर-रिवायत है और इसी पर फ़तवा है, यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि अगर मुख्य गवाह इतनी दूर हो कि अगर वह सुबह गवाही देने आए, तो उसे अपने परिवार में रात गुज़ारना मुमकिन न हो, तो गवाह बना लेना सही है, और इसी को फ़कीह अबुल लैस ने अपनाया है, यह 'ज़ाहेदी' और 'हिदाया' में लिखा है और बहुत से विद्वानों (मशायख़) ने इस रिवायत को लिया है, यह 'मुहीत' में लिखा है और इसी पर फ़तवा है, यह 'फ़तावा सिराजिया' में लिखा है। 'नवादिर हशाम' में है कि मैंने इमाम मुहम्मद से पूछा कि एक व्यक्ति

एक समूह के साथ निकला और उसका इरादा मक्का जाने का या किसी अन्य यात्रा का था जिसे उसने स्पष्ट कर दिया था, फिर उस समूह ने उसे छोड़ दिया और वे लौट आए, फिर एक समूह ने उसकी गवाही पर गवाही दी और प्रतिवादी ने दावा किया कि वह उपस्थित है, और गवाहों ने बयान के अनुसार गवाही दी और कुछ अधिक नहीं बताया, तो क्या उपस्थित होने की स्थिति में ऐसी गवाही स्वीकार्य है? इमाम मुहम्मद ने फ़रमाया कि हाँ, स्वीकार्य है, क्योंकि अनुपस्थिति (ग़ैबत) ऐसी ही होती है; लेकिन यदि उसने समूह को विदा कर दिया और अपने घर में ही रहा और उसे बाहर निकलते नहीं देखा गया, तो मैं गवाही स्वीकार नहीं करूँगा, यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है।

सद्र-उश-शहीद हुसामुद्दीन ने फ़रमाया कि यदि शासक या सुल्तान की ओर से दोनों एक ही शहर में मौजूद हों, तो गवाही पर गवाही देना सही नहीं है, यह 'कुनिया' में लिखा है। बेटे की गवाही पर पिता की गवाही देना सही है, लेकिन पिता के फैसले (क़ज़ा) पर नहीं, और सही यह है कि दोनों पर बेटे की गवाही सही है, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में लिखा है। यदि मुख्य गवाह शहर में कैद हो और उसने अपनी गवाही पर गवाह बना लिए हों, तो उप-गवाह का उसकी गवाही पर गवाही देना जायज़ है या नहीं और क्या काज़ी इस पर अमल करेगा? इस मसले का उल्लेख किसी किताब में नहीं है और समय के विद्वानों में मतभेद है। कुछ ने कहा कि यदि उसी काज़ी के जेल में कैद हो तो जायज़ नहीं है, और यदि शासक की जेल में हो और उसे निकालना संभव न हो तो जायज़ है। कुछ ने कहा कि जायज़ नहीं होना चाहिए, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि कोई महिला पर्दानशीन हो, तो उसकी गवाही पर किसी और को गवाह बनाना सही है। जो महिला अपने घर से ज़रूरत के लिए (जैसे स्नानघर आदि) निकलती है, वह भी पर्दानशीन है बशर्ते वह पुरुषों से मेलजोल न करती हो, यह 'कुनिया' में लिखा है। यदि मुख्य गवाह एतिकाफ़ (धार्मिक एकांत) में हो, तो उप-गवाह की गवाही जायज़ नहीं है, चाहे एतिकाफ़ मन्नत का हो या नहीं, यह काज़ी बदीउद्दीन ने फ़रमाया है। जैसा कि 'तातारख़ानिया' में है, अपनी गवाही पर गवाह बना लेना सही है, भले ही मुख्य गवाहों को कोई बाधा (उज़र) न हो, लेकिन यदि उन्हें कोई बाधा पेश आए, उदाहरण के लिए...

امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر اصل گواہ اتنی دُور ہو کہ اگر صبح کو گواہی ادا کرنے کے واسطے آئے تو اُس کو اپنے اہل وعیال میں رات گزارنا میسر نہ ہو سکے تو گواہ کر لینا درست ہے ☆

اگر غیر کو اپنی گواہی پر گواہ کرنا چاہتا ہے تو چاہئے کہ طالب و مطلوب کو حاضر کر کے دونوں کی طرف اشارہ کرے اور اگر دونوں کی غیبت میں گواہ کرنا چاہتا ہو تو اس کا نام و نسب بیان کرے لیکن اگر مشہود علیہ غائب ہو تو گواہ کر لینے کے واسطے نام و نسب ذکر کر دینا کافی ہے اور حکم قضا کے واسطے اس قدر کافی نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور جب فرع اصل گواہ کی گواہی ادا کرنا چاہے تو یوں بیان کرے کہ میں گواہی دیتا ہوں کہ فلاں شخص نے مجھ کو اپنی گواہی پر گواہ کیا کہ فلاں شخص نے اس کے نزدیک اس حق کا اقرار کیا ہے اور اس نے مجھ سے کہا کہ تو میری اس گواہی پر گواہی دے کیونکہ ضروری ہے کہ وہ اپنی گواہی ذکر کرے اور اصل گواہ کی گواہی اور اس کی طرف سے برداشت کرنا ذکر کرے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور یہی اصح ہے یہ زاہدی میں ہے اور اگر فروع نے گواہی دی اور یہ نہ کہا کہ ہم اس کی گواہی پر گواہی دیتے ہیں تو ان کی گواہی مقبول نہ ہوگی یہ خزانہ الفتاویٰ میں ہے اور فروع کو چاہئے کہ اصل گواہ کے نام کو اور اس کے باپ و دادا کے نام کو ذکر کرے اور اگر اس نے ترک کیا تو قاضی فروع کی گواہی قبول نہ کرے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور فروع کی گواہی قبول نہ ہوگی مگر جبکہ اصلی گواہ مر جائیں یا اس قدر بیمار ہو جائیں کہ مجلس قاضی میں حاضر نہ ہو سکیں یا تین رات و دن کے قدر یا زیادہ دور چلے جائیں تو مقبول ہو گی کذا فی الکافی اور یہی ظاہر الروایت ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ اگر

اصل گواہ اتنی دور ہو کہ اگر صبح کو گواہی ادا کرنے کے واسطے آئے تو اس کو اپنے اہل وعیال میں رات گزارنا میسر نہ ہو سکے تو گواہ کر لینا درست ہے اور اسی کو فقیہ ابواللیث نے لیا ہے یہ زاہدی و ہدایہ میں لکھا ہے اور بہت سے مشائخ نے اس روایت کو لیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ سراجیہ میں لکھا ہے نوادر ہشام میں ہے کہ میں نے امام محمد سے دریافت کیا کہ ایک شخص ایک قوم کی معیت میں نکلا اور اس کا ارادہ مکہ جانے کا یا کسی دوسرے سفر کا تھا کہ اس کو اس نے بیان کر دیا پھر قوم نے اس کو چھوڑ دیا اور پلٹ آئے پھر ایک قوم نے اس کی گواہی پر گواہی دی اور مشہود علیہ نے دعویٰ کیا کہ وہ حاضر ہے اور گواہوں نے موافق بیان کے گواہی دی اور کچھ زیادہ نہ بیان کیا تو یہ گواہی پر گواہی دینا اس شخص کے نزدیک جو حاضر کے باب میں ایسا قبول نہیں کرتا ہے قبول ہے یا نہیں ہے تو امام محمد نے فرمایا کہ ہاں مقبول ہے کیونکہ غیبت ایسی ہی ہوتی ہے پس اگر اس نے قوم کو وداع کر دیا اور اپنے گھر ہی میں رہا اور اس کو نکلتے نہیں دیکھا تو گواہی قبول نہ کروں گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔

صدر الشہید حسام الدین نے فرمایا کہ امیر یا سلطان کی طرف سے اگر دونوں شہر میں موجود ہوں تو گواہی پر گواہی دینا درست نہیں ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے بیٹے کو باپ کی گواہی پر گواہی دینا درست ہے اس کی قضا پر نہیں درست ہے اور صحیح یہ ہے کہ دونوں پر بیٹے کی گواہی درست ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اگر اصل گواہ شہر میں قید ہو اور اس نے اپنی گواہی پر گواہ کر لئے تو فروع کو اس کی گواہی پر گواہی دینا جائز ہے یا نہیں اور قاضی اس پر عمل کرے گا یا نہیں اور اس مسئلہ کا ذکر کسی کتاب میں نہیں ہے اور مشائخ زمانہ نے اختلاف کیا بعضوں نے کہا کہ اسی قاضی کے قید خانہ میں قید ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر والی ملک کے قید خانہ میں ہو اور نکالنا ممکن نہ ہو تو جائز ہے اور بعض نے کہا کہ جائز نہ ہونا چاہئے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر

کوئی عورت پردہ دار ہو تو اس کو اپنی گواہی پر گواہ کر لینا درست ہے اور جو عورت اپنے گھر سے مانند قضائے حاجت حمام وغیرہ کے واسطے نکلتی ہے وہ پردہ دار ہے بشرطیکہ مردوں سے مخالطت نہ کرتی ہو یہ قنیہ میں لکھا ہے اگر اصل گواہ نے اعتکاف کیا ہو تو فروع کی گواہی جائز نہیں ہے خواہ اعتکاف نذر ہو یا نذر نہ ہو یہ قاضی بدیع الدین نے فرمایا ہے کذا فی التاتارخانیہ اپنی گواہی پر گواہ کر لینا درست ہے اگرچہ اصل گواہوں کو کچھ عذر نہ ہوتی کہ اگر ان کو کچھ عذر درپیش آیا مثلاً

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (328) Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

In cases of travel, illness, or death, secondary witnesses (*furu*) shall give testimony; this is documented in *Al-Khulasa*. If the *furu* have testified, but before the court's judgment is passed, the original witnesses (*asl*) appear, no judgment shall be issued based on the *furu*'s testimony. This is stated in *Fatawa Qazi Khan*.

If an original witness appoints another as a witness to his testimony, and the latter does not initially accept it, saying "I do not accept this," he should still be established as a witness; this is written in *Al-Qunya*. If a person appoints another as a witness to his testimony and subsequently forbids him from testifying, according to Imam Azam and Imam Abu Yusuf, such a prohibition is not valid. Even if he testifies after being forbidden, it is legally valid; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. If two witnesses testify about the testimony of two original witnesses that a certain person has manumitted his slave, and before the court has ruled, the original witnesses appear and forbid the *furu* from testifying, then according to the majority of scholars (*mashaikh*), this prohibition is valid. Others argue it is not valid, but the former opinion is more prominent; this is written in *Al-Khulasa*. If original witnesses deny their testimony, the testimony of the *furu* shall not be accepted; this is documented in *Al-Hidaya*. If two *furu* testify based on the testimony of one original witness, and then that original witness becomes mute, blind, an apostate (*murtad*), a transgressor (*fasiq*), or loses his sanity such that his testimony is no longer admissible, the testimony of the *furu* also becomes void. If a *furu*'s testimony is rejected because the original witness became a *fasiq*, thereafter the testimony of neither shall be accepted; this is found in *Fatawa Qazi Khan*, *Al-Mabsut*, and *Al-Khulasa*. If a man appoints another to witness his testimony, and then the original witness's condition becomes such that his testimony is inadmissible, but later his status changes and he becomes eligible again (e.g., a *fasiq* repents), and then the *furu* testifies based on it, the testimony of all is valid. If two individuals appoint two others to witness their testimony, and both *furu* are upright (*adil*) but later become *fasiq*, and then become *adil* again and testify or appoint others to witness their own testimony, it is valid; this is written in *Al-Muhit*.

If two *furu* witnesses testify before a Qazi, and the Qazi rejects the testimony finding suspicion in both aspects [1], then this testimony will not be accepted from either the *furu* or the original witnesses thereafter. However, if the rejection was solely due to suspicion regarding the two *furu*, the original witnesses' testimony (if they are *adil*) remains valid. Furthermore, if the original witnesses appoint two other *adil furu* as witnesses, their testimony will also be valid; this is stated in *Al-Zakhira*. If two

witnesses testify against a Muslim based on the testimony of two slaves, two *mukatabs* (slaves with a contract of freedom), or two non-believers, and the Qazi rejects the testimony for these reasons, and subsequently the slaves are freed, the *mukatabs* gain freedom, or the non-believers convert to Islam and they testify themselves or appoint the previous two or others to witness their testimony, it is valid; this is written in *Al-Muhit*. If an original witness is a *fasiq* at the time of appointing a witness for his testimony but later repents, the *far'* (secondary witness) should not testify; however, if he is appointed again after the repentance, then it is valid to testify. This is stated in *Fatawa Atabiya*. If both original witnesses commit apostasy and then return to Islam, it is not permissible for the *furu* to testify based on their previous testimony. But if both original witnesses testify themselves after re-entering Islam, their testimony will be accepted; this is written in *Tatar-Khaniya*. If the *furu* state that the original witnesses had appointed them to witness their testimony regarding a certain amount of wealth against a specific person on behalf of so-and-so, but they (the *furu*) do not recognize the defendant (*mudda-alaihi*), the Qazi shall accept their testimony and order the plaintiff (*mudda-i*) to bring witnesses to prove that the person present is indeed the defendant. This is documented in *Al-Muhit*.

If two *furu* have testified about the testimony of two original witnesses, and the Qazi considers both groups (the *furu* and the original witnesses) to be upright (*adil*), then their...

---

[1] The term "aspects" here refers to the original witnesses.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (328) किताबुश शहादात (गवाहियों की किताब)

यात्रा, बीमारी या मृत्यु की स्थिति में 'फ़ुरू' (गवाहों के गवाह) गवाही देंगे, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि फ़ुरू ने गवाही दी, और फिर न्यायालय के आदेश से पहले 'असूल' (मूल गवाह) उपस्थित हो गए, तो फ़ुरू की गवाही पर कोई आदेश नहीं दिया जाएगा। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है।

मूल गवाह ने दूसरे को अपनी गवाही पर गवाह बनाया, लेकिन उसने इसे स्वीकार नहीं किया और कहा कि मैं इसे स्वीकार नहीं करता हूँ, तो भी उसे गवाह माना जाना चाहिए, यह 'कुनिया' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को अपनी गवाही पर गवाह बनाया और फिर उसे मना कर दिया कि मेरी गवाही पर गवाही मत देना, तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार यह मना करना सही नहीं है; यहाँ तक कि यदि उसने मनाही के बाद भी गवाही दी, तो वह मान्य होगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि दो गवाहों की गवाही पर दो अन्य गवाहों ने गवाही दी कि अमुक व्यक्ति ने अपना गुलाम आज़ाद कर दिया है, और अभी उनकी गवाही पर कोई आदेश नहीं हुआ था कि मूल गवाह उपस्थित हो गए और फ़ुरू को गवाही देने से मना कर दिया, तो अधिकांश विद्वानों के अनुसार यह मनाही वैध है, जबकि कुछ का कहना है कि यह सही नहीं है, और पहला विचार अधिक स्पष्ट है। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि मूल गवाहों ने गवाही देने से इनकार कर दिया, तो फ़ुरू की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि दो फ़ुरू ने एक मूल गवाह की गवाही पर गवाही दी, फिर मूल गवाह गूंगा, अंधा, धर्मत्यागी (मुरतद) या पापी (फ़ासिक़) हो गया या उसकी बुद्धि नष्ट हो गई और वह ऐसी स्थिति में आ गया जहाँ उसकी गवाही वैध नहीं रहती, तो फ़ुरू की गवाही भी समाप्त हो जाएगी। यदि किसी फ़ुरू की गवाही मूल गवाह के पापी होने के कारण खारिज कर दी गई, तो उसके बाद उनमें से किसी की भी गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान', 'मबसूद' और 'ख़ुलासा' में है। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे को अपनी गवाही पर गवाह बनाया, फिर मूल गवाह की स्थिति ऐसी हो गई कि उसकी गवाही मान्य नहीं रही, फिर बाद में उसकी स्थिति बदल गई और गवाही मान्य हो गई (जैसे पापी होने के बाद उसने तौबा कर ली), और फिर फ़ुरू ने उसकी गवाही पर गवाही दी, तो सबकी गवाही मान्य है। यदि दो लोगों ने दो अन्य को अपनी गवाही पर गवाह बनाया और दोनों फ़ुरू न्यायप्रिय (आदिल) थे, फिर पापी हो गए और पुनः न्यायप्रिय हो गए और गवाही दी या अपनी गवाही पर दूसरों को गवाह बनाया, तो यह वैध है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि दो फ़ुरू गवाहों ने क़ाज़ी (न्यायाधीश) के सामने गवाही दी और क़ाज़ी ने दोनों पहलुओं [1] में कोई दोष पाकर गवाही खारिज कर दी, तो उसके बाद न तो फ़ुरू की गवाही स्वीकार होगी और न

ही मूल गवाहों की। लेकिन यदि केवल दोनों फ़ुरू में दोष पाकर गवाही खारिज की गई, तो मूल गवाहों की गवाही (यदि वे न्यायप्रिय हैं) मान्य रहेगी। और यदि मूल गवाहों ने दो अन्य न्यायप्रिय फ़ुरू को गवाह बना लिया, तो उनकी गवाही भी मान्य होगी। यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने दो गुलामों, दो मुकातबों (आज़ादी के अनुबंध वाले गुलामों) या दो काफिरों (गैर-मुस्लिमों) की गवाही के आधार पर एक मुसलमान के खिलाफ गवाही दी और इन्ही कारणों से क़ाज़ी ने गवाही खारिज कर दी, फिर वे गुलाम या मुकातब आज़ाद हो गए या काफिर मुसलमान हो गए और उन्होंने स्वयं गवाही दी या पहले वाले दोनों व्यक्तियों या दूसरों को अपनी गवाही पर गवाह बनाया, तो यह मान्य है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गवाह, मूल गवाह नियुक्त करते समय पापी था, फिर उसने पश्चाताप (तौबा) कर लिया, तो फ़ुरू को गवाही नहीं देनी चाहिए, लेकिन यदि पश्चाताप के बाद उसे दोबारा गवाह बनाया जाए, तो गवाही देना मान्य है। यह 'फ़तावा अताबिया' में लिखा है। यदि दोनों मूल गवाह धर्मत्यागी हो गए और फिर पुनः मुसलमान बन गए, तो फ़ुरू के लिए उनकी पूर्व गवाही पर गवाही देना वैध नहीं है, लेकिन यदि मूल गवाहों ने मुसलमान होने के बाद स्वयं गवाही दी, तो वह स्वीकार की जाएगी। यह 'तातारख़ानिया' में लिखा है। यदि फ़ुरू ने बयान दिया कि मूल गवाहों ने हमें अपनी गवाही पर गवाह बनाया था जो अमुक पुत्र अमुक की ओर से अमुक व्यक्ति पर धन के बारे में थी, लेकिन हम प्रतिवादी (मुद्दा-अलैही) को नहीं पहचानते हैं, तो क़ाज़ी उनकी गवाही स्वीकार करेगा और वादी (मुद्दई) को आदेश देगा कि वह इस बात के गवाह लाए कि जिसे उसने पेश किया है वही वह व्यक्ति है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि दो फ़ुरू ने दो मूल गवाहों की गवाही पर गवाही दी, और यदि क़ाज़ी फ़ुरू और मूल गवाहों दोनों पक्षों को न्यायप्रिय जानता है, तो उनकी...

---

[1] पहलुओं अर्थात मूल गवाहों में।

سفر یا مرض یا موت تو فروع گواہی ادا کریں گے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر فروع نے گواہی ادا کی پھر حکم قضا سے پہلے اصول حاضر ہوئے تو فروع کی گواہی پر حکم نہ ہو گا یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

اصل گواہ نے دوسرے کو اپنی گواہی پر گواہ کیا اور اس نے گواہی کو برداشت نہ کیا اور کہا کہ میں نہیں قبول کرتا ہوں تو چاہئے کہ وہ گواہ قرار پائے یہ قنیہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے کو اپنی گواہی پر گواہ کیا پھر اس کو منع کر دیا کہ میری گواہی پر گواہی نہ دے تو امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک منع کرنا صحیح نہیں ہے حتی کہ اگر بعد ممانعت کے اس نے گواہی پر گواہی دی تو جائز ہے یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے اگر دو گواہوں کی گواہی پر دو گواہوں نے گواہی دی کہ فلاں نے اپنا غلام آزاد کر دیا ہے پھر ان کی گواہی پر ہنوز حکم نہ ہوا تھا کہ اصل گواہ حاضر ہوئے اور فروع کو گواہی دینے سے منع کیا تو عامہ مشائخ کے نزدیک صحیح ہے اور بعضوں نے کہا کہ منع صحیح نہیں ہے اور پہلا قول اظہر ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر اصلی گواہوں نے گواہی سے انکار کیا تو فروع کی گواہی مقبول نہ ہو گی یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر دو فروع نے ایک اصل کی گواہی پر گواہی دی پھر اصل گونگا یا اندھا ہو گیا یا مرتد یا فاسق ہو گیا یا اس کی عقل جاتی رہی اور ایسی حالت میں ہو گیا کہ اس کی گواہی روا نہیں ہے تو فروع کی گواہی بھی جاتی رہے گی اگر کسی فرع نے اصل کی گواہی پر گواہی دی اور اس کی گواہی بسبب اصل کے فاسق ہونے کے رد کر دی گئی تو اس کے بعد دونوں میں سے کسی کی گواہی مقبول نہ ہو گی یہ فتاوی قاضی خان و مبسوط و خلاصہ میں ہے اگر ایک مرد نے دوسرے کو اپنی گواہی پر گواہ کر لیا پھر اصل گواہ کی ایسی حالت ہو گئی کہ اس کی گواہی جائز نہیں ہے

پھر بدل کر اس کی ایسی حالت ہو گئی کہ اس کی گواہی جائز ہے مثلاً فاسق ہو کر اس نے توبہ کر لی پھر فرع نے اس کی گواہی پر گواہی دی تو سب کی گواہی جائز ہے اگر دو شخصوں نے دو شخصوں کو اپنی گواہی پر گواہ کیا اور دونوں فرع عادل شخص ہیں پھر فاسق ہو گئے پھر دونوں عادل ہو گئے اور گواہی دی یا اپنی گواہی پر دوسروں کو گواہ کر لیا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر دو فروع گواہوں نے قاضی کے پاس گواہی دی اور قاضی نے دونوں پہلوؤں ۱ میں کچھ تہمت پا کر گواہی رد کر دی تو پھر یہ گواہی اس کے بعد نہ فروع سے قبول ہو گی اور نہ اصول سے اور اگر دونوں فرع میں کچھ تہمت پا کر گواہی رد کر دی تو اصول کی گواہی اگر عادل ہیں تو جائز رہے گی اور اگر اصول نے دوسرے دو عادل فرع کو گواہ کر لیا تو ان کی گواہی بھی جائز رہے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے دو غلاموں یا دو مکاتبوں یا دو کافروں کی گواہی پر ایک مسلمان پر گواہی دی اور انہیں وجوہ سے قاضی نے گواہی رد کر دی پھر دونوں غلام آزاد ہو گئے یا دونوں مکاتب آزاد ہو گئے یا دونوں کافر مسلمان ہو گئے اور گواہی ادا کی یا اپنی گواہی پر پہلے دونوں آدمیوں کو یا دوسروں کو گواہ کر دیا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہ اصل گواہ کر لینے کے وقت فاسق ہو پھر توبہ کر لے تو فرع گواہی نہ دے لیکن اگر دوبارہ اسی گواہی پر گواہ کر لے تو پھر ادا کرنا جائز ہے یہ فتاوی عتابیہ میں لکھا ہے اگر دونوں اصل گواہ مرتد ہو گئے پھر دونوں مسلمان ہو گئے تو فروع کو ان کی گواہی پر گواہی دینا جائز نہیں ہے اور اگر دونوں اصل گواہوں نے بعد مسلمان ہونے کے خود گواہی ادا کی تو ان کی گواہی مقبول ہو گی یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے اگر فروع نے بیان کیا کہ ہم کو اصول نے اپنی گواہی پر جو فلاں بن فلاں کی طرف سے فلاں شخص پر اس قدر مال کی بابت تھی گواہ کر لیا تھا لیکن ہم فلاں مدعاعلیہ کو نہیں پہچانتے ہیں تو قاضی ان کی گواہی قبول کرے گا اور مدعی کو حکم دے گا

کہ اس امر پر گواہ لائے کہ جس شخص کو اس نے حاضر کیا ہے یہی فلاں میں فلاں مدعاعلیہ ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر دو فروع نے دو اصل گواہوں کی گواہی پر گواہی دی پس اگر قاضی فروع و اصول دونوں فریق کو عادل جانتا ہے تو ان کی

---

۱ قولہ پہلوؤں یعنی اصول گواہوں میں۔

He [the judge] shall pass a ruling based on the testimony. If he knows the primary witnesses (*usul*) to be upright (*adil*) but does not recognize the secondary witnesses (*furu*), he shall investigate their status. If he knows the secondary witnesses to be upright but not the primary ones, al-Khassaf (RA) mentioned that he should inquire about the primary witnesses from the secondary ones and should not pass a ruling before this inquiry. If they attest to the credibility (*ta'dil*) of the primary witnesses, their credibility is established according to the apparent narration (*zahir al-riwayah*). However, it is narrated from Imam Muhammad (RA) that the secondary witnesses' attestation does not establish the truthfulness of the primary ones; but the apparent narration is considered correct. If the secondary witnesses state during the inquiry that they cannot testify to the condition of the primary witnesses, the judge shall not accept their testimony. If the claimant says, "I will bring people who can attest to the credibility of the primary witnesses," then according to Imam Muhammad's (RA) view, the judge shall not pay heed and shall not decide based on this testimony; as stated in Fatawa Qazi Khan. If the claimant asks the judge to investigate the status of the primary witnesses to see if they are upright, the judge shall not accept this, which is the apparent narration as per al-Muhit al-Sarakhsi. If the secondary witnesses say, "We do not know whether the primary witnesses are upright or not," Shams al-A'imma al-Halwani (RA) stated that the judge should not reject their testimony but should investigate the status of the original witnesses through others, and this is the correct view according to Fatawa Qazi Khan. A similar narration exists from Imam Abu Yusuf (RA), which is also correct as per al-Muhit and al-Zakhiro. If a secondary witness tells the judge, "I consider the original witness suspect (*mu'taham*) in his testimony," the judge shall not accept the secondary testimony regarding that witness; this is in Fatawa Qazi Khan. If the secondary witnesses remain silent regarding the credibility of the primary ones, it is valid, and the judge shall investigate the credibility of the primary witnesses through other qualified persons; this is according to Imam Abu Yusuf (RA), whereas according to Imam Muhammad (RA), the testimony shall not be accepted, as stated in al-Kafi.

If two witnesses testified to the testimony of two other witnesses regarding an accidental killing, and the judge ordered the payment of blood money (*diyat*) by the supporting clan (*aqila*) ☆

Hisham narrated from Imam Muhammad (RA) that an upright person appointed two witnesses for his testimony and then disappeared, for instance, for twenty years, and

his integrity could not be investigated. If the original witness is as famous as Imam Abu Hanifa or Sufyan al-Thawri, a ruling based on their testimony will be given. If he is not famous, a ruling based on the secondary witnesses' testimony will not be given; this is in Fath al-Qadir. It is mentioned in al-Jami' that if two witnesses testified to the testimony of two others regarding accidental killing, and the judge ordered the *aqila* to pay blood money, and then the person reported killed turned out to be alive, the secondary witnesses shall not be liable for compensation (*zaman*), but the claimant's guardian (*wali*) must return whatever he received. If the primary witnesses appear and deny giving testimony, their denial will not be valid against the admission of the secondary witnesses, nor will compensation be mandatory for them, and the original witnesses will also not be liable. Even if the original witnesses say, "We had made them witnesses to something false, knowing we were lying at the time," they would still not be liable according to Imam Azam (RA) and Imam Abu Yusuf (RA). However, according to Imam Muhammad (RA), the *aqila* will have the choice to seek compensation from either the original witnesses or the claimant's guardian. If they take it from the original witnesses, then those witnesses can recover that amount from the guardian; but if it is taken from the guardian, he cannot recover it from anyone; this is written in al-Zakhiro.

Chapter: 12 Regarding Impugning and Justifying Witnesses (*Jarh wa Ta'dil*) The judge must investigate the status of witnesses, both hidden and apparent, in all rights, whether the opponent has challenged their credibility or not.

गवाही पर हुक्म दे देगा और अगर उसूल (मूल गवाहों) को आदिल (न्यायपूर्ण) जानता है और फ़रुआ (शाखा गवाहों) को नहीं पहचानता है, तो उनका हाल दरियाफ़्त (जांच) करेगा। और अगर फ़रुआ को आदिल जानता है और उसूल को नहीं पहचानता है, तो ख़स्साफ़ (रह.) ने ज़िक्र किया कि फ़रुआ से उनके उसूल का हाल दरियाफ़्त करेगा और दरियाफ़्त करने से पहले हुक्म नहीं देगा। फिर अगर उन्होंने उसूल की तादील (सत्यता की पुष्टि) की, तो ज़ाहिर रिवायत में उनकी तादील साबित हो जाएगी। और इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत है कि फ़रुआ की तादील करने से उसूल की सदाक़त साबित नहीं होगी, और ज़ाहिर रिवायत सही है। और अगर फ़रुआ ने दरियाफ़्त के समय कहा कि हम उसूल के हाल से आगाह नहीं करते हैं, तो क़ाज़ी उनकी गवाही क़बूल नहीं करेगा। फिर अगर मुद्दई (दावेदार) ने कहा कि मैं ऐसे लोग लाता हूँ जो उसूल की तादील करेंगे, तो इमाम मोहम्मद (रह.) के क़ौल के मुताबिक़ क़ाज़ी इल्तिफ़ात (ध्यान) नहीं करेगा और इस गवाही पर फ़ैसला नहीं करेगा; जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। और अगर मुद्दई ने क़ाज़ी से कहा कि उसूल का हाल दरियाफ़्त कर ले कि वे लोग आदिल हैं, तो क़ाज़ी इसको क़बूल नहीं करेगा और यह ज़ाहिर रिवायत है; यह मुहीत सरख़सी में लिखा है। और अगर फ़रुआ ने कहा कि हम उसूल को नहीं पहचानते हैं कि आया वे आदिल हैं या नहीं, तो शम्स-उल-आइम्मा हलवानी (रह.) ने फ़रमाया कि क़ाज़ी उनकी गवाही रद्द न करे और असल गवाहों का हाल दूसरों से दरियाफ़्त करे और यही सही है; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। और ऐसा ही इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है और यही सही है; यह मुहीत और ज़ख़ीरा में लिखा है। अगर फ़रअ ने क़ाज़ी से कहा कि मैं असल गवाह को गवाही में मुत्तहम (संदिग्ध) जानता हूँ, तो क़ाज़ी फ़रअ से उनकी गवाही पर गवाही क़बूल नहीं करेगा; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। अगर फ़रुआ ने तादील-ए-उसूल (मूल की पुष्टि) से सुकूत (मौन) किया तो सही है और क़ाज़ी उसूल की तादील दूसरे लोगों से, जो तादील करने के लायक़ हैं, दरियाफ़्त करेगा; और यह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक है, और इमाम मोहम्मद (रह.) के नज़दीक गवाही क़बूल नहीं करेगा; यह काफ़ी में लिखा है।

अगर दो गवाहों ने दो गवाहों के क़त्ल-ए-ख़ता (दुर्घटनावश हत्या) की गवाही पर गवाही दी और क़ाज़ी ने मददगार बिरादरी (आक़िला) पर दियत का हुक्म दे दिया ☆

हिशाम ने इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि आदिल ने अपनी गवाही पर दो गवाह कर लिए फिर खुद ग़ायब हो गया कि पता न मिला, मसलन बीस बरस तक ग़ायब रहा और यह न मालूम हुआ

कि वह अपनी अदालत दरियाफ़्त करे। पस अगर असल गवाह ऐसा मशहूर हो जैसे इमाम अबू हनीफ़ा और सुफ़यान थौरी, तो उनकी गवाही पर हुक्म दे देगा। और अगर मशहूर न हो तो फ़रुआ की गवाही पर हुक्म न देगा; यह फ़तह-उल-क़दीर में लिखा है। जामे में मज़कूर है कि अगर दो गवाहों ने दो गवाहों के क़त्ल-ए-ख़ता की गवाही पर गवाही दी और क़ाज़ी ने मददगार बिरादरी पर दियत (रक्त मूल्य) का हुक्म दे दिया, फिर जिसके मक़्तूल (मृत) होने की गवाही दी है वह ज़िंदा निकला, तो गवाह फ़रुआ पर ज़मान (हर्जाना) लाज़िम न आएगा, लेकिन वली-ए-मुद्दई (दावेदार के वारिस) ने जो कुछ लिया है वह वापस कर दे। और अगर असल गवाह आएं और उन्होंने गवाही से इनकार किया, तो इनकार इक़रार-ए-फ़रुआ के हक़ में सही न होगा और न उन पर ज़मान वाजिब होगी, और असली गवाहों पर भी ज़मान नहीं आएगी। और अगर असली गवाहों ने कहा कि हमने इन दोनों को एक बातिल चीज़ की गवाही पर गवाह कर लिया था और हम जानते हैं कि हम उस समय झूठ बोलते थे, तो भी इमाम आज़म (रह.) और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) के नज़दीक ज़ामिन नहीं होंगे। और इमाम मोहम्मद (रह.) के नज़दीक मददगार बिरादरी को अख़्तियार होगा कि चाहे असली गवाहों से ज़मान ले या वली से ज़मान ले। पस अगर असली गवाहों से ज़मान ली तो ये गवाह वली से इस क़दर माल ले लेंगे, और अगर वली से ज़मान ली तो वह किसी से नहीं ले सकता है; यह ज़ख़ीरा में लिखा है।

बाब : १२ जराह व तादील के बयान में क़ाज़ी को ज़रूर चाहिए कि तमाम हुक़ूक़ (अधिकारों) में पोशीदा (गुप्त) व ज़ाहिर गवाहों का हाल दरियाफ़्त करे, ख़्वाह ख़स्म (विपक्षी) ने उनमें तअन (आक्षेप) किया हो या न किया हो।

گواہی پر حکم دے دے گا اور اگر اصول کو عادل جانتا ہے اور فروع کو نہیں پہچانتا ہے تو ان کا حال دریافت کرے گا اور اگر فروع کو عادل جانتا ہے اور اصول کو نہیں پہچانتا ہے تو خصافؒ نے ذکر کیا کہ فروع سے ان کے اصول کا حال دریافت کرے گا اور قبل دریافت کے حکم نہ دے گا پس اگر انہوں نے اصول کی تعدیل کی تو ظاہر روایت میں ان کی تعدیل ثابت ہو جائے گی اور امام محمدؒ سے روایت ہے کہ فروع کی تعدیل کرنے سے اصول کی صداقت ثابت نہ ہوگی اور ظاہر روایت صحیح ہے اور اگر فروع نے وقت دریافت کے کہا کہ ہم اصول کے حال سے آگاہ نہیں کرتے ہیں تو قاضی ان کی گواہی قبول نہ کرے گا پس اگر مدعی نے کہا کہ میں ایسے لوگ لاتا ہوں جو اصول کی تعدیل کریں گے تو امام محمدؒ کے قول کے موافق قاضی التفات نہ کرے گا اور اس گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اگر مدعی نے قاضی سے کہا کہ اصول کا حال دریافت کر لے کہ وہ لوگ عادل ہیں تو قاضی اس کو قبول نہ کرے گا اور یہ ظاہر روایت ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر فروع نے کہا کہ ہم اصول کو نہیں پہچانتے ہیں کہ آیا وہ عادل ہیں یا نہیں تو شمس الائمہ حلوانیؒ نے فرمایا کہ قاضی ان کی گواہی رد نہ کرے اور اصل گواہوں کا حال دوسروں سے دریافت کرے اور یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور ایسا ہی امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط اور ذخیرہ میں لکھا ہے اگر فرع نے قاضی سے کہا کہ میں اصل گواہ کو گواہی میں مہتم جانتا ہوں تو قاضی فرع سے ان کی گواہی پر گواہی قبول نہ کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر فروع نے تعدیل اصول سے سکوت کیا تو صحیح ہے اور قاضی اصول کی تعدیل دوسرے لوگوں سے جو تعدیل

کرنے کے لائق ہیں دریافت کرے گا اور یہ امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک گواہی قبول نہ کرے گا یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر دو گواہوں نے دو گواہوں کے قتل خطا کی گواہی پر گواہی دی اور قاضی نے مددگار برادری پر دیت کا حکم دے دیا ☆

ہشام نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ عادل نے اپنی گواہی پر دو گواہ کر لئے پھر خود غائب ہو گیا کہ پتا نہ ملا مثلاً بیس برس تک غائب رہا اور یہ نہ معلوم ہوا کہ وہ اپنی عدالت دریافت کرے پس اگر اصل گواہ ایسا مشہور ہو جیسے امام ابوحنیفہ و سفیان ثوری تو ان کی گواہی پر حکم دے دے گا اور اگر مشہور ہو تو فروع کی گواہی پر حکم نہ دے گا یہ فتح القدیر میں لکھا ہے جامع میں مذکور ہے کہ اگر دو گواہوں نے دو گواہوں کے قتل خطا کی گواہی پر گواہی دی اور قاضی نے مددگار برادری پر دیت کا حکم دے دیا پھر جس کے مقتول ہونے کی گواہی دی ہے وہ زندہ نکلا تو گواہوں فروع پر ضمان لازم نہ آئے گی لیکن ولی مدعی نے جو کچھ لیا ہے وہ واپس کر دے اور اگر اصل گواہ آئے اور انہوں نے گواہی سے انکار کیا تو انکار اقرار فروع کے حق میں صحیح نہ ہوگا اور نہ ان پر ضمان واجب ہوگی اور اصلی گواہوں پر بھی ضمان نہ آئے گی اور اگر اصلی گواہوں نے کہا کہ ہم نے ان دونوں کو ایک باطل چیز کی گواہی پر گواہ کر لیا تھا اور ہم جانتے ہیں کہ ہم اس وقت جھوٹ بولتے تھے تو بھی امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ضامن نہ ہوں گے اور امام محمدؒ کے نزدیک مددگار برادری کو اختیار ہوگا کہ چاہے اصلی گواہوں سے ضمان لے یا ولی سے ضمان لے پس اگر اصلی گواہوں سے ضمان لی تو یہ گواہ ولی سے اس قدر مال لے لیں گے اور اگر ولی سے ضمان لی تو وہ کسی سے نہیں لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

باب : ۱۲ جرح و تعدیل کے بیان میں قاضی کو ضرور چاہئے کہ تمام حقوق میں پوشیدہ و ظاہر گواہوں کا حال دریافت کرے خواہ خصم نے ان میں طعن کیا ہو یا نہ کیا ہو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | (330) | Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

And this is according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad. According to Imam Abu Hanifa, a Muslim's apparent uprightness (adalat) is sufficient, but if the opponent (khasm) challenges it, then an inquiry shall be made. Yes, in cases of Hudud and Qisas, a secret inquiry shall be conducted by consensus, and their credibility (tazkiyah) shall be established publicly, whether the opponent has challenged it or not. In the present age, the fatwa is based on the opinion of the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), as recorded in 'Al-Kafi'. If the opponent did not challenge the witnesses but rather affirmed their uprightness (ta'dil), for example by saying, "These people are upright; whatever they have testified against me is true," or said, "These people are upright, and their testimony is valid for or against me," then the judge (Qadi) shall issue a decree in favor of the claimant (muddai) based on the opponent's admission of the right. There is no need to inquire into the witnesses' background. However, if the defendant (mud-a-layh) only said, "They are upright," or said, "They are upright, but they have erred in their testimony," then if the defendant himself is upright such that his affirmation is credible, it will be seen whether, at the time of responding to the claim, he did not deny the claimant's claim but remained silent until the witnesses testified against him, and then he said the witnesses are upright. In this case, Imam Azam and Imam Abu Yusuf stated that the Qadi shall issue a decree in favor of the claimant based on their testimony and shall not inquire into their background, whether the claim is for a right that is established despite doubt or one that is not established with doubt. Imam Muhammad, however, stated that the Qadi shall not pass judgment without inquiring into their background. If the defendant denied the claimant's claim, and when the witnesses testified against him, he said about them that they are 'udul' (upright), some narrations state that there is the same difference of opinion as mentioned before; namely, according to Imam Muhammad, judgment should not be passed without an inquiry, whereas according to the others, it should. Some narrations from Imam Muhammad state that the Qadi should ask the defendant about the truth or falsehood of their testimony. If he says they spoke the truth, then he has admitted the claim, and the decree should be given based on the admission. If he says they lied, then judgment should not be passed without an inquiry. It is mentioned in 'Jami' al-Saghir' that in this situation, the defendant's affirmation is not valid according to Imam Muhammad and Imam Abu Yusuf, and it is considered as if it

never happened. If the defendant is a wrongdoer (fasiq) or of unknown status, his affirmation is not valid, nor shall the Qadi pass judgment based on it, and his saying that the witnesses are upright shall not be counted as an admission of the right against him. If the Qadi asks him whether the witnesses spoke the truth or lied and he says they spoke the truth, this is an admission of the claim, and the decree shall be passed based on the admission. If he says they lied, the Qadi shall not pass judgment. This is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

If the defendant affirmed the witnesses' uprightness before they testified, and then the witnesses gave their testimony and he denied the matter testified to (mashhud bihi), the Qadi shall suffice with his previous affirmation; this is written in 'Al-Muhit'. Two witnesses testified against a person, and he affirmed the uprightness of one, saying, "He is upright, but he made a mistake or was under a misconception." In this case, the Qadi shall ask him about the second witness's status. If he affirms the second one as well, the Qadi shall issue a decree based on both their testimonies; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. If witnesses testified against the defendant, and afterward he said, "Whatever so-and-so testified against me is the truth," then the Qadi shall enforce upon him the claimant's claim as stated by the witness, without needing to inquire into the second witness's background. If, before the testimony was given, he said, "Whatever so-and-so witnesses against me will be the truth" or "it is the truth," but once the testimony was given, he said to the Qadi that their background should be investigated as he did not imagine they would give such false testimony, then the Qadi shall investigate their background. If they are found to be upright, he shall pass judgment; otherwise, the testimony shall not be accepted. This is in 'Sharh Adab al-Qadi'. It is mentioned in 'Fatawa Abu'l-Layth' that two witnesses testified before a Qadi, and the Qadi knows one to be upright but does not know the other. Then, the one whom the Qadi knows to be upright affirms the uprightness of the second one. In this regard, Nasir said that...

फ़तावा आलमगीरी ..... भाग 5 | (330) | किताबुश शहादात (गवाही की किताब)

और यह इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद के अनुसार है और इमाम अबू हनीफ़ा के अनुसार एक मुसलमान में ज़ाहिरी तौर पर न्याय प्रियता (अदालत) पर्याप्त होगी, लेकिन यदि विरोधी पक्ष (खस्म) आक्षेप (तन) करे तो जाँच की जाएगी। हाँ, हुदूद (कानूनी सजाएं) और क़सास (बदला) में सर्वसम्मति से गुप्त रूप से जाँच की जाएगी और स्पष्ट रूप से उनका शुद्धि (तज़किया) किया जाएगा, चाहे विरोधी पक्ष ने आक्षेप किया हो या नहीं। और वर्तमान समय में 'साहबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के कथन पर फतवा है, जैसा कि 'काफी' में लिखा है। और यदि विरोधी पक्ष ने गवाहों पर आक्षेप नहीं किया बल्कि उनकी प्रशंसा (तअदील) की, उदाहरण के लिए उसने कहा कि ये लोग न्याय प्रिय हैं, इन्होंने जो कुछ भी मेरे विरुद्ध गवाही दी है वह सच है, या कहा कि ये लोग न्याय प्रिय हैं, उनकी गवाही मेरे लिए या मेरे विरुद्ध मान्य है, तो काजी उसके अधिकार के स्वीकार (इकरार) पर वादी (मुद्दई) के पक्ष में डिग्री (निर्णय) दे देगा, गवाहों की स्थिति की जाँच करने की आवश्यकता नहीं है। और यदि प्रतिवादी (मुद-अ-लैह) ने केवल इतना कहा कि ये न्याय प्रिय हैं या कहा कि वे न्याय प्रिय हैं लेकिन गवाही में उन्होंने गलती की है, तो यदि प्रतिवादी स्वयं न्याय प्रिय हो जिसकी प्रशंसा विश्वसनीय हो सकती है, तो देखा जाएगा कि दावा के उत्तर के समय यदि उसने वादी के दावे से इनकार नहीं किया बल्कि चुप रहा यहाँ तक कि गवाहों ने उस पर गवाही दे दी, फिर उसने कहा कि गवाह न्याय प्रिय हैं, तो इमाम आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ ने फरमाया कि काजी उनकी गवाही पर वादी के पक्ष में डिग्री दे देगा और उनकी स्थिति की जाँच नहीं करेगा, चाहे दावा ऐसे अधिकार का हो जो संदेह के बावजूद सिद्ध हो जाता है या संदेह के साथ सिद्ध नहीं होता है। और इमाम मुहम्मद ने फरमाया कि काजी उनकी स्थिति की जाँच किए बिना निर्णय नहीं देगा। और यदि प्रतिवादी ने वादी के दावे से इनकार किया, फिर जब गवाहों ने उस पर गवाही दी तो उसने गवाहों के बारे में कहा कि ये न्याय प्रिय (उदूल) हैं, तो कुछ विवरणों में है कि इसमें भी वही मतभेद है जैसा कि पहले उल्लेख किया गया है, यानी इमाम मुहम्मद के अनुसार स्थिति की जाँच के बिना निर्णय न दें और उनके अनुसार निर्णय दें। और कुछ विवरणों में इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि काजी प्रतिवादी से उनकी इस गवाही में सच्चाई और झूठ के बारे में पूछेगा। यदि उसने कहा कि उन्होंने सच कहा तो उसने दावे को स्वीकार कर लिया, अतः स्वीकारोक्ति पर निर्णय दे दे। और यदि उसने कहा कि उन्होंने झूठ कहा तो बिना जाँच के निर्णय न दे। 'जामे सगीर' में उल्लेख है कि इस स्थिति में प्रतिवादी द्वारा की गई प्रशंसा इमाम मुहम्मद और इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार सही नहीं है और ऐसी प्रशंसा न होने के

बराबर है। और यदि प्रतिवादी स्वयं पापी (फासिक) या अज्ञात स्थिति वाला हो तो उसकी प्रशंसा सही नहीं है और न ही काजी उस पर फैसला करेगा और न ही उसका यह कहना कि गवाह न्याय प्रिय हैं अपने विरुद्ध अधिकार के स्वीकारोक्ति में गिना जाएगा। और यदि काजी ने उससे पूछा कि गवाहों ने सच कहा या झूठ और उसने कहा कि सच कहा तो यह दावे की स्वीकारोक्ति है, अतः स्वीकारोक्ति पर निर्णय दे देगा। और यदि उसने कहा कि गवाहों ने झूठ कहा तो काजी निर्णय नहीं देगा। यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है।

यदि प्रतिवादी पर गवाही देने से पहले उसने गवाहों की प्रशंसा की फिर गवाहों ने गवाही दी और उसने गवाही की विषयवस्तु (मशहूद बिहि) से इनकार किया तो काजी उनकी प्रशंसा पर ही निर्भर करेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति पर दो गवाहों ने गवाही दी और उसने एक की प्रशंसा की और कहा कि यह न्याय प्रिय है लेकिन उसने गलती की या उसे भ्रम हुआ, तो काजी उससे दूसरे गवाह की स्थिति पूछेगा, फिर यदि उसने दूसरे की भी प्रशंसा की तो दोनों की गवाही पर काजी डिग्री दे देगा, यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है। गवाहों ने प्रतिवादी पर गवाही दी, उसके बाद उसने कहा कि अमुक व्यक्ति ने जो कुछ मेरे विरुद्ध गवाही दी है वह सत्य है, तो काजी दूसरे गवाह की स्थिति की जाँच किए बिना वादी के उस दावे को जो गवाह ने बयान किया है, उस पर अनिवार्य कर देगा। और यदि गवाही देने से पहले उसने कहा कि अमुक गवाह मेरे विरुद्ध जो कुछ भी गवाही देगा वह सत्य है या वही सच है, फिर जब गवाही दी गई तो उसने काजी से कहा कि उनकी स्थिति की जाँच की जाए और मुझे यह अनुमान नहीं था कि ऐसी झूठी गवाही देंगे, तो काजी उनकी स्थिति की जाँच करेगा। यदि वे न्याय प्रिय हुए तो निर्णय करेगा अन्यथा गवाही स्वीकार नहीं होगी। यह 'शरह अदबुल काजी' में है। 'फतावा अबुल लैस' में उल्लेख है कि किसी काजी के पास दो गवाहों ने गवाही दी और एक को काजी न्याय प्रिय जानता है और दूसरे को नहीं पहचानता कि वह न्याय प्रिय है या नहीं, फिर जिसे काजी न्याय प्रिय जानता है उसने दूसरे की प्रशंसा की तो नसीर ने फरमाया कि...

اور یہ امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک ہے اور امام ابوحنیفہؒ کے نزدیک مسلمان میں ظاہری عدالت پر اکتفا کرے گا لیکن اگر خصم نے طعن کیا تو دریافت کرے گا ہاں حدود و قصاص میں بالا جماع خفیہ دریافت کرے اور ظاہر میں ان کا تزکیہ کرے خواہ خصم نے طعن کیا ہو یا نہ کیا ہو اور اس زمانے میں صاحبینؒ کے قول پر فتویٰ ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر خصم نے گواہوں میں طعن نہ کیا بلکہ تعدیل کی مثلاً یوں کہا کہ یہ لوگ عادل ہیں جو کچھ انہوں نے مجھ پر گواہی دی وہ سچ کہا یا کہا کہ یہ لوگ عادل ہیں ان کی گواہی میرے واسطے یا میرے اوپر جائز ہے تو قاضی اس کے اقرار حق پر حق مدعی کی ڈگری کر دے گا گواہوں کا حال دریافت کرنے کی ضرورت نہیں ہے اور اگر مدعلیہ نے صرف اس قدر کہا کہ یہ عادل ہیں یا کہا کہ عادل ہیں مگر گواہی میں انہوں نے خطا کی پس اگر مدعلیہ عادل ہو کہ جس کی تعدیل معتبر ہو سکتی ہے تو دیکھا جائے گا کہ جواب دعوئی کے وقت اگر اس نے مدعی کے دعوئی سے انکار نہیں کیا بلکہ سکوت کیا یہاں تک کہ گواہوں نے اس پر گواہی دی پھر اس نے کہا کہ گواہ عادل ہیں تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ قاضی ان کی گواہی پر مدعی کی ڈگری کر دے گا اور ان کا حال دریافت نہ کرے گا خواہ دعوئی ایسے حق میں ہو کہ باوجود شبہ کے ثابت ہوتا ہے یا شبہہ کے ساتھ ثابت نہ ہوتا ہو اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ قاضی بدوں ان کے حال دریافت کرنے کے حکم نہ دے گا اور اگر مدعلیہ نے دعویٰ مدعی سے انکار کیا پھر جب گواہوں نے اس پر گواہی دی تو اس نے گواہوں کی نسبت کہا کہ یہ عدول ہیں تو بعض روایات میں ہے کہ اس میں بھی ایسا ہی اختلاف ہے جیسا مذکور ہوا یعنی امام محمدؒ کے نزدیک بدوں دریافت حال کے حکم نہ دے اور ان کے نزدیک حکم دے اور بعض روایت میں امام محمدؒ سے مروی ہے کہ قاضی مدعلیہ سے ان کی اس گواہی میں

صدق و کذب کو دریافت کرے اگر اس نے کہا کہ انہوں نے سچ کہا تو اس نے دعوئی کا اقرار کر لیا پس اقرار پر حکم دے دے اور اگر اس نے کہا کہ انہوں نے جھوٹ کہا تو بدوں دریافت کے حکم نہ دے جامع صغیر میں مذکور ہے کہ اس صورت میں مدعلیہ کی تعدیل امام محمدؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک صحیح نہیں ہے اور اس کی تعدیل بمنزلہ عدم کے ہے اور اگر مدعلیہ فاسق یا مستور الحال ہو تو اس کی تعدیل صحیح نہیں ہے اور نہ اس پر قاضی فیصلہ کرے گا اور نہ اس کا یہ کہنا کہ گواہ عادل ہیں اپنے اوپر حق کے اقرار کرنے میں شمار ہوگا اور اگر قاضی نے اس سے دریافت کیا کہ گواہوں نے سچ کہا یا جھوٹ اور اس نے کہا کہ سچ کہا تو یہ دعوئی کا اقرار ہے پس اقرار پر حکم دے دے گا اور اگر اس نے کہا کہ گواہوں نے جھوٹ کہا تو قاضی حکم نہ دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر مدعلیہ پر گواہی دینے سے پہلے اس نے گواہوں کی تعدیل کی پھر گواہوں نے گواہی دی اور اس نے مشہود بہ سے انکار کیا تو قاضی ان کی تعدیل کرنے پر اکتفاء کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص پر دو گواہوں نے گواہی دی اور اس نے ایک کی تعدیل کی اور کہا کہ یہ عادل ہیں لیکن اس نے غلطی کی یا اس کو وہم ہوا تو قاضی اس سے دوسرے گواہ کا حال دریافت کرے گا پس اگر اس نے دوسرے کی تعدیل کی تو دونوں کی گواہی پر قاضی ڈگری کر دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے گواہوں نے مدعلیہ پر گواہی دی اس کے بعد اس نے کہا کہ فلاں شخص نے جو کچھ مجھ پر گواہی دی ہے حق ہے تو قاضی بدوں دوسرے گواہ کے حال دریافت کرنے کے مدعی کا دعویٰ جو کچھ گواہ نے بیان کیا ہے قاضی اس پر لازم کرے گا اور اگر گواہی ادا کرنے سے پہلے اس نے کہا کہ فلاں گواہ جو کچھ مجھ پر گواہی دے گا وہ حق ہے یا وہی سچ ہے پھر جب گواہی ادا کی تو اس نے قاضی سے کہا کہ ان کا حال دریافت کیا جائے اور مجھے یہ گمان نہ تھا کہ ایسی جھوٹی گواہی دیں گے تو قاضی ان کا حال دریافت کرے گا اگر عادل ہوئے تو

فیصلہ کرے گا ورنہ گواہی مقبول نہ ہوگی یہ شرح ادب القاضی میں ہے فتاویٰ ابواللیث میں مذکور ہے کہ کسی قاضی کے پاس دو گواہوں نے گواہی دی اور ایک کو قاضی عادل جانتا ہے اور دوسرے کو نہیں پہچانتا ہے کہ عادل ہے یا نہیں پھر جس کی عدالت کو قاضی جانتا ہے اس نے دوسرے کی تعدیل کی تو نصیر نے فرمایا کہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 331 | Kitab al-Shahadat (Book of Testimonies)

Attesting to his credibility (*Tadeel*) is not acceptable. There are two narrations from Abu Salma, and it is narrated from Faqih Abu Bakr that three people testified before a judge (*Qazi*), and the judge was unaware of the status of the third witness. Then, the two credible witnesses known to the judge attested to the credibility of the third. In this case, the attestation will be accepted for subsequent cases and testimonies but not for the current testimony itself. This view aligns with the opinion of Nasir, and the fatwa is based on it. It is written in *Al-Muhit* that one person can perform *Tadeel*, and there can be an emissary from the Qazi to the attestor (*Mu'addil*), who can also serve as an interpreter of the witness's statement. This is according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) and Abu Yusuf, though having two people is preferable. This rule applies to secret attestation (*Khafi Tadeel*), whereas for public attestation (*Zahiri Tadeel*), a specific number of attestors is a condition by consensus, as stated in *Al-Kafi*. There is a consensus that the qualities of justice (*Adalat*), maturity (*Bulugh*), freedom, and eyesight, which are required for a witness, are also required for a public attestor. This is mentioned in *Fatawa Qazi Khan*. Secret attestation is acceptable according to Imam al-A'zam and Imam Abu Yusuf even from a slave, a blind person, a minor, or one punished for false accusation (*Mahdud al-Qadhf*); this is documented in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If the person being attested (*Mashhood Alayhi*) is a Muslim, it is a condition for the attestor to be a Muslim. ☆

If the interpreter is blind, it is narrated from Imam al-A'zam that it is not permissible, while Imam Abu Yusuf narrates that it is permissible; this is in *Al-Khulasa*. If a woman is free and trustworthy, her acting as an interpreter is permissible according to Imam al-A'zam and Imam Abu Yusuf, similar to a man. This rule applies in cases where a woman's testimony is acceptable, such as claims involving property. In cases where a woman's testimony is not acceptable, her acting as an interpreter is also not permissible; this is in *Al-Muhit*. Secret attestation from a father or a sinful (*Fasiq*) son is valid according to Imam al-A'zam and Imam Abu Yusuf, as noted in *Fatawa Qazi Khan*. Similarly, secret attestation from any person whose testimony in their own favor is not accepted is valid; this is in *Al-Khulasa*. If a woman attests to her husband or others, it is acceptable provided she is not strictly secluded (*be-parda*) and interacts/deals with people; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. It is a consensus that if the witness being attested is a Muslim, the attestor must also be a Muslim; this is in *Al-Khulasa*. For public attestation, the specific word "testimony" (*Shahadat*) is not a

condition by consensus; this is in *Fatawa Qazi Khan*. The Qazi should choose someone to investigate the witnesses who is just, well-informed about people's conditions, not greedy, and a jurist (*Faqih*) who understands the grounds for impugnment and attestation (*Jarh wa Tadeel*), and who is wealthy (*Ghani*). If there is a poor scholar and a wealthy, trustworthy non-scholar, or a trustworthy scholar who is reclusive and a trustworthy non-scholar who interacts with people, it is better (*Awla*) to choose the scholar for attestation. It is also better that the attestor is not negligent nor a hermit who avoids people; this is in *Al-Muhit*. The person who performs secret attestation should also be the one for public attestation, which is the view of our associates; this is in *Al-Dhakirah*. The method for public attestation is for the Qazi to bring the attestor and the witness together and ask, "Have you attested to him?" or say, "These are the just people whose testimony is acceptable"; this is in *Al-Kifayah*.

The method for secret attestation is for the Qazi to send an emissary or a letter to the attestor containing the witnesses' names, lineage, physical description, neighborhood, and market so the attestor can identify them. Then, the attestor will inquire about them from their neighbors and friends; this is in *Al-Nihayah*. The Qazi should send this letter through a trusted person and seal it, keeping it confidential so that the discovery of the inquiry does not lead to deception; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Then, the Qazi has the discretion to adopt either public or secret attestation.

---

1. There should be at least two.

उसकी 'तदील' (गवाह की विश्वसनीयता की पुष्टि) करना स्वीकार्य नहीं है और अबू सलमा से दो विवरण हैं और फ़क़ीह अबू बक्र से रिवायत है कि एक क़ाज़ी (न्यायाधीश) के पास तीन लोगों ने गवाही दी और उसे तीसरे गवाह की स्थिति का पता नहीं है, फिर उन दो विश्वसनीय लोगों ने, जिन्हें वह जानता है, उस तीसरे की तदील की, तो दूसरे मामले और गवाही में यह तदील स्वीकार्य होगी लेकिन उसी गवाही में स्वीकार्य नहीं होगी। और यह कथन नसीर के कथन के अनुसार है और इसी पर फ़तवा है। 'मुहीत' में लिखा है कि एक व्यक्ति तदील कर सकता है और तदील करने वाले के पास क़ाज़ी की ओर से दूत हो सकता है और वह गवाह के कथन का अनुवादक (मुतर्जिम) हो सकता है; यह इमाम-ए-आज़म और अबू यूसुफ़ के अनुसार है, और दो लोगों का होना बेहतर है। यह नियम गुप्त तदील के लिए है, जबकि सार्वजनिक तदील के लिए सर्वसम्मति (इज्मा) से संख्या की शर्त है, जैसा कि 'काफ़ी' में लिखा है। और सर्वसम्मति है कि न्यायप्रियता (अदालत), बालिग होना, आज़ादी और दृष्टि, जो गवाह के लिए शर्त हैं, वही सार्वजनिक तदील करने वाले के लिए भी शर्त हैं। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। गुप्त तदील करना इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के निकट गुलाम, अंधे, नाबालिग और 'महदूद अल-क़ज़फ़' (मिथ्या आरोप की सजा पाए हुए) से भी स्वीकार्य है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

यदि वह गवाह (मशहूद अलैहि) मुसलमान हो, तो उसकी तदील करने वाले का मुसलमान होना शर्त है। ☆

अनुवादक यदि अंधा हो, तो इमाम-ए-आज़म से रिवायत है कि यह जायज़ नहीं है और इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि जायज़ है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। एक स्त्री यदि स्वतंत्र और विश्वसनीय हो, तो उसका अनुवादक होना इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के निकट पुरुष के समान जायज़ है। यह नियम उन स्थितियों में है जिनमें स्त्री की गवाही माल (संपत्ति) आदि के दावों में जायज़ है, और जिस स्थिति में स्त्री की गवाही जायज़ नहीं है, उसमें उसका अनुवादक होना भी जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत' में है। गुप्त तदील पिता और पापी (फ़ासिक़) पुत्र से भी इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ़ के निकट मान्य होती है, जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। इसी तरह हर वह व्यक्ति जिसकी गवाही उसके पक्ष में स्वीकार्य नहीं है, यदि वह गुप्त तदील करे तो स्वीकार्य है; यह 'ख़ुलासा' में है। यदि स्त्री अपने पति आदि की तदील करे तो स्वीकार्य है, बशर्ते कि वह पर्दे में न हो और लोगों से घुल-मिलकर व्यवहार करती हो; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और इस पर सर्वसम्मति है कि यदि

मशहूद अलैहि मुसलमान हो, तो तदील करने वाले का मुसलमान होना अनिवार्य है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। सार्वजनिक तदील के लिए सर्वसम्मति से 'शहादत' (साक्ष्य) शब्द का उपयोग शर्त नहीं है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। क़ाज़ी को चाहिए कि गवाहों की स्थिति की जाँच के लिए ऐसे व्यक्ति को नियुक्त करे जो न्यायप्रिय हो, लोगों की स्थिति से अवगत हो, लालची न हो, और फ़क़ीह हो ताकि वह 'जरह-ओ-तदील' (आलोचना और पुष्टि) के कारणों से वाकिफ़ हो और धनवान (ग़नी) हो। यदि एक विद्वान निर्धन हो और दूसरा अविद्वान धनवान और विश्वसनीय हो, या एक विश्वसनीय विद्वान जो लोगों से न मिलता हो और दूसरा विश्वसनीय अविद्वान जो लोगों से मेल-जोल रखता हो, तो तदील के लिए विद्वान को चुनना बेहतर (औला) है। और बेहतर यह है कि तदील करने वाला लापरवाह न हो और न ही एकांतवासी जो लोगों से न मिलता हो; यह 'मुहीत' में लिखा है। जो व्यक्ति गुप्त रूप से तदील करता है (मुअद्दिल), वही सार्वजनिक तदील के लिए होना चाहिए, और यही हमारे साथियों का मत है; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। सार्वजनिक तदील कराने का तरीक़ा यह है कि क़ाज़ी तदील करने वाले और गवाह को इकट्ठा करे और पूछे कि क्या तुमने इसकी तदील की है, या कहे कि यही लोग न्यायप्रिय और साक्ष्य के लिए स्वीकार्य हैं; यह 'किफ़ाया' में लिखा है।

गुप्त तदील कराने का तरीक़ा यह है कि क़ाज़ी तदील करने वाले (मुअद्दिल) के पास कोई दूत भेजे या एक पत्र लिखे जिसमें गवाहों के नाम, वंश, हुलिया, मोहल्ला और बाज़ार का विवरण हो ताकि मुअद्दिल उन्हें पहचान सके। फिर वह उनके पड़ोसियों और मित्रों से उनके बारे में जानकारी प्राप्त करेगा; यह 'निहाया' में लिखा है। वह अपने विश्वसनीय व्यक्ति के हाथ यह पत्र भेजेगा और उस पर अपनी मुहर लगाएगा, और किसी को सूचित नहीं करेगा ताकि वास्तविकता जानने पर कोई धोखा न दे सके; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। फिर क़ाज़ी को अधिकार है कि वह सार्वजनिक या गुप्त तदील को अपनाए।

---

1. कम से कम दो होने चाहिए।

اس کی تعدیل کرنا مقبول نہیں ہے اور ابوسلمہ سے دو روایتیں ہیں اور فقیہ ابو بکر سے روایت ہے کہ ایک قاضی کے پاس تین آدمیوں نے گواہی دی اور اس کو تیسرے گواہ کا حال معلوم نہیں ہے پس دونوں عادلوں نے جن کو وہ پہچانتا ہے اس تیسرے کی تعدیل کی تو دوسرے مقدمہ اور گواہی میں یہ تعدیل مقبول ہو گی اور اسی گواہی میں مقبول نہ ہو گی اور یہ قول نصیر کے قول کے موافق ہے اور اسی پر فتویٰ ہے محیط میں لکھا ہے ایک شخص تعدیل کر سکتا ہے اور تعدیل کرنے والے کے پاس قاضی کی طرف سے ایلچی ہو سکتا ہے اور گواہ کے قول کا مترجم ہو سکتا ہے اور یہ امام اعظم اور ابو یوسف کے نزدیک ہے اور دو شخصوں کا ہونا افضل ہے اور یہ حکم خفیہ تعدیل کرنے میں ہے اور ظاہری کے واسطے بالا جماع عدد شرط ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اجماع ہے کہ عدالت اور بلوغ اور آزادی اور بینائی جو گواہ میں شرط ہے وہی ظاہری تعدیل کرنے والے میں بھی شرط ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور پوشیدہ تعدیل کرنا امام اعظم اور امام ابو یوسف کے نزدیک غلام اور اندھے اور نابالغ اور محدود القذف سے مقبول ہوتی ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر مشہود علیہ مسلمان ہو تو اس کے تعدیل کرنے والے کا مسلمان ہونا شرط ہے ☆

ترجمان اگر اندھا ہو تو امام اعظم سے روایت ہے کہ جائز نہیں ہے اور امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے ایک عورت اگر آزاد ہو اور ثقہ ہو تو اس کا مترجم ہونا امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک مثل مرد کے جائز ہے اور یہ حکم ان صورتوں میں ہے جن میں عورت کی گواہی مثل مال وغیرہ کے دعویٰ کے جائز ہے اور جس صورت میں عورت کی

گواہی جائز نہیں ہے اس میں اس کا مترجم ہونا بھی جائز نہیں ہے یہ محیط میں ہے پوشیدہ تعدیل باپ و فرزند فاسق سے امام اعظم و امام ابو یوسف کے نزدیک صحیح ہوتی ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اسی طرح ہر اس شخص سے جس کی گواہی اس کے حق میں مقبول نہیں ہے اگر پوشیدہ تعدیل کرے تو مقبول ہے یہ خلاصہ میں ہے اگر عورت اپنے شوہر وغیرہ کی تعدیل کرے تو مقبول ہے بشرطیکہ وہ بے پردہ ہو اور لوگوں سے خلط ملط اور معاملہ کرتی ہو یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اس پر اجماع ہے کہ اگر مشہود علیہ مسلمان ہو تو اس کے تعدیل کرنے والے کا مسلمان ہونا شرط ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور علانیہ تعدیل کے واسطے بالا جماع لفظ شہادت شرط نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور قاضی کو چاہئے کہ گواہوں کا حال دریافت کرنے کے واسطے ایسے شخص کو اختیار کرے جو عادل اور لوگوں کے حال سے خبردار ہو اور طامع نہ ہو اور فقیہ ہو کہ جرح و تعدیل کے اسباب سے واقف ہو اور غنی ہو اور اگر ایک عالم فقیر اور دوسرا غیر عالم غنی اور ثقہ پایا یا ایک عالم ثقہ کہ لوگوں سے نہ ملتا ہو اور دوسرا ثقہ غیر عالم کہ لوگوں سے خلط ملط رکھتا ہو پایا تو تعدیل کے واسطے عالم کا اختیار کرنا اولیٰ ہے اور اولیٰ یہ ہے کہ تعدیل کرنے والا مغفل نہ ہو اور نہ گوشہ نشین کہ لوگوں سے نہ ملتا ہو یہ محیط میں لکھا ہے اور جو معدل پوشیدہ ہے وہی علانیہ کے واسطے ہونا چاہئے اور یہی ہمارے اصحاب کا قول ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور علانیہ تعدیل کرانے کی یہ صورت ہے کہ قاضی تعدیل کرنے والے اور گواہ کو جمع کرے اور کہے کہ اس کی تو نے تعدیل کی ہے یا کہے کہ یہی لوگ عادل مقبول الشہادۃ ہیں یہ کفایہ میں لکھا ہے

خفیہ تعدیل کرانے کی یہ صورت ہے کہ قاضی تعدیل کرنے والے کے پاس کسی ایلچی کو بھیجے یا ایک خط لکھے کہ اس میں گواہوں کے نام اور نسب اور حلیہ اور محلہ اور بازار تحریر کرے تاکہ معدل اس کو پہچان لے پھر اس کے پڑوسیوں اور دوستوں آشناؤں سے اس کا حال دریافت

کرے گا یہ نہایہ میں لکھا ہے اور اپنے امین کے ہاتھ اس خط کو روانہ کرے گا اور اس پر اپنی مہر لگا دے گا اور کسی کو مطلع نہ کرے گا تاکہ حال معلوم ہو جانے سے دھوکا نہ دیں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے پھر قاضی کو اختیار ہے چاہے تعدیل ظاہری و باطنی

۱۔ کم سے کم دو ہونا چاہئے۔

One should inquire about both or suffice with a secret verification (*ta'dil-e-poshida*). In our era, public verification has been abandoned, as stated in *Fatawa Qazi Khan*. In earlier times, only public verification was practiced; however, in this era, to avoid strife (*fitna*), secret verification has been deemed sufficient. It is narrated from Imam Muhammad that public verification leads to calamity and strife; this is mentioned in *Al-Hidayah*. The verifier (*mu'addil*) should also choose a person for inquiry who possesses the qualities described for a verifier; this is in *Al-Nihayah*. Shams al-A'imma al-Halwani stated that one should inquire about a person from their neighbors only if there is no apparent enmity between them, nor should the informant be someone who has done favors for the person—for instance, serving as their guard. This view was adopted by Abu Ali al-Nasafi and narrated from Imam Muhammad, as written in *Al-Zakirah*. If no suitable person is found among neighbors or shopkeepers, one should inquire with the people of their neighborhood. If all are untrustworthy (*ghair-thiqa*), then rely on mass report (*tawatur-e-akhbar*). Similarly, if neighbors and neighborhood residents are questioned and, despite being untrustworthy, they all agree on either censuring (*jarh*) or commending (*ta'dil*) the person, and it feels truthful, then this is akin to a mass report; this is mentioned in *Al-Muhit*. If the verifier does not personally know the witness but two trustworthy verifiers commend the witness before him, it is not permissible for him to verify that witness himself; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

If a witness's uprightness or censure remains unknown, write under their name: "His condition has not been revealed."

Subsequently, if he finds a witness to be upright (*adil*), he should write under the witness's name in the letter to the judge (*Qazi*) that "he is upright and his testimony is permissible." This is mentioned in *Al-Nihayah* and constitutes verification. This view is the one relied upon according to *Fatawa Qazi Khan*. It is narrated from Imam Muhammad that it should be written under the name in the Qazi's letter: "In my view, this witness is upright and preferred, and his testimony is permissible." Our scholars have adopted this. Some have argued that this is not proper verification because saying "in my view" creates doubt. Do you not see that if a witness says, "In my view, this claimant has a right," the testimony is void? This is in *Al-Zahiriyyah*. Faqih Abu Layth weakened this view and said: "In my view, this statement is true because only Allah knows the absolute truth. From others, it is only necessary to know what you know and what resulted from your effort." This is in *Al-Muhit*. If a witness is proven to

be wicked (*fasiq*) in his view, he should write nothing under the name to avoid dishonoring them, or write "Allah knows best." However, if others have verified the witness and he knows that without a clear statement the Qazi will rule based on that testimony, leading to a loss of rights, then he must speak out. This is in *Al-Inayah*. If a witness's uprightness or censure is unknown, write under the name: "His condition has not been revealed." Then send this secret letter via a trusted messenger to the Qazi so it remains confidential and the verifier is not harmed; this is in *Fath al-Qadir*. Verification must be done with certainty. One should not say "In my view they are upright because trustworthy people informed me of their uprightness." If he states, "I have found nothing but good from them," then the most correct view is that this constitutes verification. If he says, "In the specific matter I looked into, they are upright," then the most correct view is that this is not verification; this is in *Al-Khulasa*. In *Adab al-Qadhi*, it says if the verifier says "they are just (*udul*)," it is not verification. If he says "they are trustworthy (*thiqat*)," the Qazi will suffice with it. If he says "he has been verified," it is sufficient. If he says "I [know] nothing from him except one..." [Text truncated]

---

1. This refers to the opinion of some scholars who say that stating "In my view this witness is upright and preferred" does not constitute proper verification.
2. Referring to the uprightness of the witnesses and, in some cases, the doubt regarding their testimony and the invalidity of the claimant's claim.

दोनों दरयाफ़्त करे या सिर्फ तादील-ए-पोशीदा (गुप्त सत्यापन) पर किफ़ायत कर ले और हमारे ज़माने में ज़ाहिरी कराने को तर्क किया गया है कज़ा फ़ी फ़तावा क़ाज़ी ख़ान। और पहले ज़माने में सिर्फ़ तादील-ए-ज़ाहिरी थी और इस ज़माने में फ़ितना से बचने के वास्ते पोशीदा तादील पर किफ़ायत की गई और इमाम मोहम्मद से मरवी है कि ज़ाहिरी तादील बला और फ़ितना है यह हिदाया में है। और तादील करने वाले को भी चाहिये कि खुद दरयाफ़्त करने के वास्ते ऐसे शख़्स को इख़्तियार करे जिसमें वो औसाफ़ (गुण) मौजूद हों जो तादील करने वाले में बयान किये गये हैं यह निहाया में है। और शम्सुल अइम्मा हलवानी ने फ़रमाया कि उसके पड़ोसियों से उसका हाल जब ही दरयाफ़्त करे कि उससे और उनसे ज़ाहिरी अदावत (शत्रुता) न हो और न वो उन पर एहसान करने वाला हो कि मसलन उनकी तरफ से चौकीदारी वगैरह अदा कर देता हो और इसी को अबू अली नसफ़ी ने इख़्तियार किया है और इसको इमाम मोहम्मद से रिवायत किया है यह ज़ख़ीरा में लिखा है। और अगर पड़ोसियों या बाज़ार वालों में ऐसा शख़्स न मिला जो तादील की लियाक़त रखता हो तो उसके अहल-ए-महल्ला (मोहल्ले वालों) से दरयाफ़्त करे। और अगर सब ग़ैर-सिक़ा (अविश्वसनीय) हैं तो तवातुर-ए-अख़बार (जनश्रुति) पर एतमाद करे। और इसी तरह अगर उनके पड़ोसियों और अहल-ए-महल्ला से दरयाफ़्त किया हालाँकि सब ग़ैर-सिक़ा हैं और उन्होंने उसकी जरह (आक्षेप) या तादील (प्रशंसा) पर इत्तेफ़ाक़ किया और उसके दिल में आया कि सच कहते हैं तो यह भी ब-मंज़िला ख़बर-ए-मुतवातिर के है यह मुहीत में लिखा है। अगर मोअद्दिल (सत्यापनकर्ता) गवाह को नहीं पहचानता है और उसके सामने दो मोअद्दिलों ने उसकी तादील की और वो दोनों सिक़ा हैं तो उसको रवा नहीं कि गवाह की तादील करे यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

जिस गवाह की अदालत या जरह कुछ न मालूम हुई तो उसके नाम के नीचे लिख दे कि उसका हाल नहीं खुला

फिर जिस गवाह को उसने आदिल (न्यायपूर्ण) मालूम किया तो चाहिये कि क़ाज़ी के ख़त में उस गवाह के नाम के नीचे लिख दे कि आदिल है उसकी गवाही जायज़ है कज़ा फ़ी निहाया और तादील है और इसी क़ौल पर एतमाद किया गया है कज़ा फ़ी फ़तावा क़ाज़ी ख़ान। और इमाम मोहम्मद से रिवायत है कि क़ाज़ी के ख़त में उसके नाम के नीचे यूँ लिखना चाहिये कि यह गवाह मेरे नज़दीक आदिल व पसंदीदा और इसकी गवाही जायज़ है और इसी को हमारे उलेमा ने लिया है। और बाज़ ने कहा कि

यह तादील ही नहीं इसलिये कि मेरे नज़दीक कहने से वहम पैदा होता है क्या तू नहीं देखता है कि अगर गवाह ने कहा कि मेरे नज़दीक इस मुद्दई (दावेदार) का हक़ है तो गवाही बातिल (अमान्य) होती है कज़ा फ़ी ज़हीरिया। और फ़क़ीह अबू लैस ने इस क़ौल को ज़ईफ़ (कमज़ोर) किया है और कहा कि मेरे नज़दीक यह क़ौल सच है इसलिये कि हक़ीक़त का जानने वाला सिर्फ अल्लाह तआला है और दूसरे लोगों से सिर्फ यह मालूम करना होता है कि तुझ को क्या मालूम है और तेरी कोशिश से क्या मालूम हुआ यह मुहीत में लिखा है। और जिन गवाह का फ़ासिक़ (अधर्मी) होना उसके नज़दीक साबित हो तो उसके नाम के नीचे कुछ न लिखे कि हतक-ए-हुर्मत (अपमान) है या लिख दे कि वल्लाह-ओ-आलम। लेकिन अगर दूसरों ने इसकी तादील की हो और यह जानता हो कि अगर मैंने सरीह (स्पष्ट) बयान न किया तो क़ाज़ी इसकी गवाही पर हुक्म कर देगा और हक़-तल्फ़ी होगी तो बयान कर दे। यह इनाया में लिखा है। और जिस गवाह की अदालत या जरह कुछ न मालूम हुई तो उसके नाम के नीचे लिख दे कि उसका हाल नहीं खुला, फिर इस ख़ुफ़िया ख़त को क़ाज़ी के अमीन (विश्वस्त व्यक्ति) के साथ पोशीदा क़ाज़ी को भेज दे ताकि ज़ाहिर न हो जाए और तादील करने वाले को अज़ियत (कष्ट) पहुँचे यह फ़त्हुल क़दीर में लिखा है। और तादील यक़ीनी तौर से करनी चाहिये और यह न कहे कि वो मेरे नज़दीक आदिल हैं इसलिये कि सिक़ात (भरोसेमंद लोगों) ने मुझे उनके आदिल होने की ख़बर दी है। और अगर यह बयान किया कि सिवाए बेहतरी के मुझे उनसे कुछ साबित नहीं हुआ तो असहा (अधिक सही) यह है कि यह तादील है। और अगर यह कहा कि जिस अम्र (मामले) में मैंने मालूम किया उसमें आदिल हैं तो असहा यह है कि यह तादील नहीं है यह ख़ुलासा में लिखा है। अदबुल क़ाज़ी में है कि अगर मोअद्दिल ने कहा कि वो उदूल हैं तो यह तादील न हुई और अगर कहा कि यह सिक़ात हैं तो भी क़ाज़ी इस पर इक्तिफ़ा (संतुष्ट) करेगा और अगर कहा कि इसकी तादील की गई तो काफ़ी है और अगर कहा कि मैं इससे सिवाए एक...

---

1. क़ौल इस क़ौल यानी जो बाज़ उलेमा कहते हैं कि इस तरह कहना कि मेरे नज़दीक यह गवाह आदिल व पसंदीदा है तादील नहीं है।
2. यानी गवाहों की अदालत और बाज़ गवाही में उनका वहम और बुत़लान-ए-दावा-ए-मुद्दई।

دونوں دریافت کرے یا صرف تعدیل پوشیدہ پر کفایت کر لے اور ہمارے زمانہ میں ظاہری کرانے کو ترک کیا گیا ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور پہلے زمانہ میں صرف تعدیل ظاہری تھی اور اس زمانہ میں فتنہ سے بچنے کے واسطے پوشیدہ تعدیل پر کفایت کی گئی اور امام محمدؒ سے مروی ہے کہ ظاہری تعدیل بلا اور فتنہ ہے یہ ہدایہ میں ہے اور تعدیل کرنے والے کو بھی چاہئے کہ خود دریافت کرنے کے واسطے ایسے شخص کو اختیار کرے جس میں وہ اوصاف موجود ہوں جو تعدیل کرنے والے میں بیان کئے گئے ہیں یہ نہایہ میں ہے اور شمس الائمہ حلوانی نے فرمایا کہ اس کے پڑوسیوں سے اس کا حال جبھی دریافت کرے کہ اس سے اور ان سے ظاہری عداوت نہ ہو اور نہ وہ ان پر احسان کرنے والا ہو کہ مثلاً ان کی طرف سے چوکیداری وغیرہ ادا کر دیتا ہو اور اسی کو ابو علی نسفی نے اختیار کیا ہے اور اس کو امام محمدؒ سے روایت کیا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر پڑوسیوں یا بازار والوں میں ایسا شخص نہ ملا جو تعدیل کی لیاقت رکھتا ہو تو اس کے اہل محلہ سے دریافت کرے اور اگر سب غیر ثقہ ہیں تو تواتر اخبار پر اعتماد کرے اور اسی طرح اگر ان کے پڑوسیوں اور اہل محلہ سے دریافت کیا حالانکہ سب غیر ثقہ ہیں اور انہوں نے اس کی جرح یا تعدیل پر اتفاق کیا اور اس کے دل میں آیا کہ سچ کہتے ہیں تو یہ بھی بمنزلہ خبر متواتر کے ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر معدل گواہ کو نہیں پہچانتا ہے اور اس کے سامنے دو معدلوں نے اس کی تعدیل کی اور وہ دونوں ثقہ ہیں تو اس کو روا نہیں کہ گواہ کی تعدیل کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

جس گواہ کی عدالت یا جرح کچھ نہ معلوم ہوئی تو اس کے نام کے نیچے لکھ دے کہ اس کا حال نہیں کھلا ۞

پھر جس گواہ کو اس نے عادل معلوم کیا تو چاہئے کہ قاضی کے خط میں اس گواہ کے نام کے نیچے لکھ دے کہ عادل ہے اس کی گواہی جائز ہے کذا فی النہایہ اور تعدیل ہے اور اسی قول پر اعتماد کیا گیا ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور امام محمدؒ سے روایت ہے کہ قاضی کے خط میں اس کے نام کے نیچے یوں لکھنا چاہئے کہ یہ گواہ میرے نزدیک عادل و پسندیدہ اور اس کی گواہی جائز ہے اور اسی کو ہمارے علما نے لیا ہے اور بعض نے کہا کہ یہ تعدیل ہی نہیں اس لئے کہ میرے نزدیک کہنے سے وہم پیدا ہوتا ہے کیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر گواہ نے کہا کہ میرے نزدیک اس مدعی کا حق ہے تو گواہی باطل ہوتی ہے کذا فی الظہیریہ اور فقیہ ابو اللیث نے اس قول کو ضعیف کیا ہے اور کہا کہ میرے نزدیک یہ قول سچ ہے اس لئے کہ حقیقت کا جاننے والا صرف اللہ تعالیٰ ہے اور دوسرے لوگوں سے صرف یہ معلوم کرنا ہوتا ہے کہ تجھ کو کیا معلوم ہے اور تیری کوشش سے کیا معلوم ہوا یہ محیط میں لکھا ہے اور جن گواہ کا فاسق ہونا اس کے نزدیک ثابت ہو تو اس کے نام کے نیچے کچھ نہ لکھے کہ ہتک حرمت ہے یا لکھ دے کہ واللہ اعلم لیکن اگر دوسروں نے اس کی تعدیل کی ہو اور یہ جانتا ہو کہ اگر میں نے صریح بیان نہ کیا تو قاضی اس کی گواہی پر حکم کر دے گا اور حق تلفی ہو گی تو بیان کر دے۔ یہ عنایہ میں لکھا ہے اور جس گواہ کی عدالت یا جرح کچھ نہ معلوم ہوئی تو اس کے نام کے نیچے لکھ دے کہ اس کا حال نہیں کھلا پھر اس خفیہ خط کو قاضی کے امین کے ساتھ پوشیدہ قاضی کو بھیج دے تاکہ ظاہر نہ ہو جائے اور تعدیل کرنے والے کو اذیت پہنچے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور تعدیل یقینی طور سے کرنی چاہئے اور یہ نہ کہے کہ وہ میرے نزدیک عادل ہیں اس لئے کہ ثقات نے مجھے ان کے عادل ہونے کی خبر دی ہے اور اگر یہ بیان کیا کہ سوائے بہتری کے مجھے ان سے کچھ ثابت نہیں ہوا تو اصح یہ ہے کہ یہ تعدیل ہے اور اگر یہ کہا کہ جس امر میں میں نے معلوم کیا اس میں عادل ہیں تو اصح یہ ہے کہ یہ تعدیل نہیں ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے ادب القاضی میں ہے کہ اگر معدل

نے کہا کہ وہ عدول ہیں تو یہ تعدیل نہ ہوئی اور اگر کہا کہ یہ ثقات ہیں تو بھی قاضی اس پر اکتفا کرے گا اور اگر کہا کہ اس کی تعدیل کی گئی تو کافی ہے اور اگر کہا کہ میں اس سے سوائے ایک...

۱۔ قول اس قول یعنی جو بعض علما کہتے ہیں کہ اس طرح کہنا کہ میرے نزدیک یہ گواہ عادل و پسندیدہ ہے تعدیل نہیں ہے۔ ۲۔ یعنی گواہوں کی عدالت اور بعض گواہی میں ان کا وہم اور بطلان دعوئی مدعی۔

If one says, "I know nothing of his good character," this does not constitute *Tadeel* (confirmation of a witness's probity); this is written in *Al-Muhit*. Some have said that merely stating "he is *Adil*" (just/credible) should suffice, and this is more correct; this is written in *Fath al-Qadeer*. If it is said, "He is *Adil* provided he does not drink wine," this is not *Tadeel*; this is written in *Al-Dhakhira*. If the *Mu'addil* (the investigator of witness credibility) finds that a witness is just, but also discovers that the plaintiff's claim is false or that there was an error in the witnesses' testimony, he must state the whole matter before the *Qazi* (judge). The *Qazi* will then thoroughly investigate the *Mu'addil's* statement. If after extensive investigation it is proven as the *Mu'addil* described, the *Qazi* shall reject the testimony of the witnesses; otherwise, he shall accept it; this is written in *Al-Muhit*. If a traveler gives testimony before a *Qazi*, the *Qazi* shall ask him, "Who are your acquaintances here?" If he names people who are qualified to perform *Tadeel*, the *Qazi* shall inquire from them secretly. If they provide *Tadeel*, he shall then inquire publicly. If public *Tadeel* is also provided, he shall accept his testimony, provided the *Qazi* intends to combine both secret and public *Tadeel*; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If these people are not qualified to perform *Tadeel*, the *Qazi* shall inquire from the local *Mu'addil* of the traveler's home city who is under his jurisdiction. If there is none, he shall write to the *Qazi* of the traveler's city to inquire about his state; this is written in *Al-Muhit*. If a person testifies before a *Qazi* and he lives fifty *farsakhs* (a unit of distance) away from the *Qazi's* city, and the *Qazi* sends a trustworthy person (*amin*) at a wage to investigate his condition, then the wage shall be the responsibility of the plaintiff; this is written in *Muhit-e-Sarkhasi*. If witnesses testify in a case of *Hadd* (prescribed punishment) or *Qisas* (retaliation), the *Qazi* shall inquire from his friends and acquaintances and conduct a thorough investigation, because in thorough inquiries, facts are sometimes discovered that make the suspension of the *Hadd* mandatory; this is in *Sharh Adab al-Qazi*.

If the letter sent to the *Mu'addil* returns with *Tadeel*, and the *Qazi* as a precaution wishes to inquire from another, he should write to the second person with the names of the witnesses etc., but should not mention that he has already inquired about them from someone else. If the second person also writes the same as the first, then both *Tadeel* and *Jarh* (impeachment/criticism) should be implemented; as in *Muhit-e-Sarkhasi*. If one person performs *Tadeel* and another performs *Jarh*, Imam Abu Hanifa and Imam Abu Yusuf stated that *Jarh* shall prevail; as in *Muhit-e-Sarkhasi*. If one performs *Tadeel* and two perform *Jarh*, then *Jarh* prevails. If one performs *Jarh* and

two specific individuals perform *Tadeel*, then by consensus, credibility is established. If two specific individuals perform *Jarh* and ten perform *Tadeel*, *Jarh* prevails; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If the *Qazi* investigates the status of witnesses and they are criticized (*Jarh*), he should not bluntly tell the plaintiff "your witnesses have been criticized," but rather state "no praise was mentioned for your witnesses"; this is written in *Al-Muhit*. If the plaintiff then says, "I will bring such trustworthy people who will perform *Tadeel* for them" or points to people from whom inquiries can be made, naming people who are reliable and capable of performing *Tadeel*, the *Qazi* shall hear his plea. Then, if he brings them himself or the *Qazi* inquires based on his information and those people provide *Tadeel* for the witnesses, the *Qazi* shall ask the critics, "For what reason did you find them deficient (*majruh*)?" because they might have cited a reason for *Jarh* that is not considered a valid ground for impeachment by the *Qazi* or those performing *Tadeel*. If they state a reason that is considered a deficiency only by them and not by the *Qazi* etc., then the *Qazi* shall pay no heed to it. However, if they state a reason that is universally accepted as a valid ground for impeachment, then *Jarh* shall prevail; this is written in *Sharh Adab al-Qazi*, and similarly in *Fatawa Qazi Khan*, *Al-Zahiriyya*, *Al-Waqi'at*, and *Al-Muhit* citing *Al-Uyun*. Similarly, if the *Mu'addil* provides *Tadeel* for the witnesses and the defendant (*mashhud-alayh*) criticizes them and says that their condition [should be verified by] such and such pious people, naming them so that from them...

"मैं उसके नेक स्वभाव के बारे में कुछ नहीं जानता हूँ", तो यह 'तदील' (साक्षी की सत्यनिष्ठा की पुष्टि) नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। कुछ विद्वानों ने कहा है कि केवल यह कहना कि "वह आदिल (न्यायप्रिय/सच्चा) है" पर्याप्त है और यही अधिक सही है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और यदि कहा जाए कि "यदि वह शराब नहीं पीता है तो आदिल है", तो यह 'तदील' नहीं है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। यदि 'मुअद्दिल' (जांचकर्ता) को ज्ञात हुआ कि गवाह 'आदिल' है, लेकिन उसे पता चला कि वादी (दावा करने वाला) का दावा गलत है या गवाही में गवाहों को कोई भ्रम हुआ है, तो उसे चाहिए कि सारा मामला क़ाज़ी (न्यायाधीश) के सामने बयान कर दे। फिर क़ाज़ी मुअद्दिल के बयान की गहनता से जाँच करेगा और लंबी जाँच के बाद यदि वही सिद्ध हुआ जो मुअद्दिल ने कहा है, तो गवाहों की गवाही को खारिज कर देगा, अन्यथा स्वीकार कर लेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी मुसाफ़िर (यात्री) ने क़ाज़ी के सामने गवाही दी, तो क़ाज़ी उससे पूछेगा कि यहाँ तुम्हारी जान-पहचान के कौन लोग हैं? फिर यदि उसने ऐसे लोगों का नाम लिया जो 'तदील' (चरित्र प्रमाणन) करने की योग्यता रखते हैं, तो उनसे गुप्त रूप से पूछताछ करेगा। यदि उन्होंने 'तदील' कर दी, तो सार्वजनिक रूप से जाँच करेगा। यदि सार्वजनिक रूप से भी 'तदील' हो गई, तो उसकी गवाही स्वीकार करेगा, बशर्ते क़ाज़ी गुप्त और सार्वजनिक दोनों प्रकार की जाँच को आवश्यक समझे, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। और यदि वे लोग जाँच करने की योग्यता नहीं रखते, तो उस शहर का जो 'मुअद्दिल' मौजूद है और क़ाज़ी के अधिकार क्षेत्र में है, उससे पूछताछ करेगा। यदि वह भी न हो, तो मुसाफ़िर के शहर के क़ाज़ी को पत्र लिखेगा और उसका हाल पूछेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने क़ाज़ी के सामने गवाही दी और वह क़ाज़ी के शहर से पचास फ़रसख़ (दूरी की इकाई) दूर रहने वाला है, तो क़ाज़ी ने उसकी जाँच के लिए एक 'अमीन' (भरोसेमंद व्यक्ति) को मज़दूरी पर भेजा, तो वह मज़दूरी वादी के ज़िम्मे होगी, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि गवाहों ने किसी 'हद' (दंड) या 'क़िसास' (प्रतिशोध) के मामले में गवाही दी है, तो क़ाज़ी उसके मित्रों और परिचितों से पूछताछ करेगा और पूरी छानबीन करेगा, क्योंकि गहन पूछताछ में कभी ऐसी बात सामने आ जाती है जिससे 'हद' को टालना अनिवार्य हो जाता है, यह 'शरह अदब अल-क़ाज़ी' में है।

यदि वह पत्र जो उसने 'मुअद्दिल' को भेजा था, जाँच के बाद वापस आया और सावधानी के तौर पर क़ाज़ी ने दूसरे से जाँच कराना चाहा, तो दूसरे को भी गवाहों के नाम आदि लिखकर भेजे और यह न लिखे कि मैंने पहले ही किसी और से उनकी जाँच करा ली है। यदि दूसरे ने भी वही लिखा जो पहले ने

लिखा था, तो 'तदील' और 'जरह' (आक्षेप/दोषारोपण) को लागू करे, जैसा कि 'मुहीत सरख़सी' में है। यदि एक ने 'तदील' (प्रशंसा) की और दूसरे ने 'जरह' (आक्षेप) किया, तो इमाम अबू हनीफ़ा और इमाम अबू यूसुफ़ ने फ़रमाया कि 'जरह' (आक्षेप) को प्राथमिकता दी जाएगी, जैसा कि 'मुहीत सरख़सी' में है। यदि एक ने 'तदील' की और दो ने 'जरह' की, तो 'जरह' को प्राथमिकता मिलेगी। और यदि एक ने 'जरह' की और दो विश्वसनीय लोगों ने 'तदील' की, तो सर्वसम्मति से उनकी सत्यनिष्ठा सिद्ध हो जाएगी। और यदि दो विशेष लोगों ने 'जरह' की और दस ने 'तदील' की, तो 'जरह' ही मानी जाएगी, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। यदि क़ाज़ी ने गवाहों की स्थिति की जाँच की और उन पर कोई आक्षेप (जरह) किया गया, तो क़ाज़ी को वादी से सीधे यह नहीं कहना चाहिए कि "तुम्हारे गवाहों पर आक्षेप किया गया है", बल्कि यह कहे कि "तुम्हारे गवाहों की प्रशंसा नहीं की गई", यह 'मुहीत' में लिखा है। फिर यदि वादी ने कहा कि "मैं ऐसे विश्वसनीय लोग लाता हूँ जो उनका चरित्र प्रमाणन (तदील) करें" या ऐसे लोगों के नाम बताए जिनसे पूछताछ की जा सके और उन लोगों का नाम लिया जो विश्वसनीय और चरित्र प्रमाणन की क्षमता रखते हैं, तो क़ाज़ी उनकी बात सुनेगा। फिर यदि वह उन्हें खुद लाया या क़ाज़ी ने उसके बताए अनुसार पूछताछ की और उन लोगों ने गवाहों की सत्यनिष्ठा की पुष्टि की, तो क़ाज़ी आक्षेप करने वालों से पूछेगा कि "तुमने उन्हें दोषपूर्ण (मजरूह) क्यों कहा?" क्योंकि हो सकता है उन्होंने ऐसा कारण बताया हो जो क़ाज़ी और चरित्र प्रमाणन करने वालों के निकट दोष न हो। फिर यदि उन्होंने ऐसा कारण बताया जो केवल उनके निकट दोष है और क़ाज़ी आदि के निकट नहीं, तो क़ाज़ी उस पर ध्यान नहीं देगा। और यदि ऐसा कारण बताया जो सबके निकट दोष है, तो आक्षेप (जरह) को प्राथमिकता मिलेगी, यह 'शरह अदब अल-क़ाज़ी' में लिखा है और ऐसा ही 'फ़तावा क़ाज़ी खान', 'ज़हीरिया' और 'वाक़िआत' और 'मुहीत' में 'उयून' के हवाले से लिखा है। इसी प्रकार, यदि 'मुअद्दिल' ने गवाहों की सत्यनिष्ठा की पुष्टि की और जिस पर गवाही दी गई उसने उन पर दोष लगाया और कहा कि उनका हाल फलां-फलां कुछ नेक लोगों से पूछें, और उनका नाम लिया कि उनसे...

نیک خصلت کے کچھ نہیں جانتا ہوں تو یہ تعدیل نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ بعض نے کہا کہ اس کہنے پر کہ وہ عادل ہے اکتفا کرنا چاہئے اور یہی اصح ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ اگر شراب نہ پیتا ہو تو عادل ہے تو یہ تعدیل نہیں ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر معدل کو معلوم ہوا کہ گواہ عادل ہے مگر اس کو معلوم ہوا کہ مدعی کا دعوی باطل ہے یا کچھ گواہی میں گواہوں کو وہم ہوا تو اس کو چاہئے کہ سب معاملہ قاضی کے سامنے بیان کر دے پھر قاضی معدل کے بیان کی نہایت تفتیش کرے گا اور بعد بہت تفتیش کے اگر یہی ثابت ہوا جو معدل نے بیان کیا ہے تو گواہوں کی گواہی رد کر دے گا ورنہ قبول کر لے گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک مسافر نے قاضی کے سامنے گواہی دی تو قاضی دریافت کرے گا کہ تیری جان پہچان کے یہاں کون لوگ ہیں پس اگر اس نے ایسے لوگوں کو بیان کیا کہ جو تعدیل کرنے کی لیاقت رکھتے ہیں تو ان سے خفیہ دریافت کرے گا پس اگر تعدیل کی تو علانیہ دریافت کرے گا پس اگر علانیہ تعدیل کی تو اس کی گواہی قبول کرے گا بشرطیکہ قاضی کو تعدیل خفیہ و علانیہ دونوں جمع کرنا منظور ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر یہ لوگ تعدیل کرنے کی لیاقت نہیں رکھتے ہیں تو جو اس کے شہر کا معدل موجود ہے اور قاضی کی تحت ولایت میں ہے اس سے دریافت کرے گا اور اگر نہ ہو تو مسافر کے شہر کے قاضی کو لکھے گا اور اس کا حال دریافت کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے قاضی کے سامنے گواہی دی اور وہ قاضی کے شہر سے پچاس فرسخ دور رہنے والا ہے پس قاضی نے ایک امین اس کے دریافت حال کے واسطے اجرت پر بھیجا تو اجرت مدعی کے ذمہ ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر گواہوں نے کسی حد یا قصاص میں گواہی دی تو قاضی اس کے دوستوں اور آشناؤں سے دریافت کرے گا اور خوب چھان پھٹک کرے گا کیونکہ

خوب دریافت کرنے میں کبھی کوئی ایسی بات دریافت ہوتی ہے جس سے حد کا ساقط کرنا لازم آتا ہے یہ شرح ادب القاضی میں ہے۔

اگر وہ خط جو اس نے معدل کے پاس بھیجا تھا تعدیل ہو کر واپس آیا اور احتیاطاً قاضی کو دوسرے سے دریافت کرنا منظور ہوا تو دوسرے کو بھی گواہوں کے نام وغیرہ لکھ بھیجے اور یہ نہ لکھے کہ میں نے دوسرے سے ان کا حال دریافت کر لیا ہے پس اگر دوسرے نے بھی ایسا ہی لکھا جیسا پہلے نے لکھا ہے تو تعدیل و جرح کو نافذ کرے کذا فی محیط السرخسی۔ اگر ایک نے تعدیل کی اور دوسرے نے جرح کی تو امام ابوحنیفہ و امام ابو یوسف نے فرمایا کہ جرح مقدم رہے کذا فی محیط السرخسی۔ اگر ایک نے تعدیل کی اور دو نے جرح کی تو جرح مقدم ہے اور اگر ایک نے جرح کی اور دو مخصوص نے تعدیل کی تو بالاتفاق عدالت ثابت ہو جائے گی اور اگر دو مخصوص نے جرح کی اور دس نے تعدیل کی تو جرح مقدم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر قاضی نے گواہوں کی کیفیت دریافت کی اور ان کی جرح کی گئی تو قاضی کو یہ نہ چاہئے کہ مدعی سے صاف کہہ دے کہ تیرے گواہوں کی جرح کی گئی ہے بلکہ یوں بیان کرے کہ تیرے گواہوں کی مدح نہ بیان کی گئی یہ محیط میں لکھا ہے پس اگر مدعی نے کہا کہ میں ایسے ثقہ لوگ لاتا ہوں کہ جو ان کی تعدیل کریں یا ایسے لوگ بتلاتا ہوں جن سے استفسار کیا جائے اور ایسے لوگوں کا نام لیا جو ثقہ اور تعدیل کرنے کی صلاحیت رکھتے ہیں تو قاضی اس کی سماعت کرے گا پھر اگر خود وہ لایا یا قاضی نے موافق اس کے بتلانے کے دریافت کیا اور ان لوگوں نے گواہوں کی تعدیل کی تو قاضی طعنہ کرنے والوں سے دریافت کرے گا کہ تم نے کس وجہ سے ان کو مجروح کہا ہے کیونکہ ایسی وجہ سے انہوں نے جرح نکالی ہو کہ جو قاضی اور تعدیل کرنے والوں کے نزدیک جرح نہیں ہے پھر اگر انہوں نے ایسی وجہ بیان کی کہ جو انہیں کے نزدیک فقط جرح ہے اور قاضی وغیرہ کے نزدیک نہیں ہے تو قاضی اس پر التفات نہ کرے گا اور اگر ایسی

وجہ بیان کی کہ جو سب کے نزدیک جرح ہے تو جرح مقدم رہے گی یہ شرح ادب القاضی میں لکھا ہے و کذا فی فتاویٰ قاضی خان والظہیریہ والواقعات والمحیط نقلاً عن العیون۔ اسی طرح اگر معدل نے گواہوں کی تعدیل کی اور مشہود علیہ نے ان پر طعن کیا اور کہا کہ ان کا حال فلاں و فلاں شخص کچھ صالح لوگوں کا نام لیا کہ ان سے

Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat) | 342 | Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5

If an inquiry is made, the Qazi (judge) shall question them. If they present a well-reasoned and clear impugnment (jarh), then the impugnment shall take precedence, as stated in Fatawa Qazi Khan.

In the Nawadir and Ibn Sama'ah, it is narrated from Imam Muhammad (RA) that the Qazi shall not command the beneficiary of the testimony (mash-hud lahu) to bring people to verify the credibility (ta'deel) of his witnesses. This is mentioned in Al-Zakheerah. If several witnesses testified before the Qazi, their integrity was established, and a verdict was delivered, and then they testified in another case; if they testified shortly thereafter in the second case, there is no need to re-verify their credibility. However, if a significant period has elapsed, then verification (ta'deel) is required. There is a difference of opinion regarding what constitutes a short or long duration. There are two correct views: one is a period of six months, and the second is that it depends on the Qazi's discretion, as stated in Al-Muheet al-Sarakhsi. The more correct view is that it rests on the Qazi's discretion; this is written in Fatawa Qazi Khan. If witnesses testified and subsequently passed away, or disappeared after their credibility was established, the Qazi shall still render a verdict based on that testimony. However, if they became mute or blind after their credibility was verified, he shall not issue a judgment; this is recorded in Khazanat al-Muftin. If a person known for their integrity and piety disappears, later returns, and offers testimony, and the verifier (mu'addil) is questioned about their current status; if the absence was brief, the verifier should attest to their credibility. If they were absent for a duration equivalent to a journey of six or seven months, then if the person is as renowned as Imam Abu Hanifah (RA) or Ibn Abi Layla (RA), their credibility should be verified; otherwise, it should not be done immediately. This is noted in Al-Muheet. If a person settles among a community that does not know them, and after living there, nothing but virtue and good conduct is observed from them, Imam Muhammad (RA) stated: "I do not fix a specific time for verifying their credibility until the conviction of their integrity is firmly established in people's hearts." That is the appropriate time, and the fatwa is based on this; this is written in Fatawa Qazi Khan. If a youth gives testimony after reaching puberty, the rule for him is the same as for the traveler mentioned above. If a Christian converts to Islam and provides testimony, then if the Qazi knew him to be upright while he was a Christian, he should accept his testimony without delay. If the Qazi did not know his status, he should inquire from someone

who knew him to be upright while he was in Christianity. It is permissible for such a person to be verified (ta'deel) without hesitation; this is recorded in Al-Zakheerah.

It is narrated from Imam Muhammad (RA) that two Christians testified against another Christian, and their credibility was verified within Christianity. Later, the defendant converted to Islam, and subsequently, both witnesses also embraced Islam. In this case, the Qazi shall not issue a verdict based on that prior testimony. If both witnesses testify again after embracing Islam, the Qazi shall inquire about their status from a Muslim verifier. If Muslim verifiers had already attested to their credibility beforehand, then the Qazi shall decide based on that testimony because that verification is deemed valid; this is written in Al-Muheet. If a witness is proven to be a transgressor (fasiq), then disappears for a year or two such that their whereabouts are unknown, and then returns and nothing but virtue and goodness is observed from them, the verifier should not apply the previous impugnment (jarh) against them; this is stated in Al-Khulasah. Nor should they be verified (ta'deel) immediately until their integrity (adalat) is fully re-established. Similarly, if a non-Muslim subject (dhimmi) converts to Islam and was known to have character flaws before conversion, the verifier should neither impugn nor verify them until their integrity or lack thereof is proven after their conversion to Islam; this is written in Al-Zakheerah. Imam Muhammad (RA) stated that if a person commits a major sin (kabirah) that nullifies their legal integrity, and some time passes after which they repent and testify in a case, the verifier should not attest to their credibility until sufficient time has passed to be certain of the sincerity of their repentance; this is recorded in Al-Muheet. If a testimony regarding the impugnment of a witness is devoid of Sharia rights or human rights, the Qazi shall not hear it. For instance, if one testifies simply that "the witnesses are transgressors" or...

यदि पूछताछ की जाए, तो काजी उनसे पूछताछ करेगा। यदि उन्होंने तर्कसंगत और स्पष्ट आपत्ति (जरह) पेश की, तो आपत्ति को प्राथमिकता दी जाएगी, जैसा कि 'फतावा काजी खान' में उल्लेखित है।

'नवादिरात' और 'इब्न समाअ' में इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि काजी, गवाही के लाभार्थी (मशहूर लहू) को यह आदेश नहीं देगा कि वह ऐसे लोगों को लाए जो उसके गवाहों की सत्यनिष्ठा (तअदील) को प्रमाणित करें। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि कुछ गवाहों ने काजी के सामने गवाही दी और उनकी सत्यता प्रमाणित होने के बाद फैसला हो गया, फिर दूसरे मुकदमे में उन्होंने गवाही दी; तो यदि थोड़े ही समय बाद दूसरे मुकदमे में गवाही दी है, तो उनकी दोबारा तअदील कराने की आवश्यकता नहीं है। यदि काफी समय बीत गया है, तो तअदील की आवश्यकता है। समय की कमी और अधिकता की परिभाषा में मतभेद है, और इसमें दो सही मत हैं: एक यह कि छह महीने बीत जाएं और दूसरा यह कि यह काजी के विवेक पर निर्भर है, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख्सी' में है। अधिक सही मत यह है कि यह काजी के विवेक पर है, यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है। यदि गवाहों ने गवाही दी और मर गए, फिर उनकी तअदील हुई या वे गायब हो गए और फिर तअदील हुई, तो काजी उस गवाही पर फैसला कर देगा। लेकिन यदि गूंगे या अंधे हो जाने के बाद उनकी तअदील हुई, तो फैसला नहीं करेगा; यह 'खज़ानत अल-मुफ्तीन' में लिखा है। यदि कोई न्यायप्रिय व्यक्ति, जो अपनी धर्मपरायणता के लिए प्रसिद्ध था, गायब हो गया, फिर वापस आकर गवाही दी और तअदील करने वाले (मुअद्दिल) से उसकी स्थिति पूछी गई; यदि वह थोड़े समय के लिए गायब रहा हो, तो मुअद्दिल को उसकी तअदील करनी चाहिए। यदि वह छह-सात महीने की यात्रा के समय तक गायब रहा, और यदि वह व्यक्ति इमाम अबू हनीफा (रह.) या इब्न अबी लैला (रह.) जैसा प्रसिद्ध हो, तो उसकी तअदील करें, अन्यथा तुरंत तअदील न करें; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई व्यक्ति किसी ऐसे समुदाय में आया जहाँ लोग उसे नहीं जानते थे, फिर वह वहाँ रहा और लोगों को उसकी नेकनामी और धर्मपरायणता के अलावा कुछ पता नहीं चला, तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया: "मैं उसकी तअदील के लिए कोई समय निर्धारित नहीं करता जब तक कि लोगों के दिलों में उसकी सत्यता का विश्वास न जम जाए।" वही सही समय है और इसी पर फतवा है, यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है। यदि किसी बालक ने वयस्क होने के बाद गवाही दी, तो उसका नियम भी उसी मुसाफिर जैसा है। यदि कोई ईसाई मुसलमान हो गया और गवाही दी, तो यदि ईसाई रहने के दौरान काजी उसे सत्यप्रिय जानता था, तो बिना देरी उसकी गवाही स्वीकार करे। यदि नहीं जानता था, तो ऐसे व्यक्ति से

पूछे जो उसे ईसाई धर्म में सत्यप्रिय जानता था; उसके लिए जायज़ है कि बिना किसी हिचकिचाहट के उसकी तअदील करे, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

इमाम मुहम्मद (रह.) से रिवायत है कि दो ईसाइयों ने एक ईसाई के खिलाफ गवाही दी और ईसाई धर्म के अनुसार उनकी सत्यनिष्ठा (तअदील) की गई थी। बाद में प्रतिवादी मुसलमान हो गया और फिर दोनों गवाह भी मुसलमान हो गए, तो काजी उस पुरानी गवाही पर फैसला नहीं करेगा। यदि दोनों ने इस्लाम लाने के बाद दोबारा गवाही दी, तो काजी किसी मुस्लिम मुअद्दिल से उनकी स्थिति पूछेगा। यदि मुस्लिम मुअद्दिलों ने पहले ही तअदील की हो, तो काजी उस पर फैसला कर देगा क्योंकि वह तअदील मान्य होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी गवाह का पापी (फासिक) होना सिद्ध हो गया, फिर वह एक-दो साल के लिए गायब रहा, फिर लौटा और उसके बारे में नेक कार्यों के अतिरिक्त कोई दोष नहीं पाया गया, तो मुअद्दिल को उस पर पुरानी आपत्ति (जरह) नहीं दोहरानी चाहिए; यह 'खुलासा' में लिखा है। न ही उसकी तुरंत तअदील करनी चाहिए जब तक कि उसकी सत्यनिष्ठा (अदालत) पूर्ण न हो जाए। इसी तरह यदि कोई गैर-मुस्लिम प्रजा (ज़िम्मी) मुसलमान हुआ और मुसलमान होने से पहले उसके दोष ज्ञात थे, तो मुअद्दिल को न तो उसकी आलोचना करनी चाहिए और न ही उसकी तअदील करनी चाहिए जब तक कि इस्लाम के बाद उसकी सत्यनिष्ठा या दोष सिद्ध न हो जाए; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने फरमाया कि यदि किसी व्यक्ति ने कोई बड़ा पाप (कबीरा गुनाह) किया जिससे उसकी साख खत्म हो गई, और कुछ समय बीतने और तौबा करने के बाद उसने गवाही दी, तो मुअद्दिल को उसकी तअदील तब तक नहीं करनी चाहिए जब तक कि इतना समय न बीत जाए कि उसके सुधार का पूर्ण विश्वास हो जाए; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कोई गवाही किसी गवाह पर की गई ऐसी आपत्ति के बारे में हो जो शरीअत या मानव अधिकारों से संबंधित न हो, तो काजी उसे न सुने, जैसे यह गवाही देना कि "गवाह पापी हैं" या...

دریافت کیا جائے تو قاضی ان سے دریافت کرے گا پس اگر انہوں نے جرح معقول مبین بیان کی تو جرح مقدم ہو گی کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔

نوادر اور ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ قاضی مشہود لہ کو یہ حکم نہ کرے گا کہ ایسے لوگوں کو لائے کہ جو اس کے گواہوں کی تعدیل کریں یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر چند گواہوں نے قاضی کے سامنے گواہی دی اور ان کی عدالت ثابت ہو کر حکم ہو گیا پھر دوسرے مقدمہ میں انہوں نے گواہی دی پس اگر تھوڑے ہی دن بعد دوسرے مقدمہ میں گواہی دی ہے تو ان کی تعدیل کرانے کی ضرورت نہیں ہے اور اگر دیر گزری تو تعدیل کی ضرورت ہے اور نزدیک اور دور زمانہ میں اختلاف ہے اور صحیح اس میں دو قول ہیں ایک یہ کہ چھ مہینہ ہوں اور دوسرے یہ کہ یہ قاضی کی رائے پر ہے کذا فی محیط السرحسی اور صحیح یہ ہے کہ قاضی کی رائے پر ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے گواہوں نے گواہی دی اور مر گئے پھر ان کی تعدیل ہوئی یا غائب ہو گئے پھر ان کی تعدیل ہوئی تو قاضی اس گواہی پر فیصلہ کر دے گا اور اگر گونگے یا اندھے ہو جانے کے بعد ان کی تعدیل ہوئی تو فیصلہ نہ کرے گا یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے اگر ایک شخص عادل جو عادل متقی مشہور تھا غائب ہو گیا پھر آیا اور گواہی دی اور معدل سے اس کا حال دریافت کیا گیا پس اگر تھوڑے دن غائب رہا ہے تو معدل کو اس کی تعدیل کرنی چاہئے اور اگر چھ سات مہینے کی راہ غائب رہا پس اگر وہ شخص مثل ابو حنیفہؒ و ابن ابی لیلیٰؒ کے مشہور ہو تو اس کی تعدیل کرے اور اگر ایسا نہ ہو تو فی الفور اس کی تعدیل نہ کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص ایک قوم میں آکر اترا کہ وہ لوگ اس کو پہچانتے نہ تھے پھر وہ وہاں رہا اور لوگوں کو سوائے خوب اور نیکو کاری کے کوئی بری حرکت اس کی معلوم ہوئی تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ

میں اس کی تعدیل کے واسطے کوئی وقت مقرر نہیں کرتا ہوں جب تک کہ ان کے دلوں میں اس کا عادل ہونا سما جائے وہی وقت ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کسی لڑکے نے بعد بالغ ہونے کے گواہی دی تو اس کا حکم بھی اسی مسافر کا ہے جو کسی قوم میں آکر اترا ہو اور اگر ایک نصرانی مسلمان ہوا اور گواہی ادا کی پس اگر نصرانی ہونے کی حالت میں قاضی اس کو عادل جانتا تھا تو بلا توقف اس کی گواہی قبول کرے اور اگر عادل نہیں جانتا تھا تو ایسے شخص سے دریافت کرے جو اس کو نصرانیت میں عادل جانتا تھا اور اس کو جائز ہے کہ بلا درنگ اس کی تعدیل کرے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

امام محمدؒ سے روایت ہے کہ دو نصرانیوں نے ایک نصرانی پر گواہی دی اور نصرانیت میں ان دونوں کی تعدیل کی گئی تھی پھر مشہود علیہ مسلمان ہو گیا پھر دونوں گواہ مسلمان ہو گئے تو قاضی اس گواہی پر فیصلہ نہ کرے گا پھر اگر دونوں نے بعد اسلام کے دوبارہ گواہی ادا کی تو قاضی مسلمان معدل سے ان کا حال دریافت کرے گا اور اگر پہلے تعدیل مسلمان معدلوں نے کی ہو تو قاضی اس کی گواہی پر فیصلہ کر دے گا کیونکہ تعدیل معتبر ہوئی یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی گواہ کا فاسق ہونا ثابت ہوا پھر وہ سال دو سال کے واسطے غائب ہو گیا کہ اس کا پتہ نہ لگا پھر آیا اور اس سے سوائے نیکو کاری اور خوبی کے کوئی جرم ثابت نہیں ہوتا ہے تو معدل کو وہی جرح اس پر نہ کرنی چاہئے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور یہ بھی نہ چاہئے کہ اس کی تعدیل کرے یہاں تک کہ اس کا عادل ہونا مکمل جائے اسی طرح اگر ایک ذمی مسلمان ہوا اور مسلمان ہونے سے پہلے اس کا مجروح ہونا معلوم ہوا تھا تو معدل کو اس کی جرح کرنی نہ چاہئے اور نہ اس کی تعدیل کرنی چاہئے جب تک کہ بعد اسلام کے اس کی عدالت یا جرح ثابت نہ ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے امام محمدؒ نے فرمایا کہ ایک شخص نے کوئی کبیرہ گناہ کیا کہ جس سے اس کی عدالت ساقط ہوتی ہے اور اس کو کوئی زمانہ گزرا کہ اس نے توبہ کے بعد کسی مقدمہ میں گواہی

دی تو معدل کو اس کی تعدیل نہ کرنی چاہئے یہاں تک کہ اس پر اس قدر زمانہ گزر جائے کہ دل میں اس کی وجہ صحیح ہونے کا یقین ہو جائے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کوئی گواہی کسی گواہ کے جرح پر حق شرع یا حق عباد سے خالی ہو تو قاضی اس کی سماعت نہ کرے مثلاً یوں گواہی دی کہ شہود فاسق ہیں یا

Fatawa 'Alamgiri .... Volume 5 | 345 | Kitab al-Shahadat (The Book of Testimonies)

...whether they are adulterers, usurers, or wine drinkers; or testimony was given regarding the confession of the witnesses that they admitted, "We gave false testimony," or "We retracted our testimony," or "We took a bribe," or "The plaintiff's claim is void," or "Our testimony against the defendant does not apply in this matter." This is recorded in *Fath al-Qadir*. Furthermore, if the defendant established testimony to discredit a witness based on a challenge involving human rights (*huquq al-'ibad*) or Sharia rights—for example, he presented witnesses stating that the original witnesses committed adultery and described the circumstances, or drank wine, or stole his property recently, or that they are all slaves, or one is a slave, or a partner of the plaintiff while the claim involves property, or that he accused someone of adultery while that person himself is a claimant of *qadhf* (slander), or those individuals have been punished with *hadd al-qadhf*, or the plaintiff confessed that he hired them as witnesses for a wage—then this testimony [to discredit them] shall be accepted. This is stated in *Al-Kafi*.

If the defendant presents witnesses stating that the plaintiff's witnesses are *mahdud al-qadhf* (those previously punished for slander), the judge (*Qadi*) shall inquire about the circumstances of the punishment from those witnesses, as mentioned in *Al-Asl*. This is because if the Sultan or his deputy executed the punishment, the testimony becomes void, but if a common citizen administered the punishment, it does not; hence, inquiry is essential. If the witnesses state that the judge of a certain city punished him with *hadd al-qadhf*, the Imam did not specify whether the current judge should verify this. However, it is written in *Kitab al-Aqdiyah* that he should inquire to ascertain if that person was indeed the judge of that place at that time. This is recorded in *Al-Muhit*. If the plaintiff then claims, "I will bring witnesses to prove that the judge confessed he did not punish him," or "that judge died before that time," or "that judge confessed he was not present in that city at that time," such claims shall not be accepted, as stated in *Al-Khulasah*. If the defendant's witnesses testify that the plaintiff hired them for a wage of ten dirhams and paid them from the defendant's property in his possession, or that "I settled with the witnesses for a certain amount to prevent them from giving false testimony against me, yet they did, so return my settlement money," or if those witnesses confess that "We were not present in the gathering where this incident occurred," or if the plaintiff makes a similar confession that these people are *fasiq* (transgressors), then this testimony [of

the defendant] shall be accepted. This is recorded in *Fath al-Qadir*. In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is narrated from Imam Muhammad (RA) that if a person claims a house in another's possession and presents witnesses, and the defendant brings witnesses who testify that the plaintiff's witness also used to claim the same house as his own; if the credibility of the defendant's witnesses is established, this will serve as a challenge (*jarh*) against the plaintiff's witness. Similarly, if witnesses are established showing that this witness claimed partnership, it is also a challenge, as written in *Al-Muhit*.

If the defendant establishes just (*'adil*) witnesses that the plaintiff had appointed his witness as a legal representative (*wakil*) for the litigation of this case before testifying and he had indeed litigated, then the testimony [of discredit] shall be accepted; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. If the defendant claims that both witnesses are slaves, and both witnesses assert, "We are free and were never owned," then if the judge knows them personally and is aware of their freedom, he shall disregard the defendant's claim. If he does not know them, he shall accept the defendant's word and keep the testimony unacceptable until the plaintiff or the witnesses themselves establish proof of their freedom. If they request an inquiry into their status, the judge shall not grant it. However, if he chooses to inquire and finds they are free and accepts the testimony, this is better; as stated in *Khizanat al-Muftiyin*.

---

[1] The phrase "like it" refers to a confession that would render their testimony void.

फतावा आलमगीरी .... जिल्द 5 | 345 | किताबुश-शहादात (साक्ष्य की पुस्तक)

वे व्यभिचारी हैं या सूदखोर हैं या शराबखोर हैं, या गवाहों के इकरार की गवाही दी कि उन्होंने स्वीकार किया कि हमने झूठी गवाही दी या हमने गवाही से रुजू (वापस) किया या रिश्वत ली या वादी का दावा बातिल है या हमारी गवाही प्रतिवादी पर इस मामले में नहीं है, यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। और अगर प्रतिवादी ने गवाह के दोषपूर्ण होने के बारे में ऐसी जिरह पर गवाह पेश किए जिससे हुकूक-उल-इबाद (मानव अधिकार) या शरीयत का अधिकार संबंधित है, जैसे कि उसने गवाह पेश किए कि गवाहों ने व्यभिचार किया है और व्यभिचार का विवरण दिया, या शराब पी, या मेरा माल चुराया है और अभी अधिक समय नहीं बीता है, या ये सब गुलाम हैं, या एक गुलाम है, या वादी का साझीदार है जबकि दावा माल के बारे में है, या उसने किसी पर व्यभिचार का आरोप लगाया है जबकि वह व्यक्ति स्वयं 'कज़फ़' (व्यभिचार का झूठा आरोप) का दावा करता है, या उन लोगों को 'हद-ए-कज़फ़' की सज़ा दी गई है, या वादी ने स्वीकार किया है कि मैंने उन्हें मज़दूरी पर गवाह नियुक्त किया है, तो यह गवाही स्वीकार्य होगी, यह 'अल-काफ़ी' में लिखा है।

अगर प्रतिवादी ने इस बात के गवाह पेश किए कि वादी के गवाह 'मजदूद अल-कज़फ़' (जिन्हें कज़फ़ की सज़ा मिल चुकी हो) हैं, तो काज़ी (न्यायाधीश) उन गवाहों से 'हद' (सज़ा) की स्थिति के बारे में पूछेगा, जैसा कि 'अस्ल' में वर्णित है। क्योंकि यदि सुल्तान या उसके प्रतिनिधि ने सज़ा दी है, तो गवाही बातिल होगी, और यदि किसी सामान्य व्यक्ति ने सज़ा दी है, तो गवाही बातिल नहीं होगी, इसलिए पूछताछ करना आवश्यक है। फिर यदि गवाहों ने बयान दिया कि अमुक शहर के काज़ी ने उसे 'हद-ए-कज़फ़' की सज़ा दी है, तो इमाम ने यह उल्लेख नहीं किया कि वर्तमान काज़ी पूछताछ करेगा या नहीं। और 'किताब अल-अक़्ज़िया' में लिखा है कि वह पूछताछ करेगा ताकि पता चले कि वह काज़ी उस समय वहाँ का काज़ी था या नहीं। यह 'मुहीत' में लिखा है। फिर यदि वादी ने कहा कि मैं इसके गवाह लाता हूँ कि उस काज़ी ने स्वीकार किया है कि मैंने उसे 'हद-ए-कज़फ़' की सज़ा नहीं दी है, या वह काज़ी उस समय से पहले मर गया है, या उस काज़ी ने स्वीकार किया कि मैं उस समय उस शहर में मौजूद नहीं था, तो यह सब स्वीकार नहीं किया जाएगा, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। और अगर प्रतिवादी के गवाहों ने यह गवाही दी कि वादी ने उन्हें दस दिरहम की मज़दूरी पर गवाह नियुक्त किया था और जो मेरा माल उस पर था उसी में से उसे दिया है, या मैंने गवाहों से इतनी राशि पर सुलह की थी कि तुम लोग मुझ पर झूठी गवाही न दो और उन्होंने गवाही दी, इसलिए मेरा सुलह का माल वापस दिलाया जाए, या उन गवाहों ने स्वीकार किया कि हम उस सभा में उपस्थित नहीं थे

जहाँ यह मामला हुआ था, या वादी ने इसी तरह स्वीकार किया कि ये लोग 'फ़ासिक' (पापी/दुराचारी) हैं, तो यह गवाही स्वीकार्य होगी। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम मुहम्मद (रह.) से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने एक घर के बारे में दावा किया जो किसी अन्य व्यक्ति के कब्ज़े में है, और उस पर गवाह पेश किए, और प्रतिवादी ने अपने गवाहों से सुनवाया कि वादी का यह गवाह भी इस घर का दावा करता था और कहता था कि यह मेरा है। तो यदि उसके गवाहों की सत्यता की पुष्टि की जाए, तो यह वादी के गवाह के खिलाफ जिरह (चुनौती) होगी। इसी तरह यदि इस बात के गवाह पेश किए गए कि यह गवाह साझेदारी का दावा करता था, तो यह भी जिरह है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर प्रतिवादी ने इस बात के'आदिल' (न्यायप्रिय/विश्वसनीय) गवाह पेश किए कि वादी ने अपने इस गवाह को गवाही देने से पहले इस मुकदमे के विवाद के लिए वकील नियुक्त किया था और उसने पैरवी की है, तो गवाही स्वीकार की जाएगी, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि प्रतिवादी ने कहा कि ये दोनों गवाह गुलाम हैं और उन दोनों गवाहों ने कहा कि हम स्वतंत्र हैं, कभी किसी के गुलाम नहीं रहे, तो यदि काज़ी उन दोनों को पहचानता है और उनकी स्वतंत्रता के बारे में जानता है, तो वह प्रतिवादी की बात पर ध्यान नहीं देगा। और यदि नहीं पहचानता है, तो प्रतिवादी की बात मानकर गवाही को अस्वीकार्य रखेगा जब तक कि वादी या स्वयं दोनों गवाह अपनी स्वतंत्रता पर गवाह पेश न करें। और यदि उन्होंने अनुरोध किया कि हमारी स्थिति की जाँच की जाए, तो काज़ी उसे स्वीकार नहीं करेगा, और यदि स्वीकार करके जाँच की और पता चला कि वे स्वतंत्र हैं और गवाही स्वीकार कर ली, तो यह बेहतर है, यह 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में है।

---

[1] उनके वचन "उसके समान" का अर्थ है ऐसा इकरार जिससे उनकी गवाही बातिल हो जाए।

زانی ہیں یا سود خوار ہیں یا شراب خوار ہیں یا گواہوں کے اقرار کی گواہی دی کہ انہوں نے اقرار کیا کہ ہم نے جھوٹ گواہی دی یا ہم نے گواہی سے رجوع کیا یا رشوت لی یا مدعی کا دعویٰ باطل یا ہماری گواہی مدعا علیہ پر اس معاملہ میں نہیں ہے یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور اگر مدعا علیہ نے گواہ کے مجروح ہونے میں گواہی ایسی جرح پر قائم کی جس سے کوئی حق حقوق عباد سے یا حق شرع متعلق ہے مثلاً اس کے گواہ قائم کئے کہ گواہوں نے زنا کیا ہے اور زنا کا حال بیان کر دیا یا شراب پی یا میرا مال چرایا ہے اور عرصہ نہیں گزرا یا یہ سب غلام ہیں یا ایک غلام ہے یا مدعی کا شریک ہے حالانکہ مال میں دعویٰ واقع ہوا ہے یا اس نے کسی کو زنا کی تہمت لگائی ہے حالانکہ وہ شخص قذف کا دعویٰ بھی کرتا ہے یا ان لوگوں کو حد قذف کی سزا دی گئی ہے یا مدعی نے اقرار کیا ہے کہ میں نے ان کو اجرت پر گواہ مقرر کیا ہے تو یہ گواہی مقبول ہوگی یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر مدعا علیہ نے اس امر کے گواہ قائم کئے کہ مدعی کے گواہ محدود القذف ہیں تو قاضی ان گواہوں سے حد کا حال دریافت کرے گا کذا فی الاصل اس واسطے کہ اگر سلطان یا اس کے نائب نے حد جاری کی تو گواہی باطل ہوگی اور اگر کسی رعایا نے حد ماری ہے تو گواہی باطل نہ ہوگی اس لئے دریافت کرنا ضروری ہے پھر اگر گواہوں نے بیان کیا کہ فلاں شہر کے قاضی نے اس کو حد قذف کی سزا دی ہے تو امام نے یہ ذکر نہ کیا کہ قاضی وقت کو دریافت کرے گا یا نہیں اور کتاب الاقضیہ میں لکھا ہے کہ دریافت کرے گا تاکہ معلوم ہو کہ وہ قاضی اس وقت میں وہاں کا قاضی تھا یا نہ تھا یہ محیط میں لکھا ہے پس اگر مدعی نے کہا کہ میں اس امر کے گواہ لاتا ہوں کہ اس قاضی نے اقرار کیا کہ میں نے اس کو حد قذف کی سزا نہیں دی ہے یا وہ قاضی اس وقت سے

پہلے مر گیا ہے یا اس قاضی نے اقرار کیا کہ میں اس وقت میں اس شہر میں موجود نہ تھا تو یہ سب مقبول نہ ہوگا یہ خلاصہ میں لکھا ہے اور اگر مدعا علیہ کے گواہوں نے یہ گواہی دی کہ مدعی نے ان کو دس درہم کی اجرت پر گواہ مقرر کیا تھا اور جو میرا مال اس پر تھا اسی میں سے اس کو دیا ہے یا میں نے گواہوں سے اس قدر مال پر صلح کی تھی کہ تم لوگ مجھ پر جھوٹ گواہی نہ دو اور انہوں نے گواہی دی پس میرا مال صلح دلوا دیا جائے یا ان گواہوں نے اقرار کیا ہے کہ ہم لوگ اس مجلس میں جس میں یہ معاملہ واقع ہوا حاضر نہ تھے یا مدعی نے مانند اس کے اقرار کیا کہ یہ لوگ فاسق ہیں تو یہ گواہی مقبول ہوگی یہ فتح القدیر میں لکھا ہے نو ادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ ایک شخص نے ایک گھر کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے دعویٰ کیا اور اس پر گواہ قائم کئے اور مشہود علیہ نے اس کے گواہ سنائے کہ مدعی کا یہ گواہ بھی اس گھر کا دعویٰ کرتا تھا اور کہتا تھا کہ میرا ہے پس اگر اس کے گواہوں کی تعدیل کی جائے تو یہ گواہی مدعی کے گواہ میں جرح ہوگی اور اسی طرح اگر اس امر کے گواہ قائم کئے کہ یہ گواہ شرکت کا دعویٰ کرتا تھا تو بھی جرح ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر مشہود علیہ نے اس امر کے گواہ عادل قائم کئے کہ مدعی نے اپنے اس گواہ کو گواہی دینے سے پہلے اس مقدمہ کی خصومت کے واسطے وکیل کیا تھا اور اس نے خصومت کی ہے تو گواہی مقبول ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر مشہود علیہ نے کہا کہ یہ دونوں گواہ غلام ہیں اور ان دونوں گواہوں نے کہا کہ ہم آزاد ہیں کبھی مملوک نہیں ہوئے پس اگر ان دونوں کو قاضی پہچانتا ہے اور ان کی آزادی کو جانتا ہے تو مشہود علیہ کی بات پر التفات نہ کرے گا اور اگر نہیں پہچانتا ہے تو مشہود علیہ کا قول قبول کر کے گواہی نا مقبول رکھے گا جب تک کہ مدعی یا خود دونوں گواہ اپنی آزادی پر گواہ نہ قائم کریں اور اگر انہوں نے درخواست کی کہ ہمارا حال دریافت

کیا جائے تو قاضی منظور نہ کرے گا اور اگر منظور کر کے دریافت کیا اور معلوم ہوا کہ آزاد ہیں اور گواہی قبول کی تو یہ بہتر ہے یہ خزانہ المفتیین میں ہے

---

[۱] قولہ مانند اس کے یعنی ایسا اقرار جس سے ان کی گواہی باطل ہو جاتی ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 336 | Book of Testimonies (Kitab al-Shahadat)

It is better if witnesses are demanded on this matter. Subsequently, if a person comes forward and claims that the witness is his 'mamluk' (owned slave), the mention of this specific problem is not found in any book. However, Fakhr al-Islam Ali al-Bazdawi stated that if witnesses to his freedom have not been established, the judge should hear that claim, otherwise not; this is recorded in 'Al-Muhit'. If the witnesses stated, "We were slaves but have become free," the Qazi (judge) shall not accept this without testimony; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'. And if the witnesses said, "We are originally free," while those who examine their credibility (al-mu'addilun) stated they were slaves but had been freed, the judge shall not accept their testimony without witnesses to their freedom. If the defendant (mashhud alaihi) produced witnesses to prove that these witnesses were slaves of a certain person who then freed them, and the Qazi ruled in favor of their freedom, this ruling of freedom shall be enforced, and the defendant will be considered an adversary on behalf of the slaves' owner; this is in 'Al-Muhit'. The author of 'Aqziya' stated that, according to us, a false witness is one who confesses, "I intentionally gave this false testimony," or testifies to a person's murder or death and then that person is found alive; this is written in 'Al-Muhit'. If the testimony contradicts the claim or contradicts another witness, or if the claimant himself refutes it, the witness shall not be deemed a (punishable) false witness; as stated in 'Fath al-Qadir'. Furthermore, if the witness says, "I made a mistake," or "I erred," or if the testimony was rejected due to an accusation, he shall still not be declared a "false witness" (in a punishable sense); this is in 'Al-Nihaya'.

Some opinions regarding the punishment for a false witness... and the most correct form according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa) رحمه الله ☆

A false witness shall be punished by consensus (ijma'), whether a judgment was passed based on his testimony or not. Imam al-A'zam stated that the punishment is solely to make him publically known (defamation); this is written in 'Al-Kafi'. The method of publicizing is that if he is a man of the market, he should be sent there when the market is crowded. If he is not a man of the market, he should be sent to the people of his neighborhood, and the Qazi's representative (amin) should gather them and announce: "The Qazi sends his greetings to you and says that we have found this person to be a false witness, so stay away from him and protect people from him." This is written in 'Al-Muhit'. According to Imam al-A'zam, he should not be given corporal punishment (lashing), and the fatwa is based on this. The 'Sahibayn'

(Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that he should be given corporal punishment and imprisoned for discipline; this is in 'Al-Sirajiyya'. Shams al-A'imma al-Sarakhsi stated that according to the Sahibayn, he should also be publically shamed; this is recorded in 'Al-Hidayah'. Hakim Imam Abu Muhammad stated that if the witness recants out of repentance and remorse, he shall not be punished without any disagreement. If he recants out of a desire to cause harm, he shall be given corporal punishment without disagreement. If the motive is unknown, there is a difference of opinion; this is in 'Al-Nihaya'. Women, men, and 'Dhimmi' (non-Muslim subjects) are equal in the matter of false testimony; as in 'Al-Tabyin'.

---

1. Meaning, the ruling for their freedom will be issued such that even if the absent party (owner) comes and denies freeing them, there is no need for further testimony.
2. Meaning, the disagreement mentioned above applies only to that specific case.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 336 | किताबुश शहादात (साक्ष्यों की पुस्तक)

और यदि इस मामले पर गवाह मांगे जाएं तो अधिक बेहतर है। फिर उसके बाद यदि कोई व्यक्ति आकर इस गवाह के'ममलुक' (गुलाम) होने का दावा करे कि वह मेरा गुलाम है, तो इस मसले का उल्लेख किसी किताब में नहीं है। और फख्रुल इस्लाम अली बज़दवी ने फरमाया कि यदि स्वतंत्रता के गवाह पेश नहीं किए गए हैं, तो उस दावे की सुनवाई करे अन्यथा नहीं, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि गवाहों ने कहा कि हम गुलाम थे लेकिन आज़ाद हो गए, तो काज़ी (न्यायाधीश) बिना गवाही के इसे स्वीकार नहीं करेगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि गवाहों ने कहा कि हम मूल रूप से स्वतंत्र हैं और जांच करने वालों ने कहा कि वे गुलाम थे लेकिन आज़ाद हो गए हैं, तो इसे भी बिना आज़ादी के गवाहों के स्वीकार नहीं किया जाएगा। और यदि जिस व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी गई (मशहूद अलैहि) उसने इस बात के गवाह पेश किए कि ये फलां व्यक्ति के गुलाम थे और उसने इन्हें आज़ाद कर दिया है, और काज़ी ने आज़ादी का आदेश दे दिया है, तो यह आदेश आज़ादी पर प्रभावी होगा और प्रतिवादी को गुलामों के मालिक की ओर से विपक्षी माना जाएगा, यह 'मुहीत' में है। 'मुसन्निफ़ात साहब-ए-अक़्ज़िया' ने फरमाया कि हमारे निकट झूठा गवाह वह है जो स्वीकार करे कि मैंने जानबूझकर यह झूठी गवाही दी है, या किसी व्यक्ति के मारे जाने या मर जाने की गवाही दी और फिर वह व्यक्ति जीवित पाया गया, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि गवाही दावे के विपरीत हो या दूसरे गवाह के विपरीत हो या स्वयं वादी उसका खंडन करे, तो इससे गवाह को (सजा के योग्य) झूठा नहीं माना जाएगा, जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में है। और यदि उसने कहा कि मैंने गलती की या त्रुटि हुई या किसी आरोप के कारण उसकी गवाही रद्द कर दी गई, तो भी उसे 'झूठा गवाह' (सजा के योग्य) घोषित नहीं किया जाएगा, यह 'निहाया' में है।

झूठे गवाह की सज़ा के बारे में कुछ विचार..... और इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाही अलैहि के निकट सबसे सही स्वरूप ☆

झूठे गवाह को सर्वसम्मति (इज्मा) से सज़ा दी जाएगी, चाहे उसकी गवाही पर फैसला हुआ हो या न हुआ हो। और इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाही अलैहि ने फरमाया कि उसकी सज़ा केवल उसे बदनाम करना (प्रसिद्ध करना) है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। बदनामी का तरीका यह है कि यदि वह बाज़ारू आदमी है, तो जिस समय बाज़ार में भीड़ और लोगों का जमावड़ा हो, उसे वहाँ भेज दिया जाए। और यदि वह बाज़ारू नहीं है, तो उसे मोहल्ले वालों के पास भेज दिया जाए, और काज़ी का अमीन (प्रतिनिधि) उन्हें इकट्ठा करके यह बयान दे कि "काज़ी तुम्हें सलाम कहता है और कहता है कि हमने

इसे झूठा गवाह पाया है, अतः तुम लोग इससे बचते रहो और लोगों को भी इससे बचाओ," यह 'मुहीत' में लिखा है। इमाम-ए-आज़म के निकट उसे शारीरिक दंड (कोड़े मारना) न दिया जाए और इसी पर फतवा है। 'साहबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने कहा कि उसे शारीरिक दंड दिया जाए और अनुशासन के लिए कैद किया जाए, यह 'सिराजिया' में है। शम्सुल अइम्मा सरखसी ने कहा कि साहबैन के निकट भी उसे बदनाम (मशहूर) किया जाएगा, यह 'हिदाया' में लिखा है। और हाकिम इमाम अबू मुहम्मद ने फरमाया कि यदि उसने प्रायश्चित और पश्चाताप के रूप में अपनी गवाही वापस ली, तो बिना किसी मतभेद के उसे सज़ा नहीं दी जाएगी, और यदि नुकसान पहुँचाने के उद्देश्य से वापस ली, तो बिना मतभेद के उसे शारीरिक दंड दिया जाएगा। और यदि कुछ पता न चले, तो इसमें मतभेद है, यह 'निहाया' में लिखा है। महिलाएँ पुरुष और 'ज़िम्मी' (गैर-मुस्लिम नागरिक) झूठी गवाही के मामले में समान हैं, जैसा कि 'तबीन' में है।

---

1. अर्थात उनकी स्वतंत्रता का आदेश दे दिया जाएगा, यहाँ तक कि यदि अनुपस्थित व्यक्ति (मालिक) ने आकर आज़ाद करने से इनकार भी किया, तो दोबारा गवाही की आवश्यकता नहीं है।
2. अर्थात ऊपर वर्णित मतभेद केवल इसी स्थिति में है।

اور اگر اس امر پر گواہ طلب کئے تو زیادہ بہتر ہے پھر اس کے بعد اگر ایک شخص نے آکر اس گواہ کے مملوک ہونے کا دعویٰ کیا کہ میرا مملوک ہے تو اس مسئلہ کا ذکر کسی کتاب میں نہیں ہے اور فخر الاسلام علی بزدوی نے فرمایا کہ اگر آزادی کے گواہ نہیں قائم ہوئے ہیں تو اس دعوئی کی سماعت کرے ورنہ نہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر گواہوں نے کہا کہ ہم غلام تھے لیکن آزاد ہو گئے تو قاضی اس کو بھی بدوں گواہی کے قبول نہ کرے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر گواہوں نے کہا کہ ہم اصلی آزاد ہیں اور تعدیل کرنے والوں نے کہا کہ مملوک تھے مگر آزاد ہو گئے ہیں تو اس کو بھی بدوں آزاد ہونے کے گواہوں کے قبول نہ کرے گا اور اگر مشہود علیہ نے مشہود علیہ پر اس امر کے گواہ قائم کئے کہ یہ غلام فلاں کے مملوک تھے اس نے آزاد کر دیا ہے اور قاضی نے آزادی کا حکم دے دیا ہے تو یہ حکم آزادی پر نافذ ہو گا اور مشہود علیہ غلاموں کے مالک کی طرف سے خصم قرار پائے گا یہ محیط میں ہے مصنفات صاحب اقضیہ نے فرمایا کہ جھوٹا گواہ ہمارے نزدیک وہ ہے کہ جو اقرار کرے کہ میں نے یہ عمداً جھوٹی گواہی دی یا کسی شخص کے مقتول ہونے کی یا مر جانے کی گواہی دی پھر وہ شخص زندہ موجود ہوا یہ محیط میں لکھا ہے اور گواہی اگر دعویٰ کے مخالف ہو یا دوسرے گواہ کے مخالف ہو یا مدعی خود اس کی تکذیب کرے تو اس سے گواہ جھوٹا نہ ٹھہرایا جائے گا کذا فی فتح القدیر اور اگر اس نے کہا کہ میں نے غلط کیا یا خطا کی یا تہمت کی وجہ سے اس کی گواہی رد کردی گئی تو بھی جھوٹا گواہ نہ قرار پائے گا یہ نہایہ میں ہے۔

جھوٹے گواہ کی سزا کی بابت کچھ آراء..... اور امام اعظمؒ کے نزدیک اصح صورت ☆

جھوٹے گواہ کو اجماعاً سزا دی جائے گی خواہ اس کی گواہی پر فیصلہ ہوا ہو یا نہ ہوا ہو اور امام اعظمؒ نے فرمایا کہ سزا اس کی فقط اس کا مشہور کر دینا ہے یہ کافی میں لکھا ہے پس شہرت کی صورت یہ ہے کہ اگر وہ بازاری آدمی ہے تو جس وقت بازار میں ہجوم اور لوگوں کے جماؤ کا وقت ہو اس کو وہاں بھیج دے اور اگر بازاری نہ ہو تو اہل محلہ کے پاس بھیج دے اور امین قاضی ان کو جمع کر کے یہ بیان کرے کہ قاضی تم لوگوں کو سلام کہتا ہے اور کہتا ہے کہ ہم نے اس کو جھوٹا گواہ پایا ہے پس تم لوگ اس سے بچتے رہو اور لوگوں کو اس سے بچاؤ یہ محیط میں لکھا ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو سزائے ضرب نہ دے اور اسی پر فتویٰ ہے اور صاحبینؒ نے کہا کہ اس کو سزائے ضرب دی جائے اور ادب کے واسطے قید کیا جائے یہ سراجیہ میں ہے اور شمس الائمہ سرخسی نے کہا کہ صاحبینؒ کے نزدیک بھی مشہور کیا جائے گا یہ ہدایہ میں لکھا ہے اور حاکم امام ابومحمدؒ نے فرمایا کہ بطور توبہ اور ندامت کے اس نے رجوع کیا تو بلا خلاف اس کو سزا نہ دی جائے گی اور اگر بطور ضرر رساں کے رجوع کیا تو بلا خلاف اس کو سزائے ضرب دی جائے گی اور اگر کچھ معلوم نہ ہوا تو اس میں اختلاف ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے عورتیں اور مرد اور ذمی لوگ جھوٹی گواہی میں برابر ہیں کذا فی التبیین۔

۱۔ یعنی ان کے آزاد ہونے کا حکم دے دیا جائے گا حتیٰ کہ اگر غائب نے آکر آزاد کرنے سے انکار کیا تو دوبارہ گواہی کی احتیاج نہیں ہے۔ ۲۔ یعنی وہ اختلاف جو اوپر مذکور ہوا صرف اسی صورت میں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 337 | Kitab al-Ruju' 'an al-Shahada

Book of Retraction of Testimony In explanation of retracting after giving testimony Contains several chapters

Chapter: 1 In explanation of its definition, essential elements, ruling, and conditions.

- Retracting testimony means to deny what was established [by it]; this is stated in *Muheet Sarakhsi*. Its essential element (rukan) is that the witness says, "I have retracted the matter about which I testified" or "I gave false testimony"; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. The condition is that one retracts before a judge (qazi), as written in *Muheet Sarakhsi*, whether it be the same judge before whom the testimony was given or another. This is written in *Fath al-Qadir*. The consequence of the condition of retracting before a judge is that if the person testified against (mashhud 'alayh) claims before the judge that the witness retracted elsewhere outside the court, and the witness denies it, and the mashhud 'alayh wants to produce witnesses for this or wants the witness to take an oath, he does not have this right; this is written in *Nihaya*. Similarly, if the mashhud 'alayh claims that the witness retracted, making an absolute claim, the testimony will not be heard, nor will an oath be taken from the witness; this is in *Dhakhira*. If he brings witnesses to the fact that he [the witness] retracted before a certain judge and paid back the property, then the testimony will be accepted; this is written in *Hidaya* and *Kafi*. If both witnesses retract before another judge, he [the second judge] will take compensation from them; this is written in *Muheet Sarakhsi*. If the witness admits before the judge that he retracted before another judge, his admission is valid, and he will be ordered to retract anew; this is written in *Muheet*. If he retracted before another judge, guaranteed the property, and wrote a bond in his name, and specified the property in that document for the same reason it was due, then later denied the retraction before the judge, the judge will not issue a decree for that property against them. Similarly, if he admitted retraction before an official ('aamil) or such a person who is not authorized to adjudicate, the ruling is the same; this is written in *Mabsoot*. If both truthfully admitted before the judge that the admission was for this reason, even then the judge will not make the compensation of property binding on both; this is written in *Khazanat al-Muftin*. The ruling for retracting testimony is that in every case he will be punished, and

if a decree for property, for example, has been issued based on his testimony, then along with punishment, compensation for that property will also be binding on him if its loss occurred without compensation; this is written in *Siraj al-Wahhaj*.

- **If the subject of testimony (mashhud bihi) is a specific property, the person testified against (mashhud 'alayh) has the option to take compensation from the witness after retraction, whether the person testified for (mashhud lahu) has received it or not.** ☆
- If the subject of testimony is not property, such as marriage or retribution (qisas), then according to our scholars, there will be no liability for compensation (daman) on him, even if acting upon his testimony became mandatory.

गवाही की वापसी की किताब (किताब अर-रुजु' अन अश्-शहादा) गवाही देने के बाद उससे पलटने के बयान में इसमें कई अध्याय हैं

अध्याय : १ इसकी व्याख्या, स्तंभ, नियम और शर्त के बयान में

- गवाही से पलटना उसे कहते हैं कि जो (गवाही के ज़रिए) साबित किया है, उसका इनकार करे; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। इसका मुख्य तत्व (रुकन) यह है कि गवाह कहे कि "मैंने जिस बात की गवाही दी थी, उससे मैंने रुजू (वापसी) कर ली" या "मैंने झूठी गवाही दी थी"; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। शर्त यह है कि क़ाज़ी (न्यायाधीश) के सामने रुजू करे, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है, चाहे वही क़ाज़ी हो जिसके पास गवाही दी गई थी या दूसरा हो। यह 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। क़ाज़ी के सामने रुजू करने की शर्त का नतीजा यह निकलता है कि अगर क़ाज़ी के सामने 'मशहूद अलैह' (जिसके खिलाफ गवाही दी गई) ने यह दावा किया कि क़ाज़ी की अदालत के अलावा दूसरी जगह गवाह ने रुजू किया है और गवाह ने इनकार किया, और 'मशहूद अलैह' उस पर अपने गवाह लाना चाहे या गवाह से कसम लेना चाहे, तो उसे यह अधिकार नहीं है; यह 'निहाया' में लिखा है। इसी तरह अगर 'मशहूद अलैह' ने दावा किया कि गवाह ने रुजू किया है और सामान्य दावा किया, तो भी गवाही की सुनवाई नहीं होगी और न ही गवाह से कसम ली जाएगी; यह 'ज़ख़ीरा' में है। और अगर इस बात के गवाह लाया कि उसने अमुक क़ाज़ी के सामने रुजू किया और मुझे माल दे दिया है, तो गवाही स्वीकार की जाएगी; यह 'हिदाया' और 'काफ़ी' में लिखा है। अगर दोनों गवाहों ने दूसरे क़ाज़ी के सामने रुजू किया, तो वह उनसे ज़मानत (हर्जाना) लेगा; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। अगर गवाह ने क़ाज़ी के सामने अपने रुजू करने का इकरार किया कि मैंने दूसरे क़ाज़ी के सामने रुजू किया है, तो उसका इकरार सही है और उसे नए सिरे से रुजू करने का हुक्म दिया जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर दूसरे क़ाज़ी के सामने रुजू किया और माल की ज़मानत दी और अपने नाम का एक दस्तावेज़ (तमस्सुक) लिख दिया और उस दस्तावेज़ में माल उसी वजह से लिखा जिस वजह से वह देना लाज़िम था, फिर क़ाज़ी के पास रुजू से इनकार किया, तो क़ाज़ी उस माल की डिक्री उन पर नहीं करेगा। इसी तरह अगर रुजू का इकरार किसी अधिकारी या ऐसे व्यक्ति के सामने किया जिसे फ़ैसला करने की अनुमति नहीं है, तो भी यही

हुक्म है; यह 'मब्सूत' में लिखा है। और अगर दोनों ने सच्चे तौर पर क़ाज़ी के पास इकरार किया कि इकरार इसी कारण से है, तो भी क़ाज़ी दोनों पर माल का हर्जाना अनिवार्य नहीं करेगा; यह 'ख़ज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। गवाही से पलटने का हुक्म यह है कि हर हाल में उसे सज़ा दी जाएगी, और अगर उसकी गवाही पर माल की डिक्री हो चुकी है, तो सज़ा के साथ उस माल का हर्जाना (ज़मानत) भी उस पर लाज़िम होगा, अगर उसका नुक़सान बिना किसी बदले के हुआ हो; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है।

- **अगर 'मशहूद बिही' (गवाही का विषय) कोई विशिष्ट माल हो, तो 'मशहूद अलैह' को अधिकार है कि गवाह से रुजू करने के बाद उसका हर्जाना ले, चाहे 'मशहूद लहू' (जिसके पक्ष में गवाही दी गई) ने उसे प्राप्त कर लिया हो या नहीं।** ☆
- अगर 'मशहूद बिही' माल न हो, उदाहरण के लिए निकाह या क़िसास, तो हमारे विद्वानों के निकट उस पर हर्जाना नहीं होगा, चाहे उसकी गवाही के कारण उसे लागू करना आवश्यक हो गया हो।

کتاب الرجوع عن الشہادۃ گواہی دے کر اُس سے رجوع کرنے کے بیان میں اِس میں چند ابواب ہیں

باب : ۱ اِس کی تفسیر، رُکن، حکم اور شرط کے بیان میں

- گواہی سے رجوع کرنا اس کو کہتے ہیں کہ جو ثابت کیا ہے اس کی نفی کرے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اس کا رکن یہ ہے کہ گواہ یہ کہے کہ میں نے جس امر کی گواہی دی اس سے رجوع کیا یا میں نے جھوٹی گواہی دی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور شرط یہ ہے کہ قاضی کے سامنے رجوع کرے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے خواہ وہی قاضی ہو جس کے پاس گواہی ادا کی تھی یا دوسرا ہو۔ یہ فتح القدیر میں لکھا ہے اور قاضی کے سامنے رجوع کرنے کی شرط کا یہ نتیجہ نکلتا ہے کہ اگر قاضی کے سامنے مشہود علیہ نے یہ دعویٰ کیا کہ قاضی کی کچہری کے علاوہ دوسری جگہ گواہ نے رجوع کیا ہے اور گواہ نے انکار کیا اور مشہود علیہ نے اس پر اس کے گواہ کرنا چاہے یا گواہ سے قسم لینا چاہی تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے یہ نہایہ میں لکھا ہے اسی طرح اگر مشہود علیہ نے دعویٰ کیا کہ گواہ نے رجوع کیا ہے اور مطلقاً دعویٰ کیا تو بھی گواہی کی سماعت نہ ہوگی اور نہ گواہ سے قسم لی جائے گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اس امر کے گواہ لایا کہ اس نے فلاں قاضی کے سامنے رجوع کیا اور مجھے مال دے دیا ہے تو گواہی مقبول ہوگی یہ ہدایہ اور کافی میں لکھا ہے اگر دونوں گواہوں نے دوسرے قاضی کے سامنے رجوع کیا تو وہ ان سے ضمان لے گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر گواہ نے قاضی کے سامنے اپنے رجوع کرنے کا اقرار کیا کہ میں نے دوسرے قاضی کے سامنے رجوع کیا ہے تو اس کا اقرار صحیح ہے اور ازسرِ نو رجوع

کرنے کا حکم دیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر دوسرے قاضی کے سامنے رجوع کیا اور مال کی ضمانت کی اور اپنے نام کا ایک تمسک لکھ دیا اور اس تحریر میں مال اسی وجہ سے لکھا کہ جس وجہ سے وہ واجب الادا تھا پھر قاضی کے پاس رجوع سے انکار کیا تو قاضی کے اس مال کی ڈگری ان پر نہ کرے گا اور اسی طرح اگر رجوع کا اقرار کسی عامل یا ایسے شخص کے سامنے کیا کہ جس کے لئے قضا کی اجازت نہیں ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر دونوں نے سچے طور سے قاضی کے پاس اقرار کیا کہ اقرار اسی سبب سے ہے تو بھی قاضی دونوں پر ضمانِ مال لازم نہ کرے گا یہ خزانۃ المفتین میں لکھا ہے اور حکم گواہی سے رجوع کرنے کا یہ ہے کہ ہر حال میں اس کو سزا دی جائے گی اور اگر اس کی گواہی پر مال کی مثلاً ڈگری ہوگئی ہے تو سزا کے ساتھ اس مال کی ضمان بھی اس پر لازم ہوگی اگر اس کا ازالہ بلا عوض ہو یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے۔

- **اگر مشہود بہ مال معین ہو تو مشہود علیہ کو اختیار ہے کہ گواہ سے بعد رجوع کرنے کے اس کی ضمان لے خواہ مشہود لہ نے وصول کیا ہو یا نہ کیا ہو ☆**

- اگر مشہود بہ مال نہ ہو مثلاً نکاح یا قصاص تو ہمارے علماء کے نزدیک اس پر ضمان نہ ہوگی اگرچہ اس کی گواہی پر تکلف کرنا لازم آیا۔

Fatawa Alamgiri .... Volume 5 | 338 | Book of Retraction from Testimony

...Similarly, if through one's testimony, the loss of property becomes necessary along with a compensation (عوض) that is equivalent to the property, then no indemnity (zaman) is required. If the compensation is not equivalent, there will be no liability to the extent of the compensation, but liability shall be mandatory for the excess amount; this is recorded in *Al-Muhit*. The payment of indemnity becomes obligatory once the claimant has received the property, whether it be a specific item or a debt; this is stated in *Al-Hidaya* and *Al-Kafi*. It is mentioned in *Az-Zakhirah* and *Al-Mabsut* that if the subject of testimony is specific property, the defendant (mashhud alaih) has the option to seek indemnity from the witness after his retraction, regardless of whether the beneficiary (mashhud lahu) has taken possession or not. This is unlike a debt, where liability does not arise before possession, as noted in *Al-Kafi*. Bazazi stated that the fatwa is based on the principle that if a verdict has been rendered based on the testimony, indemnity becomes mandatory whether the recipient has taken possession or not. Likewise, in cases of real estate, if retraction occurs after the decree, indemnity is obligatory as per *Fath al-Qadir*. The value of the property shall be determined as of the day of the judgment; this is written in *Al-Muhit*. If the witnesses retract before the judgment is passed, the judge shall not rule based on their testimony, and no indemnity shall be mandatory for them. If a judgment was issued and subsequently both retracted, the judgment shall not be annulled; this is written in *Al-Kafi*. If someone retracts before a judge other than the one before whom the testimony was given, and witnesses establish that he retracted and that judge ordered indemnity, then the original judge shall enforce this ruling and order the payment of indemnity. Furthermore, if two witnesses testify before a judge that a person admitted to retracting before another judge who then held him liable, the first judge shall accept this testimony and enforce the liability; as stated in *Al-Muhit*.

Chapter 2 Regarding the Retraction of some of the Witnesses

If one of two witnesses retracts, he is liable for half of the indemnity. In the distribution of indemnity, the remaining witnesses are considered, not those who retracted. Thus, if three witnesses gave testimony and one retracted, no indemnity is due. If a second witness also retracts, both shall be liable for half, as stated in *Al-Kanz*. If two men and one woman testified and subsequently all retracted, no indemnity falls upon the woman; this is recorded in *Az-Zakhirah*. If two men and two women testified and both women retracted, they are not liable; however, if both men retract, they are liable for half of the property. If only one man retracts, he owes nothing. If

one man and one woman retract, they are liable for one-quarter of the property; this quarter is divided into three parts—two parts for the man and one part for the woman. If all retract, the total indemnity is divided into three parts—two parts for the men and one part for both women collectively, as per *Al-Bada'i*. If one man and two women testified and one woman retracted, she is liable for one-quarter. If both women retract, half the property is due from them. If only the man retracts, half is due from him. If one man and one woman retract, three-quarters are due—half from the man and one-quarter from the woman. If all retract, half is due from the man and the remaining half from both women; this is in *Al-Mabsut*. If one man and three women testified and all retracted, half is due from the man and half from the three women according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). According to *Imam-e-Azam* (Imam Abu Hanifa), two-fifths fall on the man and three-fifths on the three women. If one man and one woman retract, according to the *Sahibayn*, only the man is liable for half and nothing is due from the woman. According to the Imam, the liability between the man and woman is divided into three equal parts...

फ़तावा आलमगीरी .... जिल्द 5 | 338 | किताब अर-रुजू' अन अश-शहादा

...और इसी प्रकार यदि उसकी गवाही से संपत्ति की हानि ऐसी क्षतिपूर्ति (अवज़) के साथ अनिवार्य हुई हो जो उस संपत्ति के बराबर है, तो भी हर्जाना (ज़मान) नहीं होगा। और यदि क्षतिपूर्ति उसके बराबर न हो, तो क्षतिपूर्ति की सीमा तक हर्जाना नहीं होगा, बल्कि अतिरिक्त राशि के लिए हर्जाना अनिवार्य होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। हर्जाना उस समय अदा करना अनिवार्य होगा जब वादी ने वह संपत्ति —चाहे वह कोई विशिष्ट वस्तु हो या ऋण—प्राप्त कर ली हो; यह 'हिदाया' और 'काफ़ी' में लिखा है। 'ज़खीरा' और 'मबसूत' में उल्लेख है कि यदि गवाही की विषय-वस्तु कोई विशिष्ट संपत्ति है, तो प्रतिवादी (मशहूद अलैहि) को अधिकार है कि वह गवाह के गवाही वापस लेने के बाद उससे हर्जाना ले, चाहे वह संपत्ति वादी (मशहूद लहू) ने प्राप्त की हो या नहीं। इसके विपरीत ऋण के मामले में, कब्ज़ा प्राप्त होने से पहले हर्जाना नहीं है, जैसा कि 'काफ़ी' में दर्ज है। बज़ाज़ी ने कहा है कि फ़तवा इस बात पर है कि यदि उसकी गवाही पर फैसला दे दिया गया है, तो हर्जाना अनिवार्य होगा, चाहे वादी ने प्राप्ति की हो या नहीं। इसी प्रकार अचल संपत्ति (अक़ार) में भी डिक्री हो जाने के बाद यदि गवाह मुकर जाए, तो हर्जाना अनिवार्य है; जैसा कि 'फ़तह अल-क़दीर' में लिखा है। यह देखा जाएगा कि फैसले के दिन उस संपत्ति का मूल्य क्या था; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि गवाहों ने फैसला सुनाए जाने से पहले गवाही वापस ले ली, तो न्यायाधीश उनकी गवाही पर फैसला नहीं देगा और उन पर हर्जाना अनिवार्य नहीं होगा। यदि उनकी गवाही पर फैसला हो गया और फिर दोनों मुकर गए, तो फैसला रद्द नहीं होगा; यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि किसी ने उस न्यायाधीश के अलावा किसी दूसरे न्यायाधीश के सामने गवाही वापस ली जिसके सामने उसने गवाही दी थी, और इस बात के गवाह प्रस्तुत हो गए कि उसने गवाही वापस ली है और उस न्यायाधीश ने उस पर हर्जाने का आदेश दिया है, तो यह न्यायाधीश उस आदेश को लागू करेगा और हर्जाना भरने का निर्देश देगा। और यदि दो गवाह न्यायाधीश के सामने यह गवाही दें कि उसने किसी न्यायाधीश के सामने गवाही वापस लेने का स्वीकार किया है और उस न्यायाधीश ने उस पर हर्जाना लागू किया है, तो पहला न्यायाधीश भी इस गवाही को स्वीकार करते हुए उस पर हर्जाना अनिवार्य करेगा; जैसा कि 'मुहीत' में वर्णित है।

अध्याय: 2 कुछ गवाहों के गवाही वापस लेने (रुजू') के वर्णन में

यदि दो गवाहों में से एक अपनी गवाही वापस ले लेता है, तो उस पर आधा हर्जाना अनिवार्य होगा। हर्जाने के बँटवारे में शेष गवाहों का विचार किया जाता है, न कि उनका जिन्होंने गवाही वापस ली है। अतः यदि तीन गवाहों ने गवाही दी और एक मुकर गया, तो कोई हर्जाना नहीं होगा। यदि दूसरे ने भी

वापस ले ली, तो दोनों आधे हिस्से के ज़िम्मेदार होंगे; जैसा कि 'कन्ज़' में है। यदि दो पुरुषों और एक महिला ने गवाही दी और फिर सब मुकर गए, तो महिला पर कोई हर्जाना नहीं होगा; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि दो पुरुषों और दो महिलाओं ने गवाही दी और फिर दोनों महिलाएँ मुकर गईं, तो उन पर हर्जाना नहीं होगा; और यदि दोनों पुरुष मुकर गए, तो वे आधी संपत्ति के ज़िम्मेदार होंगे। यदि केवल एक पुरुष मुकर गया, तो उस पर कुछ भी अनिवार्य नहीं है। यदि एक पुरुष और एक महिला मुकर गए, तो दोनों पर एक-चौथाई संपत्ति का हर्जाना अनिवार्य होगा, और इस एक-चौथाई के तीन हिस्से करके दो हिस्से पुरुष को और एक हिस्सा महिला को देना होगा। यदि सभी मुकर गए, तो संपूर्ण हर्जाने के तीन हिस्से करके दो हिस्से पुरुषों को और एक हिस्सा दोनों महिलाओं को देना होगा; यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि एक पुरुष और दो महिलाओं ने गवाही दी और फिर एक महिला मुकर गई, तो उस पर एक-चौथाई हर्जाना अनिवार्य होगा। यदि दोनों महिलाएँ मुकर गईं, तो आधी संपत्ति उन पर अनिवार्य है। यदि केवल पुरुष मुकरा, तो उस पर आधी संपत्ति का हर्जाना अनिवार्य होगा। यदि एक पुरुष और एक महिला मुकर गए, तो तीन-चौथाई हर्जाना अनिवार्य होगा—आधा पुरुष पर और एक-चौथाई महिला पर। यदि सभी मुकर गए, तो आधी संपत्ति पुरुष पर और शेष आधी दोनों महिलाओं पर अनिवार्य होगी; यह 'मबसूत' में है। यदि एक पुरुष और तीन महिलाओं ने गवाही दी और फिर सब मुकर गए, तो पुरुष पर आधा और शेष आधा तीनों महिलाओं पर अनिवार्य होगा; यह 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार है। इमाम-ए-आज़म के अनुसार दो-पाँचवाँ हिस्सा पुरुष पर और तीन-पाँचवाँ हिस्सा तीनों महिलाओं पर अनिवार्य है। यदि एक पुरुष और एक महिला मुकर गए, तो साहिबैन के अनुसार केवल पुरुष पर आधा हर्जाना अनिवार्य होगा और महिला पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। इमाम के अनुसार, पुरुष और महिला पर संपत्ति का तीन-तिहाई अनिवार्य है...

ہو اور اسی طرح اگر اس کی گواہی سے تلف مال ایسے عوض کے ساتھ لازم آیا ہو کہ جو عوض اس کے برابر ہے تو بھی ضمان نہیں ہے اور اگر عوض اس کے برابر نہ ہو تو بقدر عوض کے ضمان نہ ہو گی اور بقدر زیادتی کے ضمان لازم آئے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور ضمان اس وقت ادا کرنی واجب ہو گی کہ جب مدعی نے وہ مال خواہ شے معین ہو یا قرض ہو وصول کر لیا ہو یہ ہدایہ اور کافی میں لکھا ہے اور ذخیرہ اور مبسوط میں لکھا ہے کہ اگر مشہود بہ مال معین ہو تو مشہود علیہ کو اختیار ہے کہ گواہ سے بعد رجوع کرنے کے اس کی ضمان لے خواہ مشہود لہ نے وصول کیا ہو یا نہ کیا ہو بخلاف مال دین کے کہ اس میں قبضہ سے پہلے ضمان نہیں ہے کذا فی الکافی اور بزازی نے کہا کہ فتویٰ اس امر پر ہے کہ اس کی گواہی پر حکم دے دیا گیا تو ضمان لازم آئے گی خواہ مشہود لہ نے وصول کیا ہو یا نہ کیا ہو اسی طرح عقار میں بھی بعد ڈگری ہو جانے کے اگر رجوع کرے تو ضمان واجب ہے کذا فی فتح القدیر اور دیکھا جائے گا کہ حکم قضا کے دن مشہود بہ کی کیا قیمت تھی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر گواہوں نے حکم قضا جاری ہونے سے پہلے رجوع کیا تو قاضی ان کی گواہی پر حکم نہ دے گا اور ان پر ضمان واجب نہ ہو گی اور اگر ان کی گواہی پر حکم ہو گیا پھر دونوں نے رجوع کر لیا تو حکم نہ ٹوٹے گا یہ کافی میں لکھا ہے جس قاضی کے سامنے گواہی دی تھی اگر اس کے سوائے دوسرے کے سامنے رجوع کیا اور اس امر کے گواہ قائم ہوئے کہ اس نے رجوع کیا اور اس قاضی نے اس پر ضمان کا حکم دیا ہے تو یہ قاضی اس پر یہ حکم نافذ کرے گا اور حکم دے گا کہ ضمان ادا کرے اور اگر قاضی کے سامنے دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے کسی قاضی کے سامنے رجوع کرنے کا

اقرار کیا ہے اور اس نے اس پر ضمان لازم کی ہے تو پہلا قاضی بھی اس گواہی کو مقبول کر کے اس پر ضمان لازم کرے گا کذا فی المحیط۔

باب: ۲ بعض گواہوں کے رجوع کرنے کے بیان میں

اگر دو گواہوں میں سے ایک نے رجوع کیا تو اس پر آدھی ضمان واجب ہوگی اور ضمان کی تقسیم میں اعتبار باقی گواہوں کا ہے نہ ان کا جنہوں نے رجوع کیا ہے پس اگر تین گواہوں نے گواہی دی اور ایک نے رجوع کیا تو ضمان نہ ہو گا اور اگر دوسرے نے رجوع کیا تو دونوں آدھے کے ضامن ہوں گے کذا فی الکنز۔ اگر دو مرد اور ایک عورت نے گواہی دی پھر سب نے رجوع کیا تو عورت پر ضمان نہ ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر دو مردوں اور دو عورتوں نے گواہی دی اور پھر دونوں عورتوں نے رجوع کیا تو عورتوں پر ضمان نہ ہو گی اور اگر دونوں مردوں نے رجوع کیا تو آدھے مال کے ضامن ہوں گے اور اگر ایک مرد نے رجوع کیا تو اس پر کچھ نہیں ہے اور اگر ایک مرد اور ایک عورت نے رجوع کیا تو دونوں پر چوتھائی مال لازم ہو گا اور اس چوتھائی کے تین حصہ کر کے دو حصے مرد کو اور ایک حصہ عورت کو دینا پڑے گا اور اگر سب نے رجوع کیا تو تمام ضمانت کے تین حصے کر کے دو حصے مردوں کو اور ایک حصہ دونوں عورتوں کو دینا پڑے گا یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر ایک مرد اور دو عورتوں نے گواہی دی پھر ایک عورت نے رجوع کیا تو اس پر چوتھائی مال واجب ہو گا اور اگر دونوں عورتوں نے رجوع کیا تو نصف مال دونوں پر لازم ہے اور اگر فقط مرد نے رجوع کیا تو اس پر آدھا مال واجب ہو گا اور اگر ایک مرد اور ایک عورت نے رجوع کیا تو تین چوتھائی مال لازم ہو گا آدھا مرد پر اور ایک چوتھائی عورت پر اور اگر سب نے رجوع کر لیا تو آدھا مال مرد پر اور باقی آدھا دونوں عورتوں پر لازم ہو گا یہ مبسوط میں ہے اگر ایک مرد اور تین عورتوں نے گواہی دی اور پھر سب نے رجوع کیا تو مرد پر آدھا اور باقی آدھا تین عورتوں پر لازم ہو گا اور یہ صاحبین کے نزدیک

ہے اور امام اعظم کے نزدیک دو پانچویں حصہ مرد پر اور تین پانچویں حصہ تین عورتوں پر لازم ہیں اور اگر ایک مرد اور ایک عورت نے رجوع کیا تو صرف مرد پر آدھا مال صاحبین کے نزدیک واجب ہو گا اور عورت پر کچھ نہیں لازم ہو گا اور امام کے نزدیک مرد اور عورت پر مال تین تہائی واجب ہے کذا فی

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Ruju' 'an al-Shahadah (Book of Retraction of Testimony) | 339

... should arise. If one man and ten women testify, and then eight women retract their testimony, no liability (dhaman) is incurred by them. If one more woman retracts, then a guarantee for one-fourth of the right becomes mandatory for all. If both men and women retract, then according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa), the man is liable for one-sixth and the women for five-sixths. According to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the man is liable for half and all the women collectively for the other half. If all the women retract, they are unanimously liable for half the right, as stated in the 'Hidayah'. If eight women retract along with a man, the man is liable for half the right and the women incur no liability; this is mentioned in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. If only the man retracts, he is unanimously liable for half the property. If one man and one woman retract, half the property shall be divided into three parts: two parts for the man and one part for the woman; this is recorded in the 'Sharh al-Tahawi'.

Chapter: (3) Regarding the Retraction of Testimony Given Concerning Property Rights

It is mentioned in 'al-Jami' that four individuals testified against a person regarding a property of four hundred dirhams, and a decree was issued. Then, one person retracted regarding one hundred dirhams, the second retracted regarding those hundred and another hundred (totalling two hundred), and the third retracted regarding those two hundred and another hundred (totalling three hundred). In this case, fifty dirhams will be divided into three parts among all those who retracted. If the fourth also retracts regarding the entire amount, then one hundred dirhams will be divided into four parts. Excluding the first person, the remaining fifty dirhams should be divided into three parts and given to the others; this is in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. It is written in 'al-Muntaqa' that a person died leaving one thousand dirhams. Two persons each claimed one hundred dirhams against the deceased and presented two witnesses in the presence of the heir. The judge (Qazi) issued a decree for both, and the hundred dirhams from the estate were divided equally between them. Then, both witnesses of one claimant retracted regarding fifty dirhams, stating the debt was only fifty dirhams. They must then pay an indemnity of one-third of fifty (i.e., 16.66) to the other creditor; this is also in 'al-Muntaqa'. It is further mentioned that a person died leaving a thousand dirhams as inheritance. Two persons each claimed a thousand dirhams and presented witnesses. The judge divided the estate

equally between them. If all witnesses then retract, each pair of witnesses must pay five hundred dirhams as indemnity.

If the witnesses of only one claimant retract, they shall not pay any indemnity to the heirs. The book does not specify whether they should pay the other creditor or not; however, based on the analogy of the aforementioned case, indemnity should be paid. If subsequently the witnesses of the second claimant also retract, the situation is identical to retracting all at once, as stated in 'al-Muhit'.

If a person owes a debt to another and two witnesses testify that the creditor gifted (hiba), gave as charity (sadqah), or exonerated the debtor, and then both retract after the judge's decree, they shall be held liable (zamin).

A man and two women testified regarding one thousand dirhams, and another man and two women testified regarding the same thousand dirhams plus one hundred dinars, and the judge issued a decree. Later, if the (second) man and two women retract their testimony regarding everything except the thousand dirhams (i.e., they retract the hundred dinars), they incur no liability. However, if everyone retracts regarding both dirhams and dinars, the liability for the dinars falls specifically on those who testified for them. The liability for the dirhams will be one-fourth because these nine women are considered as a single unit in proportion, where a fourth part corresponds to the half shared by two women, with one still remaining.

... उठें। यदि एक पुरुष और दस महिलाओं ने गवाही दी और फिर आठ महिलाओं ने अपनी गवाही वापस ले ली, तो उन पर कोई देयता (ज़मान) नहीं है। फिर यदि एक और महिला ने वापस ले ली, तो सब पर एक-चौथाई हक़ की ज़मानत अनिवार्य है। और यदि पुरुषों और महिलाओं (दोनों) ने वापस ली, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार पुरुष पर छठा हिस्सा और महिलाओं पर पाँच छठे हिस्से अनिवार्य होंगे। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार पुरुष पर आधा और सभी महिलाओं पर आधा अनिवार्य होगा। और यदि सभी महिलाओं ने गवाही वापस ली, तो सर्वसम्मति से उन पर आधा हक़ अनिवार्य होगा, जैसा 'हिदाया' में है। और यदि एक पुरुष के साथ आठ महिलाओं ने गवाही वापस ली, तो पुरुष पर आधा हक़ अनिवार्य होगा और महिलाओं पर कोई देयता नहीं होगी, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और यदि केवल पुरुष ने वापस ली, तो सर्वसम्मति से उस पर आधा माल अनिवार्य है। और यदि एक पुरुष और एक महिला ने वापस ली, तो दोनों पर आधे माल के तीन हिस्से करके दो हिस्से पुरुष पर और एक हिस्सा महिला पर अनिवार्य किया जाएगा, जैसा 'शरह तहावी' में लिखा है।

अध्याय: (३) माल के संबंध में गवाही देकर उससे मुकरने के विवरण में

'जामि' में उल्लेख है कि चार व्यक्तियों ने एक व्यक्ति पर चार सौ दिरहम के माल की गवाही दी और आदेश (डिक्री) हो गई। फिर एक ने सौ दिरहम से हाथ खींच लिया, दूसरे ने उन सौ और अन्य सौ यानी दो सौ से हाथ खींच लिया, और तीसरे ने उन दो सौ और अन्य सौ यानी तीन सौ से हाथ खींच लिया, तो सभी मुकरने वालों पर पचास दिरहम तीन हिस्सों में बाँटे जाएंगे। फिर यदि चौथे ने भी सब (चार सौ) से हाथ खींच लिया, तो सौ दिरहम के चार हिस्से करके बाँटे जाएंगे, और पहले व्यक्ति के अलावा शेष को पचास दिरहम के तीन हिस्से करके शेष को देना चाहिए, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। 'मुनतका' में लिखा है कि एक व्यक्ति मर गया और एक हज़ार दिरहम छोड़ गया, फिर दो व्यक्तियों ने मृतक पर सौ-सौ दिरहम का दावा किया और वारिस की उपस्थिति में दो गवाह पेश किए। क़ाज़ी ने दोनों के पक्ष में आदेश दे दिया और सौ दिरहम की विरासत दोनों में आधी-आधी बाँट दी गई। फिर एक (दावेदार) के दोनों गवाहों ने पचास दिरहम से मुकरते हुए कहा कि मृतक पर केवल पचास दिरहम का ऋण था, तो वे दूसरे लेनदार को पचास की तिहाई यानी सौ और दो तिहाई दिरहम का हर्जाना भरेंगे। 'मुनतका' में ही लिखा है कि एक व्यक्ति मर गया और हज़ार दिरहम विरासत छोड़ी, फिर दो व्यक्तियों ने प्रत्येक ने हज़ार-हज़ार दिरहम का दावा किया और गवाह पेश किए। क़ाज़ी ने

विरासत दोनों में बराबर बाँट दी। फिर सभी गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली, तो हर दो गवाहों को पाँच-पाँच सौ दिरहम का हर्जाना भरना होगा।

यदि दोनों दावेदारों में से एक के दोनों गवाहों ने गवाही वापस ली, तो वे वारिसों को कोई हर्जाना नहीं देंगे। किताब में यह उल्लेख नहीं है कि वे दूसरे लेनदार को कुछ देंगे या नहीं, अतः उपरोक्त मामले के आधार पर हर्जाना भरा जाना चाहिए। इसके बाद यदि दूसरे के गवाहों ने भी वापस ली, तो एक साथ वापस लेने और इस स्थिति में कोई अंतर नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि एक व्यक्ति का दूसरे पर ऋण है और दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने उसे वह ऋण दान (हिबा) कर दिया, सदक़ा कर दिया या मुक्त कर दिया है, फिर क़ाज़ी के आदेश के बाद दोनों ने गवाही वापस ले ली, तो वे उत्तरदायी (ज़ामिन) होंगे।

एक पुरुष और दो महिलाओं ने एक हज़ार दिरहम पर गवाही दी, और (उसी समय) एक पुरुष और दो अन्य महिलाओं ने उन्हीं एक हज़ार दिरहम और साथ ही सौ दीनार की गवाही दी, और क़ाज़ी ने आदेश पारित कर दिया। फिर बाद में उस (दूसरे) पुरुष और दो महिलाओं ने सौ दीनार के अलावा एक हज़ार दिरहम की गवाही वापस ले ली, तो वे किसी देयता के लिए उत्तरदायी नहीं होंगे। लेकिन यदि सभी ने दिरहम और दीनार दोनों से गवाही वापस ले ली, तो दीनारों की देयता विशेष रूप से उन्हीं पर होगी जिन्होंने उसकी गवाही दी थी, और दिरहमों की देयता एक-चौथाई होगी, क्योंकि ये नौ महिलाएँ एक ही महिला के बराबर मानी जाती हैं जिसके मुक़ाबले में चौथा हिस्सा होता है, क्योंकि आधा दो महिलाओं के मुक़ाबले में है और एक अभी शेष है।

... اٹھیں۔ اگر ایک مرد اور دس عورتوں نے گواہی دی پھر آٹھ عورتوں نے رجوع کر لیا تو ان پر کچھ ضمان نہیں ہے پھر اگر ایک اور نے رجوع کیا تو سب پر چوتھائی حق کی ضمانت لازم ہے اور اگر مرد و عورتوں نے رجوع کیا تو امام اعظم کے نزدیک مرد پر چھٹا حصہ اور عورتوں پر پانچ چھٹے حصے لازم ہوں گے اور صاحبین کے نزدیک مرد پر آدھا اور سب عورتوں پر آدھا لازم ہو گا اور اگر تمام عورتوں نے رجوع کیا تو بالاتفاق ان پر آدھا حق لازم ہو گا یہ ہدایہ میں ہے اور اگر مرد کے ساتھ آٹھ عورتوں نے رجوع کیا تو مرد پر آدھا حق لازم ہو گا اور عورتوں پر کچھ نہیں ضمان ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر مرد نے رجوع کیا تو اس پر آدھا مال بالا جماع لازم ہے اور اگر ایک مرد اور ایک عورت نے رجوع کیا تو دونوں پر نصف مال کے تین حصہ کر کے دو حصہ مرد پر اور ایک حصہ عورت پر لازم کیا جائے گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے۔

باب: (۳) مال کے حق میں گواہی دے کر اس سے رجوع کرنے کے بیان میں

جامع میں مذکور ہے کہ چار شخصوں نے ایک شخص پر چار سو درہم مال کی گواہی دی اور ڈگری ہو گئی پھر ایک نے سو درہم سے رجوع کیا اور دوسرے نے ان سو درہم اور دوسرے سو درہم سے یعنی دو سو درہم سے رجوع کیا اور تیسرے نے ان دو سو درہم اور تیسرے سو درہم سے یعنی تین سو درہم سے رجوع کیا تو سب رجوع کرنے والوں پر پچاس درہم تین حصہ کر کے تقسیم ہو گا پس اگر چوتھے نے سب سے رجوع کیا تو سو درہم کے چار حصہ کر کے تقسیم ہو گا اور سوائے پہلے شخص کے پچاس درہم کے تین حصہ کر کے باقیوں کو دینا چاہئے یہ محیط

سرخسی میں لکھا ہے منتقٰی میں لکھا ہے کہ ایک شخص مر گیا اور ہزار درہم چھوڑے پھر دو شخصوں نے ہر ایک نے میت پر سو درہم کا دعویٰ کیا اور دو گواہ وارث کی حاضری میں قائم کئے اور قاضی نے دونوں میں سے ہر ایک کی ڈگری کر دی اور سو درہم کا ترکہ دونوں میں آدھا آدھا تقسیم ہو گیا پھر ایک کے دونوں گواہ پچاس درہم سے رجوع کیا اور کہا کہ صرف میت پر پچاس درہم کا قرضہ تھا تو دوسرے قرض خواہ کو پچاس کی تہائی یعنی سو درہم اور دو تہائی درہم ڈانڈ بھریں گے اور یہی منتقٰی میں لکھا ہے کہ ایک شخص مر گیا اور ہزار درہم ترکہ چھوڑا پھر دو شخصوں نے ہر ایک نے میت پر ہزار درہم کا دعویٰ کیا اور ہر ایک نے گواہ قائم کئے اور قاضی نے ہزار درہم ترکہ دونوں میں نصف نصف تقسیم کرا دیا پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو ہر دو گواہ پانچ سو درہم ڈانڈ بھریں اور اگر دونوں مدعیوں میں سے۔

ایک کے دونوں گواہ نے رجوع کیا تو وارثوں کو کچھ ڈانڈ نہ دیں گے اور کتاب میں یہ مذکور نہیں ہے کہ دوسرے قرض خواہ کو کچھ بھریں گے یا نہیں پس مسئلہ مذکورہ بالا کے قیاس پر ڈانڈ بھرنا چاہئے پھر اگر اس کے بعد دوسرے کے گواہوں نے بھی رجوع کیا تو ایک بارگی رجوع کرنے کی صورت اور یہ صورت یکساں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص کا دوسرے پر کچھ قرض ہے پس دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے اس کو ہبہ یا صدقہ کر دیا یا بری کر دیا ہے پھر حکم قاضی کے بعد دونوں نے رجوع کیا تو ضامن ہوں گے

ایک مرد اور دو عورتوں نے ہزار درہم پر گواہی دی اور ایک مرد اور دو عورتوں نے ان ہزار درہم کی اور سو دینار کی گواہی دی اور قاضی نے ڈگری کر دی پھر ایک مرد اور دو عورتوں نے سو دینار کے سوائے ہزار درہم سے رجوع کیا تو کچھ ضامن نہ ہوں گے اور اگر سب نے درہم اور دینار سب سے رجوع کیا تو دیناروں کی ضمانت بالخصوص انہیں کی گواہی دینے والوں پر ہو گی

اور درہموں کی ضمانت چوتھائی اس لئے کہ یہ نو عورتیں بحولہ عورت واحدہ ہیں جس کے مقابلہ میں چہارم ہوا کیونکہ نصف بمقابلہ دونوں عورتوں کے ہے اور ایک ابھی باقی ہے۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (330) Book of the Withdrawal of Testimony

According to Imam Azam (RA), the liability is divided into four parts: one-fourth for every two women and one-fourth for every man. According to the Sahibayn (RA), it is divided into three parts: one-third for every man and one-third for all the women collectively. This is recorded in *Al-Mabsut*. If out of four witnesses, two testify for 500 dirhams and the other two for 1,000 dirhams, and the judge (Qazi) passes a verdict based on all testimonies, and subsequently one of the witnesses of the 1,000 dirhams withdraws his testimony, he shall be liable for one-fourth of the 1,000 dirhams as a penalty. If both witnesses of the 500 dirhams also withdraw along with him, then he alone is liable for one-fourth of the 1,000, and the two witnesses of the 500 dirhams will share the liability for another fourth of the 1,000, divided into three equal parts. If one or both witnesses of the 500 dirhams withdraw, they incur no liability. However, if all witnesses withdraw, the witnesses of the 1,000 dirhams are specifically liable for 500 dirhams, and the remaining 500 dirhams liability is split into four parts among both groups. Further scenarios regarding combinations of witnesses withdrawing are detailed. If witnesses testify that a debt was gifted, donated, or waived, and they withdraw after the Qazi's verdict, they become liable. This is mentioned in *Al-Khulasa* and *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If a person claims 1,000 dirhams from another and presents two witnesses, while the defendant presents two witnesses claiming the plaintiff has exonerated him from all claims, the witnesses' credibility (Ta'deel) is verified. If the witnesses of exoneration are accepted and a verdict is given, but they later withdraw, the plaintiff must re-present his witnesses for the debt. In such a case, the witnesses who withdrew become the adversaries. If it is proven they testified falsely regarding the exoneration, they must compensate the loss. Similarly, if witnesses testify that the plaintiff granted a one-year extension for payment and then withdraw before or after that period, the claimant must be compensated. Since their testimony deprived the claimant of his right to immediate possession, they are held liable. The claimant has the option to pursue either the original debtor or hold the witnesses accountable, as stated in *Al-Mabsut*. If the debt is lost due to the legal insolvency of the debtor...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (330) किताब अल-रुजू' अन अल-शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) के नज़दीक, दायित्व सब पर चार हिस्सों में बँटकर हर दो औरतों पर एक-चौथाई और हर मर्द पर एक-चौथाई होगा। साहिबैन (रहमतुल्लाह अलैहिम) के नज़दीक इसे तीन हिस्सों में बाँटा जाएगा, जिसमें हर मर्द पर एक-तिहाई और सभी औरतों पर सामूहिक रूप से एक-तिहाई होगा; यह 'मब्सूत' में लिखा है। यदि चार गवाहों में से दो ने 500 दिरहम की और अन्य दो ने 1,000 दिरहम की गवाही दी और काज़ी ने सभी की गवाही पर फ़ैसला सुना दिया, फिर 1,000 दिरहम वाले गवाहों में से एक मुकर गया, तो उस पर 1,000 का एक-चौथाई हर्जाना (डांड) पड़ेगा। यदि उसके साथ 500 वाले दोनों गवाह भी मुकर जाएँ तो अकेले उस पर 1,000 की चौथाई और 500 दिरहम वाले दोनों गवाहों पर 1,000 की चौथाई को तीन तिहाई हिस्सों में बाँटकर हर्जाना लगाया जाएगा। यदि 500 वाले दोनों गवाहों में से एक या दोनों मुकर जाएँ, तो उन पर कोई ज़मानत (हर्जाना) नहीं होगी। यदि सभी गवाह मुकर जाएँ तो 1,000 वाले गवाहों पर विशेष रूप से 500 दिरहम की ज़मानत अनिवार्य होगी और शेष 500 दिरहम की ज़मानत दोनों पक्षों पर चार हिस्सों में बाँट दी जाएगी। इसी तरह विभिन्न स्थितियों में हर्जाने के बँटवारे के नियम बताए गए हैं। यदि किसी ने ऋण माफ़ी या अदायगी की गवाही दी और बाद में मुकर गया, तो वह भी ज़िम्मेदार होगा।

यदि एक व्यक्ति दूसरे पर 1,000 दिरहम का दावा करे और गवाह पेश करे, और प्रतिवादी (मुदआ अलैह) भी दो गवाह पेश करे कि वादी (मुदई) ने उसे ऋण से मुक्त कर दिया है, तो मुज़रे (Acquittal) के गवाहों को प्राथमिकता दी जाएगी। यदि ऐसे गवाह बाद में अपनी बात से मुकर जाएँ तो हर्जाने की स्थिति में वादी को अपने गवाह दोबारा पेश करने होंगे। ऋण माफ़ी की गवाही देने वाले यदि मुकरते हैं, तो उन्हें हर्जाना भरना पड़ सकता है क्योंकि उनकी गवाही से वादी का हक़ मारा गया। इसी तरह, यदि गवाहों ने ऋण चुकाने के लिए एक साल की मोहलत मिलने की गवाही दी और बाद में मुकर गए, तो भी हर्जाना उन पर लागू होगा। चूँकि उनकी गवाही के कारण वादी अपने धन पर तत्काल अधिकार प्राप्त नहीं कर सका, इसलिए उन्हें ज़िम्मेदार ठहराया जाएगा। वादी के पास विकल्प है कि वह चाहे तो कर्ज़दार से वसूले या उन गवाहों से हर्जाना ले, जैसा कि 'मब्सूत' में उल्लेखित है। यदि कर्ज़दार के दिवालिया होने के कारण धन डूब जाए...

امام اعظمؒ کے نزدیک سب پر چار حصوں میں تقسیم ہو کر ہر دو عورت پر چوتھائی اور ہر مرد پر چوتھائی ہو گی اور صاحبینؒ کے نزدیک تین حصوں میں تقسیم ہو کر ہر مرد پر تہائی اور سب عورتوں پر ایک تہائی ہو گی یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر چار گواہوں میں سے دو گواہوں نے پانچ سو درہم کی اور دوسرے دو گواہوں نے ہزار درہم کی گواہی دی اور قاضی نے سب کی گواہی پر حکم دے دیا پھر ہزار کے گواہوں میں سے ایک نے رجوع کیا تو اس پر ہزار کی چوتھائی ڈانڈ پڑے گی اور اگر اس کے ساتھ پانچ سو کے دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو اکیلے اس پر ہزار کی چوتھائی اور اس پر پانچ سو درہم کے دونوں گواہوں پر ہزار کی چوتھائی تین تہائی کر کے تقسیم ہو کر ڈانڈ پڑے گی اور اگر پانچ سو والے دونوں گواہوں میں سے ایک یا دونوں نے رجوع کیا تو ان پر کچھ ضمان نہ ہو گی اور اگر سب گواہوں نے رجوع کیا تو ہزار کے گواہوں پر بالخصوص پانچ سو درہم کی ضمانت لازم ہو گی اور باقی پانچ سو درہم کی ضمانت دونوں فریق پر چار حصہ کر کے تقسیم ہو گی اور اگر پانچ سو درہم والا ایک گواہ اور ہزار والے دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو ہزار والوں پر پانچ سو کی ضمان اور ہزار کی چوتھائی کی ان دونوں پر اور پانچ سو درہم والوں پر تین حصہ کر کے تقسیم ہو گی اور اگر پانچ سو والے ایک گواہ اور ہزار والے ایک گواہ نے رجوع کیا تو ہزار والے ایک گواہ پر ہزار کا چہارم لازم ہو گا اور پانچ سو والے پر کچھ ضمان نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص کا دوسرے پر کچھ قرض ہے پس دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے اس کو ہبہ یا صدقہ کر دیا یا بری کر دیا ہے پھر حکم قاضی کے بعد دونوں نے رجوع کیا تو ضامن ہوں گے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اسی طرح اگر گواہی دی کہ اس نے ادا

کر دیا ہے پھر بعد حکم کے دونوں نے رجوع کیا تو ضامن ہوں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص نے دوسرے پر ہزار درہم کا دعویٰ کیا اور دو گواہ قائم کئے اور مدعا علیہ نے اس امر کے دو گواہ قائم کئے کہ مدعی نے اس کو اس سے بری کیا ہے یا ہر قلیل و کثیر سے جس کا دعویٰ کرتا ہے بری کیا ہے پھر سب گواہوں کی تعدیل ہوئی اور دونوں فریقوں کے گواہ قاضی کے پاس مجتمع ہوئے تو جن گواہوں نے مال کی گواہی دی ہے ان کی سماعت نہ کرنا چاہئے پس اگر برأت کے گواہوں کی گواہی مقبول کر کے حکم دے دیا پھر انہوں نے رجوع کیا پس اگر ان کو ضامن کرنا چاہئے تو مدعی اپنے گواہ دوبارہ سنادے اور گزشتہ کا اعتبار نہ ہو گا پس اگر اس نے دوبارہ گواہ سنائے تو اس وقت میں اس کا مخصم یعنی مدعا علیہ وہی برأت کے گواہ جنہوں نے رجوع کیا ہے قرار پائیں گے پس اگر ان کو قرضہ کے گواہوں نے بیان کیا کہ ہزار درہم اصل میں مدعا علیہ پر ہیں تو حکم ادا کا برأت کے گواہوں پر کیا جائے گا اور یہ گواہ برأت اس کو اس شخص سے جس کے واسطے برأت کی گواہی دے چکے تھے واپس نہ لیں گے اور واضح ہو کہ جب برأت کے گواہوں نے رجوع کیا تو قاضی مال کے گواہ سنانے کا حکم مدعی مال کو اس طرح دے گا کہ دونوں رجوع کرنے والے گواہوں کے سامنے اپنے گواہ سنادے کیونکہ پہلے مال کی گواہی ایسی حالت میں ادا ہوئی تھی کہ اس وقت ان گواہوں پر مال واجب نہ تھا اور اب رجوع کرنے کے بعد واجب ہوا ہے کذا فی المبسوط اور اگر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ مدعی نے اس کو ایک سال کی مدت ادا کرنے میں دی ہے پھر میعاد آنے سے پہلے یا بعد اس سے رجوع کر لیا تو طالب کو وہ مال دینا پڑے گا اور میعاد پر وہ مال مطلوب سے واپس لے سکتے ہیں یہ خلاصہ میں ہے پھر یہ حکم ایسی صورت میں کہ گواہوں نے میعاد آنے سے پہلے رجوع کیا ہو صحیح ہے اور اگر میعاد آنے کے بعد انہوں نے رجوع کیا تو بھی یہی حکم ہے کیونکہ گواہوں پر ضمان اسی

سبب سے واجب ہوئی کہ انہوں نے اپنی گواہی سے طالب کا حق قبضہ فوت کر دیا اور میعاد آنے سے یہ ظاہر نہ ہوا کہ یہ اتلاف نہ تھا لہذا اس کو گواہوں پر رجوع کا حق حاصل ہوا پھر اس کو اختیار ہے چاہے مطلوب کو پکڑے اور چاہے گواہوں کا دامن گیر ہو کذا فی المبسوط پس اگر مطلوب کے حکمی مفلس مر جانے کی وجہ سے وہ مال ڈوب...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 341 | Book of Recantation of Testimony

...[if it was given], then the two witnesses cannot take it back from the seeker; this is mentioned in *Al-Khulasa*. If the debtor waives the prescribed term, both [witnesses] shall not be liable; this is recorded in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If the witnesses recant during their terminal illness and the judge (Qazi) orders them to pay compensation, this is equivalent to an acknowledgement of debt during terminal illness (*marad al-mawt*). Consequently, if they die from that illness and have several debts incurred while in good health, those debts shall be settled first; this is written in *Al-Dhakhira*. If testimony is given regarding a slave in someone's possession that he belongs to the claimant, and the judge issues a decree, and the slave had a white spot in his eye which later disappeared, or the slave died while with the claimant, and then both witnesses recant, they shall pay as compensation whatever the value of the slave was on the day the decree was issued. Regarding the valuation, the word of both [witnesses] shall be considered reliable, as stated in *Al-Hawi*.

Chapter 4 On Recanting Testimony Concerning Sale, Gift, Pledge, Loan, Deposit, Investment Capital (*Bida'at*), Profit-Sharing (*Mudaraba*), Partnership, and Leasing

If testimony is given for a sale at market value or higher and [the witnesses] then recant, they shall not be liable for compensation. However, if they testify to a sale at less than the market value, they shall be liable to the extent of the loss, whether the sale was absolute or the seller had an option to cancel (*khiyar*); this is written in *Al-Hidayah*. If witnesses testify that a person sold his slave for one thousand dirhams with a three-day option for the seller, while the slave's actual value is two thousand dirhams, and the seller denies it but the judge decrees the sale based on the testimony, and then both witnesses recant: if the seller rescinded or authorized the sale within three days, there is no liability on the witnesses. But if the sale became binding due to the lapse of three days, both shall be liable for the full value, meaning each witness is liable for one thousand; this is in *Al-Mudmarat*. If testimony is given against someone regarding a purchase and the judge issues a decree, and then both recant: if the testimony was for a purchase at market value or less, they owe no compensation to the buyer. But if they testified to a purchase at more than the market value, they shall pay compensation to the buyer to the extent of the excess amount. Similarly, if they testify to a purchase with an option for the buyer and the purchase becomes binding after three days, the same ruling applies. If the buyer himself gives authorization during that period, the witnesses shall not be liable; this

is written in *Al-Tabyin*. If a person owns a slave-girl worth one hundred dirhams, and witnesses testify that he sold her to a certain person for five hundred dirhams and received the money, the seller denies it and the buyer claims it, and the judge decrees it, then both witnesses recant, they shall pay the seller one hundred dirhams, which is her value. If they first testified to the sale and a decree was issued, and then testified to the receipt of the price and a decree was issued, and then both witnesses recanted, they shall pay five hundred dirhams, the full price; this is recorded in *Al-Kafi*. If a person claims, "I bought his slave for two thousand dirhams on a one-year credit, though his value is one thousand dirhams," and the witnesses testify to this and then recant, the seller has the choice: he may either collect two thousand dirhams from the buyer after a year or take one thousand dirhams immediately from the witnesses. Whichever party he chooses to hold liable, the other shall be absolved. Thus, if he...

---

1. His statement: That is, any increase or decrease occurring after the judgment shall not be considered.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ३४१ | किताबुर रज्जू अनिश शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

गया तो दोनों गवाह तालिब (वापस मांगने वाले) से वापस नहीं ले सकते, यह 'खुलासा' में है। और अगर मद्यून (कर्जदार) ने मियाद (समय सीमा) को साक़ित (खत्म) कर दिया तो दोनों ज़ामिन (ज़िम्मेदार) न होंगे, यह 'बहरुल रैक' में लिखा है। अगर गवाहों ने अपनी बीमारी की हालत में रुजू किया (गवाही वापस ली) और क़ाज़ी ने उन पर डांड (जुर्माना) देने का हुक्म दिया, तो यह मर्ज़-उल-मौत (मृत्यु-शैय्या) में कर्ज़ के इक़रार के बराबर है। यहाँ तक कि अगर वे उसी बीमारी में मर गए और उन दोनों पर तंदुरुस्ती की हालत के बहुत से कर्ज़ हैं, तो उन पुराने कर्ज़ों की अदायगी पहले की जाएगी; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर एक गुलाम पर, जो किसी व्यक्ति के क़ब्ज़े में है, यह गवाही दी गई कि यह इस मुद्दई (दावेदार) का है और क़ाज़ी ने डिग्री दे दी, और उस गुलाम की आँख में सफेदी (मोतियाबिंद आदि) थी, फिर वह सफेदी खत्म हो गई या वह मुद्दई के पास मर गया, और फिर दोनों गवाहों ने रुजू कर लिया, तो जिस दिन डिग्री हुई थी, उस दिन गुलाम की जो भी क़ीमत थी, वही डांड (मुआवजा) के रूप में देंगे। क़ीमत के मामले में गवाहों का बयान ही मोतबर (विश्वसनीय) होगा, जैसा कि 'अल-हावी' में है।

अध्याय: ४ बिक्री (बैअ), दान (हिबा), गिरवी (रहन), उधार (आरियत), अमानत (वदीअत), व्यापार निवेश (बिज़ाअत), साझेदारी (मुदारबत व शिरकत) और किराए (इजारा) की गवाही से रुजू करने के बयान में

अगर किसी चीज़ की बिक्री उसके बाज़ार मूल्य (मिस्ल क़ीमत) या उससे अधिक पर होने की गवाही दी और फिर रुजू किया, तो वे ज़मान (मुआवज़ा) नहीं देंगे। और अगर बाज़ार मूल्य से कम पर बिक्री की गवाही दी, तो वे नुकसान की हद तक ज़ामिन होंगे, चाहे बिक्री अंतिम (क़तई) हो या उसमें विक्रेता (बाइ) को चुनने का अधिकार (खियार) प्राप्त हो; यह 'हिदाया' में लिखा है। अगर गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने अपना गुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचा है और विक्रेता के लिए तीन दिन की खियार (विकल्प) की शर्त है, जबकि गुलाम की क़ीमत दो हज़ार दिरहम है, और विक्रेता ने इनकार किया पर क़ाज़ी ने गवाही के आधार पर बिक्री का हुक्म दे दिया, फिर दोनों गवाहों ने रुजू कर लिया; तो ऐसी स्थिति में अगर विक्रेता ने तीन दिन के भीतर बिक्री रद्द कर दी थी या अनुमति दे दी थी, तो गवाहों पर कोई ज़मान नहीं है। और अगर तीन दिन बीत जाने के कारण बिक्री अनिवार्य (लाज़िम) हो गई थी, तो दोनों गवाह पूरी क़ीमत तक, यानी प्रत्येक गवाह एक हज़ार का ज़ामिन होगा; यह

'मुज़मरात' में है। अगर किसी व्यक्ति पर किसी चीज़ की खरीदारी की गवाही दी गई और क़ाज़ी ने हुक्म दे दिया, फिर दोनों गवाहों ने रुजू किया; तो अगर बाज़ार मूल्य या उससे कम पर खरीदारी की गवाही दी थी, तो वे खरीदार (मुश्तरी) को कोई मुआवज़ा नहीं देंगे। लेकिन अगर बाज़ार मूल्य से अधिक पर खरीदारी की गवाही दी थी, तो वे बढ़ी हुई रक़म के बराबर खरीदार को डांड (मुआवज़ा) देंगे। इसी प्रकार, यदि खरीदार के लिए खियार की शर्त के साथ गवाही दी गई और तीन दिन बीतने के कारण खरीदारी अनिवार्य हो गई, तो भी यही हुक्म है। और अगर खरीदार ने स्वयं उस अवधि में अनुमति दे दी, तो गवाह ज़ामिन नहीं होंगे; यह 'तब्ईन' में लिखा है। अगर किसी व्यक्ति की एक लौंडी (दासी) है जिसकी क़ीमत सौ दिरहम है, और गवाहों ने गवाही दी कि उसने उसे फ़लां व्यक्ति को पाँच सौ दिरहम में बेचकर पैसे ले लिए हैं, विक्रेता इनकार करता है और खरीदार दावा करता है, और क़ाज़ी ने हुक्म दे दिया, फिर दोनों गवाह मुकर गए, तो वे विक्रेता को उसकी क़ीमत के सौ दिरहम अदा करेंगे। और अगर पहले बिक्री की गवाही दी गई और उसका हुक्म हो गया, फिर क़ीमत (थमन) पर क़ब्ज़ा करने की गवाही दी गई और उसका हुक्म हो गया, फिर दोनों गवाह मुकर गए, तो वे पूरे पाँच सौ दिरहम अदा करेंगे; यह 'काफ़ी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दावा किया कि मैंने इसका गुलाम दो हज़ार दिरहम में एक साल के वादे (उधार) पर खरीदा है और उसकी वास्तविक क़ीमत एक हज़ार दिरहम है, गवाहों ने इसकी गवाही दी और फिर रुजू कर लिया, तो विक्रेता को अधिकार है कि चाहे तो खरीदार से साल भर बाद दो हज़ार दिरहम वसूल करे, या गवाहों से तत्काल एक हज़ार दिरहम ले ले। वह जिससे ज़मानत लेना चुनेगा, उसके अलावा दूसरा बरी (मुक्त) हो जाएगा। फिर अगर उसने...

१_ लेखक का कथन: यानी हुक्म के बाद जो बढ़ोतरी या कमी हो, वह मान्य नहीं होगी।

گیا تو دونوں گواہ طالب سے واپس نہیں لے سکتے ہیں یہ خلاصہ میں ہے اور اگر مدیون نے میعاد کو ساقط کر دیا تو دونوں ضامن نہ ہوں گے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر گواہوں نے اپنے مرض میں رجوع کیا اور قاضی نے ان پر ڈانڈ دینے کا حکم کیا تو یہ بمنزلہ اقرار قرضہ بمرض الموت ہے حتی کہ اگر اسی مرض میں مر گئے اور ان دونوں پر حالت صحت کے بہت قرضے ہیں تو انہیں قرضوں کا ادا کرنا شروع کیا جائے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک غلام پر جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ گواہی دی کہ یہ اس مدعی کا ہے اور قاضی نے ڈگری کر دی اور اس غلام کی آنکھ میں سفیدی تھی پھر وہ سفیدی جاتی رہی یا مدعی کے پاس مر گیا پھر دونوں گواہوں نے رجوع کر لیا تو جس روز ڈگری ہوئی ہے اس دن جو کچھ غلام کی قیمت تھی وہی ڈانڈ دیں گے اور قیمت کے باب میں دونوں کا قول معتبر ہوگا کذا فی الحاوی۔

باب: ۴ بیع اور ہبہ اور رہن عاریت ودیعت بضاعت مضاربت شرکت و اجارہ کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں

اگر کسی چیز کے مثل قیمت یا زیادہ پر بیع ہونے کی گواہی دی پھر رجوع کیا تو ضمان نہ دیں گے اور اگر قیمت سے کم پر بیع ہونے کی گواہی دی تو بقدر نقصان کے ضامن ہوں گے خواہ بیع قطعی ہو یا اس میں بائع کا خیار ہو یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اپنا غلام اس کے ہاتھ ہزار درہم کو بیع کیا ہے اور بائع کے واسطے تین روز کی شرط خیار ہے اور غلام کی قیمت دو ہزار درہم ہیں اور بائع نے انکار کیا اور قاضی نے گواہی پر بیع کا حکم دے دیا پھر دونوں گواہوں نے رجوع کر لیا پس اگر بائع نے تین روز کے اندر بیع کو فسخ کر دیا یا

اجازت دے دی تھی تو گواہوں پر ضمان نہیں ہے اور اگر تین روز گزرنے کی وجہ سے بیع لازم ہو گئی تھی تو دونوں پوری قیمت تک یعنی ہر گواہ ایک ہزار کا ضامن ہو گا یہ مضمرات میں ہے اگر کسی شخص پر کسی چیز کے خرید کی گواہی دی اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا پس اگر مثل قیمت یا کم پر خریدنے کی گواہی دی تھی تو مشتری کو کچھ ضمان نہ دیں گے اور اگر زائد پر خریدنے کی گواہی دی تھی تو بقدر زیادتی کے مشتری کو ڈانڈ دیں گے اور اسی طرح اگر مشتری کے واسطے شرط خیار کے ساتھ خریدنے کی گواہی دی اور بسبب تین روز گزر جانے کے خرید لازم ہو گئی ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر مشتری نے خود اس عرصہ میں اجازت دی تو ضامن نہ ہوں گے یہ تبیین میں لکھا ہے اگر کسی شخص کی ایک باندی ہے کہ اس کی قیمت سو درہم ہیں اور گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اس کو فلاں شخص کے ہاتھ پانچ سو درہم کو فروخت کر کے درہم لے لئے ہیں اور بائع انکار کرتا ہے اور مشتری مدعی ہے اور قاضی نے حکم دے دیا ہے پھر دونوں نے رجوع کیا تو بائع کو سو درہم اس کی قیمت ادا کریں گے اور اگر پہلے بیع کی گواہی دی تھی اور اس کا حکم ہو گیا پھر ثمن پر قبضہ کرنے کی گواہی دی اور اس کا حکم ہو گیا پھر دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو پانچ سو درہم ثمن ادا کریں گے یہ کافی میں لکھا ہے ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کا غلام دو ہزار درہم کو ایک سال کے وعدہ پر خریدا ہے اور قیمت اس کی ہزار درہم ہیں اور گواہوں نے اس کی گواہی دی پھر دونوں نے رجوع کیا تو بائع کو اختیار ہے چاہے مشتری سے دو ہزار درہم سال بھر کے وعدہ سے وصول کرے یا گواہوں سے فی الحال ہزار درہم لے لے اور جن سے ضمانت لینا اختیار کرے گا اس کے سوائے دوسرا بری ہو جائے گا پس اگر اس نے

ا_ قولہ وہی یعنی بعد حکم کے جو زیادتی یا نقصان ہو وہ معتبر نہ ہو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 442 | The Book of Recantation of Testimony

...If they took one thousand dirhams from the witnesses, then when the term expires, those people will take two thousand dirhams from the purchaser; however, one thousand is lawful for them and they should give the remainder in charity, as recorded in *Al-Muzmarat*.

Accordingly, if the purchaser discovers a defect in the slave and returns him without the order of the Qadi (Judge), it is treated as a new sale. Consequently, he shall take back two thousand dirhams from the seller, and he has no recourse to take anything from the witnesses. If the slave was returned by the order of the Qadi, then the witnesses shall take one thousand dirhams from the seller, and the purchaser shall take two thousand dirhams from the witnesses; this is documented in *Sharh al-Tahawi*. If witnesses testified to the sale of a slave valued at five hundred dirhams for a consideration of one thousand dirhams payable immediately, and the Qadi issued a decree for the sale, and subsequently they testified that the seller granted the purchaser a one-year grace period and the Qadi also decreed that, and then both witnesses recanted both testimonies, they shall pay a penalty of one thousand dirhams to the seller. If the testimony regarding the period and the contract of sale were given simultaneously and the Qadi had already issued the decree, the seller has the choice: either to take five hundred dirhams (the actual value of the slave) immediately from the witnesses, or to take one thousand dirhams from the purchaser at the end of the year as per the promise; this is recorded in *Al-Muheet*. If they testified to a sale at five hundred dirhams and the decree was passed, then testified that the seller gave a one-year grace for payment and the Qadi decreed it, and thereafter both witnesses recanted, then according to Imam al-A'zam, they shall pay five hundred dirhams of the price as a penalty; this is also the initial view of Imam Abu Yusuf, as stated in *Wajeez al-Kardari*. If they testified that the seller had exonerated the purchaser from all small and large dues, and a decree was passed, then they testified that he had previously sold the slave to him and possession was taken; in this case, if they recanted the testimony of sale, they would be liable for the value of the slave, and if they recanted the testimony of exoneration, they would be liable for the price; this is recorded in *Al-Atabiyya*.

If witnesses testified on behalf of the seller that he sold his slave to a certain person for two thousand dirhams, while the purchaser denies it, and the Qadi issued the decree but the status of the slave's possession was unknown, and thereafter two other witnesses testified that the purchaser took possession of the slave, leading to a

decree for the purchaser to pay two thousand dirhams, and subsequently all witnesses recanted; then the purchaser has an option: he may either seek indemnity for the price from the witnesses of possession (in which case the witnesses of sale are absolved), or take one thousand dirhams (the slave's value) from the witnesses of sale and take two thousand dirhams from the witnesses of possession, whereby one thousand is given to him and one thousand is returned to the witnesses of sale. Even if the decree was issued for both testimonies simultaneously or for the testimony of sale first, the ruling remains the same; this is written in *Sharh al-Jami' al-Kabir*. If the subject of sale (the slave) died during the dispute, there is no liability on the witnesses of sale; however, if the decree was passed after their testimony, they shall be liable for the excess amount, as recorded in *Al-Kafi*. A person claimed, "I sold this slave-girl of mine to him for a thousand dirhams," and the purchaser denies it, then the Qadi mandated the sale based on the plaintiff's two witnesses, even though the purchaser knows he did not buy her. If the two witnesses then recanted, their recantation would not be accepted for the purpose of annulling the sale. According to Imam al-A’zam, it is lawful for the purchaser to have sexual intercourse (*wati*) with her, whereas according to the second view of Imam Abu Yusuf and the view of Imam Muhammad, it is not lawful; this is stated in *Al-Mabsut*. Two witnesses testified that Zaid...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 442 | किताबुल रुजू' अनिश शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

...गवाहों से हज़ार दिरहम ले लिए तो समय आने पर वे लोग खरीदार से दो हज़ार दिरहम ले लेंगे, लेकिन उनमें से एक हज़ार उनके लिए हलाल (वैध) हैं और बाकी का सदका (दान) कर दें, यह 'मुज़मरात' में लिखा है।

अतः यदि खरीदार ने गुलाम में कोई दोष पाकर काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश के बिना उसे वापस कर दिया, तो यह नए सिरे से बिक्री होने के समान है। ऐसी स्थिति में वह विक्रेता से दो हज़ार दिरहम वापस ले लेगा और गवाहों से कुछ भी लेने का उसे अधिकार नहीं होगा। और यदि काज़ी के आदेश से वापस किया, तो विक्रेता से गवाह एक हज़ार दिरहम लेंगे और खरीदार गवाहों से दो हज़ार दिरहम लेगा, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। यदि किसी ऐसे गुलाम की बिक्री की गवाही दी जिसकी कीमत पाँच सौ दिरहम है, मगर बदले में एक हज़ार दिरहम नकद देने की गवाही दी और काज़ी ने बिक्री का आदेश दे दिया, फिर यह गवाही दी कि विक्रेता ने खरीदार को एक साल की मोहलत दी है और काज़ी ने इसका भी आदेश दे दिया, फिर दोनों गवाहों ने दोनों गवाहियों से मुकर लिया (रुजू किया), तो वे विक्रेता को एक हज़ार दिरहम हर्जाना (दंड) देंगे। और यदि अवधि की गवाही और बिक्री के अनुबंध की गवाही एक ही बार में हो और काज़ी आदेश दे चुका हो, तो विक्रेता को विकल्प है: चाहे तो गवाहों से पाँच सौ दिरहम नकद ले ले जो गुलाम की वास्तविक कीमत है, या खरीदार से वादे के अनुसार एक साल बीतने पर एक हज़ार दिरहम ले ले, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि पाँच सौ दिरहम पर बिक्री की गवाही दी और आदेश हो गया, फिर गवाही दी कि विक्रेता ने दाम लेने में एक साल की मोहलत दी है और काज़ी ने आदेश दे दिया, फिर दोनों गवाहों ने रुजू किया, तो इमाम-ए-आज़म के निकट वे कीमत के पाँच सौ दिरहम बतौर दंड देंगे; इमाम अबू यूसुफ का पहला कथन भी यही है, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। और यदि यह गवाही दी कि विक्रेता ने हर छोटे-बड़े लेन-देन से खरीदार को मुक्त (बरी) कर दिया है और आदेश हो गया, फिर गवाही दी कि इससे पहले उसने गुलाम उसके हाथ बेचा था और कब्ज़ा हो चुका था, तो यदि बिक्री की गवाही से रुजू किया तो गुलाम की कीमत के ज़िम्मेदार होंगे, और यदि मुक्ति (बराअत) की गवाही से रुजू किया तो कीमत के ज़िम्मेदार होंगे, यह 'अताबिया' में लिखा है।

यदि गवाहों ने विक्रेता की ओर से गवाही दी कि उसने अपना गुलाम फलां व्यक्ति के हाथ दो हज़ार दिरहम में बेचा और खरीदार इससे इनकार करता है, और काज़ी ने इसका आदेश दे दिया लेकिन

गुलाम के कब्ज़े की स्थिति ज्ञात न हुई, फिर दो अन्य गवाहों ने गवाही दी कि खरीदार ने गुलाम पर कब्ज़ा कर लिया है, जिसके बाद खरीदार को दो हज़ार दिरहम देने का आदेश दिया गया, फिर सभी गवाहों ने रुजू कर लिया, तो खरीदार को विकल्प है: चाहे तो कब्ज़े के गवाहों से कीमत का हर्जाना ले और बिक्री के गवाह बरी हो जाएंगे, या बिक्री के गवाहों से एक हज़ार दिरहम (गुलाम की कीमत) लेकर कब्ज़े के गवाहों से दो हज़ार दिरहम ले ले, जिसमें से एक हज़ार उसे दिए जाएं और एक हज़ार बिक्री के गवाहों को लौटा दिए जाएं। यदि दोनों गवाहियों पर एक साथ आदेश हुआ हो या पहले बिक्री की गवाही पर आदेश हुआ हो, तब भी यही नियम है, यह 'शरह जामे कबीर' में लिखा है। यदि विवाद के समय मबीअ (बिकी हुई वस्तु/गुलाम) मर गया, तो बिक्री के गवाहों पर कोई हर्जाना नहीं है, लेकिन यदि उनकी गवाही के बाद आदेश हुआ तो वे अधिकता के ज़िम्मेदार होंगे, यह 'काफी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दावा किया कि मैंने अपनी यह दासी इसके हाथ हज़ार दिरहम में बेची और खरीदार इनकार करता है, फिर वादी के दोनों गवाहों के आधार पर काज़ी ने बिक्री अनिवार्य कर दी, जबकि खरीदार जानता है कि उसने नहीं खरीदा है, फिर दोनों गवाह मुकर गए, तो बिक्री रद्द करने के लिए उनके मुकरने को स्वीकार नहीं किया जाएगा। इमाम-ए-आज़म के निकट खरीदार के लिए उस दासी के साथ संभोग (वति) करना हलाल है, जबकि इमाम अबू यूसुफ के दूसरे कथन और इमाम मुहम्मद के कथन के अनुसार यह हलाल नहीं है, यह 'मबसूत' में लिखा है। दो गवाहों ने गवाही दी कि ज़ैद...

گواہوں سے ہزار درہم لے لئے تو میعاد آنے پر وہ لوگ مشتری سے دو ہزار درہم لے لیں گے مگر ایک ہزار ان کو حلال ہیں اور باقی صدقہ کر دیں یہ مضمرات میں لکھا ہے۔

پس اگر مشتری نے غلام میں کچھ عیب پا کر بغیر حکم قاضی کے واپس کر دیا تو یہ بمنزلہ از سر نو بیع ہونے کے ہے پس بائع سے دو ہزار درہم لے لے گا اور گواہوں سے لینے کی اس کو کوئی راہ نہیں ہے اور اگر قاضی کے حکم سے واپس کیا تو بائع سے گواہ ایک ہزار درہم لیں گے اور گواہوں سے مشتری دو ہزار درہم لے گا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر کسی ایسے غلام کی بیع کا جس کی قیمت پانچ سو درہم ہیں بعوض ایک ہزار درہم فی الحال ادا کرنے کے بیع کی گواہی دی اور قاضی نے بیع کا حکم دے دیا پھر یہ گواہی دی کہ بائع نے مشتری کو ایک سال کی مہلت دی ہے اور قاضی نے اس کا حکم بھی دے دیا پھر دونوں گواہوں نے دونوں گواہیوں سے رجوع کیا تو بائع کو ہزار درہم ڈانڈ دیں گے اور اگر مدت کی گواہی اور عقد بیع کی گواہی ایک ہی دفعہ ہو اور قاضی نے حکم دے دیا ہو تو بائع کو اختیار ہے چاہے گواہوں سے پانچ سو درہم فی الحال لے لے کہ جو غلام کی قیمت ہے یا مشتری سے ہزار درہم ایک سال کے وعدہ پر سال گزرنے کے وقت لے لے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر پانچ سو درہم پر بیع ہونے کی گواہی دی اور حکم ہو گیا پھر گواہی دی کہ بائع نے دام لینے میں ایک سال کی مہلت دی ہے اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دونوں گواہوں سے رجوع کیا تو امام اعظم کے نزدیک پانچ سو درہم ثمن کے ڈانڈ دیں گے اور یہی امام ابو یوسف کا پہلا قول ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اور اگر یہ گواہی دی کہ بائع نے ہر قلیل و کثیر سے جو اس کا مشتری کی طرف آتا تھا اس کو بری کر دیا ہے اور حکم ہو گیا پھر گواہی دی کہ اس سے پہلے اس نے غلام اس کے ہاتھ فروخت کیا تھا اور قبضہ ہو گیا تھا پس اگر

بیع کی گواہی سے رجوع کیا تو غلام کی قیمت کے ضامن ہوں گے اور اگر برأت کی گواہی سے رجوع کیا تو ثمن کے ضامن ہوں گے یہ عتابیہ میں لکھا ہے۔

اگر گواہوں نے بائع کی طرف سے یہ گواہی دی کہ اس نے اپنا غلام فلاں کے ہاتھ دو ہزار درہم کو فروخت کیا اور مشتری اس سے انکار کرتا ہے اور قاضی نے اس کا حکم دے دیا مگر غلام کے قبضہ وغیرہ کا حال معلوم نہ ہوا پھر دوسرے دو گواہوں نے گواہی دی کہ مشتری نے غلام پر قبضہ کر لیا پس مشتری پر دو ہزار درہم ادا کرنے کا حکم دیا گیا پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو مشتری کو اختیار ہے چاہے قبضہ کے گواہوں سے ثمن کی ضمان لے اور بیع کے گواہ بری ہو جائیں گے یا بیع کے گواہوں سے ایک ہزار درہم غلام کی قیمت لے کر قبضہ کے گواہوں سے دو ہزار درہم لے لے اور ہزار اس کو دیے جائیں اور ایک ہزار بیع کے گواہوں کو واپس کئے جائیں اور اگر دونوں گواہیوں پر ایک بارگی حکم ہو جائے یا پہلے بیع کی گواہی پر حکم دیا جائے تو بھی یہی حکم ہے یہ شرح جامع کبیر میں لکھا ہے پس اگر خصومت کے وقت مبیع مر گیا تو بیع کے گواہوں پر کچھ ضمان نہیں ہے لیکن اگر ان کی گواہی پر پیچھے حکم ہوا تو زیادتی کے ضامن ہوں گے یہ کافی میں لکھا ہے ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں نے اپنی یہ باندی اس کے ہاتھ ہزار درہم کو فروخت کی اور مشتری اس سے انکار کرتا ہے پھر مدعی کے دونوں گواہوں پر قاضی نے بیع لازم کر دی اور مشتری جانتا ہے کہ میں نے اس کو نہیں خریدا ہے پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا تو بیع ٹوٹ جانے کے واسطے ان کی تصدیق نہ کی جائے گی اور امام اعظم کے نزدیک مشتری کو اس سے وطی کرنا حلال ہے اور امام ابو یوسف کے دوسرے قول اور امام محمد کے قول کے موافق اس سے وطی حلال نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے دو گواہوں نے گواہی دی کہ زید...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (334) Kitab al-Ruju' 'an al-Shahadah (Book of Recantation of Testimony)

...gifted his slave to 'Amr, and he took possession. Then, after the judge's decree, both witnesses recanted their testimony; they shall be liable for the value of the slave. If the defendant has taken the guarantee, he cannot recant from the gift. If, on the day of the decree, the slave had whiteness in his eye (a defect) which later disappeared, and then the witnesses recanted, they shall pay the value of the slave as it was with the whiteness in the eye; this is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If the defendant did not take the value from the witnesses, he has the option, by the judge's decree, to recant from the gift; this is in *Al-Mabsut*. The rule for charity (*Sadaqah*) is the same, except that in the case of charity, one cannot recant as one can with a gift; this is mentioned in *Al-Muhit*.

A Complex Variation of the Mentioned Case: If the Working Partner (*Mudarib*) and the Capital Provider (*Rabb-ul-Mal*) Divided the Profit Half-and-Half According to the Testimony and the Judge's Decree, and Then Both Witnesses Recanted ☆

A person claimed regarding a slave in Zaid's possession that Zaid gifted and handed him over, and presented witnesses. Another person made the same claim, and two witnesses testified on his behalf as well. Since the date of the gifts is unknown and it is unclear whose witnesses testified to a prior event, the slave shall be divided equally between them. If both parties' witnesses then recant, each party shall pay half the value to the donor and nothing to the other party; this is written in *Al-Kafi*. If, in such a case, only one party's witnesses recant, they shall pay half the value to the donor and half to the donee (*Mauhub lahu*); this is in *Al-'Atabiyya*. A person owes another a thousand dirhams; the creditor claimed that the debtor pledged his slave —whose value was also a thousand dirhams—to him, and the debtor admits the debt. Then two witnesses testified to the pledge (*Rahn*), but later recanted; they shall not be liable. Even if there is an excess in value over the debt, they will not be liable as long as the slave is alive. If the slave dies while in the possession of the pledgee (*Murtahin*), they shall be liable to the extent of the excess value. If the pledgor (*Rahin*) claimed a pledge and the pledgee denied it, the witnesses will not be liable for the excess but will compensate the pledgee to the extent of the debt. If they recanted stating that the slave was handed over but not as a pledge, they shall not be liable; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. A person owes another a thousand dirhams and admits it, and the creditor holds a cloth worth a hundred dirhams, claiming it is his own. The debtor produced two witnesses stating that the cloth was given as a pledge for the

debt. The judge ruled accordingly, the cloth was subsequently lost, and the debt was reduced by a hundred dirhams. If the witnesses then recant, they must pay one hundred dirhams to the creditor. However, if the creditor admits the cloth belongs to the debtor but claims it was a deposit (*Wadiah*), while the debtor claims it was a pledge, and the judge ruled it a pledge based on two witnesses, and the cloth is lost and the witnesses recant, they are not liable; this is in *Al-Mabsut*. If two witnesses testified to a deposit being with someone and the defendant denies it, and the judge ordered payment of its value, then the witnesses recanted, they shall be liable. The same rule applies to *Bada'at* ^1^ and loans (*'Ariyat*); this is in *Al-Muhit*. A *Mudarib* (working partner) claimed half the profit and two witnesses testified to it, while the *Rabb-ul-Mal* (capital provider) admits only one-third profit. If the witnesses recanted before the profit was possessed ^2^, they are not liable. If the *Mudarib* and *Rabb-ul-Mal* divided the profit half-and-half per the testimony and judge's decree, and then both witnesses recanted, they shall be liable for one-sixth ^3^ of the profit. Some scholars stated that this rule applies to every such profit...

---

1. Regarding *Bada'at*: Due to the denial, these both cease to be trusts (*Amanah*) and become guaranteed liabilities (*Madmun*).
2. Meaning the *Mudarib* had not yet received the profit.
3. Meaning they will be liable on behalf of the *Rabb-ul-Mal*.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (334) किताबुर-रुजू' अनिश-शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

...ने अपना गुलाम 'अम्र' को हिबा (दान) किया और उसने उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर क़ाज़ी के हुक्म के बाद दोनों (गवाहों) ने रुजू' किया (अपनी गवाही वापस ली) तो वे गुलाम की कीमत के ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होंगे। पस अगर मुद्दा-अलैह (प्रतिवादी) ने ज़मानत ले ली, तो वह हिबा से रुजू' नहीं कर सकता। और अगर फ़ैसले के दिन गुलाम की आँख में सफ़ेदी (मोतियाबिंद जैसा रोग) थी और फिर वह ठीक हो गई, फिर गवाहों ने रुजू' किया, तो वे वह कीमत अदा करेंगे जो आँख की सफ़ेदी के साथ थी, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। और अगर मुद्दा-अलैह ने गवाहों से कीमत नहीं ली, तो क़ाज़ी के हुक्म से उसे अधिकार है कि वह हिबा वापस ले ले, यह 'मबसूत' में है। सदक़ा का हुक्म भी यही है, लेकिन सदक़ा की स्थिति में हिबा की तरह रुजू' नहीं किया जा सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है।

उपरोक्त मसले की एक जटिल स्थिति: यदि मुज़ारिब और रब्बुल-माल ने गवाही और क़ाज़ी के हुक्म के अनुसार मुनाफ़ा आधा-आधा बाँट लिया, फिर दोनों गवाहों ने रुजू' किया ☆

एक व्यक्ति ने एक गुलाम पर, जो ज़ैद के पास है, यह दावा किया कि ज़ैद ने उसे हिबा करके सुपुर्द कर दिया है और गवाह पेश कर दिए। दूसरे व्यक्ति ने भी यही दावा किया और उसकी तरफ़ से भी दो गवाहों ने गवाही दी। यह ज्ञात नहीं है कि किसे पहले हिबा किया गया और किसके गवाहों ने पहले गवाही दी, तो गुलाम दोनों में आधा-आधा बाँट दिया जाएगा। फिर अगर दोनों पक्षों (के गवाहों) ने रुजू' किया, तो प्रत्येक पक्ष हिबा करने वाले को आधी कीमत देगा और दूसरे पक्ष को कुछ नहीं देगा, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और यदि ऐसी स्थिति में केवल एक पक्ष के गवाहों ने रुजू' किया, तो वे आधी कीमत हिबा करने वाले को और आधी 'मौहूब लहू' (जिसे दान दिया गया) को देंगे, यह 'अताबिया' में है। एक व्यक्ति पर दूसरे के हज़ार दिरहम का क़र्ज़ है; उसने दावा किया कि क़र्ज़दार ने अपना गुलाम, जिसकी कीमत भी हज़ार दिरहम थी, मेरे पास रहन (गिरवी) रखा है और क़र्ज़दार क़र्ज़ को स्वीकार करता है। फिर दो गवाहों ने रहन की गवाही दी, फिर दोनों ने रुजू' किया, तो वे ज़ामिन (ज़िम्मेदार) नहीं होंगे। और अगर क़र्ज़ से ज़्यादा मूल्य का सामान हो, तो जब तक गुलाम जीवित है वे ज़ामिन नहीं होंगे; और यदि वह मुर्तहिन (जिसके पास गिरवी रखा है) के पास मर गया, तो बढ़ी हुई रकम के बराबर वे ज़ामिन होंगे। यदि राहिन (गिरवी रखने वाला) ने रहन का दावा किया और मुर्तहिन ने इनकार किया, तो वे बढ़ी हुई रकम के ज़ामिन नहीं होंगे बल्कि क़र्ज़ की सीमा तक मुर्तहिन को

हरजाना देंगे। और अगर उन्होंने इस प्रकार रुजू' किया कि गुलाम सुपुर्द तो किया गया था पर रहन नहीं किया गया था, तो वे ज़ामिन नहीं होंगे, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। एक व्यक्ति पर दूसरे के हज़ार दिरहम क़र्ज़ हैं और वह इसे स्वीकार करता है, और क़र्ज़-ख़्वाह (लेनदार) के पास एक कपड़ा है जिसकी कीमत सौ दिरहम है; वह कहता है कि यह मेरा है, और क़र्ज़दार ने दो गवाह पेश किए कि मैंने यह कपड़ा क़र्ज़ के बदले रहन रखा है। क़ाज़ी ने इसका फ़ैसला दे दिया, फिर वह कपड़ा नष्ट हो गया और सौ दिरहम क़र्ज़ कम हो गया। फिर दोनों गवाहों ने रुजू' किया, तो वे सौ दिरहम क़र्ज़-ख़्वाह को देंगे। और अगर क़र्ज़-ख़्वाह यह स्वीकार करे कि कपड़ा क़र्ज़दार का है पर उसने अमानत (वदीअत) के तौर पर दिया है, और क़र्ज़दार कहे कि यह रहन है, और दो गवाहों की गवाही पर क़ाज़ी ने रहन का हुक्म दिया, फिर वह नष्ट हो गया और गवाहों ने रुजू' किया, तो उन पर कोई हरजाना नहीं है, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति के पास अमानत होने की गवाही दी और प्रतिवादी ने इनकार किया, फिर क़ाज़ी ने उसकी कीमत देने का आदेश दिया, फिर दोनों गवाहों ने रुजू' किया, तो वे ज़ामिन होंगे। 'बज़ाअत' ^1^ और 'आरियत' (उधार) का भी यही हुक्म है, यह 'मुहीत' में लिखा है। मुज़ारिब (काम करने वाला साथी) ने आधे मुनाफ़े का दावा किया और दो गवाहों ने गवाही दी, जबकि रब्बुल-माल (पूँजी लगाने वाला) एक तिहाई मुनाफ़े की बात कहता है। फिर गवाहों ने रुजू' किया और अभी मुनाफ़े पर कब्ज़ा नहीं किया गया था ^2^, तो गवाह ज़ामिन नहीं होंगे। और अगर मुज़ारिब और रब्बुल-माल ने गवाही और क़ाज़ी के हुक्म के अनुसार मुनाफ़ा आधा-आधा बाँट लिया, फिर दोनों गवाहों ने रुजू' किया, तो वे मुनाफ़े के छठे हिस्से ^3^ के ज़ामिन होंगे। कुछ विद्वानों ने कहा है कि यह हुक्म हर उस मुनाफ़े पर है...

---

1. बज़ाअत का अर्थ: इनकार करने के कारण ये दोनों अमानत (वदीअत) की श्रेणी से निकलकर ज़िम्मेदारी (मज़मून) बन जाएंगे।
2. यानी मुज़ारिब ने अभी मुनाफ़ा प्राप्त नहीं किया था।
3. यानी वे रब्बुल-माल की तरफ़ से ज़ामिन होंगे।

نے اپنا غلام عمرو کو ہبہ کیا اور اس نے قبضہ کر لیا پھر بعد حکم قاضی کے دونوں نے رجوع کیا تو غلام کی قیمت کے ضامن ہوں گے پس اگر مدعیٰ علیہ نے ضمان لے لی تو ہبہ سے رجوع نہیں کرسکتا ہے اور اگر حکم کے روز اس کی آنکھ میں سفیدی تھی پھر زائل ہوگئی پھر گواہوں نے رجوع کیا تو ۔ قیمت ادا کریں گے جو آنکھ کی سفیدی کے ساتھ تھی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اور اگر مدعیٰ علیہ نے گواہوں سے قیمت نہ لی تو قاضی کے حکم سے اس کو اختیار ہے کہ ہبہ سے رجوع کر لے یہ مبسوط میں ہے اور صدقہ کا حکم بھی یہی ہے لیکن صدقہ کی صورت میں مثل ہبہ کے رجوع نہیں کرسکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ کی ایک پیچیدہ صورت: اگر مضارب و رب المال نے نفع موافق گواہی اور حکم قاضی کے آدھا آدھا بانٹ لیا پھر دونوں گواہوں نے رجوع کیا ☆

ایک شخص نے ایک غلام پر جو زید کے ہاتھ میں ہے یہ دعویٰ کیا کہ اس نے مجھے ہبہ کر کے سپرد کر دیا ہے اور گواہ پیش کر دیئے اور دوسرے نے بھی یہی دعویٰ کیا ہے اور اس کی طرف سے بھی دو گواہوں نے گواہی دی اور تاریخ معلوم نہیں ہوتی ہے کہ کس کو پہلے ہبہ کیا اور کس کے گواہ پہلے کی گواہی دیتے ہیں تو دونوں میں نصف نصف تقسیم ہوگا پھر اگر دونوں فریقوں نے رجوع کیا تو ہر فریق ہبہ کرنے والے کو آدھی قیمت دے گا اور دوسرے کو کچھ نہ دے گا یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر ایسی صورت میں ایک فریق گواہ نے رجوع کیا تو آدھی قیمت ہبہ کرنے والے کو اور آدھی موہوب لہ کو دیں گے یہ عتابیہ میں ہے ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم قرض ہیں اس نے دعویٰ کیا کہ قرض دار نے اپنا غلام کہ اس کی قیمت بھی ایک ہزار درہم تھی

میرے پاس رہن کیا ہے اور قرض دار قرض کا اقرار کرتا ہے پھر دو گواہوں نے رہن کی گواہی دی پھر دونوں نے رجوع کیا تو ضامن نہ ہوں گے اور اگر قرض سے اس میں زیادتی ہو تو بھی جب تک غلام زندہ ہے ضامن نہ ہوں گے اور اگر مرتہن کے پاس مر گیا تو بقدر زیادتی کے ضامن ہوں گے اور اگر راہن نے رہن کا دعویٰ کیا اور مرتہن نے انکار کیا تو زیادتی کے ضامن نہ ہوں گے اور بقدر قرضہ کے مرتہن کو ڈانڈ بھریں گے اور اگر انہوں نے اس طرح رجوع کیا کہ اس نے غلام سپرد کر دیا تھا اور رہن نہیں کیا تھا تو ضامن نہ ہوں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم قرض ہیں اور وہ اقرار کرتا تھا اور قرض خواہ کے قبضہ میں ایک کپڑا ہے جو سو درہم کے برابر قیمت کا ہے اور وہ کہتا ہے کہ یہ میرا ہے اور قرض دار نے دو گواہ اس مضمون کے قائم کئے کہ میں نے یہ کپڑا اس کے مال کے عوض اس کو رہن میں دیا ہے اور قاضی نے اس کا حکم دے دیا پھر وہ کپڑا تلف ہو گیا اور سو درہم قرضہ میں سے کم ہو گئے پھر دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو سو درہم قرض خواہ کو دیں گے اور اگر قرض خواہ اقرار کرتا ہو کہ یہ کپڑا قرض دار کا ہے مگر اس نے مجھے ودیعت رکھنے کو دیا ہے اور قرض دار نے کہا کہ نہیں تیرے پاس رہن ہے اور دو گواہوں کی گواہی پر قاضی نے رہن کا حکم دے دیا پھر وہ تلف ہو گیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو ان پر ضمان نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے ایک شخص کے پاس ودیعت ہونے کی گواہی دی اور وہ شخص مدعیٰ علیہ انکار کرتا ہے پھر قاضی نے اس پر قیمت دینے کا حکم دیا پھر دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو وہ ضامن ہوں گے اور بضاعت ۸۱۸ و عاریت کا بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے مضارب نے آدھے نفع کا دعویٰ کیا اور دو گواہوں نے اس کی گواہی دی اور رب المال تہائی نفع کا اقرار کرتا ہے پھر گواہوں نے رجوع کیا اور ہنوز نفع پر قبضہ نہیں کیا گیا ۸۲۸ تو گواہ ضامن نہ ہوں گے اور اگر مضارب و رب المال نے نفع موافق گواہی اور حکم قاضی کے آدھا آدھا بانٹ لیا

پھر دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو چھٹے حصے ۸۳۸ نفع کے ضامن ہوں گے بعض مشائخ نے کہا کہ یہ حکم ہر اس نفع پر---

---

۱ قول بضاعت یعنی انکار کرنے کی وجہ سے یہ دونوں مثل ودیعت کے امانت سے نکل کر مضمون ہو جائیں۔ ۲ یعنی مضارب نے وصول نہیں پایا۔ ۳ یعنی رب المال کے واسطے ضامن ہوں گے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Page 334 | Book of Recantation of Testimony

...which was obtained before the recantation. If it was obtained after the recantation and the capital consists of goods, the ruling remains the same. If it is cash, the owner of the capital (Rabb al-Mal) had the right to rescind the contract; by not rescinding, it is as if he consented to the profit. This is mentioned in Muhit al-Sarakhsi. If they testify that the owner gave it on a one-third profit basis, they will not be liable for compensation. If the capital is lost, there is no liability in either case, as written in al-Mabsut. If some property is in a person's possession and two witnesses testify on behalf of another person that he is a partner under a 'Shirkat-e-Mufawaza' (equal partnership), a decree for half is issued in his favor. If they then recant their testimony, they must return this half to the person against whom the testimony was given. This is recorded in Bahr al-Raiq. If they testify that both are partners with each contributing one thousand dirhams, with a condition that profit is shared one-third each, but the one entitled to a third claims half the profit, and both earned profit before the testimony; the judge (Qazi) rules based on the testimony for one-third. If the witnesses then recant, the one who received one-third must pay the excess amount between a third and a half. Witnesses will not be liable for profits earned after the testimony. This is in al-Hawi. A person claims he rented his house to another for ten dirhams a month, and the tenant denies it. Two witnesses testify to it and then recant. If the dispute arose at the beginning of the term, the customary rent (Ajr al-Mithl) of such a house will be considered. If they testified to that amount, they aren't liable; if less, they are liable for the difference. If the claim is made after the term, they are liable for the full rent. This is in Sharh Tahawi. If someone claims he rented a pony from a person for ten dirhams while its customary rent is one hundred, and the owner denies it; the Qazi rules for the rent based on two witnesses. If they recant, they are not liable to the lessor, as per al-Badai'. If someone traveled to Mecca on a camel which died of exhaustion. The owner claims it was misappropriated (Ghasb), while the rider claims it was a rental and provides witnesses. The Qazi exempts him from liability and orders rent payment. If witnesses then recant, they must pay the camel's price minus the rent already paid. If the camel's price was 200 dirhams on the first day and 300 on the day it died, with a rent of 50 dirhams, they must pay 250 dirhams (based on the value on the day of death). Some scholars say this is according to the 'Sahibayn' (students of Abu Hanifa), while Imam-e-Azam (Abu Hanifa) holds it should be based on the value of the first day. The most correct view is that this is a consensus (ijma'). This is in al-Mabsut.

Chapter 5: Regarding Recantation of Testimony in Marriage, Divorce, Consummation, and Khul'

If a woman claims marriage against a man and produces witnesses, and a decree of marriage is issued, but the witnesses then recant; if the 'Mahr al-Mithl' (customary dower) is equal to or more than what was stated, they are not liable. If it is less, they must compensate the husband for the excess. This is in al-Kafi. If a man claims marriage against a woman, produces witnesses, the Qazi rules accordingly while the woman denies it, and then the witnesses recant; they owe nothing to the woman, whether the Mahr al-Mithl is equal to, less than, or more than the specified amount. This is in al-Dhakhira.

...जो रुजूअ (गवाही वापस लेने) से पहले हासिल हुआ। और अगर रुजूअ के बाद हासिल हुआ और मूल धन (कैपिटल) वस्तुओं के रूप में है, तो भी यही हुक्म है। और अगर नकद है, तो पूँजीपति (रब अल-माल) को अनुबंध रद्द करने का अधिकार था, और जब उसने रद्द नहीं किया, तो मानो वह लाभ पर सहमत हो गया। यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और अगर यह गवाही दी कि मालिक ने उसे एक तिहाई लाभ पर दिया है, तो इस स्थिति में उन पर कोई हर्जाना (ज़मानत) नहीं होगा। और अगर मूल धन नष्ट हो गया, तो दोनों स्थितियों में कोई हर्जाना नहीं है, यह 'मबसूद' में लिखा है। एक व्यक्ति के पास कुछ धन है, फिर किसी व्यक्ति की ओर से दो गवाहों ने यह गवाही दी कि वह 'शिरकत-ए-मुफावज़ा' (बराबरी की साझेदारी) के तहत उसका साझेदार है। अतः आधे का फैसला उसके पक्ष में कर दिया गया। फिर दोनों ने गवाही वापस ले ली, तो वे यह आधा धन उस व्यक्ति को देंगे जिसके खिलाफ गवाही दी गई थी। यह 'बह्र-उर-रायक़' में लिखा है। और अगर गवाही दी कि ये दोनों आपस में साझेदार हैं और प्रत्येक की पूँजी एक हज़ार दिरहम है, और शर्त यह है कि लाभ का एक तिहाई साझा होगा, और तिहाई वाला आधे लाभ का दावा करता है, और गवाही से पहले दोनों ने लाभ कमाया है; अतः न्यायाधीश (काज़ी) ने गवाही के आधार पर एक तिहाई का फैसला दिया। फिर दोनों ने गवाही वापस ले ली, तो तिहाई वाले को वह अंतर देना होगा जो तिहाई और आधे के बीच है। और गवाही के बाद जो लाभ कमाया गया, उसकी ज़िम्मेदारी गवाहों पर नहीं होगी। यह 'हावी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि मैंने अपना घर उसे दस दिरहम मासिक किराए पर दिया है, और किराएदार ने इनकार किया। फिर दो गवाहों ने गवाही दी, बाद में उन्होंने अपनी गवाही वापस ले ली। यदि अवधि के प्रारंभ में यह विवाद हुआ, तो देखा जाएगा कि ऐसे घर का उचित किराया (अज्र-उल-मिस्ल) कितना है। यदि उन्होंने उतने ही किराए की गवाही दी, तो गवाह उत्तरदायी नहीं होंगे, और यदि किराया कम बताया तो वे अंतर के लिए उत्तरदायी होंगे। यदि अवधि बीतने के बाद दावा हुआ, तो वे पूरे किराए के उत्तरदायी होंगे। यह 'शराह तहावी' में है। यदि किसी ने दावा किया कि मैंने यह टट्टू अमुक व्यक्ति से दस दिरहम पर किराए पर लिया है, जबकि उसका उचित किराया सौ दिरहम है, और मालिक इनकार करता है। दो गवाहों की गवाही पर काज़ी ने किराए का आदेश दिया। फिर दोनों गवाह मुकर गए, तो वे मालिक के प्रति उत्तरदायी नहीं होंगे, यह 'बदाए' में लिखा है। यदि कोई ऊँट पर सवार होकर मक्का गया और ऊँट रास्ते में थककर मर गया। मालिक ने कहा कि

तुमने इसे छीन (ग़सब) लिया था, जबकि सवार ने कहा कि मैंने किराए पर लिया था और गवाह पेश किए। काज़ी ने उसे हर्जाने से बरी कर किराया तय कर दिया। फिर गवाह मुकर गए, तो उन्हें ऊँट की कीमत देनी होगी, सिवाय उस राशि के जो किराए के रूप में दिलाई गई थी। यदि पहले दिन ऊँट की कीमत 200 दिरहम थी और मृत्यु के दिन 300 दिरहम थी, और किराया 50 दिरहम था, तो मृत्यु के दिन के हिसाब से 250 दिरहम देने होंगे। कुछ विद्वानों ने कहा कि यह 'साहिबैन' का मत है, और 'इमाम-ए-आज़म' के अनुसार पहले दिन की कीमत के अनुसार देना होगा। सही बात यह है कि यह सर्वसम्मति (इजमाअ) है। यह 'मबसूद' में लिखा है।

अध्याय: 5 निकाह, तलाक, संभोग और खुला की गवाही से मुकरने के विवरण में

यदि किसी महिला ने किसी पुरुष पर निकाह का दावा किया और गवाह पेश किए और निकाह का फैसला हो गया, फिर गवाह मुकर गए। यदि 'मेहर-ए-मिस्ल' (उचित मेहर) उतना ही है जितना बताया गया या उससे अधिक, तो वे उत्तरदायी नहीं होंगे। और यदि मेहर-ए-मिस्ल उससे कम है, तो वे अंतर के बराबर पति को हर्जाना देंगे। यह 'काफ़ी' में लिखा है। और यदि किसी पुरुष ने किसी महिला पर निकाह का दावा किया और गवाह पेश किए, काज़ी ने निकाह का फैसला सुना दिया और महिला इनकार करती है, फिर गवाह मुकर गए, तो वे महिला को कोई हर्जाना नहीं देंगे, चाहे मेहर-ए-मिस्ल तय राशि के बराबर हो, कम हो या अधिक। यह 'ज़खीरा' में है।

ہے جو رجوع کرنے سے پہلے حاصل ہوا اور اگر رجوع کے بعد حاصل ہوا اور راس المال عروض میں سے ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر نقد ہے تو رب المال کو فسخ کا اختیار تھا اور جب اس نے فسخ نہ کیا تو گویا وہ نفع پر راضی ہوا یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اور اگر یہ گواہی دی کہ رب المال نے اس کو تہائی پر دیا ہے تو اس صورت میں ان پر ضمان نہ ہوگی اور اگر راس المال تلف ہو گیا تو دونوں صورتوں میں ضمان نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے ایک شخص کے قبضہ میں کچھ مال ہے پس ایک شخص کی طرف سے دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ یہ بطور شرکت مفاوضہ کے اس کا شریک ہے پس آدھے کی ڈگری اس کے لئے کی گئی پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا تو یہ آدھا مال مشہود علیہ کو دیں گے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اور اگر یہ گواہی دی کہ یہ دونوں باہم شریک ہیں اور راس المال ہر ایک کا ہزار درہم ہے اور شرط یہ ہے کہ نفع دونوں میں تہائی مشترک ہو اور تہائی والا نصف نفع کا دعویٰ کرتا ہے اور گواہی سے پہلے دونوں نے نفع اٹھایا ہے پس قاضی نے بنا بر گواہی کے ہیں تہائی کا حکم دیا پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا تو تہائی والے کو وہ زیادتی جو تہائی اور آدھے میں ہے دینا پڑے گی اور بعد گواہی کے جو کچھ نفع اٹھایا ہے اس کی ضمان گواہوں پر نہ ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر یہ دعویٰ کیا کہ میں نے اپنا گھر دس درہم ماہواری پر اس کو کرایہ دیا ہے اور مستاجر نے انکار کیا پس دو گواہوں نے اس کی گواہی دی پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا پس اگر شروع میعاد میں یہ جھگڑا واقع ہوا تو دیکھا جائے گا کہ ایسے گھر کی جس قدر اجرت ہوتی ہے اگر اسی قدر کی گواہی دی تو دونوں ضامن نہ ہوں گے اور اگر اجرت کم ہو تو بقدر زیادتی کے ضامن ہوں گے اگر مدت گزر جانے کے بعد دعویٰ ہوا ہو تو تمام کرایے کے ضامن

ہوں گے یہ شرح طحاوی میں ہے اگر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں نے یہ ٹٹو فلاں شخص سے دس درہم پر کرایہ لیا ہے اور ایسے ٹٹو کی اجر المثل سو درہم ہے اور فلاں شخص مذکور اس سے انکار کرتا ہے پھر دو گواہوں کی گواہی پر قاضی نے کرایہ کا حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو اجرت پر دینے والے کے واسطے کچھ ضامن نہ ہوں گے یہ بدائع میں لکھا ہے اگر ایک شخص ایک اونٹ پر سوار ہو کر مکہ گیا اور وہ اونٹ راستہ میں تھک کر مر گیا پس اونٹ والے نے کہا کہ تو نے مجھے غصب کر لیا تھا اور سوار ہونے والے نے کہا کہ میں نے تجھ سے کرایہ پر لیا تھا اور اس کے دو گواہ قائم کر دیئے اور قاضی نے اس کو ضمانت سے بر کر کے کرایہ دلا دیا پھر دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو اونٹ کی قیمت دونوں کو دینی پڑے گی سوائے اس قدر داموں کے جو اجرت میں دلائے گئے ہیں اور اگر پہلے دن سواری کے اونٹ کی قیمت دو سو درہم تھی اور جس دن تھک کر مرا ہے اس دن تین سو درہم تھی اور کرایہ پچاس درہم تھا تو ہلاک ہونے کے دن کے حساب سے ڈھائی سو درہم دینے پڑیں گے اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ صاحبین کے نزدیک ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک پہلے دن کی قیمت کے حساب سے دینا پڑے گی اور اصح یہ ہے کہ یہ بالاجماع سب کا قول ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

باب : ۵ نکاح، طلاق، دخول اور خلع کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں

اگر ایک عورت نے ایک شخص پر نکاح کا دعویٰ کیا اور گواہ سنائے اور نکاح کا حکم ہو گیا پھر گواہوں نے رجوع کیا پس اگر مہر المثل اسی قدر ہے جتنا بیان ہوا یا اس سے زیادہ تو کچھ ضامن نہ ہوں گے اور اگر مہر مثل اس سے کم ہو تو بقدر زیادتی کے شوہر کو ضمان دیں گے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر ایک مرد نے کسی عورت پر نکاح کا دعویٰ کر کے گواہ سنائے اور قاضی نے نکاح کا حکم دے دیا اور عورت منکر ہے پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا تو عورت کو کچھ ضمان نہ دیں گے خواہ مہر مثل بقدر مسمیٰ ہو یا کم ہو یا زیادہ ہو یہ ذخیرہ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (445) Book of Retraction of Testimony

It is written that if a man claimed marriage to a woman for a dower of one hundred dirhams, but the woman claimed it was for one thousand dirhams, and her 'Mahr al-Mithl' (customary dower) is also one thousand dirhams; then two witnesses testified that the marriage was contracted for one hundred dirhams, and the Qazi (judge) issued a ruling accordingly. Subsequently, both witnesses retracted their testimony. Now, if the retraction occurred while the marriage was still intact or in the case of a divorce occurring after consummation, then according to Imam Abu Hanifa and Imam Muhammad, the witnesses shall pay nine hundred dirhams as compensation to the woman. However, if the retraction occurred after a divorce before consummation, they shall not be liable for any compensation by consensus. Furthermore, according to both Imams, it is mandatory to establish a ruling regarding 'Mut'ah' (1) [a mandatory gift upon divorce before consummation]; so if a higher amount is determined, they shall provide a guarantee for the excess over fifty dirhams; this is documented in *Al-Muhit*. If the witnesses testified that he married the woman for one thousand dirhams while her 'Mahr al-Mithl' is five hundred dirhams, and they further testified that she has received the one thousand dirhams but the woman denies it, and the Qazi ruled based on this testimony, and then both witnesses retracted, they shall pay the 'Mahr al-Mithl' as compensation which was fixed; this is written in *At-Tabyin*. And if they first testified to a marriage for one thousand dirhams without testifying to the receipt of the dower when the marriage ruling was issued, and later testified to the receipt of one thousand dirhams followed by a ruling, and then both witnesses retracted, they will be required to pay the 'Mahr Musamma' (stipulated dower), i.e., one thousand dirhams; this is written in *Al-Kafi*.

If the witnesses for marriage, consummation, and divorce were verified and a simultaneous ruling was issued, and then the marriage witnesses retracted, they shall be liable for one thousand dirhams compensation. ☆

Imam Muhammad stated in *Al-Jami'*: If two witnesses testified on behalf of a woman against a man that he married her for two thousand dirhams and her 'Mahr al-Mithl' is one thousand dirhams, and the Qazi ruled accordingly and the woman received two thousand dirhams; then two other witnesses testified that the man had intercourse with the woman and subsequently gave her three divorces, though the man denies it; so the Qazi decreed a separation between them. If all witnesses then retracted their testimonies, the man has the option to either take one thousand dirhams from the marriage witnesses or receive two thousand dirhams from the

consummation and divorce witnesses. Thus, if he received two thousand dirhams as compensation from the divorce and consummation witnesses, he cannot claim compensation from the marriage witnesses, nor can the divorce and consummation witnesses claim anything from the marriage witnesses. However, if he took one thousand dirhams as compensation from the marriage witnesses, he shall then take another one thousand dirhams from the divorce and consummation witnesses. The marriage witnesses have the right to reclaim (2) from the divorce and consummation witnesses. Regarding the possession of these one thousand dirhams, narrations vary; *Al-Mabsut* states that the marriage witnesses themselves shall receive it, while *Al-Jami'* mentions that the husband shall receive it and pass it to the marriage witnesses. Furthermore, if both sets of witnesses for marriage and divorce testified before the Qazi at once, the order of judicial decree shall be considered. So, if the marriage witnesses were verified first, then this scenario and the first mentioned scenario are identical. But if the divorce witnesses were verified first—for example, they testified that this man had intercourse with this woman yesterday by virtue of marriage and then divorced her—and two other witnesses subsequently testified that he had married the same woman prior to that for one thousand dirhams, and the first two witnesses were verified and the Qazi ordered the payment of 'Mahr al-Mithl', i.e., one thousand dirhams. Then the marriage witnesses were verified and the Qazi decreed another thousand dirhams. If all witnesses then retracted, the divorce and consummation witnesses shall be guarantors for only one thousand, and the marriage witnesses shall also be guarantors for one thousand dirhams, and neither party can reclaim anything from the other. And if both parties were verified together and the Qazi ruled on the testimony of both, then this scenario and the ruling on the first marriage witnesses' testimony...

(1) 'Mut'ah' refers to the clothing and other items which are mandatory according to the Hanafi Imams in the case of divorce before consummation, as detailed in the Book of Marriage. (2) Meaning whatever amount has been paid as compensation.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (445) किताबुर रुजू' अनिश्शहादा

में लिखा है कि अगर एक मर्द ने एक औरत पर सौ दिरहम पर निकाह का दावा किया और औरत ने कहा कि नहीं बल्कि हज़ार दिरहम पर निकाह किया है और उस औरत का महर-ए-मिसल भी हज़ार दिरहम है, फिर दो गवाहों ने यह गवाही दी कि सौ दिरहम महर पर निकाह किया है और क़ाज़ी ने यही हुक्म दे दिया। फिर दोनों (गवाहों) ने रुजू' (गवाही वापस लेना) किया। पस अगर निकाह बाक़ी होने की हालत में या बाद-ए-दख़ूल (सम्भोग के बाद) के तलाक़ होने की सूरत में रुजू' किया, तो इमाम-ए-आज़म रह. व इमाम मोहम्मद रह. के नज़दीक नौ सौ दिरहम औरत को डाँड (जुर्माना) देंगे। और अगर क़ब्ल-ए-दख़ूल (सम्भोग से पहले) के तलाक़ हो जाने की सूरत में रुजू' किया, तो बिल इज्मा' (सर्वसम्मति से) कुछ ज़मान (मुआवज़ा) न देंगे। फिर दोनों इमामों के नज़दीक मुतआ (1) के बाब में हुक्म मुक़र्रर करना वाजिब है; पस अगर ज़्यादा क़रार पाया तो पचास से ज़ियादती की ज़मानत देंगे, यह 'मुहीत' में लिखा है। अगर गवाहों ने गवाही दी कि उसने औरत को हज़ार दिरहम पर निकाह किया है और महर-ए-मिसल उसका पाँच सौ दिरहम है, और यह गवाही दी कि उसने हज़ार दिरहम वसूल कर लिये हैं और वह औरत इंकार करती है और क़ाज़ी ने गवाही पर हुक्म दे दिया, फिर दोनों ने रुजू' किया तो औरत को महर-ए-मिसल डाँड देंगे वह जो मुक़र्रर हुआ है, यह 'तबीन' में लिखा है। और अगर पहले हज़ार दिरहम पर निकाह की गवाही दी और क़ब्ज़ा-ए-महर की गवाही न दी थी कि निकाह का हुक्म हुआ, फिर हज़ार दिरहम वसूल कर लेने की गवाही दी और हुक्म हो गया, फिर दोनों गवाहों से रुजू' किया तो महर-ए-मुसम्मा यानी हज़ार दिरहम देना पड़ेंगे, यह 'काफ़ी' में लिखा है।

अगर निकाह और दख़ूल व तलाक़ के गवाहों की एक साथ ता'दील व म'आ हुक्म हुआ, फिर निकाह के गवाहों ने रुजू' किया तो उनसे हज़ार दिरहम की ज़मान ली जाएगी ☆

इमाम मोहम्मद रह. ने 'जामे'' में फ़रमाया: अगर दो गवाहों ने एक औरत की तरफ़ से मर्द पर यह गवाही दी कि उसने इस औरत से दो हज़ार दिरहम पर निकाह किया है और उसका महर-ए-मिसल हज़ार दिरहम है, और क़ाज़ी ने हुक्म दे दिया और औरत ने दो हज़ार दिरहम वसूल कर लिये; फिर दूसरे दो गवाहों ने गवाही दी कि मर्द ने औरत के साथ वती (सहवास) की और उसको तीन तलाक़ दे दी हैं और मर्द मुन्किर (इनकारी) है; पस क़ाज़ी ने दोनों में तफ़रीक़ (अलगाव) कर दी। फिर सब गवाहों ने रुजू' कर लिया, तो मर्द को इख़्तियार है चाहे निकाह के गवाहों से हज़ार दिरहम ले या दख़ूल व तलाक़ वालों से दो हज़ार दिरहम वसूल कर ले। पस अगर उसने तलाक़ व दख़ूल के गवाहों

से दो हज़ार दिरहम डाँड लिये तो निकाह के गवाहों से ज़मान नहीं ले सकता है, और न तलाक़ व दख़ूल के गवाह निकाह के गवाहों से कुछ ले सकते हैं। और अगर उसने निकाह के गवाहों से हज़ार दिरहम डाँड लिये तो तलाक़ व दख़ूल के गवाहों से एक हज़ार दिरहम और डाँड ले लेगा, और निकाह के गवाहों को इख़्तियार है कि तलाक़ व दख़ूल के गवाहों से वापस (2) लें। और इन हज़ार दिरहम के क़ब्ज़े की सूरत में रिवायत मुख़्तलिफ़ हैं; 'मब्सूत' में है कि निकाह के गवाह ख़ुद वसूल कर लेंगे और 'जामे'' में मज़्कूर है कि शौहर वसूल कर के निकाह के गवाहों को दे देगा। और अगर निकाह और तलाक़ के दोनों फ़रीक़ गवाहों ने अगर एक बारगी क़ाज़ी के सामने गवाही दी, तो हुक्म-ए-क़ज़ा के तरतीब का लिहाज़ होगा। पस अगर पहले निकाह के गवाहों की ता'दील हुई तो यह सूरत और पहली सूरत मज़्कूरह बराबर है। और अगर तलाक़ वालों की पहले ता'दील हुई, मसलन उन्होंने यह गवाही दी कि इस शख़्स ने इस औरत से कल के रोज़ बहुक़्म-ए-निकाह वती की और तलाक़ दे दी, और दूसरे दो गवाहों ने गवाही दी कि इस शख़्स ने इसी औरत से इससे पहले हज़ार दिरहम पर निकाह किया था, फिर पहले दोनों गवाहों की ता'दील हो गई और क़ाज़ी ने महर-ए-मिसल यानी हज़ार दिरहम देने का हुक्म दे दिया। फिर निकाह वालों की ता'दील हुई और क़ाज़ी ने हज़ार दिरहम दीगर (अन्य) की डिक्री कर दी, फिर सब गवाहों ने रुजू' किया तो तलाक़ व दख़ूल के गवाह फ़क़त हज़ार के ज़ामिन होंगे और गवाह निकाह के भी और हज़ार दिरहम के ज़ामिन होंगे, और हर फ़रीक़ दूसरे से कुछ नहीं ले सकता है। और अगर दोनों फ़रीक़ की एक साथ ता'दील हुई और क़ाज़ी ने दोनों की गवाही पर हुक्म दे दिया तो यह सूरत और पहले निकाह वालों की गवाही पर हुक्म...

(1) क़ौलुहु मुतआ यानी वह लिबास वग़ैरह जो तलाक़ क़ब्ल-अद-दख़ूल में अइम्मा हनफ़िया के नज़दीक वाजिब होता है, जैसा कि किताबुन-निकाह में वर्णित है। (2) यानी जो कुछ डाँड (मुआवज़ा) दिया है।

میں لکھا ہے اگر ایک مرد نے ایک عورت پر سو درہم پر نکاح کا دعویٰ کیا اور عورت نے کہا کہ نہیں بلکہ ہزار درہم پر نکاح کیا ہے اور اس عورت کا مہر مثل بھی ہزار درہم ہے پھر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ سو درہم مہر پر نکاح کیا ہے اور قاضی نے یہی حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا پس اگر نکاح باقی ہونے کی حالت میں یا بعد دخول کے طلاق ہونے کی صورت میں رجوع کیا تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک نو سو درہم عورت کو ڈانڈ دیں گے اور اگر قبل دخول کے طلاق ہو جانے کی صورت میں رجوع کیا تو بالا جماع کچھ ضمان نہ دیں گے پھر دونوں اماموں کے نزدیک متعہ ۱ـہ کے باب میں حکم مقرر کرنا واجب ہے پس اگر زیادہ قرار پایا تو پچاس سے زیادتی کی ضمانت دیں گے یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے عورت کو ہزار درہم پر نکاح کیا ہے اور مہر مثل اس کا پانچ سو درہم ہے اور یہ گواہی دی کہ اس نے ہزار درہم وصول کر لئے ہیں اور وہ عورت انکار کرتی ہے اور قاضی نے گواہی پر حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو عورت کو مہر مثل ڈانڈ دیں گے وہ جو مقرر ہوا ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر پہلے ہزار درہم پر نکاح کی گواہی دی اور قبضہ مہر کی گواہی نہ دی تھی کہ نکاح کا حکم ہوا پھر ہزار درہم وصول کر لینے کی گواہی دی اور حکم ہو گیا پھر دونوں گواہوں سے رجوع کیا تو مہر مسمیٰ یعنی ہزار درہم دینا پڑیں گے یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر نکاح اور دخول و طلاق کے گواہوں کی ایک ساتھ تعدیل و معا حکم ہوا پھر نکاح کے گواہوں نے رجوع کیا تو اُن سے ہزار درہم کی ضمان لی جائے گی ☆

امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا اگر دو گواہوں نے ایک عورت کی طرف سے مرد پر یہ گواہی دی کہ اس نے اس عورت سے دو ہزار درہم پر نکاح کیا ہے اور اس کا مہر مثل ہزار درہم ہے اور قاضی نے حکم دے دیا اور عورت نے دو ہزار درہم وصول کر لئے پھر دوسرے دو گواہوں نے گواہی دی کہ مرد نے عورت کے ساتھ وطی کی اور اس کو تین طلاق دے دی ہیں اور مرد منکر ہے پس قاضی نے دونوں میں تفریق کر دی پھر سب گواہوں نے رجوع کر لیا تو مرد کو اختیار ہے چاہے نکاح کے گواہوں سے ہزار درہم لے یا دخول و طلاق والوں سے دو ہزار درہم وصول کر لے پس اگر اس نے طلاق و دخول کے گواہوں سے دو ہزار درہم ڈانڈ لئے تو نکاح کے گواہوں سے ضمان نہیں لے سکتا ہے اور نہ طلاق و دخول کے گواہ نکاح کے گواہوں سے کچھ لے سکتے ہیں اور اگر اس نے نکاح کے گواہوں سے ہزار درہم ڈانڈ لئے تو طلاق و دخول کے گواہوں سے ایک ہزار درہم اور ڈانڈ لے لے گا اور نکاح کے گواہوں کو اختیار ہے کہ طلاق و دخول کے گواہوں سے واپس ۲ـہ لیں اور ان ہزار درہم کے قبضہ کی صورت میں روایات مختلف ہیں مبسوط میں ہے کہ نکاح کے گواہ خود وصول کر لیں گے اور جامع میں مذکور ہے کہ شوہر وصول کر کے نکاح کے گواہوں کو دے دے گا اور اگر نکاح اور طلاق کے دونوں فریق گواہوں نے اگر ایک بارگی قاضی کے سامنے گواہی دی تو حکم قضا کے ترتیب کا لحاظ ہوگا پس اگر پہلے نکاح کے گواہوں کی تعدیل ہوئی تو یہ صورت اور پہلی صورت مذکورہ برابر ہے اور اگر طلاق والوں کی پہلے تعدیل ہوئی مثلاً انہوں نے یہ گواہی دی کہ اس شخص نے اس عورت سے کل کے روز بحکم نکاح وطی کی اور طلاق دے دی اور دوسرے دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس شخص نے اسی عورت سے اس سے پہلے ہزار درہم پر نکاح کیا تھا پھر پہلے دونوں گواہوں کی تعدیل ہوگئی اور قاضی نے مہر مثل یعنی ہزار درہم دینے کا حکم دے دیا پھر نکاح والوں کی تعدیل ہوئی اور قاضی نے ہزار درہم دیگر کی ڈگری کردی پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو طلاق و دخول کے گواہ فقط

ہزار کے ضامن ہوں گے اور گواہ نکاح کے بھی اور ہزار درہم کے ضامن ہوں گے اور ہر فریق دوسرے سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر دونوں فریق کی ایک ساتھ تعدیل ہوئی اور قاضی نے دونوں کی گواہی پر حکم دے دیا تو یہ صورت اور پہلے نکاح والوں کی گواہی پر حکم

۱؎ قولہ متعہ یعنی وہ لباس وغیرہ جو طلاق قبل الدخول میں ائمہ حنفیہ کے نزدیک واجب ہوتا ہے علی ما فی کتاب النکاح۔ ۲؎ یعنی جو کچھ ڈانڈ دیا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (346) Book of Retraction of Testimony

The scenario is similar; likewise, if two witnesses testified that a person admitted to marrying a certain woman, having intercourse (wat'i) with her, and giving her three divorces, and the Qazi (judge) ordered the payment of the customary dower (mahr al-mithl). Subsequently, the woman brought two other witnesses who testified that the husband admitted to marrying her for two thousand dirhams, and the Qazi granted a decree for the additional amount to the woman. If all witnesses then retracted their testimony, this scenario involving an admission is treated the same as the observation of marriage and divorce. Therefore, if the evaluation (ta'dil) and judgment for the witnesses of marriage, consummation, and divorce occurred simultaneously, and then the marriage witnesses retracted, a compensation (zaman) of one thousand dirhams would be taken from them—this one thousand being the amount exceeding the customary dower. If the witnesses of consummation then retracted, they would be fined (dand) two thousand dirhams; one thousand would go to the husband, and the husband would give one thousand to the marriage witnesses. If the consummation witnesses retracted first, he would take a compensation of two thousand dirhams from them. If the husband had not yet taken possession when the marriage witnesses retracted, the marriage witnesses would not pay any fine to the husband. An apostate (murtad) woman claimed against a man that he married her for one thousand dirhams while she was still a Muslim and had intercourse, then divorced her. The claimant woman then became an apostate, and the husband denied all these claims. Her customary dower is one thousand dirhams. Two witnesses on her behalf testified to a marriage for two thousand dirhams, and the Qazi ruled accordingly. Two other witnesses testified that he had intercourse and divorced her yesterday, and she became an apostate today, and the Qazi ruled on this as well. If all witnesses then retracted their testimony, the marriage witnesses would not owe any fine to the husband, but the divorce witnesses would pay a compensation of two thousand dirhams. If a single judgment was made based on the testimony of both sets of witnesses, this situation is identical to the first, i.e., when the ruling on marriage witnesses was made first. If the Qazi first ruled on the witnesses of consummation and divorce and then on the marriage witnesses, and they all retracted, the consummation witnesses would be liable for the customary dower, and the marriage witnesses would be liable for the one thousand exceeding it; neither party can take anything from the other, as recorded in *Al-Muhit*.

If two witnesses testified against a man that he divorced his wife and the husband denies it, and they retracted after the Qazi's ruling: if the divorce occurred after consummation and the husband admits to consummation, there is no fine on the witnesses. However, if the ruling of divorce was made before consummation and the Qazi ordered half the dower or a gift of consolation (mut'ah), then upon retraction, the witnesses shall pay that same amount as a fine to the husband. This is recorded in *Sharh Tahawi*. Imam Muhammad (RA) stated in *Al-Jami* that if a man married a woman but had not yet had intercourse when two witnesses testified that he divorced her, and the Qazi separated them and ordered half the dower; then the husband died and the witnesses retracted, both witnesses must pay half the dower as a fine to the husband's heirs. They will not be liable for the loss of sexual enjoyment (manafi' al-bud'i). They shall not pay the woman more than the compensation for half the dower, and the woman will not receive an inheritance. This rule applies whether the man was healthy or ill, as stated in *Al-Muhit*. If, after the husband's death, testimony was given that he had divorced her during his lifetime before consummation, and they then retracted, they would not be liable for anything to the heirs but would pay the fine for half the dower and inheritance to the woman, as recorded in *Al-Kafi*. If one man and two women testified to a woman's divorce, and another man and two women testified that the man had intercourse with her, and the Qazi decreed both the dower and divorce, and then all witnesses retracted, the witnesses of intercourse would be fined three-fourths of the dower, and the witnesses of divorce would be fined one-fourth of the dower. And if...

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (346) किताब-उर-रुजू अन-अश-शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

होने की सूरत एक जैसी है, इसी तरह अगर दो गवाहों ने यह गवाही दी कि इस व्यक्ति ने स्वीकार किया है कि मैंने इस औरत से निकाह किया और उससे शारीरिक संबंध (वती) बनाए और तीन तलाक़ दे दिए, और काज़ी ने मेहर-ए-मिस्ल (उचित मेहर) का हुक्म दिया। फिर उसके बाद औरत दो अन्य गवाह लाई कि पति ने स्वीकार किया है कि मैंने दो हज़ार दिरहम पर उससे निकाह किया है और काज़ी ने औरत के लिए अतिरिक्त राशि की डिक्री दे दी। फिर सभी गवाहों ने गवाही से रुजू (वापसी/इनकार) किया, तो यह इकरार की सूरत और निकाह व तलाक़ के मुआयने की सूरत एक जैसी है। अतः यदि निकाह और दुखूल (संभोग) व तलाक़ के गवाहों की एक साथ जांच (तदील) और फैसला हुआ, फिर निकाह के गवाहों ने रुजू किया, तो उनसे एक हज़ार दिरहम का जुर्माना (ज़मान) लिया जाएगा, और ये एक हज़ार दिरहम वे हैं जो मेहर-ए-मिस्ल से अधिक हैं। फिर यदि इसके बाद दुखूल के गवाहों ने रुजू किया, तो उनसे दो हज़ार दिरहम का दंड लिया जाएगा, जिसमें से एक हज़ार पति को मिलेंगे और एक हज़ार पति निकाह वाले गवाहों को दे देगा। और यदि दुखूल के गवाहों ने पहले रुजू किया, तो उनसे दो हज़ार दिरहम का ज़मान लिया जाएगा। फिर यदि पति ने अभी तक उस पर कब्ज़ा न किया था कि निकाह के गवाहों ने रुजू किया, तो निकाह वाले गवाह पति को कोई दंड नहीं देंगे। एक मुर्तद (धर्म त्यागी) औरत ने किसी व्यक्ति पर दावा किया कि उसने मुझसे मुसलमान होने की स्थिति में एक हज़ार दिरहम पर निकाह किया है और वती की है, फिर तलाक़ दे दिया है। फिर दावा करने वाली औरत मुर्तद हो गई और पति ने इन सभी बातों से इनकार किया और उस औरत का मेहर-ए-मिस्ल एक हज़ार दिरहम है। फिर उसकी ओर से दो गवाहों ने दो हज़ार दिरहम पर निकाह होने की गवाही दी और काज़ी ने फ़ैसला कर दिया, और दूसरे दो गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने बीते कल उससे वती की और तलाक़ दिया और आज यह मुर्तद हो गई और काज़ी ने इस पर हुक्म दे दिया। फिर सभी गवाहों ने अपनी गवाही से रुजू कर लिया, तो निकाह के गवाह पति को कोई दंड नहीं देंगे और तलाक़ के गवाह दो हज़ार दिरहम का ज़मान देंगे। और यदि दोनों पक्षों के गवाहों की गवाही पर एक साथ फ़ैसला किया गया, तो यह स्थिति और पहली स्थिति, यानी जब निकाह के गवाहों पर पहले हुक्म हुआ हो, एक समान है। और यदि काज़ी ने पहले दुखूल व तलाक़ के गवाहों पर हुक्म दिया, फिर निकाह के गवाहों पर हुक्म दिया, फिर सबने गवाही से रुजू किया, तो दुखूल के गवाह मेहर-ए-मिस्ल के ज़ामिन (उत्तरदायी) होंगे और निकाह के गवाह उस एक

हज़ार के ज़ामिन होंगे जो मेहर-ए-मिस्ल से अधिक हैं, और एक पक्ष दूसरे पक्ष से कुछ नहीं ले सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर यह गवाही दी कि उसने अपनी पत्नी को तलाक़ दे दिया है और पति इससे इनकार करता है, फिर काज़ी के हुक्म देने के बाद दोनों ने रुजू किया, तो यदि तलाक़ दुखूल के बाद हो और पति दुखूल का इकरार करता हो, तो गवाहों पर कोई दंड नहीं है। और यदि दुखूल से पहले तलाक़ होने का हुक्म हुआ और काज़ी ने आधे मेहर या मुतआ (मुआवज़ा) का हुक्म दिया है, तो रुजू के बाद गवाह यही मात्रा पति को दंड स्वरूप देंगे। यह 'शराह तहावी' में लिखा है। इमाम मुहम्मद (रह.) ने 'जामे' में फ़रमाया कि एक व्यक्ति ने एक औरत से निकाह किया और उससे वती नहीं की थी कि दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने इस औरत को तलाक़ दे दिया है, और काज़ी ने दोनों में जुदाई करा दी और आधे मेहर का हुक्म दिया। फिर पति मर गया और गवाहों ने गवाही से रुजू कर लिया, तो दोनों गवाह पति के वारिसों को आधा मेहर दंड स्वरूप देंगे और औरत के यौन उपभोग के लाभ (मनाफ़े बज़ा) का कोई ज़मान नहीं देना पड़ेगा। और आधे मेहर से अधिक का ज़मान औरत को नहीं देंगे और औरत को विरासत नहीं मिलेगी। और पुरुष चाहे स्वस्थ हो या बीमार, यह नियम इसी तरह रहेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि पति की मृत्यु के बाद यह गवाही दी कि उसने इस औरत को अपने जीवन में वती करने से पहले तलाक़ दिया था, फिर दोनों ने रुजू कर लिया, तो वे वारिसों के लिए किसी चीज़ के ज़ामिन नहीं होंगे, बल्कि औरत को आधा मेहर और विरासत का दंड देंगे, यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि एक पुरुष और दो औरतों ने एक औरत के तलाक़ पर गवाही दी और दूसरे एक पुरुष और दो औरतों ने यह गवाही दी कि इस पुरुष ने उससे वती की थी, फिर काज़ी ने मेहर और तलाक़ दोनों की डिक्री दे दी, फिर सभी गवाहों ने रुजू किया, तो वती होने की गवाही देने वालों पर तीन-चौथाई मेहर का दंड पड़ेगा और तलाक़ के गवाहों पर एक-चौथाई मेहर का दंड पड़ेगा। और यदि...

ہونے کی صورت یکساں اسی طرح اگر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس شخص نے اقرار کیا ہے کہ میں نے اس عورت سے نکاح کیا اور اس سے وطی کی اور تین طلاق دے دیں اور قاضی نے مہر المثل کا حکم دیا پھر اس کے بعد عورت دوسرے دو گواہ لائی کہ شوہر نے اقرار کیا ہے کہ میں نے دو ہزار درہم پر اس سے نکاح کیا ہے اور قاضی نے عورت کے لئے زیادتی کی ڈگری کر دی پھر سب گواہوں نے گواہی سے رجوع کیا تو یہ اقرار کی صورت اور معائنہ نکاح و طلاق کی صورت یکساں ہے پس اگر نکاح اور دخول و طلاق کے گواہوں کی ایک ساتھ تعدیل و معاکمہ ہوا پھر نکاح کے گواہوں نے رجوع کیا تو ان سے ہزار درہم کی ضمان لی جائے گی اور یہ ہزار درہم وہ ہیں جو مہر مثل سے زائد ہیں پھر اگر اس کے بعد دخول کے گواہوں نے رجوع کیا تو ان سے دو ہزار درہم ڈانڈ لئے جائیں گے ایک ہزار اس میں سے شوہر کو ملیں گے اور ایک ہزار شوہر نکاح والے گواہوں کو دے دے گا اور اگر دخول کے گواہوں نے پہلے رجوع کیا تو ان سے دو ہزار درہم کی ضمان لے گا پس اگر ہنوز شوہر نے اس پر قبضہ نہ کیا تھا کہ نکاح کے گواہوں نے رجوع کیا تو نکاح والے گواہ شوہر کو کچھ ڈانڈ نہ دیں گے ایک مرتد عورت نے کسی شخص پر یہ دعویٰ کیا کہ اس نے مجھ سے مسلمان ہونے کی حالت میں ہزار درہم پر نکاح کیا ہے اور وطی کی ہے پھر طلاق دے دی ہے پھر عورت مدعیہ مرتد ہوئی ہے اور شوہر نے ان سب باتوں سے انکار کیا اور اس عورت کا مہر مثل ہزار درہم ہے پھر اس کی طرف سے دو گواہوں نے دو ہزار درہم پر نکاح ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے فیصلہ کر دیا اور دوسرے دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے کل کے روز اس سے وطی کی اور طلاق دی اور آج کے روز یہ مرتد ہوگئی اور قاضی نے اس پر حکم دے دیا پھر سب گواہوں نے اپنی گواہی سے رجوع کر لیا تو نکاح کے

گواہ شوہر کو کچھ ڈانڈ نہ دیں گے اور طلاق کے گواہ دو ہزار درہم ضمان دیں گے اور اگر دونوں فریق گواہوں کی گواہی پر ایک ساتھ فیصلہ کیا گیا تو یہ صورت اور پہلی صورت یعنی جب نکاح کے گواہوں پر پہلے حکم ہوا ہو یکساں ہے اور اگر قاضی نے پہلے دخول و طلاق کے گواہوں پر حکم دیا پھر نکاح کے گواہوں پر حکم دیا پھر سبھوں نے گواہی سے رجوع کیا تو دخول کے گواہ مہر مثل کے ضامن ہوں گے اور نکاح کے گواہ اور ایک ہزار کے ضامن ہوں گے جو مہر مثل سے زائد ہیں اور ایک فریق دوسرے فریق سے کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے اپنی عورت کو طلاق دے دی اور شوہر اس سے انکار کرتا ہے پھر قاضی کے حکم دینے کے بعد دونوں نے رجوع کیا پس اگر طلاق بعد دخول کے ہو اور شوہر دخول کا اقرار کرتا ہو تو گواہوں پر کچھ ڈانڈ نہیں ہے اور اگر دخول سے پہلے طلاق واقع ہونے کا حکم ہوا اور نصف مہر یا متعہ کا حکم قاضی نے دیا ہے تو بعد رجوع کے گواہ یہی مقدار شوہر کو ڈانڈ دیں گے یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے امام محمدؒ نے جامع میں فرمایا کہ ایک شخص نے ایک عورت سے نکاح کیا اور اس سے وطی نہیں کی تھی کہ دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اس عورت کو طلاق دے دی ہے اور قاضی نے دونوں میں جدائی کر دی اور آدھے مہر کا حکم دیا پھر شوہر مر گیا اور گواہوں نے گواہی سے رجوع کر لیا تو دونوں گواہ شوہر کے وارثوں کو آدھا مہر ڈانڈ دیں گے اور عورت کے منافع بضع کی کچھ ضامن نہیں دینی پڑے گی اور نصف مہر سے زیادہ کی ضمان عورت کو نہ دیں گے اور عورت کو میراث نہ ملے گی اور مرد خواہ صحیح ہو یا مریض یہ حکم برابر اسی طرح رہے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر شوہر مرنے کے بعد یہ گواہی دی کہ اس نے اس عورت کو اپنی زندگی میں وطی کرنے سے پہلے طلاق دی تھی پھر دونوں نے رجوع کر لیا تو وارثوں کے واسطے کسی چیز کے ضامن نہ ہوں گے اور عورت کو نصف مہر اور میراث کی ڈانڈ دیں گے یہ کافی میں لکھا ہے اگر ایک

مرد اور دو عورتوں نے ایک عورت کی طلاق پر گواہی دی اور دوسرے ایک مرد اور دو عورتوں نے یہ گواہی دی کہ اس مرد نے اس سے وطی کی تھی پس قاضی نے مہر اور طلاق دونوں کی ڈگری کر دی پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو وطی واقع ہونے کے گواہوں پر تین چوتھائی مہر ڈانڈ پڑے گا اور طلاق کے گواہوں پر چوتھائی مہر ڈانڈ پڑے گا اور اگر

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (347) Book of Recantation of Testimony

If a single male witness to the consummation (dukhul) recants his testimony, he shall be liable for one-fourth of the dower (mahr). If a single male witness to the divorce (talaq) recants, he shall not be liable for anything. If all the witnesses to the consummation recant, they shall be liable for half of the dower. If only the witnesses to the divorce recant, they shall not be liable for anything. If one female witness of the divorce and one female witness of the consummation recant, a fine of one-eighth of the dower will be imposed on the female witness of the consummation, and there will be no liability for the female witness of the divorce; this is written in 'al-Mabsut'.

If two men testified to the divorce and two men testified to the consummation and a judgment was passed, then one witness of the consummation recanted, he will be liable for one-fourth of the dower. If thereafter one witness to the divorce recants, he will not pay any compensation. If both witnesses of the divorce and one witness of the consummation recant, then they shall all be liable for half the dower; half of this will be divided among the two witnesses of the consummation, and the rest among the three witnesses in three parts, as written in 'al-Hawi'. If two witnesses testified that he gave his wife one divorce and others testified that he gave three divorces and had not copulated with her, the judge (Qadi) ordered separation and payment of half dower. Then, if all witnesses recanted, the liability for half the dower will fall on the witnesses of the three divorces, and no liability will fall on the witnesses of the one divorce; this is written in 'al-Zahiriyya'. If two persons testified against a man that he divorced his wife in the month of Ramadan last year and had not copulated with her, the Qadi, based on this testimony, made half dower mandatory upon him. Then both witnesses recanted, and whether the Qadi had yet recovered the compensation of half the dower from them or not, two other witnesses testified that he divorced his wife before consummation in the month of Shawwal of the last year; in this case, the testimony of the second party will not be accepted, as written in 'al-Muhit'. If the husband admits to this fact, he will return the fine taken from the witnesses. Some have said that this is not according to the Imam but according to the Sahiban (disciples); this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. If the second party stated the time of divorce to be prior to the time stated by the first party, the testimony will be accepted and the liability from the first party will be dismissed; this is written in 'al-Mabsut'. If two witnesses testified to the divorce and two witnesses testified to the consummation and the woman's dower was not fixed and a judgment was passed, then all witnesses recanted, both witnesses of the divorce will be liable for half of the

'mut'ah' (consolation gift) and the witnesses of consummation will be liable for the remaining dower; this is written in 'al-Hawi'. If two witnesses testified that he married this woman for a thousand dirhams and her 'mahr al-mithl' (proper dower) is also a thousand dirhams, and the husband said he married without fixing a dower and the Qadi gave judgment on the testimony, then the husband divorced her. If both recanted, they must pay a fine equal to the excess between the 'mut'ah' and five hundred dirhams. If two other witnesses testified to the occurrence of consummation and then recanted, the witnesses of consummation specifically will be liable for five hundred dirhams, and the excess between the remaining part and five hundred dirhams will be mandatory equally upon both parties. And if two other witnesses testified to the divorce and judgment was passed, then everyone recanted, the witnesses of consummation specifically will be liable for five hundred dirhams, and the excess between the portion and half dower will be mandatory half-and-half upon the witnesses of both consummation and marriage parties, and the amount of 'mut'ah' divided into three parts will be mandatory on the three parties; this is in 'Muhit al-Sarakhsi'.

Legal Problem (Mas'alah): If two witnesses testified that he married this woman for a thousand dirhams and the husband denies it, and the woman's 'mahr al-mithl' is five hundred dirhams, and two other witnesses testified that he divorced her before consummation, and the Qadi gave judgment, then everyone recanted, two hundred and fifty dirhams will be mandatory upon both the marriage and divorce parties, and if from these two parties...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (347) किताबुर रुजू' अनिश शहादत

यदि अकेले एक पुरुष प्रवेश (दुखूल) के गवाह ने अपनी गवाही वापस ले ली (रुजू किया), तो वह महर के एक-चौथाई हिस्से का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा। और यदि अकेले पुरुष तलाक के गवाह ने रुजू किया, तो वह किसी भी चीज़ का ज़िम्मेदार नहीं होगा। यदि प्रवेश के सभी गवाहों ने रुजू किया, तो वे आधे महर के ज़िम्मेदार होंगे। और यदि केवल तलाक के गवाहों ने रुजू किया, तो वे किसी चीज़ के ज़िम्मेदार नहीं होंगे। यदि तलाक के गवाहों में से एक महिला और प्रवेश के गवाहों में से एक महिला ने रुजू किया, तो प्रवेश के गवाहों की महिला पर महर का आठवाँ हिस्सा दंड स्वरूप देना होगा और तलाक की गवाह महिला पर कोई जुर्माना (ज़मान) नहीं होगा, यह 'मबसूत' में लिखा है।

यदि दो पुरुषों ने तलाक पर और दो पुरुषों ने प्रवेश पर गवाही दी और निर्णय हो गया, फिर प्रवेश के एक गवाह ने रुजू किया, तो वह चौथाई महर का ज़िम्मेदार होगा। फिर यदि इसके बाद तलाक के एक गवाह ने रुजू किया, तो वह कोई जुर्माना नहीं देगा। यदि तलाक के दोनों गवाहों और प्रवेश के एक गवाह ने रुजू किया, तो सभी आधे महर के ज़िम्मेदार होंगे; इसका आधा भाग प्रवेश के दोनों गवाहों पर और शेष तीनों गवाहों पर तीन हिस्सों में बँटकर लागू होगा, यह 'हावी' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने अपनी पत्नी को एक तलाक दिया है और दूसरों ने गवाही दी कि तीन तलाक दिए हैं और उसने उससे संभोग नहीं किया था, तो काज़ी ने दोनों के अलग होने और आधे महर दिलाने का निर्णय दिया। फिर यदि सभी गवाहों ने रुजू किया, तो आधे महर का जुर्माना तीन तलाक वाले गवाहों पर होगा और एक तलाक वालों पर कोई जुर्माना नहीं होगा, यह 'ज़हीरिया' में लिखा है। यदि दो व्यक्तियों ने किसी व्यक्ति के विरुद्ध यह गवाही दी कि उसने पिछले वर्ष रमज़ान के महीने में अपनी पत्नी को तलाक दिया था और उसने संभोग नहीं किया था, तो काज़ी ने उस गवाही के आधार पर उस पर आधा महर अनिवार्य कर दिया। फिर दोनों गवाहों ने रुजू किया और काज़ी ने अभी उनसे आधे महर का जुर्माना दिलाया था या नहीं कि अन्य दो गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने अपनी पत्नी को संभोग से पूर्व पिछले वर्ष शव्वाल के महीने में तलाक दिया है, तो दूसरे पक्ष की गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि पति ने इस बात को स्वीकार कर लिया, तो वह जुर्माना जो गवाहों से लिया गया है, उन्हें वापस कर देगा। कुछ ने कहा कि यह इमाम के अनुसार नहीं है बल्कि साहिबैन के अनुसार है, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। यदि दूसरे पक्ष ने पहले पक्ष के समय से पूर्व तलाक का समय बताया, तो गवाही स्वीकार्य होगी और पहले पक्ष से जुर्माना समाप्त हो जाएगा, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने तलाक पर और दो गवाहों ने प्रवेश पर गवाही दी

और महिला का महर तय नहीं हुआ था और उस पर फैसला हो गया, फिर सभी गवाहों ने रुजू किया, तो तलाक के दोनों गवाह आधे 'मुतआ' (उपहार) के ज़िम्मेदार होंगे और प्रवेश के गवाह शेष महर के ज़िम्मेदार होंगे, यह 'हावी' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने इस महिला से एक हजार दिरहम पर निकाह किया है और उसका 'महर-ए-मिसल' (समान महर) भी एक हजार दिरहम है, और पति ने कहा कि महर तय किए बिना निकाह किया है और काज़ी ने गवाही पर फैसला दे दिया, फिर पति ने उसे तलाक दे दिया। फिर यदि दोनों ने रुजू किया, तो उन पर 'मुतआ' और पाँच सौ दिरहम के बीच के अंतर के बराबर जुर्माना देना होगा। और यदि अन्य दो गवाहों ने प्रवेश होने पर गवाही दी और फिर रुजू किया, तो प्रवेश के गवाहों पर विशेष रूप से पाँच सौ दिरहम का जुर्माना अनिवार्य होगा और शेष भाग तथा पाँच सौ दिरहम के बीच का अंतर दोनों पक्षों पर आधा-आधा अनिवार्य होगा। और यदि अन्य दो गवाहों ने तलाक की गवाही दी और फैसला हो गया, फिर सबने रुजू किया, तो प्रवेश के गवाहों पर विशेष रूप से पाँच सौ दिरहम का जुर्माना अनिवार्य होगा, और शेष तथा आधे महर के बीच का अंतर प्रवेश और निकाह दोनों पक्षों के गवाहों पर आधा-आधा अनिवार्य होगा और तीनों पक्षों पर 'मुतआ' की राशि के तीन हिस्से करके अनिवार्य होगी, यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में है।

मसला (समस्या): यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने एक हजार दिरहम पर इस महिला से निकाह किया है और पति इनकार करता है, और महिला का 'महर-ए-मिसल' पाँच सौ दिरहम है, और अन्य दो गवाहों ने गवाही दी कि संभोग से पहले उसने उसे तलाक दे दिया है, और काज़ी ने फैसला दे दिया, फिर सबने रुजू किया, तो निकाह और तलाक के दोनों पक्षों पर ढाई-ढाई सौ दिरहम अनिवार्य होंगे और यदि इन दोनों पक्षों के..

اکیلی ایک مرد گواہ دخول نے رجوع کیا تو چوتھائی مہر کا ضامن ہوگا اور اگر اکیلے مرد طلاق کے گواہ نے رجوع کیا تو کچھ ضامن نہ ہوگا اور اگر دخول کے سب گواہوں نے رجوع کیا تو آدھے مہر کے ضامن ہوں گے اور اگر طلاق ہی کے گواہوں نے رجوع کیا تو کچھ ضامن نہ ہوں گے اور اگر طلاق کے گواہوں کی ایک عورت اور دخول کے گواہوں کی ایک عورت نے رجوع کیا دخول کے گواہوں کی عورت پر آٹھواں حصہ مہر ڈانڈ پڑے گا اور طلاق کی گواہ عورت پر کچھ ضمان نہ ہوگی یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر دو مردوں نے طلاق پر اور دو مردوں نے دخول پر گواہی دی اور حکم ہو گیا پھر دخول کے ایک گواہ نے رجوع کیا تو چوتھائی مہر کا ضامن ہوگا پھر اگر اس کے بعد طلاق کے ایک گواہ نے رجوع کیا تو کچھ ضمان نہ دے گا اور اگر طلاق کے دونوں گواہوں نے اور دخول کے ایک گواہ نے رجوع کیا تو سب آدھے مہر کے ضامن ہوں گے آدھا اس میں سے دخول کے دونوں گواہوں پر اور باقی تینوں گواہوں پر تین حصہ ہو کر تقسیم ہو گا یہ حاوی میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے اپنی عورت کو ایک طلاق دی ہے اور دوسروں نے یہ گواہی دی کہ تین طلاق دی ہیں اور اس سے وطی نہیں کی تھی پس قاضی نے دونوں کے جدا کر دینے اور نصف مہر دلانے کا حکم کیا پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو آدھے مہر کی ضمان تین طلاق والے گواہوں پر ہوگی اور ایک طلاق والوں پر کچھ ضمان نہ ہوگی یہ ظہیریہ میں لکھا ہے اگر دو شخصوں نے کسی شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے سال گذشتہ میں رمضان کے مہینہ میں اپنی عورت کو طلاق دی اور اس نے وطی نہیں کی تھی پس قاضی نے بنا بر اس گواہی کے نصف مہر اس پر لازم کیا پھر دونوں گواہوں نے رجوع کیا اور قاضی نے ہنوز ان سے نصف مہر کی ضمان

دلائی تھی یا نہ دلائی تھی کہ دوسرے دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اپنی عورت کو قبل وطی کے سال گذشتہ کے ماہ شوال میں طلاق دی ہے تو دوسرے فریق کی گواہی مقبول نہ ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر شوہر نے اس امر کا اقرار کر لیا تو جو ڈانڈ گواہوں سے لیا ہے ان کو واپس دے گا اور بعض نے کہا کہ یہ امام کے نزدیک نہیں ہے بلکہ صاحبین کے نزدیک ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر فریق ثانی نے پہلے فریق کے وقت سے طلاق کا وقت مقدم بیان کیا تو گواہی مقبول ہوگی اور پہلے فریق سے ضمان ساقط ہو جائے گی یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے طلاق پر اور دو گواہوں نے دخول پر گواہی دی اور عورت کا مہر مقرر نہیں ہوا تھا اور اس پر حکم ہو گیا پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو طلاق کے دونوں گواہ نصف متعہ کے ضامن ہوں گے اور دخول کے گواہ باقی مہر کے ضامن ہوں گے یہ حاوی میں لکھا ہے دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے اس عورت سے ہزار درہم پر نکاح کیا ہے اور اس کا مہر مثل بھی ہزار درہم اور شوہر نے کہا کہ بدون مہر مقرر ہونے کے نکاح کیا ہے اور قاضی نے گواہی پر حکم دے دیا پھر شوہر نے اس کو طلاق دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو ان پر متعہ اور پانچ سو درہم کے درمیان میں جو زیادتی ہے اس قدر ضمان دینی ہوگی اور اگر دوسرے دو گواہوں نے دخول واقع ہونے پر گواہی دیگر رجوع کیا تو دخول کے گواہوں پر بالخصوص پانچ سو درہم کی ضمان لازم ہوگی اور باقی حصہ اور پانچ سو درہم کے درمیان کی زیادتی دونوں فریقوں پر آدھی آدھی واجب ہوگی اور اگر دوسرے دو گواہوں نے طلاق کی گواہی دی اور حکم ہو گیا پھر سبھوں نے رجوع کیا تو دخول کے گواہوں پر بالخصوص پانچ سو درہم کی ضمان لازم ہوگی اور حصہ اور نصف مہر کے درمیان کی زیادتی دخول اور نکاح دونوں فریق گواہوں پر نصف نصف لازم ہوئی اور تینوں فریقوں پر مقدار متعہ کے تین حصہ کر کے واجب ہوگی یہ محیط سرخسی میں ہے۔

مسئلہ: اگر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے ہزار درہم پر اس عورت سے نکاح کیا ہے اور شوہر انکار کرتا ہے اور عورت کا مہر مثل پانچ سو درہم ہے اور دوسرے دو گواہوں نے گواہی دی کہ قبل دخول کے اس نے اس کو طلاق دے دی ہے اور قاضی نے حکم دے دیا پھر سبھوں نے رجوع کیا تو نکاح اور طلاق کے دونوں فریقوں پر ڈھائی ڈھائی سو درہم واجب ہوں گے اور اگر ان دونوں فریق کے

Before withdrawing, two witnesses testified regarding consummation (entry), and the Qazi (judge) mandated one thousand Dirhams upon the husband. If they subsequently withdrew their testimony, the witnesses of the marriage shall be liable for five hundred Dirhams (the amount exceeding the 'Mahr al-Mithl' or customary dower), while three-quarters of the remaining five hundred Dirhams shall be mandated upon the witnesses of consummation and one-quarter upon the witnesses of divorce. This is recorded in 'al-Hawi'. If two witnesses testified that he took an oath saying, "I shall not have intercourse with her on the day of Eid al-Adha," and others testified that he divorced her on the day of Eid, then the Qazi separated them despite intercourse not having occurred; thus the Qazi mandated half the dower upon him. If they all later withdrew their testimony, the liability (Daman) for the dower shall fall upon the witnesses of divorce, not the witnesses of the oath (Ila). This is recorded in 'al-Mabsut'. Regarding a woman with whom her husband had not had intercourse, testimony was given that she obtained a 'Khula' (divorce initiated by the wife) from her husband on the condition that she waived her dower, and while the woman denies this, the man claims it. If the Qazi ruled based on both testimonies and they later withdrew, they must provide half the dower to the woman. However, if the husband had intercourse with the woman in this matter, the witnesses shall be liable for the full dower; this is stated in 'al-Zakhira'. If, upon a man's claim, two witnesses testified that the woman obtained 'Khula' from him for one thousand Dirhams and the woman denied it, and then the witnesses withdrew, they must pay an indemnity of one thousand Dirhams to the woman. But if the woman herself was the claimant, they owe no indemnity; this is stated in 'al-Mudmarat'.

Chapter: (6) Regarding the withdrawal of testimony concerning manumission (freeing a slave), making a slave 'Mudabbar', and making a slave 'Mukatab'

If two witnesses testified that a person freed his slave and the Qazi issued a ruling, and then both withdrew, they must pay an indemnity for the price of the slave, whether they are wealthy or in hardship. The 'Wala' (patronage/loyalty) of the slave remains with the one who freed him; this is found in 'Fath al-Qadir'. If two witnesses testified against someone that he freed this particular female slave of his, and the Qazi ruled accordingly, and the female slave then married, and subsequently both witnesses withdrew, they shall pay an indemnity for her price to the owner. Furthermore, it is not lawful for the owner to have intercourse with her; this is written in 'al-Hawi'. If two witnesses testified in the month of Shawwal against a person that

he freed his slave in Ramadan, and on the day of testimony the slave's value was two thousand Dirhams, while in Ramadan his value was one thousand Dirhams, and until the verification ('Ta'dil') of the witnesses, the slave's value rose to three thousand Dirhams, and after verification the Qazi ruled, and then both withdrew, they shall be liable for the price of the slave on the day the Qazi decreed the manumission, which is three thousand Dirhams; as mentioned in 'al-Muhit'. Regarding penalties ('Hudud') and punishment for crimes, the slave shall be considered as a free person from the time of manumission in Ramadan; this is recorded in 'Muhit al-Sarakhsi'. If two witnesses testified that he freed his slave in Ramadan and the Qazi ruled accordingly, and they then withdrew, indemnity is mandatory upon both. Subsequently, if both produced witnesses to the fact that he was freed in Sha'ban, according to the Imam, the liability is not waived, but according to the Sahibayn (two companions of the Imam), it is waived. If they produced witnesses that he was freed in Shawwal, by consensus, the liability is not waived; this is in 'Sharh Tahawi'. If they testified that he made his slave 'Mudabbar' (freedom promised upon the master's death) and the Qazi ruled, then they withdrew, they shall be liable for whatever loss was incurred by the 'Mudabbar' status. Thus, if the master dies and the slave can be freed within one-third of his estate, he becomes free, and both witnesses shall pay the price for his status as a 'Mudabbar'. And if with the master...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द (5) | ३४८ | किताब अर-रुजू' अन इश-शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

रुजू (गवाही वापस लेने) करने से पहले दो गवाहों ने संभोग (दखुल) की गवाही दी और काज़ी ने पति पर एक हज़ार दरहम वाजिब किए, फिर भी अगर उन्होंने रुजू किया, तो निकाह के गवाहों पर पाँच सौ दरहम, जो मेहर-ए-मिस्ल से अधिक हैं, वाजिब होंगे और शेष पाँच सौ दरहम का तीन-चौथाई दखुल (संभोग) के गवाहों पर और एक-चौथाई तलाक़ के गवाहों पर वाजिब होगा। यह 'हावी' में लिखा है। अगर दो गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने कसम खाई थी कि मैं इससे ईद-उल-अज़हा के दिन संभोग नहीं करूँगा और दूसरों ने गवाही दी कि उसने ईद के दिन उसे तलाक़ दे दी, फिर काज़ी ने उसे अलग कर दिया और उसके साथ संभोग नहीं किया था, तो काज़ी ने उस पर आधा मेहर अनिवार्य किया। फिर सबने रुजू किया, तो मेहर का हर्जाना (ज़मान) तलाक़ के गवाहों पर होगा, न कि ईला के गवाहों पर। यह 'मबसूत' में लिखा है। ऐसी स्त्री के बारे में जिससे उसके पति ने संभोग नहीं किया था, यह गवाही दी गई कि उसने अपने पति से 'खुला' (तलाक) करा लिया है इस शर्त पर कि अपना मेहर उसे माफ़ कर दिया है, और स्त्री इनकार करती है और पुरुष दावा करता है और काज़ी ने दोनों की गवाही पर हुक्म दे दिया, फिर दोनों ने रुजू किया तो आधा मेहर स्त्री को दिलवा दें। और अगर इस मामले में इस स्त्री के साथ पति ने संभोग किया हो, तो वे पूरे मेहर के ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होंगे, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। अगर पुरुष के दावे पर दो गवाहों ने यह गवाही दी कि इस स्त्री ने उससे एक हज़ार दरहम पर खुला करा लिया है और स्त्री मुकर गई, फिर गवाहों ने रुजू किया, तो स्त्री को एक हज़ार दरहम का हर्जाना देंगे, और अगर खुद स्त्री ही दावेदार हो, तो कुछ हर्जाना नहीं देंगे, यह 'मुज़मरात' में लिखा है।

अध्याय: (6) आज़ाद करने, 'मुदब्बर' बनाने और 'मुकातब' करने की गवाही से रुजू करने के बयान में

अगर दो गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने अपने गुलाम को आज़ाद कर दिया है और काज़ी ने हुक्म दे दिया, फिर दोनों ने रुजू किया, तो गुलाम की कीमत का दंड (मुआवजा) दें, चाहे वे संपन्न हों या तंगदस्त हों, और गुलाम की 'वला' (संरक्षण) उसे आज़ाद करने वाले को मिलेगी, यह 'फ़तह-उल-क़दीर' में है। अगर दो गवाहों ने किसी व्यक्ति पर यह गवाही दी कि उसने अपनी यह दासी आज़ाद कर दी है और काज़ी ने गवाही पर हुक्म दे दिया और दासी ने अपना निकाह कर लिया, फिर दोनों ने गवाही से रुजू किया, तो मालिक को उसकी कीमत का दंड देंगे और मालिक के लिए उससे संभोग

करना हलाल नहीं है, यह 'हावी' में लिखा है। अगर दो गवाहों ने शव्वाल के महीने में किसी व्यक्ति पर यह गवाही दी कि उसने रमज़ान में अपना गुलाम आज़ाद कर दिया है, और गवाही के दिन गुलाम की कीमत दो हज़ार दरहम थी और रमज़ान में उसकी कीमत एक हज़ार दरहम थी, फिर गवाहों की पुष्टि (तादील) होने तक गुलाम की कीमत तीन हज़ार दरहम हो गई, फिर पुष्टि हो गई और काज़ी ने हुक्म दे दिया, फिर दोनों ने रुजू किया, तो वे गुलाम की उस कीमत के ज़िम्मेदार होंगे जो काज़ी द्वारा आज़ादी का हुक्म देने के दिन थी, यानी तीन हज़ार दरहम, जैसा कि 'मुहीत' में वर्णित है। और उस गुलाम पर दंड (हुदूद) और अपराध की सज़ा का हुक्म रमज़ान से आज़ाद करने के समय तक एक स्वतंत्र व्यक्ति की तरह होगा, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। अगर दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने रमज़ान में अपना गुलाम आज़ाद कर दिया और काज़ी ने गवाही पर यह हुक्म दे दिया, फिर दोनों ने रुजू किया, तो दोनों पर हर्जाना वाजिब होगा। फिर अगर दोनों ने इस बात के गवाह पेश किए कि उसने शाबान में आज़ाद किया है, तो इमाम के अनुसार हर्जाना समाप्त नहीं होगा और साहिबैन के अनुसार समाप्त हो जाएगा। और अगर इस बात के गवाह सुनाए कि उसने शव्वाल में आज़ाद किया है, तो सर्वसम्मति से हर्जाना समाप्त नहीं होगा, यह 'शरह तहावी' में लिखा है। अगर गवाही दी कि उसने अपना गुलाम 'मुदब्बर' (वसीयत के तहत आज़ाद) कर दिया है और काज़ी ने हुक्म दे दिया है, फिर रुजू किया, तो 'मुदब्बर' करने से जितना नुकसान हुआ है, उसके वे ज़िम्मेदार होंगे। अतः यदि मालिक मर जाए और यह गुलाम उसकी संपत्ति के एक-तिहाई भाग से निकल जाए, तो वह आज़ाद हो जाएगा, और दोनों गवाह उसके'मुदब्बर' होने की स्थिति की कीमत अदा करेंगे और यदि मालिक के पास...

رجوع کرنے سے پہلے دو گواہوں نے دخول کی گواہی دی اور قاضی نے شوہر پر ہزار درہم واجب کئے پھر بھی نے رجوع کیا تو نکاح کے گواہوں پر پانچ سو درہم جو مہر مثل سے زائد ہیں واجب ہوں گے اور باقی پانچ سو درہم کی تین چوتھائی دخول کے گواہوں پر اور ایک چوتھائی طلاق کے گواہوں پر واجب ہو گی۔ یہ حاوی میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے قسم کھائی تھی کہ میں اس سے عید قربان کے روز وطی نہ کروں گا اور دوسروں نے گواہی دی کہ اس نے عید قربان کے روز اس کو طلاق دے دی پس قاضی نے اس کو جدا کر دیا اور اس کے ساتھ وطی نہیں کی تھی پس قاضی نے اس پر آدھا مہر لازم کیا پھر سبھوں نے رجوع کیا تو ضمان مہر طلاق کے گواہوں پر لازم ہوگی نہ ایلاء کے گواہوں پر یہ مبسوط میں لکھا ہے ایسی عورت کی نسبت جس سے اس کے شوہر نے وطی نہیں کی تھی یہ گواہی دی کہ اس نے اپنے شوہر سے خلع کرا لیا ہے اس شرط پر کہ اپنا مہر اس کو معاف کر دیا ہے اور عورت انکار کرتی ہے اور مرد مدعی ہے اور قاضی نے دونوں کی گواہی پر حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو آدھا مہر عورت کو دلوا دیں اور اگر اس مسئلہ میں اس عورت سے شوہر نے وطی کی ہو تو تمام مہر کے ضامن ہوں گے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر مرد کے دعویٰ پر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس عورت نے اس سے ہزار درہم پر خلع کرا لیا ہے اور عورت منکر ہے پھر گواہوں نے رجوع کیا تو عورت کو ہزار درہم کی ضمان دیں اور اگر خود عورت ہی مدعی ہو تو کچھ ضمان نہ دیں گے یہ مضمرات میں لکھا ہے۔

باب : (6) آزاد کرنے مدبر کرنے اور مکاتب کرنے کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں

اگر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اپنے غلام کو آزاد کر دیا ہے اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو غلام کی قیمت ڈانڈ دیں خواہ خوش حال ہوں یا تنگ دست ہوں اور غلام کی ولاء اس کے آزاد کرنے والے کو ملے گی یہ فتح القدیر میں ہے اگر دو گواہوں نے کسی شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے اپنی یہ باندی آزاد کر دی ہے اور قاضی نے گواہی پر حکم دے دیا اور باندی نے اپنا نکاح کیا پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا تو مالک کو اس کی قیمت کی ڈانڈ دیں گے اور مالک کو اس سے وطی کرنا حلال نہیں ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے شوال میں کسی شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے رمضان میں اپنا غلام آزاد کر دیا ہے اور گواہی کے روز غلام کی قیمت دو ہزار درہم تھی اور رمضان میں اس کی قیمت ہزار درہم تھی پھر گواہوں کی تعدیل ہونے تک غلام کی قیمت تین ہزار درہم ہو گئی پھر تعدیل ہو گئی اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو غلام کی اس قیمت کے ضامن ہوں گے جو قاضی کی آزادی کا حکم دینے کے روز ہے یعنی تین ہزار درہم کذا فی المحیط اور اس غلام پر حدود و جزاء جرم کا حکم رمضان سے آزاد کرنے کے وقت تک آزاد دن کے مانند ہوگا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے رمضان میں اپنا غلام آزاد کر دیا اور قاضی نے گواہی پر یہ حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو دونوں پر ضمان واجب ہوگی پھر اگر دونوں نے اس امر کے گواہ قائم کئے کہ اس نے شعبان میں آزاد کیا ہے تو امام کے نزدیک ضمان ساقط نہ ہوگی اور صاحبینؒ کے نزدیک ساقط ہو گی اور اگر اس امر کے گواہ سنائے کہ اس نے شوال میں آزاد کیا ہے تو بالاتفاق ضمان ساقط نہ ہو گی یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے اگر گواہی دی کہ اس نے اپنا غلام مدبر کر دیا ہے اور قاضی نے حکم دے دیا ہے پھر رجوع کیا تو جس قدر مدبر کرنے سے نقصان آیا اس کے ضامن ہوں گے پس اگر مولیٰ مر گیا اور یہ غلام اس کے تہائی مال

سے نکلتا ہے تو آزاد ہو جائے گا اور دونوں گواہ اس کے مدبر ہونے کی حالت کی قیمت ادا کریں

اور اگر مولیٰ کے پاس

Fatawa al-Alamgiri..... Volume 5 (339) Book of Retraction of Testimony

If there was no other property, one-third (of the slave) shall be freed, and he shall work (*sa'i*) for the remaining two-thirds of his value as a *mudabbar* (a slave promised freedom upon the master's death). Both witnesses shall provide a guarantee (*daman*) for one-third of the price, provided that the slave pays the two-thirds price immediately. This one-third price cannot be taken from the slave. If the slave fails to pay the two-thirds price promptly and becomes unable to do so, the heirs have the option to take it from the witnesses, and the witnesses shall then collect it from the slave; this is recorded in *al-Mabsut*.

If two witnesses testify that a master has indeed freed his slave, and another two testify that he has made him a *mudabbar*, and the Judge (*Qadi*) rules based on their testimony, and then all retract, the liability for compensation (*daman*) shall fall on the witnesses of manumission, not on the witnesses of *tadbir*. However, if the witnesses of *tadbir* testified first and the Judge ruled accordingly, then two other witnesses testified to manumission and the Judge ruled on that as well, and subsequently all retracted, then the witnesses of *tadbir* shall pay for the loss in the slave's value caused by the *tadbir* status. Thereafter, the witnesses of manumission shall pay the slave's price as per his status as a *mudabbar*. If the witnesses of manumission testified that he freed the slave before making him a *mudabbar*, and the Judge accepted this testimony, but they later retracted, the witnesses of *tadbir* shall be exonerated, and the price shall be mandatory upon the witnesses of manumission. The scholars have stated that this ruling should align with the view of the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad); otherwise, according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), the testimony of manumission should not be accepted; this is written in *al-Muhit*.

If testimony is given against a person that he has entered into a contract of manumission (*kitabat*) with his slave for one thousand dirhams with a one-year term, and a ruling is issued, but then both witnesses retract their testimony—and the slave is valued at one thousand or two thousand dirhams—then the witnesses shall pay his price and collect it in installments. The slave will not be free until the payment is made, and the right of *wala* (patronage) shall belong to the one for whom the testimony of *kitabat* was given. If the slave becomes unable to pay that amount and is returned to slavery, he shall return to his master, and the master shall return whatever he took from the witnesses; this is written in *al-Hawi*.

If two witnesses testify against a person that he made his slave a *mukatab* (contracted for freedom) for one thousand dirhams for a one-year period, while the slave's actual value is five hundred dirhams, and the Judge orders the *kitabat*, but then all retract their testimony, the Judge shall give the owner a choice. If the owner chooses to take compensation (*dand*) from the witnesses, he can never take anything from the *mukatab* (the slave) thereafter. When the witnesses have paid him one thousand dirhams, five hundred dirhams of that are lawful (*halal*) for him, while the remainder is not; this is according to Imam al-A'zam and Imam Muhammad. If the owner demands from the *mukatab* or chooses to take from him without the Judge's authorization, he can never take anything from the witnesses, whether he knew of their retraction or not. However, if the *kitabat* amount is less than the slave's value, he can demand the deficit from them; this is written in *al-Muhit*.

☆ If a slave claims, "My master made me a *mukatab* for one thousand dirhams, and this is my actual value."

If testimony is given against someone that he freed his slave for five hundred dirhams, but the slave's value is one thousand dirhams, and the Judge frees him based on the testimony, and then both witnesses retract, the defendant (*mashhud 'alayh*) has the option to either collect one thousand dirhams from the witnesses (in which case the witnesses can collect five hundred from the slave) or take five hundred dirhams from the slave. Whichever party he chooses to take the compensation (*daman*) from, he can never take anything from the other afterward; this is written in *al-Mabsut*. If a slave claims, "My master made me a *mukatab* for one thousand dirhams, and this is my price," while the master claims, "I made him a *mukatab* for two thousand dirhams," and presents witnesses to that effect, then the Judge...

फ़तावा-ए-आलमगीरी..... जिल्द 5 (339) किताब अल-रुजु' अन अल-शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

इसके सिवा यदि उसके पास कोई और संपत्ति नहीं थी, तो एक तिहाई (गुलाम) स्वतंत्र हो जाएगा और वह अपने दो तिहाई 'मुदब्बर' (स्वामी की मृत्यु के बाद स्वतंत्र होने वाला) होने की कीमत के लिए सई (प्रयास/कमाई) करेगा। दोनों गवाह एक तिहाई कीमत की ज़मानत (मुआवज़ा) देंगे, बशर्ते कि गुलाम दो तिहाई कीमत तुरंत अदा करे। यह एक तिहाई कीमत गुलाम से वापस नहीं ली जा सकती। यदि गुलाम ने दो तिहाई कीमत तत्काल अदा नहीं की और वह असमर्थ हो गया, तो उत्तराधिकारियों (वारिसों) को अधिकार है कि वे गवाहों से ले लें और गवाह गुलाम से वसूल करें, ऐसा 'मबसूत' में लिखा है।

यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने निश्चय ही अपना गुलाम स्वतंत्र कर दिया है, और अन्य दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने उसे 'मुदब्बर' बना दिया है, और काज़ी (न्यायाधीश) ने उनकी गवाही पर फैसला सुना दिया, फिर सब अपनी गवाही से मुकर गए, तो आज़ादी के गवाहों पर मुआवज़ा (ज़मानत) अनिवार्य होगा, न कि मुदब्बर बनाने वाले गवाहों पर। और यदि मुदब्बर बनाने वाले गवाहों ने पहले गवाही दी और काज़ी ने फैसला सुना दिया, फिर दो गवाहों ने आज़ाद करने की गवाही दी और काज़ी ने फैसला दिया, फिर सब मुकर गए, तो मुदब्बर बनाने वाले गवाह वह नुकसान अदा करेंगे जो मुदब्बर बनाने से गुलाम की कीमत में आया है। फिर आज़ादी के गवाह उस गुलाम की 'मुदब्बर' स्थिति की कीमत अदा करेंगे। और यदि आज़ादी के गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने उसे मुदब्बर बनाने से पहले आज़ाद कर दिया था और काज़ी ने यह गवाही स्वीकार कर ली, फिर वे मुकर गए, तो मुदब्बर बनाने वाले गवाह दोषमुक्त हो जाएंगे और आज़ादी के गवाहों पर कीमत अनिवार्य होगी। विद्वानों (मशायख) ने कहा है कि यह फैसला 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के कथन के अनुसार होना चाहिए, अन्यथा इमाम-ए-आज़म (इमाम अबू हनीफा रह.) के अनुसार आज़ादी की गवाही स्वीकार नहीं होनी चाहिए, यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी व्यक्ति के विरुद्ध यह गवाही दी गई कि उसने अपने गुलाम को एक हजार दिरहम पर एक वर्ष की अवधि के लिए 'मुकातब' (स्वतंत्रता के लिए भुगतान का अनुबंध) बनाया है और इसका फैसला हो गया, फिर दोनों गवाह मुकर गए, और वह गुलाम एक हजार या दो हजार दिरहम की कीमत का है, तो गवाह उसकी कीमत अदा करेंगे और किस्तों में वसूल करेंगे। भुगतान के बिना वह गुलाम स्वतंत्र नहीं होगा और 'वला' (संरक्षण का अधिकार) उसी को मिलेगा जिसकी गवाही पर

किताबत हुई थी। यदि गुलाम वह धन देने में असमर्थ रहा और फिर से गुलाम बना दिया गया, तो वह अपने मालिक को मिलेगा और मालिक ने गवाहों से जो कुछ लिया है, वह उन्हें वापस कर देगा, यह 'हावी' में लिखा है।

यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति के विरुद्ध गवाही दी कि उसने अपने गुलाम को एक हजार दिरहम पर मुकातब बनाया है जिसकी अवधि एक वर्ष है, जबकि गुलाम की वास्तविक कीमत पांच सौ दिरहम है, और काज़ी ने किताबत का आदेश दे दिया, फिर सब अपनी गवाही से मुकर गए, तो काज़ी मालिक को अधिकार देगा। यदि उसने गवाहों से हर्जाना (डांड) लेना चाहा, तो वह मुकातब (गुलाम) से फिर कभी नहीं ले सकता। और जब गवाहों ने उससे एक हजार दिरहम वसूल किए, तो उन्हें उसमें से पांच सौ दिरहम हलाल (वैध) हैं और बाकी हलाल नहीं हैं; यह इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार है। यदि उसने काज़ी के अधिकार दिए बिना मुकातब से मांग की या लेने का विकल्प चुना, तो वह गवाहों से कभी कुछ नहीं ले सकता, चाहे उसे गवाहों के मुकरने का पता हो या न हो। लेकिन यदि किताबत की राशि उसकी कीमत से कम है, तो वह कमी के बराबर उनसे मांग कर सकता है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

☆ यदि किसी गुलाम ने यह दावा किया कि मेरे मालिक ने मुझे एक हजार दिरहम पर मुकातब बनाया है और यही मेरी कीमत है।

यदि किसी व्यक्ति पर यह गवाही दी गई कि उसने अपना गुलाम पांच सौ दिरहम पर आज़ाद कर दिया है और गुलाम की कीमत एक हजार दिरहम है, और काज़ी ने गवाही के आधार पर उसे आज़ाद कर दिया, फिर दोनों (गवाह) मुकर गए, तो प्रतिवादी (मशहूद अलैह) को अधिकार है कि चाहे वह गवाहों से एक हजार दिरहम वसूल कर ले (और गवाह गुलाम से पांच सौ दिरहम वसूल कर सकते हैं) या गुलाम से पांच सौ दिरहम ले ले। उसने जिससे मुआवज़ा (ज़मानत) लेना चुना है, उसके बाद वह दूसरे से कभी कुछ नहीं ले सकता, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि किसी गुलाम ने दावा किया कि मेरे मालिक ने मुझे एक हजार दिरहम पर मुकातब बनाया है और यही मेरी कीमत है, और मालिक ने दावा किया कि मैंने उसे दो हजार दिरहम पर मुकातब बनाया है और इस पर गवाह पेश किए, तो काज़ी ने...

سوائے اس کے کچھ مال نہ تھا تو تہائی آزاد ہو گا اور اپنی دو تہائی مدبر ہونے کی قیمت کے لئے سعی کرے اور دونوں گواہ تہائی قیمت کی ضمان دیں بشرطیکہ غلام دو تہائی قیمت فی الحال ادا کرے اور یہ تہائی قیمت غلام سے نہیں لے سکتے ہیں اور اگر غلام نے دو تہائی قیمت معجل نہ ادا کی اور عاجز ہوا تو وارثوں کو اختیار ہے کہ گواہوں سے لے لیں اور گواہ غلام سے وصول کریں یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

اگر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے البتہ اپنا غلام آزاد کر دیا ہے اور دوسرے دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے مدبر کر دیا ہے اور قاضی نے ان کی گواہی پر حکم دے دیا پھر سب نے رجوع کر لیا تو آزادی کے گواہوں پر ضمان لازم ہوگی نہ مدبر کرنے کے گواہوں پر اور اگر مدبر کرنے کے گواہوں نے پہلے گواہی دی اور قاضی نے ان کی گواہی پر حکم دے دیا پھر دو گواہوں نے آزاد کرنے کی گواہی دی اور قاضی نے حکم دے دیا پھر سب نے رجوع کیا تو مدبر کرنے کے گواہ وہ نقصان ادا کریں جو مدبر کرنے سے غلام میں پیدا ہوا ہے پھر آزادی کے گواہ اس غلام کی قیمت مدبر ہونے کی حالت کی ادا کریں مدبر ہونے کی حالت میں جو اس کی قیمت ہے وہ ادا کریں اور اگر آزادی کے گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے مدبر کرنے سے پہلے اس کو آزاد کر دیا ہے اور قاضی نے یہ گواہی مقبول کر لی پھر رجوع کیا تو مدبر کرنے کے گواہ بری ہو جائیں گے اور آزادی کے گواہوں پر قیمت لازم ہو گی اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم صاحبین کے قول کے موافق ہونا چاہئے ورنہ امام اعظمؒ کے نزدیک آزادی کی گواہی مقبول نہ ہونا چاہئے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے اپنے غلام کو ایک ہزار درہم پر ایک سال کی میعاد پر مکاتب کیا ہے اور اس کا حکم ہو گیا پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا

اور وہ غلام ایک ہزار درہم یا دو ہزار درہم قیمت کا ہے تو گواہ اس کی قیمت ادا کریں اور قسط وار نظام سے وصول کریں اور بدوں ادا کرنے کے وہ غلام آزاد نہ ہوگا اور ولاء اس کی اسی کو ملے گی جس پر کتابت کی گواہی دی تھی اور اگر غلام وہ مال ادا کرنے سے عاجز ہوا اور پھر غلام کر دیا گیا تو اس کے مالک کو ملے گا اور مالک نے جو کچھ گواہوں سے لیا ہے ان کو واپس کر دے گا یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے اپنے غلام کو ایک ہزار درہم پر مکاتب کیا ہے اور ایک سال میعاد ہے در غلام کی قیمت پانچ سو درہم ہیں اور قاضی نے کتابت کا حکم دے دیا ہے پھر سب نے گواہی سے رجوع کیا تو قاضی اس کے مالک کو اختیار دے گا پس اگر اس نے گواہوں سے ڈانڈ لینا چاہا تو مکاتب سے پھر کبھی نہیں لے سکتا ہے اور جب گواہوں نے اس سے ہزار درہم وصول کئے تو ان کو اس میں سے پانچ سو درہم حلال ہیں اور باقی حلال نہیں ہیں اور یہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک ہے اور اگر اس نے بدوں قاضی کے اختیار دینے کے مکاتب سے تقاضا کیا یا لینا اختیار کیا تو پھر گواہوں سے کبھی نہیں لے سکتا ہے خواہ اس کو گواہوں کے رجوع کرنے کا علم ہوا ہو یا نہ ہوا ہو لیکن اگر مال کتابت اس کی قیمت سے کم ہو تو بقدر کمی کے ان سے مطالبہ کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک غلام نے یہ دعویٰ کیا کہ میرے مالک نے مجھے ہزار درہم پر مکاتب کیا ہے اور یہی اسکی قیمت ہے☆

اگر کسی شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے اپنا غلام پانچ سو درہم پر آزاد کر دیا ہے اور قیمت غلام کی ہزار درہم ہیں پس قاضی نے گواہی پر اس کو آزاد کر دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو مشہود علیہ کو اختیار ہے چاہے گواہوں سے ہزار درہم وصول کر لے اور گواہ غلام سے پانچ سو درہم وصول کر سکتے ہیں یا غلام سے پانچ سو درہم لے لے اور جس سے اس نے ضمان لینا اختیار کیا اس کے बाद پھر دوسرے سے کچھ کبھی نہیں لے سکتا ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر

ایک غلام نے یہ دعویٰ کیا کہ میرے مالک نے مجھے ہزار درہم پر مکاتب کیا ہے اور یہی اس کی قیمت ہے اور مالک نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس کو دو ہزار درہم پر مکاتب کیا ہے اور اس پر گواہ پیش کئے پس قاضی نے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (350) Book of Retraction of Testimony

A decree was issued for a slave to pay two thousand dirhams, and the slave paid it. If the witnesses then retracted their testimony, one thousand dirhams must be returned to the *mukatib* (contractual slave). If the master (*mawla*) claimed, "I made you a *mukatib* for two thousand dirhams," and the slave denied it, but the master produced witnesses, the judge (*qazi*) shall not rule based on this testimony. Instead, the judge will tell the slave, "Either fulfill the contract (*kitabat*) or return to being a slave." If the slave claimed, "I am free," and then the master brought two witnesses testifying that he made the slave a *mukatib* for two thousand dirhams, and the judge issued a decree and the slave paid the amount, but the witnesses later retracted, they must compensate (*dand*) the *mukatib* two thousand dirhams, even if his value is less than that. This is recorded in *Al-Muhit*.

Chapter: (7) Regarding the retraction of testimony concerning *Wala* (clientage), lineage, birth, children, and inheritance.

If a person claims against another, "I am your son," and the other denies it, but the son produces witnesses and the judge decrees him as the son, and the witnesses then retract, they shall not owe any compensation (*zaman*) to the father, whether they retracted during the father's lifetime or after his death. If the son received an inheritance after the father's death, even after retraction, the witnesses do not owe compensation for that inheritance to the other heirs. Similarly, if a person claims *wala* over another, saying, "I manumitted you," and the other denies it, and the claimant produces witnesses who later retract, the witnesses owe no compensation to the defendant, whether they retracted during his life or after his death; this is mentioned in *Al-Muhit*. If testimony was given that a person is the only son and heir of a murdered individual, and the killer confesses to intentional murder, leading the judge to order *qisas* (retaliation) and the son carries out the execution, and the witnesses then retract, they are not liable for compensation for the *qisas*. However, whatever the son took from the deceased's estate must be returned to the rightful heirs as a penalty (*dand*), and the witnesses shall receive discretionary punishment (*ta'zir*); this is written in *Muhit al-Sarakhsi*. If testimony regarding the *wala* of a manumitted person is given after their death and then retracted, whatever the claimant took by right of *wala* must be returned to the recognized heirs of the manumitted person. If testimony was given for a woman's marriage and the husband died after the judge's decree, and the witnesses then retracted (whether during the husband's life or after), they owe no compensation. But if testimony for

the marriage was given after the husband's death and then retracted, whatever share of the inheritance the woman received must be returned as a penalty to the remaining heirs; this is written in *Al-Muhit*.

If a person has a boy whose status as free or slave is unknown, and two witnesses testify that the person admitted, "This is my son" ☆

If, on behalf of a Muslim whose father was an unbeliever (*kafir*), testimony is given that the father died a Muslim, while another son of the deceased is an unbeliever, and the judge awards the estate to the Muslim son, but the witnesses then retract their testimony, they must pay the entire inheritance as compensation to the unbelieving son. The translator notes: The original text says, "If the *mukatib* did not claim the *mukataba*..." Therefore, the conjunction 'and' is incorrect; the meaning is "provided the writer did not abandon the contract of manumission," or words are missing from the original text, so consult the source.

ग़ुलाम पर दो हज़ार दिरहम देने की डिक्री कर दी और ग़ुलाम ने अदा कर दिए, फिर गवाहों ने रुजू किया तो मुकातब को हज़ार दिरहम देने पड़ेंगे। और अगर मौला (मालिक) ने कहा कि मैंने दो हज़ार दिरहम पर तुझे मुकातब किया है और मुकातब ने इनकार किया और मौला ने इस पर गवाह कायम किए तो काज़ी इस गवाही पर हुक्म न देगा और काज़ी ग़ुलाम से कहेगा कि चाहे तो किताबत पूरी कर या ग़ुलाम हो जा। और अगर मुकातब ने दावा किया कि मैं आज़ाद हूँ, फिर मौला दो गवाह लाया कि उसने दो हज़ार दिरहम पर ग़ुलाम को मुकातब किया है और काज़ी ने डिक्री कर दी और ग़ुलाम ने माल अदा कर दिया, फिर गवाहों ने रुजू किया तो मुकातब को दो हज़ार दिरहम मुआवज़ा (डांड) दें, चाहे उसकी कीमत इससे कम हो, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अध्याय: (7) वला (मुक्ति-संबंध), नसब (वंश), जन्म, संतान और विरासत की गवाही से रुजू (पीछे हटने) के बयान में

अगर एक व्यक्ति ने दूसरे पर यह दावा किया कि मैं तेरा बेटा हूँ और वह इनकार करता है, फिर बेटे ने गवाह पेश किए और काज़ी ने उसके बेटा होने का हुक्म दे दिया, फिर गवाहों ने रुजू किया तो बाप को कोई हर्जाना (ज़मान) नहीं देंगे, चाहे बाप की ज़िंदगी में रुजू किया हो या मरने के बाद। और अगर मरने के बाद उस बेटे ने विरासत पाई, तो रुजू करने के बाद तमाम वारिसों को उस विरासत का हर्जाना भी नहीं देंगे। इसी तरह अगर एक व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति की वला का दावा किया और कहा कि मैंने तुझे आज़ाद किया है और वह इनकार करता है, फिर मुद्दई (दावेदार) ने गवाह पेश किए और फिर गवाहों ने रुजू किया, तो गवाह प्रतिवादी (मुद्दई अलैह) को कोई हर्जाना नहीं देंगे, चाहे उसकी ज़िंदगी में रुजू किया हो या मरने के बाद, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर यह गवाही दी कि यह व्यक्ति उस मक़तुल (मृतक) का बेटा है और इसके सिवा कोई उसका वारिस नहीं है, और कातिल जानबूझकर कत्ल करने का इक़रार करता है, अतः काज़ी ने किसास (बदले) का हुक्म दे दिया और बेटे ने उसे कत्ल कर डाला, फिर गवाहों ने रुजू कर लिया, तो किसास का हर्जाना उन पर न होगा, और जो कुछ उस वारिस बेटे ने मक़तुल के तरके(विरासत) में से लिया है, वह उसके वास्तविक वारिसों को लौटाना (डांड देना) होगा और गवाहों को ताज़ीर (दंड) दी जाएगी, यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। अगर आज़ाद किए हुए व्यक्ति की वला की गवाही उसके मरने के बाद दी गई और फिर गवाही से रुजू किया, तो जो कुछ आज़ाद करने वाले मुद्दई ने वला के हक़ में लिया है, वह उस आज़ाद किए हुए के वास्तविक वारिसों को लौटा देंगे। अगर एक महिला के निकाह की गवाही दी

और काज़ी के हुक्म देने के बाद उसका पति मर गया, फिर गवाहों ने रुजू किया या पति की ज़िंदगी में गवाहों ने रुजू किया, तो उन पर कोई हर्जाना नहीं है। और अगर पति के मरने के बाद निकाह की गवाही दी और फिर रुजू किया, तो जो कुछ महिला ने विरासत का हिस्सा लिया है, वह बाकी वारिसों को लौटाना (डांड देना) होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर एक व्यक्ति के पास एक लड़का है और यह ज्ञात नहीं है कि वह आज़ाद है या ग़ुलाम, फिर दो गवाहों ने यह गवाही दी कि इस व्यक्ति ने यह स्वीकार किया है कि यह मेरा बेटा है ☆

अगर ऐसे मुसलमान की ओर से जिसका पिता काफ़िर था, यह गवाही दी गई कि उसका पिता मुसलमान होकर मरा है और मृतक का एक बेटा काफ़िर है, अतः काज़ी ने मृतक की संपत्ति उसके मुसलमान बेटे को दिला दी, फिर गवाहों ने गवाही से रुजू किया, तो काफ़िर बेटे को विरासत की पूरी संपत्ति मुआवज़े (डांड) के रूप में देनी होगी। अनुवादक कहता है: मूल पाठ में है कि 'अगर मुकातब ने मुकातबा का दावा नहीं किया...' अतः 'वौ' (और) शब्द का प्रयोग यहाँ त्रुटिपूर्ण है, अर्थ यह है कि बशर्ते कातिब ने अक़्द-ए-मुकातब को न छोड़ा हो, या मूल इबारत से शब्द छूट गए हैं, तो मूल ग्रंथ देखें।

غلام پر دو ہزار درہم دینے کی ڈگری کر دی اور غلام نے ادا کر دیئے پھر گواہوں نے رجوع کیا تو مکاتب کو ہزار درہم دینے پڑیں گے اور اگر مولیٰ نے کہا کہ میں نے دو ہزار درہم پر تجھ کو مکاتب کیا ہے اور مکاتب نے انکار کیا اور مولیٰ نے اس پر گواہ قائم کئے تو قاضی اس گواہی پر حکم نہ دے گا اور قاضی غلام سے کہے گا کہ چاہے تو کتابت پوری کر یا غلام ہو جا اور اگر مکاتب نے دعویٰ کیا کہ میں آزاد ہوں پھر مولیٰ دو گواہ لایا کہ اس نے دو ہزار درہم پر غلام کو مکاتب کیا ہے اور قاضی نے ڈگری کر دی اور غلام نے مال ادا کر دیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو مکاتب کو دو ہزار درہم ڈانڈ دیں اگرچہ اس کی قیمت اس سے کم ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔

باب : (۷) ولاء اور نسب اور ولادت اور اولاد اور میراث کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں

اگر ایک شخص نے دوسرے پر یہ دعویٰ کیا کہ میں تیرا بیٹا ہوں اور وہ انکار کرتا ہے پھر بیٹے نے گواہ سنائے اور قاضی اس کے بیٹے ہونے کا حکم دے دیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو باپ کو کچھ ضمان نہ دیں گے خواہ باپ کی زندگی میں رجوع کیا ہو یا بعد مرنے کے اور اگر بعد مرنے کے اس بیٹے نے ورثہ پایا تو بعد رجوع کرنے کے تمام وارثوں کو اس میراث کی ضمان بھی نہ دیں گے اسی طرح اگر ایک شخص نے دوسرے شخص کی ولاء کا دعویٰ کیا اور کہا کہ میں نے تجھے آزاد کیا ہے اور وہ منکر ہے پھر مدعی نے گواہ سنائے پھر گواہوں نے رجوع کیا تو گواہ مدعیٰ علیہ کو کچھ ضمان نہ دیں گے خواہ اس کی زندگی میں رجوع کیا ہو یا بعد مرنے کے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر یہ گواہی دی کہ یہ شخص اس مقتول کا بیٹا ہے کہ اس کے سوائے

کوئی اس کا وارث نہیں ہے اور قاتل عمداً قتل کرنے کا اقرار کرتا ہے پس قاضی نے قصاص کا حکم دے دیا اور بیٹے نے اس کو قتل کر ڈالا پھر گواہوں نے رجوع کر لیا تو قصاص کی ضمان ان پر نہ ہوگی اور جو کچھ اس وارث بیٹے نے مقتول کے ترکہ میں سے لیا ہے وہ اس کے معروف وارثوں کو ڈانڈ دیں گے اور گواہوں کو تعزیر دی جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر آزاد کئے ہوئے کی ولاء کی گواہی اس کے مرنے کے بعد ادا کی پھر گواہی سے رجوع کیا تو جو کچھ آزاد کرنے والے مدعی نے ولاء کے حق میں لیا ہے وہ اس آزاد کئے ہوئے کے معروف وارثوں کو ڈانڈ دیں گے اگر ایک عورت کے نکاح کی گواہی دی اور قاضی کے حکم دینے کے بعد اس کا شوہر مر گیا پھر گواہوں نے رجوع کیا یا شوہر کی زندگی میں گواہوں نے رجوع کیا تو ان پر کچھ ضمان نہیں ہے اور اگر شوہر کے مرنے کے بعد نکاح کی گواہی دی پھر رجوع کیا تو جو کچھ عورت نے میراث کا حصہ لیا ہے وہ باقی وارثوں کو ڈانڈ دیں گے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک شخص کے پاس ایک لڑکا ہے کہ یہ نہیں معلوم ہوتا ہے کہ آزاد ہے یا غلام ہے پھر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس شخص نے یہ اقرار کیا ہے کہ یہ میرا بیٹا ہے ☆

اگر ایسے مسلمان کی طرف سے جس کا باپ کافر تھا یہ گواہی دی کہ اس کا باپ مسلمان مرا ہے اور میت کا ایک بیٹا کافر ہے پس قاضی نے میت کا مال اس کے بیٹے مسلمان کو دلا دیا پھر گواہوں نے گواہی سے رجوع کیا تو کافر بیٹے کو تمام مال میراث ڈانڈ دیں گے یہ ! قول دینے پڑیں گے قال المترجم قال فی الاصل ولو کانت المکاتب لم یدع المکاتبہ ولو قال المولٰی ..... پس حرف عطف غلط ہے والمعنیٰ بشرطیکہ کاتب نے عقد مکاتب کو چھوڑا نہ ہو یا عبارت اصل سے ساقط ہے تو مقصد دیکھو۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 Book of Retraction of Testimony (Page 351)

It is documented in *Al-Mabsut* that if a non-Muslim converts to Islam and subsequently passes away, leaving behind two Muslim sons, each claiming, "I embraced Islam before our father's death," and they provide witnesses. The judge (Qadi) then recognizes both as heirs. If the witnesses for one son later retract their testimony, whatever that son received from the inheritance must be paid as indemnity (fine) to the other son. Similarly, if a person dies leaving a recognized brother, and another individual claims, "I am the son of the deceased," supported by two witnesses, the Qadi grants him the inheritance. If the witnesses then retract their testimony, they are liable for the entire value of the inheritance to the brother. If a person possesses a boy whose status (free or enslaved) is unknown, and two witnesses testify that the person acknowledged the boy as his son, the Qadi establishes the lineage. Should the person then die and the boy receive the inheritance by judicial decree, and the witnesses later retract, they bear no liability for indemnity; this is recorded in *Al-Hawi*. Furthermore, if a boy and a girl are brought as captives from the territory of war (*Dar al-Harb*), reach maturity, are freed, and marry one another, and then a Muslim arrives from the territory of war with witnesses claiming they are his children, and the Qadi decrees them as his offspring and separates them. If the witnesses subsequently retract, the retraction will not be accepted, and the husband will be prohibited from sexual intercourse with her, even if it is discovered that they provided false testimony; according to our legal perspective, there is no financial liability on the witnesses in this case. If a person has a young woman whom he considers his slave-girl, and two witnesses testify that he had acknowledged her as his daughter, and the Qadi decrees her as such, it is no longer permissible for the master to have sexual intercourse with her. If it is found that they gave false testimony and they retract, they must pay her valuation as indemnity. If the woman dies and leaves an estate, it is permissible for that man to inherit from her, and similarly, if the man dies, it is permissible for the woman to inherit from him. This is stated in *Al-Mabsut*.

A person died leaving two male slaves, one female slave, and properties. Then, two witnesses testified that a certain person is the full brother and heir of the deceased, and they know of no other heir. The Qadi ordered the two male slaves, the female slave, and the assets to be given to him. Subsequently, two witnesses testified on behalf of one of the male slaves that he is the son of the deceased. The Qadi accepted this testimony, awarded him the entire inheritance, and excluded the

brother. Then, two other witnesses testified on behalf of the second male slave that he, too, is the deceased's son. The Qadi accepted this, made him a co-heir with the first, and divided the property equally between them. Following this, witnesses testified that the deceased had emancipated the female slave and married her during his lifetime. The Qadi decreed the marriage and dowry (*mahr*) and awarded her one-eighth of the inheritance. Each of these heirs denies the others' status as heirs. If the witnesses for the first son retract, they must divide the value of the first son's share into eight parts, paying seven parts to the second son and one part to the woman as indemnity. Whatever he received in inheritance shall be given to the second son, and nothing to the woman or the brother. The same applies if the witnesses for the second son retract. If the witnesses for the woman retract, they must pay the woman's value, dowry, and inheritance share as indemnity, divided equally between the two sons. This ruling applies when each denies the other's status and claims exclusive heirship. If each confirms the other's heirship, then the witnesses bear no liability. Similarly, if the inheritance of all heirs was established by the testimony of two witnesses, whether simultaneously...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ किताब-उर-रुजू' अन-अश-शहादत (३५१)

मबसूत में लिखा है कि अगर एक काफ़िर मुसलमान हो गया, फिर मर गया और उसके दो बेटे मुसलमान हैं, जिनमें से हर एक दावा करता है कि "मैं अपने बाप के मरने से पहले मुसलमान हुआ हूँ" और इस पर गवाह पेश किए। काज़ी ने दोनों को वारिस ठहराया। फिर एक के गवाहों ने अपनी गवाही वापस ली (रुजू' किया), तो उस बेटे ने विरासत में जो कुछ पाया है, वह सब दूसरे बेटे को बतौर मुआवज़ा (डांड) देना होगा। इसी तरह अगर एक व्यक्ति मर गया और उसका एक ज्ञात (मारूफ़) भाई है, तो एक अन्य व्यक्ति ने दावा किया कि "मैं मृतक का बेटा हूँ" और दो गवाहों ने उसकी ओर से गवाही दी। काज़ी ने उसे विरासत दिला दी। फिर यदि गवाह अपनी गवाही वापस लेते हैं, तो वे पूरी विरासत की ज़मानत (हर्जाना) उसके भाई को देंगे। और यदि किसी व्यक्ति के पास एक लड़का है जिसके बारे में यह ज्ञात नहीं कि वह स्वतंत्र है या गुलाम, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि इस व्यक्ति ने स्वीकार किया है कि यह उसका बेटा है, तो काज़ी ने उसका वंश (नसब) प्रमाणित कर दिया। फिर वह व्यक्ति मर गया और काज़ी के आदेश से उसकी विरासत उस लड़के को दिला दी गई। बाद में यदि गवाह मुकर जाते हैं, तो वे किसी हर्ज़ाने के ज़िम्मेदार न होंगे; यह 'हावी' में लिखा है। और यदि एक लड़का और एक लड़की युद्ध क्षेत्र (दारुल हरब) से बंदी बनाकर लाए गए, बड़े होकर स्वतंत्र हुए और आपस में निकाह कर लिया, फिर युद्ध क्षेत्र से एक मुसलमान आया और गवाह लाया कि ये दोनों उसकी संतान हैं, और काज़ी ने गवाही के अनुसार उन्हें उसकी संतान घोषित कर दिया और दोनों का निकाह विच्छेद (जुदाई) कर दिया। फिर यदि गवाह मुकर जाएँ तो उनका मुकरना स्वीकार नहीं होगा और पति को सहवास (वती) से रोका जाएगा, भले ही यह ज्ञात हो जाए कि उन्होंने झूठी गवाही दी थी; हमारे निकट ऐसे में गवाहों पर कोई मुआवज़ा नहीं है। और यदि किसी व्यक्ति के पास एक लड़की थी जिसे वह अपनी दासी समझता था, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने स्वीकार किया है कि वह उसकी बेटी है, और काज़ी ने उसके बेटी होने का निर्णय दे दिया, तो मालिक के लिए उस दासी से सहवास करना हलाल (वैध) नहीं है। यदि यह सिद्ध हो जाए कि उन्होंने झूठी गवाही दी है और गवाह अपनी गवाही वापस लेते हैं, तो वे उसकी कीमत का मुआवज़ा देंगे। यदि वह महिला मर जाती है और विरासत छोड़ती है, तो उस व्यक्ति के लिए उसकी विरासत प्राप्त करना जायज़ है, और इसी प्रकार यदि वह व्यक्ति मर जाता है, तो उस महिला के लिए उसकी विरासत प्राप्त करना जायज़ है। यह 'मबसूत' में लिखा है।

एक व्यक्ति मर गया और उसने दो गुलाम, एक दासी और संपत्ति छोड़ी। फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि यह व्यक्ति मृतक का सगा (सहोदर) भाई और वारिस है, और वे उसके सिवा किसी अन्य वारिस को नहीं जानते। काज़ी ने उसे दोनों गुलाम, दासी और संपत्ति सौंपने का आदेश दिया। फिर दो गवाहों ने विशेष रूप से एक गुलाम की ओर से गवाही दी कि वह मृतक का बेटा है। काज़ी ने उस गवाही को मान्य मानकर पूरी विरासत उसे दिला दी और भाई को वंचित कर दिया। फिर दो अन्य गवाहों ने दूसरे गुलाम की ओर से गवाही दी कि वह भी मृतक का बेटा है। काज़ी ने इसे भी स्वीकार किया और उसे पहले बेटे के साथ वारिस बनाया और संपत्ति को दोनों में आधा-आधा बाँट दिया। इसके बाद गवाहों ने गवाही दी कि मृतक ने उस दासी को स्वतंत्र कर अपने जीवनकाल में उससे निकाह किया था। काज़ी ने निकाह और मेहर का निर्णय दिया और उसे विरासत का आठवाँ हिस्सा दिला दिया। इनमें से प्रत्येक वारिस दूसरे के वारिस होने का खंडन करता है। यदि पहले बेटे के गवाह अपनी गवाही वापस लेते हैं, तो वे पहले बेटे के हिस्से के आठ भाग करेंगे और सात भाग दूसरे बेटे को तथा एक भाग महिला को मुआवज़े के रूप में देंगे। और उसने विरासत में जो कुछ पाया है, वह सब दूसरे बेटे को दिया जाएगा, महिला या भाई को नहीं। यही स्थिति तब होगी जब दूसरे बेटे के गवाह अपनी गवाही वापस लेते हैं। यदि महिला के गवाह मुकर जाते हैं, तो वे महिला की कीमत, मेहर और विरासत का हिस्सा दोनों बेटों को आधा-आधा मुआवज़े के रूप में देंगे। यह नियम उस स्थिति में है जब प्रत्येक दूसरे के वारिस होने का खंडन करता हो और केवल स्वयं को वारिस मानता हो। यदि वे एक-दूसरे के वारिस होने की पुष्टि करते हैं, तो गवाहों पर कोई मुआवज़ा नहीं होगा। इसी प्रकार, यदि सभी वारिसों की विरासत दो गवाहों की गवाही पर प्रमाणित हुई हो, चाहे एक ही समय में दोनों...

مبسوط میں لکھا ہے اگر ایک کافر مسلمان ہو گیا پھر مر گیا اور اس کے دو بیٹے مسلمان ہیں کہ ہر ایک ان میں سے دعویٰ کرتا ہے کہ میں اپنے باپ کے مرنے سے پہلے مسلمان ہوا ہوں اور اس پر گواہ سنائے پس قاضی نے دونوں کو وارث گردانا پھر ایک کے گواہوں نے رجوع کیا تو جو کچھ اس بیٹے نے میراث میں پایا ہے سب دوسرے کو ڈانڈ دیں گے اسی طرح اگر ایک شخص مر گیا اور اس کا ایک بھائی معروف ہے پس ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں میت کا بیٹا ہوں اور دو گواہوں نے اس کی طرف سے گواہی دی اور قاضی نے اس کو میراث دلا دی پھر گواہوں نے رجوع کیا تو تمام میراث کی ضمان اس کے بھائی کو دیں گے اور اگر ایک شخص کے پاس ایک لڑکا ہے کہ یہ نہیں معلوم ہوتا ہے کہ آزاد ہے یا غلام ہے پھر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس شخص نے یہ اقرار کیا ہے کہ یہ میرا بیٹا ہے پس قاضی نے اس کا نسب ثابت کر دیا پھر وہ شخص مر گیا اور اس کی میراث اس لڑکے کو بحکم قاضی دلائی گئی پھر گواہوں نے رجوع کیا تو کچھ ضامن نہ ہوں گے یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر ایک لڑکی اور ایک لڑکا قید کر کے دار الحرب سے لائے گئے اور بڑے ہو کر آزاد ہوئے اور باہم دونوں نے نکاح کیا پھر ایک حربی مسلمان ہو کر آیا اور گواہ لایا کہ یہ دونوں میری اولاد ہیں اور قاضی نے گواہی کے موافق اس کی اولاد قرار دی اور دونوں میں جدائی کر دی پھر گواہوں نے رجوع کیا تو رجوع کرنا مقبول نہ ہو گا اور شوہر سے منع کیا جائے گا کہ اس سے وطی نہ کرے اگر چہ یہ بھی معلوم ہو گیا کہ انہوں نے جھوٹی گواہی دی تھی اور ہمارے نزدیک گواہوں پر ضمان نہیں ہے اور اگر ایک شخص کے پاس ایک لڑکی تھی کہ وہ اس کو اپنی باندی گمان کرتا تھا پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ میری لڑکی ہے اور قاضی نے اس کی بیٹی ہونے کا حکم دے دیا تو مالک کو اس باندی سے

وطی کرنا حلال نہیں ہے اگر یہ معلوم ہو جائے کہ انہوں نے جھوٹی گواہی دی ہے پس اگر گواہوں نے رجوع کیا تو اس کی قیمت کی ضمان دیں گے اگر وہ عورت مر گئی اور اس نے میراث چھوڑی تو اس شخص کو اس کی میراث کھانی جائز ہے اور اسی طرح اگر وہ شخص مر گیا تو اس عورت کو اس کی میراث کھانی جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

ایک شخص مر گیا اور اس نے دو غلام اور ایک باندی اور اموال چھوڑے پھر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ یہ شخص اس میت کا ماں باپ کی طرف سے حقیقی بھائی ہے اور وارث ہے ہم اس کے سوائے وارث نہیں جانتے ہیں اور قاضی نے اس کو دونوں غلام اور باندی اور مال دینے کا حکم کیا پھر دو گواہوں نے خاص ایک غلام کی طرف سے یہ گواہی دی کہ یہ میت کا بیٹا ہے اور قاضی نے اس کی گواہی جائز رکھ کر تمام میراث اس کو دلا دی اور بھائی کو محروم کر دیا پھر دوسرے دو گواہوں نے دوسرے غلام کی طرف سے یہ گواہی دی کہ یہ میت کا بیٹا ہے اور قاضی نے اس کو جائز رکھا اور پہلے کے ساتھ اس کو وارث بنایا اور مال دونوں کو آدھا آدھا تقسیم کر دیا پھر گواہوں نے یہ گواہی دی کہ میت نے اس باندی کو آزاد کر کے اپنی زندگی میں اس سے نکاح کیا تھا پس قاضی نے نکاح اور مہر کا حکم دے دیا اور آٹھواں حصہ میراث اس کو دلا دیا اور ان وارثوں میں سے ہر ایک دوسرے کے وارث ہونے سے انکار کرتا ہے پھر پہلے بیٹے کے دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو تمام قیمت پہلے پسر کے آٹھ حصہ کر کے سات حصہ دوسرے بیٹے کو اور ایک حصہ عورت کو ڈانڈ دیں گے اور جو کچھ اس نے میراث میں پایا ہے وہ سب دوسرے بیٹے کو دیں گے نہ عورت کو اور بھائی کو بھی کچھ نہ دیں گے اور اسی طرح دوسرے بیٹے کے دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو بھی یہی صورت ہے اور اگر عورت کے گواہوں نے رجوع کیا تو عورت کی قیمت در مہر اور میراث دونوں بیٹوں کو آدھی آدھی ڈانڈ دیں گے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ ہر ایک دوسرے کے وارث ہونے کی تکذیب کرتا ہو اور صرف اپنے

آپ کو وارث جانتا ہو اور اگر ہر ایک دوسرے کے وارث ہونے کی تصدیق کرتا ہو تو گواہوں پر کسی صورت میں ضمان نہیں ہے اسی طرح اگر سب وارثوں کی وراثت دو گواہوں کی گواہی پر ثابت ہوئی ہو خواہ ایک ہی وقت میں دونوں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (352) Kitab ar-Ruju' 'an ash-Shahada (The Book of Retraction of Testimony)

...has testified for the inheritance of everyone, or gave testimony at different times, but the testimony for the claim of lineage (paternity) of each son was separate, such that the deceased called him his son and then called him his son, and the Qazi (judge) issued a ruling, and then both witnesses retracted their testimony, the ruling remains the same. If the witnesses are of one group or several groups, there is no difference in paying the compensation (dhaman) for the sons and the woman; the difference is only in paying the compensation for the brother. Thus, if all the witnesses are from several different groups, they shall not pay any compensation for the brother, even if they acknowledge him as an heir. However, if they are from a single group, they shall be liable for the brother if they acknowledge him as an heir. This is recorded in 'Al-Muhit'.

A person has two slave girls, each of whom has given birth to a child while in his possession ☆

If a person has a minor slave boy and a slave girl, and then two witnesses testify that he admitted, "This is my son," and another two witnesses testify that he manumitted this slave girl and married her for a thousand dirhams, while the person denies this. Then the Qazi ruled based on all these matters. Subsequently, the person died leaving two sons besides that boy. Thus, a ruling for dower (mahr) was made for the woman, and all the property was distributed among them as inheritance. Then the witnesses retracted. The witnesses of paternity shall be liable for his value, excluding his share of inheritance. Similarly, the witnesses of the slave girl shall be liable for her value, excluding the inheritance. However, if the dower exceeds her customary dower (mahr-e-mithl), they shall be liable for the excess amount ^1, but the inheritance share shall be deducted from it. This is recorded in 'Al-Mabsut'.

A person has two slave girls, each of whom has given birth to a child while in his possession. Then two witnesses testified regarding one child that the person said he is his son, and the person denied it. Another two witnesses gave the same testimony regarding the second child. Consequently, the Qazi ruled both children as his sons and the slave girls as 'Umm-e-Walad' (a slave girl who has borne her master a child). Then everyone retracted. If the testimony and retraction occurred during the person's lifetime, each group of witnesses shall pay the value of the son for whom they testified and the loss in value of the Umm-e-Walad to that person. Once the

penalty (dand) has been paid and the person has consumed it, and he then dies leaving no heir other than those two boys, and each denies the other's status as an heir, then each group of witnesses shall pay half the value of that boy's mother (regarding whom they testified he was the son) to the other boy; as stated in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. Each group shall not pay the value of the boy for whom they testified to the other; as stated in 'Al-Muhit'. Whatever penalty each group paid to the person during his lifetime regarding the boy's testimony, they shall take it from the inheritance share that the boy received from his father's estate; as stated in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. No group can take more from that boy than what was given to the other boy for the loss in his mother's value. Nor shall they pay compensation for the property that the 'Mashhud Lahu' ^2 (the one in whose favor testimony was given) son acquired through inheritance to the other. If both boys confirm each other as heirs, the witnesses will not have to pay compensation for those boys. Each group shall take back from their respective 'Mashhud Lahu' boy from the property he inherited from his father an amount equal to what they paid the father as compensation for his value and the loss in his mother's value; as stated in 'Al-Muhit'. If the testimony occurred during the person's life but the retraction occurred after his death, then each group of witnesses shall pay to the other boy half the value of the 'Mashhud Lahu' boy and half the value of his mother. No group can take from the 'Mashhud Lahu' the property they paid to the other. This ruling applies when each boy denies the other's inheritance right. And if...

---

1. Regarding the excess, because the customary dower became her right due to marriage, the loss occurred only in the excess amount through these witnesses.
2. Mashhud Lahu: The person for whom the witnesses established a matter through their testimony.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (352) किताब अर-रुजू' अन अश्-शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

...ने सबकी विरासत की गवाही दी हो या अलग-अलग समय में शहादत (गवाही) अदा की हो, लेकिन हर एक बेटे के नसब (वंश) के अलग दावे की गवाही हो, इस तरह कि मृतक ने उसे अपना बेटा कहा और फिर उसे अपना बेटा कहा, और काज़ी (न्यायाधीश) ने फैसला दे दिया, और फिर दोनों गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली (रुजू किया), तो भी यही नियम है। और अगर गवाह एक समूह हों या कई समूह हों, तो बेटों और महिला को हर्जाना (ज़मान) देने में कोई फर्क नहीं है; फर्क केवल भाई को हर्जाना देने में है। अतः यदि सभी गवाह कई अलग-अलग समूहों से हों, तो वे भाई को कोई हर्जाना नहीं देंगे, भले ही वे उसके वारिस होने का इक़रार करें। और अगर वे एक ही समूह से हों, तो वे भाई के लिए उत्तरदायी होंगे यदि वे उसके वारिस होने का इक़रार करते हों। यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक व्यक्ति की दो दासियाँ हैं, जिनमें से प्रत्येक ने उसके स्वामित्व में एक बच्चा जना है ☆

यदि एक व्यक्ति के पास एक नाबालिग गुलाम और एक दासी हो, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने स्वीकार किया है कि यह मेरा बेटा है, और दूसरे दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने इस दासी को आज़ाद कर दिया और एक हज़ार दिरहम पर उससे निकाह (विवाह) कर लिया, जबकि वह व्यक्ति इससे इनकार करता है। फिर काज़ी ने इन सभी बातों का आदेश दे दिया। इसके बाद वह व्यक्ति उस लड़के के अलावा दो और बेटे छोड़कर मर गया। तब महिला के लिए महर (स्त्रीधन) का आदेश हुआ और विरासत के रूप में सारी संपत्ति उनमें बाँट दी गई। फिर गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली, तो पितृत्व (बेटा होने) के गवाह उसकी कीमत के, उसके हिस्से को छोड़कर, उत्तरदायी होंगे। इसी तरह दासी के गवाह उसकी कीमत के, विरासत को छोड़कर, उत्तरदायी होंगे। लेकिन अगर महर उसके महर-ए-मिसल (प्रचलित महर) से ज़्यादा हो, तो वे उस अतिरिक्त राशि ^1 के ज़िम्मेदार होंगे, लेकिन विरासत का हिस्सा उसमें से कम कर दिया जाएगा। यह 'मबसूत' में लिखा है।

एक व्यक्ति की दो दासियाँ हैं, जिनमें से प्रत्येक ने उसके अधिकार में एक बच्चा जना है। फिर दो गवाहों ने एक बच्चे के संबंध में गवाही दी कि इस व्यक्ति ने उसे अपना बेटा कहा है, और वह व्यक्ति इनकार करता है। दूसरे दो गवाहों ने दूसरे बच्चे के संबंध में वही गवाही दी। अतः काज़ी ने दोनों बच्चों को उसका बेटा और दासियों को 'उम्म-ए-वलद' (वह दासी जिसने मालिक के बच्चे को जन्म दिया हो) होने का आदेश दिया। फिर सबने गवाही वापस ले ली। यदि गवाही देना और वापस लेना उस व्यक्ति

के जीवनकाल में हुआ, तो हर समूह के गवाह उस बेटे की कीमत, जिसकी गवाही दी थी, और उम्म-ए-वलद की कीमत में आई कमी का हर्जाना उस व्यक्ति को देंगे। जब हर्जाना दे दिया गया और उस व्यक्ति ने उसे खर्च कर दिया, फिर वह मर गया, और उन दोनों लड़कों के अलावा उसका कोई और वारिस नहीं है, और प्रत्येक एक-दूसरे के वारिस होने से इनकार करता है, तो हर समूह के गवाह उस लड़के की माँ की आधी कीमत (जिसके संबंध में उन्होंने बेटा होने की गवाही दी थी) दूसरे लड़के को अदा करेंगे; ऐसा 'मुहीत अल-सरख़सी' में है। और हर समूह उस लड़के की कीमत, जिसकी उन्होंने गवाही दी थी, दूसरे को नहीं देंगे; ऐसा 'मुहीत' में है। और हर समूह ने उस व्यक्ति को उसके जीवनकाल में लड़के की गवाही के कारण जो हर्जाना दिया था, वे उस लड़के के विरासत के हिस्से से ले लेंगे जो उसे अपने पिता की विरासत से मिला है; ऐसा 'मुहीत अल-सरख़सी' में है। और कोई भी समूह उस लड़के से वह राशि नहीं ले सकता जो उसने दूसरे लड़के को उसकी माँ की कीमत में कमी के बाद दी है। और न ही उस संपत्ति का हर्जाना दूसरे को देंगे जो 'मशहूद लहू' ^2 (जिसके पक्ष में गवाही दी गई) लड़के ने विरासत में प्राप्त की है। और अगर दोनों लड़के एक-दूसरे के वारिस होने की पुष्टि करें, तो गवाहों को उन लड़कों के लिए हर्जाना नहीं देना पड़ेगा। और हर समूह अपने मशहूद लहू लड़के से उस संपत्ति में से, जो उसने अपने पिता की विरासत से हासिल की है, उतनी राशि वापस लेगा जो उसने उसके पिता को उसकी कीमत और उसकी माँ की कीमत में कमी के बदले दी थी; ऐसा 'मुहीत' में है। और अगर गवाही उस व्यक्ति के जीवनकाल में हुई लेकिन गवाही वापस लेना उसकी मृत्यु के बाद हुआ, तो गवाहों का हर समूह दूसरे लड़के को मशहूद लहू लड़के की आधी कीमत और उसकी माँ की आधी कीमत अदा करेगा। और कोई भी समूह मशहूद लहू से वह राशि नहीं ले सकता जो उसने दूसरे को अदा की है। यह नियम तब लागू होता है जब हर लड़का दूसरे के वारिस होने से इनकार करता है। और यदि...

---

1. अतिरिक्त राशि के लिए, क्योंकि विवाह के कारण महर-ए-मिसल उसका अधिकार बन गया, इसलिए इन गवाहों के कारण केवल अतिरिक्त राशि का नुकसान हुआ।
2. मशहूद लहू: वह व्यक्ति जिसके पक्ष में गवाहों ने अपनी गवाही से कोई मामला साबित किया।

نے سب کی وراثت کی گواہی دی ہو یا اوقات مختلف میں شہادت ادا کی ہو لیکن ہر ایک بیٹے کے نسب کی علیحدہ دعویٰ کی گواہی ہو اس طرح کہ میت نے اس کو اپنا بیٹا کہا اور پھر اس کو اپنا بیٹا کہا اور قاضی نے حکم دے دیا اور پھر دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر گواہ ایک فریق ہوں یا چند فریق ہوں تو بیٹوں اور عورت کو ضمان دینے میں کچھ فرق نہیں ہے اور فرق صرف بھائی کے ضمان دینے میں ہے پس اگر سب گواہ چند فرقے ہوں تو بھائی کو کچھ ضمان نہ دیں گے اگرچہ اس کے وارث ہونے کا اقرار کریں اور اگر ایک ہی فرقہ ہو تو بھائی کے لئے ضامن ہوں گے اگر اس کے وارث ہونے کا اقرار کرتے ہوں یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک شخص کی دو باندیاں ہیں کہ ہر ایک اس کی ملک میں ایک بچہ جنی ہے ☆

اگر ایک شخص کے پاس ایک نابالغ غلام اور ایک باندی ہو پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ یہ میرا بیٹا ہے اور دوسرے دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اس باندی کو آزاد کیا اور ہزار درہم پر اس سے نکاح کیا ہے اور وہ شخص منکر ہے پھر ان سب باتوں کا قاضی نے حکم دے دیا پھر وہ شخص دو بیٹے سوائے اس لڑکے کے چھوڑ کر مر گیا پس عورت کے واسطے مہر کا حکم ہوا اور میراث کے طور پر سب مال ان میں تقسیم کیا گیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو بیٹے ہونے کے گواہ اس کی قیمت کے سوائے اس کے حصہ کے ضامن ہوں گے اور ایسے ہی باندی کے گواہ اس کی قیمت کے سوائے میراث کے ضامن ہوں گے لیکن اگر مہر اس کے مہر مثل سے زائد ہو تو بقدر زیادتی 1^{8} کے ضامن ہوں گے مگر حصہ میراث اس میں سے کم کر دیا جائے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے ایک شخص کی دو باندیاں ہیں کہ ہر ایک اس کی ملک

میں ایک بچہ جنی ہے پھر دو گواہوں نے ایک بچہ کی نسبت گواہی دی کہ اس شخص نے اس کو اپنا بیٹا کہا ہے اور وہ شخص انکار کرتا ہے اور دوسرے دو گواہوں نے دوسرے بچہ کی نسبت یہی گواہی دی پس قاضی نے دونوں بچوں کی نسبت اس کے بیٹے ہونے اور باندی کی نسبت ام ولد ہونے کا حکم دیا پھر سبھوں نے رجوع کیا پس اگر گواہی اور رجوع کرنا اس شخص کی حیات میں واقع ہوا تو ہر فریق گواہ اس بیٹے کی قیمت جس کی گواہی دی تھی اور ام ولد کا نقصان قیمت اس شخص کو ادا کریں پس جب ڈانڈ دے دیا اور اس شخص نے تلف کر دیا پھر مر گیا اور سوائے ان دونوں لڑکوں کے اس کا کوئی وارث نہیں ہے اور ہر ایک دوسرے سے انکار کرتا ہے تو ہر فریق گواہ اس لڑکے کی ماں کی آدھی قیمت جس کی نسبت بیٹے ہونے کی گواہی دی تھی دوسرے لڑکے کو ادا کریں کذا فی محیط السرخسی اور ہر فریق اس لڑکے کی قیمت جس کی نسبت گواہی دی تھی دوسرے کو نہ دیں گے کذا فی المحیط اور ہر فریق نے جو کچھ اس شخص کو حالت زندگی میں لڑکے کی گواہی میں ڈانڈ دیا ہے اس لڑکے کی میراث کے حصہ سے جو اس نے باپ کی میراث سے پایا ہے لے لیں گے کذا فی محیط السرخسی اور ہر فریق اس لڑکے سے اس قدر مال لے جو دوسری لڑکی کو اس کی ماں کی قیمت میں بعد نقصان کے دیا ہے نہیں لے سکتا ہے اور نہ اس مال کی ضمان جو مشہود لہ ۲۸ ولد کے لئے میراث میں حاصل کیا ہے دوسرے کو دیں گے اور اگر دونوں لڑکے وارث ہونے میں ایک دوسرے کی تصدیق کریں تو گواہوں پر ضمان ان لڑکوں کے لئے نہ دینا پڑے گی اور ہر فریق اپنے مشہود لہ لڑکے سے اس مال میں سے جو اس نے اپنے باپ کی میراث سے حاصل کیا ہے اس قدر مال واپس لے گا جو اس نے اس کے باپ کو اس کی قیمت اور اس کی ماں کے نقصان قیمت کے عوض دیا ہے کذا فی المحیط اور اگر اس شخص کی زندگی میں گواہی واقع ہوئی اور رجوع کرنا بعد وفات کے واقع ہوا تو ہر فریق گواہ دوسرے لڑکے کو مشہود لہ لڑکے کی آدھی قیمت اور اس کی ماں کی آدھی قیمت ادا کرے گا اور ہر فریق مشہود

لہ سے وہ مال نہیں لے سکتا ہے جو اس نے دوسرے کو ادا کیا ہے اور یہ حکم اس وقت ہے کہ ہر لڑکا دوسرے کے وارث ہونے سے انکار کرتا ہے اور اگر

---

1. بقدر زیادتی کے اس وجہ سے کہ ولی سے مہر مثل اس کا حق ہو گیا تو صرف زیادتی بذریعہ ان گواہوں کے نقصان ہوا۔
2. مشہود لہ: وہ شخص جس کے واسطے گواہوں نے اپنی گواہی سے کوئی امر ثابت کیا۔

If one confirms the other, the witnesses shall not be guarantors for anyone, as stated in Al-Muhit. If both the testimony and the recantation occurred after the death, and there is a brother of the deceased from the same father and mother, then each party of witnesses shall pay a penalty (compensation) for the value of the 'Mushud Lahu' (the person for whom the testimony was given) to the other party. He shall also pay indemnity for the value of the mother as she was in a state of being a slave woman, and he shall also give whatever he received from the inheritance of both. He shall not give any penalty to the brother, as stated in Muhit al-Sarakhsi. And whatever has been paid in indemnity, the witness shall not take it back from the 'Mushud Lahu's share of the inheritance. If both testimonies were given by a single party, for instance, if it was said that the master stated in a single sentence that these two are my sons from these two slave women, and both boys are adults and are claimants along with the slave women, and the Qazi (judge) has passed a decree, then they recanted. Now, if the testimony and the recantation occurred during the lifetime of the owner, the witnesses shall pay the value of both sons and the loss incurred due to becoming 'Umm al-Walad' (a slave who has borne her master a child). When the owner took it and it was consumed, and then he died, the witnesses shall recover from the inheritance the sons received up to the amount of the penalty from both boys. If the deceased has a brother, they shall not give him any indemnity from the inheritance. If the testimony was given during the lifetime of the owner and the recantation occurred after his death, the witnesses shall not pay any penalty to the sons or the brother. If both the testimony and the recantation occurred after the death of the owner, they shall not give any indemnity to the sons, but they shall pay the penalty for the value of the slave women and the sons, and for the sons' inheritance to the brother. If the witnesses are from a single party and the boys were minors at the time of testimony, their reaching maturity shall be awaited. If, upon reaching maturity, they confirmed the testimony of the witnesses, then this case and the case where they confirmed at the time of testimony while being adults are the same. If, after reaching maturity, each one confirmed only the amount of testimony given for him and denied the testimony given for the other, then this case and the case where a separate set of witnesses gave testimony for each and each denied the other's are the same. This particular case was not mentioned by Imam Muhammad (R.A.)—where the witnesses are a single party and each son confirmed only that part of the witnesses' testimony which was for him and denied the other's. Will this

testimony be acceptable or not? Imam Abu Ali Nasafi said it will not be acceptable, while the generality of scholars (Mashaikh) said it will be acceptable, and the ruling is the same for minors and adults. This is written in Al-Muhit.

Two witnesses testified against a person that he confessed, "This is my son from this slave woman," and that person denies it, and the Qazi passed a decree. Then the 'Mushud Alaihi' (the person against whom the testimony was given) died. After his death, two witnesses testified regarding a boy who was from his slave woman and was in his possession, saying that the deceased confessed in his lifetime before us that "This boy is my son from this slave woman." The Qazi shall accept this testimony in the presence of the first son, and the lineage (nasab) will be established. His mother will become free from all the property, and half of what is in the possession of the first son shall be given to him. Then, if the witnesses of both parties recanted, the witnesses of the second boy shall pay the full value of the second boy, the full value of his mother, and the entire inheritance as a penalty to the first son. And the witnesses of the first son shall give half the value of him and his mother to the second son and shall not pay any indemnity for the inheritance. This is written in Al-Dhakhira. It is in Al-Badai' that two witnesses testified that the master confessed, "This slave woman has borne this child from me," and the person denies it. The Qazi passed a decree. Then both recanted. If there is no child with her and they recanted during the owner's lifetime, they shall pay indemnity for the loss in value, meaning the reduction from the value of a slave woman to becoming an 'Umm al-Walad'.

1. Mushud Alaihi: The person against whom the witnesses established or made mandatory some matter through their testimony.

यदि एक दूसरे की पुष्टि करता हो, तो गवाह किसी के लिए उत्तरदायी नहीं होंगे, जैसा कि अल-मुहीत में है। यदि गवाही और उससे पीछे हटना दोनों मृत्यु के बाद हुए हों और मृतक का माता-पिता की ओर से एक भाई मौजूद हो, तो साक्षियों का प्रत्येक समूह दूसरे पक्ष के'मशहूद लहू' (जिसके पक्ष में साक्ष्य दिया गया) की कीमत का हर्जाना देगा। वह उसकी माँ की कीमत का भी हर्जाना देगा, जो उसके दासी होने की स्थिति में थी, और उसे विरासत में जो कुछ भी मिला है, वह भी देगा, और भाई को हर्जाने में कुछ नहीं देगा, जैसा कि मुहीत अस-सरखसी में है। और साक्ष्य ने जो कुछ हर्जाने में भुगतान किया है, वह उसे 'मशहूद लहू' के विरासत के हिस्से से वापस नहीं लेगा। और यदि दोनों साक्ष्यों को एक ही पक्ष ने दिया हो, उदाहरण के लिए यह कहा गया कि स्वामी ने एक ही शब्द में कहा था कि ये दोनों मेरे बेटे इन दोनों दासियों से हैं, और दोनों लड़के बड़े हैं और अपनी माताओं (दासियों) के साथ इस बात का दावा करते हैं, और काज़ी (न्यायाधीश) ने निर्णय दे दिया, फिर गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली। ऐसी स्थिति में यदि गवाही और उसका प्रत्याहार स्वामी के जीवनकाल में हुआ हो, तो गवाह दोनों बेटों की कीमत और 'उम्म अल-वल्द' (वह दासी जिसने अपने स्वामी के बच्चे को जन्म दिया हो) बनने से होने वाली हानि का भुगतान करेंगे। और जब स्वामी ने उसे लेकर नष्ट कर दिया और फिर मर गया, तो बेटों को जो विरासत मिली है, उसमें से गवाह हर्जाने की सीमा तक दोनों लड़कों से वसूल कर लेंगे। और यदि मृतक का कोई भाई हो, तो वे उसे विरासत का कोई हर्जाना नहीं देंगे। और यदि गवाही स्वामी के जीवन में हुई और प्रत्याहार उसकी मृत्यु के बाद हुआ, तो गवाह बेटों या भाई को कोई हर्जाना नहीं देंगे। और यदि गवाही और प्रत्याहार दोनों स्वामी की मृत्यु के बाद हुए, तो वे बेटों को कोई हर्जाना नहीं देंगे, लेकिन भाई को दासियों और बेटों की कीमत और बेटों की विरासत का हर्जाना देंगे। और यदि गवाह एक ही समूह के हों और लड़के गवाही के समय छोटे हों, तो उनके वयस्क होने की प्रतीक्षा की जाएगी। यदि वयस्क होने पर उन्होंने गवाहों की गवाही की पुष्टि की, तो यह स्थिति और वह स्थिति जिसमें उन्होंने वयस्क होने पर गवाही के समय पुष्टि की थी, समान है। और यदि वयस्क होने के बाद प्रत्येक ने केवल उसी भाग की पुष्टि की जो उसके लिए साक्ष्य दिया गया था और दूसरे के साक्ष्य को झुठला दिया, तो यह स्थिति और वह स्थिति जिसमें प्रत्येक के लिए साक्षियों के एक अलग समूह ने साक्ष्य दिया था और प्रत्येक ने दूसरे को झुठलाया था, समान है। और इमाम मुहम्मद (रह.) ने इस स्थिति का उल्लेख नहीं किया है कि गवाह एक ही समूह के हों और

प्रत्येक पुत्र ने गवाहों के साक्ष्य के केवल उस भाग की पुष्टि की जो उसके स्वयं के लिए है और दूसरे के साक्ष्य को झुठलाया। क्या यह गवाही स्वीकार्य होगी या नहीं? इमाम अबू अली नसफी ने कहा कि यह स्वीकार्य नहीं होगी, और अधिकांश विद्वानों (मशायख) ने कहा कि यह स्वीकार्य होगी, और छोटों और बड़ों के लिए एक ही नियम है। यह अल-मुहीत में लिखा है।

एक व्यक्ति के विरुद्ध दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने स्वीकार किया है कि यह मेरा बेटा इस दासी से है, और वह व्यक्ति इससे इनकार करता है, और काज़ी ने निर्णय दे दिया। फिर 'मशहूद अलैह' (जिसके विरुद्ध साक्ष्य दिया गया था) की मृत्यु हो गई। उसकी मृत्यु के बाद, दो गवाहों ने एक अन्य लड़के के संबंध में, जो उसकी दासी से था और उसके अधिकार में था, गवाही दी कि मृतक ने अपने जीवनकाल में हमारे सामने स्वीकार किया था कि यह लड़का इस दासी से मेरा बेटा है। तो काज़ी पहले बेटे के समक्ष इस गवाही को स्वीकार करेगा और उसका वंश (नसब) सिद्ध हो जाएगा। उसकी माँ पूरे धन से स्वतंत्र हो जाएगी, और जो कुछ पहले बेटे के अधिकार में है, उसमें से आधा उसे दिला दिया जाएगा। फिर यदि दोनों पक्षों के गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली, तो दूसरे के गवाह दूसरे की पूरी कीमत, उसकी माँ की पूरी कीमत और पूरी विरासत का हर्जाना पहले बेटे को देंगे। और पहले बेटे के गवाह उसकी और उसकी माँ की आधी कीमत दूसरे बेटे को देंगे और विरासत का कोई हर्जाना नहीं देंगे। यह 'अज़-ज़खीरा' में लिखा है। 'अल-बदाए' में है कि दो गवाहों ने गवाही दी कि स्वामी ने स्वीकार किया है कि इस दासी ने मुझसे यह बच्चा पैदा किया है, और वह व्यक्ति इससे इनकार करता है। काज़ी ने निर्णय दे दिया। फिर दोनों गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली। यदि उसके साथ बच्चा न हो और स्वामी के जीवनकाल में प्रत्याहार किया गया हो, तो वे कीमत में होने वाली हानि का हर्जाना देंगे, अर्थात दासी की कीमत से 'उम्म अल-वल्द' बनने के कारण होने वाली कमी का।

1. मशहूद अलैह: वह व्यक्ति जिसके विरुद्ध गवाहों ने अपनी गवाही से कोई मामला सिद्ध या अनिवार्य किया हो।

ایک دوسرے کی تصدیق کرتا ہو تو گواہ کسی کے واسطے ضامن نہ ہوں گے کذا فی المحیط اگر گواہی اور رجوع دونوں بعد موت کے واقع ہوئی ہوں اور میت کا ایک بھائی ماں و باپ کی طرف سے موجود ہو تو ہر فریق گواہ دوسرے کو مشہود لہ کی قیمت ڈانڈ دے گا اور اس کی ماں کی قیمت بھی جو باندی ہونے کی حالت میں تھی وہ ضمان دے گا اور جو کچھ دونوں کی میراث میں ملا ہے وہ بھی دے گا اور بھائی کو ڈانڈ میں کچھ نہ دے گا کذا فی محیط السرخسی اور جو کچھ ضمان میں ادا کیا ہے وہ مشہود لہ کے حصہ میراث سے نہ لے گا اور اگر دونوں گواہاں ایک ہی فریق نے ادا کی ہوں مثلا یوں کہا کہ مولیٰ نے بکلمہ واحد کہا تھا کہ یہ دونوں میرے بیٹے ان دونوں باندیوں سے ہیں اور دونوں لڑکے بڑے ہیں کہ باندیوں کے ساتھ اس کے مدعی ہیں اور قاضی نے حکم دے دیا پھر سکھوں نے رجوع کیا پس اگر مالک کی حیات میں رجوع و گواہی واقع ہوئی تو گواہ دونوں بیٹوں کی قیمت اور نقصان ام ولد ہونے کا ادا کریں اور جب مالک نے اس کو لے کر تلف کر دیا پھر مر گیا تو جو کچھ بیٹوں کو میراث ملی ہے اس میں سے بقدر ڈانڈ کے گواہ دونوں لڑکوں سے وصول کر لیں گے اور اگر میت کا کوئی بھائی ہو تو اس کو کچھ ضمان میراث نہ دیں گے اور اگر گواہی مالک کی زندگی میں اور رجوع اس کے مرنے کے بعد واقع ہوا تو گواہ بیٹوں یا بھائی کو کچھ ڈانڈ نہ دیں گے اور اگر گواہی و رجوع دونوں بعد وفات مالک کے واقع ہوئیں تو بیٹوں کو کچھ ضمان نہ دیں گے مگر بھائی کو باندیوں اور بیٹوں کی قیمت اور بیٹوں کی میراث ڈانڈ دیں گے اور اگر گواہ ایک ہی فریق ہوں اور لڑکے گواہی کے وقت چھوٹے ہوں تو ان کے بالغ ہونے کا انتظار کیا جائے گا پس اگر بالغ ہو کر انہوں نے گواہوں کی گواہی میں تصدیق کی تو یہ صورت اور وہ صورت کہ حالت بالغ ہونے میں گواہی کے وقت گواہوں کی تصدیق

یکساں ہے اور اگر بعد بالغ ہونے کے ہر ایک نے اس قدر کی تصدیق کی جو اس کے واسطے گواہی دی ہے اور جس قدر دوسرے کے واسطے گواہی دی اس کی تکذیب کی تو یہ صورت اور وہ صورت کہ ہر ایک کے واسطے ایک فریق گواہ نے علیحدہ گواہی دی اور ہر ایک نے دوسرے کی تکذیب کی ہے یکساں ہے اور یہ صورت امام محمدؒ نے ذکر نہیں فرمائی کہ گواہ فریق واحد ہیں اور ہر ایک پسر نے گواہوں کی اس قدر گواہی میں جتنی اس کے واسطے ہے تصدیق کی اور دوسرے کی تکذیب کی تو یہ گواہی مقبول ہوگی یا نہیں پس امام ابو علی نسفی نے فرمایا کہ مقبول نہ ہوگی اور عامہ مشائخ نے فرمایا کہ مقبول ہوگی اور چھوٹے اور بڑوں کا ایک حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک شخص پر دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ یہ میرا بیٹا اس باندی سے ہے اور وہ شخص انکار کرتا ہے اور قاضی نے یہ حکم دے دیا پھر مشہود لہ علیہ مر گیا پھر اس کے مرنے کے بعد دو گواہوں نے ایک لڑکے کی نسبت جو اس کی باندی سے اس کے قبضہ میں تھا یہ گواہی دی کہ میت نے اس لڑکے کی نسبت اپنی حین حیات میں ہمارے سامنے اقرار کیا کہ یہ لڑکا اس باندی سے میرا بیٹا ہے تو قاضی پہلے بیٹے کے سامنے اس گواہی کو قبول کرے گا اور نسب ثابت ہوگا اور اس کی ماں تمام مال سے آزاد ہو جائے گی اور جو کچھ پہلے بیٹے کے قبضہ میں ہے اس میں سے آدھا اس کو دلا دے گا پھر اگر دونوں فریق گواہوں نے رجوع کیا تو دوسرے کے گواہ دوسرے کی تمام قیمت اور اس کی ماں کی تمام قیمت اور تمام میراث پہلے بیٹے کو ڈانڈ دیں گے اور پہلے بیٹے کے گواہ اس کی اور اس کی ماں کی نصف قیمت دوسرے بیٹے کو دیں اور میراث کی کچھ ضمان نہ دیں گے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے بدائع میں ہے کہ دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ مولیٰ نے یہ اقرار کیا ہے کہ یہ باندی مجھ سے یہ بچہ جنی ہے اور وہ شخص منکر ہے پس

قاضی نے یہ حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا پس اگر اس کے ساتھ بچہ نہ ہو اور مالک کی زندگی میں رجوع کیا تو نقصان قیمت کی ضمان دیں گے یعنی باندی کی قیمت سے ام ولد ہو

1۔ مشہود علیہ: وہ شخص جس کے واسطے گواہوں نے اپنی گواہی سے کوئی امر ثابت و لازم کیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 354 | Book of Retraction of Testimony

They shall pay for whatever loss occurred. If the owner has died, she (the slave-woman) becomes free, and they shall pay the remaining value to the heirs as a penalty (daand). If there was also a child with her and they retracted their testimony during the owner's lifetime, they shall pay for the loss in value as well as the value of the child. If the owner died after that and there is no partner for the child in the inheritance, they shall not be liable for any restitution (dhaman) to him. Whatever penalty the father has already taken, they shall take back from him, provided that the estate (tarka) exists; otherwise, there shall be no liability on the boy. If there is a brother of the deceased along with the boy, they shall pay half of the remaining value as a penalty to him, and they shall take from the son only what the father had received, not what was given to the brother as a penalty. The boy shall not pay the penalty to the brother from the inheritance he has taken. If they retracted after the owner's death and the boy has no partner, there is no liability on the witnesses; otherwise, they shall be liable for half of the remaining value of the slave-woman and half the value of the boy to the brother, but not for the inheritance. In this case, nothing shall be taken back from the boy. If the master passed away leaving a son, a male slave, and a female slave, along with an estate, and then two witnesses testified that this male slave was born of this female slave from her master, and the male and female slaves confirmed this but the son did not, and the Qazi (judge) issued a ruling, and then both retracted, they shall be liable for the value of the male and female slaves and for half of the inheritance; this is written in 'Bahr al-Ra'iq'.

In the aforementioned case, if all retracted simultaneously, liability shall be incumbent upon all in the same manner.

Isa bin Aban mentioned in his 'Nawadir' that a person died leaving one paternal brother, and no other heir is known. Then a person came and claimed, "I am the full brother (from both mother and father) of the deceased." Two witnesses testified on his behalf that he is a brother from the father's side, and two other witnesses testified that he is a brother from the mother's side. The Qazi will then rule that this claimant is a full brother from both parents. If all the witnesses then retract, those who testified to the paternal brotherhood will be liable for two-thirds of the inheritance, and those who testified to the maternal brotherhood will be liable for one-third of the inheritance; this is written in 'Zahiriyyah' and 'Muhitayn'. If one witness to the paternal brotherhood and one witness to the maternal brotherhood retract, they shall be liable for half, and three-thirds shall be divided between both;

this is written in 'al-Muhit'. If two witnesses testified that he is a paternal brother and the Qazi awarded him half the inheritance based on their testimony, and then two witnesses testified he is a maternal brother and the Qazi awarded him the remaining half, and then all retracted, each party will be liable for half the property; this is written in 'Muhit al-Sarakhsi'. If two witnesses testified to maternal brotherhood and the Qazi awarded him a sixth of the inheritance, and then another two witnesses testified to paternal brotherhood and the Qazi awarded him the rest of the inheritance, and then all retracted, the first party shall be liable for one-sixth and the second party for five-sixths. Similarly, if both parties testified simultaneously, but one party's witnesses were authenticated first and a ruling was given, then the other party's were authenticated and a ruling was given, and then they retracted, each party shall be liable in accordance with the order of the ruling and for the amount awarded based on their testimony. If someone claimed to be a full brother and one witness testified to him being a full brother, another to him being a maternal brother, and a third testified to him being paternal...

1. A sixth share based on being 'Awlad al-Umm' (uterine siblings). 2. The remainder of the inheritance based on 'Asabiyyat' (agnatic/paternal kinship).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 354 | किताब अर-रुजू' अनिश-शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

जाने में जितना नुकसान हुआ, उसे वे अदा करेंगे। यदि मालिक मर गया, तो वह (बांदी) आज़ाद हो गई और शेष मूल्य वे वारिसों को दंड (हर्जाने) के रूप में भरेंगे। और यदि उसके साथ बच्चा भी हुआ और मालिक की ज़िंदगी में ही गवाहों ने अपनी गवाही से रुजू' (वापसी) कर लिया, तो वे मूल्य के नुकसान के साथ बच्चे की कीमत भी अदा करेंगे। यदि इसके बाद मालिक मर गया और विरासत में बच्चे का कोई शरीक (हिस्सेदार) नहीं है, तो उसे कुछ ज़मानत (मुआवज़ा) नहीं देंगे। पिता ने जो तावान (हर्जाना) लिया है, वह उससे वापस लेंगे, बशर्ते कि तरका (विरासत की संपत्ति) मौजूद हो, अन्यथा लड़के पर कोई ज़मानत नहीं होगी। और यदि लड़के के साथ मृतक का भाई हो, तो वे शेष मूल्य का आधा उसे हर्जाने के रूप में देंगे और बेटे से उतना ही लेंगे जितना पिता ने प्राप्त किया है, न कि वह जो भाई को दिया गया है। लड़के ने जो विरासत ली है, वे उसे भाई के लिए हर्जाने के रूप में नहीं भरेंगे। यदि मालिक की मृत्यु के बाद रुजू' किया और लड़के का कोई शरीक नहीं है, तो गवाहों पर कोई ज़मानत नहीं है, अन्यथा वे भाई को बांदी के शेष आधे मूल्य और लड़के के आधे मूल्य की ज़मानत देंगे, और विरासत की ज़मानत नहीं देंगे। इस स्थिति में लड़के से वापस नहीं लेंगे। यदि ऐसा हो कि मौला (मालिक) का इंतकाल हो गया और उसने एक लड़का, एक गुलाम और एक बांदी छोड़ी और तरका छोड़ा, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि यह गुलाम इस बांदी से उसके मालिक से पैदा हुआ है, और गुलाम व बांदी ने इसकी पुष्टि की पर उसके बेटे ने नहीं की, और काज़ी (न्यायाधीश) ने फैसला सुना दिया, फिर दोनों गवाहों ने रुजू' कर लिया, तो वे गुलाम और बांदी के मूल्य और आधी विरासत के ज़ामिन (उत्तरदायी) होंगे; यह 'बहरुर राइक' में लिखा है।

उपरोक्त मामले में, यदि सभी गवाहों ने एक साथ रुजू' किया, तो सब पर इसी प्रकार ज़मानत अनिवार्य होगी। ۞

ईसा बिन अबान ने अपनी किताब 'नवादिर' में उल्लेख किया है कि एक व्यक्ति मर गया और उसने पिता की ओर से एक भाई (सौतेला भाई) छोड़ा जिसके अलावा कोई अन्य वारिस ज्ञात नहीं है। फिर एक व्यक्ति आया और दावा किया कि मैं मृतक का सगा भाई (माता-पिता दोनों की ओर से) हूँ। दो गवाहों ने उसकी ओर से गवाही दी कि वह पिता की ओर से भाई है और अन्य दो गवाहों ने गवाही दी कि वह माता की ओर से भाई है। तो काज़ी यह फैसला सुनाएगा कि यह मुद्दई (दावेदार) सगा भाई है। फिर यदि सभी गवाह मुकर गए, तो जिन्होंने पिता की ओर से भाई होने की गवाही दी थी, वे विरासत

के दो-तिहाई हिस्से के ज़ामिन होंगे, और जिन्होंने माता की ओर से भाई होने की गवाही दी थी, वे एक-तिहाई के ज़ामिन होंगे; यह 'ज़हीरिया' और 'मुहीतन' में लिखा है। यदि पिता वाले पक्ष के एक गवाह ने और माता वाले पक्ष के एक गवाह ने रुजू' किया, तो वे आधे के ज़ामिन होंगे और तीन तिहाई दोनों पर विभाजित होगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने गवाही दी कि यह पिता की ओर से भाई है और काज़ी ने आधी विरासत उसे दिला दी, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि वह माता की ओर से भाई है और काज़ी ने बाकी आधी भी उसे दिला दी, और फिर सब मुकर गए, तो हर पक्ष आधे माल का ज़ामिन होगा; यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने माता की ओर से भाई होने की गवाही दी और काज़ी ने उसे विरासत का छठा हिस्सा दिलाया, फिर दूसरे दो गवाहों ने पिता की ओर से भाई होने की गवाही दी और काज़ी ने शेष विरासत उसे दिला दी, फिर सब मुकर गए, तो पहले पक्ष पर छठे हिस्से की और दूसरे पक्ष पर पांच-छठे हिस्से की ज़मानत अनिवार्य होगी। इसी प्रकार यदि दोनों ने एक साथ गवाही दी, लेकिन पहले एक पक्ष की गवाही की पुष्टि हुई और फैसला हुआ, फिर दूसरे पक्ष की और फैसला हुआ, फिर उन्होंने रुजू' किया, तो फैसले के क्रम के अनुसार प्रत्येक पक्ष उतने का ज़ामिन होगा जितना उसकी गवाही पर दिलाया गया है। यदि किसी ने दावा किया कि मैं सगा भाई हूँ और एक गवाह ने गवाही दी कि वह सगा भाई है, दूसरे ने गवाही दी कि वह माता की ओर से भाई है और तीसरे ने गवाही दी कि पिता की ओर...

१- छठा हिस्सा 'औलाद अल-उम' (गर्भाशय भाई) होने के आधार पर। २- शेष विरासत 'असबियत' (पितृवंशीय संबंध) के आधार पर।

جانے میں جس قدر نقصان ہوا وہ ادا کریں پس اگر مالک مر گیا تو آزاد ہو گئی اور باقی قیمت وارثوں کو ڈانڈ بھریں گے اور اگر اس کے ساتھ بچہ بھی ہوا اور مالک کی زندگی میں رجوع کیا تو نقصان قیمت کے ساتھ بچے کی قیمت بھی ادا کریں گے پس اگر اس کے بعد مالک مر گیا اور بچہ کا میراث میں کوئی شریک نہیں ہے تو اس کو کچھ ضمان نہ دیں گے اور جو کچھ باپ نے تاوان لے لیا ہے وہ اس سے واپس لیں گے بشرطیکہ ترکہ موجود ہو ورنہ لڑکے کے پر ضمان نہ ہو گی اور اگر لڑکے کے ساتھ میت کا بھائی ہو تو باقی قیمت کا نصف اس کو ڈانڈ دیں گے اور بیٹے سے اسی قدر لیں گے جو باپ نے وصول کیا ہے نہ وہ جو بھائی کو ڈانڈ دیا ہے اور لڑکے کے نے جو میراث لے لی وہ بھائی کو ڈانڈ نہ بھریں گے پس اگر بعد وفات مالک کے رجوع کیا پس اگر لڑکے کا کوئی شریک نہ ہو تو گواہوں پر ضمان نہیں ہے ورنہ بھائی کو باندی کی باقی نصف قیمت اور لڑکے کی نصف قیمت کی ضمان دیں گے اور میراث کی ضمان نہ دیں گے اور اس صورت میں لڑکے سے واپس نہ لیں گے اور اگر یہ صورت ہوئی کہ مولیٰ نے انتقال کیا اور ایک لڑکا اور ایک غلام اور ایک باندی چھوڑی اور ترکہ چھوڑا پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ غلام اس باندی سے اس کے مالک سے پیدا ہوا ہے اور غلام اور باندی نے اس کی تصدیق کی نہ اس کے بیٹے نے اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو غلام اور باندی کی قیمت اور نصف میراث کے ضامن ہوں گے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں اگر تمام نے یکبارگی رجوع کیا تو سب پر اسی طرح ضمانت لازم آئے گی ۞

عیسیٰ بن ابان نے اپنی نوادر میں ذکر کیا ہے کہ ایک شخص مر گیا اور باپ کی طرف سے ایک بھائی چھوڑا کہ اس کے سوا کوئی وارث نہیں معلوم نہیں ہوتا ہے پھر ایک شخص نے آ کر دعویٰ کیا کہ میں ماں و باپ کی طرف سے میت کا بھائی ہوں اور دو گواہوں نے اس کی طرف سے یہ گواہی دی کہ یہ باپ کی طرف سے میت کا بھائی ہے اور دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ یہ ماں کی طرف سے اس کا بھائی ہے تو قاضی یہ حکم دے گا کہ یہ مدعی ماں باپ کی طرف سے اس کا بھائی ہے پس اگر سب گواہوں نے رجوع کیا تو جنہوں نے باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی وہ دو تہائی میراث کے اور جنہوں نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی ہے ایک تہائی میراث کے ضامن ہوں گے یہ ظہیریہ و محیطین میں لکھا ہے اور اگر باپ کی طرف سے بھائی ہونے کے ایک گواہ نے رجوع کیا اور ماں کی طرف سے بھائی ہونے کے ایک گواہ نے رجوع کیا تو آدھے کے ضامن ہوں گے اور تین تہائی دونوں پر تقسیم ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ باپ کی طرف سے بھائی ہے پس قاضی نے حکم دے کر آدھی میراث اس کو دلوائی پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ ماں کی طرف سے بھائی ہے پس قاضی نے حکم دے کر باقی آدھی بھی اس کو دلوائی پھر سب نے رجوع کیا تو ہر فریق نصف مال کا ضامن ہو گا یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے چھٹا حصہ میراث اس کو دلوایا پھر دوسرے دو گواہوں نے باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے باقی میراث اس کو دلوائی پھر سب نے رجوع کیا تو پہلے فریق پر چھٹے حصہ کی اور دوسرے پر پانچ چھٹے حصہ کی ضمان لازم ہو گی اسی طرح اگر معاً دونوں نے گواہی دی مگر ایک فریق کی تعدیل ہوئی اور اس پر حکم ہو گیا پھر دوسرے فریق کی تعدیل ہوئی اور اس پر حکم ہوا پھر رجوع کیا تو ترتیب حکم کے موافق ہر فریق اس قدر کا ضامن ہو گا جس قدر اس کی گواہی پر دلایا گیا ہے اگر ایک نے دعویٰ کیا کہ میں ماں و

باپ کی طرف سے بھائی ہوں پس اگر ایک گواہ نے گواہی دی کہ یہ ماں و باپ کی طرف سے بھائی ہے اور دوسرے نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی اور تیسرے نے گواہی دی کہ باپ کی طرف

۱- چھٹا حصہ باعتبار اور اولاد الام ہونے کے۔ ۲- باقی میراث باعتبار عصبیت کے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 [355] Book of Retraction of Testimony

...is a brother, and the judge (Qadi) awarded him the inheritance. Later, if the first witness retracts, he is liable (zaman) for half of the inheritance. If only the third witness retracts, he is liable for one-third of the property. If the second retracts, he is liable for one-sixth of the liability. If all retract at once, they will all be liable in the same manner. This is written in 'Al-Muheet'.

In the mentioned issue, each group of witnesses will pay the value of what they testified for and the inheritance as a penalty to the others ★

It is stated in 'Nawadir Isa bin Aban' that a person died leaving a known brother, two male slaves, and one female slave. Two witnesses testified regarding one slave that he is the deceased's son. Others testified for the second slave that he is the deceased's son. Others testified for the female slave that she is the deceased's daughter. The judge accepted this testimony and distributed the inheritance among all. Later, if the witnesses retract, they will not be liable to the brother, but each group of witnesses will pay the value of what they testified for and the inheritance as a penalty to the others.

If the deceased left one known brother, one male slave, and one female slave, and two witnesses testified for the slave as being a son, and others for the female slave as being a daughter, and the judge distributed inheritance between the son and daughter based on the testimony, and then the witnesses retracted: the witnesses for the son would pay the brother half the inheritance and half the price of the slave, and they would pay the daughter one-sixth and half the price of the slave as a penalty. The witnesses for the daughter would pay the value of the slave girl and the inheritance specifically to the son as a penalty. This is written in 'Al-Zakhira'.

It is also in 'Nawadir Isa bin Aban' that a person died leaving a daughter and a brother on the father's side. The judge awarded half to the brother and half to the daughter. Then a person claimed to be a full brother (from both parents). One witness testified he is a brother from both parents, another that he's a brother from the father's side, and a third that he's a brother from the mother's side. The judge awarded him a portion of the inheritance. If the witness who testified he's a brother from both parents retracts, he is liable for half of what reached that person. If the witness for the father's side retracts, he is liable for three-eighths (3/8) of the inheritance. If the witness for the mother's side retracts, he is liable for one-eighth (1/8) of the inheritance. This is written in 'Al-Muheet'.

In 'Nawadir Ibn Sama'ah', it is narrated from Imam Abu Yusuf that a person died leaving a cousin (son of paternal uncle) and leaving a thousand dirhams in his possession. Then a person produced witnesses claiming to be the deceased's brother, and the judge awarded him the thousand dirhams. Then another person produced witnesses claiming to be the deceased's son, and the judge awarded him those thousand dirhams. If the brother's witnesses retracted, the cousin has no right to take compensation (zaman) from him. If after that, the son's witnesses retract, the brother can take the compensation of a thousand dirhams from them. And when he takes it, the cousin can also take a thousand dirhams from the brother's witnesses. This is written in 'Al-Zakhira'.

A person died leaving a son who took the inheritance. Then another came claiming to be the deceased's son. The son of known lineage denied his lineage and also denied receiving anything from the inheritance. The claimant brought two witnesses that he is the deceased's son, and the judge ordered so. Then he brought two more witnesses that the son of known lineage received a certain amount from the deceased's inheritance. So the judge awarded half the property from it to the claimant. Then if the witnesses of lineage retract, they will pay compensation for the amount that reached the claimant. If after paying compensation, the other witnesses (of property) also retract, the lineage witnesses will take back from them. If they all retract at once, the known son has the option to either take compensation from the lineage witnesses (who then take from the property witnesses) or receive it directly from the property witnesses.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ [355] किताबुर रुजू' अनिश शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

...से भाई है और काज़ी ने विरासत उसे दिला दी। फिर अगर पहले ने रुजू' (गवाही वापस लेना) किया तो उस पर आधी विरासत का ज़मान (हर्जाना) है। और अगर सिर्फ तीसरे ने रुजू' किया तो उस पर एक तिहाई माल का ज़मान है। और अगर दूसरे ने रुजू' किया तो उस पर छठे हिस्से का ज़मान है। और अगर सबने एक साथ रुजू' किया तो सब पर इसी तरह ज़मान लाज़िम आएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

मसला मजकूरा में, गवाहों की हर टीम अपने गवाही दिए गए शख्स की कीमत और विरासत दूसरों को दंड (जुर्माने) के तौर पर देगी ★

'नवादिर ईसा बिन अबान' में लिखा है कि एक शख्स मर गया और उसने एक मशहूर भाई, दो गुलाम और एक बांदी छोड़ी। फिर दो गवाहों ने एक गुलाम के बारे में गवाही दी कि यह मरने वाले का बेटा है। दूसरों ने दूसरे गुलाम के लिए गवाही दी कि यह मरने वाले का बेटा है। और कुछ और लोगों ने बांदी के लिए गवाही दी कि यह मरने वाले की बेटी है। काज़ी ने गवाही मान ली और विरासत सबमें बाँट दी। फिर अगर गवाह अपनी बात से मुकर गए (रुजू' किया), तो वे भाई के लिए ज़िम्मेदार नहीं होंगे, बल्कि गवाहों की हर टीम जिसके हक में गवाही दी थी उसकी कीमत और विरासत दूसरों को दंड के रूप में देगी।

अगर मरने वाले ने एक मशहूर भाई, एक गुलाम और एक बांदी छोड़ी, फिर गुलाम के लिए दो गवाहों ने बेटे होने की और बांदी के लिए दूसरों ने बेटी होने की गवाही दी, और काज़ी ने गवाही पर बेटे और बेटी के बीच विरासत बाँट दी। फिर अगर गवाह मुकरे, तो बेटे के गवाह भाई को आधी विरासत और गुलाम की आधी कीमत देंगे, और बेटी को छठा हिस्सा और गुलाम की आधी कीमत दंड में देंगे। और बेटी के गवाह बांदी की कीमत और खास विरासत बेटे को दंड में देंगे। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

'नवादिर बिन अबान' में यह भी है कि एक शख्स मर गया और एक बेटी और एक भाई (बाप की तरफ से) छोड़ गया। काज़ी ने आधा भाई को और आधा बेटी को दिला दिया। फिर एक आदमी आया और दावा किया कि मैं मरने वाले का सगा भाई (माँ-बाप दोनों की तरफ से) हूँ। फिर एक गवाह ने उसके सगा भाई होने की गवाही दी, दूसरे ने बाप की तरफ से भाई होने की और तीसरे ने माँ की तरफ से भाई होने की गवाही दी। काज़ी ने उसे विरासत दिला दी। अब अगर उस गवाह ने रुजू'

किया जिसने सगा भाई होने की गवाही दी थी, तो उसे जो विरासत मिली उसके आधे का वह ज़िम्मेदार होगा। अगर बाप की तरफ से भाई होने के गवाह ने रुजू' किया, तो वह विरासत के तीन-आठवें (3/8) हिस्से का ज़िम्मेदार है। और अगर माँ की तरफ से भाई होने के गवाह ने रुजू' किया, तो वह आठवें (1/8) हिस्से का ज़िम्मेदार होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है।

'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम अबू यूसुफ़ से रिवायत है कि एक शख्स मर गया और उसने एक चचेरा भाई छोड़ा और उसके पास अपने हज़ार दिरहम छोड़े। फिर एक शख्स गवाह लाया कि मैं मरने वाले का भाई हूँ, और काज़ी ने उसे हज़ार दिरहम दिला दिए। फिर एक और शख्स गवाह लाया कि मैं मरने वाले का बेटा हूँ, और काज़ी ने उसे वे हज़ार दिरहम दिला दिए। फिर अगर भाई के गवाह मुकरे, तो चचेरे भाई को उससे ज़मान लेने का हक नहीं है। फिर अगर उसके बाद बेटे के गवाह मुकरे, तो भाई उनसे हज़ार दिरहम का ज़मान ले सकता है। और जब वह ले ले, तो चचेरा भाई भी भाई के गवाहों से हज़ार दिरहम ले सकता है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

एक शख्स मर गया और उसने एक बेटा छोड़ा जिसने विरासत ले ली। फिर दूसरे ने आकर मरने वाले का बेटा होने का दावा किया। असली बेटे ने उसके खानदान से इनकार किया और यह भी कहा कि मुझे विरासत में कुछ नहीं मिला। फिर दावेदार दो गवाह लाया कि यह मरने वाले का बेटा है, और काज़ी ने फैसला दे दिया। फिर वह दो और गवाह लाया कि इस असली बेटे को विरासत से इतना मिला है। तो काज़ी ने उसमें से आधा माल दावेदार को दिला दिया। फिर अगर खानदान के गवाह मुकरे, तो दावेदार को जितना माल मिला वे उसका ज़मान देंगे। अगर ज़मान देने के बाद दूसरे गवाह भी मुकरे, तो खानदान के गवाह उनसे वापस लेंगे। और अगर सबने एक साथ रुजू' किया, तो असली बेटे को अख्तियार है चाहे खानदान के गवाहों से ज़मान ले (और वे माल के गवाहों से ले लेंगे) या सीधे माल के गवाहों से वसूल कर ले।

سے بھائی ہے اور قاضی نے میراث اس کو دلا دی پھر پہلے نے رجوع کیا تو اس پر نصف میراث کی ضمان ہے اور اگر فقط تیسرے نے رجوع کیا تو اس پر تہائی مال کی ضمان ہے اور اگر دوسرے نے رجوع کیا تو اس پر چھٹا حصہ ضمان ہے اور اگر سبھوں نے یکبارگی رجوع کیا تو سب پر اسی طرح ضمان لازم آئے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔

مسئلہ مذکورہ میں ہر فریق گواہ اپنے مشہودلہ کی قیمت اور میراث دوسروں کو ڈانڈ دیں گے ★

نوادر عیسیٰ بن ابان میں ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے بھائی معروف اور دو غلام اور ایک باندی چھوڑی پھر دو گواہوں نے ایک غلام کی نسبت یہ گواہی دی کہ یہ میت کا بیٹا ہے اور دوسروں نے دوسرے کے واسطے یہ گواہی دی کہ یہ میت کا بیٹا ہے اور دوسروں نے باندی کے واسطے یہ گواہی دی کہ یہ میت کی بیٹی ہے اور قاضی نے یہ گواہی قبول کی اور میراث سبھوں میں تقسیم کر دی پھر گواہوں نے رجوع کیا تو بھائی کے واسطے ضامن نہ ہوں گے اور ہر فریق گواہ اپنے مشہود لہ کی قیمت اور میراث دوسروں کو ڈانڈ دیں گے۔ اگر میت نے ایک بھائی معروف اور ایک غلام اور ایک باندی چھوڑی پھر غلام کی نسبت دو گواہوں نے بیٹے ہونے کی اور دوسروں نے باندی کی نسبت بیٹی ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے گواہی پر بیٹے بیٹی کے درمیان میراث تقسیم کر دی پھر گواہوں نے رجوع کیا تو بیٹے کے گواہ بھائی کو نصف میراث اور نصف قیمت غلام کی اور بیٹی کو چھٹا حصہ اور نصف قیمت غلام کی ڈانڈ دیں گے اور بیٹی کے گواہ باندی کی قیمت اور میراث خاصہ بیٹے کو ڈانڈ دیں گے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور بھی نوادر بن ابان میں ہے کہ ایک شخص مر گیا اور ایک بیٹی اور ایک بھائی باپ کی طرف سے چھوڑا پس

قاضی نے بھائی کو آدھا اور بیٹی کو آدھا دلا دیا پھر ایک شخص نے آکر دعویٰ کیا کہ میں میت کا ماں باپ کی طرف سے بھائی ہوں پھر ایک گواہ نے اس کے ماں باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی اور دوسرے نے باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی اور تیسرے نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے آدمی میراث اس کو دلا دی پس اگر اس گواہ نے رجوع کیا جس نے ماں باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی تھی تو جس قدر میراث اس کو پہنچی ہے اس کے آدھے کا ضامن ہوگا اور اگر باپ کی طرف سے بھائی ہونے کے گواہ نے رجوع کیا تو اس کی میراث کے تین آٹھویں حصہ کا ضامن ہے اور اگر ماں کی طرف سے بھائی ہونے کے گواہ نے رجوع کیا تو آٹھویں حصہ میراث کا ضامن ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ نوادر ابن سماعہ میں امام ابویوسف سے روایت ہے کہ ایک شخص مر گیا اور اس نے ایک چچا زاد بھائی چھوڑا اور اس کے قبضہ میں اپنے ہزار درہم چھوڑے پھر ایک شخص نے گواہ سنائے کہ میں میت کا بھائی ہوں اور قاضی نے اس کو ہزار درہم دلا دیئے پھر ایک شخص نے گواہ سنائے کہ میں میت کا بیٹا ہوں اور قاضی نے اس کو وہ ہزار درہم دلا دیئے پھر بھائی کے گواہوں نے رجوع کیا تو چچا زاد بھائی کو اس سے ضمان لینے کا اختیار نہیں ہے پھر اگر اس کے بعد بیٹے کے گواہوں نے رجوع کیا تو بھائی ان سے ہزار درہم کی ضمان لے سکتا ہے اور جب لے لے تو چچا زاد بھائی بھی بھائی کے گواہوں سے ہزار درہم لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص مر گیا اور اس نے ایک بیٹا چھوڑا اور اس نے میراث لے لی پھر دوسرے نے آکر میت کے بیٹے ہونے کا دعویٰ کیا اور بیٹے معروف النسب نے اس کے نسب سے انکار کیا اور اس سے بھی انکار کیا کہ مجھے میراث سے کچھ وصول ہوا ہے پھر مدعی دو گواہ لایا کہ یہ میت کا بیٹا ہے اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دو گواہ لایا کہ اس معروف النسب بیٹے کو میراث میت سے اس قدر ملا ہے پس قاضی نے اس میں سے نصف مال مدعی کو دلایا پھر نسب کے گواہوں نے رجوع

کیا تو جس قدر مال مدعی کو پہنچا ہے اس کی ضمان دیں گے پس اگر ضمان ادا کرنے کے بعد دوسرے گواہوں نے بھی رجوع کیا تو نسب کے گواہ ان سے واپس لیں گے اور اگر سبھوں نے یکبارگی رجوع کیا تو معروف بیٹے کو اختیار ہے چاہے نسب کے گواہوں سے ضمان لے اور وہ مال کے گواہوں سے لے لیں گے یا مال کے گواہوں سے وصول کر لے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 356 | Book of Recantation of Testimony

It is written in "Al-Muhit," narrated in "Al-Jami," that a person holds a deposit (Wadi'ah) of one thousand Dirhams belonging to another person and acknowledges it. Then that person (the owner) died. Following this, a person presented two witnesses stating, "I am the paternal uncle (of the deceased) related through both parents," and the witnesses stated they knew of no other heir besides him. The Qazi (judge) ordered the return of the wealth from the uncle and gave it to him. If another person then presented witnesses stating, "I am the son of the deceased," and the witnesses knew of no other heir besides him, the wealth would be taken back from the (former) brother [likely referring to the previous recipient] and given to him. If all witnesses then recanted, the son's witnesses would be liable (provide indemnity/ Zaman) to the brother, but the brother's witnesses would not be liable to the uncle, and the uncle's witnesses would not be liable to the person who held the deposit. Similarly, if they all testified simultaneously and then recanted, the ruling remains the same; this is written in "Al-Muhit al-Sarakhsi."

A person died, leaving behind a daughter and a full brother (from both parents). The daughter took half of the estate, and the brother took half. Then another person presented witnesses claiming to be the deceased's full brother. The Qazi admitted him as a brother of known lineage, dividing the half-share between them equally. Later, of the two witnesses, one recanted from testifying that he was a brother from the father's side or the mother's side, while the other remained firm. In such a case, they will be liable for half of the inheritance that was received. Similarly, if one witness recanted testifying to brotherhood from the father's side and the other from the mother's side, each witness would be liable for a quarter of the inheritance; this is written in "Al-Muhit."

A person died leaving two uterine brothers (from the mother's side) and one consanguine brother (from the father's side). Then a person claimed to be a full brother. Two witnesses testified he was a brother from the father's side, and two witnesses testified he was a brother from the mother's side. The Qazi ruled accordingly, and he took two-thirds of the wealth that was with the consanguine brother. Later, the witnesses recanted. Those who testified to brotherhood from the father's side shall pay three-quarters of that wealth as indemnity, and those who testified from the mother's side shall pay one-quarter. If he left only one brother from the mother's side instead of two, and then someone claimed full brotherhood, and two witnesses testified from the father's side and two from the mother's side,

and he took 5/6ths of the inheritance; if the witnesses then recanted, the father-side witnesses are liable for three-sixths plus a quarter of a sixth, and others for a sixth plus three-quarters of a sixth; this is written in "Al-Muhit al-Sarakhsi."

A person died and left two uterine brothers and one consanguine brother. The Qazi gave one-third to those two brothers and two-thirds to the consanguine brother. Then a person claimed to be the deceased's full brother. Two witnesses testified to his brotherhood from the mother's side, and the claimant said his witnesses for brotherhood from the father's side are absent. The Qazi will rule on the brotherhood from the mother's side and may include him with the two uterine brothers. If included, and then the absent witnesses appear, the Qazi will declare him a full brother based on their testimony. What was taken from the uterine brothers will be recovered from the consanguine brother to complete the one-third, and the remaining two-thirds of the wealth will be given to him. If after this the witnesses recant, those who testified to brotherhood from the mother's side will not be liable, but those who testified to brotherhood from the father's side will pay indemnity of two-thirds of the wealth to the brother recognized through the father's side. And if he first... [text ends]

फ़तावा-ए-आलमगिरी ..... जिल्द ५ | ३५६ | किताब अर-रुजू' अनिश-शहादा

यह मुहीत में लिखा है, जामे में रिवायत है कि एक शख्स के एक हज़ार दिरहम की वदीअत (अमानत) एक शख्स के पास है और वह इकरार करता है, फिर वह शख्स मर गया। फिर एक शख्स ने दो गवाह पेश किए कि मैं मय्यत (मृतक) का माँ-बाप के रिश्ते से चाचा हूँ और गवाहों ने बयान किया कि हम इसके अलावा और कोई वारिस नहीं जानते हैं, तो काज़ी ने हुक्म दे दिया और चाचा से माल वापस करा के उसको दिला दिया। फिर अगर दूसरे ने ये गवाह पेश किए कि मैं मय्यत का बेटा हूँ और गवाह मेरे अलावा किसी और वारिस को नहीं जानते हैं, तो भाई से वापस कर के माल उसको दिला दिया जाएगा। फिर अगर सब ने रुजू' (गवाही वापस लेना) किया तो बेटे के गवाह भाई को ज़मान (मुआवज़ा) देंगे और भाई के गवाह चाचा को ज़मान नहीं देंगे और चाचा के गवाह उस शख्स को जिसके पास वदीअत थी ज़मान नहीं देंगे। इसी तरह अगर सब ने एक साथ गवाही दी और रुजू' किया तो भी यही हुक्म है, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है।

एक शख्स मर गया और उसने एक लड़की और एक सगा भाई (माँ-बाप की तरफ़ से) छोड़ा। तो बेटी ने आधा माल ले लिया और आधा माल भाई ने लिया। फिर एक शख्स ने गवाह पेश किए कि वह मय्यत का सगा भाई है और काज़ी ने उसको मारूफ-उल-नसब भाई (ज्ञात वंश वाले भाई) के साथ आधा-आधा शरीक कर दिया। फिर दोनों गवाहों में से, बाप की तरफ़ से भाई होने या माँ की तरफ़ से भाई होने की बात से एक ने इनकार किया और दूसरा अपनी बात पर कायम रहा, तो जितनी मीरास (विरासत) उसको मिली है, उसके आधे के वह ज़ामिन (मुआवज़ा देने वाले) होंगे। इसी तरह अगर एक गवाह ने उसके बाप की तरफ़ से भाई होने और दूसरे ने माँ की तरफ़ से भाई होने की गवाही से इनकार किया, तो हर एक गवाह चौथाई मीरास का ज़ामिन होगा, यह मुहीत में लिखा है।

एक शख्स मर गया और उसने दो अखयाफ़ी (माँ की तरफ़ से) भाई और एक अल्लाती (बाप की तरफ़ से) भाई छोड़ा। फिर एक शख्स ने दावा किया कि मैं सगा भाई हूँ और दो गवाहों ने गवाही दी कि वह बाप की तरफ़ से और दो गवाहों ने गवाही दी कि वह माँ की तरफ़ से उसका भाई है और काज़ी ने हुक्म दिया, तो उसने अल्लाती भाई के पास जो माल था उसकी दो तिहाई ले ली। फिर गवाहों ने रुजू' किया, तो जिन्होंने बाप की तरफ़ से भाई होने की गवाही दी थी वे उस माल के तीन चौथाई का और जिन्होंने माँ की तरफ़ से भाई होने की गवाही दी है वे एक चौथाई का डाँड (जुर्माना/मुआवज़ा) भरें। और अगर माँ की तरफ़ से दो भाइयों के बजाय एक ही भाई उसने छोड़ा हो और फिर एक शख्स ने सगा भाई होने का दावा किया और दो गवाहों ने बाप की तरफ़ से भाई होने की

और दो ने माँ की तरफ़ से भाई होने की गवाही दी और उसने मीरास का 5/6 हिस्सा लिया, फिर गवाहों ने रुजू' किया तो बाप की तरफ़ से भाई होने के गवाहों पर तीन-छठे हिस्से की और छठे हिस्से के चौथाई की ज़मान, और दूसरों पर छठा हिस्सा और एक छठे के तीन-चौथाई की ज़मान वाजिब होगी, यह मुहीत-ए-सरखसी में लिखा है।

एक शख्स मर गया और उसने दो अखयाफ़ी भाई और एक अल्लाती भाई छोड़ा। काज़ी ने उन दोनों भाइयों (अखयाफ़ी) को एक तिहाई दिया और अल्लाती भाई को दो तिहाई दिया। फिर एक शख्स ने दावा किया कि मैं मय्यत का सगा भाई हूँ, तो दो गवाहों ने माँ की तरफ़ से भाई होने की गवाही दी और मुद्दई (दावा करने वाले) ने कहा कि बाप की तरफ़ से भाई होने के मेरे दोनों गवाह गायब हैं, तो काज़ी माँ की तरफ़ से भाई होने का हुक्म देगा और उसको उन दोनों अखयाफ़ी भाइयों के साथ शामिल कर सकता है। फिर अगर उसने शामिल कर दिया, फिर दोनों गायब गवाह हाज़िर हुए तो काज़ी उनकी गवाही पर उसको सगा भाई करार देगा और अखयाफ़ी भाइयों से जो उसने लिया है वह अल्लाती भाई से वसूल करके तिहाई पूरी कर लेंगे और बाकी दो तिहाई माल उसको दिलाया जाएगा। फिर अगर इसके बाद गवाहों ने रुजू' किया, तो जिन्होंने माँ की तरफ़ से भाई होने की गवाही दी है वे ज़ामिन नहीं होंगे और जिन्होंने बाप की तरफ़ से भाई होने की गवाही दी है वे दो तिहाई माल उस भाई को जो बाप की तरफ़ से मारूफ है ज़मान देंगे और अगर उसने पहले बाप की...

یہ محیط میں لکھا ہے جامع میں روایت ہے کہ ایک شخص کے ہزار درہم کی ودیعت ایک شخص کے پاس ہے اور وہ اقرار کرتا ہے پس وہ شخص مر گیا پھر ایک شخص نے دو گواہ سنائے کہ میں میت کا ماں باپ کے رشتہ سے چچا ہوں اور گواہوں نے بیان کیا کہ ہم سوائے اس کے اور کوئی وارث نہیں جانتے ہیں پس قاضی نے حکم دے دیا اور چچا سے مال واپس کرا کے اس کو دلا دیا پھر اگر دوسرے نے یہ گواہ سنائے کہ میں میت کا بیٹا ہوں کہ گواہ میرے سوائے وارث نہیں جانتے ہیں تو بھائی سے واپس کر کے مال اس کو دلا دیا جائے گا پس اگر سب نے رجوع کیا تو بیٹے کے گواہ بھائی کو ضمان دیں گے اور بھائی کے گواہ چچا کو ضمان نہ دیں گے اور چچا کے گواہ اس شخص کو جس کے پاس ودیعت تھی ضمان نہ دیں گے اسی طرح اگر سب نے یکبارگی گواہی دی اور رجوع کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ ایک شخص مر گیا اور اس نے ایک لڑکی اور ایک ماں باپ کی طرف سے بھائی چھوڑا پس بیٹی نے آدھا مال لے لیا اور آدھا مال بھائی نے لیا پھر ایک شخص نے گواہ سنائے کہ وہ میت کا ماں باپ کی طرف سے بھائی ہے اور قاضی نے اس کو بھائی معروف النسب کے ساتھ نصف نصف کا شریک کر دیا پھر دونوں گواہوں نے باپ کی طرف سے بھائی ہونے یا ماں کی طرف سے بھائی ہونے ایک نے انکار کیا اور دوسرے پر ثابت رہے تو جس قدر میراث اس کو ملی ہے اس کے نصف کے ضامن ہوں گے اسی طرح اگر ایک گواہ نے اس کے باپ کی طرف سے بھائی ہونے اور دوسرے نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی سے انکار کیا تو ہر ایک گواہ چوتھائی میراث کا ضامن ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص مر گیا اور اس نے دو بھائی ماں کی طرف سے اور ایک بھائی باپ کی طرف سے چھوڑا پھر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں ماں باپ کی طرف سے اس کا بھائی

ہوں اور دو گواہوں نے گواہی دی کہ باپ کی طرف سے اور دو گواہوں نے گواہی دی کہ ماں کی طرف سے اس کا بھائی ہے اور قاضی نے حکم دیا پس اس نے باپ کی طرف سے بھائی کے پاس جو مال تھا اس کی دو تہائی لے لی پھر گواہوں نے رجوع کیا تو جنہوں نے باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی تین چوتھائی اس مال کا اور جنہوں نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی ہے ایک چوتھائی ڈانڈ بھریں اور اگر ماں کی طرف سے دو بھائی کے بجائے ایک ہی بھائی اس نے چھوڑا ہو اور پھر ایک شخص نے ماں باپ کی طرف سے بھائی ہونے کا دعویٰ کیا اور دو گواہوں نے باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی اور دو نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی اور اس نے پانچ چھٹے حصہ میراث کو لیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو باپ کی طرف سے بھائی ہونے کے گواہوں پر تین چھٹے حصہ کی اور چوتھائی حصہ ششم کی ضمان اور دوسروں پر چھٹا حصہ اور ایک چھٹے کی تین چوتھائی کی ضمان واجب ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ایک شخص مر گیا اور اس نے دو بھائی ماں کی طرف سے چھوڑے اور ایک بھائی باپ کی طرف سے چھوڑا پس قاضی نے ان دونوں بھائیوں کو تہائی دیا اور علاقی بھائی کو دو تہائی دیا پھر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میں ماں باپ کی طرف سے میت کا بھائی ہوں پس دو گواہوں نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی اور مدعی نے کہا کہ باپ کی طرف سے بھائی ہونے کے میرے دونوں گواہ غائب ہیں تو قاضی ماں کی طرف سے بھائی ہونے کا حکم دے گا اور اس کو ان دونوں اخیافی بھائیوں کے ساتھ شامل کر سکتا ہے پس اگر اس نے شامل کر دیا پھر دونوں غائب گواہ حاضر ہوئے تو قاضی ان کی گواہی پر اس کو ماں باپ کی طرف سے بھائی قرار دے گا اور اخیافی بھائیوں سے جو اس نے لیا ہے وہ علاقی بھائی سے وصول کر کے تہائی پوری کر لیں گے اور باقی دو تہائی مال اس کو دلایا جائے گا پس اگر اس کے بعد گواہوں نے رجوع کیا تو جنہوں نے ماں کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی ہے ضامن نہ

ہوں گے اور جنہوں نے باپ کی طرف سے بھائی ہونے کی گواہی دی ہے وہ دو تہائی مال اس بھائی کو جو باپ کی طرف سے معروف ہے ضمان دیں گے اور اگر اس نے پہلے باپ کی

Fatawa Alamgiri ..... Vol 5 | 357 | Kitab al-Ruju' 'an al-Shahadah

...testified to being a brother from one side, and by the order of the judge (Qazi), he took half from the share of the brother from the father's side. Then, witnesses for the brother from the mother's side appeared, and based on their testimony, he took the remaining half. Later, all witnesses retracted their testimony; in such a case, each party is liable for half of the compensation (dhaman). This is mentioned in al-Muhit.

Chapter: 8 Regarding the Retraction of Testimony Concerning a Will

A person claimed that the deceased bequeathed one-third of his entire estate to him. Based on the testimony of witnesses and by order of the judge, he received one-third of every item in the estate. Subsequently, if the witnesses retract their testimony, they shall all be liable for the entire one-third share. Similarly, if witnesses testified during the deceased's lifetime regarding a bequest of one-third of the estate, and a dispute arose after death, the same ruling applies. This is recorded in Muhit al-Sarakhsi. If after death, witnesses testified that the deceased had bequeathed a certain female slave (bandi) to the claimant, and she constituted one-third of the estate, and the judgment was passed, and the claimant subsequently made her his 'Umm al-Walad' (a slave who has borne her master's child), and then the witnesses retracted their testimony: they must pay the value of the slave as it was on the day the judge issued the order. They will not be liable for the 'uqr' (compensation for sexual intercourse) or the value of the child. Similarly, even if she had borne a child from someone other than that person, they would not be liable for the uqr and the child's value to the heirs. This is in al-Mabsut. If there is a dispute between the witnesses and the heirs regarding the value of the slave on the day of the judge's order—where the witnesses state it was one thousand dirhams and the heirs state it was two thousand—then if the slave has died, the witnesses' statement is accepted. If she is still alive, then according to the present time: if her current value is two thousand, the heirs' statement is accepted; if it is one thousand, the witnesses' statement is accepted. If her current value is two thousand and the witnesses' witnesses testify that her value on the day of judgment was one thousand dirhams, then this testimony will be accepted. Similarly, if her current value is one thousand dirhams and the heirs' witnesses state that her value on the day of judgment was two thousand dirhams, their testimony will be accepted. If both parties present witnesses for their respective claims, the heirs' witnesses will be preferred. This is mentioned in al-Muhit. A person died leaving three thousand dirhams and one son. Then, two people testified that the deceased bequeathed one-third of his wealth to a

certain individual; two other witnesses gave similar testimony for another individual, and a third pair of witnesses did the same for a third individual. The son of the deceased denies all these, and the three legatees (musa-lahum) also deny each other's claims. The judge divided the one-third of the estate among the three. If all witnesses subsequently retract, they shall not pay any compensation to the son, as stated in Muhit al-Sarakhsi. Each group of witnesses will be liable to the other two legatees for one-third of one-third of the estate, except for the portion they testified for. Similarly, if the witnesses of one were first validated (ta'dil) and a judgment for one-third of the estate was passed in his favor, then the witnesses of the second were validated and he was awarded half of that portion, and then the witnesses of the third were validated and he too was granted one-third from the portions of the first two—if all witnesses then retract, the same ruling applies. This is written in al-Muhit.

If a judgment was passed based on testimony for a bequest to one person, and then other witnesses testified that the deceased retracted that bequest and made a will in favor of Zaid, the judge would then take the property back from the first and give it to Zaid. Then, if two witnesses testified that the deceased retracted Zaid's bequest and made a will for 'Amr, and the judge took it from the second and gave it to the third, then if all the witnesses...

तरफ से भाई होने के गवाह सुनाए और काज़ी के हुक्म से उसने बाप की तरफ से भाई के हिस्से से आधा ले लिया फिर माँ की तरफ से भाई वाले गवाह हाज़िर हुए और उनकी गवाही पर उसने बाकी आधा भी ले लिया फिर सब गवाहों ने रुजू किया (गवाही वापस ली) तो हर फ़रीक़ (पक्ष) पर आधा ज़मान (मुआवज़ा) लाज़िम होगा, कज़ा फ़िल मुहीत।

अध्याय : ८ वसीयत की गवाही से रुजू (वापसी) करने के बयान में

एक व्यक्ति ने दावा किया कि मृतक ने मुझे कुल संपत्ति के एक तिहाई की वसीयत की है। फिर गवाहों की गवाही पर काज़ी के हुक्म से उसे हर चीज़ से एक तिहाई माल मिल गया। फिर अगर गवाहों ने रुजू किया तो वे सब उस एक तिहाई माल के ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होंगे। इसी तरह यदि गवाहों ने मृतक के जीवन काल में एक तिहाई माल की वसीयत की गवाही दी और मृत्यु के बाद विवाद हुआ तो भी यही स्थिति हो सकती है और यही हुक्म है, यह 'मुहीत-ए-सरख़्सी' में लिखा है। यदि मृत्यु के बाद गवाहों ने गवाही दी कि मृतक ने इस दावेदार के लिए इस दासी (बांदी) की वसीयत की थी और वह दासी कुल संपत्ति का एक तिहाई है, और हुक्म हो गया और दावेदार ने उसे 'उम्म-ए-वल्द' (वह दासी जिससे स्वामी की संतान हो) बना लिया, फिर गवाहों ने गवाही से रुजू किया, तो जिस दिन काज़ी ने हुक्म दिया था, उस दिन उस दासी की जो कीमत थी वह अदा करें, और वे 'अक़्र' (यौन संभोग का मुआवज़ा) और बच्चे की कीमत के ज़ामिन नहीं होंगे। और इसी तरह अगर वह व्यक्ति उस दावेदार के अलावा किसी और से बच्चा जनती, तब भी वे वारिसों के लिए अक़्र और बच्चे की कीमत के ज़ामिन न होते, यह 'मब्सूत' में है। फिर यदि काज़ी के हुक्म के दिन की कीमत के बारे में गवाहों और वारिसों में मतभेद हो जाए, और गवाहों ने कहा कि उस दिन इसकी कीमत एक हज़ार दिरहम थी और वारिसों ने कहा नहीं बल्कि दो हज़ार दिरहम थी, तो यदि दासी मर गई हो तो गवाहों का कथन मान्य होगा। और यदि वह जीवित मौजूद हो तो वर्तमान समय के अनुसार: यदि उसकी वर्तमान कीमत दो हज़ार हो तो वारिसों का कथन, और यदि एक हज़ार हो तो गवाहों का कथन लिया जाएगा। और यदि वर्तमान में उसकी कीमत दो हज़ार हो और गवाहों के गवाहों ने गवाही दी कि फैसले (हुक्म-ए-क़ज़ा) के दिन उसकी कीमत एक हज़ार दिरहम थी, तो गवाही स्वीकार की जाएगी। इसी तरह यदि वर्तमान में उसकी कीमत एक हज़ार दिरहम हो और वारिसों के गवाहों ने फैसले के दिन दो हज़ार दिरहम होना बताया, तो उनकी गवाही स्वीकार की जाएगी। यदि दोनों पक्षों ने अपने-अपने दावे पर गवाह पेश किए तो वारिसों के गवाह स्वीकार होंगे, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति तीन हज़ार

दिरहम और एक बेटा छोड़कर मर गया, फिर दो व्यक्तियों ने गवाही दी कि मृतक ने इस व्यक्ति के लिए एक तिहाई माल की वसीयत की है, और दूसरे दो गवाहों ने दूसरे व्यक्ति के लिए वैसी ही गवाही दी, और तीसरे दो गवाहों ने तीसरे व्यक्ति के लिए वैसी ही गवाही दी, और मृतक का बेटा इससे इनकार करता है, और तीनों वसीयत-प्राप्तकर्ता (मूसी-लहुम) भी एक-दूसरे का इनकार करते हैं, तो काज़ी ने एक तिहाई माल तीनों में बाँट दिया। फिर सब गवाहों ने रुजू किया तो वे बेटे को कोई मुआवज़ा (ज़मान) नहीं देंगे, कज़ा फ़ी मुहीत अल-सरख़्सी। और गवाहों का हर समूह दूसरे दोनों वसीयत-प्राप्तकर्ताओं के लिए, उस हिस्से के अलावा जिसकी तरफ से गवाही दी थी, एक तिहाई के एक तिहाई माल के ज़ामिन होंगे। और इसी तरह अगर एक के गवाहों की पहले 'तअदील' (विश्वसनीयता की पुष्टि) हुई और उसके लिए एक तिहाई माल का हुक्म हो गया, फिर दूसरे के गवाहों की तअदील हुई और उसके लिए उसमें से आधे माल का हुक्म हुआ, फिर तीसरे के गवाहों की तअदील हुई और उसके लिए भी दोनों के हिस्से से एक तिहाई दिलाया गया, फिर सब गवाहों ने रुजू किया, तो भी यही हुक्म है, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर एक के लिए वसीयत की गवाही पर हुक्म हुआ, फिर दूसरे गवाहों ने गवाही दी कि मृतक ने उसकी वसीयत से रुजू करके इस ज़ैद के लिए वसीयत की है, तो काज़ी ने पहले से माल वापस लेकर ज़ैद को दिला दिया। फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि ज़ैद की वसीयत से रुजू करके मृतक ने उम्र के लिए वसीयत की है, और काज़ी ने दूसरे से लेकर तीसरे को दिला दिया, फिर सब गवाहों ने...

طرف سے بھائی ہونے کے گواہ سنائے اور قاضی کے حکم سے اس نے باپ کی طرف سے بھائی کے حصہ سے آدھا لے لیا پھر ماں کی طرف سے بھائی والے گواہ حاضر ہوئے اور ان کی گواہی پر اس نے باقی آدھا بھی لے لیا پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو ہر فریق پر نصف ضمان لازم ہوگی کذا فی المحیط

باب : ۸ وصیت کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں

ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ میت نے مجھے تہائی مال کی وصیت کی ہے پس گواہوں کی گواہی پر قاضی کے حکم سے اس کو تہائی مال ہر چیز سے مل گیا پھر اگر گواہوں نے رجوع کیا تو سب تہائی مال کے ضامن ہوں گے اسی طرح اگر گواہوں نے زندگی میں تہائی مال کی وصیت کی گواہی دی اور بعد موت کے مخاصم ہوا تو بھی یہی صورت ہو سکتی ہے اور یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر بعد موت کے گواہوں نے گواہی دی کہ میت نے اس مدعی کے واسطے اس باندی کی وصیت کی تھی اور وہ باندی تہائی مال ہے اور حکم ہو گیا اور مدعی نے اس کو ام ولد بنایا پھر گواہوں نے گواہی سے رجوع کیا تو جس روز قاضی نے حکم دیا ہے اس دن جو قیمت اس باندی کی ہو ادا کریں اور عقر اور بچہ کی قیمت کے ضامن نہ ہوں گے اور اسی طرح اگر اس شخص کے سوائے دوسرے سے بچہ جنتی تب بھی وارثوں کے لئے عقر اور بچہ کی قیمت کے ضامن نہ ہوں گے یہ مبسوط میں ہے پس اگر حکم قاضی کے روز کی قیمت میں کہ باندی کی اس روز کیا قیمت تھی گواہوں اور وارثوں میں اختلاف ہوا اور گواہوں نے کہا کہ اس دن اس کی قیمت ہزار درہم تھی اور وارثوں نے کہا نہیں بلکہ دو ہزار درہم تھی پس اگر باندی مرگئی

ہو تو گواہوں کا قول لیا جائے گا اور اگر زندہ موجود ہو تو زمانہ حال کے موافق اگر اس کی قیمت دو ہزار ہو تو وارثوں کا قول اور اگر ایک ہزار ہو تو گواہوں کا قول لیا جائے گا اور اگر فی الحال اس کی قیمت دو ہزار ہو اور گواہوں کے گواہوں نے گواہی دی کہ حکم قضا کے روز اس کی قیمت ہزار درہم تھی تو گواہی مقبول ہو گی اسی طرح اگر فی الحال اس کی قیمت ہزار درہم ہو اور وارثوں کے گواہوں نے حکم قضا کے روز دو ہزار درہم ہونا بیان کیا تو ان کی گواہی مقبول ہو گی پس اگر دونوں فریق نے اپنے اپنے دعویٰ پر گواہ قائم کئے تو وارثوں کے گواہ مقبول ہوں گے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص تین ہزار درہم اور ایک بیٹا چھوڑ کر مر گیا پھر دو شخصوں نے یہ گواہی دی کہ میت نے اس شخص کے واسطے تہائی مال کی وصیت کی ہے اور دوسرے دو گواہوں نے دوسرے شخص کے واسطے ایسی ہی گواہی دی اور تیسرے دو گواہوں نے تیسرے شخص کے واسطے ایسی ہی گواہی دی اور میت کا بیٹا اس سے انکار کرتا ہے اور تینوں موصی لہم میں بھی ایک دوسرے کا انکار کرتا ہے پس قاضی نے تہائی مال تینوں کو تقسیم کر دیا پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو بیٹے کو کچھ ضمان نہ دیں گے کذا فی محیط السرخسی اور ہر فریق گواہ دوسرے دونوں موصی لہم کے واسطے سوائے اس کے جس کی طرف سے گواہی دی تھی تہائی کی تہائی مال کی ضامن ہوں گے اور اسی طرح اگر ایک کے گواہوں کی پہلے تعدیل ہوئی اور اس کے لئے تہائی مال کا حکم ہو گیا پھر دوسرے کے گواہوں کی تعدیل ہوئی اور اس کے لئے اس میں سے آدھے مال کا حکم ہوا پھر تیسرے کے گواہوں کی تعدیل ہوئی اور اس کے لئے بھی دونوں کے حصہ سے تہائی دلایا گیا پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک کے واسطے وصیت کا گواہی پر حکم ہوا پھر دوسرے گواہوں نے گواہی دی میت نے اس کی وصیت سے رجوع کر کے اس زید کے واسطے وصیت کی ہے پس قاضی نے پہلے سے مال

واپس کر کے زید کو دلا دیا پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ زید کی وصیت سے رجوع کر کے میت نے عمرو کے واسطے وصیت کی ہے اور قاضی نے دوسرے سے لے کر تیسرے کو دلا دیا پھر سب گواہوں نے...

If retraction occurred, the witnesses for Amr shall pay the full third to Zaid, and the witnesses for Zaid shall pay half of the third to the first party, and the first witnesses shall not owe any liability (zaman), nor shall they be liable to the heirs. This is stated in 'Muheet Sarakhsi'. If the witnesses did not retract, but the witness for the second turned out to be a slave, the one-third of the property shall be divided equally between the first and the third. This is written in 'Muheet'. A person died leaving three thousand dirhams and bequeathed one-third of the wealth for a person, and it was given to him. Then two persons testified that the deceased had retracted this bequest, so the wealth was returned to the heirs. Then those same two witnesses testified that the deceased had made this bequest for another person, so it was given to him. Then both witnesses retracted; in this case, they shall be liable for one-third of the property twice: once they shall pay the penalty (dand) to the heirs and once they shall pay the penalty to the first legatee (musa-lahu). If they testified to the retraction from the first bequest and making a bequest for the second, and retracted after the judge's ruling, or testified only to the retraction of the first bequest and before the ruling was made, testified to a bequest of one-third for the second, and this scenario occurred, then they shall pay the penalty only to the first legatee, not the heirs. If they testified to the retraction and bequest simultaneously and a ruling was made, then retracted from the testimony of the second bequest but not from the testimony of retracting the first bequest, they will be asked whether they retract from the testimony of the bequest or not. If they remain silent or the testimony of retraction stands, they shall give one-third to the heir. Then, if they also retracted from the testimony of retracting the first bequest, they shall again pay a penalty of one-third to the first legatee. If at the time of inquiry they stated that we have also retracted from the first testimony of retraction, then they shall give only one-third of the property to the legatee, not the heir. And if first they retracted only from the testimony of retracting the bequest and did not retract from the testimony of making a bequest for the second, they shall pay liability for half of the one-third property to the first legatee. Then if they also retracted from the testimony of making a bequest for the second, they shall give the remaining property also to the first legatee. This is written in 'Kafi'.

If they testified that the deceased had made a bequest from his estate for that person and the judge issued a ruling, then both retracted; if the executor (wasi) wasted any part of it, there is no liability on both witnesses. ☆

A person died leaving three slaves of equal value. Two witnesses testified that he bequeathed the value of this slave for Zaid, and a ruling was issued. Then two other witnesses testified to the retraction of this bequest and making a bequest of another slave for Amr, and a ruling was issued, and the first slave was returned to the heirs. Then two witnesses testified to the retraction of the second bequest and making a bequest of the third slave for Bakr, and this ruling was issued. Then all of them retracted. In this case, no liability is mandatory on the first witnesses. The witnesses of the second shall give half the price to the first, and the witnesses of the third shall pay the penalty of the price of the slave to the second, and the heir cannot take liability from anyone. If all testified at once and validation (ta'deel) occurred once and the ruling was given for the third, then all retracted, the witnesses of the third shall give liability to the heirs, and there is no penalty on the witnesses of the first and the second. Then, if the second party wished to take liability from the witnesses of the third, he could take it by establishing the witnesses of the bequest against them; then the witnesses would take it back from the heirs. Furthermore, if the first party wished to take liability from the witnesses of the second, he could take it by establishing the bequest against the witnesses of the second, and a ruling for half the price of the slave would be made against them to be paid to the first. This is written in 'Muheet Sarakhsi'. If he left two slaves, each worth one thousand dirhams, and his total one-third wealth is one thousand dirhams, then each group of witnesses testified to a bequest of one slave for one person, and each of...

फ़तवा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 358 | किताब अर-रुजु 'अन अश-शहादा (गवाही से मुकरने के विषय में किताब)

यदि गवाही वापस ली गई (रुजु किया), तो अम्र के गवाह ज़ैद को पूरी तिहाई देंगे, और ज़ैद के गवाह पहले वाले को तिहाई का आधा देंगे, और पहले वाले गवाहों पर कोई हर्ज़ाना (ज़मान) नहीं होगा और न ही वे वारिसों के लिए ज़िम्मेदार होंगे। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। और यदि गवाहों ने रुजु नहीं किया, लेकिन दूसरे का गवाह एक गुलाम निकला, तो तिहाई माल पहले और तीसरे के बीच आधा-आधा बाँटा जाएगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति मर गया और तीन हज़ार दिरहम छोड़े और तिहाई माल की एक व्यक्ति के लिए वसीयत की और उसे दे दिया गया। फिर दो व्यक्तियों ने यह गवाही दी कि मृतक ने इस वसीयत को वापस ले लिया था, अतः वह माल वारिसों को वापस दिला दिया गया। फिर उन्हीं दोनों गवाहों ने गवाही दी कि मृतक ने दूसरे व्यक्ति के लिए यह वसीयत की थी, अतः उसे दिला दिया गया। फिर दोनों गवाहों से रुजु किया गया, तो वे तिहाई माल के दो बार के ज़िम्मेदार होंगे: एक बार वारिसों को दंड (मुआवज़ा) देंगे और एक बार पहले वसीयत प्राप्तकर्ता (मूसी-लहू) को दंड भरेंगे। और यदि पहली वसीयत से रुजु करने की और दूसरे के लिए वसीयत करने की गवाही दी और काज़ी के आदेश के बाद रुजु किया, या केवल पहली वसीयत से रुजु करने की गवाही दी और अभी उसका आदेश नहीं हुआ था कि दूसरे के लिए तिहाई की वसीयत की गवाही दे दी, और यह स्थिति उत्पन्न हुई, तो केवल पहले मूसी-लहू को दंड देंगे, वारिसों को नहीं। और यदि एक साथ रुजु और वसीयत की गवाही दी और फैसला हो गया, फिर दूसरी वसीयत की गवाही से रुजु किया और पहली वसीयत से रुजु करने की गवाही से रुजु नहीं किया, तो उनसे पूछा जाएगा कि क्या वे वसीयत की गवाही से रुजु करते हैं या नहीं। यदि वे चुप रहे या गवाही रुजु पर अटल रहे, तो वे एक तिहाई वारिस को देंगे। फिर यदि पहली वसीयत से रुजु करने की गवाही से भी रुजु किया, तो दोबारा एक तिहाई पहले मूसी-लहू को दंड देंगे। और यदि पूछताछ के समय उन्होंने कहा कि हमने पहली रुजु की गवाही से भी रुजु कर लिया है, तो वे केवल एक तिहाई माल मूसी-लहू को देंगे, वारिस को नहीं। और यदि पहले केवल वसीयत से रुजु करने की गवाही से रुजु किया और दूसरे के लिए वसीयत करने की गवाही से रुजु नहीं किया, तो पहले मूसी-लहू को तिहाई माल के आधे का ज़मान देंगे। फिर यदि दूसरे के लिए वसीयत करने की गवाही से भी रुजु किया, तो शेष माल भी पहले मूसी-लहू को देंगे। यह 'काफ़ी' में लिखा है।

यदि उन्होंने गवाही दी कि मृतक ने अपने छोड़े हुए माल में से इस व्यक्ति के लिए वसीयत की थी और काज़ी ने फैसला सुना दिया, फिर दोनों ने रुजु किया, तो यदि वसीयत के निष्पादक (वसी) ने उसमें से कुछ नष्ट कर दिया हो, तो दोनों गवाहों पर कोई हर्ज़ाना नहीं है। ☆

एक व्यक्ति तीन बराबर कीमत के गुलाम छोड़कर मर गया। दो गवाहों ने गवाही दी कि उसने इस गुलाम की कीमत ज़ैद के लिए वसीयत की है, और फैसला हो गया। फिर दूसरे दो गवाहों ने इस वसीयत से रुजु करने और दूसरे गुलाम की अम्र के लिए वसीयत करने की गवाही दी, और फैसला हो गया, और पहला गुलाम वारिसों को वापस दिला दिया गया। फिर दो गवाहों ने दूसरी वसीयत से रुजु करने और तीसरे गुलाम की बक्र के लिए वसीयत करने की गवाही दी, और यह फैसला भी हो गया। फिर सबने रुजु किया, तो पहले के गवाहों पर किसी को ज़मान देना अनिवार्य नहीं है। दूसरे के गवाह आधी कीमत पहले को देंगे और दूसरे को तीसरे के गवाह गुलाम की कीमत का दंड देंगे, और वारिस किसी से ज़मान नहीं ले सकता। और यदि सबने एक साथ गवाही दी और एक ही बार तसदीक (तअदील) हुई और तीसरे के लिए फैसला दिया गया, फिर सबने रुजु किया, तो तीसरे के गवाह वारिसों को ज़मान देंगे, और पहले और दूसरे के गवाहों पर कोई दंड नहीं है। फिर यदि दूसरे ने तीसरे के गवाहों से ज़मान लेना चाहा, तो वह वसीयत के गवाहों को उन पर स्थापित करके ले सकता है, फिर गवाह वारिसों से वापस लेंगे। फिर यदि पहले ने दूसरे के गवाहों से ज़मान लेना चाहा, तो वह दूसरे के गवाहों पर वसीयत स्थापित करके ले सकता है, और गुलाम की आधी कीमत का फैसला उन पर किया जाएगा कि वे पहले को अदा करें। यह 'मुहीत सरखसी' में लिखा है। यदि उसने दो गुलाम छोड़े जिनकी प्रत्येक की कीमत एक हज़ार दिरहम है, और उसका कुल तिहाई माल एक हज़ार दिरहम है, तो प्रत्येक पक्ष के गवाहों ने एक गुलाम की एक व्यक्ति के लिए वसीयत करने की गवाही दी और हर एक के..

رجوع کیا تو عمرو کے گواہ زید کو کامل تہائی دیں گے اور زید کے گواہ پہلے کو تہائی کا نصف دیں گے اور پہلے کے گواہ کچھ ضمان نہ دیں گے اور نہ وارثوں کے لئے ضامن ہوں گے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر گواہوں نے رجوع نہ کیا لیکن دوسرے کا گواہ ایک غلام نکلا تو تہائی مال پہلے اور تیسرے کے درمیان آدھا آدھا تقسیم ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص مرگیا اور تین ہزار درہم چھوڑے اور تہائی مال کی ایک شخص کے واسطے وصیت کی اور اس کو دے دیا گیا پھر دو شخصوں نے یہ گواہی دی کہ میت نے اس وصیت سے رجوع کر لیا تھا پس وہ مال وارثوں کو دلایا گیا پھر انہیں دونوں گواہوں نے گواہی دی کہ میت نے دوسرے شخص کے واسطے یہ وصیت کی تھی پس اس کو دلا دیا گیا پھر دونوں گواہوں سے رجوع کیا تو تہائی مال کے دو مرتبہ ضامن ہوں گے ایک بار وارثوں کو ڈانڈ دیں گے اور ایک مرتبہ پہلے موصی لہ کو ڈانڈ بھریں گے اور اگر وصیت اول سے رجوع کرنے کی اور دوسرے کے واسطے وصیت کرنے کی گواہی دی اور بعد حکم قاضی کے رجوع کیا یا فقط پہلی وصیت سے رجوع کرنے کی گواہی دی اور ہنوز اس کا حکم نہ ہوا تھا کہ دوسرے کے واسطے تہائی کی وصیت کی گواہی دی اور یہ صورت مسئلہ واقع ہوئی تو صرف پہلے موصی لہ کو ڈانڈ دیں گے نہ وارثوں کو اور اگر معاً رجوع و وصیت کی گواہی دی اور حکم ہو گیا پھر دوسری وصیت کی گواہی سے رجوع کیا اور پہلی کی وصیت سے رجوع کرنے کی گواہی سے رجوع نہ کیا تو ان سے دریافت کیا جائے گا کہ رجوع وصیت کی گواہی سے رجوع کرتے ہو یا نہیں پس اگر سکوت کیا یا گواہی رجوع پر ثابت رہے تو ایک تہائی وارث کو دیں گے پھر اگر پہلی وصیت کی گواہی سے رجوع کرنے کی گواہی سے بھی رجوع کیا تو دوبارہ ایک تہائی پہلے موصی لہ کو ڈانڈ دیں گے اور اگر وقت دریافت

کرنے کے انہوں نے بیان کیا کہ پہلے رجوع کی گواہی سے بھی ہم نے رجوع کیا تو صرف ایک تہائی مال موصی لہ کو دیں گے نہ وارث کو اور اگر پہلے فقط وصیت سے رجوع کرنے کی گواہی سے رجوع کیا اور دوسرے کے واسطے وصیت کرنے کی گواہی سے رجوع نہ کیا تو پہلے موصی لہ کو تہائی مال کے آدھے کی ضمان دیں گے پھر اگر دوسرے کے واسطے وصیت کرنے کی گواہی سے بھی رجوع کیا تو باقی مال بھی پہلے موصی لہ کو دیں گے یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر گواہی دی کہ میت نے اپنے ترکہ میں سے اس شخص کے واسطے وصیت کی تھی اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا پس اگر وصی نے اس میں سے کچھ تلف کیا تو دونوں گواہوں پر کچھ ضمان نہیں ☆

ایک شخص تین غلام مساوی قیمت کے چھوڑ کر مرگیا پس دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اس غلام کی قیمت زید کے واسطے وصیت کی ہے اور حکم ہو گیا پھر دوسرے دو گواہوں نے اس وصیت سے رجوع کرنے اور دوسرے غلام کی عمرو کے واسطے وصیت کرنے کی گواہی دی اور حکم ہو گیا اور پہلا غلام وارثوں کو واپس دلایا گیا پھر دو گواہوں نے وصیت ثانی سے رجوع کرنے کی اور تیسرے غلام کی بکر کے واسطے وصیت کرنے کی گواہی دی اور یہ حکم ہو گیا پھر سبھوں نے رجوع کیا تو پہلے کے گواہوں پر کسی کو ضمان دینا لازم نہیں ہے اور دوسرے کے گواہ آدھی قیمت پہلے کو دیں گے اور دوسرے کو تیسرے کے گواہ غلام کی قیمت ڈانڈ دیں گے اور وارث کسی سے ضمان نہیں لے سکتا ہے اور اگر سبھوں نے ایک بار کی گواہی دی اور ایک بار کی تعدیل ہوئی اور تیسرے کے واسطے حکم دیا گیا پھر سبھوں نے رجوع کیا تو تیسرے کے گواہ وارثوں کو ضمان دیں یا اور پہلے اور دوسرے کے گواہوں پر کچھ ڈانڈ نہیں ہے پس اگر دوسرے نے تیسرے کے گواہوں سے ضمان لینی چاہی تو وصیت کے گواہ ان پر قائم کر کے لے سکتا ہے پھر گواہ وارثوں سے واپس لیں گے پھر اگر پہلے نے دوسرے کے گواہوں سے ضمان

لینا چاہی تو دوسرے کے گواہوں پر وصیت قائم کر کے لے سکتا ہے اور غلام کی نصف قیمت کا حکم ان پر کیا جائے گا کہ اول کو ادا کریں یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر اس نے دو غلام چھوڑے کہ ہر ایک قیمت ایک ہزار درہم ہے اور اس کا تہائی مال ایک ہزار درہم ہے پس ہر فریق گواہ نے ایک غلام کی ایک شخص کے واسطے وصیت کرنے کی گواہی دی اور ہر ایک کے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 459 | Book of Retraction of Testimony

If a judgment was passed regarding half a slave and both sets of witnesses retracted their testimony, there shall be no penalty (dand) due to the heir. Each party must pay the other legatee (musi lahu) half the price of the slave. If both slaves come out of one-third of the deceased's estate, then each party shall pay the heir the price of the slave regarding which they testified. If the third of the estate is fifteen hundred and three-quarters of a slave was given to each, then upon retraction, each party shall pay five hundred dirhams as compensation (zaman) to the heirs and two hundred and fifty dirhams (a quarter of the slave's price) as a penalty to the other legatee. (Further complex scenarios based on estate value and slave prices follow)... If it was testified that the deceased made a will, and the judge (Qadi) issued a decree, and subsequently the witnesses retracted, if the executor (wasi) has already disposed of or destroyed part of it, no liability rests on the witnesses; the liability lies solely with the executor, as stated in 'Al-Hawi'.

Chapter: 9 Regarding the Retraction of Testimony in Prescribed Punishments (Hudud) and Crimes

If two witnesses testify to a theft of one thousand dirhams by a person and his hand is severed, and then both retract their testimony, they must pay the blood money (diyat) for the hand from their own property. According to our school, retaliatory punishment (qisas) is not applicable to them, but they must also provide compensation for the thousand dirhams because they caused the loss of property. This rule applies universally to cases involving life or limb, as recorded in 'Al-Mabsut'. If four men testify to adultery (zina) and two testify to the person being married (muhsin), and the Qadi orders stoning (rajm) based on this, and then all retract, the witnesses to adultery shall pay the blood money, and according to our three leading scholars, they shall be subjected to the punishment for slander (hadd-e-qadhf). No liability rests on the witnesses of 'ihsan'. If a person is lashed and injured, and the witnesses subsequently retract, Imam Azam (Abu Hanifa) holds that there is no liability for the wounds, while the two companions (Sahibayn) disagree. If one witness retracts before the judgment, all witnesses shall be punished for slander.

---

1. Note: "All of them" means that four witnesses are mandatory to prove adultery. If even one retracts, the remainder are considered mere accusers, hence all are subject to the punishment for slander.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 459 | किताबुर रुजू' अनिश शहादा

आधे गुलाम का हुक्म हो गया और दोनों पक्ष के गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली (रुजू किया), तो वारिस के लिए उन पर कोई जुर्माना (डांड) नहीं होगा। हर पक्ष दूसरे मूसा-लहु (वसीयत पाने वाले) को गुलाम की आधी कीमत अदा करेगा। यदि दोनों गुलाम मृतक की कुल संपत्ति के एक-तिहाई (तिहाई माल) में से निकलते हैं, तो हर पक्ष वारिस को उस गुलाम की कीमत देगा जिसके बारे में उसने गवाही दी थी। यदि तिहाई माल डेढ़ हज़ार हो और हर एक के लिए तीन-चौथाई गुलाम दिया गया हो, तो रुजू करने पर हर पक्ष वारिसों को पांच सौ दिरहम का हर्जाना देगा और हर पक्ष दूसरे मूसा-लहु को ढाई सौ दिरहम (गुलाम की चौथाई कीमत) बतौर जुर्माना देगा। (विभिन्न वित्तीय स्थितियों और गुलामों की कीमतों के आधार पर मुआवज़े के और भी विस्तृत नियम दिए गए हैं)... यदि गवाहों ने गवाही दी कि मृतक ने वसीयत की थी और काज़ी (न्यायाधीश) ने फ़ैसला सुना दिया, फिर गवाहों ने रुजू किया, और यदि वसी (निष्पादक) ने उसमें से कुछ नष्ट कर दिया है, तो गवाहों पर कोई हर्जाना नहीं होगा, केवल वसी पर होगा, जैसा कि 'अल-हावी' में लिखा है।

अध्याय: 9 दंड (हुद्दूद) और अपराधों की गवाही से रुजू करने के वर्णन में

यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति पर एक हज़ार दिरहम की चोरी की गवाही दी और उसका हाथ काट दिया गया, फिर दोनों गवाहों ने अपनी गवाही वापस ले ली, तो वे अपने धन से उसके हाथ की 'दियत' (रक्त मूल्य/मुआवज़ा) देंगे। हमारे (हनफ़ी) मत के अनुसार उन पर किसास (बदला) नहीं होगा, लेकिन वे एक हज़ार का हर्जाना भी देंगे क्योंकि उन्होंने गवाही के ज़रिए संपत्ति का नुकसान कराया है। जान या शरीर के किसी अंग के नुकसान में हर जगह यही नियम है। यदि चार लोगों ने किसी पर व्यभिचार (ज़िना) की गवाही दी और दो ने उसके विवाहित (मुहसिन) होने की गवाही दी, और काज़ी के रज़्म (पत्थर मार कर मौत) के हुक्म के बाद सबने रुजू कर लिया, तो ज़िना के गवाहों को दियत देनी होगी और हमारे तीनों इमामों के अनुसार उन्हें 'हद-ए-कज़्फ़' (झूठा आरोप लगाने की सज़ा) दी जाएगी। 'मुहसिन' होने की गवाही देने वालों पर कोई हर्जाना नहीं होगा। यदि कोड़े मारने की सज़ा के बाद गवाह रुजू करते हैं और सज़ा से चोटें आई हैं, तो इमाम आज़म के अनुसार गवाहों पर ज़ख्मों का हर्जाना नहीं होगा, जबकि साहिबैन का इसमें मतभेद है। फ़ैसला सुनाने से पहले यदि एक भी गवाह अपनी गवाही वापस ले ले, तो सभी (चारों) को झूठा आरोप लगाने की सज़ा दी जाएगी।

1. "सबको" का अर्थ है कि ज़िना साबित करने के लिए चार गवाह ज़रूरी हैं। यदि एक ने रुजू किया, तो बाकी सब केवल तोहमत लगाने वाले माने जाएंगे, इसलिए सबको सज़ा मिलेगी।

واسطے آدھے غلام کا حکم ہو گیا اور دونوں فریق گواہوں نے رجوع کیا تو وارث کے واسطے ان پر ڈانڈ نہ ہو گی اور ہر فریق دوسرے موسیٰ لہ کو غلام کی نصف قیمت ادا کرے گا اور اگر دونوں غلام میت کے تہائی مال نکلتے ہوں تو ہر فریق وارث کو اس غلام کی قیمت دے گا جس کی نسبت اس نے گواہی ادا کی ہے اور اگر اس کا تہائی مال ڈیڑھ ہزار ہو اور ہر ایک کے واسطے تین چوتھائی غلام دیا گیا پس اگر رجوع کیا تو ہر فریق پانچ سو درہم وارثوں کو ضمان دیں گے اور ہر فریق دوسرے موسیٰ لہ کو ڈھائی سو درہم چوتھائی قیمت غلام کی ڈانڈ دیں گے اور اگر تہائی مال دو ہزار درہم ہو اور قیمت ایک غلام کی دو ہزار درہم ہو اور دوسرے کی ایک ہزار درہم ہو تو ہر ایک کے واسطے اس کے غلام کی دو تہائی کا حکم دیا جائے گا پس اگر رجوع کیا تو دو ہزار والا فریق ایک ہزار وارثوں کو اور تہائی ہزار دوسرے موسیٰ لہ کو ڈانڈ دے گا اور ہزار والا فریق دو تہائی ہزار کی دو ہزار والے موسیٰ لہ کو دے گا اور وارثوں کی ضمانت اس پر نہیں ہے اور اگر ہر ایک غلام ہزار کی قیمت کا ہے اور تہائی مال ہزار درہم ہے اور دوسرے فریق نے یہ گواہی دی کہ میت نے پہلی وصیت سے رجوع کر کے دوسرے کو وصیت کی ہے تو بعد رجوع کے پہلے موسیٰ لہ کو اس کے غلام کی قیمت کی ضمان دیں گے اور وارثوں کا کچھ حق پہلے یا دوسرے فریق پر نہیں ہے اور اگر دونوں غلام تہائی مال سے نکلے اور تہائی مال دو ہزار درہم ہے تو دوسرے کے گواہ پہلے کو اس کے غلام کی قیمت اور وارثوں کو دوسرے کی قیمت ڈانڈ دیں گے اور اگر تہائی مال ڈیڑھ ہزار ہو تو دوسرے کے گواہ پہلے کو اس کے غلام کی قیمت اور وارثوں کو دوسرے کی آدھی قیمت کی ڈانڈ دیں گے یہ کافی میں لکھا ہے اگر یہ گواہی دی کہ میت نے اپنے ترکہ میں سے اس شخص کے واسطے وصیت کی تھی اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دونوں

نے رجوع کیا پس اگر وصی نے اس میں سے کچھ تلف کیا تو دونوں گواہوں پر کچھ ضمان نہیں ہے صرف ضمان وصی پر ہوگی کذا فی الحاوی۔

باب : ۹ حدود اور جرموں کی گواہی سے رجوع کرنے کے بیان میں

اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر ہزار درہم معین کی چوری کی گواہی دی اور اس کا ہاتھ کاٹا گیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو اس کے ہاتھ کی دیت اپنے مال سے دیں اور دونوں پر قصاص ہمارے نزدیک نہیں ہوگا اور ہزار کی ضمان بھی دیں کیونکہ مشہود علیہ کا مال ضائع کیا ہے اسی طرح نفس یا ما دون النفس میں ہر جگہ یہی حکم ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر اس پر دو چوروں کی گواہی دی اور اس کا ہاتھ کاٹا گیا پھر ایک گواہ نے رجوع کیا تو ان پر ضمان نہیں آئی ہے یہ عتابیہ میں لکھا ہے چار آدمیوں نے ایک شخص پر زنا کی گواہی دی اور دو گواہوں نے اس کے محصن ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے گواہیاں قبول کر کے اس کے رجم کرنے کا حکم دیا پھر سبھوں نے رجوع کیا تو زنا کے گواہ دیت کی ضمان دیں گے اور ہمارے علماء ثلثہ کے نزدیک ان کو حد قذف ماری جائے گی اور محصن ہونے کے گواہوں پر ضمان نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر چار گواہوں نے ایک شخص پر زنا کی گواہی دی اور وہ محصن نہیں ہے پس امام نے اس کو درے مارے اور وہ زخمی ہوا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک ان پر زخموں کی ضمانت نہ ہو گی اور صاحبینؒ کے نزدیک اس میں خلاف ہے اور اگر دروں سے وہ زخمی نہیں ہوا تو بالاتفاق ان پر ضمان نہ ہوگی اور ایسا ہی اختلاف حد قذف اور حد شراب خواری اور تعزیر میں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر حکم سے پہلے ایک گواہ نے رجوع کیا تو سب کو حد ماری جائے گی اور اگر بعد حکم ہونے کے قبل اس کے کہ حد مار دی جائے ایک گواہ نے رجوع کیا تو امام محمدؒ کے نزدیک اسی کو حد ماری جائے گی اور امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے

۱ـہ قولہ سب کو یعنی زنا کے ثبوت میں چار گواہ ضروری ہیں پس جب ایک نے رجوع کیا تو باقی تہمت رکھنے والے ہوئے پس سب کو تہمت کی حد ماری جائے گی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (360) Kitab al-Ruju' 'an al-Shahada (Book of Recantation of Testimony)

According to [the jurists], all witnesses shall be punished with the prescribed penalty (Hadd). If, after the punishment is administered, one witness recants, only he shall be punished with Hadd. This is recorded in Al-Hawi.

If four men testified that a person committed adultery (Zina) and was a *muhsin* (legally married), and the judge (Qadi) ordered his execution by stoning (*Rajm*), then the witnesses recanted while the person was still alive but wounded by the stones, the Qadi shall waive the Hadd, and the witnesses shall be liable for the blood money (*Diyat*) for his wounds. This is recorded in Al-Mabsut. If two witnesses testified that a person manumitted (freed) his slave, and four other witnesses testified that this slave committed Zina and was a *muhsin*, and the Qadi accepted the testimonies, freed him, and ordered his stoning, then the witnesses recanted: the witnesses of manumission must pay the owner the value of the slave, and the witnesses of Zina shall be liable for the Diyat. If the slave has no heirs among his agnates (*Asabat*), the Diyat goes to the former owner. This is recorded in Al-Muhit. If one of the four witnesses [of Zina] was also a witness to the manumission (1), he must pay both a share of the value and a share of the Diyat. This is recorded in Al-Hawi. If four persons testified to manumission, Zina, and the status of *muhsin*, and the Qadi issued a decree, and then they recanted the testimony of manumission, they shall be liable for the slave's value. If two witnesses recanted the manumission and two recanted the Zina, no liability falls on the former, while the latter shall be liable for human Diyat and the penalty for false accusation (*Hadd al-Qadhf*). This is recorded in Al-Mabsut. If witnesses testify against their own ancestor (father, brother, uncle, etc.) regarding Zina, and he is a *muhsin*, he shall be stoned. If the testimony was given hastily to obtain inheritance, it shall not be considered reliable. If he was stoned and these witnesses were not present at the execution site, and then one recants, he shall pay one-fourth of the Diyat and may inherit. If they were at the execution site and one recanted while others refuted him, he shall not be reprimanded and shall inherit. If it was said: "You gave false testimony because you did not see him commit Zina, whereas we did," he shall pay one-fourth of the Diyat as a penalty and shall not inherit. If all refuted his testimony and confirmed the recantation, all shall pay the Diyat of the deceased, receive the Hadd al-Qadhf, and be deprived of inheritance; the nearest relative shall inherit. This is recorded in Al-Kafi. If testimony for retaliation (*Qisas*) was given and recanted after the execution, they shall be liable for Diyat, and Qisas shall not be

taken from them. This is recorded in Al-Mudmarat. If they testified that someone ordered a killing via a letter (2) and then recanted, they shall pay Diyat from their own wealth. Similarly, if they testified to an order via letter to sever someone's hand, the Qadi issued a decree, and then they recanted, they shall be liable for the Diyat of the hand. This is recorded in Al-Bada'i.

Three men testified to intentional murder, and the Qadi ordered the guardian (*Wali*) to take Qisas. The Wali severed his hand. Then one witness recanted; the decree of Qisas remains valid. If the Wali then killed the person and a second witness recanted, the Wali bears no liability. The first recanting witness shall pay one-fourth of the Diyat of the hand from his wealth as follows: two-thirds in the first year and one-third in the second year. The second witness shall pay half the Diyat for the life from his wealth over three years, one-third each year. If the third witness also recanted, he shall pay the remaining half Diyat over three years, one-third each year, and the first witness shall pay the excess from one-fourth of the hand's Diyat up to one-third. If the third witness proved [false], the full Diyat for the hand shall be mandatory upon the first and second, and for the life...

1. One witness of manumission—meaning one of the two who testified to manumission is among the four who testified to Zina.
2. From their own wealth—meaning the supporting community (*Aqila*) will not bear the burden.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (360) किताबुल रुजू' अनिश शहादा (गवाहों के बयान बदलने की किताब)

[विद्वानों के निकट सभी को दंड (हद) दिया जाएगा, और यदि सजा मिलने के बाद एक गवाह अपनी गवाही से पलट जाता है, तो केवल उसी को दंड दिया जाएगा। यह 'हावी' में लिखा है।

यदि चार व्यक्तियों ने किसी व्यक्ति पर व्यभिचार (ज़िना) करने और विवाहित (मुहसिन) होने की गवाही दी, फिर क़ाज़ी ने उसे संगसार (पत्थरों से मारकर प्राणदंड देना) करने का आदेश दिया, उसके बाद गवाह पलट गए और वह व्यक्ति जीवित था लेकिन पत्थरों से घायल हो गया था, तो क़ाज़ी उससे दंड वापस ले लेगा और गवाह उसके घावों के हर्जाने (दियत) के ज़िम्मेदार होंगे। यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति पर यह गवाही दी कि उसने अपना गुलाम आज़ाद कर दिया है, और उसी गुलाम पर चार व्यक्तियों ने ज़िना और मुहसिन होने की गवाही दी, और क़ाज़ी ने गवाहियाँ स्वीकार करके उसे आज़ाद कर संगसार कर दिया, फिर गवाह पलट गए, तो आज़ादी के गवाहों को मालिक को उसकी कीमत देनी होगी और ज़िना के गवाहों पर दियत (रक्त मूल्य) अनिवार्य होगी। यदि गुलाम का कोई उत्तराधिकारी (अस्बात) न हो, तो यह दियत मालिक को मिलेगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। और यदि चारों गवाहों में से एक गवाह आज़ादी का भी हो (1), तो उसे दियत के हिस्से के साथ कीमत का हिस्सा भी देना होगा। यह 'हावी' में लिखा है। यदि चार व्यक्तियों ने आज़ादी, ज़िना और मुहसिन होने की गवाही दी और क़ाज़ी ने आदेश दे दिया, फिर वे आज़ादी की गवाही से पलट गए, तो वे कीमत के ज़िम्मेदार होंगे। और यदि दो गवाह आज़ादी से और दो गवाह ज़िना से पलट गए, तो आज़ादी से पलटने वालों पर कुछ नहीं और ज़िना से पलटने वालों पर दियत और मानहानि का दंड (हद-ए-क़ज़फ़) लागू होगा। यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि गवाहों ने अपने पूर्वज जैसे पिता, भाई या चाचा आदि पर ज़िना की गवाही दी और वह मुहसिन है, तो उसे संगसार किया जाएगा। यदि विरासत जल्दी प्राप्त करने के लिए यह गवाही दी गई है, तो यह मान्य नहीं होगी। यदि उसे संगसार किया गया और ये लोग उसकी हत्या के समय उपस्थित नहीं थे, फिर एक पलट गया, तो वह चौथाई दियत देगा और वारिस होगा। और यदि वे हत्या स्थल पर उपस्थित थे और एक पलट गया और दूसरों ने उसे झुठलाया, तो उसे दंडित नहीं किया जाएगा और वह वारिस होगा। और यदि यह कहा गया कि तुमने झूठी गवाही दी क्योंकि तुमने उसे ज़िना करते नहीं देखा था और हमने देखा था, तो वह चौथाई दियत हर्जाने के रूप में देगा और वारिस नहीं होगा। और यदि सबने उसकी गवाही को झुठलाया और पलटने में उसकी पुष्टि की, तो सभी मृतक की दियत अदा करेंगे और सभी को हद-ए-

क़ज़फ़ दिया जाएगा और विरासत से वंचित रहेंगे, और जो निकटतम रिश्तेदार होगा उसे विरासत मिलेगी। यह 'काफ़ी' में लिखा है। यदि बदला (क़िसास) की गवाही दी और हत्या के बाद पलट गए, तो दियत के ज़िम्मेदार होंगे और उनसे क़िसास नहीं लिया जाएगा। यह 'मुज़मरात' में लिखा है। और यदि गवाही दी कि उसने फलां को पत्र लिखकर मारने का आदेश दिया (2) और फिर पलट गए, तो अपने धन से दियत अदा करेंगे। इसी तरह यदि गवाही दी कि पत्र लिखकर फलां का हाथ कटवा दिया और क़ाज़ी ने आदेश दिया फिर गवाह पलट गए, तो हाथ की दियत के ज़िम्मेदार होंगे। यह 'बदाए' में लिखा है।

तीन व्यक्तियों ने जानबूझकर हत्या करने की गवाही दी और क़ाज़ी ने उत्तराधिकारी (वली) को क़िसास लेने का आदेश दिया और उसने प्रहार से उसका हाथ काट दिया। फिर एक गवाह पलट गया, तो क़िसास का आदेश यथावत रहेगा। यदि वली ने हत्या कर दी और दूसरे गवाह ने भी गवाही वापस ले ली, तो वली पर कोई हर्जाना नहीं होगा। पहला पलटने वाला हाथ की चौथाई दियत अपने धन से इस प्रकार देगा: दो-तिहाई पहले वर्ष में और एक-तिहाई दूसरे वर्ष में। दूसरा पलटने वाला जीवन की आधी दियत अपने धन से तीन वर्ष में देगा, प्रत्येक वर्ष एक-तिहाई। यदि तीसरा गवाह भी पलट गया, तो वह शेष आधी दियत तीन वर्ष में प्रत्येक वर्ष एक-तिहाई देगा, और पहला गवाह हाथ की चौथाई दियत से एक-तिहाई तक की बढ़ोतरी अदा करेगा। यदि तीसरा गवाह [झूठा] निकला, तो हाथ की पूरी दियत पहले और दूसरे पर अनिवार्य होगी और जान...

1. एक गवाह आज़ादी का, यानी आज़ादी पर जिन दो गवाहों ने गवाही दी, उनमें से एक उन चार गवाहों में शामिल है जिन्होंने ज़िना की गवाही दी।
2. अपने धन से, यानी सहायक कबीला/बिरादरी (आक़िला) इसका बोझ नहीं उठाएगी।

نزدیک سب کو حد ماری جائے گی اور اگر بعد حد مارے جانے کے ایک گواہ نے رجوع کیا تو خاص اسی کو حد ماری جائے گی یہ حاوی میں لکھا ہے۔

اگر چار آدمیوں نے ایک شخص پر زنا کرنے و محسن ہونے کی گواہی دی پس قاضی نے اس کے رجم کرنے کا حکم کیا پھر گواہوں نے رجوع کیا اور وہ شخص زندہ تھا مگر پتھروں نے اس کو زخمی کر دیا تھا تو قاضی اس سے حد دفع کرے گا اور گواہ اس کے زخموں کی دیت کے ضامن ہوں گے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے اپنا غلام آزاد کیا ہے اور اس غلام پر چار آدمیوں نے زنا کرنے اور محسن ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے گواہیاں قبول کر کے اس کو آزاد کر کے رجم کیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو آزادی کے گواہوں پر مالک کو اس کی قیمت دینی پڑے گی اور زنا کے گواہوں پر دیت لازم ہوگی پس اگر غلام کا کوئی وارث عصبات میں سے نہ ہو تو یہ دیت مالک کو ملے گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر چاروں گواہوں میں سے ایک گواہ ہم آزادی کا ہو تو دیت کے حصہ کے ساتھ قیمت کا حصہ بھی دینا اس کو پڑے گا یہ حاوی میں لکھا ہے اگر چار شخصوں نے آزادی اور زنا اور محسن ہونے کی گواہی دی اور قاضی نے حکم دے دیا پھر آزادی سے رجوع کیا تو قیمت کے ضامن ہوں گے اور اگر دو گواہوں نے آزادی سے اور دو گواہوں نے زنا سے رجوع کیا تو آزادی سے رجوع کرنے والوں پر کچھ نہیں اور زنا سے رجوع کرنے والوں پر آدمی دیت اور حد قذف لازم آئے گی یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر گواہوں نے اپنے مورث پر یعنی باپ یا بھائی یا چچا وغیرہ پر زنا کی گواہی دی اور وہ محسن ہے تو وہ رجم کیا جائے گا اور اس تہمت کی وجہ سے اس نے جلدی سے میراث ملنے کے واسطے یہ گواہی دی ہے معتبر نہ ہوگی پس اگر وہ رجم کیا گیا اور یہ لوگ اس

کے قتل میں نہ پہنچے پھر ایک نے رجوع کیا تو چوتھائی دیت ادا کرے اور وارث ہوگا اور اگر مقتل میں پہنچے اور ایک نے رجوع کیا اور رجوع میں دوسروں نے اس کی تکذیب کی تو ڈانٹ نہ دے گا اور وارث ہوگا اور اگر یہ کہا کہ تو نے جھوٹی گواہی دی کیونکہ تو نے اس کے زنا کرنے کو نہیں دیکھا تھا اور ہم نے دیکھا تھا تو اس کی چوتھائی دیت ڈانٹ دے گا اور وارث نہ ہو گا اور اگر سب نے اس کی گواہی کی تکذیب کی اور رجوع کرنے میں اس کی تصدیق کی تو مقتول مرحوم کی دیت سب ادا کریں اور سب کو حد قذف ماری جائے گی اور میراث سے محروم رہیں گے اور جو کوئی اس کا قریب تر رشتہ دار ہو گا اس کو میراث دلائی جائے گی یہ کافی میں لکھا ہے اگر قصاص کی گواہی دی پھر بعد قتل کر دینے کے رجوع کیا تو دیت کے ضامن ہوں گے اور ان سے قصاص نہ لیا جائے گا یہ مضمرات میں لکھا ہے اور اگر یہ گواہی دی کہ اس نے فلاں کو خط سے قتل کیا ہے پھر رجوع کیا تو ہم اپنے مال سے دیت ادا کریں اسی طرح اگر یہ گواہی دی کہ اس نے خط سے فلاں کا ہاتھ کاٹ ڈالا ہے اور قاضی نے حکم دیا پھر رجوع کیا تو ہاتھ کی دیت کے ضامن ہوں گے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

تین آدمیوں نے عمداً قتل کرنے کی گواہی دی اور قاضی نے ولی کو قصاص لینے کا حکم دے دیا اور اس نے ضرب سے اس کا ہاتھ کاٹا پھر ایک نے رجوع کیا تو قصاص کا حکم بحالہ باقی رہے گا پھر اگر ولی نے قتل کیا اور دوسرے نے رجوع کیا تو ولی پر ضمان نہ آئے گی اور پہلا رجوع کرنے والا ہاتھ کی چوتھائی دیت اپنے مال سے اس طرح ادا کرے کہ دو تہائی پہلے سال میں اور ایک تہائی دوسرے سال میں اور دوسرا رجوع کرنے والا جان کی آدھی دیت اپنے مال سے تین سال میں ادا کرے ہر سال میں تہائی دیت دے پھر اگر اس کے ساتھ تیسرے نے بھی رجوع کیا تو وہ باقی نصف دیت تین سال میں ہر سال ایک تہائی دیت ادا کرے اور پہلا راجع چوتھائی دیت دست

سے تہائی تک کی زیادتی ادا کرے پس اگر تیسرا گواہ نکلا تو کامل دیت ہاتھ کی پہلے اور دوسرے پر لازم ہوگی اور جان

1. ایک گواہ آزادی کا یعنی آزادی پر جن دو گواہوں نے گواہی دی انہیں میں سے ایک ان چار گواہوں میں ہے جنہوں نے زنا کی گواہی دی۔
2. قولہ اپنے مال یعنی مددگار برادری برداشت نہ کرے گی۔

The blood money (Diyat) will be mandatory upon the helping clan (Aqila) of the guardian (Wali) over a period of three years. Three people testified to an intentional murder. After the judge's ruling, the Wali cut off one hand of the killer. Then one witness retracted their testimony, and the Wali cut off the killer's foot. Subsequently, a second witness retracted, and according to general narrations, legal retribution (Qasas) became void. If the victim recovered from both wounds, then one-fourth of the Diyat is due for the first injury, one-fourth for the second, and half the penalty for the foot is mandatory. If the third witness is a slave, the Diyat for the foot will be upon the Wali. If the victim died from both injuries and the third witness is a slave, half the Diyat will be shared, and the person's liability will be on the Wali's clan. If the third witness retracted and his status as a slave was unknown: if the victim recovered, the hand's Diyat will be split into three equal parts among all; the foot's Diyat will be split into two parts between the second and third witnesses. If the victim died, the Diyat will be divided into three equal parts among all; this is mentioned in *Muhit al-Sarakhsi*. A person claimed against another that they accidentally cut his guardian's hand, leading to death. He brought witnesses who testified to the accidental cutting but not to the death from it. He then brought two other witnesses who testified to the death from the wound but not the cutting. The Judge (Qazi) ordered the helping clan to pay Diyat. If the witnesses of the cutting retracted, they would be liable for the full Diyat. If the death witnesses retracted, the cutting witnesses would recover the amount from them. Similarly, if someone claimed their finger was accidentally cut and the hand became paralyzed (shal), and the defendant denied it, the plaintiff brought two witnesses for the cutting but not the paralysis. He then brought witnesses for the paralysis. The Qazi ordered Diyat for the hand upon the perpetrator's clan. If the cutting witnesses retracted, they would be liable for the penalty of the palm. If the paralysis witnesses retracted, the first witnesses would recover the full penalty from them, except for the penalty of one finger, which remains their own responsibility; this is recorded in *Al-Zakheera*.

Witnesses testified that a person's slave accidentally killed someone, and two other witnesses testified that the slave had been freed, regardless of whether both testimonies were simultaneous or prior to the killing, and whether the ruling was simultaneous or prior. If the witnesses then retracted, the murder witnesses would be liable for its value of one thousand dirhams, and the freedom witnesses would guarantee ten thousand dirhams value and nine thousand Diyat. If the freedom

witnesses testified first and a ruling was made, then other witnesses testified that he killed after being freed and the owner knew, and the witnesses then retracted, the freedom witnesses would be liable for its value and the murder witnesses would be liable for ten thousand; so it is in *Al-Kafi*. If absolute right was testified to, e.g., stating the slave killed Zaid's guardian before the murder and he knows, and the slave's value is a thousand dirhams, and others testified that this person said yesterday "If my slave enters the house, he is free," and a third party testified he entered today. The Qazi ruled, then witnesses retracted: the oath witnesses will be liable for the penalty, the crime witnesses will pay a thousand dirhams, and the house entry witnesses have no liability; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. It is also narrated from Imam Muhammad that two witnesses testified against Zaid that he intentionally killed Bakr's son, and the same witnesses testified that Zaid also intentionally killed Amr's son, and the fathers of both victims are the claimants and there are no other heirs. The Qazi ordered retribution (Qasas), and the person was killed by both fathers...

(फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 | 361 | किताब अर-रुजू' अन अश-शहादत - गवाही वापस लेने का अध्याय)

रक्तधन (दियत) अभिभावक (वली) के सहायक समुदाय (आक़िला) पर तीन वर्ष में देय होगा। तीन व्यक्तियों ने जानबूझकर हत्या करने की गवाही दी और निर्णय के बाद वली ने हत्यारे का एक हाथ काट दिया, फिर एक गवाह ने गवाही वापस ले ली, और वली ने उसका पैर काट दिया, फिर दूसरे गवाह ने गवाही वापस ले ली, तो आम रिवायतों के अनुसार प्रतिशोध (क़िसास) रद्द हो गया। अब यदि वह दोनों घावों से ठीक हो गया, तो पहले पर एक चौथाई दियत और दूसरे पर एक चौथाई दियत और पैर के आधे जुर्माने का भुगतान करना होगा। यदि तीसरा गवाह दास (गुलाम) हो, तो पैर की दियत वली पर होगी और यदि वह दोनों घावों से मर गया और तीसरा गवाह गुलाम है, तो दोनों पर आधी दियत और व्यक्ति वली के सहायक समुदाय पर होगी। यदि तीसरे ने गवाही वापस ली और उसका गुलाम होना ज्ञात नहीं था, तो यदि दोनों घावों से ठीक हो गया, तो हाथ की दियत सभी पर तीन समान हिस्सों में विभाजित होगी और पैर की दियत दूसरे और तीसरे गवाहों के बीच दो हिस्सों में विभाजित होगी। यदि वह मर गया, तो दियत सभी पर तीन हिस्सों में विभाजित होगी; यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर दावा किया कि उसने गलती से मेरे वली का हाथ काट दिया और वह उस घाव से मर गया, और गवाह लाया जिन्होंने गवाही दी कि उसने उसके वली का हाथ गलती से काट दिया है लेकिन उस घाव से मृत्यु होने की गवाही नहीं दी। फिर वह दूसरे दो गवाह लाया जिन्होंने हाथ के घाव से मृत्यु की गवाही दी लेकिन हाथ काटने की गवाही नहीं दी। न्यायाधीश (काज़ी) ने सहायक समुदाय पर दियत का आदेश दिया। यदि हाथ काटने के गवाहों ने गवाही वापस ली, तो वे पूरी दियत के उत्तरदायी होंगे। यदि मृत्यु के गवाहों ने गवाही वापस ली, तो हाथ काटने के गवाह उनसे (राशि) वापस लेंगे। इसी प्रकार यदि कोई दावा करे कि किसी ने उसकी उंगली गलती से काट दी और हाथ बेकार (शाल) हो गया, और प्रतिवादी ने इनकार किया, तो वादी ने दो गवाह लाए कि उसने उंगली काटी पर बेकार होने की गवाही नहीं दी। फिर वह अन्य गवाह लाया जिन्होंने बेकार होने की गवाही दी। काज़ी ने उंगली काटने वाले के समुदाय पर हाथ की दियत का आदेश दिया। यदि उंगली काटने के गवाहों ने गवाही वापस ली, तो वे हथेली के पूरे जुर्माने के उत्तरदायी होंगे। यदि बेकार होने के गवाहों ने गवाही वापस ली, तो पहले गवाह उनसे पूरा जुर्माना वापस लेंगे सिवाय एक उंगली के जुर्माने के जो उन पर ही रहेगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है।

गवाहों ने गवाही दी कि इस व्यक्ति के गुलाम ने गलती से किसी की हत्या की है, और दो अन्य गवाहों ने उस गुलाम के मुक्त होने की गवाही दी, चाहे दोनों गवाहियाँ साथ दी गई हों या हत्या से पहले, और निर्णय साथ हुआ हो या पहले। फिर यदि गवाहों ने गवाही वापस ली, तो हत्या के गवाह उसके एक हज़ार दिरहम मूल्य के उत्तरदायी होंगे और मुक्ति के गवाह दस हज़ार दिरहम मूल्य और नौ हज़ार दियत की गारंटी देंगे। यदि पहले मुक्ति के गवाह आए और निर्णय हो गया, फिर दूसरे गवाहों ने गवाही दी कि उसने मुक्त होने के बाद हत्या की और मालिक यह जानता है, फिर गवाहों ने गवाही वापस ली, तो मुक्ति के गवाह उसके मूल्य के उत्तरदायी होंगे और हत्या के गवाह दस हज़ार के उत्तरदायी होंगे, जैसा कि 'काफ़ी' में वर्णित है। यदि पूर्ण अधिकार की गवाही दी गई, जैसे कि कहा कि उसके गुलाम ने ज़ैद के वली को हत्या से पहले मारा है और वह जानता है, और गुलाम का मूल्य हज़ार दिरहम है, और दूसरों ने गवाही दी कि इस व्यक्ति ने कल कहा था कि यदि मेरा गुलाम घर में प्रवेश करे तो वह स्वतंत्र है, और तीसरे पक्ष ने गवाही दी कि वह आज घर में प्रवेश कर गया। काज़ी ने निर्णय दे दिया, फिर गवाहों ने गवाही वापस ली, तो शपथ के गवाह जुर्माने के उत्तरदायी होंगे और अपराध के गवाह हज़ार दिरहम देंगे और घर में प्रवेश करने के गवाहों पर कोई दायित्व नहीं है; यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है। इमाम मुहम्मद से भी रिवायत है कि दो गवाहों ने ज़ैद के विरुद्ध गवाही दी कि उसने बक्र के पुत्र की जानबूझकर हत्या की है, और उन्हीं दोनों गवाहों ने ज़ैद पर यह गवाही दी कि उसने अम्र के पुत्र की भी जानबूझकर हत्या की है, और दोनों मृतकों के पिता वादी हैं और पिताओं के अतिरिक्त कोई उत्तराधिकारी नहीं है। काज़ी ने क़िसास का आदेश दिया और उस व्यक्ति को दोनों पिताओं ने मार डाला...

کی دیت ولی کی مددگار برادری پر تین سال میں واجب ہو گی تین آدمیوں نے عمداً قتل کرنے کی گواہی دی اور حکم کے بعد ولی نے قاتل کا ایک ہاتھ قطع کیا پھر ایک گواہ نے رجوع کیا اور ولی نے اس کا پاؤں کاٹ دیا پھر دوسرے گواہ نے رجوع کیا تو عامہ روایات کے موافق قصاص باطل ہو گیا پس اگر دونوں زخموں سے اچھا ہو گیا تو پہلے پر چوتھائی دیت اور دوسرے پر چوتھائی دیت اور آدھا جرمانہ پاؤں کا واجب ہو گا پس اگر تیسرا گواہ غلام ہو تو پاؤں کی دیت ولی پر ہو گی اور اگر دونوں زخموں سے مر گیا اور تیسرا گواہ غلام ہے تو دونوں پر آدھی دیت اور آدمی ولی کی مددگار برادری پر ہو گی پس اگر تیسرے نے رجوع کیا اور اس کا غلام ہونا معلوم نہ ہوا پس اگر دونوں زخموں سے اچھا ہو گیا تو ہاتھ کی دیت سب پر تین حصہ ہو کر برابر تقسیم ہو گی اور پاؤں کی دیت دوسرے اور تیسرے پر دو حصہ کر کے تقسیم ہو گی اور اگر مر گیا تو دیت سب پر تین حصہ ہو کر تقسیم ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر دعویٰ کیا کہ اس نے میرے ولی کا ہاتھ خطا سے کاٹ ڈالا ہے اور وہ اس زخم سے مر گیا اور گواہ لایا جنہوں نے گواہی دی کہ اس نے اس کے ولی کا ہاتھ خطا سے کاٹ ڈالا ہے اور اس زخم سے مرجانے کی گواہی نہیں دی اور وہ دوسرے دو گواہ لایا کہ انہوں نے ہاتھ کے زخم سے مرجانے کی گواہی دی اور ہاتھ کاٹنے کی گواہی نہیں دی پس قاضی نے اس کی مددگار برادری پر دیت دینے کا حکم کیا پھر ہاتھ کاٹنے کے گواہوں نے ہی خاص کر رجوع کیا تو پوری دیت کے ضامن ہوں گے پھر اگر موت کے گواہوں نے رجوع کیا تو ہاتھ کاٹنے کے گواہ ان سے واپس لیں گے اسی طرح اگر ایک شخص نے یہ دعویٰ کیا کہ اس نے میری انگلی کاٹ دی خطا سے اور میرا ہاتھ شل ہو گیا اور مدعی علیہ نے اس سے انکار کیا پس مدعی دو گواہ اس امر کے لایا کہ اس نے انگلی

کاٹی مگر شل ہو جانے کی گواہی نہ دی پھر وہ گواہ لایا کہ انہوں نے انگلی کٹنے سے شل ہونے کی گواہی دی پس قاضی نے انگلی کاٹنے والے کی مددگار برادری پر ہاتھ کی دیت دینے کا حکم کیا پھر انگلی کاٹنے کے گواہوں نے رجوع کیا تو وہ تمام جرمانہ کف کے ضامن ہوں گے پھر اگر شل ہوئے کے گواہوں نے رجوع کیا پہلے گواہ ان گواہوں سے تمام جرمانہ واپس لیں گے سوائے ایک انگلی کے جرمانہ کے کہ وہ خاصہ انہیں پر رہے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس شخص کے غلام نے خطا سے ایک شخص کو قتل کیا ہے اور دوسرے دو گواہوں نے اس غلام کے آزاد کر دینے کی گواہی دی خواہ دونوں گواہیاں معًا گزریں یا قتل سے پہلے گزری اور حکم معًا ہوا یا قتل کا پہلے ہوا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو قتل کے گواہ اس کی ہزار درہم قیمت کے ضامن ہوں گے اور آزادی کے گواہ دس ہزار درہم قیمت کے اور نو ہزار دیت کی ضمان دیں گے پس اگر پہلے آزادی کے گواہ گزرے اور حکم ہو گیا پھر دوسرے گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے آزاد ہونے سے قتل کیا ہے اور مالک اس کو جانتا ہے پھر گواہوں نے رجوع کیا تو آزادی کے گواہ اس کی قیمت کے ضامن ہوں گے اور قتل کے گواہ دس ہزار کے ضامن ہوں گے کذا فی الکافی۔ اگر حق مطلق کی گواہی دی مثلاً یوں کہا کہ اس کے غلام نے زید کے ولی کو قتل سے پہلے قتل کیا ہے اور وہ جانتا ہے اور غلام کی قیمت ہزار درہم ہے اور دوسروں نے گواہی دی کہ اس شخص نے کل کہا تھا کہ اگر میرا غلام گھر میں داخل ہوا تو وہ آزاد ہے اور تیسرے فریق نے گواہی دی کہ اس کا غلام آج گھر میں داخل ہوا پس قاضی نے حکم دے دیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو قسم کے گواہ جرمانہ کے ضامن ہوں گے اور جرم کے گواہ ہزار درہم دیں گے اور گھر میں داخل ہونے کے گواہوں پر کچھ ضمان نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے امام محمد سے ایضاً روایت ہے کہ دو گواہوں نے مثلاً زید کے اوپر یہ گواہی دی کہ اس نے اس شخص بکر کے بیٹے کو عمداً قتل کر ڈالا ہے اور انہیں دونوں گواہوں نے اسی زید پر

یہ گواہی دی کہ اس نے عمرو کے بیٹے کو بھی عمداً قتل کیا ہے اور دونوں مقتولوں کے باپ مدعی ہیں اور سوائے باپوں کے کوئی وارث بھی نہیں ہے پس قاضی نے قصاص کا حکم کیا اور اس شخص کو دونوں کے باپوں نے قتل

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (464) Book of Retraction of Testimony

...What if the witnesses then retracted regarding the killing of one son, stating that he did not kill his son? Then they shall be liable for half of the blood money (diyat). If they did not retract their testimony, but one son was found alive, the guardian of the deceased has the choice to either take half the blood money from the witnesses or from the father of the boy who was found alive. If both boys belonged to the same person and the judge ordered retaliation (qisas), and the father killed Zaid in exchange for both sons, and then the witnesses retracted regarding the murder of one son, then there will be no liability on either. This is as stated in Al-Muhit.

Chapter: 10 Regarding retracting after giving testimony upon testimony (secondary testimony)

Imam Muhammad (R.A.) mentioned in 'Al-Asl' that if two witnesses gave testimony based on the testimony of two other witnesses, and then both the primary (usul) and secondary (furu') witnesses retracted, Imam Azam (R.A.) and Imam Abu Yusuf (R.A.) stated that there is no liability on the primary witnesses, only on the secondary witnesses. However, Imam Muhammad (R.A.) said that the defendant (the one testified against) has the choice to claim liability from either the primary or the secondary witnesses, as mentioned in 'Al-Dhakhira'. Thus, if he claims liability from the secondary witnesses, they cannot then claim it from the primary ones; and if he claims from the primary ones, they cannot claim from the secondary ones. This is recorded in 'Al-Muhit'. If only the secondary witnesses retract, by consensus, the liability falls upon them, as per 'Al-Dhakhira'. If the secondary witnesses claim that the primary witnesses lied or erred, no consideration shall be given to this. If the secondary witnesses say "we retract our testimony" and the primary witnesses say "we made a mistake in our testimony," then liability falls on the secondary witnesses, as in 'Al-Tatarkhaniya'. If the secondary witnesses tell the judge that the primary witnesses made them witnesses to their testimony but then retracted it, or if they stated that the primary witnesses informed them of their retraction, then there is no liability on the secondary witnesses, according to 'Sharh Adab al-Qadi'. If the primary witnesses retract and say they did not authorize the secondary witnesses to testify on their behalf, then by consensus, there is no liability on the primary witnesses. If they say they mistakenly authorized them or that they retracted, even then according to Imam Azam (R.A.) and Imam Abu Yusuf (R.A.), the ruling is the same, but Imam Muhammad (R.A.) says they will be liable in this case, as written in 'Al-Inaya'.

If the case is that two witnesses testified based on the testimony of two individuals, and four witnesses testified based on the testimony of two individuals, and the judge passed a ruling, then by consensus, after retraction, both groups will bear half the liability each.

If two persons testified based on the testimony of four persons, and two witnesses testified based on the testimony of two witnesses, and the legal claim is the same, and a ruling was passed, then all retracted: according to the opinion of Imam Azam (R.A.) and Imam Abu Yusuf (R.A.), two-thirds of the liability falls on the witnesses of four and one-third on the witnesses of two. Imam Muhammad (R.A.) stated that both parties are liable for half each, as in 'Al-Mabsut'. If the case is that two witnesses testified based on two persons and four witnesses based on two persons, and a ruling was passed, then by consensus after retraction, both parties bear half liability each, as written in 'Al-Muhit'. If two witnesses testified based on the testimony of two witnesses for one thousand dirhams against a person, and another two witnesses testified based on the testimony of one witness for the exact same thousand, and the judge ruled based on both, then one witness from the first party and one from the second party retracted, then the first will bear one-fourth and the second one...

...क्या फिर गवाहों ने एक बेटे के क़त्ल से रुजू' किया कि उसके बेटे को उसने क़त्ल नहीं किया है तो आधी दियत के ज़ामिन होंगे और अगर उन्होंने गवाही से रुजू' न किया बल्कि एक बेटा ज़िन्दा मौजूद हुआ तो मक़्तूल के वली को इख़्तियार है कि चाहे गवाहों से निस्फ़ दियत ले और चाहे उस लड़के के बाप से ले जो ज़िन्दा नज़र आया है और अगर दोनों लड़के एक ही शख़्स के हों और क़ाज़ी ने क़सास का हुक्म किया और बाप ने दोनों बेटों के'अवज़ ज़ैद को क़त्ल किया फिर गवाहों ने एक बेटे के क़त्ल से रुजू' किया तो दोनों पर कुछ ज़मान न होगा कज़ा फ़िल-मुहीत।

बाब : 10 गवाही पर गवाही दे कर रुजू' करने के बयान में

इमाम मोहम्मद रह. ने 'अस्ल' में ज़िक्र फ़रमाया है कि अगर दो गवाहों ने दो गवाहों की गवाही पर गवाही दी फिर उसूल (मूल गवाह) व फ़रुआ' (गवाहों के गवाह) दोनों ने रुजू' किया तो इमाम-ए-आज़म रह. व इमाम अबू यूसुफ़ रह. ने फ़रमाया कि उसूल पर ज़मान नहीं है सिर्फ़ फ़रुआ' पर ज़मान है और इमाम मोहम्मद रह. ने फ़रमाया कि मश्हूद अलैह (प्रतिवादी) को इख़्तियार है चाहे उसूल से ज़मान ले या फ़रुआ' से कज़ा फ़िज़-ज़ख़ीरा। पस अगर उसने फ़रुआ' से ज़मान ली तो फ़रुआ' अपने उसूल से नहीं ले सकते हैं और अगर उसूल से ली तो फ़रुआ' से नहीं ले सकते हैं यह मुहीत में लिखा है और अगर फ़क़त फ़रुआ' ने रुजू' किया तो बिल-इत्तेफ़ाक़ उन्हीं पर ज़मान लाज़िम होगी यह ज़ख़ीरा में है और अगर फ़रुआ' गवाहों ने कहा कि अस्ल गवाहों ने झूठ कहा या गवाही में ग़लत किया तो इस तरफ़ इल्तिफ़ात (ध्यान) न किया जाएगा और अगर फ़रुआ' गवाहों ने कहा कि हमने अपनी गवाही से रुजू' किया और अस्ल गवाहों ने कहा कि हमने अपनी गवाही में ग़लत किया तो फ़रुआ' गवाहों पर ज़मान लाज़िम होगी यह तातारख़ानिया में है। अगर फ़रुआ' गवाहों ने क़ाज़ी से कहा कि अस्ल गवाहों ने हमको अपनी इस गवाही पर गवाह किया था लेकिन इन दोनों ने इस गवाही से रुजू' किया है या यूँ बयान किया कि इन दोनों ने हमको इस अम्र की ख़बर दी थी कि हमने अपनी इस गवाही से रुजू' किया तो फ़रुआ' पर कुछ ज़मान न होगी यह शरह अदब अल-क़ाज़ी में है। और अगर उसूल ने रुजू' किया और कहा कि हमने फ़रुआ' को अपनी गवाही पर गवाह नहीं किया था तो बिल-इज्मा' उसूल पर ज़मान न होगी और अगर यह कहा कि हमने उनको ग़लती से गवाह किया था या हमने इससे रुजू' किया तो भी इमाम-ए-आज़म रह. व इमाम अबू यूसुफ़ रह. के नज़दीक यही जवाब है और इमाम मोहम्मद रह. ने फ़रमाया कि इस सूरत में ज़ामिन होंगे यह इनाया में लिखा है।

अगर यह सूरत हो कि दो गवाहों ने दो शख़्सों की गवाही पर और चार गवाहों ने दो गवाहों की गवाही पर गवाही दी और क़ाज़ी ने हुक्म दे दिया तो बिल-इज्मा' बाद रुजू' करने के दोनों फ़रीक़ पर निस्फ़ निस्फ़ ज़मान होगी

अगर चार शख़्सों की गवाही पर दो शख़्सों ने गवाही दी और दो गवाहों ने दो गवाहों की गवाही पर गवाही दी और हक़ एक ही है और हुक्म हो गया फिर सब ने रुजू' किया तो चार के गवाहों पर दो तिहाई और दो के गवाहों पर एक तिहाई इमाम-ए-आज़म रह. व इमाम अबू यूसुफ़ रह. के क़ौल पर वाजिब होगी और इमाम मोहम्मद रह. ने फ़रमाया कि दोनों फ़रीक़ आधे-आधे के ज़ामिन होंगे यह मब्सूत में है। और अगर यह सूरत हो कि दो गवाहों ने दो शख़्सों की गवाही पर और चार गवाहों ने दो गवाहों की गवाही पर गवाही दी और क़ाज़ी ने हुक्म दे दिया तो बिल-इज्मा' बाद रुजू' करने के दोनों फ़रीक़ पर निस्फ़ निस्फ़ ज़मान होगी यह मुहीत में लिखा है। और अगर दो गवाहों ने दो गवाहों की गवाही पर एक शख़्स पर हज़ार दिरहम की गवाही दी और दूसरे दो गवाहों ने एक गवाह की गवाही पर ब-ऐनही उन्हीं हज़ार की गवाही दी और क़ाज़ी ने दोनों गवाहों पर हुक्म दे दिया फिर पहले फ़रीक़ के एक गवाह ने और दूसरे फ़रीक़ के एक गवाह ने रुजू' किया तो पहले वाले पर एक चौथाई और दूसरे वाले पर एक...

کیا پھر گواہوں نے ایک بیٹے کے قتل سے رجوع کیا کہ اس کے بیٹے کو اس نے قتل نہیں کیا ہے تو آدھی دیت کے ضامن ہوں گے اور اگر انہوں نے گواہی سے رجوع نہ کیا بلکہ ایک بیٹا زندہ موجود ہوا تو مقتول کے ولی کو اختیار ہے کہ چاہے گواہوں سے نصف دیت لے اور چاہے اس لڑکے کے باپ سے لے جو زندہ نظر آیا ہے اور اگر دونوں لڑکے ایک ہی شخص کے ہوں اور قاضی نے قصاص کا حکم کیا اور باپ نے دونوں بیٹوں کے عوض زید کو قتل کیا پھر گواہوں نے ایک بیٹے کے قتل سے رجوع کیا تو دونوں پر کچھ ضمان نہ ہو گا کذا فی المحیط۔

باب : ۱۰ گواہی پر گواہی دے کر رجوع کرنے کے بیان میں

امام محمدؒ نے اصل میں ذکر فرمایا ہے کہ اگر دو گواہوں نے دو گواہوں کی گواہی پر گواہی دی پھر اصول و فروع دونوں گواہوں نے رجوع کیا تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ اصول پر ضمان نہیں ہے صرف فروع پر ضمان ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ مشہود علیہ کو اختیار ہے چاہے اصول سے ضمان لے یا فروع سے کذا فی الذخیرہ۔ پس اگر اس نے فروع سے ضمان لی تو فروع اپنے اصول سے نہیں لے سکتے ہیں اور اگر اصول سے لی تو فروع سے نہیں لے سکتے ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر فقط فروع نے رجوع کیا تو بالاتفاق انہیں پر ضمان لازم ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر فروع گواہوں نے کہا کہ اصل گواہوں نے جھوٹ کہا یا گوامی میں غلط کیا تو اس طرف التفات نہ کیا جائے گا اور اگر فروع گواہوں نے کہا کہ ہم نے اپنی گواہی سے رجوع کیا اور اصل گواہوں نے کہا کہ ہم نے اپنی گواہی میں غلط کیا تو فروع گواہوں پر ضمان لازم ہو گی یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر فروع گواہوں نے قاضی سے کہا کہ اصل گواہوں نے ہم کو

اپنی اس گواہی پر گواہ کیا تھا لیکن ان دونوں نے اس گواہی سے رجوع کیا ہے یا یوں بیان کیا کہ ان دونوں نے ہم کو اس امر کی خبر دی تھی کہ ہم نے اپنی اس گواہی سے رجوع کیا تو فروع پر کچھ ضمان نہ ہو گی یہ شرح ادب القاضی میں ہے اور اگر اصول نے رجوع کیا اور کہا کہ ہم نے فروع کو اپنی گواہی پر گواہ نہیں کیا تھا تو بالاجماع اصول پر ضمان نہ ہو گی اور اگر یہ کہا کہ ہم نے ان کو غلطی سے گواہ کیا تھا یا ہم نے اس سے رجوع کیا تو بھی امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک یہی جواب ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اس صورت میں ضامن ہوں گے یہ عنایہ میں لکھا ہے۔

اگر یہ صورت ہو کہ دو گواہوں نے دو شخصوں کی گواہی پر اور چار گواہوں نے دو گواہوں کی گواہی پر گواہی دی اور قاضی نے حکم دے دیا تو بالاجماع بعد رجوع کرنے کے دونوں فریق پر نصف نصف ضمان ہو گی

اگر چار شخصوں کی گواہی پر دو شخصوں نے گواہی دی اور دو گواہوں نے دو گواہوں کی گواہی پر گواہی دی اور حق ایک ہی ہے اور حکم ہو گیا پھر سب نے رجوع کیا تو چار کے گواہوں پر دو تہائی اور دو کے گواہوں پر ایک تہائی امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے قول پر واجب ہو گی اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ دونوں فریق آدھے آدھے کے ضامن ہوں گے یہ مبسوط میں ہے اور اگر یہ صورت ہو کہ دو گواہوں نے دو شخصوں کی گواہی پر اور چار گواہوں نے دو گواہوں کی گواہی پر گواہی دی اور قاضی نے حکم دے دیا تو بالاجماع بعد رجوع کرنے کے دونوں فریق پر نصف نصف ضمان ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر دو گواہوں نے دو گواہوں کی گواہی پر ایک شخص پر ہزار درہم کی گواہی دی اور دوسرے دو گواہوں نے ایک گواہ کی گواہی پر بعینہ انہیں ہزار کی گواہی دی اور قاضی نے دونوں گواہوں پر حکم دے دیا پھر پہلے فریق کے ایک گواہ نے

اور دوسرے فریق کے ایک گواہ نے رجوع کیا تو پہلے والے پر ایک چوتھائی اور دوسرے والے پر ایک...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 363 | Book of Retraction of Testimony

An eighth portion of the compensation (zaman) will be mandatory. If only one witness from the first group retracts, a quarter of the compensation will fall upon him. If two others retract alongside one from the first group, a quarter of the property value is due from the first and a quarter from the other two; this is documented in *Al-Zakhirah*. If each party testified based on the testimony of two witnesses, and then one from the first party and one from the second party retracted, it is written in *Al-Jami* that they shall be liable for one-quarter and one-half respectively. However, in *Al-Mabsut*, only one-half is mentioned. The more correct view is that the ruling in *Al-Mabsut* is based on analogy (qiyasi), while the ruling in *Al-Jami* is based on juristic preference (istihsani); this is noted in *Al-Muhit*. If the character witnesses (those who performed *ta'dil*) retract their validation, they shall be held liable according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa). The *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani) stated they are not liable, but the opinion of Imam-e-Azam is considered correct, as stated in *Al-Mudmarat*.

Chapter 11: Concerning Miscellaneous Matters

If a woman claims against her husband that he agreed to a settlement (sulh) of ten dirhams monthly for her maintenance (nafaqa), and the husband claims it was five dirhams, and two witnesses testify to the ten dirham agreement upon which the Judge (Qazi) passes a decree, and subsequently both witnesses retract: If the woman's standard maintenance (*nafaqa al-mithl*) is ten dirhams or more, they shall not be liable for compensation. If it is less, they shall compensate the husband for the excess amount paid for the past months; this is written in *Al-Mabsut*. If the Qazi fixed a monthly maintenance for a wife and a year passed, then two witnesses testified that the husband had paid the full amount and the Qazi accepted this testimony, but later both retracted, they must compensate the woman for that maintenance. The same ruling applies to a father or any close relative (*dhu-rahm mahram*) for whom the Qazi has fixed maintenance; this is stated in *Al-Zakhirah*.

If a man divorces his wife before consummation and no dower (*mahr*) was fixed, and two witnesses testify that the husband agreed to settle the gratuity (*mut'ah*) by giving his slave, which the woman then possessed but later denied, and the Qazi ruled accordingly; if the witnesses then retract, they shall pay the woman the value of the *mut'ah* gift, not the value of the slave. Conversely, if they testified to the agreement of giving the slave but not to the possession, and the Qazi ordered the woman to take

possession, and later both retracted their testimony, they shall pay the woman the penalty of the slave's value; this is written in *Al-Muhit*. If they testified that a settlement of one thousand dirhams was reached for intentional homicide and then retracted, they are not liable, whether the claimant or defendant denies it. However, if they testified to a settlement of twenty thousand dirhams and the killer denies it, then retract, they shall be liable for the amount exceeding the blood money (*diyat*). This ruling applies universally to an authorized person (*ma'dhun al-nafs*); this is in *Al-Mabsut*.

If two witnesses testify that a person pardoned a killer or an injurer in a case of accidental homicide (*khata*) or injury involving a mandatory fine, and the Qazi accepts the testimony, and they then retract, they shall be liable for the blood money or the fine for the injury. The blood money is due over three years. If the fine for injury is between five hundred dirhams and one-third of the blood money, it is due in one year; if it exceeds that up to two-thirds, it is due in the second year. If the fine is less than five hundred dirhams, it must be paid immediately. If the blood money was due immediately and was collected, and then two witnesses testified that it was pardoned leading to an acquittal, if they then retract, they shall be held liable immediately; this is written in *Al-Hawi*.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 363 | किताब अल-रुजूअ अन अल-शहादा (गवाही से फिरने का बयान)

आठवाँ हिस्सा ज़मान (मुआवज़ा) लाज़िम होगा और अगर केवल पहले वाले एक ने रुजूअ किया (गवाही वापस ली) तो उस पर एक चौथाई ज़मान होगा और अगर एक पहले वाले के साथ दोनों दूसरों ने रुजूअ किया तो चौथाई माल पहले वाले पर और एक चौथाई दूसरे दोनों पर लाज़िम होगा, यह ज़खीरा में लिखा है। और अगर हर फ़रीक़ ने दो-दो गवाहों की गवाही पर गवाही दी फिर एक ने पहले फ़रीक़ से और एक ने दूसरे फ़रीक़ से रुजूअ किया तो जामेअ में लिखा है कि एक चौथाई और आधे के ज़ामिन होंगे और मब्सूत में सिर्फ आधा लिखा है और सही यह है कि मब्सूत में हुक्म क़ियासी ज़िक्र है और जामेअ में हुक्म इस्तिहसानी है, यह मुहीत सुर्ख़ी में है। अगर तादील (गवाहों को विश्वसनीय बताने वालों) करने वालों ने तादील से रुजूअ किया तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक ज़ामिन होंगे और साहिबैन ने कहा कि उन पर ज़मान नहीं है और इमाम-ए-आज़म का कौल (कथन) सही है जैसा कि मुज़मरात में है।

अध्याय : 11 विविध मामलों के वर्णन में

अगर एक औरत ने अपने शौहर पर यह दावा किया कि उसने मेरे नफ़का (खर्च) के बदले दस दिरहम माहवारी पर सुलह की है और शौहर ने कहा कि मैंने पाँच दिरहम पर सुलह की है, फिर दो गवाहों ने दस दिरहम पर सुलह की गवाही दी और क़ाज़ी (न्यायाधीश) ने फ़ैसला सुना दिया, फिर दोनों (गवाहों) ने रुजूअ किया; तो अगर ऐसी औरत का 'नफ़का-ए-मिसल' (सामान्य खर्च) दस दिरहम या उससे ज़्यादा होता है, तो उन पर ज़मान नहीं होगा और अगर कम होता है, तो पिछले महीनों से जितनी ज़्यादती हुई उसके बराबर शौहर को ज़मान (मुआवज़ा) देंगे, यह मब्सूत में लिखा है। और अगर क़ाज़ी ने शौहर पर औरत का नफ़का कुछ माहवारी तय किया और उस पर एक साल गुज़र गया, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि मर्द ने उसे सारा नफ़का अदा कर दिया है और क़ाज़ी ने इस गवाही को मान लिया, फिर दोनों ने रुजूअ किया तो औरत को उस नफ़का का ज़मान देंगे, और ऐसा ही हुक्म पिता और हर करीबी रिश्तेदार (ज़ी-रहम महरम) का है जिसके लिए क़ाज़ी ने कुछ नफ़का तय किया हो, यह ज़खीरा में लिखा है।

अगर किसी ने अपनी औरत को संभोग से पहले तलाक़ दी और उसका महर तय नहीं हुआ था, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि शौहर ने 'मुतआ' (उपहार) के बदले अपने गुलाम देने पर सुलह करके

गुलाम औरत को दे दिया और उसने कब्ज़ा कर लिया है और औरत इससे इनकार करती है, फिर क़ाज़ी ने इस पर फ़ैसला दे दिया, फिर गवाहों ने रुजूअ किया तो औरत को माल-ए-मुतआ की क़ीमत देंगे न कि गुलाम की क़ीमत। इसके विपरीत, अगर गुलाम देने पर सुलह करने की गवाही दी और कब्ज़े की गवाही नहीं दी और क़ाज़ी ने औरत को गुलाम पर कब्ज़ा कर लेने का हुक्म दिया फिर दोनों ने गवाही से रुजूअ किया तो औरत को गुलाम की क़ीमत का हर्जाना देंगे, यह मुहीत में लिखा है। अगर यह गवाही दी कि उसने जानबूझकर हत्या (अमदन खून) के बदले हज़ार दिरहम पर सुलह कर ली है फिर रुजूअ किया तो ज़ामिन न होंगे चाहे वादी (शिकायतकर्ता) और प्रतिवादी में से कोई मुनकिर (इनकार करने वाला) हो। और अगर बीस हज़ार दिरहम पर सुलह करने की गवाही दी और क़ातिल इनकार करता है फिर गवाहों ने रुजूअ किया तो दियत (खून का मुआवज़ा) से ज़्यादा के ज़ामिन होंगे। और यही हुक्म 'माज़ून-ए-नफ़्स' (स्वतंत्र व्यक्ति) के मामले में भी हर जगह लागू है, यह मब्सूत में है।

अगर दो गवाहों ने किसी व्यक्ति पर यह गवाही दी कि उसने ग़लती से हुई हत्या (ख़ता) या ज़ख़्म जिसमें जुर्माना वाजिब होता है, क़ातिल या हमलावर को माफ़ कर दिया है और क़ाज़ी ने गवाही स्वीकार कर ली, फिर उन्होंने रुजूअ किया तो वे दियत या ज़ख़्म के जुर्माने के ज़ामिन होंगे। दियत तीन साल में अदा करनी वाजिब होगी। ज़ख़्म का जुर्माना अगर पाँच सौ दिरहम से दियत के एक तिहाई तक हो तो एक साल में, और उससे ज़्यादा दो तिहाई तक हो तो दूसरे साल में देय है, और अगर जुर्माना पाँच सौ दिरहम से कम हो तो फ़ौरन (उसी समय) अदा करेंगे। और अगर दियत ऐसी हो जो तत्काल वाजिब हुई और उसने वसूल कर ली, यहाँ तक कि दो गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने माफ़ कर दिया है और बरी कर देने का हुक्म हो गया, फिर दोनों ने रुजूअ किया तो वे तुरंत ज़ामिन होंगे, यह हावी में लिखा है।

آٹھواں حصہ ضمان لازم ہوگی اور اگر فقط پہلے والے ایک نے رجوع کیا تو اس پر ایک چوتھائی ضمان ہوگی اور اگر ایک پہلے والے کے ساتھ دونوں دوسروں نے رجوع کیا تو چوتھائی مال پہلے والے پر اور ایک چوتھائی دوسرے دونوں پر لازم ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر ہر فریق نے دو دو گواہوں کی گواہی پر گواہی دی پھر ایک نے پہلے فریق سے اور ایک نے دوسرے فریق سے رجوع کیا تو جامع میں لکھا ہے کہ ایک چوتھائی اور نصف کے ضامن ہوں گے اور مبسوط میں صرف نصف لکھا ہے اور اصح یہ ہے کہ مبسوط میں حکم قیاسی مذکور ہے اور جامع میں حکم استسانی ہے یہ محیط سرخی میں ہے اگر تعدیل کرنے والوں نے تعدیل سے رجوع کیا تو امام اعظم کے نزدیک ضامن ہوں گے اور صاحبین نے کہا کہ ان پر ضمان نہیں ہے اور امام اعظم کا قول صحیح ہے کذا فی المضمرات۔

باب : ۱۱ متفرقات کے بیان میں

اگر ایک عورت نے اپنے شوہر پر یہ دعویٰ کیا کہ اس نے میرے نفقہ کے عوض دس درہم ماہواری پر صلح کی ہے اور شوہر نے کہا کہ میں نے پانچ درہم پر صلح کی ہے پس دو گواہوں نے دس درہم پر صلح کی گواہی دی اور قاضی نے حکم کر دیا پھر دونوں نے رجوع کیا پس اگر ایسی عورت کا نفقہ المثل دس درہم یا اس سے زیادہ ہوا کرتا ہے تو ان پر ضمان نہ ہو گی اور اگر کم ہوتا ہے تو گذشتہ مہینوں سے بقدر زیادتی کے شوہر کو ضمان دیں گے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر قاضی نے شوہر پر عورت کا نفقہ کسی قدر ماہواری مقرر کیا اور اس پر ایک سال گزر گیا پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ مرد نے اس کو نفقہ سب ادا کر دیا ہے اور قاضی نے اس

گواہی کو جائز رکھا پھر دونوں نے رجوع کیا تو عورت کو اس نفقہ کی ضمان دیں گے اور ایسا ہی حکم والد اور ہر ذی رحم محرم کا ہے جس کے لئے قاضی نے کچھ نفقہ مقرر کر دیا ہو یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی نے اپنی عورت کو قبل وطی کے طلاق دی اور اس کا مہر نہیں ٹھہرا تھا پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ شوہر نے متعہ کے عوض اپنے غلام دینے پر صلح کر کے غلام عورت کو دے دیا اور اس نے قبضہ کر لیا ہے اور عورت اس سے انکار کرتی ہے پس قاضی نے اس پر حکم دے دیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو عورت کو مال متعہ کی قیمت دیں گے نہ غلام کی قیمت بخلاف اس کے اگر غلام دینے پر صلح کرنے کی گواہی دی اور قبضہ کی گواہی نہ دی اور قاضی نے عورت کو غلام پر قبضہ کر لینے کا حکم دیا پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا تو عورت کو غلام کی قیمت ڈانڈ دیں گے یہ محیط میں لکھا ہے اگر یہ گواہی دی کہ اس نے عمداً خون کرنے سے ہزار درہم پر صلح کر لی ہے پھر رجوع کیا تو ضامن نہ ہوں گے خواہ مدعی ومدعاعلیہ میں سے کوئی منکر ہو اور اگر بیس ہزار درہم پر صلح کرنے کی گواہی دی اور قاتل انکار کرتا ہے پھر گواہوں نے رجوع کیا تو دیت سے زیادہ کے ضامن ہوں گے اور ہر جگہ ماذون النفس میں بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں ہے اگر دو گواہوں نے کسی شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے خطا سے یا خطاءبمعہ زخم سے کہ جس میں جرمانہ واجب ہوتا ہے قاتل کو یا جارح کو معاف کیا ہے اور قاضی نے گواہی مقبول کر لی پھر انہوں نے رجوع کیا تو دیت کے یا زخم کے جرمانہ کے ضامن ہوں گے اور دیت تین برس میں ادا کرنی واجب ہوگی اور زخم کا جرمانہ اگر پانچ سو درہم سے تہائی دیت تک ہو تو ایک سال میں اور اس سے زیادہ دو تہائی تک دوسرے سال میں واجب الادا ہے اور اگر جرمانہ پانچ سو درہم سے کم ہو تونی الحال ادا کریں گے اور اگر دیت ایسی ہو کہ فی الحال واجب ہوئی اور اس نے وصول کی یہاں تک کہ دو گواہوں نے یہ گواہی دی

کہ اس نے معاف کر دیا ہے اور بری کر دینے کا حکم ہو گیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو فی الحال ضامن ہوں گے یہ حاوی میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 --- 464 --- Book of Withdrawal of Testimony

Two witnesses testified regarding property, then the Judge (Qazi) summoned the plaintiff (Mudda'i) and the defendant (Mudda'a 'Alayh) for a settlement and advised them to reconcile. Subsequently, they settled on a portion of that property (1). Later, one witness retracted his testimony; he shall not be liable for any indemnity (zaman). This is recorded in 'Quniyah'. If two witnesses testified against a person that a certain slave belongs to the plaintiff, and the Judge passed a judgment, then the plaintiff manumitted (freed) him for a certain amount of property, and afterwards both witnesses retracted their testimony, they shall not provide any indemnity to the defendant. This is recorded in 'Mabsut'. In 'Nawadir Ibn Samma'ah', it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that if two witnesses testified regarding a slave in someone's possession that the slave belongs to the plaintiff, and the Judge ruled accordingly, then the defendant purchased that slave from the plaintiff for a hundred Dinars. Subsequently, the witnesses retracted. If the defendant had not confirmed that their testimony was truthful, he shall recover the hundred Dinars from the witnesses. This is recorded in 'Dhakhira'.

If two witnesses testified regarding a slave in someone's possession that he belongs to the plaintiff, and the Judge issued a decree while the possessor denied it, then both witnesses retracted their testimony and the Judge held them liable for the value as indemnity. Whether they had already paid the price or not, if the plaintiff gifted (hiba) that slave to the defendant and the latter took possession, the witnesses shall be absolved from the indemnity. If they have paid the price, they shall take it back. Then, if the donor revoked the gift and retook possession of the slave, the defendant shall recover the indemnity (dand) from the witnesses. If the plaintiff died and the defendant inherited that slave, the witnesses shall recover from him the value they paid as indemnity. This is as stated in 'Al-Hawi'. Similarly, if testimony was given regarding a debt or a specific object and a ruling was passed in favor of the plaintiff, then the witnesses retracted, and subsequently the plaintiff died and the defendant acquired that thing through inheritance, the witnesses are absolved from the indemnity. This is as stated in 'Al-Muhit'. Likewise, if the slave was killed and the plaintiff received his value, and the defendant received this value or its equivalent from him through inheritance, the same rule applies.

In the following case, an indemnity (a form of fine) is the objective ☆

It is stated in 'Nawadir 'Isa bin Aban' that a person claimed a female slave in another's possession and her daughter, asserting both were his slaves. The possessor denied it. The plaintiff brought two witnesses stating the slave belongs to him and two other witnesses stating the girl is the daughter of that slave. The Judge awarded the slave and her daughter to the plaintiff. Later, the witnesses for the slave retracted; the Judge shall make them pay the indemnity (dand) for the price of both the slave and the girl (3). This is similar to a case where a merchant slave with substantial wealth is in someone's possession, the slave dies leaving much wealth. A person then claims the slave was his and intends to take all the wealth. The possessor denies. The plaintiff produces two witnesses that the slave belongs to him and was left as a trust, and many witnesses that the wealth belongs to that slave. The Judge rules in favor of the plaintiff for the slave and the wealth. Then the witnesses for the slave retract...

---

(1) "A portion of that property" means any part of what was claimed. (2) Meaning the full value is recovered from that inheritance. (3) "He shall make them pay" because the Judge issued the ruling based on that testimony. Since the primary right was established, whatever wealth or offspring is associated with that primary entity (the slave) follows it. Effectively, by testifying for the slave, they testified for the associated wealth and offspring. The case of the merchant slave is analogous. Understand this.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 --- 464 --- किताब अल-रुजू' अन अल-शहादत (गवाही से मुकरने का अध्याय)

दो गवाहों ने माल की गवाही दी, फिर काज़ी (न्यायाधीश) ने वादी (मुद्दई) और प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) को सुलह के लिए बुलाया और समझाया कि सुलह कर लें। फिर किसी मात्रा में उस माल पर सुलह कर ली गई (1)। फिर एक गवाह ने अपनी गवाही वापस ले ली, तो वह कोई हर्जाना (ज़मान) नहीं देगा, यह 'कुनिया' में लिखा है। अगर दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर यह गवाही दी कि यह इस वादी का गुलाम है और काज़ी ने फैसला सुना दिया, फिर वादी ने कुछ माल के बदले उसे आज़ाद कर दिया, फिर दोनों ने गवाही से रुजू किया (पीछे हट गए), तो वे प्रतिवादी के लिए कोई हर्जाना नहीं देंगे, यह 'मबसूत' में लिखा है। 'नवादिर इब्न समाअह' में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि दो गवाहों ने किसी गुलाम के बारे में, जो एक व्यक्ति के कब्ज़े में है, यह गवाही दी कि यह गुलाम वादी का है और काज़ी ने यह फैसला दे दिया, फिर प्रतिवादी ने वह गुलाम वादी से सौ दीनार में खरीद लिया। फिर गवाहों ने रुजू किया। यदि प्रतिवादी ने यह तस्दीक (पुष्टि) नहीं की थी कि उनकी गवाही सच है, तो वह गवाहों से सौ दीनार वसूल करेगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है।

अगर दो गवाहों ने एक गुलाम के बारे में गवाही दी कि यह इस वादी का है और काज़ी ने डिक्री दे दी, और कब्ज़ा रखने वाला इससे इनकार करता है, फिर दोनों ने गवाही वापस ले ली और काज़ी ने उन पर कीमत का हर्जाना अनिवार्य किया। अभी उन्होंने कीमत अदा की थी या नहीं कि वादी ने वह गुलाम प्रतिवादी को उपहार (हिबा) कर दिया और उसने कब्ज़ा कर लिया, तो गवाह ज़मानत से बरी हो जाएंगे। और अगर उन्होंने कीमत अदा कर दी है, तो वापस लेंगे। फिर अगर उपहार देने वाले ने उपहार वापस ले लिया और गुलाम पर कब्ज़ा कर लिया, तो प्रतिवादी दंड (जुर्माने) का माल गवाहों से वापस लेगा। और अगर वादी मर गया और प्रतिवादी को वह गुलाम विरासत में मिला, तो गवाह उससे वह कीमत वापस लेंगे जो उन्होंने दंड के रूप में दी है, ऐसा ही 'हावी' में है। इसी प्रकार यदि किसी ऋण या वस्तु की गवाही दी गई और वादी के पक्ष में फैसला हो गया, फिर गवाहों ने रुजू किया, फिर वादी मर गया और प्रतिवादी ने विरासत में वह चीज़ प्राप्त की, तो गवाह ज़मानत से बरी हो गए, ऐसा 'मुहीत' में लिखा है। इसी प्रकार यदि गुलाम मार दिया गया और वादी ने उसकी कीमत वसूल की और प्रतिवादी ने उससे विरासत में यह कीमत या उसके समान कुछ प्राप्त किया, तो भी यही नियम है।

नीचे दिए गए मसले (मामले) में दंड (जुर्माने का एक रूप) उद्देश्य है ☆

'नवादिर ईसा बिन अबान' में है कि एक व्यक्ति ने एक दासी का, जो एक व्यक्ति के कब्ज़े में है, और उस दासी की लड़की का दावा किया कि ये दोनों मेरी दासियाँ हैं। कब्ज़ा रखने वाले ने इनकार किया। फिर वादी दो गवाह लाया कि यह दासी वादी की है और दूसरे दो गवाह लाया कि यह लड़की इसी दासी की है। काज़ी ने वह दासी और लड़की वादी को दिला दी। फिर दासी के गवाहों ने रुजू किया, तो काज़ी उनसे दासी और उस लड़की की कीमत का दंड (जुर्माना) दिलवाएगा (3)। जैसे एक व्यक्ति के कब्ज़े में एक धनी व्यापारी गुलाम है, वह गुलाम मर गया और बहुत सारा धन छोड़ गया। फिर एक व्यक्ति ने दावा किया कि यह गुलाम मेरा था और सारा धन लेने का इरादा किया। प्रतिवादी ने इनकार किया। वादी ने दो गवाह दिए कि यह गुलाम वादी का है जिसे उसने प्रतिवादी के पास अमानत रखा था, और बहुत से गवाह इस बात के लाया कि यह धन इसी गुलाम का है। काज़ी ने गुलाम और धन का फैसला वादी के पक्ष में दे दिया। फिर गुलाम के गवाहों ने रुजू किया...

---

(1) किसी मात्रा में उस माल पर, यानी दावे के किसी हिस्से पर। (2) यानी वह पूरी कीमत उस विरासत से प्राप्त हो जाती है। (3) दिलवाएगा क्योंकि काज़ी ने फैसला उसी गवाही के आधार पर दिया था। चूँकि मूल अधिकार सिद्ध हो गया, इसलिए जो कुछ माल या संतान उस मूल (दासी) के साथ होगी, वह दासी के अधीन मानी जाएगी। गवाहों ने जैसे दासी की गवाही दी, वैसे ही माल और संतान की गवाही दी मानी जाएगी। व्यापारी गुलाम का मसला भी इसी के समान है।

دو گواہوں نے مال کی گواہی دی پس قاضی نے مدعی و مدعا علیہ کو صلح کے واسطے طلب کیا اور فہمائش کی کہ صلح کرلیں پس کسی قدر اس مال پر صلح کرلی (۱) پھر ایک گواہ نے رجوع کیا تو کچھ ضمان نہ دے گا یہ قنیہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ یہ اس مدعی کا غلام ہے اور قاضی نے حکم دے دیا پھر مدعی نے کسی قدر مال پر اس کو آزاد کر دیا پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا تو مشہود علیہ کے واسطے کچھ ضمان نہ دیں گے یہ مبسوط میں لکھا ہے نوادر ابن سماعہ میں امام ابویوسفؒ سے روایت ہے کہ دو گواہوں نے کسی غلام کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ گواہی دی کہ یہ غلام اس مدعی کا ہے اور قاضی نے یہ حکم دے دیا پھر مشہود علیہ نے وہ غلام مشہود لہ سے سو دینار کو خرید لیا پھر گواہوں نے رجوع کیا پس اگر مشہود علیہ نے یہ تصدیق نہیں کی تھی کہ ان کی گواہی حق ہے تو گواہوں سے سو دینار وصول کرلے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے ایک غلام کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے یہ گواہی دی کہ یہ اس مدعی کا ہے اور قاضی نے ڈگری کر دی اور قابض اس سے انکار کرتا ہے پھر دونوں نے گواہی سے رجوع کیا اور قاضی نے ان پر قیمت کی ضمان واجب کی پس ہنوز انہوں نے قیمت ادا کردی تھی یا نہیں ادا کی تھی کہ مشہود لہ نے وہ غلام مشہود علیہ کو ہبہ کر دیا اور اس نے قبضہ کر لیا تو گواہ ضمانت سے بری ہو جائیں گے اور اگر انہوں نے قیمت ادا کردی ہے تو واپس لیں گے پھر اگر ہبہ کرنے والے نے ہبہ پھیر لیا اور غلام پر قبضہ کرلیا تو مشہود علیہ ڈانڈ کا مال گواہوں سے واپس لے گا اور اگر مشہود لہ مر گیا اور مشہود علیہ نے وہ غلام وراثت میں پایا تو گواہ اس سے وہ مال قیمت جو انہوں نے ڈانڈ دیا ہے واپس لیں گے کذا فی الحاوی اسی طرح اگر کسی دین یا عین کی گواہی دی اور مشہود

لہ کے واسطے حکم ہو گیا پھر گواہوں نے رجوع کیا پھر مشہود لہ مر گیا اور مشہود علیہ نے وراثت میں وہ چیز حاصل کی تو گواہ ضمانت سے بری ہوگئے کذا فی المحیط اسی طرح اگر غلام قتل کیا گیا اور مشہود لہ نے اس کی قیمت وصول کی اور مشہود علیہ نے اس سے میراث میں یہ قیمت یا اس کے مثل حاصل کی تو بھی یہی حکم ہے اسی طرح اگر مشہود علیہ کے ساتھ دوسرا وارث ہو مگر جس قدر مشہود علیہ کو میراث ملی ہے اس میں قیمت غلام کی وفائے (۲) تو بھی ضمان ساقط ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے۔

مسئلہ ذیل میں ڈانڈ (جرمانے کی ایک صورت) سے مقصود ☆

نوادر عیسیٰ بن ابان میں ہے کہ ایک شخص نے ایک باندی کا جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے اور ایک اس باندی کی لڑکی کا دعویٰ کیا کہ یہ دونوں میری باندیاں ہیں اور قابض نے اس سے انکار کیا کہ یہ باندی مدعی کی ہے یا یہ لڑکی اس باندی کی ہے پھر مدعی دو گواہ لایا کہ یہ باندی مدعی کی ہے اور دوسرے دو گواہ لایا کہ یہ لڑکی اسی باندی کی ہے۔ پس قاضی نے وہ باندی اور اس لڑکی کی مدعی کو دلا دی پھر باندی کے گواہوں نے رجوع کیا تو قاضی ان سے باندی اور اس لڑکی کی قیمت ڈانڈ دلوائے گا (۳) جیسا کہ ایک شخص کے قبضہ میں ایک غلام تاجر کثیر المال ہے وہ غلام مر گیا اور مال کثیر چھوڑا پھر ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ یہ غلام میرا تھا اور تمام مال لینے کا قصد کیا اور قابض نے انکار کیا کہ یہ غلام مدعی کا نہیں ہے اور نہ یہ مال غلام کا ہے پس مدعی نے دو گواہ سنائے کہ یہ غلام مدعی کا ہے اس نے قابض کے پاس ودیعت رکھا تھا اور بہت سے گواہ اس امر کے لایا کہ یہ مال اسی غلام کا ہے پس قاضی نے غلام اور مال کا حکم مدعی کے واسطے دے دیا پھر غلام کے گواہوں نے یعنی جنہوں نے غلام مدعی کی ملک ہونے کی گواہی دی تھی رجوع کیا تو وہ لوگ اس مال کے بھی جو غلام...

(۱) قولہ کسی قدر اس مال پر یعنی جتنے کا دعویٰ ہے اس کے کسی حصہ پر۔ (۲) یعنی اس قدر قیمت اس میراث سے پوری حاصل ہوتی ہے۔ (۳) قولہ دلوائے گا کیونکہ قاضی نے دفتر کا حکم اسی گواہی کی وجہ سے دیا کہ یہ باندی اس مدعی کی ہے بوجہ اس کے کہ استحقاق مذکور از اصل ہے پس جو کچھ مال یا اولاد اس اصل یعنی باندی کے ساتھ ہو وہ باندی کا تابع ہو گا گویا گواہوں نے جیسی باندی کی گواہی دی ویسے ہی مال و اولاد کی گواہی دی اور بمانند اس کے مسئلہ غلام تاجر ہے یعنی قولہ جیسا کہ ایک شخص .... فاہم۔

...shall be the guarantors. Furthermore, if the witnesses who testified that the girl was the daughter of the female slave withdrew their testimony, the witnesses of the female slave shall collect the price of the child as indemnity from them. It is written in *al-Muntaqa* that a person claimed ownership of a female slave who was in the possession of another person. The Qazi (judge) awarded that slave to him. The defendant also had a daughter of that slave, a fact unknown to the Qazi. Then the claimant produced witnesses stating that she is the daughter of the slave, so the Qazi shall award her as well. Thereafter, if the witnesses for the slave withdraw their testimony, they shall be liable for the price of both the slave and her daughter. This is mentioned in *al-Muhit*. If a slave is in the possession of a person, and two witnesses testify that he belongs to Zaid, and the Qazi rules accordingly; then two other witnesses testify against Zaid that the slave belongs to Amr, and the Qazi issues a decree; then two more witnesses testify against Amr that the slave belongs to Bakr, and the Qazi rules accordingly. If all witnesses subsequently withdraw their testimony, each party against whom testimony was given shall be paid the full price of the slave. This is recorded in *al-Kafi*.

If two Dhimmi witnesses testify against a Dhimmi in favor of another Dhimmi regarding property, wine, or swine, and a ruling is issued, and then the witnesses withdraw, they shall be liable for the equivalent of the property, the price of the swine, and the equivalent of the wine.

A person purchased a house for one thousand dirhams, which was its actual price, and paid the amount. Then two witnesses testified on behalf of Zaid that because his house is adjacent to this house, Zaid is its *Shafi'* (pre-emptor). The Qazi ordered pre-emption (*Shuf'a*). Later, both witnesses withdrew; in this case, they shall not be liable for indemnity. However, if the purchaser had constructed a building on it and the Qazi had ordered its demolition, then at the time of withdrawal, the witnesses shall be liable for the value of that building, and the demolished structure shall belong to the witnesses. This is written in *al-Hawi*. It is stated in *al-Muntaqa* that two witnesses testified against a person that he acknowledged a debt of one thousand dirhams to the claimant yesterday, and by the Qazi's order, the claimant collected it. Then both witnesses withdrew. When the Qazi intended to take indemnity from them, they said, "We will bring witnesses that the defendant acknowledged this debt a year ago." This plea shall not be accepted, and the witnesses shall pay indemnity for those dirhams. If one witness testified that the person acknowledged freeing his slave a month ago

and the other testified to an acknowledgment from a year ago, and the Qazi ordered the slave's manumission, and then both withdrew. When indemnity for the slave's price was sought from them, they said, "We bring witnesses that he acknowledged freeing this slave ten years ago." Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that through *Istihsan* (juristic preference), this would be acceptable. This is mentioned in *al-Muhit*. If two witnesses testified against a person that he appointed another as his agent (*Wakil*) to collect a debt from Zaid, and Zaid admits to being the debtor, the Qazi then issued a decree for the agent, who collected and subsequently lost or consumed the amount. Later, the principal appeared and denied the agency. If the witnesses then withdraw, they shall not be liable for indemnity, but the agent shall be liable for that property. Similarly, the same ruling applies if testimony was given regarding an agent appointed to collect a trust deposit (*Wadi'ah*), rent, or inheritance, etc. This is recorded in *al-Hawi*. If two Dhimmi witnesses testify against a Dhimmi regarding property, wine, or swine, and a ruling is given, and then they withdraw, they shall be liable for the equivalent of the property, the price of the swine, and the equivalent of the wine.

Footnote: This is in *al-Muhit*... and it is also stated in *al-Muntaqa* that there is no difference whether the Qazi ruled on the slave and the child simultaneously or the slave first and then the child, because in *al-Muntaqa* there is no change in the ruling.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 465 | किताबुर रुजू' अनिश शहादा (गवाही से मुकरने का बयान)

वे इसके जामिन (ज़िम्मेदार) होंगे। फिर अगर उन गवाहों ने, जिन्होंने लड़की को दासी की बेटी होने की गवाही दी थी, अपनी गवाही वापस ले ली, तो दासी के गवाह उनसे बच्चे की कीमत का हर्जाना लेंगे। 'मुन्तक़ा' में लिखा है कि एक व्यक्ति ने एक दासी के बारे में, जो दूसरे व्यक्ति के कब्जे में थी, अपना मालिकाना हक होने का दावा किया और काजी (न्यायाधीश) ने वह दासी उसे दिलवा दी। उस दासी की एक बेटी प्रतिवादी (मुद्दआ अलैह) के पास थी जिसके बारे में काजी को पता न था। फिर वादी (मुद्दई) ने गवाह पेश किए कि यह दासी की बेटी है, तो काजी उसे वह भी दिलवा देगा। इसके बाद अगर दासी के गवाहों ने गवाही वापस ले ली, तो वे लोग दासी और उसकी बेटी की कीमत के जामिन होंगे। यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति के कब्जे में एक गुलाम है, फिर दो गवाहों ने गवाही दी कि यह ज़ैद का है और काजी ने फैसला सुना दिया। फिर दो गवाहों ने ज़ैद के खिलाफ गवाही दी कि यह अम्र का है और काजी ने डिग्री दे दी। फिर दो गवाहों ने अम्र के खिलाफ गवाही दी कि यह गुलाम बक्र का है और काजी ने आदेश दे दिया। फिर अगर सभी गवाह अपनी गवाही से मुकर गए, तो हर पक्ष जिससे गवाही ली गई थी, उसे गुलाम की पूरी कीमत अदा की जाएगी। यह 'काफी' में लिखा है।

अगर एक ज़िम्मी की तरफ से दूसरे ज़िम्मी पर दो ज़िम्मियों ने माल या शराब या सूअर की गवाही दी और फैसला हो गया, फिर गवाहों ने गवाही वापस ले ली, तो वे माल के बराबर, सूअर की कीमत के और शराब के बराबर (जैसी शराब थी) के जामिन होंगे।

एक व्यक्ति ने एक हजार दिरहम में एक घर खरीदा और यही उसकी कीमत थी और उसने भुगतान भी कर दिया। फिर दो गवाहों ने ज़ैद की तरफ से गवाही दी कि चूंकि उसका घर इस घर से मिला हुआ है, इसलिए ज़ैद इसका 'शफी' (हक-ए-शुफ़ा रखने वाला) है। काजी ने शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) का आदेश दे दिया। फिर दोनों गवाह मुकर गए, तो उन पर कोई जुर्माना (ज़मान) नहीं होगा। लेकिन अगर खरीदार ने उसमें कोई निर्माण कराया था और काजी ने उसे गिराने का आदेश दिया था, तो गवाही वापस लेते समय गवाह उस इमारत की कीमत के जामिन होंगे और वह टूटी हुई इमारत गवाहों की हो जाएगी। यह 'हावी' में लिखा है। 'मुन्तक़ा' में है कि दो गवाहों ने एक व्यक्ति पर गवाही दी कि उसने वादी के लिए एक हजार दिरहम के कर्ज का कल इकरार किया था, और काजी के आदेश से वादी ने उसे वसूल कर लिया। फिर दोनों मुकर गए। जब काजी ने उनसे हर्जाना लेना चाहा, तो उन्होंने कहा कि हम गवाह लाते हैं कि प्रतिवादी ने एक साल पहले इस कर्ज का इकरार किया था,

तो यह स्वीकार नहीं होगा और गवाह उन दिरहमों का हर्जाना देंगे। यदि एक गवाह ने गवाही दी कि इस व्यक्ति ने एक महीने पहले अपना गुलाम आजाद करने का इकरार किया था और दूसरे ने एक साल पहले आजाद करने की गवाही दी, और काजी ने आजादी का हुक्म दे दिया, फिर दोनों मुकर गए, तो जब उनसे गुलाम की कीमत का हर्जाना मांगा गया, उन्होंने कहा कि हम गवाह पेश करते हैं कि इसने दस साल पहले आजाद कर दिया था, तो इमाम मोहम्मद (रह.) ने फरमाया कि 'इस्तेहसान' (न्यायसंगत प्राथमिकता) के तौर पर यह स्वीकार्य होगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि दो गवाहों ने किसी पर गवाही दी कि उसने अमुक व्यक्ति को इसलिए वकील बनाया है ताकि ज़ैद से कर्ज वसूल करे और ज़ैद कर्जदार होने का इकरार करता है, तो काजी ने वकील के पक्ष में फैसला दिया और वकील ने वसूल करके उसे खर्च या नष्ट कर दिया। फिर मूल मालिक (मुवक्किल) आया और उसने वकालत से इनकार कर दिया, फिर गवाह मुकर गए, तो उन पर कोई ज़मान नहीं होगा और वकील उस माल का ज़िम्मेदार होगा। इसी तरह यदि अमानत (वदियत), किराया या विरासत आदि वसूल करने के लिए वकील बनाने की गवाही दी गई हो, तब भी यही नियम है। यह 'हावी' में लिखा है। अगर एक ज़िम्मी की तरफ से दूसरे ज़िम्मी पर दो ज़िम्मियों ने माल, शराब या सूअर की गवाही दी और फैसला हो गया, फिर गवाह मुकर गए, तो वे माल के बराबर, सूअर की कीमत के और शराब के बराबर के जामिन होंगे।

पाद टिप्पणी: यह 'मुहीत' में है... और 'मुन्तक़ा' में भी कहा गया है कि इसमें कोई अंतर नहीं है कि काजी ने दासी और औलाद का फैसला एक साथ किया हो या पहले दासी और फिर औलाद का, क्योंकि मुन्तक़ा के अनुसार इसमें कोई बदलाव नहीं होता।

کا ضامن ہوں گے پھر اگر ان گواہوں نے جنہوں نے لڑکی کو باندی کی بیٹی ہونے کی گواہی دی تھی رجوع کیا تو باندی کے گواہ ان سے بچہ کی قیمت ڈانڈ لیں گے منتقٰی میں لکھا ہے کہ ایک شخص نے ایک باندی کی نسبت جو ایک شخص کے قبضہ میں ہے اپنی ملک ہونے کا دعویٰ کیا اور قاضی نے وہ باندی اس کو دلا دی اور باندی کی ایک لڑکی مدعاعلیہ کے پاس تھی کہ اس کا حال قاضی کو معلوم نہ تھا پھر مدعی نے اس امر کے گواہ سنائے کہ یہ باندی کی بیٹی ہے تو قاضی اس کو بھی دلائے گا پھر اگر اس کے بعد باندی کے گواہوں نے رجوع کیا تو وہ لوگ باندی اور اس کی بیٹی کی قیمت کے ضامن ہوں گے یہ محیط میں ہے ایک شخص کے قبضہ میں ایک غلام ہے پھر دو گواہوں نے گواہی دی کہ یہ زید کا ہے اور قاضی نے حکم دے دیا پھر دو گواہوں نے زید پر گواہی دی کہ یہ عمرو کا ہے اور قاضی نے اس کی ڈگری کر دی پھر دو گواہوں نے عمرو پر گواہی دی کہ یہ غلام بکر کا ہے اور قاضی نے حکم دے دیا پھر سب گواہوں نے رجوع کیا تو ہر فریق مشہود علیہ کو غلام کی پوری قیمت ادا کرے گا یہ کافی میں لکھا ہے۔

اگر ایک ذمی کی طرف سے دوسرے ذمی پر دو ذمیوں نے مال یا شراب یا سور کی گواہی دی اور حکم ہوا پھر گواہ سے رجوع کیا تو مال کے مثل کے اور سور کی قیمت کے ضامن اور شراب کی مثل کے ضامن ہونگے

ایک شخص نے ہزار درہم کو ایک گھر خریدا اور یہی اس کی قیمت ہے اور ثمن ادا کر دیا پھر دو گواہوں نے زید کی طرف سے یہ گواہی دی کہ چونکہ اس کا گھر اس گھر سے ملا ہوا ہے اس واسطے زید اس کا شفیع ہے اور قاضی نے شفعہ کا حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو ان پر

ضمان نہ ہو گی اور اگر مشتری نے اس میں کچھ عمارت بنائی تھی اور قاضی نے اس کے توڑ دینے کا حکم کیا تو وقت رجوع کرنے کے گواہ اس عمارت کی قیمت کے ضامن ہوں گے اور وہ عمارت شکستہ گواہوں کی ہو گی یہ حادی میں لکھا ہے منتقٰی میں ہے کہ دو گواہوں نے ایک شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے اس مدعی کے واسطے ہزار درہم قرض کا کل کے روز اقرار کیا ہے اور قاضی کے حکم سے مدعی نے اس کو وصول کر لیا پھر دونوں نے رجوع کیا پھر جب قاضی نے ان سے ضمان لینے کا ارادہ کیا تو انہوں نے کہا کہ ہم گواہ لاتے ہیں کہ مدعاعلیہ نے ایک سال سے اس قرضہ کا اقرار کیا ہے تو قبول نہ ہو گی اور گواہ ان درہموں کی ضمان دیں گے اور اگر ایک گواہ نے یہ گواہی دی کہ اس شخص نے ایک مہینہ سے اپنا غلام آزاد کرنے کا اقرار کیا ہے اور دوسرے نے ایک سال سے آزاد کر دینے کے اقرار کی گواہی دی اور قاضی نے غلام کی آزادی کا حکم دے دیا پھر دونوں نے رجوع کیا پھر جب ان سے غلام کی قیمت کی ضمان لینا چاہی تو انہوں نے کہا کہ ہم اس امر کے گواہ لاتے ہیں کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ میں نے یہ غلام دس برس سے آزاد کر دیا ہے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ استحساناً مقبول ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر دو گواہوں نے کسی شخص پر یہ گواہی دی کہ اس نے اس شخص کو اس واسطے اپنا وکیل کیا ہے کہ زید سے میرا قرضہ وصول کرے اور زید اس کے قرض دار ہونے کا اقرار کرتا ہے پس قاضی نے وکیل کی ڈگری کر دی اور اس نے وصول کر کے تلف کیا پھر موکل حاضر ہوا اور اس نے وکالت سے انکار کیا پھر گواہوں نے رجوع کیا تو ان پر ضمان نہ ہوگی اور وکیل اس مال کا ضامن ہو گا اسی طرح اگر ودیعت وصول کرنے یا کرایہ یا میراث وغیرہ وصول کرنے کے وکیل کرنے کی گواہی دی اور یہ صورت واقع ہوئی تب بھی یہی حکم ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر ایک ذمی کی طرف سے دوسرے ذمی پر دو ذمیوں نے مال یا شراب یا سور کی گواہی دی اور

حکم ہو گیا پھر گواہ سے رجوع کیا تو مال کے مثل کے اور سور کی قیمت کے ضامن اور شراب کی مثل کے ضامن ہوں گے اور

ل قولہ یہ محیط میں .... وقال فی المنتقٰی ایضاً اور اس میں کچھ فرق نہیں کہ قاضی نے باندی و اولاد کا معاً حکم کیا ہو یا پہلے باندی پھر اولاد کا کیونکہ منتقٰی میں کوئی تغیر نہیں ہوتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (366) Kitab al-Ruju' 'an al-Shahadah (The Book of Withdrawal of Testimony)

If both witnesses became Muslims and then withdrew [their testimony], they shall be liable for the value of the interest (usury). Regarding wine, there is a difference of opinion; according to Imam Muhammad, they shall pay its value, while according to Imam Abu Yusuf, they shall pay nothing. If the witnesses did not become Muslims, but the person against whom the testimony was given (mashhud 'alayhi) was a Muslim, then after withdrawing, they shall pay the value of the pig and shall not be liable for the wine; this is written in *al-Mabsut*.

Two witnesses testified that a man said to his slave, "If you enter the house, you are free," or said to his wife, "If you enter the house, you are divorced," and that woman is such that intercourse (wati) has not yet taken place with her. Then, two other witnesses testified to the fulfillment of that condition. After the judgment was passed, the witnesses withdrew [their testimony]. In this case, the first group [of witnesses] will be liable for indemnity (daman), i.e., the price of the slave or half of the dower (mahr), and the second group of witnesses will not be liable. If the witnesses withdrew only after the condition was fulfilled, the correct view is that under no circumstances shall indemnity be taken from them. If two witnesses testified that the man delegated (tafwiz) the power of divorce to his wife or the power of manumission to the slave, and then two other witnesses testified to the woman divorcing herself or the slave freeing himself, then this delegation is also treated as a condition. That is, the same ruling applies to the witnesses of its occurrence; this is written in *al-Kafi*. If a ruling was given regarding the slave to "make your manumission conditional (mu'allaq) upon something," and testimony was given for it, and others testified that he made it conditional, and a third group testified to the fulfillment of that condition, then indemnity is mandatory upon the witnesses of the conditionality (ta'liq). This is in *Bahr al-Ra'iq*. If two witnesses testified to someone being a *muhsin* (a married person or of chaste status) and then withdrew, they shall not be liable. This is the view according to us, as stated in *al-Kafi*.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (366) किताब अल-रुजू' अन अल-शहादत (गवाही से मुकरने का अध्याय)

अगर दोनों गवाह मुसलमान हो गए फिर रुजू (अपनी गवाही से मुकर जाना) किया तो सूद (ब्याज) की कीमत के ज़ामिन (उत्तरदायी) होंगे और शराब के मामले में मतभेद है, इमाम मुहम्मद के नज़दीक इसकी कीमत देंगे और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक कुछ नहीं देंगे। और अगर गवाह मुसलमान नहीं हुए बल्कि मशहूद अलैह (जिसके खिलाफ गवाही दी गई) मुसलमान हुआ, तो रुजू करने के बाद सुअर की कीमत देंगे और शराब के ज़ामिन नहीं होंगे, यह 'मबसूत' में लिखा है।

दो गवाहों ने यह गवाही दी कि उसने अपने गुलाम से कहा था कि "अगर तू घर में घुसा तो तू आज़ाद है" या अपनी औरत से कहा कि "अगर तू घर में घुसी तो तुझ पर तलाक़ है" और वह औरत ऐसी है कि अभी तक उससे संभोग (वति) नहीं किया गया है, और दूसरे दो गवाहों ने शर्त पूरी होने की गवाही दी। फिर फैसला होने के बाद गवाहों ने रुजू किया तो पहले फरीक़ (गवाहों के पहले समूह) पर ज़मान (हर्जाना) लाज़िम होगा, यानी गुलाम की कीमत या आधा महर, और दूसरे समूह के गवाहों पर ज़मान नहीं होगा। और अगर केवल शर्त पूरी होने के बाद गवाहों ने रुजू किया तो सही यह है कि किसी भी हाल में उनसे ज़मान नहीं लिया जाएगा। और अगर दोनों गवाहों ने यह गवाही दी कि मर्द ने अपनी औरत को तलाक़ देने का अधिकार सौंप (तफ़वीज़) दिया या गुलाम को आज़ाद करने का अधिकार उसे सौंप दिया, फिर दूसरे दो गवाहों ने औरत द्वारा खुद को तलाक़ देने या गुलाम द्वारा खुद को आज़ाद करने की गवाही दी, तो यह तफ़वीज़ भी शर्त के समान है, यानी इसके होने के गवाहों का भी यही हुक्म है, यह 'काफ़ी' में लिखा है। और अगर गुलाम के बारे में यह हुक्म दिया कि "तू अपना आज़ाद करना किसी शर्त पर लटका (मुअल्लक) दे", इसकी गवाही दी और दूसरों ने गवाही दी कि उसने मुअल्लक कर लिया और तीसरे फरीक़ ने शर्त पूरी होने की गवाही दी, तो ता'लीक़ (शर्त लगाने वाले) के गवाहों पर ज़मान लाज़िम होगा, यह 'बहरुल राइक़' में है। और अगर दो गवाहों ने किसी व्यक्ति के'मुहसिन' (विवाहित/सदाचारी) होने की गवाही दी फिर रुजू किया, तो वे ज़ामिन नहीं होंगे, यह हमारे नज़दीक है, जैसा कि 'अल-काफ़ी' में दर्ज है।

اگر دونوں گواہ مسلمان ہو گئے پھر رجوع کیا تو سود کی قیمت کے ضامن ہوں گے اور شراب میں اختلاف ہے امام محمدؒ کے نزدیک اس کی قیمت دیں گے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک کچھ نہ دیں گے اور اگر گواہ مسلمان نہ ہوئے بلکہ مشہود علیہ مسلمان ہوا تو بعد رجوع کرنے کے سور کی قیمت دیں گے اور شراب کے ضامن نہ ہوں گے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

دو گواہوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اپنے غلام کو یہ کہا تھا کہ اگر تو گھر میں گھسا تو تو آزاد ہے یا اپنی عورت سے کہا کہ اگر تو گھر میں گھسی تو تجھ پر طلاق ہے اور وہ عورت ایسی ہے کہ ہنوز اس سے وطی نہیں کی اور دوسرے دو گواہوں نے شرط پائی جانے کی گواہی دی پھر حکم ہونے کے بعد گواہوں نے رجوع کیا تو پہلے فریق پر ضمان لازم ہو گی یعنی غلام کی قیمت یا آدھا مہر اور جو دوسرا گروہ گواہوں پر ضمان نہ ہو گی اور اگر فقط شرط پائی جانے کے بعد گواہوں نے رجوع کیا تو صحیح یہ ہے کہ کسی حال میں ان سے ضمان نہ لی جائے گی اور اگر دونوں گواہوں نے یہ گواہی دی کہ مرد نے اپنی عورت کے ہاتھ میں طلاق دینا تفویض کیا یا غلام کے ہاتھ میں آزاد کر لینا سپر د کیا پھر دوسرے دو گواہوں نے عورت کے اپنے تئیں طلاق دے دینے یا غلام کے آزاد کر لینے کی گواہی دی تو یہ تفویض بھی بمنزلہ شرط کے ہے یعنی اس کے وجود کے گواہوں کا بھی یہی حکم ہے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر غلام کے تئیں یہ حکم دیا کہ تو اپنا آزاد کرنا کسی شرط پر معلق کر لے اس کی گواہی دی اور دوسروں نے یہ گواہی دی کہ اس نے معلق کر لیا اور تیسرے فریق نے شرط پائی جانے کی گواہی دی تو تعلیق کے گواہوں پر ضمان لازم ہوگی یہ بحر الرائق میں ہے اور اگر دو گواہوں نے کسی شخص کے محسن ہونے کی گواہی دی پھر رجوع کیا تو ضامن نہ ہوں گے یہ ہمارے نزدیک ہے کذا فی الکافی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (367) Kitab al-Wakalat

Kitab al-Wakalat (The Book of Agency)

This includes several chapters

किताब-उल-वकालत (एजेंसी की पुस्तक)

इसमें कई अध्याय हैं

کتاب الوکالت

اس میں چند ابواب ہیں

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Page 368 | Kitab al-Wakalat (Book of Agency)

...not be, then it is not permissible. If a mentally incapacitated (Ma'tuh) person appoints an agent for buying and selling, it is not valid; this is recorded in 'Al-Muhit'. Appointing an agent for a slave who is prohibited from trading is not correct; this is mentioned in 'Al-Bada'i'. Whatever actions are permissible for an authorized slave (Ma'dhun) and a contractually manumitted slave (Mukatab) to perform themselves, it is also permissible for them to appoint an agent to perform. A Ma'dhun slave does not have the authority to perform a marriage or to make his own slave a Mukatab; this is written in 'Al-Mabsut'. If a Ma'dhun slave appoints his master as an agent for buying and selling, etc., it is permissible. A guardian (Wali) is not permitted to appoint another's agent in this matter. If an agent was appointed and the agent executed the task, it is valid provided the slave has no debts; if there are debts, it is not permissible, as stated in 'Al-Hawi'. A slave does not have the authority to appoint an agent for litigation (khusumat) against a person who claims ownership over the slave himself, or claims for an injury caused by the slave or inflicted upon the slave; in such cases, appointing an agent for settlement (sulh) is correct because in these instances, the adversary is the owner. For things that the slave himself has acquired, he can appoint an agent for litigation, etc.; this is as per 'Al-Mabsut'. If a slave was jointly owned by two persons and one of them manumitted his share (made him Mukatab) without the partner's permission, and then the Mukatab appointed someone as an agent for buying, selling, or litigation, it is valid regarding the share of the manumitting owner. If the second partner also later manumits his share, it is valid for both shares by preference (istihsan)... (the text continues with various rules regarding agency for Mukatab slaves).

If an apostate (Murtad) in Dar al-Harb (Territory of War) appoints someone as an agent to sell his property located in Dar al-Islam (Territory of Islam), it is not permissible. The appointment of an agent by an apostate remains suspended; if he returns to Islam, it becomes effective. Otherwise, if he is killed, dies, or joins the residents of Dar al-Harb, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), it becomes void; this is written in 'Bahr al-Ra'iq'. If an apostate joins Dar al-Harb and then returns after becoming Muslim, if the judge (Qazi) had already issued a ruling on his joining Dar al-Harb, then his agent is removed from agency. If he returns before the Qazi issues a ruling, the agent remains in his agency; this is in 'Al-Hawi'. If an apostate in Dar al-Harb appoints someone as an agent to sell his property in Dar al-Islam, it is not permissible, as per 'Al-Mabsut'. However, such appointment by an apostate

woman (Murtada) is permissible by consensus (Ijma'); this is recorded in 'Siraj al-Wahhaj'. Similarly, if that woman had appointed an agent before her apostasy, the agency remains valid after she becomes an apostate. But if she appoints an agent while in a state of apostasy to perform her marriage, it is void; even if the agent performs her marriage while she is an apostate, it will not be valid. If the marriage was not performed until she became Muslim again, and then he performed her marriage, it is valid; this is in 'Al-Mabsut'. If a woman appointed an agent for her marriage while in the state of Islam, then apostatized, then became Muslim again, and then (the agent) performed her marriage, it is valid; this is written in 'Al-Hawi'.

---

1. His statement "not permissible" because when he joined Dar al-Harb, his ownership over his property ceased, unlike an apostate woman, as her apostasy is not considered a cause for the loss of her ownership; rather, the matter remains as it was. 2. His statement "performed the marriage"... because a woman's apostasy is considered [ineffective] in removing the agent from agency.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ३६८ | किताब अल-वकालत

...यदि कोई पागल (मअतूह) व्यक्ति किसी को क्रय-विक्रय के लिए वकील नियुक्त करता है, तो यह जायज़ नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। जिस दास को व्यापार करने से प्रतिबंधित किया गया है, उसे वकील बनाना सही नहीं है, यह 'बदाई' में है। जो कार्य 'माज़ून' (व्यापार के लिए अनुमत दास) और 'मुकातब' (मुक्ति हेतु अनुबंधित दास) के लिए स्वयं करना जायज़ है, उनके लिए किसी और को वकील बनाना भी जायज़ है। एक माज़ून गुलाम को निकाह करने या अपने दास को मुकातब बनाने का अधिकार नहीं है, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि माज़ून दास ने अपने स्वामी को क्रय-विक्रय आदि के लिए वकील बनाया तो यह जायज़ है। संरक्षक (वली) का किसी अन्य को वकील बनाना इस मामले में जायज़ नहीं है। और यदि वकील बनाया और वकील ने उसे लागू किया तो जायज़ है, बशर्ते गुलाम पर ऋण न हो; यदि ऋण हो तो जायज़ नहीं है, जैसा कि 'हावी' में है। दास को यह अधिकार नहीं है कि वह ऐसे व्यक्ति के साथ विवाद (खसुमत) के लिए वकील नियुक्त करे जो उसके स्वयं के स्वामित्व का दावा करता हो या उस घाव का दावा करता हो जो गुलाम की ओर से उसे पहुँचा है या उसने गुलाम को पहुँचाया है; ऐसी स्थितियों में समझौते (सुलह) के लिए वकील बनाना सही है क्योंकि इन स्थितियों में प्रतिपक्षी उसका स्वामी है। और जो वस्तुएँ दास ने स्वयं अर्जित की हैं, उनमें विवाद आदि के लिए वह वकील नियुक्त कर सकता है, जैसा कि 'मबसूत' में है। एक दास दो व्यक्तियों का संयुक्त संपत्ति था, उनमें से एक ने अपने साथी की अनुमति के बिना अपने हिस्से को मुकातब कर दिया, फिर मुकातब ने क्रय-विक्रय और विवाद के लिए किसी को वकील बनाया तो मुकातब बनाने वाले के हिस्से में यह जायज़ है। फिर यदि दूसरे ने भी उसे मुकातब कर दिया तो इस्तेहसानन (लोकहित में) दोनों हिस्सों में जायज़ है... (इसी प्रकार दासों और उनके स्वामियों के बीच एजेंसी के विभिन्न नियमों का विवरण है)।

यदि दार-अल-हर्ब (शत्रु देश) में एक धर्मत्यागी (मर्तद) ने किसी को अपना माल जो दार-अल-इस्लाम में है, बेचने के लिए वकील नियुक्त किया तो यह जायज़ नहीं है। धर्मत्यागी द्वारा वकील नियुक्त करना निलंबित रहता है; यदि वह फिर से मुसलमान हो गया तो यह प्रभावी हो जाएगा, अन्यथा यदि वह मारा गया, मर गया या दार-अल-हर्ब चला गया, तो इमाम आज़म के अनुसार यह रद्द हो जाता है; यह 'बहर-अल-रायिक' में लिखा है। यदि मर्तद दार-अल-हर्ब चला गया और फिर मुसलमान होकर लौटा, तो यदि काज़ी (न्यायाधीश) ने उसके दार-अल-हर्ब चले जाने का आदेश जारी कर दिया था, तो उसका वकील एजेंसी से बाहर हो गया; और यदि काज़ी के आदेश से पहले वह लौट

आया तो वकील अपनी वकालत पर बना रहेगा; यह 'हावी' में है। यदि दार-अल-हर्ब में किसी मर्तद ने अपना माल बेचने के लिए वकील बनाया तो जायज़ नहीं है, जैसा कि 'मबसूत' में है। लेकिन एक धर्मत्यागी महिला (मर्तदा) का इस तरह वकील नियुक्त करना सर्वसम्मति (इज्मा) से जायज़ है; यह 'सिराज-अल-वहाज' में लिखा है। इसी प्रकार यदि उस महिला ने धर्म त्यागने से पहले वकील बनाया था, तो धर्म त्यागने के बाद भी वकालत बनी रहेगी। लेकिन यदि उसने धर्म त्याग की स्थिति में अपना निकाह कराने के लिए वकील बनाया तो यह शून्य है; यहाँ तक कि यदि वकील ने धर्म त्याग की स्थिति में उसका निकाह करा दिया तो वह जायज़ नहीं होगा। और यदि निकाह नहीं कराया यहाँ तक कि वह फिर से मुसलमान हो गई और फिर उसका निकाह कराया तो वह जायज़ है; यह 'मबसूत' में है। और यदि महिला ने इस्लाम की स्थिति में निकाह के लिए वकील बनाया, फिर धर्म त्याग दिया, फिर से मुसलमान हुई और फिर (वकील ने) निकाह कराया, तो यह जायज़ है; यह 'हावी' में लिखा है।

---

1. कथन "जायज़ नहीं" क्योंकि जब वह दार-अल-हर्ब में चला गया तो उसके माल से उसका स्वामित्व समाप्त हो गया, धर्मत्यागी महिला के विपरीत क्योंकि महिला का धर्म त्याग करना उसके स्वामित्व के समाप्त होने का कारण नहीं माना जाता, बल्कि वह स्थिति वैसी ही रहती है। २. कथन "निकाह करा दिया"... क्योंकि महिला का धर्म त्याग करना वकील को वकालत से हटाना [निष्प्रभावी] माना जाता है।

نہ ہو تو جائز نہیں ہے اور مرد معتوہ مغلوب نے اگر کسی کو خرید و فروخت کے واسطے وکیل کیا تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ جس غلام کو تجارت سے ممانعت ہے اس سے وکیل کرنا درست نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اور جو امر ماذون و مکاتب کو خود کرنا جائز ہے اس کے کرنے کے واسطے وکیل کرنا بھی جائز ہے اور غلام ماذون کو نکاح کرنے یا اپنے غلام کو مکاتب کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر ماذون غلام نے اپنے مولیٰ کو خرید و فروخت وغیرہ کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے اور ولی کو دوسرے کا وکیل کرنا اس امر میں جائز نہیں ہے اور اگر وکیل کیا اور وکیل نے اس کو نافذ کیا تو جائز ہے بشرطیکہ غلام پر قرضہ نہ ہو اور اگر ہو تو جائز نہیں ہے کذا فی الحاوی اور غلام کو یہ اختیار نہیں ہے کہ ایسے شخص کے ساتھ خصومت کرنے کے لئے وکیل کرے جو اس کی ذات کی ملکیت کا دعویٰ کرتا ہو یا کسی زخم کا دعویٰ کرتا ہے جو غلام کی طرف سے اس کو پہنچا ہے یا اس نے غلام کو پہنچایا ہے اور ان صورتوں میں صلح کے واسطے وکیل کرنا درست ہے کیونکہ ان صورت میں مخاصم اس کا مالک ہے اور جو چیزیں ایسی ہوں کہ خود غلام نے حاصل کی ہیں ان میں مخاصمت وغیرہ کے واسطے وکیل کر سکتا ہے کذا فی المبسوط ایک غلام دو شخصوں میں مشترک تھا کہ ایک نے اپنا حصہ بغیر شریک کی اجازت کے مکاتب کر دیا پھر مکاتب نے خرید و فروخت و خصومت میں کسی کے وکیل کیا گیا تو مکاتب کنندہ کے حصہ میں جائز ہے پھر اگر دوسرے نے بھی اس کو مکاتب کر دیا تو استحساناً دونوں حصوں میں جائز ہے اور اگر دونوں کا مکاتب ہو اور کسی معاملہ میں وکیل کیا گیا پھر ایک حصہ سے عاجز ہو اور اس کام کو کیا تو دونوں حصوں میں جائز ہے کذا فی الکافی۔ اگر دو شخصوں کا مکاتب ہو اور اس کو ایک نے دوسرے سے اپنا قرضہ وصول

کر لینے کے واسطے وکیل کیا یا کسی غیر سے قرضہ وصول کرنے یا دوسرے کے ہاتھ خرید و فروخت یا غیر کے ہاتھ خرید و فروخت کرنے کا وکیل کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر اس مکاتب کو ایک نے اپنا غلام دوسرے کے ہاتھ فروخت کرنے یا غیر کے ہاتھ فروخت کرنے یا دوسرے شخص یا غیر کے اوپر نالش کرنے کا وکیل کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر مکاتب اور اس کے دونوں مولیٰ کے درمیان خصومت ہو اور اس نے دونوں میں سے ایک کے بیٹے یا غلام یا مکاتب کو اس معاملہ میں یا خرید و فروخت میں وکیل کیا تو مثل اجنبیوں کے جائز ہے کذا فی المبسوط

اگر دارالحرب میں ایک مرتد نے کسی کو اپنا مال جو دارالاسلام میں ہے فروخت کرنے کا وکیل کیا تو جائز نہیں ہے مرتد کا وکیل کرنا موقوف رہتا ہے اگر پھر مسلمان ہو گیا تو نافذ ہو گا ورنہ اگر قتل ہو یا مر گیا یا دار الحرب میں جا ملا تو امام اعظم کے نزدیک باطل ہو جاتا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے اگر مرتد دار الحرب میں جا ملا پھر مسلمان ہو کر پھر آیا پس اگر قاضی نے اس کے دار الحرب میں جا ملنے کا حکم جاری کر دیا تھا تو اس کا وکیل وکالت سے نکل گیا اور اگر قاضی کے حکم دینے سے پہلے وہ آگیا تو وکیل اپنی وکالت پر باقی رہے گا یہ حاوی میں ہے اگر دار الحرب میں ایک مرتد نے کسی کو اپنے مال کا جو دار الاسلام میں ہے فروخت کرنے کا وکیل کیا تو جائز نہیں ہے کذا فی المبسوط لیکن مرتدہ عورت کا اس طرح وکیل کرنا بالاجماع جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اسی طرح اگر اس عورت نے مرتد ہونے سے پہلے وکیل کیا تو بعد مرتد ہونے کے وکالت باقی رہے گی لیکن اگر اس نے مرتد ہونے کی حالت میں اپنے کو نکاح کر دینے کے واسطے کسی کو وکیل کیا تو باطل ہے حتیٰ کہ اگر وکیل نے مرتد ہونے کی حالت میں اس کا نکاح کر دیا تو جائز نہ ہوگا اور اگر نکاح نہ کیا یہاں تک کہ وہ مسلمان ہوئی پھر اس کا نکاح کیا تو جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر عورت نے حالت اسلام میں کسی کو نکاح کرا دینے کے

واسطے وکیل کیا پھر مرتد ہو گئی پھر مسلمان ہوئی پھر اس نے نکاح کرا دیا تو جائز ہے یہ حاوی میں لکھا۔

ا قولہ جائز نہیں کیونکہ جب وہ دارالحرب میں مل گیا تو اس کے مال سے اس کی ملکیت زائل ہوگئی بخلاف مرتد عورت کے کہ عورت کا مرتد ہونا اس کی ملکیت زائل ہونے میں معتبر نہیں ہوتا بلکہ اس میں گویا وہ مسئلہ باقی ہے۔ ۲ قولہ نکاح کر دیا ..... کیونکہ عورت کا مرتد ہونا وکیل کو وکالت سے نکالنا بکار ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Book of Agency (Kitab al-Wakala) | 0469

Appointing an agent (wakil) on behalf of a Dhimmi (non-Muslim citizen) is permissible, just as it is for a Muslim; so it is mentioned in *Al-Bada'i*. If a Dhimmi appoints a Muslim as an agent to collect wine that is owed as a debt by another Dhimmi, it is disliked (makruh) for the Muslim to collect it. Nevertheless, if he does collect it, the debtor shall be absolved of the debt; so it is in *Al-Hawi*.

If a Dhimmi appoints a Muslim as an agent to pledge something with a Dhimmi in exchange for wine, or to pledge wine in exchange for dirhams; if the agent informs the pledgee (murtahin) as a messenger and the contract of pledge is made on behalf of the principal (muwakkil), it is valid. However, if he attributes it to himself and says, "Give me a loan," then it is not permissible and the pledge will not be valid; this is written in *Al-Mabsut*. If a father appoints someone as an agent to buy or sell something for his minor son or to represent him in a legal dispute, it is permissible; and the father’s executor (wasi) is in the position of the father in this matter; this is in *Al-Muhit*. The executor of an orphan, in matters that he himself can perform, is permitted to appoint another as an agent; so it is in *Al-Sirajiyyah*. If an orphan had two executors and each appointed a different agent for a matter, then according to Imam Azam (r.a.) and Imam Muhammad (r.a.), each agent will stand in place of his principal, except for a few things where this is not the case; this is written in *Al-Mabsut*. Among the conditions, some pertain to the agent; thus, the agent must be sane (aaqil), and for this reason, it is not valid for an insane person or an undiscerning child to be an agent. Being an adult (baligh) and free (azad) are not conditions for the validity of the agency. Therefore, it is valid for a discerning child or a slave to be an agent, whether they are permitted (ma'zun) or restricted (mahjur); this is written in *Al-Hidaya*. If a child or a slave is appointed as an agent to manumit their own slave in exchange for property or without it, or to make him a *mukatib* (contracted slave), it is permissible; this is written in *Al-Mabsut*. If an agent's intellect becomes confused due to drinking *nabidh* (date wine), but he still recognizes buying and taking possession, he remains an agent. However, if the confusion of intellect is due to consuming hemp (bhang), then his agency will not be valid, similar to a person with mental deficiency (*ma'tuh*); this is written in *Khazanat al-Muftiyyin*. In short, being knowledgeable is a condition without disagreement, whether it applies to the agent or the person with whom he deals. To the extent that if a person appoints someone as an agent to sell his slave, and he sells that slave to someone before his own knowledge [of the appointment] or before that person's knowledge of

the agency, the sale will not be valid until the principal permits the sale or the agent permits it after gaining knowledge. However, specifically regarding the agent's knowledge of the appointment, it is written in *Al-Ziyadat* that it is a condition, while in *Al-Wakala* it says it is not a condition; this is in *Al-Bada'i*.

If a man says to his wife, "Go to so-and-so that he may divorce you," and so-and-so divorces her without knowing [of the appointment], the divorce will be effective. ☆

If a person says, "Take this cloth of mine to so-and-so that he may sell it," or "Go to so-and-so that he may have my cloth made by your hands or sell it with him," this is permissible. Then, if the person addressed informs that individual of the owner's statement, the sale is valid; this is the single narration. If he does not inform him, two narrations have come down regarding it. And if he says, "Take this cloth to the fuller (one who whitens cloth) so he may full it," or "Take it to the tailor so he may sew a shirt," then this statement of his is an authorization for the fuller and the tailor. Therefore, each of them will not be liable (zamin) after performing their work; this is written in *Al-Mabsut*. If a person says to his slave, "Go to so-and-so so that he may set you free or make you a *mukatib*," and that person sets him free, it is permissible, and so-and-so will become the agent for manumission, whether he knew of it or not; this is in *Al-Dhakhira* and *Al-Muhit*. Similarly, if he says to his wife, "Go to so-and-so so that he may divorce you," and so-and-so divorces her without knowing, the divorce will be effective. This is written in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. For the agent to be aware of the agency is the work of agency...

और एक धिम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) की ओर से वकील नियुक्त करना मुसलमान की तरह ही जायज है, जैसा कि 'अल-बदाए' में है। यदि किसी धिम्मी ने किसी मुसलमान को इसलिए वकील बनाया कि वह उस शराब को वसूल करे जो उसके किसी दूसरे धिम्मी पर कर्ज है, तो मुसलमान के लिए उसे वसूल करना मकरूह (नापसंद) है। इसके बावजूद, यदि उसने उसे वसूल कर लिया, तो कर्जदार ऋणमुक्त हो जाएगा, जैसा कि 'अल-हावी' में है।

यदि किसी धिम्मी ने किसी मुसलमान को इसलिए वकील बनाया कि वह धिम्मी के पास शराब के बदले कोई चीज़ गिरवी रख दे या दरहम के बदले शराब गिरवी रख दे; फिर यदि वकील ने एक दूत के रूप में गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) को सूचित किया और गिरवी का अनुबंध मुवक्किल (नियुक्त करने वाले) की ओर से हुआ, तो यह सही है। और यदि उसने इसे अपनी ओर से जोड़ दिया और कहा कि "मुझे कर्ज दो," तो यह जायज नहीं है और गिरवी नहीं मानी जाएगी, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि पिता ने अपने नाबालिग बेटे की कोई चीज़ खरीदने या बेचने के लिए या मुकदमेबाजी के लिए किसी को वकील बनाया, तो यह जायज है; और पिता का वसी (वसीयतदार/संरक्षक) इस मामले में पिता के समान ही है, यह 'मुहीत' में है। यतीम (अनाथ) का वसी उन मामलों में जिन्हें वह स्वयं कर सकता है, किसी दूसरे को वकील नियुक्त कर सकता है, जैसा कि 'सिराजिया' में है। फिर यदि यतीम के दो वसी थे और प्रत्येक ने किसी मामले में अलग-अलग वकील नियुक्त किया, तो इमाम आज़म (र.) और इमाम मुहम्मद (र.) के अनुसार, प्रत्येक वकील अपने मुवक्किल के स्थान पर खड़ा होगा, सिवाय कुछ ऐसी चीजों के जिनमें ऐसा नहीं है, यह 'मबसूत' में लिखा है। शर्तों में से कुछ वकील से संबंधित हैं; इसलिए वकील का बुद्धिमान (आकिल) होना शर्त है, और इसी कारण पागल या नासमझ बच्चे का वकील होना सही नहीं है। लेकिन बालिग और आजाद होना वकालत के सही होने के लिए शर्त नहीं है। अत; बुद्धिमान बच्चे और गुलाम का वकील होना, चाहे वे दोनों माजून (अनुमत) हों या महजूर (प्रतिबंधित), सही है; यह 'हिदाया' में लिखा है। यदि किसी बच्चे या गुलाम को अपना गुलाम माल के बदले या बिना माल के आजाद करने या मुकातिब (मुक्ति समझौते वाला) बनाने के लिए वकील बनाया, तो यह जायज है, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि वकील की बुद्धि नबीज़ (खजूर की शराब) के कारण भ्रमित हो गई, लेकिन वह खरीदना और कब्जा करना पहचानता रहा, तो वह वकील बना रहेगा। और अगर भांग पीने के कारण बुद्धि भ्रमित हो गई, तो उसकी वकालत 'मअतूह' (मन्दबुद्धि) के समान जायज नहीं होगी, यह 'खज़ाना-तुल-मुफ़्तीयन' में लिखा है। संक्षेप में, वकील का

जानकार होना बिना किसी विवाद के शर्त है, चाहे वह वकील को हो या उस व्यक्ति को जिससे वह लेनदेन कर रहा है। यहाँ तक कि यदि किसी व्यक्ति ने अपना गुलाम बेचने के लिए किसी को वकील बनाया, और उसने वह गुलाम किसी के हाथ अपने जानने से पहले या उस व्यक्ति को वकालत के ज्ञान से पहले बेच दिया, तो बिक्री जायज नहीं होगी जब तक कि मुवक्किल इस बिक्री की अनुमति न दे या वकील ज्ञान के बाद अनुमति न दे। लेकिन विशेष रूप से वकील को वकालत का ज्ञान होना, 'ज़ियादात' में लिखा है कि शर्त है, और 'वकालत' में है कि शर्त नहीं है, यह 'बदाए' में है।

यदि किसी ने अपनी पत्नी से कहा कि "फलां व्यक्ति के पास जा कि वह तुझे तलाक दे दे," फिर उस व्यक्ति ने उसे तलाक दे दिया और उसे पता नहीं था, तो तलाक प्रभावी हो जाएगा। ☆

यदि किसी व्यक्ति ने कहा कि "मेरा यह कपड़ा फलां व्यक्ति के पास ले जाना कि वह उसे बेच दे," या "फलां व्यक्ति के पास जाना कि वह व्यक्ति मेरा कपड़ा तेरे हाथों बनवा दे या उसके पास बेच दे," तो यह जायज है। फिर यदि संबोधित व्यक्ति ने उस व्यक्ति को मालिक की इस बात से अवगत कराया, तो बिक्री जायज है; यह एक ही रिवायत है। और यदि अवगत नहीं कराया, तो इसमें दो रिवायतें आई हैं। और अगर कहा कि "यह कपड़ा कुंडी (सफेद करने वाले) करने वाले के पास ले जाना कि वह कुंडी कर दे," या "दर्जी के पास ले जाना कि वह कमीज सी दे," तो उसका यह कहना कुंडी करने वाले और दर्जी को अनुमति देना है। अत; प्रत्येक अपना काम करने के बाद जिम्मेदार (ज़ामिन) नहीं होगा, यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि अपने गुलाम से कहा कि "फलां व्यक्ति के पास जाना कि वह तुझे आजाद कर दे या तुझे मुकातिब बना दे," फिर उस व्यक्ति ने उसे आजाद कर दिया, तो यह जायज है और वह व्यक्ति आजाद करने का वकील बन जाएगा, चाहे उसे ज्ञान हुआ हो या न हुआ हो; यह 'ज़खीरा' और 'मुहीत' में है। इसी तरह यदि अपनी पत्नी से कहा कि "फलां व्यक्ति के पास जा कि वह तुझे तलाक दे दे," फिर फलां ने उसे तलाक दे दिया और वह नहीं जानता था, तो तलाक प्रभावी हो जाएगा। यह 'मुहीत-ए-सरखसी' में लिखा है। वकील का वकालत से वाकिफ होना वकालत का काम...

اور ذمی کی طرف سے وکیل کرنا مثل مسلمان کے جائز ہے کذا فی البدائع۔ اگر کسی ذمی نے مسلمان کو اس واسطے وکیل کیا کہ جو شراب اس کی فلاں ذمی پر قرض ہے اس کو وصول کرے یہ تو مسلمان کو وصول کر لینا مکروہ ہے وہ بایں ہمہ اگر اس نے وصول کرلی تو قرض دار بری ہو جائے گا کذا فی الحاوی۔

اگر کسی ذمی نے مسلمان کو اس واسطے وکیل کیا کہ کوئی چیز بعوض شراب کے ذمی کے پاس رہن کر دے یا شراب کو بعوض درہموں کے رہن کر دے پس اگر وکیل نے بطور ایلچی کے مرتہن کو خبر دی اور عقد رہن موکل کی طرف سے ہوا تو صحیح ہے اور اگر اپنی طرف سے منسوب کیا اور کہا کہ مجھے قرض دے تو جائز نہیں ہے اور رہن نہ ہو گی یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر باپ نے کسی کو اپنے نابالغ لڑکے کی کوئی چیز خرید یا فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا یا خصومت میں وکیل کیا تو جائز ہے اور باپ کا وصی اس معاملہ میں بمنزلہ باپ کے ہے یہ محیط میں ہے یتیم کا وصی یتیم کے معاملات میں جو کام خود کر سکتا ہے اس میں اس کو دوسرے کا وکیل کرنا درست ہے کذا فی السراجیہ پس اگر یتیم کے دو وصی تھے اور ہر ایک نے کسی معاملہ میں علیحدہ علیحدہ وکیل کیا تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک ہر وکیل بجائے اپنے موکل کے قائم ہوگا سوائے کتنی کی چند چیزوں کے کہ ان میں ایسا نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے منجملہ شرطوں کے بعضی وکیل کی طرف راجع ہوتی ہیں پس وکیل کا عاقل ہونا شرط ہے اور اسی وجہ سے مجنون یا لڑکے نا سمجھ کا وکیل ہونا صحیح نہیں ہے اور بالغ اور آزاد ہونا وکالت کے صحیح ہونے کے واسطے شرط نہیں ہے پس عاقل لڑکے اور غلام کا وکیل ہونا خواہ دونوں ماذون ہوں یا محجور ہوں صحیح ہے یہ ہدایہ میں لکھا ہے اگر کسی لڑکے یا غلام کو اپنا غلام مال کے عوض یا

بلا مال آزاد کرنے یا مکاتب کرنے کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر وکیل کی عقل شراب نبیذ کی وجہ سے مختلط ہوگئی مگر وہ خرید نا اور قبضہ کرنا پہچانتا رہا تو وکیل باقی رہے گا اور اگر بھنگ پینے کی وجہ سے اختلاط عقل ہو گیا تو اس کی وکالت بمنزلہ معتوہ کے جائز نہ ہوگی یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے تو وکیل کافی الجملہ عالم ہونا بلا خلاف شرط ہے خواہ وکیل کو ہو یا اس شخص کو ہو جس سے معاملہ کرتا ہے یہاں تک کہ اگر ایک شخص کو اپنا غلام فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے وہ غلام کسی کے ہاتھ اپنے جانے یا اس شخص کے توکیل کے علم ہونے سے پہلے فروخت کیا تو بیع جائز نہ ہوگی تاوقتیکہ موکل اس بیع کی اجازت نہ دے یا وکیل بعد علم کے اجازت نہ دے لیکن علی الخصوص وکیل کو توکیل کا علم ہونا پس زیادات میں لکھا ہے کہ شرط ہے اور وکالت میں ہے کہ شرط نہیں ہے یہ بدائع میں ہے۔

اگر اپنی عورت سے کہا کہ فلاں شخص کے پاس جا کہ وہ تجھ کو طلاق دے دے پس فلاں نے اس کو طلاق دے دی اور جانتا نہ تھا تو طلاق واقع ہو جائے گی ☆

اگر کسی شخص نے کہا کہ میرا یہ کپڑا فلاں شخص کے پاس لے جانا کہ وہ فروخت کر دے یا فلاں شخص کے پاس جانا کہ تیرے ہاتھ وہ شخص میرا کپڑا بنوا دے یا اس کے پاس فروخت کر دے تو یہ جائز ہے پس اگر مخاطب نے اس شخص کو مالک کے اس کہنے سے آگاہ کیا تو بیع جائز ہے یہ ایک ہی روایت ہے اور اگر آگاہ نہ کیا تو اس میں دو روایتیں آئی ہیں اور اگر کہا کہ یہ کپڑا کندی کرنے والے کے پاس لے جانا کہ وہ کندی کر دے یا درزی کے پاس لے جانا کہ وہ قمیص سی دے تو یہ قول اس کا کندی کرنے والے اور درزی کو اجازت ہے پس ہر ایک اپنا کام کرنے کے بعد ضامن نہ ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر اپنے غلام سے کہا کہ فلاں شخص کے پاس جانا کہ تجھ کو آزاد کر دے یا تجھ کو مکاتب کر دے پس اس شخص نے اس کو آزاد کیا تو

جائز ہے اور فلاں شخص آزاد کرنے کا وکیل ہو جائے گا خواہ اس کو علم ہوا ہو یا نہ ہوا ہو یہ ذخیرہ ومحیط میں ہے اسی طرح اگر اپنی عورت سے کہا کہ فلاں شخص کے پاس جا کہ وہ تجھ کو طلاق دے دے پس فلاں نے اس کو طلاق دے دی اور جانتا نہ تھا تو طلاق واقع ہو جائے گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے وکیل کا وکالت سے واقف ہونا وکالت کا کام...

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 370 | Book of Agency (Kitab-ul-Wakalat)

...is a condition for doing so, to the extent that if a person appoints another as an agent to sell his slave or to divorce his wife, and the agent was aware [of the appointment], and he then carried out the sale or divorce, both are not valid. This is mentioned by Imam Muhammad (RA) in Jami' al-Saghir; it is also written in Al-Muhit and Al-Dhakhira. If someone is appointed as an agent, he does not become an agent until he is informed, and this is the preferred opinion (mukhtar), as written in Jawahir al-Akhlati. If a Muslim appoints a *Harbi* (enemy alien) residing in *Dar-al-Harb* (hostile territory) as an agent while the Muslim is in *Dar-al-Islam* (Islamic territory), the agency is void. Similarly, if a *Harbi* in *Dar-al-Harb* appoints a Muslim in *Dar-al-Islam* as an agent and provides two Muslim witnesses for this, and the agent then leaves *Dar-al-Harb* for that purpose, it is permissible. This same rule applies to agency for buying and selling, receiving deposits (wadi'at), or similar tasks. If a Muslim or a *Dhimmi* (protected non-Muslim citizen) appoints a *Harbi* who has entered with a safe-conduct (aman) as an agent for trade or litigation etc., it is permissible. However, when that *Harbi* returns to *Dar-al-Harb*, his agency becomes void, as stated in Al-Hawi. If a Muslim appoints an apostate (murtad) as an agent, it is permissible. If one was a Muslim at the time of appointment and then apostatized, the agency remains valid, but if he goes to *Dar-al-Harb*, the agency becomes void, as written in Al-Bada'i.

It is narrated from Nawadir Ibn Sama'ah on the authority of Imam Abu Yusuf (RA) that if a *Mudarib* (manager in a profit-sharing contract) sells a slave he bought with the *Mudaraba* capital, and then the buyer appoints the *Rabb-ul-Maal* (investor) as an agent to take possession of that slave, it is not permissible. Similarly, it is not permissible if the buyer appoints the seller's partner to take possession, whether he is a *Mufawid* partner [1] or an *Inan* partner, and this slave is part of their joint trade. Imam Abu Yusuf (RA) stated that those for whom selling this slave is permissible cannot be appointed as agents for possession on behalf of the buyer. This is in Al-Muhit. If a *Musta'min* (one granted asylum) appoints another *Musta'min* as an agent in a dispute (khusumat) and then himself returns to *Dar-al-Harb* while the agent remains here for the litigation, then if the agent claims a right on behalf of the *Harbi*, it is accepted. But if that *Harbi* is the defendant, then analogy (qiyas) suggests that the agency should terminate upon his return to *Dar-al-Harb*, and we adopt this analogy [2]. If a *Musta'min* appoints a *Dhimmi* as an agent to sell his goods or demand repayment of a debt, for matters other than litigation, and then returns to *Dar-al-Harb*, it is permissible; this is in Al-Mabsut. Among the conditions are those

that relate to the subject matter (muwakkil-bih), i.e., the thing for which the agent was appointed. Note that rights are of two types: Rights of God (Haqq-Allah) and Rights of Servants/People (Haqq-ul-Abd). Rights of God are further divided into two types: First, those in which a formal claim is a condition, such as the punishment for false accusation of adultery (hadd qadhf) and the punishment for theft (hadd sarqa). For the establishment of these, appointing an agent is permissible according to Imam Azam (RA) and Imam Muhammad (RA), whether the principal (muwakkil) is present or absent. Appointing an agent for the execution (istifa) of these is also permissible provided the principal is present; if he is absent, it is not permissible. The second type is where a formal claim is not a condition, such as the punishment for adultery (hadd zina) and the punishment for wine-drinking. For establishing or executing these, appointing an agent is not valid. Furthermore, note that the disagreement is only regarding the establishment of the *Hadd* (punishment), whereas establishing the ownership of stolen property is accepted through an agent by consensus (ijma); this is in Siraj al-Wahhaj. Rights of People (Haqq-ul-Abad) are of two types: One, the execution of which is not permissible despite a doubt (shubha), such as *Qisas* (retaliation). For its establishment, appointing an agent is permissible according to Imam Azam and Imam Muhammad, and for its execution, appointing an agent is permissible if the legal guardian (wali) is present, but not if he is absent. The second type is that which is permissible to execute despite doubt, such as debts, specific property, and other rights. In establishing these rights, excluding *Qisas*, appointing an agent with the opponent's consent is permissible without any disagreement. And for discretionary punishments (ta'zirat)...

Footnotes: [1] For *Mufawid*, see the 'Book of Partnership' (Kitab-ush-Shirkat), where both are equal partners and each is an agent and guarantor for the other. In *Inan* partnership, there is no such equality; see the 'Book of Partnership'. [2] We adopt this opinion because the purpose of agency for litigation is to obtain a judicial decree, and the judge (qadi) has no authority to enforce a ruling upon the inhabitants of *Dar-al-Harb*.

करने के वास्ते शर्त है यहाँ तक कि अगर किसी शख़्स ने दूसरे को अपना ग़ुलाम फ़रोख़्त (बेचने) करने या अपनी औरत को तलाक़ देने के वास्ते वकील नियुक्त किया और वकील जानता था और उसने बिक्री कर दी या तलाक़ दे दी तो दोनों जायज़ नहीं हैं। ऐसा ही इमाम मुहम्मद (रह.) ने जामे-ए-सगीर में ज़िक्र किया है। यह मुहीत व ज़खीरा में लिखा है। अगर किसी को वकील बनाया तो जानने से पहले वह शख़्स वकील नहीं होगा और यही मुख़्तार (पसंदीदा राय) है, यह जवाहर-ए-अख़लाती में लिखा है। अगर किसी मुसलमान ने किसी हरबी (दुश्मन देश के निवासी) को जो दार-अल-हरब (युद्ध क्षेत्र) में है, वकील बनाया और मुसलमान दार-अल-इस्लाम में है, तो वकालत बातिल (अमान्य) है। इसी तरह अगर हरबी ने जो दार-अल-हरब में है, किसी मुसलमान को जो दार-अल-इस्लाम में है, वकील बनाया और उस पर दो गवाह मुसलमान कर लिए, फिर उसका वकील दार-अल-हरब से उस काम के वास्ते निकला तो जायज़ है। इसी तरह अगर ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त या अमानत (वदीअत) वसूल करने या उसके समान कामों के वास्ते वकील बनाया तो भी यही हुक्म है। और अगर मुसलमान या ज़म्मी ने किसी हरबी को जो अमान लेकर आया है, ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त या मुक़दमेबाज़ी (नालिश) वग़ैरह में वकील बनाया तो जायज़ है और जब वह हरबी दार-अल-हरब में चला गया तो उसकी वकालत बातिल हो गई, जैसा कि हावी में है। और अगर मुस्लिम ने मुर्तद (धर्म त्यागी) को वकील बनाया तो जायज़ है और अगर वकील बनने के वक़्त मुसलमान हो फिर मुर्तद हो गया तो भी वकालत बाक़ी है, लेकिन अगर दार-अल-हरब में चला गया तो वकालत बातिल हो गई, यह बदाइअ में लिखा है।

नवादिर इब्न समाअह इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से रिवायत है कि अगर मुज़ारिब (मुनाफ़ा-साझेदारी में प्रबंधक) ने किसी ग़ुलाम को जो उसने माल-ए-मुज़ारबत से ख़रीदा था, किसी के हाथ बेच दिया, फिर खरीदार (मुश्तरी) ने पूंजीपति (रब-उल-माल) को उस पर कब्ज़ा करने के वास्ते वकील बनाया तो जायज़ नहीं है। इसी तरह अगर मुश्तरी ने विक्रेता के साझीदार को कब्ज़ा करने के वास्ते वकील बनाया और वह उसका मुफ़ावज़ १ है या शरीक-ए-अनान को कब्ज़ा का वकील बनाया और यह ग़ुलाम दोनों के व्यापार में से है, तो भी जायज़ नहीं है। और इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने फ़रमाया कि जिन लोगों का यह ग़ुलाम बेचना जायज़ है, उनका कब्ज़े के वास्ते वकील होना मुश्तरी की तरफ़ से जायज़ नहीं है। यह मुहीत में है। अगर मुस्तामिन (शरणार्थी) ने दूसरे मुस्तामिन को किसी झगड़े (ख़सूमत) में वकील बनाया और ख़ुद दार-अल-हरब में चला गया और वकील यहीं मुक़दमे में रहा, तो

अगर वकील हरबी की तरफ़ से हक़ का दावा करता हो तो स्वीकार्य है। और अगर वह हरबी प्रतिवादी (मुद्दा-अलैह) हो तो क़यास यह चाहता है कि उसके दार-अल-हरब में जाने से वकालत समाप्त हो जाएगी, और इसी क़यास को हम अपनाते हैं २। और अगर मुस्तामिन ने किसी ज़म्मी को अपना सामान बेचने या क़र्ज़ की वसूली के वास्ते विवाद के अलावा वकील बनाया फिर ख़ुद दार-अल-हरब में चला गया तो जायज़ है, यह मबसत में है। और तमाम शर्तों में वे शर्तें हैं जो मुवक्किल-बेह (विषय वस्तु) की तरफ़ यानी उस चीज़ की तरफ़ जिसके वास्ते वकील बनाया गया है, वापस जाती हैं। स्पष्ट रहे कि हक़ (अधिकार) दो प्रकार के हैं: एक हक़-अल्लाह (ईश्वर के अधिकार) और दूसरा हक़-उल-अब्द (बन्दों के अधिकार)। फिर हक़-अल्लाह की दो क़िस्में हैं: एक वह जिसमें दावा करना शर्त है जैसे हद्द-ए-क़ज़्फ़ (अपवाद की सज़ा) और हद्द-ए-सरक़ा (चोरी की सज़ा), तो इस प्रकार की पुष्टि के लिए इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार वकील बनाना जायज़ है, चाहे मुवक्किल उपस्थित हो या अनुपस्थित। और इस प्रकार के इस्तफ़ा (दंड लागू करने) के लिए वकील बनाना भी जायज़ है बशर्ते कि मुवक्किल उपस्थित हो, और यदि वह अनुपस्थित है तो जायज़ नहीं है। और दूसरी क़िस्म जिसमें दावा शर्त नहीं है जैसे हद्द-ए-ज़िना (व्यभिचार की सज़ा) और हद्द-ए-शराबख़्वारी, तो इस प्रकार को साबित करने या दंड लागू करने के लिए वकील बनाना सही नहीं है। फिर स्पष्ट हो कि मतभेद केवल सज़ा (हद्द) को साबित करने में है और उस माल को साबित करने में जो चोरी हो गया है, उसमें तो वकील सर्वसम्मति (इजमा) से स्वीकार्य है, यह सिराज-उल-वहाज में है। हक़-उल-अबाद की दो क़िस्में हैं: एक जिसका इस्तफ़ा संदेह (शुबा) के बावजूद जायज़ नहीं है जैसे क़िसास (प्रतिशोध), तो इसकी पुष्टि के लिए वकील बनाना इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के नज़दीक जायज़ है, और दंड लागू करने (इस्तफ़ा) के लिए वकील बनाना यदि वली (अभिभावक) उपस्थित हो तो जायज़ है और यदि अनुपस्थित हो तो जायज़ नहीं है। दूसरी क़िस्म वह है जिसका इस्तफ़ा संदेह के बावजूद जायज़ है जैसे क़र्ज़ और निश्चित माल व अन्य अधिकार, तो इन अधिकारों को साबित करने में क़िसास के अलावा विपक्षी की सहमति से वकील बनाना बिना किसी मतभेद के जायज़ है, और ताज़िरात (अन्य दंड)।

पाद-टिप्पणियाँ: १. मुफ़ावज़: 'किताब-उश-शिरकत' में देखें कि दोनों बराबर के भागीदार और परस्पर एक-दूसरे के वकील व ज़मानती (कफ़ील) होते हैं। अनान (साझेदारी) में बराबरी नहीं होती, 'किताब-उश-शिरकत' देखें। २. हम यह राय लेते हैं क्योंकि विवाद के लिए वकील बनाने का उद्देश्य न्यायिक आदेश प्राप्त करना है और न्यायाधीश (क़ाज़ी) के पास दार-अल-हरब के निवासियों पर आदेश लागू करने का अधिकार नहीं है।

کرنے کے واسطے شرط ہے یہاں تک کہ اگر کسی شخص نے دوسرے کو اپنا غلام فروخت کرنے یا اپنی عورت کو طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل جانتا تھا اور اس نے بیچ کی یا طلاق دی تو دونوں جائز نہیں ہیں ایسا ہی امام محمدؒ نے جامع صغیر میں ذکر کیا ہے یہ محیط و ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی کو وکیل کیا تو جاننے سے پہلے وہ شخص وکیل نہ ہو جائے گا اور یہی مختار ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے اگر مسلمان نے کسی حربی کو جو دارالحرب میں ہے وکیل کیا اور مسلمان دارالاسلام میں ہے تو وکالت باطل ہے اسی طرح اگر حربی نے جو دارالحرب میں ہے کسی مسلمان کو جو دارالاسلام میں ہے وکیل کیا اور اس پر دو گواہ مسلمان کر لئے پس اس کا وکیل دارالحرب سے اس کام کے واسطے نکلا تو جائز ہے اسی طرح اگر خرید و فروخت یا ودیعت وصول کرنے یا اس کے مانند کاموں کے واسطے وکیل کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر مسلمان یا ذمی نے کسی حربی کو جو امان لے کر آیا ہے خرید و فروخت یا نالش وغیرہ میں وکیل کیا تو جائز ہے اور جب وہ حربی دارالحرب میں چلا گیا تو اس کی وکالت باطل ہو گئی کذا فی الحاوی اور اگر مسلم نے مرتد کو وکیل کیا تو جائز ہے اور اگر وکیل ہونے کے وقت مسلمان ہو پھر مرتد ہو گیا تو بھی وکیل باقی ہے لیکن اگر دارالحرب میں چلا گیا تو وکالت باطل ہو گئی یہ بدائع میں لکھا ہے۔

نوادر ابن سماعہ امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ اگر مضارب نے کسی غلام کو جو اس نے مال مضاربت سے خریدا تھا کسی کے ہاتھ فروخت کر دیا پھر مشتری نے رب المال کو اس پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا تو جائز نہیں ہے اسی طرح اگر مشتری نے بائع کے شریک کو قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا اور وہ اس کا مفاوض ۱ ہے یا شریک عنان کو قبضہ کا وکیل کیا اور

یہ غلام دونوں کی تجارت میں سے ہے تو بھی جائز نہیں ہے اور امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ جن لوگوں کا یہ غلام بیچنا جائز ہے ان کا قبضہ کے واسطے وکیل ہونا مشتری کی طرف سے جائز نہیں ہے یہ محیط میں ہے اگر مستامن نے دوسرے مستامن کو کسی خصومت میں وکیل کیا اور خود دارالحرب میں چلا گیا اور وکیل یہیں خصومت میں رہا پس اگر وکیل حربی کی طرف سے حق کا دعویٰ کرتا ہو تو مقبول ہے اور اگر وہ حربی مدعاعلیہ ہو تو قیاس چاہتا ہے کہ اس کے دارالحرب میں جانے سے وکالت منقطع ہو جائے گی اور اسی قیاس کو ہم لیتے ہیں ۲ اور اگر مستامن نے کسی ذمی کو اپنا اسباب فروخت کرنے یا قرض کا تقاضا کرنے کے واسطے سوائے خصومت کے وکیل کیا پھر خود دارالحرب میں چلا گیا تو جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اور منجملہ شرطوں کے وہ شرطیں ہیں جو موکل بہ کی طرف یعنی اس چیز کی طرف جس کے واسطے وکیل کیا ہے راجع ہوتی ہیں واضح ہو کہ حقوق دو قسم کے ہیں ایک حق اللہ دوسرے حق العبد پھر حق اللہ کی دو قسمیں ہیں ایک وہ کہ جس میں دعویٰ شرط ہے جیسے حد قذف و حد سرقہ پس اس قسم کے اثبات کے واسطے امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک وکیل کرنا جائز ہے خواہ موکل حاضر ہو یا غائب ہو اور اس قسم کے استیفاء یعنی پورا لے لینے کے واسطے وکیل کرنا بھی جائز ہے بشرطیکہ موکل حاضر ہو اور اگر غائب ہو تو جائز نہیں ہے اور دوسری قسم جس میں دعویٰ شرط نہیں ہے جیسے حد زنا اور حد شراب خواری پس اس قسم کے ثابت کرنے یا استیفاء کے واسطے وکیل کرنا درست نہیں ہے پھر واضح ہو کہ اختلاف صرف حد کے ثابت کرنے میں ہے اور اس مال کے ثابت کرنے میں جو چوری میں گیا ہے تو اس میں تو وکیل بالاجماع مقبول ہے یہ سراج الوہاج میں ہے حقوق العباد کی دو قسمیں ہیں ایک جس کا استیفاء با وجود شبہ کے جائز نہیں ہے جیسے قصاص تو اس کے اثبات کے واسطے وکیل کرنا امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے اور اس کے استیفاء کے واسطے وکیل کرنا اگر ولی حاضر ہو تو جائز ہے اور اگر غائب ہو تو

جائز نہیں ہے دوسری قسم وہ کہ جس کا استیفاء با وجود شبہ کے جائز ہے جیسے قرضے و مال معین و باقی حقوق تو ان حقوق کے اثبات میں سوائے قصاص کے برضائے خصم وکیل کرنا بلا خلاف جائز ہے اور تعزیرات

حواشی: ۱۔ مفاوض کتاب الشرکت میں دیکھو کہ دونوں برابر کے شریک اور باہم ایک دوسرے کے وکیل و کفیل ہوتے ہیں عنان میں برابری نہیں ہے اور کتاب الشرکت دیکھو۔ ۲۔ قول لیتے ہیں کیونکہ خصومت کی وکالت سے مقصود یہ کہ حکم قضاء حاصل ہو اور قاضی کو اہل حرب پر حکم لازم کرنے کا اختیار نہیں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 371 | Kitab al-Wakalat (Book of Agency)

It is unanimously permissible to appoint an agent (Wakil) for both establishing proofs and exhaustive investigation. The agent has the authority to complete the presentation of arguments, whether the principal (Muakkil) is present or absent; this is recorded in 'Badai'. It is permissible to appoint an agent for buying and selling, leasing (Ijarah), marriage (Nikah), divorce (Talaq), manumission (Itaq), Khula, settlement (Sulh), giving or taking on loan (Ariyah), gifts (Hiba), charity (Sadaqah), making deposits (Wadiat), taking possession of rights, settling disputes, pursuing legal claims, and making or receiving pledges (Rahn). This is documented in 'Zakhirah'.

Agency in Permissible Common Assets (Mubahat)☆

Appointing an agent in 'Mubahat'—such as bringing grass, wood, water, or extracting gems from mines—is not valid. Therefore, if someone is appointed as an agent and acquires any of these things, they belong to the agent himself. The same rule applies to appointing an agent for begging (Bakundi). According to 'Fatawa Qadi Khan', appointing an agent to take a loan is not correct, and whatever the agent borrows will not be established as the principal's property. However, if he acts as a messenger (Elchi) and delivers a message saying, "So-and-so person has sent me to you and is asking for this much loan," then the loan taken will indeed be the principal's. But what was taken as an agent is the agent's property; he has the choice not to give it to the principal. If it is lost, it is the agent's loss; thus it is in 'Al-Kafi'. Appointing an agent to claim the right of pre-emption (Shufa), to return something due to a defect, for partition of property, or to request a gift is valid; this is written in 'Badai'. An agent appointed to give a gift does not have the authority to revoke it. Nor does he have the authority to take possession from the one holding a deposit, or take back a loaned item from the borrower, or collect a debt from a debtor, or retrieve a pledged item from a pledgee. If such agency is from the side of the person who desires these things from the owner—for example, a person appoints an agent saying, "Pledge this item with so-and-so against his debt," or "Request a loan for me," or "Request a gift"—then the agent should request the loan or gift on behalf of the principal, saying, "So-and-so person, i.e., the principal, requests this item as a loan/gift from you." If he attributes it to himself, saying, "Give me this item as a loan" or "as a gift" or "as a debt," then it will belong to the agent and the principal's ownership will not be established. This is in 'Siraj al-Wahaj'.

Words of Agency:

Words of agency are those which categorically indicate it, such as "I made you my agent," or "desired," or "preferred," or "was satisfied," or "wished," or "intended." If one says, "I do not prevent you from divorcing my wife," this will not constitute agency; this is written in 'Tabyeen'. If one says, "Concur with me in divorcing my wife," this is both agency and a command; this is written in 'Muheet'. If someone says, "I gave you permission to sell my slave," the agency is valid; this is written in 'Zakhirah'. If one says, "You are my agent in collecting this debt," he becomes an agent. Similarly, "You are my executor (Wasi) during my lifetime" means he is an agent. Saying "You are my executor" (without the lifetime condition) does not make him an agent. If one says, "You are my agent in everything," he will be an agent only for protecting property, and this is correct. "You are my agent in every small and large matter" carries the same ruling. If one says, "You are my agent in everything and your command is valid," then he becomes an agent for all financial transactions, including buying, selling, gifts, and charity. There is a difference of opinion regarding agency in manumission, divorce, and endowment (Waqf); some have said he will not be an agent for these unless previous context etc. indicates it, and this is the view adopted by Faqih Abu Laith; this is written in 'Fatawa Qadi Khan'. If one says, "I have made you my agent in all my affairs," and the agent says, "I have..."

---

1. Possession... i.e., appointing an agent to obtain rights and file lawsuits etc. 2. Begging, i.e., collecting by asking people. (1) i.e., absolutely without the restriction of lifetime, so this could also be said.

प्रमाणों की स्थापना और पूरी जाँच-पड़ताल, दोनों के लिए वकील नियुक्त करना सर्वसम्मति से जायज़ है। वकील को यह अधिकार है कि वह पूरी दलील पेश करे, चाहे मुवक्किल (काम सौंपने वाला) मौजूद हो या अनुपस्थित। यह 'बदा-ए' (Badai) में लिखा है। ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त, पट्टा (इजारा), निकाह, तलाक़, ग़ुलाम की आज़ादी (इताक़), ख़ुला, सुलह, उधार देना और लेना (आरियत), उपहार (हिबा), दान (सदक़ा), अमानत रखना, अधिकारों को प्राप्त करना (क़ब्ज़-ए-हुक़ूक़), विवादों को सुलझाना, दीवानी मुक़दमेबाज़ी और गिरवी (रहन) रखने या लेने, इन सबके लिए वकील नियुक्त करना जायज़ है। यह 'ज़खीरा' (Zakhirah) में लिखा है।

मुबाहात में वकील☆

'मुबाहात' (वे चीज़ें जो सबके लिए समान रूप से उपलब्ध हैं) में वकील नियुक्त करना, जैसे घास लाना, लकड़ी लाना, पानी लाना या खानों से रत्न निकालना, सही नहीं है। अतः यदि किसी को वकील बनाया और उसने इन चीज़ों में से कुछ प्राप्त किया, तो वह उसी का होगा (वकील का ही होगा)। इसी तरह भीख माँगने (बकुन्दी) के लिए वकील बनाना भी है। 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' के अनुसार, ऋण लेने के लिए वकील बनाना सही नहीं है और वकील जो भी ऋण लेगा, उसमें मुवक्किल का स्वामित्व सिद्ध नहीं होगा। लेकिन यदि वह एक दूत (एलची) के रूप में संदेश पहुँचाए कि "फ़लां व्यक्ति ने मुझे आपके पास भेजा है और वह इतना ऋण माँग रहा है", तो ऐसी स्थिति में लिया गया ऋण मुवक्किल का होगा। और जो कुछ ऋण लिया गया वह वकील का है, उसे अधिकार है कि वह मुवक्किल को न दे। और यदि वह नष्ट हो जाए, तो वकील का ही धन गया। ऐसा 'अल-काफ़ी' में है। शूफ़ा (Shufa) का अधिकार माँगने, दोष (ऐब) के कारण चीज़ वापस करने, बँटवारे और उपहार माँगने के लिए वकील नियुक्त करना सही है। यह 'बदा-ए' में लिखा है। उपहार देने के वकील को उपहार वापस लेने का अधिकार नहीं है। न ही उसे यह अधिकार है कि जिसके पास अमानत (वदीअत) है उससे वह चीज़ प्राप्त करे, या उधार लेने वाले से उधार दी गई चीज़ वापस ले, या ऋणी से ऋण वसूल करे, या गिरवी रखने वाले से गिरवी रखी चीज़ वापस ले। और यदि ऐसी वकालत उस व्यक्ति की ओर से हो जो इन चीज़ों को मालिक से चाहता है, उदाहरण के लिए किसी ने वकील बनाया कि "यह चीज़ फ़लां व्यक्ति के पास उसके ऋण के बदले गिरवी रख दो" या "मेरे लिए उधार (आरियत) मांगो" या "उपहार मांगो", तो वकील को चाहिए कि वह इन स्थितियों में मुवक्किल की ओर से उधार या उपहार आदि मांगे कि "फ़लां व्यक्ति यानी मुवक्किल आपसे यह चीज़ उधार मांगता है या उपहार मांगता है"। और

यदि उसने अपनी ओर संबंधित करके यों कहा कि "यह चीज़ मुझे उधार दे दो" या "मुझे उपहार दे दो" या "ऋण दे दो", तो वह चीज़ वकील की होगी और मुवक्किल का स्वामित्व उसमें सिद्ध नहीं होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में है।

वकालत के शब्द:

वकालत के शब्द वे हैं जो सामान्यतः(अली अल-इतलाक़) इस पर संकेत करते हों, जैसे "मैंने तुझे वकील बनाया" या "इच्छा की" या "पसंद किया" या "राजी हुआ" या "चाहा" या "इरादा किया"। और यदि उसने कहा कि "मैं तुझे अपनी स्त्री को तलाक़ देने से नहीं रोकता", तो यह वकालत नहीं होगी। यह 'तबीन' (Tabyeen) में लिखा है। और यदि कहा कि "मेरी स्त्री को तलाक़ देने में मेरा साथ दो (सहमति दो)", तो यह वकालत और आदेश (अम्र) दोनों है। यह 'मुहीत' (Muheet) में लिखा है। और यदि किसी से कहा कि "मैंने तुझे अपना ग़ुलाम बेचने की अनुमति दी", तो यह वकालत सही है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और यदि कहा कि "तू मेरा वकील है इस ऋण को वसूल करने में", तो वह वकील बन जाएगा। इसी तरह "तू मेरे जीवनकाल में मेरा वसी (executor) है", तो वह वकील है। और यह कहना कि "तू मेरा वसी है" (बिना जीवनकाल की शर्त के), तो वह वकील नहीं है। और यदि कहा कि "तू मेरी हर चीज़ में वकील है", तो वह केवल धन की सुरक्षा करने में वकील होगा, और यही सही है। और "तू मेरी हर छोटी-बड़ी बात में वकील है" का भी यही हुक्म है। और यदि कहा कि "तू मेरी हर चीज़ में वकील है और तेरा आदेश मान्य है", तो वह ख़रीद-ओ-फ़रोख़्त, उपहार और दान सहित सभी वित्तीय लेनदेन में वकील बन जाएगा। और ग़ुलाम आज़ाद करने, तलाक़ देने और वक़्फ़ करने में वकील होने के संबंध में मतभेद है। कुछ ने कहा कि वह इनमें वकील नहीं होगा जब तक कि पिछला संदर्भ आदि इस पर संकेत न करे, और इसी मत को फ़क़ीह अबू लैथ ने अपनाया है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। और यदि कहा कि "मैंने तुझे अपने सभी कार्यों में वकील बनाया", फिर वकील ने कहा कि "मैंने..."

---

1. क़ब्ज़... यानी अधिकार प्राप्त करने और उनके लिए मुक़दमा दायर करने आदि के लिए वकील नियुक्त करना। २. भीख माँगना यानी लोगों से माँगकर जमा करना। (१) यानी पूरी तरह से बिना जीवनकाल की पाबंदी के, तो यह कहना भी हो सकता है।

کے اثبات واستعیاب دونوں کے واسطے وکیل کرنا بالاتفاق جائز ہے اور وکیل کو اختیار ہے کہ تقریر پوری کرائے خواہ موکل حاضر ہو یا غائب ہو یہ بدائع میں لکھا ہے خرید و فروخت، اجارہ، نکاح، طلاق، عتاق، خلع، صلح، عاریت دینے اور عاریت لینے و ہبہ، صدقہ، ودیت رکھنے و قبضِ حقوق و خصومات اور تقاضائے دیوان اور رہن کرنے اور رہن رکھنے ان سب کے واسطے وکیل کرنا جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

مباحات میں وکیل☆

مباحات میں وکیل کرنا جیسے گھاس لانا یا لکڑی یا پانی لانا یا کانوں سے جواہر نکالنے کے واسطے وکیل کرنا صحیح نہیں ہے پس اگر وکیل کیا اور اس نے ان چیزوں میں سے کچھ حاصل کیا تو اسی کی ہے ایسے ہی توکیل بکندی ہے کافی فتاویٰ قاضی خان قرض لینے کے واسطے وکیل کرنا درست نہیں ہے اور جو کچھ وکیل قرض لے گا اس میں موکل کی ملکیت ثابت نہ ہوگی لیکن اگر بطور ایلچی لے اس نے پیغام پہنچایا کہ فلاں شخص نے مجھے تیرے پاس بھیجا ہے اس قدر قرض مانگتا ہے تو البتہ جو قرض لیا اس میں موکل کی ملک ہو گی اور جو کچھ قرض لیا وہ وکیل کا ہے اس کو اختیار ہے کہ موکل کو نہ دے اور اگر تلف ہو جائے تو وکیل کا مال گیا کذانی الکافی شفعہ طلب کرنے اور عیب کی وجہ سے واپس کرنے اور بٹوارہ اور ہبہ مانگنے کے واسطے وکیل کرنا صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے ہبہ کرنے کے وکیل کو ہبہ واپس لینے کا اختیار نہیں ہے اور نہ یہ اختیار ہے کہ جس کے پاس ودیت ہے اس کو وصول کرے یا مستعیر سے عاریت کی چیز لے لے یا قرض دار سے قرضہ وصول کرے یا مرتہن سے رہن کی چیز وصول

کر لے اور اگر ایسی وکالت اس شخص کی طرف سے ہو جو ان چیزوں کو مالک سے چاہتا ہے مثلاً ایک شخص نے وکیل کیا کہ یہ چیز فلاں شخص کے پاس اس کے قرضہ کے عوض رہن کر دے یا میرے لئے عاریت مانگے یا ہبہ مانگے تو وکیل کو چاہئے کہ ان صورتوں میں موکل کی طرف سے عاریت یا ہبہ وغیرہ طلب کرے کہ فلاں شخص یعنی موکل تجھ سے یہ چیز عاریت مانگتا ہے یا ہبہ مانگتا ہے اور اگر اس نے اپنی طرف نسبت کر کے یوں کہا کہ یہ چیز مجھے عاریت دے یا ہبہ کر دے یا قرض دے تو وکیل کی ہوگی اور موکل کی ملکیت اس میں ثابت نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے۔

وکالت کے الفاظ:

وکالت کے الفاظ وہ ہیں جو علی الاطلاق اس پر دال ہوں جیسے میں نے تجھ کو وکیل کیا یا خواہش کی یا پسند کیا یا راضی ہوا یا چاہا یا ارادہ کیا اور اگر یہ کہا کہ میں تجھے اپنی عورت کو طلاق دینے سے منع نہیں کرتا ہوں تو توکیل نہ ہوگی یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ موافقت کر میری عورت کے طلاق دینے میں تو یہ توکیل اور امر دونوں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کسی سے کہا کہ میں نے تجھ کو اپنا غلام فروخت کرنے کی اجازت دی تو توکیل صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ تو میرا وکیل ہے اس قرضہ کے وصول کرنے میں تو وکیل ہو جائے گا اسی طرح تو میرا (۱) زندگی میں وصی ہے تو وکیل ہے اور یہ کہنا کہ تو میرا وصی ہے تو وکیل نہیں ہے اور اگر کہا کہ تو میرا ہر چیز میں وکیل ہے تو فقط مال کی حفاظت کرنے میں وکیل ہو گا اور یہی صحیح ہے اور تو میرا ہر قلیل و کثیر میں وکیل ہے یہی حکم رکھتا ہے اور اگر کہا کہ تو میرا ہر چیز میں وکیل ہے تیرا حکم جائز ہے تو تمام تصرفات مالیہ میں بشمول خرید و فروخت و ہبہ و صدقہ کے وکیل ہو جائے گا اور عتاق و طلاق و وقف میں وکیل ہو جانے میں اختلاف ہے بعضوں نے کہا کہ ان میں وکیل نہ ہو گا مگر جبکہ سابق کلام وغیرہ اس پر دال ہو اور

اسی کو فقیہ ابو اللیث نے لیا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میں نے تجھے اپنے جمیع امور میں وکیل کیا پس وکیل نے کہا کہ میں نے

ا قبض ..... یعنی حقوق حاصل کرنے اور ان میں نالش کرنے وغیرہ کے لئے وکیل کرنا۔ ۲ گداگری کرنا یعنی لوگوں سے سوال کر کے جمع کرنا۔ (۱) یعنی مطلقاً بلا قید زندگی پس یہ کہنا بھی ہو سکتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ... Volume 5 | 372 | Book of Agency (Kitab al-Wakalah)

...divorced your wife and endowed (waqf) all your land, the most correct view is that it is not permissible. If an agent (wakil) spent his own money on the principal's (muwakkil) building and provided maintenance (nafaqah) for his family, some have said he can recover that wealth from the principal, provided the principal said to him, "Whatever you do is permissible." This is recorded in 'Al-Khulasah'. If someone said, "I have appointed you as my agent in all my affairs and established you in my place," this is not a general agency (wakalah ammah). However, if he said, "I appointed you as an agent in all my affairs in which agency is permissible," then the agency will be general, including sales, marriage, etc. In the first scenario where general agency is not established, it should be seen: if his affairs are diverse and no specific craft or trade (sina'ah) of his is known, the agency is void (batil). But if a certain trade of his is known, the agency will be restricted to that matter. A person has several slaves; he said to someone, "Whatever you do regarding my slaves is permissible," then that person freed them all. According to Imam al-Azam (may Allah have mercy on him), this is not permissible, and the fatwa is based on this; this is written in 'Fatawa Qazi Khan'.

Someone said to a stranger woman, "I will get you a Khula (divorce) from your husband"

If a ruler forced someone to appoint an agent to divorce his wife, and the poor man said to someone, "You are my agent," and then the agent divorced his wife, and the husband claimed, "I did not mean divorce by this," the divorce will still take effect. Conversely, if he had said beforehand, "I appointed you as an agent, but my intent is not to divorce," then it is as stated in 'Al-Muhit'. If a man says to his wife, "You are my agent on my behalf, do as you wish," and the woman says, "If I am your agent, then I have separated myself by giving three divorces," then if the husband says, "I did not mean divorce," and no prior conversation occurred to which this could be a response, the husband's statement will be credible, and the woman must accept his word under oath. However, if such a prior conversation had occurred, one revocable divorce (talaq raj'i) will occur if the marriage was consummated (madkhulah). The scholars stated that one divorce occurs when the initial words could not mean three divorces, according to the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad). According to Imam al-Azam, if the initial words could not mean three divorces, no divorce occurs. But if the initial words could mean three divorces, then by consensus (ittifaq), three divorces take effect; this is written in 'Al-Dhakhirah'. If someone said to a

stranger woman, "I will get you a khula from your husband," and she said, "As you see fit," or if he said, "I will marry you to so-and-so," or said, "I will sell your belongings to so-and-so," and she replied, "As you see fit," then this statement constitutes authorization and appointment of agency (tawkil) for khula, marriage, and sale respectively; this is in 'Jawahir al-Ikhlati'. If someone told another, "Take this property and do whatever you see as beneficial (maslahat)," he is not an agent. But if he said, "Do whatever is beneficial," then he is an agent and will have authority over putting property out for trade, etc.; this is in 'Wajiz wa Kurdi'.

A woman said to her husband in anger, "I will do what I will do" (un-karni karti hun), the man said, "What can you do?", the woman said, "I will do it with your permission," and the man said, "Fine, do it," then the woman said, "I have given myself three divorces," the divorce will not occur because in common usage (urf), this does not mean divorce; this is written in 'Al-Muhit'. If someone said to another, "Buy a slave girl," he will not be an agent. But if he said, "Buy a slave girl for one thousand dirhams and you will receive one dirham for this work," he will become an agent and will receive the standard wage (ajr al-mithl), but not more than one dirham. A person said to his debtor, "For the amount you owe me, for me a..."

---

1. 'Sina'ah' refers to craftsmanship, and here it includes profession and trade.
2. i.e., whatever you do will be valid.
3. Whatever the usual wage for such work is; however, since he agreed to one dirham, if the standard wage (ajr al-mithl) is two dirhams, he will not be given more than one; if it is half a dirham, he will receive that half.

फ़तावा आलमगीरी ... जिल्द 5 | 372 | किताबुल वकालत

...तेरी औरत को तलाक़ दी और तेरी सब ज़मीन वक़्फ़ कर दी तो असह् (अधिक सही) यह है कि जायज़ नहीं है। अगर वकील ने अपना माल मुवक्किल (नियोक्ता) की इमारत में खर्च किया और उसके परिवार को गुज़ारे (नफ़क़ा) के लिए दिया तो कुछ ने कहा कि वह माल मुवक्किल से ले सकता है बशर्ते कि मुवक्किल ने उससे कहा हो कि "जो तू करे जायज़ है"। यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। किसी ने कहा कि "मैंने तुझे अपने सभी मामलों में वकील किया और अपनी जगह कायम किया" तो यह 'वकालत-ए-आम्मा' (सामान्य एजेंसी) नहीं है। और अगर कहा कि "अपने तमाम मामलों में जिनमें वकालत जायज़ है, वकील किया" तो वकालत आम होगी, जिसमें खरीद-बिक्री और निकाह सब शामिल है। पहली सूरत में जब आम वकालत न हुई, तो देखना चाहिए कि अगर उसके मामले अलग-अलग हैं और उसका कोई पेशा (सिनाअत) मशहूर नहीं है तो वकालत बातिल (अवैध) है। और अगर उसका कोई व्यापार मशहूर हो तो यह वकालत उसी मामले में मानी जाएगी। एक व्यक्ति के कई गुलाम हैं, उसने किसी से कहा कि "मेरे गुलामों के मामले में जो तू करे जायज़ है", फिर उसने सबको आज़ाद कर दिया, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक यह जायज़ नहीं है और इसी पर फ़तवा है; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

किसी ने एक अजनबी औरत से कहा कि "मैं तेरे शौहर से खुला करा दूँ"

अगर सुल्तान ने किसी व्यक्ति पर अपनी पत्नी को तलाक़ देने के लिए वकील नियुक्त करने पर ज़बरदस्ती की, फिर उस बेचारे ने किसी से कहा कि "तू मेरा वकील है", फिर वकील ने उसकी पत्नी को तलाक़ दे दी और पति ने कहा कि "मेरा मतलब इससे तलाक़ देना नहीं था", तो उसकी पत्नी को तलाक़ हो जाएगी। इसके विपरीत अगर पहले ही कह दिया कि "मैंने तुझे वकील किया और मेरी मुराद इससे तलाक़ देना नहीं है", तो ऐसा ही 'मुहीत' में है। अगर अपनी पत्नी से कहा कि "तू मेरी तरफ से वकील है, जो चाहे वह कर", फिर औरत ने कहा कि "अगर मैं तेरी तरफ से वकील हूँ तो मैंने अपने आप को तीन तलाक़ देकर अलग किया", फिर पति ने कहा कि "मेरी मुराद इससे तलाक़ न थी", तो अगर पहले कोई ऐसी बात नहीं हुई थी जिसका यह जवाब हो सके तो मर्द की बात मानी जाएगी और उसकी कसम पर औरत को उसे सच मानना जायज़ है। और अगर पहले कोई ऐसी बात हो चुकी हो, तो एक 'तलाक़-ए-रजई' (वापसी योग्य तलाक़) होगी, बशर्ते औरत के साथ सहवास (मदख़ूला) हो चुका हो। उलेमा ने फरमाया कि एक तलाक़ तब होगी जब पहले के शब्दों से तीन तलाक़ का अर्थ न निकलता हो, और यह 'साहिबैन' का मत है। इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक

अगर पहले शब्दों से तीन तलाक़ का अर्थ न निकलता हो, तो कोई तलाक़ नहीं होगी। और अगर पहले शब्दों से तीन तलाक़ मुराद हो सकती हो, तो सर्वसम्मति से तीन तलाक़ हो जाएँगी, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। किसी ने एक अजनबी औरत से कहा कि "मैं तेरे शौहर से खुला करा दूँ", उसने कहा "तू जाने", या यूँ कहा कि "मैं फलाँ से तेरा निकाह करा दूँ", या किसी से कहा कि "तेरा सामान फलाँ के हाथ बेच दूँ" और उसने कहा "तू जाने", तो यह बात अनुमति और खुला, निकाह तथा बिक्री की एजेंसी (तौकील) है, यह 'जवाहर अल-इख़लाती' में है। किसी ने दूसरे से कहा कि "यह माल ले और जो कुछ मुनासिब (मसलहत) देखो वह करो", तो वह वकील नहीं है। और अगर कहा "जो कुछ मुनासिब है वह कर", तो वह वकील है; फिर वह माल व्यापार के लिए देने आदि का अधिकार रखेगा, यह 'वजीज़-ओ-कर्दी' में है।

एक औरत ने अपने शौहर से गुस्से में कहा कि "मैं जो चाहे करूँगी" (अन-करनी करती हूँ), मर्द ने कहा "तू क्या कर सकती है?", औरत ने कहा "तेरी इजाज़त से करती हूँ", और मर्द ने कहा "अच्छा कर", फिर औरत ने कहा कि "मैंने अपने आप को तीन तलाक़ दिए", तो औरत को तलाक़ नहीं होगी क्योंकि आम बोलचाल (उर्फ़) में इससे तलाक़ मुराद नहीं होती, यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी ने दूसरे से कहा कि "एक दासी खरीद", तो वह वकील नहीं होगा। और अगर यूँ कहा कि "एक दासी एक हज़ार दरहम में खरीद और तुझे इस काम पर एक दरहम मिलेगा", तो वह वकील हो जाएगा और उसे 'अज्र-ए-मिस्ल' (उचित पारिश्रमिक) मिलेगा, मगर एक दरहम से ज़्यादा नहीं मिलेगा। एक व्यक्ति ने अपने कर्जदार से कहा कि "जितना तुझ पर (कर्ज) है, उतने में मेरे लिए एक..."

---

1. 'सिनाअत' का अर्थ है दस्तकारी, यहाँ इसमें पेशा और व्यापार शामिल है।
2. यानी जो तुम करोगे वह मान्य होगा।
3. जो ऐसे काम की सामान्य मज़दूरी होती है, लेकिन चूँकि वह एक दरहम पर सहमत हो चुका है, इसलिए यदि उचित पारिश्रमिक (अज्र-ए-मिस्ल) दो दरहम भी हो, तो एक दरहम से ज़्यादा नहीं दिया जाएगा; और अगर आधा दरहम हो तो वही मिलेगा।

...تیری عورت کو طلاق دی اور تیری سب زمین وقف کردی تو اصح یہ ہے کہ جائز نہیں ہے اگر وکیل نے اپنا مال موکل کی عمارت میں صرف کیا اور اس کے عیال کو نفقہ میں دیا تو بعض نے کہا کہ وہ مال موکل سے لے سکتا ہے بشرطیکہ موکل نے اس سے کہا ہو کہ جو تو کرے جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے کسی نے کہا کہ میں نے تجھے اپنے جمیع امور میں وکیل کیا اور بجائے اپنے قائم کیا تو یہ وکالت عامہ نہیں ہے اور اگر کہا کہ اپنے تمام امور میں جن میں وکالت جائز ہے وکیل کیا تو وکالت عام ہوگی بیع و نکاح سب کو شامل ہے اور پہلی صورت میں جب عام وکالت نہ ہوئی تو دیکھنا چاہئے کہ اگر اس کے امور مختلف ہیں اور کوئی صناعت اس کی معروف نہیں ہے تو وکالت باطل ہے اور اگر کوئی تجارت اس کی معروف ہو تو یہ وکالت اسی معاملہ میں رکھی جائے گی ایک شخص کے چند غلام ہیں اس نے ایک شخص سے کہا کہ میرے غلاموں کے معاملہ میں جو تو کرے جائز ہے پھر اس نے سب کو آزاد کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

کسی نے ایک اجنبی عورت سے کہا کہ میں تیرے شوہر سے خلع کرا دوں ۞

اگر سلطان نے کسی شخص پر اپنی عورت کے طلاق دینے کے واسطے وکیل کرنے میں زبردستی کی پس اس بیچارے نے کسی سے کہا کہ تو میرا وکیل ہے پھر وکیل نے اس کی عورت کو طلاق دے دی اور شوہر نے کہا کہ میری مراد اس سے طلاق نہ تھی تو اس کی عورت کو طلاق ہو جائے گی بخلاف اس کے اگر پہلے ہی کہا کہ میں نے تجھے وکیل کیا اور مراد میری اس سے طلاق دینا نہیں کذا فی المحیط اگر اپنی عورت سے کہا کہ تو میری طرف سے وکیل ہے جو چاہے

وہ کر پس عورت نے کہا کہ اگر میں تیری طرف سے وکیل ہوں تو میں نے اپنے تئیں تین طلاق دے کر الگ کیا پس شوہر نے کہا کہ میری مراد اس سے طلاق نہ تھی پس اگر پہلے کوئی ایسی بات نہ ہوئی کہ جس کا یہ جواب ہو سکے تو مرد کا قول معتبر ہو گا اور اس کی قسم پر عورت کو اس کی تصدیق کرنی جائز ہے اور اگر پہلے کوئی ایسی بات ہو چکی ہو تو ایک طلاق رجعی پڑے گی اگر وہ عورت مدخولہ ہو اور مشائخ نے فرمایا کہ ایک طلاق جب پڑے گی کہ پہلے کلام سے تین طلاق مراد نہ ہو سکتی ہوں اور یہ صاحبین کا قول ہے اور امام اعظمؒ کے نزدیک اگر پہلے کلام سے تین طلاق مراد نہ ہو سکتی ہوں تو کوئی طلاق نہ پڑے گی اور اگر پہلے کلام سے تین طلاق مراد ہو سکتی ہوں تو بالاتفاق تین طلاق واقع ہوں گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے کسی نے ایک اجنبی عورت سے کہا کہ میں تیرے شوہر سے خلع کرا دوں اس نے کہا کہ تو جان یا یوں کہا کہ میں فلاں سے تیرا نکاح کرا دوں یا کسی سے کہا کہ تیرا اسباب فلاں کے ہاتھ فروخت کر دوں اس نے کہا تو جان تو یہ قول اجازت اور خلع اور نکاح اور بیع کی توکیل ہے یہ جواہر اخلاطی میں ہے کسی نے دوسرے سے کہا کہ یہ مال لے اور جو کچھ مصلحت دیکھو وہ کرو تو یہ وکیل نہیں ہے اور اگر کہا کہ جو کچھ مصلحت ہے وہ کر وہ تو ہے تو یہ وکیل ہے پس مال بضاعت پر دینے وغیرہ کا مختار ہو گا وجیز و کردی میں ہے۔

ایک عورت نے اپنے شوہر سے غصہ میں کہا کہ ان کرنی کرتی ہوں مرد نے کہا کہ تو کیا کر سکتی ہے عورت نے کہا کہ تیری اجازت سے کرتی ہوں اور مرد نے کہا کہ اچھا کر پس عورت نے کہا کہ میں نے تین طلاق اپنے کو دیں تو عورت کو طلاق نہ ہوگی کیونکہ اس سے عرف میں طلاق مراد نہیں ہوتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے کسی نے دوسرے سے کہا کہ ہزار درہم کو ایک باندی خرید یا کہا ایک باندی خرید تو وکیل نہ ہو گی اور اگر یوں کہا کہ ایک باندی ہزار درہم کو خرید اور تجھ کو اس کام پر ایک درہم ملے گا تو یہ وکیل ہو جائے گا اور اس کو اجرالمثل ملے گا

مگر ایک درہم سے زیادہ نہ ملے گا ایک شخص نے اپنے قرض دار سے کہا کہ جس قدر تجھ پر ہے اتنے کو میرے لئے ایک...

۱؎ صناعت کاری گری اور مراد یہاں حرفہ پیشہ و تجارت کو شامل ہے ۲؎ یعنی جو تو کرے گا وہ جائز ہے ۳؎ جو کچھ ایسے کام کی اجرت ہوتی ہو لیکن وہ ایک درہم پر راضی ہو چکا لہٰذا اگر اجرت مثل دو درہم ہو تو ایک درہم سے زیادہ نہ دیا جائے اور اگر نصف درہم ہو تو وہی ملے گی۔

Regarding purchasing a slave-girl, according to Imam-e-A'zam (RA), appointing an agent (wakil) is not valid [in certain specific contexts of pre-existing debt]. However, if one says, "Purchase this slave-girl or the slave-girl of so-and-so for me with the amount I am owed by you," then he is an agent by consensus. Similarly, if one says, "Pay the amount I am owed by you towards a 'Bai-e-Salam' (forward purchase) of a certain item," then according to Imam-e-A'zam (RA), he is not an agent. But if one says, "Give the property of mine that is with you to so-and-so in a 'Bai-e-Salam' contract," then by consensus, he is an agent. This is mentioned in Fatawa Qazi Khan. If someone says to another, "If you do not sell my slave, my wife is divorced," then that person becomes an agent for the sale; this is in 'Zakhira'. If one says to another, "I have placed you in charge of this task," it is equivalent to saying, "I have appointed you as an agent"; this is in Fatawa Qazi Khan. If the owner of shops says to someone, for example, "I have entrusted the matter of these shops to you," and he had rented out the shops to someone, then the agent will have the authority to demand and collect rent. Similarly, if he says, "I have entrusted the matter of my debts to you," the same authority applies. And if one says to someone, "I have entrusted the work of my livestock and slaves to you," the agent will have the authority for their protection, grazing, feeding, and provisioning. If he says, "I have entrusted the matter of my wife to you," he has the authority to divorce her, but only within that same gathering. In contrast, if he says, "I have made you the owner (controller) of my wife's affair," his authority is not limited to that gathering, but he holds the power of divorce even in a different gathering; this is in 'Bahr-ur-Raiq'.

The Ruling on Agency☆

The ruling on agency is that in the matter for which the agent is appointed, the agent stands in place of the principal (muwakil). The agent cannot be coerced into bringing the item forth. However, if he was appointed as an agent to deliver a deposit (wadi'at), for example, if the principal said, "Give this cloth to so-and-so," and the agent accepted, and then the principal disappeared, the agent will be coerced to produce it; this is in 'Muheet Sarkhasi'. If he was appointed as an agent for manumission (freeing a slave) and he accepted, but then refused to free them, he shall not be coerced; this is written in 'Hawi'. An agent does not have the authority to appoint another agent for the task he was commissioned for. However, if the principal gave him absolute permission or granted him authority within the commission, then it is permissible; this is in 'Sharh Tahawi'. If someone is appointed

as an agent in litigation (khusumat) and the principal says, "Whatever you do is valid," and the agent then appoints a second agent, it is valid, and the second agent will be the agent of the principal, not of the first agent. To the extent that if the first agent dies, is dismissed by the principal, becomes insane, or apostatizes and flees to hostile territory (Dar-ul-Harb), the second agent will not be dismissed. But if death or the aforementioned issues occur to the principal, both will be dismissed. If the first agent dismisses the second, it is valid. If the agent appoints a second agent and says, "Whatever you do is valid," the second agent does not have the right to appoint a third agent; this is written in Fatawa Qazi Khan. If a merchant-slave appoints his master as an agent to collect his debts, the master does not have the authority to appoint someone else as an agent. Thus, if despite this, the master appoints an agent, it should be seen: if the slave has no debts, it is valid; if he has debts, it is not valid; this is written in 'Muheet'. The nature of agency is that it is a 'ja'iz ghayr lazim' contract (a valid, non-binding contract), meaning both the agent and the principal have the right to terminate it without the other's consent; this is in 'Nihaya'. Whatever the agent holds, he is a trustee (amin) of it, similar to a depositary. In situations where a depositary is liable (daman) for loss, the agent will also be liable, and where the depositary is exempt, the agent will be exempt. His word will be accepted in denying liability. If the principal gave him wealth saying, "Give this to so-and-so in exchange for my debt," and the agent later claimed, "I have paid it," but the creditor denied it, the agent's word will be credible regarding his discharge from responsibility, while the creditor's word will be credible regarding non-possession. Therefore, his debt...

---

1. "Without the other" means without the knowledge of the other, but the action remains valid until knowledge is gained.

बांदी खरीदने के मामले में इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक वकील सही नहीं है। और अगर यों कहा कि "जितना मेरा तुझ पर कर्ज़ है, मेरे लिए उससे यह बांदी या फुलां शख्स की बांदी खरीद ले", तो वह बिल-इत्तेफ़ाक (सर्वसम्मति से) वकील है। इसी तरह अगर कहा कि "जो मेरा तुझ पर कर्ज़ है, उसे फुलां चीज़ की 'बै-ए-सलम' (अग्रिम भुगतान संविदा) में दे दे", तो इमाम-ए-आज़म (रह.) के नज़दीक वह वकील नहीं है। और अगर कहा कि "जो मेरा माल तुझ पर है, उसे इस तरह बै-ए-सलम में फुलां शख्स को दे दे", तो बिल-इत्तेफ़ाक वह वकील है। यह फ़तावा काज़ी खान में है। अगर किसी ने दूसरे से कहा कि "अगर तूने मेरा गुलाम फरोख्त (बिक्री) न किया तो मेरी औरत को तलाक़ है", तो वह शख्स बिक्री का वकील हो जाएगा; यह 'ज़खीरा' में है। अगर दूसरे से कहा कि "मैंने तुझे इस काम पर मुसल्लत (नियुक्त) किया", तो यह इसके बराबर है कि "मैंने तुझे वकील किया"; यह फ़तावा काज़ी खान में है। अगर दुकानों के मालिक ने मसलन किसी से कहा कि "मैंने इन दुकानों का मामला तेरे सुपुर्द किया" और उसने दुकानें किसी को किराए पर दी थीं, तो वकील को किराए की मांग करने और वसूल करने का अधिकार होगा। इसी तरह अगर कहा कि "मैंने अपने कर्ज़ों का मामला तेरे सुपुर्द किया", तो भी यही अधिकार है। और अगर किसी से कहा कि "मैंने अपने चौपायों और गुलामों का काम तेरे सुपुर्द किया", तो वकील को उनकी सुरक्षा, चराने, चारा देने और रोटी (भोजन) देने का अधिकार होगा। और अगर कहा कि "मैंने अपनी औरत का मामला तेरे सुपुर्द किया", तो उसे तलाक़ देने का अधिकार है, मगर सिर्फ उसी महफ़िल (सभा) में। इसके विपरीत, अगर कहा कि "मैंने तुझे अपनी औरत के मामले का मालिक किया", तो यह उसी महफ़िल तक सीमित नहीं है, बल्कि वह दूसरी महफ़िल में भी तलाक़ का मुख्तार (अधिकारी) है; यह 'बहरुर राइक' में है।

वकालत का हुक्म (एजेंसी का नियम)☆

वकालत का नियम यह है कि जिस चीज़ के लिए वकील बनाया गया है, उसमें वकील मोक्किल (नियोक्ता) की जगह पर है। और उस चीज़ को हाज़िर करने के लिए वकील पर दबाव नहीं डाला जा सकता। लेकिन अगर 'वदीअत' (धरोहर) देने के लिए वकील बनाया, मसलन कहा कि "यह कपड़ा फुलां शख्स को देना" और वकील ने उसे स्वीकार कर लिया, फिर मोक्किल गायब हो गया, तो वकील पर दबाव डाला जाएगा कि वह उसे पेश करे; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। अगर आज़ाद करने का वकील बनाया और उसने स्वीकार कर लिया, फिर आज़ाद करने से इनकार किया, तो उस पर दबाव नहीं डाला जाएगा; यह 'हावी' में लिखा है। वकील को यह अधिकार नहीं है कि जिस काम के

लिए वह वकील बना है, उसमें किसी दूसरे को वकील बनाए। लेकिन अगर मोक्किल ने उसे पूर्ण अनुमति दी हो या जिसमें वकील बनाया है उसमें अधिकार दिया हो, तो अधिकार है; यह 'शरह तहावी' में है। अगर मुकदमेबाज़ी (खुसूमत) में किसी को वकील बनाया और कहा कि "जो तू करे वह जायज़ है", फिर वकील ने दूसरे को वकील बनाया, तो जायज़ है और दूसरा वकील मोक्किल की तरफ से वकील होगा न कि पहले वकील की तरफ से। यहाँ तक कि अगर पहला वकील मर गया या मोक्किल ने उसे बर्खास्त (माज़ूल) कर दिया या वह पागल हो गया या मुर्तद (धर्मत्यागी) होकर दुश्मन देश (दारुल हर्ब) चला गया, तो दूसरा वकील बर्खास्त नहीं होगा। और अगर मोक्किल पर मौत आदि उपरोक्त मामले आए, तो दोनों बर्खास्त हो जाएंगे। और अगर पहले वकील ने दूसरे को बर्खास्त कर दिया, तो जायज़ है। और अगर वकील ने दूसरे को वकील बनाकर कहा कि "जो कुछ तू करे वह जायज़ है", तो दूसरे को तीसरा वकील बनाना जायज़ नहीं है; यह फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। अगर एक गुलाम व्यापारी ने अपने मालिक को अपने कर्ज़ वसूल करने के लिए वकील बनाया, तो मालिक को अधिकार नहीं है कि किसी दूसरे को वकील बनाए। अत; यदि इसके बावजूद मालिक ने वकील बनाया, तो देखना चाहिए कि अगर गुलाम पर कर्ज़ नहीं है, तो जायज़ है; और अगर कर्ज़ है, तो जायज़ नहीं है; यह 'मुहीत' में लिखा है। वकालत का स्वरूप यह है कि वकालत एक 'अक्द-ए-जायज़ गैर-लाज़िम' (एक वैध अनुबंध जो अनिवार्य नहीं है) होता है, जिसमें वकील और मोक्किल प्रत्येक को दूसरे को (सूचित किए बिना) छोड़ने का अधिकार है; यह 'निहाया' में है। और वकील के पास जो कुछ है, वह उसमें अमानतदार (ट्रस्टी) है, जैसे धरोहर लेने वाले के पास। जिन स्थितियों में धरोहर रखने वाले पर ज़िम्मेदारी (ज़मान) होती है, उनमें इस पर भी होगी, और जिनमें वह मुक्त होता है, उनमें यह भी मुक्त होगा। और अपने ऊपर से ज़िम्मेदारी हटाने के मामले में उसी का बयान (क़ौल) स्वीकार किया जाएगा। अगर मोक्किल ने उसे धन दिया कि "इसे फुलां को मेरे कर्ज़ के बदले दे दे", फिर वकील ने कहा कि "मैंने अदा कर दिया" और लेनदार ने उसे झुठला दिया, तो ज़िम्मेदारी से मुक्त होने के मामले में वकील का बयान विश्वसनीय होगा, और लेनदार का बयान 'कब्ज़ा न मिलने' के संबंध में विश्वसनीय होगा। अतः उसका कर्ज़...

---

1. "दूसरे के बिना" का अर्थ है दूसरे की जानकारी के बिना, लेकिन कार्रवाई तब तक प्रभावी रहेगी जब तक जानकारी न हो जाए।

باندی خرید تو امام اعظمؒ کے نزدیک تو وکیل صحیح نہیں ہے اور اگر یوں کہا کہ جس قدر میرا تجھ پر ہے میرے لئے اس کی یہ باندی یا فلاں شخص کی باندی خرید تو وکیل ہے بالاتفاق اسی طرح اگر کہا کہ جو میرا تجھ پر ہے وہ فلاں چیز کی بیع سلم میں دے دے تو امام اعظمؒ کے نزدیک تو وکیل نہیں ہے اور اگر کہا کہ جو میرا مال تجھ پر ہے وہ اس طرح بیع سلم میں فلاں شخص کو دے دے تو بالاتفاق تو وکیل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ اگر تو نے میرا غلام فروخت نہ کیا تو میری عورت کو طلاق ہے تو یہ شخص بیع کا وکیل ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اگر دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھ کو اس کام پر مسلط کیا تو بمنزلہ اس کہنے کے ہے کہ میں نے تجھ کو وکیل کیا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر دوکانوں کے مالک نے مثلاً کسی سے کہا کہ میں نے ان دوکانوں کا معاملہ تیرے سپرد کیا اور اس نے دوکانیں کسی کو کرایہ پر دی تھیں تو وکیل کو اجرت کے تقاضے اور وصول کرنے کا اختیار ہو گا اسی طرح اگر کہا کہ میں نے اپنے قرضوں کا معاملہ تیرے سپرد کیا تو بھی یہ اختیار ہے اور اگر کسی سے کہا کہ میں نے اپنے چوپایوں اور مملوکوں کا کام تیرے سپرد کیا تو وکیل کو ان کی حفاظت اور چرانے اور چارہ دینے اور روٹی دینے کا اختیار ہوگا اور اگر کہا کہ میں نے اپنی عورت کا معاملہ تیرے سپرد کیا تو اس کو طلاق دینے کا اختیار ہے مگر اسی مجلس میں فقط بخلاف اس کے اگر کہا کہ میں نے تجھے اپنی عورت کے معاملہ کا مالک کیا تو اسی مجلس میں موقوف نہیں ہے بلکہ غیر مجلس میں بھی طلاق کا مختار ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

وکالت کا حکم☆

وکالت کا حکم یہ ہے کہ جس چیز کے واسطے وکیل کیا ہے اس میں وکیل بجائے موکل کے ہے اور اس چیز کے حاضر لانے کے واسطے وکیل پر جبر نہیں ہو سکتا ہے لیکن اگر ودیعت دینے کے واسطے وکیل کیا مثلاً کہا کہ یہ کپڑا فلاں شخص کو دینا اور وکیل نے قبول کیا پھر موکل غائب ہو گیا تو وکیل پر جبر کیا جائے گا کہ حاضر کرے یہ محیط سرخسی میں ہے اگر آزاد کرنے کا وکیل کیا اور اس نے قبول کیا پھر آزاد کر دینے سے انکار کیا تو اس پر جبر نہ کیا جائے گا یہ حاوی میں لکھا ہے وکیل کو یہ اختیار نہیں ہے کہ جس امر میں وہ وکیل ہوا ہے اس میں دوسرے کو وکیل کرے لیکن اگر موکل نے اس کو مطلقاً اجازت دی یا جس میں وکیل کیا ہے اس میں اختیار دیا ہو تو اختیار ہے یہ شرح طحاوی میں ہے اگر خصومت میں کسی کو وکیل کیا اور کہا کہ جو تو کرے وہ جائز ہے پھر وکیل نے دوسرے کو وکیل کیا تو جائز ہے اور دوسرا وکیل موکل کی طرف سے وکیل ہو گا نہ وکیل کی طرف سے یہاں تک کہ اگر پہلا وکیل مر گیا یا موکل نے اسے معزول کیا یا مجنون ہو گیا یا مرتد ہو کر دارالحرب میں جا ملا تو دوسرا وکیل معزول نہ ہو گا اور اگر موکل پر موت وغیرہ امور مذکورہ طاری ہوئے تو دونوں معزول ہو جائیں گے اور اگر پہلے وکیل نے دوسرے کو معزول کر دیا تو جائز ہے اور اگر وکیل نے دوسرے کو وکیل کر کے کہا کہ جو کچھ تو کرے وہ جائز ہے تو دوسرے کو تیسرا وکیل کرنا جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے غلام تاجر نے اپنے مالک کو اپنے قرضے وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا تو مالک کو اختیار نہیں ہے کہ دوسرے کو وکیل کرے پس اگر باوجود اس کے مالک نے وکیل کیا تو دیکھنا چاہئے کہ اگر غلام پر قرض نہیں ہے تو جائز ہے اور اگر قرض ہے تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے صفت وکالت یہ ہے کہ وکالت عقدِ جائز غیر لازم ہوتا ہے کہ ہر ایک وکیل اور موکل کو بدونِ دوسرے کے چھوڑ دینے کا اختیار ہے یہ نہایہ میں ہے اور وکیل کے پاس جو کچھ ہے وہ اس میں امانت دار ہے مثل ودیعت لینے والے کے پاس جن صورتوں میں ودیعت رکھنے والے پر

ضمان ہوتی ہے ان میں اس پر بھی ہو گی اور جن میں بری ہوتا ہے ان میں بری ہو گا اور اپنے اوپر سے ضمان دفع کرنے میں اسی کا قول لیا جائے گا۔ اگر موکل نے اس کو مال دیا کہ اس کو فلاں کو میرے قرضے کے عوض دے دے پھر وکیل نے کہا کہ میں نے ادا کر دیا اور قرض خواہ نے اس کی تکذیب کی تو بری الذمہ ہونے میں وکیل کا قول معتبر ہوگا اور قرض خواہ کا قول عدم قبضہ میں معتبر ہو گا پس اس کا قرض

---

۱ قولہ بدونِ دوسرے یعنی بدونِ آگاہی دوسرے کے لیکن تصرف نافذ ہو گا جب تک کہ آگاہی نہ ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 374 | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

The debt shall not lapse, as stated in *Al-Bahr al-Ra'iq*. An oath shall not be mandatory for both parties; it is only required from the one who denies the claim, not the one who affirms it. Thus, if the client (Muakkil) affirms the agent's (Vakeel) claim that he has paid, an oath shall be taken from the other party stating, "By God, I have not received it." If he takes the oath, the debt is not voided, nor is possession established. However, if he refuses, possession is proven, and the debt is waived from the client. If the client affirms the non-possession, then specifically the agent shall be made to swear, "I have given it to him." If he takes the oath, he is absolved; otherwise, he is liable. This is recorded in *Sharh Tahawi*. It should be noted that a minor degree of ignorance is tolerated in the chapter of Agency, and an agency does not become void due to the inclusion of invalid conditions, regardless of what they may be. A condition of option (*Shart-e-Khiyar*) is not valid in agency; this is according to *Fatawa Qazi Khan*. If someone says, "You are my agent to divorce my wife on the condition that either I or the woman have an option for three days," the agency is valid, but the condition is void; this is in *Al-Muhit*. Appointing an agency for a specific time or place is correct. For example, if a restriction of time or place is applied, it is valid. If a person says, "Sell this slave tomorrow," selling him today is not permitted. If he says, "Manumit this slave or divorce my wife tomorrow," the agent can do nothing today. If he says, "Sell my slave today, or buy a slave for me today, or manumit my slave today," and the agent does all this tomorrow, there are two narrations, and the scholars have stated that the correct view is that the agency does not remain valid after today; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If one appoints an agent to collect a debt in Sham (Syria), the agent cannot collect a debt in Kufa; this is stated in *Al-Bahr al-Ra'iq*. Making agency conditional is valid. If someone says, "When the time for my goods arrives, collect it," or "When such and such person arrives, make the demand," or "If I give him something, you are the agent to receive it," or "When the pilgrims arrive, collect my debts," such agency is valid; this is recorded in *Muhit Sarakhsi*. In every contract where the agent does not need to attribute the act to the principal (such as sale, purchase, leasing, etc.), the rights return to the agent. In such rights, the agent is like the owner, and the owner is like a stranger. Examples include delivering the goods, taking possession, demanding the price, or reclaiming the price if the goods are rightfully claimed by another; this is written in *Bada'i*. Ownership is established for the principal through the agent's proxy from the start, and this is the correct view. Even if an agent buys a

close relative (dhi-rahm), that relative will not be freed on the agent's behalf because the ownership belongs to the principal; this is in *Siraj al-Wahhaj*. Rights in cases where the agent has attributed the act to himself shall not return to the principal during the agent's lifetime, even if the agent is absent. This is in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If a selling agent sells something, he shall be asked to deliver it once the buyer pays the price, and it shall not be demanded from the original seller (principal). If the principal demands the price from the buyer, the buyer has the right to refuse, though if he pays, it is valid and the agent cannot demand it again; this is in *Jawhara Nayyirah*. If the goods are proven to belong to someone else and taken from the buyer, the buyer shall recover his money from the agent if he paid the agent, and from the principal if he paid him. If the buyer finds a defect and wishes to return the item, he shall litigate with the agent. After proving the defect and returning it by court order, he shall take his money from the agent (if paid to him). Similarly, the price shall be demanded from the purchasing agent, not the principal, and he alone shall take possession from the seller, not the principal.

---

1. The note regarding the condition of option (*Shart-e-Khiyar*) explains that such conditions are only legislated for binding contracts that are not easily revocable, whereas agency is inherently a non-binding contract that can be cancelled at any time.

क़र्ज़ साक़ित (समाप्त) नहीं होगा, ऐसा ही 'बहर-उर-रैक' में है। दोनों पर कसम अनिवार्य नहीं होगी, केवल उस पर कसम होगी जिसने उसे झुठलाया है, उस पर नहीं जिसने पुष्टि की है। यदि उसने वकील (प्रतिनिधि) की पुष्टि की कि उसने भुगतान कर दिया है, तो दूसरे व्यक्ति से कसम ली जाएगी कि "ईश्वर की शपथ, मुझे प्राप्त नहीं हुआ"। यदि उसने कसम खा ली, तो क़र्ज़ समाप्त नहीं होगा और न ही कब्ज़ा सिद्ध होगा। और यदि इनकार किया, तो कब्ज़ा सिद्ध माना जाएगा और मुवक्किल (स्वामी) के ज़िम्मे से क़र्ज़ उतर जाएगा। यदि मुवक्किल ने कब्ज़ा न मिलने की पुष्टि की, तो विशेष रूप से वकील से कसम ली जाएगी कि "मैंने उसे दे दिया है"। यदि उसने कसम खा ली तो वह मुक्त हो गया, अन्यथा वह ज़िम्मेदार होगा; यह 'शरह तहावी' में लिखा है। स्पष्ट रहे कि वकालत के अध्याय में थोड़ी सी अज्ञानता सहन कर ली जाती है, और वकालत दोषपूर्ण शर्तें लगाने से शून्य नहीं होती, चाहे कोई भी शर्त हो। वकालत में 'शर्त-ए-खियार' (विकल्प की शर्त) वैध नहीं होती; ऐसा ही 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि किसी ने कहा कि "तुम मेरी पत्नी को तलाक़ देने के लिए मेरे वकील हो, इस शर्त पर कि मुझे या पत्नी को तीन दिन तक विकल्प प्राप्त है," तो वकालत वैध होगी और शर्त शून्य होगी; यह 'मुहीत' में है। वकालत को किसी विशेष समय या स्थान के साथ जोड़ना सही है। उदाहरण के लिए, यदि समय या स्थान की सीमा लगाई गई तो वह वैध है। यदि किसी व्यक्ति ने कहा, "इस गुलाम को कल बेचना," तो आज बेचना वैध नहीं है। और यदि कहा, "मेरे इस गुलाम को या मेरी पत्नी को कल आज़ाद करना या तलाक़ देना," तो वकील आज कुछ नहीं कर सकता। और यदि कहा, "मेरा गुलाम आज बेच दो या मेरे लिए गुलाम खरीद लो या मेरे गुलाम को आज आज़ाद कर दो," और वकील ने यह सब कल किया, तो इसके बारे में दो मत हैं, और उलेमाओं ने फरमाया कि सही यह है कि आज के दिन के बाद वकालत शेष नहीं रहेगी; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि किसी ने अपने शाम (सीरिया) के क़र्ज़ की वसूली के लिए वकील नियुक्त किया, तो वह कूफ़ा का क़र्ज़ वसूल नहीं कर सकता; यह 'बहर-उर-रैक' में लिखा है। वकालत को किसी स्थिति पर निर्भर करना सही है। यदि किसी ने कहा, "जब मेरे माल का समय आ जाए तो तुम वसूल कर लेना," या "जब अमुक व्यक्ति आए तो तुम मांग करना," या "यदि मैंने उसे कोई चीज़ दी तो तुम उसे वसूल करने के वकील हो," या "जब हाजी लोग आएं तो तुम मेरे क़र्ज़ वसूल करना," तो ऐसी वकालत वैध है; यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। हर वह अनुबंध जिसमें वकील को मुवक्किल की ओर इशारा करने की आवश्यकता नहीं पड़ती (जैसे खरीद-बिक्री, किराया आदि), तो उसके अधिकार वकील की

ओर लौटते हैं और ऐसे अधिकारों में वकील स्वामी के समान होगा और वास्तविक स्वामी एक अजनबी के समान होता है। जैसे वस्तु को सौंपना, कब्ज़ा करना, मूल्य मांगना या कब्ज़ा करना और वस्तु के अधिकार के समय मूल्य वापस लेना आदि; यह 'बदाइ' में लिखा है। मुवक्किल को वकील के माध्यम से स्वामित्व पहले ही सिद्ध हो जाता है, और यही सही है। यहाँ तक कि यदि वकील ने अपने किसी करीबी रिश्तेदार को खरीदा, तो वह वकील की ओर से आज़ाद नहीं होगा क्योंकि स्वामित्व मुवक्किल का है; यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। उन स्थितियों के अधिकार जिन्हें वकील ने अपनी ओर संबद्ध किया है, वकील के जीवन तक मुवक्किल की ओर नहीं लौटेंगे, भले ही वकील अनुपस्थित हो। 'बहर-उर-रैक' में है कि बेचने वाले वकील ने यदि कोई चीज़ बेची, तो उसी से चीज़ सौंपने की मांग की जाएगी जब ग्राहक मूल्य चुका दे, और मूल विक्रेता (मुवक्किल) से मांग नहीं की जाएगी। यदि मुवक्किल ने ग्राहक से मूल्य मांगा, तो ग्राहक को इनकार करने का अधिकार है, और यदि दे दिया तो वैध है और वकील दोबारा मांग नहीं कर सकता; यह 'जौहरा नायरा' में है। यदि वस्तु पर किसी अन्य का अधिकार सिद्ध हो गया और ग्राहक से ले ली गई, तो ग्राहक अपना पैसा वकील से वसूलेगा यदि उसने वकील को दिया था, और यदि मुवक्किल को दिया था तो उससे वापस लेगा। यदि ग्राहक ने वस्तु में दोष पाकर उसे वापस करना चाहा, तो वह वकील से मुकदमा करेगा और दोष सिद्ध होने पर न्यायाधीश के आदेश से वापस करने पर अपना पैसा वकील से लेगा (यदि वकील को दिया था)। इसी तरह खरीदने के वकील से ही मूल्य मांगा जाएगा न कि मुवक्किल से, और वही विक्रेता से वस्तु लेकर कब्ज़ा करेगा न कि मुवक्किल।

---

1. विकल्प की शर्त (शर्त-ए-खियार) के बारे में कहा गया है क्योंकि यह शर्त केवल उन अनुबंधों में लागू होती है जो अनिवार्य हैं और जिन्हें तोड़ा नहीं जा सकता, जबकि वकालत एक ऐसा अनुबंध है जिसे किसी भी समय रद्द किया जा सकता है।

ساقط نہ ہوگا کذائی البحر الرائق اور دونوں پر قسم واجب نہ ہوگی صرف قسم اس پر ہوگی جس نے اس کی تکذیب کی نہ اس پر جس نے تصدیق کی پس اگر اس نے وکیل کی تصدیق کی کہ اس نے دے دیا تو دوسرے سے قسم لی جائے گی کہ واللہ میں نے وصول نہیں پایا پس اگر اس نے قسم کھالی تو قرضہ ساقط نہ ہوگا اور نہ قبضہ ظاہر ہوگا اور اگر انکار کیا تو قبضہ ثابت ہوگا اور موکل کے ذمہ سے قرضہ ساقط ہوگا اور اگر موکل نے عدم قبضہ کی تصدیق کی تو وکیل سے بالخصوص قسم لی جائے گی کہ میں نے اس کو دے دیا ہے پس اگر اس نے قسم کھالی تو بری ہو گیا ورنہ ضامن ہوگا یہ شرح طحاوی میں لکھا ہے واضح ہو کہ تھوڑی سی جہالت باب وکالت میں برداشت کرلی جاتی ہے اور وکالت فاسد شرطیں لگانے میں باطل نہیں ہوتی ہے خواہ کوئی شرط ہو اور وکالت میں شرط خیار روا نہیں ہوتی ہے کذا فی فتاوی قاضی خان۔ اگر کسی نے کہا کہ تو میری عورت کے طلاق دینے کے واسطے میرا وکیل ہے اس شرط پر کہ مجھے یا عورت کو تین روز تک خیار حاصل ہے تو وکالت جائز ہوگی اور شرط باطل ہے یہ محیط میں ہے وکالت کو اضافت کرنا صحیح ہے مثلا زمان و مکان کی قید لگائی تو جائز ہے پس اگر ایک شخص نے کہا کہ اس غلام کو تو کل کے روز فروخت کردے تو آج بیچنا جائز نہیں ہے اور اگر کہا کہ میرے اس غلام کو یا میری عورت کو کل کے روز آزاد یا طلاق دے دے تو وکیل آج کچھ نہیں کرسکتا ہے اور اگر کہا کہ میرا غلام آج فروخت کردے یا آج میرے لئے غلام خرید دے یا میرے غلام کو آج آزاد کردے پس وکیل نے کل یہ سب کیا تو دو روایتیں ہیں اور مشائخ نے فرمایا کہ صحیح یہ ہے کہ وکالت آج کے روز کے بعد باقی نہ رہے گی یہ فتاوی قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر اپنے شام کے قرضہ وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا تو کوفہ کا قرضہ وصول نہیں کرسکتا ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے وکالت کو معلق کرنا صحیح ہے اگر کسی نے کہا کہ جب میرے مال کا وقت آجائے تو تو وصول کرلے یا جب فلاں شخص آئے تو تو تقاضا کر یا اگر میں نے اس کو کوئی چیز دی تو تو اس کے وصول کرنے کا وکیل ہے یا جب حاجی لوگ آئیں تو تو میرے قرضے وصول کر تو ایسی وکالت صحیح ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور ہر عقد جس میں موکل کی طرف نسبت کرنے کی احتیاج وکیل کو نہیں پڑتی ہے جیسے خرید وفروخت و اجارہ وغیرہ تو اس کے حقوق وکیل کی طرف راجع ہوتے ہیں اور ایسے حقوق میں وکیل مثل مالک کے ہوگا اور مالک مثل اجنبی کے ہوتا ہے جیسے مبیع کا سپرد کرنا یا قبضہ کرنا یا ثمن کا مطالبہ کرنا یا قبضہ کرنا اور وقت استحقاق مبیع کے ثمن کو واپس لینا وغیرہ یہ بدائع میں لکھا ہے اور موکل کو بواسطہ نیابت وکیل کے ملک پہلے ہی سے ثابت ہو جاتی ہے اور یہی صحیح ہے حتی کہ اگر وکیل نے کسی اپنے ذی رحم کو خریدا تو وہ وکیل کی طرف سے آزاد نہ ہو جائے گا اس لئے کہ ملک موکل کی ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور حقوق ان صورتوں کے جن کی اضافت وکیل نے اپنی طرف کی ہے وکیل کی زندگی تک موکل کی طرف راجع نہ ہوں گے اگر چہ وکیل غائب ہو یہ بحر الرائق میں ہے وکیل بائع نے اگر کوئی چیز فروخت کی تو اسی سے سپرد کرنے کا مطالبہ کیا جائے گا جبکہ مشتری ثمن ادا کر دے اور بائع سے اس کا مطالبہ نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر موکل نے مشتری سے ثمن طلب کیا تو اس کو اختیار ہے کہ انکار کرے اور اگر دے دیا تو جائز ہے اور وکیل دوبارہ اس سے طلب نہیں کرسکتا ہے یہ جوہرہ نیرہ میں لکھا ہے اور اگر مبیع استحقاق ثابت کر کے مشتری کے پاس سے لے لی گئی تو مشتری اپنا ثمن وکیل سے وصول کرے گا اگر اس نے وکیل کو ادا کیا ہو اور اگر موکل کو دیا ہے تو اس سے پھیرے گا اور اگر مشتری نے مبیع میں عیب پا کر واپس کرنا چاہا تو وکیل سے مخاصمہ کرے گا

اور عیب ثابت کرنے کے بعد بحکم قاضی جب اس نے واپس کیا تو اپنا ثمن وکیل سے لے گا اگر وکیل کو دیا ہے یا اگر موکل کو دیا ہے تو اس سے واپس لے گا اسی طرح جو خرید کا وکیل ہے اسی سے ثمن کا مطالبہ کیا جائے گا نہ موکل سے اور وہی بائع سے مبیع لے کر قبضہ کرے گا نہ موکل اور جب مبیع میں استحقاق ثابت ہوا تو وہی ثمن واپس لے گا نہ موکل یہ سراج

---

۱ قولہ شرط خیار آہ کیونکہ شرط خیار ان عقود میں مشروع ہے جو لازمی قابل فسخ نہیں اور وکالت قابل فسخ غیر لازمی ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 475 | Kitab al-Wakalat (Book of Agency)

It is written in "Al-Wahaj": If a person claims to be a stranger (not an agent) and the seller asserts that he is an agent and demands the price (thaman), the statement of the buyer (mushtari) shall be accepted, and the burden of providing witnesses lies with the seller. If a slave buys something and the seller says, "You are prohibited from financial transactions, so I will not deliver the goods to you," and the slave says, "I am authorized (mazun)," his statement shall be accepted. If the seller presents witnesses that before coming to the assembly, the slave confessed to being restricted (mahjur/unauthorized), such testimony will not be accepted. If one slave sells something to another and later claims, "What I sold belongs to my master and I am restricted," and the buyer says, "No, you are authorized," the buyer's statement is accepted. A person appointed as an agent for hire/lease (ijarah) has the authority to litigate to prove the lease, collect rent, and withhold the leased item for the sake of rent. If the lessor makes a gift (hibah) or absolves the lessee, it is valid if the item is not specific; if it is specific, it is not valid, as mentioned in "Bahr al-Ra'iq." Any contract attributed to the principal (muwakil), its rights shall revert to the principal, such as marriage (nikah), divorce for wealth (khula/talaq bi-mal), manumission for wealth (itaq bi-mal), and settlements for intentional homicide, as per "Al-Bada'i." Dower (mahr) cannot be demanded from the husband's agent, nor can delivery of the woman be demanded from her agent. Her agent cannot take possession of the dower. Similarly, the agent for a manumission contract (mukatabat) cannot take possession of the payment made by the slave. If the agent for khula is from the husband's side, he cannot take possession of the consideration for khula; if from the wife's side, he cannot be detained for the consideration unless he has provided a guarantee, as per "Siraj al-Wahaj." This applies when the agent is legally capable of bearing liability (ahl-e-uhdah), as per "Al-Bada'i." If someone appoints a restricted (mahjur) minor boy as an agent to sell something of theirs or buy for themselves, and he completes the transaction, it is valid provided the boy is discerning (samajhdar). The liability (uhdah) does not fall on the boy but on the one who ordered him, as stated in "Al-Zakhira."

Case: If a free person appoints an authorized slave (mazun) as an agent to purchase a slave, a maidservant, or food for the principal for one thousand dirhams in cash ★

According to the manifest report (zahir al-riwayah), neither the buyer nor the seller shall have an option (khiyar), regardless of whether they knew about the boy's

restricted status or not, as written in "Siraj al-Wahaj." If the boy is authorized (mazun) and is appointed to sell for immediate or deferred payment and he does so, it is valid and the liability (uhdah) remains with him. If he is an agent for buying, specifically for buying on credit with a fixed term, then by analogy (qiyas) and legal preference (istihsan), the liability is not on him but on the principal, such that the seller shall demand payment from the principal and not the boy agent. If he is an agent for buying in cash, then by qiyas, liability is not on him, but by istihsan, it is; this is in "Al-Zakhira." If a free man appoints an authorized slave to buy a slave, maidservant, or food for one thousand dirhams cash, whether the money was given to him or not, the purchase by the authorized slave is valid according to the principal's order, and the liability (uhdah) lies with the slave. If the principal ordered the slave to buy on credit and he did so, the entire purchased item belongs to the slave, not the principal. If an authorized slave appoints someone as an agent to sell his possessed property or buy something, it is valid, and the slave is treated like a free person. If the appointed agent is an apostate (murtad), his sale is valid, but according to the Imam, the ruling on liability remains suspended; if he returns to Islam, it falls on him, otherwise, it falls on the principal, as per "Siraj al-Wahaj."

---

1. Someone established their right over it using witnesses.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 475 | किताब अल-वकालत (एजेंसी की पुस्तक)

"अल-वहाज" में लिखा है। यदि उसने दावा किया कि मैं अजनबी हूँ और विक्रेता (बाइ') ने कहा कि यह वकील है और मूल्य (शमन) की माँग की, तो खरीदार (मुश्तरी) का कथन मान्य होगा और गवाह लाना विक्रेता की जिम्मेदारी है। यदि एक गुलाम ने किसी से कुछ खरीदा, विक्रेता ने कहा कि तुम्हें क्रय-विक्रय आदि की मनाही है, इसलिए मैं तुम्हें बिकी हुई वस्तु (मबी') नहीं दूँगा, और गुलाम ने कहा कि मुझे अनुमति प्राप्त (माज़ून) है, तो गुलाम का कथन मान्य होगा। और यदि विक्रेता ने इस बात के गवाह पेश किए कि गुलाम ने खरीदने के बाद, सभा (मजलिस) में आने से पहले यह स्वीकार किया था कि वह प्रतिबंधित (महजूर) है, तो गवाही स्वीकार नहीं की जाएगी। यदि एक गुलाम ने दूसरे को कुछ बेचा और फिर कहा कि जो मैंने बेचा वह मेरे मालिक का है और मैं प्रतिबंधित (महजूर) हूँ, और खरीदार ने कहा कि नहीं, तुम अनुमत (माज़ून) हो, तो खरीदार का कथन मान्य होगा। जो व्यक्ति पट्टे (इजारा) का वकील हो, उसे पट्टा सिद्ध करने के लिए विवाद करने, किराया वसूलने और किराए की वस्तु को कब्जे में रखने का अधिकार है। और यदि किराया देने वाले ने लेने वाले को दान (हिबा) कर दिया या ऋण मुक्त कर दिया, तो यह जायज़ है यदि वह वस्तु निश्चित न हो, और यदि निश्चित हो तो जायज़ नहीं है, यह 'बह्र-उर-रैक' में है। और प्रत्येक अनुबंध (अक़्द) जिसका संबंध मुवक्किल (मुख्य पक्ष) से हो, तो उसके अधिकार मुवक्किल की ओर लौटेंगे, जैसे निकाह, धन के बदले तलाक, धन के बदले दास-मुक्ति (एताक़), खुला और सुलह आदि, जैसा कि 'बदाइ' में है। पति के वकील से मेहर की माँग नहीं की जाएगी और न ही पत्नी के वकील से पत्नी को सौंपने की माँग की जाएगी। और न ही पत्नी का वकील मेहर पर कब्जा कर सकता है। इसी प्रकार, 'मुकातबत' (मुक्ति अनुबंध) के वकील को गुलाम द्वारा दिए गए मुआवजे पर कब्जा करने का अधिकार नहीं है। और खुला का वकील यदि पति की ओर से हो, तो वह खुला के बदले के धन पर कब्जा नहीं कर सकता, और यदि पत्नी की ओर से हो, तो उसे खुला के बदले के लिए पकड़ा नहीं जा सकता, लेकिन यदि वह गारंटी ले ले तो पकड़ा जाएगा, जैसा कि 'सिराज अल-वहाज' में है। और यह सब उस स्थिति में है जब वकील उत्तरदायित्व निभाने के योग्य (अहल-ए-ओहदा) हो, जैसा कि 'बदाइ' में है। यदि किसी ने प्रतिबंधित (महजूर) लड़के को अपनी चीज़ बेचने या अपने लिए खरीदने का वकील बनाया और उसने क्रय-विक्रय किया, तो यह जायज़ है, बशर्ते लड़का समझदार हो, और लड़के पर उत्तरदायित्व (ओहदा) नहीं है, उत्तरदायित्व आदेश देने वाले पर है, यह 'जखीरा' में लिखा है।

यदि किसी स्वतंत्र व्यक्ति ने किसी अनुमत गुलाम (माज़ून) को इसलिए वकील बनाया कि वह मुवक्किल के लिए एक गुलाम या दासी या भोजन आदि एक हज़ार दिरहम नकद में खरीदे ★

प्रचलित रिवायत के अनुसार, खरीदार या विक्रेता में से किसी को भी विकल्प (खियार) नहीं होगा, चाहे उसे लड़के के प्रतिबंधित (महजूर) होने का ज्ञान हो या न हो, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। और यदि लड़का अनुमत (माज़ून) हो, और यदि वह नकद या मियादी (किस्त पर) मूल्य पर बेचने का वकील बना और उसने बेचा, तो यह जायज़ है और उत्तरदायित्व (ओहदा) उसी पर होगा। और यदि खरीदने का वकील हो, और उधार मियादी कीमतों पर खरीदने का वकील हो, तो तर्कसंगत (क़ियासन) और बेहतर (इस्तेहसानन) रूप से उत्तरदायित्व उस पर नहीं है बल्कि मुवक्किल पर है, यहाँ तक कि विक्रेता मुवक्किल से मूल्य की माँग करेगा, न कि उस लड़के के वकील से। और यदि नकद मूल्य पर खरीदने का वकील हो, तो क़ियासन उत्तरदायित्व उस पर नहीं होगा लेकिन इस्तेहसानन होगा, यह 'जखीरा' में है। यदि किसी स्वतंत्र व्यक्ति ने किसी अनुमत गुलाम (माज़ून) को मुवक्किल के लिए गुलाम, दासी या भोजन आदि एक हज़ार दिरहम नकद में खरीदने के लिए वकील बनाया, और ये एक हज़ार दिरहम चाहे उसे दिए हों या न दिए हों, तो गुलाम का खरीदना मुवक्किल के आदेशानुसार जायज़ है और उत्तरदायित्व (ओहदा) उसी गुलाम पर है। और यदि मुवक्किल ने गुलाम को उधार खरीदने का आदेश दिया था और उसने उधार खरीद लिया, तो वह पूरी वस्तु उस गुलाम की होगी, मुवक्किल की नहीं। यदि अनुमत गुलाम ने किसी को अपनी कब्जे वाली चीज़ बेचने या कुछ खरीदने के लिए वकील बनाया, तो यह जायज़ है और वह गुलाम स्वतंत्र व्यक्ति के समान है। और यदि नियुक्त वकील धर्मत्यागी (मुरतद) व्यक्ति हो, तो उसका क्रय-विक्रय जायज़ है, लेकिन इमाम के अनुसार उत्तरदायित्व का आदेश स्थगित रहेगा; यदि वह मुसलमान हो गया तो उत्तरदायित्व उसी पर होगा, अन्यथा मुवक्किल पर होगा, जैसा कि 'सिراج अल-वहाज' में है।

---

1. किसी ने गवाहों के माध्यम से इस पर अपना अधिकार सिद्ध किया।

الوہاج میں لکھا ہے۔ اگر اس نے دعوئی کیا کہ میں اجنبی ہوں اور بائع نے کہا کہ یہ وکیل ہے اور ثمن کا مطالبہ کیا تو مشتری کا قول لیا جائے گا اور گواہ لانا بائع کے ذمہ ہے ایک غلام نے کسی سے کچھ چیز خریدی بائع نے کہا کہ تجھ کو تصرفات خرید و فروخت وغیرہ کی ممانعت ہے اس لئے میں تجھے مبیع نہ دوں گا اور غلام نے کہا کہ میں ماذون ہوں مجھے اجازت ہے تو اس کا قول لیا جائے گا اور اگر بائع نے اس امر کے گواہ سنائے کہ غلام نے خرید کے بعد یہاں مجلس میں آنے سے پہلے یہ اقرار کیا کہ میں محجور ہوں یعنی مجھے ممانعت ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی ایک غلام نے دوسرے کے ہاتھ کچھ فروخت کیا پھر کہا کہ یہ جو میں نے فروخت کیا میرے مالک کا ہے اور میں محجور ہوں اور مشتری نے کہا کہ نہیں بلکہ تو ماذون ہے تو مشتری کا قول لیا جائے گا جو شخص اجارہ کا وکیل ہو اس کو اجارہ ثابت کرنے میں خصومت کرنے اور کرایہ وصول کرنے اور کرایہ کے واسطے جو شے کرایہ پر ہے روک رکھنے کا اختیار ہے اور اگر اجرت پر دینے والے نے لینے والے کو ہبہ یا بری کر دیا تو جائز ہے اگر وہ معین نہ ہو اور اگر معین ہو تو نہیں جائز ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور ہر عقد کہ جس کی اضافت موکل کی طرف ہوتی ہے تو اس کے حقوق موکل کی طرف رجوع کریں گے جیسے نکاح و طلاق بمال اور اعتاق بمال و خلع و صلح خون عمد وغیرہ کے کذا فی البدائع۔ شوہر کے وکیل سے مہر کا مطالبہ نہ ہوگا اور نہ عورت کے وکیل سے عورت کے سپرد کرنے کا مطالبہ ہوگا اور نہ عورت کا وکیل مہر پر قبضہ کر سکتا ہے اور اسی طرح کتابت کے وکیل کو کتابت کے معاوضہ پر جو غلام دے گا قبضہ کرنے کا اختیار نہیں ہے اور خلع کا وکیل اگر شوہر کی طرف سے ہو تو خلع کے بدل پر قبضہ نہیں کر سکتا اور اگر عورت کی طرف سے ہو تو وہ بدل خلع کے عوض گرفتار نہیں ہو سکتا ہے

لیکن اگر ضمانت کرلے تو پکڑا جائے گا کذا فی السراج الوہاج اور یہ سب اس صورت میں ہے کہ وکیل اہل عہدہ میں سے ہو کذا فی البدائع اگر کسی نے محجور لڑکے کو کوئی اپنی چیز فروخت کرنے یا اپنے لئے خریدنے کا وکیل کیا اور اس نے خرید و فروخت کی تو جائز ہے بشرطیکہ لڑکا سمجھدار ہو اور لڑکے پر عہدہ نہیں ہے عہدہ اس کے حکم دینے والے پر ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر کسی آزاد نے کسی غلام ماذون کو اس واسطے وکیل کیا کہ موکل کے واسطے غلام یا باندی یا کھانا وغیرہ ہزار درہم نقد کو خریدے ★

ظاہر روایت کے موافق مشتری یا بائع کسی کو خیار نہ ہوگا خواہ اس لڑکے کے محجور ہونے کا علم ہو یا نہ ہو یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر لڑکا ماذون ہو پس اگر فی الحال یا میعادی ثمن پر فروخت کرنے کا وکیل ہوا اور اس نے فروخت کیا تو جائز ہے اور عہدہ اسی پر ہوگا اور اگر خریدنے کا وکیل ہو پس اگر ادھار میعادی داموں سے خریدنے کا وکیل ہو تو قیاساً و استحساناً عہدہ اس پر نہیں ہے بلکہ موکل پر ہے یہاں تک کہ بائع موکل سے ثمن طلب کرے گا نہ اس لڑکے کے وکیل سے اور اگر نقد داموں سے خریدنے کا وکیل ہو تو قیاساً عہدہ اس پر نہ ہوگا اور استحساناً ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اگر کسی آزاد نے کسی غلام ماذون کو اس واسطے وکیل کیا کہ موکل کے واسطے غلام یا باندی یا کھانا وغیرہ ہزار درہم نقد کو خریدے اور یہ ہزار درہم خواہ اس کو دیئے یا نہ دیئے تو غلام ماذون کا خریدنا موافق حکم موکل کے جائز ہے اور عہدہ اسی غلام ماذون پر ہے اور اگر موکل نے غلام کو ادھار خریدنے کا حکم دیا تھا اور اس نے ادھار خرید لیا تو تمام مبیع اس غلام کی ہو گی نہ موکل کی اگر غلام ماذون نے کسی کو اپنی مقبوضہ چیز فروخت کرنے یا کچھ خریدنے کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے اور وہ غلام بمنزلہ آزاد کے ہے اور اگر مأمور وکیل

مرتد آدمی ہو تو اس کی بیع جائز ہے لیکن امام کے نزدیک حکم عہدہ کا توقف رہے گا اگر وہ مسلمان ہو گیا تو اسی پر ہوگا ورنہ موکل پر ہو گا کذا فی السراج الوہاج۔

۱۔ کسی نے گواہوں سے اس پر اپنا حق ثابت کیا۔

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 5) (476) (Book of Agency - Kitab al-Wakala)

Chapter: Regarding the establishment of agency (wakala), providing testimony thereof, and related matters.

In the court of the Qazi of Khwarizm, a person appeared and appointed someone as his agent (wakil) to recover all his rights in Khwarizm. If the Qazi recognizes the principal (muwakkil) by name and lineage, he shall confirm the appointment. Subsequently, if that agent brings a person before the same judge and claims the principal's right, the Qazi shall issue a decree based on testimony, and there will be no further need to establish the agency. However, if the Qazi does not recognize the principal, he shall not confirm the agency. If the principal wishes to present witnesses to testify that "I am so-and-so, son of so-and-so Chaghatai," such testimony will not be accepted because no opposing party is present. If witnesses are presented so that the current Qazi may write to another judge (the Qazi of the steppe) certifying the appointment, it shall be accepted and written; this is mentioned in *Al-Wajiz al-Kardari*.

A person claimed: "So-and-so has appointed me as his agent to recover all his rights in Kufa and to litigate." He produced witnesses to the agency, but the principal was absent, nor did he bring forth any person against whom the principal holds a claim. In such a case, the Qazi shall not hear the matter. If he brings a defendant (muda-alaihi) who either denies or admits the claim, the Qazi shall proceed with the hearing and order his appointment as an agent. If another defendant is brought later, there is no need to repeat the testimony for the agency.

If a person claims agency for a right against a specific individual and declares himself the agent for its recovery, the presence of that specific individual is necessary for the testimony of agency to be heard. Once agency is established in his presence, and subsequently, another defendant is brought, the testimony must be repeated; this is recorded in *Bahr al-Ra'iq*. If one claims agency to recover a right and litigate against a specific person, and then claims another right of the same principal, repeating the testimony is not required. However, if agency is claimed on behalf of a different principal, providing testimony is mandatory; this is in *Al-Wajiz al-Kardari*.

A person presented witnesses stating that a certain principal appointed him and another person as co-agents to recover property owed by a defendant. The debtor admitted the debt but denied the agency, or denied both. If the agent then presented witnesses for both the agency and the debt, the Qazi shall decree the agency for both agents. The agent present shall not have the authority to recover the

debt alone without the other agent. When the other agent arrives, there will be no need for further testimony to prove their agency or for recovery; this is in *Al-Muhit*. An agent claimed to be authorized by so-and-so to recover a debt from a present defendant and presented only one witness. Imam Azam (Abu Hanifa) stated that the order for agency shall be given, and then witnesses for the debt shall be heard again; as noted in *Al-Wajiz al-Kardari*. Imam Muhammad stated that if testimony is given for both simultaneously, a decree shall be issued for both without the need for repetition; this is based on *Istihsan* (juridistic preference), and the fatwa follows the opinion of Imam Azam; this is written in *Jawahir al-Akhlati*. A person appointed another as an agent to sell a specific item. The agent then intended to prove his agency before the Qazi in such a manner that if the principal later denies it, the denial would not be considered; there are several ways to achieve this, one being that the property...

(फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5) (476) (किताब अल-वकाला - एजेंसी की पुस्तक)

अध्याय: एजेंसी (वकालत) को सिद्ध करने, उस पर गवाही देने और संबंधित मामलों के बयान में

काजी-ए-ख़्वारज़्म की सभा में एक व्यक्ति ने उपस्थित होकर किसी को अपने सभी अधिकारों की वसूली के लिए वकील नियुक्त किया। यदि काजी मुवक्किल (नियुक्ति करने वाले) के नाम और वंश को पहचानता है, तो वह उसे वकील बना देगा। यदि उसी न्यायाधीश के पास उस वकील ने किसी को उपस्थित करके मुवक्किल के अधिकार का दावा किया, तो काजी गवाही पर डिक्री (फैसला) दे देगा और एजेंसी सिद्ध करने की आवश्यकता नहीं होगी। यदि काजी मुवक्किल को नहीं पहचानता है, तो वह उसे वकील नहीं बनाएगा। यदि मुवक्किल ने इस बात की गवाही देनी चाही कि 'मैं अमुक पुत्र अमुक चग़ताई हूँ', तो इसे स्वीकार नहीं किया जाएगा क्योंकि कोई विरोधी पक्ष उपस्थित नहीं है। यदि उसने इस उद्देश्य से गवाही दी कि यह काजी दूसरे काजी को लिखकर दे दे कि अमुक व्यक्ति ने अमुक को वकील नियुक्त किया है, तो इसे स्वीकार कर लिखकर दे देगा; यह 'वजीज़ अल-करदरी' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने दावा किया कि अमुक व्यक्ति ने मुझे अपना वकील नियुक्त किया है ताकि मैं कूफ़ा में उसके सभी अधिकारों को वसूल करूँ और मुकदमा करूँऔर वह एजेंसी के गवाह लाया, लेकिन मुवक्किल उपस्थित नहीं है और न ही उसने किसी ऐसे व्यक्ति को पेश किया जिस पर मुवक्किल का कोई हक बनता हो, तो काजी सुनवाई नहीं करेगा। यदि वह किसी इनकार करने वाले या स्वीकार करने वाले प्रतिवादी (मुदा-अलैह) को लाया, तो सुनवाई करके उसके वकील होने का आदेश दे देगा। इसके बाद यदि कोई दूसरा प्रतिवादी लाया गया, तो फिर से एजेंसी की गवाही सुनने की आवश्यकता नहीं होगी।

यदि उसने किसी विशेष व्यक्ति की ओर से अधिकार का दावा करके स्वयं को उसे वसूल करने का वकील बताया, तो एजेंसी की गवाही के लिए उस विशेष व्यक्ति की उपस्थिति अनिवार्य है। जब उसके सामने एजेंसी सिद्ध हो जाए और फिर दूसरा प्रतिवादी आए, तो दोबारा गवाही की आवश्यकता होगी; यह 'बहर अल-रायिक' में लिखा है। यदि किसी विशेष व्यक्ति से मुवक्किल का अधिकार वसूल करने और मुकद्दमा करने की वकालत का दावा किया गया, फिर उसी पर मुवक्किल के दूसरे अधिकार का

दावा किया गया, तो दोबारा गवाही की आवश्यकता नहीं है। हाँ, यदि किसी दूसरे मुवक्किल की ओर से वकालत का दावा किया जाए, तो गवाही अनिवार्य है; यह 'वजीज़ अल-करदरी' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने इस बात के गवाह पेश किए कि अमुक मुवक्किल ने मुझे और अमुक व्यक्ति को उस धन की वसूली के लिए वकील नियुक्त किया है जो प्रतिवादी पर बकाया है। कर्जदार ने कर्ज स्वीकार किया लेकिन एजेंसी से इनकार किया, या दोनों से इनकार किया। फिर वकील ने एजेंसी और कर्ज दोनों की गवाही दी, तो काजी दोनों वकीलों की नियुक्ति का आदेश दे देगा। उपस्थित वकील को दूसरे वकील के बिना अकेले कर्ज वसूलने का अधिकार नहीं होगा। जब दूसरा उपस्थित हो जाए, तो दोनों को वसूली और अपनी एजेंसी सिद्ध करने के लिए दोबारा गवाही की आवश्यकता नहीं होगी; यह 'मुहीत' में है। एक वकील ने दावा किया कि मैं अमुक की ओर से इस प्रतिवादी से कर्ज वसूलने का वकील हूँ और केवल एक गवाह पेश किया, तो इमाम आज़म ने फ़रमाया कि वकालत का आदेश दे दिया जाएगा, फिर कर्ज के लिए दोबारा गवाह सुने जाएँगे; जैसा कि 'अल-वजीज़ अल-करदरी' में है। इमाम मोहम्मद ने फ़रमाया कि यदि दोनों बातों पर एक साथ गवाही दी जाए, तो दोनों का आदेश दे दिया जाएगा और दोबारा सुनाने की आवश्यकता नहीं होगी; यह 'इस्तेहसान' है और फ़तवा इमाम आज़म के कथन पर है; यह 'जवाहर अल-अखलाती' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को अपना कोई निश्चित माल बेचने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर वकील ने चाहा कि अपनी एजेंसी काजी के पास इस प्रकार सिद्ध करे कि यदि मुवक्किल बाद में इनकार करे, तो उसके इनकार पर ध्यान न दिया जाए; इसकी कई स्थितियाँ हैं, एक यह कि वह माल...

فصل: وکالت کے اثبات کرنے اور اس پر گواہی دینے اور متعلقات کے بیان میں

قاضی خوارزم کی مجلس میں ایک شخص نے حاضر ہوکر کسی کو اپنے تمام حقوق خوارزم وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا پس اگر قاضی موکل کو نام ونسب سے پہچانتا ہے تو وکیل بنا دے گا پس اگر اسی حاکم کے پاس اس وکیل نے کسی کو حاضر کر کے موکل کے حق کا دعویٰ کیا تو قاضی گواہی پر ڈگری کردے گا اور وکالت ثابت کرنے کی احتیاج نہ ہوگی اور اگر قاضی موکل کو نہیں پہچانتا ہے تو وکیل کو نہ بنائے گا اور اگر موکل نے اس امر کے گواہ دینے چاہے کہ میں فلاں بن فلاں چغتائی ہوں تو قبول نہ ہوں گے کیونکہ کوئی خصم حاضر نہیں ہے اور اگر اس غرض سے گواہ سنائے کہ یہ قاضی دوسرے قاضی دشت کو یہ لکھ دے کہ فلاں بن فلاں چغتائی نے فلاں بن فلاں چغتائی کو اس امر میں وکیل کیا ہے تو قبول کر کے لکھ دے گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ مجھے فلاں شخص نے اس واسطے وکیل کیا ہے کہ میں اس کے تمام حقوق جو کوفہ میں ہیں وصول کروں اور نالش کروں اور وکالت کے گواہ لایا اور موکل غیر حاضر ہے اور کسی ایسے شخص کو نہ لایا کہ جس پر موکل کا کچھ حق آتا ہو تو قاضی سماعت نہ کرے گا اور اگر کسی مدعاعلیہ منکر یا مقر کو لایا تو سماعت کر کے اس کے وکیل ہونے کا حکم دے دے گا پھر اگر اس کے بعد کوئی دوسرا مدعاعلیہ لایا تو دوبارہ وکالت کے گواہ سنانے کی ضرورت نہیں ہوگی اور اگر کسی خاص شخص کی طرف سے حق ہونے کا دعویٰ کر کے اس کے وصول کرنے کا اپنے آپ کو وکیل قرار دیا تو خاص اس شخص کا حاضر کرنا وکالت کی گواہی سنانے کے واسطے ضرور ہے اور جب اس کے سامنے وکالت ثابت ہوگئی اور پھر دوسرا مدعاعلیہ لایا تو دوبارہ گواہ سنانے کی ضرورت ہوگی یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اور

اگر کسی خاص شخص سے حق موکل وصول وخصومت کرنے کی وکالت کا دعویٰ کیا پھر اسی پر موکل کے دوسرے حق کا دعویٰ کیا تو دوبارہ گواہ سنانے کی ضرورت نہیں ہے ہاں اگر دوسرے موکل کی طرف سے وکالت کا دعویٰ کرے تو اس کے گواہ سنانے ضرور ہیں یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے اس امر کے گواہ پیش کئے کہ فلاں موکل نے مجھے اور اس شخص فلاں بن فلاں کو اس مال کے وصول کرنے کے واسطے جو اس کا اس مدعاعلیہ پر آتا ہے وکیل کیا ہے اور قرض دار نے قرض کا اقرار کیا لیکن اس کی وکالت سے انکار یا دونوں سے انکار کیا پھر وکیل نے وکالت اور قرض دونوں کے گواہ سنائے تو قاضی دونوں وکیلوں کی وکالت کا حکم دے دے گا اور اس وکیل حاضر کو بدوں دوسرے وکیل کے تنہا قرضہ وصول کرنے کا اختیار نہیں ہے اور جب وہ حاضر ہو تو دونوں وصول کرنے اور اس کو اپنی وکالت کے ثابت کرنے کے واسطے گواہ سنانے کی ضرورت نہ ہوگی یہ محیط میں ہے وکیل نے دعویٰ کیا کہ میں فلاں شخص کی طرف سے اس مدعاعلیہ حاضر پر قرضہ کے وصول کرنے کا وکیل ہوں اور وکالت اور قرضہ پر ایک ہی گواہ سنائے تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ وکالت کا حکم دے دیا جائے گا پھر قرضہ کے واسطے دوبارہ گواہوں کو سنائے کذا فی الوجیز الکردری اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر دونوں پر بیکبارگی گواہ سنائے تو دونوں کو حکم دے دیا جائے گا اور دوبارہ سنانے کی احتیاج نہیں ہے اور یہ استحسان ہے اور فتویٰ امام اعظمؒ کے قول پر ہے یہ جواہر اخلاطی میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے کو اپنے کسی مال معین کے فروخت کے واسطے وکیل کیا پھر وکیل نے یہ قصد کیا کہ اپنی وکالت اس طور سے قاضی پاس ثابت کرے کہ اگر موکل آکر انکار کرے تو اس کے انکار پر لحاظ نہ کیا جائے پس اس کی چند صورتیں ہیں ایک یہ ہے کہ وہ مال

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (377) Book of Agency (Kitab al-Wikalat)

[Suppose someone] gives something to a specific person and then claims against them: "I am the agent authorized by so-and-so to collect and sell this property." If that person says, "I do not know of you being an agent," and the agent presents witnesses to this effect, the judge will order the person to hand it over to the agent. The agent should then sell it. Subsequently, if the principal (Mu'akkil) denies the agency, this denial will not be entertained. Another case is when someone says to another, "This is the property of so-and-so, and I am selling it to you." After the sale, if the agent asks the buyer to take possession, but the buyer refuses, saying, "I will not take possession from you because the owner might deny your agency, and if the item is lost or damaged in my possession, I would be forced to pay compensation," the agent can present witnesses that they are the authorized agent for selling and delivering it. In this case, the buyer can be compelled to take possession.

A third scenario is when a person claims, "The house in your possession belongs to so-and-so, and you are their agent for its sale, and you have sold it to me." If the person in possession says, "Yes, I sold it, but I am not an agent for so-and-so and was not authorized for the sale," and the claimant of the purchase produces witnesses that the person was an agent for the sale, the testimony will be accepted, and a decree of agency for sale will be issued. This is mentioned in Bahr al-Ra'iq. If someone appoints another as an agent to collect a debt from someone and to litigate it, and the agent brings the debtor [to court], and the debtor admits the agency but denies the debt, then witnesses produced by the agent to prove the debt will not be accepted. This is written in Fatawa Qazi Khan. If someone claims a right against another on behalf of an absent person and produces witnesses that the absent person appointed them as an agent to collect the right and to litigate, and the defendant produces witnesses that the principal has dismissed the agent either in their presence or absence, this testimony will be accepted, and the agency will be voided. Similarly, if witnesses are produced for the agent's admission that the principal dismissed them, the agency is voided. Also, if witnesses testify that the principal admitted to never appointing the agent, the testimony will be accepted. This is stated in Al-Muhit. If a debtor gives the property to an agent and then brings witnesses that this person is not an agent or that the creditor admitted they did not appoint him as an agent, the testimony will not be accepted, and no oath will be taken on this matter. However, if witnesses testify that the creditor, after denying the

agency, collected the debt themselves, then the testimony is accepted. This is mentioned in Al-Kafi.

A person claimed against another that they are an agent for litigation on behalf of so-and-so ☆

If an agent for collecting debt produces witnesses to prove the debt and the judge orders the debtor to pay the agent, and the agent receives and then loses it, and later the debtor produces witnesses that they had already paid the principal directly, the debtor has no recourse to recover from the agent; rather, they should collect it from the principal. This is in Al-Muhit. A person appointed another as an agent for litigation against everyone...

---

1. Note: "They will not be accepted" because testimony regarding a debt is not accepted except from an adversary, and agency is not proven merely by the debtor's admission, so the agent does not become an adversary... [complex footnote about technical legal points].
2. Note: "He will compel" because the agent's possession is considered the same as the principal's possession.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 5 (377) किताब अल-विकालत (एजेंसी की किताब)

[मान लीजिए कोई] किसी विशिष्ट व्यक्ति को कुछ देता है और फिर उस पर दावा करता है: "मैं फलां की ओर से इस माल को प्राप्त करने और बेचने का वकील (एजेंट) हूं।" यदि वह व्यक्ति कहता है, "मैं तुम्हारे वकील होने को नहीं जानता," और वकील इस मामले के गवाह पेश करता है, तो काजी (न्यायाधीश) उस व्यक्ति को आदेश देगा कि वह उसे वकील के सुपुर्द कर दे। फिर वकील उसे बेच दे। इसके बाद, यदि मोक्किल (प्रमुख) एजेंसी से इनकार करता है, तो उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। दूसरी स्थिति यह है कि कोई किसी से कहे, "यह फलां व्यक्ति की मिल्कियत है और मैं इसे तुम्हारे हाथ बेच रहा हूं।" बिक्री के बाद, यदि वकील खरीदार से कहे कि इस पर कब्ज़ा कर ले, लेकिन खरीदार मना कर दे यह कहते हुए कि, "मैं तुमसे लेकर कब्ज़ा नहीं करूंगा क्योंकि शायद मालिक तुम्हारी वकालत से इनकार कर दे, और यदि चीज़ मेरे पास नष्ट हो जाए या उसमें नुकसान आ जाए, तो मुझे बेवजह मुआवजा देना पड़ेगा," तो वकील इस बात के गवाह पेश करेगा कि मैं उसकी तरफ से बेचने और सौंपने का वकील हूं। इस मामले में, खरीदार को कब्ज़ा लेने के लिए मजबूर किया जा सकता है।

तीसरी सूरत यह है कि एक व्यक्ति ने दावा किया, "जो घर तुम्हारे कब्ज़े में है वह फलां व्यक्ति की मिल्कियत है और तुम उसकी ओर से बेचने के वकील हो, और तुमने मेरे हाथ बेच दिया है।" यदि वह व्यक्ति कहे, "हां, मैंने बेच दिया, लेकिन मैं फलां की तरफ से वकील नहीं हूं और मुझे बिक्री के लिए वकील नहीं बनाया गया है," और खरीदारी का दावा करने वाले ने उसके वकील होने के गवाह पेश किए, तो गवाही स्वीकार की जाएगी और बिक्री के वकील होने का फैसला दिया जाएगा। यह 'बहर अल-रायिक' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे को फलां से अपना कर्ज वसूल करने और उसमें मुक़दमेबाज़ी (खसोमत) करने का वकील बनाया, और वकील ने कर्जदार को पेश किया और उसने वकालत स्वीकार की लेकिन कर्ज से इनकार किया, तो कर्ज साबित करने के लिए वकील द्वारा पेश किए गए गवाह स्वीकार नहीं किए जाएंगे। यह 'फ़तावा काजी खान' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे पर किसी अनुपस्थित (गायब) व्यक्ति का हक होने का दावा किया और गवाह पेश किए कि गायब व्यक्ति ने मुझे अपना हक वसूल करने और मुक़दमेबाज़ी का वकील बनाया है, और प्रतिवादी ने गवाह पेश किए कि मोक्किल ने उसे वकालत से हटा दिया है, तो यह गवाही स्वीकार होगी और वकालत रद्द हो जाएगी। इसी तरह, यदि वकील के इस स्वीकारोक्ति के गवाह दिए गए कि मोक्किल ने मुझे वकालत से हटा दिया है, तो भी वकालत रद्द होगी। इसी तरह, यदि गवाह कहें कि मोक्किल ने

स्वीकार किया कि मैंने वकील नियुक्त नहीं किया है, तो भी गवाही स्वीकार होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कर्जदार ने माल वकील को दे दिया और फिर कर्जदार ने गवाह दिए कि यह वकील नहीं है या उसने स्वीकार किया है कि कर्जदाता ने मुझे वकील नहीं बनाया है, तो गवाही स्वीकार नहीं होगी और न ही इस मामले में कसम ली जाएगी। और यदि गवाह पेश किए जाएं कि कर्जदाता ने वकालत से इनकार करके अपना कर्ज खुद मुझसे वसूल कर लिया है, तो गवाही स्वीकार होगी। यह 'काफी' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने दूसरे पर यह दावा किया कि वह फलां व्यक्ति की ओर से मुक़दमेबाज़ी का वकील है ☆

कर्ज वसूल करने के वकील ने यदि कर्ज होने पर गवाह पेश किए और काजी ने कर्जदार को आदेश दिया कि वकील को दे दे, और वकील ने वसूल करके उसे खो दिया, फिर कर्जदार ने गवाह पेश किए कि मैंने मोक्किल को भुगतान कर दिया है, तो वकील से लेने का कोई रास्ता नहीं है; बल्कि वह मोक्किल से वसूल करेगा। यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को हर व्यक्ति से मुक़दमेबाज़ी करने का वकील बनाया...

---

1. टिप्पणी: "नहीं होंगे" क्योंकि कर्ज पर गवाही स्वीकार नहीं है सिवाय प्रतिद्वंद्वी से, और वकालत केवल कर्जदार के स्वीकार करने से साबित नहीं होती... [कानूनी जटिलताओं वाला फुटनोट]।
2. टिप्पणी: "मजबूर करेगा" क्योंकि वकील का कब्ज़ा मोक्किल का ही कब्ज़ा है।

معین کسی شخص کو دے دے پھر اس پر دعویٰ کرے کہ میں فلاں کی طرف سے اس مال کو وصول کر کے فروخت کرنے کا وکیل ہوں اور وہ شخص کہے کہ میں تیرے وکیل ہونے کو نہیں جانتا ہوں پس وکیل اس امر کے گواہ سنائے تو قاضی اس شخص کو حکم دے گا کہ اس کے سپرد کر دے پس وکیل اس کو فروخت کرے پھر اگر موکل نے انکار کیا تو التفات نہ کیا جائے گا اور دوسری صورت یہ ہے کہ کسی سے کہے کہ یہ فلاں شخص کی ملک ہے میں اس کو تیرے ہاتھ فروخت کرتا ہوں اور جب فروخت کر دیا تو اس سے کہے کہ اس پر قبضہ کرلے پھر مشتری کہے کہ میں تجھ سے لے کر قبضہ نہ کروں گا کیونکہ شاید مالک نے اگر تیری وکالت سے انکار کیا اور اکثر میرے پاس چیز تلف ہو جاتی ہے یا اس میں نقصان آجاتا ہے تو مجھے خواہ مخواہ ضمان دینی پڑے پس اس امر کے گواہ سنا دے گا کہ میں اس کی طرف سے فروخت کر دینے اور سپرد کر دینے کا وکیل ہوں پس اس پر قبضہ کرنے کا جبر کرے۔

تیسری صورت یہ ہے کہ ایک شخص نے دعویٰ کیا کہ جو گھر تیرے قبضہ میں ہے وہ فلاں شخص کی ملک ہے اور تو اس کی طرف سے فروخت کرنے کا وکیل ہے اور تو نے میرے ہاتھ فروخت کر دیا پس یہ وکیل یوں کہے کہ ہاں میں نے فروخت کر دیا لیکن میں فلاں کی طرف سے وکیل نہیں ہوں اور مجھے بیع کے واسطے وکیل نہیں کیا ہے پھر خریداری کے مدعی نے اس کے وکیل بیع ہونے کے گواہ سنائے تو گواہی مقبول ہو کر اس کے وکیل بیع ہونے کا حکم دیا جائے گا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے کو اپنا قرضہ فلاں سے وصول کرنے اور اس میں خصومت کرنے کا وکیل کیا پس وکیل نے قرض دار کو حاضر کیا اور اس نے وکالت کا اقرار کیا مگر قرض سے انکار کیا پس وکیل نے قرضہ ہونے پر گواہ سنائے تو مقبول نہ ہوں گے

یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر کسی غائب کا حق ہونے کا دعویٰ کیا اور گواہ پیش کئے کہ غائب نے مجھے اپنا حق وصول کرنے اور خصومت کرنے کا وکیل کیا ہے پس مدعا علیہ نے اس امر کے گواہ پیش کئے کہ موکل نے اس کو حضوری یا بلا حضوری میں وکالت سے برطرف کر دیا ہے تو یہ گواہی قبول ہو گی اور وکالت باطل ہو گی اسی طرح اگر وکیل کے اس اقرار کے گواہ دیئے کہ اس نے اقرار کیا ہے کہ موکل نے مجھے وکالت سے برطرف کر دیا تو بھی وکالت باطل ہو گی اسی طرح اگر یہ گواہ سنائے کہ موکل نے اقرار کیا کہ میں نے وکیل کو نہیں مقرر کیا ہے تو بھی گواہی مقبول ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر قرض دار نے مال وکیل کو دے دیا پھر قرض دار نے گواہ دیئے کہ یہ وکیل نہیں ہے یا اس نے اقرار کیا ہے کہ قرض خواہ نے مجھے وکیل نہیں کیا ہے تو گواہی مقبول نہ ہو گی اور اگر اس امر پر اس نے قسم لینا چاہی تو نہ لی جائے گی اور اگر اس امر کے گواہ سنائے کہ قرض خواہ نے وکالت سے انکار کر کے اپنا قرضہ مجھ سے وصول کر لیا تو گواہی مقبول ہو گی یہ کافی میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے دوسرے پر یہ دعویٰ کیا کہ فلاں شخص کی طرف سے خصومت کا وکیل ہے ☆

قرضہ وصول کرنے کے وکیل نے اگر قرضہ ہونے پر گواہ سنائے اور قاضی نے قرض دار پر یہ حکم دے دیا کہ وکیل کو دے دے اور وکیل نے وصول کر کے ضائع کر دیا پھر قرض دار نے یہ گواہ سنائے کہ میں نے موکل کو ادا کر دیا ہے تو وکیل سے لینے کی اس کو کوئی راہ نہیں ہے ہاں موکل سے وصول کرے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے کو ہر شخص سے خصومت کرنے کا وکیل کیا

۱۔ قولہ نہ ہوں گے کیونکہ گواہی قرضہ پر قبول نہیں مگر خصم سے اور مدیون کے اقرار سے وکالت ثابت نہیں ہوئی تو وکیل خصم نہ ہوگا آیا تو تمہیں دیکھتا کہ مدیون نے اگر وکالت کا اقرار

کیا اور وکیل نے کہا کہ میں وکالت کو کئے دیتا ہوں کہ مبادا موکل حاضر ہو کر وکالت سے منکر نہ ہو جائے تو گواہی قبول ہوگی اگر چہ اقراری مدعاعلیہ پر قائم ہے یعنی اسی وجہ سے کہ اقرار مدعاعلیہ سے وکالت عموماً ثابت نہیں ہوگی۔ ۱۲ ۲۔ قولہ کرے گا کیونکہ اس کے اس وکیل کا قبضہ اسی کا قبضہ ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 --- 378 --- Book of Agency (Kitab al-Wakala)

The agent (vakil) then produced a person and made a claim against him regarding some property of the principal (muwakkil). The defendant admitted the agency. The agent then stated, "I will present witnesses for my agency so that it may be a binding proof against others." Consequently, the judge (qadi), after hearing the testimony, shall declare him as the agent for all matters, whether specifically appointed or not. It is stated in Fatawa Qazi Khan. A person claimed against another that he is the litigation agent on behalf of a certain person and that he has a certain claim against him. The defendant replied that the said person did not appoint him as a litigation agent. If the claimant produced witnesses for the claim, they would be accepted; this is in Wajiz al-Kardari. If two witnesses testified to someone's agency, and the agent was unaware whether he had been appointed or not but said, "The witnesses informed me that the principal appointed me, therefore I make the demand," then this is permissible. However, if he denied it despite the witnesses' testimony: if he is the claimant's agent, he cannot collect the right based on this testimony because he has contradicted his own witnesses. If he is the defendant's agent and the witnesses stated that he accepted the agency, then the agency becomes binding upon him. If the witnesses did not testify to his acceptance, then he has the option to accept or reject it; this is written in al-Mabsut. If the defendant is absent and the claimant makes a claim for his right in the defendant's house, and the defendant's two sons testify that the defendant appointed this person as a litigation agent, yet the agent or claimant denies it, then the agency shall be void. If the defendant gave property to someone claiming he is the claimant's agent for collection, and the claimant later comes and denies it, but the claimant's two sons testify to the agency on behalf of the defendant, then it is valid. If the claimant's agent claims agency and the defendant denies it, and the claimant's two sons testify to the agency, it will not be accepted, whether it is agency for litigation, debt collection, or collection of a specific item. If the defendant admitted the agency for debt, he shall be ordered to pay the debt to him because he himself is the admitter. However, if the litigation agent made an admission, it is not valid because there is a possibility of collusion between them for the agent to admit that the principal has no right. If the defendant admitted agency for collecting a specific item, according to the standard reports, it is not correct; this is written in al-Muhit.

If one witness testified that he appointed him as an agent to collect the debt, and the other said that he commanded him to do so☆

If a house is in the possession of a Muslim and a Dhimmi (non-Muslim citizen) makes a claim on it and appoints an agent based on the testimony of Dhimmis, their testimony regarding the agency will not be valid, whether the Muslim admitted the agency or not; this is in al-Mabsut. A person appointed another as an agent to collect his debt from a certain person. The agent then sought to prove the agency through testimony. When the witnesses gave such testimony, Imam al-A'zam (RA) said that he becomes the agent for both debt collection and litigation. However, if the witnesses testified that the creditor merely sent him to collect the debt, then by consensus, he will not be a litigation agent. Similarly, if they testified that the principal commanded him to take the debt from so-and-so, he will not be a litigation agent. Likewise, if they testified that the principal appointed him to collect the debt in his place, he will not be a litigation agent; this is written in al-Muhit.

---

1. This view is permissible because when the judge gains knowledge through two witnesses, the agent should have knowledge of it foremost.
2. This view will be binding because, after acceptance, the defendant's agent will be compelled to respond to the opponent.
3. This view allows choice because the extent to which agency is proven by witnesses is like visual observation.
4. And there will be no order to give specific property.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 --- 378 --- किताब अल-वक़ालत

फिर वकील ने एक व्यक्ति को उपस्थित किया और उस पर मुवक्किल (प्रतिनिधि बनाने वाले) के कुछ माल का दावा किया, तो प्रतिवादी ने वकालत (प्रतिनिधित्व) स्वीकार कर ली। फिर वकील ने कहा कि मैं अपनी वकालत के गवाह पेश करता हूँ ताकि दूसरों पर तर्क(प्रमाण) हो, तो काज़ी सुनवाई करके उसे नियुक्त और अनियुक्त सब पर वकील घोषित कर देगा। फ़तावा काज़ी खान में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे पर यह दावा किया कि वह फलां व्यक्ति की ओर से मुकदमेबाज़ी का वकील है और मेरा उस पर इतना हिस्सा है, तो प्रतिवादी ने कहा कि फलां व्यक्ति ने मुझे मुकदमेबाज़ी का वकील नहीं बनाया है और वादी ने दावे के गवाह पेश किए तो वे स्वीकार किए जाएँगे, यह वजीज़ करदरी में है। यदि दो गवाहों ने किसी व्यक्ति की वकालत की गवाही दी और वकील को नहीं पता कि मैं वकील बना हूँ या नहीं, और कहा कि मुझे गवाहों ने बताया कि मुवक्किल ने मुझे वकील बनाया है इसलिए मैं मांग करता हूँ, तो यह वैध है। और यदि गवाहों की गवाही पर उसने इनकार किया, तो यदि वह वादी का वकील है, तो वह इस गवाही पर अधिकार प्राप्त नहीं कर सकता क्योंकि उसने अपने ही गवाहों को झुठला दिया। और यदि वह प्रतिवादी का वकील है, और गवाहों ने यह बयान दिया कि उसने वकालत स्वीकार की, तो उस पर वकालत अनिवार्य होगी। और यदि गवाहों ने स्वीकार करने की गवाही नहीं दी, तो उसे स्वीकार करने या न करने का अधिकार है, यह मबसुत में लिखा है। और यदि प्रतिवादी अनुपस्थित हो और वादी ने उसके घर में अपने हक का दावा किया और प्रतिवादी के दो बेटों ने यह गवाही दी कि प्रतिवादी ने इस व्यक्ति को मुकदमे का वकील बनाया है और वकील या वादी इनकार करता है, तो वकालत अमान्य होगी। और यदि प्रतिवादी ने किसी को माल दे दिया और दावा किया कि यह वादी का वकील है, उसने कब्ज़ा करने के लिए वकील बनाया है, फिर वादी ने आकर इनकार किया और प्रतिवादी की ओर से वादी के दो बेटों ने वकालत की गवाही दी तो यह वैध है। और यदि वादी का वकील वकालत का दावा करता है और प्रतिवादी इनकार करता है, और वादी के दो बेटों ने वकालत की गवाही दी, तो वह स्वीकार नहीं होगी, चाहे वह मुकदमे की वकालत हो या ऋण वसूली या किसी निश्चित वस्तु की वसूली की हो। यदि प्रतिवादी ने ऋण की वकालत में स्वीकार कर लिया, तो उसे आदेश दिया जाएगा कि ऋण उसे दे दे क्योंकि उसने स्वयं स्वीकार किया है। और यदि मुकदमे के वकील ने स्वीकार किया तो यह मान्य नहीं है क्योंकि इस बात की संभावना है कि दोनों के बीच समझौता हो गया हो कि वकील यह स्वीकार कर ले कि मुवक्किल का कोई हक नहीं

है। और यदि निश्चित माल प्राप्त करने की वकालत में प्रतिवादी ने स्वीकार किया, तो प्रसिद्ध रिवायत के अनुसार यह सही नहीं है, यह मुहीत में लिखा है।

यदि एक गवाह ने गवाही दी कि उसने उसे ऋण वसूल करने का वकील बनाया है और दूसरे ने कहा कि उसे आदेश दिया है☆

यदि एक मुसलमान के कब्ज़े में एक घर है, उस पर एक ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) ने दावा किया और ज़िम्मियों की गवाही से एक वकील बनाया, तो वकालत पर उनकी गवाही वैध नहीं होगी, चाहे मुसलमान ने वकालत स्वीकार की हो या नहीं, यह मबसुत में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को फलां व्यक्ति से अपना ऋण वसूल करने का वकील बनाया, फिर वकील ने गवाही से वकालत सिद्ध करनी चाही, तो गवाहों ने वैसी ही गवाही दी, तो इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैह) ने फरमाया कि वह ऋण वसूल करने और मुकदमा लड़ने दोनों का वकील हो जाएगा। और यदि गवाहों ने यह गवाही दी कि ऋणदाता ने उसे ऋण वसूल करने के लिए भेजा है, तो सर्वसम्मति से वह मुकदमे का वकील नहीं होगा। इसी प्रकार यदि यह गवाही दी कि उसने अपना ऋण फलां से लेने का उसे आदेश दिया है, तो भी वह मुकदमे का वकील नहीं होगा। इसी प्रकार यदि यह गवाही दी कि मुवक्किल ने उसे अपने स्थान पर ऋण वसूल करने में नियुक्त किया है, तो भी वह मुकदमे का वकील नहीं होगा, यह मुहीत में लिखा है।

---

1. यह मत वैध है क्योंकि जब काज़ी को दो गवाहों से पता चल जाता है, तो वकील को तो उससे भी पहले पता होना चाहिए।
2. यह मत अनिवार्य होगा क्योंकि स्वीकार करने के बाद प्रतिवादी के वकील को विपक्षी का उत्तर देने के लिए बाध्य किया जाएगा।
3. यह मत अधिकार (विकल्प) का है क्योंकि गवाहों से जितना वकालत सिद्ध हुई वह प्रत्यक्ष देखने के समान है।
4. और न ही निश्चित माल देने का आदेश होगा।

پھر وکیل نے ایک شخص کو حاضر کر کے اس پر موکل کے کچھ مال کا دعویٰ کیا پس مدعا علیہ نے وکالت کا اقرار کیا پھر وکیل نے کہا کہ میں اپنی وکالت کے گواہ سنائے دیتا ہوں تاکہ دوسروں پر حجت ہو تو قاضی سماعت کر کے اس کو مقرر اور غیر مقرر سب پر وکیل قرار دے گا۔ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے پر یہ دعویٰ کیا کہ فلاں شخص کی طرف سے خصومت کا وکیل ہے اور میرا اس پر اس قدر چاہنے ہے پس مدعا علیہ نے کہا کہ فلاں شخص نے مجھے خصومت کا وکیل نہیں کیا ہے اور مدعی نے دعویٰ کے گواہ سنائے تو مقبول ہوں گے یہ وجیز کردری میں ہے اگر دو گواہوں نے کسی شخص کی وکالت کی گواہی دی اور وکیل کو نہیں معلوم کہ میں وکیل ہوا ہوں یا نہیں اور کہا کہ مجھے گواہوں نے خبر دی کہ موکل نے مجھے وکیل کیا ہے اس لئے میں طلب کرتا ہوں تو یہ جائز ہے اور اگر گواہوں کی گواہی پر اس نے انکار کیا پس اگر طالب کا وکیل ہے تو اس گواہی پر حق وصول نہیں کر سکتا ہے کیونکہ اس نے اپنے گواہوں کی تکذیب کی اور اگر مطلوب کا وکیل ہے پس اگر گواہوں نے یہ بیان کیا کہ اس نے وکالت قبول کی تو اس پر وکالت لازم ہو گی اور اگر گواہوں نے قبول کی گواہی نہ دی تو اس کو قبول کرنے اور نہ قبول کرنے کا اختیار ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر مطلوب غائب ہو اور طالب نے اس کے گھر میں اپنے حق کا دعویٰ کیا اور مطلوب کے دو بیٹوں نے یہ گواہی دی کہ مطلوب نے اس شخص کو وکیل خصومت کیا ہے اور وکیل یا طالب انکار کرتا ہے تو وکالت باطل ہوگی اور مطلوب نے اگر کسی کو مال دے دیا اور دعویٰ کیا کہ یہ طالب کا وکیل ہے اس نے قبضہ کرنے کا وکیل کیا ہے پھر طالب نے آ کر انکار کیا اور مطلوب کی طرف سے طالب کے دو بیٹوں نے وکالت کی گواہی دی تو جائز ہے اور اگر طالب کا وکیل وکالت کا دعویٰ کرتا ہے اور

مطلوب انکار کرتا ہے پس طالب کے دو بیٹوں نے وکالت کی گواہی دی تو مقبول نہ ہو گی خواہ وکالت خصومت ہو یا وصول قرض یا وصول شے معین ہو اگر مطلوب نے قرض کی وکالت میں اقرار کیا تو اس کو حکم کیا جائے گا کہ قرض اس کو دے دیئے کیونکہ خود مقر ہے اور اگر وکیل خصومت نے اقرار کیا تو جائز نہیں ہے کیونکہ احتمال ہے کہ دونوں میں سمجھوتا ہو گیا ہو کہ وکیل یہ اقرار کرے کہ موکل کا کچھ حق نہیں ہے اور اگر مال معین وصول کرنے کی وکالت میں مطلوب نے اقرار کیا تو ظاہر روایت کے موافق صحیح نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر ایک گواہ نے گواہی دی کہ اس نے قرضہ وصول کرنے کا اس کو وکیل کیا ہے اور دوسرے نے کہا کہ اس کو حکم دیا ہے☆

اگر مسلمان کے قبضہ میں ایک گھر ہے اس پر ایک ذمی نے دعویٰ کیا اور ذمیوں کی گواہی سے ایک وکیل کیا تو ان کی گواہی وکالت پر جائز نہ ہوگی خواہ مسلمان نے وکالت کا اقرار کیا ہو یا نہ کیا ہو یہ مبسوط میں ہے ایک شخص نے دوسرے کو فلاں شخص سے اپنا قرضہ وصول کرنے کا وکیل کیا پھر وکیل نے گواہی سے وکالت ثابت کرنا چاہی پس گواہوں نے ایسی ہی گواہی ادا کی تو امام اعظمؒ نے فرمایا کہ قرضہ وصول کرنے اور خصومت کرنے دونوں کا وکیل ہو جائے گا اور اگر گواہوں نے یہ گواہی دی کہ قرض خواہ نے اس کو قرضہ وصول کرنے کو بھیجا ہے تو بالاتفاق وکیل خصومت نہ ہو گا اسی طرح اگر یہ گواہی دی کہ اس نے اپنا قرضہ فلاں سے لینے کا اس کو حکم کیا ہے تو بھی وکیل خصومت نہ ہو گا اسی طرح اگر یہ گواہی دی کہ موکل نے اس کو بجائے اپنے قرض وصول کرنے میں مقرر کیا ہے تو بھی وکیل خصومت نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

1. قولاً جائز ہے کیونکہ دو گواہوں پر جب قاضی کو علم ہو جاتا ہے تو بدرجہ اولیٰ وکیل کو ہونا چاہیے۔
2. قولاً لازم ہو گی کیونکہ مطلوب کے وکیل پر بعد قبول کے خصم کی جواب دہی کے لئے جبر کیا جائے گا۔
3. قولاً اختیار کیونکہ گواہوں سے جس قدر وکیل ثابت ہوا مانند معائنہ کے ہے۔
4. اور نہ مال معین دینے کا حکم ہوگا۔

...there will be no litigation (khusumat). And if the testimony is given that the principal (muwakkil) said to him, "I have appointed you to collect my debt from so-and-so," or "I have appointed you as my executor (wasi) during my lifetime to collect the debt from so-and-so," then according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), he will be the agent for both collection and litigation. This is recorded in Fatawa Qazi Khan. If one witness testifies that he was appointed an agent to collect the debt, and the other says he was ordered or sent to collect or take possession of the debt, and the debtor admits to the debt, the agent can collect it from him but cannot engage in litigation if the debtor denies it; this is in al-Muhit.

If one witness testifies that he was appointed an agent for taking possession (qabd) and the other testifies that he was appointed an agent for demanding (taqaza) and requesting the debt, then the testimony is valid. However, according to the preference (Istihsan) adopted by our companions, such testimony should not be accepted; this is written in Sharh Adab al-Qazi. If one testifies that so-and-so appointed him as an agent to sell this slave, stating it unconditionally and correctly, and the other says he was ordered to sell but added, "Do not sell without my opinion," and the agent then sells it, it is valid. But if one says the principal appointed him to sell the slave, then neither of them nor one of them can sell it. The same rule applies to collecting specific property. If the agent is for litigation (khusumat), he can litigate against the person agreed upon. However, once the judge (Qazi) has issued a decree, this agent cannot collect alone; this is in al-Muhit. If one testifies that the principal said to him, "You are my agent for taking possession of the debt," and the other says, "You have the capacity to collect on my behalf," then a ruling of agency for possession (wakalat bi'l-qabd) shall be given. The same rule applies to litigation and taking possession of specific property. If one witness uses the word "agent" (wakil) and the other says "executor" (wasi) in their testimony, the testimony will not be accepted. However, if they testify to the appointment of an executor during life, it will be accepted. If one witness states that the principal ordered and appointed him as an agent to litigate regarding this house before the judge of such-and-such city, and the other witness names the judge of another city, the ruling will be that he is an agent for litigation; this is recorded in al-Mabsut. If this situation regarding the appointment of a ruling occurs in two different provinces (aqlims), the testimony will not be accepted due to the discrepancy. Similarly, if one witness mentions the city

judge and the other mentions a jurist (faqih) to be made an arbiter (hakam), it is also unacceptable. If one witness states he was appointed an agent to divorce a certain woman, and the other mentions him being appointed an agent to divorce that woman and another woman, the ruling for being an agent for the divorce of the first woman shall be given. The same rule applies to sales (bay'), contracts of manumission (kitabat), and granting freedom. If one witness states he was made an agent for taking possession and the other says he was appointed to take possession, they mean the same thing; so it is in al-Muhit. If both testify to the appointment of an agent, but one then states that the principal has dismissed him, the agency is established, but the dismissal is not; this is in al-Mabsut.

If an agent claimed that this house in the possession of this person belongs to my principal, and the possessor denied both the claim and the agency ✯

If both witnesses testified to someone's agency and a ruling was given, and then both recanted, the ruling of the court's judgment shall not be nullified, nor will the witnesses be held liable (as guarantors); this is written in al-Muhit. If along with testimony, someone was appointed an agent to demand a debt and then disappeared, and later two sons of the claimant testified that their father had dismissed him from the agency, and the debtor claimed their testimony, then the testimony is valid.

झगड़ा (خصومت) नहीं होगा और अगर यह गवाही दी कि मोक्किल (नियुक्ता) ने उससे कहा कि मैंने तुझे फलां से अपना कर्ज़ वसूल करने पर मुसल्लत (नियुक्त) किया या अपनी हयात (जीवनकाल) में तुझे वसी (उत्तराधिकारी) बनाया कि फलां से कर्ज़ वसूल कर ले, तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक वसूल करने और झगड़ा करने दोनों का वकील होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। अगर एक गवाह ने गवाही दी कि उसने कर्ज़ वसूल करने का उसको वकील बनाया है और दूसरे ने कहा कि उसको हुक्म दिया है कि कर्ज़ वसूल करने या कब्ज़ा करने के वास्ते भेजा है और मतलूब (कर्ज़दार) कर्ज़ का इक़रार करता है, तो वकील उससे वसूल कर सकता है और झगड़ा नहीं कर सकता ताकि वह इनकार करे, यह मुहीत (کتاب المحیط) में है।

अगर एक गवाह ने गवाही दी कि कब्ज़ा करने का वकील बनाया है और दूसरे ने गवाही दी कि तक़ाज़ा-ए-कर्ज़ (कर्ज़ की माँग) और तलब करने का वकील बनाया है, तो गवाही जायज़ है और जो हमारे अस्हाब (साथियों) ने इस्तिहसान (प्राथमिकता) ली है उसके मुवाफ़िक़ गवाही मक़बूल नहीं होनी चाहिए, यह शरह अदबुल क़ाज़ी में लिखा है। अगर एक ने यह गवाही दी कि फलां ने उसको यह गुलाम फ़रोख़्त (बेचने) करने का वकील किया है, मुतलक़न (पूर्णत) सही बयान किया और दूसरे ने कहा कि फ़रोख़्त करने का हुक्म दिया है और कहा है कि बिना मेरी राय के फ़रोख़्त न कर देना, फिर वकील ने फ़रोख़्त कर दिया तो जायज़ है। और एक ने कहा कि मोक्किल ने उसको गुलाम फ़रोख़्त करने का वकील किया है, तो दोनों या एक उसको फ़रोख़्त नहीं कर सकते हैं और यही हुक्म ऐसी सूरत में माल-ए-मुअय्यन (निर्दिष्ट संपत्ति) वसूल करने का है। और अगर वकील खुसूमत (विवाद का प्रतिनिधि) हो तो जिस शख्स पर इत्तेफ़ाक़ किया है वह खुसूमत कर सकता है लेकिन जब क़ाज़ी ने डिग्री कर दी तो यह वकील तन्हा (अकेले) वसूल नहीं कर सकता है, यह मुहीत में है। अगर एक ने यह गवाही दी कि मोक्किल ने उससे कहा कि तू मेरा वकील कब्ज़ा-ए-दैन (ऋण वसूली) में है और दूसरे ने कहा कि तू मेरी तरफ़ से उसके वसूल की लियाक़त (क्षमता) रखता है, तो वकालत बिल-क़ब्ज़ (वसूली का अधिकार) का हुक्म दिया जाएगा। और यही हुक्म खुसूमत और माल-ए-मुअय्यन के कब्ज़े का है। और अगर एक ने गवाही में वकील कहा और दूसरे ने वसी कहा तो गवाही मक़बूल न होगी, और अगर ज़िन्दगी का वसी मुक़र्रर करना बयान किया तो मक़बूल होगी। और अगर एक गवाह ने बयान किया कि मोक्किल ने उसको इस घर में खुसूमत करने को फलां शहर के

क़ाज़ी के पास हुक्म दिया है और वकील किया है और दूसरे गवाह ने दूसरे शहर के क़ाज़ी का नाम लिया तो यह हुक्म होगा कि यह वकील खुसूमत है, यह मबसूत में लिखा है। और अगर यह सूरत हुक्म मुक़र्रर करने की दो अक़लीमों (क्षेत्रों) में हो तो इसमें इख़्तिलाफ़ (मतभेद) से गवाही मक़बूल न होगी। इसी तरह अगर एक गवाह ने क़ाज़ी-ए-शहर का ज़िक्र किया और दूसरे ने किसी फ़क़ीह को हकम (निर्णायक) बनाने के वास्ते ज़िक्र किया तो भी नामक़बूल है। अगर एक गवाह ने ज़िक्र किया कि उसको फलां औरत के तलाक़ देने के वास्ते वकील किया है और दूसरे ने उस औरत और दूसरी औरत के तलाक़ के वास्ते वकील करना ज़िक्र किया तो पहली औरत के तलाक़ के वास्ते वकील होने का हुक्म दिया जाएगा और ऐसी ही बैय (बिक्री) और किताबत और आज़ादी की सूरतों में भी यही हुक्म है। और अगर एक ने कब्ज़ा करने का वकील करना और दूसरे ने कब्ज़ा करने पर मुसल्लत करना बयान किया तो एक ही मानी हैं, कज़ा फ़िल मुहीत। दोनों ने वकील करने की गवाही दी फिर एक ने बयान किया कि मोक्किल ने उसे माज़ूल (पदमुक्त) कर दिया है तो वकालत साबित हो गई न कि माज़ूली, यह मबसूत में है।

अगर किसी वकील ने यह दावा किया कि यह घर जो इस शख्स के कब्ज़े में है मेरे मोक्किल का है और काबिज़ (कब्ज़ा रखने वाले) ने दावे और वकालत दोनों से इनकार किया ✯

अगर दोनों गवाहों ने किसी की वकालत की गवाही दी और हुक्म हो गया फिर दोनों ने रुजू (वापसी) किया तो वकालत का हुक्म कज़ा बातिल न होगा और न गवाह ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होंगे, यह मुहीत में लिखा है। अगर गवाही के साथ किसी को अपने तक़ाज़ा-ए-कर्ज़ का वकील किया फिर गायब हो गया, फिर तालिब के दो बेटों ने गवाही दी कि हमारे बाप ने इसको वकालत से माज़ूल कर दिया है और मतलूब ने उनकी गवाही का दावा किया तो गवाही जायज़ है।

خصومت نہ ہوگا اور اگر یہ گواہی دی کہ موکل نے اس سے کہا کہ میں نے تجھ کو فلاں سے اپنا قرضہ وصول کرنے پر مسلط کیا یا اپنی حیات میں تجھے وصی کیا کہ فلاں سے قرضہ وصول کرلے تو امام اعظمؒ کے نزدیک وصول کرنے اور خصومت کرنے دونوں کا وکیل ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر ایک گواہ نے گواہی دی کہ اس نے قرضہ وصول کرنے کا اس کو وکیل کیا ہے اور دوسرے نے کہا کہ اس کو حکم دیا ہے کہ قرضہ وصول کرنے یا قبضہ کرنے کے واسطے بھیجا ہے اور مطلوب قرضہ کا اقرار کرتا ہے تو وکیل اس سے وصول کر سکتا ہے اور خصومت نہیں کر سکتا ہے تاکہ وہ انکار کرے یہ محیط میں ہے۔ اگر ایک گواہ نے گواہی دی کہ قبضہ کرنے کا وکیل کیا ہے اور دوسرے نے گواہی دی کہ تقاضائے قرض اور طلب کرنے کا وکیل کیا ہے تو گواہی جائز ہے اور جو ہمارے اصحاب نے استحسان لیا ہے اس کے موافق گواہی مقبول نہ ہونی چاہئے یہ شرح ادب القاضی میں لکھا ہے اگر ایک نے یہ گواہی دی کہ فلاں نے اس کو یہ غلام فروخت کرنے کا وکیل کیا ہے مطلقاً صحیح بیان کی اور دوسرے نے کہا کہ فروخت کرنے کا حکم کیا ہے اور کہا ہے کہ بدون میری رائے یعنی کے فروخت نہ کر دینا پھر وکیل نے فروخت کر دیا تو جائز ہے اور ایک نے کہا کہ موکل نے اس کو غلام فروخت کرنے کا وکیل کیا ہے تو دونوں یا ایک اس کو فروخت نہیں کر سکتے ہیں اور یہی حکم ایسی صورت میں مال معین وصول کرنے کا ہے اور اگر وکیل خصومت ہو تو جس شخص پر اتفاق کیا ہے وہ خصومت کر سکتا ہے لیکن جب قاضی نے ڈگری کر دی تو یہ وکیل تنہا وصول نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں ہے اگر ایک نے یہ گواہی دی کہ موکل نے اس سے کہا کہ تو میرا وکیل قبضہ دین میں ہے اور

دوسرے نے کہا کہ تو میری طرف سے اس کے وصول کی لیاقت رکھتا ہے تو وکالت بالقبض کا حکم دیا جائے گا اور یہی حکم خصومت اور مال معین کے قبضہ کا ہے اور اگر ایک نے گواہی میں وکیل کہا اور دوسرے نے وصی کہا تو گواہی مقبول نہ ہوگی اور اگر زندگی کا وصی مقرر کرنا بیان کیا تو مقبول ہوگی اور اگر ایک گواہ نے بیان کیا کہ موکل نے اس کو اس گھر میں خصومت کرنے کو فلاں شہر کے قاضی کے پاس حکم دیا ہے اور وکیل کیا ہے اور دوسرے گواہ نے دوسرے شہر کے قاضی کا نام لیا تو یہ حکم ہوگا کہ یہ وکیل خصومت ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر یہ صورت حکم مقرر کرنے کی دو اقلیموں میں ہو تو اس میں اختلاف سے گواہی مقبول نہ ہوگی اسی طرح اگر ایک گواہ نے قاضی شہر کو ذکر کیا اور دوسرے نے کسی فقیہ کو حکم بنانے کے واسطے ذکر کیا تو بھی نا مقبول ہے اگر ایک گواہ نے ذکر کیا کہ اس کو فلاں عورت کے طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا ہے اور دوسرے نے اس عورت اور دوسری عورت کے طلاق کے واسطے وکیل کرنا ذکر کیا تو پہلی عورت کے طلاق کے واسطے وکیل ہونے کا حکم دیا جائے گا اور ایسی ہی بیع اور کتابت اور آزادی کی صورتوں میں بھی یہی حکم ہے اور اگر ایک نے قبضہ کرنے کا وکیل کرنا اور دوسرے نے قبضہ کرنے پر مسلط کرنا بیان کیا تو ایک ہی معنی ہیں کذا فی المحیط دونوں نے وکیل کرنے کی گواہی دی پھر ایک نے بیان کیا کہ موکل نے اسے معزول کر دیا ہے تو وکالت ثابت ہو گئی نہ معزولی یہ مبسوط میں ہے۔

اگر کسی وکیل نے یہ دعویٰ کیا کہ یہ گھر جو اس شخص کے قبضہ میں ہے میرے موکل کا ہے اور قابض نے دعویٰ اور وکالت دونوں سے انکار کیا ⭐

اگر دونوں گواہوں نے کسی کی وکالت کی گواہی دی اور حکم ہو گیا پھر دونوں نے رجوع کیا تو وکالت کا حکم قضا باطل نہ ہو گا اور نہ گواہ ضامن ہوں گے یہ محیط میں لکھا ہے اگر گواہی کے ساتھ کسی کو اپنے تقاضائے قرض کا وکیل کیا پھر غائب ہو گیا پھر طالب کے دو بیٹوں نے گواہی

دی کہ ہمارے باپ نے اس کو وکالت سے معزول کر دیا ہے اور مطلوب نے ان کی گواہی کا دعویٰ کیا تو گواہی جائز ہے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 380 | Kitab al-Wakala (The Book of Agency)

And if the defendant did not seek their testimony, I shall compel the delivery of the property to the agent, and the same ruling applies to the testimony of two strangers in this regard. Subsequently, if after the delivery of the property the claimant arrives and asserts, "I had dismissed him from the agency," then if both witnesses are the claimant's own sons, he shall not have the right to seek indemnity (*zaman*). However, if the witnesses are strangers, the dismissal is proven, and the claimant shall have the right to take indemnity for the property from the defendant; this is recorded in *Al-Mabsut*. Furthermore, if the claimant's two sons testified before their father's arrival that "our father had previously dismissed the first agent and appointed this person as agent," and if the defendant denies this, then this testimony shall not be accepted regarding either the dismissal of the first or the appointment of the second against anyone, and the first agent shall remain in office. The ruling shall be to give the property to him. But if the defendant confesses (*iqrar*), then the dismissal is proven by the testimony, and the ruling shall be for the defendant to deliver the property to the acknowledged second agent; this is recorded in *Al-Muhit*. If an agent claimed that "this house in this person's possession belongs to my principal," and the possessor denied both the claim and the agency, and then the possessor's two sons testified that the principal had appointed him as an agent for litigation, it shall be accepted; this is in *Al-Mabsut*. If the agent's two sons testified that "the principal dismissed our father and appointed this person as the agent of possession," it is permissible. If these two witnesses are the sons of the second agent, this testimony shall not be accepted regarding the second agent's agency but shall be accepted regarding the dismissal of the first; this is recorded in *Al-Muhit*. If the claimant is an executor (*wasi*) and two Muslims testify that he appointed this Muslim as an agent to recover his debt from a certain person, and the defendant confesses, and two *Dhimmis* (non-Muslim citizens) testify that the principal dismissed this agent and appointed this other person, then this testimony shall not be accepted against the first Muslim agent. However, if the first agent were a *Dhimmi*, it would be accepted, as mentioned in *Al-Mabsut*.

Chapter 2 Regarding Appointing an Agent for Purchasing

The rule is that if the thing for whose purchase the agent was appointed is so unknown (*majhool*) that obedience by the agent is impossible and the thing cannot be identified, then the agency cannot be valid; otherwise, it is valid. This is recorded in *Al-Tabyin*. Ignorance (*jahalat*) is of three types: First, ignorance of the highest

degree, which is ignorance of the genus (*jins*). For example, if an agent is appointed to buy "cloth" or "quadrupeds" or a "companion," the agency is not valid even if the price is specified. Second, ignorance of the lowest degree, which is ignorance of the species (*nau*). For example, if an agent is appointed to buy a donkey, a mule, a horse, or "Hirvi" or "Marvi" cloth, the agency is valid even if the price is not specified. The third is intermediate ignorance, which is between species and genus, such as appointing an agent to buy a male slave, a female slave, or a house. In this case, if the price or the type is specified, it is valid; if neither the price nor the type is specified, it is not valid. This is recorded in *Al-Kifaya*. If an agent is appointed to buy "Hirvi" cloth, a horse, or a mule, it is valid whether the price is specified or not. If an agent is appointed to buy a slave, it is permissible provided the price is specified; if the price is not specified, it is not permissible. If an agent is appointed to buy "cloth" or "quadrupeds," it is not valid even if the price is specified. All of this applies when the agency is not general in nature. Otherwise, if the principal says to the agent, "Buy for me whatever you deem fit," then the agency is permissible; this is recorded in *Al-Tabyin*. Similarly, if he says, "Buy for me cloth or quadrupeds or things worth a thousand dirhams, whatever you deem fit, or whatever pleases you, or whatever comes before you, or whatever you find," the agency is valid. Similarly, if he says, "Buy for me, but do not exceed a thousand dirhams," or "sell it," or...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 380 | किताबुल वकालत (एजेंसी की किताब)

और यदि प्रतिवादी (Matloob) ने उनकी गवाही नहीं माँगी, तो मैं जबरन धन वकील को दिलाऊँगा, और इस विषय में दो अजनबियों की गवाही का भी यही हुक्म है। फिर यदि धन देने के बाद वादी (Talib) आया और उसने कहा कि मैंने इसे वकालत से हटा दिया था, तो यदि दोनों गवाह वादी के दोनों बेटे हों, तो उसे हर्जाना (Zamaan) लेने का अधिकार नहीं होगा। और यदि गवाह अजनबी हों, तो बर्खास्तगी साबित मानी जाएगी और वादी को अधिकार होगा कि वह प्रतिवादी से धन का हर्जाना ले, यह 'मबसूत' में लिखा है। और यदि वादी के दोनों बेटों ने अपने पिता के आने से पहले यह गवाही दी कि हमारे पिता ने पहले वकील को बर्खास्त करके इसे नया वकील नियुक्त किया है, और यदि प्रतिवादी ने इससे इनकार किया, तो यह गवाही न तो पहले की बर्खास्तगी के लिए और न ही दूसरे की नियुक्ति के लिए किसी पर स्वीकार्य होगी, और पहला वकील ही बना रहेगा। हुक्म होगा कि धन उसे दे दिया जाए। और यदि प्रतिवादी ने स्वीकार कर लिया (Ikrar), तो गवाही से बर्खास्तगी साबित हो जाएगी और हुक्म होगा कि प्रतिवादी दूसरे स्वीकृत वकील को धन दे दे, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी वकील ने यह दावा किया कि यह घर जो इस व्यक्ति के कब्ज़े में है मेरे मुवक्किल (Principal) का है, और कब्ज़े वाले ने दावे और वकालत दोनों से इनकार किया, फिर कब्ज़े वाले के दो बेटों ने यह गवाही दी कि मुवक्किल ने इसे मुक़दमे के लिए वकील बनाया है, तो यह स्वीकार्य होगी, यह 'मबसूत' में है। और यदि वकील के दो बेटों ने यह गवाही दी कि मुवक्किल ने हमारे पिता को बर्खास्त करके इस व्यक्ति को कब्ज़े का वकील बनाया है, तो यह जायज़ है। और यदि ये दोनों गवाह दूसरे वकील के बेटे हों, तो दूसरे वकील की वकालत के विषय में यह गवाही स्वीकार्य नहीं होगी, लेकिन पहले की बर्खास्तगी के लिए स्वीकार्य होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि वादी एक वसीयतदार (Wasi) है और दो मुसलमानों ने यह गवाही दी कि उसने इस मुसलमान को अमुक व्यक्ति से अपना क़र्ज़ वसूल करने के लिए वकील बनाया है, और प्रतिवादी स्वीकार करता है, और दो ज़िम्मियों (गैर-मुस्लिम नागरिकों) ने यह गवाही दी कि मुवक्किल ने इस वकील को बर्खास्त कर दिया है और इस दूसरे को वकील बनाया है, तो यह गवाही पहले मुस्लिम वकील के विरुद्ध स्वीकार्य नहीं होगी। और यदि पहला वकील ज़िम्मी हो, तो स्वीकार्य होगी, जैसा कि 'मबसूत' में उल्लेख है।

अध्याय: 2 खरीदने के लिए वकील बनाने के वर्णन में

नियम यह है कि यदि वह चीज़ जिसके खरीदने के लिए वकील बनाया गया, इस प्रकार अज्ञात (Majhool) हो कि वकील के लिए आदेश का पालन करना संभव न हो और वह चीज़ पहचानी न जा

सके तो वकालत सही नहीं हो सकती, अन्यथा सही है। यह 'तबीन' में लिखा है। अज्ञानता (Jahalat) तीन प्रकार की होती है: पहली, अत्यधिक स्तर की अज्ञानता, जो 'वंश' (Jins) की अज्ञानता है। उदाहरण के लिए, कपड़े या चौपाये या साथी की खरीद के लिए वकील बनाया, तो वकालत सही नहीं है, चाहे दाम बता दिए गए हों। दूसरी, न्यूनतम स्तर की अज्ञानता, जो 'प्रकार' (Nau) की अज्ञानता है। उदाहरण के लिए, गधे या खच्चर या घोड़े या हिरवी या मरवी कपड़ों की खरीद के लिए वकील बनाया, तो वकालत सही है, भले ही मूल्य न बताया गया हो। तीसरी, मध्य स्तर की अज्ञानता है, यानी प्रकार और वंश के बीच की अज्ञानता, जैसे गुलाम या दासी या घर खरीदने के लिए वकील बनाया। अतः यदि दाम या प्रकार बता दिया गया तो सही है, और यदि दाम या प्रकार नहीं बताया तो सही नहीं है। यह 'किफाया' में लिखा है। यदि हिरवी कपड़े या घोड़े या खच्चर खरीदने के लिए वकील बनाया तो सही है, चाहे मूल्य बताया हो या न बताया हो। और यदि गुलाम खरीदने के लिए वकील बनाया तो जायज़ है, बशर्ते मूल्य बताया गया हो; और यदि मूल्य नहीं बताया तो जायज़ नहीं है। और यदि कपड़ा या चौपाया खरीदने का वकील बनाया तो सही नहीं है, चाहे मूल्य बता दिया गया हो। और यह सब उसी स्थिति में है जब वकालत सामान्य (Aam) न हो। अन्यथा, यदि वकील से कहा कि "जो तुम्हारी राय में आए मेरे लिए खरीद लो," तो वकालत जायज़ है, यह 'तबीन' में लिखा है। इसी प्रकार यदि कहा कि "मेरे लिए एक हजार दिरहम के कपड़े या चौपाये या कुछ चीज़ें, जो भी तुम्हारी राय में आए या तुम्हें पसंद हो या जो तुम्हारे सामने आए या जो तुम्हें मिले, खरीद लो," तो वकालत सही है। इसी प्रकार यदि कहा कि "मेरे लिए खरीदे लेकिन एक हजार दिरहम से अधिक न बढ़े या बेच दे या..."

اور اگر مطلوب نے ان کی گواہی نہ طلب کی تو جبراً مال وکیل کو دلاؤں گا اور یہی حکم دو اجنبیوں کی گواہی کا اس باب میں ہے پھر اگر مال دے دینے کے بعد طالب آیا اور کہا کہ میں نے اس کو وکالت سے برطرف کر دیا تھا پس اگر دونوں گواہ طالب کے دونوں بیٹے ہوں تو اس کو ضمان لینے کا اختیار نہ ہوگا اور اگر گواہ اجنبی ہوں تو معزول ہونا ثابت ہوا اور طالب کو اختیار ہوگا کہ مطلوب سے مال کی ضمان لے یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر طالب کے دونوں بیٹوں نے اپنے باپ کے آنے سے پہلے یہ گواہی دی کہ ہمارے باپ نے پہلے وکیل کو معزول کر کے اس کو وکیل کیا ہے پس اگر مطلوب نے انکار کیا تو یہ گواہی نہ پہلے کے معزول ہونے اور نہ دوسرے کے مقرر ہونے کسی پر مقبول نہ ہوگی اور پہلا وکیل برقرار رہے گا اور حکم ہوگا کہ مال اس کو دے اور اگر مطلوب نے اقرار کیا تو معزول ہونا گواہی سے ثابت ہو گا اور حکم ہوگا کہ مطلوب دوسرے وکیل اقراری کو مال دے دے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی وکیل نے یہ دعویٰ کیا کہ یہ گھر جو اس شخص کے قبضہ میں ہے میرے موکل کا ہے اور قابض نے دعویٰ اور وکالت دونوں سے انکار کیا پھر قابض کے دو بیٹوں نے یہ گواہی دی کہ موکل نے اس کو خصومت کے واسطے وکیل کیا ہے تو مقبول ہوگی یہ مبسوط میں ہے اور اگر وکیل کے دو بیٹوں نے یہ گواہی دی کہ موکل نے ہمارے باپ کو معزول کر کے اس شخص کو وکیل قبضہ کیا ہے تو جائز ہے اور اگر یہ دونوں گواہ دوسرے وکیل کے بیٹے ہوں تو دوسرے وکیل سے وکالت کے باب میں یہ گواہی مقبول نہ ہوگی اور پہلے کے معزول ہونے کے واسطے مقبول ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے اگر طالب ایک وصی ہے اور دو مسلمانوں نے یہ گواہی دی کہ اس نے اس مسلمان کو اپنا قرضہ فلاں شخص سے وصول کرنے کا وکیل کیا ہے اور مطلوب اقرار کرتا ہے اور دو ذمیوں نے یہ گواہی دی کہ موکل

نے اس وکیل کو معزول کیا ہے اور اس دوسرے کو وکیل کیا ہے تو یہ گواہی پہلے وکیل مسلمان پر مقبول نہ ہوگی اور اگر پہلا وکیل ذمی ہو تو مقبول ہو گی کذا فی المبسوط

باب : ۲ خریدنے کے واسطے وکیل کرنے کے بیان میں

قاعدہ یہ ہے کہ اگر وہ چیز جس کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا اس طرح مجہول ہو کہ وکیل سے فرمانبرداری ممکن نہ ہو سکے اور وہ چیز معلوم نہ ہو سکے تو وکالت صحیح نہیں ہوسکتی ہے ورنہ صحیح ہے یہ تبیین میں لکھا ہے جہالت تین طرح کی ہوتی ہے ایک جہالت نہایت مرتبہ کی اور وہ جہالت جنس ہے مثلاً کپڑے یا چوپائے یا رفیق کی خرید کے واسطے وکیل کیا تو وکالت صحیح نہیں ہے اگر چہ دام بیان کر دیے ہوں اور دوسری ادنیٰ مرتبہ کی جہالت اور وہ جہالت نوع ہے مثلاً گدھے یا خچر یا گھوڑے یا کپڑے ہر وی یا مروی کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا تو وکالت صحیح ہے اگرچہ مول نہ بیان کیا ہو تیسری جہالت درمیانی ہے یعنی نوع اور جنس کے درمیان کی جہالت جیسے غلام یا باندی یا گھر خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس اگر دام یا نوع بیان کر دی تو صحیح ہے اور اگر دام یا نوع نہ بیان کی تو صحیح نہیں ہے یہ کفایہ میں لکھا ہے اگر ہر وی کپڑے یا گھوڑے یا خچر کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا تو صحیح ہے خواہ مول بیان کیا ہو یا نہ بیان کیا ہو اور اگر غلام خریدنے کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے بشرطیکہ مول بیان کیا ہو اور اگر مول نہ بیان کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر کپڑا یا چوپایہ خریدنے کا وکیل کیا تو صحیح نہیں ہے اگر چہ مول بیان کر دیا ہو اور یہ سب اسی صورت میں ہے کہ وکالت کی دلالت عموم پر نہ ہو ورنہ اگر وکیل سے کہا کہ جو تیری رائے میں آئے میرے لئے خرید لے تو وکالت جائز ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اسی طرح اگر یہ کہا کہ میرے لئے ہزار درہم کے کپڑے یا چوپائے یا کچھ چیزیں جو کچھ تیری رائے میں آئے یا تجھ سے پسند ہو یا جو کچھ تیرے سامنے آئے یا جو

تجھے ملے خرید لے تو وکالت صحیح ہے اسی طرح اگر کہا کہ میرے واسطے خریدے مگر ہزار درہم سے نہ بڑھانا یا فروخت کر دے یا

(Heading) Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 381 | Book of Agency (Kitab al-Wakala)

Providing capital is also valid as it has been handed over to the agent (wakil). It is mentioned in 'al-Kafi' that similarly, if one says, "Buy whatever cloth you please," or "whatever cloth your heart desires," or "whatever you find," it is valid; this is recorded in 'al-Badai'.

If one says, "Buy clothes or cattle for me," it is not valid because the word "clothes" is plural and contains significant ambiguity (jahala) regarding the quantity; this is written in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. If one says, "Buy a house for me," it is not valid until the price is specified. Once the price is stated, it implies a house in the same city where both parties reside. Some have said that despite specifying the price, it is also necessary to specify the neighborhood (mahalla); thus it is in 'Fatawa Qadi Khan'. If one says, "Buy a house for me in Kufa for a thousand dirhams," it is valid by consensus. If one says, "a house in Kufa in such-and-such location (mawza)," and the parts of that location are similar to each other, it is permissible whether the price was mentioned or not. If one appoints an agent to buy a house in Balkh, and he buys one outside Balkh: if the principal (muwaqqil) is a city-dweller, it is not permissible, but if he is a villager, it is permissible; this is in 'al-Bahr al-Raiq'. If one says, "Buy a house for me in Syria for a thousand dirhams," it is invalid (fasid); thus it is in 'al-Muhit'. If one says, "Buy for me a pearl or a red ruby stone" without specifying the price, it is not valid. If the agent buys it, it belongs to him and not to the principal; this is in 'Siraj al-Wahaj'. If an agent is appointed to buy wheat or any measurable item without specifying the quantity or price, it is not valid, but if a well-known measurement is mentioned, it is valid; this is in 'al-Jawhara al-Nayyira'. It is permissible for the agent to buy at the average market price (thaman al-mithl) or with an excess that people normally tolerate as a loss. Shaykh al-Islam Khwaja-zada said that this ruling applies to items whose prices among townspeople are not fixed; for items with known prices like bread and meat, if an excess is paid, the principal is not liable, whether the excess is small or large; this is written in 'al-Jawhara' etc. If one says, "Buy for me an Abyssinian or Indian bondwoman" without specifying the price, it is permissible to buy her according to the mentioned description, provided she is purchased at the average market price; this is in 'Siraj al-Wahaj'.

If one gives a thousand dirhams to a broker (dalal) to buy something, if that broker is famous for trading a specific item, the agency pertains to that item; otherwise, it is invalid (fasid). ⋆

If one says to another, "Buy a bondwoman of such-and-such kind for me" without mentioning the price, it is permissible if he buys according to the customary practice of people regarding that kind of purchase. However, if he buys something very expensive (kathir al-thaman) that is not common practice among general people, it is not binding on the principal. If one says, "Buy Kufan silk cloth (khazz) for me" without mentioning the price, it is permissible. Similarly, if one says, "Buy silk cloth for me for a hundred dirhams" without specifying the kind, it is permissible; this is written in 'al-Dhakhira'. If a villager appoints someone as an agent saying, "Buy an Abyssinian bondwoman for me" without specifying the price, the agent has the authority to buy at the average market price as villagers do. But if he exceeds even what villagers would pay, it is not permissible; this is in 'al-Muhit'. If one gives a thousand dirhams to a broker to buy something, if that broker is famous for trading a certain item, the agency pertains to that item, otherwise it is invalid; this is written in 'al-Wajiz al-Kardari'. In appointing an agent for purchase, if any condition is stipulated, it must be observed by consensus, whether the condition relates to the seller or the price. If the agent violates the condition, the purchase is his responsibility. However, if the violation is in the principal's best interest, it becomes binding on the principal. If one says to an agent, "Buy such a bondwoman for me that I may have relations with her or make her the mother of my child (Umm al-Walad)," and he then buys one at a very high price (kathir al-thaman) and she is not fit for that purpose.

अगर पूंजी दी जाए तो भी यह सही है क्योंकि उसने वकील (एजेंट) को सौंप दी। किताब 'काफी' में है कि इसी तरह अगर कहा कि "जो कपड़ा तुम्हारा जी चाहे" या "जो चाहा तुम्हारा जी चाहे" या "जो तुम्हें मिले खरीद लो" तो यह सही है, यह 'बदाय' में लिखा है।

अगर कहा "मेरे लिए कपड़े या जानवर खरीद लाओ" तो यह सही नहीं है क्योंकि 'कपड़े' शब्द बहुवचन है और इसमें संख्या की अनभिज्ञता (जहालत) बहुत है, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। और अगर कहा "मेरे लिए एक घर खरीद लाओ" तो जब तक मूल्य (कीमत) न बताए, तब तक यह सही नहीं है। कीमत बताने के बाद उसी शहर का घर मुराद (अभिप्राय) होगा जिसमें वे दोनों रहते हैं। कुछ विद्वानों ने कहा है कि कीमत बताने के बावजूद मोहल्ला बताना भी ज़रूरी है, जैसा कि 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। अगर कहा कि "मेरे लिए कूफह में एक हज़ार दिरहम का घर खरीद लाओ" तो यह सर्वसम्मति से सही है। और अगर कहा कि "कूफह में अमुक स्थान (मौज़ा) में एक घर" और जहाँ ज़िक्र किया गया उस जगह के हिस्से एक-दूसरे के करीब हैं, तो यह जायज़ है चाहे कीमत का ज़िक्र किया हो या न किया हो। बल्ख में एक घर खरीदने का वकील बनाया और उसने बल्ख से बाहर खरीदा, तो अगर मुवक्किल (नियुक्ता) शहरी है तो यह जायज़ नहीं है, और अगर देहाती है तो जायज़ है, यह 'बह्र-उर-रायिक' में है। अगर कहा कि "मेरे लिए शाम (सीरिया) में एक हज़ार दिरहम का घर खरीद लाओ" तो यह फ़ासिद (अमान्य) है, जैसा कि 'मुहीत' में है। और अगर कहा कि "मेरे लिए एक मोती या लाल याकूत (माणिक) का नगीना खरीद दो" और मूल्य नहीं बताया, तो यह जायज़ नहीं है। अगर वकील ने खरीद लिया तो वह उसका अपना होगा, मुवक्किल का नहीं, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। अगर गेहूँ या कोई माप-तौल वाली चीज़ खरीदने का वकील बनाया और मात्रा और कीमत का ज़िक्र नहीं किया, तो यह सही नहीं है, और अगर कोई प्रसिद्ध पैमाना ज़िक्र किया तो सही है, यह 'जौहरह-उल-दरैय्या' में है। वकील के लिए खरीद जायज़ है बाज़ार की औसत कीमत (मिस्ल कीमत) पर और उतनी अधिकता पर जितना घाटा लोग सामान्य रूप से बर्दाश्त कर लेते हैं। शेखुल इस्लाम ख़्वाजाज़ादा ने फरमाया कि यह नियम उन चीज़ों के लिए है जिनकी कीमत शहरवासियों में तय न हो, और जिनकी कीमत शहर वालों को मालूम है जैसे रोटी, मांस आदि, उनमें अगर अधिकता कर दी तो मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगा चाहे अधिकता कम हो या ज़्यादा, यह 'जौहरह' आदि में लिखा है। अगर कहा कि "मेरे लिए एक हब्शी या हिन्दुस्तानी दासी (बांदी) खरीद दो" और उसकी कीमत नहीं

बताई, तो उल्लेखित गुण के साथ उसे खरीदना जायज़ है बशर्ते कि वह प्रचलित औसत कीमत पर खरीदी गई हो, यह 'सिराज-उल-वहाज' में है।

एक दलाल को एक हज़ार दिरहम दिए कि वह उसके लिए सामान खरीदे, तो अगर वह दलाल किसी खास चीज़ की खरीद-फरोख्त में प्रसिद्ध है, तो यह वकालत उसी वस्तु से संबंधित होगी, अन्यथा यह फ़ासिद (अमान्य) है। ⋆

अगर दूसरे से कहा कि "मेरे लिए अमुक जाति (जिन्स) की एक दासी खरीद दो" और कीमत का ज़िक्र नहीं किया, तो यह इस तरह जायज़ है कि जैसा लोगों का उस जाति की वस्तु खरीदने का सामान्य चलन है वैसे ही खरीदे। और अगर कोई बहुत महँगी चीज़ खरीद लाया जो आम लोगों के चलन में नहीं है, तो मुवक्किल पर वह अनिवार्य नहीं होगी। अगर कहा कि "मेरे लिए 'ख़ज़' (रेशमी कपड़ा) कूफह का खरीद दो" और कीमत नहीं बताई तो जायज़ है। इसी तरह अगर कहा कि "ख़ज़ का कपड़ा सौ दिरहम में मेरे लिए खरीद दो" और किस्म (जिन्स) नहीं बताई तो भी जायज़ है, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर एक देहाती ने एक व्यक्ति को वकील बनाया कि "मेरे लिए हब्शी दासी खरीद दो" और कीमत नहीं बताई, तो वकील को अधिकार है कि वह प्रचलित औसत कीमत पर खरीद ले जैसा कि देहाती लोग खरीदते हैं। लेकिन अगर उसने इतनी महँगी खरीदी कि देहाती भी वैसी नहीं खरीदते, तो जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में लिखा है। एक दलाल को एक हज़ार दिरहम दिए कि वह सामान खरीदे, तो अगर वह दलाल किसी चीज़ की खरीद-फरोख्त में प्रसिद्ध है, तो यह वकालत उसी चीज़ से संबंधित होगी, अन्यथा फ़ासिद है, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। खरीदारी के लिए वकील नियुक्त करने में अगर कोई शर्त (कैद) लगाई जाए, तो सर्वसम्मति से उस शर्त का पालन किया जाएगा, चाहे वह शर्त खरीदार से संबंधित हो या कीमत से। यहाँ तक कि अगर वकील ने उस शर्त का उल्लंघन किया, तो खरीदारी की ज़िम्मेदारी वकील पर होगी। लेकिन अगर उल्लंघन मुवक्किल के हित में हो, तो मुवक्किल पर वह अनिवार्य होगी। अगर किसी वकील से कहा कि "मेरे लिए ऐसी दासी खरीदो कि मैं उससे हमबिस्तरी करूँ या उसे 'उम्म-ए-वल्द' (संतान की माँ) बनाऊँ, और फिर उसने बहुत महँगी दासी खरीद ली जिसके दाम बहुत अधिक हैं और जो उस कार्य के योग्य नहीं है।

بضاعت دے تو بھی صحیح ہے کیونکہ وکیل کے سپرد کر دیا یا کافی میں ہے اسی طرح اگر کہا کہ جو کپڑا تیرا جی چاہے یا جو چاہا یہ تیرا جی چاہے یا جو تجھے ملے خرید لے تو صحیح ہے یہ بدائع میں لکھا ہے۔

اگر کہا میرے لئے کپڑوں یا چوپایوں کو خرید کر تو صحیح نہیں ہے کیونکہ اگر کپڑوں کا لفظ جمع ہے اور جہالت عدد اس میں بہت ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میرے واسطے ایک گھر خرید کر جب تک مول نہ بیان کرے صحیح نہیں ہے اور بعد بیان ثمن کے۔ اسی شہر کا گھر مراد ہو گا جس میں وہ دونوں ہیں اور بعض نے کہا کہ باوجود بیان ثمن کے محلہ بیان کرنا ضروری ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ اگر کہا کہ میرے واسطے ایک گھر کوفہ میں ہزار درہم کو خرید کر تو بالاتفاق صحیح ہے اور اگر کہا کہ ایک گھر کوفہ میں فلاں موضع میں اور موضع جہاں ذکر کیا اس جگہ کا بعض بعض سے قریب قریب ہیں تو جائز ہے خواہ ثمن ذکر کیا یا نہ کیا بلخ میں ایک گھر خریدنے کا وکیل کیا اور اس نے بلخ سے خارج خریدا پس اگر موکل شہری لوگوں سے ہے تو جائز نہیں ہے اور اگر دیہاتی ہے تو جائز ہے یہ بحر الرائق میں ہے اگر کہا کہ میرے لئے ایک گھر شام میں ہزار درہم کو خرید کر تو فاسد ہے کذا فی المحیط اور اگر کہا کہ میرے واسطے ایک دانہ موتی یا یاقوت سرخ رنگ کا نگینہ خرید کر دے اور مول بیان نہ کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر وکیل نے خرید لیا تو اسی کا ہو گا نہ موکل کا یہ سراج الوہاج میں ہے اگر گیہوں یا کوئی مقداری چیز خریدنے کا وکیل کیا اور مقدار و ثمن کا ذکر نہ کیا تو صحیح نہیں ہے اور اگر کوئی پیمانہ معروف ذکر کیا تو صحیح ہے یہ جو ہرہ در ی میں ہے وکیل خرید کو جائز ہے کہ مثل قیمت پر اور اس قدر زیادتی پر کہ جتنا خسارہ اپنے انداز میں لوگ برداشت کر لیتے ہیں

خریدے اور شیخ الاسلام خواجہ زادہ نے فرمایا کہ یہ حکم ان چیزوں میں ہیں کہ جن کی قیمت شہر والوں میں کئی ہوئی معلوم نہ ہو اور جن کی قیمت شہر والوں کو معلوم ہے جیسے روٹی و گوشت وغیرہ مثلاً اگر ان میں زیادتی کر دی تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہو گی خواہ زیادتی قلیل ہو یا کثیر ہو یہ جو ہرہ وغیرہ میں لکھا ہے اگر کہا کہ میرے واسطے ایک حبشی یا ہندی باندی خرید کر دے اور اس کا ثمن نہ بیان کیا تو صفت مذکورہ کے ساتھ اس کا خرید لینا جائز ہے بشرطیکہ ثمن مثل پر خریدی ہو یہ سراج الوہاج میں ہے۔

ایک دلال کو ہزار درہم دیئے کہ اس کی چیز خرید دے پس اگر وہ دلال کسی چیز کی خریداری میں مشہور ہے تو یہ وکالت اسی شے سے متعلق ہو گی ورنہ فاسد ہے *

اگر دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے ایسی ایسی جنس کی ایک باندی خرید دے اور ثمن ذکر نہ کیا تو یہ اس طور سے جائز ہے کہ جیسا لوگوں کا معمول اس جنس میں خریدنے کا ہے خرید کرے اور اگر کوئی مبیع کثیر الثمن بلکہ عام لوگوں میں ایسا معاملہ نہیں رائج ہے خرید لایا تو موکل پر لازم نہ ہو گی اگر کہا کہ میرے واسطے خز کا کپڑا کوفہ کا خرید دے اور ثمن ذکر نہ کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر کہا کہ خز کا کپڑا سو درہم کو میرے واسطے خرید دے اور جنس بیان نہ کی تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک دیہاتی نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ میرے لئے حبشی باندی خرید دے اور ثمن نہ بیان کیا تو وکیل کو اختیار ہے کہ اس قسم کے ثمن مثل پر خرید کر دے کہ جیسے دیہاتی خریدتے ہیں اور گراں سے بھی تجاوز کیا کہ دیہاتی بھی نہیں خریدتے ہیں تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک دلال کو ہزار درہم دیئے کہ اس کی چیز خرید دے پس اگر وہ دلال کسی چیز کی خریداری میں مشہور ہے تو یہ وکالت اسی شے سے متعلق ہو گی ورنہ فاسد ہے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے خریداری کے وکیل کرنے میں اگر کوئی قید ہو تو بالاجماع اس قید کا لحاظ کیا جائے گا خواہ وہ قید مشتری سے متعلق ہو یا ثمن سے متعلق ہو یہاں تک کہ اگر

وکیل نے اس قید سے مخالفت کی تو خریداری اس کے ذمہ پڑے گی لیکن اگر خلاف کرنے میں موکل کی بہتری ہو تو موکل کو لازم ہو گی اگر کسی وکیل سے کہا کہ میرے واسطے ایسی باندی خرید کر دے کہ میں اس سے وطی کروں یا ام ولد بناؤں پھر اس نے کثیر الثمن یعنی اس کے دام بہت ہیں اور صورت میں اس لائق نہیں ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 382 | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

If [the agent] buys a Magian maidservant, or a foster-sister of the principal, or an apostate maidservant, then this sale will not be effective upon the principal, but will be effective upon the agent; this is written in *Badai'*. If [the principal] said: "Buy a maidservant for me at such-and-such price so that I may have intercourse with her," and then the agent bought the sister, paternal aunt, or maternal aunt (whether foster or by blood) of the principal's wife, it will not be the responsibility of the principal but will fall upon the agent. Similarly, if he buys a married maidservant, or one in her waiting period (*iddah*) following a final or revocable divorce or death, it will not be binding on the principal; this is in *Wajiz al-Kardari* and *Qadi Khan*. If he buys such a maidservant who had the defect of *ratq* (vaginal obstruction), then if the agent was unaware, it will be on the principal, but he has the option to return her. If the agent was aware, it will not be binding on the principal. Similarly, if the agent was unaware but the seller had declared immunity from every defect, even then it will not be binding on the principal; this is written in *Fatawa Qadi Khan*.

If he said to another: "Buy a maidservant for me so that I may have intercourse with her," and the agent bought a girl who is not capable of intercourse, it will not be binding on the principal; this is in *al-Zakhira*. If he buys a Jewish or Christian woman, it will fall upon the principal; and *Sahibah* is also upon the principal according to the analogy of Imam Azam. If he buys the sister of a maidservant already in the principal's possession and with whom the principal has had intercourse, it will be binding on the principal; this is written in *al-Muhit*. If he said: "Buy two maidservants for me so that I may have intercourse with both," then if he buys two sisters in a single contract of sale, or a maidservant and her paternal or maternal aunt (foster or by blood) in one contract, then in our view they will not be binding on the principal. If bought in two separate contracts, then according to the Imams they will fall upon the principal. In *al-Muntaqa* it is written: if such an agent buys a maidservant and her daughter for him, it will fall upon the principal because he is presently capable of intercourse with one, and the other will be prohibited to him after intercourse with the first; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. If he said: "Buy a maidservant for me for service," or "for baking bread," or "buy a slave for service or for some work," and he buys a maidservant who is blind, or has both hands amputated, or both feet amputated, then by consensus (*ijma*), it will not fall upon the principal; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. If he appointed an agent saying: "Buy a horse for me to ride," then he bought a blind horse, or a foal, or one with an amputated leg, it will not be

binding on the principal; this is written in *Wajiz al-Kardari*. If a person appointed another as an agent to "buy a maidservant for me so that I may manumit her as expiation for *zihar*," and then he bought one who is blind or has both hands or feet amputated, and the principal was unaware, it will be on the principal but he has the option to return her. If the agent bought her knowingly, it will not fall upon the principal; this is written in *Fatawa Qadi Khan*.

If the principal said: "Buy a Turkish maidservant for me," and he bought an Abyssinian one, it will not be upon the principal and will be binding on the agent; this is written in *Badai'*. If he was appointed as agent to "buy a Jewish cloth for me so that I may make a shirt out of it," then he bought such a small amount of cloth that a shirt cannot be made, it will not be binding on the principal; this is written in *al-Zakhira*. And if he told the agent to buy with a condition of a three-day option (*Khiyar-e-Shart*) and he bought without that condition, the sale will be binding on the agent; this is written in *Badai'*. If he said: "Buy a maidservant for me for a thousand dirhams," or "buy a maidservant for a thousand dirhams from my wealth" or "from these thousand dirhams" (pointing to the money), then this is a form of appointing an agent, and if the agent buys, it will be binding on the principal. But if he said: "Buy a maidservant for a thousand dirhams" or "You buy this maidservant for a thousand dirhams," this is not an appointment of agency; and if he buys, it will fall upon him [the buyer] and not upon the speaker. And if he said to another: "Buy a maidservant for me with these thousand dirhams" and pointed towards dinars, then this agency is for buying with dinars...

यदि [वकील ने] एक पारसी दासी, या मुवक्किल (प्रधान) की दूध-शरीक (फॉरस्टर) बहन, या धर्मत्यागी दासी खरीदी, तो यह बिक्री मुवक्किल पर लागू नहीं होगी, बल्कि वकील (एजेंट) पर लागू होगी; यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि [मुवक्किल ने] कहा: "मेरे लिए इतने मूल्य पर एक दासी खरीदो ताकि मैं उससे संभोग (वति) कर सकूँ" और फिर वकील ने मुवक्किल की पत्नी की बहन, बुआ या मौसी (दूध-शरीक या सगी) खरीदी, तो यह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी नहीं होगी बल्कि वकील पर पड़ेगी। इसी तरह यदि उसने विवाहित दासी, या तलाक (बाइन या रजई) या मृत्यु के बाद इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) बिताने वाली दासी खरीदी, तो भी मुवक्किल के लिए अनिवार्य नहीं होगा; यह 'वजीज़ करदरी' और 'काजी खान' में है। यदि उसने ऐसी दासी खरीदी जिसे 'रत्क' (योनि अवरोध) का दोष था, तो यदि वकील को पता नहीं था, तो मुवक्किल पर होगी, लेकिन उसे वापस करने का अधिकार है। और यदि वकील को पता था, तो मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगी। इसी प्रकार यदि वकील को पता नहीं था लेकिन विक्रेता ने उसे हर दोष से मुक्त घोषित कर दिया था, तब भी मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगी; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि दूसरे से कहा: "मेरे लिए एक दासी खरीदो ताकि मैं उससे संभोग कर सकूँ" फिर वकील ने ऐसी लड़की खरीदी जो संभोग के योग्य नहीं है, तो मुवक्किल के ज़िम्मे अनिवार्य नहीं होगी; यह 'ज़खीरा' में है। यदि यहूदिया या नसरानिया (ईसाई) खरीदी तो मुवक्किल के ज़िम्मे पड़ेगी; और साहिबा भी इमाम आज़म के क़यास पर मुवक्किल के ज़िम्मे होगी। और यदि ऐसी दासी की बहन खरीदी जो मुवक्किल के पास मौजूद है और मुवक्किल ने उससे संभोग किया है, तो मुवक्किल पर अनिवार्य होगी; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कहा: "मुझे दो दासियाँ खरीद दो कि मैं दोनों से संभोग करूँगा," फिर एक ही अनुबंध में दो बहनें खरीदीं, या एक दासी और दूसरी उसकी बुआ या मौसी (दूध-शरीक या सगी) एक ही अनुबंध में खरीदीं, तो हमारे निकट मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होंगी। यदि दो अलग अनुबंधों में खरीदीं, तो इमामों के निकट मुवक्किल के ज़िम्मे पड़ेंगी। 'मुंतक़ा' में लिखा है कि यदि ऐसे वकील ने उसके लिए एक दासी और उसकी बेटी खरीदी, तो मुवक्किल के ज़िम्मे पड़ेगी क्योंकि वह वर्तमान में एक से संभोग करने में सक्षम है, और दूसरी उस पर पहली से संभोग के बाद हराम (निषिद्ध) होगी; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि कहा: "मेरे लिए सेवा के लिए एक दासी खरीदो," या "रोटी पकाने के लिए," या "कोई गुलाम सेवा के लिए या किसी काम के लिए," और उसने अंधी, या दोनों हाथ कटी, या दोनों पाँव कटी दासी खरीदी, तो सर्वसम्मति (इजमा) से मुवक्किल के ज़िम्मे नहीं पड़ेगी;

यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। यदि घोड़े की सवारी के लिए वकील बनाया और उसने अंधा, या बच्चा, या पैर कटा घोड़ा खरीदा, तो मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगा; यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे को इसलिए वकील बनाया कि "मेरे लिए एक दासी खरीदो ताकि मैं उसे ज़िहार के कफ़ारे के रूप में आज़ाद कर सकूँ" और उसने अंधी या हाथ-पाँव कटी खरीदी और मुवक्किल को पता नहीं था, तो मुवक्किल पर होगी लेकिन उसे वापस करने का अधिकार है। यदि वकील ने जानबूझकर खरीदी, तो मुवक्किल के ज़िम्मे नहीं पड़ेगी; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि मुवक्किल ने कहा: "मेरे लिए एक तुर्की दासी खरीदो," और उसने हब्शी (इथियोपियाई) खरीदी, तो मुवक्किल के ज़िम्मे नहीं होगी और वकील पर अनिवार्य होगी; यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि वकील बनाया कि "मेरे लिए एक यहूदी (स्टाइल) कपड़ा खरीदो कि मैं उसकी कमीज़ बनाऊं" और उसने इतना कम कपड़ा खरीदा कि कमीज़ नहीं बन सकती, तो मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगा; यह 'ज़खीरा' में लिखा है। और यदि वकील से खरीदने को कहा कि "मेरे लिए तीन दिन की शर्त (खियार-ए-शर्त) के साथ खरीदो" और उसने बिना शर्त के खरीदा, तो वकील पर यह बिक्री अनिवार्य होगी; यह 'बदाइ' में लिखा है। यदि कहा: "मेरे लिए हज़ार दिरहम में एक दासी खरीदो," या "मेरे माल से हज़ार दिरहम में" या "इन हज़ार दिरहम से" (इशारा करते हुए), तो यह वकील बनाने की सूरत है, और यदि वकील ने खरीदी तो मुवक्किल पर अनिवार्य होगी। और यदि यूँ कहा: "दासी हज़ार दिरहम में खरीदो" या "तुम यह दासी हज़ार दिरहम में खरीदो," तो यह वकालत नहीं है; और यदि खरीदी तो उसी के ज़िम्मे पड़ेगी, कहने वाले के ज़िम्मे नहीं। और यदि दूसरे से कहा: "मेरे लिए एक दासी इन हज़ार दिरहम से खरीदो" और इशारा दीनारों की तरफ किया, तो यह वकालत दीनारों से खरीदने...

ایک مجوسی باندی یا موکل کی رضاعی بہن یا مرتد باندی خریدی تو یہ بیع موکل پر نافذ نہ ہوگی وکیل پر نافذ ہوگی یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کہا کہ میرے واسطے اس قدر داموں کو ایک باندی خرید دے کہ میں اس سے وطی کروں پس وکیل نے موکل کی عورت کی بہن یا پھوپھی یا خالہ رضاعی یا نسبی خریدی تو موکل کے ذمہ نہ ہوگی بلکہ وکیل کے ذمہ پڑے گی اسی طرح اگر شوہر دار باندی یا طلاق بائن یا رجعی یا وفات سے عدت میں بیٹھنے والی باندی خریدی تو بھی موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگی یہ وجیز کردری و قاضی خان میں ہے اگر ایسی باندی خریدی کہ جس کے رتق کا عارضہ تھا پس اگر وکیل کو معلوم نہ ہوا تو موکل کے ذمہ ہوگی مگر واپس کرنے کا اختیار ہے اور اگر وکیل کو معلوم تھا تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگی اسی طرح اگر وکیل کو معلوم نہ تھا مگر بائع نے اس سے ہر عیب سے برأت کر لی تھی تو بھی موکل کو لازم نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے ایک باندی خرید دے کہ میں اس سے وطی کروں پس وکیل نے ایک لڑکی کہ جو وطی کرنے کے قابل نہیں ہے خریدی تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں ہے اور یہود یہ یا نصرانیہ خریدی تو موکل کے ذمہ پڑے گی اور صاحبہ بھی امام اعظمؒ کے قیاس پر موکل کے ذمہ ہوگی اور اگر ایسی باندی کی بہن خریدی جو موکل کے پاس موجود ہے اور موکل نے اس سے وطی کی ہے تو موکل کو لازم ہو گی یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ مجھے دو باندیاں خرید دے کہ میں دونوں سے وطی کروں گا پس ایک ہی عقد بیع میں دو بہنیں خریدیں یا ایک باندی اور دوسری اس کی پھوپھی یا خالہ رضاعی یا نسبی ایک ہی عقد میں خریدیں تو ہمارے نزدیک موکل کو لازم نہ ہوں گی اور اگر دو عقد بیع میں خریدیں تو ائمہ کے نزدیک

موکل کے ذمہ پڑیں گی اور منتقی میں لکھا ہے کہ اگر ایسے وکیل نے اس کے واسطے ایک باندی اور اس کی بیٹی خریدی تو موکل کے ذمہ پڑے گی کیونکہ وہ ایک کی وطی پر فی الحال قادر ہے اور دوسری اس پر بعد ایک کی وطی کے حرام ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کہا کہ میرے واسطے ایک باندی خدمت کے واسطے خرید دے یا روٹی پکانے کے واسطے خرید دے یا کوئی غلام خدمت کے واسطے یا کسی کام کے واسطے خرید دے پس اندھی یا دونوں ہاتھ کٹی یا دونوں پاؤں کٹی باندی خرید دے تو بالا جماع موکل کے ذمہ نہ پڑے گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر اس واسطے وکیل کیا ہے کہ ایک گھوڑا میری سواری کے واسطے خرید دے پس اندھا یا بچہ یا ہاتھ کٹا خرید دیا تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہو گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے دوسرے کو اس واسطے وکیل کیا کہ ایک باندی مجھے اس واسطے خرید دے کہ میں اس کو کفارہ ظہار سے آزاد کرونگا پھر اس نے اندھی یا دونوں ہاتھ کٹی یا پاؤں کٹی خریدی اور موکل کو معلوم نہ ہوا تو موکل کے ذمہ ہوگی مگر واپس کر دینے کا اس کو اختیار ہے اور اگر وکیل نے جان کر خریدی تو موکل کے ذمہ نہ پڑے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر موکل نے کہا کہ میرے واسطے ایک ترکی باندی خرید دے اور اس نے حبشی خریدی تو موکل کے ذمہ نہ ہو گی اور وکیل کے ذمہ لازم ہوگی یہ بدائع میں لکھا ہے اگر اس واسطے وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک یہودی کپڑا خرید دے کہ میں اس کی قمیص بناؤں پس اس نے اس قدر کپڑا خریدا کہ قمیص نہیں بن سکتی ہے تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر وکیل سے خرید نے کو کہا کہ میرے واسطے تین روز کی خیار کی شرط کر لے اور اس نے بدون شرط خیار کے خریدا تو وکیل کے ذمہ یہ بیع لازم ہوگی یہ بدائع میں لکھا ہے اگر کہا کہ میرے واسطے ہزار درہم کو ایک باندی خرید دے یا ایک باندی ہزار درہم کو میرے مال سے یا ان ہزار درہم سے یعنی اپنے مال کی طرف اشارہ کیا خرید دے تو یہ صورت وکیل بنانے کی ہے اور اگر

وکیل نے خریدی تو موکل کے ذمہ لازم ہو گی اور اگر یوں کہا کہ باندی ہزار درہم کو خرید یا یہ باندی ہزار درہم کو خرید تو تو کیل نہیں ہے اور اگر خریدی تو اسی کے ذمہ پڑے گی نہ کہنے والے کے ذمہ اور اگر دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے ایک باندی ان ہزار درہم کو خرید اور اشارہ دیناروں کی طرف کیا تو یہ وکالت دیناروں سے خریدنے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 383 | Kitab al-Wakala (The Book of Agency)

...it becomes so, to the extent that if he purchased it with dirhams, it shall be his own responsibility; this is mentioned in Fatawa Qadi Khan. If the agent (Wakil) violated the condition regarding the genus (type), the purchase shall not be binding upon the principal (Muakkil), even if there is benefit in what he purchased. For instance, if he instructed to sell his slave for a thousand dirhams and the agent sold it for a thousand dinars, the deviation is unauthorized. If the deviation is in quality (Wasf) or quantity (Qadr), then if the agent's action results in a benefit, it shall be binding on the principal; however, if it results in harm, it shall not be binding. This is stated in Al-Muhit. If someone says, "Purchase a female slave for me for a thousand dirhams," and the agent buys one for more than a thousand, the liability falls on the agent, not the principal. If he says, "Purchase a female slave for me for a thousand dirhams or a hundred dinars," and the agent buys it in exchange for something other than dirhams or dinars, by consensus (Ijma), it shall not be binding on the principal. If he instructed to buy on credit for a thousand dirhams and the agent bought for a thousand dirhams in cash, it shall not be binding on the principal. Conversely, if he appointed an agent to buy for a thousand dirhams in cash and the agent bought on credit, it remains the agent's liability; this is in Al-Bada'i. If an agent was appointed to buy a slave for a thousand dirhams and he bought one for eight hundred which is worth a thousand, it shall be binding on the principal; this is in Al-Yanabi. If someone appointed an agent to buy a specific slave for a hundred dinars, and the agent bought it for an amount of dirhams equivalent to a hundred dinars, then according to the famous report, it is not binding on the principal in the view of all. However, Hasan reported from Imam Abu Hanifa (RA) that it would be binding; this is in Al-Hawi.

If someone appointed an agent to buy a female slave and specified the genus and price, and the agent then bought one who is blind, lame, has both hands or both feet severed, or is paralyzed or insane, then according to the Great Imam (Abu Hanifa RA), it is valid (binding on the principal), but according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad RA), it is invalid.☆

A person appointed another as an agent to buy Zaid’s slave, but then that slave’s hand was severed. If the agent then buys him, it shall not be binding on the principal; this is in Fatawa Qadi Khan. If he was appointed to buy a female slave and the genus and price were specified, but he bought a blind one, or one with both hands or feet severed, or paralyzed, or insane, it is valid according to the Great Imam and invalid

according to the Sahibayn. However, if he bought one that is one-eyed (kaani), or has only one hand or one foot severed, it is valid by consensus; this is in Muhit al-Sarakhsi. If one hand is severed and on the other side one foot is severed, it shall be binding on the principal; this is in Al-Bada'i. If he said, "Buy a slave (raqaba) for me," then by consensus, buying a blind one or one with both hands or both feet severed is not permissible. But if he bought one who is one-eyed or has one foot severed, by consensus, it shall be binding on the principal; this is in Siraj al-Wahhaj. If he appointed an agent to buy a female slave and specified the price and genus, and the agent bought a slave who is a mahram relative to the principal's wife, or a slave regarding whom the principal had sworn, "If I ever own her, she is free," then the purchase is valid and she becomes free; this is in Al-Zakhira. If someone was appointed as an agent to buy or sell a young, well-mannered woman, but she grew old before the agent bought or sold her, it remains valid. Similarly, if a calf or a kid (goat) becomes fully grown, the same ruling applies, as stated in Al-Zahiriyya and Al-Muhit.

Footnotes: * Regarding the term "Implementation" (Nafadh): For example, if he ordered for a thousand dirhams and the agent sold for fifteen hundred, the case of harm is the reverse of this. * "Liability falls on him" (Zimma paray gi): Meaning the agent himself must take possession of the item and the sale is binding upon him personally.

...हो गई यहाँ तक कि अगर उसने दिरहमों से खरीदी तो उसी के ज़िम्मे होगी यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। वक़ील ने अगर जिन्स (किस्म) की शर्त में उल्लंघन किया तो यह ख़रीददारी मुवक्किल के ज़िम्मे न होगी, हालाँकि जो कुछ उसने ख़रीदा है उसमें बेहतरी हो। उदाहरण के लिए, उसने अपना गुलाम हज़ार दिरहम पर बेचने को कहा और वक़ील ने हज़ार दीनार को बेच दिया तो यह उल्लंघन नाजायज़ है। और अगर उल्लंघन गुण (वस्फ़) या मात्रा (क़द्र) में हो, फिर अगर वक़ील के काम में बेहतरी हो तो मुवक्किल पर लागू (नाफ़िज़) होगा और अगर नुकसान (ज़रर) हो तो मुवक्किल पर लागू न होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। और अगर कहा कि मेरे लिए एक बाँदी (दासी) हज़ार दिरहम पर ख़रीद दे, फिर उसने हज़ार से ज़्यादा को ख़रीदी तो वक़ील के ज़िम्मे पड़ेगी न कि मुवक्किल के। और अगर कहा कि मेरे लिए हज़ार दिरहम या सौ दीनार की एक बाँदी ख़रीद दे, फिर उसने दिरहम या दीनार के अलावा दूसरी चीज़ के बदले ख़रीदी तो सर्वसम्मति (बिल-इज्मा) से मुवक्किल के ज़िम्मे न पड़ेगी। अगर हज़ार दिरहम उधार पर ख़रीदने को कहा और उसने नकद हज़ार दिरहम को ख़रीदी तो मुवक्किल के ज़िम्मे न पड़ेगी। और अगर हज़ार दिरहम नकद को ख़रीदने के लिए वक़ील किया और उसने हज़ार दिरहम उधार पर ख़रीदी तो वक़ील के ज़िम्मे लाज़िम होगी, यह 'बदाए' में है। अगर हज़ार दिरहम को एक बाँदी ख़रीदने का वक़ील किया फिर उसने आठ सौ दिरहम को ख़रीदी और ऐसी बाँदी हज़ार दिरहम को आती है तो मुवक्किल के ज़िम्मे पड़ेगी, यह 'यनाबी' में लिखा है। अगर एक विशेष बाँदी सौ दीनार को ख़रीदने के लिए वक़ील किया फिर वक़ील ने उतने दिरहमों को ख़रीदी जिनकी क़ीमत सौ दीनार है तो मशहूर रिवायत के अनुसार सबके नज़दीक मुवक्किल के ज़िम्मे न पड़ेगी और हसन ने इमाम अबू हनीफ़ा रह. से रिवायत की कि मुवक्किल के ज़िम्मे लाज़िम होगी, यह 'हावी' में लिखा है।

अगर एक बाँदी ख़रीदने के लिए उसको वक़ील किया और उसकी किस्म (जिन्स) और क़ीमत (थमन) बयान कर दी, फिर उसने अंधी, लंगड़ी या दोनों हाथ या दोनों पाँव कटी या लाचार बाँदी ख़रीदी या पागल (मजनूनह) ख़रीदी, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक जायज़ और साहबैन रह. के नज़दीक नाजायज़ है।☆

एक व्यक्ति ने दूसरे को ज़ैद का गुलाम ख़रीदने के लिए वक़ील किया, फिर उस गुलाम का हाथ काट दिया गया, फिर वक़ील ने ख़रीद लिया तो मुवक्किल के ज़िम्मे लाज़िम न होगा, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। अगर एक बाँदी ख़रीदने के लिए उसे वक़ील किया और जिन्स व थमन बयान कर

दिया, फिर उसने अंधी बाँदी या दोनों हाथ या दोनों पाँव कटी या लाचार बाँदी ख़रीदी या पागल ख़रीदी तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक जायज़ और साहबैन रह. के नज़दीक नाजायज़ है। और अगर एक आँख वाली (कानी), एक हाथ या एक पाँव कटी हुई ख़रीदी तो सर्वसम्मति से जायज़ है, यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में लिखा है। और अगर उसका एक हाथ कटा है और दूसरी तरफ से उसका एक पाँव कटा है तो मुवक्किल के ज़िम्मे पड़ेगी, यह 'बदाए' में है। अगर कहा कि मेरे लिए एक 'रक़बा' (गुलाम) ख़रीद दे तो सर्वसम्मति से अंधी या दोनों हाथ या दोनों पाँव कटी जायज़ नहीं है। और अगर एक आँख वाली या एक पाँव कटी हुई ख़रीदी तो सर्वसम्मति से मुवक्किल के ज़िम्मे पड़ेगी, यह 'सिराजुल वहाज' में लिखा है। अगर बाँदी ख़रीदने के लिए वक़ील किया और थमन व जिन्स बयान कर दी, फिर वक़ील ने मुवक्किल की महरम रिश्तेदार बाँदी ख़रीदी या ऐसी बाँदी ख़रीदी जिसके बारे में मुवक्किल ने क़सम खाई थी कि अगर मैं इसका मालिक हूँ तो आज़ाद है, तो ख़रीदना सही है और वह आज़ाद हो जाएगी, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर किसी को एक जवान सुंदर औरत के ख़रीदने या बेचने का वक़ील किया, फिर वह बुढ़िया हो गई और वक़ील ने ख़रीदी या बेची तो जायज़ है। इसी तरह गाय या बकरी का बच्चा अगर बड़ा हो जाए तो यही हुक्म है, जैसा कि 'ज़हीरिया' और 'मुहीत' में है।

नोट: * क़ौल नफ़ाज़: उदाहरण के लिए हज़ार दिरहम का हुक्म दिया और उसने डेढ़ हज़ार को बेचा और नुकसान की सूरत इसके विपरीत है। * ज़िम्मे पड़ेगी: यानी उसे खुद लेनी होगी और बिक्री उसी पर लागू होगी।

ہو گئی حتیٰ کہ اگر اس نے درہموں سے خریدی تو اسی کے ذمہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے وکیل نے اگر جنس کی قید میں الفت کی تو یہ خریداری موکل کے ذمہ نہ ہوگی اگرچہ جو کچھ اس نے خریدا ہے اس میں بہتری ہو مثلاً اس نے اپنا غلام ہزار درہم پر فروخت کرنے کو کہا اور وکیل نے ہزار دینار کو فروخت کیا تو مخالفت ناجائز ہے اور اگر مخالفت وصف یا قدر میں ہو پس اگر وکیل کے کام میں بہتری ہو تو موکل پر نافذ ہو گا اور اگر ضرر ہو تو موکل پر نافذ نہ ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر کہا کہ میرے واسطے ایک باندی ہزار درہم پر خرید دے پس اس نے ہزار سے زیادہ کو خریدی تو وکیل کے ذمہ پڑے گی نہ موکل کے اور اگر کہا کہ میرے واسطے ہزار درہم یا سو دینار کو ایک باندی خرید دے پس اس نے درہم یا دینار کے سوائے دوسری چیز کے عوض خریدی تو بالاجماع موکل کے ذمہ نہ پڑے گی اگر ہزار درہم ادھار پر خریدنے کو کہا اور اس نے نقد ہزار درہم کو خریدی تو موکل کے ذمہ نہ پڑے گی اور اگر ہزار درہم نقد کو خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے ہزار درہم ادھار پر خریدی تو وکیل کے ذمہ لازم ہوگی یہ بدائع میں ہے اگر ہزار درہم کو ایک باندی خریدنے کا وکیل کیا پس اس نے آٹھ سو درہم کو خریدی اور ایسی باندی ہزار درہم کو آئی ہے تو موکل کے ذمہ پڑے گی یہ ینابیع میں لکھا ہے اگر ایک خاص باندی سو دینار کو خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس وکیل نے اس قدر درہموں کو خریدی جن کی قیمت سو دینار ہیں تو مشہور روایت کے موافق سب کے نزدیک موکل کے ذمہ نہ پڑے گی اور حسن نے امام ابوحنیفہؒ سے روایت کی کہ موکل کے ذمہ لازم ہوگی یہ حاوی میں لکھا ہے۔ **اگر ایک باندی خریدنے کے واسطے اس کو وکیل کیا اور جنس و ثمن اس کا بیان کر دیا پس اس نے اندھی لولی یا دونوں ہاتھ یا دونوں پاؤں کٹی یا لنجی باندی خریدی یا مجنونہ خریدی تو**

امام اعظمؒ کے نزدیک جائز اور صاحبینؒ کے نزدیک ناجائز ہے☆ ایک شخص نے دوسرے کو زید کا غلام خریدنے کے واسطے وکیل کیا پھر اس غلام کا ہاتھ کاٹ ڈالا گیا پھر وکیل نے خرید لیا تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر ایک باندی خریدنے کے واسطے اس کو وکیل کیا اور جنس و ثمن اس کا بیان کر دیا پس اس نے اندھی باندی یا دونوں ہاتھ یا دونوں پاؤں کٹی یا لنجی باندی خریدی یا مجنونہ خریدی تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز اور صاحبینؒ کے نزدیک ناجائز ہے اور اگر کافی ایک ہاتھ یا ایک پاؤں کٹی ہوئی خریدی تو بالاتفاق جائز ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اور اگر ایک ہاتھ اس کا کٹا ہے اور دوسری طرف سے اس کا ایک پاؤں کٹا ہے تو موکل کے ذمہ پڑے گی یہ بدائع میں ہے اگر کہا کہ میرے واسطے ایک رقبہ خرید دے تو بالاجماع اندھی یا دونوں ہاتھ یا دونوں پاؤں کٹی جائز نہیں ہے اور اگر کانی یا ایک پاؤں کٹی ہوئی خریدی تو بالاجماع موکل کے ذمہ پڑے گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر باندی خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور ثمن وجنس بیان کر دی پس وکیل نے موکل کی زوجہ محرم خریدی یا ایسی باندی خریدی جس کی نسبت موکل نے قسم کھائی تھی کہ اگر میں اس کا مالک ہوں تو آزاد ہے تو خریدنا صحیح ہے اور وہ آزاد ہو جائے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی کو ایک نوخیز وضعدار عورت کے خریدنے یا فروخت کا وکیل کیا پھر وہ بڑھیا ہو گئی اور وکیل نے خریدی یا فروخت کی تو جائز ہے اسی طرح گائے بکری کا بچہ اگر بڑا ہو جائے تو یہی حکم ہے کذا فی الظہیر یہ والمحیط اگر

قولہ نفاذ مثلاً ہزار درہم کا حکم کیا اور اس نے ڈیڑھ ہزار کو بیچا اور ضرر کی صورت اس کے برعکس ہے۔ ذمہ پڑے گی یعنی اسی کو لینی ہوگی اور بیع اسی پر نافذ ہوگی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 384 | Kitab al-Wakalat (The Book of Agency)

It is stated that if someone says, "Buy me a servant (khadim) for a thousand dirhams," this includes both male and female slaves, as mentioned in *Al-Zakhirah*. I (the translator) say that in the Urdu language, this term is only used for a male servant (ghulam). Allah knows best. If a person is appointed as an agent (wakil) to buy meat worth one dirham, and he buys mutton, beef, or camel meat, the principal (muwakkil) shall be responsible. However, if he buys offal (ojh), spleen (tilli), head (siri), trotters (paye), salted meat, poultry meat, meat of wild animals, a live goat, or a slaughtered but uncleaned goat, it shall not be the responsibility of the principal. But if he buys a slaughtered and cleaned goat, it shall be the principal's responsibility, provided that the price paid was not meager; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

If the order was to buy meat worth one dirham, and he bought the fat of the stomach or tail (chaktti), or if the order was for tail fat and he bought stomach fat, or vice versa, it shall not be binding upon the principal. This is in *Siraj al-Wahaj*. If an agent is appointed to buy meat and he buys roasted or cooked meat, it shall not be binding upon the principal, unless the traveler is staying in an inn, in which case it is so construed. If he is appointed as an agent to buy fish worth one dirham, this agency pertains to large, fresh fish. If an order is given to buy the head (siri), it is construed as the head of a goat only, not of a cow or camel, etc., and not roasted but raw; this is in *Siraj al-Wahaj*. I (the translator) say that in Urdu usage, it includes both sheep and goat and is construed as raw, unless the custom of a specific place is as mentioned in the book. Allah knows best. In appointing an agent for buying eggs, only chicken eggs are intended; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If an agent is appointed to buy milk, it refers to the milk commonly available in the city, such as from goats, cows, buffaloes, etc. The same rule applies to fat. If all types of milk are sold equally, i.e., all are customary, it shall be construed as any of them; this is written in *Al-Hawi*. If an agent is appointed to buy oil, it applies to every kind of oil sold in the market. The same rule applies to 'khawa' (a food item); this is written in *Al-Zakhirah*. If someone is given dirhams and ordered to buy food (ta'am), it is written in the book of Imam Muhammad (RA) that it refers to wheat and its flour. Sheikh-ul-Islam Khwahar Zada said that if the dirhams are so many that only wheat is usually bought with them, they shall not be construed as flour or bread. If they are few, such that flour or wheat cannot be bought with them, then only bread is intended. If they are of a moderate amount, then wheat and flour are intended, not bread. The scholars (mashaikh) said that this is according to their local custom ('urf). However, in our custom, the word

'ta'am' is used for cooked items like cooked or roasted meat, or something eaten with bread. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

Sadr al-Shahid stated that the fatwa is based on this. If he was not given dirhams and was told to buy food, it will not fall upon the principal because he ordered the purchase of a measurable (kayli) item without specifying the quantity. This is written in *Al-Tabyin*. If an order was given to buy a ram (kabsh)[1] and he bought a ewe (na'jah), the principal shall not become its owner. If an agent was appointed to buy noble horses ('ataq) and he bought a young goat (jadi), it shall not belong to the principal. This is in *Al-Badai'*. If an agent was appointed to buy a horse or a pack-horse (barzun) and the price was specified, and the agent bought a mare, it shall not be valid for a city-dwelling principal, but it shall be valid for villagers who rear mares. In the case of mules, if a female is bought, it is permissible for both city and village principals, unless the principal explicitly forbade it and the agent bought a female in opposition, or vice versa; then it is certainly impermissible. This is in *Siraj al-Wahaj*. The agency for cattle (baqar) and according to *Al-Jami'*, the agency for 'baqarah', applies to both male and female, and this is the correct[2] view. The translator says: In Urdu, the name 'gaaye' (cow) is for the female and 'bail' (ox) ...

---

1. There is a distinction between male and female for 'kabsh' and 'dunba', and between large and small for 'ataq' and 'jadi'. See the introduction.
2. The statement is correct because 'baqar' and 'baqarah' are collective nouns (ism-e-jins), unlike 'thawr' (bull) and 'mai' (ox), for example.

कहा कि मेरे लिए एक खादिम एक हज़ार दिरहम में खरीद दे, तो इसमें गुलाम और बांदी (दासी) दोनों शामिल हैं, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। मैं कहता हूँ (अनुवादक): उर्दू भाषा में यह शब्द केवल गुलाम (पुरुष दास) के लिए बोला जाएगा। वल्लाहु आलम। यदि किसी को एक दिरहम का मांस खरीदने के लिए वकील बनाया और उसने भेड़, गाय या ऊंट का मांस खरीद लिया, तो यह मुवक्किल (नियोक्ता) की ज़िम्मेदारी होगी। लेकिन यदि उसने ओझ (ओझरी), तिल्ली, सिरी, पाए, नमकीन मांस, पक्षियों का मांस, जंगली जानवरों का मांस, जीवित बकरी, ज़बह की हुई या बिना साफ़ की हुई बकरी खरीदी, तो वह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी नहीं होगी। और यदि ज़बह की हुई साफ़ बकरी खरीदी तो वह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी होगी, लेकिन बशर्ते कि उसकी कीमत कम न दी गई हो; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

यदि यह आदेश दिया कि एक दिरहम का मांस खरीद दे, और उसने पेट या चक्ती (दुम) की चर्बी खरीदी, या चक्ती का आदेश था और उसने चर्बी खरीदी, या चर्बी का आदेश था और उसने चक्ती खरीदी, तो यह मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगा। यह 'सिराज अल-वहाज' में है। और यदि मांस खरीदने के लिए वकील बनाया और उसने भुना हुआ या पका हुआ मांस खरीद लिया, तो मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगा, लेकिन यदि मुसाफ़िर सराय में ठहरा हो तो इसी पर महमूल (लागू) होगा। और एक दिरहम की मछली खरीदने का वकील बनाया तो यह वकालत बड़ी ताज़ी मछली से संबंधित है। और यदि सिरी खरीदने का आदेश दिया तो यह केवल बकरी की सिरी पर महमूल होगा, न कि गाय या ऊंट आदि की सिरी पर, और भुनी हुई पर भी नहीं बल्कि कच्ची पर; यह 'सिराज अल-वहाज' में है। मैं कहता हूँ (अनुवादक): उर्दू के प्रयोग में इसमें भेड़ और बकरी दोनों शामिल हैं और कच्ची पर महमूल है, सिवाय इसके कि किसी विशेष स्थान का रिवाज वैसा हो जैसा किताब में उल्लेखित है। वल्लाहु आलम। अंडे खरीदने के लिए वकील बनाने में केवल मुर्ग़ी के अंडे मुराद (अभिप्राय) होंगे, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और यदि दूध खरीदने के लिए वकील बनाया, तो शहर में जो दूध प्रचलित हो (बकरी, गाय, भैंस आदि का) वही मुराद होगा। और चर्बी का भी यही नियम है। और यदि सभी प्रकार का दूध बराबर बिकता हो यानी सभी प्रचलित हों, तो सभी पर महमूल होगा, यह 'हावी' में लिखा है। और यदि तेल खरीदने का वकील बनाया, तो बाज़ार में बिकने वाले हर तेल पर महमूल है। और यही नियम 'खावा' (एक प्रकार का खाद्य पदार्थ) का है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी को दिरहम देकर भोजन (तआम) खरीदने का आदेश दिया, तो इमाम मुहम्मद की किताब में लिखा है कि

इससे गेहूँ और उसका आटा मुराद होगा। और शेख-उल-इस्लाम ख्वाहर ज़ादा ने फ़रमाया कि यदि दिरहम इतने अधिक हों कि उनसे गेहूँ ही खरीदे जाते हों, तो उन्हें आटे और रोटी पर महमूल नहीं किया जाएगा। और यदि कम हों कि उनसे आटा या गेहूँ नहीं खरीदे जा सकते, तो केवल रोटी मुराद होगी। और यदि औसत दर्जे के हों तो गेहूँ और आटा मुराद होगा, न कि रोटी। और मशाइख (विद्वानों) ने फ़रमाया कि यह उनके रिवाज (उर्फ़) के अनुसार है। लेकिन हमारे रिवाज में 'तआम' शब्द पकी हुई चीज़ जैसे पका हुआ या भुना हुआ मांस या उस चीज़ के लिए बोला जाता है जो रोटी के साथ खाई जाती है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

सद्रुश-शहीद ने फ़रमाया कि इसी पर फ़तवा है। और यदि उसे दिरहम नहीं दिए और कहा कि भोजन खरीद दे, तो यह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी नहीं होगी क्योंकि उसने माप (कैली) वाली चीज़ खरीदने का आदेश दिया और उसकी मात्रा नहीं बताई। यह 'तबीन' में लिखा है। यदि कब्श[1] (भेड़ा) खरीदने का आदेश दिया और उसने नअजा (भेड़) खरीदी, तो मुवक्किल उसका मालिक नहीं होगा। और यदि अताक़ (श्रेष्ठ घोड़े) खरीदने का वकील बनाया और उसने जदी (बकरी का बच्चा) खरीदा, तो वह मुवक्किल का नहीं होगा। यह 'बदाए' में है। यदि घोड़ा या बरज़ून (तुर्की घोड़ा) खरीदने का वकील बनाया और कीमत तय कर दी, फिर वकील ने मादा घोड़ा खरीद लिया, तो यह शहरी मुवक्किल पर लागू नहीं होगा, लेकिन देहात वालों के लिए जो मादा घोड़े पालते हैं, लागू होगा। और खच्चरों में यदि मादा खरीदी जाए तो शहरी और देहाती दोनों मुवक्किलों के लिए जायज़ है, जब तक कि मुवक्किल ने मना न किया हो और वकील ने खिलाफ़त करके मादा खरीदी हो या इसके विपरीत, तो अलबत्ता नाजायज़ है। यह 'सिराज अल-वहाज' में है। 'बक़र' (गाय की प्रजाति) की वकालत और 'जामे' के अनुसार 'बक़रा' की वकालत नर और मादा दोनों पर लागू होगी, और यही [2] सही है। अनुवादक कहते हैं: उर्दू में 'गाय' नाम से मादा और 'बैल' ...

---

1. कब्श और दुंबा में नर-मादा का अंतर है, और अताक़ व जदी में बड़े-छोटे का। भूमिका देखें।
2. यह कथन सही है क्योंकि 'बक़र' और 'बक़रा' जातिवाचक संज्ञा (इस्म-ए-जिंस) हैं, इसके विपरीत जैसे 'सौर' और बैल आदि।

کہا کہ میرے واسطے ایک خادم ہزار درہم کو خرید دے تو یہ غلام و باندی دونوں کو شامل ہے کذا فی الذخیرہ قلت اردو زبان میں صرف غلام پر بولا جائے گا واللہ کو اطلاع العرب اگر اس واسطے وکیل کیا کہ ایک درہم کا گوشت خرید دے پس اس نے بھیڑ یا گائے یا اونٹ کا گوشت خرید دیا تو موکل کے ذمہ ہو گا اور اگر اوجھ یا تلی یا سری یا پائے یا نمک دار گوشت یا چڑیوں کا گوشت یا وحشی جانوروں کا گوشت یا زندہ بکری یا ذبح کی گئی یا بے صاف کی ہوئی بکری خریدی تو موکل کے ذمہ نہ ہوگی اور اگر ذبح کی ہوئی صاف بکری خریدی تو موکل کے ذمہ ہوگی لیکن اگر ثمن قلیل دیا ہو تو نہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر یہ حکم دیا کہ ایک درہم کا گوشت خرید دے پس اس نے پیٹ یا چکتی کی چربی خریدی یا چکتی کا حکم دیا تھا اور اس نے چربی خریدی یا چربی کا حکم دیا تھا اور اس نے چکتی خریدی تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگی یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر گوشت خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے بھنا ہوا یا پکا ہوا خرید دیا تو موکل کو لازم نہ ہوگا لیکن اگر مسافر سرائے میں اترا ہو تو اسی پر محمول ہے اور ایک درہم کی مچھلی خریدنے کا وکیل کیا تو یہ وکالت بڑی تازی مچھلی سے متعلق ہے اور اگر سری خریدنے کا حکم کیا تو صرف بکری کی سری پر محمول ہے نہ گائے و اونٹ وغیرہ پر اور بھنی پر نہ کچی پر یہ سراج الوہاج میں ہے قلت اردو اطلاق میں بھیڑی و بکری دونوں کو شامل ہے اور کچی پر محمول ہے الا یہ کہ کسی خاص مقام کا رواج مثل مذکور کتاب کے ہو واللہ اعلم۔ انڈے خریدنے کے واسطے وکیل کرنے میں صرف خاص مرغی کے انڈے مراد ہوں گے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر دودھ خریدنے کے واسطے وکیل کیا تو جو دودھ شہر میں متعارف ہو بکری گائے بھینس وغیرہ کا مراد ہوگا اور یہی حکم چربی کا ہے

اور اگر سب دودھ برابر بکتے ہوں یعنی سب متعارف ہوں تو سب پر محمول ہوگا یہ حاوی میں لکھا ہے اور اگر تیل خریدنے کا وکیل کیا تو ہر تیل پر جو بازار میں بکتا ہے محمول ہے اور یہی حکم خواکا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر کسی کو درہم دے کر طعام خرید دینے کا حکم کیا تو کتاب امام محمدؒ میں لکھا ہے کہ گیہوں اور اس کا آٹا مراد ہوگا اور شیخ الاسلام خواہر زادہ نے فرمایا کہ اگر درہم اس قدر زیادہ ہوں کہ ان سے گیہوں ہی خریدے جایا کرتے ہیں تو آٹے اور روٹی پر حمل نہ کیا جائے گا اور اگر تھوڑے ہوں کہ ان سے آٹا یا گیہوں نہیں خریدے جاتے ہیں تو فقط روٹی مراد ہوگی اور اگر اوسط درجہ میں ہوں تو گیہوں اور آٹا مراد ہوگا نہ روٹی اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ ان کے عرف کے موافق ہے لیکن ہمارے عرف میں طعام کا لفظ پختہ چیز پر مثل گوشت پختہ یا بھنے ہوئے کے یا جو روٹی کے ساتھ کھایا جاتا ہے بولتے ہیں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

صدر الشہید نے فرمایا کہ اسی پر فتویٰ ہے اور اگر اس کو درہم نہ دیئے اور کہا کہ طعام خرید دے تو موکل کے ذمہ نہ پڑے گا کیونکہ اس نے کیلی چیز خریدنے کا حکم کیا اور مقدار نہ بتلائی یہ تبیین میں لکھا ہے اگر کبش[1] خریدنے کا حکم کیا اور اس نے نعجہ خریدی تو موکل اس کا مالک نہ ہوگا اور اگر عتاق خریدنے کا وکیل کیا اور اس نے جدی خریدی تو موکل کی نہ ہوگی یہ بدائع میں ہے اگر گھوڑا یا برذوں خریدنے کا وکیل کیا اور ثمن بیان کر دیا پس وکیل نے گھوڑوں یا برذوں کی مادہ خرید دی تو شہری موکل پر نافذ نہ ہوگی اور دیہاتیوں کے واسطے جو مادیاں پالتے ہیں نافذ ہوگی اور خچروں میں اگر مادہ خرید دے تو شہری و دیہاتی دونوں موکلوں کے واسطے جائز ہے مگر آنکہ موکل نے نہ کہا ہو اور وکیل نے مخالفت کر کے مادہ خریدی یا بالعکس تو البتہ نا جائز ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور بقر کی وکالت اور بر دلیۃ الجامع بقرہ کی وکالت نر و مادہ دونوں پر واقع ہو گی اور یہی [2] صحیح ہے قال المترجم۔ اردو میں گائے کے نام سے مادہ اور بیل

1۔ کبش دنبہ میں نر مادہ کا فرق ہے اور عتاق و جدی میں بڑے چھوٹے کا اور مقدمہ دیکھو۔ 2۔ قولہ صحیح کیونکہ بقر و بقرہ اسم جنس ہے بخلاف ثور و مئی بیل کے مثلاً۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 385 | Kitab al-Wakalat (The Book of Agency)

...it will refer to the male, not the female, and Allah knows best. 'Zumra' (birds) includes both male and female, whereas 'Dajajah' (hen) refers only to the female. An agency for 'Ba'ir' (camel) pertains only to the male camel, and for 'Naqa' only to the female camel. An agency for 'Baqar' (cow/ox) does not include 'Jamoos' (buffalo), even though buffaloes are of the same genus; as stated in 'Al-Bada'i'. If a common laborer (Qalizi) appoints another as an agent to buy a donkey, and the agent buys a riding mule suitable for city-dwellers and not used for manual labor, it shall not be binding upon the principal. However, if a price was specified and the agent bought a donkey for that price, or a price equal to or less than it, or an amount exceeding it within the range of a common loss people usually bear, then it shall be binding on the principal. If it is contrary to this, it shall fall upon the agent; this is mentioned in 'Siraj al-Wahaj'. If an agent is appointed to buy sacrificial animals, this agency is restricted to the days of sacrifice (the three days of Eid). If bought during those days, it belongs to the principal; otherwise, it belongs to the agent. Similarly, an agency to buy coal or ice is restricted to the respective seasons of that year. For instance, ice is restricted to the summer days; if bought in the next year's season, it is not valid. If someone is commissioned to buy a black cow for sacrifice and buys a white or red one, it shall be binding on the principal. If commanded to buy a female cow and he buys a male, it is not valid, and the same ruling applies to goats. If the word 'Baqar' was used without specifying female, it will be binding on the principal. If commanded to buy a horned ram for sacrifice and he buys one without horns, it shall not be binding on the principal; this is mentioned in 'Wajiz Kurdari'.

A person gave ten dirhams to another and commanded him to buy wheat for sowing, providing the dirhams for that purpose. The agent bought the wheat. The scholars (Mashaikh) stated that if he bought the wheat during the sowing season but sowed it at the wrong time, the purchase is binding on the principal, and the agent is liable for an equivalent amount of wheat. However, if the agent bought the wheat out of season, he has bought it for himself and must return the principal's dirhams; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone is commanded to buy a donkey for their own use, it is understood to be a donkey suitable for the principal to ride. Thus, if the principal is, for example, a Judge (Qazi) and the agent buys a mule with a docked tail or ears, it is not valid; but if the principal is a commoner (Qalizi), it is valid; this is mentioned in 'Khazanat al-Muftin'. If a person becomes an agent to buy a Sudanese (Habshi) slave and uses the allocated funds for himself, then buys a slave with his own money, the

slave belongs to the agent, and this is the preferred legal opinion. However, if he buys the slave and gives him to the principal, and subsequently pays the seller with other dirhams after spending the original ones, it is valid; this is in 'Al-Khulasa'. If someone is appointed as an agent to buy a specific house and he buys only half of it, and then the principal buys the other half, the half bought by the agent cannot be made binding on the principal. But if the principal buys half the house first, and then the agent buys the remaining half, it is valid. If the half initially bought by the principal is later legally reclaimed (by a third party), the principal has the option to return the remaining half bought by the agent. If the principal buys the whole house and then half is legally reclaimed, he may return the rest; this is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'.

If an agent is commissioned to buy two specific slaves for one thousand dirhams, and he buys one slave for six hundred dirhams, it shall not be binding upon the principal.

If someone is appointed as an agent to buy a specific slave and he buys only half, the purchase shall remain suspended until...

---

1. Note: 'Option' (ikhtiyar) because the agent's purchase is like the principal's, and if the principal buys the whole house...

के नाम से नर मुराद होगा न कि मादा, वल्लाहु आलम। 'वजाज' नर और मादा दोनों को शामिल है और 'दजाजह' यानी मुर्गी सिर्फ मादा के लिए बोला जाएगा। ऊँट (बईर) की वकालत सिर्फ नर ऊँट पर और 'नाका' की वकालत सिर्फ ऊँटनी पर लागू होगी। गाय (बक़र) की वकालत 'जामूस' यानी भैंस पर लागू नहीं होगी, भले ही भैंस उसी नस्ल से हो, जैसा कि 'बदाए' में उल्लेख है। अगर किसी श्रमिक (क़ालीज़ी) ने दूसरे को गधा खरीदने का वकील बनाया और उसने सवारी का खच्चर खरीद लिया जो शहर वालों के काम आता है और बोझा ढोने के काम में नहीं लिया जाता, तो वह मुअक्किल (नियोक्ता) की ज़िम्मेदारी नहीं होगी। लेकिन अगर कीमत तय कर दी गई और वकील ने उस कीमत पर गधा खरीदा जिसकी कीमत तय राशि के बराबर या कम है, या उतनी अधिक है जितना घाटा लोग सामान्यतः सह लेते हैं, तो वह मुअक्किल के ज़िम्मे होगा। यदि इसके विपरीत हो, तो वकील के ज़िम्मे होगा; ऐसा 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। अगर कुर्बानी के जानवर खरीदने का वकील बनाया, तो यह वकालत कुर्बानी के दिनों (तीन दिन) तक सीमित होगी। अगर उन दिनों में खरीदा तो मुअक्किल का होगा, वरना वकील का। इसी प्रकार कोयला और बर्फ खरीदने की वकालत उसी वर्ष के अपने-अपने मौसम तक सीमित होगी। उदाहरण के लिए, बर्फ गर्मियों के दिनों तक होगी; यदि अगले वर्ष के मौसम में खरीदी गई तो जायज़ नहीं है। अगर कुर्बानी के लिए काली गाय खरीदने का वकील बनाया और उसने सफेद या लाल खरीदी, तो वह मुअक्किल के ज़िम्मे होगी। और अगर मादा गाय का हुक्म दिया और उसने नर खरीदा तो नहीं, और यही नियम बकरी का है। अगर केवल 'बक़र' (गाय/बैल) शब्द कहा और मादा नहीं कहा, तो वह मुअक्किल के ज़िम्मे होगी। और अगर सींगों वाला मेंढा कुर्बानी के लिए खरीदने का हुक्म दिया और उसने बिना सींग वाला खरीदा, तो मुअक्किल के ज़िम्मे नहीं होगा; यह 'वजीज़ कुर्दिरी' में लिखा है।

एक व्यक्ति को दस दिरहम देकर हुक्म दिया कि उसके लिए बोने के वास्ते गेहूँ खरीदे और उसे दिरहम दे दिए। वकील ने गेहूँ खरीदे। विद्वानों ने कहा है कि यदि उसने गेहूँ बोने के दिनों में खरीदे और उन्हें गलत समय पर बोया, तो खरीदारी मुअक्किल के ज़िम्मे होगी और वकील पर उतने ही गेहूँ अनिवार्य होंगे। और यदि वकील ने बेवक़्त (बिना मौसम) गेहूँ खरीदे, तो उसने अपने लिए खरीदे और मुअक्किल के दिरहम उसे वापस कर दे; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। अगर किसी को अपने लिए गधा खरीदने का हुक्म दिया, तो यह उस तरह के गधे के संदर्भ में समझा जाता है जिस पर हुक्म देने वाला सवारी करता है। यदि हुक्म देने वाला उदाहरण के तौर पर काज़ी हो और वकील ने कटी हुई

पूँछ और कान वाला खच्चर खरीद लिया तो जायज़ नहीं है, और अगर वह श्रमिक हो तो जायज़ है; यह 'ख़ज़ानत अल-मुफ़्तीन' में लिखा है। अगर कोई हब्शी गुलाम खरीदने का वकील बना और उसने गुलाम की कीमत अपने खर्च में ले ली और गुलाम अपने पास से खरीद दिया, तो गुलाम वकील का होगा और यही सही मत है। और अगर गुलाम खरीदकर मुअक्किल को दे दिया, फिर विक्रेता (बाये) को वह दाम अपने खर्च में लाने के बाद दूसरे दिरहम अदा कर दिए तो जायज़ है; यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। अगर किसी को एक विशेष घर खरीदने का वकील बनाया और उसने आधा खरीद लिया, फिर मुअक्किल ने बाकी आधा खरीदा, तो वकील द्वारा खरीदा गया आधा मुअक्किल के ज़िम्मे अनिवार्य नहीं हो सकता। और अगर मुअक्किल ने पहले आधा घर खरीदा, फिर बाकी आधा वकील ने खरीदा, तो जायज़ है। फिर अगर वह आधा जिसे मुअक्किल ने पहले खरीदा था, कानूनी तौर पर किसी और का साबित हो गया, तो उसे अधिकार होगा कि वकील द्वारा खरीदा गया बाकी आधा वापस कर दे। और अगर मुअक्किल पूरा घर खरीद ले और फिर आधा किसी और का हक साबित हो जाए, तो वह बाकी वापस कर सकता है; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

अगर दो विशिष्ट गुलामों को खरीदने के लिए वकील बनाया कि एक हज़ार दिरहम में खरीदे, फिर उसने एक गुलाम छह सौ दिरहम में खरीद लिया, तो मुअक्किल के लिए यह अनिवार्य नहीं होगा।

अगर किसी विशेष गुलाम को खरीदने का वकील बनाया गया और उसने आधा खरीद लिया, तो खरीद स्थगित रहेगी यदि विवाद से पहले उसने...

---

1. 'इख्तियार' (अधिकार) क्योंकि वकील की खरीद मुअक्किल की तरह है और अगर मुअक्किल पूरा घर खरीदे...

کے نام سے زمراد ہو گا نہ مادہ واللہ اعلم۔ وجاج نر و مادہ دونوں کو شامل ہے اور دجاجہ یعنی مرغی صرف مادہ پر بولی جائے گی اور بعیر کی وکالت صرف اونٹ پر اور ناقہ کی وکالت صرف اونٹنی پر واقع ہو گی اور بقر کی وکالت جاموس یعنی بھینس پر واقع نہ ہو گی اگرچہ جاموس اسی جنس سے ہے کذا فی البدائع اگر کسی قالیزی نے دوسرے کو ایک گدھا خریدنے کا وکیل کیا اور اس نے سواری کا خچر جو شہر والوں کے کام آتا ہے اور کام کاج میں نہیں چلایا جاتا ہے خرید دیا تو موکل کے ذمہ نہ ہو گا پس اگر ثمن بتلا دیا اور وکیل نے اس ثمن سے ایک گدھا خریدا کہ جس کی قیمت ثمن کے برابر یا کم ہے یا اس قدر زیادہ ہے کہ جس قدر خسارہ لوگ اس میں اٹھا لیتے ہیں تو موکل کے ذمہ ہو گا اور اگر اس کے برخلاف ہو تو وکیل کے ذمہ پڑے گا سراج الوہاج میں لکھا ہے اور اگر قربانی کے جانور خریدنے کا وکیل کیا تو یہ وکالت ایام قربانی تک مقید ہو گی یعنی ان تین دن تک خرید دیا تو موکل کا ہے ورنہ وکیل کا ہے اور کوئلہ اور برف خریدنے کی وکالت اسی سال کے اپنے اپنے موسم کے ساتھ مقید ہو گی یعنی برف مثلاً گرمیوں کے دنوں تک ہو گا اور اگر دوسرے سال اس کے موسم میں خرید دیا تو جائز نہیں ہے اور اگر قربانی کی گائے سیاہ خریدنے کا وکیل کیا اور اس نے سپید یا سرخ خریدی تو موکل کے ذمہ پڑے گی اور اگر مادہ گائے کا حکم کیا اور اس نے نر خریدا تو نہیں اور یہی حکم بکری کا ہے اور اگر صرف بقر کا لفظ کہا اور بقر مادہ نہ کہا تو موکل کے ذمہ پڑے گی اور اگر سینگوں دار مینڈھا قربانی کے واسطے خریدنے کا حکم کیا اور اس نے بے سینگوں والا خرید دیا تو موکل کے ذمہ نہ ہو گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے۔

ایک شخص کو دس درہم دے کر حکم کیا کہ اس کے گیہوں بونے کے واسطے خرید دے اور اس کو درہم دے دیئے تاکہ بودے پس وکیل نے گیہوں خریدے مشائخ نے فرمایا کہ اگر اس نے گیہوں بونے کے دنوں میں خریدے اور ان کو بے وقت بویا تو خریداری موکل کے ذمہ ہو گی اور وکیل پر اسی قدر گیہوں لازم ہوں گے اور اگر وکیل نے بے وقت گیہوں خریدے تو اس نے اپنے واسطے خریدے اور موکل کے درہم اس کو واپس دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر کسی کو اپنے واسطے ایک گدھا خریدنے کا حکم کیا تو یہ حکم ایسے گدھے کی نسبت سمجھا جاتا ہے جس پر حکم دینے والا سوار ہوتا ہے پس اگر حکم دینے والا مثلاً قاضی ہو اور وکیل نے دم کٹا اور کان کٹا خچر خرید دیا تو جائز نہیں ہے اور اگر قالیزی ہو تو جائز ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر حبشی غلام خریدنے کا کوئی شخص وکیل ہوا اور اس نے غلام کے دام اپنے صرف میں کر لئے اور غلام اپنے پاس سے خرید دیا تو غلام وکیل کا ہو گا اور یہی مختار ہے اور اگر غلام خرید کر موکل کو دے دیا پھر بائع کو وہ دام اپنے خرچ میں لانے کے بعد دوسرے درہم ادا کر دے تو جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کسی کو ایک خاص گھر خریدنے کا وکیل کیا پس اس نے آدھا خرید دیا پھر موکل نے باقی آدھا خرید لیا تو وکیل کا آدھا موکل کے ذمہ لازم نہیں ہو سکتا ہے اور اگر موکل نے پہلے آدھا گھر خریدا پھر باقی آدھا وکیل نے خرید دیا تو جائز ہے پھر اگر وہ آدھا جو موکل نے پہلے خرید لیا تھا استحقاق ثابت کر کے لے لیا گیا تو اس کو اختیار ہو گا کہ باقی آدھا وکیل کا خریدا ہوا واپس کر دے اور اگر موکل سب گھر مول لے پھر آدھا استحقاق میں لیا جائے تو باقی واپس کر سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

اگر دو معین غلاموں کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا کہ ہزار درہم کو خرید دے پھر اس نے ایک غلام چھ سو درہم کو خرید دیا تو موکل کو لازم نہ ہو گا ۞

اگر کسی خاص غلام کے خریدنے کا وکیل کیا گیا اور اس نے آدھا خرید لیا تو خرید موقوف رہے گی اگر خصومت سے پہلے اس ---

---

1. قولہ اختیار کیونکہ وکیل کی خرید مثل موکل کے ہے اور اگر موکل سب گھر خریدے---

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 (386) Book of Agency (Kitab al-Wakala)

...If he also bought the remaining half, it will be binding upon the principal (muwakkil) according to our three masters (Imams). However, if the principal disputes with the agent (wakil) before the agent has bought the remainder, and the judge (Qadi) rules it as binding upon the agent, and then the agent buys the rest, it will unanimously be the agent's responsibility. This rule applies to everything which incurs damage or defect by being partitioned, such as a female slave, a slave, cloth, etc. But if the agent was appointed to buy something that does not incur damage or defect by being partitioned, and the agent buys half, it becomes binding upon the principal, and there is no need to wait until the rest is purchased. For example, if a hundred dirhams were given for one 'kur' (a measure) of wheat and the agent bought half a 'kur' for fifty dirhams, it is permissible. If a thousand dirhams were given to buy two slaves, and the agent bought each for five hundred dirhams, it is unanimously binding upon the principal. Similarly, if appointed to buy a group of slaves and he bought one, the same ruling applies; this is stated in 'Bada'i'. If an agent was appointed to buy two specific slaves for a thousand dirhams, and he bought one for six hundred dirhams, it will not be binding upon the principal provided it was bought for more than its proportionate share of the thousand. If bought according to or for less than its share, it is binding upon the principal. If he later buys the remaining slave with the remaining money, the principal must take both; this is in 'Hawi'. If a person was ordered to buy a house for a thousand dirhams, and the agent bought half of such a house which the principal had inherited along with his brother, it is permissible; this is in 'Khizanat al-Muftin'. If a person was ordered to buy half of an undivided (musha') house for a thousand dirhams, and the buyer purchased it and then partitioned it with the seller, the purchase is valid but the partition is void. If agency concerns items sold by measure or weight, then both buying and partitioning are permissible; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone appointed an agent to buy a house (dar) and he bought a property without a building, it is permissible because 'dar' is a name for a plot of land. This ruling applies when such a plot was originally built upon but then fell into ruin and became an open field. If he bought a field that never had a building, it is not permissible because it is not called a 'dar'. I say (the author) that according to our custom (urf), it will not be binding on the principal in either case, because a field in our custom is not called a 'dar' under any circumstances; this is in 'Muhit al-Sarakhsi'.

If an agent was appointed to buy ten ratls (a weight) of meat for one dirham, and he bought twenty ratls for one dirham, even though such meat usually sells at ten ratls per dirham, then according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), the principal must take ten ratls for half a dirham. If that meat does not normally sell at ten ratls per dirham, then by consensus, all the meat belongs to the agent. The 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad) said that the entire twenty ratls would be binding on the principal; this is in 'Siraj al-Wahaj'. If a person was given one dirham and ordered to buy some bread and some meat with it, the scholars said the legal stratagem (hila) in this case is to tell the butcher to buy half a dirham's worth of bread for himself, then the agent buys half a dirham's worth of bread and half a dirham's worth of meat from him and pays the full dirham. Or, he could order the baker to buy half a dirham's worth of meat for himself and then buy it from him in the same manner; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If a person appointed another as an agent to buy one 'Harawi' cloth for ten dirhams, and the agent bought two Harawi cloths for ten dirhams when each is worth ten dirhams, then according to Imam al-A'zam, it is not binding on the principal to take either of them. And if he was ordered to buy a specific piece of cloth and the rest of the situation is the same, (the ruling remains) because preference (tarjih) is not possible.

...ने शेष आधा भी खरीद लिया तो हमारे तीन साथियों (इमामों) के अनुसार मुवक्किल (मुख्य व्यक्ति) पर अनिवार्य होगा। और यदि मुवक्किल ने वकील से विवाद किया और वकील ने अभी तक शेष नहीं खरीदा है और काज़ी (न्यायाधीश) ने इसे वकील की ज़िम्मेदारी ठहराया, फिर वकील ने शेष खरीदा, तो सर्वसम्मति (इज्मा) के अनुसार यह वकील की ही ज़िम्मेदारी होगी। और यही नियम हर उस चीज़ में है जिसके टुकड़े करने से नुकसान या दोष आता है, जैसे दासी, गुलाम, कपड़ा आदि। और यदि ऐसी चीज़ खरीदने के लिए वकील बनाया गया जिसके टुकड़े करने में कोई नुकसान या दोष नहीं है, और वकील ने आधी चीज़ खरीदी, तो वह मुवक्किल पर अनिवार्य होगी और बाकी के खरीदने तक इंतज़ार नहीं किया जाएगा। उदाहरण के लिए, एक 'कुर' (माप) गेहूँ के लिए सौ दिरहम दिए और वकील ने आधा 'कुर' पचास दिरहम में खरीद लिया, तो यह जायज़ है। और यदि दो गुलामों को खरीदने के लिए एक हज़ार दिरहम दिए और उसने एक-एक को पाँच-पाँच सौ में खरीदा, तो सर्वसम्मति से मुवक्किल पर अनिवार्य होगा। इसी तरह यदि गुलामों के एक समूह को खरीदने के लिए वकील बनाया गया और उसने एक खरीदा, तो भी यही नियम है, यह 'बदाइ' में लिखा है। और यदि दो विशिष्ट गुलामों को खरीदने के लिए वकील बनाया गया कि हज़ार दिरहम में खरीद दे, फिर उसने एक गुलाम छह सौ दिरहम में खरीदा, तो मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगा, बशर्ते कि उसने हज़ार के हिस्से से ज़्यादा में खरीदा हो। और यदि हिस्से के अनुसार या कम पर खरीदा हो, तो मुवक्किल पर अनिवार्य होगा। और यदि शेष गुलाम भी बाकी बचे दामों में खरीद लिए, तो मुवक्किल को दोनों लेने पड़ेंगे, यह 'हावी' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति को एक घर हज़ार दिरहम में खरीदने का आदेश दिया गया, और वकील ने उस घर का आधा हिस्सा खरीदा जिसका मुवक्किल अपने भाई के साथ वारिस था, तो यह जायज़ है, यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। यदि किसी को आदेश दिया गया कि गैर-बँटा हुआ (मुशअ) घर का आधा हिस्सा मेरे लिए हज़ार दिरहम में खरीद ले, और खरीदार ने खरीद कर विक्रेता के साथ बँटवारा कर लिया, तो खरीद जायज़ है लेकिन बँटवारा अमान्य (बातिल) है। और यदि ऐसी चीज़ में वकालत हो जो नापी या तौली जाती है, तो खरीदना और बाँटना सब जायज़ है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी ने घर (दार) खरीदने के लिए वकील बनाया और उसने ऐसा घर खरीदा जिसमें इमारत नहीं थी, तो यह जायज़ है क्योंकि 'दार' खाली ज़मीन के मैदान को भी कहते हैं। और यह नियम उस स्थिति में है जब ऐसा मैदान खरीदा गया जहाँ पहले इमारत थी फिर खंडहर होकर मैदान बन गया। और यदि ऐसा मैदान खरीदा जिस पर कभी इमारत थी ही नहीं,

तो जायज़ नहीं है क्योंकि वह 'दार' नहीं कहलाता। मैं (लेखक) कहता हूँ कि हमारे रिवाज (उर्फ़) के अनुसार दोनों स्थितियों में मुवक्किल पर अनिवार्य नहीं होगा क्योंकि हमारे यहाँ मैदान किसी भी हाल में 'दार' नहीं कहलाता, यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है।

यदि दस रतल (वज़न) मांस एक दिरहम में खरीदने के लिए वकील बनाया गया और उसने बीस रतल एक दिरहम में खरीदा, जबकि वैसा मांस दस रतल एक दिरहम का ही बिकता है, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार मुवक्किल को उसमें से दस रतल आधे दिरहम में लेना पड़ेगा। और यदि वह मांस दस रतल एक दिरहम का न बिकता हो, तो सर्वसम्मति से पूरा मांस वकील को ही लेना पड़ेगा। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने कहा कि पूरे बीस रतल मुवक्किल पर अनिवार्य होंगे, यह 'सिराजुल वहाज' में है। एक व्यक्ति को एक दिरहम देकर आदेश दिया गया कि इसमें से कुछ की रोटी और कुछ का मांस खरीद लाए, तो उलेमा ने कहा कि इस स्थिति में उपाय (हीला) यह है कि वह कसाई से कहे कि तू अपने लिए आधे दिरहम की रोटी खरीद ला, फिर यह वकील उससे आधे दिरहम की रोटी और आधे दिरहम का मांस खरीद कर पूरा दिरहम उसे दे दे, या रोटी वाले को अपने लिए आधे दिरहम का मांस खरीदने का आदेश दे, फिर उसी तरह उससे खरीद ले, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को दस दिरहम देकर एक 'हरवी' कपड़ा खरीदने के लिए वकील बनाया और उसने दो हरवी कपड़े दस दिरहम में खरीदे जबकि हर एक दस दिरहम का होता है, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार मुवक्किल पर इनमें से कोई भी लेना अनिवार्य नहीं होगा। और यदि उसे किसी विशिष्ट कपड़े को खरीदने का आदेश दिया गया था और बाकी मामला वही है, तो (भी यही नियम है) क्योंकि प्राथमिकता (तरजीह) संभव नहीं है।

نے باقی آدھا بھی خرید دیا تو ہمارے اصحاب ثلاثہ کے نزدیک موکل کے ذمہ لازم ہو گا اور اگر موکل نے وکیل سے خصومت کی اور وکیل نے ہنوز باقی نہیں خریدا ہے اور قاضی نے وکیل کے ذمہ لازم کیا پھر وکیل نے باقی خریدا تو بالاجماع وکیل کے ذمہ پڑے گا اور یہی حکم ہر چیز میں ہے جس کے ٹکڑے کرنے میں ضرر یا عیب آ جاتا ہے جیسے باندی، غلام، کپڑا وغیرہ اور اگر ایسی چیز کے خریدنے کا وکیل کیا کہ جس کے ٹکڑے کرنا ضرر یا عیب نہیں ہے پس وکیل نے آدھی چیز خریدی تو موکل کے ذمہ لازم ہوگی اور باقی کے خریدنے کے وقت تک توقف نہ ہوگا مثلاً سو درہم ایک کُر گیہوں کے واسطے دیئے اور وکیل نے آدھا کُر پچاس درہم کو خرید دیا تو جائز ہے اور اگر ایک ہزار درہم دو غلاموں کے خریدنے کے واسطے دیئے پس ایک ایک پانچ سو درہم کو خریدا تو بالاجماع موکل کے ذمہ لازم ہو گا اسی طرح اگر ایک جماعت غلاموں کے خریدنے کے واسطے دیئے پس ایک ایک پانچ سو درہم کو خریدا تو بالاجماع موکل کے ذمہ لازم ہو گا اسی طرح ایک جماعت غلاموں کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے ایک خریدا تو بھی یہی حکم ہے یہ بدائع میں لکھا ہے اور اگر دو معین غلاموں کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا کہ ہزار درہم کو خرید دے پھر اس نے ایک غلام چھ سو درہم کو خریدا تو موکل کو لازم نہ ہوگا بشرطیکہ ہزار کے حصہ سے زیادہ کو خریدا ہو اور اگر موافق حصہ کے یا کم پر خریدا ہو تو موکل کے ذمہ لازم ہوگا اور اگر باقی غلام باقی داموں کو خرید دیا تو دونوں موکل کو لینے پڑیں گے یہ حاوی میں لکھا ہے ایک شخص کو ایک گھر ہزار درہم پر خریدنے کے واسطے حکم کیا پس وکیل نے ایسے گھر کا آدھا خریدا جس کا موکل اپنے بھائی کے ساتھ وارث ہوا تھا تو جائز ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے اگر ایک شخص کو حکم کیا کہ غیر مقسوم گھر کا آدھا ہزار درہم

کو میرے واسطے خرید دے پس مشتری نے خرید کیا اور بائع کے ساتھ بٹوارہ کر لیا تو خرید جائز ہے اور قسمت باطل ہے اور اگر ایسی چیز میں وکالت ہو جو ناپی یا تولی جاتی ہے تو خریدنا اور بانٹنا سب جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر کسی نے ایک دار خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے ایسا دار جس میں عمارت نہ تھی خرید لیا تو جائز ہے اس واسطے کہ دار میدان زمین کا نام ہے اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ ایسا میدان خریدا جو دراصل بنا ہوا تھا پھر خراب ہو گیا اور میدان ہو گیا اور اگر ایسا میدان خریدا جس پر کبھی عمارت ہی نہ تھی تو جائز نہیں ہے کیونکہ وہ دار نہیں کہلاتا ہے قلت اور ہمارے عرف کے موافق دونوں صورتوں میں موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگا کیونکہ میدان ہمارے عرف میں کسی صورت میں دار نہیں کہلاتا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔

اگر دس رطل گوشت ایک درہم کو خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے بیس رطل ایک درہم کو خریدا حالانکہ ویسا گوشت دس رطل ایک درہم کو بکتا ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس میں سے دس رطل آدھے درہم کو موکل کو لینا پڑے گا اور اگر اس گوشت کے دس رطل ایک درہم کو نہ بکتے ہوں تو بالاجماع کل گوشت وکیل کو لینا پڑے گا اور صاحبینؒ نے کہا کہ بیسوں رطل موکل کو لازم ہوں گے یہ سراج الوہاج میں ہے ایک شخص کو ایک درہم دے کر حکم کیا کہ اس میں سے کچھ کی روٹی اور کچھ کا گوشت خرید دے تو مشائخ نے فرمایا کہ اس صورت میں حیلہ یہ ہے کہ قصاب سے کہے کہ تو اپنے واسطے آدھے درہم کی روٹی خرید لا پھر یہ وکیل اس سے آدھے درہم کی روٹی اور آدھے درہم کا گوشت خرید کر کے پورا درہم اس کو دے دے یا روٹی والے کو آدھے درہم کا گوشت اپنے واسطے خریدنے کا حکم کرے پھر اسی طور سے اس سے خرید لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک شخص نے دس درہم کو ایک ہروی کپڑے کے خریدنے کے واسطے دوسرے کو وکیل کیا اور اس نے دو ہروی کپڑے دس درہم میں خریدے کہ

ہر ایک دس درہم کا ہوتا ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک کوئی دونوں میں سے موکل کو لینا لازم نہ ہو گا اور اگر اس کو کسی خاص کپڑے معین کے خریدنے کا حکم کیا اور باقی مسئلہ یہی ہے تو کیونکہ ترجیح ممکن نہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 387 | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

The principal (muwakkil) shall be liable for the garment in exchange for his share of the price. Even if the instruction was to purchase specific wheat, the same ruling applies. This is recorded in *Al-Wajiz al-Kardari*. The general principle in these matters, where someone is instructed to purchase something, is as follows: If the principal designated the price by pointing to it (isharah) and also naming it, and what was pointed to turned out to be contrary to what was named, then either both were ignorant of the state of the thing pointed to, or one was ignorant, or both were aware but neither knew of the other's awareness, or both were fully aware. In the first three cases, the agency (wakalah) shall relate to the price named so that both or one of them may avoid deception. In the fourth case, it shall relate to the thing pointed to (mushar ilayh) because pointing provides better identification. If the thing pointed to is of the same genus as what was named, then the agency relates to the thing pointed to. However, if this causes harm to the agent (wakil), such as the price being fixed upon him without his consent, this shall not be the case. For example, if someone said to another, "Buy for me a slave girl for one thousand dirhams in exchange for what is in this bag," and handed the bag to the agent. The agent bought a slave girl for one thousand dirhams, but later found that the bag contained one thousand dinars, or one thousand copper coins, or nine hundred dirhams. In this case, the purchase is the responsibility of the principal, provided both were unaware of the contents, or one was unaware, or both were aware but did not know the other knew. Similarly, if the agent bought the slave girl after looking at the contents of the bag, the purchase still falls on the principal because when the agency was established, it pertained to what was named, i.e., one thousand dirhams. Likewise, if the bag contained fifteen hundred dirhams and the agent bought a slave girl for one thousand dirhams, it remains the principal's liability. Similarly, if he said, "Buy me a slave girl for one thousand dirhams of pure treasury cash (Naqd Bayt al-Mal) that is in this bag," and the agent purchased according to the command, but later found the bag contained one thousand dirhams of mixed coins (Ghalla). Or if he said, "Buy for me in exchange for one thousand dirhams of mixed coins (Ghalla) that are in this bag," and he purchased accordingly, but later found one thousand dirhams of pure treasury cash in the bag; in all these cases, the purchase is binding on the principal. This is recorded in *Al-Muhit*.

If an agent is appointed to purchase a specific male or female slave and the agent purchases them in exchange for specific fungibles (measured or weighed items) or other goods, it is unquestionably invalid. ☆

If the principal weighed one thousand dirhams in front of the agent while the agent was watching, and said, "Buy me a slave girl in exchange for these one hundred dinars," and the agent bought a slave girl according to the principal's statement (i.e., for dinars), then the purchase shall be for the agent's own account. But if he bought them in exchange for those specific dirhams, it shall be the principal's liability. If the principal handed him a bag and said, "Buy me a slave girl for the one thousand dirhams in this bag," and the contents of the bag were subsequently lost while in the agent's hands, then the agent bought a slave girl for one thousand dirhams for the principal, and both confirmed to each other that those dirhams were 'Sattuq' or 'Rasas' (debased coins), the purchase shall be the principal's liability. This applies if both were unaware of the contents at the time the bag was handed over, or one was unaware, or both were aware but did not know of each other's awareness. If both were aware of the contents and each knew of the other's awareness, the agency would be linked to the specific thing pointed to (mushar ilayh), to the extent that if the agent made the purchase after the destruction of the thing pointed to, the purchase would be for his own account. If one of them denies their own knowledge or awareness of the other's knowledge, their word shall be accepted.

. The phrase "Naqd Bayt al-Mal" refers to pure coins; cash is "Sail Naqd", while "Ghalla" contains a mixture of pure and impure coins.

मुवक्किल को वह कपड़ा अपने हिस्से की कीमत के बदले में लाज़िम होगा और अगर किसी विशेष गेहूं के खरीदने का हुक्म दिया हो, तब भी यही हुक्म है। यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। नियम यह है कि इन समस्याओं में जिसमें किसी चीज़ के खरीदने का हुक्म दिया गया हो, अगर उसने कीमत की तरफ इशारा किया और उसका नाम लिया (दोनों तरह से बताया), और वह चीज़ इशारा की गई चीज़ के विपरीत निकली जिसका उसने नाम लिया था, तो या तो दोनों उस वस्तु की स्थिति से अनभिज्ञ थे, या एक अनभिज्ञ था, या दोनों जानते थे लेकिन एक को दूसरे के जानने की खबर नहीं थी, या दोनों खबरदार थे। तो पहली तीन स्थितियों में वकालत उस कीमत से संबंधित होगी जिसका नाम लिया गया था, ताकि दोनों या एक धोखाधड़ी से बच सकें, और चौथी स्थिति में वह इशारा की गई चीज़ (मशार इलैह) से संबंधित होगी क्योंकि इशारे में पहचान अधिक होती है। और अगर इशारा की गई चीज़ वही वस्तु है जिसका नाम लिया गया है, तो वकालत इशारा की गई चीज़ से संबंधित होगी, लेकिन अगर इसमें वकील को नुकसान हो, जैसे कि उसकी सहमति के बिना कीमत उसके ज़िम्मे आ जाए, तो ऐसा नहीं होगा। किसी ने दूसरे से कहा कि मेरे लिए एक दासी एक हजार दिरहम के बदले खरीद लो जो इस थैली में है, और थैली वकील को दे दी। उसने एक हजार दिरहम में दासी खरीदी, फिर थैली देखी तो उसमें एक हजार दीनार या एक हजार पैसे निकले या नौ सौ दिरहम निकले, तो यह खरीदारी मुवक्किल के ज़िम्मे होगी यदि दोनों अनभिज्ञ थे कि थैली के अंदर क्या है, या एक अनभिज्ञ था, या दोनों जानते थे पर यह नहीं पता था कि दूसरा भी जानता है। इसी तरह यदि वकील ने थैली की चीज़ को देखकर दासी खरीदी, तब भी खरीदारी मुवक्किल के ज़िम्मे होगी क्योंकि वकालत जब पाई गई तो वह उस चीज़ से संबंधित थी जिसका नाम लिया गया था यानी एक हजार दिरहम। इसी तरह यदि थैली में डेढ़ हजार दिरहम निकले और मुवक्किल ने एक हजार दिरहम की दासी खरीदी, तो वह मुवक्किल के ज़िम्मे होगी। इसी तरह अगर कहा कि मेरे लिए एक दासी एक हजार दिरहम नकद बैतुल माल (सरकारी शुद्ध मुद्रा) के बदले खरीद लो जो इस थैली में है, और उसने हुक्म के मुताबिक खरीदी, फिर देखा तो थैली में एक हजार दिरहम 'ग़ल्ला' (मिश्रित मुद्रा) निकले, या कहा कि मेरे लिए एक हजार दिरहम 'ग़ल्ला' के बदले खरीद लो जो इस थैली में है और उसने वैसे ही खरीदी, फिर देखा तो एक हजार दिरहम नकद बैतुल माल निकले, तो भी खरीदारी मुवक्किल के ज़िम्मे लाज़िम होगी। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि किसी निश्चित गुलाम या निश्चित दासी की खरीदारी के लिए वकील नियुक्त किया और वकील ने उसे अनाज, तौलने वाली वस्तु या किसी अन्य सामान के बदले खरीदा, तो यह निर्विवाद रूप से वैध नहीं है। ☆

अगर मुवक्किल ने एक हजार दिरहम वकील के सामने तोले और वकील देख रहा था, और कहा कि "इन सौ दीनार के बदले मेरे लिए एक दासी खरीद लो", तो वकील ने मुवक्किल के कथन के अनुसार दासी खरीदी, तो वह खरीदारी उसकी स्वयं की (वकील की) होगी। और यदि उन्हीं दिरहमों के बदले खरीदी तो वह मुवक्किल के ज़िम्मे होगी। और यदि मुवक्किल ने उसे एक थैली सौंपी और कहा कि मेरे लिए एक दासी उन हजार दिरहमों के बदले खरीद लो जो इस थैली में हैं, फिर थैली में जो कुछ था वह वकील के हाथ से नष्ट हो गया, फिर वकील ने मुवक्किल के लिए एक हजार दिरहम में दासी खरीदी, और दोनों ने एक-दूसरे की बात की पुष्टि की कि वे दिरहम 'सत्तूक' या 'रसास' (घटिया सिक्के) थे, तो खरीदारी मुवक्किल के ज़िम्मे होगी। और यह उस स्थिति में है जब दोनों थैली देते समय अनभिज्ञ थे कि उसमें क्या है, या एक अनभिज्ञ था, या दोनों जानते थे लेकिन एक को दूसरे के जानने का पता नहीं था। और यदि दोनों जानते थे कि उसमें क्या है और हर एक को दूसरे के जानने का भी पता था, तो वकालत इशारा की गई चीज़ (मशार इलैह) के साथ संबंधित होगी, यहाँ तक कि यदि इशारा की गई चीज़ के नष्ट होने के बाद उसने खरीदारी की, तो वह खरीदारी वकील की अपनी होगी। और यदि दोनों में से किसी एक ने अपनी जानकारी से इनकार किया या दूसरे की जानकारी से अनभिज्ञता जताई, तो उसी का कथन माना जाएगा।

. उसका कहना "नकद बैतुल माल" वह शुद्ध सिक्का है, "सैल नकद" होता है, और "ग़ल्ला" में शुद्ध और खोटे (अशुद्ध) सिक्के मिले-जुले होते हैं।

موکل کو وہ کپڑا اپنے حصہ ثمن کے عوض لازم ہوگا اور اگر کسی خاص گیہوں کے خریدنے کا حکم کیا ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ وجیز کر دری میں لکھا ہے کلیہ قاعدہ یہ ہے کہ ان مسائل میں جس کو کسی چیز کے خریدنے کا حکم کیا گیا ہے اگر اس کو ثمن اشارہ کر کے اور نام لے کر دونوں طرح بتلایا اور مشار الیہ اس کے بر خلاف نکلا جو اس نے نام لیا تھا پس یا دونوں مشار الیہ کے حال سے جاہل تھے یا ایک جاہل تھا یا دونوں واقف تھے مگر ہر ایک دوسرے کے واقف ہونے سے خبردار نہ تھا یا دونوں خبردار تھے پس پہلی تین صورتوں میں وکالت اس سے متعلق ہوگی جو ثمن اس نے نام رکھ کر بتلایا ہے تا کہ دونوں یا ایک فریب سے بچ جائے اور چوتھی صورت میں مشار الیہ سے متعلق ہوگا کیونکہ اشارہ میں پہچان زیادہ ہوتی ہے اور اگر مشار الیہ وہی جنس ہو جو اس نے نام لیا ہے تو وکالت مشار الیہ سے متعلق ہوگی لیکن اگر اس میں وکیل کا ضرر ہو مثلاً بدوں اس کی رضا مندی کے ثمن اس کے ذمہ مقرر ہو ا جاتا ہو تو ایسا نہ ہوگا دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے ایک باندی بعوض اس کے جو اس تھیلی میں ہے ہزار درہم سے خرید دے اور تھیلی وکیل کو دے دی اس نے ہزار درہم کو ایک باندی خریدی پھر تھیلی کو جو دیکھا تو اس میں ہزار دینار یا ہزار پیسے نکلے یا نو سو درہم نکلے تو یہ خرید موکل کے ذمہ ہو گی اگر دونوں ناواقف تھے کہ تھیلی کے اندر کیا ہے یا ایک ناواقف تھا یا دونوں واقف تھے مگر ہر ایک یہ نہیں جانتا تھا کہ دوسرا جانتا ہے اسی طرح اگر وکیل نے تھیلی کی چیز کو دیکھ کر باندی خریدی تو بھی خرید موکل کے ذمہ ہو گی کیونکہ وکالت جب پائی گئی تو اس سے متعلق ہوئی تھی جو اس نے نام لیا تھا یعنی ہزار درہم سے اسی طرح اگر تھیلی میں ڈیڑھ ہزار درہم نکلے اور موکل نے باندی ہزار درہم کو خریدی تو موکل کے ذمہ پڑے گی اسی طرح اگر یوں کہا کہ

میرے لئے ایک باندی ہزار درہم کو نقد بیت المال سے جو اس تھیلی میں ہے خرید دے پس موافق حکم کے اس نے خریدی پھر جو دیکھا تو تھیلی میں ہزار درہم غلہ کے نکلے یا یوں کہا کہ میرے واسطے ہزار درہم غلہ کے عوض جو اس تھیلی میں ہے خرید دے اور اس نے اسی طرح خریدی پھر جو دیکھا تو ہزار درہم نقد بیت المال تھیلی میں نکلے تو بھی خریداری موکل کے ذمہ لازم ہوگی یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر کسی غلام معین یا باندی معین کی خریداری کے واسطے وکیل کیا پس وکیل نے بعینہ مکیل وموزوں کے عوض یا کسی اسباب کے عوض خریدا تو بلا خلاف جائز نہیں ☆

اگر موکل نے ہزار درہم وکیل کے سامنے تول دیئے اور وکیل دیکھ رہا تھا اور کہا کہ ان سو دینار کے عوض میرے واسطے ایک باندی خرید دے پس وکیل نے موافق بیان موکل کے باندی خریدی تو خریداری اس کی ذات کے واسطے ہوگی اور اگر انہیں درہموں کے عوض خریدی تو موکل کے ذمہ پڑے گی اور اگر وکیل کو اس نے ایک تھیلی حوالہ کی اور کہا کہ میرے واسطے ایک باندی ان ہزار درہم کو جو اس تھیلی میں ہیں خرید دے پھر تھیلی میں جو کچھ اس میں تھا وکیل کے ہاتھ سے تلف ہو گئی پھر وکیل نے ہزار درہم کو ایک باندی موکل کے واسطے خریدی اور دونوں نے باہم ایک دوسرے کی تصدیق کی کہ یہ درہم ستوق یا رصاص تھے تو خریداری موکل کے ذمہ ہو گی اور یہ اس صورت میں ہے کہ دونوں تھیلی دینے کے وقت ناواقف تھے کہ اس میں کیا ہے یا ایک نہیں واقف تھا یا دونوں واقف تھے مگر ایک کو دوسرے کے وقوف کا علم نہ تھا اور اگر دونوں واقف تھے کہ اس میں کیا ہے اور ہر ایک کو دوسرے کے جانے کا وقوف تھا تو وکالت مشار الیہ کے ساتھ متعلق ہوگی یہاں تک کہ اگر اس نے مشار الیہ کے تلف ہونے کے بعد خریدی تو خریداری اس کی ذات کے واسطے ہوگی اور اگر دونوں میں سے ایک نے اپنے جانے سے انکار کیا یا دوسرے کے وقوف سے خبردار ہونے سے انکار کیا تو اسی کا قول لیا جائے گا۔

۔ قولہ نقد بیت المال وہ کھرا ہے سیل نقد ہوتا ہے اور غلہ میں کھرے کھوٹے ملے جلے ہوتے ہیں۔

And if both stated out of negligence (*istibazi*) that the dirhams were counterfeit (*zuyoof*) or defective (*bahra*), and the rest of the matter remains as is: if at the time of handing over the pouch, neither was aware, or only one knew, or both knew but were unaware of each other's knowledge, the liability for the purchase shall fall upon the agent (*vakeel*). However, if the counterfeit dirhams remain exactly as they were with the principal (*moakal*), and subsequently, the agent purchased a slave-girl using a thousand sound dirhams, the purchase shall be the responsibility of the principal. But if both parties knew at the time of handing over the pouch and each was aware of the other's knowledge, then the agency relates to that specific [pouch]. If the agent purchased the slave-girl after the destruction of that specific [pouch], the responsibility shall fall upon the agent; this is mentioned in *Al-Zakhirah*. If one says to another, "Buy this slave," and provides the funds, in customary practice, this constitutes appointing him as an agent, even if he did not explicitly say "Buy for me" or "Buy in exchange for this property." It is not permissible for the agent to purchase for himself. Even if he intended to buy for himself, it will belong to the principal; this is mentioned in *Al-Quniyah*. If an agent is appointed to purchase a specific male or female slave, and the agent purchases them in exchange for commodities measured by volume (*makeel*) or weight (*mauzoon*) or other goods, it is not permissible without dispute. If he purchases them in exchange for unspecified commodities of volume or weight, this scenario is not mentioned in *Kitab al-Asl*, and the jurists (*mashaikh*) have differed regarding it; this is in *Al-Muhit*.

If a person orders another to purchase a specific slave for a certain specified price, and the agent accepts the agency, then at the time of purchase, he takes witnesses saying "I am buying for myself," but then purchases the slave for the specified price, it shall belong to the principal. If he purchases for more than that price or in exchange for a different currency, it shall belong to him (the agent). If this agent appoints another person to make the purchase, and that person does so, it will also belong to the first principal and not to the second [agent]. This ruling applies when the second agent accepted the agency without the presence of the first principal. If the first principal is present, and if the second principal stated a different price—for example, the first said to buy for a thousand dirhams and the second said for a hundred dinars—and the second agent bought for a hundred dinars, it will belong to the second principal; this is written in *Al-Zakhirah*. If the principal orders the purchase of a specific slave without specifying a price, then if the agent buys with dirhams or

dinars, it will belong to the principal, even if the agent intended it for himself or stated so. If he buys in exchange for something other than dirhams or dinars, according to our scholars, it will belong to him (the agent). If the agent appoints someone else to buy the same item, and the second agent buys it for the first agent, it will belong to the first agent. The jurists stated that the only way for it to belong to the first [agent] in this case is if the first agent says to the second, "Buy this for me" or "Buy this." If he says, "Buy this for my principal, so-and-so," and the second agent buys it, it will belong to the second agent and not the first. If the first agent buys in the presence of the second, and if he buys it for a price similar to that in the original appointment or less, the purchase will belong to the first principal. If he buys for more than the original price or in exchange for a different currency, it will belong to the first agent. If the first principal told his agent to "act according to your own judgment," then the first appointed a second agent, and the second bought in the absence of the first for the mentioned price, it will belong to the first principal and not the first agent; this is written in *Al-Muhit*.

Someone said to another, "Buy for me the slave-girl of so-and-so person," and the other person gave no response (neither yes nor no) and proceeded to purchase her. If he then stated, "I bought her for the principal," she belongs to the principal; and if he stated, "I bought for myself," she belongs to him...

और अगर दोनों ने इस्तबाजी (एक ही थैली से लेन-देन) से कहा कि दिरहम खराब (ज़ुयूफ़) या बहरा थे और बाकी मसला अपनी जगह पर है, तो अगर थैली देते समय दोनों को इसकी जानकारी नहीं थी, या केवल एक को पता था, या दोनों को पता था लेकिन एक-दूसरे के ज्ञान की खबर नहीं थी, तो खरीदारी वकील की जिम्मेदारी होगी। और अगर खराब दिरहम मोअक्किल (Principal) के पास वैसे ही मौजूद हों और फिर उसने एक दासी हज़ार सही दिरहम देकर खरीदी, तो खरीदारी मोअक्किल की जिम्मेदारी होगी। लेकिन अगर थैली देते समय दोनों को जानकारी थी और दोनों को एक-दूसरे के ज्ञान का पता था, तो वक़ालत उसी (थैली) से संबंधित होगी। और अगर उस थैली के नष्ट होने के बाद उसने दासी खरीदी, तो वह वकील की जिम्मेदारी होगी; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर किसी दूसरे से कहा कि 'यह गुलाम खरीद लो' और पैसा दे दिया, तो रिवाज में यह उसे वकील बनाना है, भले ही उसने यह न कहा हो कि 'मेरे लिए खरीदो' या 'इस माल के बदले खरीदो'। और वकील के लिए अपने लिए खरीदना जायज़ नहीं है। अगर उसने अपने लिए नीयत की, तो भी वह मोअक्किल के लिए होगा; यह 'कुनियाह' में लिखा है। अगर किसी निश्चित गुलाम या दासी को खरीदने के लिए वकील बनाया और वकील ने नापने या तौलने वाली चीज़ों के बदले या किसी सामान के बदले खरीदा, तो यह बिना किसी मतभेद के जायज़ नहीं है। और अगर अनिश्चित नापने या तौलने वाली चीज़ों के बदले खरीदा, तो यह मामला 'किताब अल-असल' में वर्णित नहीं है, और विद्वानों (मशायिख) ने इसमें मतभेद किया है; यह 'मुहीत' में है।

अगर किसी ने दूसरे को किसी खास गुलाम को खरीदने के लिए एक निश्चित कीमत पर आदेश दिया और वकील ने वक़ालत स्वीकार कर ली, फिर खरीदारी के समय गवाह बना लिए कि 'मैं अपने लिए खरीद रहा हूँ', फिर गुलाम को उसी तय कीमत पर खरीदा, तो वह मोअक्किल के लिए होगा। और अगर उस कीमत से ज़्यादा या दूसरी मुद्रा में खरीदा, तो वह वकील के अपने लिए होगा। और अगर इस वकील ने किसी दूसरे को खरीदने के लिए वकील बनाया और उसने खरीदा, तो भी वह पहले मोअक्किल का होगा, दूसरे के लिए नहीं होगा। और यह हुक्म तब है जब दूसरे वकील ने पहले मोअक्किल की अनुपस्थिति में वक़ालत स्वीकार की हो। और अगर पहला मोअक्किल मौजूद है, और दूसरे मोअक्किल ने कोई और कीमत बताई हो, जैसे पहले ने हज़ार दिरहम पर कहा और दूसरे ने सौ दीनार पर, और दूसरे वकील ने सौ दीनार में खरीदा, तो वह दूसरे मोअक्किल के लिए होगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और अगर मोअक्किल ने किसी निश्चित गुलाम को खरीदने का हुक्म दिया और

कीमत नहीं बताई, फिर वकील ने दिरहम या दीनार से खरीदा तो वह मोअक्किल के लिए होगा, चाहे उसने अपने लिए नीयत की हो या ऐसा स्पष्ट कर दिया हो। और अगर दिरहम-दीनार के अलावा किसी और चीज़ के बदले खरीदा, तो हमारे विद्वानों के अनुसार वह उसी (वकील) के लिए होगा। और अगर वकील ने किसी दूसरे को वही चीज़ खरीदने के लिए वकील बनाया, तो अगर दूसरे वकील ने उसे पहले वकील के लिए खरीदा, तो वह पहले के लिए होगा। विद्वानों ने फ़रमाया कि इस सूरत में पहले के लिए होने की यही सूरत हो सकती है कि पहला वकील दूसरे से कहे कि 'यह मेरे लिए खरीद' या 'यह खरीद'। और अगर यूँ कहा कि 'मेरे मोअक्किल फ़लां के लिए खरीद' और दूसरे वकील ने खरीदा, तो वह दूसरे वकील के लिए होगा, पहले वकील के लिए नहीं। और अगर पहले वकील ने दूसरे की मौजूदगी में खरीदा, तो अगर उसी कीमत पर खरीदा जो पहली वक़ालत (तौकील) में थी या उससे कम पर, तो वह खरीदारी पहले मोअक्किल के लिए होगी। और अगर पहली कीमत से ज़्यादा या किसी और चीज़ के बदले खरीदा, तो वह पहले वकील के लिए होगी। और अगर पहले मोअक्किल ने अपने वकील से कहा था कि 'अपनी राय से काम कर' फिर पहले ने दूसरे को वकील बनाया और उसने पहले की गैरमौजूदगी में तय कीमत पर खरीदा, तो वह पहले मोअक्किल के लिए होगा, पहले वकील के लिए नहीं; यह 'मुहीत' में लिखा है।

किसी ने दूसरे से कहा कि 'मेरे लिए फ़लां व्यक्ति की दासी खरीद दे', उसने हाँ या ना कुछ नहीं कहा और जाकर खरीद ली। फिर अगर उसने कहा कि 'मैंने मोअक्किल के लिए खरीदी' तो उसके लिए होगी, और अगर कहा 'अपने लिए खरीदी' तो अपने लिए होगी...

اور اگر دونوں نے استبازی سے کہا کہ درہم زیوف یا بہرہ تھے اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے پس اگر دونوں کو تھیلی دینے کے وقت وقوف نہ ہوا یا صرف ایک نے جانا یا دونوں نے جانا مگر ہر ایک کو دوسرے کے وقوف سے آگاہی نہ تھی تو خریداری وکیل کے ذمہ پڑے گی اور اگر زیوف درہم موکل کے پاس بعینہ قائم ہوں پھر اس نے ایک باندی ہزار درہم کھرے دے کر خریدی تو خریداری موکل کے ذمہ ہوگی لیکن اگر دونوں نے تھیلی دینے کے وقت جانا اور ہر ایک کو دوسرے کے جاننے کی خبر ہے تو وکالت مشار الیہ سے متعلق ہوگی اور اگر بعد تلف ہونے مشار الیہ کے اس نے باندی خریدی تو وکیل کے ذمہ پڑے گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے دوسرے سے کہا کہ یہ غلام خرید لے اور مال دے دیا تو عرف میں یہ وکیل کرنا ہے اگر چہ اس نے یہ نہ کہا کہ میرے واسطے خریدے یا اس مال کے عوض خریدے اور وکیل کو اپنے واسطے خریدنا روا نہیں ہے اور اگر اپنے واسطے نیت کر لی تو بھی موکل کے واسطے ہو گا یہ قنیہ میں لکھا ہے اگر کسی غلام معین یا باندی معین کی خریداری کے واسطے وکیل کیا پس وکیل نے بعینہ مکیل و موزوں کے عوض یا کسی اسباب کے عوض خریدا تو بلا خلاف جائز نہیں ہے اور اگر مکیل یا موزوں غیر معین کے عوض خرید کیا تو یہ صورت کتاب الاصل میں مذکور نہیں ہے اور مشائخ نے اس میں اختلاف کیا ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر کسی نے دوسرے کو کسی خاص غلام کے خریدنے کے واسطے کسی قدر داموں معین کے عوض حکم کیا اور وکیل نے وکالت قبول کر لی پھر خریداری کے وقت گواہ کر لئے کہ میں اپنے واسطے خریدتا ہوں پھر غلام کو مثل اس ثمن مسمی کے عوض خریدا تو وہ موکل کے واسطے ہو گا اور اگر اس ثمن سے زیادہ کو یا دوسری جنس ثمن کے عوض خرید کیا تو اسی کے واسطے ہو

گا اور اگر اس وکیل نے دوسرے کو خریدنے کا وکیل کیا اور اس نے خریدا تو بھی پہلے موکل کا ہو گا دوسرے کے واسطے نہ ہو گا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ دوسرے وکیل نے وکالت بدون پہلے موکل کی موجودگی کے قبول کی ہو اور اگر پہلا موکل موجود ہے پس اگر دوسرے موکل نے کوئی دوسرا ثمن بیان کیا مثلاً پہلے نے ہزار درہم پر خریدنے کو کہا اور دوسرے نے سو دینار پر خریدنے کو بیان کیا اور دوسرے وکیل نے سو دینار کو خریدا تو دوسرے موکل کے واسطے ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر موکل نے کسی معین غلام کے خریدنے کا حکم کیا اور ثمن بیان نہ کیا پس اگر وکیل نے درہم یا دینار سے خریدا تو موکل کے واسطے ہو گا اگر چہ اپنے لئے نیت کی یا تصریح کر دی ہو اور اگر سوائے درہم و دینار کے اور کسی چیز کے عوض خریدا تو ہمارے علماء کے نزدیک اسی کے واسطے ہو گا اور وکیل نے کسی دوسرے کو اسی شے کے خریدنے کا وکیل کیا پس اگر دوسرے وکیل نے اس کو پہلے وکیل کے واسطے خریدا تو پہلے کے واسطے ہو گا اور مشائخ نے فرمایا کہ پہلے کے واسطے ہونے کی اس صورت میں یہی صورت ہو سکتی ہے کہ پہلا وکیل دوسرے سے یہ کہہ دے کہ یہ میرے واسطے خرید کر یا یہ خرید کر اور اگر یوں کہا کہ میرے موکل فلاں کے واسطے خرید کر اور دوسرے وکیل نے خریدا تو دوسرے وکیل کے واسطے ہو گا نہ پہلے وکیل کے واسطے اور اگر پہلے وکیل نے دوسرے کے حضور میں خریدا پس اگر مثل اس ثمن کے عوض خریدا جو پہلی توکیل میں ہے یا اس سے کم پر خریدا تو یہ خریداری پہلے موکل کے واسطے ہو گی اور اگر پہلے ثمن سے زائد پر یا دوسری جنس کے عوض خریدا تو پہلے وکیل کے واسطے ہو گی اور اگر پہلے موکل نے اپنے وکیل سے کہا تھا کہ اپنی رائے سے کام کر پس پہلے نے دوسرے کو وکیل کیا اور اس نے پہلے کی غیبت میں مثل ثمن مذکور کے عوض خریدا تو پہلے موکل کے واسطے ہو گا پہلے وکیل کے واسطے نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

کسی نے دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے فلاں شخص کی باندی خرید دے اس نے ہاں یا نہیں کچھ نہ کہا اور جا کر خرید لی پس اگر کہا کہ میں نے موکل کے لئے خریدی تو اس کے لئے ہو گی اور اگر کہا کہ اپنے لئے خریدی تو اپنے لئے ہو گی اور اگر کہا کہ میں نے

...bought it, and did not specify whether it was for the principal (muwakkil) or for himself, then later stated that he bought it for a certain principal: if this statement was made before the slave-girl died or before a defect appeared in her, it shall be accepted. However, if the statement was made after her death or after a defect appeared, it shall not be accepted. This is stated in *Al-Khulasa*. If an agent (wakil) appointed to buy a specific thing buys it, and thereafter the principal does not express a desire for it, the sale remains binding and cannot be returned [by the agent to the principal]. This is in *Jawahir al-Fatawa*. If a person commanded another to buy a certain slave to be shared jointly between the principal and the agent, and the agent agreed, but then the agent went and bought the slave and took witnesses that he bought it solely for himself, it will still be shared between them according to the initial condition. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. If one person said to another, "Buy the slave of so-and-so to be shared jointly between me and you," and the agent agreed; then another person met the agent and said the same, and the agent accepted; then a third person met the agent and said the same as the first, and the agent accepted; then the agent bought that slave: if the agent had accepted the third person's agency in the presence of the first two principals, the slave would be shared jointly between the agent and the third person, and the first two would receive nothing. If he bought it without the presence or knowledge of the first two, it would be shared equally (half and half) between the first two. This is in *Al-Dhakhirah*. If one was appointed as an agent to buy a specific slave for five hundred dirhams, but the agent bought him along with another slave for a hundred thousand (or a large sum) thousand dirhams in a single transaction (safqah), then according to Imam-e-Azam (Abu Hanifa) RA, both slaves belong to the agent and the principal is not liable for anything. However, the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) RA said that the principal is liable for whichever of the two he had specified, provided that its portion of the price is five hundred dirhams or less. This disagreement exists if the principal specified the price when appointing the agent; if he did not specify it, then by consensus (ijma'), it is permissible, provided the portion of the price for the slave bought for the principal is equal to its value or exceeds it only by an amount of loss that people typically tolerate in such dealings. This is written in *Siraj al-Wahhaj*. If a person was appointed as an agent to buy a specific item for a certain price, and he bought it for that price such that the purchase was completed for the principal, but then, finding a defect, he returned it to the seller, and subsequently wished to buy it

for himself: if the return occurred after possession by order of the judge (Qazi), or before possession by order of the judge, or even without the judge's order, the agent cannot buy it for himself. Yes, he may do so if he buys it for a different commodity or pays more than the initial price. However, if the return occurred after possession without the judge's order, he may buy it for himself at whatever price he wishes. This is written in *Al-Dhakhirah*. If a person appointed another as an agent to buy a specific item for a thousand dirhams, but he bought it for one thousand one hundred dirhams, and then the seller reduced the price by one hundred dirhams, the slave belongs to the buyer (the agent). This is written in *Bahr al-Ra'iq*.

Section (Fasl):

खरीदी और मुवक्किल (Principal) के लिए या अपने लिए कुछ न कहा, फिर कहा कि फलां मुवक्किल के लिए खरीदी है; पस अगर यह कौल (कथन) बांदी के हलाक होने या उसमें ऐब (दोष) पैदा होने से पहले कहा तो तस्दीक (पुष्टि) की जाएगी, और अगर हलाक या ऐब पैदा होने के बाद कहा तो तस्दीक न की जाएगी। यह 'खुलासा' में है। किसी मुअय्यन (निश्चित) चीज़ के खरीदने के वकील (Agent) ने अगर उसको खरीदा, फिर मुवक्किल ने उसके बाद ख्वाहिश न की तो बैय (बिक्री) लाज़िम होगी और वापस न हो सकेगी। यह 'जवाहर अल-फ़तावा' में है। एक शख्स को हुक्म दिया कि फलां गुलाम मेरे और अपने दरमियान मुश्तरक (साझा) खरीद ले; पस वकील ने कहा कि अच्छा, फिर वकील ने जाकर खरीदा और गवाह कर लिए कि मैंने अपने ही वास्ते खरीदा है, तो मुवाफिक (अनुसार) शर्त के दोनों में मुश्तरक होगा। यह 'फ़तावा काजी खान' में लिखा है। एक ने दूसरे से कहा कि फलां शख्स का गुलाम मेरे और अपने दरमियान मुश्तरक खरीद ले, फिर वकील ने कहा कि अच्छा, फिर दूसरे शख्स ने वकील से मिलकर यही कहा और वकील ने कबूल कर लिया, फिर तीसरा शख्स वकील से मिला और उसने भी मिस्ल (तरह) पहले के उससे कहा और उसने कबूल कर लिया, फिर वकील ने वह गुलाम खरीदा। पस अगर तीसरे की वकालत को वकील ने दोनों पहले मुवक्किलों के सामने कबूल किया था तो यह गुलाम वकील और तीसरे के दरमियान मुश्तरक होगा और पहले दोनों को कुछ न मिलेगा; और अगर बिदूं (बिना) पहले दोनों की मौजूदगी व इल्म के खरीदा तो फकत (सिर्फ) पहले दोनों में निस्फ निस्फ (आधा-आधा) मुश्तरक होगा। यह 'ज़खीरा' में है। और अगर एक मुअय्यन गुलाम को पांच सौ दरहम को खरीदने के वास्ते वकील किया, फिर वकील ने दूसरे गुलाम के साथ उसको लाख (शायद 'एक लाख' या बड़ी संख्या) हज़ार दरहम को एक ही सफ़क़ा (सौदे) में खरीदा, तो इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) रह. के नज़दीक दोनों वकील के होंगे और मुवक्किल के ज़िम्मे कोई लाज़िम न होगा; और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) रह. ने फरमाया कि मुवक्किल के ज़िम्मे दोनों में वह होगा जिसको उसने मुअय्यन कर दिया था बशर्ते कि उसका हिस्सा-ए-समन (कीमत का हिस्सा) पांच सौ दरहम या कम हो। और यह इख्तिलाफ (मतभेद) उस वक्त है कि मुवक्किल ने वकील करते वक्त समन बयान कर दिया हो, और अगर बयान न किया हो तो बिल-इज्मा (सर्वसम्मति से) जायज़ है, बशर्ते कि जो गुलाम मुवक्किल के वास्ते खरीदा है उसका हिस्सा-ए-समन उसकी कीमत के मसावी (बराबर) या इतना ज़ायद (अधिक) हो कि जिस कदर खसारा (नुकसान) ऐसे मामले में लोग बर्दाश्त कर लेते हैं। यह 'सिराज अल-वहाज' में

लिखा है। अगर किसी शख्स को वकील किया कि मेरे वास्ते फलां शय मुअय्यन इस कदर समन को खरीद दे, उसने उसी कदर समन को खरीदी, यहाँ तक कि खरीद मुवक्किल के वास्ते हो गई, फिर उसमें कोई ऐब पाकर बाए (विक्रेता) को वापस कर दी, फिर चाहा कि अपने वास्ते खरीदे; पस अगर वापस करना कब्ज़ा के बाद बहुक़्म (आदेश से) काजी या कब्ज़ा से पहले बहुक़्म काजी या बिदूं हुक्म काजी के हो तो वकील अपने वास्ते नहीं खरीद सकता है; हाँ, अगर दूसरी जिंस (प्रकार) के एवज़ (बदले) खरीदे या उस समन से कुछ ज़्यादा देकर खरीदे तो हो सकता है; और अगर वापस करना कब्ज़ा के बाद बिदूं हुक्म काजी के हो तो अपने वास्ते जिस समन से चाहे खरीद ले। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक शख्स ने दूसरे को एक खास चीज़ हज़ार दरहम को खरीदने के वास्ते वकील किया और उसने एक हज़ार एक सौ दरहम को खरीदा, फिर बाए ने सौ दरहम समन में से कम कर दिए तो गुलाम मुश्तरी (खरीदार/वकील) का होगा। यह 'बहर अल-रायिक' में लिखा है।

फ़स्ल (अध्याय):

خریدی اور موکل کے لئے یا اپنے لئے کچھ نہ کہا پھر کہا کہ فلاں موکل کے لئے خریدی ہے پس اگر یہ قول باندی کے ہلاک ہونے یا اس میں عیب پیدا ہونے سے پہلے کہا تو تصدیق کی جائے گی اور اگر ہلاک یا عیب پیدا ہونے کے بعد کہا تو تصدیق نہ کی جائے گی یہ خلاصہ میں ہے کسی شے معین کے خریدنے کے وکیل نے اگر اس کو خریدا پھر موکل نے اس کے بعد خواہش نہ کی تو بیع لازم ہو گی اور واپس نہ ہو سکے گی یہ جواہر الفتاویٰ میں ہے ایک شخص کو حکم دیا کہ فلاں غلام میرے اور اپنے درمیان مشترک خرید لے پس وکیل نے کہا کہ اچھا پھر وکیل نے جا کر خریدا اور گواہ کر لئے کہ میں نے اپنے ہی واسطے خریدا ہے تو موافق شرط کے دونوں میں مشترک ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے ایک نے دوسرے سے کہا کہ فلاں شخص کا غلام میرے اور اپنے درمیان مشترک خرید لے پھر وکیل نے کہا کہ اچھا پھر دوسرے شخص نے وکیل سے مل کر یہی کہا اور وکیل نے قبول کر لیا پھر تیسرا شخص وکیل سے ملا اور اس نے بھی مثل پہلے کے اس سے کہا اور اس نے قبول کر لیا پھر وکیل نے وہ غلام خریدا پس اگر تیسرے کی وکالت کو وکیل نے دونوں پہلے موکلوں کے سامنے قبول کیا تھا تو یہ غلام وکیل اور تیسرے کے درمیان مشترک ہو گا اور پہلے دونوں کو کچھ نہ ملے گا اور اگر بدوں پہلے دونوں کی موجودگی و علم کے خریدا تو فقط پہلے دونوں میں نصف نصف مشترک ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایک معین غلام کو پانچ سو درہم کو خریدنے کے واسطے وکیل کیا پھر وکیل نے دوسرے غلام کے ساتھ اس کو لاکھ ہزار درہم کو ایک ہی صفقہ میں خریدا تو امام اعظمؒ کے نزدیک دونوں وکیل کے ہوں گے اور موکل کے ذمہ کوئی لازم نہ ہو گا اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ موکل کے ذمہ دونوں میں وہ ہو گا جس کو اس نے معین کر دیا تھا بشرطیکہ اس کا حصہ ثمن پانچ سو درہم یا کم ہو اور

یہ اختلاف اس وقت ہے کہ موکل نے وکیل کرتے وقت ثمن بیان کر دیا ہو اور اگر بیان نہ کیا ہو تو بالا جماع جائز ہے بشرطیکہ جو غلام موکل کے واسطے خریدا ہے اس کا حصہ ثمن اس کی قیمت کے مساوی یا اتنا زائد ہو کہ جس قدر خسارہ ایسے معاملہ میں لوگ برداشت کر لیتے ہیں یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر کسی شخص کو وکیل کیا کہ میرے واسطے فلاں شے معین اس قدر ثمن کو خرید دے اس نے اسی قدر ثمن کو خریدی یہاں تک کہ خرید موکل کے واسطے ہو گئی پھر اس میں کوئی عیب پا کر بائع کو واپس کر دی پھر چاہا کہ اپنے واسطے خریدے پس اگر واپس کرنا قبضہ کے بعد بحکم قاضی یا قبضہ سے پہلے بحکم قاضی یا بدوں حکم قاضی کے ہو تو وکیل اپنے واسطے نہیں خرید سکتا ہے ہاں اگر دوسری جنس کے عوض خریدے یا اس ثمن سے کچھ زیادہ دے کر خریدے تو ہو سکتا ہے اور اگر واپس کرنا قبضہ کے بعد بدوں حکم قاضی کے ہو تو اپنے واسطے جس ثمن سے چاہے خرید لے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے کو ایک خاص چیز ہزار درہم کو خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے ایک ہزار ایک سو درہم کو خریدا پھر بائع نے سو درہم ثمن میں سے کم کر دیئے تو غلام مشتری کا ہوگا یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

فصل:

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (390) Kitab al-Wakala (Book of Agency)

It will be accepted if each of two persons appointed a man as an agent (wakil) to buy half of a specific slave, and he bought it. If the prices (thaman) are of the same genus and he states that he intended it for a certain person, his word will be taken. If the prices are of two different genera, for example, one appointed him to buy for a thousand dirhams and the other for a hundred dinars, and the agent bought half the slave for a hundred dinars intending it for the principal (muwakkil) of the dirhams, the purchase will be for the agent himself; this is stated in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a man is appointed as an agent to buy an unspecified item and he buys a slave, then either the specific price is attributed in the contract of sale or a general price is mentioned. If a specific price is mentioned, the purchased object belongs to the owner of that price even if the intention was contrary. If a general price is mentioned, it is either settled as cash or half on credit. If it is immediate cash, then if both parties affirm an intention for someone or a lack of intention, or if they disagree; if both affirm an intention for someone, the object belongs to that person. If they disagree on the intention, it belongs to the person whose cash was paid. If they agree on the lack of intention, according to Imam Muhammad (R), it belongs to the contracting party (the agent), and according to Imam Abu Yusuf (R), the payment of the property is the decisive factor, so it belongs to the one whose property was paid. If the price is on credit, the object belongs to the agent. If one is appointed to buy an unspecified slave and the agent buys a slave that the principal has seen but the agent has not, the agent retains the 'option of inspection' (khiyar al-ruyat). If he was appointed to buy an unspecified slave and he bought a slave he himself had seen, then the option of inspection is not available to either the agent or the principal; this is in *Al-Muhit*.

Someone appointed an agent to buy a slave girl (bandi) for a thousand dirhams and gave the money. The agent bought her, and the principal said, "You bought her for five hundred dirhams," while the agent said, "I bought her for a thousand dirhams." The agent's word will be taken provided the slave girl is worth a thousand. If she is worth five hundred, the principal's word is reliable. If the principal had not given him the money and the rest of the problem remains as it is, the principal's word will be taken and the slave girl remains the agent's responsibility, but first, both must swear an oath against each other's claim; this is written in *Al-Kafi*. If he was appointed to buy a specific slave girl, he bought her, and then a dispute arose between the agent and the principal; the agent said, "You appointed me to buy for a thousand dirhams and I bought according to your command," and the principal said, "I commanded

you to buy for five hundred dirhams and you bought for a thousand for yourself," then the principal's word is reliable and no oath will be taken from either; this is written in *Al-Muhit*. If he was specifically appointed to buy that slave and the price was not stated, and the agent bought him and said, "I bought for a thousand dirhams," and the seller confirmed this, while the principal said, "He bought for five hundred," then an oath will be taken from both. Sheikh Abu Mansur adopted this, while some said no oath is taken, which was adopted by Faqih Abu Ja'far; apparently, the first view is correct, as written in *Al-Kafi*. A man appointed another as an agent to buy his brother for him, and the agent bought him. The principal then said, "This is not my brother." His word will be taken after an oath, and the purchase falls on the agent's responsibility, but the slave becomes free because, by his (principal's) admission, he is the principal's brother and thus free on his behalf; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

If one appointed another to buy a Hindi (Indian) slave and the agent bought a Hindi slave according to the principal's command, then with the principal...

---

1. Meaning from certain dirhams or from the property of a certain person.
2. Meaning the decision between the two is based on the property; thus the purchase will be established for the person whose property was paid.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 (390) किताब अल-वकाला (एजेंसी की किताब)

स्वीकार्य होगा, दो व्यक्तियों में से प्रत्येक ने एक व्यक्ति को एक विशेष गुलाम का आधा हिस्सा खरीदने के लिए वकील (एजेंट) नियुक्त किया, फिर उसने खरीदा। यदि दोनों की कीमत (थमन) एक ही प्रकार की है और उसने कहा कि मैंने फलां के लिए नियत की है, तो उसकी बात मानी जाएगी। और यदि कीमत दो अलग प्रकार की हो, उदाहरण के लिए एक ने एक हज़ार दिरहम और दूसरे ने सौ दीनार के लिए वकील बनाया, फिर वकील ने आधा गुलाम सौ दीनार वाले के लिए दिरहम वाले मुवक्किल (प्रमुख) की नियत से खरीदा, तो खरीदारी वकील की अपनी जात के लिए होगी; यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। यदि किसी अनिश्चित चीज़ को खरीदने के लिए वकील बनाया गया और उसने कोई गुलाम खरीदा, तो या तो बिक्री के अनुबंध (अक़्द) में एक विशिष्ट मूल्य का उल्लेख है या सामान्य मूल्य बताया गया है। यदि विशिष्ट मूल्य बताया गया है, तो वस्तु उस मूल्य वाले को मिलेगी चाहे उसकी नियत उसके विपरीत हो। और यदि सामान्य मूल्य बताया गया है, तो या तो नकद भुगतान तय हुआ या आधा मियादी (किस्त पर) है। यदि वर्तमान में नकद है, तो इस स्थिति में यदि दोनों ने किसी के लिए नियत करने या नियत न करने का सच्चा इकरार किया या दोनों में मतभेद हुआ, तो यदि किसी के लिए नियत करने का दोनों ने इकरार किया तो वस्तु उसी को मिलेगी। और यदि नियत में मतभेद हुआ, तो जिसका नकद माल दिया गया है उसी के लिए होगी। और यदि नियत न होने पर सहमति हुई, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार अनुबंध करने वाले को मिलेगी और इमाम अबू यूसुफ (रह.) के अनुसार जिसने माल अदा किया है वही निर्णायक होगा, अतः जिसका माल अदा किया गया उसे ही मिलेगी। और यदि मूल्य मियादी हो, तो वस्तु वकील को मिलेगी। यदि किसी अनिश्चित गुलाम को खरीदने का वकील बनाया गया और वकील ने गुलाम खरीदा जिसे मुवक्किल ने देखा था लेकिन वकील ने नहीं देखा, तो वकील के लिए 'खियार-ए-रुयत' (देखने के बाद निर्णय का अधिकार) शेष रहेगा। और यदि अनिश्चित गुलाम खरीदने के लिए वकील बनाया गया और उसने ऐसा गुलाम खरीदा जिसे उसने देखा है, तो वकील और मुवक्किल दोनों के लिए 'खियार-ए-रुयत' प्राप्त नहीं होगा, यह मुहीत में है।

किसी ने एक हज़ार दिरहम में एक दासी (बांदी) खरीदने के लिए वकील बनाया और पैसे दे दिए, फिर वकील ने खरीदी और मुवक्किल ने कहा कि तुमने इसे पाँच सौ दिरहम में खरीदा है, और वकील ने कहा कि मैंने इसे एक हज़ार दिरहम में खरीदा है, तो वकील की बात मानी जाएगी बशर्ते कि दासी की कीमत एक हज़ार हो। और यदि उसकी कीमत पाँच सौ दिरहम हो, तो मुवक्किल की

बात मान्य होगी। और यदि मुवक्किल ने उसे पैसे नहीं दिए हैं और बाकी मसला अपनी जगह पर है, तो मुवक्किल की बात मानी जाएगी और दासी वकील की ज़िम्मेदारी होगी, लेकिन पहले दोनों एक-दूसरे के दावे पर कसम खाएंगे, यह काफ़ी में लिखा है। और यदि किसी विशिष्ट दासी को खरीदने के लिए वकील बनाया गया, उसने खरीदी फिर वकील और मुवक्किल में विवाद हुआ, वकील ने कहा कि तुमने एक हज़ार दिरहम में खरीदने का वकील बनाया था और मैंने तुम्हारे आदेशानुसार खरीदी, और मुवक्किल ने कहा कि मैंने पाँच सौ दिरहम में खरीदने का आदेश दिया था और तुमने इसे एक हज़ार दिरहम में अपने लिए खरीदा है, तो मुवक्किल की बात मान्य होगी और दोनों से कसम नहीं ली जाएगी, यह मुहीत में लिखा है। यदि विशेष रूप से उस गुलाम को खरीदने के लिए वकील बनाया गया और मूल्य नहीं बताया गया, फिर वकील ने खरीदा और कहा कि मैंने एक हज़ार दिरहम में खरीदा है और विक्रेता ने इसकी पुष्टि की, और मुवक्किल ने कहा कि पाँच सौ दिरहम में खरीदा है, तो दोनों से कसम ली जाएगी। इसे शेख अबू मंसूर ने अपनाया है और कुछ ने कहा कि कसम नहीं ली जाएगी और इसे फ़क़ीह अबू जाफ़र ने अपनाया है, और स्पष्ट रूप से पहला कथन सही है, यह काफ़ी में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को अपने लिए अपना भाई खरीदने के लिए वकील बनाया और वकील ने खरीदा, फिर मुवक्किल ने कहा कि यह मेरा भाई नहीं है, तो कसम लेकर उसकी बात मानी जाएगी और वस्तु वकील की ज़िम्मेदारी होगी और गुलाम आज़ाद हो जाएगा क्योंकि उसके इकरार पर वह मुवक्किल का भाई है और उसकी ओर से आज़ाद है, यह फ़तावा काज़ी खान में है।

यदि दूसरे को एक हिंदी गुलाम खरीदने का वकील बनाया गया और वकील ने मुवक्किल के आदेशानुसार हिंदी गुलाम खरीदा, फिर मुवक्किल के पास...

---

1. यानी फलां दिरहम या फलां व्यक्ति के माल से।
2. यानी माल के माध्यम से दोनों में निर्णय है, अतः जिस व्यक्ति का माल अदा किया गया है उसके लिए खरीद करार दी जाएगी।

مقبول ہو گا دو شخصوں میں سے ہر ایک نے ایک شخص کو ایک خاص غلام میں آدھا خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے خریدا اور دونوں ثمن ایک ہی جنس کے ہیں اور اس نے کہا کہ میں نے فلاں کے واسطے نیت کی ہے تو اس کا قول لیا جائے گا اور اگر ثمن دو جنسوں سے ہو مثلاً ایک نے ہزار درہم کو اور دوسرے نے سو دینار کو خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس وکیل نے آدھا غلام سو دینار کو درہم والے موکل کی نیت سے خریدا تو خریداری وکیل کی ذات کے واسطے ہو گی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر غیر معین چیز کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے کوئی غلام خریدا پس یا تو عقد بیع میں ثمن معین کی طرف اضافت ہے یا مطلق ثمن بیان کیا پس اگر ثمن معین بیان کیا تو مبیع اس ثمن والے کو ملے گی اگرچہ نیت اس کی برخلاف ہو اور اگر مطلق ثمن بیان کیا پس یا تو نقد دینا قرار پایا اور آدھا میعادی ہے پس اگر نقد فی الحال ہے تو اس صورت میں یا کسی کے واسطے نیت کرنے کا یا عدم نیت کا دونوں نے سچا اقرار کیا یا دونوں نے اختلاف کیا پس اگر کسی کے واسطے نیت کرنے کا دونوں نے اقرار کیا تو مبیع اسی کو ملے گی اور اگر نیت میں اختلاف کیا تو جس کا مال نقد دیا ہے اسی کے واسطے ہو گی اور اگر عدم نیت پر اتفاق کیا تو امام محمدؒ کے نزدیک عقد کرنے والے کو ملے گی اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک مال جو ادا کیا ہے وہی حاکم ہو جائے گا پس جس کا مال ادا کیا اسی کو ملے گی اور اگر ثمن میعادی ہو تو مبیع وکیل کو ملے گی اگر کسی غیر معین غلام کے خریدنے کا وکیل کیا اور وکیل نے غلام کو خریدا کہ اس کو موکل نے بھی دیکھا ہے اور وکیل نے نہیں دیکھا ہے تو وکیل کے واسطے خیارِ رویت باقی رہے گا اور اگر غیر معین غلام خریدنے کا وکیل کیا گیا پس اس نے

ایسا غلام خریدا کہ جس کو اس نے دیکھا ہے تو وکیل و موکل دونوں کے واسطے خیارِ رویت حاصل نہ ہوگا یہ محیط میں ہے۔

کسی نے ہزار درہم کو ایک باندی خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور دام دے دیئے پس وکیل نے خریدی اور موکل نے کہا کہ تو نے پانچ سو درہم کو خریدی ہے اور وکیل نے کہا کہ میں نے ہزار درہم کو خریدی ہے تو وکیل کا قول لیا جائے گا بشرطیکہ باندی ہزار کی قیمت کی ہو اور اگر پانچ سو درہم قیمت کی ہو تو موکل کا قول معتبر ہوگا اور اگر موکل نے اس کو دام نہیں دیئے ہیں اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو موکل کا قول لیا جائے گا اور باندی وکیل کے ذمہ پڑے گی مگر پہلے دونوں ایک دوسرے کے دعوٰی پر قسم کھائیں گے یہ کافی میں لکھا ہے اور اگر کسی معین باندی خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے خریدی پھر وکیل اور موکل میں اختلاف پڑا وکیل نے کہا کہ تو نے ہزار درہم کو خریدنے کے واسطے وکیل کیا تھا اور میں نے تیرے حکم کے موافق خریدی اور موکل نے کہا کہ میں نے پانچ سو درہم کو خریدنے کے واسطے حکم کیا تھا اور تو نے ہزار درہم کو اپنے واسطے خریدی ہے تو موکل کا قول معتبر ہوگا اور باہم دونوں سے قسم نہ لی جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے اگر خاص اس غلام کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور ثمن نہ بیان کیا پس وکیل نے خریدا پس وکیل نے کہا کہ میں نے ہزار درہم کو خریدا ہے اور بائع نے اس کی تصدیق کی اور موکل نے کہا کہ پانچ سو درہم کو خریدا ہے تو دونوں سے قسم لی جائے گی اور اسی کو شیخ ابو منصور نے اختیار کیا ہے اور بعض نے کہا کہ قسم نہ لی جائے گی اور اسی کو فقیہ ابو جعفر نے اختیار کیا ہے اور ظاہر اً پہلا قول صحیح ہے یہ کافی میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے کو اپنے لئے اپنا بھائی خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے خریدا پس موکل نے کہا کہ یہ میرا بھائی نہیں ہے تو قسم لے کر اس کا قول لیا جائے گا اور مبیع

وکیل کے ذمہ پڑے گی اور غلام آزاد ہو جائے گا کیونکہ اس کے اقرار پر موکل کا بھائی اور اس کی طرف سے آزاد ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر دوسرے کو ایک ہندی غلام خریدنے کا وکیل کیا اور وکیل نے موافق حکم موکل کے ہندی غلام خریدا پس موکل کے پاس...

---

1. یعنی فلاں درہم یا فلاں شخص کے مال سے۔
2. یعنی مال کے ذریعہ سے دونوں میں فیصلہ ہے پس جس شخص کا مال ادا کیا ہے اس کے واسطے خرید قرار پائے گی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 391 | Book of Agency (Kitab al-Wakalat)

[The agent] brought him, and the principal (Muwakkil) said, "This is my slave; such-and-such person usurped him from me," while the agent (Wakil) said, "This is the slave of such-and-such person, and I bought him for you." In this situation, there are two cases: If the price (Thaman) has already been given to the agent, then the principal's statement will not be accepted. If it has not been given, then his statement will be accepted because the agent does not have the right to take the price from the principal until he brings witnesses for his claim. If he presents witnesses, his claim will be accepted. And if the principal also brings witnesses to prove the slave is his property, the agent's testimony will be given precedence. A man gave another person one thousand dirhams to buy a slave. The agent then brought a slave and said, "I bought him for one thousand dirhams," but the principal said, "You did not buy him [for me], and I had dismissed you from the agency, so do not buy anything for me." In this case, the agent's statement is accepted. Similarly, if he said, "I bought a slave for you from this person and took possession of him, then he died," it is valid, and one thousand dirhams shall be paid to him. If the agent said, "I bought a slave for you for one thousand dirhams from a person," but did not specify a person who could be identified, and then the principal said, "You bought nothing for me, and I had dismissed you," the agency will be terminated. If he names a specific person after that, it will not be confirmed. In *Nawadir Ibn Sama'ah*, it is narrated from Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) that a man said, "I bought this slave for one thousand dirhams from the property of such-and-such person," and that person said, "I commanded you for this," then he said, "You did not command me; rather, I usurped your thousand dirhams and bought this slave with them," then the word of the owner of the dirhams will be taken. This is written in *Al-Muhit*.

A man appointed another as an agent to buy a maidservant for one thousand dirhams. He bought her for two thousand dirhams and sent her to the principal, who made her his *Umm al-Walad* (a slave woman who has borne her master a child). Then the agent said, "I bought her for two thousand dirhams." If the agent, at the time of sending her, said, "This is the same maidservant you appointed me to buy and I have bought her for you," and later claimed she was bought for two thousand, his [later] statement will not be confirmed. If he presents witnesses, they will not be heard. But if he said nothing at the time of sending and later claimed to have bought her for two thousand dirhams, his statement will be accepted, and he will have the option to take the maidservant back along with the *uqr* (fair compensation for intimacy) and the

value of the child from the principal. This is written in *Fatawa Qazi Khan*. A man gave another person one thousand dirhams to buy a maidservant and told him he could increase the price by up to five hundred dirhams from his own pocket. Then the agent said, "I bought her for fifteen hundred dirhams," and the principal said, "For one thousand." Oaths will be taken from each against the claim of the other, starting with the agent. If he takes the oath, one-third of the maidservant will belong to the agent and two-thirds to the principal. This is written in *Muhit al-Sarakhsi*. If the agent said, "I bought this thing for the principal," and the principal said, "You bought it for yourself," then if he was appointed to buy a specific, designated slave and the agent reported the purchase and the slave is alive and present, then by consensus (*Ijma*), the agent's statement is accepted, whether the price was paid in cash or not. If the slave died at the time of purchase and the agent claims he died after the purchase and the principal denies it, then if the price was not paid in cash, the principal's statement is accepted. If it was paid in cash, the agent's statement is accepted upon taking an oath. If the agent was appointed to buy an unspecified slave and the slave is alive and present, and the agent says, "I bought him for you," while the principal says, "Rather, you bought him for yourself," then if the price was paid in cash, the agent's statement is accepted. If not, then according to Imam al-Azam (Abu Hanifa, RA), the principal's statement is accepted, and according to the *Sahibayn* (the two companions, Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), the agent's statement is accepted. And if the slave has died, then if the price was paid in cash, then...

1. Maqbool: meaning this slave is binding upon the principal, and the agent's claim of purchase is accepted; however, he is dismissed from the agency henceforth.

उसे लाया और मुवक्किल (Principal) ने कहा कि यह तो मेरा गुलाम है, मुझसे फलां शख्स ने छीन लिया था, और वकील (Agent) ने कहा कि यह फलां शख्स का गुलाम है, मैंने इसे तुम्हारे लिए खरीदा है। फिर इसकी दो स्थितियाँ हैं: यदि वकील को कीमत (रकम) दे दी गई है, तो मुवक्किल की बात नहीं मानी जाएगी, और यदि नहीं दी गई है, तो उसकी बात मानी जाएगी कि वकील को यह अधिकार नहीं है कि जब तक वह अपने दावे पर गवाह न लाए, मुवक्किल से कीमत ले ले। और यदि उसने गवाह पेश किए, तो उसका दावा स्वीकार्य होगा। और यदि मुवक्किल ने भी गुलाम के अपनी मिल्कियत होने के गवाह पेश किए, तो वकील की गवाही को प्राथमिकता दी जाएगी। एक व्यक्ति ने दूसरे को एक हजार दिरहम किसी गुलाम को खरीदने के लिए दिए, फिर वकील एक गुलाम लाया और कहा कि मैंने इसे एक हजार दिरहम में खरीदा है, और मुवक्किल ने कहा कि तुमने इसे नहीं खरीदा है और मैंने तुम्हें वकालत से हटा दिया था, इसलिए मेरे लिए कुछ मत खरीदना; तो वकील की बात स्वीकार्य होगी। इसी तरह, यदि उसने कहा कि मैंने तुम्हारे लिए इस व्यक्ति से एक गुलाम खरीदा और उस पर कब्ज़ा कर लिया था, फिर वह मर गया, तो यह जायज़ है और उसे एक हजार दिरहम दिलाए जाएंगे। और यदि वकील ने कहा कि मैंने तुम्हारे लिए एक हजार दिरहम में एक गुलाम एक व्यक्ति से खरीदा, लेकिन किसी ऐसे व्यक्ति का नाम नहीं बताया जिसे पहचाना जा सके, फिर मुवक्किल ने कहा कि तुमने मेरे लिए कुछ नहीं खरीदा है और मैंने तुम्हें वकालत से हटा दिया था, तो वह वकालत से खारिज हो जाएगा। फिर यदि उसके बाद उसने किसी खास व्यक्ति का नाम लिया, तो उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी। 'नवादिर इब्न समाअह' में इमाम अबू यूसुफ (रह.) से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने कहा कि मैंने यह गुलाम एक हजार दिरहम में फलां व्यक्ति के माल से खरीदा है, और फलां व्यक्ति ने कहा कि मैंने तुम्हें इसके लिए आदेश दिया था, फिर उसने कहा कि तुमने मुझे आदेश नहीं दिया था बल्कि मैंने तुम्हारे एक हजार दिरहम छीनकर उससे यह गुलाम खरीदा है, तो दिरहम के मालिक की बात मानी जाएगी। यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक व्यक्ति ने दूसरे को एक दासी (लॉन्डी) एक हजार दिरहम में खरीदने के लिए वकील बनाया। उसने उसे दो हजार दिरहम में खरीदकर मुवक्किल के पास भेज दिया और उसने उसे 'उम्मे वलद' (वह दासी जिसे उसके मालिक से संतान हो) बना लिया। फिर वकील ने कहा कि मैंने उसे दो हजार दिरहम में खरीदा था। यदि वकील ने भेजते समय यह कहा था कि यह वही दासी है जिसे खरीदने के लिए तुमने मुझे वकील बनाया था और मैंने तुम्हारे लिए खरीद दी है, फिर बाद में कहा कि दो हजार

में खरीदी है, तो उसकी बात की पुष्टि नहीं की जाएगी। और यदि गवाह पेश किए तो सुनवाई नहीं होगी। और यदि भेजते समय कुछ नहीं कहा था, फिर दो हजार दिरहम पर खरीदने का दावा किया, तो उसकी बात मानी जाएगी और उसे अधिकार होगा कि चाहे तो दासी, मेहर (उक़्र) और बच्चे की कीमत के साथ मुवक्किल से वापस ले ले। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को एक दासी खरीदने के लिए एक हजार दिरहम दिए और कह दिया कि अपनी ओर से पांच सौ दिरहम तक और बढ़ा देना। फिर वकील ने कहा कि मैंने इसे डेढ़ हजार दिरहम में खरीदा है और मुवक्किल ने कहा कि एक हजार में, तो प्रत्येक से दूसरे के दावे पर शपथ (क़सम) ली जाएगी और पहले वकील की ओर से शपथ ली जाएगी। यदि उसने शपथ ले ली, तो दासी का एक तिहाई हिस्सा वकील का और दो तिहाई मुवक्किल का होगा। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। यदि वकील ने कहा कि मैंने यह चीज़ मुवक्किल के लिए खरीदी है और मुवक्किल ने कहा कि तुमने अपने लिए खरीदी है, तो यदि किसी खास निश्चित गुलाम को खरीदने के लिए वकील बनाया हो और वकील ने उसके खरीदने की सूचना दी हो और गुलाम जीवित मौजूद हो, तो सर्वसम्मति (इजमा) से वकील की बात मानी जाएगी, चाहे कीमत नकद दी हो या नहीं। और यदि खरीदने के समय गुलाम मर चुका हो और कहा कि खरीदने के बाद गुलाम मरा है और वकील ने इनकार किया, तो यदि कीमत नकद नहीं दी गई है, तो मुवक्किल की बात मानी जाएगी। और यदि नकद दे दी हो, तो शपथ लेकर वकील की बात मानी जाएगी। और यदि गुलाम अनिश्चित (अ-मुअय्यन) खरीदने के लिए वकील बनाया था और गुलाम जीवित मौजूद है, फिर वकील ने कहा कि मैंने तुम्हारे लिए खरीदा है और मुवक्किल ने कहा कि बल्कि तुमने अपने लिए खरीदा है, तो यदि कीमत नकद दी है तो वकील की बात और यदि नहीं दी है तो इमाम ए आज़म (रह.) के अनुसार मुवक्किल की बात मानी जाएगी, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार वकील की बात मानी जाएगी। और यदि गुलाम मर गया हो और कीमत नकद दी गई हो, तो...

1. मक़बूल यानी यह गुलाम मुवक्किल के लिए अनिवार्य है और खरीद का दावा वकील का स्वीकार्य है, हाँ भविष्य के लिए वह वकालत से हटा दिया गया।

اس کو لایا اور موکل نے کہا کہ یہ تو میرا غلام ہے مجھ سے فلاں شخص نے غصب کر لیا تھا اور وکیل نے کہا کہ یہ فلاں شخص کا غلام ہے میں نے تیرے واسطے خریدا ہے پھر اس کی دو صورتیں ہیں اگر وکیل کو ثمن دیا گیا ہے تو موکل کا قول قبول نہ ہوگا اور اگر نہیں دیا ہے تو اس کا قول لیا جائے گا کہ وکیل کو یہ اختیار نہیں ہے کہ جب تک اپنے دعویٰ پر گواہ نہ لائے موکل سے ثمن لے لے اور اگر اس نے گواہ سنائے تو اس کا دعویٰ مقبول ہو گا اور اگر موکل نے بھی غلام اپنی ملک ہونے کے گواہ سنائے تو وکیل کی گواہی مقدم رکھی جائے گی ایک شخص نے دوسرے کو ہزار درہم کسی غلام کے خریدنے کے واسطے دیئے پھر وکیل ایک غلام لایا اور کہا کہ میں نے اسے ہزار درہم کو خریدا ہے اور موکل نے کہا کہ تو نے اس کو نہیں خریدا ہے اور میں نے تجھ کو وکالت سے برطرف کر دیا پس میرے واسطے کوئی چیز نہ خریدنا تو وکیل کا قول مقبول ہے اسی طرح اگر یوں کہا کہ میں نے تیرے لئے اس شخص سے ایک غلام خریدا اور قبضہ کر لیا تھا پھر وہ مر گیا تو جائز ہے اور ہزار درہم اس کو دلائے جائیں گے اور اگر وکیل نے کہا کہ میں نے تیرے لئے ہزار درہم کو ایک غلام ایک شخص سے خریدا اور کسی ایسے شخص کو نہ بتلایا جو پہچانا جائے پس موکل نے کہا کہ تو نے میرے واسطے کچھ نہیں خریدا ہے اور میں نے تجھ کو وکالت سے برطرف کیا تو وکالت سے خارج ہو جائے گا پس اگر اس کے بعد کسی خاص شخص کا نام لیا تو اس کی تصدیق نہ کی جائے گی نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسفؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے کہا کہ میں نے یہ غلام ہزار درہم کو فلاں شخص کے مال سے خریدا ہے اور فلاں شخص نے کہا کہ میں نے تجھے اس واسطے حکم کیا تھا پھر اس نے کہا کہ تو نے

مجھے حکم نہیں کیا تھا بلکہ میں نے تیرے ہزار درہم غصب کر کے اس کا یہ غلام خرید دیا تو درہموں کے مالک کا قول لیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

ایک شخص نے دوسرے کو ایک باندی ہزار درہم کو خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے دو ہزار درہم کو خرید کر موکل کے پاس بھیج دی اور اس نے اس کو ام ولد بنایا پھر وکیل نے کہا کہ میں نے دو ہزار درہم کو خریدی تھی پس اگر وکیل نے اس کو بھیج دینے کے وقت یہ کہا کہ یہ وہی باندی ہے جس کے خریدنے کے واسطے تو نے مجھے وکیل کیا تھا اور میں نے تیرے لئے خرید کر دی ہے پھر کہا کہ دو ہزار کو خریدی ہے تو اس کی بات کی تصدیق نہ کی جائے گی اور اگر گواہ پیش کئے تو سماعت نہ ہوگی اور اگر وقت ارسال کے کچھ نہیں کہا تھا پھر دو ہزار درہم پر خریدنے کا دعویٰ کیا تو اس کا قول لیا جائے گا اور اس کو اختیار ہوگا کہ چاہے باندی مع عقر اور بچہ کی قیمت کے موکل سے واپس کر لے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے کو ایک باندی خریدنے کے واسطے ہزار درہم دیئے اور کہہ دیا کہ اپنے پاس سے پانچ سو درہم تک زیادہ بڑھا دے پھر وکیل نے کہا کہ میں نے ڈیڑھ ہزار درہم کو خریدی ہے اور موکل نے کہا کہ ایک ہزار کو تو ہر ایک سے دوسرے کے دعویٰ پر قسم لی جائے گی اور پہلے وکیل کی طرف سے قسم لی جائے گی پس اگر اس نے قسم کھالی تو باندی کی ایک تہائی وکیل کی اور دو تہائی موکل کی ہوگی یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر وکیل نے کہا کہ میں نے یہ چیز موکل کے واسطے خریدی ہے اور موکل نے کہا کہ تو نے اپنے واسطے خریدی ہے پس اگر کسی خاص معین غلام کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا ہو اور وکیل نے اس کے خریدنے کی خبر دی ہو اور غلام زندہ موجود ہو تو بالاجماع وکیل کا قول لیا جائے گا خواہ ثمن نقد دیا ہو یا نہ دیا ہو اور اگر خریدنے کے وقت غلام مر چکا ہو اور کہا کہ بعد خریدنے کے غلام مر گیا اور وکیل نے انکار کیا پس اگر ثمن نقد ادا نہیں کیا ہے تو موکل کا قول لیا جائے گا اور اگر نقد دیا ہو تو قسم لے کر

وکیل کا قول لیا جائے گا اور اگر غلام غیر معین خریدنے کا وکیل کیا اور غلام زندہ موجود ہے پس وکیل نے کہا کہ میں نے تیرے واسطے خریدا ہے اور موکل نے کہا کہ بلکہ تو نے اپنے واسطے خریدا ہے پس اگر ثمن نقد دیا تو وکیل کا قول اور اگر نہیں دیا تو موکل کا قول امام اعظمؒ کے نزدیک لیا جائے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک وکیل کا قول لیا جائے گا اور اگر غلام مر گیا ہو پس اگر ثمن نقد دیا ہے تو

۱ مقبول یعنی یہ غلام موکل کو لازم ہے اور خرید کا دعویٰ وکیل قبول ہے ہاں آئندہ سے وہ وکالت سے برطرف ہوا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 392 | Kitab al-Wakalat (Book of Agency)

The statement of the agent (Wakil) shall be taken, but if he has not given it, the statement of the principal (Muakkil) shall be accepted; this is recorded in *al-Tabyin*. If a person is given one thousand dirhams and ordered to purchase a specific bondwoman or item, and the funds are lost while in the possession of the agent, and he subsequently makes the purchase, the liability rests with the agent. However, if the funds are lost after the purchase but before payment, and they were lost in the agent's possession, it falls upon the principal, and the agent shall recover that amount from the principal. This ruling applies if both agree on the timing of the loss (whether before or after purchase). If they disagree, the principal's statement, supported by his oath according to his knowledge, shall be deemed credible. If the dirhams were not lost and the agent paid them, and subsequently someone established a rightful claim (*Istihqaq*) and took the item from the seller's possession, then the seller shall recover the amount from the agent, and the agent from the principal. If, after purchase, the funds were lost while with the agent and he recovered them from the principal, and they were lost a second time while in the agent's possession, he cannot recover them from the principal again. Similarly, if after purchasing, he initially collected one thousand dirhams from the principal and they were lost in the agent's possession, he cannot take them from the principal and must pay the seller from his own funds; this is recorded in *al-Zakhirah*. A man gave another one thousand dirhams and ordered him to buy a slave. The agent left the money at home and went to the market, bought a slave for the principal, and brought the seller to his home to pay him. Upon arrival, he found that someone had stolen the money, and the slave died at his house. The seller demanded the price, and the principal demanded the slave. The scholars (*Mashayikh*) ruled that the agent should take the price from the principal and hand it to the seller, as both the initial price and the slave were lost while held in trust by the agent. Faqih Abu al-Layth (may Allah have mercy on him) stated that this ruling applies if it is proven by witnesses that he bought the slave and it died. If it is known only by his own word, his word shall be accepted regarding his lack of liability for indemnity, but his word shall not be accepted regarding the principal having to pay the price again; this is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. A man gave another one thousand dirhams to buy a bondwoman. He bought her, and then the agent received the dirhams as base, counterfeit, or alloyed coins (*ziyuf, bahrah, sattouq, rasas*) and gave them to the seller, who refused them. If they were then lost in the agent's possession, the principal's wealth is gone.

The agent shall take one thousand sound dirhams from the principal and give them to the seller. If the seller received the dirhams from the agent, found them to be such, returned them to the agent, and they were lost while with the agent: if he returned them finding them to be of base or common poor quality (*ziyuf* or *bahrah*), the loss is the agent's responsibility, he shall pay from his own pocket and cannot take from the principal. But if he returned them finding them to be extremely low-grade alloy (*sattouq* or *rasas*), the loss falls on the principal, and he shall take one thousand sound dirhams from the principal to pay the seller. If they were lost in his possession after receiving sound dirhams, it is the agent's loss; he cannot recover from the principal. This is recorded in *al-Muhit*. A man ordered another to buy a bondwoman for one thousand dirhams. The agent bought her but had neither taken possession nor paid when the principal gave him the price to settle. The agent lost the payment and is insolvent. The seller has the right to withhold the bondwoman in lieu of payment, but has no right to demand payment from the principal, and the agent cannot recover from the principal. If the principal paid the price again (though not mandatory), he takes the bondwoman. If the principal does not give the dirhams, then by consensus, the judge (*Qazi*) shall sell the bondwoman in exchange for the dirhams. If the seller and principal agree, or even if both or the principal disagree, according to Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, this is the ruling. When the judge sells it and there is a surplus in the second price compared to the first, it belongs to the principal; if there is a loss, it is borne by the seller.

प्रतिनिधि (वकील) का कथन माना जाएगा और यदि उसने नहीं दिया है तो मुवक्किल (नियोजक) का कथन माना जाएगा, यह 'तबीन' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति को एक हज़ार दरहम दिए गए और निर्देश दिया गया कि वह एक दासी या कोई विशिष्ट वस्तु खरीदे, और वे दाम वकील के पास नष्ट हो गए, फिर उसने खरीदारी की, तो यह वकील की ज़िम्मेदारी होगी। और यदि खरीदारी के बाद परंतु दाम चुकाने से पहले नष्ट हो गए, तो यदि वे वकील के पास नष्ट हुए, तो यह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी होगी और वह मुवक्किल से उतने ही दाम वापस ले लेगा। यह आदेश तब लागू होता है जब खरीदारी से पहले या बाद में नुकसान पर दोनों सहमत हों। यदि मतभेद हो, तो मुवक्किल का कथन उसकी शपथ पर विश्वसनीय होगा। यदि दरहम नष्ट नहीं हुए और वकील ने चुका दिए, फिर किसी ने अधिकार (इस्तेहक़ाक़) सिद्ध करके विक्रेता के पास से वस्तु ले ली, तो विक्रेता वकील से और वकील मुवक्किल से पुनः वही राशि वसूल करेंगे। यदि खरीदारी के बाद वकील के पास राशि नष्ट हो गई और उसने मुवक्किल से पुनः प्राप्त कर ली, फिर दूसरी बार भी वे वकील के पास ही नष्ट हुए, तो वह मुवक्किल से फिर से वसूल नहीं कर सकता। इसी प्रकार, यदि खरीदारी के बाद भी उसने शुरुआत में ही मुवक्किल से एक हज़ार दरहम प्राप्त कर लिए थे और वे वकील के पास नष्ट हो गए, तो वह मुवक्किल से पुनः नहीं ले सकता और विक्रेता को अपनी ओर से भुगतान करेगा; यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने किसी को एक हज़ार दरहम दिए और दास खरीदने का आदेश दिया। वकील दरहम घर रखकर बाज़ार गया, मुवक्किल के लिए दास खरीदा और विक्रेता के साथ घर आया ताकि उसे दरहम दे सके। घर आकर देखा कि दरहम किसी ने चुरा लिए थे और दास उसके घर में मर गया। विक्रेता ने दाम मांगे और मुवक्किल ने दास माँगा। उलेमाओं ने कहा कि वकील मुवक्किल से दाम लेकर विक्रेता को सौंपे, और पहले के दाम और दास वकील के पास अमानत के तौर पर नष्ट हुए। फ़क़ीह अबू लैथ (रह.) ने कहा कि यह आदेश तब है जब गवाहों से यह सिद्ध हो जाए कि उसने दास खरीदा था और वह मर गया। यदि केवल उसके कहने से पता चला, तो उसकी बात केवल इस बात में मानी जाएगी कि उस पर कोई हरजाना नहीं है, परंतु यह नहीं माना जाएगा कि मुवक्किल दोबारा दाम दे। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को दासी खरीदने के लिए एक हज़ार दरहम दिए। वकील ने उसे खरीदा और फिर उसे वे दरहम खोटे (ज़ियूफ़, बहरा, सतूक या रसास) मिले और उसने विक्रेता को दे दिए, जिसे विक्रेता ने स्वीकार नहीं किया। फिर वे वकील के पास नष्ट हो गए, तो मुवक्किल का धन गया। वकील मुवक्किल से एक हज़ार शुद्ध (खरे) दरहम लेकर

विक्रेता को देगा। यदि विक्रेता ने वे दरहम वकील से लेकर ऐसे पाए और वापस कर दिए और वे वकील के पास नष्ट हुए, तो यदि उसने खोटे या दोषपूर्ण (ज़ियूफ़/बहरा) पाकर लौटाए थे, तो नुकसान वकील का होगा और वह स्वयं भरेगा, मुवक्किल से नहीं ले सकता। और यदि अत्यंत घटिया (सतूक/रस़ास) पाकर लौटाए, तो नुकसान मुवक्किल का होगा और वह मुवक्किल से शुद्ध दरहम लेकर विक्रेता को देगा। यदि शुद्ध दरहम लेने के बाद उसके पास नष्ट हुए, तो वह वकील की हानि है, वह मुवक्किल से नहीं माँग सकता। यह 'मुहीत' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को एक हज़ार में दासी खरीदने का आदेश दिया। वकील ने खरीदी परंतु न अभी कब्ज़ा किया था न दाम दिए थे कि मुवक्किल ने उसे भुगतान हेतु राशि दी। वकील ने वह कीमत खो दी और वह निर्धन है। विक्रेता को अधिकार है कि वह कीमत की अदायगी तक दासी को अपने पास रोक ले, परंतु उसे मुवक्किल पर दावा करने का अधिकार नहीं है, और वकील मुवक्किल से पुनः नहीं ले सकता। यदि मुवक्किल ने दोबारा कीमत चुका दी (यद्यपि आवश्यक नहीं था), तो वह दासी ले लेगा। यदि मुवक्किल भुगतान न करे, तो सर्वसम्मति से न्यायाधीश (क़ाज़ी) उस दासी को बेचकर भुगतान करेगा। यदि अधिक कीमत मिली तो मुवक्किल की, और यदि कम मिली तो विक्रेता की हानि।

وکیل کا قول اور اگر نہیں دیا ہے تو موکل کا قول لیا جائے گا یہ تبیین میں لکھا ہے۔ اگر کسی شخص کو ہزار درہم دیئے اور حکم کیا کہ اس کی باندی یا کوئی چیز معین خریدے پس وہ دام وکیل کے پاس تلف ہو گئے پھر اس نے خریدی تو وکیل کے ذمہ ہوگی اور اگر بعد خریدنے کے دام دینے سے پہلے تلف ہو گئے پس اگر وکیل کے پاس تلف ہوئے تو موکل کے ذمہ پڑے گی اور اسی قدر موکل سے لے لے گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ خریداری سے پہلے یا بعد تلف ہو جانے پر دونوں میں اتفاق ہو اور اگر اختلاف ہو تو موکل کا قول اس کی دانست پر قسم لے کر معتبر ہوگا اور اگر درہم تلف نہ ہوئے یہاں تک کہ وکیل نے ادا کر دیئے پھر ایک نے استحقاق ثابت کر کے بائع کے قبضہ سے لے لئے تو بائع وکیل سے اور وکیل موکل سے پھر اسی قدر وصول کر لیں گے اور اگر بعد خریداری کے وکیل کے پاس تلف ہو گئے اور اس نے موکل سے پھر وصول کر لئے پھر دوسری بار بھی وہ وکیل کے قبضہ میں تلف ہوئے تو موکل سے پھر وصول نہیں کر سکتا ہے اسی طرح اگر خریدنے کے بعد بھی اس نے موکل سے ہزار درہم ابتدا میں وصول کئے اور وہ وکیل کے پاس تلف ہو گئے تو موکل سے نہیں لے سکتا ہے اور بائع کو اپنے پاس سے ادا کرے گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ ایک شخص کو ہزار درہم دیئے اور حکم کیا کہ ان کا ایک غلام خریدے پھر وکیل درہموں کو اپنے گھر رکھ کر بازار گیا اور جا کر موکل کے لئے ایک غلام خرید کر کے اپنے گھر بائع کے ساتھ لایا تاکہ بائع کو وہ درہم دے دے جا کر دیکھا تو درہم کوئی شخص چرا کر لے گیا تھا اور غلام اس کے گھر میں مر گیا پھر بائع نے اس سے دام مانگے اور موکل نے غلام مانگا تو مشائخ نے فرمایا کہ وکیل موکل سے دام لے کر بائع کے سپرد کرے اور پہلے دام اور غلام وکیل کے پاس امانت میں ضائع ہوئے اور فقیہ ابواللیثؒ نے فرمایا کہ یہ حکم اس

صورت میں ہے کہ گواہوں سے یہ بات ثابت ہو جائے کہ اس نے غلام خریدا تھا اور وہ مر گیا اور اگر صرف اس کے کہنے سے یہ بات معلوم ہوئی تو اس امر میں اس کی تصدیق کی جائے گی کہ اس پر ضمان نہیں ہے اور اس کی تصدیق نہ کی جائے گی کہ موکل دوبارہ دام دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ ایک شخص نے دوسرے کو ہزار درہم ایک باندی خریدنے کے واسطے دیئے اور اس نے خریدی پھر وکیل نے وہ درہم زیوف یا بہرہ یا ستوق یا رصاص پائے اور بائع کو دے دیئے لایا اور اس نے نہ لئے پھر وہ وکیل کے پاس ضائع ہو گئے تو موکل کا مال گیا اور وکیل موکل سے ہزار درہم کھرے لے کر بائع کو دے گا اور اگر بائع نے وہ درہم وکیل سے لے کر ایسے پائے اور وکیل کو پھیر دے اور وہ وکیل کے پاس تلف ہوئے پس اگر اس نے زیوف یا بہرہ پا کر واپس کئے تھے تو تلف ہونا وکیل کے ذمہ ہو گا پھر وہ ہزار درہم کھرے اپنے پاس سے ڈانڈ دے گا اور موکل سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر ستوق یا رصاص پا کر واپس کئے تو تلف ہونا موکل کے ذمہ پڑے گا اور وہ موکل سے ہزار درہم کھرے لے کر بائع کو دے گا اور اگر کھرے لینے کے بعد اس کے پاس تلف ہو گئے تو وکیل کا مال گیا پھر موکل سے نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے کو حکم دیا کہ میرے واسطے ایک باندی ہزار درہم کو خرید دے اور وکیل نے خریدی اور ہنوز نہ اس پر قبضہ کیا تھا اور نہ درہم دیئے تھے کہ موکل نے اس کو دام دیئے کہ جا کر ادا کر دے پھر وکیل نے ثمن تلف کر دیا اور وہ تنگدست ہے تو بائع کو اختیار ہے کہ ثمن وصول کرنے کے عوض باندی کو روک رکھے اور یہ اختیار نہیں ہے کہ موکل سے مواخذہ کرے اور وکیل موکل سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر موکل نے دوبارہ ثمن دے دیا حالانکہ اس پر دینا ضروری نہیں ہے تو وہ باندی لے لے گا اور بائع انکار کر سکتا ہے پھر موکل وکیل سے اپنے درہم واپس کرے گا اور اگر موکل نے درہم نہ دیئے تو بالاتفاق قاضی اس باندی کو درہموں کے عوض فروخت کرے گا اگر بائع اور موکل راضی ہوں اور اگر دونوں یا

موکل راضی نہ ہو تو بھی امام ابو یوسفؒ و امام محمدؒ کے نزدیک یہی حکم ہے اور جب قاضی نے اس کو فروخت کیا اور دوسرے ثمن میں بہ نسبت پہلے کے زیادتی ہے تو وہ موکل کو ملے گی اور اگر نقصان ہو تو بائع۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 393 | Book of Agency (Kitab al-Wakala)

He shall recover his loss from the agent (*wakeel*) and not from the principal (*muwakkil*); subsequently, the principal shall recover the dirhams he provided from the seller (*ba'i*). This is documented in *Tatarkhania*. If someone says to another, "Purchase a female slave for me with these one thousand dirhams," and shows him the dirhams but does not hand them over, and those dirhams are then stolen, if the agent subsequently purchases the slave, the liability falls upon the principal. Similarly, if they were not stolen but the principal spent them for his own needs, the ruling remains the same. However, if the principal had handed them over to the agent and they were stolen from his possession, the agent bears no liability (*dhaman*). Following this, if the agent purchases a slave, it shall be on the agent's own account, regardless of whether the agent was aware of the loss of the dirhams or not. If he was ordered to buy a slave with one thousand dirhams, and five hundred dirhams were lost while with the agent, leaving five hundred remaining, and the agent then bought a slave for a price of one thousand dirhams, she shall belong to the agent. If he bought one for five hundred dirhams, then if her value is five hundred dirhams, she belongs to the agent; but if her value is one thousand dirhams or the discount is within a range commonly accepted as a standard trade loss, she shall belong to the principal. This is mentioned in *Dhakhira*. If a person says to another's slave, "Purchase yourself from your master for me," and the slave agrees and goes to his master to purchase himself: if he says, "Sell me to myself for one thousand dirhams," and the master sells him and the slave accepts, he becomes free, and one thousand dirhams become due from him, and the right of patronage (*wala*) shall belong to his master. The ruling is the same if he speaks in absolute terms, saying "Sell me." If he says, "Sell me to such-and-such person for one thousand dirhams," and the master sells and the slave purchases, the agency is valid, the sale is on behalf of the principal, and the liability for the price is upon the slave, which he shall recover from the principal. If the seller wishes to retain the slave in lieu of the price, he shall not have that right. Subsequently, if the principal finds a defect and wishes to litigate with the seller: if the slave was aware of the defect on the day of purchase, he cannot return him. But if the slave was unaware, he may return him, and the right to litigate belongs to that slave. The slave has the authority to return the item without consulting the principal's opinion. If he purchased himself from the master for the principal on the promise of receiving a gift (*atiya*), the contract is irregular (*fasid*). If the slave dies after the sale contract, the principal shall pay his

value as far as it reaches. If the slave purchased himself for the principal for one thousand dirhams on the promise of a gift (i.e., for an unknown or known period) and the principal had ordered one thousand, he becomes free from the time of sale; this is in *Muheet*.

If a slave appoints someone as an agent to purchase his person, saying "Purchase me from my master for one thousand dirhams," and gives him the one thousand dirhams, and at the time of purchase, the agent says to the master, "I purchase your slave from you for him," and he sells, then the slave becomes free and his patronage belongs to his master. If he mentioned purchasing but did not name anyone, the slave becomes the property of the agent, and the one thousand dirhams taken by the master from the agent are a windfall (gratis), and the price or the ransom for manumission of one thousand dirhams remains due from the purchaser or the slave. In the case where the agent did not name anyone, the master shall collect one thousand dirhams from the purchaser because he is the contracting party and the owner of the slave. If he stated, "I purchase him for the slave," Imam Muhammad (RA) said the slave shall become free, and the price shall be due from the slave and not the agent; this is the correct view as stated in *Tabyin*. If such a slave is a *Mudabbir* (promised freedom upon the master's death), he shall become free from the time of purchase, whether the agent purchased him absolutely or attributed the purchase to himself or to the *Mudabbir*. If the payment was deferred until the receipt of a gift, it shall be due at that time. In all these cases, the liability for the price is upon the freed slave and never upon the agent [1]; this is written in *Muheet*. If the agent for purchase finds a defect in the purchased item, then without informing the owner, i.e., the first master who sold it...

[1] His statement "it shall not be" is because the purchase of a *Mudabbir* is not permissible while manumission is permissible; therefore, we acted upon the intended meaning, whereby he became an agent for accepting manumission on behalf of the *Mudabbir*.

अपना नुकसान वकील से वसूल करेगा न कि मुवक्किल से, फिर मुवक्किल विक्रेता से अपने वो दरहम जो उसने दिए हैं, वापस लेगा, यह तातारखानिया में उल्लेखित है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि मेरे लिए इन हज़ार दरहमों की एक दासी खरीद दे और दरहम दिखाकर उसे दिए नहीं यहाँ तक कि वो दरहम चोरी हो गए, फिर वकील ने दासी खरीदी तो यह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी होगी। इसी तरह यदि चोरी नहीं हुए लेकिन मुवक्किल ने उन्हें अपनी ज़रूरत में खर्च कर दिया तो भी यही हुक्म है। और यदि मुवक्किल ने वकील को दरहम दे दिए और उसके पास से चोरी हो गए तो उस पर कोई हर्जाना (ज़मानत) नहीं है। फिर यदि इसके बाद वकील ने दासी खरीदी तो वह वकील की ज़िम्मेदारी होगी, चाहे वकील को दरहम खत्म होने की खबर हो या न हो। और यदि उसे हज़ार दरहम देकर दासी खरीदने का हुक्म दिया, फिर उनमें से पाँच सौ दरहम वकील के पास खो गए और पाँच सौ शेष रहे, फिर वकील ने एक दासी खरीदी और उसकी कीमत हज़ार दरहम है तो वह वकील की होगी। और यदि पाँच सौ दरहम में खरीदी, तो यदि वह पाँच सौ दरहम के ही मूल्य की है तो वकील की होगी, और यदि हज़ार दरहम मूल्य की है या उसमें इतना कम मूल्य है कि लोग उतना घाटा सह लेते हैं, तो वह मुवक्किल की होगी, यह 'ज़खीरा' में है। किसी के गुलाम से कहा गया कि तू अपने आप को मेरे लिए अपने मालिक से खरीद ले और गुलाम ने स्वीकार कर लिया, फिर अपने मालिक के पास जाकर अपने आप को खरीद लिया। यदि उसने कहा कि 'मुझे मेरे हाथ हज़ार दरहम में बेच दे', मालिक ने बेच दिया और गुलाम ने स्वीकार कर लिया, तो वह आज़ाद है और उस पर हज़ार दरहम अनिवार्य (वाजिब) होंगे और उसकी वला (संरक्षण का अधिकार) उसके मालिक को मिलेगी। इसी तरह यदि उसने सामान्य शब्दों में कहा कि 'मुझे बेच दे' तो भी यही हुक्म है। और यदि कहा कि 'मुझे अमुक व्यक्ति के लिए हज़ार दरहम पर बेच दे', उसने बेच दिया और गुलाम ने खरीद लिया, तो वकालत सही है और बिक्री मुवक्किल की होगी, और भुगतान गुलाम की गर्दन पर होगा जिसे वह मुवक्किल से वसूल करेगा। और यदि विक्रेता ने कीमत के बदले गुलाम को रोकना चाहा तो उसे यह अधिकार नहीं होगा। फिर यदि मुवक्किल ने उसमें कोई दोष पाकर विक्रेता से विवाद करना चाहा: यदि गुलाम को खरीद के दिन ही उस दोष का ज्ञान था तो उसे वापस नहीं किया जा सकता, और यदि गुलाम उसे नहीं जानता था तो वापस कर सकता है, और उस विवाद का पक्षकार वही गुलाम होगा। गुलाम को यह अधिकार था कि वह मुवक्किल की राय पूछे बिना ही वापस कर दे। और यदि उसने मुवक्किल के लिए अपने मालिक से 'उपहार' (अतिया) मिलने के वादे पर अपने आप को खरीदा, तो

यह अनुबंध त्रुटिपूर्ण (फासिद) है। और यदि अनुबंध के बाद गुलाम मर गया तो मुवक्किल उसकी उतनी कीमत चुकाएगा जहाँ तक वह पहुँचती हो। और यदि गुलाम ने मुवक्किल के लिए अपने आप को एक हज़ार दरहम में उपहार मिलने के वादे पर (यानी अज्ञात या ज्ञात अवधि के लिए) खरीदा और मुवक्किल ने हज़ार का हुक्म दिया था, तो वह बिक्री के समय से ही आज़ाद है, यह 'मुहीत' में है।

यदि गुलाम ने किसी को स्वयं को खरीदने के लिए वकील नियुक्त किया कि हज़ार दरहम में उसे उसके मालिक से खरीद ले और वकील को हज़ार दरहम दे दिए, फिर वकील ने खरीदते समय मालिक से कहा कि 'मैं तेरा गुलाम तुझसे इसी के लिए खरीदता हूँ' और उसने बेच दिया तो वह आज़ाद हो गया और उसकी वला उसके मालिक को मिलेगी। और यदि खरीदने का नाम लिया लेकिन किसी का उल्लेख नहीं किया, तो गुलाम वकील की संपत्ति होगा और जो हज़ार दरहम वकील से लिए गए हैं वे मालिक को मुफ्त मिलेंगे, और खरीदार या गुलाम पर हज़ार दरहम कीमत या मुक्ति के बदले के रूप में अनिवार्य होंगे। इस स्थिति में जब वकील ने किसी का उल्लेख नहीं किया, तो मालिक खरीदार से हज़ार दरहम लेगा क्योंकि वही अनुबंधकर्ता और गुलाम का स्वामी है। और यदि स्पष्ट कर दिया कि 'गुलाम के लिए इसे खरीदता हूँ' तो इमाम मुहम्मद (रह.) ने फ़रमाया कि गुलाम आज़ाद हो जाएगा और भुगतान गुलाम पर अनिवार्य होगा न कि वकील पर, और यही सही है, यह 'तबीन' में लिखा है। और यदि ऐसा गुलाम 'मुदब्बर' हो तो वह खरीद के समय से आज़ाद हो जाएगा, चाहे वकील ने उसे सामान्य रूप से खरीदा हो या अपनी ओर संदर्भित किया हो या मुदब्बर की ओर। और यदि भुगतान को उपहार मिलने तक उधार रखा हो तो वह उसी समय देय होगा। इन सभी स्थितियों में भुगतान आज़ाद गुलाम पर होगा और किसी भी सूरत में वकील पर नहीं [१] होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। खरीद के वकील ने यदि वस्तु में कोई दोष पाया तो विक्रेता यानी पहले मालिक, जिसने उसे बेचा है, को सूचित किए बिना...

[१] उसका कथन कि 'नहीं होगा' क्योंकि मुदब्बर की खरीद जायज़ नहीं है जबकि आज़ाद करना जायज़ है, इसलिए हमने अर्थ पर अमल किया, अतः वह मुदब्बर की ओर से आज़ादी स्वीकार करने का वकील हुआ।

اپنا نقصان وکیل سے لے لے گا نہ موکل سے پھر موکل بائع سے اپنے درہم جو اس نے دیئے ہیں واپس لے گا یہ تاتارخانیہ میں لکھا ہے۔ کسی نے دوسرے سے کہا کہ میرے واسطے ان ہزار درہموں کی ایک باندی خرید دے اور درہم دکھلا کر اس کو دیئے نہیں ہیں یہاں تک کہ وہ درہم چوری ہو گئے پھر وکیل نے باندی خریدی تو موکل کے ذمہ پڑے گی اسی طرح اگر چوری نہ گئے لیکن موکل نے اس کو اپنی ضرورت میں خرچ کر ڈالا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر موکل نے وکیل کو دے دیئے اور اس کے پاس سے چوری ہو گئے تو اس پر ضمان نہیں ہے پھر اگر اس کے بعد وکیل نے باندی خریدی تو وکیل کے ذمہ پڑے گی خواہ وکیل کو درہم تلف ہونے کی خبر ہو یا خبر نہ ہو اور اگر اس کو ہزار درہم دے کر باندی خریدنے کا حکم کیا پھر اس میں سے پانچ سو درہم وکیل کے پاس تلف ہو گئے اور پانچ سو باقی رہے پھر وکیل نے ایک باندی خریدی اور ہزار درہم ثمن ہے تو وکیل کی ہو گی اور اگر پانچ سو درہم کو خریدی پس اگر پانچ سو درہم قیمت کی ہے تو وکیل کی ہو گی اور اگر ہزار درہم قیمت کی ہے یا اس قدر کم ہے کہ لوگ اتنا خسارہ اٹھا لیتے ہیں تو موکل کی ہو گی یہ ذخیرہ میں ہے دوسرے کے غلام سے کہا کہ تو اپنے آپ کو میرے واسطے اپنے مالک سے خرید لے اور غلام نے قبول کر لیا پھر اپنے مالک کے پاس جا کر اپنے آپ کو خرید لیا پس اگر اس نے یہ کہا کہ مجھے میرے ہاتھ ہزار درہم کو فروخت کر دے اس نے فروخت کیا اور غلام نے قبول کیا تو وہ آزاد ہے اور اس پر ہزار درہم واجب ہوں گے اور اس کی ولاء اس کے مالک کو ملے گی اسی طرح اگر کلام کو مطلق چھوڑا کہ مجھے فروخت کر دے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ مجھے فلاں شخص کے واسطے ہزار درہم پر فروخت کر دے اس نے فروخت کیا اور غلام نے خریدا تو وکالت صحیح اور بیع موکل کی ہو گی اور مال غلام کی

گردن پر ہو گا کہ اس کو موکل سے لے لے گا اور اگر بائع نے ثمن کے عوض غلام کو روکنا چاہا تو اس کو یہ اختیار نہ ہو گا پس اگر موکل نے اس میں عیب پا کر بائع سے جھگڑا کرنا چاہا پس اگر یہ عیب خرید کے روز غلام کو معلوم تھا تو واپس نہیں ہو سکتا ہے اور اگر غلام اس عیب کو نہیں جانتا تھا تو واپس کر سکتا ہے اور وہی والی خصومت اس غلام کا ہے اور غلام کو اختیار تھا کہ بدوں موکل کی رائے دریافت کرنے کے واپس کرے ، اور اگر اپنے آپ کو مالک سے موکل کے واسطے ہزار درہم کو عطیہ وصول ہونے کے وعدہ پر خریدا تو عقد فاسد ہے اور اگر عقد بیع کے بعد غلام مر گیا تو موکل اس کی قیمت جہاں تک پہنچتی ہو ادا کرے گا اور اگر غلام نے اپنے نفس کو موکل کے واسطے ایک ہزار درہم کو بوعدہ عطیہ یعنی میعاد مجہول کے یا کسی میعاد معروف کے خریدا اور موکل نے ہزار کا حکم دیا تھا تو بیع کے وقت سے آزاد ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر غلام نے کسی کو اپنی ذات کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا کہ ہزار درہم کو اس کے مالک سے خرید دے اور وکیل کو ہزار درہم دے دیئے پس وکیل نے خریدنے کے وقت اس کے مالک سے کہا کہ میں تیرا غلام تجھ سے اسی کے واسطے خریدتا ہوں اور اس نے فروخت کر دیا تو وہ آزاد ہو گیا اور اس کی ولاء اس کے مالک کو ملے گی اور اگر خریدنے کا نام لیا اور کسی کو بیان نہ کیا تو غلام وکیل کی ملک ہو گا اور ہزار درہم جو وکیل سے لئے ہیں مولیٰ کو مفت ملیں گے اور مشتری یا غلام پر ہزار درہم ثمن یا بدل عتق کے واجب ہوں گے اور اس صورت میں کہ وکیل نے کسی کو بیان نہ کیا تو مالک مشتری سے ہزار درہم لے گا کیونکہ وہی عاقد و مالک غلام ہے اور اگر بیان کر دیا کہ غلام کے واسطے اس کو خریدتا ہوں تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ غلام آزاد ہو جائے گا اور مال غلام پر واجب ہو گا نہ وکیل پر اور یہی صحیح ہے یہ تبیین میں لکھا ہے اور اگر ایسا غلام مدبر ہو تو وہ خریدنے کے وقت سے آزاد ہو جائے گا خواہ وکیل نے مطلقاً خریدا ہو

یا اپنی طرف نسبت کیا ہو یا مدبر کی طرف منسوب کیا ہو اور اگر مال کو عطیہ وصول ہونے تک ادھار رکھا ہو تو اسی وقت ملے گا اور سب صورتوں میں مال غلام آزاد پر ہو گا اور کسی صورت میں وکیل پر نہ ۱؎ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے خریداری کے وکیل نے اگر مبیع میں کچھ عیب پایا تو بدوں دریافت مالک یعنی اول مالک جس نے فروخت کیا ہے۔

۱؎ قولہ نہ ہو گا کیونکہ مدبر کی خرید جائز نہیں اور اعتاق جائز ہے تو ہم نے معنی پر عمل کیا پس مدبر کی طرف سے اعتاق قبول کرنے کا وکیل ہوا۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 394 | Book of Agency (Kitab al-Wikalat)

An item can be returned based on the principal's (Mokkil) opinion provided that the item is in his possession; this is stated in *Al-Khulasa*. If the purchasing agent (Vakeel) hands over the purchased item (Mabih) to the principal and then disputes a defect (Ayb) with the seller (Baai), he cannot return it. However, if he presents witnesses that the principal ordered its return, then he can return it; this is in *Al-Dhakheera*. If the principal had not taken possession of the item when the agent found a defect and the principal ordered its return, but the agent accepted the defect and exonerated the seller from it, the principal has the choice: either accept the item with the defect and receive nothing, or hold the agent liable and recover his price (Saman). If the principal had not yet chosen to accept the slave girl or hold the agent liable, and the slave girl died while with the agent, the loss is the agent's, and the principal shall recover from the agent an amount proportional to the defect; this is in *Siraj al-Wahaj*.

If the slave girl did not die but became one-eyed, it falls on the principal's responsibility, and he will have the right to recover from the agent the amount of loss in value due to the defect that the agent accepted. If she did not become one-eyed and the principal chose to hold the agent liable and recovered the price, and then the agent found a second defect (other than the one he accepted) which existed with the seller, he cannot return it to the principal or the seller; this is in *Al-Muhit*. If the purchasing agent, after finding a defect, accepts it and takes possession, if that defect is not equivalent to total loss (like blindness, etc.), it falls on the principal. If the defect is such that it is counted as total destruction which people do not tolerate, it will not fall on the principal, and he can hold the agent liable. This is the view of the two companions (Sahibayn), whereas according to the Great Imam (Abu Hanifa), both cases are equal. If the defect's impact on value is such that people usually tolerate it, it remains the principal's responsibility; this is written in *Al-Dhakheera*.

If the purchasing agent has the purchased slave girl and wants to return her due to a defect, and the seller claims that the principal consented to this defect, this claim will not be accepted without evidence. If the seller wants to make the agent swear that he knows the principal was consenting, the seller does not have this right. If the seller lacks witnesses and the agent returns the slave girl, but then the principal appears and claims he was consenting and wants the slave girl, and the seller refuses saying the Judge (Qazi) has annulled the sale, the Judge will ignore this and award the slave girl to the principal. Some scholars said this is only Imam Muhammad's view, while others said it is the unanimous view and is the most correct (Asah); this is in *Al-*

Dhakheera. If the agent returned the slave girl, took the price, and it was lost with him, it is the agent's loss, and he must compensate the principal for that amount.

1. The text says "his wealth," meaning the agent's wealth was lost. However, the more correct (Asah) view is that it was the principal's wealth. Allah knows best.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 394 | किताब अल-वकालत

मुवक्किल (Principal) की राय के अनुसार वह चीज़ वापस की जा सकती है, बशर्ते कि वह चीज़ उसी के कब्ज़े में मौजूद हो; यह 'खुलासा' में है। यदि खरीद के वकील ने मबीअ (बिकी हुई वस्तु) मुवक्किल को सौंप दी और फिर विक्रेता (Baai) के पास आकर दोष (Ayb) के बारे में विवाद किया, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। लेकिन यदि वह इस बात के गवाह पेश कर दे कि मुवक्किल ने वापस करने का आदेश दिया है, तो वह वापस कर सकता है; यह 'ज़खीरा' में है। और यदि मुवक्किल ने मबीअ पर कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि वकील ने उसमें दोष पाया, फिर मुवक्किल ने उसे वापस करने का आदेश दिया, लेकिन वकील दोष पर सहमत हो गया और विक्रेता को उस दोष से मुक्त (exonerated) कर दिया, तो मुवक्किल को विकल्प है कि चाहे तो वह मबीअ को उस दोष के साथ स्वीकार कर ले और उसे कुछ नहीं मिलेगा, या वह वकील की ज़िम्मेदारी ठहराए और अपनी कीमत (Saman) वापस ले ले। अतः यदि मुवक्किल ने अभी तक दासी को लेने या वकील की ज़िम्मेदारी ठहराने का कोई विकल्प नहीं चुना था और इसी दौरान दासी वकील के पास मर गई, तो वकील का माल गया (नुकसान हुआ) और मुवक्किल वकील से दोष के हिस्से के बराबर राशि वापस लेगा; यह 'सिराज अल-वहाज' में है।

यदि दासी मरी नहीं लेकिन कानी (एक आँख वाली) हो गई, तो यह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी होगी और उसे अधिकार होगा कि वह वकील से दोष के कारण हुई कीमत की कमी का वह हिस्सा वापस ले ले जिस पर वकील सहमत हो गया था। और यदि वह कानी नहीं हुई और मुवक्किल ने उसे वकील की ज़िम्मेदारी ठहराना चुना और कीमत वसूल कर ली, फिर वकील को उसमें उस दोष के अलावा (जिस पर वह सहमत था) कोई दूसरा दोष मिला जो विक्रेता के समय का है, तो वह उसे न मुवक्किल को वापस कर सकता है न विक्रेता को; यह 'मुहीत' में है। खरीद के वकील ने यदि वस्तु में दोष पाकर उस पर सहमत होकर कब्ज़ा कर लिया, तो यदि वह दोष पूर्ण विनाश (istahlak) जैसा नहीं है (जैसे अंधा होना आदि), तो वह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी होगी। और यदि ऐसा दोष है जो वस्तु के नष्ट होने के समान माना जाता है, जिसे लोग सहन नहीं करते, तो वह मुवक्किल की ज़िम्मेदारी नहीं होगी और वह उसे वकील की ज़िम्मेदारी ठहरा सकता है। यह साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) का मत है, जबकि इमाम आज़म (अबू हनीफा) के अनुसार दोनों स्थितियाँ समान हैं। यदि दोष इतना कम हो कि लोग उसे सहन कर लेते हैं, तो वह मुवक्किल के लिए अनिवार्य होगी।

यदि खरीदे हुए वकील के पास खरीदी गई दासी मौजूद है और उसने दोष के कारण उसे वापस करना चाहा, और विक्रेता ने दावा किया कि मुवक्किल इस दोष पर सहमत था, तो गवाही के बिना यह बात स्वीकार नहीं की जाएगी। यदि विक्रेता शपथ दिलाना चाहे कि वकील जानता है कि मुवक्किल सहमत था, तो विक्रेता को यह अधिकार नहीं है। यदि विक्रेता के पास गवाह न हों और वकील ने दासी वापस कर दी, फिर मुवक्किल उपस्थित होकर सहमत होने का दावा करे और दासी लेना चाहे, लेकिन विक्रेता इनकार कर दे कि काज़ी ने बिक्री (Bey) रद्द कर दी है अब तुम नहीं ले सकते, तो काज़ी इस बात पर ध्यान दिए बिना दासी मुवक्किल को दिलाएगा। कुछ विद्वानों ने कहा कि यह केवल इमाम मुहम्मद का मत है, और कुछ ने कहा कि यह सबका मत है और यही सबसे सही (Asah) है। यदि वकील ने दासी वापस करके कीमत ले ली और वह उसके पास नष्ट हो गई, तो वकील का माल गया और वह मुवक्किल को उतनी ही राशि का हर्जाना (daand) देगा।

1. मूल पाठ में कहा गया है कि 'उसका माल गया', यानी वकील का माल गया। लेकिन अधिक सही (Asah) यह है कि वह मुवक्किल का माल गया। वल्लाह आलम (अल्लाह बेहतर जानता है)।

رائے موکل کے واپس کر سکتا ہے بشرطیکہ وہ چیز اسی کے قبضہ میں موجود ہو یہ خلاصہ میں ہے خریداری کے وکیل نے اگر مبیع موکل کے سپرد کر دی پھر بائع کے پاس آ کر عیب میں جھگڑا کیا تو واپس نہیں کر سکتا ہے لیکن اس امر کے گواہ سنائے کہ موکل نے واپس کرنے کا حکم دیا ہے تو واپس کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر موکل نے مبیع پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ وکیل نے اس میں عیب پایا پھر واپس کرنے کا حکم موکل نے اس کو دیا پس وکیل عیب پر راضی ہو گیا اور بائع کو اس عیب سے بری کر دیا تو موکل کو اختیار ہے چاہے مبیع کو اس عیب کے ساتھ قبول کر لے اور کچھ اس کو نہ ملے گا یا وکیل نے ذمہ ڈالے اور اپنا ثمن واپس کر لے پس اگر موکل نے ہنوز باندی کا لینا یا وکیل کے ذمہ ڈالنا کچھ نہیں اختیار کیا تھا یہاں تک کہ باندی وکیل کے پاس مر گئی تو اس کا مال گیا اور موکل وکیل سے بقدر حصہ عیب کے واپس لے گا یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر باندی نہ مری لیکن کانی ہو گئی تو موکل کے ذمہ پڑے گی اور اس کو اختیار ہو گا کہ وکیل سے اس قدر حصہ نقصان عیب کی قیمت جس پر وہ راضی ہو گیا ہے واپس لے اور اگر کانی نہ ہوئی اور موکل نے وکیل کے ذمہ ڈالنا اختیار کیا اور اس کے ذمہ ڈالی اور ثمن وصول کر لیا پھر وکیل نے اس میں سوائے اس عیب کے جس پر وہ راضی ہوا ہے دوسرا عیب پایا اور یہ عیب بائع کے پاس کا ہے تو اس عیب کی وجہ سے اس کو نہ موکل نہ بائع کسی کو واپس نہیں دے سکتا ہے یہ محیط میں ہے خریداری کے وکیل نے اگر مبیع میں عیب پا کر اس پر راضی ہو کر قبضہ کیا پس اگر وہ عیب مثلاً اندھے ہونے وغیرہ کے مثل استہلاک نہیں ہے تو موکل کے ذمہ پڑے گی اور اگر ایسا عیب ہے کہ بمنزلہ ہلاک کے شمار ہے کہ ویسا نقصان لوگ نہیں برداشت کرتے ہیں تو

موکل کے ذمہ نہ پڑے گی اور وکیل کے ذمہ ڈال سکتا ہے اور یہ صاحبین کا قول ہے اور امام اعظم کے نزدیک دونوں صورتیں یکساں ہیں اور اگر ہما میں ہمیں عیب اس کی قیمت اس قدر ہو کہ جتنے کو خریدی ہے یا اتنا نقصان ہو کہ لوگ برداشت کر لیتے ہیں تو موکل کے ذمہ لازم ہو گی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے کے حکم سے اس کے لئے ایک غلام خریدا اور اس پر قبضہ کر لیا پھر اس میں عیب پایا اور بائع کو اس عیب سے بری کر دیا پس موکل نے کہا کہ چونکہ تو نے عیب سے بری کر دیا اس لئے میں نے اس کو تیرے ذمہ ڈالا اور وکیل نے قبول نہ کیا تو بدوں حکم قاضی اس کے ذمہ نہ پڑے گا اور اگر قاضی نے حکم دے دیا تو ایسا ہے گویا اس نے موکل سے اس کو خریدا ہے پھر اگر اس نے دوسرا عیب پایا تو بدوں اس کے کہ پہلے موکل کو واپس کرے بائع کو واپس نہیں کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر خریداری کے وکیل کے پاس خریدی ہوئی باندی موجود ہے اور اس نے عیب کی وجہ سے واپس کر دینی چاہی اور بائع نے دعویٰ کیا کہ موکل اس عیب پر راضی ہو گیا ہے تو بدوں گواہی کے مقبول نہ ہو گی اور اگر یہ قسم دلانا چاہتا ہے کہ موکل کے راضی ہونے کو وکیل جانتا ہے تو بائع کو یہ اختیار نہیں ہے پس اگر بائع کے پاس موکل کے عیب پر راضی ہونے کے گواہ نہ ہوں اور وکیل نے باندی واپس کر دی پھر موکل نے حاضر ہو کر رضامند ہونے کا دعویٰ کیا اور باندی لینا چاہی اور بائع نے انکار کیا اور کہا کہ قاضی نے بیع توڑ دی اب تو نہیں لے سکتا ہے تو قاضی اس قول کی طرف التفات نہ کر کے باندی موکل کو دلائے گا اور بعض مشائخ نے کہا کہ یہ قول صرف امام محمد کا ہے اور بعض نے کہا کہ نہیں سب کا یہی قول ہے اور یہی اصح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر وکیل نے باندی واپس کر کے ثمن لے لیا اور وہ اس کے پاس تلف ہو گیا تو وکیل کا مال گیا اور وہ اسی قدر مال موکل کو ڈانڈ دے گا پھر اگر بائع کی تصدیق موکل نے اس امر میں کی کہ میں عیب پر راضی ہوا اور باندی پر قبضہ کر لیا تو بائع کو اپنے پاس سے ثمن دے گا

اور خود ہی ثمن ادا کرے گا اور باندی پر قبضہ کرے گا اور موکل کو یہ اختیار نہیں ہے کہ بائع سے کہے کہ ایک مرتبہ تو نے وکیل سے ثمن وصول کرنے کا اقرار کیا ہے اور دوسری بار مجھ سے لے نہیں سکتا ہے پھر اگر موکل نے اس میں دوسرا عیب پایا تو خود ہی خصومت کرنے اور واپس کرنے کا متولی ہو گا اور اگر بعد قاضی کے بیع فسخ ہو گئی۔

۱ قول اس کا مال قال فی الاصل یموت من مال الوکیل یعنی وکیل کا مال گیا والاصح ظاہرا انہ من مال الموکل یعنی موکل کا مال گیا۔ واللہ اعلم۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 395 Book of Agency (Kitab al-Wakala)

Regarding the return of a slave-girl by the agent (wakil): If the agent admits that the principal (muwakkil) had agreed to the defect (ayb), then the seller (bai') has the option to either keep the slave-girl or return her to the agent. However, if the principal himself admits, "I agreed to the defect," then the slave-girl belongs to the principal; the agent should take her from the seller and hand her over to him, and the responsibility for the price (thaman) lies with the agent towards the seller. If the agent had already received the price from the seller upon returning the slave-girl, and another defect appeared, the agent remains the contesting party—this is stated in *Al-Muhit*. If someone is commissioned to buy a slave-girl and the agent purchases her but has not yet taken possession, and a defect is discovered which the principal agrees to, this is valid. If the principal attempts to revoke the sale contract afterwards, it will be of no effect—this is in *Al-Khulasa*.

If a purchasing agent buys a slave for 1,000 dirhams whose actual value is 3,000 dirhams and then finds a defect, he cannot return him. However, if the return is based on the 'option of inspection' (khiyar al-ru'yat) or 'stipulated option' (khiyar al-shart), he may return him—this is written in *Al-Muhit*. If an agent commissioned to buy an unspecified slave purchases one with a defect known to the principal but not to the agent, the agent may return him—this is in *Al-Muhit*. If the purchasing agent dies and the principal subsequently finds a defect in the purchased item (mabee'), the agent's heir or executor should return it. If there is no heir or executor, the principal shall return it himself—this is in *Al-Khulasa*. The demand for the price from the purchasing agent shall be made from his personal wealth, even if the principal has not yet paid him. The agent has the right to demand the price from the principal even if he has not yet paid the seller from his own funds. Furthermore, the agent has the right to withhold the purchased item from the principal until he recovers the amount paid. If the item is destroyed while in the agent's possession before he withholds it, the loss is the principal's and the agent is not liable. However, if it is destroyed after he has withheld it, it is considered lost in exchange for the price (meaning the agent loses his claim to the price)—this is according to Imam Azam. Imam Muhammad has not mentioned this specific case in any book. If the agent has not paid the price but the seller has delivered the item to him, the agent still has the right to withhold it from the principal until the price is paid. Shams al-A'imma al-Halwani mentioned that the agent possesses this right, and this is the correct view—this is in *Al-Muhit*. If a purchasing agent pays the price from his own pocket and later

meets the principal in another city without the item being present, and demands the price, and the principal refuses to pay without receiving the item, then: if the principal had previously requested the item when it was present and the agent had refused to deliver it without payment, the principal now has the right to refuse payment until the item is delivered. If such a refusal had not occurred earlier, the principal cannot refuse because the price has become a debt upon him—this is in *Bahr al-Ra'iq*. If an agent is commissioned to buy a slave-girl for 1,000 dirhams and he buys her, pays the price, takes possession, and does not refuse to give her to the principal until the principal has paid him 500 dirhams, but then the agent withholds her upon demand and she dies in his hands, the agent is entitled to the 500 dirhams already received and may demand the remainder. However, if he had withheld her from the beginning (before she died), he is obligated to return even the dirhams he had already received—this is written in *Al-Muhit*.

If, after the item is withheld by the agent, it loses an eye, nothing shall be deducted from the price. The principal has the choice to either take it at the full price or leave it—this is written in *Bahr al-Ra'iq*. If an agent purchases a slave for 1,000 dirhams on a one-year credit term and takes possession, but the principal does not take possession until the term expires and the seller demands payment from the agent, the agent does not have the right to withhold the slave from the principal to secure the price. If he does withhold him, he becomes liable (zamin). If the principal takes possession and later the agent retakes the slave in the principal's absence without stating, "I will not return him until the price is paid," and the slave dies while with the agent, the principal's obligation to pay the price is voided and...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 395 किताब-उल-वकालत (एजेंसी की पुस्तक)

करने और वकील के बांदी वापस करने के विषय में: यदि वकील ने स्वीकार किया कि मुवक्किल (नियोक्ता) दोष (ऐब) पर सहमत था, तो विक्रेता (बाए) को अधिकार है कि चाहे वह बांदी रहने दे या वकील को लौटा दे। और यदि मुवक्किल ने स्वीकार किया कि "मैं दोष पर सहमत हो गया हूँ," तो बांदी मुवक्किल की होगी। वकील उसे विक्रेता से लेकर मुवक्किल को सौंप देगा, और बांदी की कीमत का भुगतान वकील की ज़िम्मेदारी होगी। यदि वकील ने बांदी वापस करते समय विक्रेता से कीमत वसूल कर ली हो, और बाद में बांदी में कोई दूसरा दोष निकला, तो वकील ही उसका मुक़ाबला (विवाद का सामना) करेगा—यह 'मुहीत' में है। यदि किसी को बांदी खरीदने का आदेश दिया गया और वकील ने उसे खरीदा लेकिन अभी कब्ज़ा नहीं किया था कि किसी दोष का पता चला और मुवक्किल उस दोष पर सहमत हो गया, तो यह वैध है। यदि मुवक्किल ने खरीद के अनुबंध (अक़्द-ए-बै) को तोड़ दिया, तो उसके तोड़ने से कोई लाभ नहीं होगा—यह 'खुलासा' में है।

खरीद के वकील ने यदि एक हज़ार दिरहम में ऐसा गुलाम खरीदा जिसकी वास्तविक कीमत तीन हज़ार दिरहम थी और फिर उसमें कोई दोष पाया, तो वह उसे वापस नहीं कर सकता। लेकिन यदि 'खियार-ए-रुयत' (देखने का अधिकार) या 'खियार-ए-शर्त' (शर्त के अधिकार) के तहत ऐसा हुआ, तो वह उसे वापस कर सकता है—यह 'मुहीत' में लिखा है। किसी अनिश्चित गुलाम को खरीदने के वकील ने यदि ऐसा गुलाम खरीदा जिसमें कोई ऐसा दोष था जिसे मुवक्किल जानता था लेकिन वकील नहीं, तो वकील उसे वापस कर सकता है—यह 'मुहीत' में है। यदि खरीद का वकील मर जाए और फिर मुवक्किल को खरीदी गई वस्तु (मबीअ) में कोई दोष मिले, तो वकील का वारिस या वसीयतदार उसे वापस करे; यदि वारिस या वसीयतदार न हो, तो मुवक्किल स्वयं उसे वापस करेगा—यह 'खुलासा' में लिखा है। खरीद के वकील से कीमत की माँग उसके व्यक्तिगत धन से की जाएगी, चाहे मुवक्किल ने अभी तक उसे भुगतान न किया हो। वकील को अधिकार है कि वह मुवक्किल से कीमत माँगे, चाहे उसने अभी स्वयं विक्रेता को भुगतान न किया हो। वकील को यह भी अधिकार है कि जब तक उसे कीमत न मिल जाए, वह वस्तु को मुवक्किल को सौंपने से रोक ले। यदि रोकने से पहले वस्तु वकील के पास नष्ट हो गई, तो नुकसान मुवक्किल का होगा और वकील पर कोई ज़ुर्माना नहीं होगा। लेकिन यदि रोकने के बाद वस्तु नष्ट हुई, तो वह कीमत के बदले गई (यानी वकील को कीमत नहीं मिलेगी) —यह इमाम आज़म के अनुसार है। इमाम मुहम्मद ने किसी पुस्तक में इस स्थिति का उल्लेख नहीं किया है। यदि वकील ने कीमत अदा नहीं की और विक्रेता ने वस्तु उसे सौंप दी, तो उस स्थिति में भी

वकील को वस्तु रोकने का अधिकार है ताकि वह मुवक्किल को कीमत मिलने से पहले वस्तु न दे; शम्स-उल-आइम्मा हलवानी ने उल्लेख किया है कि उसे यह अधिकार है और यही सही है—यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि खरीद के वकील ने कीमत अपनी जेब से अदा कर दी, फिर मुवक्किल उसे दूसरे शहर में मिला और वस्तु वकील के पास नहीं है, तो मुवक्किल से कीमत माँगने पर यदि मुवक्किल बिना वस्तु प्राप्त किए कीमत देने से मना कर दे, तो देखा जाएगा: यदि पहले ऐसा हुआ हो कि जब वस्तु सामने मौजूद थी तब मुवक्किल ने माँगी और वकील ने कीमत के बिना देने से मना किया, तो अब मुवक्किल को अधिकार है कि वह वस्तु के बिना कीमत देने से मना कर दे। लेकिन यदि ऐसा नहीं हुआ था, तो वह मना नहीं कर सकता क्योंकि कीमत अब उसके ज़िम्मे कर्ज़ हो गई है—यह 'बहर-उर-राइक' में है। यदि एक हज़ार दिरहम में बांदी खरीदने के लिए वकील बनाया गया और उसने खरीद कर, कीमत देकर कब्ज़ा कर लिया और मुवक्किल को देने से मना नहीं किया, यहाँ तक कि मुवक्किल ने उसे पाँच सौ दिरहम दे दिए। फिर बांदी माँगी गई और वकील ने उसे रोक लिया और वह उसके पास मर गई, तो वकील को वे पाँच सौ दिरहम मिलेंगे जो उसने प्राप्त किए थे और वह शेष की माँग करेगा। लेकिन यदि उसने पहले से ही रोक रखी थी, तो प्राप्त किए हुए दिरहम भी वापस करना अनिवार्य है—यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि वस्तु रोकने के बाद उसकी एक आँख जाती रही, तो कीमत में से कुछ भी कम नहीं होगा। मुवक्किल को अधिकार है कि चाहे वह पूरी कीमत पर ले ले या उसे छोड़ दे—यह 'बहर-उर-राइक' में लिखा है। यदि वकील ने एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में एक साल के उधार पर खरीदा और कब्ज़ा कर लिया, मुवक्किल ने कब्ज़ा नहीं किया यहाँ तक कि भुगतान का समय आ गया और विक्रेता ने वकील से पैसे माँगे। अब यदि वकील वस्तु मुवक्किल को देने से रोकना चाहे, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा; यदि उसने रोका तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा। और यदि मुवक्किल ने कब्ज़ा कर लिया, फिर वकील ने मुवक्किल की अनुपस्थिति में उसे वापस ले लिया और यह नहीं कहा कि "जब तक कीमत नहीं दोगे तब तक नहीं दूँगा" और वह गुलाम वकील के पास मर गया, तो मुवक्किल पर से कीमत का दायित्व समाप्त हो गया और...

کرنے اور وکیل کے باندی واپس کرنے کے وکیل نے اقرار کیا کہ موکل عیب پر راضی ہو گیا تھا تو بائع کو اختیار ہے کہ چاہے باندی رہنے دے یا وکیل کو پھیر دے اور اگر موکل نے اقرار کیا کہ میں عیب پر راضی ہو گیا ہوں تو باندی موکل کی ہو گی کہ وکیل بائع سے لے کر اس کے سپرد کر دے اور بائع کا ثمن وکیل پر ہو گا اور اگر وکیل نے باندی واپس کرتے وقت بائع سے ثمن وصول کر لیا ہو اور اگر باندی میں دوسرا عیب نکلا تو وہی اس کا مخاصم ہو گا یہ محیط میں ہے اگر کسی کو ایک باندی خریدنے کا حکم دیا اور وکیل نے خریدی اور قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ اس کے کسی عیب پر مطلع ہوا اور موکل اس عیب پر راضی ہو گیا تو یہ جائز ہے اور اگر موکل نے عقد بیع کو توڑ دیا تو اس کے توڑنے سے کچھ کام نہیں چلتا ہے یہ خلاصہ میں ہے۔

خریداری کے وکیل نے اگر ہزار درہم کو ایسا غلام خریدا جس کی قیمت تین ہزار درہم ہے پھر اس میں عیب پایا تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور خیارِ رویت یا خیارِ شرط میں ایسا ہوا تو واپس کر سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے کسی غیر معین غلام خریدنے کے وکیل نے اگر ایسا غلام خریدا کہ جس میں ایک عیب ہے کہ جس کو موکل جانتا ہے اور وکیل کو اس کا علم نہیں ہے تو وکیل اس کو واپس کر سکتا ہے یہ محیط میں ہے خریداری کا وکیل اگر مر گیا پھر موکل نے مبیع میں کچھ عیب پایا تو وکیل کا وارث یا وصی اس کو واپس کرے اور اگر اس کا وارث یا وصی نہ ہو تو موکل خود واپس کرے گا یہ خلاصہ میں لکھا ہے خریداری کے وکیل سے ثمن کا مطالبہ اس کے ذاتی مال سے کیا جائے گا اگرچہ ہنوز موکل نے اس کو نہ دیا ہو اور وکیل کو اختیار ہے کہ موکل سے ثمن لے لے اگرچہ اپنے مال سے اس نے ہنوز ادا نہ کیا ہو اور اس کو اختیار ہے کہ جس قدر دام اس نے دیئے ہیں ان کو وصول کرنے کے واسطے مبیع کو بالکل کو دینے سے روک لے اور اگر

روک لینے سے پہلے مبیع وکیل کے پاس ہلاک ہو گئی تو موکل کا مال گیا اور وکیل پر ضمان نہیں ہے اور اگر بعد روکنے کے تلف ہوئی تو ثمن کے عوض گئی اور یہ امام اعظم کے نزدیک ہے اور امام محمدؒ نے کسی کتاب میں یہ صورت ذکر نہیں فرمائی کہ اگر وکیل نے دام نہ ادا کئے اور بائع نے اس کو مبیع سپرد کر دی تو اس صورت میں بھی وکیل کو روکنے کا اختیار ہے کہ موکل کو دام لینے سے پہلے نہ دے اور شمس الائمہ حلوانیؒ نے ذکر کیا کہ اس کو یہ اختیار ہے اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے خرید کے وکیل نے اگر ثمن اپنے پاس سے ادا کر دیا پھر موکل اس کو دوسرے شہر میں ملا اور مبیع اس کے پاس نہیں ہے اور موکل سے ثمن طلب کیا اور اس نے بغیر مبیع لئے ثمن دینے سے انکار کیا پس اگر پہلے ایسا ہوا ہو کہ جب مبیع دونوں کے سامنے موجود تھی اس وقت موکل نے مانگی ہو اور وکیل نے بدوں ثمن لئے دینے سے انکار کیا ہو تو اب اس کو اختیار ہے کہ بدوں مبیع لئے ثمن دینے سے انکار کرے اور اگر ایسا نہیں ہوا ہے تو انکار نہیں کر سکتا ہے کیونکہ ثمن اس کے ذمہ قرض ہو گیا ہے یہ بحر الرائق میں ہے اگر ہزار درہم کو ایک باندی خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے ہزار کو خرید کر دام دے کر اس پر قبضہ کر لیا اور موکل کو دینے سے منع نہیں کیا یہاں تک کہ موکل نے اس کو پانچ سو درہم دے دیئے پھر باندی طلب کی اور اس نے روکی اور اس کے ہاتھ میں مر گئی تو وکیل کو وہ پانچ سو درہم جو اس نے قبضہ کئے ہیں وہ دیئے جائیں گے اور باقی طلب کرے گا اور اگر اس نے پہلے ہی سے روک لی ہو تو اس پر قبضہ کئے ہوئے درہم بھی واپس کر دینا واجب ہیں یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر بعد روکنے کے اس کی ایک آنکھ جاتی رہی تو ثمن میں سے کچھ ساقط نہ ہو گا اور موکل کو اختیار ہے چاہے پورے ثمن میں لے لے ورنہ چھوڑ دے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے۔ وکیل نے اگر ہزار درہم کو ایک غلام ایک سال کے وعدے پر خریدا اور قبضہ کیا اور موکل نے اس پر قبضہ نہ کیا یہاں تک کہ میعاد آ گئی اور بائع نے وکیل کو مال کے واسطے پکڑا پھر وکیل نے چاہا کہ ثمن

وصول کرنے کے واسطے موکل کو دینے سے روک دے تو اس کو اختیار نہ ہو گا اور اگر روکا تو ضامن ہو گا اور اگر موکل نے اس پر قبضہ کر لیا پھر وکیل نے آ کر موکل کی بلا موجودگی اس کو لے لیا اور یہ نہ کہا کہ جب تک ثمن نہ دے گا نہ دوں گا اور وہ وکیل کے پاس مر گیا تو موکل سے ثمن ساقط ہو گیا اور

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 396 | Book of Agency (Kitab-ul-Wakala)

The act of the agent taking possession is equivalent to withholding delivery from the principal until the price is paid; this is stated in 'Al-Zakhira'. If the principal instructed the agent to purchase two female slaves for one thousand dirhams each, or both for two thousand dirhams, and the agent purchased and took possession of both, but subsequently, the principal requested one specific slave and the agent refused until she died, the price for that slave becomes void. If the principal then says he does not need the other one, this claim shall not be considered, and the principal remains liable for the proportional share of the cost. If the slave the agent refused to deliver did not die, but the other one died, the principal must take the remaining slave and pay the price for both. If the principal instructed to purchase two female slaves in a single transaction, one for one thousand dirhams cash and the other for one thousand dirhams on a one-year credit, and the agent fulfilled the order and took possession, the agent does not have the right to refuse delivery to the principal on the pretext of receiving the price first. He should deliver the slave bought on credit; however, he may withhold the slave bought for cash until its price is received. If the agent withheld the slave bought on credit and she died, the agent is liable for her value. If he withheld the one bought for cash until she died, and the principal then claimed he did not need the one on credit, such a claim is not acceptable. Similarly, if the principal ordered both to be bought for two thousand dirhams cash and the agent bought them as such without refusing delivery until the seller held the agent accountable for the price of one, this scenario is identical in all rulings to the first one mentioned; this is in 'Al-Muhit'. If the purchasing agent claims to have paid the price from his own wealth and the principal confirms it but the seller denies it, the agent cannot reclaim it from the principal; this is in 'Bahr-ur-Raiq'.

If an agent for purchase bought a specific item as instructed but did not pay the price because the seller granted him an extension, this extension is valid and applies to the principal as well. The agent has no right to demand payment from the principal before the maturity of that term. If the seller reduced the price for the agent, the agent should pass that reduction to the principal. However, if the seller completely absolved the agent of the debt, this does not apply in favor of the principal; the agent retains the right to collect the full price from the principal. If part of the price was gifted (remitted), the principal’s liability is reduced by that amount. If the entire price was gifted, it does not apply in favor of the principal. If the seller exonerated the agent from the entire price, the ruling is the same as gifting the entire amount; this is

in 'Al-Muhit'. If the seller first gifted five hundred dirhams to the agent and then gifted the remaining five hundred, the agent cannot collect the first five hundred from the principal but can collect the second five hundred. If the seller first gifted nine hundred and then one hundred, the agent can only collect one hundred dirhams from the principal. This is the view of Imam-e-Azam (Abu Hanifa) and Imam Abu Yusuf, as stated in 'Fatawa Qazi Khan'.

Chapter: (3) Regarding Appointing an Agent for Selling (Bay')

It is permissible for an agent for selling to sell the item for a low or high price, or in exchange for goods; this is according to Imam-e-Azam. However, the 'Sahibayn' (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) stated that selling at such a loss that people do not typically tolerate (gross inadequacy) is not permissible, nor is it permissible to sell for something other than dirhams and dinars; this is mentioned in 'Al-Hidayah'. The fatwa follows the opinion of the 'Sahibayn', whether the item is precious or cheap; this is written in 'Wajeez-ul-Kardari'. This disagreement exists in the case of general (absolute) agency; otherwise, if the principal specifies a price, such as 'one thousand dirhams or one hundred dinars', then selling for less is impermissible by 'Ijma' (consensus).

वकील (एजेंट) द्वारा कब्ज़ा करना गोया मुवक्किल (प्रिंसिपल) को कीमत लिए बिना देने से मना करना माना जाता है; यह 'ज़खीरा' में है। यदि मुवक्किल ने वकील को हुक्म दिया कि दो बांदियाँ (दासियाँ) हर एक हज़ार दिरहम की या दोनों दो हज़ार दिरहम की ख़रीद दे, फिर वकील ने ख़रीद कर दोनों पर कब्ज़ा किया, फिर मुवक्किल ने उनमें से एक विशेष को माँगा और वकील ने इनकार किया यहाँ तक कि वह मर गई, तो केवल उसी की कीमत बातिल (अमान्य) हो गई। फिर यदि मुवक्किल ने कहा कि मुझे दूसरी की ज़रूरत नहीं है, तो उसकी बात पर ध्यान नहीं दिया जाएगा और वह हिस्से के अनुसार मुवक्किल के ज़िम्मे होगी। और अगर वह नहीं मरी जिसे देने से वकील ने मना किया था, बल्कि दूसरी मर गई, तो बाकी उसे लेनी पड़ेगी और दोनों की कीमत उसे देनी पड़ेगी। और अगर मुवक्किल ने यह हुक्म दिया कि मेरे लिए दो बांदियाँ एक ही सौदे में ख़रीद दे, एक बांदी हज़ार दिरहम नकद पर और दूसरी एक हज़ार दिरहम एक साल के उधार पर, और उसने हुक्म के मुताबिक ख़रीद लीं और कब्ज़ा कर लिया, और मुवक्किल ने उन्हें माँगा, फिर उसने दोनों को देने से मना किया यानी कि 'कीमत लेकर दूँगा', तो उसे यह अधिकार नहीं है; चाहिए कि वह बांदी जो एक साल के उधार पर है उसे दे दे, हाँ, नकद कीमत वाली को कीमत लेने के लिए रोक सकता है। और अगर उधार वाली बांदी को उसने रोका और वह मर गई, तो वकील को उसकी कीमत देनी पड़ेगी। और अगर नकद वाली को रोका यहाँ तक कि वह मर गई, फिर मुवक्किल ने कहा कि मुझे उधार वाली की ज़रूरत नहीं है, तो उसका कहना स्वीकार्य न होगा। इसी तरह यदि उसने दोनों को दो हज़ार दिरहम नकद पर ख़रीदने का हुक्म दिया और उसने उसी तरह ख़रीदीं और मुवक्किल को देने से मना नहीं किया यहाँ तक कि विक्रेता (बाइ') ने क्रेता को एक बांदी की कीमत के लिए पकड़ा, तो यह सूरत और पहली सूरत सब बातों में जो हमने बयान कर दी हैं एक समान हैं; यह 'मुहीत' में है। अगर ख़रीदने के वकील ने अपने माल से कीमत अदा कर देने का दावा किया और मुवक्किल ने उसकी तस्दीक (पुष्टि) की लेकिन विक्रेता ने झुटलाया, तो वकील मुवक्किल से नहीं ले सकता; यह 'बह्र-उर-राइक' में है।

वकील-ए-ख़रीद ने अगर कोई विशेष चीज़ जिसके ख़रीदने के लिए उसे वकील नियुक्त किया गया था ख़रीद ली और कीमत नहीं दी यहाँ तक कि विक्रेता ने उसे कुछ मोहलत (समय विस्तार) दे दी, तो यह सही है और यह मोहलत मुवक्किल के लिए भी साबित होगी, और वकील को अधिकार न होगा कि मुवक्किल से समय आने से पहले तकाज़ा करे। और अगर विक्रेता ने वकील से कुछ कीमत कम कर

दी, तो वह मुवक्किल से कम करके ही ले। और अगर विक्रेता ने वकील के ज़िम्मे से पूरी कीमत माफ़ कर दी, तो यह मुवक्किल के हक़ में साबित न होगा यहाँ तक कि वकील को अधिकार होगा कि मुवक्किल से पूरी कीमत ले। और अगर कुछ कीमत 'हिबा' (उपहार के रूप में माफ़) कर दी हो, तो मुवक्किल से भी उतनी ही कीमत कम हो जाएगी। और अगर पूरी कीमत हिबा कर दी, तो यह मुवक्किल के हक़ में साबित न होगा। और अगर विक्रेता ने पूरी कीमत से बरी कर दिया, तो इसका हुक्म पूरी कीमत हिबा करने के समान है; यह 'मुहीत' में है। और अगर विक्रेता ने वकील को पहले पाँच सौ दिरहम हिबा कर दिए, फिर बाकी पाँच सौ दिरहम भी हिबा कर दिए, तो वकील अपने मुवक्किल से पहले पाँच सौ दिरहम नहीं ले सकता और दूसरे पाँच सौ दिरहम ले लेगा। और अगर पहले नौ सौ दिरहम हिबा कर दिए फिर सौ दिरहम, तो वकील केवल सौ दिरहम मुवक्किल से ले सकता है। और यह सब इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के नज़दीक है; जैसा कि 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है।

अध्याय: (3) बिक्री (बै') करने के लिए वकील नियुक्त करने के बयान में

विक्रय करने वाले वकील (वकील-ए-बै') के लिए वस्तु को कम या अधिक कीमत पर या अन्य सामान के बदले बेच देना जायज़ (वैध) है; यह इमाम-ए-आज़म के नज़दीक है। लेकिन साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) ने फ़रमाया कि इतने घाटे के साथ बेचना जिसे लोग बर्दाश्त नहीं करते (अत्यधिक घाटा), जायज़ नहीं है, और दिरहम व दीनार के अलावा किसी दूसरी चीज़ के बदले बेचना भी जायज़ नहीं है; यह 'हिदाया' में है। और साहिबैन के कथन पर, वस्तु कीमती (नफीस) हो या घटिया (ख़सीस), फ़तवा है; यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। और यह मतभेद 'मुतलक' (बिना शर्त) वकालत में है, अन्यथा यदि मुवक्किल ने कह दिया कि 'हज़ार दिरहम या सौ दीनार' में बेच दो, तो उससे कम पर बेचना 'इज्मा' (सर्वसम्मति) से जायज़ नहीं है।

وکیل کا لے لینا گویا موکل کو بدون ثمن لئے دینے سے منع کرنا شمار ہے یہ ذخیرہ میں ہے اگر موکل نے وکیل کو حکم دیا کہ دو باندیاں ہر ایک ہزار درہم کی یا دونوں ہزار درہم کی خرید دے پھر وکیل نے خرید کر کے دونوں پر قبضہ کیا پھر موکل نے خاص ایک اس میں سے طلب کی اور وکیل نے انکار کیا یہاں تک کہ مر گئی تو فقط اسی کا ثمن باطل ہو گیا پھر اگر موکل نے کہا کہ مجھے دوسرے کی ضرورت نہیں ہے تو اس کے کہنے پر التفات نہ کیا جائے گا اور بقدر حصہ کے موکل کو لازم ہو گی اور اگر وہ نہ مری جس کے دینے سے وکیل نے انکار کیا تھا بلکہ دوسری مر گئی تو باقی اس کو لینی پڑے گی اور دونوں کے دام اس کو دینے پڑیں گے اور اگر موکل نے یہ حکم دیا کہ میرے واسطے دو باندیاں ایک ہی صفقہ میں ایک باندی ہزار درہم نقد کو اور دوسری ایک ہزار درہم ادھار ایک سال کے وعدہ پر خرید دے اور اس نے موافق حکم کے خرید دیں اور قبضہ کر لیا اور موکل نے طلب کیں پس اس نے دونوں کے دینے سے انکار کیا یعنی ثمن لے کر دوں گا تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے اور چاہئے کہ وہ باندی جو ایک سال کے وعدہ پر ہے اس کو دے دے ہاں نقد قیمت والی داموں کے لینے کے واسطے روک سکتا ہے اور اگر ادھار باندی کو اس نے روکا اور وہ مر گئی تو وکیل کو اس کی قیمت دینی پڑے گی اور اگر نقد داموں والی کو روکا یہاں تک کہ مر گئی پھر موکل نے کہا کہ مجھے دوسری ادھار والی کی ضرورت نہیں ہے تو اس کا کہنا مقبول نہ ہو گا اسی طرح اگر اس نے دونوں کو دو ہزار درہم نقد دینے خریدنے کے واسطے حکم دیا اور اس نے اسی طرح خریدیں اور موکل کو دینے سے منع نہ کیا یہاں تک کہ بائع نے مشتری کو ایک باندی کے داموں کے واسطے پکڑا تو یہ صورت اور پہلی صورت سب باتوں میں جو ہم نے بیان کر دیں یکساں ہے یہ محیط میں ہے اگر خریداری کے وکیل

نے اپنے مال سے دام ادا کر دینے کا دعویٰ کیا اور موکل نے اس کی تصدیق کی اور بائع نے تکذیب کی تو وکیل موکل سے نہیں لے سکتا ہے یہ بحر الرائق میں ہے۔

وکیل خرید نے اگر کوئی شئے معین جس کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا گیا تھا خریدی اور ثمن نہ دیا یہاں تک کہ بائع نے اس کو کچھ مہلت دے دی تو صحیح ہے اور یہ مہلت موکل کے واسطے بھی ثابت ہو گی اور وکیل کو اختیار نہ ہو گا کہ موکل سے میعاد آنے سے پہلے مواخذہ کرے اور اگر بائع نے وکیل سے کچھ دام گھٹا دیئے تو وہ موکل سے گھٹا کر لے اور اگر بائع نے سب دام وکیل کے ذمہ سے گھٹا دیئے تو یہ موکل کے حق میں ثابت نہ ہو گا یہاں تک کہ وکیل کو اختیار ہو گا کہ موکل سے سب دام لے اور اگر کچھ ثمن ہبہ کر دیا ہو تو موکل سے بھی اسی قدر دام کم ہو جائیں گے اور اگر کل دام ہبہ کئے تو یہ موکل کے حق میں ثابت نہ ہو گا اور اگر بائع نے سب دام سے بری کر دیا تو سب ہبہ کرنے کے مانند حکم ہے یہ محیط میں ہے اور اگر بائع نے وکیل کو پہلے پانچ سو درہم ہبہ کر دیئے پھر باقی پانچ سو درہم بھی ہبہ کر دیئے تو وکیل اپنے موکل سے پہلے پانچ سو درہم نہیں لے سکتا ہے اور دوسرے پانچ سو درہم لے لے گا اور اگر نو سو درہم پہلے ہبہ کر دیئے پھر سو درہم تو وکیل فقط سو درہم موکل سے لے سکتا ہے اور یہ سب امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

باب: (۳) بیع کرنے کے واسطے وکیل کرنے کے بیان میں

وکیل بیع کو تھوڑے یا بہت دام یا اسباب کے عوض مبیع فروخت کر دینا جائز ہے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ اس قدر خسارہ کے ساتھ بیچنا کہ لوگ برداشت نہیں کرتے ہیں جائز نہیں ہے اور سوائے درہم و دینار کے دوسری چیز کے عوض بیچنا بھی جائز نہیں ہے یہ ہدایہ میں ہے اور صاحبینؒ کے قول پر نفیس چیز ہو یا خسیس ہو فتویٰ ہے یہ وجیز کردری

میں لکھا ہے اور یہ اختلاف مطلقاً وکالت میں ہے ورنہ اگر موکل نے کہہ دیا کہ ہزار درہم کو یا سو دینار کو فروخت کر دے تو کم پر بیچنا بالاجماع جائز نہیں ہے

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 397 | Book of Agency (Kitab al-Wakalat)

It is mentioned in *Siraj-ul-Wahhaj* that if an agent (Wakit) is appointed to sell a slave in exchange for certain goods whose description has been specified, and the agent sells the slave at a clear loss in exchange for those goods, it is permissible according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa). This is recorded in *Dhakhirah*. A sales agent has the authority to sell on credit. However, it is stated in *Muntaqa* that Imam Abu Yusuf remarked that this ruling applies to general trade. If the sale is for an urgent need—for example, if a woman gives her yarn to be sold—the agency is understood to be for a cash sale, and the fatwa is based on this; this is found in *Khulasah*. If a person is an agent for an absolute sale and sells the goods on credit for a specific term, it is permissible according to our scholars if such a term is customary among merchants for those goods. If the term is not customary among merchants—for instance, selling on a fifty-year credit—it is permissible according to Imam Abu Hanifa but not according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad). I say, in this era, it is necessary to issue the fatwa based on the opinion of the *Sahibayn*. The Masters (*Mashaykh*) stated that selling on credit is only permissible when the terms of the agency do not include any word indicating a cash sale. If such a word exists, selling on credit is not permissible. For example, if someone says, "Sell this slave and pay off my debt," or "Sell this slave because the creditors are harassing me," or "I need money to feed my children," in these cases, selling on credit is not allowed. This is recorded in *Muhit*.

If a sales agent sells to a person whose testimony is not legally acceptable in favor of the agent, it is not valid. However, if he sells it for more than the market price, it is permissible without dispute. If he sells it for less than the price with gross deception (*Ghabn-e-Fahish*), it is invalid by consensus. ☆

Appointing an agent for credit sales implies a credit period of one month or more. If such an agent sells for cash instead, the Masters (*Mashaykh*) have differed. Sheikh Imam Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl stated that if the cash received is equal to what would have been received on credit, it is permissible. If sold for less, it is not. Other scholars stated that it is absolutely permissible. Similarly, if the instruction was "Do not sell except for cash," the same ruling applies. If an agent is appointed to sell something that involves transportation or other expenses, the agency is restricted to the city where both the agent and the principal (*Muakkil*) are present. If the principal takes it to another city and it is stolen or lost, the agent is liable (*Zamin*). If the agent does not take it elsewhere but goes and sells it there himself, he must deliver the

goods at the place where the sale occurred. If the item does not incur transportation costs, the agency is not restricted to that city; meaning, if he takes it to another city and it is stolen, the agent is not liable. This is recorded in *Fatawa Qazi Khan*. If an agent for an absolute sale sells via an irregular/voidable sale (*Bay-e-Fasid*), he will not be liable for the sale or delivery, and the agent can reclaim it. If a person appointed for an irregular sale conducts a valid sale instead, it is permissible by way of legal preference (*Istihsan*)—this is in *Khulasah*. A sales agent cannot buy the goods for himself because the same person cannot be both buyer and seller; this is in *Wajiz Kurdi*. Even if the principal commands, "Buy or sell to yourself," it is still not permissible. Similarly, if the agent sells to his minor son, the sale is invalid. If he sells to his *Mukatib* (contracted slave) or slave, it is invalid by consensus. This is in *Siraj-ul-Wahhaj*. If a sales agent sells to someone whose testimony is not acceptable in the agent's favor, then if he sells for more than the market price, it is permissible without dispute. If he sells for less with gross deception, it is invalid by consensus. If the deception is not extreme but minor, it is still not permissible according to Imam-e-Azam.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 397 | किताबुल वकालत

सिराज-उल-वहाज में लिखा है कि यदि किसी दास को कुछ सामान (सामान जिसका गुण/विवरण स्पष्ट कर दिया गया हो) के बदले बेचने के लिए वकील नियुक्त किया गया और उसने स्पष्ट नुकसान उठाकर उसे बेच दिया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार यह मान्य (जायज़) है। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। बिक्री एजेंट (वकील-ए-बै) को उधार बेचने का अधिकार है, और 'मुंतक़ा' में है कि इमाम अबू यूसुफ़ ने फरमाया कि यह नियम व्यापार के मामले में है; यदि यह आवश्यकता के लिए हो, उदाहरण के लिए एक महिला ने अपना सूत बेचने के लिए दिया, तो यह वकालत नकद बिक्री के लिए मानी जाएगी, और इसी पर फ़तवा है—यह 'खुलासा' में लिखा है। पूर्ण बिक्री के लिए जो व्यक्ति वकील है, यदि उसने सामान किसी अवधि के उधार पर बेचा, तो यदि यह अवधि व्यापारियों में प्रचलित है, तो हमारे विद्वानों के निकट यह जायज़ है। और यदि यह अवधि व्यापारियों में प्रचलित नहीं है, जैसे कि पचास वर्ष के वादे पर बेचा, तो इमाम-ए-आज़म के निकट जायज़ है और साहिबैन के निकट जायज़ नहीं है। मैं कहता हूँ कि इस समय में साहिबैन के मत पर फ़तवा देना अनिवार्य है। विद्वानों (मशायख़) ने फरमाया कि उधार बेचना तभी जायज़ है जब वकालत के शब्दों में ऐसा कोई शब्द न हो जो नकद बिक्री का संकेत देता हो। यदि ऐसा कोई शब्द होगा, तो उधार बेचना जायज़ नहीं होगा। उदाहरण के लिए, यदि किसी ने कहा कि 'इस दास को बेचकर मेरा ऋण चुका दो' या 'इसे बेच दो क्योंकि लेनदार मुझे परेशान कर रहे हैं' या 'मुझे अपने बच्चों के खाने-पीने की ज़रूरत है', तो इन स्थितियों में उधार बेचना जायज़ नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है।

यदि बिक्री एजेंट ने किसी ऐसे व्यक्ति को बेचा जिसकी गवाही वकील के पक्ष में मान्य नहीं है, तो यह सही नहीं है। फिर यदि उसने बाजार मूल्य से अधिक पर बेचा तो बिना किसी विरोध के जायज़ है, और यदि मूल्य से कम पर भारी नुकसान (ग़बन-ए-फ़ाहिश) के साथ बेचा तो सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है। ☆

उधार बेचने के लिए वकील नियुक्त करने का अर्थ एक महीना या उससे अधिक का उधार माना जाएगा। यदि ऐसे वकील ने नकद बेच दिया, तो विद्वानों (मशायख़) में मतभेद है। शेख इमाम अबू बक्र मोहम्मद बिन अल-फ़ज़ल ने कहा कि यदि उसने नकद में उतनी ही राशि ली जितनी उधार में मिलती, तो जायज़ है। यदि इससे कम पर बेचा, तो जायज़ नहीं है। अन्य विद्वानों ने कहा कि यह पूर्णतः जायज़ है। इसी प्रकार, यदि उसने कहा 'नकद के बिना मत बेचो', तो भी यही नियम है। यदि किसी ऐसी चीज़ को बेचने के लिए वकील बनाया गया जिस पर परिवहन या अन्य खर्च आता है, तो

वह उसी शहर तक सीमित होगा जहाँ वकील और मुवक्किल (नियोक्ता) दोनों मौजूद हैं। यदि मुवक्किल उसे दूसरे शहर ले गया और वह चोरी हो गई या नष्ट हो गई, तो वकील जिम्मेदार (ज़ामिन) होगा। यदि वकील उसे दूसरी जगह नहीं ले गया और स्वयं जाकर वहाँ बेचा, तो जहाँ बिक्री हुई है, वहीं सामान सुपुर्द करना उसका दायित्व होगा। और यदि वह ऐसी चीज़ नहीं है जिस पर परिवहन का खर्च आता हो, तो वकालत उस शहर तक सीमित नहीं होगी; अर्थात यदि वह दूसरे शहर ले जाए और चोरी हो जाए, तो वकील जिम्मेदार नहीं है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि पूर्ण बिक्री के वकील ने दूषित बिक्री (बै-ए-फ़ासिद) के रूप में बेचा, तो वह बिक्री और सुपुर्दगी के लिए जिम्मेदार नहीं होगा और वकील उसे वापस ले सकता है। जो व्यक्ति दूषित बिक्री का वकील है, यदि उसने सही तरीके से बिक्री की, तो बेहतर विकल्प (इस्तेहसान) के रूप में यह जायज़ है—यह 'खुलासा' में है। वकील स्वयं के लिए सामान नहीं खरीद सकता क्योंकि एक ही व्यक्ति खरीदार और विक्रेता नहीं हो सकता। यह 'वजीज़ कुर्दी' में है। यदि मुवक्किल ने आदेश दिया कि 'स्वयं के हाथ खरीद या बेच लो', तब भी यह जायज़ नहीं है। इसी प्रकार, यदि वकील ने अपने नाबालिग बेटे को बेचा, तो भी बिक्री जायज़ नहीं है। यदि अपने मुकातिब (अनुबंधित दास) या दास को बेचा, तो सर्वसम्मति से जायज़ नहीं है। यह 'सिराज-उल-वहाज' में है। यदि बिक्री वकील ने किसी ऐसे व्यक्ति को बेचा जिसकी गवाही वकील के हक में मान्य नहीं है, और यदि मूल्य से अधिक पर बेचा तो जायज़ है, और यदि भारी नुकसान के साथ कम मूल्य पर बेचा तो सर्वसम्मति से नाजायज़ है। और यदि नुकसान बहुत अधिक न हो, तब भी इमाम-ए-आज़म के निकट यह जायज़ नहीं है।

یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر کسی غلام کو بعض کسی اسباب کے جس کا وصف بیان کر دیا گیا ہے فروخت کر دینے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے بعض اسباب کے کھلا ہوا خسارہ اٹھا کر فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے وکیل بیع کو ادھار بیچنے کا اختیار ہے اور منتقٰی میں ہے کہ امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ یہ حکم تجارت میں ہے اور اگر حاجت کے واسطے ہو مثلاً ایک عورت نے اپنا سوت بیچنے کو دیا تو یہ وکالت نقد بیچنے کے واسطے ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ خلاصہ میں ہے بیع مطلق کے واسطے جو شخص وکیل ہے اگر اس نے اسباب کو کسی میعاد کی ادھار پر فروخت کیا پس اگر یہ مدت ایسے اسباب میں تاجروں میں معروف ہے تو ہمارے علماء کے نزدیک جائز ہے اور اگر یہ مدت تاجروں میں متعارف نہیں ہے مثلاً پچاس برس کے وعدہ پر فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے قلت اس زمانہ میں صاحبینؒ کے قول پر فتویٰ ضروری ہے مشائخؒ نے فرمایا ادھار بیچنا اس وقت جائز ہے کہ اس شخص کے فروخت کرنے میں یعنی وکالت میں کوئی ایسا لفظ نہ ہو جو نقد بیچنے پر دلالت کرتا ہو اور اگر ہو گا تو ادھار بیچنا جائز نہ ہو گا مثلاً کسی سے کہا کہ یہ غلام فروخت کر کے میرا قرض ادا کر دے یا کہا کہ اس غلام کو فروخت کر دے کہ قرض خواہ میری جان کھائے جاتے ہیں یا مجھے اپنے بال بچوں کے کھانے پینے کی ضرورت ہے تو ان صورتوں میں ادھار بیچنا جائز نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

وکیل بیع نے اگر ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کیا جس کی گواہی وکیل کے حق میں درست نہیں ہے پس درست نہیں ہے پس اگر قیمت سے زیادہ کو فروخت کیا تو بلا خلاف جائز ہے اور قیمت سے کم پر غبن فاحش کے ساتھ فروخت کیا تو بالاجماع جائز نہیں ☆

ادھار بیچنے کے واسطے وکیل کرنا ایک مہینہ اور اس سے زیادہ ادھار کے واسطے لیا جائے گا اور اگر ایسے وکیل نے نقد بیچ ڈالا تو مشائخؒ نے اختلاف کیا ہے شیخ امام ابوبکر محمد بن الفضلؒ نے فرمایا کہ اگر اس نے نقد اسی قدر داموں کو دیا جتنے کو ادھار بکتا تھا تو جائز ہے اور اگر اس سے کم کو بیچا تو جائز نہیں ہے اور دوسرے مشائخؒ نے کہا کہ مطلقاً جائز ہے اسی طرح اگر کہا کہ مت بیچ مگر نقد تو بھی یہی حکم ہے اگر کسی ایسی چیز کے بیچنے کے واسطے جس پر خرچہ اور بار برداری پڑتی ہے وکیل کیا تو وہ اسی شہر تک ہو گی جس میں وکیل اور موکل دونوں موجود ہیں اور اگر موکل اس کو دوسرے شہر میں لے گیا اور چوری ہو گئی یا ضائع ہو گیا تو وکیل ضامن ہوگا اور اگر وکیل اس کو دوسری جگہ نہ لے گیا اور خود جا کر وہاں فروخت کیا تو جس جگہ بیع واقع ہوئی ہے اسی جگہ سپرد کرنا اس پر واجب ہو گا اور اگر ایسی چیز نہ ہو جس کی بار برداری یا خرچہ پڑتا ہے تو وکالت اسی شہر کے واسطے مخصوص نہ ہو گی یعنی اگر دوسرے شہر میں لے جائے اور چوری ہو تو وکیل ضامن نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے بیع مطلق کے وکیل نے اگر بطور بیع فاسد کے بیچا تو بیع اور تسلیم سے ضامن نہ ہو گا اور وکیل واپس لے سکتا ہے اور جو شخص بیع فاسد کے واسطے وکیل ہے اگر اس نے صحیح طور سے بیع کیا تو استحساناً جائز ہے یہ خلاصہ میں ہے وکیل بیع کو اپنے واسطے نہیں خرید سکتا ہے کیونکہ ایک ہی شخص مشتری اور بائع نہیں ہو سکتا ہے یہ وجیز کردی میں ہے اور اگر موکل نے حکم دیا کہ اپنے ہاتھ خرید یا فروخت کر دے تو بھی نہیں جائز ہے اسی طرح اگر وکیل نے اپنے نابالغ لڑکے کے ہاتھ فروخت کیا تو بھی بیع جائز نہیں ہے اور اگر اپنی مکاتب یا غلام کے ہاتھ فروخت کیا تو بالاجماع جائز نہیں ہے یہ سراج الوہاج میں ہے وکیل بیع نے اگر ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کیا جس کی گواہی وکیل کے حق میں درست نہیں ہے پس اگر قیمت سے زیادہ کو فروخت کیا تو بلا خلاف جائز ہے اور قیمت سے کم پر غبن فاحش کے ساتھ فروخت کیا تو

بالاجماع جائز نہیں ہے اور اگر غبن بہت زیادہ نہ ہو کم ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے یہ۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 ..... 398 ..... Kitab al-Wakala (Book of Agency)

It is written in *Al-Zakhiroh* that if something is sold for its market value, there are two narrations from Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa), and the apparent narration is that it is not permissible; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. If the principal (muwakkil) instructs the agent (wakil) to sell to certain people or gives permission saying "sell to whomever you wish," then by consensus (ijma), selling to such people is permissible. However, if the agent sells it to himself, to his minor son, or to his slave who is not in debt, then it is absolutely not permissible, even if the principal explicitly granted permission to sell to these people. The same rule applies to an agent for purchase when purchasing from these people; this is written in *Siraj al-Wahhaj*. If the agent sells to the principal's father, son, a *mukatab* slave (one buying their freedom), or a *ma'zun* slave (one authorized to trade), it is permissible. Similarly, if a slave's agent sells him to his master, it is permissible; this is stated in *Al-Khulasa*. A person was appointed as an agent to sell goods and asked "at what price should I sell?". The principal replied "it's up to you" or "you know best about it and its value." If the agent then sells it for a negligible price, the principal has the right to revoke it, and this is the formal legal opinion (*fatwa*); this is written in *Quniya*. If the principal sets a condition for the agent and restricts him in every aspect, for example, saying "sell it in a way that benefits me in every way," then the agent must observe this in every aspect, whether emphasized with a negative command or not. For instance, if the principal says "sell it with the option to rescind (*khiyar*)" and the agent sells it without such an option, it is not permissible; this is in *Al-Zakhiroh*. A person was appointed as an agent to sell a slave and told "set a three-day option for me." If he sells without that condition, the sale is not valid. If, in selling, he sets an option for the principal, then the option is established for both the agent and the principal. If the principal gives an absolute order to sell and the agent sets an option for the principal or a third party, it is valid; this is written in *Al-Muhit*.

If the principal sets a condition that is not at all beneficial to his rights but is rather harmful, then the agent is not obligated to observe it, whether it was emphasized with a negative command or not. For example, if the principal says "sell it for a thousand dirhams on credit" or "do not sell except for a thousand dirhams on credit," and the agent sells it for a thousand dirhams in cash, the sale is valid on behalf of the principal and will be binding. If he sets a condition that is beneficial in one way but not in another, then if it was emphasized with a negative command, its observance is mandatory. For instance, if the principal says "sell in this market" and the agent sells

in another market, if it was not emphasized, it is binding on the principal; but if it was emphasized, the sale is not binding on him; this is written in *Al-Zakhiroh*. If the principal says "sell this slave of mine and take witnesses," and the agent sells without taking witnesses, it is permissible. But if he says "do not sell without witnesses," and he sells without them, it is not permissible. Similarly, if he says "I have appointed you as an agent to sell this slave on the condition that you take witnesses upon selling," then selling without witnesses is not permissible. The same rule applies if he says "sell it along with witnesses"; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If one is appointed as an agent for sale and forbidden from selling except in the presence of a certain person, he should not sell in their absence; this is written in *Wajeez al-Kardari*. If the instruction is to sell the slave taking a pledge (*rahn*) or a guarantor (*kafeel*), and the agent sells without a pledge or guarantor, it is not permissible, regardless of whether the principal emphasized it with a negative command or not—i.e., whether he said "do not sell except by taking a pledge or guarantor" or not. And if he says "sell taking such a pledge that provides security," then the sale is not valid unless such a thing is taken as a pledge...

ज़खीरा में लिखा है और अगर बाज़ार भाव (मिस्ल क़ीमत) के बदले बेचा तो इमाम-ए-आज़म से दो रिवायतें हैं और ज़ाहिर रिवायत यह है कि नाजायज़ है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। अगर मुवक्किल (स्वामी) ने वकील (प्रतिनिधि) को ऐसे लोगों के हाथ बेचने का हुक्म दिया या इस तरह इजाज़त दी कि जिसके हाथ तेरा जी चाहे बेच दे, तो सर्वसम्मति (बिला इज्मा) से ऐसे लोगों के हाथ बेचना जायज़ है, लेकिन अगर अपने हाथ खुद बेच दे या अपने नाबालिग लड़के या अपने ऐसे गुलाम के हाथ जिस पर क़र्ज़ नहीं है बेच दे, तो क़तई तौर पर जायज़ नहीं है, भले ही मुवक्किल ने साफ़ तौर पर उन लोगों के हाथ बेचने की इजाज़त दी हो। और यही हुक्म ख़रीद के वकील का है जब वह उन लोगों से खरीदे, यह सिराज अल-वहाज में लिखा है। अगर वकील ने मुवक्किल के बाप या बेटे या मुकातब (वह गुलाम जो आज़ादी के लिए क़ीमत अदा कर रहा हो) या गुलाम-ए-माज़ून (वह गुलाम जिसे व्यापार की अनुमति हो) के हाथ बेचा तो जायज़ है। इसी तरह अगर गुलाम के वकील ने उसे उसके मालिक के हाथ बेचा तो जायज़ है, यह ख़ुलासा में लिखा है। अपना सामान बेचने के लिए वकील बनाया, उसने पूछा कि कितने में बेचूँ? तो मुवक्किल ने कहा, "तू जाने" या "तू और इसके मूल्य (मोल) को तू जाने"। फिर उसने इसे बहुत कम दाम में बेच दिया, तो मुवक्किल को उसे वापस लेने का अधिकार है, और इसी पर फ़तवा है, यह क़ुनया में लिखा है। अगर मुवक्किल ने वकील से कोई शर्त लगाई और उसे हर तरह से पाबंद किया, उदाहरण के लिए कहा कि तू इसे इस तरह बेच कि मुझे हर तरह से फ़ायदा हो, तो वकील को हर तरह से उसका ख्याल रखना चाहिए, चाहे नकारात्मकता (नफ़ी) के साथ ज़ोर दिया हो या न दिया हो। जैसे अगर कहा कि इसे ख़ियार (विकल्प) के साथ बेच, और उसने बिना ख़ियार के बेच दिया, तो जायज़ नहीं है, यह ज़खीरा में है। एक व्यक्ति को अपना गुलाम बेचने का वकील बनाया और कहा कि तीन दिन तक मेरे लिए ख़ियार की शर्त कर ले, यह भी हुक्म दिया। फिर उसने बिना ख़ियार की शर्त के बेच दिया तो बिक्री जायज़ नहीं है। और अगर बेचने में मुवक्किल के लिए ख़ियार की शर्त की, तो ख़ियार वकील और मुवक्किल दोनों के लिए साबित हो जाएगा। और अगर मुवक्किल ने बिना किसी शर्त के बेचने का हुक्म दिया और वकील ने मुवक्किल या किसी अजनबी के लिए ख़ियार की शर्त रखी तो यह सही है, यह मुहीत में लिखा है।

अगर मुवक्किल ने ऐसी शर्त लगाई जो उसके हक़ में बिलकुल फायदेमंद नहीं है बल्कि नुकसानदेह है, तो वकील पर उसका ख्याल रखना अनिवार्य नहीं है, चाहे नफ़ी से ताकीद (ज़ोर) की हो या न की हो। जैसे अगर कहा कि इसे एक हज़ार दिरहम उधार पर बेच दे या कहा कि न बेच मगर एक हज़ार

दिरहम उधार पर, फिर वकील ने एक हज़ार दिरहम नक़द पर बेच दिया, तो यह मुवक्किल की तरफ़ से जायज़ होगा और उस पर लागू होगा। और अगर ऐसी शर्त लगाई जो एक तरह से उसके हक़ में फायदेमंद है और एक तरह से नहीं है, तो अगर नफ़ी के साथ उस पर ज़ोर दिया गया है तो उसका ख्याल रखना अनिवार्य है। जैसे अगर कहा कि इस बाज़ार में बेच, और उसने दूसरे बाज़ार में बेच दिया, तो अगर ज़ोर नहीं दिया गया था तो मुवक्किल पर लागू होगी, और अगर ज़ोर दिया गया था तो यह बिक्री उस पर लागू नहीं होगी, यह ज़खीरा में लिखा है। अगर मुवक्किल ने कहा कि मेरा यह गुलाम बेच दे और गवाह बना लेना, उसने बेच दिया और गवाह नहीं बनाए तो जायज़ है। और अगर कहा कि बिना गवाह बनाए मत बेचना और उसने बिना गवाह के बेच दिया तो जायज़ नहीं है। इसी तरह अगर कहा कि मैंने तुझे इस गुलाम को बेचने का वकील इस शर्त पर बनाया है कि तू इसके बेचने पर गवाह बना ले, फिर उसने बिना गवाह के बेच दिया तो जायज़ नहीं है। और इसी तरह अगर कहा कि गवाहों के साथ इसे बेच तो भी यही हुक्म है, यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। बेचने के लिए वकील बनाया और मना कर दिया कि न बेचे मगर जब अमुक व्यक्ति मौजूद हो, तो उसकी अनुपस्थिति में न बेचे, यह वजीज़ करदरी में लिखा है। अगर यह हुक्म दिया कि इस गुलाम को गिरवी (रहन) या ज़मानत (कफ़ील) लेकर बेचे, और वकील ने बिना गिरवी या ज़मानत के बेच दिया तो जायज़ नहीं है, चाहे मुवक्किल ने नफ़ी के साथ ताकीद की हो या न की हो, यानी चाहे यूँ कहा हो कि न बेचना मगर रहन या कफ़ील लेकर या न कहा हो। और अगर यूँ कहा हो कि ऐसा रहन लेकर बेचे जिसमें मज़बूती हो, तो बिक्री जायज़ नहीं है मगर जब ऐसी चीज़ गिरवी ली...

ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر مثل قیمت کے عوض فروخت کیا تو امام اعظم سے دور روایتیں ہیں اور ظاہر روایت یہ ہے کہ نا جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر موکل نے وکیل کو ایسے لوگوں کے ہاتھ فروخت کرنے کا حکم دیا یا اس طرح اجازت دی کہ جس کے ہاتھ تیرا جی چاہے فروخت کر دے تو بالا جماع ایسے لوگوں کے ہاتھ فروخت کرنا جائز ہے لیکن اگر اپنے ہاتھ خود فروخت کر دے یا اپنے نابالغ لڑکے یا اپنے ایسے غلام کے ہاتھ جس پر قرض نہیں ہے فروخت کر دے تو قطعاً جائز نہیں ہے اگر چہ موکل نے صراحۃً ان لوگوں کے ہاتھ فروخت کرنے کی اجازت دی ہو اور یہی حکم خرید کے وکیل کا ہے جبکہ ان لوگوں سے خرید کرے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے اگر وکیل نے موکل کے باپ یا بیٹے یا مکاتب یا غلام ماذون کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر غلام کے وکیل نے اس کو اس کے مالک کے ہاتھ فروخت کیا تو جائز ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اپنا اسباب بیچنے کے واسطے وکیل کیا اس نے کہا کہ کتنے کو فروخت کروں پس موکل نے کہا تو جان یا اس کو اور اس کے مول کو تو جان پس اس نے ناچیز داموں کو فروخت کر دیا تو اس کو واپس کر دینے کا اختیار ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ قنیہ میں لکھا ہے موکل نے اگر وکیل سے کوئی شرط کی اور شرط میں ہر وجہ سے مقید کیا مثلاً یوں کہا کہ تو اس کو اس طرح فروخت کر دے کہ مجھ کو ہر وجہ سے نفع ہو تو وکیل کو ہر طرح اس کا لحاظ رکھنا چاہئے خواہ نفی کے ساتھ تاکید لایا ہو یا نہ لایا ہو چنانچہ اگر کہا کہ اس کو خیار کے ساتھ فروخت کر دے اس نے بلا خیار فروخت کیا تو جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص کو اپنا غلام فروخت کرنے کا وکیل کیا اور کہا کہ تین روز تک میرے واسطے خیار کی شرط کر لے یہ بھی حکم دیا پس اس نے بلا شرط خیار فروخت کیا تو بیع جائز نہیں ہے اور اگر فروخت

کرنے میں موکل کے واسطے خیار کی شرط کی تو خیار وکیل اور موکل دونوں کے واسطے ثابت ہو جائے گا اور اگر موکل نے مطلقاً بیچ کے واسطے حکم کیا اور وکیل نے فروخت میں موکل یا اجنبی کے واسطے خیار کی شرط کی تو صحیح ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر موکل نے ایسی شرط لگائی کہ جو اس کے حق میں بالکل نافع نہیں ہے بلکہ معنر ہے تو وکیل پر اس کا لحاظ رکھنا واجب نہیں ہے خواہ نفی سے تاکید کی ہو یا نہ کی ہو چنانچہ اگر یوں کہا کہ اس کو ہزار درہم ادھار پر فروخت کر دے یا یوں کہا کہ نہ فروخت کر مگر ہزار درہم ادھار پر پھر وکیل نے ہزار درہم نقد پر فروخت کیا تو موکل کی طرف سے جائز ہوگی اور اس پر نافذ ہوگی اور اگر ایسی شرط لگائی کہ ایک وجہ سے اس کے حق میں نافع ہے اور ایک طرح سے نافع نہیں ہے پس اگر نفی کے ساتھ اس کی تاکید کی تو لحاظ رکھنا واجب ہے چنانچہ اگر کہا کہ اس بازار میں فروخت کر اس نے دوسرے بازار میں فروخت کیا پس اگر نفی کے ساتھ نہ مؤکد کیا تو موکل پر نافذ ہوگی اور اگر مؤکد کیا ہے تو یہ بیع اس پر نافذ نہ ہوگی یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر موکل نے کہا کہ میرا یہ غلام فروخت کر اور گواہ کر لینا اس نے فروخت کیا اور گواہ نہ کر لئے تو جائز ہے اور اگر کہا کہ بدوں گواہ کرنے کے فروخت نہ کرنا اور اس نے بدوں گواہ کے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اسی طرح اگر یوں کہا کہ میں نے تجھ کو اس غلام کے فروخت کرنے کا اس شرط سے وکیل کیا کہ تو اس کے فروخت کرنے پر گواہ کر لے پھر اس نے بدوں گواہ کے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے اور اسی طرح اگر یوں کہا کہ گواہوں کے ساتھ اس کو فروخت کر تو بھی یہی حکم ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے بیع کے واسطے وکیل کیا اور منع کر دیا کہ فروخت نہ کرے مگر جبکہ فلاں شخص موجود ہو تو بدوں اس کی موجودگی کے فروخت نہ کرے یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر یہ حکم دیا کہ اس غلام کو رہن یا کفیل لے کر فروخت کرے پس وکیل نے بدوں رہن یا کفیل کے فروخت کیا تو جائز نہیں ہے خواہ موکل نے نفی کے ساتھ تاکید کی ہو یا نہ کی ہو

یعنی یوں کہا ہو کہ نہ فروخت کرنا مگر رہن یا کفیل لے کر یا نہ کہا ہو اور اگر یوں کہا ہو کہ ایسا رہن لے کر فروخت کرے کہ جس میں مضبوطی ہے تو بیع نہیں جائز ہے مگر جبکہ ایسی چیز رہن لی

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | (399) | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

If the price obtained for the object of sale (mabi') is its full value, or it is a price that people generally find acceptable, then it is permissible. If the principal (muwakkil) has absolutely instructed to take a pledge (rahn), it is also permissible to sell it by taking a small pledge; this is recorded in 'Al-Muhit'. If he said, "Sell it and take a guarantor (kafil)," or "Sell it and take a pledge," then it is not permissible to sell without a kafil or rahn; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'.

Furthermore, if the agent (wakil) and the principal disagree on whether a certain condition was stipulated in the agency, the principal's word shall be accepted. Similarly, if a claim is made regarding an order to sell without consideration (thaman), the principal's word shall also be accepted; this is recorded in 'Wajeez Kurdari'. If an agent was appointed to sell for one thousand dirhams and he sold it for more, the sale shall be valid (nafidh). However, if he sold it for less, it shall not be valid. If he sold it for something other than dirhams, it shall not be valid even if its value exceeds one thousand dirhams; this is in 'Siraj al-Wahaj'. If someone ordered another to sell his slave for one thousand dirhams, and he sold half for half of a thousand dirhams and the remaining half for one hundred dinars, the sale of the first half is permissible while the second is not. If he sold the entire slave for one thousand dirhams, the entire sale is valid; this is recorded in 'Al-Muhit'. If he sold half a slave for one thousand dirhams minus one dirham and one 'kur' (a measure) of wheat, it is void (batil). If he sold the slave for one thousand dirhams and a specified 'kur' of wheat, the principal has the choice to either void the entire sale or permit it; the grain shall belong to the agent, and he shall be liable for its portion of the price to be paid as part of the slave's value. If he sold it for one thousand dirhams and then the buyer added a specified or unspecified 'kur', the sale is valid without special authorization and it belongs to the principal; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If an agent was appointed to sell a slave and he sold half or any known portion to someone, the sale is valid according to Imam-e-Azam (may Allah have mercy on him), whether the remainder was sold to that buyer or not. However, according to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad, may Allah have mercy on them), it is not valid unless the remainder is also sold. This ruling applies to everything where division causes harm or where being divided is considered a defect. If neither of these conditions apply, such as in items measured by volume or weight, selling a small portion in agency is unanimously permissible. Similarly, if several items sold by count and nearly equal to each other are assigned to an agent to sell and he sells one, it is

unanimously permissible, as stated in 'Sharh al-Tahawi'. If ordered to sell this slave to a specific person on credit and he sold it on credit to another person, it is not permissible. If he sold to both the specific person and another person, then according to Imam-e-Azam, the sale of the half sold to the other person is not valid, while the sale of the half sold to the specific person is valid. According to the Sahibayn, it is not valid unless the remainder is also sold, as stated in 'Al-Dhakhira'.

If an agent was appointed to sell two slave girls for one thousand dirhams and he sold one for five hundred dirhams, or less, or more, it is not permissible according to Imam-e-Azam and Imam Abu Yusuf, unless he also sells the second to complete the one thousand dirhams or exceeds it, then it is valid; this is recorded in 'Al-Muhit'. If the principal said, "Sell this slave and sell it to so-and-so," then he has the authority to sell it to someone else (under certain interpretations). However, if he said, "Sell to (only) so-and-so" and the agent sold it to another, it is not permissible; this is recorded in 'Fatawa Qazi Khan'. If the principal said, "Sell this slave for one thousand dirhams on one year's credit" and the agent...

---

1. That is, the agent sold it for, for example, one hundred dirhams, and the principal claimed, "I did not order to sell for this price, but ordered for twenty-five dinars."

जिसकी कीमत से बेची गई वस्तु (मबीअ) के पूरे दाम प्राप्त हो सकते हों या उतनी कीमत पड़ती हो जितनी लोग आम तौर पर सहन कर लेते हों, तो यह जायज़ है। और यदि मुवक्किल (प्रधान) ने स्पष्ट रूप से गिरवी (रहन) लेने के लिए कह दिया, तो थोड़ा सा गिरवी लेकर बेचना भी जायज़ है, यह 'मुहित' में लिखा है। और यदि उसने कहा कि इसे बेच दे और ज़मानत (कफ़ील) ले ले, या कहा कि इसे बेच दे और गिरवी ले ले, तो बिना कफ़ील या रहन के बेचना जायज़ नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है।

फिर यदि वकील (अभिकर्ता) और मुवक्किल में वकालत की किसी शर्त के होने या न होने पर विवाद हो, तो मुवक्किल का कथन स्वीकार किया जाएगा। इसी प्रकार, यदि बिना मूल्य (थमन) के बेचने का आदेश देने का दावा किया जाए, तो भी मुवक्किल का ही कथन माना जाएगा, यह 'वजीज़ करदरी' में लिखा है। यदि किसी को एक हज़ार दिरहम में बेचने के लिए वकील नियुक्त किया गया और उसने अधिक में बेच दिया, तो बिक्री मान्य (नाफ़िज़) होगी; लेकिन यदि कम में बेचा, तो मान्य नहीं होगी। और यदि दिरहम के अलावा किसी अन्य चीज़ के बदले बेचा, तो भी मान्य नहीं होगी, चाहे उसकी कीमत एक हज़ार दिरहम से अधिक ही क्यों न हो, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। यदि किसी ने दूसरे को अपना एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचने का आदेश दिया और उसने आधा एक हज़ार दिरहम में बेचा और शेष आधा सौ दीनार में, तो पहले आधे की बिक्री जायज़ है और दूसरे की नाजायज़। और यदि पूरा गुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचा, तो पूरी बिक्री जायज़ है, यह 'मुहित' में लिखा है। और यदि आधा गुलाम एक दिरहम कम एक हज़ार दिरहम में और एक 'कुर्' (एक मापदण्ड) गेहूँ के बदले बेचा, तो यह बातिल (अमान्य) है। और यदि गुलाम एक हज़ार दिरहम और एक निश्चित 'कुर्' गेहूँ के बदले बेचा, तो मुवक्किल को अधिकार है कि वह पूरी बिक्री को रद्द कर दे या अनुमति दे दे, और अनाज वकील का होगा और उस पर उसकी कीमत के अनुपात में हिस्सा देना अनिवार्य होगा जो वह गुलाम की कीमत में अदा करे। और यदि उसे एक हज़ार दिरहम पर बेचा, फिर खरीदार ने एक निश्चित या अनिश्चित 'कुर्' अधिक दे दिया, तो बिना अधिकार के भी बिक्री जायज़ है और वह मुवक्किल को मिलेगा, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि अपना गुलाम बेचने के लिए वकील नियुक्त किया और उसने आधा या कोई ज्ञात हिस्सा किसी के हाथ बेचा, तो इमाम-ए-आज़म (रहमतुल्लाह अलैहि) के अनुसार बिक्री जायज़ है, चाहे शेष उस खरीदार के हाथ बेचा गया हो या नहीं; लेकिन साहिबैन (रहमतुल्लाह अलैहि) के अनुसार यह जायज़ नहीं है, जब तक कि शेष भी न

बेच दिया जाए। और यही नियम हर ऐसी चीज़ पर लागू होता है जिसके टुकड़े करने से नुकसान हो और टुकड़ा होना दोष (ऐब) माना जाए। और यदि ये दोनों बातें न हों, जैसे मापी या तौली जाने वाली चीज़ें, तो वकालत में थोड़ी बिक्री भी सर्वसम्मति से जायज़ है। इसी प्रकार, यदि कुछ ऐसी चीज़ें जो गिनती से बिकती हैं और आपस में लगभग समान हैं, उन्हें बेचने के लिए वकील नियुक्त किया और उसने एक को बेच दिया, तो सर्वसम्मति से जायज़ है, जैसा कि 'शराह अल-तहावी' में है। यदि आदेश दिया गया हो कि यह गुलाम अमुक व्यक्ति को ऋण पर बेच दे और उसने दूसरे व्यक्ति को ऋण पर बेच दिया, तो यह जायज़ नहीं है। और यदि उसने अमुक व्यक्ति और दूसरे व्यक्ति दोनों को बेचा, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार उस आधे की बिक्री जो दूसरे को बेची गई है, जायज़ नहीं है और जो आधे की बिक्री अमुक व्यक्ति को हुई है, वह जायज़ है; लेकिन साहिबैन के अनुसार यह जायज़ नहीं है जब तक कि शेष भी न बेच दिया जाए, जैसा कि 'अल-ज़खीरा' में है।

यदि एक हज़ार दिरहम में दो बाँदियाँ बेचने के लिए वकील नियुक्त किया गया और उसने एक बाँदी पाँच सौ दिरहम या कम या अधिक में बेच दी, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार यह जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वह दूसरी को भी बेचकर पूरे एक हज़ार दिरहम कर दे या अधिक कर दे, तो जायज़ है, यह 'मुहित' में लिखा है। यदि मुवक्किल ने कहा कि यह गुलाम बेच दे और अमुक व्यक्ति के हाथ बेच दे, तो उसे दूसरे व्यक्ति को बेचने का अधिकार है (कुछ परिस्थितियों में)। और यदि कहा कि (सिर्फ) अमुक व्यक्ति के हाथ बेचे और वकील ने दूसरे के हाथ बेचा, तो जायज़ नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि मुवक्किल ने कहा कि यह गुलाम एक हज़ार दिरहम में एक साल के उधार पर बेच दे और वकील ने...

---

1. अर्थात् वकील ने उदाहरण के तौर पर सौ दिरहम के बदले बेचा और मुवक्किल ने दावा किया कि मैंने इस मूल्य पर बेचने का आदेश नहीं दिया था, बल्कि पच्चीस दीनार के बदले आदेश दिया था।

ہو جس کی قیمت سے مبیع کے دام پورے حاصل ہو سکتے ہوں یا صرف اس قدر کی پڑتی ہو کہ جس قدر لوگ برداشت کر لیتے ہوں تو جائز ہے اور اگر موکل نے مطلقاً رہن لے کر کہہ دیا تو تھوڑا سا رہن لے کر فروخت کرنا بھی جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر یوں کہا کہ اس کو فروخت کر دے اور کفیل لے لے یا یوں کہا کہ اس کو فروخت کر دے اور رہن لے لے تو بھی بدون کفیل یا رہن لئے جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

پھر اگر وکیل و موکل نے وکالت میں کسی قسم کی شرط ہونے یا نہ ہونے میں اختلاف کیا تو موکل کا قول لیا جائے گا اسی طرح اگر بغیر ثمن کے فروخت کرنے کا حکم دینے کا دعویٰ کیا تو بھی موکل کا قول لیا جائے گا یہ وجیز کردری میں لکھا ہے اگر ہزار درہم کو فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے زیادہ کو بیچا تو بیع نافذ ہو گی اور اگر کم کو بیچا تو نافذ نہ ہو گی اور اگر سوائے درہم کے کسی چیز کے عوض بیچا تو بھی نافذ نہ ہو گی اگرچہ اس کی قیمت ہزار درہم سے زیادہ ہو یہ سراج الوہاج میں ہے کسی نے دوسرے کو اپنا ایک غلام ہزار درہم کو بیچنے کا حکم دیا اور اس نے آدھا ہزار درہم کو بیچا پھر باقی آدھا سو دینار کو تو پہلے آدھے کی بیع جائز اور دوسرے کی ناجائز ہے اور اگر پورا غلام ہزار درہم کو بیچا تو کل کی بیع جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر آدھا غلام ایک درہم کم ایک ہزار درہم اور ایک مگر گیہوں کے عوض بیچا تو باطل ہے اور اگر غلام بعوض ہزار درہم اور ایک کر معین گیہوں کے بیچا تو موکل کو اختیار ہے چاہے کل بیع باطل کر دے یا اجازت دے اور گر وکیل کا ہو گا اور اس پر بقدر اس کے حصہ قیمت کے واجب ہو گا کہ غلام کی قیمت میں ادا کرے اور اگر اس کو ہزار درہم پر بیچا پھر مشتری نے ایک کر معین یا غیر معین زیادہ کیا تو بلا اختیار بیع جائز ہے اور اگر موکل کو ملے گا

یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر اپنا غلام بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے نصف یا کوئی حصہ معلومہ کسی کے ہاتھ بیچا تو امام اعظمؒ کے نزدیک بیع جائز ہے خواہ باقی اس مشتری کے ہاتھ بیچا ہو یا نہ بیچا ہو اور صاحبینؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے مگر جبکہ باقی بھی فروخت کر دے اور یہی حکم ہر ایسی چیز میں جاری ہے جس کے ٹکڑے کرنے میں ضرر اور ٹکڑے ہونا اس میں عیب شمار کیا جاتا ہے اور اگر یہ دونوں باتیں نہ ہوں جیسے کیلی اور وزنی چیزیں ان کی وکالت میں اگر تھوڑی فروخت کر دی تو بالاتفاق جائز ہے اسی طرح اگر چند ایسی چیزیں جو گنتی سے بکتی ہیں اور باہم قریب برابر کے ہیں ان کے بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے ایک فروخت کر دی تو بالاتفاق جائز ہے کذا فی شرح الطحاوی۔ اگر حکم دیا ہو کہ یہ غلام فلاں شخص کے ہاتھ قرض فروخت کر دے اس نے دوسرے شخص کے ہاتھ قرض بیچ ڈالا تو جائز نہیں ہے اور اگر اس نے فلاں شخص اور دوسرے شخص دونوں کے ہاتھ بیچا تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس نصف کی بیع جو دوسرے کے ہاتھ بیچا ہے جائز نہیں ہے اور جو نصف فلاں شخص کے ہاتھ بیچا ہے اس کی بیع جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے مگر جبکہ باقی بھی فروخت کر دے کذا فی الذخیرہ۔

اگر ہزار درہم میں دو باندیاں فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا گیا اور اس نے ایک باندی پانچ سو درہم یا کم یا زیادہ کو فروخت کر دی تو امام اعظمؒ و امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے مگر جبکہ دوسرے کو بھی فروخت کر کے ہزار درہم پورے کر دے یا زیادہ کر دے تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر موکل نے کہا کہ یہ غلام فروخت کر دے اور فلاں کے ہاتھ فروخت کر دے تو اس کو دوسرے شخص کے ہاتھ بیچ ڈالنے کا اختیار ہے اور اگر کہا کہ فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کر دے اور وکیل نے دوسرے کے ہاتھ بیچا تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ اگر موکل نے کہا کہ یہ غلام ہزار درہم کو ایک سال کی ادھار پر فروخت کر دے اور وکیل

۱؎ یعنی وکیل نے مثلاً سو درہم کے عوض فروخت کیا اور موکل نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس ثمن کے عوض بیچنے کا حکم نہیں دیا تھا بلکہ پچیس دینار کے عوض حکم کیا تھا۔

If (the agent) sold it for a thousand or more in cash, it is permissible. However, if he sold it for less than a thousand dirhams in cash, it is not permissible. And if he sold it for two thousand dirhams on credit for a year or a month, it is not permissible; this is in *Al-Muhit*. If someone was appointed as an agent for sale unconditionally, and then (the principal) said, "Do not sell it today," and the agent sold it the next day without renewing the agency, it is permissible; this is recorded in *Wajeez al-Karduri*. A person appointed another as an agent to sell his slave and handed over the slave, prohibiting him from handing over the slave after the sale until the price (thaman) is received. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that such a prohibition is void. If, after the sale, the slave dies in the possession of the buyer (mushtari), the loss is the buyer's, and the agent alone will be responsible for collecting the price. The principal (muwakkil) has the right to demand a guarantee for the price from the agent; this is in *Al-Muhit*. If the agent hands over the slave before receiving the price and the price is lost, there is no liability (fine) on the agent; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If the principal gave the slave to the agent and said, "Do not sell the slave to the buyer until you receive the price," and he sold it before receiving the price, the sale is void, and the principal may take back the item from the buyer. If the slave was not given to the agent and, while still in the principal's possession, the agent sold it for a thousand dirhams cash immediately, the agent does not have the right to hand over the slave until he receives the price, whether or not the principal prohibited giving it before receiving payment. If he sold it for a thousand dirhams on one month's credit and the slave is in the principal's possession, the sale is valid, and the principal does not have the right to refuse giving it to the buyer because this falls under the principal's command; it is as if he himself sold it and is compelled to hand it over after a credit sale, as stated in *Al-Muhit*.

If one was appointed as an agent to sell a slave and the slave was handed over, then the agent sold it but had not yet delivered it to the buyer when the principal took the slave back from the agent's house and prohibited the agent from delivering it before receiving payment, this is valid. The agent will then have the right to take it from the principal's house and deliver it to the buyer before receiving payment; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If one was appointed as an agent to sell his slave and the slave remained with the principal, and the principal neither commanded nor prohibited the agent from taking him, then the agent sold him and subsequently took him from the principal's house to deliver to the buyer, but the slave died in the agent's hands

before delivery, there is no liability on the agent. This is because at the time payment is made, the agent needs to possess the slave to effect delivery. However, if the principal prohibits it, the agent certainly cannot take him. In this case, the principal did not prohibit it. If the slave did not die and the agent delivered him to the buyer before receiving the dirhams, the principal has the right to take him from the buyer until the price is paid. If the principal took the slave back and then the buyer brought the price, the principal will hand the slave over to the agent and command him to deliver him to the buyer and collect the price, as in *Al-Muhit*. If he did not collect the price until the slave died with the buyer, the principal cannot claim compensation from either the agent or the buyer, but the agent will collect the price from the buyer and give it to the principal, as in *Fatawa Qadi Khan*. If he was commanded to sell but prohibited from taking possession, yet he took possession before the sale and the slave died with him before the sale, he will be liable for the price. If the slave did not die at the time he sold him, the sale will be valid despite his liability for the slave. If he did not die until delivered to the buyer and then died with the buyer, the agent is not liable for the price, even if he was considered a wrongful possessor (*ghasib*) by taking possession before the sale, because the ruling of sale remains valid even after wrongful seizure. According to Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), the agent will not be liable for the price but will collect it from the buyer and give it to the principal.

If the slave did not die with the buyer until the principal took him from the buyer, then before the price was paid, the agent...

---

1. Note: Under the phrase "will be liable," some text is missing in the original; see the introduction (muqaddima).

(यदि वक़ील) ने हज़ार या उससे अधिक नकद में बेचा तो यह जायज़ है, और यदि एक हज़ार दिरहम से कम नकद पर बेचा तो जायज़ नहीं है। और यदि दो हज़ार दिरहम को एक साल या एक महीने की उधारी पर बेचा तो जायज़ नहीं है, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी को बिक्री के लिए सामान्य तौर पर वक़ील बनाया, फिर कहा कि आज इसे मत बेचना, फिर दूसरे दिन वक़ील ने बिना वकालत के नवीनीकरण के उसे बेच दिया, तो यह जायज़ है, यह 'वजीज़ करदुरी' में लिखा है। एक व्यक्ति ने अपने ग़ुलाम को बेचने के लिए वक़ील बनाया और ग़ुलाम उसके हवाले कर दिया, और मना कर दिया कि बिक्री के बाद जब तक कीमत (थमन) वसूल न कर ले, ग़ुलाम न दे; तो इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहि ने फ़रमाया कि यह मनाही बातिल (अमान्य) है। और यदि बिक्री के बाद वह ग़ुलाम खरीदार (मुश्तरी) के पास मर गया, तो मुश्तरी का माल गया (नुकसान मुश्तरी का हुआ) और वक़ील ही कीमत वसूल करने का ज़िम्मेदार होगा, और मुवक्किल (मालिक) को अधिकार होगा कि वक़ील से कीमत की ज़मानत ले, यह 'मुहीत' में है। और यदि वक़ील ने कीमत लेने से पहले ग़ुलाम सौंप दिया और वह कीमत डूब गई, तो वक़ील पर कोई दंड (जुर्माना) नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि मुवक्किल ने ग़ुलाम वक़ील को दिया और कहा कि जब तक कीमत न ले ले, मुश्तरी को ग़ुलाम मत बेचना, और उसने कीमत लेने से पहले बेच दिया, तो बिक्री बातिल है, मुवक्किल मुश्तरी से चीज़ वापस ले ले। और यदि ग़ुलाम वक़ील को नहीं दिया और वह मुवक्किल के कब्ज़े में होने की स्थिति में उसने एक हज़ार दिरहम नकद पर तुरंत बेच दिया, तो जब तक वह कीमत न ले ले, उसे ग़ुलाम सौंपने का अधिकार नहीं है, चाहे मुवक्किल ने कीमत लेने से पहले देने से मना किया हो या न किया हो। और यदि एक हज़ार दिरहम को एक महीने की उधारी पर बेचा और ग़ुलाम मुवक्किल के पास है, तो बिक्री सही है और मुवक्किल को मुश्तरी को न देने का अधिकार नहीं है क्योंकि यह भी मुवक्किल के आदेश के तहत आता है, गोया कि उसने स्वयं ही इसे बेचा है और स्वयं ही उधारी पर बेचने के बाद सौंपने के लिए बाध्य है, ऐसा ही 'मुहीत' में है।

यदि ग़ुलाम बेचने के लिए वक़ील बनाया और ग़ुलाम दे दिया, फिर वक़ील ने उसे बेच दिया और अभी मुश्तरी को नहीं सौंपा था कि मुवक्किल ने उसे वक़ील के घर से वापस ले लिया और वक़ील को कीमत लेने से पहले देने से मना कर दिया, तो यह सही है। और वक़ील को अधिकार होगा कि मुवक्किल के घर से लेकर कीमत लेने से पहले मुश्तरी को दे दे, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि अपना ग़ुलाम बेचने के लिए वक़ील बनाया और ग़ुलाम मुवक्किल के पास है, और मुवक्किल ने

वक़ील को उसे न लेने का आदेश दिया और न ही मना किया, फिर वक़ील ने उसे बेच दिया, फिर उसने मुवक्किल के घर से मुश्तरी को देने के लिए ग़ुलाम लिया और मुश्तरी को देने से पहले वक़ील के हाथ में ग़ुलाम मर गया, तो वक़ील पर कोई दंड नहीं है क्योंकि कीमत अदा होने के समय सुपुर्दगी के लिए वक़ील को ग़ुलाम पर कब्ज़ा करने की आवश्यकता है ताकि वह सौंप सके। लेकिन यदि मुवक्किल मना कर दे, तो वह उसे नहीं ले सकता। और यहाँ मुवक्किल ने मना नहीं किया। और यदि ग़ुलाम नहीं मरा और दिरहम लेने से पहले वक़ील ने मुश्तरी को दे दिया, तो मुवक्किल को अधिकार है कि जब तक कीमत अदा न हो, वह मुश्तरी से उसे ले ले। और यदि मुवक्किल ने ग़ुलाम वापस ले लिया, फिर मुश्तरी कीमत लाया, तो मुवक्किल ग़ुलाम को वक़ील के हवाले कर देगा और आदेश देगा कि मुश्तरी को सौंप दे और कीमत वसूल कर ले, जैसा कि 'मुहीत' में है। फिर यदि उसने कीमत नहीं ली यहाँ तक कि ग़ुलाम मुश्तरी के पास मर गया, तो मुवक्किल किसी वक़ील या मुश्तरी से कीमत का दंड नहीं ले सकता, लेकिन वक़ील मुश्तरी से कीमत लेकर मुवक्किल को दे देगा, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और यदि उसे बेचने का आदेश दिया और कब्ज़ा करने से मना किया, और उसने बिक्री से पहले कब्ज़ा कर लिया और बिक्री करने से पहले वह उसके पास मर गया, तो वह उसकी कीमत का ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा। फिर यदि ग़ुलाम नहीं मरा है जिस समय उसने बेचा, तो बिक्री सही होगी हालाँकि उस पर ग़ुलाम की ज़मानत है। और यदि वह नहीं मरा यहाँ तक कि उसने मुश्तरी को सौंप दिया और मुश्तरी के पास मर गया, तो वक़ील कीमत का ज़ामिन नहीं है, हालाँकि बिक्री से पहले कब्ज़ा कर लेने से वह 'ग़ासिब' (अवैध कब्ज़ा करने वाला) ठहरा है, क्योंकि ग़सब के बाद भी बिक्री का हुक्म बाकी रहता है। और इमाम आज़म और इमाम मोहम्मद रहमतुल्लाहि अलैहिम के अनुसार वक़ील कीमत का ज़ामिन नहीं होगा बल्कि मुश्तरी से लेकर मुवक्किल को दे देगा।

यदि ग़ुलाम मुश्तरी के पास नहीं मरा यहाँ तक कि मुवक्किल ने अगर मुश्तरी से ले लिया, फिर कीमत अदा होने से पहले वक़ील ने मुवक्किल के..

---

1. मूल पाठ में 'ज़ामिन होगा' के नीचे कुछ इबारत छूट गई है, भूमिका (मुक़द्दमा) देखें।

نے ہزار یا زیادہ کو نقد بیچا تو جائز ہے اور اگر ہزار درہم سے کم نقد پر بیچا تو جائز نہیں ہے اور اگر دو ہزار درہم کو ایک سال یا ایک ماہ کی ادھار پر بیچا تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں ہے بیع کے واسطے مطلقاً وکیل کیا پھر کہا کہ آج اس کو نہ بیچنا پھر دوسرے روز وکیل نے بدون تجدید وکالت کے فروخت کر دیا تو جائز ہے یہ وجیز کروری میں لکھا ہے ایک شخص کو اپنا غلام فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا اور غلام دے دیا اور منع کر دیا کہ بعد بیع کے جب تک ثمن نہ لے لے غلام نہ دے تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ ممانعت باطل ہے اور اگر بعد بیع کے وہ غلام مشتری کے پاس مر گیا تو مشتری کا مال گیا اور وکیل ہی دام وصول کرنے کا متولی ہو گا اور موکل کو اختیار ہو گا کہ وکیل سے داموں کی ضمانت لے یہ محیط میں ہے اور اگر وکیل نے دام لینے سے پہلے سونپ دیا اور وہ دام ڈوب گئے تو وکیل پر ڈانڈ نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر موکل نے غلام وکیل کو دے دیا اور کہا کہ جب تک دام نہ لے لے مشتری کے ہاتھ غلام نہ بیچنا اور اس نے دام لینے سے پہلے فروخت کیا تو بیع باطل ہے مبیع مشتری سے پھیر لے اور اگر غلام وکیل کو نہیں دیا اور اس نے موکل کے ہاتھ میں ہونے کی حالت میں ہزار درہم نقد فی الحال میں بیچ ڈالا تو جب تک دام نہ لے لے غلام سپرد کرنے کا اس کو اختیار نہیں ہے خواہ موکل نے دام لینے سے پہلے دینے سے منع کیا ہو یا نہ کیا ہو اور اگر ہزار درہم کو ایک مہینے کی ادھار پر بیچا اور غلام موکل کے ہاتھ میں ہے تو بیع صحیح ہے اور موکل کو مشتری کو نہ دینے کا اختیار نہیں ہے کیونکہ یہ بھی موکل کے تحت حکم داخل ہے پس گویا خود اسی نے فروخت کیا اور خود ادھار فروخت کرنے پر سپرد کرنے کے واسطے مجبور کیا جاتا ہے ہکذا فی المحیط

اگر غلام فروخت کرنے کا وکیل کیا اور غلام دے دیا پھر وکیل نے اس کو فروخت کیا اور ہنوز مشتری کے سپرد نہ کیا تھا کہ موکل نے وکیل کے گھر سے اس کو لے لیا اور وکیل کو دام لینے سے پہلے دینے سے منع کر دیا تو صحیح ہے اور وکیل کو اختیار ہو گا کہ موکل کے گھر سے لے کر دام لینے سے پہلے مشتری کو دے دے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر اپنا غلام بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور غلام موکل کے پاس ہے اور موکل نے وکیل کو نہ لینے کا حکم دیا اور نہ اس سے منع کیا پس وکیل نے فروخت کیا پھر اس کو موکل کے گھر میں سے مشتری کو دینے کے واسطے لے لیا اور اس کے ہاتھ میں مشتری کو دینے سے پہلے مر گیا تو وکیل پر ڈانڈ نہیں ہے کیونکہ دام ادا ہونے کے وقت سپرد کرنے کے لئے وکیل کو ضرورت ہے کہ غلام پر قبضہ کرے تاکہ سپرد کر سکے لیکن اگر موکل منع کر دے تو البتہ نہیں لے سکتا ہے اور یہاں موکل نے منع نہیں کیا اور اگر غلام نہیں مرا اور درہم لینے سے پہلے وکیل نے مشتری کو دے دیا تو موکل کو اختیار ہے کہ تا وقتیکہ دام نہ ادا ہوں مشتری سے لے لے اور اگر موکل نے غلام پھیر لیا پھر مشتری دام لایا تو موکل غلام کو وکیل کے سپرد کر دے گا اور حکم دے گا کہ مشتری کے حوالہ کرے اور ثمن لے لے گا کذا فی المحیط پس اگر اس نے ثمن نہ لیا یہاں تک کہ غلام مشتری کے پاس مر گیا تو موکل کسی وکیل یا مشتری سے قیمت کی ڈانڈ نہیں لے سکتا ہے لیکن وکیل مشتری سے دام لے کر موکل کو دے دے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اگر اس کو بیچنے کا حکم دیا اور قبضہ کرنے سے منع کیا اور اس نے بیع سے پہلے قبضہ کر لیا اور بیع کرنے سے پہلے اس کے پاس مر گیا تو اس کی قیمت کا ضامن ہو گا پس اگر غلام نہیں مرا ہے جس وقت اس نے فروخت کیا تو بیع صحیح ہو گی اگرچہ اس پر غلام کی ضمانت ہے اور اگر نہ مرا یہاں تک کہ اس نے مشتری کے سپرد کر دیا اور اس کے پاس مر گیا تو وکیل قیمت کا ضامن نہیں ہے اگرچہ بیع سے پہلے قبضہ کر لینے سے غاصب ٹھہرا ہے کیونکہ بعد غصب کے بھی بیع کا حکم باقی ہے اور امام

اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک وکیل داموں کا ضامن نہ ہو گا بلکہ مشتری سے لے کر موکل کو دے دے گا۔

اگر غلام مشتری کے پاس نہ مرا یہاں تک کہ موکل نے اگر مشتری سے لے لیا پھر دام ادا ہونے سے پہلے وکیل نے موکل کے

---

۱ قولہ ضامن ہو گا تخت فی الاصل سے بہنا سقوط العبارۃ فانظر المقدمہ -

---

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (401) Kitab-al-Wakala (Book of Agency)

If an object was taken from a house to be given to a buyer, but it perished with the agent (wakil) before delivery, the agent is not liable because he could have taken possession after the sale, and thus the sale is nullified; this is stated in *Al-Muhit*. If a person is instructed to sell his slave but is forbidden from taking possession of the price unless it is done in front of a certain person or witnesses, such a prohibition is not valid, and the agent has the authority to receive it without that person or witnesses. If the principal (muwakkil) sold the slave himself and appointed the agent to take possession of the price, then later forbade him from receiving it without a certain person or witnesses, this instruction is valid; this is written in *Al-Dhakhira*. If a *mukatib* (a slave with a contract for manumission) ordered a person to sell his slave to a specific individual, and that person sold it to someone else while not being an authorized agent, it is not permissible; this is stated in *Al-Mabsut*. If a person appointed another as an agent to sell his slave for one hundred dinars, and the agent sold it for one thousand dirhams without the principal knowing the sale price, and the agent said, "I have sold the slave," and the principal said, "I give my permission," then the sale for one thousand dirhams shall not be valid; as mentioned in *Al-Khulasa*. And if the principal said, "I permitted the sale exactly as I ordered you," then selling for dirhams is not permissible; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. If the agent for selling dinars kept the dinars himself and sold his own dinars, it is not permissible; this is in *Al-Khulasa*. If a slave was given to an agent with the instruction to sell him for one thousand dirhams of seven-mithqal weight each, and the agent sold him for two thousand dirhams of five-mithqal weight, it is permissible because he sold him for a higher amount of the same genus as specified by the principal; this is stated in *Al-Mabsut*. If a person was appointed as an agent to sell a slave for one thousand dirhams, and the market rate changed such that the price became two thousand dirhams, the agent no longer has the authority to sell him for only one thousand dirhams. And if the agent sold him with an option (*khiyar*), and during the option period the price rose to two thousand dirhams, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), he has the authority to complete his sale, though the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) differed on this. If the agent did not complete the sale but remained silent until the option period expired, then according to Imam Muhammad the sale is void, while according to Imam Abu Yusuf it is permissible; as mentioned in *Al-Khulasa*.

Similarly, if a pregnant slave-girl was sold with a condition of option and she gave birth to a child worth one thousand dirhams, or if fruit appeared on a tree, the same differing rulings apply; this is written in *Al-Muhit*. If someone said to another, "Take this slave of mine and sell him in exchange for another slave, or buy a slave in exchange for him," then if he was appointed as an agent to buy and he bought an unspecified slave, it is not permissible. If he bought a specific slave, and its price is equal to the slave's value or the difference is within the range of normal market fluctuation that people tolerate, then it is permissible; but if the loss is greater than what is normally tolerated, it is not permissible. If he was appointed as an agent for sale and he sold the slave in exchange for an unspecified slave, it is not permissible. If he sold it for a specific one, and the price is similar to the slave's value or within a tolerable range of loss, it is permissible; otherwise, it is not permissible; this is in *Al-Dhakhira*. If instructed to "Sell this slave of mine for one *kur* (a measure) of wheat or for ten *Haravi* garments," the agent has the authority to sell on credit for a fixed term by specifying a buyer and establishing liability, provided the slave's value equals the sale price; this is in *Al-Muhit*. If appointed to sell grain and told to sell each *kur* for fifty dirhams, and the agent sold everything at once, it is permissible; this is in *Al-Mabsut*. And if it was said, "Sell each *kur* for as much as so-and-so sold it for," and so-and-so claimed to have sold a *kur* for forty dirhams and the agent sold it at that rate, only for it to be discovered later that so-and-so actually sold it for fifty, the sale shall be rescinded; because he was appointed to sell at the actual price so-and-so sold it for, not based on an incorrect report. And if so-and-so sold some *kur* for forty and some for fifty, and the agent sold all the grain at the rate of forty...

घर में से खरीदार को देने के लिए उसे ले लिया और देने से पहले वकील (एजेंट) के पास मर गया, तो वकील ज़िम्मेदार नहीं है क्योंकि वह बिक्री के बाद कब्ज़ा कर सकता है और बिक्री रद्द हो गई, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति को अपना गुलाम बेचने का आदेश दिया गया और कीमत पर कब्ज़ा करने से मना किया गया, सिवाय इसके कि वह फलां व्यक्ति के सामने या गवाहों की उपस्थिति में कब्ज़ा करे, तो उसका मना करना सही नहीं है और वकील को अधिकार है कि वह उस व्यक्ति के बिना या गवाहों के बिना कीमत प्राप्त कर ले। और यदि मुवक्किल (प्रिंसिपल) ने स्वयं ही गुलाम बेचा और वकील को कीमत वसूलने के लिए नियुक्त किया, फिर मना कर दिया कि फलां व्यक्ति या गवाहों के बिना वसूल न करे, तो यह सही है, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी मुकातिब (आज़ादी की शर्त वाला गुलाम) ने किसी व्यक्ति को अपना गुलाम फलां व्यक्ति के हाथ बेचने का आदेश दिया और उसने किसी और के हाथ बेच दिया और वह वकील नहीं है, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'मबस्त' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को अपना गुलाम सौ दीनार में बेचने के लिए वकील बनाया और उसने उसे एक हज़ार दिरहम में बेच दिया, और मुवक्किल को पता नहीं चला कि कितने में बेचा गया है, और वकील ने कहा कि मैंने गुलाम बेच दिया और मुवक्किल ने कहा कि मैंने अनुमति दी, तो एक हज़ार दिरहम की बिक्री जायज़ नहीं होगी, जैसा कि 'खुलासा' में है। और यदि मुवक्किल ने कहा कि जैसे मैंने आदेश दिया था वैसी ही बिक्री की अनुमति दी, तो दिरहम में बेचना जायज़ नहीं है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में लिखा है। दीनार बेचने के वकील ने यदि दीनार स्वयं रख लिए और अपने दीनार बेचे, तो यह जायज़ नहीं है, यह 'खुलासा' में है। यदि गुलाम वकील को दिया गया और कहा गया कि इसे सात मिस्काल वज़न वाले एक हज़ार दिरहम में बेच दे, और वकील ने उसे पांच मिस्काल वज़न वाले दो हज़ार दिरहम में बेचा, तो यह जायज़ है क्योंकि उसने उसी नस्ल की अधिक कीमत पर बेचा है जो मुवक्किल ने कही थी, यह 'मबस्त' में लिखा है। एक व्यक्ति को इसलिए वकील बनाया गया कि वह मेरा गुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचे और उसकी कीमत एक हज़ार दिरहम है, फिर भाव बदल गया और उसकी कीमत दो हज़ार दिरहम हो गई, तो वकील को उसे एक हज़ार दिरहम में बेचने का अधिकार नहीं है। और यदि वकील ने अपनी पसंद (खियार) पर बेचा, फिर खियार की अवधि के भीतर उसकी कीमत बढ़कर दो हज़ार दिरहम हो गई, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार उसे अपनी बिक्री पूरी करने का अधिकार है, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) ने इसमें असहमति जताई है। और यदि वकील ने बिक्री पूरी नहीं

की बल्कि चुप रहा यहाँ तक कि खियार की अवधि बीत गई, तो इमाम मोहम्मद के अनुसार बिक्री बातिल (अमान्य) है और इमाम अबू यूसुफ के अनुसार जायज़ है, जैसा कि 'खुलासा' में है।

इसी तरह यदि एक गर्भवती दासी को खियार की शर्त पर बेचा गया कि उसने बच्चा जना और बच्चा एक हज़ार दिरहम का है, और इसी तरह यदि पेड़ में फल आ गए, तो भी यही विवादास्पद नियम है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि मेरा यह गुलाम लो और इसके बदले उसे बेच दो या इसके बदले कोई गुलाम खरीद लो; तो यदि खरीदने का वकील बनाया गया और उसने एक अनिश्चित गुलाम खरीदा, तो जायज़ नहीं है। और यदि निश्चित गुलाम खरीदा, तो यदि उसकी कीमत उस गुलाम की कीमत के बराबर है या इतनी कम है जितना नुकसान लोग आमतौर पर उठा लेते हैं, तो जायज़ है। और यदि इतनी कम है कि लोग उतना नुकसान नहीं सहते, तो जायज़ नहीं है। और यदि बेचने के लिए वकील बनाया गया और उसने अनिश्चित गुलाम के बदले बेचा, तो जायज़ नहीं है। और यदि निश्चित के बदले बेचा, तो यदि कीमत उस गुलाम की कीमत के समान है या इतनी कम है जिसे लोग बर्दाश्त कर लेते हैं, तो जायज़ है। और यदि इतनी कम है कि लोग बर्दाश्त नहीं करते, तो जायज़ नहीं है, यह 'ज़खीरा' में है। यदि यह आदेश दिया गया कि मेरा यह गुलाम एक 'कुर' गेहूँ के बदले या दस 'हरवी' कपड़ों के बदले बेचे, तो वकील को यह अधिकार है कि वह किसी के बदले किसी को बताकर और ज़िम्मेदारी सौंपकर मियादी उधार (क्रेडिट) पर बेच दे, और शर्त यह है कि गुलाम की कीमत बिक्री की कीमत के बराबर हो, यह 'मुहीत' में है। यदि अनाज बेचने के लिए वकील बनाया गया और कहा गया कि हर 'कुर' पचास दिरहम के बदले बेचे, और वकील ने सब एक साथ बेच दिया, तो जायज़ है, यह 'मबस्त' में है। और यदि ऐसे कहा गया कि हर 'कुर' को उतने में बेचे जितने में फलां व्यक्ति ने बेचा है, और फलां व्यक्ति ने कहा कि मैंने एक 'कुर' चालीस दिरहम में बेचा है और वकील ने उसी हिसाब से बेच दिया, फिर पता चला कि फलां व्यक्ति ने पचास के हिसाब से बेचा है, तो बिक्री रद्द हो जाएगी, क्योंकि उसे इसलिए वकील बनाया गया था कि जितने में फलां ने बेचा है उतने में बेचे, न कि जितना फलां व्यक्ति खबर दे उतने में बेचे। और यदि फलां ने कुछ 'कुर' चालीस में और कुछ पचास में बेचे हैं, और वकील ने सारा अनाज चालीस के हिसाब से बेचा...

گھر میں سے مشتری کو دینے کے واسطے اس کو لے لیا اور دینے سے پہلے وکیل کے پاس مر گیا تو وکیل ضامن نہیں ہے کیونکہ وہ بیع کے بعد قبضہ کر سکتا ہے اور بیع ٹوٹ گئی یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص کو اپنا غلام بیچنے کا حکم دیا اور ثمن پر قبضہ کرنے سے منع کیا مگر فلاں شخص کے سامنے یا گواہ کر کے قبضہ کرے تو اس کا منع کرنا صحیح نہیں ہے اور وکیل کو اختیار ہے کہ بدون فلاں شخص یا بدون گواہوں کے وصول کر لے اور اگر موکل نے خود ہی غلام بیچا اور وکیل کو ثمن پر قبضہ کرنے کے واسطے مقرر کیا پھر منع کر دیا کہ بدون فلاں شخص یا گواہوں کے وصول نہ کرے تو بیع صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر مکاتب نے ایک شخص کو اپنا غلام فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کرنے کا حکم کیا اور اس نے غیر کے ہاتھ بیچا اور وکیل نہیں ہے تو جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے کو اپنا غلام سو دینار کو بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے ہزار درہم کو فروخت کیا اور موکل کو معلوم نہ ہوا کہ کتنے کو فروخت کیا ہے اور وکیل نے کہا کہ میں نے غلام بیچ ڈالا اور موکل نے کہا کہ میں نے اجازت دی تو بیع ہزار درہم کو جائز نہ ہو گی کذا فی الخلاصہ اور اگر موکل نے کہا کہ میں نے جس طرح تجھے حکم دیا تھا اسی بیع کی اجازت دی تو درہموں سے بیچنا جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ دیناروں کے بیچنے کے وکیل نے اگر دینار خود رکھ لئے اور اپنے دینار بیچے تو جائز نہیں ہے یہ خلاصہ میں ہے اگر غلام وکیل کو دیا اور کہا کہ اس کو ہزار درہم کو سات مثقالی وزن کے درہموں سے فروخت کر دے اور وکیل نے دو ہزار پنج مثقالی درہموں کو بیچا تو جائز ہے کیونکہ اسے جس قدر داموں کو موکل نے کہا تھا اسی جنس کے زیادہ داموں کو بیچا ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے ایک شخص کو اس واسطے وکیل کیا کہ میرا غلام ہزار

درہم کو فروخت کرے اور قیمت اس کی ہزار درہم ہے پھر بھاؤ بدل گیا اور اس کی قیمت دو ہزار درہم ہوگئی تو وکیل کو ہزار درہم میں بیچنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر وکیل نے اپنی خیار پر فروخت کیا پھر مدت خیار کے اندر اس کی قیمت بڑھ کر دو ہزار درہم ہوگئی تو امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو اپنی بیع تمام کر دینے کا اختیار ہے اور صاحبین نے اس میں خلاف کیا ہے اور اگر وکیل نے بیع تمام نہ کی بلکہ خاموش رہا یہاں تک کہ مدت خیار گزر گئی تو امام محمدؒ کے نزدیک بیع باطل ہے اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک جائز ہے کذا فی الخلاصہ۔

اسی طرح اگر حاملہ باندی شرط خیار پر بیچی کہ وہ بچہ جنی اور بچہ ہزار درہم کا ہے اور اسی طرح اگر درخت میں پھل آگئے تو بھی یہی اختلافی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک نے دوسرے سے کہا کہ یہ میرا غلام لے اور غلام کے عوض اس کو فروخت کر دے یا اس کے عوض کوئی غلام خرید دے پس اگر خریدنے کا وکیل کیا اور اس نے غیر معین غلام خریدا تو جائز نہیں ہے اور اگر معین خریدا پس اگر اس کی قیمت اس غلام کی قیمت کے برابر یا اس قدر کم ہے کہ جس قدر خسارہ لوگ اٹھا لیتے ہیں تو جائز ہے اور اگر اس قدر کم ہے کہ لوگ اتنا خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں تو جائز نہیں ہے اور اگر بیع کے واسطے وکیل کیا اور اس نے غلام غیر معین کے عوض بیچا تو جائز نہیں ہے اور اگر معین کے عوض بیچا پس اگر قیمت اس غلام کی مثل قیمت اس غلام کے یا اس قدر کم ہے کہ لوگ برداشت کر لیتے ہیں تو جائز ہے اور اگر اس قدر کم ہے کہ لوگ نہیں برداشت کرتے تو جائز نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے اگر یہ حکم دیا کہ میرا یہ غلام بعوض ایک کر گیہوں یا بعوض دس ہروی کپڑوں کے فروخت کرے تو وکیل کو یہ اختیار ہے کہ کسی کے عوض کسی کو بیان کر کے ذمہ ٹھہرا کر میعادی ادھار پر فروخت کردے اور شرط یہ ہے کہ گر غلام بیع کی قیمت کے برابر ہو یہ محیط میں ہے اگر اناج بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور کہا کہ ہر کر بعوض پچاس درہم کے بیچے اور وکیل نے سب معاً بیچ ڈالا تو جائز ہے یہ

مبسوط میں ہے اور اگر یوں کہا کہ ہر کر اس قدر کو بیچے جتنے کو فلاں شخص نے بیچا ہے اور فلاں شخص نے کہا کہ میں نے کر چالیس درہم کو بیچا ہے اور وکیل نے اسی حساب سے بیچا پھر معلوم ہوا کہ فلاں شخص نے پچاس کے حساب سے بیچا ہے تو بیع واپس ہو جائے گی کیونکہ اس واسطے وکیل کیا ہے کہ جتنے کو فلاں نے بیچا ہے فروخت کرے نہ جو فلاں شخص خبر دے اتنے کو فروخت کرے اور اگر فلاں نے کوئی کر چالیس کو اور کوئی کر پچاس کو بیچا ہے اور وکیل نے سب اناج چالیس کے حساب

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Page 204 | Book of Agency (Kitab al-Wakala)

...sold it, then by way of *Istihsan* (juridical preference), it is permissible; this is mentioned in *Al-Muhit*. If a bundle of Herati clothes was given for sale and both (the agent and the goods) are present in Kufa, then it is permissible to sell it in any market of Kufa. However, if he took it to Basra, he shall be considered a transgressor by way of *Istihsan*, such that if the bundle is destroyed there, he shall be liable (*zamin*). If it was not destroyed and he sold it in Basra, it is stated in *Wakala al-Asl* that the sale shall not be binding upon the principal (*muwakkil*). In *Kitab al-Sarf*, according to the narration of Abu Sulaiman, it is stated that the sale shall be permissible. Some scholars mentioned that the narration in *Kitab al-Wakala* is more robust, and this is the view of Imam Azam (may Allah have mercy on him). Others stated there are two narrations on this matter, and Shaykh al-Islam inclines towards this. If the principal stipulated a condition to sell only in Kufa and the agent took it to Basra, then by analogy (*qiyas*), he shall be liable, and if he sold it in Basra, according to the general consensus of scholars, this sale shall not be valid or binding on the principal; this is mentioned in *Al-Dhakhira* and is the most correct view in *Al-Mabsut*.

If he sold it based on a promise of a fixed term, other than the promise of a grant (*'ata*), it shall be binding on the principal, and the agent shall not be liable.

If someone is appointed as an agent to sell a bundle of Harwi or Zatti[1] clothes, and he sells the entire bundle in a single transaction for a fair price or a slightly lower price that people generally tolerate, then it is permissible by consensus. However, if the price reached a level that people do not tolerate, there is a disagreement (*ikhtilaf*)[2]. If he sold the entire bundle piece by piece, and the total price of all individual pieces equals what the total price would have been if sold as a whole, or is only slightly less as tolerated by common practice, then it is permissible by consensus. If the individual sales do not reach the total value of the bundle and the deficit is such that people do not tolerate, then according to Imam Azam it is permissible, but among the disciples (*Sahibayn*), scholars differ—some say it is not permissible and others say it is. If he sold only one piece and not the rest, according to the view of Imam Azam, its permissibility is mentioned whether or not there is harm to the remaining items. According to the *Sahibayn*, if no harm comes to the remainder or if the harm is minor and commonly tolerated, it is permissible; otherwise, it is not. This ruling pertains to clothes. If an agent is appointed to sell measured or weighed items contained in a single vessel and he sells a portion and leaves the rest, it is permissible by consensus; this is in *Al-Muhit*. If someone appoints

an agent to sell his slave for a thousand dirhams, and the value of the slave is a thousand or five hundred, and he sells him for a thousand dirhams based on a promise of grant (*'ata*)[3] and hands him over to the buyer, and the slave dies with the buyer or is manumitted, the agent is not liable for damages, and the price remains due from the buyer. The agent has the right to collect the price. This is in *Al-Dhakhira*. If one ordered another to sell his slave for a thousand dirhams and the agent sold him for five hundred based on a promise of grant, while his value was a thousand or five hundred, and the buyer took possession, the buyer shall not become the owner. If the slave dies in the buyer's hands, the principal has the choice to claim the price from either the buyer or the agent.

---

[1] *Zatt* refers to a group of people living in Iraq to whom the *Zatti* cloth is attributed; some say it is the Arabized form of "Jat," a community from India. [2] *Ikhtilaf* (disagreement) means it is permissible according to the Imam but not according to the disciples, because if the price was not specified, the agent's authority extends even to gross overcharging/undercharging (*ghabn fahish*). [3] *'Ata* refers to a gift or reward granted by the Sultan (ruler).

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 204 | किताबुल वकालत (एजेंसी की किताब)

...से बेचा तो 'इस्तिहसानन' (न्यायपूर्ण प्राथमिकता के आधार पर) जायज़ है, यह 'मुहीत सुख़्र्ी' में है। यदि हेराती कपड़ों की एक गठरी बेचने के लिए दी गई और दोनों (एजेंट और माल) कूफ़ा में मौजूद हैं, तो कूफ़ा के जिस भी बाज़ार में वह उसे बेच दे, वह जायज़ है। लेकिन यदि वह उसे बसरा ले गया, तो 'इस्तिहसानन' उसे उल्लंघन माना जाएगा, यहाँ तक कि यदि वहाँ गठरी नष्ट हो जाए तो वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा। और यदि वह नष्ट नहीं हुई और उसने उसे बसरा में बेच दिया, तो 'वकालत अल-अस्ल' में लिखा है कि यह बिक्री मालिक (मुवक्किल) पर प्रभावी नहीं होगी। 'किताबुस सर्फ़ में अबू सुलेमान की रिवायत के अनुसार यह बिक्री जायज़ होगी। कुछ उलेमा ने कहा है कि 'किताबुल वकालत' की रिवायत ज़्यादा पुख्ता है और यही इमाम आज़म (रह.) का भी मत है। कुछ ने कहा कि इस मामले में दो रिवायतें हैं और शेखुल इस्लाम का झुकाव भी इसी तरफ है। यदि मुवक्किल ने शर्त लगाई हो कि केवल कूफ़ा में ही बेचे और वह बसरा ले गया, तो कयास के अनुसार वह ज़िम्मेदार होगा, और यदि बसरा में बेचा तो आम उलेमा के नज़दीक यह बिक्री मालिक पर लागू नहीं होगी, जैसा कि 'ज़खीरा' और 'मबसूत' में भी सबसे सही माना गया है।

यदि किसी निश्चित समय की अवधि के वादे पर बेचा जाए (सिवाय उपहार के वादे के), तो यह मालिक पर प्रभावी होगा और एजेंट ज़िम्मेदार नहीं होगा।

यदि किसी को एजेंट (वकील) बनाया गया कि वह हरवी या ज़त्ती[1] कपड़ों की गठरी बेचे, और उसने पूरी गठरी एक ही सौदे में उचित बाज़ार मूल्य पर या थोड़े कम मूल्य पर बेची जिसे लोग सामान्यतः स्वीकार कर लेते हैं, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ है। लेकिन यदि मूल्य इतना कम हो कि लोग स्वीकार न करें, तो इसमें मतभेद (इख़्तिलाफ़)[2] है। यदि उसने एक-एक कपड़ा करके पूरी गठरी बेची और सभी कपड़ों की कुल कीमत उतनी ही हुई जितनी पूरी गठरी की एक साथ होती, या थोड़ा कम हुई जो स्वीकार्य है, तो यह सर्वसम्मति से जायज़ है। और यदि अलग-अलग बेचने पर कुल कीमत गठरी की कीमत से बहुत कम रही जिसे लोग बर्दाश्त न करें, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार यह जायज़ है, लेकिन साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के मत पर उलेमा में मतभेद है। यदि उसने केवल एक कपड़ा बेचा और बाकी नहीं, तो इमाम आज़म के अनुसार यह जायज़ है, चाहे बाकी माल को नुकसान हो या नहीं। साहिबैन के अनुसार, यदि बाकी माल को नुकसान न हो या मामूली नुकसान हो जो सामान्य है, तो जायज़ है, अन्यथा नहीं। यह नियम कपड़ों के लिए है। यदि मापने या तौलने वाली चीज़ें एक ही बर्तन में हों और एजेंट ने थोड़ी सी बेची और बाकी रहने दी, तो

यह सर्वसम्मति से जायज़ है, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी ने दूसरे को अपना गुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचने का वकील बनाया, और गुलाम की कीमत हज़ार या पांच सौ है, और उसने उसे 'अता'[3] (उपहार/अनुदान) के वादे पर बेच दिया और ग्राहक को सौंप दिया, और वह ग्राहक के पास मर गया या आज़ाद कर दिया गया, तो वकील पर कोई हर्जाना नहीं है और ग्राहक को कीमत देनी होगी। कीमत वसूलने का अधिकार वकील को है। यदि किसी ने कहा कि गुलाम हज़ार में बेचो और वकील ने उसे पांच सौ में 'अता' के वादे पर बेचा, जबकि उसकी कीमत हज़ार या पांच सौ थी, और ग्राहक ने कब्ज़ा कर लिया, तो वह मालिक नहीं होगा। यदि ग्राहक के पास गुलाम मर गया, तो मुवक्किल को विकल्प होगा कि वह कीमत ग्राहक से ले या वकील से।

---

[1] 'ज़त्त' उन लोगों का समूह है जो इराक में रहते हैं, उन्हीं के नाम पर ज़त्ती कपड़ा है। कुछ ने कहा कि यह 'जाट' का अरबी रूप है, जो भारत की एक जाति है। [2] 'इख़्तिलाफ़' का अर्थ है कि इमाम के नज़दीक जायज़ है और साहिबैन के नज़दीक नहीं, क्योंकि यदि कीमत नहीं बताई गई तो एजेंट का अधिकार भारी घाटे (ग़बने फ़ाहिश) तक बढ़ जाता है। [3] 'अता' का अर्थ है सुल्तान की ओर से मिलने वाला उपहार या इनाम।

سے بیچا تو استحساناً جائز ہے یہ محیط سرخی میں ہے اگر ہراتی کپڑوں کی گٹھری بیچنے کو دی اور دونوں کوفہ میں موجود ہیں تو کوفہ کے جس بازار میں فروخت کر دے تو جائز ہے اور اگر بصرہ میں لے گیا تو استحساناً مخالف شمار ہو گا حتیٰ کہ اگر وہاں گٹھری تلف ہو جائے تو ضامن ہو گا اور اگر تلف نہ ہوئی یہاں تک کہ اس نے بصرہ میں فروخت کر دی تو وکالت الاصل میں ہے کہ موکل پر بیع نافذ نہ ہو گی اور کتاب الصرف میں بروایۃ ابو سلیمان یہ ہے کہ بیع جائز ہو گی اور بعض مشائخ نے کہا کہ کتاب الوکالت کی روایت محکم استحسانی ہے اور یہی قول امام اعظمؒ کا ہے اور بعض مشائخ نے کہا کہ اس مسئلہ میں دو روایتیں ہیں اور اسی طرف شیخ الاسلام کا میلان ہے اور اگر موکل نے قید لگائی ہو کہ کوفہ میں فروخت کرے پھر وہ بصرہ میں لے گیا تو قیاساً وہ ضامن ہو گا اور اگر اس نے بصرہ میں بیچا تو مشائخ عامہ کے نزدیک یہ بیع موکل پر نافذ و جائز نہ ہو گی کذا فی الذخیرہ اور یہی اصح ہے یہ مبسوط میں ہے۔

اگر کسی میعاد معین کے وعدہ پر سوائے وعدہ عطا کے بیچا تو موکل پر نافذ ہو گی یہاں تک کہ وکیل ضامن نہ ہو گا

اگر کسی کو وکیل کیا کہ ہروی یا زطی[1] کپڑوں کی گٹھری فروخت کرے پس اگر اس نے پوری گٹھری ایک ہی صفقہ میں بعوض مثل قیمت کے یا اس قدر کم کو لوگ برداشت کر لیتے ہیں فروخت کر دی تو بالاتفاق جائز ہے اور اگر اس قدر کی پر پہنچی کہ لوگ نہیں برداشت کرتے ہیں تو اختلاف[2] ہے اور اگر اس نے ایک ایک کپڑا کر کے سب گٹھری بیچ ڈالی پس اگر ایک ایک کپڑے کی قیمت ملا کر اسی قدر ہو جاتی ہے جتنی کل گٹھری کی قیمت ہے اگر کل گٹھری

یکبارگی فروخت کر دیتا یا صرف اس قدر کم ہے کہ لوگ برداشت کر لیتے ہیں تو بالاتفاق جائز ہے اور اگر صفقات متفرقہ کی فروخت گٹھری کی فروخت کو نہیں پہنچی اور اس قدر کی رہی ہے کہ لوگ اس کو نہیں برداشت کرتے ہیں تو امام اعظمؒ کے قول پر جائز ہے اور صاحبینؒ کے مذہب پر مشائخ نے اختلاف کیا بعضوں نے کہا کہ نہیں جائز ہے اور بعضوں نے کہا کہ جائز ہے اور اگر اس نے صرف ایک کپڑا فروخت کر دیا اور باقی نہیں تو امام اعظمؒ کے قول کے موافق جواز ذکر کیا گیا ہے خواہ باقی کے حق میں ایسا ضرر ہو کہ لوگ اٹھا لیتے ہیں یا نہیں اٹھاتے ہیں اور صاحبینؒ کے قول کے موافق اگر باقی کو ضرر نہ پہنچے یا ایسا ضرر ہو کہ لوگ برداشت کرتے ہیں مثلاً بعضے اندازہ کرنے والے اتنے کو بھی اندازہ کرتے ہیں تو جائز ہے اور اگر ایسا ضرر ہو کہ لوگ نہیں برداشت کرتے ہیں تو جائز نہیں ہے اور یہ حکم مذکور کپڑوں کی بابت ہے اور اگر کسی کیلی یا وزنی چیز کی بیع کے واسطے جو ایک برتن میں ہے وکیل کیا اور اس نے تھوڑی فروخت کر دی اور باقی رہنے دی تو بالاتفاق جائز ہے یہ محیط میں ہے اگر کسی نے دوسرے کو اپنے غلام کو ہزار درہم میں بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور غلام کی قیمت ہزار درہم یا پانچ سو درہم ہیں اور اس نے ہزار درہم کو بوعدہ عطا[3] کے بیع کر دیا اور مشتری کے سپرد کر دیا اور وہ مشتری کے پاس مر گیا یا اس نے آزاد کر دیا تو وکیل پر ضمان نہیں ہے اور مشتری پر قیمت واجب ہو گی اور قیمت پر قبضہ کرنے کا حق وکیل کو ہے یہ ذخیرہ میں ہے ایک نے دوسرے کو حکم دیا کہ میرا غلام ہزار درہم کو فروخت کر دے اور وکیل نے پانچ سو درہم کو بوعدہ عطا کے فروخت کیا اور اس کی قیمت ہزار یا پانچ سو درہم ہیں اور مشتری نے قبضہ کیا تو مالک نہ ہو گا اور اگر مشتری کے ہاتھ میں مر گیا تو موکل کو اختیار ہو گا چاہے مشتری سے قیمت لے یا وکیل سے پس اگر اس نے مشتری سے لی تو وہ غیر

[1] زط ایک گروہ لوگوں کا جو عراق میں رہتے ہیں انہیں کی طرف نہ زطی کپڑا منسوب ہے کذا قال صدر الشریعہؒ اور بعض نے کہا کہ یہ جٹ کا معرب ہے جو ہندوستان کی قوم ہے لیکن ہمارے یہاں جاٹ یہ صنعت کبھی نہ تھی اور شاید یہ قوم نہ ہو۔ [2] قول اختلاف یعنی امام کے نزدیک جائز اور صاحبین کے نزدیک نہیں اور مرجع جواز یہ کہ اس نے ثمن نہیں بتلایا تو وکیل کا اختیار غبنِ فاحش تک بڑھا اور یہ امام کے نزدیک جائز ہے اور صاحبین کے نزدیک نہیں جائز ہے۔ [3] قولہ عطا یعنی جب سلطان کی طرف سے عطیہ یعنی انعام ملے گی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (403) Kitab al-Wakala

...cannot take from him; and if he took from the agent, he shall recover it from the buyer. If he appointed an agent to sell his slave for a thousand dirhams on the promise of the 'First Grant' (awwal 'ata), and the agent sold it on the promise of the 'Second Grant', and the buyer took possession and it died in his hands, then it shall not be binding upon the principal. However, if he sold it on a promise of a specific term other than the promise of 'ata', it shall be binding upon the principal, and the agent shall not be liable; this is mentioned in al-Muhit.

If one appointed an agent to sell his slave for a thousand dirhams, and he sold it for a thousand dirhams and an unspecified ratl (measure) of wine, and the slave died with the buyer, then the buyer is liable for the price and the agent is not liable. If he sold it for a thousand dirhams and a specified ratl of wine, and the slave died with the buyer, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), the principal has the choice to either take the liability for the slave's price from the buyer, and the buyer cannot return to the agent, or take the liability from the agent. In this case, the value will be distributed between the thousand dirhams and the price of the wine. Thus, for whatever portion falls under the thousand dirhams, only the buyer can be liable. As for the portion falling under the price of the wine, the principal has the choice to either take that portion from the agent or take the full price from the buyer. If he took the liability from the seller, the seller would recover it from the buyer. All this is according to Imam Azam. According to the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad), the principal has the choice to take the full price from either the agent or the buyer.

If he sold it for a thousand dirhams and a specified or unspecified pig, the ruling is the same as selling for a thousand dirhams and specified wine. If he sold it for a thousand dirhams and a carcass, or blood, or something which has no value, and it died with the buyer, then by consensus there is no liability on the seller, and the price will be obligatory on the buyer, and the agent alone will receive the price and give it to the principal.

If he appointed an agent to sell a yard of wheat for a hundred dirhams, and he sold it for a hundred dirhams and a specified ratl of wine, and the grain was destroyed with the buyer, then by consensus the ruling is the same as that of Imam Azam regarding selling a slave for a thousand dirhams and specified wine; this is in al-Muhit.

If he appointed an agent to sell his slave for a hundred ratls of wine and he sold it for a pig, or the agent for selling for a pig sold it for a hundred ratls of wine, the buyer will not become its owner, to the extent that if he manumitted it after possession, the manumission will not be valid. If it died with the buyer, the principal has the choice to either take the price from the seller, who will then recover it from the buyer, or take the price from the buyer, and the buyer cannot recover it from anyone; this is written in al-Muhit.

A person appointed someone as an agent to sell his slave, and the buyer found a defect in it before taking possession and returned it to the agent, and the agent accepted it, then this shall be binding on the principal. But if he found a defect after taking possession and returned it, and the agent accepted it, then it shall be the responsibility of the agent (1); this is in al-Dhakhira.

A person appointed an agent to sell his land, and he sold it. A portion of the land turned out to be an endowment (waqf). The buyer wanted to return it to the agent.
☆

The agent died after selling, and the buyer found a defect in the sold item; he should return it to the agent's executor (wasi) or heir. If there is no executor or heir, he should return it to the principal. It is stated in Fatawa Sughra that if the agent is absent, as long as he is alive, the rights shall not revert to the principal; similarly in al-Khulasa.

One commanded another to sell his slave, and he sold it to a person and delivered it, whether he had received the price or not. Until the buyer found a defect in it that does not normally occur, such as an extra finger or tooth, and he returned it due to a judge's order based on witnesses or an oath, or due to the agent's admission. Then the agent has the choice to return it to the principal. If it is such a defect that can be newly created...

———

1. The phrase "responsibility of the agent" ... this is when it is without a judge's order, like the details that will follow. Understand this.

...से नहीं ले सकता है, और अगर वक़ील से ली तो मुश्तरी (खरीदार) से ले लेगा। अगर इस काम के लिए वक़ील बनाया कि मेरा गुलाम हज़ार दिरहम को 'अव्वल अता' (पहली किस्त/भुगतान) के वादे पर बेच डाले और उसने दूसरी अता के वादे पर बेच दिया और मुश्तरी ने कब्ज़ा किया और उसके हाथ में मर गया, तो मोक्किल (नियुक्त करने वाला) पर लागू नहीं होगा। और अगर किसी निश्चित समय के वादे पर, 'अता' के वादे के अलावा बेचा, तो मोक्किल पर लागू होगा, यहाँ तक कि वक़ील ज़िम्मेदार (ज़ामिन) नहीं होगा, यह 'मुहीत' में है।

अगर अपना गुलाम हज़ार दिरहम को बेचने के लिए वक़ील बनाया और उसने हज़ार दिरहम और एक रतल अनिश्चित शराब के बदले बेचा और गुलाम मुश्तरी के पास मर गया, तो मुश्तरी कीमत का ज़िम्मेदार है और वक़ील पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है। और अगर हज़ार दिरहम और एक रतल निश्चित शराब के बदले बेचा और गुलाम मुश्तरी के पास मर गया, तो इमाम-ए-आज़म के कथन के अनुसार मोक्किल चाहे तो मुश्तरी से गुलाम की कीमत की ज़िम्मेदारी ले और वह वक़ील के पास नहीं लौट सकता, या वक़ील से ज़िम्मेदारी ले। इस स्थिति में गुलाम हज़ार दिरहम और शराब की कीमत पर विभाजित होगा। फिर जितना हिस्सा हज़ार दिरहम के बदले पड़ेगा, उसका ज़िम्मेदार केवल मुश्तरी हो सकता है, और शराब की कीमत के बदले जो हिस्सा पड़ेगा, उसमें मोक्किल को अधिकार है चाहे वक़ील से वह हिस्सा ले या मुश्तरी से पूरी कीमत ले ले। फिर अगर उसने विक्रेता (बाइ') से ज़िम्मेदारी ली, तो वह मुश्तरी से वापस लेगा। यह सब इमाम-ए-आज़म के अनुसार है। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार मोक्किल को अधिकार है चाहे वक़ील से पूरी कीमत ले या मुश्तरी से पूरी कीमत ले।

और अगर हज़ार दिरहम और निश्चित या अनिश्चित सूअर के बदले बेचा, तो उसका हुक्म वैसा ही है जैसा हज़ार दिरहम और निश्चित शराब के बदले बेचने का है। और अगर हज़ार दिरहम और मुर्दार (मरा हुआ जानवर), या खून, या ऐसी चीज़ के बदले बेचा जिसकी कोई कीमत नहीं है, और वह मुश्तरी के पास मर गया, तो सर्वसम्मति से विक्रेता पर कोई ज़िम्मेदारी नहीं है और मुश्तरी पर कीमत वाजिब होगी और वक़ील ही कीमत लेकर मोक्किल को देगा।

और अगर एक गज़ गेहूँ सौ दिरहम में बेचने के लिए वक़ील बनाया और उसने सौ दिरहम और एक रतल निश्चित शराब के बदले बेचा और अनाज मुश्तरी के पास नष्ट हो गया, तो सर्वसम्मति से वही

हुक्म है जो इमाम-ए-आज़म के पास गुलाम को हज़ार दिरहम और निश्चित शराब के बदले बेचने का है, यह 'मुहीत' में है।

अगर अपना गुलाम सौ रतल शराब के बदले बेचने के लिए वक़ील बनाया और उसने सूअर के बदले बेचा, या सूअर के बदले बेचने के वक़ील ने सौ रतल शराब के बदले बेचा, तो मुश्तरी उसका मालिक नहीं होगा, यहाँ तक कि अगर कब्ज़े के बाद उसने आज़ाद किया तो आज़ादी लागू नहीं होगी। और अगर मुश्तरी के पास मर गया, तो मोक्किल को अधिकार है चाहे विक्रेता से कीमत ले और वह मुश्तरी से वापस लेगा, या मुश्तरी से कीमत ले और वह किसी और से नहीं ले सकता, यह 'मुहीत' में लिखा है।

एक व्यक्ति को वक़ील बनाया कि मेरा गुलाम बेच दे और मुश्तरी ने कब्ज़े से पहले उसमें दोष (ऐब) पाकर वक़ील को लौटा दिया और उसने स्वीकार कर लिया, तो यह मोक्किल पर अनिवार्य होगा। और अगर कब्ज़े के बाद दोष पाकर लौटाया और वक़ील ने स्वीकार कर लिया, तो वह वक़ील के मत्थे पड़ेगा (1), यह 'ज़खीरा' में है।

एक व्यक्ति ने एक वक़ील अपनी ज़मीन बेचने के लिए नियुक्त किया और उसने उसे बेच दिया, उसमें से एक टुकड़ा वक़्फ़ निकला, मुश्तरी ने उसे वक़ील को लौटाना चाह। ☆

वक़ील बेचकर मर गया और मुश्तरी ने बेची गई वस्तु (मबी') में दोष पाया, तो वक़ील के वसी (वसीयतदार) या वारिस को वापस करे। और अगर वसी या वारिस न हो, तो मोक्किल को वापस करे। और 'फ़तावा सोग़रा' में है कि यदि वक़ील अनुपस्थित हो, तो जब तक वह जीवित है, अधिकार मोक्किल की ओर नहीं लौटेंगे, ऐसा ही 'खुलासा' में है।

एक व्यक्ति ने दूसरे को अपना गुलाम बेचने का आदेश दिया और उसने उसे एक व्यक्ति को बेच दिया और सौंप दिया, चाहे कीमत प्राप्त की हो या नहीं। यहाँ तक कि मुश्तरी ने उसमें ऐसा दोष पाया जो पहले से नहीं था, जैसे उंगली या दाँत का बढ़ना, और गवाहों पर काज़ी के आदेश या कसम या वक़ील के इकरार की वजह से उसने वापस किया, तो वक़ील को अधिकार है कि मोक्किल को वापस कर दे, और अगर ऐसा दोष है जो पैदा हो सकता है...

———————————————————————————————————————

1. वक़ील के मत्थे... यह तब है जब काज़ी के आदेश के बिना हो, जैसे विवरण आगे आएगा, अतः समझ लें।

سے نہیں لے سکتا ہے، اور اگر وکیل سے لی تو مشتری سے لے لے گا اگر اس واسطے وکیل کیا کہ میرا غلام ہزار درہم کو اول عطا کے وعدہ پر بیچ ڈالے اور اس نے دوسری عطا کے وعدہ پر فروخت کیا اور مشتری نے قبضہ کیا اور اس کے ہاتھ میں مر گیا تو موکل پر نافذ نہ ہوگی اور اگر کسی میعاد معین کے وعدہ پر سوائے وعدہ عطا کے بیچا تو موکل پر نافذ ہو گی یہاں تک کہ وکیل ضامن نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔ اگر اپنا غلام ہزار درہم کو بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے ہزار درہم اور ایک رطل شراب غیر معین کے عوض بیچا اور غلام مشتری کے پاس مر گیا تو مشتری قیمت کا ضامن ہے اور وکیل پر ضمان نہیں ہے اور اگر ہزار درہم اور ایک رطل شراب معین کے عوض بیچا اور غلام مشتری کے پاس مرا تو امام اعظمؒ کے قول پر چاہے موکل مشتری سے غلام کی قیمت ضمان لے اور وہ وکیل سے نہیں پھر سکتا ہے یا وکیل سے ضمان لے اور اس صورت میں غلام ہزار درہم اور شراب کی قیمت پر تقسیم ہو گا پس جس قدر ہزار درہم کے پرتے میں پڑے اس کا ضامن فقط مشتری ہو سکتا ہے اور شراب کی قیمت کے پرتے میں جس قدر پڑے اس میں موکل کو اختیار ہے چاہے وکیل سے اس قدر لے یا مشتری سے سب قیمت لے لے پس اگر اس نے بائع سے ضمان لی تو وہ مشتری سے پھیر لے گا اور یہ سب امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک موکل کو اختیار ہے چاہے وکیل سے سب قیمت لے یا مشتری سے سب قیمت لے اور اگر ہزار درہم اور معین یا غیر معین سور کے عوض بیچا تو اس کا حکم ویسا ہی ہے جیسا ہزار درہم اور معین شراب کے عوض بیچنے کا ہے اور اگر ہزار درہم اور مردار یا خون یا ایسی چیز کے عوض جس کی قیمت نہیں ہے فروخت کیا اور وہ مشتری کے پاس مر گیا تو بالاتفاق بائع پر ضمان نہیں ہے اور مشتری پر قیمت واجب ہوگی اور وکیل ہی قیمت لے کر موکل کو دے گا

اور اگر ایک گز گیہوں سو درہم میں بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے سو درہم و ایک رطل شراب معین کے عوض بیچا اور اناج مشتری کے پاس تلف ہوا تو بالاتفاق وہی حکم ہے جو امام اعظمؒ کے نزدیک غلام کو ہزار درہم معین شراب کے عوض فروخت کرنے کا ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر اپنا غلام سو رطل شراب کے عوض بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے سور کے عوض بیچا یا سور کے عوض بیچنے کے وکیل نے سو رطل شراب کے عوض بیچا تو مشتری اس کا مالک نہ ہو گا حتیٰ کہ اگر بعد قبضہ کے اس نے آزاد کیا تو عتق نافذ نہ ہو گا اور اگر مشتری کے پاس مر گیا تو موکل مختار ہے چاہے بائع سے قیمت لے اور وہ مشتری سے پھیر لے گا یا مشتری سے قیمت لے اور وہ کسی سے نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص کو وکیل کیا کہ میرا غلام فروخت کر دے اور مشتری نے قبضہ سے پہلے اس میں عیب پا کر وکیل کو پھیر دیا اور اس نے قبول کر لیا تو موکل کو لازم ہو گا اور اگر بعد قبضہ کے عیب پا کر پھیرا اور وکیل نے قبول کر لیا تو وکیل ۱ے کے ذمہ پڑے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ ایک شخص نے ایک وکیل اپنی زمین بیچنے کے واسطے مقرر کیا اور اس نے فروخت کر دی اس میں ایک قطعہ زمین وقف نکلی اس کو مشتری نے وکیل کو پھیرنا چاہا ☆ وکیل بیچ کر مر گیا اور مشتری نے مبیع میں عیب پایا تو وکیل کے وصی یا وارث کو واپس کرے اور اگر وصی یا وارث نہ ہو تو موکل کو واپس کرے اور فتاویٰ صغریٰ میں ہے کہ وکیل اگر غائب ہو تو جب تک زندہ ہے تب تک حقوق موکل کی طرف راجع نہ ہوں گے کذا فی الخلاصہ ایک دوسرے کو اپنا غلام بیچنے کا حکم کیا اور اس نے ایک شخص کے ہاتھ فروخت کیا اور سپرد کر دیا اور ثمن خواہ وصول کیا تھا یا نہ کیا تھا یہاں تک کہ مشتری نے اس میں عیب پایا کہ اس کے مثل عیب پیدا نہیں ہوتا ہے جیسے انگلی یا دانت کا زیادہ ہونا اور گواہوں پر قاضی کے حکم یا قسم یا وکیل کے اقرار کی وجہ سے اس نے واپس کیا تو وکیل کو اختیار ہے کہ موکل کو پھیر دے اور اگر ایسا عیب ہے کہ اس کے مثل پیدا

۱؎ قولہ وکیل کے ذمہ ... یہ جب ہے کہ بدون حکم قاضی کے مانند تفصیل آئندہ ہو فافہم۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 202 | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

It is possible; therefore, if the return was made based on testimony, it will be binding upon the principal (muwakkil). If it was returned because of a refusal to take an oath, the same rule applies. However, if it was returned based on the agent's (wakil) admission of a defect, the responsibility lies with the agent. If the buyer (mushtari) returned it on his own without a judge's (qazi) order, and the defect is of a nature that could have occurred after the sale, the responsibility falls on the agent, and he cannot litigate against the principal in any case. If the defect is such that it could not have occurred later, and the return happened without a court order but based on the agent's admission, one narration states it becomes binding on the principal without litigation, but common narrations state he cannot litigate against the principal and the agent remains responsible; this is in 'al-Kafi'. A person appointed an agent to sell his land, and the agent sold it. A portion of that land turned out to be an endowment (waqf). The buyer wanted to return it to the agent, and the agent admitted the fact; the buyer can return it to the agent, but the agent cannot return it to the principal. If it was returned to the agent based on witnesses' testimony, he can return it to the principal. Regarding the remainder of the sale contract, common scholars (mashaikh) have stated that the rest of the sale contract will not become void; this is the correct view according to 'Fatawa Qazi Khan'.

If the selling agent sold a slave for one thousand dirhams according to the principal's order, and after mutual possession, the price (thaman) was lost in his possession or he handed it over to the principal, then the buyer claimed a defect that could have occurred subsequently, and the agent denied while the principal admitted it, the sale shall not be revoked by his admission, and nothing shall be binding upon him or the agent. Similarly, if a second defect occurred while with the buyer and he wanted compensation for the previous defect, and the rest of the situation occurred as described, the same ruling applies; this is written in 'al-Dhakhira'. If the agent admitted and the principal denied, the buyer shall return it to the agent. His admission is valid against himself but not against the principal, unless the defect is such that it could not have occurred within that duration, in which case it is valid against the principal as well because the defect surely existed while it was with him. If it could have occurred during that period, it cannot be returned to the principal without proof that the defect occurred while with the principal; an oath shall be taken from him. If he abstains from the oath, he shall take it back; otherwise, it is the agent's responsibility. It shall be returned to him as long as he is alive and sane. If the

agent dies leaving no successor or is unfit for responsibility, e.g., legally incapacitated (mahjur), then it shall be returned to the principal, and the principal shall have no grounds for litigation against the agent; this is in ‘Wajiz al-Kardari’. If the sold item is taken through a claim of right (istihqaq), the buyer shall take his price from the agent if he paid him, and from the principal if he paid him. If it was not taken through istihqaq but the buyer found a defect, he can litigate against the principal. When the defect is proven against him, it shall be returned by order of the qazi, and he shall take his money from the agent if he paid him, and from the principal if he paid him; this is in ‘Sharh Tahawi’.

If the buyer claimed against the purchase agent and the agent denied but the principal admitted buying from the agent, and the qazi placed the responsibility on the principal and both took possession, then if the agent later confirmed both points, the responsibility shifts from the principal to the agent and the principal is exonerated. Furthermore, if the buyer claimed a hidden defect concealed by the seller, and the seller denied it under oath, and the principal confirmed the buyer’s claim of defect, no litigation shall be established between the buyer and the principal; this is written in ‘al-Muhit’. The selling agent shall not be demanded to pay the price from his own wealth; this is in ‘Fatawa Qazi Khan’, and he shall not be forced to demand or collect the full price. If he collects it through a demand, it is better; otherwise, he shall be told to either set the principal against the buyer or appoint an agent for the principal to demand it. Then if the selling agent said “I will demand it” and the principal…

यह मुमकिन है, अतः यदि गवाही पर वापस किया गया, तो मुवक्किल (स्वामी) पर अनिवार्य होगा। और यदि कसम खाने से बचने (मना करने) के कारण वापस किया गया, तब भी यही नियम होगा। लेकिन यदि वकील (एजेंट) द्वारा दोष स्वीकार करने पर वापस किया गया, तो यह वकील की ज़िम्मेदारी होगी। और यदि मुश्तरी (खरीदार) ने स्वयं काज़ी (न्यायाधीश) के आदेश के बिना वापस किया और दोष ऐसा है जिसके पैदा होने की संभावना है, तो यह वकील की ज़िम्मेदारी होगी और वह किसी भी स्थिति में मुवक्किल के साथ मुक़दमा नहीं कर सकता। और यदि दोष ऐसा हो जो बाद में पैदा नहीं हो सकता और वापसी काज़ी के आदेश के बिना वकील के इकरार से हुई, तो एक रिवायत में बिना मुक़दमे के मुवक्किल पर अनिवार्य होगा, लेकिन आम रिवायतों में यह है कि वह मुवक्किल से मुक़दमा नहीं कर सकता और वकील पर अनिवार्य होगा, यह 'काफ़ी' में है। एक व्यक्ति ने अपनी ज़मीन बेचने के लिए एक वकील नियुक्त किया और उसने उसे बेच दिया, फिर उसमें से ज़मीन का एक हिस्सा वक़्फ़ (धार्मिक बंदोबस्त) का निकला। खरीदार ने इसे वकील को लौटाना चाहा और वकील ने स्वीकार कर लिया, तो खरीदार वकील को वापस कर सकता है, फिर वकील मुवक्किल को वापस नहीं कर सकता। और यदि गवाहों की गवाही पर वकील को वापस दी गई, तो वह मुवक्किल को वापस कर सकता है। बाकी बिक्री के अनुबंध के संबंध में आम मशाइख (विद्वानों) ने कहा कि शेष अनुबंध रद्द नहीं होगा, यही सही है, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

यदि बिक्री के वकील ने मुवक्किल के आदेशानुसार एक गुलाम हज़ार दिरहम में बेच दिया और आपसी कब्ज़े के बाद कीमत उसके पास नष्ट हो गई या उसने मुवक्किल को दे दी, फिर खरीदार ने उसमें ऐसे दोष का दावा किया जो बाद में पैदा हो सकता है, और वकील ने इनकार किया जबकि मुवक्किल ने इकरार कर लिया, तो उसके इकरार से बिक्री रद्द नहीं होगी और उसके तथा वकील पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा। इसी प्रकार यदि खरीदार के पास कोई दूसरा नया दोष पैदा हो गया और उसने पुराने दोष के हर्जाने की मांग की, और बाकी स्थिति वैसी ही रही जैसी वर्णित है, तो भी यही नियम होगा, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। और यदि वकील ने इकरार किया और मुवक्किल ने इनकार किया, तो खरीदार वकील को वापस करेगा। वकील का इकरार उसके अपने हक में सही है मुवक्किल के हक में नहीं, लेकिन यदि वह दोष ऐसा है जो इतनी अवधि में पैदा नहीं हो सकता, तो मुवक्किल के हक में भी सही होगा क्योंकि वह दोष निश्चित रूप से मुवक्किल के पास रहने के समय का ही होगा। और यदि उस अवधि में वह पैदा हो सकता है, तो मुवक्किल को बिना इस प्रमाण के कि

यह दोष मुवक्किल के पास का है, वापस नहीं किया जा सकता; उससे कसम ली जाएगी। यदि उसने कसम नहीं खाई तो वापस कर दे, अन्यथा वकील की ज़िम्मेदारी होगी। और उसी को वापस होगा जब तक वह जीवित और समझदार है। यदि वकील मर गया और कोई वारिस नहीं छोड़ा या पद के योग्य नहीं है, जैसे कि वह 'महजूर' (कानूनी रूप से अक्षम) हो, तो मुवक्किल को वापस करे और मुवक्किल को वकील से मुक़दमा करने की गुंजाइश नहीं होगी, यह 'वजीज़ अल-कर्दरी' में है। यदि बेची गई वस्तु किसी दावे (इस्तिहक़ाक़) में ले ली गई, तो खरीदार अपनी कीमत वकील से लेगा यदि उसे दी है, और यदि मुवक्किल को दी है तो उससे लेगा। और यदि इस्तिहक़ाक़ नहीं हुआ लेकिन खरीदार ने दोष पाया, तो वह मुवक्किल से मुक़दमा कर सकता है। जब दोष सिद्ध हो जाए, तो काज़ी के आदेश से उसे वापस करे और अपनी कीमत वकील से ले यदि उसे दी गई है, और यदि मुवक्किल को दी है तो उसी से वापस ले, यह 'शरह तहावी' में है।

यदि खरीदार ने वकील पर खरीदारी का दावा किया और वकील ने इनकार किया, लेकिन मुवक्किल ने स्वीकार कर लिया कि वकील से खरीदा है, और काज़ी ने ज़िम्मेदारी मुवक्किल पर डाल दी और दोनों ने कब्ज़ा कर लिया, फिर वकील ने दोनों की पुष्टि की, तो ज़िम्मेदारी मुवक्किल से हटकर वकील पर आ जाएगी और मुवक्किल बरी हो जाएगा। फिर यदि खरीदार ने किसी छिपे हुए दोष का दावा किया और विक्रेता ने इनकार कर कसम खा ली, और मुवक्किल ने खरीदार के दावे की पुष्टि कर दी, तो खरीदार और मुवक्किल के बीच कोई मुक़दमा नहीं होगा, यह 'मुहीत' में लिखा है। बिक्री के वकील से उसकी अपनी संपत्ति से कीमत चुकाने की मांग नहीं की जाएगी, यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है, और उसे कीमत वसूलने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा। यदि वह स्वयं वसूल करे तो बेहतर है, अन्यथा उससे कहा जाएगा कि वह मुवक्किल को खरीदार पर अधिकार दे दे या उसे वसूलने के लिए वकील नियुक्त कर दे। फिर यदि बिक्री के वकील ने कहा कि मैं मांग करूँगा और मुवक्किल...

ہو سکتا ہے پس اگر گواہی پر واپس کیا تو موکل کو لازم ہوگا اور اگر قسم سے باز رہنے کی وجہ سے واپس کیا تو بھی اور اگر وکیل کے اقرار عیب پر واپس کیا تو وکیل کے ذمہ پڑے گا اور اگر مشتری نے خود ہی بدوں حکم قاضی واپس کیا اور عیب ایسا ہے کہ پیدا ہو جانے کا احتمال رکھتا ہے تو وکیل کے ذمہ پڑے گا اور کسی حال میں وہ موکل سے مخاصمہ نہیں کر سکتا ہے اور اگر عیب ایسا ہو کہ پیدا نہیں ہو سکتا ہے اور واپسی بدوں حکم قاضی کے وکیل کے اقرار سے واقع ہوئی تو ایک روایت میں بلا خصومت موکل کے ذمہ لازم ہو گا اور عامہ روایات میں یہ ہے کہ موکل سے خصومت نہیں کر سکتا ہے اور وکیل کے ذمہ لازم ہو گا یہ کافی میں ہے ایک شخص نے ایک وکیل اپنی زمین بیچنے کے واسطے مقرر کیا اور اس نے فروخت کر دی اس میں ایک قطعہ زمین وقف نکلی اس کو مشتری نے وکیل کو پھیرنا چاہا اور وکیل نے اقرار کیا تو مشتری وکیل کو واپس کر سکتا ہے پھر وکیل موکل کو واپس نہیں دے سکتا ہے اور اگر گواہوں کی گواہی پر وکیل کو واپس دی گئی تو موکل کو واپس دے سکتا ہے اور باقی کی عقد بیع کی نسبت عامہ مشائخ نے فرمایا کہ عقد بیع باقی فاسد نہ ہو گا یہی صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

وکیل بیع نے اگر موافق حکم موکل کے ہزار درہم کو غلام فروخت کر دیا اور باہمی قبضہ کے بعد ثمن اس کے پاس تلف ہوا یا اس نے موکل کو دے دیا پھر مشتری نے اس میں ایسے عیب کا دعویٰ کیا جس کے مثل پیدا ہو سکتا ہے اور وکیل نے انکار کیا اور موکل نے اقرار کر لیا تو اس کے اقرار سے بیع نہ ٹوٹے گی اور اس کے اور وکیل کے ذمہ کچھ لازم نہ ہو گا اسی طرح اگر مشتری کے پاس اس میں دوسرا عیب پیدا ہو گیا اور اس نے عیب سابق کا نقصان لینا چاہا اور باقی صورت یوں ہی واقع ہوئی جیسی بیان ہوئی تو بھی یہی حکم ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اور اگر وکیل نے

اقرار کیا اور موکل نے انکار کیا تو مشتری وکیل کو واپس کرے گا اور اس کا اقرار اس کے حق میں صحیح ہے موکل کے حق میں مگر وہ عیب اگر ایسا ہو کہ اتنی مدت میں اس کے مثل نہیں پیدا ہو سکتا ہے تو موکل کے حق میں بھی صحیح ہو گا کیونکہ یہ عیب یقیناً اسی کے پاس کا ہو گا اور اگر اس مدت میں اس کے مثل پیدا ہو سکتا ہے تو موکل کو بدوں دلیل اس بات کے یہ عیب موکل کے پاس کا ہے واپس نہیں کر سکتا ہے اس سے قسم لے پس اگر قسم سے باز رہا تو واپس کر دے ورنہ وکیل کے ذمہ پڑے گا اور اسی کو واپس ہوگا جب تک زندہ عاقل موجود ہے پس اگر وکیل مر گیا اور کوئی خلیفہ نہ چھوڑا یا لائق لزوم عہدہ کے نہیں ہے مثلاً محجور ہو تو موکل کو واپس کرے اور موکل کو وکیل سے مخاصمہ کی گنجائش نہ ہو گی یہ وجیز کردری میں ہے اور اگر مبیع استحقاق میں لے لی گئی تو اپنا ثمن مشتری وکیل سے لے گا اگر اس کو دیا ہے اور اگر موکل کو ادا کیا ہے تو اس سے لے گا اور اگر استحقاق میں نہ لی گئی لیکن مشتری نے اس میں عیب پایا تو وہ موکل سے مخاصمہ کر سکتا ہے اور جب بمقابلہ اس کے عیب ثابت ہو گیا تو بحکم قاضی اس کو واپس کرے اور اپنے دام وکیل سے لے اگر اس کو دیئے ہیں اور اگر موکل کو دیئے ہیں تو اسی سے واپس لے یہ شرح طحاوی میں ہے۔

اگر مشتری نے خرید کا وکیل پر دعویٰ کیا اور وکیل نے اس سے انکار کیا اور موکل نے اقرار کر لیا کہ وکیل سے خریدا ہے اور قاضی نے عہدہ موکل کے اوپر رکھا اور دونوں نے باہم قبضہ کر لیا پھر وکیل نے دونوں کی تصدیق کی تو عہدہ موکل سے اٹھ کر وکیل پر آ جائے گا اور موکل ان سے بری ہو جائے گا پھر اگر مشتری نے کسی عیب کا دعویٰ کیا کہ اس کو بائع نے چھپایا تھا اور بائع نے چھپانے سے انکار کیا اور قسم کھا لی اور موکل نے مشتری کی عیب کے دعویٰ میں تصدیق کی تو مشتری اور موکل کے درمیان کچھ خصومت قرار نہ پائے گی یہ محیط میں لکھا ہے۔ وکیل بیع سے اپنے مال سے ثمن ادا کرنے کا مطالبہ نہیں کیا جائے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے

اور تقاضا کرنے اور ثمن پورا وصول کرنے کے واسطے اس پر جبر نہ کیا جائے گا اور اگر اس نے تقاضا کر کے وصول کیا تو بہتر ورنہ اس سے کہا جائے گا کہ موکل کو مشتری پر اترا دے یا اس کو تقاضا کرنے کے واسطے وکیل مقرر کر دے پھر اگر وکیل بیع نے کہا کہ میں تقاضا کروں گا اور موکل

Fatawa 'Alamgiriyya ..... Volume 5 Kitab al-Wakalat (Book of Agency) 405

...said, "I will demand payment," then the right to demand payment remains with the agent (Wakil), and the principal (Muwakkil) shall not be forced to refer to the purchaser (Mushtari). This ruling applies when the agent is appointed without a fee. However, if the agent is appointed for a fee, like a broker or the like, he shall be compelled to collect the full price (Thaman); this is stated in *al-Muhit*. The principal does not become the owner even if the deed (Tamasuk) is written in his name; this is in *al-Dhakhiroh*. If the selling agent, after making the sale, guarantees the price on behalf of the purchaser, such guarantee (Kafalat) is invalid. But if the agent guarantees the payment of the price to the principal on behalf of the purchaser, it is valid. If the agent releases the purchaser from the price, such release is invalid; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. If the principal transfers the debt of the price onto the agent (Ihtiyal al-Thaman), the transfer (Hawala) is void. If the principal settles (Sulh) with the agent for a specific slave in exchange for the price owed by the purchaser, or if the agent pays on behalf of the purchaser, it is permissible; the purchaser shall be discharged, and the slave shall belong to the principal, and the agent cannot claim anything from either the principal or the purchaser. If the agent sells a slave girl to the principal in exchange for the price owed by the principal's purchaser, the sale is void. Similarly, if the agent gives his own slave girl to the principal and settles on the condition that the price owed by the principal’s purchaser shall belong to the agent, this is also void. Likewise, if the agent pays the principal on the condition that the price owed by the purchaser shall belong to the agent, it is void. However, if the debt is transferred to the purchaser and the purchaser agrees, it is valid, and this is considered agency (Wakalat), not debt transfer (Hawala). Thus, if the principal demands the money from the purchaser, the purchaser shall be compelled to pay him; and if the agent demands it, he shall also be compelled to pay. If the agent forbids the purchaser from paying the principal, such prohibition is valid, to the extent that it would not be mandatory for the purchaser to pay the principal; this is stated in *al-Muhit*.

If the selling agent allows a delay for the purchaser to pay, or waives the price, or accepts a transfer of debt (Hawala), or accepts debased dirhams (Ziyuf) and overlooks the defect, it is permissible according to the opinion of Imam al-A’zam (Abu Hanifa), but the agent must then pay the full price to the principal. There is consensus (Ijma’) that if the price is a specific commodity (Mal-e-Mu'ayyan) and the agent gifts (Hiba) it to the purchaser, it is invalid. Similarly, if the price is a debt and

the agent, after collecting it, gifts it back to the purchaser, it is invalid by consensus; this is in *al-Dhakhiroh*. If the agent rescinds (Iqala) the sale, it is valid according to Imam al-A'zam and Imam Muhammad, and the agent becomes a guarantor for the price. According to Imam Abu Yusuf, by rescinding, the agent himself is considered the purchaser; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If a person instructs an agent to sell a slave girl and the agent sells her to a person to whom the principal owes a debt of one thousand dirhams and delivers the slave girl to him, the sale is valid, and by unanimous agreement, the debt shall be offset against the price. If he sells to a person to whom the agent owes a debt of one thousand dirhams, then according to Imam al-A'zam and Imam Muhammad, it shall be offset against the agent's debt; this is in *al-Dhakhiroh*. If such an agent does not deliver the sold item (Mabi') and it is destroyed while in his possession, the offset is void, and the agent is not liable for damages (Dand) to the principal; this is written in *Fatawa Qadi Khan*. If the agent sells to someone to whom both the principal and the agent owe a debt, it shall be offset against the principal's debt, not the agent's debt, and the principal cannot claim anything from the agent; this is written in *al-Dhakhiroh*. The rule is that if a selling agent makes an admission (Iqrar) against the principal that would discharge the purchaser from the price, and the principal denies it, then if the matter admitted is such that if he had admitted it against himself, it would be valid and the purchaser would be discharged and he would not owe any guarantee to the principal, then the same ruling applies when he admits it against the principal's person. And if the matter admitted is such that if he had admitted it against himself, it would be valid according to Imam al-A'zam and Imam Muhammad, the purchaser would be discharged, and he would provide a similar guarantee (Mithl) to the principal, whereas according to Imam Abu Yusuf he would not be discharged, then the same ruling applies when he admits it against the principal, because the agent...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 किताब अल-वकाल़त (एजेंसी की पुस्तक) 405

कहा कि "मैं तकाज़ा करूँगा", तो तकाज़ा करना वक़ील के अधिकार में रहेगा और मुवक्किल (प्रिंसिपल) को ख़रीददार (मुश्तरी) के हवाले करने के लिए मजबूर नहीं किया जाएगा। यह आदेश उस स्थिति में है जब वक़ील बिना वेतन के नियुक्त हुआ हो। और यदि दलाल आदि की तरह वक़ील वेतन पर हो, तो पूरी क़ीमत (थमन) वसूल करने के लिए उस पर दबाव डाला जाएगा, यह मुहीत में लिखा है। मुवक्किल मालिक नहीं होगा चाहे दस्तावेज़ उसके नाम पर लिख दिया जाए, यह ज़खीरा में है। यदि बेचने वाले वक़ील ने बिक्री करने के बाद ख़रीददार की ओर से क़ीमत की ज़मानत (कफ़ालत) ले ली, तो यह कफ़ालत सही नहीं है। और वक़ील ने यदि क़ीमत वसूल करने के लिए ख़रीददार की तरफ़ से क़ीमत की ज़मानत दी, तो यह सही है। यदि वक़ील ने ख़रीददार को क़ीमत से मुक्त (बरी) कर दिया, तो यह मुक्त करना सही नहीं है, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। और यदि मुवक्किल ने क़ीमत का ऋण वक़ील पर स्थानांतरित (अहतियाल थमन) कर दिया, तो यह हवाला (स्थानांतरण) बातिल (अमान्य) है। और यदि मुवक्किल ने उन पैसों के बदले, जो ख़रीददार पर बकाया हैं, वक़ील के किसी विशेष दास पर समझौता (सुलह) कर ली, या ख़रीददार की ओर से वक़ील ने पैसे दे दिए, तो यह जायज़ है; ख़रीददार ऋणमुक्त हो जाएगा और दास मुवक्किल का हो जाएगा, और वक़ील किसी से भी, यानी मुवक्किल या ख़रीददार से, कुछ नहीं ले सकता। और यदि वक़ील ने मुवक्किल को एक दासी (बांदी) उन पैसों के बदले बेची जो मुवक्किल के ख़रीददार पर बकाया हैं, तो यह बिक्री बातिल है। इसी प्रकार यदि वक़ील ने मुवक्किल को अपनी दासी देकर इस बात पर सुलह की कि मुवक्किल के ख़रीददार के ज़िम्मे जो पैसे हैं वे वक़ील के होंगे, तो यह भी बातिल है। इसी तरह यदि वक़ील ने मुवक्किल को पैसे इस शर्त पर अदा किए कि ख़रीददार पर बकाया पैसे वक़ील के होंगे, तो यह भी बातिल है। लेकिन यदि ख़रीददार पर वह ऋण स्थानांतरित कर दिया गया और ख़रीददार सहमत हो गया, तो यह सही है, और यह वक़ालत (एजेंसी) है, हवाला नहीं। अतः यदि मुवक्किल ने ख़रीददार से पैसों की माँग की, तो ख़रीददार को भुगतान करने के लिए मजबूर किया जाएगा; और यदि वक़ील ने माँग की, तब भी भुगतान करने के लिए मजबूर किया जाएगा। और यदि वक़ील ने ख़रीददार को मुवक्किल को भुगतान करने से मना कर दिया, तो यह मनाही सही है, यहाँ तक कि ख़रीददार पर मुवक्किल को भुगतान करना वाजिब नहीं होगा, यह मुहीत में लिखा है।

यदि बेचने वाले वक़ील ने ख़रीददार को भुगतान करने में देरी की अनुमति दे दी, या उसे क़ीमत से बरी कर दिया, या हवाला स्वीकार कर लिया, या दोषपूर्ण मुद्रा (ज़ियूफ़ दिरहम) ले ली और अनदेखा कर दिया, तो इमाम-ए-आज़म रह. के अनुसार यह जायज़ है, और वक़ील को मुवक्किल को पूरी क़ीमत देनी होगी। इस बात पर सर्वसम्मति (इज्मा) है कि यदि क़ीमत कोई निश्चित वस्तु (माल-ए-मुअ़य्यन) हो और वक़ील ने उसे ख़रीददार को उपहार (हिबा) में दे दिया, तो यह सही नहीं है। इसी तरह यदि क़ीमत ऋण के रूप में हो और वक़ील ने वसूल करने के बाद उसे ख़रीददार को हिबा कर दिया, तो सर्वसम्मति से यह सही नहीं है, यह ज़खीरा में है। यदि वक़ील ने बिक्री का इक़ाला (अनुबंध रद्द) कर लिया, तो इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मोहम्मद रह. के अनुसार यह सही है और वह क़ीमत का ज़ामिन होगा, और इमाम अबू यूसुफ़ रह. के अनुसार इक़ाला करने से वक़ील स्वयं ख़रीददार माना जाएगा, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में है। एक व्यक्ति ने वक़ील को दासी देकर बेचने का आदेश दिया और वक़ील ने उसे ऐसे व्यक्ति को बेचा जिसका मुवक्किल पर एक हज़ार दिरहम का ऋण था, और दासी उसे सौंप दी, तो यह बिक्री जायज़ है और सर्वसम्मति से वह ऋण क़ीमत के बदले में समायोजित हो जाएगा। और यदि उसने ऐसे व्यक्ति को बेचा जिसका वक़ील पर एक हज़ार दिरहम का ऋण था, तो इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मोहम्मद रह. के अनुसार यह वक़ील के ऋण के बदले समायोजित हो जाएगा, यह ज़खीरा में है। और यदि ऐसे वक़ील ने बेची गई चीज़ (मबीअ़) सुपुर्द नहीं की और वह उसके पास नष्ट हो गई, तो वह समायोजन बातिल हो गया और वक़ील पर मुवक्किल के लिए कोई जुर्माना नहीं है, यह फ़तावा काज़ी ख़ान में लिखा है। और यदि वक़ील ने ऐसे व्यक्ति को बेचा जिस पर मुवक्किल और वक़ील दोनों का ऋण था, तो मुवक्किल के ऋण के बदले समायोजन होगा, वक़ील के ऋण के बदले नहीं, और मुवक्किल वक़ील से कुछ नहीं ले सकता, यह ज़खीरा में लिखा है। नियम यह है कि यदि बेचने वाले वक़ील ने मुवक्किल के विरुद्ध ऐसी बात स्वीकार की जिससे ख़रीददार ऋणमुक्त हो जाए और मुवक्किल ने उसे झुठला दिया, तो यदि वह स्वीकृत बात ऐसी है कि यदि वह स्वयं अपने विरुद्ध स्वीकार करता तो वह सही होती और ख़रीददार ऋणमुक्त हो जाता तथा मुवक्किल को कोई ज़मानत न देनी पड़ती, तो मुवक्किल के विरुद्ध ऐसी स्वीकृति देने पर भी वही आदेश होगा। और यदि स्वीकृत बात ऐसी हो कि यदि वह अपने विरुद्ध स्वीकार करता तो इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मोहम्मद रह. के अनुसार सही होती, ख़रीददार ऋणमुक्त हो जाता और वह मुवक्किल को उसका विकल्प (मिस्ल) ज़मानत के रूप में देता, जबकि इमाम अबू यूसुफ़ रह. के अनुसार वह ऋणमुक्त न होता, तो मुवक्किल पर ऐसी स्वीकृति देने पर भी यही आदेश होगा क्योंकि वक़ील ने...

نے کہا میں تقاضا کروں گا تو تقاضا کرنا وکیل کے اختیار میں رہے گا اور موکل کو مشتری پر حوالہ کر دینے کے واسطے مجبور نہ کیا جائے گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ بلا اجرت وکیل قرار پایا ہوا اور اگر مثل دلال وغیرہ کے اجرت پر وکیل ہو تو ثمن پورا وصول کرنے کے واسطے اس پر جبر کیا جائے گا یہ محیط میں لکھا ہے اور موکل مالک نہ ہو گا اگر چہ اس کے نام کا تمسک لکھ دیا جائے یہ ذخیرہ میں ہے وکیل بیع نے اگر فروخت کر کے مشتری کی طرف سے داموں کی کفالت کر لی تو کفالت صحیح نہیں ہے اور دام وصول کرنے کی وکیل نے اگر مشتری کی طرف سے داموں کی کفالت کی تو صحیح ہے اور اگر وکیل نے مشتری کو ثمن سے بری کر دیا تو بری کرنا صحیح نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر موکل نے احتیال ثمن وکیل پر کیا تو حوالہ باطل ہے اور اگر موکل نے ان داموں سے جو مشتری پر آتے ہیں وکیل کے کسی معین غلام پر صلح کر لی یا مشتری کی طرف سے وکیل نے دام دے دیئے تو جائز ہے اور مشتری بری ہو جائے گا اور غلام موکل کا ہو جائے گا اور وکیل کسی سے یعنی موکل یا مشتری سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر وکیل نے باندی کو موکل کے ہاتھ ان داموں کے عوض جو موکل کے مشتری پر ہیں فروخت کیا تو بیع باطل ہے اسی طرح اگر وکیل نے موکل سے اپنی باندی دے کر اس امر پر صلح کی کہ جو دام موکل کے مشتری کے ذمہ ہیں وہ وکیل کے ہوں گے تو بھی باطل ہے اسی طرح اگر وکیل نے موکل کو دام اس شرط پر ادا کئے کہ جو اس کے دام مشتری پر آتے ہیں وہ وکیل کے ہوں گے تو بھی باطل ہے اور اگر مشتری پر اس ثمن کو اتروا دیا اور مشتری راضی ہو گیا تو صحیح ہے اور یہ وکالت ہے حوالہ نہیں ہے پس اگر موکل نے مشتری سے داموں کا مطالبہ کیا تو اس کو ادا کرنے کے واسطے مشتری پر جبر کیا جائے گا اور اگر وکیل نے مطالبہ

کیا تو بھی ادا کرنے کے واسطے مجبور کیا جائے گا اور اگر وکیل نے مشتری کو منع کر دیا کہ موکل کو نہ دے تو ممانعت صحیح ہے حتیٰ کہ مشتری پر موکل کو دینا واجب نہ ہو گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

وکیل بیع نے اگر مشتری کو دام ادا کرنے میں تاخیر کر دی یا داموں سے بری کیا یا حوالہ قبول کیا یا زیوف درہم لے لئے اور چشم پوشی کر لی تو امام اعظمؒ کے قول میں جائز ہے اور وکیل کو موکل کو ثمن دینا ہو گا اور اس بات پر اجماع ہے کہ اگر ثمن مال معین ہو اور وکیل نے مشتری کو ہبہ کر دیا تو صحیح نہیں ہے اور اسی طرح اگر ثمن دین ہو اور وکیل نے وصول کر کے پھر مشتری کو ہبہ کیا تو بالاجماع صحیح نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے اگر وکیل نے بیع کا اقالہ کر لیا تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک صحیح ہے اور ثمن کا ضامن ہو گا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک اقالہ کرنے سے وکیل خود خریدنے والا شمار ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک شخص نے وکیل کو باندی دے کر فروخت کرنے کا حکم کیا اور وکیل نے ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کی کہ جس کا موکل پر قرضہ ہزار درہم آتا ہے اور باندی اس کو دے دی تو بیع جائز ہے اور بالاتفاق قرضہ ثمن کا بدلا ہو جائے گا اور اگر ایسے شخص کے ہاتھ فروخت کی جس کا وکیل پر ہزار درہم کا قرضہ ہے تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک وکیل کے قرضہ کا بدلا ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر ایسے وکیل نے مبیع کو سپرد نہ کیا یہاں تک کہ اس کے پاس تلف ہو گئی تو بدلا باطل ہو گیا اور وکیل پر موکل کے لئے ڈانڈ نہیں آتی ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اور اگر اس وکیل نے ایسے کے ہاتھ بیچا جس کا موکل و وکیل دونوں پر قرضہ آتا ہے تو موکل کے قرضہ کے عوض بدلا ہو جائے گا وکیل کے قرضہ کے عوض بدلا نہ ہو گا اور موکل وکیل سے کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے قاعدہ یہ ہے کہ وکیل بیع نے اگر موکل پر ایسی چیز کا اقرار کیا کہ جو مشتری کے واسطے داموں سے موجب برأت کا ہے اور موکل نے

اس کی تکذیب کی پس اگر مقر بہ ایسی شے ہے کہ اگر اپنے نفس پر اقرار کرتا تو صحیح ہوتا ہے اور مشتری ثمن سے بری ہو جاتا اور موکل کے واسطے کچھ ضمان نہ دیتا تو جب موکل کی ذات پر ایسا اقرار کرے گا تو بھی یہی حکم ہو گا اور اگر مقر بہ ایسی چیز ہو کہ اگر اس کا اپنی ذات پر اقرار کرتا تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک صحیح ہوتا اور مشتری ثمن سے بری ہو جاتا اور موکل کو اس کی مثل ضمان دیتا اور امام ابو یوسفؒ کے نزدیک بری نہ ہوتا تو جب موکل پر ایسا اقرار کرے گا تو بھی یہی حکم ہو گا کیونکہ وکیل نے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (406) Kitab al-Wakala (Book of Agency)

If a person makes an admission regarding a matter of which he is the owner but attributes it to another person, such an admission—where he is the actual owner but links it to someone else who also has ownership rights—is treated as if he is making an admission against himself. For instance, if a man purchases a slave and then declares that the seller (al-ba'i) had emancipated the slave before the sale, it is equivalent to him declaring, "I have emancipated him right now." The same principle applies here, as mentioned in *Al-Muhit*. If an agent (wakil) authorized to sell a slave makes the sale and then admits that the principal (muwakkil) has already received the price from the buyer (mushtari), the agent's statement shall be accepted upon oath, and the buyer will be absolved from paying the price. If the agent takes the oath, he is not liable for any indemnity (daman). However, if he refuses the oath (ba-zar), he becomes liable for the price to the principal; this is stated in *Fatawa Qazi Khan*. Furthermore, if the agent admits that before the purchase, the principal had borrowed a thousand dirhams from the buyer or had misappropriated them, the buyer is absolved from the price, and the agent becomes a guarantor for that price. This is the opinion of Imam Azam (Abu Hanifa) and Imam Muhammad. Subsequently, according to both Imams, an oath will be demanded from the principal; if the principal denies the claim and refuses the oath, the agent is absolved, but if the principal takes the oath, the agent must pay the indemnity. If the agent admits that after the purchase, the principal borrowed or confiscated a thousand dirhams from the buyer, his statement will be accepted upon oath. Similarly, if he admits that the principal, before or after the purchase, intentionally injured the buyer such that an immediate penalty (jurmana halah) of a thousand dirhams became due, this is akin to an admission of discharging the debt. Likewise, if the buyer was a woman and the agent admitted that the principal married her for a dower (mahr) equal to the purchase price and consummated the marriage, and the woman corroborated this while the principal denied it, the same ruling applies. Furthermore, if he admits that the principal hired the buyer for a wage equal to the price and the work was completed, thereby offsetting the price against the wages, the same rule holds. Similarly, if he admits that the principal purchased and received a hundred dinars from the buyer in exchange for the price, the same judgment is given, as noted in *Al-Muhit*. If Zaid and Amr share ownership of a female slave, and Zaid appoints Amr as an agent to sell her, and Amr sells her for a thousand dirhams, and later Zaid admits that Amr received the money while Amr denies it, the buyer is absolved of Zaid's

share, and the buyer will pay half the price to Amr. This is because Zaid's admission is valid regarding his own rights. Zaid will then demand an oath from Amr, swearing by God that he did not receive the money as claimed. If Amr takes the oath, he owes nothing; if he refuses, he must pay Zaid's share. If Amr himself admits that Zaid received the money and the buyer confirms this while Zaid denies it, the buyer is still absolved of half the price, and Amr shall collect the remaining half from the buyer to be shared with Zaid. An oath will be demanded from one principal-agent party regarding the other's claim, and this is the correct view according to *Al-Muhit*.

If someone appoints another as an agent and says, "Act according to your own judgment," and the agent appoints a second agent saying, "Act according to your own judgment," the second agent does not have the authority to appoint a third agent. ★

In a contract of sale, if the principal has not told the agent, "Whatever you do is permissible," the agent does not have the authority to appoint a sub-agent. However, if he does appoint a second agent and that sub-agent sells the property in the presence of the first agent, the sale is valid. It is mentioned in original texts that the rights of the transaction revert to the second agent, and this is correct as per *Fatawa Qazi Khan*. If the first agent is not present, the sale is invalid. If someone other than the agent performs the sale and the agent, upon hearing of it, delivers the goods, the sale is valid. If someone appoints another as an agent and says, "Act according to your own judgment," and the agent tells another to act according to his judgment...

Footnote: The term "halah" (immediate) means the legal order to pay immediately from one's own wealth in such crimes, rather than paying over several years as is the case with "diyat" (blood money). This condition exists because if immediate payment is not mandatory, then "qisas" (retributive justice) cannot be executed.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 (406) किताबुल वकालत (वकालत की किताब)

ऐसी बात का, जिसका इंसान खुद मालिक है, दूसरे की तरफ मंसूब (जोड़कर) करके इकरार किया, तो इंसान का इकरार ऐसी चीज़ के बारे में जिसका वह खुद मालिक है, दूसरे की तरफ मंसूब करना, जबकि दूसरा भी उसका मालिक है, वैसा ही है जैसे अपनी ज़ात के खिलाफ इकरार करना। क्या आप नहीं देखते कि अगर किसी शख्स ने एक गुलाम खरीदा और फिर इकरार किया कि बेचने वाले (बाइ') ने उसे बेचने से पहले आज़ाद कर दिया था, तो यह वैसा ही है जैसे उसने इकरार किया हो कि मैंने अभी उसे आज़ाद किया है। यहाँ भी ऐसा ही मामला है। यह 'मुहीत' में वर्णित है। अगर गुलाम बेचने के वकील ने उसे बेच दिया और फिर इकरार किया कि मुवक्किल (वह व्यक्ति जिसने वकील बनाया है) ने खरीदार (मुश्तरी) से पैसे ले लिए हैं, तो वकील की बात कसम के साथ मानी जाएगी और खरीदार कीमत देने की ज़िम्मेदारी से बरी हो जाएगा। यदि वकील ने कसम खा ली, तो वह हर्ज़ाने का ज़िम्मेदार नहीं है। और यदि वह कसम न खाए (बा-ज़र हो), तो वह मुवक्किल के लिए कीमत का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और अगर वकील ने इकरार किया कि मुवक्किल ने खरीदार से खरीद से पहले हज़ार दिरहम उधार लिए थे या उनसे कुछ ज़ब्त किया था, तो खरीदार कीमत से बरी हो जाएगा और वकील उस कीमत का ज़िम्मेदार होगा। यह इमाम आज़म (अबू हनीफ़ा) और इमाम मोहम्मद का विचार है। फिर मुवक्किल से कसम ली जाएगी; अगर वह मुकर गया, तो वकील बरी हो गया, और अगर उसने कसम खा ली, तो वकील हर्ज़ाना देगा। यदि वकील यह इकरार करे कि मुवक्किल ने खरीदारी के बाद खरीदार से हज़ार दिरहम उधार लिए या छीने, तो उसकी बात कसम के साथ मानी जाएगी। इसी तरह, यदि उसने इकरार किया कि मुवक्किल ने खरीदार को जानबूझकर इस तरह घायल किया कि उस पर हज़ार दिरहम का जुर्माना तुरंत देय हो गया, तो यह वैसा ही है जैसे उसे कीमत की अदायगी से मुक्त करने का इकरार हो। इसी तरह, अगर खरीदार कोई महिला थी और वकील ने इकरार किया कि मुवक्किल ने उससे कीमत के बराबर मेहर पर निकाह किया और सहवास किया, और महिला ने भी इसे स्वीकार किया लेकिन मुवक्किल ने इनकार किया, तो भी यही फैसला होगा। इसी तरह, अगर इकरार किया गया कि मुवक्किल ने खरीदार को कीमत के बराबर वेतन पर काम पर रखा और उसने काम पूरा कर दिया, तो भी यही नियम है। यदि वकील इकरार करे कि मुवक्किल ने खरीदार से कीमत के बदले सौ दीनार खरीदे और प्राप्त किए, तो भी यही नियम लागू होगा। यह 'मुहीत' में है। ज़ैद और अम्र के पास एक साझा दासी है। ज़ैद ने अम्र को उसे बेचने के लिए वकील बनाया और उसने उसे हज़ार दिरहम में बेच

दिया। फिर ज़ैद ने इकरार किया कि अम्र ने पैसे ले लिए हैं, लेकिन अम्र ने इनकार कर दिया। इस मामले में, खरीदार ज़ैद के हिस्से से बरी हो गया और वह अम्र को आधी कीमत देगा क्योंकि ज़ैद का इकरार उसके अपने हिस्से के लिए सही है। फिर ज़ैद अम्र से कसम लेगा कि खुदा की कसम, उसने वैसे पैसे नहीं पाए जैसा दावा किया जा रहा है। यदि उसने कसम खा ली तो उस पर कुछ नहीं, और यदि नहीं खाई तो उसे ज़ैद का हिस्सा देना होगा। और अगर अम्र ने खुद इकरार किया कि ज़ैद ने पैसे ले लिए हैं और खरीदार ने इसकी पुष्टि की, लेकिन ज़ैद ने इनकार किया, तो भी खरीदार आधी कीमत से बरी हो जाएगा और शेष आधा हिस्सा अम्र खरीदार से लेगा, जो ज़ैद के साथ साझा होगा। एक मुवक्किल-वकील से दूसरे के दावे पर कसम ली जाएगी और यही सही है। यह 'मुहीत' में है।

यदि किसी ने दूसरे को वकील बनाकर कहा कि "अपनी राय से काम करो" और वकील ने किसी और को वकील बनाकर कहा कि "अपनी राय से काम करो", तो दूसरे वकील को तीसरा वकील बनाने का अधिकार नहीं है। ★

यदि मुवक्किल ने वकील से यह नहीं कहा कि "जो तुम करोगे वह मान्य है", तो वकील को उप-वकील (दूसरा वकील) नियुक्त करने का अधिकार नहीं होगा। लेकिन यदि उसने दूसरा वकील बनाया और उस दूसरे वकील ने पहले वकील की उपस्थिति में सामान बेचा, तो वह मान्य है। मूल ग्रंथों में उल्लेख है कि अधिकार दूसरे वकील की ओर लौटेंगे और यही सही है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है। और यदि पहला वकील मौजूद न हो, तो यह मान्य नहीं है। और यदि वकील के अलावा किसी और ने बिक्री की और वकील को पता चला और उसने सामान सौंप दिया, तो यह मान्य है। यदि किसी ने दूसरे को वकील बनाकर कहा कि "अपनी राय से काम करो" और वकील ने दूसरे को अपनी राय से...

नोट: "हालिह" (तत्काल) का अर्थ है कि अपने धन से तुरंत भुगतान का आदेश ऐसे अपराध में है, न कि यह कि वह दीयत (रक्त धन) की तरह कई वर्षों में भुगतान करे। यह शर्त इसलिए है क्योंकि यदि तत्काल भुगतान अनिवार्य न हो, तो किसास (प्रतिशोध) संभव नहीं हो सकता।

ایسے امر کا جس کا خود مالک ہے دوسرے کی طرف نسبت کر کے اقرار کیا اور انسان کا اقرار ایسی چیز کا جس کا خود مالک ہے دوسرے کی طرف نسبت کر کے حالانکہ دوسرا بھی اس کا مالک ہے بمنزلہ اپنی ذات پر اقرار کرنے کے ہوتا ہے کیا تو نہیں دیکھتا ہے کہ اگر ایک شخص نے ایک غلام خریدا پھر اقرار کیا کہ بائع نے اس کو بیع سے پہلے آزاد کیا ہے تو بمنزلہ اس کے ہے کہ اس نے اقرار کیا کہ میں نے فی الحال اس کو آزاد کیا ہے پس ایسا ہی یہاں بھی ہے یہ محیط میں ہے۔ غلام بیچنے کے وکیل نے اگر فروخت کیا پھر اقرار کیا کہ موکل نے مشتری سے دام وصول کر لئے ہیں تو قسم لے کر اس کا قول لیا جائے گا اور مشتری داموں سے بری ہو جائے گا پس اگر وکیل نے قسم کھائی تو اس پر ضمان نہیں ہے اور اگر با زر ہو تو موکل کے واسطے ثمن کا ضامن ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر وکیل نے اقرار کیا کہ موکل نے مشتری سے خریداری سے پہلے ہزار درہم قرض لئے یا غصب کر لئے ہیں تو مشتری ثمن سے بری ہو جائے گا اور وکیل اس کے لئے ثمن کا ضامن ہو گا اور یہ قول امام اعظمؒ و امام محمدؒ کا ہے پھر ان دونوں اماموں کے نزدیک موکل سے قسم لی جائے گی اگر باز رہا تو وکیل بری ہو گیا اور اگر قسم کھا لی تو وکیل ضمان ادا کرے اور اگر یہ اقرار کیا کہ موکل نے بعد خرید کے مشتری سے ہزار درہم قرض لئے یا غصب کر لئے ہیں تو قسم سے اس کا قول لیا جائے گا اسی طرح اگر اقرار کیا کہ موکل نے مشتری کو خریدنے کے بعد یا پہلے عمداً اس طرح زخمی کیا ہے کہ ایک ہزار درہم اس کا جرمانہ حالہ موکل پر لازم ہے تو یہ مثل بری کر دینے کے اقرار کے ہے اور اسی طرح اگر مشتری کوئی عورت تھی اور وکیل نے اقرار کیا کہ موکل نے اس سے ثمن کے برابر ہزار درہم مہر پر نکاح کیا اور وطی کر لی ہے اور عورت نے اس کا اقرار کیا اور موکل نے انکار کیا تو

بھی یہی حکم ہے اسی طرح اگر اقرار کیا کہ موکل نے مشتری کو ثمن کے برابر داموں پر مزدور کیا اور اس نے کام پورا کر دیا یہاں تک کہ ثمن مزدوری کے عوض بدلا ہو گیا تو بھی یہی حکم ہے اسی طرح اگر یہ اقرار کیا کہ موکل نے مشتری سے سو دینار عوض ثمن کے خریدے ہیں اور وصول کر لئے ہیں تو بھی ایسا ہی حکم ہے یہ محیط میں ہے۔ زید و عمرو میں ایک باندی مشترک ہے زید نے عمرو کو اس کے بیچنے کا وکیل کیا اور اس نے ہزار درہم میں بیچا پھر زید نے اقرار کیا کہ عمرو نے درہم وصول کر لئے اور عمرو نے انکار کیا تو مشتری زید کے حصہ سے بری ہوا اور عمرو کو آدھا ثمن دے دے گا کیونکہ زید کا اقرار اس کے حق میں صحیح ہے پھر زید عمرو سے قسم لے گا کہ واللہ میں نے دام جس طرح مدعی دعویٰ کرتا ہے وصول نہیں پائے ہیں پس اگر قسم کھالی تو اس پر کچھ نہیں اور اگر نہ کھائی تو زید کا حصہ دینا اس پر لازم ہو گا اور اگر خود عمرو نے اقرار کیا کہ زید نے دام وصول کر لئے ہیں اور مشتری نے اس کی تصدیق کی اور زید نے انکار کیا تو بھی مشتری آدھے داموں سے بری ہو گیا اور باقی نصف مشتری سے عمرو وصول کرے گا اور حصہ اسی کو نہ ملے گا بلکہ زید کی شرکت میں ملے گا اور وہ ایک موکل وکیل سے دوسرے کے دعویٰ پر قسم لی جائے گی اور یہی صحیح ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر کسی نے دوسرے کو وکیل کر کے کہا کہ اپنی رائے سے کام کر اور وکیل نے دوسرا وکیل کر کے کہا کہ اپنی رائے سے کام کر تو دوسرے کو تیسرے وکیل کرنے کا اختیار نہیں ★

وکیل بیع سے اگر موکل نے یہ نہ کہا کہ جو تو کرے وہ جائز ہے تو اس کو دوسرا وکیل کرنے کا اختیار نہ ہو گا اور اگر دوسرا وکیل کیا اور اس نے پہلے وکیل کے سامنے بیچا تو جائز ہے اور اصل میں مذکور ہے کہ حقوق دوسرے وکیل کی طرف راجع ہوں گے اور یہی صحیح ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور اگر پہلا وکیل حاضر نہ ہو تو جائز نہیں ہے اور اگر وکیل کے سوائے کسی نے فروخت کیا اور وکیل کو خبر پہنچی اور اس نے مبیع سپرد کی تو جائز ہے اگر کسی نے

دوسرے کو وکیل کر کے کہا کہ اپنی رائے سے کام کر اور وکیل نے دوسرا وکیل کر کے کہا کہ اپنی

L قولہ حالہ یعنی فی الحال اپنے مال سے ادا کرنے کا حکم شرعی ایسے جرم میں ہے اور یہ نہیں کہ کئی سال میں مثل دیت کے ادا کرے تو یہ قید اس لئے ہے کہ اگر فی الحال ادا کرنا لازم نہ ہو گا تو قصاص نہیں ہو سکتا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 407 | Kitab al-Wakala (The Book of Agency)

If one acts according to one's own opinion, the second person (agent) has no authority to appoint a third agent; this is mentioned in *al-Muhit*. If an agent was appointed for a sale and the price was specified, and that agent ordered another person to sell and specified the price, it is permissible. This is because by specifying the price, the agent's opinion was maintained, and this was the intended purpose; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*. If an 'Adl' (a neutral trustee holding a pledge) appointed an agent to sell the mortgaged item (Rahn) and the agent sold it in his presence, it is permissible. However, if the 'Adl' is not present, it is not permissible without his permission. If the 'Adl' fixed the price and his agent sold it in his presence, its permissibility is evident. If the 'Adl' is not present, it is permissible according to the narration in *Kitab al-Wakala* because his opinion was exercised; otherwise, it is not permissible without permission, according to *Wajiz al-Kardari*. It is stated in *Nawadir Ibn Sima'ah* that if a person appointed someone as an agent to sell his slave and authorized his actions in this regard, including the right to appoint another agent, and that agent appointed another, and then the first agent bought the slave from the second agent, it is permissible because the second person also became an agent of the principal. If a person sells someone's slave without orders, and the owner of the slave says to the buyer (Mushtari), "I have appointed you as the agent to sell this slave, and you may appoint whoever you wish as an agent," and the buyer appoints someone to sell the slave and authorizes the sale, it is permissible; this is in *al-Muhit*. Regarding an agent for sale, marriage, or any compensatory contract: if a task is performed by another in the presence of the agent and the agent subsequently authorizes it, it shall be valid. If the agent was not present and another performed the task, it is not valid. In cases of divorce or manumission (freeing a slave) without compensation, if someone else performed the act in the absence of the agent and the agent later authorized it, it remains invalid; this is in *al-Muhit al-Sarakhsi*.

If a person says to another, "I ordered you to sell my slave for cash, but you sold him on credit," and the agent says, "You ordered me to sell and did not specify further," the principal's statement shall be taken as valid. If the principal says, "I ordered you to sell my slave with a 'Khiyar' (option) condition," and the agent says, "You did not order me to include an option," the agent's statement shall be accepted. Similarly, if the principal says, "I ordered a 'Bai Fasid' (irregular sale)," the agent's statement is taken; this is in *al-Muhit*. If an agent is ordered to sell a slave and the slave is handed over to him, and the agent says, "I sold him to so-and-so for a thousand dirhams and

received the price, but the money was lost while in my possession or I gave it to the principal," and the principal denies the sale or acknowledges the sale but denies receiving the price, the agent’s statement is accepted, and he is not required to take an oath, as per *al-Dhakhira*. The sold item (Mabi') shall be given to the buyer, and the liability for the price remains with the agent, not the buyer. Thus, if the agent takes an oath on his statement, he is absolved; if he refuses, he must compensate the principal for the price. If the slave is later taken from the buyer due to a third-party claim (Istihqaq), the buyer may reclaim his money from the agent. If the agent has not confirmed receiving the price, the buyer cannot reclaim it from him, because the agent’s confirmation serves to relieve him of liability, not to allow recovery from the principal. The agent has the right to demand an oath from the principal regarding his lack of knowledge of the possession. If the principal refuses the oath or acknowledges possession but denies the payment or loss, the agent can recover from the principal what he paid as compensation. This applies if the buyer acknowledges the agent’s possession; if the buyer acknowledges the principal’s possession, he cannot claim from either the agent or the principal. If the buyer finds a defect in the sold item and returns it to the agent by a judge’s order, and if the principal has acknowledged receiving the price, the agent returns it to the buyer and takes it from the principal, provided the principal confirmed the receipt of the price; the item then belongs to the principal. If the principal denies this, the agent cannot recourse to him. The agent shall demand an oath from the principal regarding his knowledge; if the principal takes the oath, the agent cannot claim, and if he refuses...

---

1. Because he specified the price, and the requirement for his opinion was regarding the price itself; thus, his opinion was fulfilled.

अगर कोई अपनी राय से काम करे, तो दूसरे को तीसरा वकील (एजेंट) नियुक्त करने का अधिकार नहीं है; यह 'मुहीत' में है। यदि बिक्री के लिए वकील बनाया गया और कीमत (दाम) बता दी गई, और वकील ने किसी दूसरे को आदेश दिया और दाम बता दिए, तो यह जायज़ है, क्योंकि दाम बता देने से पहले वकील की राय मौजूद रही और यही उद्देश्य था; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। 'अदल' (वह व्यक्ति जिसके पास गिरवी चीज़ रखी हो) ने रहन (गिरवी) की बिक्री के लिए वकील नियुक्त किया और उसने उसके सामने बेचा, तो जायज़ है; और यदि 'अदल' उपस्थित न हो, तो उसकी अनुमति के बिना जायज़ नहीं है। और यदि 'अदल' ने मूल्य (थमन) निर्धारित कर दिया और उसके वकील ने सामने बेचा, तो जायज़ होना स्पष्ट है। और यदि वह मौजूद न हो, तो 'किताब अल-वकालत' की रिवायत के अनुसार उसकी राय मौजूद होने के कारण जायज़ है, और इसके अलावा रिवायत में जायज़ नहीं है जब तक कि अनुमति न हो; यह 'वजीज़ करदरी' में है। 'नवादिर इब्न समाआ' में है कि एक व्यक्ति ने अपना गुलाम बेचने के लिए दूसरे को वकील नियुक्त किया और इस मामले में उसके कार्य को जायज़ रखा और उसे वकील बनाने का अधिकार दे दिया, और वकील ने दूसरे को वकील बनाया, फिर पहले वकील ने दूसरे से गुलाम खरीद लिया, तो जायज़ है क्योंकि दूसरा भी मुवक्किल (मूल मालिक) का वकील हो गया है। एक व्यक्ति ने दूसरे के आदेश के बिना उसका गुलाम बेचा, फिर गुलाम के मालिक ने खरीदार (मुश्तरी) से कहा कि मैंने तुझे इस गुलाम को बेचने का वकील बनाया और जिसे तेरा जी चाहे वकील बना दे, और खरीदार ने किसी को गुलाम बेचने का वकील बनाया और इस बिक्री की अनुमति दे दी, तो जायज़ है; यह 'मुहीत' में है। बिक्री, निकाह या ऐसे प्रत्येक अनुबंध (अक़्द) का वकील जो मुआवज़ा (बदला) है, यदि वकील के सामने दूसरे के इस काम को कर देने के बाद अनुमति दे दी गई, तो जायज़ होगा; और यदि वह मौजूद न हो और दूसरा यह काम करे, तो जायज़ नहीं है। और तलाक़ व इताक़ (आज़ाद करना) बिना मुआवज़े के वकील के मामले में, यदि वकील की अनुपस्थिति में दूसरे ने यह काम किया और फिर वकील ने अनुमति दी, तो भी जायज़ नहीं है; यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि मैंने तुझे आदेश दिया था कि मेरा गुलाम नकद बेच दे और तूने उधार बेच दिया; उसने कहा कि तूने मुझे बेचने का आदेश दिया था और कुछ नहीं कहा था, तो मुवक्किल की बात मानी जाएगी। और यदि दूसरे से कहा कि मैंने तुझे अपना गुलाम अपनी 'शर्त-ए-ख़ियार' (विकल्प की शर्त) पर बेचने का आदेश दिया था और वकील ने कहा कि तूने मुझे ख़ियार की शर्त

रखने का आदेश नहीं दिया था, तो वकील की बात मानी जाएगी। इसी प्रकार यदि कहा कि मैंने 'बय फ़ासिद' (दूषित बिक्री) के रूप में बेचने का आदेश दिया था, तो भी वकील की ही बात मानी जाएगी; यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति को आदेश दिया कि मेरा गुलाम बेच दे और गुलाम उसे दे दिया; उसने कहा कि मैंने अमुक व्यक्ति के हाथ एक हज़ार दिरहम में बेचा और दाम प्राप्त कर लिए और वे मेरे पास नष्ट (तलफ़) हो गए या मैंने मुवक्किल को दे दिए, और मुवक्किल ने बिक्री से इनकार किया या बिक्री स्वीकार की लेकिन दाम प्राप्त करने से इनकार किया, तो वकील की बात मानी जाएगी और उस पर शपथ (क़सम) नहीं है, जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है। और बिकी हुई चीज़ (मबीअ) खरीदार को दी जाएगी और मूल्य का उत्तरदायित्व वकील पर होगा न कि खरीदार पर; अतः यदि वकील ने अपने कथन पर शपथ खा ली तो वह भी दोषमुक्त हो गया, और यदि इनकार किया तो मुवक्किल को मूल्य का दंड (मुआवज़ा) देगा। फिर यदि खरीदार से गुलाम हक़-ए-शफ़ा या दावे (इस्तिहक़ाक़) में ले लिया गया, तो वह अपने दाम वकील से वापस ले; और यदि वकील ने मूल्य प्राप्त करने में उसकी पुष्टि नहीं की है, तो वह वापस नहीं ले सकता, क्योंकि वकील की पुष्टि उस पर से दंड हटाने के लिए है, न कि मुवक्किल से वापस लेने के लिए। और वकील को यह अधिकार है कि मुवक्किल से क़ब्ज़ा न होने की जानकारी पर शपथ ले; अतः यदि शपथ से इनकार किया या क़ब्ज़े को स्वीकार किया और देने या नष्ट होने से इनकार किया, तो जो वकील ने दंड दिया है, वह मुवक्किल से वापस ले। और यह उस स्थिति में है जब खरीदार ने वकील के क़ब्ज़े को स्वीकार किया हो; और यदि मुवक्किल के क़ब्ज़े को स्वीकार किया हो, तो खरीदार वकील और मुवक्किल किसी से भी वापस नहीं ले सकता। और यदि खरीदार ने बिकी हुई चीज़ में कोई दोष पाकर काज़ी के आदेश से वकील को वापस किया, तो यदि मुवक्किल ने दाम प्राप्त करने को स्वीकार किया है, तो उससे वापस लेकर वकील अपने मुवक्किल से लेगा, बशर्ते कि मुवक्किल ने मूल्य प्राप्त करने में उसकी पुष्टि की हो और चीज़ मुवक्किल की होगी। और यदि मुवक्किल ने उसे झुठलाया है, तो वह वापस नहीं माँग सकता; वकील मुवक्किल से उसके ज्ञान पर शपथ लेगा, यदि उसने शपथ खा ली तो वह नहीं ले सकता और यदि शपथ से...

---

1. इस कारण कि उसने मूल्य (थमन) को निश्चित कर दिया और उसकी राय की आवश्यकता मूल्य ही के लिए थी, अतः उसकी राय प्राप्त हो गई।

رائے سے کام کر تو دوسرے کو تیسرے وکیل کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں ہے اگر بیع کے واسطے وکیل کیا اور دام بتلا دیئے اور وکیل نے دوسرے کو حکم دیا اور دام بتلا دیئے تو جائز ہے کیونکہ دام بتلا دینے سے پہلے وکیل کی رائے موجود رہی اور یہی غرض تھی یہ محیط سرخسی میں ہے عدل نے بیع رہن کے واسطے وکیل کیا اور اس نے سامنے فروخت کیا تو جائز ہے اور اگر عدل حاضر نہ ہو تو بدون اس کی اجازت کے جائز نہیں ہے اور اگر عدل نے ثمن مقرر کر دیا اور اس کے وکیل نے سامنے بیچا تو جائز ہونا ظاہر ہے اور اگر وہ موجود نہ ہو تو کتاب الوکالۃ کی روایت کے موافق بسبب اس کی رائے موجود ہونے کے جائز ہے اور اس کے سوائے روایت میں جائز نہیں ہے جب تک اجازت نہ ہو یہ وجیز کر دری میں ہے نوادر ابن سماعہ میں ہے ایک شخص نے اپنا غلام بیچنے کے لئے دوسرے کو وکیل کیا اور اس کے کام کو اس باب میں جائز رکھا اور اس کو وکیل کرنے کا اختیار دے دیا اور وکیل نے دوسرے کو وکیل کیا پھر پہلے وکیل نے دوسرے سے غلام خرید لیا تو جائز ہے کیونکہ دوسرا بھی موکل کا وکیل ہو گیا ہے ایک شخص نے دوسرے کے بلا حکم اس کا غلام فروخت کیا پھر غلام کے مالک نے مشتری سے کہا کہ میں نے تجھے اس غلام کے بیچنے کا وکیل کیا اور جس کو تیرا جی چاہے وکیل کر دے اور مشتری نے کسی کو غلام بیچنے کا وکیل کیا اور اس بیع کی اجازت دے دی تو جائز ہے یہ محیط میں ہے وکیل بیع یا نکاح یا ہر ایسے عقد کا جو معاوضہ ہے اگر وکیل کے سامنے دوسرے کے اس کام کے کر دینے کے بعد اجازت دے دی تو جائز ہو گا اور اگر وہ موجود نہ ہوا اور دوسرا اس کام کو کرے تو جائز نہیں ہے اور طلاق و عتاق بلا معاوضہ کے وکیل نے اگر بدون موجودگی

وکیل کے دوسرے نے یہ کام کیا پھر وکیل نے اجازت دی تو بھی جائز نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھے حکم کیا تھا کہ میرا غلام نقد فروخت کر دے اور تو نے ادھار بیچ ڈالا اس نے کہا کہ تو نے مجھے بیچنے کا حکم کیا تھا اور کچھ نہیں کہا تھا تو موکل کا قول لیا جائے گا اور اگر دوسرے سے کہا کہ میں نے تجھے اپنا غلام اپنی شرط خیار پر فروخت کرنے کا حکم کیا تھا اور وکیل نے کہا کہ تو نے خیار کی شرط کرنے کا مجھے حکم نہیں دیا تھا تو وکیل کا قول لیا جائے گا اسی طرح اگر کہا کہ میں نے بیع فاسد کے طور پر بیچنے کا حکم کیا تھا تو بھی وکیل ہی کا قول لیا جائے گا یہ محیط میں ہے ایک شخص کو حکم کیا کہ میرا غلام فروخت کر دے اور غلام اس کو دے دیا اس نے کہا کہ میں نے فلاں شخص کے ہاتھ ہزار درہم کو بیچا اور دام وصول کر لئے اور وہ میرے پاس تلف ہو گئے یا میں نے موکل کو دے دیئے اور موکل نے بیع سے انکار کیا یا بیع کا اقرار کیا اور دام وصول کرنے کا انکار کیا تو وکیل کا قول لیا جائے گا اور اس پر قسم نہیں ہے کذا فی الذخیرہ اور مبیع مشتری کو دی جائے گی اور ثمن وکیل پر ہو گا نہ مشتری پر پس اگر وکیل نے اپنے قول پر قسم کھالی تو وہ بھی بری ہو گیا اور اگر انکار کیا تو موکل کو ثمن ڈانڈ دے گا پھر مشتری سے غلام استحقاق میں لے لیا گیا تو اپنے دام وکیل سے واپس لے اور اگر وکیل نے قبضہ ثمن میں اس کی تصدیق نہیں کی ہے تو واپس نہیں لے سکتا ہے کیونکہ وکیل کی تصدیق اس پر سے ڈانڈ اٹھانے میں ہے نہ موکل سے واپس لینے میں اور وکیل کو یہ اختیار ہے کہ موکل سے قبضہ کے عدم علم پر قسم لے پس اگر قسم سے انکار کیا یا قبضہ کا اقرار اور دینے اور تلف ہونے سے انکار کیا تو جو وکیل نے ڈانڈ دیا ہے وہ موکل سے واپس لے اور یہ اس صورت میں ہے کہ مشتری نے وکیل کے قبضہ کا اقرار کیا اور اگر موکل کے قبضہ کا اقرار کیا تو مشتری وکیل اور موکل کسی سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر مشتری نے

مبیع میں کوئی عیب پا کر بحکم قاضی وکیل کو واپس کیا پس اگر موکل نے دام وصول پانے کا اقرار کیا ہے تو اس سے واپس کر کے اور وکیل اپنے موکل سے لے گا بشرطیکہ موکل نے ثمن وصول کرنے میں اس کی تصدیق کی ہو اور مبیع موکل کی ہو گی اور اگر موکل نے اس کی تکذیب کی ہے تو رجوع نہیں کر سکتا ہے وکیل موکل سے اس کے علم پر قسم لے گا پس اگر قسم کھالی تو نہیں لے سکتا ہے اور اگر قسم سے

---

۱ اس وجہ سے کہ اس نے ثمن کو معین کر دیا اور اس کی رائے کی ضرورت ثمن ہی کے واسطے تھی پس اس کی رائے حاصل ہو گئی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (408) Kitab al-Wakala (The Book of Agency)

...if he refuses, he will take the price back, and in the first case, he will sell the slave to complete the amount. If there is an excess, he will give it to the principal (Muqakkil), and if it is less, the agent (Wakil) will pay the compensation, and he cannot recover this compensation from anyone, as stated in 'Al-Wajiz al-Kardari,' and this is correct, as written in 'Al-Zakhira.'

If the principal acknowledged receiving the price from the buyer, then at the time of return, neither the agent nor the principal can take from anyone. An oath will be taken from the principal; if he refuses, the price will be taken back from him and the sold item given to him, and if he takes the oath, it cannot be taken, and he will sell the slave to complete the price as mentioned in the above issue. This is in 'Wajiz Kardari.' And if the principal did not give the slave-girl to the agent, and the agent claimed that he sold her and received the price and it was lost or he gave it to the principal, and the principal denied it, then he has the right to withhold her until the price is received, and the buyer will be told that if he wishes, he may give another thousand dirhams or cancel the sale, as in 'Al-Khulasa.' So, if he gave a thousand dirhams and took the slave-girl from the principal, he will take back his first thousand dirhams from the agent, as in 'Al-Muhit.' Then if the principal died and the heirs said that you did not sell the slave, and the agent said that I sold it and took the price and it was lost with me, and the buyer confirmed it, then if the slave is present, the agent's word will be taken, and this ruling is by way of 'Istihsan' (equitable preference). And if the slave is lost, there must be witnesses to the fact that he sold the slave during the principal's lifetime; the agent's word will not be confirmed, as in 'Al-Khulasa.' A person was ordered to sell my slave and was given the slave, then that slave was found with someone, and the agent said I sold it to him and he confirmed the agent, but the principal belied both, so he has the choice to take the slave. And if the slave died with that person after that, his word regarding taking a guarantee from the agent will not be confirmed. If a person was appointed as an agent to sell his slave, then the principal said I have dismissed you from the agency, and the agent said I sold this slave yesterday, his word will not be confirmed even though the agent is out of the agency. And the Sheikhs said that this ruling applies if the item itself exists, and if it is lost, then the agent's word will be taken with an oath. If the agent of sale claimed after the principal's death that I had sold that item and the heirs denied it, then if the item itself exists, the heirs' word will be taken, and if it is lost, the agent's word will be reliable, as written in 'Al-Muhit.'

Something regarding the contract of exchange (Sarf) and the contract of forward sale (Salam) ☆

In the contract of Sarf and Salam, it is correct to appoint an agent on behalf of the Rab-us-Salam (buyer), but it is not permissible to appoint an agent on behalf of the Musallam-ilaihi (seller). And if the agent separates before possession is taken from the other party, the contract will be void. The separation of the principal, if it occurred after the sale and before possession, is not considered, but if he entered the contract assembly, the rights of the contract will transfer to him and his separation will be considered. And Bay-e-Sarf is not valid with one's own self. If two persons decided on a Bay-e-Sarf, then each of them ordered a person to verify the price, then the person who gave the order stood up and left the assembly, the Bay-e-Sarf will be void, even if the agent is present with the other. And if the agent stood up, the Bay-e-Sarf will not be void; this is written in 'Siraj al-Wahaj.' A person appointed another as an agent to buy a specific silver anklet and did not specify the price, so the agent bought it with its weight in dirhams or dinars, then it is permissible. And if he was appointed to buy the silver anklet with dirhams and the agent bought it with dinars, it will belong to the agent. If a person was appointed to sell goldsmith's dust...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (408) किताबुल वकालत

...इनकार किया तो दाम वापस ले लेगा और पहली सूरत में गुलाम बेचकर दामों को पूरा कर लेगा और अगर कुछ बढ़ा तो उसे मोकिल (principal) को दे देगा और अगर कम रहा तो वकील हर्जाना भरेगा और यह हर्जाना किसी से वापस नहीं ले सकता, जैसा कि 'वजीज़ अल-करदरी' में है और यही सही है, यह 'जखीरा' में लिखा है।

अगर मोकिल ने खरीदार से दाम वसूल करने का इकरार किया, तो वापसी के समय वकील और मोकिल किसी से नहीं ले सकते। और मोकिल से कसम ली जाएगी, अगर उसने इनकार किया तो दाम उससे वापस ले लिए जाएंगे और बेची हुई वस्तु उसे दे दी जाएगी, और अगर उसने कसम खा ली तो नहीं ले सकते और गुलाम बेचकर उससे दाम पूरे कर लिए जाएंगे जैसा कि ऊपर दिए गए मसले में बताया गया है। यह 'वजीज़ करदरी' में है। और अगर मोकिल ने वकील को बांदी (दासी) नहीं दी और उसने दावा किया कि मैंने बेचकर दाम वसूल कर लिए हैं और वे नष्ट हो गए या मैंने मोकिल को दे दिए हैं, और मोकिल ने इनकार किया तो उसे अधिकार है कि दाम वसूल होने तक उसे रोक ले और खरीदार से कहा जाएगा कि अगर तेरी मर्जी हो तो उसे दूसरे हज़ार दिरहम दे दे या सौदा तोड़ दे, जैसा कि 'खुलासा' में है। फिर अगर उसने हज़ार दिरहम देकर मोकिल से बांदी ले ली, तो वकील से अपने पहले हज़ार दिरहम वापस लेगा, यह 'मुहीत' में है। फिर अगर मोकिल मर गया और वारिसों ने कहा कि तूने गुलाम नहीं बेचा है और वकील ने कहा कि मैंने बेच दिया और दाम ले लिए और वे मेरे पास नष्ट हो गए, और खरीदार ने उसकी पुष्टि की, तो अगर गुलाम मौजूद है तो वकील की बात मानी जाएगी, और यह हुक्म इस्तिहसान (equity) पर आधारित है। और अगर गुलाम नष्ट हो गया हो, तो इस बात के गवाह होने चाहिए कि उसने मोकिल की ज़िंदगी में गुलाम बेचा था, वकील की पुष्टि नहीं की जाएगी, यह 'खुलासा' में है। एक व्यक्ति को हुक्म दिया कि मेरा गुलाम बेच दे और गुलाम दे दिया, फिर वह गुलाम किसी व्यक्ति के हाथ में पाया गया और वकील ने कहा कि मैंने उसके हाथ बेच दिया और उसने वकील की पुष्टि की, मगर मोकिल ने दोनों को झुठलाया तो उसे अधिकार है कि गुलाम ले ले। और अगर गुलाम उसके बाद उस व्यक्ति के पास मर गया, तो वकील से ज़मानत लेने के बारे में उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी। अगर एक व्यक्ति को अपना गुलाम बेचने के लिए वकील बनाया, फिर मोकिल ने कहा कि मैंने तुझे वकालत से हटा दिया और वकील ने कहा कि मैंने यह गुलाम कल बेच दिया है, तो उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी हालांकि वकील वकालत से बाहर हो गया। और मशाइख (विद्वानों) ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस स्थिति में है जब वह वस्तु वैसी ही मौजूद हो,

और अगर नष्ट हो गई हो तो कसम के साथ वकील की बात मानी जाएगी। वकील-ए-बय (बिक्री के वकील) ने अगर मोकिल की मौत के बाद दावा किया कि मैंने वह वस्तु बेच दी थी और वारिसों ने इनकार किया, तो अगर वह वस्तु वैसी ही मौजूद है तो वारिसों की बात मानी जाएगी और अगर नष्ट हो गई है तो वकील की बात विश्वसनीय होगी, यह 'मुहीत' में लिखा है।

कुछ अक़द-ए-सर्फ़(मुद्रा विनिमय) और अक़द-ए-सल्लम (अग्रिम भुगतान बिक्री) के बारे में ☆

अक़द-ए-सर्फ़ और अक़द-ए-सल्लम में रब्बुस-सल्लम (खरीदार) की तरफ से वकील बनाना सही है, लेकिन मुसल्लम-इलैया (विक्रेता) की तरफ से वकील बनाना जायज़ नहीं है। और अगर वकील दूसरे से कब्ज़ा होने से पहले अलग हो गया तो अनुबंध (अक़द) रद्द हो जाएगा। और मोकिल का अलग होना, अगर वह बिक्री के बाद और कब्ज़े से पहले हुआ हो, तो उसका कोई असर नहीं होगा, लेकिन अगर वह अनुबंध की सभा (मज्लिस-ए-अक़द) में आ गया तो अनुबंध के अधिकार उसकी ओर स्थानांतरित हो जाएंगे और उसकी जुदाई मान्य होगी। और बय-ए-सर्फ़ अपनी के साथ सही नहीं है। अगर दो व्यक्तियों ने बय-ए-सर्फ़ तय की, फिर दोनों में से प्रत्येक ने एक व्यक्ति को दामों की जाँच (तनक़ीद) का आदेश दिया, फिर आदेश देने वाला व्यक्ति सभा से उठकर चला गया तो बय-ए-सर्फ़ रद्द हो जाएगी, भले ही वकील दूसरे के साथ मौजूद हो। और अगर वकील उठ गया तो बय-ए-सर्फ़ रद्द नहीं होगी, यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे को एक निश्चित चांदी की पायल (छागल) खरीदने के लिए वकील बनाया और दाम नहीं बताए, फिर वकील ने उसके वजन के बराबर दिरहम या दीनार से खरीदी तो यह जायज़ है। और अगर चांदी की पायल को दिरहमों से खरीदने के लिए वकील बनाया और वकील ने दीनारों से खरीदी तो वह वकील की होगी। अगर किसी व्यक्ति को सुनार की मिट्टी बेचने के लिए...

انکار کیا تو دام واپس لے گا اور پہلی صورت میں غلام فروخت کر کے داموں کو پورا کر لے گا اور اگر کچھ بڑھا تو اس کو موکل کو دے دے گا اور اگر کم پڑا تو وکیل ڈانڈ بھرے گا اور یہ ڈانڈ کسی سے واپس نہیں لے سکتا ہے کذا فی الوجیز الکردری اور یہی صحیح ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔

اگر موکل کے مشتری سے دام وصول کرنے کا اقرار کیا تو وقت واپسی کے وکیل اور موکل کسی سے نہیں لے سکتا ہے اور موکل سے یعنی قسم لے گا اگر اس نے انکار کیا تو دام اس سے پھیر لے گا اور مبیع اس کو دے گا اور اگر قسم کھا گیا تو نہیں لے سکتا ہے اور غلام فروخت کر کے اس سے دام پورے کر لے گا جیسا کہ مسئلہ مذکورہ بالا میں گزرا ہے یہ وجیز کردری میں ہے اور اگر موکل نے وکیل کو باندی نہ دی اور اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے فروخت کر کے دام وصول کر لئے ہیں اور وہ تلف ہو گئے یا میں نے موکل کو دے دیئے اور موکل نے انکار کیا تو اس کو اختیار ہے کہ دام وصول ہونے تک اس کو روک لے اور مشتری سے کہا جائے گا کہ اگر تیرا جی چاہے تو اس کو دوسرے ہزار درہم دے یا بیع توڑ دے کذا فی الخلاصہ۔ پس اگر اس نے ہزار درہم دے کر موکل سے باندی لے لی تو وکیل سے اپنے پہلے ہزار درہم واپس لے گا یہ محیط میں ہے پس اگر موکل مر گیا اور وارثوں نے کہا کہ تو نے غلام فروخت نہیں کیا ہے اور وکیل نے کہا کہ میں نے فروخت کیا اور دام لے لئے اور وہ میرے پاس تلف ہو گئے اور مشتری نے اس کی تصدیق کی پس اگر غلام موجود ہو تو وکیل کا قول لیا جائے گا اور یہ حکم استحسانا ہے اور اگر غلام تلف ہوا تو ہودوں اس امر کے گواہوں کے کہ اس نے موکل کی زندگی میں غلام فروخت کیا تھا وکیل کی تصدیق نہ کی جائے گی یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص کو حکم دیا کہ میرا غلام فروخت کر

دے اور غلام دے دیا پھر وہ غلام کسی شخص کے ہاتھ میں پایا گیا اور وکیل نے کہا کہ میں نے اس کے ہاتھ فروخت کر دیا اور اس نے وکیل کی تصدیق کی مگر موکل نے دونوں کی تکذیب کی تو اس کو اختیار ہے کہ غلام لے لے اور اگر غلام اس کے بعد اس شخص کے پاس مر گیا تو وکیل سے ضمان لینے کی بابت اس کی تصدیق نہ کی جائے گی اگر ایک شخص کو اپنا غلام فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر موکل نے کہا کہ میں نے تجھے وکالت سے برطرف کیا اور وکیل نے کہا کہ میں نے یہ غلام کل کے روز فروخت کر دیا ہے تو اس کی تصدیق نہ کی جائے گی حالانکہ وکیل وکالت سے خارج ہو گیا اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس صورت میں ہے کہ وہ شے بعینہ قائم ہو اور اگر تلف ہو گئی ہو تو قسم کے ساتھ وکیل کا قول لیا جائے گا وکیل بیع نے اگر موکل کے مرنے کے بعد دعویٰ کیا کہ میں نے وہ شے فروخت کر دی تھی اور وارثوں نے انکار کیا پس اگر وہ شے بعینہ قائم ہو تو وارثوں کا قول لیا جائے گا اور اگر تلف ہو گئی ہے تو وکیل کا قول معتبر ہوگا یہ محیط میں لکھا ہے۔

کچھ عقد صرف اور عقد سلم کے بارے میں ☆

عقد صرف میں اور عقد سلم میں رب السلم کی طرف سے وکیل کرنا درست ہے لیکن مسلم الیہ کی طرف سے وکیل کرنا جائز نہیں ہے اور اگر وکیل دوسرے سے قبضہ ہونے سے پہلے جدا ہو گیا تو عقد باطل ہو جائے گا اور موکل کا جدا ہونا اگر وہ بعد بیع کے قبضہ سے پہلے آیا ہو تو معتبر نہیں ہے لیکن اگر مجلس عقد میں آگیا تو حقوق عقد اس کی طرف منتقل ہو جائیں گے اور اس کی جدائی معتبر ہوگی اور بیع صرف اپنی کے ساتھ درست نہیں ہے اگر دو شخصوں نے بیع صرف قرار دی پھر دونوں میں سے ہر ایک نے ایک شخص کو دام کی تنقید کا حکم کیا پھر ایک شخص حکم دینے والا مجلس سے اٹھ کر چلا گیا تو بیع صرف باطل ہو جائے گی اگر چہ وکیل مع دوسرے کے حاضر ہے اور اگر وکیل اٹھ گیا تو بیع صرف باطل نہ ہو گی یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے ایک

شخص نے دوسرے کو ایک چاندی کی چھاگل جو معین تھی خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور دام نہ بتلائے پس وکیل نے بوزن اس کے درہم یا دینار سے خریدی تو جائز ہے اور اگر چاندی کی چھاگل کو درہموں سے خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے دیناروں سے خریدی تو وکیل کی ہو گی اگر کسی شخص کو سناری کی مٹی فروخت کرنے...

...appointed him as an agent, and if he sold it for something other than dirhams and dinars, then according to Imam Azam (RA), it shall be effective against the principal (muwakkil), but according to the Sahibain (RA), it is not permissible. If the principal appointed an agent for the 'Sarf' (currency exchange) of a specific one thousand dirhams, and the agent performed the exchange using a different thousand dirhams from the principal's wealth before taking possession of the first thousand, it is permissible. However, if he took possession of the specified thousand dirhams and then used another thousand dirhams for the exchange, it is not permissible. If an agent was appointed to sell a specific molded silver item and he sold a different one, it is not permissible. Regarding silver sheets (patr), two narrations have come down; in one of them, the ruling is the same. If he was ordered in Kufa to sell dinars for some dirhams, and he sold them for several dirhams, it is permissible according to Imam Azam (RA) and not permissible according to the Sahibain (RA). If he said to sell these dirhams for Shami dinars, and he sold them for Kufi dinars instead, even though Shami and Kufi dinars are equal in weight, it is permissible. If the agent conducted a Sarf transaction with the principal's slave, he shall not be liable, whether the slave has a debt or not, and whether he knew it was the principal's slave or not. If he conducted the Sarf with the principal's 'mufawid' (general partner), or with his own agent, or a co-agent, or a 'mudarib' (investment manager), it is not permissible. But if he did it with a non-mufawid partner of the principal, it is permissible. If he established a Sarf or 'Salam' (forward sale) contract with his mother, father, son, or wife, it is not permissible according to Imam Azam (RA) but permissible according to the Sahibain (RA). If an agent was appointed to buy 'fulus' (copper coins) and they became obsolete (lost legal tender status) after possession, the loss is on the principal. If they became obsolete before possession yet he still took possession, they belong to the agent because obsolescence is equivalent to destruction; thus the sale was annulled, and when the agent took possession, a new 'Bay' Ta'ati' (sale by conduct)[1] was concluded between them, so he has the choice not to give it to the principal.

According to Imam Azam (RA) and Imam Muhammad (RA), the agent of a Salam contract has the authority of Iqala (cancellation)☆

If he gives it back to the principal, a new sale will be concluded between them. If a person is appointed as an agent to give ten dirhams in a 'Salam' sale for one 'kur' (a measure) of wheat, it is permissible, and if he pays from his own pocket, he can

recover it from the principal. If he was ordered to take ten dirhams in exchange for grain and the agent took them, the liability is on the agent because he was appointed for the sale of something which he does not possess. If he said, "Give what I owe you as a Salam for one kur of wheat," it will not be effective against the principal according to Imam Azam (RA). In contrast, if he said, "Give what I owe you to such-and-such person as a Salam," then by consensus (Ijma), the sale is not effective against the principal. If a mudarib appointed someone as an agent to enter a Salam sale, it is permissible. If two people appointed one person as an agent and each gave some dirhams to arrange a Salam sale, and he mixed the dirhams, he has destroyed the property, thus the agent is liable. But if he did not mix them and gave them all in a single contract, it is permissible; this is written in al-Muhit al-Sarakhsi. If an agent was appointed to sell a gold ring set with a ruby and he sold it for silver, or for more gold than the ring's weight, or for a gold ring that had more gold but no stone, it is permissible. If he sold it for a gold ring that had more or less gold but was set with a stone and they took possession mutually, it is permissible. If the agent was given ten dirhams for a Salam sale of some cloth and did not specify the type of cloth, it is not permissible. If the agent specified a type of cloth and gave them in Salam for it, the Salam sale belongs to the agent, and the principal has the choice to take compensation (daman) from the agent or from the seller (muslam ilaihi). If he takes compensation from the agent, the Salam remains valid for the agent, and if after separation he takes compensation from the seller...

[1] i.e., at that moment, a hand-to-hand sale was concluded.

...को वकील नियुक्त किया और उसने दिरहम और दीनार के अलावा किसी चीज़ के बदले में बिक्री की, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार यह मुवक्किल (नियुक्त करने वाले) पर लागू होगा, जबकि साहिबैन (रह.) के अनुसार यह जायज़ नहीं है। और अगर मुवक्किल ने एक हज़ार तयशुदा दिरहम की 'बय सर्फ (मुद्रा विनिमय) के लिए वकील नियुक्त किया और वकील ने उन पर कब्ज़ा करने से पहले मुवक्किल के माल से दूसरे एक हज़ार दिरहम लेकर बय सर्फ कर दी, तो यह जायज़ है। और अगर एक हज़ार तयशुदा दिरहम पर कब्ज़ा करके फिर दूसरे एक हज़ार दिरहम लेकर उनकी बय सर्फ की, तो यह जायज़ नहीं है। ढली हुई चाँदी की चीज़ विशेष रूप से बेचने के लिए वकील नियुक्त किया और वकील ने दूसरी (चीज़) बेच दी, तो जायज़ नहीं है। और पतर (चाँदी के पत्र) के बारे में दो रिवायतें आई हैं, उनमें से एक में यही हुक्म है। कूफ़ा में दीनारों को कुछ दिरहमों के बदले बेचने का हुक्म दिया, उसने कई दिरहमों के बदले बेच दिया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार जायज़ है और साहिबैन (रह.) के अनुसार जायज़ नहीं है। और अगर कहा कि इन दिरहमों को शामी दीनारों के बदले बेच दे, उसने कूफ़ी दीनारों के बदले बेच दिया जबकि शामी और कूफ़ी दीनार वजन में बराबर होते हैं, तो जायज़ है। और अगर वकील ने मुवक्किल के गुलाम के साथ बय सर्फ की, तो वह ज़ामिन (ज़िम्मेदार) न होगा, चाहे गुलाम पर कर्ज़ हो या न हो, चाहे उसे मालूम हो कि यह मुवक्किल का गुलाम है या नहीं। और अगर मुवक्किल के मुफाविज़ (साझेदार) के साथ या वकील या शरीक-ए-वकील या मुज़ारिब के साथ बय सर्फ की, तो जायज़ नहीं है। और अगर मुवक्किल के गैर-मुफाविज़ शरीक के साथ बय सर्फ की, तो जायज़ है। और अगर अपनी माँ या बाप या लड़के या पत्नी के साथ बय सर्फ या 'सल्लम' (अग्रिम भुगतान) का अनुबंध किया, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार जायज़ नहीं है और साहिबैन (रह.) के अनुसार जायज़ है। अगर फुलूस (तांबे के सिक्के) खरीदने के लिए वकील बनाया और कब्ज़ा करने के बाद वे कासिद (बेकार) हो गए, तो मुवक्किल के ज़िम्मे होंगे, और अगर कब्ज़ा करने से पहले बेकार हुए और फिर भी उसने कब्ज़ा कर लिया, तो वकील के होंगे क्योंकि बेकार होना नष्ट होने के बराबर है, अतः बिक्री टूट गई और जब वकील ने कब्ज़ा किया तो दोनों के बीच नए सिरे से 'बय तआती' १ संपन्न हो गई, तो उसे मुवक्किल को न देने का अधिकार है।

इमाम आज़म (रह.) और इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार बय सल्लम के वकील को इक़ाला (रद्दीकरण) का अधिकार है☆

अगर उसने मुवक्किल को दे दिए तो आपस में नई बिक्री संपन्न हो जाएगी। एक व्यक्ति को इसलिए वकील बनाया कि मेरे लिए दस दिरहम एक 'कुर' (मात्रा) गेहूँ की बय सल्लम में दे दे, तो जायज़ है और अगर अपने पास से अदा किए तो मुवक्किल से ले सकता है। और अगर उसे हुक्म दिया कि मेरे लिए दस दिरहम अनाज के बदले ले ले और वकील ने ले लिए, तो वकील के ज़िम्मे पड़ेंगे क्योंकि उसने ऐसी चीज़ की बिक्री के लिए वकील बनाया जो उसके पास नहीं है। और अगर कहा कि जो मेरा तुझ पर (कर्ज़) है उसे एक कुर गेहूँ की सल्लम में दे दे, तो इमाम आज़म (रह.) के अनुसार मुवक्किल पर प्रभावी न होगी। इसके विपरीत अगर कहा कि जो मेरा तुझ पर है उसे फलां व्यक्ति को सल्लम में दे दे, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से मुवक्किल पर बिक्री प्रभावी न होगी। मुज़ारिब ने एक व्यक्ति को वकील बनाया कि मेरे लिए बय सल्लम कर दे, तो जायज़ है। एक व्यक्ति को दो व्यक्तियों ने वकील बनाया, हर एक ने कुछ दिरहम दिए कि मेरे लिए बय सल्लम तय कर दे, फिर उसने दिरहम मिला दिए तो उसने माल नष्ट किया, इसलिए वकील ज़ामिन रहा। और अगर मिलाए नहीं और एक ही अनुबंध में सब दे दिए, तो जायज़ है, यह मुहीत-ए-सरख़्सी में लिखा है। अगर सोने की अंगूठी जिसमें याकूत का नग जड़ा हो बेचने के लिए वकील बनाया और उसने चाँदी के बदले या अंगूठी के सोने से ज़्यादा सोने के बदले या सोने की ऐसी अंगूठी के बदले जिसमें सोना ज़्यादा था और नग नहीं था, बेच दी तो जायज़ है। और अगर सोने की अंगूठी के बदले जिसमें सोना ज़्यादा या कम था और नग जड़ा हुआ था बेच दी और आपस में कब्ज़ा कर लिया, तो जायज़ है। और अगर वकील को दस दिरहम किसी कपड़े की बय सल्लम में दिए और कपड़े की किस्म नहीं बताई, तो जायज़ नहीं है। और अगर वकील ने उन्हें किसी कपड़े की किस्म बताकर उसके सल्लम में दे दिया, तो बय सल्लम वकील की होगी, फिर मुवक्किल को अधिकार है चाहे वकील से मुआवज़ा (ज़मान) ले या 'मुस्लम इलैहि' (विक्रेता) से ले। अगर वकील से ज़मान लिया तो सल्लम वकील के हक़ में जायज़ रहेगी और अगर अलगाव (जुदा होने) के बाद मुस्लम इलैहि से ज़मान लिया...

१ यानी उसी समय हाथों-हाथ बिक्री संपन्न हो गई।

فتاویٰ عالمگیری ..... جلد ۵ ۴۰۹ کتاب الوکالت کا وکیل کیا اور اس نے درہم و دینار کے سوائے کسی چیز کے عوض فروخت کی تو امام اعظمؒ کے نزدیک موکل پر نافذ ہو گی اور صاحبینؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے اور اگر موکل نے ہزار درہم معین کی بیع صرف کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے ان پر قبضہ کرنے سے پہلے دوسرے ہزار درہم موکل کے مال سے لے کر بیع صرف کر دی تو جائز ہے اور اگر ہزار درہم معین پر قبضہ کر کے پھر دوسرے ہزار درہم لے کر ان کی بیع صرف کی تو جائز نہیں ہے ڈھلی ہوئی چاندی کی چیز معین فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے دوسرے فروخت کی تو جائز نہیں ہے اور پتر کی بابت دو روایتیں آئیں ہیں ان میں سے ایک روایت میں یہی حکم ہے اس کا بھی ہے کوفہ میں دیناروں کو بعض درہموں کے فروخت کرنے کا حکم کیا اس نے کئی درہموں کے عوض فروخت کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز نہیں اور اگر کہا کہ ان درہموں کو شامی دیناروں کے عوض فروخت کرے اس نے کوفی دیناروں کے عوض بیچے حالانکہ شامی اور کوفی دینار وزن میں برابر ہوتے ہیں تو جائز ہے اور اگر وکیل نے موکل کے غلام کے ساتھ بیع صرف کی تو ضامن نہ ہوگا خواہ غلام پر قرض ہو یا نہ ہو خواہ اس کو معلوم ہو کہ یہ موکل کا غلام ہے یا نہیں اور اگر موکل کے مفاوض کے ساتھ یا وکیل یا شریک وکیل یا مضارب کے ساتھ بیع صرف کی تو جائز نہیں ہے اور اگر موکل کے شریک غیر مفاوض کے ساتھ بیع صرف کی تو جائز ہے اور اگر اس کی ماں یا باپ یا لڑکے یا بیوی کے ساتھ بیع صرف یا سلم قرار دی تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہے اگر فلوس خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور بعد قبضہ کے وہ کاسد ہو گئے تو موکل کے ذمہ پڑیں گے اور اگر قبضہ سے پہلے کاسد ہوئے پھر بھی اس نے قبضہ کر لیا تو وکیل کے ہوں گے کیونکہ کاسد ہونا بمنزلہ تلف ہونے کے ہے پس بیع ٹوٹ گئی

اور جب وکیل نے قبضہ کیا تو دونوں میں از سرِ نو بیع تعاطی ۱ منعقد ہو گئی تو اس کو موکل کو نہ دینے کا اختیار ہے۔

بیع سلم کے وکیل کو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اقالہ کا اختیار ہے☆

اگر اس نے موکل کو دے دیئے تو باہم بیع جدید منعقد ہو جائے گی ایک شخص کو اس واسطے وکیل کیا کہ میرے واسطے دس درہم ایک گر گیہوں کی بیع سلم میں دے دے تو جائز ہے اور اگر اپنے پاس سے ادا کئے تو موکل سے لے سکتا ہے اور اگر اس کو حکم کیا کہ میرے واسطے دس درہم اناج کے عوض لے لے اور وکیل نے لے لئے تو وکیل کے ذمہ پڑیں گے کیونکہ اس نے ایسی چیز کی بیع کے واسطے وکیل کیا جو اس کے پاس نہیں ہے اور اگر کہا کہ جو میرا تجھ پر ہے اس کو ایک گر گیہوں کی سلم میں دے دے تو امام اعظمؒ کے نزدیک موکل پر نافذ نہ ہو گی بخلاف اس کے اگر کہا کہ جو میرا تجھ پر ہے اس کو فلاں شخص کو سلم میں دے دے تو بالاجماع موکل پر بیع نافذ نہ ہو گی مضارب نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ میرے واسطے بیع سلم کو دے تو جائز ہے ایک شخص کو دو شخصوں نے وکیل کیا ہر ایک نے کچھ درہم دے دیئے کہ میرے واسطے بیع سلم ٹھہرا دے پس اس نے درہم خلط کر دیئے تو اس نے مال تلف کیا اس واسطے وکیل ضامن رہا اور اگر خلط نہ کئے اور ایک ہی عقد میں سب دے دیئے تو جائز ہے یہ محیطِ سرخسی میں لکھا ہے اگر سونے کی انگھوٹی یا قوت کا نگینہ جڑی ہوئی بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے چاندی کے عوض یا انگھوٹی کے سونے سے زیادہ سونے کے عوض یا بعض سونے کی انگھوٹی کے جس میں سونا اس سے زیادہ اور نگینہ نہ تھا فروخت کر دی تو جائز ہے اور اگر سونے کی انگھوٹی کے عوض جس میں سونا زیادہ یا کم تھا اور نگینہ جڑا ہوا تھا فروخت کردی اور باہم قبضہ کر لیا تو جائز ہے اور اگر وکیل کو دس درہم کسی کپڑے کی بیع سلم میں دیئے اور کپڑے کی جنس نہ بتائی تو جائز نہیں ہے اور اگر وکیل نے ان کو کسی کپڑے کی جنس بیان کر

کے اس کے سلم میں دے دیا تو بیع سلم وکیل کی ہو گی پھر موکل کو اختیار ہے چاہے وکیل سے ضمان لے یا مسلم الیہ سے لیں اگر وکیل سے ضمان لی تو سلم وکیل کے حق میں جائز رہے گی اور اگر بعد افتراق کے مسلم الیہ سے ضمان

۱ یعنی فی الحال ہاتھوں ہاتھ بیع منعقد ہو گئی۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 410 | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

...then the *Salam* sale will be void. And if the principal specified the cloth as 'Yahudi' (a specific weave), the agency (*tawkil*) is permissible because of the specification of the type; this is written in *Al-Mabsut*. According to Imam Azam and Imam Muhammad, the agent of a *Salam* sale has the authority for *Iqala* (rescission of sale); this is in *Fatawa Qazi Khan*.

Section: Regarding the appointment of an agent for gifts (*Hiba*)

The donor (*Wahib*) has the authority to appoint an agent for the purpose of delivering the gift, and the donee (*Mauhoob lahu*)—the person to whom the gift is made—has the authority to appoint an agent for taking possession of it. The same ruling applies to charity (*Sadaqah*). The agent of the donor does not have the authority to revoke the gift. Similarly, if the agent has gifted the item by the command of the principal, he cannot revoke it. If the donor wishes to revoke the gift while the gifted item is in the hands of the donee's agent, he cannot revoke it, and this agent cannot be his adversary [in litigation]; this is in *Al-Hawi*. If a *Zimmi* (non-Muslim citizen) gifted wine or swine to another, and the donee appointed a Muslim as an agent to take possession, or the donor appointed a Muslim agent to deliver it to the donee, it is permissible. If the donee appointed two persons as agents to take possession of the gift and only one took possession, it is not permissible. But if the donor appointed two persons to deliver it and one delivered it, it is permissible. Likewise, if an agent appointed another to deliver it, it is permissible. But if the donee's agent appointed another person to take possession, it is not permissible, unless the principal told him "whatever you do is permitted," then appointing another agent is permissible. If a person was appointed as an agent to gift this cloth to a certain person in exchange for a consideration (*'Awad*) and to receive that consideration, and the agent did so, but the consideration is less than its price, then according to Imam Azam it is permissible, but according to the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) it is not permissible, unless the consideration is equal to the price or the difference is small enough that people generally tolerate such a reduction, then it is permissible. If it was said to the agent: "Pay the consideration from your own wealth on my behalf on the condition that I will be the guarantor for it," and the agent paid it, it is permissible, and the agent shall recover its equivalent from him if the consideration was fungible (*Mithli*), or recover its price if it was not fungible. If he ordered that the consideration be paid from the agent's own wealth but did not stipulate being a guarantor, the agent cannot recover anything from him after paying the

consideration; this is in *Al-Mabsut*. The donor has the authority to appoint an agent to revoke a gift. If two persons gifted a slave or a house to one person, and then both appointed one person as an agent to deliver it, it is permissible. Similarly, if two persons were appointed as agents, or each person appointed an agent separately, it is also permissible. Thus, if one of the two agents gave it to the donee or the donee himself took possession, it is permissible; this is written in *Al-Hawi* [1]. The donee appointed an agent to provide consideration but did not specify the amount, and the agent did not provide the consideration, then it is not permissible. And if he said: "Provide whatever consideration you wish from my wealth on my behalf," then it is permissible because when it was left to his discretion, the principal cannot later claim that such a low amount was not intended; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If two persons were appointed as agents to revoke a gift, one cannot act independently of the other; this is in *Al-Mabsut*.

---

[1] I.e., even without the agents delivering it.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ४१० | किताबुल वकालत

...तो सल्लम बातिल हो जाएगी और अगर मुवक्किल ने कपड़े को 'यहूदी' बयान कर दिया तो जिन्स (प्रकार) बयान करने के कारण तोकील (एजेंसी) जाइज़ है, यह 'मबसूत' में लिखा है। बै-ए-सल्लम के वकील को इमाम-ए-आज़म रह. और इमाम मुहम्मद रह. के निकट इक़ाला (सौदे की समाप्ति) का अधिकार है, यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में है।

अध्याय: हिबा (उपहार) के लिए वकील नियुक्त करने के बयान में

उपहार देने वाले (वाहब) को अधिकार है कि वह उपहार सौंपने के लिए वकील नियुक्त करे, और जिसे उपहार दिया गया है (मौहूब लहू) उसे अधिकार है कि वह कब्ज़ा करने के लिए वकील नियुक्त करे, और यही हुक्म सदक़ा (दान) में भी है। वाहब के वकील को उपहार वापस लेने (रुजू करने) का अधिकार नहीं है। इसी प्रकार, यदि वकील ने मुवक्किल के आदेश से उपहार दिया हो, तो वह भी रुजू नहीं कर सकता। और यदि उपहार देने वाला उपहार वापस लेना चाहे जबकि वह वस्तु मौहूब लहू के वकील के हाथ में हो, तो वह वापस नहीं ले सकता, और यह वकील उसका मुख़ासिम (प्रतिपक्षी) नहीं हो सकता; यह 'हावी' में है। यदि एक ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) ने दूसरे को शराब या सूअर उपहार में दिया और मौहूब लहू ने उस पर कब्ज़ा करने के लिए किसी मुसलमान को वकील बनाया या वाहब ने मौहूब लहू को देने के लिए किसी मुसलमान को वकील बनाया, तो यह जाइज़ है। यदि मौहूब लहू ने उपहार पर कब्ज़ा करने के लिए दो व्यक्तियों को वकील नियुक्त किया और केवल एक ने कब्ज़ा किया, तो यह जाइज़ नहीं है। और यदि वाहब ने देने के लिए दो व्यक्तियों को वकील बनाया और उनमें से एक ने दे दिया, तो जाइज़ है। इसी प्रकार, यदि वकील ने दूसरे को देने के लिए वकील नियुक्त किया, तो वह भी जाइज़ है। और यदि मौहूब लहू के वकील ने दूसरे को कब्ज़ा करने के लिए वकील नियुक्त किया, तो यह जाइज़ नहीं है, लेकिन यदि मुवक्किल ने उससे कह दिया था कि "जो कुछ तुम करोगे वह मान्य है", तो उसके लिए दूसरे को वकील नियुक्त करना जाइज़ है। यदि किसी व्यक्ति को इस उद्देश्य के लिए वकील बनाया गया कि वह यह कपड़ा फ़लां व्यक्ति को मुआवज़ा (अवाज़) लेकर उपहार में दे दे और उससे मुआवज़ा वसूल कर ले, तो वकील ने ऐसा ही किया लेकिन मुआवज़ा उसकी कीमत से कम है, तो इमाम-ए-आज़म के निकट यह जाइज़ है और साहिबैन के निकट जाइज़ नहीं है, सिवाय इसके कि जब मुआवज़ा उसके बराबर हो या इतना कम हो कि लोग इतनी कमी बर्दाश्त कर लेते हैं, तब जाइज़ है। यदि वकील से कहा कि "मेरे पक्ष से अपने धन में से मुआवज़ा इस शर्त पर दे दो कि मैं इसका ज़ामिन (ज़मानतदार) हूँ" और वकील ने दे दिया, तो जाइज़

है, और वकील उससे उसका मिस्ली (समान वस्तु) ले लेगा यदि मुआवज़ा मिस्ली था, या उसकी कीमत ले लेगा यदि मिस्ली नहीं था। और यदि मुआवज़ा देने का आदेश दिया कि अपने धन से दे दे और स्वयं ज़ामिन होने की शर्त नहीं की, तो वकील मुआवज़ा देने के बाद उससे कुछ नहीं ले सकता; यह 'मबसूत' में है। वाहब को अधिकार है कि उपहार वापस लेने के लिए वकील नियुक्त करे। यदि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति को एक गुलाम या घर उपहार में दिया, फिर दोनों ने एक व्यक्ति को उसे देने के लिए वकील बनाया, तो जाइज़ है। इसी प्रकार यदि दो व्यक्तियों को वकील बनाया या प्रत्येक ने एक व्यक्ति को अलग-अलग वकील बनाया, तो वह भी जाइज़ है। अतः यदि दोनों वकीलों में से एक ने मौहूब लहू को दे दिया या उसने स्वयं कब्ज़ा कर लिया, तो जाइज़ है; यह 'हावी' ^१ में लिखा है। मौहूब लहू ने मुआवज़ा देने के लिए वकील बनाया और मुआवज़े को निर्धारित नहीं किया, अतः वकील ने मुआवज़ा नहीं दिया, तो यह जाइज़ नहीं है। और यदि कहा कि "मेरी तरफ से अपने माल में से जो चाहो मुआवज़ा दे दो", तो यह जाइज़ है क्योंकि जब उसकी राय पर छोड़ दिया, तो वह जितना भी मुआवज़ा देगा, मुवक्किल यह नहीं कह सकता कि इतनी कमी मुराद (उद्देश्य) नहीं थी; यह 'मुहीत-ए-सरख़सी' में है। यदि दो व्यक्तियों को उपहार वापस लेने के लिए वकील बनाया गया, तो उनमें से एक दूसरे के बिना अकेला कार्य नहीं कर सकता; यह 'मबसूत' में है।

---

^१ अर्थात् वकीलों के दिए बिना ही।

...لی تو سلم باطل ہو جائے گی اور اگر موکل نے کپڑا یہودی بیان کر دیا تو جنس بیان کرنے کی وجہ سے توکیل جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔ بیع سلم کے وکیل کو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک اقالہ کا اختیار ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

فصل: ہبہ کے واسطے وکیل کرنے کے بیان میں

ہبہ کرنے والے کو اختیار ہے کہ سپرد کرنے کے واسطے وکیل کرے اور موہوب لہ یعنی جس کو ہبہ کیا گیا ہے اس کو اختیار ہے کہ قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کرے اور یہی حکم صدقہ میں ہے واہب کے وکیل کو ہبہ سے رجوع کرنے کا اختیار نہیں ہے اسی طرح اگر وکیل نے بحکم موکل ہبہ کیا ہو تو بھی رجوع نہیں کر سکتا ہے اور اگر ہبہ کرنے والے نے ہبہ سے رجوع کرنا چاہا درحالیکہ وہ شے موہوب لہ کے وکیل کے ہاتھ میں ہے تو رجوع نہیں کر سکتا ہے اور یہ وکیل اس کا مخاصم نہیں ہو سکتا ہے یہ حاوی میں ہے اگر ایک ذمی نے دوسرے کو شراب یا سور ہبہ کی اور موہوب لہ نے اس پر قبضہ کرنے کے واسطے کسی مسلمان کو وکیل کیا یا واہب نے موہوب لہ کو دینے کے واسطے کسی مسلمان کو وکیل کیا تو جائز ہے اگر موہوب لہ نے ہبہ پر قبضہ کرنے کے واسطے دو شخصوں کو وکیل کیا اور ایک نے قبضہ کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر واہب نے دینے کے واسطے دونوں کو وکیل کیا اور ایک نے دے دیا تو جائز ہے وعلی ہٰذا اگر وکیل نے دوسرے کو دینے کے واسطے وکیل کیا تو بھی جائز ہے اور اگر موہوب لہ کے وکیل نے دوسرے کو قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا تو جائز نہیں ہے لیکن اگر موکل نے اس سے کہہ دیا تھا کہ جو کچھ تو کرے وہ روا ہے تو اس کو دوسرے کو وکیل کرنا جائز ہے اگر ایک شخص

کو اس واسطے وکیل کیا کہ یہ کپڑا فلاں شخص کو عوض لے کر ہبہ کر دے اور عوض اس سے وصول کر لے پس وکیل نے ایسا ہی کیا مگر عوض اس سے قیمت میں کم ہے تو امام اعظمؒ کے نزدیک یہ جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز نہیں ہے مگر جبکہ عوض اس کے برابر یا اس قدر کم ہو کہ لوگ اتنی کمی برداشت کر لیا کرتے ہیں تو جائز ہے اگر وکیل سے کہا کہ اپنے مال میں سے میری طرف سے عوض اس شرط پر دے دے کہ میں اس کا ضامن ہوں اور وکیل نے دے دیا تو جائز ہے اور وکیل اس سے اس کے مثل لے لے گا اگر عوض مثلی تھا یا اس کی قیمت لے لے گا اگر مثلی نہیں تھا اور اگر عوض دینے کا حکم دیا کہ عوض اپنے مال سے دے دے اور اپنے ضامن ہونے کی شرط نہ کی تو وکیل بعد عوض دینے کے اس سے کچھ نہیں لے سکتا ہے یہ مبسوط میں ہے واہب کو اختیار ہے کہ ہبہ سے رجوع کرنے کے واسطے وکیل مقرر کرے اگر دو شخصوں نے ایک شخص کو ایک غلام یا گھر ہبہ کیا پھر دونوں نے ایک شخص کو دے دینے کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر دو شخصوں کو وکیل کیا یا ہر ایک نے ایک شخص کو علیحدہ وکیل کیا تو بھی جائز ہے پس اگر دونوں وکیلوں میں سے ایک نے موہوب لہ کو دے دیا یا خود اس نے قبضہ کر لیا تو جائز ہے یہ حاوی ۱ میں لکھا ہے موہوب لہ نے عوض دینے کے واسطے وکیل کیا اور عوض کو متعین نہ کیا پس نہ وکیل نے عوض دیا تو جائز نہیں ہے اور اگر کہا کہ اپنے مال سے میری طرف سے جو چاہے عوض دے دے تو جائز ہے کیونکہ جب اس کی رائے پر چھوڑا تو جس قدر عوض دے گا اس کی نسبت موکل یہ نہیں کہہ سکتا ہے کہ اس قدر زیری مراد نہ تھی یہ محیط سرخسی میں ہے اگر دو شخصوں کو ہبہ سے رجوع کرنے کے واسطے وکیل کیا تو ایک بدوں دوسرے کے متفرد نہیں ہو سکتا ہے یہ مبسوط میں ہے۔

---

۱ یعنی بدوں وکیلوں کے دے دینے کے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 411 | Kitab al-Wikalat (Book of Agency)

Chapter 4: Regarding Agency (Wikalat) for Leasing (Ijarah) and Similar Matters It contains three sections.

Section One: Regarding Agency for Giving on Lease, Taking on Lease, Farming, and Sharecropping Transactions

An agent (Wakil) appointed to lease out a house shall be considered a litigant (Mukhasim) in establishing the lease, collecting the rent, and withholding the house due to unpaid rent, as these are among the rights pertaining to the contract. If the agent for the lease forgives the rent for the lessee, then if the rent is a specific asset (Maal-e-Mu'ayyan), the forgiveness is not valid. If the rent is a debt (Dayn), and it is forgiven after it has become due—for example, the term has expired or advance payment was a condition—it is permissible according to Imam Azam and Imam Muhammad, but the agent must indemnify (Daman) the principal (Muwakkil) for the equivalent amount. If it was forgiven before it became due, it is stated in Zahir al-Riwayah that it is permissible according to Imam Azam and Imam Muhammad; this is mentioned in *Al-Muheet*. A person appointed as an agent to manage, lease out, and collect rent for a house does not have the authority to construct or repair buildings. He shall not be considered an agent for legal disputes (Khusumat). However, if someone demolishes a part of the house, he can be a litigant in that matter because that person destroyed something in his possession. Similarly, if he leased it to someone who then denied the lease, he shall be considered a litigant to establish the lease. He is not permitted to appoint another person as an agent to give the lease. But if the agent appoints someone who is not under his care to collect the rent, it is permissible, and the lessee is discharged from liability. The agent who gave the lease remains the guarantor (Zaamin) for the rent because it was his agent who collected it; this is recorded in *Al-Hawi*. The agent for Ijarah has the authority to lease in exchange for goods, a maidservant, or a slave. If he is appointed to lease land containing houses and buildings, and the principal did not specify details, he has the authority to lease the land together with the houses. The same rule applies if there is a watermill on it. If he was appointed to lease land for Dirhams and he leased it for Dinars or for half-sharecropping (Bata'i), it is not permissible. Similarly, if he was instructed to lease it without mentioning the compensation, and the agent leased it for half-sharecropping, it is not permissible. Likewise, if he was instructed to lease for half-sharecropping and he leased it for Dirhams or Dinars, it is also not permissible.

If it was leased for more Dirhams than specified by the principal, it is permissible.☆

If the land was leased in exchange for wheat or barley—things produced from the land—it is mentioned in this chapter that it is not permissible. However, in the chapter on Sharecropping (Muzara'at), it is written that it is permissible provided the amount of wheat for the lease is equivalent to half of what the land produces; as mentioned in *Al-Zakheerah*. An agent for taking a lease can take it in exchange for Dirhams, Dinars, or items measured by volume (Kayli) or weight (Wazni), provided they are non-specific. He cannot take a lease in exchange for specific goods or specific items measured by volume or weight; this is written in *Al-Muheet*. If it was leased for more Dirhams than specified by the principal, it is permissible.

1. The term 'Mu'amalah' means giving to the principal on a sharecropping basis, just as 'Muzara'at' refers to giving agricultural land on sharecropping.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ४११ | किताबुल वकालत

अध्याय ४: इजारा (किराया/पट्टा) आदि की वकालत के बयान में इसमें तीन अध्याय हैं।

पहला परिच्छेद: इजारा देने, इजारा लेने, खेती और बटाई के मामले की वकालत के बयान में

घर को किराए (इजारा) पर देने वाला वकील, इजारा साबित करने, किराया वसूल करने और किराए के कारण घर को रोकने के मामले में प्रतिवादी (मुखासिम) माना जाएगा, क्योंकि यह अनुबंध (अक़द) के उसके अधिकारों में से है। यदि इजारा के वकील ने किराएदार का किराया माफ कर दिया, तो यदि किराया निश्चित वस्तु (माल-ए-मुअय्यन) के रूप में है, तो माफ करना सही नहीं है। लेकिन यदि किराया ऋण (दैन) के रूप में है और देय होने के बाद माफ किया गया (जैसे समय बीत गया या अग्रिम भुगतान की शर्त थी), तो इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार यह जायज़ है, और उसे मुवक्किल (स्वामी) को उसके बराबर हर्जाना (ज़मान) देना होगा। यदि देय होने से पहले माफ कर दिया, तो ज़ाहिर-उर-रवायत में उल्लेख है कि इमाम आज़म और इमाम मुहम्मद के अनुसार यह जायज़ है, जैसा कि 'मुहीत' में है। जो व्यक्ति घर की व्यवस्था करने, किराए पर देने और किराया वसूलने के लिए वकील नियुक्त किया गया है, उसे कोई निर्माण करने या मरम्मत कराने का अधिकार नहीं है, और उसे कानूनी विवाद (ख़ुसूमत) के लिए वकील नहीं माना जाएगा। लेकिन यदि कोई घर का कोई हिस्सा गिरा दे, तो वह उस मामले में प्रतिवादी बन सकता है क्योंकि उसने उसके कब्जे की चीज़ को नष्ट किया है। इसी तरह, यदि उसने किसी को किराए पर दिया और उसने इनकार कर दिया, तो इजारा साबित करने के लिए वह प्रतिवादी माना जाएगा। उसे किराए के लिए किसी और को वकील नियुक्त करने का अधिकार नहीं है। हालांकि, यदि वकील ने किसी ऐसे व्यक्ति को किराया वसूलने के लिए वकील बनाया जो उसके आश्रितों में नहीं है, तो यह जायज़ है और किराएदार अपनी ज़िम्मेदारी से मुक्त हो जाएगा। जिस वकील ने किराए पर दिया है, वही किराए का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा क्योंकि उसके वकील ने उसे प्राप्त किया है, जैसा कि 'हावी' में लिखा है। इजारा के वकील को अधिकार है कि वह सामान या दासी/गुलाम के बदले में किराए पर दे दे। यदि ऐसी भूमि को किराए पर देने के लिए वकील बनाया गया जिसमें घर और इमारतें हैं और मुवक्किल ने उनका विवरण नहीं दिया, तो वकील को अधिकार है कि वह भूमि को घरों के साथ किराए पर दे दे। यदि उसमें पनचक्की है, तो भी यही नियम है। यदि भूमि को दिरहमों के बदले किराए पर देने के लिए वकील नियुक्त किया गया और उसने दीनारों के बदले किराए पर दी या आधी बटाई पर खेती के लिए दी, तो यह जायज़ नहीं है। इसी तरह, यदि किराया देने का आदेश दिया गया और प्रतिफल (इवज़) का उल्लेख नहीं

किया गया, और वकील ने आधी बटाई पर खेती के लिए दी, तो भी यह जायज़ नहीं है। इसी प्रकार, यदि आधी बटाई पर देने का आदेश था और वकील ने दिरहम या दीनारों के बदले किराए पर दी, तो भी जायज़ नहीं है।

यदि मुवक्किल द्वारा बताए गए दिरहम से अधिक पर किराए पर दिया, तो यह जायज़ है।☆

यदि गेहूं या जौ जैसी चीज़ों के बदले में किराए पर दी जो ज़मीन से पैदा होती हैं, तो इस अध्याय में उल्लेख है कि यह जायज़ नहीं है। लेकिन 'बाबे मुज़ारअत' (बटाई के अध्याय) में लिखा है कि यह जायज़ है, बशर्ते कि किराए पर दिया गया गेहूं उस ज़मीन से पैदा होने वाली उपज के आधे के बराबर हो, जैसा कि 'ज़खीरा' में है। इजारा लेने वाला वकील दिरहम, दीनार, मापी जाने वाली (कीली) या तौली जाने वाली (वज़नी) चीज़ों के बदले इजारा ले सकता है, बशर्ते वे अनिर्धारित हों। वह विशिष्ट सामान या विशिष्ट मापी/तौली जाने वाली चीज़ों के साथ इजारा नहीं ले सकता, जैसा कि 'मुहीत' में लिखा है। और यदि मुवक्किल द्वारा बताए गए दिरहम से अधिक पर इजारा दिया, तो जायज़ है।

१ वचन 'मामला' का अर्थ मुवक्किल को बटाई पर देना है, जैसे मुज़ारअत में खेती को बटाई पर देना।

باب: ۴ اجارہ وغیرہ کی وکالت کے بیان میں اس میں تین فصلیں ہیں

فصل اول: اجارہ دینے اور اجارہ لینے اور کھیتی اور معاملہ بٹائی کی وکالت کے بیان میں

گھر کو اجارہ پر دینے کا وکیل اجارہ کے ثابت کرنے اور کرایہ وصول کرنے اور گھر کو بہ سبب کرایہ کے روک لینے میں مخاصم قرار پائے گا کیونکہ یہ اس کے حقوق عقد سے ہے اگر وکیل اجارہ نے اجارہ لینے والے کو کرایہ معاف کر دیا پس اگر کرایہ مال معین ہو تو بری کرنا صحیح نہیں ہے اور اگر مال دین ہوں پس اگر بعد مال واجب ہو جانے کے بری کیا مثلاً مدت گزر گئی یا تعجیل شرط تھی تو امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے اور اس کے مثل موکل کو ضمان دے اور اگر واجب ہو جانے سے پہلے معاف کر دیا تو ظاہر الروایت میں مذکور ہے کہ امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک جائز ہے یہ محیط میں ہے جو شخص گھر کے قیام واجارہ پر دینے اور کرایہ وصول کرنے کے واسطے وکیل مقرر ہوا ہے اس کو کچھ عمارت بنانے یا اس میں مرمت کا اختیار نہیں ہے اور اس کی خصومت کے واسطے وکیل نہ شمار ہو گا اور اگر اس میں سے کسی نے کوئی بیت گرا دیا تو اس کے باب میں مخاصم ہو سکتا ہے کیونکہ اس کے قبضہ کی چیز اس نے تلف کی اسی طرح اگر کسی کو اس نے کرایہ دیا اور اس نے انکار کیا تو اس پر اجارہ ثابت کرنے کے واسطے مخاصم قرار پائے گا اور کرایہ دینے کے واسطے دوسرے کو وکیل کرنا اس کو جائز نہیں ہے اور وکیل نے اگر ایسے شخص کو جو اس کی پرورش میں نہیں ہے کرایہ وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے اور کرایہ پر لینے والا بری ہو جائے گا اور جس وکیل نے کرایہ پر دیا ہے وہی کرایہ کا ضامن ہو گا کیونکہ اسی کے وکیل نے وصول کیا ہے یہ حاوی

میں لکھا ہے اجارہ کے وکیل کو اختیار ہے کہ اسباب یا لونڈی غلام کے عوض کرایہ پر دے دے اگر ایسی زمین کرایہ دینے کے واسطے وکیل کیا گیا کہ جس میں بیوت اور عمارات ہیں اور موکل نے ان کی تفصیل نہ بیان کی تو اس کو اختیار ہے کہ زمین کو مع بیوت کے کرایہ پر دے دے اسی طرح اگر اس میں پن چکی ہو تو بھی یہی حکم ہے اگر زمین کو درہموں پر کرایہ دینے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے دیناروں کے عوض کرایہ پر دی یا آدھے کی بٹائی پر کھیتی کے واسطے دے دی تو جائز نہیں ہے اسی طرح اگر کرایہ دینے کے واسطے حکم کیا اور عوض ذکر نہ کیا اور وکیل نے آدھی بٹائی پر کھیتی کے واسطے دے دی تو بھی جائز نہیں ہے اسی طرح اگر آدھے کی بٹائی پر دینے کے واسطے حکم کیا اور وکیل نے درہم یا دیناروں کے عوض کرایہ پر دے دی تو بھی جائز نہیں ہے۔

اگر موکل کے بیان درہم سے زیادہ درہم پر اجارہ دیا تو جائز ہے☆

اگر گیہوں یا جو ایسی چیزوں کے عوض جو زمین سے پیدا ہوتی ہیں کرایہ پر دی تو اس باب میں مذکور ہے کہ جائز نہیں ہے اور باب مزارعت میں لکھا ہے کہ جائز ہے بشرطیکہ جس قدر گیہوں پر اجارہ دیا ہے وہ اس نصف کے برابر ہوں جو اس زمین سے پیدا ہوتے ہیں کذا فی الذخیرہ۔ اجارہ لینے کا وکیل درہم و دینار و کیلی و وزنی کے عوض اجارہ لے سکتا ہے بشرطیکہ غیر معین ہو اور اسباب معین یا کیلی و وزنی معین کے ساتھ اجارہ نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر موکل کے بیان درہم سے زیادہ درہم پر اجارہ دیا تو جائز ہے اسی

۱ قولہ معاملہ یعنی موکل کو بٹائی پر دینا جیسے مزارعت کھیتی کو بٹائی پر دینا۔

Fatawa-e-Alamgiri - Volume 5 | 412 | Kitab al-Wikalat (Book of Agency)

Similarly, if an agent (wakil) is appointed to take something on lease (ijarah) for a known period at a certain amount of dirhams, and he takes it for less, it is still permissible; this is stated in 'Al-Mabsut'. If someone is made an agent to take a lease for one year and he takes it for two years, the first year belongs to the principal (muwakkil) and the second year belongs to the agent. If part of the house collapses before or after the agent takes possession, and the principal says "I do not like this," then the responsibility for the house will not fall on the principal but on the agent; this is written in 'Al-Hawi'. If a person is appointed as an agent to lease a specific piece of land, and after the agent takes the lease, the principal buys it from its owner without knowing about the lease, and later finds out, he cannot return it, and the lease remains with him. A person was ordered to rent a pony for ten dirhams to Kufa; he rented it for fifteen dirhams, brought it to the principal, and said, "I have rented it for ten dirhams." The principal rode it. No rent will be obligatory upon the principal, and the rent to the owner of the pony will be the responsibility of the agent. A person was ordered to rent out my donkey for ten dirhams; he rented it out for fifteen dirhams. This lease is invalid (fasid). If he has received the dirhams, he should give five dirhams as charity; this is in 'Al-Khulasa'. A person was appointed as an agent to rent a house for me for one year for one hundred dirhams. The agent took the house on rent, took possession, and refused to give it to the principal until he collected the rent; he won't give it. If the lease is absolute (mutlaq), he does not have this right. So, if the agent withheld it until a year passed, the rent will be obligatory upon the agent according to the contract, and then the agent will collect it from the principal. Similarly, if the rent is for a period of one year, then this case and the first case are identical. This issue is mentioned similarly in some narrations. In some narrations, it is stated that the agent, by way of 'istihsan' (juridistic preference), cannot take rent from the principal, and Qazi Imam Jamaluddin said this is the correct view. Similarly, if the principal took possession from the agent, then the agent forcefully took the house back from him until a year passed, the lessor has the right to demand rent from the agent, and then the agent will take it from the principal. If the house is destroyed during the agent's residence, he is not liable (dhaman). And if the agent prevented the principal from taking the house, and then a stranger came and usurped the house from the agent, and the agent could not give it to the principal until a year passed, the rent is dropped from both the agent and the principal.

If the agent for leasing out (ijarah) gave it to the father or son of the principal, it is permissible like a sale. ☆

If the agent had stipulated the condition of fulfillment of the wages, it is valid for him and the principal. So, if the agent gained possession of the house, whether he paid the rent or not, he has the right not to hand over the house to the principal until he receives the full wage. Thus, if he withheld and prevented it until a year passed and the house remained in the agent's possession, the rent will be obligatory upon the agent, and in this case, the agent cannot take it from the principal. If the principal did not demand the house until a year passed, the rent will be obligatory upon the agent, and he will take it from the principal. If half a year passed and then the principal demanded it, and the agent withheld it until the year was complete, all the rent became obligatory upon the agent, and the agent will take the rent for the half-year—meaning the portion that passed without demand—from the principal. This is in 'Al-Dhakhira'. The agent for taking a lease has the choice to demand from the principal to pay him the rent before he pays it himself; this is written in 'Al-Hawi'. The agent for leasing out has the right to lease it out even with a clear loss, and this is according to Imam al-A'zam. If the agent for leasing out gave it to the father or son of the principal, it is permissible like a sale. If he leased it to his own father or son or a person whose testimony is not acceptable in his favor, then according to Imam al-A'zam it is not permissible. In an invalid lease (ijarah fasid), the agent will not be liable (zamin), and the 'ajr-al-mithl' (customary rent) must be paid to the lessee. From an agent of a long-term lease (ijarah tawila), the lease property will be demanded at the time of the cancellation of the lease.

---

1. His statement: "Some rent," meaning even ten dirhams will not be obligatory because he is considered a usurper (ghasib) without a contract.

इसी तरह अगर कोई वकील नियुक्त किया गया कि इस निश्चित अवधि तक इतने दिरहम पर किराए (इजारा) पर ले और उसने कम पर लिया तो भी यह जायज़ है, जैसा कि 'मबसूत' में है। अगर एक वर्ष के लिए किराया लेने का वकील बना और उसने दो वर्षों के लिए लिया, तो पहले साल का किराया मुवक्किल (मुख्य पक्ष) का और दूसरे साल का वकील का होगा। और अगर वकील के अधिकार से पहले या बाद में मकान का कुछ हिस्सा गिर गया, फिर मुवक्किल ने कहा कि यह मुझे पसंद नहीं है, तो मकान की ज़िम्मेदारी मुवक्किल पर नहीं बल्कि वकील पर होगी, यह 'हावी' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति को विशेष भूमि किराए पर लेने का वकील बनाया गया, फिर मुवक्किल ने वकील के किराया लेने के बाद उस भूमि को उसके मालिक से खरीद लिया और उसे किराए के बारे में पता नहीं था, बाद में पता चला तो वह उसे वापस नहीं कर सकता, और किराया मुवक्किल के पास ही रहेगा। एक व्यक्ति को आदेश दिया गया कि मेरे लिए एक टट्टू(घोड़ा) दस दिरहम में कूफ़ा तक किराए पर ले ले, उसने पंद्रह दिरहम में किराया किया और मुवक्किल के पास लाया और कहा कि मैंने दस दिरहम में किराया किया है। मुवक्किल उस पर सवार हो गया, तो मुवक्किल पर कोई किराया वाजिब नहीं होगा और टट्टू वाले का किराया वकील पर होगा। एक व्यक्ति को आदेश दिया गया कि मेरा गधा दस दिरहम में किराए पर दे दे, उसने पंद्रह दिरहम में दे दिया, तो यह इजारा (किराया अनुबंध) फ़ासिद (अमान्य) है, और अगर दिरहम ले लिए हैं, तो पांच दिरहम सदका कर दे, यह 'खुलासा' में है। एक व्यक्ति को वकील बनाया गया कि मेरे लिए एक मकान साल भर तक के वास्ते सौ दिरहम में किराए पर ले। वकील ने किराया लेकर घर पर अधिकार कर लिया और मुवक्किल को देने से इनकार कर दिया, तो जब तक वह किराया वसूल न कर ले, नहीं देगा। यदि इजारा मुतलक़ (निरपेक्ष) हो तो उसे यह अधिकार नहीं है। फिर यदि वकील ने उसे इतना रोका कि साल बीत गया, तो अनुबंध के अनुसार किराया वकील पर वाजिब होगा और फिर वकील इसे मुवक्किल से वसूलेगा। इसी तरह अगर किराया एक साल की अवधि के लिए हो, तब भी यह स्थिति और पहली स्थिति समान है। यह मसला कुछ रिवायतों में ऐसा ही वर्णित है। कुछ रिवायतों में आया है कि वकील इस्तिहसानान (न्यायसंगत रूप से) मुवक्किल से किराया नहीं ले सकता, और क़ाज़ी इमाम जमालुद्दीन ने कहा कि यही सही है। इसी प्रकार अगर मुवक्किल ने वकील से घर का अधिकार ले लिया, फिर वकील ने उस पर ज़बरदस्ती करके घर को उसके अधिकार से निकाल लिया और एक साल बीत गया, तो किराया देने वाले को वकील से किराए की मांग करने का अधिकार है, फिर वकील मुवक्किल से लेगा। और

अगर वकील के रहने के दौरान घर ढह गया, तो उस पर कोई जुर्माना (ज़मान) नहीं है। और अगर वकील ने मुवक्किल को घर देने से रोका, फिर कोई अजनबी आया और उसने वकील से वह घर छीन लिया और वकील मुवक्किल को घर नहीं दे सका और साल बीत गया, तो किराया वकील और मुवक्किल दोनों से समाप्त हो गया।

किराया देने के वकील ने अगर मुवक्किल के पिता या पुत्र को किराया पर दिया तो यह बिक्री की तरह जायज़ है ☆

यदि वकील ने पारिश्रमिक के भुगतान की शर्त रखी थी, तो यह उस पर और मुवक्किल पर सही हो गई। अतः यदि वकील को घर का अधिकार मिल गया और उसने किराया दिया हो या न दिया हो, उसे अधिकार है कि जब तक पूरी मजदूरी न मिल जाए, घर मुवक्किल के सुपुर्द न करे। अतः यदि उसने रोका और एक साल बीत गया और घर वकील के ही अधिकार में रहा, तो किराया वकील पर वाजिब होगा और इस स्थिति में वकील मुवक्किल से नहीं ले सकता। और अगर मुवक्किल ने घर की मांग नहीं की और साल बीत गया, तो किराया वकील पर वाजिब होगा और वह मुवक्किल से ले लेगा। और अगर आधा साल बीत गया और फिर मुवक्किल ने मांग की और वकील ने रोका यहाँ तक कि साल पूरा हो गया, तो सारा किराया वकील पर वाजिब हुआ, और वकील आधे साल का किराया, यानी जितना समय बिना मांग के बीता, मुवक्किल से ले लेगा। यह 'ज़खीरा' में है। किराया लेने वाले वकील को अधिकार है कि वह स्वयं भुगतान करने से पहले मुवक्किल से मांग करे कि किराया मुझे भुगतान कर दे, यह 'हावी' में लिखा है। किराया देने वाले वकील को अधिकार है कि वह स्पष्ट नुकसान के साथ भी किराए पर दे दे, और यह इमाम-ए-आज़म के निकट है। किराया देने के वकील ने अगर मुवक्किल के पिता या पुत्र को किराए पर दिया तो बिक्री की तरह जायज़ है। और अगर अपने पिता या पुत्र या ऐसे व्यक्ति को दिया जिसकी गवाही उसके पक्ष में स्वीकार्य नहीं है, तो इमाम-ए-आज़म के निकट यह जायज़ नहीं है। और फ़ासिद इजारा (अमान्य किराया अनुबंध) में वकील उत्तरदायी (ज़ामिन) नहीं होगा और किराएदार को अजर-उल-मिसल (बाजार किराया) देना होगा। लंबी अवधि के इजारा के वकील से किराए का पैसा इजारा रद्द होने के समय मांगा जाएगा।

---

1. उसका कथन: "कुछ किराया", अर्थात् दस दिरहम भी वाजिब नहीं होंगे क्योंकि वह अनुबंध के बिना गसब करने वाला (अवैध कब्जा करने वाला) करार पाया गया है।

طرح اگر وکیل مقرر ہوا کہ اس مدت معلومہ تک اس قدر دراہم پر اجارہ لے اور اس نے کم پر اجارہ لیا تو بھی جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اگر برس روز کے واسطے کرایہ لینے کا وکیل ہوا اور اس نے دو برس کے واسطے کرایہ لیا تو پہلا سال موکل کا اور دوسرا سال وکیل کا ہوگا اور اگر وکیل کے قبضہ سے پہلے یا بعد کسی قدر مکان گر گیا پھر موکل نے کہا کہ یہ مجھے پسند نہیں ہے تو مکان موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگا بلکہ وکیل کے ذمہ پڑے گا یہ حاوی میں لکھا ہے کسی شخص کو خاص زمین کے اجارہ لینے کا وکیل کیا پھر موکل نے وکیل کے اجارہ لینے کے بعد اس کے مالک سے خرید لی اور اس کو اجارہ کا حال نہیں معلوم ہے پھر معلوم ہوا تو واپس نہیں کر سکتا ہے اور کرایہ پر اس کے پاس رہے گی ایک شخص کو حکم کیا کہ میرے واسطے ایک ٹٹو دس درہم کو کوفہ تک کرایہ کر دے اس نے پندرہ درہم کو کرایہ کیا اور موکل کے پاس لایا اور کہا کہ میں نے دس درہم کو کرایہ کیا ہے وہ سوار ہو گیا تو موکل پر کچھ کرایہ نہیں واجب ہوگا اور ٹٹو والے کا کرایہ وکیل پر ہو گا ایک شخص کو حکم کیا کہ میرا گدھا دس درہم کو کرایہ کو دے دیئے اس نے پندرہ درہم میں دے دیا تو اجارہ فاسد ہے اور اگر درہم لے لئے ہیں تو پانچ درہم صدقہ کر دے یہ خلاصہ میں ہے ایک شخص کو وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک مکان سال بھر تک کے واسطے سودرہم میں کرایہ پر لے اور وکیل نے کرایہ لے کر قبضہ کر لیا اور موکل کو دینے سے انکار کیا تو جب تک کرایہ نہ وصول کرے نہ دے گا پس اگر اجارہ مطلقاً ہو تو اس کو یہ اختیار نہیں ہے پس اگر وکیل نے یہاں تک روکا کہ سال گزر گیا تو بحکم عقد کرایہ وکیل پر لازم ہوگا پھر وکیل موکل سے لے گا اسی طرح اگر کرایہ بود عدہ ایک سال کے ہو تو بھی یہ صورت اور پہلی صورت یکساں ہے ایسا ہی یہ مسئلہ بعض روایات میں مذکور ہے اور بعض

روایتوں میں آیا ہے کہ وکیل استحساناً موکل سے کرایہ نہیں لے سکتا ہے اور قاضی امام جمال الدین نے فرمایا کہ یہی صحیح ہے اسی طرح اگر موکل نے وکیل سے لے کر قبضہ کیا پھر وکیل نے اس پر زبردستی کر کے گھر اس کے قبضہ سے نکال لیا یہاں تک کہ سال گزر گیا تو کرایہ پر دینے والے کو وکیل سے کرایہ کے مطالبہ کا اختیار ہے پھر وکیل موکل سے لے گا اور اگر وکیل کی سکونت میں مکان منہدم ہو گیا تو اس پر ضمان نہیں ہے اور اگر وکیل نے گھر موکل کو دینے سے روکا پھر ایک اجنبی آیا اور اس نے وکیل کے پاس سے وہ گھر غصب کر لیا اور وکیل موکل کو نہ دے سکا یہاں تک کہ سال گزر گیا تو کرایہ وکیل اور موکل دونوں سے ساقط ہو گیا۔

اجارہ دینے کے وکیل نے اگر موکل کے باپ یا بیٹے کو اجارہ دیا تو مثل بیع کے جائز ہے ☆

اگر وکیل نے اجرت کی تعمیل کی شرط کر لی تھی تو اس پر اور موکل پر صحیح ہوگئی پس اگر وکیل نے گھر پر قبضہ پایا اور کرایہ خواہ دیا نہ دیا تو اس کو اختیار ہے کہ جب تک پوری اجرت نہ لے گھر کو موکل کے سپرد نہ کرے پس اگر منع کیا اور روکا یہاں تک کہ سال گزر گیا اور گھر وکیل کے قبضہ میں ہے تو کرایہ وکیل پر واجب ہوگا اور اس صورت میں وکیل موکل سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر موکل نے گھر طلب نہ کیا یہاں تک کہ سال گزر گیا تو کرایہ وکیل پر واجب ہوگا اور وہ موکل سے لے لے گا اور اگر آدھا سال گزر گیا پھر موکل نے طلب کیا اور وکیل نے روکا یہاں تک کہ سال پورا ہو گیا تو سب کرایہ وکیل پر واجب ہوا اور وکیل آدھے سال کا کرایہ یعنی جس قدر حصہ عدم طلب میں گزرا ہے وہ موکل سے لے لے گا یہ ذخیرہ میں ہے اجارہ لینے کے وکیل کو اختیار ہے کہ خود ادا کر دینے سے پہلے موکل سے مواخذہ کرے کہ کرایہ مجھے ادا کر دے یہ حاوی میں لکھا ہے اجارہ دینے کے وکیل کو اختیار ہے کہ کھلے خسارہ کے ساتھ کرایہ پر دے دے اور یہ امام اعظم کے نزدیک ہے اجارہ دینے کے وکیل نے اگر موکل کے باپ یا بیٹے کو اجارہ دیا تو مثل بیع کے جائز ہے اور اگر اپنے باپ یا بیٹے یا ایسے شخص کو

جس کی گواہی اس کے حق میں مقبول نہیں ہے اجارہ پر دیا تو امام اعظم کے نزدیک جائز نہیں ہے اور اجارہ فاسد میں وکیل ضامن نہ ہوگا اور اجر المثل مستاجر کو دینا پڑے گا اجارہ طویلہ کے وکیل سے اجارہ کا مال فسخ اجارہ کے وقت طلب کیا جائے گا

ا قولہ کچھ کرایہ یعنی دس درہم بھی واجب نہ ہوں گے کیونکہ وہ بدوں عقد کے غاصب قرار پایا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 414 | Book of Agency (Kitab al-Wakala)

If a delay is granted for the agent's (wakil) commission or it is waived, it is valid, and the agent has the right to collect it from the principal (muwakkil); this is mentioned in 'Khulasa'. If a piece of land is shared among several people and one of them appoints an agent to lease out his portion, and the agent leases it to all the partners, it is permissible. However, if he leases it to only one partner, it is not permissible according to Imam Abu Hanifa (Imam-e-Azam), but it is permissible according to the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad); this is in 'Hawi'. If he leases it to a stranger, it is not permissible according to Imam-e-Azam but permissible according to the Sahibayn; this is in 'Mabsut'. If the agent for leasing terminates the lease with the tenant (mustajir) before realizing all the benefits, the termination is valid whether the rent is a debt or a specific commodity. But if the agent has already collected the rent, the termination is not valid because upon collection, it became the principal's property through the agent, and the principal's possession was established. If the rent is a specific item and it is before collection, the principal's ownership is not established by the mere contract; this is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If the tenant's agent terminates the lease with the landowner while the land is still in the lessor's possession, it is valid. However, if he has handed it over to the principal or the agent, it will not be permissible by 'Istihsan' (juridical preference); this is in 'Khulasa'. If the agent for leasing land for cultivation gives the land to someone who sows grains like wheat etc., it is permissible. But if he gives it to someone who plants trees, it is not permissible. If the agent was appointed to give the land to someone who would plant date palms, but he gave it to someone who plants other types of trees, or vice versa, it is not permissible; this is in 'Muheet'. If someone appoints an agent to give his land on a sharecropping basis (batayi), and the agent gives it at such a loss that cannot be estimated, it is not permissible. Whatever is produced will be divided between the farmer and the agent according to their terms, and the landowner will receive nothing. According to the Sahibayn, the landowner can claim the loss of the land from either of them, while Imam-e-Azam's view is contrary to this. If no loss occurs from the cultivation, Imam Muhammad has not stated it explicitly. The masters (masha'ikh) of the 'Jami' stated that sharecropping (muzar'at) is permissible and the produce will be divided between the agent and the farmer, with the principal receiving nothing. If the loss is within a predictable range, it is permissible, and the produce will be divided between the principal and the farmer according to the terms, and it is permissible for the agent to take the principal's

share into his possession. If the seeds belonged to the landowner and the agent gave the land at a bearable loss, then according to the narration of muzar'at, the landowner will be responsible for taking possession of his own share. Similarly, in horticulture, the owner of the trees will personally take possession of his share. According to the narration of agency (wakala), the agent has the right to take possession of his share. If given with such a loss that is unbearable, the agent is considered an usurper (ghasib) of the land, and the landowner has the right to take back the land; the farmer shall not give in charity what he received, but the agent shall give any excess in charity; this is written in 'Muheet al-Sarkhasi'.

The agent for sharecropping and transactions (muzar'at and mu'amalat) has the right to collect the owner's share from the produce. If he gifted it to the worker (amil) or exonerated him, it is not permissible according to the one who considers muzar'at and mu'amalat permissible; this is written in 'Hawi'. If someone appoints an agent to give his land for sharecropping and farming and does not specify a time, it is permissible for the first crop of the first year. If the agent gives it for more than that or for a year other than that and does not give it for that year, it is not permissible by 'Istihsan'. And if he appoints an agent so that for me...

---

1. His words: to those same partners. (a). The word 'stranger' means the shared portion was given to an outsider other than the partners.
2. His words: 'to be bearable' means an appraiser can assess it.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 414 | किताब अल-वक़ाला (एजेंसी की किताब)

यदि एजेंट (वकील) के मेहनताने (उजरत) में देरी की गई या उसे माफ कर दिया गया, तो यह सही है, और एजेंट को अधिकार है कि वह उसे प्रिंसिपल (मुवक्किल) से प्राप्त करे; यह 'खुलासा' में वर्णित है। यदि भूमि कई लोगों में साझा हो और उनमें से एक ने अपना हिस्सा पट्टे (इजारा) पर देने के लिए एजेंट नियुक्त किया, और एजेंट ने उसे उन सभी साझेदारों को पट्टे पर दे दिया, तो यह जायज़ है। लेकिन अगर उसने केवल एक को पट्टे पर दिया, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि के अनुसार यह जायज़ नहीं है, जबकि 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार यह जायज़ है; यह 'हावी' में वर्णित है। और यदि किसी अजनबी को किराए पर दिया गया, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार यह जायज़ नहीं है और साहिबैन के अनुसार जायज़ है; यह 'मबसूत' में है। यदि पट्टे पर देने वाले एजेंट ने पूरा लाभ प्राप्त करने से पहले किरायेदार (मुस्ताजिर) के साथ पट्टा रद्द कर दिया, तो यह रद्दीकरण सही है, चाहे किराया कर्ज हो या वस्तु (ऐन)। लेकिन अगर एजेंट ने किराया पहले ही वसूल कर लिया है, तो रद्दीकरण सही नहीं है क्योंकि वसूली के बाद वह मुवक्किल की संपत्ति बन गई और एजेंट के माध्यम से मुवक्किल का उस पर अधिकार स्थापित हो गया। यदि किराया निश्चित माल (माल-ए-मुअय्यन) हो और वसूली से पहले हो, तो केवल अनुबंध से मुवक्किल का स्वामित्व सिद्ध नहीं होता; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

यदि किरायेदार के एजेंट ने ज़मीन के मालिक के साथ पट्टा रद्द कर दिया जबकि ज़मीन पट्टा देने वाले के कब्ज़े में है, तो यह जायज़ है। फिर अगर इसे मुवक्किल या वकील को दे दिया गया, तो 'इस्तहसानन' (न्यायसंगत आधार पर) यह जायज़ नहीं होगा; यह 'खुलासा' में है। खेती के लिए ज़मीन देने वाले एजेंट ने यदि ज़मीन किसी ऐसे व्यक्ति को दी जो उसमें अनाज (गेहूं आदि) बोता है, तो यह जायज़ है। लेकिन अगर ऐसे व्यक्ति को दी जो उसमें पेड़ लगाता है, तो यह जायज़ नहीं है। और यदि एजेंट को इसलिए नियुक्त किया गया था कि वह ज़मीन ऐसे व्यक्ति को दे जो खजूर के पेड़ लगाए, लेकिन उसने उसे ऐसे व्यक्ति को दिया जो दूसरे प्रकार के पेड़ लगाता है, या इसके विपरीत, तो यह जायज़ नहीं है; यह 'मुहीत' में है। यदि किसी ने एजेंट नियुक्त किया कि उसकी ज़मीन बटाई (हिस्सेदारी) पर दे दे, और उसने इतने अधिक घाटे पर दी जिसकी उम्मीद न की गई हो, तो यह जायज़ नहीं है। जो कुछ पैदावार होगी वह किसान और एजेंट के बीच उनकी शर्त के अनुसार विभाजित होगी और ज़मींदार को कुछ नहीं मिलेगा। साहिबैन के अनुसार, ज़मींदार दोनों में से जिससे चाहे ज़मीन के नुकसान की भरपाई ले सकता है, जबकि इमाम-ए-आज़म की राय इसके विपरीत है।

यदि खेती से कोई नुकसान नहीं होता, तो इमाम मुहम्मद ने इसे स्पष्ट रूप से वर्णित नहीं किया है। 'जामिअ' के उस्तादों ने कहा कि साझा खेती (मज़ारअत) जायज़ है और पैदावार एजेंट और किसान के बीच विभाजित होगी, मुवक्किल को कुछ नहीं मिलेगा। यदि नुकसान इतना हो जिसका अंदाज़ा लगाया जा सके तो जायज़ है, और पैदावार मुवक्किल और किसान के बीच शर्त के अनुसार बँटेगी, और मुवक्किल का हिस्सा एजेंट का प्राप्त करना जायज़ है। यदि बीज ज़मींदार का हो और एजेंट ने सहन करने योग्य घाटे पर ज़मीन दी हो, तो मज़ारअत के वर्णन के अनुसार ज़मींदार स्वयं अपना हिस्सा प्राप्त करने का जिम्मेदार होगा। इसी तरह बागवानी के मामले में पेड़ का मालिक स्वयं अपना हिस्सा लेगा। वकालत के वर्णन के अनुसार, वकील को अपने हिस्से पर कब्ज़ा करने का अधिकार है। यदि अत्यधिक नुकसान के साथ दी गई जो असहनीय है, तो एजेंट ज़मीन का अपहरणकर्ता (ग़ासिब) माना जाएगा, और ज़मींदार को ज़मीन वापस लेने का अधिकार है; किसान को जो मिला वह उसे दान नहीं करेगा, लेकिन एजेंट अतिरिक्त लाभ दान कर देगा; यह 'मुहीत अल-सरख़्सी' में लिखा है।

मज़ारअत और मुआमलात (साझा खेती और व्यापार) के एजेंट को अधिकार है कि वह पैदावार में से मालिक का हिस्सा वसूल करे। यदि उसने कार्यकर्ता (आमिल) को अपना हिस्सा उपहार (हिबा) में दे दिया या उसे मुक्त कर दिया, तो यह उन लोगों की राय में जायज़ नहीं है जो मज़ारअत को जायज़ मानते हैं; यह 'हावी' में लिखा है। यदि अपनी ज़मीन साझा खेती पर देने के लिए एजेंट नियुक्त किया और समय नहीं बताया, तो पहले साल की पहली फसल के लिए जायज़ है। यदि एजेंट ने उससे अधिक समय के लिए या उस साल के अलावा दी, तो इस्तहसानन जायज़ नहीं है। और यदि इसलिए एजेंट नियुक्त किया कि मेरे लिए...

---

1. अर्थात्: उन्हीं साझेदारों के हाथ। अ: अजनबी का अर्थ है कि साझा हिस्सा साझेदारों के अलावा किसी अजनबी को दिया।
2. सहन करने योग्य अर्थात्: कोई आँकने वाला उसे आंक सके।

اگر وکیل کو اجرت میں تاخیر دی گئی یا معاف کر دی گئی تو صحیح ہے اور وکیل کو اختیار ہے کہ موکل سے لے لے یہ خلاصہ میں ہے اگر زمین چند لوگوں میں مشترک ہو پھر ایک نے اپنے حصہ کے اجارہ دینے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے انہیں سب کے ہاتھ اجارہ پر دیا تو جائز ہے اور اگر ایک کے ہاتھ اجارہ پر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں جائز ہے اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہے یہ حاوی میں ہے اور اگر کسی اجنبی کو کرایہ پر دیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک نہیں جائز اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اجارہ دینے کے وکیل نے اگر تمام منفعت حاصل کرنے سے پہلے مستاجر سے اجارہ توڑ لیا تو توڑنا صحیح ہے خواہ کرایہ مال دین ہو یا عین ہو لیکن اگر وکیل نے کرایہ وصول کیا ہو تو نہیں صحیح ہے کیونکہ مقبوض ملک موکل ہو گیا بواسطہ وکیل اس پر موکل کا قبضہ ہو گیا اور وصول ہونے سے پہلے اگر کرایہ مال معین ہو تو نفس عقد سے ملک موکل ثابت نہ ہوئی اور تعجیل کی شرط پر موکل کا قبضہ ثابت نہ ہوا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر وکیل مستاجر نے زمین کے مالک سے اجارہ توڑ لیا حالانکہ زمین اجارت پر دینے والے کے قبضہ میں ہے تو جائز ہے پس اگر اس کو موکل یا وکیل کو دے دیا ہے تو استحساناً جائز نہ ہو گا یہ خلاصہ میں ہے۔ کھیتی کے واسطے زمین دینے کے وکیل نے اگر ایسے شخص کو زمین دی جو اس میں دانہ کی چیز گیہوں وغیرہ بوتا ہے تو جائز ہے اور اگر ایسے شخص کو دی جو اس میں درخت لگاتا ہے تو جائز نہیں اور اگر اس واسطے وکیل کیا کہ زمین ایسے شخص کو دے جو اس میں خرما کے درخت لگائے اس نے ایسے کو دی جو اس میں دوسرے قسم کے درخت لگاتا ہے یا اس کے برعکس ہو تو جائز نہیں ہے یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص نے وکیل کیا کہ میری زمین

بٹائی کھیتی پر دے دے اس نے اس قدر خسارہ پر دی کہ جو اندازہ نہیں کیا جاتا ہے تو جائز نہیں ہے اور جو کچھ پیدا ہو وہ کاشتکار اور وکیل کے درمیان ان کے شرط کے موافق تقسیم ہو گا اور زمیندار کو اس میں کچھ نہ ملے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک زمیندار دونوں میں سے جس سے چاہے زمین کا نقصان لے لے اور امام اعظم کا قول اس کے خلاف ہے اور اگر کھیتی سے کچھ نقصان نہیں آتا ہے تو امام محمدؒ نے اس کو صاف صریح ذکر نہیں کیا ہے جامعہ مشائخ نے فرمایا کہ مزارعت جائز ہے اور پیداوار وکیل اور کاشتکار کے درمیان تقسیم ہو گی اور اس میں موکل کو کچھ نہ ملے گا اور اگر اس قدر خسارہ پر دیا کہ جو اندازہ میں آتا ہے تو جائز ہے اور پیداوار موکل اور کاشتکار کے درمیان موافق شرط کے تقسیم ہو گی اور حصہ موکل کا وکیل کو اپنے قبضہ میں لینا جائز ہے اور اگر بیچ زمیندار کا ہوا اور وکیل نے اس قدر خسارہ پر زمین دی جو برداشت ہو سکتا ہے تو روایت مزارعت کے موافق زمیندار ہے اپنے حصہ پر قبضہ کرنے کا متولی ہوگا اور ایسا ہی معاملہ میں درخت کا مالک خود ہی اپنے حصہ پر قبضہ کرے گا اور روایت وکالت میں یہ ہے کہ وکیل کو اس کے حصہ پر قبضہ کرنے کا حق ہے اور اگر اس قدر نقصان کے ساتھ دی کہ جو برداشت نہیں ہوتا ہے تو وکیل بیچ اور زمین کا غاصب ہے اور زمیندار کو نقصان زمین لینے کا اختیار ہے اور کاشتکار کو جو کچھ ملا اس میں صدقہ نہ کرے گا اور وکیل زیادتی صدقہ کرے گا یہ محیط السرخسی میں لکھا ہے۔

مزارعت و معاملت کے وکیل کو اختیار ہے کہ حاصلات میں سے مالک کا حصہ وصول کرلے اور اگر عامل کو ہبہ کیا یا اس کو بری کر دیا تو جائز نہیں ہے اس شخص کے قول میں جو مزارعت و معاملت کو جائز رکھتا ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر اپنی زمین مزارعت و کاشتکاری بٹائی پر دینے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل کو وقت نہ بتایا تو پہلے سال پہلی کھیتی کے واسطے جائز

ہے پس اگر وکیل نے اس سے زیادہ کے واسطے یا سوائے اس سال کے دی اور اس سال نہ دی تو استحساناً جائز نہیں ہے اور اگر اس واسطے وکیل کیا کہ میرے واسطے

۱۔ قولہ انہیں شریکوں کے ہاتھ ع۔ قول اجنبی یعنی شرکت والا حصہ سوائے شریکوں کے کسی اجنبی کو دیا۔ ۲۔ قولہ برداشت ہونا یعنی کوئی آنکھنے والا اسے کہی آسکتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 414 | Book of Agency

Take this land for this year on the condition that the seed is from the principal's side; then the agent took it in such a way that the loss is of such a magnitude that people usually tolerate it, then it is permissible. And if he took it with such a loss that people do not tolerate, then it is not permissible. However, if the principal agrees and cultivates it, then it is permissible, and the owner of the land shall hold only the agent accountable for the landowner's share so that he may hand it over. Thus, if the agent took it with such a loss that people do not tolerate and the principal did not grant permission until he had cultivated it, and the agent gave him permission for cultivation, then whatever yield is produced belongs to the principal, and it is mandatory for the agent to give the landowner an amount equivalent to the typical yield of that land, and the landowner has no claim against the principal. It is obligatory for the cultivator to pay for the damage to the land to its owner. If he (principal) did not grant permission and did not command the cultivator for cultivation either, then whatever yield there is belongs to the cultivator, and the landowner has no right against the agent, and the cultivator will compensate him for the damage to the land and cannot take it back from the agent. If the agent was commanded to take some land on a crop-sharing basis or some trees on a partnership basis and did not specify, then it is not permissible. If the land was specified but the seeds were not, then it is permissible. If the agent was commanded to give land on a crop-sharing basis or trees on a partnership basis and he did not specify the person to whom it should be given, it is permissible. A person was commanded to give land for crop-sharing and he rented it out for one 'kur' (a measure) of medium wheat; it is permissible, and the cultivator has the choice to sow whatever wheat variety he wishes or whatever is less harmful than that. If it was given in exchange for something other than wheat, it is not permissible. If he was appointed as an agent to give it on a one-third share-cropping basis and he rented it out for one 'kur' of medium wheat, he has acted contrary to instructions. If the lessee sowed in it, the yield belongs to him, and one 'kur' of medium wheat will be due from the one who rented it out. He shall compensate the landowner for the damage and recover it from the person who rented it out. If the landowner wishes, he may collect the land's damage from the one who rented it out, and the latter shall pay this damage from the same 'kur' he received as rent, and give the remainder, which is in excess, as charity (Sadaqah). A person was appointed as an agent to take this land for me on a one-third share-cropping basis and the agent took it in exchange for one

'kur' of medium wheat; it is not permissible, but if the principal agrees, then it is permissible. If he was appointed as an agent to take this date tree for me on a contract (Mu'amalat) and he took it on the condition that whatever fruit is produced belongs to the tree owner and the worker (Aamil) will receive one 'kur' of pure Persian dried dates, then it is permissible. And if he stipulated 'daqal' (poor quality) dates, then if useless 'daqal' are produced in the tree, it is permissible; otherwise, it is not. If he stipulated one 'kur' of wheat, it is not permissible. If he was appointed as an agent to take a certain person's date tree for me on a one-third partnership and he took it on the condition of one 'kur' of dry Persian dates, then the principal shall not be bound by it; however, if it becomes known that one 'kur' is less than or equal to one-third, then it is permissible. This is in Muhit-e-Sarakhsi.

Section Two: Regarding Appointing a Mudarib and a Partner as an Agent

The rule is that for any trade which, if the Mudarib (manager) carries it out, it is valid against the Rabb-ul-Mal (capital provider), then when he appoints an agent for such a matter, it will also be valid against the Rabb-ul-Mal. It is permissible to appoint a Mudarib as an agent for buying, selling, taking possession, and litigation. A Mudarib appointed another as an agent for litigation regarding a debt, and the agent admitted that the Mudarib had collected it; this is permissible. Then if the Mudarib said that...

[1] Qawluh Farsi: A fine type of dried date, just as 'daqali' refers to a useless one.

यह ज़मीन इस साल के लिए इस शर्त पर ले कि बीज मुवक्किल (नियोक्ता) की तरफ़ से है, तो वकील ने इस तरह ली कि जिसमें नुकसान इस कदर है कि लोग बर्दाश्त कर लिया करते हैं, तो जायज़ है। और अगर इस कदर नुकसान के साथ ली कि लोग नहीं बर्दाश्त करते हैं, तो जायज़ नहीं है। लेकिन अगर मुवक्किल राज़ी हो जाए और इसमें खेती करे तो जायज़ है और वकील ही से ज़मीन के मालिक के हिस्से का हिसाब माँगा जाएगा ताकि वह उसे सौंप दे। फिर अगर वकील ने इतने नुकसान के साथ ली कि लोग बर्दाश्त नहीं करते हैं और मुवक्किल ने उस समय तक अनुमति नहीं दी जब तक उसने खेती कर ली, और वकील ने उसे खेती की अनुमति दे दी, तो जो कुछ पैदावार हुई वह मुवक्किल की है और वकील पर ज़मीन के मालिक को उस ज़मीन की सामान्य पैदावार के बराबर देना लाज़िम है और ज़मीन के मालिक का मुवक्किल पर कुछ नहीं है। और काश्तकार (किसान) पर ज़मीन का नुकसान उसके मालिक को देना वाजिब है। और अगर उसने अनुमति न दी और खेती के लिए काश्तकार को भी हुक्म न दिया तो जितनी पैदावार हो वह काश्तकार की है और वकील पर ज़मींदार का कोई हक़ नहीं है, और काश्तकार उसे ज़मीन का हर्जाना देगा और वकील से वापस नहीं ले सकता है। और अगर वकील को हुक्म दिया कि कोई ज़मीन बटाई पर या कोई पेड़ साझी (साझेदारी) पर ले और स्पष्ट नहीं किया तो जायज़ नहीं है। और अगर ज़मीन स्पष्ट कर दी और बीज स्पष्ट नहीं किए तो जायज़ है। और अगर वकील को ज़मीन बटाई पर या पेड़ साझी पर देने का हुक्म दिया और वह व्यक्ति स्पष्ट नहीं किया जिसे दी जाए तो जायज़ है। एक व्यक्ति को हुक्म दिया कि ज़मीन खेती के लिए बटाई पर दे दे और उसने एक 'कुर' (मात्रा) मध्यम गेहूँ पर किराए पर दे दी तो जायज़ है और काश्तकार को अधिकार है कि जो कुछ उसका मन चाहे गेहूँ की किस्म से या जो उससे कम हानिकारक हो उसमें बो दे। और अगर गेहूँ के अलावा किसी चीज़ के बदले दी तो जायज़ नहीं है। और अगर इसलिए वकील बनाया कि तिहाई बटाई पर दे दे और उसने एक 'कुर' मध्यम गेहूँ के बदले किराये पर दे दी तो उसने खिलाफ़ किया। और मुस्ताजिर (किरायेदार) ने अगर इसमें बोया तो पैदावार उसी की होगी और इस पर एक 'कुर' मध्यम गेहूँ देने वाले पर वाजिब होंगे। और ज़मीन के मालिक को नुकसान देगा और किराये पर देने वाले से वापस लेगा। और अगर ज़मीन का मालिक चाहे तो किराये पर देने वाले से ज़मीन का नुकसान वसूल करे और वह उसी 'कुर' में से जो उसे किराये में मिला है यह नुकसान अदा करेगा और बाकी जो ज़्यादा है उसे सदक़ा (दान) कर देगा। एक व्यक्ति को इसलिए वकील बनाया कि मेरे लिए यह ज़मीन तिहाई बटाई पर ले और वकील ने एक

'कुर' मध्यम गेहूँ के बदले ली तो जायज़ नहीं है, लेकिन अगर मुवक्किल राज़ी हो तो जायज़ है। और अगर इसलिए वकील बनाया कि यह खजूर का पेड़ मेरे लिए मुआमलात (अनुबंध) पर ले और उसने इस शर्त पर लिया कि जो कुछ फल पैदा हों वे पेड़ के मालिक के हैं और आमिल (काम करने वाले) को खालिस फ़ारसी सूखे छुआरे एक 'कुर' मिलेंगे तो जायज़ है। और 'दकल' (खराब) छुआरे की शर्त की, तो अगर पेड़ में बेकार 'दकल' पैदा होते हैं तो जायज़ है वर्ना जायज़ नहीं है। और अगर एक 'कुर' गेहूँ की शर्त की तो जायज़ नहीं है। और अगर इसलिए वकील बनाया कि मेरे लिए फ़लाँ व्यक्ति का खजूर का पेड़ तिहाई की साझेदारी पर ले और उसने एक 'कुर' सूखे फ़ारसी छुआरे की शर्त पर लिया तो मुवक्किल के ज़िम्मे लाज़िम न होगा, लेकिन अगर यह मालूम हो जाए कि एक 'कुर' तिहाई से कम या बराबर है तो जायज़ है। यह मुहीत-ए-सरखसी में है।

फ़सल दोयम: मुज़ारिब और शरीक (साझीदार) को वकील करने के बयान में

नियम यह है कि जो ऐसा व्यापार है कि अगर उसे मुज़ारिब (प्रबंधक) अमल में लाए तो रब्बुल माल (पूँजीपति) पर सही होती है, तो जब ऐसे मामले में वकील करेगा तो भी रब्बुल माल पर सही होगा। और मुज़ारिब को खरीद-बिक्री, कब्ज़ा और विवाद में वकील बनाना जायज़ है। मुज़ारिब ने ऋण के विवाद के लिए दूसरे को वकील बनाया और वकील ने स्वीकार कर लिया कि मुज़ारिब ने वसूल कर लिया है तो जायज़ है। फिर अगर मुज़ारिब ने कहा कि...

[1] क़ौलह फ़ारसी: एक प्रकार का उत्तम छुआरा होता है जैसे दकली निकम्मे को कहते हैं।

یہ زمین اس سال کے واسطے اس شرط پر لے کہ بیج موکل کی طرف سے ہے پس وکیل نے اس طرح لی کہ جس میں نقصان اس قدر ہے کہ لوگ برداشت کرلیا کرتے ہیں تو جائز ہے اور اگر اس قدر نقصان کے ساتھ لی کہ لوگ نہیں برداشت کرتے ہیں تو جائز نہیں لیکن اگر موکل راضی ہو جائے اور اس میں زراعت کرے تو جائز ہے اور وکیل ہی سے مالک زمین کے حصہ کا مواخذہ ہے تاکہ اس کو سپرد کر دے پس اگر وکیل نے اس قدر نقصان سے لی کہ لوگ برداشت نہیں کرتے ہیں اور موکل نے اجازت اس وقت تک نہ دی کہ اس نے زراعت کی اور وکیل نے اس کو زراعت کی اجازت دی تو جو کچھ پیداوار ہوئی وہ موکل کی ہے اور وکیل پر زمین کے مالک کو اس زمین کے مثل کی پیداوار کے موافق دینا لازم ہے اور مالک زمین کا موکل پر کچھ نہیں ہے اور کاشتکار پر زمین کا نقصان اس کے مالک کو دینا واجب ہے اور اگر اس نے اجازت نہ دی اور زراعت کے واسطے کاشتکار کو بھی حکم نہ کیا تو جس قدر پیداوار ہو وہ کاشتکار کی ہے اور وکیل پر زمیندار کا کچھ حق نہیں ہے اور کاشتکار اس کو نقصان زمین دے گا اور وکیل سے واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر وکیل کو حکم کیا کہ کوئی زمین بٹائی پر یا کوئی درخت ساجھے پر لے اور بیان نہ کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر زمین بیان کر دی اور بیج نہ بیان کئے تو جائز ہے اور اگر وکیل کو زمین بٹائی پر یا درخت ساجھے پر دینے کا حکم کیا اور وہ شخص بیان نہ کیا جس کو دی جائے تو جائز ہے ایک شخص کو حکم دیا کہ زمین کھیتی بٹائی پر دے دے اور اس نے ایک کر گیہوں درمیانی پر کرایہ دے دی تو جائز ہے اور کاشتکار کو اختیار ہے کہ جو کچھ اس کا جی چاہے گیہوں کی قسم سے یا جو اس سے کم مضر ہو اس میں بودے اور اگر سوائے گیہوں کے کسی چیز کے عوض دی تو جائز نہیں ہے اور اگر اس واسطے وکیل کیا کہ تہائی بٹائی پر دے دے اور اس نے ایک کُر

گیہوں وسط کے عوض اجرت پر دے دی تو اس نے خلاف کیا اور مستاجر نے اگر اس میں بویا تو پیداوار اسی کی ہوگی اور اس پر ایک کُر گیہوں درمیانی اجرت پر دینے والے کو دینا واجب ہوں گے اور مالک زمین کو نقصان دے گا اور اجرت پر دینے والے سے واپس لے گا اور اگر مالک زمین چاہے تو اجرت پر دینے والے سے نقصان زمین وصول کرے اور وہ اسی کُر میں سے جو اس کو اجرت میں ملا ہے یہ نقصان ادا کرے گا اور باقی کو جو زیادہ ہے صدقہ کر دے گا ایک شخص کو اس واسطے وکیل کیا کہ میرے واسطے یہ زمین تہائی بٹائی پر لے اور وکیل نے ایک کر گیہوں درمیانی کے عوض لی تو جائز نہیں ہے لیکن اگر موکل راضی ہو تو جائز ہے اور اگر اس واسطے وکیل کیا کہ یہ خرما کا درخت میرے واسطے معالمت پر لے اور اس نے اس شرط پر لیا کہ جو کچھ پھل پیدا ہوں وہ مالک درخت کے ہیں اور عامل کو کھرے فارسی چھوہارے خشک ایک کُر ملیں گے تو جائز ہے اور دقل چھوہارے کی شرط کی پس اگر درخت میں ناکارہ دقل پیدا ہوتے ہیں تو جائز ہے ورنہ نہیں جائز ہے اور اگر ایک کُر گیہوں کی شرط کی تو جائز نہیں ہے اور اگر اس واسطے وکیل کیا کہ میرے واسطے فلاں شخص کا درخت خرما تہائی کے ساجھے پر لے اور اس نے ایک کُر خشک چھوہارے فارسی کی شرط پر لیا تو موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگا لیکن اگر یہ معلوم ہو جائے کہ ایک کُر تہائی سے کم یا برابر ہے تو جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

فصل دوم : مضارب وشریک کو وکیل کرنے کے بیان میں

قاعدہ یہ ہے کہ جو ایسی تجارت ہے کہ اگر اس کو مضارب عمل میں لائے تو رب المال پر صحیح ہوتی ہے جب ایسے معاملہ میں وکیل کرے گا تو بھی رب المال پر صحیح ہو گا اور مضارب کو خرید و فروخت اور قبضہ اور خصومت میں وکیل کرنا جائز ہے مضارب نے قرضہ کے خصومت

کے واسطے دوسرے کو وکیل کیا اور وکیل نے اقرار کر دیا کہ مضار نے وصول کر لیا ہے تو جائز ہے پھر اگر مضارب نے کہا کہ

[1] قولہ فارسی ایک قسم چھوہارے کی عمدہ ہوتی ہے جیسے دقلی ناکارہ کو کہتے ہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 415 | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

If he (the agent) has not received the payment, there shall be no liability (*daman*) on the agent, and the debtor is absolved. Similarly, if he acknowledges receiving it from the debtor but the *mudarib* (managing partner) denies it, the ruling remains the same; this is stated in *Muhit al-Sarakhsi*. If a *mudarib* appoints an agent to buy a slave for the *mudaraba* (profit-sharing partnership), and the agent buys the brother of the *rabb-ul-maal* (capital provider), the purchase is valid for the *mudarib* but not for the *rabb-ul-maal*. If the *mudarib* accepts it and there is no excess, it is valid within the *mudaraba*. If there is excess, it is valid specifically for the *mudarib*; this is in *al-Mabsut*. If the *mudarib* appoints an agent to buy from or give the *mudaraba* assets to the *rabb-ul-maal*, it is valid. If the *rabb-ul-maal* orders the *mudarib* to provide maintenance (*nafaqa*) for his family and the *mudarib* appoints an agent for this, it is valid. If the agent claims to have spent 100 dirhams and the *mudarib* claims 200 dirhams were spent (within a reasonable timeframe for such expenses), but the *rabb-ul-maal* claims nothing was spent, the word of the *mudarib* shall be accepted, even if 200 dirhams have left the assets. The agent bears no liability. The *mudarib's* statement is verified because the wealth is in his possession. Similarly, any agent given funds for a specific expenditure shall be believed regarding it according to the *ma'ruf* (customary/established) manner; this is in *al-Hawi*.

☆ **If one of two 'Enan' partners appoints an agent to sell a partner's property, it is valid for both by way of 'Istihsan' (juristic preference).** ☆

If a *mudarib* appoints an agent for the food of the *mudaraba* slaves but gives him no funds, and the agent later claims to have spent a certain amount which the *mudarib* denies, the agent's claim shall not be verified. The same applies if the agency was for the agent's personal affairs. If a *mudarib* appoints an agent to sell one of the *mudaraba* slaves, and subsequently the *rabb-ul-maal* prohibits the *mudarib* from selling and dissolves the partnership, yet the agent proceeds to sell it (whether he knew of the prohibition or not), the sale is valid. This is because once assets have become commodities (*urooz*), the *rabb-ul-maal* no longer has the authority to prohibit their sale. Similarly, if the *rabb-ul-maal* dies and the agent sells, or the *mudarib* appoints an agent after the death and he sells, the ruling is the same; this is in *al-Mabsut*. If one of two 'Mufawada' partners appoints an agent to sell something under his supervision, and then the partners separate and divide their wealth before witnesses declaring the end of the partnership, yet the agent completes the task for which he was appointed, it remains valid for both. This also applies if both had

appointed the agent together; this is in *al-Hawi*. The appointment by one 'Enan' partner is valid for both because each partner acts as a general agent (*wakil mukhtar-e-aam*) for the other. If an agent is appointed for buying, selling, or debt collection and one partner dismisses him, he is dismissed from everything except debt collection.

A statement according to 'Ma'ruf' means: whatever is customarily spent on such a thing according to prevailing norms.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 415 | किताब अल-वकालत (एजेंसी की किताब)

यदि उसने (एजेंट ने) वसूल नहीं किया है, तो एजेंट पर कोई देनदारी (ज़मान) नहीं होगी और ऋणी मुक्त हो जाएगा। इसी तरह, यदि उसने देनदार से वसूली का इकरार किया और मुदारिब (प्रबंधक पार्टनर) ने इनकार किया, तब भी यही नियम है; यह 'मुहीत सरख़सी' में वर्णित है। मुदारिब ने एक गुलाम मुदारबा (साझेदारी) के धन से खरीदने के लिए एक एजेंट नियुक्त किया, और उसने रब्ब-उल-माल (पूंजी निवेश करने वाले) का भाई खरीद लिया, तो यह खरीद मुदारिब के लिए वैध होगी न कि रब्ब-उल-माल पर। यदि मुदारिब ने उसे ले लिया और उसमें कोई अधिकता नहीं है, तो यह मुदारबा में वैध है। यदि अधिकता है, तो यह विशेष रूप से मुदारिब के अधिकार में वैध है; यह 'मबसूत' में है। यदि मुदारिब ने रब्ब-उल-माल से मुदारबा की संपत्ति खरीदने या उसे देने के लिए किसी को एजेंट बनाया, तो यह वैध है। यदि रब्ब-उल-माल ने मुदारिब को अपने परिवार का खर्च (नफ़क़ा) देने का आदेश दिया और मुदारिब ने खर्च देने के लिए किसी को एजेंट नियुक्त किया, तो यह वैध है। यदि एजेंट ने कहा कि मैंने उन लोगों पर 100 दिरहम खर्च किए हैं, और मुदारिब ने कहा कि 200 दिरहम खर्च किए गए हैं (और वह राशि तर्कसंगत है), और रब्ब-उल-माल कहे कि तुमने कुछ खर्च नहीं किया, तो मुदारिब की बात मानी जाएगी, भले ही संपत्ति से 200 दिरहम खर्च हो गए हों। एजेंट की कोई देनदारी नहीं होगी। मुदारिब की बात की पुष्टि इसलिए की जाती है क्योंकि धन उसके कब्जे में है। इसी तरह, जिस भी एजेंट को किसी विशिष्ट कार्य के लिए धन दिया जाता है, उसके व्यय की पुष्टि 'तारीक़-ए-मारूफ़' (प्रचलित रीति) के अनुसार की जाएगी; यह 'हावी' में है।

☆ यदि दो 'इनान' भागीदारों में से एक ने किसी साझेदार की वस्तु बेचने के लिए एजेंट नियुक्त किया, तो यह 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के आधार पर दोनों के लिए वैध है ☆

यदि मुदारिब ने मुदारबा के गुलामों के भोजन के लिए किसी को एजेंट नियुक्त किया लेकिन उसे धन नहीं दिया, और फिर एजेंट ने कहा कि मैंने उन पर इतना खर्च किया है जबकि मुदारिब ने इसे झुठलाया, तो एजेंट की पुष्टि नहीं की जाएगी। इसी तरह, यदि स्वयं की निजी वस्तु के लिए एजेंट बनाया गया हो, तो भी यही नियम है। यदि मुदारिब ने मुदारबा के गुलामों में से किसी को बेचने के लिए एजेंट नियुक्त किया, फिर रब्ब-उल-माल ने मुदारिब को बिक्री से रोक दिया और साझेदारी समाप्त कर दी, और फिर एजेंट ने उसे बेचा (चाहे उसे मनाही का पता हो या नहीं), तो यह बिक्री वैध है। क्योंकि संपत्ति के माल (कमोडिटी) बन जाने के बाद, रब्ब-उल-माल के पास बिक्री रोकने का अधिकार नहीं रहता। इसी तरह, यदि रब्ब-उल-माल की मृत्यु हो जाए और फिर एजेंट ने बेचा, या

मुदारिब ने उसकी मृत्यु के बाद एजेंट नियुक्त किया और उसने बेचा, तो भी यही आदेश है। यह 'मबसूत' में है। यदि दो 'मुफ़ावदा' भागीदारों में से एक ने किसी चीज़ को बेचने के लिए एजेंट नियुक्त किया जिसका वह संरक्षक है, फिर दोनों अलग हो गए और गवाहों के सामने संपत्ति बांट ली कि अब हमारी कोई साझेदारी नहीं रही, फिर भी यदि एजेंट ने वह कार्य पूरा किया जिसके लिए उसे नियुक्त किया गया था, तो यह दोनों के लिए वैध होगा। इसी प्रकार, यदि दोनों ने मिलकर एजेंट नियुक्त किया हो, तब भी यही नियम है। यह 'हावी' में है। दो 'इनान' भागीदारों में से एक का एजेंट नियुक्त करना दोनों के लिए वैध है क्योंकि प्रत्येक दूसरे के लिए एक सामान्य एजेंट (वकील मुख़्तार आम) की तरह है। यदि किसी चीज़ की खरीद-बिक्री या ऋण की वसूली के लिए एजेंट बनाया गया और दूसरे साझेदार ने उसे बर्खास्त कर दिया, तो वह ऋण वसूली के अलावा शेष सभी कार्यों से बर्खास्त माना जाएगा।

'तारीक़-ए-मारूफ़' के अनुसार कथन का अर्थ है: रीति-रिवाजों के अनुसार ऐसी चीज़ पर जितना खर्च होना संभव हो।

اس نے وصول نہیں کیا ہے تو وکیل پر ضمان نہ ہوگی اور قرض دار بری ہو گیا چنانچہ اگر مطلوب سے وصول کرنے کا اقرار کیا اور مضارب نے انکار کیا تو بھی ایسا ہی ہے یہ محیط سرخسی میں ہے مضارب کو ایک غلام مضاربت سے خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے رب المال کا بھائی خریدا تو خریداری مضارب پر جائز ہوگی نہ رب المال پر اور اگر مضارب نے لے لیا پس اگر اس میں زیادتی نہیں ہے تو مضاربت میں جائز ہے اور اگر زیادتی ہو تو خاصہ مضارب کے حق میں جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اگر مضاربت کا مال رب المال سے مول کرنے یا اس کو دینے کے واسطے مضارب نے کسی کو وکیل کیا تو جائز ہے اور اگر رب المال نے مضارب کو اپنے اہل و عیال کو نفقہ دینے کا حکم کیا اور مضارب نے نفقہ دینے کے واسطے کسی کو وکیل کیا تو جائز ہے پس اگر وکیل نے کہا کہ میں نے سو درہم ان لوگوں پر خرچ کیے اور اتنی مدت میں اس قدر درہم اتنے لوگوں پر خرچ ہو سکتے ہیں اور مضارب نے کہا کہ دو سو درہم خرچ کئے اتنی مدت میں کہ اس قدر درہم اتنی مدت میں اتنے لوگوں پر خرچ ہو سکتے ہیں اور رب المال نے کہا کہ تو نے کچھ نہیں خرچ کیا ہے تو مضارب کا قول لیا جائے گا حالانکہ مال میں سے دو سو درہم جاتے رہے ہیں اور وکیل کچھ ضامن نہ ہوگا اور مضارب کے قول کی تصدیق اسی وجہ سے کی جاتی ہے کہ مال اس کے قبضہ میں ہے اسی طرح ہر وکیل کہ جس کو کچھ مال دیا جائے کہ اس کو فلاں چیز میں صرف کرے تو بطریق معروف اس میں اس بارے میں تصدیق کی جائے گی یہ حاوی میں ہے۔

☆ اگر دو شریک عنان میں سے ایک نے کسی شریک کی چیز کی بیع کے واسطے وکیل کیا تو دونوں پر استحساناً جائز ہے ☆

اگر مضاربت کے غلاموں کی خوراک کے واسطے مضارب نے کسی کو وکیل کیا اور اس کو کچھ مال نہ دیا پھر وکیل نے کہا کہ میں نے ان پر اس قدر خرچ کیا ہے اور مضارب نے اس کی تکذیب کی تو وکیل کی تصدیق نہ کی جائے گی اسی طرح اگر اپنی ذاتی چیز پر صرف کرنے کے واسطے وکیل کیا تو یہ صورت بھی مثل صورت سابقہ کے ہے اور اگر مضارب نے مضاربت کے غلاموں میں سے کسی غلام کو فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر رب المال نے مضارب کو بیع سے منع کر دیا اور مضاربت توڑ دی پھر وکیل نے اس کو فروخت کیا اور اس کو ممانعت کا علم ہے یا نہیں ہے تو اس کی بیع جائز ہے کیونکہ مال عروض ہو جانے کے بعد مضارب کے لئے اس کی بیع میں ممانعت کرنے کا اختیار رب المال کو نہیں ہے اسی طرح اگر رب المال مر گیا پھر وکیل نے بیچا یا مضارب نے اس کی موت کے بعد وکیل کیا اور اس نے بیچا تو بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں ہے اگر دو متفاوضوں میں سے ایک نے کسی کو ایسی چیز کے بیچنے کے واسطے جس کا وہ متولی ہے وکیل کیا پھر دونوں جدا ہو گئے اور اپنا اپنا مال بانٹ لیا اور گواہ کر لئے کہ ہم دونوں میں شرکت نہیں رہی پھر وکیل نے جس کام کے واسطے وکیل ہوا تھا اس کو پورا کیا اور اس کو اس کا علم ہے یا نہیں ہے تو دونوں کے حق میں یہ کام جائز ہوگا اسی طرح اگر دونوں نے وکیل کیا ہو تو بھی یہی حکم ہے یہ حاوی میں ہے اگر دو شریک عنان میں سے ایک نے کسی شریک کی چیز کی بیع کے واسطے وکیل کیا تو دونوں پر استحساناً جائز ہے اس لئے کہ ہر ایک دوسرے کے حق میں بمنزلہ وکیل مختار عام کے ہے یہ مبسوط میں ہے اگر کسی چیز کی بیع یا خرید یا اجارہ یا قرضہ کے تقاضے کے واسطے وکیل کیا اور دوسرے شریک نے اس کو وکالت سے برطرف کیا تو سب چیزوں سے سوائے تقاضائے قرض کے برطرف ہو جائے گا اس لئے کہ اگر ادانت موکل ہی کی طرف سے تھی تو دوسرے کا نکالنا باطل اور اگر نہیں تھی تو وکالت نا

جائز ہے کذا فی الحاوی دونوں متفاوضوں میں سے ایک شخص نے ایک غلام خریدا اور اس میں عیب پایا پس اس کی واپسی کے...

قول بطریق معروف یعنی رواج کے موافق جتنا ایسی چیز میں خرچ ہو سکتا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | Kitab al-Wakalat (Book of Agency) | 316

...appointed an agent. If his partner is the same opponent, it is necessary that the person who purchased [the item] be present so that an oath can be taken from him regarding whether he consented to the defect (*aib*) or not. If the buyer himself is present, he will be considered the opponent, and the seller does not have the right to demand an oath from his partner regarding consent to the defect. If one of two partners appointed an agent for litigation concerning a slave that had been sold, and the purchaser pointed out a defect in it while the principal (*muwakkil*) was absent, no oath is required from the agent. However, if the purchaser wished to dispute with the other partner and wanted to take an oath from him based on his knowledge, it is possible because every partner in a *Mufawadha* (equal partnership) acts in place of the other in being a defendant. This is stated in *Al-Mabsut*.

Chapter 3: Regarding the Explanation of *Bidha'ah* (Consignment/Mandate)

If one person gives another a thousand dirhams as *bidha'ah* and says, "In exchange for this, buy me a cloth or three cloths," it is valid. Similarly, if one gives a thousand dirhams as *bidha'ah* and says, "Buy something for me with this," it is also valid. If one says, "Designate a thousand dirhams from your own wealth as *bidha'ah* for me and buy something with it," and the person does so, it is valid, and whatever is purchased belongs to the one who gave the command. If one says, "Take these thousand dirhams for *bidha'ah*," it is valid, and the permission to purchase is obtained through these words. If one says, "Take this cloth as *bidha'ah*," it is valid, and the person will have permission to sell it. In the case of cloth, according to the Great Imam (Abu Hanifa), the sale is valid regardless of whether it is exchanged for something precious or cheap (*'aziz wa khasis* [1]), and for whatever price it is sold. According to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad), it is valid only in exchange for dirhams and dinars. If there is a loss, it is valid to the extent of such loss that people usually tolerate. In the case of dirhams, the purchase will not be binding on the principal unless it is for the fair market price or with such a reduction as people normally tolerate.

If one says, "Take these thousand dirhams as *bidha'ah* and buy and sell for me, perhaps Allah the Almighty will grant me some profit," it is valid, and the person will have the authority to buy and sell. This is recorded in *Az-Zakhirah*. If a person says to another, "I intend to go to the city to buy cloth and slaves," and the latter replies, "Take these thousand dirhams of mine as *bidha'ah*," or says, "Designate a thousand

dirhams from your own wealth as *bidha'ah* for me," it is valid, and he gains permission to buy slaves and cloth. And if he said, "Take these thousand dirhams for *bidha'ah* at your discretion for cloth, slaves, or grain," and then the person who was commanded bought the specified item with the entire amount, had it loaded, and spent from his own money to bring it to the owner, he will be considered a benefactor in that expenditure, and the purchase will be valid for the owner of the capital (*rab al-mal*).

If he bought the same thing with a small amount of money and spent a little on transport, it is valid. If the *rab al-mal* commanded, "Buy for us in the city where I reside," and he bought the item with a small portion of the wealth and spent the remainder on transport [2], it is valid. If he bought the item in that city with the entire amount and reached the owner's house by spending from his own pocket, then by way of *istihsan* (juridical preference), he shall recover it from the *rab al-mal*. If the person commanded bought these items with a small amount of money and kept the remainder for transport etc., and it was not spent until the *rab al-mal* died, after which he spent the remainder; if he was aware of the *rab al-mal's* death, he is liable (*damin*) for the amount spent, but if he was unaware, then by way of *istihsan*, he is not liable.

1. **Note on *'aziz wa khasis*:** It means whether in exchange for refined/expensive property or a lowly/cheap thing.
2. **Note on "on transport" (rent/hire):** It means for bringing it to the house of the *rab al-mal*.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | किताब अल-वकालात | 316

...एक वकील नियुक्त किया गया। यदि उसका साझेदार ही विरोधी (मख़ासिम) हो, तो यह आवश्यक है कि जिसने वस्तु खरीदी है वह उपस्थित हो ताकि उससे शपथ ली जा सके कि वह दोष (ऐब) पर सहमत हुआ है या नहीं। और यदि खरीदार स्वयं उपस्थित हो तो वही विरोधी माना जाएगा और विक्रेता को यह अधिकार नहीं है कि वह उसके साझेदार से दोष पर सहमति की शपथ ले। दो साझेदारों में से एक ने एक गुलाम के मामले में मुकदमेबाजी के लिए, जिसे बेचा गया था, वकील नियुक्त किया और खरीदार ने उसमें दोष बताया और मुवक्किल (मूल मालिक) अनुपस्थित हो गया, तो वकील पर शपथ नहीं आती। और यदि खरीदार ने दूसरे साझेदार से झगड़ा करना चाहा और उसकी जानकारी पर उससे शपथ लेनी चाही, तो यह संभव है क्योंकि 'मुफावज़ा' (एक प्रकार की साझेदारी) का हर एक साझेदार प्रतिवादी होने में दूसरे के स्थान पर है। यह 'मबसूत' में लिखा है।

अध्याय 3: बिज़ाअत (व्यापारिक जनादेश) के विवरण में

यदि किसी ने दूसरे को एक हजार दिरहम 'बिज़ाअत' के रूप में दिए और कहा कि इसके बदले मेरे लिए कपड़ा या तीन कपड़े खरीदे, तो यह जायज है। इसी तरह यदि एक हजार दिरहम बिज़ाअत देकर कहा कि मेरे लिए इसकी कोई चीज़ खरीदे, तो भी जायज है। और यदि कहा कि अपने माल से मेरे लिए एक हजार दिरहम बिज़ाअत मानकर उसकी कुछ चीज़ें खरीदे और उसने ऐसा ही किया, तो जायज है और जो कुछ वह खरीदेगा वह आदेश देने वाले का होगा। और यदि कहा कि यह एक हजार दिरहम बिज़ाअत के लिए है, तो जायज है और खरीदारी की अनुमति उसे इसी शब्द से प्राप्त हो गई। यदि कहा कि यह कपड़ा बिज़ाअत में ले, तो जायज है और उसे बेचने की अनुमति प्राप्त होगी। फिर कपड़े की स्थिति में, इमाम-ए-आज़म के निकट हर कीमती या सस्ती (अज़ीज़ व ख़सीस [1]) चीज़ के बदले और जिस कीमत पर वह बेचेगा, बिक्री लागू होगी। और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के निकट केवल दिरहम और दीनार के बदले जायज है। और यदि घाटा हो, तो उतने घाटे तक जायज होगा जिसे लोग सहन कर सकते हैं, और दिरहमों में उसकी खरीदारी मुवक्किल पर लागू नहीं होगी सिवाय इसके कि वह बाजार मूल्य के बराबर हो या उतनी कमी के साथ हो जिसे लोग सहन कर लेते हैं।

और यदि कहा कि ये एक हजार दिरहम बिज़ाअत लो और मेरे लिए कुछ खरीद-फरोख्त करो, शायद अल्लाह तआला मुझे कुछ लाभ नसीब करे, तो यह जायज है और उसे खरीदने और बेचने का

अधिकार होगा। यह 'ज़खीरा' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि मैं शहर जाना चाहता हूँ ताकि कपड़े और गुलाम खरीदूँ, तो उसने कहा कि मेरे ये एक हजार दिरहम बिज़ाअत ले लो या कहा कि मेरे लिए अपने माल से एक हजार दिरहम बिज़ाअत कर लो, तो जायज है और उसे गुलाम व कपड़े खरीदने की अनुमति मिल गई। और यदि इस प्रकार कहा कि ये एक हजार दिरहम कपड़े या गुलाम या अनाज के लिए अपनी राय पर बिज़ाअत में लो, फिर उस व्यक्ति ने जिसे आदेश दिया गया था, पूरे माल से वह वस्तु खरीदी जिसका आदेश दिया गया था, फिर उसे लदवाया और अपने माल से खर्च किया यहाँ तक कि उसे मालिक के पास लाया, तो उस खर्च में उसे उपकार करने वाला माना जाएगा और खरीदारी 'रब-उल-माल' (पूँजी के मालिक) के लिए जायज होगी।

और यदि थोड़े माल से वही चीज़ खरीदी और थोड़ा किराए में खर्च करके लाया, तो जायज है। और यदि 'रब-उल-माल' ने आदेश दिया कि जिस शहर में मैं रहता हूँ वहाँ हमें खरीद कर दे, फिर उसने थोड़े माल से चीज़ खरीदी और बाकी थोड़ा किराए [2] में खर्च किया, तो जायज है। और यदि पूरे माल से उसी शहर में वह चीज़ खरीदी और अपने पास से खर्च करके उसके घर तक पहुँचाई, तो 'इस्तिहसानन' (न्याय के आधार पर) वह रब-उल-माल से वापस लेगा। यदि उस व्यक्ति ने जिसे आदेश दिया गया था, थोड़े माल से ये चीज़ें खरीदीं और बाकी माल किराए आदि के लिए रखा और वह खर्च नहीं हुआ यहाँ तक कि रब-उल-माल मर गया, फिर उसने बाकी खर्च किया; तो यदि उसे रब-उल-माल की मृत्यु का ज्ञान था तो जितना खर्च किया है उसका वह जिम्मेदार (ज़ामिन) है, और यदि ज्ञान नहीं था तो इस्तिहसानन वह जिम्मेदार नहीं है।

1. **कथन 'अज़ीज़ व ख़सीस':** यानी चाहे मूल्यवान माल के बदले या साधारण चीज़ के बदले।
2. **कथन 'किराए में':** यानी रब-उल-माल के घर तक लाने में।

واسطے ایک وکیل مقرر کیا اگر اس کا شریک وہی مخاصم ہو تو ضرور ہے کہ جس نے خریدا ہے وہ حاضر ہو تاکہ اس سے قسم لی جائے کہ وہ عیب پر راضی ہوا ہے یا نہیں اور اگر خریدار خود حاضر ہو تو وہی مخاصم قرار پائے گا اور بائع کو اختیار نہیں ہے کہ اس کے شریک سے عیب پر راضی ہونے کی قسم لے دونوں شریکوں میں سے ایک نے ایک غلام میں خصومت کے واسطے جس کو فروخت کیا تھا وکیل کیا اور مشتری نے اس میں عیب لگایا اور موکل غائب ہو گیا تو وکیل پر قسم نہیں آتی ہے اور اگر مشتری نے دوسرے شریک سے جھگڑا کرنا چاہا اور اس کے علم پر اس سے قسم لینی چاہی تو ہو سکتا ہے کیونکہ مفاوضہ کا ہر ایک شریک مدعا علیہ ہونے میں بجائے دوسرے کے ہے یہ مبسوط میں ہے۔

فصل ۳ : بضاعت کے بیان میں

اگر ایک نے دوسرے کو ہزار درہم بضاعت دیئے اور کہا کہ اس کے عوض میرے لئے کپڑے کو یا تین کپڑوں کو خریدے تو جائز ہے اسی طرح اگر ہزار درہم بضاعت دے کر کہا کہ میرے لئے اس کی کوئی چیز خریدے تو بھی جائز ہے اور اگر کہا کہ اپنے مال سے میرے واسطے ہزار درہم بضاعت قرار دے کر اس کی کچھ چیز لئے خریدے اور اس نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے اور جو کچھ خریدے گا وہ حکم دینے کی ہوگی اور اگر کہا کہ یہ ہزار درہم بضاعت کے لئے تو جائز ہے اور خریداری کی اجازت اس کو اسی کلمہ سے حاصل ہو گئی اگر کہا کہ یہ کپڑا بضاعت میں لے تو جائز ہے اور فروخت کی اجازت اس کو حاصل ہو گی پھر کپڑے کی صورت میں امام اعظم کے نزدیک ہر عزیز و خسیس ۱ لے کے عوض اور جس ثمن کو فروخت کر دے گا بیع نافذ ہو گی اور

صاحبین کے نزدیک صرف درہم و دینار سے جائز اور اگر خسارہ ہو تو بقدر اتنے خسارہ کے جائز ہو گی کہ لوگ برداشت کر سکتے ہیں اور درہموں میں اس کی خریداری موکل پر نافذ نہ ہو گی الّا مثل قیمت کے عوض یا اس قدر کمی سے کہ لوگ برداشت کر لیا کرتے ہیں اور اگر کہا کہ یہ ہزار درہم بضاعت لے اور میرے لئے کچھ خرید و فروخت کر شاید اللہ تعالیٰ مجھے کچھ نفع نصیب کرے تو جائز ہے اور اس کو خریدنے اور فروخت کرنے کا اختیار ہو گا یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میں شہر میں جانا چاہتا ہوں کپڑے اور غلام خریدوں پس اس نے کہا کہ میرے یہ ہزار درہم بضاعت لے یا کہا کہ میرے لئے اپنے مال سے ہزار درہم بضاعت کر لے تو جائز ہے اور اس کو غلام و کپڑے خریدنے کی اجازت حاصل ہوئی اور اگر یوں کہا کہ یہ ہزار درہم رائے پر بضاعت میں لے کپڑے کے واسطے یا غلام کو کہا یا اناج کے واسطے کہا پھر اس شخص نے جس کو حکم کیا تھا تمام مال سے وہ شے جس کا حکم کیا تھا خریدی پھر اس کو لدوایا اور اپنے مال سے خرچ کیا یہاں تک کہ مالک کے پاس لایا تو اس خرچ میں وہ احسان کرنے والا شمار ہو گا اور خریداری رب المال کے واسطے جائز ہو گی اور اگر تھوڑے مال سے وہی چیز خریدی اور تھوڑا کرایہ میں خرچ کر کے لایا تو جائز ہے اور اگر رب المال نے حکم کیا کہ جس شہر میں رہتا ہوں ہمیں خرید دے پھر اس نے تھوڑے مال سے چیز خریدی اور تھوڑا باقی کرایہ ۲ میں خرچ کیا تو جائز ہے اور اگر تمام مال سے اسی شہر میں وہ چیز خریدی اور اپنے پاس سے خرچ کر کے اس کے گھر تک پہنچائی تو استحساناً رب المال سے واپس لے گا اگر اس شخص نے جس کو حکم کیا ہے تھوڑے مال سے یہ چیزیں خریدیں اور باقی مال خرچ کرایہ وغیرہ کے واسطے رکھا اور وہ خرچ نہ ہوا یہاں تک کہ رب المال مر گیا پھر باقی اس نے خرچ کیا پس اگر اس کو رب المال کے مرنے کا علم تھا تو جس قدر خرچ کیا ہے اس کا ضامن ہے اور اگر علم نہ تھا تو استحساناً ضامن نہیں ہے۔

۱ قولہ عزیز و خسیس یعنی خواہ نفیس مال کے عوض یا ادنیٰ چیز کے عوض۔ ۲ قولہ کرایہ میں یعنی رب المال کے مکان تک لانے میں۔

And as long as he [the agent] does not have knowledge of his dismissal, he will not be dismissed; this is mentioned in 'Al-Muhit'. If this person did not purchase anything with the property until the owner of the property (Rabb-ul-Mal) died, and then he made a purchase, he will be held liable (damin), whether he was aware of the death or not. Furthermore, it should be clarified that in the matter of 'Bada'at' (entrusted capital for trade), if he had already purchased a slave with a small portion of the wealth, and then he became aware of the owner's death or his prohibition, and he fears that if he does not provide food for the slaves they will perish, then he should present this matter before the judge (Qazi). The judge should then order whatever he deems expedient, such as selling them and retaining the proceeds, or providing for their maintenance (nafaqa) from the remaining wealth. However, the judge shall not issue an order until witnesses are established. If he has no witnesses and the judge's opinion is such that he might allow it based on the statement—stating, "This person has made such-and-such a statement; if he has spoken the truth, I have granted permission for maintenance or for selling"—then it is permissible. This is recorded in 'Al-Dhakhira'. If the person bought with a small amount of money and then bought with the remaining money, or spent it on maintenance, rent, etc., then in the case of purchase, he will be liable whether he knew of the owner's death or not. In the case of maintenance, if he was aware, he would be liable; if he was not aware, he would not be liable. This ruling is based on 'Istihsan' (juristic preference), as stated in 'Al-Sughra'. A person was given one thousand dirhams as 'Bada'at' to purchase a specific item that had been described, and he was given the authority to appoint whomever he wished as an agent (wakil). This agent then gave the money to another and ordered him to purchase the goods ordered by the owner. If the second person makes the purchase, the first agent has the right to take possession of the goods from the buyer. If the first agent dies, the second person's agency is not invalidated. If, at the time of giving the dirhams, he said, "I have appointed you as an agent on behalf of such-and-such person to buy such-and-such goods for him with these thousand dirhams," then this person becomes the agent of the owner, and the one who gave the dirhams will not have the right to take possession of the goods from the buyer. Similarly, if he gave the dirhams to another and said, "I have made you an agent to buy such-and-such a thing for such-and-such person with these dirhams," without explicitly saying "appointed you as an agent for so-and-so," the same ruling applies. Likewise, if he said, "I have made you an agent to buy such-and-such a thing

in exchange for these dirhams," and subsequently they both confirmed that these dirhams belonged to so-and-so and he had only appointed him as an agent to buy for the owner, and the owner had given him authority to appoint whomever he wished as an agent, the same ruling holds. This is in 'Al-Muhit'. A person gave another one thousand dirhams as 'Bada'at' to buy some goods. The person who received the dirhams gave them to a broker (dalal), who purchased the goods and sent them to the agent. If they were lost in transit, the agent will not be liable for them. But if the owner of the dirhams had not specified it as 'Bada'at', and the rest of the case remains as is, he will be liable, unless the broker made the purchase in his presence, in which case he will not be liable. This is in 'Al-Dhakhira'.

Chapter: 5 Regarding the Appointment of an Agent in Matters of Pledge (Rahn)

If a person was given goods and told, "Sell this for me and take a pledge (rahn) for the price," and he did so, it is permissible. If the value of the pledge is less than the price to an extent that people do not usually consider such a loss, it is still permissible according to Imam-e-Azam (Imam Abu Hanifa). If he was told, "Sell it and take a sturdy pledge," and he took a pledge whose value is slightly less than the price such that people normally tolerate it, it is permissible. However, if it is so low that people do not tolerate such a loss, it is not permissible. And if the agent...

और जब तक उसे [बर्खास्तगी का] ज्ञान न हो, वह बर्खास्त नहीं होगा; यह 'अल-मुहीत' में है। यदि उस व्यक्ति ने संपत्ति से तब तक कुछ नहीं खरीदा जब तक कि संपत्ति का मालिक (रब्ब-उल-माल) मर नहीं गया, और फिर उसने खरीदा, तो वह उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा, चाहे उसे मृत्यु के बारे में पता हो या न हो। फिर यह स्पष्ट हो कि 'बज़ाअत' (व्यापार के लिए सौंपी गई पूंजी) के मामले में, यदि उसने धन के थोड़े हिस्से से एक गुलाम पहले ही खरीद लिया था, और फिर उसे मालिक की मृत्यु का पता चला या उसके निषेध का पता चला, और उसे डर है कि यदि वह गुलामों को खाना नहीं देता है तो वे मर जाएंगे, तो उसे मामले को न्यायाधीश (काज़ी) के सामने पेश करना चाहिए ताकि न्यायाधीश वह आदेश दे सके जो उसे उचित लगे, यानी उन्हें बेचना और आय रखना, या शेष धन से उन्हें रखरखाव (नफ़क़ा) देना। लेकिन न्यायाधीश तब तक आदेश नहीं देगा जब तक गवाह पेश न किए जाएं। यदि उसके पास कोई गवाह नहीं है और न्यायाधीश को लगता है कि उसके बयान के आधार पर उसे अनुमति दी जानी चाहिए कि "इस व्यक्ति ने ऐसा-ऐसा बयान दिया है, यदि उसने सच कहा है, तो मैंने उसे रखरखाव देने या बेचने की अनुमति दी," तो यह जायज़ है। यह 'अल-ज़खीरा' में लिखा है। यदि व्यक्ति ने थोड़े से पैसे से खरीदा, फिर शेष पैसे से खरीदा, या उसे रखरखाव, किराए आदि पर खर्च किया, तो खरीद के मामले में वह उत्तरदायी होगा चाहे वह मालिक की मृत्यु के बारे में जानता हो या नहीं। रखरखाव के मामले में, यदि वह जानता था, तो वह उत्तरदायी होगा; यदि नहीं जानता था, तो वह उत्तरदायी नहीं होगा। यह नियम 'इस्तेहसान' (न्यायिक वरीयता) के माध्यम से है, जैसा कि 'अल-सुगरा' में वर्णित है। एक व्यक्ति को एक विशिष्ट वस्तु खरीदने के लिए 'बज़ाअत' के एक हजार दिरहम दिए गए और उसे किसी को भी एजेंट (वकील) नियुक्त करने का अधिकार दिया गया। फिर इस एजेंट ने इसे दूसरे को दिया और उसे वही खरीदने का आदेश दिया जो मालिक ने आदेश दिया था। यदि दूसरे ने खरीदा, तो पहले एजेंट को खरीदार से माल अपने कब्जे में लेने का अधिकार है। यदि पहला एजेंट मर जाता है, तो दूसरे एजेंट की एजेंसी अमान्य नहीं होगी। और यदि दिरहम देते समय उसने कहा, "मैंने तुम्हें अमुक व्यक्ति के लिए एजेंट नियुक्त किया है कि तुम उसके लिए इन हजार दिरहमों से अमुक माल खरीदो," तो यह व्यक्ति मालिक का एजेंट होगा, और जिसने दिरहम दिए हैं उसे खरीदार से माल पर कब्जा करने का अधिकार नहीं होगा। इसी तरह, यदि उसने दिरहम दूसरे को दिए और कहा, "मैंने तुम्हें एजेंट बनाया है कि तुम इन दिरहमों से अमुक व्यक्ति के लिए अमुक चीज़ खरीदो" और यह नहीं कहा कि "अमुक व्यक्ति के लिए एजेंट नियुक्त किया," तब

भी यही नियम है। इसी तरह, यदि उसने कहा, "मैंने तुम्हें एजेंट बनाया कि तुम इन दिरहमों के बदले अमुक चीज़ खरीदो" और फिर दोनों ने पुष्टि की कि ये दिरहम अमुक व्यक्ति के थे और उसने केवल इसलिए एजेंट नियुक्त किया था ताकि वह मालिक के लिए खरीदे, और उस व्यक्ति ने उसे अधिकार दिया था कि वह जिसे चाहे एजेंट बना ले, तो भी यही नियम है। यह 'अल-मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को कुछ सामान खरीदने के लिए 'बज़ाअत' के एक हजार दिरहम दिए। जिस व्यक्ति को दिरहम मिले, उसने उन्हें एक दलाल को दे दिया, जिसने सामान खरीदा और एजेंट को भेज दिया। यदि वे रास्ते में खो गए, तो एजेंट उनके लिए उत्तरदायी नहीं होगा। लेकिन यदि दिरहम के मालिक ने यह नहीं कहा था कि यह 'बज़ाअत' है, और बाकी मामला वैसा ही रहता है, तो वह उत्तरदायी होगा, जब तक कि दलाल ने उसकी उपस्थिति में इसे नहीं खरीदा, तब वह उत्तरदायी नहीं होगा। यह 'अल-ज़खीरा' में है।

अध्याय: 5 गिरवी (रहन) के मामले में एजेंट (वकील) की नियुक्ति के विषय में

यदि किसी व्यक्ति को सामान दिया गया और कहा गया, "इसे मेरे लिए बेच दो और कीमत के लिए एक गिरवी (रहन) ले लो," और उसने ऐसा ही किया, तो यह जायज़ है। यदि गिरवी की कीमत उस सीमा तक कम है जिसे लोग आमतौर पर नुकसान नहीं मानते हैं, तो यह इमाम-ए-आज़म के अनुसार जायज़ है। और यदि उसने कहा, "इसे बेचकर एक मजबूत गिरवी लो" और उसने ऐसी गिरवी ली जिसका मूल्य कीमत से थोड़ा कम है जिसे लोग सामान्य रूप से सह लेते हैं, तो यह जायज़ है। लेकिन यदि यह इतना कम है कि लोग इतना नुकसान नहीं सहते हैं, तो यह जायज़ नहीं है। और यदि एजेंट ने...

اور جب تک اس کو علم نہ ہو معزول نہ ہو گا یہ محیط میں ہے۔ اگر اس شخص نے مال سے کچھ چیز نہ خریدی یہاں تک کہ رب المال مر گیا پھر اس نے خریدی تو ضامن ہو گا خواہ مرنے کا علم ہوا ہو یا نہ ہوا ہو پھر واضح ہو کہ مسئلہ بضاعت میں اگر تھوڑے سے مال سے غلام خرید چکا ہے پھر اس کو رب المال کے مرنے کا حال معلوم ہوا یا اس کے منع کرنے کا حال معلوم ہوا اور اس کو خوف ہے کہ اگر غلاموں کو کھانا نہیں دیتا ہے تو مر جائیں گے تو چاہئے کہ قاضی کے سامنے اس معاملہ کو پیش کرے تاکہ قاضی کو جو کچھ مصلحت معلوم ہو یعنی بیچ کر دینا اور اس کا ثمن رکھ لینا یا باقی مال سے ان کو نفقہ دینا وہ اس کو حکم کرے لیکن جب تک گواہ نہ قائم ہوں قاضی حکم نہ دے گا اور اگر اس کے پاس گواہ نہ ہوئے اور قاضی کی رائے میں آیا کہ یوں گواہ کر لے کہ اس شخص نے ایسا ایسا بیان کیا ہے پس اگر اس نے سچ کہا تو میں نے اس کو نفقہ دینے یا بیچ کر دینے کی اجازت دی تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے۔ اگر اس شخص نے تھوڑے مال سے خریدا پھر باقی مال سے خریدا یا نفقہ و کرایہ وغیرہ میں صرف کیا تو خریدنے کی صورت میں ضامن ہو گا خواہ رب المال کے مرنے کا حال معلوم ہو یا نہ ہو اور نفقہ کی صورت میں اگر معلوم تھا تو ضامن ہو گا اور اگر نہ معلوم ہوا تو ضامن نہ ہو گا اور یہ حکم استحساناً ہے کذا فی الصغریٰ۔ ایک شخص کو ہزار درہم بضاعت کسی خاص چیز کے خریدنے کے لئے جس کو بیان کر دیا ہے دیئے اور اختیار دیا کہ جس کو چاہے وکیل کر لے پس اس وکیل نے دوسرے کو دے کر حکم دیا کہ جس اسباب کے خریدنے کے واسطے رب المال نے حکم کیا ہے وہ خرید کرے اور اس نے خریدا تو پہلے وکیل کو اختیار ہے کہ مشتری سے متاع اپنے قبضہ میں لے اور اگر پہلا وکیل مر گیا تو دوسرے کی وکالت باطل نہ ہو گی اور اگر درہم دینے کے وقت کہا کہ میں نے تجھ کو

فلاں شخص کے واسطے وکیل کیا کہ تو اس کے واسطے ان ہزار درہم کی فلاں متاع خرید دے تو یہ شخص رب المال کا وکیل ہو گا اور جس نے درہم دیئے ہیں اس کو یہ اختیار نہ ہو گا کہ اس مشتری سے متاع لے کر قبضہ کرے اسی طرح اگر درہم دوسرے کو دیئے اور کہا کہ میں نے تجھے وکیل کیا کہ ان درہموں کی فلاں شخص کے واسطے فلاں چیز خریدے اور یہ نہ کہا کہ فلاں شخص کے واسطے وکیل کیا تو بھی یہی حکم ہے اسی طرح اگر کہا کہ میں نے تجھے وکیل کیا کہ ان درہموں کے عوض فلاں چیز خرید دے پھر باہم ایک دوسرے کی تصدیق کی کہ یہ درہم فلاں شخص کے تھے اور اس نے فقط اس واسطے وکیل کیا تھا کہ فلاں مالک کے واسطے خرید دے اور فلاں شخص نے اس کو حکم دیا تھا کہ جس کو چاہے وکیل کر لے تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے ایک شخص نے دوسرے کو ہزار درہم بضاعت کسی متاع کے خریدنے کے واسطے دیئے اور اس شخص نے جس کو درہم دیئے گئے ان درہموں کو ایک دلال کو دیا اس نے متاع خرید کر کے وکیل کے پاس روانہ کی اور وہ راستہ میں ضائع ہوئی تو وکیل اس کے لئے ضامن نہ ہو گا اور اگر درہم والے نے یہ نہیں کہا تھا کہ بضاعت ہیں اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو ضامن ہو گا مگر دلال نے اس کے سامنے اگر خریدا تو ضامن نہ ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

باب : ۵ رہن کے معاملہ میں وکیل کرنے کے بیان میں

اگر ایک شخص کو اسباب دیا اور کہا کہ اس کو میرے واسطے فروخت کر دے اور داموں کے لئے رہن لے لینا اور اس نے ایسا ہی کیا تو جائز ہے اور اگر رہن داموں سے اس قدر کم ہو کہ لوگ اندازہ میں اس قدر خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں تو بھی امام اعظم کے نزدیک جائز ہے اور اگر کہا کہ اس کو فروخت کر کے مضبوطی کے لائق رہن لے اس نے ایسا رہن لیا جو داموں سے اس قدر کم ہے کہ لوگ برداشت کر لیتے ہیں تو جائز ہے اور اگر اس قدر کم ہے کہ لوگ اتنی خسارہ نہیں برداشت کرتے ہیں تو نہیں جائز ہے اور اگر وکیل نے

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 418 | Kitab-al-Wakala (Book of Agency)

If one takes a pawn (rahn) and then returns it to the pawner (rahin), it is permissible to return it; the agent will not be liable to the principal (muakkil), and the sale remains as it is. If the agent (wakil) places the pawn in the possession of a reliable person (adil), it is permissible, and the principal does not have the right to seize it. If someone is given some dirhams and told, "Take these to so-and-so and tell him that such-and-said person has given you a loan on the condition that you provide a pawn in return, and he has ordered me to take possession of the pawn," and he does so and takes possession of the pawn, then it is permissible. The principal has the right to take the pawn from the agent into his own possession. If the pawn is destroyed while in the possession of the agent, it is the loss of the principal's property. If he said, "Take these dirhams and give them as a loan and take a pawn in return," and he did so, then the pawner cannot take the pawn back from the agent. If it is destroyed in the agent's possession, it is the principal's loss; this is stated in 'Hadi'.

If a person is given a cloth valued at ten dirhams and ordered to borrow ten dirhams on his behalf and pawn the cloth. If the principal spoke in the manner of sending a messenger (ilchi), saying, "Go to so-and-so and tell him that such-and-such person wants a loan of ten dirhams from you and gives you this cloth as a pawn." If thereafter the agent also acted as a messenger, attributing the loan and the pawn to the principal, and took the dirhams and gave the pawn, then the loan belongs to the principal. He even has the right to take the dirhams received by the messenger from him. The lender shall not demand repayment from the messenger but from the sender, and the sender shall be responsible for redeeming the pawn (fakk-e-rahn). If the dirhams are destroyed in the messenger's possession after receipt, it is the sender's loss. However, if the messenger spoke like an agent, attributing the loan and pawn to himself, saying, "Give me a loan of ten dirhams and take this cloth as a pawn," then the messenger shall be considered the borrower for his own person. The sender cannot take the dirhams from him, and he is liable for the cloth he gave to the lender. If the cloth is destroyed in the lender's possession, the owner has the option to claim its value either from the lender or from the borrower (the messenger) who gave the cloth. If he takes compensation (zaman) from the messenger, the pawn remains valid and the creditor's loan is extinguished. If he takes compensation from the lender, the lender will recover his loan and the cloth's value from the messenger. If the principal spoke in terms of agency, i.e., appointed him as an agent and said, "I have appointed you as an agent so that you take a loan of ten dirhams for me from

so-and-so and give him this cloth as a pawn." If the agent then spoke like a messenger and said to the person, "So-and-so has sent me to you to take a loan of ten dirhams for himself and has given this cloth as pawn," and the lender acted upon this, then whatever he borrowed belongs to the principal, to the extent that the agent cannot refuse to give it to him. The pawn will be valid on behalf of the principal, the agent will not be liable for it, and the principal will be responsible for redeeming the pawn.

If the agent went and spoke like an agent, saying, "Give me a loan of ten dirhams and take this cloth as pawn from my side," then the loaned dirhams belong to the agent. He has the right not to give them to the principal, and he shall not be liable for the cloth even if he gave it for his own loan. If it is destroyed while with the pawnee (murtahin), the agent shall be liable for the lesser of the cloth's value and the loan amount; this is in 'Zakheera'. If a person was given a cloth and ordered to pawn it in exchange for some dirhams, with the number of dirhams specified, and the agent then took more or fewer dirhams than that number. If the principal had spoken in the manner of sending a messenger, i.e., "Go to so-and-so and tell him that such-and-such person has sent me to you to keep this cloth as pawn and give a loan of ten dirhams." Then if the agent spoke as a messenger and attributed the loan and pawn to the principal... (continued)

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 418 | किताब अल-वकालत (एजेंसी की पुस्तक)

गिरवी (रह्न) लेकर फिर गिरवी रखने वाले (राहिन) को वापस कर दिया तो वापस करना जायज़ है और वह मुवक्किल (मुख्य पक्ष) के लिए उत्तरदायी नहीं होगा और बिक्री अपनी मूल स्थिति में रहेगी। और यदि वकील (एजेंट) ने गिरवी को किसी विश्वसनीय (आदिल) व्यक्ति के पास रखा है तो यह जायज़ है और मुवक्किल को उस पर कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है। यदि किसी को कुछ दिरहम दिए और कहा कि इन्हें फलां व्यक्ति के पास ले जाओ और कहो कि फलां व्यक्ति ने तुझे इस शर्त पर ऋण दिया है कि तू उसके बदले में गिरवी रखे और मुझे गिरवी पर कब्ज़ा करने का आदेश दिया है, तो यदि उसने वैसा ही किया और गिरवी पर कब्ज़ा कर लिया, तो यह जायज़ है। और मुवक्किल को अधिकार है कि वह गिरवी को वकील से लेकर अपने कब्ज़े में ले ले। और यदि गिरवी वकील के पास नष्ट हो गई, तो वह मुवक्किल का नुकसान माना जाएगा। और यदि उसने कहा कि ये दिरहम ले लो और उन्हें ऋण के रूप में दे दो और उनके बदले गिरवी रख लो, और उसने वैसा ही किया, तो गिरवी रखने वाला वकील से गिरवी वापस नहीं ले सकता। और यदि वकील के पास वह नष्ट हो गया, तो मुवक्किल का नुकसान होगा; यह 'हादी' में वर्णित है।

यदि किसी व्यक्ति को दस दिरहम मूल्य का एक कपड़ा दिया गया और आदेश दिया गया कि मेरे लिए दस दिरहम ऋण लेकर इसे गिरवी रख दो। फिर यदि मुवक्किल ने एक दूत (एलची) भेजने के लहजे में कहा कि "फलां के पास जाओ और उससे कहो कि फलां व्यक्ति तुझसे दस दिरहम का ऋण चाहता है और यह कपड़ा तुझे गिरवी के रूप में देता है।" इसके बाद यदि वकील ने भी दूत के रूप में कार्य किया, यानी ऋण और गिरवी को मुवक्किल से संबद्ध किया और दिरहम लेकर कपड़ा गिरवी रख दिया, तो वह ऋण मुवक्किल का होगा। यहाँ तक कि मुवक्किल को अधिकार है कि जो दिरहम दूत ने लिए हैं, वे उससे वापस ले ले। ऋणदाता दूत से भुगतान की मांग नहीं करेगा, बल्कि दूत भेजने वाले (मुवक्किल) से करेगा, और वही गिरवी छुड़ाएगा (फ़क्क-ए-रह्न)। यदि दूत द्वारा दिरहम प्राप्त करने के बाद वे उसके पास नष्ट हो गए, तो भेजने वाले का नुकसान होगा। लेकिन यदि दूत ने वकीलों की तरह बात की, यानी ऋण और गिरवी को अपनी ओर संबद्ध किया और कहा कि "मुझे दस दिरहम का ऋण दें और यह कपड़ा गिरवी के रूप में ले लें," तो दूत स्वयं के लिए ऋण लेने वाला माना जाएगा। भेजने वाला उससे दिरहम नहीं ले सकता, और वह उस कपड़े का उत्तरदायी है जो उसने ऋणदाता को दिया है। यदि वह कपड़ा ऋणदाता के पास नष्ट हो जाता है, तो स्वामी को अधिकार है कि कपड़े की जो भी कीमत हो, वह चाहे ऋणदाता से ले या ऋण लेने वाले (दूत) से,

जिसने कपड़ा दिया था। यदि उसने दूत से हर्जाना (ज़मान) लिया, तो गिरवी वैध रही और ऋणदाता का ऋण समाप्त हो गया। और यदि उसने ऋणदाता से हर्जाना लिया, तो वह दूत से अपना ऋण और कपड़े की कीमत वसूल करेगा। और यदि मुवक्किल ने वकालत के लहजे में बात की, यानी वकील बनाकर भेजा और कहा, "मैंने तुझे इसलिए वकील नियुक्त किया है कि तू मेरे लिए फलां व्यक्ति से दस दिरहम ऋण ले और यह कपड़ा उसे गिरवी में दे दे।" इसके बाद यदि वकील ने दूतों की तरह बात की और उस व्यक्ति से जाकर कहा कि "फलां व्यक्ति ने मुझे तेरे पास अपने लिए दस दिरहम ऋण लेने भेजा है और यह कपड़ा गिरवी में दिया है," और ऋणदाता ने इस पर अमल किया, तो जो ऋण उसने लिया वह मुवक्किल का है, यहाँ तक कि वकील उसे लेने से मना नहीं कर सकता। गिरवी मुवक्किल की ओर से वैध होगी, यहाँ तक कि वकील इसका उत्तरदायी नहीं होगा और गिरवी छुड़ाने की जिम्मेदारी मुवक्किल की होगी।

यदि वकील ने वकीलों की तरह जाकर बात की, यानी कहा कि "मुझे दस दिरहम ऋण दें और यह कपड़ा मेरी ओर से गिरवी ले लें," तो ऋण के दिरहम वकील के होंगे। उसे अधिकार है कि वह मुवक्किल को न दे, और वह कपड़े का उत्तरदायी नहीं होगा, भले ही उसने उसे अपने ऋण के लिए दिया हो। यदि वह गिरवी रखने वाले (मुरतहन) के पास नष्ट हो गया, तो वकील कपड़े की कीमत और ऋण में से जो भी कम हो, उसका उत्तरदायी होगा; यह 'ज़खीरा' में है। यदि किसी व्यक्ति को एक कपड़ा दिया गया और आदेश दिया गया कि इसे कुछ दिरहम के बदले गिरवी रख दे और दिरहम की संख्या भी बता दी, फिर वकील ने उस संख्या से कम या ज्यादा दिरहम लिए। यदि मुवक्किल ने दूत भेजने के तौर पर बात की थी, यानी "फलां व्यक्ति के पास जा और कह कि फलां ने मुझे भेजा है कि यह कपड़ा गिरवी रख ले और दस दिरहम ऋण दे।" फिर यदि वकील ने दूत के रूप में बात की और ऋण और गिरवी को मुवक्किल की... (क्रमशः)

رہن لے کر پھر راہن کو پھیر دیا تو واپس کرنا جائز ہے اور موکل کے واسطے ضامن نہ ہوگا اور بیع اپنے حال پر رہے گی اور اگر وکیل نے رہن کو کسی عادل کے قبضہ میں رکھا ہے تو جائز ہے اور موکل کو اس پر قبضہ کرنے کا اختیار نہیں ہے اگر کسی کو کچھ درہم دیئے اور کہا کہ اس کو فلاں شخص کے پاس لے جاؤ اور کہہ کہ فلاں شخص نے تجھے اس شرط پر قرض دیا ہے کہ تو اس کے عوض رہن دے اور مجھے رہن پر قبضہ کرنے کا حکم کیا ہے پس اس نے ایسا ہی کیا اور رہن پر قبضہ کیا تو جائز ہے اور موکل کو اختیار ہے کہ رہن وکیل سے لے کر اپنے قبضہ میں لے اور اگر رہن وکیل کے پاس تلف ہوا تو موکل کا مال گیا اور اگر یوں کہا کہ یہ دراہم لے اور ان کو قرض دے اور ان کے عوض رہن لے لے اس نے ایسا ہی کیا تو راہن وکیل سے رہن نہیں لے سکتا ہے اور اگر وکیل کے پاس تلف ہوا تو موکل کا مال گیا یہ حادی میں ہے۔

اگر ایک شخص کو ایک کپڑا جو دس درہم کے انداز کا ہے دیا اور حکم دیا کہ دس درہم میرے واسطے قرض لے کر اس کو رہن کر دے پس اگر موکل نے کلام ایلچی بھیجنے کے طور پر کہا کہ فلاں کے پاس جا اور اس سے کہہ کہ فلاں شخص تجھ سے دس درہم قرض چاہتا ہے اور یہ کپڑا تجھے رہن دیتا ہے پھر اگر وکیل نے بھی بعد اس کے بطور ایلچی کے کام کیا کہ قرض و رہن کو موکل کی طرف نسبت کیا اور درہم لے کر رہن دے دیا تو قرض موکل کا ہوگا یہاں تک کہ اس کو اختیار ہے کہ جو دراہم ایلچی نے لئے ہیں ان کو ایلچی سے لے لے اور قرض دینے والے کا مطالبہ ایلچی سے نہ ہوگا ایلچی بھیجنے والے سے ہوگا اور وہی فکِ رہن کرادے گا اور اگر وہ دراہم ایلچی کے وصول کر لینے کے بعد اس کے پاس تلف ہو گئے تو بھیجنے والے کا مال گیا اور اگر ایلچی نے وکیلوں کی طرح کلام کیا یعنی قرض و رہن کو اپنی طرف نسبت کیا اور کہا کہ

مجھے دس درہم قرض دے اور یہ کپڑا رہن میں لے پس قرض دینے والے نے دیئے اور رہن لے لیا تو ایلچی اپنی ذات کے واسطے قرض لینے والا شمار ہوگا اور بھیجنے والا اس سے درہم نہیں لے سکتا ہے اور جو کپڑا اس نے قرض دینے والے کو دیا ہے اس کا ضامن ہے اور اگر قرض دینے والے کے پاس وہ کپڑا تلف ہوا تو مالک کو اختیار ہے کہ جو کچھ اس کپڑے کی قیمت ہو اس کو چاہے قرض دینے والے سے لے یا قرض لینے والے سے جس نے کپڑا دیا ہے لے پس اگر اس نے ایلچی سے ضمان لی تو رہن جائز رہا اور قرض خواہ کا قرضہ ساقط ہوا اور اگر قرض دینے والے سے ضمان کی تو وہ ایلچی سے اپنا قرضہ اور کپڑے کی قیمت لے لے گا اور اگر موکل نے وکالت کے طور پر کلام کیا یعنی وکیل کر کے بھیجا اور یوں کہا کہ میں نے تجھے اس واسطے وکیل کیا کہ تو میرے واسطے فلاں شخص سے دس درہم قرض لے اور یہ کپڑا اس کو رہن میں دے دے پھر اگر وکیل نے اس کے بعد ایلچیوں کے مانند کلام کیا اور اس شخص سے جا کر کہا کہ فلاں شخص نے مجھے تیرے پاس دس درہم اپنے واسطے قرض لینے کو بھیجا ہے اور یہ کپڑا اس کے رہن میں دیا ہے اور قرض دینے والے نے اس پر عمل کیا تو جو کچھ اس نے قرض لیا وہ موکل کا ہے حتیٰ کہ وکیل اس کو لینے سے منع نہیں کر سکتا ہے اور رہن موکل کی طرف سے جائز ہوگا یہاں تک کہ یہ شخص وکیل اس کا ضامن نہ ہوگا اور فکِ رہن کرانا موکل کے ذمہ ہوگا۔

اگر وکیل نے وکیلوں کی طرح جا کر کلام کیا یعنی جا کر کہا کہ مجھے دس درہم قرض دے اور یہ کپڑا میری طرف سے رہن لے تو قرض کے درہم وکیل کے ہوں گے اور اس کو اختیار ہے کہ موکل کو نہ دے اور کپڑے کا ضامن نہ ہوگا اگر چہ اس نے اپنے قرض میں دیا ہے اور اگر مرتہن کے پاس وہ تلف ہو گیا تو وکیل کپڑے کی قیمت اور قرض میں سے جو کم ہے اس کا ضامن ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے اگر ایک شخص کو ایک کپڑا دیا اور حکم کیا کہ اس کو قرض درہموں کے عوض رہن کر دے اور درہموں کی تعداد بتلا دی پھر وکیل نے اس تعداد سے زیادہ یا کم درہم لئے

پس اگر موکل نے بطور ایلچی بھیجنے کے کلام کیا تھا یعنی فلاں شخص کے پاس جا اور اس سے کہہ کہ فلاں شخص نے مجھے تیرے پاس بھیجا ہے کہ یہ کپڑا رہن رکھے لے اور دس درہم قرض دے پھر اگر وکیل نے بطور ایلچی کے کلام کیا اور قرض و رہن کو موکل کی

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (419) Book of Agency (Kitab al-Wikalat)

...attributed to it, but if he increased or decreased the number of dirhams, he shall be considered a violator of the instructions. Any loan he gave will belong to him, and the principal (muwakkil) has no way to take it. He (the agent) will be the guarantor of the pledge. The owner of the cloth has the option, up to the value of the cloth—whether the amount he stated was less or more than it—to take compensation from the messenger (ailchi) or the pledgee (murtahin). If he takes compensation (daman) from the messenger, the pledge remains valid. If he takes it from the pledgee, the pledgee shall recover its price and his own debt from the messenger. If the agent spoke like agents, or mentioned a greater or lesser amount, he will be considered an opponent (violator) and will be the guarantor of the cloth. And if the principal spoke by way of agency, saying, "I have appointed you as an agent to take a loan of ten dirhams from such-and-such person and pledge this cloth," then if the agent spoke like agents and said, "Give me a loan of dirhams and take this cloth as a pledge," and he decreased or increased the amount, then what he borrowed will belong to him, and he will be liable for the excess amount. The owner of the cloth has the option: if the cloth is lost, he may take compensation from the agent or the pledgee. If he takes compensation from the agent, the pledge becomes valid, and the compensation given cannot be recovered from the pledgee.

If the agent spoke like messengers and decreased or increased the amount, he shall be a guarantor in all circumstances.

If he (the owner) takes compensation from the pledgee, the pledgee shall recover his debt and the price of the cloth from the agent. If he (the agent) decreased from the amount, and if the debt is equal to or more than the price of the cloth, he shall not be a guarantor. If it is less than the price of the cloth, he shall be a guarantor. The owner of the cloth has the choice to take compensation from the lender or from the one who gave the cloth as a pledge. If the agent spoke like messengers and decreased or increased the amount, he shall be a guarantor in all circumstances. Furthermore, if the agent brought dirhams to the principal according to the amount he had stated and gave them to him, this becomes a debt of the agent upon him, and the cloth will not be a pledge. The pledgee has the option to return what he received from the agent; this is recorded in *Al-Muhit wa al-Dhakhira*. If the pledgee confirms his status as a messenger, the agent is considered a trustee. Thus, if the dirhams are lost while in his possession, the pledgee shall not pay any penalty. If the agent says, "I gave them to the owner of the cloth," his statement shall be accepted for the purpose of

averting liability from him, but it shall not be relied upon to impose liability on the owner of the cloth. If the agent said, "You ordered me to pledge it for fifteen dirhams," and the owner of the cloth said, "I ordered a pledge for ten or twenty dirhams," then in both cases, the statement of the principal shall be taken upon oath. If he takes an oath, this and the previous situation will be identical. If he appointed an agent to pledge something but did not specify the item, whatever he pledges is permissible; this is stated in *Al-Mabsut*. It is not permissible for the agent of a pledge to appoint another agent, nor is it permissible for the pledgee to be given the authority to sell it. However, if the principal told the agent, "Whatever you do is permissible," then it is allowed. Thus, if the agent ordered another to make the pledge, it is permissible. And if the agent himself made the pledge and gave the pledgee the power to sell it, it is also permissible; this is in *Al-Hawi*.

If someone gave a cloth to be pledged for a known amount of dirhams, and the agent kept it as a pledge with himself and gave those dirhams to the principal without informing him, the cloth will not be a pledge, and he is merely a trustee of that cloth. If it is lost, he will not be a guarantor, and the dirhams are considered a debt upon his principal. Likewise, if he pledged it with his minor son or with one of his slaves who is not in debt, the ruling is the same. But if he pledged it with his adult son, or a *mukatab* (a slave working for freedom), or his debtor slave merchant, it is permissible. And if the agent in this matter is a slave merchant, a *mukatab*, or a boy, and he says, "Such-and-such person says to you: give him this much loan and [take] this cloth as a pledge..."

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (419) किताबुल वकालत

...तरफ़ निस्बत किया लेकिन तादाद में दिरहम ज़्यादा या कम किए तो ख़िलाफ़ करने वाला शुमार होगा और जो उसने क़र्ज़ दिया उसी का होगा मुवक्किल को उसके लेने की कोई राह नहीं है और रहन का ज़ामिन होगा और कपड़े के मालिक को इख़्तियार है जहाँ तक उस कपड़े की क़ीमत हो ख़्वाह तादाद जो उसने बयान की थी उससे कम हो या ज़्यादा हो उसको एलची (दूत) से ले या मुर्तहिन (बंधकदार) से ले। पस अगर उसने एलची से ज़मान (मुआवज़ा) ली तो रहन सही रहा और अगर मुर्तहिन से ली तो मुर्तहिन उसकी क़ीमत और अपना क़र्ज़ एलची से भर लेगा। और अगर वकील ने वकीलों की तरह कलाम किया या ज़्यादा या कम तादाद बयान की तो मुख़ालिफ़ शुमार होगा और कपड़े का ज़ामिन होगा। और अगर मुवक्किल ने बतौर वकालत के कलाम किया यानी "मैंने तुझे फ़लाँ से दस दिरहम क़र्ज़ लेने के वास्ते वकील किया और यह कपड़ा रहन (गिरवी) कर दे," पस अगर वकील ने वकीलों की तरह कलाम किया और कहा कि "मुझे दिरहम क़र्ज़ दे और यह कपड़ा रहन ले" और तादाद में कमी या ज़्यादती की, तो जो उसने क़र्ज़ लिया उसी का होगा और बक़द्र ज़्यादती के ज़ामिन होगा और कपड़े के मालिक को इख़्तियार है कि अगर कपड़ा तलफ़ (नष्ट) हो जाए तो चाहे वकील से ज़मान ले या मुर्तहिन से। पस अगर वकील से ज़मान ली तो रहन सही हो गया और जो ज़मान दी वह मुर्तहिन से नहीं ले सकता है।

अगर वकील ने एलचियों की तरह कलाम किया और तादाद में कमी या ज़्यादती की तो हर हाल में ज़ामिन होगा ۞

अगर उसने मुर्तहिन से ज़मान ली तो मुर्तहिन अपने क़र्ज़ और कपड़े की क़ीमत को वकील से भर लेगा। और अगर उसने तादाद से कमी की, पस अगर क़र्ज़ कपड़े की क़ीमत के बराबर या ज़्यादा हो तो ज़ामिन न होगा और अगर कपड़े की क़ीमत से कम हो तो ज़ामिन होगा। और कपड़े के मालिक को इख़्तियार है चाहे क़र्ज़ देने वाले से ज़मान ले या कपड़ा रहन देने वाले से ज़मान ले। और अगर वकील ने एलचियों की तरह कलाम किया और तादाद में कमी या ज़्यादती की तो हर हाल में ज़ामिन होगा। फिर अगर वकील मुवक्किल के पास बक़द्र उसकी तादाद बयान किए हुए के दिरहम लाया और उसको दिए, तो यह वकील का क़र्ज़ उस पर हुआ और कपड़ा रहन न होगा और मुर्तहिन को इख़्तियार है कि जो वकील ने उससे वसूल किया है उसको फेर ले, यह मुहीत व ज़ख़ीरा में है। अगर मुर्तहिन ने उसके एलची होने में तस्दीक़ की तो वकील अमानतदार है। पस अगर उसके हाथ में

दिरहम तलफ़ हो गए तो मुर्तहिन को कुछ डाँड (जुर्माना) न देगा। पस अगर वकील ने कहा कि "मैंने कपड़े के मालिक को दे दिए" तो उस पर से ज़मान दफ़ा करने के हक़ में उसका क़ौल लिया जाएगा और कपड़े के मालिक पर ज़मान लाज़िम होने के वास्ते इस क़ौल का एतबार नहीं है। अगर वकील ने कहा कि "मुझे तूने पन्द्रह दिरहम में रहन करने के वास्ते हुक्म किया था" और कपड़े के मालिक ने कहा कि "दस या बीस दिरहम में रहन के वास्ते हुक्म दिया था" तो दोनों सूरतों में क़सम लेकर मुवक्किल का क़ौल लिया जाएगा। पस अगर क़सम खाई तो यह और सूरते-साबिक़ा (पिछली स्थिति) यकसाँ होगी। और अगर कुछ रहन करने के वास्ते वकील किया और उस चीज़ (रहन की वस्तु) को न बताया तो जो चीज़ रहन करे जाइज़ है, यह मबसूत में है। वकील-ए-रहन को दूसरे को वकील कर देना जाइज़ नहीं है और न मुर्तहिन को उसकी बय (बिक्री) का इख़्तियार देना जाइज़ है। और अगर मुवक्किल ने वकील से कह दिया कि "जो तू करे सब जाइज़ है" तो यह रवा है। पस अगर वकील ने दूसरे को रहन करने का हुक्म दिया है तो जाइज़ है और वकील ने अगर ख़ुद रहन किया और मुर्तहिन को उसके बेचने की क़ुदरत दे दी तो भी जाइज़ है, यह हावी में है।

अगर किसी ने किसी क़द्र तादाद मालूम दिरहमों पर रहन करने के वास्ते एक कपड़ा दिया और वकील ने अपने पास ही रहन कर लिया और वह दिरहम मुवक्किल को दे दिए और उससे बयान न किया तो कपड़ा रहन न होगा और वह उस कपड़े का अमानतदार है, अगर तलफ़ हो जाए तो ज़ामिन न होगा और दिरहम उसके मुवक्किल पर क़र्ज़ हैं। इसी तरह अगर अपने छोटे नाबालिग लड़के के पास रहन किया या किसी अपने ग़ुलाम के पास जिस पर क़र्ज़ नहीं है रहन किया तो भी यही हुक्म है। और अगर अपने बालिग बेटे या मुकातब (वह गुलाम जो आजादी की किश्तें चुका रहा हो) या अपने ग़ुलाम ताजिर क़र्ज़दार के पास रहन किया तो जाइज़ है। और अगर वकील इस मामले में ग़ुलाम ताजिर या मुकातब या लड़का हो, पस अगर उसने यह कहा कि "फ़लाँ शख़्स तुझसे कहता है कि तुझे इस क़द्र क़र्ज़ दे और यह कपड़ा रहन..."

طرف نسبت کیا لیکن تعداد میں درہم زیادہ یا کم کئے تو خلاف کرنے والا شمار ہو گا اور جو اس نے قرض دیا اسی کا ہو گا موکل کو اس کے لینے کی کوئی راہ نہیں ہے اور رہن کا ضامن ہو گا اور کپڑے کے مالک کو اختیار ہے جہاں تک اس کپڑے کی قیمت ہو خواہ تعداد جو اس نے بیان کی تھی اس سے کم ہو یا زیادہ ہو اس کو ایلچی سے لے یا مرتہن سے لے پس اگر اس نے ایلچی سے ضمان لی تو رہن صحیح رہا اور اگر مرتہن سے لی تو مرتہن اس کی قیمت اور اپنا قرضہ ایلچی سے بھرلے گا اور اگر وکیل نے وکیلوں کی طرح کلام کیا یا زیادہ یا کم تعداد بیان کی تو مخالف شمار ہو گا اور کپڑے کا ضامن ہو گا اور اگر موکل نے بطور وکالت کے کلام کیا یعنی میں نے تجھے فلاں سے دس درہم قرض لینے کے واسطے وکیل کیا اور یہ کپڑا رہن کر دے پس اگر وکیل نے وکیلوں کی طرح کلام کیا اور کہا کہ مجھے درہم قرض دے اور یہ کپڑا رہن لے اور تعداد میں کمی یا زیادتی کی تو جو اس نے قرض لیا اسی کا ہو گا اور بقدر زیادتی کے ضامن ہو گا اور کپڑے کے مالک کو اختیار ہے کہ اگر کپڑا تلف ہو جائے تو چاہے وکیل سے ضمان لے یا مرتہن سے پس اگر وکیل سے ضمان لی تو رہن صحیح ہو گیا اور جو ضمان دی وہ مرتہن سے نہیں لے سکتا ہے۔

اگر وکیل نے ایلچیوں کی طرح کلام کیا اور تعداد میں کمی یا زیادتی کی تو ہر حال میں ضامن ہو گا ۞

اگر اسے مرتہن سے ضمان لی تو مرتہن اپنے قرضہ و کپڑے کی قیمت کو وکیل سے بھرلے گا اور اگر اس نے تعداد سے کمی کی پس اگر قرضہ کپڑے کی قیمت کے برابر یا زیادہ ہو تو ضامن

نہ ہو گا اور اگر کپڑے کی قیمت سے کم ہو تو ضامن ہو گا اور کپڑے کے مالک کو اختیار ہے چاہے قرض دینے والے سے ضمان لے یا کپڑا رہن دینے والے سے ضمان لے اور اگر وکیل نے ایلچیوں کی طرح کلام کیا اور تعداد میں کمی یا زیادتی کی تو ہر حال میں ضامن ہو گا پھر اگر وکیل موکل کے پاس بقدر اس کی تعداد بیان کئے ہوئے کے درہم لایا اور اس کو دیئے تو یہ وکیل کا قرضہ اس پر ہوا اور کپڑا رہن نہ ہو گا اور مرتہن کو اختیار ہے کہ جو وکیل نے اس سے وصول کیا ہے اس کو پھیر لے یہ محیط و ذخیرہ میں ہے۔ اگر مرتہن نے اس کے ایلچی ہونے میں تصدیق کی تو وکیل امانت دار ہے پس اگر اس کے ہاتھ میں درہم تلف ہو گئے تو مرتہن کو کچھ ڈانڈ نہ دے گا پس اگر وکیل نے کہا کہ میں نے کپڑے کے مالک کو دے دیئے تو اس پر سے ضمان دفع کرنے کے حق میں اس کا قول لیا جائے گا اور کپڑے کے مالک پر ضمان لازم ہونے کے واسطے اس قول کا اعتبار نہیں ہے اگر وکیل نے کہا کہ مجھے تو نے پندرہ درہم میں رہن کرنے کے واسطے حکم کیا تھا اور کپڑے کے مالک نے کہا کہ دس یا بیست درہم میں رہن کے واسطے حکم دیا تھا تو دونوں صورتوں میں قسم لے کر موکل کا قول لیا جائے گا پس اگر قسم کھائی تو یہ اور صورت سابقہ یکساں ہو گی اور اگر کچھ رہن کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس چیز رہن کو نہ بتایا تو جو چیز رہن کرے جائز ہے یہ مبسوط میں ہے وکیل رہن کو دوسرے کو وکیل کر دینا جائز نہیں ہے اور نہ مرتہن کو اس کی بیع کا اختیار دینا جائز ہے اور اگر موکل نے وکیل سے کہہ دیا کہ جو تو کرے سب جائز ہے تو یہ روا ہے پس اگر وکیل نے دوسرے کو رہن کرنے کا حکم دیا ہے تو جائز ہے اور وکیل نے اگر خود رہن کیا اور مرتہن کو اس کے بیچنے کی قدرت دے دی تو بھی جائز ہے یہ حاوی میں ہے۔

اگر کسی نے کسی قدر تعداد معلوم درہموں پر رہن کرنے کے واسطے ایک کپڑا دیا اور وکیل نے اپنے پاس ہی رہن کر لیا اور وہ درہم موکل کو دے دیئے اور اس سے بیان نہ کیا تو کپڑا رہن نہ ہو

گا اور وہ اس کپڑے کا امانت دار ہے اگر تلف ہو جائے تو ضامن نہ ہو گا اور درہم اس کے موکل پر قرض ہیں اسی طرح اگر اپنے چھوٹے نابالغ لڑکے کے پاس رہن کیا یا کسی اپنے غلام کے پاس جس پر قرض نہیں ہے رہن کیا تو بھی یہی حکم ہے اور اگر اپنے بالغ بیٹے یا مکاتب یا اپنے غلام تاجر قرض دار کے پاس رہن کیا تو جائز ہے اور اگر وکیل اس معاملہ میں غلام تاجر یا مکاتب یا لڑکا ہو پس اگر اس نے یہ کہا کہ فلاں شخص تجھ سے کہتا ہے کہ تجھے اس قدر قرض دے اور یہ کپڑا رہن

...doing so is permissible. If one says, "Give me a loan and take this as a pawn (rahn)," it is not permissible in the case of a minor or a restricted slave, but it is valid through the agency (wakalat) of others. If the slave is a trader and is in debt and pawns something with his master, it is permissible. If he is not in debt, and then says, "Give a loan to such-and-such person and take this as a pawn," it is permissible. However, if he says, "Give me a loan and take this as a pawn," it is not permissible; this is mentioned in *Al-Mabsut*. If an agent was appointed to pawn a slave for a thousand dirhams, and the agent later claimed, "I pawned him with so-and-so, received the money, and handed over the pawn, but the money was lost while in my possession, and I had told the pawnee (murtahin) that such-and-such person sent me to get the loan for him," and the client (muwakkil) had indeed told him so and the pawnee confirmed it, yet the client then claims, "You did not receive this loan for me, nor did you pawn the slave," then the client's statement shall be accepted under oath; this is in *Al-Hawi*. If the agent himself took the loan and pawned the slave, even if the slave's owner had ordered it so, the debt shall be upon the agent and not the client; this is recorded in *Al-Mabsut*. If an agent was appointed for pawning and, after pawning, he wrote a deed of sale (bai' nama), and both the agent and the buyer admit that it was a pawn and the sale deed was only written for show, then based on *Istihsan* (juristic preference), it remains a pawn because both parties confirmed it was a pawn and the sale deed was merely for display. It is evident that the contract is the right of both parties and shall not encroach upon others; therefore, their statement regarding the nature of the contract shall be accepted, and what is proven by their statement is as if witnessed firsthand; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If the agent allows the pawnee to use the pawned item for riding or service and he does so, the agent becomes liable (zamin). The food and fodder for the pawned item are the responsibility of the client. If the agent took the loan for himself, the pawnee will be told to either provide maintenance (nafaqah) or return the profit gained to the owner so that he may provide maintenance. Similarly, the watering of the garden and the grazing of the goats are upon the client, contrary to the wages of the guard and the rent of the storage place, which is written in *Al-Mabsut*.

Chapter (6): Regarding contracts in which the agent acts as a mere intermediary and rights (of the contract) do not devolve upon him. This contains two sections.

Section One: Regarding Agency in Marriage (Nikah)

If a married woman says to another person, "I wish to obtain a *Khula* (divorce) from my husband; once I have obtained it and the *Iddah* (waiting period) has passed, marry me to such-and-such person," it is valid; this is in *Al-Khulasa*. An agent appointed for marriage is not permitted to appoint another agent. However, if he appoints another agent who performs the marriage in the presence of the first agent, it is valid. If a person appoints an agent to marry him to two women in a single contract, and he marries him to three, some reports state this remains suspended (mawquf) pending approval. Similarly, if instead of one, he marries two, or instead of three, he marries four, some reports state it is not permissible, and this is the apparent (stronger) view. If a person appoints an agent to marry him to a woman, and the agent marries him to a woman on the condition that the woman's matter is in her own hands, i.e., the power of divorce (is with her)...

Note: The word 'ajrat' refers to the wages of the person guarding the pawned property and the rent of the storage facility; if these are rented, the pawnee (murtahin) shall bear these costs.

(यदि वह ऐसा) कर ले तो जायज़ है, और यदि कहा कि मुझे ऋण दो और यह गिरवी (रहन) रख लो, तो बालक और प्रतिबंधित दास की स्थिति में यह जायज़ नहीं है, परंतु दूसरों की वकालत से जायज़ है। और यदि दास व्यापारी हो और कर्जदार हो और उसने अपने स्वामी के पास गिरवी रखा तो जायज़ है। और यदि कर्जदार न हो, फिर यदि उसने कहा कि अमुक व्यक्ति को ऋण दो और यह गिरवी ले लो, तो जायज़ है। और यदि कहा कि मुझे ऋण दो और यह गिरवी ले लो, तो जायज़ नहीं है, यह 'मब्सूत' में है। यदि इस कार्य के लिए वकील नियुक्त किया कि मेरे दास को एक हज़ार दिरहम में गिरवी रख दे, फिर वकील ने कहा कि मैंने उसे अमुक के पास गिरवी रखा और उससे माल ले लिया और गिरवी वस्तु दे दी, और माल मेरे पास नष्ट हो गया, और मैंने उससे कहा था कि अमुक व्यक्ति को ऋण दे क्योंकि उसने मुझे तुम्हारे पास भेजा है, और मुवक्किल (स्वामी) ने उससे ऐसा ही कहा था और मुर्तहिन (गिरवी रखने वाले) ने इसकी पुष्टि की, और मुवक्किल ने कहा कि तुमने यह ऋण मेरे लिए प्राप्त नहीं किया और न ही दास को गिरवी रखा है, तो शपथ लेकर मुवक्किल का कथन मान्य होगा, यह 'हावी' में है। और यदि वकील ने स्वयं ऋण लिया और दास को गिरवी रख दिया जबकि दास के स्वामी ने ऐसा ही आदेश दिया था, तो यह ऋण वकील पर होगा न कि मुवक्किल पर, यह 'मब्सूत' में लिखा है। गिरवी के लिए वकील नियुक्त किया, उसने गिरवी रखकर बिक्री विलेख (बयनामा) लिख दिया, और वकील एवं क्रेता दोनों स्वीकार करते हैं कि उसने गिरवी रखा है और बिक्री विलेख केवल दिखाने-सुनाने के लिए लिखा है, तो इस्तेहसानन (पुण्य-विवेक के आधार पर) यह गिरवी ही है क्योंकि दोनों ने एक-दूसरे की पुष्टि की है कि गिरवी रखी गई थी और बिक्री विलेख केवल प्रदर्शन मात्र था। और स्पष्ट है कि अनुबंध दोनों का अधिकार है, वह दूसरे पर अतिक्रमण नहीं करेगा, अतः अनुबंध की स्थिति में उन्हीं का कथन लिया जाएगा, और जो उनके कथन से सिद्ध हुआ वह प्रत्यक्ष देखने के समान है, यह 'मुहीत सरख्सी' में है। यदि वकील ने मुर्तहिन को गिरवी वस्तु पर सवारी करने या सेवा लेने की अनुमति दी और उसने वैसा ही किया, तो वह उत्तरदायी (ज़ामिन) है। गिरवी वस्तु का भोजन और चारा मुवक्किल पर है। और यदि वकील ने अपने लिए ऋण लिया, तो मुर्तहिन से कहा जाएगा कि या तो वह भरण-पोषण (नफ़्का) दे या जो लाभ उठाया है वह उसके स्वामी को लौटा दे ताकि वह भरण-पोषण दे। इसी प्रकार बाग की सिंचाई और बकरियों की चराई मुवक्किल पर है, सिवाय पहरेदार की मज़दूरी और सुरक्षा के स्थान (गोदाम आदि) के किराये के, जैसा कि 'मब्सूत' में लिखा है।

अध्याय: (6) उन अनुबंधों के विषय में जिनमें वकील केवल एक दूत (सफ़र) होता है और अधिकार उसकी ओर नहीं लौटते इसमें दो अनुभाग (फ़स्ल) हैं।

अनुभाग प्रथम: निकाह (विवाह) की वकालत के वर्णन में

किसी व्यक्ति की विवाहित पत्नी ने दूसरे से कहा कि मैं अपने पति से 'ख़ुला' (विवाह विच्छेद) कराना चाहती हूँ, जब मैं ख़ुला करा लूँ और इद्दत की अवधि बीत जाए, तो तुम मेरा निकाह अमुक व्यक्ति से करा देना, तो यह सही है, यह 'ख़ुलासा' में है। निकाह कराने वाले वकील को अधिकार नहीं है कि वह किसी अन्य को वकील नियुक्त करे, और यदि उसने किसी अन्य को वकील बनाया और उसने पहले के सामने निकाह कराया तो जायज़ है। एक व्यक्ति ने वकील नियुक्त किया कि एक ही अनुबंध में दो स्त्रियों से निकाह करा दे, उसने तीन स्त्रियों से इस प्रकार निकाह कर दिया, तो कुछ विवरणों में उल्लेख है कि यह अनुमति पर निर्भर (मौकूफ़) रहेगा। इसी प्रकार यदि एक के स्थान पर दो और तीन के स्थान पर चार स्त्रियाँ कर दीं, तो कुछ विवरणों में है कि यह जायज़ नहीं है, और यही स्पष्ट मत है। एक व्यक्ति को वकील बनाया कि एक स्त्री से निकाह करा दे, फिर उसने एक स्त्री से इस शर्त पर निकाह करा दिया कि स्त्री का मामला उसी के अधिकार में है, अर्थात तलाक (का अधिकार उसे है)।

टिप्पणी: 'अजरत' अर्थात गिरवी रखे माल की सुरक्षा करने वाले व्यक्ति का वेतन और सुरक्षा स्थान का किराया, यदि किराये पर हो, तो यह खर्च मुर्तहिन (गिरवी रखने वाले) पर होगा।

کرلے تو جائز ہے اور اگر کہا کہ مجھے قرض دے اور یہ رہن لے تو لڑکے اور غلام محجور کی صورت میں جائز نہیں ہے اور دوسروں کی وکالت سے جائز ہے اور اگر غلام تاجر ہو اور قرض دار ہو اور اس نے اپنے مالک کے پاس رہن کیا تو جائز ہے اور اگر قرض دار نہ ہو پھر اگر اس نے کہا کہ فلاں شخص کو قرض دے اور یہ رہن لے لے تو جائز ہے اور اگر کہا کہ مجھے قرض دے اور یہ رہن لے تو جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں ہے اگر اس واسطے وکیل کیا کہ میرا غلام ہزار درہم میں رہن کر دے پھر وکیل نے کہا کہ میں نے اس کو فلاں کے پاس رہن کیا اور مال اس سے لے لیا اور رہن دے دیا اور مال میرے پاس تلف ہو گیا اور میں نے اس سے کہا تھا کہ فلاں شخص کو قرض دے کہ اس نے مجھے تیرے پاس بھیجا ہے اور موکل نے اس سے یوں ہی کہا تھا اور مرتہن نے اس کی تصدیق کی اور موکل نے کہا کہ تو نے یہ قرض میرے واسطے نہیں وصول کیا اور نہ غلام رہن کیا ہے قسم لے کر موکل کا قول لیا جائے گا یہ حاوی میں ہے اور اگر وکیل نے خود ہی مال قرض لیا اور غلام رہن کر دیا اور مالک غلام نے یوں ہی حکم کیا تھا تو یہ مال وکیل پر قرض ہو گا نہ موکل پر یہ مبسوط میں لکھا ہے رہن کے واسطے وکیل کیا اس نے رہن کر کے بیع نامہ لکھ دیا اور وکیل مشتری دونوں اقرار کرتے ہیں کہ اس نے رہن رکھا ہے اور بیع نامہ دکھلانے سنانے کو لکھ دیا ہے تو استحساناً یہ رہن ہے کیونکہ دونوں نے ایک دوسرے کی تصدیق کی کہ رہن کیا اور بیع نامہ دکھلانے سنانے کو تھا اور ظاہر ہے کہ عقد دونوں کا حق ہے دوسرے کی طرف تجاوز نہیں کرے گا تو کیفیت عقد میں انہیں کا قول لیا جائے گا اور جو ان کے قول سے ثابت ہوا مثل معاینہ کے ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اگر وکیل نے مرتہن کو رہن پر سواری لینے یا خدمت لینے کی اجازت دی اور اس نے ایسا ہی کیا تو وہ ضامن ہے اور رہن کا کھانا و چارہ

موکل پر ہے اور اگر وکیل نے مال اپنے واسطے قرض لیا تو مرتہن سے کہا جائے گا یا تو نفقہ دے اور جو نفع اٹھایا اس کے مالک کو واپس کر دے کہ وہ نفقہ دے اسی طرح باغ کا پانی دینا اور بکریوں کی چرائی موکل پر ہے بخلاف اجرت کے نگہبان و مکان حفاظت کے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

باب : (٦) ان عقود میں جن میں وکیل سفیر محض ہوتا ہے اور حقوق اس کی طرف راجع نہیں ہوتے اس میں دو فصلیں ہیں

فصل اول: وکالت بالنکاح کے بیان میں

کسی شخص کی منکوحہ نے دوسرے سے کہا کہ میں اپنے شوہر سے خلع کرانا چاہتی ہوں جب خلع کرالوں اور عدت گزر جائے تو تو مجھے فلاں شخص کے ساتھ نکاح کر دے تو صحیح ہے یہ خلاصہ میں ہے نکاح کرانے کے وکیل کو دوسرے کو وکیل کرنا روا نہیں ہے اور اگر اس نے دوسرے کو وکیل کیا اور اس نے پہلے کے سامنے نکاح کرایا تو جائز ہے ایک شخص نے وکیل کیا کہ دو عورتیں ایک عقد میں نکاح کرادے اس نے تین عورتوں سے اس طرح نکاح کردیا تو بعض روایات میں مذکور ہے کہ یہ اجازت پر موقوف رہے گا اسی طرح اگر ایک کی جگہ دو اور تین کی جگہ چار عورتیں کردیں اور بعض روایات میں ہے کہ جائز نہیں ہے اور یہی ظاہر ہے ایک شخص کو وکیل کیا کہ ایک عورت سے نکاح کرادے پھر اس نے ایک عورت سے اس شرط پر نکاح کرادیا کہ امر عورت اس عورت کے اختیار میں ہے یعنی طلاق

قولہ اجرت یعنی مال مرہون کا حفاظت کرنے والا شخص اور مکان حفاظت اگر کرایہ پر ہوں تو یہ اجرت مرتہن پر ہو گی۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 321 Book of Agency (Kitab al-Wakalah)

...taking it is within his authority, then the marriage is valid and the condition is void. A woman appointed a person as her agent (wakil) to arrange her marriage and stated that whatever he does is valid. Subsequently, the agent made a will for someone else to perform her marriage and then died; in this case, the executor (wasi) has the authority to arrange her marriage. This rule applies to all forms of agency. If a person is appointed as an agent to arrange a marriage with a woman from a specific city or tribe, and he marries her off in a different city or tribe, it is not valid; this is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'. An inhibited slave (mahjur) appointed an agent for his marriage, and later the master granted permission or the slave was manumitted; in such a case, the agent remains an agent. If he then arranged a marriage with a woman, it is valid; this is in 'al-Dhakhirah'. An agent was appointed to arrange a marriage with a specific woman, then the principal (muwakkil) committed apostasy and fled to 'Dar al-Harb' (enemy territory). Later, the agent claimed he performed the marriage while the principal was still a Muslim, but the heirs and the principal (upon returning as a Muslim) denied this; the statement of the agent and the woman will not be considered reliable. This is because the agent is providing information about a matter where he had been dismissed due to the principal's apostasy and no longer possesses the authority to initiate the process. If both parties present witnesses, the woman's witnesses shall be deemed credible. If neither side has witnesses, an oath will be taken from the heirs regarding their knowledge, because if they were to admit to the woman's claim, the claim would become binding upon them. If, after the heirs take the oath, the judge grants the inheritance to them, and then the former apostate returns as a Muslim and the woman wishes for him to also take an oath, she has the right to do so because she claims the dower (mahr) is a debt upon him; this is written in 'al-Mabsut'.

Second Section:

Regarding the Appointment of an Agent for Divorce (Talaq) and Khula

If a man appoints another as an agent to divorce his wife according to the Sunnah method, and the woman is of the type who menstruates, and the appointment occurred during menstruation or during a period of purity (tuhr) in which intercourse had taken place, and the agent then pronounced divorce during that menstruation or that same tuhr, the divorce shall not take effect, as mentioned in 'al-Muhit'. However, his agency (wakalah) shall not become void; thus, if he divorces her after

that time at the Sunnah-prescribed time, the divorce will take effect; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If during the state of menstruation he says to the woman, "You are divorced according to the Sunnah," or "When you become pure, you are divorced," or in the case of appointment during a tuhr with intercourse, he says, "You are divorced when you menstruate and then become pure," the divorce will not take effect immediately. In the first scenario, when she becomes pure, or in the second, when she menstruates and then becomes pure and the agent pronounces divorce, it will take effect; this is written in 'al-Muhit'. If a person says to another, "Give my wife three divorces according to the Sunnah," and the agent says to the woman in a tuhr without intercourse, "Upon you are three divorces according to the Sunnah," then only one divorce takes effect immediately. No further divorce will take effect thereafter without a fresh pronouncement after she becomes pure following a subsequent menstruation. If a man asks two different people to divorce his wife according to the Sunnah, and both simultaneously pronounce divorce in a tuhr where no intercourse occurred, one divorce will take effect, and the husband will have no choice (khiyar) in the matter. No further divorce will take effect in the second tuhr unless both pronounce it. If the agent and the husband simultaneously divorce her in one tuhr, and then the agent divorces her in the second tuhr, a second divorce will take effect. If a person tells one agent, "Give my wife an irrevocable divorce (talaq ba-in) according to the Sunnah," and tells another, "Give her one revocable divorce (talaq raj'i) according to the Sunnah," and both divorce her in the same tuhr, one divorce will take effect, but the husband has the choice to designate it as either ba-in or raj'i; this is in 'Qazi Khan'.

---

1. The term "Sunnah method" refers to divorcing at the Sunnah-prescribed time, which is during a period of purity (tuhr) in which no intercourse has occurred.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 321 किताबुल वकालत (एजेंसी की पुस्तक)

ले लेना उसके अधिकार में है तो निकाह जायज़ और शर्त बातिल (अमान्य) है। एक महिला ने एक व्यक्ति को अपना वकील नियुक्त किया कि वह उसका निकाह करा दे और कह दिया कि जो तुम करोगे वह जायज़ है। फिर वकील ने किसी व्यक्ति को निकाह कराने की वसीयत कर दी और वह मर गया, तो वसीयत पाने वाले (वसी) को उसका निकाह कराने का अधिकार है। यही नियम सभी प्रकार की वकालत में लागू होता है। यदि किसी ने किसी को वकील बनाया कि अमुक शहर या कबीले की महिला से निकाह करा दे, और उसने दूसरे शहर या कबीले में करा दिया, तो यह जायज़ नहीं है; यह 'फ़तावा काजी खान' में वर्णित है। एक गुलाम (महजूर) ने अपने निकाह के लिए वकील बनाया, फिर मालिक ने उसे निकाह की अनुमति दे दी या गुलाम आज़ाद हो गया, तो वह वकील, वकील ही रहेगा। यदि उसने किसी महिला से निकाह करा दिया तो वह जायज़ है; यह 'ज़खीरा' में है। यदि किसी विशेष महिला से निकाह कराने के लिए वकील नियुक्त किया गया, फिर मुवक्किल (नियुक्ता) मुर्तद (धर्मत्यागी) होकर दुश्मन के देश (दारुल हरब) चला गया। बाद में वकील ने दावा किया कि मैंने इस्लाम की स्थिति में उसका निकाह कराया था, लेकिन वारिसों और मुवक्किल ने (मुसलमान होकर लौटने पर) इससे इनकार किया, तो वकील और महिला का कथन विश्वसनीय नहीं माना जाएगा। क्योंकि वकील ऐसी स्थिति की जानकारी दे रहा है जहाँ मुवक्किल के मुर्तद होने से वह अपदस्थ (बरखास्त) हो चुका है और उसे नए सिरे से कार्य करने का अधिकार नहीं है। यदि दोनों पक्षों ने गवाह पेश किए, तो महिला के गवाहों की गवाही मान्य होगी। यदि किसी के पास गवाह न हों, तो वारिसों से उनके ज्ञान के आधार पर शपथ ली जाएगी, क्योंकि यदि वे महिला के दावे को स्वीकार करते हैं, तो उन पर दावा लागू होगा। यदि वारिसों के शपथ लेने के बाद काजी ने उनके पक्ष में विरासत का फैसला दे दिया, और फिर मुवक्किल मुसलमान होकर वापस आया और महिला ने उससे भी शपथ लेनी चाही, तो उसे इसका अधिकार है क्योंकि वह महर के कर्ज होने का दावा करती है; यह 'मबसूत' में लिखा है।

दूसरा अध्याय:

तलाक और खुला के लिए वकील नियुक्त करने के विवरण में

यदि किसी व्यक्ति ने दूसरे को 'सुन्नत' (निर्धारित तरीके) के अनुसार अपनी पत्नी को तलाक देने के लिए वकील बनाया, और वह महिला ऐसी है जिसे मासिक धर्म (हैज़) आता है, और वकालत की

नियुक्ति मासिक धर्म के दौरान या ऐसे पवित्र काल (तहर) में हुई जिसमें सहवास हो चुका हो, फिर वकील ने मासिक धर्म या उसी तहर में तलाक दे दिया, तो तलाक प्रभावी नहीं होगा, जैसा कि 'मुहीत' में है। लेकिन उसकी वकालत रद्द नहीं होगी; यहाँ तक कि यदि उसने बाद में सुन्नत के समय पर तलाक दिया, तो वह प्रभावी हो जाएगा; यह 'फ़तावा काजी खान' में है। यदि उसी मासिक धर्म के दौरान उस महिला से कहा कि "तुझे सुन्नत के अनुसार तलाक है" या "जब तू पवित्र हो तो तलाक है", या सहवास वाले तहर की नियुक्ति में कहा कि "तुझे तलाक है जब तुझे मासिक धर्म आए और तू फिर पवित्र हो जाए", तो तलाक तुरंत प्रभावी नहीं होगा। पहली स्थिति में पवित्र होने पर, और दूसरी स्थिति में मासिक धर्म के बाद पवित्र होने पर जब वकील तलाक देगा, तो वह प्रभावी हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "मेरी पत्नी को सुन्नत के अनुसार तीन तलाक दे दो", और वकील ने बिना सहवास वाले तहर में कहा कि "तुझे सुन्नत के अनुसार तीन तलाक हैं", तो वर्तमान में केवल एक तलाक प्रभावी होगा, और फिर बिना मासिक धर्म के बाद पवित्र हुए नए सिरे से तलाक दिए बिना कुछ प्रभावी नहीं होगा। यदि किसी ने दो अलग-अलग व्यक्तियों से अपनी पत्नी को सुन्नत के अनुसार तलाक देने को कहा, और दोनों ने एक ही तहर (बिना सहवास वाले) में एक साथ तलाक दिया, तो एक तलाक प्रभावी होगा और पति को उसमें विकल्प (खियार) नहीं होगा। फिर दूसरे तहर में जब तक दोनों तलाक न दें, तलाक प्रभावी नहीं होगा। यदि वकील और पति ने एक साथ एक ही तहर में तलाक दिया, और फिर वकील ने दूसरे तहर में तलाक दिया, तो दूसरा तलाक प्रभावी होगा। यदि किसी ने एक से कहा कि "मेरी पत्नी को सुन्नत के अनुसार तलाक-ए-बाइन (अटल तलाक) दे दो" और दूसरे से कहा कि "उसे सुन्नत के अनुसार एक तलाक-ए-रजई (प्रतिसंहरणीय तलाक) दे दो", और दोनों ने एक ही तहर में तलाक दिया, तो एक तलाक प्रभावी होगा, लेकिन पति को अधिकार है कि वह उसे बाइन माने या रजई; यह 'काजी खान' में है।

---

1. सुन्नत तरीका अर्थात सुन्नत के समय, और वह ऐसे तहर (पवित्रता की अवधि) में तलाक देना है जिसमें सहवास न हुआ हो।

دے لینا اس کے اختیار میں ہے تو نکاح جائز اور شرط باطل ہے عورت نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ اس کا نکاح کرا دے اور کہہ دیا کہ جو تو کرے وہ جائز ہے پھر وکیل نے ایک شخص کو اس کے نکاح کرانے کی وصیت کر دی اور مر گیا تو وصی کو اس کے نکاح کرا دینے کا اختیار ہے اور یہی حکم تمام وکالتوں میں ہے اگر ایک شخص کو وکیل کیا کہ فلاں شہر یا فلاں قبیلہ سے ایک عورت سے نکاح کرا دے اور اس نے دوسرے شہر یا قبیلہ سے بیاہ دی تو جائز نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے غلام محجور نے اپنے نکاح کے واسطے وکیل کیا پھر مالک نے اس کو نکاح کی اجازت دے دی یا غلام آزاد ہو گیا تو وکیل وکیل ہو گیا اور اگر اس نے کسی عورت سے نکاح کرا دیا تو جائز ہے یہ ذخیرہ میں ہے کسی خاص عورت سے نکاح کرا دینے کے واسطے وکیل کیا پھر موکل مرتد ہو کر دار الحرب میں جاملا پھر وکیل نے دعویٰ کیا کہ میں نے حالت اسلام میں اس کا نکاح کرایا تھا اور وارثوں نے اور موکل نے جب مسلمان ہو کر آگیا تو اس سے انکار کیا تو وکیل اور عورت کا قول معتبر نہ ہوگا کیونکہ وکیل ایسی چیز کی خبر دیتا ہے کہ موکل کے مرتد ہونے سے معزول ہو کر اس کی استیناف کا مالک نہیں ہے اور اگر دونوں فریق نے گواہ سنائے تو عورت کے گواہوں کی گواہی معتبر رکھی جائے گی اور اگر دونوں کے پاس گواہی نہ ہو تو وارثوں سے ان کے علم پر قسم لی جائے گی کیونکہ اگر انہوں نے عورت کے دعویٰ پر اقرار کیا تو ان پر دعویٰ لازم ہوگا پس اگر وارثوں کے قسم کھا لینے کے بعد قاضی نے میراث کا حکم ان کے واسطے دے دیا پھر موکل مرتد مسلمان ہو کر واپس آیا اور عورت نے اس سے بھی قسم لینا چاہی تو اس کو یہ اختیار ہے کیونکہ وہ مہر اس کے ذمہ قرضہ ہونے کا دعویٰ کرتی ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

دوسری فصل:

طلاق وخلع کے واسطے وکیل کرنے کے بیان میں

اگر ایک شخص نے دوسرے کو سنت طریق پر اپنی عورت کو طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا اور وہ عورت ایسی ہے کہ اس کو حیض آتا ہے اور توکیل حالت حیض میں یا ایسے طہر میں جس میں وطی ہو چکی ہے واقع ہوئی پس وکیل نے حالت حیض میں یا اسی طہر میں طلاق دی تو طلاق واقع نہ ہو گی کذا فی المحیط اور اس کی وکالت باطل نہ ہو گی یہاں تک کہ اگر اس وقت کے بعد اس نے وقت سنت پر اس کو طلاق دی تو طلاق واقع ہو جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اور اگر اسی حالت حیض میں اس عورت سے کہا کہ تجھ کو بطور سنت طلاق ہے یا جب ظاہر ہو تو طلاق ہے یا دوسری صورت میں یعنی جماعی طہر کی توکیل میں کہا کہ تجھ کو طلاق ہے جب تجھ کو حیض آئے اور تو ظاہر ہو جائے تو طلاق واقع نہ ہو گی اور پہلی صورت میں جب پاک ہو گئی یا دوسری صورت میں جب حیض آ کر پاک ہوگئی اور وکیل نے طلاق دی تو واقع ہو جائے گی یہ محیط میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میری عورت کو بطور سنت تین طلاق دے دے پس وکیل نے اس عورت سے ایسے طہر میں جس میں وطی نہیں ہوئی ہے کہا کہ تجھ پر بطور سنت تین طلاق ہیں تو فی الحال ایک طلاق واقع ہوگی اور پھر بعد حیض سے پاک ہونے کے بدوں از سر نو طلاق واقع کرنے کے کچھ واقع نہ ہو گی ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میری عورت کو بطور سنت طلاق دے دے اور ایک دوسرے شخص سے بھی یہی کہا پس دونوں نے ایسے طہر میں جس میں جماع نہیں ہوا ہے معاً اس کو طلاق دی تو ایک طلاق واقع ہوگی اور شوہر کو اس میں خیار نہ ہوگا پھر دوسرے طہر میں جب تک دونوں طلاق نہ دیں طلاق واقع نہ ہو گی اور اگر وکیل اور شوہر نے معاً ایک طہر میں اس کو طلاق دی پھر وکیل نے دوسرے طہر میں اس کو طلاق دی تو ایک دوسری طلاق واقع ہو گی ایک شخص نے دوسرے سے

کہا کہ میری عورت کو بطور سنت طلاق بائن دے دے اور دوسرے سے کہا کہ اس کو بطور سنت ایک طلاق رجعی دے دے پس دونوں نے ایک ہی طہر میں اس کو طلاق دی تو اس پر ایک طلاق واقع ہو گی مگر شوہر کو اختیار ہے کہ چاہے بائن مقرر کر لے یا رجعی متعین کر لے یہ قاضی خان میں ہے۔

---

۱ قول سنت طریق یعنی بوقت سنت اور وہ ایسے طہر میں طلاق ہے جس میں وطی نہ ہوئی ہو۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Kitab al-Wakala (The Book of Agency)

If an agent (wakil) was commanded to issue a divorce, and then the husband himself divorced the wife, the agent's divorce will still be effective as long as the woman is in her waiting period (iddat). However, if the iddat has passed, and then the husband remarries her, and then the agent issues a divorce, it will not be effective. If the wife becomes an apostate (murtad) or the husband becomes an apostate, the agent's divorce will still take effect as long as the woman is in her iddat. But if the husband becomes an apostate and flees to Dar al-Harb (land of war), and then the agent divorces her during iddat, it will not be effective. Similarly, if he returns as a Muslim and remarries her, the agent's divorce will still not take effect; this is mentioned in 'Al-Hawi'. If a person is appointed as an agent to issue one divorce and he issues two, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), an irrevocable (ba'in) divorce will take effect, whereas the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated that only one will take effect. If someone tells another, "Divorce my wife," and the agent gives three divorces, then if the husband intended three, they will take effect; otherwise, none will take effect. This is the view of Imam Azam. According to the Sahibayn, one will take effect. If a person is appointed as an agent to give one irrevocable (ba'in) divorce and he gives one revocable (raj'i) divorce, then one ba'in divorce will take effect. Similarly, if he was appointed for a raj'i divorce and he gave a ba'in one, then one raj'i divorce will take effect. This applies when the agent says, "I have given this woman one ba'in divorce." But if he said, "I have made her ba'in," no divorce will take effect; this is written in 'Fatawa Qadi Khan'. If someone says to his two wives, "Both of you divorce yourselves with three divorces," and one divorces herself and her co-wife with three divorces, then both will be divorced. However, it is required that the wife divorces 'herself' in the same session (majlis) in which the husband spoke these words; thereafter, divorcing the other wife is permissible either in that session or outside it. If a person appoints an agent to divorce his wives, and the agent divorces one specific wife, it is valid, and the husband does not have the authority to transfer this divorce from that wife to another. If the agent divorces an unspecified wife, it is also valid, and the authority to specify her lies with the husband; this is in 'Al-Dhakhira'.

If an agent is appointed saying, "Divorce my wife," and the man has four wives without specifying any, then if the agent divorces one, it is valid. If he divorces all of them, it will still only be valid for one wife, and the husband has the right to specify whom he wishes; this is in 'Al-Hawi'. If he said to two wives, "If you both wish, divorce

yourselves with three divorces," and only one divorced, it will not take effect unless both unite on the three divorces in the same session; this is in 'Fatawa Qadi Khan'. If someone says, "You are my agent to divorce my wife, provided she wishes, or likes, or desires it," then that person will not become an agent until the woman expresses her like for the divorce in that same session; if she likes it, he becomes the agent. If the agent stands up and leaves the session before giving the divorce, the agency (wakala) becomes void. If he says, "If you wish, you are an agent to divorce my wife," then if he wishes it in the same session, it is valid, but if he stands up before wishing, he is not an agent; this is in 'Al-Hawi'. If a man says to another, "When I marry such-and-such a woman, divorce her," and then he marries her and the agent divorces her, it is valid; this is in 'Al-Dhakhira'. If an agent appoints another person as an agent, it is not valid. If an agent was appointed and a divorce was given in the presence of the first agent, or if a stranger gave the divorce and the agent then authorized it, the stranger's divorce will not be effective; this is in 'Fatawa Qadi Khan'.

A man said to another's wife, "Whenever you enter this house, you are divorced," and then the husband gave his permission for this. After the permission was given, she entered that house, so the divorce will take effect. But if she entered before the permission was given, the divorce will not occur. Then if...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 किताब अल-वकाला (एजेंसी की पुस्तक)

यदि किसी एजेंट (वकील) को तलाक देने का आदेश दिया गया, फिर पति ने स्वयं उसे तलाक दे दिया, तो जब तक वह महिला इद्दत (प्रतीक्षा अवधि) में है, वकील द्वारा दिया गया तलाक उस पर लागू हो जाएगा। और यदि इद्दत बीत गई, फिर पति ने उससे दोबारा निकाह किया, और फिर वकील ने तलाक दिया, तो वकील का तलाक लागू नहीं होगा। यदि महिला मुर्तद (धर्मत्यागी) हो गई या पति मुर्तद हो गया, तो जब तक वह महिला इद्दत में है, वकील का तलाक लागू हो जाएगा। और यदि पति मुर्तद होकर दार अल-हर्ब (शत्रु देश) में चला गया, फिर वकील ने इद्दत की स्थिति में महिला को तलाक दिया, तो वह लागू नहीं होगा। इसी तरह, यदि वह मुसलमान होकर वापस आया और उससे निकाह कर लिया, तो भी वकील का तलाक लागू नहीं होगा; यह 'हावी' में है। यदि किसी व्यक्ति को एक तलाक देने के लिए वकील नियुक्त किया गया और उसने दो तलाक दे दिए, तो इमाम आज़म (अबू हनीफा) के अनुसार कोई 'बाइन' (अटल) तलाक लागू होगा, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि एक तलाक लागू होगा। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि मेरी पत्नी को तलाक दे दो, और वकील ने तीन तलाक दे दिए, तो यदि पति ने तीन तलाक की नियत की थी, तो वह लागू हो जाएंगे, अन्यथा कोई भी लागू नहीं होगा; यह इमाम आज़म का विचार है। साहिबैन के अनुसार एक तलाक लागू होगा। यदि किसी व्यक्ति को एक 'तलाक-ए-बाइन' देने के लिए वकील बनाया गया और उसने एक 'तलाक-ए-रजई' (प्रतिसंहरणीय) दिया, तो एक 'तलाक-ए-बाइन' ही लागू होगा। इसी तरह, यदि एक 'तलाक-ए-रजई' देने के लिए वकील बनाया गया और उसने 'बाइन' दिया, तो एक 'रजई' लागू होगा। यह उस स्थिति में है जब वकील कहे कि "मैंने इस महिला को एक तलाक-ए-बाइन दिया", लेकिन यदि उसने कहा कि "मैंने उसे बाइन कर दिया", तो कोई तलाक लागू नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में लिखा है। यदि किसी ने अपनी दो पत्नियों से कहा कि "तुम दोनों अपने आप को तीन तलाक दे दो", फिर एक ने स्वयं को और अपनी सौतन को तीन तलाक दिए, तो दोनों को तलाक हो जाएगा, लेकिन यह आवश्यक है कि वह 'स्वयं' को उसी बैठक (मजलिस) में तलाक दे जिसमें पति ने यह शब्द कहे थे; फिर दूसरी पत्नी को तलाक देना उसी बैठक में या उसके बाहर भी जायज़ है। यदि किसी व्यक्ति ने अपनी पत्नियों को तलाक देने के लिए किसी को वकील नियुक्त किया, और उसने उनमें से किसी एक विशेष पत्नी को तलाक दिया, तो यह सही है, और पति को यह अधिकार नहीं है कि इस तलाक को उस पत्नी के बजाय किसी दूसरी पत्नी पर

मोड़ दे। और यदि उसने किसी अनिर्दिष्ट पत्नी को तलाक दिया, तो भी यह सही है, और उसे निर्दिष्ट करने का अधिकार पति के पास है; यह 'ज़खीरा' में है।

यदि इस तरह वकील नियुक्त किया गया कि "मेरी पत्नी को तलाक दे दे" और उसकी चार पत्नियां हैं और किसी को निर्दिष्ट नहीं किया गया, तो यदि उसने एक को तलाक दे दिया तो यह जायज़ है। और यदि उसने सभी को तलाक दिया, तो भी केवल एक ही पत्नी पर जायज़ होगा, और पति को अधिकार है कि वह जिसे चाहे निर्दिष्ट करे; यह 'हावी' में है। यदि दो पत्नियों से कहा गया कि "यदि तुम चाहो तो तुम दोनों अपने आप को तीन तलाक दे दो", तो यदि एक ने तलाक दिया तो वह लागू नहीं होगा जब तक कि दोनों उसी बैठक में तीन तलाक पर सहमत न हों; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है। यदि कहा कि "तुम मेरी पत्नी को तलाक देने के लिए मेरे वकील हो, बशर्ते कि वह महिला चाहे या पसंद करे या इच्छा करे", तो वह व्यक्ति वकील नहीं बनेगा जब तक कि वह महिला उसी बैठक में उस तलाक को पसंद न करे; और यदि उसने पसंद कर लिया तो वह वकील हो गया। तलाक देने से पहले यदि वकील बैठक से उठ खड़ा हुआ, तो वकालत निरस्त हो गई। और यदि कहा कि "यदि तुम चाहो तो तुम मेरी पत्नी को तलाक देने के लिए वकील हो", तो यदि उसने उसी बैठक में चाह लिया तो जायज़ है, और यदि चाहने से पहले बैठक से उठ खड़ा हुआ तो वह वकील नहीं है; यह 'हावी' में है। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि "जब मैं फलां महिला से निकाह करूँ तो तुम उसे तलाक दे देना", फिर उसने निकाह किया और वकील ने तलाक दे दिया, तो यह सही है; यह 'ज़खीरा' में है। यदि वकील ने किसी दूसरे को वकील नियुक्त किया, तो वह सही नहीं है। और यदि किसी दूसरे को वकील बनाया गया और उसने पहले वकील के सामने तलाक दिया, या किसी अजनबी ने तलाक दिया और फिर वकील ने अनुमति दी, तो अजनबी का तलाक लागू नहीं होगा; यह 'फ़तावा काज़ी खान' में है।

एक व्यक्ति ने दूसरे की पत्नी से कहा कि "जब तक तुम इस घर में प्रवेश करो, तुम्हें तलाक है", फिर पति ने इसकी अनुमति दे दी, और अनुमति मिलने के बाद वह उस घर में गई, तो तलाक हो जाएगा। और यदि अनुमति मिलने से पहले गई, तो तलाक नहीं होगा। फिर यदि...

اگر وکیل کو طلاق دینے کا حکم دیا پھر شوہر نے اس کو طلاق دی تو جب تک وہ عورت عدت میں ہے وکیل کی طلاق اس پر واقع ہو جائے گی اور اگر عدت گزر گئی پھر اس سے نکاح کیا پھر وکیل نے طلاق دی تو وکیل کی طلاق اس پر واقع نہ ہو گی اور اگر عورت مرتد ہو گئی یا شوہر مرتد ہو گیا تو جب تک وہ عورت عدت میں ہے وکیل کی طلاق واقع ہو جائے گی اور اگر شوہر مرتد ہو کر دار الحرب میں جاملا پھر وکیل نے حالت عدت میں عورت کو طلاق دی تو واقع نہ ہوگی اسی طرح اگر مسلمان ہو کر آیا اور اس سے نکاح کر لیا تو بھی پھر وکیل کی طلاق واقع نہ ہو گی یہ حاوی میں ہے ایک شخص کو ایک طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے دو طلاق دی تو امام اعظم کے نزدیک کوئی بائنہ واقع ہوگی اور صاحبین نے فرمایا کہ ایک واقع ہو گی ایک نے دوسرے سے کہا کہ میری عورت کو طلاق دے دے وکیل نے تین طلاق دی پس اگر شوہر نے تین طلاق کی نیت کی تھی تو واقع ہو جائے گی ورنہ کوئی واقع نہ ہوگی اور یہ قول امام اعظم کا ہے اور صاحبین کے نزدیک ایک واقع ہو گی ایک شخص کو ایک طلاق بائن دینے کے واسطے وکیل کیا اس نے ایک رجعی طلاق دی تو ایک طلاق بائن واقع ہوگی اسی طرح اگر ایک رجعی طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے بائن دی تو ایک رجعی واقع ہوگی اور یہ اس صورت میں ہے کہ وکیل نے کہا کہ میں نے اس عورت کو ایک طلاق بائن دی اور اگر یوں کہا کہ میں نے اس کو بائن کر دیا تو کوئی طلاق واقع نہ ہو گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر اپنی دو عورتوں سے کہا کہ تم دونوں اپنے آپ کو تین طلاق دو پس ایک نے اپنے آپ کو اور دوسری سوتن کو تین طلاق دی تو دونوں کو طلاق ہو جائے گی لیکن چاہئے کہ آپ کو اسی مجلس میں جس میں شوہر نے یہ الفاظ کہے ہیں طلاق دے پھر دوسری عورت کا طلاق دینا اس مجلس اور غیر

مجلس میں جائز ہے اگر ایک شخص کو اپنی عورتوں کو طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے اس میں ایک خاص عورت کو طلاق دی تو صحیح ہے اور شوہر کو یہ اختیار نہیں ہے کہ اس عورت کے سوائے دوسری عورت کی طرف یہ طلاق پھیر دے اور اگر ایک غیر معین کو اس نے طلاق دی تو بھی صحیح ہے اور معین کرنے کا اختیار شوہر کو ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر اس طرح وکیل کیا کہ میری عورت کو طلاق دے دے اور اس کی چار عورتیں ہیں اور کسی کو معین نہ کیا پس اگر اس نے ایک کو طلاق دے دی تو جائز ہے اور اگر سب کو طلاق دی تو بھی ایک عورت پر جائز ہوگی اور شوہر کو اختیار ہے کہ جس کو چاہے معین کرے یہ حاوی میں ہے اگر دو عورتوں سے کہا کہ اگر چاہو تم دونوں اپنے آپ کو تین طلاق دو پس ایک نے طلاق دی تو واقع نہ ہوگی تا وقتیکہ دونوں اسی مجلس میں تین طلاق پر مجتمع نہ ہوں یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر کہا کہ تو میری عورت کے طلاق دینے کے واسطے میرا وکیل ہے بشرطیکہ وہ عورت چاہے یا پسند کرے یا خواہش کرے تو یہ شخص وکیل نہ ہو گا جب تک کہ وہ عورت اس طلاق کو اسی مجلس میں پسند نہ کرے اور اگر اس نے پسند کیا تو وکیل ہو گیا اور طلاق دینے سے پہلے اگر وکیل مجلس سے اٹھ کھڑا ہوا تو وکالت باطل ہوگئی اور اگر کہا کہ اگر تو چاہے تو میری عورت کے طلاق دینے کے واسطے وکیل ہے پس اگر اس نے اسی مجلس میں چاہا تو جائز ہے اور اگر قبل چاہنے کے مجلس سے اٹھ کھڑا ہوا تو وکیل نہیں ہے یہ حاوی میں ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ جب فلاں عورت سے نکاح کروں تو تو اس کو طلاق دے دے پس اس نے نکاح کیا اور وکیل نے طلاق دے دی تو صحیح ہے یہ ذخیرہ میں ہے وکیل نے اگر دوسرے کو وکیل کیا تو صحیح نہیں ہے اور اگر غیر کو وکیل کیا اور اس نے پہلے وکیل کے سامنے طلاق دی یا کسی اجنبی نے طلاق دی پھر وکیل نے اجازت دی تو اجنبی کی طلاق واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے غیر کی عورت سے کہا کہ جب تک تو اس گھر میں داخل ہو تو تجھ کو طلاق ہے پس شوہر نے اس کی اجازت دے دی اور بعد اجازت ہو جانے کے وہ اس گھر میں گئی تو طلاق ہو جائے گی اور اگر قبل اجازت ہو جانے کے گئی تو طلاق نہ پڑے گی پھر اگر

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 5 (443) Book of Agency (Kitab al-Wakala)

If she went after permission was granted again, then the divorce will take effect; this is mentioned in *Al-Muheet*. If a person appointed his slave as an agent (wakil) to divorce his wife and then sold the slave, the slave remains an agent; this is written in *Az-Zakhira*. If a person said to another, "Divorce my wife, I have entrusted this matter to you," then the acceptance of this matter is limited to that specific gathering only. If a person was appointed as an agent for divorce, and the agent divorced the woman before knowing of his appointment, the divorce will not take effect; this is written in *Fatawa Qazi Khan*. If the agent for divorce performed *Khula* (divorce initiated by the wife) for property, then if the woman is such that the husband has consummated the marriage with her, the agent has committed a detrimental contradiction. But if she is such that marriage has not been consummated, then the contradiction is acceptable; this is the opinion of most scholars and was adopted by Saffar. Imam Zahir-ud-Din stated that even for a woman with whom the marriage was not consummated, it is not permissible because it is also a detrimental contradiction; this is in *Al-Wajiz al-Kardari*. If a person was appointed as an agent to sell three divorces to the wife for one thousand dirhams, and the agent sold one divorce for one-third of a thousand dirhams, then no divorce will occur. If a person said to his wife, "Buy your divorce from me for whatever price you wish, I have made you an agent for this matter," and she said, "I bought it for such an amount," then this is void; this is written in *Fatawa Qazi Khan*.

A person was appointed as an agent to perform Khula from my wife, then the husband performed Khula himself or she became *Ba'in* (irrevocably divorced) for some other reason ☆

If someone was appointed as an agent to give three divorces to my wife for a portion of a thousand dirhams or for a thousand dirhams, and he gave one or two divorces, they will not take effect. But if he gave the divorce for a thousand dirhams or more, it is valid; this is in *Al-Mabsut*. If an agent was appointed for *Khula*, the agent has the authority to perform *Khula* with that woman in that meeting or any other meeting as long as he is not dismissed; this is in *Al-Hawi*. The agent for *Khula* does not have the authority to take possession of the compensation; this is also in *Fatawa Qazi Khan*. According to Imam Azam (Abu Hanifa), the agent for absolute *Khula* has the authority to perform *Khula* for a small or large amount, while according to the *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad), it is not permissible to perform *Khula* for less than the *Mahr-e-Mithl* (customary dowry); this is in *At-Tatarkhaniya*. If a person was

appointed as an agent for *Khula* and told, "If she refuses to take *Khula*, then give the divorce," and she refused, and the agent gave the divorce, and then the woman said, "I accept the *Khula*," then if the *Khula* was performed during the waiting period (*Iddah*) and the divorce was revocable (*Raj'i*), it is valid; this is in *Al-Hawi*. If a person was appointed as an agent to perform *Khula* from my wife, then the husband performed *Khula* himself or she became *Ba'in* for some other reason, and then he remarried her during or after the *Iddah*, the agent cannot perform *Khula*. If a person is an agent for *Khula* from both sides, one of the two narrations is that he cannot be the guardian (mutawalli) of the contract for both sides; this is in *Fatawa Qazi Khan*. If the agent for *Khula* performed *Khula* for a thousand dirhams on the condition that "I am the guarantor," it is valid even if the woman did not command him to provide a guarantee; and when the agent pays, he will recover it from the woman; similarly, he can recover it before paying; this is in *As-Sirajiyya*. If a man appointed his wife as an agent to perform *Khula* from him for herself, and she performed *Khula* for property or compensation, it is not permissible, but if the husband agrees, it is valid. If a woman said to her husband, "When tomorrow comes, you perform *Khula* from me for a thousand dirhams," then the husband is an agent; therefore, if the woman forbids the husband from doing so, it is valid; this is in *Fatawa Qazi Khan*.

If a Dhimmi (non-Muslim) woman appointed a Muslim as an agent to perform *Khula* from her husband for wine or swine, it is permissible. And if the husband or the wife...

1- Meaning, by acting against the command, he chose something that is detrimental to the principal (the one who appointed him), unlike in the second scenario.

दोबारा अनुमति मिलने के बाद गई तो तलाक हो जाएगी, यह 'मुहीत' में है। यदि किसी ने अपने गुलाम को अपनी पत्नी को तलाक देने के लिए वकील नियुक्त किया और फिर गुलाम को बेच दिया, तो वह अपनी वकालत पर बरकरार रहेगा, यह 'ज़खीरा' में लिखा है। एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि मेरी पत्नी को तलाक दे दो, यह मामला मैंने तुम्हारे सुपुर्द किया है, तो इस मामले की स्वीकृति केवल उसी सभा (मजलिस) तक रहेगी। यदि किसी व्यक्ति को तलाक देने के लिए वकील नियुक्त किया गया और वकील ने अपनी नियुक्ति की जानकारी होने से पहले ही उस महिला को तलाक दे दिया, तो वह प्रभावी नहीं होगा, यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है। तलाक के वकील ने यदि धन के बदले 'खुलअ' (तलाक) कराया, और यदि महिला ऐसी है जिससे पति ने संभोग किया है, तो वकील ने प्रतिकूल कार्य किया है। और यदि वह ऐसी है जिससे संभोग नहीं किया गया है, तो यह प्रतिकूलता उचित है; अधिकांश उलेमाओं का यही मत है और इसे ही 'सफ़ार' ने अपनाया है। इमाम ज़हीर उद्दीन ने कहा कि उस महिला के मामले में भी जिससे संभोग नहीं किया गया है, यह जायज़ नहीं है क्योंकि यह भी अनुचित प्रतिकूलता है, यह 'वजीज़ करदुरी' में वर्णित है। एक व्यक्ति को वकील नियुक्त किया गया कि पत्नी की तीन तलाकें एक हज़ार दिरहम में बेच दे, वकील ने एक तलाक एक-तिहाई हज़ार दिरहम में बेची, तो कोई तलाक नहीं होगा। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी से कहा कि तुम जितने दामों पर चाहो मुझसे अपनी तलाक खरीद लो, मैंने तुम्हें इस मामले का वकील बनाया है। उसने कहा कि मैंने इतनी राशि में खरीदा, तो यह बातिल (अमान्य) है, यह 'फतावा काजी खान' में लिखा है।

एक व्यक्ति को वकील नियुक्त किया गया कि मेरी पत्नी से खुलअ करा ले, फिर पति ने स्वयं उससे खुलअ कर लिया या किसी अन्य कारण से वह 'बाइन' (अलग) हो गई ☆

यदि किसी को वकील नियुक्त किया गया कि मेरी पत्नी को कुछ हज़ार दिरहम या एक हज़ार दिरहम के बदले तीन तलाक दे दे, और उसने एक या दो तलाक दीं, तो वह प्रभावी नहीं होंगी। लेकिन यदि एक हज़ार दिरहम या उससे अधिक पर तलाक दी, तो वह जायज़ है, यह 'मबसूत' में है। और यदि खुलअ के लिए वकील नियुक्त किया गया, तो वकील को अधिकार है कि वह उस महिला से उसी सभा या किसी अन्य सभा में, जब तक उसे पदमुक्त न किया जाए, खुलअ करा ले, यह 'हावी' में है। खुलअ के वकील को बदले की राशि पर कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है, ऐसा ही 'फतावा काजी खान' में है। 'खुलअ मुतलक' के वकील को इमाम आज़म (अबू हनीफा) के अनुसार कम या अधिक

राशि पर खुलअ करने का अधिकार है, जबकि 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार 'महर-ए-मिस्ल' (समान मेहर) से कम पर खुलअ करना जायज़ नहीं है, जैसा कि 'तातारखानिया' में वर्णित है। यदि किसी व्यक्ति को खुलअ के लिए वकील नियुक्त किया गया और कहा गया कि यदि वह खुलअ लेने से इनकार करे तो तलाक दे दे, उसने खुलअ से इनकार किया और वकील ने तलाक दे दी, फिर महिला ने कहा कि मैं खुलअ करती हूँ, तो यदि इद्दत के दौरान उससे खुलअ किया गया और तलाक 'रजई' (प्रत्यावर्तनीय) थी, तो यह जायज़ है, जैसा कि 'अल-हावी' में है। यदि एक व्यक्ति को वकील नियुक्त किया गया कि मेरी पत्नी से खुलअ करा ले, फिर पति ने स्वयं उससे खुलअ कर लिया या किसी अन्य कारण से वह 'बाइन' हो गई, फिर इद्दत के दौरान या उसके बाद उससे फिर से निकाह किया, तो वकील खुलअ नहीं करा सकता। यदि कोई व्यक्ति दोनों पक्षों की ओर से खुलअ का वकील है, तो दो मतों में से एक यह है कि वह दोनों ओर से अनुबंध का संरक्षक (मुतवल्ली) नहीं हो सकता, यह 'फतावा काजी खान' में है। यदि खुलअ के वकील ने इस शर्त पर एक हज़ार दिरहम पर खुलअ किया कि मैं ज़मानत (गारंटी) देता हूँ, तो यह सही है, भले ही महिला ने उसे ज़मानत का आदेश न दिया हो; और जब वकील भुगतान कर देगा, तो वह महिला से वसूल कर लेगा, इसी तरह वह भुगतान करने से पहले भी वसूल कर सकता है, यह 'सिराजिया' में है। यदि पुरुष ने अपनी पत्नी को वकील बनाया कि वह स्वयं अपना खुलअ मुझसे करा ले, और महिला ने धन या बदले में खुलअ कर लिया तो यह जायज़ नहीं है, लेकिन यदि पति सहमत हो तो जायज़ है। एक महिला ने अपने पति से कहा कि जब कल का दिन आए तो तुम मुझसे एक हज़ार दिरहम पर खुलअ कर लेना, तो वह (पति) वकील है, इसलिए यदि महिला पति को इससे रोक दे तो यह सही (प्रभावी) है, यह 'फतावा काजी खान' में है।

यदि एक ज़िम्मी (गैर-मुस्लिम) महिला ने किसी मुसलमान को अपने पति से शराब या सूअर के बदले खुलअ कराने का वकील नियुक्त किया, तो यह जायज़ है। और यदि पति या पत्नी...

१- अर्थात, आदेश के विरुद्ध कार्य करके ऐसी चीज़ चुनी जो मुवक्किल (नियुक्तकर्ता) के हित में बुरी है, दूसरी स्थिति के विपरीत।

دوبارہ بعد اجازت ہونے کے گئی تو طلاق پڑ جائے گی یہ محیط میں ہے اگر اپنے غلام کو اپنی عورت نے طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا پھر غلام کو فروخت کیا تو وہ اپنی وکالت پر باقی ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میری عورت کو طلاق دے دے یہ امر میں نے تیرے سپرد کیا تو اس امر کا قبول کرنا فقط اسی مجلس تک رہے گا ایک شخص کو طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے اپنی وکالت کے علم سے پہلے اس عورت کو طلاق دی تو واقع نہ ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ وکیل طلاق نے اگر مال پر خلع کیا پس اگر وہ عورت ایسی ہے کہ شوہر نے اس سے وطی کر لی ہے تو وکیل نے بری مخالفت کی اور اگر ایسی ہے کہ اس سے وطی نہیں کی ہے تو مخالفت اچھی ہے اور یہی مذہب اکثر مشائخ کا ہے اور اسی کو صفار نے اختیار کیا ہے اور امام ظہیر الدین نے فرمایا کہ اس عورت میں بھی جس سے وطی نہیں کی ہے نہیں جائز ہے کیونکہ یہ بھی اس کی بری مخالفت ہے یہ وجیز کروری میں ہے ایک شخص کو وکیل کیا کہ تین طلاق عورت کے ہاتھ ہزار درہم کو فروخت کر دے پس وکیل نے ایک طلاق تہائی ہزار درہم کو بیچی تو کوئی طلاق واقع نہ ہو گی ایک شخص نے اپنی عورت سے کہا کہ تو جس قدر داموں کو چاہے اپنی طلاق مجھ سے خرید لے میں نے تجھے اس معاملہ کا وکیل کیا اس نے کہا کہ اس قدر کو میں نے خریدا تو یہ باطل ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔

ایک شخص کو وکیل کیا کہ میری عورت سے خلع کرا لے پھر شوہر نے خود اس سے خلع کیا یا کسی اور وجہ سے وہ بائن ہو گئی ☆

اگر کسی کو وکیل کیا کہ میری عورت کو بعض ہزار درہم کے یا ہزار درہم پر تین طلاق دے دے اس نے ایک یا دو طلاق دی تو واقع نہ ہوگی اور اگر ہزار درہم یا زیادہ پر طلاق دی تو جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر خلع کے واسطے وکیل کیا تو وکیل کو اختیار ہے کہ اس عورت سے اس مجلس یا غیر مجلس میں جب تک معزول نہ ہو خلع کرا لے یہ حاوی میں ہے وکیل خلع کو بدل پر قبضہ کا اختیار نہیں ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ خلع مطلق کے وکیل کو امام اعظم کے نزدیک قلیل و کثیر پر خلع کرنے کا اختیار ہے اور صاحبین کے نزدیک مہرِ مثل سے کم پر خلع کرنا نہیں جائز ہے کذا فی التاتارخانیہ۔ اگر کسی شخص کو خلع کے واسطے وکیل کیا اور کہا کہ اگر خلع لینے سے انکار کرے تو طلاق دے دے پس اس نے خلع سے انکار کیا اور وکیل نے طلاق دے دی پھر عورت نے کہا کہ میں خلع کرتی ہوں پس اگر عدت میں اس سے خلع کیا اور طلاق رجعی تھی تو جائز ہے کذا فی الحاوی۔ ایک شخص کو وکیل کیا کہ میری عورت سے خلع کرا لے پھر شوہر نے خود اس سے خلع کیا یا کسی اور وجہ سے وہ بائن ہو گئی پھر عدت میں یا اس کے بعد اس سے نکاح کیا تو وکیل خلع نہیں کرا سکتا ہے اگر کوئی شخص دونوں طرف سے خلع کا وکیل ہو تو دو روایتوں میں ایک روایت یہ ہے کہ وہ دونوں طرف سے عقد کا متولی نہیں ہو سکتا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ وکیل خلع نے اگر ہزار درہم پر اس شرط سے خلع کیا کہ میں ضامن ہوں تو صحیح ہے اگرچہ عورت نے اس کو ضمانت کا حکم نہ دیا ہو اور جب وکیل نے ادا کیا تو عورت سے پھیر لے گا اسی طرح ادا کرنے سے پہلے بھی لے سکتا ہے یہ سراجیہ میں ہے اگر مرد نے اپنی عورت کو وکیل کیا کہ اپنی ذات کا مجھ سے خلع کرا لے پس عورت نے مال یا عوض پر خلع کر لیا تو جائز نہیں ہے لیکن اگر شوہر راضی ہو تو جائز ہے ایک عورت نے اپنے شوہر سے کہا کہ جب کل کا روز آئے تو تو مجھ سے ہزار درہم پر خلع کر لے تو یہ وکیل ہے اس لئے اگر عورت شوہر کو اس سے ممانعت کر دے تو صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر ایک ذمی عورت نے کسی مسلمان کو اپنے شوہر سے شراب یا سور پر خلع کرانے کا وکیل کیا تو جائز ہے اور اگر شوہر یا زوجہ

۱- یعنی خلاف حکم کر کے ایسی چیز اختیار کی جو موکل کے حق میں بری ہے بخلاف صورت ثانیہ کے۔

If one of the parties is a Muslim and the agent (wakil) is a non-Muslim (kaafir), then 'khul' (consensual divorce) is valid, but the 'ju'l' (stipulated payment for agency) is void; this is mentioned in 'al-Mabsut'. If someone appoints another as an agent to obtain a 'khul' from his wife in exchange for wealth, or to give her three divorces without wealth, and then the husband becomes an apostate (murtad) and joins the 'Dar al-Harb' (abode of war) or dies, and the agent then carries out the 'khul' or divorce, and the wife claims, "You did this after my husband's death or after he joined the Dar al-Harb," while the agent and the heirs say, "It happened during his life and while he was still a Muslim," the wife's statement shall be accepted. The divorce will be void, her wealth shall be returned to her, and she shall receive inheritance; this is in 'al-Mabsut'. It is permissible to appoint an agent for a right (haq), whether that right pertains to property or otherwise. Once the agent has manumitted (freed) the slave, he does not have the authority to take possession of the consideration (property). This agency is not limited to that specific session (majlis) alone. An agent for absolute manumission (itlaq al-atq) does not have the authority to make the slave a 'mudabbar' (freed upon owner's death), a 'mukatib' (freed upon payment of an agreed sum), or to free him in exchange for property. Similarly, he does not have the authority to make it conditional (ta'liq) or to defer it to a future time. Therefore, if the owner makes the slave a 'mudabbar', the agency for manumission is not voided; this is in 'al-Muhit'. If someone appoints an agent to free his slave and the agent frees him in exchange for a debt or property, or sets a condition saying, "If you wish, you are free," it is not valid; thus it is in 'al-Muhit al-Sarakhsi'.

If an agent is appointed to free half of a slave and he frees the whole, it is not valid and nothing of the slave is freed. However, the 'Sahibayn' (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated that it is valid and the whole slave becomes free. If an agent is appointed to free the whole slave and he frees half, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), half is freed, while according to the 'Sahibayn', the whole becomes free; thus it is in 'al-Dhakhirah'. If two people each own a share of the same slave and they separately appoint the same person as an agent to free their respective portions, and the agent then says, "I have freed one of the two [shares]" and then dies before clarifying which one, then by 'qiyas' (analogy) neither is freed, but by 'istihsan' (juristic preference) both become free, and each shall perform 'sa'i' (work to pay off) half of his value; thus it is in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone appoints an agent to free a

specific slave and the agent says, "I freed him yesterday," his word shall not be accepted without witnesses; this is in 'al-Dhakhirah'. If an agent is appointed to free a female slave and she gives birth before being freed, the agent cannot free her child. If an agent is appointed to free a slave for a consideration ('ju'l') and he frees him for wine or pork, the manumission is valid but the slave is obligated to pay the value of his own person. If freed in exchange for a carcass or blood, it is not valid. If the principal (muwakkil) says, "Free the slave in exchange for this [other] slave," and he does so, but that second slave turns out to be free, the manumission is valid and the freed slave owes his own value. If freed in exchange for a slave who is then successfully claimed by someone else (istihqaq), the manumission is valid and the slave owes his value; this is Imam Azam's second opinion and is also the opinion of Imam Abu Yusuf; thus it is in 'al-Hawi'. If freed in exchange for a slaughtered goat which then turns out to be a carcass, it is not valid. If ordered to free for a 'ju'l' and he frees him for a thousand dirhams, it is valid provided such a slave would normally be freed for that amount; this rule is based on 'istihsan' and is in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. If one says to his slave, "Free yourself for whatever consideration you wish," and he frees himself for two dirhams, it is valid provided the owner is satisfied. This is because when the amount of consideration is not specified, one person cannot act as an agent for both sides. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad that it is possible even if the amount of consideration is not specified, and some scholars have authenticated this narration. And if in this case the amount of consideration is specified and the slave...

---

1. Conditional attribution (ta'liq bi-al-shart): For example, saying "If Yazid becomes king, you are free" or "When the moon of Rajab is seen, you are free," because this is restricted unlike divorce.
2. It is not valid because it is a choice (takhyir) and he mentioned a condition (ta'liq), whereas there is a generic difference between the two.
3. 'The whole' (kull): This is based on the view that according to the Imam, manumission can be partial, whereas according to the Sahibayn it cannot.
4. 'Ju'l': The fee for returning a runaway slave, and here it refers generally to compensation/consideration.

(पृष्ठ शीर्षक): फतावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ४४३ | किताब अल-वकालत (एजेंसी की पुस्तक)

दोनों में से कोई एक मुसलमान हो और वकील काफ़िर हो, तो 'खुल' (आपसी सहमति से तलाक) जायज़ है और 'जअल' (रिश्वत/फीस) बातिल है, यह 'मबसूत' में उल्लेखित है। यदि किसी ने दूसरे को वकील नियुक्त किया कि वह उसकी पत्नी से धन के बदले 'खुल' करवा दे या बिना धन के उसे तीन तलाक दे दे, फिर पति मुरतद (धर्मत्यागी) होकर दारुल हरब (गैर-मुस्लिम क्षेत्र) चला गया या मर गया, और वकील ने पत्नी को 'खुल' दिया या तलाक दी, और पत्नी ने कहा कि "आपने यह कार्य मेरे पति की मृत्यु के बाद या दारुल हरब जाने के बाद किया है," जबकि वकील और उत्तराधिकारियों ने कहा कि "यह उसके जीवित रहते और इस्लाम की स्थिति में हुआ है," तो पत्नी की बात मानी जाएगी, तलाक बातिल माना जाएगा, उसका धन उसे लौटा दिया जाएगा, और उसे विरासत मिलेगी; यह 'मबसूत' में है। किसी हक (अधिकार) के लिए वकील बनाना जायज़ है, चाहे वह हक धन से संबंधित हो या बिना धन के। जब वकील ने गुलाम को आज़ाद कर दिया, तो उसे धन पर कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है। और यह एजेंसी केवल उसी सभा (मजलिस) तक सीमित नहीं है। पूर्ण दास-मुक्ति (एताक-ए-मुतलक) के वकील को गुलाम को 'मुदब्बर' (मृत्यु के बाद मुक्त होने वाला) बनाने, 'मुकातिब' (धन देकर मुक्ति पाने वाला) बनाने या धन के बदले आज़ाद करने का अधिकार नहीं है। इसी तरह वह किसी शर्त से जोड़ने (तअलीक) या समय निर्धारित करने का भी अधिकार नहीं रखता। अतः मालिक द्वारा गुलाम को 'मुदब्बर' बना देने से दास-मुक्ति की एजेंसी बातिल नहीं होगी; यह 'मुहीत' में है। यदि किसी ने अपना गुलाम आज़ाद करने के लिए वकील नियुक्त किया और वकील ने उसे कर्ज या धन के बदले आज़ाद किया या शर्त लगाई और कहा कि "यदि तू चाहे तो तू आज़ाद है," तो यह जायज़ नहीं है; ऐसा 'मुहीत-ए-सरखसी' में उल्लेखित है।

यदि आधे गुलाम को आज़ाद करने के लिए वकील नियुक्त किया गया और उसने पूरे को आज़ाद कर दिया, तो यह जायज़ नहीं है और कुछ भी आज़ाद नहीं होगा। जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने कहा कि यह जायज़ है और पूरा गुलाम आज़ाद हो जाएगा। यदि किसी को पूरा गुलाम आज़ाद करने के लिए वकील बनाया गया और उसने आधा आज़ाद किया, तो इमाम आज़म (इमाम अबू हनीफा) के अनुसार आधा आज़ाद होगा, और साहिबैन के अनुसार पूरा आज़ाद हो जाएगा; ऐसा 'ज़खीरा' में है। यदि दो व्यक्तियों में से प्रत्येक का एक ही गुलाम है और दोनों ने एक ही व्यक्ति को अपना-अपना हिस्सा आज़ाद करने के लिए अलग-अलग वकील बनाया, फिर वकील ने

कहा, "मैंने दोनों में से एक को आज़ाद किया" और वह स्पष्ट करने से पहले मर गया, तो कयास (तर्क) के अनुसार कोई आज़ाद नहीं होगा, लेकिन इस्तेहसान (न्यायसंगत वरीयता) के अनुसार दोनों आज़ाद हो जाएंगे, और प्रत्येक अपनी आधी कीमत के लिए कोशिश (सई) करेगा; ऐसा 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। यदि किसी ने किसी को अपना विशिष्ट गुलाम आज़ाद करने के लिए वकील बनाया और वकील ने कहा, "मैंने इसे कल आज़ाद कर दिया था," तो बिना गवाहों के उसकी पुष्टि नहीं की जाएगी; यह 'ज़खीरा' में है। और यदि अपनी बांदी (दासी) को आज़ाद करने के लिए वकील बनाया और दासी ने आज़ाद होने से पहले बच्चा जना, तो वकील उसके बच्चे को आज़ाद नहीं कर सकता। और यदि अपने गुलाम को 'जअल' (प्रतिफल) पर आज़ाद करने के लिए वकील बनाया और उसने शराब या सूअर के बदले आज़ाद किया, तो आज़ादी जायज़ है और गुलाम को अपने स्वयं के मूल्य का भुगतान करना अनिवार्य होगा। यदि मुर्दा जानवर या रक्त के बदले आज़ाद किया, तो जायज़ नहीं है। यदि मुवक्किल (नियुक्त करने वाला) ने कहा, "गुलाम को इस (दूसरे) गुलाम के बदले आज़ाद कर दे" और उसने वैसा ही किया, फिर वह दूसरा गुलाम आज़ाद निकला, तो मुक्ति जायज़ है और आज़ाद किए गए गुलाम पर अपनी कीमत देना अनिवार्य है। यदि उसे किसी गुलाम के बदले आज़ाद किया और वह गुलाम किसी और का हक निकला (इस्तेहकाक), तो मुक्ति जायज़ है और गुलाम पर अपनी कीमत वाजिब है; यह इमाम आज़म का दूसरा मत है और इमाम अबू यूसुफ का भी यही मत है; ऐसा 'अल-हावी' में है। यदि उसे ज़िबह की हुई बकरी के बदले आज़ाद किया और वह बकरी बाद में मुर्दा साबित हुई, तो जायज़ नहीं है। यदि उसे 'जअल' (प्रतिफल) पर आज़ाद करने का आदेश दिया और उसने एक हज़ार दरहम पर आज़ाद किया, तो यह जायज़ है बशर्ते कि ऐसा गुलाम इतनी कीमत पर आज़ाद किया जाता हो; यह नियम 'इस्तेहसान' पर आधारित है और 'मुहीत-ए-सरखसी' में है। यदि उसने अपने गुलाम से कहा, "अपने आप को जिस बदले (प्रतिफल) पर चाहे आज़ाद कर ले" और उसने दो दरहम पर आज़ाद कर लिया, तो जायज़ है बशर्ते कि मालिक सहमत हो। क्योंकि जब प्रतिफल की राशि निर्धारित न हो, तो एक ही व्यक्ति दोनों पक्षों का वकील नहीं हो सकता। इब्ने समाआ ने इमाम मुहम्मद से रिवायत की है कि यह संभव है भले ही प्रतिफल की राशि स्पष्ट न हो, और कुछ विद्वानों ने इस रिवायत की पुष्टि की है। और यदि इस मामले में प्रतिफल की राशि स्पष्ट हो और गुलाम...

---

1. 'तअलीक बिल-शर्त' का अर्थ: उदाहरण के तौर पर कहा "यदि यज़ीद राजा बन जाए तो तू आज़ाद है" या "जब रजब का चाँद दिख जाए तो तू आज़ाद है" क्योंकि यह तलाक के विपरीत प्रतिबंधित है।

2. जायज़ नहीं है क्योंकि यह विकल्प (तख्युर) है और उसने शर्त (तअलीक) का वर्णन किया, जबकि इन दोनों में प्रकृति का विरोध है।
3. 'कुल' (संपूर्ण): यह इस आधार पर है कि इमाम के अनुसार दास-मुक्ति खंडों में हो सकती है जबकि साहिबैन के अनुसार नहीं।
4. 'जअल': भागे हुए गुलाम को वापस लाने का शुल्क, और यहाँ इसका अर्थ सामान्य प्रतिफल (मुआवज़ा) है।

دونوں میں سے کوئی مسلمان ہو اور وکیل کافر ہو تو خلع جائز ہے اور جعل باطل ہے یہ مبسوط میں ہے اگر کسی نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میری عورت سے مال پر خلع کرا دے یا بلا مال اس کو تین طلاق دے دے پھر شوہر مرتد ہو کر دار الحرب میں جا ملا یا مر گیا اور وکیل نے عورت کو خلع دیا یا طلاق دی پس عورت نے کہا کہ تو نے یہ فعل میرے شوہر کے مرنے کے بعد یا دار الحرب میں جا ملنے کے بعد کیا ہے اور وکیل و وارثوں نے کہا کہ یہ اس کی زندگی اور اسلام میں ہوا ہے عورت کا قول لیا جائے گا اور طلاق باطل اور اس کا مال اسی کو پھیر دیا جائے گا اور اس کو میراث ملے گی یہ مبسوط میں ہے حق کے واسطے وکیل کرنا جائز ہے خواہ حق مال پر ہو یا بغیر مال ہو اور جب وکیل نے آزاد کیا تو اس کو مال پر قبضہ کرنے کا اختیار نہیں ہے اور صرف اسی مجلس تک یہ توکیل مقصود نہیں ہے اعتاقِ مطلق کا وکیل مدبر کرنے یا مکاتب کرنے یا مال پر آزاد کرنے کا اختیار نہیں رکھتا ہے اور ایسے ہی تعلیق بالشرط اور اضافہ الی الاوقات کا بھی مختار نہیں ہے پس مالک کے مدبر کر دینے سے توکیل عتق باطل نہ ہوگی یہ محیط میں ہے اگر اپنا غلام آزاد کرنے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے قرضہ یا مال پر آزاد کیا یا شرط لگائی اور کہا کہ اگر تو چاہے تو تو آزاد ہے تو جائز نہیں ہے کذا فی محیط السرخسی۔

اگر نصف غلام آزاد کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے کل آزاد کر دیا تو جائز نہیں ہے اور کچھ آزاد نہ ہوگا اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ جائز ہے اور کل آزاد ہو جائے گا اور اگر کسی کو پورا غلام آزاد کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے آدھا آزاد کیا تو امام اعظمؒ کے نزدیک آدھا آزاد ہو جائے گا اور صاحبینؒ کے نزدیک کل آزاد ہو جائے گا کذا فی الذخیرہ۔ دو شخصوں میں سے ہر

ایک کا غلام ایک ہے اور ایک ہی شخص کو دونوں نے اپنا اپنا غلام آزاد کرنے کے واسطے علیحدہ وکیل کیا پھر وکیل نے کہا کہ میں نے دونوں میں سے ایک کو آزاد کیا پھر وہ بیان کرنے سے پہلے مر گیا تو قیاساً کوئی آزاد نہ ہوگا اور استحساناً دونوں آزاد ہو جائیں گے اور ہر ایک اپنی نصف قیمت کے واسطے سعی کرے گا کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ اگر کسی نے کسی شخص کو اپنا غلام معین آزاد کرنے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے کہا کہ میں نے اس کو کل کے روز آزاد کر دیا ہے تو بدوں گواہی کے اس کی تصدیق نہ کی جائے گی یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر اپنی باندی آزاد کرنے کے واسطے وکیل کیا اور باندی قبل آزاد کرنے کے بچہ جنی تو وکیل اس کے بچہ کو آزاد نہیں کر سکتا ہے اور اگر اپنے غلام کو جعل [4] پر آزاد کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے شراب یا سور پر آزاد کیا تو عتق جائز ہے اور غلام کو اپنی ذات کی قیمت دینا واجب ہے اور اگر مردار یا خون کے عوض آزاد کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر موکل نے کہا کہ غلام کو اس غلام کے عوض آزاد کر دے اس نے اسی طرح آزاد کیا پھر یہ غلام آزاد نکلا تو عتق جائز ہے اور غلام آزاد شدہ پر اپنی قیمت واجب ہے اور اگر اس کو کسی غلام پر آزاد کیا اور وہ غلام استحقاق میں لے لیا گیا تو عتق جائز ہے اور غلام پر اپنی قیمت واجب ہے اور یہ امام اعظمؒ کا دوسرا قول ہے اور یہی قول امام ابو یوسفؒ کا ہے کذا فی الحاوی اور اگر اس کو ذبح کی ہوئی بکری کے عوض آزاد کیا پھر وہ بکری مردار ثابت ہوئی تو جائز نہیں ہے اور اگر اس کو جعل پر آزاد کرنے کا حکم کیا اس نے ہزار درہم پر آزاد کر دیا تو جائز ہے بشرطیکہ ایسا غلام اتنے پر آزاد ہوتا ہو اور یہ حکم استحساناً ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اگر اپنے غلام سے کہا کہ اپنے کو آزاد کر جس عوض پر چاہے اس نے دو درہموں پر آزاد کر دیا تو جائز ہے بشرطیکہ مالک اس پر راضی ہو کیونکہ جب بدل کی تعداد بیان نہ ہو تو ایک ہی شخص جانبیں سے وکیل نہیں ہوتا ہے اور ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی ہے کہ ہو سکتا ہے اگر چہ بدل کی تعداد بیان نہ ہو اور

بعضے مشائخ نے اس روایت کی تصحیح کی ہے اور اگر اس صورت میں بدل کی تعداد بیان ہو اور غلام

---

1. قولہ تعلیق بالشرط مثلاً کہا کہ اگر یزید بادشاہ ہو جائے تو تو آزاد ہے یا جب رجب کا چاند دکھا جائے تو تو آزاد ہے کیونکہ یہ طلاق کے خلاف مقید ہے۔
2. قولہ جائز نہیں کیونکہ یہ تخییر ہے اور اس نے تعلیق بیان کی حالانکہ ان دونوں میں جنسی مخالفت ہے۔
3. قولہ کل یہ بنا بر یکہ عتق امام کے نزدیک ٹکڑے ہوتا اور صاحبینؒ کے نزدیک نہیں ہوتا ہے۔
4. جعل: بھاگے ہوئے غلام کو لانے کی مزدوری اور یہاں مطلقاً عوض ہے۔

Fatawa Alamgiri — Volume 5 (Page 425) - Kitab al-Wakala (Book of Agency)

If he [the slave] said, "I have manumitted myself for this amount," it is valid; thereafter, the consent of the owner is not a condition. This is stated in *Al-Muhit*. If the owner said, "Manumit him for property," and the agent manumitted him for one dirham, it is valid according to Imam Abu Hanifa (RA), while the *Sahibayn* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad) disagreed; this is in *Muhit al-Sarakhsi*. If a person is appointed as an agent to manumit in exchange for something, then whatever amount or type of property he manumits him for is valid. If the agent and the owner disagree regarding the nature or the amount of the consideration commanded, the word of the owner shall be taken; this is in *Al-Mabsut*. If a person is appointed as an agent to enter into a contract of manumission (*mukatab*) with a slave and to collect the consideration for manumission, and the agent says, "I have entered into the contract and collected the consideration," but the owner denies it, then the agent's word is accepted regarding the contract but not regarding the collection of the consideration. If he makes him a *mukatab* and then says, "I have received the consideration and given it to you," he shall be believed; this is in *Al-Khulasa*. If he was appointed as an agent specifically to enter into the contract and he did so, he does not have the authority to collect the consideration; if the slave pays him, the slave is not discharged from the debt. If he was appointed as an agent to make him a *mukatab* and he did so for an amount involving a loss that people do not usually bear, it is valid according to the ruling of the *Imam-e-Azam*. If the contract is made for sheep, services, any type of clothing, or measured or weighed goods, it is valid; this is in *Al-Mabsut*. If one is appointed as an agent to make two slaves *mukatab* and he does so for only one, it is valid. If the agency was to make both *mukatab* in a single contract and make each a guarantor for the other, and he only made one a *mukatab*, it is not valid. If one is appointed as an agent to either make the slave a *mukatab* or sell him, and the slave then kills someone by mistake, and the agent proceeds with the action whether he knows of the crime or not, the agent's action is valid. This is because the slave becoming entitled [by the victim's heir]^1 due to a crime does not prevent the principal (*muwakkil*) from exercising disposal, whether by sale or manumission contract. The dismissal of the agent is also not mandatory because of this, and the owner will be liable for the value; this is in *Al-Mabsut*. If he said, "Sell this slave of mine, or make him a *mukatab*, or manumit him for property," whichever action the agent performs will be valid. If he said, "Make this one or that one a *mukatab*," the agent may choose whichever one he wishes; this is in *Al-Hadi*.

If a person is appointed as an agent to make a slave a *mukatab* and the slave initially refuses to accept, but later finds it beneficial and accepts, and the agent then completes the contract, it is valid. ⋆

If the agent makes each slave a *mukatab* separately, the first contract is valid. If he makes them both *mukatab* at once, the contract is void. If he was appointed as an agent to make the slave a *mukatab* on Friday, and on Saturday the agent says, "I made him a *mukatab* yesterday for such an amount after the appointment," and the owner denies it, then by analogy (*qiyas*), the owner's word is authoritative. However, by juridistic preference (*istihsan*), the agent's declaration is valid because he provided information about performing the task he was authorized to do at the known time. If one is appointed as an agent for the contract and the agent says, "You appointed me as agent yesterday, and I made him a *mukatab* at the end of the day after the appointment," but the owner says, "I appointed you as agent today," then the owner's word is authoritative; this is in *Al-Mabsut*. If it is said, "Whichever of these two persons makes the slave a *mukatab*, it is permissible," then whichever of them does so, it is valid. If a person is appointed as an agent to make a slave a *mukatab* and the slave refuses the offer, then later accepts it...

---

1. The word 'entitled' (mustahiq) means that the legal heir of the deceased person has become the one entitled to that slave.

फ़तावा आलमगीरी... खंड 5 (425) किताबुल वकालत (एजेंसी की किताब)

उसने कहा कि मैंने इतनी राशि पर स्वयं को स्वतंत्र कर लिया है, तो यह वैध है और इसके बाद मालिक की सहमति शर्त नहीं होगी, यह 'मुहित' में उल्लेखित है। मालिक ने कहा कि 'इसे संपत्ति के बदले स्वतंत्र कर दो' और वकील ने उसे एक दिरहम पर स्वतंत्र कर दिया, तो इमाम अबू हनीफा (रह.) के अनुसार यह वैध है, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने इसका विरोध किया है, यह 'मुहित सरख्सी' में है। यदि किसी को वकील बनाया गया कि वह किसी चीज़ के बदले स्वतंत्र कर दे, तो वह माल की किसी भी श्रेणी के बदले जितनी राशि पर स्वतंत्र करे, वह वैध है। यदि वकील और मालिक के बीच प्रतिफल (बदल) की प्रकृति या उसकी मात्रा के संबंध में विवाद हो, तो मालिक की बात मानी जाएगी, यह 'मबसूत' में है। यदि किसी व्यक्ति ने अपने गुलाम को 'मुकातब' (स्वतंत्रता का अनुबंध) करने और बदले की राशि वसूल करने के लिए किसी को वकील बनाया, और वकील ने कहा कि मैंने उसे मुकातब कर दिया है और राशि वसूल कर ली है, लेकिन मालिक ने इससे इनकार किया, तो मुकातब करने के संबंध में वकील की बात मानी जाएगी, लेकिन राशि वसूली के संबंध में नहीं। यदि उसने मुकातब किया और फिर कहा कि मैंने राशि लेकर तुझे दे दी है, तो उसकी पुष्टि की जाएगी, यह 'खुलासा' में है। यदि केवल मुकातब करने के लिए वकील बनाया गया और उसने मुकातब कर दिया, तो उसे राशि वसूल करने का अधिकार नहीं है, और यदि गुलाम ने उसे राशि दे दी, तो गुलाम ऋणमुक्त नहीं होगा। यदि मुकातब करने के लिए वकील बनाया गया और उसने इतनी राशि पर मुकातब किया कि लोग इतना नुकसान नहीं सहते, तो इमाम-ए-आज़म के कथन के अनुसार यह वैध है। यदि भेड़, सेवा, किसी प्रकार के कपड़े, माप या वजन वाली चीज़ों पर मुकातब किया, तो यह वैध है, यह 'मबसूत' में है। यदि दो गुलामों को मुकातब करने के लिए वकील बनाया और उसने एक को किया, तो यह वैध है। यदि इस उद्देश्य के लिए वकील बनाया कि दोनों को एक ही अनुबंध में मुकातब करे और प्रत्येक को दूसरे का जमानतदार (कफील) बनाए, और उसने केवल एक को किया, तो यह वैध नहीं है। यदि गुलाम को मुकातब करने या बेचने के लिए वकील बनाया और गुलाम ने अनजाने में किसी की हत्या कर दी, फिर वकील ने अनुबंध किया, चाहे उसे इस अपराध का ज्ञान हो या न हो, वकील का कार्य वैध है क्योंकि अपराध के कारण गुलाम का हकदार^1 हो जाना मुवक्किल (स्वामी) को अधिकार करने से नहीं रोकता, चाहे वह बिक्री हो या अनुबंध। वकील की बर्खास्तगी भी इससे आवश्यक नहीं होती और मालिक पर उसकी कीमत वाजिब होगी, यह 'मबसूत' में है। यदि मालिक ने कहा कि 'मेरे इस गुलाम को बेच दो या मुकातब कर दो या माल के

बदले स्वतंत्र कर दो', तो वकील इनमें से जो भी कार्य करेगा वह वैध होगा। यदि कहा कि 'इसे या उसे मुकातब कर दो', तो वकील जिसे चाहे मुकातब कर सकता है, यह 'हादी' में है।

यदि किसी व्यक्ति को गुलाम को मुकातब करने के लिए वकील बनाया गया और गुलाम ने पहले स्वीकार करने से इनकार कर दिया, फिर उसे स्वीकार करना उचित लगा और वकील ने उसे मुकातब कर दिया, तो यह वैध है। ⋆

यदि वकील ने प्रत्येक को अलग-अलग मुकातब किया, तो पहले का अनुबंध वैध है, और यदि एक साथ किया, तो अनुबंध अमान्य है। यदि उसे वकील बनाया गया कि जुमे (शुक्रवार) के दिन गुलाम को मुकातब करे और वकील ने शनिवार को कहा कि 'मैंने नियुक्ति के बाद कल उसे इतनी राशि पर मुकातब कर दिया था' और मालिक ने इसे झुठला दिया, तो तर्क(क़यास) के अनुसार मालिक की बात विश्वसनीय है, लेकिन इस्तेहसान (न्यायिक वरीयता) के अनुसार वकील का स्वीकार करना वैध है, क्योंकि जिस कार्य के लिए उसे नियुक्त किया गया था, उसने उसके क्रियान्वयन की सूचना दी। यदि मुकातब करने के लिए वकील बनाया गया और वकील ने कहा कि 'तुमने मुझे कल वकील बनाया था और मैंने नियुक्ति के बाद दिन के अंत में उसे मुकातब कर दिया', जबकि मालिक ने कहा कि 'मैंने तुम्हें आज वकील बनाया है', तो मालिक का कथन विश्वसनीय माना जाएगा, यह 'मबसूत' में है। यदि कहा गया कि 'इन दो व्यक्तियों में से जो भी गुलाम को मुकातब कर दे वह मान्य है', तो जो भी करेगा वह वैध होगा। यदि किसी व्यक्ति को गुलाम को मुकातब करने के लिए वकील बनाया गया और गुलाम ने स्वीकार करने से इनकार कर दिया, फिर उसे स्वीकार करना...

---

1. शब्द 'मुस्तहिक' का अर्थ है कि मृतक का उत्तराधिकारी उस गुलाम का हकदार हो गया।

نے کہا کہ میں نے اس قدر پر اپنے کو آزاد کیا تو جائز ہے پھر مالک کی رضامندی شرط نہیں ہوگی یہ محیط میں ہے۔ کہا کہ مال پر آزاد کر دے اس نے ایک درہم پر آزاد کر دیا تو امام ابو حنیفہؒ کے نزدیک جائز ہے اور صاحبینؒ نے خلاف کیا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر وکیل کیا کہ کسی چیز کے عوض آزاد کر دے تو جس قدر پر اصناف مال میں سے آزاد کرے جائز ہے اور اگر وکیل و مالک نے جنس بدل یا اس کی مقدار مامور بہ میں اختلاف کیا تو مالک کا قول لیا جائے گا یہ مبسوط میں ہے ایک شخص کو کسی نے اپنے غلام کے مکاتب کرنے اور بدل کتابت وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا پس وکیل نے کہا کہ میں نے مکاتب کیا اور بدل وصول کر لیا اور مالک نے انکار کیا تو مکاتب کرنے میں وکیل کا قول لیا جائے گا نہ بدل وصول کرنے میں اور اگر مکاتب کیا پھر کہا کہ میں نے بدل لے کر تجھے دے دیا ہے تو اس کی تصدیق کی جائے گی یہ خلاصہ میں ہے اگر مکاتب کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے مکاتب کر دیا تو اس کو بدل کتابت وصول کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر مکاتب نے اس کو دے دیا تو مکاتب بری نہ ہوگا اور اگر مکاتب کرنے کے واسطے وکیل کیا اس نے اس قدر مال پر مکاتب کیا کہ لوگ اس قدر خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں تو امام اعظمؒ کے قول پر جائز ہے اور اگر غنم یا وصیف یا کسی قسم کے کپڑوں یا مکیل یا موزوں پر مکاتب کیا تو جائز ہے یہ مبسوط میں ہے اور اگر اپنے دو غلام مکاتب کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے ایک کو مکاتب کیا تو جائز ہے اور اگر اس واسطے وکیل کیا کہ دونوں کو ایک ہی کتابت میں مکاتب کرے اور ہر ایک کو دوسرے کا کفیل بنائے اور اس نے ایک کو مکاتب کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر اس واسطے وکیل کیا کہ غلام کو مکاتب کرے یا بیچ کرے پھر غلام نے کسی کو خطا سے قتل کر ڈالا پھر وکیل نے یہ فعل کیا اور اس کو اس جرم

کا علم ہے یا نہیں ہے تو وکیل کا فعل جائز ہے کیونکہ بسبب جرم کے غلام کا مستحق ۱ ہو جانا موکل کو تصرف سے نہیں روکتا ہے خواہ بطور بیع یا بطور کتابت ہو اور وکیل کا معزول ہو جانا بھی اس سے واجب نہیں اور مالک پر اس کی قیمت واجب ہوگی یہ مبسوط میں ہے اور اگر کہا کہ میرے اس غلام کو فروخت کر دے یا مکاتب کر دے یا مال پر آزاد کر دے تو جو فعل ان میں سے وکیل کرے گا جائز ہوگا اور اگر کہا کہ اس کو یا اس کو مکاتب کر دے تو وکیل جس کو چاہے مکاتب کر دے یہ حادی میں ہے۔

اگر کسی شخص کو غلام مکاتب کرنے کے واسطے وکیل کیا اور غلام نے قبول سے انکار کیا پھر اس کو قبول کر لینا مصلحت معلوم ہوا اور وکیل نے مکاتب کر دیا تو جائز ہے *

اگر وکیل نے ہر ایک کو علیحدہ مکاتب کیا تو پہلے کی کتابت جائز ہے اور اگر ایک ساتھ مکاتب کیا تو کتابت باطل ہے اور اگر وکیل کیا کہ جمعہ کے روز میرے غلام کو مکاتب کر دے پھر وکیل نے سنیچر کے روز کہا کہ میں نے وکالت کے بعد اس کو کل اس قدر مال پر مکاتب کر دیا اور مالک نے اس کی تکذیب کی تو قیاساً مالک کا قول معتبر ہے لیکن استحساناً اقرارِ وکیل جائز ہے کیونکہ جس کام پر اس کو مسلط کیا تھا اس کو اسی وقت معلوم پر عمل میں لانے کی اس نے خبر دی اگر مکاتب کرنے کے واسطے وکیل کیا پس وکیل نے کہا کہ مجھے تو نے کل وکیل کیا تھا اور میں نے بعد وکالت کے آخر دن میں اسے مکاتب کر دیا اور مالک نے کہا کہ میں نے تجھے آج وکیل کیا تو مالک کا قول معتبر ہوگا یہ مبسوط میں ہے اور اگر کہا کہ ان دو شخصوں میں سے جس نے غلام کو مکاتب کر دیا روا ہے تو جو شخص دونوں میں سے مکاتب کر دے جائز ہے اور اگر کسی شخص کو غلام مکاتب کرنے کے واسطے وکیل کیا اور غلام نے قبول سے انکار کیا پھر اس کو قبول کر لینا

۱ قولہ مستحق یعنی مقتول کا ولی اس غلام کا مستحق ہو گیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Kitab al-Wakalat (The Book of Agency) Page: 426

...it was deemed appropriate, and the agent entered into a contract of manumission (mukatib), it is permissible, as stated in *al-Hawi*. If someone appoints an agent to make his slave a *mukatib* (one earning freedom through contract), or to manumit him for a price or for free, and then the principal (*muwakil*) becomes an apostate and flees to *Dar al-Harb* (enemy territory) or dies; and the agent claims, "I did this while he was still a Muslim," but the heirs refute him, then the word of the heirs shall be taken. This is because their ownership over the slave is established, and the agent is providing information that nullifies their ownership, and he has no authority to create such a situation under any circumstance; thus, his word will not be accepted, as stated in *al-Mabsut*.

Chapter: 7 Regarding the appointment of an agent for litigation, settlement, etc.

Appointing an agent for litigation does not become binding without the consent of the adversary (the opposing party). The *Sahiban* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated that it does become binding. Scholars have differed over the opinion of the Imam (Abu Hanifa); some said that the adversary's consent is not a condition for the validity of the appointment but rather for it to become binding, and this is correct. This is in *Khazanat al-Muftin*, to the extent that the adversary is not required to appear before the agent or provide an answer, as stated in *al-Muhit*. Faqih Abu al-Layth chose the opinion of the *Sahiban* for fatwa purposes, as in *Khazanat al-Muftin*. Ittābi mentioned that this is the preferred view (*mukhtar*), and Saffar also adopted it, as in *Bahr al-Ra'iq*. The preferred ruling in this matter is that if it is proven to the Qadi (judge) that the claimant refuses to appoint an agent out of sheer obstinacy, the judge should not grant him that power and should accept the appointment from the adversary. If it is proven that the principal intends to harm the adversary through this appointment, the judge should not accept it without the adversary's consent, as in *al-Mabsut*. There is a consensus (*ijma*) that if the principal is away at a distance equivalent to the minimum travel distance, or is present in the city but is ill such that he cannot reach the Qadi's door on his own feet, he has the authority to appoint an agent, whether he is the claimant or the defendant. If he cannot walk but can come on a beast or on someone's back, then if such travel increases his illness, appointing an agent is permissible. If it does not increase the illness, there is disagreement; some said the appointment is permissible, and this is correct according to *Fatawa Qadi Khan*, and this is the most correct and appropriate view according to *al-Muhit*.

If a person says, "I intend to travel," then the appointment of an agent on his behalf becomes binding, whether he is the claimant or the defendant. However, the defendant must provide a guarantor (*kafil*) so that the claimant can recover his debt. If the adversary claims the principal is lying about his intention to travel, scholars differ; some said the Qadi shall take an oath from him regarding his intention to travel, an opinion chosen by Khassaf. Others said the Qadi should discreetly inquire with his companions. If the Qadi holds court in a mosque, then among the valid excuses is the excuse of menstruation (menses and post-natal bleeding). This situation has two scenarios: one where the woman is the claimant, and the second where she is the defendant. If she is an excused claimant, the appointment of an agent from her is accepted. If she is the defendant, and the claimant grants her enough time for the Qadi to exit the mosque, then the appointment on her behalf will not be accepted. If such time is not granted, it will be accepted. If the principal is imprisoned in the jail of the same Qadi before whom the case is presented, the judge will not accept the appointment. But if the city's ruler is in a prison in another province and does not permit him to leave the prison, then the appointment on his behalf will be accepted; this is in *Zahiriyyah*. The appointment of an agent by a secluded woman (*pardanashin*) is accepted, whether she is a virgin or previously married. A secluded woman is one who does not intermingle with men. 1. By Allah, I intend to travel.

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ किताब अल-वक़ालत (प्रतिनिधि का अध्याय) पृष्ठ: ४२६

...मसलहत मालूम हुई और वकील ने मुकातिब (मुक्ति हेतु अनुबंध) कर दिया तो जायज़ है, जैसा कि 'अल-हावी' में है। अगर किसी ने अपने गुलाम को मुकातिब करने या माल के बदले या बिना माल के आज़ाद करने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर मोक्किल (प्रमुख) मुर्तद (धर्मत्यागी) होकर दारुल-हर्ब (शत्रु देश) चला गया या मर गया; फिर वकील ने कहा कि "मैंने यह उसकी इस्लाम की स्थिति में किया था" और वारिसों ने उसे झुठलाया, तो वारिसों की बात मानी जाएगी क्योंकि गुलाम पर उनका स्वामित्व स्पष्ट है और वकील ऐसी बात की सूचना दे रहा है जो उनके स्वामित्व को समाप्त करती है, और उसे किसी भी स्थिति में ऐसा अधिकार सृजित करने की शक्ति नहीं है, इसलिए उसकी बात स्वीकार नहीं होगी, जैसा कि 'अल-मबसूत' में है।

अध्याय : ७ मुकद्दमेबाज़ी, समझौते आदि के लिए प्रतिनिधि नियुक्त करने के वर्णन में

मुकद्दमेबाज़ी के लिए प्रतिनिधि नियुक्त करना विपक्षी की सहमति के बिना अनिवार्य (बाध्यकारी) नहीं हो जाता, जबकि 'साहिबैन' (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि यह अनिवार्य हो जाता है। फिर इमाम (अबू हनीफा) के कथन पर विद्वानों में मतभेद है; कुछ ने कहा कि वकालत की वैधता के लिए विपक्षी की सहमति शर्त नहीं है बल्कि इसके अनिवार्य होने के लिए शर्त है, और यही सही है। यह 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में है, यहाँ तक कि विपक्षी के लिए वकील के विरुद्ध उपस्थित होना और उत्तर देना अनिवार्य नहीं है, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। और फ़क़ीह अबुल लैस ने फतवे के लिए 'साहिबैन' के मत को अपनाया है, जैसा कि 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में है। उत्ताबी ने कहा कि यही पसंदीदा (मुख्तार) मत है और इसी को सफ़्फ़ार ने अपनाया है, यह 'बहर-उर-रैक़' में है। और इस मामले में जो आदेश पसंदीदा है वह यह है कि यदि काज़ी (न्यायाधीश) को यह सिद्ध हो जाए कि वादी केवल हठधर्मिता के कारण वकील नियुक्त करने से इनकार कर रहा है, तो उसे यह शक्ति न दे और विपक्षी से वकील स्वीकार कर ले, और यदि यह सिद्ध हो जाए कि मोक्किल इस वकालत के माध्यम से विपक्षी को हानि पहुँचाना चाहता है, तो उसकी सहमति के बिना इसे स्वीकार न करे, जैसा कि 'अल-मबसूत' में है। और इस पर आम सहमति है कि यदि मोक्किल यात्रा की न्यूनतम दूरी के बराबर दूरी पर अनुपस्थित हो या शहर में मौजूद हो लेकिन बीमार हो कि अपने पैरों से काज़ी के दरवाज़े तक नहीं पहुँच सकता, तो उसे वकील नियुक्त करने का अधिकार है, चाहे वह वादी हो या प्रतिवादी। और यदि ऐसा हो कि वह अपने पैरों से नहीं चल सकता लेकिन सवारी या किसी व्यक्ति की पीठ पर सवार होकर आ सकता है, तो यदि इस प्रकार आने से उसकी बीमारी बढ़ने का भय हो

तो वकील नियुक्त करना जायज़ है। यदि बीमारी न बढ़ती हो तो मतभेद है; कुछ ने कहा कि वकालत जायज़ है और यही सही है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी खान' में है और यही कथन सबसे सही और उपयुक्त है जैसा कि 'अल-मुहीत' में है।

यदि किसी ने कहा, "मैं यात्रा का इरादा रखता हूँ," तो उसकी ओर से वकालत अनिवार्य होगी चाहे वह माँगने वाला (वादी) हो या जिससे माँगा जा रहा हो (प्रतिवादी), लेकिन प्रतिवादी अपनी ज़मानत (कफ़ील) दे दे ताकि वादी अपना ऋण वसूल कर सके। और यदि विपक्षी ने उसके यात्रा के इरादे को झूठा बताया तो विद्वानों में मतभेद है; कुछ ने कहा कि काज़ी उससे यात्रा के इरादे पर शपथ लेगा और इसी को खस्साफ़ ने अपनाया है, और कुछ ने कहा कि उसके साथियों से गुप्त रूप से पूछताछ करेगा। यदि काज़ी मस्जिद में बैठकर फैसला करता हो तो अन्य वैध बाधाओं में से एक मासिक धर्म (हैज़ व निफ़ास) की बाधा है। इस मामले की दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि वह स्त्री वादी हो, दूसरी यह कि वह प्रतिवादी हो। यदि वह स्त्री विवश वादी हो तो उससे वकील स्वीकार किया जाएगा, और यदि वह प्रतिवादी हो और वादी ने उसे इतना समय दिया कि काज़ी मस्जिद से बाहर आ जाए तो उसकी ओर से वकालत स्वीकार नहीं होगी, और यदि इतना समय नहीं दिया तो स्वीकार कर ली जाएगी। और यदि मोक्किल उसी काज़ी की जेल में बंद हो जिसके सामने मुकद्दमा पेश हुआ है, तो वह वकील स्वीकार नहीं करेगा। और यदि शहर का शासक देश के किसी अन्य कारागार में हो जहाँ वह उसे जेल से बाहर निकलने की अनुमति नहीं देता, तो उसकी ओर से वकील स्वीकार कर लेगा, यह 'ज़हीरिया' में है। और पर्दानशीन (परदे में रहने वाली) स्त्री की ओर से वकील स्वीकार्य है चाहे वह कुँवारी हो या विवाहित, और पर्दानशीन वह स्त्री है जो पुरुषों के साथ मेलजोल नहीं रखती। १. ईश्वर की शपथ, मैं यात्रा का इरादा रखता हूँ।

مصلحت معلوم ہوا اور وکیل نے مکاتب کردیا تو جائز ہے کذا فی الحاوی۔ اگر کسی کو اپنے غلام کے مکاتب کرنے یا مال کے عوض یا بل مال آزاد کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر موکل مرتد ہو گیا اور دارالحرب میں جا ملا یا مر گیا پس وکیل نے کہا کہ میں نے اس کی حالتِ اسلام میں ایسا کیا ہے اور وارثوں نے اس کی تکذیب کی تو وارثوں کا قول لیا جائے گا کیونکہ غلام پر ان کی ملکیت ظاہر ہے اور وکیل ایسے امر کی خبر دیتا ہے جو ان کی ملکیت کو باطل کرے اور ایسے امر کے ایجاد کرنے کا اس کو کسی حال میں اختیار نہیں ہے پس اس کا قول قبول نہ ہوگا کذا فی المبسوط۔

باب : ۷ خصومت و صلح وغیرہ میں کرنے کے بیان میں

خصومت کے واسطے وکیل کرنا بدون خصم کے رضامندی کے لازم نہیں ہو جاتا ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ لازم ہو جاتا ہے پھر امام کے قول پر مشائخ نے اختلاف کیا بعضوں نے کہا کہ توکیل کی صحت کے واسطے خصم کی رضامندی شرط نہیں ہے بلکہ اس کے لازم ہونے کے واسطے شرط ہے اور یہی صحیح ہے یہ خزانہ المفتین میں ہے حتیٰ کہ خصم پر وکیل کے مقابلہ میں حاضر ہونا اور جواب دہی لازم نہیں ہے کذا فی المحیط اور فقیہ ابو اللیثؒ نے فتویٰ کے واسطے صاحبین کا قول اختیار کیا ہے کذا فی خزانہ المفتین اور عتابی نے کہا کہ یہی مختار ہے اور اسی کو صفار نے لیا ہے یہ بحر الرائق میں ہے اور اس مسئلہ میں جو حکم مختار ہے وہ یہ ہے کہ اگر قاضی کو ثابت ہو کہ مدعی از راہ سرکشی توکیل سے انکار کرتا ہے تو اس کو یہ قدرت نہ دے اور خصم سے توکیل قبول کر لے اور اگر یہ ثابت ہو کہ موکل اس توکیل میں خصم کی ضرر رسانی چاہتا ہے تو بدون اس کی رضامندی کے قبول نہ کرے کذا فی المبسوط اور اس پر اجماع ہے کہ اگر

موکل بقد رادنی مسافت سفر کے غائب ہو یا شہر میں موجود ہو مگر مریض ہو کہ اپنے پاؤں سے قاضی کے دروازے تک نہیں حاضر ہو سکتا ہے تو اس کو وکیل کر دینے کا اختیار ہے خواہ وہ مدعی ہو یا مدعاعلیہ ہو اور اگر ایسا ہو کہ اپنے پاؤں نہیں چل سکتا ہے لیکن چوپا یہ یا آدمی کی پیٹھ پر سوار ہو کر حاضر ہو سکتا ہے پس اگر اس طرح آنے سے اس کے مرض میں زیادتی ہو تو وکیل کر دینا جائز ہے اور اگر زیادتی نہ ہوتی ہو تو اختلاف ہے بعضوں نے کہا کہ توکیل جائز ہے اور یہی صحیح ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان اور یہی قول اصح واوفق ہے کذا فی المحیط۔

اگر کہا کہ میں سفر کا ارادہ رکھتا ہوں تو توکیل اس کی طرف سے لازم ہو گی خواہ طالب ہو یا مطلوب ہو لیکن مطلوب اپنا کفیل دے دے تا کہ طالب اپنا قرضہ وصول کر سکے اور اگر خصم نے اس کے ارادہ سفر میں اس کو جھوٹا بتلایا تو مشائخ نے اختلاف کیا ہے بعض نے کہا کہ قاضی اس سے ارادہ سفر پر قسم لے گا اور اسی کو خصافؒ نے اختیار کیا ہے اور بعضوں نے کہا کہ اس کے رفیقوں سے پوشیدہ دریافت کرے گا اگر قاضی مسجد میں بیٹھ کر فیصلہ کرتا ہو تو منجملہ عذروں کے ایک حیض و نفاس کا عذر ہے اور اس مسئلہ کی دو صورتیں ہیں ایک یہ کہ وہ عورت طالبہ ہو دوسری یہ کہ مطلوبہ ہو پس اگر وہ عورت معذور طالبہ ہو تو توکیل اس سے مقبول ہو گی اور اگر مطلوبہ ہو پس اگر طالب نے اس کو اس قدر تاخیر دی کہ قاضی مسجد سے باہر آئے تو توکیل اس کی طرف سے مقبول نہ ہو گی اور اگر اس قدر تاخیر نہ دی تو قبول کر لے گا اور اگر موکل اسی قاضی کے قید خانہ میں قید ہو کہ جس کے سامنے مقدمہ پیش ہوا ہے تو توکیل قبول نہ کرے گا اور اگر حاکم شہر اولیٰ ملک کے قید خانہ میں ہو کہ وہ اس کو قید خانہ سے باہر نکلنے کی اجازت نہیں دیتا ہے تو اس کی طرف سے توکیل قبول کر لے گا یہ ظہیر یہ میں ہے اور پردہ دار عورت سے توکیل مقبول ہے خواہ وہ باکرہ یا ثیبہ ہو اور پردہ دار وہ عورت ہے کہ جو کبھی مردوں سے مخالط نہیں ہوتی۔ ۱۔ واللہ میں سفر کا ارادہ رکھتا ہوں۔

As mentioned by Abu Bakr al-Razi and adopted by the general body of scholars (Mashaikh), the legal ruling (Fatwa) follows this view; it is recorded in Fatawa Qazi Khan. If it is proven to the judge (Qazi) that the principal (muwakkil) is unable to state their case personally in court, the judge shall accept the appointment of an agent (wakil) on their behalf, as stated in al-Nihayah. Al-Bahr records that the same ruling is found in Fatawa Qazi Khan. If a woman appoints an agent for litigation (khusumat) and an oath becomes obligatory upon her, but her going out is not common, the judge shall send three upright individuals to her so that one may administer the oath and the other two may serve as witnesses to it. The same ruling applies to a sick or disabled person who cannot attend court, as stated in Siraj al-Wahaj. If there is a dispute regarding whether she is a woman in seclusion (purdah-nashin), and she is the daughter of nobility (ashraf), whether she is a virgin or non-virgin, her statement shall be accepted because her circumstances indicate she is in seclusion. If she is from the middle class and a virgin, her statement shall be accepted. However, among low-ranking people, her statement shall not be accepted in any case. Stepping out for necessity does not invalidate her status of seclusion unless she goes out frequently, i.e., without need; this is in al-Wajiz al-Kurdi. If a case arises between a noble person and a person of low status, and the noble person wishes not to attend personally but to send an agent, the scholars have differed. Faqih Abu al-Layth stated: our view is that we should accept the agency whether the principal is noble or of low status; this is in Jawahir al-Ikhlati. A secluded woman is in her husband's house and has an impediment that prevents her from leaving. If someone makes a claim against her without witnesses, the claimant has no right to litigate with the husband, nor does the husband have the right to prevent the claimant from litigating with the woman’s agent or the woman herself; this is in Fatawa Qazi Khan.

If someone says, "I have appointed you as an agent for litigation against the people of such-and-such city regarding all my rights," then that person can litigate against the people of that city regarding all rights present on the day of appointment or arising thereafter, based on juristic preference (istihsan). If they say, "I have appointed you as an agent for litigation regarding my right against such-and-such person," then the agent can only litigate for the rights existing on the day of appointment; this is written in al-Khulasah. If they say, "I have appointed you as an agent for litigation," and say nothing more, then the person will not be considered an agent. However, if they say, "I have appointed you for the dispute between us," or

"You are my agent for the litigation of our dispute," or similar expressions, then Sheikh al-Islam Khawaharzadah and Imam Ahmad al-Tawawisi stated that the agency is established, while Shams al-A'immah stated it is not; this is in al-Dhakhirah. If an agent is appointed to take possession of specific property, they are not, by consensus, an agent for litigation; this is in Siraj al-Wahaj. An agent appointed for claiming pre-emption (shufa), returning items due to defects, or division of property is, by consensus, an agent for litigation; as in al-Hawi. Thus, the agent for pre-emption will receive the property. If the buyer claims the principal has waived the pre-emption right and produces witnesses against the agent, they shall be accepted. Similarly, if a buyer finds a defect in a sold item and appoints an agent to return it, and the seller claims the buyer accepted the defect and the agent denies it, and the seller produces witnesses to the buyer's consent, they shall be accepted. Likewise, in the return of a gift (hiba), if the recipient produces witnesses that the donor received compensation or there was an increase in the gift, they shall be accepted. Similarly, regarding an agent for division, if a partner (who did not appoint the agent) claims their partner has already taken their share and the agent denies it, and then the claimant produces witnesses for their claim, they shall be accepted; this is in Siraj al-Wahaj. If an agent is appointed for debt collection and the creditor (seeker) is absent, and witnesses are established for the debt against the debtor, and the debtor says, "I wish to take an oath from the creditor that they have not already received it from me," it will still be mandatory for the debtor to pay the agent. Similarly, for an agent claiming pre-emption, if a claim is made against the pre-emptor that they waived their right, the ruling will be to hand over the property to the agent, and when the pre-emptor appears, an oath will be taken from them. In this manner...

जैसा कि अबू बक्र राज़ी ने ज़िक्र किया है और आम मशायख ने इसी को अपनाया है और इसी पर फ़तवा है। यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है। यदि क़ाज़ी को यह सिद्ध हो जाए कि मुवक्किल स्वयं मुकदमे में बयान देने में असमर्थ है, तो वह उसकी ओर से वकालत (प्रतिनिधित्व) स्वीकार करेगा, जैसा कि निहाया में उल्लेखित है। अल-बहर में कहा गया है कि यही फ़तावा क़ाज़ी खान में भी है। यदि किसी महिला ने अपनी ओर से मुकदमेबाज़ी (खसूमत) के लिए वकील नियुक्त किया और उस पर शपथ लेना अनिवार्य हो गया, लेकिन उसका घर से बाहर निकलना ज्ञात नहीं है, तो हाकिम (न्यायाधीश) उसके पास तीन न्यायप्रिय व्यक्तियों को भेजेगा ताकि उनमें से एक उससे शपथ ले और अन्य दो उस शपथ के गवाह बनें। यही नियम उस बीमार या अक्षम व्यक्ति के लिए भी है जो उपस्थित नहीं हो सकता, जैसा कि सिराज अल-वहाज में है। और यदि उसके पर्दा-नशीन (पर्दे में रहने वाली) होने के विषय में मतभेद हो, तो यदि वह कुलीन (अशराफ़) की बेटी है, चाहे वह कुंवारी हो या विवाहित, उसकी बात मानी जाएगी क्योंकि उसकी स्थिति से यही स्पष्ट है कि वह पर्दा-नशीन है। यदि वह मध्यम वर्ग से है और कुंवारी है, तो उसकी बात मानी जाएगी। लेकिन निम्न वर्ग के लोगों में उसकी बात किसी भी स्थिति में स्वीकार नहीं की जाएगी। आवश्यकता पड़ने पर बाहर निकलना उसकी पर्दा-नशीनी में बाधा नहीं डालता जब तक कि वह महिला अक्सर बाहर न निकलती हो, अर्थात् बिना किसी आवश्यकता के भी बाहर जाती हो; यह वज़ीज़ कुर्दी में है। यदि किसी कुलीन व्यक्ति का मुकदमा किसी निम्न श्रेणी के व्यक्ति के साथ हो और वह चाहे कि स्वयं न जाए और अपना वकील भेज दे, तो मशायख में इस पर मतभेद है। फ़क़ीह अबुल लैस ने कहा कि हमारी राय यह है कि हम वकालत स्वीकार कर लें, चाहे मुवक्किल कुलीन हो या साधारण; यह जवाहर अख़लाती में है। एक पर्दे वाली महिला अपने पति के घर में है और उसे कोई ऐसी समस्या है कि वह घर से बाहर नहीं निकल सकती। यदि किसी व्यक्ति ने बिना गवाहों के उस पर कोई दावा किया, तो उस दावेदार को उसके पति से मुकदमेबाज़ी करने का अधिकार नहीं है, और पति को भी यह अधिकार नहीं है कि वह दावेदार को महिला के वकील या महिला से मुकदमेबाज़ी करने से रोके; यह फ़तावा क़ाज़ी खान में है।

यदि किसी ने कहा, "मैंने तुम्हें अमुक शहर के लोगों के विरुद्ध अपने सभी अधिकारों के लिए वकील नियुक्त किया," तो वह व्यक्ति उन सभी अधिकारों के लिए जो नियुक्ति के दिन मौजूद थे या भविष्य में उत्पन्न हों, सद्भावना (इस्तेहसानन) के आधार पर उस शहर के लोगों से मुकदमा लड़ सकता है। और

यदि कहा, "मैंने तुम्हें अमुक व्यक्ति के विरुद्ध अपने अधिकार के मुकदमे के लिए वकील नियुक्त किया," तो वह केवल उन अधिकारों के लिए मुकदमा लड़ सकता है जो नियुक्ति के दिन मौजूद थे; यह खुलासा में लिखा है। यदि कहा, "मैंने तुम्हें मुकदमेबाज़ी के लिए वकील नियुक्त किया," और इससे अधिक कुछ नहीं कहा, तो वह वकील नहीं माना जाएगा। लेकिन यदि कहा, "जो हमारे बीच झगड़ा है, उसके लिए तुम्हें वकील नियुक्त किया," या "हमारे बीच के झगड़े के मुकदमे के लिए तुम वकील हो," या ऐसा ही कुछ कहा, तो शेखुल इस्लाम खवाहरज़ादा और इमाम अहमद तवावेसी ने कहा कि वह वकील हो जाएगा, जबकि शम्स अल-आइम्मा ने कहा कि नहीं होगा; यह ज़खीरा में है। यदि किसी विशेष संपत्ति पर कब्ज़ा करने के लिए वकील नियुक्त किया गया, तो सर्वसम्मति से वह मुक़दमेबाज़ी (खसूमत) का वकील नहीं होगा; यह सिराज अल-वहाज में है। शुफ़ा (अग्रक्रय अधिकार) मांगने, दोष के कारण वस्तु वापस करने और बंटवारे के लिए नियुक्त वकील सर्वसम्मति से 'वकील-ए-खसूमत' माना जाता है; जैसा कि अल-हावी में है। यहाँ तक कि वह वकील शुफ़ा प्राप्त करेगा। यदि खरीदार ने दावा किया कि मुवक्किल ने शुफ़ा छोड़ दिया है और वकील के विरुद्ध इसके गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार किए जाएंगे। इसी प्रकार यदि खरीदार ने वस्तु में दोष पाया और किसी को वापस करने के लिए वकील बनाया, और विक्रेता ने कहा कि खरीदार दोष पर सहमत हो गया था और वकील ने इनकार किया, और विक्रेता ने खरीदार की सहमति के गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार किए जाएंगे। इसी तरह दान (हिबा) वापस करने के मामले में यदि दान प्राप्तकर्ता ने गवाह पेश किए कि दानकर्ता ने इसके बदले कुछ ले लिया है या दान में वृद्धि हो गई है, तो वे स्वीकार किए जाएंगे। इसी प्रकार बंटवारे के वकील के मामले में यदि किसी साझीदार ने (जिसने वकील नियुक्त नहीं किया था) कहा कि उसके साझीदार ने अपना हिस्सा ले लिया है और वकील ने इनकार किया, फिर दावेदार ने अपने दावे के गवाह पेश किए, तो वे स्वीकार किए जाएंगे; यह सिराज अल-वहाज में है। ऋण वसूली के लिए वकील नियुक्त करने के बाद ऋणदाता (तालिब) अनुपस्थित हो गया और ऋणी (मतलूब) पर ऋण के गवाह पेश कर दिए गए, और उसने कहा कि मैं ऋणदाता से इस बात की शपथ लेना चाहता हूँ कि उसने मुझसे ऋण प्राप्त नहीं किया है, तो वकील को ऋण चुकाना अनिवार्य होगा। इसी प्रकार शुफ़ा मांगने वाले वकील का नियम है कि यदि शुफ़ा के दावेदार पर दावा हो कि उसने शुफ़ा छोड़ दिया है, तो निर्णय यह होगा कि संपत्ति वकील को सौंप दी जाए, और फिर जब शुफ़ा का दावेदार उपस्थित होगा तो उससे शपथ ली जाएगी। इस तरह...

ہوئی ایسا ہی ابوبکر رازی نے ذکر کیا ہے اور عامہ مشائخ نے اسی کو لیا ہے اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے اگر قاضی کو ثابت ہوا کہ موکل خود مقدمہ میں بیان کرنے سے عاجز ہے تو اس کی طرف سے توکیل قبول کرے گا یہ نہایہ میں ہے قال البحر جم اور یہی فتاویٰ قاضی خاں میں بھی ہے اگر عورت نے اپنی طرف سے وکیل خصومت مقرر کیا اور اس پر قسم واجب ہوئی اور اس کا نکلنا معلوم نہیں ہوا تو حاکم اس کے پاس تین آدمی عادل بھیجے گا کہ ایک اس سے قسم لے اور دو اس کی قسم کے گواہ ہوں اسی طرح مریض معذور کا جو حاضر نہیں ہو سکتا ہے یہی حکم ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اور اگر اس کے پردہ نشین ہونے میں اختلاف کیا پس اگر وہ اشراف کی بیٹی ہے تو خواہ باکرہ ہو یا ثیبہ ہو اسی کا قول لیا جائے گا کیونکہ اس کے حال سے یہی بات ظاہر ہے کہ پردہ نشین ہے اور اگر درمیانی لوگوں سے ہو تو اگر باکرہ ہے تو اس کا قول لیا جائے گا اور نیچی ادنیٰ لوگوں میں اس کا قول کسی صورت میں مقبول نہ ہوگا اور ضرورت کے واسطے نکلنا اس کی پردہ دری میں قادح نہیں ہے جب تک وہ عورت اکثر نہ نکلتی ہو یعنی بلا حاجت بھی نکلتی ہو یہ وجیز کردی میں ہے ایک شخص اشراف کا مقدمہ ایک وضیع کے ساتھ پیش ہوا اور اس نے چاہا کہ میں خود نہ جاؤں اور اپنا وکیل بھیج دوں تو مشائخ نے اختلاف کیا فقیہ ابواللیث نے فرمایا کہ ہماری رائے ہے کہ ہم وکالت قبول کر لیں خواہ موکل شریف ہو یا وضیع ہو یہ جواہر اخلاطی میں ہے ایک عورت مستورہ اپنے شوہر کے گھر میں ہے کہ اس کو کوئی ایسی علت ہے کہ شوہر کے گھر سے اس کا نکلنا بن نہیں پڑتا ہے اس پر ایک شخص نے بدوں گواہوں کے کچھ دعویٰ کیا تو اس مدعی کو اس کے شوہر سے خصومت کا اختیار نہیں ہے

اور شوہر کو بھی اختیار نہیں ہے کہ مدعی کو عورت کے وکیل یا عورت سے خصومت کرنے سے منع کرے یہ فتاویٰ قاضی خاں میں ہے۔

اگر کہا کہ میں نے فلاں شہر کے لوگوں پر اپنے تمام حقوق میں خصومت کے واسطے تجھے وکیل کیا تو وہ شخص تمام حقوق میں جو توکیل کے روز ہیں یا پیدا ہوں استحساناً اسی شہر کے لوگوں سے خصومت کر سکتا ہے اور اگر کہا کہ فلاں شخص پر اپنے حق کی خصومت کے واسطے وکیل کیا تو ہر حق میں جو فقط توکیل کے روز موجود ہے خصومت کر سکتا ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر کہا کہ میں نے تجھ کو خصومت کے واسطے وکیل کیا اور اس سے زیادہ نہ کہا تو وکیل نہ ہوگا اور اگر کہا کہ جو ہمارے درمیان جھگڑا ہے اس کے واسطے تجھے وکیل کیا یا ہمارے درمیانی جھگڑے کی خصومت کے واسطے تو وکیل ہے یا اس کے مشابہ بیان کیا تو شیخ الاسلام خواہر زادہ و امام احمد طواویسی نے فرمایا کہ وکیل ہو جائے گا اور شمس الائمہ نے ذکر کیا کہ نہ ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے اگر مال معین پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا تو بالا تفاق وہ وکیل خصومت نہ ہوگا یہ سراج الوہاج میں ہے شفعہ کے طلب کرنے اور بہ سبب عیب کے واپس کرنے اور بٹوارہ کے واسطے جو وکیل ہو وہ بالاجماع وکیل خصومت ہے کذا فی الحاوی۔ یہاں تک کہ وکیل شفعہ کو لے گا اور اگر مشتری نے دعویٰ کیا کہ موکل نے شفعہ دے دیا ہے اور وکیل پر اس امر کے گواہ قائم کئے تو مقبول ہوں گے اسی طرح اگر مشتری نے مبیع میں عیب پایا اور ایک شخص کو واپس کرنے کا وکیل کیا اور بائع نے کہا کہ مشتری عیب پر راضی ہو گیا اور وکیل نے انکار کیا اور بائع نے اس کی رضامندی کے گواہ قائم کئے تو مقبول ہوں گے اور اسی طرح ہبہ واپس کرنے کے وکیل پر اگر موہوب لہ نے گواہ قائم کئے کہ واہب نے عوض لے لیا ہے یا ہبہ میں زیادتی ہو گئی ہے تو مقبول ہوں گے اور ایسے ہی وکیل تقسیم سے اگر ایک شریک نے جس کے اس کو وکیل نہیں کیا ہے کہا کہ میرے شریک نے اپنا حصہ لے لیا اور وکیل نے انکار

کیا پھر مدعی نے اپنے دعویٰ کے گواہ سنائے تو مقبول ہوں گے یہ سراج الوہاج میں ہے۔ قرضہ وصول کرنے کے لئے وکیل کر کے طالب غائب ہو گیا اور مطلوب پر قرضہ کے گواہ قائم ہو گئے اس نے کہا کہ میں طالب سے اس امر کی قسم لینا چاہتا ہوں کہ اس نے مجھ سے وصول نہیں پایا تو اس کو وکیل کو ادا کر دینا لازم ہوگا اسی طرح شفعہ طلب کرنے کے وکیل کا حکم ہے کہ اگر شفیع پر دعویٰ ہو کہ اس نے شفعہ دے دیا تو حکم ہوگا کہ وکیل کو گھر سپرد کیا جائے پھر جب شفیع حاضر ہو گا تو اس سے قسم لی جائے گی اس طرح

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 428 | The Book of Agency (Kitab al-Wakala)

If a claim is made against the agent for possession on behalf of the one who established the right, asserting that the purchaser said the rightful claimant (mustahiq) granted permission, then he shall be ordered to hand over the sold object (mabi') to the agent. Subsequently, when the rightful claimant appears, the purchaser may demand an oath from him. This is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

According to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), an agent appointed to collect a debt is considered an agent for litigation (*wakil al-khasuma*). So much so that if witnesses are produced testifying that the principal (*muwakkil*) has received the payment or forgiven the debtor, they shall be accepted according to the Imam. The *Sahibayn* (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated that he shall not be deemed a contesting party (*khasm*), and Hasan has narrated similarly from Imam al-A'zam, as mentioned in *Al-Hidayah*. If the debtor denies the debt and the agent for collection presents witnesses to prove it, they shall be accepted according to the view of Imam al-A'zam, but not according to the *Sahibayn*. The rule in such matters is that if the agent is for the collection of something that is the property of the principal, the agent shall not be considered a contesting party for its proof. However, if it concerns something that is entirely the property of another, and the agent represents it due to a right of the principal, then the agent shall be deemed a contesting party for the purpose of proof; this is in *Al-Dhakhira*. If a judge appoints an agent to collect debts for an absent person, according to the Imams, such an agent is not an agent for litigation; this is in *Fatawa Qadi Khan*. If someone is appointed as an agent for litigation, there are several scenarios: First, if he is appointed solely for litigation and does not interfere in anything else, in this case, by consensus, he is an agent for denial (*inkar*), and according to the three Imams, also an agent for admission (*iqrar*). Subsequently, our scholars differed: Imam al-A'zam and Imam Muhammad stated that an agent for litigation is an agent for admission within the court (*majlis al-hukm*). Thus, if he makes an admission against his principal in court, it is valid; however, an admission made outside the court is not valid. Imam Abu Yusuf stated that his admission is valid both within and outside the court. However, according to those two Imams, if he makes an admission outside the court and it is not upheld, he shall cease to be an agent and shall be prohibited from further litigation. This is as stated in *Al-Dhakhira*.

If the agent proves property for the principal, and thereafter the defendant wishes to raise a defense (daf'iyyah), it shall not be heard against the agent.

☆ If the agent for litigation makes an admission regarding *Hadd al-Qadhf* (penalty for slander) or *Qisas* (retaliation), it is not valid; as mentioned in *Al-Tabyin*. The second scenario is when he acts as an agent in litigation where admission is not legally permissible; in this case, he shall be an agent for denial. The third is where he is appointed for litigation without the authority to deny; in this case, he shall be an agent for admission, and the exception in the *Zahir al-Riwayah* is valid. The fourth is where he is appointed for litigation with the authority for admission; in this case, he shall be the agent for both litigation and admission, such that if he makes an admission against the principal, it is valid according to us. The fifth is when it is said to the agent, "I have appointed you as an agent for litigation without the authority for admission or denial." Regarding this case, later scholars (*muta'akhirin*) differed: some said such an agency is fundamentally invalid. It is narrated from Qadi Imam Sa'id al-Naysaburi that he is a "silent agent" (*wakil al-sukut*), present only to hear witnesses in court; this is in *Al-Dhakhira*. Appointing an agent for admission is permissible, but the principal does not become the admitter (*muqir*) merely by appointing an agent. Appointing an agent for admission means saying to him: "I have appointed you as my agent for litigation and to ward off blame from me. Thus, if you see that denial brings blame upon me and admission seems correct in your opinion, then make the admission on my behalf, for I have granted you permission." If one appoints an agent for litigation and for recovering rights from people on the condition that he is not the agent for claims brought against the principal, it is permissible, as written in *Khazanat al-Muftin*. Therefore, if the agent has proven property for the principal, and then the defendant sought to raise a defense...

यदि अधिकार स्थापित करने वाले व्यक्ति के कब्ज़ा लेने वाले वकील पर यह दावा किया जाए कि क्रेता ने कहा कि अधिकार रखने वाले (मुस्तहिक) ने अनुमति दे दी है, तो उसे आदेश दिया जाएगा कि वह बेची गई वस्तु (मबीअ) वकील को सौंप दे। फिर जब मुस्तहिक उपस्थित हो, तो क्रेता उससे शपथ ले सकता है। यह 'मुहीत-ए-सर्ख़सी' में वर्णित है।

इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफा) के निकट, ऋण वसूलने के लिए नियुक्त वकील मुकदमेबाज़ी (वकील-ए-ख़ुसूमत) का भी वकील होता है। यहाँ तक कि यदि इस बात के गवाह पेश किए जाएं कि मुवक्किल ने ऋण प्राप्त कर लिया है या देनदार को माफ कर दिया है, तो इमाम के अनुसार वे स्वीकार्य होंगे। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और इमाम मुहम्मद) ने फरमाया कि उसे पक्षकार (ख़स्म) नहीं माना जाएगा, और हसन ने इमाम-ए-आज़म से भी यही रिवायत की है, जैसा कि 'अल-हिदाया' में है। और यदि ऋणदाता ने ऋण से इनकार किया और ऋण वसूलने वाले वकील ने ऋण साबित करने के लिए गवाह पेश किए, तो इमाम-ए-आज़म के कथन के अनुसार वे स्वीकार्य होंगे, जबकि साहिबैन के अनुसार नहीं। इस प्रकार के मसलों में नियम यह है कि यदि वकील ऐसी चीज़ वसूलने के लिए हो जो मुवक्किल का स्वामित्व है, तो वकील उसे साबित करने के लिए पक्षकार नहीं बनेगा। लेकिन यदि वह ऐसी चीज़ के लिए हो जो पूरी तरह से दूसरे का स्वामित्व है और वकील मुवक्किल के अधिकार के कारण उस पर है, तो उसे साबित करने के लिए वकील को पक्षकार माना जाएगा, यह 'ज़ख़ीरा' में है। यदि काज़ी ने किसी अनुपस्थित व्यक्ति के ऋण वसूलने के लिए किसी को वकील नियुक्त किया, तो इमामों के अनुसार ऐसा वकील मुकदमेबाज़ी का वकील नहीं है, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। यदि मुकदमेबाज़ी के लिए किसी को वकील नियुक्त किया गया, तो उसकी कई स्थितियाँ हैं: पहली यह कि उसे मुकदमे के लिए वकील बनाया जाए और वह किसी और चीज़ में हस्तक्षेप न करे, इस स्थिति में सर्वसम्मति से वह इनकार का वकील है और तीनों इमामों के अनुसार वह स्वीकारोक्ति (इकरार) का भी वकील है। फिर हमारे विद्वानों में मतभेद है: इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद ने कहा कि मुकदमे का वकील न्यायालय (मजलिस-ए-हुक्म) में स्वीकारोक्ति का वकील है, यहाँ तक कि यदि न्यायालय में अपने मुवक्किल के विरुद्ध किसी बात का इकरार किया तो वह सही है, लेकिन न्यायालय के बाहर किया गया इकरार सही नहीं है। इमाम अबू यूसुफ़ ने फरमाया कि न्यायालय के अंदर और बाहर दोनों जगह उसका इकरार सही है। लेकिन इन दोनों इमामों के अनुसार, यदि उसने

न्यायालय के बाहर इकरार किया और वह इकरार सही न ठहरा, तो वह व्यक्ति वकील नहीं रहेगा और उसे मुकदमेबाज़ी करने से रोक दिया जाएगा, जैसा कि 'ज़ख़ीरा' में है।

यदि वकील ने मुवक्किल के लिए संपत्ति (माल) साबित कर दी, फिर प्रतिवादी ने उसका बचाव (दफिया) करना चाहा, तो वकील के विरुद्ध इसकी सुनवाई नहीं होगी।

☆ यदि मुकदमेबाज़ी के वकील ने 'हद-ए-कज़्फ़' (अपमानजनक आरोप की सजा) या 'क़िसास' (प्रतिशोध) का इकरार किया, तो वह सही नहीं है, जैसा कि 'अत-तब्ईन' में है। दूसरी स्थिति यह है कि वह ऐसे मुकदमे का वकील बने जिसमें स्वीकारोक्ति (इकरार) जायज़ नहीं है, इस स्थिति में वह इनकार का वकील होगा। तीसरी स्थिति यह है कि मुकदमे में बिना इनकार की अनुमति के वकील नियुक्त किया जाए, इस स्थिति में वह इकरार का वकील होगा, और ज़ाहिर-ए-रिवायत में अपवाद सही है। चौथी यह कि मुकदमे में इकरार की अनुमति के साथ वकील नियुक्त किया जाए, तो वह मुकदमे और इकरार दोनों का वकील होगा, यहाँ तक कि यदि उसने मुवक्किल के विरुद्ध इकरार किया तो हमारे अनुसार वह सही है। पांचवीं यह है कि वकील से कहा गया कि "मैंने तुझे मुकदमे का वकील नियुक्त किया है, लेकिन इकरार या इनकार की अनुमति के बिना।" इस स्थिति में बाद के विद्वानों (मुतअख़िरीन) में मतभेद है: कुछ ने कहा कि यह वकालत मूल रूप से सही ही नहीं है। काज़ी इमाम साद निशापुरी से वर्णित है कि वह वकील "मौन का वकील" (वकील-ए-सुकूत) है ताकि वह न्यायालय में उपस्थित होकर गवाहों को सुन सके यह 'ज़ख़ीरा' में है। स्वीकारोक्ति (इकरार) के लिए वकील बनाना जायज़ है, लेकिन केवल वकील नियुक्त करने से मुवक्किल स्वीकारकर्ता (मुक़िर) नहीं बन जाएगा। इकरार के लिए वकील नियुक्त करने का अर्थ यह है कि वकील से कहा जाए: "मैंने तुझे मुकदमेबाज़ी के लिए और अपने ऊपर से निंदा दूर करने के लिए वकील नियुक्त किया है। अतः जब तू देखे कि इनकार करने से मुझ पर निंदा आती है और इकरार करना तेरी राय में सही लगे, तो मेरी ओर से इकरार कर दे, क्योंकि मैंने तुझे इसकी अनुमति दे दी है।" और यदि मुकदमेबाज़ी और लोगों से अपने हक लेने के लिए इस शर्त पर वकील नियुक्त किया कि मुवक्किल पर होने वाले दावों में वह वकील नहीं है, तो यह जायज़ है, जैसा कि 'ख़ज़ाना-तुल-मुफ़्तीन' में लिखा है। अतः यदि वकील ने मुवक्किल के लिए संपत्ति साबित कर दी, फिर प्रतिवादी ने उसका बचाव करना चाहा...

استحقاق ثابت کرنے والے کے وکیلِ قبضہ پر اگر یہ دعویٰ ہوا کہ مشتری نے کہا کہ مستحق نے کہا کہ اسے اجازت دے دی ہے تو اس کو حکم کیا جائے گا کہ مبیع وکیل کے سپرد کر دے پھر جب مستحق حاضر ہو تو مشتری اس سے قسم لے سکتا ہے یہ محیطِ سرخسی میں ہے۔

قرضہ وصول کرنے کا وکیل امامِ اعظم کے نزدیک وکیلِ خصومت ہوتا ہے حتیٰ کہ اگر اس پر اس امر کے گواہ پیش ہوں کہ موکل نے وصول کر لیا یا مطلوب کو معاف کر دیا تو امام کے نزدیک مقبول ہوں گے اور صاحبین نے فرمایا کہ وہ خصم نہیں قرار پائے گا اور اس کو حسن نے امامِ اعظم سے بھی روایت کیا ہے کذا فی الہدایہ اور اگر قرض دار نے قرض سے انکار کیا اور قرضہ وصول کرنے کے وکیل نے قرضہ ثابت کرنے کے واسطے گواہ سنائے تو امامِ اعظم کے قول پر مقبول ہوں گے اور صاحبین کے قول پر مقبول نہ ہوں گے اور قاعدہ اس قسم کے مسائل میں یہ ہے کہ اگر تو وکیل ایسی چیز کے وصول کے واسطے ہو جو موکل کی ملک ہے تو وکیل اس کے اثبات کے واسطے خصم قرار نہ پائے گا اور اگر ایسی چیز کے واسطے ہو جو ہر وجہ سے غیر کی ملک ہے اور تو وکیل اس پر حقِ موکل کی وجہ سے ہے تو اثبات کے واسطے وکیل خصم قرار دیا جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے قاضی نے اگر غائب شخص کے قرضوں کے وصول کرنے کے واسطے کسی کو وکیل کیا تو ائمہ کے نزدیک ایسا وکیل وکیلِ خصومت نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر خصومت کے واسطے کسی کو وکیل مقرر کیا تو اس کی چند صورتیں ہیں اول یہ کہ اس کو خصومت کے واسطے وکیل کر دے اور کسی دوسری چیز سے تعرض نہ کرے اور اس صورت میں بالاجماع انکار کا وکیل ہے اور تینوں اماموں کے نزدیک اقرار کا بھی وکیل ہے پھر ہمارے علما نے اختلاف کیا کہ امامِ اعظم و امامِ محمد نے فرمایا کہ تو وکیلِ خصومت

مجلسِ حکم میں تو وکیلِ اقرار ہے حتیٰ کہ اگر مجلسِ حکم میں اپنے موکل پر کسی امر کا اقرار کیا تو صحیح ہے اور اگر غیر مجلسِ حکم میں اقرار کیا تو صحیح نہیں ہے اور امام ابو یوسف نے فرمایا کہ مجلسِ حکم و غیر مجلسِ حکم دونوں میں اس کا اقرار صحیح ہے مگر ان دونوں اماموں کے نزدیک اگر غیر مجلسِ حکم میں اقرار کیا اور اس کا اقرار صحیح نہ ٹھہرا تو وہ شخص وکیل نہ باقی رہے گا یہاں تک کہ اس کے بعد خصومت کرنے سے منع کر دیا جائے گا کذا فی الذخیرہ۔

اگر وکیل نے موکل کے واسطے مال ثابت کیا پھر مدعا علیہ نے اس کا دفعیہ کرنا چاہا تو وکیل پر اس کی سماعت نہ ہو گی

☆ اگر وکیلِ خصومت نے حدِ قذف و قصاص کا اقرار کیا تو صحیح نہیں ہے کذا فی التبیین اور دوسری صورت یہ ہے کہ ایسی خصومت کا جو جائز الاقرار نہیں ہے وکیل کرے اور اس صورت میں انکار کا وکیل ہو گا اور تیسری صورت یہ ہے کہ خصومت میں بلا جوازِ انکار وکیل کرے اور اس صورت میں اقرار کا وکیل ہوگا اور استثنا ظاہرِ روایت میں صحیح ہے اور چوتھی یہ کہ خصومت میں بجوازِ اقرار وکیل کرے اور اس صورت میں خصومت اور اقرار کا وکیل ہو گا حتیٰ کہ اگر اس نے موکل پر اقرار کیا تو ہمارے نزدیک صحیح ہے اور پانچویں یہ ہے کہ وکیل سے کہا کہ میں نے تجھے خصومت کا وکیل بلا جوازِ اقرار و انکار مقرر کیا اور اس صورت میں متاخرین نے اختلاف کیا ہے بعضوں نے کہا کہ یہ تو وکیل اصلاً صحیح ہی نہیں ہے اور قاضی امام صاعد نیشاپوری سے منقول ہے کہ تو وکیل وکیلِ سکوت ہے تا کہ مجلسِ حکم میں حاضر ہو کر گواہوں کو سنے یہ ذخیرہ میں ہے اقرار کے واسطے وکیل کرنا جائز ہے اور موکل فقط وکیل کرنے سے مقر نہ ہو گا اور اقرار واسطے وکیل کرنے کے معنیٰ یہ ہیں کہ وکیل سے یوں کہے کہ میں نے تجھے خصومت کا اور اپنے اوپر سے مذمت دفع کرنے کا وکیل کیا پس جب تو دیکھے کہ انکار سے مجھ پر مذمت آتی ہے اور اقرار کرنا تیری رائے میں صواب معلوم ہو تو مجھ پر اقرار

کر دے کہ میں نے تجھے اس کی اجازت دے دی اور اگر خصومات اور اپنے حقوق لوگوں سے لینے کے واسطے اس شرط پر وکیل کیا کہ موکل پر جو دعویٰ ہوں اس میں وکیل نہیں ہے تو جائز ہے یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے پس اگر وکیل نے موکل کے واسطے مال ثابت کیا پھر مدعا علیہ نے اس کا دفعیہ کرنا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (449) Book of Agency (Kitab al-Wakalah)

...if [the client] wishes, it will not be heard against the agent; such is the fatwa of Sadr al-Shahid Burhan al-Din, as mentioned in *al-Muhit*. It is stated in *Kitab al-Aqdhiyah*: If the person appointing an agent for litigation is the defendant (*matlub*) and he appoints a person as agent for litigation against the claimant (*talib*), but sets a condition that the agent's admission (*iqrar*) is not valid, then according to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him), this is permissible. Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) said: If the defendant appoints such an agent and the claimant says, "I do not accept anyone except that you appoint someone in your place for the litigation whose admission is valid like your own admission, or you appear in person for the proceedings," then the defendant shall be told to either appoint such a person or appear in person. Similarly, if the principal is the claimant and appoints such an agent, and the defendant says, "I am not satisfied unless you either conduct the proceedings yourself or appoint someone whose hearing of my arguments is valid and whose admission regarding your receipt of property is valid against you," then he has this right, provided the claimant is present. However, if the claimant is absent and appoints an agent whose admission is not valid, the defendant does not have the right to refuse litigation with the agent or say, "I will not proceed with you until your admission is valid against your principal." This is in *al-Dhakhirah*. A claim and lawsuit were pending against a person; according to the demand, the defendant appointed someone as an agent for litigation before the judge (*Qazi*), and the agent was present and accepted. Then, when both came out from the judge, the defendant said to the claimant, "I have dismissed him from the agency and appointed so-and-so bin so-and-so al-Makhzumi as agent for litigation," and this person was absent. In this case, the claimant has the right not to accept this agency. Someone appointed a person as an agent in a lawsuit against someone else; then the principal came with the agent to the judge and brought another person with him. The principal told the judge, "I had appointed so-and-so as an agent in the lawsuit, but he wants to go on a journey, and I have suspicions about him that he might make an admission against me that would become binding on me. Therefore, I have dismissed him and appointed this second person as agent." The judge will not accept this by his own order without the opponent (*khasm*) being present, and he will appoint one of his messengers to summon the opponent. If they do not find the opponent, he will then dismiss the first one and appoint the second as agent and confirm it with the defendant. This is in *Fatawa Qazi Khan*.

If the defendant authorized his agent to appoint another agent, then wished to restrain him from that authorization☆

If someone is appointed as an agent to claim and receive rights and litigate for them, on the condition that the agent's settlement (*sulh*) or the accreditation (*ta'dil*) of any witness who testifies to a matter that nullifies the right is not permissible, then the agency is valid with this condition. Thus, if the agent admits that the principal creditor has received this debt from the debtor, it is not valid. But if he says, "I received this debt from the debtor and it was lost," or "I gave it to the claimant," then the admission is correct and the debtor is absolved. This is in *Adab al-Qazi*. If he appointed him as agent in his lawsuit and then wished to exclude his admission, then if he did so in the presence of the claimant, it is permissible; otherwise, if he is not present, it is the same according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), contrary to the view of Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him). There is a similar disagreement in the case where the defendant authorized his agent to appoint an agent, then wished to restrain him from this authorization so that the agent could not appoint another agent; according to Imam Muhammad (may Allah have mercy on him), it is valid even in the absence of the claimant, as written in *al-Muhit*. If someone is appointed as an agent to file a lawsuit regarding a house and take possession of it, and the person in possession sells the house and the buyer takes possession, then the agent has the right to litigate against the buyer. However, if he was specifically an agent to litigate regarding that house against a particular person, and that person sold it to someone else, he cannot litigate against the other person.

...चाहा तो वकील पर उसकी सुनवाई न होगी ऐसा ही सद्र अल-शहीद बुरहानुद्दीन का फतवा है जैसा कि अल-मुहीत में है। किताब अल-अकज़िया में है कि अगर विवाद (خصومت) के लिए वकील नियुक्त करने वाला प्रतिवादी (مطلوب) हो और उसने वादी (طالب) से विवाद के लिए एक व्यक्ति को वकील नियुक्त किया मगर यह शर्त की कि उसका इकरार सही नहीं है तो इमाम अबू यूसुफ रह. के अनुसार यह जायज़ है और इमाम मुहम्मद रह. ने फ़रमाया कि अगर प्रतिवादी ने ऐसा वकील नियुक्त किया और वादी ने कहा कि मुझे इसके सिवा पसंद नहीं है कि तू मेरी विवाद के लिए अपने स्थान पर कोई ऐसा व्यक्ति नियुक्त कर जिसका इकरार तेरे इकरार की तरह जायज़ हो या खुद उपस्थित होकर पैरवी (روبکاری) कर, तो प्रतिवादी से कहा जाएगा कि या तो ऐसा व्यक्ति नियुक्त कर या खुद उपस्थित हो। इसी तरह अगर मुवक्किल वादी हो और उसने ऐसा वकील नियुक्त किया और प्रतिवादी ने कहा कि मैं राजी नहीं हूँ मगर उस स्थिति में कि या तो तू स्वयं पैरवी कर या ऐसे व्यक्ति को नियुक्त कर कि उस पर मेरी दलील की सुनवाई हो और तेरे माल प्राप्त करने का उसका इकरार तुझ पर सही हो, तो उसे यह अधिकार है बशर्ते कि वादी उपस्थित हो। और अगर वह अनुपस्थित हो और उसने ऐसा वकील नियुक्त कर दिया जिसका इकरार सही नहीं है, तो प्रतिवादी को यह अधिकार नहीं है कि वह वकील से विवाद करने से इनकार करे और कहे कि मैं तुझसे उस समय तक पैरवी न करूँगा जब तक कि तेरा इकरार तेरे मुवक्किल पर जायज़ न हो जाए। यह 'अल-ज़खिरा' में है। एक व्यक्ति पर किसी का दावा और मुक़दमा दायर था, उसकी माँग के अनुसार प्रतिवादी ने काज़ी के सामने किसी को विवाद का वकील नियुक्त किया और वकील उपस्थित है, उसने इसे स्वीकार कर लिया। फिर जब काज़ी के पास से दोनों बाहर आए तो प्रतिवादी ने वादी से कहा कि मैंने इसे वकालत से हटा दिया है और फ़लां बिन फ़लां मख़्ज़ूमी को विवाद का वकील नियुक्त किया है और यह फ़लां व्यक्ति अनुपस्थित है, तो वादी को अधिकार है कि वह इस वकालत को स्वीकार न करे। किसी ने एक व्यक्ति को दूसरे व्यक्ति के मुक़दमे में वकील नियुक्त किया, फिर मुवक्किल वकील के साथ काज़ी के पास आया और एक दूसरे व्यक्ति को साथ लाया और काज़ी से मुवक्किल ने कहा कि मैंने अमुक व्यक्ति को मुक़दमे में वकील नियुक्त किया था और वह यात्रा पर जाना चाहता है और मुझे उसकी ओर से शंका है कि शायद वह मुझ पर किसी ऐसी चीज़ का इकरार कर ले जो मेरे ज़िम्मे अनिवार्य हो जाए, इसलिए मैंने उसे वकालत से हटाकर इस दूसरे को वकील नियुक्त किया है। तो काज़ी प्रतिपक्षी (خصم) की उपस्थिति के बिना अपने आदेश से इसे स्वीकार नहीं

करेगा और अपने प्यादों में से किसी को प्रतिपक्षी को बुलाने के लिए नियुक्त करेगा। फिर यदि उन्हें प्रतिपक्षी नहीं मिला, तो उस समय पहले वाले को हटाकर दूसरे को वकील नियुक्त कर देगा और प्रतिवादी से मजबूती कर लेगा। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है।

अगर प्रतिवादी ने अपने वकील को वकील नियुक्त करने की अनुमति दी, फिर चाहा कि उस अनुमति से उसे रोक दे☆

अगर किसी को अपने अधिकारों की माँग करने, प्राप्त करने और उनमें विवाद करने के लिए वकील नियुक्त किया, बशर्ते कि वकील द्वारा समझौता (صلح) करना या किसी गवाह की विश्वसनीयता (تعدیل) प्रमाणित करना, जो ऐसी बात की गवाही दे जिससे अधिकार समाप्त हो जाता हो, जायज़ नहीं है, तो वकालत इस शर्त के साथ जायज़ है। फिर यदि वकील ने इकरार किया कि मुवक्किल ऋणदाता ने यह ऋण ऋणी से प्राप्त कर लिया है, तो यह जायज़ नहीं है। और अगर उसने यह कहा कि मैंने यह ऋण ऋणी से प्राप्त किया और वह नष्ट हो गया या मैंने वादी को दे दिया, तो इकरार सही है और ऋणी ऋणमुक्त हो गया, यह 'अदब अल-काज़ी' में है। अगर अपने मुक़दमे में उसे वकील नियुक्त किया फिर चाहा कि उसके इकरार को अपवाद स्वरूप निकाल दे (مستثنیٰ کر دے), तो यदि वादी की उपस्थिति में ऐसा किया तो जायज़ है, अन्यथा यदि वह उपस्थित नहीं है तो भी इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार ऐसा ही है, जबकि इमाम अबू यूसुफ रह. का मत इसके विपरीत है। और इसी तरह का मतभेद इस स्थिति में भी है कि यदि प्रतिवादी ने अपने वकील को (दूसरा) वकील नियुक्त करने की अनुमति दी, फिर चाहा कि उसे इस अनुमति से रोक दे ताकि वकील कोई दूसरा वकील नियुक्त न कर सके तो इमाम मुहम्मद रह. के अनुसार यह सही है चाहे वादी की अनुपस्थिति में ही क्यों न हो, यह 'अल-मुहीत' में लिखा है। अगर अपने घर के संबंध में मुक़दमा दायर करने और उस पर कब्ज़ा करने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर कब्ज़ाधारी ने वह घर बेच दिया और क्रेता ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, तो वकील को क्रेता से मुक़दमा लड़ने का अधिकार है। और अगर विशेष रूप से अमुक व्यक्ति से उस घर के संबंध में मुक़दमा लड़ने का वकील था और उसने उसे दूसरे के हाथ बेच दिया, तो वह दूसरे से विवाद नहीं कर सकता।

چاہا تو وکیل پر اس کی سماعت نہ ہوگی ایسا ہی صدر الشہید برہان الدین کا فتوی ہے کذا فی المحیط کتاب الاقضیہ میں ہے کہ اگر خصومت کے واسطے وکیل مقرر کرنے والا مطلوب ہو اور اس نے طالب سے خصومت کے واسطے ایک شخص کو وکیل مقرر کیا مگر یہ شرط کی کہ اس کا اقرار صحیح نہیں ہے تو امام ابو یوسفؒ کے قول میں یہ جائز ہے اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ اگر مطلوب نے ایسا وکیل مقرر کیا اور طالب نے کہا کہ مجھے سوائے اس کے پسند نہیں ہے کہ تو میری خصومت کے واسطے اپنے قائم مقام کوئی شخص مقرر کر کہ اس کا اقرار مثل تیرے اقرار کے جائز ہو یا خود حاضر ہو کر رو بکاری کر تو مطلوب سے کہا جائے گا کہ یا ایسا شخص مقرر کر یا خود حاضر ہو اسی طرح اگر موکل یا طالب ہو اور اس نے ایسا وکیل کیا اور مطلوب نے کہا کہ میں راضی نہیں ہوں مگر اس صورت میں کہ یا خود تو رو بکاری کر یا ایسے شخص کو مقرر کر کہ میری حجت کی اس پر سماعت ہو اور تیرے مال وصول پانے کا اس کا اقرار تجھ پر صحیح ہو تو اس کو یہ اختیار ہے بشرطیکہ طالب حاضر ہو اور اگر غائب ہو اور اس نے ایسا وکیل کر دیا جس کا اقرار صحیح نہیں ہے تو مطلوب کو یہ اختیار نہیں ہے کہ وکیل سے خصومت کرنے سے انکار کرے اور کہے کہ میں تجھ سے اس وقت تک رو بکاری نہ کروں گا کہ جب تک تیرا اقرار تیرے موکل پر جائز نہ ہو جائے یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص پر کسی کا دعویٰ اور نالش دائر تھی اس کے طلب کے موافق مدعا علیہ نے قاضی کے سامنے کسی کو وکیل خصومت کیا اور وکیل حاضر ہے پس اس نے قبول کیا پھر جب قاضی کے پاس سے دونوں باہر آئے تو مدعا علیہ نے مدعی سے کہا کہ میں نے اس کو وکالت سے برطرف سے کر دیا اور فلاں بن فلاں مخزومی کو وکیل خصومت مقرر کیا اور یہ فلاں شخص غائب ہے تو طالب کو اختیار ہے کہ یہ

وکالت قبول نہ کرے کسی نے ایک شخص کو ایک شخص کی نالش میں وکیل کیا پھر موکل مع وکیل قاضی کے پاس آیا اور ایک دوسرے شخص کو ساتھ لایا اور قاضی سے موکل نے کہا کہ میں نے فلاں شخص کی نالش میں اس کو وکیل کیا تھا اور یہ سفر کو جانا چاہتا ہے اور مجھے اس کی طرف سے بدگمانی ہے کہ شاید مجھ پر کسی چیز کا اقرار کر دے کہ میرے ذمہ لازم ہو جائے اس لئے میں نے اس کو وکالت سے برطرف کر کے اس دوسرے کو وکیل کیا تو قاضی بدون خصم کے حاضر ہونے کے اپنے حکم سے اس کو قبول نہ کرے گا اور اپنے پیادوں میں سے کسی کو خصم کی طلبی کے واسطے مقرر کرے گا پس اگر انہوں نے خصم کو نہ پایا تو اس وقت پہلے کو برطرف کر کے دوسرے کو وکیل مقرر کر دے گا اور مدعا علیہ سے مضبوطی کر لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر مطلوب نے اپنے وکیل کو وکیل کرنے کی اجازت دی پھر چاہا کہ اس اجازت سے اس کو روک دے☆

اگر کسی کو اپنے حقوق طلب کرنے اور وصول کرنے اور ان میں خصومت کرنے کے واسطے وکیل کیا بشرطیکہ وکیل کی صلح یا کسی گواہ کی تعدیل جو ایسے امر کی اس پر گواہی دے جس سے حق باطل ہوتا ہے جائز نہیں ہے تو وکالت اس شرط کے ساتھ جائز ہے پس اگر وکیل نے اقرار کیا کہ قرض خواہ موکل نے یہ قرضہ قرض دار سے وصول کر لیا ہے تو جائز نہیں ہے اور اگر یوں کہا کہ میں نے یہ قرضہ قرض دار سے وصول کیا اور وہ ضائع ہو گیا یا میں نے طالب کو دے دیا تو اقرار صحیح ہے اور قرض دار بری ہو گیا یہ ادب القاضی میں ہے اگر اپنی نالش میں اسے وکیل کیا پھر چاہا کہ اس کا اقرار مستثنیٰ کر دے پس اگر طالب کی حاضری میں ایسا کیا تو جائز ہے ورنہ اگر وہ حاضر نہیں ہے تو بھی امام محمدؒ کے نزدیک ایسا ہی ہے بخلاف امام ابو یوسفؒ کے اور ایسا ہی اختلاف ہے اس صورت میں کہ اگر مطلوب نے اپنے وکیل کو وکیل کرنے

کی اجازت دی پھر چاہا کہ اس اجازت سے اس کو روک دے تاکہ وکیل کوئی دوسرا وکیل نہ کر سکے تو امام محمدؒ کے نزدیک صحیح ہے اگرچہ بدون موجودگی طالب کے ہو یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر اپنے گھر کی بابت نالش دائر کرنے اور اس پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا پس قابض نے وہ گھر فروخت کر دیا اور مشتری نے اس پر قبضہ کیا تو وکیل کو مشتری سے مخاصمت کا اختیار ہے اور اگر خاص فلاں شخص سے اس گھر کی بابت نالش کرنے کا وکیل تھا اور اس نے دوسرے کے ہاتھ فروخت کر دیا تو دوسرے سے خصومت نہیں کر سکتا۔

Kitab al-Wakalat (Book of Agency) - Page 430 - Fatawa Alamgiri ..... Volume 5

It is stated in *Al-Dhakhira*: If a person in possession of property appoints an agent (wakil) for service, and that agent has not sold the house, the agent has the authority to litigate with the possessor's agent. If the principal says, "Litigate with such-and-such person regarding this house," but the house is found to be in the possession of another person, the agent cannot litigate with either—meaning neither the specified person nor the second person. However, if the principal did not specify a name, the agent may litigate with whoever is found in possession of the house. If the house was in the possession of a slave, and the slave appointed an agent to litigate against a certain plaintiff, and then another person filed a claim, the slave's agent cannot litigate with this second plaintiff; rather, he can only litigate with the first plaintiff and their agent. This is mentioned in *Al-Mabsut*.

If an agent is appointed to litigate before a specific Qazi, he has the authority to litigate before another Qazi as well. However, if he is appointed to present a case before a specific jurist (faqih), he does not have the authority to present it before another jurist. This is stated in *Al-Muhit*. If a person tells another, "You are my agent for litigation concerning all my land in Khorasan," and the person who was in possession of that land travels from Khorasan to Kufa, the agent has the authority to litigate in Kufa. However, if the agency concerns a debt, he cannot litigate in Kufa. If the principal says, "Every debt of mine that is in Kufa," and then several people arrive from Khorasan to Kufa who owe the principal, the agent may litigate with them in Kufa. If a person appoints an agent to demand all his rights and for litigation therein, and subsequently someone wrongfully seizes (usurps) a house from the principal's possession, the agent can litigate in that matter. If a house is sold and the principal has the right of pre-emption (*shuf'a*), the agent cannot demand it unless he has been specifically authorized to take possession of the pre-emption right for which a Qazi's decree has already been issued in favor of the principal. This is as per *Al-Hawi*. If a person possesses a slave who claims, "I am the slave of such-and-such person, born into his ownership, and he has appointed me as an agent to litigate with you regarding myself," the possessor cannot prevent the slave, provided the slave has witnesses to his agency. However, if the slave says, "Such-and-such person sold me to you but did not receive the price, and he has appointed me as an agent to collect the payment," the possessor has the right to prevent litigation because in this case, the slave acknowledges the possessor's ownership, whereas in the first case, he denies it. This is as per *Fatawa Qadi Khan*.

If a defendant (*matlub*) appoints someone as an agent to litigate a claim by a certain plaintiff and grants permission to appoint whoever the agent deems fit, this is valid. If the first agent appoints a second agent, and the claimant proves a right or not, and the first agent then dismisses the second, it is valid regardless of whether the claimant is present. If the first agent, in the presence of the claimant, appoints an agent on behalf of the defendant to litigate with that claimant, and the second agent accepts, and then the first agent dies, the second agent remains in his position. This is in *Adab al-Qadi*. If someone is appointed as an agent for litigation with the condition that he may appoint whoever he wishes as an agent, and the defendant (*mud'aa alayh*) produces witnesses in the absence of the plaintiff stating that he has revoked the agent's authority to appoint a sub-agent, this is valid. This is according to Imam Muhammad and the fatwa is based on this—as per *Fatawa Qadi Khan*. Among the rulings for a litigation agent is that when the principal's liability is proven, the agent is not held liable for it, nor shall he be imprisoned, even if he is a general agent, because fulfillment and guarantee (suretyship) do not fall under his management. This is in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If a person is appointed as an agent for litigation and told, "Whatever you do is valid," and the agent appoints another for that task, it is valid, and the second agent will not be the agent of the first agent, but rather the agent of the original principal. And if the first agent dies, becomes insane, or is dismissed...

किताबुल वकालत (पृष्ठ ४३०) फ़तावा आलमगीरी ..... खंड ५

यह अल-ज़ख़ीरा में वर्णित है। यदि किसी कब्ज़ाधारी ने सेवा के लिए वकील नियुक्त किया और उसने घर नहीं बेचा, तो उस वकील को अधिकार है कि वह कब्ज़ाधारी के वकील से वाद-विवाद करे। और यदि कहा कि 'फलां व्यक्ति से इस घर के विषय में वाद-विवाद करो' और फिर वह घर किसी दूसरे व्यक्ति के कब्ज़े में निकला, तो वकील उन दोनों में से, यानी न तो फलां व्यक्ति से और न ही दूसरे व्यक्ति से वाद-विवाद कर सकता है। और यदि मुवक्किल ने किसी का नाम नहीं लिया, तो जिसके कब्ज़े में घर पाया जाए, वकील उससे वाद-विवाद कर सकता है। और यदि वह घर किसी गुलाम के कब्ज़े में था और उसने (गुलाम ने) किसी को मुकदमेबाजी (खसूमत) के लिए वकील बनाया कि 'फलां वादी (मुदई) के साथ वाद-विवाद करे', फिर किसी दूसरे व्यक्ति ने उस पर दावा किया, तो गुलाम का वकील उस दूसरे वादी से वाद-विवाद नहीं कर सकता, बल्कि पहले वादी और उसके वकील से ही वाद-विवाद कर सकता है—यह 'मबसूत' में है।

यदि फलां काजी के समक्ष वाद-विवाद के लिए वकील नियुक्त किया गया, तो उसे दूसरे काजी के पास वाद-विवाद करने का अधिकार है। परंतु यदि फलां फकीह (धर्मशास्त्री) के पास वाद-विवाद प्रस्तुत करने के लिए वकील बनाया गया, तो दूसरे फकीह के सामने प्रस्तुत करने का अधिकार नहीं है —यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा, "खुरासान में मेरी जो भी भूमि है, उसके वाद-विवाद के लिए तुम मेरे वकील हो," और जिसके कब्ज़े में वह भूमि थी, वह खुरासान से कूफ़ा आ गया, तो वकील को कूफ़ा में भी वाद-विवाद का अधिकार है। परंतु यदि वकालत ऋण (कर्ज़) के विषय में हो, तो कूफ़ा में वाद-विवाद नहीं कर सकता। और यदि कहा कि "मेरा प्रत्येक ऋण जो कूफ़ा में है," फिर कुछ लोग खुरासान से कूफ़ा आए और मुवक्किल का उन पर ऋण है, तो वकील उनसे कूफ़ा में वाद-विवाद कर सकता है। एक व्यक्ति ने अपने प्रत्येक अधिकार की मांग और उसमें वाद-विवाद के लिए वकील नियुक्त किया, फिर किसी ने मुवक्किल के कब्ज़े से एक घर छीन लिया (ग़सब कर लिया), तो वकील उस विषय में वाद-विवाद कर सकता है। और यदि कोई घर बेचा गया और उसमें मुवक्किल का शुफ़ा (अग्रक्रयाधिकार) का अधिकार है, तो यह वकील उसकी मांग नहीं कर सकता। हाँ, उसे यह अधिकार है कि जिस शुफ़ा के संबंध में मुवक्किल के पक्ष में काजी का निर्णय हो चुका हो, उस पर कब्ज़ा कर ले—जैसा कि 'अल-हावी' में है। एक व्यक्ति के कब्ज़े में एक गुलाम है जो कहता है, "मैं फलां व्यक्ति का गुलाम हूँ, उसकी मिल्कियत में पैदा हुआ हूँ और उसने मुझे अपनी जात (नफ़्स) के बारे में तुमसे वाद-विवाद करने का वकील बनाया है," तो कब्ज़ाधारी को यह अधिकार नहीं है कि

गुलाम को रोके, बशर्ते कि गुलाम के पास वकालत के गवाह मौजूद हों। और यदि गुलाम ने कहा, "मुझे फलां व्यक्ति ने तुम्हारे हाथ बेच दिया और कीमत (थमन) वसूल नहीं की और मुझे दाम वसूल करने का वकील बनाया है," तो कब्ज़ाधारी को अधिकार है कि वाद-विवाद से रोके, क्योंकि इस स्थिति में वह कब्ज़ाधारी की मिल्कियत को स्वीकार करता है, जबकि पहली स्थिति में वह इनकार करने वाला है—जैसा कि 'फ़तावा काजी खान' में है।

प्रतिवादी (मतलूब) ने फलां वादी के दावे में वाद-विवाद के लिए किसी को वकील बनाया और अनुमति दी कि जिसे वह उचित समझे वकील नियुक्त करे, तो यह जायज़ है। और यदि पहले वकील ने दूसरे को वकील बनाया और वादी ने उस पर कोई हक साबित किया या नहीं, यहाँ तक कि पहले ने दूसरे को वकालत से हटा दिया, तो यह जायज़ है, चाहे वादी उपस्थित हो या न हो। और यदि पहले वकील ने वादी की उपस्थिति में किसी को प्रतिवादी की ओर से उस वादी के साथ वाद-विवाद के लिए वकील बनाया और दूसरे ने वकालत स्वीकार कर ली, फिर पहला वकील मर गया, तो दूसरा वकील अपनी स्थिति पर वकील बना रहेगा—यह 'अदब अल-काजी' में है। यदि किसी को वाद-विवाद में वकील बनाया इस शर्त के साथ कि "जिसे वकील चाहे, वकील बनाए," फिर प्रतिवादी (मुदआ अलैह) ने वादी की अनुपस्थिति में गवाह पेश कर दिए कि मैंने वकील से दूसरे वकील को नियुक्त करने का अधिकार छीन लिया है, तो यह जायज़ है। यह इमाम मोहम्मद के अनुसार है और इसी पर फतवा है —जैसा कि 'फ़तावा काजी खान' में है। वाद-विवाद के वकील के नियमों में से एक यह है कि जब मुवक्किल पर अधिकार साबित हो जाए, तो वकील पर (उसका भुगतान) अनिवार्य नहीं होगा और न ही उसे कैद किया जाएगा, चाहे वह आम वकील ही क्यों न हो, क्योंकि अदायगी और गारंटी (ज़मानत) उससे संबद्ध नहीं होती—यह 'बहरुल रायक' में है। एक व्यक्ति को वाद-विवाद के लिए वकील बनाया और कहा, "जो तुम करोगे वह जायज़ है," फिर वकील ने दूसरे को उस काम के लिए वकील बनाया, तो यह जायज़ है और दूसरा वकील पहले वकील का वकील नहीं बल्कि सीधे मुवक्किल का वकील होगा। और यदि पहला वकील मर गया या विक्षिप्त हो गया या पदमुक्त हो गया...

ہے یہ ذخیرہ میں ہے اور اگر قابض نے خدمت کے واسطے وکیل کیا اور وہ گھر فروخت نہیں کیا تو اس وکیل کو اختیار ہے کہ قابض کے وکیل سے مخاصمہ کرے اور اگر کہا کہ فلاں شخص سے اس گھر کی بابت مخاصمہ کرے پھر وہ گھر دوسرے شخص کے قبضہ میں نکلا تو وکیل دونوں میں سے یعنی فلاں شخص اور دوسرے شخص کسی سے مخاصمہ نہیں کر سکتا ہے اور اگر موکل نے کسی کا نام نہیں لیا تو جس کے قبضہ میں گھر پایا جائے وکیل اس سے مخاصمہ کر سکتا ہے اور اگر وہ گھر کسی غلام کے قبضہ میں تھا اور اس نے کسی کو خصومت کے واسطے کہ فلاں مدعی سے خصومت کرے وکیل کیا پھر دوسرے شخص نے اس پر دعویٰ کیا تو غلام کا وکیل اس دوسرے مدعی سے خصومت نہیں کر سکتا ہے بلکہ پہلے مدعی اور اس کے وکیل سے خصومت کر سکتا ہے یہ مبسوط میں ہے۔

اگر فلاں قاضی کے ساتھ خصومت کرنے کے واسطے وکیل کیا تو اس کو دوسرے قاضی کے پاس خصومت کا اختیار ہے اور اگر فلاں فقیہ کے پاس خصومت پیش کرنے کا وکیل کیا تو دوسرے فقیہ کے سامنے پیش کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ کل جو زمین میری خراسان میں ہے اس کی خصومت کے واسطے تو میرا وکیل ہے اور جس کے قبضہ میں زمین تھی وہ خراسان سے کوفہ میں آیا ہے تو اس کو کوفہ میں خصومت کا اختیار ہے اور اگر وکالت قرضہ کی بابت ہو تو کوفہ میں مخاصمت نہیں کر سکتا ہے اور اگر کہا کہ میرا ہر قرضہ جو کوفہ میں ہے پھر چند لوگ خراسان سے کوفہ میں آئے اور موکل کا ان پر قرضہ ہے تو وکیل ان سے کوفہ میں مخاصمہ کر سکتا ہے ایک شخص نے اپنے ہر حق کے طلب کے واسطے اور اس میں خصومت کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر ایک شخص نے ایک دار موکل کے قبضہ

میں سے غصب کر لیا تو وکیل اس میں خصومت کر سکتا ہے اور اگر کوئی گھر فروخت ہوا اور اس میں موکل کا حق شفعہ ہے تو یہ وکیل اس کو طلب نہیں کر سکتا ہے ہاں اس کو یہ اختیار ہے کہ جس شفعہ کی نسبت موکل کے واسطے حکم قاضی ہو گیا ہو اس پر قبضہ کر لے کذا فی الحاوی ۔ ایک شخص کے قبضہ میں ایک غلام ہے کہ کہتا ہے کہ میں فلاں شخص کا غلام ہوں اس کی ملکیت میں پیدا ہوا ہوں اور اس نے مجھے اپنے نفس کی بابت تجھ سے خصومت کرنے کا وکیل کیا ہے تو قابض کو یہ اختیار نہیں ہے کہ غلام کو منع کرے بشرطیکہ غلام کے پاس وکالت کے گواہ موجود ہوں اور اگر غلام نے کہا کہ مجھے فلاں شخص نے تیرے ہاتھ فروخت کر دیا اور ثمن پر قبضہ نہیں کیا اور مجھے دام وصول کرنے کا وکیل کیا ہے تو قابض کو اختیار ہے کہ خصومت سے منع کرے کیونکہ اس صورت میں وہ قابض کی ملکیت کا اقرار کرتا ہے اور پہلی صورت میں منکر ہے کذافی فتاویٰ قاضی خان۔

مطلوب نے فلاں مدعی کے دعویٰ میں خصومت کے واسطے کسی کو وکیل کیا اور اجازت دی کہ جس کو اس کی رائے میں آئے وکیل کرے تو یہ جائز ہے اور اگر پہلے وکیل نے دوسرے کو وکیل کیا اور طالب نے اس پر کوئی حق ثابت کیا یا نہ کیا یہاں تک کہ اول نے دوسرے کو وکالت سے برطرف کر دیا تو جائز ہے خواہ طالب موجود ہو یا نہ ہو اور اگر پہلے وکیل نے طالب کی موجودگی میں کسی کو مطلوب کی طرف سے اس طالب کے ساتھ خصومت کرنے کے واسطے وکیل کیا اور دوسرے نے وکالت قبول کر لی پھر پہلا وکیل مر گیا تو دوسرا وکیل اپنے حال پر وکیل باقی ہے یہ ادب القاضی میں ہے اگر کسی کو خصومت میں وکیل کیا اس شرط کے ساتھ کہ جس کو وکیل چاہے وکیل کرے پھر مدعا علیہ نے بدوں موجودگی مدعی کے گواہ کر دیے کہ میں نے وکیل سے دوسرے وکیل کرنے کا اختیار نکال لیا تو جائز ہے اور یہ امام محمد کے نزدیک ہے اور اسی پر فتویٰ ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ منجملہ وکیل خصومت کے احکام کے یہ ہے کہ

جب حق موکل پر ثابت ہو جائے تو اس پر لازم نہ ہو گا اور نہ وہ قید کیا جائے گا اگرچہ عام وکیل ہو کیونکہ ادا کرنا اور ضمان دینا اس سے انتظام نہیں پاتا ہے یہ بحرالرائق میں ہے۔ ایک شخص کو خصومت کے واسطے وکیل کیا اور کہا کہ جو تو کرے وہ جائز ہے پس وکیل نے دوسرے کو اس کام کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے اور دوسرا وکیل پہلے وکیل کا وکیل نہیں بلکہ موکل کا وکیل ہو گا اور اگر پہلا وکیل مر گیا یا مجنون ہو گیا یا معزول ہو

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 431 Kitab al-Wakalat (The Book of Agency)

...or if he became an apostate and fled to Dar al-Harb, the second agent will not be dismissed. However, if the first principal dies, becomes insane, or becomes an apostate and flees to Dar al-Harb, both agents will be dismissed. If the first agent dismisses the second one, it is permissible, as stated in Fatawa Qazi Khan.

Chapter: On the rulings regarding the agent for demanding and receiving a debt.

If a person appoints an agent to demand their debt, it is permissible, whether the debtor agrees or not, whether the principal is present or absent, and whether the principal is healthy or ill. The scholars (masha'ikh) have stated that this ruling applies when the debtor acknowledges the debt. If the debtor denies it, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), if the principal is healthy and present, appointing an agent without the opponent's consent is not valid. Shams al-A'immah al-Halwani leaned towards this view. However, Shaykh al-Islam mentioned that appointing an agent is valid in all cases; this is in Al-Muhit. An agent appointed for demanding (taqaza) is also an agent for receiving (wasool), because 'taqaza' on the pattern of 'tafa'ul' is derived from 'iqtida', which means 'to receive'. Therefore, appointing an agent for demanding is an explicit appointment for receiving. But our scholars have stated that an agent for demanding does not have the authority to receive, because the custom in our country is contrary to this. The scholars have differed on whether such an agent has the authority to litigate (khusumat). Some have said that according to Imam Azam, it is necessary for him to have the authority to litigate, and this is more correct and appropriate because Imam Muhammad mentioned after this issue in Kitab al-Wakalat that an agent for demanding is an agent for litigation. If someone is appointed as an agent to keep a watch on or follow someone who owes money, that agent does not have the authority to take possession; this is in Al-Muhit Surkhi. According to our Three Companions (Abu Hanifa, Abu Yusuf, and Muhammad), appointing an agent for litigation is equivalent to appointing an agent to receive the debt. However, Imam Zufar said that he will not be an agent for receiving the debt. Sadr al-Shahid wrote in Jami' al-Saghir that the fatwa in this matter is not according to the view of our [three] companions, but rather according to the view of Imam Zufar.

It is mentioned in Nawazzil that Faqih Abu al-Layth chose the view that the agent does not have the authority to receive, and the later scholars (muta'akhkhirin) have

followed this choice, and we take this view; it is written in Al-Khulasa. If someone is appointed as an agent for demanding every debt or for every right owed by people or for every right found in a certain city, this appointment will apply to existing rights and, by way of 'istihsan' (juridical preference), to rights that may arise in the future. But if the agent is appointed to receive a debt owed by a specific person or all debts owed by certain specific people, it is mentioned in Al-Ziyadat that this appointment applies to existing debts and not to those that arise in the future, neither by 'qiyas' (analogy) nor by 'istihsan'. It is in Al-Dhakhira that if someone said, "You are my agent to receive every debt of mine," and on that day he had no debt against anyone, but later a debt arose, then this agent will be the agent for its receipt; as in Al-Hawi. If someone is appointed as an agent to receive every right that may arise and for litigation therein, and the person says "your action is permissible", then it includes debt, trust (wadi'at), loan ('ariyat), and every right of which the principal is the owner. However, maintenance (nafaqa) is among those rights of which he is not the owner; as in Al-Bahr al-Ra'iq. A person appointed another as an agent to receive every right due from people that is in their possession, or with them, and for mutual distribution among partners, and to withhold whatever he deems beneficial to withhold, or whom...

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 431 किताब-उल-वकालत

गया या मुर्तद होकर दार-उल-हर्ब में जा मिला तो दूसरा वकील माज़ूल न होगा और अगर मुवक्किल अव्वल मर गया या मजनून हो गया या मुर्तद होकर दार-उल-हर्ब में जा मिला तो दोनों वकील माज़ूल हो जाएँगे और अगर पहले वकील ने दूसरे को माज़ूल किया तो जायज़ है कज़ा फ़ी फ़तावा क़ाज़ी ख़ान।

फ़स्ल: तक़ाज़ा-ए-क़र्ज़ और उस के वसूल करने के वकील के अहकाम में

अगर किसी शख़्स को अपने तक़ाज़ा-ए-क़र्ज़ के वास्ते वकील किया तो जायज़ है ख़्वाह मतलूब राज़ी हो या न हो ख़्वाह मुवक्किल हाज़िर हो या ग़ायब हो या ख़्वाह सही हो या मरीज़ हो मशाएख़ ने फ़रमाया कि यह हुक्म उस वक़्त है कि मतलूब क़र्ज़ का इक़रार करता हो और अगर मुनकिर हो तो इमाम-ए-आज़म के नज़दीक अगर मुवक्किल सही हाज़िर हो तो बदूं रज़ामंदी-ए-ख़सम के वकील करना सही नहीं है और इसी क़ौल की तरफ़ शम्स-उल-आइम्मा हलवानी ने मिलान किया है और शैख़-उल-इस्लाम ने ज़िक्र किया कि हर हाल में तौकील सही है यह मुहीत में है तक़ाज़े का वकील वसूल करने का भी वकील होता है क्योंकि तक़ाज़ा बर-वज़्न-ए-तफ़ाउल माख़ूज़ इक़्तिज़ा से है जिस के मा'नी वसूल करने के हैं पस तक़ाज़े की तौकील वसूल करने की तौकील सरीह है और हमारे मशाएख़ ने फ़रमाया कि तक़ाज़े के वकील को वसूल करने का इख़्तियार नहीं है क्योंकि हमारे मुल्क में इस के बर-ख़िलाफ़ आदत जारी है और इस में मशाएख़ ने इख़्तलाफ़ किया है कि उस को ख़ुसूमत करने का इख़्तियार है या नहीं है और बाज़ ने फ़रमाया कि इमाम-ए-आज़म के नज़दीक उस को ख़ुसूमत का इख़्तियार हासिल होना ज़रूरी है और यही अस्वब-ओ-अशबा है क्योंकि इमाम मुहम्मद ने इस मसले के बा'द किताब-उल-वकालत में ज़िक्र किया कि तक़ाज़े का वकील ख़ुसूमत का वकील होता है और जिस शख़्स पर किसी का माल आता है उस की मुलाज़मत और पीछा पकड़ने के वास्ते अगर कोई वकील किया तो वो वकील क़ब्ज़ा करने का वकील नहीं होता है यह मुहीत सुर्ख़ी में है ख़ुसूमत के वास्ते वकील मुक़र्रर करना हमारे अस्हाब-ए-सलासा के नज़दीक क़र्ज़ वसूल करने का वकील मुक़र्रर करना है और इमाम ज़ुफ़र ने फ़रमाया कि क़र्ज़ा वसूल करने का वकील न होगा और सद्र-उश-शहीद ने जामे सगीर में लिखा है कि इस मसले में हमारे अस्हाब के क़ौल पर फ़तवा नहीं है बल्कि इमाम ज़ुफ़र के क़ौल पर फ़तवा है।

नवाज़िल में है कि फ़क़ीह अबू लैस ने यह इख़्तियार किया है कि उस को वसूल करने का इख़्तियार नहीं है और ऐसा ही मुताअख़िरीन ने इख़्तियार किया है और हम इसी को लेते हैं यह खुलासा में लिखा है। अगर उस को हर क़र्ज़ के तक़ाज़े के वास्ते वकील किया या उस को अपने हर हक़ के वास्ते जो लोगों पर है वकील किया या उस को अपने हर हक़ के तलब के वास्ते जो फ़लां शहर में पाए जाते हैं वकील किया तो यह तौकील उन हुक़ूक़ से जो मौजूद हैं और उन हुक़ूक़ से जो पैदा हों इस्तहसानन मुतअल्लिक़ होगी और अगर उस को अपने क़र्ज़ा के वसूल करने के वास्ते जो फ़लां शख़्स पर है या कुल क़र्ज़ा के वास्ते जो फ़लां-ओ-फ़लां शख़्सों पर है वकील किया तो ज़ियादात में मज़कूर है कि यह तौकील मौजूदा क़र्ज़ा से मुतअल्लिक़ है और जो आइंदा पैदा हो उस से मुतअल्लिक़ नहीं है न क़ियासन और न इस्तहसानन ज़ख़ीरा में है अगर किसी ने कहा कि तू मेरे हर क़र्ज़ा वसूल करने का वकील है और उस का आज के रोज़ कुछ किसी पर क़र्ज़ न था फिर उस का क़र्ज़ हो गया तो यह वकील उस के वसूल करने का वकील होगा कज़ा फ़िल हावी। अगर किसी को वकील किया कि मेरे हर हक़ के वसूल करने में जो पैदा हो और उस में ख़ुसूमत के वास्ते तू वकील है और तेरा फ़ेल जायज़ है तो उस में क़र्ज़ और वदीअत और आरियत और हर हक़ कि जिस का मुवक्किल मालिक है दाख़िल है लेकिन नफ़क़ा मुंजमला उन हुक़ूक़ के है कि उस का मालिक नहीं है कज़ा फ़िल बहर-उर-राइक़। एक शख़्स ने दूसरे को अपने हर हक़ वसूल करने के वास्ते जो लोगों पर आता है और उन के पास है और उन के साथ और उन के क़ब्ज़े में और जो हक़ आइंदा पैदा हो और शरीकों में बाहमी तक़्सीम के वास्ते और जिस चीज़ का रोकना मसलहत जाने रोक दे या जिस को

گیا یا مرتد ہو کر دار الحرب میں جا ملا تو دوسرا وکیل معزول نہ ہو گا اور اگر موکل اول مر گیا یا مجنون ہو ا یا مرتد ہو کر دار الحرب میں جا ملا تو دونوں وکیل معزول ہو جائیں گے اور اگر پہلے وکیل نے دوسرے کو معزول کیا تو جائز ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔

فصل: تقاضائے قرض اور اس کے وصول کرنے کے وکیل کے احکام میں

اگر کسی شخص کو اپنے تقاضائے قرض کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے خواہ مطلوب راضی ہو یا نہ ہو خواہ موکل حاضر ہو یا غائب ہو یا خواہ صحیح ہو یا مریض ہو مشائخ نے فرمایا کہ یہ حکم اس وقت ہے کہ مطلوب قرض کا اقرار کرتا ہو اور اگر منکر ہو تو امام اعظمؒ کے نزدیک اگر موکل صحیح حاضر ہو تو بدوں رضامندی خصم کے وکیل کرنا صحیح نہیں ہے اور اسی قول کی طرف شمس الائمہ حلوانی نے میلان کیا ہے اور شیخ الاسلام نے ذکر کیا کہ ہر حال میں توکیل صحیح ہے یہ محیط میں ہے تقاضے کا وکیل وصول کرنے کا بھی وکیل ہوتا ہے کیونکہ تقاضا بروزن تفاعل ماخوذ اقتضا سے ہے جس کے معنی وصول کرنے کے ہیں پس تقاضے کی توکیل وصول کرنے کی توکیل صریح ہے اور ہمارے مشائخ نے فرمایا کہ تقاضے کے وکیل کو وصول کرنے کا اختیار نہیں ہے کیونکہ ہمارے ملک میں اس کے برخلاف عادت جاری ہے اور اس میں مشائخ نے اختلاف کیا ہے کہ اس کو خصومت کرنے کا اختیار ہے یا نہیں ہے اور بعض نے فرمایا کہ امام اعظمؒ کے نزدیک اس کو خصومت کا اختیار حاصل ہونا ضروری ہے اور یہی اصوب واشبہ ہے کیونکہ امام محمدؒ نے اس مسئلہ کے بعد کتاب الوکالت میں ذکر کیا کہ تقاضے کا وکیل خصومت کا وکیل ہوتا ہے اور جس شخص پر کسی کا مال آتا ہے اس کی ملازمت اور پیچھا

پکڑنے کے واسطے اگر کوئی وکیل کیا تو وہ وکیل قبضہ کرنے کا وکیل نہیں ہوتا ہے یہ محیط سرخی میں ہے خصومت کے واسطے وکیل مقرر کرنا ہمارے اصحابِ ثلاثہ کے نزدیک قرض وصول کرنے کا وکیل مقرر کرنا ہے اور امام زفرؒ نے فرمایا کہ قرضہ وصول کرنے کا وکیل نہ ہوگا اور صدر الشہید نے جامع صغیر میں لکھا ہے کہ اس مسئلہ میں ہمارے اصحاب کے قول پر فتویٰ نہیں ہے بلکہ امام زفرؒ کے قول پر فتویٰ ہے۔

نوازل میں ہے کہ فقیہ ابو اللیث نے یہ اختیار کیا ہے کہ اس کو وصول کرنے کا اختیار نہیں ہے اور ایسا ہی متاخرین نے اختیار کیا ہے اور ہم اسی کو لیتے ہیں یہ خلاصہ میں لکھا ہے۔ اگر اس کو ہر قرض کے تقاضے کے واسطے وکیل کیا یا اس کو اپنے ہر حق کے واسطے جو لوگوں پر ہے وکیل کیا یا اس کو اپنے ہر حق کے طلب کے واسطے جو فلاں شہر میں پائے جاتے ہیں وکیل کیا تو یہ توکیل ان حقوق سے جو موجود ہیں اور ان حقوق سے جو پیدا ہوں استحساناً متعلق ہوگی اور اگر اس کو اپنے قرضہ کے وصول کرنے کے واسطے جو فلاں شخص پر ہے یا کل قرضہ کے واسطے جو فلاں وفلاں شخصوں پر ہے وکیل کیا تو زیادات میں مذکور ہے کہ یہ توکیل موجودہ قرضہ سے متعلق ہے اور جو آئندہ پیدا ہو اس سے متعلق نہیں ہے نہ قیاساً اور نہ استحساناً ذخیرہ میں ہے اگر کسی نے کہا کہ تو میرے ہر قرضہ وصول کرنے کا وکیل ہے اور اس کا آج کے روز کچھ کسی پر قرض نہ تھا پھر اس کا قرضہ ہو گیا تو یہ وکیل اس کے وصول کرنے کا وکیل ہوگا کذا فی الحاوی۔ اگر کسی کو وکیل کیا کہ میرے ہر حق کے وصول کرنے میں جو پیدا ہو اور اس میں خصومت کے واسطے تو وکیل ہے اور تیرا فعل جائز ہے تو اس میں قرض اور ودیعت اور عاریت اور ہر حق کہ جس کا موکل مالک ہے داخل ہے لیکن نفقہ منجملہ ان حقوق کے ہے کہ اس کا مالک نہیں ہے کذا فی البحر الرائق۔ ایک شخص نے دوسرے کو اپنے ہر حق وصول کرنے کے واسطے جو لوگوں پر آتا ہے اور ان کے پاس ہے اور ان کے ساتھ اور ان کے قبضہ میں اور

جو حق آئندہ پیدا ہو اور شریکوں میں باہمی تقسیم کے واسطے اور جس چیز کا روکنا مصلحت جانے روک دے یا جس کو

Book of Agency (Kitab al-Wakala) Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 434

...it comes to his opinion, let him remove the restriction from it. He appointed an agent (wakil) for all these matters and wrote a document for it, adding at the end that this agent can be both a claimant (litigator) and a defendant. Then a group claimed their property against the principal (muwakkil) while the principal was absent. The agent admitted before the judge (Qadi) that "I am his agent" but denied the claim to the property. Consequently, the claimants established their witnesses against the principal; in this case, they do not have the right to have the agent imprisoned. This is mentioned in 'Fatawa Qadi Khan'.

If a *Mukatab* (a slave with a contract for manumission) is shared between two persons, and one appoints him as an agent to collect his debt from the other partner or a stranger, or to engage in buying and selling with the other or a stranger, it is permissible. Similarly, if one appoints him as an agent to sell a slave to the other partner or a stranger, or to litigate with a partner or a stranger, it is also permissible. Likewise, if there is a dispute between him and both of his owners, and he appoints the son of one of them, or a slave, or a *Mukatab* as an agent for that litigation or for buying and selling, it is also permissible. This is in 'Al-Mabsut'. An agent for debt collection does not have the authority to accept a transfer of debt (*Hawala*) if the debtor shifts it to someone else; as stated in 'Al-Khulasa'. An agent for receiving a debt does not have the authority to gift the debt to the debtor, delay the term, discharge him from it, or take a pledge (*Rahn*). However, if he takes a guarantor (*Kafil*) for the property, it is permissible, but if the guarantee is taken on the condition that the debtor is discharged, then this guarantee is not valid. And if the seeker (creditor) took a guarantor from the debtor, the agent cannot demand from the guarantor; as stated in 'Al-Hawi'. If a pledge is lost while in the agent's possession, there are two scenarios: first, if the agent says that the seeker ordered me to take the pledge and the debtor gave it to him, then in this case the debtor has the right to take indemnity (*Daman*) from the agent for the value of the pledge or the debt, whichever is less. This issue is mentioned generally, and 'Sheikh al-Islam' stated in its commentary that if the debtor denied the agency, remained silent, or confirmed it but a condition for indemnity was stated, then there would be a right to take indemnity; if he confirmed but no condition for indemnity was stated, he cannot take indemnity. The second scenario is if the agent says that the principal did not order me to take the pledge, yet the debtor gave it to him and it was lost with the agent, then there is no indemnity on the agent. This is written in 'Al-Muhit'. If a person's debt becomes due

from another for any reason, and he appoints an agent for its collection, it is permissible. When the agent receives it, the debtor is discharged, and whatever the agent received is the principal's property and held in trust by the agent. Therefore, in any case where indemnity applies to a deposit (*Wadi'at*), it will also apply here; this is in 'Siraj al-Wahaj'.

If someone appoints a debtor slave as an agent to collect his debt that is due from his master, it is permissible. ☆

If he appointed him as an agent to take my debt from a certain person and gift (*Hiba*) it to another certain person on my behalf, it is permissible. If the debtor says, "I gave it to that person," and the recipient (*Mawhub-lahu*) confirms it, it is permissible. If the recipient denies it, the debtor's confirmation will not be accepted. If he was appointed to collect from the debtor and gift it to a certain person, and the debtor says, "I gave it to the agent," and the agent confirms it, then the agent says, "I gave it to the recipient," then both the debtor and the agent are discharged. The debtor is discharged by the agent's confirmation, and the agent by the fulfillment of the trust, but the agent's word in this regard will not be proof of the gift against the recipient...

1. Note: *Sakit* means silent. *Mawhub-lahu* refers to the person to whom the gift was made.

किताब अल-वकाला (एजेंसी की पुस्तक) फतावा आलमगीरी ..... खंड 5 434

...देना उसकी राय में आए, उसे रोक हटा दे, इन सबके लिए वकील नियुक्त किया और उसका एक दस्तावेज़ लिख दिया और अंत में लिख दिया कि यह वकील मुक़दमा करने वाला (वादी) और जिसके विरुद्ध मुक़दमा किया गया (प्रतिवादी) दोनों हो सकता है। फिर एक समूह ने मोक्किल (नियुक्ता) की ओर से अपने माल का दावा किया जबकि मोक्किल अनुपस्थित था। वकील ने काज़ी के सामने स्वीकार किया कि मैं उसका वकील हूँ लेकिन माल देने से इनकार किया। तब वादियों ने मोक्किल के विरुद्ध अपने गवाह पेश किए, तो उन्हें वकील को कैद कराने का अधिकार नहीं है। यह 'फ़तावा क़ाज़ी खान' में वर्णित है।

यदि एक मुकातब (वह दास जिसे आज़ादी के लिए भुगतान करने की अनुमति हो) दो व्यक्तियों के बीच साझा है, फिर एक ने उसे अपना ऋण दूसरे साझेदार या किसी अन्य व्यक्ति से वसूल करने के लिए, या दूसरे से या किसी अन्य से खरीद-बिक्री के लिए वकील बनाया, तो यह जायज़ है। इसी तरह यदि एक ने उसे एक दास को दूसरे के हाथ या किसी अजनबी के हाथ बेचने के लिए, या साझेदार या किसी अन्य के साथ विवाद (خصومت) के लिए वकील बनाया, तो भी जायज़ है। इसी तरह यदि उसके और उसके दोनों मालिकों के बीच झगड़ा हो और उसने एक के बेटे या दास या मुकातब को उस विवाद के लिए वकील बनाया या खरीद-बिक्री के लिए वकील बनाया, तो भी जायज़ है। यह 'मबसूत' में है। ऋण वसूलने वाले वकील को यह अधिकार नहीं है कि यदि ऋणी (कर्जदार) ने किसी और पर कर्ज को स्थानांतरित (हवाला) कर दिया हो तो वह उसे स्वीकार कर ले; जैसा कि 'अल-खुलसा' में है। ऋण प्राप्त करने वाले वकील को ऋणदाता को ऋण माफ (हिबा) करने, भुगतान की अवधि बढ़ाने, उसे मुक्त कर देने या गिरवी (रहन) लेने का अधिकार नहीं है। और यदि उसने माल का ज़मानतदार (कफ़ील) ले लिया तो जायज़ है, लेकिन यदि कफ़ील इस शर्त पर लिया कि ऋणी मुक्त है, तो यह कफ़ालत जायज़ नहीं है। और यदि माँग करने वाले ने ऋणी से कफ़ील ले लिया, तो वकील कफ़ील से माँग नहीं कर सकता; जैसा कि 'अल-हावी' में है। यदि गिरवी रखी वस्तु वकील के पास नष्ट हो जाए, तो इसकी दो स्थितियाँ हैं: एक यह कि वकील ने कहा कि माँग करने वाले ने मुझे गिरवी लेने का आदेश दिया था और देने वाले ने उसे गिरवी दे दिया, इस स्थिति में देने वाले को अधिकार है कि वह वकील से गिरवी की कीमत या ऋण, जो भी कम हो, उतनी क्षतिपूर्ति (ज़मान) ले। यह मसला मूलतः पूर्ण रूप से वर्णित है और 'शेख अल-इस्लाम' ने इसकी व्याख्या में कहा है कि यदि देने वाले ने वकालत में उसका खंडन किया या चुप रहा या पुष्टि की और उस पर क्षतिपूर्ति की शर्त बताई गई तो

क्षतिपूर्ति लेने का अधिकार होगा, और यदि पुष्टि के साथ क्षतिपूर्ति की शर्त नहीं बताई गई तो क्षतिपूर्ति नहीं ले सकता। दूसरी स्थिति यह है कि वकील ने कहा कि मुझे मोक्किल ने गिरवी लेने का आदेश नहीं दिया था, इसके बावजूद देने वाले ने उसे गिरवी दे दिया और वह वकील के पास नष्ट हो गया, तो वकील पर कोई क्षतिपूर्ति नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति का ऋण दूसरे पर किसी कारण से देय हुआ, फिर उसने उसे वसूलने के लिए एक वकील नियुक्त किया, तो यह जायज़ है। और जब वकील ने उसे वसूल कर लिया तो ऋणी ऋणमुक्त हो गया और जो कुछ वकील ने वसूल किया वह मोक्किल की संपत्ति है और वकील के पास अमानत के तौर पर है। अतः जिस स्थिति में धरोहर (वदीअत) में क्षतिपूर्ति लागू होती है, उसमें यहाँ भी होगी; यह 'सिराज अल-वहाज' में है।

यदि किसी ने ऋणी दास को वकील बनाया कि वह अपने स्वामी से मेरा ऋण वसूल कर दे जो स्वामी पर देय है, तो यह जायज़ है। ☆

यदि उसे इसलिए वकील बनाया गया कि फलां व्यक्ति से मेरा ऋण लेकर उसे किसी फलां व्यक्ति को मेरी ओर से उपहार (हिबा) कर दे, तो यह जायज़ है। और यदि ऋणी ने कहा कि मैंने फलां व्यक्ति को दे दिया और जिसे उपहार मिला (मोहूब-लहू) उसने इसकी पुष्टि की, तो यह जायज़ है। और यदि उसने खंडन किया, तो ऋणी की पुष्टि स्वीकार नहीं की जाएगी। और यदि ऋणी से वसूल करने और फलां व्यक्ति को उपहार देने के लिए वकील बनाया गया, फिर ऋणी ने कहा कि मैंने वकील को दे दिया और वकील ने पुष्टि की, फिर वकील ने कहा कि मैंने प्राप्तकर्ता को दे दिया, तो ऋणी और वकील दोनों ऋणमुक्त हैं। ऋणी वकील की पुष्टि से और वकील अमानत की अदायगी से मुक्त है, लेकिन वकील की इस बारे में पुष्टि उपहार पाने वाले के विरुद्ध हिबा का प्रमाण नहीं मानी जाएगी...

1. 'साकित' का अर्थ चुप रहना है। 'मोहूब-लहू' उसे कहते हैं जिसे उपहार दिया गया हो।

دینا اس کی رائے میں آئے اس سے روک اٹھا دے ان سب کے واسطے وکیل کیا اور اس کی ایک تحریر لکھ دی اور آخر میں تحریر کر دیا کہ یہ وکیل خصومت کرنے والا اور خصومت کیا گیا دونوں ہو سکتا ہے پھر ایک قوم نے موکل کی طرف اپنے مال کا دعویٰ کیا اور موکل غائب ہے اور وکیل نے قاضی کے سامنے اقرار کیا کہ میں اس کا وکیل ہوں اور مال سے انکار کیا پس مدعیوں نے اپنے گواہ موکل پر قائم کئے تو ان کو وکیل کے قید کرانے کا اختیار نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر ایک مکاتب دو شخصوں میں مشترک ہے پھر ایک نے اس کو اپنا قرضہ دوسرے شریک یا غیر سے وصول کرنے کے واسطے یا دوسرے سے خرید و فروخت یا غیر سے خرید و فروخت کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر ایک نے اس کو ایک غلام دوسرے کے ہاتھ یا غیر کے ہاتھ بیچنے یا شریک یا غیر کے ساتھ خصومت کرنے کے واسطے وکیل کیا تو بھی جائز ہے اسی طرح اگر اس کے اور اس کے دونوں مالکوں کے درمیان جھگڑا ہو اور اس نے ایک کے بیٹے یا غلام یا مکاتب کو اس خصومت کے واسطے وکیل کیا یا خرید و فروخت کے لئے وکیل کیا تو بھی جائز ہے یہ مبسوط میں ہے قرضہ وصول کرنے کے وکیل کو اختیار نہیں ہے کہ قرض دار نے اگر کسی پر اترادیا تو یہ حوالہ قبول کر لے۔ کذا فی الخلاصۃ۔ وکیل قبض دین کو قرضہ قرض دار کو ہبہ کر دینے یا مدت میں تاخیر دینے یا اس کو بری کر دینے یا رہن لے لینے کا اختیار نہیں ہے اور اگر اس نے مال کا کفیل لے لیا تو جائز ہے اور اگر کفیل اس شرط پر لیا کہ قرض دار بری ہے تو یہ انت جائز نہیں ہے اور اگر طالب نے قرض دار سے کفیل لے لیا تو وکیل کفیل سے تقاضا نہیں کر سکتا ہے کذا فی الحاوی۔ اگر رہن وکیل کے پاس تلف ہو گیا تو اس کی دو صورتیں ہیں

ایک یہ ہے کہ وکیل نے کہا کہ مجھے طالب نے رہن لے لینے کا حکم کیا اور مطلوب نے اس کو رہن دے دیا تو اس صورت میں مطلوب کو اختیار ہے کہ وکیل سے قیمت رہن یا قرض سے جو کم ہو اس قدر ضمان لے یہ مسئلہ اصل میں مطلقاً مذکور ہے اور شیخ الاسلام نے اس کی شرح میں فرمایا کہ اگر مطلوب نے وکالت میں اس کی تکذیب کی یا ساکت رہا یا تصدیق کی اور اس پر ضمان کی شرط ہونا بیان کیا تو ضمان لینے کا اختیار ہوگا اور اگر تصدیق کے ساتھ ضمان کی شرط نہ بیان کی تو ضمان نہیں لے سکتا ہے اور دوسری صورت یہ ہے کہ وکیل نے کہا کہ مجھے موکل نے رہن لینے کا حکم نہیں کیا باوجود اس کے مطلوب نے اس کو رہن دے دیا اور وہ وکیل کے پاس تلف ہوا تو وکیل پر ضمان نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر کسی شخص کا قرضہ دوسرے پر کسی وجہ سے واجب ہوا پس اس نے اس کے وصول کرنے کے واسطے ایک وکیل کیا تو جائز ہے اور جب اس نے وصول پالیا تو قرض دار بری ہو گیا اور جو کچھ وکیل نے وصول پایا وہ موکل کی ملک ہے اور وکیل کے پاس امانت ہے پس جس صورت میں ودیعت میں ضمان آتی ہے اس میں بھی آئے گی یہ سراج الوہاج میں ہے۔

اگر قرض دار غلام کو کسی نے وکیل کیا کہ اپنے مالک سے میرا قرضہ جو مالک پر آتا ہے وصول کر دے تو جائز ہے ☆

اگر اس واسطے وکیل کیا کہ فلاں شخص سے میرا قرضہ لے کر فلاں شخص کو میری طرف سے ہبہ کر دے تو جائز ہے اور اگر قرض دار نے کہا کہ میں نے فلاں شخص کو دے دیا اور موہوب لہ نے اس کی تصدیق کی تو جائز ہے اور اگر تکذیب کی تو قرض دار کی تصدیق نہ کی جائے گی اور اگر قرض دار سے وصول کرنے اور فلاں شخص کو ہبہ کر دینے کے واسطے وکیل کیا پس قرض دار نے کہا کہ میں نے وکیل کو دے دیا اور وکیل نے تصدیق کی پھر وکیل نے کہا کہ میں نے موہوب لہ کو دے دیا تو قرض دار اور وکیل دونوں بری ہیں قرض دار تو وکیل کی تصدیق سے

اور وکیل ادائے امانت سے لیکن وکیل کی اس بارہ میں تصدیق نہ ہوگی کہ موہوب لہ پر ثبوت ہبہ ہو یعنی ہبہ کرنے

لے قولہ ساکت خاموش موہوب لہ جس کو ہبہ کیا گیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 433 | Book of Agency (Kitab al-Wakala)

...be able to take back this gift from him. Similarly, if someone appoints an agent (Wakil) to collect whatever is owed to him by his *mukateb* (a slave with a contract for freedom) and gift it to a certain person, it is permissible; this is stated in *Al-Mabsut*. If an agent appointed to collect a debt does so, and then another agent arrives to collect the same debt, he does not have the authority to take it from the first agent. However, if this second agent is appointed to take possession of everything belonging to the principal (Muakkil), then he has the authority to take it from the first agent into his own possession, while the first agent has no authority to take anything from the second; as stated in *Al-Khulasa*. If a Muslim appoints an apostate (*murtad*) as his agent to collect a debt, and the agent collects it or admits to its loss after collection, and then the apostate is killed for his crime of apostasy, the collection remains valid. Similarly, if the agent was a *harbi* (a person from a hostile territory) and collected the debt, then returned to the *Dar al-Harb* (hostile land), the same ruling applies; this is in *Al-Mabsut*. If someone appoints a debtor slave as an agent to collect a debt owed by his master, it is permissible. If such a slave admits to collecting and the loss of the money, the master is absolved. If someone appoints the master of a debtor slave as an agent to collect the debt from his slave, both the appointment and the collection are invalid; this is written in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If an *ameel* is appointed to collect a debt from the *muhtal alayh* (the person to whom the debt was transferred), it is not valid. Similarly, if a creditor appoints the debtor himself as an agent to collect the debt from his own person, it is also not valid. It is narrated in *Nawadir Bishr* that if a person is a guarantor (*kafeel*) for property and the claimant appoints him to collect it from the debtor, and he collects it, it is not permissible. If it is lost in his possession, there is no liability (*daman*); this is in *Al-Dhakhira*.

A debtor slave was freed by his master, to the extent that the master gave a guarantee for his price to the creditors, and the entire debt is claimed from the slave. If the claimant appoints him to collect the property from the slave, it is void (*batil*); this is in *Al-Hidayah*. It is narrated from Imam Abu Yusuf in *Nawadir bin Sama'ah* that a person is owed a thousand dirhams by two people, and each is a guarantor for the other. The creditor appoints one specific debtor to collect the debt, and he collects it from the other; this is permissible. Similarly, if a person is owed a thousand dirhams by another, and there is a guarantor for it; the claimant appoints someone to collect from the original debtor (*aseel*), and he collects from the guarantor; this is permissible; this is written in *Al-Muhit*. If a person is appointed as an agent to collect

a debt and refuses to accept, but subsequently goes and collects it from the debtor, the debtor is not absolved and the debt remains as it was; his collection is like that of a stranger; this is in *Siraj al-Wahhaj*. If someone is appointed as an agent to collect a debt and receives defective or counterfeit coins (*zuyoof, satuqqa, mahru,* or *rasas*) and returns them, according to *qiyas* (analogy) he is liable, but according to *istihsan* (juristic preference) he is not. The correct view is that this *qiyas* and *istihsan* apply when he wishes to return the debt upon finding the coins defective. Analogy requires that he should not return them without the principal's opinion, and if he returns them without informing the principal, he becomes liable. According to *istihsan*, he can return them without the principal's opinion, and upon returning, he will not be liable. In the case of *satuq* and *rasas* (very low-quality coins), he can return them without the principal's knowledge, and according to both *qiyas* and *istihsan*, he will not be liable; this is in *Al-Muhit*. If an agent for debt collection takes goods (*aruz*) from the debtor and the principal is not satisfied and does not take the goods, the agent has the authority to return the goods to the debtor and demand the debt; this is written in *Jawahir al-Fatawa*. A person is owed a thousand pure dirhams by another, and he appoints someone to collect them and informs him that the dirhams...

Note: 'Aruz' refers to items or property other than cash. 'Istihqaq' refers to proving one's right through witnesses.

वह उससे इस हिबा (उपहार) को वापस ले सके। इसी प्रकार यदि किसी ने वकील नियुक्त किया कि जो कुछ मेरे मुकातिब (वह गुलाम जिसने अपनी आजादी का अनुबंध किया हो) पर है, उसे वसूल करके अमुक व्यक्ति को हिबा कर दे, तो यह जायज़ है; यह 'मबसूत' में है। ऋण वसूल करने के वकील ने यदि ऋण वसूल कर लिया, फिर दूसरा वकील ऋण वसूल करने के लिए आया, तो उसे पहले वकील से वह लेने का अधिकार नहीं है। और यदि यह दूसरा वकील मुवक्किल (नियुक्ता) की हर चीज़ पर कब्ज़ा करने के लिए नियुक्त है, तो उसे अधिकार है कि पहले वकील से लेकर अपने कब्ज़े में कर ले, और पहले वकील को दूसरे वकील से कोई चीज़ लेने का अधिकार नहीं है; ऐसा 'खुलासा' में लिखा है। यदि किसी मुसलमान ने किसी मुर्तद (धर्मत्यागी) को अपना ऋण वसूल करने का वकील बनाया, और उसने वसूल किया या वसूल करने के बाद नष्ट हो जाने का इकरार किया, फिर मुर्तद अपने धर्मत्याग के अपराध में मारा गया, तो उसका वसूल करना जायज़ रहेगा। इसी प्रकार यदि वकील हर्बी (शत्रु देश का निवासी) था और उसने वसूल किया, फिर दारुल हर्ब (शत्रु देश) में चला गया, तो भी यही हुक्म है; यह 'मबसूत' में है। यदि किसी ने कर्जदार गुलाम को वकील बनाया कि वह अपने मालिक से मेरा ऋण वसूल कर दे, जो मालिक पर देय है, तो यह जायज़ है। और यदि ऐसे गुलाम ने वसूल करने और नष्ट हो जाने का इकरार किया, तो मालिक बरी हो जाएगा। और यदि किसी ने ऐसे कर्जदार गुलाम के मालिक को वकील बनाया कि अपने गुलाम से ऋण वसूल कर दे, तो वकील बनाना और वसूल करना दोनों जायज़ नहीं हैं; यह 'बह्र-रैक' में लिखा है। यदि अमाल को वकील बनाया कि 'मुक्ताल अलैहि' (जिस पर ऋण हस्तांतरित किया गया हो) से ऋण वसूल कर दे, तो यह सही नहीं है। और इसी प्रकार यदि ऋणदाता ने कर्जदार को ही वकील बनाया कि मेरी ओर से अपना ही ऋण वसूल कर ले, तो यह भी सही नहीं है। 'नवादिर बशर' में रिवायत है कि यदि माल का कोई व्यक्ति कफ़ील (ज़मानती) हो और लेनदार ने उसे देनदार से वसूल करने का वकील बनाया, और उसने वसूल किया, तो यह जायज़ नहीं है। और यदि उसके पास वह नष्ट हो गया, तो कोई ज़मानत नहीं होगी; यह 'ज़ख़ीरा' में है।

ऋणदाता गुलाम को उसके मालिक ने आज़ाद कर दिया, यहाँ तक कि ऋणदाताओं को उसकी कीमत की ज़मानत दी और समस्त ऋण का दावा गुलाम पर है; यदि लेनदार ने उसे गुलाम से माल वसूल करने का वकील बनाया, तो यह बातिल (अमान्य) है; यह 'हिदाया' में है। 'नवादिर बिन समा' में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि एक व्यक्ति के दो व्यक्तियों पर एक हज़ार दिरहम ऋण हैं और

प्रत्येक दूसरे का कफ़ील है। ऋणदाता ने विशेष रूप से एक कर्जदार को वसूल करने के लिए वकील बनाया और उसने दूसरे से वसूल किया, तो यह जायज़ है। इसी प्रकार यदि एक व्यक्ति का दूसरे पर एक हज़ार दिरहम ऋण है और उसका एक कफ़ील है; लेनदार ने एक व्यक्ति को मूल कर्जदार (असील) से वसूल करने के लिए वकील बनाया और उसने कफ़ील से वसूल किया, तो यह जायज़ है; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि किसी व्यक्ति को अपना ऋण वसूल करने के लिए वकील बनाया और उसने स्वीकार करने से इनकार कर दिया, फिर उसके बाद वकील ने जाकर कर्जदार से वसूल किया, तो कर्जदार बरी नहीं होगा और ऋण वैसा ही बना रहेगा, और उसका वसूल करना किसी अजनबी के वसूल करने के समान है; यह 'सिराजुल वहाज' में है। किसी को अपना ऋण वसूल करने का वकील बनाया और वकील ने कर्जदार से वसूल किया और उसे दोषपूर्ण सिक्के(ज़ियुफ़, सत्तूक़ा, महरू या रसास) मिले और वापस कर दिए, तो 'क़यास' (तर्क) के अनुसार वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा, लेकिन 'इस्तेहसान' (न्यायपूर्ण विवेक) के अनुसार वह ज़िम्मेदार नहीं होगा। और सही यह है कि यह क़यास और इस्तेहसान ऐसी स्थिति में है जब वह ऋण को दोषपूर्ण पाकर वापस करना चाहता हो। क़यास यह चाहता है कि मुवक्किल की अनुमति के बिना वापस न करे, और यदि सूचित किए बिना वापस कर दिया तो ज़िम्मेदार होगा; और इस्तेहसान के अनुसार मुवक्किल की अनुमति के बिना वापस कर सकता है, और वापस करने पर ज़िम्मेदार नहीं होगा। और सत्तूक़ और रसास (घटिया सिक्के) के मामले में मुवक्किल की जानकारी के बिना वापस कर सकता है, और वापस करने पर क़यास और इस्तेहसान दोनों के अनुसार ज़िम्मेदार नहीं होगा; यह 'मुहीत' में है। ऋण वसूल करने के वकील ने यदि कर्जदार से वस्तुएँ(अरूज़) ले लीं और मुवक्किल सहमत नहीं है और वस्तुएँ नहीं लेता, तो वकील को अधिकार है कि कर्जदार को वस्तुएँ वापस कर दे और उससे ऋण की माँग करे; यह 'जवाहरुल फ़तावा' में लिखा है। एक व्यक्ति के दूसरे पर एक हज़ार शुद्ध दिरहम बकाया हैं, उसने उन्हें वसूल करने के लिए एक व्यक्ति को वकील बनाया और उसे सूचित कर दिया कि दिरहम...

अरूज़: सामग्री या संपत्ति। इस्तहक़ाक़: गवाहों के माध्यम से अपना अधिकार सिद्ध करना।

والا اس سے اس ہبہ کو واپس کر سکے اسی طرح اگر کسی نے وکیل کیا کہ جو کچھ میرا میرے مکاتب پر ہے اس کو وصول کر کے فلاں شخص کو ہبہ کر دے تو جائز ہے یہ مبسوط میں ہے۔ قرضہ وصول کرنے کے وکیل نے اگر قرضہ وصول کیا پھر دوسرا وکیل قرضہ وصول کرنے کا آیا تو اس کو پہلے وکیل سے لے لینے کا اختیار نہیں ہے اور اگر یہ دوسرا وکیل ہر چیز موکل کی قبضہ کرنے کے واسطے وکیل ہے تو اس کو اختیار ہے کہ پہلے وکیل سے لے کر اپنے قبضہ میں کر لے اور پہلے وکیل کو دوسرے وکیل سے کوئی چیز لے لینے کا اختیار نہیں ہے کذا فی الخلاصۃ۔ اگر مسلمان نے کسی مرتد کو اپنا قرضہ وصول کرنے کا وکیل کیا پس اس نے وصول کیا یا وصول کر کے تلف ہو جانے کا اقرار کیا پھر مرتد اپنے مرتد ہونے کے جرم میں قتل کیا گیا تو اس کا وصول کر لینا جائز رہے گا اسی طرح اگر وکیل حربی تھا اور اس نے وصول کیا پھر دارالحرب میں جاملاتو بھی یہی حکم ہے یہ مبسوط میں ہے اگر قرض دار غلام کو کسی نے وکیل کیا کہ اپنے مالک سے میرا قرضہ جو مالک پر آتا ہے وصول کر دے تو جائز ہے اور اگر ایسے غلام نے وصول کرنے اور تلف ہو جانے کا اقرار کیا تو مالک بری ہو جائے گا اور اگر کسی نے ایسے قرض دار غلام کے مالک کو وکیل کیا کہ اپنے غلام سے قرضہ وصول کر دے تو وکیل کرنا اور وصول کرنا دونوں جائز نہیں ہیں یہ بحرالرائق میں لکھا ہے اگر عمیل کو وکیل کیا کہ مختال علیہ سے قرضہ وصول کر دے تو صحیح نہیں ہے اور اسی طرح اگر قرض خواہ نے قرض دار ہی کو وکیل کیا کہ اپنی ذات سے میرا قرضہ وصول کر دے تو بھی صحیح نہیں ہے نوادر بشر میں روایت ہے اگر مال کا کوئی شخص کفیل ہو اور طالب نے اس کو مطلوب سے وصول کرنے کا

وکیل کیا اور اس نے وصول کیا تو جائز نہیں ہے اور اگر اس کے پاس تلف ہو گیا تو ضمان نہیں ہے یہ ذخیرہ میں ہے۔

غلام قرض دار کو اس کے مالک نے آزاد کیا حتیٰ کہ قرض خواہوں کو اس کی قیمت کی ضمان دی اور جمیع قرض کا مطالبہ غلام سے ہے اگر طالب نے اس کو غلام سے مال وصول کرنے کا وکیل کیا تو باطل ہے یہ ہدایہ میں ہے نوادر بن سماعہ میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ ایک شخص کے دو شخصوں پر ہزار درہم قرض ہیں اور ہر ایک دوسرے کا کفیل ہے پس قرض خواہ نے خاص ایک قرض دار سے وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے دوسرے سے وصول کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم قرض ہیں اور اس کا ایک کفیل ہے پس طالب نے ایک شخص کو اصیل سے وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے کفیل سے وصول کیا تو جائز ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر ایک شخص کو اپنا قرضہ وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا اور اس نے قبول کرنے سے انکار کیا پھر اس کے بعد وکیل نے جا کر قرض دار سے وصول کیا تو قرض دار بری نہ ہو گا اور قرضہ بحالہ باقی رہے گا اور اس کا وصول کر لینا مثل اجنبی کے وصول کرنے کے ہے یہ سراج الوہاج میں ہے کسی کو اپنے قرضہ وصول کرنے کا وکیل کیا اور وکیل نے قرض دار سے وصول کیا اور اس کو زیوف یا ستوقہ یا مہرو یا رصاص پایا اور واپس کر دیا تو قیاساً ضامن ہو گا استحساناً ضامن نہ ہو گا اور صحیح یہ ہے کہ یہ قیاس اور استحسان ایسی صورت میں ہے کہ قرض کو زیوف یا بمہرہ پا کر واپس کرنا چاہتا ہو تو قیاس چاہتا ہے کہ بدوں رائے لینے موکل کے واپس نہ کرے اور اگر اس کو آگاہ نہ کیا اور واپس کر دیا تو ضامن ہو گا اور استحساناً بدوں رائے لینے موکل کے واپس کر سکتا ہے اور جب واپس کیا تو ضامن نہ ہو گا اور ستوق درصاص کی صورت میں بدوں آگاہی رائے موکل کے واپس کر سکتا ہے اور واپس کر کے قیاساً و استحساناً ضامن نہ ہو گا یہ محیط میں ہے

قرضہ وصول کرنے کے وکیل نے اگر قرض دار سے عروض لے لئے اور موکل راضی نہیں ہے اور عروض نہیں لیتا ہے تو وکیل کو اختیار ہے کہ قرض وار کو عروض واپس کر دے اور اس سے قرض کا مطالبہ کرے یہ جواہر الفتاویٰ میں لکھا ہے ایک شخص نے دوسرے پر ہزار درہم کھرے ہیں اس نے ان کے وصول کرنے کے واسطے ایک شخص کو وکیل کیا اور اس کو آگاہ کر دیا کہ درہم

ا عروض اسباب متاع استحقاق گواہوں سے اپنا حق ثابت کرنا۔

Fatawa 'Alamgiri ..... Volume 5 (244) Book of Agency (Kitab al-Wakala)

If they (the coins) are genuine, and the agent knowingly receives a thousand dirhams worth of grain, it will not be valid against the principal. If it is destroyed, the agent shall be liable, and there is no liability on the principal. However, if he took possession without knowing (about its quality), the possession is valid, and he shall not be liable; he may return it and take genuine ones. If it is destroyed in his hands, it is as if it were destroyed in the possession of the principal. According to Imam al-Azam (Abu Hanifa), he cannot take anything back, while according to Imam Abu Yusuf, he can return its equivalent and take genuine ones, as mentioned in *al-Hawi*.

If an agent for collecting debt claims to have collected the debt and that it was destroyed in his possession or that he gave it to the principal, and the principal denies this, then the agent's statement shall be accepted regarding the debtor's discharge from liability. However, his statement shall not be accepted for the purpose of taking anything from the principal in case a third party proves an entitlement. That is, if someone proves their right to the property held by the agent and takes compensation from the agent, the agent cannot recover that from his principal, as mentioned in *al-Muhit*. If a debtor gives a specific asset to a creditor and tells him to sell it and take his due from it, and he sells it and collects the price but it is destroyed in his hands, then the loss is the debtor's until the creditor takes possession of it for himself. But if the debtor said, "Sell this in exchange for your right," and he sells it and collects the price, then he becomes the possessor of his right, such that if it is destroyed thereafter, the loss is the possessor's. If a debtor appoints an agent to clear himself of the debt, it is valid, and the agency is not limited to that specific gathering, as in *Fatawa Qadi Khan*. If a debtor says, "Give the ten dirhams that I owe you as charity to the poor on my behalf," or says, "Pay the expiation (Kaffarah) for my oath from what I owe you," or says, "Pay the Zakat on my wealth from the ten dirhams I owe you," the agency is valid by consensus (Ijma'), as mentioned by Shams al-A'imma. It is mentioned in the *Book of Hire (Kitab al-Ijarat)* that if someone hires an animal to travel from one city to another, and the lessor tells the lessee to buy a slave with the rent to drive the animal, the agency is valid, and no disagreement is mentioned. In the same place, it is mentioned that if someone rents a house and the lessor tells the lessee to use the accrued rent for its repairs, the agency is valid; this is in *al-Zakheera*. If a person tells another, "So-and-so has appointed me as an agent to collect the debt he has against you," one of three situations will occur: either the debtor confirms it, denies it, or remains silent. If he confirms it, he shall be compelled

to pay, and thereafter he has no right to take it back. If he denies it or remains silent, he shall not be compelled to pay; nevertheless, if he does pay, he cannot take it back. Then, if the principal arrives and acknowledges the agency, what transpired is finalized, as in *al-Khulasa*. If he (the principal) denies the agency and seeks to collect his debt from the debtor, and the debtor claims that he had appointed the collector as an agent and presents witnesses or takes an oath, and the principal denies it, the agency is established and the debtor is discharged. If the principal takes an oath and takes the money from the debtor, the debtor has no right to seek compensation from the agent; however, if what he gave the agent is still extant, he may take it back, as mentioned in *al-Kafi*.

If the principal is absent and his denial is not known until he dies, and the debtor becomes his heir. ☆

If the agent destroyed it himself, he must pay an equivalent fine. If it was destroyed (accidentally) in his possession, and the debtor had confirmed the agent's claim, he cannot take it back. But if he had confirmed it and stipulated a guarantee, or if he had denied it or remained silent, he may take it back, and he cannot take it from the agent a second time. If the debtor wished to take an oath saying, "By Allah, I did not appoint this person as an agent," then he...

खरे हैं, पस वकील ने हज़ार दिरहम ग़ल्ला के जान-बूझकर वसूल कर लिए तो मुअक्किल (Principal) पर जाइज़ नहीं होंगे और अगर ज़ाया हो गए तो वकील ज़ामिन (liable) होगा, मुअक्किल पर कुछ ज़मान नहीं है। और अगर बिना जाने क़ब्ज़ा कर लिया तो क़ब्ज़ा जाइज़ है और ज़ामिन न होगा और वापस कर सकता है और खरे ले सकता है। और अगर उसके हाथ में तलफ़ (नष्ट) हुए तो गोया मुअक्किल के पास तलफ़ हुए और इमाम-ए-आज़म के नज़दीक कुछ वापस नहीं ले सकता है और इमाम अबू यूसुफ़ के नज़दीक उनके मिस्ल वापस करके खरे ले सकता है, जैसा कि अल-हावी में है।

क़र्ज़ा वसूल करने के वकील ने अगर कहा कि मैंने क़र्ज़ा वसूल किया और वह मेरे पास तलफ़ हुआ या मैंने मुअक्किल को दे दिया और मुअक्किल ने इसकी तकज़ीब (झुठलाना) की, तो क़र्ज़दार की बरात (छुटकारा) के बाब में उसकी तस्दीक की जाएगी और इस बाब में तस्दीक न की जाएगी कि इस्तेहक़ाक़ साबित होने की सूरत में मुअक्किल से कुछ लिया जाए, यानी मक़बूज़ा वकील में किसी ने अपना इस्तेहक़ाक़ साबित किया और वकील से ज़मान ले ली तो वकील अपने मुअक्किल से नहीं ले सकता है, जैसा कि अल-मुहीत में है। क़र्ज़दार ने अगर क़र्ज़ख़्वाह को कोई माल मोइयन (निश्चित माल) दिया और कहा कि इसको फ़रोख़्त करके अपना हक़ इसमें से ले ले, उसने फ़रोख़्त किया और दाम वसूल कर लिए और वह उसके पास तलफ़ हो गए, तो क़र्ज़दार का माल गया जब तक कि क़र्ज़ख़्वाह उस पर अपनी ज़ात के वास्ते क़ब्ज़ा न करे। और अगर कहा कि इसको ब-इवज़ (बदले में) अपने हक़ के फ़रोख़्त कर, उसने फ़रोख़्त किया और दाम वसूल कर लिए तो अपने हक़ का क़ाबिज़ होगा यहाँ तक कि अगर इसके बाद तलफ़ हो जाए तो क़ाबिज़ का माल गया। अगर क़र्ज़दार ने क़र्ज़े से अपनी जान छुड़ाने के वास्ते वकील किया तो सही है और मजलिस तक वकालत मक़सूद न होगी, जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। अगर क़र्ज़दार ने कहा कि मेरे दस दिरहम जो तुझ पर आते हैं मेरी तरफ़ से फ़क़ीरों को सदक़ा कर दे या कहा कि जो मेरा तुझ पर है उससे मेरी क़सम का कफ़्फ़ारा अदा कर दे या कहा कि मेरे दस दिरहम से जो तुझ पर आते हैं मेरे माल की ज़कात दे दे, तो बिल-इजमा (सर्वसम्मति से) वकालत सही है, ऐसा ही शम्सुल-अइम्मा ने ज़िक्र किया है। और किताबुल-अजारात में मज़कूर है कि अगर किसी ने एक जानवर एक शहर से दूसरे शहर जाने के वास्ते किराये पर लिया मगर किराये पर देने वाले ने किरायेदार से कहा कि किराये से एक गुलाम ख़रीद दे कि उसको चलाए, वकालत सही है और इसमें किसी का इख़्तिलाफ़ ज़िक्र नहीं किया। और

इसी मक़ाम पर यह भी मज़कूर है कि अगर कोई घर किराये पर लिया फिर किराये पर देने वाले ने किरायेदार से कहा कि किराया जो तुझ पर चढ़ा है उससे इसकी मरम्मत कर दे, तो वकालत सही है, यह ज़खीरा में है। एक शख़्स ने दूसरे से कहा कि मुझको फ़लाँ शख़्स ने इस माल के वसूल करने के वास्ते जो उसका तुझ पर क़र्ज़ है वकील किया है, तो तीन हाल से ख़ाली नहीं: या तो क़र्ज़दार इसकी तस्दीक करेगा या तकज़ीब करेगा या ख़ामोश रहेगा। पस अगर उसकी तस्दीक की तो उसको अदा कर देने के वास्ते मजबूर किया जाएगा और उसके बाद उससे फेर लेने का उसको इख़्तियार नहीं है। और अगर तकज़ीब की या ख़ामोश रहा तो अदा कर देने पर मजबूर न किया जाएगा, लेकिन बावजूद इसके अगर उसने अदा कर दिया तो फिर वापस नहीं ले सकता है। फिर अगर मुअक्किल आया और उसने वकालत का इक़र॰ा किया तो यह जो गुज़रा पूरा हो गया, जैसा कि अल-ख़ुलासा में है। अगर वकालत से इंकार किया और क़र्ज़दार से अपना क़र्ज़ा लेना चाहा और क़र्ज़दार ने उस पर दावा किया कि उसने वसूल करने वाले को वकील किया था और गवाह सुनाए या क़सम ली और उसने इंकार किया तो वकील साबित और क़र्ज़दारी बरी हो गया। और अगर क़सम खाई और माल क़र्ज़दार से ले लिया तो क़र्ज़दार को वकील से ज़मान लेने का इख़्तियार नहीं है, लेकिन जो उसने वकील को दिया है अगर बाक़ी हो तो वापस कर ले, यह काफ़ी में है।

अगर मुअक्किल हाज़िर न हो और उसका इंकार करना मालूम न हो यहाँ तक कि मर गया और क़र्ज़दार ही उसका वारिस हुआ ☆

अगर वकील ने ख़ुद तलफ़ कर दिया तो उसके मिस्ल डाँड (हर्जाना) दे। अगर उसके पास तलफ़ हो गया, पस अगर क़र्ज़दार ने वकील की तस्दीक की थी तो उससे वापस नहीं ले सकता है और अगर इसकी तस्दीक की और ज़मान की शर्त कर ली या तकज़ीब की या साकित रहा तो वापस ले सकता है और दोबारा वकील से नहीं ले सकता है। और अगर क़र्ज़दार ने यह क़सम लेना चाही कि वल्लाह मैंने इस शख़्स को वकील नहीं किया था तो उसको...

کھرے ہیں پس وکیل نے ہزار درہم غلہ کے جان بوجھ کر وصول کر لئے تو موکل پر جائز نہیں ہوں گے اور اگر ضائع ہو گئے تو وکیل ضامن ہوگا موکل پر کچھ ضمان نہیں ہے اور اگر بدوں جانے ہوئے قبضہ کر لیا تو قبضہ جائز ہے اور ضامن نہ ہوگا اور واپس کر سکتا ہے اور کھرے لے سکتا ہے اور اگر اس کے ہاتھ میں تلف ہوئے تو گویا موکل کے پاس تلف ہوئے اور امام اعظم کے نزدیک کچھ واپس نہیں لے سکتا ہے اور امام ابو یوسف کے نزدیک ان کے مثل واپس کر کے کھرے لے سکتا ہے کذا فی الحاوی۔

قرضہ وصول کرنے کے وکیل نے اگر کہا کہ میں نے قرضہ وصول کیا اور وہ میرے پاس تلف ہوا یا میں نے موکل کو دے دیا اور موکل نے اس کی تکذیب کی تو قرض دار کی برأت کے باب میں اس کی تصدیق کی جائے گی اور اس باب میں تصدیق نہ کی جائے گی کہ استحقاق ثابت ہونے کی صورت میں موکل سے کچھ لیا جائے یعنی مقبوضہ وکیل میں کسی نے اپنا استحقاق ثابت کیا اور وکیل سے ضمان لے لی تو وکیل اپنے موکل سے نہیں لے سکتا ہے کذا فی المحیط۔ قرض دار نے اگر قرض خواہ کو کوئی مال معین دیا اور کہا کہ اس کو فروخت کر کے اپنا حق اس میں سے لے لے اس نے فروخت کیا اور دام وصول کر لئے اور وہ اس کے پاس تلف ہو گئے تو قرض دار کا مال گیا تا وقتیکہ قرض خواہ اس پر اپنی ذات کے واسطے قبضہ نہ کرے اور اگر کہا کہ اس کو بعوض اپنے حق کے فروخت کر اس نے فروخت کیا اور دام وصول کر لئے تو اپنے حق کا قابض ہو گا حتیٰ کہ اگر اس کے بعد تلف ہو جائے تو قابض کا مال گیا اگر قرض دار نے قرضہ سے اپنی جان چھڑانے کے واسطے وکیل کیا تو صحیح ہے اور مجلس تک وکالت مقصود نہ ہو گی کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔ اگر قرض دار نے کہا کہ میرے دس درہم جو تجھ پر آتے ہیں میری طرف سے

فقیروں کو صدقہ کر دے یا کہا کہ جو میرا تجھ پر ہے اس سے میری قسم کا کفارہ ادا کر دے یا کہا کہ میرے دس درہم سے جو تجھ پر آتے ہیں میرے مال کی زکوٰۃ دے دے تو بالا جماع وکالت صحیح ہے ایسا ہی شمس الائمہ نے ذکر کیا ہے اور کتاب الاجارات میں مذکور ہے کہ اگر کسی نے ایک جانور ایک شہر سے دوسرے شہر جانے کے واسطے کرایہ کیا مگر کرایہ پر دینے والے نے کرایہ کرنے والے سے کہا کہ کرایہ سے ایک غلام خرید دے کہ اس کو چلائے وکالت صحیح ہے اور اس میں کسی کا خلاف ذکر نہیں کیا اور اسی مقام پر یہ بھی مذکور ہے کہ اگر کوئی گھر کرایہ پر لیا پھر کرایہ پر دینے والے نے کرایہ لینے والے سے کہا کہ کرایہ جو تجھ پر چڑھا ہے اس سے اس کی مرمت کر دے تو وکالت صحیح ہے یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ مجھ کو فلاں شخص نے اس مال کے وصول کرنے کے واسطے جو اس کا تجھ پر قرض ہے وکیل کیا ہے تو تین حال سے خالی نہیں یا تو قرض دار اس کی تصدیق کرے گا یا تکذیب کرے گا یا خاموش رہے گا پس اگر اس کی تصدیق کی تو اس کو ادا کر دینے کے واسطے مجبور کیا جائے گا اور اس کے بعد اس سے پھیر لینے کا اس کو اختیار نہیں ہے اور اگر تکذیب کی یا خاموش رہا تو ادا کر دینے پر مجبور نہ کیا جائے گا لیکن باوجود اس کے اگر اس نے ادا کر دیا تو پھر واپس نہیں لے سکتا ہے پھر اگر موکل آیا اور اس نے وکالت کا اقرار کیا تو یہ جو گزرا پورا ہو گیا کذا فی الخلاصہ۔ اگر وکالت سے انکار کیا اور قرض دار سے اپنا قرض لینا چاہا اور قرض دار نے اس پر دعویٰ کیا کہ اس نے وصول کرنے والے کو وکیل کیا تھا اور گواہ سنائے یا قسم لی اور اس نے انکار کیا تو وکیل ثابت اور قرض داری بری ہو گیا اور اگر قسم کھائی اور مال قرض دار سے لے لیا تو قرض دار کو وکیل سے ضمان لینے کا اختیار نہیں ہے لیکن جو اس نے وکیل کو دیا ہے اگر باقی ہو تو واپس کر لے یہ کافی میں ہے۔

اگر موکل حاضر نہ ہو اور اس کا انکار کرنا معلوم نہ ہو ا یہاں تک کہ مر گیا اور قرض دار ہی اس کا وارث ہوا ☆

اگر وکیل نے خود تلف کر دیا تو اس کے مثل ڈانڈ دے۔ اگر اس کے پاس تلف ہو گیا پس اگر قرض دار نے وکیل کی تصدیق کی تھی تو اس سے واپس نہیں لے سکتا ہے اور اگر اس کی تصدیق کی اور ضمان کی شرط کر لی یا تکذیب کی یا ساکت رہا تو واپس لے سکتا ہے اور دوبارہ وکیل سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر قرض دار نے یہ قسم لینا چاہی کہ واللہ میں نے اس شخص کو وکیل نہیں کیا تھا تو اس کو

Fatawa-e-Alamgiri..... Volume 5 | (445) | Book of Agency (Kitab al-Wikalat)

This authority shall be granted, and if the payment was made in silence, he cannot demand an oath from the principal (Muakkil) unless the principal returns to confirmation. If the debt was paid amidst denial, he shall under no circumstances have the right to demand an oath from the claimant, whether the agent's (Wakil) confirmation is sought or not. However, he shall reclaim it from the agent. The agent has the right, in case of denial or silence by the debtor, to demand an oath in this manner: "By Allah, I do not know if the creditor appointed him as an agent." If the debtor takes this oath, the transaction as it occurred is deemed valid. If he refuses the oath, the agent bears no liability (zaman). If the agent wishes, he may demand an oath from the debtor saying: "By Allah, I did not appoint him as an agent." If the debtor takes the oath, the agent is penalized (danda). If the debtor refuses, the agent shall recover from the claimant. This ruling applies if the person claimed to be an agent. However, if he said, "He did not appoint me as an agent, but give me the loan so that he may validate my receipt of it, and I take responsibility for its guarantee," then it is not mandatory to pay him. If paid, he shall be considered a guarantor (zamin) and cannot reclaim it from the recipient, even if a guarantee was stipulated, as stated in 'Al-Khulasah'. If the principal is absent and his denial is unknown until his death, and the debtor becomes his heir and tells the agent, "He did not appoint you as an agent, and now I am his heir and representative, and he could have called you a liar; therefore, I call you a liar in his place and will demand a guarantee from you," the debtor shall not have this right. Furthermore, if the debtor seeks an oath from the agent saying, "By Allah, such a person appointed me as an agent," this right is also not granted.

If the Principal Denied Agency in the Judge's Court ☆

If an agent admits before a judge, "Such a person did not appoint me as an agent," his admission is valid, and the debtor can demand a guarantee for the property from him. If the debtor says, "I bring witnesses to the fact that such a person did not appoint him as an agent for litigation (Khusumat)" or "that the agent himself admitted this," then his witnesses shall be accepted, as stated in 'Al-Muhit'. If the principal gifts (hibba) the debt to the debtor while it is in the agent's possession, the debtor shall take it back in all cases because it is his property. If it is destroyed, he shall recover damages (dand), unless he had previously confirmed the agency, in which case he cannot recover damages, as stated in 'Al-Tabyeen'. If the principal dies and the debtor and another person are both heirs, then regarding the half-share

belonging to the stranger (non-debtor heir), the ruling is the same as when the claimant was present and denied the agency. Thus, he shall take half the debt from the debtor, and the debtor shall recover it from the agent. Regarding the debtor's own half-share, the ruling is as we have previously mentioned. If the debtor is the sole heir, he cannot recover from the agent unless the property is still in the agent's possession, in which case he may take it. If the agent claims it was destroyed, and this is known only through his statement, while the debtor claims it was not destroyed, the debtor has the right to demand an oath from the agent. If the agent takes the oath, he is absolved; if he refuses, he remains liable for this half. If the principal did not die nor gift the property to the debtor, but appeared and denied the agency before the debtor could bring him to the judge, and then died, and the debtor is his heir or the property was gifted to him, and the debtor then produces witnesses before the judge regarding the principal's denial of agency, they shall not be accepted on his behalf, and he shall have no right to demand a guarantee from the agent. If any of the items given to the agent are found in their original form (in specie), he may take them. If the principal denied agency in the judge's court and the judge gave no ruling against the debtor before the principal died, the debtor has the right to take it from the agent, and the agent is obligated to return it to the debtor, provided it exists in its original state; if it has been destroyed, he must return its value. And if after this the principal died and...

फ़तावा आलमगीरी..... जिल्द 5 | (445) | किताब अल-वकालत

यह अधिकार प्राप्त होगा और यदि मौन (चुप रहकर) दे दिया है, तो वह मुवक्किल (प्रधान) से शपथ नहीं ले सकता, सिवाय इसके कि जब वह पुष्टि की ओर वापस आ जाए। और यदि इनकार के साथ ऋण चुकाया है, तो उसे किसी भी स्थिति में मांगकर्ता से शपथ लेने का अधिकार नहीं होगा, चाहे वकील की ओर से पुष्टि हो या न हो। परंतु वह वकील से वापस लेगा और वकील को अधिकार है कि कर्जदार द्वारा इनकार और मौन की स्थिति में इस प्रकार शपथ ले कि "अल्लाह की कसम, मैं नहीं जानता कि ऋणदाता ने उसे वकील नियुक्त किया है।" यदि कर्जदार ने यह शपथ ले ली, तो जो भी मामला हुआ वह ठीक है, और यदि इनकार किया तो वकील पर कोई ज़मानत (देयता) नहीं है। और यदि वह चाहे तो कर्जदार से शपथ ले कि "अल्लाह की कसम, मैंने उसे वकील नियुक्त नहीं किया है।" यदि उसने शपथ ले ली, तो वकील पर दंड (हर्जाना) लगाया गया, और यदि वह मुकर गया तो वकील मांगकर्ता से ले लेगा। यह आदेश उस स्थिति में है जब उसने वकील होने का दावा किया हो। और यदि इस प्रकार कहा कि "उसने मुझे वकील तो नहीं बनाया लेकिन तू मुझे ऋण दे दे ताकि वह मेरे वसूल करने को विश्वसनीय और वैध कर दे और मुझ पर उसकी ज़मानत है", तो उसे देना अनिवार्य नहीं है। और यदि दे दिया तो वह ज़ामिन (गारंटर) माना जाएगा और जिसे दिया है उससे वापस नहीं ले सकता, चाहे उन पर ज़ामिन होने की शर्त लगा दी गई थी, जैसा कि 'खुलासा' में है। और यदि मुवक्किल उपस्थित न हो और उसका इनकार करना ज्ञात न हो यहाँ तक कि वह मर गया और कर्जदार ही उसका वारिस हुआ, और वकील से कहा कि "उसने तुझे वकील नहीं बनाया था और अब मैं उसका वारिस और प्रतिनिधि हूँ और वह तुझे झूठा कह सकता था, इसलिए मैं उसके स्थान पर तुझे झूठा कहता हूँ और तुझसे ज़मानत लूँगा", तो उसे यह अधिकार प्राप्त नहीं होगा। और यदि कर्जदार ने वकील से यह शपथ लेनी चाही कि "अल्लाह की कसम, फलां व्यक्ति ने मुझे वकील नियुक्त किया था", तो यह भी अधिकार नहीं है।

यदि मुवक्किल ने काज़ी की सभा में वकालत से इनकार किया ☆

यदि वकील ने काज़ी के सामने स्वीकार किया कि "मुझे फलां व्यक्ति ने वकील नियुक्त नहीं किया था", तो उसका यह स्वीकार करना सही है और कर्जदार उससे धन की ज़मानत ले सकता है। और यदि कर्जदार ने कहा कि "मैं इस बात के गवाह लाता हूँ कि फलां व्यक्ति ने उसे मुकदमेबाजी का वकील नियुक्त नहीं किया था" या इस बात के कि "वकील ने स्वयं इस बात को स्वीकार किया है", तो उसके गवाह स्वीकार्य होंगे, जैसा कि 'मुहीत' में है। और यदि मुवक्किल ने कर्जदार को ऋण उपहार

(हिबा) कर दिया और वह वकील के पास मौजूद है, तो सभी स्थितियों में वह उससे ले लेगा क्योंकि वह उसकी मिल्कियत है। और यदि वह नष्ट हो गया, तो वह दंड (हर्जाना) वसूल करेगा, परंतु उस स्थिति में जब उसने उसकी वकालत की पुष्टि की हो, तो दंड नहीं ले सकता, जैसा कि 'तबईन' में है। और यदि मुवक्किल मर गया और कर्जदार तथा एक अन्य व्यक्ति दोनों उसके वारिस हैं, तो अजनबी के आधे हिस्से के संबंध में वही आदेश है जो मांगकर्ता के उपस्थित होने और वकालत से इनकार करने की स्थिति में था। अतः आधा ऋण वह कर्जदार से लेगा और वह वकील से लेगा, और कर्जदार के आधे हिस्से के संबंध में वही आदेश है जिसका हमने उल्लेख किया है। और यदि कर्जदार अकेला वारिस हो, तो वह वकील से वापस नहीं ले सकता, सिवाय इसके कि जब धन वकील के पास मौजूद हो तो वह उससे ले लेगा। फिर यदि वकील ने उसके नष्ट होने का दावा किया और यह बात केवल उसके कहने से पता चलती है, और कर्जदार ने दावा किया कि वह नष्ट नहीं हुआ है, तो उसे वकील से शपथ लेने का अधिकार है। यदि उसने शपथ ले ली तो वह मुक्त हो गया, और यदि इनकार किया तो यह आधा उसके ज़िम्मे अनिवार्य होगा। और यदि मुवक्किल नहीं मरा और न ही उसने कर्जदार को धन उपहार में दिया, लेकिन उपस्थित होकर वकालत से इनकार किया और अभी कर्जदार को काज़ी के पास नहीं लाया था कि वह मर गया और कर्जदार ही उसका वारिस है या धन उसे उपहार में दे दिया, फिर कर्जदार ने काज़ी के सामने मुवक्किल की वकालत से इनकार करने के गवाह पेश किए, तो वे उसकी ओर से स्वीकार नहीं किए जाएंगे और उसे वकील से ज़मानत लेने का अधिकार नहीं होगा। यदि उन चीज़ों में से जो उसने वकील को दी थीं, कोई चीज़ वैसी ही (असल हालत में) उसके पास मौजूद पाई गई, तो वह उसे ले सकता है। और यदि मुवक्किल ने काज़ी की सभा में वकालत से इनकार किया और काज़ी ने कर्जदार पर इसके बारे में कोई आदेश नहीं दिया यहाँ तक कि वह मर गया, तो कर्जदार को अधिकार है कि वह वकील से ले और उस पर अनिवार्य है कि वह कर्जदार को लौटा दे, बशर्ते कि वह असल रूप में मौजूद हो, और यदि नष्ट हो गई हो तो उसका मूल्य वापस दे। और यदि उसके बाद मुवक्किल मर गया और...

یہ اختیار حاصل ہوگا اور اگر سکوت کے ساتھ دے دیا ہے تو موکل سے قسم نہیں لے سکتا ہے مگر جبکہ تصدیق کی طرف عود کرے اور اگر انکار کے ساتھ قرض ادا کیا ہے تو طالب سے قسم لینے کا اختیار اس کو کسی حال میں حاصل نہ ہوگا خواہ تصدیق وکیل کی طرف عود کرے یا نہ کرے لیکن وکیل سے واپس لے گا اور وکیل کو اختیار ہے کہ قرض دار سے انکار اور سکوت کی صورت میں یوں قسم لے کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ قرض خواہ نے اس کو وکیل کیا ہے پس اگر قرض دار نے یہ قسم کھالی تو جو کچھ معاملہ گزرا وہ ٹھیک ہے اور اگر انکار کیا تو وکیل پر ضمان نہیں ہے اور اگر چاہے تو قرض دار سے قسم لے کہ واللہ میں نے اس کو وکیل نہیں کیا ہے پس اگر اس نے قسم کھالی تو وکیل پر ڈانڈا گیا اور اگر منکر ہوا تو وکیل طالب سے لے لے گا یہ حکم اس صورت میں ہے کہ اس نے وکیل ہونے کا دعویٰ کیا ہوا اور اگر یوں کہا کہ اس نے مجھے وکیل تو نہیں کیا لیکن تو مجھے قرضہ دے دے کہ وہ میرے وصول کرنے کو معتبر و جائز کر دے گا اور مجھ پر اس کی ضمان ہے تو اس کو دے دینا نہیں لازم ہے اور اگر دے دیا تو ضامن قرار پائے گا اور جس کو دے دیا ہے اس سے واپس نہیں لے سکتا ہے اگر چہ ان پر ضامن ہونے کی شرط کر دی تھی کذا فی الخلاصہ اور اگر موکل حاضر نہ ہو اور اس کا انکار کرنا معلوم نہ ہو یہاں تک کہ مر گیا اور قرض دار ہی اس کا وارث ہوا اور وکیل سے کہا کہ اس نے تجھے وکیل نہیں کیا تھا اور اب میں اس کا وارث اور اس کے قائم مقام ہوا ہوں اور وہ تجھ کو جھوٹا کہہ سکتا تھا پس میں بجائے اس کے تجھے جھوٹا کہتا ہوں اور تجھ سے ضمان لوں گا تو اس کو یہ اختیار حاصل نہ ہوگا اور اگر قرض دار نے وکیل سے یہ قسم لینی چاہی کہ واللہ فلاں شخص نے مجھے وکیل کیا تھا تو یہ بھی اختیار نہیں ہے۔

اگر موکل نے قاضی کی مجلس میں وکالت سے انکار کیا ☆

اگر وکیل نے قاضی کے سامنے اقرار کیا کہ مجھے فلاں شخص نے وکیل نہیں کیا تھا تو اس کا اقرار صحیح ہے اور قرض دار اس سے مال کی ضمان لے سکتا ہے اور اگر قرض دار نے کہا کہ میں اس امر کے گواہ لاتا ہوں کہ فلاں شخص نے اس کو وکیل خصومت نہیں کیا تھا یا اس امر کے کہ وکیل نے خود اس بات کا اقرار کیا ہے تو اس کے گواہ مقبول ہوں گے کذا فی المحیط اور اگر موکل نے قرض دار کو قرضہ ہبہ کر دیا اور وہ وکیل کے ہاتھ میں موجود ہے تو سب صورتوں میں اس سے لے لے گا کیونکہ اس کی ملک ہے اور اگر تلف ہو گیا تو ڈانڈ بھر لے گا مگر جس صورت میں کہ اس کی وکالت کی تصدیق کی ہو تو نہیں ڈانڈ لے سکتا ہے کذا فی التبیین اور اگر موکل مر گیا اور قرض دار اور ایک دوسرا شخص دونوں اس کے وارث ہیں تو اجنبی کے آدھے حق کی نسبت وہی حکم ہے جو در صورت طالب کے حاضر ہونے اور وکالت سے انکار کرنے کے تھا پس آدھا قرض قرض دار سے لے لے گا اور وہ وکیل سے لے گا اور قرض دار کے آدھے حصہ کی نسبت وہی حکم ہے جو ہم نے ذکر کر دیا اور اگر قرض دار ہے اکیلا وارث ہو تو وکیل سے واپس نہیں لے سکتا ہے مگر جبکہ مال وکیل کے ہاتھ میں موجود ہو تو اس سے لے لے گا پس اگر وکیل نے تلف ہونے کا دعویٰ کیا اور یہ امر صرف اس کے کہنے سے معلوم ہوتا ہے اور قرض دار نے دعویٰ کیا کہ تلف نہیں ہوا ہے تو اس کو وکیل سے قسم لینے کا اختیار ہے پس اگر قسم کھا لی تو بری ہو گیا اور اگر انکار کیا تو یہ آدھا اس کے ذمہ لازم ہوگا اور اگر موکل نہ مرا اور نہ قرض دار کو مال ہبہ کیا لیکن حاضر ہو کر وکالت سے انکار کیا اور ہنوز قرض دار کو قاضی کے پاس تک نہیں لایا تھا کہ مر گیا اور قرض داری اس کا وارث ہے یا مال اس کو ہبہ کر دیا پس قرض دار نے قاضی کے سامنے موکل کی وکالت سے انکار کرنے کے گواہ پیش کئے تو اس کی طرف سے مقبول نہ ہوں گے اور اس کو وکیل سے ضمان لینے کا حق نہ ہو گا اگر ان

چیزوں میں سے جو اس نے وکیل کو دی تھیں کوئی چیز بعینہ اس کے پاس موجود پائی تو اس کو لے سکتا ہے اور اگر موکل نے قاضی کی مجلس میں وکالت سے انکار کیا اور قاضی نے قرض دار پر اس کے کچھ حکم نہ کیا یہاں تک کہ وہ مر گیا تو قرض دار کو اختیار ہے کہ وکیل سے لے اور اس پر واجب ہے کہ قرض دار کو پھیر دے بشرطیکہ وہ بعینہ قائم ہو اور اگر تلف ہو گئی ہو تو اس کی قیمت واپس دے اور اگر اس کے بعد موکل مر گیا اور

If the debtor became his heir, or gifted the debt to the debtor, or absolved him, the debtor has the option to hold the agent (wakil) for the property, as was the ruling before death. However, he shall take an oath from the debtor that, by Allah, he does not know that the claimant appointed him as an agent to take possession of the property.

If the debtor confirmed the agent's claim of agency and handed over the property to him on the condition of a guarantee (zaman), then the principal (muwakkil) appeared and denied appointing the agent and took an oath, and the judge (qazi) decreed the property against the debtor, then before recovery the principal died and the debtor became his heir or gifted the property to the debtor, the debtor cannot take anything from the agent. If the principal appeared and took the property from the debtor, and the debtor took it back from the agent by order of guarantee, then the principal died and the debtor became his heir, the agent has the right to take from the principal's inheritance the amount he paid as a penalty. If there are two heirs and one of them is that same debtor, the agent has the right to take from the debtor's share of the inheritance. If the claimant has not died and the rest of the case remains as it is, and the claimant gifted a thousand dirhams to the debtor—if those are the same thousand dirhams he took from the debtor—then whatever he paid, he shall take back from the debtor. If he gave a different thousand dirhams, he cannot take anything. If the claimant died and bequeathed a thousand dirhams to the debtor, the agent shall take it back from the debtor; this is written in 'Al-Muhit'.

If the principal purchased a slave from the debtor in exchange for the debt, and the slave was taken from his hands due to a prior claim (istihqaq) ☆

If someone appointed an agent to collect his property and the debtor claimed that the owner had collected everything from me, then the debtor should pay the property to the agent and hold the owner to take an oath; he cannot take an oath from the agent, as stated in 'Siraj al-Wahhaj'. If someone was appointed as an agent to collect property from a certain person, then the principal collected some of it, then the agent litigated with the debtor and the debtor claimed to have paid some property while the agent denied it and the debtor has no witnesses, and the agent collected all the property from him, then the principal appeared and the debtor presented witnesses of payment, then he has the right of recourse against the principal, except in the case where this specific property is still in the agent's hands,

then he shall take it from the agent. If it has been destroyed in the agent's hands or the agent said "I have given it to the claimant," then he has the right to demand it from the claimant. Similarly, if the claimant admitted "I have collected it from him," the same ruling applies. If he appointed him as an agent after receiving his right, he shall take it back from the agent, provided he brings witnesses to the fact that "I had paid the claimant his right before he appointed the agent," and by consensus, nothing is obligatory upon the claimant. If the claimant admitted this fact, he cannot take anything from anyone except in the case where the property is specifically in the agent's hands, then he can take it. If he appointed someone as an agent to collect his property from a person and gave him the document, although he had already collected it previously, and the rest of the case remains as is, he can take it back whether from the claimant or the agent. Then if it was taken back from the agent, the agent shall take it back from the claimant; this is in 'Al-Muhit'. If the creditor accepted a transfer of debt (hawala) to someone from the debtor, the agent does not have the right to collect from the transferee (muhal alaih) nor can he take from the transferor (muhil, i.e., the debtor). Then if the money was lost with the transferee and the debt reverted back to the transferor, the agent would then have the right to demand it from him. Similarly, if the principal purchased a slave from the debtor in exchange for the debt, and the slave was taken from his hands due to a prior claim, or returned after possession by order of the judge, or before possession by himself due to a defect or an option (khiyar), then the agent [remains] on his agency...

यदि देनदार उसका वारिस बन गया या उसने देनदार को ऋण उपहार में दे दिया या उसे मुक्त कर दिया, तो देनदार को यह विकल्प है कि वह माल के लिए प्रतिनिधि (वकील) को पकड़े जैसा कि मृत्यु से पहले का आदेश था, लेकिन वह देनदार से शपथ लेगा कि वह कसम खाए कि वह नहीं जानता कि दावेदार ने उसे माल के कब्जे का प्रतिनिधि बनाया था।

यदि देनदार ने वकालत के दावे में प्रतिनिधि की पुष्टि की और गारंटी की शर्त पर माल उसे दे दिया, फिर मुवक्किल (जिसका वह प्रतिनिधि है) उपस्थित हुआ और उसने प्रतिनिधि बनाने से इनकार किया और शपथ ली, और न्यायाधीश (काज़ी) ने देनदार पर माल की डिक्री कर दी, फिर वसूली से पहले मुवक्किल मर गया और देनदार उसका वारिस बन गया या उसने देनदार को माल उपहार में दे दिया, तो देनदार प्रतिनिधि से कुछ नहीं ले सकता। और यदि मुवक्किल ने उपस्थित होकर देनदार से माल ले लिया था और देनदार ने गारंटी के आदेश के अनुसार प्रतिनिधि से वापस ले लिया, फिर मुवक्किल मर गया और देनदार उसका वारिस बन गया, तो प्रतिनिधि को अधिकार है कि मुवक्किल की विरासत से वह राशि ले ले जो उसने जुर्माने के रूप में भरी है। और यदि उसके दो वारिस हुए जिनमें से एक वही देनदार है, तो प्रतिनिधि को अधिकार है कि वह देनदार के विरासत के हिस्से से ले ले। और यदि दावेदार नहीं मरा और शेष मामला अपनी स्थिति पर है और दावेदार ने देनदार को एक हजार दिरहम उपहार में दिए, यदि वे वही हजार दिरहम हैं जो उसने देनदार से लिए थे, तो जो कुछ उसने अदा किया है वह देनदार से वापस ले लेगा। और यदि दूसरे हजार दिरहम दिए तो कुछ नहीं ले सकता। और यदि दावेदार मर गया और देनदार के लिए एक हजार दिरहम की वसीयत कर गया, तो प्रतिनिधि देनदार से वापस ले लेगा, यह 'मुहीत' में लिखा है।

अगर मुवक्किल ने देनदार से ऋण के बदले में कोई गुलाम खरीदा और वह उसके हाथ से अधिकार (इस्तेहकाक़) के कारण छीन लिया गया ☆

यदि किसी ने अपना माल वसूल करने के लिए प्रतिनिधि नियुक्त किया और देनदार ने दावा किया कि मालिक ने मुझसे सब वसूल कर लिया है, तो देनदार प्रतिनिधि को माल अदा करे और मालिक का दामन पकड़कर उससे शपथ ले, वह प्रतिनिधि से शपथ नहीं ले सकता, यह 'सिराज अल-वहाज' में है। यदि किसी को किसी व्यक्ति से अपना माल वसूल करने के लिए प्रतिनिधि बनाया गया, फिर मुवक्किल ने उसमें से कुछ वसूल कर लिया, फिर प्रतिनिधि ने देनदार से विवाद किया और देनदार ने

कुछ माल अदा करने का दावा किया और प्रतिनिधि ने इनकार किया और देनदार के पास इसके गवाह नहीं हैं, और प्रतिनिधि ने उससे पूरा माल वसूल कर लिया, फिर मुवक्किल उपस्थित हुआ और देनदार ने भुगतान के गवाह पेश किए, तो उसे मुवक्किल से जवाबदेही का अधिकार है, सिवाय उस स्थिति के जब यह माल प्रतिनिधि के पास मौजूद हो, तो वह प्रतिनिधि से ले लेगा। और यदि प्रतिनिधि के हाथ में नष्ट हो चुका है या प्रतिनिधि ने कहा कि मैंने दावेदार को दे दिया है, तो उसे दावेदार से मांग करने का अधिकार है। इसी तरह यदि दावेदार ने स्वीकार किया कि मैंने उससे वसूल कर लिया है, तो भी यही आदेश है। और यदि अधिकार प्राप्त करने के बाद उसे प्रतिनिधि बनाया, तो वह प्रतिनिधि से उसे वापस लेगा, बशर्ते वह इस बात के गवाह लाए कि मैंने दावेदार को प्रतिनिधि बनाने से पहले उसका हक अदा कर दिया था, और सर्वसम्मति से दावेदार पर कुछ अनिवार्य नहीं होता। और यदि दावेदार ने इस बात को स्वीकार किया, तो वह किसी से कुछ नहीं ले सकता, सिवाय उस स्थिति के जब प्रतिनिधि के पास माल मौजूद हो तो उससे ले सकता है। यदि किसी व्यक्ति से अपना माल वसूल करने के लिए प्रतिनिधि बनाया और उसे दस्तावेज़ दे दिए, जबकि वह पहले ही वसूल कर चुका था, और बाकी मामला अपनी स्थिति पर है, तो वह वापस ले सकता है चाहे दावेदार से या प्रतिनिधि से। फिर यदि प्रतिनिधि से वापस लिया तो प्रतिनिधि दावेदार से वापस ले लेगा, यह 'मुहीत' में है। यदि ऋणदाता ने देनदार के किसी व्यक्ति पर ऋण हस्तांतरण (हवाला) को स्वीकार कर लिया, तो प्रतिनिधि को हस्तांतरणकर्ता (मुहाल अलैह) से वसूली का अधिकार नहीं है और न ही देनदार (मुहील) से ले सकता है। फिर यदि हस्तांतरणकर्ता दिवालिया हो गया और ऋण वापस देनदार पर आ गया, तो प्रतिनिधि को उससे मांग करने का अधिकार प्राप्त होगा। इसी तरह यदि मुवक्किल ने देनदार से ऋण के बदले में कोई गुलाम खरीदा और उसके हाथ से अधिकार के कारण छीन लिया गया, या कब्जे के बाद न्यायाधीश के आदेश से, या कब्जे से पहले स्वयं दोष या विकल्प (ख़ियार) के कारण वापस कर दिया, तो प्रतिनिधि अपनी वकालत पर...

قرض دار اس کا وارث ہوا یا ان سے قرض دار کو ہبہ کیا یا اس کو بری کر دیا تو قرض دار کو اختیار ہے کہ مال کے واسطے وکیل کو پکڑے جیسا کہ قبل موت کے حکم تھا لیکن قرض دار سے قسم لے گا کہ اللہ وہ نہیں جانتا ہے کہ طالب نے اس کو قبضہ مال کا وکیل کیا ہے۔

اگر قرض دار نے وکالت کے دعوٰی میں وکیل کی تصدیق کی اور ضمان کی شرط پر مال اس کو دے دیا پھر موکل حاضر ہوا اور وکیل کرنے سے انکار کیا اور قسم کھالی اور قاضی نے قرض دار پر مال اس کی ڈگری کردی پھر وصول کرنے سے پہلے موکل مر گیا اور قرض دار اس کا وارث ہوا یا اس نے قرض دار کو مال ہبہ کر دیا تو قرض دار وکیل سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر موکل نے حاضر ہو کر قرض دار سے مال لے لیا تھا اور قرض دار سے بحکم کفالت وکیل سے واپس لیا پھر موکل مر گیا اور قرض دار اس کا وارث ہوا تو وکیل کو اختیار ہے کہ موکل کی میراث سے جس قدر اس نے ڈانڈ بھرا ہے لے لے اور اگر دو شخص اس کے وارث ہوئے کہ ایک ان میں سے وہی قرض دار ہے تو وکیل کو قرض دار کے حصہ میراث میں سے لینے کا اختیار ہے اور اگر طالب نہیں مرا اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے اور طالب نے قرض دار کو ہزار درہم ہبہ کئے اگر وہی ہزار درہم ہبہ کے جو اس نے قرض دار سے لئے تھے تو جو کچھ اس نے ادا کیا ہے قرض دار سے پھیر لے گا اور اگر دوسرے ہزار درہم دیئے تو کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر طالب مر گیا اور قرض دار کے واسطے ہزار درہم کی وصیت کر گیا تو وکیل قرض دار سے پھیر لے گا یہ محیط میں لکھا ہے۔

اگر موکل نے مطلوب سے بعوض مال قرض کے کوئی غلام خرید کیا اور اس کے ہاتھ سے استحقاق میں لے لیا گیا ☆

اگر کسی نے اپنے مال وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا اور قرض دار نے دعویٰ کیا کہ صاحب مال نے مجھ سے سب وصول کر لیا ہے تو قرض دار وکیل کو مال ادا کرے اور رب المال کا دامن گیر ہو کر اس سے قسم لے اور وکیل سے قسم نہیں لے سکتا ہے یہ سراج الوہاج میں ہے اگر کسی کو فلاں شخص سے اپنا مال وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر موکل نے اس میں سے کچھ وصول کیا پھر وکیل نے قرض دار سے خصومت کی اور قرض دار نے کچھ مال ادا کر دینے کا دعویٰ کیا اور وکیل منکر ہوا اور قرض دار کے پاس اس کے گواہ نہیں ہیں اور وکیل نے اس سے سب مال وصول کر لیا پھر موکل حاضر ہوا پھر قرض دار نے ادا کر دینے کے گواہ سنائے تو اس کو موکل سے مواخذہ کرنے کا اختیار ہے مگر اس صورت میں کہ یہ مال قرض بعینہ وکیل کے ہاتھ میں موجود ہو تو وکیل سے لے لے گا اور اگر وکیل کے ہاتھ میں ضائع ہو چکا ہے یا وکیل نے کہا کہ میں نے طالب کو دے دیا ہے تو اس کو طالب سے مطالبہ کرنے کا اختیار ہے اسی طرح اگر طالب نے اقرار کیا کہ میں نے اس سے وصول کر لیا ہے تو بھی یہی حکم ہے اور اگر بعد وصول حق کے اس کو وکیل کیا تو وکیل سے اس کو واپس لے گا بشرطیکہ اس امر کے گواہ لائے کہ میں نے طالب کو وکیل کرنے سے پہلے اس کا حق ادا کر دیا ہے اور بالاتفاق طالب پر کچھ لازم نہیں آتا ہے اور اگر طالب نے اس امر کا اقرار کیا تو کسی سے کچھ نہیں لے سکتا ہے مگر اس صورت میں وکیل سے لے سکتا ہے کہ یہ مال بعینہ اس کے ہاتھ میں موجود ہو اگر فلاں شخص سے اپنا مال وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا اور دستاویز اس کو دے دی حالانکہ اس سے پہلے وصول کر چکا ہے اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو واپس لے سکتا ہے خواہ طالب سے یا وکیل سے پس اگر وکیل سے واپس لیا تو وکیل طالب سے پھیر لے گا یہ محیط

میں ہے اگر قرض خواہ نے قرض دار کے کسی شخص پر اترانے کو قبول کر لیا تو وکیل قبضہ کو حتال علیہ سے وصول کرنے کا اختیار نہیں اور نہ محیل یعنی قرض دار سے لے سکتا ہے پھر اگر حتال علیہ پر دام ڈوب گئے اور قرضہ عود کر کے محیل پر آگیا تو وکیل کو اس سے طلب کرنے کا اختیار حاصل ہوا اسی طرح اگر موکل نے مطلوب سے بعوض مال قرض کے کوئی غلام خرید کیا اور اس کے ہاتھ سے استحقاق میں لے لیا گیا یا بعد قبضہ کے بحکم قاضی یا قبل قبضہ کے خود ہی بسبب عیب یا خیار کے واپس کیا تو وکیل اپنی وکالت پر

(Fatawa Alamgiri ..... Volume 5) (437) (Kitab al-Wakalah - Book of Agency)

...remains. Similarly, if one personally collects the dirhams and finds them to be of low quality (ziyuf), the ruling remains the same; this is recorded in 'Bahr al-Raiq'. If there are two creditors and one of them appoints a stranger as an agent (wakil) to collect his share, and the agent collects it, the appointment is valid. If the collection is destroyed while in the agent's possession, it is considered the principal's (muwakil) loss. However, if it is not destroyed but remains with the agent, the partner has the right to share in it, just as if the partner had collected it himself. If it is destroyed, the loss falls specifically on the share of the appointing partner; this is in 'Al-Muhit'. If someone is appointed as an agent to collect a debt and a right regarding the debtor's type of debt becomes obligatory upon the agent, it shall be exchanged; as stated in 'Al-Khulasah'. A person appointed an agent to collect his debt and to imprison the debtors, selecting someone capable of litigation and acting as a defendant. The agent imprisoned a debtor on behalf of the principal, then released him and took a personal guarantor (kafil) for him. Subsequently, the agent died. If the owner of the wealth now wishes to seize the guarantor, he has the right to request the Qadi (judge) to order the guarantor to produce the person for whom he stood guarantee (makful anhu); this is in Fatawa Qazi Khan. A person owes another a thousand dirhams. The creditor told the debtor to give them to a certain person, but later told him not to give them to that person. The debtor claimed he had already given them and the specified person confirmed this; this is valid and the debtor is absolved of the debt; this is in 'Al-Muhit'. A person owes another some dirhams. The creditor told the debtor to collect the Zakat of his wealth from the debt owed by a certain person. He collected dinars instead of dirhams; this is not valid. However, if the creditor said, "I have gifted (hibah) to you the wealth that a certain person owes me, so collect it from him," and he collected dinars instead of dirhams, it is valid; as stated in Fatawa Qazi Khan.

Section (Fasl):

A person is owed a debt by another. He sent a messenger (ailchi) to the debtor saying, "Send whatever debt you owe me." If the debtor sent it through the messenger, it is considered the creditor's property; this is in Fatawa Qazi Khan. If the debtor was told, "Send the debt money through a certain person, or my son, or your son, or my slave, or your slave," and he did so but the money was lost, it is considered the debtor's (matloob) loss because that person was the debtor's messenger, and the creditor's instruction to 'send it through so-and-so' does not

make that person an agent. However, if the creditor said, "Give it to my son or your son or my slave or your slave so that he may deliver it to me," then that person is an agent (wakil), and if it is lost, the loss falls on the seeker (talib/creditor); this is in 'Al-Zakhirah'. A person owes another a hundred dirhams. The creditor sent a man to collect the hundred dirhams. The debtor weighed out two hundred dirhams in a single transaction, and the messenger took possession of them and they were lost. The debt remains as it was on the debtor, and the messenger is not liable for anything. However, if the debtor gave one hundred dirhams separately and the messenger mixed the two, the messenger becomes liable (zamin) for those hundred dirhams and the debtor is absolved of the hundred dirhams; this is written in 'Al-Muhit'. If it was said, "Give whatever debt I am owed to a certain person's messenger," and the debtor claimed he gave it and the messenger confirmed receiving it but it was lost, while the principal denied both the giving and the receiving, the debtor shall be absolved; this is in 'Al-Zakhirah'. If a messenger was sent to someone to borrow money and the messenger claimed he collected the loan but it was lost in his possession, his word shall be accepted and he shall not be liable (dhaman). The liability shall fall on the one who sent for the loan (mustaqraz); this is in 'Tatarkhaniyah'. If a messenger was sent to a cloth merchant (bazzaz) with instructions to 'send such and such cloth for this price,' and the merchant sent it through his own messenger or someone else and it was lost in transit, and the demand...

बाकी है, इसी प्रकार यदि किसी ने स्वयं दिरहम वसूल कर लिए और उन्हें कम गुणवत्ता (ज़यूफ़) वाला पाया, तो भी यही हुक्म है; यह 'बहर अल-रैक' में लिखा है। यदि दो लेनदार हों और उनमें से एक ने किसी अजनबी को अपना हिस्सा वसूल करने के लिए प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त किया और उसने वह वसूल कर लिया, तो यह सही है। यदि वह प्रतिनिधि के पास रहते हुए नष्ट हो जाए, तो वह मुवक्किल (प्रतिनिधि नियुक्त करने वाले) का नुकसान माना जाएगा। लेकिन यदि वह नष्ट न हो बल्कि उसके पास मौजूद हो, तो दूसरे साथी लेनदार को भी उसमें हिस्सा लेने का अधिकार है, जैसा कि तब होता है जब एक साथी स्वयं वसूली करता है। और यदि वह नष्ट हो गया, तो विशेष रूप से उसी का हिस्सा नष्ट हुआ माना जाएगा; यह 'मुहीत' में है। यदि किसी व्यक्ति से ऋण वसूल करने के लिए प्रतिनिधि बनाया गया और प्रतिनिधि पर ऋणदाता का ऋण की वस्तु के प्रकार से कुछ अधिकार अनिवार्य हुआ, तो उसे बदला जाएगा; ऐसा 'अल-खुलासा' में कहा गया है। एक व्यक्ति ने दूसरे को अपना ऋण वसूल करने और ऋणदाताओं को जेल भेजने के लिए ऐसा प्रतिनिधि नियुक्त किया जो मुक़दमा लड़ सके और प्रतिवादी (मुद-आ-अलैह) बन सके। उस प्रतिनिधि ने मुवक्किल की ओर से एक कर्जदार को जेल भिजवाया, फिर उसे रिहा कर दिया और उसकी ज़मानत ले ली। फिर प्रतिनिधि की मृत्यु हो गई। यदि अब धन का स्वामी उस ज़मानतदार (कफ़ील) को पकड़ना चाहता है, तो उसे यह अधिकार है कि वह काज़ी (न्यायाधीश) से निवेदन करे कि वह ज़मानतदार को आदेश दे कि वह उस व्यक्ति को उपस्थित करे जिसकी ज़मानत ली गई थी (मकफ़ूल अन्हु); यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। एक व्यक्ति का दूसरे पर एक हजार दिरहम का कर्ज है। ऋणदाता ने कर्जदार से कहा कि यह धन अमुक व्यक्ति को दे दो, फिर बाद में कहा कि अमुक व्यक्ति को मत देना। कर्जदार ने कहा कि मैंने उसे दे दिया है और उस अमुक व्यक्ति ने भी इसकी पुष्टि कर दी, तो यह वैध है और कर्जदार ऋणमुक्त हो गया; यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति का दूसरे पर कुछ दिरहम ऋण है। उसने ऋणदाता से कहा कि अमुक व्यक्ति पर जो मेरा ऋण है, उसमें से मेरे माल की ज़कात वसूल कर लो। उसने दिरहम के स्थान पर दीनार वसूल किए, तो यह वैध नहीं है। लेकिन यदि ऋणदाता ने कहा कि मैंने तुम्हें वह धन जो अमुक पर मेरा कर्ज है, उपहार (हिबा) में दिया, अब तुम उससे वसूल कर लो, और उसने दिरहम के स्थान पर दीनार वसूल किए, तो यह वैध है; ऐसा फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है।

अध्याय (फस्ल):

एक व्यक्ति का दूसरे पर ऋण है। उसने कर्जदार के पास एक संदेशवाहक (एलची) भेजा कि मेरा जो कुछ ऋण तुम पर है, वह भेज दो। यदि उसने संदेशवाहक के हाथों धन भेज दिया, तो वह ऋणदाता का माल माना जाएगा; यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है। यदि कर्जदार से कहा गया कि ऋण का धन अमुक व्यक्ति के हाथ, या मेरे पुत्र, या अपने पुत्र, या मेरे दास या अपने दास के हाथ भेज दो और उसने वैसा ही किया और वह धन नष्ट हो गया, तो वह ऋणदाता (मतलूब) का नुकसान है क्योंकि वह व्यक्ति ऋणदाता का ही संदेशवाहक था और ऋणदाता का यह कहना कि 'अमुक के हाथ भेज दो' उसे वकील नहीं बनाता। लेकिन यदि उसने कहा कि 'मेरे बेटे या अपने बेटे या मेरे दास या अपने दास को दे दो ताकि वह मुझे पहुँचा दे', तो यह प्रतिनिधि (वकील) है, और यदि धन नष्ट हुआ तो माँग करने वाले (तालिब) का नुकसान गया; यह 'ज़ख़ीरा' में है। एक व्यक्ति का दूसरे पर सौ दिरहम का कर्ज है। उसने एक व्यक्ति को सौ दिरहम वसूल करने भेजा। कर्जदार ने उसे एक ही सौदे में दो सौ दिरहम तौल दिए और संदेशवाहक ने उन पर कब्ज़ा कर लिया और वे नष्ट हो गए। तो कर्जदार पर कर्ज वैसा ही रहेगा और संदेशवाहक पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा। लेकिन यदि उसने सौ दिरहम अलग दिए और संदेशवाहक ने दोनों को मिला दिया, तो वह उन सौ दिरहम का ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा और कर्जदार सौ दिरहम से मुक्त हो जाएगा; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि कहा गया कि मेरा जो कर्ज तुम पर है वह अमुक व्यक्ति के संदेशवाहक को दे देना। फिर कर्जदार ने कहा कि मैंने उसे दे दिया और संदेशवाहक ने भी पुष्टि की कि मुझे मिल गया था लेकिन नष्ट हो गया, और मुवक्किल ने देने और पाने दोनों की बात को झुठला दिया, तो कर्जदार ऋणमुक्त माना जाएगा; यह 'ज़ख़ीरा' में है। यदि किसी के पास ऋण लेने के लिए संदेशवाहक भेजा गया और उसने कहा कि मैंने ऋण प्राप्त किया था लेकिन मेरे पास नष्ट हो गया, तो उसकी बात स्वीकार की जाएगी और उस पर कोई हर्जाना (ज़मान) नहीं होगा, बल्कि हर्जाना भेजने वाले कर्ज लेने वाले (मुस्तक़रज़) पर होगा; यह 'ततारख़ानिया' में है। यदि किसी कपड़ा व्यापारी (बज़्ज़ाज़) के पास संदेशवाहक भेजा गया कि अमुक कपड़ा इस कीमत पर भेज दो, और व्यापारी ने उसे अपने संदेशवाहक या किसी और के माध्यम से भेजा और रास्ते में वह नष्ट हो गया, और माँग...

باقی ہے اسی طرح اگر خود درہم وصول کر لئے اور ان کو زبوف پایا تو بھی یہی حکم ہے یہ بحرالرائق میں لکھا ہے۔ دو قرض خواہ ہوں میں سے ایک نے اگر کسی اجنبی کو وکیل کیا کہ میرا حصہ وصول کر لے اور اس نے وصول کیا تو صحیح ہے یہاں تک کہ اس کے پاس تلف ہوا تو موکل کا مال گیا لیکن اگر تلف نہ ہو بلکہ اس کے پاس موجود ہو تو شریک کو اس میں شرکت کا اختیار ہے جیسا کہ اگر شریک نے خود وصول کیا ہو تو دوسرے کو شرکت کا اختیار ہوتا ہے اور اگر تلف ہوا تو خاصۃً اسی کا حصہ جاتا ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر کسی شخص سے قرض وصول کرنے کا وکیل کیا ہوا اور وکیل پر قرض دار کا جنس قرض سے کچھ حق واجب ہوا تو بدلا جائے گا کذا فی الخلاصہ۔ ایک شخص نے دوسرے کو اپنا قرض وصول کرنے اور قرض داروں کو قید کرانے کے واسطے ایسا وکیل کیا جو خصومت کرنے والا اور مدعا علیہ ہو سکے پس وکیل نے کسی قرض دار کو موکل کے واسطے قید کرایا پھر اس کو قید سے رہا کر کے اس کی ذات کے واسطے کفیل لے لیا پھر وکیل مر گیا پھر صاحبِ مال نے کفیل کو گرفتار کرنا چاہا تو اس کو اختیار ہے کہ قاضی سے درخواست کرے کہ کفیل کو حکم دے کہ مکفول عنہ کو حاضر کرے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ ایک شخص کے دوسرے پر ہزار درہم قرض ہیں پھر قرض خواہ نے قرض دار سے کہا کہ ان کو فلاں شخص کو دے دے پھر اس سے کہا کہ فلاں فلاں شخص کو نہ دینا اور قرض دار نے کہا کہ میں نے اسے دے دیئے اور فلاں شخص نے اس کی تصدیق کی تو یہ جائز ہے اور قرض دار بری ہو گیا یہ محیط میں ہے ایک شخص کے دوسرے پر کچھ درہم قرض ہیں اس نے دوسرے سے کہا کہ میرے مال کی زکوٰۃ اس مال سے جو میرا فلاں شخص پر قرض ہے وصول کر لے اس نے بجائے درہموں کے دینار وصول کئے تو جائز نہیں ہے اور اگر قرض

خواہ نے کہا کہ میں نے تجھ کو وہ مال جو میرا فلاں شخص پر قرض ہے ہبہ کیا تو اس سے وصول کر لے اس نے بجائے درہم کے دینار وصول کئے تو جائز ہے کذا فی فتاویٰ قاضی خان۔

فصل:

ایک شخص کا دوسرے پر قرض آتا ہے اس نے قرضدار کے پاس ایک ایلچی بھیجا کہ میرا جو کچھ قرض تجھ پر ہے وہ بھیج دے پس اگر اس نے ایلچی کے ہاتھ بھیج دیا تو وہ قرض خواہ کا مال ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے قرض دار سے کہا کہ مال قرض فلاں شخص کے ہاتھ یا میرے بیٹے یا اپنے بیٹے یا میرے غلام یا اپنے غلام کے ہاتھ بھیج دے اور اس نے ایسا ہی کیا اور وہ ضائع ہوا تو مطلوب کا مال گیا کیونکہ یہ شخص مطلوب کا ایلچی تھا اور قرض خواہ کا یہ کہنا کہ فلاں کے ہاتھ بھیج دے تو وکیل نہیں ہے اور اگر یوں کہا کہ میرے بیٹے یا اپنے بیٹے یا میرے غلام یا اپنے غلام کو دے دے کہ وہ مجھے پہنچا دے گا تو یہ تو وکیل ہے اور اگر ضائع ہوا تو طالب کا مال گیا یہ ذخیرہ میں ہے ایک شخص کے دوسرے پر سو درہم قرض ہیں پس اس کے پاس ایک آدمی سو درہم وصول کرنے کے واسطے بھیجا اور مطلوب نے اس کو ایک ہی صفقہ میں دو سو درہم تول دیئے اور ایلچی نے ان پر قبضہ کر لیا اور وہ ضائع ہو گئے تو قرض دار پر مال جیسا تھا ویسا ہی باقی ہے اور ایلچی پر کچھ واجب نہ ہوگا اور اگر ایلچی کو ایک سو درہم علیحدہ اور دیئے اور اس نے دونوں کو ملا دیا تو وہ ایک سو درہم کا ضامن ہوگا اور مطلوب ایک سو درہم سے بری ہو گیا یہ محیط میں لکھا ہے اگر یہ کہا کہ جو کچھ میرا تجھ پر قرض ہے وہ فلاں شخص کے ایلچی کو دے دینا پھر قرض دار نے کہا کہ میں نے اس کو دے دیا اور ایلچی نے تصدیق کی کہ میں نے وصول پایا تھا مگر وہ ضائع ہو گیا اور موکل نے دینے اور پانے دونوں کی تکذیب کی تو قرض دار بری ہو جائے گا یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر ایک شخص کے پاس قرض لینے کے لئے ایلچی بھیجا اس نے کہا کہ میں نے قرض وصول کیا تھا مگر میرے پاس تلف ہو گیا تو

اس کی تصدیق کی جائے گی اور اس پر ضمان نہ ہوگی اور ضمان بھیجنے والے مستقرض پر ہوگی یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر کسی بزاز کے پاس ایک ایلچی بھیجا کہ فلاں فلاں کپڑا اس دام کا بھیج دے پس بزاز نے اپنے ایلچی یا دوسرے کے پاس بھیجا اور راہ میں تلف ہوا اور طلب

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 438 | Book of Agency (Kitab al-Wikalat)

...did not reach the intended recipient and all parties confirmed and admitted this, there is no liability (daman) upon the messenger. If the cloth-merchant (bazzaz) sent it through the sender's messenger, the sender shall be liable. If the messenger belongs to the cloth-merchant, once the cloth reaches the sender, the sender becomes liable. If a person sends a letter via a messenger to someone asking them to send a certain cloth at a specific price, and that person complies and sends it back with the messenger who brought the letter, the sender of the letter will not be liable until the cloth reaches him, because that person was merely a messenger for the letter. The same rule applies to debt and the collection of debt. If someone says to another, "Your messenger came to me and informed me that you asked for a certain cloth at such price to be sent to you, and I sent it," and then the first person denies the cloth reached him while the messenger claims he delivered it, Sheikh Abu Bakr Muhammad bin al-Fadl stated: If the sender admits the messenger received the cloth but denies it reached him personally, he shall be liable for the price of the cloth. If he denies that the messenger ever received it, then his word shall be taken and there is no liability upon him. If a person comes to another as a messenger from a third party asking for five hundred dirhams, and the second person says, "I will not give it to you until I meet the sender and he tells me himself," and later the messenger claims, "I met him and he ordered me to give it," but the person still refuses or claims that the sender later forbade him from giving it, he has the right to do so. However, if this wealth is a debt owed by him, his refusal shall not be credited, as mentioned in Fatawa Qazi Khan.

Section (Fasl): If a person appoints an agent (wakil) to pay off his debt, it is permissible, and the agent may recover from the principal (muwakkil) whatever amount he paid. If someone asks another to feed the needy as expiation (kaffarah) for an oath or to pay his zakat, the agent cannot recover that amount from him unless the principal had stipulated, "I am a guarantor on this condition," in which case he can recover it, as stated in Al-Hadi. If someone asks another to give a thousand dirhams to a certain person so that his debt is paid, or simply says, "Pay a thousand dirhams to so-and-so," without saying "on my behalf" or "on the condition that I am a guarantor" or "on the condition that those dirhams shall be a debt upon me," and the agent pays it according to the order: if the agent is a partner or a close business associate (khalit) of the principal, then by consensus (ijma), he can recover it from him. A 'khalit' is defined as someone with whom one has regular business

dealings in the market and they entrust goods to each other. When the other's messenger arrives, he conducts sales or gives loans through him. The same rule applies if the agent is among those whose family is integrated with the principal's family, or if the agent is appointed to provide maintenance (nafaqah) to the principal's family; in these cases, he can recover the amount by consensus even if he did not explicitly stipulate being a guarantor, as social custom (urf) is considered here. If none of these conditions are met, then according to Imam Azam and Imam Muhammad (may Allah have mercy on them), he cannot recover it, as written in Al-Zakheerah. If he says to another, "Give a thousand dirhams in cash to so-and-so on my behalf," or "pay it," or "give it," or "grant it," and used the phrase "on my behalf" or even if he didn't, but mentioned that the thousand dirhams are owed by him to that person, and the agent complies, then the agent has the right to recover it from the principal even if a condition for recovery or guarantee was not made. If he tells another, "Pay zakat on my wealth on my behalf," or "feed ten poor people on my behalf," or "give ten dirhams as charity (sadqah) on my behalf," or "gift ten dirhams to so-and-so on my behalf," and he does so, he cannot recover it from him without an explicit condition of guarantee; this is in Al-Muheet. If he says, "Pay this debt of Zaid on my behalf," then whomever he pays it to, it is permissible, as in Al-Hawi.

...करने वाले तक नहीं पहुँचा और इस बात की सबने आपस में तस्दीक़ की और इक़रार किया, तो एलची (दूत) पर कोई ज़मानत (देयता) नहीं है। और अगर बज़ाज़ (कपड़ा व्यापारी) ने भेजने वाले के एलची के हाथ भेजा, तो भेजने वाले पर ज़मानत लाज़िम होगी। और अगर वह बज़ाज़ का एलची है, तो जब भेजने वाले के पास कपड़ा पहुँच गया, तो भेजने वाला ज़ामिन (ज़िम्मेदार) होगा। और अगर किसी शख़्स ने एक एलची के हाथ किसी शख़्स को ख़त भेजा कि मेरे पास फ़लाँ कपड़ा फ़लाँ दामों का भेज दे, उसने ऐसा ही किया और जिस शख़्स ने ख़त लाया था उसके हाथ रवाना किया, तो जब तक ख़त भेजने वाले के पास न पहुँचेगा वह ज़ामिन न होगा, क्योंकि वह शख़्स केवल ख़त पहुँचाने का एलची था। और यही हुक्म क़र्ज़ और क़र्ज़ वसूल पाने का है। एक शख़्स ने दूसरे से कहा कि तेरा एलची मेरे पास आया और पैग़ाम पहुँचाया कि तूने कहला भेजा है कि फ़लाँ कपड़ा इतनी क़ीमत का मेरे पास भेज दे, मैंने भेज दिया, फिर उसने कपड़ा अपने पास पहुँचने से इनकार किया और एलची ने कहा कि मैंने पहुँचा दिया है, तो शेख़ अबू बक्र मुहम्मद बिन अल-फ़ज़्ल ने फ़रमाया कि अगर भेजने वाले ने इक़रार किया कि एलची ने कपड़ा वसूल किया और अपने पास पहुँचने से इनकार किया, तो वह कपड़े की क़ीमत का ज़ामिन होगा। और अगर एलची के वसूल करने से इनकार किया, तो बात उसी की मानी जाएगी और उस पर ज़मानत नहीं है। एक शख़्स दूसरे की तरफ़ से एक शख़्स के पास एलची बनकर इस वास्ते आया कि मुझे पाँच सौ दरहम दे दे, उसने कहा कि जब तक मेरी और भेजने वाले की मुलाक़ात न होगी और वह खुद मुझसे नहीं कहेगा, मैं तुझे नहीं दूँगा। फिर एलची ने कहा कि मैं उससे मिला था, उसने मुझे देने का हुक्म दिया है, फिर देने से इनकार किया या कहा कि इसके बाद उसने मुझे तुझे देने से मना कर दिया है, तो उसे इस बात का अख़्तियार है। लेकिन अगर यह माल उस पर क़र्ज़ हो, तो मना करने के मामले में उसकी तस्दीक़ नहीं की जाएगी, जैसा कि फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

फ़स्ल (अध्याय): अगर किसी शख़्स को अपना क़र्ज़ा अदा करने के लिए वकील (प्रतिनिधि) बनाया, तो यह जायज़ है और वकील ने जितना अदा किया वह मुवक्किल (प्रतिनिधि नियुक्त करने वाले) से ले लेगा। और अगर किसी से कहा कि मेरी क़सम के कफ़्फ़ारे (प्रायश्चित) में ज़रूरतमंद को खाना खिला दे या मेरी ज़कात अदा कर दे, तो वह उससे वापस नहीं ले सकता, सिवाय उस सूरत के जब मुवक्किल ने यह कह दिया हो कि इस शर्त पर मैं ज़ामिन हूँ तो वह ले सकता है, जैसा कि 'अल-हादी' में है। अगर किसी से कहा कि फ़लाँ शख़्स को हज़ार दरहम दे दे ताकि उसका क़र्ज़ अदा हो जाए या

केवल यही कहा कि फ़लाँ शख़्स को हज़ार दरहम अदा कर दे और यह नहीं कहा कि 'मेरी तरफ़ से' या 'इस शर्त पर कि मैं ज़ामिन हूँ' या 'इस शर्त पर कि वे दरहम तेरे मुझ पर (ऋण) होंगे', फिर वकील ने हुक्म के मुताबिक़ उसे दे दिए, तो अगर वकील उस मुवक्किल का साझीदार (पार्टनर) या 'खलीत' (नज़दीकी कारोबारी साथी) हो, तो सर्वसम्मति (इज्मा) से वह उससे ले सकता है। 'खलीत' उसे कहते हैं कि बाज़ार के लेन-देन में दोनों का कारोबार साथ हो और वे एक-दूसरे के पास सामान रखते हों। जब दूसरे का एलची आए, तो वह उसे बेचे या क़र्ज़ दे। और यही हुक्म है अगर वकील उन लोगों में से हो कि उसका परिवार मुवक्किल के परिवार में शामिल हो, या वकील मुवक्किल के परिवार के भरण-पोषण (नफ़क़ा) के लिए नियुक्त हो। इन स्थितियों में सर्वसम्मति से वह वापस ले सकता है, चाहे उसने ज़ामिन होने की शर्त बयान न की हो, क्योंकि इसमें लोक-प्रचलन (उर्फ़) मान्य है। और अगर इन स्थितियों में से कोई भी न पाई जाए, तो इमाम-ए-आज़म और इमाम मुहम्मद (रह.) के नज़दीक वह वापस नहीं ले सकता, यह 'ज़ख़ीरा' में लिखा है। अगर दूसरे से कहा कि फ़लाँ शख़्स को मेरी तरफ़ से हज़ार दरहम नक़द दे दे या अदा कर दे या दे दे या अता कर दे और 'मेरी तरफ़ से' का शब्द इस्तेमाल किया या न किया, लेकिन यह कहा कि वह हज़ार दरहम जो उसके मुझ पर वाजिब हैं, और वकील ने वैसा ही किया, तो वकील को मुवक्किल से वापस लेने का अधिकार है, भले ही वापसी या ज़मानत की शर्त न की गई हो। अगर दूसरे से कहा कि मेरी तरफ़ से मेरे माल की ज़कात दे दे या मेरी तरफ़ से दस ग़रीबों को खाना खिला दे या मेरी तरफ़ से दस दरहम सदक़ा (दान) कर दे या मेरी तरफ़ से फ़लाँ शख़्स को दस दरहम हेबा (उपहार) कर दे, और उसने वैसा ही किया, तो बिना शर्त और ज़मानत के वह उससे वापस नहीं ले सकता, यह 'मुहीत' में है। अगर कहा कि मेरी तरफ़ से यह दरहम ज़ैद का क़र्ज़ अदा कर दे, तो जिसे अदा करेगा वह जायज़ है, यह 'हावी' में है।

کرنے والے تک نہ پہنچا اور اس امر کی سب نے باہم تصدیق کی اور اقرار کیا تو ایلچی پر کچھ ضمان نہیں ہے اور اگر بزاز نے بھیجنے والے کے ایلچی کے ہاتھ بھیجا تو بھیجنے والے پر ضمان لازم ہوگی اور اگر بزاز کا ایلچی ہے تو جب بھیجنے والے کے پاس کپڑا پہنچ گیا تو بھیجنے والا ضامن ہو گا اور اگر کسی شخص نے ایک ایلچی کے ہاتھ کسی شخص کو خط بھیجا کہ میرے پاس فلاں کپڑا فلاں داموں کا بھیج دے اس نے ایسا ہی کیا اور جو شخص خط لایا تھا اس کے ہاتھ روانہ کیا تو جب تک خط بھیجنے والے کے پاس نہ پہنچے گا وہ ضامن نہ ہو گا کیونکہ وہ شخص فقط خط پہنچانے کا ایلچی تھا اور یہی حکم قرض اور قرض وصول پانے کا ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ تیرا ایلچی میرے پاس آیا اور پیغام پہنچایا کہ تو نے کہلا بھیجا ہے کہ فلاں کپڑا اس قدر داموں کا میرے پاس بھیج دے میں نے بھیج دیا پس اس نے کپڑا اپنے پاس پہنچنے سے انکار کیا اور ایلچی نے کہا کہ میں نے پہنچا دیا ہے تو شیخ ابوبکر محمد بن الفضل نے فرمایا کہ اگر بھیجنے والے نے اقرار کیا کہ ایلچی نے کپڑا وصول کیا اور اپنے پاس پہنچنے سے انکار کیا تو کپڑے کی قیمت کا ضامن ہو گا اور اگر ایلچی کے وصول کرنے سے انکار کیا تو قول اسی کا لیا جائے گا اور اس پر ضمان نہیں ہے ایک شخص دوسرے کی طرف سے ایک شخص کے پاس ایلچی بن کر اس واسطے آیا کہ مجھے پانچ سو درہم دے دے اس نے کہا کہ جب تک مجھ سے اور بھیجنے والے سے ملاقات نہ ہو گی اور وہ خود مجھ سے نہ کہے گا میں تجھے نہ دوں گا پھر ایلچی سے کہا کہ میں اس سے ملا تھا اس نے مجھے دینے کا حکم کیا ہے پھر دینے سے انکار کیا یا کہا کہ اس کے بعد اس نے مجھے تجھ کو دینے سے منع کر دیا ہے تو اس کو اس

امر کا اختیار ہے لیکن اگر یہ مال اس پر قرض ہو تو منع کر دینے کے باب میں اس کی تصدیق نہ کی جائے گی کذافی فتاویٰ قاضی خان۔

فصل: اگر کسی شخص کو اپنا قرضہ ادا کرنے کے واسطے وکیل کیا تو جائز ہے اور وکیل نے جس قدر ادا کیا وہ موکل سے لے لے گا اور اگر کسی سے کہا کہ میری قسم کے کفارہ میں محتاج کھلائے یا میری زکوٰۃ ادا کر دے تو اس سے واپس نہیں لے سکتا ہے مگر در صورتیکہ موکل نے یہ کہہ دیا ہو کہ اس شرط پر میں ضامن ہوں تو لے سکتا ہے کذافی الحادی۔ اگر کسی سے کہا کہ فلاں شخص کو ہزار درہم دے دے تا کہ اس کا قرض ادا ہو یا صرف یہی کہا کہ فلاں شخص کو ہزار درہم ادا کر دے اور یہ نہ کہا کہ میری طرف سے یا اس شرط پر کہ میں ضامن ہوں یا اس شرط پر کہ وہ درہم تیرے مجھ پر ہوں گے پس وکیل نے موافق حکم کے اس کو دے دیئے پس اگر وکیل اس موکل کا شریک یا خلیط ہو تو بالاجماع اس سے لے سکتا ہے اور خلیط اس کو کہتے ہیں کہ بازار کے معاملات میں دونوں میں لین دین جاری ہو اور ایک دوسرے کے پاس رکھ دیتا ہو جب دوسرے کا ایلچی آئے تو اس کے ہاتھ بیع کرے یا قرض دے اور یہی حکم ہے اگر وکیل ان لوگوں میں سے ہو کہ اس کی عیال میں موکل کے عیال ہیں یا وکیل موکل کے عیال کو نفقہ دینے کے واسطے مقرر ہو پس ان صورتوں میں بالاجماع واپس لے سکتا ہے اگر چہ اس نے ضامن ہونے کی شرط نہ بیان کی کیونکہ اس میں عرف معتبر ہے اور اگر ان صورتوں میں سے کوئی صورت نہ پائی جائے تو امام اعظم و امام محمدؒ کے نزدیک واپس نہیں لے سکتا ہے یہ ذخیرہ میں لکھا ہے اگر دوسرے سے کہا کہ فلاں شخص کو میری طرف سے ہزار درہم نقد دے دے یا ادا کر دے یا دے دے یا عطا کر دے اور میری طرف یہ لفظ ذکر کیا یا نہ کہا لیکن یوں کہا کہ وہ ہزار درہم جو اس کے مجھ پر آتے ہیں اور وکیل نے ایسا ہی کیا تو وکیل کو موکل سے واپس لینے کا اختیار ہے اگرچہ واپس لینا یا ضمان کی شرط نہیں کی تھی اگر دوسرے سے کہا کہ میری طرف سے میرے

مال کی زکوٰۃ دے دے یا میری طرف سے دس مسکین کھلا دے یا میری طرف سے دس درہم صدقہ کر دے یا میری طرف سے فلاں شخص کو دس درہم ہبہ کر دے اس نے ایسا ہی کیا تو دونوں شرط وضمان کے اس سے واپس نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں ہے اگر کہا کہ میری طرف سے یہ درہم زید کو قرضہ ادا کر دے تو جس کو ادا کر دے گا جائز ہے یہ حاوی میں ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (5) [249] Kitab al-Wakala (The Book of Agency)

The Imams have stated that if someone appoints an agent (wakil) to pay off their debt, and the agent then reports that they have paid it, and the principal (muwakkil) confirms this. Later, when the agent demands reimbursement for what they paid, the principal says, "I fear that the creditor will come, deny that my agent paid, and collect from me again," then this statement of the principal shall be disregarded. It will be ordered that the agent's right be paid to them. If subsequently the creditor comes and collects the debt from the principal, the principal shall recover from the agent whatever amount was paid in excess, even though they had previously confirmed the payment. This is written in *Bahr al-Ra'iq*.

If the principal denies that the agent paid, and then the agent produces witnesses to the payment so as to recover the money from the principal, while the creditor is absent, their testimony will be accepted. Even if the creditor appears and denies receiving payment, it will be disregarded. This is in *Al-Muhit*. And it is not permissible for an agent appointed to pay on behalf of the debtor to pay the money without witnesses and without getting a receipt; however, they are not liable (for damages) unless the principal had specifically told them not to pay without witnesses. If the agent paid without witnesses despite such instruction, they will be liable. If the agent says, "I had made people witnesses," but the claimant denies it and the agent has no witnesses, the agent will be absolved of liability provided they swear an oath to that effect. And if the principal had said not to pay in the absence of a certain person, and the agent paid in their absence, they will be liable; this is in *Al-Hawi*. If a debtor gives their property to someone so that they may pay off the debt, and tells them, "Give this property to such-and-such person for the debt they claim against me and take a receipt," and the person pays but does not take a receipt, they are not liable. But if the principal had said "Do not pay until you take a receipt" and they paid without taking a receipt, they will be liable. This is in *Al-Zakhira*. If a person is given a thousand dirhams to pay a debt to such-and-such person so that it is settled on the principal's behalf, and then the agent keeps those specific dirhams and pays with other dirhams instead, analogy (qiyas) suggests that the agent should return the dirhams they kept to the principal, and the payment made by the agent would be considered a personal favor to the principal (meaning the principal is not obligated to reimburse them). However, by way of juristic preference (istihsan), this is not the ruling. The reason for istihsan is that the principal's goal is to be free from debt, and

this goal is achieved in both ways, whether the agent pays with the specific thousand dirhams the principal gave or with an equivalent amount. This is in *Al-Mabsut*.

The following case is ambiguous even to most jurists (fuqaha), so how could it not be ambiguous to the common people? ☆

A person gave another person some dirhams to pay a debt to a certain individual on their behalf. Then, the creditor apostatized (became murtad) from Islam, and the agent paid them while they were an apostate, and the creditor died in that state. If the agent was aware of Islamic jurisprudence (fiqh) and knew that it is not permissible to pay such an apostate, then the agent is liable for the dirhams given to them. But if they were unaware of this, they are not liable, and their ignorance will be an excuse, because this matter is ambiguous to most jurists, so why wouldn't it be so for common people? This is in *Al-Waqi'at*. It is narrated from Imam Muhammad (RA) in *Nawadir Ibn Sama'ah* that a person ordered another to pay their debt. Then the principal paid the creditor themselves. After that, the agent paid. In this case, the agent can recover their money from the person they paid but cannot recover it from the principal. This is because once the principal paid themselves, the agent was dismissed, as paying personally dismisses the agent. And it is not a condition that the agent knows that the principal has paid. This issue is mentioned in *Wakala al-Asl*, where the knowledge of the agent is a condition. And if the agent produces witnesses to the fact that "I paid after being ordered and before the principal paid," then they have the choice to recover either from the principal or from the one who received the payment. This is in *Al-Muhit*. One who becomes an agent for the payment of a debt...

इमामों ने फ़रमाया है कि अगर किसी को अपना कर्ज़ अदा करने के लिए वकील नियुक्त किया गया, फिर वकील ने सूचित किया कि उसने कर्ज़ अदा कर दिया है और मुवक्किल (वह व्यक्ति जिसने वकील नियुक्त किया) ने इसकी पुष्टि कर दी। फिर जब वकील ने जो कुछ दिया था, उसकी मांग की, तो मुवक्किल ने कहा, "मुझे डर है कि लेनदार आकर मेरे वकील द्वारा भुगतान करने से इनकार कर देगा और मुझसे फिर से वसूल कर लेगा," तो मुवक्किल की इस बात पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। आदेश दिया जाएगा कि वह वकील का हक़ उसे अदा करे। फिर यदि लेनदार आकर मुवक्किल से कर्ज़ वसूल करता है, तो मुवक्किल वकील से उतनी राशि वापस ले लेगा जो उसने अतिरिक्त दी है, भले ही उसने पहले भुगतान की पुष्टि कर दी हो। यह 'बहरुल रैक' में लिखा है।

यदि मुवक्किल ने वकील द्वारा भुगतान किए जाने से इनकार कर दिया, फिर वकील ने गवाह पेश किए ताकि मुवक्किल से धन वसूल कर सके और लेनदार अनुपस्थित है, तो उसकी गवाही स्वीकार की जाएगी। यहाँ तक कि यदि लेनदार उपस्थित होकर भुगतान प्राप्त करने से इनकार कर दे, तो उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा। ऐसा 'मुहीत' में है। और यह जायज़ नहीं है कि कर्ज़दार की ओर से भुगतान करने के लिए नियुक्त वकील ने बिना गवाहों के भुगतान कर दिया और इसकी रसीद नहीं लिखवाई, तो वह ज़िम्मेदार नहीं होगा। लेकिन अगर मुवक्किल ने उससे कहा था कि गवाहों के बिना मत देना और उसने गवाहों के बिना दे दिया, तो वह ज़िम्मेदार होगा। यदि वकील ने कहा, "मैंने गवाह बना लिए थे," और लेनदार ने इनकार किया और वकील के पास गवाह नहीं हैं, तो वकील ज़िम्मेदारी से मुक्त होगा बशर्ते वह इस बात पर क़सम खाए। और अगर मुवक्किल ने कहा कि अमुक व्यक्ति की अनुपस्थिति में मत देना, और उसने उसकी अनुपस्थिति में दे दिया, तो वह ज़िम्मेदार होगा, यह 'हावी' में है। यदि कर्ज़दार ने अपना धन किसी व्यक्ति को दिया ताकि वह उसका कर्ज़ अदा कर दे और उससे कहा कि "यह धन अमुक व्यक्ति को उस कर्ज़ के भुगतान में दे दो जो वह मुझसे मांगता है और उसकी रसीद ले लो," और उसने धन दे दिया लेकिन रसीद नहीं ली, तो वह ज़िम्मेदार नहीं है। लेकिन अगर उसने कहा था कि "जब तक रसीद न मिले तब तक मत देना" और उसने बिना रसीद लिए दे दिया, तो वह ज़िम्मेदार होगा। यह 'ज़खीरा' में है। यदि किसी व्यक्ति को एक हज़ार दिरहम दिए गए कि "इसे मेरे कर्ज़ के भुगतान के लिए अमुक व्यक्ति को दे दो ताकि मेरी ओर से भुगतान हो जाए," फिर वकील ने उन्हें अपने पास रख लिया और उनके बजाय दूसरे दिरहम दे दिए, तो कयास (तर्क) यह चाहता है कि जो दिरहम उसने रखे हैं, वे मुवक्किल को वापस करे और कर्ज़ अदा करने में

वकील ने मुवक्किल पर अपनी तरफ से एहसान किया है, यानी मुवक्किल पर वाजिब नहीं है कि उसे दे दे। लेकिन इस्तेहसानन (न्यायोचित आधार पर) यह आदेश नहीं है। इस्तेहसान का कारण यह है कि मुवक्किल का उद्देश्य ख़ुद को कर्ज़ से मुक्त करना है और यह उद्देश्य दोनों तरह से प्राप्त होता है, चाहे वकील वही हज़ार दिरहम अदा करे जो मुवक्किल ने दिए हैं या उनके समान दूसरे दिरहम। यह 'मबसूत' में है।

निम्नलिखित स्थिति तो अधिकांश फ़कीहों (कानूनविदों) के लिए संदेहास्पद है, तो आम लोगों के लिए संदेहास्पद क्यों नहीं होगी? ☆

एक व्यक्ति ने दूसरे को कुछ दिरहम दिए कि "मेरी ओर से अमुक व्यक्ति का कर्ज़ अदा करो।" फिर लेनदार इस्लाम से विमुख (मुरतद) हो गया और वकील ने उसके मुरतद होने की स्थिति में भुगतान कर दिया और लेनदार इसी स्थिति में मर गया। यदि वकील को न्यायशास्त्र (फ़िक्ह) का ज्ञान था कि इस मुरतद को भुगतान करना जायज़ नहीं है, तो जितनी राशि वकील को दी गई थी, वह उसका ज़िम्मेदार है। और यदि उसे यह बात ज्ञात नहीं थी, तो वह ज़िम्मेदार नहीं है और उसकी अज्ञानता ही बहाना होगी क्योंकि यह बात अधिकांश फ़कीहों के लिए संदेहास्पद है, तो आम लोगों के लिए क्यों नहीं होगी। यह 'वाकिआत' में है। नवादिर इब्न समाअह में इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत है कि एक व्यक्ति ने दूसरे को अपना कर्ज़ अदा करने का आदेश दिया। फिर मुवक्किल ने ख़ुद ही लेनदार को भुगतान कर दिया। इसके बाद वकील ने भुगतान किया, तो वकील अपना धन उससे ले सकता है जिसे उसने दिया है, मुवक्किल से नहीं ले सकता। क्योंकि जब मुवक्किल ने ख़ुद भुगतान किया, तो वकील बर्खास्त हो गया, क्योंकि ख़ुद भुगतान करना वकील को बर्खास्त कर देता है। और यह शर्त नहीं है कि वकील को पता हो कि मुवक्किल ने भुगतान कर दिया है। और यह मसला 'वकालत-ए-अस्ल' में वर्णित है, जिसमें वकील का जानना शर्त है। और यदि वकील ने इस बात के गवाह पेश किए कि "मैंने आदेश मिलने के बाद और मुवक्किल के भुगतान करने से पहले भुगतान किया है," तो उसे अधिकार है चाहे वह मुवक्किल से वापस ले या उस व्यक्ति से जिसने प्राप्त किया है। यह 'मुहीत' में है। जो व्यक्ति कर्ज़ अदायगी के लिए वकील बना...

ہے ائمہ نے فرمایا کہ اگر کسی کو اپنے قرض ادا کر دینے کے واسطے وکیل کیا پھر وکیل نے ان کو بیان کیا کہ میں نے ادا کر دیا اور موکل نے اس کی تصدیق کی پھر جب وکیل نے جو کچھ دیا تھا اس کے لینے کا مطالبہ کیا تو موکل نے کہا کہ مجھے خوف ہے کہ قرض خواہ آئے اور میرے وکیل کے ادا کر دینے سے انکار کر کے دوبارہ مجھ سے وصول کر لے تو موکل کے اس کلام کی طرف التفات نہ کیا جائے گا اور حکم دیا جائے گا کہ وکیل کا حق اس کو ادا کرے پھر اگر قرض خواہ نے آ کر موکل سے قرض لیا تو موکل وکیل سے جس قدر زیادہ ہے واپس لے گا اگر چہ ادا کر دینے میں اس کی تصدیق کی ہے یہ بحر الرائق میں لکھا ہے۔

اگر موکل نے وکیل کے ادا کر دینے سے انکار کیا پھر وکیل نے ادا کر دینے کے گواہ سنائے تاکہ موکل سے مال وصول کر لے اور قرض خواہ غائب ہے تو اس کی گواہی مقبول ہو گی حتیٰ کہ اگر قرض خواہ نے حاضر ہو کر وصول پانے سے انکار کیا تو التفات نہ کیا جائے گا کذا فی المحیط اور یہ جائز نہیں ہے کہ ایک ہی شخص مطلوب کی طرف سے ادا کرنے کے وکیل نے بلا گواہوں کے مال ادا کر دیا اور یہ نہ لکھوائی تو اس پر ضمان نہیں ہے لیکن اگر موکل نے اس سے کہہ دیا تھا کہ بدون گواہوں کے نہ دینا پھر اس نے بدون گواہوں کے دے دیا تو ضامن ہوگا پس اگر وکیل نے کہا کہ میں نے گواہ کر لئے تھے اور طالب نے انکار کیا اور وکیل کے پاس گواہ نہیں ہیں تو وکیل ضمان سے بری ہوگا بشرطیکہ اس بات پر قسم کھائے اور اگر موکل نے کہا کہ بدون موجودگی فلاں شخص کے نہ دینا اس نے بدون اس کی موجودگی کے دے دیا تو ضامن ہوگا یہ حاوی میں ہے قرض دار نے اگر اپنا مال کسی شخص کو دیا تاکہ اس کا قرضہ ادا کر دے اور اس سے کہہ دیا کہ یہ مال فلاں شخص کو اس قرضہ کے ادا میں دے دے جو اس کا مجھ پر آتا ہے اور

تمسک لے لے اس نے دے کر تمسک نہ لیا تو ضامن نہیں ہے اور اگر یہ کہا تھا کہ جب تک تمسک نہ لے نہ دے اس نے بدون تمسک لینے کے دے دیا تو ضامن ہوگا یہ ذخیرہ میں ہے۔ اگر ایک شخص کو ہزار درہم دے دیئے کہ اس کو میرے قرض کے ادا کے واسطے فلاں شخص کے دے دے تاکہ میری طرف سے ادا ہو جائے پھر وکیل نے ان کو رکھ لیا اور ان کے سوا دوسرے درہم دے دیئے تو قیاس چاہتا ہے کہ جو درہم اس نے رکھ لئے ہیں موکل کو واپس کرے اور قرضہ ادا کرنے میں وکیل نے موکل پر اپنی طرف سے احسان کیا یعنی موکل پر واجب نہیں ہے کہ اس کو دے دے اور استحساناً یہ حکم نہیں ہے اور وجہ استحسان کی یہ ہے کہ موکل کا مقصود اپنی جان چھڑانا ہے اور یہ مقصود دونوں طرح سے حاصل ہوتا ہے خواہ وکیل وہی ہزار درہم جو موکل نے دیئے ہیں ادا کرے یا اس کے مثل ادا کرے یہ مبسوط میں ہے۔

درج ذیل صورت تو اکثر فقیہوں پر مشتبہ ہے تو عام لوگوں پر کیونکر مشتبہ نہ ہو گی ☆

ایک شخص نے دوسرے کو کچھ درہم اس واسطے دیئے کہ میری طرف سے فلاں شخص کا قرضہ ادا کرے پھر طالب اسلام سے مرتد ہو گیا اور وکیل نے اس کے مرتد ہونے کی حالت میں ادا کر دیا اور طالب اسی حالت میں مرا پس اگر وکیل کو فقہ سے خبر تھی کہ اس مرتد کو اس کا دینا جائز نہیں ہے تو جس قدر درہم وکیل کو دیئے گئے تھے وکیل اس کا ضامن ہے اور اگر یہ بات اس کو نہیں معلوم تھی تو ضامن نہیں ہے اور اس کا جہل ہی عذر ہو گا کیونکہ یہ بات اکثر فقیہوں پر مشتبہ ہے تو عام لوگوں پر کیونکر مشتبہ نہ ہوگی یہ واقعات میں ہے نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کو اپنے قرضے ادا کرنے کا حکم کیا پھر موکل نے خود ہی قرض خواہ کو ادا کر دیا پھر وکیل نے ادا کیا تو وکیل اپنے مال کو اس سے لے جس کو دیا ہے موکل سے نہیں لے سکتا ہے کیونکہ جب موکل نے خود ادا کیا تو وکیل معزول ہوا کیونکہ خود ادا کرنا وکیل کو معزول کرتا ہے اور وکیل کا عالم ہونا کہ موکل نے ادا کیا ہے شرط

نہیں ہے اور یہ مسئلہ وکالۃ الاصل میں مذکور ہے اس میں وکیل کا عالم شرط ہے اور اگر وکیل نے اس امر کے گواہ سنائے کہ میں نے حکم دینے کے بعد موکل کے ادا کرنے سے پہلے ادا کیا ہے تو اس کو اختیار ہے چاہے موکل سے واپس لے یا قابض سے یہ محیط میں ہے جو شخص ادائے قرض کے واسطے وکیل ہوا

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (440) Kitab al-Wakala (Book of Agency)

If he paid a debt of the same type he was commanded to pay but of superior quality, he may recover exactly what was commanded. If he paid with inferior quality, he may recover from the principal exactly what he paid, as stated in *al-Zakhira*. It is narrated from Imam Muhammad in *Nawadir Hisham* that if a person gave another a thousand dirhams and commanded him to pay them to his creditor, and the agent paid from his own funds instead, or sold a slave to him for that price, or the agent himself was owed a thousand dirhams and adjusted it against the debt, all of this is permissible. He will not be considered a volunteer (doing a gratuitous favor), meaning he is not expected to return the principal's thousand dirhams while the payment he made is treated as a separate gift. However, if he was given a slave to sell and pay a certain person's debt from the proceeds, and the agent paid the debt from his own pocket equal to the price of the slave before selling it, then in this case he is considered a volunteer; this is mentioned in *al-Muhit*. If a person commanded someone to pay a debt he owed to a certain person, and the agent did so, then came to the principal to recover the amount paid, but the principal claimed there was no such debt, nor did he command payment, nor was anything paid, and the creditor is absent; then if the agent produces witnesses to the existence of the debt and the command to pay, the Judge (Qadi) shall rule that the debt existed against the principal in favor of the absent creditor and order the principal to reimburse the agent, even if the creditor is absent. This is from *Fatawa Sughra*.

If the Mukatab (manumitted slave under contract) of two persons appointed an agent to give one person's share to him and that person disappeared, the second person cannot claim anything from the agent.

If a person gave property to an agent to deliver to someone, and the agent claimed to have delivered it, but both the principal and the intended recipient denied it, the agent's word shall be accepted for his exoneration from liability, but the creditor's word shall be accepted regarding non-receipt, and the debt shall not be discharged. Neither shall be required to take an oath except for the one who denied it, not the one who confirmed it. If the delivery by the agent is confirmed, the other person shall swear: "By Allah, I did not receive it." If he takes the oath, his debt remains; if he refuses the oath, it is discharged. If the other person confirms non-receipt, an oath shall be taken from the agent that he delivered it; if he swears, he is exonerated, otherwise, he remains liable (guarantor). If someone holds property under liability, such as usurped property in the hands of the usurper or a debt, and the owner or

usurped party commands him to give it to a certain person, and the agent claims to have done so while the recipient denies receipt, the agent's claim shall not be accepted without witnesses, except if the principal confirmed the delivery, in which case he is free from liability. However, the recipient's denial of receipt shall be accepted but with an oath. If the principal denies that the agent paid and the agent demands an oath, the principal shall swear based on his knowledge: "By Allah, I do not know that he paid." If he takes the oath, he may claim liability from the agent; if he refuses, liability is discharged. This is in *Sharh Tahawi*. If the Mukatab of two people appoints an agent to deliver one person's share and that person disappears, the second person cannot claim anything from the agent because the agent is not an agent on his behalf for delivering his share. If a Mukatab appoints an agent to pay his debts and provides the funds, and his masters or others wish to take those funds from the agent, they have no right to do so, as stated in *al-Mabsut* in the chapter on the *Ma'dhun* (authorized) slave and the *Mukatab*.

और उसने जिस प्रकार का ऋण चुकाने का आदेश दिया था, उससे बेहतर चुकाया तो वैसा ही ले सकता है जैसा आदेश दिया गया था और यदि रद्दी (खराब गुणवत्ता) चुकाया तो जैसा चुकाया वैसा ही मुवक्किल (Principal) से ले सकता है, जैसा कि 'अज़-ज़ख़ीरा' में है। 'नवादेर-ए-हिशाम' में इमाम मुहम्मद से वर्णित है कि एक व्यक्ति ने दूसरे को एक हजार दिरहम दिए और आदेश दिया कि ये दिरहम मेरे लेनदार को दे दो; उसने उनके बदले दूसरे दिरहम अपने पास से दिए या उसके हाथ उन दामों में कोई गुलाम बेच दिया, या वकील के उस पर एक हजार दिरहम आते थे, उनके बदले में अदला-बदली कर ली, तो यह सब जायज़ है और वह एहसान करने वाला नहीं गिना जाएगा, यानी ऐसा नहीं होगा कि मुवक्किल के एक हजार दिरहम वापस करे और यह जो उसने चुकाया उसमें उसने एहसान किया। और यदि वकील को कोई गुलाम दिया कि उसे बेचकर उसके दामों से अमुक व्यक्ति का ऋण जो मुझ पर है, चुका दो, फिर वकील ने गुलाम बेचने से पहले उसके दामों के बराबर राशि अपने पास से लेकर मुवक्किल की ओर से ऋण चुका दिया, तो इस स्थिति में वह एहसान करने वाला गिना जाएगा, यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने आदेश दिया कि अमुक व्यक्ति का ऋण जो मुझ पर है वह चुका दो, उसने चुका दिया, फिर वह मुवक्किल के पास जितनी राशि उसने चुकाई थी, उसे लेने आया। मुवक्किल ने उससे कहा कि उस व्यक्ति का मुझ पर कोई ऋण ही नहीं था और न ही मैंने तुम्हें चुकाने का आदेश दिया था और न ही तुमने कुछ चुकाया है, और लेनदार अनुपस्थित है; फिर वकील ने ऋण होने और चुकाने का आदेश देने के गवाह पेश किए, तो काजी (न्यायाधीश) अनुपस्थित लेनदार का मुवक्किल पर ऋण होने का निर्णय देगा और वकील को मुवक्किल से वापस लेने का आदेश देगा, भले ही लेनदार अनुपस्थित हो, यह 'फ़तावा सुघरा' में है।

यदि दो व्यक्तियों के मुकातब (वह दास जिसने अपनी मुक्ति के लिए धन देने का अनुबंध किया हो) ने किसी को वकील बनाया कि एक व्यक्ति का हिस्सा उसे दे दे और वह गायब हो गया, तो दूसरा व्यक्ति वकील से कुछ नहीं ले सकता।

यदि एक व्यक्ति ने किसी को देने के लिए धन वकील को दिया, उसने कहा कि मैंने दे दिया, लेकिन मुवक्किल और वह व्यक्ति जिसे देने का आदेश दिया गया था, दोनों ने उसे झुठला दिया, तो वकील की बात उसकी जिम्मेदारी से मुक्ति के लिए मानी जाएगी और लेनदार की बात कब्ज़ा न करने के संबंध में मानी जाएगी और ऋण समाप्त नहीं होगा। दोनों पर शपथ (कसम) नहीं आएगी, केवल उस पर अनिवार्य होगी जिसने झुठलाया है, उस पर नहीं जिसने पुष्टि की है। और यदि वकील के देने की

पुष्टि हो गई तो दूसरा व्यक्ति शपथ ले कि अल्लाह की कसम, मैंने प्राप्त नहीं किया है; यदि उसने शपथ ली तो उसका ऋण समाप्त नहीं होगा, और यदि वह शपथ से हट गया तो ऋण समाप्त हो जाएगा। और यदि दूसरे ने पुष्टि की कि उसने प्राप्त नहीं किया है, तो वकील से शपथ ली जाएगी कि उसने दे दिया है; यदि उसने शपथ ली तो वह बरी है, अन्यथा वह उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। और यदि किसी के पास कोई गारंटी वाली वस्तु हो, उदाहरण के लिए छीनी हुई वस्तु छीनने वाले के पास या ऋण, फिर ऋणदाता या जिसका माल छीना गया था उसने उसे आदेश दिया कि अमुक व्यक्ति को दे दो, और वकील ने कहा कि मैंने ऐसा किया और अमुक व्यक्ति ने कहा कि मुझे कब्ज़ा नहीं मिला, तो वकील की पुष्टि बिना गवाहों के नहीं की जाएगी, सिवाय उस स्थिति के जब देने में मुवक्किल ने उसकी पुष्टि की हो, तो उस समय वह जिम्मेदारी (ज़मानत) से बरी हो जाएगा। लेकिन कब्ज़ा करने वाले पर दोनों की पुष्टि नहीं मानी जाएगी और कब्ज़ा न होने के मामले में उसकी बात मानी जाएगी लेकिन शपथ के साथ। और यदि वकील को मुवक्किल ने झुठलाया कि उसने नहीं दिया है और वकील ने उससे शपथ की मांग की, तो उसके ज्ञान पर शपथ ली जाएगी कि 'अल्लाह की कसम, मैं नहीं जानता कि उसने दिया है'; यदि उसने शपथ ली तो वकील से गारंटी ली जाएगी और यदि उसने इनकार किया तो गारंटी समाप्त हो जाएगी, यह 'शरह तहावी' में है। यदि दो व्यक्तियों के मुकातब ने किसी को वकील बनाया कि एक व्यक्ति का हिस्सा उसे दे दे और वह गायब हो गया, तो दूसरा व्यक्ति वकील से कुछ नहीं ले सकता क्योंकि वकील उसके हिस्से को देने के संबंध में उसकी ओर से वकील नहीं है। और यदि मुकातब ने अपना ऋण चुकाने के लिए वकील बनाया और ऋण की राशि वकील को दे गया, फिर उसके दोनों मालिकों या अन्य लोगों ने वकील से उसे लेना चाहा, तो उन्हें यह अधिकार नहीं होगा, जैसा कि 'अल-मबस्तूत' के'किताबुल मुकातब वल माज़ून' अध्याय में है।

اور اس نے جس قسم کا قرض ادا کرنے کا حکم تھا اس سے جید ادا کیا تو ویسا ہی لے سکتا ہے جیسا حکم کیا گیا تھا اور اگر ردی ادا کیا تو جیسا ادا کیا ویسا ہی موکل سے لے سکتا ہے کذا فی الذخیرہ۔ نوادر ہشام میں امام محمد سے روایت ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کو ہزار درہم دیئے اور حکم دیا کہ یہ درہم میرے قرض خواہ کو دے دے اس نے سوائے ان کے دوسرے درہم اپنے پاس سے دیئے یا اس کے ہاتھ ان داموں کو کوئی غلام فروخت کر دیا یا وکیل کے اس پر ہزار درہم آتے تھے ان کے عوض بدلا کر لیا تو یہ سب جائز ہے اور وہ احسان کرنے والا شمار نہ ہو گا یعنی یہ نہ ہو گا کہ موکل کے ہزار درہم واپس کرے اور یہ جو اس نے ادا کیا اس میں اس نے احسان کیا اور اگر وکیل کو کوئی غلام دیا کہ اس کو فروخت کر کے اس کے داموں سے فلاں شخص کا قرض جو مجھ پر آتا ہے ادا کر دیں پس وکیل نے غلام فروخت کرنے کے پہلے اس کے داموں کے برابر دام اپنے پاس سے لے کر موکل کی طرف سے قرضہ ادا کر دیا تو اس صورت میں احسان کرنے والا شمار ہوگا یہ محیط میں ہے ایک شخص نے حکم کیا کہ فلاں شخص کا قرض جو مجھ پر آتا ہے تو ادا کر دے اس نے ادا کر دیا پھر موکل کے پاس جس قدر اس نے ادا کیا ہے اس کو لینے آیا پس موکل نے اس سے کہا کہ اس شخص کا مجھ پر قرض ہی نہ تھا اور نہ میں نے تجھے ادا کرنے کا حکم دیا ہے اور نہ تو نے کچھ ادا کیا ہے اور قرض خواہ غائب ہے پس وکیل نے قرضہ ہونے اور ادا کرنے کا حکم دینے کے گواہ سنائے تو قاضی قرض خواہ غائب کا موکل پر قرضہ ہونے کا حکم دے گا اور وکیل کے موکل سے واپس لینے کا حکم دے گا اگر چہ قرض خواہ غائب ہے یہ فتاویٰ صغریٰ میں ہے۔

اگر دو شخصوں کے مکاتب نے کسی کو وکیل کیا کہ ایک شخص کا حصہ اس کو دے دے اور غائب ہو گیا تو دوسرا شخص وکیل سے کچھ نہیں لے سکتا ہے

اگر ایک شخص نے کسی کو دینے کے واسطے مال وکیل کو دیا اس نے کہا کہ میں نے دے دیا مگر موکل اور اس شخص نے جس کو دینے کے واسطے حکم کیا تھا دونوں نے اس کی تکذیب کی تو وکیل کا قول اس کی برأت کے واسطے لیا جائے گا اور قرض خواہ کا قول قبضہ نہ کرنے میں لیا جائے گا اور قرض ساقط نہ ہو گا اور دونوں پر قسم نہیں آتی ہے صرف اس پر واجب ہو گی جس نے تکذیب کی نہ اس شخص پر جس نے تصدیق کی اور اگر وکیل کے دینے میں تصدیق ہوئی تو دوسرا قسم کھائے کہ واللہ میں نے وصول نہیں پایا پس اگر قسم کھائی تو اس کا قرضہ ساقط نہ ہو گا اور اگر قسم سے باز رہا تو ساقط ہو گا اور اگر دوسرے کی تصدیق کی کہ اس نے وصول نہیں پایا تو وکیل سے قسم لے گا کہ اس نے دے دیا ہے پس اگر قسم کھائی تو بری ہے ورنہ ضامن ہو گا اور اگر کسی نے پاس کوئی مال مضمون ہو مثلاً مال مغصوب غاصب کے پاس یا قرض پس صاحب قرض یا مغصوب منہ نے اس کو حکم کیا کہ فلاں شخص کو دے دے اور وکیل نے کہا کہ میں نے ایسا کیا اور فلاں شخص نے کہا کہ میں نے قبضہ نہیں پایا تو وکیل کی تصدیق واقع پر بدون گواہوں کے نہ کی جائے گی مگر اس صورت میں کہ دینے میں موکل نے اس کی تصدیق کی ہو تو اس وقت میں ضمان سے بری ہو جائے گا لیکن قابض پر دونوں کی تصدیق نہ کی جائے گی اور عدم قبضہ میں اس کا قول لیا جائے گا مگر قسم کے ساتھ اور اگر وکیل کی موکل نے تکذیب کی کہ اس نے نہیں دیا ہے اور وکیل نے اسے قسم طلب کی تو اس کے علم پر قسم لی جائے گی کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ اس نے دیا ہے پس اگر قسم کھائی تو وکیل سے ضمان لے گا اور اگر انکار کیا تو ضمان ساقط ہوگی یہ شرح طحاوی میں ہے۔ اگر دو شخصوں کے مکاتب نے کسی کو وکیل کیا کہ ایک شخص کا حصہ اس کو دے دے اور غائب ہو گیا تو دوسرا شخص وکیل سے کچھ

نہیں لے سکتا ہے کیونکہ وکیل اس کے حصہ کے دینے کی بابت اس کی طرف سے وکیل نہیں ہے اور اگر مکاتب نے اپنے قرض ادا کرنے کا وکیل کیا اور مال قرض وکیل کو دے گیا پس اس کے دونوں مولیٰ یا غیروں نے وکیل سے اس کو لینا چاہا تو ان کو یہ اختیار حاصل نہ ہو گا کذا فی المبسوط باب وکالۃ العبد الماذون والمکاتب۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 441 | Kitab al-Wakalat (Book of Agency)

Section: Rules Regarding the Agent (Wakil) Authorized to Take Possession of Specific Property (Mal-e-Ayn)

An agent appointed specifically to take possession of certain property does not inherently possess the authority to litigate (Khosumat). For instance, if someone appoints an agent to take possession of their slave, and the current possessor produces witnesses stating that the principal (Muwakkil) sold the slave to him, the matter shall be stayed until the principal appears. This is based on *Istihsan* (legal equity), such that if the absent principal appears, the witnesses of the sale must be presented again. Similarly, if an agent states that a woman's husband or the owner of a slave has authorized him to bring the wife or slave to them, and the wife produces witnesses that she has been divorced, or the slave produces witnesses of their manumission, their testimony shall be accepted by way of *Istihsan* to prevent the agent from taking them, though it may not be conclusive regarding the divorce or manumission itself. This is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. If an agent is appointed to take possession of specific property, and a third party destroys it before the agent takes possession, the agent cannot initiate litigation to recover its value. However, if the destruction occurs after the agent has taken possession, he may do so; this is in *al-Zakhirah*. If a person appoints an agent to collect a trust (Amanat) from someone, and that person claims he already returned it to the principal, his statement shall be accepted. Likewise, if he claims he gave it to the agent, his word that he is absolved of responsibility shall be accepted; as per *al-Hawi*. A person deposited a thousand Dirhams (Wadi'at) with another. In the absence of the depositor, it was said that someone was ordered to collect the deposit. The agent, unaware of the specific instruction, collected the deposit and it was subsequently lost. The owner of the deposit has the option to seek indemnity (Zaman) from either the giver or the receiver. If the depositary knew of the agency but the agent did not, and the depositary handed it over, it is valid and neither is liable. If neither knew of the official agency, and the agent requested the deposit to deliver it to the owner or keep it safe, and it was given and then lost, the owner can seek indemnity from whichever of the two he chooses. This is the view of Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad; it is found in *Fatawa Qazi Khan*.

If an agent is appointed to take possession of a deposit (Wadi'at) and he takes possession of only a part, it is valid. However, if the principal explicitly instructed not to take possession unless the entire deposit is available, then taking partial

possession is not valid and the agent becomes liable. If he takes possession of the remainder before the previously possessed part is destroyed, the possession remains valid for the principal; this is in *al-Mabsut*. If a slave held as a deposit is accidentally killed after an agent was appointed to take possession but before he did so, only the depositary can claim the blood money/value, not the agent. Similarly, if a crime is committed against the slave resulting in a fine, the agent has the right to take possession of the slave, but not the fine. The same applies to a female slave's dower (Mahr) or wages. If the agent had already taken possession of the slave and then the slave was accidentally killed while in his custody, he then has the authority to collect the value; this is in *Muheet Sarakhsi*. If an agent is appointed to take possession of a female slave or a goat and she subsequently gives birth, the agent may take possession of the offspring along with the mother. However, if the offspring was born before the appointment of the agent, the agent has no authority over the offspring. And regarding the fruits of an orchard...

1. Meaning, it will be executed in favor of the principal even if they deny it.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 441 | किताब अल-वकालत

अध्याय: निश्चित संपत्ति (माल-ए-ऐन) पर कब्जा प्राप्त करने वाले एजेंट (वकील) के नियमों के बारे में

निश्चित संपत्ति पर कब्जा प्राप्त करने के लिए नियुक्त एजेंट को मुकदमेबाजी (खसोमत) का अधिकार नहीं होता है। यहाँ तक कि यदि किसी ने अपने गुलाम पर कब्जा करने के लिए वकील नियुक्त किया और वर्तमान कब्जेधारी ने गवाह पेश किए कि मुवक्किल (स्वामी) ने इसे मेरे हाथों बेच दिया है, तो मुवक्किल के उपस्थित होने तक मामला स्थगित रखा जाएगा। यह 'इस्तिहसान' (कानूनी प्राथमिकता) के आधार पर है, यहाँ तक कि यदि अनुपस्थित मुवक्किल उपस्थित हो जाए, तो बिक्री के गवाह फिर से पेश किए जाएंगे। इसी प्रकार, यदि वकील ने बयान दिया कि स्त्री के पति या दासी/गुलाम के मालिक ने मुझे नियुक्त किया है कि मैं उसकी पत्नी या दासी/गुलाम को उसके पास पहुँचा दूँ, और पत्नी ने गवाह दिए कि पति उसे तलाक दे चुका है, या दासी/गुलाम ने अपनी स्वतंत्रता (आजादी) के गवाह दिए, तो 'इस्तिहसान' के अनुसार, वकील को कब्जा लेने से रोकने के संबंध में उनकी बात स्वीकार की जाएगी, लेकिन तलाक या मुक्ति (अताक) के अंतिम प्रमाण के रूप में नहीं। यह 'सिराज अल-वहाज' में वर्णित है। यदि किसी विशिष्ट संपत्ति पर कब्जा करने के लिए वकील नियुक्त किया गया, और फिर किसी व्यक्ति ने कब्जा लेने से पहले उस संपत्ति को नष्ट कर दिया, तो वकील उससे कीमत वसूलने के लिए मुकदमा नहीं कर सकता। लेकिन यदि कब्जा लेने के बाद संपत्ति नष्ट हुई, तो वह मुकदमा कर सकता है; यह 'ज़खीरा' में है। यदि किसी ने वकील नियुक्त किया कि मेरी अमानत अमुक व्यक्ति से ले ले, और उस व्यक्ति ने कहा कि मैंने मुवक्किल को दे दी है, तो उसकी बात मान ली जाएगी। इसी तरह, यदि उसने दावा किया कि मैंने वकील को दे दी है, तब भी उसी की बात मानी जाएगी कि वह दायित्व से मुक्त है; जैसा कि 'अल-हावी' में है। एक व्यक्ति ने दूसरे के पास एक हजार दिरहम जमा (वदीयत) रखे, फिर जमाकर्ता की अनुपस्थिति में कहा गया कि मैंने अमुक व्यक्ति को आदेश दिया है कि वह मेरी जमा राशि वसूल करे, और वकील को इस बात का ज्ञान नहीं था, लेकिन उसने जमा राशि वसूल कर ली और वह खो गई, तो जमाकर्ता के पास विकल्प है कि वह देने वाले से हर्जाना ले या लेने वाले से। और यदि अमानत रखने वाले को वकालत का ज्ञान हो लेकिन वकील को न हो, और उसने वकील को दे दी, तो यह जायज़ है और किसी पर हर्जाना नहीं होगा। और यदि दोनों में से किसी को भी वकालत का पता न हो, और वकील ने कहा कि अमुक की अमानत मुझे दे दो ताकि मैं मालिक तक पहुँचा दूँ या मेरे पास सुरक्षित रहे, और उसने दे दी और वह नष्ट हो गई, तो

मालिक को विकल्प है जिससे चाहे दोनों में से हर्जाना ले। यह इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद का मत है; यह 'फतावा काजी खान' में है।

यदि किसी को अमानत (वदीयत) पर कब्जा करने के लिए वकील नियुक्त किया गया और उसने केवल कुछ हिस्से पर कब्जा किया, तो यह जायज़ है। लेकिन यदि मुवक्किल ने कहा था कि जब तक पूरी अमानत न मिले कब्जा न करना, तो थोड़े हिस्से पर कब्जा करना जायज़ नहीं है और वह उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। और यदि कब्जे वाली अमानत के कुछ हिस्से के नष्ट होने से पहले उसने शेष पर कब्जा कर लिया, तो यह कब्जा मुवक्किल पर मान्य होगा; यह 'मबस्त' में है। एक गुलाम किसी के पास अमानत है, उसे लेने के लिए वकील नियुक्त किया गया और वह गुलाम गलती से मारा गया, तो जिसके पास अमानत थी वही उसकी कीमत वसूल सकता है, वकील नहीं। इसी तरह, यदि गुलाम के साथ कोई ऐसा अपराध हुआ जिसके बदले जुर्माना मिला, तो वकील को गुलाम पर कब्जा करने का अधिकार है, जुर्माने पर नहीं। यही नियम दासी के मेहर या मजदूरी का है। और यदि वकील ने गुलाम पर कब्जा कर लिया और फिर उसके कब्जे में वह गलती से मारा गया, तो उसे कीमत लेने का अधिकार है; यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और यदि किसी दासी या बकरी पर कब्जा करने का वकील नियुक्त हुआ और फिर उसने बच्चा जना, तो वकील बच्चे को माँ के साथ अपने कब्जे में ले सकता है। लेकिन यदि वकील नियुक्त करने से पहले बच्चा पैदा हुआ था, तो वकील को बच्चे पर कब्जा करने का अधिकार नहीं है। और बाग के फलों का...

1. अर्थात मुवक्किल के हक में लागू होगा चाहे वह इनकार करे।

فصل: مالِ عین پر قبضہ کرنے کے وکیل کے احکام میں

مالِ معین پر قبضہ کرنے کے وکیل کو خصومت کا اختیار نہیں ہوتا ہے حتی کہ اگر کسی نے اپنے غلام پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا اور قابضِ حال نے گواہ سنائے کہ موکل نے میرے ہاتھ اس کو فروخت کیا ہے تو موکل کے حاضر ہونے تک توقف کیا جائے گا اور یہ استحسان ہے یہاں تک کہ اگر غائب حاضر ہوا تو بیع کے گواہ دوبارہ پیش کئے جائیں گے اسی طرح اگر وکیل نے بیان کیا کہ عورت کے شوہر یا باندی یا غلام کے مالک نے مجھے وکیل کیا ہے کہ میں اس کی عورت یا باندی یا غلام کو اس کے پاس پہنچا دوں پس عورت نے گواہ سنائے کہ وہ مجھے طلاق دے گیا ہے یا باندی و غلام نے آزاد کر دینے کے گواہ سنائے تو استحساناً وکیل کا ہاتھ روکنے کی بابت مقبول ہوں گے اور طلاق و عتاق کی بابت مقبول نہ ہوں گے یہ سراج الوہاج میں ہے کسی مالِ معین پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر ایک شخص نے آ کر قبضہ کرنے سے پہلے اس کو تلف کر دیا تو وکیل اس سے قیمت لینے کے واسطے خصومت نہیں کر سکتا ہے اور اگر بعدِ قبضہ کے تلف کی تو کر سکتا ہے یہ ذخیرہ میں ہے اگر ایک شخص نے اس واسطے وکیل کیا کہ میری امانت فلاں شخص سے لے لے اور فلاں شخص نے کہا کہ میں نے موکل کو دے دی تو اس کا قول لیا جائے گا اسی طرح اگر اس نے دعویٰ کیا کہ میں نے وکیل کو دے دی تو بھی اسی کا قول لیا جائے گا کہ وہ بری ہے کذا فی الحاوی۔ ایک شخص نے دوسرے کے پاس ہزار درہم ودیعت رکھے پھر جس کے پاس ودیعت رکھے تھے اس کی غیبت میں کہا کہ میں نے فلاں شخص کو حکم کیا کہ میری ودیعت جو فلاں شخص کے پاس ہے وصول کرے اور وکیل کو یہ بات معلوم نہ ہوئی لیکن اس نے ودیعت وصول کر لی اور وہ ضائع ہو گئی تو صاحبِ ودیعت کو اختیار ہے

چاہے دینے والے سے ضمان لے یا لینے والے سے ضمان لے اور اگر ودیعت پاس رکھنے والے کو توکیل کا علم ہو اور وکیل کو نہ ہوا پس جس کے پاس ودیعت ہے اس نے وکیل کو دے دی تو جائز ہے اور دونوں میں سے کسی پر ضمان نہ ہو گی اور دونوں میں سے ایک کو وکالت کا علم نہ ہوا اور وکیل نے کہا کہ فلاں شخص کی ودیعت مجھے دے دے کہ میں اس کے مالک کو پہنچا دوں یا مجھے دے کہ میرے پاس اس کی ودیعت رہے گی اس نے دے دی اور وہ ضائع ہو گئی تو ودیعت کے مالک کو اختیار ہے جس سے چاہے دونوں میں سے ضمان لے یہ قول امام ابو یوسف و امام محمد کا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کسی کو ودیعت پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا اس نے تھوڑی ودیعت پر قبضہ کیا تو جائز ہے لیکن اگر اس نے کہہ دیا تھا کہ قبضہ نہ کرے مگر سب ودیعت پر تو البتہ تھوڑی ودیعت پر قبضہ نہیں جائز ہے اور ضامن ہو گا اور اگر بعض مقبوضہ ودیعت کے تلف ہونے سے پہلے اس نے باقی پر قبضہ کر لیا تو یہ قبضہ موکل پر جائز ہو گا یہ مبسوط میں ہے ایک غلام ایک شخص کے پاس ودیعت ہے اس کے قبضہ کے واسطے وکیل کیا اور وہ غلام خطا سے قتل کیا گیا تو جس کے پاس ودیعت ہے وہی اس کی قیمت لے سکتا ہے وکیل نہیں لے سکتا ہے اسی طرح اگر غلام پر کسی نے کوئی ایسا جرم کیا جس کے عوض جرمانہ حاصل ہوا تو وکیل کو غلام پر قبضہ کرنے کا اختیار ہے جرمانہ پر قبضہ نہیں کر سکتا ہے اور یہی حال باندی کے مہر یا مزدوری کا ہے اور اگر وکیل نے غلام پر قبضہ کیا پھر وہ اس کے قبضہ میں خطا سے قتل ہوا تو اس کو قیمت لینے کا اختیار ہے یہ محیطِ سرخسی میں ہے اور اگر کسی باندی یا بکری پر قبضہ کرنے کا وکیل ہوا پھر وہ بچہ جنی تو وکیل بچہ کو مع ماں کے اپنے قبضہ میں لے سکتا ہے اور اگر وکیل کرنے سے پہلے وہ بچہ جنی تو وکیل کو بچہ پر قبضہ کرنے کا اختیار نہیں ہے اور باغ کے پھلوں کا

۱؎ یعنی موکل کے حق میں نافذ ہو گا اگرچہ وہ انکار کرے۔

The ruling is similar to that of a child. And if the fruits of trees are deposited (wadia) by the order of the landowner, the agent (wakil) cannot take possession of them, and the same ruling applies to the offspring of a female slave, as mentioned in Al-Bahr al-Ra'iq. If a person appoints an agent to take possession of their own deposit kept with someone, but then recovers it themselves and subsequently deposits it back with that same person, the agent cannot collect it from him, whether he was aware of this transaction or not. Similarly, if the agent collected it first and gave it to the principal (muwakkil), and then the principal deposited it again with the same person, the agent cannot collect it. If it was collected and then lost, the owner of the deposit has the choice to claim indemnity (zaman) from whoever he wishes. Thus, if he takes indemnity from the agent, the agent cannot claim it from anyone else. But if he takes indemnity from the depositary (mustaudi), the latter shall recover it from the agent. This ruling applies in the case where the person's re-appointment as an agent has not been confirmed; this is mentioned in Al-Mabsut. If someone was appointed as an agent to collect a deposit measurable by volume or weight, and someone had destroyed it, and the depositary had received its equivalent from the person who destroyed it, then by way of legal preference (istihsan), the agent may collect it; this is in Al-Muhit al-Sarakhsi.

A person deposited some property with another, then appointed someone as an agent to take possession of it ☆

If someone is appointed as an agent today to take possession of a deposit, he has the authority to collect it tomorrow. However, if he was appointed to take possession tomorrow, he cannot collect it today. Similarly, if the principal said "collect it at this very hour," he can collect it after that hour. If he said "collect it in the presence of so-and-so" and he collected it without his presence, it is valid. Similarly, if he said "collect it in front of witnesses" and he took possession without witnesses, it is valid. In contrast, if he said "do not take possession except in the presence of so-and-so," and he took possession while that person was not present, it is not valid; this is in Fusul al-Imadiyya. If a person said, "I am the agent of so-and-so to collect the deposit from you," and the depositary (muda'-ilayh) confirmed both the agency and the deposit but then refused to hand it over, he shall be penalized; as stated in Al-Sirajiyya. If a person collected someone's deposit and then the owner of the deposit stated under oath, "I did not appoint him as an agent," and took his property back from the one to whom the deposit was given, he shall take it from the person who took possession,

provided it still exists in its original form in his possession. If he [the agent] said, "It was destroyed in my possession," or "I gave it to the principal," then if [the owner] had already confirmed his agency, he cannot take anything from him. If he had not confirmed it but rather denied it, or neither confirmed nor denied it, or confirmed it with the condition of a right to claim indemnity, then he can take indemnity from him. If he [the owner] had not ordered it to be handed over but he handed it over anyway, or if after giving it he wants to take it back, he shall not have this authority because he seeks to undo an action he himself completed. If the deposit is lost in his possession after a refusal, some scholars have said he will not be liable (zamin), but the correct view is that he should be liable because refusing the agent of the depositor is, in his estimation, equivalent to refusing the depositor himself; this is in Al-Nihaya. A person deposited some property with another, then appointed someone as an agent to take possession of it. The depositary gave the agent property other than that of the principal, and the agent gave it to the principal, and it was lost while with the principal; in this case, the principal will be liable for it; this is in Al-Zakhira.

If a beast of burden was borrowed from someone and an agent was appointed to take possession of it, and the agent took possession and rode it, he is liable. If it dies, he cannot claim recourse against the principal because he was not authorized by the principal to ride it. Scholars have said that this is when the beast is such that it can be controlled without riding. But if it is such that it cannot be controlled without being ridden, then the principal is as if he had agreed to its being ridden; as stated in Al-Mabsut. If a debtor's deposit is with someone, and that person said to the debtor that...

हुक्म बच्चे के मानिंद है और दरख्तों के फल अगर मालिक-ए-ज़मीन के हुक्म से वदीअत (अमानत) हों तो वकील क़ब्ज़ा नहीं कर सकता है और यही हुक्म बांदी के बच्चे का है जैसा कि अल-बहर-उर-राईक़ में है। अगर अपनी वदीअत पर क़ब्ज़ा करने के वास्ते जो किसी के पास रखी है वकील किया फिर खुद ही वसूल कर ली फिर उसके पास वदीअत रखी तो वकील उससे वसूल नहीं कर सकता है ख्वाह इस मामले से वाकिफ़ हुआ हो या न हुआ हो। इसी तरह अगर वकील ने पहले उसको वसूल किया और मुवक्किल (स्वामी) को दे दिया फिर मुवक्किल ने दोबारा उसी के पास रखी तो वसूल नहीं कर सकता है और अगर वसूल किया और ज़ाया हो गई तो मालिक-ए-वदीअत को अख्तियार है चाहे जिससे ज़मान (मुआवज़ा) ले, पस अगर उसने वकील से ज़मान ली तो वकील किसी से नहीं ले सकता है और अगर मुस्तौदअ (अमानतदार) से ज़मान ली तो वो वकील से वापस लेगा और ये हुक्म उस सूरत में है कि दोबारा उसके वकील होने की तस्दीक़ (पुष्टि) न की हो ये मबसूत में है। कैली (माप वाली) या वज़नी वदीअत के वसूल करने का वकील किया और उसको किसी ने तलफ़ (नष्ट) कर दिया था और उसके मिस्ल (समान) मुस्तौदअ ने तलफ़ करने वाले से ले ली थी तो इस्तेहसानन (न्याय के आधार पर) वकील उसको वसूल कर सकता है, ये मुहीत-ए-सरख़सी में है।

एक शख्स ने दूसरे के पास कोई मताअ (माल) वदीअत रखी फिर किसी को उस पर क़ब्ज़ा करने के वास्ते वकील नियुक्त किया ☆

अगर आज के रोज़ किसी वदीअत पर क़ब्ज़ा करने के वास्ते किसी को वकील किया तो उसको अख्तियार है कि कल के रोज़ वसूल करे और अगर कल के रोज़ क़ब्ज़ा करने का वकील किया तो आज के रोज़ वसूल नहीं कर सकता है। इसी तरह अगर कहा कि इसी साअत (घड़ी) वसूल कर ले तो उस साअत के बाद वसूल कर सकता है। और अगर कहा कि फलां शख्स की मौजूदगी में वसूल करे और उसने उसकी मौजूदगी के बिना वसूल किया तो जायज़ है। इसी तरह अगर कहा कि गवाहों के सामने वसूल करे और उसने गवाहों के बिना क़ब्ज़ा किया तो जायज़ है, इसके विपरीत अगर कहा कि फलां शख्स की मौजूदगी के बिना क़ब्ज़ा न करे और उसने क़ब्ज़ा कर लिया हालांकि फलां शख्स मौजूद न था तो जायज़ नहीं है, ये फ़ुसूल-ए-इमादिया में है। एक शख्स ने कहा कि मैं फलां की तरफ से तुझसे वदीअत वसूल करने का वकील हूँ और मौदा-इलेह (अमानतदार) ने वक़ालत और वदीअत दोनों की तस्दीक़ की फिर देने से इंकार किया तो उस पर जुर्माना किया जाएगा जैसा कि सिराजिया

में है। अगर एक शख्स ने किसी की वदीअत वसूल की फिर मालिक-ए-वदीअत ने क़सम के साथ कहा कि मैंने उसको वकील नहीं किया था और अपना माल उससे ले लिया जिसको वदीअत दिया था, तो वो क़ब्ज़ा करने वाले से ले लेगा बशर्ते कि वह वस्तु वैसी ही (बे-ऐनही) उसके पास मौजूद हो। और अगर उसने कहा कि मेरे पास तलफ़ हो गया या मैंने मुवक्किल को दे दिया, तो अगर वक़ालत में उसकी तस्दीक़ कर चुका है तो उससे कुछ नहीं ले सकता है, और अगर तस्दीक़ नहीं की बल्कि तक़ज़ीब (झुठलाया) की या कुछ तस्दीक़ या तक़ज़ीब नहीं की या ज़मानत की शर्त पर तस्दीक़ की है तो उससे ज़मान ले सकता है। और अगर सुपुर्द करने का हुक्म नहीं किया था लेकिन उसने सुपुर्द कर दिया या देने के बाद उससे वापस लेना चाहता हो, तो ये अख्तियार उसको न होगा क्योंकि वो उस काम को तोड़ना चाहता है जिसको उसने खुद पूरा किया है। और अगर इंकार के बाद वदीअत उसके पास तलफ़ हो गई तो कुछ मशायख ने फ़रमाया कि वो ज़ामिन (उत्तरदायी) न होगा, लेकिन उचित यह है कि ज़ामिन हो क्योंकि मौदा (अमानतदार) के वकील से इंकार करना उसकी दृष्टि में मौदा से इंकार करने के समान है, ये निहाया में है। एक शख्स ने दूसरे के पास कोई मताअ वदीअत रखी फिर किसी को उस पर क़ब्ज़ा करने के वास्ते वकील किया और मुस्तौदअ ने मुवक्किल के माल के अलावा दूसरा माल वकील को दे दिया और वकील ने मुवक्किल को दे दिया और मुवक्किल के पास वह नष्ट हो गया तो उसका ज़ामिन मुवक्किल होगा, ये ज़ख़ीरा में है।

अगर एक चौपाया किसी से उधार (मुस्तआर) लिया और उस पर क़ब्ज़ा करने के वास्ते एक वकील नियुक्त किया, उसने क़ब्ज़ा करके सवारी की तो वो ज़ामिन है। अगर वह मर जाए तो मुवक्किल से हर्जाना नहीं माँग सकता क्योंकि मुवक्किल की तरफ से सवारी के लिए आदेश नहीं था। और मशायख ने फ़रमाया कि ये उस वक्त है जब चौपाया ऐसा हो कि बिना सवारी के क़ाबू में रहता हो, और अगर ऐसा है कि बिना सवारी के क़ाबू में नहीं आता है तो मुवक्किल मानो उसकी सवारी पर राजी हो चुका है, जैसा कि मबसूत में है। अगर क़र्ज़दार की किसी शख्स के पास वदीअत है, उस शख्स से क़र्ज़दार ने कहा कि...

حکم بچہ کے مانند ہے اور درختوں کے پھل اگر مالک زمین کے حکم سے ودیعت ہوں تو وکیل قبضہ نہیں کر سکتا ہے اور یہی حکم باندی کے بچہ کا ہے کذا فی البحر الرائق۔ اگر اپنی ودیعت پر قبضہ کرنے کے واسطے جو کسی کے پاس رکھی ہے وکیل کیا پھر خود ہی وصول کر لی پھر اس کے پاس ودیعت رکھی تو وکیل اس سے وصول نہیں کر سکتا ہے خواہ اس معاملہ سے واقف ہوا ہو یا نہ ہوا ہو اسی طرح اگر وکیل نے پہلے اس کو وصول کیا اور موکل کو دے دیا پھر موکل نے دوبارہ اسی کے پاس رکھی تو وصول نہیں کر سکتا ہے اور اگر وصول کیا اور ضائع ہو گئی تو مالک ودیعت کو اختیار ہے چاہے جس سے ضمان لے پس اگر اس نے وکیل سے ضمان لی تو وکیل کسی سے نہیں لے سکتا ہے اور اگر مستودع سے ضمان لی تو وہ وکیل سے پھیرے گا اور یہ حکم اس صورت میں ہے کہ دوبارہ اس کے وکیل ہونے کی تصدیق نہ کی ہو یہ مبسوط میں ہے کیلی یا وزنی ودیعت کے وصول کرنے کا وکیل کیا اور اس کو کسی نے تلف کر دیا تھا اور اس کے مثل مستودع نے تلف کرنے والے سے لے لی تھی تو استحساناً وکیل اس کو وصول کر لے سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

ایک شخص نے دوسرے کے پاس کوئی متاع ودیعت رکھی پھر کسی کو اس پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا ☆

اگر آج کے روز کسی ودیعت پر قبضہ کرنے کے واسطے کسی کو وکیل کیا تو اس کو اختیار ہے کہ کل کے روز وصول کرے اور اگر کل کے روز قبضہ کرنے کا وکیل کیا تو آج کے روز وصول نہیں کر سکتا ہے اسی طرح اگر کہا کہ اسی ساعت وصول کر لے تو اس ساعت کے بعد وصول کر

سکتا ہے اور اگر کہا کہ فلاں شخص کی موجودگی میں وصول کرے اس نے بدوں اس کی موجودگی کے وصول کیا تو جائز ہے اسی طرح اگر کہا کہ گواہوں کے سامنے وصول کرے اس نے بدوں گواہوں کے قبضہ کیا تو جائز ہے بخلاف اس کے اگر کہا کہ بدوں فلاں شخص کی موجودگی کے قبضہ نہ کرے اور اس نے قبضہ کر لیا حالانکہ فلاں شخص موجود نہ تھا تو جائز نہیں ہے یہ فصول عمادیہ میں ہے ایک شخص نے کہا کہ میں فلاں کی طرف سے تجھ سے ودیعت وصول کرنے کا وکیل ہوں اور مودعاطیہ نے وکالت اور ودیعت دونوں کی تصدیق کی پھر دینے سے انکار کیا تو اس پر جرمانہ کیا جائے گا کذا فی السراجیہ۔ اگر ایک شخص نے کسی کی ودیعت وصول کی پھر مالک ودیعت نے قسم سے کہا کہ میں نے اس کو وکیل نہیں کیا تھا اور اپنا مال اس سے لے لیا جس کو ودیعت دیا تھا تو وہ قبضہ کرنے والے سے لے لے گا بشرطیکہ بعینہ اس کے پاس قائم ہو اور اگر اس نے کہا کہ میرے پاس تلف ہو گیا یا میں نے موکل کو دے دیا پس اگر وکالت میں اس کی تصدیق کر چکا ہے تو اس سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر تصدیق نہیں کی بلکہ تکذیب کی یا کچھ تصدیق یا تکذیب نہیں کی یا بشرط خیار ضمانت تصدیق کی ہے تو اس سے ضمان لے سکتا ہے اور اگر سپرد کرنے کا حکم نہیں کیا تھا لیکن اسنے سپرد کر دیا یا بعد دے دینے کے اس سے واپس لینا چاہتا ہو تو یہ اختیار اس کو نہ ہوگا کیونکہ وہ اس کام کو توڑنا چاہتا ہے جس کو اس نے خود تمام کیا ہے اور اگر بعد انکار کے ودیعت اس کے پاس تلف ہو گئی تو بعض مشائخ نے فرمایا کہ وہ ضامن نہ ہو گا اور چاہئے یہ ہے کہ ضامن ہو کیونکہ مودع کے وکیل سے انکار کرنا اس کے زعم میں بمنزلہ مودع سے انکار کرنے کے ہے یہ نہایہ میں ہے ایک شخص نے دوسرے کے پاس کوئی متاع ودیعت رکھی پھر کسی کو اس پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا اور مستودع نے سوائے متاع موکل کے دوسری متاع وکیل کو دی اور وکیل نے موکل کو دے دی اور موکل کے پاس تلف ہو گئی تو اس کا ضامن موکل ہو گا یہ ذخیرہ میں ہے۔

اگر ایک چوپایہ کسی سے مستعار لیا اس پر قبضہ کرنے کے واسطے ایک وکیل کیا اس نے قبضہ کر کے سواری لی تو وہ ضامن ہے اگر مر جائے اور موکل سے رجوع نہیں کر سکتا ہے کیونکہ موکل کی طرف سے سواری کے واسطے مامور نہ تھا اور مشائخ نے فرمایا کہ یہ اس وقت ہے کہ چوپایہ ایسا ہو کہ بدوں سواری کے قابو میں چلا جاتا ہے اور اگر ایسا ہے کہ بدوں سوار ہونے کے نہیں قابو میں آتا ہے تو موکل گویا اس کی سواری پر راضی ہو چکا ہے کذا فی المبسوط اگر قرض دار کی کسی شخص کے پاس ودیعت ہے اس شخص نے قرض دار نے کہا کہ

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 Book of Agency (Kitab al-Wakala) 443

...to pay his trust (deposit) towards the creditor's debt, and the creditor will validate my possession. The debtor did so and paid it towards his debt, and ordered the person who holds the trust to take possession on behalf of the creditor. Then the creditor came and validated this transaction. Subsequently, the owner of the trust prohibited the person holding it from giving it to the creditor, and his prohibition from taking possession is valid, provided that the person holding the trust had not already taken possession on behalf of the creditor, even if he had taken possession from the depositee (mustawda'). If the depositee had taken possession on behalf of the creditor, then the trust belongs to the creditor; this is stated in 'Fatawa Qazi Khan'. If the depositee gave the trust to someone and claimed he did so by the owner's order, and the owner denied it, then the owner's statement that "I did not give the order" shall be accepted upon oath, as per 'al-Bada'i'. A person appointed an agent to give his slave to a certain individual. The agent came to that individual and said, "The owner of the slave has kept this slave with you as a trust." He accepted it and returned it to the agent, then the slave died in the agent's possession. The owner of the slave has the choice to claim indemnity (zaman) from either of them. If the agent said, "The owner ordered me that the slave stays with you, you take service from him, or give him to such a person," and he did so and the slave died, the agent is not liable. This is because the agent's statement was found to be deceptive, and indemnity is not mandatory for a deceiver based solely on deception without receiving compensation. The one who took indemnity will be liable because he took service from another's slave without his permission, as per 'Muheet al-Sarkhasi'.

Section: A settlement agent (Wakil as-Sulh) does not have the authority for litigation (khasoomat), nor can he appoint another as an agent for settlement. Thus, if he appoints an agent and the second person settles, if he paid dirhams from the principal's (muwakkil) property, the principal shall recover it from him. If he paid from his own funds, nothing is initially mandatory for the principal, and this settlement will be valid for the first agent as an act of kindness. Similarly, if two people were appointed as settlement agents and one settled using his own property, it is valid for him and considered a favor. Similarly, if an agent was appointed for settlement at a thousand dirhams and was told to provide a guarantee for the property, but he settled for two thousand dirhams or a hundred dinars and paid from his own funds, or settled by giving goods (arood), measured or weighed items from himself, the settlement is valid, but he cannot recover anything from the principal. If he settled

for less than a thousand and handed over the property, this settlement is valid for the principal. In every case where the agent acted contrary to the type (jins) or description (wasf) of what he was ordered to settle for, the settlement is valid for the agent and not the principal, as per 'al-Hawi'. If someone appointed another as an agent to settle on his behalf with a person claiming a specific property ('ayn) or debt (dayn) against him, and the agent acted on his own discretion and settled for a hundred dirhams, it is valid and the property belongs to the principal, not the agent; this is in 'al-Mabsut'. On the part of the defendant (mudda' 'alayh), if the person who is the settlement agent paid the settlement consideration (badal al-sulh) or attributed the settlement property to himself so that it became mandatory upon him, if he paid it, he shall recover it from the principal, even if the guarantee was without the principal's order. In a case of intentional murder (qatl-e-amd), the person appointed as a settlement agent for the accused is like an agent for buying back a life (paying blood money). If he settled for a consideration equal to or less than the value of the life (diyat), or an excess that people commonly tolerate, it is valid without dispute. If he settled for such an excess that people do not tolerate such a loss, it is invalid without dispute. In intentional murder, the settlement agent for the claimant (talib) is like an agent for selling a life. If he settled for a consideration equal to the value of the life or an amount less than that which people can tolerate, it is valid without dispute. And if for such a lesser amount...

अपनी अमानत (वदीअत) को लेनदार के कर्ज में अदा कर दे और वह मेरे कब्ज़े को जायज़ कर देगा। कर्जदार ने ऐसा ही किया और अपने कर्ज में दे दिया और उसी व्यक्ति को जिसके पास वह अमानत है, लेनदार की ओर से कब्ज़ा करने का आदेश दिया। फिर लेनदार आया और उसने इस मामले को जायज़ रखा। फिर अमानत के मालिक ने उस व्यक्ति को जिसके पास अमानत थी, मना किया कि लेनदार को न दे और न ही वह उस पर कब्ज़ा करे, यह रोक सही है बशर्ते कि उस व्यक्ति ने जिसके पास अमानत है, लेनदार की ओर से कब्ज़ा न किया हो। चाहे उसने अमानतदार (मुस्तौद'अ) से लेकर कब्ज़ा किया हो। और अगर अमानतदार ने लेनदार की ओर से कब्ज़ा कर लिया है, तो अमानत लेनदार की हो गई, यह फ़तावा काज़ी खान में है। अगर अमानतदार ने अमानत किसी व्यक्ति को दे दी और दावा किया कि मैंने अमानत के मालिक के आदेश से दी है, और मालिक ने इनकार किया, तो उसी (मालिक) की बात कि मैंने आदेश नहीं दिया है, शपथ के साथ विश्वसनीय होगी, जैसा कि 'बदा'ए' में है। अपना गुलाम किसी व्यक्ति को देने के लिए वकील नियुक्त किया और वकील ने उसके पास आकर कहा कि गुलाम के मालिक ने गुलाम तुम्हारे पास अमानत रखा है, उसने स्वीकार कर लिया और वकील को वापस दे दिया, फिर वह वकील के पास मर गया, तो गुलाम के मालिक को अधिकार है कि दोनों में से जिससे चाहे मुआवज़ा (ज़मान) ले। और अगर वकील ने कहा कि मालिक ने तुझे आदेश दिया है कि पास रहे, सेवा ले या फलां व्यक्ति को दे दे और उसने ऐसा ही किया और वह मर गया, तो वकील ज़िम्मेदार (ज़ामिन) नहीं है क्योंकि वकील की बात में झूठ और धोखा पाया गया, और धोखा देने वाले पर बिना किसी मुआवज़े के केवल धोखे के कारण ज़िम्मेदारी वाजिब नहीं होती, और ज़िम्मेदारी लेने वाला ज़िम्मेदार होगा क्योंकि उसने पराए गुलाम से उसकी अनुमति के बिना सेवा ली, जैसा कि 'मुहीत अल-सरख़सी' में है।

अध्याय (फसल): सुलह के वकील को मुकदमों (ख़ुसूमत) का अधिकार नहीं होता है और न ही वह दूसरे को सुलह के लिए वकील नियुक्त कर सकता है। अतः यदि उसने वकील बना दिया और दूसरे ने सुलह कर ली, तो यदि मुवक्किल (ग्राहक) के धन से दिरहम दिए तो मुवक्किल उससे वापस लेगा और अगर अपने पास से दिए हैं, तो पहले मुवक्किल पर कुछ अनिवार्य नहीं होगा और यह सुलह पहले वकील पर जायज़ होगी और उसने उपकार किया। इसी तरह अगर दो व्यक्तियों को सुलह के लिए वकील बनाया फिर एक ने अपने धन से सुलह कर ली तो उस पर जायज़ हुई और उसका उपकार हुआ। इसी तरह अगर एक हज़ार दिरहम पर सुलह के लिए वकील बनाया और कहा कि

माल की ज़िम्मेदारी दे, उसने दो हज़ार दिरहम या सौ दीनार पर सुलह की और अपने पास से अदा कर दिए या किसी सामान (उरूद) या माप वाली या वजन वाली चीज़ पर अपने पास से देकर सुलह की, तो सुलह जायज़ है और वह मुवक्किल से कुछ नहीं ले सकता। और अगर एक हज़ार से कम पर सुलह की और माल दे दिया तो यह सुलह मुवक्किल पर जायज़ होगी। और हर स्थिति में जिसमें वकील को जिस चीज़ पर सुलह करने का आदेश दिया गया था, उसके प्रकार (जिन्स) या गुण (वस्फ़) के विपरीत किया, तो सुलह वकील पर जायज़ होगी मुवक्किल पर नहीं, जैसा कि 'अल-हावी' में है। अगर किसी ने दूसरे को वकील बनाया कि मेरी ओर से उस व्यक्ति से सुलह करे जिसने उस पर किसी संपत्ति (ऐन) या ऋण (दैन) का दावा किया था और इस मामले में अपनी राय पर अमल करे, फिर वकील ने सौ दिरहम पर सुलह की तो जायज़ है और धन मुवक्किल पर होगा न कि वकील पर, यह 'मबसूत' में है। प्रतिवादी (मुद्दा अलैह) की ओर से जो व्यक्ति सुलह का वकील है, अगर उसने सुलह का मुआवज़ा दे दिया या सुलह के माल को अपनी ओर संबंधित किया ताकि वह उस पर अनिवार्य हो जाए, अगर उसने अदा कर दिया तो वह मुवक्किल से वापस माँगेगा भले ही वह ज़िम्मेदारी मुवक्किल के आदेश के बिना हो। इरादतन हत्या (क़त्ल-ए-अम्द) में आरोपी की ओर से जो व्यक्ति सुलह का वकील नियुक्त हुआ, वह जीवन खरीदने (फ़िदया) के वकील के समान है। यदि उसने इतने मुआवज़े पर सुलह की जो जीवन के मूल्य (दियत) के बराबर या उससे कम है, या उतनी अधिकता है जिसे लोग सहन कर लेते हैं, तो बिना किसी विवाद के जायज़ है। और अगर इतनी अधिकता पर सुलह की जिसे लोग इतना नुकसान सहन नहीं करते हैं, तो बिना विवाद के नाजायज़ है। और इरादतन हत्या में पीड़ित पक्ष (तालिब) की ओर से जो व्यक्ति सुलह का वकील हो, वह किसी व्यक्ति के बेचे जाने के वकील के समान है। यदि उसने इतने मुआवज़े पर सुलह की जो जीवन के मूल्य के बराबर या इतना कम है जिसे लोग सहन कर सकते हैं, तो बिना किसी विवाद के जायज़ है। और अगर इतने कम पर सुलह...

اپنی ودیت کو قرض خواہ کے قرض میں ادا کر دے اور مقترب وہ میرے قبضہ کو جائز کر دے گا قرض دار نے ایسا ہی کیا اور اپنے قرضہ میں دی اور اسی شخص کو جس کے پاس ہے قرض خواہ کی طرف سے قبضہ کرنے کا حکم کیا پھر قرض خواہ آیا اور اس معاملہ کو جائز رکھا پھر ودیت کے مالک نے اس شخص کو جس کے پاس ہے منع کیا کہ قرض خواہ کو نہ دے اور نہ اس پر اس کا قبضہ کرنا ممانعت صحیح ہے بشرطیکہ اس شخص نے جس کے پاس ودیت ہے قرض خواہ کی طرف سے قبضہ نہ کیا ہو اگر چہ اس نے مستودع سے لے کر قبضہ کیا ہو اور اگر مستودع نے قرض خواہ کی طرف سے قبضہ کر لیا ہے تو ودیت قرض خواہ کی ہو گئی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر مستودع نے ودیت کسی شخص کو دے دی اور دعویٰ کیا کہ میں نے صاحب ودیت کے حکم سے دی ہے اور صاحب ودیت نے انکار کیا تو اسی کا قول کہ میں نے حکم نہیں دیا ہے قسم سے معتبر ہو گا کذا فی البدائع۔ اپنا غلام فلاں شخص کو دینے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے اس کے پاس آ کر کہا کہ مالک غلام نے غلام تیرے پاس ودیت رکھا ہے اس نے قبول کیا اور وکیل کو واپس دیا پھر وہ وکیل کے پاس مر گیا تو مالک غلام کو اختیار ہے کہ دونوں میں سے جس سے چاہے ضمان لے اور اگر وکیل نے کہا کہ مالک نے تجھے حکم دیا ہے کہ پاس رہے خدمت لے یا فلاں شخص کو دے دے اور اس نے ایسا ہی کیا اور وہ مر گیا تو وکیل ضامن نہیں ہے کیونکہ وکیل نے فتنے جھوٹا قول قریب پایا گیا ہے اور فریب دہندہ پر فقط فریب سے بدوں کسی معاوضہ لینے کے ضمان واجب نہیں ہوتی ہے اور ضمانت لینے والا ضامن ہو گا کیونکہ اس نے پرائے غلام سے بدوں اس کی اجازت کے خدمت لی کذا فی محیط السرخسی۔

فصل: وکیل صلح کو خصومت کا اختیار نہیں ہوتا ہے اور نہ دوسرے کو صلح کے واسطے وکیل کر سکتا ہے پس اگر اس نے وکیل کر دیا اور دوسرے نے صلح کی پس اگر موکل کے مال سے درہم دیئے تو موکل اس سے لے گا اور اگر اپنے پاس سے دیئے ہیں تو پہلے موکل پر کچھ لازم نہیں آئے گا اور یہ صلح پہلے وکیل پر جائز ہو گی اور اس نے احسان کیا اسی طرح اگر دو آدمیوں کو صلح کے واسطے وکیل کیا پھر ایک نے اپنے مال سے صلح کر لی تو اس پر جائز ہوئی اور اس کا احسان ہوا اسی طرح اگر ہزار درہم پر صلح کے واسطے وکیل کیا اور کہا کہ مال کی ضمان دے اس نے دو ہزار درہم یا سو دینار پر صلح کی اور اپنے پاس سے ادا کر دیئے یا کسی عروض یا کیلی یا وزنی چیز پر اپنے پاس سے دے کر صلح کی تو صلح جائز ہے اور موکل سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر ہزار سے کم پر صلح کی اور مال دے دیا تو یہ صلح موکل پر جائز ہو گی اور ہر صورت میں کہ وکیل کو جس چیز پر صلح کرنے کا حکم کیا گیا تھا اس کے جنس یا وصف میں خلاف کیا تو صلح وکیل پر جائز ہو گی موکل پر نہیں کذا فی الحاوی۔ اگر کسی نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میری طرف سے فلاں شخص سے جس نے اس پر کسی عین یا دیں کا دعویٰ کیا تھا صلح کرے اور اس معاملہ میں اپنی رائے پر عمل کرے پس وکیل نے سودرہم پر صلح کی تو جائز ہے اور مال موکل پر ہو گا نہ وکیل پر یہ مبسوط میں ہے مدعا علیہ کی طرف سے جو شخص وکیل صلح ہے اگر اس نے بدل صلح دے دیا یا مال صلح کو اپنی طرف نسبت کیا تا کہ اس پر لازم ہو گیا اگر اس نے ادا کر دیا تو موکل سے پھیرے گا اگر چہ ضمان بدوں حکم موکل ہو قتل عمد میں مطلوب کی طرف سے جو شخص وکیل صلح مقرر ہوا وہ بدلہ خرید نفس کے وکیل کے ہے اگر اس نے اس قدر عوض پر صلح ٹھہرائی جو قیمت نفس کے برابر یا اس سے کم ہے یا اس قدر زیادتی ہے کہ لوگ برداشت کر لیتے ہیں تو بلا خلاف جائز ہے اور اگر اس قدر زیادتی پر صلح ٹھہرائی کہ لوگ اتنا خسارہ برداشت نہیں کرتے ہیں تو بلا خلاف ناجائز ہے اور قتل عمد میں طالب سے جو

شخص وکیل صلح ہو وہ ہو کہ کسی نفس کے فروخت کرنے کے وکیل کے ہے اگر اس نے اس قدر عوض پر صلح ٹھہرائی جو قیمت نفس کے برابر یا اس قدر کم ہے کہ لوگ برداشت کر سکتے ہیں تو بلا خلاف جائز ہے اور اگر اس قدر کی پر صلح

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (444) Kitab al-Wakala (Book of Agency)

...[if a settlement] was made such that people do not usually bear such a loss, then there is a difference of opinion regarding its validity; this is mentioned in *Al-Muhit*.

If an agent (Wakil) is appointed to settle a case of intentional murder (Qatl-e-Amd) (1) brought against a person, and the agent settles for a type of commodity usually given as blood-money (Diyat), whatever it may be, it shall be valid for the principal (Mu'wakkil). However, if he exceeds the amount to such an extent that people do not normally bear such a loss and pays the settlement amount, it shall be valid against the agent and not the principal. If the one seeking retaliation (Qisas) appoints an agent for settlement, then whatever type of blood-money commodities he settles upon is valid. If he settles for less than the prescribed blood-money, it is valid against the principal according to Imam-e-Azam (RH), but not according to the *Sahibain* (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), unless the reduction is so small that people generally tolerate it; as stated in *Al-Hawi*. If someone is appointed as an agent to settle for one *kur* (a measure) of wheat and he settles for one *kur* of barley or for Dirhams, it is valid for the agent and not the principal. If an agent is appointed to settle for a specific slave and he settles on the condition that the slave belongs to the agent, the settlement is valid for the agent, whether he provides a guarantee or hands him over, but it is not valid for the principal. If a defendant (Mudda'aa Alayh) appoints an agent to settle for a specific room in a house, and he settles for that very room stating that no other room will be provided, this is valid as he has acted beneficially. If he was appointed to settle for one hundred Dirhams for the claim of that room, and he settled for one hundred Dirhams for that room and another room, and the agent is on behalf of the defendant, this settlement is valid in proportion to the share of that room; as stated in *Al-Mabsut*. If an agent is ordered to settle for a specific *kur* of wheat and he settles for a different *kur* of wheat of the same quantity but of superior quality and delivers it, the settlement is valid for the agent, not the principal. If a settlement is made for one *kur* of medium-quality wheat without specifying it, and the *kur* given to the agent is also of medium quality, it is valid by *Istihsan* (juridical preference). If an agent is appointed for settlement in a claim for a house and the object of the settlement is not named, and the agent agrees on a large sum and pays it, it becomes binding on the agent. Then, it will be considered: if the excess is such that people tolerate it, the settlement is valid for the principal; if it is more than that, it is not valid; as stated in *Al-Hawi*.

If camels were decreed as blood-money and the claimant appointed someone as an agent to take possession of them, and the agent took possession and provided them with fodder and grain, this is considered an act of kindness on his part. (2)

Furthermore, if the agent is on behalf of the plaintiff (Mudda'ee) and settles for a small amount, then according to Imam-e-Azam (RH), the settlement is valid for the plaintiff, but not according to the *Sahibain*, unless the loss is such that people can generally bear it. If the claim is such that the plaintiff has no proof and the adversary (defendant) denies it, then settlement is valid in all cases; this is written in *Al-Mabsut*. In a case of blood (murder), if the agent of the defendant (the one from whom the right is sought) confesses before the judge (Qazi) that the plaintiff is seeking a rightful claim from my principal, then by *Qiyas* (analogy) the confession is valid, but by *Istihsan* it is not. Similarly, if something was purchased and a defect was alleged, and an agent was appointed to settle regarding the defect, and he confessed that the plaintiff is seeking a rightful claim from my principal, by *Qiyas* the confession is valid, and by *Istihsan* it is not. Likewise, if something was purchased and a defect alleged, and an agent was appointed for settlement regarding the defect, and he confessed that the buyer had waived the defect and was satisfied, his confession shall be binding on the principal. If the agent of the defendant agrees on a settlement involving a slave of the defendant, and the defendant had not specified the object of settlement, it is valid, and the defendant has the choice...

---

(1) Qatl-e-Amd: The defendant here is the murderer whose life is lawful (mubah) in retaliation (Qisas), so the agent for settlement is, as it were, the buyer of his life, and the claimant (heir of the blood) is the seller in the settlement. (2) As if the claimant sold the life of the murderer into his hands through the agent. (3) Meaning, he may give the slave because he has the option in both.

फतावा आलमगीरी ..... खंड 5 (444) किताब अल-वकाला (एजेंसी की पुस्तक)

...किया गया कि लोग इतना घाटा सहन नहीं करते हैं, तो इसकी वैधता के विषय में मतभेद है, यह 'मुहित' में उल्लेखित है।

यदि किसी व्यक्ति को 'कत्ल-ए-अमद' (जानबूझकर हत्या) के मामले में, जिसका उस पर आरोप लगाया गया है, समझौता (सुलह) करने के लिए वकील नियुक्त किया गया, और उसने ऐसी किसी वस्तु पर समझौता किया जो 'दियत' (रक्त-धन) में दी जाती है, चाहे वह वस्तु कुछ भी हो, तो यह मुवक्किल (प्रमुख) के लिए वैध होगा। और यदि उसने इसमें इतनी अधिक वृद्धि की जिसे लोग सहन नहीं करते और समझौते की राशि दे दी, तो यह वकील पर लागू होगा, मुवक्किल पर नहीं। और यदि 'किसास' (प्रतिशोध) चाहने वाले (वादी) ने समझौते के लिए वकील नियुक्त किया, तो वह जिस भी प्रकार की दियत वस्तुओं पर समझौता करे, वह वैध है। अतः यदि उसने दियत से कम राशि पर समझौता कर लिया, तो इमाम-ए-आज़म (र.) के अनुसार यह मुवक्किल पर मान्य होगा, और साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मुहम्मद) के अनुसार मान्य नहीं होगा, सिवाय इसके कि कमी इतनी कम हो जिसे लोग सामान्यतः सहन कर लेते हैं; जैसा कि 'अल-हावी' में वर्णित है। यदि किसी को एक 'कुर' (माप) गेहूं पर समझौता करने के लिए वकील बनाया गया और उसने एक कुर जौ या दिरहम पर समझौता किया, तो यह वकील पर मान्य होगा, मुवक्किल पर नहीं। और यदि किसी विशेष दास पर समझौते के लिए वकील नियुक्त किया गया, और उसने इस शर्त पर समझौता किया कि यह वकील का है, तो समझौता वकील पर मान्य होगा चाहे वह उसकी गारंटी दे या उसे सौंप दे, और मुवक्किल पर मान्य नहीं होगा। और यदि प्रतिवादी ने इसलिए वकील नियुक्त किया कि वह घर के किसी विशेष कमरे पर समझौता कर ले, और उसने उसी कमरे पर समझौता किया और समझौते में कहा कि दूसरा कमरा नहीं मिलेगा, तो यह वैध है क्योंकि उसने एक अच्छी बात कही। और यदि इसलिए वकील नियुक्त किया कि उस कमरे के दावे के बदले सौ दिरहम पर समझौता कर ले, और उसने उस कमरे और एक अन्य कमरे के बदले सौ दिरहम पर समझौता किया और वकील प्रतिवादी की ओर से है, तो यह समझौता उस कमरे के हिस्से के अनुपात में वैध है; जैसा कि 'अल-मबसुत' में है। यदि वकील को आदेश दिया गया कि वह इस विशेष 'कुर' गेहूं पर समझौता कर दे, और उसने उसके स्थान पर उसी मात्रा के श्रेष्ठ (खरे) गेहूं पर समझौता किया और दे दिया, तो समझौता वकील पर मान्य होगा, मुवक्किल पर नहीं। और यदि एक औसत दर्जे के कुर गेहूं पर समझौता किया और उन्हें निर्दिष्ट नहीं किया, और जो कुर वकील को दिया गया वह भी औसत दर्जे का है, तो 'इस्तेहसानन'

(न्यायसंगत आधार पर) वैध है। और यदि किसी घर के दावे में समझौते के लिए वकील नियुक्त किया गया और जिस वस्तु पर समझौता किया गया उसका नाम नहीं लिया गया, और वकील ने बहुत अधिक धन पर समझौता तय कर दिया और उसे दे दिया, तो यह वकील पर अनिवार्य हुआ। फिर इसमें विचार किया जाएगा कि यदि वृद्धि इतनी है जिसे लोग सहन कर लेते हैं तो समझौता मुवक्किल पर मान्य होगा, और यदि उससे अधिक है तो मान्य नहीं होगा; जैसा कि 'अल-हावी' में है।

यदि दियत में ऊंटों का आदेश हुआ और वादी ने किसी को उन पर कब्जा करने के लिए वकील बनाया, और उसने कब्जा करके उन्हें दाना-चारा दिया, तो यह उसका एहसान है। (2)

अतः यदि वकील वादी (दावेदार) की ओर से हो और उसने बहुत कम वस्तु पर समझौता कर लिया, तो इमाम-ए-आज़म (र.) के अनुसार यह वादी पर मान्य होगा, और साहिबैन के अनुसार नहीं, सिवाय इसके कि कमी इतनी हो जिसे लोग सामान्यतः उठा सकते हैं। और यदि दावा ऐसा हो जिसमें वादी के पास कोई प्रमाण न हो और प्रतिवादी इनकार करता हो, तो समझौता हर स्थिति में वैध है; यह 'मबसुत' में लिखा है। हत्या के मामले में यदि वांछित प्रतिवादी के वकील ने न्यायाधीश (काजी) के सामने स्वीकार कर लिया कि वादी मेरे मुवक्किल से सत्य अधिकार की मांग करता है, तो 'कियासन' (तर्क के आधार पर) यह स्वीकारोक्ति वैध है, लेकिन 'इस्तेहसानन' (न्यायसंगत आधार पर) नहीं। इसी प्रकार यदि कोई वस्तु खरीदी और उसमें दोष पाया गया, और दोष के आधार पर समझौते के लिए वकील नियुक्त किया गया, और उसने स्वीकार कर लिया कि वादी मेरे मुवक्किल से सत्य अधिकार की मांग करता है, तो कियासन स्वीकारोक्ति वैध है और इस्तेहसानन नहीं। इसी तरह यदि कोई वस्तु खरीदी गई और दोषपूर्ण पाई गई, और दोष के आधार पर समझौते के लिए वकील नियुक्त किया गया, और उसने स्वीकार कर लिया कि क्रेता ने दोष को स्वीकार कर लिया था और वह सहमत हो गया था, तो उसकी यह स्वीकारोक्ति मुवक्किल पर प्रभावी होगी। यदि प्रतिवादी के वकील ने प्रतिवादी के किसी दास पर समझौता तय किया और प्रतिवादी ने समझौते की वस्तु को निर्दिष्ट नहीं किया था, तो यह वैध है और प्रतिवादी को अधिकार है...

---

(1) कत्ल-ए-अमद: इसमें प्रतिवादी वह हत्यारा है जिसका जीवन किसास में वैध (मुबाह) है, इसलिए समझौते का वकील मानो उसके जीवन का खरीदार है, और वादी (खून का वारिस) समझौते में विक्रेता बन गया। (2) मानो वादी ने वकील के माध्यम से हत्यारे का जीवन उसके हाथों बेच दिया। (3) अर्थात दास दे दे क्योंकि उसे दोनों में विकल्प प्राप्त है।

کر لی کہ لوگ اتنا خسارہ نہیں اٹھاتے ہیں تو اس کے جواز میں اختلاف ہے یہ محیط میں ہے۔

اگر ایک قتلِ عمد ۱ سے جس کا اس پر دعویٰ کیا گیا ہے کسی کو صلح کرنے کے واسطے وکیل کیا اس نے اگر کسی ایسی جنس پر جو دیت میں دی جاتی ہے صلح کی خواہ کوئی چیز ہو تو موکل پر جائز ہو گی اور اگر اس میں اس قدر زیادتی کی کہ لوگ اتنا خسارہ نہیں برداشت کرتے ہیں اور مالِ صلح دے دیا تو وکیل پر جائز ہوئی نہ موکل پر اور اگر طالب قصاص نے صلح کے واسطے وکیل کیا پس وہ جس جنس پر اجناسِ دیت سے صلح کرے جائز ہے پس اگر اس نے دیت سے کم پر صلح کر لی تو امام اعظمؒ کے نزدیک موکل پر جائز ہو گی اور صاحبینؒ کے نزدیک جائز نہ ہو گی مگر جبکہ کمی صرف اس قدر ہو کہ لوگ برداشت کر لیتے ہیں کذا فی الحاوی۔ اگر کسی کو وکیل کیا کہ ایک کُر گیہوں پر صلح کرے اس نے ایک کُر جو یا درہموں پر صلح کی تو وکیل پر جائز ہوئی نہ موکل پر اور اگر کسی معین غلام پر صلح کرنے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے اس شرط پر صلح کی کہ یہ وکیل کا ہے تو صلح وکیل پر جائز ہوئی خواہ ضمان دے یا اس کو دے اور موکل پر جائز نہ ہو گی اور اگر مدعا علیہ نے اس واسطے وکیل کیا کہ اس دار کے فلاں بیت معین پر صلح کر لے اس نے اسی بیت پر صلح کی اور صلح میں کہا کہ دوسرا بیت نہ ملے گا تو یہ جائز ہے کیونکہ اس نے ایک اچھی بات کہہ دی اور اگر اس واسطے وکیل کیا کہ اس بیت کے دعویٰ سے سودرہم پر صلح کر لے اس نے اس بیت اور ایک دوسرے بیت سے سو درہم پر صلح کی اور وکیل مدعا علیہ کی طرف سے ہے تو یہ صلح بقدر اس بیت کے حصہ کے جائز ہے کذا فی المبسوط۔ اگر وکیل کو حکم کیا کہ اس کُر گیہوں معین پر صلح کر دے اس نے اس کے سوا اسی نصف کے ایک کُر گیہوں پر جو اس سے کھرے ہیں صلح کی اور دے دیے تو صلح وکیل پر جائز

ہوئی نہ موکل پر اور اگر ایک کُر درمیانی گیہوں پر صلح کی اور معین نہ کئے اور جو کُر وکیل کو دیا گیا ہے وہ بھی درمیانی ہے تو استحساناً جائز ہے اور اگر کسی دار کے دعویٰ میں صلح کے واسطے وکیل کیا اور جس پر صلح کی جائے اس کا نام نہ لیا پس وکیل نے مالِ کثیر پر صلح ٹھہرائی اور اس کو دے دیا تو وکیل پر لازم ہوا پھر اس میں لحاظ کیا جائے گا اگر اس قدر زیادتی کی ہے کہ جس کو لوگ برداشت کر لیتے ہیں تو صلح موکل پر جائز ہوگی اور اگر اس سے زیادہ ہے تو اس پر جائز نہ ہو گی کذا فی الحاوی۔

اگر دیت میں اونٹوں کا حکم ہوا اور طالب نے کسی کو ان پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا اُس نے قبضہ کر کے اُن کو دانہ چارہ دیا تو یہ اُس کا احسان ہے ۲

پس اگر وکیل مدعی کی طرف سے ہو اور اس نے تھوڑی سی چیز پر صلح کر لی تو امام اعظمؒ کے نزدیک صلح مدعی پر جائز ہوئی اور صاحبینؒ کے نزدیک نہیں مگر جبکہ ایسا ہو جائے کہ لوگ اتنا خسارہ اٹھا سکتے ہیں اور اگر دعویٰ ایسا ہو کہ اس میں مدعی کے پاس حجت نہ ہو اور مدعا علیہ خصم انکار کرتا ہو تو صلح ہر حال میں جائز ہے یہ مبسوط میں لکھا ہے خون کے مقدمہ میں اگر مطلوب مدعا علیہ کے وکیل نے قاضی کے سامنے اقرار کر دیا کہ مدعی میرے موکل سے سچے حق کا مطالبہ کرتا ہے تو قیاساً اقرار جائز ہے اور استحساناً جائز نہیں ہے اسی طرح اگر کوئی چیز خریدی اور اس میں عیب لگایا اور عیب سے صلح کے واسطے کوئی وکیل مقرر کیا اس نے اقرار کر دیا کہ مدعی میرے موکل سے سچے حق کا مطالبہ کرتا ہے قیاساً اقرار جائز ہے اور استحساناً جائز نہیں ہے اسی طرح اگر کوئی چیز خریدی اور اس میں عیب لگایا اور عیب سے صلح کے واسطے کوئی وکیل مقرر کیا اس نے اقرار کر دیا کہ مشتری نے عیب باطل کر دیا اور راضی ہو گیا تھا تو اس کا اقرار موکل پر روانہ ہو گا اگر مطلوب کے وکیل نے مطلوب

کے کسی غلام پر صلح ٹھہرائی اور مطلوب نے صلح کی چیز معین نہیں کی تھی تو جائز ہے اور مطلوب کو اختیار...

۱؎ قتلِ عمد... مطلوب اس میں قاتل ہے جس کا نفس قصاص میں مباح ہے تو صلح کا وکیل گویا اس کے نفس کا خریدار ہے اور طالب ولیِ خون ہے تو وہ صلح میں بیچنے والا ہوا۔ ۲؎ گویا طالب نے قاتل کا نفس اس کے ہاتھ فروخت کیا بذریعہ وکیل کے۔ ۳؎ یعنی غلام دے دے کیونکہ اس کو دونوں میں اختیار ہے۔

The ruling shall be that one may either return the specific slave or pay its equivalent value. This same rule applies to every specific property for which there is no equivalent (mithl). However, if a settlement (Sulh) is made regarding a specific property for which an equivalent exists, the debtor has the choice to provide the specific property itself or its equivalent. If an individual claims a specific property in someone else's possession, and the defendant appoints an agent (Wakil) to settle with the claimant and orders him to provide a guarantee, then if the agent settles for a deferred payment, the agent shall collect from the principal (Muwakil) after that same period. If the settlement was made on the condition of cash payment and was paid, the agent may collect from the principal immediately and has the right to demand it even before the actual payment. If the agent settles with the claimant on the condition that the payment lies upon the principal (and not the agent), it is valid. If both the claimant and the defendant appoint agents who then meet and reach a settlement, it is legally valid.

In matters involving blood money or retaliation, if there are multiple heirs and one appoints an agent to settle for their share and receives a certain amount, the remaining heirs have the right to share in that amount according to their respective portions. If this wealth is lost while in the possession of the agent, it is as if it were lost in the possession of the principal; the heirs cannot demand it from the agent but may claim their share from the principal. If camels were prescribed as blood money (Diyat) and the agent took possession of them and provided fodder, this is considered an act of kindness on his part. However, if a specific type of property was prescribed for Diyat and the agent accepted a different type, this is not valid due to the violation of instructions. (From *Al-Muheet*)

If a defendant appoints an agent for litigation and the agent pays the amount from his own pocket, he cannot claim it from the principal. If a person gives dirhams to two people and asks them to pay Diyat on his behalf, and they settle for goods or property, it is valid. If a claim is made regarding a head wound and an agent is appointed to settle and becomes a guarantor, a settlement exceeding five hundred dirhams is valid only if the wound was inflicted intentionally (*Amad*), provided the excess is within customary limits of acceptance. If the wound was accidental (*Khata*), any amount exceeding five hundred is void. According to Imam al-Azam (Abu Hanifa), if the victim dies, the settlement becomes void in both cases. If the agent settles for a "Mawdiha" wound (a wound exposing the bone) for less than five hundred dirhams,

it is valid by consensus, provided the reduction is reasonable. If an agent settles for two similar wounds simultaneously, half the settlement is valid against the principal if the prescribed compensation (*Arsh*) for both is equal. (From *Al-Muheet* and *Al-Mabsut*)

1. **Mawdiha:** A wound on the head or face that exposes the bone. **Arsh:** The fixed compensation/fine for a specific injury.

हुक्म यह होगा कि चाहे वही ग़ुलाम दे दे या उसकी क़ीमत अदा कर दे। यही नियम हर उस निश्चित संपत्ति (माल-ए-मुअय्यन) में लागू होता है जिसका कोई विकल्प (मिसल) नहीं है। और यदि सुलह (समझौता) ऐसी निश्चित वस्तु पर हुई जिसका विकल्प मौजूद है, तो मतलूब (देनदार) को अधिकार है कि वही वस्तु दे या उसके समान कोई और वस्तु दे। यदि किसी ने ऐसी संपत्ति का दावा किया जो किसी दूसरे के क़ब्ज़े में है और प्रतिवादी (मुदआ-अलैह) ने किसी को सुलह के लिए वकील नियुक्त किया और उसे ज़मानत देने का आदेश दिया, तो यदि वकील ने उधार पर सुलह की, तो वह मुवक्किल (स्वामी) से भी उसी अवधि के बाद वसूल करेगा। यदि नक़द की शर्त पर सुलह की, तो मुवक्किल से तत्काल वसूल कर सकता है और उसे भुगतान से पहले भी माँग करने का अधिकार है। यदि वकील ने तालिब (दावेदार) से इस शर्त पर सुलह की कि धन की ज़िम्मेदारी मुवक्किल पर है, तो यह वैध है। यदि दावेदार और प्रतिवादी दोनों ने अपने-अपने वकील नियुक्त किए और उन वकीलों ने आपस में सुलह कर ली, तो यह भी वैध है।

रक्त-धन (दियात) के मामले में यदि कई वारिस हों और एक ने सुलह करके कुछ राशि वसूल कर ली, तो अन्य वारिस अपने हिस्से के अनुसार उसमें शामिल हो सकते हैं। यदि धन वकील के पास नष्ट हो जाए, तो माना जाएगा कि मुवक्किल के पास नष्ट हुआ; वारिस वकील से नहीं बल्कि मुवक्किल से अपना हिस्सा माँग सकते हैं। यदि दियात में ऊँटों का निर्णय हुआ और वकील ने उन्हें वसूल कर चारा दिया, तो यह उसका परोपकार है। लेकिन यदि दियात किसी विशेष श्रेणी के माल में तय हुई और वकील ने उसके अलावा कोई दूसरी श्रेणी वसूल की, तो यह उल्लंघन के कारण मान्य नहीं है। (मुहीत से उद्धृत)

यदि वकील ने मुक़दमे के दौरान अपनी ओर से राशि का भुगतान कर दिया, तो वह मुवक्किल से उसका दावा नहीं कर सकता। यदि किसी ने दो व्यक्तियों को कुछ सिक्के(दरहम) देकर कहा कि मेरी ओर से दियात चुका दो, और उन्होंने धन या सामान के बदले सुलह कर ली, तो यह वैध है। यदि किसी पर सिर के ज़ख्म का दावा हुआ और वकील ने ज़मानत के साथ सुलह की, तो पाँच सौ दरहम से अधिक पर सुलह तभी वैध है जब ज़ख्म जानबूझकर (अमद) पहुँचाया गया हो और वह वृद्धि उतनी हो जितनी लोग सामान्यतः सहन करते हैं। यदि ज़ख्म ग़लती से (ख़ता) लगा था, तो पाँच सौ से अधिक की राशि अमान्य होगी। यदि ज़ख्मी व्यक्ति की मृत्यु हो गई, तो इमाम-ए-आज़म के अनुसार सुलह रद्द हो जाएगी। यदि वकील ने "मौज़िहा" ज़ख्म (जिसमें हड्डी दिख जाए) की सुलह में पाँच सौ से कम

तय किया, तो यह सर्वसम्मति (इज्मा) से वैध है। यदि वकील ने दो ज़ख्मों की सुलह एक साथ की, तो आधी ज़िम्मेदारी मुवक्किल पर होगी यदि दोनों का मुआवज़ा (अर्श) समान हो। (मुहीत और मबसूत से उद्धृत)

१ मौज़िहा: सिर या चेहरे का वह ज़ख्म जिसमें हड्डी दिखने लगे। अर्श: वह हर्जाना जो ज़ख्म के बदले दिया जाता है।

حکم یہ ہوگا کہ چاہے وہی غلام دے دے یا اس کی قیمت ادا کر دے۔ یہی اصول ہر اس متعین مال میں لاگو ہوتا ہے جس کی کوئی نظیر (مثل) نہ ہو۔ اور اگر صلح ایسی متعین چیز پر ہوئی جس کی نظیر موجود ہے، تو مطلوب (مقروض) کو اختیار ہے کہ وہی چیز دے یا اس جیسی کوئی اور چیز دے۔ اگر کسی نے ایسے مال کا دعویٰ کیا جو کسی دوسرے کے قبضے میں ہے اور مدعا علیہ نے کسی کو صلح کے لیے وکیل بنایا اور اسے ضمانت دینے کا کہا، تو اگر وکیل نے ادھار پر صلح کی، تو وہ موکل سے بھی اسی مدت کے بعد وصول کرے گا۔ اگر نقد کی شرط پر صلح کی، تو موکل سے فوری وصول کر سکتا ہے اور اسے ادائیگی سے قبل بھی مطالبہ کرنے کا حق ہے۔ اگر وکیل نے طالب (مدعی) سے اس شرط پر صلح کی کہ مال کی ذمہ داری موکل پر ہے، تو یہ جائز ہے۔ اگر مدعی اور مدعا علیہ دونوں نے اپنے اپنے وکیل مقرر کیے اور ان وکیلوں نے آپس میں صلح کر لی، تو یہ بھی جائز ہے۔ قصاص کے معاملے میں اگر ایک وارث صلح کر کے رقم وصول کر لے، تو باقی وارث اپنے حصے کے مطابق اس میں شریک ہو سکتے ہیں۔ اگر رقم وکیل کے پاس ضائع ہو جائے، تو سمجھا جائے گا کہ موکل کے پاس ضائع ہوئی، وارث وکیل سے نہیں بلکہ موکل سے اپنا حصہ مانگیں گے۔ دیت میں اگر اونٹوں کا فیصلہ ہوا اور وکیل نے انہیں وصول کر کے چارہ دیا، تو یہ اس کا احسان ہے۔ لیکن اگر دیت کسی خاص جنس میں طے ہوئی اور وکیل نے اس کے علاوہ کوئی دوسری جنس وصول کی، تو یہ خلاف ورزی کی بنا پر جائز نہیں ہے۔ (محیط برہانی)

اگر وکیل نے مقدمے کے دوران اپنی جیب سے رقم ادا کر دی، تو وہ موکل سے مطالبہ نہیں کر سکتا۔ اگر کسی شخص نے دو آدمیوں کو درہم دے کر کہا کہ میری طرف سے دیت ادا کر دو، اور

انہوں نے رقم یا سامان کے عوض صلح کر لی، تو یہ جائز ہے۔ لیکن اگر انہوں نے دیئے گئے درہموں کے علاوہ اپنی طرف سے دوسرے درہم دیئے، تو قیاس یہ ہے کہ پہلے والے درہم واپس لیے جائیں، مگر استحساناً انہیں ان کے مثل ہی ادا کرنا چاہیے۔ (مبسوط) اگر کسی پر سر کے زخم کا دعویٰ ہوا اور وکیل نے ضمانت کے ساتھ صلح کی، تو پانچ سو درہم سے زیادہ پر صلح اس صورت میں جائز ہے جب زخم جان بوجھ کر (عمد) لگایا گیا ہو، اور وہ زیادتی اتنی ہو جتنا لوگ عام طور پر برداشت کرتے ہیں۔ اگر زخم غلطی سے (خطا) لگا تھا، تو پانچ سو سے زائد رقم باطل ہوگی۔ اگر زخمی شخص مر گیا، تو امام اعظم کے نزدیک صلح باطل ہو جائے گی۔ اگر زخم ٹھیک ہو گیا، تب بھی امام کے نزدیک صلح باطل ہے۔ لیکن اگر صلح کے بعد موت واقع ہوئی، تو صرف وکیل پر صلح لازم ہوگی۔ اگر "موضحہ" زخم (جس میں ہڈی نظر آئے) کی صلح میں پانچ سو سے کم طے ہوا، تو یہ بالاجماع جائز ہے، بشرطیکہ کمی معمولی ہو۔ اگر وکیل نے دو زخموں کی صلح ایک ساتھ کی، تو آدھی ذمہ داری موکل پر ہوگی اگر دونوں زخموں کا معاوضہ (ارش) برابر ہو۔ ورنہ حساب کے مطابق تقسیم ہوگی اور اضافی بوجھ وکیل پر ہوگا۔ (محیط و مبسوط)

۱ موضحہ: سر یا چہرے کا وہ زخم جس میں ہڈی ظاہر ہو جائے، ارش: وہ جرمانہ جو زخم کے بدلے دیا جاتا ہے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume (5) 446 Book of Agency (Kitab al-Wakala)

If a claim is made against a person for a head wound, and he appoints an agent (wakil) for a settlement (sulh) and instructs him to guarantee the compensation (badal), and the agent settles on an unspecified *wasif*[1] (servant), 10 goats, or 15 camels, it is valid. Average quality items will be due from the agent, just as medium-grade items would be due if the principal (muwakkil) had made the settlement himself. If the respondent appoints an agent to settle for a head wound he intentionally inflicted, and the agent settles on the service of the principal's slave for 10 years, it is valid. If wine or pork is settled upon, it is considered a waiver (afw); nothing will be due from either the agent or the principal.[2] If the agent says, "I settle with you for this slave or this vinegar," and the slave turns out to be free and the vinegar turns out to be wine, the agent is liable for the indemnity (arsh) for the wound. If a settlement is made on two slaves and one turns out to be free, the person making the settlement gets nothing but the remaining slave; this is the opinion of Imam-e-Azam.

If a person kills one free man and one slave * If a settlement is made on a slave and he turns out to be a 'mudabbir' or 'mukatib' (slaves with specific freedom contracts), or on a female slave and she turns out to be an 'umm al-walad' (a slave who bore her master a child), and the agent had guaranteed their delivery, he must pay their value from his own wealth and recover it from the principal; this is mentioned in *Mabsut*. If two persons inflict a 'mawdiha' wound (a wound that exposes the bone) on a person's head and both appoint one person as an agent to settle on their behalf, and he settles for a hundred dirhams on behalf of one specific person, it is valid, and half the indemnity will be due from the other. If he settles on behalf of one and specifies him, it is valid, and the specification is according to his statement. Similarly, if two people wound someone's head and appoint an agent to arrange a settlement for both, and then he settles with one specific person, it is valid. If he settles with one but does not specify, it is still valid, and the clarification rests with him. If a free man and a slave wound someone's head and it is a 'mawdiha' wound, then the free man and the slave's owner appoint someone for a settlement, and he settles for five hundred dirhams on behalf of both, half a dirham will be due from the slave's owner and half from the free man, even if the slave's value is only fifty dirhams; this is in *Muhit*. If a person kills a free man and a slave, then the slave's owner and the guardian (wali) of the free man appoint someone to settle with the killer: if it was intentional murder and the slave's value is five hundred dirhams and

the settlement is for eleven thousand dirhams, the settlement amount will be divided between them: ten thousand to the free man's heirs and five hundred dirhams to the slave's owner; there will be twenty-one parts. If both deaths were accidental (khata), the free man's heirs get ten thousand dirhams and the rest goes to the slave's owner. If the slave's death was intentional and the free man's was accidental, the rule is the same: the free man's heirs get ten thousand dirhams and the rest goes to the slave's owner. If the slave's death was accidental and the free man's was intentional, the rule is the same as when both are intentional; this is in *Mabsut*.

If a claim of an offense is made against a Mukatib or his slave * If a slave is killed by mistake and the owner appoints someone for a settlement who settles for ten thousand dirhams, it is valid, and the owner returns ten dirhams. If his eye is gouged out and a settlement of six thousand dirhams is reached, it is valid according to Imam Abu Yusuf. If, instead of gouging an eye, a 'mawdiha' wound is made on the head and a settlement of one thousand dirhams is reached, it is valid according to Imam Abu Yusuf. If a settlement of ten thousand dirhams is reached, according to Imam Abu Yusuf, ten dirhams will be deducted from it. According to Imam Muhammad, for gouging an eye, no more than five thousand dirhams less five dirhams is due, and for a 'mawdiha' wound, no more than five hundred dirhams less half a dirham is due; this is written in *Muhit*. If a claim of an offense is made against a 'mukatib' or his slave and he appoints an agent for a settlement, then the 'mukatib' becomes unable (*ajiz*)...

1. *Wasif*: A serving girl or slave provided by the killer as compensation, whether adult or child.
2. It will not be [due] because when a Muslim agrees on wine or pork as compensation, which he cannot own, it is as if he has forgiven [the debt].

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द (5) 446 किताबुल वकालत

यदि किसी व्यक्ति के सिर के ज़ख्म का दावा किसी अन्य व्यक्ति पर किया गया, और उसने समझौते (सुलह) के लिए एक प्रतिनिधि (वकील) नियुक्त किया और कहा कि वह बदले (मुआवज़े) की गारंटी दे, और उसने अनिश्चित 'वसीफ'[1] (सेवक), 10 बकरियों या 15 ऊंटों पर समझौता किया, तो यह वैध है। प्रतिनिधि पर औसत दर्जे की वस्तुएं अनिवार्य होंगी, जैसा कि मोअक्किल (नियोक्ता) द्वारा स्वयं समझौता करने पर मध्यम श्रेणी की वस्तुएं अनिवार्य होती हैं। यदि वांछित व्यक्ति ने सिर के ज़ख्म के लिए समझौता करने हेतु वकील नियुक्त किया, जिसे उसने जानबूझकर ज़ख्मी किया था, और वकील ने नियोक्ता के गुलाम की 10 वर्ष की सेवा पर समझौता किया, तो यह वैध है। यदि समझौते में शराब या सुअर तय किया गया, तो यह माफ़ी (عفو) मानी जाएगी; प्रतिनिधि या नियोक्ता पर कुछ भी अनिवार्य नहीं होगा।[2] और यदि वकील ने कहा, 'मैं तुमसे इस गुलाम या इस सिरके पर समझौता करता हूँ,' फिर वह गुलाम आज़ाद निकला और सिरका शराब निकला, तो प्रतिनिधि पर ज़ख्म का हर्जाना (अर्श) अनिवार्य होगा। यदि दो गुलामों पर समझौता किया गया और फिर एक गुलाम आज़ाद निकला, तो समझौता करने वाले के लिए शेष गुलाम के अलावा और कुछ नहीं होगा; यह इमाम-ए-आज़म का मत है।

यदि किसी व्यक्ति ने एक आज़ाद और एक गुलाम की हत्या की * यदि किसी गुलाम पर समझौता किया गया और वह 'मुदब्बर' या 'मुकातिब' निकला, या किसी दासी पर समझौता किया गया और वह 'उम्मुल वलद' निकली, और प्रतिनिधि ने उसे सौंपने की गारंटी दी थी, तो वह अपने धन से उसकी कीमत अदा करे और नियोक्ता से वापस ले; यह 'मब्सूत' में है। यदि दो व्यक्तियों ने एक व्यक्ति के सिर में 'मौजहा' (हड्डी दिखाने वाला ज़ख्म) किया और दोनों ने एक व्यक्ति को वकील नियुक्त किया कि हमारी ओर से समझौता करे, और उसने एक विशिष्ट व्यक्ति की ओर से सौ दिरहम पर समझौता किया, तो यह वैध है, और दूसरे पर आधा हर्जाना अनिवार्य होगा। और यदि किसी एक की ओर से समझौता किया और उसे स्पष्ट कर दिया, तो यह वैध है, और स्पष्टीकरण उसी के बयान से माना जाएगा। इसी तरह, यदि दो व्यक्तियों ने सिर में ज़ख्म किया और वकील नियुक्त किया कि दोनों से समझौता तय कराए, फिर उसने एक विशिष्ट व्यक्ति से समझौता किया, तो वैध है। और यदि किसी एक से समझौता किया और स्पष्ट नहीं किया, तब भी वैध है, और स्पष्टीकरण उसी पर निर्भर है। यदि एक आज़ाद और एक गुलाम ने किसी का सिर ज़ख्मी किया और ज़ख्म 'मौजहा' है, फिर आज़ाद और गुलाम के मालिक ने किसी को समझौते के लिए नियुक्त किया, और उसने दोनों की

ओर से पाँच सौ दिरहम पर समझौता किया, तो मालिक-ए-गुलाम पर आधा और आज़ाद पर आधा दिरहम अनिवार्य होगा, भले ही गुलाम की कीमत पचास दिरहम ही क्यों न हो; यह 'मुहीत' में है। यदि किसी व्यक्ति ने एक आज़ाद और एक गुलाम को मार डाला, फिर गुलाम के मालिक और आज़ाद के संरक्षक (वली) ने किसी को कातिल के साथ समझौता करने के लिए नियुक्त किया, तो यदि हत्या जानबूझकर (अमदन) की गई थी और गुलाम की कीमत पाँच सौ दिरहम है और समझौता ग्यारह हज़ार दिरहम पर हुआ, तो समझौते की राशि दोनों में विभाजित होगी: आज़ाद के वारिसों को दस हज़ार और गुलाम के मालिक को पाँच सौ दिरहम दिए जाएंगे; कुल इक्कीस हिस्से होंगे। और यदि दोनों की हत्या गलती (खता) से हुई हो, तो आज़ाद के वारिसों को दस हज़ार दिरहम मिलेंगे और शेष गुलाम के मालिक को मिलेगा। और यदि गुलाम की हत्या जानबूझकर और आज़ाद की गलती से हुई हो, तब भी यही नियम है कि आज़ाद के वारिसों को दस हज़ार दिरहम और शेष गुलाम के मालिक को मिलेगा। और यदि गुलाम की हत्या गलती से और आज़ाद की जानबूझकर की गई है, तो उसका नियम वही है जो दोनों के जानबूझकर होने की स्थिति में बताया गया है; यह 'मब्सूत' में है।

यदि मुकातिब पर किसी अपराध का या उसके गुलाम पर किसी अपराध का दावा हुआ * यदि कोई गुलाम गलती से मारा गया और मालिक ने किसी को समझौते के लिए नियुक्त किया, जिसने दस हज़ार दिरहम पर समझौता किया, तो यह वैध है, और मालिक दस दिरहम वापस कर दे। और यदि उसकी आँख फोड़ दी गई और छह हज़ार दिरहम पर समझौता हुआ, तो इमाम अबू यूसुफ के अनुसार वैध है। और यदि आँख फोड़ने के बजाय सिर में 'मौजहा' ज़ख्म किया गया और हज़ार दिरहम पर समझौता हुआ, तो इमाम अबू यूसुफ के अनुसार वैध है। और यदि दस हज़ार दिरहम पर समझौता हुआ, तो इमाम अबू यूसुफ के अनुसार उसमें से दस दिरहम कम किए जाएंगे। और इमाम मोहम्मद के अनुसार, आँख फोड़ने में पाँच दिरहम कम पाँच हज़ार दिरहम से अधिक अनिवार्य नहीं होते, और 'मौजहा' ज़ख्म में आधा दिरहम कम पाँच सौ दिरहम से अधिक अनिवार्य नहीं होते; यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि मुकातिब पर या उसके गुलाम पर किसी अपराध का दावा हुआ और उसने किसी को समझौते के लिए वकील नियुक्त किया, फिर मुकातिब असमर्थ (आजिज़) हो गया...

1. वसीफ: हत्यारे द्वारा दी जाने वाली सेवा करने वाली दासी या गुलाम, चाहे वह बड़ा हो या छोटा।
2. नहीं होगा, क्योंकि जब एक मुसलमान ने बदले में शराब या सुअर तय किया, जिसका वह मालिक नहीं हो सकता, तो मानो उसने माफ़ कर दिया।

اگر کسی کے زخم سر کا ایک شخص پر دعویٰ کیا گیا اس نے ایک شخص کو صلح کے واسطے وکیل کیا اور کہا کہ بدل کی ضمانت کر لے اس نے وصیف ۱ غیر معین یا ۱۰ بکریوں یا ۱۵ اونٹوں پر صلح کی تو جائز ہے اور وکیل پر اوسط مرتبہ کے واجب ہونگے جیسا موکل کے خود صلح کرنے میں درمیانی واجب ہوتے اگر مطلوب نے کسی سر کے زخم سے جو اس نے عمدا زخمی کیا صلح کرنے کے واسطے وکیل کیا اور وکیل نے موکل کے غلام کی ۱۰ برس خدمت کرنے پر صلح کی تو جائز ہے اگر شراب یا سور پر صلح قرار دی تو یہ عفو ہے وکیل یا موکل پر کچھ واجب نہ ہو گا اور اگر وکیل نے کہا کہ میں تجھ سے اس غلام یا اس سرکہ پر صلح کرتا ہوں پھر وہ غلام آزاد نکلا اور سرکہ شراب نکلا تو وکیل پر زخم کا ارش واجب ہو گا اگر دو غلاموں پر صلح کی پھر ایک غلام آزاد نکلا تو صلح کرنے والے کے واسطے سوائے باقی غلام کے اور کچھ نہیں یہ امام اعظم کا قول ہے۔

اگر کسی شخص نے ایک آزاد اور ایک غلام کو قتل کیا * اگر کسی غلام پر صلح کی اور وہ مدبر یا مکاتب نکلا یا کسی باندی پر صلح کی اور وہ ام ولد نکلی اور وکیل نے اس کے سپرد کرنے کی ضمانت کی ہے تو اپنے مال سے اس کی قیمت ادا کرے اور موکل سے واپس لے یہ مبسوط میں ہے اگر دو شخصوں نے ایک شخص کے سر میں موضحہ زخم ڈالا اور دونوں نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ ہماری طرف سے صلح کرے اس نے ایک معین کی طرف سے سو درہم پر صلح کی تو جائز ہے اور دوسرے پر آدھا ارش واجب ہوگا اور اگر کسی ایک کی طرف سے صلح کی اور اس کو معین کیا تو جائز ہے اور معین کرنا اسی کے بیان سے ہے اسی طرح اگر دو شخصوں نے سر میں زخم ڈالا اور وکیل کیا کہ دونوں سے صلح ٹھہرائی پھر اس نے ایک معین سے صلح کی

تو جائز ہے اور اگر کسی ایک سے صلح کی اور بیان نہ کیا تو بھی جائز ہے اور بیان کرنا اُسی پر ہے اور اگر ایک آزاد اور ایک غلام نے کسی کا سر زخمی کیا اور زخم موضحہ ہے پھر آزاد اور مالک غلام نے کسی کو صلح کے واسطے مقرر کیا اس نے دونوں کی طرف سے پانچ سو درہم پر صلح ٹھہرائی تو مالک غلام پر نصف اور آزاد پر نصف درہم لازم ہوں گے اگر چہ غلام کی قیمت پچاس درہم کیوں نہ ہو یہ محیط میں ہے۔ اگر کسی شخص نے ایک آزاد اور ایک غلام کو قتل کیا پھر مالک غلام نے اور ولی آزاد نے کسی کو قاتل کے ساتھ صلح کرنے کے واسطے مقرر کیا پس اگر عمداً قتل کیا اور غلام کی قیمت پانچ سو درہم ہے اور صلح گیارہ ہزار درہم پر واقع ہوئی تو بدل صلح دونوں میں تقسیم ہوگا آزاد کے وارثوں کو دس ہزار اور مالک غلام کو پانچ سو درہم دیئے جائیں گے تو اکیس حصے ہوں گے اور اگر دونوں خون خطا سے ہوں تو آزاد کے وارثوں کو دس ہزار درہم اور باقی غلام کے مالک کو ملے گا اور اگر غلام کا خون عمدا اور آزاد کا قتل خطا سے ہو تو بھی یہی حکم ہے کہ وارثان آزاد کو دس ہزار درہم اور باقی مالک غلام کو ملے گا اور اگر غلام کا قتل خطا سے اور آزاد کو عمداً قتل کیا ہے تو اس کا حکم وہ ہے جو دونوں عمداً ہونے کی صورت میں مذکور ہوا یہ مبسوط میں ہے۔

اگر مکاتب پر کسی جرم کا یا اس کے غلام پر کسی جرم کا دعویٰ ہوا * اگر کوئی غلام خطا سے مقتول ہوا اور مالک نے کسی کو صلح کے واسطے مقرر کیا اس نے دس ہزار درہم پر صلح کی تو جائز ہے اور مالک دس درہم واپس کر دے اور اگر اس کی آنکھ پھوڑ دی گئی اور چھ ہزار درہم پر صلح ہوئی تو امام ابو یوسف کے نزدیک جائز ہے اور اگر بجائے آنکھ پھوڑنے کے سر میں موضحہ زخم کیا ہے اور ہزار درہم پر صلح ہوئی تو امام ابو یوسف کے نزدیک جائز ہے اور اگر دس ہزار درہم پر صلح ہوئی تو امام ابو یوسف کے نزدیک اس میں سے دس درہم کم کئے جائیں گے اور امام محمد کے نزدیک آنکھ پھوڑنے میں سوائے پانچ درہم کم پانچ ہزار درہم کے واجب

نہیں ہوتے ہیں اور موضحہ زخم میں سوائے نصف درہم کم پانچ سو درہم کے واجب نہیں ہوتے ہیں یہ محیط میں لکھا ہے اگر مکاتب پر کسی جرم کا یا اس کے غلام پر کسی جرم کا دعویٰ ہوا اور اس نے کسی کو صلح کے واسطے وکیل کیا پھر مکاتب عاجز [ہوگیا]۔

۱۔ وصیف: قاتل خدمتمت باندی یا غلام خواہ بڑا ہو یا چھوٹا ہو۔ ۲۔ نہ ہوگا اس لئے کہ جب مسلمان نے عوض میں شراب یا سور ٹھہرایا اور وہ اس کا مالک نہیں ہو سکتا تو گویا اس نے معاف کر دیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume (5) 447 Book of Agency (Kitab al-Wakala)

...happened and he became a slave, and the agent was unaware that he settled and guaranteed the settlement amount, then this settlement is not permissible against the Mukatib (slave seeking freedom). Thus, the claim will be made against the agent because he stood as guarantor. When the Mukatib becomes free, he (agent) can reclaim from him. This is written in Al-Mabsut. If someone was wounded in the head and said, "I appoint you as agent regarding my head wound," and said nothing more, the agent does not have the authority to settle, pardon, or litigate. If he took the full compensation (Arsh), if the wound was accidental, it is permissible as a matter of legal preference (Ihtisan). If it was intentional, he has no right to take possession of the compensation. This is written in Al-Muheet. If the injured person said, "Whatever you do regarding this wound is permissible," and he settled, it is permissible as Ihtisan. If he exonerated the one who caused the wound, it is not permissible. If he said, "Whatever you do is permissible," then exonerating, settling, etc., all are permissible. This is in Al-Mabsut.

Chapter: (8) Regarding the appointment of two persons as agents

If two persons are appointed as agents, one does not have the authority to act without the other. This is when they are appointed in a single statement, e.g., "I have appointed both of you as agents to sell my slave." If they were appointed separately, then whoever among them sells him, it is permissible. This is written in Siraj al-Wahhaj. A person appointed someone to arrange a marriage with a woman and also appointed another for the same. Then each arranged a marriage with a different woman. If the marriages occurred sequentially, the first is valid and the second is void. If they occurred simultaneously, both are void. If two persons were appointed to arrange a marriage for one woman, or one woman appointed two agents for herself, and one agent acted alone, it is not permissible even if the principal (Muakkil) had fixed the dowry. This is written in Fatawa Qazi Khan. In divorce (Talaq) and manumission (Itaq), one of the two agents can act alone, provided it is without financial consideration. The same ruling applies to returning a deposit (Wadi'at), loan ('Ariyat), usurped property (Ghasab), or void sale (Bay' Fasid). This is in Al-Khulasa. If two persons were appointed as agents for his wife's divorce, and one gave the divorce while the other refused, it is permissible because the pronouncement of divorce doesn't require joint opinion. The same applies to freeing a slave. If two agents were appointed and told "One must not divorce without the other," and one divorced alone or one divorced and the other merely gave permission, it is not

permissible. This is also the rule for two agents of a right. If told "You two give three divorces to my wives," and one gave one divorce and the other gave two, nothing will occur until they agree on three. If two were appointed for a non-specified woman's divorce or a non-specified slave's freedom, it is not permissible unless they act together. This is in Al-Nihaya.

A person appointed two persons as agents to collect his debt from such-and-such person, and the principal disappeared☆

If two were appointed for Khula' (divorce initiated by wife) and one carried it out, it is not permissible. Even if the compensation was fixed, the rule is the same. This is in Al-Dhakhira. Similarly, if one did Khula' and the other gave permission, it is not valid until the second says "I have done Khula' with this woman." This is in Fatawa Qazi Khan. The rule in such matters is that for actions requiring joint opinion/discretion, if one acts alone, it is void because both acting together is required. If they occur simultaneously, none is preferred. Similarly, if sequential but the first is unknown, both are void, but they would share in the dowry or settlement.

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड (5) 447 किताब अल-वकाला

...और गुलाम हो गया और वकील को पता नहीं था कि उसने समझौता किया और समझौते की राशि की गारंटी ले ली, तो यह समझौता मुकातिब (आज़ादी चाहने वाले गुलाम) पर जायज़ नहीं है। इसलिए वकील से मांग की जाएगी क्योंकि उसने गारंटी ली थी। जब मुकातिब आज़ाद हो जाए, तो वह उससे वापस ले लेगा। यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि किसी के सिर में घाव किया गया और उसने कहा, "मैंने तुझे अपने सिर के घाव के मामले में वकील नियुक्त किया" और इसके अलावा कुछ नहीं कहा, तो वकील को समझौता करने, माफ़ करने या मुकदमा लड़ने का अधिकार नहीं है। और यदि उसने पूरा मुआवज़ा (अर्श) ले लिया, तो यदि घाव गलती से लगा था, तो यह इहतिसानान (कानूनी प्राथमिकता) जायज़ है। और यदि जानबूझकर किया गया था, तो उसे मुआवज़े पर कब्ज़ा करने का अधिकार नहीं है। यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि घायल ने कहा, "जो कुछ तू मेरे इस घाव के बारे में करेगा वह जायज़ है," और उसने समझौता कर लिया, तो इहतिसानान जायज़ है। और यदि घाव करने वाले को बरी कर दिया, तो जायज़ नहीं है। और यदि कहा, "जो कुछ तू करे वह जायज़ है," तो बरी करना और समझौता करना आदि सब जायज़ है। जैसा कि 'मबसूत' में है।

अध्याय: (8) दो व्यक्तियों को वकील (एजेंट) नियुक्त करने के बयान में

यदि दो व्यक्तियों को वकील बनाया गया, तो एक को दूसरे के बिना कार्य करने का अधिकार नहीं है। यह तब है जब एक ही बात में दोनों को वकील बनाया गया हो, जैसे कहा कि "मैंने तुम दोनों को अपने गुलाम को बेचने के लिए वकील बनाया।" यदि दोनों को अलग-अलग वकील बनाया गया, तो उनमें से जिसने भी उसे बेचा, वह जायज़ है। यह 'सिराज अल-वहाज' में लिखा है। एक व्यक्ति ने एक को किसी औरत से निकाह कराने का वकील बनाया और दूसरे को भी उसी काम के लिए वकील बनाया। फिर दोनों ने एक-एक औरत से निकाह करा दिया। यदि निकाह आगे-पीछे हुए, तो पहला निकाह जायज़ और दूसरा बातिल (अमान्य) होगा। यदि दोनों एक साथ हुए, तो दोनों बातिल होंगे। दो व्यक्तियों को एक औरत से निकाह कराने का वकील बनाया गया, या एक औरत ने दो वकील नियुक्त किए, फिर एक वकील ने अकेले ऐसा किया, तो जायज़ नहीं है, चाहे मुअक्किल (प्रमुख) ने महर तय कर दिया हो। यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में लिखा है। तलाक़ और आज़ादी के मामले में दो वकीलों में से एक अकेले कार्य कर सकता है, बशर्ते कि वह बिना धन के हो। अमानत (वदीअत), उधार ('आरियत), छीनी गई वस्तु (ग़सब) और अवैध बिक्री (बय-ए-फ़ासिद) वापस करने में भी दो वकीलों का यही हुक्म है। जैसा कि 'अल-खुलासा' में है। यदि दो व्यक्तियों को अपनी पत्नी की तलाक़ के लिए

वकील बनाया और एक ने तलाक़ दी और दूसरे ने इनकार किया, तो जायज़ है क्योंकि तलाक़ देने के लिए राय की ज़रूरत नहीं है। यही हुक्म गुलाम को आज़ाद करने में है। यदि दो वकील नियुक्त किए और कहा कि "एक दूसरे के बिना तलाक़ न दे," और एक ने अकेले तलाक़ दी या एक ने तलाक़ दी और दूसरे ने केवल अनुमति दी, तो जायज़ नहीं है। यही हुक्म हक के दो वकीलों का है। यदि कहा, "तुम दोनों पत्नियों को तीन तलाक़ दो," और एक ने एक तलाक़ दी और दूसरे ने दो, तो कुछ नहीं होगा जब तक कि तीनों पर सहमति न हो। यदि दो को किसी अनिश्चित औरत की तलाक़ या अनिश्चित गुलाम की आज़ादी के लिए वकील बनाया, तो जब तक वे मिलकर न करें, जायज़ नहीं है। जैसा कि 'अल-निहाया' में है।

एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों को अपना ऋण फ़लां व्यक्ति से वसूल करने के लिए वकील बनाया और मुअक्किल गायब हो गया☆

यदि ख़ुला (पत्नी द्वारा पहल की गई तलाक़) के लिए दो वकील बनाए और एक ने ख़ुला कराया, तो जायज़ नहीं है। यदि मुआवज़ा तय था, तब भी यही नियम है। जैसा कि 'अल-ज़ख़ीरा' में है। इसी तरह यदि एक ने ख़ुला किया और दूसरे ने अनुमति दी, तो जायज़ नहीं है जब तक कि दूसरा यह न कहे कि "मैंने इस औरत से ख़ुला किया।" यह 'फ़तावा क़ाज़ी ख़ान' में है। ऐसे मामलों में नियम यह है कि जिस कार्य में राय/विवेक की आवश्यकता होती है, वहां अकेले कार्य करना बातिल है। यदि दोनों एक साथ हुए, तो किसी को प्राथमिकता नहीं दी जाएगी। इसी तरह यदि आगे-पीछे हों पर पहला ज्ञात न हो, तो भी बातिल कहा जाएगा, लेकिन वे महर या समझौते में भागीदार होंगे।

ہوا اور غلام ہو گیا اور وکیل کو معلوم نہ تھا کہ اس نے صلح کی اور بدلِ صلح کی ضمانت کر لی تو مکاتب کی ذات پر یہ صلح جائز نہیں ہے پس وکیل سے مطالبہ کیا جائے گا کیونکہ اس نے ضمانت کر لی ہے اور جب مکاتب آزاد ہو جائے تو اس سے پھیر لے گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اور اگر کسی کے سر میں زخم ڈالا گیا اس نے کہا کہ میں نے تجھ کو اپنے سر کے زخم میں وکیل کیا اور اس سے زیادہ کچھ نہ کہا تو وکیل کو صلح کرنے یا عفو کرنے یا خصومت کرنے کا اختیار نہیں ہے اور اگر زخم کا پورا ارش لے لیا پس اگر زخم خطا سے آیا ہے تو احتساناً جائز ہے اور اگر عمداً ہوا ہے تو اس کو ارش پر قبضہ کرنے کا اختیار نہیں ہے یہ محیط میں لکھا ہے اور اگر مجروح نے کہا کہ جو کچھ تو میرے اس زخم کی بابت کرے وہ جائز ہے اس نے صلح کر لی تو احتساناً جائز ہے اور اگر زخم ڈالنے والے کو بری کر دیا تو جائز نہیں ہے اور اگر کہا کہ جو کچھ تو کرے وہ جائز ہے تو بری کرنا اور صلح وغیرہ سب کرنا جائز ہے کذا فی المبسوط۔

باب: (۸) دو شخصوں کو وکیل کرنے کے بیان میں

اگر دو شخصوں کو وکیل کیا تو ایک کو بدوں دوسرے کے اس میں تصرف کرنے کا اختیار نہیں ہے اور یہ اس وقت ہے کہ ایک ہی کلام سے دونوں کو وکیل کیا مثلاً کہا کہ میں نے دونوں کو اپنے پاس غلام کے فروخت کے واسطے وکیل کیا اور اگر دونوں کو علیحدہ علیحدہ وکیل کیا تو جس شخص نے دونوں میں سے اس کو فروخت کیا جائز ہے یہ سراج الوہاج میں لکھا ہے ایک شخص کو ایک عورت سے نکاح کرا دینے کے واسطے وکیل کیا اور دوسرے کو بھی اسی واسطے وکیل کیا پھر ہر ایک نے ایک ایک عورت سے نکاح کرا دیا پھر دونوں عورتیں پیش

نکلیں پس اگر دونوں نکاح آگے پیچھے واقع ہوئے تو پہلا نکاح جائز اور دوسرا باطل ہوا اور اگر دونوں معا واقع ہوئے تو دونوں نکاح باطل ہوئے دو شخصوں کو ایک عورت سے نکاح کرانے کے واسطے وکیل کیا یا ایک عورت نے دو وکیلوں کو اسی واسطے مقرر کیا پھر ایک وکیل نے ایسا کیا تو جائز نہیں ہے اگرچہ موکل نے مہر مقرر کر دیا ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے طلاق و عتاق کے دو وکیلوں میں سے ایک منفرد ہو سکتا ہے بشرطیکہ بغیر مال کے ہو اور ایسے ہی ودیعت اور عاریت اور غصب اور بیع فاسد کے واپس کرنے میں دو وکیلوں کا بھی یہی حکم ہے کذا فی الخلاصۃ۔ اگر دو شخصوں کو اپنی عورت کی طلاق کے واسطے وکیل کیا اور ایک شخص نے طلاق دی اور دوسرے نے انکار کیا تو جائز ہے کیونکہ ایقاع طلاق کے واسطے رائے کی حاجت نہیں ہے اور یہی حکم غلام کے آزاد کرنے میں ہے اور اگر طلاق کے واسطے دو شخص وکیل مقرر کر کے کہا کہ ایک بدوں دوسرے کے ہر گز طلاق نہ دے پس ایک نے بدوں دوسرے کے طلاق دی یا ایک نے طلاق دی اور دوسرے نے فقط اجازت دی تو جائز نہیں ہے اور یہی حکم حق کے دو وکیلوں کا ہے اور اگر کہا کہ تم دونوں عورتوں کو تین طلاق دو پس ایک نے ایک طلاق دی پھر دوسرے نے دو طلاقیں دیں تو کچھ واقع نہ ہوگی جب تک کہ تین طلاقوں پر اجتماع نہ ہو۔ اگر دونوں کو ایک غیر معین عورت کے طلاق کے واسطے وکیل کیا یا غیر معین غلام کی آزادی کے واسطے وکیل کیا تو طلاق یا عتاق دونوں جب تک کہ مجتمع نہ ہوں جائز نہیں ہے کذا فی النہایہ۔

ایک شخص نے دو شخصوں کو اپنا قرضہ فلاں شخص سے وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا اور موکل غائب ہو گیا☆

اگر خلع کے واسطے دو شخصوں کو وکیل کیا پھر ایک نے خلع کرایا تو جائز نہیں ہے اور اگر بدلِ خلع معین کر دیا ہو تو بھی ایسا ہی ہے کذا فی الذخیرہ اسی طرح اگر ایک نے خلع کیا اور

دوسرے نے اجازت دے دی تو بھی جائز نہیں ہے جب تک کہ دوسرا یہ نہ کہے کہ میں نے اس عورت سے خلع کیا کذا فی فتاویٰ قاضی خان ایسے مسائل میں قاعدہ یہ ہے کہ جس تصرف میں رائے کی احتیاج ہے اگر اس میں ایک منفرد ہو تو باطل ہے اس واسطے کہ دونوں کا نافذ ہونا باطل ہے لا محالہ ایک باطل ہے لیکن دونوں معا واقع ہوئے تو کسی کو ترجیح نہیں ہے اسی طرح اگر آگے پیچھے ہوں مگر اول معلوم نہ ہو تو بھی باطل کہا جائے لیکن عقد مہر یا صلح کے دوران میں شریک ہو گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (448) Kitab al-Wakala (The Book of Agency)

If someone appoints two people as agents (wakils) and one performs the task while the other does not, it is not valid. However, in actions where personal judgment or discretion is not required, the act of one is valid without the other. For example, if a man entrusts his affairs regarding his wife to two people—specifically, to divorce her or not—and only one gives the divorce, it is not valid. If two people are appointed as agents to deliver one thousand dirhams to someone, and the money is given to both, and then one gives it to the intended recipient without the other, according to analogy (qiyas), he should be liable for compensation, but according to juristic preference (istihsan), he shall not be held liable. If both agents appoint someone else to deliver the money as instructed by the principal, and that person does so, by analogy, both original agents would be liable, but by juristic preference, they will not be, because the person intended by the owner to receive the funds has received them. It is stated in 'Al-Muhit' that a person appointed two agents to collect a debt from someone; the principal went missing, and one of the agents also went missing. The remaining agent approached the debtor, who admitted the debt but denied the agency. The agent then presented witnesses that the principal had indeed appointed him to collect the debt owed by the defendant. The Qazi (judge) will then decree the agency for both, so that if the absent agent returns, he does not need to present witnesses for his agency again. This is also in 'Al-Dhakhirah'.

If two people are appointed as agents to litigate a debt and take possession of it, one has the authority to litigate without the other, but one cannot take possession without the other. If one takes possession, the debtor is not absolved until the payment reaches the other agent or the principal. This is in 'Al-Hawi'. In 'Nawadir Ibn Sima'ah', it is narrated from Imam Abu Yusuf that if a house is in someone's possession and a person claims it, appointing two agents for the litigation and for taking possession, and both litigate, but then one agent dies, the Imam said: I will accept witnesses from the surviving agent regarding the house case and decree in favor of the principal, but I will not order the house to be handed over to him alone. Instead, I will appoint another agent in place of the deceased one and then order the house to be handed over to both of them. Similarly, if only one agent was appointed, he presented witnesses, and I decreed the case, and then he died, I will appoint an agent in his place and order the defendant to hand over the house to him, not leaving it with the defendant (wrongful possessor). This is in 'Al-Dhakhirah'. If two people are appointed as agents for a sale and one of them is a 'slave with restricted

capacity', the other cannot conduct the sale alone because the principal did not agree to the discretion of only one. If one agent dies or loses his mental capacity, the other cannot sell. If two people are appointed agents to sell or buy a slave, and one does so without the other, it is not valid unless the principal or the second agent grants permission, whether the price was fixed or not, and whether the second agent is present or absent. However, there is a difference between buying and selling: if he buys alone, the purchase becomes his personal responsibility immediately (without delay), unlike selling, which remains dependent on the permission of the principal or the second agent. Similarly, if one of two agents makes a slave 'mukatib' (enters a contract of manumission) or frees him for money, it is not valid without the permission of the principal or the other agent. If something is gifted (hiba) and two agents are appointed for delivery, and one delivers without the other, the gift is valid. If two agents are appointed to pay a debt and the funds are given to them, and one pays the debt without the other, it is valid. This is in 'Siraj al-Wahhaj'. A man appointed two agents to arrange a 'khula' for his two wives for a certain amount, and to sell his two slaves for a certain amount of dirhams...

फ़तावा आलमगीरी ..... खंड 5 (448) किताब अल-वकालत

(यदि किसी ने) दो व्यक्तियों को वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया और एक ने वह कार्य किया जबकि दूसरे ने नहीं किया, तो यह मान्य नहीं है। लेकिन जिन कार्यों (تصرف) में व्यक्तिगत राय या विवेक की आवश्यकता नहीं होती, उनमें एक का कार्य भी दूसरे के बिना मान्य हो जाएगा। यदि किसी ने अपनी पत्नी का मामला दो व्यक्तियों को सौंपा, यानी वे उसे तलाक दें या न दें, और केवल एक ने तलाक दिया, तो यह मान्य नहीं है। यदि दो व्यक्तियों को एक हज़ार दिरहम किसी व्यक्ति को देने के लिए वकील नियुक्त किया गया और एक हज़ार दिरहम दोनों को दे दिए गए, फिर एक ने दूसरे के बिना वे दिरहम उस व्यक्ति को दे दिए, तो तर्क(क़ियास) के अनुसार उसे हर्जाना भरना चाहिए, लेकिन इस्तहसान (बेहतर न्यायिक निर्णय) के अनुसार वह ज़िम्मेदार (ज़ामिन) नहीं होगा। और अगर दोनों वकीलों ने किसी को इस काम के लिए वकील नियुक्त किया कि जिसे मालिक ने कहा है उसे ये दिरहम दे दे, और उसने दे दिए, तो तर्क के अनुसार दोनों ज़िम्मेदार होंगे, लेकिन इस्तहसान के अनुसार ज़िम्मेदार नहीं होंगे, क्योंकि जिस व्यक्ति को मालिक की ओर से माल प्राप्त करने के लिए नियुक्त किया गया था, उसे माल मिल गया। 'मुहीत' में वर्णित है कि एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों को अपना कर्ज किसी व्यक्ति से वसूल करने के लिए वकील नियुक्त किया और मुवक्किल (नियुक्त करने वाला) गायब हो गया, और एक वकील भी गायब हो गया। फिर दूसरा वकील जो उपस्थित है, कर्जदार के पास आया और कर्जदार ने कर्ज स्वीकार किया लेकिन वकालत (प्रतिनिधित्व) से इनकार किया। तब वकील ने गवाह पेश किए कि इस व्यक्ति को फलां व्यक्ति ने अपना कर्ज वसूल करने के लिए, जो इस प्रतिवादी पर है, वकील नियुक्त किया है, तो काजी (न्यायाधीश) दोनों की वकालत का आदेश दे देगा, ताकि यदि गायब वकील वापस आए, तो उसे अपनी वकालत प्रमाणित करने के लिए दोबारा गवाह पेश करने की आवश्यकता न हो। यह 'ज़खीरा' में भी है।

यदि दो व्यक्तियों को एक कर्ज के मामले में विवाद (मुकदमेबाजी) करने और उस पर कब्जा करने के लिए वकील नियुक्त किया गया, तो एक को दूसरे के बिना विवाद करने का अधिकार है, लेकिन एक दूसरे के बिना कब्जा नहीं करेगा। यदि एक ने कब्जा कर लिया, तो कर्जदार तब तक ऋणमुक्त नहीं होगा जब तक कि वह माल दूसरे वकील के हाथ में या मुवक्किल के पास न पहुंच जाए। यह 'अल-हावी' में है। 'नवादिरे इब्न समाआ' में इमाम अबू यूसुफ से रिवायत है कि एक घर किसी व्यक्ति के कब्जे में है, उस पर किसी ने दावा किया और उस विवाद के लिए दो व्यक्तियों को और उस पर कब्जा करने के लिए वकील नियुक्त किया। फिर दोनों ने विवाद किया, फिर एक वकील की मृत्यु हो

गई, तो इमाम ने फरमाया कि मैं जीवित वकील से घर के मामले में गवाह स्वीकार करूँगा और मुवक्किल के पक्ष में फैसला (डिक्री) सुनाऊँगा, लेकिन घर उसे सौंपने का आदेश नहीं दूँगा, बल्कि मृत वकील की ओर से एक नया वकील नियुक्त करके दोनों को घर सौंपने का आदेश दूँगा। इसी तरह यदि एक ही वकील नियुक्त किया गया था और उसने गवाह पेश किए और मैंने फैसला सुना दिया, फिर वह वकील मर गया, तो उसकी ओर से एक वकील नियुक्त करके प्रतिवादी को आदेश दूँगा कि घर उसके हवाले करे और उसे प्रतिवादी (हड़पने वाले) के पास नहीं रहने दूँगा। यह 'ज़खीरा' में है। यदि दो व्यक्तियों को बिक्री के लिए वकील बनाया गया और उनमें से एक 'गुलाम मजबूर' (विवश दास) है, तो दूसरा अकेला बिक्री नहीं कर सकता क्योंकि मुवक्किल एक की राय पर सहमत नहीं है। यदि एक वकील मर गया या उसकी मानसिक स्थिति बिगड़ गई, तो दूसरा उसे बेच नहीं सकता। यदि दो व्यक्तियों को गुलाम बेचने या खरीदने के लिए वकील बनाया गया और एक ने दूसरे के बिना ऐसा किया, तो यह मान्य नहीं है जब तक कि मुवक्किल या दूसरा वकील अनुमति न दे दे, चाहे मूल्य निर्धारित हो या न हो, और चाहे दूसरा वकील उपस्थित हो या अनुपस्थित। लेकिन खरीदने और बेचने में एक अंतर है: यदि अकेले व्यक्ति ने खरीदा, तो खरीददारी तुरंत उसकी जिम्मेदारी बन जाएगी (मुवक्किल के बजाय), इसके विपरीत बेचने में, यह मुवक्किल या दूसरे वकील की अनुमति पर निर्भर रहेगा। इसी तरह, यदि दो वकीलों में से एक ने दास को 'मुकातिब' बनाया या धन लेकर आजाद कर दिया, तो यह तब तक मान्य नहीं है जब तक कि मुवक्किल या दूसरा वकील अनुमति न दे। और यदि किसी को कुछ दान (हिबा) दिया गया और उसे सौंपने के लिए दो वकील नियुक्त किए गए, और एक ने दूसरे के बिना सौंप दिया, तो दान पूर्ण हो गया। और यदि ऋण भुगतान के लिए दो वकील नियुक्त किए गए और ऋण (की राशि) उन्हें दे दी गई, फिर एक ने दूसरे के बिना ऋण चुका दिया, तो यह मान्य है। यह 'सिराज अल-वहाज' में है। एक व्यक्ति ने दो व्यक्तियों को वकील बनाया कि मेरी दोनों पत्नियों को इतने धन पर 'खुला' (तलाक का एक प्रकार) करवा दो, और मेरे दोनों गुलामों को इतने दिरहमों पर बेच दो...

میں دو شخص کو وکیل کیا اور ایک نے وہ کام کیا دوسرے نے نہ کیا تو جائز نہیں ہے اور جس تصرف میں رائے کی ضرورت نہیں ہے اس میں ایک کے تصرف سے بدوں دوسرے کے جواز ہو جائے گا اگر اپنی عورت کا کام دو شخصوں کے ہاتھ میں دیا یعنی اس کو طلاق دیں یا نہ دیں پس فقط ایک نے طلاق دی تو جائز نہیں ہے اگر دو شخصوں کو ہزار درہم بضاعت کسی شخص کو دینے کے واسطے وکیل کیا اور ہزار درہم دونوں کو دے دیئے پس ایک نے بدوں دوسرے کے وہ درہم اس شخص کو دے دیئے تو قیاساً چاہتا ہے کہ ڈانڈ بھرے اور استحساناً ضامن نہ ہوگا اور اگر دونوں وکیلوں نے کسی کو اس واسطے وکیل کیا کہ جس کو مالک نے کہا ہے اس کو یہ درہم دے دے اس نے دے دیئے تو قیاساً چاہتا ہے کہ دونوں ضامن ہوں اور استحساناً ضامن نہ ہوں گے کیونکہ جو شخص اس مال پر قبضہ کرنے کے واسطے مالک کی طرف سے بیان کیا گیا تھا اس کو مال پہنچ گیا محیط میں ہے ایک شخص نے دو شخصوں کو اپنا قرضہ فلاں شخص سے وصول کرنے کے واسطے وکیل کیا اور موکل غائب ہو گیا اور ایک وکیل بھی غائب ہو گیا پھر دوسرا وکیل جو حاضر ہے قرض دار کے پاس آیا اور قرض دار نے قرض کا اقرار کیا مگر وکالت سے انکار کیا پس وکیل نے گواہ سنائے کہ اس شخص کو فلاں شخص نے اپنا قرضہ وصول کرنے کے واسطے جو اس مدعاعلیہ پر ہے وکیل کیا ہے تو قاضی دونوں کی وکالت کا حکم دے دے گا حتیٰ کہ اگر غائب وکیل آئے تو اس کو اپنی وکالت کے واسطے دوبارہ گواہ سنانے کی ضرورت نہ ہو گی کذا فی الذخیرہ۔

اگر دو شخصوں کو ایک قرض کے دعویٰ میں خصومت کرنے اور قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا تو ایک کو بدوں دوسرے کے خصومت کا اختیار ہے لیکن ایک بدوں دوسرے کے قبضہ

نہ کرے گا پس اگر ایک نے قبضہ کیا تو قرض دار بری نہ ہو گا جب تک دوسرے وکیل کے ہاتھ میں بھی یا موکل کے پاس نہ پہنچے کذا فی الحاوی۔ نوادر ابن سماعہ میں امام ابو یوسف سے روایت ہے کہ ایک گھر ایک شخص کے قبضہ میں ہے اس پر ایک شخص نے دعویٰ کیا اور اس میں خصومت کے واسطے دو شخصوں کو اور اس پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا پس دونوں نے مخاصمہ کیا پھر ایک وکیل مر گیا تو امام نے فرمایا کہ میں زندہ وکیل سے گھر کے مقدمے میں گواہ قبول کروں گا اور موکل کی ڈگری کر دوں گا لیکن گھر اس کے قبضہ میں دینے کا حکم نہ دوں گا بلکہ مردہ وکیل کی طرف سے ایک وکیل اس وکیل کے ساتھ مقرر کر کے دونوں کے قبضہ میں گھر سپرد کرنے کا حکم دوں گا اسی طرح اگر ایک ہی وکیل مقرر ہوا ہو اور اس نے گواہ سنائے اور میں نے موکل کی ڈگری کر دی پھر وہ وکیل مر گیا تو اس کی طرف سے ایک وکیل مقرر کر کے مدعاعلیہ کو حکم دوں گا کہ گھر اس کے قبضہ میں سپرد کر دے اور مدعاعلیہ غاصب کے ہاتھ میں نہ چھوڑوں گا کذا فی الذخیرہ۔ اگر دو شخصوں کو بیع کے واسطے وکیل کیا اور ایک ان میں غلام مجبور ہے تو اکیلا دوسرا بیع نہیں کر سکتا ہے کیونکہ موکل ایک کی رائے پر راضی نہیں ہے پس اگر ایک وکیل مر گیا یا اس کی عقل جاتی رہی تو دوسرا اس کو فروخت نہیں کر سکتا ہے اگر دو شخصوں کو ایک غلام فروخت کرنے یا خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس ایک نے بدوں دوسرے کے یہ کام کیا تو جائز نہیں ہے جب تک کہ موکل یا دوسرا وکیل اجازت نہ دے خواہ دام مقرر کر دیئے ہوں یا نہ مقرر کئے ہوں اور خواہ دوسرا وکیل غائب ہو یا حاضر ہو لیکن خرید اور فروخت میں ایک فرق ہے وہ یہ ہے کہ اگر اکیلے نے خریدا تو خریداری اس کے ذمہ بلا توقف پڑ جائے گی بخلاف بیع کے کہ یہ موکل یا دوسرے وکیل کی اجازت پر موقوف رہے گی اسی طرح مکاتب کر دینے یا مال لے کر آزاد کر دینے کے دونوں وکیلوں میں اگر ایک نے کیا دوسرے نے نہ کیا تو جائز نہیں ہے جب تک کہ موکل یا دوسرا وکیل اجازت نہ دے اور اگر کسی

کو کچھ ہبہ کیا اور اس کے سپرد کرنے کے واسطے دو وکیل کئے اور ایک نے بدوں دوسرے کے سپرد کیا تو ہبہ صحیح ہو گیا اور اگر ادائے قرض کے واسطے دو وکیل کئے اور قرض ان کو دے دیا پھر ایک نے بدوں دوسرے کے قرض ادا کیا تو جائز ہے یہ سراج الوہاج میں ہے ایک شخص نے دو شخصوں کو وکیل کیا کہ میری دونوں عورتوں کو اس قدر مال پر خلع کرا دیا میرے دونوں غلاموں کو اس قدر درہموں پر فروخت کر دو۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 449 | Kitab al-Wakala (The Book of Agency)

If two agents together perform 'Khula' (a form of divorce initiated by the wife) with a woman or sell a slave for a known price, it is valid. This is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'.

If two persons are appointed as agents to give a specific property as a gift (Hiba), and the recipient is not specified, then according to all scholars, one of them can act individually; as stated in 'Al-Bahr al-Raiq'. However, in the case of agents for a pledge (Rahn), one of them cannot act individually; this is written in 'Al-Hawi'. If two agents are appointed to take a house or land on lease (Ijarah), and one of them takes it on lease, the contract is for himself. If he then hands it over to the principal (Muakkil), a new lease contract is formed between them immediately; as mentioned in 'Al-Muhit'. If two persons are appointed as agents to take possession of a deposit (Wadi'ah), and one takes possession without the other, he is liable (Zamin). But if they take possession together, it is valid, and each has the authority to keep the deposit with the other, or both have the authority to keep it with each other’s family; as in 'Al-Hawi'. If a man tells two people, "I have appointed one of you as an agent to buy me a slave girl for a thousand dirhams," and one buys her, and then the other also buys one, the second one's purchase will be for himself. But if both buy a slave girl for the principal at the same time, both slave girls belong to the principal; this is the fatwa, as in 'Fatawa Qazi Khan'. If someone appoints one agent to sell his slave and appoints another agent to sell the same slave, and one sells him to one person and the second sells him to another. If the first buyer is known, the slave belongs to him. If the first is not known, each buyer gets half the slave and must pay half the price, and the slave will serve one of them. The ruling remains the same whether the slave is in the possession of one of the agents or the principal. However, if the slave is in the possession of one of the buyers, he is given priority and will have him, provided the other buyer does not prove an earlier date of purchase. Another scenario is where one agent sells to one person and the principal himself sells to another, or there was only one agent who sold to one and the principal sold to another; this case is not mentioned in the book. There is no doubt that if the first is known, it will be the one given priority. If not known, Hasan narrated from Imam Azam (may Allah have mercy on him) that the principal’s sale will have priority. Ibn Sama’ah narrated from Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) that the slave will be shared half-and-half between the two buyers; this is in 'Al-Muhit'.

If two people are given a thousand dirhams to give to a certain person, and then only one of them gives it, logically (Qiyas) he should be liable for half, but based on legal preference (Istihsan), he will not be liable because professional judgment (Rai) is not required in delivering property to another; this is in 'Al-Mabsut'. If someone is told, "Pay this thousand dirhams on my behalf to person X or person Y," and he pays it to whichever of the two he chooses, it is valid; as in 'Al-Hawi'. If a person appoints another as an agent to sell a specific slave and appoints a second agent to sell the same slave, then one sells him and the other sells him to another buyer for a higher price, Imam Abu Bakr al-Balkhi said the second sale is valid because the first sale did not terminate the agency of both, and the second sale is not a rescission of the first sale in favor of the same buyer, so as not to be invalid; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If two persons are appointed as agents to sell two slaves for a thousand dirhams, and one sells one slave for four hundred dirhams; if this amount is the fair portion for that slave out of the thousand dirhams, it is valid because selling them separately did not harm the principal. Similarly, if he sold it for more than its portion, it is for the principal's benefit. But if he sold it for less, it is not valid. The book mentions that a small loss and a large loss are treated equally, which is the opinion of Imam Azam (may Allah have mercy on him). According to the Sahibayn (Imam Abu Yusuf and Imam Muhammad), if the loss is minor (khafif), it is valid, but if it is major, it is not; this is in 'Al-Mabsut'. If two persons are appointed as agents to pledge something (Rahn) and are ordered to give the pledgee (Murtahin) control over the sale of the pledge...

फिर यदि दोनों ने मिलकर किसी स्त्री से 'खुलअ' (तलाक) किया या किसी गुलाम को निश्चित मूल्य पर बेचा, तो यह वैध है। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में उल्लेखित है।

यदि दो व्यक्तियों को वकील (एजेंट) नियुक्त किया गया कि वे किसी निश्चित वस्तु का दान (हिबा) कर दें, और दान प्राप्त करने वाले का निर्धारण नहीं किया गया, तो सभी के अनुसार उनमें से कोई एक अकेले भी कार्य कर सकता है; जैसा कि 'बहरुर राइक' में है। लेकिन गिरवी (रहन) के दो वकीलों में से एक अकेले कार्य नहीं कर सकता; यह 'हावी' में लिखा है। यदि दो वकीलों को कोई घर या भूमि किराए (इजारा) पर लेने के लिए वकील बनाया गया और उनमें से एक ने उसे किराए पर ले लिया, तो यह अनुबंध उसी के लिए होगा। यदि उसने वह मुवक्किल (प्रिंसिपल) को दे दिया, तो दोनों के बीच हाथ-ओ-हाथ नए सिरे से किराए का अनुबंध माना जाएगा; जैसा कि 'मुहीत' में है। यदि दो व्यक्तियों को अपनी अमानत (वदीअत) पर कब्ज़ा करने के लिए वकील बनाया गया और उनमें से एक ने दूसरे के बिना कब्ज़ा कर लिया, तो वह क्षति का उत्तरदायी (ज़ामिन) होगा। लेकिन यदि दोनों ने एक साथ कब्ज़ा किया तो वैध है, और प्रत्येक को दूसरे के पास अमानत रखने का अधिकार है, या दोनों को यह अधिकार है कि वे एक-दूसरे के परिवार के पास अमानत रख दें; जैसा कि 'हावी' में है। यदि किसी ने दो व्यक्तियों से कहा कि "मैंने तुम दोनों में से किसी एक को वकील बनाया कि मेरे लिए एक दासी (कनीज़) एक हज़ार दिरहम में खरीद दे", फिर एक ने खरीदी और फिर दूसरे ने भी खरीदी, तो दूसरा व्यक्ति अपनी व्यक्तिगत क्षमता में खरीदने वाला माना जाएगा। लेकिन यदि दोनों ने एक ही समय में मुवक्किल के लिए दासी खरीदी, तो दोनों दासियाँ मुवक्किल की होंगी; और इसी पर फतवा है, जैसा कि 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। यदि किसी ने अपने गुलाम को बेचने के लिए एक को वकील बनाया और दूसरे को भी उसी गुलाम को बेचने के लिए वकील बनाया, फिर एक ने एक व्यक्ति को बेचा और दूसरे ने दूसरे को। यदि पहला खरीदार (मुश्तरी) ज्ञात हो, तो गुलाम उसी का होगा। यदि पहला ज्ञात न हो, तो प्रत्येक खरीदार को आधा-आधा गुलाम मिलेगा और उन्हें आधा-आधा मूल्य देना होगा, और वह उनमें से किसी एक की सेवा करेगा। यदि गुलाम किसी एक वकील या मुवक्किल के कब्ज़े में हो, तब भी यही नियम है। लेकिन यदि गुलाम किसी एक खरीदार के कब्ज़े में हो, तो उसे ही प्राथमिकता दी जाएगी और उसी को मिलेगा। बशर्ते कि दूसरे खरीदार ने अपने खरीदने की तारीख पहले की न दिखाई हो। एक स्थिति यह भी हो सकती है कि एक वकील ने एक व्यक्ति को बेचा और स्वयं मुवक्किल ने दूसरे को बेचा, या एक ही वकील था जिसने एक को बेचा और मुवक्किल ने दूसरे को;

यह स्थिति मूल पुस्तक में उल्लेखित नहीं है। परंतु इसमें कोई संदेह नहीं कि यदि पहला ज्ञात हो तो वही प्रभावी होगा। यदि ज्ञात न हो, तो हसन ने इमाम आज़म (रह.) से रिवायत की है कि मुवक्किल द्वारा की गई बिक्री ही प्राथमिकता पाएगी। इब्ने समाआ ने इमाम मोहम्मद (रह.) से रिवायत की है कि गुलाम दोनों खरीदारों के बीच आधा-आधा साझा होगा; यह 'मुहीत' में है।

यदि दो व्यक्तियों को एक हज़ार दिरहम इस उद्देश्य से दिए गए कि वे अमुक व्यक्ति को दे दें, और फिर उनमें से केवल एक ने वह राशि दे दी, तो कयास (तर्क) के अनुसार वह आधे का उत्तरदायी होना चाहिए, लेकिन इस्तिहसान (विवेक) के अनुसार वह उत्तरदायी नहीं होगा, क्योंकि किसी अन्य तक माल पहुँचाने में राय (निर्णय) की आवश्यकता नहीं होती; यह 'मब्सूत' में है। यदि किसी से कहा गया कि "मेरी ओर से यह एक हज़ार दिरहम अमुक या अमुक व्यक्ति को अदा कर दो", तो उसने उन दोनों में से जिसे चाहा उसे अदा कर दिया, तो यह वैध है; जैसा कि 'हावी' में है। यदि किसी ने दूसरे को एक निश्चित गुलाम की बिक्री के लिए वकील बनाया और उसी गुलाम की बिक्री के लिए किसी दूसरे को भी वकील बनाया, फिर पहले ने उसे बेचा और फिर दूसरे ने किसी अन्य खरीदार को उससे अधिक मूल्य पर बेचा, तो इमाम अबूबकर बल्खी ने फरमाया कि दूसरी बिक्री वैध है, क्योंकि पहली बिक्री से वे दोनों वकालत से बाहर नहीं हुए थे, और दूसरी बिक्री उसी खरीदार के हाथ पहली बिक्री के रद्द होने के समान नहीं है, ताकि वह अवैध न हो; यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। यदि दो व्यक्तियों को दो गुलामों को एक हज़ार दिरहम में बेचने के लिए वकील बनाया गया, और एक ने एक गुलाम चार सौ दिरहम में बेच दिया; यदि यह राशि उस गुलाम का एक हज़ार दिरहम में से उचित हिस्सा है, तो यह वैध है क्योंकि अलग-अलग बेचने में मुवक्किल की कोई हानि नहीं हुई। इसी प्रकार यदि उसे उसके हिस्से से अधिक मूल्य पर बेचा गया तब भी मुवक्किल का लाभ है। लेकिन यदि कम मूल्य पर बेचा गया तो वैध नहीं है। किताब में उल्लेखित है कि थोड़ा और बहुत नुकसान समान है, और यह इमाम आज़म (रह.) का मत है। साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ और इमाम मोहम्मद) के निकट यदि नुकसान मामूली (खफीफ़) हो तो वैध है और यदि अधिक हो तो वैध नहीं है; यह 'मब्सूत' में है। यदि दो व्यक्तियों को गिरवी रखने के लिए वकील बनाया गया और आदेश दिया गया कि गिरवी रखने वाले (मुर्तहिन) को गिरवी वस्तु की बिक्री के लिए अधिकार...

پھر دونوں نے ایک عورت سے خلع کیا یا ایک غلام کو ثمن معلوم پر فروخت کیا تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر دو شخصوں کو وکیل کیا کہ دونوں یہ مال معین ہبہ کر دو اور موہوب لہ کو متعین نہ کیا تو سب کے نزدیک ایک منفرد ہو سکتا ہے کذا فی البحر الرائق۔ رہن کے دو وکیلوں میں سے ایک منفرد نہیں ہو سکتا ہے یہ حاوی میں لکھا ہے اگر دو وکیلوں کو کوئی گھر یا زمین اجارے پر لینے کے واسطے وکیل کیا پس ایک نے اجارے پر لیا تو یہ عقد اسی کے لئے ہوا اور اگر اس نے موکل کو دیا تو دست بدست دونوں میں از سر نو اجارہ منعقد ہوا کذا فی المحیط اگر دو شخصوں کو اپنی ودیعت پر قبضہ کرنے کے واسطے وکیل کیا پس ایک نے بدوں دوسرے کے قبضہ کیا تو وہ ضامن ہے اور اگر دونوں نے ایک ساتھ قبضہ کیا تو جائز ہے اور ہر ایک کو دوسرے کے پاس ودیعت رکھ دینے کا اختیار ہے اور دونوں کو اختیار ہے کہ ایک کے عیال کے پاس ودیعت رکھ دیں کذا فی الحاوی۔ ایک شخص نے دو شخصوں سے کہا کہ میں نے دونوں میں سے ایک کو وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک کنیز باندی ہزار درہم کو خرید دے پس ایک نے خریدی پھر دوسرے نے خریدی تو دوسرا اپنی ذات کے واسطے خریدنے والا ہو گا اور اگر دونوں نے ایک ہی وقت میں موکل کے واسطے باندی خریدی تو دونوں باندی موکل کی ہوں گی اور اسی پر فتویٰ ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر کسی شخص کو اپنا غلام بیچنے کے واسطے وکیل کیا اور دوسرے کو بھی اسی غلام کے بیچنے کے واسطے وکیل کیا پس اس نے ایک شخص کے ہاتھ بیچا اور دوسرے نے دوسرے کے ہاتھ بیچا پس اگر پہلا مشتری معلوم ہو تو غلام اسی کا ہو گا اور اگر اول نہ معلوم ہو تو ہر ایک کو آدھا غلام ملے گا اور آدھے دام دینے پڑیں گے اور وہ ایک اس سے خدمت لے گا

اور اگر غلام کسی ایک وکیل کے قبضہ میں ہو یا موکل کے قبضہ میں ہو تو بھی یہی حکم ہے اور اگر کسی مشتری کے قبضہ میں ہو تو وہ اولیٰ شمار ہو گا اور اسی کو ملے گا لیکن اگر دوسرے مشتری نے اپنے خریدنے کی تاریخ اس سے پہلے لکھی دکھائی تو ایسا نہیں ہے اور ایک یہ صورت ہو سکتی ہے کہ ایک وکیل نے ایک شخص کے ہاتھ اور خود موکل نے دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا یا ایک ہی وکیل تھا اس نے ایک کے ہاتھ اور موکل نے دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا اور یہ صورت کتاب میں مذکور نہیں ہے اور شک نہیں ہے کہ اگر اول معلوم ہو تو وہی اولیٰ ہو گا اور اگر معلوم نہ ہو تو حسن نے امام اعظم سے روایت کی کہ موکل کی بیع اولیٰ ہو گی ابن سماعہ نے امام محمد سے روایت کی کہ غلام دونوں خریداروں میں آدھا آدھا مشترک ہو گا یہ محیط میں ہے۔

اگر دو شخصوں کو ہزار درہم اس واسطے دیئے کہ فلاں شخص کو دے دیں پھر ایک نے اس کو دیئے تو قیاساً وہ نصف کا ضامن ہو گا لیکن استحساناً ضامن نہ ہو گا کیونکہ غیر کو مال پہنچا دینے میں رائے کی ضرورت نہیں ہے یہ مبسوط میں ہے اگر کسی شخص سے کہا کہ میری طرف سے یہ ہزار درہم فلاں یا فلاں کو ادا کر دے اس نے دونوں میں جس کو چاہا ادا کر دیا تو جائز ہے کذا فی الحاوی۔ ایک شخص نے دوسرے کو ایک غلام معین کی بیع کے واسطے وکیل کیا اور اسی غلام کی بیع کے واسطے دوسرا وکیل کیا پھر ایک نے اس کو فروخت کیا پھر دوسرے نے مشتری کے ہاتھ اس سے زیادہ داموں کو فروخت کیا تو امام ابوبکر بلخی نے فرمایا کہ دوسرے کی بیع جائز ہے کیونکہ پہلے کے فروخت کرنے سے دونوں وکالت سے خارج نہیں ہوا اور دوسرے کی بیع اسی مشتری کے ہاتھ پہلی بیع کے واسطے فسخ بھی نہیں ہے تاکہ ناجائز نہ ہو یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر دو شخصوں کو دو غلاموں کو ہزار درہم میں فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا پس ایک نے ایک غلام چار سو درہم کو بیچا پس اگر یہ دام ہزار درہم میں سے اس غلام کا

حصہ ہو تو جائز ہے کیونکہ دونوں غلاموں کے جدا بیچنے میں موکل کا ضرر نہ ہوا اسی طرح اگر اس کے حصہ سے زیادہ داموں کو بیچا تب بھی موکل کا نفع ہے اور اگر کم داموں کو دیا تو جائز نہیں ہے اور کتاب میں مذکور ہے کہ تھوڑا اور بہت نقصان یکساں ہے اور یہ امام اعظم کا قول ہے اور صاحبین کے نزدیک اگر نقصان خفیف ہو تو جائز ہے اور اگر زیادہ ہو تو جائز نہیں ہے یہ مبسوط میں ہے دو شخصوں کو رہن کرنے کے واسطے وکیل کیا اور حکم دیا کہ مرتہن کو رہن کی بیع کے واسطے قابو

...give them. Then both pledged [it], and one gave the mortgagee (murtahin) the authority to sell. The mortgagee will not have the authority to sell because one [of the joint pledgors] does not have the authority to sell it independently, so he cannot give authority to sell to the other either. So if both said, "Such-and-such person asks you for a loan," and both gave him the pledge, then one said, "The one who sent us ordered us to give the mortgagee the authority to sell," and the other remained silent, the mortgagee will gain the authority. Because a single person can be independent for an individual sale, he can also be independent in giving the authority for sale. This is in *Muhit al-Sarakhsi*.

Chapter: 9

In the description of situations in which an agent is dismissed from agency

Among these [situations] is that the principal (muwakkil) himself acts in the matter for which he had appointed an agent before the agent's disposal. For example, he appointed an agent to sell his slave, then the principal himself sold [him], or made [him] a *mudabbar* (slave promised freedom upon owner's death), or a *mukatab* (slave with a contract for manumission). In such cases, the agent is dismissed from agency. Similarly, if ownership rights (*istihqaq*) are established in it or it is proven that he was originally free, then also he is dismissed from agency, as stated in *al-Bada'i*. If he appointed an agent for sale, then gifted (*hiba*) or gave the male or female slave as charity (*sadaqah*), or had intercourse (*wat'i*) with her and made her an *umm al-walad* (mother of a child by her master), the agent is dismissed from agency. But if he had intercourse and did not make her an *umm al-walad*, or took service from the slave, or gave permission for trade, then the agency remains. If he pledged [the slave] or gave him on rent and handed him over, according to *Zahir al-Riwayah*, he will not be outside of agency. If the principal or the agent sold the slave, then he was returned due to a defect by the decree of the judge (*qazi*), the agent can still sell him. And if the principal sold and set a condition of option (*khiyar*) for three days for himself, then revoked the sale, the agent can sell [him] even though the principal had the right to return, since the option was for him. It is stated in *al-Muhit*: if he appointed an agent to free his slave or make him a *mukatab*, then the owner sold him, the agent is dismissed from agency. Then if that slave returns to the ownership of the owner; if he returns due to a reason that is essentially a rescission (*faskh*) of the sale, his previous ownership returns, so the agent also remains in his agency. But if he returns to his

ownership due to a reason that creates new ownership, such as being taken back after possession due to a defect without a judge's decree, or through cancellation (*iqala*) or inheritance, then the agency will not return. And if the people of war (*ahl al-harb*) captured him and took him to their country, then the principal bought him and gained new ownership, the agency will not return. But if the people of war took [him] from the buyer or from the person whose share he came into as spoils of war (*ghanimat*), and the price was paid [to recover him], then the agent remains in his agency. If he appointed an agent to free his female slave, then the owner freed her, then she apostatized (*murtad*) and went to *Dar al-Harb*, was captured again, and the master became her owner, then the agent's freeing her will not be valid. This is in *al-Mabsut*.

If an agent was appointed to buy a specific house (*dar*) while it was bare land, then a building was constructed on it, after which the agent bought it, it is not permissible. ☆

He appointed an agent to gift his slave, then the principal himself gifted [him], then revoked the gift, the agency will not return, to the extent that the agent does not have the authority to gift. Similarly, if he appointed an agent for the purchase of something and bought it himself, it is the same; this is in *al-Bada'i*. If he appointed someone as an agent to buy or sell specific wheat, then it was turned into flour or parched grain flour (*sattu*), then he is out of agency, as in *al-Khulasa*. If he appointed an agent to buy a specific house while it was bare land, then a building was constructed on it, and then the agent bought it, it is not permissible.

...दे दें। फिर दोनों ने रहन (गिरवी) किया और एक ने मुर्तहिन (गिरवी रखने वाला) को बेचने का अधिकार दिया तो मुर्तहिन को बेचने का अधिकार प्राप्त नहीं होगा क्योंकि एक उसका अलग से अधिकार नहीं रखता है, तो दूसरे को भी बेचने का अधिकार नहीं दे सकता। फिर अगर दोनों ने कहा कि फलां व्यक्ति तुझसे कर्ज मांगता है और दोनों ने उसे रहन दे दिया, फिर एक ने कहा कि हमें भेजने वाले ने हुक्म दिया था कि हम मुर्तहिन को बेचने का अधिकार दे दें और दूसरा खामोश रहा तो मुर्तहिन को अधिकार प्राप्त हो जाएगा क्योंकि एक अकेला बेचने के लिए स्वतंत्र हो सकता है, तो बेचने का अधिकार देने में भी स्वतंत्र हो सकता है। यह 'मुहीत सरखसी' में है।

अध्याय : ९

उन स्थितियों के विवरण में जिनसे वकील वकालत से बाहर हो जाता है

उनमें से एक यह है कि जिस कार्य के लिए वकील नियुक्त किया गया था, उसमें वकील के हस्तक्षेप से पहले स्वयं मुवक्किल (नियोक्ता) हस्तक्षेप करे। उदाहरण के लिए, अपना गुलाम बेचने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर मुवक्किल ने स्वयं उसे बेच दिया या उसे मुदब्बर बना दिया या मुकातिब बना दिया, तो वकील वकालत से बाहर हो गया। इसी तरह यदि उसमें मालिकाना हक (इस्तिहक़ाक़) साबित हो गया या वह मूल रूप से स्वतंत्र है, तो भी वकालत से बाहर हो गया, जैसा कि 'बदाइ' में है। यदि बेचने के लिए वकील नियुक्त किया फिर गुलाम या दासी को दान (हिबा) या सदका कर दिया या उससे संभोग (वति) किया और उम्म-ए-वलद बना लिया, तो वकील वकालत से बाहर हो गया। और अगर संभोग किया और उम्म-ए-वलद नहीं बनाया या सेवा ली या व्यापार की अनुमति दी, तो वकालत बनी रहेगी। और अगर गिरवी (रहन) रखा या किराये पर देकर सौंप दिया, तो 'ज़ाहिर अल-रवाया' में है कि वकालत से बाहर नहीं होगा। यदि मुवक्किल या वकील ने गुलाम बेचा फिर दोष के कारण काज़ी के हुक्म से वापस कर दिया गया, तो वकील उसे बेच सकता है। और अगर मुवक्किल ने बेचा और अपने लिए तीन दिन के विकल्प (खियार) की शर्त रखी, फिर सौदा तोड़ दिया, तो वकील बेच सकता है, यद्यपि मुवक्किल को वापस करने का अधिकार है जबकि विकल्प उसके लिए है। 'मुहीत' में है: यदि अपने गुलाम को स्वतंत्र करने या मुकातिब बनाने का वकील नियुक्त किया, फिर मालिक ने उसे बेच दिया, तो वकील वकालत से बाहर हो गया। फिर अगर वह गुलाम मालिक के स्वामित्व में वापस आ गया; यदि वह ऐसे कारण से आया जो मूल रूप से बिक्री रद्द (फस्ख) होने के समान है, तो

उसका पुराना स्वामित्व वापस आ गया, अतः वकील भी अपनी वकालत पर है। और अगर ऐसे कारण से उसके स्वामित्व में आया जो नए सिरे से स्वामित्व उत्पन्न करता है, जैसे कब्ज़े के बाद काज़ी के आदेश के बिना दोष के कारण वापस लिया गया या 'इकाला' (सौदा रद्द करना) या विरासत के कारण मिला, तो वकालत वापस नहीं आएगी। और अगर युद्धरत लोगों (अहल-ए-हरब) ने उसे कैद कर लिया और अपने देश ले गए, फिर मुवक्किल ने उसे खरीद लिया और नए सिरे से स्वामित्व प्राप्त किया, तो वकालत वापस नहीं आएगी। और अगर अहल-ए-हरब ने खरीदने वाले से ले लिया या उस व्यक्ति से लिया जिसके हिस्से में वह गनीमत के माल में आया था, और कीमत चुका दी गई, तो वकील अपनी वकालत पर रहेगा। यदि अपनी दासी को स्वतंत्र करने के लिए वकील नियुक्त किया फिर मालिक ने उसे स्वतंत्र कर दिया, फिर वह धर्मत्यागी (मुरतद) होकर दारुल-हरब चली गई और फिर कैद हुई और स्वामी उसका मालिक बना, तो वकील का उसे स्वतंत्र करना वैध नहीं होगा। यह 'मबसूत' में है।

यदि किसी विशेष घर (दार) को खरीदने के लिए वकील नियुक्त किया गया जबकि वह खाली जमीन थी, फिर उस पर इमारत बनाई गई, फिर वकील ने उसे खरीदा तो यह वैध नहीं है। ☆

अपना गुलाम दान (हिबा) करने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर मुवक्किल ने स्वयं दान कर दिया, फिर दान वापस ले लिया, तो वकालत वापस नहीं आएगी, यहाँ तक कि वकील को दान करने का अधिकार नहीं है। इसी तरह यदि किसी चीज़ की खरीदारी के लिए वकील नियुक्त किया और स्वयं खरीद लिया, तो भी ऐसा ही है; यह 'बदाइ' में है। यदि किसी को विशेष गेहूं खरीदने या बेचने का वकील नियुक्त किया, फिर उसने उसका आटा या सत्तू बना डाला, तो वह वकालत से बाहर हो गया, जैसा कि 'खुलासा' में है। यदि किसी विशेष घर को खरीदने के लिए वकील नियुक्त किया गया जबकि वह खाली जमीन थी, फिर उस पर इमारत बनाई गई, फिर वकील ने उसे खरीदा तो यह वैध नहीं है।

دے دیں پس دونوں نے رہن کیا اور ایک نے مرتہن کو بیع کے واسطے اختیار دیا تو مرتہن کو بیع کا اختیار حاصل نہ ہوگا کیونکہ ایک اس کی بیع کا اختیار علیحدہ نہیں رکھتا ہے تو دوسرے کو بھی بیع کا اختیار نہیں دے سکتا ہے پس اگر دونوں نے کہا کہ فلاں شخص تجھ سے قرض مانگتا ہے اور دونوں نے اس کو رہن دے دیا پھر ایک نے کہا کہ ہم کو بھیجنے والے نے حکم دیا تھا کہ ہم مرتہن کو بیع کا اختیار دے دیں اور دوسرا خاموش رہا تو مرتہن کو اختیار حاصل ہو جائے گا کیونکہ ایک اکیلی بیع کے واسطے منفرد ہو سکتا ہے تو بیع کا اختیار دے دینے پر بھی منفرد ہو سکتا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

باب : ۹

ان صورتوں کے بیان میں جن سے وکیل وکالت سے باہر ہو جاتا ہے

ازاں جملہ یہ ہے کہ جس امر کے واسطے وکیل کیا تھا اس میں وکیل کے تصرف سے پہلے خود موکل تصرف کرے مثلاً اپنا غلام بیچنے کے واسطے وکیل کیا پھر موکل نے خود بیچا یا مدبر کر دیا یا مکاتب کر دیا تو وکیل وکالت سے خارج ہوا اسی طرح اگر اس میں استحقاق ثابت ہوا یا وہ اصلی آزاد ہے تو بھی وکالت سے خارج ہوا کذا فی البدائع۔ اگر بیع کے واسطے وکیل کیا پھر غلام یا باندی کو ہبہ یا صدقہ کیا یا اس سے وطی کی اور ام ولد بنایا تو وکیل وکالت سے خارج ہوا اور اگر وطی کی اور ام ولد نہ بنایا یا خدمت لی یا تجارت کی اجازت دی تو وکالت پر باقی ہے اور اگر رہن کیا یا کرایہ دے کر سپرد کیا تو ظاہر الروایۃ میں ہے کہ وکالت سے باہر نہ ہوگا اگر موکل یا وکیل نے غلام فروخت کیا پھر بسبب عیب کے بحکم قاضی واپس دیا گیا تو وکیل اس کو فروخت کر

سکتا ہے اور اگر موکل نے فروخت کیا اور اپنے واسطے تین روز کی خیار کی شرط کی پھر بیع توڑ دی تو وکیل فروخت کر سکتا ہے اگرچہ موکل واپس کرنے کا مختار ہے جبکہ خیار اس کے واسطے ہے کذا فی المحیط میں ہے اگر اپنے غلام کو آزاد کرنے یا مکاتب کرنے کا وکیل کیا پھر مالک نے اس کو فروخت کر دیا تو وکیل وکالت سے خارج ہو گیا پھر اگر وہ غلام مالک کی ملک میں آگیا پس اگر وہ ایسے سبب سے آیا کہ جو اصل سے بیع کے واسطے فسخ ہے تو اس کی قدیمی ملک عود کر آئی پس وکیل بھی اپنی وکالت پر ہے اور اگر ایسے سبب سے اس کی ملک میں آیا جو ازسر نو ملکیت پیدا کرتی ہے جیسے بعد قبضہ کے بدوں حکم قاضی کے عیب کی وجہ سے واپس لیا یا اقالہ یا میراث کی وجہ سے ملا تو وکالت عود نہ کرے گی اور اگر اہل حرب نے اس کو قید کیا اور اپنے ملک میں لے گئے پھر موکل نے اس کو خرید لیا اور ازسر نو ملکیت حاصل ہوئی تو وکالت عود نہ کرے گی اور اہل حرب نے خریدنے والے سے لے لیا یا اس شخص سے لیا جس کے حصہ میں مال غنیمت میں آیا تھا اور قیمت ادا کر دی تو وکیل اپنی وکالت پر رہے گا اگر اپنی باندی آزاد کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر اس کو مالک نے آزاد کیا پھر وہ مرتد ہو کر دارالحرب میں چلی گئی اور پھر قید ہوئی اور مولیٰ اس کا مالک ہوا تو اس کو وکیل کا آزاد کرنا جائز نہ ہو گا یہ مبسوط میں ہے۔

اگر کسی دار معین کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا حالانکہ وہ پر پٹ زمین تھی پھر اس پر عمارت بنائی گئی پھر وکیل نے اس کو خریدا تو جائز نہیں ☆

اپنا غلام ہبہ کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر موکل نے خود ہبہ کر دیا پھر ہبہ سے رجوع کر لیا تو وکالت عود نہ کرے گی حتی کہ وکیل کو ہبہ کر دینے کا اختیار نہیں ہے اسی طرح اگر کسی چیز کی خریداری کے واسطے وکیل کیا اور خود خریدی تو بھی ایسا ہی ہے یہ بدائع میں ہے اگر کسی کو معین گیہوں کے خریدنے یا فروخت کرنے کا وکیل کیا پھر وہ آٹا یا ستو بنا ڈالے گئے تو وکالت

سے نکل گیا کذا فی الخلاصۃ۔ اگر کسی دار معین کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا حالانکہ وہ پر پٹ زمین تھی پھر اس پر عمارت بنائی گئی پھر وکیل نے اس کو خریدا تو جائز نہیں۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 451 | Book of Agency (Kitab al-Wakalat)

...it is so; and if a building was already constructed and a wall was added, or stairs were built, or a peg was fixed, and the agent (Wakil) purchased it, then it shall be binding on the principal (Muwakkil). The same ruling applies to agency in sales. If a person says, "Purchase this piece of land or this open space for me," or says, "Sell it," and subsequently date palms or other trees are planted on it, or a house (Dar), a bathhouse (Hammam), or a shop (Hanut) is built, or a garden is enclosed with a wall, then its purchase or sale shall not be binding on the principal. Similarly, if wheat is sown or grapevines are planted, the same ruling applies. This is recorded in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If money is given to someone to pay off a debt, and then the principal pays it himself, followed by the agent paying it, the ruling is as follows: if the agent was aware of the principal's action, he shall not be liable (as a guarantor), and the principal shall recover the payment from the creditor. If the agent was aware [that it was paid], he shall be liable. In the absence of knowledge, the agent's statement under oath shall be accepted, as stated in *Al-Hawi*. If someone appoints an agent to enter into a contract of manumission (Mukatab) for his slave, and the agent does so, but the slave subsequently fails to pay and reverts to slavery, the agent does not have the authority to enter into a second contract of manumission. Similarly, if someone appoints an agent to perform a marriage with a specific woman, and the agent does so, but the principal later gives her an irrevocable divorce (Bain), the agent cannot perform the marriage a second time. This is in *Al-Bada'i*.

If the principal marries the mother of that woman or any relative within the prohibited degrees (Mahram), or marries four other women besides her, the agent stands dismissed, as stated in *Al-Khulasa*. If someone appoints an agent to obtain a Khul'a (divorce initiated by the wife) from his wife, and then the husband himself obtains the Khul'a, the agent is dismissed because the woman is no longer a subject for Khul'a, as in *Al-Bada'i*. If an agent is appointed to marry the principal to a specific woman, and the principal marries her himself and then divorces her, and subsequently the agent performs the marriage, it is not valid. If a woman appoints an agent to arrange her marriage, and then she marries someone herself, the agent's authority is terminated, regardless of whether he was aware of it or not, as in *Al-Muhit*. If a man appoints an agent to divorce his wife, and then the principal himself gives her an irrevocable (Bain) or revocable (Raj'i) divorce and her waiting period (Iddah) expires, then if the agent gives a divorce, it shall not be effective. Similarly, if the principal remarries her thereafter, the agent cannot divorce her.

However, if the principal gives one divorce after appointing the agent, and then the agent gives a divorce during the Iddah, that divorce shall take effect, as stated in *Fatawa Qazi Khan*. If one appoints an agent to divorce his wife and then performs Khul'a with her himself, the agent's divorce will still take effect as long as she is in her Iddah, because a husband's divorce can still apply to her in that state; thus, the agent remains within his mandate, as per *Al-Tabyin*. If someone is appointed as an agent to pledge (Rahn) something, and the principal pledges it himself and then redeems it, the agent cannot pledge it again. However, if another person is appointed as an agent for the same pledge and the first agent has already pledged it and then it was redeemed, the second agent can pledge it. This is because appointing him after the first agent's pledge indicates authority post-redemption. Conversely, if the second was appointed before the first pledged, and then the first one pledged, it is as if there were two agents for one pledge, and the act of whichever one pledges first is valid. This is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

If an agent for Zakat pays it after the principal has already paid it himself, then according to Imam Abu Hanifa (Imam-e-Azam), the agent is liable, whether he knew of the principal's payment or not. According to the two disciples (Sahibayn), he is liable only if he knew, otherwise not; this is in *Al-Muhit*. Among the causes for dismissal, an agent is dismissed if the principal removes him. For the dismissal to be valid, two conditions must be met: one is that the agent must be informed of it, as dismissal is a legal act (Tasarruf).

I say that in their custom, the word 'Dar' (house) is used in such contexts, but in our custom, this application is not permissible; rather, if it is like a house, the distinction should always be maintained so that it may be beneficial in jurisprudence (Fiqh).

है और अगर इमारत बनी हुई थी उसमें एक दीवार बढ़ाई गई या सीढ़ी लगाई गई या खूंटी लगाई गई और वकील (एजेंट) ने खरीदी तो मोक्किल (प्रधान) की जिम्मेदारी होगी। इसी तरह बिक्री की वकालत में भी यही हुक्म है। और अगर कहा कि मेरे लिए यह ज़मीन का टुकड़ा या यह जगह खरीदे या कहा कि बेच दे, फिर उसमें खजूर के पेड़ या अन्य पेड़ लगाए गए या घर या हमाम या दुकान बनाई गई या बागीचे की चारदीवारी कर दी गई, तो उसकी खरीद-फरोख्त मोक्किल की जिम्मेदारी नहीं होगी। इसी तरह अगर गेहूं की खेती या अंगूर की बेलें लगाई गईं, तो भी यही हुक्म है। यह 'मुहीत सरख़सी' में लिखा है। अगर किसी को पैसा इस उद्देश्य से दिया कि मेरा कर्ज अदा कर दे, फिर मोक्किल ने खुद अदा कर दिया, फिर वकील ने अदा किया, तो यदि वकील को मोक्किल के कृत्य की खबर थी तो वह उत्तरदायी नहीं होगा और मोक्किल उस कर्जदार से वह माल वापस लेगा जो वकील ने दिया है। और अगर खबर थी (कि कर्ज अदा हो चुका है) तो वह उत्तरदायी होगा, और खबर न होने की स्थिति में कसम के साथ वकील की बात मानी जाएगी, जैसा कि 'अल-हावी' में है। अगर अपने गुलाम को मुकातब (स्वतंत्रता का अनुबंध) करने के लिए वकील नियुक्त किया, उसने उसे मुकातब कर दिया, फिर वह असमर्थ होकर फिर से गुलाम हो गया, तो वकील को उसे दोबारा मुकातब करने का अधिकार नहीं है। इसी तरह अगर एक महिला से निकाह कराने का वकील नियुक्त किया, उसने निकाह करा दिया, फिर मोक्किल ने उसे बाइन (अंतिम) तलाक दे दिया, तो वकील दोबारा निकाह नहीं करा सकता। यह 'बदाये' में है।

अगर मोक्किल ने उस महिला की माँ या किसी करीबी रिश्तेदार (जिससे विवाह हराम हो) से विवाह कर लिया, या उसके अलावा चार अन्य महिलाओं से विवाह कर लिया, तो वकील बर्खास्त हो गया, जैसा कि 'अल-खलासा' में है। अगर अपनी पत्नी से खुला (तलाक) लेने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर खुद ही उससे खुला ले लिया, तो वकील बर्खास्त हो गया क्योंकि अब वह महिला खुला का पात्र नहीं रही, जैसा कि 'बदाये' में है। अगर किसी विशेष महिला से निकाह कराने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर मोक्किल ने खुद ही उस महिला से निकाह कर लिया, फिर उसे तलाक दे दिया, और फिर वकील ने उसके साथ निकाह करा दिया, तो यह जायज नहीं है। यदि किसी महिला ने अपना निकाह कराने के लिए किसी को वकील बनाया, फिर महिला ने खुद ही निकाह कर लिया, तो वकील की वकालत समाप्त हो गई, चाहे उसे खबर हो या न हो, जैसा कि 'अल-मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने अपनी पत्नी को तलाक देने के लिए किसी को वकील बनाया, फिर मोक्किल ने अपनी पत्नी को बाइन

(अंतिम) या रजी (प्रतिसंहरणीय) तलाक दिया और उसकी इद्दत बीत गई, फिर वकील ने तलाक दिया तो वह प्रभावी नहीं होगा। इसी तरह अगर उसके बाद फिर मोक्किल ने उससे निकाह किया, तो वकील उसे तलाक नहीं दे सकता। और अगर मोक्किल ने वकील बनाने के बाद एक तलाक दिया, फिर इद्दत के दौरान वकील ने उसे तलाक दिया, तो तलाक प्रभावी हो जाएगा, यह 'फतावा काज़ी खान' में है। अगर अपनी पत्नी को तलाक देने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर खुद उससे खुला कर लिया, तो जब तक वह इद्दत में है, वकील का तलाक प्रभावी होगा क्योंकि पति का तलाक उस स्थिति में उस पर लागू हो सकता है, इसलिए वकील अपनी वकालत पर बरकरार है, यह 'तबीन' में है। अगर किसी को गिरवी (रहन) रखने के लिए वकील बनाया, फिर खुद ही गिरवी रख दिया, फिर उसे छुड़ा लिया (फक-ए-रहन), तो वकील दोबारा गिरवी नहीं रख सकता। और अगर किसी दूसरे व्यक्ति को गिरवी के लिए वकील बनाया और पहले वकील ने गिरवी रख दिया था, फिर उसने उसे छुड़ाया, तो दूसरा वकील गिरवी रख सकता है क्योंकि जब उसने पहले वकील के गिरवी रखने के बाद उसे वकील बनाया, तो यह इस बात का प्रमाण है कि गिरवी छूटने के बाद उसे गिरवी रखने का अधिकार है। इसके विपरीत, अगर दूसरे को पहले के गिरवी रखने से पहले वकील बनाया, फिर पहले वकील ने गिरवी रखा, क्योंकि इस स्थिति में दूसरे को गिरवी रखने की अनुमति तत्काल प्राप्त हुई थी, तो मानो गिरवी के लिए दो वकील हुए, अतः जिसने पहले गिरवी रख दिया वह मान्य है, यह 'मुहीत सरख़सी' में है।

ज़कात के वकील ने यदि मोक्किल के खुद अदा कर देने के बाद अदा की, तो इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैहि के अनुसार वह उत्तरदायी होगा, चाहे उसे मोक्किल द्वारा अदा किए जाने का पता हो या न हो। और साहिबैन रहमतुल्लाह अलैहिम के अनुसार यदि पता हो तो उत्तरदायी होगा, अन्यथा नहीं, यह 'मुहीत' में है। इसके अलावा, वकील खुद मोक्किल द्वारा हटाए जाने से बर्खास्त हो जाता है, और बर्खास्तगी के वैध होने की दो शर्तें हैं: एक यह कि वकील को इसकी जानकारी हो जाए, क्योंकि बर्खास्त करना भी एक कानूनी कार्य (तसर्रुफ़) है।

मैं कहता हूँ कि उनके शब्दावली में 'दार' (घर) शब्द का प्रयोग ऐसे अवसरों पर किया जाता है, और हमारे यहाँ यह प्रयोग जायज नहीं है, बल्कि वह घर जैसा हो तो अंतर हमेशा ध्यान में रखना चाहिए ताकि वह न्यायशास्त्र (फ़िक़्ह) में लाभकारी हो।

ہے اور اگر عمارت بنی ہوئی تھی اس میں ایک دیوار بڑھائی گئی یا سیڑھی کی گئی یا کھونٹی لگائی گئی اور وکیل نے خریدی تو موکل کے ذمہ پڑے گا اسی طرح بیع کی وکالت میں بھی یہی حکم ہے اور اگر کہا کہ میرے واسطے یہ پٹ زمین یا یہ فراح خریدے یا کہا کہ فروخت کر دے پھر اس میں خرما کے درخت یا اور درخت لگائے گئے یا دار یا حمام یا حانوت بنائی گئی یا باغ چار دیواری کا کر دیا گیا تو اس کی خرید و فروخت موکل کے ذمہ نہیں پڑے گی اسی طرح اگر گیہوں کی کھیتی یا انگور کے تاک لگائے گئے تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے اگر کسی کو مال اس واسطے دیا کہ میرا قرضہ ادا کر دے پھر موکل نے خود ادا کر دیا پھر وکیل نے ادا کیا پس اگر وکیل کو موکل کے فعل کی خبر تھی تو ضامن نہ ہوگا اور موکل قرض خواہ سے وہ مال جو وکیل نے دیا ہے واپس لے گا اور اگر خبر تھی تو ضامن ہوگا اور خبر نہ ہونے میں قسم کے ساتھ وکیل کا قول لیا جائے گا کذا فی الحاوی۔ اگر اپنا غلام مکاتب کرنے کے واسطے وکیل کیا اس نے مکاتب کر دیا پھر وہ عاجز ہو کر غلام ہو گیا تو وکیل کو دوبارہ مکاتب کرنے کا اختیار نہیں ہے اسی طرح اگر ایک عورت سے نکاح کرا دینے کا وکیل کیا اس نے ایک عورت سے نکاح کرا دیا پھر موکل نے اس کو بائن کر دیا تو وکیل دوبارہ نکاح نہیں کرا سکتا ہے یہ بدائع میں ہے۔

اگر موکل نے اس عورت کی ماں یا ذات رحم محرم سے نکاح کر لیا یا اس کے سوا چار عورتوں سے نکاح کر لیا تو وکیل معزول ہو گیا کذا فی الخلاصی۔ اگر اپنی عورت کو خلع کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر اس کو خود خلع دے دیا یا خلع کر دیا تو وکیل معزول ہو گیا کیونکہ وہ خلع کا محل نہیں رہی کذا فی البدائع۔ اگر کسی خاص عورت سے نکاح کرا دینے کے واسطے وکیل کیا پھر

موکل نے خود اس عورت سے نکاح کر لیا پھر اس کو طلاق دے دی پھر وکیل نے اس کے ساتھ نکاح کرا دیا تو جائز نہیں ہے ایک عورت نے کسی کو اپنا نکاح کرا دینے کے واسطے وکیل کیا پھر عورت نے خود ہی نکاح کر لیا تو وکیل وکالت سے نکل گیا خواہ اس کو خبر ہو یا نہ ہو کذا فی المحیط ایک شخص کو اپنی عورت کو طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا پھر موکل نے اپنی عورت کو بائن یا رجعی طلاق دی اور اس کی عدت گزر گئی پھر وکیل نے طلاق دی تو واقع نہ ہو گی اسی طرح اگر اس کے بعد پھر موکل نے اس سے نکاح کیا تو وکیل اس کو طلاق نہیں دے سکتا ہے اور اگر موکل نے بعد توکیل کے ایک طلاق دی پھر عدت میں وکیل نے اس کو طلاق دی تو طلاق پڑ جائے گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر اپنی عورت کو طلاق دینے کے واسطے وکیل کیا پھر خود اس سے خلع کر لیا تو جب تک وہ عدت میں ہے وکیل کی طلاق اس پر پڑ جائے گی کیونکہ شوہر کی طلاق اس حالت میں اس پر واقع ہو سکتی ہے پس وکیل اپنی وکالت پر باقی ہے یہ تبیین میں ہے اگر کسی کو رہن کے واسطے وکیل کیا پھر خود ہی رہن کیا پھر فک رہن کر لیا تو وکیل رہن نہیں کر سکتا ہے اور اگر ایک دوسرے شخص کو رہن کے واسطے وکیل کیا اور پہلے وکیل نے رہن کر دیا ہے پھر اس نے فک رہن کیا تو دوسرا رہن کر سکتا ہے کیونکہ جب اس نے پہلے وکیل کے رہن کے بعد وکیل کیا تو یہ دلیل ہے کہ بعد انفکاک رہن کے اس کو رہن کا اختیار ہے بخلاف اس کے کہ اگر دوسرے کو پہلے کے رہن کرنے سے پہلے وکیل کیا پھر پہلے وکیل نے رہن کیا کیونکہ اس صورت میں دوسرے کو رہن کرنے کی اجازت فی الحال حاصل ہوئی تو گویا یا رہن کے واسطے دو وکیل ہوئے پس جس نے رہن کر دیا جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

زکوۃ کے وکیل نے اگر موکل کے خود ادا کر دینے کے بعد ادا کی تو امام اعظمؒ کے نزدیک ضامن ہوگا خواہ اس کو موکل کا ادا کرنا معلوم ہو یا نہ معلوم ہو اور صاحبینؒ کے نزدیک اگر معلوم ہو تو

ضامن ہوگا ورنہ نہیں یہ محیط میں ہے از آنجملہ خود موکل کے معزول کرنے سے معزول ہو جاتا ہے اور عزل کے صحیح ہونے کی دو شرطیں ہیں ایک یہ ہے کہ وکیل کو اس کا علم ہو جائے کیونکہ معزول کرنا ایک تصرف ہے۔

میں کہتا ہوں کہ ان کے عرف میں (دار) کا لفظ ایسے موقع پر بولا جاتا ہے اور ہمارے عرف میں یہ اطلاق جائز نہیں ہے بلکہ گھر کے مانند ہو تو فرق ہمیشہ ملحوظ رکھنا چاہئے تاکہ فقہ میں نافع ہو۔

Fatawa al-Alamgiri ..... Volume 5 | Page 452 | Book of Agency (Kitab al-Wakala)

This pertains to the rescission of a contract; therefore, like any rescission, its ruling shall not be established without knowledge. Thus, if the agent (wakil) is dismissed in his presence, it is valid. If he is absent and a letter is sent to him, and he receives the letter and becomes aware of its contents, he is dismissed. Similarly, if a messenger is sent and conveys the message of dismissal, stating, "So-and-so has sent me to you saying I have dismissed you from agency," he shall be dismissed, whether the messenger is just ('adil) or unjust, free or enslaved, a minor or an adult, provided the message is delivered in the manner described. If no letter or messenger was sent, but two persons, whether just or unjust, or even one person informs the agent that he has been dismissed, he shall be dismissed by consensus, whether the agent confirms it or not, provided the news is proven true; this is because the report of one person is acceptable in transactions even if they are not considered just. If an unjust person informs him and he confirms it, he is dismissed by consensus. However, if he denies it, he is not dismissed even if the truth of the report becomes evident; this is the opinion of Imam al-A'zam (Abu Hanifa). According to the Sahibayn (disciples Abu Yusuf and Muhammad al-Shaybani), if the truth of the report becomes evident, he is dismissed even if he initially denied it. If the principal (moakil) dismissed him and took witnesses for the dismissal but no one informed the agent, he is not dismissed. Any actions taken by him after dismissal but before the news reaches him remain valid, just as they were before dismissal; there shall be no difference in legal rulings. A second condition is that the agency should not involve another person's right; if another's right is attached, it is not valid to dismiss the agent without the right-holder's consent. For instance, if a defendant, at the plaintiff's request, appoints a representative for their litigation and then dismisses him without the plaintiff's presence, the dismissal is not valid; this is stated in *Bada'i*.

If the agent was dismissed in the absence of the adversary, and if the agent belonged to the claimant, then the dismissal is valid. ✵

A person appointed an agent to sell his slave and then removed him from agency without his knowledge. The agent sold the slave, took possession of the price, which was then lost in his hands, and the slave also died in his possession before delivery. In this case, the buyer has the right to claim the price from the agent, and the agent has the right to claim it from the principal. Similarly, if the owner of the slave made him a *mudabbar* (promised freedom upon death), *mukhatab* (contracted freedom), or sold him without the agent's knowledge, or if a right of claim (*istihqaq*) was

established or it appeared that the slave was originally free, the ruling is the same; this is in *Hawi*. If a person appoints an agent to sell specific property and then wishes to remove him, he has that right, except in cases where the agent's own right is attached—for example, if he was ordered to sell the property and take his own debt from the proceeds; as stated in *al-Dhakhira*. If an agent is dismissed in the absence of the adversary, and the agent was representing the claimant, dismissal is valid even if the respondent is not present. Or if he was the agent of the respondent appointed without anyone's request, dismissal is valid even if the claimant is absent. If the appointment was at the request of the judge or the claimant: if the agent was absent at the time of appointment and was unaware of it, his dismissal is valid in all cases. If the agent was present or was absent but became aware of the appointment and did not reject it, and if the appointment was at the claimant's request, then dismissal in his absence is not valid but is valid in his presence, whether he is pleased or displeased. If the appointment was at the request of the judge and the claimant was absent, then dismissing him before the judge is valid even if the claimant is absent; and if dismissed in the presence of the claimant, it is also valid. This is found in *al-Muhit*.

A man intended to travel, and his wife said, "If you do not return within a certain period, appoint an agent to divorce me on your behalf at that time." He did so, but then wrote to the agent, "I have removed you from the agency," so...

यह संविदा का निरसन (रद्द करना) है, अतः निरसन की भांति इसका आदेश बिना ज्ञान के प्रभावी नहीं होगा। इसलिए यदि प्रतिनिधि (वकील) की उपस्थिति में उसे पदमुक्त किया गया तो यह मान्य है, और यदि वह अनुपस्थित है और उसे पत्र भेजा गया और वह पत्र उसे मिल गया तथा वह उसकी विषय-वस्तु से अवगत हो गया तो वह पदमुक्त हो गया। इसी प्रकार यदि एक दूत भेजा गया और उस दूत ने पदमुक्ति का संदेश पहुँचा दिया कि अमुक व्यक्ति ने मुझे तुम्हारे पास भेजा है और कहता है कि मैंने तुम्हें वकालत से बर्खास्त कर दिया है, तो वह बर्खास्त हो जाएगा; चाहे दूत न्यायप्रिय (आदिल) हो या न हो, स्वतंत्र हो या दास, बालक हो या वयस्क, बशर्ते संदेश उसी प्रकार पहुँचा दिया जाए जैसा हमने वर्णन किया है। और यदि पत्र या दूत नहीं भेजा गया, लेकिन दो व्यक्तियों ने (चाहे वे न्यायप्रिय हों या न हों) या एक व्यक्ति ने यह सूचना दी कि तुम बर्खास्त हो गए हो, तो सर्वसम्मति से वह बर्खास्त हो जाएगा, चाहे प्रतिनिधि ने इसकी पुष्टि की हो, बशर्ते यह सूचना सत्य सिद्ध हो, क्योंकि लेनदेन के मामलों में एक व्यक्ति की सूचना स्वीकार्य होती है भले ही वह न्यायप्रिय न हो। और यदि एक गैर-न्यायप्रिय व्यक्ति ने उसे सूचना दी, तो यदि उसने पुष्टि की तो सर्वसम्मति से वह बर्खास्त होगा, और यदि उसने झुठलाया तो वह बर्खास्त नहीं होगा, भले ही सूचना का सत्य होना स्पष्ट हो; यह इमाम-ए-आज़म का मत है। साहिबैन के अनुसार, यदि सूचना का सत्य होना स्पष्ट हो जाए तो वह बर्खास्त हो जाएगा चाहे उसने झुठलाया ही क्यों न हो। और यदि मुवक्किल ने उसे बर्खास्त कर दिया और उसकी बर्खास्तगी पर गवाह बना लिए लेकिन उसे बर्खास्त करने की सूचना किसी ने नहीं दी, तो वह बर्खास्त नहीं होगा। बर्खास्त होने के बाद सूचना पहुँचने से पहले उसका कार्य (निस्तारण) वैसा ही वैध होगा जैसा बर्खास्त होने से पहले वैध था, आदेशों में कोई अंतर नहीं होगा। दूसरी शर्त यह है कि वकालत से किसी अन्य व्यक्ति का अधिकार जुड़ा न हो; यदि किसी अन्य का अधिकार जुड़ा हो तो बिना अधिकार धारक की सहमति के उसे बर्खास्त करना सही नहीं है। उदाहरण के लिए, यदि प्रतिवादी ने वादी के अनुरोध पर किसी व्यक्ति को उनके विवाद के लिए प्रतिनिधि नियुक्त किया, फिर वादी की उपस्थिति के बिना उसे बर्खास्त कर दिया, तो वह बर्खास्त नहीं होगा; यह 'बदाए' में है।

यदि विरोधी की अनुपस्थिति में प्रतिनिधि को बर्खास्त किया गया, और वह प्रतिनिधि मांगने वाले (वादी) का था, तो बर्खास्तगी वैध है। ✨

एक व्यक्ति ने अपना दास बेचने के लिए प्रतिनिधि नियुक्त किया, फिर उसे वकालत से हटा दिया और उसे पता नहीं चला, अतः उसने दास बेच दिया और मूल्य प्राप्त कर लिया और वह उसके पास

नष्ट हो गया, और दास भी सौंपने से पहले उसके पास मर गया; तो क्रेता को अधिकार है कि वह मूल्य प्रतिनिधि से ले और प्रतिनिधि को अधिकार है कि वह मुवक्किल से ले। इसी प्रकार यदि दास के मालिक ने उसे मुदब्बर या मुक़ातब बनाया या बेच दिया और प्रतिनिधि को पता नहीं चला, इसी प्रकार यदि उसमें हक-ए-इस्तहक़ाक़ (स्वामित्व का अधिकार) सिद्ध हुआ या यह प्रकट हुआ कि वह मूलतः स्वतंत्र है, तो भी यही आदेश है; यह 'हावी' में है। एक व्यक्ति ने अपनी किसी विशिष्ट संपत्ति को बेचने के लिए प्रतिनिधि नियुक्त किया फिर उसे वकालत से बाहर करना चाहा तो उसे अधिकार है, लेकिन उस स्थिति में अधिकार नहीं होगा जहाँ प्रतिनिधि का अधिकार जुड़ा हो, उदाहरण के लिए उसे आदेश दिया कि यह संपत्ति बेचकर इसके मूल्य से अपना ऋण ले लेना; जैसा 'ज़ख़ीरा' में है। यदि विरोधी की अनुपस्थिति में प्रतिनिधि बर्खास्त हुआ और वह प्रतिनिधि मांगने वाले का था तो बर्खास्तगी वैध है भले ही विरोधी उपस्थित न हो। या यदि वह विरोधी का प्रतिनिधि था और बिना किसी के अनुरोध के नियुक्त किया गया था, तो इस स्थिति में भी बर्खास्त करना सही है भले ही वादी अनुपस्थित हो। या यदि वह न्यायाधीश या वादी के अनुरोध से नियुक्त हुआ था, तो इस स्थिति में यदि नियुक्ति के समय प्रतिनिधि अनुपस्थित था और उसे नियुक्ति की सूचना नहीं मिली थी, तो हर हाल में उसकी बर्खास्तगी सही है। और यदि प्रतिनिधि उपस्थित था या अनुपस्थित था लेकिन उसे नियुक्ति का ज्ञान हुआ और उसने अस्वीकार नहीं किया, तो यदि वादी के अनुरोध पर यह नियुक्ति थी, तो उसकी अनुपस्थिति में बर्खास्त करना सही नहीं है और उसकी उपस्थिति में सही है, चाहे वह प्रसन्न हो या अप्रसन्न। और यदि न्यायाधीश के अनुरोध पर नियुक्ति थी और वादी अनुपस्थित था, तो न्यायाधीश के सामने उसे बर्खास्त करना सही है भले ही वादी अनुपस्थित हो, और यदि वादी के सामने बर्खास्त किया तो भी सही है; यह 'मुहीत' में है।

एक व्यक्ति ने यात्रा का इरादा किया, उसकी पत्नी ने कहा कि यदि तुम अमुक समय तक न आओ तो मेरे तलाक़ के लिए किसी को प्रतिनिधि नियुक्त कर दो कि वह मुझे उस समय तलाक़ दे दे। उसने ऐसा ही किया, फिर उसने प्रतिनिधि को लिखा कि मैंने तुम्हें वकालत से हटा दिया है, तो...

عقد کا فسخ کرنا ہے پس مثل فسخ کے اس کا حکم بدون علم کے ثابت نہ ہوگا پس اگر وکیل کی موجودگی میں اس کو معزول کیا تو صحیح ہے اور اگر غائب ہے اور اس کو خط لکھ بھیجا اور وہ خط اس کو پہنچا اور اس کے مضمون سے واقف ہوا تو معزول ہو گیا اسی طرح اگر ایک ایلچی بھیجا اور اس ایلچی نے پیغام معزولی پہنچا دیا کہ فلاں شخص نے مجھے تیرے پاس بھیجا ہے کہتا ہے کہ میں نے تجھے وکالت سے معزول کیا تو معزول ہو جائے گا خواہ ایلچی عادل ہو یا غیر عادل آزاد ہو یا غلام صغیر ہو یا کبیر ہو بشرطیکہ پیغام اسی طور سے پہنچا دے جیسا ہم نے بیان کیا اور خط یا ایلچی نہ بھیجا لیکن وکیل کو دو شخصوں نے خواہ عادل ہوں یا غیر عادل یا ایک شخص نے یہ خبر دی کہ تو معزول ہو گیا تو بالاتفاق معزول ہو جائے گا خواہ وکیل نے اس کی تصدیق کی ہو بشرطیکہ یہ خبر سچی ثابت ہو کیونکہ ایک شخص کی خبر معاملات میں مقبول ہوتی ہے اگرچہ عادل نہ ہو اور اگر ایک شخص غیر عادل نے اس کو خبر دی پس اگر اس نے تصدیق کی تو بالاجماع معزول ہوگا اور اگر تکذیب کی تو معزول نہ ہوگا اگرچہ خبر کا صدق ہونا ظاہر ہو اور یہ امام اعظم کا قول ہے اور صاحبین کے نزدیک اگر خبر کا صدق ظاہر ہو تو معزول ہوگا اگرچہ تکذیب کی ہو اور اگر موکل نے اس کو معزول کیا اور اس کی معزولی پر گواہ کر لئے اور اس کو برطرف کرنے کی خبر کسی نے نہ دی تو معزول نہ ہوگا اور بعد معزول ہونے کے خبر نہ پہنچنے سے پہلے اس کا تصرف ویسا ہی جائز ہوگا جیسا کہ معزول ہونے سے پہلے جائز تھا کسی امر میں احکام میں سے فرق نہ ہو گا دوسری شرط یہ ہے کہ وکالت سے دوسرے کا حق متعلق نہ ہو اور اگر دوسرے کا حق متعلق ہو تو بدون حقدار کی رضامندی کے اس کا معزول کرنا صحیح نہیں ہے چنانچہ اگر مدعا علیہ نے مدعی کی درخواست سے ایک شخص کو ان کی خصومت کے

واسطے وکیل کیا پھر بدون مدعی کی موجودگی کے اس کو معزول کیا تو معزول نہ ہوگا یہ بدائع میں ہے۔

اگر خصم کی غیر حاضری میں وکیل معزول ہوا پس یا یہ وکیل طالب کا تھا تو معزول کرنا صحیح ہے ❋

ایک شخص کو اپنا غلام بیچنے کے واسطے وکیل کیا پھر اس کو وکالت سے باہر کیا اور اس کو معلوم نہیں ہوا پس اس نے غلام فروخت کیا اور ثمن پر قبضہ کر لیا اور وہ اس کے ہاتھ میں تلف ہو گیا اور غلام بھی سپرد کرنے سے پہلے اسی کے پاس مر گیا تو مشتری کو اختیار ہے کہ ثمن وکیل سے لے اور وکیل کو اختیار ہے کہ موکل سے لے اسی طرح اگر مالک غلام نے اس کو مدبر یا مکاتب یا بیع کیا اور وکیل کو معلوم نہ ہوا اسی طرح اگر اس میں استحقاق ثابت ہوا یا ظاہر ہوا کہ وہ اصلی آزاد ہے تو بھی یہی حکم ہے یہ حاوی میں ہے ایک شخص کو اپنے کسی مال معین کے فروخت کے واسطے وکیل کیا پھر اس کو وکالت سے باہر کرنا چاہا تو اس کو اختیار ہے مگر اس صورت میں اختیار نہ ہو گا کہ اس نے وکیل کا حق متعلق ہو مثلاً اس کو حکم دیا کہ یہ مال فروخت کر کے اس کے داموں سے اپنا قرض لے لے کذا فی الذخیرہ۔ اگر خصم کی غیر حاضری میں وکیل معزول ہوا پس یا یہ وکیل طالب کا تھا تو معزول کرنا صحیح ہے اگرچہ مطلوب حاضر نہ ہو یا مطلوب کا وکیل تھا پس یا تو وکیل بدون کسی کے التماس کے تھی اور اس صورت میں بھی معزول کرنا صحیح ہے اگرچہ طالب غائب ہو یا قاضی یا طالب کے التماس سے تھی پس اس صورت میں اگر توکیل کے وقت وکیل غائب تھا اور اس کو توکیل کی خبر نہ ہوئی تو ہر حال میں اس کا معزول کر دینا صحیح ہے اور اگر وکیل حاضر تھا یا غائب تھا مگر اس کو توکیل کا علم ہوا اور اس نے رد نہ کیا پس اگر طالب کے التماس سے یہ توکیل تھی تو اس کی نیت میں معزول کرنا صحیح نہیں ہے اور اس کی موجودگی میں صحیح ہے خواہ وہ خوش ہو یا ناخوش ہو اور اگر قاضی کے التماس

سے توکیل تھی اور طالب غائب تھا تو قاضی کے سامنے اس کا معزول کرنا صحیح ہے اگر چہ طالب غائب ہو اور اگر طالب کے سامنے معزول کیا تو بھی صحیح ہے یہ محیط میں ہے۔

ایک شخص نے سفر کا ارادہ کیا اس کی عورت نے کہا کہ اگر تو فلاں مدت تک نہ آئے تو میری طلاق کے واسطے کسی کو وکیل مقرر کر دے کہ مجھے اس وقت پر طلاق دے دے اس نے ایسا ہی کیا پھر اس نے وکیل کو لکھا کہ میں نے تجھے وکالت سے خارج کر دیا تو

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 Kitab al-Wakala (Book of Agency) 453

Nasir bin Yahya stated that dismissal (of an agent) is valid, while Muhammad bin Salama stated that dismissal is not valid; this is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. Among the rules is that the agent is dismissed upon the death of the principal (*muwakkil*), because the agent's actions were based on the principal's command, and upon death, the capacity to command ceases to exist; thus, the agency is invalidated whether or not the agent is aware of the death; this is in *Al-Badai'*. If the claimant (*talib*) dies and the debtor (*matlub*) is unaware of the claimant's death and gives the property to the agent, the debtor is not absolved of the debt and has the right to take it back. However, if the debtor was aware of the principal's death, he cannot demand compensation (*daman*) from the agent if the property is lost while in the agent's possession; thus it is in *Al-Khulasa*. If the agent sold property under the terms of *Bai' al-Wafa* (sale with a right of redemption) and then the principal died, the agent is not dismissed by the death; this is in *Al-Bahr al-Ra'iq*. If a person is sued for causing a head injury and appoints an agent for a settlement (*sulh*), and then the principal dies, the agency is voided. If the agent then settles and provides a guarantee from his own property, the settlement is valid specifically regarding the agent. If the principal does not die but the claimant dies, and the agent settles with the claimant's heirs, it is valid because the heirs stand in the claimant's place and can make demands; this is in *Al-Mabsut*. Furthermore, the insanity (*junoon*) of the principal invalidates the agency, provided it is continuous insanity (*junoon mutbiq*), as this removes the capacity to command; this is in *Al-Badai'*. According to Imam Abu Yusuf, continuous insanity lasts for one month, while according to Imam Muhammad, it is a full year, and this is the correct view; this is in *Al-Kafi*. The scholars (*mashayikh*) have said that the rule mentioned regarding continuous insanity applies to non-binding agencies where the principal can dismiss the agent at any time, such as a litigation lawyer for a claimant. If the agency is binding (*wakalat-e-lazima*), where the principal cannot dismiss the agent at any time—such as an 'Adl (a trusted third party) authorized to sell mortgaged property if the debt is not paid—the agent is not dismissed due to the principal's insanity, even if it is continuous. If the agent becomes continuously insane to the extent that he does not understand representation or buying and selling, he is removed from the agency; if he buys or sells in this state, it is invalid. However, if he is in a state where he understands representation and transactions, he remains an agent and is not dismissed. If he conducts a transaction, the primary texts state it is valid. Scholars have noted that

what is mentioned in the primary texts is assumed for cases where the principal is satisfied with it; if the principal does not approve, the agent's action will not be binding on the principal; this is in *Al-Muhit*.

If the agent says, "I performed this act during the lifetime of this woman," then in matters such as buying and selling, demanding debt, or paying debt involving things that have already been consumed or lost, his statement shall be accepted/confirmed.

Additionally, if the principal apostatizes and joins *Dar al-Harb* (enemy territory), this removes the agent from the agency according to Imam al-A'zam (Abu Hanifa), but not according to the *Sahibayn* (Abu Yusuf and Muhammad). If the principal is a woman and she apostatizes, the agent remains in his role until the woman dies or goes to *Dar al-Harb*; this is by consensus (*ijma*) because a woman's apostasy does not hinder the execution of her transactions; this is in *Al-Badai'*. If the agent says, "I performed this act during the lifetime of this woman," then in matters of buying, selling, or debt settlement involving consumed items, his word is accepted, but not for items still physically present. If he says, "I collected a debt for that woman from such-and-such person," this will not be accepted without witnesses, even if the money is present; this is in *Al-Hawi*. If he says, "I collected the property that such-and-such woman gave me, and the principal woman ordered me to do so," his word is accepted, provided the property is no longer physically present; this is in *Al-Mabsut*.

नसीर बिन यहया ने कहा कि (वकील को) पदमुक्त करना सही है और मुहम्मद बिन सलमा ने कहा कि पदमुक्त करना सही नहीं है, यह मुहीत-ए-सरख़्सी में है। इसमें यह भी है कि मुवक्किल (Principal) की मृत्यु से वकील पदमुक्त हो जाता है क्योंकि कार्य मुवक्किल के आदेश से था और मृत्यु के बाद आदेश देने की योग्यता नहीं रहती, इसलिए वकालत रद्द हो गई, चाहे वकील को उसकी मृत्यु की खबर हो या न हो, यह बदाइ'अ में है। और अगर तालिब (लेनदार) मर गया और उसकी मृत्यु की खबर मतलूब (देनदार) को नहीं हुई और उसने वकील को धन दे दिया, तो वह ऋणमुक्त नहीं होगा और उसे वापस लेने का अधिकार है। और अगर मुवक्किल की मृत्यु की खबर थी, तो वह वकील से मुआवज़ा (ज़मानत) नहीं ले सकता यदि वह धन उसके पास नष्ट हो जाए, जैसा कि ख़ुलासा में है। यदि वकील ने 'बै'अल-वफ़ा' (वापसी की शर्त पर बिक्री) के रूप में बेचा और फिर उसका मुवक्किल मर गया, तो उसकी मृत्यु से वकील पदमुक्त नहीं होगा, जैसा कि बहरुल-राइ'क में है। एक व्यक्ति पर दावा किया गया कि उसने सिर पर चोट पहुँचाई है, उसने सुलह (समझौता) के लिए एक वकील नियुक्त किया, फिर मुवक्किल मर गया तो वकालत रद्द हो गई। फिर वकील ने सुलह की और अपने धन से भुगतान किया, तो वकील के लिए वह सुलह जायज़ हुई। और अगर मुवक्किल नहीं मरा बल्कि तालिब (विपक्षी) मर गया और वकील ने उसके वारिसों से सुलह की, तो यह जायज़ है क्योंकि तालिब के वारिस उसके स्थान पर खड़े होकर दावा कर सकते हैं, जैसा कि मबसूत में है। इसी तरह मुवक्किल का पागल (मजनून) हो जाना वकालत को रद्द कर देता है, बशर्ते कि पागलपन निरंतर (मजनून-ए-मुतबिक़) हो, क्योंकि इससे आदेश देने की योग्यता समाप्त हो जाती है, जैसा कि बदाइ'अ में है। इमाम अबू यूसुफ़ के अनुसार निरंतर पागलपन एक महीना है और इमाम मुहम्मद के अनुसार एक पूर्ण वर्ष है और यही सही है, जैसा कि काफ़ी में है। और उलेमा (मशाइख़) ने कहा है कि निरंतर पागलपन का जो नियम बताया गया है, वह ऐसी वकालत के लिए है जो अनिवार्य (लाज़मी) न हो, जिसे मुवक्किल किसी भी समय रद्द कर सके, जैसे मुक़दमेबाज़ी का वकील। लेकिन यदि वकालत अनिवार्य हो, जिसे मुवक्किल हर समय रद्द न कर सके जैसे 'अदल' (बंधक रखी वस्तु बेचने का अधिकार प्राप्त व्यक्ति) की वकालत, जहाँ गिरवी (रहिन) के सौदे में यह शर्त हो कि यदि ऋण समय पर न चुकाया गया तो वह उसे बेच देगा, तो मुवक्किल के पागल होने पर वकील पदमुक्त नहीं होगा। और यदि वकील स्वयं निरंतर पागल हो जाए और स्थिति ऐसी हो जाए कि वह प्रतिनिधि कार्य या खरीद-बिक्री को न समझ सके, तो वह वकालत से बाहर हो जाएगा, यहाँ तक कि यदि इस स्थिति में

उसने खरीद-बिक्री की तो वह जायज़ नहीं होगी। और यदि स्थिति ऐसी है कि वह प्रतिनिधि कार्य और खरीद-बिक्री को समझता है, तो वह वकील बना रहेगा और पदमुक्त नहीं होगा। अतः यदि उसने खरीद-बिक्री की तो मूल ग्रंथों में वर्णित है कि वह जायज़ है। और उलेमा ने कहा है कि मूल ग्रंथों में जो वर्णित है, वह तब माना जाता है जब मुवक्किल उससे सहमत हो, और यदि मुवक्किल इसे पसंद न करे, तो वकील का कार्य मुवक्किल पर लागू नहीं होगा, जैसा कि मुहीत में है।

यदि वकील ने कहा कि "मैंने यह कार्य इस महिला के जीवित रहते हुए किया है", तो खरीद-बिक्री, ऋण की मांग और ऋण के भुगतान आदि जैसे मामलों में, जो चीजें समाप्त या नष्ट हो चुकी हैं, उसमें उसकी बात की पुष्टि की जाएगी (उसे सच माना जाएगा)।

इसी तरह, मुवक्किल का धर्मत्यागी (मुरतद) होकर 'दारुल-हर्ब' (शत्रु देश) में मिल जाना, इमाम-ए-आज़म (अबू हनीफ़ा) के अनुसार वकील को वकालत से निकाल देता है, जबकि साहिबैन (इमाम अबू यूसुफ़ और मुहम्मद) के अनुसार नहीं निकालता। और अगर मुवक्किल महिला है और वह धर्मत्यागी हो गई, तो वकील अपनी वकालत पर बना रहेगा जब तक कि महिला मर न जाए या दारुल-हर्ब न चली जाए, और यह सर्वसम्मति (इज्मा) से है क्योंकि महिला का धर्मत्यागी होना उसके कार्यों के क्रियान्वयन में बाधा नहीं है, यह बदाइ'अ में है। यदि वकील ने कहा कि मैंने यह कार्य इस महिला के जीवन काल में किया है, तो खरीद-बिक्री, ऋण की वसूली और भुगतान आदि जैसे मामलों में जो चीजें समाप्त हो चुकी हैं, उसकी बात सच मानी जाएगी, लेकिन जो चीजें मौजूद हैं उनमें उसकी पुष्टि नहीं होगी। और अगर उसने कहा कि मैंने उस महिला का ऋण अमुक व्यक्ति से वसूल किया, तो बिना गवाहों के उसकी बात सच नहीं मानी जाएगी भले ही वह धन मौजूद हो, यह हावी में है। और अगर उसने कहा कि अमुक महिला ने मुझे जो धन दिया था, उसे मैंने वसूल किया और मुवक्किल महिला ने मुझे इसका आदेश दिया था, तो उसकी बात सच मानी जाएगी, बशर्ते कि वह धन अब मौजूद न हो, यह मबसूत में है।

نصیر بن یحییٰ نے فرمایا کہ معزول کرنا صحیح ہے اور محمد بن سلمہؒ نے فرمایا کہ معزول کرنا صحیح نہیں ہے یہ محیطِ سرخسی میں ہے از انجملہ موکل کے مر جانے سے معزول ہو جاتا ہے کیونکہ تعمیل موکل کے حکم سے تھی اور مر جانے سے حکم دینے کی اہلیت باقی نہ رہی پس وکالت باطل ہوگئی خواہ وکیل کو اس کے مرنے کی خبر ہو یا نہ ہو یہ بدائع میں ہے اور اگر طالب مر گیا اور طالب کے مرنے کی خبر مطلوب کو نہ ہوئی اس نے وکیل کو مال دے دیا تو بری نہ ہوگا اور اس کو واپس کر لینے کا اختیار ہے اور اگر موکل کے مرنے کی خبر تھی تو وکیل سے ضمان نہیں لے سکتا ہے اگر اس کے پاس ضائع ہو جائے کذا فی الخلاصۃ۔ وکیل نے بطور بیع الوفاء کے فروخت کیا پھر اس کا موکل مر گیا تو اس کے مرنے سے وکیل معزول نہ ہوگا کذا فی البحر الرائق۔ ایک شخص پر دعویٰ کیا گیا کہ اس نے سر زخمی کر دیا ہے اس نے ایک شخص کو صلح کے واسطے وکیل کیا پھر موکل مر گیا تو وکالت باطل ہوگئی پس وکیل نے صلح کی اور اپنے مال سے ضمانت دی تو خاصہ وکیل پر صلح جائز ہوئی اور اگر موکل نہ مرا اور طالب مر گیا اور وکیل نے طالب کے وارثوں سے صلح کی تو جائز ہے کیونکہ طالب کے وارث بجائے اس کے قائم ہو کر مطالبہ کر سکتے ہیں کذا فی المبسوط از انجملہ موکل کا مجنون ہو جانا وکالت کو باطل کرتا ہے بشرطیکہ جنون مطبق ہو کیونکہ اس سے اہلیتِ حکم باقی نہیں رہتی ہے کذا فی البدائع اور جنون مطبق امام ابو یوسفؒ کے نزدیک ایک مہینہ ہے اور امام محمدؒ کے نزدیک ایک سال کامل ہے اور یہی صحیح ہے کذا فی الکافی اور مشائخ نے فرمایا کہ جنون مطبق کا جو حکم ذکر کیا وہ ایسی وکالت کے حق میں محمول کیا جاتا ہے کہ جو لازمی نہ ہو کہ ہر ساعت موکل اس کو معزول کر سکتا ہے جیسے طالب کی طرف سے وکیلِ خصومت ہوتا ہے اور اگر وکالتِ لازمہ

ہو کہ موکل ہر ساعت اس کو معزول نہ کر سکتا ہو مثل عدل ۱ـہ کے کہ بیع رہن پر مسلط ہو اور مسلط کرنا عقدِ رہن میں مشروط ہو تو موکل کے جنون کی وجہ سے وکیل معزول نہ ہوگا اگرچہ جنون مطبق ہو اور اگر وکیل کو جنون مطبق ہوا اور ایسا ہو گیا کہ نیابت اور خرید و فروخت کو نہیں سمجھتا ہے تو وکالت سے باہر ہو جائے گا حتیٰ کہ اگر اس حالت میں خرید و فروخت کی تو جائز نہیں ہے اور اگر ایسی حالت ہو کہ نیابت و خرید و فروخت سمجھتا ہے تو وکیل باقی رہے گا اور معزول نہ ہوگا پس اگر خرید و فروخت کی تو اصل میں مذکور ہے کہ جائز ہے اور مشائخ نے فرمایا کہ جو اصل میں مذکور ہے وہ ایسی صورت میں گمان کیا جاتا ہے کہ جب موکل اس سے راضی ہو اور اگر موکل پسند نہ کرے تو اسکا تصرف موکل پر نافذ نہ ہوگا کذا فی المحیط

اگر وکیل نے کہا کہ یہ فعل میں نے اس عورت کی حیات میں کیا ہے تو خرید فروخت و تقاضائے قرض و ادائے قرض وغیرہ کے ایسی چیزوں میں جو تلف ہو چکی ہیں اس کی تصدیق کی جائے گی

از انجملہ موکل کا مرتد ہو کر دارالحرب میں جا ملنا وکیل کو وکالت سے خارج کرتا ہے اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبین کے نزدیک نہیں خارج کرتا ہے اور اگر موکل عورت ہے اور مرتد ہو گئی تو وکیل اپنی وکالت پر ہے یہاں تک کہ عورت مر جائے یا دارالحرب میں چلی جائے اور یہ بالا جماع ہے کیونکہ عورت کا مرتد ہونا مانع نفاذِ تصرف نہیں ہے یہ بدائع میں ہے اگر وکیل نے کہا کہ یہ فعل میں نے اس عورت کی حیات میں کیا ہے تو خرید و فروخت و تقاضائے قرض و ادائے قرض وغیرہ کے ایسی چیزوں میں جو تلف ہو چکی ہیں اس کی تصدیق کی جائے گی اور جو بعینہ قائم ہے اس میں اس کی تصدیق نہ ہوگی اور اگر کہا کہ میں نے اس عورت کا قرض فلاں شخص سے وصول کیا تو بدون گواہوں کے اس کی تصدیق نہ ہوگی اگرچہ بعینہ قائم ہو یہ حاوی میں ہے اور اگر کہا کہ مجھے جو مال فلاں عورت نے دیا اس کو میں نے

وصول کیا اور موکل عورت نے اس کو اس کا حکم کیا تھا تو اس کی تصدیق کی جائے گی بشرطیکہ مال بعینہ قائم نہ ہو یہ مبسوط

۱؎ قولہ کہ یعنی وکالتِ لازمی وہ نہیں ہوتی جس کو موکل ہر وقت معزول کر سکے ورنہ وہ لازمی ہے۔ ۲؎ مثل عدل یعنی رہن میں شرط ہو کہ مرہون ایک عادل کے پاس رہے اگر وقت پر راہن روپیہ نہ دے تو عادل مسلط ہے کہ راہن کی طرف سے مرہون فروخت کر کے روپیہ ادا کر دے۔

Fatawa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 454 | Kitab-ul-Wakala (Book of Agency)

It is stated that if a person appoints an agent (wakil) to perform a marriage with a woman on his behalf, and then she apostatizes (becomes a murtad) and joins the Dar al-Harb (enemy territory), is subsequently captured, returns to Islam, and then the agent performs the marriage between the principal (muwakkil) and her, it is valid; this is recorded in Fatawa Qadi Khan. If two individuals appoint one person as an agent to purchase a certain slave girl for them both, and then one of the principals apostatizes and joins the Dar al-Harb, and after that, the agent purchases the slave girl, half of the responsibility for the purchase will fall on the agent and the other half on the remaining principal. If the heirs of the apostate claim that the purchase was made before their predecessor apostatized, and the agent denies this, the agent's statement shall be accepted upon taking an oath. If the agent has already paid the apostate's money to the seller, the statement of the heirs shall be accepted. If both parties provide witnesses, the witnesses of the heirs shall be preferred. If the agent claims to have bought the slave girl before the apostate left for the Dar al-Harb and the heirs deny it, the heirs' statement shall be accepted, provided the money was given to the agent and is still in his possession, not having passed to another's hand. If the money was not given, the statement of the heirs shall be accepted. The same rule applies if the specific money is still with the agent or the seller; this is written in al-Mabsut.

Among the causes for the dismissal of an agent is the incapacity or legal restriction (hijr) of the principal. For example, if a *mukatab* (a slave with a contract for manumission) appoints an agent and then fails to fulfill the contract, or if a *ma'dhun* (a slave authorized to trade) appoints an agent and is then restricted from trading, the agency (wakala) becomes void; so it is in al-Bada'i. If a *mukatab* appoints an agent and then fails, or a *ma'dhun* appoints an agent and then is restricted, the agency is void whether the agent is aware of it or not. It is stated in al-Mustasfa that incapacity or restriction only voids agency for buying and selling, but if the agent was appointed for demanding or paying a debt, the agency remains valid; this is in Siraj al-Wahaj. Similarly, the dissolution of a partnership voids the agency of any agent appointed by the partners, even if the agent is unaware, because this is a constructive dismissal (*azl hukmi*), and knowledge is not a condition for constructive dismissal; so it is in al-Tabyin.

Furthermore, the death of the agent or his becoming permanently insane voids the agency. If the agent apostatizes and joins the Dar al-Harb, his legal actions are not

valid, except if he returns to Islam. However, until a formal decree is issued regarding his joining the Dar al-Harb, his actions remain suspended. If he returns to Islam, it is as if he never apostatized. If a decree was issued regarding his joining the Dar al-Harb and he then returns as a Muslim, Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him) stated that the agency does not resume, while Imam Muhammad (may Allah have mercy on him) stated that it does. If an agent apostatizes, joins the Dar al-Harb, and then returns to Islam, according to the *Zahir al-Riwayah*, the agency does not resume; this is in al-Bada'i. If a Muslim appoints another Muslim as an agent for divorce, and the agent apostatizes and joins the Dar al-Harb and then returns as a Muslim, he remains in his agency; so it is in al-Hawi. One of the forms of dismissal is the death of a slave for whose sale, gift, manumission, or manumission contract the agent was appointed, because once the subject of the transaction (mahall al-tasarruf) is destroyed, the transaction is no longer conceivable; so it is in al-Bada'i.

Moreover, if the specific item for which the agency was established undergoes a transformation, the agency is affected. For example, if an agent was appointed to buy or sell unripe green dates (*kufrati*) (1) from someone's palm tree, and they later ripened, became partially dry, or fully dried dates, losing the name *kufrati* and becoming *busr*, *rutab*, or *tamr*, the agency is void. Similarly, if green dates ripen into fresh dates (*rutab*), the agency for buying and selling is void. If only some of the dates ripen into *rutab*, the agency is void only to that extent; however, if only a small amount ripened, such as two or three, the entire agency remains valid. If fresh dates dry out and become *tamr*, the agency for buying and selling is not void as an act of preference. This is unlike grapes; if they become raisins (*zabib*), this rule does not apply. If small green dates (*busr*) simply grow larger, the agency for buying and selling is not void; this is in al-Muhit. If an agent was appointed to buy or sell eggs and they hatched into chicks, or for palm blossoms and they grew into dried dates, or for juice/extract (*'asir*) and it became vinegar or raisins or concentrated juice, or for selling milk and it...

---

1. Constructive dismissal (*azl hukmi*) means a legal dismissal by rule, not one declared verbally. 2. Meaning, he appeared before a judge who then decreed that he had joined the belligerent disbelievers.

फ़तावा-ए-आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 454 | किताब-उल-वकालत

इसमें लिखा है कि यदि किसी को वकील (एजेंट) नियुक्त किया गया कि वह उस स्त्री से उसका निकाह करा दे, फिर वह स्त्री धर्मत्यागी (मुरतद) होकर दुश्मन की भूमि (दार-उल-हर्ब) में जा मिली, फिर बंदी बनाकर लाई गई और इस्लाम स्वीकार कर लिया, उसके बाद वकील ने मुवक्किल (नियोक्ता) से उसका निकाह करा दिया, तो यह जायज़ है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में दर्ज है। यदि एक व्यक्ति को दो व्यक्तियों ने वकील बनाया कि हमारे लिए अमुक दासी खरीद ले, फिर उनमें से एक धर्मत्यागी होकर दुश्मन की भूमि में जा मिला, उसके बाद वकील ने वह दासी खरीदी, तो वकील के ज़िम्मे आधी दासी का भार होगा और आधी दूसरे मुवक्किल के ज़िम्मे। यदि धर्मत्यागी के वारिस कहें कि तुमने हमारे पूर्वज के धर्मत्यागी होने से पहले दासी खरीदी थी और वकील उनका खंडन करे, तो शपथ लेकर उसी का कथन मान्य होगा। और यदि वकील ने धर्मत्यागी का धन विक्रेता को दे दिया है, तो वारिसों का कथन मान्य होगा। यदि दोनों गवाह पेश करें, तो वारिसों के गवाह स्वीकार किए जाएंगे। और यदि वकील कहे कि मैंने दासी धर्मत्यागी के दुश्मन की भूमि में जाने से पहले खरीदी है और वारिस इसका खंडन करें, तो वारिसों का कथन मान्य होगा, इस शर्त पर कि धन वकील को दिया गया हो और वह धन ज्यों का त्यों उसके पास हो, किसी और के हाथ में न पहुँचा हो। और यदि धन नहीं दिया गया है, तो वारिसों का कथन मान्य होगा। यही नियम है यदि वह धन ज्यों का त्यों वकील या विक्रेता के पास मौजूद हो; यह 'मब्सूत' में लिखा है।

इसी प्रकार, मुवक्किल के असमर्थ या विवश हो जाने से वकील बर्खास्त (माज़ूल) हो जाता है। उदाहरण के लिए, यदि किसी मुकातब (वह गुलाम जिसने अपनी आज़ादी के लिए समझौता किया हो) ने किसी को वकील बनाया और फिर वह (मुकातब होने की शर्त पूरी करने में) असमर्थ हो गया, या किसी माज़ून (व्यापार की अनुमति प्राप्त गुलाम) ने किसी को वकील बनाया और फिर वह विवश कर दिया गया, तो वकालत निरस्त (बातिल) हो जाएगी। यह 'बदाए' में लिखा है। यदि मुकातब ने किसी को वकील बनाया और फिर असमर्थ हो गया, या माज़ून ने वकील बनाया और फिर विवश हो गया, तो वकालत निरस्त हो जाएगी, चाहे वकील को इसकी सूचना हो या न हो। 'मुस्तसफ़ा' में लिखा है कि असमर्थ या विवश होने से केवल खरीद-बिक्री की वकालत निरस्त होती है, लेकिन यदि वह ऋण की वसूली या अदायगी का वकील हो, तो वकालत निरस्त नहीं होगी। यह 'सिराजुल वहाज' में दर्ज है। इसी तरह, दो साझेदारों के अलग हो जाने से वकालत निरस्त हो जाती है, भले ही वकील को

इसकी जानकारी न हो, क्योंकि यह 'अज़्ल-ए-हुक्मी' (कानूनी बर्खास्तगी) है, जिसमें जानकारी होना शर्त नहीं है। यह 'तब्ईन' में लिखा है।

इसके अलावा, स्वयं वकील की मृत्यु या उसका पूर्ण पागलपन वकालत को निरस्त कर देता है। यदि वह धर्मत्यागी होकर दुश्मन की भूमि में जा मिला, तो उसका कोई भी कार्य जायज़ नहीं है, सिवाय इसके कि वह पुनः मुसलमान होकर लौट आए। लेकिन जब तक उसके दुश्मन की भूमि में मिलने का कानूनी आदेश (हुक्म) नहीं हो जाता, तब तक उसका कार्य स्थगित रहेगा। यदि वह मुसलमान होकर लौट आया, तो मानो वह धर्मत्यागी हुआ ही नहीं। और यदि उसके दुश्मन की भूमि में मिलने का आदेश हो गया और फिर वह मुसलमान होकर लौटा, तो इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) ने कहा कि उसकी वकालत बहाल नहीं होगी, जबकि इमाम मुहम्मद (रह.) ने कहा कि बहाल हो जाएगी। यदि वकील धर्मत्यागी होकर दुश्मन की भूमि में जा मिला और फिर मुसलमान होकर वापस आया, तो 'ज़ाहिर-उर-रवायत' के अनुसार वकालत बहाल नहीं होगी; यह 'बदाए' में है। यदि किसी मुसलमान ने दूसरे मुसलमान को तलाक़ देने के लिए वकील बनाया और वह धर्मत्यागी होकर दुश्मन की भूमि में जा मिला, फिर मुसलमान होकर लौटा, तो वह अपनी वकालत पर बरकरार रहेगा; यह 'हावी' में है। बर्खास्तगी की स्थितियों में से एक उस गुलाम की मृत्यु है जिसकी बिक्री, दान, मुदब्बिर या मुकातब बनाने के लिए वकील नियुक्त किया गया था, क्योंकि जिस विषय पर कार्य करना था (महल-ए-तसर्रुफ़) उसके नष्ट हो जाने के बाद कार्य संभव नहीं है; यह 'बदाए' में है।

उसी प्रकार, जिस वस्तु के लिए वकील नियुक्त किया गया था यदि वह बदल जाए, उदाहरण के लिए: किसी व्यक्ति के खजूर के पेड़ों के कच्चे खजूर (कुफ़रती) बेचने या खरीदने के लिए वकील नियुक्त किया गया, फिर वे कच्चे खजूर पक गए या सूखे छुआरे बन गए और उनका नाम 'कुफ़रती' नहीं रहा बल्कि वे 'बुस्र', 'रतब' या 'तम्र' (खजूर की विभिन्न अवस्थाएं) हो गए, तो वकालत निरस्त हो गई। इसी तरह, यदि कच्चे खजूर पककर ताज़ा खजूर (रतब) बन गए, तो खरीद-बिक्री की वकालत निरस्त हो गई। यदि कुछ खजूर पककर रतब हो गए, तो वकालत केवल उसी हिस्से में निरस्त हुई, लेकिन यदि बहुत थोड़े (जैसे दो या तीन) पके, तो पूरी वकालत बरकरार रहेगी। और यदि ताज़ा खजूर सूखकर 'तम्र' बन जाएं, तो खरीद-बिक्री की वकालत बेहतर तौर पर निरस्त नहीं होगी। इसके विपरीत अंगूर का मामला है, यदि वह किशमिश बन जाए तो यह नियम लागू नहीं होता। और यदि छोटा कच्चा खजूर (बुस्र) बड़ा हो जाए, तो खरीद-बिक्री की वकालत निरस्त नहीं होगी; यह 'मुहीत' में है। यदि अंडों की खरीद-बिक्री के लिए वकील बनाया गया और उनमें से चूज़े निकल आए, या खजूर के बौर बेचने के लिए वकील बनाया गया और वे बढ़कर पक्के खजूर बन गए, या रस (असीर) की बिक्री के

लिए वकील बनाया गया और वह सिरका या किशमिश या असीर हो गया, या दूध बेचने के लिए वकील बनाया गया और वह...

---

1. अज़्ल-ए-हुक्मी अर्थात कानूनी तौर पर बर्खास्तगी, ज़बान से बर्खास्त नहीं किया गया। 2. अर्थात जब काज़ी के सामने पेश किया गया तो उसने आदेश दिया कि वह युद्धरत काफ़िरों में शामिल हो गया है।

میں ہے اگر کسی کو وکیل کیا کہ اس عورت سے میرا نکاح کرادے پھر وہ مرتد ہو کر دارالحرب میں جا ملی پھر قید ہو کر اسلام لائی پھر وکیل نے موکل سے اس کا نکاح کرادیا تو جائز ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ اگر ایک شخص کو دو شخصوں نے وکیل کیا کہ ہم دونوں کے واسطے فلاں باندی خرید دے پھر دونوں میں سے ایک مرتد ہو کر دارالحرب میں جاملا پھر وکیل نے وہ باندی خریدی تو وکیل کے ذمہ آدھی اور آدھی دوسرے موکل کے ذمہ پڑے گی اگر مرتد کے وارثوں نے کہا کہ تو نے ہمارے مورث کے مرتد ہونے سے پہلے خریدی ہے اور وکیل نے ان کی تکذیب کی تو قسم لے کر اسی کا قول لیا جائے گا اور اگر وکیل نے مرتد کا مال بائع کو دیا ہے تو وارثوں کا قول لیا جائے گا اور اگر دونوں نے گواہ سنائے تو وارثوں کے گواہ مقبول ہوں گے اور اگر وکیل نے کہا کہ میں نے باندی مرتد کے دارالحرب میں جانے سے پہلے خریدی ہے اور وارثوں نے تکذیب کی تو وارثوں کا قول لیا جائے گا بشرطیکہ مال وکیل کو دیا گیا ہو اور وہ مال بعینہ اس کے پاس ہو دوسرے کے ہاتھ میں قائم نہ ہو اور اگر مال نہیں دیا گیا تو وارثوں کا قول لیا جائے گا اور یہی حکم ہے اگر وہ مال بعینہ وکیل یا بائع کے پاس قائم ہو یہ مبسوط میں لکھا ہے۔

از انجملہ موکل کے عاجز یا مجبور ہو جانے سے وکیل معزول ہوتا ہے مثلاً مکاتب نے کسی کو وکیل کیا پھر وہ عاجز ہو گیا یا ماذون نے کسی کو وکیل کیا پھر وہ مجبور ہو گیا تو وکالت باطل ہو گئی کذا فی البدائع۔ اگر مکاتب نے کسی کو وکیل کیا پھر وہ عاجز ہو گیا یا ماذون نے وکیل کیا پھر مجبور ہوا تو وکالت باطل ہو گئی خواہ وکیل کو خبر ہو یا نہ ہو اور مستصفیٰ میں لکھا ہے کہ عاجز یا مجبور ہونے سے فقط خرید و فروخت کی وکالت باطل ہوتی ہے اور اگر تقاضے یا ادائے قرض کا وکیل ہو تو وکالت باطل نہ ہو گی یہ سراج الوہاج میں ہے از انجملہ دو شریکوں کے جدا ہو

جانے سے وکالت باطل ہوتی ہے اگر چہ وکیل کو علم نہ ہو کیونکہ یہ عزل حکمی ہے اور عزل حکمی میں علم شرط نہیں ہے کذا فی التبیین۔

از انجملہ خود وکیل کا مرجانا یا جنون مطبق ہو جانا مبطل وکالت ہے اور اگر مرتد ہو کر دارالحرب میں جا ملا تو اس کا تصرف جائز نہیں ہے مگر اس صورت میں جائز ہو گا کہ مسلمان ہو کر عود کرے لیکن جب تک اس کے دارالحرب میں جاملنے کا حکم نہ ہو جائے تب تک اس کا کام موقوف رہے گا اگر مسلمان ہو کر عود کر آیا تو گویا مرتد نہیں ہوا اور اگر اس کے دارالحرب میں جاملنے کا حکم ہو گیا پھر وہ مسلمان ہو کر عود کر آیا تو امام ابو یوسفؒ نے فرمایا کہ وکالت عود نہ کرے گی اور امام محمدؒ نے فرمایا کہ عود کرے گی اور اگر وکیل مرتد ہو کر دارالحرب میں جاملا پھر مسلمان ہو کر واپس آیا تو ظاہر الروایت میں وکالت عود نہ کرے گی یہ بدائع میں ہے اگر کسی مسلمان نے دوسرے مسلمان کو طلاق کے واسطے وکیل کیا اور وہ مرتد ہو کر دارالحرب میں جا ملا پھر مسلمان ہو کر آیا تو اپنی وکالت پر باقی رہے گا کذا فی الحاوی۔ اور معزول ہونے کی صورتوں میں سے ایک اس غلام کا مر جانا ہے جس کی بیع یا ہبہ یا مدبر یا مکاتب کریں گے واسطے مثلاً وکیل ہوا تھا کیونکہ محل تصرف کے ہلاک ہو جانے کے بعد تصرف متصور نہیں ہو سکتا ہے کذا فی البدائع۔

از انجملہ جس چیز کی وکالت کے واسطے مقرر ہوا تھا وہ متغیر ہو جائے مثلاً فلاں شخص کے درخت خرما کے کفرٹی (۱) بیچنے یا خریدنے کے واسطے وکیل کیا گیا پھر وہ کفرٹی گدر یا پختہ یا خشک چھوہارے ہو گئے اور اس کا نام کفرٹی نہ رہا بلکہ بسر یا رطب یا تمر ہو گیا پس وکالت باطل ہو گئی ایسے ہی اگر بسر پک کر رطب ہو گئے تو خرید و فروخت کی وکالت باطل ہو گئی اور اگر بعض بسر پک کر رطب ہو گئے تو خرید و فروخت کی وکالت اسی قدر میں باطل ہوئی لیکن اگر قلیل بسر سے رطب ہوئے مثلاً دو یا تین تو وکالت کل کی باقی رہے گی اور اگر رطب

خشک ہو کر تمر ہو جائیں تو خرید و فروخت کی وکالت احساناً باطل نہ ہو گی بخلاف عنب کے اگر وہ زبیب ہو جائے تو یہ حکم نہیں ہے اور اگر چھوٹا بسر بڑا ہو جائے تو بیع و شراء کی وکالت باطل نہ ہو گی یہ محیط میں ہے۔ اگر انڈوں کے خرید و فروخت کے واسطے وکیل ہوا پھر اس میں سے چوزے نکل آئے یا خرما کے بور بیچنے کے واسطے وکیل ہوا اور وہ بڑھ کر تمر ہو گئے یا عصیر کی بیع کے واسطے وکیل ہوا اور وہ سرکہ یا زبیب یا عصیر ہو گیا یا دودھ بیچنے کے واسطے وکیل ہوا اور وہ...

۱۔ عزل حکمی یعنی حکم اس کا معزولی ہے کچھ زبان سے معزول نہیں کیا۔ ۲۔ یعنی قاضی کے سامنے پیش ہوا تو اس نے حکم دیا کہ وہ حربی کافروں میں مل گیا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (355) Book of Agency

If the subject of agency becomes butter or ghee, the agent is dismissed from the agency. Ibn Sama'ah narrated from Imam Muhammad (RA) that if chicken eggs were sold on the condition of a three-day choice (Khiyar ash-Shart), and then chicks were hatched from them within those three days, the sale becomes void. The same Ibn Sama'ah narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that if an agent was appointed to purchase specific fresh milk (*Halib*), but it turned sour before the agent purchased it, then the purchase is not binding upon the principal (*Mu'akkil*). However, if the specific term '*Halib*' was not used, the purchase is valid, as it is still commonly referred to as milk. (1) I say, the difference lies in the terminology used. If an agent was appointed to sell fresh sweet milk, but it turned sour before being sold, the sale remains valid because the subject matter of the contract has not fundamentally changed, as the objective of the sale is to obtain money. This is mentioned in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a *Dhimmi* (non-Muslim citizen) appoints another *Dhimmi* as an agent to take possession of a specific quantity of wine, and it turns into vinegar, the agent still has the authority to take possession; this is as stated in *Al-Hawi*. Similarly, if a Muslim appoints another Muslim as an agent to take possession of specific grape juice, and it becomes vinegar, he can still take possession. However, if it turns into wine, its ruling is not explicitly mentioned in the text, but the correct view is that he can still take possession; this is in *Al-Mabsut*. If an agent was appointed to buy specific parched grain (*Sattu*), but it was then mixed with ghee or olive oil, or sweetened with sugar or honey, the purchase is not valid for the principal, though selling it is valid. If appointed to buy specific sesame seeds, but they were scented with violet or cucumber seeds, the purchase is invalid for the principal, but the sale is valid. If appointed to buy a specific white cloth, but it was dyed red, the purchase is invalid for the principal, but the sale is valid. Similarly, if 'white' was not explicitly stated but was indicated, the same ruling applies. This is written in *Al-Muhit*.

If a slave trader appoints an agent for buying, selling, etc., and then the master dismisses the agent, the dismissal is ineffective. ☆

If an agent was appointed to buy specific fresh fish, and then it was salted, the purchase is invalid for the principal, but the sale is valid; this is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If a slave appointed an agent to demand his debt, and then the owner sold the slave with the creditor's permission, the agent is dismissed from the agency, regardless of whether he is aware of the sale or whether the slave owes a debt. If there is no debt, the owner should demand it. If there is a debt, the judge should appoint an agent on

his behalf to demand the debt so that the creditors can be paid. If the owner frees the slave, the agent remains in his post. Similarly, if the slave was made a *Mukatab* (a slave with a manumission contract) with the creditors' permission, the same ruling applies. If a *Mukatab* appointed an agent to take possession of a gift for him, and the agent did so after the *Mukatab* became unable to pay or was freed, the possession is valid; this is from *Al-Mabsut*. If a slave trader appointed an agent for transactions and the master dismissed him, it has no effect, whether the slave is in debt or not; this is in *Al-Hawi*. If a *Mukatab* belongs to two people and appoints an agent for transactions or litigation, but then fails to pay the share of one owner, and the agent performs the task, it will be valid for both shares; this is from *Al-Mabsut*.

Miscellaneous Matters: Regarding dismissal (*'Azl*), etc.: If a woman is appointed as an agent and then given three divorces, she is not dismissed from her agency; this is from *Al-Bahr al-Ra'iq*. If an agent was appointed to sell a slave, and both the slave and the principal died without the agent's knowledge, and the agent subsequently sold the slave and collected the price, and... [text ends]

(1) I say that this is a difference in technical terminology.

फ़तावा आलमगिरी ..... जिल्द 5 (355) किताबुल वकालत

मक्खन या घी हो गया तो वकील (एजेंट) वकालत से खारिज हो गया। इब्न समाआ ने इमाम मोहम्मद से रिवायत की कि अगर मुर्गी के अंडे तीन दिन की शर्त-ए-खियार (विकल्प की शर्त) पर बेचे गए, फिर उन तीन दिनों में उनमें से चूजे पैदा हो गए, तो बिक्री (बैअ) बातिल (अमान्य) हो गई। और यही इब्न समाआ ने इमाम अबू यूसुफ से रिवायत की कि अगर किसी निश्चित ताज़ा दूध (हलिब) को खरीदने के लिए वकील नियुक्त किया गया, फिर वह खट्टा हो गया, और फिर वकील ने उसे खरीदा, तो यह मोकिल (प्रधान) पर मान्य नहीं है। और अगर 'हलिब' का नाम नहीं लिया गया तो मान्य है, क्योंकि दूध उसे भी कहते हैं (1)। 'क़ुल्तुल फ़र्क़ फ़िल इस्तिलाह' (मैं कहता हूँ कि परिभाषा में अंतर है)। अगर ताज़ा मीठा दूध बेचने के लिए वकील बनाया गया, फिर वह खट्टा हो गया और फिर बेचा गया, तो यह मान्य है क्योंकि अनुबंध का विषय नहीं बदला, क्योंकि बिक्री का उद्देश्य पैसा प्राप्त करना है। यह मुहीत सरख्सी में लिखा है। अगर किसी ज़म्मी (गैर-मुस्लिम नागरिक) ने दूसरे ज़म्मी को एक निश्चित शराब पर कब्ज़ा करने का वकील बनाया और वह सिरका बन गई, तो उसे कब्ज़ा करने का अधिकार है, जैसा कि अल-हावी में है। इसी तरह, अगर किसी मुसलमान ने दूसरे मुसलमान को अंगूर के रस पर कब्ज़ा करने का वकील बनाया और वह सिरका बन गया, तो वह कब्ज़ा कर सकता है। और अगर वह शराब बन जाए, तो उसका हुक्म किताब में उल्लेख नहीं है, और सही यह है कि वह कब्ज़ा कर सकता है, यह मबसूत में है। अगर विशेष सत्तू खरीदने के लिए वकील बनाया गया और उन्हें घी या जैतून के तेल में मिला दिया गया, या चीनी या शहद में मीठा कर दिया गया, तो मोकिल के लिए उसकी खरीदारी मान्य नहीं होगी, लेकिन बेचना मान्य है। और अगर निश्चित तिल खरीदने के लिए वकील बनाया गया और उन तिलों को बनफ़्शा या खीरे के बीजों के साथ मिला दिया गया, तो उसकी खरीदारी मोकिल के लिए अमान्य है और बिक्री मान्य है। और अगर निश्चित सफेद कपड़े की खरीदारी के लिए वकील बनाया गया और उसे लाल रंग दिया गया, तो खरीदारी मोकिल के लिए अमान्य है और बिक्री मान्य है। इसी तरह, अगर ज़बान से 'सफेद' नहीं कहा गया लेकिन इशारे से बताया गया, तो भी यही हुक्म है। यह मुहीत में लिखा है।

अगर गुलाम व्यापारी ने खरीदने या बेचने आदि के लिए वकील नियुक्त किया, फिर मालिक (मौली) ने वकील को वकालत से हटा दिया, तो इसका कोई असर नहीं होगा ☆

अगर निश्चित ताज़ा मछली खरीदने के लिए वकील बनाया गया, फिर उस मछली को नमकीन कर दिया गया, तो खरीदारी मोकिल के लिए अमान्य है और बिक्री मान्य है। यह मुहीत सरख्सी में है।

अगर किसी गुलाम ने अपने ऋण की मांग के लिए वकील बनाया, फिर मालिक ने ऋणदाता की अनुमति से उसे बेच दिया, तो वकील वकालत से खारिज हो गया, चाहे उसे इसका पता हो या न हो, और चाहे गुलाम पर कर्ज हो या न हो। और अगर उस पर कर्ज न हो तो मालिक उसकी मांग करे। और अगर कर्ज हो, तो न्यायाधीश उसकी ओर से ऋण की मांग के लिए एक वकील नियुक्त करे ताकि उससे ऋणदाताओं का कर्ज चुकाया जा सके। और अगर मालिक ने उसे आज़ाद कर दिया, तो वकील अपनी वकालत पर बना रहेगा। इसी तरह, अगर ऋणदाताओं की अनुमति से उसे मुकातब (वह गुलाम जो अपनी आज़ादी के लिए भुगतान का अनुबंध करता है) बना दिया गया, तो भी यही हुक्म है। अगर मुकातब ने अपने लिए किसी उपहार पर कब्ज़ा करने हेतु वकील बनाया और वकील ने मुकातब के असमर्थ होने या आज़ाद होने के बाद कब्ज़ा किया, तो यह मान्य है, जैसा कि मबसूत में है। अगर गुलाम व्यापारी ने खरीदने या बेचने आदि के लिए वकील नियुक्त किया, फिर मालिक ने वकील को वकालत से हटा दिया, तो इसका कोई असर नहीं होगा, चाहे गुलाम पर कर्ज हो या न हो। यह अल-हावी में है। अगर कोई व्यक्ति दो लोगों का मुकातब है और उसने खरीदने, बेचने या मुकदमेबाजी के लिए वकील बनाया, फिर वह एक व्यक्ति का हिस्सा चुकाने में असमर्थ हो गया और वकील ने वह काम किया, तो यह दोनों के हिस्सों में मान्य होगा, जैसा कि मबसूत में है।

विविध (متفرقات): बर्खास्तगी (अज़ल) आदि के संबंध में: अगर किसी महिला को वकील बनाने के बाद उसे तीन तलाक दिए गए, तो वह बर्खास्त नहीं होगी, जैसा कि बहरुल राइक में है। अगर अपने गुलाम को बेचने के लिए वकील बनाया गया, फिर गुलाम और मोकिल दोनों मर गए और वकील को इसका पता नहीं चला और उसने उसे बेचकर पैसे ले लिए और...

(1) मैं कहता हूँ कि यह तकनीकी शब्दों के प्रयोग में अंतर है।

مکھن یا گھی ہو گیا تو وکیل وکالت سے خارج ہو گیا ابن سماعہ نے امام محمدؒ سے روایت کی کہ اگر مرغی کے انڈے تین روز کی شرطِ خیار پر فروخت کئے پھر انہیں تین دن میں ان میں سے چوزے پیدا ہوئے تو بیع باطل ہو گئی اور یہی ابن سماعہ نے امام ابو یوسفؒ سے روایت کی کہ اگر لبن حلیب معین خریدنے کے واسطے وکیل کیا پھر وہ ترش ہو گیا پھر وکیل نے خریدا تو موکل پر جائز نہیں ہے اور اگر حلیب کا نام نہ لیا تو جائز ہے کیونکہ دودھ اس کو بھی کہتے ہیں قلت الفرق فی الاصطلاح ۔ (۱) اگر تازہ شیریں دودھ بیچنے کے واسطے وکیل کیا پھر ترش ہو گیا پھر فروخت کیا تو جائز ہے کیونکہ محلِ عقد بدلا نہیں اس لئے کہ مقصود بیع سے درہم حاصل کرنا ہے یہ محیط سرخسی میں لکھا ہے۔ اگر کسی ذمی نے دوسرے ذمی کو شراب معین پر قبضہ کرنے کا وکیل کیا اور وہ سرکہ ہو گئی تو اس کو قبضہ کرنے کا اختیار ہے کذا فی الحاوی۔ اسی طرح اگر مسلمان نے دوسرے مسلمان کو شیرہ انگور معین پر قبضہ کرنے کا وکیل کیا پھر وہ سرکہ ہو گیا تو قبضہ کر سکتا ہے اور اگر شراب ہو جائے تو اس کا حکم کتاب میں ذکر نہیں کیا اور صحیح یہ ہے کہ قبضہ کر سکتا ہے یہ مبسوط میں ہے اگر خاص ستوؤں کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا پھر وہ گھی یا روغنِ زیتون میں لت کئے گئے یا شکر یا شہد میں شیریں کئے گئے تو اس کی خریداری موکل پر جائز نہ ہو گی اور بیچنا جائز ہے اور اگر معین تلوں کے خریدنے کے واسطے وکیل ہوا پھر وہ تل بنفشہ یا خیرے میں بسائے گئے تو اس کی خریداری موکل پر ناجائز اور بیع جائز ہے اور اگر معین سپید کپڑے کی خریداری کا وکیل کیا پھر وہ سرخ رنگا گیا تو خریداری موکل پر ناجائز اور بیع جائز ہے اسی طرح اگر سفید کو زبان سے نہ کہا لیکن اشارے سے بتلایا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے۔ اگر غلام تاجر نے خرید یا فروخت وغیرہ کے واسطے

وکیل کیا پھر مولیٰ نے وکیل کو وکالت سے خارج کیا تو یہ کچھ نہیں ہے ☆ اگر تازہ مچھلی معین خریدنے کے واسطے وکیل کیا پھر وہ مچھلی نمکین کی گئی تو خریداری موکل پر ناجائز اور بیع جائز ہے یہ محیط سرخسی میں ہے اگر غلام نے اپنے قرض کے تقاضے کے واسطے وکیل کیا پھر مالک نے اس کو باجازت قرض خواہ کے فروخت کیا تو وکیل وکالت سے خارج ہو گیا خواہ اس کو اس کا علم ہو یا نہ ہو خواہ غلام پر قرض ہو یا نہ ہو اور اگر اس پر قرض نہ ہو تو مالک اس کا تقاضا کرے اور اگر قرض ہو تو قاضی اس کی طرف سے ایک وکیل تقاضائے قرض کے واسطے مقرر کرے تاکہ اس سے قرض خواہوں کا قرض ادا کرے اور اگر مالک نے اس کو آزاد کر دیا تو وکیل اپنی وکالت پر باقی ہے اسی طرح اگر قرض خواہوں کی اجازت سے اس کو مکاتب کر دیا تو بھی یہی حکم ہے اگر مکاتب نے اپنے ہبہ پر قبضہ کرنے کے واسطے کوئی وکیل کیا اور وکیل نے مکاتب کے عاجز ہونے یا آزاد ہونے کے بعد قبضہ کیا تو جائز ہے کذا فی المبسوط اگر غلام تاجر نے خرید یا فروخت وغیرہ کے واسطے وکیل کیا پھر مولیٰ نے وکیل کو وکالت سے خارج کیا تو یہ کچھ نہیں ہے خواہ غلام پر قرض ہو یا نہ ہو یہ حاوی میں ہے اگر دو شخصوں کا مکاتب ہے اس نے خرید یا فروخت یا خصومت کے واسطے وکیل کیا پھر ایک کے حصہ ادا کرنے سے عاجز ہوا اور وکیل نے وہ کام کیا تو دونوں کے حصہ میں جائز ہو گا کذا فی المبسوط

متفرقات: عزل وغیرہ کے کہ اگر عورت کو وکیل کرنے کے بعد تین طلاق دیئے تو معزول نہ ہو گی کذا فی البحر الرائق اگر اپنے غلام کو فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر غلام اور موکل دونوں مر گئے اور وکیل کو معلوم نہ ہوا اس نے فروخت کر کے دام وصول کر لئے اور

(۱) میں کہتا ہوں کہ یہ اصطلاح میں تفاوت ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 456 | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

If [the items] are destroyed while in his possession, the agent (wakil) will not be a guarantor for the price and cannot recover it from the principal (muwakkil). If the slave has died, and the principal has also died, he cannot recover it from the principal's estate. This is mentioned in Al-Muhit. If a Harbi (non-Muslim citizen of a hostile state) appoints another Harbi as an agent in Dar al-Harb (the land of war), and then both embrace Islam or one of them embraces Islam, the agency becomes void. This is mentioned in Al-Mabsut. If the agent comes and rejects the agency, it will be rejected. This is the case when the principal is aware of it. If the principal is unaware, it will not be rejected. For instance, if an absent person is appointed as an agent and upon receiving the news, he rejects it instead of accepting it, but the principal remains unaware, and subsequently the agent accepts it, then it is valid and he becomes the agent. Similarly, if he acts as an agent and then the principal tells him to reject the agency, and he says, "I have rejected it," then he ceases to be an agent. This is in Al-Muhit. If the principal denies the agency and says, "I have not appointed him as an agent," this does not constitute a dismissal. Similarly, if he says, "Bear witness that I have not appointed him as my agent," this is a lie, and the person remains an agent and is not dismissed. Some scholars have stated that there are two narrations regarding this issue, and this is the correct view. This is as stated in Al-Dhakhira. If a father appoints someone as an agent to sell his son's property, and then the father or the executor (wasi) dies, the agent is dismissed, provided the father is the heir to the son. This is according to our scholars and Imams. This is mentioned in Al-Khulasa. If the boy reaches puberty (becomes an adult) before the agent performs any act, the agent is dismissed. The rule is the same for an agent appointed by a father and an agent appointed by an executor. If someone is appointed as an agent for litigation and [the principal] says, "When I dismiss you, you shall be my agent in the litigation case," this is a future agency (wakala mustaqbala). Scholars have disagreed regarding the validity of such an agency. The majority of scholars have stated that it is valid, regardless of how it occurs. Abu Zayd al-Sharuḥi also used to say the same. This is mentioned in Al-Muhit.

Then, when the agency is deemed valid under this condition and the principal wishes to terminate the agency, there is disagreement regarding the words used for dismissal. Some have said that the principal should say: "I have retracted my statement that 'when I dismiss you from the agency, you are my agent'." Then the retraction is valid. After that, he should say, "I have dismissed you from this agency."

Once he is removed from the modified agency, he will no longer be an agent. Shams al-A'imma al-Sarakhsi stated that in his view, the most correct (asahh) way is to say, "I have dismissed you from [all] these agencies," so that it includes both conditional (mu'allaq) and unconditional/immediate (munajaz) agencies. This is in Fatawa Qadi Khan. If someone is appointed as an agent contingent upon a certain condition, and then he is dismissed before that condition is met, then according to Imam Abu Yusuf, this dismissal is not valid, but according to Imam Muhammad, it is valid, and the fatwa is based on this [latter view]. If he said, "When I dismiss you, you are my agent," and then said, "When you become my agent, I [hereby] dismiss you," the scholars have disagreed on this too. The preferred view (mukhtar) is that in the presence of the agent, [the principal] has the right to dismiss him from the agency, except in matters of divorce ('talaq'), manumission ('itaq'), and an appointment of an agent made at the request of the adversary (khasm). He should say: "I have dismissed you from the absolute agency and retracted from the conditional agencies." The fatwa is based on this, as written in Al-Khulasa. If the defendant (matlub) appoints an agent for litigation with the condition that the agent has the power to appoint another agent, and then, in the absence of the claimant (talib), he prohibits the agent from exercising the power to appoint another agent, saying: "I have prohibited you from making an admission (iqrar). If you make an admission, your admission will not be binding on me," then according to Imam Muhammad, such a prohibition is valid. However, according to Imam Abu Yusuf, it is not valid in the absence of the claimant. This is mentioned in Muhit al-Sarakhsi. A person gave another person a thousand dirhams and ordered him to buy a slave girl with them, saying, "Whatever you do is valid." Then the [first] agent appointed another agent for this task. Subsequently, the principal dismissed the first agent. Then, the second agent [bought] the slave girl...

---

1. His statement "guarantor" (zamin) ... because here there is a constructive dismissal (hukmi 'azl).
2. That is, the opposing party requested the appointment of an agent. Absolute agency (wakala mutlaqa) where there are no conditions or restrictions, simply an appointment as an agent.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ | ४५६ | किताबुल वकालत (वकालत का अध्याय)

यदि वे उसके पास नष्ट हो गए, तो वह वकील कीमत का ज़ामिन (गारंटर) नहीं होगा और मुवक्किल से नहीं ले सकता। यदि गुलाम मर गया है, और मुवक्किल मर गया है, तो वह मुवक्किल की विरासत से नहीं ले सकता। ऐसा 'मुहीत' में है। यदि किसी हर्बी (युद्धरत काफ़िर) ने दारुल-हर्ब (शत्रु देश) में दूसरे हर्बी को अपना वकील नियुक्त किया, फिर दोनों मुसलमान हो गए या उनमें से एक मुसलमान हो गया, तो वकालत बातिल (शून्य) हो जाएगी। यह 'मबसूत' में है। यदि वकील ने आकर वकालत को अस्वीकार (रद्द) कर दिया, तो वह रद्द हो जाएगी। यह तब है जब मुवक्किल को इसकी जानकारी हो। यदि उसे जानकारी नहीं है, तो वकालत रद्द नहीं होगी। यहाँ तक कि यदि किसी अनुपस्थित व्यक्ति को वकील नियुक्त किया गया और उसे सूचना मिली, उसने स्वीकार करने के बजाय रद्द कर दिया, लेकिन मुवक्किल को इसकी जानकारी नहीं हुई और फिर उसने (वकील ने) उसे स्वीकार कर लिया, तो यह सही है और वह वकील बन जाएगा। इसी तरह, यदि वह वकालत करे और फिर मुवक्किल उससे कहे कि वकालत को रद्द कर दे, और उसने कहा कि "मैंने रद्द कर दी", तो वह वकालत से बाहर हो जाएगा। यह 'मुहीत' में है। यदि मुवक्किल ने वकालत से इनकार कर दिया और कहा कि "मैंने उसे अपना वकील नहीं बनाया है", तो यह उसे बर्खास्त (माज़ूल) करना नहीं माना जाएगा। इसी तरह, अगर वह कहता है, "गवाह रहो कि मैंने उसे अपना वकील नहीं बनाया है", तो यह झूठ है और वह व्यक्ति वकील ही रहेगा, बर्खास्त नहीं होगा। कुछ मशायख (विद्वानों) ने कहा है कि इस मामले में दो रिवायतें (परंपराएं) हैं और यही सही है। ऐसा 'ज़खीरा' में है। पिता ने यदि किसी को अपने पुत्र की संपत्ति बेचने के लिए वकील नियुक्त किया, फिर पिता या उसका वसी (वसीयतदार) मर गया, तो वह वकील बर्खास्त हो जाएगा, बशर्ते कि पिता पुत्र का वारिस हो। यह हमारे उलेमा (इमामों) के अनुसार है। ऐसा 'ख़ुलासा' में है। यदि वकील द्वारा किसी कार्य को करने से पहले लड़का वयस्क (बालिग) हो गया, तो वकील बर्खास्त हो गया। पिता के वकील और वसी के वकील के लिए एक ही नियम है। यदि किसी को मुकदमेबाजी (ख़ुसूमत) के लिए वकील नियुक्त किया गया और कहा, "जब मैं तुम्हें बर्खास्त करूँतो तुम मेरे मुकदमे में वकील हो", तो यह भविष्य की वकालत (वकालत-ए-मुस्तक़बिला) है। मशायख ने ऐसी वकालत की वैधता (जवाज़) पर मतभेद किया है। अधिकांश मशायख ने फरमाया है कि यह वैध है, जिस तरह भी हो। अबू ज़ैद शरूह़ी भी यही कहते थे। यह 'मुहीत' में है।

फिर जब इस शर्त के साथ वकालत जायज़ (वैध) हो गई और मुवक्किल उसे वकालत से बाहर (बर्खास्त) करना चाहे, तो जिस शब्द से वह उसे बाहर करे, उसमें मतभेद है। कुछ ने कहा है कि

मुवक्किल को इस प्रकार कहना चाहिए: "मैंने अपनी उस बात से रुजू (वापसी) कर ली है कि 'जब मैं तुम्हें वकालत से बाहर करूँ तो तुम मेरे वकील हो'।" तो यह रुजू सही हो जाएगा। इसके बाद वह कह दे, "मैंने तुम्हें इस वकालत से बर्खास्त किया।" तो जब उसे बदली हुई (मुतग़ैयरा) वकालत से बाहर कर दिया गया, तो वह वकील नहीं रहेगा। और शम्स अल-अइम्मा सरख़सी ने फरमाया कि मेरे अनुसार सबसे सही (अस़ह़) यह है कि वह कहे, "मैंने तुम्हें इन वकालतों से बरतरफ़ (बर्खास्त) किया", ताकि इसमें मुअ़ल्लक (सशर्त) और मुनजज़ (तत्काल प्रभावी) दोनों शामिल हो जाएँ। यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में है। यदि किसी को किसी शर्त पर मुअ़ल्लक (लंबित) करके वकील नियुक्त किया गया, फिर शर्त पूरी होने से पहले ही उसे बर्खास्त कर दिया गया, तो इमाम अबू यूसुफ के अनुसार यह सही नहीं है, लेकिन इमाम मुहम्मद के अनुसार यह सही है, और इसी पर फतवा है। यदि उसने कहा, "जब मैं तुम्हें बर्खास्त करूँ तो तुम मेरे वकील हो", फिर कहा, "जब तुम मेरे वकील बन जाओ तो मैंने तुम्हें बर्खास्त कर दिया", इस पर भी मशायख ने मतभेद किया है। चुनिंदा (मुख़्तार) मत यह है कि वकील की उपस्थिति में उसे वकालत से बर्खास्त करने का अधिकार है, सिवाय तलाक और आ़ताक़ (दास की मुक्ति) के, और उस वकालत (तौकील) के जो प्रतिद्वंद्वी (ख़स्म) के अनुरोध पर हुई हो। उसे इस तरह कहना चाहिए: "मैंने तुम्हें वकालत-ए-मुतलक़ा (पूर्ण वकालत) से बर्खास्त किया और मुअ़ल्लक (सशर्त) वकालतों से रुजू (वापसी) की।" इसी पर फतवा है, यह 'ख़ुलासा' में लिखा है। यदि प्रतिवादी (मत़लूब) ने मुकदमे के लिए इस शर्त पर वकील नियुक्त किया कि वकील को दूसरा वकील नियुक्त करने का अधिकार है, फिर वादी (त़ालिब) की अनुपस्थिति में उसने वकील को दूसरा वकील नियुक्त करने के अधिकार से रोक दिया और कहा, "मैंने तुम्हें इकरार (स्वीकारोक्ति) से रोक दिया है, यदि तुम इकरार करते हो तो तुम्हारा इकरार मुझ पर मान्य नहीं होगा", तो इमाम मुहम्मद के अनुसार ऐसी मनाही सही है, लेकिन इमाम अबू यूसुफ के अनुसार वादी (त़ालिब) की अनुपस्थिति में यह सही नहीं है। यह 'मुहीत सरख़सी' में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को एक हज़ार दिरहम दिए और आदेश दिया कि इससे एक दासी (बांदी) खरीदे और कहा, "जो कुछ तुम करोगे, वह मान्य (जायज़) है।" फिर वकील ने इस काम के लिए दूसरा वकील नियुक्त किया। इसके बाद मुवक्किल ने पहले वकील को बर्खास्त कर दिया। फिर दूसरे वकील ने दासी...

---

1. "ज़ामिन" (गारंटर) का कथन... क्योंकि यहाँ कानूनी रूप से बर्खास्तगी (हुक्मी अ़ज़्ल) है।
2. यानी विपक्षी पक्ष ने अनुरोध किया कि उसे वकील नियुक्त कर दिया जाए। वकालत-ए-मुतलक़ा (पूर्ण वकालत) जिसमें कोई शर्त या प्रतिबंध न हो, केवल वकील नियुक्त किया गया हो।

اس کے پاس تلف ہو گئے تو وہ وکیل ثمن کا ضامن نہ ہوگا اور موکل سے نہیں لے سکتا ہے اگر غلام مر گیا ہے اور موکل کے ترکہ سے نہیں لے سکتا ہے اگر موکل مر گیا ہے کذا فی المحیط اگر حربی نے دوسرے حربی کو دارالحرب میں وکیل کیا پھر دونوں مسلمان ہوئے یا ایک مسلمان ہوا تو وکالت باطل ہے یہ مبسوط میں ہے وکیل نے آکر وکالت رد کر دی تو رد ہو جائے گی اور یہ اس وقت ہے کہ موکل کو معلوم ہو اور اگر معلوم نہ ہو تو رد نہ ہوگی حتی کہ اگر کسی غائب کو وکیل کیا اور اس کو خبر پہنچی اس نے قبول نہ کی بلکہ رد کر دی مگر موکل کو خبر نہ ہوئی تھی کہ اس نے پھر قبول کر لی تو صحیح ہے اور وکیل ہو جائے گا اسی طرح اگر وکالت کرے پھر موکل نے اس سے کہا کہ وکالت رد کر دے اس نے کہا کہ میں نے رد کر دی تو وکالت سے باہر ہو جائے گا یہ محیط میں ہے اگر موکل نے وکالت سے انکار کیا اور کہا کہ میں نے اس کو وکیل نہیں کیا ہے تو یہ معزول کرنا نہ ہوگا اسی طرح اگر کہا کہ گواہ رہو کہ میں نے اس کو وکیل نہیں کیا ہے تو یہ کذب ہے اور وہ شخص وکیل رہا معزول نہ ہوا اور بعض مشائخ نے کہا کہ اس مسئلہ میں دوروائیتیں ہیں اور یہی صحیح ہے کذا فی الذخیرہ۔ باپ نے اگر کسی کولڑکے کا مال فروخت کرنے کے واسطے وکیل کیا پھر باپ یا وصی مر گیا تو وکیل معزول ہو گیا جبکہ باپ لڑکے کا وارث ہو اور یہ ہمارے علمائے ائمہ کے نزدیک ہے کذا فی الخلاصہ۔ اگر وکیل کے کسی فعل کے کرنے سے پہلے لڑکا بالغ ہو گیا تو وکیل معزول ہو گیا باپ کا وکیل اور وصی کا وکیل ایک حکم رکھتا ہے اگر کسی کو خصومت کے واسطے وکیل کیا اور کہا کہ جب میں تجھ کو معزول کروں تو میر ا خصومت کے مقدمہ میں وکیل ہے یہ وکالت مستقبلہ پس مشائخ نے ایسی وکالت کی جواز

میں اختلاف کیا ہے عامہ مشائخ نے فرمایا کہ جائز ہے جس طرح ہوا اور ایسا ہی ابوزید شروحی فرماتے تھے یہ محیط میں ہے۔

پھر جب اس شرط سے وکالت جائز ٹھہری اور موکل نے وکالت سے خارج کرنا چاہا تو جس لفظ سے خارج کرے اس میں اختلاف ہے بعض نے کہا کہ موکل یوں کہے کہ میں نے اپنے اس قول سے کہ جب میں تجھے وکالت سے خارج کروں تو تو میرا وکیل ہے رجوع کر لیا تو رجوع صحیح ہوا پھر اس کے بعد کہہ دے کہ میں نے تجھے اس وکالت سے معزول کیا پس جب وکالت متغیرہ سے خارج کر دیا تو وکیل نہ ہو گا اور شمس الائمہ سرخسی نے فرمایا کہ میرے نزدیک اصح یہ ہے کہ یوں کہے کہ میں نے تجھے ان وکالتوں سے برطرف کیا تا کہ معلق و منجز دونوں کو شامل ہو یہ فتاوی قاضی خان میں ہے۔ اگر کسی کو کسی شرط پر معلق کر کے وکیل کیا پھر جو شرط سے پہلے اس کو معزول کیا تو امام ابو یوسف کے نزدیک صحیح نہیں ہے اور امام محمد کے نزدیک صحیح ہے اور اسی پر فتوی ہے اگر کہا کہ جب میں تجھے معزول کروں تو تو میرا وکیل ہے پھر کہا کہ جب تو میرا وکیل ہو جائے تو میں نے تجھے معزول کیا اس میں بھی مشائخ نے اختلاف کیا ہے اور مختار یہ ہے کہ وکیل کی موجودگی میں اس کو وکالت سے برطرف کرنے کا اختیار رکھتا ہے مگر سوائے طلاق و عتاق وسوائے اس تو کیل کے جو بدرخواست خصم واقع ہوئی اور یوں کہے کہ میں نے تجھے وکالت مطلقہ سے معزول کیا اور وکالتوں معلقہ سے رجوع کیا اور اسی پر فتوی ہے یہ خلاصہ میں لکھا ہے اگر مطلوب نے خصومت کے واسطے اس شرط پر کوئی وکیل کیا کہ وکیل کو دوسرا وکیل کرنے کا اختیار ہے پھر بدوں موجودگی طالب کے وکیل کو دوسرا وکیل کرنے کے اختیار سے ممنوع کیا یوں کہا کہ میں نے تجھ کو اقرار سے منع کیا اگر تو اقرار کر دے تو تیرا اقرار مجھ پر روانہ ہوگا تو امام محمد کے نزدیک ایسی ممانعت صحیح ہے اور امام ابویوسف کے نزدیک بدوں موجودگی طالب کے صحیح نہیں ہے یہ محیط سرخسی میں ہے

ایک شخص نے دوسرے کو ہزار درہم دیئے اور حکم کیا کہ اس کی ایک باندی خرید دے اور کہا کہ جو کچھ تو کرے وہ جائز ہے پس وکیل نے اس کام کے واسطے دوسرا وکیل کیا پھر موکل نے وکیل اول کو معزول کیا پھر دوسرے وکیل نے باندی

ا قولہ ضامن ..... کیونکہ یہاں حکمی عزل ہے۔ ۲ یعنی فریق مخاصم نے درخواست کی کہ وکیل کر دے وکالت مطلقہ جس میں کوئی شرط وقید نہ ہو فقط وکیل کیا ہو۔

Fatwa-e-Alamgiri ..... Volume 5 | 457 | Book of Agency (Kitab al-Wakala)

...it is permissible, whether the second agent (wakil-e-sani) knows about the dismissal of the first agent or not, and whether he has paid the price to the second agent or not.

☆ If a Mudārib appointed someone as an agent to purchase a slave and provided the funds, then the Capital Provider (Rabb-ul-Mal) died ☆

Similarly, if the first agent died and then the second one made a purchase, the purchase would be valid on behalf of the principal (muwakkil). If the principal dismissed the second agent from the agency, it is valid, whether the first agent is alive or dead. If the first agent purchased a female slave before his dismissal and before the second agent's purchase, the purchase is valid for the principal. If the second agent made a purchase after that, it would be for his own self, whether he knew about the first agent's purchase or not, and whether the price was paid to him or not. If both purchased one female slave each separately at the same time, both would belong to the principal; this is mentioned in 'Fatawa Qazi Khan'. If a mudārib appointed someone as an agent to purchase a slave and provided the funds, then the capital provider died or became insane, and subsequently the agent made the purchase, the liability would fall specifically upon the mudārib. Accordingly, if an agent was appointed to buy a slave and funds were provided, then the mudārabah contract was terminated, and the agent, being unaware, made the purchase, the liability would fall specifically upon the mudārib; this is in 'Al-Muhit al-Sarakhsi'. If one person owes a debt to another, and the debtor gave money to someone and appointed him as an agent to give it to the creditor, and then the claimant (creditor) gifted the debt back to the debtor, the agent would be liable (guarantor) for the payment, but if he was unaware of this situation, he would not be liable; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. If a slave appointed someone as an agent to recover his trust property (wadi'at) held by his master or another person, and then the owner manumitted the slave, sold him, or if it was a female slave and she was made an 'umm-ul-walad' (mother of the master's child), the agent remains in his agency. Since the subsequent event is not contrary to the initial appointment, it is even more so not contrary to the continuation of the agency; this is written in 'Al-Mabsut'. If a slave appointed someone as an agent for litigation, sale, or purchase, and then the slave fled, the agent is removed from the agency. If the agent himself was a slave and he fled, he remains in his agency, though he will not bear any official liability for anything; thus it is in 'Al-Mabsut'.

Chapter 10: Concerning Miscellaneous Matters

If an agent for purchase took goods from a seller for trial ('chukane' - testing) and specified the price, and the principal paid it, but then the principal was not satisfied and returned it with disapproval, and the item was destroyed while with the agent, the agent will be liable for its price to the seller. If the principal had ordered him to take it for trial, the agent could recover the cost from him, but if he hadn't ordered it, he cannot; this is in 'Al-Muhit'. If one person said to another, "You are my agent to collect my debt and you may appoint whomever you wish as an agent," and the agent appointed another for this task, he has the authority to remove that agent whenever he wishes. But if he said, "You are my agent to collect my debt, and appoint such-and-such person as an agent," and he did so, then that agent cannot be dismissed. If he said, "If you wish, appoint such-and-such person as an agent," and he did so, then he can be dismissed; thus it is in 'Al-Hawi'. A person bought a slave and took witnesses that he was buying him for such-and-such a person, and that person said, "I agree," then the buyer (mushtari) has the choice whether or not to give it to him. If the buyer gave it and took the price from him, this would be a sale by mutual delivery (bay' al-ta'ati) between the two; this is in 'Fatawa Qazi Khan'. A person who is owed a thousand dirhams by another...

---

1 Meaning, if this slave or bondwoman appoints an agent after such a state occurs, it is valid; hence, the one who was previously appointed as an agent will remain so by a greater degree.

फतावा-ए-आलमगीरी ..... खंड 5 | 457 | किताबुल वकालत

...दी तो जायज़ है, चाहे दूसरे वकील (वकील-ए-सानी) को पहले वकील का पदमुक्त होना पता हो या न पता हो, और चाहे उसने दूसरे वकील को दाम दिए हों या न दिए हों।

☆ यदि मुदारिब ने किसी को गुलाम खरीदने के लिए वकील बनाया और धन दे दिया, फिर रब्बुल-माल (पूंजीपति) की मृत्यु हो गई ☆

इसी तरह, यदि पहला वकील मर गया और फिर दूसरे वकील ने (गुलाम) खरीदा, तो खरीदारी मुवक्किल (नियुक्तकर्ता) पर मान्य होगी। और यदि मुवक्किल ने दूसरे वकील को वकालत से हटा दिया, तो यह सही है, चाहे पहला वकील जीवित हो या मर गया हो। और यदि पहले वकील ने स्वयं पदमुक्त होने और दूसरे वकील के खरीदने से पहले एक दासी खरीदी, तो यह मुवक्किल के लिए वैध है। इसके बाद यदि दूसरे वकील ने (कुछ) खरीदा, तो वह उसकी अपनी व्यक्तिगत खरीदारी मानी जाएगी, चाहे उसे पहले वकील की खरीदारी का ज्ञान हो या न हो, और चाहे उसे दाम दे दिए गए हों या नहीं। और यदि दोनों ने एक ही समय में अलग-अलग एक-एक दासी खरीदी, तो दोनों मुवक्किल की होंगी; यह 'फतावा काज़ी खान' में है। यदि मुदारिब ने किसी को गुलाम खरीदने के लिए वकील बनाया और धन दे दिया, फिर रब्बुल-माल की मृत्यु हो गई या वह पागल हो गया, और फिर वकील ने खरीदा, तो यह विशेष रूप से मुदारिब की जिम्मेदारी होगी। अत; यदि गुलाम खरीदने के लिए वकील बनाकर धन दे दिया गया और फिर मुदारबत (साझेदारी) का अनुबंध टूट गया और वकील अनभिज्ञ है और उसने खरीदारी कर ली, तो यह विशेष रूप से मुदारिब की जिम्मेदारी होगी; यह 'मुहीत सरखसी' में है। एक व्यक्ति पर दूसरे का कर्ज है, कर्जदार ने एक व्यक्ति को धन देकर वकील बनाया कि उसे लेनदार को दे दे, फिर लेनदार ने वह कर्ज कर्जदार को दान (हिबा) कर दिया, तो यदि वकील ने धन दे दिया तो वह उसका जिम्मेदार (ज़ामिन) होगा, और यदि उसे इस स्थिति का पता नहीं था तो वह जिम्मेदार नहीं होगा; यह 'फतावा काज़ी खान' में है। यदि किसी गुलाम ने अपनी धरोहर (वदीअत) वसूल करने के लिए, जो उसके मालिक या किसी अन्य के पास है, किसी को वकील बनाया, और फिर मालिक ने गुलाम को आज़ाद कर दिया या उसे बेच दिया, या वह दासी थी और उसे 'उम-ए-वलद' (संतान की माता) बना लिया, तो वकील अपनी वकालत पर बरकरार रहेगा। क्योंकि जो स्थिति उत्पन्न हुई वह आरंभिक वकालत के विपरीत नहीं है, अतः वकील के बने रहने के तो और भी अधिक अनुकूल है; यह 'मबसूत' में लिखा है। यदि किसी गुलाम ने किसी को झगड़े, बिक्री या खरीदारी में वकील बनाया और फिर गुलाम भाग गया, तो वकील वकालत से बाहर हो गया। और यदि वकील

स्वयं गुलाम था और भाग गया, तो वह अपनी वकालत पर बरकरार रहेगा, लेकिन उस पर किसी चीज़ की कोई कानूनी जिम्मेदारी (ओहदा) नहीं होगी; ऐसा ही 'मबसूत' में है।

अध्याय 10: विविध विषयों के वर्णन में

खरीदारी के वकील ने यदि कोई वस्तु 'चुकाने' (जाँच के तौर पर) के रूप में विक्रेता से ले ली और मूल्य बता दिया, जिसे मुवक्किल ने अदा कर दिया, लेकिन बाद में मुवक्किल उससे सहमत नहीं हुआ और नापसंद करके वापस कर दिया और वह वकील के पास नष्ट (तलफ़) हो गया, तो वकील विक्रेता के प्रति उसकी कीमत का जिम्मेदार होगा। अतः यदि मुवक्किल ने उसे चुकाने के तौर पर लेने का आदेश दिया था, तो वकील उससे उसकी भरपाई कर लेगा, और यदि आदेश नहीं दिया था तो वह नहीं ले सकता; यह 'मुहीत' में है। यदि एक व्यक्ति ने दूसरे से कहा कि तुम मेरा ऋण वसूल करने में मेरे वकील हो और जिसे चाहो वकील बना सकते हो, तो वकील ने उस कार्य के लिए एक अन्य वकील नियुक्त किया, उसे अधिकार है कि जब चाहे उस वकील को हटा दे। और यदि उसने कहा कि तुम मेरा ऋण वसूल करने में मेरे वकील हो और फलां व्यक्ति को वकील बना दो, और उसने वकील बना दिया, तो वह वकील उसे पदमुक्त नहीं कर सकता। यदि उसने कहा कि यदि तुम्हारा मन चाहे तो फलां व्यक्ति को वकील बना दो, और उसने वकील बना दिया, तो वह उसे पदमुक्त कर सकता है; ऐसा ही 'अल-हावी' में है। एक व्यक्ति ने गुलाम खरीदा और गवाह बना लिए कि मैं इसे फलां व्यक्ति के लिए खरीद रहा हूँ, और उस व्यक्ति ने कहा कि मैं सहमत हूँ, तो खरीदार (मुश्तरी) को अधिकार है कि चाहे तो उसे न दे। यदि खरीदार ने उसे देकर उससे दाम ले लिए, तो यह उन दोनों के बीच 'बै-ए-तआती' (आपसी विनिमय द्वारा बिक्री) होगी; यह 'फतावा काज़ी खान' में है। जिस व्यक्ति का दूसरे पर एक हजार दिरहम बकाया है, उसने...

---

१ अर्थात् यदि यह गुलाम या दासी ऐसी स्थिति उत्पन्न होने के बाद वकील नियुक्त करे तो यह जायज़ है, अतः जो वकील पहले से नियुक्त था वह और भी अधिक वैध रूप से बरकरार रहेगा।

یدی تو جائز ہے خواہ وکیل ثانی کو پہلے وکیل کا معزول ہونا معلوم ہو یا نہ معلوم ہو خواہ اس نے دوسرے وکیل کو دام دیئے ہوں یا نہ دیئے ہوں۔

☆ **اگر مضارب نے کسی کو ایک غلام خریدنے کا وکیل کیا اور مال دے دیا پھر رب المال مر گیا**

☆

اسی طرح اگر پہلا وکیل مر گیا پھر دوسرے نے خریدی تو خریداری مؤکل پر جائز ہوگی اور اگر مؤکل نے دوسرے وکیل کو وکالت سے برطرف کیا تو صحیح ہے خواہ وکیل اول زندہ ہو یا مر گیا ہو اور اگر وکیل اول نے اپنے معزول ہونے اور دوسرے وکیل کے خریدنے سے پہلے باندی خریدی تو خریداری مؤکل پر روا ہے پس اگر اس کے بعد دوسرے وکیل نے خریدی تو اس کی ذات کے واسطے ہوگی خواہ اس کو پہلے وکیل کے خریدنے کا علم ہو یا نہ ہو خواہ اس کو دام دے دیئے گئے ہوں یا نہیں اور اگر دونوں نے ایک ایک باندی علیحدہ علیحدہ ایک ہی وقت میں خریدیں تو دونوں مؤکل کی ہوں گی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے اگر مضارب نے کسی کو ایک غلام خریدنے کا وکیل کیا اور مال دے دیا پھر رب المال مر گیا یا مجنون ہو گیا پھر وکیل نے خریدا تو خاص مضارب کے ذمہ ہو گا چنانچہ اگر غلام خرید کرنے کا وکیل کر کے مال دے دیا پھر عقد مضاربت ٹوٹ گیا اور وکیل بے خبر ہے اس نے خریدا تو خاص مضارب کے ذمہ ہو گا یہ محیط سرخسی میں ہے ایک شخص پر دوسرے کا قرض ہے پھر قرض دار نے ایک شخص کو مال دے کر وکیل کیا کہ قرض خواہ کو دے دے پھر طالب نے قرضہ قرض دار کو ہبہ کر دیا تو وکیل دینے سے ضامن ہو گا اور اگر یہ حال اس کو معلوم نہ ہو تو ضامن نہ ہو گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے

غلام نے ایک شخص کو اپنی ودیعت وصول کرنے کے واسطے جو اس کے آقا یا غیر کے پاس ہے وکیل کیا پھر مالک نے غلام کو آزاد یا بیع کر دیا یا باندی تھی کہ اس کو ام ولد بنا لیا تو وکیل اپنی وکالت پر باقی ہے کیونکہ جو معاملہ پیش آیا یہ ابتدائی توکیل کے منافی نہیں ہے تو بدرجہ اولی بقائے وکیل میں منافی نہ ہو گا یہ مبسوط میں لکھا ہے اگر غلام نے کسی کو خصومت یا بیع یا خرید میں وکیل کیا پھر غلام بھاگ گیا تو وکیل وکالت سے خارج ہو گیا اور اگر وکیل غلام تھا اور بھاگ گیا تو اپنی وکالت پر باقی ہے ہاں اس پر عہدہ کسی چیز کا نہ ہو گا کذا فی المبسوط

باب ۱۰: متفرقات کے بیان میں

خریداری کے وکیل نے اگر کوئی مال چکانے کے طور پر بائع سے لے لیا اور دام بیان کر دیئے اس کو مؤکل نے ادا کر دیا پھر مؤکل اس سے راضی نہ ہوا اور ناپسند کر کے واپس کیا اور وہ وکیل کے پاس تلف ہوا تو وکیل بائع کے واسطے اس کی قیمت کا ضامن ہو گا پس اگر مؤکل نے اس کو چکانے کے طور پر لینے کا حکم کیا تھا تو وکیل اس سے بھر لے گا اور اگر حکم نہیں کیا تھا تو نہیں لے سکتا ہے یہ محیط میں ہے ایک نے دوسرے سے کہا کہ تو میرا قرض وصول کرنے میں وکیل ہے اور جس کو چاہے وکیل کر دے پس وکیل نے اس کام کے واسطے ایک وکیل کیا تو اس کو اختیار ہے کہ جب چاہے اس وکیل کو خارج کر دے اور اگر کہا کہ تو میرے قرض وصول کرنے میں وکیل ہے اور فلاں شخص کو وکیل کر دے اس نے وکیل کر دیا تو یہ وکیل اس کو معزول نہیں کر سکتا ہے اگر کہا کہ فلاں شخص کو اگر تیرا جی چاہے وکیل کر دے اس نے وکیل کیا تو معزول کر سکتا ہے کذا فی الحاوی۔ ایک شخص نے غلام خریدا اور گواہ کر لئے کہ میں فلاں شخص کے واسطے خریدتا ہوں اور فلاں شخص نے کہا کہ میں راضی ہوں تو مشتری کو اختیار ہے کہ چاہے اس کو نہ دے پس اگر مشتری نے اس کو دے کر دام اس سے لے لئے تو یہ

دونوں میں بیع تعاطی ہوگی یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔ جس شخص کے دوسرے پر ہزار درہم آتے ہیں اس نے...

---

۱ یعنی اگر یہ غلام یا باندی ایسی حالت ہو جانے کے بعد وکیل کرے تو جائز ہے پس جو وکیل کیا تھا وہ بدرجہ اولی باقی رہے گا۔

The ruling was given to buy this slave in exchange for them; if he bought it, it is permissible. If he ordered to buy an unspecified slave in exchange for them and he bought it, then it died in his hands before the principal (Muwakkil) took possession, the buyer's property is lost. If the Muwakkil took possession, it would belong to him, and this is according to Imam al-Azam [Abu Hanifa] (RA). In the view of the Sahibayn [Abu Yusuf and Muhammad] (RA), it belongs to the Muwakkil from the moment the agent (Wakil) takes possession of it, as stated in al-Hidayah. A person gave a dinar to another to sell; the agent sold his own dinar for the Muwakkil and kept the Muwakkil's dinar for himself. It is narrated from Imam Abu Yusuf (RA) that this is not permissible. And if he gave him a dinar to buy cloth and he bought it with his own dinar, the purchase is for the Muwakkil and the dinar belongs to the agent; this is also from Imam Abu Yusuf (RA), as stated in Muhit al-Sarakhsi.

A person has another's slave in his possession. The possessor appointed a person as an agent to buy this slave from its owner.

If he bought it with someone else's dinar and paid the Muwakkil's dinar, the purchase will be for the agent, and the Muwakkil must guarantee his dinar, as in al-Khulasa. If the purchasing agent bought and paid dirhams from his own money, took possession, and gave it to the Muwakkil and received payment from him, but then it was taken away from the Muwakkil's possession under a legal claim (Istihqaq), and the Muwakkil intended to recover his payment from the agent before the agent recovered it from the seller (Ba'i), he shall not have this right. If the Muwakkil had not paid the price, the agent has the right to demand payment from him. Then, when he recovers it from the seller, he should return it. A person ordered another to buy cloth for him, the description of which he had specified, in exchange for dirhams given to him. The agent bought it and paid the dirhams, then the seller returned these dirhams saying they are counterfeit (Zuyuf). The agent either confirmed or denied this, and the Muwakkil denied that these were his dirhams. The agent has the right to return it to the Muwakkil. In this matter, the word of the seller will be taken. The same ruling applies to dinars, but not to commodities (Arudh), as in al-Muhit. A person has another's slave in his possession. The possessor appointed a person as an agent to buy this slave from its owner. Then the agent said, "I bought this slave and paid the price from my own pocket," and the Muwakkil confirmed this. The Muwakkil will be ordered to pay the price to the agent. His excuse that "I fear the owner of the slave will come, deny the sale, and take the slave back from me" will not

be entertained, as in al-Dhakhira. A person's wife is someone else's slave-girl. He appointed an agent to buy his wife from her owner for him. The agent bought her, but the husband did not have intercourse (Wati) with her yet. The marriage became void and the dowry (Mahr) was waived by the husband because this separation occurred through the person who owned the Mahr. This ruling applies when the owner knows that the agent is buying for the husband. If the owner sold her to someone else, then the husband bought her from that person and has not yet had intercourse with that slave-girl, he will have to pay half the dowry because the separation did not originate from the owner's side. This is when the master (Mawla) admits that the buyer was an agent for the husband or if this is proven by witnesses. If the agency (Wakala) is proven only by the agent's admission after the purchase, the seller's statement under oath regarding his knowledge will be considered credible, except if the husband provides witnesses for the appointment of the agent. A person appointed an agent to buy a certain person's slave for him in exchange for his own slave. If he bought it, the slave would belong to the Muwakkil, and the Muwakkil would be liable for the price of the agent's slave. This agency is valid, as stated in Fatawa Qazi Khan.

1. Because the owner of the Mahr was actually the seller, who was the slave-girl's master. When he sold her, he himself became the one to dissolve the marriage, so he still wouldn't receive anything.

आदेश दिया कि इनके बदले में यह गुलाम खरीदे, उसने खरीद दिया तो जायज़ है। और अगर आदेश दिया कि इनके बदले में कोई अनिश्चित गुलाम खरीदे, और उसने खरीदा, फिर मुवक्किल (Principal) के कब्ज़े से पहले उसी के हाथ में मर गया तो मुश्तरी (खरीदने वाले) का माल गया। और अगर मुवक्किल ने कब्ज़ा कर लिया तो वह उसका होगा, और यह इमाम-ए-आज़म रहमतुल्लाह अलैह के अनुसार है। साहिबैन रहमतुल्लाह अलैह के मत में वह मुवक्किल का है जिस समय वकील ने उस पर कब्ज़ा किया, जैसा कि हिदाया में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को दीनार बेचने के लिए दिया, उसने अपना दीनार मुवक्किल के लिए बेचा और मुवक्किल का अपने पास रख लिया, तो इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैह से रिवायत है कि यह जायज़ नहीं है। और अगर उसे एक दीनार कपड़ा खरीदने के लिए दिया, उसने अपने पास के दीनार से खरीद लिया, तो खरीदारी मुवक्किल के लिए होगी और दीनार वकील का है, यह भी इमाम अबू यूसुफ़ रहमतुल्लाह अलैह से है, यह मुहीत सरख्सी में है।

एक के कब्ज़े में दूसरे का गुलाम है, काबिज़ (कब्ज़ा रखने वाले) ने एक व्यक्ति को वकील बनाया कि यह गुलाम इसके मालिक से खरीद दे।

यदि गैर के दीनार से खरीदा और मुवक्किल का दीनार अदा किया तो खरीदारी वकील के लिए होगी और मुवक्किल को उसके दीनार की ज़मानत देनी होगी, जैसा कि 'खुलासा' में है। वकील ने खरीदारी के लिए यदि खरीदा और अपने धन से दिरहम दिए और कब्ज़ा करके मुवक्किल को दे दिया और उससे दाम ले लिए, फिर मुवक्किल के हाथ से हक-शफा (अधिकार) के तहत वह चीज़ वापस ले ली गई, फिर मुवक्किल ने चाहा कि अपने दाम वकील से वापस ले ले इससे पहले कि वकील विक्रेता (बाइए) से वसूल करे, तो उसे यह अधिकार नहीं होगा। और अगर मुवक्किल ने दाम न दिए हों तो वकील को अधिकार है कि वह उससे दामों का तक़ाज़ा करे। फिर जब विक्रेता से वसूल कर ले तो उसे वापस कर दे। एक व्यक्ति ने दूसरे को आदेश दिया कि मेरे लिए एक कपड़ा, जिसका वर्णन उसने कर दिया था, उन दिरहमों के बदले खरीदे जो उसने उसे दिए हैं। वकील ने खरीदा और दिरहम अदा कर दिए, फिर विक्रेता ने यह कहते हुए कि ये सिक्के दोषपूर्ण (ज़ियुफ़) हैं वकील को वापस कर दिए। वकील ने इसकी पुष्टि या इनकार किया और मुवक्किल ने उन दिरहमों को अपने होने से इनकार किया, तो वकील को अधिकार है कि वह मुवक्किल पर इसे लौटा दे, और इस मामले

में विक्रेता की बात मानी जाएगी, और यही हुक्म दीनारों का है, लेकिन वस्तुओं (अरूज़) का यह हुक्म नहीं है, जैसा कि 'मुहीत' में है। एक के कब्ज़े में दूसरे का गुलाम है, काबिज़ ने एक व्यक्ति को वकील बनाया कि यह गुलाम इसके मालिक से खरीद दे। फिर वकील ने कहा कि मैंने यह गुलाम खरीदा और दाम अपने पास से दे दिए और मुवक्किल ने इसकी पुष्टि की, तो मुवक्किल को आदेश दिया जाएगा कि वह वकील को दाम अदा करे। और उसका यह बहाना कि मुझे डर है कि गुलाम का मालिक आकर बिक्री से इनकार कर देगा और गुलाम मुझसे वापस ले लेगा, उस पर ध्यान नहीं दिया जाएगा, जैसा कि 'जखीरा' में है। एक व्यक्ति की पत्नी किसी व्यक्ति की दासी (बांदी) है, उसने एक व्यक्ति को वकील बनाया कि मेरी पत्नी उसके मालिक से मेरे लिए खरीद दे। वकील ने खरीद लिया, फिर पति ने उससे संभोग (वति) नहीं किया, तो निकाह बातिल (अमान्य) हो गया और पति का महर समाप्त हो गया, क्योंकि यह अलगाव उस व्यक्ति की ओर से हुआ जो महर का मालिक था। और यह हुक्म तब है जब मालिक को यह पता हो कि वकील उसके पति के लिए खरीद रहा है। और अगर मालिक ने किसी और के हाथ बेच दिया, फिर पति ने उससे खरीदा और अभी तक उस दासी से संभोग नहीं किया है, तो उसे आधा महर देना पड़ेगा क्योंकि मालिक की ओर से विच्छेद नहीं हुआ है। और यह तब है जब स्वामी (मौला) स्वीकार करता हो कि खरीदार पति की ओर से वकील था या यह बात गवाहों से सिद्ध हो। और अगर केवल वकील के इकरार से खरीदारी के बाद वकालत सिद्ध हुई है, तो इस मामले में विक्रेता के कथन को उसके ज्ञान पर शपथ दिलाकर विश्वसनीय माना जाएगा, सिवाय उस स्थिति के जब पति वकालत के गवाह पेश कर दे। एक व्यक्ति ने वकील बनाया कि अपने गुलाम के बदले मेरे लिए अमुक व्यक्ति का गुलाम खरीद दे, उसने खरीद दिया तो वह गुलाम मुवक्किल का होगा और मुवक्किल पर वकील के गुलाम की कीमत देना अनिवार्य होगा। यह वकालत सही है, यह 'फतावा काज़ी खान' में है।

१- क्योंकि महर का मालिक वास्तव में विक्रेता था जो दासी का स्वामी था, इसलिए जब उसने बिक्री की तो वह स्वयं निकाह समाप्त करने वाला हुआ, तो उसे फिर भी कुछ नहीं मिलेगा।

حکم دیا کہ ان کے عوض یہ غلام خریدے اس نے خرید دیا تو جائز ہے اور اگر حکم کیا کہ ان کے عوض غیر معین غلام خریدے اس نے پھر موکل کے قبضہ سے پہلے اسی کے ہاتھ میں مر گیا تو مشتری کا مال گیا اور اگر موکل نے قبضہ کر لیا تو اس کا ہوگا اور یہ امام اعظمؒ کے نزدیک ہے اور صاحبینؒ کے قول میں وہ موکل کا ہے جس وقت کہ وکیل نے اس پر قبضہ کیا کذا فی الہدایہ۔

ایک شخص نے دوسرے کو دینار فروخت کرنے کے واسطے دیا اس نے اپنا دینار موکل کے واسطے بیچا اور موکل کا اپنے واسطے رکھ چھوڑا تو امام ابو یوسفؒ سے روا ہے کہ جائز نہیں ہے اور اگر اس کو ایک دینار کپڑا خریدنے کے واسطے دیا اس نے اپنے پاس کے دینار سے خرید دیا تو خریداری موکل کے واسطے ہوگی اور دینار وکیل کا ہے یہ بھی امام ابو یوسفؒ سے ہے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

ایک کے قبضہ میں دوسرے کا غلام ہے قابض نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ یہ غلام اس کے مالک سے خرید دے۔

اگر غیر کے دینار سے خریدا اور موکل کا دینار ادا کیا تو خریداری وکیل کے واسطے ہوگی اور موکل کو اس کے دینار کی ضمان ہوگی کذا فی الخلاصہ۔ وکیل خریدنے اگر خریدا اور اپنے مال سے درہم دیئے اور قبضہ کر کے موکل کو دے دیا اور اس سے دام لے لئے پھر موکل کے ہاتھ سے استحقاق میں لے لی گئی پھر موکل نے قصد کیا کہ اپنے دام وکیل سے قبل اس کے کہ وکیل بائع سے وصول کر لے وصول کرے تو اس کو یہ اختیار نہ ہوگا اور اگر موکل نے دام نہ دیئے ہوں تو وکیل کو اختیار ہے کہ داموں کا اس سے مواخذہ کرے پھر جب بائع سے وصول کر لے تو

اس کو واپس کر دے ایک شخص نے دوسرے کو حکم دیا کہ میرے واسطے ایک کپڑا جس کا وصف بیان کر دیا بعوض دراہم جو اس کو دے دیئے ہیں خریدے پس وکیل نے خریدا اور درہم ادا کر دیئے پھر بائع نے یہ درہم یہ کہہ کر کہ زیوف ہیں وکیل کو واپس دیئے اور وکیل نے اس کی تصدیق کی یا تکذیب کی اور موکل نے یہ درہم اپنے درہم ہونے سے انکار کیا تو وکیل کو اختیار ہے کہ موکل پر پھیر دے اور اس باب میں بائع کا قول لیا جائے گا اور یہی حکم دیناروں کا ہے مگر عروض کا یہ حکم نہیں ہے کذا فی المحیط ایک کے قبضہ میں دوسرے کا غلام ہے قابض نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ یہ غلام اس کے مالک سے خرید دے پھر وکیل نے کہا کہ میں نے یہ غلام خریدا اور دام اپنے پاس سے دے دیئے اور موکل نے اس کی تصدیق کی تو موکل کو حکم دیا جائے گا کہ دام وکیل کو ادا کرے اور اس کے پاس یہ عذر کہ مجھے خوف ہے کہ غلام کا مالک آ کر بیع سے انکار کر کے غلام مجھ سے واپس لے لے التفات نہ کیا جائے گا کذا فی الذخیرہ۔ ایک شخص کی بیوی کسی شخص کی باندی ہے اس نے ایک شخص کو وکیل کیا کہ میری بیوی اس کے مالک سے مجھے خرید دے پس وکیل نے خریدی پس شوہر نے اس سے وطی نہیں کی ہے تو نکاح باطل ہو گیا اور مہر شوہر سے ساقط ہو گیا کیونکہ یہ جدائی ایسے شخص کی طرف سے ہوئی جو مہر کا مالک تھا اور یہ حکم اس وقت ہے کہ جب مالک کو یہ بات معلوم ہو کہ وکیل اس کے شوہر کے واسطے خریدتا ہے اور اگر مالک نے کسی کے ہاتھ فروخت کر دی پھر شوہر نے اس سے خریدی اور ہنوز اس باندی سے وطی نہیں کی ہے تو آدھا مہر دینا پڑے گا کیونکہ مالک کی طرف سے فرقت پیدا نہیں ہوئی ہے اور یہ اس وقت ہے کہ مولیٰ اقرار کرتا ہو کہ مشتری اس کے شوہر کی طرف سے وکیل تھا یا یہ امر گواہوں سے ثابت ہوا اور اگر صرف وکیل کے اقرار سے خریدنے کے بعد وکالت ثابت ہوئی ہے تو اس باب میں بائع کا قول اس کے علم پر قسم دے کر معتبر رکھا جائے گا مگر اس صورت میں نہیں کہ جب شوہر وکیل کرنے کے گواہ قائم کرے ایک

شخص نے وکیل کیا کہ اپنے غلام کے عوض میرے واسطے فلاں شخص کا غلام خرید دے اس نے خرید دیا تو وہ غلام موکل کا ہوگا اور موکل پر وکیل کے غلام کی قیمت واجب ہوگی یہ توکیل صحیح ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

۱۔ کیونکہ یعنی مہر کا مالک در حقیقت بائع تھا جو باندی کا مولیٰ تھا تو جب اس نے فروخت کی تو خود ہی نکاح دور کرنے والا ہوا تو اس کو پھر بھی نہیں ملے گا۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | (459) | Kitab al-Wakalat (Book of Agency)

A person bought a slave and, either before or after the purchase, produced witnesses stating that he had bought him for a certain individual by his order. Later, he produced witnesses stating that he had bought him for another specific person by their order and with their money. Then, if the second person appeared but the first did not, the sale would be adjudicated in favor of the second. However, the first person's claim remains valid. If the first person later appears and files a claim, a decree will be issued in his favor. Similarly, if the first person had witnesses, the ruling remains the same; this is recorded in *Al-Muhit*. If someone appointed an agent (*wakil*) to buy a female slave for a specific price, the agent bought her, but she was later claimed by another through a legal right (*istihqaq*), the agent shall not be liable. However, if he bought a female slave and she turned out to be a free woman (*hurra*), he would be liable; this is recorded in *Fatawa Qadi Khan*. If someone appointed an agent to buy flour and gave him the money, then another person showed the agent lime and the agent mistook it for flour, buying the lime under that misconception and paying the money, the agent shall be liable for the price. The same rule applies to everything where a discrepancy occurs due to his lack of knowledge, as stated in *Al-Muhit*.

If a person appointed another as an agent to buy a *kurr* (a unit of dry measure) of wheat for him, and the agent bought it and hired a camel to transport it: if the agency was such that the purchase was to be made in the vicinity of the city where both reside, then by analogy (*qiyas*), the agent is considered to be doing a favor regarding the transportation and should not receive a wage. However, by legal preference (*istihsan*), he shall not bear the loss and may take the rent. If the agency was to buy from a village within the city’s territory where both reside, the agent is considered to be doing a favor and cannot legally take rent by either *qiyas* or *istihsan*. If he was appointed to buy from another city, he also cannot take rent by either *qiyas* or *istihsan*. If the principal (*muwakkil*) instructed the agent to buy grain and hire a camel for one dirham, but the agent hired it for one and a half dirhams, the extra rent falls upon the hirer (*mustajir*). If he had hired it for one dirham according to the order, it would have been valid against the principal. He does not have the right to withhold the grain in lieu of the wage, although he could withhold it for the rent, as stated in *Al-Dhakirah*.

A person appointed another as an agent to buy a slave for him for one thousand dirhams; subsequently, the agent bought a slave whose value was one thousand dirhams for one thousand dirhams.

A person appointed an agent to buy a specific female slave. The agent bought her for him but then had intercourse (*wati*) with her. In this case, the legal punishment (*hadd*) shall not be applied, and the lineage (*nasab*) shall be established. Both the slave and her offspring shall belong to the principal. The text does not mention whether compensation (*uqr*) becomes mandatory. The scholars (*mashayikh*) stated that it depends: if he did so before withholding the slave for the price, *uqr* is mandatory; if after, then according to Imam Azam (Abu Hanifa), *uqr* is not mandatory. According to Imam Muhammad, the price of the slave should be divided between her value and the *uqr*. The portion allocated to the *uqr* shall be waived, while the portion allocated to the slave shall remain. This is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If instructed to buy a slave for one thousand dirhams and the agent bought one for that amount, but the slave died in the agent's possession after the contract and purchase, the agent is liable for the price. He may then recover whatever amount he paid as damages from the principal, even if it exceeds one thousand dirhams. If the slave does not die and the principal manumits him, it is valid. If the agent manumits him, it is invalid. If the agent bought the slave for one thousand and ten dirhams after the contract and purchase, and the rest of the matter remains the same, the agent cannot recover the damages from the principal because he did not buy according to instructions. Consequently, if the principal manumits the slave before death in this scenario, it is invalid, but if the agent manumits him, it is valid; this is in *Al-Muhit*. A person appointed another as an agent to buy a...

एक व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा और खरीदने से पहले या बाद में इस बात के गवाह बना लिए कि मैंने फलां व्यक्ति के लिए उसके आदेश से खरीदा है, फिर इस बात के गवाह बना लिए कि मैंने किसी अन्य फलां व्यक्ति के लिए उसके आदेश से खरीदा है और उसके धन से खरीदा है। फिर वही दूसरा व्यक्ति आया और पहला न आया तो उसके पक्ष में बिक्री का आदेश दिया जाएगा, लेकिन पहला व्यक्ति अपने तर्क पर कायम है। फिर अगर वह आया और उसने दावा किया तो डिक्री उसके पक्ष में कर दी जाएगी। इसी प्रकार यदि पहले व्यक्ति के गवाह हों तो भी यही आदेश है, यह 'मुहीत' में लिखा है। यदि इस कारण वकील (प्रतिनिधि) नियुक्त किया कि मेरे लिए एक दासी इतने मूल्य पर खरीद दे, उसने खरीदी और वह किसी के हक (इस्तहकाक़) में निकल गई तो वकील जिम्मेदार न होगा। और यदि एक दासी खरीदी और पता चला कि वह स्वतंत्र (हुर्रा) है, तो वह जिम्मेदार होगा, यह 'फ़तावा काज़ी ख़ान' में लिखा है। यदि आटा खरीदने के लिए वकील बनाया और पैसे दे दिए, फिर एक व्यक्ति ने वकील को चूना दिखाया और वकील ने समझा कि यह आटा है, अतः उसने आटा समझकर चूना खरीद लिया और पैसे दे दिए, तो वकील उस मूल्य का जिम्मेदार होगा। इसी तरह हर चीज़ में यही नियम है जिसमें विरोधाभास हुआ हो यदि वह नहीं जानता, जैसा कि 'मुहीत' में है।

यदि एक व्यक्ति ने दूसरे को वकील नियुक्त किया कि मेरे लिए एक कुड़ (एक माप) गेहूँ खरीद दे, उसने उसके लिए खरीदे और एक ऊँट किराए पर लेकर उस पर लाद दिए। अब यदि इस तरह वकील बनाया था कि जिस शहर में दोनों मौजूद हैं उसी के आसपास से गेहूँ या अनाज खरीदे, तो तर्क (क़यास) यह कहता है कि माल ढोने में वकील उपकार करने वाला माना जाएगा और उसे किराया नहीं मिलेगा, और इस्तहसानन (लोकहित/न्याय के आधार पर) वह हर्जाना नहीं देगा और किराया ले लेगा। और यदि इस तरह वकील बनाया था कि जिस शहर में दोनों मौजूद हैं उसके किसी गाँव से खरीदे, तो वकील उपकार करने वाला माना जाएगा और वह क़यासन और इस्तहसानन किराया नहीं ले सकता। यदि किसी दूसरे शहर से खरीदने के लिए वकील बनाया था, तो भी वह क़यासन और इस्तहसानन किराया नहीं ले सकता। और यदि मुवक्किल (नियोक्ता) ने इस तरह वकील बनाया कि मेरे लिए अनाज खरीदे और एक दिरहम में एक ऊँट किराए पर ले, उसने डेढ़ दिरहम में किराए पर लिया, तो किराया किराएदार (मुस्ताजिर) पर होगा। और यदि आदेशानुसार एक ही दिरहम में किराया करता तो मुवक्किल पर मान्य होता। और किराए के बदले अनाज रोक लेने का उसे अधिकार नहीं है, जैसा कि वह किराए के लिए रोक सकता था, जैसा कि 'ज़खीरा' में है।

एक व्यक्ति ने दूसरे को वकील नियुक्त किया कि मेरे लिए एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीद दे, फिर वकील ने एक हज़ार दिरहम में ऐसा गुलाम जिसकी कीमत एक हज़ार दिरहम थी, खरीदा। ۞

एक विशिष्ट दासी खरीदने के लिए वकील नियुक्त किया, उसने उसी के लिए खरीद कर उससे संभोग (वति) किया तो उस पर सजा (हद) नहीं होगी और पितृत्व (नसब) सिद्ध होगा, और दासी तथा उसका बच्चा मुवक्किल का होगा। और यह किताब में उल्लेख नहीं है कि 'उक़्र' (मुआवज़ा) अनिवार्य होगा या नहीं। मशायख (विद्वानों) ने कहा कि देखा जाएगा कि यदि मूल्य के लिए रोकने से पहले ऐसा किया तो 'उक़्र' अनिवार्य होगा, और यदि उसके बाद ऐसा किया तो इमाम आज़म के अनुसार 'उक़्र' अनिवार्य नहीं होगा। और इमाम मोहम्मद के अनुसार, दासी का मूल्य उसके और उसके'उक़्र' के बीच विभाजित किया जाएगा। अतः जितना हिस्सा 'उक़्र' के मद में आता है वह गिर जाएगा और जो दासी के मद में आता है वह शेष रहेगा, यह 'मुहीत सरख़सी' में है। और यदि उसे आदेश दिया कि मेरे लिए एक गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीद दे, उसने एक हज़ार दिरहम के बदले अनुबंध और खरीद के बाद, और गुलाम वकील के हाथ में मर गया, तो वकील पर उसकी कीमत देना अनिवार्य होगा, फिर जितनी कीमत उसने हर्जाने के रूप में दी है वह मुवक्किल से ले लेगा, चाहे वह एक हज़ार दिरहम से बढ़ जाए। और यदि गुलाम नहीं मरा यहाँ तक कि मुवक्किल ने उसे आज़ाद कर दिया तो यह सही है। और यदि वकील ने आज़ाद किया तो सही नहीं है। और यदि वकील ने एक हज़ार दस दिरहम में अनुबंध और खरीद के बाद खरीदा, और शेष मसला अपनी स्थिति पर है, तो जो कुछ कीमत वकील ने हर्जाने के तौर पर दी है वह मुवक्किल से नहीं ले सकता क्योंकि उसने उसके लिए नहीं खरीदा है। यहाँ तक कि मरने से पहले यदि मुवक्किल ने उसे आज़ाद किया तो सही नहीं है, और यदि वकील ने आज़ाद किया तो सही है, यह 'मुहीत' में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को वकील नियुक्त किया कि मेरे लिए एक...

ایک شخص نے ایک غلام خریدا اور خریدنے سے پہلے یا بعد اس امر کے گواہ کر لئے کہ میں نے فلاں شخص کے واسطے اس کے حکم سے خریدا ہے پھر اس امر کے گواہ کر لئے کہ میں نے فلاں شخص دیگر کے واسطے اس کے حکم سے خریدا ہے اور اس کے مال سے خریدا ہے پھر وہی دوسرا شخص آیا اور پہلا نہ آیا تو اس کے واسطے بیع کا حکم دیا جائے گا لیکن پہلا شخص اپنی حجت پر باقی ہے پھر اگر وہ آیا اس نے دعویٰ کیا تو اس کی ڈگری کردی جائے گی اسی طرح اگر پہلے شخص کے گواہ ہوں تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں لکھا ہے اگر اس واسطے وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک باندی اتنے داموں کو خرید دے اس نے خریدی اور وہ استحقاق میں لے لی گئی تو وکیل ضامن نہ ہوگا اور اگر ایک باندی خریدی اور ظاہر ہوا کہ وہ حرہ ہے تو ضامن ہوگا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے اگر آٹا خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور دام دے دیئے پھر ایک شخص نے وکیل کو چونا دکھایا اور وکیل نے گمان کیا کہ یہ آٹا ہے پس اس سے اس بات پر کہ یہ آٹا ہے چونا خرید لیا اور دام دے دیئے تو وکیل داموں کا ضامن ہوگا اسی طرح ہر چیز میں بھی یہی حکم ہے جس میں مخالفت واقع ہوئی اگر نہیں جانتا ہے کذا فی المحیط

اگر ایک شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک کُڑ گیہوں خرید دے اس نے اس کے واسطے خریدے اور ایک اونٹ کرایہ کر کے اس پر لادے پس اگر اس طرح وکیل کیا تھا کہ جس شہر میں دونوں موجود ہیں اسی کے نواح میں گیہوں یا اناج خرید دے تو قیاس یہ چاہتا ہے کہ بار برداری میں وکیل احسان کرنے والا شمار ہو اور اجرت اس کو نہ ملے اور استحساناً وہ ڈانڈ نہ دے گا اور کرایہ لے لے گا اور اگر اس طرح وکیل کیا تھا کہ جس شہر میں دونوں موجود ہیں اس کے کسی گاؤں میں خریدے تو وکیل احسان کرنے والا شمار ہوگا اور یہ قیاساً و استحساناً کرایہ

نہیں لے سکتا ہے اگر کسی دوسرے شہر میں خریدنے کے واسطے وکیل کیا تھا تو بھی قیاساً و استحساناً کرایہ نہیں لے سکتا ہے اور اگر موکل نے اس طرح وکیل کیا کہ میرے واسطے اناج خریدے اور ایک درہم کو ایک اونٹ اجارہ کر لے اس نے ڈیڑھ درہم کو اجارہ لیا تو کرایہ مستاجر پر ہوگا اور اگر موافق حکم کے ایک ہی درہم کو کرایہ کرتا تو موکل پر جائز ہوتا اور اجرت کے عوض اناج روک لینے کا اس کو اختیار نہیں ہے جیسا کہ کرایہ کے واسطے روک سکتا تھا کذا فی الذخیرہ۔

ایک شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک غلام ہزار درہم کو خرید دے پس وکیل نے ہزار درہم میں ایسا غلام جس کی قیمت ہزار درہم تھی خریدا ۞

ایک معین باندی خریدنے کے واسطے وکیل کر دیا اس نے اسی کے واسطے خرید کر کے اس سے وطی کی تو حد نہ ماری جائے گی اور نسب ثابت ہوگا اور باندی اور اس کا بچہ موکل کا ہوگا اور یہ کتاب میں مذکور نہیں کہ عقر لازم آئے گا اور مشائخ نے فرمایا کہ دیکھا جائے کہ اگر ثمن کے واسطے روک لینے سے پہلے ایسا کیا تو عقر لازم ہوگا اور اگر اس کے بعد ایسا کیا تو امام اعظم کے نزدیک عقر لازم نہ ہوگا اور امام محمد کے نزدیک ثمن باندی اور اس کے عقر پر تقسیم کیا جائے پس جس قدر دام عقر کے پڑتے ہیں پڑیں وہ ساقط اور جو باندی کے پڑتے ہیں پڑیں وہ باقی رہیں گے یہ محیط سرخسی میں ہے اور اگر اس کو حکم دیا کہ میرے واسطے ایک غلام ہزار درہم کو خرید دے اس نے بعوض ہزار درہم کے بعد عقد و خرید اور غلام وکیل کے ہاتھ میں مر گیا تو وکیل پر قیمت واجب ہوگی پھر جس قدر قیمت ڈانڈ دی ہے وہ موکل سے لے لے گا اگرچہ ہزار درہم سے بڑھ جائے اور اگر غلام نہیں مرا یہاں تک کہ موکل نے اسے آزاد کر دیا تو صحیح ہے اور اگر وکیل نے آزاد کیا تو صحیح نہیں ہے اور اگر وکیل نے ایک ہزار دس درہم کو بعد عقد و خرید اور باقی مسئلہ اپنے حال پر ہے تو جو کچھ قیمت وکیل نے ڈانڈ دی ہے وہ موکل سے نہیں

لے سکتا ہے کیونکہ اس کے واسطے نہیں خریدا ہے یہاں تک کہ اگر مرنے سے پہلے موکل نے اسے آزاد کیا تو صحیح نہیں ہے اور اگر وکیل نے آزاد کیا تو صحیح ہے یہ محیط میں ہے ایک شخص نے دوسرے کو وکیل کیا کہ میرے واسطے ایک...

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 (460) Kitab al-Wakalat (Book of Agency)

A slave was to be purchased for one thousand dirhams. The agent (wakil) purchased a slave whose value was one thousand dirhams on the condition that the agent has the right of option (khiyar) for three days. Subsequently, the price fell to five hundred dirhams, and the agent chose to exercise the option to keep the slave. According to Imam Muhammad (RA), this shall be the responsibility of the agent, and the analogous reasoning (qiyas) of the saying of Imam Azam (RA) is the same. This is mentioned in Fatawa Qazi Khan.

A person purchased a slave and had not yet paid the price when he appointed an agent to manumit (free) him. If the agent frees him, he shall not be a guarantor (zamin). This is in Muheet Sarkhasi. It is narrated in Muntaqi by Bishr from Imam Abu Yusuf (RA) that a person appointed another as an agent to purchase something, specified the item, and described its type and attributes. On the day the agent was appointed, such an item existed in the ownership of the principal (muwakkil), and he then sold it. If the agent then bought that same item for the principal, it is not permissible. However, if it was in the agent’s ownership and he sold it, then purchased it for the principal, it is permissible. This is in Al-Muheet. A person was appointed as an agent to purchase a certain person's slave for one thousand dirhams. The agent went to the seller and requested the sale. The seller said, "I have sold this slave of mine to such-and-such person (i.e., the principal) for one thousand dirhams." The agent replied, "I have accepted." In this case, the sale shall not be binding upon the principal. The correct view is that the agent acted as an unauthorized intermediary (fuzuli), so the completion of the sale was dependent upon the principal's permission. This is in Al-Muheet. A person was appointed as an agent to purchase a slave girl, and her type was specified, but the price was not. The agent purchased a slave girl and sent her to the principal. The principal had intercourse with her, and she became pregnant. Subsequently, the agent claimed, "I did not purchase her for you." In this case, the agent's word shall be taken, the lineage (nasab) of the child from the principal will be established, but her status as 'Umm al-Walad' (mother of the child) will not be established. This is in Muheet Sarkhasi. A person ordered, "Purchase one 'kur' (a unit of measure) of wheat for me for one hundred dirhams and pay the price from your own funds." He did so. Later, he could not reach the principal, so he presented the case before the Qazi (judge). The Qazi shall sell the wheat and deposit the proceeds with the agent as a trust on behalf of the principal, and he will not give it in such a way that the price at which he

bought the wheat is its actual price. This is in Al-Muheet. A person ordered, "Purchase one 'kur' of food for me for one hundred dirhams." He did so and paid the hundred dirhams. Then the agent gave the seller fifty dirhams on the condition that the seller increases the amount of food by one 'kur'. He did so. The scholars (Mashaikh) stated that the first 'kur' shall belong to the principal and the second 'kur' shall belong to the agent, and the agent shall pay twenty-five dirhams as indemnity to the principal. This is in Fatawa Qazi Khan.

If one says to another, "Whoever sells this slave of mine to you, I have given him permission," then that person shall not be an agent. ☆

If it was ordered to take a certain amount of food in a 'bay' al-salam' (forward contract) for a certain number of dirhams on my behalf. He took it and gave it to the principal. In this case, the 'salam' food shall be binding upon the agent, and the dirhams shall be a debt upon the principal. This is mentioned in Al-Nihayah. A person had a bundle of Harati clothes. He said to two persons, "Whichever of you sells it, it is permissible." So, whoever sells it, the sale is valid. Similarly, if he said, "Whoever of these two sells it, it is permissible," then whoever sells it, it is valid. And if he said, "I have appointed this person or that person as an agent to sell it," then whoever sells it individually, it is valid. This ruling is based on 'istihsan' (juridical preference). This is in Al-Muheet. If one says to another, "Whoever sells this slave of mine to you, I have given him permission," he shall not be considered an agent. This is in Tatar-khaniya. If someone said to another, "Sell this slave of mine for such-and-such person," and he sold it, then later denied saying, "Such-and-such person did not order me," then that person can take it because the statement...

फ़तावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 (460) किताब अल-वक़ालत

एक व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा, और वकील ने एक हजार दिरहम में ऐसा गुलाम खरीदा जिसकी कीमत एक हजार दिरहम थी, इस शर्त पर कि वकील को तीन दिनों के भीतर विकल्प (ख़ियार) प्राप्त होगा। फिर उसकी कीमत घटकर पाँच सौ दिरहम रह गई और वकील ने गुलाम को लेने का विकल्प चुना, तो इमाम मुहम्मद (रह.) के अनुसार वह वकील की ज़िम्मेदारी होगी, और इमाम आज़म (रह.) का कयास (तर्क) भी यही है। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

एक व्यक्ति ने एक गुलाम खरीदा और अभी तक उसकी कीमत नहीं दी थी कि उसे आज़ाद करने के लिए एक वकील नियुक्त किया। उसने उसे आज़ाद कर दिया तो वह ज़ामिन (ज़िम्मेदार) नहीं होगा, यह मुहीत सरख़सी में है। मुंतक़ी में बिम्र की रिवायत से इमाम अबू यूसुफ़ (रह.) से आया है कि एक व्यक्ति ने दूसरे को किसी चीज़ को खरीदने के लिए वकील बनाया और उस चीज़ का विवरण दे दिया और उसकी नस्ल व गुण बता दिए। जिस दिन वकील बनाया गया, उस दिन मोक्किल (प्रमुख) के स्वामित्व में ऐसी कोई चीज़ मौजूद थी, फिर उसने उसे बेच दिया। फिर वकील ने उसी को मोक्किल के लिए खरीदा तो यह जायज़ नहीं है। और अगर वह वकील के स्वामित्व में थी और उसने उसे बेच दिया, फिर मोक्किल के लिए खरीदी तो यह जायज़ है, यह मुहीत में है। एक व्यक्ति को किसी अन्य व्यक्ति का गुलाम एक हज़ार दिरहम में खरीदने के लिए वकील बनाया गया। वकील विक्रेता के पास आया और खरीद का अनुरोध किया। विक्रेता ने कहा, "मैंने अपना यह गुलाम अमुक व्यक्ति (यानी मोक्किल) को एक हज़ार दिरहम में बेचा।" वकील ने कहा, "मैंने स्वीकार किया।" तो यह बिक्री मोक्किल के लिए अनिवार्य नहीं होगी। सही बात यह है कि इस स्थिति में वकील एक बिचौलिया (फ़ुज़ूली) बन गया, इसलिए बिक्री का पूरा होना मोक्किल की अनुमति पर निर्भर रहा। यह मुहीत में है। एक व्यक्ति को एक दासी खरीदने के लिए वकील बनाया गया और उसकी नस्ल बता दी गई, लेकिन कीमत नहीं बताई गई। वकील ने एक दासी खरीद कर मोक्किल के पास भेज दी। उसने उसके साथ संभोग किया और वह गर्भवती हो गई। फिर वकील ने कहा कि "मैंने इसे तुम्हारे लिए नहीं खरीदा था," तो वकील की बात मानी जाएगी और मोक्किल का वंश (नसब) साबित होगा, लेकिन उसे 'उम्म-उल-वलद' बनाना साबित नहीं होगा। यह मुहीत सरख़सी में है। एक व्यक्ति ने आदेश दिया कि "मेरे लिए एक 'कुर' (मात्रा) गेहूँ सौ दिरहम में खरीद लो और कीमत अपनी ओर से दे दो।" उसने वैसा ही किया। फिर उसे मोक्किल पर अधिकार नहीं मिला (यानी उसे मोक्किल नहीं मिला) और उसने काजी के सामने मामला पेश किया। काजी गेहूँ बेचकर उसकी कीमत मोक्किल की ओर से

वकील के पास अमानत के रूप में रख देगा, और इस तरह नहीं देगा कि जिस कीमत पर उसने गेहूँ खरीदे हैं वही इसकी कीमत है। यह मुहीत में है। एक व्यक्ति ने आदेश दिया कि "मेरे लिए एक 'कुर' भोजन सौ दिरहम में खरीद लो।" उसने वैसा ही किया और सौ दिरहम चुका दिए। फिर वकील ने विक्रेता को इस शर्त पर पचास दिरहम दिए कि विक्रेता एक 'कुर' भोजन और बढ़ा दे। उसने वैसा ही किया। तो विद्वानों ने कहा कि पहला 'कुर' मोक्किल का होगा और दूसरा 'कुर' वकील का होगा, और वकील मोक्किल को पच्चीस दिरहम का हर्जाना देगा। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में है।

यदि किसी ने कहा कि "जो व्यक्ति मेरा यह गुलाम तुम्हारे हाथ बेच दे, उसे मैंने अनुमति दी," तो वह वकील नहीं होगा। ☆

यदि आदेश दिया कि 'बैअ अल-सलाम' में एक निश्चित मात्रा में भोजन के लिए मेरे वास्ते कुछ निश्चित दिरहम लो। उसने लिए और मोक्किल को दे दिए, तो सलाम का भोजन वकील पर अनिवार्य होगा और मोक्किल पर उसके दिरहम ऋण होंगे। जैसा कि अल-निहाया में है। एक व्यक्ति के पास हराती कपड़ों की एक गठरी थी। उसने दो व्यक्तियों से कहा, "तुम में से जो भी इसे बेच दे, वह जायज़ है।" तो जो व्यक्ति उसे बेच देगा, वह जायज़ होगा। इसी तरह यदि कहा, "इन दोनों में से जिसने भी बेचा, जायज़ है," तो जो बेच दे वह जायज़ है। और अगर कहा, "मैंने इसे या उसे इसे बेचने के लिए वकील नियुक्त किया," तो जो व्यक्ति अकेला बेच दे, वह जायज़ है। और यह आदेश 'इस्तिहसान' (प्राथमिकता) पर आधारित है। यह मुहीत में है। यदि किसी ने कहा कि "जो व्यक्ति मेरा यह गुलाम तुम्हारे हाथ बेच दे, उसे मैंने अनुमति दी," तो वह वकील नहीं होगा। यह ततारख़ानिया में है। यदि किसी ने दूसरे से कहा कि "मेरा यह गुलाम अमुक व्यक्ति के लिए बेच दो," उसने बेच दिया, फिर इनकार किया कि "अमुक व्यक्ति ने मुझे आदेश नहीं दिया था," तो अमुक व्यक्ति उसे ले सकता है क्योंकि कथन...

غلام ہزار درہم کو خریدے پس وکیل نے ہزار درہم میں ایسا غلام جس کی قیمت ہزار درہم تھی خریدا اس شرط پر کہ وکیل کو تین روز کے اندر خیار حاصل ہے پھر اس کی قیمت گھٹ کر پانچ سو درہم رہ گئی اور وکیل نے غلام کا لینا اختیار کیا تو امام محمدؒ کے نزدیک وہ وکیل کے ذمہ ہوگا اور ایسا ہی قیاس قول امام اعظمؒ کا ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

ایک شخص نے غلام خریدا اور ہنوز دام نہ دیئے تھے کہ اس کے آزاد کرنے کے واسطے ایک وکیل کیا اس نے آزاد کر دیا تو ضامن نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے منتقیٰ میں بروایت بشر کے امام ابو یوسفؒ سے آیا ہے کہ ایک شخص نے دوسرے کو کسی چیز کے خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس چیز کو بیان کر دیا اور اس کی جنس و صفت بتلا دی اور موکل کی ملکیت میں وکیل کرنے کے دن ایسی کوئی چیز موجود تھی پھر اس نے فروخت کر دی پھر وکیل نے اسی کو موکل کے واسطے خریدا تو جائز نہیں ہے اور اگر وکیل کی ملکیت میں تھی اور اس نے فروخت کر دی پھر موکل کے واسطے خریدی تو جائز ہے یہ محیط میں ہے ایک شخص کو فلاں شخص کا غلام ہزار درہم میں خریدنے کے واسطے وکیل کیا پس وکیل بائع کے پاس آیا اور بیع کی درخواست کی اس نے کہا کہ میں نے اپنا یہ غلام فلاں شخص یعنی موکل کے ہاتھ ہزار درہم کو بیچ وکیل نے کہا کہ میں نے قبول کیا تو یہ بیع موکل کے ذمہ لازم نہ ہوگی اور صحیح یہ ہے کہ وکیل اس صورت میں درمیانی فضولی ہو گیا پس بیع کا تمام ہونا موکل کی اجازت پر موقوف رہا یہ محیط میں ہے۔ ایک شخص کو ایک باندی خریدنے کے واسطے وکیل کیا اور اس کی جنس بیان کر دی ثمن نہ بیان کیا پس وکیل نے ایک باندی خرید کر کے موکل کے پاس بھیج دی اس نے اس سے وطی کی اور اس کو حمل رہ گیا پس وکیل نے کہا کہ میں نے تیرے واسطے نہیں خریدی تھی تو

اسی کا قول لیا جائے گا اور موکل کا نسب ثابت ہوگا اور ام ولد بنانا ثابت نہ ہوگا یہ محیط سرخسی میں ہے ایک شخص کو حکم دیا کہ میرے واسطے ایک کر گیہوں سو درہم کو خرید دے اور اپنے پاس سے دام دے دے اس نے ایسا ہی کیا پھر موکل پر اس کو قابو نہ ملا یعنی اس نے موکل کو نہ پایا اور قاضی کے سامنے یہ معاملہ پیش کیا تو قاضی گیہوں فروخت کر کے اس کے دام وکیل کے پاس موکل کی طرف سے ودیعت رکھ دے گا اور یوں نہ دے گا کہ جس ثمن کو اس نے گیہوں خریدے ہیں یہ اس کے دام ہیں یہ محیط میں ہے ایک شخص کو حکم دیا کہ میرے واسطے ایک کر طعام سو درہم کو خرید دے اس نے ایسا ہی کیا اور سو درہم ادا کر دیئے پھر وکیل نے بائع کو پچاس درہم اس شرط پر دیئے کہ بائع ایک کر طعام زیادہ کر دے اس نے ایسا ہی کیا تو مشائخ نے فرمایا کہ پہلا کر موکل کا ہوگا اور دوسرا کر وکیل کا ہوگا اور وکیل موکل کو پچیس درہم ضمان دے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں ہے۔

اگر کسی سے کہا کہ جو شخص میرا یہ غلام تیرے ہاتھ فروخت کر دے اس کو میں نے اجازت دی تو وہ وکیل نہیں ہوگا ☆

اگر حکم کیا کہ کسی قدر معین طعام سلم کی بیع مسلم میں کچھ درہم معین میرے واسطے لے اس نے لئے اور موکل کو دے دیئے تو طعام سلم وکیل پر لازم ہوگا اور موکل پر اس کے درہم قرض ہوں گے کذا فی النہایہ۔ ایک شخص کے پاس ہراتی کپڑوں کی ایک گٹھری تھی اس نے دو شخصوں سے کہا کہ جو تم میں سے فروخت کر دے جائز ہے تو جو شخص فروخت کر دے گا جائز ہے اسی طرح اگر کہا کہ جس کسی نے ان دونوں میں بیچا جائز ہے پس جو فروخت کر دے جائز ہے اور اگر کہا کہ میں نے اس کو یا اس کو اس کے بیچنے کے واسطے وکیل کیا تو جو شخص اکیلا فروخت کر دے جائز ہے اور یہ حکم استحساناً ہے یہ محیط میں ہے اگر کسی سے کہا کہ جو شخص میرا یہ غلام تیرے ہاتھ فروخت کر دے اس کو میں نے اجازت دی تو وہ وکیل نہیں

ہوگا یہ تاتارخانیہ میں ہے اگر کسی نے دوسرے سے کہا کہ میرا یہ غلام فلاں شخص کے واسطے فروخت کر دے اس نے فروخت کر دیا پھر انکار کیا کہ مجھے فلاں شخص نے حکم نہیں کیا تھا تو فلاں شخص اس کو لے سکتا ہے کیونکہ قول

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 461 The Book of Agency (Kitab al-Wakala)

The prior acknowledgement of agency is established. If a person says, "I did not give the order," he cannot take it back, but if the buyer hands it over, it becomes a 'sale by mutual conduct' (bay' al-ta'ati); this is mentioned in *Siraj al-Wahaj*. If someone says, "Sell this slave, or make him a 'mukātib' (contract slave), or manumit him," then whichever of these the agent performs is valid. The general rule is that whatever can be validly made conditional upon a stipulation (ta'liq bi al-shart) can also be validly initiated in a state of ambiguity (majhuul), because it can be clarified through a subsequent explanation. Thus, its validity in a state of ambiguity serves a purposeful end. Conversely, that which cannot be validly made conditional upon a stipulation cannot be validly initiated in a state of ambiguity because it is not beneficial. If one appoints an agent saying, "Sell this slave or that slave," or "Arrange a marriage with this woman or that woman," and the agent sells both simultaneously for the same price or different prices, or arranges marriages with both women simultaneously, it is not valid for either. Such ambiguity leads to corruption and subsequent disputes. If an agent is appointed to divorce one of two wives or to manumit one of two slaves, and he divorces or manumits both—whether for a consideration or without—it is valid for one of them, and the principal (muwakkil) has the right to specify which one he chooses, because its conditionality is valid. Therefore, conditionality based on a future explanation is also valid. The same applies to 'khul' (divorce initiated by the wife). If an agent is appointed for the khul' of one of two wives and he performs khul' for both simultaneously for an unspecified amount or for two specified amounts, some scholars have stated that the khul' of one is valid and the husband shall be compelled to specify. If he said, "Make this slave or that slave a mukātib," and the agent made both of them mukātib simultaneously, it is not valid if done in a single contract; otherwise, it is valid for one, and he may choose which one. This is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*.

Two people testified to a slave's freedom, and due to a legal technicality, the judge (Qadi) rejected their testimony. Subsequently, the owner appointed one of them as an agent to sell the slave. He sold the slave to the other witness; this is valid. The slave becomes free from the buyer's side, and the seller (the agent) is a guarantor for the price (thaman). According to Imam Azam and Imam Muhammad, the buyer is absolved from the price. If sold to another person, the sale is valid, the agent takes the price, but the slave does not become free. If after the seller receives the price, the buyer confirms the slave's freedom, the confirmation is valid, the slave becomes free,

and the seller should refund the price to the buyer from his own wealth. If the confirmation occurred before the seller received the price, the buyer is absolved, and according to Imam Azam and Imam Muhammad, the seller must compensate the principal. This is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. If someone is appointed as an agent saying, "Sell my slave to so-and-so for a thousand dirhams," and he subsequently sells for that price, whether on credit or cash, and the slave accepts, it is valid, and the slave becomes free. The master (principal) himself shall be the one in charge of collecting the price. This is in *Al-Muhit*. If the agent sells the slave and then the owner kills him, the sale becomes void. Similarly, if the owner cuts off the slave's hand, but the buyer has the option to take the slave for half the price. This is in *Al-Muhit*. If the agent sells the slave and then himself cuts off the slave's hand before the buyer has taken possession, the buyer has the option to either take the slave by paying the full price and recovering half the value from the agent, or to rescind the sale. The agent shall pay half the value to the principal and give any excess in charity. This is in *Al-Muhit al-Sarakhsi*. A person appointed another as an agent to sell his slave for a thousand dirhams. He sold him, received the price, and handed over the slave to the buyer. Then, the agent added a house to the deal for the buyer as a bonus; this is valid. Both the house and the slave shall belong to the buyer, and the agent is considered to be performing an act of benevolence (ihsan) in this addition. The pre-emptor (shafi') has the right to purchase that house for a thousand dirhams according to the portion it represents. If the house is later legally claimed by a third party (*istihqaq* [1]), the buyer shall recover from the agent a sum equivalent to the house's portion, and the agent cannot recover anything from the principal. If the slave is legally claimed, the agent shall recover the full thousand dirhams from the principal, and then the buyer will receive from that according to the portion...

[1] **In Istihqaq**: Meaning another person established their right and took it.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द ५ ४६१ किताब अल-वकाला (अभिकरण का अध्याय)

वकालत (एजेंसी) का पूर्व इकरार सिद्ध है, और यदि किसी व्यक्ति ने कहा कि 'मैंने आदेश नहीं दिया था', तो वह वापस नहीं ले सकता, लेकिन यदि खरीदार (मुश्तरी) उसे सौंप दे तो वह 'बय-ए-ताती' (आपसी व्यवहार से बिक्री) मानी जाएगी, जैसा कि सिराज अल-वहाज में उल्लेखित है। यदि किसी ने कहा कि 'इस गुलाम को बेच दो या मुकातिब (आज़ादी के अनुबंध वाला) कर दो या आज़ाद कर दो', तो वकील इनमें से जो भी कार्य करे वह मान्य है। नियम यह है कि जिसकी शर्त के साथ लटकाना (तअलीक) वैध है, वह अज्ञात (मजहूल) स्थिति में भी लागू हो जाता है क्योंकि उसे बाद के स्पष्टीकरण से स्पष्ट किया जा सकता है। इसलिए, अज्ञात अवस्था में लागू होने से उद्देश्य प्राप्त होता है। और जिसकी शर्त के साथ तअलीक वैध नहीं है, वह अज्ञात अवस्था में लागू नहीं होता क्योंकि वह उपयोगी नहीं है। यदि किसी ने वकील नियुक्त किया कि 'यह गुलाम या वह गुलाम बेच दो' या 'इस महिला या उस महिला से निकाह करा दो', और उसने दोनों को एक साथ एक ही कीमत पर या अलग-अलग कीमतों पर बेच दिया, या दोनों महिलाओं से एक साथ निकाह करा दिया, तो किसी एक के साथ भी यह वैध नहीं होगा क्योंकि ऐसी अज्ञानता विवाद का कारण बनती है। यदि दो महिलाओं में से एक को तलाक देने या दो गुलामों में से एक को आज़ाद करने के लिए वकील बनाया गया और उसने दोनों को धन के बदले या बिना धन के तलाक दे दिया या आज़ाद कर दिया, तो किसी एक में यह वैध होगा और मुवक्किल (नियुक्तकर्ता) को अधिकार होगा कि वह जिसे चाहे निर्दिष्ट करे, क्योंकि इसकी शर्त के साथ तअलीक वैध है। अत; स्पष्टीकरण की शर्त के साथ तअलीक भी वैध है। इसी प्रकार 'खुलअ' (पत्नी द्वारा तलाक) में भी हो सकता है। यदि दो महिलाओं में से किसी एक के खुलअ के लिए वकील बनाया गया और उसने दोनों का एक अनिश्चित राशि या दो राशियों पर एक साथ खुलअ करा दिया, तो कुछ विद्वानों ने कहा कि एक का खुलअ मान्य है और पति को स्पष्ट करने के लिए विवश किया जाएगा। यदि कहा कि 'इस गुलाम या उस गुलाम को मुकातिब कर दो' और उसने दोनों को एक साथ मुकातिब कर दिया, तो यह वैध नहीं है यदि वे एक ही सौदे में हों, अन्यथा एक में वैध है जिसे वह चुनना चाहे, यह 'मुहीत सरखसी' में है।

दो व्यक्तियों ने एक गुलाम की आज़ादी की गवाही दी और साक्ष्य की कमी के कारण काज़ी ने उनकी गवाही अस्वीकार कर दी। फिर मालिक ने उनमें से एक को गुलाम बेचने के लिए वकील नियुक्त किया। उसने दूसरे गवाह को गुलाम बेच दिया, तो यह सही है और खरीदार की ओर से गुलाम आज़ाद हो जाएगा, और विक्रेता मूल्य (थमन) का उत्तरदायी होगा। मुश्तरी, इमाम आज़म और इमाम

मुहम्मद के अनुसार मूल्य से मुक्त है। यदि किसी अन्य व्यक्ति को बेचा गया तो बिक्री सही होगी और वह मूल्य ले लेगा लेकिन गुलाम आज़ाद नहीं होगा। यदि विक्रेता द्वारा मूल्य प्राप्त करने के बाद खरीदार ने उसकी (आज़ादी की) पुष्टि की, तो वह सही हो गया और गुलाम आज़ाद हो गया, और विक्रेता अपने धन से खरीदार को मूल्य वापस कर दे। और यदि विक्रेता द्वारा मूल्य प्राप्त करने से पहले पुष्टि की गई, तो खरीदार मुक्त हो गया और इमाम आज़म व इमाम मुहम्मद के अनुसार विक्रेता मुवक्किल को हर्जाना देगा। यह 'मुहीत सरखसी' में है। यदि किसी को वकील बनाया गया कि 'मेरे गुलाम को उसी व्यक्ति के हाथ एक हज़ार दिरहम में बेच दो', फिर उसने नकद या किस्तों पर उन दामों में बेचा और गुलाम ने स्वीकार किया, तो यह वैध है और गुलाम आज़ाद हो गया, और स्वामी स्वयं मूल्य प्राप्त करने का जिम्मेदार होगा। यह 'मुहीत' में है। यदि वकील ने गुलाम बेचा और मालिक ने उसे मार डाला, तो बिक्री निरस्त हो जाएगी। इसी प्रकार यदि मालिक ने उसका हाथ काट दिया, तो भी बिक्री प्रभावित होगी लेकिन खरीदार को विकल्प होगा कि चाहे तो आधी कीमत पर उसे ले ले। यह 'मुहीत' में है। यदि वकील ने गुलाम बेचा और फिर स्वयं उसका हाथ काट दिया और अभी तक खरीदार ने कब्ज़ा नहीं किया है, तो खरीदार को विकल्प है कि चाहे तो पूरा मूल्य देकर गुलाम ले ले और वकील से उसकी आधी कीमत वसूल करे, अन्यथा बिक्री रद्द कर दे। वकील मुवक्किल को आधी कीमत देगा और अतिरिक्त राशि दान कर देगा। यह 'मुहीत सरखसी' में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को अपना गुलाम एक हज़ार दिरहम में बेचने का वकील बनाया। उसने बेच दिया, मूल्य प्राप्त कर लिया और गुलाम खरीदार को दे दिया। फिर वकील ने खरीदार को एक घर उपहार स्वरूप बढ़ा दिया, तो यह वैध है। घर और गुलाम खरीदार का होगा और इस वृद्धि में वकील उपकार करने वाला माना जाएगा। 'शफी' (पड़ोसी/साझेदार) को अधिकार होगा कि उस घर को एक हज़ार दिरहम में उसके हिस्से के अनुसार खरीद ले। और यदि घर 'इस्तहकाक' (किसी अन्य का कानूनी अधिकार सिद्ध होना) में निकल गया, तो खरीदार वकील से उस घर के हिस्से के बराबर राशि वापस लेगा और वकील मुवक्किल से कुछ नहीं ले सकता। और यदि गुलाम इस्तहकाक में गया, तो वकील पूरे एक हज़ार दिरहम मुवक्किल से लेगा, फिर खरीदार को उसमें से हिस्से के अनुसार...

१ **इस्तहकाक में**: यानी किसी दूसरे ने अपना हक साबित करके उसे ले लिया।

سابق سے وکالت کا اقرار ثابت ہے اور اگر فلاں شخص نے کہا کہ میں نے حکم نہیں دیا تھا تو نہیں لے سکتا ہے مگر مشتری اس کو سپرد کر دے تو بیع تعاطی ہو جائے گی یہ سراج الوہاج میں ہے کسی نے کہا کہ یہ غلام فروخت کر دے یا مکاتب کر دے یا آزاد کر دے تو ان میں سے جو کام وکیل کر گزرے جائز ہے اور قاعدہ یہ ہے کہ جس کی تعلیق شرط سے جائز ہے وہ مجہول میں بھی منعقد ہو جاتی ہے کیونکہ وہ بیان سے معلوم میں منعقد ہو سکتی ہے پس مجہول میں انعقاد ہونے سے فائدہ مقصود ہے اور جس کی تعلیق شرط سے جائز نہیں ہے وہ مجہول میں منعقد نہیں ہوتی ہے کیونکہ مفید نہیں ہے وکیل کیا کہ یہ غلام یا وہ غلام فروخت کر دے یا اس عورت یا اس عورت سے نکاح کرا دے اس نے دونوں کو معاً ایک ہی داموں یا مختلف داموں میں فروخت کیا یا معاً دونوں عورتوں سے نکاح کرا دیا تو ایک میں بھی جائز نہیں ہے کیونکہ ایسی جہالت موجب فساد ہے کہ جس سے جھگڑا پیدا ہوتا ہے اگر دو عورتوں میں سے ایک کی طلاق یا دو غلاموں میں سے ایک کے آزاد کرنے کے لئے وکیل کیا اس نے دونوں کو مال پر یا بلا مال طلاق دیا یا آزاد کیا تو ایک میں جائز ہے اور موکل مختار ہو گا کہ جس کو چاہے معین کرے کیونکہ اس کی تعلیق شرط سے جائز ہے پس تعلیق بشرط بیان بھی جائز ہے اور ایسا ہی خلع میں بھی ہو سکتا ہے اگر دو عورتوں میں سے کسی ایک کے خلع کے واسطے وکیل کیا اس نے دونوں کا ایک غیر معین مال یا دو مالوں پر معاً خلع کر دیا تو بعض نے فرمایا کہ ایک کا خلع جائز ہے اور شوہر بیان کرنے پر مجبور کیا جائے گا اگر کہا کہ اس غلام یا اس غلام کو مکاتب کر دے اس نے دونوں کو معاً مکاتب کر دیا تو جائز نہیں ہے اگر ایک معجم میں ہوں ورنہ ایک میں جائز ہے جس کو چاہے اختیار کرے یہ محیط سرخسی میں ہے۔

دو شخصوں نے ایک غلام کی آزادی پر گواہی دی اور بسبب حجت کے قاضی نے دونوں کی گواہی رد کر دی پھر مالک نے ایک کو غلام کی بیع کے واسطے وکیل کیا اس نے دوسرے گواہ کے ہاتھ فروخت کیا تو صحیح ہے اور مشتری کی جانب سے آزاد ہو جائے گا اور بائع ثمن کا ضامن ہے اور مشتری امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک ثمن سے بری ہے اور اگر کسی دوسرے کے ہاتھ فروخت کیا تو صحیح ہے اور دام لے لے گا اور غلام آزاد نہ ہوگا اور اگر بائع کے دام وصول کر لینے کے بعد مشتری نے اس کی تصدیق کی تو بری ہو جاتا صحیح ہوا اور غلام آزاد ہو گیا اور بائع اپنے مال سے مشتری کو دام ادا کر دے اور اگر بائع کے دام وصول کرنے سے پہلے تصدیق کی تو مشتری بری ہو گیا اور امام اعظمؒ و امام محمدؒ کے نزدیک بائع موکل کو دام ڈانڈ دے یہ محیط سرخسی میں ہے۔ اگر کسی کو وکیل کیا کہ میرے غلام کو اسی کے ہاتھ ہزار درہم کو فروخت کر دے اس نے بعدہ عطاء یا حصار دیا و پاس کے ان داموں کو فروخت کیا اور غلام نے قبول کیا تو جائز ہے اور غلام آزاد ہو گیا اور مولیٰ خود ہی دام وصول کرنے کا متولی ہوگا اور اسی میعاد پر لیں گے یہ محیط میں ہے اگر وکیل نے غلام فروخت کیا اور مالک نے اسے قتل کر ڈالا تو بیع باطل ہو گی علی ہذا اگر مالک نے اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا تو بھی مگر مشتری کو اختیار ہے چاہے آدھے داموں میں اس کو لے لے یہ محیط میں ہے اگر وکیل نے غلام فروخت کیا پھر خود اس کا ہاتھ کاٹ ڈالا اور ہنوز مشتری نے قبضہ نہیں کیا ہے تو مشتری کو اختیار ہے چاہے پورا ثمن دے کر غلام لے لے اور وکیل سے اس کی آدمی قیمت بھر لے ورنہ بیع فسخ کر دے اور وکیل موکل کو آدمی قیمت دے گا اور وہ زیادتی صدقہ کر دے گا یہ محیط سرخسی میں ہے ایک شخص نے دوسرے کو ہزار درہم میں اپنا غلام فروخت کرنے کا وکیل کیا اس نے فروخت کیا اور دام وصول کر لئے اور غلام مشتری کو دے دیا پھر وکیل نے مشتری کو ایک گھر بڑھا دیا تو جائز ہے اور گھر و غلام مشتری کا ہوگا اور اس زیادتی میں وکیل احسان کرنے والا شمار ہوگا اور شفیع کو

اختیار ہوگا کہ اس گھر کو ہزار درہم میں جس قدر اس کا حصہ پڑتا ہو خرید لے اور اگر گھر استحقاق ۱ میں لے لیا گیا تو مشتری وکیل سے بقدر حصہ اس گھر کے واپس لے گا اور وکیل موکل سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر غلام استحقاق میں لیا گیا تو وکیل پورے ہزار درہم موکل سے لے گا پھر مشتری کو اس میں سے بقدر حصہ...

۱ استحقاق میں..... یعنی دوسرے نے اپنا حق ثابت کر کے اس کو لے لیا۔

...regarding the slave, and the share of the house will remain for the agent to sell. If the sales agent sells it and then buys it back from the purchaser for himself after the purchaser has taken possession, and subsequently a rightful claim is proven on the sold item, the agent shall recover from the purchaser, the purchaser from the agent, and the agent from the principal (Muwakkil). This is recorded in Fatawa Qazi Khan. If the sales agent states, "I sold the slave to a certain person and handed him over; I recognize him, but I have not received the price as I lack the power to collect it from him," the agent shall be held liable (guarantor). If the sales agent gives the item to someone to show it to potential buyers, and that person absconds with the item or it is destroyed in their possession, the agent is liable; this is as stated in Khazanat al-Muftin and is the more correct view. My father used to say that if the person to whom it was given is trustworthy (thiqa), the agent shall not be held liable; this is in al-Zahiriyya. A person gave another a basin (tasht) to sell, and the latter broke it and then sold it; if it was broken in such a way that the agent would normally be ordered to compensate the principal for the loss, the sale is valid. However, if it was broken to such an extent that the order would be to surrender the basin to the agent and take its full price from him, then this sale would not be valid on behalf of the principal; this is in Khazanat al-Muftin. If an agent for selling cloth gives it to a launderer, he shall be liable. If the cloth is returned to him, he is absolved of liability, to the extent that if it is subsequently lost in his possession, he is not liable. If the agent sells it after that, it is valid, and all proceeds belong to the principal; he shall have no right to claim the laundering fees from the principal. This is in al-Muhit. A person gave cloth to another to sell for him; the latter sold it but did not collect the price until he met the principal and said, "I sold your cloth to so-and-so and I am paying you on his behalf," and he paid the full amount. This is considered an act of favor, and he cannot recover anything from the purchaser. But if he said, "I pay you on the condition that what the purchaser owes you shall belong to me," this is not permissible; he should take back what he paid from the principal, and the debt remains upon the purchaser so that the agent may collect it and give it to the principal. If the agent sells some goods to the cloth owner for the same amount owed by the purchaser and says, "Exchange these prices for those," without saying "on the condition that the purchaser's debt to you becomes mine," it is permissible and is an act of favor toward the purchaser; as in al-Dhakhira. **If an agent, by the principal's order, gives a piece of cloth to someone for repair and then forgets to whom he gave it, he shall not be held liable.* ** If an agent for

selling a slave-girl sells her for a thousand dirhams as ordered by the principal and possession is exchanged, and then the purchaser claims, "I bought her on the condition that she knows how to write or bake bread, or that she is a virgin," and finds her otherwise, and the seller (agent) denies this but the principal confirms it, the sale shall not be rescinded by the principal's confirmation. If the purchaser claims that the seller had reserved a three-day option (khiyar) for himself and cancelled the sale within those three days, and the seller denies it but the principal admits it, the judge (Qazi) shall order that the slave-girl be returned to the principal and the purchaser shall recover his money from the principal. Similarly, if the purchaser claims before taking possession that "I made virginity a condition and now find a defect in her..."

ग़ुलाम के देगा और घर का हिस्सा वकील के लिए बेचना रहेगा, यदि वकील-ए-बैय (बिक्री के वकील) ने उसे बेच दिया और फिर खरीदार से अपने लिए खरीद लिया और खरीदार उस पर कब्ज़ा कर चुका है, फिर यदि उस वस्तु (मबीअ) पर किसी अन्य का अधिकार (इस्तहकाक) सिद्ध हो जाता है, तो वकील खरीदार से वह वापस लेगा, फिर खरीदार वकील से और वकील अपने मुवक्किल (स्वामी) से लेगा। यह फ़तावा क़ाज़ी ख़ान में लिखा है। यदि बिक्री के वकील ने कहा कि "मैंने ग़ुलाम एक व्यक्ति को बेच दिया और उसे दे दिया, मैं उसे पहचानता हूँ लेकिन मुझे पैसे प्राप्त नहीं हुए क्योंकि मेरे पास उनसे वसूलने की शक्ति नहीं है," तो वकील ज़िम्मेदार (ज़ामिन) होगा। यदि वकील ने वस्तु किसी व्यक्ति को दिखाने के लिए दी कि वह जिसे चाहे दिखाए, फिर वह व्यक्ति भाग गया और वस्तु ले गया या उसके पास नष्ट हो गई, तो वकील ज़िम्मेदार है, जैसा कि "खज़ानतुल मुफ़्तीन" में है और यही अधिक सही है। मेरे पिता कहते थे कि जिसे वस्तु दी गई है, यदि वह विश्वसनीय (सिका) हो, तो वकील ज़िम्मेदार नहीं होगा, यह "ज़हीरिया" में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को एक थाल (तश्त) दिया कि उसे बेच दे, उसने उसे तोड़ दिया और फिर बेचा; यदि उसने इस तरह तोड़ा है कि जिससे यह आदेश दिया जाता कि वकील मुवक्किल को नुक़सान दे, तो बिक्री जायज़ है, और यदि इस हद तक तोड़ दिया कि आदेश दिया जाए कि वह थाल वकील को सौंप दे और उससे उसकी कीमत ले ले, तो यह बिक्री मुवक्किल की ओर से जायज़ नहीं होगी, यह "खज़ानतुल मुफ़्तीन" में है। कपड़ा बेचने के वकील ने यदि कपड़े धोने वाले (कुंदी करने वाले) को कपड़ा दिया तो वह ज़िम्मेदार होगा, फिर यदि कपड़ा उसके पास वापस आ गया तो वह ज़िम्मेदारी से मुक्त हो गया, यहाँ तक कि यदि फिर उसके पास नष्ट हो जाए तो वह ज़िम्मेदार नहीं होगा। और यदि वकील ने उसके बाद उसे बेच दिया तो यह जायज़ है और सारे दाम मुवक्किल के होंगे, और उसे यह अधिकार नहीं होगा कि वह धुलाई की मज़दूरी मुवक्किल से ले सके। यह "मुहीत" में है। एक व्यक्ति ने दूसरे को कपड़ा दिया और कहा कि इसे मेरे लिए बेच दो, उसने बेच दिया और पैसे नहीं वसूले, यहाँ तक कि वह मुवक्किल से मिला और कहा कि "मैंने तुम्हारा कपड़ा फलां व्यक्ति को बेचा और मैं उसकी ओर से तुम्हें पैसे देता हूँ," और उसने सारे पैसे दे दिए, तो उसने एहसान किया और वह खरीदार से कुछ नहीं ले सकता। और यदि उसने कहा कि "मैं तुम्हें इस शर्त पर देता हूँ कि जो तुम्हारा माल खरीदार पर है वह मेरा होगा," तो यह जायज़ नहीं है, और उसने जो भुगतान किया है वह मुवक्किल से वापस ले ले और खरीदार पर वह ऋण वैसा ही रहेगा ताकि वकील उससे लेकर मुवक्किल को दे सके। यदि वकील ने कपड़े के

मालिक को उसी कीमत का कोई अन्य सामान बेचा जो खरीदार पर बकाया था और कहा कि "इन दामों को उन दामों से बदल लें" और यह नहीं कहा कि "इस शर्त पर कि खरीदार पर जो तुम्हारा माल है वह मेरा है," तो यह जायज़ है और उसने खरीदार पर एहसान किया, जैसा कि "अज़-ज़खीरा" में है। *वकील ने यदि मुवक्किल के आदेश से कपड़े का एक टुकड़ा किसी व्यक्ति को ठीक करने के लिए दिया, फिर उसे याद नहीं रहा कि किसे दिया है, तो वह ज़िम्मेदार नहीं होगा। ** बांदी (दासी) बेचने के वकील ने यदि उसे एक हज़ार दिरहम में बेचा जैसा कि मुवक्किल ने आदेश दिया था और कब्ज़ा भी हो गया, फिर खरीदार ने दावा किया कि "मैंने इस शर्त पर खरीदी थी कि वह लिखना जानती है या रोटी पकाना जानती है या वह कुंवारी (बाकिरा) है," और अब मुझे वह ऐसी नहीं मिली, विक्रेता ने उसे झुठलाया लेकिन मुवक्किल ने उसकी पुष्टि की, तो मुवक्किल की पुष्टि से बिक्री नहीं टूटेगी। और यदि खरीदार ने दावा किया कि विक्रेता ने अपने लिए तीन दिन की देखने की शर्त (खियार) रखी थी और उसने तीन दिन के भीतर ही सौदा रद्द कर दिया और विक्रेता ने इनकार किया लेकिन मुवक्किल ने स्वीकार किया, तो काज़ी आदेश देगा कि दासी मुवक्किल को वापस दी जाए और खरीदार अपने दाम मुवक्किल से ले ले। इसी प्रकार यदि खरीदार ने कब्ज़ा करने से पहले दावा किया कि "मैंने कुंवारी होने की शर्त रखी थी और अब मुझे उसमें दोष मिला है..."

غلام کے دے گا اور گھر کا حصہ وکیل کے واسطے بیچ رہے گا وکیل بیع نے اگر فروخت کیا پھر مشتری سے اپنے واسطے خریدا اور مشتری قبضہ کر چکا ہے پھر مبیع میں استحقاق ثابت ہوا تو وکیل مشتری سے لے گا پھر مشتری وکیل سے پھر وکیل موکل سے لے گا یہ فتاویٰ قاضی خان میں لکھا ہے۔ وکیل بیع نے اگر کہا کہ میں نے غلام ایک شخص کے ہاتھ فروخت کر دیا اور اس پر کر دیا اور میں اس کو پہچانتا ہوں اور دام مجھے وصول نہ ہوئے کہ مجھے اس سے وصول کرنے کی قدرت نہیں ہے تو وکیل ضامن ہو گا وکیل بیع نے اگر مبیع کسی شخص کو دی کہ فروخت کرنے کے واسطے جس کو چاہے دکھلا دے پھر وہ شخص بھاگ گیا اور مبیع لے گیا یا اس کے پاس تلف ہوگئی تو وکیل ضامن ہے کذا فی خزانۃ المفتین اور یہی اصح ہے اور میرے والد فرماتے تھے کہ جس کو دی ہے اگر وہ ثقہ ہو تو وکیل ضامن نہ ہو گا یہ ظہیر یہ میں ہے۔ ایک شخص نے دوسرے کو ایک طشت دیا کہ اس کو فروخت کر دے اس نے توڑ ڈالا اور پھر فروخت کیا پس اگر اس طرح توڑا ہے کہ جس سے یہ حکم دیا جاتا کہ وکیل موکل کو نقصان ادا کرے تو بیع جائز ہے اور اگر اس قدر توڑ ڈالا ہے کہ یہ حکم دیا جاتا کہ یہ طشت وکیل کے حوالہ کر دے اور اس سے اپنی قیمت لے لے تو یہ بیع بھی موکل کی طرف سے جائز نہ ہو گی یہ خزانۃ المفتین میں ہے۔ کپڑا فروخت کرنے کے وکیل نے اگر کندی کرنے والے کو کپڑا دیا تو ضامن ہو گا پھر اگر کپڑا اس کے پاس آگیا تو ضمان سے چھوٹ گیا حتیٰ کہ اگر پھر اس کے پاس تلف ہو جائے تو ضامن نہ ہو گا اور اگر وکیل نے اس کے بعد فروخت کر دیا تو جائز ہے اور تمام دام موکل کے ہوں گے اور اس کو اختیار نہ ہو گا کہ کندی کی اجرت موکل سے لے سکے اور نہ اس کے مقابلہ میں کچھ اجرت ہو گی یہ محیط میں ہے ایک شخص نے دوسرے کو ایک کپڑا دیا اور کہا کہ میرے واسطے

اس کو فروخت کر دے اس نے فروخت کیا اور دام وصول نہ کئے یہاں تک کہ موکل سے ملا اور کہا کہ میں نے تیرا کپڑا فلاں شخص کے ہاتھ فروخت کیا اور میں اس کی طرف سے تجھے ادا کرتا ہوں پس اس کی طرف سے سب دام دے دیئے تو اس نے احسان کیا اور مشتری سے کچھ نہیں لے سکتا ہے اور اگر یوں کہا کہ میں تجھے اس شرط سے ادا کرتا ہوں کہ جو تیرا مال مشتری پر ہے وہ میرا ہو گا تو جائز نہیں ہے اور جو اس نے ادا کیا ہو وہ موکل سے پھیر لے اور مشتری پر وہ دام بحالہ باقی رہے کہ وکیل اس سے لے کر موکل کو دے اور اگر وکیل نے کپڑے کے مالک کے ہاتھ کوئی اسباب اسی قدر داموں کو جو اس کے مشتری پر آتے ہیں فروخت کیا اور کہا کہ ان داموں کا ان داموں سے بدلا کر لے اور یہ نہ کہا کہ اس شرط پر کہ جو مال تیرا مشتری پر ہے وہ میرا ہے تو جائز ہے اور اس نے مشتری پر احسان کیا کذا فی الذخیرہ۔ **وکیل نے اگر موکل کے حکم سے ایک قطعہ کسی شخص کو درست کرنے کے واسطے دیا پھر اس کو یاد نہ رہا کہ میں نے کس کو دیا ہے تو ضامن نہ ہو گا *** باندی فروخت کرنے کے وکیل نے اگر اس کو ہزار درہم میں فروخت کیا جیسا کہ موکل نے حکم کیا تھا اور باہم قبضہ ہو گیا پھر مشتری نے دعویٰ کیا کہ میں نے اس شرط پر خریدی تھی کہ وہ لکھنا جانتی ہے یا روٹی پکانا جانتی ہے یا اس شرط پر کہ باکرہ ہے اور اب میں نے اس کو ایسا نہیں پایا اور بائع نے اس کی تکذیب کی اور موکل نے تصدیق کی تو موکل کی تصدیق سے بیع نہ ٹوٹے گی اور اگر مشتری نے دعویٰ کیا کہ بائع نے اپنے واسطے تین دن کی شرط خیار کر لی تھی اور اس نے تین ہی دن کے اندر بیع توڑ دی اور بائع نے انکار کیا مگر موکل نے اقرار کیا تو قاضی حکم دے گا کہ باندی موکل کو واپس دی جائے اور مشتری اپنے دام موکل سے لے گا اسی طرح اگر مشتری نے باندی پر قبضہ کرنے سے پہلے دعویٰ کیا کہ میں نے باکرہ ہونے کی شرط کر لی تھی اور اب میں نے اسے عیب پایا پس مجھے اس کے لینے کی کچھ

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 463 | Book of Agency (Kitab al-Wakalat)

...not [necessa]ry, and I did sell it, but the seller denied the existence of this condition. However, if the principal (Muwakkil) confirms it, the judge (Qazi) will rule that the slave girl belongs to the principal and the buyer (Mushtari) shall take his money from the principal. Similarly, if before taking possession, this condition was stated: "I bought it on the condition that she knows how to cook or write, and now I have not found her to be so," the ruling remains the same. This is stated in 'al-Muhit'. If an agent (Wakil) was appointed to [se]ll a bundle of old clothes, and he sold it, and the buyer took possession, but then returned it to the seller due to the 'option of inspection' (Khiyar al-Ru'yat). If the agent says, "This is not my bundle," the agent's word shall be accepted. And if the agent sold one piece of clothing from it and did not [se]ll the rest, it is permissible according to Imam al-A'zam (Imam Abu Hanifa), while the Sahibayn (Imams Abu Yusuf and Muhammad) stated it is not permissible if it causes a decrease in the value of the entire bundle. This is in 'al-Muhit'. If an agent, following the principal's order, gave a lost-and-found item (Luqtah) to someone to fix it, and then forgot to whom he gave it, he shall not be liable (Daman). This is in 'al-Zahirah'.

A person gave ten dirhams to another and ordered him to give them as charity (Sadaqah). The agent spent them [for himself] and then gave ten dirhams from his own wealth as charity on behalf of the principal; this is not permissible, and he shall be liable for the ten dirhams. However, if the original dirhams are still present and the agent [ke]pt them and gave ten dirhams of his own as charity instead, it is permissible by way of 'Istihsan' (legal preference), and these ten dirhams stand in place of those ten dirhams. If a person gave someone some wealth and ordered him to give it as charity, and he gave it to the principal’s adult son, it is unanimously (bi-al-ittifaq) permissible. A person ordered his agent to give a certain amount of the wheat belonging to him and in the agent's possession to such-and-such a person, for example, Zaid. Zaid then appointed the same agent to sell it on his behalf. He sold it; the completion of the sale remains [conting]ent on the principal’s permission. By Zaid appointing him as an agent, that person does not become Zaid's agent because Zaid does not own the charity before taking possession. This is in 'Fatawa Qazi Khan'.

If a person appointed an agent saying, "Bear my expenses," and he did so, he shall recover it from the principal even if a condition of recovery was not explicitly made. Similarly, if he said, "[Bear] the expenses of my children," whatever he spends without a prior condition, he shall recover from him. This is narrated from Imam

Muhammad in 'Nawadir Ibn Sama'ah'. A person said to another, "Give ten dirhams monthly for the expenses of my family." He later claimed, "I have spent that much." The principal denied it, and the agent wanted to take an oath from him. The judge will administer the oath as follows: "By Allah, I do not know that he spent this much monthly on my [fam]ily." This is written in 'al-Muhit'.

An agent for borrowing money said, "I have [tak]en one thousand as a loan from the lender," and the lender confirmed it, but the principal denied it. Imam Muhammad said that the word of the principal shall be taken, while Imam Abu [Hani]fah said that in this matter, the agent’s word shall be taken. A person appointed an agent to enter into a contract of manumission (Mukatab) with his slave and [recei]ve the consideration for manumission (Badal al-Kitabat). The agent said, "I have done so," but the principal denied it. Imam Muhammad said that regarding entering the contract of manumission, the agent's word is reliable [sin]ce he gains no benefit from it, but regarding receiving the consideration, it will not be reliable as he could be suspected. However, if the contract was made, and then he proved with [witnesses] and said, "I have received the consideration and given it to you," then his statement will be confirmed because he was [deem]ed a trustee (Amin). This is in 'al-Muhit al-Sarakhsi'. A sick man near death said, "Take these dirhams and give [th]em to my son and brother," and said nothing else. This person is an agent, and it is not lawful for him to give them to the heirs; rather, he should pay them to the creditors. This is written in 'Khizanat al-[Muf]tin'.

[जरू]रत नहीं और मैंने बेच तो दी और विक्रेता (बाइ') ने यह शर्त होने से इनकार किया, मगर मुवक्किल (प्रतिनिधि नियुक्त करने वाला) ने पुष्टि कर दी, तो काज़ी हुक्म देगा कि दासी मुवक्किल ही [की हो] जाए और खरीदार (मुश्तरी) अपने दाम मुवक्किल से लेगा। इसी तरह अगर कब्ज़े से पहले यह शर्त बयान की कि मैंने इस शर्त से खरीदी थी कि वह खाना पकाना जानती है या लिखना जानती है, और अब मैंने उसे ऐसा नहीं पाया, तो भी यही हुक्म है। यह 'मुहीत' में है। अगर पुराने कपड़ों की एक गठरी [बे]चने के लिए वकील नियुक्त किया, उसने बेच दी और खरीदार ने उस पर कब्ज़ा कर लिया, फिर देखने के विकल्प (खियार-ए-रुयत) की वजह से विक्रेता को वापस कर दी, वकील ने कहा कि यह मेरी गठरी नहीं है, तो वकील की बात मानी जाएगी। और अगर वकील ने उसमें से एक कपड़ा बेचा और बाकी न [बे]चे, तो इमाम-ए-आज़म रह. के नज़दीक जायज़ है, और साहिबैन रह. ने फ़रमाया कि जायज़ नहीं है बशर्ते कि इससे पूरी गठरी की कीमत में कमी आती हो। यह [मु]हीत में है। वकील ने अगर मुवक्किल के हुक्म से एक गिरी हुई चीज़ (लक़्ता) किसी शख़्स को ठीक करने के लिए दी, फिर उसे याद न रहा कि उसने किसे दी, तो उस पर हर्जाना (जमान) नहीं होगा। यह 'ज़हीरा' में है।

एक शख़्स ने दूसरे को दस दिरहम देकर हुक्म दिया कि उन्हें सदक़ा (दान) कर दे, तो वकील ने उन्हें खर्च कर दिया, फिर अपने माल से [दस] दिरहम मुवक्किल की तरफ़ से सदक़ा कर दिए, तो यह जायज़ नहीं है और वह दस दिरहम का ज़िम्मेदार होगा। और अगर वे दिरहम मौजूद हों और वकील ने उन्हें रख [लिया] और उनके बदले अपने पास से दस दिरहम सदक़ा कर दिए, तो बेहतर (इस्तिहसानन) यह है कि जायज़ है, और ये दस दिरहम उन दस दिरहम के बदले [हो] गए। एक शख़्स को कुछ माल देकर हुक्म दिया कि उसे सदक़ा कर दे, उसने मुवक्किल के बालिग बेटे को सदक़ा में दे दिया, तो यह सर्वसम्मति (बिला-इत्तिफ़ाक़) जायज़ है। [एक] शख़्स ने अपने वकील को हुक्म दिया कि जो गेहूं मेरे तुम्हारे पास हैं, उनमें से इतने फ़लां शख़्स यानी ज़ैद को दे दे। ज़ैद ने उसी को वकील बनाया कि इन्हें मेरी तरफ़ से बेच दे। उसने बेच दिए, तो बिक्री का पूरा होना मुवक्किल की अनुमति पर [निर्भ]र रहा, और ज़ैद के वकील बनाने से वह शख़्स वकील नहीं होगा क्योंकि कब्ज़े से पहले वह सदक़ा का मालिक नहीं है। यह 'फ़तावा काज़ी खान' में [है।]

अगर एक शख़्स ने वकील बनाया कि तू मेरा खर्च उठा, उसने उठाया तो वह मुवक्किल से वापस ले लेगा, चाहे लेने की शर्त न की हो। इसी तरह अगर कहा [कि] मेरी औलाद का खर्च उठा, तो बिना

शर्त के जो खर्च करेगा, वह उससे ले लेगा। 'नवादिर इब्न समाआ' में इमाम मोहम्मद रह. से रिवायत है। एक शख़्स ने दूसरे से कहा कि मेरे बाल-बच्चों को दस दिरहम मासिक खर्च दे। उसने कहा कि मैंने इतना ही खर्च किया है। मुवक्किल ने झुटलाया और वकील ने उससे कसम लेना चाही, तो काज़ी इस तरह कसम लेगा कि 'अल्लाह की कसम, मैं नहीं जानता कि उसने मेरे [प]रिवार पर इतना मासिक खर्च किया है।' यह 'मुहीत' में लिखा है।

कर्ज़ लेने के वकील ने कहा कि मैंने कर्ज़ देने वाले से एक हज़ार कर्ज़ [लि]ए हैं और कर्ज़ देने वाले ने उसकी पुष्टि की, मगर मुवक्किल ने इनकार किया, तो इमाम मोहम्मद रह. ने फ़रमाया कि मुवक्किल की बात मानी जाएगी और इमाम अबू [हनी]फ़ा रह. ने फ़रमाया कि इस मामले में वकील की बात मानी जाएगी। एक शख़्स ने वकील नियुक्त किया कि मेरे गुलाम को मुकातब (आज़ादी का अनुबंध करने वाला) बना दे और उसका बदले-किताबत (मुक्ति मूल्य) [वसू]ल कर ले, वकील ने कहा मैंने ऐसा ही किया है और मुवक्किल ने इनकार किया, तो इमाम मोहम्मद रह. ने फ़रमाया कि मुकातब बनाने में वकील का बयान विश्वसनीय [हो]गा क्योंकि इसमें उसका कोई फ़ायदा नहीं है, लेकिन बदले-किताबत वसूल करने के मामले में विश्वसनीय नहीं होगा क्योंकि इसमें वह संदिग्ध हो सकता है। और अगर मुकातब कर दिया, फिर [गवाह] साबित करके कहा कि मैंने बदले-किताबत वसूल कर लिया है और तुझे दे दिया है, तो उसकी पुष्टि की जाएगी क्योंकि उसे अमानतदार [माना] गया है। यह 'मुहीत सरख़सी' में है। एक मरीज़ की मौत करीब आई, उसने कहा कि ये दिरहम ले जा और मेरे बेटे और भाई को दे [दे] और इसके सिवा कुछ नहीं कहा, तो यह शख़्स वकील है और उसके लिए हलाल नहीं है कि वह इन्हें वारिसों को दे, बल्कि उसे चाहिए कि वह इन्हें कर्ज़दारों को अदा करे। यह 'ख़ज़ाना-तुल-[मु]फ़्तीन' में लिखा है।

[ضرو]رت نہیں اور میں نے بیچ تو دی اور بائع نے یہ شرط ہونے سے انکار کیا مگر موکل نے تصدیق کی تو قاضی حکم دے گا کہ باندی موکل ہی [کی ہو] جائے اور مشتری اپنے دام موکل سے لے گا اسی طرح اگر قبضہ سے پہلے یہ شرط بیان کی کہ میں نے اس شرط سے خریدی تھی کہ وہ پکانا جانتی ہے یا لکھنا جانتی ہے اور اب میں نے اسے ایسا نہ پایا تو بھی یہی حکم ہے یہ محیط میں ہے۔ اگر ایک پرانی کپڑوں کی گٹھری [فرو]خت کرنے کے واسطے وکیل کیا اس نے فروخت کر دی اور مشتری نے اس پر قبضہ کر لیا پھر خیار رویت کی وجہ سے بائع کو واپس کردی وکیل نے کہا کہ یہ میری گٹھری نہیں ہے تو وکیل کا قول لیا جائے گا اور اگر وکیل نے اس میں سے ایک کپڑا فروخت کیا اور باقی نہ [فرو]خت کئے تو امام اعظمؒ کے نزدیک جائز ہے اور صاحبینؒ نے فرمایا کہ جائز نہیں ہے بشرطیکہ اس سے پوری گٹھری میں نقصان آتا ہو یہ [محی]طہ میں ہے وکیل نے اگر موکل کے حکم سے ایک لقطہ کسی شخص کو درست کرنے کے واسطے دیا پھر اس کو یاد نہ رہا کہ میں نے کس کو دیا ضمان نہ ہوگا یہ ظہیرہ میں ہے۔

ایک شخص نے دوسرے کو دس درہم دے کر حکم کیا کہ ان کو صدقہ کر دے پس وکیل نے ان کو خرچ کر ڈالا پھر اپنے مال سے [دس] درہم موکل کی طرف سے صدقہ کر دیئے تو جائز نہیں ہے اور دس درہم کا ضامن ہوگا اور اگر وہ درہم قائم ہوں اور وکیل نے ان کو رکھ [لیا] اور بجائے ان کے دس درہم اپنے پاس سے صدقہ کر دیئے تو استحساناً جائز ہے اور یہ دس درہم اس کے دس درہم کے عوض [ہو] گئے ایک شخص کو کچھ مال دے کر حکم کیا کہ اس کو صدقہ کر دے اس نے موکل کے بالغ بیٹے کو صدقہ میں دیئے تو بالاتفاق جائز ہے [ایک] شخص نے اپنے وکیل کو حکم دیا کہ جو گیہوں میرے تیرے پاس ہیں ان میں سے اس قدر فقیر فلاں شخص یعنی زید کو مثلاً

دے دے زید نے اسی کو وکیل کیا کہ ان کو میری طرف سے فروخت کر دے اس نے فروخت کر دیئے تو بیع کا تمام ہونا موکل کی اجازت پر [مو قو]ف رہا اور زید کے وکیل کرنے سے وہ شخص وکیل نہ ہوگا کیونکہ قبضہ سے پہلے صدقہ کا وہ مالک نہیں ہے یہ فتاویٰ قاضی خان میں [ہے۔]

اگر ایک شخص نے وکیل کیا کہ تو میرا خرچ اٹھا اس نے اٹھایا تو موکل سے بھر لے گا اگرچہ لینے کی شرط نہ کی ہو اسی طرح اگر کہا [کہ] میری اولاد کا خرچ اٹھا تو بدون شرط کرنے کے جو صرف کرے وہ اس سے لے لے گا نوادر ابن سماعہ میں امام محمدؒ سے روایت ہے ایک شخص نے دوسرے سے کہا کہ میرے اہل و عیال کو دس درہم ماہواری خرچ دے اس نے کہا کہ میں نے اسی قدر خرچ کیا ہے موکل نے تکذیب کی اور وکیل نے اس سے قسم لینا چاہی تو قاضی یوں قسم لے گا کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ اس نے میرے اہل و [عیا]ل پر اس قدر ماہواری خرچ کیا ہے یہ محیط میں لکھا ہے قرض لینے کے وکیل نے کہا کہ میں نے قرض دینے والے سے ایک ہزار قرض [ل]ئے ہیں اور قرض دینے والے نے اس کی تصدیق کی مگر موکل نے انکار کیا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ موکل کا قول لیا جائے گا اور امام ابو [حنی]فہؒ نے فرمایا کہ اس باب میں وکیل کا قول لیا جائے گا ایک شخص نے وکیل کیا کہ میرے غلام کو مکاتب کر کے اس کا بدل کتابت [وصو]ل کر لے اور وکیل نے کہا میں نے ایسا ہی کیا ہے اور موکل نے انکار کیا تو امام محمدؒ نے فرمایا کہ مکاتب کرنے میں وکیل کا قول معتبر [ہو] گا کیونکہ اس کو کچھ فائدہ نہیں ہے اور بدل کتابت وصول کرنے میں معتبر نہ ہوگا کیونکہ اس میں متہم ہو سکتا ہے اور اگر مکاتب کر دیا پھر [گواہ] ثابت کر کے کہا کہ میں نے بدل کتابت وصول کر لیا ہے اور تجھ کو دے دیا ہے تو اس کی تصدیق کی جائے گی اس لئے کہ وہ امین [قرا]ر دیا گیا ہے یہ محیط سرخسی میں ہے ایک مریض کی موت قریب آئی اس نے کہا کہ یہ دراہم لے جا کہ میرے بیٹے اور بھائی کو دے [د]ے اور اس

کے سوا کچھ نہ بیان کیا تو یہ شخص وکیل ہے اور اس کو حلال نہیں ہے کہ وارثوں کو دے بلکہ قرض خواہوں کو ادا کرے یہ خزانہ [المف]تین میں لکھا ہے۔

Fatawa Alamgiri ..... Volume 5 | 464 | Kitab al-Wakala (Book of Agency)

A Case Where Manumission (Itaq) Becomes Void According to Imam Abu Yusuf (may Allah have mercy on him)

It is mentioned in *Muntaqi* that an agent (*wakil*) was ordered to collect one thousand dirhams from a debtor and give them in charity. He gave one thousand dirhams in charity from his own side so that he could collect them from the debtor later; this is permissible through *istihsan* (juridical preference). This is stated in *Bahr al-Ra'iq*. Mu'alla narrated from Imam Abu Yusuf that a person gave a slave to another for the purpose of manumission. He did not free him until the original owner of the slave enquired, at which point the owner denied having given any slave. Subsequently, if he frees him, the manumission (*itaq*) is void. This is mentioned in *Zahiriya*. A camel was hired, loaded with cargo, and sent to Balkh. The camel driver (*jamal*) was ordered to hand it over to an agent and collect the hire-charge from him. The agent accepted it, paid part of the hire-charge, and refused to pay the remainder. If the hirer has a debt against the agent and the agent admits to it, and the principal (*muwakkil*) has ordered the payment of the hire-charge, then he will be compelled to pay the balance. If he denies it based on the principal's order, the camel driver can demand an oath from him: "By Allah, I do not know that he ordered the collection." If there is no debt against the agent, he will not be compelled to pay the balance. This is recorded in *Khazanat al-Muftin*. If the agent, after accepting the agency, says "Curse be upon this agency" or says "I am free from such agency" or says "What a calamity has fallen upon me" while his principal is present, he will not be removed from the position of agent. This is mentioned in *Zahiriya*.

फतावा आलमगीरी ..... जिल्द 5 | 464 | किताबुल वकालत (एजेंसी की पुस्तक)

इमाम अबू युसूफ (रह.) के अनुसार दास-मुक्ति (इताक़) के बातिल (शून्य) होने की एक स्थिति

'मुंतक़ी' में उल्लेख है कि एक एजेंट (वकील) को आदेश दिया गया कि मेरे कर्जदार से एक हज़ार दिरहम लेकर उन्हें दान कर दे। उसने अपनी ओर से एक हज़ार दिरहम दान कर दिए ताकि वह बाद में कर्जदार से खुद वसूल कर ले, तो 'इस्तेहसानन' (विवेकपूर्ण आधार पर) यह जायज़ है। यह 'बहर-उर-रायिक़' में वर्णित है। मुअल्ला ने इमाम अबू युसूफ से रिवायत की है कि एक व्यक्ति ने दूसरे व्यक्ति को आज़ाद करने के लिए एक गुलाम दिया। उसने उसे तब तक आज़ाद नहीं किया जब तक कि गुलाम के मूल मालिक ने उससे पूछताछ नहीं की। मालिक ने इनकार कर दिया कि तुमने मुझे कोई गुलाम नहीं दिया है। इसके बाद उसने (एजेंट ने) उसे आज़ाद किया तो वह 'इताक़' (आज़ाद करना) बातिल है। यह 'ज़हीरिया' में है। एक ऊँट किराए पर लिया गया और उस पर सामान लादकर बल्ख़ तक भेजा गया और ऊँट के मालिक (जमाल) को आदेश दिया गया कि वह ऊँट एजेंट के सुपुर्द कर दे और उससे किराया वसूल कर ले। एजेंट ने उसे स्वीकार कर लिया, कुछ किराया दिया और बाकी देने से इनकार कर दिया। अब यदि किराएदार का एजेंट पर कोई ऋण है और एजेंट स्वीकार करता है कि मुझ पर ऋण है, और उसके मूल मालिक (मुवक्किल) ने किराया देने का आदेश दिया है, तो शेष राशि के भुगतान के लिए उस पर दबाव डाला जाएगा। और यदि उसने मुवक्किल के आदेश का हवाला देकर इनकार किया, तो ऊँट का मालिक उससे शपथ ले सकता है कि "ईश्वर की शपथ, मैं नहीं जानता कि उसने (मुवक्किल ने) वसूल करने का आदेश दिया है।" यदि एजेंट पर कोई ऋण न हो, तो शेष राशि का भुगतान करने के लिए उसे मजबूर नहीं किया जाएगा। यह 'खज़ानतुल मुफ़्तीन' में लिखा है। यदि एजेंट ने एजेंसी स्वीकार करने के बाद यह कहा, "इस एजेंसी पर लानत हो" या कहा "मैं ऐसी एजेंसी से बरी हूँ" या कहा "मुझ पर क्या मुसीबत आ पड़ी", जबकि उसका मुवक्किल उपस्थित है, तो वह एजेंसी से बर्खास्त नहीं माना जाएगा। यह 'ज़हीरिया' में है।

امام ابو یوسف رحمہ اللہ سے اعتاق کے باطل ہونے کی ایک صورت

منتقی میں مذکور ہے کہ وکیل کو حکم کیا کہ میرے قرض دار سے ہزار درہم لے کر صدقہ کر دے اس نے ہزار درہم صدقہ کر دیئے تاکہ مدیون سے خود وصول کر لے تو استحسانا جائز ہے یہ بحر الرائق میں ہے معلیٰ نے امام ابو یوسف سے روایت کی ہے کہ ایک شخص دوسرے کو آزاد کرنے کے واسطے غلام دیا اس نے آزاد نہ کیا یہاں تک کہ غلام کے مالک نے دریافت کیا تو اس نے انکار کیا کہ تو مجھے کوئی غلام نہیں دیا ہے پھر اس کو آزاد کیا تو اعتاق (آزاد کرنا) باطل ہے یہ ظہیریہ میں ہے ایک اونٹ کرایہ کیا اور اس پر بار برداری لا کر بلخ تک بھیجا اور جمال کو حکم دیا کہ اس کو وکیل کے سپرد کر کے اس سے کرایہ وصول کر لے اس کے وکیل نے قبول کیا اور کچھ کرایہ دیا اور باقی کے دینے سے انکار کیا پس اگر کرایہ کرنے والے کا وکیل پر قرضہ آتا ہے اور وہ اقرار کرتا ہے کہ مجھ پر قرضہ ہے اور موکل کرایہ دینے کا حکم کیا ہے تو باقی دینے کے واسطے اس پر جبر کیا جائے گا اور اگر موکل کے حکم سے اس نے انکار کیا تو جمال اس سے قسم لے سکتا ہے کہ واللہ میں نہیں جانتا ہوں کہ اس نے وصول کرنے کا حکم دیا ہے کہ اگر وکیل پر اس کا قرضہ نہ ہو تو باقی ادا کرنے کے واسطے اس پر جبر نہ کیا جائے گا یہ خزانہ المفتین میں لکھا ہے۔ وکیل نے اگر وکالت قبول کرنے کے بعد یوں کہا کہ لعنت ہو وکیلئے یا دیا کہا کہ میں ایسی وکالت سے بری ہوں یا کہا کیا افتادم ہو کیلیے اور موکل اس کا حاضر ہے تو وکالت سے خارج نہ ہوگا یہ ظہیریہ میں ہے۔